51593

1328

SZÁZADOK

51593

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

1-6

1969 APR 30.

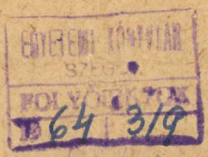

97. ÉVFOLYAM 1963. 1. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST
1963

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51—53

97. ÉVFOLYAM 1963 1. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, BENDA KÁLMÁN, ELEKES LAJOS (elnök), EMBER GYŐZŐ, ERÉNYI TIBOR, MOLNÁR ERIK, NEMES DEZSŐ, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő), RÁNKI GYÖRGY, SIMON PÉTER, SINKOVICS ISTVÁN, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Kumorovitz L. Bernát: A középkori magyar „magánjogi" írásbeliség első korszaka (XI—XII. század) 1
Lukács Lajos: Aspromonte és a magyar emigráció 1862-ben 32
Ránki György: Küzdelem a tervgazdaságért 68

KÖZLEMÉNYEK

Tardy Lajos: A tokaji Orosz Borvásárló Bizottság első két évtizede (1733—1753) 107
Borsányi Károly: Az afrikai egységtörekvések a párizsi pánafrikai kongresszustól a casablancai afrikai csúcsértekezletig (1919—1961) 129

VITA

Horváth Zoltán: Kossuth Lajos emigrációs politikájának értékelése 157
Kristóf György: Végszó a Nagy György-féle köztársasági mozgalom ideológiájához 165
Váradi László: Egyszerűsítés és elmélyítés? 168

A SZOVJETUNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSZFRONTJA

Jaroslav Dubnický: A szlovák nemzeti ébredés és problémái 172

Értesítjük olvasóinkat, hogy a Századok 1963. január 1-től számonként az eddigi 10 ív helyett 15 íven, azaz az eddigi évi 60 nyomtatott ív helyett 90 nyomtatott ív terjedelemben jelenik meg. Ennek következtében megváltozik a folyóirat előfizetési, illetve példányonkénti ára is. Az évi előfizetés ezután 54.— Ft, a folyóirat számonkénti új ára 10.— Ft.

A KÖZÉPKORI MAGYAR „MAGÁNJOGI" ÍRÁSBELISÉG ELSŐ KORSZAKA (XI—XII. SZÁZAD)*

1. Az írás a római korban „a közönséges élethez tartozott".[1] A középkor elején a világiak, különösen az Alpokon inneni területen, már ritkán élnek vele, s a X. és XI. században csak a fejedelmi udvarokban és a nagyobb kolostorokban talált melegebb otthonra. De ezekben a kultúrközpontokban még a XIII. században is sok az írástudatlan ember. „Annál kevésbé lehetett tehát általános az írástudás a reakció korában, amikor az írás jelentősége még sokkal kisebb volt és csak kegyeletes vagy tudományos célból írtak, gyakorlati célból nem."[2] Még a papság túlnyomó része is megelégedett az olvasás megtanulásával.

* A magyar oklevéltan kétszáz esztendős múltra tekint vissza. Modern értelemben vett tudományos művelése azonban ennek az időszaknak csak az utolsó harmadában kezdődött el, s az úttörés érdeme Fejérpataky Lászlóé. Kedvelt témája az Árpád-kori diplomatika volt. Tanítványának: Szentpétery Imrének a tudományos műhelyében született meg az első módszeresen és rendszeresen megírt „Magyar oklevéltan" (Budapest 1930 [a továbbiakban: Oklevéltan]). Szentpétery nemcsak kristálytiszta szintézisét adta korábbi diplomatikai ismereteinknek, hanem saját kutatásaival a még sűrűn mutatkozó hézagokat is áthidalta s újabb, főleg jog- és művelődéstörténeti stb. szempontokat is alkalmazott művében. Hatalmas oklevélkritikai gyűjteményében: „Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke (Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica)" című regesztasorozatában (I. 1 : 1001—1225. Bpest. 1923; I. 2 : 1225—1257. uo. 1927; I. 3 : 1257—1270, uo. 1930; II. 1 : 1255—1270, uo. 1943 [a továbbiakban: Regesta]) pedig szilárd alapot teremtett a további kutatás számára, melynek jövő feladatait is maga jelölte meg „Történelmi segédtudományok" című cikkében. (A magyar történetírás új útjai. Szerk. Hóman Bálint. Bpest. 1931. 321—352. l.) Jelen értekezésemben (melyet nyers vázlatában a Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának 1946. nov. 11-i felolvasó ülésén mutattam be, s amely az Études historiques publiées par la Commission Nationale des Historiens Hongrois I. kötetében [253—290. l.] és külön a Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 21. számaként „Die erste Epoche der ungarischen privatrechtlichen Schriftlichkeit im Mittelalter [XI—XII. Jahrhundert]" címmel 1960-ban jelent meg), az ő megállapításaikból kiindulva, — azokat részben módosítva, szempontjaikat itt-ott elmélyítve és újabb anyagnak a hozzáadásával — a középkori magyar írásbeliség XI—XII. századi magánjogi vonatkozásairól szeretnék az eddiginél szervesebb és egységes képet rajzolni. Éppen ezért a vizsgálódásom körébe vont okleveleknek a részletes taglalásától (külső és belső jegyek stb., amire vonatkozólag olv. *Szentpétery :* Oklevéltan 44—47. l.) ez alkalommal el is tekintek. — A jogi magánírásbeliség vizsgálatának művelődéstörténeti jelentőségére von. olv. Boüard (a 27. sz. jegyzetben i. m.) 22. l. és 1. sz. jegyz.

[1] *István Hajnal :* L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales. Bpest. 1955 (a továbbiakban: Enseignement) 9., 11. l. — *Hajnal István :* Írástörténet az írásbeliség felújulása korából. Bpest. 1921 (a továbbiakban: Írástörténet) 9. l. — *Oswald Redlich :* Die Privaturkunden des Mittelalters (*G. v. Below* und *F. Meinecke :* Handbuch der mittelalterlichen u. neueren Geschichte. Abt. IV. *A. Erben, L. Schmitz-Kallenberg* und *O. Redlich :* Urkundenlehre. III.) München u. Berlin 1911 (a továbbiakban: Privaturkunden) 9—11. l.

[2] *Hajnal :* Enseignement 10. l. — *Ua.:* Írástörténet 15. l.

Érthető, hogy I. (Szent) István (1001—1038) országában még kevésbé érezték az írás szükséges voltát, s gyakorlati célját sem ismerték. István művelt férfiú, mégis birtokadományai közül csak a jelentősebb egyházalapításait foglaltatja írásba. Oklevelei egyrészt nyugati műveltségű főpapjaink kérésének köszönhetik létrejöttüket, de közreműködhetett a központi írásbeliség meghonosításában az első magyar keresztény királynak az a törekvése is, hogy kúriáját a szomszédos nyugati és déli udvarok mintájára rendezze be, melyekből akkor a betű emberei már nem hiányozhattak. Írástudó embereit tehát a szomszédos országokból behívott papság körében kell keresnünk, mert az első magyar egyházi iskolák csak arra törekedhettek, hogy minél előbb a térítés munkájába állítsanak hazai nevelésű papságot, ezért tanítási tervük rövidre szabott volt, és csak a legszükségesebb ismeretek közlésére szorítkozhatott. Az írás mesterségének a megtanítására ekkor nálunk még nem futotta az időből.[3]

Mikor 1002 előtt Veszprémben apácamonostort alapított, a görög apácák érdekeinek megfelelően görög nyelven iratta meg oklevelét.[4] Ez volt az első kísérlet a királyi pecsétes-oklevél behozatalára akkor, amikor az adománnyal kapcsolatos oklevélkiállítás még újdonság volt nálunk. Szent István azonban nem görög, hanem nyugati mintára szervezte meg királyságát és a magyar egyházat. A bizánci oklevelesgyakorlat tehát nem szolgálhatott maradandó például az inkább latin szellemű magyar királyi udvar számára. S valóban további oklevelei már mindenben a német császári oklevelek mintájára készültek.[5]

István halála után lángba borul az ország, megmozdultak a régi pogány világ erői.[6] Ez az idő nem volt alkalmas a megindult oklevelesgyakorlat megszilárdítására. Mégis valószínű, hogy Péter király (1039—1042, 1044—1046) is adott ki alapításairól és adományairól okleveleket. Az ő udvarában is csaknem kizárólag idegenek sürögtek, akik között az akkori fejlett velencei írásbeliségnek a képviselői sem hiányozhattak. Oklevél ugyan nem maradt fenn tőle, azonban az utóbbi években előkerült egy velencei típusú, leszakított ólombullája.[7] Hitelessége ma már kétségtelen, úgyhogy a valószínűség jogos igényével állapíthatjuk meg, hogy királyi oklevelesgyakorlatunk a kísérletezés korszakában a német mellett bizánci és velencei forrásból is táplálkozott.

Az I. András (1046—1060) és I. (Szent) László (1077—1095) uralkodása között eltelt küzdelemteljes időkből néhánynak az említése mellett csak két

[3] Marosvárt és Esztergomban akkoriban valóban az olvasás és éneklés volt a tanítás anyaga. *Békefi Remig :* A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Bpest. 1910. 30. és 93. l.

[4] *Szentpétery :* Oklevéltan 40. l. — *Balogh Albin* a keresztségben „István" nevet kapott Géza fejedelem idejére (körülbelül 990-re) datálja (A veszprémvölgyi monostor alapítása. A legrégibb magyarországi oklevél. Regnum V [1944—1946] 21—30), *Moravcsik Gyula* pedig az 1010 utáni időből valónak tartja. Görögnyelvű monostorok Szent István korában. Szent István-Emlékkönyv 1938. 416. l. Balogh A. véleménye még nincs eléggé indokolva.

[5] *Szentpétery :* Oklevéltan 37—40. l.

[6] *Pauler Gyula :* A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. Bpest. 1899[2]. 78. s köv. l.

[7] *Kumorovitz L. Bernát :* A magyar pecséthasználat története a középkorban (a továbbiakban: Pecséthasználat). A gödöllői gimnázium Évkönyve az 1943—1944. isk. évről. (Különlenyomatban is.) 301. l. Fényképe uo. II. tábla, 3. és 5. sz. — *Huszár Lajos :* Péter király ólombullája. Magyar Múzeum 3 (1947) 13—16. Fényképe uo. 13. l. A cikk kivonata uo. 42. l. „Bulle de plomb du roi de Hongrie Péter (Pierre)" címmel.

többé-kevésbé megbízható királyi oklevél maradt ránk: az 1055-i tihanyi[8] és az 1075-i garamszentbenedeki.[9]

2. Ha a királyi oklevél iránt ilyen mostoha volt a sors, kutathatunk-e egyáltalában már a XI. században a magyar jogi magánírásbeliség nyomai után?

Az az érzésünk, hogy igen. Van ugyanis néhány biztos adatunk arról, hogy már a XI. század második felében magánoklevelek is készültek nálunk. Kár, hogy a Gudenén (1079 k.) kívül[10] nem maradtak ránk eredetiben, vagy legalábbis teljes és pontos szövegükben. A legrégibb a Rado palatinusé (talán a XIV. században hozzászerkesztett dátumformulája szerint) 1057-ből[11] (adomány a pécsi püspökség és a pécsváradi monostor részére), a második Atha somogyi ispáné 1061-ből[12] (a zselicszentjakabi monostor alapítólevele), a harmadik Péter comesé 1067-ből[13] (a százdi monostor alapítólevele). Diplomatikai kritikánk eddig alig nyúlt hozzájuk.[14] Fejérpataky a Radó-ét gyanús hitelességűnek, Pauler pedig első részében hitelesnek és valódinak fogadja el, s adatait értékesíti is.[15] A Péter comesé ellen Fejérpataky nem emel kifogást, Pauler, Karácsonyi és Csánki is használta, Szentpétery pedig Oklevéltanában „kevésbbé megbízható" oklevélnek, Kritikai jegyzékében viszont magánoklevélnek tartja.[16] Mind formai, mind tartalmi szempontból hasznavehetőbb számunkra

[8] *Szentpétery :* Regesta 12. sz. — *Szentpétery :* Oklevéltan 41—42. l. — Mivel Szentpétery regesztagyűjteménye levéltári lelőhelyén és külső leírásán (eredeti, átírás, másolat stb.) kívül valamennyi kiadását is közli az okleveleknek, közülük a tanulmányomban szereplőket csak Kritikai jegyzékének (Regesta) a számával jelölöm. Ez a (közvetett) jelzési mód lehetővé teszi, hogy az érdeklődő a legkönnyebben hozzáférhető szövegek közül válogathasson. A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete most készíti elő valamennyi XI—XII. századi magyar eredetű vagy magyar vonatkozású oklevélnek a teljes szövegű kritikai kiadását „Diplomata Hungarica Antiquissima. 1000—1196" címmel. Ez a (közeljövőben megjelenő) oklevéltár tehát értekezésünknek egész anyagát egy kötetben fogja nyújtani.

[9] *Szentpétery :* Regesta 20. sz. — *Szentpétery :* Oklevéltan 43. l.

[10] *Fejérpataky László :* Oklevelek II. István korából. (Akadémiai Értekezések a történeti tudományok köréből. XIV. 4. sz.) Budapest. 1895 (a továbbiakban II. Istv. oklevelei) 7—8. l. Fényképe uo. — *Janzsó Tihamér :* Szent László király oklevelei. Szombathely 1917 (a továbbiakban Sz. László oklevelei) 14. l. — Guden oklevelében találkozunk az első hazai magisterrel, Gerardusszal.

[11] *Georgius Fejér :* Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I. Budae. 1829 (a továbbiakban: CD.), 394—397. l. — *Szentpétery :* Regesta 14. sz. Dátumára vonatkozólag olv. *Györffy György :* A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. (M. Tud. Akad. Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei 3 [1953] 87—95. l.)

[12] *Fejér :* CD. I. 398—399. l. — Magyar Országos Levéltár középkori gyűjteménye (a továbbiakban: Dl.) 36.119. sz.; Ühtritz-Amadé-cs. lt. Lad. 10. Fasc. 5. Nr. A.

[13] *Wenzel Gusztáv :* Árpád-kori Új Okmánytár. I. Pest 1860 (a továbbiakban: ÁUO.) 24—27. l. — *Foltin János :* A Zázty-i apátság. Eger. 1883. 20—25. l.

[14] Szentpétery csak az egészen megbízhatókkal foglalkozik Oklevéltanában (37. l. 1. sz. jegyzet). Mi már témánk miatt sem zárkózhatunk el a kevésbé megbízhatók elől sem, bár érezzük, hogy ezek az oklevelek mind még sok tekintetben részletekre menő vizsgálatot igényelnek. Azonban meg vagyunk győződve, hogy a jövő e részben is a mi véleményünket fogja igazolni, mint legújabban Györffy kitűnő tanulmánya. (Ld. a 11. jegyzetben i. m. 87—91. l.)

[15] *Fejérpataky László :* A királyi kancelláriá az Árpádok korában. Bpest. 1885. (a továbbiakban: Kir. kancelláriá) 13. l. — *Pauler :* i. m. I. 137. és 439. l. (276. sz. jegyzet); II. 591. l.

[16] *Fejérpataky :* Kir. kancelláriá 13. l. — *Pauler :* i. m. I. 137. l. — *Karácsonyi János :* A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I. Bpest. 1900. 37. l. — *Csánki Dezső :* Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. Bpest. 1890. 179. l. — *Szentpétery :* Regesta 8. l. — A régiek közül egyedül Sörös Pongrác fejezte ki aggá-

mindaz, amit az Atha ispán okleveléről tudunk, mert szövegének zárórészét[17] híven megőrizte Zsigmond királynak (1387—1437) Albert (1438—1439) 1428. február 20-i megerősítő oklevelében ránkmaradt 1422. június 7-i, a (mintegy ezer szavas) rendelkező részét pedig Szepesi Jakab országbírónak 1377. január 28-án kelt ítéletlevele.[18] Mind a két szövegrészt, legalább az alapítás tényét és dátumát illetően, megerősíti a Képes Krónika is.[19] De még fontosabb a mi szempontunkból az, amit Zsigmond ítéletlevele az oklevél külsejéről mond. Személyes jelenléti bírósága (personalis praesentia regia) ugyanis a régies írású „carta"-t nem fogadta el bizonyítéknak, mert nem volt rajta pecsét.[20] Mind a három oklevél abban egyezik, hogy szerzőjének a nevében szól, a király és az előkelőségek beleegyezését és tanúskodását hangsúlyozza, (királyi) pecsétről

lyát az oklevél (részleges) tartalmát és datálását illetően a határleírások részletezése miatt. (A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. XII. B. Bpest. 1912. [a továbbiakban: Pannonh. rendtört.] 364. l. 3. sz. jegyzet.) Újabban Szilágyi Loránd Szentpétery (korábbi) kétkedő véleményét újítja fel (A magyar királyi tanács első százada. Levéltári Közlemények 18—19 [1940—1941] 166. l.). Györffy György teljes egészében (A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. I. Századok 92 [1958] 50. l.), Váczy Péter pedig (A korai magyar történet néhány kérdéséről. Századok 92 [1958] 315., 318. l.) „legalább zömében" fogadja el valódinak és az 1067 körüli időből származónak. Mi sem kételkedünk oklevelünk valódiságában, azonban szükségesnek tartjuk megemlíteni, hogy arengája (mutatis mutandis) csaknem szóról szóra követi a hradištěi monostor 1078-i alapítólevelének az arengáját. (*Gustavus Friedrich :* Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae. I. Pragae 1904. 83. l. — *Václav Hrubý :* Tři studie k české diplomatice. Z rukopisu připravil k tisku J. Šebánek. Brno 1936. 9. l.) Šebánek (az I. § 32. sz. jegyzetében) a hradištěi arengát hazai (morva) szerkesztésnek tartja. Véleményünk szerint azonban ez nem érinti a százdi oklevél datálását. Ebből az egyezésből ui. legfeljebb csak arra lehet következtetni, hogy mind a két (a százdi és hradištěi) oklevél az alapításukban érdekelt (s előttünk még ismeretlen), valószínűleg valamelyik cseh, morva vagy más nyugati apátságnak egy (szintén ismeretlen) oklevele alapján íródott. A lérinsi apátság 1041-ből való alapítólevelének (a százdiéval és a hradištěivel — szellemében egyébként rokon) arengája például még nyolc más apátságnak az okleveleiben szerepel, — jeléül annak, hogy a filiák az anyamonostor formuláriumát, illetve okleveleit használták írásmintául. — *Robert Latouche :* Le notariat dans le comté du Ventimille. Le moyen âge. 2e série. 29 (1928) 173—174. l. — Mindez arra int, hogy XI. századi okleveleinkről, főként pedig első egyház-alapítóleveleinkről, mivel általában idegen minták alapján készültek, a bennük található szokatlan kifejezések miatt, csak a legapróbb részletekre is kiterjedő (s ma még alig elvégezhető) kritikai vizsgálat után mondhatunk végleges elmarasztaló ítéletet. Olv. *Csóka* (a 114. jegyzetben i. m.) 93. l.

[17] Dl. 36.119. sz. — *Janzsó :* Sz. László oklevelei 4. l.

[18] Uhtritz-Amadé-cs. lt. Lad. 10. Fasc. 5. Nr. A.

[19] A karantánok ellen viselt háborúból való visszatérésük után Atha palatinus fölkérte Salamon királyt (1063—1074) és Géza herceget, „... ut in constructione monasterii sui, quod in honore Sancti Jacobi edificaverat in Zelyz, interessent; quod et factum est". Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Ed. *Emericus Szentpétery.* I. Budapestini. 1937 (a továbbiakban: SRH.) 364. l. — A hadjárat korára (1066—1067 körül) vonatkozólag olv. *Pauler :* i. m. I. 137. l.; *Ferdinand Šišić :* Geschichte der Kroaten ... I. Zagreb 1917. 255. l. Šišić az 1064. év második fele és 1066 közötti időre teszi a kérdéses időpontot. — Gerics József szerint (Legkorábbi gesta-szerkesztésünk keletkezésrendjének problémái [Értekezések a Történeti Tudományok köréből. Új sorozat 22], Bpest. 1961. 70. l.) a krónikának ez a híradása volt a legkorábbi Gestának az utolsó feljegyzése.

[20] „... que quidem carta in pergameno litteris veteribus conscripta seriem litterarum condam Ottonis Symigiensis ciuitatis comitis ... denotans sigilloque carens ... in probationem et verificationem propositionis et cause ipsius abbatis ... insufficiens existeret ..." A *sigillo carens* kifejezést véleményünk szerint úgy kell értelmezni, hogy az oklevél (valószínűleg) eredetileg is pecsételetlen volt. Az oklevél kritikájára vonatkozóan olv. „A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből (»Pest« legkorábbi említése)" c., a Budapest Régiségei XX. kötetében megjelenendő értekezésemet.

azonban csak a Radoéban esik szó; ez a része azonban kétségtelenül későbbi szerkesztés.[21] De a Petrus comesé is, a Radoéval együtt, szintén pecsételetlen lehetett, csak később mind a kettőt korszerűbben átdolgozhatták, hogy a bizonyítás céljaira formai és részben talán tartalmi szempontból egyaránt alkalmasabbá tegyék őket. Belőlük tehát, valamint azokból az I. László korabeli notitiákból,[22] amelyek alapján a bakonybéli[23] (és a veszprémi[24]) birtokösszeírás készült, — a valószínűség komoly igényével — mégis azt a diplomatikai következtetést vonhatjuk le, hogy a XI. század második felében nálunk is felbukkant a királyi engedélyre, anathémára és tanúkra támaszkodó, de pecsételetlen, tehát a királyi oklevélhez viszonyítva hiányos külsejű magánoklevél. S ha valóban így áll a dolog, mint a sor utolsó tagja, ebbe a csoportba tartozik, és előbbi megállapításunkat megerősíti az 1079-ből való s eredetiben is ránkmaradt (a veszprémi egyház javára szóló, tehát valószínűleg Veszprémben is készült) Guden-féle adománylevél. Ez kétségtelenül királyi licentiával, tanúk alkalmazásával és pecsételetlenül készült, csak később, a XIII. század elején függesztettek rá valamilyen pecsétet, hogy bizonyítékként használva, mint külsőleg korszerűtlen, ne váljék gyanussá.[25]

De ha valamennyit királyi pecséttel óhajtották volna megerősíttetni (ami a XII. században hosszú időre szokásossá is vált), s ez az aktus valamilyen okból elmaradt; vagy ha a Radoé és Péter comesé eredetileg is így volt kiállítva, de az átírás miatt ebben a formában nem maradtak ránk; az Atha ispánéról pedig csak lekopott volna a pecsét, és a XV. századi királyi bíróság ezért nem fogadta el bizonyítékul; még akkor is mind — vagy ha a Rado- és Péter ispánféle csak későbbi koholmány: az Athaé (mert a Képes Krónika és Zsigmond király igazolja) és Gudené (mert kétségtelenül eredetinek és valódinak mutatkozik) — véleményünk szerint a mellett bizonyít, hogy a magyar magánoklevél, legfeljebb ma még egészen fel nem derített formában, de mégis inkább már a XI. század második felében megszületett. Az utóbbi két oklevél (az Athaé és Gudené) azonban mégis az előbbi, határozottabb állásfoglalásunkat indokolja, azt tudniillik, hogy első magánokleveleink pecsételetlenek voltak.[26] S ha a nyugati (szomszédos és távolabbi) területek korabeli oklevelesgyakorlatát vizsgáljuk, megnyugtató érzéssel azt találjuk, hogy a mi néhány magánokleveliink nagyon szépen beleillik abba a nagy kulturális erőfeszítésbe, amely az írásellenes magatartás hosszú korszakát — a gazdasági s a reáépülő újabb társadalmi és jogi fejlődés eredményeképpen — átlendíteni készült a holtponton, s

[21] Ld. a 11. sz. jegyzetet.

[22] *Szentpétery :* Regesta 22. sz. — *Jakubovich Emil—Pais Dezső :* Ó-magyar olvasókönyv. Pécs. 1929. 297. l. — *Jakubovich Emil :* A tihanyi alapítólevél olvasásához. Magyar Nyelv 20 (1924) 13—15. l. — *Fejérpataky László :* Kálmán király oklevelei. Bpest. 1892 (Akadémiai Értekezések a történelmi tudományok köréből. XV. 5.) 6. l.

[23] *Váczy Péter :* A bakonybéli összeírás kora és hitelessége. Levéltári Közlemények 8 (1930) 315—327. l.

[24] *Kumorovitz L. Bernát :* Veszprémi regeszták. Bpest. 1953. 7—8. l.

[25] *Franz Eckhart :* Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter. Mitteilungen d. Instit. f. österr. Geschichtsforschung (a továbbiakban: MIÖG) IX. Ergb. (1914) 411. l. 2. jegyz. — *Szentpétery :* Oklevéltan 48. l. 1. sz. jegyzet és 53. l. — 1947-ben sikerült a veszprémi püspöki levéltárban őrzött eredetit megtekintenünk: megpecsételése kétségtelenül későbbi keletű.

[26] Óvatosságból, főleg a Rado palatinus oklevele miatt, legfeljebb azt jegyezzük még meg, hogy a királyipecsétes magánszerkesztésű oklevél sem elképzelhetetlen nálunk abban az időben. Lehetséges, hogy volt már ilyen is, csak kétséget kizáró nyomai nem maradtak ránk. Mégis ez az írásfajta, mint látni fogjuk, magyar viszonylatban újabb fejlődési fokot is jelenthet, s inkább a későbbi évtizedekbe illik bele.

átmeneti írásfokozatokkal kisérletezett az oklevélnek általános használatba való állítása irányában. E kísérletezés nyomai: királyi oklevelek utánzatai; pecsételetlen, de aláírt vagy intercidált (chirographált) oklevelek; pecsételetlen s tanúkra vagy anathemára stb. támaszkodó írások.[27] Az aláírás és intercisio kivételével ezek az elemek és formák a mi XI. századi magánoklęveles emlékeinkben is felismerhetők.[28]

3. I. László és Kálmán (1095—1116) törvényei s egyéb XI. századvégi és XII. századi adataink az írásnak hazánkban való további térfoglalásáról s a nem királyi pecsét- és íráshasználat megindulásáról tanúskodnak. A Szent László korabeli (szabolcsi) zsinat határozatainak (az ún. I. törvénykönyv, 1092-ből) 17. c. szerint ítélettel vagy tanúbizonysággal kell kivizsgálni annak az idegenből jött clericusnak az ügyét, aki püspökének ajánlólevele nélkül jön országunkba.[29] A somogyvári monostor alapítólevele (1091) is már úgy rendelkezett, hogy a francia anyaapátság szerzetesei Somogyvárt, s fordítva, a somogyváriak Saint Gillesben csak megerősítő pecséttel ellátott ajánló (elbocsátó) levél birtokában telepedhetnek meg.[30] 1100 körül átveszi ezt a kánonjogi eredetű előírást az esztergomi (?) zsinat (21. c.) is, elrendelvén, hogy a más püspökségből vagy idegenből jött clericusokat csak akkor szabad alkalmazni, ha ajánlólevelet hoztak magukkal.[31] E zsinat azonban az íráshasználat bővüléséről is tanúsodik. Határozatainak 20. fejezete előírja, hogy a püspökök egymáshoz csak pecsétes írással ellátott követeket küldhetnek;[32] a 34. fejezet szerint pedig excommunicatiót a püspökök a királlyal és püspöktársaikkal írásban kötelesek közölni.[33] Igaz, hogy ilyen püspöki írások ebből az időből nem maradtak ránk (külföldön is inkább csak emlegetik őket[34]), mégsem tagadhatjuk, hogy ilyen (ok)levelek valóban készültek is. Az említett rendelkezéseken kívül emellett bizonyít az a tény, hogy ma már több XI. századi magyar gyűrűspecsétet ismerünk. Ha nem használták volna őket, főpapjaink megelégedtek volna a mindenesetre díszesebb síma drágaköves gyűrűikkel[35]. Annak tehát, hogy az ilyesfajta oklevelek nem maradtak fenn, nem az lehet az egyedüli oka, hogy nem is állítottak ki ilyeneket, hanem inkább az, hogy nem birtok- vagy más örökjog biztosítására készülvén, időre szóló rendeltetésüknek a betöltése után nem őrizték meg őket.[36]

Hasonlóképpen a XI. és XII. század fordulójáról már vannak adataink arról is, hogy a magasabb rangú állami funkcionáriusok közül többen tudtak

[27] E kísérletezésre vonatkozólag olv. *Redlich :* Privaturkunden 92—103. l. — A franciaországi pecsételetlen magánoklevelekről olv. *René Gandilhon :* Inventaire des sceaux de Berry antérieures à 1515. Bourges. 1933 (a továbbiakban: Inventaire) LIII. l. — *A. de Boüard :* Manuel de diplomatique française et pontificale. L' acte privé. Paris. 1948 (a továbbiakban: L'acte privé) 136—142. l.

[28] A középkori *élő* magyar diplomatika a nyugati tapasztalatokat megindulása óta folyvást értékesítette. *Szentpétery :* Oklevéltan 29., 259—260. l.

[29] *Závodszky Levente :* A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bpest. 1904. 161. l.

[30] *Baumgarten Ferenc :* A Saint Gilles-i apátság összeköttetései Magyarországgal. Századok 40 (1906) 406. l.

[31] *Závodszky :* i. m. 200. l.

[32] *Závodszky :* i. m. 200. l.

[33] *Závodszky :* i. m. 201. l.

[34] *A. de Boüard :* Manuel de diplomatique française et pontificale. Paris. 1929 (a továbbiakban: Manuel) 356. l. 2. sz. jegyzet.

[35] *Kumorovitz :* Pecséthasználat 25—26. l.

[36] *Kumorovitz L. Bernát :* A Kálmán-kori „cartula sigillata" (a továbbiakban: Cartula sigillata). Turul 58—60 (1944—1946) 29. l. és 6. sz. jegyzet. (Kivonata uo. 38. l. La „cartula sigillata" de l'époque du roi Coloman címmel.)

írni, vagy legalább is írnokot tartottak, vagy ha írásra volt szükségük, ilyenhez fordultak segítségért. Az I. László III. decretumának tulajdonított törvény (2. c.) például elrendeli, hogy akik András király és Béla herceg kora, valamint a Sarkas iudex összeírása óta *cívis*eket vagy olyanokat tartanak maguknál, kiket *ewnek*-nek vagy szolgáknak neveznek, záros határidőn belül szolgáltassák vissza őket a királynak.[37] Kálmán első törvénykönyvének 79. cikkelye pedig (1100 körül) előírja, hogy az ispánok a beszedett dénáradóról jegyzéket készítsenek, s küldjék föl Esztergomba. Lehet, hogy ez a kívánalom csak jámbor óhaj, de esetleges végrehajtásának a lehetőségét mégsem tagadhatjuk, főleg ha tekintetbe vesszük, hogy az ispánoknak capellanusaik is voltak,[38] kik uruknak ezt az egyszerű, de nagyon fontos munkáját ekkor már tényleg elláthatták.

A Kálmán-féle „cartula sigillata"-ról még többet tudunk. S ez azért fontos, mert az már perjogi célzatú pecsétes magánoklevélnek tekinthető.[39]

Kálmán II. törvénye (2. és 3. §) szerint a keresztények és zsidók kölcsönüzleteit kétféleképpen: szóval vagy írásban lehet megkötni, a szerint, hogy 3 pensanyi vagy ennél nagyobb kölcsönről van szó. Az első esetben (2. §) elegendő a tanúk jelenléte és zálog vétele (vadimonium), az utóbbiaknál (3. §) azonban már pecsétes írás is szükséges, hogy per esetén, a tanúk mellett, az írás és pecsét is bizonyítsa a tényállást. Hasonló az eset az ingóságok adás-vételénél, avval a különbséggel, hogy a keresztények és zsidók által kötött szerződések adatait értékre való tekintet nélkül, tehát minden esetben pecsétes írásba is kell foglalni (4. §). Ha perre került a dolog, a „beírt tanúk hite alatt" felmentették a vádlottat (5. §), ellenben írás hiányában a lopás bűntettét állapíthatta meg a bíróság, s mellékbüntetésként még a perelt érték tizenkétszeresének megfizetésével sújthatta a vesztest.[40] Ezért nem valószínű, hogy akadt volna olyan vásárló, aki ilyen magas értékek vétele esetén[41] nem élt volna a pecsétes cartulával, mint a bizonyítást megkönnyítő perjogi biztosítékkal.

Újabb diplomatikai irodalmunkban eddig Illés J. és Jakubovich E. értékesítették Kálmán II. törvényét, megállapításaikat azonban a törvény szövegén kívül más adatokkal nem támasztották alá.[42]

[37] „. . . quod a tempore regis Andree et ducis Bele et a descriptione iudicis Sarkas nomine aput quemcumque aliqui civium vel illorum, qui dicuntur *ewnek* vel servi detinentur, . . . omnes regi presententur . . ." *Závodszky :* i. m. 174. l. — E népkategóriák értelmezésére von. olv. *Szilágyi Loránd :* Árpád-kori törvények. Bpest. 1957 (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettud. Karának rotaprint kiadványa) 16—17. l.

[38] Kálmán I. törv. 5. c.: "Episcoporum et comitum capellani vel reliquorum per sigillum episcopi vel archiepiscopi ad causandum cogantur". *Závodszky :* i. m. 184. l. — Géza hercegnek is volt clericusa. *Szentpétery :* SRH. I. 385. l. — Ilyenek lehettek akkoriban már az ispánok (mellérendelt) papjai, akikről az I. László korabeli egyházi (szabolcsi) zsinat (1092 körül), az ún. I. törvénykönyv 18. fejezete is megemlékezik. *Závodszky :* i. m. 161. l. — *Györffy :* i. m. 30. l. — A XI—XII. századi magyar politikai vonatkozású írásbeliségről (*Szentpétery :* Regesta 19., 31., 34., 35., 36. és 45. sz. kívül) tanúskodik a Képeskrónika 90. (*Szentpétery :* SRH. I. 348. l., Miklós püspök), 114. (uo. I. 381. l., XI. század második fele, Willermus szekszárdi apát), 117. (uo. I. 385. l., I. Géza), 130. (uo. I. 403. l., I. Géza) és 161. c. (uo. I. 450. l., II. Béla) is. Erre von. olv. még: *Makkay László—Mezey László:* Árpád-kori és Anjou-kori levelek. Budapest 1960. 81—105. l.

[39] A „cartula sigillata"-ról szóló alábbi fejtegetéseimet bővebben a 36. sz. jegyzetben idézett tanulmányom tartalmazza.

[40] *Závodszky :* i. m. 195—196. l.

[41] Erre von. olv. *Hóman Bálint :* Magyar pénztörténet. Bpest. 1916. 159—160., 497., 499., 520. és 524. l.

[42] *Illés József :* A magyar szerződési jog az Árpádok korában. Bpest. 1910. (Magyar Jogászegyleti Értekezések, 194. sz.) 9—11. l. — *Jakubovich—Pais :* i. m. XII—XIII. s XXIX. l.

Mi is hiszünk a cartula sigillata használatában. Igaz, hogy ilyen Kálmán-kori pecsétes írás eddig még nem bukkant elő levéltáraink limbusából, de csak azért, mert bizonyos időn túl nem volt szükség a cartula további őrzésére. Sőt, kölcsönök esetén a visszafizetést a cartula megsemmísítése is követhette. De nagy számban sem készülhettek, mert a törvény előírása csak arra az esetre vonatkozott, ha zsidó volt az egyik üzletfél, s a 3 pensánál kisebb értékű ügyleteknél továbbra is elegendő maradt a tanúk alkalmazása.

E megfontolásunkat támogatja Márton ispánnak (a XII. század 40-es éveiből ránkmaradt) végrendelete, amely, véleményünk szerint, egyik részében a comes egy cartulájának a kétségtelen nyomát őrizte meg, továbbá néhány újabban előkerült XII. századi pecsétgyűrű.

Márton ispán végrendelete valóságos tárháza azoknak a módozatoknak, melyekkel korának (XII. század első fele) világi nagybirtokosa ingó és ingatlan vagyonát szerezte, bővítette, cserékkel kikerekítette, esetleg elidegenítette, s a fennálló jogrend eszközeivel biztosította. Megtudjuk belőle, hogy II. Béla (1131—1141) és II. Géza (1141—1162) királyok engedélyével birtokát a csatári monostor s felesége és nagyobbik leánya között osztotta meg. Végrendeletében pontosan megkülönböztette saját szerzeményeit atyai örökségétől, mindenütt feljegyeztette a szerzés módját és körülményeit, hogy a birtoklást az új örökösök számára is bizonyíthatóvá tegye. Adománybirtokait és vásárlásait a szóbeliség útján, quaesitorok, datorok, tanúk és pristaldusok alkalmazásával szerezte, és biztosította,[43] s miként már Eckhart is megjegyezte, nem hivatkozik oklevelekre, hanem csak azokra, akik előtt a vétel történt: a tanúkra.[44] Egy helyen mégis *írásra* is utal a végrendelet, mégpedig a monostornak adott libertinusok második csoportjánál. Az oklevélnek ez az eddig figyelemre nem méltatott, de a XII. századi magyar jogi magánírásbeliség szempontjából rendkívül becses, s kerekdedségével a többitől feltűnően elütő szakasza így hangzik:

„Libertos vero, quos emit Martinus comes ab Budruguiensibus, qui vocantur Grab et Odmat, V domos ad idem officium, quo prius utebantur, in hebdomada tribus diebus fenum falcant, tempore messis III diebus mettunt, equum tenent abbati, in via serviunt, currum ducunt, equos custodiunt, erbas afferunt, ligna incidunt, ignem faciunt. *Coram quibus empti sunt, nomina hec sunt : Johannes prepositus, Sydemer, Mosy, Ilis, Elias, Machabeus filius Laberti, Bas filius Endre, Opus iudex Czalaensis, Gregorius filius Gabrielis, Apa filius Sydemer, Ipolt filius Gaua. Bolozlou filius Chema, Weteh serviens Ipoliti, Wapussa. Wasardus presbiter hec scripserat.* Hoc dedit Martinus monasterio."[45]

Az idézett szakasz utolsóelőtti mondata világosan bebizonyítja, hogy e libertinusok vételét annak idején írásba foglalták.[46] Az is feltűnő, hogy túlnyomó részben a Kálmán II. törvényében előírt adatokat tartalmazza. Megnevezi Márton ispánt mint vevőt, a libertinusokat mint a vétel tárgyát, az eladókat, a zsidó és keresztény tanúkat, akik előtt a vétel történt, s végül az ügylet

[43] *Eckhart :* i. m. (MIÖG. IX. Ergb. 1914.) 400—410. l.

[44] *Eckhart Ferenc :* Hiteleshelyeink eredete és jelentősége (a továbbiakban: Hiteleshelyeink). Századok 47 (1913) 642—643. l.

[45] *Fejérpataky László :* A Gudkeled-Biblia (a továbbiakban: Gudkeled-biblia). Magyar Könyvszemle. Új folyam 1 (1893) 15—16. l. — Guoth véleményével szemben tehát Jakuvobich sejtése igazolódott be. (*Guoth Kálmán :* Az okleveles bizonyítás kifejlődése Magyarországon. Bpest. 1936. 12—13. l.)

[46] Ez a mondat valószínűleg Márton ispán oklevelének a szerkesztőjétől származik, aki azonban az előtte levő cartulából vette.

írásbafoglalóját. Az eladók (?), valamint a tanúk egy része, miként a nevekből megállapítható, zsidó, éppen ezért az ügylet Kálmán rendeletének megfelelően cartula alkalmazásával történt. Bizonyára a kéznél levő cartula alapján fogalmazták meg az oklevélnek ezt a részét: ezért követi oly hűen szerkezetében is a törvény gondolatmenetét. De minden kétséget kizáróan cartulára utal az író megnevezése, aki vidéki pap (valószínűleg plébános vagy esetleg esperes), és nem udvari ember. Az átvétel azért történt, hogy a szerzemény perjogi biztosítékát ennél a tételnél is megjelöljék. A végrendelet több szolgacsoportnál nem említi szerzésük módját: ezeket Márton ispán örökölhette. Másutt meg csak azt jegyzi meg, hogy bírói úton, kárpótlásul kapta őket, egynél pedig egyszerűen csak odaveti, hogy vásárolta, írás nélkül, nyilván azért, mert az eladó keresztény lehetett, ilyen esetben pedig cartulára nem volt szükség. A zsidóktól való vásárlás feljegyzése tehát csak a cartula miatt ennyire plasztikus, vagy fordítva: a cartulára való utalás a zsidóktól való vásárlásnak és a törvény előírásához való igazodásnak az eredménye. Kálmán cartula sigillata-ja tehát ezek szerint nem volt írott malaszt, vagy a király által felállított jámbor kívánalom csupán, hanem élő valóság.

A cartula sigillata tényleges használata mellett közvetve tanúskodnak az újabban előkerült XII. századi pecsétgyűrűk. A legrégebbiek egyike valószínűleg Uros fia Janusé, aki nádor volt Kálmán és II. István korában.[47]

A cartula sigillata jogtörténeti vizsgálata szerint ez az írásfajta I. László I. törvénykönyve (az ún. II. törvénykönyv, 1077 körül) 7. fejezetének az új kívánalmak szerint való továbbfejlesztéséből származik. A király e törvénycikkében a lopott holmival való kereskedés megakadályozására s a vám lerovásának biztosítására az ingóságok adás-vételét nyilvános vásárokhoz kötötte. Ha nem vásáron kötötték az üzletet, tárgya pedig lopott holmi volt, halállal bűnhődnek az eladó, a vevő és a tanúk is. Ha a vásáron kívül vett holmi nem lopott jószág, a vevőtől elkobozzák, az eladó az árát veszti, s a tanúk is ugyanannyit fizetnek bírságul. Ez a cikkely az üzletkötés formáit is szabályozza: a szóbeli szerződést a bíró, a vámszedő és tanúk előtt kell megkötni. Ha ilyen formában is lopott jószág került eladásra, a vevő — a bíró tanúsága alapján — szabadul, a tanúknak azonban bíróság elé kell állítaniuk az eladót, s vele együtt tisztázniuk kell magukat[48]. Kálmán ezen a ponton újít. II. törvénye révén az üzletkötés, úgy látszik, keresztény és zsidó viszonylatban is függetlenült a vásárok nyilvánosságától (bár ezek továbbra is az árucsere főhelyei[49]), s a hivatalos közegek (bíró és vámos) és tanúk előtt való szóbeli szerződés ingatag formájának a helyébe (vagy inkább mellé?) a vegyes magántanúk és pecsétes írás szilárd és hosszabb életű bizonyíték-nyilvántartó és biztosító formája lépett. A cartula sigillata tehát nem diszpozitív oklevél (acte dispositive, Geschäftsurkunde), hanem a hatóság asszisztenciájának írásos bizonyítéka (bár vásáron, esetleg előtte is készülhetett), s formáját tekintve (noha magánjogügyletekről szól) nem annyira magánjogi, mint inkább perjogi célzatú újítás (acte probatoire, Beweisurkunde[50]).

Diplomatikai szempontból azt jegyezhetjük meg róla, hogy az adatrögzítő följegyzéseknek (lerövidített notitia) a szomszédoktól eltanult, s akkori-

[47] *Hlatky Mária :* A magyar gyűrű. Bpest. 1938. 22. l. I. tábla 12. sz.
[48] *Závodszky :* i. m. 168. l.
[49] A korabeli vásárokra vonatkozólag olv. *Györffy :* i. m. 30. l. 24. sz. jegyz.
[50] *De Boüard :* Manuel 48. l. — Korszakunkban csak a királyi oklevélnek volt teljes hitele. *Guoth :* i. m. 44. s köv. l.

ban nálunk is már jól ismert gyakorlatára támaszkodik[51]. Kálmán talán csak abban újított, hogy különleges okokból — a jogi szóbeliségből határozottabb mértékben kilépve — s alakjukat és tartalmukat szabályozva, *legális* bizonyítéknyilvántartó formát teremtett belőlük. Márton ispán cartuláját presbyter, minden valószínűség szerint plébános (vagy esperes) írta. Ez azért fontos adat, mert azt bizonyítja, hogy a XII. század elején az írás és — bár még kezdetleges fokon — az oklevélszerkesztés mestersége a káptalanokon és monostorokon túlhaladva, már egyes plébániákon (és vásárokon?) talált otthonra. Szinte úgy tűnik, hogy a „könyves" király éppen ezeknek az új scriptoroknak a képességéhez mérten szabta meg a cartula szerkezetét. Hogy pedig ez a megállapításunk (amely sok-sok elmélkedésnek az eredménye) nem valamiféle „kultur-optimizmus"-unkból fakad, az eddig felsorolt adatainkon kívül elevenebb erővel bizonyítja végezetül az „a XII. század elején készült (s a grammatica, prosodia, rhetorica, dictamen és computus szabályait világosan tárgyaló) tankönyv-jegyzetünk, melyet egyik esztergomi kódexünk mentett át korunkra."[51a]

Hogy meddig tartott a cartula használata, éppen hiányuk miatt pontosan nem tudjuk megállapítani. Bizonyára nem sokáig. Az 1251. évi zsidóprivilégium már csak tanút kíván a zálogüzleteknél, de azt sem okvetlenül[52]. E kedvező körülményből ítélve valószínűnek látszik, hogy már a XII. század második felében e részben is visszatértek a kisebb üzleteknél használatos jogi szóbeliségre.

4. Mindaz, amit főleg az egyházkormányzati írásbeliségről s a Kálmán-féle ingósági és hitelüzlettel kapcsolatos cartuláról mondottunk, feltűnővé teszi azt a jelenséget, hogy a XI. századvégi birtokjogi (minden valószínűség szerint pecsételetlen) magánoklevél, Guden cartája óta, formailag a királyi oklevél felé való eltolódást mutat, s nem őrzi meg a magánoklevél önálló köntösét. Ezek az oklevelek ugyanis továbbra is a király engedelmével történt végrendelkezésekről, magán-ingatlanvagyon átruházásáról stb. szólnak, de, egy-két kivételtől eltekintve, már pecséttel, mégpedig királyi pecséttel vannak megerősítve; diplomatikánk pedig — a királyi engedély és pecsét alapján — a királyi oklevelek csoportjába sorolta őket[53].

Sorukat David duxnak a tihanyi apátság részére szóló adományáról 1091 táján kelt oklevele nyitja meg. Valószínűleg Tihanyban írták, s I. László király pecsétjét találjuk rajta. Két csoportra lehet őket osztani:

[51] A notitiaszerű feljegyzések magyar irányú hatására vonatkozólag olv. *Kumorovitz :* Cartula sigillata 31—32. l.

[51a] Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár: Mss. III. 184., fol. 19—23. Felfedezte s a XII. századi európai művelődéstörténet keretébe illesztve feldolgozta *dr. Mészáros István* „Egy tankönyv a XII. század elejéről" c. (a Magyar Könyvszemlében megjelenendő) tanulmányában, amelyre Mezey L. barátom hívta fel a figyelmemet. Mindkettejüknek köszönöm, hogy a felfedezésről értesülhettem, s a kéziratba beletekinthettem. Mészáros megállapításai rendkívül értékesek XI—XII. századi írásbeliségünk további vizsgálatát illetően. — Azóta hazai notitiákat is találtunk. Ilyenek vannak a zselicszentjakabi (1061) és a bozóki oklevél végén, *Györffy Gy.* pedig (i. m. 51. l. 24. jegyzet) Kálmán királyunknak egy hercegkori notitiájára ismert rá.

[52] *Pauler :* i. m. II. 1899[2]. 191—194. l. és 144. sz. jegyzet (520. l.).

[53] *Fejérpataky :* Kir. kancellária 18. és 21. l. — *Szentpétery :* Oklevéltan 47—48. l. — Véleményüket *Hajnal* is átvette: Enseignement 215. l.

A

A David duxé[54], a somogyvári[55] (1091), (az 1086-i bakonybéli)[56] és az I. László-féle 1093-i pannonhalmi birtokösszeírás[57], a II. István (1116—1131) korabeli Acha-[58] és Fila-féle[59] (1127—1131), a II. Béla (1131—1141) korabeli és András remete adományáról szóló[60], a II. Géza (1141—1162) korabeli s Márton ispán végrendeletét (1141—1146) tartalmazó[61], valamint az Adalbert-féle 1153 körül kelt oklevél[62], Szentpétery szerint, vidéken, az érdekelt egyházak scriptorai által szerkesztetett meg[63]. Ebbe a csoportba számítható az 1113-i zobori conscriptio, amelyet a monostor különböző időben s részben a szóbeliség útján szerzett birtokainak az írásos lerögzítésére Gaufredus apát szintén otthon szerkeszte(te)tt meg, de királyi pecséttel is megerősíttetett[64]. Ilyen talán az 1135-ben készült bozóki conscriptio is[65]. A jogi magánírásbeliség vidéki (köz)pontjai ezek szerint az adataink szerint tehát: Tihany, Somogyvár, Győr, Veszprém, Pannonhalma, Csatár, Zobor, Bozók (és más, eddig még ismeretlen helyek[66]).

B

A magánintézkedést tartalmazó királyipecsétes oklevelek második csoportjába tartozik a Bandi fiainak: Ogiuznak és testvérének: Miscanak, az almádi monostor alapításáról szóló két (1117, 1121) oklevele[67], a Scines asszony adományáról[68] (1146), a Fulco hospes végrendeletéről[69] (1146), a Margit asszony adományáról[70] (1152), a Martyrius érsek adományáról[71] (1156), Walferus ispánnak a quizuni apátság alapításáról szóló oklevele[72] (1157), az Adorján fia István adományáról[73] (1157—1158), a Miske ispán fiának: Istvánnak végrendeletéről[74] (1164), a Pazman fia Farkas végrendeletéről[75] (1163), a Konrád királyi jobbágy adományáról[76] (1172) és a Caba comes

[54] *Szentpétery :* Regesta 23. sz.
[55] *Szentpétery :* Regesta 24. sz. (XII. századi másolat.)
[56] *Szentpétery :* Regesta 22. sz. — Kritikájára vonatkozólag olv. *Váczi :* i. m. 314—331. l. (23. jegyzet).
[57] *Szentpétery :* Regesta 29. sz. (XIII. századi másolat.)
[58] *Szentpétery :* Regesta 52. sz.
[59] *Szentpétery :* Regesta 53. sz.
[60] *Szentpétery :* Regesta 67. sz.
[61] *Szentpétery :* Regesta 74. sz. (XII. századi másolat.)
[62] *Szentpétery :* Regesta 83. sz.
[63] *Szentpétery :* Oklevéltan 52. és 60. l.
[64] *Szentpétery :* Regesta 46. sz. (XIII., XV. és XVI. századi átírás.)
[65] *Szentpétery :* Regesta 59. sz. (XIII., XVI. és XVIII. századi átírás.)
[66] Feltételezett, de ránk nem maradt oklevelek alapján következtetve.
[67] *Szentpétery :* Regesta I. 517. l. (Átírás 1420-ból.) — *Szentpétery Imre :* Az almádi monostor alapítólevele II. István korából. Magyar Nyelv 23 (1927) 360—370. l.
[68] *Szentpétery :* Regesta 72. sz.
[69] *Szentpétery :* Regesta 73. sz. — Első ismert világi írástudó emberünk Fulco hospes (. . . me Fulconem . . . Almo duci studio servitutis clericalis adhesisse — jegyzi meg oklevelében).
[70] *Szentpétery :* Regesta 82. sz.
[71] *Szentpétery :* Regesta 84. sz.
[72] *Szentpétery :* Regesta 87. sz. (Átírás a XIII. századból.)
[73] *Szentpétery :* Regesta 90. sz.
[74] *Szentpétery :* Regesta 105. sz.
[75] *Szentpétery :* Regesta 110. sz.
[76] *Szentpétery :* Regesta 120. sz.

végrendeletéről[77] (1177 körül) szóló oklevél. Ezeket, Szentpétery szerint, a királyi notarius az oklevélnyerő egyház és a rendelkező fél megbizottjával együttesen szerkeszthette meg. Erre vall eltérő szerkezetük és írásuk, s a bennük szereplő *scriptor, scribere, dictavit, notarius huius carte* stb. kifejezések pedig csak a fogalmazásra érthetők[78].

De már közelgett, s III. Bélával (1172—1196) be is köszöntött az az idő, amikor az oklevélnyerőnek vagy szerzőjének (?) az oklevél kiállításában való részvétele megszünt. Ez a folyamat természetesen lassú, de mégis észrevehető. Az eddig említett magán intézkedést tartalmazó királyipecsétes oklevelekben ugyanis túlnyomó részben az adományt tevő vagy végrendelkező fél beszél, mégpedig (mint a királyi oklevelekben) egyesszámban, Egoval kezdve. Az egész műfajban ez az általános gyakorlat. A David dux, András remete és Márton ispán oklevele harmadik személyben (nem a király nevében) szól[79]. De a Fulcerius veszprémi prépost 1164-i intézkedését megerősítő királyi oklevél már a maga egészében a királyi kancellária terméke[80]. Mindvégig az uralkodó beszél benne, bizonyára azért, mert szerzője udvari ember lehetett, aki teljesen a királyi notarius (Bicenus) tollára bízhatta ügyét[81]. Ugyanilyen Dobica fiának, Vidonak, a Johanniták javára tett 1166-i rendelkezéséről szóló oklevél[82]. Jellemző az új megoldási kísérletre, hogy az oklevél végén, külön szakaszban, Vido is megszólal, s a saját, a fia és felesége javára intézkedik[83], bizonyára azért, mert a notarius nem jegyezte föl pontosan az adatokat, s a hiányt Vido így pótoltatja. Hasonló a helyzet Benedek ispán 1171-i végrendelkezésénél is[84]. Ezt is a fél kérésére Becen notarius fogalmazta a királyi kancellária szokott stílusában[85], de a végén Benedek is megszólal benne, hogy valamit erőteljesebben kiemeljen[86]. A gyakorlat azonban ekkor még nem egységes, mert utána a Caba-féle oklevélben ismét csak a végrendelkező fél beszél. Végleg lezárják a sort Simon mester veszprémi kanonok (1174—1178) végrendelkezéséről[87] (?) és Marcell prépost nejének, Froa asszonynak a birtokeladásáról[88] (1181) készült oklevelek, melyek már

[77] *Szentpétery :* Regesta 128. sz. — Ebbe a csoportba sorozhatjuk még (ha hiteles eredetire támaszkodik) a III. István pecsétjével megerősített Oroz-féle végrendelettöredéket is (1398-ból való említés). O. L. Dl. 8389. — *Komjáthy Miklós :* A tihanyi apátság alapítólevelének problémái. Levéltári Közlemények 26 (1955) 33—34. l.

[78] *Szentpétery :* Oklevéltan 60. l. — Hugo püspök 1074-i végrendeletében például egészen világos a különbség a „dictavit" és „scripsit" között: Reinerus vero dictavit precentor ecclesie et scripsit regnante Philippo rege francorum. Gallia Christiana. XII. Instr. 329—330. col. —Az esztergomi tankönyv-jegyzetben (22. fol.) erről a következőket olvassuk: primum propone tibi materiam tuam quasi scriptam et ordinem, quem sequi oporteat. *Mészáros :* i. tanulm. 85. l.

[79] *Szentpétery :* Oklevéltan 61. l.

[80] *Szentpétery :* Oklevéltan 60. l.

[81] Az oklevél szerint Fulcerius a királynak és a király atyjának a káplánja volt. *Fejér :* CD. IX/7. 634. l.

[82] *Szentpétery :* Regesta 111. sz.

[83] „Alia tria predia quamdiu vixero ad usum vite mee tenere volo; post discessum vero meum de his tribus prediis filio meo Merissa do duo, scilicet Nadech et predium sancti Michaelis et medietatem magni predii sancti Georgii, aliam medietatem uxori mee dedi." — *Fejér :* CD. II. 174. l.

[84] *Szentpétery :* Regesta 116. sz.

[85] „Scriba regis Becen scripsit Benedicto." *Jakubovich—Pais :* i. m. 47. l.

[86] Ld. a 158. és 159. sz. jegyzetet.

[87] *Szentpétery :* Regesta 126. sz.

[88] *Szentpétery :* Regesta 130. sz.

egyedül csak a király nevében vannak kiállítva[89]. A Caba oklevelével tehát a magánszerkesztésű királypecsétes oklevélfajta megszűnik, s a Fulcerius prépost, Vido, Benedek ispán, Simon kanonok és Froa asszony rendelkezéséről szóló oklevelekkel a királyi pecsétet használó jogi magánírásbeliség az udvari oklevéladásba torkollik. Velük, úgy látszik, Becen notariusnak a kezdeményezésére, a sor harmadik csoportjaként, az eddigi kísérletezést és ingadozást lezárva, megszületik az egységes szerkezetű királyi oklevél. A végrendeletük vagy adományuk stb. írásbafoglalásáért a királyi kancelláriához forduló felek az őket kiszolgáló királyi notariusnak ezóta nem szerkesztőtársai többé, hanem ügyüknek csak előadói[90]. Úgy látszik, Froa asszony oklevelének a királyi írásbeliségre vonatkozó arengája a komoly reform szándékából íródott[91], s az eddig ingadozó gyakorlat a kancelláriával együtt III. Béla alatt tényleg megszilárdult. Mivel a királyi kancellária a magánjogügyletek egy fontos részének a saját írásbeliségébe való bevonásával új munkát vállalt, királyi megerősítésük „ezentúl úgy történik, hogy a megerősítő oklevél a király nevében van fogalmazva; ő beszéli el a jogi cselekmény megtörténtét, s a királyi megerősítésnek ez a módja ettől kezdve véglegessé is válik"[92]. Ez az újítás azért logikus, mert a királyi licentiával történt magánadományozásoknál és végrendelkezésekhél az adományozó akarata az örökösödési jog szempontjából nem egészen szabad, s a királyi kegy éppen a felmerült jogi akadályt szünteti meg. Nélküle az ilyen rendelkezés sebezhető volna. A felmentés (licentia, consensus) igazolásának a korábbinál kétségtelenül kifejezőbb írásformája a királyi oklevél.

5. A mások jogi cselekményéről, de királyi pecséttel ellátott oklevelek, mint már említettük, legkönnyebben azon az alapon választhatók el a királyi oklevelektől, hogy bennük, a jelzett kivételektől eltekintve, általában az intézkedő fél, az oklevél (egyik?) szerzője beszél. Eltérő esetekben már nehezebb a dolog, de szerencsére, mint ugyancsak láttuk, az ilyen esetek száma csekély. Változékony természetüknek megfelelően, merev általánosításoktól tartózkodva, egyéni módon kell bánnunk ezekkel az írásainkkal, mert még mindig meglepetéseket rejtegethetnek. Nem lehetetlen, hogy ilyennel van dolgunk Márton ispán nejének, Magdolna asszonynak, az általuk alapított csatári monostornak és saját gyermekeinek tett adományáról szóló, 1141 és 1146 közötti időben kelt oklevelében[93]. Eddig mi is a királyipecsétes magán oklevelek csoportjába soroltuk. Azonban több körülmény más eredményre utal. 1. Az oklevél Magdolna asszony nevében szól. 2. A királyi licentiáról és consensusról nincs benne szó, ami nem fogható véletlen elnézésre, hanem valószínűleg

[89] *Szentpétery :* Oklevéltan 61. l.

[90] *Szentpétery :* Oklevéltan 60. l.

[91] A híres arenga: „Quoniam ex defectu nature humane in memoriam rerum preteritarum per temporum successus de facili surrepit oblivio, dignum est scripto supportari et confirmari quod inter legitimas contractum est personas. Quatinus scripti confirmatione et virorum idoneorum testificatione inviolabiliter constet inconcussum, quod ego B(ela) illustrissimus rex Hungarie considerans et in futurum mee regie maiestati precavens, ne aliqua causa in mei presentia ventillata et definita in irritum redigatur, necessarium duxi, ut negotium quodlibet in audientia celsitudinis mee discussum scripti testimonio confirmetur." *Fejérpataky László :* III. Béla király oklevelei. Bpest. 1900. 29. l. és Die Urkunden König Bélas III. von Ungarn (1172—1196). MIÖG. Ergb. VI. (1901) 222. l.

[92] *Szentpétery :* Oklevéltan 61. l.

[93] *Szentpétery :* Regesta 75. sz. — *Fejérpataky :* Gudkeled-biblia 18—20. l.

azért maradt el, mert a saját[94], vitán felül álló rendelkezési joga alapján intézkedett, miután férje, királyi engedéllyel, már korábban disponált közös családi vagyonukról. Úgy látszik, erre céloz az anathema-formulában is, amikor kiemeli, hogy saját vagyonáról és nem a máséról rendelkezett[95]. Megpecsételésről sem történik oklevelében említés. Mivel csak az admonti codexben levő közelegykorú másolatát bírjuk, pecsétjére vonatkozólag nem állíthatunk kétséget kizáróan biztosat. Ellenben fontos tény, hogy chirographum volt. Azért a királyi licentia hiányából következtetve, sokkal valószínűbbnek látszik, hogy nem is volt megpecsételve, hanem (magyar szemszögből tekintve a dolgot — franciás modorban) intercidálással hitelesítették[96]. Ez azért is hihető, mert a csatári monostorban szerkeszthették, ahol a XIII. század közepéig nem használtak konventi pecsétet, az apátét pedig, ha lett is volna neki akkoriban, ami — külföldi analógiák alapján — nem nagyon valószínű, az ügyben való érdekeltségük miatt nem alkalmazhatták[97]. Pecsét hiányában két hitelesítési mód közül választhattak: vagy királyi pecsétet kérnek, vagy chirographálnak. Mivel az első megoldás a távolság miatt kényelmetlen volt és fölöslegesnek is mutatkozott, az intercidálást választották, s formailag is tökéletes magánoklevelet szerkesztettek. De valószínűleg azért is chirographáltak, mert két oklevélre volt szükség: az egyikre Magdolna asszony, a másikra a konvent tarthatott igényt. A megoldás különben sem volt merész, mert már használta Feliciánus érsek[98] (1134), a század végén pedig az első oklevélkiadó káptalanok is pecsét nélkül, így hitelesítik kiadványaikat.

A cselekmény különleges voltánál fogva eltér, ezért elszigetelten maradt haladást jelent a jogi magánírásbeliség korabeli gyakorlatához képest Euzidinus comesnek a barsi plébánia megalapításáról szóló s Martyrius érsek által 1156-ban szerkesztett és saját pecsétjével is ellátott oklevele[99]. Formailag közös, de egyben egyházi hatósági oklevél ez, a királyipecsétes magánrendelkezések modorában kiállítva. Euzidinus maga kérte az érseket oklevelének megerősítésére, valószínűleg azért, mert ő volt az egyházmegye ordinariusa, s bővítette is az alapító adományát. Hogy tartalma miatt tér el az egyszerű végrendeletektől és adománylevelektől, bizonyítja az a körülmény, hogy Martyrius még ugyanebben az esztendőben az esztergomi egyház javára tett adományáról szóló és sajátmaga szerkesztette oklevelére — az általánosan megszokott gyakorlathoz alkalmazkodva — (két) királyi pecsétet kért és kapott[100].

[94] Egy, a férjétől dotalicium címén kapott, meg egy vásárolt prediumáról, hat szőlőkertről és több ingóságáról rendelkezett.

[95] „De meis propriis, non de rebus alienis ordinavi."

[96] *Szentpétery :* Oklevéltan 73. l. és 4. sz. jegyzet. — *Kumorovitz :* Pecséthasználat 29. l. — Az intercidálás eredetére von. olv. *A. Giry :* Manuel de diplomatique. Paris. 1925[2]. 510—515. l.; *Redlich :* Privatkunden 92—103. l. és *H. Bresslau :* Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien. I. Leipzig. 1912. 505. l., s ld. a köv. jegyzetet.

[97] *Kumorovitz :* Pecséthasználat 43. l. — Márton ispán oklevelének franciás vonásairól olv. *Bárczi Géza :* Az Árpádkori magyar hangjelölés c, ch és sch jeleihez. Melich-Emlékkönyv 1942. 33. l. — Magdolna asszony oklevele pedig a férjéével együtt egyidejűleg s ugyanabban a scriptoriumban készült.

[98] *Szentpétery :* Oklevéltan 72. l. — *De Boüard :* L'acte privé 144. l.

[99] *Ferdinandus Knauz :* Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. I. Strigonii. 1874 (a továbbiakban: MES.) 109. l. — „Eiusdem Euzidini rogatu placuit archiepiscopo, ut huiusmodi mee et Euzidini confessionis statutum ob multimodam detrahentium atque calumpniantium versutias proprio sigillo confirmatum posterorum memorie irrefragibiliter observandum relinqueret."

[100] *Szentpétery :* Regesta 84. sz. — MES. I. 107. l. „Ne vero cuiquam successorum meorum eas subtrahere, diminuere vel mutare liceat, per presentis privilegii paginam

6. A XII. század eleje óta a kegyet, adományt vagy egyházi alapítást biztosító („de gratia" jellegű) oklevelek mellett párhuzamosan nyomaira bukkanunk a perjogi („de iustitia") írásbeliségnek is. Ennek legteljesebb formája a pert lezáró ítéletlevél. Első effajta írásunk Gervasius nyitrai püspöknek a pannonhalmi monostor ügyében Kálmán király megbízásából hozott ítéletéről (1105—1116) szóló s a Liber ruber-ben megőrzött az a notitiaszerű feljegyzés[101], melyet, úgy látszik Pannonhalmán, „pro privata notitia" szerkeszthettek meg[102]; de ha királyi pecsétje volt eredetijének (ami nem valószínű), akkor magánszerkesztésű ítéletlevélnek kell minősítenünk, mint amilyen az 1111-i zobori[103] és az 1131-i bakonybéli ítéletlevél[104]. A két utóbbi oklevél szintén királyi delegált bíráknak a döntését örökíti meg. Eltér tőlük Felicianus esztergomi érseknek a zágrábi püspökség birtokperében, 1134-ben, a váradi zsinaton hozott döntéséről szóló (pecsételetlen) chirographált ítéletlevele (amely egyébként az érseknek ebben az ügyben már II. István korában és az ő megbízásából hozott ítéletéről is megemlékezik[105]), mellyel — a saját vagy a váradi káptalan íróműhelyében — megteremtette az első eddig ismert egyházi hatósági oklevelet[106]. Stílusát és szerkezetét tekintve hasonló a bozóki oklevél (1135) függeléke. Felicianus érseknek és II. Béla királynak a monostor néhány szökevény szolgája ügyében hozott (és II. Istvánnak egy korábbi döntéséről is megemlékező) ítéletét örökítette meg. Eredetije minden valószínűség szerint a monostorban (vagy esetleg az érsek környezetében?) 1139 (július közepe és) 1141 (február 13-a) között készült, királyi pecséttel is meg volt erősítve, majd (folytatólagosan) az 1135-i conscriptióhoz is hozzámásolták[107]. 1152-ben II. Géza látja el pecsétjével kiküldött biráinak: Hendricus curialis comesnek, továbbá János, István és Jeromos ispánoknak a veszprémi káptalan szolgái ellen hozott ítéletéről az egyház és Barnabás királyi notarius által közösen megszerkesztett oklevelét[108].

---

sanciri constitui et regni impressione sigilli, tam aurei quam cerei, totius regni assensu stabiliri feci" — mondja II. Géza.

[101] Pannonh. rendtört. I. 594. l.

[102] *Fejérpataky :* II. István oklevelei 12—14. l. — Összehasonlításul néhány régebbi nyugati példa: 891. Placitum in gratiam Gilberti episcopi (Gallia Christiana. VI. Instr. 170—171. col.); 901. Charta Richardi comitis (uo. IV. Instr. 67. col.); 933. Placitum pro abbatia Montis olivi (uo. VI. Instr. 423—424. col.); 1014. Longobard formularium szerint szerkesztett bírósági notitia a páviai apácamonostor részére. (MGH. Dipl. III. 299. sz.)

[103] *Szentpétery :* Regesta 43. sz.

[104] *Szentpétery :* Regesta 57. sz.

[105] Az előzmények elbeszélésében.

[106] *Tade Smičiklas :* Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. II. Zagrabiae. 1904 (a továbbiakban: CD.) 42. l. — Stílusa, szerkezete a Gervasius-féle oklevéllel van rokonságban.

[107] Az így összekapcsolt két szöveget IV. Béla 1262. okt. 13-án megerősítette, ezt pedig 1556. jan. 13-án a garamszentbenedeki konvent (Dl. 5775. sz.), majd 1745. ápr. 4-én az esztergomi káptalan írta át. (Dl. 5776. sz.) — Kiadása: *Fejér :* CD. VII/5. 105—106. l. — *Szentpétery* (Regesta 59. sz.) nem említi a függeléket, *Knauz* pedig tévesen feloldott és értelmezett dátummal (és II. István döntéséről hallgatva) szövegének csak a második részét közölte csonka kivonatban. (MES. I. 67. sz.)

[108] *Szentpétery :* Regesta 81. sz. — Perjogi írásbeliségünknek ezek közé az emlékei közé sorozhatjuk még a Scis-beliek ellen III. István korában (1162—1172) hozott annak az ítéletnek a szövegét is, amelyet egy 1171 tájára datált, s talán a XIII. században vagy később hamisított conscriptio őrzött meg számunkra. Pannonh. rendt. VIII. 274—276. l.

Feltűnő, hogy Szent István király Intelmei V. fejezetének a kívánalmai szerint[109] (azaz nem feltétlenül személyesen) gyakorolt XII. századi[110] királyi bíráskodással kapcsolatos perjogi írásbeliségünk ismertetett emlékei (Felicianus érsek 1134-i oklevelétől eltekintve) oly módon készültek, mint a kegyelmi tényeket, adományokat stb. tartalmazó egykorú királyi és magánokleveleink. Vannak köztük teljesen magánszerkesztésű és (valószínűleg) pecsételetlen ítéletföljegyzések (pannonhalmi), továbbá magánszerkesztésű vagy esetleg az alkalmilag eljáró bíró környezetében megszerkesztett, valamint a fél és a királyi notarius által közösen megfogalmazott királyipecsétes ítéletlevelek (zobori, bakonybéli, bozóki, veszprémi). Ennek az lehet az oka, hogy e kétfajta oklevéltípus között korszakunkban nem mosódott el még a célbeli különbség. A „de gratia" jellegű (királyi és magán-) oklevél ugyanis körülbelül III. Béla koráig (az utóbbi jóval később is) még nem föltétlenül dispositív írás, hanem inkább perjogi célzatú bizonyítéknyilvántartó eszköz, rendeltetése pedig a tanúbizonyítás előmozdítása. A perekben kimondott bírói ítélet viszont két alkatrészből áll: 1. rendezi a bizonyítás kérdését, és 2. eldönti a szembenálló felek között a jogi problémát, azaz: vagy megerősíti a köztük fennálló korábbi jogviszonyt, vagy újat állapít meg[111]. Az eredmény tehát — a felek szempontjából — mindig magánjogi természetű is. Mivel pedig korszakunkban bíróságaink — úgy látszik — még nem (mindig) lépnek ki a perjogi szóbeliségből, vagyis az ítéletet nem foglalták „hivatalból" írásba, az üggyel kapcsolatos további bizonyítékok nyilvántartása és biztosítása okából tehát az érdekeltnek, ha szükségesnek tartotta, magának kellett erről gondoskodnia. Ebben látjuk a magyarázatát annak, hogy a XII. század első hét évtizedéből ránkmaradt e néhány ítéletlevél is, legalább részben, a jogi magánírásbeliség műhelyeiben és annak még vajudó s ezért változatos formái szerint készült. III. Béla a király nevében hozott ítéletek írásbafoglalását is a királyi kancellária feladatává teszi, s 1181-ben már saját nevében kiállított oklevelébe foglaltatja a megbízásából eljáró Farkas nádornak a szamosmelléki monostor népei ügyében hozott ítéletét[112].

7. Most már az a kérdés, hogy miért nem gyökeresedett meg, és nem fejlődött tovább a XI. századvégi (pecsét nélküli) magyar magánoklevél. Vagy miért szorult rá az ingatlanok átruházásával kapcsolatos írásbeliség oly sokáig a királyi pecsétre?

Ez két okra vezethető vissza: az egyik az ingatlanvagyon (elidegenítési, adományozási és) örökösödési jogának sajátos hazai alakulása, a másik pedig a külföldi oklevelesgyakorlat hatása.

[109] „Quocienscumque . . . causa digna iudicari ad te venerit, vel aliquis capitalis sententie reus, noli inpacienter portare . . . vel per te ipsum diiudicare . . ., sed pocius huiusmodi negocium ad iudices mitte, quibus hoc commissum est . . . Quando . . . aliquid, quod tue convenit iudicandum dignitati, tibi venerit, cum paciencia et misericordia . . . hoc iudica . . ." *Závodszky :* i. m. 137. l. Olv. még *Váczy Péter :* A királyság központi szervezete Szent István korában. Szent István Emlékkönyv. II. Bpest. 1938. 54. l.

[110] A XI. századból nem maradtak ránk ilyen természetű oklevelek. Lehetséges, hogy ez a körülmény alátámasztja Bónisnak az Intelmek keletkezése idejéről szóló feltevését. *Bónis György :* Válasz Váczy Péter „Néhány kérdésére". Századok 93 (1959) 529. l.

[111] *Timon Ákos :* Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bpest. 1919. 496. l.

[112] *Szentpétery :* Regesta 81. sz. — *Kumorovitz :* Pecséthasználat 33—34. l.

Szent István törvényei legálisan is biztosították a honfoglalás után fokozatosan kialakult magánbirtokot[113]. Szerintük (és az általuk felállított korlátok között) kiki szabadon (vég)rendelkezhetik a saját (öröklött) vagyonából álló, vagy esetleg még a királytól is kapott adományokkal bővült birtokáról; feloszthatja, feleségének, fiainak s leányainak és rokonainak vagy az egyháznak adományozhatja (hagyományozhatja) azt (I. 6.), halála után pedig fiai hasonló tulajdonjoggal öröklik (II. 2.)[114]. Az egyházi vagyont a király

[113] A magyar feudális földtulajdon (ki)alakulására (XI—XII. század) vonatkozólag olv. *Molnár Erik :* A magyar társadalom története az őskortól az Árpádokig. Bpest. 1949². 124., 129., 131—144. l. — *Eckhardt Ferenc—Bónis György :* Magyar állam- és jogtörténet (Kézirat). Bpest 1952. (Az Eötvös Loránd Tudományegyetem állam- és jogtudományi karának jegyzetei) 55—57. l. — *Elekes Lajos—Lederer Emma—Székely György :* Magyarország története a korai és virágzó feudalizmus korszakában (A honfoglalástól 1526-ig). Magyarország története. I/1. Bpest. 1957 (a továbbiakban: Magyarorsz. tört. I/1.) (Az istvánkori állam gazdasági alapja. 26—30. l.) — A feudális földtulajdon monopóliumának kifejlődése. (A világi magánnagybirtok. Az egyházi birtok. 39—49. l.) A mű ezen fejezetei Lederer Emmától valók. — A feudális földtulajdon kialakulásáról, a feudális magánnagybirtok szervezetének alakulásáról, a XI—XII. századi királyi és egyházi birtokról ugyancsak *Lederer Emma* ad kimerítő tájékoztatást „A feudalizmus kialakulása Magyarországon" (Bpest. 1959) c. könyvében. — A magyar egyházi vagyonnal foglalkozó régebbi irodalom: *Erdélyi László :* Az egyházi vagyon eredete és jellege Magyarországon. Bpest. 1913 (a továbbiakban: Egyházi vagyon) és *Uaz :* Magyar művelődéstörténet. II. Kolozsvár. 1918. 186—208. l. — Meg kell jegyeznünk, hogy itt (és a következőkben) csak a XI—XII. századi birtokjogra (és csak diplomatikai vonatkozásban) lehetünk tekintettel. A tárgyalt okleveleken, továbbá Molnár E., Lederer E. és Erdélyi L. megállapításain kívül véleményünk kialakításában még a következő munkákra támaszkodtunk: *Illés József :* A törvényes öröklés rendje az Árpádok korában. Bpest. 1904 (Akad. Értek. a társadalmi tudományok köréből. XIII. 3. sz.) — *Holub József :* A halálesetre szóló ajándékozások régi jogunkban. A Szent István Akadémia Értesítője 5 (1920) 142—150. l.; *Uaz :* Végrendeleti jogunk kialakulása. Akadémiai Értesítő. 37 (1926) 232—240. l. — *Franz Eckhart :* Staatsrecht und Privatrecht in Ungarn im Mittelalter. Ungarische Jahrbücher 9 (1929) 426—432. l. — *Eckhart F. :* Jog- és alkotmánytörténet (A magyar történetírás új útjai. Bpest. 1931) 286—293. l. — *Waldapfel Eszter :* Nemesi birtokjogunk kialakulása a középkorban. Századok 65 (1931) 134—167., 259—272. l. — *Váczy Péter :* A hűbériség szerepe Szent István királyságában. Századok 66 (1932) 369—392. l. — *Murarik Antal :* A szabadrendelkezési jog Szent István törvényeiben. Századok 68 (1934), pótfüzet 497—509. l. — *Uaz :* A lélekváltság (Donum pro salute animae). Regnum II (1937) 155—167. l. — *Huszti Dénes :* A szabad földbirtok kérdéséhez az Árpád-korban. Domanovszky-Emlékkönyv, 1937. 251—265. l. — *Eckhart Ferenc : Somogyi Ferenc :* Végrendelkezés nemesi magánjogunk szerint 1000—1715-ig. Pécs. 1937. Ism. Századok 72 (1938) 80—87. l. — *Hóman Bálint :* Szent István király. Szt. István-Emlékkönyv II. Bpest. 1938. 20—25. l. — *Domanovszky Sándor :* A mezőgazdaság Szent István korában. Uo. 329—332. l. — *Bónis György :* Szent István törvényeinek önállósága. Századok 72 (1938) 433—487. l.

[114] I. törv. 6. c.: „Decrevimus . . ., ut unusquisque habeat facultatem sua dividendi, tribuendi uxori, filiis filiabusque atque parentibus sive ecclesiis, nec post eius obitum quis hoc destruere audeat". Závodszky: i. m. 114. l. — II. törv. 2. c.: „. . . unusquisque propriorum simul et donorum regis dominetur, dum vivit, excepto, quod ad episcopatum pertinet et comitatum, ac post eius vitam filii simili dominio succedant . . ." *Závodszky :* i. m. 153. l. — A szentistváni „szabadrendelkezési joggal" kapcsolatban két ellentétes felfogás uralkodik szakirodalmunkban. Mi inkább mellette foglalunk állást, Erdélyivel (Egyházi vagyon 17. l.) vallván, hogy a magántulajdonnak törvényben elismert jogát nem kellett mindenkinek igénybe vennie: „Maradhattak továbbra is nemzetségi közös birtokok, földközösségek." A szabadrendelkezési jog gyakorlásának ezért csak a magántulajdonnak nagyobbmérvű térfoglalásával s a keresztény vallás meggyökeresedésével egyházi viszonylatban kezdenek mutatkozni írásos nyomai, melyekből azonban visszafelé is következtethetünk. Rado palatinus (1057) például múlt időben beszél oklevelében (dedi, edificavi stb.), írása tehát inkább alapítólevél, mint végrendelet. Atha ispán (1061) csere vagy adomány útján szerzett alkalmas helyen építteti fel zselici

különös oltalmába helyezi[115], kinek úgy kell ügyelnie rá, mint a sajátjára.[116] I. László fenntartja Szent István király rendelkezéseit, de még jobban hangsúlyozza az egyházi vagyon elidegeníthetetlenségét.[117] Kálmán koráig általánosságban mindenki, úgy látszik, szabadon is igyekezett (vég)rendelkezni vagyonával. Bizonyítja ezt az a sok adomány, melyet István óta (a szóbeliség útján, de írásban is) az egyház javára tettek. Az egyházak éltek is az első magyar királytól biztosított oltalommal, ezért is kértek szerzett adományaikról királyi oklevelet. A Rado-, Atha-, Péter- és Guden-féle oklevelekből viszont arra is következtethetünk, hogy már korán jelentkezhetett örökösödési jogunkban a „nemzetségi" jogigény[118] mellett a hűbérjogi kettős megkötöttség: az ősiség (aviticitas) a férfirokonság első fokáig, ezentúl pedig a kincstár háramlás- és új adományjoga (fiscalitas)"[119], s végül mind a kettő Kálmán törvényében is kapott helyet.

Így az I. törvény (1100 körül) 20. cikkelyében Kálmán elrendeli, hogy „minden olyan birtok, melyet Szent István adományozott, illessen meg minden, természetes leszármazás szerinti utódot vagy örököst. Az olyan birtok azonban, amelyet más királyok adtak, (csak) apáról fiúra szálljon,

---

monostorát, ingatlan vagyonát pedig azzal csatolja hozzá, hogy haláláig az apáttal együtt kormányozza „saját" alapítását. Péter comes (1067 k.) „concessionis donum"-ában pedig így ír: „... ego monasterium ... construxi ..., idque dotavi agris, pascuis, pratis ...", majd így folytatja: „nos tres germani predia possidebamus, quorum tertiam partem, que me contingebat, monasterio ... dedi ..." Ha a leányának és másoknak tett juttatásai végrendeletszerűek is lennének, a közös birtok előzetes felosztása s a monostor felépítése még életében végrehajtott rendelkezéséről tanúskodik. Az ilyen „ügyletek", valamint Kálmán „hereditas empitia"-ja már korábban, az írástalanság idejében is feltételezhetők (szóbeliség!). Ugyanilyen visszavetítéssel értelmezhetjük a pannonhalmi oklevélnek 1101-ben interpolált ezt a mondatát: „Quod si, vos fideles, licuit mihi, quo volui loco, episcopatus et abbatias statuere, an non licuit cuipiam loco, quod volui, ut facerem?" (*Csóka L.* : A pannonhalmi oklevél interpolálása. Levéltári Közlemények 32 [1961] 91—92. l.) Különben az István király II. 1. tc. alapján templomot építő „közszabadok"-nak is már „rendelkezniük" kellett egyházuk dotálását illetően. Végül megjegyezzük még, hogy az istváni törvényekre vezethető vissza a nőknek XII. századi földbirtoklási gyakorlata is. Színes asszony 1146-i végrendeletében például azt írja, hogy atyai jószágát, amely örök jogon őt illeti (patrimonium, quod ad me pertinet hereditario iure), tanácskozva férjével s a király engedélyét kikérve — rokonai, főemberek pártfogásával Szent Márton egyházára hagyja. Fulco hospes pedig ugyanebben az esztendőben II. Istvántól és II. Bélától kapott birtokát egyetlen leányára hagyja. (Vö. *Erdélyi L.* : Árpádkor. Bpest. 1922. 156. l., 1. jegyz.; 248. l., 1. jegyz.)

[115] I. törv. 1. c.: „Quisquis ... possessiones deo consecratas ... inhoneste tractaverit, vel infringere presumpserit, quasi invasor et violator domus dei excommunicetur ..." *Závodszky* : i. m. 142. l. — II. törv. 1. c.: „Decem ville ecclesiam edificent, quam duobus mansis ... dotent ..." *Závodszky* : i. m. 153. l.

[116] I. törv. 1. c.: „Ita sunt sub defensione regis, sicut proprie sue hereditates." *Závodszky* : i. m. 142. l. — A királyi vagyonról az I. törv. 7. c. szól. *Závodszky* : i. m. 144. l.

[117] I. törv. 23. c.: „Si quis res suas aut predia uni dederit ecclesie, nulla interveniente causa subtrahere audeat et dare alie." *Závodszky* : i. m. 161. l.

[118] Erre vonatkozólag olv. *Molnár E.* : i. m. 174—178. l. — *Holub József* : A vásárolt fekvő jószág jogi természete régi jogunkban. Károlyi Emlékkönyv 1933. 246—254. l. — *Györffy György* : A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. 12—26. l.

[119] *Erdélyi* : Egyházi vagyon 24. l. — A fiscalitas első nyomai: István kir. I. törv. 26. c. *Závodszky* : i. m. 149. l. és II. törv. 2. c. *Závodszky* : i. m. 153. l. — Lehetséges, hogy az aviticitasra és fiscalitasra utal XI—XII. századi okleveleinkben szereplő királyi engedélynek (licentia) s a szülők, rokonok, gyermekek és testvérek hozzájárulásának (consensus) az emlegetése. — Olv. még *A. Luchaire* : Manuel des institutions françaises... Paris. 1892. 172. l. és *Eckhart Ferenc—Bónis György* (a 113. jegyzetben) i. m. 57. l.

s ha ilyenek nincsenek (ti. fiúörökösök), örököljön a fitestvér, s ennek halála után fiait se zárják ki az örökségből. Ha pedig az illetőnek fitestvére nincsen, az örökséget a király részére vegyék át".[120] A 21. törvénycikkben pedig: „A vásárolt birtokot pedig semmiféle örököstől ne vegyék el, csupán (a vásárlás tényét) ugyanazzal a bizonysággal kell igazolni."[121] Kálmán törvénye az egyházat annyiban érintette, hogy „a királyi adományokból az egyház javára sem lehetett végrendelkezni s ajándékot adni királyi engedély és jóváhagyás nélkül".[122] A magánadományokról és végrendelkezésekről[123] szóló okleveleinkben a XI. század óta refrénszerűen ismétlődő „regia licentia" és „regia permissio", úgy látszik, az örökösödés e kétirányú megkötöttségét volt hivatva esetről-esetre feloldani, s az egyház részére való adományozást is lehetővé tenni. De még akkor is, ha az ősi szállásbirtokból és vásárolt birtokából akart valaki adományt tenni vagy végrendelkezni, biztonság kedvéért ajánlatos volt kimutatni a birtok adományozhatási természetét. Az egyház pedig nálunk is szívesen vette az örökségeket.[124] Ilyenkor (miként a törvény a „hereditas emptitia" eseteiben elő is írta[125]) célszerű volt, s az adományozónak, de főleg az adománynyerőnek érdekében is állott, hogy alkalmas protectorokkal, tanúkkal (petitorok, quesitorok stb.) a királyhoz forduljon, aki az örökösök mellett (a fiscalitas elvénél fogva) maga is érdekelt fél volt. Az engedélyezési aktus pedig a licentiát (consensust) és tanúkat feltüntető magánoklevéllel, de még biztosabb formában királyi oklevéllel, vagy ha azt mások szerkesztették meg, a királyi pecsét rácrősítésével fejeződött be.[126] A királyi pecsét ilyenkor az ügy törvényes és hiteles voltát s a király hozzájárulását, consensusát jelentette.

Mivel a XII. század közepéig terjedő időből kizárólag csak az egyházak részére kiállított (királyi és magán-) adománylevelek és végrendeletek maradtak ránk, úgy látszik, hogy ezeknek az örökösödési és vagyonátruházási rendelkezéseknek, talán politikai, társadalmi és nem utolsó sorban kulturális okokból, ebben az időszakban, csak egyházi viszonylatban keletkezett írásbeli

[120] „Possessio quelibet a sancto Stephano data humane successionis quoslibet contingat successores vel heredes. Possessio vero ab aliis regibus data de patre descendat ad filium, qui si defuerint, succedat germanus, cuius filii eciam post mortem illius non exheredentur. Germanus autem predictus, si non inveniatur, regi hereditas deputetur." *Závodszky :* i. m. 186. l. — Ebben s a következő jegyzetben közölt szöveg fordítása Szilágyi L.-nak a 37. jegyzetben i. művéből való.

[121] „Hereditas emptitia nulli heredi aufferatur, sed tantum eodem testimonio confirmetur." *Závodszky :* i. m. 186. l.

[122] *Erdélyi :* Egyházi vagyon 24. l.

[123] A végrendelet korszakunkban: halálesetre szóló intézkedés (donatio post obitum).

[124] Mint külföldön is. — *De Boüard :* L'acte privé 136. l. A középkori francia egyházi vagyon arányairól s a vele kapcsolatos szekulárizációs folyamatról kimerítően tájékoztat *Émile Lesne* „Histoire de la propriété ecclésiastique en France" c. munkája. (I. La propriété ecclésiastique et les droits régaliens à l'époque romaine et mérovingienne. Lille. 1910. [Mémoires et travaux des facultés catholiques de Lille. Fasc. VI.] és II. La propriété ecclésiastique et les droits régaliens à l'époque carolingienne. Fasc. 1. Les étapes de la sécularisation des biens d'église du VIIIe au Xe siècle. Lille 1922. [Uo. Fasc. XIX.]) — A magyar egyházi vagyon középkori sorsára von. olv. *Erdélyi L.* i. cikkét (Egyházi vagyon).

[125] Ld. a 121. jegyzetet.

[126] A százdi oklevél (1067 körül) arengája már mint régi szokást említi a királyi centiát és az előkelőségek tanúskodását. *Wenzel :* ÁUO. I. 24. l.

csapadéka, világi viszonylatban azonban nem.[127] A világi nagybirtokosok ugyanis, egy-két kivételtől eltekintve, a XI. és XII. században, szórványosan a XIII. században is, nagyrészt még osztatlan birtokon, „nemzetségi" keretekben élnek, hagyományaik és vérségi kapcsolataik erősek, birtokügyleteikben, osztályaikban, hagyatékaikban tehát megelégedhetnek a műveltségüknek megfelelőbb és intézményesen megszervezett jogi szóbeliséggel, a hivatalos és magántanúk bizonyságával, emlékezetével. Földjük még nem annyira szétszórt, mint a hívek adományaiból darabonként összegyűjtött egyházi birtoktestek, amelyek sokszor szerte az országban feküsznek, és nem ritkán a szomszédok szerzési vágyának is tárgyai.[128] Korszakunkban pedig már feszít a feudális széttagolódás is, és sodrában kiéleződik a harc az egyházi és világi nagybirtok között a politikai hatalom gyakorlásában való részvételért: az utóbbi most támadásba lendül az eddig irányító szerepet vitt egyházi nagybirtok ellen.[129] Ugyanekkor a társadalom legmélyén, a szolgarendűek csoportjaiban sincs nyugalom. A vérségi kapcsolatot, egyenességi örököst és akkoriban még fegyveres erőt is nélkülöző egyháziak (főpapok és egyházi testületek) vagyonuk szerzésében, biztosításában és védelmében nem hagyatkozhattak többé az ingatagnak bizonyult szóbeliségre, hanem műveltségüknek és külföldi hagyományaiknak megfelelőbb s az adatokat tökéletesen lerögzítő bizonyítéknyilvántartó eszközt, az írást veszik igénybe.[130] A legfőbb tekintélyhez, a királyhoz fordulnak tehát írásért a szóbeliség útján szerzett birtokaik s a rajtuk élő szolganépek számbavételénél (conscriptiók), írást kérnek a királytól, ha új adományt kapnak, ha perükben ítéletet hoznak, vagy ha birtokcserét eszközölnek. Eleinte maguk szerkesztenek maguknak az adományozó nevében szóló s a királyi licentián, az előkelőségek tanúskodásán és esetleg anathemán alapuló pecsételetlen, tehát formailag teljesen magánjellegű oklevelet; később, a fiscalitas elvének és „nemzetségi" jog kívánalmainak erőteljesebb érvényesülése, főleg pedig Kálmán rendelkezései óta, többnyire maguk, otthon fogalmazzák meg a kívánt oklevelet, majd bevárják az országban mozgó uralkodót, s miután a legfelsőbb jóváhagyást megkapták, ennek bizonyságául pecsétjét kérik bemutatott írásukra. Máskor az érdekeltek jótevőikkel együtt maguk mennek a királyi udvarba, s ott szereznek ügyükről oklevelet. Ez a magyarázata annak, hogy, mint láttuk, I. László uralkodásának közepe, de főleg Kálmán óta III. Béláig két csoportját különböztette meg

[127] Az első — világi fél részére kiállított — oklevél III. István királytól (1162—1172) való. *Szentpétery :* Regesta 101. sz. (1162). — *Szentpétery :* Oklevéltan 55. l.

[128] Erről tanúskodnak a korabeli birtokperekről szóló okleveleink, főleg az 1111-i zobori ítéletlevél. *Szentpétery :* Regesta 43. sz. — Az adományozással és birtoklással kapcsolatos nehézségeknek már I. László igyekszik gátat vetni. L. a 117. jegyzetet. — Az immunitas, az exemptio és a patronatus intézménye is elsősorban az egyházi vagyon biztosítását szolgálta.

[129] Magyarorsz. tört. I/1. 58. l.

[130] Az egyházaknak „. . . kevésbé állt rendelkezésére — ebben az időben — fegyveres erő, (tehát) inkább volt szükségük jogbiztosító, írásos dokumentumokra, mint a hatalmas uraknak, kik (mint erre éppen a meglevő magánoklevelek több ízben utalnak) megelégedtek a király szóbeli (datorok, pristaldusok előtt tett) igéretével, adományával." (*Lederer Emma :* A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Bpest. 1959. 38. l.) Olv. még: *Redlich :* Privaturkunden 92. l. A XII. században még általános nálunk a szóbeli ügyintézés. Az „intézményesen" megszervezett magyar jogi szóbeliségre, a petitorok, datorok, pristaldusok stb. szerepére vonatkozólag olv. *Eckhart :* Hiteleshelyeink 642—643. l., *Szentpétery :* Oklevéltan 74. l. és *Váczy Péter :* A magyar királyság központi gazgatása a XI—XII. században. Domanovszky-Emlékkönyv 1937. 607—624. l.

eddig a királyi okleveleknek a magyar diplomatika: 1. olyanokat, melyek egészen a királyi akarat és írószerv termékei, és 2. olyanokat, melyeket az érdekelt egyház az adományozóval egyetértésben szerkesztett meg, s az uralkodó az intézkedéshez való hozzájárulásának jeléül saját pecsétjével megerősített. Ez utóbbiak, éppen azért, mert az adománytevők beleegyezésével és nevében az érdekelt egyházak scriptoriumaiban készültek, valójában (inkább) a magánoklevél jellegével bírnak, noha diplomatikánk, mint említettük, a királyi pecsét alapján korábban ezeket is királyi okleveleknek minősítette. Amikor tehát a XII. század elején a nem királyi pecsétes írások hirtelen és sokfelé történt emlegetése, s néhánynak a megjelenése idején egyszerre törést tapasztalunk a birtokjogi magánoklevélnek a kétségtelenül megindult gyakorlatában, a magánfelek által elkészített királyipecsétes oklevelek csoportjára kell gondolnunk. Ugyanis valójában nem az történt, hogy a jogi magánírásbeliség a XI. és XII. században nehezen akart meghonosodni nálunk, hanem az, hogy a királyi licentia-biztosítás aktusának szükséges volta miatt a királyi oklevél és pecsét rendkívüli tekintélye az örökjogot nyilvántartó vagy biztosító magán jogügyleteket is a királyi oklevéladás, vagy legalább is a királyi pecsét védelme alá vonta. III. Béla ezt az oklevélfajtát kiküszöbölte, s ezután (legalább egy ideig) minden nagyobb ügy a királyi kancelláriában foglaltatott írásba. A nagyobb adományok a XII. század vége óta amúgyis inkább a királyoktól valók, a magánosok pedig a nagy vagyonok felbomlása és családok kezén való elhatárolodása miatt már csak kisebb mértékben adakozhattak. Ezeket pedig — a király mellett — újból maguk vagy mások (például az éppen kialakulóban levő hiteleshelyek) is írásba foglalhatták.

Az a szokás, hogy egyes magánszemélyek adomány- és egyéb természetű okleveleiket az uralkodóval, néha a pápával,[131] püspökkel,[132] egy tekintélyesebb személyiséggel,[133] vagy seniorjaikkal erősítették meg, nagyon régi. Angliában már a VII. századból van rá példa.[134] Franciaországban a legrégibb nyomok a merovingi[135] és karolingi korba vezetnek, virágzásának az ideje pedig a X. századtól a XII. század első harmadáig tart.[136] Meghonosodásának oka (Giry és de Boüard szerint) a társadalom hűbéri szervezetében keresendő: a vazallus csak seniorjának a hozzájárulásával rendelkezhetett birtoka fölött.[137] Capet Hugo (987—996), herceg korában, a bemutatott oklevelek alsó margójára keresztet rajzolt hozzájárulásának jeléül. Róbert király (996—1031) folytatta ezt a gyakorlatot. Végrehajtása a legváltozatosabb módon történt. Néha az oklevél befejező formuláiban emlékeznek meg a jóváhagyásról, máskor viszont a királyi diplomák megerősítő jegyeit vezetik rá a magánoklevélre. Ilyen a királyi aláírás, a kereszt, a királyi kancellár vagy a tanúk aláírása, ismét máskor megelégszenek a puszta monogrammal vagy a királyi pecsétnek az oklevélre való erősítésével. I. Henriknél (1031—1060) már megállapodik a gyakorlat.[138] A megerősítés módja ekkor: monogramm, kereszt, a kancellár aláírása és pecsét, megfelelő záradékkal.[139] I. Fülöp (1060—1108)

[131] *De Boüard :* L'acte privé 141. l.
[132] *De Boüard :* L'acte privé 142. l.
[133] *De Boüard :* L'acte privé 141—142. l.
[134] *A. Giry :* i. m. 741. l.
[135] *De Boüard :* L'acte privé 140. l. 1. sz. jegyzet.
[136] *De Boüard :* L'acte privé 140—142. l.
[137] *Giry :* i. m. 741. l. — *De Boüard :* L'acte privé 141. l.
[138] *Giry :* i. m. 742. l.
[139] *Giry :* i. m. 741—742. l. — *Szentpétery :* Oklevéltan 48. l.

fennmaradt okleveleinek közel egynegyede ilyen királyipecsétes magánoklevél.[140] A XII. század elején fokozatosan szűnni kezd ez az oklevélfajta, s a magánjogi írásbeliség egyre fokozódó igényeinek a kielégítésére létesült különböző közhitelű szervek oklevéladása mellett[141] helyet ad a sajátpecsétes magánokleveleknek is. Franciaországban az utolsó királyipecsétes magánoklevél VI. Lajostól (1108—1137) való.[142]

Németországban az ilyen oklevelek eleinte ritkák és — nyilván francia hatás eredményeként — inkább a birodalom nyugati területéről valók. Később szaporodik a számuk, s felbukkannak még a XIII. században is. A XII—XIII. században Dániában s a cseh és lengyel területen is az oklevélnyerő fél által kiállított (s rendszerint tekintélyes személyek vagy testületek által megpecsételt) oklevél a túlnyomó.[143] A magyar élő diplomatikába a jogi stb. hatással együtt mind a két nyugati irányból eljuthatott a minta, de fennmaradt enemű okleveleink inkább közvetlen francia impulzusra utalnak. Már a tihanyi oklevélben (1055) vannak francia reminiszcenciák.[144] Közvetlenebbé talán a somogyvári apátság alapítása utáni időben vált a francia írásbeliség hatása, mert ennek lakói még a XIII. század elején is túlnyomóan francia szerzetesek voltak.[145] Hogy ez az oklevélfajta nálunk hosszabb ideig maradt divatban, azt a magyar gazdasági s következésképpen társadalmi és kulturális élet vontatottabb fejlődésének kell tulajdonítanunk.

8. A magánadományokról és végrendelkezésekről szóló idegen szerkesztésű királyipecsétes oklevelek fajtája tehát külső mintára, de már hazai jogi igények írásos lerögzítésére alakult ki nálunk, s a királyi licentia (consensus) szükséges volta akadályozta meg a magyar magán-oklevelesgyakorlatnak a XI. század elején való erőteljesebb kibontakozását, amely Nyugat-Európában a század közepe óta már javában virágzott. A saját pecsét alatt adott oklevél elterjedése mellett ott többféle intézmény fejlődött ki ilyen jogügyleteknek hiteles oklevélbe foglalására.[146]

Nálunk III. Béla uralkodásának (1172—1196) a második felében kezd mutatkozni a jogi magánírásbeliségnek ez az újabb nyugati s részben déli hatása. A magyar királyoknak a pápasággal való politikai kapcsolatai[147]

[140] *De Boüard :* L'acte privé 141. l.

[141] *De Boüard :* L'acte privé 153—265. l.

[142] *De Boüard :* L'acte privé 141. l.

[143] *Bresslau :* i. m. 714. s köv. l. — *Redlich :* Privaturkunden 127. l. — *Bezsák Miklós :* A középkori magyar okleveles gyakorlat kapcsolatai a cseh és lengyel okleveles gyakorlattal. Bpest. 1939. 49—51. l. (Az értekezés kivonata uo. 54—56. l. „Les relations des chartes hongroises avec les chartes tchèques et polonaises au moyen âge" címmel.) — *László Mezey :* Écriture et chancellerie. *Hajnal :* Enseignement 261—279. l. („C" függelék.)

[144] *Szentpétery :* Oklevéltan 41—43. l. — *Bárczi Géza :* A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Bpest. 1951. — *Komjáthy Miklós :* A tihanyi apátság alapítólevelének problémái, 27—47. l. — *Balogh Albin :* A tihanyi alapítólevél. Magyar Nyelv 53 (1957) 35—42. l.

[145] Pannonh. rendtört. XII. B. 152. l. — A XI. századi magyar—francia kapcsolatokról olv. még *Csóka Lajos :* Clunyi szellemű volt-e a magyar egyház a XI. században? (Regnum V [1942—1943] 169—174. l.) és *Váczy Péter:* A korai magyar történet néhány kérdéséről (Századok 92 [1958] 267—271. l.) c. tanulmányát. Mind a ketten kimerítően tárgyalják a kérdést. — A középkori magyar—német kultúrkapcsolatokra vonatkozóan olv.: *Fritz Valjavec :* Geschichte der deutschen Kulturbeziehungen zu Südosteuropa im Mittelalter. München. 1953.

[146] *Szentpétery :* Oklevéltan 74. l. — Ld. még a 141. sz. jegyzetet.

[147] Magyarorsz. tört. I./1. 58—64. l.

s a királyi udvarba kerülő pápai oklevelek elsősorban a királyi kancellária kifejlődését mozdítják elő,[148] a pápai legatusoknak a magyar főpapsággal való együttszereplése[149] pedig a közhitelű (authentikus) pecsét fogalmával[150] s az egyházfők pecsétes okleveleivel ismerteti meg az országot. A külföldi kapcsolatok második, már a XI. században is jelentős iránya a XII. század második felében ismét Franciaországba vezet. III. Béla francia házassági kapcsolatai, itjúságunknak a párizsi egyetem iránt való érdeklődése s későbbi itthoni szerepe[151] s a XII. században nálunk is letelepedett új szerzetesrendek (ciszterciták, premontreiek stb.) munkája is jelentős.[152] De nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy III. Béla Bizáncban nevelkedett, s ott maga és kísérete közvetlenül is tapasztalhatta az írásnak az államkormányzatban[153] s általában a jogi életben való fontos szerepét.

A vele már kezdettől fogva eredményesen élő egyháziak (püspökök stb., káptalanok) felé fordul most már a saját ügyükben is írást igénylők bizalma.[154] Helyhezkötöttségük és az ország területén való arányos eloszlásuk szinte előrerendelte őket erre a tevékenységre. Az istenítéletekkel kapcsolatban is már régóta közreműködtek az igazságszolgáltatásban.[155] Csak egy lépést kell még tenniük, hogy általánosan elismert és nemcsak a javukra adományozók részére, hanem mások által is saját ügyleteikben igénybe vett oklevélkiállító szervvé lépjenek elő.

Az előgyakorlatot már akkor szerezték meg, amikor a részükre tett végrendelkezéseket és adományokat sajátszerkesztésű királyipecsétes oklevelekbe foglalták. De velük és általuk a társadalom is előkészült az írásnak nagyobb mérvű igénybevételére. Ezekben a végrendeletszerű adomány-

[148] *Szentpétery :* Oklevéltan 64. és 77. l. — *Eckhart Ferenc :* A pápai és császári kancelláriai gyakorlat hatása árpádkori királyi okleveleink szövegezésében. Századok 44 (1910) 713—724. l.

[149] *Pauler :* i. m. I. 293—294., 319. l. — Magyarorsz. tört. I/1. 61. l.

[150] *Kumorovitz L. Bernát :* Az authentikus pecsét. Turul 50 (1936) 45—68. l. (Az értekezés kivonata uo. 96. l. „Das authentische Siegel" címmel.) — *Hajnal :* Enseignement 215. l.

[151] A hazakerülő diákok (magisterek, capellanusok) veszik kezükbe a hazai írásbeliség ügyét. *Pauler :* i. m. I. 357—362. l. — *Hajnal :* Írástörténet 71—94. l. — *Szentpétery :* Oklevéltan 45., 64—65. l. — Magyarorsz. tört. I/1. 63—65. l. — Hogy „az írás mindenütt azonos módon, azonos ütemben fejlődött, s ez a tény közös iskolára utal", elsőnek Hajnal I. vette észre, s i. m.-ben (Írástörténet) megállapította, hogy a közös iskola a párizsi egyetem volt. 1922 után Hajnal még közel négy évtizeden át foglalkozott ezzel a kérdéssel, s eredményeit időnként több tanulmányában és több nyelven tette közzé, hogy a nemzetközi tudományosság érdeklődését is felkeltse ez iránt a fontos szociológiai probléma iránt. Munkásságának koronája a „L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales" c. összefoglaló művének második, Mezey László által javított és bővített postumus kiadása (ld. az 1. sz. jegyzetet), melyben a középkori latin írásosságnak most már nemcsak a magyar, hanem összes európai szálait a párizsi központhoz kapcsolja. (Részlettanulmányait illetően e művének jegyzeteire utalunk.) E vonatkozásban értékes munkát végzett még *Perényi József* „A francia iskolák hatása a magyar okleveles gyakorlat kialakulására" (Bpest. 1938) és „A ritmikus próza okleveleinkben és a francia iskolák" c. tanulmányaiban. (Az utóbbi a Szentpétery-Emlékkönyvben, 1938. 396—409. l.)

[152] *Pauler :* i. m. I. 364—370. l. — *Szentpétery :* Oklevéltan 45. l.

[153] *Szentpétery :* Oklevéltan 46. l. — Magyarorsz. tört. I/1. 65. l.

[154] Ez azonban eleinte kényszerhelyzetből folyólag is történhetett.

[155] Kálmán I. törv. 22. c. „Iudicium ferri et aque in aliqua ecclesia fieri interdicimus, nisi in sede episcopali et maioribus preposituris, necnon Posonii et Nitrie." *Závodszky :* . m. 186. l.

levelekben ugyanis nemcsak az oklevélszerkesztő egyház részesedett, hanem (a többnyire magvaszakadt) adományozó hitvese, édes-, mostoha- vagy fogadott gyermekei, rokonai és esetleg szolgái is, akik szintén féltett kincset kaptak: földet és különböző mértékű szabadságot.[156] Az egyház birtokában levő oklevél az ő örökségüket is védte azáltal, hogy nyilvántartotta az örökölt birtokrészek terjedelmét, jogi természetét, szerzésük módját s a velük kapcsolatos tanúkat és pristaldusokat. Erről tanúskodik Magdolna asszony chirographuma (1141—1146), tehát a saját és védenceinek a használatára szóló és már saját kezében is maradt oklevele.[157] Későbbi adataink még világosabban domborítják ki ezt a gondolatunkat. Benedek ispán például egyik birtokát leányára hagyta s végrendelete (1171) végén, személyesen is megszólalva figyelmezteti az egyházi örököst, hogy a kérdéses prediumot pénzen vette a királytól, tehát nem örökölt vagy más jogcímen birtokolt földje. Ezt tehát (mint bizonyítékot) jegyezze meg, s nemcsak maga ne támasszon reá igényt, hanem, baj esetén, mintegy hálából, védje meg az esetleges támadókkal szemben is.[158] S ugyanebből az okból arra is emlékezteti őket, hogy Egyed az ő fogadott fia, ezért adta neki a három prediumot.[159] Adományának oklevélbe való foglaltatásáról is már maga gondoskodott, amit a királyi notarius így jegyzett föl: „Scriba regis scripsit Benedicto."[160] Froa asszony is chirographumot szerez, bizonyára azért, nehogy idővel a vevő esetleg még követeljen rajta valamit.

Ezek az adataink tehát azt bizonyítják, hogy a XII. században (elsősorban a nőket és magvaszakadt) örökhagyókat s világi örökösöket is érdekelni kezdi az oklevél,[161] mert ez, még ha más is őrzi, szükség esetén az ő részükre is emlékeztetőül, perjogi bizonyíték(biztosítás)ul szolgálhat.

De emellett szólanak azok az egyházi testületek által kiállított újabb oklevelek, amelyek a királyi oklevél köntösébe öltözött magánrendelkezésekkel párhuzamosan (s eleinte hasonló szerkesztésben) most már a kisemberek ügyeiről is, vagy az egyházak javára szóló apróbb adományokról, a régi vagy újabb stílus szerint megfogalmazva, eleinte chirographálva, később pecséttel is ellátva, tehát saját hitelesítésükben és általában királyi engedély nélkül látnak napvilágot, olykor pedig egy-egy ítélet magánjogi eredményét rögzítik le. A régi stílus formái viszont (Ego stb.) azt bizonyítják, hogy az intézmény csírája hazai, s inkább csak a hitelesítés módja és az írásos köntös idegen, de a XII. és XIII. század fordulóján már az sem egészen új.

Sorukat a veszprémi káptalan két, 1181-ből való chirographált oklevele nyitja meg. Az elsőben — püspökének és prépostjának a hozzájárulásával —

[156] A tárgyalt oklevelek bőségesen tartalmaznak idevágó anyagot.

[157] „Hanc dispositionem, quam de meis propriis, non de rebus alienis, non pro me tantum, verum etiam pro supra memorato . . . ordinavi . . ." — mondja az oklevél.

[158] „Voloque vos non ignorare fratres tam presentes quam futuri, predium in Moysa regem mihi dedisse MM byzanciis . . ."

[159] „De cetero etiam scire debetis, quod ego filium fratris mei mihi in filium adoptionis elegi dedique sibi tria predia."

[160] Ld. a 85. jegyzetet.

[161] Erről tanúskodik Myske ispán fiának, Istvánnak 1164-i végrendelete. *Jakubovich Emil:* XII. századi oklevéltöredék. Levéltári Közlemények 2 (1924) 155—157. l. — Némelyiknek figyelmes olvasása szinte azt a benyomást kelti, mintha az adomány azért vagy legalább azért is történt, hogy az egyház ezen új s rendkívüli örökösöket a királyi jóváhagyással, de mások mellőzésével nyert örökségükben megvédelmezze.

négy szabad szolgálmányosának 28 hold földet adományoz.[162] A másodikban, amely szintén chirographum, Fulcmarus comes tesz adományt a bakonybéli apátság részére.[163] 1184-ben a székesfehérvári káptalan (mint istenítéleti próbahely) egy ispánokból álló királyi delegált bírói bizottságnak a tihanyi monostor javára hozott ítéletét foglalja írásba chirographált formában.[164] 1186 táján Hoda adományoz földet a pannonhalmi apátságnak.[165] A róla szóló oklevél valószínűleg a monostor szerkesztése. 1192-ben a veszprémi káptalan (úgy látszik szintén mint istenítéleti próbahely) foglalja intercidált oklevelébe Mochu nádornak a Hohold miles birtokperében hozott bírói döntését.[166] A két ítéletlevél egészen olyan, mint amilyenek később a Váradi registrumból ismeretesek.[167] Ez amellett szól, hogy a káptalanok az istenítéletek lebonyolítása mellé most már az igazságügyi írásbeliség egy részét is vállalták. Az 1184-i székesfehérvárival együtt[168] mind (a pannonhalmit csak másolatban bírjuk) chirographum (s egyikük sem beszél pecsétről), tehát a korabeli nyugati, főként francia egyházi oklevelek hitelesítési gyakorlatát követi,[169] amit a királyi kancellária is alkalmazott 1181-ben Froa asszony

[162] Veszprémi kápt. m. lt. Keszi 3. — *Wenzel :* ÁUO. II. 75—76. l. — *Szentpétery :* Oklevéltan 75—77. l.

[163] Pannonh. lt. I. fasc. 24. sz. — Pannonh. rendtört. VIII. 277. l. — *Szentpétery :* Oklevéltan 75—77. l.

[164] Pannonh. lt. Tihany, fasc. I. 4. sz. — Pannonh. rendtört. X. 500—501. l. — *Szentpétery :* Oklevéltan 76—77. l.

[165] Pannonh. lt. Liber ruber 11. l. — Pannonh. rendtört. I. 611—612. l. — *Szentpétery :* Oklevéltan 76. l.

[166] *Fejér :* CD. II. 277—278. l. — *Szentpétery :* Oklevéltan 76. l.

[167] *Joannes Karácsonyi et Samuel Bororszky :* Regestrum Varadiense examinum ferri candentis . . . Bpest. 1903. Ld. példa. a 112. számot 1215-ből (93. l.) stb.

[168] A Pannonh. rendtört. (X. 500. l.) szerint pecsétjének csak ibolya és zöld színű selyemfonata van meg (az oklevél maga azonban megpecsételésről nem tesz említést). Ez arra vall, hogy valószínűleg csak jóval később (és talán nem is a káptalan?) utólag pecsételték meg, mert az első pecsétes káptalani okleveleken ez még csak pergamenszalagon függ, amit igazol az a körülmény is, hogy az oklevél hártyáján két egyvonalban (— —) haladó bevágás látható, amilyeneket később csak a pecsétnek sodraton való felfüggesztésénél alkalmaztak. A duplex caudás ráfüggesztés esetében egy vagy két, de párhuzamos bevágást (=) alkalmaztak korszakunkban. Véleményünket IV. Bélának egy 1252-ből való parancslevele is igazolja (*Szentpétery :* Regesta 975. sz.), melyben a király meghagyja a fehérvári káptalannak, adja ki Lőrinc ispán fia Sándornak a camerájában őrzött s még a régi mód szerint (secundum modum antiquum) kiállított oklevelét, még pedig már az új szokásnak megfelelően (secundum consuetudinem modernam): megpecsételve. A káptalan meg is találja ezt az 1211-ből való pecsételetlen írását, s 1252. augusztus 21-én kelt pecsétes oklevelében — belefoglalva a királyi mandatum szövegét is — a parancsnak megfelelően újra kiállítja. Az 1211-es pecsételetlen oklevél Bors fia Miklós ispán királyi delegált bírónak Chama és testvére: Lőrinc, valamint rokonaik: Pál és Benqua birtokperében hozott ítéletét tartalmazza, melyet az ügy pristaldusa „per litteras . . . iudicis testimonio canonicorum Albensium fecit corroborare". *Hans Wagner :* Urkundenbuch des Burgenlandes. I. Graz—Köln 1955 (a továbbiakban: Urkundenbuch) 90. és 333. sz. — Az első 1181-es veszprémi oklevelet is utólag pecsételték meg, szintén (lila színű) selyemsodratos ráerősítéssel, mégpedig nem az oklevél alsó szélén, hanem a hártya felső margóján. Mivel pedig a második 1181-i veszprémi kiadványon (Fulcumarus-féle okl.) a megpecsételésnek még a nyomát sem találjuk, joggal vallhatjuk, hogy valóban nem pecséttel, hanem chirographalással hitelesítették a káptalanok okleveleiket írásbeliségük megindulásának a kezdeti korszakában.

[169] Franciaországban az egyházi hatóságok a XII. század utolsó negyedében kezdik kívánni az oklevél megpecsételését vagy legalább intercidálását. III. Sándor pápa 1166-ban azt írja a St. Denis-i monostornak, apátjuk használjon pecsétet „quia non est illi honestum vel conveniens sine sigillo manere". P. L. CC. col. 1196—1197. nr. 1375. 1178-ban pedig Berry valamelyik egyházát utasítják, hogy egy oklevelét „eo quod sigillo

említett oklevelében. A kiállító testület tekintélye, az írás, a külső forma és a tanúk felsorolása szolgált hitelesítésük eszköze gyanánt. A káptalani és konventi oklevelek megpecsételése csak fokozatosan, a XIII. század első harmadában válik általánossá, akkor, amikor e testületek hiteleshelyi intézménnyé (loca credibilia) válva, az 1231-i aranybullában mintegy hivatalosan is jogosítványt kaptak a nemesi társadalom jogi írásbeliségének a rendszeres, sőt kötelező ellátására.[170] A közigazgatási és perjogi írásbeliség egy részével fokozatosan kibővülve, a XIII. században már egész hálózata épül ki az országban a hiteleshelyeknek, s nemcsak az időközben kialakult közhatóságok magánfeleket kiszolgáló oklevéladását csökkenti a minimumra, hanem a vele karöltve újból életrekelni kívánkozó magánoklevelet is igyekszik elfojtani. Jelentőségét kifejezően emeli ki az a körülmény, hogy később, mint birtokos, nem egyszer maga az uralkodó is hiteleshelyhez fordul oklevélért,[171] sőt az Anjouk a királyi udvarban is állítanak fel hiteleshelyet.[172]

A káptalanokon és a pannonhalmi konventen kívül a XII. század végén a magyar főpapság is megkezdi a rendszeres oklevélkiadást. Legrégibb effajta emlékünk Miklós esztergomi érseknek az oklevele 1183-ból[173]. Ez az oklevél azért is érdekes, mert szövegében franciás elemeket tartalmaz, s ezzel a magyar írásbeliség megújulásának egyik forrására is rámutat. Pecsétje is volt, melyet közhitelűnek, authentikusnak mond. Műfaji elhatárolása sem könnyü. Az esztergomi kanonokok 2 márkáért egy ekényi földet adnak el Farkas ispánnak az érsek engedélyével. Ha az oklevélre az ispánnak volt szüksége, akkor egyházi tekintélytől eredő magánjogi írással van dolgunk; ellenben, ha a kanonokok igazolására készült, s az érsek consensusát is hivatva volt nyilvántartásba venni, akkor egyházi hatósági oklevélnek minősül. 1193-ban Kalanus pécsi püspök, mint Horvátország és Dalmácia kormányzója, a hercegség jövedelmeiből tizedet biztosít a zágrábi püspökségnek sajátpecsétes oklevelében.[174] Mivel alapjában véve kormányzói minőségében rendelkezett, oklevele közhatósági oklevélnek tekinthető. Ugyanebből az esztendőből való egy ítéletlevele is, amelyben ugyancsak kormányzói minőségében két civilis és a zágrábi püspök birtokperében dönt.[175] Ez tehát de „iustitia" jellegű közhatósági oklevél. 1199-ben Saul kalocsai érsek egy cseh egyház részére búcsút engedélyez egyházi hatósági pecsétes oklevelében.[176]

munita non esset, neque chirographo insignita" állítsa ki újra. *Gandilhon :* Inventaire LIII. l. — Gandilhon szerint a pecsét Berryben csak 1211 táján szorítja ki végleg a chirographálást (I. m. LII. l.). — *De Boüard:* L'acte privé 144. l.

[170] „Et quia multi in regno leduntur per falsos prestaldos, citationes vel testimonia eorum non valent, nisi per testimonium dioecesani episcopi vel capituli; nec falsificatus prestaldus possit se iustificare, nisi eorundem testimoniis; in causis vero minorum conventuum et claustrorum testimoniis". Eckhart: Hiteleshelyeink 645. l. — A hiteleshelyekre vonatkozólag olv. még *Hajnal*: Enseignement 216—218., 251. l.

[171] *Eckhart :* Hiteleshelyeink 653. l.

[172] *Szentpétery :* Oklevéltan 158—159. l. — *Kumorovitz L. Bernát :* A királyi kápolnaispán oklevéladó működése (A királyi kancelláriá fejlődése a XIV. és XV. század fordulóján). Regnum V (1942—1943) 454—497. l. (Az értekezés kivonata uo. 786. l. „De munere comitis capellae regiae in chartis edendis [Quomodo cancellaria regia fine s. XIV. et initio s. XV. evoluta fuerit?]" címmel.)

[173] MES. I. 128—129. l. — Fényképe: *Szilágyi Loránd :* Az Anonymus kérdés revíziója. Századok 71 (1937) 182. l. u. — *Szentpétery :* Oklevéltan 77. l. — *Hajnal :* Enseignement 207. l.

[174] *Smičiklas :* CD. II. 259—260. l. — *Szentpétery :* Oklevéltan 77. l.

[175] *Smičiklas :* CD. II. 265. l. — *Szentpétery :* Oklevéltan 77. l.

[176] *Fejér :* CD. II. 362—363. l.

Az első világi férfiú, akinek a pecsétes magánoklevele az írásbeliség megújhodásának e korából eredetiben és teljes szövegében maradt ránk, Domonkos bán volt. Vele, a pápa és III. Béla király engedelmével, feleségének és fiának a beleegyezésével, 1195 körül, megalapítja a borsmonostori apátságot.[177] Domonkos bán oklevele azért is nevezetes, mert ez az első újabb királyi consensusos magánjogi rendelkezés, amely megint a királyi kancellárián kívül készült.

Mindezek az oklevelek arról tanúskodnak, hogy a XII. század utolsó két évtizedében a nem királyi pecsétes oklevél valóban és véglegesen meggyökeresedett a magyar talajban. Az írást a magyar társadalom vezető rétege már fontosnak tartja nemcsak akkor, ha jótékonyságot gyakorol, hanem akkor is, ha egyes tagjai hatóságként intézkednek, vagy mint bírák ítélkeznek.[178]

A XII. század végén tehát a királyi udvar írásbelisége mellé s többé már nem alárendelt vagy kisegítői minőségben, hanem melléje rendelten és intézményesen megszervezve, megjelenik a vidéki írásbeliség (csírájában) a hiteleshelyi s (világi és egyházi) hatósági oklevél formájában, sőt akkortájt újból feltűnik az önálló magánoklevél is. A III. Béla korában jelentkező nyugati és déli kultúrhatás és a XII. századi belső fejlődés a XIII. században érik meg nálunk. Vele együtt járt a nem királyi pecsétes oklevél teljes kibontakozása s az eddigi központi jellegű írásbeliség nagyobb mérvű decentralizálása.[179]

Ennek az újabb fejlődésnek az ismertetése középkori jogi magánírásbeliségünk történetének már egy újabb fejezetébe tartozik.

KUMOROVITZ L. BERNÁT

ПЕРВЫЙ ПЕРИОД СРЕДНЕВЕКОВОЙ ВЕНГЕРСКОЙ ЧАСТНОПРАВОВОЙ ПИСЬМЕННОСТИ (XI—XII. ВВ)

Резюме

Практика издания венгерских королевских грамот началась во время короля Иштвана I (1001—1038), но она прочно укоренилась в Венгрии только во второй половине XI в. В это время в Венгрии издавались и частные грамоты. Самая старая в их ряде грамота палатина Радо из 1057 г., вторая грамота шомодьского комеса Отто из 1061 г. а третья грамота жупана Петера около 1067 г. Все трое содержат основание церковных учреждений и дарование им земельных владений, но они сохранились до нас только в транссумпте. На основе этих грамот и некоторых записок (notitia) времени короля Ласло I (1077—1095) все же можно сделать тот вывод в отношении дипломатики, что в 50-х и 60-х годах XI в. и в Венгрии появилась частная грамота, опирающаяся на королевское разрешение, на анафему и на свидетелей, но по всей вероятности без печати, как это подтверждается данной грамотой Гудена из 1079 г., сохранившейся и в подлиннике, изготовленной с разрешения короля, при использовании свидетелей и без печати.

Законы королей Ласло I и Кальмана (1095—1116) и другие данные конца XI в. и XII в. (письма по освобождению, рекомендации, подтверждения и уведомления, списки слуг и перечни налогов) свидетельствуют о дальнейшем распространении письменности в Венгрии и о новом подъеме применения печати и письма не королевского происхождения. Самым значительным фактом из них является «cartula sigillata» Кальмана, которую можно уже считать частной грамотой с печатью, с процессуально-правовой

[177] Wagner (Urkundenbuch 46. sz.) keltét 1195 körülre teszi és hitelessége mellett is lándzsát tör; Wenzel (ÁUO. XI. 57—58. l.) 1194-ből, Szentpétery (Oklevéltan 77. l.) pedig 1190-ből valónak tartja. — *Kumorovitz :* Pecséthasználat 37—38. l.

[178] Délvidéki példa lévén, eltér ezektől Mór ispán 1182-i ítéletlevele, melyet közjegyzővel irat meg. *Fejér :* CD. II. 179. l. — *Szentpétery :* Oklevéltan 77. l. — *Milan v. Šufflay :* Die dalmatinische Privaturkunde. Wien 1904. 13.—19. l. 4. jegyz.

[179] *Szentpétery :* Oklevéltan 77—78. l.

целью. Ее использование доказывается, исключая все сомнения духовной грамотой жупана Мартона (около 1140 г.), а ее простая структура свидетельствует о том, что мастерство изготовления грамот, вышедшее из круга больших церковных организаций в начале XII в. было известно уже в отдельных церковных приходах и на ярмарках.

Венгерские частные грамоты относительно права собственности, с времени грамоты Гудена в конце XI—начале XII в. формально показывают сдвиги в направлении королевской грамоты, потому что, не взирая на некоторые исключения, они подтверждены уже печатью, а именно королевской печатью. В общем в их ряде можно различить две группы. 12 таких венгерских грамот, составленных в 1086—1135 гг. изготовлялись на местах, писцами заинтересованных церковных учреждений. Другие 12 венгерских грамот, входящих во вторую группу грамот с королевской печатью, содержащих частные распоряжения, составленных в 1117—1177 гг., изготовлялись королевским нотариусом вместе с поверенными лицами пожалованного церковного учреждения и распоряжающейся стороны. Но уже приблизилось и при короле Беле III (1172—1196) и настало время, когда участие автора грамоты в составлении документа прекратилось. Процесс развития, конечно, был медленным и он показывает и переходные формы. Грамоты относительно распоряжений протопопа Фульцерия (1164 г.), Видо (1166 г.) и жупана Бенедека (1171 г.) являются уже продуктами королевской канцелярии, в двух последних, однако, говорит еще и автор грамоты. Ряд этих грамот закончится окончательно духовной грамотой каноника магистра Шимона (1174—1178 гг.) и купчей грамотой сударыни Фроы (1181 г.): они изготовлены уже только от имени короля.

От этих двух групп частных грамот с королевской печатью отклоняются в это время только две грамоты, а именно хирограф сударыни Магдольны (1141—1146 гг.) и совместная данная грамота комеса Эузидина и эстергомского архиепископа Мартырия, составленная в 1156 г. и подтвержденная печатью последнего.

С начала XII в. наряду с грамотами о милости, даровании или основании церковных учреждений («de gratia») показываются и следы письменности процессуально-правового характера («de iustitia»). Самой совершенной формой является доканчивающая следственное дело судная грамота. Известные до сих пор судные грамоты говорят о решении делегированных королевских судей. Такими являются: судная грамота вроде notitia нитрианского епископа Гервазия (1105—1116 гг.), зоборская грамота 1111 г. и баконьбельская грамота 1131 г. От них отклоняется изданная в 1134 г. хирографированная судная грамота (без печати) эстергомского архиепископа Фелициана. По слогу подобным является приложение бозокской грамоты (1135 г.). В 1152 г. король Геза II (1141—1162) подтвердил своей печатью решения четырех делегированных королевских судей. Среди них тоже имеются грамоты с королевской печатью совсем частной редакции, или составленные, может быть, лицами, близкими судье, произносившему решение по случаю, а также изготовленные совместно соответствующей стороной и королевским нотариусом; причина этого может заключиться в том, что из точки зрения стороны решение судьи имеет всегда и частноправовой характер, и так как в это время вердикт еще не изложился «официально» на бумаге, заинтересованная сторона должна была сама заботиться об этом, если она считала это необходимым. В 1181 г. король Бела III поставил задачей королевской канцелярии изложить на бумаге произнесенные от имени короля решения.

Таким образом ряд венгерских частных грамот без печати конца XI в. перерывается до времени короля Белы III грамотой частной редакции с королевской печатью, и совсем самостоятельные грамоты представлены только хирографом сударыни Магдольны и грамотой Эузидина и Мартырия. Это явление можно выводить из двух причин. Одна из них заключается в особенном оформлении в Венгрии права отчуждения, дарования и наследования недвижимого имущества, а другая во влиянии иностранной практики издания грамот. Законы короля Иштвана I законным путем также обеспечили образовавшемуся постепенно после занятия родины частному владению право полного свободного распрояжения. Грамоты XI в., однако, показывают, что в венгерском наследственном праве уже очень рано могло появиться новейшее правовое притязание «рода» с одной стороны, а с другой условность феодально-правового характера, принципы «aviticitas» и «fiscalitas», и наконец оба они получили место в законах короля Кальмана. Повторяющиеся в частных данных и духовных грамотах вроде рефрена выражения «regia licentia» и «regia permissio» должны были прекратить от случая к случаю эту двустороннюю условность. Таким образом ради беспечности в каждом случае рекомендовалось доказать, что владение могло дароваться, и дарующий, но главным образом получающий подарование имели на самом деле интерес в том, чтобы обратиться к королю, который и сам (в силу принципа «fiscalitas») был, наряду с наследниками, заинтересованной стороной. А акт разрешения завершился частной грамотой, отмечающей королев-

ское разрешение и свидетелей, но в еще более надежной форме королевской грамотой, или, если она была составлена другими лицами, приложением королевской печати.

Обычай, что отдельные частные лица дали подтвердить свои данные грамоты и грамоты другого характера королем, более авторитетной личностью или своими сеньерами входит корнем к ранне-средневековой феодальной организации. В Англии имеется пример этого уже в VII в. Во Франции самые старые следы приводят к временам Меровингов и Каролингов, а время расцвета этого обычая падает на эпоху от X в. до первой трети XII в. В венгерскую практику издания грамот он проник по французскому импульсу. Причину того, что в Венгрии он сохранился более продолжительное время, следует искать в более протяжном развитии экономической, общественной и культурной жизни Венгрии.

Во второй половине господства короля Белы III в результате совместного влияния внутренних факторов с одной стороны (развитие хозяйства, общества и права), а с другой внешних факторов (оживляющийся темп использования грамот, оформляющееся учение об автентической печати и о грамоте публичного доверия и т. п.) и в Венгрии укоренились хирограф и подтвержденные собственной печатью ведомственная и частная грамоты. Их ряд открывается двумя грамотами веспремского капитула 1181 г. К ним присоединяются по одной грамоты секешфехерварского капитула 1184 г., паннонхальмского конвента 1186 г. а опять веспремского капитула 1192 г. Все они являются уже хирографами без печати, содержащими частноправовые сделки других лиц. Приложение печати к грамотам венгерских церковных учреждений становится общим только постепенно, в первой трети XIII в., тогда, когда они, ставшиеся институцией автентического места, в Золотой булле 1231 г. и официально получают право регулярно и обязательно вести письменные дела частноправового характера знати. В конце XII в. и венгерское высшее духовенство начинает регулярно издавать грамоты (в 1183 г. эстергомский архиепископ Миклош, в 1193 г. печский епископ Калан, в 1199 г. калочский архиепископ Шауль). Их грамоты являются церковными и светскими ведомственными документами. Первое светское лицо, частная грамота с собственной печатью которого сохранилась до нас в подлиннике из этого периода возрождения письменности, был бан Домонкош. Этой грамотой он основал (около 1195 г.) боршмоношторское аббатство.

Таким образом в конце XII в. наряду с письменностью венгерского королевского двора, и уже не с подчиненным или вспомогательным характером, а в координации и в институционной организации появляется (в зародыше) провинциальная частноправовая письменность во форме грамот автентических мест и (светских и церковных) ведомств, более того, в это время возрождается и самостоятельная частная грамота.

Б. Л. Куморовиц

LA PREMIÈRE ÉTAPE (XIe—XIIe SIÈCLES) DE L'USAGE DE L'ÉCRITURE EN DROIT PRIVÉ DANS LA HONGRIE MÉDIÉVALE

Résumé

Les débuts de la pratique diplomatique royale hongroise remontent à l'époque du roi Étienne Ier (1001—1038), mais ce n'est que dans la deuxième moitié du XIe siècle qu'elle prend des racines en Hongrie. A cette époque-là des chartes privées ont été également rédigées chez nous. La plus ancienne est celle datant de 1057 rédigée par le palatin Rado, l'auteur de la seconde provenant de 1061 est Otto, comte de Somogy, la troisième née vers 1067 est due au comes Péter. Toutes les trois chartes notent la fondation des Églises, leur donation, chartes dont nous ne possédons que les translations. A la faveur de ces mêmes chartes et à la base de certaines notices provenant de l'époque du roi Ladislas Ier (1077—1095) nous arrivons à conclure quant à la diplomatique que dans les années 50 et 60 du XIe siècle la charte privée s'appuyant sur la permission royale, sur l'anathème et sur les témoins, charte, selon toute probabilité non-sigillée, fit son apparition chez nous aussi, comme l'atteste la lettre de donation du Guden datée de 1079 conservée en originale et rédigée sur la licence royale en présence des témoins, sans l'application du sceau.

Les lois établies par les rois Ladislas et Coloman Ier (1095—1116) et d'autres documents de Hongrie (concernant des lettres de licenciement, de recommendation, des lettres justificatives et notificatives, aussi bien que des recensements des domestiques et des établissement de rôle) datant de la fin du XIe et du XIIe siècles témoignent de l'expansion de l'écriture en Hongrie et du nouvel essor que connut ici l'usage du sceau et de l'écriture. La plus importante d'entre elles parle de la «cartula sigillata» du roi Coloman

qui peut être déjà considérée comme une charte privée sigillée concernant la procédure. Le testament du comes Márton (vers 1140) est le témoignage incontestable de son usage, sa structure simple atteste, en effet, que le métier de rédacteur des chartes dépassant le cercle des corps ecclésiastiques plus considérables s'était implanté déjà au début du XIIe siècle dans certains paroisses et marchés.

Les chartes privées hongroises relatives au droit de propriété accusent, à partir de la charte de Guden, au tournant du XIe et du XIIe siècles, un déplacement vers la charte royale, vu qu'à l'exception de quelques-unes d'entre elles, elles étaient confirmées par le sceau et notamment par le sceau royal. On en distingue, en général, deux groupes: 12 chartes hongroises provenant de la période allant de 1086 à 1135 furent rédigées en province par les scripteurs des Églises intéressées. Les 12 autres chartes hongroises provenant des années écoulées entre 1117 et 1177 faisant partie du second groupe des chartes royales sigillées se référant aux mesures prises par des personnes privées furent rédigées par le notaire royal avec le concours de l'Église obtenant la charte et du représentant de la partie disposante. Mais le temps s'approchait et sous le règne du roi Béla III (1172—1196) le voici venu, où la participation de l'auteur à la rédaction de la charte prit fin. Le processus de l'évolution accuse, bien entendu, un rythme modéré et présente aussi des formes transitoires. Les chartes concernant les mesures prises par le prévôt Fulcerius (1164), par Vido (1166) et par le comes Benedek (1171) sont déjà les produits de la chancellerie royale, quant à ces deux derniers, cependant, l'auteur de la charte y prend également la parole. La série est close définitivement par les chartes qui se réfèrent au testament du chanoin maître Simon (1174—1178) et à la vente de la propriété (1181) de la dame Froa: celles-ci sont établies exclusivement au nom du roi.

Nous ne connaissons à cette époque que deux chartes qui diffèrent aux deux groupes de chartes privées sigillées par le roi, à savoir le chirographe de la dame Magdolna (1141—1146) et la lettre de donation rédigée en 1156 en commun par le comte Euzidinus et l'archevêque d'Esztergom, lettre confirmée par le sceau de ce dernier.

A partir du début du XIIe siècle, en présence des chartes («de gratia») assurant des faveurs, des donations ou se référant à la fondation d'Églises nous retrouvons les traces de l'usage de l'écriture dans la procédure aussi («de iustitia»). Sa forme la plus parfaite est représentée par la lettre de jugement qui achève le procès. Celles connues jusqu'à présent se rapportent aux jugements des juges délégués. Telles sont la lettre de jugement en sorte de notice de Gervasius, évêque de Nyitra (1105—1116), la charte de Zobor datant de 1111 et celle de Bakonybél remontant à 1131. Par rapport à celles-ci la lettre de jugement non-sigillée émise en 1134 par Felicianus, archevêque d'Esztergom, accuse une divergence. Quant à son style c'est l'annexe de la charte de Bozok (1135) qui présente une ressemblence avec cette dernière. En 1152 c'était le roi Géza II (1141—1162) qui a muni de son sceau les jugements de ses quatre juges délégués. Parmi ceux-ci on trouve également des chartes munies du sceau royal, rédigées exclusivement par des personnes privées, dans les milieux du juge agissant par occasion ou conçues en commun par le notaire royal et la partie intéressée, ce qui s'explique par le fait que la décision du juge est, au point de vue de la partie, toujours de nature de droit privé aussi et, vu qu'à cette époque-là le jugement n'était encore «d'office» point noté par écrit, c'était le devoir de l'intéressé même d'en pourvoir s'il le jugeait nécessaire. La consignation des jugements portés au nom du roi fut confiée en 1181 à la chancellerie royale par le roi Béla III.

La série des chartes privées non-sigillées ayant été en vigueur jusqu'à la fin du XIe siècle se vit interrompue jusqu'à l'époque du roi Béla III par les chartes munies du sceau royal et rédigées par des personnes privées, pendant que les chartes privées tout à fait indépendantes sont représentées uniquement par le chirographe de la dame Magdolna et par celui d'Euzidinus-Martyrius. Ce phénomène remonte à deux motifs. Le premier en est la formation particulière que présenta en Hongrie le droit d'abaliénation, de donation et de succession du bien immeuble, l'autre en est l'effet y exercé par la pratique diplomatique étrangère. Les lois établies par le roi Étienne Ier ont également garanti à la propriété privée, développée graduellement après la Conquête, le droit de libre disposition. Cependant les chartes provenant du XIe siècle attestent que dans le droit de succession de Hongrie se présentèrent de fort bonne heure d'une part la nouvelle prétention «de descendence» et d'autre part les contraintes du droit féodal, le principe de «l'*aviticitas*» et de «la *fiscalitas*» qui finirent par s'exprimer dans les lois du roi Coloman. Dans les chartes hongroises touchant les donations privées et les dispositions testamentaires les expressions «*regia licentia*» et «*regia permissio*» réitérées en sorte de refrain étaient appelées à lever à chaque fois cette contrainte à double tendance. Pour plus de sûreté, en effet, il était indiqué de démontrer toujours la nature de la propriété susceptible à être conférée et c'était d'un intérêt immédiat tant pour le donateur que pour le donataire de s'adresser

au roi qui, en présence des successeurs était, lui aussi, une des parties intéressées. Quant à l'acte de permission celui-ci s'acheva par la charte privée indiquant la permission royale, et les témoins, ou dans une forme plus précise elle se termina par une charte royale, ou au cas de la rédaction des tierces personnes par la fixation du sceau royal.

La coutume suivant laquelle les personnes privées firent confirmer leur chartes de donation ou d'autre nature par le souverain, par une personnalité plus importante ou par leur seigneur, prend ses racines dans le régime féodal. En Angleterre nous en trouvons des exemples déjà au VIIe siècle. En France les traces les plus anciennes conduisent à l'époque mérovingienne et carolingienne, alors que sa floraison durait du Xe jusqu'au premier tiers du XIIe siècle. C'est sous l'effet français qu'elle s'était introduite dans la pratique diplomatique hongroise. La raison de sa plus longue durée en Hongrie remonte à l'évolution ralentie que la vie économique, sociale et culturelle accusait en Hongrie.

Dans la deuxième moitié du règne de Béla III, d'une part sous l'effet commun exercé par des facteurs intérieurs (évolution économique, sociale et juridique) et extérieurs (rythme accéléré accusé par le pratique diplomatique, doctrine en formation concernant le sceau authentique et la charte authentique, etc.) s'introduit en Hongrie le chirographe et la charte officielle et privée munies du propre sceau. Leur série s'ouvre par les deux chartes datées de 1181 et établies par le chapitre de Veszprém. A celles-ci viennent s'ajouter en 1184 la charte du chapitre de Székesfehérvár, en 1186 celle du couvent de Pannonhalma et en 1192 une nouvelle charte établie par le chapitre de Veszprém. Tous sont des chirographes non-sigillés comportant l'affaire privée des tierces personnes. La sigillation des chartes établies par des corps ecclésiastiques de Hongrie ne devient générale que graduellement au premier tiers du XIIIe siècle, lorsque devenus lieux authentiques ils obtiennent officiellement dans la Bulle d'or de 1231 l'autorisation de pourvoir quant à la société nobilitaire à l'accomplissement régulier et obligatoire de l'usage de l'écriture en droit privé. A la fin du XIIe siècle le haut clergé, lui aussi, se met à établir régulièrement des chartes (ainsi en 1183 Miklós, archevêque d'Esztergom, en 1193 Kalanus, évêque de Pécs, en 1199 Saul, archevêque de Kalocsa). Leurs chartes s'affirment des écrits ecclésiastiques et laïcs officiels. Le premier personnage laïc dont la charte privée sigillée subsistant en originale provient de l'époque du renouveau de l'usage de l'écriture était le ban Domokos. Avec celle-ci il fonda (vers 1195) l'abbaye de Borsmonostor.

A l'usage de l'écriture pratiquée par la cour royale hongroise vient s'ajouter à la fin du XIIe siècle, non pas en qualitée auxiliaire et subordonnée, mais lui adjoint l'usage de l'écriture pratiqué en province en droit privé revêtant (en germe) la forme de la charte du lieu authentique et officielle (laïque et ecclésiastique), de plus à cette époque-là la charte privée indépendante connaît, elle aussi, un renouveau.

L. B. KUMOROVITZ

ASPROMONTE ÉS A MAGYAR EMIGRÁCIÓ 1862-BEN

„. . . én azon meggyőződésben vagyok, hogy minden igaz érzésű honfitársunk, kinek vallása a szabadság és függetlenség, tárt karokkal fogja megragadni ezen alkalmat, hogy a nagy hősnek, — Garibaldinak — az emberiség javára kitűzött szabadságzászlója alatt harcolhasson.”

(DUNYOV ISTVÁN
1862. augusztus 27.)

Vannak történelmi események, melyek különös élességgel, erőteljességgel jelzik a társadalmi fejlődés egyes határpontjait, érdemleges fordulatait. A lassan, folyamatosan érlelődő társadalmi változások villámszerű felvillanásai különösképpen alkalmasak arra, hogy határozottabb képet nyerjünk egy-egy történelmi korszak társadalmi erőiről, osztályairól, politikusairól, embereiről — világosabb képet alkothassunk magunknak a cselekedetek világánál, a történelem sodrába jutó, aktív szerepet betöltő emberekről, jellemükről, bonyolult és mégis felderithető politikai ábrázatukról. Az e fajta vizsgálatokra nemcsak a haladás szempontjából sikeres és eredményes akciók érdemelnek figyelmet és behatóbb vizsgálatot, de azok az események is, melyek alapvetően ugyan a társadalmi haladás irányában hatottak, de különböző okok folytán eredeti célkitűzéseiket nem tudták elérni, vagy legalábbis nem úgy és nem olyan formában, ahogy a résztvevők eredetileg elgondolták.

Még ma is, egy évszázad távlatában ökölbe szorul a kéz, elszorul a szív, elzsibbad a kar a tehetetlenség, a gyűlölet, a megvetés érzésétől, ha azokra a szégyenletes eseményekre gondolunk, melyek 1862 nyarán játszódtak le Dél-Olaszországban, az örökké emlékezetes aspromontei fennsíkon. A történteket sem elhallgatni, sem meg nem történtté tenni nem lehetett. Vérét ontották annak a hősnek, aki az olasz nép tömegeinek az élén a legtöbbet tette Itália társadalmi és nemzeti felszabadításáért, aki győzelemre segítette évszázadok törekvéseit, álmait: a néptömegek élén egységgé forrasztotta a szétszakadozott Itáliát. Az olasz monarchia szerénytelenül fizetett az aspromontei fennsíkon! Megálljt kiáltott annak a mozgalomnak, mely célul tűzte ki az 1860-ban elkezdett nemzeti felszabadító harc sikeres befejezését, Róma felszabadítását az egyházi állam zsarnoksága és az idegen megszálló zsoldosok elnyomása alól. A turini kormányzat vak keménységgel, könyörtelen brutalitással a demokratikus nemzeti erők elnyomását tekintette céljának, a szükséges társadalmi reformok, a római kérdés elodázását, az ellenforradalmi erők konszolidálódását tekintette alapvető feladatának. E két erő és célkitűzés Aspromontenál mérte össze erejét, az olasz nép érdekei rovására. Ennek a szégyenteljes pillanatnak nemcsak magyar együttérzői, de magyar résztvevői is akadtak, akik részeseivé váltak annak a történelmi eseménynek, mikor Pallavicini ezredes parancsnoksága alatt a bersaglierék sortüze zúdult Garibaldi csapataira, akik a polgárháború elkerülése végett tüzelés nélkül szembe néztek a monarchia katonáival. A szabadságharcosok élén álló Garibaldi két golyót is kapott ajándékba, egyet bal csípőjébe s egyet a jobb bokájába, majd a rárontó katonák elhurcolták, fogságba vetették és a turini parancs értel-

mében a Spezia melletti Varignano-erődbe zárták. Tömören összefoglalva, ennyi történt 1862. augusztus 29-én Aspromontenál és azt követően.[1]

A kérdés az olasz nemzeti mozgalom alakulása szempontjából véglegesen eldőlt. A megkezdett társadalmi átalakulás, a nemzeti mozgalom, nem a haladás érdekeinek erőteljes figyelembevétele mellett, az olasz nép törekvéseinek, vágyainak, érdekeinek megóvása mellett nyert lezárást, illetve folytatást, hanem a monarchikus erők konzervatív-liberális ellenforradalmi osztályérdekeinek messzemenő biztosításával. Aspromonte annak a fordulatnak a szimbóluma, jelzője, mikor Olaszországban a konzervatív-monarchista erők kerekedtek felül a demokratikus, népi erőkkel való birkózásban, és egyelőre lekerült a történelem napirendjéről az olasz nép társadalmi haladásának forradalmi úton való megoldása. *Aspromonte* egy évszázad tapasztalatából nézve is több mint egy nemzet kritikus eseményének, fordulatának jelzője, hiszen bevonult az egyetemes történelembe, az egész emberiség sorsforduló dátumai közé, szimbólumává vált a forradalom, a haladás érdekeit eláruló, azzal szembeforduló törekvéseknek, azon társadalmi fordulatoknak, mikor könyörtelenül, irgalmatlanul és igazságtalanul sujtanak le azokra a mozgalmakra és vezetőkre, melyek a társadalmi haladás kiteljesedését, a népi tömegek érdekeinek messzemenő figyelembe vételét, az egyetemes fejlődést szolgálják, mikor a forradalom hullámain felkapaszkodó osztályok, csoportok és egyének, elért pozícióik megszilárdítása érdekében, szembefordulnak a néptömegek alapvető érdekeivel és az új rendet az utóbbiak rovására konszolidálják. Aspromonte az olasz történelem Thermidor 9-éjére emlékeztet, az ellenforradalmi burzsoázia jobboldali fordulatának olasz változata. Kis híján múlt, hogy Garibaldi nem Robespierre sorsát követte! De megsebesülése és fogsága mégis erre mutat. A történetírás számára figyelmet érdemel annak vizsgálata, hogy a Garibaldi 1860 évi szicíliai expedícióját követő években, mikor a turini kormányzat III. Napoleonra támaszkodva az olasz nemzeti kérdést felülről, a monarchia érdekeinek messzemenő figyelembevételével igyekszik lezárni, hogyan foglalt állást az Olaszországban élő magyar emigráció, mennyiben ismerte fel az olasz nép érdekeinek az egyetemes emberi haladással és benne a magyar nép jövőjével is szorosan összefüggő kérdéseit. A magyar történeti irodalom ezzel a problémával behatóbban és részleteiben nem foglalkozott. A kérdéssel összefüggő munkák csak általános vonatkozásban érintették a problémákat és nem zárták le a szükséges levéltári és irodalmi anyag részletes és beható vizsgálatát. Ezen túlmenően megjegyezhető, hogy történetírásunk a magyar emigráció történetét főképpen Kossuth és közvetlen

[1] A kérdés történetére vonatkozó irodalomból elsősorban utalnunk kell Garibaldi emlékiratára: Die Memoiren Giuseppe Garibaldi's. Dr. Walter Friedensburg. Hamburg. 1909. Az egykorú feldolgozások közül figyelmet érdemel *Ruggiero Maurigi* kisebb összefoglalása (Aspromonte. Ricordi storico-militari. Torino. 1862), továbbá *Franco Mistrali* könyve: Da Caprera ad Aspromonte e Verignano. Note e documenti. Milano. 1862; *A. Dumas :* La verità sul fatto di Aspromonte. Milano. 1862; utalhatunk továbbá a következőkre: *Celestino Bianchi :* I martiri d'Aspromonte. Milano. 1863; *Genova di Revel :* Umbria ed Aspromonte. Ricordi diplomatici. Milano. 1894; *Giacinto Bruzzesi :* Dal Volturno ad Aspromonte. Milano. 1907; *F. Guardione:* Aspromonte. Palermo. 1923; *A. Luzio :* Aspromonte e Mentana. Firenze. 1935. Az általános irodalomból a problémára vonatkozóan használhatóbb munkák: *Giuseppe Guerroni :* Garibaldi. I—II. Firenze. 1891. II. 401. és kk. l.; *Pietro Orsi :* L'Italia moderna. Milano. 1914. 301. és kk. l.; *Luigi Salvatorelli :* Sommario della Storia d'Italia. Torino. 1939. 600. és kk. l.; *Denis Mac Smith :* Italy. A Modern History. University of Michigan. 1959. 61. és kk. l.

környezetének tevékenységére korlátozta, és csak néhány vonatkozásban jutott tovább e kérdések vizsgálatán.[2] Viszont a magyar emigráció története egyre inkább arra mutat, hogy a polarizáció az emigráció táborán belül, különösen az 1860-as évek folyamán erőteljesen kialakult és mindez csak részben hozható összefüggésbe a személyi ellentétek kibontakozásával, sokkal inkább a politikai nézetek, a társadalmi haladás konkrét feladatai megítélésének eltérő álláspontjaiból adódott.

Feltétlenül a könnyebbik utat választanánk, ha Aspromonte és a magyarok kapcsolatának problémáját néhány kiemelkedőbb mozzanat kronológikus felsorolásával ismertetnénk. De nem ez a szándékunk! A szóban forgó olaszországi eseményeket a magyar emigráció néhány aktív tagjának tevékenységén, közreműködésén, állásfoglalásán, emberi, jellembeli magatartásán keresztül igyekszünk megvilágítani. A marxista történetírás cseppet sem elégedhet meg azzal, hogy a történelem színpadán felmerülő kiemelkedőbb egyének cselekedeteit veszi csupán számba, és emberi, jellembeli erejüket, gyöngeségüket, politikai nézeteiket regisztrálja, alapvető feladata éppen ezen külszíni cselekedetek mélyebb összefüggéseinek, rugóinak valóban oknyomozó vizsgálata, a gazdasági-társadalmi fejlődés egészével való szoros összefüggésben. Viszont ez utóbbi elkerülhetetlen feladat nem mentheti fel a történészt azon szükséges teendő alól, hogy a történelmi események rekonstruálása során ízig-vérig emberi alakokat ábrázoljon, a történelem sodrába jutó aktív embereket, akik az érdekek sokrétű hálózatában cselekszenek, mozognak, akik felismerik, vagy félreismerik a végső soron döntő társadalmi erőket, és éppen ezért egyéni pályafutásukat sikerek vagy bukások tűzdelik. A társadalmi fejlődés a néptömegek és az azokat alkotó egyének sorsán, mindennapi életén, munkáján,

[2] Kossuth emigrációs irataínak sokkötetes kiadásában (Irataim az emigrációból. I—XIII. 1880—1911) meglehetősen gyér adatokat szolgáltat a problémához. Az 1862-es év emigrációs működéséből főleg csak a Dunakonföderációval kapcsolatos kérdések kerülnek felvetésre. Az ismertebb Kossuth-életrajzok szinte egyáltalán nem érintik a magyar emigráció és Garibaldi kapcsolatának kérdését az 1862-es évre vonatkozóan. Anyagbőség és történeti érték szempontjából egyaránt figyelemreméltó *Pulszky Ferenc* emlékirata, mely foglalkozik Aspromonte és a magyarok kapcsolatával (Életem és korom. II. 1883). A dualizmus kori hírlapokban is akadnak itt ott gyenge történeti értékkel bíró visszaemlékezések, melyek utalnak a kérdésre, de érdemben alig foglalkoznak velük. *Lengyel Tamás* a magyar emigráció mozgalmaival foglalkozó írásai közül megemlíthetjük Klapka György emlékiratai és emigrációs működése című tanulmányát (Bpest. 1936), de az általunk felvetett konkrét kérdést szinte alig érinti. Különös figyelmet érdemelnek *Koltay-Kastner Jenő*nek az olaszországi magyar emigráció történetének körébe vágó munkái, melyek, ha részleteiben nem is foglalkoznak Garibaldi 1862. évi fellépése és a magyarok kapcsolatával, de mégis értékes támpontokat nyújthatnak a további tudományos kutatás számára. Így többek között megemlíthetjük munkái közül: Türr István 1860-ban (Budapesti Szemle. 1929); Garibaldi e la questione ungherese (Corvina 1931—32); Kossuth e la Sicilia (Rassegna Storico del Risorgimento. 1938); A Kossuth-emigráció Olaszországban (Bpest. 1960); Garibaldi és a magyarok kapcsolatára vonatkozó történeti forrásokra vonatkozóan részben tájékoztatást nyújt: *Tóth László* és *Zambra Alajos*: A Garibaldi-emlékkiállítás leíró katalógusa. Bpest. 1932, továbbá Giacomo Emilio Curátulo) (Garibaldi e il Risorgimento Italiano. Roma, 1917) katalógusában. Garibaldi és Frigyesy Gusztáv kapcsolataira vonatkozó lényeges iratokat tett közzé *Pásztor Lajos* a Janus Pannonius c. folyóirat 1947. évf.-ban. (Lo storico Ungherese del Risorgimento Italiano Gustavo Frigyesi ed il suo carteggio con Garibaldi (a továbbiakban: *Pásztor*: Frigyesi). Ugyanaz különlenyomatban. Roma. 1947. Az olaszországi magyar emigráció működésével kapcsolatban utalok: *Lukács L.*: Garibaldi magyar önkéntesei és Kossuth 1860—61-ben. Bpest. 1962. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 24. Ugyanitt a kérdésre vonatkozó részletes irodalom.

küzdelmein keresztül vezet. A társadalmi fejlődés alapvető iránya nemcsak akkor válhat világossá, ha a történelem sodrába jutó egyén sorsától elvonatkoztatva elemezzük, de nagyon is életszerűvé, plasztikussá válhat, ha éppen az egyén életpályáján, sorsán, kudarcain, sikerein és tragédiáin keresztül pillantunk bele a társadalmi erők végső soron perdöntő alakulásába. Erre nagyon is kézenfekvő példát nyújt Aspromonte és a magyar emigráció közötti kapcsolat vizsgálata.

Milyen történelmi sorstragédia, milyen fátum játszott közre abban, ahogy Garibaldi 1862. évi akciója során a magyar emigráció egyes tagjai ellentétesen foglaltak állást, részt kértek a történelmi fordulatból? Vajon mennyiben véletlen és mennyiben törvényszerű ezekben a sorsdöntő napokban egyes emigránsok magatartása, állásfoglalása? Vajon a történelem színpadán egyidőben előbukkanó egyének elkerülhették volna-e végzetüket, elkerülhették volna-e dicsőséges vagy dicstelen szerepüket, mennyiben szükségszerű és mennyiben csupán véletlen egyes emigránsok Garibaldi mellett, vagy ellene történő állásfoglalása? A történelmi tragédia ismert: Aspromonte és következményei — az események vad hullámai egyeseket a mélybe, másokat a magasba emeltek, egyeseknek dicstelenül dicsőséget, másoknak dicsőségben tragédiát hoztak. És mindez a nagy történelmi folyamat egy pillanatának műve volt, és éppen ezért szükségszerűen merül fel a kérdés — miért éppen így? Mi magyarázza, mi az oka e különböző sorsalakulásoknak? A magyar emigráció részvételét az eseményekben legplasztikusabban három név szimbolizálja: Frigyesy Gusztáv, Dunyov István és Eberhardt Károly neve. Közvetlenül vagy közvetve mindhárman részesei a történteknek, nemcsak szemlélői, tanúi a kritikus napoknak, de nagyon is aktív szereplői. Éppen ezért tevékenységük vizsgálata különösképpen alkalmas arra, hogy kérdéseinkre választ nyerhessünk.

Garibaldi magyar hívei között szinte egyedülállóan jelentkezik következetességben, kitartásban, emberi hűségben és kiemelkedő politikai és katonai szerepben Frigyesy Gusztáv. Túlzás nélkül állítható, hogy valóságos bálványozója az olasz szabadsághősnek, híven követi mozgalmas életútján. Igazi romantikus típusa a forradalomért és szabadságért lelkesedő emigránsoknak. Ízig-vérig katona ugyan, gyakorlatban és elméletben egyaránt, de mégis viszolygva idegenkedik mindenfajta vakfegyelemtől, gerinctelen zsoldos szereptől, a rossz értelemben vett „katonás" gondolkodástól. Elsősorban ember, demokratikusan gondolkodó magyar hazafi, aki fegyvert forgat, mert hazájának, a nemzetközi haladásnak érdekei úgy kívánják, de ugyanakkor politikus, gondolkodó egyén, aki minden tettében az értelmet, az átgondolt célt, az igaz ügyet keresi. Kultúrált és olvasott, világlátott és művelt emberfő. Garibaldi melletti kiállása nem csupán a pillanatnyi lelkesülés hatásának felvillanásaként jelentkezik nála, hanem egy tudatos tevékenység érthető részeként. Frigyesy nem azok közé a magyar katonatisztek közé tartozott, akik az olaszországi katonai szereplésüket, katonai tapasztalataikat, ismereteiket egyéni pályafutásuk, előremenetelük minél sikeresebb biztosítására, karrierjük megalapozására kívánták felhasználni. Nagyon is távol állt Türr István, Eberhardt Károly és más effajta típusoktól, sohasem a könnyű siker, a gyors előremenetel, az érdemrend és a magas politikai körök, a királyi udvar, a turini kormányzat elismerése érdekelte, hanem elsősorban saját lelkiismeretének tisztasága, cselekedeteinek becsületessége. Csakis ezzel magyarázható, hogy Frigyesy mélységesen megértette a nagy olasz szabadsághőst, a legőszintébben

rokonszenvezett Garibaldi puritán magatartásával, és következetesen azt vallotta, hogy nem a pillanatnyi siker vagy sikertelenség, nem a kilátásba kerülő előny, hanem csakis az ügy magasztos szolgálata lehet cselekedeteinek mércéje és irányítója. Az olasz egység kérdése megítélésében szilárdan képviselte azt a politikai vonalat, melyet Garibaldi védelmezett. Példaképével együtt híven vallotta, hogy ami 1860-ban nem sikerült — vagyis Róma felszabadítása — a turini kormányzat és III. Napoleon fellépése miatt, az előbb vagy utóbb a népi tömegerőre támaszkodva, egy újabb felkeléssel meg fog valósulni. 1862-ben, mikor Garibaldi ismét napirendre tűzte a függőben maradt problémák radikális rendezését, Frigyesy azonnal mellé állt. A kapcsolat közöttük egyébként sem szakadt meg 1860 ősze után. Garibaldi úgy tartotta számon Frigyesyt, mint egy nagytudású, széles látókörű igaz magyart, aki 1860-ban kiváló tanúságot tett katonai képességeiről, tudásáról, bátorságáról és a jó ügy iránti hűségéről. Az 1848-as magyar szabadságharc egykori ifjú hőse, aki 14 éves korában már fegyvert fogott és küzdött a betolakodó ellenséggel szemben, majd 1859-ben hátat fordított az osztrák Don Miguel ezrednek, hol mint őrmester szolgált, és belépett az olasz hadseregbe — a szicíliai expedícióban már mint századparancsnok harcolt. Milazzonál meg is sebesült. Garibaldi nevezte ki őrnaggyá. Felejthetetlen élményként élt Garibaldi emlékezetében igaz hősiessége, ahogy csapatai élén, Capua előtt, a Volturno mentén küzdött a többezres túlerőben levő Bourbon-csapatok ellen, akiket megfutamított.[3] Frigyesy azok közé a katonatisztek közé tartozott, akik ugyan a dél-olaszországi hadjárat után a rendes olasz hadsereg kötelékébe kerültek, de hűségesen kitartottak a vörös inges hős tábornok mellett, akit a szerencsétlen körülmények egy időre a sziklás Caprera szigetére kényszerítettek visszavonulásra. Frigyesy biztosította Garibaldit arról, hogy számíthat rá minden további tervében és akciójában és vele együtt, oldala mellett fogja találni a magyar emigráció igaz és cselekvőképes tagjait is.[4]

Amikor Cavour és Ricasoli kormánya után a Rattazzi-kormány viszonylag engedékenyebb volt a nemzeti agitációval szemben és Garibaldi lövészegylet szervezésével egybekötött nagysikerű agitációs körútját tartotta, Frigyesy. Milánóból szoros levelezési kapcsolatban állt Garibaldival, aki az osztrák határ mentén igyekezett összpontosítani önkéntesei egy részét, hogy Velence felszabadításának ügyét előmozdítsa. Frigyesy ebben az időben olyan utasítást kapott, hogy kezdje meg a hatékony szervezést a tisztek körében,

[3] A Frigyesy Gusztáv életére vonatkozó irodalmi anyagból elsősorban utalhatunk *Pásztor Lajos* már említett forráspublikációjára (Janus Pannonius. 1947); *Szinnyei József :* Magyar írók élete és munkái. Bpest. 1894. III. 777—778. l.; *K. M. Kertbeny :* Namensliste Ungarischer Emigration. Brüssel und Leipzig. 1864. 16. l.; *Óváry Lipót :* Frigyesi Gusztáv. (Hazánk s a Külföld. 1868. 35. sz.); *Csukássy József :* Frigyesy Gusztáv (Magyarország és a Nagyvilág. 1868. 7. sz.); Frigyesy Gustavo. Dizionario del Risorgimento Nazionale. Vol. III. 147. l. Milano. 1933; *Pietro Delvecchio :* La colonna Frigyesy e la campagna romana del 1867. Torino. 1867.; Gustavo Frigyesy comandate la 2ª Colonna nelle giornate di Monterotondo e Mentana. L'Italia nel 1867. Storia politica e militare corredate da molti documenti editi ed inediti e di notizie speciali. Vo. I. 2ª ed. Firenze. 1868; *Frigyesy* visszaemlékezése: Az 1867-diki római hadjárat (Honvéd. 1868. 24. sz.); Frigyesy neve az irodalomban több változatban szerepel: Frigyessy, Frigyesy, Frigyesi—Kertbeny szerint családi neve Suták. Aláírása szerint *Frigyesy*, és éppen ezért a szövegben ezt használjuk. Jegyzetekben az irodalmi utalás változatainak megfelelően.

[4] Frigyesy Gusztáv Garibaldihoz: Milano, 1862. máj. 23. (Istituto per la storia del Risorgimento Italiano. Roma. Busta 48/11—6); 1862. jún. 1. (Uo. Busta. 267/63—1); 1862. jún. 8. (Uo. 267/63—2); Vö. *Pásztor :* Frigyesi. 22. és kk. l.

álljanak készenlétben, de a túlzott hangoskodást, az ügy dobraverését kerüljék el.[5] A szervezés azonban kezdeti szakaszában megrekedt, mert a Rattazzi-kormány levetve liberális álarcát, váratlanul lecsapott a készülőben levő akcióra. Sarnicoban és Pallazuoloban elfogták az önkéntes csapatok tagjait. Garibaldinak a tétlenséget, a caprerai visszavonulást ajánlották, amit az nagyobb távlatban visszautasított, és tevékenységének színhelyét rövidesen Szicíliába helyzete át.[6] Azok az aggasztó hírek, melyek innen futottak be, arra utaltak, hogy a turini kormányzat tehetetlensége, kormányhivatalnokainak basáskodása miatt a nép elégedetlensége erőteljesen fokozódott, és ha gyors változás nem következik be, a két évvel annak előtte felszabadított területek lakossága megelégelve az új, a Bourbonok helyébe lépő urakat, az elszakadás útjára lép. Garibaldinak határozott meggyőződése volt, hogy a turini kormányzat, a szükséges társadalmi reformok halogatása, a közigazgatás maradisága, zsarnokoskodása miatt, kockára tette az olasz egység nehezen megszerzett eredményeit is és a növekvő bajokból, csak egy kiút lehetséges, a népi tömegek ismételt mozgósításával, fellépésével kényszeríteni a monarchia kormányát, hogy lépjen akcióba Róma felszabadításáért, honnan minden bizonnyal az újonnan szerzett dél-olaszországi területek is hathatósabban, eredményesebben és megértőbben kormányozhatók. Véleménye szerint fel kell számolni azt a gyakorlatot, hogy Szicília és Dél-Olaszország a monarchia szabad zsákmányterülete, melyet a messzi Turinból, mint valamiféle idegen, meghódított tartományt igyekeznek igazgatni, pacifizálni.[7] Garibaldi ismételt fellépése tehát elsősorban a szicíliai helyzettel és a római kérdéssel állott összefüggésben. Végső következtetése Garibaldinak az volt, hogy Olaszország egységének helyreállítása, kormányzásának eredményesebb megvalósítása elsőrendű feladatként írja elő a pápa világi hatalmának teljes felszámolását, az idegen megszálló francia csapatok kiűzését Rómából. Frigyesy abban a szellemi légkörben mozgott, ahol e gondolatok szárba szökkentek, ahol a teendők kikristályosodtak, ahol a terveket tettek követték. Észak-Olaszországból kíséri Garibaldit Caprerára és innen tovább tart vele Szicíliába. Útjáról, teendőiről, az események várható alakulásáról, reményeiről írott beszámolói igen lényeges dokumentumait képezik az Aspromontehoz vezető eseményeknek. Palermóból 1862. július 7-én Pulszky Ferenchez küldött levelében többek között beszámolt arról, hogy „. . . Genuabóli elutazásunk után három napot mulatánk Caprerába, itten — Palermoban — rendkívüli lelkesüléssel van fogadva az öreg úr, mindnyájan a királyi palotába vagyunk szálva, hogy meddig és mikor fogunk Nápolyba menni azt még nem tudom. Ezen útja Garibaldinak nekem nagy reményt ad — meglátjuk."[8] Július végén, még mindig Palermóból ír Frigyesy Pulszkynak, kiemelve, hogy „Garibaldi tervei a kormány ármánykodása mellett is jól haladnak". Szól Garibaldi azon inspirálásáról, hogy a tevékeny magyaroknak végre is egy új komitét kellene létre-

[5] Frigyesy Gusztáv Pulszky Ferenchez, Miláno, 1862. máj. 30. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár. A továbbiakban O. Sz. K. Pulszky-gyűjtemény.)

[6] *Giuseppe Guerzoni :* Garibaldi. II. 401. és kk. l.; *Paul Fischer :* Garibaldi. Der Mann und die Nation. Zürich. 1934. 456. és kk. l.; *A. Luzio :* Aspromonte e Mentana. 112. és kk. l.

[7] *Pietro Orsi :* L'Italia moderna. 301. és kk. l.; *Agostino Gori :* Il Regno d'Italia. Milano. 1904. 34. és kk. l.; *Denis Mack Smith :* Italy. 61. és kk. l.

[8] Frigyesy Gusztáv Pulszky Ferenchez, Palermo, 1862. júl. 7. (O. Sz. K. Kézirattár. Pulszky-gyűjtemény).

hozniuk, hogy az események ne találják az emigrációt és a hazát váratlanul. Frigyesy úgy gondolja, hogy a felbomlott Magyar Nemzeti Igazgatóság helyébe egyelőre Svájcban kellene az új komitét létrehozni, melynek tiszteletbeli tagságát Garibaldi hajlandó elfogadni. A tervezet szerint a komité hét személyből állna, egy elnökből, egy alelnökből, négy tagból és egy titkárból. A komité „minden működése a haza szent ügyére lenne fordítva, azért gyűlések alkalmával a politikai ügyekbe is határozhatnak". Hat személyből álló katonai bizottmány létesítését is szükségesnek ítéli a terv, melynek feladata lenne a hadi könyveket magyar nyelven kidolgozni. A magyar menekültek segítéséről is gondoskodni kellene. Levelezési kapcsolatot szükséges kiépíteni a hazai honfitársakkal. Szól a tervezet a komité gyűléseinek határozatairól vezetendő jegyzőkönyvről, egy szabadelvű hírlap kiadatásának tervéről, továbbá utal a pénzkezelés szükséges módjára. Mindezen elgondolásokról sürgősen kéri Frigyesy Pulszky véleményét, „... mert csak így tehetünk valamit hazánkért, mit Garibaldi is szeretne látni, mivel azokba a kikbe mindeddig bízott — megcsalattatott". Megjegyzi, hogy „Türr minden politicai és gaz tette velem tudatva vannak — most már egész más tervet kelletik a Tábornoknak is venni, mivel a multat mind tudja Türr". Utal arra is, hogy a légiónál a „gaz tettek" nem szűntek meg, 400-at bebörtönöztek, mert el akartak menni. Garibaldi azonban számon tartja az üldözöttek sorsát — írja Frigyesy.[9] Az elgondolásokat kezdeti lépések is követték. Frigyesy kapcsolatot keresett Klapkához, és e célból az önkéntes magyarok közül Horváth Lászlót és Szász Gyulát küldte Nápolyba, Dunyov Istvánhoz. Az utóbbit arra kérte, hogy segítse Horváthot további útján, esetleg ajánló soraival is támogassa, hogy eredményesebben járjon el. Megemlíti, hogy a küldetésről Garibaldi tud és helyesli. „... adja az ég, hogy reménységünk füstbe ne menjen, csak így tehetjük kedvét Garibaldinak, és tehetünk elhagyott hazánknak nagy szolgálatot" — írja Frigyesy Palermóból 1862. július 30-án.[10] Néhány nappal később az önkéntes csapatokkal együtt a sziget belseje felé vonul a déli Agrigentoba vezető út mentén. 1862. augusztus 8-án már Casteltermini̇ből közli Frigyesy Pulszkyval, hogy „a táborból irok — 6-án Santo Stefanoba a rendes hadseregtől megtámadtattunk, 8 sebesültünk van, közülük 2 halot, kivánták, hogy fegyverünket tegyük le és sokan mint egy 840, azt is tették míg én oda nem értem és a csapatot öszve alakitám melyre ők nem mertek tüzelni. Ha a tábornoknak nem volna kivánsága, hogy ellenük ne tüzeljünk, nem tudom ha én a magyarjaimmal vissza nem vertem volna őket." Említést tesz Frigyesy Garibaldinak a magyarokhoz intézett felhívásáról is, melyet 10 ezer példányban szándékoznak kinyomatni és a hazába eljuttatni.[11] Egy héttel később, augusztus 14-én Castrogiovaniból írja Frigyesy Dunyovnak, hogy a tervezett

[9] Frigyesy itt arra utal, hogy Türr az 1860-as expedíció után elfordult Garibalditól, a turini kormányzat oldalára állt, és 1862-ben is az utóbbi érdekeit igyekezett érvényesíteni Garibaldival szemben. Továbbá azokról az eseményekről van szó, melyek a magyar légiónál Garibaldi mozgalmával kapcsolatban bekövetkeztek. Türr szerepe abban nyilvánult meg, hogy a monarchia képviseletében könyörtelenül eljárjon a Garibaldival érző légionistákkal szemben, megtisztítsa a légiót a forradalmi szellemű egyénektől. Frigyesy Gusztáv Pulszky Ferenchez, Palermo. 1862. júl. 27. (O. Sz. K. Kézirattár. Pulszky-gyűjtemény).

[10] Frigyesy Gusztáv Dunyov Istvánhoz, Palermo, 1862. júl. 30. O. L. Újkori gyűjt. Dunyov István irathagyatéka).

[11] Frigyesy Gusztáv Pulszky Ferenchez, Casteltermini, 1862. aug. 8. (O. Sz. K. Kézirattár. Pulszky-gyűjtemény).

új magyar komitét — a felmerülő nehézségek ellenére — létre kell hozni, mert az idő sürget, az események nem szabad, hogy készületlenségben találják a magyarságot. Garibaldi és a magyarok kapcsolatáról megjegyzi, hogy az utóbbi látta a magyarok kívánságát, hogy „. . . . ismét meg akarják osztani vele a sorsot és elhatározta, hogy jöhetnek bátran, sőt még rendeletet is adott . . .” ennek megvalósítása érdekében. Utal arra, hogy 8 magyar van vele együtt, 5 magyart pedig Messinába várnak, akiket onnan a táborba továbbítanak. Hadmenetük előrehaladását jelzi, említve „mint veszem észre mi Catania felé megyünk”. Meggyőződése, hogy Garibaldit semmiféle befolyás, lebeszélés nem fogja letéríteni útjáról, nem fogja megingatni elhatározásában, mert „. . . Garibaldi elfogadja a tanácsot bárkitől is idejébe, de ha megkezdet valamit nincs ember, hogy őtet arról letudná beszélni” — emelte ki Frigyesy.[12] Mint jelezte, útjuk Catániába vezetett, honnan augusztus 21-én küldött értesítést Dunyovnak. Közli Szász és Horváth visszaérkezését a táborba — nyilván tervezett útjukat nem folytathatták tovább. Együttérzéssel ír a légió szomorú sorsáról, a „szegény fiukról”, akiket Alessandriába, Piemontba és Cagliariba, Szardíniába szállítottak. „. . . nem tesz semmit, mivel már rendeletet adot az öreg ur őket onnét is fölszabaditani”. Rendkívül nagy elfoglaltságáról szól, a szervezés sokrétű munkájáról, mely idejét igénybe veszi. Utal arra is, hogy Garibaldi tábornoki törzse már meg van alakítva.[13] Mint Frigyesy levelezéséből nyomon követhető, feladata Garibaldi oldalán lényegében kettős irányú volt. Egyrészt, mint katonai szervező komoly részt kapott az új vállalkozás egészének lebonyolításában: toborzott, szervezett, kiképzett és irányított. Másrészt különleges feladata volt, hogy a magyar emigrációt mozgósítsa Garibaldi vállalkozása mellett, minél több magyart hozzon a szicíliai táborba és meggyőző befolyást fejtsen ki az emigráció körében a jó ügy mellett. Ezen túlmenően, mint távoli feladat lebegett Frigyesy előtt, hogy Garibaldi akciójának sikerét követően eredményesen lépjenek fel Magyarország felszabadítása érdekében. Ez utóbbi feladat elvégzését szolgálta Garibaldinak a magyarsághoz intézett, 1862. augusztus 23-án közzétett felhívása is. Ez utóbbi felkészülésre, az együttműködés fontosságára, az olasz és magyar szabadságmozgalom közös érdekeire utal.[14] Ami a magyar légióval kapcsolatos terveket, tagjainak Garibaldi akciójában való tömegesebb részvételét illeti, Frigyesy kísérletezései nem vezethettek sikerre. A kormány közbelépése, valóságos terrorja a légió elszigetelésére vezetett. Magyarok ugyan érkeztek Garibaldi táborába, de csak néhányan, számuk még a 20-at sem érte el. Frigyesy mellett Garibaldi táborában találjuk a következőket: Horváth László, Szabó Károly, Semsey Dénes, Szász Gyula, Semsey Lipót, Simon Lajos, Szabó Lajos, Kelemen József, Ljeszkovszky Antal, Némethy Sándor, Kun Béla, Knezovszky István és Maróth nevezetűeket, továbbá Kovács kapitányt.[15]

[12] Frigyesy Gusztáv Dunyov Istvánhoz, Castrogiovanni, 1862. aug. 14. (O. L. Újkori gyűjt. Dunyov István irathagyatéka.).

[13] Frigyesy Gusztáv Dunyov Istvánhoz, Catania, 1862. aug. 21. (Uo.); Frigyesy szicíliai tevékenységéhez vö.: *Ruggiero Maurigi* : I. m.

[14] Garibaldinak a magyarokhoz intézett felhívása az Il Diritto című torinoi újságban jelent meg 1862. aug. 23-án. A felhívás 1862. júl. 26-án kelt. (Istituto per la storia del Risorgimento di Torino); a felhívás megtalálható továbbá O. L. Kossuth-gyűjtemény I. 4078.

[15] A Garibaldi táborába érkezett magyarokról Frigyesy több levelében említést tesz. Magyarok részvételére utal Pulszky Ferenc visszaemlékezésében (Életem és korom. II. Aspromonte. 375. és kk. l.). Az aspromontei csatában résztvett magyarok nyugtat-

A felsoroltakon kívül Garibaldi táborában a magyar emigrációnak olyan közismert tagja is megjelent, mint Pulszky Ferenc — bár nem mellékgondolat nélkül. Szicíliai látogatása a legkritikusabb időszakra esett, 1862 augusztusára, mikor az akció a végkifejlődéséhez közeledett, mikor a felgyülemlett ellentétek a végsőkig kiéleződtek. Pulszkyt bátran nevezhetjük az aspromontei katasztrófához vezető események legkiemelkedőbb magyar krónikásának, aki érdekfeszítő, tárgyilagos, hű képet nyújtott az eseményekről lapjához, a Daily Newshoz intézett tudósításaiban, és izgalmas beszámolót adott emlékirataiban a történtekről. De ezen túlmenően egykorú levelezési anyaga — nejéhez, Dunyov Istvánhoz, Frigyesyhez — igen értékes krónikáját adják Garibaldi újabb vállalkozásának. Amennyire értékesek és történeti erényekkel bírnak Pulszky írásai, levelei, annyira ellentmondásos az a magatartás, melyet ez időben tanusított. Annyi bizonyos, hogy Frigyesy, aki igazán hűségesen számolt be neki minden lépéséről, megtisztelte bizalmával, végső soron csalódott benne. Frigyesy és Pulszky levelezése arra mutat, hogy az előbbi túlzott lelkesedésével, túláradó bizalmával halmozta el az utóbbit, de anélkül, hogy minden vonatkozásban belelátott volna Pulszky kártyáiba, terveibe, elgondolásaiba. Pulszky Kossuthtal történt szakítása után kereste a kapcsolatot mindenkivel, aki Kossuth emigrációs politikáját bírálta, elégedetlenségét fejezte ki azzal szemben, és ezen az úton jutott el Frigyesyhez és Dunyovhoz is. Ami az utóbbiaknál elvi alapon álló elégedetlenség volt, az Pulszkynál nagyobb részt sértődöttséggel, megbántottsággal keveredő Kossuth-ellenes akció. Bár tagadhatatlanul meleg szimpátiával viseltetett Garibaldi iránt, de inkább egy hősnek kijáró személyi alapon, mint politikájának elveivel mélyen egyetértve. Pulszky nem azért ment Garibaldi táborába, amiért Frigyesy, nem harcos részvételre áhítozott, hanem egészen más meggondolásoktól, indító okoktól vezéreltetve. Mintegy kéthetes szicíliai látogatását megelőzte találkozása Antonio Mordinivel, Szicíliai prodiktátorral, Garibaldi egykori küzdőtársával, aki úgy nyilatkozott előtte, hogy „veszedelmes, hogy Garibaldi mellett alig van valaki okosabb s higgadtabb barátai közül, pedig Olaszország nincs még azon helyzetben, hogy meggondolatlan merényiet ne veszélyeztethetné existentiáját". Ebben a szellemben fogant Pulszky elhatározása, hogy Mordinival, valamint annak több képviselőtársával, Fabrizzi tábornokkal, Garibaldi régi barátjával, Cadolinival, Calvinoval, a szicíliai hadjárat egykori résztvevőivel együtt, elutaznak Szicíliába.[16] A turini kormánykörök nemcsak értesültek a dologról, de Mateuccio miniszter Pulszkyhoz külön levelet is juttatott, azon félreérthetetlen célzattal, hogy annak tartalmát Garibaldi tudomására hozza. Természetesen ez utóbbi józan magatartásra, meggondoltságra és a kormány iránti lojalitásra szólított fel. Nem vitatta ugyan az olaszok jogát Rómához, de a kérdés kiélezését teljesen helytelenítette, hibáztatta és kilátástalannak is tartotta.[17] Sem e levél, sem a tisztes küldöttségjárás nem vezetett célhoz, bár Garibaldi Regalbutoban igen szivélyesen fogadta őket, de anélkül, hogy elhatá-

---

ványai a Pulszky Ferencné adományozta pénzösszegekről. Turin. 1862 okt.—dec. (O. Sz. K. Kézirattár. Pulszky gyűjtemény); Magyarok részvételére utal az 1862. dec. 23-án kelt emlékirat az olaszországi magyar légió helyzetéről (O. L. Kossuth-gyűjtemény. II. S. 2. 478); vö. továbbá: Kelemen József Pulszky Ferenchez, Alessandria, 1862. okt. 16. (O. Sz. K. Kézirattár. Pulszky-gyűjtemény); Semsey Dénes Pulszky Ferenchez, Vinádio, 1862. okt. 3. (uo.).

[16] *Pulszky F.* : Életem és korom. II. 377—378. l.

[17] Uo. 379. és 536. l.

rozásaitól egy hajszálnyit is eltért volna. Cseppet sem csodálkozott Mateuccio levelén, sőt a turini kormányzat fékező kísérletezését egészen természetesnek tartotta. Hisz mit is várhatott a római megszállókkal legszorosabb egyetértésben levő kormányzattól, amely lényegében III. Napoleon járszalagján volt és különben is rettegett a népi tömegerőre támaszkodó mozgalmaktól. Garibaldit joggal nyugtatta meg az a fogadtatás, amivel a szicíliai falvakban és városokban találkozott, és az az ingadozás, tehetetlenség, kétarcúság, melyet a turini kormányzat helyi vezetői, élén Szicilia helytartójával, Cugia tábornokkal folytattak. A királyi csapatok általában visszahúzódtak, látva a felkelés sikerét, a tömegek lelkesedését, nem akartak egyelőre ujjat húzni Garibaldival, vagy legalábbis nem Szicíliában, hol az összeütközés alakulása bizonytalannak tűnhetett.[18] Catania kardcsapás nélkül esett a vörösingesek kezébe, miután a nép félreérthetetlenül kinyilvánította kívánságát, hatalmas tüntetéseket rendezett, éltette Garibaldit és Victor Emanuelt, szidalmazta a Rattazzi-kormányt és fennen hangoztatta az egész Itáliát bezúgó mozgósító jelszót „Róma vagy halál"! Mikor a város lakói tudomást szereztek Garibaldi és csapatai közeledéséről, „. . . . Catania csaknem megőrült; harangok zúgtak, minden erkély, minden ablak megtelt lámpákkal és gyertyákkal . . . körmenet készült zászlókkal, küldöttségek jöttek Garibaldihoz s meghívták a városba; a nők elhozták gyermekeiket, hogy áldja meg őket, sokan letérdepeltek előtte és sírtak . . ." Ilyen körülmények között a kormánycsapatok csak egyet tehettek, visszavonulhattak. Garibaldi Catania népéhez intézett beszédében magabiztos hangon mondotta „igen is elérjük Rómát s megtörjük a papok világi hatalmát; Róma vissza fogja fogadni Krisztus tiszta evangéliumát. Ezen beszéd fokozta a lelkesedést; férfiak és nők, még papok és barátok is, kiabálták: Viva Garibaldi! Roma o morte!" — írta Pulszky 1862. augusztus 19-én kelt tudósításában a Daily Newshoz.[19] A magyar tudósító és Garibaldi, valámint a vele tartó magyarok útjai hamarosan kettéváltak. Pulszkyban ugyan felmerült az az ötlet, hogy Garibaldit követi — aki ezredesi kinevezését kilátásba is helyezte —, de végül is más útra tért — emlékirataiban említve, Garibaldi biztatására.[20] Ennek azonban egykorú sajtótudósításaiban nyoma sincs. Pulszky ugyan Garibaldival és mintegy másfélezer önkéntessel, köztük Frigyesyvel és a néhány magyarral együtt augusztus 24-én este elindult két váratlanul lefoglalt postahajóval Calabria felé, de a partraszállás után, Melitoban elváltak útjaik. Pulszky Nápolyba, Garibaldi Aspromonte irányába tartott.[21]

Ami pedig Pulszkyval és olasz barátaival Nápolyban történt, arról ugyan lehetett színes tudósításokat írni lapjához, panaszos hangú levelet írni Turinba nejéhez, csak egyet nem lehetett, valamiféle dicsőséges hőstettnek bemutatni. Annyi történt, hogy a túlbuzgó nápolyi rendőrség meggátolta Pulszky és társai útjának folytatását, és mint gyanús egyének néhány napig őrizet alatt maradtak. Bár egy cseppet sem lehetett kényelmes, hogy a

[18] Vö. *Franco Mistrali :* i. m.; *F. Guardione :* i. m.; *Giacinto Bruzzesi :* Dal Volturno ad Aspromonte. Commemorazione del colonello G. Bruzzesi. Milano. 1907; *Arrigo Solmi :* Storia del Risorgimento (Cesare Balbo, Sommario della Storia D'Italia. Milano, 1927. kiadásának kiegészítő része) 594. és kk. l.

[19] Vö. *Pulszky F. :* Életem és korom. II. 502. és kk. l.

[20] Uo. 386. l.

[21] *A. Luzio :* Aspromonte e Mentana. 32. és kk. l.; Die Memoiren Giuseppe Garibaldi's.; *Pietro Orsi :* L'Italia moderna. 301. és kk. l.

„. . . kormány nem ád törülközőt, de ellát bolhákkal, kemény tábori ágygyal, s esős napokban nagy büdösséggel s egy piszkos hordárral, a ki ebédünket hozza . . .", mindemellett a nápolyi fogság sok mindenre emlékeztet, csak éppen fogházra nem. A Daily News naponként megkapta a tudósításokat, a látogatók elhozták a törülközőt és a külföldi lapokat, Dumas Sándor könyvekkel látta el, Sandonato herceg szőlővel, Dunyov ezredes narancsal, Romana képviselő körtével és falernói borral, a jó kapcsolatát a quaesturánál pedig a Times levelezője, Wreford úr biztosította. Még arra is találtatott lehetőség, hogy a múzeumot és Pompeit meglátogassa, nehogy a nápolyi tartózkodás teljesen kárbaveszett idővé váljék. Végül is szeptember 15-én, több mint két hetes visszatartás után, folytathatta útját Torinóba, mint garibaldiánus elveiért meghurcolt mártír, a kormányzat terrorjának áldozata . . .[22]

Kissé más utat jártak meg azok a magyarok, akik a melitói partraszállás után nekivágtak a szárazföld belsejének. Frigyesy és társai nem könnyű és nem gyors győzelmet ígérő vállalkozásban követték Garibaldit, akinek lépései felettébb nagy kockázatot rejtettek magukban, és egyáltalában nem ígértek váratlan sikert. Sőt ellenkezőleg, a felkelő csapatok helyzete Calabriában gyökeresen más volt, mint Szicíliában. Az utóbbi helyen a néptömegek lelkesedése, rokonszenve, állandó segítőkészsége könnyítette meg útjukat, és a királyi csapatok zavara, félelme, kapkodása segítette lépéseiket. Különben is a turini kormány ostromállapotot elrendelő intézkedése Szicíliában nem értelmeztetett teljes következetességgel. Turinban is rettegtek a Garibaldival való összetűzés politikai következményeitől, ha lehetett, kibújtak a nyílt összecsapás elől, abban reménykedtek, hogy a vállalkozás nem terjed túl Szicílián és majd fokozatosan elnyomható. A calabriai partraszállás gyökeresen megváltoztatta a helyzetet. Itt a kormánycsapatok már könyörtelen parancsot kaptak Garibaldi előrenyomuló csapataival való leszámolásra — amit szervezettségük meg is könnyített számukra. Garibaldi csapatai viszont kifáradtak és gyengültek. A két postagőzös nem tudta az összes önkéntest átszállítani, így egyedül Cataniában a királyi csapatok több mint 800 vörösingest már foglyul ejtettek.[23] A terep, hol a szabadságharcos csapatok előrenyomultak, meglehetősen nehéz volt, az önkéntesek ellátása súlyos nehézségekbe ütközött. „De sok is volt a szenvedés és a nélkülözés! Éheztem én is, de el tudom képzelni, hogy bajtársaim közül többen még jobban szenvedtek az éhségtől. Végre a szinte járhatatlan ösvényeken megtett szerencsétlen menetelések után 1862. augusztus 29-ének hajnala fáradtan és kiéhezve az aspromontei fennsíkon talált bennünket. Sikerült összeszednünk valami éretlen burgonyát s azt ettük előbb nyersen, majd később, mikor már csillapult az éhség szorító görcse, megsütöttük" — írta Garibaldi visszaemlékezéseiben.[24] Ezzel szemben ott sorakoztak a Pallavicini-ezred kipihent, jól táplált, kitűnően felfegyverzett katonái, határozott utasítással a felkelők megsemmisítésére. A testvérharcot, a polgárháborút Garibaldi el akarta kerülni, abban reménykedett, hogy a katonáinak kiadott tűzszüneti parancs talán jobb belátásra fogja bírni a bersaglieriket és az utolsó pillanat-

[22] Pulszky Ferenc Pulszky Ferencnéhez, Nápoly, 1862. aug. 29., aug. 31., szept. 5., szept. 8., szept. 12. (O. Sz. K. Kézirattár. Pulszky-gyűjtemény); Pulszky Ferenc Dunyov Istvánhoz, Nápoly, 1862. szept. 12. (uo.); vö. *Pulszky F.:* Életem és korom. II. 387. és kk. l.; 526. és kk. l.: Pulszky politikai tevékenységének megítéléséhez lásd: *Lukács L.:* Garibaldi és Kossuth 1860—61-ben. Századok. 1958. 119—145. l.

[23] Vö. *F. Guadione:* i. m.; *Ruggiero Maurigi:* i. m. 41. és kk. l.

[24] Vö. Garibaldi válogatott írásai. Szerk. Sallay Géza. Bpest. 1955. 242. l.

ban megtorpannak. A vérontás elkerülésének komolyságát még azzal is aláhúzta Garibaldi, hogy a két sereg közé állt — de mind hiába! Párizs és Turin akaratának elszánt végrehajtói nem voltak tekintettel az olasz szabadsághősre, és könyörtelenül tüzelve előrenyomultak. A következmény nem lehetett más, mint közönséges gyilkolás, valóságos mészárlás, a legjobbak megsebesítése, elfogatása. A súlyosan megsebesült Garibaldira nem voltak tekintettel, hiszen ahelyett, hogy a közeli reggioi vagy messinai kórházba szállították volna, tengerre vitték és fegyveres őrizet alatt Varignanoba szállították.[25] Az egész eljárás felettébb mutatta a monarchia rettenetes félelmét a mozgalom esetleges továbbterjedése miatt, jelezte elszántságát, hogy minden erővel meggátolja a Róma felszabadítására irányuló bátor kísérletet. A kormány vállalta a véreb szerepét, a szégyenletes hóhérmunkát, mellyel gyökeresen felszámolták a mozgalmat. Garibaldival, a többi foglyokkal, köztük Frigyesyvel és társaival, mint közönséges bűnözőkkel bántak. „Visszaborzadok az ocsmányságok elmondásától! — de akkor annyit láttam, hogy még a cloákák látogatóinak is felfordult volna gyomruk . . . Olyan közönséges és banális udvariassággal bántak velem, ahogyan a nagy bűnözőkkel szoktak, mikor vesztőhelyre vezetik" — írta Garibaldi emlékiratában a történtekről.[26] Frigyesy az egész aspromontei esemény idején közvetlenül mellette volt, a fárasztó előrenyomulásban éppen úgy, mint a szerencsétlen megtámadtatásuk időpontjában. Együtt is kerültek fogságba, együtt is szállították őket hajóra, honnan Frigyesy röviden csak annyit írt Pulszkynak 1862. augusztus 31-én, hogy „a Tábornok mellett vagyok . . .".[27] Szeptember első napjaiban elszakították őket egymástól, Frigyesyt és a többi magyart Speziaban tartották, majd szeptember 10-én Genova mellé, Monte Forte Rattiba kerültek. Helyzetük vígasztalanul nehéz lett, a kormány meg akarta mutatni erélyességét és könyörtelenségét. „. . . nagyon rosszul megy sorsunk, még csak levegőre se bocsájtanak . . .' — írta szeptember 13-án Frigyesy Pulszkynak.[28] Hasonló elkeseredéssel írtak fogságukról mások is a magyarok közül, akik Frigyesy sorsában osztoztak. Így többek között Semsey Dénes jegyezte meg, hogy hurcoltatásaik alatt rettenetesen szenvedtek, „. . . elég legyen az, hogy az oroszok hadifoglyainkkal emberiebben bántak, mint a szabadelvű olasz hon kormánya, oly emberekkel, kik mindenek voltunk, csak nem pártütők királyok ellen — és itten is elzárva egy szűk hegyi várban, nélkülöznünk kell mindent, mi csak közegészség fentartására szükséges, . . . kinlódunk és éhezünk . . ."[29] Aligha lehetett vitás az egész eljárásból, hogy a kormány Garibaldit és híveit megtörni igyekezett, testileg és lelkileg egyaránt. Ennek során a különböző fondorlatoktól sem riadtak vissza. Így többek között Türr közvetítésével meg is kísérelték a magyarok megpuhítását. Frigyesynek pénzügyi segítséget is felajánlottak a börtönben, de az kereken visszautasította, mondván, hogy

[25] *Giuseppe Guerroni :* Garibaldi. II. 410. és kk. l.; *Cestino Bianchi :* I martiri d'Aspromonte; *Maurigi Ruggiero :* Aspromonte; *L. Salvatorelli :* Sommario della Storia d'Italia. 600. l.

[26] Garibaldi válogatott írásai. 244. l.

[27] FrigyesyGusztáv Pulszky Ferenchez, Földközi tengeren, 1862. aug. 31. (O. Sz. K. Kézirattár. Pulszky-gyűjtemény). Az Aspromonte körüli napokról, Frigyesy szerepéről szól *F. Guardione :* Aspromonte. 46, 74, 246. és kk. l.

[28] Frigyesy Gusztáv Pulszky Ferenchez, Genova, Monte Forte Ratti, 1862. szept. 13. (uo.).

[29] Semsey Dénes Pulszky Ferencnek, Vinádio, 1862. okt. 3. (uo.).

nem hagyja magát megvásárolni.[30] Az elfogottak, Garibaldival együtt, végül is akkor kapták meg az amnesztiát, mikor a kedélyek már lecsillapultak, Turinban nem tartottak egy újabb garibaldista akciótól, és mikor e lépésükkel csillapítani igyekeztek az aspromontei eljárással felszított közfelháborodást, a Garibaldi melletti rokonszenvet, a közhangulatot.[31] Rattazzi ezt a lépést kénytelen-kelletlen, de megtette, hogy az amnesztiával legalább maradék, morzsányi tekintélyét megmentse — de sikertelenül. Az „aspromontei kormányelnök" bukása elkerülhetetlenné vált. III. Napoleon kívánságát — a garibaldista mozgalom eltiprását — végrehajtotta, de helyzete tarthatatlanná vált. Garibaldi megsebesítőjének, kis híján gyilkosának, gyorsan távoznia kellett . . .[32] Mindez azonban az alapvető erőviszonyokon, a politikai konstelláción nem sokat változtatott, hiszen a kormánypolitika tengelyében továbbra is a forradalmi elemek elnyomása, a monarchia konzervatív szellemű konszolidációjának végrehajtása maradt vezérelvként. A turini kormányzat ugyan igyekezett az Egyházi Állam hatalmát visszaszorítani, megnyirbálni a klerikalizmus túlzásait, megfékezni a Bourbon restaurációs törekvéseket, és az ennek nyomában járó brigantizmust, de arról hallani sem akart, hogy gyökeres társadalmi reformokat hajtsanak végre, és a konszolidációt a néptömegek szociális igényeinek messzemenő kielégítésével kapcsolják egybe. Aspromonte nemcsak annyit jelentett, hogy Turinban nemet mondtak Róma gyors elfoglalásának, de szembefordultak Garibaldi mozgalmának társadalmi célkitűzéseivel is. A monarchista nagyburzsoázia és a liberális nemesség a nemzeti királyság megszilárdítását a népi tömegek mozgalmainak kikapcsolásával, igényeiknek háttérbe szorításával és a maguk osztályelőnyeinek biztosításával kívánták végrehajtani.

A gyökeres jobboldali fordulat Itáliában megtörtént! Ami 1860-ban előrevetette árnyékát, az 1862-ben véres valóságként következett be. A turini kormányzat befejezni, lezárni igyekezett a maga módja, akarata, elképzelése szerint azt, amit 1860-ban a néptömegekre támaszkodva Garibaldi elkezdett és sikeresen előmozdított. Az olaszországi politikai fordulatnak a magyar emigráció körében igen mély nyoma maradt. Voltak, akik a reakciós fordulatot egyszerűen tudomásul vették, alkalmazkodtak a helyzethez, sőt ki is használták életük jobbra fordítására, karrierjük megalapozására, a szégyenletes eseményeknek aprópénzre váltására. De akadtak szilárdabb jellemek is, így köztük Frigyesy Gusztáv, akit sem a vereség, sem a fogság, sem a nyomor nem tört meg, híven kitartott azon magasztos ügy mellett, melyért 1860-ban és 62-ben Garibaldi seregébe állt. Az új helyzetben kialakult elképzeléseiről, gondolatairól, terveiről, politikai hitvallásáról Dunyov Istvánhoz intézett bizalmas leveleiben félreérthetetlenül hangot adott. Meggyőződése szerint Olaszország szabadságáért áldozni, vérüket ontani, az egyetemes emberi haladást szolgálja, mely végső soron a magyar ügyet is előbbre viszi. Megítélése szerint a fáradhatatlan küzdelemben való részvételért nem szabad különösebb háladatosságra igényt tartani. Tapasztalatból állítja, hogy a világ háládatlan. Azt vallja, hogy „. . . a haza martirjainak nem ez a csalfa világ — de a törté-

[30] Frigyesy Gusztáv Pulszky Ferenchez, Genova, Monte Forte Ratti, 1862. szept. 13. (uo.).

[31] *Arrigo Solmi :* I. m. 596. l.; Frigyesy Gusztáv Pulszky Ferenchez, Genova, 1862. okt. 12. (O. Sz. K. Kézirattár. Pulszky-gyűjtemény).

[32] *W. J. Stillmann :* The Union of Italy 1815—1895. Cambridge. 1898. 301. és kk. l.; *Denis Mack Smith :* Italy. 64. l.; *L. Salvatorelli :* Sommario della Storia d'Italia. 601. l.

net szokott háladatossággal fizetni; nekünk munkásoknak — kevés élvezet marad azon nagy boldogságból mit fiaink s utódaink fognak élvezni: boldog az ki a hazáért halni tud — önt tegnap — engemet holnap találhat a sors . . . de mindig boldogabbnak érezhetjük megunkat mint egy Eberhardt . . ." írja Frigyesy Dunyovnak 1862 decemberében. Hűségéről és kitartásáról biztosítja a caprerai magányba visszavonult Garibaldit is, és nem győzi éreztetni, hogy bármiképpen alakuljanak is az események, ha az idő elkövetkezik, ismét a magasztos ügy érdekében száll síkra.[33] Frigyesy és Dunyov egyaránt erőt merítettek a sebesült Garibaldi bátor magatartásából, de Garibaldinak a magyarokhoz intézett 1862. december 2-án kelt újabb üzenetéből is, mely többek között hangsúlyozza, hogy „ne törődjetek a miniszteriumok okvetetlenkedéseivel, se a nagy urak hálátlanságával, mert ez a nép szeret benneteket és Magyarország ügye ezentúl az olaszok ügye is . . ."[34] Az anyagi gondokkal, nyomorral küzködő Frigyesy fogságból történt szabadulása után úgy véli, hogy katonai munkák fordításából fenntarthatja magát, de ezen próbálkozása egyre kilátástalanabbá válik. Mikor 1862 december elején a Rattazzi-kormány megbukik, úgy érzi, nem összeegyeztethetetlen politikai nézeteivel, ha a magyar légió keretében, a Cuneoban működő tiszti telepen vállal feladatot, részt vesz a katonai ismeretek oktatásában.[35] Cseppet sincs megelégedve helyzetével, de a szomorú viszonyok vasmarokkal szorítják és lélekben ugyan teljesen tisztán és függetlenül, de mégis egyelőre helyhez kötötten, a kormánytól függő tiszti telepen vergődik és éli napjait. De nincs egy igazán nyugodt perce sem. Hol Garibaldi egészsége miatt gyötrődik, aggódik, hol Dunyov István, testi-lelki jó barátjának elszomorító helyzete miatt kesereg, hol a légió általános állapota nyugtalanítja.[36] Gyötrelmes helyzetét a lengyel honból érkező hírek, egy várható felkelés előszeleiről kiszivárgó értesülések enyhítik. Abban reménykedik, hogy Garibaldi ismét akcióba lép, egy lengyelországi felkelés nemcsak az olasz ügyet mozdíthatja ki a holtpontról, de alkalmat nyújthat egy magyarországi felkelés számára is.[37] Garibaldi reményei 1863-ban szintén ebben a vonatkozásban erősödtek. Elképzelhetőnek, megvalósíthatónak vélte egy olasz—magyar légió alakítását a lengyel szabadság védelmében. Frigyesy azonnal felajánlotta szolgálatait, és a titkos megbizatással a román fejedelemségekbe utazott, de vesztére. Hamarosan elfogták, a készülő terv végrehajtását megakadályozták, és Frigyesy is csak nagy nehezen szabadult meg fogságából és jutott vissza Olaszországba.[38] De a fáradhatatlan szabadságharcos ezúttal sem tört meg, és mint Garibaldi hűséges

[33] Frigyesy Gusztáv Dunyov Istvánhoz, Torino, 1862. dec. 10. (O. L. Újkori gyűjt. Dunyov István irathagyatéka).

[34] Garibaldi a magyarokhoz. Pisa, 1862. dec. 2. (Il Diritto, 1862. dec. 4. vö. Budapesti Hírlap. 1910. máj. 22.)

[35] Vö. Frigyesy Gusztáv Dunyov Istvánhoz, Cuneo, 1863. jan. 19. (O. L. Újkori gyűjt. Dunyov István irathagyatéka).

[36] Vö. Frigyesy Gusztáv Dunyov Istvánhoz, Torino, 1862. nov. 21. (uo.); 1862. dec. 10. (uo.); 1863. máj. 6. (uo.).

[37] Frigyesy Gusztáv Dunyov Istvánhoz, Torino, 1862. nov. 21. (uo.), 1863. máj. 6. (uo.).

[38] Frigyesy bukaresti működésére vonatkozólag figyelmet érdemelnek Annibale Strambio olasz konzul jelentései, lásd: *Eugenio Koltay-Kastner :* Progetti rivoluzionari italo-ungheresi nel 1864. Bologna. 1961; vö. *Kastner J. :* A Kossuth emigráció Olaszországban. 248. l. Meg kell jegyezni, hogy Frigyesyt a bukaresti hivatalos román körök ellenséges indulattal kezelték, a róla alkotott véleményük az osztrák konzul információján is alapult, melynek rágalmazó jellegét aligha lehet kétségbe vonni.

követője küzdött tovább 1866-ban, 1867-ben, hogy diadalra segítse Italia egységének, Róma felszabadításának eszméjét. Garibaldi minden esetben biztosan számíthatott rá, akár kényes politikai megbizatásról, akár seregszervezésről, akár kritikus katonai vállalkozás végrehajtásáról volt szó.[39] Milyen emberi tűz, milyen magasztos lélek lakott ebben a hősben, aki hosszú éveken át, hazájától távol, életét százszorosan kockára vetve küzdött Itália teljes felszabadításáért és ezen keresztül a magyar ügy előbbreviteléért is. A nemzetközi haladás milyen mély átérzőjét, a népek közötti barátság milyen magasztos ápolóját és kiváló harcosát ismerhetjük fel Frigyesyben, aki szinte gyermekkorától haláláig az emberiség oszthatatlan szabadságáért áldozta életét, példát mutatva korának és a jövő nemzedékeknek egyaránt egy igaz hazafi magatartásából. Aligha kételkedhetünk abban, hogy Frigyesy politikai nézeteinek akadtak gyenge pontjai, korlátai, mint minden polgári forradalmárnak, aki a társadalmi harcok mélyén dúló osztályharc bonyulult összetevőit leegyszerűsíti, aki nem mindig és minden körülmények között számol a reális erőviszonyokkal és nem ritkán kalandosnak tűnő akciókba is belekeveredik, de mindemellett demokratikus-forradalmi nézeteivel, következetes politikai eszméivel, Garibaldi iránti olthatatlan hűségével, példamutató bátorságával, széleskörű gyakorlati és elméleti katonai tudásával messze kiemelkedett a magyar emigránsok közül. Élete, mely annyira tarkállik a fordulatokban, buktatókban, sikerek és sikertelenségek hullámzásaiban, mégis egyenesvonalú, tiszta, becsületes és példamutató. Ez az ízig-vérig harcos egyéniség mennyire finom és érzékeny lelkiséget, milyen mély emberséget hordozott magában. Többek között ezzel is magyarázható, hogy tragikus konfliktusba jutott önmagával, a világgal és végül még azzal is, akit rajongásig szeretett és tisztelt: Garibaldival. Mindez már sok volt egy ember számára . . . megőrült, majd 1878-ban Milánóban örökre lehunyta szemét.[40] Kevesen értették meg, sok irigye, politikai ellenfele volt, az emigráció vezetői nagyon óvakodtak tőle, talán csak egyetlen igazán őszinte megértő barátja, lelki rokona volt, aki együttérzett vele kínlódásaiban, küzdelmes napjaiban: Dunyov István.

Egymást megértő rokonlelkek — egy úton haladtak ők anélkül, hogy a sors megengedte volna, hogy együtt is cselekedjenek. Kiegészítették egymást — egyik a harcmezőn, örök mozgásban, tevékenységben küzdött, a másik nyomorúságos egyhelyben topogásban, ágyhoz kötve, féllábbal volt kénytelen szemlélni azokat az eseményeket, melyekkel szívvel-lélekkel együtt érzett, melyek erőt adtak számára a mérhetetlen fájdalmak elviseléséhez is. Értesülései a kibontakozó eseményekről széleskörűek és megbízhatóak, hiszen kapcsolatai, levelezése rendkívül sokirányú volt. Frigyesyvel rendszeres kapcsolatban állt, aki szinte pontról-pontra közölte vele a történteket, a felmerülő nehézségeket, problémákat, előadta terveit, elképzeléseit, tanácsot kért tőle és mindig igazán őszinte és mély baráti érzelmekkel viseltetett iránta.[41] Dunyov állandó leve-

[39] *Frigyesy G. :* L'Italia nel 1867. Storia politica e militare; *Frigyesy G. :* Az 1867-diki római hadjárat; *Óváry Lipót :* Frigyesy Gusztáv (Hazánk s a Külföld. 1868. 35. sz.).

[40] Vö. *Szinnyei J.:* Magyar írók. III. 778. l.; *Koltay :* Türr István 1860-ban. 95. l. *Pásztor :* Frigyesi.

[41] O. L. Újkori gyűjt. Dunyov István irathagyatéka. Ugyanitt található Dunyov írások, az általa elküldött levelek eredeti fogalmazványai. Ez vonatkozik a továbbiakban idézett — irathagyatékban található — Dunyov-levelekre.

lezési kapcsolatban állt Pulszkyval is, aki széleskörű tájékozottságával informálta nemcsak a turini kormánykörök fontosabb lépéseiről, a monarchia fellegvárának politikai atmoszférájáról, az ottani közhangulatról, de képet nyújtott az általános nemzetközi helyzetről, az európai hatalmi erőviszonyok alakulásáról és különösképpen Párizs várható állásfoglalásairól.[42] A magyar emigráció kiemelkedőbb vezetőinek, Kossuthnak, Klapkának, Türrnek véleményéről, elképzeléseiről, politikai irányvonaláról nemcsak Pulszky informálta Turinból, hanem többek között Tanárky Gyula is, akivel állandó levelezési kapcsolatban állt.[43] A légió belső helyzetéről, az ott felmerült nehézségekről, problémákról, a legénység és a tisztek hangulatáról, a vezetés módszereiről szintén megbízható tájékoztatásokat kapott, hiszen számos legionistával levelezett. Többek között Varga Zsigmond volt elsősorban rendszeres és hű tájékoztatója.[44] A keleti eseményekről a Galacban időző Vidats József számolt be Dunyovnak leveleiben. Nemcsak a román fejedelemség területén élő magyar emigránsok tevékenységéről, terveiről kapott felvilágosítást, de bőséges tudósításokban ismerhette meg a hazai helyzetet, a magyarországi közhangulatot, az egyes politikai pártok és csoportok törekvéseit, az elnyomó rendszer intézkedéseinek következményeit, az egyes nemzetiségek körében fellelhető mozgalmakat.[45] Túlzás nélkül állítható, hogy Dunyov István sajátos helyzeténél fogva egyike a magyar emigráció legértesültebb tagjainak, aki nemcsak az emigráció hivatalos politikai irányával volt tisztában, de megismerte az emigráció különböző politikai árnyalatait és nagyon is alaposan behatolhatott az emigráció balszárnyának, a nemzetköziség, a népek demokratikus összefogásán alapuló politikai mozgalmaiba. Az a tény, hogy Dunyov mozgásra képtelenül egy helyhez volt kötve, hosszú hónapokra, sőt évekre szinte ágyhoz volt láncolva, szükségszerűvé tette, hogy az emigráns társaihoz fűződő kapcsolatait minél sokirányúbban kiépítse, sokakat meghallgasson és elvi tanácsokat nyújtson. Éppen ezért leveleit, írásait nagyfokú meggondoltság, higgadtság, körültekintés jellemzi. Minden sorát átfűti ugyan az egyetemes emberi haladás, a népek függetlensége és szabadsága iránt érzett oldhatatlan rokonszenve, az igazi szenvedély és határozottság, de ez egyáltalán nem állott ellentétben azzal, hogy nemes célkitűzéseit ne józan átgondoltsággal, szinte platonikus nyugalommal, magabiztonsággal képviselje. Ez az ízig-vérig ember nemcsak körültekintő és messzelátó politikusnak bizonyult, aki nemcsak sokat tudott, de sokat is látott az eseményekből, azok mozgató rugóiból — de egy igaz megértő szivet is hordozott magában, mélységesen megértve, átérezve a legkisebb emberi mozzanatokat, a lélek vergődését, fájdalmait. Dunyov több volt, mint egy sokoldalú katona és politikus, mert mindig és minden körülmények között ember tudott maradni, egy megértő lélek társai nehézségeivel, fájdalmaival, örömeivel és bánataival kapcsolatban egyaránt. Mint katonai szervező és vezető szinte csodákra volt képes — ezt Garibaldi 1860. évi hadmenetében már megmutatta, mikor szinte napok alatt küzdőképes ezredet állított talpra. Katonái rajongásig szerették, tisztelték — megbecsülték benne nemcsak a nagytudású vezetőt, de az igaz szabadságharcost, hazafit,

[42] Uo.
[43] Uo.
[44] Uo.
[45] Uo.

Garibaldi igaz hívét.[46] Az iránta érzett szeretet és ragaszkodás megsebesülése, majd lábának amputálása után még inkább megmutatkozott, mikor a hőst bajtársai, barátai egyaránt bátorító szavakkal, együttérzéssel, megértő rokonszenvükkel igyekeztek vigasztalni és erőt adni hihetetlen fájdalmainak, szenvedéseinek elviseléséhez.[47] Garibaldi ezen kiemelkedő, hű katonája, az olasz szabadság hőse, mindemellett nagyon is egyedül maradt — hiszen a rokonszenv és az együttérző írások, látogatások fájdalmakat elnyomó pillanatai hamarosan elmúltak és helyükbe a küzdelmes mindennapok léptek. Igaz, a legszükségesebb igényeit biztosíthatta; a kormány által nyújtott nyugdíj az életfenntartás alapjait megadta, de ez még nagyon is kevés volt a főleg ágyban fekvő, gyakran mozgásképtelen beteg ember számára. A testi szenvedésektől gyötört hős fokozatosan a teljes magárahagyatottság sorsára jutott, olyannyira, hogy hosszú hónapokon keresztül nem volt mellette senki, aki egy pohár vizet nyújtott volna láztól cserepesedett ajkaihoz. A vadidegen olasz házmester ugyan nappal némileg gondoskodott róla, de éjszakára rázárta a szobájának ajtaját és reggelig magára hagyta.[48] Ezen az elképesztően szomorú helyzeten végül is az változtatott, hogy Józsi öccse hozzá költözött Nápolyba és ellátását, ápolását magára vállalta.[49] A sok-sok egyedüllétben, szenvedései közepette, az hozott némi vigaszt számára, hogy levelezett, gondolatait papírra vetette és tanulmányozta a hozzá küldött sorokat. Adottságai és a körülmények tették mélyen gondolkodóvá, filozofikus hajlamúvá, aki mindent mérlegre tett, mindent megfontolt és ekképpen jutott a megfelelő következtetésekre.

Ezek a körülmények érthetővé teszik, hogy írásait, leveleit nem egyszerű hétköznapi értelemben fogjuk fel, hanem szinte politikai végrendeletként, elsősorban saját kortársainak, de ezen túlmenően a jövő nemzedékeknek nyújtott tanácsként is. Mikor tudomást szerzett arról, hogy Garibaldi ismét Szicíliában van, és az 1860. évi hadmenet nyomdokain haladva toborozza önkénteseit, harcba híva a legjobbakat Róma felszabadítására, valóságos lázba jött és még arra is hajlandónak mutatkozott, hogy féllábbal Garibaldi táborába vonuljon. Ilyen értelemben fel is ajánlotta szolgálatait. Frigyesytől egyre sürgetőbben kéri, hogy rendelkezzék vele Garibaldi, akit „a Világ második felszabadítója"-ként üdvözöl.[50] Az akciót elfojtani kívánó, az ostromállapotot elrendelő királyi proklamációról úgy nyilatkozik, hogy emiatt ne csüggedjenek el, folytassák a megkezdett lépéseket „... jobb a törés ma, mint holnap. Tehát előre ..."[51] Végtelen izgalommal lesi a híreket, lélegzetvisszafojtva várja, hogy vajon sikerül-e Catania bevétele. Hangulatáról és érzelmeiről ad képet Vetter tábornagyhoz Londonba írt levele is augusztus 21-én, melyben hangsúlyozza, hogy „helyem ott van Garibaldi oldala mellett ..."[52] Két nappal később Pulszkynét arról értesítette, hogy az események rohamosan

[46] Vö. *Lukács L.* : Garibaldi magyar önkéntesei és Kossuth 1860—61-ben. 38. és kk. l. Ugyanitt részletesebb irodalom.

[47] Uo.

[48] Dunyov István Szörényi Arturhoz, 1863. febr. 10. (O. L. Újkori gyűjt. Dunyov István irathagyatéka); Dunyov József Tanárky Gyulához, Acqui, 1863. okt. 28. (uo.); 1863. dec. 26. (uo.).

[49] Dunyov József Frigyesy Gusztávhoz, Nápoly 1863. márc. (uo.); Dunyov József Clair Bélának, Asti, 1863. nov. 10. (uo.).

[50] Dunyov István Frigyesy Gusztávhoz, Nápoly, 1862. aug. 22. és 25. (uo.).

[51] Uo.

[52] Dunyov István Pulszky Ferencnéhoz, Nápoly, 1862. aug. 23. (O. Sz. K. Kézirattár. Pulszky-gyűjtemény).

haladnak a kifejlődés felé „ép most a legválságosabb pillanatokat éljük . . .” Arra számít, hogy Szicíliában elkerülhetetlen az összetűzés a kormánycsapatok és Garibaldi katonái között. Orvosa ugyan azt ajánlotta, hogy egészsége további javítása érdekében a sorrentói gyógyítás után menjen el utókúrára Ischiába, „csakhogy e jelen izgult állapotban a fürdő előnyeiről lemondottam, s itt bevárni szándékozom az események fejlődését, hogy helyemet Öregünk mellett elfoglalhassam”.[53] Miután hírül vette, hogy Garibaldi csapatai Calabriában sikeresen partraszálltak, azonnal felhívással fordult a Salernóban tartózkodó bajtársaihoz. 1862. augusztus 27-én kelt levele többek között hangsúlyozza, hogy „Garibaldi tábornok örömmel fogadta honfitársaink azon ajánlatát, mellynél fogva kinyilatkoztatták, hogy zászlója alatt a szabadság és függetlenségért harczolni óhajtanak, és rendelést tett az illető bizottmányoknál, hogy a magyarok — bárhol legyenek is — táborába szállítassanak. Felhívom tehát a Salernoba tartózkodó honfitársaimat, mi szerint ezen czélból magokat egyetemesen és mindenben t. cz. Dassi József urnak rendelkezése alá helyezni, és mindenben az ő utasításait és rendeleteit, miket ügyünk érdekében szükségesnek találand, követni igyekezzenek. A tábornok táborában Frigyesy alezredes vezénylete alatt immár egy külön Magyar Légió szerveztetik, s én azon meggyőződésben vagyok, hogy minden igaz érzésű honfitársunk, kinek vallása a szabadság és függetlenség, tárt karokkal fogja megragadni ezen alkalmat, hogy a nagy hősnek az emberiség javára kitűzött szabadságzászlója alatt harczolhasson. A nagy hősnek feladata Rómának az idegen uralom alóli felszabadítása és Velencze visszaszerzése” — szólt Dunyov felhívása.[54] Mindez az utolsó pillanatokban, a krízis végkifejlődése idején történt. Ekkor kapta kézhez Frigyesy azon levelét is, melyben segítségét kéri 25 huszár teljes felszerelésének előállításához, lovakkal, nyergekkel, kardokkal együtt.[55] Mindennek valóraváltására azonban már nem kerülhetett sor, nemcsak Dunyov helyzeti és anyagi nehézségei következtében, de az események tragikus fordulata miatt sem. Aspromonte megbénította a szervezkedő erőket, Dunyov elképzelései, tervei szintén porba hulltak . . .

De Dunyov számára e kritikus pillanatok nemcsak erőfeszítéseinek, tettvágyának megtorpanását hozták, hanem egész életének mélyen átérzett, megrázó tragikus fordulatát is . . . Néhány nappal az aspromontei katasztrófa után Tanárky Gyulához intézett levelében írja, hogy „nem akarom elsorolni az eseményeket, — azok a történeté! melly elől minden ministerialis furfang sem képes azokat elrejteni . . . nekünk nem marad más hátra mint a bánkódás: — hisz e meghiusulása a tervezett nagy munkálatnak inkább sujtotta szerencsétlen hazánkat, mint Olaszországot.”[56] Dunyov azok közé tartozott, akik a pillanat eseményében megérezték és megértették az egyetemes emberi haladásra mért csapásokat is, tudatosan felfogták a történtek szomorú és végzetes történelmi jelentőségét. Ennek ismeretében írta, hogy „. . . én levertebb vagyok mint voltam akkor, midőn megsebesültem: hisz akkor azon érzet nyugtatott meg, hogy az ügy győzött: — de most öregünk sebesülésében, letartóztatásában

[53] Uo.

[54] *Dunyov István*: Salernóba tartózkodó bajtársaimnak! Nápoly, 1862. aug. 27. (O. L. Újkori gyűjt. Dunyov István irathagyatéka). Giuseppe Dassi Garibaldi bizalmasa, titkára volt, és szoros kapcsolatban állt Dunyovval.

[55] Frigyesy Gusztáv Dunyov Istvánhoz, Catania, 1862. aug. 24. (uo.).

[56] Dunyov István Tanárky Gyulához, Nápoly, 1862. szept. 9. (uo.).

a szabadságra törekvő népeket látom újból lebilincselve . . . Ha az éltem feláldozásával öregünk sebjei kigyógyithatók volnának . . . ha általa az ő bús érzései eltávolithatók lehetnének . . . örömest oda áldoznám e szerencsétlen roncsolt testet, melly nemcsak magamnak, de másoknak is terhére van . . .'' — hangsúlyozza Dunyov.[57] A végzetes események azonban nem törik meg az erős lelket, és bármennyire is elszomorítónak ítélte az olaszországi helyzetet, végső következtetése az volt, hogy tudni kell hinni, bízni, cselekedni, Magyarország jövője nincs elveszve . . . Valóságos politikai végrendeletként elemezte a haza jövőjével kapcsolatos kérdéseket Aspromonte után, — összegezve a történtek tanulságait, vizsgálva a magyar emigráció addigi politikáját és a hazai helyzetet. Az általános európai politikai hatalmi erőviszonyokból, annak itáliai kihatásaiból alapvető megállapításokra jutott, hangsúlyozván, hogy „. . . tántoríthatatlan lelki meggyőződésemmé vált azon nézet, hogy *hazánk külbefolyások és idegen kormányok jóakaratából soha szabad nem lesz.* — A világtörténelem meg nem hazudtolható lapjaiból merítünk elődeink botlásaiból bölcsességet és győződjünk meg valahára a felől, hogy a *koronás fők és kormányok még eddigelé sohasem voltak forrásai a népek szabadságának.*'' Az emigráció vezetőinek politikája felett kérlelhetetlen bírálatot mond, mikor határozottan vallja, hogy „hazánknak nincs mit remélni a külföldtől, s eddigelé a számkivetésben levő főnökök legfőbb hibája csak is az volt, *hogy a helyett hogy népünket egymással kibékülésre és testvérisülésre buzditva saját erejének öntudatára ébresztették volna : elhitették vele, hogy külbefolyás és idegen invásio nélkül szabadságra nem számithat!!* — Ez tév-tan. Legalább annak tüntette azt fel a következés, midőn is elszomorodva kell tapasztalnunk, hogy még az Olasz néptől sem várhatunk ez úttal semmit, mellynek kormánya a Nagybátya unokájának[58] veszszeje alatt aljasan legörbed.'' Megítélése szerint Angliára nincs mit számítani, mert „Magyarországot jellemtelenül erőszakolja, hogy az osztrák engedményeket fogadja el . . .'' „Franciaország soha sem fog érettünk *önérdek nélkül* egy csepp vért is ontani . . .'' Megítélése szerint III. Napoleon zsarnoki uralmát a dicsőségre vágyó osztályok tűrik és Franciaország „ép úgy fog ma verekedni a zsarnokságért a mint verekedett tegnap a szabadságért . . .'' Németország jövőjét bizonytalannak látja, abban azonban bizonyos, hogy bármiképpen is alakuljon helyzete „. . . minket még annyira *barbároknak* tartanak, miszerint szükségesnek tartják minket *civilizálni!* . . . '' Végső következtetése az, hogy Magyarország önerejére van utalva és szabadságát, függetlenségét csakis ez úton keresheti. „Térjünk magunkba — írja Dunyov —, s a barátot, az istápot keressük önmagunk saját erejében ! — Hogy erősek legyünk: szükségünk van arra, hogy Anyaföldünk területén lakó minden nemzetiségekkel kibéküljünk, testvérisüljünk. Kibékülve és testvériesen egyesülve erősek leszünk, — és mint ilyenek képesek leszünk az igát idegen segély nélkül mi lerázni, és hazánkat saját erőnkből szabaddá, függetlenné, nagygyá tenni.''[59] Ezt a programot tartotta Dunyov egyedül helyesnek és célravezetőnek. A dunakonföderációs tervvel, mely 1862 tavaszán jutott nyilvánosságra, nem értett egyet, alapvetően azért nem, mert szerves részeként fogta fel azon emigráns politikának, mely külhatalmi segítségtől és beleegyezéstől várta a jobb jövőt. Meglátása szerint a mi konfederacionistáinknak „a hályog annyira elborította

[57] Uo.
[58] III. Napoleonra utal.
[59] Dunyov István Vidats Józsefhez. Nápoly, 1862. nov. 7. (uo.).

szemeiket, hogy egy idő óta mindent csak franczia szemüvegen át látnak . .”[60] Megítélése szerint óvakodni kell az európai diplomácia politikai játékainak kiszolgáltatott tervektől, és nem is lenne helyes azoktól függővé tenni a magyarság és a nemzetiségek annyira szükséges kibékülését és együttműködését. Dunyov helytelenítette továbbá, hogy az emigráns vezetők a magyar jövő kimunkálását annyira függővé tették a turini udvartól, mely erősen kötődött Párizs politikai akcióihoz. Aligha tagadható, hogy Dunyov nézetei eltértek a hivatalosnak tekinthető Kossuth képviselte emigráns politikától, melynek sarkkövét képezte a szolidaritás a turini kormányzattal. Egészen kézenfekvő, hogy az ellenzékbe jutó Dunyov, és hozzátehetjük, Frigyesy is, Aspromonte után nemcsak a turini kormányzat részéről, de a magyar emigráció hivatalos vezetői részéről is bizalmatlansággal kezeltettek és többé-kevésbé elszigetelődtek. Emiatt érzett keserűségük levélváltásaik tartalmából nagyon is kiérződik. A keserű csalódások, tapasztalatok után a múlt emlékeiből merítenek erőt és hitet a további erőfeszítésekhez. Milyen áhitattal és gondossággal készítette el Frigyesy Dunyov számára a Garibalditől származó emléket: egy véres rongyot, mely az aspromontei csatában megsebesült hős vezér sebéről származott. Frigyesy gondosan egy névjegyébe fűzte, lerögzítette, és a következő mély tanulságokat magában rejlő sorokat írta mellé: „Szolgáljon nemzetünknek örök emlékül — hogy így ne fizesse valaha azt a ki legtöbbet fogja érte tenni. — Dunyov alezredes. Aspromontei emlék. — Frigyesy —Turin 21 Nov 862.”[61] Átérezte és megértette e sorokat Dunyov, hiszen mélyen elevenébe vágtak, tömören rögzítették azt a tapasztalatot, melyet Aspromonte jelentett számára. „Mindenek felett fogadja őszinte köszönetemet a szomoru, de megbecsülhetetlen emlékért — írja Dunyov 1862. december 1-én kelt válaszlevelében. — Elfogom azt tenni gondosan mint egyik legszentebb ereklyémet, melly csak azért is nagybecsü előttem, hogy azon bús, de mindenesetre világhirü historianus catastrophában a mi szerencsétlen hazánk is becsületesen volt képviselve!”[62] A továbbiakra nézve, a jövő útjait fürkészve Dunyov nem esett kétségbe helyzetük elszigeteltsége, az emigráns vezetők iránt tanusított igaztalan bánásmódja miatt. „Kezet fogok Önnel kedves Barátom — írta Frigyesynek — azon feltevésben, hogy lelke függetlenségét megóvni igyekszik. Én is a magam részéről nem tartozván semmi párthoz, vissza húztam magamat mindaddig, mig a sors hazánk javára dől, s ez esetben nem fogok senkitől engedelmet kérni, hogy a haza függetlenségi harczában részt vehessek (ha t. i. testi állapotom megengedi): mert ez nem *egyesek* kizárólagos kiváltsága, hanem minden igaz hazafinak vele született polgári kötelessége.”[63] Hogyne értette volna meg gondolatainak mélységét az a rokonlélek, aki minden lépésében, minden tettében egy úton haladt Dunyovval, akinek nemcsak politikai küzdőtársa, de igaz barátja is volt egyben. „Lelkem függetlenségét eddig is megóvtam — írja Frigyesy válaszában 1862. december 10-én — és reménylem a jövőre is az fogok maradni, — élni és halni akarok a szabadságért, tehát ami a katona engedelmességét túl haladná — nem csak hogy büszkén visszautasítom — de a Zsarnokkal a síkon is megmérkőzök . . .”[64] Az a

[60] Uo.

[61] Frigyesy Gusztáv Dunyov Istvánhoz, Turin, 1862. nov. 21. levelének melléklete (uo.).

[62] Dunyov István Frigyesy Gusztávhoz, 1862. dec. 1. (uo.).

[63] Uo.

[64] Frigyesy Gusztáv Dunyov Istvánhoz, Turin, 1862. dec. 10. (uo.).

baráti és politikai egyetértés, mely összefűzte a két hazafit, Dunyov számára életkedvet, erőt, biztatást adott keserves napjainak, gondjainak, küzdelmeinek elviseléséhez, sok tekintetben feloldotta benne a kényszerű egyedüllét szorongó érzését és minden baj ellenére bizonyos fokig optimista tudattal töltötte el. Elsősorban nem maga miatt aggódott, gondjai, keservei hazája és népének hű fiai miatt törtek minduntalan a felszínre. Különös aggodalommal szemlélte az olaszországi magyar légió tagjainak életét, helyzetük alakulását. Bár közvetlenül sohasem avatkozott bele a légió ügyeibe, de mindamellett nem volt számára közömbös, hogy mi lesz azokkal a hazafiakkal, akik egy fegyveres testület tagjai lettek idegenben. Figyelemmel kísérte tevékenységüket különösképpen az Aspromontet megelőző és azt követő hónapokban, mikor a belső feszültség robbanásig növekedett a magyar légióban.

Az olaszországi magyar légió helyzete annak ellenére, hogy 1860 őszétől kezdve számszerűen ugyan erőteljesen gyarapodott, cseppet sem volt megnyugtató. Garibaldi egykori magyar légióját a turini kormányzat ugyan átvette, természetesen a magyar emigráció vezetőinek közreműködése mellett — de ezért súlyos árat kellett fizetni. Az egykori forradalmi testületből minden áron és hozzátehetjük minden fajta eszközzel a monarchia számára megbízható és készséges katonai alakulatot kívántak faragni. Ez a törekvés szükségszerűen együtt járt a Garibaldival nyíltan együtt érző elemeknek a légióból való eltávolításával, az elégedetlen légiósok nem ritkán brutális megfékezésével.[65] Az 1860-as dél-olaszországi hadjáratot követő időkben a parancsnokok egymást váltották. Mogyoródy Adolf ezredest Teleki Sándor ezredes, majd Sréter ezredes követte. Ez utóbbi ellenőrzésére a légió főfelügyelőjeként Kossuth Vetter altábornagyot küldte ki. A kívánt célt Vetter sem tudta elérni, sőt merevségével, felesleges, túlzott fegyelmezésével az elégedetlenséget a nyílt lázadásig fokozta, olyannyira, hogy le kellett váltani a légió éléről.[66] A helyébe lépő Ihász Dániel ugyan jóakaratú kísérletezést folytatott a meg nem szűnő torzsalkodások, nehézségek, bajok felszámolása érdekében, de túlzás nélkül állítható, hogy lényegében eredménytelenül. Ha Vetternek az volt a baja, hogy szinte osztrák ízű katonai fegyelmet kívánt átültetni a légióba, Ihász az ellenkező végletbe esett, mikor túlzott fraternizálással akarta megnyerni az egyébként is anarchiára hajlamos tisztikart és legénységet. A vége a dolognak az lett, hogy a brigantik ellen bevetett légionisták elkeseredése minden irányban fokozódott. Sem olaszországi felhasználásuk módjával — melyet jogosan csendőr szerepnek tartottak —, sem a vezetéssel, sem az ellátással nem voltak megelégedve és nyíltan is kifejezésre juttatták elégedetlenségüket.[67] Az 1862-es év ilyen körülmények között találta a magyar légiót. Éppen ezért cseppet sem csodálható, hogy az egykor nagy reményekkel érkező magyar önkéntesek, legionisták, kiknek legnagyobb részét valóban őszinte szabadságvágy, a nemzetközi haladás iránti törekvés jellemzett, lelkesedéssel fogadták Garibaldi újabb fellépésének hírét. Sokaknak megfordult a fejében, és különösképpen azoknak, akik már 1860-ban is Garibaldi mellett küzdöttek, hogy itt az ideje annak, hogy nyíltan is szembeforduljanak a turini kormányzat eljárásaival, a légió vezetésével és minél számosabban csatlakozzanak Garibaldi Róma

[65] Vö. *Lukács L.:* Garibaldi magyar önkéntesei és Kossuth 1860—61-ben. 86. és kk. l.
[66] Uo. 89. és kk. l.
[67] Vö. O. L. Kossuth-gyűjtemény. II. S. 2. 1862/63. évi iratok.; Vö. *Kossuth :* Irataim. III. 729. és kk. l.

felszabadítására irányuló akciójához. Egymást érték a titkos megbeszélések, mondhatni összeesküvések a légiónál, melyeknek félreérthetetlen célja volt a mielőbbi csatlakozás Garibaldi seregéhez. A legionisták között közkézen forgott Garibaldinak hozzájuk intézett üzenete is: „Fájlalom meg nem érdemelt sorsukat és minden lehetőt el fogok Önökért követni. Ne okolják szegény országomat az igazsgátalan eljárásért önökkel szemben. Italia és a nemes Magyarország szoros és feloldhatatlan kötelékei a szabadság harcterein köttettek meg, — és ha valamely gonosz nem ismeri el ezen testvériség jogcímét — az olasz nemzet nem feledi el soha, hogy mivel tartozik hősies magyar testvéreinek. Önökkel fogok harcolni a népek szent ügyéért és talán még előbb a mint hiszik. Tartsanak meg maguknak az életen át. Garibaldi. 1862. július 14." Ugyanezen időben a légionisták körében egymást érték az egyéni és csoportos szökések, a nyílt parancsmegtagadások, ami a vezetést gyors cselekvésre ösztönözte.[68] A turini kormányzat attól való félelmében, hogy a légió nyílt lázadás után csatlakozik a szicíliai mozgalomhoz, elrendelte azonnali elszállításukat a délolaszországi Salernoból és a közeli Noceraból, az észak-olaszországi Alessandriába.[69] A légió élére új parancsnok is került, Telkesy ezredes, míg a légió feletti legfőbb felügyeletet maga Türr István altábornagy látta el.[70] A gyors beavatkozás, a szigorú ellenőrzés a bajokon azonban nem segített. Telkesy ezredes Alessandriából 1862. augusztus 16-án kelt Türrnek küldött jelentésében kénytelen bevallani, hogy „. . . a fegyelmi köteléknek semmi nyoma sincs többé, tökéletes anarchia uralkodik fölbomlott sorok között".[71] Erre a kormányzat tehetetlenségében egyszerűen feloszlatta a légiót és elrendelte újjászervezését.[72] Az egész reorganizáció legfőbb irányítójául Türrt nevezték ki, aki viszont a légió felülvizsgálására és újjászervezésére egy bizottmányt küldetett ki, gróf Bethlen Gergely tábornok elnöklete alatt, valamint Szodtfriedt és Telkesy ezredesek, valamint Csudafi és Kis alezredesek részvételével.[73] A bizottság, mely működéséről rendszeres jelentésekben számolt be Türrnek és Kossuthnak, a légió minden egyes tagjának tevékenységét felülvizsgálta és ennek alapján döntött jövőjükről.[74] Legfőbb szempontként lebegett a felülvizsgáló bizottmány előtt annak felderítése, kinyomozása, hogy kik azok a személyek, akik a légió vezetése, különösképpen Türr ellen izgattak, kik azok, akik legfőképpen hangoztatták együttérzésüket Garibaldi mozgalmával, kik azok, akik kapcsolatot tartottak Garibaldi környezetéhez tartozó személyekkel, illetve annak bizalmasaival, kik azok, akik a magyar légió Garibaldi akciójához való csatlakozását szorgalmazták és igyekeztek előkészíteni. A vizsgálat a tisztikarra és a legénységre egyaránt kiterjedt. A következmény büntetések sorozatának kimérése, beleértve várfogságot, néhány hetes elzárást, elbocsátást, nyilvános megszégyenítést, lefokozást. A megtorolt esetek között akadtak ugyan tiszti dorbézolásból, duhajkodásból, önkényeskedésből eredő eljárások is, de zömük-

[68] Vö. *Attilio Vigevano :* La legione ungherese in Italia. 1859—1867. Roma, 1924 126. és kk. l.; *Kunfy Adolf :* Itáliában a magyar légiónál. Bpest. 1910. 25. és kk. l.

[69] Az olasz hadügyminisztérium Türr Istvánhoz, a légió áthelyezéséről, Turin, 1862. aug. 8. (O. L. Újkori gyűjt. Türr István irathagyatéka. 80. sz.); Telkesy ezredes — Türr Istvánnak Alessandria, 1862. aug. 16. (O. L. Kossuth-gyűjtemény. II. S. 2. — 466).

[70] Telkesy ezredes Türr Istvánhoz, Nocera, 1862. aug. 5.; aug. 8. (O. L. Kossuth-gyűjtemény. II. S. 2. — 460 és 461. sz.).

[71] Telkesy ezredes Türr Istvánhoz, Alessandria, 1862. aug. 16. (uo. 466.).

[72] Türr István napiparancsa 1862. aug. 18. (uo. 468).

[73] Bethlen Gergely Kossuth Lajoshoz, 1862. aug. 20. (uo. 470).

[74] Vö. Kossuth-gyűjtemény II. S. 2. 1862. szept.—dec. jelentések.

ben mindamellett politikai jellegű büntetésekről volt szó. Így az eljárások óhatatlanul is együtt jártak igazságtalanságok sorozatával. Így történhetett, hogy a tiszti rangra, a légióban való részvételre valóban érdemtelenek mellett sokakat a legjobbak közül meghurcoltak, megsértettek, megszégyenítettek vagy egyszerűen kiüldöztek a légióból.[75] Áradtak a panaszos hangú elkeseredett és Türrt szidalmazó levelek Alessandriából. Dunyov részletesen értesült a történtekről, annál is inkább, mert Józsi testvéröccse szintén meghurcoltatott, igazságtalanul üldöztetett. Legfőbb bűne, hogy testvérével, Garibaldi őszinte hívével, Dunyov Istvánnal kapcsolatban állt.[76] Hasonló okokért távolították el a légióból Varga Zsigmondot is, aki 1862. szeptember 1-én Dunyovhoz küldött beszámoló levelében a legmélyebb elkeseredés hangján szólt a történtekről.[77] Szörényi Arthur légiós tiszt szintén Dunyovnak panaszolta el sérelmeit, hangoztatván, hogy a tisztek basáskodása tűrhetetlen, véleménye szerint, amíg Türr a légió főparancsnoka, addig az az egyéni ambíció eszköze. A légióból eltávozik, mert nem akar az olasz kormány kegyelemkenyerén élni — írta Dunyovnak.[78] Hasonló értelemben tájékoztatta Vavrek százados is Dunyovot 1862 decemberében és a legélesebben támadta Türrt, aki teljesen elragadtatta magát vele szemben, valósággal dühöngésbe csapott, „elfelejté, hogy ember . . . s ordított mint barom . . ." a teljes nyilvánosság előtt, olyannyira, hogy tiszttársainak kellett őt lecsillapítani.[79] Annyi bizonyos, hogy a légió jócskán megtisztult a Garibaldival szimpatizáló vagy garibaldista gyanús elemektől, és új parancsnokot is kapott 1862 decemberében, Földváry Károly személyében.[80] A légióból kirostáltak, vagy onnan önként eltávozott személyeknek a sorsa sem volt valami irigylésre méltó. Sok választásuk jövőjüket illetően nem lehetett. Akik megtehették, valamiféle munkát vállaltak, ki-ki képességei és a szűk lehetőségek korlátain belül, de nagyobb részük inkább a hazatérést választotta — mert más kiutat a szomorú helyzetből nem látott. Aspromonte ebben a vonatkozásban is sorsdöntő volt a magyar emigránsok jelentős része számára. Tudatosította a magyar emigránsokban azt a keserű és szomorú valóságot, hogy a haza felszabadításába vetett külföldi remények szertefoszlottak, még a baráti olasz nemzet sem képes, függő helyzete és kormányzatának konzervatív irányzata miatt, bázist nyújtani Magyarország függetlenségének visszaszerzéséhez. Dunyov mélységesen átérezte a légió tagjainak elszomorító helyzetét, felfogta sorsuk tragikumát, és ebben a vonatkozásban is figyelemre méltó következtetésekre jutott. Véleménye szerint az olaszországi légió legfőbb baja abból származott, hogy a vezető emigránsok, katonai parancsnokok megfeledkeztek arról, hogy a légió nemcsak katonai alakulat, de politikus testület is, hiszen

[75] Vö. *Attilio Vigevano :* La legione ungherese in Italia. 131. és kk. l. A lezajlott vizsgálatokról Kossuth-gyűjtemény II. S. 2. 1862/63. évi anyaga. A légió tagjainak elégedetlenségéről, az eljárások súlyos hatásáról lásd Dunyov István és Frigyesy Gusztáv levelezési anyagában (O. L. Újkori gyűjt. Dunyov István irathagyatéka). Vö. *Kunfy A. :* Itáliában a magyar légiónál. 25. l.

[76] Dunyov István Frigyesy Gusztávhoz, Nápoly, 1862. dec. 1. (O.L. Újkori gyűjt. Dunyov István irathagyatéka); Dunyov István Tanárky Gyulához, Nápoly, 1863. jan. 13. (uo.); Dunyov István Szörényi Arturhoz, Nápoly, 1863. febr. 10. (uo.).

[77] Varga Zsigmond Dunyov Istvánhoz, Alessandria, 1862. szept. 1. (uo.).

[78] Szörényi Artur Dunyov Istvánhoz, Vercelli, 1862. okt. 28. (uo.).

[79] Vavrek százados Dunyov Istvánhoz, 1862. dec. 6. (uo.); Türr szerepére vonatkozólag vö. *Lukács L. :* Garibaldi magyar önkéntesei és Kossuth 1860—61-ben, 21. és kk. l.

[80] Földváry Károly Kossuth Lajoshoz, Alessandria, 1862. dec. 12. (O. L. Kossuth-gyűjtemény. II. S. 2. 476).

tagjai külföldre szakadt emigránsokból kerültek ki, olyan egyénekből, akik hazájuk felszabadítását tekintették legfőbb céljuknak, törekvésüknek, akik katonák és politikus lelkek voltak egy személyben. Ilyen egyénekből álló katonai szervezetet véleménye szerint semmiféle vakfegyelemmel összetartani nem lehetett és az erőlködés csakis visszafelé sülhetett el. Nem a légió megerősödésére, hanem gyengülésére, felbomlására vezetett.[81] Kárhoztatta Dunyov azt a szerepet, melyet a légió 1860 után kényszerűen betöltött, mely megítélése szerint nem volt lelkesítő, és nem is felelt meg azon céloknak, amelyekért a légió tagjai vállalták a szolgálatot. Mindennek következményei: az egyéni sorstragédiák sorozata, csalódások, elkeseredések, a nagy remények befulladása, mélységesen elkeserítették Dunyovot és teljes joggal juthatott arra a következtetésre, hogy Aspromonte nemcsak az olasz nép, de a magyar nép számára is súlyos tragédiát jelentett . . .

Akadtak magyarok — méghozzá Garibaldi egykori vezető tisztjei köréből —, akik messzemenően más következtetésre jutottak az aspromontei eseményeket illetően. Elsősorban Eberhardt Károlyra gondolunk, aki 1860-ban Garibaldi seregében dandárparancsnoki tisztséget töltött be és Dunyov István közvetlen felettese lett. Ő jelen volt Garibaldi újabb fellépésénél is — de ezúttal nem mellette, hanem ellene. A jobb sorsra érdemes katona életének, tevékenységének logikus következményeként került abba a felettébb hitvány és megvetendő szerepbe, hogy mint volt magyar honvédtiszt, Garibaldi egykori híve, fegyverét az olasz szabadsághős ellen fordítsa. E dicstelen szerepre azonban szinte predesztinálva volt, legalább annyira, mint Frigyesy és Dunyov az ellentétes történelmi figura alakítására. A sors látszólag kinyújtotta óvó kezét nem is egy esetben, hogy jobb útra térítse Eberhardtot. Bizonyos lehetőség nyílott arra, nem is egyszer, hogy elkerülje megvetendő szerepét, de ezt részben tudatosan kivédte, részben más összefüggések játszottak közre, hogy eljusson arra a mélypontra, hová a história ítélőszéke joggal helyezi. Eberhardt az 1860. évi dél-olaszországi dicső hadmenet után az olasz királyi hadseregben talált helyet és messzemenő alkalmazkodó képességével, katonai karrierjének kimunkálásával szilárd pozíciót vívott ki a maga számára. Olyan magasra nem juthatott ugyan el, mint Türr — de ez utóbbi magasabbról is kezdte és tagadhatatlanul figyelemmel kísérte az előbbi törekvéseit, sőt kissé féltékeny szemmel is. Rokon vonásokat fedezett fel benne, nemcsak katonai tapasztalatait illetően, de jellembelileg is. Eberhardt nem mindennapos utat járt meg a 40-es évek óta: először az osztrák hadseregben szolgál, majd 48-ban mint honvédfőhadnagy harcol, az 50-es években török szolgálatban — mint Abdurrahman aga — a libanoni felkelők leverésében segédkezik, majd a cserkeszek között küzd, utóbb tevékeny részese a krimi háborús küzdelmeknek. 1859-ben Olaszországba érkezik, de már csak a fegyverszünet megkötése után. Olasz katonai szolgálatba lép, majd 1860-ban Garibaldi seregéhez csatlakozik.[82]

[81] Dunyov István Frigyesy Gusztávhoz, Nápoly, 1862. dec. 1. (O. L. Újkori gyűjt. Dunyov István irathagyatéka).

[82] Eberhardt életéhez: *K. M. Kertbeny :* Namensliste Ungarischer Emigration. 13. l.; Eberhardt Carlo. Dizionario del Risorgimento Nazionale. Vol. III. 2. l.; *F. Guardione :* Aspromonte. 233, 243 és kk. l.; *Haczky Dániel :* Eberhardt Károly (Magyarország és a Nagyvilág. 1868. 14. sz.). Ugyanitt 1862. évi szereplését teljesen mellőzi. *Pap János—Szalczer Sándor :* A magyar emigránsok Törökországban 1849—1861. Pécs. 1893; *Koltay-Kastner Jenő :* Iratok a Kossuth-emigráció történetéhez 1859. Szeged. 1949. 152—153. és 212. l.; *Kastner J. :* Türr István 1860-ban. 98. l.; *Kossuth :* Irataim. III. 30—31. l.; *Pulszky :* Életem és korom. II. 510. l.; *Lukács L. :* Garibaldi magyar önkéntesei és Kossuth 1860—61-ben. 50, 59. l.

Pályafutása vitathatatlanul utal változatos életére, katonai tapasztalatainak sokoldalúságára. De ezen túlmenően Eberhardt nem tartozott a szégyenlősök közé sem, ha karrierjének megalapozásáról, kikönyökléséről volt szó. Kitűnő politikai szimattal megérezte, hol terem számára babér, hol értékelhetik leginkább 1860. évi középszerű szerepét úgy, hogy abból az új helyzetben ne hátránya, hanem előnye származzék. Ezen törekvésben nem állt egyedül. Az olasz monarchia szántszándékkal kereste, kutatta azokat a tapasztalt, katonai tudással is rendelkező volt garibaldista tiszteket, akik kész örömmel fordítottak köpenyeget, akik a monarchia kegyét, katonai pályafutásukat többre tartották a vörös inges vezér további bizalmánál. Végeredményben ezt az utat járta meg Türr István is, csak felsőbb szinten és ezért kevesebb piszkot felszedve, vagy Csudafy őrnagy, később tábornok, Róma katonai parancsnoka, Kiss őrnagy és még mások, akik kameleon módjára 1860 után gyorsan színt változtattak, és egyik napról a másikra subát fordítottak, meszszemenően alkalmazkodva a turini kormányzat kívánalmaihoz. Eberhardt egyéni tragédiája, de egyben katonai pályafutásának, előrejutásának hathatós emelője, hogy belekeveredett az 1862. évi szicíliai eseményekbe. Ez év nyarán helyezték a Mella tábornok által vezetett dandárhoz, hol a 4. ezred parancsnokává nevezték ki, genovai állomáshellyel. Szerencséjére, vagy szerencsétlenségére éppen az ő dandárát irányították az elsők között Szicíliába, miután Garibaldi ismételten megkezdte önkéntesei toborzását. A sors itt nyitott először lehetőséget arra, hogy Eberhardt szabaduljon kényes helyzetéből — nem feltétlenül úgy, hogy szembeforduljon feletteseivel, vagy átszökjék az önkéntesek táborába, hanem egyszerűen hivatkozva múltjára, Garibaldihoz fűződő kapcsolataira, ami Mella tábornoknál megértésre is talált volna. Az általános közhangulat hatása alatt a tábornok össze is hívta a dandár tisztikarát és becsületesen megkérdezte tőlük, akarnak e nyíltan és köntörfalazás nélkül szembefordulni Garibaldival, akarnak-e részt venni a király elleni lázadás könyörtelen felszámolásában, leverésében. Akadtak olyanok, akik erre a dicstelen szerepre nem vállalkoztak! Így többek között Erratulli hadnagy nyíltan kijelentette, hogy 1860-ban Garibaldi seregében küzdött, tőle nyerte tiszti rangját, nem emelheti kardját az olasz szabadsághős ellen és kéri elbocsátását — ami meg is történt.[83] Nem így Eberhardt! Bár érezte, hogy kényelmetlen helyzetbe jutott és kissé lelkiismerete is háborgott, de azzal nyugtatgatta meg magát, hogy egyrészről a királynak van igaza, mikor ezt „a kalandos vállalkozást" elnyomja és a „törvényes rendet" helyreállíttatja, másrészről pedig mi értelme volna, hogy áldozatul dobja egész jövőjét, katonai pályafutását. Eberhardt nem titkolta, hogy mikor tőle megkérdezték, hogy hajlandó-e harcolni Garibaldi ellen „én igent feleltem", „egy szótül függött jövendőm, mit is 21 évi szorgalmatos szolgálatom után semmire tehettem volna . . ."[84] Mikor a vele összetalálkozó Pulszkyval szóba elegyedett, a kérdésről, úgy nyilatkozott előtte: „Már kétszer feláldoztam elveimnek biztos állásomat. Lemondtam tiszti rangomról a török hadseregben, hogy az 1859-ki olasz háborúban részt vehessek, s a következő évben felhagytam állásommal az olasz seregben, hogy Garibaldit követhessem. Ezt harmadszor nem tehetem többé:

[83] *Pulszky :* Életem és korom. II. 510. l.

[84] Eberhardt Károly Tanárky Gyulának. Reggio. 1862. szept. 16. (O. L. Tanárky-gyűjtemény); vö. A Kossuth-emigráció szolgálatában. Tanárky Gyula naplója. Sajtó alá rendezte Koltay-Kastner Jenő. Bpest. 1961. 410—411. l.

van családom, melyről gondoskodnom kell; az olasz kormány idegen létemre is jól bánt velem mindig; nem is látom át, hogy a jelen esetben a szabadság elve volna kérdésben. Garibaldi követeli a jogot, hogy háborút üzenhessen; ez pedig a király joga; követeli, hogy a nemzet érzületét képviseli; pedig ennek nincs más törvényes képviselője, mint a parlament; sőt nem is engedelmeskedik a király proclamátiójának; parancsom van őt megtámadni, ha erőszakolja az utat s isten ugy segélyjen, megteszem. Nem segithetek rajta, nem adhatok fel szeszélyeinek egy tisztes állást" — hangsúlyozta Eberhardt. Mikor Pulszky arra utalt, hogy reméli az összeütközés elkerülhető, úgy válaszolt, hogy nem hiheti, „... ismeri Garibaldit, hogy nem enged soha s nem adja meg magát". Végül is Pulszky azon kérdésére, hogy van-e valami üzenete Garibaldihoz, akinek táborába megy, úgy felelt, hogy adják tudtára, hatalmas túlerő vonul fel ellene, „ki nem bonyolódhatik a hálóból, mely körülveszi; tegye azt most jóakaratból, amit huszonnégy óra mulva kényszeritve lesz megtenni" — voltak utolsó szavai . . .[85] Az a tudatosan vállalt zsoldos szerep, mely Eberhardt magatartásából árad, nemcsak Pulszky előadásából ismeretes. Hasonló értelemben tájékoztatta Frigyesy Dunyovot is 1862. augusztus 21-én Cataniából küldött levelében. Többek között megjegyezte, hogy „Eberhardt szégyenünkre parancsnoka a 4-ik ezrednek... mondá, hogy szégyenli, hogy Garibaldi alatt szolgált — ő ha a király parancsolja tüzeltetni fog Garibaldira, neki mindegy, és én is szégyent hoztam az olasz hadseregre mivel elhagytam a szolgálatot: nagy ég! mily emberek már az ilyenek! egy keresztért mindent megtagadnak (vero ubi bene ibi patria)" — foglalta össze találóan Frigyesy Eberhardtról alkotott véleményét.[86] Az utóbbi ígéretét be is váltotta és jelen volt az aspromontei fennsíkon azon vezénylő tisztek között, akik sortüzet zúdítottak Garibaldira és önkénteseire. Eberhardt úgy vélekedett, hogy jól döntött, mikor ezúttal a monarchiára esküdött, mely az igazat bevallva nem volt háládatlan a más irányú arcpirító háladatlanságért. Katonai karrierjét Aspromonte megalapozta. A már előzőleg elnyert savoyai lovagkereszt érdemjel mellé rövidesen odakerült a savoyai commendatore nagy keresztje, ami évi külön 800 frank illetékkel járt. Sokoldalú katonai tapasztalatai jól beváltak a brigantik elleni küzdelemben is — ennek tulajdonítható, hogy végül is dandártábornokká léptették elő.[87] Eberhardt a maga szempontjából joggal elmondhatta, hogy az idő neki dolgozott, az idő őt igazolta . . . A sors különös iróniája, hogy szégyenletes aspromontei szereplését, dicstelen dicsőségét tulajdonképpen Türrnek köszönhette. Ugyanis, ha az utóbbi nem lép közbe, nem aggodalmaskodik, nem féltékenykedik, Eberhardt nem a Garibaldi ellen felvonuló olasz erők tisztkarában, hanem az olaszországi magyar légió vezető posztján foglalt volna helyet. Azonban a sors véletlenje, vagy talán végzetszerűsége, az erőviszonyok különös alakulása ezt a kibúvót, ezt a lehetőséget nem biztosította a légióparancsnok jelölt számára. Annyi azonban bizonyos, hogy 1862 júliusában Kossuth még igen komolyan foglalkozott azzal a gondo-

[85] *Pulszky :* Életem és korom. II. 512—513. l.; vö. Eberhardt Tanárkyhoz. 1862. szept. 16. (O. L. Tanárky-gyűjtemény).

[86] Frigyesy Gusztáv Dunyov Istvánnak, Catania, 1862. aug. 2. (O. L. Újkori gyűjt. Dunyov István irathagyatéka).

[87] *Kertbeny:* i. m. 13. l.; *Ruggiero Maurigi:* I. m. 53—54. l.; *Kastner J. :* A Kossuth-emigráció Olaszországban. 240. l.; *Hacky Dániel :* i. m. Aspromontei szereplésééért 1862. szept. 30-án kapta meg kitüntetését (Ruolo dei decorati dell'ordine militare di Savoia. Firenze. 1934. 46. l.).

lattal, hogy a légió élére Eberhardtot helyezteti. Ilyen értelemben írt fiának, Lajos Tódornak, hogy beszéljen Eberhardttal, tudja meg tőle elképzeléseit, mennyiben fogadná el a neki biztosítható tisztséget. Az érdeklődésnek az lett az eredménye, hogy 1862. július 19-én Lajos Tódor arról értesítette apját, hogy az ügy menni fog, mert Eberhardt is örömmel vállalná a feladatot, „... valóságos büszkeséget helyezne ebben, s kedvel fogadná azt el annál inkább mivel erős hite, hogy rendszerével a Legiót meglehetős rendben tarthatná öszve ... ami igen valószinü".[88] Annak ellenére, hogy Kossuth és Eberhardt elképzelése ezen a ponton találkozott, a tervből mégsem lett valóság ... Türr erélyesen közbelépett, keresztülhúzta a számításokat azzal, hogy a légióhoz Telkesy ezredest küldte ki reorganizátornak. Ezzel kapcsolatban írta most Kossuth Ferenc apjának, 1862. július 24-én: „Ugylátszik Türr a derék Eberhardtnak ellensége; bár te kedves atyám őt tüzted ki parancsnokul ..." — de ennek megvalósítása nem vált lehetővé.[89] Természetesen nem arról van szó, hogy Eberhardt kibújhatott volna saját bőréből, megváltoztathatta volna egyéniségét, jellemét, sajátos magatartását, ha történetesen nem Szicíliába, hanem a légióhoz kerül! Nem, Eberhardt az volt és az maradt volna, akinek Aspromontenál mutatkozott, de talán leplezettebben, homályosabban, határozatlanabb körvonalakban rajzolódott volna ki egyénisége, mint ahogy az valójában történt ... A historia lapjaira Aspromonte nemcsak olyan nemes gondolkodású, igaz demokratákat és hazafiakat rótt fel, mint Frigyesy és Dunyov, de olyan kalandor, félreérthetetlenül condottiere típusokat is, mint Eberhardt. A hivatalos Olaszország ugyan ünnepelhette a monarchiához hű katonákat, köztük a magyar Eberhardtot is, bezárathatta, üldöztethette és felejtésre ítélhette a jobb sorsa érdemeseket, de tiszta lelkiismeretet nem adhatott lelkiismeretleneknek, nem mocskolhatta be a tisztaságát, a valóban nemes törekvések, az emberi haladás — történelmi távlatban valóban kiemelkedő — képviselőinek.

Ami pedig végül is a magyar emigráció vezérkarának állásfoglalását illeti Garibaldi 1862. évi fellépésével kapcsolatban, sokakat gondolkodóba ejtett. Aligha vitás, hogy elsősorban Kossuth volt nehéz helyzetben, hiszen az ő szavának, tanácsainak messzire ható, jelentős súlya volt, nemcsak emigráns körökben, de a nemzetközi élet magasabb szintjén is. Talán éppen azért, mert nagyon is tudatában volt véleményének sokrétű kihatásaival, helyesebbnek vélte a hallgatást, az események figyelmes követését, okosabbnak találta a várakozó álláspontot, mint az esetleges elhamarkodott, meggondolatlannak tűnő lépéseket. Ez a megfontoltság annál is inkább érthető, mert a váratlanul nyilvánosságra jutó dunakonföderációs terv nem éppen kedvező hatást váltott ki sem a hazában, sem az emigrációban és az utólagosan közrebocsátott magyarázkodó nyilatkozatok sem voltak alkalmasak arra, hogy a kedélyeket megnyugtassák és az aggodalmakat lecsillapítsák.[90] Így Kossuth teljes joggal óvakodott az időelőtti megnyilatkozásoktól, hiszen nagyon is érezte, hogy mennyire kényes probléma Garibaldi újabb akciója. Az aligha lehet vitás, hogy Kossuth politikai vonalvezetése teljesen következetes volt, egyenes folytatása az olasz kormánnyal 1860 szeptemberében létrejött megállapodás-

[88] Kossuth Lajos Tódor Kossuth Lajoshoz, Torino, 1862. júl. 19. (O. L. Kossuth-gyűjtemény. II. S. 2. — 453. l.)

[89] Kossuth Ferenc Kossuth Lajoshoz, Torino, 1862. júl. 24. (uo. 456. l.).

[90] Vö. *Lukács L.*: Kossuth emigráns politikájáról. Századok. 1961. 2—3. sz.

nak. Ennek gyakorlata és szelleme egyaránt azt diktálta, sőt meg is követelte, hogy az emigráns vezetők messzemenően alkalmazkodjanak az olasz monarchia érdekeihez, ne keresztezzék a sok nehézséggel küszködő kormányzat lépéseit, sőt ahol csak lehét és módjukban áll, tegyenek meg minden lehetőt segítésére. Ebben az értelemben lépett fel Kossuth már 1860-ban is Garibaldi azon tervével szemben, hogy a hadjáratot Róma felszabadításáig folytassa, ebben a szellemben került át a Garibaldi által életre hívott magyar légió a királyi hadsereg kötelékébe és szerveztetett át a monarchia számára alkalmasabbnak ítélt rendfenntartó alakulattá.[91] Kossuth sohasem tagadta, sőt egészen nyíltan vallotta, hogy a magyar emigráció politikája szorosan összefügg Turin és Párizs nemzetközi érdekeivel, annak lépéseihez kapcsolódik és Magyarország felszabadítását az adott helyzetben csakis az érdekelt hatalmi kombináció figyelembevételével, azok segítségének biztosításával tartja megvalósíthatónak — ez volt egyébként a nemzetközi feltétele az általa óhajtott konföderációs összefogásnak is. Kossuth nem titkolta, hogy a magyar emigráció legalitásának, hathatós működésének alapja a lojalitás a turini kormányzat hivatalos politikájával szemben, és ezen elvtől nem tért el sem Cavour, sem Ricasoli, sem Rattazzi kormányelnöksége alatt sem. Ismert dolog, hogy Pulszkyval való szakítása 1861-ben szintén azzal függött össze, hogy Kossuth kitartott azon álláspontja mellett, hogy Cavour ellenében nem hajlandó semmiféle lépésre, Garibaldi tevékenységét ugyan rokonszenvvel figyeli, sőt örömmel együtt is tart vele, de csak az esetben, ha az utóbbi a turini kormányzattal, a király akaratával összhangban cselekszik és nem a maga szakállára. Kétségtelen tény, hogy Kossuth 1862 tavaszától sokat várt, reménykedett egy osztrák-ellenes háború kitörésében, számított arra, hogy folytatódik a várt harc Velence felszabadításáért, ami természetesen kiváló alkalmat szolgáltathat a haza függetlenségi harcának megindítására. Az olasz nemzeti agitáció megerősödése Rattazzi alatt és Garibaldi szervezkedése Észak-Olaszországban megerősíthették egy várt háborúval kapcsolatos reményeket. Kossuth alkalmat is talált 1862 elején, hogy Genovában találkozzék Garibaldival és személyesen tudakolja meg tőle, hogy mi várható, mire lehet számítani, vajon nyílik-e lehetőség a magyar és olasz együttműködésre és vajon Garibaldi és közte lehetséges-e reális együttműködési alap. Garibaldi nem teregette ki kártyáit, teljes mértékben tisztában volt Kossuth politikai vonalvezetésével, és éppen ezért csak nagy általánosságokban nyilatkozott előtte, mondván, hogy a „Duna torkolatától a Pó torkolatáig van tér . . .” egy esetleges fellépése megindítására.[92] Ha ebből arra is lehetett volna következtetni, hogy az osztrák-ellenes háború reményei jogosak — Rattazzi fellépése a velencei tartomány határán gyülekező garibaldista önkéntesek ellen éppen ellenkező következtetésre adhatott okot. Az események arra mutattak, hogy az osztrák-ellenes háború reménye és az ezzel kombinative Rattazzi részéről támogatott dunakonföderációs elgondolás végeredményben nem nyugodott reális alapokon. Annak ellenére, hogy az osztrák-ellenes háború esélyei elhalványultak, Kossuth továbbra is

[91] Vö. *Lukács L.* : Garibaldi magyar önkéntesei és Kossuth 1860—61-ben. 89. és kk. l.

[92] Vö. Kossuth Lajos Jósika Miklóshoz, Albaro, 1862. jan. 1—10. között írt levélrészletek (*Kossuth* : Irataim. III. 697. l.). Kossuth egyébként messzemenően túlzott reményeket táplált 1862 tavaszán, és olyan értelmű üzenetet is küldött a hazába, hogy a király, Rattazzi és Garibaldi között teljes az egyetértés a cselekvést illetően. (Vö. *Kossuth* : Irataim III. 712 és kk. l.) Ugyanezen időben azon illúziót is keltette, mintha közte és Garibaldi között akció-egység lenne (uo.), viszont a valóságban erről nem volt szó.

minden figyelmét, kombinációját a velencei kérdésre irányította, és ezzel összefüggésben helyezkedett a kényszerű várakozás álláspontjára. Róma felszabadításának problémáját időszerűtlennek tartotta, a magyar ügy szempontjából kifejezetten helytelennek, mert a baráti olasz erőket nem Ausztria ellen, hanem III. Napoleonnal fordítja szembe — pedig az megítélése szerint ütőkártya lehet Bécs ellenében. Éppen ezért miután Kossuth hírül vette Garibaldi szicíliai fellépését, „Roma o morte" jelszavának kibocsátását, egyetlen egy lépést sem tett, ami arra mutatna, hogy akciójával egyetértene, vagy azt helyeselné. A hallgatás az adott helyzetben politikai okosságra mutatott, mert a nyílt fellépés Garibaldi akciója ellen, annak elítélése, nem szolgálta volna sem Kossuth, sem az általa képviselt ügy érdekeit. Gondolnunk kell arra is, hogy Garibaldi szicíliai fellépésének idején Európa minden rendű és rangú reakciós ereje felvonult a pápától egészen a cárig. Nemcsak III. Napoleon biztosította teljes mértékű katonai segítségéről a turini kormányzatot, de Ausztria is jelentős katonai támogatást helyezett kilátásba arra az esetre, ha Garibaldi meg merné támadni Rómát. Az angol kormány szintén a mozgalom mielőbbi elfojtását sürgette, attól félve, hogy annak hullámai egy általános európai népmozgalom kibonatkozásához vezethetnek. Az orosz cári kormányzat III. Napoleonnal teljes egyetértésben járt el, Turint könyörtelen fellépésre ösztökélte Garibaldi mozgalmával szemben. Az aspromontei mészárlásért az olasz monarchia messzemenően kivívta a cári kormány elismerését és bizalmát, olyannyira, hogy az 1860 óta megszakadt diplomáciai kapcsolatot azon nyomban helyreállították, és Gorcsakov cári külügyminiszter hosszú nyilatkozatban dicsérte meg Turin erélyes fellépését.[93] A napisajtó tele volt a különböző kormányok, királyok Garibaldi-ellenes nyilatkozataival, nap-nap után láttak napvilágot a turini kormányt bátorító, ösztökélő, különböző kormánykörökből származó felhívások.[94] Ebben a reakciós hangzavarban a magyar emigráció vezetőinek legenyhébb Garibaldit bíráló megnyilatkozása is messzemenően félreérthető és kiaknázható volt a konzervatív-reakciós erők részéről. Sajnos az adott kényes helyzetben Kossuth nem tudott teljes mértékben kiigazodni, ami szükségtelen ballépésre vezetett. Nincsen arra semmiféle bizonyítékunk, hogy a turini kormányzat kérte volna Kossuthot, hogy a nyilvánosság előtt határolja el magát Garibaldi akciójától, vagy akár csak intézzen hozzá levelet, mint azt 1860 szeptemberében már megtette, hogy ezáltal is visszatartsa Garibaldit a további lépésektől. Annyi bizonyos, hogy a Rattazzi-kormány minden ilyesfajta akciót örömmel fogadott és ebben a vonatkozásban szívesen ösztökélt is, de kényszerítésről szó sem lehetett.[95] Inkább arról lehet

[93] A nemzetközi diplomácia magatartásához: *Émile Bourgeois :* Manuel historique de politique éntrangère 1610: 1878. I—III. Paris. 1892. III.; *L. M. Case:* Franco — italian Relations 1860—1865. The Roman Question and the convention of September. Filadelfia. 1932; I documenti diplomatici italiani. Prima seria 1861—1870. Vol. II. (1861—62). Roma. 1959. Szerk. Walter Maturi.

[94] A nemzetközi élet hullámzásai tükröződnek az egykorú sajtóban is, így utalhatunk többek között az Il Diritto 1862. aug. 30., szept. 4. és további számaira; a Pesti Napló 1862. aug. 26., 27., 31., szept. 2., 3., 4. számaira; Pesti Hírnök 1862. aug. 15., 28., 31. sz.

[95] Kossuth egyébként úgy nyilatkozik írásaiban Rattazziről, hogy vele igen bizalmas viszonyt épített ki. Kiss Miklóshoz 1862. febr. 25-én San Francesco d'Albaroból írott levelében megjegyzi, hogy „Rattazzival nagyon meg vagyok elégedve. Vele tökéletesen értjük egymást. Úgy hiszem, oly bizalmas lábon állandunk vele, mint Cavourral állottunk." (*Kossuth :* Irataim. III. 705. l.) Rattazzi kormányra kerülése után a jó kap-

beszélni, hogy Garibaldinak 1862. augusztus 23-án nyilvánosságra jutott, a magyarokhoz intézett felhívása, melyben Magyarország felszabadításának lehetőségére utalt, váltotta ki Kossuthban azt az elhatározást, hogy nyíltan színre lép.[96] Bár az sincs kizárva, hogy abban az esetben, ha Klapka hallgat, Kossuth sem nyilatkozik, de az előbbi nem hallgatott. 1862. augusztus 25-én megjelent az Il Diritto című lapban Klapka nyílt levele, melyben elhatárolta magát Garibaldi mozgalmától, helytelennek ítélte a Róma elleni akciót és ezzel párhuzamosan a magyarországi kombinációk figyelembevételét is.[97] Kossuth kétségtelenül kényes helyzetbe jutott, hiszen alig néhány hete Klapka a nyilvánosság előtt jelentette be távozását a Magyar Nemzeti Igazgatóságból, igyekezett elhatárolni magát Kossuthtól és ami ezzel együtt járt, a konföderációs terv hatásától is, melynek ódiumát — nem éppen következetesen — de mégsem akarta vállalni. A közvélemény előtt joggal tűnhetett úgy, hogy Klapka az a magyar emigráns vezető, aki Kossuthtal és Garibaldival egyaránt szembe fordult, ő a józan és megfontolt politikus, aki óv az elhamarkodott lépésektől, ő az, aki messzemenően alkalmazkodik a turini kormányzat érdekeihez. Ezt a látszatot Kossuth nem tudta elviselni, és inkább vállalva a nyilvánosságra lépésének félreérthető következményeit, Klapka megnyilatkozása után néhány nappal, hasonlóképpen nyílt levelet tétetett közzé az Italie című lapban 1862. augusztus 28-i kelettel. A nyilatkozat minden udvarias formulázása ellenére is félreérthetetlenül kinyilvánította, hogy Kossuth nem ért egyet Róma megtámadásának eszméjével, azt helytelennek és időszerűtlennek tartja. Magyarország fellépését illetően elítéli a meggondolatlan akciókat, melyek az emigráció vezetőségének háta mögött, annak megkerülésével indulnának — hangsúlyozottan aláhúzza, hogy az olasz és magyar érdekek közötti összhang a közös ellenség, Ausztria elleni fellépést követeli meg, és minden másirányú próbálkozás csak az erők megosztását vonja maga után.[98] Klapka és Kossuth nyílt fellépése Garibaldi vállalkozása ellen még abban a hatalmas hangzavarban és sajtókampányban is kitűnt, mely a közvéleményt elborította. A két felhívásnak különös íze és jelentősége volt, és a hivatalos turini, párizsi körökben megfelelően értékelték is azokat — érthetően igyekeztek tartalmukat a maguk javára kamatoztatni. Ez ugyan nem állt Kossuth szándékában, hiszen levelének nyitja az emigráció pillanatnyi ellentéteiben, torzsalkodásaiban rejlett. Nem nemzetközi hatásvadászatra volt szánva, hanem az emigráció vezetése körüli bizonytalanságot volt hivatva tisztázni, Kossuth pozícióját volt hivatva megerősíteni. Arra viszont Kossuth nem számított, azt nem vette kellőképpen figyelembe, hogy amit a réven nyer, a vámon elveszíti. Végső soron Kossuth tekintélyének a nyílt levél többet ártott, mint használt. Ha a kormánykörök jónéven is vették a nyílt Garibaldi-ellenes fellépést, a nemzetközi közvélemény más húrokat pengetett. Irányi Dániel Párizsból írt soraiban arról értesítette Kossuthot, hogy a nyílt levél „... nem jó hatást tett a francia közvéleményre ...", „nem

csolat továbbra is megmaradt, bár Kossuth aggódott a kormány nehéz helyzete, kapkodása miatt és tőle telhetően igyekezett Rattazzinak támogatást nyújtani. (Uo. 716. és kk. l.)

[96] Il Diritto. 1862. aug. 23.

[97] Il Diritto. 1862. aug. 25.

[98] Kossuth Lajos nyílt levele. Lausanne 1862. aug. 28. (O. L. Kossuth-gyűjtemény. I. 4079); a levél eredeti fogalmazványán 1862. aug. 26. dátum szerepel (uo. 4078).

fogadtatott jól", „alkalmatlan időben látott napvilágot".[99] Vukovics Sebő Londonból számos levelében úgy értesítette Kossuthot, hogy az angol közvélemény Garibaldi melletti szimpátiája hatalmas méreteket ölt. 1862. szeptember 4-én kelt levelében írta, hogy Kossuth leveléről még nem tudván, Klapkáról „indignatioval szóllottak, s a Morning Advertiserben volt egy czikkely mely őt azzal vádolta, hogy nagy jutalmat kapott az olasz kormánytól."[100] „Mc. Adam Glasgowból azt írta nekem, hogy az ő körükben Klapkát mind Garibalditól, mind Öntől elszakadtnak tekintik . . ." Majd megjegyzi Vukovics, hogy azonnal ír Glasgowba, „. . . iparkodni fogok meggyőzni őt arról, hogy Kormányzó úrnak kötelessége volt a Lausanne-i nyilatkozatot kibocsátani, nehogy hallgatása által a párisi demon és az olasz kormány ellenségeskedését vonja magára és hazánk ügyére, a minek minden más körülményt föl kell áldozni."[101] Egyébként Vukovics hangsúlyozta, hogy a magyar emigráció angliai barátainak véleménye megoszlott, és a korholó hangok Kossuth levelével kapcsolatban nem tartoztak a ritkaságok közé.[102] A hatás, melyet a lausannei levél kiváltott, megzavarta Kossuthot és abba a szerencsétlen sorozatba iktatta, mely a dunakonföderációs terv kipattanása óta szinte minden lépését kísérte. Azok a tanácsok, melyeket Kossuth néhány nappal Garibaldi elleni felszólalása után Rattazzi miniszterelnöknek ajánlott, arra mutatnak, hogy bár nyílt levelével továbbra is egyetért, de annak hatását fékezni igyekszik. Nagyvonalú és tapasztalt politikusként ajánlja az olasz kormányelnöknek, hogy legyenek előrelátóak és gálánsak Garibaldival szemben. Ne csináljanak a megsebesülten fogságba jutott Garibaldiból sem mártírt, sem számüzöttet. Véleménye szerint az lenne a legokosabb, ha a király maga elé vezettetné Garibaldit és azt mondaná neki, hogy az ellenfelét ugyan legyőzte, de a megtévedt hazafit kézenfogja. Bocsássanak meg Garibaldinak ezután, menjen Caprera szigetére, adja a királynak becsületszavát, hogy ott nyugodtan marad, mindaddig, amíg nem hívják.[103] Ha nem is pontosan így és ha nem is Kossuth tanácsára, de végül is így alakultak a dolgok. Garibaldi Caprerára jutott, de anélkül, hogy Kossuth befolyása, tekintélye megnőtt volna a turini kormánykörökben, vagy akár Párizsban. Kossuth emigráns politikájának tragédiája, hogy nem tudta elnyerni azok támogatását, akikre pedig következetesen épített, viszont elvesztette sokak bizalmát, akik rá és politikájára építettek.

1860-tól kezdve különösképpen megerősödtek az emigráns körökben azok a hangok, melyek bírálták, kritizálták a hivatalos emigráns politikát, helytelenítették a magyar ügy korlátlan kiszolgáltatását Turinnak és Párizsnak, és ennek ellenében a demokratikus olasz baloldali erők elejtését, sőt az azokkal való szembefordulást. Az emigráns hivatalos politika kemény bírálata különösképpen azok részéről nyilvánult meg, akik cselekvő szerepet játszottak Garibaldi mozgalmaiban, akik a haza felszabadításának keresztülvitelét nem külhatalmi segély megszervezésében látták, hanem az olasz példa nyomán, a hazai néptömegekre, a magyar és a nemzetiségi erők kibékülésére, együtt-

[99] Irányi Dániel Kossuth Lajoshoz, Párizs, 1862. szept. 2.; szept. 4. (O. L. Kossuth gyűjtemény, I. 4081; 4083).

[100] Vukovics Sebő Kossuth Lajoshoz, London, 1862. szept. 4. (uo. 4084).

[101] Uo.

[102] Vö. Vukovics Sebő Kossuth Lajoshoz, London, 1862. szept. 24. (uo. 4086); okt. 8. (uo. 4088); okt. 26. (uo. 4091).

[103] Kossuth Lajos Rattazzihoz, Lausanne, 1862. aug. 31. (uo. 4080).

működésükre támaszkodva gondolták megvalósítani. Különösképpen Frigyesy és Dunyov foglaltak határozottan állást a Kossuth képviselte — megítélésük szerint csődbe jutott — emigráns politikával szemben. Mikor Frigyesy 1862 nyarán Garibaldi fokozott ténykedését látja, ekképpen nyilatkozik: „... jelenleg reményem van, hogy Kossuth moderált politikája meg fog bukni, ideje volna!!!"[104] A nyilvánosságra jutó dunakonföderációs tervet szerencsétlen dolognak tartotta Frigyesy és Dunyov egyaránt, mert véleményük szerint annak minden pontjából kitűnik, hogy Párizs és Turin sugallta — egyébként Rattazzi ezirányú közreműködését Kossuth sohasem tagadta, bár a terv alapgondolatai saját meggyőződésével találkoztak. Frigyesy frappánsan úgy nyilatkozik Pulszkynak a konföderációs tervről, hogy „... ez mind Napoleon terve nem az övé". Megítélése szerint a nagyhatalmi kombinációtól függő államszövetség nem szolgálná a haza érdekét. „... inkább tisztelt Pulszky úr áljon Országunk csak 8 millióból és egyességben mint egy konfederatio és több nemzetekből: no ugyan kimutatta most a foga fehérét" — utalt Kossuthra.[105] Nem kis felháborodással fogadták a Garibaldihoz hű magyar emigránsok Klapka és Kossuth nyílt leveleit. Frigyesy, miután kiszabadult az aspromontei katasztrófát követő fogságból, úgy nyilatkozott Kossuthról és Klapkáról, hogy „... szépen viselték magukat az öreg ur (Garibaldi) irányába de majd ő rájuk is kerül sor, szégyelhetik magukat."[106] A magyar emigráció demokratikus szárnyának kritikája minden élessége és erélyessége ellenére is alapvetően javító, segítő szándékból fakadt. Sok keserű tapasztalat, a turini kormányzat konzervatív tartalmú társadalmi politikája vezette rá Frigyesyt és Dunyovot is arra, hogy a magyar emigráció amúgy is bomladozó, gyengülő erejét egy demokratikusabb tartalmú politika szolgálatába állítsák. Ilyen irányban kívántak hatást gyakorolni és befolyásolni Kossuthot is. Bírálatuk nem arra utal, mintha áthághatatlan szakadék választotta volna el őket Kossuth társadalmi-politikai nézeteitől, de a meglevő, nem elhanyagolható nézetbeli különbségeket az adott történelmi pillanat még inkább felnagyította, kiélezte. Ehhez éppen Kossuth magatartása járult hozzá, többek között azzal, hogy élesen elhatárolta magát Garibaldi demokratikus tartalmú nemzeti programjától, és ezzel akarva-akaratlanul egy táborba sodródott az Olaszország társadalmi átalakulását konzervatív tartalommal lezárni kívánó uralkodó csoportokkal. A magyar garibaldisták egyáltalában nem utasították el, hogy Turin kedvező esetben a magyar ügy fegyveres támasza legyen, viszont ennek érdekében nem voltak hajlandók szemet hunyni a turini kormány antidemokratikus belpolitikája felett. Kossuth ezt megtette — ezért indokolt a vele szemben fellépő kritika is. Nem az volt a baj, hogy Kossuth a magyar nemzeti ügy érdekében Turinra támaszkodott, hiszen az adott nemzetközi helyzetben ez indokoltnak is látszott, a hiba abból származott, hogy Garibalditól szükségtelenül elhatárolta magát.

Az ellen senki sem emelhetett volna szót, ha Kossuth 1862-ben minden irányban, minden vonatkozásban megőrzi semlegességét, nem köti meg kezét, hogy annál szabadabban, biztosabban cselekedhessen a kialakuló helyzetben. A baj azonban ott volt, hogy kezét nagyon is megkötötte, tevékenységét

[104] Frigyesy Gusztáv Pulszky Ferenchez, Milano, 1862. jún. 11. (O. Sz. K. Kézirattár. Pulszky-gyűjtemény).
[105] Frigyesy Gusztáv Pulszky Ferenchez, Milano, 1862. jún. 7. (uo.).
[106] Frigyesy Gusztáv Pulszky Ferenchez, Genova, 1862. okt. 12. (uo.).

mereven hozzákapcsolta a turini kormányzat politikájához, mely végső soron Párizstól függött. Az olasz belpolitikai helyzet 1860 után valóságos izzó kráterként állandó kitöréssel, előre nem sejthető változásokkal kecsegtetett, ilyen körülmények között az óvatosság éppen azt parancsolta volna, hogy a magyar emigráció vezetője legjobb esetben a hallgatás, a várakozás álláspontjára helyezkedjék. Az olasz belpolitikai és ezzel összefüggésben levő külpolitikai kérdések eldöntetlen állapotban voltak. Garibaldi 1862. évi fellépése során közvetlen célként nem tűzte ki a monarchia megdöntését, a köztársaság megvalósítását. Ehhez a forradalmi változáshoz valóban hiányoztak a szükséges nemzetközi körülmények és a végrehajtáshoz elégséges belső szervezett erők is. Garibaldi elsősorban arra törekedett, hogy bajtársainak, a vörösingeseknek mozgósításával, a néptömegek követeléseinek felkarolásával erőteljes nyomást gyakoroljon a liberális Rattazzi-kormányra, mely mind a szükséges társadalmi reformok, mind a nemzeti célok megvalósítása tekintetében tehetetlenül és ingadozóan vezette az ügyeket. Garibaldi arra számított az 1860-as év eseményeinek, emlékeinek felidézésével, néhány ezer bajtársának tüntető felvonulásával, hogy jobb belátásra bírhatja a kormányt, végül is az utóbbi kénytelen-kelletlen, de belesodródik a római kérdés radikális rendezését szorgalmazó akcióba. Ha Garibaldi közvetlen feladatként nem is tűzött ki többet maga elé, mégis mozgalmával felidézte a forradalom szellemét, lázba hozta az olasz közvéleményt, és ennek következtében nagyobb ijedelmet is keltett Turinban, mint ahogy az jogos lett volna. Az 1860-as év forradalmi szellemének felidézése a legnagyobb aggodalommal és kétségbeeséssel töltötte el a turini liberális és konzervatív urakat és abból kiindulva, hogy nem lenne helyes a mozgalom végkifejlődését megvárni, türelemmel szemlélni, míg a fegyveres tüntető felvonulásból nagyobb arányú forradalmi felkelés bontakozik ki — elhatározták a legerélyesebb fellépést, amit III. Napoleon különben is határozottan követelt. Az olasz nemzeti mozgalom radikális szárnyának fellépése ily módon akaratán kívül is kiélezte a belső osztályellentéteket, meggyorsította az eseményeket, kiváltotta az ellenforradalmi erők hazai és nemzetközi tömörülését és alkalmat adott egy csírájában levő — forradalmi változásokkal kecsegtető — mozgalom könyörtelen eltiprására. Turin Garibaldi fellépésében alkalmat látott, hogy eleve elreteszelje a nemzeti mozgalom demokratikus szárnyának további mozgolódását és konzervatív tartalommal konszolidálja az 1860-ban megindult átalakulást. Így az inkább tüntetésnek szánt mozgalom polgárháborúba csapott át, a forradalmi és ellenforradalmi erők nyílt összecsapásává változott. Erre a szélső esetre Garibaldi és kis csapata nem volt felkészülve — legalább is nem a fellépésük kezdeti szakaszában. Természetesen ebből következett Garibaldi tűzszüneti parancsa is — hiszen ő nagyon is józanul és világosan látta, hogy az adott pillanatban egy fegyveres összecsapás nem mellette szólna. Nem Garibaldin múlt, hogy az események más irányba fordultak. Egy évszázad távlatából is jogosnak és helyesnek látszik, hogy Garibaldi kísérletet tett az olasz kormánypolitika helyes irányú, radikálisabb befolyásolására, és nem hajtott fejet, nem nyugodott bele a nemzeti mozgalom céljainak elvetélésébe, elodázásába. Helyesen tették azok a magyar emigránsok is, akik szívvel-lélekkel a jó ügy mellé álltak és segítették sikerre juttatni Garibaldi fellépését. Végeredményben Frigyesy, Dunyov és mások is abban a tudatban cselekedtek, hogy Olaszország nemzeti felszabadítása, társadalmi haladásának előmozdítása az emberiség közös ügye és az érte hozott áldozatok a magyar nép felszabadításának céljait is szolgálják. Aspromonte és annak

tragikus következményei semmit sem vonnak le a mozgalomban részt vett magyarok politikai, emberi értékéből, sőt azt magasabbra emelik. Az egyetemes emberi haladás és benne a magyar nép érdekeit is az szolgálta volna jobban, ha Olaszország belpolitikai kérdései a nemzeti mozgalom demokratikusabb irányzatainak befolyása, érvényre jutása útján oldódnak meg. Ennek elősegítése, ennek érdekében vállalt kockázat a magyar emigráció egyes tagjai részéről pozitív cselekedetnek tekinthető. A történeti igazság az, hogy a konzervatív-monarchista erők felülkerekedése, a jobboldali fordulat Itáliában végső soron magában rejtette már a hivatalos magyar emigráns politika elejtését, megtagadását, Kossuth további kísérleteinek sikertelenségét is. De ezen túlmenően a reakciós fordulat Olaszországban nemzetközileg kedvezőbb körülményeket teremtett a magyar kérdés konzervatív szellemű, kompromisszumos lezárásához is. Ebben a vonatkozásban ilyen összefüggésben Aspromonte nemcsak az olasz nép, de a magyar nép számára sem kecsegtetett semmi jóval, és előrevetette árnyékát a további kritikus eseményeknek.

A magyar emigráció céljai, az adott olaszországi és az általános európai helyzet következtében nem válhattak valóra. Sem a hivatalosnak tekinthető, Kossuth által képviselt irányzat, sem a Garibaldihoz kapcsolódó, baloldalibb szárny törekvései nem juthattak sikerre. Kossuth, Frigyesy és Dunyov politikai ellentétei következetességükből, emberi magatartásuk és jellemük egyenességéből is fakadtak. Politikai és emberi arculatuk, ellentéteik dacára sokkal több rokon vonást mutat fel, mint ahogy az első pillanatra tűnhet. Olyan embertípusok tevékenységéről, sorsáról van szó, akik bár nagyon is különböző értékekkel, ismeretekkel, tapasztalatokkal rendelkeztek, de annyi bizonyos, hogy tetteikben döntően előtűnik a haza jövőjéért való aggodalom, a népük sorsával való törődés. Politikai meggondolásaik hátterében nem egyéni célok, nem karrierista meggondolások álltak, hanem az emberi haladás, a haza érdekei. Ebben a vonatkozásban is élesen eltértek olyan típusoktól, mint Eberhardt, akinek múltját olaszországi katonai karrierje nem feledtetheti. Nem abban rejlett Eberhardt legfőbb gyengéje, hogy 1860 után elfordult Garibalditól és a monarchia szolgálatába szegődött. Ezt rajta kívül sokan megtették. A polgári átalakulás természetéből következik, hogy a forradalom egykori híveinek nem kis hányada az ellenforradalmi konszolidáció támogatójává válik. Erre számos példát lehetne említeni nemcsak Olaszország polgári átalakulása, de több más ország történetéből is. 1862-ben nem is kevesen Garibaldi egykori támogatói közül elhúzódtak a forradalmi táborból. Ki-ki politikai nézetei, osztályhelyzete, politikai pályafutásának tapasztalata szerint foglalt állást. Mindezek a tényezők nyilván Eberhardt állásfoglalását is befolyásolták. De ami különösen feltűnő és kihívó, hogy akadt magyar emigráns, méghozzá Garibaldi egykori tiszttársai közül, aki gátlástalan cinizmussal, szinte dicsekvő önteltséggel vállalta a monarchia által kirótt szégyenletes szerepet. Ami keserűséggel tölthetett el minden lelkiismeretes embert, hogy abból a súlyos egyéni és társadalmi tragédiából, ami Aspromontenál lejátszódott, akadtak, akik hasznot húztak, karriert kovácsoltak. Így járt el Eberhardt is, amikor babért szerzett azért, amiért legjobb esetben megvetés járt volna. Magatartása még a monarchia táborában sem keltett egyöntetű helyeslést. Többen felismerték — köztük Bixio tábornok is —, hogy a turini udvarnak végül is többet árt, mint használ, ha olyan figurákat kap magasra, mint az aspromontei főszereplő: Eberhardt. Az utóbbi végül is elszigetelődött, magára maradt, és élete végéig nem volt képes kimagyarázkodni tetteiért. Milyen látszólag

következetlen az emberi sorsok alakulása: azok maradtak hűek Olaszországhoz, maradtak örök emigrációban, akiket a hivatalos Itália előbb vagy utóbb megtagadott: Frigyesy, Dunyov és Kossuth. Viszont az az Eberhardt Károly tért haza, akit a hivatalos Itália feltűnően kitüntetett és felemelt. De ha a mélyére pillantunk a forrongó, örvénylő eseményeknek, a hullámzó emberi sorsoknak, úgy találjuk, hogy végeredményben a történtek ilyen alakulásában a szükségszerűség nagyon is érvényre jutott. A nézetek, az emberi magatartás következetessége predesztinált egyeseket az örök hontalanságra, arra a sorsra, mely keservessége ellenére is egyedül volt elviselhető számukra — míg olyan valaki, mint Eberhardt, szintén nem tagadta meg önmagát és éppen ezért lelkiismeretlenül tagadta meg következetesen azokat, akiket valaha szolgált, akik kiemelték középszerűségéből.

Aspromonte ebben a vonatkozásban is értékes tanulságokkal szolgálhat a történetírás számára . . .

LUKÁCS LAJOS.

АСПРОМОНТЕ И ВЕНГЕРСКАЯ ЭМИГРАЦИЯ 1862 Г.

Резюме

29 августа 1862 г. туринское правительство, при одобрении Наполеона III и великих держав Европы беспощадно выступило против нового движения Гарибальди и разгромило краснорубашечников, выступивших под лозунгом «Рим или смерть». Этим шагом Раттацци и стоявшие за ним либеральная и консервативная группы дали ясный и недвусмысленный ответ итальянским народным силам, что они желают решить социальное преобразование и национальный вопрос не демократическим путем. Венгерская эмиграция тоже оказала влияние на эти волнующие и богатые в общественных боях события истории Италии. Статья рассматривает, какую позицию приняла венгерская эмиграция и отдельные ее члены в 1862 г. в связи с самыми критическими проблемами, и как они действовали. Статья стремится рассматривать этот вопрос путем изображения жизни и деятельности трех выдающихся членов венгерской эмиграции.

Имя Густава Фридьеши не безызвестно в исторической литературе, он считается сторонником Гарибальди и Маззини, и он принадлежал к числу тех эмигрантов, которые предпочитали дружбу и сочувствие Гарибальди признанию официального туринского правительства. Из хода его мыслей вытекало логическим образом, что в 1862 г. он находился на стороне своего примера. Он сопроводил Гарибальди на новом пути по Сицилии и был взят в плен вместе с ним при Аспромонте. Связанная с этим его переписка представляет собой не только отражение благородной души, но послужит и ценным материалом к критическим дням истории Италии. Иштван Дуньов, потерявший одну ногу еще в 1860 г. при Вольтурно, находился в тесной связи с Фридьеши. Он вдохновлял его и самоуверенно известил его, что вопреки тяжелому состоянию, если время назреет, он намеревается бороться вместе с Гарибальди за благородные цели. Имя Кароля Эберхардт стало известным еще в 1860 г., ведь он сражался в армии Гарибальди, как командир бригады. Тем более отвратительным могло казаться, что в 1862 г. он командовал итальянскими войсками, получившими задачу разгромить бывшего вождя Гарибальди и его отряд. Из размышлений Эберхардта сохранились записки, воспоминания. Все они единогласно подтверждают, что в эти роковые дни Эберхардт играл роль простого наемника и что он принял недостойную роль, вдохновленный бездушным цинизмом и карьеризмом.

Поведение и роль Ференца Пульски, одного из руководителей венгерской эмиграции оказались довольно неуверенными и двуличными. Правда, он появился в лагере Гарибальди, но недвусмысленно с тем намерением, чтобы воздержать вождя краснорубашечников от его планов, а то по туринскому внушению. Лайош Кошут в начале молчал, но после того, что генерал Дьердь Клапка в заявлении осудил новую акцию Гарибальди, он тоже примкнул к этой позиции в открытом заявлении. Поведение Кошута органически вытекало из его политической линии, направленной на сохранение хороших связей с официальным туринским правительством, даже ценой известного ущемления популярности.

Вопреки тому, что в данном историческом моменте не имелись налице необходимые итальянские и международные условия осуществления радикальных национальных целей Гарибальди, эта попытка Гарибальди, приведшая к трагическому падению послужила делу общественного прогресса, демократического преобразования. Она имела целью

оказать влияние на колеблющуюся и половинчатую либеральную политику Раттацци, если возможно, вовлечь туринское правительство в решительный шаг против Рима, ускорить регулирование не решенных проблем. Аспромонте препятствовало осуществлению этих целей и придало окончательно консервативное содержание буржуазному преобразованию Италии. Сочувствовавшие Гарибальди члены венгерской эмиграции почти страшным чувством, правильно оценили историческое значение этого поворота и своим ходом, своей пассивностью вынесли приговор над случившимся.

Л. Лукач

ASPROMONTE ET LES ÉMIGRÉS HONGROIS EN 1862

Rèsumé

Le 29 août 1862 le gouvernement de Turin appuyé par Napoléon III et par les grandes puissance d'Europe agit impitoyablement contre le nouveau mouvement de Garibaldi et écrasa les chemises rouges soulevées avec la devise «Roma o morte». Par cette mesure Rattazzi et le groupe libéral et conservateur s'étant rangé derrière lui donnèrent une réponse sans équivoque aux forces populaires, réponse suivant laquelle ils n'entendaient résoudre le problème de la transformation sociale par voie démocratique. L'émigration hongroise avait, elle aussi, une influence à exercer sur ses événements dramatiques dont abondaient les luttes sociales de l'histoire de l'Italie. L'étude soumet à une analyse la prise de position que les émigrés hongrois d'Italie ont adoptée en 1862 en connexion avec les problèmes les plus critiques, aussi bien que leur manière d'agir. L'examen de ce problème l'auteur le centre autour de la vie et de l'activité de trois figures marquantes de l'émigration hongroise.

Le nom de Gusztáv Frigyesy n'est point inconnu dans la littérature historique qui le mentionne comme l'adhérent de Garibaldi et de Mazzini; il appartenait au groupe des émigrés hongrois qui préférait l'amitié et la sympathie de Garibaldi à la reconnaissance du gouvernement officiel de Turin. De sa conception il s'ensuivit logiquement qu'en 1862 il se rangeât au côté de son modèle. Il suivit Garibaldi sur son chemin fait une nouvelle fois en Sicilie, et ils tombèrent prisonniers ensemble auprès d'Aspromonte. Sa correspondance y relative n'est seulement pas le reflet d'une âme noble mais bien un précieux document pour les journées critiques de l'histoire de l'Italie. István Dunyov qui en 1860 perdit, près de Voltorno une de ses jambes avait d'étroits rapports avec Frigyesy. Il l'enthousiasmait et lui fit dire résolument que malgré son état grave il entendait en temps opportun lutter côte à côte avec Garibaldi pour des buts magnanimes. Le nom de Károly Eberhardt devint connu dès 1860, il luttait, en effet, dans l'armée de Garibaldi. C'était d'autant plus répugnant lorsqu'en 1862 on le trouvait chef des armées italiennes qui avaient pour tâche de ruiner leur ancien chef Garibaldi et de désagréger sa troupe. Les notes et les souvenirs qui nous sont restés d'Eberhardt reflètent ses hésitations. Ceux-ci attestent à l'unanimité qu'Eberhardt jouait pendant ces journées fatales le rôle d'un bas mercenaire qui, imbu de cinisme et d'arrivisme se chargea de jouer ce rôle indigne.

Le rôle de Ferenc Pulszky, un des chefs de l'émigration hongroises se révéla assez incertain et équivoque. Il se présenta, en effet, dans le camp de Garibaldi, mais, sur la suggestion du gouvernement de Turn, iavec cette ferme prétention de détourner le chef à la chemise rouge de ses objectifs. Lajos Kossuth, lui, se tut au début, mais lorsque le général György Klapka condamna dans une déclaration la nouvelle action de Garibaldi il s'y rallia aussi par une déclaration publique. L'attitude de Kossuth fut la conséquence directe de sa ligne politique qui visait à maintenir ses bonnes relations établies avec le gouvernement de Turin même au prix d'une atteinte portée à sa popularité.

Malgré qu'au moment historique donné les conditions en Italie et sur le plan international manquassent également pour faciliter la réalisation des projets de Garibaldi, sa tentative, ayant conduit à une désagrégation tragique, se trouvait au service du progrès social, de la transformation démocratique. Elle visait à influencer la politique libérale hésitante de Rattazzi et à rallier, selon les possibilités, le gouvernement de Turin à une action résolue à diriger contre Rome pour accélérer le réglement des problèmes irrésolus. Aspromonte mit obstacle à cette tentative et prôta définitivement un contenu conservateur à la transformation bourgeoise de l'Italie. Les membres de l'émigration hongroise, adhérents de Garibaldi ont, par un juste préssentiment, fort bien apprécié l'importance historique de ce tournant et c'est par leur retraite et leur passivité qu'ils formulèrent leur jugement sur ce qui s'était passé.

L. Lukács

KÜZDELEM A TERVGAZDASÁGÉRT

A stabilizáció sikeres végrehajtása meglehetősen világosan tette fel a magyar nemzetgazdaság továbbfejlődésének kérdését.

Az 1946 nyarán már katasztrofálissá vált infláció leküzdése többé-kevésbé valamennyi osztály érdekévé vált, így a stabilizáció érdekében hozott intézkedések — ha mikéntjük felől volt is vita, s tényleges végrehajtásuk éles osztályösszeütközések keretében ment is végbe — alapjában a koalíciós pártok támogatására találtak. Természetesen az a körülmény, hogy a stabilizáció elméleti menetét és gyakorlati végrehajtását a Magyar Kommunista Párt gazdasági szakemberei dolgozták ki, eleve biztosítékot nyújtott arra nézve, hogy itt nem az infláció leküzdésének szokványos tőkés módszereit alkalmazzák, s a stabilizációt olyanformán hajtják végre, hogy kiindulópontja lehessen a nagytőke hatalma további korlátozásának. Ennek ellenére 1946 őszén, midőn az infláció pusztító hatását már leküzdötték, midőn a gazdasági élet látszólag visszatért, vagy kezdett visszatérni normális menetéhez, különösen élesen vetődött fel a kérdés: hogyan tovább? Az egyik lehetőség: felszámolni mindazokat az intézkedéseket, melyeket a háború után a súlyos gazdasági helyzet teremtett, melyek azonban az új államhatalom fontos eszközei voltak a tőkés gazdaság ellenőrzésében, sőt — továbbmenően — annak korlátozásában, s így rekonstruálni a gazdaságot, tehát, pontosabban: a tőkés gazdaságot rekonstruálni. Ezzel szemben állt a másik lehetőség: újjáépíteni, de nemcsak a szó szorosan vett anyagi értelmében; nemcsak a gépeket, gyárakat, lakásokat kell ujjáépíteni, hanem új gazdasági életet, új termelési viszonyokat kell kiépíteni, ami végső soron a tőkés gazdaság felszámolásában, új, szocialista gazdaság kialakításában kellett, hogy kicsúcsosodjék.

A kérdés lényegében így volt feltéve, bár erősen eltúloznánk az emberek tudatának fejlettségét, ha azt állítanánk, hogy a kérdésfelvetés egyértelműen világos volt mindenki, vagy akárcsak a nagy többség számára. A második világháború után kialakult sajátos helyzet, az újonnan született népi demokráciák jellegének tisztázatlansága, a kapitalizmus új jelenségei egyaránt alkalmasak voltak a kérdések bizonyos elködösítésére. A munkásosztály vezető ereje, a kommunista párt azonban világosan látta, hogy melyek a gazdasági élet továbbfejlesztésének kulcskérdései, mint ahogy — bizton állíthatjuk — a burzsoázia vezető szervezetei is látták, mi a harc lényege és célja.

A támadás, a kezdeményezés a munkásosztály oldaláról indult. A Magyar Kommunista Párt III. Kongresszusa az ország gazdasági és politikai továbbfejlődésének mikéntjével foglalkozva, 1946 szeptemberében egyértelműen kiadta a jelszót: „Nem a tőkéseknek, hanem a népnek építjük az országot."

Azon számos gazdasági rendszabály között, melyeket a kongresszus éppen e jelszó gyakorlati megvalósítása érdekében a tőkések pozicióinak további korlátozására javasolt, talán nem is keltette még fel a kellő érdeklődést a gazdasági javaslatok leglényegesebbike iránt, mely a nemzetgazdaság helyreállítását célzó 3 éves terv elkészítését vetette fel. A gondolat nem volt új. A kommunista párt már az 1945-ös választások során is foglalkozott ilyen tervekkel,[1] akkoriban azonban a politikai, mégkevésbé a gazdasági helyzet, nem tette lehetővé, hogy a javaslatból gyakorlat váljék.

1946 őszén azonban túl lehetett lépni a javaslaton, el lehetett kezdeni a terv kidolgozását.

Mennyiben szolgáltatott alapot a gazdasági és politikai fejlődés Magyarországon a tervgazdaság gondolatához? Vajon abban az időben, midőn a termelőeszközök túlnyomó többsége még tőkés tulajdonban volt, midőn a munkásosztály még nem volt a hatalom kizárólagos birtokosa, adva voltak-e egyáltalán a tervgazdálkodás előfeltételei?

„A tervgazdálkodás a szocialista forradalom győzelme nélkül nem valósítható meg. A tervgazdálkodás objektív feltételét a termelési eszközök társadalmi tulajdona teremti meg" — szögezik le a szocializmus politikai gazdaságtana egyetemi jegyzetében.[2] A szocialista tervgazdaság elméleti kérdéseivel foglalkozó munka szerint: „A munkásosztály hatalomra jutásával... megteremtődik a gazdasági fejlődés tervszerűvé válásának *szubjektív* feltétele. De ez csak annyiban és azért szolgálhat feltételül, mert létrehozza az *objektív* feltételt is: a termelési viszonyok forradalmi átalakítását a köztulajdon megteremtése alapján."[3]

Nem kétséges tehát, hogy szocialista tervgazdaság megvalósításának általában a hatalom birtoklása s a termelő eszközök köztulajdona szolgálhat biztos alapul. 1947 elején, midőn a tervgazdaságra való áttérés felmerült, Magyarországon még egyik feltétel sem volt adva. De adva voltak mindkét feltétel lényeges elemei.

1947 elején a burzsoázia még részese volt ugyan a politikai hatalomnak, szerepe és befolyása azonban csökkenőben volt. A munkásosztály államhatalmi pozíciói már ekkor jelentősebbek voltak, mint a burzsoáziáéi. Ilyen körülmények között — habár a politikai harc visszahatása várható volt a gazdasági fejlődésre is, és számolni kellett azzal, hogy a kiépülő tervgazdaság nem lesz tisztán szocialista jellegű, hanem magán viseli majd a hatalom bizonyos fokú kettősségének jellegét — a tervgazdálkodás így is önmaga kialakításának fontos eszközévé válhatott, hiszen egyik láncszemét képezhette a burzsoázia elleni harc gazdasági megalapozásának, s ezáltal a proletárdiktatúra kivívásának. A proletárdiktatúra kivívása pedig a későbbiekben véglegesen biztosíthatta a szocialista tervgazdaság kiépítését. A hatalom megosztottsága ugyanis bizonyos fokig a tőkés tulajdonviszonyokra is rányomta a bélyegét. Nem kétséges, a termelőeszközök többsége még a magántőkések tulajdonában volt, ámbátor a szénbányászat és a négy legnagyobb nehézipari üzem államosításával az államhatalom közvetlenül is jelentős részét birtokolta a termelőeszközöknek. Utalhatunk arra, hogy ezen iparágak jelentősége messze túlnőtt az általuk foglalkoztatott munkáslétszámnak az egész gyáriparhoz viszonyított arányán, hiszen — kulcsiparágak-

[1] Szabad Nép, 1945. szept. 23.
[2] A szocializmus politikai gazdaságtana. Bpest. 1959—1960. 222. l.
[3] *Szabó Kálmán :* A szocialista tervszerűség elméleti kérdései. Bpest. 1960. 330. l.

ról lévén szó — általuk az egész gazdasági életre döntő hatást lehetett gyakorolni. Ezen túlmenően azonban, miként a népi demokratikus államhatalom a Szovjetuniótól eltérően készítette elő a szocialista átalakulást, úgy a tervgazdaság előfeltételeinek kialakulásában is számos új momentum merült fel a termelőeszközök tulajdona kérdésében is. A tervgazdaságra való áttérés szempontjából ugyanis döntő volt, hogy a népgazdaság azon ágazataiban, melyekben a termelőeszközök még tőkés tulajdonban voltak, ez a tulajdon a munkásosztály államhatalmi pozíciói révén csak igen szűk korlátok között érvényesülhetett. 1947 elején Magyarországon a gazdaságpolitika egyike volt azon területeknek, ahol a kommunista párt a leginkább tudta érvényesíteni akaratát. Az 1946-os stabilizáció után az állami gazdaságpolitika az árpolitikán, adó-, hitel- és a külkereskedelem-politikán keresztül a tőkét rendkívül szűk korlátok közé szorította; a felülről való gazdaságpolitika alulról kiegészült az üzemi bizottságok határozott működésével, erőteljes munkásellenőrzéssel. Ez a kettős ellenőrzés a magántőkés vállalatot is képes volt az állam a társadalom gazdasági érdekeinek szolgálatába állítani. Ebben az értelemben tehát 1947 elején a nem államosított szektort hiba lenne egyértelműen magántőkés szektorként felfogni, mint amelyre a tervgazdaság törvényeit egyáltalán nem lehet érvényesíteni. Valójában az állami gazdaságpolitika ekkor már erőteljes lépéseket tett a tőkés vállalatok korlátozása s e vállalatok társadalmi tulajdonba vétele érdekében.[4] A tőkés vállalatok túlnyomó többsége — akarva, nem akarva — alá volt vetve az „állami szabályozás"-nak,[5] melynek keretében a kommunista párt a magántőkés üzemeknek is ténylegesen mindinkább szocializmus-féle haladó államkapitalista jelleget adott, s ezáltal a tervgazdálkodásba bevonhatónak tartották őket. Természetesen világos volt, hogy ha politikailag a tervgazdaságot a burzsoáziának a hatalomból való kiszorítása, a proletárdiktatúra szilárdíthatja meg, úgy gazdaságilag a tervgazdaság megszilárdításához a tőkés tulajdonviszonyok további felszámolása, az állami tulajdonnak a legfontosabb pozíciókra — nagybankok — való kiterjesztése szükséges. A tervgazdálkodásra való áttérés azonban ezt megkönnyítette, s a kommunista párt érdeme az volt, hogy helyesen ismerte fel ezt a kölcsönös összefüggést, nem ragaszkodott dogmatikus előítéletekhez a tervgazdálkodásra való áttérés esetében sem. Valóban abból indultak ki, amit Lenin tanított: „Marx nem kötötte meg kezét — sem a szocialista forradalom jövőbeli államférfiának kezét — az átalakulás formai módszerei, eszközei tekintetében, felismerve igen helyesen, hogy az új problémák milyen tömege keletkezik, s ugyanakkor mennyire megváltozik minden körülmény az átalakulás során, és milyen *gyakran és jelentékenyen* változnak a körülmények az átalakulás során."[6]

Ily módon nem látszott szükségesnek, s nem is lett volna helyes a proletárdiktatúra végleges győzelméig, a tervgazdaság valamennyi objektív előfeltétele megteremtéséig várni a tervgazdaság elindításával.[7] Fel kellett

[4] A kérdést először elméletileg is kifejti: *Berend T. Iván :* Újjáépítés és a nagytőke elleni harc Magyarországon 1945—1948. Bpest. 1962.

[5] V. I. Lenin Művei. 33. köt. Bpest. 1953. 75. l.

[6] Uo.

[7] Egyébként Lengyelországban, Jugoszláviában és Csehszlovákiában a tervgazdaság 1947. jan. 1-től vette kezdetét, kétségtelen azonban, hogy ezekben az országokban az államosítás ekkor már szélesebbkörű volt, mint Magyarországon. Csehszlovákiában az 1945. okt. 24-i államosítás, Lengyelországban az 1946. jan. 3-i és Jugoszláviában az 1946. dec. 3-i államosítás után az ipari termelés mintegy 75%-a volt állami tulajdonban.

használni azokat az előfeltételeket, melyek adva voltak, s a többi tényezőt — nem utolsósorban éppen a tervgazdaság keretében — kellett biztosítani.

A kommunista párton belül a stabilizáció előkészítésére alakult Szanálási Bizottság foglalkozott 1946 őszétől a 3 éves gazdasági terv előkészítésével is. Gerő Ernőt bízták meg a terv kidolgozásának irányításával, bár a közvetlen feladat Berei Andorra hárult.[8] Ezzel egyidőben a 3 éves terv részleteinek kidolgozására 2—3 emberből álló szakértői albizottságokat állítottak fel, avval az elképzeléssel, hogy ezeknek munkájába pártonkívüli szakértőket is be kell vonni. Az első elképzelés szerint öt ilyen albizottságot kellett volna létesíteni — az ipar, a mezőgazdaság, a közlekedés, a pénzügy és a külkereskedelem területén —, a későbbiek folyamán további albizottságok felállítása vált szükségessé. Így mindenekelőtt a szociálpolitika területén.[9]

A kommunista párt gazdasági szakértőinek munkájával egyidőben — éppen abból a célból, hogy a nem kommunista gazdasági szakértők véleményét és elképzelését az újjáépítés menetére vonatkozóan minél szélesebb körben hasznosítani lehessen — a Gazdasági Főtanács főtitkára, Vas Zoltán, felszólította a Gyáriparosok Országos Szövetségét, próbálják összegezni az ipar egészének s az egyes iparágaknak helyreállítására vonatkozó elképzeléseiket valamiféle terv formájában. A felszólítás, melynek — tekintettel arra, hogy a Gazdasági Főtanácstól származott — eleget kellett tenni, meglehetősen vegyes érzelmeket keltett a GyOSz kebelén belül. Önmagában a célkitűzés, hogy valamiféle egységes tervvel próbálják biztosítani a háború előtti ipari termelési színvonal elérését — 1946 őszén a magyar ipar az 1938-as termelési szint 60%-án állott — nem ellenkezett a GyOSz céljaival, annál is kevésbé, mert ebben az időben Európa más országaiban is születtek a háborús károk újjáépítését célzó tervek. De felmerült az aggály is, vajon egy ilyen terv olyan körülmények között, midőn a munkásosztály, a kommunista párt a hatalom — ha nem is kizárólagos — birtokosa, megfelel-e a tőkések elképzeléseinek, megelégszik-e azzal, hogy állami támogatással, állami pénzzel segíti helyreállítani a tőkések megrongált termelőeszközeit, hogy azután szabad folyást engedjen a tőkés gazdaság további menetének. Így, midőn 1946 novemberében a GyOSz egyes szakosztályai tanácskozást tartottak a kérdésről, néhány konkrét, hasznosítható javaslat mellett (pl. alumínium-ipar, vasipar) számos elutasító állásponttal is találkozhattunk. „Tervgazdálkodásra ... a gyógyszer-, vegyészeti iparban alig van lehetőség" — hangzott a Wander-gyár irányítóinak álláspontja. Még határozottabban adtak kifejezést a magyar gazdasági fejlődés további menetére vonatkozó elképzeléseiknek a Ruggyantagyár tőkései, leszögezvén „...a gumiiparban szűkebb értelemben vett tervgazdálkodás bevezetésére szükség nincs...", ezzel szemben „célravezetőnek átszik az eddigi megkötöttségek fokozatos megszüntetése!"[10] Ily módon ter-

[8] Párttörténeti Intézet Archivuma (a továbbiakban P. I. Arch.) 2/9 23. dosszié. Szanálási Bizottság. 1946. okt. 2. A Szanálási Bizottság utóbb Gazdasági Bizottság néven dolgozott. Tagjai: Rákosi Mátyás — általában nem vett részt az üléseken —, Gerő Ernő, Vas Zoltán, Antos István, Friss István, Berei Andor, Kossa István. A bizottság később kibővült.

[9] Uo. Szanálási Bizottság. 1946. okt. 8. Egyes albizottságok vezetői: ipar: Bíró Ferenc; mezőgazdaság: Nagy Imre; külkereskedelem: Háy László; közlekedés: Bebrics Lajos, pénzügy: Antos István; szociálpolitika: Nemes Dezső. A kérdésről — néhány kisebb, dátumbeli tévedéssel — lásd még Szabad Nép, 1947. jún. 14.

[10] A kérdésről lásd GyOSz anyag, 7. csomó.

mészetesen a GyOSz részéről nem született meg valamiféle egységes, akárcsak az ipar kérdéseit érintő javaslat sem. Ami a többi politikai pártot illeti, azok után, hogy a kommunista párt a közvélemény elé tárta, hogy javaslatot dolgoz ki az újjáépítés tervére vonatkozóan, a kérdés elől már ők sem térhettek ki teljesen. A kisgazdapárt, de bizonyos mértékben a szociáldemokrata párt is, sokkal inkább a kérdés propagandisztikus jelentőségét, semmint érdembeni célját nézte. Attól tartottak, hogy ha a kommunista párt tesz egy ilyen javaslatot, az újabb lépés lesz a párt szempontjából a tömegek megnyerésére, s ennek ellensúlyozása, a politikai versenyfutás kényszere alapján nekik is kell tervjavaslatot kidolgozniuk. Mindenekelőtt ettől a szemponttól vezérelve, 1946 november végén hosszas belső viták után a szociáldemokrata párt is elhatározta, hogy lerögzíti a 3 éves tervre vonatkozó elképzeléseit. Az előkészületek azonban rendkívül vontatottan haladtak,[11] részben azért, mert a szociáldemokrata párt nem rendelkezett megfelelő gazdasági szakemberekkel; méginkább azonban arra a körülményre vezethető vissza, hogy a párt rendkívül vegyes összetétele folytán távolról sem uralkodott a szociáldemokrata párt kebelén belül valamiféle egységes, határozott elképzelés az ország gazdasági továbbfejlődésére vonatkozóan. A kisgazdapárt vezetőiben, gazdasági szakembereiben, éppen az elképzelés határozottsága — a tőkés gazdaság fenntartása, s a jelen gazdasági helyzetben ennek ellentmondó intézkedések felszámolása — miatt váltott ki kezdettől fogva ellenszenvet vagy legalább is nagyfokú bizalmatlanságot a kommunista párt tervjavaslata. De az erőviszonyok, a tömegek politikai megnyeréséért folytatott harc közepette, midőn a kisgazdapárt támogatói között nagy számban voltak olyan parasztok, kisemberek, akik az ország újjáépítésére vonatkozó tervet helyesléssel, egyetértéssel fogadták, aligha lehetett eleve elutasítani a tervgazdálkodás gondolatát. Ilyen körülmények között ekkor — mint sok más esetben — a politikai demagógia eszközéhez folyamodtak. Tudván, hogy a kommunista párt dolgozik a terven s nagyjából már el is készítette azt, 1946. december 2-án Rácz Jenő, a kisgazdapárt nevében azzal a javaslattal állt elő, hogy a pártok egységes gazdasági tervet dolgozzanak ki.[12] Másnap a kisgazdapárt hivatalos nyilatkozatot bocsátott ki időszerű kérdésekről, s hivatalos 10 pontos programjában szintén helyet kapott a gazdasági terv kidolgozására vonatkozó javaslat.[13]

A kisgazdapárt ennél többet nem tett és — hozzátehetjük — nem is akart tenni a 3 éves tervjavaslat kidolgozása terén. Így, midőn 1946 december első felére a kommunista párt javaslata elkészült, s a politikai-bizottsági vita alapján Gerő Ernő december 20-i előadásában nyilvánosságra hozta, semmiféle komoly előkészület a többi párt részéről nem történt, a kérdés érdemleges megvitatása céljából sem.

A kommunista párt tervjavaslata abból indult ki, hogy körülbelül három esztendő szükséges ahhoz, hogy általában — mind a termelés, mind az életszínvonal területén — elérjék s valamelyest túlhaladják az utolsó békeév színvonalát. Ennek megfelelően a javaslat a mezőgazdaság területén a háború előtti színvonal elérését, az iparban 26, az életszínvonal területén

[11] P. I. Arch. 253/1—177d. Szociáldemokrata Párt (a továbbiakban SzDP) Gazdaságpol. Oszt. 1947. jan. 28-i jelentés.

[12] Kis Ujság. 1946. dec. 3.

[13] Magyar Nemzet. 1946. dec. 4.

pedig 9%-os túlhaladást célozta. Mindehhez kb. másfél milliárd pengő (1938-as érték) beruházását irányozták elő, ami átlagban a nemzeti jövedelem 11%-át vette volna igénybe.[14] A tervjavaslat hangsúlyozta, hogy az újjáépítést nem kívánja egyszerűen a régi helyreállítására korlátozni; korszerűbb és helyesebb arányokat kíván megvalósítani, mind az egyes gazdasági ágazatokon belül, mind az egyes ágazatok között.[15]

A tervjavaslattal a kommunista párt nem a kapitalista országokban bevezetett különböző állami beavatkozások valamilyen formáját kívánta megvalósítani, hanem igazi tervgazdálkodást, melynek lényege, „hogy a nép, mely a hatalom birtokosa, vagy legalábbis jelentékeny mértékben részese a hatalomnak, s a demokratikus államhatalom, amely kezében tartja a gazdasági élet kulcspozícióit, ezeket a pozíciókat arra használja fel, hogy az ország termelőerőit kifejlessze és harmonikus egységbe foglalja a dolgozó tömegek gazdasági és kulturális életszínvonalának lehető gyors emelése érdekében".[16] Mindamellett szükségesnek tartotta leszögezni Gerő Ernő, hogy a javaslat célja nem a szocializmus. Nem kétséges, hogy a kommunista pártot, midőn tagadta, hogy a javaslat a magyar gazdasági életet a szocialista építés irányába kívánja terelni, főként taktikai meggondolások vezették. Nem kétséges ugyanis, hogy a kommunista pártot a szocialista építés előkészítésének szempontja vezérelte a tervjavaslat kidolgozása során, ezért tartotta szükségesnek megkülönböztetni a kapitalista állami beavatkozást az igazi tervgazdaságtól. Gerő 1950-ben ezt azzal magyarázta, hogy „a Párt 1946-ban nem fedhette fel összes kártyáit",[17] attól tartván, hogy ezt a reakció kihasználja, s a politikai harcot nem a 3 éves terv vonatkozásában, hanem a kapitalizmus és a szocializmus szembeállításával kívánja megvívni. A terv számai, a nehézipar fejlesztésének elsődlegessége, a tőke további korlátozására tervbevett intézkedések egyaránt szocialista építés irányába mutattak. Véleményünk szerint azonban a taktikai célok mellett egy elméleti ok is közrejátszott abban, hogy a párt nem kívánta a tervet a szocializmus gondolatával egybekapcsolni. 1946 végén még csak a cél volt világos,[18] de a politikai harc még nem dőlt el, s ha ugyan a politikai harc végső kimenetele iránt a párton belül sem volt kétség, ennek megvalósulását, a szocialista építésre való áttérést, a proletárdiktatúra megvalósításának lehetőségét nem tekintették még a következő év perspektívájának.

Mindenesetre az a körülmény, hogy Gerő tagadta a terv szocialista célkitűzéseit, megnehezítette a terv általános célkitűzéseinek támadását, bár a javaslat vitáin, különösen a kisgazdapárt szakértői ezt a szempontot — ha nem is nyíltan — igyekeztek ismételten felvetni. Major Róbert, a kisgazdapárt vezető gazdasági publicistája hangsúlyozta ugyan, hogy bizo-

[14] *Gerő Ernő :* Harcban a szocialista népgazdaságért. Bpest. 1950. 205—211. l.

[15] *Csépány Dezső :* A hároméves terv első éve. Századok, 1954. Csépány Dezső 1954 és 1955-ben két tanulmányt jelentetett meg a hároméves terv kérdéseiről, melyeknek számos megállapításával nem tudunk egyetérteni. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy Csépány nem rendelkezett a ma már hozzáférhető gazdag levéltári anyaggal, valamint a korszak dogmatikus felfogása is sok esetben helytelen megállapításokra késztette. Ezért a továbbiakban csak egyes kirívó esetekben szállunk vitába megállapításaival.

[16] *Gerő E. :* i. m. 202. l.

[17] Uo. 3—4. l.

[18] A MKP III. Kongresszusa világosan leszögezte, hogy a népi demokrácia út a szocializmushoz, „csak a népi demokrácia teszi lehetővé, hogy országunk a társadalmi fejlődés útján polgárháború nélkül haladjon a szocializmusba . . ."

nyos tervszerűsítési irány mindenütt, így az USA-ban is van, ezért azt ők is támogatják, de rögtön aggodalmát fejezte ki a 3 éves terv kapcsán várható további államosítás miatt.[19] Hasonló szellemben foglalt állást a tőkés érdekeket védelmező néhány más publicista is. Büky József szerint mindenekelőtt azt kellene tisztázni, milyen rendszerben fog élni a magyarság, meddig akarnak elmenni a magánkapitalizmus területéről az államkapitalizmus területére, s csak azután nyílhat mód valamiféle terv kidolgozására.[20]

Mindenesetre, a kapitalizmus-szocializmus problémafelvetés nem látszott elégségesnek a terv elleni támadásra, így szükségessé vált a terv fő elképzeléseinek vitatása is. Az első vitahullám, mely jórészt közvetlenül a tervjavaslat bejelentésének idejére s az azt követő pár hétre összpontosult, a kritikai észrevételeket három kérdés köré csoportosította. Mindenekelőtt a terv finanszírozásának kérdése merült fel. Mind a kisgazdapárt nevében felszólaló Rácz Jenő pénzügyminiszter, mind a GyOSz álláspontját képviselő Knob Sándor a terv financiális oldalának megalapozottságát vonta kétségbe. Rácz Jenő kijelentette, hogy a tervbe vett beruházás a nemzeti jövedelem túl nagy részét emészti fel, s ezt csakis az életszínvonal rovására lehet biztosítani. Így az MKP javaslatában ellentmondást vélt felfedezni a beruházások s az életszínvonal emelését célzó törekvések között. Knob is hasonló szellemben szólt. Utalva arra, hogy mintegy 6,8 milliárd forint[21] forgótőkét is elő kell teremteni, odáig ment, hogy kijelentette: a tervet csak a tömegek életszínvonalának leszállításával lehet biztosítani.[22] Ugyanezt hangsúlyozta a kisgazdapárt részéről Major Róbert és a GyOSz részéről Lengyel Géza is.[23] Szerintük a finanszírozás csakis a közvetett adók növeléséből lehetséges, mivel a nagy jövedelmek további megadóztatása nem látszik reálisnak.[24] A finanszírozás kérdéseivel szoros összefüggésben vetődött fel a külföldi kölcsön gondolata. Az MKP javaslata a tervet úgy készítette elő, hogy annak kizárólag saját erőforrásból való megvalósításával számolt, bár nem zárkózott el eleve esetleges külföldi kölcsön gondolatától. A burzsoázia szakértői, hangsúlyozva, hogy a beruházások a nemzeti jövedelem túlságosan nagy részét veszik igénybe — egyébként is vitatták az MKP nemzeti jövedelem becslésének realitását —, jutottak el a külföldi kölcsön elengedhetetlen szükségességének gondolatához. „Teljes talpraállásunk és végleges megerősödésünk csak ilyen vérátömlesztés útján válhat lehetségessé" — hangzott Knob Sándornak, a GyOSz igazgatójának véleménye.[25] Egyes véleményekben már a vita e korai szakaszában feltűnt a mezőgazdaságnak szánt beruházások kevesebbítése is.[26] Nyílt, általános elvetésre nem is talált a javaslat, s bár talán Újlaki Nagy Árpád hamis és téves adatoktól[27] hemzsegő cikkének végkövetkeztetése: „...az ilyen, bármily gondosan és

[19] Kis Ujság, 1946. dec. 24.
[20] Közgazdaság, 1947. jan. 12.
[21] Szabad Nép, 1946. dec. 22.
[22] Uo. 1946. dec. 29. Rácz emellett hangot adott annak is, hogy elképzelése a tervgazdaság szerepéről, feladatairól távolról sem azonos a kommunista pártéval, mivel szerinte a terv csak vezető szempont kell legyen, de nem szabályozó erő. Knob a tervet azzal kívánta elbagatellizálni, hogy azt az 1925-ös autonóm vámtarifához hasonlította.
[23] Kis Ujság, 1946. dec. 24. és O.L. GyOSz 7. csomó.
[24] O.L. GyOSz 7. csomó.
[25] Szabad Nép, 1946. dec. 29.
[26] Szabad Nép, 1947. jan. 19.
[27] Az 1938-as adatokat 50—100%-kal meghamisította, s így igyekezett a terv célkitűzéseinek irrealitását bizonyítani.

szakszerűséggel készült rövidlejáratú gazdaságfejlesztő tervezetnek nem sok értelme van", és: „...azt az eredményt, amelyet az MKP 3 éves tervezete gyönyörű számokban foglaltan csillogtat meg előttünk — ha szerencsénk lesz — csupán évtizedek komoly, céltudatos munkája, takarékosság és nélkülözések árán érhetjük el" — sokak előtt szimpatikus volt, egyetlen párt sem kockáztatta tömegbefolyását a tömegek közt gyorsan népszerűvé váló javaslat nyílt opponálásával.

A kommunista párt nevében Gerő január közepén válaszolt a felmerült ellenvéleményekre, utalva a külföldi kölcsön kérdésében korábban is elfoglalt álláspontjára, a beruházás tervét reálisnak tartotta, rámutatva, hogy mód nyílik a finanszírozásnak a polgári államban ismeretlen forrásait is a terv szolgálatába állítani. Ami a beruházásoknak az egyes nemzetgazdasági ágak közti elosztását illeti, ismételten rámutatott az ipar és a közlekedés helyreállításának elsődlegességére, azonban hangoztatta azt is, hogy az MKP javaslata nem lép fel azzal az igénnyel, hogy minden részletében véglegesnek tekintsék, s csupán alapvonalaiban való elfogadását kérik.[28] Evvel a 3 éves terv vitájának első szakasza lezárult, annál is inkább, mivel a leleplezett összeesküvés a politikai élet más kérdéseire terelte a figyelmet.

Közel két hónapig a politikai élet kevésbé foglalkozott a 3 éves terv kérdéseivel. Valójában azonban ez a két hónap a terv végleges kidolgozásának rendkívül intenzív szakasza volt; nagyrészt erre az időre esik a szociáldemokrata párt tervének elkészítése, majd a két munkáspárt tervének egyeztetése, s a többi koalíciós párt felé mint közös tárgyalási alap benyújtása.

A szociáldemokrata párt sem helyezkedett eleve szembe a 3 éves terv gondolatával,[29] noha természetesen a tervgazdaságot nem abban a formában kívánta megvalósítani, ahogy az a Szovjetunióban történt, s ha egyet is értett a tőke korlátozásának politikájával, még a baloldal előtt sem volt világos, hogy meddig kíván elmenni a tőke felszámolásának kérdésében. De az eredeti tervjavaslat mindezen kérdéseket formálisan fel sem vetette, így még a szociáldemokrata párt jobbszárnya is összeegyeztethetőnek tartotta elképzeléseivel egy tervjavaslat kidolgozását, mikor azt az MKP kezdeményezése már szükségessé tette. Természetesen a javaslatnak az angol Labour Party ideológiai alapjaival, a Keynes-féle elmélettel kellett egybeesnie. Elképzeléseik szerint a keynesizmus segítségével előre lehet látni a gazdasági fejlődés legdöntőbb problémáit, lehetővé válik a vásárló erő szabályozása, bizonyos hitelpolitikai és külkereskedelmi intézkedések révén. Emellett természetesen ellenőrizni kell a tőkét, nehogy a tervet kikerülő vagy attól eltérő célt szolgáljon.[30]

A terv előkészítése azonban rendkívül vontatottan haladt.[31] A szociáldemokrata pártban csak igen homályos elképzelések voltak a tervkészítésről. Az első elaborátum a mezőgazdaság átállításának szükségleteiből kiindulva eljutott a nehézipar fejlesztésének gondolatához, de teljesen homályos formában. Így felmerült, hogy Káldor Miklóst, az angol Labour Party ismert

[28] Szabad Nép, 1947. jan. 19.

[29] Csépány Dezső e kérdésben elfoglalt álláspontja felületes, s a dogmatikus korszak terméke.

[30] Népszava, 1947. febr. 9. Káldor Miklós nyilatkozata a tervről.

[31] P. I. Arch. 253/1. 176 d. SzDP Gazd. pol. 1947. jan. 8. A jobboldali szociáldemokraták szemrehányást is tettek amiatt, hogy a MKP megelőzte a SzDP-t a tervjavaslatokkal.

nevű magyar közgazdászát hívják meg a terv előkészítésére.[32] Káldor Budapestre érkezése után a szociáldemokrata párt gazdaságpolitikai osztálya ülést tartott. A január 8-án tartott megbeszélésen — melyre Judik Józsefet is meghívták[33] — hamarosan bebizonyosodott az addigi előkészületek teljes csődje. Káldor vette kezébe a tervet előkészítő bizottság[34] irányítását — hangoztatva, hogy nem tart szükségesnek pártkonkurrenciát a kérdésben —, s a Gazdaságkutató Intézet apparátusára támaszkodva január végére elkészültek egy meglehetősen alapos, fő célkitűzéseiben az MKP javaslataival nem ellentétes tervvel, melyet a szociáldemokrata párt 35-ik kongresszusa alkalmával hoztak nyilvánosságra.

A szociáldemokraták terve 3 év alatt 6,727 milliárd forint beruházással számolt, tehát mintegy fél milliárddal többel, mint az MKP javaslata. Valójában azonban hamarosan kiderült, hogy a szociáldemokrata párt terve a felújításokat is a beruházások közé sorolta, s így ténylegesen a netto tőke beruházást 5,1 milliárdra teszik.[35] A szociáldemokraták elképzelése szerint a mezőgazdaságnak csak a háború előtti színvonal 86%-át kell elérnie a terv befejezése idején. A bányászat és kohászat termelésének viszont 63%-kal kellene az 1938-as színvonal fölött lennie (az MKP javaslata szerint csak 42%-kal). Az egész ipari termelés értékét — kisebb súlyt helyezve a nehéziparra — mindössze 8%-kal kívánták az 1938-as szint fölé emelni. Kisebb mértékű életszínvonalemelkedést irányoztak elő (1949-ben csak az 1938-as szint elérése), s hasonlóan kevesebbre becsülték a termelékenység — különösen a vas-, gép-, vegyészeti és az építőanyag-iparban — növekedését (1949:93,8) s ennek megfelelően több új munkaerő bevonására tettek javaslatot.[36]

Bár a tervnek a tulajdonviszonyok átalakításában betöltendő szerepét illetően is volt különbség az MKP és a szociáldemokrata párt terve között, ez az ellentét a tervadatokban, a külföldi kölcsön megítélésében mutatkozott. A szociáldemokrata javaslat abból indult ki, hogy a magyar export fedezi a nyersanyag valamint a fogyasztás céljait szolgáló készárubehozatalt, viszont a beruházás szükségleteit fedező gépek jórészét mintegy 1,972 millió forint értékben külföldi árukölcsön segítségével kívánták fedezni.

Jelentős eltérés volt a két párt javaslata között a mezőgazdaságnak szánt beruházások kérdésében is. A szociáldemokrata párt, híven évtizedes gyakorlatához, most sem fordított gondot a parasztság szükségleteire, s a beruházások mintegy 28%-át kívánta csupán közvetlenül a mezőgazdaságnak juttatni, s olyan fontos kérdésekre, mint állattenyésztés, öntözés, semmiféle figyelmet nem fordítottak (utaltak ugyan a közvetett beruházások jelentőségére).

[32] Káldor meghívásánál az a szempont merült fel, hogy evvel demonstratíve is ellensúlyozzák, hogy az MKP a Szovjetunióban élő Varga Jenő tanácsait veszi igénybe. Valójában azonban Varga a stabilizáció kidolgozásában, s nem annyira a hároméves terv előkészítésében segédkezett.

[33] Judik József a Nemzeti Bank tekintélyes közgazdásza volt, aki Imrédy mellett a győri program kidolgozásában is részt vett. Teljesen polgári beállítottságú közgazdász, bár ebben az időben a SzDP tagja. Csépány Dezső ebben az értelemben tévesen szerepelteti őt mint a kisgazdapárt szószólóját.

[34] A bizottságban Káldor Miklós mellett Vajda Imre, Kemény György (pénzügyi államtitkár), Faragó László (a PK elnöke) és Judik József vettek részt. Emellett mint politikai tagok Szakasits Árpád, Bán Antal és Schiffer Pál is.

[35] *George Kemény :* Economic Planning in Hungary 1947—49. London. 1952. 25.l.

[36] Lásd: A Szociáldemokrata Párt gazdasági terve. Kézirat gyanánt. Bpest. 1947. Valamint P. I. Arch. 253/1. 179. dosszié.

A 3 éves terv beruházási javaslatai[37]

	milió Ft-ban	
	MKP	szoc. dem. párt
Bányászat	626,4	1 059,2
Ipar	883,0	1 867,6
Mezőgazdaság	1 184,0	581,1
Közlekedés	1 706,0	1 719,0
Szociális és népjóléti beruházások	1 714,0	1 500,0
Összesen	6 113,4	6 726,9

A szociáldemokrata párt javaslatának alapvető hiányosságai mellett megvolt az az előnye, hogy egyes vonatkozásokban alaposabb számításokon alapult, mint az MKP javaslata, s néhány olyan kérdésre is kitért, mint a mezőgazdaság árufogyasztásának és pénzjövedelmének alakulása, az ipari forgótőke és árukészlet szerepe a nemzeti jövedelem alakulásában stb., amire az MKP javaslata még nem fordított kellő gondot.

A kommunista párt vezetősége — ha ugyan jónéhány kérdésben elhibázottnak is tartotta a szociáldemokrata párt tervjavaslatát — egészében rendkívül fontos politikai mozzanatként értékelte a baloldal megerősödése, a 3 éves terv kormányprogramra emelése szempontjából a szociáldemokrata párt állásfoglalását.

Miután a szociáldemokrata párt javaslata is elkészült, felmerült a lehetősége, hogy a két munkáspárt most már egységesen lépjen fel a tervgazdaság követelményéért, s a munkásosztály, a dolgozó tömegek érdekének védelmében egységesen küzdje le a burzsoá gazdaságpolitikusok ellenkező célkitűzéseit. Ettől a gondolattól vezéreltetve a kommunista párt vezetősége nevében Rákosi Mátyás 1947. január 29-én levelet intézett a szociáldemokrata párthoz s javasolta, egyeztessék a két tervjavaslatot. Ez elől — bár egyes jobboldali szociáldemokraták hangoztatták, hogy alapvető különbséget látnak a kommunisták célkitüzései és saját gazdasági célitűzéseik között — a szociáldemokrata párt nem kívánt kitérni, s február 5-én elfogadta a javaslatot.[38]

Néhány hét azonban eltelt, míg a két párt kijelölte az egyeztetésben résztveendő bizottságokat,[39] s azok ténylegesen munkához láttak. Mindenekelőtt néhány zavaró módszertani kérdést tisztáztak, szétválasztották a beruházást a felujítástól, elhatározták, hogy a tervet 38-as pengő- és forintértékben is kidolgozzák stb. Viszonylag könnyű volt a megegyezés a tekintetben is, hogy a tervet két variációban dolgozzák ki. Az első variáció kizárólag saját erőforrásokat kívánt figyelembe venni, a második variáció külföldi kölcsönnel is számolt.[40]

A tárgyalások folyamán a szociáldemokrata párt részéről elfogadták, hogy a mezőgazdasági beruházásokat fel kell emelni, az MKP viszont a bányászatnak juttatandó nagyobb beruházások tekintetében tette jórészt magáévá a szociáldemokrata párt javaslatát. Nagyobbaknak mutatkoztak az ellentétek

[37] P. I. Arch. 253/1. 177. d. SzDP Gazdaságpolitikai Osztály. 1947. márc. 20-i jelentés.

[38] Uo. 253/1. 177. d.

[39] *MKP:* Berei Andor, Antos István, Háy László, Lázár Vilmos, Karczag Imre, Spiró Miklós; *SzDP:* Faragó László, May József, Presser István, Schiffer Pál, Timár László, Vajda Imre.

[40] P. I. Arch. 2/9. 13. d. Nem érthetünk egyet azzal a beállítással, mely szerint az SzDP a külföldi kölcsönt a hároméves terv feltételeként kezelte volna.

az ipari beruházások kérdésében, hol az iparügyi miniszter, Bán Antal — nem kis mértékben személyi presztizsokokból — aránytalan nagy beruházásokat kívánt, teljesen figyelmen kívül hagyva a népgazdasági összefüggéseket s más gazdasági szektorok szükségleteit.[41]

Végül azonban, ha az eredeti határidőhöz képest ugyan két héttel később, de mégis létrejött a megállapodás. Ez a 3 éves terv főbb irányelveit a következőkben állapította meg:

3 év alatt 6,3 milliárd beruházást kell eszközölni, melyből 4,250 millió állami, 920 millió közületi, 760 millió magán, 270 millió szövetkezeti és 10 millió vegyes beruházás lenne.

A 6,3 milliárdot a nemzetgazdaság egyes szektorai között a következő arányban osztanák el:

Mezőgazdaság	1 942,8[42]
Bányászat és ipar	1 460,0[43]
Közlekedés	1 718,4
Szociális beruházás	1 195,0
	6 316,2

Megállapodás született a tekintetben is, hogy a termelékenységet 5%-kal, az életszínvonalat 15%-kal kell a 3 éves terv folyamán az 1938-as szint fölé emelni; az ipar 27, a bányászat 35, a nemzeti jövedelem 13%-kal emelkedjék a háború előttihez képest.

Végül kidolgozták a terv úgynevezett B változatát is, mely 841,5 millió külföldi kölcsönnel számolt, s abból 621,9 milliót a bányászat és az ipar, 219,6 milliót a közlekedés céljaira kívánt fordítani.[44]

(Esetleges nagyobb kölcsön esetén még 300 milliót a mezőgazdaságra és 150 milliót szociális beruházásokra vettek figyelembe.)

Miközben a két munkáspárt gazdasági szakértői a békés építőmunka számszerű részleteit vitatták, a politikai életben a reakció frontális támadással akart véget vetni a népi demokratikus fejlődésnek. Az erőegyensúlynak abból az ideiglenes helyzetéből, mely 1946 őszén kialakult, ha a kommunista párt előre, a szocializmus felé, úgy a burzsoázia s a burzsoá politikát megtestesítő különböző politikai csoportok, kezdve a kisgazdapárt nem csekély részétől egészen a szociáldemokrata párt jobbszárnyáig, vissza a polgári demokrácia vágányára — sőt a reakciónak nem jelentéktelen csoportjai ennél is tovább — akarták vezetni az országot. Bár 1946 őszén az antifasiszta koalíció tagjai — hosszas viták után — még megegyeztek a volt csatlós országok, így Magyarországgal kötendő békeszerződés kérdésében, mégis a nyugati hatalmak, elsősorban az USA imperialista körei, egyre több, a Szovjetunió elleni agresszív lépést tettek, a nemzetközi helyzet erősen feszültté vált, s a reakció egyes körei már harmadik világháború kirobbanásában reménykedtek. A nemzetközi helyzet alakulása, a nyugati hatalmak nyílt vagy burkolt támogatása a magyarországi reakciót is felbátorította. A koalíciós pártokban 1946 őszén

[41] Uo. 253/1. 77. d. SzDP Gazd. Pol. 1947. márc. 20-i jelentés.

[42] A mezőgazdaság közvetett beruházásait is figyelembe véve.

[43] Itt a három év alatt 1130 millió forint amortizációs beruházással, vagyis felújítással is számoltak.

[44] P. I. Arch. 253/1. 177. d. MKP—SzDP tervegyeztető tárgyalás. 1947. márc. 29. — Szabad Nép, 1947. ápr. 27.

sorra jelentkezett a jobboldal, hogy magához ragadja az egyes pártok vezetését s e pártokat szembefordítva a kommunista párttal s a koalíciós kormányzattal, fordulatot idézzen elő a belpolitikai életben, vagy legalábbis, a nemzetközi helyzet fordulatában bízva, előkészítsék ezt a fordulatot. A legális politikai eszközök mellett — aminek egyik pregnáns megnyilatkozása Peyer Károlynak a szociáldemokrata párt egész politikáját támadó memoranduma volt — illegális szervezkedés módszerét is alkalmazták. A reakció horthysta szélsőjobboldala, erősen támaszkodva a kisgazdapártra, fegyveres csoportokat, illegális fasiszta szervezeteket hozott létre, azzal a céllal, hogy a szovjet csapatok kivonulása után — ami a békeszerződés ratifikálása után esedékessé vált — erőszakkal döntsék meg a népi demokráciát.

1947 januárjában az államvédelmi szervek felfedték az ún. Magyar Közösség vezette összeesküvést. Az összeesküvés ténye, az a körülmény, hogy ismertté váltak az összeesküvők brutálisan munkás- és parasztellenes célkitűzései, politikailag is rendkívül előnytelen helyzetbe hozták a reakciót. Tarthatatlanná vált számos jobboldali kisgazda-vezető pozíciója is, miután ismeretessé vált, hogy a kisgazdapárt és a parasztszövetség egyes csoportjaihoz vezetnek az összeesküvés szálai. A kommunista pártnak így nemcsak a reakció támadását sikerült kivédenie, de lehetősége nyílt az ellentámadásra, arra, hogy a reakció fő legális politikai támaszára, a kisgazdapárt jobboldali vezetésére csapást mérjen. A kommunista párt tehát az összeesküvés után azt az álláspontot foglalta el, hogy „az összeesküvést nemcsak rendőrileg kell felszámolni és felgöngyölíteni, hanem meg kell vizsgálni azt a politikai táptalajt, amelyen nagyra nőhettek, és gondosan ki kell gyomlálni a kisgazdapártból mindazt, ami elősegítette fejlődésüket".[45]

A kisgazdapárt ilyen körülmények között teljes defenzivába szorult. Próbálkozott ugyan az összeesküvés jelentőségének lebecsülésével, az abban kompromittált kisgazdavezetők — vagy azok egy részének — mentegetésével. De az ország politikai hangulata, melyet a nagybudapesti munkásság jelentős megmozdulásai is alátámasztottak, újabb és újabb politikai engedményekre kényszerítette, hogy ezáltal is igazolja, hogy a jövőben ténylegesen demokratikus politikát kíván folytatni. Ebben a helyzetben, midőn megszületett a két munkáspárt közös tervjavaslata, ennek megtárgyalása elől aligha lehetett elzárkózni. Annál kevésbé, mivel az MKP február végén nagy tömegkampányt indított a 3 éves terv érdekében, mely igen nagy visszhangra talált mind a munkásosztály, mind a parasztság körében.[46]

A kisgazdapárt tehát az 1947. március 11-i pártközi értekezleten kénytelen volt a magáévá tenni a munkáspártok, a Baloldali Blokk számos követelését, s hozzájárulását adta, hogy a 3 éves terv kormányprogrammá váljék,[47] s kidolgozását a jövőben állami vonalra kell vinni.[48] Az elvi hozzájárulás s a tényleges munka megindítása között azonban további hat hét telt el. Ebben az időszakban a kisgazdapárt újabb kísérletet tett, hogy a terv végrehajtását — most már formailag a terv gondolatát magáévá téve — ténylegesen

[45] *Rákosi Mátyás:* A magyar demokráciáért. Bpest. 1947. 407. l.

[46] P. I. Arch. 2/9. 13. d. 0026.

[47] Pfeiffer Zoltán a hároméves tervjavaslat parlamenti vitáján hangoztatta, hogy Nagy Ferenc csak az összeesküvés leleplezése folytán kialakult politikai helyzet következtében járult hozzá a hároméves tervhez. 1945—49-es Nemzetgyűlési Napló. VIII. köt. 273. l. 1947. júl. 1.

[48] Kis Újság, 1947. márc. 14.

megakadályozza, illetve a tervet maximálisan saját elképzeléseihez igazítsa, s ezzel életképességétől, tartalmától megfossza. 1947 márciusától tehát a terv kérdése ismét a sajtó és a politikai közvélemény érdeklődésének középpontjába került. A parasztpárt, mely a munkáspártokkal való együttműködés talaján állt, hangoztatta, hogy nem kíván önálló tervet kidolgozni, csupán a munkáspártok tervjavaslatán kíván kisebb — nézetük szerint — a parasztság érdekét erősítő módosításokat. Első álláspontjuk, mely szerint a mezőgazdaságnak a beruházások 40%-át kell juttatni, meglehetősen szűk látókörű, átgondolatlan, mezőgazdaságcentrikus volt.[49] De midőn április 14-én a két munkáspárt összeült a parasztpárt képviselőivel — Erdei Ferenccel és Farkas Ferenccel —, álláspontjukat minden különösebb nehézség nélkül közös nevezőre hozták.[50]

A kisgazdapárt ezzel szemben újabb kampányt indított a munkáspártok javaslata ellen, annak állítólagos irrealitását, paraszt-ellenességét hangoztatva igyekezett olyan hiedelmet kelteni, mintha ezzel szemben elkészült volna saját reális, parasztvédő terve. A kisgazdapárt újságjai március 22-én nagy kampánnyal adták hírül, hogy elkészült a kisgazdák 3 éves terve, mely „elsősorban a mezőgazdaságra, a magyar földre és a mezőgazdasági ipar fejlesztésére alapítja a magyar gazdasági élet újjáteremtését".[51] Ezzel egy időben ismét megindultak a támadások a mezőgazdaság s a külföldi kölcsön ügyében. Nemcsak követelték a mezőgazdaság részesedésének növelését a beruházásokból,[52] de egyes demagóg állásfoglalások odáig mentek, hogy egyedül a mezőgazdaság számára 7 milliárd forint beruházást követeltek, tehát többet, mint amennyit a munkáspártok javaslata az egész nemzetgazdaság számára előirányzott.[53]

Napirendre tűzték a külföldi kölcsön kérdését is, s jóllehet a békeszerződés körül nacionalista kampányt indítottak, ebben az esetben úgy vélték, nem szükséges a nemzeti szuverenitás védelme.

A burzsoázia álláspontját fejezte ki a kommunista véleménnyel szemben az egyik gazdasági újságíró, midőn hangoztatta „. . . .teljesen elhibázottnak, rosszul hangsúlyozottnak tartom az adós ország szuverenitásának és függetlenségének emlegetését akkor, amikor a hitelezők évszázados természetes jogáról és kötelességéről, az ellenőrzésről van szó".[54]

[49] Szabad Szó, 1947. márc. 30.

[50] P. I. Arch. 253/1. 177. d. SzDP Gazd. Pol. Oszt. 1947. ápr. 17-i feljegyzés.

[51] Magyar Nemzet, 1947. márc. 22.

[52] Kis Újság, 1947. márc. 23.

[53] Közgazdaság, 1948. márc. 21. Természetesen a mezőgazdaság fejlesztésének számos részletkérdését helyesen vetették fel. Így, úgy véljük, helyesen kritizálták Rákosi Mátyás álláspontját, ki véleményünk szerint inkább népszerűség-hajhászás szempontjából az MKP hároméves tervjavaslatának előszavában átvette a „Kert-Magyarország" gazdaságilag megalapozatlan jelszavait. (*Rákosi Mátyás:* A magyar demokráciáért. 412. l.) Reális magva volt annak az állításnak is, hogy a szemtermelés kérdését kell elsősorban a mezőgazdaságban megoldani (Magyar Nemzet, 1947. márc. 23.).

[54] Közgazdaság, 1947. márc. 30. A kölcsön kérdésében a szociáldemokrata pártban végül felülkerekedett az az álláspont, hogy nem kell minden áron kölcsön; csak politikai feltétel nélkül, igen kedvező gazdasági feltételek esetében támogatták volna ezt az elképzelést. Feltehető, hogy Káldor véleményezése meggyőzte az SzDP jobboldali frakcióját is, hogy a kölcsön felvételére 1947 elején a nemzetközi pénzpiacon amúgy sem volt kilátás. Káldor mindenesetre a kölcsön körüli vitában ezt az álláspontot képviselte: „Leghelyesebb, ha úgy építjük fel a hároméves tervünket és úgy koordináljuk azt a szomszéd államok gazdasági terveivel, mintha még évekig nem volna meg a lehetősége a külföldi tőkebehozatalnak." Közgazdaság, 1947. ápr. 6.

A közvéleményben azonban — a kisgazdáknak a munkáspártok javaslatával szembeni kritikai kampánya láttán és hallatán — joggal merült fel a kisgazdaterv megismerésének az igénye. A kisgazda-sajtó igéretekkel és dicsekvéssel nem is fukarkodott. „A hatalmas terv részleteit, amelyek helyenként meglepő szenzációkkal és forradalmi elgondolásokkal fognak szolgálni — írta a Kis Újság —, a legrövidebb időn belül nyilvánosságra hozzák."[55]

A meglepő szenzációkat és forradalmi elgondolásokat szolgáltató terv azonban az ezt követő négy hétben még mindig nem látott napvilágot, annak ellenére, hogy április 21-én Rákosi levélben is felszólította Nagy Ferencet tervjavaslatuk ismertetésére.[56]

Midőn a 3 éves terv kérdéseit tárgyaló pártközi értekezlet 1947. április 23-án összeült, a kisgazda-tervjavaslat még mindig nem vált a koalíciós partnerek előtt ismeretessé. Az első ülésen Berei, a kommunista párt delegációjának vezetője[57] ismét felvetette a kérdést: van-e a kisgazdapártnak terve? Készült egy beruházási terv — hangzott Rácz Jenő válasza —, amelyet azonban ő még nem ért rá átvenni. Így inkább a tervgazdálkodás formuláiról való elmélkedésbe kívánt bocsátkozni. Miután Berei, majd a szociáldemokrata párt részéről Vajda Imre és a parasztpárt részéről Erdei Ferenc is a kisgazdapárt tervét kérték, a kisgazda-küldöttség tagjai, Varga István, Bárányos Károly — hangoztatva, hogy van kisgazda-terv — a finanszírozás részletkérdéseinek feszegetésével kívánták az alapkérdéseket megkerülni. Az ülés már vége felé tartott, midőn előkerült a kisgazda-terv, melyet Harmathy Lajos ismertetett. Forradalmi elgondolást aligha lehetett benne találni, és meglepő szenzációt is csak az okozott, hogy a sajtóban nagy dérrel-dúrral beharangozott „hatalmas terv" nem egészen két oldalas feljegyzéssé zsugorodott össze, mely a mezőgazdaság bizonyos kívánságait összegezte.[58] A kisgazdaterv valójában tehát csak a párt vezetőinek és sajtójának fantazmagóriája volt. Célját csupán a tömegek félrevezetése, a munkáspártok konstruktív javaslatainak akadályozása képezte. De a pártközi értekezleten történtek megmaradtak a politikai élet kulisszái mögött, s a kisgazdapárt egyáltalán nem zavartatta magát abban, hogy sajtójában meghamisítsa a történteket. A Kis Újság április 25-i száma úgy számol be a pártközi értekezletről, mintha ott már érdembeni tárgyalások lettek volna, s a kommunista sajtónak és a Baloldali Blokk tárgyalásán résztvett képviselőinek kellett nyilatkozatukban leleplezniük, hogy nem sikerült a kisgazdapárt részéről tervjavaslatot kapniuk.[59]

Javaslat helyett azonban a kisgazda sajtó újabb támadást indított a 3 éves terv ellen. Acsay László képviselő „Totális vagy irányított gazdálkodás" című cikkében számos részletkérdésben bírálva a munkáspártok javaslatát, saját elképzeléseit — melyek nagyrészt egybeestek a kisgazda vezetés véleményével — a következőkben összegezte: 1. deklarálni kell, hogy a magántulajdon elve alapján áll az ország; 2. irányított gazdaság kell és nem tervgazdaság; 3. helyteleníti a gazdagok további megadóztatását; 4. ehelyett

[55] Kis Újság, 1947. márc. 22.
[56] P. I. Arch. 2/9. 13.
[57] A pártközi tárgyalásokon résztvevő delegációk vezetői: MKP: Berei Andor; SzDP: Timár László; kisgazdapárt: Rácz Jenő; parasztpárt: Farkas Ferenc.
[58] A pártközi értekezletek teljes jegyzőkönyve: P. I. Arch. 2/9. 13. dosszié. 1947. ápr. 23-i ülés.
[59] Szabad Nép, 1947. ápr. 26.

külföldi kölcsönt vegyen fel a kormány, s ehhez meg kell teremteni a szükséges politikai légkört.[60]

Acsay cikke már világosan kifejezte, hogy valójában elképzeléseik legfeljebb a nyugaton is elterjedt irányított gazdaságig — pl. ebben az időben Franciaországban az ún. Monnet-terv — mennek el, melynek keretében a gazdasági fejlődés néhány mutatóját előre meghatározzák, s az állam ennek elérését a hitel- és kereskedelempolitika révén próbálja előmozdítani. Két nappal később a Magyar Nemzet vezércikkben foglalkozott a kisgazda-terv kérdésével. Itt ugyan — már védekezve: hogy nekik is van tervük — leszögezik, hogy csak a mezőgazdaság esetében tartották szükségesnek részletes javaslatot kidolgozni, a többiekben csak felülvizsgálták, s nagyjából elfogadták a munkáspártok javaslatát. A továbbiakból azonban kiderült, hogy a kisgazdapárt nem kíván konkrét tárgyalásokba bocsátkozni, s ebből a célból öt pontos ellenjavaslatot tettek a megbeszélések programjára vonatkozóan. Ez a program fényt derített a kisgazda-taktikára: 1. aprólékos részletekkel elhúzni a tárgyalást, 2. vitatni a terv alapelveit a gazdaságpolitika, mindenekelőtt a finanszírozás kérdésében, 3. a tervet valójában nem tervként, inkább reménységként, óhajként, legfeljebb irányszámokként fogták fel.[61]

Másnap azonban, midőn ismételten összeült a pártközi értekezlet, a kisgazdapárt kénytelen volt visszavonulni, s így arra a kérdésre vonatkozóan, van-e a kisgazdapártnak termelési terve, Rácz Jenő pénzügyminiszter néhány szemforgató frázis után — melyekben kijelentette, hogy a kisgazdapárt „soha nem kívánt külön utakon járni a 3 éves terv elkészítésénél" —, bevallotta, hogy sem termelési, sem finanszírozási tervük nincs, s azzal, „amit mi eddig átnyújtottunk, azt hiszem, lezárult az a fázisa a munkának, amelyet külön pártokként folytattunk". A kommunista párt részéről leszögezték, hogy a kisgazdapárt által átnyújtott kétoldalas feljegyzést aligha lehet tervnek nevezni, de amennyiben a kisgazdapárt a munkáspárti javaslatot elfogadja tárgyalási alapnak, úgy tovább lehet menni.[62]

Gyakorlatilag tehát csak május elejétől sikerült leküzdeni a kisgazda-ellenállást a 3 éves terv tárgyalásaival kapcsolatban, s az érdembeni tárgyalások mindössze 3 hónappal a terv elképzelt megindulási dátuma előtt kezdődtek. A tárgyalások megindulása azonban távolról sem jelentette azt, hogy sikerült leküzdeni a burzsoázia ellenállását a kérdésben. A terv önmagában csupán keret volt, s a kisgazdapárt mindent megtett, hogy tartalom nélküli, vagy igen szűk tartalmú keret maradjon.

A tárgyalások, melyek a pártközi értekezletek plenáris ülésén — s egyes speciális (ipar, mezőgazdaság stb.) albizottságok keretében — folytak, a részletkérdésekben lefolytatott vitákon túlmenően számos olyan kardinális kérdést is felvetettek, melyek éppen akörül folytak, vajon a szocialista tervgazdaság vagy tőkés állami beavatkozás irányában fejlődik-e a magyar népi demokrácia gazdasága.

Kik viseljék a 3 éves terv terhét, mi legyen a tervgazdaság pénzügyi alapja, hogyan finanszírozzuk a beruházásokat? Ez volt az első nagyobb probléma, melyen a kisgazdapárt és a kommunista párt képviselői összecsaptak. A kisgazdapárt részéről már az első pártközi megbeszélés során a finanszí-

[60] Kis Ujság, 1947. ápr. 25.
[61] Magyar Nemzet, 1947. ápr. 27.
[62] P. I. Arch. 253/1. 178. d. 1947. ápr. 28-i pártközi ülés jegyzőkönyve.

rozás nehézségeit állították előtérbe, s nem tartották elfogadhatónak, hogy a finanszírozás részben a vagyonosokat terhelje.[63] A Baloldali Blokk a kérdésben bizton számíthatott azonban a tömegek támogatására, s ezért adta ki a jelszót, hogy a május 1-i felvonulást a 3 éves tervért folyó küzdelem napjává kell változtatni.

„Május 1-én a 3 éves terv megvalósításáért küzdünk. Félre a 3 éves terv szabotálásával, a kishitűekkel és gáncsoskodókkal. Követeljük, hogy a 3 éves tervet emeljék haladéktalanul kormányprogramra, és megvalósítását kezdjék meg augusztus 1-én. A magyar nép kíméletlenül leszámol mindenkivel, aki gátolni meri a magyar jólét és felemelkedés feltételét: a 3 éves tervet" — hangzott a felhívás.[64]

A többszázezer főnyi budapesti dolgozó felvonulása nem maradt hatás nélkül, mivel a kisgazdapárt a finanszírozás kérdésében is engedményre készült. A május 5-i ülésen Antos István, a kiküldött pénzügyi albizottság nevében terjesztette elő a javaslatot, mely szerint a 3 éves terv 4,6 milliárd forintra rugó állami beruházásából 3.800 milliót rendes költségvetési bevételekből, 600 milliót rendkívüli adóbevételekből, és 200 milliót tervkölcsönből kell fedezni.

A rendkívüli adóbevétel az elképzelések szerint az 50 000 forinton felüli vagyon egyszeri, 5—25%-os megadóztatásából, valamint igen progresszív vagyonszaporulati dézsmából származnék.

A kisgazdapárt képviselői, bár nem emeltek nyíltan szót a háborús nyereségeket megadóztató vagyondézsma ellen, hangoztatták, hogy szkeptikusak a tekintetben, hogy azt ténylegesen be lehet hajtani. Varga István az ipar veszteséges voltát bizonygatta, s a reáltőkeképződést tagadta. Végül azonban Berei határozott kérdésére Rácz és Bárányos is kijelentették a kisgazdapárt nevében, hogy egyetértenek a finanszírozás alapelveivel.[65]

Ezután, s az ezt követő május 9-i ülésen is a finanszírozás részletkérdéseiről esett szó. Miként lehetne a társulatoktól befolyt adót növelni, ami a rendkívül nagy forgótőkehiány miatt ütközött nehézségekbe; miként lehetne a spekuláns tőkét megfogni; hol vonják meg a paraszti vagyondézsma alsó határát. Ez utóbbi kérdésben a kommunista párt 15 holdat, a kisgazda- és a parasztpárt 20 holdat javasolt (ez 83 000 gazdaság-különbséget jelentett); végül a 15 hold és a kataszteri tiszta jövedelem kombinációját fogadták el, figyelembe véve, hogy 50 000 Ft vagyon tekinthető a dézsma alsó határának.[66]

[63] A szociáldemokrata párt irataiban található feljegyzés így foglalja össze a kisgazdák magatartását az első megbeszélésen: „A Kisgazdapárt szemmelláthatólag a nehézségekre óhajt rámutatni, egész gondja abban rejlik, hogy a tervet magát ki finanszírozza, helyesebben, ki *ne* finanszírozza." P. I. Arch. 253/I. 177. d. SzDP Gazdaságpolitikai Osztály, 1947. ápr. 24-i jelentés.

[64] Szabad Nép, 1947. ápr. 27.

[65] Vö.: P. I. Arch. II/9. 13. d. A máj. 5-i pártközi értekezlet jegyzőkönyve.

[66] Uo. A máj. 5-i és máj. 9-i ülések jkv. — Egyébként ez a kérdés még sokáig nem került végleges eldöntésre. A kisgazdapárt egyrésze ismét a paraszti egység alapján igyekezett ellenzéket kovácsolni; az ún. parasztblokk még júniusban is a kataszteri tiszta jövedelmet s nem a birtoknagyságot kívánta a dézsma alapjául. A határmegvonásnál a kommunista párt nem politikai, hanem gazdasági megfontolásokból indult ki. Politikai szempontból, a párt szövetségi politikája szempontjából nyilván előnyösebb lett volna úgy megvonni a dézsma határát, hogy az ne sújtsa a középparasztság elég jelentős részét, viszont a nehéz gazdasági helyzetben úgy vélte, nem lehet nélkülözni a finanszírozás eme forrását. A későbbiek során egyébként végül módosították álláspontjukat, s a dézsma határát általában felemelték. Szabad Nép, 1947. máj. 28.

A kisgazdapárt úgy vélte, ha belenyugszik a vagyondézsmába, akkor formálisan eleget tett a 3 éves terv elfogadtatása mellett levő közhangulatnak, s tekintettel arra, hogy az összecsküvés leleplezése után politikailag elszigetelődött, taktikája a következőkre irányult: kisebb-nagyobb engedmények árán átvészelni a kritikus periódust; a burzsoázia pozícióiból a lehető legtöbbet megőrizni; s mihelyt alkalom nyílik, ellentámadásba indulni. A kommunista párt helyzetelemzése nagyrészt tisztában volt azzal, hogy bármily súlyos csapások érik is a kisgazdapártban meghúzódó reakciót, az még távolról sincs megsemmisítve, mint ahogy világosan felismerték azt is, hogy bármennyire jelentős eredmény a vagyondézsma elfogadtatása, ezzel a terv finanszírozása még távolról sem tekinthető biztosítottnak. Az államhatalom jellege, a munkásosztály gazdasági, vezető pozíciói s a termelőeszközök — a bányáktól és a négy nehézipari vállalattól eltekintve — tőkés tulajdona állandó ellentmondást rejtett magában, s az ellentmondás kiéleződése a terv végrehajtását is veszélyeztette. A megoldást a gazdasági életben történő előrehaladásban kellett keresni, nevezetesen abban, hogy kiszélesítik az állam, s ezen keresztül a munkásosztály gazdasági pozícióit. Így merült fel a bankok (legalábbis a legnagyobb bankok) államosításának lehetősége. Nem lehet kétséges, hogy a legnagyobb bankok államosítása, mint a szocialista gazdaságra való áttérés egyik döntő lépése, mint a tervgazdaság megvalósításának szükségszerű előfeltétele korábban is szerepelt a kommunista párt elképzeléseiben. Májusban a kérdés felvetése azonban nemcsak gazdasági, de politikai okok következménye volt. Többé-kevésbé ugyanis világosan látszott, hogy ezzel nemcsak a tervgazdaság terén lehet eredményesen előrejutni, de politikailag is újabb csapást lehet mérni a burzsoáziára, illetve pártjára, a kisgazdapártra, leleplezve azt, hogy valójában nem a parasztság, hanem a burzsoázia érdekeit védi. Sőt, bár a terv végrehajtása szempontjából a bankok államosítása szükségszerű volt, de ha az államosítás valamivel később történik, ez a munkásosztály gazdasági pozíciói — mindenekelőtt a Gazdasági Főtanács működése — mellett még nem jelenthetett alapjában veszélyt a terv számára, elsősorban a politikai alkalom tette lehetővé, hogy már 1947 májusában a kérdést a politikai élet napirendjére tűzték.

Valóságos politikai bombaként hatott, midőn Berei a május 9-i pártközi megbeszélésen bejelentette, hogy az MKP Politikai Bizottsága,[67] foglalkozva a 3 éves tervvel, a hitelszervezet jelenlegi formája mellett nem tartja biztosítottnak annak végrehajtását. Véleményük szerint félő, hogy a bankok szétforgácsolják a rendelkezésre álló eszközöket, sőt esetleg egyenesen elvonják a terv célkitűzéseitől. Ezért javasolták a Nemzeti Bank államosítását, s a beruházások finanszírozására és a hitelműveletek lebonyolítására egy tervbank létesítését, mely a három nagy bank (Magyar Általános Hitelbank, Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bank) államosítása és egybeolvasztása útján jöhetne létre.[68]

Bármennyire váratlan[69] volt Berei bejelentése, s a kisgazdapárt jelenlévő képviselői bármennyire is csak a kérdés politikai oldalát igyekeztek

[67] A Kommunista Párt Gazdasági Bizottsága május 3-án javasolta, hogy dolgozzanak ki pártjavaslatot állami bank létesítésére.

[68] P. I. Arch. II/9. 13. d. máj. 9-i pártközi ért. jegyzőkönyve.

[69] Uo. II/9. 13. d. Berei Andor jelentése a máj. 9-i megbeszélésről. — Berei az ülés előtt Timárral, a SzDP küldötteinek vezetőjével közölte, hogy javasolni fogják a bankok államosítását, aki ezt azonnal közölte telefonon Szakasitscsal.

kiemelni első meglepetésükben — Rácz hangoztatta, hogy ez „kényes fordulat a decemberi pártközi megállapodáshoz képest"; Bárányos szerint „természetesen kapásból nem lehet ezzel foglalkozni, ebben óriás politikum is van!" — mégis azonnal felvetették: mi lesz a bankok iparvállalataival, igyekezvén azokat a bankállamosítás alól kivonni.[70]

A kommunista pártot nem érte váratlanul a bankállamosítás kérdése körül kipattant vihar. Tudatában volt annak, hogy ez a kérdés rendkívül nagy horderejű, s a népi demokráciáért folytatott küzdelem egyik döntő, de igen nehéz csatáját jelenti, melynek végső eredménye attól függ, mennyire tudja a dolgozó tömegeket a bankállamosítás követeléseinek támogatására felsorakoztatni. Ezért — politikai módszereihez híven — most sem korlátozta a küzdelmet a politikai kulisszák mögötti harcra, hanem nyíltan a politikai tömegharc kérdésévé tette. Május 9-én nemcsak a 3 éves tervvel foglalkozó pártközi értekezleten hangzott el az MKP követelése a bankok államosítására, hanem az aznap délután tartott nagygyűlésen; Rákosi a budapesti ipari munkásság támogatását és egyetértését is kérte a javaslathoz, hangsúlyozva a tőkés nagybankok káros tevékenységét a gazdasági életben.[71]

Két nappal később a pécsi bányászgyűlés keretében ismételte meg az MKP a bankok államosítására vonatkozó javaslatát[72] és nyerte el a bányászok támogatását is. Valóban igen nagy mértékben szüksége volt a pártnak a munkások támogatására, hiszen a bankok államosítása a kormánykoalíció súlyos válságát hozta felszínre. A válságot különösen az tette súlyossá, hogy nemcsak a burzsoázia azon erői álltak csatasorba, melyek korábban is gátolni igyekeztek a 3 éves tervet, hanem a jobboldali szociáldemokraták is. Teljes erővel eléggé nyíltan tüzet nyitottak a javaslat ellen. Így, míg korábban a 3 éves terv kérdésében a Baloldali Blokk pártjai egészében egységes frontot alkottak a kisgazdapárttal szemben, most fennállt a veszély, hogy a szociáldemokrata párt a jobboldaliak nyomására a kisgazdapárttal alkot frontot — s egy ilyen front kialakítása nemcsak erre az egy kérdésre vonatkoznék s messzebbmenő politikai kihatásai lennének — a kommunista párt politikájával szemben.

Valóban, a javaslat elhangzása utáni első napokban a kisgazdapárt és a burzsoázia más szervezetei a legmerevebben visszautasították a bankállamosítás gondolatát. A május 13-i pártközi értekezleten — arról tárgyalva, mikor foglalkozzanak a bank-államosítás kérdésével — nemcsak a kisgazdapárti Rácz Jenő, de a szociáldemokratapárti Timár László is igyekezett a bankok államosítását a 3 éves terv komplexumától különválasztani.[73] A GyOSz elnöke, Fellner Pál, természetesen világosabban beszélt. Május 13-án tartott beszédében kifejtette, hogy a tőkések nem ellenzik a tervet, de annak végrehajtását nem a bankok magánkezdeményezése, hanem a bürokrácia és a pártrendszer akadályozza, és véleménye szerint — öltötte fel a 3 éves terv védelmezőjének tógáját — a bank-államosítás a terv alappilléreit rázza meg.[74]

[70] Uo. II/9. 13. d. máj. 9-i pártközi értekezlet jkve. — Tekintettel arra, hogy a bankok a magyar ipari részvénytőke jelentős részét ellenőrízték, államosításuk révén az ipar nagy része is állami tulajdonba került volna; ezért vetették fel a kisgazdák, hogy csak a közvetlen bankszerű üzletágakat államosítsák.

[71] Szabad Nép, 1947. máj. 10.

[72] Szabad Nép, 1947. máj. 12.

[73] P. I. Arch. II/9. 13. d. máj. 13-i pártközi értekezlet jkv.

[74] Szabad Nép, 1947. máj. 14.

Másnap a kisgazdapárt részéről is elhangzott az első nyilvános állásfoglalás.[75] Balogh István, a párt főtitkára kategórikusan kijelentette: „A bankok államosításába nem megyünk bele." Hangoztatta, hogy a kisgazdapárt a magántulajdon elve alapján áll, bár ezt az elvet rugalmasan kezeli. A bankok államosítását három szempontból is ellenzik: 1. mert ezek után nem lehet külföldről kölcsönt kapni;[76] 2. mert szükség van — szerintük — a bankok külföldi összeköttetéseire, és — nunc ad fortissimum — 3. „elvi alapon is ellene vagyunk a bankok államosításának". Nem kétséges, hogy a kisgazdapárt merev, elutasító álláspontját[77] nemcsak az a tényező szülte, hogy felismerték, hogy a magyar népgazdaság átalakításának sorsdöntő pillanatához érkeztek, hanem az is, hogy látták: a munkáspártok körében korántsincs egység ebben a kérdésben. A Népszava első nyilvános állásfoglalása a kérdésben meglehetősen felemásan hangzott. Aláhúzták ugyan, hogy a szociáldemokrata párt már 45-ben hirdette a hitelügy államosítását, most azonban a kérdés közelebbi vizsgálata szükséges. Konkrét javaslatuk egyébként az állami ellenőrzés valamiféle formája lett volna, a Pénzintézeti Központ irányítása alatt.[78] Két nap múlva Szakasits békési beszédében ezt világosabban is kifejtette. Az államosítás kérdését csak a 3 éves terv előkészítésének befejezése után szükséges megvizsgálni — hangoztatta a szociáldemokrata párt vezetője.[79] A szociáldemokrata párton belül igen heves ellenzéke volt a bankállamosításnak. A jobboldali szociáldemokraták s a párt soraiban levő polgári szakemberek általában ellenezték az elképzelést. A gazdasági szakértők tárgyalásán szinte kivétel nélkül mindenki a javaslat ellen volt — a mérsékelt áramlatot az jelentette, aki csak az elhalasztást javasolta —, és különösen hevesen támadta a bankállamosítást Faragó László, a szociáldemokrata párt jobboldali frakciójának egyik vezető gazdasági exponense.[80] Faragó mindenekelőtt az MKP javaslatának a beállítását támadta, amely szerint a bankállamosítás és a 3 éves terv között junktim áll fenn, de egészében is elvetette a javaslatot, mint amely káros az ország külföldi kapcsolataira.

Nem történt előrehaladás a kérdésben a május 16-i tárgyalásokon sem. Először a két munkáspárt képviselői[81] tanácskoztak a kérdésről, eredménytelenül, majd a négy párt megbeszélése fulladt meddő vitába. A kisgazdapárt részéről történő visszautasítást a szociáldemokrata párt is támogatta, hangsúlyozva, hogy a 3 éves terv szempontjából a javaslat nem látszik szükségesnek, s ha feltétlen kellene tervbank, úgy azt a Pénzintézeti Központból lehetne létrehozni.[82] A tárgyalásoknak egyetlen pozitív mozzanata csupán az volt, hogy a

[75] Május 11-én még csak a következőket nyilatkozták: „A tárgyaláson (a máj. 9-i pártközi értekezletre utal) a Kommunista Párt által felvetett újabb javaslat meglepetésként hatott. Ezt a Kisgazdapártnak természetesen alaposan meg kell vizsgálnia. A párt pénzügyi csoportja tárgyalni fogja a kérdést." (Magyar Nemzet, 1947. máj. 11.)

[76] Bizonyos banktechnikai nehézségekre hivatkozott itt Balogh István. Tőkés kölcsönt ugyanis csak úgy lehetne kapni, ha más veszi fel, és más garantálja.

[77] Hírlap, 1947. máj. 15.

[78] Népszava, 1947. máj. 11.

[79] Népszava, 1947. máj. 13.

[80] P. I. Arch. 253/1. 184. dosszié.

[81] MKP: Berei Andor, Antos István; SzDP: Kemény György, Schiffer Pál.

[82] P. I. Arch. 253/1. 184. dosszié. A szociáldemokrata párt véleményünk szerint kimondottan a jobboldali szociáldemokraták nyomására vetette fel a PK jelentőségének növelését. Egyrészt, mivel a PK vezetője Faragó László volt, s úgy vélték, hogy a nagyobb szerephez jutó PK ellensúlyozhatja bizonyos mértékig a Gazdasági Főtanács tevékenységét, másrészt tisztában voltak azzal, hogy ez a PK legfeljebb formális ellenőrzést gyakorolna a nagybankok felett.

parasztpárt képviselője elvileg egyetértését fejezte ki a bankállamosítás javaslatával, s ezt az állásfoglalását néhány nappal később nyilvánosan is megismételte.[83]

Az államosítás körüli politikai harc egyre szélesebben bontakozott ki. A kisgazdapárt, felbátorodva a jobboldali szociáldemokraták meglehetősen nyílt támogatásán, továbbra is határozottan ellenezte a javaslatot, hangoztatván, hogy ez a magángazdálkodás felszámolását jelentené. Számos kisgazdapárti gyűlésen a szónokok nyíltan tiltakoztak a javaslat ellen,[84] és széles körű kampányt indítottak, formailag a magántulajdon, valóban a bankok védelmében. Az első napok eseményei már-már arra utaltak, hogy a kommunista párt javaslata elutasításra talál. Vezető kisgazdapárti szakíró szerint „úgylátszik a Kisgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt állásfoglalása ezt a kérdést egyelőre negatív irányban már eldöntötte".[85]

A kommunista párt, értékelve a bank-államosítás körül kialakult vitát, arra az álláspontra jutott, hogy a harcot a győzelem lehetőségével nyugodtan tovább lehet és kell folytatni. A kommunisták előtt világos volt, hogy éppen a tömegek segítségével gyakorolhatnak nyomást a kisgazdapártra és a szociáldemokrata pártra, kihasználva azt az ellentmondást, ami álláspontjuk osztálytartalma és a két párt tömegbázisa között fennállt. Világos volt, hogy a szociáldemokrata párt kevés olyan érvet talál, melyekkel a szociáldemokrata munkástömegeknek megmagyarázhatja, milyen okokból kelt a bankok védelmére. Egyébként a szociáldemokrata pártban e kérdésben sem volt egység, a baloldal határozottan támogatta a bankállamosítást. De még a kisgazdapártnak sem volt egyszerű, nyíltan a burzsoázia érdekeit védeni. Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a 30-as években — midőn a kisgazdapárt még nem volt a nagytőke politikai pártja — a módos parasztság érdekeinek hangot adva, a kisgazdapárt programja nyíltan támadta a bank-uzsorát stb., mely tönkreteszi a parasztságot, monopol-árakat teremt, s hatalmas gazdagságot koncentrál saját kezében. Ezek után a bankok védelmét nehéz volt a parasztság érdekeinek védelmeként feltüntetni, bár a kisgazdapárt mindent megtett, hogy a kérdést a magántulajdon védelme közös nevezőjére hozza. Mindenesetre, a kommunista párt éppen eme ellentmondás kiélezése céljából fokozta a tömegnyomást. Május 17-én a szaktanács foglalt állást a 3 éves terv s ezen belül a vagyondézsma s a bankállamosítás mellett. Május 21-én a dohánygyárak munkásai 10 perces sztrájkot tartottak a bankok államosítása érdekében. A Magyar Textil összbizalmi testülete a két munkáspárt vezetőségéhez fordult, hogy biztosítsák a követelés végrehajtását. „Reméljük, hogy a 3 éves terv sikere érdekében kifejtendő erőfeszítéseinket avval a tudattal kezdhetjük meg, hogy ennek feltételét, a nagybankok államosítását a munkáspártok kezdeményezésére végre is fogják hajtani" — hangzott a Mogürt munkásainak távirata.[86] Május 23-án az építőmunkások nagygyűlése követelte a 3 éves terv törvényerőre emelését és a bankok államosítását.[87] Másnap az ország legfontosabb ipari centrumaiban (Csepelen, Pécsett, Diósgyőrött) tartott tömeggyűlések[88] s figyelmeztető sztrájkok aligha hagytak kétséget a munkásosztály

[83] Szabad Nép, 1947. máj. 19.
[84] Uo.
[85] Közgazdaság, 1947. máj. 18.
[86] Szabad Nép, 1947. máj. 23. Szakszervezeti Közlöny, 1947. máj. 14.
[87] Szabad Nép, 1947. máj. 24.
[88] Szabad Nép, 1947. máj. 25.

hangulata felől. Ezzel egy időben a kommunista párt politikai vezetése, éppen valamiféle közös kisgazda és szociáldemokrata felfogás kijegecesedését megakadályozandó,[89] ügyes taktikával igyekezett megosztani a két pártot. Részben azáltal, hogy eredeti javaslatához képest kisebb engedményekre volt hajlandó — az államosítás csak belföldi részvényeseket érint, sőt, a harmadik nagybankot (Leszámítoló és Pénzváltó Bank) esetleg nem államosítják —, másrészt, tekintettel arra, hogy mind a kisgazdapárt, mind a szociáldemokrata párt az államosítás megakadályozása céljából a bankellenőrzés megvalósítását javasolta,[90] a kommunisták — hangsúlyozva, hogy ez távolról sem elegendő — mindenesetre ennek azonnali keresztülvitelét szorgalmazták,[91] ugyanakkor leszögezték, hogy egyesek az állami ellenőrzéssel a nagybankok államosítását kívánják meghiúsítani.

A koalícióban a kérdés körül kibontakozó súlyos válság leküzdése céljából május 22-én Tildy Zoltán köztársasági elnöknél gyűlt össze a pártközi értekezlet. A kommunista párt, hivatkozva arra, hogy a bankállamosítás kérdésében folyó vita elhúzódása alkalmat nyújt a nagybankoknak vagyonuk átmentésére, illetve külföldre síbolása céljából nagyarányú pénzügyi manipulációk lebonyolítására, halaszthatatlan intézkedést kért a nagybankok állami ellenőrzése ügyében. A kisgazdapárt a ránehezedő politikai nyomás következtében, amely a párt vezetésén belül a bankkapitalizmus elleni egykorú harcaikra hivatkozó baloldali csoport fellépésében is jelentkezett, kénytelen volt deferálni a követelés előtt, s ez a szociáldemokrata pártot is tarthatatlan helyzetbe hozta.[92]

Másnap, midőn a pártközi értekezlet a bankok állami ellenőrzésére vonatkozó rendelettervezetet tárgyalta, a kisgazdapárt már csupán néhány részletkérdésben támasztott nehézséget, s inkább a szociáldemokrata párt egyes küldöttei nyitottak még bizonyos értelemben általános frontot a javaslat ellen. Különösen Faragó László képviselt intranzigens álláspontot, hol arra hivatkozva, hogy a bankellenőrzést nem lehet az államosítás első lépéseként értelmezni,[93] hol pedig az ügy letárgyalását sürgető Bereivel vitatkozva jelentette ki, hogy nem kötelezheti a pártvezetőséget, hogy a felmerült részletkérdésekben gyorsan, már a délután folyamán határozzon. „Hátha csak egy hét múlva, egy hónap múlva, vagy egy év múlva tud határozni..." — hangzott igen ingerült válasza.[94]

[89] A kisgazdapárt is a két munkáspárt közti ellentétre spekulált, ezért máj. 19-i politikai bizottsági ülésén már átvette a jobboldali szociáldemokraták érvelését, hogy a bank-államosítás nem nyújt előnyöket a hároméves terv számára. Ugyanakkor eléggé átlátszó módon kérte az SzDP és a parasztpárt állásfoglalását, „minthogy a javaslatot a Baloldali Blokkban feltehetően már megvitatták". Kis Újság, 1947. máj. 20.

[90] A kommunista párt már 1946 őszén javasolta a bankok állami ellenőrzését; abban a politikai helyzetben azonban ezt a követelést nem tudta érvényre juttatni.

[91] P. I. Arch. 2/9. 23. d. Gazdasági Bizottság, máj. 19-i ülése.

[92] A köztársasági elnökkel folytatott megbeszélésről nincs közvetlen feljegyzés. A történteket három forrás alapján próbáltuk rekonstruálni: *a)* Antos Istvánnak a máj. 23-i pártközi értekezleten elhangzott felszólalásából (P. I. Arch. 2/9. 13. d.); *b)* a Timár László által a szociáldemokrata párt gazdaságpolitikai bizottságában máj. 28-án elmondottakból (P. I. Arch. 253/1. 176. d. SzDP Gazd. Pol.) és *c)* a Magyar Nemzet 1947. máj. 29-i számában megjelent cikkből.

[93] Az állami ellenőrzés részletkérdéseiben, a kiküldendő miniszteri biztosoknak feladatköre meghatározásában igyekezett Faragó nehézségeket támasztani. (P. I. Arch. 253/1. 117. d. SzDP Gazd. Pol. Oszt. 1947. máj. 27.)

[94] P. I. Arch. 2/9. 13/d. 1947. máj. 23-i pártközi ért. jkv.

Valójában azonban a szociáldemokrata párt vezetősége még aznap újból foglalkozott a bankállamosítások kérdésével, s a kérdésben az addigi vonaltól merőben eltérő határozatokat hozott, hangoztatván a hitelélet teljes államosításának szükségességét.[95] Mi idézte elő ezt a fordulatot a szociáldemokrata párt állásfoglalásában? Nem kétséges, az a felismerés, hogy elszigetelődnek a munkásoktól és a kérdésben politikai vereséget szenvednek. A gazdaságpolitikai bizottság május 28-i ülésén Faragó kérdésére Timár — aki a centrumhoz tartozott — hangoztatta: „Pártunk 75 éves programja értelmében nem ellenezhetjük a hitelszervezet államosítását"; a kérdésnek politikai oldala is van: „igen rossz optikát mutatna a szociáldemokrata munkásság felé, ha mi ellenéznénk és ezzel jobboldalibbnak mutatkoznánk a kisgazdáknál".[96]

Ez a felismerés azonban még önmagában nem indokolná, hogy a kommunista párt javaslatánál radikálisabb tervvel álljanak elő. Hiszen az MKP csak a Magyar Nemzeti Bank és a három nagybank államosítását követelte, s nem az egész hiteléletét. A radikálisabb javaslatnak volt egy általános politikai oka: ezzel próbálták ugyanis visszaszerezni az e kérdésben addig tanúsított magatartásukért a munkások előtt szenvedett presztizsveszteséget, volt azonban más értelme is ennek a javaslatnak; egyes jobboldali szociáldemokraták ugyanis úgy vélték, hogy a bankállamosítás kérdésében szenvedett vereségükért úgy állhatnak bosszút a kommunista párton, ha az államosítást kiterjesztik, s ezzel a Dunavölgyi Bankot — mely a kommunista pártot abban az időben anyagilag támogatta — szintén állami tulajdonba veszik.[97] Bármilyen taktikai megfontolások vezették is a szociáldemokrata pártot, mindenesetre előállott az a rendkívül kedvező helyzet, hogy a kisgazdapárt ismét elszigetelődött, s teljesen nyilvánvalóvá vált a bank-államosítással szembeni állásfoglalás burzsoá osztályjellege. A Magyar Kommunista Párt Politikai Bizottsága tehát nyíltan kijelentette, nem fogadja el a kisgazdapárt javaslatát, mely a bankok kérdését az állami ellenőrzéssel lezártnak kívánja tekinteni.[98] A politikai válság újból kiéleződött, de éle most már egyértelműen a kisgazdapárt vezetése ellen irányult. Balogh István, a politikai válságról írva, nyíltan kijelentette, hogy szerinte a bank-államosítással „megszűnik Magyarország köztársaságának magángazdasági jellege". Próbált újabb engedményeket is kilátásba helyezni: „Hajlandók vagyunk a mai álláspontnál tovább menni és még komolyabb, és még szigorúbb ellenőrzést gyakorolni."[99] A kommunista párt azonban nem találta ezt elégségesnek, s elhatározták, hogy a kisgazdapárt tőkés érdekeket képviselő politikájára újabb csapást mérnek. Rákosi, aki a Svájcban szabadságát töltő Nagy Ferenc miniszterelnököt helyettesítette, május 28-án összehívta a minisztertanácsot, s bizonyítékokat terjesztett a kormány elé Nagy Ferencnek az összeesküvőkkel fennálló kapcsolataira vonatkozóan. A kormány Nagy Ferencet hazarendelte, aki azonban megtagadta a hazatérést. Óriási csapás volt ez a hazai burzsoáziára s a kisgazdapártra. Munkások és szegényparasztok gyűlések százain követelték, hogy a kisgazdapárt vonja le az összeesküvés tanulságait. A jobb-

[95] Népszava, 1947. máj. 24. Vagy teljes állami ellenőrzés, vagy teljes államosítás szerepelt a határozatban; pár nap múlva Szakasits az utóbbit emlegeti.

[96] P. I. Arch. 253/1. 176. dosszié.

[97] Timár László ezért jelentette ki a máj. 23-i értekezleten, hogy ők nem mennek bele három bank „kimazsolázásába".

[98] Szabad Nép, 1947. máj. 28.

[99] Magyar Nemzet, 1947. máj. 28.

és szélsőjobboldalon óriási zűrzavar támadt, ezzel szemben megerősödött a párt balszárnya, mely június 2-án keresztülvitte a párt két vezetőjének, Nagy Ferencnek és Varga Bélának a kisgazdapártból való kizárását. A bankállamosítás volt tehát a döntő lépés, mellyel a kisgazdapárton belüli jobboldallal végleg le lehetett számolni, s amelynek segítségével döntő csapást lehetett mérni a burzsoázia gazdasági pozícióira, s a fordulatot a szocialista tervgazdaság felé biztosítani lehetett. A Nagy Ferenc lemondása után felülkerekedő balszárny magáévá tette a bankok államosításának gondolatát, s ha május 28-án a kisgazdapárt gyűlésén a szónokok általában még az államosítás ellen szóltak, s csak egészen kivételes jelenség volt Dinnyés Lajos ceglédi beszéde az államosítás mellett,[100] úgy június 10-én a kisgazdapárti képviselők csoportja elfogadta Dinnyés programját a bank-államosításra vonatkozóan. A bankállamosítás tehát valójában az új Dinnyés-kormány programjává lett.[101] Bár még egy-két nézeteltérés felmerült az államosítás mértékére vonatkozóan, a kommunista párt hozzájárult valamennyi ún. I. kúriás bank államosításához, hangoztatva ugyan, hogy ezt nem tartja feltétlenül szükségesnek. A kisgazdapárt részéről Nyárádi pénzügyminiszter a Gazdasági Főtanács[102] június 20-i ülésén ismét felvetette, nem lehetne-e megelégedni csak a Nemzeti Bank és a három nagybank államosításával, s új tárgyalásokat kért az ügyben, a szociáldemokrata párt határozott tiltakozására azonban végül is belenyugodtak valamennyi I. kúriás hitelintézet államosításába.[103]

Maga az államosítás azonban az év őszére maradt. Bár a kommunista párton belül felmerült esetleges rendeleti uton való államosítás, a gondolatot hamarosan elejtik, mivel rossz visszhangot váltana ki.[104] Így magával a terv-előkészítés periódusával nem az államosítás, hanem az állami ellenőrzés végrehajtása esett egybe.

Az állami ellenőrzés a május 22-i megbeszélés után alapjában elfogadott tény lett; viták legfeljebb akörül folytak, mit jelentsen ez ténylegesen, mire terjedjen ki a kiküldött miniszteri biztosok hatásköre. A Gazdasági Főtanács május 28-án fogadta el a bankok állami ellenőrzés alá helyezésére vonatkozó rendeletet, melyet másnap a minisztertanács is megerősített. A rendelet alapjában tisztázta az ellenőrzés formáját (részvények bejelentése, leltár felvétele, a további üzletek ellenőrzése), de világos volt, hogy önmagában az ellenőrzés igen tág kereteket nyújt, s az adott helyzetben igen sok függ az ellenőrzés osztálytartalmától. Ezért indult meg elég jelentős küzdelem a pártok között a miniszteri biztosok személyét illetően. A kérdésben ismét a jobboldali szociáldemokraták ellenállását kellett leküzdeni, akik a szociáldemokrata párt pozícióinak védelme ürügyén ismert tőkés szakembereket akartak mint szociáldemokrata miniszteri biztosokat a pénzintézetekhez kiküldeni.[105] Ilyen körülmények között, bár a minisztertanácsi határozat értelmében június 6-ig meg kellett volna történnie a biztosok kinevezésének, még a június 13-i pártközi értekezlet is elsősorban a személyi kérdésekkel volt

[100] Szabad Nép, 1947. máj. 28.
[101] Kis Újság, 1947. jún. 11.
[102] P. I. Arch. 2/9. 23. dosszié. Gazdasági Bizottság 1947. jún. 10-i ülése.
[103] Uo. 253/1. 176. d. SzDP Gazdaságpolitikai Osztály 1947. jún. 25-i jegyzőkönyv. — Népszava, 1947. jún. 26. — A kérdés a jún. 25-i minisztertanácson is felmerült.
[104] P. I. Arch. 2/9. 23. d. 1947. júl. 22-i feljegyzés.
[105] Uo. 2/9. 24. d. Emlékeztető az 1947. júl. 12-i minisztertanácsi ülésre.

kénytelen foglalkozni. A kinevezések elhúzódása annál is súlyosabb volt, mivel így mód nyílt arra, hogy a bankok vagyonuk egy részét külföldre tolják át, a burzsoázia kivonja vagyonát az üzletekből, tehát a gazdasági életet megkárosítsa. A kommunista párt ezért javasolta, legalább a három nagybankhoz nevezzenek ki sürgősen miniszteri biztosokat. A kisgazdapárt azonban ehhez nem járult hozzá, azzal érvelvén, hogy e tekintetben sem tudtak megegyezni. A kérdés lényege ugyanis az volt, hogy bár formailag a három nagybankot együttesen kezelték, mégis — a gazdasági befolyás, vagyon, jelentőség, az érdekkörükbe tartozó iparvállalatok száma tekintetében — igen nagy különbség volt a Kereskedelmi Bank és Hitelbank, ill. a Leszámítoló és Pénzváltó Bank között. A két munkáspárt javaslata szerint figyelembe kellett venni, hogy a Magyar Nemzeti Bank és a Pénzintézeti Központ elnöke kisgazdapárti, tehát a Hitelbank miniszteri biztosa szociáldemokratapárti, a Kereskedelmi Bank miniszteri biztosa kommunistapárti legyen. A gazdasági pozíciókért folyó harc — bár a legtöbb esetben mint a koalíciós pártok közötti személyi pozícióharc jelentkezett a politikai élet felszínén — valójában a hatalomért folyó harc szerves részét képezte. A népi demokrácia sajátos viszonyai közepette, midőn a munkásosztály részese volt a hatalomnak, a proletárdiktatúra megteremtésének egyik eszköze éppen az volt, hogy a kommunista párt államhatalmi pozícióit a kormányon és az államapparátuson belül kiterjesztik. A hatalomért — burzsoá- vagy proletárhatalomért — folyó harc az élet minden területére kisugárzott; egy-egy államhatalmi funkció vagy gazdasági pozíció betöltésének nemcsak és nem elsősorban személyi vonatkozásai voltak. Mindezek politikai értelmet nyertek, s ennyiben az osztályharc, a hatalomért folytatott harc szerves részét képezték. A kommunista párt ezért tartotta szükségesnek, hogy a pozíciókért folyó személyi harcoknál gondosan ügyeljen arra, hogy a lehetőség szerint minél több olyan személy kerüljön a gazdasági élet élére, akiknek tisztségét a hatalomért folyó harc emeltyűiként is fel lehet használni. A kisgazdapárt szintén látta a kérdés politikai vonatkozásait, s ezért a Hitelbankot szerette volna megkapni. Ez rendkívül veszélyes helyzetet idézett volna elő, hiszen így éppen a két legjelentősebb gazdasági központ ellenőrzése válhatott volna bizonytalanná. A Hitelbank miniszteri biztosa, a szociáldemokrata Földes István, és a két helyettes (köztük Szántó Dénes, kommunista) személyében sikerült megállapodni; a Kereskedelmi Bank vonatkozásában (Bauer László, kommunista) a kisgazdapárt ellenvéleménye folytán nem történt végleges megállapodás; hasonlóan nem került döntésre a Leszámítoló Bank ügye sem, melyet a kisgazdapárt nem volt hajlandó elfogadni, s ehhez probálta a parasztpárt támogatását is megnyerni.[106] Tekintettel arra, hogy a szociáldemokraták is igyekeztek a második kategóriájú bankok legfontosabbikát megszerezni, újabb hét telt el, míg megszületett a végleges döntés. A kisgazdapárt deferált ugyan a Kereskedelmi Bank kérdésében, viszont megkapta a Leszámítoló Bank mellé a negyedik legnagyobb hitelintézetet, a Pesti Hazai Első Takarékpénztárt. Szociáldemokrata miniszteri biztos került a Hitelbankhoz és a Községi Takarékpénztárhoz; a parasztpárt küldöttei a Dunavölgyi Bankot és az Angol—Magyar Bankot kapták meg, s végül, a kommunista párt jelölte ki a Kereskedelmi Bank és a Belvárosi Takarékpénztár miniszteri biztosát, a Hitelbankhoz, a Leszámítoló Bankhoz és a Dunavölgyi Bankhoz

[106] Uo. 2/9. 13. d. 1947. jún. 13-i pártközi értekezlet.

pedig helyettest küldött.[107] Ténylegesen június végén kapcsolódtak be a miniszteri biztosok a bankok munkájába.[108] Tevékenységük általában, ha még nem is a tőkés tulajdonjogot, de a rendelkezési jogot már erősen érintette, s azt biztosította, hogy a bankok ne folytathassanak a 3 éves terv célkitűzéseivel ellentétes üzleti politikát. Tekintettel arra, hogy az államosítás kérdése is eldőlt júniusra — a június 13-i pártközi értekezlet az államosítási törvényjavaslat kérdéseit is tárgyalta — az állami ellenőrzés ideiglenesen alkalmas volt a 3 éves terv elindításának biztosítására.[109] Kétségtelen, hogy a politikai és gazdasági harc csomópontjában 1947 májusában a bankállamosítás kérdése állott. Az adott helyzetben ez volt a 3 éves terv kulcskérdése, ez dönthette el a burzsoázia és a proletariátus küzdelmét a gazdasági élet további fejlődésének tekintetében. Azonban a 3 éves terv előkészítése — mely a pártközi értekezletek s az általuk kiküldött albizottságok keretében szintén 1947 májusában folyt — számos — ha talán pillanatnyilag nem is ilyen nagy horderejű — problémát is felvetett. A beruházások megoszlása, a gazdaságpolitika egyéb részletkérdései, a terv gazdasági célkitűzései s a terv lebonyolítása szintúgy számos ellentétet idéztek fel a pártok között, elsősorban annak megfelelően, hogy milyen elképzelésnek, mely osztályok érdekeinek megfelelően kívánták kifejleszteni a tervgazdaságot. De sok esetben a gazdasági fejlődés más részletkérdései is számos lehetőséget vetettek fel, anélkül, hogy minden esetben világosan fejeződnék ki bizonyos osztály-elképzelések szembenállása.

A finanszírozás kérdésében történt megállapodás nagyjában már május elején maga után vonta a beruházások felső határának megállapítását. Figyelembe véve, hogy jelentős jóvátételi terhek is hárultak az országra — három év alatt 4,3 milliárd forint —, s a gazdasági élet újjáépítéséhez a normális készleteket is fel kellett tölteni — amihez további 3 milliárd forint kihasítására volt szükség —, nagyjában a 6,3 milliárd forint beruházást tartották keresztülvihetőnek, s ebben — mint globális keretben — már május 5-én meg is egyeztek.[110] A globális keret elfogadása azonban bizonyos összeütközésbe került az egyes nemzetgazdasági szektorok igényeivel. Az ipari beruházások eleinte nem látszottak különösen problematikusnak. Tekintettel arra, hogy a kisgazdapárt nem készített tervet, csupán végigmentek a két munkáspárt javaslatának főbb termelési számadatain, s azt néhány kisebb korrekcióval elfogadták.

E tekintetben nagyobb problémát az almásfüzitői timföld-gyár felépítése okozott. Ez ugyanis nem szerepelt a 3 éves terv eredeti célkitűzéseiben, de az időközben megkötött jugoszláv—magyar gazdasági együttműködési

[107] Szabad Nép, 1947. jún. 20.

[108] A Kereskedelmi Bank 1947. jún. 26-i ügyvezetőségi ülésén vett részt elsőízben a miniszteri biztos. (KGL Kereskedelmi Bank. Igazgatóság.)

[109] A kommunista párt szerette volna a 3 nagybank államosítását aug. 1-re biztosítani, a SzDP azonban nem ment bele a különválasztásba, s tekintettel arra, hogy valamennyi I. kúriás hitelintézet államosítását nem lehetett — szervezetileg sem — ilyen rövid idő alatt biztosítani, végül nov. 1-ét jelölték meg az államosítás határidejéül. Vita tárgyát képezte az államosítás módja (Farkas Ferenc [parasztpárt] a kisajátítás helyett a részvénytöbbség vagyondézsmával való megszerzését és kártalanítást ajánlott), az új állami bankrendszer irányító szervének, s végül az egyes bankok legfelsőbb vezetői eltávolításának kérdése is.

[110] P. I. Arch. 2/9. 13. d. 1947. máj. 5-i pártközi értekezlet. Az előzetes számítások szerint a hároméves terv beruházásai, a készletgyűjtés, az amortizáció és a jóvátétel együttesen a három év tervezett nemzeti jövedelmének 25%-át vette volna igénybe.

egyezmény[111] a magyar timföldgyártás számára biztos és előnyös piacot teremtett, így a gyár felépítése — mintegy 100 millió forint további beruházással — időszerűvé vált. Az összeg előteremtése azonban, bár Jugoszlávia részéről bizonyos hiteleket kilátásba helyeztek, igen nehezen volt biztosítható.[112].

Ennél általánosabb jellegű, s az adott helyzetben politikai szempontból is fontos kérdés volt az ipar felújításának kérdése. A kisgazdapárt részéről Varga István állott elő azzal a javaslattal, hogy akár a beruházások rovására is nagyobb összegeket kell biztosítani az ipar felújítási szükségleteinek fedezésére. Varga István bírálta a munkáspárti javaslatot, mely viszonylag alacsony leírási hányadot engedélyezett az iparvállalatoknak. Szembeállította ezzel a Gazdaságkutató Intézet korábbi számításait, melyek szerint normális felújításkor 6,5—7%-os leírási kulccsal kell dolgozni. Bár a Gazdaságkutató Intézet számítása bizonyos mértékig túlzottnak tekinthető, a kérdés felvetésének — erre még később visszatérünk — a gazdaságosság szempontjából volt bizonyos létjogosultsága, az adott helyzetben azonban az elgondolás a kisgazdapártnak számos kérdésben jelentkező vonalába illeszkedett, mely mind nagyobb összeget, minél jelentősebb tőkét kívánt kivonni a központi terv kereteiből, s igyekezett azt az egyes tőkések rendelkezésére meghagyni. A felújítási keret bővítése az ellenőrzött s a nemzetgazdaság egészének érdekeit figyelemmel kísérő beruházások elől vont volna el tőkét, így a kommunista párt képviselői szembefordultak a javaslattal.[113]

Komoly nézeteltérés mutatkozott a mezőgazdasági terv kapcsán. A terv termelési része tekintetében, mely csupán vetésterületi előirányzatot tartalmazott, nem volt túl nehéz a közös vélemény kialakítása. Súlyosabb problémát okozott a beruházások kérdése. Bár a kisgazdapárt a konkrét tárgyalások kapcsán nem állott elő azzal a demagógiával, mely korábban sajtójában jelentkezett, a beruházások zömét a mezőgazdaságnak követelve, még most is közel 180 milliós eltérés volt a munkáspárti és a kisgazdapárti javaslat között. Az eltérés nemcsak összegszerűségben volt jelentős, de mutatta a nézeteltérést a magyar mezőgazdaság fejlesztésének irányában is. A kommunista párt ugyanis elsősorban a gépesítésre és a műtrágyaellátás javítására akarta fordítani a mezőgazdaságnak juttatandó összegeket. A kisgazdapárt — s ebben támogatta a parasztpárt is — nem foglalkozott a magyar mezőgazdaság fejlesztésének távolabbi perspektívájával, így a szakoktatás az újgazdák szempontjából kétségtelenül fontos, de a gépesítésnél kevésbé lényeges fellendítésére egyenesen horribilis összeget kívánt fordítani.[114] Ennek érdekében inkább a falusi lakásépítésre, szociális és kulturális beruházásokra fordítandó összeg csökkentéséhez is hozzájárultak volna.

A mezőgazdasági beruházások kérdése adott újabb alkalmat a kisgazdapárt szakértői számára, hogy ismételten kísérletet tegyenek a beruházások egyrészének a központi tervből történő elvonására. Rácz Jenő a kisgazdapárt nevében május 20-án tervezetet nyújtott át a többi párt képviselőinek a tervbe nem foglalt beruházások és felújítások tárgyában. Az elaborátumban hangsúlyozta, hogy a munkáspárti javaslat nem vette figyelembe a mező-

[111] A jugoszláv—magyar egyezményre vonatkozólag lásd: P. I. Arch. 2/9. — 18. d.
[112] Vö. uo. 2/9. 13. d. Máj. 9. és máj. 23-i pártközi értekezlet jegyzőkönyveit.
[113] Uo. 2/9. 13. d. Máj. 5-i pártközi értekezlet jkve.
[114] Uo. 2/9. 13. d. 1947. máj. 9-i értekezlet jkve.

gazdaság és a kisipar felújítási szükségleteit, valamint a gyáripar felújítási szükségletét, javasolta, hogy mint elsősorban a magángazdaság beruházását, ezt is szerepeltessék a tervben. Emellett hangsúlyozta, hogy az állatállomány várható növekedését, valamint a falusi magánlakásépítkezést is tőkeberuházásként kell felfogni s ez is szerepeljen a terv számai között, hasonlóan, mint magánberuházás. Nem kétséges, hogy a javaslatnak, mely elméleti szempontból is vitatható volt,* határozott politikai és gazdasági célkitűzései voltak. Politikai célkitűzése az volt, hogy a parasztság szemében csökkentse az államhatalom segítségének jelentőségét, hiszen a Rácz-féle tervezet a falunak nyújtott állami beruházást (kb. 1800 millió Ft[115]) szembeállította volna az általa közel másfél milliárdra becsült megánberuházás értékével. Ezen túlmenően azonban újabb kísérlet volt arra is, hogy a terv kereteibe minél több és minél jelentősebb olyan tételt illesztve, mely tételek nem kerülnek központi ellenőrzés alá, a tervgazdaság értelmét és jelentőségét csökkentsék.[116]

A 3 éves terv előkészítése nem korlátozódhatott a beruházások, termelési előirányzatok stb. szorosan vett számszerűségére. S ha a gazdaságpolitika olyan alapvető kérdése, mint a finanszírozás, már tisztázást is nyert, szükség volt számos más gazdaságpolitikai kérdés eldöntésére is, melyek nagy befolyással bírhattak a terv eredményeire. Mindenekelőtt ilyen tisztázandó kérdést jelentett az árstruktúra kérdése. Magyarországon 1946 után a stabilizációval új árstruktúra alakult ki. Ez az árstruktúra az 1938-as árakon alapult; a forint és a pengő relációjából származó eltérést az ipari árakon belül nagyjából teljesen méltányolták, a mezőgazdasági árak — különösen a növénytermesztés — vonatkozásában azonban alig.[117] A cél az volt, hogy a rendelkezésre álló nagyon szűkös fogyasztási javak mellett ne alakuljon ki túlságosan széles paraszti vásárlóerő, s a munkásságnak is biztosítani lehessen a stabilizáció által meghatározott életszínvonalat. Ily módon igen erős agrárolló keletkezett, mely a kisgazdapárt ismételt támadását váltotta ki, s erős, kedvezőtlen visszhangra talált a parasztság körében. 1947 tavaszán ugyan ez az árstruktúra már nem volt tartható, az élelmiszerhiány csökkentése, a Budapestre irányuló felhozatal kibővítése céljából maga a Gazdasági Főtanács volt kénytelen jónéhány mezőgazdasági termék forgalmát felszabadítani, minek következtében a mezőgazdasági árak rohamosan emelkedtek, s 1947 júniusára utólérték az ipari árak színvonalát (1946 augusztus: 330; 1947 január: 346; 1947 május: 489; június: 514).[118] Az aratás közeledte azonban

* Vitatható, hogy az állatszaporulat álló vagy forgótőkenövekedés-e.

[115] Levontuk a terv szerinti magánberuházást.

[116] P. I. Arch. 2/9. 13. d. Kisgazdapárt javaslata a pénzügyi albizottságnak. Ezt a kérdést Rácz Jenő a jún. 9-i pártközi értekezleten, midőn már csak szövegezési problémák voltak hátra, ismét felvetette. A kisgazdapárt politikai bizottsága nevében kérte, hogy pótlólag 1,3 milliárd forint magánberuházást (állatállomány és falusi házépítés) szerepeltessenek a tervben. Végül, hosszas vita után megállapodtak, hogy a terv szövegében — konkrét számadatok nélkül — utalnak a kérdésre. P. I Arch. 2/9. 13. d. 1947. jún. 9-i pártközi értekezlet. A kérdéses rész a javaslat 12. oldalán található, Magyarország hároméves terve. Bpest. 1947.

[117] A nagykereskedelmi árindex 1946. aug. 31. (1939 : 100)

Összes áruk	399	
Mezőgazdaság	330	(állattenyésztés: 421; növénytermesztés: 270)
Ipar	457	

Gazdaságstatisztikai Tájékoztató (a továbbiakban: G. T.) 1946. dec., 34. l.

[118] Ez az áremelkedés bizonyos fokig váratlan volt; az MKP sokkal lassúbb ütemben szerette volna az agrárolló megszüntetését.

egyre inkább felvetette a legfontosabb mezőgazdasági termény, a búza ármegállapítását, miután annak korábbi 40 Ft-os (árindex: 210) árszintje tarthatatlanná vált. Nemcsak a mezőgazdasági árszint okozott problémát, az ipari tőkések is alacsonynak tartották az árszínvonalat, s követelték új, számukra kedvezőbb árak megállapítását.

A kommunista párt elképzelése az év tavaszán az volt, hogy az új gazdasági évben minden termény árát — kivéve a gabonáét — szabaddá teszi. Jó termés esetén a gabona beszolgáltatásától is szerettek volna eltekinteni, de legalábbis a beszolgáltatás csökkentése s a gabonaárak felemelése volt az előzetes álláspont.[119] 1947 tavaszának rohamos mezőgazdasági árnövekedése (valamelyest az iparcikkek ára is növekedett), még inkább az aszály következtében egyre rosszabbnak ígérkező termés, s a dolgozóknak az életszínvonal 1947 május—júniusában tapasztalható visszaesése miatti elégedetlensége s az életszínvonal emelésének szükségessége egyre inkább arra szorította a kommunista párt gazdasági szakembereit, hogy ne törekedjenek az árstruktúra általános revíziójára.

A Gazdasági Főtanács május közepén bizottságot küldött ki az új árszínvonal kidolgozására.[120] A kisgazdapárt ezzel egyidőben általános támadást indított a meglevő árstruktúra ellen. Egyfelől a parasztság — természetesen elsősorban az árutermelésben különösen érdekelt módos parasztok — érdekeit hangoztatva, a Parasztblokk nevében követelték a mezőgazdasági árak felemelését;[121] másfelől az ipari burzsoázia igényeinek az Anyag- és Árhivatal útján igyekeztek hangot adni. Az Anyag- és Árhivatal a 3 éves terv árpolitikai kérdéseiről írt memoranduma helyteleníti, hogy a terv változatlan árszintet tételez fel. Hangoztatja, hogy ez az árszint, ha a tőkések termelési költségeit és a méltányos hasznot biztosítani akarják, nem tartható. Hivatkozva arra, hogy a stabilizációs árszint teljes kapacitáskihasználást tételezett fel, s nem vette figyelembe a tőkeköltséget sem, utalva a mezőgazdasági árak s a világpiaci nyersanyagárak tényleges emelkedésére, végül arra, hogy béremelést is terveznek, kérték teljesen új ipari árszint kialakítását.[122]

A 3 éves tervvel foglalkozó pártközi értekezleten a kisgazdapárt képviselői elsősorban a mezőgazdasági árak további emelését szorgalmazták. Hivatkozva arra, hogy a Szakszervezeti Tanács képviselői 15%-os béremelést kértek a 3 éves terv megindítására, felléptek hasonló arány biztosításának igényével a mezőgazdasági lakosság részére is, követelve a búza árának 50, s valamennyi gazdasági termék árának 20%-os emelését.[123] Rácz Jenő itt a statisztikák megtévesztő alkalmazásával igyekezett követelésének jogosságát igazolni.

A munkásság életszínvonala ugyanis 1947 tavaszán, az élelmezési költségek gyors emelkedése folytán valamelyest visszaesett, a 15%-os béremelés tehát csak kb. 10%-os reáléletszínvonalemelkedést jelentett a korábbi állapothoz képest. Ezzel szemben a mezőgazdasági árak növekedése folytán a parasztság pénzbevételei 1947 tavaszán növekedtek, az életszínvonal emelkedés itt nagyjából megtörtént. Lineáris áremelés valójában felborította volna az árstruktúrát,

[119] P. I. Arch. 2/9. 23. d. Gazdasági Bizottság. 1947. febr. 19.
[120] Uo. 2/9. 25. d. 1947. máj. 14-i GF ülés.
[121] Uo. 13. dosszié. 0017.
[122] Uo. 2/9. 13. d. máj. 30-i pártközi értekezlet.
[123] Uo. 13. dosszié. 0017.

s egyoldalúan fokozta volna a falu vásárlóerejét a várossal szemben, ami a terv szempontjából is újabb nehézségeket támasztott volna.[124] Ezzel együtt természetesen a kisgazdapárt a tervjavaslatnak azt a részét támadta, mely a munkások életszínvonalát az első évben 30%-kal kívánta felemelni. A kommunista párt gazdasági bizottsága 1947 június elején, foglalkozván az árszínvonal kérdésével, a fogyasztói árszint változatlansága mellett foglalt állást. Javaslatuk csupán a búza árának 60 Ft-ra való emelését tette magáévá — ez már nemcsak árpolitikai szempontból, de a beszolgáltatás szempontjából is szükséges volt —, de úgy döntött, hogy a gabonaár emelésének beszámításával sem haladhatja túl a mezőgazdasági árak emelkedésének átlaga a 10%-ot. A Gazdasági Bizottság nem tette magáévá az ipari árak emelését sem, hangoztatta, hogy az árstruktúra ott mutatkozó hiányosságait inkább a termelői s a fogyasztói árak közötti árrés szűkítésével kell kiküszöbölni. Többékevésbé hasonló álláspontra helyezkedett a szociáldemokrata párt is,[125] hangsúlyozva, hogy a gabona áremelése nem okozhat ipari áremelést. Az ipari árszínvonal általános revízióját szintúgy fölöslegesnek tartották, hangoztatván, hogy a nehézségeken fokozott kapacitáskihasználással s racionalizálással lehetne úrrá lenni.[126]

A két munkáspárt elképzelését sikerült végül a Gazdasági Főtanácsban is érvényre juttatni, mely határozatban mondta ki a búza árának (beszolgáltatás: 60, szabadpiaci ár 80 Ft) felemelését, de más mezőgazdasági termékek árának emelését csak ott engedélyezte, ahol nem érik el a 450-es indexet (1939: 100). Tekintettel arra, hogy 1947 június végén az általános mezőgazdasági árindex 514 volt, ez csupán meglehetősen jelentéktelen területre terjedt ki. Nem járult hozzá a Gazdasági Főtanács az iparcikkek áremeléséhez sem, s úgy döntött, hogy a munkabéremelést a kapacitás fokozott kihasználásával és racionalizálással, a külföldi nyersanyagok áremelkedését pedig az export-import hasznok lefölözésével, a luxuscikkek terhére történő árkiegyenlítéssel kell kiegyensúlyozni.[127]

A 3 éves terv előkészítése még egy olyan elvi kérdést vetett fel, mely a terv végrehajtására döntő befolyással bírhatott. Milyen szerv s milyen jogkörrel irányítja s ellenőrzi a terv végrehajtását? A kérdés tehát ismét az volt, be lehet-e fogni az egyes tőkés üzemeket a terv kereteibe, hogy számukra a terv törvény legyen, melynek végrehajtását felsőbb állami szervek biztosíthatják, vagy pedig a tervet csak óhajként, irányelvként fogják kezelni, melyet az egyes tőkés vállalatok saját hasznuk érdekében minden különösebb következmény nélkül áthághatnak. A kommunista párt — nem kétséges — kezdettől fogva az előbbi felfogást képviselte. A terv végrehajtásának ellenőrzését feltehetően a Gazdasági Főtanácsnak, a munkásosztály e döntő fontosságú gazdasági pozíciójának szánta, s — legalábbis a rendelkezésünkre álló dokumentumok szerint — nem foglalkozott ekkor még önálló Tervhivatal felállításának gondolatával. Így, paradox módon, a Tervhivatal felállítására vonatkozó javaslat a szociáldemokrata párttól indult ki. Itt azonban ez a meggon-

[124] Uo. 13. dosszié. Máj. 30-i pártközi értekezlet.
[125] Uo. 2/9. 23. d. Gazdasági Bizottság. 1947. jún. 13-i ülése.
[126] Uo. 253/1. 176. d. SzDP Gazdaságpolitikai Osztály 1947. júl. 3. Az ipari árak emelése a világpiaci árak miatt is nehézségekbe ütközött, hiszen így még nagyobb különbség keletkezett volna a belföldi és a külföldi árak között. (Magyar—Szovjet Közgazdasági Szemle, 1947 július. *Antos István :* A hároméves terv árpolitikája.)
[127] Uo. 2/9. 15. d. GF 1947. júl. 9-i ülése.

dolás nem a terv végrehajtásának biztosítása és az ellenőrzés hatékonysága miatt támadt, sokkal inkább a pártok közötti versengés, a szociáldemokrata párt számára újabb hatalmi pozíció biztosításának igénye keltette életre. A kommunista párt ugyan tisztában volt a szociáldemokrata párt által felvetett javaslat hátsó szándékával, mégis, önmagában a Tervhivatal felállítását a terv végrehajtása szempontjából előnyösnek ítélte, s úgy vélte, hogy — tekintettel arra, hogy a kérdést a szociáldemokrata párt teljes mértékben támogatja — megvan a lehetősége, hogy a kisgazdapárt ellenzését leküzdve, a Tervhivatal létesítését biztosítani tudják. Ezért február végén a két munkáspárt tervegyeztető tárgyalásai során megállapodás született, hogy együttesen javasolják a Tervhivatal felállítását.[128]

Ezzel azonban a kérdés még a két munkáspárt között sem intéződött el. Meg kellett ugyanis akadályozni a szociáldemokrata párt jobboldali szárnyának elképzelését, amely a Tervhivatalban a Gazdasági Főtanáccsal konkurráló, annak intézkedéseit kontrakarírozó szervet akart volna alakítani, s nemhogy erősítette volna a munkás-paraszt hatalom gazdasági ellenőrző funkcióját, inkább annak elsekélyesítésére törekedett. Kétségtelen, hogy a jobboldali szociáldemokraták tervének sikerét nem erősítette az a döntés, mely a szociáldemokrata párton belül született meg, s amely szerint a Tervhivatal vezető pozícióit a baloldali Vajda Imrére kívánták bízni.[129] Ez azonban önmagában még távolról sem nyújthatott kellő biztosítékot a Tervhivatal működése tekintetében, hiszen Vajdát — ha a szociáldemokrata párton belül a jobbszárny felülkerekedik — a párt bármikor leválthatta volna. A kommunista párt tehát a Tervhivatal szervezeti kiépítésénél ügyelni kívánt arra, hogy megfelelő pozíciók jussanak kommunista kezekbe. A hivatal jogkörét s az államapparátusba való beilleszkedését pedig úgy óhajtotta rendezni, hogy eleve kiküszöbölődjék valamiféle Gazdasági Főtanács—Tervhivatal ellentét. A különböző javaslatok tárgyalásai során — pl. Vas Zoltán és Timár László között — felmerült, hogy az Anyag- és Árhivatalból alakítsák ki az Országos Tervhivatalt. Ezt Timár helyeselte volna, úgy vélvén, hogy ez erősíti az Iparügyi Minisztérium és Bán Antal hatáskörét; de a javaslat másik oldala: hogy az OT a miniszterelnökséghez tartozzék, már nem talált nála jóváhagyásra. Hasonlóan elvetették azt a javaslatot is, mely szerint az OT és a GF egyesüljön, s a tervhivatali rész vezetője Vas Zoltán helyettese legyen.[130] Végül is kialakult az állásfoglalás, hogy a Tervhivatal önállóan tartozzék a Minisztertanács alá, hatáskörét azonban úgy szabnák meg, hogy az ne ütközzék a Gazdasági Főtanácséval, sőt annál jóval kisebb legyen.[131] Ezzel azonban a Tervhivatal kérdése még távolról sem volt elintézve. Le kellett küzdeni még a kisgazdák ellenállását, akik a Tervhivatalban mindenekelőtt egy újabb olyan szervet láttak, mely a burzsoázia tulajdonjogát tovább csorbíthatja.

[128] Uo. 253/1. 178. d.

[129] Uo. 176. dosszié. Gazdaságpolitikai Osztály, 1947. márc. 3.

[130] Uo. Szociáldemokrata Párt. 177. dosszié. 1947. márc. 17-i jelentés.

[131] Rákosi 1947. ápr. 21-i, Nagy Ferenchez intézett levelében a Tervhivatal feladatát a következőkben jelölte meg: feladata kidolgozás és a végrehajtás ellenőrzése, de nem a végrehajtás.

A kommunista párt gazdasági bizottsága egyébként leszögezte, hogy a szociáldemokrata párttal való megállapodás értelmében követelik a Tervhivatalt, de ha a kisgazdapárt ellenzése folytán ezt semmiképpen sem lehetne elérni, úgy a párt hozzájárulna, hogy a Gazdasági Főtanácson belül jöjjön létre a tervhivatali feladatot ellátó szerv. P. I. Arch. 2/9. 23. d. Gazdasági Bizottság. 1947. ápr. 21.

A szociáldemokraták már az első pártközi értekezlet után megállapították, hogy e tekintetben is „A kisgazdapárt ... egész gondja abban rejlik..., hogy a terv végrehajtási szerve milyen jogkörrel rendelkezzék, helyesebben itt is úgy mondhatnánk: milyen jogkörrel ne rendelkezzék."[132]

A kisgazdapárt — mint ennek sajtójában több alkalommal hangot is adott — tehát legmerevebben ellenezte a Tervhivatal felállítását. Érvei között természetesen nemzetgazdasági okok szerepeltek. Félelem a túlzott bürokráciától, aggodalom, nehogy az amúgy is nehéz helyzetben levő államháztartást újabb kiadásokkal terheljék. A kisgazdapárt ellenállását végül ebben a kérdésben is sikerült leküzdeni. Nyilván világossá vált, hogy nemleges álláspontját a két munkáspárttal szemben aligha tudja megvédeni, különösen olyan körülmények között, amikor a szociáldemokrata párt határozottan kiáll a Tervhivatal gondolata mellett.[133] Nem kétséges azonban, hogy álláspontjuk megváltoztatásában szerepe volt annak, hogy rájöttek: a jobboldali szociáldemokratáknak milyen elképzelései rejlenek a javaslat mögött. A jobboldali szociáldemokraták nem is nagyon titkolták elképzeléseiket. Az április 28-i pártközi értekezleten a kisgazdapárt képviselői még mereven ellenezték a Tervhivatal létesítését. Timár kénytelen volt tehát nyiltabb kártyákkal játszani. „Az értekezlet után Rácz Jenőnek megmagyaráztam, hogy amennyiben nem önálló Tervhivatal intézné a koordinálás munkáját, menthetetlenül a GF kezébe kerül a dolog. Csökönyösségükkel tehát pontosan az ellenkező eredményre jutnak, mint amit kívánnak. Rácz ezt megértette."[134]

A Tervhivatal felállításának kérdése tehát már májusban eldőlt, de hogy milyen legyen ez a hivatal, mennyiben lesz csak a pártversengés eszköze s mennyiben a népgazdaság hasznos szerve, ez még nyitva maradt. A szociáldemokrata párt mindenesetre nagy szervezkedést indított, hogy a hivatal teljesen a párt ellenőrzése alá kerüljön. A párton belül kialakítottak egy tervgazdasági részleget — ezt hivatalosan is bejelentve — azzal az elképzeléssel, hogy ez legyen a kialakítandó Tervhivatal magva.[135] Emellett az Anyag- és Árhivatal egyik szociáldemokrata vezetés alatt álló osztályát is bevonták a hivatal előkészítő munkálataiba.[136] A szociáldemokrata párt még a javaslat szövegezése során is ismételt kísérletet tett, hogy a hivatalt ellenőrzése alá vonja. Ezért vetették fel az elnöki jogkör kibővítésének igényét, ezt azonban a többi párt ellenzése folytán nem tudták keresztülvinni.[137]

Június második felében megkezdődtek a Tervhivatal megszervezésének konkrét munkálatai.[138] A hivatal azonban nem lett a jobboldali szociáldemokraták támasza; elnöke a baloldali szociáldemokrata, a kommunista párttal való együttműködést képviselő Vajda Imre, főtitkára a kommunista Berei Andor lett. Felépítésében a koalíció elve — de ezen belül a munkáspártok vezetőszerepe — érvényesült. A létrejött kilenc főosztályból a közgazdasági, ipari és a sajtóosztály élére kommunista, a pénzügyi, közlekedési és kereskedelmi osztály élére szociáldemokrata, a szociális valamint az építésügyi osztály élére kis-

[132] Uo. 253/1-176. d. SzDP 1947. ápr. 24-i jelentés.

[133] A Népszavában 1947 április utolsó napjaiban több cikk is hangsúlyozta a Tervhivatal felállításának a szükségességét. Ld.: Népszava, 1947. ápr. 29.

[134] P. I. Arch. 253/1. 177. d. SzDP Gazdaságpolitikai Oszt. 1947. ápr. 29-i jelentés.

[135] Uo. 1947. ápr. 11-i jelentés.

[136] Népszava, 1947. jún. 5.

[137] P. I. Arch. 2/9. 13. d. 1947. jún. 9-i pártközi értekezlet jkve.

[138] A GF jún. 11-én 50 főben állapította meg a hivatal létszámát. Uo. 2/9. 15. d. 1947. jún. 11-i GF-ülés.

gazda, végül a mezőgazdasági osztály élére parasztpárti szakember került.[139] Így, midőn július 10-én a Tervhivatal munkához látott, a népgazdaság szocialista átalakításának újabb eszközét, a munkásosztály újabb fontos gazdasági pozícióját üdvözölhették benne.[140]

Természetesen a terv fő irányelveinek és számadatainak kidolgozásában az új Tervhivatalnak nem sok szerepe volt. Sőt, tekintettel arra, hogy működésének kezdő időpontja alig három héttel előzte meg a terv indulását, bizonyos előzetes részmunkákat is a Tervhivatal nélkül kellett elvégezni. A munkáspártok javaslatára ugyanis az ország legjelentősebb üzemei, úgyszintén a legfontosabb városok, a vármegyék és a minisztériumok már korábban alakítottak tervbizottságokat.[141] Az üzemekben ezeket a terveket — melyek népgazdasági szempontból igen sok korrekcióra szorultak — a két munkáspárt paritásos tervbizottsága készítette, nagymértékben támaszkodva az egyes üzemek legjobb s a tervmunkába szívesen bekapcsolódó szakembereinek elképzelésére.[142]

A 3 éves tervjavaslat megalkotása körüli politikai harcok a javaslat előkészítését oly nagy mértékben elhúzták, hogy a törvényjavaslat csak június 13-án került a minisztertanács elé. A minisztertanács ugyan — tekintettel arra, hogy valamennyi fő kérdés korábban döntésre jutott — a javaslatot elfogadta.[143] Hátra volt még azonban a javaslat törvényerőre emelésének nagyjelentőségű aktusa. Igaz ugyan, hogy nem volt kétséges, a koalíciós pártok képviselőinek szavazata a javaslatot törvényerőre emelheti, de számos bizonytalansági tényező is felmerült. A kisgazdapárt képviselőinek száma az összeesküvés felszámolása, az 1947-es politikai harcok következtében megcsappant, és a megmaradt képviselők egy részének magatartása nem volt egyértelmű a baloldali politikát képviselő Dinnyés-kormánnyal szemben. Egyébként is fennállott a lehetőség, hogy az ellenzéki pártok, ha nem is a tervtörvényt magát, de annak kellő időben történő elfogadását megakadályozzák. Számos részletkérdés feletti viták provokálásával, ügyrendi indítványokkal s a parlamenti obstrukció más egyéb eszközeinek felhasználásával az ellenzék elérhette volna — s legalább ezt szerette is volna elérni —, hogy a terv indulási időpontjában (augusztus elsején) még ne történjék meg a parlamenti jóváhagyás.

A kormány éppen ennek megakadályozására sürgősséget kért a javaslat tárgyalására. Az ellenzék részéről Vásáry István és Hegymegi Kiss Pál szólalt fel a sürgős tárgyalás ellen, s tekintettel arra, hogy a kisgazdaképviselők egy része nem óhajtván megszavazni a javaslatot, kiment a teremből, alig sikerült a jóváhagyatáshoz szükséges kétharmados többséget megszerezni.[144]

A július 1-én megindúló parlamenti vitát a kormány meglehetősen roszszul készítette elő. A törvényjavaslat csupán egy keretjavaslatot tartalmazott, anélkül, hogy bármiféle közelebbi megjelölést nyújtott volna a 3 éves terv konkrétumaira vonatkozóan. Az ellenzéki képviselők — bár valójában a tervet, mint olyant kívánták támadni — nem alap nélkül ragadták ki a parlamenti

[139] Uo. 253/1. 177. d. SzDP Gazd. Pol. Oszt. 1947. júl. 9-i jelentés.
[140] Szabad Nép, 1947. júl. 12.
[141] Uo. jún. 7. Az ország 60 legnagyobb gyárának üzemi bizottsága beszélte meg, miként kapcsolódjanak be a munkások a hároméves terv előkészítésébe.
[142] Az Országos Levéltárban igen sok üzem előzetes tervjavaslatát találhatjuk meg. Rendkívül alapos munka pl. a Győri Vagongyár, a Péti Nitrogén stb. terve. KGL: Wilhelm Pieck: 14. csomó; Péti Nitrogén: 25. csomó.
[143] Kis Újság, 1947. jún. 14.
[144] 1945—49. évi Nemzetgyűlési Napló. 1947. jún. 29-i ülés.

szabályok formai megsértését, s tették szóvá, hogy a 3 éves terv konkrétumairól csupán egyes újságcikkek alapján szerezhettek tudomást. Hangsúlyozni kell azonban, hogy mindez csak formai alapját szolgáltatta az ellenzék támadásának. Ha az ellenzéki képviselők beszédeinek érdemi részét elemezzük, úgy egyrészt azokkal az érvekkel találkozunk, melyek az előzetes tárgyalások során a kisgazdák részéről elhangzottak. A vagyondézsma ellen már korábban is tiltakoztak,[145] s bár az előzetes elképzelésekhez képest a dézsma alsó határát 25 hold földbirtokra s 75000 Ft vagyonra emelték,[146] továbbra is ez volt a támadások egyik fő célpontja. Az agrárdemagógia a legkülönbözőbb formákban jelentkezett. Dénes István azt hangoztatta, hogy „a magyar föld, a magyar parasztság kell hogy kiizzadja a 3 éves terv pénzügyi fedezetének nagyrészét"[147]; Vásáry István Sulyok-párti képviselő is a vagyondézsma súlyosságát tette szóvá, elsősorban a mezőgazdaság vonatkozásában. A vagyondézsma elleni támadások alapján azonban — különösen azután, hogy 25 holdban állapították meg a vagyondézsma alsó határát — aligha lehetett a paraszti egységet megteremteni. Ezért az agrárdemagógia általánosabb igénnyel abban a formában lépett fel, hogy keveselte a mezőgazdaság beruházását. Acsay László, aki áprilisban még a kisgazdapárt soraiból vezette a 3 éves terv elleni támadásokat, most mint pártonkívüli képviselő fejtette ki véleményét, mely szerint „nálunk is helyesebb lenne, ha az előirányzott milliárdokat a magyar mezőgazdasági élet természetes alapjainak juttatnák, elsősorban a mezőgazdaságnak".[148] Pfeiffer Zoltán nem értett egyet a 3 éves terv iparfejlesztő célkitűzéseivel. Álláspontja a magyar gazdasági fejlődés jövőjét illetően nem hagyott kétséget: szerinte az ország gazdasága illeszkedjék az európai munkamegosztásba úgy, ahogyan az a két világháború között történt, vagyis ne fejlesszük az ipart, hiszen a jelenlegi helyzet csak ideiglenes, hanem maradjon mezőgazdasági jellegű az ország; „bármit hozzon is a sors, bármilyen legyen akár tőszomszédságunkban, akár a világ minden táján a mezőgazdaság előrehaladása",[149] az országnak a kisparaszti gazdaságokra kell alapoznia jövőbeni sorsát, s nem kell az ipart olyan mértékben növelni, mint a terv előírja. Pfeiffer s néhány más képviselő hatásvadászó beszédeikben nem igen törekedtek a konkrét kérdésekre kitérni, hiszen így módjuk nyilott arra, hogy megkerüljék a kérdést, hogyan képzelik ténylegesen az ország gazdasági fejlődését. Dénes István már adatokkal dolgozott.[150] Nehéz lenne azonban megállapítani, hogy közgazdasági járatlanságból vagy politikai célkitűzéssel igyekezett-e a 3 éves terv célszámait meghamisítani, aminek során a nemzeti jövedelmet a termeléssel is összekeverte.

Valójában azonban az ellenzéki felszólalások lényege egy mozzanatra volt visszavezethető, mégpedig arra, hogy felismerték: a terv — noha közvetlenül az újjáépítést célozza — a szocializmus felé teendő jelentős lépés, s ezt szerették volna minden eszközzel megakadályozni. Sulyok Dezső, a Szabadságpárt vezetője, ezt világosan meg is fogalmazta: „Az infláció nehézségein átesve és a stabilizációt megvalósítva, most már valóban eljutott a magyar gazdasági élet oda, hogy választania kell, hogy a további és végleges újjáépítést milyen úton akarja megvalósítani. Ennél választhatja a szabadverseny elvén felépülő

[145] 1945—49. évi Nemzetgyűlési Napló. VII. köt. 592 l. 1947. jún. 19. Nagy Vince.
[146] Szabad Nép, 1947. jún. 3.
[147] Nemzetgyűlési Napló. VIII. köt. 287. l. 1947. júl. 1. Dénes István.
[148] Nemzetgyűlési Napló. VIII. köt. 273. l. 1947. júl. 1. Acsay László.
[149] 1945—49. évi Nemzetgyűlési Napló. VII. köt. 923. l. 1947. júl. 9.
[150] Uo. VIII. köt. 287. kk. l. 1947. júl. 1.

individualista gazdasági rendszert,[151] és választhatja a tervgazdálkodással elválaszthatatlanul összekapcsolt szocialista gazdasági rendszert. Legyünk tisztában azzal, hogy a mostani választás az egyik útnak magunk elé tűzése, olyan választást jelent, amelyet logikusan és szükségképpen követniök kell további lépéseknek is."[152]

Szavaikban ugyan ezt nem minden esetben mondották ki, de értelemszerűen ott volt minden felszólalásban a szocializmus elleni küzdelem, a burzsoázia ósdi rágalma a szocializmus, mint az egyéni szabadság megfojtója ellen, s ez egyes ellenzéki felszólalásokban teljesen nyiltan felszínre bukkant. Acsay László odáig ment, hogy szerinte a 3 éves terv a jobbágyságot emeli újból törvényerőre. Ha a törvényjavaslat büntetendőnek tartotta a terv végrehajtását akadályozókat, úgy az — megítélése szerint — nem is kaszárnyává, hanem börtönné változtatja az országot.[153]

Volt az ellenzéki felszólalásoknak még egy mozzanata, mely kimondottan a folyamatban levő nemzetközi tárgyalásokhoz kapcsolódott. Az ellenzék már korábban is hangoztatta, „hiába áltatjuk magunkat, akár hároméves, akár ötéves, vagy nem tudom, milyen tervekkel, mi a magunk erejéből nem fogunk tudni talpraállni".[154] Ez a felfogás, a külföldi kölcsön felvétele, mint az ország újjáépítésének egyetlen lehetséges útja, most ismét nagy erővel jelentkezett.[155] A külföldi kölcsön propagálása azonban korábban inkább hipotetikus jellegű volt, ezzel szemben 1947 júliusában, a Marshall-terv meghirdetése után, a napi politikai kérdések gyakorlatává vált.

Marshall, az USA külügyminisztere, 1947. június 5-én beszédet mondott a Harvard egyetemen. Beszédében többek között bejelentette, hogy az Egyesült Államok hajlandó jelentősebb kölcsönnel hozzájárulni a háborúban szétrombolt Európa újjáépítéséhez. A tervet a nyugati sajtó nagy hozsannával fogadta, s mint lehetőség az újjáépítés meggyorsítására, az európai országok közvéleményében is széles visszhangra talált. Természetesen az amerikai kormány a kölcsönnel meghatározott politikai és gazdasági célkitűzéseket kívánt elérni. Politikailag — elképzelésük szerint — a kölcsön eszköze lett volna nyugat-európai politikai befolyásuk megszilárdításának, s e befolyásnak a kelet-európai országokra való kiterjesztésének. Gazdaságilag a túltermelési nehézségekkel küszködő amerikai nagytőke a kölcsön útján kívánt fölös áruitól megszabadulni, és az európai országokban államilag biztosított tőkekihelyezéseket elhelyezni. A tervnek ezen célkitűzései, bármily szép szavakba csomagolták is a javaslatot, marxisták előtt aligha hagytak kétséget. Mégis — a történtek ezt látszanak igazolni — a szovjet külpolitikában is bizonyos ingadozás mutatkozott a tekintetben, vajon nem nyílnék-e mód arra, hogy a tervet valamilyen formában az újjáépítés szolgálatába állítsák, s az amerikai politikai célkitűzéseket a terv keretén belül küzdjék le. Feltehetően ez az álláspont vezette a Szovjetuniót, midőn elfogadta az angol és a francia kormány javaslatát, hogy a három európai nagyhatalom külügyminiszterei együttesen tárgyalják meg a Marshall-terv kérdéseit. A tanácskozás június 29-én kezdődött Párizsban, tehát időben

[151] Sulyok szembeállítása a kapitalizmus és a szocializmus vonatkozásában ugyan helyes, de a mai kapitalizmus igen messze van az általa megfogalmazott, szabadversenyen alapuló individualista gazdasági rendszertől.

[152] 1945—49. évi Nemzetgyűlési Napló. VIII. köt. 288. l. 1947. júl. 1.

[153] Uo. VIII. köt. 271. l. 1947. júl. 1.

[154] Uo. VII. köt. 141. l. 1947. jún. 21. Pongrácz Tibor.

[155] Uo. VIII. köt. 287. l. 1947. júl. 8. Dénes István.

egybeesett a 3 éves terv parlamenti vitájával. A konferencia során Bevin angol külügyminiszter az eredeti amerikai elképzelésnek megfelelő javaslatot tett, mely szerint össze kell egyeztetni az egyes európai országok gazdasági programját, és így alakítsák ki közösen a kölcsön szükségleteit. Az egész elosztás, lebonyolítás stb. egy bizottság kezébe került volna, melyben az USA mellett a nyugati nagyhatalmaké lett volna a döntő szó, és ily módon beleszólási jogot nyerhettek volna az egyes országok gazdasági életébe. Molotov tiltakozott a javaslatnak eme formája ellen. Hangoztatta, hogy nem közösen, hanem egyes országonként kell felmérni a gazdasági szükségleteket, javasolta, hogy az irányító bizottságban más, a németeknek ellenálló ország is vegyen részt, valamint korlátozni kívánta a bizottság beleszólási jogát az egyes országok gazdasági életébe.[156] Miután Bidault áthidaló terve sem tudta a nézeteket közös nevezőre hozni, az értekezlet néhány napos eredménytelen tanácskozás után feloszlott.[157]

A nyugati hatalmak ezután bejelentették, hogy a Szovjetunió nélkül konferenciát hívnak össze a Marshall-tervvel kapcsolatos teendők megvitatására, melyre Spanyolország kivételével valamennyi európai országot meghívják. A meghívás ugyan a 3 éves terv törvényerőre emelése után érkezett, mégis számos politikai és gazdasági megfontolást vetett fel. A kelet-európai országok egy része, Bulgária, Románia, Jugoszlávia egyértelműen elfogadta a Szovjetunió állásfoglalását, visszautasították a meghívást, ezzel szemben Csehszlovákia és Lengyelország, első állásfoglalásuk szerint, hajlandónak mutatkozott az értekezleten részt venni, később azonban, a Szovjetunióval való megbeszélés után, ők is elálltak ettől a tervüktől.

Magyar politikai körökben is bizonyos ingadozás mutatkozott az állásfoglalásban. Végül azonban az az elképzelés kerekedett felül, hogy Magyarország ne vegyen részt a megbeszélésen.[158] A politikai harc a kérdés eldöntése körül nem volt túl éles. Feltehető, hogy ha a javaslat két-három hónappal korábban érkezik, ez esetben a burzsoázia a kisgazdapárton keresztül, támaszkodva a jobboldali szociáldemokráciára, a népi demokrácia egyik legsúlyosabb válságát robbantja ki e kérdésben. Nagy Ferenc szökésével azonban a burzsoázia politikailag leverve s defenzivában erre képtelen volt, így — bár a szociáldemokrata párt egyes képviselői pozitív állásfoglalást követeltek[159] — a július 10-én megszületett hivatalos válasz elutasító volt, hangoztatva, hogy Magyarország csak olyan nemzetközi tanácskozáson vesz részt, mely a nagyhatalmak előzetes megegyezésén alapul. Tekintettel arra, hogy a 3 éves terv eredeti változata így is kimondottan belföldi erőforrásokra alapozódott, tehát a Marshall-terv elutasítása semminemű nehézséget nem támasztott, változást nem tett szükségessé, mindössze az ún. B tervet — mely az esetleges külföldi kölcsön felvétele után pótlólagos beruházásokat irányzott elő — vette le egyelőre a napirendről.[160]

Július második felében elhagyta a nyomdát a kormány által kidolgozott, s most már törvénnyé vált terv részletesebb ismertetése. A terv végül 6585

[156] Népszava, 1947. jún. 30.
[157] Kis Újság, 1947. júl. 3.
[158] Szabad Nép, 1947. júl. 5.
[159] Népszava, 1947. júl. 11-i száma így ír: „Megnyugvással vettünk volna olyan határozatot, hogy a konferencián résztveszünk."
[160] A B terv külföldi kölcsön esetén 300 millió forint további beruházást irányzott elő a mezőgazdaság, 380 milliót az ipar, 219,6 milliót a közlekedés és 150 milliót a szociális és kulturális létesítmények javára.

millióban határozta meg a 3 esztendő alatt beruházandó összeget. A beruházásokból 2000 millió forint, vagyis 30,4% a mezőgazdasági termelés fejlesztésére, a falusi lakosság anyagi és kuturális jólétének emelésére — ebből 912 millió közvetlenül a mezőgazdaságra (8%; 1745 millió forint, vagyis 26,5% a bányászat és az ipar termelőképességének növelésére; 1676 millió forint, vagyis 25,4% a közlekedés és posta javítására; végül 1164 millió forint, vagyis 17,7% építésügyi, szociális és kulturális célú beruházásokra esik.

A mezőgazdaságban a terv az 1949/50-es évre a növénytermelésben 93, az állattenyésztésben 86%-os színvonal elérését irányozta elő, az 1938/39-es évhez képest. Kedvezőbb fejlődési lehetőséggel számolt a terv a bányászatban, ahol 38, és a gyáriparban, ahol 27,5%-kal magasabb termelést irányzott elő, az 1938-as évben elért termelési mennyiségeknél. Ezen belül különösen a gépipart (164%), az elektromos energia termelést (142%) és a vegyészeti ipart (140%) kívánták előtérbe állítani.

A nemzeti jövedelemnek az előirányzat szerint 14%-kal kellett meghaladnia a háború előtti szintet, bár — figyelembe véve a jóvátételi és egyéb nemzetközi kötelezettségeket — ez mindössze 3%-kal magasabb belföldi fogyasztásra rendelkezésre álló jószágmennyiségben kellett hogy realizálódjék. Tekintettel arra, hogy a 3 éves terv időszakában a nemzeti jövedelem elosztásában a dolgozók javára történő változás már eleve lehetővé tette, hogy az életszínvonal a 3 éves terv végére ennél jelentősebben emelkedjék.[161]

A magyar 3 éves terv beruházási összege s egyéb célkitűzései egyébként viszonylag alacsonyak voltak, amint ezt a többi népi demokratikus ország beruházási tervével való összehasonlítás mutatja[162]:

Ország	Beruházás millió dollárban		Beruházások megoszlása %-ban			
	Összesen	Évente	Mezőgazd.	Ipar	Közlekedés	Egyéb
Lengyelország	2000	666	31,4	27,0	41,6	
Csehszlovákia	1400	700	7,0	36,0	22,0	35,0
Magyarország	560	187	30,4	26,5	25,4	17,7
Bulgária	221	111	6,0	45,0	15,0	34,0
Jugoszlávia	2900	580	8,0	43,0	26,0	23,0

A helyreállítási terv beruházásainak mértékét természetesen az is befolyásolta, hogy Csehszlovákia gazdaságilag erősebb volt, mint Magyarország; Lengyelország és Jugoszlávia háborús károsodása viszonylag jelentősebb volt.[163]

A terv előirányzatainak közzététele után az MKP és a szociáldemokrata párt a 3 éves terv kérdéséről számos gyűlést rendezett üzemekben, falvakban, körzeti pártszervezetekben. A gyűlések egyaránt azt a célt szolgálták, hogy a dolgozók minél szélesebb rétegei ismerkedjenek meg a terv nyújtotta perspektívákkal, tegyék magukévá a terv célkitűzéseit, s mind politikai, mind gazdasági érte-

[161] Az adatokat lásd: Magyarország hároméves terve. Bpest. 1947.

[162] *Jan Marczewski*: Planification et croissance économique des democraties populaires. Paris. 1956. I. köt. 149. l. Az egy főre eső évi beruházás értéke dollárba: Csehszlovákia 58, Jugoszlávia 36, Lengyelország 27, Magyarország 20, Bulgária 16.

[163] Lengyelország háborús vesztesége az 1938-as nemzeti jövedelem 350%-át tette ki, Jugoszláviáé 374, ezzel szemben Magyarországé 194% volt. *Marczewski*: i. m. I. köt. 121. l.

lemben harcoljanak a célok valóra váltásáért. A kommunista párt — bár helyesen úgy értékelte a terv elfogadtatását, mint a munkásosztály nagy politikai győzelmét — nem ringatta magát illúziókba a végrehajtás nehézségei felől. Tudatában volt annak, hogy a terv gazdasági célkitűzései rendkívül szívós termelési munkát kívánnak, s a terv végrehajtásának politikai feltételei, a burzsoázia 1947 tavaszi nagy veresége ellenére sem egyértelműen eldöntöttek még. A munkásosztály támogatása nélkül a politikai és gazdasági küzdelem eredménytelenségre lett volna ítélve, s éppen e támogatás hatékonyságának biztosítása céljából javasolta a kommunista párt a tervmegbizotti intézményt.

A 3 éves terv végrehajtásával kapcsolatos tervhivatali rendelet kötelezően előírta, hogy minden üzem jelöljön ki tervmegbizottat. A tervmegbizotti tisztséget egy, az üzemi bizottság által javasolt személy töltse be, akinek feladata ellenőrízni a terv végrehajtását, s erről rendszeres időközben jelentést adni az Országos Tervhivatalnak. A vállalat igazgatósága a tervmegbizotti munka elősegítése érdekében köteles a szükséges munkaidőkedvezményt biztosítani és betekintést engedni a vállalat üzleti ügyeibe, könyvvitelébe stb. Ez az intézkedés kétségtelen nagymértékű újabb kiterjesztését jelentette az üzemek munkásellenőrzésének. Egyben szerves folytatása volt a korábbi politikának, melyben az államhatalom tőke-ellenőrző és korlátozó szervei kiegészültek a munkásosztály közvetlen, alulról való ellenőrzésével, az üzemi bizottsággal. Így tehát a felülről való ellenőrzés s korlátozás újabb szervvel, a Tervhivatallal egészült ki, s ez ugyanakkor párosult az alulról, a tömegek részéről való ellenőrzés újabb intézményével, a tervmegbizottival.

A Gyáriparosok Országos Szövetsége természetesen több szempontból kritizálta a rendelettervezetet, s annak módosítására törekedett. A GyOSz mindenekelőtt azt szerette volna elérni, hogy a tervmegbizottat nem a munkások, hanem a gyár igazgatósága jelölje ki; az üzemi bizottságnak csupán a jóváhegyás jogát biztosítanák. További elképzeléseik a tervmegbizott hatáskörének s munkalehetőségének csökkentésére irányultak. Egyrészt korlátozni kívánták a tervmegbizott rendelkezésére álló munkaidőkedvezményt, másrészt azt javasolták — s ez volt a leglényegesebb —, hogy a tervmegbizott ne ellenőrzést gyakoroljon, csupán „megfigyelést"; ennek érdekében az üzleti ügyekbe való betekintés jogát is csupán a részletterv végrehajtásával közvetlenül kapcsolatos ügyekre kívánták korlátozni.[164]

Az Országos Tervhivatal természetesen nem fogadta el a GyOSz módosító indítványát, és lényegében az eredeti tervnek megfelelően adta ki a rendeletet. Ily módon a 3 éves terv elfogadtatásáért folytatott harc közvetlenül is növelte a munkásosztály gazdasági hatalmát, az üzemek munkás-ellenőrzésének kiterjesztésével. A nagybankok állami ellenőrzés alá vonása, végül pedig az Országos Tervhivatal felállítása olyan újabb gazdasági pozíciókat jelentett, melyek még kedvezőbbé tették a szocialista gazdaságért folytatott harc feltételeit, reális kilátásait.

A munkásosztály számára kormányrendelettel biztosított 15%-os béremelés világosan mutatta a 3 éves terv fő célkitűzését, s midőn 1947. augusztus 1-én a Ganz villamossági gyár udvarán tett kapavágással jelképesen is megindult a 3 éves terv, a széleskörű bizalom mintegy nyilvános elismerésként jelezte, hogy a kommunista párt sikeresen zárta le az ország átalakításáért folytatott harcának egy szakaszát.

RÁNKI GYÖRGY

[164] O. L. GyOSz 7. csomó.

БОРЬБА ЗА ПЛАНОВОЕ ХОЗЯЙСТВО

Резюме

В конце 1946 г. Коммунистическая партия Венгрии выработала трехлетний план восстановления производительных сил опустошенной войной страны. Проект плана наметил во всех областях экономической жизни превышение уровня 1938 г., особенно подчеркивая индустриализацию. Цели трехлетнего плана нашли одобрение и со стороны Социал-демократической партии. При помощи экономиста Лейбористской партии, который был венгерского происхождения (Миклош Кальдор) они тоже выработали проект трехлетнего плана. В начале 1947 г. проекты плана двух партий были объединены и предложены как общий проект другим партиям коалиции. Партия мелких хозяев и приютившаяся за ней буржуазия не желали планового хозяйства, вернее не в таком виде, как это предложила Коммунистическая партия. Они предложили с самого начала получение иностранного займа, они считали преувеличенным запланированное повышение жизненного уровня, они предложили предоставить более крупные суммы скорей сельскому хозяйству, чем промышленности, и наконец они возразили против проекта рабочих партий относительно финансирования плана. В течение целых месяцев они препятствовали обсуждению плана, переговоры относительно плана могли состояться только весной 1947 г., когда вследствие разоблачения заговора Партия мелких хозяев была принуждена к дефензиве. Вопрос о плане обсуждался общей комиссией партий коалиции. Основные вопросы дискуссии и основные политические столкновения развертывались прежде всего по вопросу о национализации банков. Желавшая понимать трехлетний план как подготовку перехода к социализму, Коммунистическая партия потребовала, чтобы в интересах обеспечения планового хозяйства самые крупные кредитные учреждения перешли в государственную собственность. В защите частной собственности Партия мелких хозяев неуклонно сопротивилась предложению, а правая Социал-демократической партии тоже возразила против него. Только в результате продолжившейся в течение целых недель политической борьбы подарилось препятствовать общей позиции Социал-демократической партии и Партии мелких хозяев и обеспечить государственный контроль над самыми крупными кредитными учреждениями. (Государственный контроль над самыми крупными кредитными учреждениями оказался особенно важным не только в области кредита, а также промышленности, так как банки располагались значительной частью промышленности.)

В ходе подготовки плана дискуссия развернулась прежде всего по вопросу о финансировании плана. Рабочим партиям подарилось переложить расходы на план в большой мере на богатые слои, путем единовременного налога на имущество. Другой важный вопрос дискуссии заключился в вопросе об инвестициях. Не взирая на взаимосвязи народного хозяйства, Партия мелких хозяев желала предоставить бо́льшую часть назначенных для инвестиций сумм сельскому хозяйству. Проект Коммунистической партии, однако, наметил развитие промышленности, в первую очередь тяжелой промышленности, так как это является основным условием подъема сельского хозяйства также. В конечном итоге 30% инвенстиций было предоставлено сельскому хозяйству — имея предвид и посредственные инвестиции — и 26,5% промышленности и горному делу.

В ходе подготовки планового хозяйства выяснилось стремление представителей Партии мелких хозяев, чтобы план в чем меньшей мере коснулся хода дел капиталистических предприятий, чтобы чем большая часть инвестиций находилась вне рамок центрального планового хозяйства, и чтобы создать такую политику цен, которая имеет предвид не интересы планового хозяйства, а рентабельность отдельных капиталистических предприятий. Однако по всем этим вопросам Коммунистической партии, в сотрудничестве с Социал-демократической партией подарилось осуществить собственные соображения. Это завершилось созданием нового органа, призванного руководить планом. Созданием Государственного планового управления образовался новый орган государственного контроля экономической жизни. Вследствие того, что Государственное плановое управление могло контролировать все более значительные инвестиции (свыше суммы 200 тысяч форинтов), а также того, что в лице доверенных плана были поставлены в отдельные капиталистические предприятия функционеры с широкими полномочиями, принятием закона о трехлетнем плане (июль 1947 г.) рабочий контроль над производством в значительной мере возрос.

Дь. Ранки

LUTTES POUR L'ÉCONOMIE DIRIGÉE

Résumé

A la fin de l'année 1946 le Parti Communiste Hongrois élabora un plan triennal appelé à reconstruire les forces productrices du pays abattu par la guerre. La proposition-projet prescrivit — tout en soulignant l'importance particulière de l'industrie — de dépasser dans tous les domaines de la vie économique le niveau de vie accusé en 1938. Le Parti Social-démocrate, lui aussi, se prononça pour la réalisation des objectifs du plan triennal. Avec l'aide de l'économiste d'origine hongroise (Miklós Káldor), adhérent du Labour Party, le Parti Social-démocrate élabora, lui aussi, son propre proposition-projet triennal. Les propositions-projets des deux Partis vinrent d'être unies au début de 1947 et soumises comme telles aux autres partis de la coalition. Le Parti des petits Propriétaires et la bourgeoisie qui se rangea derrière lui ne désiraient point l'introduction d'une économie planifiée, ou pour mieux dire, non pas dans la forme proposée par le Parti Communiste Hongrois. Dès le début ils suggéraient de faire des emprunts étrangers, estimaient excessif l'accroissement prévu pour le niveau de vie et proposaient d'assurer une somme plus considérable à l'agriculture qu'à l'industrie. Ils s'opposèrent, enfin, à la proposition concernant le financement du plan formulée par les partis ouvriers. Ils entravaient pendant des mois la discussion à ouvrir sur le plan ce qui, en conséquence, ne put avoir lieu qu'au printemps de 1947, lorsque, grâce au décèlement du complot, le Parti des petits Propriétaires se trouvait réduit à se tenir sur la défensive. Le plan était discuté par une commission commune formée des adhérents des partis de la coalition. Les principaux problèmes surgis au débat et les plus âpres conflits politiques y déclenchés se centrèrent autour de la nationalisation des banques. Le Parti Communiste Hongrois qui considérait le plan comme la prémisse du passage au socialisme réclamait, en vue d'assurer la réalisation de l'économie planifiée, la nationalisation des principales institutions de crédit. Le Parti des petits Propriétaires, par contre, adopta, dans la défense de la propriété privée, une position nettement opposée; l'aile droite du Parti Social-démocrate s'y opposa, elle aussi. Ce n'est qu'en résultat de luttes politiques durant pendant des semaines qu'on réussit à mettre obstacle à la mise en pratique de la position commune suggérée par les Partis des petits Propriétaires et Social-démocrate, et à assurer le contrôle à exercer sur les institutions de crédits les plus considérables. (Le contrôle des plus grandes institutions de crédit s'avérait particulièrement important non seulement dans le domaine des opérations de crédit, mais sur la plan industriel aussi, vu qu'une bonne partie de l'industrie rentrait dans la sphère d'intérêt des banques.)

Au cours de la préparation du plan le débat s'éclata avant tout en connexion avec le problème de financement. Par prélèvement sur les biens les partis ouvriers réussirent à refiler les frais du plan aux couches aisées. Un autre problème soulevé par le débat se rapportait à la question des investissements. Le Parti des petits Propriétaires envisageait la question sous un aspect unilatéral et ne tenant pas compte des incidences qui en découlaient pour l'économie nationale, endendait allouer la majeure partie des sommes à investir à l'agriculture. La proposition du Parti Communiste, par contre, prescrivit le développement de l'industrie, en première ligne celui de l'industrie lourde, *conditio sine qua non* de l'essor de l'agriculture. Finalement on parvint à allouer — compte tenu également des investissements indirects — les 30 pour cent des investissements à l'agriculture, tandis que l'industrie et les mines en bénéficiaient pour 26,5 pour cent.

Au cours de la préparation de l'économie dirigée il devint évident que les représentants du Parti des petits Propriétaires s'efforçaient de réduire au minimum l'intervention du plan à la gestion des entreprises capitalistes, ils entendait retirer la plus grande partie possible des investissements de la surveillance de l'économie dirigée et prétendaient créer une politique de prix qui n'observait point les intérêts de cette économie, mais bien la rentabilité des différentes entreprises capitalistes. Quant à ces problèmes le Parti Communiste réussit, avec le concours du Parti Social-démocrate, à réaliser ses conceptions. La création d'un nouvel organe appelé à diriger le plan y entra pour beaucoup en ligne de compte: l'Office National du Plan s'avéra un nouvel organe pour le contrôle national de la vie économique. Le contrôle exercé par l'Office du Plan sur tout investissement plus considérable (depassant 200 mille florins) et le placement des fonctionnaires, en qualité de commissaires de plan disposant de vastes attributions permit, à la suite de la codification du plan triennal (juillet 1947), un contrôle accru à exercer par les ouvriers sur la production.

GY. RÁNKI

KÖZLEMÉNYEK

A TOKAJI OROSZ BORVÁSÁRLÓ BIZOTTSÁG ELSŐ KÉT ÉVTIZEDE (1733—1753)

Oroszország és Magyarország kereskedelmi kapcsolataiban Mátyás király óta évszázadokon át hagyományossá vált, hogy orosz prémek (cobolybőr, hölgymenyét, nyuszt suba stb.)[1] ellenében magyar borokat szállítottunk — elsősorban lengyel közvetítéssel — az orosz piac számára.

A magyar bor valószínűleg 1606-ban tett szert szélesebbkörű kedveltségre az orosz nemesség körében, amikor Mnisek sandomiri vajda 30 hordó magyar bort hozott magával Moszkvába, leányának az első Ál-Dimitrij cárral tartott mennyegzőjére.[2] Mint Karamzin írja, az ezt követő esztendőkben a magyar bor behozatala már igen nagy méreteket öltött.[3] Az Oroszországot bejáró külföldi útleírók feljegyzései is arról tanúskodnak, hogy a XVII. században az orosz nemesek asztalánál szinte kizárólag magyar borokat szolgáltak fel.[4]

A tokaji bor iránti kereslet I. Péter uralkodása alatt vált kereskedelmileg jelentőssé és nagyobb arányúvá;[5] kifejlődését a II. Rákóczi Ferenc fejedelemmel fennállott politikai kapcsolatok rendkívüli mértékben segítették elő. Nedeczky Sándor és Thalaba Máté, a fejedelem oroszországi követei jelentéseinek valósággal visszatérő motívuma a tokaji bor iránt Oroszországban megmutatkozó kereslet.[6] „Bor essentiajat kedvessen vette a czar, kétszer is itt elő hozta s Varsaván is egyször."[7] „Bizonnyal írhatom Felségednek, hogy edgy jó magyarországi hordó bornak praesentálása az felséges czar előtt is többet tesz, mint akarmely drága ajándék."[8] Amikor a cár ünnepi bevonulását tartja a győzelmes svéd háború után, a moszkvai főkormányzó arra kéri Thalabát: szerezzen erre az alkalomra tokaji bort, „akár pénzen, akár cserébe prémekért". Thalaba javasolja a kérés teljesítését, „mert lehetetlen exprimalnom, sőt elhinni is, minemű nagy, rendkívül való nagy aestimiumban légyen itt a magyar bor".[9] A trónörökös, az anyacárnő és Péter nénjei is tokaji borokat akarnak hozatni általa.[10] Az ötven hordó bort igen kedvesen vette a cár. Nagyon kérte, hogy legalább egy kis üveg aszút küldjön a fejedelem — írja Nedeczky Rákóczinak, és azt is hozzáfűzi, hogy Golovkin 10 hordó új és 10 hordó óbort kér Lublinba szállítani, pénzfizetés ellenében.[11] 1709. augusztus 26-án Nedeczky jelenti, hogy „emellett az asszú szőlő bornak a succusát, bár csak négy üveggel kivánnya a czár hová hamaráb

[1] *Márki Sándor:* Orosz—magyar kereskedelem (Aradi Közlöny, 1887. jan. 3.); Századok 1870., 684. l.

[2] *Карамзин:* История государства Российскаго, изд. 4-ое, т. XI. (Спб. 1835) 256. стр. I. Ál-Dimitrij — igazi nevén Otrepjev Dimitrij, egy szökött szerzetes — nagyszabású szélhámos volt, egyben a lengyel nemesség hódító céljainak engedelmes eszköze. IV. Iván cár fiának, Dimitrijnek adta ki magát; fellépését a lengyelek saját céljaikra használták fel és „a törvényes uralkodó védelme" címén trónra segítették, a lengyelek vezére, Mnisek pedig leányát a bitorlóhoz adta. 1606-ban a népi felkelés elsöpörte az álcárt.

[3] Uo. т. XII. стр. 289. Sandomir a tokaji bor fő kiviteli útvonalának, a Visztulának partján fekszik és Mnisek könnyen és viszonylag olcsón juthatott hozzá nagyobb mennyiségekhez is.

[4] *Weber:* Das veränderte Russland, in welchem die jetzige Verfassung des Geistl. u. Weltl. Regiments ... vorgestellet werden. 2. kiad. (Frankfurt. 1744) I. köt. 18. l.: „Man siehet bei den vornehmen Gastmählen keinen andern als ungarischen Wein, und wollen sonderlich die Russen in dessen Ueberfluss ihre Pracht zeigen" stb. — Vö. *Komoróczy György:* Borkivitelünk Észak felé (Kassa. 1944) 233. l.; *Kerekes György:* Képes kereskedelemtörténet III. kiad. (Bpest. 1903) 96. l.; *Szendrei János:* Miskolcz város története (Miskolc, 1904) 598. l.; Lübeck's Patriot. Wochenblatt, III. köt. 68. l.

[5] *Marperger:* Moskovitischer Kaufmann (Lübeck. 1723) 48. l.

[6] Az Archivum Rakoczianum gazdag idevágó anyagot tartalmaz. — A két klasszikus cserecikk, az orosz prém és a magyar (elsősorban tokaji) bor gyakran szerepel egymás mellett ezekben is.

[7] Országos Levéltár (a továbbiakban O. L.) Rákóczi-szabadságharc Levéltára (a továbbiakban Rákóczi-szabh. lt.) I. 1, E. 113. Nedeczky — Rákóczihoz.

[8] Uo., I. 1, F. 156 (29. fol.) Thalaba — Rákóczihoz.

[9] Uo., I. 1, F. 156 (39. fol.).

[10] Uo.

[11] Uo., I. 1, F. 150 (42. fol.).

jó securitas és pecsit alatt küldene Fölséged eő Fölségének".[12] Ugyancsak Nedeczky írja 1709. szeptember 14-én Lublinból, hogy Golovkin és Mencsikov[13] kézhezvették a tokaji borszállítmányt és nagy volt az örömük.[14] „Golovkin uram számára, ugi Menczikov fejedelem és Zafiro secretariusnak is simul sumptim ötven hordó bort küldöttünk Jaroszlóra az czár boraival edgyütt" — írja a fejedelem Nedeczkyhez, nem csekély borászati ismeretekről tanúskodó hosszú levelében.[15] Nedeczky 1709. szeptember 23-i követjelentésében arról tudósítja a fejedelmet, hogy „Golovkin uram szólot volt, hogi ha lehetne é Fölségedtől négy igen jó s ahoz értő vinczellért küldenny bé Moszkvába felséges czár számára, kiknek visza küldésével assicuriálliák Fölségedet".[16] Október 7-én Nedeczky már közli, hogy „az minemű szőlőműveseket küldett Felséged számára" a cár nagy örömmel fogadta.[17]

A diplomáciai figyelmességeken és a cári udvar borkedvelésén túlmenően kezdenek kibontakozni a rendszeres magyar borbehozatal körvonalai.[18] A fejedelem 1708. december 5-én közli Thalabával, hogy „ez idén nagy bősége vagyon az hazában a' bornak, *ha kinek az vételre kedve lészen, edgy néhány ezer hordóval készek leszünk Ilyvoban vitetni*, melly iránt el is várjuk tudósítását kegyelmednek".[19]

Nem egészen egy évvel később a fejedelem már arra utasítja Thalabát: „Légyen kegyelmed ezen alkalmatossággal azon is, hogy *tett projectumunk szerint az Magyar országi borok kereskedését meg indíthassa*, mellyben jobb modalitást nem látnék, hanem mivel az Moszkvai birodalomban minden féle italoknak árultatási az Czáré,[20] szükséges volna, hogy annyi summa pénzt, az mennyit capitalisul kívánna fordítani ezen kereskedésre, administraltatna arra rendelendő embereink kezéhez, az kik is juro dominii terrestris a' Hegyallyán praemálván az borokat, Szkolyaig avagy Duelyaig szállítanák és ottan ő Felsége commissariusainak adnák defalcato vecturae et tricesimarum pretio (mivel ez az ország jövedelme) az mellyeket következendőképpen eő Felsége nagy lucrummal distraháltathatna országában."

A gazdasági érdeklődéssel rendelkező Nedeczky — aki jelentéseiben nem egy érdekes importcikkre (így pl. a teára stb.) hívja fel a fejedelem figyelmét — arról is tudósítja urát, hogy borokért értékes csereárukat lehet kapni.[22] A fejedelem külkereskedelmi kezdeményezéseit azonban erősen beárnyékolja, hogy feudális-nagyúri gondolkodása erősebbnek bizonyult gazdasági elképzeléseinél, és a kereskedési szándékát gyakorlatba átültető követét alaposan megleckézteti: „A mi penig az bornak dolgát illeti, tudni kell kgldnek, hogy mink nem kupeczkedünk, sem magunkat az ollyan állapotokban nem elegyíttyük".[23]

Egészen másképpen gondolkozott azonban a tokaji borral és általában a bor- és szőlőtermesztéssel kapcsolatban a fejedelem nagy szövetségese: I. Péter cár.

A Rákóczi-szabadságharc bukása után elapadt a hegyaljai borok Oroszországba ömlése; a fejedelem, Bercsényi és a kuruc nagyurak szőleit az uralkodó idegeneknek adományozta el, és az alighogy megindult zsenge kapcsolatok megszakadtak. I. Péter azonban felismerte, hogy a személyes és udvari szükségleteken felül a nemesi fogyasztóközönség tekintélyes részénél igen nagyméretű igény merült fel a finom magyar borok behozatala iránt, és ezt az igényt nem lehet kielégíteni a bécsi udvartól évről-évre ajándékképpen kapott néhány hordó tokajival; ezért tervbe vette a rendszeres és gazdaságos magyarországi borbehozatal megszervezését.[24] A cár 1714-ben Magyarországra küldi a görög kereskedőcsaládból származó Paraszkevics orosz kapitányt egy Jermolaj Kor-

[12] Uo., I. 1, F. 150/46 fol.

[13] Mencsikov szeretett volna „propter vinorum beneficium" nagykiterjedésű birtokot vásárolni Magyarországon (Arch. Rákoczianum III. 267); *Bonkáló Sándor* szerint (A rutének. Bpest. é. n., 32. l.) Golovkin és Zafirov is.

[14] O. L., Rákóczi-szabh. lt., I. 1, F. 150 (36. fol.).

[15] Uo., I. 1, E. 111 — és Arch. Rákoczianum, II. köt. (Bpest, 1873) 529. l.

[16] O. L., Rákóczi-szabh. lt., I. 1, 150/51—53.

[17] Uo., I. 1, 150 (54. fol.). — A későbbiek során még sok ízben találkozunk Oroszországba kiküldött magyar szőlőművesek szereplésével.

[18] A tokaji borral folytatott kereskedelem ez időben jóformán teljesen a lengyel kereskedők közbenjöttével ment végbe. Ezek közül *Keppen P.* «О виноделие и винной торговле в России» c. munkájában (Sztpétervár 1832, 50. l.) Keler Pavel toruni borkereskedőt emeli ki, aki nagymennyiségű hegyaljai bort szállított az orosz udvarnak. Ez a Keler Pál két munkát is írt a tokaji hegyvidékről és borokról; művei címlapján „Bartphensis ungarus"-nak nevezi magát és mind a hegyaljai helyneveket, mind a szőlészeti szakkifejezéseket kifogástalan magyarsággal írja.

[19] Ráday-lt., I—d/2—12.

[20] A fejedelem ebben tévedett, mert pl. a moldvai borok behozatalára a nyezsini görögök bírtak privilégiummal (*Keppen*: i. m. 214. l.).

[21] O. L., Rákóczi-szabh. lt., I. 1, E. 149/137—142. fol.

[22] Uo., I. 1, E. 149 (178. fol.).

[24] Russzkij Vesztnyik, 1875. évf., 19. köt. 184—185. l.

szakov nevű testőraltiszt kíséretében, azzal a céllal, hogy tokaji bort vásároljon az orosz udvartartás céljaira.[25]

Ez az első borvásárló-küldöttség még teljesen a régi alapokon végzi a munkáját: különféle prémeket, szőrméket kínál cserébe tokaji borért. Útlevelük — melyet a cár sajátkezű aláírásával lát el — többek között a következőket tartalmazza: „Magyarországra utaznak, abból a célból, hogy szükségletünkre 300 hordó magyar bort vásároljanak; 10.000 rubel értékű szibériai árut[26] visznek magukkal; megparancsoljuk, hogy odas visszaútjuk során senki őket ne akadályozza" stb..[27] A két megbízott levelet vitt Golovkin kancellártól Sieniawski lengyel hetmanhoz és Przependowski lengyel kincstartóhoz, mely azt a kérést tartalmazta, hogy a cári udvar szükségletére behozandó 300 hordó magyar bor részére — melyet Lengyelországon keresztül részint igás úton, részint pedig a Visztulán, vizi úton szállítanak keresztül — biztosítsanak szabad tranzitutat és vámmentességet.[28]

Orosz részről ezt a kezdeményezést igen körültekintően szervezték meg: a levél másolatát külön futárral előre megküldték Daskov varsói orosz rezidensnek, hogy gondoskodjék a megfelelő engedélyek kieszközléséről, a megbizottak szállásáról és a borok helyes tárolását szolgáló pincékről.[29]

Ez a borvásárló-akció a lengyel hatóságok közönyössége, sőt mondhatni ellenséges magatartása miatt csak félsikerrel járt,[30] a következő azonban már teljes eredménnyel zárult, miként azt magának I. Péternek P. M. Galicin herceghez 1715. augusztus 15-én írt leveléből tudjuk. Ez a levél, ill. feljegyzés egyszersmind arról is tanúskodik, hogy a nagy reformer igen jelentősnek tekintette a magyar borok behozatalát, melynek előmozdítása érdekében aprólékosságig menő részletességgel ő maga szabályozta az egyes szállítmányok útvonalát, biztonsági intézkedéseit: „Minthogy a magyar borok, melyeket udvartartásunk számára vásároltunk Magyarországon, Varsóból vizi úton nyernek továbbszállítást, ezért útnak indítottuk Szafonov nevezetű kurírunkat Memelbe, illetőleg oda, ahol e szállítmányra rátalál; és amikor e borok már Memelben lesznek, a szóban forgó Szafonov erről önt értesíteni fogja. Ön Kurlandba érkezése után gondoskodjék járművekről a boroknak Memelből Rigába szállítása iránt, szervezze meg az előfogatok váltását akként, hogy a váltások során száz ló álljon rendelkezésre (amiről a kurlandi hatóságokat a Külügyi hivatal már értesítette) és ezeken a járműveken szállíttassa tovább az említett borokat."[30a]

A cár egy másik sajátkezű feljegyzéséből kitűnik, hogy milyen pontos tudomása volt a tokaji bor — elsősorban az aszú — értékéről és minőségéről: „Egy antal[31] aszúszem ára megfelel egy hordó jó magyar bor árának; egy hordó jó bor ára 40—50 jefimka;[32] ha pedig óbor, úgy ennek duplája. De az esszencia, mely magából az aszúszemből folyik, pénzért meg sem szerezhető, csak az előkelő, gazdag emberektől — barátságból."[33]

Amikor a cár felismerte, hogy a távolság és a közlekedési és közbiztonsági viszonyok mostohasága miatt a folyamatos szállítás túlságosan költséges és amellett meglehetősen bizonytalan, hozzálátott egy másik koncepciójának megvalósításához: magyarországi szakemberekkel meg akarta honosítani a tokaji típusú bortermelést Oroszország erre alkalmas tájain. Turkoly Mihály egykori kuruc főtiszt, I. Péter későbbi magasrangú orosz hadbírája nem az egyetlen volt, aki több-kevesebb sikerrel buzgólkodott a tokaji típusú szőlőtermesztés oroszországi meghonosításán.[34]

[25] Uo. — Ugyanebben az esztendőben magyar kereskedő is megjelenik Ukrajnában magyar borokkal (Ужгородский Держ. Университет, Наукові Записки, т. XXXVIII., 1959, 130—131. l.).

[26] Értsd: szőrméket, prémeket.

[27] «...посланы в Венгры, для покупки про наш обиход 300 бочек вина венгерская, с которыми послано нашей казны, сибирскими товарами, на 10 000 рублев...»

[28] «...сухим путем и рекою Вежелою, свободно и без взатья пошлины».

[29] I. Péter azonban lengyel és egyéb kereskedők útján is komoly tételekben vásárolt tokaji borokat. Vö. Russzkij Vesztnyik id. h. 193. l.

[30] A hetman tétovázó, kétszínű intézkedései következtében vám címén a bormennyiségnek csaknem felét lefoglalták a lengyel hatóságok. Paraszkevics és Korszakov örülhettek, hogy a többi bort át tudták menteni Oroszországba (Russzkij Vesztnyik id. h. 192. l.)

[30a] *Голиков, И. И.:* Дополнения к деяниям Петра Великаго. X. köt. 312—313. l. Ebből kitűnik, hogy I. Péter e borokat voltaképpen moszkvai forgalombahozás céljából rendelte. Vö. *Keppen :* i. m. 212. l. és *Benjamin Bergmann :* Peter der Grosse als Mensch u. Regent dargestellt (Königsberg. 1823) IV. köt. 50. l.

[31] Antal = Tokaj vidékén használt kisebb, kb. 75 literes boroshordó (A Magyar Nyelv értelmező szótára. I. köt. Bpest., 1959. 289. l.); *Friedr. Alb. Niemann* szerint (Vollständiges Handbuch, Quedlinburg — Leipzig 1830) az „antal, antalak, andal = 73 1/3 liter = 176 magyar icze"; Vö. *Czuczor-Fogarasi :* A magyar nyelv szótára (Pest. 1862). I. köt. 159. l.

[32] „Ein Jefimka ist ein Teutscher Reichs-Thaler, welchen die Russen vom Joachims-Thal nennen; er gilt 50 bis 55 Copecken" (*Ludwig Bartholomä Hartenstein :* Cosmographie. Augspurg. 1740. 3426. l.).

[33] *Golikov :* i. m. XVI. köt. 455. l.

[34] Turkoly és a többi oroszországi magyar szőlőműves szereplésével külön dolgozatban foglalkozunk.

I. Péter utódai, I. Katalin és II. Péter alatt tovább fokozódott a hegyaljai bor iránti érdeklődés.[35] 1729 decemberében a titkos kancellária átirattal fordult a külügyek kollégiumához, hogy a „Magyarországra, a tokaji hegyekbe induló Fjodor Visnyevszkij alezredes részére idejében szerezzék be a vámmentes és akadálytalan borbehozatalhoz szükséges iratokat,"[36] a kievi alkormányzót, Stock-ot pedig értesíti, hogy Visnyevszkij, útban Tokaj felé, Kieven keresztül fog utazni Tarpanov F. és két katona társaságában.[37] Visnyevszkijt, az oroszországi magyar borbehozatal voltaképpeni megalapozóját, akinek nevével még sokszor fogunk találkozni, ehhez képest ideiglenesen törlik a hadsereg állományából és az udvari kancellária létszámába veszik,[38] majd visszaérkezése után egy időre a reveli dragonyosezred állományába kerül.

Mind mennyiségi, mind minőségi szempontból sikeres, két évig tartó[39] első útjának elszámolását 1732. augusztus 31-én fogadta el az udvari kamara számvevő-bizottsága.[40] A küldetés sikere azonban továbbmenő intézkedésekre késztette a hegyaljai borok behozatalában érdekelt udvari hatóságokat, és 1733 júniusában nagyjelentőségű elhatározáshoz vezetett. Anna Ivanovna cárnő megszervezi és az Imperatorszkij Kabinet alá rendeli a Magyar Borok Bizottságát,[41] majd megparancsolja az udvari gazdasági hivatalnak,[42] mely a Bizottság anyagi szükségleteiről gondoskodik, hogy a Szentpétervárról borvásárlás céljából tíz év tartamára Magyarországba induló Visnyevszkij Fjodor Sztyepánovics alezredes részére 20.000 rubelt folyósítson.[43] E 20.000 rubel rendelkezésre bocsátásával — egyelőre még a csereforgalommal párhuzamosan — az orosz—magyar borkereskedelmi kapcsolatok terén kezdetét veszi a készpénzben történő teljesítés fejlettebb formája.

A Magyar Borok Bizottságának megalakítását és Visnyevszkij kiküldetését magának Visnyevszkijnek javaslatára határozta el az uralkodónő. Erre a javaslatra az Imperatorszkij kabinet és a Pridvornaja kantora hivatkozott kiadmányai csaknem minden esetben utalnak,[44] de az eredeti javaslat szövegére csak következtetni tudunk belőlük.[45]

A következő hónap végén, 1733. július 31-én az udvari gazdasági hivatal jelenti a cári kabinetirodának, hogy Visnyevszkijnek folyósították a rangja szerint neki járó illetményeket, az élelmezési járandóságokat és a vele utazók ellátmányát. A rendkívül részletes jelentésből kitűnik még az is, hogy az egyes élelmiszernemekből (liszt, búzadara stb.) milyen mennyiséget vételezhet. A felterjesztés javasolja „a földbirtokkal nem rendelkező, vagyontalan Visnyevszkij Oroszországban maradó felesége és gyermekei számára kilenc havi illetmény utalványozását a katonai kiadások terhére".[46]

Fjodor Sztyepánovics Visnyevszkij végül is 20.950 rubelt vett kézhez, melynek ellenében arra vállalt kötelezettséget, hogy tíz éven keresztül az orosz udvar részére évi 150 antal magyar bort fog szállítani (a kiváló és a közepes minőségből, egymás között egyenlő arányban), a határidő letelte után pedig vissza fogja szolgáltatni az előlegképpen felvett pénzösszegek maradványát. A fennmaradó mennyiséget Oroszországban szabadon forgalomba hozhatja.[47] Az összegből 600 rubelt úti-, szállítási és egyéb költségekre kapott.[48] Visnyevszkijnek, kéréséhez képest két altisztet, tíz dragonyost és két lovas-

[35] Dánia követe I. Katalin udvarában, Westphal szerint a cári udvar 1725—1726-ban magyar borokra és danzigi pálinkára egymillió rubelt adott ki; összehasonlításképpen közli, hogy ez idő alatt az összes állami bevétel tízmillió rubelre rúgott *(Корсаков:* Возцарение на престол Имп. Анны. (1880). Доп. стр. 75.) Ha ezt a számszerűséget fenntartással is kell fogadni, mégis jellemzi az oroszországi magyar borkivitel méreteit.

[36] Russzkij Vesztnyik id. h. 187. l.

[37] ЦДИА УРСР ф. 59, оп. 1, од 3 в, 184 арк. Vö. Ужгородский Держ. Унив., Наукові Записки, т. XXXVIII, 1959, 130—131. l.

[38] ЦГИАЛ ф. 1329. оп. 3, д. 64.

[39] *Васильчиков, А. А.:* Семейство Разумовских. Т. I., стр. 5.

[40] ЦГИАЛ ф. 466, оп. 1, д. 12.

[41] *Keppen :* i. m., 42. l. Sajnos az alapító rendelkezés szövege nem maradt reánk, de működésének elvi és gyakorlati irányvonala a felkutatott okiratok tükrében jól rekonstruálható. A Bizottság orosz elnevezése: Коммисия Венгерских Вин, de — főleg később — más alakban is szerepel, u. m. Токайская Коммиссия, Коммиссия для закупки ко двору вин. Egyébként az Imperatorszkij Kabinet-et I. Péter alapította, nyugati mintára. Eleinte a cár kabinetirodája volt, meghatározott hatáskör nélkül. Később konkrét funkciókat kapott, melyeknek tartalma állandóan változott.

[42] Придворная кантора.

[43] ЦГИАЛ ф. 466, оп. 13, д. 13.

[44] «Проект о венгерских винах Вишневского».

[45] A külpolitikai helyzet kedvezett e kapcsolat kialakulásának. III. Károly olyan jó viszonyt tartott az orosz udvarral, hogy 1737-ben Felső-Magyarországon szabad verbuválást engedélyezett egy orosz lovasezred számára (l. 53. jegyz.).

[46] ЦГИАЛ ф. 1329, оп. 3, д. 64 és ф. 1329, оп. 3, д. 61. (ЦГИАД ф 466, оп. 1, д. 51).

[47] *Keppen :* i. m. 41—42. l.

[48] *Keppen :* i. m. 210. l.

futárt bocsátottak rendelkezésére. A bort Ukrajnán keresztül Szevszk-ig orosz állami szekereken kell fuvarozni.[49]

Visnyevszkij tevékenységének nyoma 1736 márciusában tűnik fel először a magyar hatóságok iratanyagában.[50] A helytartótanács „ex certa relatione" úgy értesült, hogy „certus moscoviticus" több felső-magyarországi helyiségben bort vásárol, de szüret idején aszúszőlőt is összevásárol és így borokat készít, „vel plane adulterasse". Ámde a legutóbbi országgyűlés 12. artikulusa szerint az ország területén birtokkal nem rendelkező személyeknek tilos aszúszőlőt vásárolniok, éppen ezért „pro conservatione crediti" az efféle szabálytalanságokat meg kell előzni. Ezért a helytartótanács felvilágosítást kér Borsod, Abauj, Sáros és Zemplén-megyéktől arra vonatkozólag, hogy ez az orosz milyen területeken, kitől, milyen mennyiségű, milyen minőségű borokat vásárolt, kinek a számára, s vajon hogy útlevéllel vagy anélkül tartózkodik-e ott, továbbá hogy miként jár el az aszúszőlő dolgában, miféle bort s milyen mennyiségben készített abból. Vajon kivitte-e már külföldre a vásárolt borokat, vagy pedig kipréselve (ti. az aszúszőlőt) hol s milyen mennyiségben tárolja.

A helytartótanács leiratában hivatkozott 1729. évi 12. cikkely 2. §-a ugyanis kimondotta, hogy „a borok meghamisítását az által is megelőzhetik, ha az aszúszőlők összevásárlását az országban *nem birtokosoknak* (következésképpen, kik a közönségnek visszaélés esetén elégtételt adni nem tudnak) eltiltják". Régi panaszt kívánt orvosolni ezzel az országgyűlés, nem utolsó sorban idegen-ellenes éllel, és nem vitás, hogy Visnyevszkij — aki a magyar törvényeket ekkor még nem ismerhette — tevékenységével tételes jogszabályba ütközött. Olyan megoldást kellett találnia — és később a lehetőségek szűk korlátai között talált is —, amely jogilag megengedett keretek között biztosíthatta küldetése sikerét.

Zemplén megye Kossuth András szolgabírót bízza meg az ügy kivizsgálásával, egyben másolatban megküldi a tokaji városi magisztrátusnak a helytartótanács fenti tartalmú leiratát,[51] „cum tamen Dominationibus vestris Statum ejusdem Moscovitici, ac per *consequens negotii* quoque nobis injuncti circumstantias melius notas esse ambigeremus".

A tokaji magisztrátus válaszát nem ismerjük, de tény, hogy Visnyevszkij második magyarországi borvásárló útját jóval a tervezett tíz esztendő előtt befejezte, mégpedig akként, hogy feladatának legalább részben megfelelt, amennyiben a borvásárlás céljára kapott összeget rendeltetésszerűen, de a tervezettnél lényegesen költségesebben felhasználta. Ugyanis a felvett pénzből mindössze 1089 antal bort sikerült vásárolnia, amelyből — a beszáradás, kiszivárgás, ömlés stb. leszámításával — az orosz hatóságok Moszkvában 822, Kievben 7 antalt vettek át, — vagyis egy antal bor mintegy 25 rubel 27 kopekjébe került az orosz kincstárnak,[52] szemben az előirányzott 13 rubel 33 kopekes átlagárral.[53]

Visnyevszkij védelmében meg kell jegyeznünk, hogy a tokaji borok ára ebben a korban szélsőséges ingadozásoknak volt kitéve; egymást követő esztendőkben a termés mennyiségétől, minőségétől, a háborús vagy békés viszonyok okozta keresletnövekedéstől vagy csökkenéstől függően kétszeresére-háromszorosára növekedett, illetve ilyen mértékben csökkent, anélkül, hogy e tényezőkkel előre számolni lehetett volna.

De hazájában is nehézségekkel kellett megküzdenie. Külföldi, főleg lengyel kereskedők jelennek meg Rigában, Revelben, Szentpétervárott és Kievben. Az udvari gazdasági hivatal 1737. június 22-én pártolóan terjeszti fel a cári kabinethez Visnyevszkij kérését, mely abban áll, hogy őrajta kívül mindenkit tiltsanak el a magyarországi borok behozatalától — kivéve a főnemeseket, de csak saját házi szükségleteik erejéig.

A kabinet nem ért ezzel egyet. Ha az előkelőségek részére a kereskedők ilyen borokat behoznak, az nem csekély bevételt jelent vám alakjában az orosz kincstárnak; ha az állami jövedelem kiesik, igen nehéz volna pótolni ezt, s a borkereskedésből származó nyereség kizárólag Visnyevszkijt gazdagítaná. Ha Visnyevszkij nem tudja a versenytársak miatt borait eladni, úgy szabjon olcsóbb árat azoknak.[54]

[49] *Keppen :* i. m. 42. l.
[50] O. L. Helyt. oszt., 1736., fasc. mens. exp. márc. 16.
[51] Kazinczy-lt. (Sátoraljaujhely) prot. 28., p. 275—276 (1736. ápr. 5-én Terebesen tartott nemesi megyegyűlés).
[52] *Keppen :* i. m. 210. l.
[53] Egyébként Visnyevszkij második itt-tartózkodása alatt sem szorítkozott a magyar bor oroszországi kiszállítása egyedül az ő tevékenységére. Így pl. az északi megyékben királyi engedéllyel katonákat toborzó Cummings orosz őrnagy is nagyobb tételt visz ki Oroszországba (O. L., kam. lt., Cam. Poson., lit. Cam. Scep., 1738. márc. 7.); 1736—1737-ben pedig „Jagann Stegelin" (nyilván Stegner János, e kor legnagyobb tokaji borkereskedője) szállít a cári udvarnak komolyabb bormennyiséget, melynek fejében Erzsébet cárnő elrendeli, hogy számára a cári jószágok kancelláriája 350 rubelt fizessen ki (ЦГИАЛ, ф. 466. оп. 1. д. 51).
[54] ЦГИАЛ ф. 1329, оп. 3, д. 90.

Ezeknek az előzményeknek tulajdonítható, hogy Anna Leopoldovna régensnő 1740-ben ukázt adott ki, mely a rövid idő előtt létrehozott „Magyar Borok Bizottság"-át átmenetileg megszüntette.[55]

A tokaji bor azonban ekkor már oly mértékben és viszonylag oly széles körben honosodott meg Oroszországban, az alkalomszerűen megjelenő külföldi kereskedők áruja pedig minőségileg-mennyiségileg egyaránt oly kevéssé vált be, hogy ez a rendszabály nem maradhatott hosszúéletű, és néhány kísérlet után a Bizottságot helyreállították és tartós alapokra helyezték.

De addig is más megoldásokkal próbálkoztak. 1742. december 14-én Erzsébet cárnő, nem sokkal trónralépése után cári komisszáriusi minőségben Magyarországra indítja a görög[56] származású Paraszkevics Dimitrijt.[57] Utasítja a lengyel udvarnál levő orosz követet, hogy járjon el a Paraszkevics által behozandó magyar borok vámmentes átszállítása tárgyában. Az ukáz elrendeli, hogy Kievben adjanak Paraszkevics Dimitrij mellé — akit munkájában unokaöccse, Paraszkevics Atanáz, valamint Baranovszkij Fjodor segít — „dlja konvoj i hranyenyija v putyi" 2—3 jó lovast.[58]

Paraszkevics arra kötelezte magát, hogy az udvar számára évi 150 antal magyar bort fog szállítani (50 antal kiváló és 100 antal közepes minőségűt).[59] Minthogy kedvezőbb volt az újbor felvásárlása és annak saját pincékben történő leülepítése, mintsem annak másodkézből történő megvásárlása, az udvari hatóságok kötelességévé tették Paraszkevicsnek, hogy szerezzen Magyarországon saját telepet.[60]

Ez az első nyoma annak a később nagymértékben megvalósult elgondolásnak, hogy a gazdaságos borvásárlás céljából az orosz udvarnak saját ingatlannal kell rendelkeznie a Hegyalján.

Az 1743. szeptember 7-én kiadott cári ukázból[61] megtudjuk, hogy Paraszkevics Atanáz, nagybátyja megbízásából, Babin Jakov és Zsukov Akim kievi lovaskatonák kíséretében tokaji borokkal Szentpétervárra érkezett; most pedig egy altiszt és öt fegyveres katona fedezetével visszatér Tokajba, hogy onnan új borszállítmányt vezessen Oroszországba. Küldetése során minden támogatást meg kell adni számára; ha az orosz határhoz érkezik, a nála levő borokat mennyiségi és minőségi szempontból meg kell vizsgálni s e szemle eredményét futárral jelenteni kell az udvari gazdasági hivatalnak.

1743. szeptember 13-án Erzsébet cárnő Paraszkevics Atanáznak élelmezési és útiköltségek címén 200 cservonyecet — vagyis mintegy 460 rubelt — rendel kifizetni nagybátyja, Paraszkevics Dimitrij elszámolásának terhére.[62]

A két Paraszkevics magyarországi tevékenységére a hazai levéltárak anyagából is fény derül.

Paraszkevics Dimitrij 1743 szeptemberében beadvánnyal fordul a magyar kancelláriához, melyben egyrészt azt kéri, hogy a magyarországi vámhelyeken az általa behozott prémekért letett biztosítékot ténylegesen adják vissza neki, másrészt azt, hogy a prémekért vásárolt s az orosz hadsereg felszerelési (ruházati stb.) céljaira szolgáló árukat szabadon kiszállíthassa.[63]

Paraszkevics kérelme nemzetközi és gazdasági vonatkozásainál fogva szükségessé tette, hogy a kancellária beszerezze az udvari kamara véleményét is.

Az udvari kamara véleményét 1743. október 26-án közvetlenül a királynőhöz terjeszti fel, döntés azonban nem történik.

A magyar kancelláriának az udvari kamarához intézett 1744. február 21-i átirata[64] mellett fekszik el Paraszkevics Demeter újabb folyamodása a királynőhöz, melyből részletesen rekonstruálható sokirányú üzleti tevékenysége, valamint a magyar hatóságoknak a külkereskedelem jelentőségét fel nem ismerő, rendkívül káros politikája.

Paraszkevics Demeter utal arra, hogy két év előtt orosz császári megbizatással indult külföldre, hogy a magával hozott prémmennyiség ellenértékeképpen — akár úgy, hogy a prémeket pénzzé teszi, akár pedig cserekereskedelem útján — az orosz lovasezredek részére posztót és egyéb egyenruházati cikkeket vásároljon. Eredetileg Sziléziába

[55] *Keppen :* i. m. 42. l.
[56] Oroszországban is főképpen a görög származású kereskedők foglalkoztak a borkereskedelemmel. Ld. egyébként a 20. jegyz.
[57] ЦГИАЛ ф. 466, оп. 1, д. 58.
[58] „. . . mint fedezet- és kísérőcsapat." *Keppen :* i. m. 210. l.
[59] Uo. 42. l.
[60] Uo. — Nincsen adatunk arra, hogy ez megtörtént volna.
[61] ЦГИАЛ ф. 466, оп. 1, д. 65.
[62] ЦГИАЛ ф. 468, оп. 1, д. 3855.
[63] O. L., Canc. oszt., Conc. exped., 1743. szept., No. 62.
[64] O. L., Canc. oszt., Conc. exped., 1744. febr., No. 86.

kellett volna szállítania a prémeket, mert Szilézia — közelebbről Breslau — és Oroszország között hosszú esztendők óta baratto-kereskedelmi összeköttetés áll fenn, ámde Szilézia akkoriban már az örökösödési háború folytán „mit fremden Waffen occupirt war", ezért Magyarországra, Pozsonyba jött a sziléziai Breslau helyett, hogy az üzletet itt bonyolíthassa le.

Az éppen Pozsonyban tartózkodó bécsi orosz követ mind a császári és királyi udvarnál, mind a magyar kamaránál kieszközölte azt, hogy visszakaphassa a sztropkói határállomáson kifizetett harmincadvámot, sőt ezen túlmenően arra is engedélyt kapott, hogy a behozott árut Pozsonyban egyenruházati cikkekre és hazai gyártmányú egyéb árukra cserélhesse, s az így vásárolt árut — szabad közlekedést biztosító útlevél alapján — ki is vihesse Oroszországba. Ezt követően megkapta orosz császári komisszáriusi megbízatását fenti célból Magyarországra is. Úgy látszik azonban, hogy a magyarországi hatóságok nem vesznek tudomást két év előtt kelt engedélyéről, és nem is reflektálnak arra, hogy az említett baratto-kereskedelem Breslau helyett Pozsonyban bonyolódjék le, stb.[65]

Nem férhet kétség ahhoz, hogy Paraszkevics elgondolása az akkori külpolitikai és gazdasági helyzetben reális, magyar szempontból igen előnyös volt, és a magyar hatóságok szűklátókörű negligenciája egy olyan kezdeményezésnek szegte szárnyát, mely az ország számára csak hasznos és kívánatos lehetett.

Paraszkevics Dimitrij egyébként jómaga is évente átlag egyszer megjárta az utat Tokaj és Pétervár, ill. Moszkva között Eperjes, Kiev útbaejtésével. Az orosz udvari gazdasági hivatal 1744. február 7-i feljegyzéséből[66] arról értesülünk, hogy Paraszkevics egy hegyaljai szállítmánnyal, éspedig 115 antal aszúval, 20 hordó közepes minőségű vörös- és 9 hordó fehérborral 1743. december 29-én Kievbe érkezett. Az udvari gazdasági hivatal részletekre kiterjedően rendelkezik, hogy a bormennyiségből mennyit fejtsen le palackokba már Kievben Paraszkevics (a dugókat saját pecsétjével gondosan lezárva), mennyit küldjön ezekből az udvarnak és mennyit adjon át a kievi főkormányzónak. A saját számlájára vásárolt bort eladhatja, azonban a cári borokat helyezze el haladéktalanul gondosan kiválasztott kievi pincékbe, mivel azokat nem lehet kitenni a téli szállítás viszontagságainak; az időjárás jobbrafordultával postaszekereken Szevszk-en keresztül kell Moszkvába szállítani, személyes felügyelete alatt. Addig is küldjön haladéktalanul próbát minden egyes hordóból és antalból. A lefejtett bort tartalmazó butéliákat gondosan, minden egyes palackot posztóba helyezve csomagoltasson, „dabü obmorozev nye povregyili".[66a]

Másfél hónappal később, 1744. március 31-én a cári kabinetiroda főnöke, Cserkaszov Iván báró részletes utasítást küld a Jamszkaja kancelláriának[67] a szükséges mennyiségű szekerek és előfogatok tárgyában.[68] A szállítmány meg is érkezik Moszkvába, de ez volt Paraszkevics Dimitrij utolsó előtti szereplése udvari borvásárlói minőségében.

A következő, egyben utolsó Paraszkevics-féle borszállítmányra — mely már teljesen az érdekellentétek jegyében ment végbe — 1744 telén került sor. Az udvari gazdasági hivatal 1744. november 20-i feljegyzése[69] már azzal vádolja a görögöt, hogy félrevezette[70] az orosz hatóságot, mert útlevelét meg nem engedett módon használta fel, míg Paraszkevics mindezt vitatja. Nyilvánvalóvá teszi, hogy a szállítmány egy részével túlságosan is nyerészkedni akart, mert a magáneladásra szánt borokat is — a cári borokkal együtt — vám- és illetékmentesen hozta be Oroszországba a kiváltságos útlevél oltalma alatt.

A cárnő ukázt bocsát ki[71]: a magyar borokat át kell szállítani a Turcsanyinov Iván főpincemester által vezetett udvari pincébe. Itt minden tételt pontosan lajstromozni kell, minden egyes hordóból és antalból próbát venni s ezeket Paraszkevics pecsétjével elzárni, hogy a további viták elkerülhetők legyenek. A borok mennyiségét és minőségét szakértői bizottság állapítsa meg, majd annak véleménye után Paraszkevicset az igazmondás kötelezettségére való felhívás után meg kell kérdezni: milyen áron vásárolta meg a borokat, s milyen költségei merültek fel azoknak Tokajból Moszkvába szállításával.

[65] Oroszországgal a továbbiak során sem alakult ki barattokereskedelem (*Eckhart Ferenc:* A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Bpest. 1922. 62. l.).

[66] ЦГИАЛ ф. 466, д. 1, оп. 66.

[66a] „... hogy fagykár ne érje."

[67] Posta- és szállításügyek hivatala, eredetileg, mint Jamsskij prikaz, 1722-ig önálló hatóság, azóta pedig a szenátus alá rendelt főpostaigazgató vezetése alatt intézi a postaállomások, előfogat-szolgáltatások ügyét.

[68] ЦГИАЛ ф. 1329, д. 3, оп. 147.

[69] ЦГИАЛ ф. 466, д. 1, оп. 66.

[70] «по фальшивой ебо.... представлению».

[71] ЦГИАЛ ф. 466, д. 1, оп. 66.

Ez volt Paraszkevics utolsó vállalkozása a tokaji borral.[72] 1745 tavaszán már egy Diamand Altenzsi nevű másik görög borkereskedő tűnik fel Moszkvában nagymennyiségű magyar borral;[73] Pétervárról azonnal utasítás megy, hogy e borokból — miután azok végső árát megtudakolták — futárral próbát kell küldeni az udvarhoz és azt követően a legjobbnak bizonyult borokért három társzekeret kell útbaindítani.

Ezek az alkalmi borszállítások azonban már nem elégítették ki az udvar és a nemesség megnövekedett igényeit.[74] Az elmúlt esztendőkben szerzett tapasztalatok megérlelték Visnyevszkij becsületességének és elgondolása helyességének felismerését, és világossá vált az is, hogy bár a tervezettnél magasabb áron kényszerült beszerezni a hegyaljai borokat, tevékenysége mégis minden szempontból előnyösebb volt az őt követő kalmárokénál és egymagában biztosítékot jelentett mind a folyamatosság, mind a gazdaságosság és egyéb szempontok érvényesülését illetően.

A cári kancelláriа gyakorlatilag is levonta e felismerés következményeit; előbb az 1746. évi 26. sz. ukázzal kielégítik az időközben vezérőrnaggyá előlépett Visnyevszkijnek idő előtt történt visszahívásával kapcsolatban támasztott igényét,[75] majd az 1745. április 6-i ukázzal[76] részletesen, a tartósság és szabatosság igényével szabályozzák a néhány évi szünetelés után újból működő Magyar Borok Bizottságát. Ez az utasítás több, mint félévszázad tartamára alapokmányává vált a tokaji borok Oroszországba irányuló állami bevitelének.

Éppen e fontosságára tekintettel érdemes e dokumentumot magyar fordításban[77] közölni:

„1. Ön útrakel Magyarországra, magyar borok vásárlása céljából, fia, Visnyevszkij Gavrila főhadnagy kíséretében, aki ön mellett tanulja ki a szőlőtermelésnek, a magyar bor vásárlásának és szállításának módjait és helyettesítse önt netáni betegség esetén.

2. A magyar borok vásárlásához szükséges összegeket bécsi követünkhöz, Lancsinszkijhez utaljuk át, „az ön további intézkedéséig".[78]

3. Javadalmazásukat a következőképpen állapítjuk meg:

Önnek, mint vezérőrnagynak, élelmezési pénzzel és tisztiszolga-tartásra, össz-illetmény	2.138 rub. 25	kop.
Fiának, mint főhadnagynak, élelmezési pénzzel és tisztiszolga tartásra összilletmény	169 rub. 22 1/2	kop.
15 dragonyos (köztük egy írnok) fejenként 23 rub. 44 kop. ellátmánnyal, ill. étkezési pénzzel	351 rub. 67	kop.
1 őrmester illetménye és étkezési pénze	37 rub. 24 1/2	kop.
Összesen	2.692 rub. 29	kop.[79]

Mindehhez 500 rubel utiköltség járul.

Az embereket ön válogassa ki; legyen gondja arra, hogy derék, fiatal és iskolázott személyek legyenek.

4. Sem ön, sem beosztottai ne hozzanak be semmit a részünkre vásárolt magyar borokon kívül, hogy ezzel a külföldön felmerülhető vitákat el lehessen kerülni.

5. Magyarországra érkezve igyekezzék a legjobb borokat termő helyeken első kézből mintegy 250 antal bort, ezen belül a fellelhető legjobb óborokból 100 antalt, a

[72] Paraszkevics 1743-ban 115 antal aszút és 10 hordó bort vásárolt az udvar részére 22.789 rubel árban; hogy saját számlájára milyen üzleteket kötött, nem ismeretes.

[73] ЦГИАЛ ф. 466, д. 1, оп. 68.

[74] 1744 májusában pl. Kantemir herceg részére egy eperjesi magyar polgár társaságában a két Vencseli-fivér szállít magyar borokat (Науковi Записки id. h.).

[75] *Keppen :* i. m. 42. l.

[76] ЦГИАЛ ф. 466, оп. 4, д. 18.

[77] Némileg rövidített terjedelemben.

[78] Lancsinszkij viszont a magyar kamara közbenjöttével a tokaji sóhivatalhoz utalta át az összegeket, ahol azokat «белою монетой» fizették le Visnyevszkijék kezeihez (Russzkij Vesztnyik id. h. 182. l. — Vö. O. L., kam. lt., Szepesi kam., Minutae 1750. jún. 10., lit. „T" és jún. 19., lit. „T").

[79] Valamivel később a létszám- és illetménytáblázat a következőképpen módosult:

Visnyevszkij tbk.	2.138 rub. 25	kop.
fia	165 rub. 22 1/2	kop.
1 őrmester	37 rub. 24 1/2	kop.
21 dragonyos 2 lovasküldönc à 23 r. 40 kop. 3 vincellér-tanuló	608 rub. 40	kop.
	2.949 rub. 12	kopek

Ehhez járult még a pópa és a kántor illetménye (*Keppen :* i. m. 211. l.).

legjobb újborokból pedig 150 antalt vásárolni. Olcsó, kevéssé jó borokat egyáltalán ne vásároljon.

A vásárolt borokat szárazföldön szállítsa a Visztuláig; e folyón pedig Gdanskig, ahová külön hajót küldünk, mely a borokat Pétervárra szállítja.

6. Mind Magyarországon, mind Lengyelországban annak rendje s módja szerint meg kell fizetni az ezen országokban törvényesen előírt vámokat a magyar bor után; vámmentességet sehol sem szabad követelni vagy kierőszakolni. A vámilletékek leróvásáról nyugtát kell kérni és a szóban forgó összeget kiadásként kell kimutatni. Jóelőre tudja meg, hogy ez országok mely helyein milyen vámokat kell fizetni, hogy a viták és alaptalan, fölösleges kifizetések elkerülhetők legyenek.

7. A mi országainkban pedig a magyar bor szállítását végző szekerek és előfogatok után járó bérösszegeket, valamint a határvámokat és kikötőilletékeket haladék nélkül ki kell fizetni és mindezt a könyvbe fel kell jegyezni, hogy tudomásunk legyen a bort terhelő összes költségekről.

8. Magyarország alkalmas részén, ahol a legjobb bor terem, igyekezzék olyan szőlőskerteket haszonbérbe venni, amelyek minden ősszel 500 antal termést adnak. E kertek munkálatainak elvégzésére, valamint a szőlőszedésre és borkészítésre fogadjon fel a magyar népből való vincellérekot és szőlőmunkásokat, akik kötelesek legyenek mesterségükre oktatni az önnel küldött embereinket.

Szerezzen továbbá alkalmas helyeken saját pincéket, valamint a borkészítéshez és bortároláshoz szükséges felszerelést. Amennyiben pedig az ön által haszonbérelt szőlők termése nem tesz ki évi 500 antalt, úgy más tulajdonosok legjobb szőlőskertjeinek terméséből vásárolja össze a hiányzó mennyiséget. Amely esztendőkben pedig különlegesen jó bor terem, ezekben vásároljon még többet a legjobb borokból; ezek a kiváló minőségű újborok majd Oroszországban érlelődnek óborrá. Ha Magyarország törvényei nem engedik meg szőlőskertek haszonbérbe vételét, úgy vásároljon a legjobb szőlőskertekből származó újborokból, tartsa azokat pincékben, és szállítsa hozzánk a fent írt módon.

9. A szlávnyelvű lakosság köréből három kádármestert kell alkalmazni és ezekkel oly szerződéseket kötni, melyek szerint legalább öt esztendőre szolgálatunkba lépnek; közülük az egyik Kievben, a másik Moszkvában, a harmadik Pétervárott teljesítsen szolgálatot.

10. Szabad átutazást biztosító útlevelét haladéktalanul meg fogja kapni, azonban közölje sürgősen mind állami, mind pedig saját szolgálatában álló embereinek számát, hogy ez az útlevélben feltüntethető legyen.

11. Az ön jártasságát ismerve mindezt önre bízzuk és reméljük, hogy hűséges, becsületes emberhez illően fog eljárni. Az ön gondjaira bízott Bizottsággal kapcsolatos minden eseményt nekünk jelentse.

Szentpétervár, 1745 ápr. 6.

Erzsébet s. k."

*

Mielőtt a 35 fő létszámú[80] küldöttség tokaji működését ismertetnők, érdemes a fenti cári rendelet néhány gazdasági, jogi és egyéb sajátosságát röviden elemezni:

a) A folyamatosságot szem előtt tartva, Visnyevszkij Gavrila személyében már az utódot is kijelöli, akinek kötelességévé teszi „a magyar bor vásárlásával és szállításával" kapcsolatos tudnivalók elsajátítását;

b) kijelöli a szállítmányok állandó útirányát, melytől azonban gazdaságossági és egyéb okok következtében a továbbiak során elég gyakran eltértek;

c) a nemzetközi jog és udvariasság betartását messzemenően megköveteli; aláveti magát az egyes országok vámszabályainak, jóllehet e korban az uralkodók személyes szükségleteivel kapcsolatos szállítmányok a szokásjoghoz képest általában vámmentességet élveztek;

d) a 4. pontban foglaltakkal el kívánta kerülni, hogy a tokaji Bizottság emberei saját számlájukra is kereskedjenek, a cári borvásárló bizottság útlevelének védőpajzsa alatt;

e) a 8. pontból kitűnik, hogy a helytartótanács 1736. március 16-i érdeklődéséről, illetve az 1729. évi 12. cikkelyben foglalt aszúszőlővásárlási tilalomról az orosz udvari ügyintézők tudomást szereztek. Ezért most nem aszúszőlővásárlásra kap megbízást,

[80] Ebben a számban természetesen már Visnyevszkij saját személyzete — nyolc fő — is szerepel.

hanem feladatát szőlőskertek haszonbérbevételével kell megoldania, hogy ilyképpen — mint birtokos — eleget lehessen tenni a magyar jogszabály követelményeinek;

f) viszont ugyancsak a 8. pontból (befejező rész) kicsendül az a jogi aggály, hogy Magyarország törvényei esetleg nem engedik meg ingatlanok haszonvételét.

A magyar törvények már az aranybulla[81] óta tilalmazzák külföldiek bármiféle birtokszerzését, ideértve a haszonbérletet is; az 1660. évi 30. törvénycikk pl. kimondja, hogy a külföldiek „a honfiaknak jogsérelmére fekvőjószágot ne vásárolhassanak és *ne birtokolhassanak*". Ennek ellenére kialakult egy törvényrontó gyakorlat, amit az is bizonyít, hogy időnként a tilalmat törvényhozási úton meg kellett újítani. Az 1723. évi 64. törvénycikkből pedig világosan kitűnik, hogy külföldi — nem honosított — személyek igenis de facto birtokoltak ingatlanokat valamilyen formában; ezeket a szóban forgó jogszabály telekadóval rendeli megróni.

Ilyképpen a törvényileg tiltott, valóságban tolerált birtokszerzésnek két módja volt lehetséges: a haszonbérlet és a zálogbirtok. Jogilag mindkettő felettébb gyenge lábon álló birtoklás volt, amennyiben a vonatkozó jogszabályok időnként megismételt rendelkezése értelmében ezek a külföldiek kezén levő ingatlanok a jogosult személyek tág köre részéről visszavehetők, ill. megválthatók voltak. E két szükségmegoldás — a haszonbérlet és a zálogbirtok — közül az első még kedvezőtlenebb volt; egyrészt a rövid felmondási idő miatt, másrészt azért, mert a tulajdonos személyében beálló változás még a haszonbérleti szerződés lejárta előtt lehetővé tette a haszonbérlet felmondását; mindez eleve meggátolta a tervszerű, hosszabblejáratú gazdálkodást a haszonbérlő számára. Ezzel szemben a zálogszerződésnél a zálogbirtokosnak az ingatlan valóságos értékét kellett a zálogosítóhoz lefizetnie — tehát igen nagy összeget, mely az akkori hitelviszonyok mellett nem volt bármikor előteremthető és — eltekintve az előbbemlített idegenellenes rendelkezésektől — a lejárat (rendszerint 15—20—25 esztendő) előtt a zálogszerződés egyoldalúan felbontható nem volt. Persze a külföldiek esetében az 1715. évi 23. törvénycikk értelmében az ilyen zálogos javak „ezeknek a becslő bíró részéről igazság és méltányosság szerint lelkiismeretesen leendő megállapítása mellett bármely magyar nemzetbeli embernek folyamodására s bármely bíró közbenjöttével mindenkor megválthatók s kifizethetők legyenek".[82] Ezek a jogi problémák a továbbiak során a magyar hatóságok és a tokaji Orosz Bizottság között valóban véget nem érő jogviták okozói lettek;

g) a tokaji borbeszerzésen túlmenően orosz szőlőmívesek kiképzését is célozza, mint az — ugyancsak a 8. pontból — kitűnik.

*

Visnyevszkijék Magyarországra érkezésének pontos dátumát nem ismerjük, annyi azonban bizonyos, hogy maga Visnyevszkij a koraőszt már a Hegyalján töltötte, mert 1745. október 10-i jelentésében[83] arról tájékoztatta a cárnőt, hogy kiváló minőségű óborok Tokajon és vidékén ez idő szerint nem kaphatók. Viszont a küszöbönálló szüret, tekintettel a tartós forróságra, a délnyugati oldalon a legkiválóbb eredményeket igéri és bízni lehet abban, hogy minősége az 1719. és 1727. évi terméssel egyenrangú lesz.[84] Tokajról keltezett jelentéseiből kitűnik, hogy már alaposan hozzálátott nagyszabású bortermelési tervei megvalósításához: tizenhárom szőlő, valamint három ház és borospince tulajdonosaival folytat tárgyalásokat; az első házat Tokajban akarja megvenni — itt gyűjtené össze a tokaji, tarcali, bodrogkeresztúri szőlőket; a másodikat Tállyán — ahol a szántói, mádi és mezőzombori —, a harmadikat Tolcsván, ahol az újhelyi, pataki, olaszliszkai és bényei termést tárolnák. Minden egyes házhoz magyar vincellért kíván alkalmazni.[85]

1745. november 8-án a cárnő — aki Visnyevszkij jelentései alapján teljesen tájékozott volt a hegyaljai termés- és gazdasági viszonyok felől — a következő levelet intézte Visnyevszkijhez:

[81] „Birtokot az országon kívül való embernek ne adjanak. Ha valamelyest adtak vagy eladtak, azt a haza fiai válthassák meg" (26. cikkely). — Csaknem szó szerint megismétli az 1439: XVI., 1535: XLII., 1542: XII., 1599: XXXI., 1630: XXX. tc. stb.

[82] Vö. *Frank Ignácz:* A' közigazság törvénye Magyarhonban (Buda. 1845) I. r., 102—103. l.

[83] Russzkij Vesztnyik id. h. 192. l. és Russzkij Arhiv 1870. évf. 273—275. l.

[84] *Keppen :* i. m. 211. l.

[85] Visnyevszkijnek Magyarországra érkezésekor egy tájékozatlanságából származó vámügye is akadt, amennyiben 60 cobolyprémet hozott magával, de nem tudott azok vámkötelezettségéről és ezért nem mutatta be azokat egyik harmincadállomáson sem. Az ügy egészen Mária Teréziáig került fel, aki úgy döntött, hogy a tábornokot fel kell világosítani a szőrmék vámkötelezettségét illetően, ugyanakkor „ex speciali nihilominus consideratione erga Aulam Moscoviticam" a hatvan cobolyprémet a tábornok részére visszaadni rendeli (O. L., kam. lt., Szepesi kam., Minutae máj. 10., lit. „T").

„Vezérőrnagy úr! Megkaptuk Magyarországra érkezéséről írt levelét, melyben azt írja, hogy nekünk megfelelő borok nem találhatók, aminek oka abban keresendő, hogy már 8—9 éve nem termettek jó borok, és hiábavalóság azokat keresni, még akkor is, ha egyes kereskedők jó borokat hirdetnek, mivel ezek a borok nem tartósak és csak a vásárló rászedésére alkalmasak. Ezért tehát ne vesztegessen időt és fáradságot a régi borok felkutatására, hanem az ezévi legjobb szőlőkből nyert borokból vásároljon, amennyit csak tud, annyival is inkább, mivel az ősz még nálunk, a hideg éghajlat alatt is október közepéig kedvező volt, Magyarországon nyilván még jobb idő segítette a szüretet. A vásárolt, vagy önök által kitermelt borokból jövő tavasz folyamán küldjön Gdanskba a Visztula folyón 300 hordóval, majd pótlólag további 75 hordóval, összesen tehát 375 hordóval; ennek elszállítására tengeri hajókat küldünk oda. A maradék — kitermelt vagy ez év őszén vásárolt — bormennyiséget az 1747. évi tavaszi szállításig tartani kell; ezzel az ott helyesen kezelt bor minősége még jobb lesz. És bár az ön részére kiadott ukáz azt is tartalmazza, hogy a vámot valamennyi országban a helyi szabályok szerint rója le, mégis, mivel Golembovszkijtól, lengyelországi rezidensünktől arról értesültem, hogy Lengyelországban sok és különféle vám van érvényben — királyiak, köztársaságiak, területiek, szárazvámok, hídvámok és egyéb vámok, és ezért a vámszedőkkel jószerével nem lehet elkerülni a vitákat —, ezért Golembovszkij rezidens, elődeinktől maradt szokáshoz képest, kieszközölte a korona kincstartójánál, hogy a Magyarországon a mi udvarunk számára megvásárolt bort vámmentesen engedjék át Lengyelországon. E meggyökeresedett privilégium elvesztése elkerülésének céljából tehát megparancsoljuk, hogy borunkat Lengyelországon vámfizetés nélkül szállítsa keresztül; . . . Lengyelországon kívül azonban minden tartományban rója le a vámot, úgy, amint azt az ön által kézhezvett ukáz előírja.

Erzsébet s. k.

Utóirat: És ha egy módja van, küldjön futárral legalább három antalt, melyet sehol sem tudok beszerezni, pedig én nem tudok anélkül meglenni, miként azt ön is tudja.
1745. november 8-án, Szentpétervárott".[86]

Néhány nappal később a cárnő újabb, még személyesebb jellegű ukázt intéz Visnyevszkijhez:

„Kézhezvettük az ön október 10-i és 17-i jelentését, melyekben ön azt írja: 1. az óborok, az ön vizsgálata szerint, nem alkalmasak a vételre és drágák; 2. a legjobb régi borokból igyekezni fog az első alkalommal egy tételt Kievig továbbítani. Ezek az ellentmondások különösek azért, mert ön olyanokat is meg óhajt vásárolni, amelyek éppen az ön leírása alapján nem kívánatosak számunkra. Az ön részére adott ukáz 5. pontjában foglaltak éppen azt írják elő, hogy akár régi-, akár új borok legyenek is azok, a mi ízlésünknek kell megfelelniök. Ön tudja, hogy milyen borok kellenek nekünk, ezért hát a nem kívánatos régi borokat ne vásárolja össze számunkra, hanem ehelyett igyekezzék a mostani jó ősz alkalmával — amely lehet, hogy már nem tart soká — jófajta új, nekünk kellő bort vásárolni, minél nagyobb mennyiségben. Ön azt írja, hogy talált egy antal 1727-es évjáratú bort, mely a legjobb tulajdonságokkal rendelkezik, és hogy állítólag még négy antal ilyen tulajdonságokkal bíró bor van, melyek mindegyikéért 120 cservonyecet[87] kérnek. Tekintet nélkül a magas árra, ha ezek a mi ízlésünk szerint valók, vásárolja meg mind az öt antalt.[88]

Ön azt írja, hogy megtiltották önnek az aszúszemek vásárlását. Ezt tudomására hoztuk bécsi követünknek, Lancsinszkij titkos tanácsosnak, és reméljük, hogy ő már jóelőre kieszközölte az engedélyt.[89] És ha már késő az idő ahhoz, hogy az aszúszemekből bort nyerjenek, úgy igyekezzék aszúszemekből préselt bort vásárlás útján szerezni.

Ön október 10-i jelentése kapcsán előterjesztést tesz az ukáz 8. pontja értelmében különféle helyeken fekvő tizenhárom szőlőskert, valamint három ház (pincékkel) megvásárlása tárgyában, és e célból 10.000 cservonyecet igényel. Az önnek adott ukáz szerint azonban önnek e kerteket haszonbérbe kell vennie, nem pedig megvásárolnia; már pedig a vásárlás és a haszonbérlet között nagy a különbség. És az önnek adott ukáz értelmében ön tartozik tavasztól őszig, a szőlőérés idején szemügyre venni a legjobb kerteket, melyeket haszonbérbe kíván venni, vagy — ha ez lehetséges — meg kíván vásárolni. Jóelőre látni kell, hogy miért fogunk haszonbért fizetni; ügyelni kell arra is, hogy a kertek egy helyen legyenek, mivel különféle helyeken szétszórtakat lehetetlenség szemmel tartani.

[86] Russzkij Arhiv id. h., 276. l.
[87] Egy cservonyec akkori belföldi értéke kb. 2 rubel 30 kopek volt (*Keppen :* i. m., 43. l.).
[88] Egy nappal később a cárnő parancsára Beszturzsev-Rjumin gr. kancellér Tokajba indítja Zsolobov Nikolájt «чрезъ Киев, Львов и Семиградскую Землю» a borokért! (Russzkij Vesztnyik id. h., 205. l.)
[89] Ehelyett Mária Terézia 600 butélia tokaji aszút küldött ajándékképpen a cárnőnek (l. 95. jegyz.).

És haszonbérletbe vételnél figyelemmel kell lenni arra is, hogy mekkora jövedelmet hajtanak; ellenőrizze a követelt árat, ennek kapcsán a kertek és épületek évi fenntartási költségeit, a munkások munkabérét, valamint azt, hogy milyen borhozamra lehet számítani és hogy milyen a borok ottani ára. Minderről küldjön előzetes jelentést: milyen úton lehet szállítani a bort, lehetséges-e a Visztula folyón Gdanskig vizi úton fuvarozni a borokat — ezt mind az ön megítélésére bízzuk. És jóllehet tudott dolog, hogy a szárazföldi úton történő szállítás Kievig sokkal költségesebb, mint a Visztulán történő fuvarozás, mégis mivel az újbor károsodást szenvedhet a tengeri szállítástól (bár ön e téren kedvező tapasztalatot szerzett már), mindennemű ön által vásárolt vagy szüretelt bort továbbíttasson Kievig, — de a régi és új borok egytizedrészét szállítsa a Visztula-folyón Gdanskig, hogy megtudjuk: károsítja-e a borokat a tengeri szállítás vagy sem. Azt, hogy hová, mennyit, mikor és kivel fog küldeni, írja meg Bécsbe és Lengyelországba követeinknek, hogy ezek kellő időben kieszközölhessék az útleveleket.
1745. november 13., Szentpétervárott

Erzsébet s. k."[90]

Az első nagyobb tétellel nem volt Visnyevszkijnek szerencséje. A borokat helyette ezúttal az időközben kapitánnyá előlépett Korszakov és Maksejev főhadnagy vásárolta meg, méghozzá nem a helyszínen, hanem a hegyaljai borok kassai lerakat-pincéjében, hordónként 20—24 jefimka áron. Prikopig szekéren szállították a bort; itt hajóra rakták és a Visztulán Gdanskig továbbították. A hajóra, melynek bérleti díja, a hajósok bérével együtt 600 tinf[91] volt, 200 antal bort lehetett rakodni. Duklán, Varsóban és Toruńban kellett vámot fizetni; a cári borok azonban ez alól mentesítve voltak. A januárban útnak indított küldemény márciusban érkezett Gdanskba.[92]

Az orosz kancellár és Lancsinszkij bécsi követ levélváltásából kitűnik, hogy ez a nagy fáradsággal kiszállított bor csalódást okozott: „Érkezése után közvetlenül édesnek tűnt, de néhány havi pincében tárolás után savanykássá vált; kiderült, hogy nem aszúszemekből készült, hanem rendes szőlőből hamisították. Külföldiek azonban nem vásárolhatnak aszúszemet, és vagy megelégszenek azzal, hogy a helyszínen vásárolnak, vagy továbbra is igyekeznek saját szőlőbirtokot szerezni, ahol aztán a kívánt minőségű bort termeszthetik. De minthogy kitűnt, hogy Magyarországon külföldiek nem vásárolhatnak ingatlanokat, közvetítő megoldáshoz kell folyamodni: szőlőbirtokoknak pénzkölcsönzés ellenében történő zálogbavételéhez."[93]

Visnyevszkij minderről nagyon jól tud, de még egy kísérletet tesz: hátha akad olyan ösvény, amelyen keresztüljutva át lehet törni a magyar törvények sűrűjén — és a kevés jogbiztonságot nyújtó zálogbirtok helyett szabályos tulajdonjogot szerezhet a cárnőnek. A zálogbirtokkal kapcsolatos aggályait csak fokozza Lancsinszkij figyelmeztetése:

[90] Russzkij Arhiv id. h., 278—279. l. — Erzsébet cárnő leveleinek sok figyelemreméltó vonatkozásáról ki kell emelni, hogy milyen kiemelkedő, mai szemmel nehezen rekonstruálható jelentőséget tulajdonított az uralkodónő a hegyaljai bor beszerzésének. Körültekintésre és aprólékosságra való, helyi részletekig menő érdeklődése és utasításai azt mutatják, hogy személyes kedvtelésén felül az egyébként rosszemlékezetű cárnő gondosan, igazi szakértelemmel foglalkozott a tokaji borral kapcsolatos ügyekkel; sok gyakorlati érzékkel és ismerettel rendelkezett. Az aszúborok külföldiek által történő vásárlásának tilalmát — eltekintve a levelében hivatkozott eseti kivételtől — csak szőlőbirtokszerzéssel lehetett ellensúlyozni; a cárnő itt félreértette Visnyevszkijt, aki ekkor már tárgyalásban állt a tokaji szőlőbirtokosokkal, és a 10.000 cservonyecet nem vétel, hanem zálogbirtokszerzés céljára kérte; a cárnő nem tudhatta, hogy az ingatlan-zálog magyar típusa a zálogbirtokos számára a záloglevél hatályának lejártáig a teljes dologi uralmat, mondhatni a tulajdonos jogállását biztosította, azzal a fentebb már ismertetett fogyatkozással, hogy a zálogbaadó, ill. törvényes örökösei és a korona a törvényes feltételek mellett vissza- ill. magukhoz válthatták, — külföldi zálogos esetében idő előtt is és bármely magyar nemes által is.

A levelek szokatlanul bizalmas, mondhatni családias hangja arra utal, hogy Visnyevszkij már régóta teljesít jelentős szolgálatokat a cárnő számára, aki ezeket meg is becsüli.

Az ukrán kisnemesi családból származó Visnyevszkij első — még Anna cárnő uralkodása alatt — végzett tokaji útja során útban Oroszország felé Csemer községben (talán az állandó borszállítási útvonalon fekvő Eperjes melletti Csemernye, de lehetséges az is, hogy hasonló hangzású lengyel vagy ukrán falu forog szóban) 1731 januárban felfigyelt egy fiatal kozákra, akinek kellemes énekhangja, csinos külseje feltűnt neki. A fiatal kozákot, Alekszej Razumovszkijt magával vitte Pétervárra, ahol tagja lett az udvari énekkarnak, majd — miután Erzsébet trónörökösnő rokonszenvét megnyerte — átkerült az udvartartásba. Erzsébet trónrajutása után a cárnő titokban a grófi és tábornagyi rangra emelt Razumovszkij felesége lett (*A. A. Vaszilcsikov :* O gr. Razumovszkih. Izd. 2-e, t. 2. 626. l.). Ilyképp Razumovszkij egész szerencséjét Visnyevszkijnek köszönhette. Ez a körülmény egészen közel hozta Visnyevszkijt a cárnő személyéhez, aki élte fogytáig nem szűnt meg figyelmességgel viseltetni iránta és Zsarbovanovo falut is neki adományozta. Tokajba indulása előtt a következő levelet kapta a cárnőtől:

„Tábornok úr! Krisztus feltámadásának ünnepén, ünnepe előestéjén üdvözlöm önt és kívánom, hogy még sok ünnepet érjen meg teljes boldogságban: mellékelten küldöm önnek a Szent Anna-érdemrendet, mely önt utazása során őrizni fogja. Kívánom, hogy viselje egészséggel és szeretném látni, amikor ezt viseli. Most templomba megyünk, kezünkben szentelt barkával. Sajnálom, hogy ön nincs itt, beteg csontjait a barkák meggyógyítanák.
1745. ápr. 6. Erzsébet s. k."

[91] A lengyel forint elnevezése: a magyarnál e korban már lényegesen csekélyebb az értéke.
[92] Russzkij Vesztnyik id. h. 210. l.
[93] Uo., 211. l.

„külföldi személytől bármely magyar nemes magához válthatja a zálogul lekötött ingatlant".[94] A bécsi udvar is mindenképpen le akarja beszélni az oroszokat a tokaji letelepedésről: Lancsinszkij jelenti a cárnőnek, hogy Khünigl gróf, Mária Terézia főasztalnokmestere közölte vele: 600 butélia tokaji bort tartalmazó hat ládát Gdanskba küldtek ő cári felsége szükségleteire — amivel Mária Terézia azt akarta demonstrálni, hogy a pétervári udvar hozzájuthat a tokaji borhoz anélkül is, hogy birtokot szerezne a Hegyalján.[95]

Visnyevszkij nem hivatalosan Pálffy grófhoz, a magyar kancellária tanácsosához fordul problémájával, akitől kérdéseire a következő felvilágosítást kapja[96]:

1. Ha külföldi uralkodó íly szőlőbirtokokat tulajdonul megszerezne, nem lenne alávethető sem az országos, sem a helyi jogszolgáltatásnak;

2. a jogszabályok szerint magyar nemeseken és polgárokon kívül senki Magyarországon földtulajdonnal nem bírhat;

3. ősi birtok magához váltása, vagy jogvita esetén a királyi ügyigazgatóság fellépése nem kívánatos következményeket vonhat maga után.

Ezek után Visnyevszkij számára nem maradt más hátra, mint a kisebb rosszhoz — zálogbirtokok szerzéséhez — folyamodni. Miután megtanácskozta a dolgokat helyi bizalmasaival, elsősorban a hegyaljai viszonyokat kiválóan ismerő Leschinsky József kassai borkereskedővel,[97] hozzálátott az ügyletek megkötéséhez. Az első záloglevél 1746. május 21-én készült Tokajban.[98] Ebben csepei Zoltán István[99] saját maga és hozzátartozói nevében kijelenti, hogy sürgős szükségében felvett „ab Excellentissimo, ac Illustrissimo Domino Generali Majore, et Cavallero Sanctae Annae Dno Theodoro Visnyovszky, et filio Suae Excellentiae Domino Gabriele Visnyovszky Capitaneo,[100] qua Serenissimae Regni Moscoviae Imperatricis Comissariis ex pecunia altetitulatae Serenissimae Imperatricis" 950 magyar forintot, kölcsönképpen. Az összeg biztosítékául leköti Tokaj mezővárosban a köznyelven Melegoldal-nak[101] nevezett szőlőhegyen levő szőlejét 15 évre, mint zálogot. A szőlő becsértéke 1746. évi értékben hivatalos becslés szerint 950 forint. A zálogügylet leteltével a zálogosítónak a zálogösszeggel együtt egy összegben és egyszerre meg kell váltania a szőlő feljavítására, épületekre fordított összegeket is, ugyancsak az akkori hivatalos becsértéken. Jelentős pontja a megállapodásnak, hogy az evictio-t — a zálogbirtokos jogvédelmét a birtok nyugodt birtoklásában — a zálogbaadó magára vállalja.

A záloglevél kétségkívül gondos jogászi munka jegyeit viseli magán. Az a tény, hogy az evictio-t a megye vezető családjai egyikéből származó zálogosító magára vállalta, szintén hozzájárult az Orosz Bizottság jogai megszilárdításához.

Figyelmet érdemel a hazai ügyletkötések történetében nyilván szokatlan passzus, mely kiemeli, hogy a két comissarius a zálogösszeget nem a sajátjából, hanem „ex pecunia ... Serenissimae Imperatricis" fizeti — ehhez képest aztán a zálogosító azt biztosítja, „quod in personis Excellentissimi Dni Generalis Majoris et Cavalleri Sanctae Annae Domini Theodori Wisznyovszky, filiique ejusdem, vel eatenus denominandis Comissariis Suam Sacram Caesaream Majestatem, Suaeque Majestatis universos successores, ac legatarios in quieto, et pacifico praeattactae vineae liberae Melegh oldal vocatae ... contra ... protegere et conservare velle".

A Zoltán-féle szőlő megszerzését és a tábornok széleskörű tárgyalásait a város földesura, a tokaji kamarauradalom ill. a szepesi kamarai adminisztráció erős figyelemmel kíséri. 1746. május 25-én a szepesi kamarai adminisztrátor Kovacsics és Kövesdy tokaji kamarauradalmi officiálisokhoz fordul: „cum passim inaudiatur", hogy Visnyevszkij orosz generális, ki most Tokajban lakik, nemcsak szőlőket, hanem kuriális és egyéb lakóházakat is vásárol, méghozzá feláron is (excessivo etiam pretio), ezért tájékoztatást kér, hogy a tábornok hány házat vásárolt, s kiktől, és hogy vajon Tokaj és Tarczal kamarai mezővárosokban is vásárolt-e ilyeneket, valamint hogy más hegyaljai részeken nem bizto-

[94] Uo.

[95] Gdanskban Scherer kurírtól a külön e célból odaküldött Homutov Apollon vette át a kis szállítmányt; Homutov egyébként többször járt a Hegyalján is hasonló megbízatással (*Keppen :* i. m., 50. l.).

[96] Russzkij Vesztnyik id. h., 212. l. — Hazai levéltári nyomaira nem akadtam.

[97] O. L., Canc. oszt., Conc. exped., 1762. okt., No. 77.

[98] Kazinczy-lt., Tokaj város proth. 1725—1767, 246/b—247/a — és O. L., Canc. eszt., Conc. exped. 1762 okt. No. 77.

[99] A csepei Zoltán-család a legrégibb tokaji szőlőbirtokosok közé tartozott. Vö. Adalékok Zemplén vm. történetéhez, 1907. évf. 136. l. és 1905. évf. 203. l.

[100] Rövidesen őrnaggyá, majd — hazatérése előtt — ezredessé lépett elő.

[101] Vö. Tokaj bortermő helyeinek birtoktörténetével (Adalékok Zemplén vm. történetéhez, 1907. évf. 34. l.).

sított-e saját részére hasonló ingatlanokat; minderre vonatkozólag vizsgálatot kell indítani, de csak „sub manu".[102]

Röviddel ezután — 1746. június 11-én — kötötte le Visnyevszkij a Zabreczky János-féle tarcali szőlőt; ez a megállapodás, mint az későbbi iratváltásokból[103] kitűnik, már akkor elveszett, de a tokaji uradalom officiálisának a hatósági becslés megejtésére nyert rendelvénye reánk maradt:

„Vevén comissiomat Tarczali Fő Bíró Veres János Uram adjunctus Nemes Tanácsával együt mennyenki Méltosaghos Gróff Generalis Visnyofszky[104] Theodor Uram eő Excellentiája requisitiojára, ugyan Tarczali határban Péter Deák Promonthoriumon lévő, egy felől az Ur üdösbig Patay Sámuel Uram, más felöl Vinkler Márton Uram szomszédságokban situalt[105] Zabreczky János Uram Szőleinek meg betsülésére. Tokaj 11ma Junii Anno 1746 Kovacsics Ferenc Udvar Biró"

Leschinsky 1747. október 8-i, Visnyevszkijhez intézett leveléből[106] tudjuk, hogy ezt a szőlőt a komisszárius 300 forint zálogösszegért szerezte meg; a levélből kiderül az is, hogy a zálogosító szeretné a 100 forint aukcionális összeget is megkapni.

A következő — 1746. október 8-án kelt — záloglevél[107] a tokaji Zsoltár-szőlőhegyen fekvő, ugyancsak a legkiválóbb minőségű borokat adó ingatlanra[108] vonatkozik, melynek tulajdonosai Körmőczy Simon és neje, Groff Mária. Más szavakkal, de lényegileg a Zoltán István-féle szerződés jogi nyomdokain haladva, szerkesztették meg ezt a megállapodást; itt a zálogösszeg — 450 magyar forint — „ex Cassa Augustissimae (russicae) Imperatricis" ered. A zálogosító jogutódaiként ezúttal csak az „in comissariatu successores" szerepelnek. A zálogügylet ez esetben is 15 esztendőre szól; a felújítási jogot is hasonlóképpen szabályozták.[109] A tanúk ismét hatósági emberek: Loeffler Keresztély sóhivatali tiszt, Szinevel Károly Vilmos, a kincstári szőlők királyi felügyelője és Inczédy Péter.

Az ingatlan hatósági becslését ez alkalommal — 1747. április 7-én — a tokaji magisztrátus eszközli; feltűnő, hogy a vonatkozó hivatalos feljegyzés a zálogbirtokosi és tulajdonosi minőség közti különbséget elhanyagolva a következőket tartalmazza: „Mostan Varossunkban Comoralo Moskova Generalis Mlgos Wisnoffszky Theodor ur eő Nga Soltár nevű szölleje mellyet Körmőczy Simontul aquirált meg die 6ª Martii Anni currentis betsültetett Ezer két száz magyar forintokra. . . "[110]

1747. április 20-án özv. Szentmiklóssy Sámuelné, Bajusz Borbála zálogosítja el „fine isthuc coemendorum pro Parte ejusdem Majestatis Russicae expeditis" Visnyevszkijnek a Veres-szőlőt 500 vonás forint ellenében húsz esztendő tartamára.[111] A tanúk ezúttal: Pataky János, a tokaji uradalom pénztárosa, Bajusz Gábor szabolcsi jurassor és Árokszállásy Gáspár tokaji notárius.

Két hónappal később Visnyevszkijék húsz évre 100 magyar vonás forint ellenében zálogba veszik a „paupertatis jugo pressi" Tóth alias Kiss Mártontól és nejétől, Kovács Annától a tokaji Szappanos-dűlőn levő szőlőt.[112]

A hegyaljai helyi jog lehetővé tette a meg nem művelt földek — pallagok — ún. „felfogását", szőlőművelés alá vételét. A Zoltán-féle szőlővel határos, addig művelés alá nem vett vagy elhagyott földdarabot a Melegoldal tetején Visnyevszkij „penes Comissionem Dominalem" 1747. május 18-án vette birtokba.[113] Nem érdektelen figyelemre méltatni azt a sajátságos jogi viszonyt, ami ezáltal egyrészt a tokaji uradalom ill. Mária Terézia, másrészt Erzsébet cárnő között létrejött:

„Én Felséges Koronás Királyné Kegyelmes Asszonyunk Tokai Fiscalis jószáginak udvarbírája tenore praesentium recognoscalom: hogy Tokai Fő-Bíró Gyüre János

[102] Ha ehhez hozzávesszük azt, hogy a Zoltán-féle záloglevél ügyleti tanúja Palugyay József volt, a tokaji harmincados, úgy beszélni sem lehet arról — jóllehet a későbbi pereskedések során még a kamarai adminisztráció is ezt hangoztatta —, hogy a hatóság nem tudott Visnyevszkijék birtokszerzéséről. A Zoltán-féle szőlőtől eltekintve, az összes többi birtokszerzés később kelt!

[103] O. L., Canc. oszt., Conc. exped., 1762. okt., No. 77.

[104] Az első tokaji orosz commissarius nevét a magyar okiratokon különféleképpen találjuk: Visnyevszkij, Visnyovszkij, Visnyevszky, Wischnewski stb.

[105] Rövidség okából elhagytuk az egyes szerződéseknél a zálogba vett ingatlanok hasonló helyrajzi leírását; helytörténeti kutatások szempontjából ezek igen érdekesek lehetnek.

[106] O. L., Canc. oszt., Conc. exped., 1762 okt., No. 77.

[107] Kazinczy-lt., Tokaj város proth. 1725—1767, 252/b—253/a.

[108] Ld. a 101. jegyz.

[109] E zálogszerződés ellen Groff János tokaji polgár tiltakozik, „reserval agendi törvényes tellyes facultast" mivel az sértí rokonságból eredő jogait. Ez a vita békés úton nyert elintézést.

[110] Kazinczy-lt., Tokaj város proth. 1725—1767, 253/b.

[111] O. L., Canc. oszt., Conc. exped. 1762. okt., No. 77.

[112] Uo.

[113] O. L., kam. lt., pozsonyi kamara 1761. máj. 25. (szepesi kamara a pozsonyi kamarához).

Ur eő Kigyelme adjunctus Becsületes Nemes Tanácsával együtt bizonyos dolgok el igazíttatására ki menvén a Tokai Szöllő Hegyekre, többi között Moskva czárnő Eő Felsége részére Mlgos Visznyovszky Theodor Ur eő Nga által Commissiom mellett, a meleg oldalon felfogott, egy darab puszta gyepbe is el menvén, és azt szélirül, hosszárul jól megjárván ultro citroque Censuralván itiltenek réa tizenkét szabad esztendőket id est No 12 még gondolván azért én is afféle gyepek meg építése körül interveniáló sok rendbéli difficultasokat, s költségeket a meg nevezett hites Bírók informatiojokra és hiteles relatiojokra nézve, az Hegyallyának régi meg rögzött törvényes szokása szerént, azon praescribalt puszta gyepre adtam, és engedtem tizenket szabad esztendőket id est No 12. Mellyek el teleseig építse öregbítse, hasznát is vévén Senkinek az üdő alatt nem tartozván dézmát adni belőlle; El telvén pedig az informationalis 12 esztendők (a dato praesentium számlálván) tartozik említett Gralis Ur és ezen mostani Commissariatussagában Leendő Successori, az említett Felséges Czárné részérül azon meleg oldal Szöllőbül Felséges Asszonyunknak igaz dézmát adni annuatim Harum vigore et testimonio literarum mediante. Datum in Curia Suae Majestatis Sacratissimae ex offo Provisorali Tokajensi die 18va Maii Anno 1747."

Ezzel a szőlőbirtokok szerzése befejeződött és a cári biztos most megfelelő lakóházak után néz saját háztartása[114] és kísérete számára.

1748. június 28-án Szinevel Vilmos Károly, a tokaji kincstári szőlők inspektora tokaji kiváltságos házát, melynek egyik szomszédja a Goógh-féle, másik szomszédja a Putnoky-féle ház, 15 évre bérbeadja az „ex commissione Serenissimae Imperatricis Russiae Tokajni penes Vina Hungarica, ac vineas ibidem oppignoratas commoranti" Visnyevszkijnek.[115] A pontozatok értelmében a bérlő 400 rénes forintot előlegben letesz. A bérbeadó köteles a bérlő által átadott és aláírt vázrajz szerint köröskörül kőből való alapozást lerakni, továbbá egy láb magasságban kőfalat felhúzni, új konyhát építeni, kürtővel; a ház többi falát, melyek fából vannak, köteles agyaggal betapasztatni, bemeszeltetni; a ház tetejét teljes egészében bezsindelyeztetni. Az ablakok a bérlő által megkívánt méretben készüljenek. A táblánként négy darabból álló üvegablakokat ólomba kell keretezni. A fa- és épületanyag tölgyfából legyen. A kályhákat úgy kell elhelyezni, a fal közepén, hogy egyazon kályha két szobát fűtsön. Jóminőségű ajtókat kell készíteni. E munkálatokra a bérlő 100 imperiális tallért ad át a szerződéskötéskor bérbeadónak, aki kötelezi magát arra, hogy a folyó év szeptember 30-ik napjáig (vagyis mindössze negyedév leforgása alatt! — T. L.) a fent felsorolt munkálatokat elvégezteti s a kulcsokat a bérlőnek átadja. Ha ezt nem tenné, tartozik 200 imperiális tallér poenát fizetni a bérlőnek. A többi pont megfelel a szokásos bérleti feltételeknek.

Nem egészen két hónappal később, augusztus 18-án a szomszédos Goógh-féle ház is Visnyevszkijék birtokába kerül. Goógh Terézia és Borbála 1.400 magyar forint ellenében „titulo Pignoris Hypothecario" zálogba adják házukat[116] 25 év tartamára az „ex commissione Serenissimae Imperatricis Russiae Tokajni penes Vina Hungarica, ac vineas ibidem oppignoratas commoranti" Visnyevszkijnek.

A két szomszédos ház[117] bírásával lezáródott az Orosz Bizottság ingatlanszerzési korszaka és a két Visnyevszkij teljes energiáját a szőlőbirtokok kezelésének és a borvásárlásnak szentelhette. Hogy a szőlőket valóban szakszerűen kezelték, s azok állapota ezekben az esztendőkben valóban kifogástalan volt, arról hatósági megállapítások tanúskodnak.[118]

Több adatból kitűnik, hogy egyes esetekben a hatóságok akadályozták meg Visnyevszkijék egyéb birtokszerzéseit. Így 1747. október 13-án a szepesi kamarai adminisztrátor válaszképpen közli a tokaji kamarauradalmi provisorokkal, hogy a Filagoria nevű csapszéket semmiképpen sem szabad a generálisnak átengedni, mivel ez a hely igen alkalmas az italkimérésre. Ezért a romos épületet sürgősen rendbe kell hozni, hogy mielőbb hasznothajtó legyen.[119] 1748. január 19-én az adminisztrátor arról tájékoztatja

[114] Felesége is Tokajban lakott. Vö. Leschinsky József előbb id. lev.

[115] O. L., Canc., oszt., Conc. exped., 1762. okt., No. 77.

[116] A ház helyrajzi leírása a következő: „. . . domum eandem inter vicinitates ab Oriente Domus. A. R. Patrum a Scholis Piis Tokaensium uni alterique Joannes Christoff. Graeci à Dno Sinevel acquisitae, Tertii Ordinis item Domui Relictae Szabó Mathiae in uno tractu existentibus, ab occidente communi Plateae, Septentrione vero Domui Grosi Dni Caroli Vilhelmi Szinevel, Vinearum Regalium Vice-Inspectoris, à Josepho Laichel acquisita in fundo exempto positae. Meridie demum Curiae Liberae successorum de Szemere advicinatam resistentem."

[117] A borszállítmányok kísérésére és őrzésére rendelt orosz katonák nagyobb része azonban nem itt, hanem egy e célra bérelt tolcsvai házban nyert elhelyezést. (Vö. *Keppen :* i. m. 49. l.)

[118] Pl. a tarcali szőlővel kapcsolatosan: „In promonthorio Peterdeak . . . Jo Graecus Moscoviticarum, antehac Zabreczky, bene culta" (O. L., U. et C., fasc. 83, n. 105).

[119] O. L., Kam. lt., szepesi kam., Minutae, 1747. okt. 25, lit. „T".

a tokaji provisort, hogy Visnyevszkij a kamarabirtokot képező Timár possessioban egy állítólag szabad telket akar megszerezni özv. Goghnétól; a kamarai adminisztrációnak azonban egyáltalán nincs tudomása arról, hogy a szóbanforgó földdarab mentes volna a földesúri joghatóság alól.[120]

A vásárolt vagy termelt borokat vagy az ifjú Visnyevszkij vitte ki Oroszországba, vagy pedig — és ez volt a gyakoribb — kabinet-kurír érkezett Pétervárról, aki a szállítmány nagyságához és a mindenkori biztonsági viszonyokhoz képest a begyakorlott tokaji orosz garnizonból kapott fedezet mellett juttatta rendeltetési helyére a borokat.[121]

A borszállítmányok igen sűrűn követték egymást. A megérkezett szállítmányok felhasználásáról az udvari gazdasági hivatal intézkedik, nem ritkán a cárnő személyes, részletes utasítása alapján. Igy pl. 1746. augusztus 18-án a cárnő elrendeli, hogy a Tokajból érkezett, Meyer Iván udvari kurír által hozott és a péterhofi Marly-kastély pincéjében tárolt 34 antal aszúból és három hordó borból két antalt a cárnő személyes szükségletére, három antalt egyéb szükségletekre palackokba kell lefejteni, egyben intézkedik a többi bor tárolása iránt, szigorúan tilalmazva az illetéktelen felhasználást.[122]

1747 júniusában Lancsinszkij, a bécsi orosz követ a cárnő megbízásából kéréssel fordul Mária Teréziához: engedje meg, hogy Visnyevszkij Tokajból 30 antal aszúbort vámmentesen küldhessen ki az orosz udvar szükségletére. A hozzájárulást megkapta, és Meyer Iván a borokat rendben leszállította.[123]

Különösen sokat ígér az 1748-as hegyaljai termés. Visnyevszkij bizakodó jelentésére a cárnő a következőket válaszolja[124]:

„Vezérőrnagy úr! Ön azt írja, hogy ezévben a borok olyanok lesznek, mint aminők az 1719-es és 1727-es évjáratúak voltak, amennyiben az időjárás kedvezőtlenre nem fordul — azonban önnek nincsen pénze a vásárláshoz. Ezért megparancsoltuk Lancsinszkijnak, bécsi követünknek, hogy küldjön önnek 6.000 cservonyecet. Önnek pedig megparancsoljuk, hogy az 1745. évi ukáz értelmében a legjobb borokat vásárolja meg; a kevésbé jó, olcsó asztali borok megvételétől azonban tekintsen el. Ha aszúszemünk termett, azt küldje el; a közönséges borokat pedig ott helyben adja el. És ha ön mindezt elintézte, kívánjuk, hogy Moszkvában jó egészségben viszontlássuk.
1748. november 4., Szentpétervár

Erzsébet s. k."

Ez a szüret valóban nagyon jól sikerült: 1748 végén a komisszárius húsz hordó kitűnő óbort, tíz antal aszút, két hordó máslást és 22 hordó asztali bort gyűjtött össze a cárnőnek.[125]

De 1749. április 17-én, amikor Zsolobov Nyikoláj udvari kurír megérkezett a Hegyaljára a borokért, az öreg Visnyevszkij már nem élt. 1749. január 27-én Tokajban meghalt[126] és ezzel új, küzdelmes korszak kezdődik a tokaji Orosz Bizottság működésében.

A magyar kormányszékek és Zemplén vármegye eddig sem nézték jó szemmel a Bizottság működését, de a bécsi udvarnak mindennél fontosabb volt, hogy az örökösödési háború alatt Oroszország jóindulatát fenntartsa, sőt fokozza, és ezért nem engedte meg, hogy lényeges akadályokat gördítsenek a tokaji Orosz Bizottság működése elé.[127] Az örökösödési háború azonban az aacheni békével 1748-ban véget ért, és bár Oroszország barátságának megőrzése továbbra is lényeges volt — hiszen Mária Terézia Szilézia visszaszerzéséhez Franciaország és Oroszország szövetségét kereste —, mégis a béke

[120] O. L., Kam. lt., szepesi kam., Minutae, 1748. jan. 19, lit. „T".
[121] *Keppen :* i. m. 47. l.
[122] ЦГИАЛ ф. 463, оп. 1, д. 71. 1746-ban Visnyevszkij 274 antal bort szállított le a pétervári udvar számára (*Keppen :* i. m. 46. l.).
[123] Russzkij Vesztnyik id. h., 213. l.
[124] Russzkij Arhiv id. h., 280. l.
[125] Ugyanekkor a bécsi udvar részére 58 ½ antal aszút készített a tokaji uradalom; az előző évben mindössze 9 antallal termett. 1748-ban „asszú nem került eladásra; azt — mint mondám — a királyi udvarnak tartogatták "(Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1897. évf. 373. l.). Az uradalom tokaji össz-bortermelése ebben a jó évben 292 hordó volt (uo.); érdemes e számot összevetni a Visnyevszkij által kiszállított mennyiséggel.
[126] O. L., Canc. oszt., Orig. refer., 1749: 72 és Russzkij Vesztnyik id. h. 213. l.
[127] Addig mindössze két jelentéktelen incidens zajlott le; az első felett Zemplén megye 1746. jan. 27-i nemesi megyegyűlése napirendre tért (Kaziczy-lt., proth. 38, p. 156). A másik a vármegye területén toborzó katonaságnak nyújtandó, a Helytartótanács által elrendelt segítségnyújtással volt kapcsolatos. Zemplén megye 1747. júl. 13-i nemesi megyegyűlése felterjesztésében azt írja a Helytartótanácsnak, hogy egy bizonyos orosz tábornok, aki már csaknem két esztendeje lakik Tokajban, ez idő alatt „massanter quasi" tart szolgálatában férfiakat. A szolgálatában álló férfiakat „jam cum vinis, jam cum aliis sub praetextibus" Moszkvába küldözi „inde vix aliquo redeunte"; s akik ott maradnak, azok helyére másokat fogad fel. Mindez a toborzás nagy kárára történik. Általában annyi férfi áll szolgálatában, hogy „in copia" tartott lovai mindegyike mellé jusson egy-egy lovász; mindezen felül — császárnője nevében — nemcsak borokat, hanem szőlőket is összevásárol. Mindez nem csupán a verbuválásra káros. A vármegye felteszi a kérdést: mi a teendő ebben az ügyben s vajon nem kellene-e vizsgálatot indítani a tényállás felderítésére.
A helytartótanács „ad Statum notitiae" mindezt felterjeszti a királynőhöz. Semmi intézkedés nem történt.

helyreállításával szabadabb kezet nyert és a tokaji Orosz Bizottságot szépszerével meg akarták szüntetni.

A szükség éveiben létrejött és immár terhessé vált hallgatag megállapodás felmondására természetesen okot kellett keresni, és ilyeneket nem is volt túl nehéz előrángatni. Tokajt és környékét vegyesajkú lakosság lakta; magyarok és németek mellett igen nagyszámú szlovák, lengyel, görög és a Kárpátaljáról lehúzódott ukrán,[128] akik vallásilag is erősen megoszlottak; míg az előbbiek katolikusok, reformátusok és evangélikusok voltak, addig a görögök részben a pravoszláv, részben a görögkatolikus hitet követték, az ukránok pedig — nem is régen szintén pravoszlávok — a görögkatolikus hiten éltek. Mi sem volt természetesebb, mint az, hogy e két utóbbi felekezet híveire, elsősorban a pravoszláviához erősen visszahúzó ukránokra erős hatást, intenzív vonzást gyakorolt a pravoszlávia védőpajzsának, a cári hatalomnak jelenlevő rezidense. Ezek között megindult egy folyamat, mely abban nyilvánult meg, hogy az unitus papok miséje helyett — az Orosz Bizottság pópáinak liturgiáján jelentek meg ájtatoskodni. Mindez rendkívül nagy mértékben felkeltette az egyház, elsősorban gr. Barkóczy egri püspök haragját, mely rövidesen heves támadásban nyilvánult meg.[129]

Előbb azonban röviden szólnunk kell a tokaji Orosz Bizottság pópáiról is, egyrészt mivel a vihar az ő működésük miatt tört ki, másrészt mivel egyikük — Szkovoroda Grigorij Szavvics, a nagy ukrán filozófus és szabadgondolkodó — személyében a magyar—ukrán kulturális kapcsolatok első képviselőjét tisztelhetjük.

1745-ben Visnyevszkij kis csapatával együtt a perejaszlavli egyházmegyéből két egyházi személy érkezett Tokajba az Orosz Bizottság tagjainak lelki gondozására: az egyik mint lelkész, a másik — Szkovoroda — szintén felszentelt pap, de Tokajban mint kántor működik. A pópának — akinek neve nem ismeretes — 50 rubel fizetést állapítanak meg, Szkovorodának pedig 25 rubelt — alig másfél rubellel többet, mint a közembereknek.[130]

Az 1722-ben született Szkovoroda életrajza és méltatása nem tartozik e dolgozat keretei közé; annyit azonban meg kell említeni, hogy tokaji szereplése előtt a kievi akadémián tanult, majd pappá szentelték.[131] Amikor Visnyevszkij a tokaji Bizottság személyzetét összeállította, olyan pópát keresett, aki egyszersmind több nyelvet beszél.[132] A szeminárium vezetősége Szkovorodát hozta javaslatba, ő azonban még nem tartotta magát ehhez elég érettnek és csak a kántori állást fogadta el.[133] Visnyevszkijjel együtt érkezett Tokajba.

Visnyevszkij igen megbecsülte Szkovorodát és közbenjárására Szkovoroda lehetőséget kapott arra, hogy az ország legjelentősebb városait — köztük Budát és Pozsonyt — meglátogassa.[134] Az ország tekintélyes részét gyalog járta be.[135] Mivel jól tudott latinul, görögül és németül, Kovalinszkij szerint[136] magyar tudósokkal is kapcsolatba került, sőt Magyarországon filozófiát is hallgatott.[137] Jónéhány évig élt Magyarországon,[138] műveiben nem egy helyen találunk utalásokat erre.[139]

A két tokaji orosz pap 1745-ben lát hozzá teendőihez; tevékenységükre hamarosan felfigyelnek az egyház részéről. Barkóczy Ferenc egri püspöknek gr. Nádasdy udvari kancellárhoz írt 1749. május 10-i leveléből kitűnik, hogy már korábban is a tokaji orosz „caluger"-t okolta a „Tokajban nem csupán gyökeret eresztő, de burjánzó egyházszakadás miatt". Még a tokaji görög kereskedők is, akik már unitusok voltak, visszaestek a schizmába. A pópa ugyanis — írja a püspök — az orosz generális szolgálatában állt ennek haláláig, de azután már az unitusok templomában misézett; ez a helyzet többször változott, most pedig újból az oroszok szolgálatában áll. A püspök erre bírósága elé idézte az orosz pópát; ekkor azonban levelet kapott „az egyik orosztól". Ebből a levélből — melyet mellékel — kitetszik, hogy „quid homines illi sub manu cudant". Barkóczy szerint ez az orosz pap a schizmát propagálja, és ezért kéri a kancellárt: segítsen a bajt csírájában elfojtani, s minthogy Tokaj kamarabirtok és a földesúri hatalmat a szepesi kamarai ad-

[128] Tokainum Illustratum sive Celeberrimae Regionis Viniferae Hung. Superioris ... Descriptio (OSzK kézirattár, 1934 Quart. Lat.) 36. l.
[129] *Hodinka Antal:* A tokaji görög kereskedőtársulat kiváltságának az ügye (Bpest. 1912) 104—105. l.
[130] *Keppen:* i. m. 210—211. l.
[131] История Украинской Литературы, т. I (Киев — 1954) 114. стр.
[132] *Аскоченский:* Киев с древнейшим его училищем. Ч. II. (Киев, 1856).
[133] Русские самородки. Вып. I (Спб. 1910) 22. стр.
[134] Русский Биогр. Словарь. т. «Собонеев—Смыслов» 585. стр.
[135] Отечественные Записки, 1823, 99. стр.
[136] Житие Г. Сковороды. (Харьков, 1894), 3. стр. és Отечественные Записки id. h.
[137] История СССР т. I. (Москва, 1956) стр. 603.
[138] *Domet Oljancin:* Hryhorij Skoworoda (Berlin. 1928) 27. l.
[139] Feldolgozásuk folyamatban van.

minisztráció gyakorolja — kényszerítse ez utóbbi a kalugyert engedelmességre.[140] Egyben útmutatást kér arra vonatkozólag: milyen magatartást tanúsítson a közelgő tokaji canonica visitatio alkalmával.

A püspök által mellékelt és sérelmezett levelet Visnyevszkij ideiglenes utóda,[141] Meyer Iván kabinet-futár írta 1749. április 17-én. Meyer a levélben előadja, hogy a tokaji katolikus plébános néhány esküdt kíséretében megjelent a Bizottság pópájánál és a püspök nevében felszólította: hagyja abba a magánháznak minősülő orosz házban folytatott gyakorlatát és ezután a görög egyesültek templomában tartsa meg az istentiszteleteket; ellenkező esetben a magánházban tartott istentisztelet vádját vonja magára. Ámde ezt a papot a nemrégiben elhunyt generális választotta gyóntatójául s ennek kapcsán ellátta a tokaji orosz „Comando" lelki gondozását; tevékenységéért az orosz cárnőtől fizetésben részesül. A generális halála után ő (ti. a levél írója) vette át az orosz udvar utasítására a tokaji Orosz Bizottság vezetését. Arra azonban eddig a cárnő sem gondolt, hogy a tokaji orosz Comando tagjainak úgy kell élniök, mint a törököknek és pogányoknak: istentisztelet nélkül. Reméli, rövidesen utasítás jön Moszkvából, hogy épüljön templom a tokaji orosz Comando számára; ezt nyilván Mária Terézia sem fogja ellenezni, tekintettel a kialakult jó kapcsolatokra.[142]

A püspök május 10-i jelentését a magyar kancellár Mária Teréziához terjeszti fel.[143] Kísérőiratából megtudjuk, hogy Visnyevszkijt még mindig nem temették el véglegesen, „dieweilen seine Leüthe wegen dessen Beerdigung den Befehl des Russischen Hofes immerhin erwarthen". Az elhalt generális schizmatikus papja „auch denen zu Tokay befindlichen Schismaticis, Administratione Sacrorum Ritus sui dienet", sőt egy unitus papot is schizmára csábított. A kancellár is aláhúzza, hogy Visnyevszkijék „*sich mit Vorwissen und Genehmhaltung Ew. Kays. Kgl. Mtt* in . . . Tokay seith einigen Jahren aufhalten", nem tudni azonban, küld-e Visnyevszkij Fjodor helyébe valakit az orosz udvar a ház és a szőlők igazgatására. A Barkóczy püspök által felvetett kérdésekre uralkodói döntést kér.

Az ügy „Ministerial-Conferenz" elé kerül, mely május 19-én gr. Königsegg elnöklete alatt ül össze „wegen deren bey denen zu Tokay befindlichen Moscovitern sich aufhaltenden *zweyen* Caluger Geistlichen".[144] Koller tanácsos referál.

A konferencia alaposan elemzi Barkóczy püspök és Meyer Iván levelét, majd feltűnő tartózkodással rátér az elintézés módjainak keresésére. „Obgedachter russischer General ist übrigens mit seiner Leüthen (wie es Ew. K. K. Mtt *ohnehin* bekannt) unter den Vorwand, guttn und gerechte Tokayer Wein vor den Russischen Hof zu erhandlen, vor einigen Jahren nach besagten Tokay gekommen und hat so nach einige Weingärten, sambt einen Hauss daselbst privato suo nomine et Jure inscriptitio erkauffet".[145] Ám a tokaji oroszok kalugerének magatartása a Sanctimoniae dominantis Religionis-ba ütközik és hátrányos a Supremum Jus Majestaticumra.

Hosszas vajúdás után — az ismert külpolitikai helyzet nyomása alatt — döntés születik, melynek lényege az, hogy a püspököt mérsékletre intik: intézze el az ügyet — tekintettel a két udvar közti jóviszonyra — qua Dioecesani kötelességként. Óvatosan járjon el: az orosz udvar is nyújt kedvezményeket az ottani katolikusoknak! Tehát a canonica visitatio alkalmával ne tegyen „violentum passum", a kaluger vonatkozásában pedig „nichts intentiren, sondern cunctis in statu quo relictis" járjon el. Várja meg, hogy a két udvar egymás között miként szabályozza a dolgokat.

A titkos kancellár — tartva Barkóczy esetleges meggondolatlanságától — intézkedik, hogy a jegyzőkönyvet soron kívül tegyék át a magyar kancelláriához, mely haladéktalanul, külön staféta útján juttassa el az útmutatást az egri püspökhöz.

A döntés fontosabb intézkedése azonban abban áll, hogy a pétervári követ igen óvatosan és finoman hozza az esetet az orosz minisztérium tudomására. Ajánlja fel, hogy az orosz udvar részére a bécsi udvar szívesen biztosítja a szükséges bormennyiséget „in quantitate et pretio competente"; ez a szolgáltatás „auch durch Innländer besorget werden könnte". Mindazonáltal, ha az orosz udvar óhajtja, figyelemmel a két udvar

[140] O. L., Canc. oszt., Orig. referad. 1749: 87.
[141] Visnyevszkij Gavrila éppen Oroszországban tartózkodott.
[142] O. L., Canc. oszt., Orig. referad. 1749: 87.
[143] O. L., Canc. oszt., Orig. referad. 1749: 72.
[144] O. L., Canc. oszt., Orig. referad. 1749: 87. — Vö. még: Карпато-русский Сборник (Ужгород 1931) 129. стр.
[145] Itt találkozunk először azzal a visszatérő hamis beállítással, mely szerint az orosz borvásárlást, ill. szőlőtermelést csupán ürügyül használta fel ott-tartózkodásának igazolására. Ennek tarthatatlanságát a későbbiek során fogjuk kimutatni.

közötti szövetségre, az oroszok ott is maradhatnak Tokajban, ott papot is tarthatnak, de csak saját maguk számára, miért is ezek ne folytassanak hitterjesztést.[146]

A kancellária döntése számot vetett a nemzetközi helyzettel, a Frigyes-elleni koalíció perspektívikus lehetőségével és kényszerűségből engedékenységet tanúsított az orosz udvar óhajaival szemben. A döntést megelőző értekezlet tenorjából azonban kicseng, hogy engedményeit átmenetieknek tekinti, amelyekkel az ügyet távolról sem zárta le, és ezért a jövőben állandóan figyeli a tokaji helyzetet.

1751 októberében Mária Terézia felhívja Klobusitzky zempléni főispánt, hogy az egri püspökkel és a szepesi kamarai adminisztrátorral karöltve a lehető legbizalmasabb úton tudja meg: kicsoda és miféle jellemű ember az, aki Visnyevszkij tábornok helyébe jött Tokajba „ac quot numero Moscoviticas apud se habeat". A sok kérdés között szerepel az is, hogy vajon a két pópa „an ... et hac ratione perversum dogma suum magis propagare attentent...", — végül pedig „quidnam iidem Moscovitae ibidem agant, cum quibus conversarentur, et an non quidpiam statui publico perniciosum moliantur".[147] A leirat mellett elfekvő németnyelvű előirat érdekessége az, hogy felveti: „welcher Gestalten die Ansidlung deren Moscowiter zu Tokay *ohne Vorwissen* des kaiserlichen Hofes beschehen seyn sollte". Ennek valótlansága az előbbiekből kellően kitűnik.

Azonban a kancelláriának a zempléni főispán, az egri püspök és a szepesi adminisztrátor bizalmas jelentésén kívül további információra is szüksége van: saját kebeléből kiküldi Koller tanácsost, hogy a helyszínen vizsgálja meg az Orosz Bizottság működését. Minthogy pedig a kiküldött kancelláriai tanácsos odaérkezése a Hegyalján „ein grosses Aufsehen verursachen würde und diese Commission nicht in publico erscheinen solle", azt az utasítást kapja, hogy látszólag az adóügyeket vizsgálja felül, azonban „in geheim ... die wahr commission wegen des Generalen" foglalkozzék.[148]

Ezek az évek valóban a tokaji bor oroszországi kivitelének aranykorát jelentik. Bizonyos, hogy ekkor rendkívül tekintélyes forgalom állt fenn a Hegyalja és Oroszország között, melyet igen nagyszámú egyén — főleg orosz — bonyolított le. Az Orosz Bizottság tokaji működése a Hegyalját a Magyarországon működő, valamint a Balkán és Oroszország között ezidőszerint rendkívül sűrűn megforduló oroszok központjává tette. Erre vonatkozólag érdekes, bárha számszerűséget nem nyújtó adatot találunk Papp János tokaji görögkeleti lelkész 1751. évi felségfelterjesztésében. Papp János engedélyt kér új templom építésére, „cum autem praedicta illa Capella ob *innumerum tam Moscoviticorum* Talliae degentium" nem elegendő.[149]

1749. január 27-től — Visnyevszkij Fjodor Sztyepanovics elhalálozásától — egészen november 20-ig ideiglenesen a már többször említett Meyer Iván kabinet-kurír vezette a tokaji Orosz Bizottságot, amikor is átadta helyét az új komisszáriusnak, az időközben ezredesé előlépett Visnyevszkij Gavrila Fjodorovicsnak, aki 19 emberrel érkezett vissza Oroszországból.[150]

Az új biztos apjához hasonló eréllyel lát hozzá az ügyek viteléhez, de megnehezült körülmények között. A szállítmányok a szokott ütemben követik egymást — előbb 100 antalt küld Razumovszkij Alekszej Grigorovics grófnak, majd december 17-én Sztrezsnyev Iván kabinet-kurír jelenik meg két dragonyossal egy udvari borszállítmány átvétele céljából.[151] De az új vezető kénytelen a megújuló támadások elhárítására fordítani figyelmét. A hatóságok nyilvánvaló tudtával és csendes irányításával egyelőre inkább tűszúrásszerű bosszantásokkal igyekeznek elkedvetleníteni a Bizottság vezetőjét. Az egri püspök akciója kedvezőtlen hangulatot teremtett a Bizottsággal szemben és ehhez csak hozzájárult az, hogy Visnyevszkijék feláron szerezték és ilyképp gyakorlatilag csaknem megváthatatlanokká tették zálogbirtokaikat, jó béreket fizettek a szőlőmunkásoknak, pravoszláv szigetet alkottak, a lakosság szláv része körében nagy tiszteletnek örvendtek — és nagyarányú vásárlásaikkal felhajtották a borárakat, ami tetszhetett a helyi szőlőbirtokosoknak, de annál kevésbbé az országon belüli nagyfogyasztóknak.[152] A megye vezetői nem tudják vagy nem akarják alárendelni saját szempontjaikat a külpolitikai érdekeknek, és borsot akarnak törni Visnyevszkijék orra alá, akik az aránylag apróbb sérelmekre is Bécsben kénytelenek orvoslást keresni. Így pl. Visnyevszkij Gavrila a bécsi

[146] Карпаторусский Сборник i. h.
[147] O. L., Canc. oszt., Conc. exped. 1751. okt. No. 9.
[148] O. L., Canc., oszt., Orig. referad. 1751: 144.
[149] O. L., Canc. oszt., Conc. exped. 1751 okt., No. 9.
[150] Russzkij Vesztnyik i. h., 214. l.
[151] Uo.
[152] Még a kamarai tisztviselők is gyakran arról panaszkodnak jelentéseikben, hogy a bécsi udvar számára nem küldhetnek jó bort, mert az oroszok összevásárolták (*Komoróczy György:* A magyar bor múltjából. Borászati Lapok, 1935. dec. 24., 426. l.).

orosz követen keresztül felpanaszolja: tokaji tartózkodását azzal nehezítik, hogy nem tud élelmiszerekhez, tüzifához és egyéb háziszükségletekhez jutni és más gazdasági jellegű kellemetlenkedések is érik. Ezért hamarosan lemegy a megyéhez az utasítás: „Da derselbe (ti. Visnyevszkij) sich daselbst auf des Russ. Kays. Hofs Befehl und in dessen Commissionen befindet", tokaji tartózkodása alatt barátságos segítőkészség tanúsítandó irányában, „wie es die Gastfreyheit besonders zwischen Unterthanen so genau verbundener Reiche erheischet".[153] Bartenstein utóiratából valósággal kilóg a feltűnő előzékenység kézenfekvő oka: a panaszt el kell intézni „eo laudabili zelo, quo in Augustissimae Dominae Nostrae Servitio fertur, prevenire satagere collibeat, et quidem si fieri poterit, eo modo, ut hacce nota praefato Oratori in Originali nedum ostendi, sed et consignari possit".

A kisebb-nagyobb kellemetlenségek azonban nem szegik az Orosz Bizottság vezetőjének kedvét és továbbra is szorgalmasan bocsátja útjára a szállítmányokat.

1752-ben azonban komolyabb fejlemény következik: november 12-én Okolicsányi alispán levelet intéz Visnyevszkijhez, melyben közli, hogy Zemplén megye őt bízta meg az alezredes elleni eljárással. A periratot mellékeli és Visnyevszkijt 1753. február 12-re Tarcal városába perbeidézi. Jelenjék meg az alezredes, vagy jogi képviselője „coram me, mihique adjungendo Judlium et Jur. Assessore" — majd a perbehívások szokásos záradéka következik: „me tamen in praemissis moverit id facturum, quod juris et Justitiae dictaverit ordo".

A periratot Semsey Pál kir. jogügyi igazgatóhelyettes szerkesztette. Lényege: Tokaj és Tarcal mezővárosokban többen már évek óta nem fizetik a terragiumot, ami nagy kárt okoz a földesúrnak (vagyis ez esetben a kamarának). Ebből a Tripartitum I. címének 9. cikkelye szerinti jogsérelem származott, mely a földesúrnak birtokai utáni haszonvételét szabályozza. „Nemo in alieno Territorio quidquam gratis tenere, possidere, sive usurpare quiret", ezért felhívja a vármegyét, küldje ki illetékes officiálisát, hogy a kamarai uradalmon — mint a terület földesurán — esett jogsérelmet szüntesse meg.[154]

A hatóságoknak ez a fellépése mintegy nyitányát szolgáltatja annak az évtizedekig tartó, váltakozó állású küzdelemnek, mely a földesúr, vagyis a kamarauradalom és a tokaji Orosz Bizottság között végbement. Az időnként keletkező döntések mondhatni csalhatatlan hőmérői a mindenkori külpolitikai nemzetközi helyzetnek, annak, hogy a Habsburg-monarchia mikor és milyen mértékben szorult rá a mind döntőbb jelentőségre emelkedő orosz birodalom támogatására. Éppen ezért a legkritikusabb pillanatokban a megyei hatóságokat befolyásoló magas kormányszékek az orosz nagykövet fellépéseire rendszeresen meghátráltak a végső konzekvenciák levonása elől, és visszavonulásra intették a kamarai vagy megyei hatóságokat.

Tokaj mezőváros földesura a Rákóczi-szabadságharc bukása után elkobzott birtokokon hatalmasra nőtt kamarauradalom volt. Földesúri joghatósága alól csak a meg nem notázott nemesek telkei, némely egyházi javak, valamint a kevés új adományos földje volt mentes és alkotott kisebb-nagyobb szigeteket az uradalom összefüggő testében. A többi dominiumhoz hasonlóan a kamarauradalom is fel akarta szívni ezeknek a zavaró exemptus telkeknek minél nagyobb számát, és ehhez a jogi lehetőségek széles skálája állt rendelkezésére. Bár az Orosz Bizottság zálogszerző aktusai jórészt a kamarauradalom vezető személyeinek közreműködésével készültek és az elmondottakból kitűnik, hogy a szepesi kamarai adminisztráció mindenről pontosan tudomással bírt, mégis néhány évvel később már úgy állították be a dolgokat, mintha Visnyevszkijék önkényesen, hatósági tudomás nélkül vetették volna meg a lábukat Tokajban. A magyar jogszabályok értelmében a földesúr terragiumot szedhetett a földesúri hatósága alatt élő nem nemes telekbirtokosoktól; az indigenátussal nem bíró külföldi birtokosok pedig vitathatatlanul ezek jogi sorsát osztják. Bárha a Visnyevszkijék kezelésében álló szőlők és egyéb ingatlanok nemesi, kiváltságos telkek voltak, a nem honfiúsított külföldi birtokosok a Tripartitum felhívott helye alapján mégis terragium-kötelesek voltak, mivel a szóban forgó mentesség személyi és nem dologi volt.[155]

Visnyevszkij december 12-én már írásban válaszol az alispánnak. Igazolja a levél és idézés vételét, „sed quoniam in Libello actionali eisdem annexo, actor me in specie non nominat, praeterea notum est Incl. Comitatui, quod ego, qua extraneus, et non propria me, sed Suae Imperatoriae Majestatis Russicae, meae clementissimae Dominae, sine cujus mandato nihil quidquam facere audeo, negotia hic exercens, Judicio Comitatensi

[153] O. L., Canc. oszt., Insinuata Canc. Austriae et Canc. St. Int. 1753:46.
[154] Uo. 1753: 58.
[155] Egyébként az 1723: LXIV t. c. értelmében is adófizetésre volt kötelezhető. Érdekes, hogy a keresetlevél eltekint ennek megemlítésétől.

non subjaceam". Ezért nem jelenik meg a megyei törvényszék előtt, s oda képviselőt sem küld maga helyett. Ha azonban bárki név szerint vádolná őt jogtalanság elkövetésével, annak nem vonakodnék írásban válaszolni, „mert miként az igazságot kedvelem, ugyanúgy azt sem akarom, hogy bárki tőlem igazságtalanságot szenvedjen el".

Visnyevszkij e fellépése aligha volt alkalmas a megyei kedélyek lecsillapítására, de annyi bizonyos, hogy alaki védekezésével lényeges pontra tapintott: hiszen a zálogbirtokos — és ilyképpen alperes — voltaképpen a cárnő volt; a záloglevelek szóhangzata szerint az „ex commissione Serenissimae Imperatricis Russiae Tokajni penes Vina Hungarica, ac vineas ibidem oppignoratis commoranti" Visnyevszkijnek szerepe csupán képviseleti...

Visnyevszkij haladéktalanul a bécsi követhez fordul: levelének másolata német fordításban az iratok közt felszik el.[156] Ebben előadja, hogy Orosz János Salgabir (szolgabíró) „eine ungewöhnliche Portion"-t követel „von mir, sowohl von denen hier befindlichen, unter meiner Direction stehenden, verpfändeten Wein-Gärten, als auch von meinem Haab und dem Hause, in welchem ich wohne". Mellékeli a zálogszerződéseknek azt a passzusát, melyben a zálogosítók magukra vállalják „alle auf solche Weingärten und Hausz geseczte Auflaagen selbsten abzutragen". Még súlyosabban kifogásolja a követelés módját: „allein sie kommen ohne eine Nachricht solcher Forderung wegen zu geben, zu mir, nicht auf die Art wie es einem Obristen gebührt, sondern mit Grobheit und ohne, dasz ich ihnen widerstehe, drohen sie mit der Execution". Különösen érzékenyen érinti, hogy a vármegye ezt az adót úgy követeli tőle „als von einem hiesigen Kaufmann, oder gemeinem Einwohner". Majd elmondja: helyben választott képviselőre nem bízhatja az ügyet, „denn die hiesigen Herren richen sich ganz deutlich an mich, und verringern meine Ehre".

A bécsi orosz követ magyarázatot kér a titkos kancelláriától,[157] mely átteszi az iratokat — a követ jegyzékével együtt — a magyar kancelláriához, ahonnan információt vár.

A magyar kancellária átirata jelzi: mellékeli azt a választervezetet, amelynek a bécsi orosz követhez való elküldését javasolja. Majd bevezetőben utal arra: a magyar kancellária előtt jólismertek azok a körülmények, amelyek között Visnyevszkij ezredes és még annak atyja hat esztendő előtt Tokajban letelepedett. A probléma abban állt, hogy idegen állampolgárnak — anélkül, hogy előzetesen a hivatalos helyen letelepedési szándékát bejelentette volna — lehet-e engedélyt adni arra, hogy — különösen saját uralkodója nevében — birtokjogot gyakorolhasson a magyar királynő felségterületén. A kérdést még élezte az is, hogy az ezredes érintkezik a tokaji görögkeletiekkel, ezekkel következményeiben veszedelmes, bizalmas kapcsolatot tart fenn. A kérdés kényességét csak fokozza, hogy tekintetbe kell venni az oroszok császárnőjével kötött baráti szerződést. A magyar kancellária azt javasolja, hogy addig is, míg a tüzetes vizsgálat alapján kitűnik az igaz tényállás, a mellékelt szövegű válaszjegyzéket kell elküldeni az orosz követnek.[158]

Ennek az időnyerést szolgáló, valódi állásfoglalást kerülő álláspontnak felel meg a válaszjegyzék-tervezet. Ahhoz, hogy Visnyevszkij panasza ügyében a követ által szorgalmazott orvoslást végre lehessen hajtani, először azt kell tisztázni, hogy a panasz ki ellen irányul. Ez annál inkább is lényeges, mivel a szóban forgó területen két joghatóság működik. Egyrészt minthogy cs. kir. kamarabirtokról van szó, a kamarai joghatóság; másrészt pedig Zemplén megye, mely területileg illetékes. A helyi lakosság az ügyek természete szerint váltakozva tartozik hol az egyik, hol a másik alá.

Újabb jegyzékváltás kapcsán a magyar kancellária leszögezi,[159] hogy az ezredest nem érte jogsérelem, annál is kevésbé, miután az ország törvényei s alkotmánya szerint magát a királyt is törvénybe szokták idézni, s a király nevében a királyi kamara még a megyei bíró előtt is tartozik megjelenni. Ami a sérelmezett záradékot illeti, az formuláris szöveg, a régi iratminták szerint. Maga a követ is elismeri egyébként, hogy az ezredes által bírt ingatlanok után a terragium bekövetelése jogos; sőt a követ felajánlotta, hogy ha az ezredes akadékoskodnék, akkor ő maga fogja az összeget kifizetni. Helyes volna, ha a követ kioktatná az ezredest s az lefizetné a terragiumot az alispánnak, vagy a királyi

[156] O. L., Canc. oszt., Insinuata Canc. Austriae et Canc. St. Int. 1753: 46.

[157] Ebben kifejezi azt az óhaját, hogy a zempléni alispán utasítást kapjon „einen anderen Weeg, wo mehr Achtung und Freundschaft ist, zumählen, da der Obrister Wischniewsky in Russisch-Kays. Diensten stehet, zu betreten, und denselben, wenn und was er an Zinsen zu bezahlen habe, zu gehörigen Zeit und gewöhnlicher massen anzuzeigen, ohne ihn mit Vorladungen und Executionen zu belästigen. (Uo.)

[158] O. L., Canc. oszt., Insinuata Canc. Austriae et Canc. St. Int., 1742 : 114.

[159] O. L., Canc. oszt., Conc. exped., 1753 jan., No. 159.

jogügyi igazgató helyettesének, egyben kijelentené, hogy a jövőben pontosan fog fizetni. Végezetül megismétli: Visnyevszkijék az udvar előzetes tudta és engedelme nélkül telepedtek meg Tokajban. Több ok szól amellett, hogy az ezredes ott-tartózkodását valami módon hivatalosan tudomásul vegyék, de ugyanakkor — ha a dolgok állása úgy kívánja — gondoskodni kellene visszahívásának kieszközléséről.

Visnyevszkij Gavrila viszonya a helyi hatóságokhoz valóban tarthatatlanná vált — amiben jó része volt annak is, hogy inkább katona és gazdaember volt, semmint diplomata, és az óhatatlanul adódó kényes problémák kapcsán önérzetessége diplomáciai hajlékonyság nélküli merevségben nyilvánult meg — és az orosz udvar rövidesen visszahívta. Utódjául 1753. március 5-én Zsolobov Nikoláj volt kabinetkurírt, most már őrnagyot rendelte ki, a tokaji orosz szőlő- és borgazdaság régi ismerőjét, aki már több ízben vitt ki borszállítmányokat — utoljára 1749. április 17-én.[160]

1753. június 4-én a magyar kancellária értesíti a helytartótanácsot: Visnyevszkij ezredest udvara visszahívta. A bécsi orosz követ megkeresése értelmében az ezredes eddigi tartózkodási helyéről családjával, háznépével és ingóságaival együtt szabadon, előzetes vámvizsgálat mellőzésével, bármely vám megfizettetése nélkül „cum universis appertinentiis" távozhat, ha valamennyi köz-, és esetleges magántartozásait kiegyenlítette.[161] Mindenesetre a vármegye ügyeljen arra, „ut praedictus Imp. Russicus Colonellus occasione praeinstituendi reditus sui quosdam subditos nostros, seu partium illarum accolas aut horum proles secum adducat".[162]

1753 júliusában hagyja el Visnyevszkij Gavrila ezredes Magyarországot, aki „aus Tockay nach Kiew mit sich habenden nachfolgenden Leuthen und Sachen, nämblichen, zweyen Schreibern, einen Reiter und eigenem Hausgenossen, als zehen Manns und neun Weibs Persohnen, wie auch neun Kisten und Coffres mit weissen Zeuge, Kleyder und Hauss Geräthschaft, zehen Kisten mit allerhand Kleinigkeiten, vier Wagen, vier Fuhren und eine sogenannte Taradajcka[163] abreise".[164]

Visnyevszkij Gavrila távozásával és Zsolobov Nikoláj érkezésével a tokaji Orosz Bizottság életében egy korszak lezárult és egy új korszak megkezdődött. A két Visnyevszkij tevékenységének méltatására másutt, a végső összegezés során visszatérünk; annyit azonban most is meg kell állapítanunk, hogy rendkívül kényes beosztásukban mindketten megfeleltek a kormányzatuk részéről hozzájuk fűzött várakozásnak. Az öreg Visnyevszkij az alapítás nehéz munkáját végezte, de aránytalanul könnyebb körülmények között vezette a Bizottságot; a nehézségek, a harcok voltaképpen halála után kezdődtek, amikor Barkóczy püspök kiélezte az uralkodó egyház és a pravoszlávia mindenkor lappangó ellentétét, és ezzel felszámolta az addig barátságos viszonyt. Visnyevszkij Gavrila alatt a bor forgalmazása tetemesen megnőtt, de működése utolsó éveiben a hatóságok és a Bizottság közti kapcsolatok erősen megromlottak. Utódának, Zsolobovnak — aki eredetileg külügyi szolgálatban működött — tapintatos fellépésével aztán sikerült a megfelelő viszonyt hosszabb időre helyreállítania.

TARDY LAJOS

[160] Russzkij Vesztnyik id. h., 21. l.

[161] O. L., Canc. oszt., Conc. exped. 1753. jún., No. 22. — Vö. O. L. Helyt. oszt. Benigna Mandata 1753. jún. 4. és júl. 5.

[162] Ugyanezen a napon a magyar kancellária nyugtázza a titkos kancellária felé, hogy az ezredes visszahívása „tandem prosecutam fuisse"; a maga részéről semmit sem mulaszt el, „quae acceleratione abitus repetiti Colonelli quoquam procurare possunt" (O. L., Canc., Conc. exped., 1753 jún., No. 154).

[163] Taratajka = alacsony, négykerekű kocsi.

[164] O. L., Canc. oszt., Insinuata Canc. Austriae et Canc. St. Int. 1753: 59.

AZ AFRIKAI EGYSÉGTÖREKVÉSEK A PÁRIZSI PÁNAFRIKAI KONGRESSZUSTÓL A CASABLANCAI AFRIKAI CSÚCSÉRTEKEZLETIG (1919—1961)

Az afrikai egységtörekvések amerikai négerektől indultak ki, s századunk elejétől három irányban fejlődtek. A vallási-messianisztikus, az irodalmi-művészeti és politikai törekvések közül az első világháború vége óta a politikai mozgalmak kerültek előtérbe. Az első pánafrikai kongresszust 1919-ben, Párizsban tartották.

Az egységtörekvések történetében fordulópont a második világháború. Akkor nyilvánvalóvá lett, s az azóta eltelt negyedszázad folyamán egyre jobban kiütközik Afrika világpolitikai fontossága. A háború alatt Észak- és Kelet-Afrika hadszíntérré vált, egész Afrika hadtápterületté. Mediterrán és mezotropikus Afrika sok százezernyi katonájának nemcsak Afrika, hanem Ázsia felszabadításában is fontos szerep jutott. A gyarmati rendszer összeomlása Ázsiában a „kommunista" Eurázsiával szemben „antikommunista" Eurafrika megszervezésére késztette a NATO hatalmakat. A nemzetközi helyzet második világháború utáni alakulása közepette váltak az afrikai egységtörekvések olyan pánafrikai mozgalommá, amelynek célja a tömböktől független Afrikai Egyesült Államok megvalósítása. A második világháború előtt nemcsak az volt jellemző a pánafrikanizmusra, hogy amerikai négerek voltak a kezdeményezők, hanem az is, hogy a szervezkedés és az időszaki kongresszusok Afrikán kívül — Európában és Amerikában — mentek végbe, s az egész mozgalom szűk körű értelmiségi jellegű volt. Az értelmiségi egységtörekvések politikai tömegmozgalommá alakulásában döntő szerepe van az afrikai szakszervezeti mozgalomnak. Ez a változás az 1945-ben Manchesterben megtartott V. pánafrikai kongresszus óta következett be.

A Manchester és Bandung között eltelt időszak erőgyűjtéssel és a területi részegységek kialakítására irányuló törekvésekkel telt el. Három jelentős góc alakult ki: Francia Mezotropikus Afrikában az Afrikai Demokratikus Tömörülés, Brit Nyugat-Afrikában az aranyparti Konventi Néppárt és Mediterrán Afrikában a pánarab, pánafrikai, pániszlám törekvéseket összefogni kívánó új Egyiptom. A bandungi értekezlet 1955-ben megteremtette a gyarmati sorból felszabadult Ázsia és Afrika nemzetközi együttműködését. 1958. április 15-e, a független afrikai államok első értekezlete óta sorban létrejönnek azok a szervezetek, amelyek a területi részegységeken túlemelkedve egész Afrika egységéért harcolnak. A független afrikai államok konferenciái államközi szinten, az Összafrikai Népi Értekezlet a politikai pártok együttműködésével, az Afrikai Szakszervezeti Szövetség pedig az afrikai szakszervezeti mozgalom egybefogásával küzd a közös célért.

Az afrikai egységtörekvéseket bonyolult ellentmondások jellemzik. A gyarmati rendszer megszüntetésére irányuló egységtörekvések még jóformán ki sem bontakoztak, máris jelentkeznek, s a dekolonizációt ellensúlyozni kívánó neokolonialista mesterkedések nyomán veszélyes visszahúzó erőt jelentenek a belső ellentmondások. Ezek a jelenségek 1960, Afrika éve óta egyre leplezetlenebbül mutatkoznak meg afrikai államközi, pártközi vagy szakszervezeti vonatkozásban egyaránt. Pozitivumai ellenére is súlyos veszélyt jelent a haladó népi erők számára, mert erőik szétforgácsolásával jár együtt, a nemzeti burzsoáziának még leghaladóbb képviselői által is hangoztatott reakciós polgári elmélet egy sajátos Afrikai Személyiségről, az afrikai szocializmusról s a pozitív semlegességnek olyan értelmezése, amely a nemzetközi életben nem tesz elvi különbséget az imperialista tömb és a szocialista tábor politikája között.

Nem azonos fejlettségükből fakadó ellentmondásaik ellenére is a Ghana—Guinea—Mali Unió, az Egyesült Arab Köztársaság, Marokkó és Algéria összefogásával 1961 januárjában létrejött s a kongói tragédia tanulságait levonó Casablancai Okmány tartalmazza a leghaladóbb afrikai egységtörekvést. A casablancai hatalmak a világbékéért és az emberi haladásértkövetkezetesen küzdő pánafrikai mozgalom leghivatottabb képviselői.

I. AFRIKAI EGYSÉGMOZGALOM AFRIKÁN KÍVÜL (1919—1945)

Az afrikai egységmozgalom első próbálkozásai Afrikán kívül keletkeztek, az amerikai négerek között. Kifejezésre jutott bennük részint a vágyódás az őshaza iránt, részint a segíteni akarás a gyarmati elnyomás alatt sínylődő afrikai népeken. Évszázadunk elejétől a mozgalomnak három irányzata alakult ki. A messianisztikus vallási irányzat Marcus Garvey nevéhez fűződik,[1] a művészeti-irodalmi mozgalom elismert tekintélye Jean Price-Mars,[2] a politikai pánafrikanizmus elindítója Sylvester Williams,[3] legnagyobb képviselője W. E. Burghardt du Bois.[4]

A pánafrikai mozgalom első szervezett megnyilvánulására, az első kongresszusra 1919-ben, Párizsban kerülhetett sor. A kongresszus résztvevői tizenöt országot képviseltek, közöttük kilenc afrikai angol és francia gyarmatot. Joggal hivatkoztak az amerikai és afrikai néger katonák százezreinek véráldozatára, amikor a Népszövetségtől a volt német gyarmatok nemzetközi igazgatását kérték.[5] Ez az első pánafrikai kongresszus felhívással fordult az afrikai népekhez, hogy alakítsanak területenként nemzeti kongresszusokat, s azok állandó szervezetként harcoljanak a gyarmatok felszabadításáért. 1920-ban elsőnek a nyugat-afrikai nemzeti kongresszus jött létre, s ezt követték nemzeti kongresszusok Dél-Afrikában, Rhodéziában, Nyaszaföldön, Tanganyikában és Angolában.[6]

A második kongresszuson, amelyet Londonban és Párizsban tartottak 1921-ben, már bővült az afrikai résztvevők száma. A világhoz intézett kiáltványban síkra szálltak a faji egyenlőségért, a Népszövetséghez pedig beadvánnyal fordultak a volt német gyarmatok önkormányzata érdekében.[7] A harmadik kongresszust 1923-ban tartották Londonban és Lisszabonban. A portugál gyarmatok néger szervezeteinek központja, a Liga Africana a kongresszus útján kérelemmel fordult a portugál kormányhoz a kényszermunka enyhítéséért, de ígéreten kívül egyebet nem ért el.[8]

A gyarmati hatalmak fokozódó ellenállása hiúsította meg az 1925-re tervezett kongresszus megtartását.[9] Így a negyedik pánafrikai kongresszust csak 1927-ben tarthatták meg New Yorkban amerikai néger nők kezdeményezésére. Noha egy sor rendkívül fontos határozat látott napvilágot, ezek gyakorlati értéke majdnem a semmivel volt egyenlő, hiszen Afrikát csak néhányan képviselték az Aranypartról, Sierra Leonéból, Libériából és Nigériából.[10]

1929-ben végre Afrikában akarták megrendezni az ötödik pánafrikai kongresszust, Tuniszban. A francia hatóságok nem engedélyezték.[11] Az afrikai kérdés ettől fogva egészen a második világháború befejezéséig háttérbe szorult a gazdasági világválság s annak politikai következményei mögé. Érdektelenségbe süllyedt, s csak egészen szűk körre szorítkozott a Nemzetközi Afrikai Tájékoztató Iroda működése; ez később Pánafrikai Szövetség néven alakult újjá. A Szövetség vagy húsz afrikai szervezet összefogása volt, s céljául az afrikai függetlenség és egység megvalósítását tűzte ki.[12]

A nemzetközi szakszervezeti mozgalom afrikai képviselőitől és Angliában élő néger munkásoktól s értelmiségiektől, többségükben egyetemi hallgatóktól indult el a második világháború vége felé a kezdeményezés a pánafrikai mozgalom újjászervezésére. Így történt, hogy 1945. október 15-től 21-ig az angliai Manchester lett az ötödik pánafrikai kongresszus helye.[13] Ez a kongresszus nagy jelentőségű az afrikai egységmozgalom történetében. Vele lezárul az egységtörekvések első korszaka, amelynek jellemzője az volt, hogy Afrikán kívül folyt a szervezkedés, és 1945 előtt nem afrikaiak voltak a kezdeményezők. A manchesteri értekezlet után a küzdelem színtere áthelyeződik Afrikába.

A kongresszuson méltó képviselettel vett részt Afrika. Közel hatvan nép majd kétszáz küldöttje volt jelen, közöttük Nyugat-Afrikából Kwame Nkrumah és Kelet-Afrikából Jomo Kenyatta. A kongresszust valóban pánafrikaivá tette az, hogy a brit területeken kívül ott voltak Etiópia és Líbia képviselői, s megteremtették a kapcsolatot

[1] *Philippe Decraene :* Le panafricanisme. Paris. 1959. 14—16. l. *Abdoulaye Ly :* Les masses africaines et l'actuelle condition humaine. Paris. 1956. 204—205. l.
[2] *Ph. Decraene :* i. m. 16—17. l.
[3] Uo. 9—10. l.
[4] Uo. 11—14. l.
[5] *W. E. B. du Bois :* Pan-Africanism — a mission in my life (United Asia. 1955. márc.), 65—66. l.
[6] Uo. 68. l.
[7] Uo. 66. l.
[8] Uo. 66—67. l. — *Ph. Decraene :* i. m. 20. l.
[9] *Du Bois :* i. m. 67. l.
[10] Uo. 67. l. — *Ph. Decraene :* i. m. 20—21. l.
[11] *Du Bois :* i. m. 67. l.
[12] *Ph. Decraene :* i. m. 21. l.
[13] *Du Bois :* i. m. 67. l. — Ghana. The Autobiography of Kwame Nkrumah. Edinburgh. 1957. 53. l.

a francia és a portugál gyarmatok egyes mozgalmi vezetőivel is. A napirenden egyaránt szerepeltek politikai, gazdasági és művelődési kérdések. Elítélték Afrika gyarmati megosztottságát, követelték a szakszervezeti és szövetkezeti jog elismerését, megbélyegezték a gazdasági kizsákmányolást, amely akadálya Afrika ipari fejlődésének. Meghirdették a harcot az éhség és a tudatlanság ellen. Határozatilag követeltek függetlenséget Algériának, Tunéziának és Marokkónak.

A kongresszus egyhangú lelkesedéssel fogadta el a nyugat-afrikai küldöttség nyilatkozatát arról, hogy Nyugat-Afrika helyzetét csak a teljes függetlenség fordíthatja jobbra. A záró határozat kijelenti Afrika népeinek elszántságát a szabadság és az emberhez méltó élet kivívására. A gyarmattartó hatalmakhoz intézett nyilatkozat felhívást tartalmaz az Atlanti Okmányban hangoztatott elvek megvalósítására.[14]

Elvi jelentőségű az ötödik pánafrikai kongresszus megfogalmazta „Felhívás a világ gyarmati népeihez". Ez a felhívás tanúskodik a Nagy Októberi Szocialista Forradalom világot átalakító eszméinek behatolásáról a gyarmati népek tudatába. Megmutatja ez a felhívás azt is, hogy a kongresszus résztvevői tudatában voltak annak, hogy az afrikai kérdés a világ gyarmati népei közös ügyének része. A felhívás alapgondolata: minden népnek joga van saját sorsa irányítására. Minden gyarmatnak meg kell szabadulnia mindenfajta imperialista elnyomástól, akár politikai, akár gazdasági az. Minden gyarmati népnek el kell nyernie a jogot ahhoz, hogy saját maga válassza meg kormányát, s hogy kormányának tevékenységét egyetlen idegen hatalom se korlátozhassa. Az ötödik pánafrikai kongresszus ezért felhívja a gyarmati népeket arra, hogy minden rendelkezésükre álló eszközzel harcoljanak ennek a célnak az eléréséért. Az imperialista hatalmak természete a kizsákmányolás. Hiába tesznek politikai engedményeket, a kizsákmányolást csak folytatják. Ezért valamennyi gyarmati és elnyomott nép harcának első lépése: küzdelem a politikai hatalomért a teljes társadalmi, gazdasági és politikai felszabadulás végett. A kongresszus szervezkedésre szólítja fel a gyarmatok minden munkását és parasztját. A gyarmati munkásoknak kell az imperializmus elleni ütközet első csatasorában állniok. Az értelmiségieknek is végre felelősségük tudatára kell ébredniök. Haladéktalanul meg kell indítani a harcot a szakszervezetekért és a fogyasztási szövetkezetekért, a sajtó- és gyülekezési szabadságért és a sztrájkjogért. Annak a szabadsága, hogy olyan irodalmi termékeket nyomtathassanak ki és olvashassanak, amelyek a tömegek neveléséhez szükségesek, az egyedüli eszköz, amelynek révén az összes szabadságjogok elnyerhetők és biztosíthatók. A felhívás megállapítja, hogy manapság a sikeres politikai tevékenységnek csak egyetlen útja van: a tömegek megszervezése. Ezzel a jelmondattal fejeződik be: „Világ gyarmati népei, egyesüljetek!"[15]

A kongresszus megvitatta a kitűzött célok eléréséért vívandó harc módszereit, s abban állapodott meg, hogy az elnyomott fegyvertelen népek csak egy módon kényszeríthetik rá akaratukat az idegen elnyomókra: a Gandhi kidolgozta indiai nem erőszakos módszerekkel. Ezek a módszerek: a sztrájk és a bojkott az ötödik pánafrikai kongresszus megállapítása szerint legyőzhetetlenek.[16]

A második világháborút követő években megkezdődhetett az afrikai egységmozgalom Afrikán kívül megállapított célkitűzéseinek végrehajtása Afrikában.

II. AZ EGYSÉGTÖREKVÉSEK KIBONTAKOZÁSA AFRIKÁBAN (1945—1961)

1. A második világháború: fordulat Afrika történetében

Egyetlen világrész sem szenvedett az európaiaktól annyit, mint Afrika. Afrika népeinek története azóta, hogy az európaiakkal kapcsolatba került, a kifosztás és megaláztatás szakadatlan sora.[17] A négerektől még az emberméltóságot is megtagadták. A rabszolgakereskedés nemcsak százmillió embertől fosztotta meg Fekete-Afrikát, hanem századokkal visszavetette fejlődésében.[18] Az európai behatolás a Szaharától délre virágzó államalakulatokat[19] tett tönkre, s a gyarmati felosztás berlin—algecirasi rendszere 1884

[14] *Du Bois :* i. m. 67—70. l. — *Ph. Decraene :* i. m. 22. l.
[15] *Ernst Bartsch :* Koloniale Welt im Aufbruch. Berlin. 1960. 225—226. l.
[16] *George Padmore :* Pan-Africanism and Ghana (United Asia. 1957. febr.), 51. l.
[17] *J. J. Potechin :* Geschichte Afrikas. Berlin. 1953. — *Endre Sik :* Histoire de l'Afrique noire. Tome I. Budapest, 1961.
[18] *Du Bois :* The Negro. New York. 1915. 155—156. l. (Idézi *W. A. Hunton :* Entscheidung in Afrika. Berlin. 1960. 14. l.)
[19] *Diedrich Westermann :* Geschichte Afrikas. Staatenbildungen südlich der Sahara. Köln. 1952.

és 1906 között még a népek egységét is megbontotta.[20] A gyarmattartó hatalmak a politikai jogfosztottságon és a gazdasági kizsákmányoláson kívül még a nyelvüket és műveltségüket is felhasználták arra, hogy Afrikában minden egységet, még az azonos nyelvet beszélő népek egységét is széttörjék,[21] hogy könnyebb legyen hatalmuk fenntartása. Ezt az eljárást alkalmazták az első világháború után a németektől elvett gyarmatokkal szemben is. A régi egységek széttördelése közben azonban akaratlanul elősegítették az angol és a francia gyarmati területeken új, korszerűbb egységek kialakulását, s ezek később az afrikai egységmozgalom útjának átmeneti szakaszaivá lettek.

A szervezkedés első kísérletei, sőt függetlenségi próbálkozások az első világháború után kezdődnek el szórványosan Afrikában. Az afrikai öntudat ébredezése részben annak a következménye volt, hogy afrikai katonákat is bevontak a háborúba,[22] részben az Októberi Forradalom kisugárzó hatása volt. A kísérletek akkor még nem jártak eredménnyel.[23] Sőt a harmincas évek második felére Afrika helyzete még rosszabbodott, mert a fasiszta Olaszország etiópiai hódításával teljesen gyarmati világréssző lett. A második világháború kezdetén Afrikában nincs független ország, hiszen Egyiptomot hátrányos katonai szerződés köti Angliához,[24] Libéria az Egyesült Államok adósa,[25] a Dél-Afrikai Unió pedig maga is gyarmattartó hatalom.

A második világháborús fordulat Afrika történetében az európai és az ázsiai háború alakulása következtében jött létre. Franciaország hitleri megszállás és befolyás alá került, s vele együtt rövid időre afrikai gyarmatbirodalma is Vichy révén a fasiszta Németország érdekkörébe jutott.[26] Észak-Afrika líbiai és egyiptomi része Etiópiával együtt a háború első felében, Észak-Afrika nyugati része, a Maghreb pedig a háború második felében hadszíntérré vált. Afrika többi része hadtápterület lett, amelynek termelési és közlekedési fontossága Délkelet-Ázsia japán megszállás alá kerülése miatt váratlanul még inkább megnövekedett.[27] Francia Fekete-Afrika örök dicsősége, hogy Franciaország birtokai közül elsőnek fordult szembe a kollaboráns Vichy-rendszerrel.[28] Afrika népei derekasan kivették részüket anyaországaik megmentéséből és a német—olasz fasizmus s a japán imperializmus leveréséből.[29] A japánok ellen működő afrikai százezrek révén ekkor szövődött először az a kapcsolat, amelynek politikai következményeit az ötvenes évek közepe óta tapasztalhatja a világ.

Ha az első világháború után csak ébredezni kezdett, a második világháború folyamán teljesen felébredt és magához tért az afrikai öntudat. Az afrikai népek, amelyeket porig alázott a gyarmati önkény, visszanyerték emberméltóságuk tudatát. Ám az emberi jogok[30] elismertetése a gyarmattartó hatalmakkal, s ez lényegében Afrika felszabadulásával egyértelmű, csak szívós és következetes harc árán lehetséges. Noha azok a háború után nem térhettek ki bizonyos engedmények elől, így Anglia a nemzetközösségi rendszer kiszélesítésével, Franciaország pedig gyarmatbirodalmának Francia Unióvá történt átszervezésével, azonban mindketten arra törekedtek, hogy érdekeiket lényeges károsodás ne érje.[31] Az elnyomott népek igazi eredményeket csupán harccal érhettek el.

A második világháborús fordulat teljes jelentősége akkor tűnik ki, ha figyelembe vesszük azt, hogy a hadihelyzet alakulása következtében megváltozott egész Afrika gazdasági és társadalmi szerkezete, s meggyorsult fejlődése. Új bányászati és ipari központok alakultak ki, a városok lakossága megduzzadt, megnőtt a proletariátus létszáma. A szállítási igények ugrásszerű emelkedése korszerű kontinentális földi és légi közlekedési hálózat kiépítését tette szükségessé. A falu közel került a városhoz, egyik gyarmat a másikhoz, egész Afrika egysége érzékelhető valósággá lett.[32] A második világháború ezzel megteremtette a sikeres politikai tömegszervezés és az afrikai egységmozgalom tárgyi feltételeit.

[20] *Bakary Kamian*. La géographie de l'Afrique présentée par les Occidentaux (Présence Africaine. 1959 aug.—nov.).
[21] *Aimé Césaire*: L'homme de culture et ses responsabilités (Présence Africaine. 1959. febr.—máj.), 120. l.
[22] *A. Ju. Schpirt*: Weisser Mann — wofür? Berlin, 1960. 7—11. l.
[23] *Otto Zierer*: Dunkle Schwester Afrika. Geschichte Afrikas von 1840 bis zur Gegenwart. Basel, 1959. 306—307. l.
[24] Uo. 306.
[25] *Michel Hincker*: L'Afrique émerge (Horizons. 1960. szept.), 50. l.
[26] *A. Ju Schpirt*: i. m. 41—43. l.
[27] Uo. 16—48. l.
[28] Uo. 139. l.
[29] Uo. 49—76. l.
[30] Vö.: Everyman's United Nations United⁵. New York. 1956. 211., 221 l.
[31] *G. Padmore*: Comparative patterns of colonial development in Africa (United Asia. 1955. márc.), 77—84. l.
[32] *O. Zierer*: i. m. 313—315. l. — *A. Ju. Schpirt*: i. m. 77—115. l.

2. Részleges egységtörekvések a gyarmati megosztottság kereteiben (1945—1955)

A második világháború befejezésével gyökeres változás következett be a gyarmati kérdésben. Az Egyesült Nemzetek Alapokmányának elvi kijelentései,[33] a két világtábor vezető hatalmainak: a Szovjetuniónak[34] és az Egyesült Államoknak[35] a magatartása, nemkülönben a két legnagyobb gyarmattartó hatalom: Anglia és Franciaország viselkedése elősegítette a gyarmati népek felszabadulási harcát. Megindult a gyarmati rendszer felszámolása: a dekolonizáció.[36] Nem úgy történt azonban, ahogyan a gyarmattartó hatalmak szerették volna:[37] a döntő szót nem ők, hanem az elnyomott félgyarmati és gyarmati népek mondták ki. Azokat nem elégítették ki a szólamok az önkormányzatról s a fokozatos önállósításról. Megmutatták, hogy nem lehet őket többé gyermek népekként kezelni. Harcukban segítette őket a szocialista tábor s az anyaországok haladó közvéleménye.

A háborút követő tíz esztendő folyamán összeroppant a gyarmati rendszer Ázsiában. A Kínai Népköztársaság megalakulása, a független India, Pakisztán, Ceylon, Burma, Indonézia létrejötte, a koreai és a vietnami háború kudarca jelzi ennek a folyamatnak egyes állomásait.[38] Ázsia elvesztése után azonban a gyarmati imperializmus figyelme fokozottabban fordul Afrika felé. Elkezdődik Európa és Afrika egymásrautaltságának, érdekegységének hangoztatása: Eurafrika kiagyalása.[39]

Ebben a nemzetközi helyzetben kellett megtennie az afrikai egységmozgalomnak első gyakorlati lépéseit. Ezeket meghatározta az adott afrikai helyzet: a gyarmati megosztottság. Növelte a nehézségeket az, hogy maguk a gyarmattartó hatalmak sem folytattak egységes gyarmati politikát, hanem helyi körülményekhez igazították magatartásukat. Ebben a vonatkozásban alapvető mozzanat az európai telepesek kérdése. Három olyan terület van Afrikában, ahol az európaiak nemcsak gyarmatosítottak, hanem le is telepedtek: Észak-Afrikában főleg az Atlasz vidékén, Dél-Afrikában és a kelet-afrikai felföldön; a letelepedést a mediterrán vagy mediterrán jellegű éghajlat tette lehetővé. Ezeken a területeken a viszony az európaiak és az őslakosság között egyre jobban elmérgesedett a háborút követő első évtizedben. Dél-Afrikában az „apartheid": a faji elkülönítés embertelensége fasiszta viszonyokat hozott létre,[40] Kelet-Afrikában: Kenyában az európaiak földfoglalásai a mau-mau felkelés élet-halál harcába kényszerítették a néger lakosságot: a kikuju népet,[41] Észak-Afrikában pedig már előrevetette árnyékát az algériai háború.[42] A portugál fasiszta diktatúra a kényszermunka rendszerével kötötte gúzsba az őslakosságot,[43] s a belgák kongói kormányzata sem volt sokkal különb ennél.[44] Ilyen körülmények között az afrikai egységtörekvésekre csak három területen nyílt lehetőség: Brit Nyugat-Afrikában, Francia Fekete-Afrikában és Egyiptomban. Mindhárom terület a maga sajátos módján közelítette meg a kérdést, s ebben az időszakban részleges egység kialakítására törekedett.

Az egységmozgalom első sikerét Francia Fekete-Afrika mutathatta fel. 1946-ban Bamakoban megalakult az Afrikai Demokratikus Tömörülés, amely tíz szekciójában egységbe fogta Francia Nyugat- és Egyenlítői Afrika haladó politikai erőit. Ez a szervezet kezdetben szoros kapcsolatban állt a Francia Kommunista Párttal. Célkitűzései voltak: társadalmi és politikai jogi egyenlőség kivívása, demokratikus helyi önkormányzat kiépítése, egyenjogú szövetség az afrikai népek egysége és Franciaország között. Az Afrikai Demokratikus Tömörülés nem párt volt, hanem széles tömegszervezet, amelyben megfért egymással bármilyen világnézet, nemzetiség, társadalmi réteg vagy terület, amely elfogadta a közös célkitűzést. Miután azonban a Francia Kommunista Pártot a reakciónak sikerült kiszorítania a hatalomból, megindult a bomlás a Tömörülésben is. 1950—51-ben

[33] *K. A. Busia :* Self-government for the Gold Coast. London. 1950. 10. l.
[34] *R. Palme Dutt :* The Way Forward for the Countries within the Sphere of British Imperialism (Allies for Freedom. London, 1954). 20—21. l.
[35] *Michele Salerno :* Mito e realtà dell'anticolonialismo USA (Rinascita. 1958. nov.—dec.).
[36] *Aimé Césaire :* i. m. 116—119. l. — *M. Hincker :* i. m. 50. l.
[37] *F. J. Pedler :* West Africa. New York, 1951. 118—119. l.
[38] Rinascita. 1958. nov.—dec.: Cronologia del crollo del colonialismo: 873—875. l.
[39] *Robert Cornevin :* Histoire de l'Afrique dès origines à nos jours. Paris, 1956. 394—395. l. — *George Allen :* The Future of Europe. London. 1958. — *O. Zierer :* i. m. 324—325. l. — *Desmond Buckle :* Africa and the European Common Market (World Trade Union Movement. 1959. ápr.), 30—31. l. — *W. A. Hunton :* i. m. 227—257. l.
[40] *Gwendolen M. Carter :* The Politics of Inequality. South Africa since 1948. London, 1958.
[41] Terror in Kenya (W. F. T. U. Publications Ltd.). London, 1953. — *David Larder :* The War in Kenya (Allie for Freedom. London. 1954).
[42] *Eva Priester :* In Algerien spreehen die Gewehre. Berlin. 1959. 97—104. l.
[43] *George Padmore :* Comparative patterns of colonial development in Africa (United Asia. 1955. márc.), 91, 93. l.
[44] Uo. 87, 89. l.

bekövetkezik a szakadás a vezetés reakciós és haladó elemei között, s a szervezet jelentősége átmenetileg csökken.[45]

A pánafrikai törekvés brit területen, Aranyparton tartós eredménnyel jár. Ez több tényező összeműködésének a következménye. A tömegek politikai megszervezését elősegítette gazdasági helyzetük romlása, amely a háború utáni inflációs időszak velejárója volt.[46] Kwame Nkrumahval az élükön a pánafrikanisták szívós és következetes harcot vívtak előbb az önkormányzatért, majd a dominiumi függetlenségért. Az angol kormányt pedig nemzetközi helyzetének alakulása átmeneti merevség után megegyezésre késztette. A legdöntőbb tényező azonban egy új, fegyelmezett tömegpárt megalkotása volt.[47]

Kwame Nkrumah kezdeményezésére a manchesteri ötödik pánafrikai kongresszuson résztvevő nyugat-afrikai küldöttek megalakítják a Nyugat-Afrikai Nemzeti Titkárságot.[48] A Titkárság 1946 őszén Londonban konferenciát tart. A londoni értekezlet megállapodik abban, hogy egy nyugat-afrikai államszövetség az Afrikai Egyesült Államok előfeltétele. A Pánafrikai Szövetség szoros kapcsolatot tart Nigéria és Kamerun Nemzeti Tanácsával és az 1947-ben megalakult Egyesült Aranyparti Konventtal.[49] Ennek az utóbbi politikai szervezetnek a titkáraként szervez Nkrumah indiai módszerrel tömegsztrájkokat és tüntetéseket. 1949-ben új pártot szervez, a radikális Konventi Néppártot. A „pozitív akció" — nem erőszakos tömegmegmozdulások: beszéd helyett cselekedetek — sikerrel jár. Anglia kénytelen alkotmányt adni Aranypartnak. A Konventi Néppárt jelmondata: „Azonnali önkormányzatot" 1951-ben választási győzelemhez juttatja a pártot, s Nkrumah a börtönből kerül a miniszterelnöki székbe.[50]

A Konventi Néppárt győzelme a pánafrikai mozgalom első győzelme volt Afrikában.[51] A győzelmet a párt a távolabbi cél eszközének tekintette. Erről tanúskodik a párt alkotmánya, amely a nemzeti célok mellett kettős nemzetközi célkitűzést tartalmaz. Ezek: együttműködés minden nemzeti, demokratikus és szocialista mozgalommal Afrikában vagy más világrészben azért, hogy eltöröljék az imperializmust, a kolonializmust, a faji megkülönböztetést, a törzsi rendszert, a nemzeti és faji elnyomás minden változatát, a gazdasági egyenlőtlenséget a népek és fajok között; támogatják a Nyugat-Afrikai Államszövetség tervét és a pánafrikai mozgalmat azáltal, hogy előmozdítják az afrikai népek között a politikai tevékenység egységét.[52]

Aranypart kormányzó pártja nemzetközi célkitűzéseinek megvalósítására az első lépés 1953-ban történt. Nkrumah kezdeményezésére ennek az évnek a decemberében ült össze az aranyparti Kumasiban a hatodik pánafrikai kongresszus. Ez megalakítja a Nyugat-Afrikai Nemzeti Kongresszust állandó titkársággal Accrában, Aranypart fővárosában. Ennek a szervezetnek, amely végső alakját 1954-ben nyerte el, az volt a feladata, hogy készítse elő a nyugat-afrikai uniót, időszaki értekezleteken népszerűsítse ennek tervét az érdekelt brit és francia gyarmatokon.[53]

Ámbár az afrikai felszabadulási mozgalom elvi kapcsolata az ázsiai nemzeti felszabadulási mozgalmakkal világosan kifejezésre jut mind az ötödik pánafrikai kongresszus kiáltványában, mind a Konventi Néppárt alkotmányában, s noha elfogadták és gyakorolták az indiai módszereket, a gyakorlati összeköttetést mégsem Fekete-Afrika népei teremtették meg Ázsiával, hanem Egyiptom. Egyiptom számára az önálló nemzeti és nemzetközi tevékenység feltételeit az 1952. július 23-i katonai felkelés hozta létre.[54]

Az új Egyiptom összekötő láncszemnek tekinti magát Afrika és Ázsia között. Három egymásba futó kör közös központjának látja önmagát. Afrikához tartozik földrajzilag és történetileg, rokonsága révén része az arab világnak, a vallás és a műveltség szálai viszont az iszlám népei közé sorolják. A nyelv, a vallás és a gyarmati elnyomás egyaránt Afroázsia érdekközösségének felismerésére indítja Egyiptomot. Egyiptom felelősséget érez Afrikáért, vállalja a sorsközösséget, s kész megtenni mindent, hogy elősegítse a felszabadulásért küzdő Afrika egységét.[55]

[45] *Thomas Hodgkin :* Nationalism in Colonial Africa. London. 1956. 145—147, 151, 164, 166. l. — *Ph. Decraene :* i. m. 43—44. l.

[46] *K. A. Busia :* i. m. 6. l. — *Marjorie Nicholson :* West African Ferment. London. 1950. 30. l. — *Th. Hodgkin :* Freedom for the Gold Coast? London, 1951. 5. l.

[47] *Th. Hodgkin :* Freedom for the Gold Coast? — *George Padmore :* The Gold Coast Revolution. London. 1953. — Ghana. The Autobiography of Kwame Nkrumah.

[48] Ghana. The Autobiography... 55. l.

[49] *Ph. Decraene :* i. m. 25—26. l.

[50] Ghana. The Autobiography...: 61—139. l.

[51] *G. Padmore :* Pan-Africanism and Ghana (United Asia. 1957. febr.), 51—52. l.

[52] Ghana. The Autobiography...: 291—292. l.

[53] *Ph. Decraene :* i. m. 26—27. l.

[54] *Gamal Abdul Nasser :* Egypt's Liberation. The Philosophy of the Revolution. Washington. 1955. 18. l.

[55] Uo. 85—114. l.

3. A gyarmati megosztottság korlátainak áttörése mozgalmi egység Afrika felszabadítására (1955—1960)

A bandungi értekezlet : fordulat az afrikai egységtörekvésekben. 1955. április 18-tól 24-ig az indonéziai Bandungban huszonhárom ázsiai és hat afrikai ország részvételével végbement az első afroázsiai értekezlet.[56] Az értekezlet világtörténeti jelentősége abban van, hogy volt gyarmati és félgyarmati népek összefogtak, kezükbe vették saját sorsuk irányítását, s összefogásukkal a szocialista és imperialista tábor mellett létrejött az ázsiai és afrikai országoknak az a semleges békeövezete,[57] amely azóta a nemzetközi életben a haladás egyik döntő tényezője lett.

Az értekezletet Burma, Ceylon, India, Indonézia és Pakisztán hívta össze azzal a célkitűzéssel, hogy megvizsgálják az ázsiai és afrikai országok közös érdekeit, és megvitassák azokat az utakat és módokat, amelyek révén teljesebbé válhat gazdasági, művelődési és politikai együttműködésük. A résztvevő afrikai országok a következők voltak: Aranypart, Egyiptom, Etiópia, Libéria, Líbia és Szudán.[58] Küldöttségeik azzal a szilárd meggyőződéssel térhettek haza, hogy az afrikai népek ezentúl a bandungi nyilatkozatot elfogadó országok együttes és teljes támogatására számíthatnak. A nyilatkozat a következő tíz alapelvet tartalmazza:

1. Az alapvető emberi jogok, valamint az Egyesült Nemzetek Szervezetének Alapokmányába foglalt célok és elvek tiszteletben tartása.
2. Minden ország szuverénitásának és területi épségének tiszteletben tartása.
3. Minden faj, minden nagy és kis nemzet egyenlőségének elismerése.
4. Tartózkodás az intervenciótól vagy más országok belügyeibe való beavatkozástól.
5. Minden nemzet ama jogának tiszteletben tartása, hogy az Egyesült Nemzetek Szervezete Alapokmányának megfelelően gondoskodhassék az egyéni vagy a kollektív védelemről.
6. *a)* A kollektív védelmi egyezményeket egyik nagyhatalom se használja fel egyéni érdekei céljára, *b)* egyik ország se gyakoroljon nyomást más országokra.
7. Tartózkodni kell bármely ország területi épsége vagy politikai függetlensége ellen irányuló agresszív cselekedettől vagy fenyegetéstől avagy erőszak alkalmazásától.
8. Rendezzenek minden vitás nemzetközi kérdést békés eszközökkel; tárgyalással, megegyezéssel, döntőbírói ítélet vagy jogi szabályozás útján, vagy a felek megállapodása szerint az Egyesült Nemzetek Szervezetének Alapokmányával összhangban álló más békés eszközökkel.
9. A közös érdekek és kölcsönös együttműködés előmozdítása.
10. Az igazságosság és a nemzetközi kötelezettségek tiszteletben tartása.[59]

A bandungi értekezlet fordulatot jelent az afrikai egységtörekvésekben, melyek kiemelkednek a gyarmati megosztottság korlátaiból, áttörik azokat, s mozgalmi egységgé válnak Afrika felszabadítására. A bandungi elvek lesznek a híd a két világrész közös harcának összekapcsolására.

A néger írók és művészek első nemzetközi kongresszusa példát mutat. Bandung után az első jelentős esemény az afrikai egység felé vezető úton a néger írók és művészek 1956. szeptember 19. és 22. között Párizsban megtartott első kongresszusa. A kongresszus hatvan résztvevője, akik között a néger szellemi élet legkiválóbb képviselőit találjuk, élükön Price-Mars-szal, nagyon fontos és jelentős feladatot teljesített: helyreállította a néger kultúra tekintélyét.[60] A gyarmati elnyomás ugyanis nemcsak gazdaságilag és politikailag törte igába a négereket, hanem elidegenítette őket hagyományaiktól, ősi műveltségüktől is. Azok, akik európai vagy amerikai egyetemeken tanultak, többnyire elszakadtak a népi műveltségtől, sőt lenézték azt, a népet egyenesen műveletlennek tartották.[61] A kongresszus megállapította, hogy műveltség nélküli nép nincs, hogy minden műveltségnek népi gyökere van, de legfőbb megállapítása az volt, hogy a műveltség nem fejlődhet előzetes politikai felszabadulás nélkül.[62] Azzal, hogy a kongresszus kimutatta a néger műveltség egységét, s annak ápolására megalakította az Afrikai Művelődési

[56] The Asian-African Conference: final communique (United Asia. 1955. jún.), 178. l.
[57] *Chou En-Lai :* On the Asian—African Conference at Bandung (United Asia. 1955. dec.), 308—315. l. — Nehru on the Asian—African resurgence (United Asia. 1955. márc.), 118—119. l. — *Roeslan Abdulgani :* Ideological background of the Asian—African Conference (United Asia. 1955. márc.), 45. l.
[58] The Asian—African Conference: final communique 178. l.
[59] Uo. 182. l.
[60] *Ph. Decraene :* i. m. 28—29. l. — Présence Africaine (1956. dec.—1957. jan.): Après le Congrès, 3—4. l.
[61] *Walter Sulzbach :* Imperialismus und Nationalbewusstsein. Frankfurt a. M. 1959. 68—70, 113—117, 128—131, 190—194. l.
[62] Présence Africaine (1956. dec.—1957. jan.): Après le Congrès, 4. l.

Társaságot,[63] első ízben törte át a gyarmati megosztottság korlátait, és példát mutatott a politikai egységmozgalomnak.

A kairói afrodzsiai szolidaritási értekezlet előbbre viszi Afrika ügyét. A bandungi szellem a szuezi válság idején állta ki a tűzpróbát. A Szovjetunió és a szocialista országok fellépése mellett döntő tényező volt az angol—francia—izraeli agresszió visszaverésében 1956 őszén a bandungi országok magatartása.[64] Ez új helyzetet jelentett a világpolitikában mind nemzetközi, mind afrikai vonatkozásban. Afrika az érdeklődés terébe került. Az imperializmus ellen elszántan harcoló, a gyarmati rendszer megszüntetéséért hősiesen küzdő Afrika megbecsülése jutott kifejezésre abban, hogy 1957. december 26-tól 1958. január 1-ig 45 ázsiai és afrikai ország több mint ötszáz képviselője szolidaritási értekezletre ült össze Kairóban. Az értekezlet feltétel nélkül elítéli a gyarmati rendszert, de figyelmeztet arra, hogy felbomlása még nem jelenti a halálát. Ázsia és Afrika valamennyi népének, a már felszabadultaknak és a felszabadulás útját járóknak egyaránt kötelessége a további harc a gyarmati rendszer teljes megszüntetéséért. A konferencia teljestámogatásáról biztosította a szabadságukért harcoló népeket, közöttük Kamerun, Kenya, Uganda, Togo, Madagaszkár, Szomália és különösen Algéria népét. Külön határozatban ítélte el a francia gyarmatosítók algériai háborúját, és felhívta a világ népeit az algériai nép igazságos harcának támogatására.[65]

A kairói konferencia Afrika ügyét jelentősen előbbre vitte. Itt már nagyobb tér jutott Afrikának, mint a bandungi értekezleten. Megalakult a szolidaritási tanács állandó titkársága Kairó székhellyel, s ez biztosította az afrikai ügyekkel való állandó és beható foglalkozást[66]. Afrika politikai fejlődése meggyorsult.

Új korszak kezdete Afrika történetében : a független afrikai államok első értekezlete. 1957. március 6-án Aranypart elnyerte függetlenségét, s felvette az ősi Ghana nevet.[67] Ez lett a világ harmadik néger állama Haiti és Libéria után, Afrikában a második s a Brit Nemzetközösségben az első. Kwame Nkrumah már akkor tervbe vette munkatársaival két külön pánafrikai konferencia összehívását: a független afrikai államok értekezletét, illetve az afrikai politikai pártokét. Az államok értekezletének tervét a függetlenségi ünnepen be is jelentette.[68] Ezt az értekezletet 1958 áprilisában tartották meg Ghana fővárosában, Accrában a következő nyolc afrikai állam részvételével: Egyesült Arab Köztársaság, Etiópia, Ghana, Libéria, Líbia, Marokkó, Szudán és Tunézia.[69]

Az értekezlet április 15-től 22-ig tartott, s a megnyitás napját Afrika függetlenségi napjává nyilvánította.[70] Megállapították, hogy a konferenciával új korszak nyílt Afrika történetében. Vége szakadt a berlini Kongó-értekezlet korszakának, amely Afrikáról Afrika nélkül dönthetett.[71] Eddig a Szahara is választóvonalként húzódott Afrika lakosai között, arabok és négerek között, ezentúl híd, amely összeköti őket.[72] Az „Afrikai Személyiség" egységük jelképe.[73]

A tanácskozások eredményeit egy nyilatkozatba és több határozatba foglalták. A nyilatkozat és a határozatok közé iktatták a Bandungi Elveket.

A Nyilatkozat azzal az ünnepélyes kijelentéssel kezdődik, hogy az Accrában első értekezletükre összegyűlt afrikai államok tudatában vannak felelősségüknek az emberiség és különösen Afrika népei iránt. Afrikai Személyiségüket a béke mellett kívánják érvényre juttatni, ezért kifejezik ragaszkodásukat az Egyesült Nemzetek Alapokmányához, az emberi jogok egyetemes nyilatkozatához és a bandungi ázsiai—afrikai értekezlet elveihez.

Azután így folytatják: „Kijelentjük és kinyilvánítjuk továbbá egységünket magunk között és együttérzésünket Afrika függő helyzetben levő népei iránt, valamint minden nemzet iránt érzett barátságunkat. Elhatároztuk, hogy nemzetközi ügyekben megőrizzük szándékainknak és cselekvésünknek azt az egységét, amelyet ezen a történelmi jelentőségű értekezleten kikovácsoltunk, és megvédjük nehezen szerzett függetlenségünket, állami felségjogainkat és területi sértetlenségünket, s úgy vigyázunk alapvető

[63] Uo.
[64] *M. V. Kamath :* India and the United Nations (United Asia. 1957. szept.), 226. l. — *Emile Tersen et Nguyen Nghe :* La fin d'une guerre (Démocratie Nouvelle. 1960. júl.), 9—10. l.
[65] Résolutions de la Conférence des peuples d'Asie et d'Afrique (Supplément à Démocratie Nouvelle no. 2. — 1958), 1—6. l.
[66] Uo. 6. l.
[67] Ghana. Ten Great Years (1951—1960). Accra. 1960. 5—10. l.
[68] *Colin Legum :* Bandung, Cairo and Accra. A Report on the First Conference of Independent African States. London. 1958. 10. l.
[69] Uo. 11. l.
[70] Uo 30. l.
[71] Uo. 13—14. l.
[72] Uo. 23. l.
[73] Uo. 28. l. Vö.: *Colin Legum:* i. m. 12—13. l.

külpolitikai egységünkre, hogy egy sajátos Afrikai Személyiség működhessék közre más békeszerető népekkel a béke ügyének előmozdításában."

A továbbiakban politikai, gazdasági és művelődési kérdésekről szól a nyilatkozat. A fontosabbak a következők: az afrikai nép és különösen az algériai nép függetlenségi és önrendelkezési jogának elismerése és mielőbbi elismertetése, a faji megkülönböztetés minden fajtájának kiirtása, tiltakozás az atomfegyverkezés ellen; gazdasági tevékenységük összehangolása és együttműködés az Egyesült Nemzetek különleges szervezeteivel, politikai feltételek nélküli külső gazdasági segítség elfogadása; a művelődési és sportkapcsolatok előmozdítása az afrikai államok között egymás jobb megismerésére; az afrikai műveltség, történelem és földrajz helyes szemléletű tanítása.

Az államok a közös ügyeket érintő teendők összehangolásával, javaslattételekkel és későbbi konferenciák előkészítésével az Egyesült Nemzeteknél működő állandó képviselőiket bízzák meg.

A nyilatkozat ünnepélyes befejező mondata kinyilvánítja az államok hűséges odaadását azok iránt a kötelezettségek iránt, amelyeket a történelem rótt rájuk, mint Afrika teljes felszabadításának zászlóvívőire.[74]

Az accrai hatalmak egységes Afrikai Személyiségében a felszabadult Afrika nyilvánult meg egész Afrika érdekében. Kétségtelen illetékességgel szóltak. Belső meggyőződésből fakadó igazságukat külsőleg, alakilag is cáfolhatatlan módon, a nemzetközi jog szabályainak megfelelően juttatták kifejezésre. Ez volt az oka annak, hogy a konferenciát a független, tényleges szuverénitásuk birtokában levő afrikai államok értekezleteként szervezték meg, hogy szigorúan hivatkoztak és ragaszkodtak az Egyesült Nemzetek Alapokmányához, annak elveihez. Az afrikai egységmozgalom jól átgondolt haditervének egyik vonala volt ez; a másik vonal az akkor már szervezés alatt álló pánafrikai népi értekezlet volt, amelyben a politikai pártok és tömegszervezetek képviselték a felszabadulásáért küzdő Afrikát.

A határozatok három alapvető vonatkozásban mutatják meg az accrai hatalmak egységét; ezek: egymáshoz való viszonyuk, az afrikai gyarmati kérdéssel kapcsolatos magatartásuk és a nemzetközi életben tanúsított álláspontjuk.

Az egymáshoz való viszonyuk alapelve: egymás függetlenségének, állami felségjogainak és területi épségének tiszteletben tartása. Az egymás között felmerült esetleges nézeteltéréseket közvetlen tárgyalásokkal, vagy szükség esetén más független afrikai államok közvetítésével oldják meg. Együttműködnek egymással függetlenségük, állami felségjogaik és területi sértetlenségük védelmére. Együttműködésük kiterjed országaik gazdasági, technikai és tudományos életének fejlesztésére és népeik életszintjének emelésére.[75] Megállapodtak egy háromszintű tanácskozó és együttműködési szervezet létrehozásában. Az Egyesült Nemzeteknél működő képviselőik az állandó tájékoztató szolgálatot látják el. Feladatuk egyrészt az afrikai államokat közösen érdeklő minden ügy összehangolása, másrészt javaslatok tétele és későbbi értekezletek előkészítése. Külügyminiszteri, egyéb miniszteri vagy szakértői időszaki tanácskozások a szükséghez képest megtárgyalnak az afrikai államokat közösen érintő kérdéseket. A független afrikai államok legalább kétévenként értekezletet tartanak. A legközelebbi értekezletet az etiópiai kormány meghívására Addisz Abebába tűzték ki.[76]

Az Afrikával kapcsolatos magatartásuk alapja az a meggyőződés, hogy a gyarmati helyzet bármilyen alakban mutatkozó megléte veszélyezteti nemcsak az afrikai államok függetlenségét, hanem a világbékét is. Afrika függő területeinek a jövője nem tartozik kizárólag a gyarmattartó hatalmakra, hanem felelős azokért az Egyesült Nemzetek valamennyi tagállama, különösen az afrikai államok. Az Egyesült Nemzetek Alapokmányának rendelkezéseivel és az érdekelt területek népeivel egyetértésben meg kell állapítani a függetlenség elnyerésének pontos idejét. Érvényesítsék a gyarmatokon az emberi jogokat. Azonnal szüntessenek meg mindenfajta megkülönböztetést. Az accrai hatalmak minden lehetséges segítséget megadnak a függő helyzetben levő népeknek önkormányzatuk és függetlenségük eléréséhez, szakemberek kiképzéséhez.[77]

A konferencia erélyesen felemeli hangját a faji megkülönböztetés ellen. A faji megkülönböztetés és elkülönítés embertelenség, az emberi méltóságnak és az emberi jogok alapelveinek tagadása. Elítéli ebben a tekintetben a Dél-Afrikai Unió, a Közép-Afrikai szövetség, Kenya és Afrika más részeinek magatartását. Az accrai államok felhívással fordulnak a világ vallási szervezeteihez és az Egyesült Nemzetek össze tagállamaihoz

[74] Uo. 28. l.
[75] Uo. 31. l.
[76] Uo. 31—32. l.
[77] Uo. 29—30. l.

a faji megkülönböztetés és elkülönítés elleni határozott és végső fellépésre. Az értekezlet a résztvevő államoknak ajánlja, hogy országaikban kíméletlenül irtsák ki a faji megkülönböztetésnek még a nyomait is.[78]

Az értekezlet résztvevőinek a nemzetközi életben elfoglalt álláspontját meghatározza az el nem kötelezettség elve. Az a meggyőződésük, hogy el kell kerülniök bármiféle olyan tevékenységhez való elkötelezettséget, amely szabadságukat és érdekeiket csorbíthatná. Tiszteletben tartják az Egyesült Nemzetek Alapokmányát, az Egyesült Nemzetek határozatait, és ragaszkodnak a bandungi elvekhez.[79] Elítélnek minden kívülről jövő beavatkozást, amely a független afrikai államok függetlensége, állami felsége és területi épsége ellen irányul,[80] s annak elhárítására közös külpolitikát folytatnak. Külpolitikájuk alapvető célkitűzéseiben és elveiben egységesek.[81] Annak tudatában, hogy a világbéke minden nép haladásának és boldogulásának feltétele, fokozni óhajtják hozzájárulásukat a világbékéhez és a nemzetközi biztonsághoz. Ennek érdekében sürgetik az afrikai nemzetek képviseletét minden olyan nemzetközi testületben, amely a leszerelés kérdéseivel foglalkozik. Elítélik az atomerő háborús célokra történő felhasználását, az atomrobbantásokat, különösen a tervbevett szaharai atomkísérletet. A világbékét és a nemzetközi biztonságot elősegíti az atomerő békés célokra történő felhasználása, a hagyományos fegyverzet csökkentése, a fegyverszállítások megtiltása; ez utóbbiak más országok belügyeibe történő beavatkozások eszközei. Az accrai hatalmak kifejezik azt a kívánságukat, hogy a nemzetközi ügyekben szervezett találkozásokat és tanácskozásokat ne korlátozzák a nagyhatalmakra.[82]

A független afrikai államok első hivatalos megnyilvánulása méltó volt a legtöbbet szenvedett világrészhez. Mindent, ami az accrai államok politikai vezetőinek a szívét nyomta, kormányzati szinten mégsem mondhattak el. Ezt megtette az afrikai felszabadulási mozgalmak első összafrikai értekezlete.

Az újgyarmatosítás meggyorsítja az afrikai egységmozgalom kibontakozását. Az accrai kormányértekezlet Afrika politikai fejlődésének meggyorsulása és az egységtörekvések kiszélesedése és felélénkülése idején folyt le. A bandungi értekezlet óta szembetűnő változás következett be mind a gyarmatos hatalmak, mind a gyarmati népek magatartásában. Ez a változás Afrikában a szuezi válság óta egyre határozottabb alakot öltött. A gyarmattartó hatalmak látszatra belenyugodtak a gyarmati rendszer felszámolásába. Ezt mutatta egyrészt Líbia, Libéria, Egyiptom, Tunézia, Szudán, Marokkó és Ghana függetlenségének elismerése, illetve visszaállítása, másrészt az önkormányzatok bővítése, s későbbi időpontra a függetlenség kilátásba helyezése.[83] Legnagyobb jelentőségűnek látszott az 1956-os francia kerettörvény, amely Francia Nyugat- és Egyenlítői Afrika területeinek önkormányzatot adott.[84] Ám éppen a kerettörvény döbbentett rá a gyarmati elnyomás új alakjára. A dekolonizáció átsiklott a neokolonializmusba. Megjelent a „maradva elmenni" taktikája![85]

Az újgyarmatosításnak két fő eszköze van. Politikailag mindent elkövetnek annak megakadályozására, hogy a felszabadult területeken nagyobb egységek alakuljanak ki. Ez ősi gyakorlat új alakban. A kerettörvény megszüntette Franciaország afrikai gyarmatainak a Francia Unió megalakításakor létrehozott két nagy egységét, s francia vezetés alatt önállósította az egyes területeket.[86] De Gaulle hatalomra kerülése után az 1958. szeptember 28-i népszavazással ezekből alakul meg a Francia Közösség.[87] Ám az újgyarmatosítás síma álarca mögül előbukkan a régi embertelen kegyetlensége az algériai háborúban[88] és a Közép-Afrikai Szövetség létrehozásával.[89]

Az újgyarmatosítás veszélyesebb eszköze a gazdasági.[90] Ennek az érvényre juttatását megkönnyíti a gyarmatosítók saját bűne: Afrika fejletlensége. A gazdasági gyarmatosítás fenntartását, sőt fokozását előmozdította az angolok és franciák kiszorulása Ázsiából. A franciák a nyugat-németekkel együttműködve törekednek a felszabaduló

[78] Uo. 30. l.
[79] Uo. 29. l.
[80] Uo. 31. l.
[81] Uo. 29. l.
[82] Uo. 31. l.
[83] Rinascita (1958. nov.—dec.), Cronologia del crollo del colonialismo, 875—877. l.
[84] *Africanus :* L'Afrique noire devant l'indépendence. Paris. 1958.
[85] Présence Africaine (1958. dec.—1959. jan.): Balkanisation et unité. 3—5. l.
[86] *Africanus :* i. m. 78. l.
[87] *Sékou Touré :* Congrès Général de l'U. G. T. A. N. (Ed. Présence Africaine, 1959), 20—21. l. — *M. Hincker :* . m. 54. l.
[88] *Lucette Manaranche :* La fin du cauchemar algérien? (Démocratie Nouvelle. 1960. júl.), 4. l.
[89] *R. Page Arnot :* Central Africa: Prison-House (Labour Monthly. London, 1960. febr.), 69—75. l.
[90] *M. Hincker :* Indépendence politique et développement économique en Afrique (Économie et politique. 1960. júl.—aug.), 17—18. l.

Afrika újbóli leigázására: Eurafrika megszervezésére. Eurafrika megindoklására a legváltozatosabb érveket sorakoztatják fel. Hivatkoznak arra, hogy az észak—dél tengelybe eső területek egymás természetes gazdasági kiegészítői,[91] így a két Amerika is.[92] Nem átallanak önzetlen segítséget emlegetni.[93] Leplezetlenül kijelentik, hogy Európa — ezen az imperialista Nyugat-Európát értik — utolsó mentsvára Afrika.[94] Azt sem titkolják, hogy a hidegháború számára stratégiai bázis.[95] Az Egyesült Államok egyre erőteljesebben hatol be Afrikába. Újgyarmatosító tevékenységét kenetes gyarmatosításellenes szólamokkal leplezi és az Egyesült Nemzetek Szervezetével fedezi.[96] Az újgyarmatosítás készséges kiszolgálókra, mindenre elszánt szolgalegényekre akad a törzsi arisztokráciában és az afrikai fináncoligarchákban.[97]

Az újgyarmatosítással szemben kialakul az egységtörekvés a tömegszervezeteknél. Kiváltképpen magasra csap az egységmozgalom Francia Fekete-Afrikában. Megújul az Afrikai Demokratikus Tömörülés,[98] új pártok alakulnak,[99] új csoportosulás jön létre[100]. Megvalósul a Fekete-Afrikai Általános Munkás Unió, az U. G. T. A. N[101]. Az új egységszervezetek franciák és négerek egyenlőségen alapuló szövetségi államát követelik. Állhatatosan következetes azonban csak Francia-Guinea, amely Sékou Touré vezetésével De Gaulle alkotmánytervezetére „nem"-mel szavaz, s ezzel megszerzi függetlenségét.[102] Guinea függetlenségének ünnepélyes kinyilvánítása 1958. október 2-án messzeható, Afrikán túlemelkedő politikai esemény volt. A független Guinea az afrikai egység legkövetkezetesebb harcosa.

Afrika politikai életének ilyen alakulása közben ült össze az accrai hatalmak értekezlete, és hozta meg az afrikai egységtörekvések számára döntő jelentőségű határozatait. Az értekezlet után még gyorsabb iramot vett a pánafrikanizmus fejlődése. Négy területi jellegű tömegmozgalmi megnyilvánulás előzte meg az év végéig az első összafrikai népi értekezletet. Április végén tartották Tangerban az észak-afrikai politikai pártok első konferenciáját. Július elsején volt a főiskolai és egyetemi hallgatók első pánafrikai értekezlete Ugandában. Az észak-afrikai főiskolai és egyetemi hallgatók augusztusban Tuniszban rendezték meg első konferenciájukat. Kelet- és Közép-Afrika Pán-afrikai Szabadságmozgalma szeptemberben ülésezett első ízben, Tanganyikában. Valamennyien állandó irodát vagy titkárságot szerveztek.[103]

Afrika mozgalmi egységének megteremtése : az első összafrikai népi értekezlet. 28 afrikai ország több mint 200 millió lakosának képviseletében az afrikai pártok és szakszervezetek háromszáznál több küldöttje 1958. december 5-től 13-ig Accrában[104] tanácskozta meg az afrikai felszabadulási mozgalom taktikáját és stratégiáját. Ez az értekezlet teljesen áttörte a gyarmati megosztottság korlátait, pánafrikai volt a szó igaz értelmében, nemcsak összetételében, hanem célkitűzéseiben is. A különböző helyeken folyó felszabadulási küzdelmeket összefogta, azok tapasztalatait általánosította, megteremtette Afrika mozgalmi egységét.

A konferencia minden kérdésben a helyzet elemzése alapján hoz határozatot. A fő kérdések a következők: faji megkülönböztetés, imperializmus és gyarmati rendszer, törzsi és vallási megosztottság, területi széttagoltság, mozgalmi egység.[105]

A faji megkülönböztetéssel kapcsolatban elítéli a konferencia a Dél-Afrikai Unióban, a két Rhodéziában, Nyaszaföldön, Mozambiqueban, Angolában, Kenyában, a két Kamerunban, Belga Kongóban, Bazutóföldön és Délnyugat-Afrikában élő afrikaiakkal szemben alkalmazott megkülönböztetéseket, és különösen megbélyegzi az „apartheid", az elkülönítés rendszerét a Dél-Afrikai Unióban, Rhodéziában és a portugál terüle-

[91] *Walter Scheel :* Neue Beziehungen der EWG-Gruppe zu Afrika (Aussenpolitik. 1960. jún.), 380. l.
[92] Encyclopédie Politique de la France et du Monde.[5] Tome IV. Paris. 1951. 367. l.
[93] *R. Cornevin :* i. m. 394. l. — *O. Zierer :* i. m. 325. l.
[94] *Modilim Achafusi :* Devoir et responsabilités des historiens africains (Présence Africaine. 1959. aug.—nov.), 91. l.
[95] *E. Bartsch :* i. m. 167. l. — *Heinz Kamnitzer :* Die letzte Stunde des Kolonialismus schlägt (Revue rund um die Welt. 1961. febr.), 47. l.
[96] *M. Salerno :* i. m. — *Vernon McKay :* A United States Policy for the New Africa (Current History. 1959. júl.), 1—6. l. — *W. A. Hunton :* i. m. — Erklärung der Beratung von Vertretern der kommunistischen und Arbeiterparteien (Probleme des Friedens und des Sozialismus. 1960. dec.), 7, 12. 15. l.
[97] Vö.: The United Nations in the Congo (Labour Monthly. 1960. nov.), 524—528. l.
[98] *André Blanchet :* L'itinéraire des partis africains depuis Bamako. Paris. 1958. 187—192. l.
[99] Uo. 193—195. l.
[100] Uo. 196—199. l.
[101] Le Mouvement Syndical Mondial (1957. ápr.); La Conférence de Cotonou. 40. l.
[102] *Fernand Gigon :* Guinée, état-pilote. Paris. 1959. 15. l.
[103] *Vernon McKay :* i. m. 1. l.
[104] Resolutions of the All African People's Conference (Current History. 1959. júl.). 41. l.
[105] Uo. 41—46. l.

teken. Algériában fajirtás folyik. De nem kevésbé pusztító az afrikaiakra a fehér telepesek földrablása. Angolában, Mozambiqueban, Belga Kongóban, Dél- és Délnyugat-Afrikában kényszermunka tizedeli a lakosságot. A faji megkülönböztetés rendszere megakasztja az afrikai népek fejlődését, és megakadályozza Afrika problémáinak megoldását. Minthogy a gyarmati hatalmak semmibe veszik az emberi jogokat, lábbal tapodják az emberi méltóságot, s megtagadják az Egyesült Nemzetek Alapokmányában kifejtett demokratikus jogokat, ezért a konferencia tiltakozását fejezi ki, és felhívással fordul az Egyesült Nemzetekhez a faji kérdés kivizsgálása végett. Ha a felhívás eredménytelen maradna, az értekezlet a független afrikai államok segítségét kéri.[106]

Afrikát önkényesen felosztották egymás között az európai imperialisták a bennszülött afrikai népek kárára. A gyarmatosítás folyamán kétfajta gyarmati terület alakult ki. Az egyik csoportba tartoznak azok a területek, amelyeket külföldi központból kormányoznak. Ilyenek: Francia Nyugat-Afrika, Francia Egyenlítői Afrika, Nigéria, Sierra Leone, Gambia, Belga Kongó, Portugál Guinea, Bazutóföld, Swaziföld és Becsuanaföld. A másik csoportba tartozó területek lakosságát olyan külföldiek nyomják el, akik állandóan letelepedtek Afrikában és magukénak tekintik a kérdéses területeket. Ezek: Kenya, a Dél-Afrikai Unió, Algéria, Rhodézia, Angola és Mozambique. A gyarmati elnyomás többféle módon nyilvánul meg. A faji elnyomást elítéli a világ közvéleménye. A gazdasági kizsákmányolás a bőség közepette nyomorba dönti az afrikai lakosságot. A gyarmatosítók nem átallanak felhasználni afrikai katonaságot afrikaiak ellen. Ez történik a többi között Algériában. Az afrikaiaktól megtagadják az alapvető emberi jogokat: a szólás, szervezkedési, mozgás, vallás és az emberhez méltó élet szabadságát. Megtagadják az afrikaiaktól a szavazati jogot, s így válik lehetővé az imperialistáknak és ügynökeiknek a Közép-Afrikai Szövetségben, Kenyában, a Dél-Afrikai Unióban, Algériában, Angolában, Mozambiqueban és Kamerunban maroknyi fehér telepesnek sokmilliónyi afrikai bennszülött nyakába ültetése. Újabban az imperialisták összehangolják tevékenységüket katonai és gazdasági szervezetek létrehozásával, mint a NATO, az Európai Közös Piac, a Szabadkereskedelmi Övezet, az Európai Gazdasági Együttműködés és a Szaharai Közös Szervezet. Ezeknek az a céljuk, hogy általuk az imperialisták fokozhassák tevékenységüket másutt is, de különösen Afrikában.[107]

A faji elnyomással szemben az értekezlet felkéri a független afrikai államokat, hogy vegyék áru- és munkaerő-bojkott alá a Dél-Afrikai Uniót és szakítsák meg a diplomáciai kapcsolatot mindazokkal az afrikai államokkal, amelyek faji megkülönböztetést gyakorolnak.[108] Az értekezlet követeli az afrikaiak gazdasági kizsákmányolásának és az erőpolitika céljára ágyútöltelékként való felhasználásának megszüntetését. Követeli az alapvető emberi jogok kiterjesztését minden afrikai férfira és nőre, különösen a földhöz való jog érvényesítését. Fajra és nemre való tekintet nélkül meg kell adni a választójogot Afrika minden felnőtt lakosának. A független afrikai államok ebben követendő példaként állnak.[109] Az értekezlet visszautasítja Portugáliának azt az állítását, hogy gyarmatai az anyaország részei, s a portugál területek számára azonnali függetlenséget követel. Délnyugat-Afrikának hasonlóan. Erélyesen tiltakozik az ellen, hogy a Dél-Afrikai Unió akár Délnyugat-Afrikát, akár Becsuanaföldet, Bazutóföldet vagy Swaziföldet bevonja „apartheid"-rendszerébe. Elítéli a Közép-Afrikai Szövetséget, s felhívja a brit kormányt, hogy tartsa tiszteletben az emberi jogok nyilatkozatát, és oszlassa fel a Közép-Afrikai Szövetséget; Kenyában pedig vessen véget a brit kormány a rendkívüli állapotnak, és bocsássa szabadon a politikai foglyokat, s valósítsa meg a demokratikus jogokat.[110]

Az összafrikai népi konferencia élesen elítéli a gyarmati elnyomás és az imperializmus minden fajtáját. Sürgeti Afrika összes területeinek a függetlenség azonnali megadását. Felszólítja a független afrikai államokat, hogy nemzetközi tevékenységüket úgy alakítsák, hogy siettessék az összes afrikai függő terület és gyarmat függetlenségének megvalósulását.[111] Alakítsanak Afrikai Légiót önkéntesekből Afrika népei szabadságának védelmére.[112] Az értekezlet teljes támogatásáról biztosítja Afrika minden szabadságharcosát, azokat is, akik békés, nem erőszakos eszközökhöz és a polgári engedelmesség megtagadásához nyúlnak, azokat is, akik kénytelenek erőszakra erőszakkal válaszolni a nemzeti függetlenség és a népszabadság elérése végett. A konferencia elítél minden

[106] Uo. 41—42. l.
[107] Uo. 43. l.
[108] Uo. 42. l.
[109] Uo. 44. l.
[110] Uo. 42—43. l.
[111] Uo. 43—44. l.
[112] Uo. 42. l.

olyan törvénykezési eljárást, amely a szabadságharcosokat közönséges bűnözőkként kezeli.[113]

Afrika gyors felszabadításának, politikai fejlődésének és egysége megvalósulásának akadálya a törzsi és vallási széttagoltság, nemkülönben a hagyományos politikai, társadalmi és gazdasági intézmények, különösen a törzsfőnökség. Ezeket az imperialisták felhasználják a gyarmati elnyomás fenntartásához. A konferencia kétféle módszert ajánl ezeknek a haladásellenes tényezőknek a leküzdésére. A függő országokban a pártok, a szakszervezetek s egyéb tömegszervezetek állandó felvilágosítással mozgósítsák a tömegeket a nemzeti felszabadító mozgalom társadalmi akadályainak a leküzdésére, a független országok pedig a tömegek nevelésén kívül törvényes intézkedéseket is foganatosítsanak ellenük. Felkérte a független országok tömegszervezeteinek képviselőit, hassanak oda, hogy kormányaik hatékonyan támogassák ebben a harcban is a függő területek haladó erőit.[114]

Az accrai összafrikai népi értekezlet elítéli a gyarmatosítóknak azt az eljárását, hogy mesterséges határvonalakkal szétszakítottak egybetartozó népeket és etnikai csoportokat. Ennek az állapotnak az érintett népek érdekeinek megfelelő mielőbbi megváltoztatását sürgeti. Felkéri a független afrikai államokat a kérdés megoldásának a szorgalmazására. Megelégedéssel veszi tudomásul, hogy a két Kamerun függetlenségének és egységesítésének a kérdésével az Egyesült Nemzetek Közgyűlése hamarosan foglalkozik.[115]

A különálló országok Afrikában ki vannak téve az imperialista mesterkedéseknek és a gyarmati elnyomás újraéledésének. Afrika egysége a részegységek függetlenségének létérdeke és elengedhetetlen az afrikai népek biztonságához és jólétéhez. Az afrikai tömegeket áthatja az egység vágya. Az afrikai nemzetek végső célja a Szabad Afrikai Államok Nemzetközössége. A konferencia magáévá tette a pánafrikanizmust. Végső céljaként a Szabad Afrikai Államok Nemzetközösségének kialakítását jelölte meg, s felkérte a független afrikai államokat, hogy vezessék Afrika népeit ennek a célnak az elérésére.[116]

Az afrikai egység felé vezető út első állomása területi államszövetségek létrehozása. Ebben a tekintetben az első lépések már megtörténtek Észak-Afrikában, és kezdeményezés bontakozik ki Nyugat-Afrikában is. Kívánatos, hogy Afrika egyéb tájain is jöjjenek létre területi államcsoportosulások. Ezek alapja a földrajzi szomszédság, gazdasági egymásra utaltság, nyelvi és műveltségi rokonság. Három alapelvre azonban nyomatékosan felhívja a figyelmet az értekezlet. Csak olyan független államok alkossanak területi csoportot, amelyeket afrikaiak kormányoznak. Gyarmati hatalmak részvételével alakított vagy közreműködésükkel létrejött alakulatok nem szolgálják Afrika érdekeit. Valamely csoporthoz való csatlakozást demokratikusan, népszavazással kell eldönteni. S végül arra kell ügyelni, hogy az államcsoportosulások ne álljanak útjába a végső célnak, a Pánafrikai Nemzetközösségnek.[117]

Az Összafrikai Népi Értekezlet kijelenti, hogy az afrikai szabadságharc az afrikaiak ügye. Afrika jövőjét és politikai alkatát maguknak az afrikaiaknak kell kikovácsolniuk. Felhívja a munkásokat, a parasztokat s a dolgozó tömegek egyéb rétegeit az értelmiségiekkel együtt, hogy egyesítsék erőiket közös cselekvésben a végső rohamra. Kijelenti, hogy a politikai pártok és vezetőik felismerték a szabadságért és függetlenségért folyó harcban az egységes arcvonal megalakításának szükségességét.[118] Az imperialista hatalmak: Nagy-Britannia, Franciaország, Spanyolország, Portugália, Belgium és a Dél-Afrikai Unió ellen, amelyek megtagadják a szabadságot és az alapvető emberi jogokat Afrika népeitől, visszavonhatatlanul elszánták magukat a végső rohamra. Ezért megszervezték az Összafrikai Népi Értekezlet állandó titkárságát Accrában.[119]

A titkárság feladata négyrétű. Előmozdítja az egyetértést és az egységet Afrika népei között. Meggyorsítja Afrikának az imperializmus és gyarmati elnyomás alól történő felszabadulását. Mozgósítja a világ közvéleményét az alapvető emberi és politikai jogoknak az afrikaiaktól történt megtagadása ellen. Kifejleszti az egy közösséghez való tartozás érzését Afrika népeiben azzal a céllal, hogy létrejöjjön az Afrikai Egyesült Államok.[120]

Az állandó titkárság tájékoztató irodát létesített. Az iroda levelezői Afrika különböző területeiről időszerű tudósításokban számolnak be a felszabadulási mozgalom eseményeiről. A beszámolók anyagából kiadványok készülnek. Az iroda felszabadulási újsá-

[113] Uo. 44. l.
[114] Uo. 44. l.
[115] Uo. 46. l.
[116] Uo. 44—45. l.
[117] Uo. 45. l.
[118] Uo. 42. l.
[119] Uo. 46. l.
[120] Uo. 46. l.

gokat is terjeszt Afrikában. Az állandó titkárság működése, főleg a tájékoztató iroda tevékenysége közelebb vitte egymáshoz az afrikai szabadságmozgalom résztvevőit, és összehangolja küzdelmüket.[121]

Az első összafrikai népi értekezlet határozatai nem maradtak papíron. Az addig szórványos és egymástól többnyire független szabadságmegmozdulások egységes felszabadulási mozgalommá szerveződtek,[122] erejük megsokszorozódott, s így még jobban meggyorsult Afrika politikai fejlődése.

Kezdeti kísérletek Afrika politikai egységének előkészítésére. Az accrai afrikai népi értekezlet utalt arra, hogy az afrikai egység felé vezető úton már megtörténtek az első lépések Észak-Afrikában és Nyugat-Afrikában. A területi államszövetség létrehozására irányuló törekvések közül összafrikai tekintetben a nyugat-afrikai a jelentősebb.

1958. november 23-án Kwame Nkrumah és Sékou Touré Accrában nyilatkozatot írt alá, amelyben bejelentették Ghana és Guinea uniójának tervét. Az államszövetség a Nyugat-Afrikai Egyesült Államok magja kívánt lenni. A tervet mindkét állam nemzetgyűlése törvényerőre emelte.[123] 1959. május elsején Conakryban kiadott újabb közös nyilatkozat már az Afrikai Egyesült Államokra nézve tesz javaslatokat.[124] Ezeket a javaslatokat önti újabb, bővített formába az az elvi jelentőségű nyilatkozat, amelyet 1959. július 19-én Libériában, Sanniquellieben adott ki Ghana, Guinea és Libéria kormány-, illetve államfője.

A Nyilatkozat a következő alapelveket tartalmazza:

1. Az egységes afrikai állam neve Független Afrikai Államok Közössége legyen.

2. Az afrikaiaknak, akárcsak más népeknek, vitathatatlan joguk van a függetlenséghez és az önkormányzathoz és ahhoz, hogy maguk határozzanak államformájukról.

3. Minden állam vagy államszövetség, amely a Közösség tagja, megtartja nemzeti és alkotmányos önállóságát; a Közösségben való részvétel nem érinti a tagállamok nemzetközi kapcsolatait és kötelezettségeit.

4. A Közösség tagjai nem avatkoznak be egymás belügyeibe.

5*a*. A Közösséget alkotó államok vagy szövetségek ténykedései összhangban legyenek az alapvető célkitűzésekkel, s ezek: szabadság, függetlenség, egység, az Afrikai Személyiség, nemkülönben az afrikai népek érdeke.

5*b*. Egyetlen állam vagy szövetség tevékenysége vagy politikája sem állhat ellentétben a Közösség szellemével és céljaival.

6*a*. A Közösség általános politikai törekvése a szabad és virágzó Afrikai Közösség felépítése legyen, saját és a világ népeinek javára s a nemzetközi béke és biztonság érdekében.

6*b*. Ez a politika nyugodjék az egyenlőség és kölcsönösség alapján a diplomáciai, gazdasági és kulturális kapcsolatok fenntartásán a világ mindazon népeivel, amelyek az afrikai érdekekkel és az Afrikai Méltósággal összeegyeztethető magatartást tanúsítanak.

6*c*. A Közösség fő célkitűzése lesz más afrikai területeknek, amelyek még elnyomás alatt sínylődnek, a megsegítése azzal a szándékkal, hogy hamarabb elkövetkezzék függő helyzetük megszűnése.

7. A Közösség szervezzen gazdasági, kulturális és tudományos kutató tanácsot.

8. Minden független afrikai állam vagy szövetség tagja lehet a Közösségnek, s függetlensége elnyerése után bármelyik függő afrikai országnak joga van a Közösséghez való csatlakozáshoz.

9. A Közösség zászlójáról és himnuszáról később döntenek.

10. A Közösség jelmondata „Függetlenség és egység" legyen.[125]

A sanniquelliei értekezlet javasolta 1960-ra egy külön értekezlet összehívását, amelyen részt vesznek nemcsak az összes független afrikai országok, hanem azok is, amelyek függetlenné válásának idejét már meghatározták. Ennek az értekezletnek lesz a feladata az afrikai egység alkotmányának kidolgozása a sanniquelliei nyilatkozat alapul vételével.[126]

A nyilatkozathoz csatolt közös közlemény több fontos afrikai kérdés mellett foglalkozott Franciaország tervbe vett szaharai atomkísérletével.[127] Ebben a kérdésben

[121] Uo. 42. l.
[122] *Idris Cox:* Democracy and Africa's Liberation (Marxism Today. 1959. aug.), 242. l.
[123] *Sékou Touré:* Éxperience guinéenne et Unité Africaine. Paris. 1959. 277. l. — Speech on Foreign Policy by Dr. Kwame Nkrumah. Accra, 1959. 4.
[124] Speech. . .: 4—5. l.
[125] The First West African Summit Conference held at Sanniquellie. Monrovia. 1959. 28—29. l.
[126] Uo. 28. l.
[127] Uo. 30. l.

elfoglalt erélyes álláspontjukat az accrai hatalmak külügyminiszteri ugyanazon év augusztusában Monroviában megtartott értekezletükön hozták Franciaország és a világ tudomására.[128]

Az afrikai öntudat elvi megalapozása : a néger írók és művészek második kongresszusa. A sanniquelliei értekezlet közös közleménye a hét legidőszerűbb afrikai kérdés között az afrikai művelődésről ezt a megállapítást teszi: „Tekintettel arra, hogy az afrikai kultúra a leglényegesebb tényező abban a küzdelemben, amelyet a gyarmati rendszer ellen és az Afrikai Méltóság és Személyiség érvényre juttatása érdekében folytatunk, elhatároztuk, hogy az afrikai műveltség tekintélyének helyreállítását és terjesztését feltétlen nemzeti kötelességgé tesszük."[129]

Amikor ez a fontos kijelentés elhangzott, már lezajlott a néger írók és művészek második kongresszusa, amelynek ülésein Rómában 1959. március 26-tól április 1-ig[130] megtörtént az afrikai öntudat elvi megalapozása. A kongresszus egy általános és kilenc különleges határozatban megállapította az Afrikai Művelődési Társaság művelődési politikájának alapelveit.[131]

Jelmondatuk: „Függetlenség és egység". Az általános határozat örömmel üdvözli a gyarmati rendszer felbomlásának előrehaladását, és azt kívánja, hogy amiként a XIX. század a kolonizáció kora volt, úgy a XX. század a dekolonizációé legyen. Az Afrikai Művelődési Társaság tagjainak kötelességük a harcos részvétel a gyarmati rendszer megszüntetéséért vívott küzdelemben, amely egyaránt szolgálja a világbékét és a kulturális haladást. A kongresszusnak az a meggyőződése, hogy a politikai függetlenség és a gazdasági felszabadulás elengedhetetlen feltétele általában az elmaradott és különösen a feketeafrikai országok műveltségi előrejutásának. Elismeri, hogy minden olyan törekvés, amely az imperializmus által mesterségesen szétszakított népek vagy országok tömörítésére irányul, az érdekközösség felismerése és az egység akarása hozzájárul a világ egyensúlyának biztosításához és a kultúra új életre ébresztéséhez. A nemzeti műveltség gazdagítására irányuló minden igyekezet, a néger művelődés munkásainak elmélyedése saját civilizációjukban egy-egy lépéssel viszi előre az értékek közkinccsé tételének ügyét és hozzájárulás az emberi civilizációhoz. „Következésképpen a kongresszus azt ajánlja a néger íróknak és művészeknek, hogy tekintsék lényegbe vágó kötelességüknek és szent küldetésnek népük nagyszerű szabadságmozgalmának kulturális tevékenységükkel történő támogatását. Ne tévesszék azonban szem elől a szolidaritást, amelynek egyesítenie kell mindazokat, akár egyének, akár népek azok, akik harcolnak a gyarmati rendszer és következményeinek felszámolásáért, azokkal, akik a világon a haladásért és a szabadságért küzdenek."[132]

Az irodalmi bizottság határozata javasolja a különböző néger országoknak az írástudatlanság elleni szervezett küzdelmet, vidéki népkönyvtárak felállítását, az afrikai kultúra kutatásával foglalkozó intézmények létesítését s ezek nemzetközi kapcsolatainak kiépítését; ajánlja továbbá az európai nyelveken író néger szerzők legkiválóbb műveinek lefordítását a nép nyelvére s az egyes afrikai országok között irodalmi cserét; szükségesnek tartja az írók, különösen a fiatalok támogatását úgy, ahogyan az már Ghanában és Guineában megvan, s nemzetközi kulturális találkozók szervezését.[133]

A közös afrikai néger műveltség történetileg igazolt, az erre történő hivatkozás jogos. Ez a műveltség a különböző néger népek együttműködésének és egységének természetes alapja.[134] A néger öntudat egységének kifejezéséül a nyelvészeti albizottság határozata kimondja, hogy a független és szövetséges Fekete-Afrikában meg kell majd szüntetni az európai nyelvek hivatalos használatát, és választani kell egy afrikai nemzeti nyelvet, amelyet minden afrikai a saját tájszólása mellett közös nyelvként használ. Erre a célra elsősorban a szuahilit ajánlja.[135] A történeti albizottság pedig felszólítja az Afrikai Művelődési Társaságot, hogy vegye fel a harcot minden olyan elnevezés ellen, amely a négerek méltóságérzetét sérti.[136]

Az összes határozatok közül a legátfogóbb és legjelentősebb a politikai tudományok bizottságáé. A bizottságnak az volt a feladata, hogy megállapítsa, vannak-e Afrikának a gyarmatosítást megelőző korból olyan hagyományai, amelyekkel hozzájárulhat fel-

[128] L'appel de Monrovia. Le Drapeau Rouge (1959. aug. 11.).
[129] The First West African Summit Conference... 30. l.
[130] Deuxième Congrès des Écrivains et Artistes Noirs. Tome I.: L'unité des cultures négro-africaines. Présence Africaine (1959. febr.—máj.). Tome II.: Résponsabilités des hommes de culture. Présence Africaine. (1959. aug.—nov.).
[131] Uo. Tome I. 385—418. l.
[132] Uo. 385. l.
[133] Uo. 391. l.
[134] Uo. 389—390. l.
[135] Uo. 397—398. l.
[136] Uo. 400. l.

szabadulása után demokratikus életrendjének kiépítéséhez. A határozat kijelenti, hogy a demokrácia alapja Afrikában az a közösséguralmi elv, amely a föld közös birtoklásában fejeződött ki. Ez a közösséguralmi rendszer a falun részben ellen tudott állni a gyarmatosítás átalakító hatásának.[137] Ezt a rendszert, amely a társadalmon belül megakadályozza a gazdasági kizsákmányolást, össze kell kapcsolni a tervgazdálkodással, a nemzet egészét érdeklő termelőeszközök köztulajdonával és az igazgatás, termelés és elosztás legteljesebb népi ellenőrzésével. A demokráciának csak ez a rendszere emelheti ki Afrikát a gazdasági fejletlenségből és hiúsíthatja meg a neokolonializmus mesterkedéseit.[138]

A jelenkor különböző történelmi tényezői: nemzetközi háborúk, gazdasági verseny, az anyaországi munkásosztály nyomása és a gyarmati népek nemzeti öntudatra ébredése arra kényszerítette a gyarmattartó hatalmakat, hogy az uralom formáin változtassanak. A nyílt, politikai kolonializmust felváltja a burkolt, gazdasági neokolonializmus „elmenve maradni" mesterkedése. A neokolonializmus módszereire a következők jellemzők:

1. Igyekszik szembeállítani egymással a fiatal államokat, s így az erők megosztásával megakadályozni összefogásukat. A megosztó törekvések vagy intézményes szövetséggel vagy hatékony együttműködéssel hatálytalaníthatók.

2. Gazdasági viszály szítása két szomszédos állam között azzal a reménnyel, hogy az politikai vagy katonai összeütközéssé mérgesedik.

3. Összeszövetkezés a politikai vezető réteggel a régi gyarmatosok gazdasági érdekeinek védelmére.

4. Gazdasági nyomás alkalmazása.

5. Gazdasági, kulturális vagy technikai bojkott avagy éppen imperialista behatolás ugyanezekre a területekre segélynyújtás ürügyével.

6. Faji ellentétek kirobbantása, belső és külső zavarok keltése felforgató célzattal; erre a célra főleg uszító külföldi sajtótermékeket használnak fel, s azok terjesztésének engedélyezését az alapvető szabadságjogokra történő hivatkozással követelik.

7. A neokolonializmus az általa mesterségesen támasztott nehézségek mellett kihasználja azokat a természetes hátrányokat is, amelyeket a frissen dekolonizált ország lényegében gazdasági visszamaradottságának köszönhet; ilyen például a szakemberek ki nem elégítő száma, tőkeszegénység s a külfölddel szemben vállalt kötelezettségekből fakadó belső politikai nehézségek.[139]

A dekolonizáció nemcsak a gyarmati hatalom jelenlététől való megszabadulást jelenti, hanem magába foglalja a gyarmati kultúra jelenlétének megszüntetését és a felszabadult nép öntudatának felébresztését[140] is, annak elvi megalapozását, műveltsége egységét. Ezt tudatosította a néger írók és művészek második kongresszusa.

Az új Afrika tervezése a második összafrikai népi értekezleten Tuniszban. 1959-ben megforrósodott Afrikában a politikai légkör. A két accrai értekezlet vetése érni kezdett. Nagyméretű tömegmegmozdulások, a felszabadulási mozgalom kiterjedése egész Afrikára, a régi és az új gyarmati módszerek párhuzamos alkalmazása és a nemzetközi közvéleménynek az addiginál erősebben Afrika felé fordulása jelzi a helyzet élesedését. Rhodéziában és Nyaszaföldön márciusban kihirdették a szükségállapotot.[141] Sierra Leone, Uganda és Tanganyika a britektől, a Szenegálból és francia Szudánból alakult Mali Államszövetség a franciáktól önkormányzatot, illetve függetlenséget követelt.[142] A Dél-Afrikai Unió tovább szélesítette a faji elkülönítés, az „apartheid" rendszerét.[143] De Gaulle Francia Közössége neokolonialista mesterkedésekkel igyekezett akadályozni a függetlenségi mozgalom erősödését Fekete-Afrikában.[144] Az algériai kérdés az ENSZ közgyűlése elé került.[145] Az eddig „nyugodt" belga és portugál gyarmatok is megmozdultak, s vérfürdők és bebörtönzések sorozata tanúskodott a gyarmattartók megdöbbenéséről.[146] Az év eseményei sejtetni engedték, hogy az 1960. esztendő Afrika éve lesz.

[137] Uo. 393. l.
[138] Uo. 396. l.
[139] Uo. 394—395. l.
[140] *Sékou Touré:* Le leader politique considéré comme le représentant d'une culture (Présence Africaine. 1959. febr.—máj.), 105—111. l.
[141] *R. Page Arnot:* i. m. 71. l.
[142] *John Phillips:* Kwame Nkrumah and the Future of Africa. London. 1960. 182, 178, 149—151, 122. l.
[143] *W. A. Hunton:* i. m. 359. l.
[144] *Raymond Barbé:* Mali remous dans la „Communauté rénovée" (France Nouvelle. 1960. aug. 31.), 14. l. — *Maurice Bourjol:* La Communauté „rénovée" ... et dépassée (Démocratie Nouvelle. 1960. szept.), 26—28. l.
[145] *Roger Garaudy:* De Gaulle pris au piège de sa démagogie (France Nouvelle. 1960. szept. 21.), 4. l.
[146] *R. Page Arnot:* Africa in 1960 (Labour Monthly. 1960. jan.), 26. l. — *R. Palme Dutt:* Congo, Cuba and Peace (Labour Monthly. 1960. szept.), 392—393. l. — *Mario de Andrade:* Et les colonies de Salazar? (Démocratie Nouvelle. 1960. szept.), 35—36. l. — *Michel Hincker:* Le „paradis" colonial portugais: un vestige de la Guerre de Cent Ans (Horizons. 1961. febr.), 92. l.

„Afrika éve" a második összafrikai népi értekezlettel kezdődött. Ezt Tuniszban tartották 1960. január 25. és 30. között.[147] Az értekezletnek nemcsak a tárgyköre, hanem a résztvevők összetétele is tükrözte az afrikai felszabadulási és egységmozgalom kettősségét: a mozgalom nagy eredményei ellen már megkezdte felvonulását a neokolonializmus. Francia Fekete-Afrika majdnem teljesen távolmaradt.[148] A 29 résztvevő ország politikai szervezeteinek küldöttségei között ott találjuk a harcoló Algéria, a függetlenné válásához már közeledő Kongó s a bilincseit lerázni készülő Angola képviselőit. Az 56 politikai szervezet közül 44 párt-, 2 ifjúsági szervezet és 10 szakszervezet. Nagyfontosságú tény volt az, hogy harmincadik területi résztvevőként ott volt Fekete-Afrika Általános Munkásszövetsége.[149]

Az értekezlet az előző év tapasztalatai alapján az addiginál élesebben hangoztatta az afrikai egység megteremtésének szükségességét, hogy eredményesen tudják visszaverni a neokolonializmus támadásait. A politikai önállóság gazdasági függetlenség nélkül csak látszat. Tiltakoztak minden olyan terv ellen, amelynek az a célja, hogy Afrikát belevonja az európai közös piacba. Eurafrika megszervezése idegen tőkés érdekeket szolgál. Megállapították, hogy a kapitalizmus útja nem járható a felszabadult afrikai országokban. A visszamaradottságból csak mélyreható agrárreform, gyors és nem látszatiparosítás és általában tervgazdálkodás emelheti ki Afrikát. Ennek megvalósítása érdekében egyrészt be kell vetni a munkába tervszerű együttműködés keretében a dolgozó tömegeket és az értelmiséget, másrészt ugyancsak tervszerűen kell kiépíteni a gazdasági és technikai együttműködést a külfölddel.[150] Az új országnak ilyen módon történő építésére akkor már példát mutatott Guinea.[151]

A tuniszi pánafrikai konferencia Afrika gazdasági függetlenítése végett javaslatokkal fordult a független afrikai államokhoz. Ajánlotta afrikai beruházási bank, közös afrikai piac és afrikai szállítási vállalat létesítését. A vámhatárok megszüntetésének nemcsak gazdasági, hanem politikai jelentősége is van: a gazdasági és politikai egység megvalósulását mozdítja elő.[152] Az értekezlet nyomatékosan figyelmeztette a független országok kormányait arra, hogy ne tűrjék meg az imperialista országoktól való gazdasági függést, és tartózkodjanak az idegen hatalmakkal való minden olyan együttműködéstől, amely közvetlenül vagy közvetve árthatna a felszabadulási mozgalom és Afrika egysége ügyének.[153]

Az afrikai egység előmozdítására 1961-re nőkongresszust és ifjúsági találkozót határoztak el. Megvitatták a kultúra és a sport kérdéseit, és tárgyaltak csereösztöndíjakról, népi színjátszásról és művészeti tárlatokról.[154]

A legfontosabb határozatot Tuniszban az afrikai szakszervezeti egység megteremtésére irányuló felhívással hozták.[155]

Harc az afrikai szakszervezeti egységért. Afrika gazdasági elmaradottságának a következménye az, hogy a földrész lakosságának legfeljebb 3%-a tartozik a munkásosztályhoz.[156] A munkások és alkalmazottak létszámát együttesen is alig tehetjük 12 millióra, ennek is nagyobb része Észak-Afrikában a Maghreb országaiban és az Egyesült Arab Köztársaság egyiptomi tartományában van.[157] A több mint kétmilliónyi szervezett munkásból mintegy 650 000-et találunk Marokkóban, 350 000-et Ghanában, 300 000-et az EAK-ban, és körülbelül 150 000 van a Fekete-Afrikai Általános Munkásszövetség kötelékében, elsősorban Guineában. Ezek a szakszervezetek vagy területi szövetségekhez tartoznak — ilyen a Fekete-Afrikai Általános Munkásszövetség vagy az Arab Szakszervezetek Nemzetközi Szövetsége —, vagy a Szakszervezeti Világszövetség tagjai (Kamerun, Közép-Afrikai Köztársaság, Szudán), vagy a Szabad Szakszervezetek Nemzetközi Szövetségével (Maghreb, Közép-Afrika, Nigéria) vagy a Keresztény Szakszervezetek Nemzetközi Szövetségével állnak kapcsolatban.[158] A brit, az amerikai és a nyugat-német szakszervezetek, amelyek a Szabad Szakszervezetek Nemzetközi Szövetségének legtevéke-

[147] *Pierre Luizard :* Tunis: premiers plans pour l'Afrique de demain (Démocratie Nouvelle. 1960. márc. 40. l.
[148] Uo. 43. l.
[149] Uo. 41. l.
[150] Uo. 41—42. l.
[151] *Yves Benot :* L'Afrique en mouvement: La Guinée à l'heure du Plan (La Pensée. 1960. nov.—dec.), 3—36. l.
[152] *Pierre Luizard :* i. m. 44. l.
[153] *Idris Cox :* Africa's Wind of Change (Labour Monthly. 1960. márc.), 125. l.
[154] *Pierre Luizard :* i. m. 44. l.
[155] Uo. 42—43. l.
[156] *Diallo Seydou :* Le syndicalisme africain dans la lutte pour la libération nationale (Le Mouvement Syndical Mondial. 1959. júl.—aug.), 34. l.
[157] *Roger Clain :* La classe ouvrière et ses organisations (Démocratie Nouvelle. 1960. dec.), 46. l.
[158] Uo. 48. l.

nyebb tagjai, mindent elkövetnek, hogy a szakszervezeti vonalon megakadályozzák az afrikai nemzeti felszabadulási mozgalmak sikerét, s a világkommunizmus elleni harc ürügyén igyekeznek Afrikát beszervezni a NATO hidegháborús érdekeltségébe.[159]

A Szakszervezeti Világszövetség több ízben kinyilvánította azt a nézetét, hogy helyesli területi szakszervezeti szövetségek megalakítását, mert azok segítik a dolgozók harcát az imperialista monopóliumok ellen, s a világbékét szolgálják. Az egész világrészekre kiterjedő nemzetközi szakszervezeti önkormányzat az imperializmus politikai rendszerét gyengíti, s így a haladás fontos tényezője.[160]

Az összafrikai szakszervezeti egység terve először 1958-ban az accrai összafrikai népi értekezleten merült fel.[161] Az U. G. T. A. N. 1959 januárjában Conakryban megtartott kongresszusán határozatilag csatlakozott a tervhez. A határozat szerint az afrikai szakszervezeti egység „döntő tényező lenne a kolonializmus és imperializmus elleni küzdelemben. . ., s politikai, gazdasági és társadalmi téren hatalmas erővel járul majd hozzá Afrikának oszthatatlan egységgé való alakításához."[162] 1959 augusztusában Lagosban a ghanai és nigériai szakszervezeti szövetség közös nyilatkozatban állapodott meg egyrészt a nyugat-afrikai szakszervezeti szövetség létrehozásában, amely az angol, francia és portugál területeket foglalja magában, másrészt kinyilvánították az összafrikai szakszervezeti szövetség tervével való egyetértésüket.[163]

Az előkészítő bizottság 1959. november 4-től 9-ig Accrában megtartott tanácskozásán a következőkben határozta meg az Összafrikai Szakszervezeti Szövetség feladatait:

1. A forradalmi szakszervezeti mozgalom egységének létrehozása.

2. Az Összafrikai Népi Értekezlet célkitűzéseinek előmozdítása, mozgósítás a függetlenségért, egységért és egy új társadalom felépítéséért s az Afrikai Személyiség érvényrejuttatása.

3. Afrikának a gyarmati rendszertől, a tőkés kizsákmányolástól és a faji megkülönböztetéstől való teljes megszabadításáért kibontakozó nemzeti mozgalom élcsapatának a kialakítása.

4. Minden kétkezi és szellemi munkás részére a szervezkedéshez, a nagyobb gazdasági és társadalmi jóléthez, a jobb munka- és életkörülményekhez és magasabb bérekhez való jog egyesült erővel történő kiharcolása.

5. Együttműködés mindazokkal a munkásokkal, akik hasonló célkitűzéssel, a társadalmi igazságosság és a munka megbecsülésének elismertetésével harcolnak a világbékéért.[164]

Azok az egyre nyíltabb mesterkedések, amelyeket az imperializmus szakszervezeti ügynökei a tuniszi összafrikai népi értekezlet óta Afrikában folytattak,[165] döntő elhatározásra indították az afrikai egységmozgalom híveit. 1960. december 2-án és 3-án Accrában az Összafrikai Szakszervezeti Szövetség előkészítő értekezletén 19 afrikai ország 37 küldöttje úgy határozott, hogy az alakuló kongresszusnak a meglevő nemzetközi szervezetektől független afrikai szakszervezeti szövetség megalakítását javasolja.[166]

A második afro-ázsiai szolidaritási értekezlet Afrika balkanizálása ellen. „Afrika évé"-nek eseményei között kiemelkedő helyet foglal el a második afro-ázsiai szolidaritási értekezlet, amelyre a szakszervezeti egységért vívott harc közben került sor. 1960. április 11-től 15-ig tartották Conakryban. Az értekezlet Nyilatkozatába foglalja a bandungi elveket. A Nyilatkozat kijelenti, hogy semmiféle imperialista mesterkedés sem rombolhatja szét az afrikai és ázsiai népeknek a függetlenségért és a haladásért létrejött egységét. Az afrikai és ázsiai népek el vannak szánva arra, hogy határozott és döntő szerepet visznek a világ sorsának alakításában, hiszen ők alkotják az emberiség többségét, és véget vetnek a gyarmati és imperialista rendszernek.[167]

A határozatok kikelnek a neokolonializmus ellen, megbélyegzik az afrikai népek erőinek szétforgácsolására irányuló imperialista mesterkedéseket. Az értekezlet felszólítja „Afrika és Ázsia valamennyi országát, hogy harcoljon az afrikai szárazföld balkanizálásának minden fajtája ellen". Szükségesnek tartja egy második bandungi értekezlet összehívását; annak a feladata lesz közös afroázsiai felszabadítási arcvonal megszervezése, tájékoztató központ megalkotása, felszabadítási önkéntes hadtest felállítása és szolidaritási segélyalap létesítése. Azt ajánlja az ENSZ afroázsiai csoportjának,

[159] Uo. 50. l.
[160] Uo. 50. l.
[161] *Charles Heymann :* AATUF: Facet of Pan-Africanism (Ghana Labour. 1960. nov.), 12. l.
[162] *Sékou Touré :* Congrès General de l'U. G. T. A. N. (Éd. Présence Africaine. 1959.), 47. l.
[163] *John K. Tettegah :* Towards African Labour Unity. Accra. 1959. 15—16. l.
[164] *Ch. Heymann :* l. m. 18. l.
[165] *E. A. Cowan :* ICFTU Subversion in African Trade Unions (Ghana Labour. 1961. jan.), 18—21. l.
[166] AATUF Preparatory Conference Resolutions (Ghana Labour. 1961. jan.), 9. l.
[167] Labour Monthly (1960. jún.): Declaration of Conakry Conference, 285. l.

hogy kövessen el mindent annak érdekében, hogy a közgyűlés megszavazza minden afrikai és ázsiai országnak záros határidőn belül a függetlenség megadását.

A conakryi értekezlet behatóan megtárgyalta az afroázsiai országok gazdasági helyzetét, és félreérthetetlen szabatossággal fogalmazta meg a teendőket. Legfőbb feladat az idegen gazdasági ellenőrzés megszüntetése. Az egyes országoknak saját erejükből kell minél magasabbra fejleszteniök gazdaságukat, részint saját erőforrásaik mozgósításával, részint a kölcsönös együttműködés fokozásával. Törekedniük kell gazdasági szerkezetük változatossá tételére és iparosítás révén mezőgazdasági jellegük megváltoztatására, hogy megszűnjék az imperialistáktól való függésük. Kívánatos a mezőgazdaság fejlesztése, a parasztok vásárlóképességének s a mezőgazdasági dolgozók életkörülményeinek a megjavítása. Ebben a tekintetben a döntő tényezők: a földreform, a szövetkezetek fejlesztése és a gépesítés. Mindent el kell követni a nehézipar fejlesztése érdekében, hiszen az iparosítás az egyes országok gazdasági haladásának a kulcsa és gazdasági függetlenségének előfeltétele. Nagy gondot kell fordítani a gazdaság állami részlegének fejlesztésére és a nemzeti tervezésre.

A világpiacon való boldogulás nagymértékben függ az ázsiai és afrikai országok együttműködésének fokától. Bővíteniük kell kereskedelmi kapcsolataikat, s ki kell fejleszteniük a szállítás és a hírközlés minden fajtáját. Ki kell szélesíteniük kapcsolataikat az iparilag fejlett országokkal az egyenlőség, a kölcsönös előnyök és a belügyekbe való benemavatkozás alapján. Azon kell munkálkodniuk, hogy megszűnjenek a kereskedelmi megkülönböztetések, a gyarmati korszak maradványai; hogy méltányos árakat állapítsanak meg az alapanyagokra és az ipari készítményekre egyaránt. Szívósan harcolniok kell minden olyan kísérlet ellen, amely a gazdasági és technikai együttműködést politikai és katonai célokra akarja kihasználni.[168]

Az afroázsiai népek szolidaritásának, cselekvési egységének legtalálóbb kifejezése a conakryi értekezletnek az a kijelentése, hogy az egyiküket ért sérelem ezentúl valamennyiüket érinti.[169] Ennek a mondatnak az igazságáról Afrika évének későbbi eseményei során az egész világ meggyőződhetett.

Afrika népei cselekvési egységének elmélyülése és a politikai egység kérdésének felvetése a független afrikai államok második értekezletén Addisz Abebában 1960. június 14. és 26. között. A független afrikai államok cselekvési egységének az accrai értekezleten történt megvalósítása óta jelentős változások mentek végbe Afrika politikai alkatán. Guinea népe 1958. október 2-án, miután szeptember 28-án „nem"-et mondott a De Gaulle által megtervezett Francia Közösségre, kinyilvánította állami önállóságát. Kamerun 1960. január 1-én, Togo április 27-én nyerte el függetlenségét. Az addisz-abebai értekezlet napjaiban vált a nemzetközi politikai élet tényezőjévé a Mali Államszövetség, Madagaszkár és Szomália. Belga Kongó függetlenségi napját június 30-ra, Nigériáét október elsejére, Sierra Leoneét 1961. április 27-re tűzték ki.[170] Az Addisz Abebába még Accrában meghirdetett második afrikai értekezletre az alapító nyolc államon kívül újabb négy küldte el képviselőit: Guinea, Kamerun, Szomália és Nigéria. Az értekezleten részt vett az ideiglenes algériai kormány küldöttsége is. Megfigyelőket küldtek a következő országok: Angola, Dél-Afrika, Délnyugat-Afrika, Dél-Rhodézia, Észak-Rhodézia, Kenya, Ruanda-Urundi, Tanganyika, Sierra Leone, Uganda. Megfigyelőkkel vett részt az értekezleten az Összafrikai Népi Értekezlet, sőt egy latin-amerikai ország: Mexikó is.[171]

Az értekezlet két tekintetben is az Accrában megkezdett afrikai út fontos állomása: a határozatok elmélyítik a részvevő államok cselekvési egységét, s felvetik a politikai egység kérdését.

A tanácskozások eredményeképpen elfogadott határozatok közül kettő-kettő foglalkozik az afrikai gyarmati rendszer megszüntetésének, az algériai háborúnak és az afrikai gazdasági együttműködésnek a kérdésével. Egy-egy határozat szól Délnyugat-Afrikáról, a dél-afrikai fajüldözésről, Nyaszaföld és Dél-, illetve Észak-Rhodézia ügyéről, a nevelés, művelődés és tudomány problémáiról, a szaharai atomkísérletekről, az accrai és monroviai értekezletek határozatainak végrehajtásáról, a független afrikai államok állandó tájékoztató szervezetének működéséről, az afrikai egység továbbfejlesztéséről, a világbéke megszilárdításáról, végül az afrikai államok külpolitikájáról.[172]

Az afrikai gyarmati uralom megszüntetéséről szóló első határozat megismétli a két accrai értekezlet elvi kijelentéseit, felhívással fordul a függő afrikai országok poli-

[168] A Conakry les peuples d'Asie et d'Afrique ont réaffirmé leur active solidarité. Le Drapeau Rouge (1960. máj. 13).
[169] Uo.
[170] Second Conference of Independent African States. Addis Ababa. 1960. 38. l.
[171] Uo. 1. 109—113. l.
[172] Uo. 101—108. l.

tikai vezetőihez és pártjaihoz, hogy az egyes országokban hozzanak létre nemzeti felszabadulási egységfrontot, bejelenti egy Afrikai Szabadságalap létesítését a szabadságharcosok segélyezésére, javasolja a menedékjog kiszélesítését, s felajánlja a független afrikai országok állandó irodájának jószolgálatát a politikai vezetők és pártok között felmerült vitás kérdésekben.

A második határozat az újgyarmatosítás megelőzésének és megakadályozásának módjait ismerteti. Minthogy a gyarmatosítás új formáit gazdasági, pénzügyi és technikai segély ürügyén keltik életre, ezért először is nyomatékosan felszólítja az értekezlet a gyarmati hatalmakat arra, hogy tartózkodjanak minden olyan ténykedéstől, amely sérthetné az új államok felségjogait és függetlenségét. A segélyeket nem köthetik politikai feltételekhez. Óvatosságra inti a felszabaduló országok politikai vezetőit. Megfontolásra ajánlja a független afrikai államoknak együttes gazdasági és technikai segélyrendszer kiépítését. Figyelmezteti a függő országok politikai vezetőit, hogy szálljanak szembe minden olyan kísérlettel, amely veszélyezteti a végső célt: Afrika egységét. Ugyancsak figyelmébe ajánlja a független afrikai államoknak az óvatosságot a gyarmati behatolásnak gazdasági úton történő jelentkezésével szemben s a területükön működő külföldi társaságok hatékony ellenőrzését.[173]

Az Algériából hozott első határozat örömmel üdvözli De Gaullenak 1960. június 14-i kezdeményezését az algériai kérdésnek tárgyalások útján történő megoldására. A második határozat utal azokra a módokra, ahogyan a független afrikai államok kormányai előmozdíthatnák ezeknek a tárgyalásoknak a sikerét, többek között azzal, hogy eljárnak a NATO-hatalmaknál avégett, hogy tiltsák el Franciaországot a védelmi célokra rendelkezésére bocsátott fegyvereknek algériai felhasználásától.[174]

Figyelemre méltó az, hogy az Algérián kívül külön határozatba foglalt afrikai területek valamilyen módon a Dél-Afrikai Unióval vannak kapcsolatban. Délnyugat-Afrika a volt Népszövetség mandátuma alapján a Dél-Afrikai Unió közigazgatása alatt áll. Minthogy az Unió nem tesz eleget nemzetközi kötelezettségeinek, az afrikai államok értekezlete nevében, az ENSZ 14. rendes közgyűlésének a határozata értelmében a Nemzetközi Bíróságnál indít ellene eljárást Etiópia és Libéria kormánya.[175] A Közép-Afrikai Szövetségről azt állapítják meg, hogy a fehér telepesek ott egy második Dél-Afrika kialakításán törik a fejüket. A brit kormányt felszólítják a Közép-Afrikai Államszövetség feloszlatására; Észak-Rhodéziának és Nyaszaföldnek követelik az azonnali önkormányzatot, míg Dél-Rhodéziában az „egy ember — egy szavazat" elve figyelembe vételével elvárják az alkotmány demokratizálását.[176]

A legembertelenebb a helyzet a Dél-Afrikai Unió területén. Az ENSZ 14. rendes közgyűlése 1959 végén elítélte az apartheid, a faji megkülönböztetés politikáját; a Biztonsági Tanács 1960. április 1-én határozatilag elismerte, hogy a dél-afrikai helyzet veszélyezteti a békét. Mindez semmit sem használt. A Dél-Afrikai Unió továbbfolytatta fajüldöző magatartását. Ezért az afrikai független államok Addisz-Abebában kénytelenek voltak vele szemben igen keményen fellépni.

Az értekezlet felkéri a tagállamokat arra, hogy szakítsák meg diplomáciai kapcsolataikat a Dél-Afrikai Unióval, annak hajói elől zárják el kikötőiket, tiltsák el törvényhozásilag saját hajóikat a dél-afrikai kikötőktől; hasonlóan cselekedjenek a légi közlekedést illetően, és bojkottálják a dél-afrikai árukat. Ne adjanak működési engedélyt olyan kereskedelmi társaságnak, amely kőolajat ad el Dél-Afrikának. Az arab államoktól azt kérik, hogy akadályozzák meg kőolaj eladását a Dél-Afrikai Uniónak. Azoktól a független afrikai államoktól, amelyek tagjai a brit nemzetközösségnek, azt kívánja az értekezlet, hogy kövessenek el mindent annak érdekében, hogy a Dél-Afrikai Uniót kizárják a Nemzetközösségből. Nem elégszenek meg azonban a gazdasági jellegű intézkedésekkel. Az értekezlet állandó tájékoztató szervezete útján eljár az ENSZ-nél, és a világ közvéleménye elé tárja a Dél-Afrikai Unió fajüldöző tevékenységét.[177]

Az újgyarmatosítás elleni védekezésnek csak első lépése az elhárító intézkedések megtétele. Hatékonyabb a gazdasági önállóság kiépítése. Erre megnyílt a lehetőség az Egyesült Nemzetek Afrikai Gazdasági Bizottságának a megszervezésével, amely első ülését 1958. december 29-től 1959. január 6-ig tartotta Addisz Abebában, a bizottság állandó székhelyén.[178] Tekintettel azonban arra, hogy a gyarmattartó hatalmak ezt a bizott-

[173] Uo. 103—104. l.
[174] Uo. 101. l.
[175] Uo. 101—102. l.
[176] Uo. 104. l.
[177] Uo. 104—105. l.
[178] Uo. 7—8. l.

ságot és annak különböző szervezeteit igyekeztek az afrikai országok gazdasági sérelmére közös érdekeik eszközévé tenni, az értekezlet szükségesnek tartja és ajánlja Afrikai Gazdasági Együttműködési Tanács megszervezését. Ennek a feladata lesz a független afrikai országok gazdasági érdekeinek összehangolása és azoknak együttes képviselete az ENSZ afrikai gazdasági szerveiben. Ennek a határozatnak, amely az Afrikai Gazdasági Együttműködési Tanács felállításáról szól, különleges jelentőséget kölcsönöz az a megállapítás, hogy a Tanács az afrikai gazdasági egység megvalósításának eszköze lesz;[179] ezzel a cselekvési egység gazdasági téren szervezeti egységgé szilárdul.

A gazdasági együttműködés, következésképpen az afrikai egység előmozdítása végett egy másik határozat pénzügyi, kereskedelmi és közlekedési intézkedésekre tesz javaslatot. Két pénzintézetet kell felállítani: az egyik az Afrikai Fejlesztési Bank, a másik az Afrikai Kereskedelmi Bank; mindkettő megszervezéséhez igénybe kell venni, megfelelő biztosítékokkal, nemzetközi pénzügyi szervek támogatását. Hasonlóan kell eljárni a független afrikai államok vámrendszerének átszervezésénél. Kedvezményes vámtételek elősegítenék a forgalom növekedését. Ez különösen fontos, hiszen „a személyek, áruk és eszmék egyre növekvő forgalma előmozdítja az egységet". Tervbe vették ezenkívül az addisz-abebai értekezleten a szállítási és közlekedési eljárások egyszerűsítését és egységesítését s afrikai légi közlekedési egység megteremtését.[180]

A tanácskozások folyamán többször történt hivatkozás arra, hogy művelődési tekintetben már jelentős eredményeket ért el az afrikai együttműködés. Az értekezletnek az volt a nézete, hogy ennek az együttműködésnek gazdasági kihatása is van, ezért javasolták egy külön szervezet létesítését Afrikai Nevelési, Művelődési, Tudományos és Gazdasági Együttműködési Tanács elnevezéssel.[181]

Az eddigiekből vitathatatlanul kiviláglik az addisz-abebai értekezleten résztvett afrikai államok együttműködési, cselekvési egysége. Ez megmutatkozott a szaharai francia atomkísérletekkel szemben elfoglalt álláspontjukban[182] és a nemzetközi politika nagy kérdéseivel, így az általános leszereléssel kapcsolatos magatartásukban is.[183] Külpolitikájuk alapelveinek változatlanságát tanúsítja az accrai értekezlet vonatkozó határozatára történt hivatkozás.[184] A legfontosabb politikai kérdésben: az afrikai egység továbbfejlesztésének ügyében azonban nem jött létre egyetértés.

Valamennyi részvevő állam egyetértett abban, hogy két esztendővel az accrai értekezlet után az afrikai helyzet már túlnőtt az együttműködés, a politikai tevékenység, a cselekvés egységének keretein. A felszabadulási mozgalmak egységének létrejötte, a neokolonializmus ellentámadásának Afrika-szerte kibontakozó egysége a független afrikai államoktól magasabb egység, a politikai szervezet egységének kialakítását kívánta meg. Ezt a kérdést legélesebben és legkövetkezetesebben a ghanai küldöttség vezetője vetette fel. Az értekezlet elé terjesztette a sanniquelliei Nyilatkozatot, s kormánya nevében bizottság felállítását javasolta az Afrikai Egyesült Államok alkotmányának kidolgozására.[185] Több küldöttség — akár a nehezen megszerzett állami függetlenség féltésétől, akár személyi politikai féltékenységtől indíttatva — ellenezte és koraínak tartotta a ghanai javaslatot. A leghatározottabban Nigéria szólt ellene.[186] Így az afrikai egység továbbfejlesztéséről hozott határozat félmegoldást tartalmaz. Megállapítja, hogy az afrikai államok közötti együttműködés és egység fontos Afrika függetlenségének és állami felségjogainak a megőrzéséhez. Hivatkozik az accrai értekezletnek arra a kitételére, amely az afrikai együttműködést a világbéke érdekében valónak nyilvánítja. Megjegyzi, hogy az ENSZ Alapokmánya módot nyújt területi szervezetek alakítására. Mindezek alapján az értekezlet megbízza elnökét azzal, hogy keresse meg az afrikai államfőket avégett, hogy azok kezdeményezzenek diplomáciai tárgyalásokat az afrikai egység előbbrevitele érdekében. S végül úgy határozott az értekezlet, hogy a kérdést a független afrikai államok értekezletének legközelebbi rendes ülése napirendjébe iktatja.[187] A kérdés elől az értekezlet nem térhetett ki, de annak megoldását elodázta.

A független afrikai államok addisz-abebai értekezlete lezárta az afrikai egységtörekvések utolsóelőtti szakaszát. A határozatok tükrözték azokat az eredményeket, amelyek a mozgalmi egység talaján létrejöttek. A politikai egység elodázása a pánafrikanizmus átmeneti megtorpanását jelentette. A kongói tragédia lett az új lendítő erő.

[179] Uo. 105. l.
[180] Uo. 105—106. l.
[181] Uo. 106—107. l.
[182] Uo. 102. l.
[183] Uo. 107. l.
[184] Uo. 107—108. l.
[185] Uo. 42—43. l.
[186] Uo. 66—67. l. (Vö.: *Amanke Okafor :* Nigeria. Why we fight for Freedom. London, 1950. 13. l.).
[187] Uo. 102. l.

4. Függetlensége védelmére a felszabadult Afrika nekilát politikai egysége megteremtésének (1961—)

Sajátos gyarmati helyzetük késztette az afrikaiakat az egész világrész politikai egysége szükségességének a felismerésére. A felismeréstől a megvalósításig azonban göröngyös út vezet. Noha egyik neves dél-afrikai néger politikus már 1949-ben nyomatékosan felhívta a figyelmet arra, hogy a felszabadulási mozgalomnak át kell törnie a nemzeti és földrajzi korlátokat, Afrika népeinek össze kell hangolniuk harcukat, mert a gyarmattartó hatalmak összehangolják tevékenységüket,[188] az 1955-ben összeült dél-afrikai népi kongresszus Szabadság Okmánya még csak ezt a kitételt tartalmazza: „El kell ismerni minden afrikai nép jogát a függetlenséghez és az önkormányzathoz, s ez legyen szoros együttműködésük alapja."[189] Ám a mozgalmi egység létrejötte s a független afrikai államok és az összafrikai népi értekezlet tájékoztató irodáinak működése, nemkülönben az afrikai szakszervezeti egységért vívott harc következtében kialakult az afrikai egység-közvélemény. Sékou Touré, a Guineai Köztársaság elnöke 1959-ben, az ENSZ 14. rendes közgyűlésén már joggal beszél Afrika tanáról.[190] Ez az Afrika-tan „Afrika évé"-re egészen áthatotta az afrikai közvéleményt.[191]

Afrika tana Ghanában és Guineában a legelevenebb hatóerő. Ebben a két nyugat-afrikai országban az élet minden megnyilvánulása a nemzeti érzés és az afrikai öntudat összefonódásáról, sőt azonosulásáról tanúskodik.[192] Meggyőződésük, hogy függetlenségük mindaddig kérdéses, amíg valamennyi afrikai nép el nem nyeri önrendelkezési jogát és szabadságát.[193] A nemzeti és afrikai öntudat azonosulása, az afrikai egységnek a nemzeti önállóság fölé helyezése alkotmányukban is kifejeződik. A Guineai Köztársaság 1958. november 10-én megszavazott alkotmányának 34. cikkelye így szól: „A Köztársaság minden afrikai állammal megkötheti a szövetségi vagy közösségi egyezményt, beleértve ebbe az afrikai egység megteremtése végett az állami felségjogok egy részéről vagy egészéről történő lemondást."[194] Az Alkotmány bevezetője tudtul adja, hogy Guinea népe mindent megtesz az Afrikai Haza függetlenségéért és egységéért, s fenntartás nélkül támogat minden olyan politikát, amely az Afrikai Egyesült Államok megteremtésére irányul.[195] Az 1960. július 1-én köztársasággá alakult Ghana alkotmányának 2. cikkelye így hangzik: „Bizakodóan várván azt, hogy felségjogát mielőbb átruházhatja az afrikai államok és területek uniójára, a nép ezennel felhatalmazza az országgyűlést azon intézkedések megtételére, amelyek Ghana állami felségjogai egészének vagy bármely részének átruházásával kapcsolatosak."[196] Az Alkotmány előszava reméli, hogy az Alkotmányozó Nemzetgyűlés tevékenységével előbbre viszi az afrikai államok uniójának az ügyét.[197] A 13. cikkely tartalmazza azokat az alapelveket, amelyekkel való egyetértését hivatalba lépésekor a Köztársaság elnökének ünnepélyes nyilatkozattal kell kijelentenie. Ezek között találjuk az afrikai egységet is. Az elnök kötelezettséget vállal arra, hogy Afrika uniójáért minden törvényes eszközzel harcol, s ha az megvalósult, hűséggel vigyáz rá. Megfogadja, hogy Ghana függetlenségét sem fel nem adja, sem nem csökkenti semmi másért, mint az afrikai egység előbbre viteléért.[198]

Függetlensége elnyerése óta mindkét ország kettős politikai tevékenységet folytat az afrikai egység megvalósításáért. A mozgalmi egység elmélyítésével párhuzamosan kemény erőfeszítéseket tesznek a politikai egység érdekében. Az unió létrehozásával példát akarnak mutatni a többi független afrikai államnak.[199] A függetlenségi mozgalom meggyorsításával és magasabb szintre emelésével azonban részben a többi ország politikai gondolkodása nem tudott lépést tartani, részben közbeléptek az újgyarmatosítás lesben álló erői. Így következett el a megtorpanás az addisz-abebai értekezleten. A politikai

[188] *Jordan K. Ngubane:* Inkundla Ya Bantu, 1949. aug. 6. (Idézi *W. A. Hunton:* i. m. 337. l.).
[189] *Gwendolen M. Carter:* i. m. 488. l.
[190] A Call for „Real Application" of Right to Self-Determination in Africa: President Sékou Touré's Address before General Assembly (United Nations Review. 1959. dec. 1.) 21. l.
[191] *Francis K. Ndeti—Ochong Okelo:* Africa: What after Independence? (Journal of Human Relations. Spring and Summer 1960), 546—550. l.
[192] *Jacques Rabemananjara:* Variations sur le thème guinéen (Présence Africaine. 1959. dec.—1960. jan.), 79. l.—*Shirley Graham:* Emergence of the African Personality (Mainstream. 1960. nov.), 27—31. l.
[193] *Sékou Touré:* Expérience guinéenne et Unité Africaine. Paris. 1959. 205, 207. l. — *Kwame Nkrumah:* Seek ye first the political kingdom and all things shall be added unto it! (Evening News. Accra, 1961. jan. 21.), 2, 7, 10. l.
[194] *Sékou Touré:* Expérience guinéenne... 240. l.
[195] Uo. 236. l.
[196] Constitution of the Republic of Ghana. Accra, 1960. 6. l.
[197] Uo. 5. l.
[198] Uo. 9. l.
[199] *Sékou Touré:* Expérience guinéenne... 277. l.

egységhez vezető úton a továbbjutást mégis a neokolonializmus segítette elő: a kongói események adták meg hozzá a lökést.

Kongó kormánya kénytelen volt a belgák ellen az ENSZ segítségét kérni. A NATO államai, élükön az Egyesült Államokkal megragadták az alkalmat, hogy a független afrikai politikát folytató Patrice Lumumbát és kormányát kisemmizzék a hatalomból.[200] Ezt a politikát Lumumba egyértelműen így határozta meg: „... nincs bennünk gyűlölet sem a belgák, sem általában az európaiak iránt. A békét akarjuk. Őszintén kívánjuk az együttműködést Franciaországgal, az Egyesült Államokkal, a Szovjetunióval, sőt Belgiummal is. Csupán azt akarjuk, hogy függetlenségünket tartsák tiszteletben és méltóságunkat állítsák helyre."[201]

A kongói ügy a világpolitika érdeklődésének középpontjába került. A független afrikai államok külügyminisztereinek 1960. augusztus 25-től 31-ig Kongó fővárosában, Léopoldvilleben megtartott értekezlete a helyzetet közvetlenül érintő határozatain kívül úgy döntött, hogy az államfőknek javasolja afrikai csúcsértekezlet összehívását. Az államfők értekezlete, amely majd megtárgyalja az egész világrész és a nemzetközi politika alapkérdéseit, Afrika függetlensége és egysége érdekében elengedhetetlenül szükséges.[202] A Szovjetunió és a szocialista tábor fellépése s az afroázsiai országok többségének magatartása a kongói ügyet az ENSZ 15. rendes közgyűlésének egyik fő kérdésévé tette.[203] Az ügy elmérgesedése, a központi kormány működésének megbénítása, sőt Lumumba miniszterelnök fogságba vetése és Kongó széttagolása[204] igazolta azt az álláspontot, hogy Afrika politikai egységének megteremtése nem a távoli jövő feladata. Az afrikai csúcsértekezlet időszerűsége vitathatatlan lett.

A kongói helyzet a fő, de nem az egyedüli olyan kérdés volt, amely gyökeresen új politikai állásfoglalást kívánt. Az addisz-abebai értekezlet örömmel üdvözölte a francia—algériai tárgyalások bejelentését és egy új független állam: Mali megalakulását. Mindkét ügybe beleavatkozott a neokolonializmus. De Gaulle hibájából zátonyra jutottak a tárgyalások,[205] a Mali Szövetségből pedig kilépett az egyik alkotója: Szenegál. A magára maradt Szudán ragaszkodott a nagymúltú Mali névhez és vállalta a névvel járó kötelezettséget: Afrika ügyét.[206]

1960 decemberében két hivatalos közlemény jelezte az afrikai csúcsértekezlet közeledését: egyrészt az, amelyet Ghana és Etiópia államfője adott ki a császár ghanai látogatása alkalmával,[207] másrészt Mali csatlakozásának bejelentése a ghana—guineai unióhoz.[208] A csúcsértekezletet a marokkói Casablancában tartották meg 1960. január 3—7. között. A részvevők voltak: az Egyesült Arab Köztársaság, Ghana, Guinea, Mali és Marokkó államfői, megfigyelőként Algéria, Kongó és Líbia küldöttsége, s Indiát és Indonéziát is képviselte Ceylon megbizottja.[209] Meghívást kapott, de nem volt jelen Etiópia, Libéria, Nigéria, Szomália és Szudán.[210]

A casablancai afrikai csúcsértekezlet megvetette Afrika politikai egységének alapjait a következő szervezetek létrehozásának az elhatározásával:

1. afrikai tanácskozó gyűlés a közös politika kidolgozására,
2. politikai bizottság az államfőkből;
3. gazdasági bizottság a gazdasági miniszterekből;
4. művelődési bizottság a művelődésügyi miniszterekből;
5. afrikai főparancsnokság a vezérkari főnökökből. Ennek a feladata Afrika közös védelmének biztosítása, őrködés az afrikai államok függetlenségén.[211]

Kétségtelen, hogy az értekezlet csak kezdet, de új korszak kezdete Afrika történetében. Joggal jegyezte meg Nkrumah, Ghana köztársasági elnöke záróbeszédében, hogy ezek a határozatok a gyarmati hatalmak mesterkedéseinek meghiúsítását jelentik, és elve-

[200] *Albert de Coninck :* La vérité sur le drame congolais (Démocratie Nouvelle. 1960. szept.), 18—22. l. — *J. Primakow :* Von Suez bis Kongo (Neue Zeit. 1960. szept.), 16—18. l.
[201] Libération. 1960. aug. 29.
[202] Le Drapeau Rouge. 1960. szept. 1.
[203] Temps Nouveaux. (1961. jan. N° 3); Calendrier de la politique extérieure de l'U. R. S. S. en 1960. 43—46. l. — Summary Chronology of United Nations Action Relating to the Congo. Part III. September 1—30, 1960. United Nations Review (1960. dec.), 36—42. l.
[204] Vö.: *Rajeshwar Dayal :* Second Progress Report to the Secretary-General from his Special Representative in the Congo (United Nations Review. 1960. dec.), 24—36, 81. l.
[205] *Albert-Paul Lentin :* L'épreuve de Melun (Démocratie Nouvelle. 1960. aug.), 8—12. l.
[206] L'Humanité. 1960. aug. 31.
[207] Visit to Ghana by His Imperial Majesty Halle Selassie I, Emperor of Ethiopia. Accra. 1960. 16. l.
[208] Vö.: L'Unità. 1961. jan. 4.
[209] L'Unità. 1961. jan. 8.
[210] L'Unità. 1961. jan. 3.
[211] *Robert Lambotte :* La Conférence africaine au sommet (L'Humanité. 1961. jan. 9.).

zetnek az Afrikai Egyesült Államokhoz.[212] A casablancai hatalmak bizton számítanak arra, hogy újabb társak csatlakoznak hozzájuk. Afrika jövőjét legtalálóbban Sékou Touré, a guineai köztársaság elnöke határozta meg: „... Afrika népei éppúgy kiteszik a neokolonializmus szűrét, mint ahogyan a kolonializmusét kitették... Bízunk ebben, mert tudjuk, hogy a történelem igazi mozgató ereje a nép..."[213]

III. AZ AFRIKAI EGYSÉGTÖREKVÉSEK ELLENTMONDÁSAI

Afrika, amely egykor az európaiak vadaskertje volt, ahol a feketéket ellen folytattak kereskedelmi vadászatot,[214] a második világháború után párját ritkító lendülettel kibontakozó felszabadulási tömegmozgalmak színtere lett. A tömegmozgalmak a gyarmati szabadságharc folyamán már Indiában és Indonéziában is döntő jelentőségűek voltak,[215] ám egy egész világrészre kiterjedő szervezettségre először Afrikában tettek szert. A gyarmati rendszer felszámolására szervezkedő afrikai egységtörekvéseket: a szakszervezetek, pártok és államok összefogásait bonyolult ellentmondások jellemzik.

Az ellentétek harca a fejlődés hajtóereje. E harc során a fejlődés egyes történeti szakaszaiban más-más ellentmondás kerül előtérbe. Afrikában most a kolonializmus és álcázott alakja: a neokolonializmus a fő ellentmondás. A hidegháború egyik fontos bázisának tekintett Afrika nyílt vagy burkolt gyarmati kizsákmányolása a világrész gazdasági fejlődésének gátja, s velejárói: a parasztság megnyomorítása, a munkásság elnyomása és a polgárság visszaszorítása a népek társadalmi haladásának kerékkötője. Ennek az ellentmondásnak a leküzdése Afrika fejlődésének jelenlegi szakaszán a fő feladat.

A gyarmattartó és gyarmati ország ellentéte az afrikai egységtörekvések számára külső ellentmondás. Az egységtörekvések sikerét a külső ellentmondás leküzdésében a belső ellentmondásoknak egymáshoz és a külső ellentmondáshoz való viszonya határozza meg. A törzsi és feudális tényezők szemben állnak a haladással, a parasztok és munkások közé vallási ellentétek vernek éket, a burzsoázia és a proletariátus közötti kibékíthetetlen ellentét az egyes afrikai területek ipari fejlettségétől függően alakul. A burzsoázia finánctőkés részlege az újgyarmatosítás szálláscsinálója. Nem közömbösek az osztályokon belüli ellentétek sem. Az afrikai munkásokat megosztják a különböző nemzetközi szakszervezetek. A nemzeti burzsoázián belüli ellentmondások forrása az egyes országok közötti gazdasági és hatalmi súrlódás, műveltségi és nyelvi ellentét; sőt a mai Afrikában nem jelentéktelen tényező a politikai vezetők személyi vetélkedése sem az afrikai „leadership" kérdésében.[216] Az egységtörekvések sikerének feltétele az afrikai társadalom belső ellentmondásainak a külső ellentmondás megszüntetése idején a haladó társadalmi osztályok együttműködésével megnyilvánuló viszonylagos egysége.

Az egységtörekvések magja az egyes afrikai országokban a kispolgárság paraszti, iparos, kereskedő, értelmiségi, hivatalnok és katonatiszti rétegeiből kialakult nemzeti burzsoázia vezetésével megvalósult nemzeti egység.[217] Az afrikai felszabadulási mozgalom nemzeti jellegét a polgári szemlélet kétségbevonja; teszi ezt különösen Fekete-Afrikával kapcsolatban.[218] Ez az álláspont célzatos, tudománytalan, mert nem veszi figyelembe, hogy Fekete-Afrika gyarmatellenes forradalma olyan időszakban megy végbe, amikor ott még nincsenek vagy éppen a harc folyamán vannak alakulóban nemzetek.[219] Európában és egyebütt a független nemzeti államok kialakulása a nemzetté válás folyamatát tetőzte be, Fekete-Afrikában viszont a gyarmati rendszer megakadályozta a nemzetté válást; itt a független államok megalakulása és tömörülése a nemzetek kialakulásának feltétele.[220] A nemzeti egység: az egész társadalom érdekközössége a függetlenség megszerzésének és megtartásának s egyúttal a nemzetté válás meggyorsulásának a biztosítéka.

[212] L'Unità. 1961. jan. 8.
[213] *Sékou Touré :* ... et demain? (Temps Nouveaux. 1961. jan. N° 6.), 6. l.
[214] *Karl Marx :* Das Kapital (Kiepenheuer. Berlin, 1932), 694.l.
[215] Mundo Obrero. 1950. szept. 7.
[216] *J. Phillips :* i. m. 207—211, 242. l.
[217] *Sékou Touré :* La Guinée et l'émancipation africaine. Paris. 1959. 8—10, 75—76. l. — Vö.: Erklärung der Beratung von Vertretern der kommunistischen und Arbeiterparteien (Probleme des Friedens und des Sozialismus. 1960. dec.), 16. l.
[218] *Lord Hailey :* An African Survey. London. 1956. 251. l. — *W. Sulzbach :* i. m. 191. l. — *Ferdinand Otto Miksche :* Pseudonationalismus aus Schwarzafrika (Aussenpolitik. 1960. nov.), 738. l. — Vö.: *V. da Cruz:* Des responsabilités de l'intellectuel noir (Présence Africaine. 1959 aug.—nov.), 333—334. l.
[219] *K. Ivanov :* Present-Day Colonialism: Its Socio-Economic Aspect (International Affairs. 1960. okt.), 21. l.
[220] *Jean Suret-Canale :* L'Afrique à l'heure de l'Indépendance et la „communauté renovée" (Cahiers du Communisme. 1960. nov.), 1735. l.

A nemzeti egység, mint az afrikai társadalom belső ellentmondásainak a külső ellentmondás leküzdése idején megnyilvánuló viszonylagos egysége a burzsoázia érdekeinek megfelelően eltorzulva tükröződik az Afrika-tanban. Ez a burzsoá és reformista egyensúly-elmélet afrikai változata. Az Afrika-tan, amely az afrikai társadalom osztály-ellentétét a külső ellentmondással azonosítja, és az osztályharc tagadásával elleplezni igyekszik a kizsákmányolást és az osztályuralmat, belpolitikailag az „afrikai" szocializmusról, külpolitikailag pedig az Afrikai Személyiségről szóló elmélet. Az Afrika-tan Francia- és Brit Nyugat-Afrikából kiindulva alig egy évtized alatt vált az afrikai egységtörekvések világnézetévé. Az afrikai nemzeti burzsoázia ma már Afrika Anya, az Afrikai Haza érdekeivel indokolja meg egész bel- és külpolitikáját.

Az afrikai egységtörekvésekre jellemző az, hogy az osztályellentétek tagadása tekintetében még azok leghaladóbb képviselői, a gyarmati rendszer felszámolásának legkövetkezetesebb harcosai sem kivételek. Abdel Nasszer szerint az osztályoknak a „szocialista" forradalom idején végbement összeütközését az egyesített nemzet polgáraival szemben érvényesülő állami igazságosság megszünteti.[221] Kwame Nkrumah a ghanai társadalmat szilárdnak, egyöntetűnek látja: ennek alapja ősi demokratikus hagyományuk.[222] Sékou Touré Guineát és Fekete-Afrikát úgy jellemzi, hogy ott a nagy gazdasági elmaradottság épségben tartotta a nép társas érzését, s így az osztályok kibékíthetetlen ellentmondásai nem alakultak ki.[223]

Az afrikai burzsoázia egyrészt Afrika gazdasági fejletlenségére és sajátos társadalmi szerkezetére, másrészt a korszerű társadalompolitikai feladatok különlegességére történő hivatkozással azt állítja, hogy Afrika felemelkedéséhez kapitalista úton semmiképpen, de az eddig kialakult szocialista úton sem lehet eljutni, mert annak elmélete: a marxizmus az európai viszonyokból nőtt ki.[224] Afrikának „afrikai" szocializmusra van szüksége.[225] Ennek országonként más-más változatával találkozunk. Az Egyesült Arab Köztársaságban „arab szövetkezeti demokratikus szocializmus"-nak nevezik,[226] Maliban „alkalmazott szocializmus"-nak,[227] Guineában „demokratikus világi szocializmus" a neve,[228] míg Ghanában „fekete szocializmus" vagy „nkrumaizmus".[229] Az „afrikai" szocializmusnak a szocialista és kapitalista társadalmi rendszerhez való viszonyát mindennél szemléletesebben érzékelteti az, hogy a ghanai szakszervezeti szövetség főtitkára a „nkrumaizmus"-t a Roosevelt-féle New Dealhez hasonlítja.[230]

Az „afrikai" szocializmus a nemzet egységét nem engedi megbontani a munkásság „öncélú" szervezeteivel.[231] Kommunista pártok kialakulását vagy megakadályozták, mint Fekete-Afrikában,[232] vagy megtiltották működésüket, mint Arab-Afrikában.[233] A dolgozók: munkások, parasztok, értelmiségiek szakmai szervezeteinek helyzete az egyes országok gazdasági-társadalmi fejlettségét tükrözi. A szakszervezeteket üldözik az Egyesült Arab Köztársaságban,[234] ellenszakszervezetek alakításával zaklatják Marokkóban,[235] a Ghana-Guinea-Mali Unió országaiban az Afrikai Haza érdekében alárendelik a nemzeti burzsoázia vezette, „osztályok felett álló" demokratikus egységpártnak.[236] A nemzetközi szervezetektől független afrikai szakszervezeti szövetség létrehozását is Afrika Anya érdekeivel okolták meg.[237] Ámde az osztályharcot mégsem lehet Afrikában teljességgel nemlétezőnek nyilvánítani; ezért megalkották a „proletár nemzetek" elméletét. Így Afrika népei: a „proletár nemzetek" osztályharcukat az imperializmussal

[221] *Abdul Nasser :* i. m. 39—40. l.
[222] Ghana. The Autobiography... 196. l.
[223] *Sékou Touré :* Expérience guinéenne... 400—401. l.
[224] *Mamadou Dia :* Proposition pour l'Afrique (Présence Africaine. 1957. ápr.—máj.), 41—43. l. — Deuxième Congrès des Écrivains et Artistes noirs. Tome I. Présence Africaine. (1959. febr.—máj.); 419. l.
[225] *L. S. Senghor :* African Socialism. New York. 1959.
[226] *Said el Masri :* Le nassérisme ou la fusion de la vieille et de la nouvelle bourgeoisie (Démocratie Nouvelle. 1960. dec.), 58. l.
[227] *M. K. :* Le Mali et la recherche d'un socialisme africain (Démocratie Nouvelle. 1960. dec.), 68. l.
[228] *Sékou Touré :* Expérience guinéenne... 236. l.
[229] *Victor Nath :* Labour's Role in the Evolution of Nkrumaism (Ghana Labour. 1960. nov.), 23. l.
[230] *John K. Tettegah :* Why the New Structure? Accra, 1958. 13. l.
[231] *Sékou Touré :* Experience guinéenne... 34—35. l.
[232] *Colin Legum :* Must We Lose Africa? London, 1954. 202—203. l.
[233] *Said el Masri :* i. m. 60. l. — *Hadi Messouak :* Remobiliser la nation marocaine (Démocratie Nouvelle. 1960. júl.), 72. l.
[234] *Said el Masri :* i. m. 60. l. — *Said Mahmoud :* Terror in der Vereinigten Arabischen Republik (Probleme des Friedens und des Sozialismus. 1960. dec.), 92—94. l.
[235] *El Mehdi Ben Barka :* La scission de l'Istiqlal et l'Union des Forces populaires du Maroc (Démocratie Nouvelle. 1960. dec.), 64. l.
[236] *Sékou Touré:* Expérience guinéenne...: 375—378. l. — Speech dalivered by Osagyefo Kwame Nkrumah, President of Ghana, at the Opening of the Hall of Trade Unions. Accra, 1960. 1—4. l.
[237] (Special Editorial. Ghana Labour. 1960. dec.); Workers of Africa Unite ! 2. l.

vívják meg! [238] Ennek a harcnak a célja az Afrikai Személyiség érvényre juttatása. Az Afrikai Személyiségnek a társadalmi fejlődést tagadó elmélete a polgári filozófia egyik reakciós irányzatának: a perszonalizmusnak afrikai változata.

A nemzeti burzsoázia nemcsak saját országában tesz meg mindent osztályuralma biztosítására, hanem kifelé is igyekszik érdekeit érvényesíteni. Ennek az a következménye, hogy a függetlenség elnyerése után az egyes afrikai országokban hatalomra kerülő polgárság érdekellentéteinek kibontakozása gátolja az egységmozgalom sikerét. Ez az ellentmondás lazította meg az accrai, illetve addisz-abebai hatalmak összefogását. Noha a határozatokban minduntalan hangoztatták egységüket, az egység rései a vezetők személyi s az országok hatalmi vetélkedése következtében egyre tágultak. Casablancába a csúcsértekezletet kezdeményező öt hatalom már nem is hívott meg minden országot, s a meghívottak egy része el sem ment az értekezletre. Az öt hatalom törekvéseit magukra nézve már nem látták veszélytelennek. Ez az aggodalmuk az Egyesült Arab Köztársaságot illetően nem is volt alaptalan.

Az Egyesült Arab Köztársaság úgy valósította meg Abdel Nasszer „Három kör" elméletének afrikai célkitűzéseit, hogy Afrika népei megsegítésének ürügyén a szuezi válság leküzdése óta Észak-Afrika legfejlettebb és legmohóbban terjeszkedni vágyó burzsoáziájának eszközévé lett.[239] Marokkó Mauritániát akarja bekebelezni.[240] Riadalmat keltett az egységtörekvések leghaladóbb képviselőinek: Ghanának, Guineának és Malinak unióba tömörülése, noha kétséges, hogy az unión belül az ellentétek egységét nem váltja-e fel csakhamar azok harca, hiszen a szegény Mali kétségtelenül hátrányos helyzetben van a gazdag Guineával szemben, ez meg a viszonylag fejlett Ghana mellett tud nehezen megállni a saját lábán.

Az afrikai monopolburzsoázia, a neokolonializmus szekértolója körmönfont ravaszsággal használja fel ürügyül önmaga áruló magatartásának igazolására az afrikai egység-közvélemény előtt az egységtörekvésekben élenjáró országok nemzeti burzsoáziájának a viselkedését. A nyugat-afrikai országok vezető körei azzal utasítják el a politikai egység kialakítására irányuló kísérleteket, hogy nem kérnek a „ghanakratizáció"-ból és a „guineai komplexum"-ból.[241]

Az afrikai nemzeti burzsoázián belül megnyilvánuló ellentmondás még a legkövetkezetesebb egységtörekvés tagjai, a Casablancai Okmányt aláíró államok együttműködésének megszilárdulását is fékezi. A casablancai tanácskozás folyamán több kérdés is adódott, amelyekben nem volt könnyű közös megegyezésre jutniok; a legkeményebb viták az afrikai főparancsnokság ügyében támadtak. Abdel Nasszer, Sékou Touré és Modibo Keita együttes erőfeszítésére volt szükség ahhoz, hogy Kwame Nkrumaht és V. Mohamedet rábírják az idegen: angol, illetve francia és amerikai katonai tanácsadók elbocsátására.[242]

Az osztályharc tagadása az alapja az afrikai egységtörekvések nemzetközi magatartásának: a pozitív semlegességnek, az el nem kötelezettségnek is. Mélyen sajnálják a világ két részre szakadását abban a meggyőződésben, hogy a két világtábor létrejöttének hatalmi ellentét az oka. Éppen ezért híd akarnak lenni a két tábor között,[243] mert meg vannak arról győződve, hogy ha országaikban és egész Afrikában megvalósítják a társadalmi osztályok összhangját, ezzel kiküszöbölik mindkét rendszer alaphibáját, és bebizonyítják Afrika érdemességét arra, hogy az ipari forradalom következtében ellentétekbe bonyolódott világnak megmutassa a kiutat![244] A pozitív semlegesség, az el nem kötelezettség politikájának ellentmondásosságára joggal hívja fel Afrika népeinek figyelmét a földalatti működésre kényszerített Dél-Afrikai Kommunista Párt.[245]

Mindezekből kitűnik az egységtörekvések haladó és visszahúzó oldalának politikai jelentősége. A haladó oldal tükrözi a gyarmati iga alól a felszabadulásért küzdő afrikai népek társadalmi osztályainak és rétegeinek érdekközösségét a függetlenségi harc időszakában. Minthogy Afrika gyarmati világrészként az imperializmus utolsó fellegvára, amelynek megtartását az imperialista hatalmak közös érdeküknek tekintik, az afrikai népeknek is meg kell teremteniük egységüket. Egész Afrika ipari fejletlenségéből következik, hogy az egységtörekvések szervezője a kispolgárság rétegeiből alakult

[238] *Sékou Touré:* La Guinée...: 70. l. — *Sékou Touré:* Congrès Général de l'U. G. T. A. N., 53. l. — Vö. *Pierre Moussa:* Les nations prolétaires. Paris. 1960.
[239] *Said el Masri:* i. m. 58. l. — *Uő.:* Bilan économique égyptien (Démocratie Nouvelle. 1960. dec.), 101—102. l.
[240] *Saverio Tutino:* Il „vertice" del Continente nero accende la speranza dei popoli coloniali (L'Unità. 1961. jan. 4.).
[241] *Ph. Decraene:* i. m. 97. l.
[242] *S. Tutino:* i. m.
[243] *Kwame Nkrumah:* Seek Ye First the Political Kingdom... 2. l.
[244] Ghana. The Autobiography... 203—206. l. — *Sékou Touré:* Expérience guinéenne... 408—409. l.
[245] Africa in Revolution 13—15. l. (The African Communist. 1960. szept.) (Közli: Political Affairs. 1960. dec.).

nemzeti burzsoázia. A dolgozók szervezetei, közöttük a legfejlettebbek: a szakszervezetek a demokratikus nemzeti egységpártok vezetésével vívják meg felszabadulási harcukat. Így jött létre a világrész méreteiben egy háromszintű felszabadulási egységfront a Független Afrikai Államok Értekezlete, az Összafrikai Népi Értekezlet és az Afrikai Szakszervezeti Szövetség részvételével. A hármas egységfront összehangolt működése az imperializmus utolsó gyarmati hadállásának a felszámolásával a haladás és a béke ügyét szolgálja.

Az egységtörekvések haladást gátló, visszahúzó oldala a függetlenségi harc győzelmével előtérbe lép. Az egész társadalom közös céljának a megvalósulásával az ellentmondások viszonylagos egységének az ideje lejár, hogy átadja a helyét az ellentmondások harcának. Ez Afrika évében már szembetűnően megnyilvánult. Noha Afrika még korántsem küzdötte le külső ellentmondását, a fejlettebb nemzeti burzsoáziák haladást gátló magatartása következtében már kiéleződtek a belső ellentmondások.

A belső ellentmondások kezdeti kiéleződése még nem érinti az afrikai egységre törekvő országok nemzetközi magatartását. Az el nem kötelezettség, a pozitív semlegesség politikája — erről elismerik, hogy létrejöttének és érvényesülésének biztosítéka a Szovjetunió vezette szocialista tábor következetes és feltételektől mentes mellékülése állása[246] — a békés egymás mellett élés elve alapján módot nyújt nekik arra, hogy minden lehetőséget felhasználjanak céljaik elérésére. Nemzetközi tevékenységük három egy középpontú, de egyre táguló körben megy végbe.

Formailag az első körbe tartoznak azok az államközi szerződések, amelyek egy-egy afrikai országot gazdasági kapcsolatba hoznak egyes Afrikán kívüli országokkal. Ezek közül tartalmuknál és jellegüknél fogva a legfontosabbak az olyan szerződések, amilyeneket a Szovjetunió Ghanával, Guineával, Etiópiával és az Egyesült Arab Köztársasággal,[247] vagy a Kínai Népköztársaság Guineával kötött.[248] A második körbe sorolandók azok az együttműködési rendszerek, amelyek Afrikát részben vagy egészében egy vagy több más világrésszel kötik össze. Ghana a Brit Nemzetközösségben, amely 1960 óta tagállamai létszámát tekintve nem európai származású, színesbőrű többséggel bír,[249] hatékonyabban tud fellépni a Dél-Afrikai Unió fajüldöző politikájával szemben. A ghanai—guineai unió megkötésekor még úgy tervezték, hogy Guinea tagja marad a Francia Közösségnek,[250] s hogy nem maradt, az Franciaországon múlott.[251] Az észak-afrikai arab országok az Arab Liga révén tehetnek sokat Algériáért.[252] A független Afrikát a független Ázsiával közös arcvonalba tömöríti a bandungi együttműködés. A harmadik kör a legnagyobb sugarú: Afrika működése az Egyesült Nemzetek Szervezetében.

A két világtábor tekintetében az el nem kötelezettséget hangoztató afrikai nemzeti burzsoáziának a bandungi együttműködés keretében az Egyesült Nemzetek Szervezetében kifejtett tevékenysége az imperializmus erőit gyengíti, és erősíti a szocialista tábort az emberiség alapvető ellentmondásának leküzdésében, a békéért és a haladásért vívott harcában. A pozitív semlegesség az emberiség fejlődésének jelenlegi szakaszán egyként megfelel az afrikai nemzeti burzsoázia, az afrikai haladó osztályok s az egész emberiség érdekeinek. Ennek az érdekegységnek világtörténelmi jelentőségű megnyilatkozása volt az ENSZ 15. rendes közgyűlése, amelyen 89 szavazattal 9 tartózkodás ellenében elfogadták a Szovjetunió előterjesztésének figyelembe vételével kidolgozott afroázsiai javaslatot a gyarmati népeknek és országoknak adandó függetlenségről.[253]

Az erről szóló Nyilatkozatban az Egyesült Nemzetek „közgyűlése. . . ünnepélyesen kinyilvánítja annak szükségességét, hogy gyorsan és feltétel nélkül véget kell vetni a gyarmati rendszernek minden alakjában és minden megnyilvánulásában". Kijelentik, hogy a népek elnyomása és kizsákmányolása ellenkezik az ENSZ Alapokmányával, és veszélyezteti a világbékét. Minden népnek joga van az önrendelkezésre; a politikai, gazdasági, társadalmi vagy műveltségi felkészültség hiánya nem szolgálhat ürügyül a függetlenség késleltetéséhez. Véget vetnek a függő viszonyban levő népek ellen irányuló minden fegyveres tevékenységnek és mindenfajta megtorló rendszabálynak. A gyámsági, az önkormányzatnélküli és minden olyan területen, amely még nem jutott el a függetlenséghez, haladéktalanul intézkednek minden hatalomnak az érdekelt területek népeire feltétel és fenntartás nélkül történő átruházásáról. Minden olyan kísérlet, amely valamely ország

[246] *Khaled Mohieddine :* Le neutralisme positif (Horizons. 1958. márc.), 53—54. l.
[247] Calendrier de la politique extérieure de l'U. R. S. S. en 1960. 36—37, 42—43. l.
[248] Documents and Editorial on Sino-Guinean Friendship and Co-operation (Special Supplement. China Reconstructs. 1960. nov.).
[249] *K. H. Abshagen :* Europas grosse Insel. Stuttgart. 1960. 428—429. l.
[250] *Sékou Touré :* Expérience guinéenne. . . 277. l.
[251] Uo. 298—312. l.
[252] Le Drapeau Rouge. 1960. aug. 26.
[253] Calendrier de la politique extérieure de l'U. R. S. S. en 1960. 46—47. l.

nemzeti egységének és területi sértetlenségének a szétrombolását célozza, összeférhetetlen az Egyesült Nemzetek Alapokmányának célkitűzéseivel és alapelveivel.[254]

Az ENSZ-határozat végrehajtását várhatóan elodázó újgyarmatosító mesterkedésekkel szemben sürgetővé vált afrikai politikai egység megteremtésére a casablancai hatalmak vállalkoztak. Az afrikai burzsoázia ellentmondásos: Afrikán kívül még haladó, Afrikán belül már ingadozó magatartása azonban a leghaladóbb politikusokat az afrikai munkásosztályt az új helyzetben már megillető döntő szerep elismerésére késztette. Sékou Tourénak az a kijelentése, hogy a munkások nem engedik magukat kizsákmányolni sem a sokhelyütt még jelenlevő gyarmatos erőktől, sem az afrikai burzsoáziától,[255] az „afrikai" szocializmust, Kwame Nkrumahnak az a megállapítása, hogy az Afrikai Szakszervezeti Szövetség politikailag támogatott harca a legbiztosabb, sőt egyetlen út a gyarmati rendszer maradványainak Afrikából történő kiirtásához,[256] az Afrikai Személyiséget érintő bírálat. Mindkét nyilatkozat az afrikai társadalom belső ellentmondásainak, az osztályharc afrikai meglétének burkolt beismerése, az Afrika-tan igazába vetett meggyőződés megrendülésének a jele.

BORSÁNYI KÁROLY

[254] Projet de déclaration sur l'indépendance des peuples coloniaux présenté à l'O. N. U. par les afro-asiatiques (Démocratie Nouvelle. 1960. dec.), 82. l.
[255] *Roger Clain :* Guinée... guinéenne (Le Mouvement Syndical Mondial. 1960. okt.), 27. l.
[256] Speech delivered by Osagyefo Kwame Nkrumah... 5. l.

KOSSUTH LAJOS EMIGRÁCIÓS POLITIKÁJÁNAK ÉRTÉKELÉSE

(Hozzászólás Lukács Lajos és Szabad György vitájához)

Közel négy esztendeje indult meg a vita Lukács Lajos és Szabad György között a Kossuth-emigráció politikájának értékelése körül. A vita formailag Lukács „Garibaldi és Kossuth 1860—61-ben c. tanulmányának[1] egyetlen mondata kapcsán alakult ki, de természetesen a két álláspont eltérése sokkal mélyebbre hatoló és elvi jelentőségű. Arról van ugyanis érdemben szó, hogy a Kossuth nevével fémjelzett magyar emigráció a történetírásunkban, a kiegyezés szempontjából egyre nagyobb jelentőségűnek ítélt 1859—1861 években mennyiben felelt meg hivatásának, mennyiben szolgálta a demokratikusabb magyarországi kibontakozást — illetve hogy hibáival vagy tévedéseivel mennyiben segítette elő a kiegyezést kereső hazai erők érvényesülését.

[Itt jegyzem meg sajnálattal, hogy az egyébként igen színvonalas és instruktív vita helyenként a szenvedélyesség helyett a személyes ingerültség hangján folyt, amire semmi szükség, semmi ok sincs. Az elmúlt tíz esztendőben magunk is többé-kevésbé elszoktunk, de főleg elszoktattuk az olvasókat a leírt szó, a gondosan mérlegelt jelző, a plasztikus fogalmazás tiszteletétől és ideje, hogy legalább tudományos íróink jó példával előljárva a türelmetlen elfogultság területéről visszatérjenek az egymásiránti megbecsüléstől áthatott nyugodtabb hangvételhez.]

Ami a vita érdemi részét illeti, azt hiszem nem csökkentem a szembenálló felfogások jelentőségét és megvitatásra nagyon is érdemes ellentéteit, ha kimondom: amennyiben a vitát leszűkítjük arra az egy mondatra, (hogy ugyanis a III. Napoleonnal való szövetség értelme az is volt, „hogy konszolidálja az új rendet, biztosítsa a magyar nemesi és polgári rétegek hegemóniáját a többi nemzetiségek felett és gátat vessen a néptömegek radikális szociális követeléseinek" id. cikk 135—136. l.), amelyet Szabad György „óvás" formájában kifogásolt,[2] akkor kétségtelen, hogy az óvás jogos és indokolt volt, Lukács Lajos tétele semmiképpen nem bírja ki a kritikát. Ezt alighanem ő maga is érzi, tudja, mert hiszen a „Századok" 1961. évi 2—3. számában „Kossuth emigrációs politikájáról" című cikkében (376. l.) — amint erre Szabad György viszonválaszában[3] helyesen rá is mutat — kísérletet sem tesz állítása okmányszerű bizonyítására, hanem azt írja, hogy következtetését (!) „az emigráció *egész* működésének tendenciájából" vonta le, s abból a felismeréséből, hogy „külsegítség és belső konszolidáció miként egymással nagyon is összefüggő dolgok".

Véleményünk szerint Lukács Lajos kifogásolt megállapítása tulajdonképpen rendkívül súlyos vád Kossuth és emigráns társai ellen. Mert ugyan lehet-e súlyosabb gyanút hangoztatni Kossuthékkal szemben, mint azt, hogy az állítólag felismert hazai radikális és szociális tendenciák leküzdésére reakciós külső hatalom segítségét kívánja igénybe venni? Hiszen az 1848—49-es „muszkavezetők" sem tettek sokkal rosszabbat, amikor a hazai radikális és szociális változásokat követelő nemzettel szemben reakciós külhatalom segítségéhez folyamodtak.

Ettől azonban eltekintve teljesen logikátlan és semmivel sem alátámasztható feltételezés, hogy Kossuth számításában a francia kormány bármilyen helyzetben is a nemzetiségekkel szemben a magyar nemesség oldalára lett volna hajlandó állni. Erre semmiféle történelmi példa, semmi valószínűsítő tényező nem hozható fel, s eleve megengedhetetlenül spekulatívvá teszi Lukács e tételét. Ilyen tételt szigorú kritikát kiálló történelmi dokumentáció birtokában szabad csak felállítani és az semmiképpen sem lehet szabad és szuverén „logikai" következtetés, tehát szubjektív iudicium eredménye.

[1] Századok, 1958. 119—145. l.
[2] Századok, 1959. 172—173. l. „Kossuth 1860/61-es polit kájának jellemzéséről."
[3] Századok, 1961. 922—936. l. „Kossuth 1860/61-es politikájának jellemzéséről. II."

Itt szinte perrendszerű dokumentációra lenne szükség — s ilyen dokumentáció nem áll Lukács rendelkezésére, s nem is állhat.

Sok helytálló, értékes és bátor megállapítást tartalmaz Lukács Lajos két cikke (aminek méltatására még e hozzászólás keretében vissza fogunk térni),. Sok oldalról támasztja is alá azt a véleményem szerint nagyon helyes ítéletét, hogy az emigráció politikája a hiányos, fogyatékos koncepció következtében csődbe jutott, sőt hogy a felelősségben részes a kiegyezés elkerülhetetlen bekövetkezéséért (tekintet nélkül arra, hogy mit és mennyiben ítélünk pozitívnak vagy negatívnak a kiegyezésben). Mindez azonban semmi esetre sem teheti jogossá a Szabad György által kifogásolt vádat (bár az ő érvelésének számos állításával és feltételezésével nem lehet egyetérteni).

Még tovább is mehetünk. Mindaz, amit Lukács Lajos első cikkében állítása bizonyítására felhoz — éppen az ellenkezőt bizonyítja.[4] Mindabból, amit Kossuth Klapkának ír — „nemzetünktől felkelési initiatívát hiába várunk", vagy „a nemzet felkelésére csak úgy lehet biztosan számítani, ha háború lesz", vagy „a magyar . . . nem igen akar a felkelésbe beleharapni" — nem az következik, hogy az otthoniak túlságos felkelési hajlamaitól tart, hanem éppen ellenkezőleg: nem bízik a nacionalista erők felkelési készségében. Itt persze szükséges a megkülönböztetés a birtokos nemesség (Kossuth valódi hívei) függetlenségi-nacionalista lázadási hajlama és a paraszti tömegek egy részének az agrár-kérdésben teendő további lépéseket követelő szociális nyugtalansága miatt, de az emigráció archivumában semmi nyoma sincs annak, hogy az otthoniak ilyen szociális jellegű nyugtalanságoktól komolyan tartottak volna. Így hát Kossuthnak nem volt oka ezt a valóságban alig létező veszedelmet a francia császárral fékentartatni. A valóság az, hogy Kossuth az otthoni forradalmi erő, a felkelési iniciatíva hiánya miatt panaszkodik és méltán.

Legyen szabad itt azt a meggyőződésemet kifejezni, hogy Lukács Lajos tanulmányában ezt a mondatot kellő megfontolás nélkül és pontatlanul fogalmazta — s ahelyett, hogy a hibásan kimondott, tarthatatlan tételt utólag és erőszakoltan védelmezni kívánná, helyesebb lenne egyszerűen elismerni, hogy *ebben* az állításban nincs igaza. Ez annál is helyesebb lenne, minthogy így tanulmányának nem csekély számú kitűnő megállapítása, bátor és történetirásunkban íly világosan első ízben kimondott ítélete zavartalanul és hitelesen érvényesülhetne.

Mielőtt még Lukács Lajos és Szabad György tanulmányainak, vitairatainak egyes további állításaival kapcsolatban kifejteném a magam véleményét, szeretném itt leszögezni azt, amit én Kossuth és az oldalán álló emigráció egészének magatartásában a legdöntőbb ténynek tartok, s ami nem 1860—61-re, hanem a kihatásában (negatív értelemben) meszebbreterjedő 1859-es évre vonatkozik. Meggyőződésem, hogy Villafranca, illetve a zürichi béke megkötése után már minden olyan akció, amely a magyar függetlenségnek külső segítséggel való helyreállítására irányult, tehát minden szervezkedés és szövetkezés az emigrációban túlhaladottá lett. Villafranca után (azaz a magyar ügynek a nemzetközi kérdésekből történt kiiktatása folytán) a kiegyezés Béccsel csak idő kérdése lett, de elkerülhetetlen volt. Garibaldi nagy vihart kavart akciója nem ért el Magyarországig, s az 1859-es majd az azt követő kisebb (de jelentős) csalódások a magyar nemesi közvéleményt (amely csalódott ugyan, de közben meg is könnyebbült, hogy nem került háborúra és kényszerű felkelésre a sor)[5] olyan pasztózussá, képlékennyé tette, hogy már csak a kiegyezésre volt képes, de harci aktivitásra, 1848—49 megismétlésére nem.

Véleményem a francia kapcsolatok keresésének indítékai tekintetében (anélkül, hogy Szabad György nézetével egyetértenék) pontosan ellenkezője annak, amit Lukács Lajos állít. Kossuth [és barátai, Teleki László, Klapka György stb.] nem azért kereste vagy fogadta el III. Napoleon segítségének lehetőségét, nem azért ragaszkodott ahhoz, hogy „a franczia lobogó magyar földön engagiroztassék"[6], mert ezzel védekezett a magyarországi felforgató erők fékezhetetlensége ellen, hanem azért, mert nem bízott a hazai felkelési akarat, a függetlenségi-nemzeti forradalom kívánásának igazi erejében, áldozatrakész komolyságában. „Demonstrationális és oppozitionális"[7] hangulat van otthon bőven — de ez nem forradalmi elszántság (nem is szólva arról, hogy semmiféle számbavehető szervezet, szervezkedés sem állt az emigráció oldalán). Kossuth nem bízott

[4] Lásd Lukács id. cikke 55. jegyzetét. 136. l.

[5] Teleki László levele Kossuth Lajoshoz 1859. dec. 29-én. „Hálát adnak nekünk, hogy nem akartuk, hogy honunkban valami elsietett lépés történjék s teljes biztosíték nélkül mozgalom idéztessék elő." Orsz. Levéltár (a továbbiakban O. L.) — Kossuth gyűjt. I. 2958. — Közli Teleki László Válogatott művei, II. 160. l. 56. sz. irat.

[6] *Kossuth Lajos :* Irataim az emigrációból. 461. l.

[7] Kossuth Lajos levele Teleki Lászlónak, 1860. szept. 27-én. „Általános jelleme a . . . Comitée működésének: demonstrationalis, oppositionalis' — nem pedig forradalmi. Ez így nem maradhat." O. L. Teleki László genfi irathagyatéka (be-nem-sorolt) Fo. 220.

— ez a szomorú, de tagadhatatlan igazság! — és vele együtt nem bízott Teleki László sem abban, hogy az otthoniak hajlandók másképp megmozdulni, mint ha „biztosra mehetnek". Aligha lehet kétséges, hogy a bizalmatlanság jogos volt. *A francia és olasz haderő magyarországi megjelenésére tehát nem azért volt szükség, hogy így lefékezzék a hazai forradalmi-szociális erőket, hanem sokkal inkább azért, hogy cselekvésre buzdítsa a függetlenségi erőket, fellobantsa a magyar nemzeti felkelést.* (Kossuth és Teleki is forradalmároknak nevezték ugyan magukat, de itt nem valódi forradalomról volt szó, hanem függetlenségi-nemzeti harcról.) Egyedül ez magyarázhatja meg, hogy Kossuth 1859 júliusában a magyar felkelés megindítását nem csupán szavakban tette tökéletesen függővé a francia császár elhatározásától, hanem ezt szószerint komolyan vette, valóban átengedte a magyar ügyben a kezdeményezés jogát III. Napoleonnak — s ezzel egyetértett teljes mértékben Teleki László, s majdnem teljes mértékben Klapka is (bár ez utóbbi némiképpen hajlamos volt közvetlen magyar akció elindítására is).

Jogos-e tehát Kossuth ellen vádat emelni azért, mert elfogadta a francia—olasz segítség lehetőségének megragadását? Azt hiszem, minden emigrációs lélektannal ellenkeznék az a kívánság, hogy a nemesi-polgári gondolkodású Kossuth politikai-világnézeti meggondolásokból visszautasítsa a lehetőségét egy olyan nagyhatalmi segítségnek, amelynek révén visszajuthatna hazájába és ismét megszerezhetné a hatalmat. (Gondoljunk csak arra, hogy a krími válság idején az emigráció komolyan foglalkozott a gondolattal, hogy cári segítséghez folyamodik, ha Ausztria az oroszok ellen beavatkozik a háborúba.) Számtalan közeli és távoli példát lehetne felhozni arra, hogy egy világnézetileg ellenséges nagyhatalom taktikai segítsége semmiképpen sem praejudikál kényszerűen a kialakuló belpolitikai rendszerre. Indokolt és érthető volt tehát, hogy Kossuth és a Magyar Nemzeti Igazgatóság minél erősebb kötelékekkel igyekezett biztosítani III. Napoleon segítségét — amennyiben ez tudatosan csak taktikai meggondolásból történt. Azt értem ezen, hogy a Nemzeti Igazgatóság tagjaiban elevennek kellett volna lennie a szándéknak, hogy a francia császár segítségének megszerzését ne csupán az ő szuverén döntésétől tegyék függővé, hanem keressék az útját annak, hogy a potenciálisan felajánlott segítség helyett a tényleges segítséget kényszerítsék ki — olyan helyzetet teremtsenek a magyar forradalom vagy felkelés megfelelő időpontban történő kirobbantásával, hogy III. Napoleon, ekkor már Piemont befolyására is, kénytelen legyen a magyar ügyet is háborús céljai közé beiktatni.

De Kossuth és igazgató-társai nem nyúltak ehhez a fegyverhez — mert *nem is nyúlhattak*. Ismerték a hazai helyzetet, s tudták, hogy az adott körülmények között a harci mozgósítást s különösen a nélkülözhetetlen „nemzetegységet" elérni nem tudják. Kossuth maga az 1870-es európai válság idején azt írja, hogy nem szabad ezt az alkalmat engedni elmúlni úgy, amint a „nemzet léhasága, ne mondjam gyávasága miatt 1859-ben" (Kossuth Iratok OL 5144a) elszalasztották a kínálkozó lehetőséget. Tehát Kossuth, aki maga nem győzte hangoztatni, hogy csak biztos siker reményében hívja harcba a nemzetet, s egyetlen csepp magyar vért sem kockáztat e biztonság nélkül, alig 10 esztendő múlva maga is felfedezi, hogy 1859-ben a legnagyobb történelmi alkalmat szalasztották el — ha hittek a hazai forradalmi erőkben.

(Ám legyen szabad arra emlékeztetni, hogy 1848-ban, március 14-én Teleki László hiába kérte Vörösmarty Mihályhoz írt levelében könyörögve, hogy az istenért csak ne legyen Pesten „semmiféle demonstrátió",[8] a demonstratiót, sőt forradalmat ellenállhatatlan forradalmi erők fékezhetetlenül elindították. Ám 1859-ben, alig 11 esztendővel később nem is volt szükség ilyen kérelemre, mert a tömegektől távolállott az, hogy megmozduljanak, felkeljenek. A bécsi titkosrendőri jelentések is arról beszélnek, hogy amennyiben megjelennének francia—olasz erők Kossuth nevével, akkor kitörne a felkelés. Egyszóval: az országban nem volt forradalmi helyzet.)

Elvben áll az, hogy a Magyar Nemzeti Igazgatóság megkísérelhette volna (ha van bizalma), hogy III. Napoleont a magyar felkelés kirobbantásával *fait accompli* elé állítsa, ami ha nem is tette volna teljesen lehetetlenné az íly gyors kibékülést Ausztriával, de mindenesetre (főleg Piemont részéről) nagyon megnehezítette volna. Az pedig, hogy a zürichi békeszerződésben a magyar ügy még csak említést se kapjon, tehát, hogy a nemzetközi problémák sorából íly szégyentelenül kiiktattassék — tökéletesen lehetetlenné lett volna téve. De Kossuthék eddig sem bíztak a nemzet (azaz a nemesség) felkelési készségében, és ezzel — szigorúan mérlegelve a tényeket — elvesztették az erkölcsi alapot ahhoz, hogy önmagukban az ország valódi akaratának képviselőit, a külhatalmak felé az „elnyomott" magyar akarat hordozóit lássák.

[8] Magy. Tud. Akadémia Kézirattár, Vörösmarty levelezés, Teleki László levele Vörösmarty Mihályhoz, Pozsony, 1848. márc. 14.

Ez a tény, hogy a tizenegy esztendős osztrák abszolút kormányzás alatt az emigrációnak nem sikerült megfelelő harcrakész tömegbázist létrehozni (vagy jobban mondva az 1849-es alapot megtartva azt továbbfejleszteni), — az a körülmény, hogy az eredményes függetlenségi harc feltételeit sem a magyar társadalom megszervezésében, sem a nemzetiségekkel való megegyezésben (ez utóbbit még az emigráns nemzetiségi vezetőkkel sem) megteremteni nem tudta, önmagában bizonyítja az emigráció politikai csődjét.

Ha igaz képet akarunk kapni erről a nagyjelentőségű s méltán praedualistának nevezett korszakról, akkor e valóságból kell kiindulnunk. Persze mindaz, amit Szabad György és Lukács Lajos a nemzetközi helyzet kedvezőtlen alakulásáról bőségben feltár, szószerint igaz. Kétségtelen, hogy az angol politika ugyanoly kevéssé támogatja Béccsel szemben a magyar igényeket, amint nem támogatta azokat 1849-ben sem. Kétségtelen (bár ezt Kossuthék ily tisztán nem látták), hogy III. Napoleon óvakodott a Habsburgmonarchia feldarabolását elősegíteni. Mikor Teleki László e szétdarabolás reményét igyekszik a császár előtt felvillantani,[9] akkor ha egyáltalán ért el hatást, inkább távolabbvitte a császárt a magyar ügy támogatásától, semmint közelebbhozta volna hozzá. Mert kétségtelen, hogy az európai helyzet a konzervativizmus alapján konszolidálódott, s a hatalmak — elsősorban Anglia és Oroszország — mitől sem tartottak inkább, mint a bármilyen értelmű forradalmi légkör felelevenedésétől. S mivel az Ausztriával bizonyára nem rokonszenvező Poroszországnak is ez volt politikai iránya, könnyen érvényesült Berlinben az orosz befolyás, amely sem nem akarta Ausztriát romokban látni, sem nem kívánta a francia császár hatalmának és befolyásának mértéktelen megnövekedését, különösen nem a Duna-medencében, ahol ő maga is közvetlenül érintettnek érezte volna magát.

Bizonyos azonban, hogy ezeknek az erőknek nem kellett közbelépniök a magyarországi feszültség enyhítésére. Nem kellett okos szóval rávenniök a bécsi kormányt, hogy tegyen engedményeket a magyaroknak (láttuk, hogy ezt még Zürichben sem tették a megvert Ausztria felé), — mert a magyarországi feszültséget nem ítélték kirobbanással fenyegető mértékűnek és természetűnek.

Erősen vitatható Szabad Györgynek az az optimista felfogása, hogy a földmívesszegénység, a majori zsellérség körében átfogó forradalmi mozgalomra való hajlandóság található. Az alig felszabadult — és máris megoszlóban levő — parasztság helyi jellegű és gazdasági természetű bármily elkeseredett helyi megmozdulásait és lázongásait nem lehet azonosnak tekinteni egy ország egészének forradalmi készségével. Ezek a helyi megmozdulások túlnyomó részben a helyi földbirtokosok ellen irányultak — s annyiban voltak kormányellenesek, amennyire a kormányhatóságok végsőfokon mindig a birtokosok oldalára szegődtek a parasztsággal szemben. Bizonyára kormányellenes hangulatot keltett a katona-állítás, az adóbehajtás, a dohányjövedék és más hasonló dolgok — de ez még nem forradalmi felkelési készség. Nem szólva arról, hogy ezeknek a szétszórt (és helyenként valóban fenyegetőnek tetsző) megmozdulásoknak az élérő1 hiányzott a vezető erő. A nemesség erre nem vállalkozott, s olyan polgárság, amely felismerte volna a maga érdekét abban, hogy a polgári forradalom elvetélt harcát végigvívja, nem volt. És itt mondjuk ki végre, amire még visszatérünk: *Kossuthnak és az emigrációnak programja nem volt alkalmas arra, hogy ezeket a rétegeket megnyerje a maga számára és harcra mozgósítsa*, habár valamennyi magyar program közül még mindig ez volt a leginkább demokratikus tartalmú.

Hol volt tehát az a fenyegető forradalmi erő, amellyel szemben Kossuthéknak a francia reakció segítségéhez kellett volna folyamodniok? Kossuth, Teleki László, Jósika Miklós, Pulszky, tehát a hazaiakkal leginkább összeköttetésben álló emigránsok levelezési anyagában nyomát sem látjuk annak, hogy szociális felkeléstől bármelyikük tartott volna.

S tulajdonképpen, ha gondosan és valódi értelme szerint nézzük Lukács Lajos tanulmányát, s tanulmánynak is beillő (anyagában talán cikkénél is gazdagabb) válaszát, akkor azt kell látnunk, hogy a hazai helyzet megítélése tekintetében ő ugyanerre a felismerésre jutott. Ha helyenként (például első tanulmányának 123—124. lapján) ki is ütközik Kossuth iránti ellenszenve, helyes az a megállapítása, hogy az emigráció politikájának legfőbb gyöngéje abból „származott, hogy megállt felettük az idő",[10] s hogy „abból az élményanyagból táplálkoztak, amely 48 előtt és a szabadságharc alatt halmozódott fel

[9] Teleki László a Magyar Nemzeti Igazgatóság álláspontját fejtette ki III. Napoleonhoz, Pietri szenátor közvetítésével intézett és Genovából, 1859. jún. 8-án írt beadványában, amikor a helyzet ismertetése után ezt írja: „. . . az osztrák hadsereg szétbomlása teljessé válnék, ha Magyarországnak megengednék, hogy zászlót bontson és nyíltan kihirdetve részt vehessen a harcban, mint Franciaország és Itália szövetségese. Ezt hiszem. Erről meg vagyok győződve. Ez lenne a legbiztosabb módszer arra, hogy alapjaiig leromboljuk Ausztriát. Ennek elérkezett a pillanata." O. L. Pietri P. M. iratai, 17. sz.

[10] Századok, 1961. 373. l.

bennük", helytálló. Az emigráció nem értette meg, hogy politikája csak akkor lehet eredményes, ha azt „szervesen egybekapcsolná a 48-as forradalom továbbfejlesztésének gondolatával".[11]

Szabad György bizonyítani igyekszik, hogy Kossuth továbbfejlesztette 1848-as, sőt 1849-es politikáját is, de bizonyítása, úgy véljük, nem eredményes. Szabad azt a felfogását, hogy Kossuth igenis akart és képes is volt túljutni a szabadságharc programján, elsősorban Kossuth nemzetiségi politikájának alakulására és az ún. „Kutahyai alkotmány" tervére alapítja. Úgy vélem, Szabad György itt a „túljutást" a szabadságharc programján, kissé mechanikusan, majdhogynem formálisan értelmezi. Itt nem arról van ugyanis szó — ezt Lukács sem állította természetesen —, hogy Kossuth 1860-ban, vagy akár 1850-ben ugyanazt hirdette volna, mint 1848—49-ben, tehát hogy semmit sem tanult a szabadságharc küzdelmeiből és bukásából. Lukács (azt hiszem jogosan és helyesen) állítja, hogy Kossuth és vele az emigránsok zöme tulajdonképpen nem tudott kinőni a reformkori magyar ellenzéki gondolkodás kereteiből. Nem tudta beleélni magát abba, hogy míg egyfelől a forradalom befejezetlen maradt és nem oldotta meg a polgárosodás feladatait, sőt nem fejezte be következetesen még az agrárkérdés rendezését sem, addig másfelől 10 esztendő telt el Világos óta, s e tíz esztendő alatt az ország élt, fejlődött, haladt. Bármennyire gyűlölték is Ausztriát, a mindennapi élet ezernyi kérdésében összeszövődött az elnyomott Magyarország a kapitalizálódó Ausztriával — s részben, lassabban, ellentmondóbban, de vele együtt kapitalizálódott a magyar élet is. Sok minden, ami 1848 előtt még előremutató követelés volt — 1860-ban idejétmúlttá, vagy inkább kevéssé, ki-nem-elégítővé lett, s már nem szolgálta a demokratikus kibontakozást.

Mikor Kossuth emigrációbeli előhaladásáról beszél, Szabad György elsősorban az említett kutahiai alkotmánytervre utal, amelyet Kossuth 1850-ben dolgozott ki és lényegében 1859-ben is változtatás nélkül fenntartott. Sőt, ami a nemzetiségi kérdést illeti, 1850-hez képest inkább egy lépést tett hátrafelé — legalább is erre mutat Irányi Dánielnek írt levele, amelyben hozzájárulását adja tervének az Irányi—Chassin-féle történelemkönyvben[12] való közzétételére, de bizonyos kisebb módosításokat kíván.[13] Kossuth a nemzetiségi kérdést a politika területéről „egyesületi-társadalmi" területre akarja átvinni, ami 1859-ben, közvetlenül a lombardiai háború kitörése előtt, a dunai nemzetiségi vezetőkkel folyó tárgyalások idején sem tekinthető különösen szerencsés koncepciónak, s nem bizonyít érdemleges előrehaladást a szabadságharc idején képviselt álláspontho képest. Mert ha a terv többet nyújt is, mint az 1849. évi szegedi törvény — nem helyes a tervezetet ebben az összefüggésben értékelni. Az 1859-ben fennállott viszonyokhoz, a nemzetiségi igényekhez — és a demokratikus elvek követelményeihez mérve kell a tervezet értékelését elvégezni.

S ha ehhez mérjük, akkor joggal vetődik fel ezzel kapcsolatban az a kérdés, hogy a nemzetiségeknek ajánlott engedmény-terveket Kossuth Lajos maga mélyen átélt és magáévátett demokratikus meggyőződésből dolgozta-e ki (amint például egy évtizednél hosszabb ideje erről volt szó egy Teleki Lászlónál), vagy talán inkább politikai praktícizmusból, taktikából. Számos jel szerint inkább az utóbbiról volt szó, s ez elgondolkoztató. Mégis igazságtalan Lukács, amikor azt írja, hogy „Kossuth kialakult álláspontján a román emigránsok kísérletei is kudarcba fulladtak" (377. l.), mert az egész magyar emigrációban nem akadt (az 1851-ben már éppen e kérdés miatt is visszahúzódó) Telekin kívül senki, akivel a román emigránsok megegyezésre tudtak volna jutni. 1850 elején Pulszky már panaszolva írja Kossuthnak, hogy Teleki „eladja Erdélyt" a románoknak, s az 1851 elején Bălcescuval folyt tárgyalások eredményét legvilágosabban mutatja Vukovics Sebő Kossuthnak megküldött emlékirata, mely jóformán minden közeledési lehetőséget kizár.[14] (Itt természetesen nincs terünk annak taglalására, hogy milyen volt a megegyezési készség a nemzetiségi emigráns vezetők részéről, de utalnunk kell arra, hogy valamennyiüknél — Bălcescunál is — a magyar emigránsokéval jóformán egyenlő mértékű nacionalista maximalizmusba ütközünk.)

Nem akarunk itt messzebb menni, mint annak megállapításáig, hogy Kossuth és az emigráció zömének álláspontja a nemzetiségi kérdésben jóformán csak látszólagos, de

[11] Uo. 372. l.

[12] *D. Irányi-Chassin:* Histoire politique de la Révolution d'Hongrie, Paris, 1860 (Kossuth alkotmány-terve I. köt. 364—399. l.).

[13] Kossuth Lajos levele Irányi Dánielhez, 1859. ápr. 26-án: „A nemzetiségi egyesülhetés jogát a mi illeti — ezt nem vélem ki kerülhetőnek, mert ez az egyesületi jognak — melly elidegeníthetetlen személyes jog — logicus következése s azt is gondolom, hogy ha a nemzetiségi viszályokat ki akarjuk egyenlíteni, — nem tehetünk jobbat, mintha a nemzetiséget úgy mint a vallást, a társas érdekek közé sorozzuk . . . mert csak így lehet ki kerülni, hogy a nemzetiség a political arénán ne váljék Eris almájává." — O. L. Teleki László genfi irathagyatéka (be-nem-sorolt) Fo. 36.

[14] O. L. Kossuth gyűjt. I. 1568 — „Megjegyzések B. úr emlékiratára". (A hátlapon Kossuth kézírásos megjegyzése: Vukovics véleménye a nemzetiségi kérdésben.)

nem igazán lényegbevágó fejlődést mutat az 1849-es álláspontal szemben. Még Teleki László is hajlandó volt 1859-ben alapul elfogadni a kutahiai alkotmánytervet, ha ki is fejezte reményét, hogy a végső megoldás mégis az erdélyi autonómia megteremtése lesz (amit rajta kívül senki sem akart). Így tehát nem értünk egyet Szabad György értékelésével, aki többet lát e tervekben, de nem értünk egyet Lukács Lajossal sem, aki szerint „kétségtelen, hogy az ... emigráns politika legmaradandóbb értékei azokkal az erőfeszítésekkel, tervekkel, tárgyalásokkal függtek össze, amelyek a magyarság és a nemzetiségek összefogását, osztrákellenes akcióegységének biztosítását célozták" (376. l.). S amint a magyar emigráció nem tudott ebben a kérdésben a magyar hegemónia valamilyen formájú fenntartásának igényén túljutni, úgy nem is tudta, nem is tudhatta a hazai valódi vagy vélt párthíveket olyan akciókra bírni a nemzetiségek irányában, amelyek valóban megegyezésre és kölcsönös bizalomra vezethettek volna. E téren tehát bizonyos, hogy az emigráció nem tudta hivatását teljesíteni — nem tudta a hazai erőket mozgósítani. Kossuth fel is panaszolja ezt Telekihez intézett, s az októberi diploma hatását mérlegelő levelében.[15] Amikor egyfelől ezt megállapítjuk, s az emigráció fogyatékos hivatásteljesítésére utalunk, másfelől ki kell emelnünk, hogy bármily kevéssé kielégítő volt is az emigráció programja a nemzetiségi kérdésben, még mindig a legtoleránsabb, legelőrehaladottabb volt valamennyi magyar koncepció között.

Lukács válaszcikkében azt írja (375. l.), hogy „forradalmi célkitűzéseket nem lehet, nem lehetett antiforradalmi elemekkel sikerre vinni", s ezzel ellentétbe kerül saját — helytálló — megállapításaival. Hiszen rámutatott, hogy az emigráció politikája felett eljárt az idő, hogy az elakadt 1848 vagy legfeljebb 1849 koncepciójánál — azaz Lukács szerint nem volt forradalmi (s szerintem valóban ez volt legfőbb baja). Ne tévessze meg ítéletünket az a tény — szomorú tény! —, hogy még mindig ez a forradalmi szellemtől ment koncepció volt a legfejlettebb, ez rejtette magában a legtöbb pozitív lehetőséget valamennyi többi magyar programmal szemben.

De ez az erénye sem változtathatott azon, hogy nem lévén magávalragadó, mozgósító, tehát forradalmi program, nem is volt semmi, ami megakadályozhatta volna azt a lassú konszolidációs folyamatot, amely 1849 és 1860 között intézményesen is megteremtette a gyorsuló ütemű kapitalizálódást az országban. Lukács Lajos — akinek, véleményem szerint, az emigrációs politika jellemzése tekintetében Szabad György túlságosan derűlátó értékelésével szemben feltétlenül igaza van — maga is belekerül hasonló dilemmába, mint amilyennek keletkezését Kossuthéknál észreveszi. Helyesen mutat rá, hogy Kossuth és az emigráció egyáltalán nem, vagy csak alig-alig vesz tudomást az évtized folyamán — a világban és otthon is — bekövetkezett társadalmi változásokról, s hogy „egyoldalúan *a nemzeti függetlenség* jogos igényeinek szemszögéből vizsgálták az osztrák abszolutizmus ténykedéseit" — de ugyanakkor számonkéri, hogy miért nem támaszkodtak a „parasztság demokratikus erejére", sőt „a nemzetközi forradalmi demokratikus, sőt szocialista erők támogatására" (373. l.). Itt, úgy véljük, Lukács belecsik abba a hibába, amelyet a közelmúlt történetírásában, az 50-es években oly gyakran követtek el amaz évek torzító iskolájában nevelkedett kutatóink, hogy ti. nem abból a korból és nem annak a kornak lehetőségeiből, körülményeiből indul ki ítélete meghozatalakor, amelyről ír, — hanem a mai igényekből és a mai feltételekből, s így csak hibás álláspontra juthatott. Tisztában kell lennünk vele, hogy Kossuth és az egész emigráció valójában a nem-levő polgárság szerepét csak félig-meddig betölteni képes nemesség soraiból került ki. (Ezen lehet bánkódni, sajnálkozni, de átsiklani lehetetlen.) Az adott magyar viszonyok között még mindig ez volt a korszerű kibontakozásra leginkább hajlamos réteg. De ez a viszonylagos előrehaladottság nem jogosíthat fel annak a követelésére, hogy nézeteiket egy olyan fejlett polgári társadalomhoz illesszék, amilyen 1860 táján (de még sokkal később sem) Magyarországon nem állott fenn, s legfeljebb ha embrionális fejlődési fokon volt. Még sokkal inkább így volt ez 1849-ben, amikor ők elhagyták az országot, amelynek való életében azóta nem is vehettek részt, így *igaz, reális képük sem lehetett róla.*

Amikor rámutatunk Lukács Lajos álláspontjának ez ellenmondására, talán felesleges is hangoztatnunk, hogy még kevésbé lehet egyetértenünk Szabad György véleményével, amely — bár a fogyatékosságok elismerésével — azt kívánja bizonyítani, hogy a kossuthi program 1860-ban, sőt 1867-ig megmaradt haladó és forradalmi jellegűnek. Nem lehet elfogadni azt az állítást, hogy Kossuth politikája 1860/61-ben „jutott legközelebb az egykorú történelmi fejlődés objektív követelményeinek szolgálatához", s Szabad maga is csak általánosságban utal a majd publikálandó dokumentációra. Hogy

[15] Kossuth Lajos levele Teleki Lászlónak, 1860. nov. 7-én — O. L. Teleki László genfi irathagyatéka (be-nem-sorolt) Fo. 244.

valóban Kossuthé-e a „legjelentékenyebb kísérlet" a hazai politika demokratikusabb irányának érvényesítésére, tulajdonképpen hipotetikus, tehát eldönthetetlen kérdés. A valóság az, hogy Kossuth már 1859 után fokozatosan, 1865 után pedig már teljes mértékben kiszorult a ténylegesen alakuló hazai politika befolyásolásának lehetőségéből. Légüres térben, a magyar élet valóságától elszakadva, közvetítő tájékoztatásokra utalva, a való élet tüneteit egyre kevésbé figyelembevéve folytatta a magukat mártírsorsra szánt fanatikusok makacsságával addigi politikáját. Nem vette tekintetbe, hogy Teleki László azért lett öngyilkos, mert az idehaza töltött néhány hónap (holott személyes tekintetben sikeres, diadalmas, megtévesztően mozgalmas hónapok voltak!) is elegendő volt annak a valóságnak felismerésére, hogy ők, az emigránsok, mást akarnak, mint a nemzeti akaratot hordozó birtokos nemesség, és hogy a nemzet mindennapos élete *merőben eltér az emigráció elképzelésében kialakult heroikus élettől.* Erről nagyon világosan, félre nem érthetően ír egy nappal Teleki halála után Károlyi Sándor gróf Jósika Miklósnak.[16]

Ha Kossuth kegyetlen valóság-látással képes lett, képes lehetett volna ennek minden és végső következményét tudomásul venni, akkor csak két út állhatott volna előtte: vagy hazatér, s itthon megkísérli minden befolyását latbavetve kivívni a hazai viszonyokhoz mért maximálisan kedvező feltételeket a kiegyezésre, a nemzetiségekkel való megegyezésre — vagy kintmaradva a Habsburg-ellenes emigrációban, de visszavonulva minden politikai aktivitástól, befejezni közéleti pályafutását. A hazatérés gondolata Kossuthban soha fel sem merült, ez becsületével és pátoszra hajló jellemével semmiképpen sem fért volna meg. De a másik megoldást sem tudta vállalni, s így a történelem menete oldotta meg a kérdést az egyetlen lehető irányban: Kossuth életében legendává lett, bálvánnyá, akihez hódolattal, térdhajtásra járul a nemzet apraja-nagyja, anélkül, hogy akár egy percig is kísértésbe esnék politikája követésére.

A magam, Teleki Lászlóról írott, s a közelmúltban kéziratban elkészült monográfiámban igyekszem bizonyítani, hogy Teleki öngyilkossága nem egyik indító tényezője a hat évvel később bekövetkezett kiegyezésnek, hanem befejező aktusa egy felismerésnek: annak a felismerésnek, hogy a nemzet — az egész nemzet — minden rétege kész és érett a kiegyezésre, még pedig végső esetben még rossz és kedvezőtlen, olcsó és méltatlan, de a magyar hegemóniát a nemzetiségekkel szemben, a rendi hegemóniát a fejlődő polgárosodással szemben biztosító kiegyezésre. Éppen ennek megfelelően az a meggyőződésem, hogy az emigráció csődjét nem Kossuth és a Magyar Nemzeti Igazgatóság 1859—1860-ban követett politikája okozta, hanem ellenkezőleg: ez a politika már a bekövetkezett csődből nőtt, annak a következménye.

Mindezek alapján úgy vélem, hogy a Lukács Lajos és Szabad György között kialakult és, ismétlem, rendkívül instruktív vitában összességében Lukács Lajos értékeli egészében helytállóbban az emigráció szerepét, bárha a vitát kiváltó és mindenképpen tarthatatlan állításával szemben Szabad György teljesen indokolt és szükséges óvással élt.

Szeretnék végül még néhány olyan részletkérdésre kitérni, amelyet a cikkek és válaszok érintenek, de úgy vélem, pontatlanul és félreérthetően kezelnek.

Elsősorban is szeretnék arra rámutatni, hogy Pulszky szerepe a kritikus 1861. év első hónapjaiban nem ítélhető meg oly szelíden, mint azt Lukács teszi. Pulszkyt még példának sem lehet elfogadni arra, hogy aki Kossuth politikájától bármilyen irányban is elszakad, óhatatlanul a Deák-politika oldalára sodródik. Pulszky 1861-ben oly perfid kétszínűséggel tűnik fel, amit nem lehet a többi emigráns vezető magatartásával összevetni. Mert ugyanaz a Pulszky, aki január elején árulással vádolja meg Telekit, s éles szemrehányással illeti Kossuthot, ugyanaz a Pulszky, aki „balról" támadva Kossuthot azzal fenyegeti, hogy „akkor Vay, akkor Deák fogják elintézni nemzetünk jövőjét", március elején oly szemérmetlen megalázkodással folyamodik Vay Miklóshoz, hogy viselkedése a szégyenteljes árulás minden kritériumát kimeríti (mégha megalázkodása akkor nem is vezetett eredményre).[17]

Teljesen hibás Lukácsnak az az állítása, hogy az emigráció légkörében vetődött fel „a délkeleteurópai népek demokratikus összefogásának tervei között a Dunakonföde-

[16] O. L. Kossuth gyűjt. I. 3731.

[17] Pulszky Ferenc 1861. márc. 26-án írt kérvényében azért folyamodott Vay Miklós kancellárhoz, hogy Ausztrián keresztül való utazásra „salvus conductus"-t kapjon, miután Magyarországon már a szécsényi kerület képviselői mandátuma mentelmi jogot biztosít számára. Kérvényét ezekkel a szavakkal fejezi be: „Engedje meg Excellentiád, hogy ezen alkalommal alólírott is kifejezhesse azon hálás érzeteket, mellyek minden magyar hazafi keblét eltöltik látván mílly tapintattal és önfeláldozással kormányozza Excellentiád a mindenünnen fenyegető sziklák és zátonyok közt hazánk törékeny sajkáját. A ki Excellentiádnak magas kegyeibe mélyen érzett tisztelettel maradok Excellentiádnak alázatos szolgája Cselfalvi és lakóczi Pulszky Ferenc." (Egyébként tévedés Ferenczynek Lukács által is idézett állítása, hogy Pulszky amnesztiát kért, s nem kapott választ, mert a fenti kérvényre már májusban igen kategórikusan elutasító választ kapott a torinoi porosz követ közvetítésével.) — O. L. Udvari Kancellária, Acta Praesid. 1861/360. eln.

ráció számos variánsa is" (377. l.). A valóság az, hogy a dunai népek konföderációjának gondolata már elevenen élt 1848-ban, amikor Teleki László Párizsba érkezett.[18] Inkább lehet azt állítani, hogy az emigráció első éveiben, már 1851-re bebizonyosodott, hogy a konföderáció tervében az emigránsok egymás között sem tudnak megegyezni. Nem áll az sem (uo.), hogy Teleki László „és londoni baráti köre" eljutott a területi autonómia gondolatához, mert Telekin kívül ezt senki nem fogadta el sem Londonban, sem Párizsban. S az sem pontos, hogy a nemzetiségi kérdésben vallott nézeteltérés vezetett Kossuth és Teleki tartós szakítására. Sőt, Teleki úgy vélte, hogy ebben a kérdésben az ellentét nem túl nagy,[19] s a szakítás tényleges oka döntő mértékben Kossuthnak a diktátorságra való igénye volt.

Nem áll fenn, hogy Teleki Kossuth Cincinnatiből írt levelét a nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontja miatt tartotta felháborítónak, hanem „Kossuth lerontására és porrázúzására" azért tartotta alkalmasnak, mert Kossuth csak azokat az emigránsokat kívánta anyagi támogatásban részesíteni, akik feltétel nélkül híveiül szegődtek.[20]

Szabad Györgynek azt az állítását, hogy az 1859—1861 korszakban Kossuth „eljutott a nagyhatalmak szövetségének politikájától a felszabadulásukért küzdő népekkel kötendő szövetség politikájáig" (928. l.), semmi módon sem bizonyítja (nemcsak előadásában nem, hanem vitacikkében sem), s minden ismert dokumentum ez állítás ellen szól. Kossuth maga írja meg tárgyalását Cavourral,[21] amelynek során bizonyítani igyekezett, hogy a francia segítség okvetlenül bekövetkezik, ha Torino helyes politikát követ. Az 1861 során Magyarországra küldött két utasítás[22] félre nem érthető módon döntő kérdésnek tekinti a külhatalmi segítséget, s ennek elmaradása miatt inti türelemre kitartásra híveit. Nem is lehetett Kossuthéknak „a nagyhatalmak szövetségétől" elszakadniok — mert ez volt az egyetlen reménységük arra, hogy az egyre távolodó magyar közvéleményt a maguk oldalán megtartsák. Olyan politikai-társadalmi programot, amely az ország aktivitását eredményezhette volna, nyújtani nem tudtak — csak az az illúzió maradt tehát fenn, hogy nagyhatalmi segítséggel kivívják az ország politikai függetlenségét. Ezért meddő minden olyan magyarázat (vagy mentség keresés), hogy Kossuth elszakadt a nagyhatalmi politikától.

Kossuth kitartott a nagyhatalmi szövetség politikája mellett, mert az a feltételezés, hogy a nagyhatalmak (elsősorban Franciaország) előbb-utóbb felismerik, hogy Ausztria megbízhatatlan tényező, egyetlen reménysége volt a függetlenség kivívására. Ez a feltételezés irreális volt, *tudjuk a posteriori*, de vajon indokolt-e ezért ma Kossuthot azzal vádolni, hogy a nagyhatalmakhoz azok reakciós politikája vonzotta, s nem az, hogy Itália egyesítése végül mégiscsak az 1859. évi háború által, tehát a francia segítség által vált lehetővé? Ha a villafrancai fegyverszünet megkötésén felháborodott Cavour írhatta félév múltán, hogy „áldott legyen Villafranca békéje",[23] akkor miért tagadnánk meg Kossuthnak azt a jogát, hogy hasonló, a függetlenség kivívására szorítkozó segítséget akarjon elérni Franciaországtól?

Mindkét vitázó azonban végül is egyetértett abban, hogy múlhatatlanul szükséges a kor hazai és emigrációs történetének monografikus feltárása — s a mérhetetlen tömegű, publikálatlan Kossuth anyag közzététele. Ha Lukács Lajos szerényen arra utal, hogy pusztán ezért a tanulságért is érdemes volt a vitát lefolytatni, legyen szabad e szerény megjegyzések befejezéseül hozzátenni: ennél sokkal több és érdemes haszna volt e vitának, ezt a hasznot kívántam e néhány megjegyzésemmel még növelni.

HORVÁTH ZOLTÁN

[18] A konföderációs terveket illetően lásd *Kovács Endre*: Magyar—délszláv megbékélési törekvések 1848—1849-ben; *Handelsman:* Czartoryski, Nicolas Ier et la Question du Proche Orient. Paris. 1933 s még igen sok publikációt Mazzini, Czartoryski, Golescu, Bălcescu stb. konföderációs terveiről, amelyek túlnyomórészben 1848 nyarán keltek.

[19] Teleki László levele Kossuth Lajosnak, 1850. jún. „... köztünk a vélemény különbség nem igen nagy a nemzetiségekre nézve..." — O. L. Kossuth gyűjt. 796. — Közli még Teleki László Válogatott munkái, II. 54. l.

[20] Teleki László levele Vukovics Sebőhöz Zürich, 1852. ápr. 17. „Ő— csak annak ád, ki iránta szolgai rabszolgai engedelmességgel akar lenni, attól pedig, ki gondolkozni, s okoskodni mer, még az eddig nyújtott segedelmet is vissza kéri. (Mint teszi például ama Decemberbe küldött 450 font sterlinggel.) Ha mindent elfeledett volna is, megkellene neki arról emlékeznie, hogy mikor ő még Kiutahiában volt, az emigráció 40,000 franknál többet szerzett az ő kiszabadítására, mihez én magam Párisban szerzett 20,000 frankkal járultam. És ő nem szégyenli most az emigrációtól ki érte annyit áldozott — mindenét! most 450 font sterlinges ajándékot vissza kérni!!!! Kossuth lerontására s porrá zúzására szerintem nem is kellene egyébb, mint Cincinnatiból írt levelének közhírűvé tétele." Világos tehát, hogy itt szó sincs a nemzetiségi kérdésről. (Közli a levelet Teleki László Válogatott Munkái, II. 91—92. l.)

[21] *Kossuth:* Irataim az emigrációból, III. 609. l.

[22] *Kossuth:* i. m. III. köt. 573—582. és 596—601. l. (1861. I. 18. és III. 17.)

[23] Revue des deux Mondes, 1923. II. 368l. Cavour levele Jérome Napoléon herceghez 1860. jan. 25-én.

VÉGSZÓ A NAGY GYÖRGY-FÉLE KÖZTÁRSASÁGI MOZGALOM IDEOLÓGIÁJÁHOZ

Dolmányos István vitacikkére, a Nagy György-féle köztársasági mozgalom néhány vitás kérdéséhez (Századok, 1960. 668. l.), a folyóirat terjedelmével is gazdálkodó Szerkesztőség kívánságához alkalmazkodva, legyen szabad válaszomat csak a legfőbb pontokra leegyszerűsítve, epilógus gyanánt a következőkben előadnom.

Dolmányos István vitacikkében, valamint megelőző bírálatában három dolgot tesz szóvá s von engem felelősségre: 1. olyan fogyatékosságért, melyet magam előre megállapítottam; 2. ami szerintem, de szerinte is, nincs; 3. ami más, különálló probléma attól, amelyet én felvetettem, kifejteni törekedtem, ti. a Nagy György-féle köztársasági mozgalom problémájától.

A vitának alapjául szolgáló, Korunk-beli dolgozatom nagy hiányosságát világos, félre nem érthető szóval magam megvallottam. Azt ti., hogy a párt belső életét, ideológiáját forrás hiányában még vázlatosan sem tudom ismertetni és értékelni. Az ilyen önkritika bátorság és lelkiismeret dolga, s a gyakorlatban tekintetbe szokás venni. Dolmányos István azonban úgy vélekedik még vitacikkében is, hogy „Kristóf György semmiféle fogyatkozásért sem kért előzetes elnézést az olvasótól" (i. m. 668. l.), s cikkemet önkritikám figyelmen kívül hagyásával ismertette és bírálta meg. Abból indult ki, hogy ismerem a párt ideológiáját, ha egyebet nem, a párt dühösen soviniszta nemzetiségi politikáját mint erdélyi ember lehetetlen nem ismernem, de egy szóval sem említem, az olvasó elől elzárom, fátyolt borítok rá, s ezzel vétek a történelmi igazság ellen. Önkényes állásfoglalása és súlyosan elmarasztaló értékelése ellen felszólalni egyáltalán nem gondoltam. Mit a tárgyról tudtam, mindent előadtam, a magam részéről a kérdés tárgyalására pontot tettem. Amit nem tudtam én, majd előtárják más kutatók, kiknek kéznél van az általam nélkülözött forrás. Annak a megítélését pedig, hogy az önkényes álláspontot hozott kemény elmarasztalás jogos, helytálló-e vagy nem, nyugodtan rábíztam az érdeklődő olvasókra és szakemberekre.

Volt-e s milyen szellemű nemzetiségi politikája Nagy Györgynek és pártjának? — erről a kérdésről első cikkem írásakor egy betűnyit sem tudtam, nem írtam, vitacikkemben azonban megfeleltem: a Nagy György-féle köztársasági mozgalomnak nem volt, nincs nemzetiségi politikája, annak csak egyetlen jelentéktelen nyoma van, a Portik Andor cikke, s az sem nemzetiségellenes. E meglepő tényt kellett megállapítanom vitacikkemben.

Nevezetesen utóbb hozzájutva a fő forráshoz, a Nagy György szerkesztette, tehát a párt hivatalos közlönyéhez, a Magyar Köztársaság c. folyóirathoz, kötelességemnek éreztem dolgozatom bevallott hiányosságát pótolni, az olvasó elé tárván a köztársasági párt belső életét, szervezkedését, ideológiáját. Természetesen, különös kíváncsisággal kerestem a megnyilvánulását annak a dühösen soviniszta és antidemokratikus nemzetiségi politikának, amelyet én Dolmányos István szerint ismertem ugyan, de valamiféle rosszul értett kegyeletességből az olvasó elől elzártam, jóakaratulag fátyolba borítottam, vétve a történelmi hűség ellen. A folyóirat tüzetes átvizsgálásának az eredménye a fenti nemleges ténymegállapítás.* Dolmányos István lát még egy nyomot, amelynek valóban van közvetett kapcsolata a nemzetiségi kérdéssel. Ez Kalmár Antal Nemzeti cenzus c. cikke, amely Dolmányos szerint nemzetiségellenes. Ez tévedés, ha a cikket nem célzatosan, hanem tárgyilagosan elemezzük.

* „Megdöbbentő — állapítja meg Bónis György, az egész mozgalom monográfusa —, hogy a Magyar Köztársaság és a Kossuth Lajos Lapja mintegy ezer oldalán a nemzetiségekről szinte nem is esett szó." (Nagy György és az 1914 előtti magyar köztársasági mozgalom. Bpest. 1962. 97. l.)

Kalmár cikke ti. nem önálló választójogi törvénytervezet, amint Dolmányos feltünteti, hanem a Tiszáék-féle javaslat kritikája, amely a választójogosultságot 31 feltételhez kötötte. Kalmár ezzel szemben kijelenti, hogy ő mindenféle cenzust elutasít, még az államnyelvét is, ami pedig több amerikai és európai államban érvényben van. De ha már van 31 cenzus, legyen jogot adó feltétel a magyar nyelv is. „Ám legyenek választójogi polgárok — javasolja Kalmár —, akik a javaslat cenzusait megütik, de ezenkívül legyenek választók azok a férfiak is, akik vagy született magyarok, *vagy tudnak magyarul*" (kiemelés tőlem — K. Gy.). Kalmár nem mondja meg, hogy javaslata elfogadásával kik, melyik társadalmi osztályhoz tartozó férfiak jutnának választói joghoz. Nem kétséges, hogy nemzetiségi különbség nélkül a nincstelenek óriási tömege, a mezőgazdasági és ipari proletariátus, amelyiknek nincs hivatala, nincs földje, nem fizet adót, mert nincs keresete, nem üti meg a 31 cenzus egyikének sem a mértékét, mert egyetlen vagyona a két keze, de magyarnak született vagy tud magyarul. Szükségtelen fejtegetni hogy ez a többi *fölé* (a cikk szava, kiemelés tőlem — K. Gy.) javasolt cenzus a nincstelenek százezreit, talán milliónál is többet ruházott volna fel választói joggal, ami csökkentette volna a nemzetiségek elégedetlenségének azidétt magasra szökött hőfokát s legközvetlenebbül a Tiszáék törvényjavaslatának rideg antidemokratizmusát. Kalmár javaslatát, mint a 31 cenzusnál kiadósabbat és demokratikusabbat, a többi *fölé* kívánja beiktatni. Dolmányos István azonban a *fölé* szón átsiklott és *helyébe*-t olvasott, azaz azt, hogy a 31 cenzus kihagyandó, nincs rá szükség. E feltűnően hibás olvasat értelmében igaza volna Dolmányosnak, hogy a Kalmár cenzusában a nacionalizmus parazsa ég, hogy a cenzus a nemzetiségek magyarul nem tudó óriási többségét a választói jogból kizárja, mert csak annak van választói joga — értelmezi Dolmányos István —, aki tud magyarul. Másutt és többször is mint a nacionalizmus bizonyítékára hivatkozik. Következtetéséhez elegendő kommentár a fenti idézet egyszeri átolvasása.

Egyébként a *van* vagy *nincs* kérdésében teljes a consensus köztünk. Dolmányos is világosan leszögezi vitacikkében a köztársasági párt nemzetiségpolitikájának hiányát. „Szembe kell nézni azzal a kérdéssel, írja Dolmányos, mi az oka, hogy a köztársasági párt folyóiratából a nemzetiségi probléma szinte teljesen kiszorult s csak 1913-tól kezdve (pontosabban tőlem: a párt betiltása óta a Kossuth Lajos pártban) foglalkoznak ismét (?) a kérdéssel." Másutt is megemlíti a folyóirat *némaságát*, meg a párt *hallgatását*. Nem nagy bölcsességre mutat a curiosum. Dolmányos az akkori bel- és külpolitikai viszonyokra utalással próbálja magyarázni. Szerintem az akkori politikai viszonyok hallgatás helyett inkább hangos kiállást diktáltak az újonnan kialakult pártnak és vezérének. Bizonyos, hogy nem gondatlanságból történt így, hanem tudatosan, valami suta taktikából, amit csak találgatni lehet. Dolmányos István, mivel sehogysem tud belenyugodni abba, hogy a köztársasági párt nemzetiségi politikája fehér lap, önmagának ellentmondva, úgy találja, hogy a némaság tulajdonképpen hangosan kiáltó nemzetiségellenes passzív rezisztencia. Világos azonban az, hogy ez a szinte kiszorult, hallgató, néma s csak a köztársasági párt feloszlatása után, 1914-ben, a Kossuth Lajos pártban megszólaló soviniszta és nemzetiségellenes politika az, amit én rosszul értelmezett kegyeletességgel,* vétve a históriai hűség ellen, eltitkoltam — Dolmányos István szerint. Bessenyei Tarimenesében a tudós bebizonyítja, hogy a látszat szerint fehér fal — lényege szerint fekete!

*

Végül néhány szót arról, ami más, különálló probléma, ami nem tartozik az én problémámhoz, a köztársasági mozgalomhoz, az Országos Kossuth Lajos párt életéről és ideológiájáról.

Sértés volna feltennem, hogy vitatársam nem lett volna tisztában már kezdettől fogva azzal, hogy vállalt feladatom csak a köztársasági párt életrajza s nem egyúttal a Kossuth Lajos párté is. A két párt között természetesen sok összefüggés van: vezére, táborkara, harcosai ugyanazok a személyek, programja is, kivéve, a pártnak nevet adó s létét igazoló első pontot, a demokratikus köztársasági államforma megvalósításának célját. Ezt a fontos kivételt a törvény parancsára kellett megtenni. Parancsszóra persze

* A rosszul értett kegyeletesség, mentegetés, szépítés, jóakaratú fátyolborítás kifejezések, minthogy kortársi visszaemlékezéssel is szolgálok, s Nagy Györgyről nemcsak mint politikusról, hanem mint egyetemi kollegámról is megemlékezem, nyilván elfogultságot jelentenek e párt s személy szerint a Nagy György javára. Merő tévedés azt sejtetni, hogy köztünk olyan barátság, sőt bizalmas kapcsolat állott fenn, ami befolyásolt értékelésemben. Való, hogy kollégák voltunk, amennyiben ugyanannak az egyetemnek voltunk hallgatói, de más-más fakultáson. Én Nagy Györgyöt személyesen nem ismertem, csak látásból. Kolozsvár utcáin s évek múlva, 1907-ben még egyszer Aradon a 13 vértanú emlékünnepélyén láttam, vele soha semmiféle módon szót nem váltottam.

nem változik meg semmiféle komoly meggyőződés, és bizonyos, hogy a volt köztársaságiak is kitartottak köztársasági eszményük mellett, de csak hangfogóval, óvatos magánszavakkal. De az bizonyos, hogy a köztársasági párt feloszlásával a köztársasági mozgalom is megszűnt, mert a mozgalom cselekvést, tetteket jelent s nem érzületet vagy vágyálmokat. Nincs is Dolmányos számos idézete között egy se, amelyik a Kossuth Lajos párt köztársasági eszméire mutatna. A két párt összefüggése, mint az életnek minden mozzanata s a történelemnek minden szakasza, dialektikusan függ össze. Ahogy a régiek is mondták, semper idem, sed aliter.

A Kossuth Lajos párt más, új párt, mint elődje, a köztársasági párt. Más, új párt a nemzetiségi politika tekintetében is. A köztársasági párt programjából kimaradt, folyóiratában pedig, mint látjuk, nincs nemzetiségi politika. Az új pártnak viszont már programjába is fel van véve a nemzetiségi törvény eltörlése, sajtója pedig bezzeg hangosan hirdeti a soviniszta és nemzetiségellenes taktikát. Ezt a tényt Dolmányos idézetei nyomán önként és nem kénytelenségből azonnal nyugtáztam, mihelyt alkalom adódott rá, vitacikkem második felében. Megjegyeztem azonban, hogy a Kossuth Lajos párt nemzetiségi politikáját Dolmányos mind bírálatában mind vitacikkében egyszerűen áthelyezte a köztársasági párt ideológiájába. Ezek után nem kérdem, hogy ki vétett a történelmi hűség ellen, az-e, aki egy szót sem szólt a Kossuth Lajos párt nemzetiségi politikájáról, vagy aki azt önmagának ellentmondva illetéktelen helyen és időben kiélezetten a köztársasági párt birtokállományaként tárgyalta. S ezzel arra is fény derül, hogy Dolmányos István anyagkezelése helytelen-e, vagy az enyém. Dolmányos egyéb megjegyzéseire nem kívánok reflektálni.

KRISTÓF GYÖRGY

EGYSZERŰSÍTÉS ÉS ELMÉLYÍTÉS

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történész Blokkjának egyik ülésén nemrégiben szóba került a történeti oktatás anyagának csökkentése, illetve egyszerűsítése a nagyjában azonos fejlődésű népek történetének bizonyos földrajzi körzetek szerinti globális tárgyalása útján. Az alábbiakban vitaanyagként közölni szeretném a kérdés felvetődése kapcsán elhangzott hozzászólásom kissé bővített szövegét. Ezt bízvást megtehetem anélkül, hogy homály és zavar támadna amiatt, hogy a Blokk ülésén szőnyegen volt eredeti téma a Századokban még nem nyert kifejtést. Itt ugyanis nem akarok vitába bocsátkozni afelől, hogy a hasonló fejlődésű népek története mennyiben tárgyalható történelmi-földrajzi körzetek szerint. Az a körülmény azonban, hogy a földrajzi elv — nevezzük ezt akárhogyan — mint differenciáló tényező egyáltalán felmerült az államtörténetek fölött, a népek bizonyos csoportjainak történeti fejlődésével kapcsolatban, ez maga mutatja, hogy az egyetemes történet feltétlenül igényli a filozofikus megvilágítást abból a szempontból is, hogy voltaképpen *miért* beszélhetünk az államtörténetek fölött hasonló fejlődésű népkomplexumokról, és továbbmenőleg: mi az oka a fejlődési különbségeknek az egyes körzetek, ill. népkomplexumok között. Vagyis történetfilozófiai magyarázatot kell adnunk arra a kérdésre, hogy milyen törvényszerűség alapján állottak elő a térbeli-leg, azaz történelmi-földrajzi viszonylatban észlelhető különbségek, illetve azonosságok a népek bizonyos egymással kapcsolatban álló vagy egymástól elszigetelt csoportjainak fejlődésében. Vagy: mi a végső oka annak, hogy ugyanazon fejlődési jelenségek kronológiailag és minőségileg különbözőképpen jelentkeztek (vagy egyáltalán nem jelentkeztek) az egyes népcsoportok történetében. Ezek a kérdések az egyetemes történetet egészében tanulmányozó ember előtt úgyszólván önként felmerülnek, a marxista történettudománytól azonban, sajnos, még nem kap kielégítő választ reájuk.

Mielőtt azonban felvetném azt a szempontot, melynek alapján e kérdéseket, véleményem szerint, marxista alapon helyesen megválaszolhatjuk (természetesen itt csak a szempont puszta felvetésére szorítkozhatom), előzőleg ki szeretnék térni *a történeti oktatási anyag csökkentésének kérdésére is*. Ez a fentiekkel látszólag ellentmondásban van, a történelem művelésének korszerű minőségi alapelveit tekintve azonban összeegyeztethetők, bár nem kis nehézséget okoz az idevágó marxista módszertani tapasztalatok csaknem teljes hiánya.

Mint tudjuk, a szocialista társadalomban a szellemtudományok a természettudományokkal végre egészséges egyensúlyba kerültek, és egyidejűleg óriási mértékben megnőtt a lehetősége, sőt követelménye annak, hogy értékeik az eddigieknél jóval nagyobb társadalmi szélességben univerzálódjanak. Úgy gondolom, ez a megváltozott helyzet elsősorban azt a kérdést veti fel, hogy mik is azok az értékek a szellemtudományok egyes ágaiban — és így az egyetemes történetben is —, melyek alkalmasak és méltóak erre az univerzálódásra. Hiszen tudjuk: a kultúrértékek relatívak; minden kor és társadalmi rendszer a saját normái és szükségletei szerint értékeli újra őket. Nekünk is megvan a történettudomány területén a saját szelekciós normánk, melyet természetesen mindig a feltárt és feltárható anyag egészére kell alkalmaznunk. Mint minden új, haladóbb társadalmi rend, mi is kezünkben tartjuk a valóság teljesebb, mélyebb megismerésének kulcsát, csak talán még nem használjuk ezt a kulcsot elég intenzíven és még nem nyitottunk fel vele minden zárat, amelyeket pedig nyit ez a kulcs. Voltaképpen így értendő a színvonalemelés az egyetemes történetben.

Ennél azonban elvileg is, gyakorlatilag is jóval nehezebb kérdés az anyagcsökkentés az oktatásban. Szembenállunk azzal az örvendetes lehetőséggel, hogy a tudományok értékeit, eredményeit mind szélesebb társadalmi körben terjesszük, viszont e folyamat természetes közegeinek: a középiskolai oktatásnak és a népszerű tudományos ismeret-

terjesztésnek a felvevőképessége a szellemtudományok felé a régihez képest igen lecsök kent. Számolni kell tehát az anyag erőteljes szelekciójával a jelenben és a közeljövőben egyaránt. Mindezeket azonban mint egészséges és szükségszerű tényeket kell tudomásul vennünk. Milyen kérdés merül fel ezzel kapcsolatban az egyetemi hallgatóság viszonylatában? Nem pusztán a tananyag zsúfoltsága. Ma még tagadhatatlanul problémát okoznak a hallgatóság hivatásérzetének és középiskolában szerzett általános műveltségének hiányosságai is. Annak, hogy ezek fokozatosan eltűnjenek, természetesen előfeltétele a középiskolai oktatás új módszereinek kialakítása, ami szerintem csak az egyetemi oktatás színvonala felemelésének folyományaképpen, de legjobb esetben csak ezzel párhuzamosan valósulhat meg. Ha mindez bekövetkezik, mi az a döntő körülmény, ami a színvonalemeléssel egyidejűleg lehetővé teszi az anyagcsökkentést is? Véleményem szerint a történeti anyag mélyebb, sokoldalúbb, hogy úgy mondjam: alkotóbb és egyben filozofikusabb kezelése. Az ilyen kezelésmód mellett ugyanis terjedelemben kisebb, de kiválasztása folytán nagyobb jellemzőerővel bíró tényanyagot tudunk adni.

Ami mármost az egyetemes történet összehasonlító szintézisében *a földrajzi differenciálódást* illeti, két dologra szeretnék rámutatni:

1. Tény, hogy az egyetemes történetnek kényszerű módszertani kategóriája a *súlypontiság* és a *fejlődési progresszivitás*. Megfigyelhető azonban, hogy minden egymást felváltó társadalmi alakulat történettudománya a saját jelenkorában kialakult új súlypontok és az új fejlettségi szint szemszögéből nézve a történetet, nagyobb figyelmet fordított a jelenben kialakult helyzet múltbeli előzményeinek a megvilágítására. És joggal, hiszen az említett kategóriák törvényszerűen magára a történettudományi módszertanra is visszahatnak. A történetszemlélet minden korban újabb és újabb szempontokkal gazdagodik, ami végeredményben odahat, hogy a történelem megvilágítása is mind sokoldalúbb, teljesebb és *a társadalom történeti tudata is mindig korszerű bázist képez a mindenkori jelen és jövő alakításához.*

Az egyetemes társadalmi fejlődés súlypontjainak kialakulása és eltolódásai népi és földrajzi viszonylatban kérdelhetetlen tény az emberiség eddigi történetében. Ezt a legkorszerűbb súlyponti helyzet ismeretében természetesen helytelen lenne visszafelé erőszakkal kozmetikálnunk, viszont magától értetődik, hogy amikor a saját jelenkori súlyponti helyzetünk és társadalmi rendszerünk történeti előzményeire rámutatunk, előtérbe állítjuk a legkorszerűbb társadalmi alakulat irányába ható történeti erőket. Ez spontán követelmény, hiszen pl. a jelenkor tükrében a kelet-európai történet jelentősége joggal növekedett meg, mivel az egyetemes történetnek ebben az új súlyponti körzetében olyan világtörténelem-formáló erőtényezők léptek fel, melyek történeti előzményei szükségképp nyomatékosabb megvilágítást igényelnek, hogy világosan kidomborodjanak azok a történeti tényezők és törvényszerűségek, melyek ide vezettek. Ugyanakkor meg kell világítanunk azt is — és én erre *a társadalmi-gazdaságföldrajzi szempontot* tartom alkalmasnak —, hogy egy-egy népcsoport milyen okokból került a történelem bizonyos szakaszában kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb helyzetbe a többinél és milyen úton egyenlítődnek ki a termelőerők egyetemes fejlődése folytán az emberiség előtörténetének ezek a különbségei. Ha ezt az utat figyelemmel kísérjük, látni fogjuk, hogy minél haladóbb formációt termel ki a materiális társadalmi fejlődés, annál gyorsabban és szélesebb körben kezdenek kiegyenlítődni a népi-nemzeti különbségek gazdasági-politikai és kulturális vonatkozásban. A súlypontiság és progresszivitás — mint az egyetemes történet kényszerű szempontjai — az idő haladtával tehát amúgyis mind tágabbra nyitják a történet anyagszelekciós reflektorát, így tehát nincs okunk arra, hogy mesterségesen háttérbe szorítsuk őket.

2. A másik dolog, amire szeretnék rámutatni, az, hogy a történet menete tagadhatatlanul a materiális társadalmi fejlődés javainak fokozatos univerzálódását mutatja az egymást felváltó gazdasági-társadalmi alakulatokon keresztül. Tehát az egykori súlyponti körzetek „súlya" viszonylag mind kisebb, a súlypontok mindinkább megoszlanak és újak keletkeznek a termelőerők fejlődésének következményeképpen. Ez a nagy, globális kiegyenlítődési folyamat azonban állami kereteken keresztül megy végbe az egyes körzeteken belül is, egészen addig, amíg az életszínvonal továbbfejlesztésének érdekei olyan gazdasági-politikai érdekközösséget hoznak létre, amely a politikai határok kiiktatására ösztönöz. Magától értetődik, hogy az életszínvonal továbbfejlesztésének érdekeit csak a szocialista társadalmi rend szolgálja úgy, hogy abból általános gazdasági-politikai érdekközösség, kommunista társadalmi rend szülessék. Az eddigi történeti korszakokban azonban az *államiság jelentőségével* tényként kell számolnunk anélkül, hogy bármiféle fétisizálást követnénk el. Az összes konkrét gazdasági-társadalmi, politikai és kulturális jelenségek állami keretekben vagy ezeken keresztül jelentkeznek. Elhanyagolásuk tehát súlyos konfúziókra vezethet. Még az általános fejlődési karakterisztikumok is hamis,

konfúzus képet adnának, ha a hallgató vagy az olvasó nem a politikai fejlődés szerves logikájában látná őket. Csak azok az elvi megállapítások lehetnek életszerűek, csak azoknak lehet jellemző erejük, melyek a tudatban konkrétan, szerves összefüggésben kapcsolódnak ahhoz a komplexumhoz, amelyből kivontuk őket. — És hány olyan részlete van az államtörténeteknek, melyek az összehasonlító szintézisben nem kaphatnak helyet és mégis közvetve döntő részük lehet az általánosságok megértésében, ezek tartalmát árnyaltabbá teszik! Az anyagot tehát csökkenteni kell, de a szelekció szempontjait életszerűsíteni. Az államtörténeteknek ilyenformán szoros korrelatív összefüggésben kell állaniuk bármiféle egyetemes történeti szintézissel: szervesen összehangolt vállalkozásnak, eggyéforrott munkának kell lenniük!

Visszatérve mármost *a társadalmi-gazdaságföldrajzi szempontra* mint az összehasonlító szintézis egyik adekvát szempontjára: az ókortörténetben lényegileg társadalmi-gazdaságföldrajzi körzetek alapján dolgozunk, mégpedig olyanokkal, melyek súlypontilag felváltották egymást az egyetemes fejlődés szempontjából. Ezek a körzetek az ókorban alapjaikban izoláltak voltak egymástól, ezért fejlődési sajátosságaik párhuzamosan is és egymásután is ismétlődtek. Egyébként közismert, hogy hasonló iterációs jelenségek gyakoriak a történelem teljes hosszában. A többé-kevésbé autochthon fejlődésű körzetek között a súlypont mindig arra terelődött, amelyik az egyetemes továbbfejlődés szempontjából optimális helyzetben volt. Ez a folyamat, *a gazdaságföldrajzi optimumok kialakulása*, természetesen a termelőerők törvényszerű fejlődésének a függvénye. Ez utóbbi határozza meg ugyanis, hogy pl. bizonyos nyersanyag- és erőforrások és közlekedési tényezők mikor emelkedhetnek súlyponti jelentőségre. Vagy egy konkrétabb vonatkozásban: voltaképpen csak az újkori, ill. legújabbkori társadalmi-gazdasági fejlődésben aktivizálódó nyersanyag- és erőforrások társadalmi emelő potenciálja nyitotta meg a kelet-európai, ill. euráziai térségek számára a szocializmuson keresztül a teljes kiegyenlítődés lehetőségét az egykori romanizációs és észak-amerikai övezetekhez képest.

A gazdaságföldrajzi szempont vezet rá tehát arra, hogy ennek vagy annak a történeti jelenségnek miért éppen itt vagy ott kellett jelentkeznie; hogy miért éppen ez vagy az a nép volt a jelenség hordozója vagy a fejlődés exponense. Az egyetemes történetben, ahol eltérő fejlődésű, változó és különböző térbeli helyzetű népek és államok egységes történeti értékelését kell adnunk, és fejlődési differenciáikat is meg kell világítanunk, véleményem szerint a társadalmi-gazdaságföldrajzi szempont úgyszólván nélkülözhetetlen. Hangsúlyozandó: ez a szempont csupán a termelőerők össztársadalmi fejlődésének földrajzi differenciáit, ill. ezek okait segít megvilágítani. *Magának a fejlődésnek a törvényszerűségeit természetesen a termelőerők, a társadalmi viszonyok, az osztályharc határozzák meg.*

Úgy gondolom, csak a differenciális kérdések megválaszolásával vehetjük ki véglegesen a méregfogát azoknak az áltudományos, reakciós és fasiszta elméleteknek, melyek a történeti jelenségek hamis értelmezésével örökre szóló kiváltságokat vindikálnak bizonyos népcsoportoknak, földrajzi körzeteknek és társadalmi rendszernek. Úgy tudom, hogy eddig még csupán elítéltük ezeket az elméleteket, esetleg helyenként rámutattunk egyes ellentmondásaikra, de elemző módon még nem mutattuk be, hogy az alátámasztásukra felhasznált kiterjedt dokumentáció adatai voltaképpen hogyan is értékelendők helyesen, a történeti valóságnak megfelelően. Az említett társadalmi-gazdaságföldrajzi szempont nélkülözhetetlen segédeszköz az ilyen elemzéshez; csak ennek tükrében bizonyul alapvetően hamisnak minden olyan tendencia, mely bizonyos népeket, földrajzi körzeteket és társadalmi rendszert uralkodó szerepben kíván állandósítani. Mint tudjuk, ilyen tendencia pl. a maritimitásnak a maga helyén és idején kétségkívül emelő szerepét örökösíteni, kizárólagosítani és nemzetileg privilegizálni. Ilyen tendencia azután a germán népek felmagasztalása azon az alapon, hogy a történelem bizonyos szakaszában földrajzilag szerencsésebb helyzetben voltak az akkori súlyponti körzetekhez, ami természetesen éppoly esetleges, időleges előny volt az emberiség történetének perspektívájában, mint amilyen esetleges és időleges volt ugyanezen népek elmaradottsága az időszámításunk előtti évezredekben. Ezeket a kérdéseket nem megkerülni kell, hanem bátran szembenézni velük, és marxista módon megválaszolni őket. Mert csak bizonyos mértékben ellensúlyozzuk a burzsoá nézeteket azzal, hogy kidomboritjuk az általuk háttérbeszorított vagy elmellőzött népek történetét, és azzal, hogy differenciális összehasonlítás elejtésével tárgyaljuk az egyetemes történetet. Ez önmagában nem kielégítő megoldás. Ha az egész emberiség történetét kívánjuk megírni, az említett kérdések előbb-utóbb felmerülnek és meggyőző marxista választ igényelnek.

Természetesen el lehet és el is kell kerülni azt, hogy az egyetemes történeti szintézis a fejlődési különbségek körülményes kiteregetésére legyen beállítva akkor, amikor a kizsákmányoló és az elnyomott osztályok közötti harc alakulása a központi kérdés

fejlettebb és kevésbé fejlett körzetekben egyaránt. A társadalmi-gazdasági fejlődés törvényszerű útjának bemutatásához erre kevésbé van szükségünk. A társadalmi-gazdaságföldrajzi szempontot a körzeteken belül és a körzetek között szembetűnően jelentkező fejlődési egyenetlenségek magyarázatára kell felhasználnunk, a szintézisek szerves tartozékaként. Ezzel az anyagkezeléssel hangsúlyozni tudjuk azt, hogy a hasonló vagy eltérő fejlődésű körzetek népeinek mindegyike egyformán fejlődőképes, egyformán eljut a legmagasabb fejlettségi fokra. Hangsúlyozni tudjuk azt, hogy a közöttük levő különbségek csupán a társadalmi fejlődés autochthon kategóriáin kívülálló, esetleges, külső körülményekre vezethetők vissza, és hogy ezek differenciáló közrehatása a társadalmi fejlődés saját törvényeit nem befolyásolja, csupán érvényesülésüket lassítja vagy gyorsítja; és végül azt, hogy ezek az esetlegességek és közrehatásaik a magasabb formációk emelő hatására mindinkább kiküszöbölődnek.

Ha e század az emberiség szellemi fejlődésében a minden téren érvényesülő tudatosság klasszikus korának tekinthető, mennyivel inkább így van ez a marxizmus—leninizmus ideológiai alapján álló társadalmak körében! Tudjuk, hogy a társadalom politikai tudatosságának rendkívül fontos fejlesztő tényezője a történeti tudat, mely lényegileg nem más, mint a társadalom fejlődési törvényszerűségeinek egészében és részleteiben való beható, filozofikus átértése. A kommunizmus építésének szakaszában természetes törekvés, hogy a társadalom történeti-politikai tudatában a történeti fejlődésről alkotott kép egyre sokoldalúbb és árnyaltabb legyen. Ennek feltételei ma még nincsenek teljesen megalapozva a szélesebb tömegek viszonylatában. Ma még kielégít bennünket, ha egyre többen magukévá teszik a történelmi materializmus alapvető tételeit és elismerik a belőlük folyó következtetéseket a jelenre és jövőre vonatkozólag. A kommunizmus építése a történettudományban azonban, úgy gondolom, egyet jelent a történetről alkotott kép elmélyítésével és kiteljesítésével olyan fokon, amely viszont a társadalom szélesebb tömegei részéről egyre nagyobb fogékonyságot, kulturáltságot feltételez. Ezzel korrelatív alapon együtt jelentkezik a társadalom egyre magasabb szintű politikai tudatossága, politikai önirányító tevékenysége. A tudományok általános fejlődése közepette a történettudománytól tehát konkrétan olyan szempontok és módszerek kialakítását kívánja a kommunista társadalom építése, amelyek e felé a szint felé mind feljebb emelnek.

VÁRADY LÁSZLÓ

A SZOVJETUNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSZFRONTJA

A SZLOVÁK NEMZETI ÉBREDÉS PROBLÉMÁI

A szlovák nemzeti ébredés fogalmát és jelentését már régen feldolgozta és használta a tudományos szakirodalom, s kitörölhetetlenül bevéződött a köztudatba s az életbe egyaránt. Teljes mértékben lehetséges és célszerű, hogy ezt a kategóriát lényeges átdolgozás és átértékelés után ne csak a marxista irodalom és irodalomtörténet, hanem általában a társadalmi és honismereti tudományágak is használják.

Eredetileg ez a fogalom kronológiailag, tartalmilag és terjedelemben eléggé szűk körre korlátozódott. A szlovák nemzeti ébredés fogalmán — mondhatnánk — a szlovák értelmiség szellemi, nyelvi és irodalmi mozgalmát értették, amely a modern, öntudatos szlovák nemzet kialakítására törekedett. Időben ezt a mozgalmat az európai történelem fontos korszakhatáraival 1789 és 1848, valamint az osztrák-magyar történelem fontos határköveivel, 1790 és 1848-cal jelölték, viszont nyilvánvaló volt, hogy ez a szellemi mozgalom a forradalom előestéjén nemzeti, politikai és tömegmozgalomba csapott át. Nem egyszer azonban a nemzeti ébredés mozgalmának végső határideje kijjebb is tolódott, mivel tipikus problémái 1849 után ismét napirendre kerültek, hiszen még nem oldódtak meg végérvényesen. A régebbi koncepciók fő hiányossága rendszerint az volt, hogy a szlovák nemzeti mozgalmat az általános fejlődéstől, különösen a társadalmi-gazdasági fejlődéstől elszigetelten fogták fel, magyarázták. A szlovák nemzeti ébredés ebben a beállításban rendszerint úgy tűnt fel, mint egyedül a szlovák értelmiség szellemi mozgalma és szervező törekvéseinek eredménye, míg a szlovák értelmiségnek az egyes szlovák társadalmi erőkhöz való viszonyát nem vizsgálták. Nemcsak lényeges eltérések, hanem alapvető ellentétek voltak a szakirodalomban is, a publicisztikáról nem is szólva, ami a különböző tényezők, tények és elképzelések hatásának, súlyának és jelentőségének értékelését illeti, s emellett az egyes momentumok és jelenségek jelentőségét csupán a szlovák nemzet történelme, vagy pontosabban a szlovák s a cseh burzsoázia különböző frakcióinak érdekei szempontjából értékelték, ha mindez tudatosan vagy megfontolás nélkül történt is. Általánosan ismert tény, hogy a nemzeti ébredés problematikája a későbbi burzsoá nacionalizmus különböző válfajainak a kiinduló pontjává vált, amelyeknek a gyakorlatban már vajmi kevés közük volt az egykori széles, tartalmas, alapjában alkotó, demokratikus hazafiassághoz.

Aránylag a legjobban feldolgozott a szlovák nemzeti ébredés közvetlen forradalom előtti időszaka, különösen ami az ideológiai és kulturális fejlődés kérdéseit illeti, de nem vizsgálták meg a konkrét történelmi-társadalmi hátteret, nem szenteltek kellő figyelmet a legalapvetőbb társadalmi és gazdasági mozgatóerőknek.

A gazdaságtörténet feldolgozásának nem kielégítő volta hazánkban egyes kutatókat még ma is arra csábít, hogy túlságosan ragaszkodjanak általános, absztrakt sémákhoz, kitalált összefüggéseket keressenek, kerülik a bonyolultabb és változó összefüggések és kölcsönhatások feltárását, s ezeket puszta párhuzambaállításokkal pótolják. Így nem tárhatják fel tökéletesen a történelmi valóságot, összeütközésbe kerülnek a marxista módszertan alapvető körülményeivel.

Ha a „szlovák nemzeti ébredés" fogalmába a szlovákok újkori nemzetté válásának folyamatát akarnánk belefoglalni a maga teljes egészében, a szlovák nemzet konszolidálódásának politikai biztosításáig, a második történelmi határkövet 1918-ig kellene kitolnunk. Ebben az esetben sem szabad azonban elfelednünk, hogy relatív fogalomról van szó. A „szlovák nemzeti ébredés" fogalma és terjedelmének ilyen kiszélesítése minden bizonnyal merész lenne, azonban bizonyos jogosultsága mégis van. Hiszen az ideológia és politika között nem lehet abszolút határvonalat vonni a XIX. század első felében sem, s az említett időszak fő feladatainak végleges megoldása is csak az európai és a szláv Kelet polgári demokratikus forradalmainak az idején sikerült. (Jellemző, hogy

Ján Kollár is, aki a szlovák kérdés megoldását nemcsak a csch kérdés megoldásával kapcsolta egybe, hanem a szláv kérdéssel általában, híres jóslatában egyenesen kijelenti, hogy az ő szláv eszméje csak egy teljes évszázad múltán valósul meg; talán nem véletlen, hogy jövendölése rokon a forradalmi demokrata Bjelinszkijnek az orosz jövő nagy feladatairól vallott hasonló nézetével.)

A fogalom ilyen kiszélesítése ellen szól különösen az egész probléma nagyfokú bonyolultsága, amely egyenesen komplex módszerrel való vizsgálatot követel meg, több tudományág együttműködését. Az ilyen hosszú, nem egyenes vonalú állandó fejlődés során kétségtelenül különféle jelentős változások következtek be magában a szlovák társadalmi szerkezetben és vezető rétegének az összetételében, ezzel vannak összefüggésben és ez határozta meg azokat a változásokat, amelyek a szlovák nemzeti mozgalom ideológiájában és politikájában is végbementek.

Nem lehet kétséges, hogy például a XIX. század végén és a XX. század elején sokkal szélesebb a szlovák nép tömegeinek részvétele a nemzeti felszabadító mozgalomban, hogy minden akadály, korlátozottság és gyöngeség ellenére is jóval magasabb szervezettségük és kultúrájuk foka, hogy számuk szaporodik, harcias elszántságuk nő, akár 1848-hoz vagy 1861-hez viszonyítva is. Másrészt viszont a mozgalom vezetőerejének, a nemzeti burzsoáziának az osztályjellege erősebben kidomborodik, felkészültebb a bonyolult kérdések megoldására, természetesen a maga osztályérdekeinek megfelelően.

Mondhatjuk végül azt is, hogy a szlovák nemzettéválás folyamatának megvilágítása a szlovák történelem legnehezebb problémája, nemcsak általában a „nemzet" kategória bonyolult jellege, hanem a sajátos körülmények következtében is, amelyek között a szlovák nemzet kialakult. A szlovák nemzeti ébredésről vallott régi nézetek felülvizsgálása, az új, teljesértékű marxista tudományos koncepció kidolgozása még távolról sem fejeződött be. Ezért jelen előadásomban a problémákat csak nagy vonásokban tudom felvázolni, úgy ahogy azt mi látjuk. Tudatában vagyok annak, hogy az általam rajzolt kép nem egy szempontból nem végleges, hanem hipotetikus jellegű. Mivel szeretném megkísérelni néhány fogalom, terminus és probléma tisztázását, fejtegetéseimet nem korlátozom csupán a vizsgált fogalmak szűk körére. Amennyiben szükséges, rámutatok a szlovák nemzeti ébredés folyamatának néhány fontos mozzanatára, amelyek alapvető összefüggésben vannak a nemzetiségi kérdés keletkezésével, fejlődésével a Monarchia területén és a többi európai államokban.

Bár egy számbelileg kis nemzet nemzeti mozgalmának megvilágításáról van szó, nem vizsgálhatjuk a kérdést az említett nagy összefüggések nélkül és a nemzetközi fejlődéstől elszigetelten.

*

A szlovák nemzeti ébredés korszakának és a szlovákok újkori nemzetté válásának bizonyos feltételei már a feudális korszakban megteremtődtek, vagyis jóval a középeurópai népek új nemzetté válása, nemzeti ébredésük előtt, tehát az Osztrák-Magyar Monarchiában keletkezett modern nemzetiségi kérdés létrejötte előtt.

A szlovákok elődei eredetileg a Nagy-Morva Birodalomban eljutottak a törzsszövetség színvonalára, vagy egy nagyobb szláv törzsszövetség részét alkották. Nevüket azonban nem az egyesített törzsből vették, hanem egy későbbi, a szlávokra általános elnevezésből nyerték. A Nagy-Morva Birodalom bukása után ez a szláv lakosság aránylag korán a magyar feudális államközösség keretébe került. A mai Szlovákia területét a Morva Birodalom idejétől kezdve bizonyítottan szlovák településnek kell tekinteni.

Az etnikai fejlődés fokának megjelölésére, amelyet a szlovákok még a nemzeti ébredés előtt elértek, a szlovák történészek ma rendszerint a „szlovák feudális nemzetiség" megjelölést használják. Ezt a hosszú és nem egészen kényelmes kifejezést többnyire szükségből használják, főként azért, hogy elejét vegyék a nemzetfogalom történelmileg helytelen burzsoá értelmezésének, amely a nemzet fogalmát mint örök kategóriát fogja fel. A „nemzetiség" szó egyszerű használata ellen — amely nyelvünkben a XIX. század első felétől használatos, de más jelentésben — a szlovák etnikai fejlődés bizonyos fokának megjelölésére néhány nyomós érvet hozhatunk fel. Mindezek ellenére azonban nem könnyű megfelelő fogalmat találni.

Nyelvünkben megvan a „nép" kifejezés is (eltekintve a „nacia" szó pejorativ archaizmusától), de az etnikailag színtelen és annyira osztályjellege van, hogy nyelvünkbe egyáltalán nincs meg a többesszámú formája. Ezt a megnevezést szinte veszélyes lenne használni szlovákok etnikai közösségének jelölésére a feudalizmus korában, mert ez a fogalom magába foglalhatna más nyelvű dolgozókat is, akik a mi területünkön voltak letelepedve, másrészt jogtalanul ki lennének zárva az ún. szlovák földesurak, vagyis

azok, akik nyelvileg és kulturális szempontból nem különültek el nemzetiségüktől, esetleg a szlovák irodalmi nyelv fejlesztése terén is alkotó tevékenységet fejtettek ki. A „nemzet" fogalom nyelvünkben ugyan már régóta előfordul, de rendszerint más értelmezésben, és mai használata egyre inkább a modern burzsoá nemzet megjelölésére vonatkozik. A félreértés lehetőségét még akkor sem kerülnénk el egészen, ha a szlovák etnikai közösség megjelölésére a „feudális nemzet" fogalmat használnánk, amely inkább a politikailag kialakult közösség megjelölésére volna alkalmas.

A szlovák feudális nemzetiség fejlődése hosszadalmas és bonyolult folyamat, vagy inkább tudatos, ösztönös és objektív folyamatok összessége, amely az egész feudalizmus korában, de leginkább a feudalizmus felbomlásának korában játszódott le. A szlovák feudális nemzetiség aránylag szétforgácsolt volt, nemcsak a feudalizmus törvényszerű fejlődésének következtében, hanem a szlovák etnikai terület földrajzi jellegénél fogva is. Fejlődése annak az államformának a keretében történt, amelyben a nemesi rend magyar tagjainak volt vezető szerepe, és emellett nem is volt külön államhatárral elkülönítve (eltekintve az ún. morva szlovákoktól), alkotmányjogilag sem volt elismert önálló politikai egység. A kedvezőtlen körülmények ellenére is fenntartotta magát és a századok folyamán tovább fejlődött. A szlovákok nemcsak számbelileg növekedtek meg, természetes népszaporodás útján vagy más nemzetek asszimilálásával, hanem eredeti etnikai területüket mindinkább birtokukba vették a termelés tökéletesítése útján is, s amellett magasabb fokra emelték különböző etnikai és kulturális hagyományaikat és értékeiket. A szlovák etnikai települést több esetben már a XVII—XVIII. században is „szlovák nemzet" megjelöléssel emlegették, de ezen a fogalmon csak nyelvi és etnikai egységet értettek, a megnevezésnek nem volt felépítményi szerepe, amennyiben az egész társadalomra vonatkozott. Bizonyos felépítményi jelentőséget kell tulajdonítanunk a különböző, egymáshoz tartozó „szlovák nemzeti" csoportosulásoknak vagy vallási egységeknek. Ezek a csoportok ideológiai okoknál fogva is védelmezték saját érdekeiket. Például a nagyszombati városi szlovák „natio" már a XVII. század második felében kijelentette, hogy a város őslakója, ezáltal törekedett álláspontjának igazolására az említett kérdésben.

A szlovák feudális nemzetiség fejlődése egészében nem tűnik úgy, mintha egy központilag és politikailag szervezett társadalmi erő vagy állam által irányított folyamat eredménye lenne. E fejlődés megértéséhez és megvilágításához csak a történelemben betöltött szerepéről szóló demokratikus tanítás, amelyet a marxizmus emelt új, magasabb fokra, adhatja meg a kulcsot.

Kétségtelen, hogy a szlovák nyelv és különböző etnikai értékek és sajátosságok szívós megtartói és éltetői főleg a szlovák földművesek voltak, akik összefüggő, a földdel elválaszthatatlanul összekötött települést alkottak. A feudális elnyomás ellenére a parasztság alkotó ereje nemcsak a termelésben nyilvánult meg, hanem egyéb tevékenységében is. A paraszti tömegekhez nyelvileg és esetleg kulturális téren hozzá kellett igazodniuk a nemesi réteg tagjainak is, különösen az idegen származású kisnemességnek. Jellemző, hogy a szlovák etnikai területen a reformáció idején is, a magyar elemek előretörésének idején, a nemesség vallásfelekezetét is a nép gondolkodásával és érzésével összhangban választotta, és így nem csatlakozott a kálvinizmushoz, hanem az augsburgi felekezethez. A szlovák nép döntő többsége eredetileg hajlott a lutherizmushoz, de az erőszakos ellenreformáció sikerei az elhajlók nagy többségét visszatérítették a katolikus egyházhoz. A vallási kettősség, a feudalizmus idején rendkívül kiélezett formát öltött, s ez megnyilvánult a szlovák irodalmi nyelv két különböző változatának használatában is. A vallási kettősség befolyással volt a barokk vagy inkább humanista hagyományokra hivatkozó ún. szlavizmusra és a tudományos „nacionalizmusra", amely csak az uralkodó hivatalos katolikus ideológia keretében fejlődhetett ki, és nem volt elég ereje e korlátok letörésére.

A szlovák földművesek tömegéből alkalmilag kivált a szlovák etnikai területen a nemesség nagy része, főleg a kisbirtokos nemesség, amely a XIX. század közepén nyelvileg még nem disszimilálódott környezetétől, s amely szintén megalkotta ideológiai koncepcióit sajátos jellegének s a nemesi rend magyar tagjaival való egyenjogúságának bizonyításával (az őslakosság kérdésének eldöntésére szolgáló különböző ideológiák). Nagy jelentősége volt annak is, hogy a szlovák földművesek tömegéből a feudális korszak egész ideje alatt különböző alkalmakkal kiváltak azok az elemek, amelyek hozzájárultak sok szlovákiai királyi város lakossága etnikai jellegének megváltozásához is, vagy kiváltságos városok lakóivá, libertinusokká, népből származó bizonytalan állással rendelkező értelmiséggé lettek (honoráciorok). Talán ezeknek a kielégítetlen rétegeknek és elemeknek emancipációs törekvéseiben, akik erőteljes igyekezetet fejtettek ki birtokviszonyaik és szociális helyzetük megjavítása s a további felemelkedésük útjában álló akadályok eltávolítása céljából, kereshetjük azt a jelentős belső mozgató erőt, amely egyben hatással volt a szlovák nemzeti ébredés megindulására is. Érdekes s még nem eléggé feldolgozott típu-

sok a különféle szlovák „írástudók", akik különféle ismereteket gyűjtenek a szlovák nemzetiségről és szlávságról általában, sőt maguk is verselnek ezekről, de nem vetik meg a cseh vagy a szlovák könyvek terjesztésének feladatát sem. Közéjük tartozik néhány falusi szlovák tanító, iparosok-autodidakták, tanulmányaikat megszakított személyek, akiket a nép, a proletariátus előfutárai közé lehetne sorolnunk.

Bár a szlovák etnikum a feudalizmus idején nagy szívósságot, ellenálló erőt tanúsított, a feudalizmus felbomlásának és a kapitalizmusba való átmenetnek az idején eléggé széttagolt volt. Nem egyszer még a szlovák nemzet őszinte gondolkodású művelt tagjai is „roznárod"-ot (szétforgácsolt nemzeti tömeget) láttak a szlovákokban, s úgy tűnt előttük, hogy tetteikben hiányzik az egyöntetűség, központosítottság és „önkéntesség". A valóságban azonban a nép körében — amelyet már a magyar feudalizmus megfosztott az önvédelem lehetőségétől — még az úgynevezett második jobbágyság kora sem ölhette ki a szabadság utáni vágyat és az ösztönös gyűlöletet az elnyomás mindennemű megnyilvánulásával szemben. A szlovák nép megformálta a maga szimbolikus hőseit nemcsak Popolvár alakjában, akit testvérei kiforgattak örökségéből és öntudatából, s ennek ellenére is bebizonyította sok fiesúrnál különb, valódi, nagyfokú képességeit, hanem megteremtette a maga harcos, betyár mítoszát is, az általános népi hős alakját Jánošík személyében. A feudális szlovák nemzet kialakulásával s új keretű nemzetté való formálódásával kapcsolatos problémák tanulmányozása során feltétlenül figyelmet kell szentelnünk mind a szlovákok nyelvi, kulturális és etnikai vonatkozásainak, mind sajátos politikai helyzetének.

A szlovák nemzetiség ősidőktől fogva egyfelől a csehszlovák nyelv és irodalom, másfelől a nagy szláv rokonnyelvek és etnikai értékek csoportjához tartozott. A cseh és más szláv népekkel három oldalon voltak közös határai, s ez a tény évszázadokon át hatott további sorsuk alakulására. A szlovákok már a legrégibb időkben tudatára ébredtek annak, milyen rendkívüli horderejű számukra az a tény, hogy nyelvük — a társadalmi kapcsolatoknak, a gazdasági és kereskedelmi életnek ez a terméke és eszköze — szláv, s hogy könnyen érthető szláv törzsrokonaik részére.

A szlovák nemzet vallásfelekezeti megoszlásának ténye visszatükröződött a két felekezetnek a csehszlovák nyelvközösséghez és irodalomhoz való viszonyában is, pontosabban abban, hogy a katolikus klérus és a katolikus nép kevésbé vonzódott a cseh irodalmi nyelvhez és irodalomhoz.

Másrészt a szlovákok a történelem folyamán először Magyarország államkötelékébe s vele együtt a soknemzetiségű Habsburg-birodalom egészébe tartoztak. Mindkét többnemzetiségű államban tömegesen éltek szlávok, azonban egyikében sem ez volt az az elem, amely a központi államszerveket befolyása alatt tartotta. Az osztrák birodalomra legjellemzőbb volt a szláv nemzetek elnyomása, bár nem élvezett teljes szuverénitást a magyar nemzet, illetve annak politikai képviselője, a magyar rendi nemzet sem. „Osztrák uralom Magyarország fölött, és a magyarok uralma Magyarországon egyet jelentett 1848 előtt és 1848 után is" (*K. Marx:* Herr Vogt). Tény, hogy a magyarok uralmát Magyarországon egészen a XVIII. század végéig — bizonyára nem véletlenül — elfedte a hivatalos latin nyelvhasználat. A késői feudalizmus idején Magyarországnak nem volt nemzeti dinasztiája, s az abszolutizmus és az udvar nem tevékenykedett egyöntetűen a magyar nyelv és a magyar nemzet javára. Az abszolutizmus hatása azonban megnyilvánult Magyarországon is, ha nem is teljes mértékben, gyakran, túlnyomóan negatív irányban.

A soknemzetiségű osztrák monarchiának eredetileg csak egy székhelye volt, a magyar államnak azonban szintén megvoltak a maga központi politikai intézményei, ezeknek a székhelye azonban hosszú időn keresztül a magyar állam alapvető, központi területén kívül volt. Sem az egyik, sem a másik formában nem esett egybe az állammá alakulás folyamata a nemzetté válás folyamatával. Különböző összefüggő etnikai csoportok fejlődtek ki, és irodalmi nyelvüket hamarabb hozták létre, még mielőtt a kapitalista gazdasági központosítás ereje hathatósabban megnyilvánult volna. Az ilyen nyelvi és nemzetiségi fejlődés a termelőerők és az árutermelés alacsonyabb fejlettségi foka mellett is nyilván lehetséges volt.

Ami a szlovákokat illeti, nyelvi, irodalmi, szellemi és politikai ébredésük már abban a korszakban nagy lendületet vett, amikor Magyarországon még alig beszélhetünk a később bekövetkező ipari forradalom kezdeti jeleiről (ideszámítva a közlekedés gépesítését). Így történt még az osztrák-magyar kiegyezés előtt, még mielőtt a magyar uralkodó osztálynak sikerült volna az ország politikai vezetésében való részvételét lényegesen kiszélesítenie, s végérvényesen megszereznie a csaknem korlátlan hatalmat Magyarországon. Annak a kérdésnek alaposabb megvilágítása, hogy milyen viszonyban állott a szlovák nemzeti ébredés kezdete és fejlődési folyamata a kapitalizmus fejlődésével

Ausztriában, Magyarországon és Szlovákiában, csak külön tanulmány keretében volna lehetséges. Őszintén be kell ismernünk, hogy ezzel a feladattal alapjában véve még nem sikerült megbirkóznunk, habár végeztünk bizonyos kutatómunkát ebben az irányban. A feladat nem valami könnyű, különös tekintettel a szlovákiai gazdaságtörténet nem kielégítő feldolgozására és általában a kapitalista fejlődés bonyolultságára, egyenlőtlenségére az osztrák birodalom kiterjedt, etnikailag és nyelvileg differenciált területén, valamint a bonyolult történelmi fejlődés következtében.

A szlovák feudális nemzetiség formálódási folyamatának, a gazdasági közösség kialakulásának szempontjából nyilván jelentős lesz az árutermelés és árucsere fejlődési formái alapos tanulmányozásának, ezeknek ugyanis pozitív jelentőségük volt, annak ellenére is, hogy később alulmaradtak a széleskörű kapitalista termelés konkurrenciájával vívott kemény harcban.

A szlovák nemzeti ébredés kezdeteit, vagy inkább az ebben az irányban történő nekilendülést már mélyen a XVIII. században észlelhetjük, jóval az 1790/91-es országgyűlés előtt. Itt néhány korai felvilágosodás-kori ideológiai megnyilatkozásra s azoknak a szlovák értelmiségieknek kulturális tetteire gondolunk, amelyek jelzik, hogy a szlovák társadalomban is hatnak már az új mozgató erők. Ezek közé azonban csak azokat számíthatjuk, amelyek a régi rendi, felekezeti és más középkori feudális korlátok letörésére törekszenek, amelyek a társadalmi, gazdasági és kulturális fejlődés, a demokratikus társadalmi erők emancipációjának útjában állanak. Igaz, a szlovák nemzeti ébredés mozgalmának nagyobb mérvű kibontakozásáról nálunk csak az 1820-as évek után beszélhetünk, amikor megjelennek a szlovák történelem színpadán Jungmann szlovák követői, Kollár és Šafárik, akik részben joggal és részben tévesen mutatnak rá arra is, hogy az előttük élő nemzedék nem készítette elő eléggé a talajt működésük kifejtéséhez. A szlovák nyelv és a szlovák irodalom felvirágoztatására, valamint a nyelv és a szlovák történelmi emlékek védelmére irányuló régebbi szlovák törekvések ettől az időtől kezdve kétségtelenül új, magasabb fokra emelkednek. Ezt a minőségi változást minden bizonnyal nem foghatjuk fel csupán úgy, mint az eddigi eszmei törekvések természetes és logikus kiteljesedését, hanem ennek magyarázatánál figyelembe kell vennünk mindazt, ami 1789 után a világon s Magyarországon is történt.

Ezt a minőségi változást még ma sem tanulmányozták és magyarázták meg érdemlegesen. Elég homályos a különböző ideológiai, politikai és gazdasági tényezők kölcsönös viszonyának és hatásának értékelése. Ugyancsak elég homályos a kívülről jövő indítékok és a különböző pozitív vagy negatív tényezők súlyának értékelése. Tény az, hogy alapvető módszertani feltételként s vizsgálataink kiindulópontjául azt kell alapul vennünk, hogy a szlovák nemzeti ébredés kezdete és fejlődése s a szlovákok újkori nemzetté válásának alapjai a szlovák belső erők és energiák fejlődésében rejlenek.

A szlovák nemzeti ébredés, amelyet a nem nemes, tehát nem teljesjogú értelmiség tagjai szerveztek és irányítottak kisnemesi származású értelmiségi követőikkel együtt, elejétől kezdve alulról fejlődött ki az osztrák és magyar állam komolyabb támogatása nélkül, sőt a mozgalom éle, ha nem is mindig nyíltan, az abszolutizmus és feudalizmus ellen irányult. Hiszen ezzel kifejezésre jutottak a néptömegek feudális álmából való ébredésének és a társadalmi és nemzeti elnyomás ellen irányuló harcának első jegyei. Nem téveszthet meg bennünket itt az a körülmény sem, hogy a mozgalom élén az értelmiség áll, amely a nemzeti feladatokat mintegy a néptől elszigetelve oldaná meg, és amely néha spekulatív filozófiai vagy más, kevésbé érthető formában nyilatkozik meg. A problémák megoldásához, amelyek előttük álltak, egyelőre nem vehették igénybe a néptömegek közvetlen közreműködését, mert kimondottan értelmiségi kérdésekről, azaz tudományos-filológiai, ideológiai és kisebb méretű szervezeti kérdésekről volt szó.

A szlovák nemzeti ébredés problémáit nem vizsgálhatjuk és magyarázhatjuk egész Ausztria és különösen Magyarország nemzetiségi kérdésétől elszakítva. Ez vonatkozik a kezdeti szakaszra is, azaz az 1820-as évek időszakára, habár elismerjük, hogy az uralkodó osztályok politikai gyakorlatában akkor még nem létezett a szlovák nemzeti kérdés. A hivatalos nyelv kérdésének az 1790/91-es országgyűlésen elfogadott, egyoldalú antidemokratikus megoldása a magyar nyelv javára — a latin nyelv rovására — előbb vagy utóbb nyelvi ellentétet kellett, hogy idézzen elő Szlovákiában, mert nem gyökerezett kellőképpen a társadalmi élet messzemenő demokratizálódásában. A hivatalos nyelv kérdésének megoldására — a korabeli Franciaországgal ellentétben — nemzetiségi államban került sor és megvalósítása akkor történt, amikor már nálunk is hatni kezdett az a gondolat, hogy lehetséges a nép politikai és társadalmi jogainak kivívása. A kapitalizmus fejlődése és annak kísérő jelenségei természetesen nem kell, hogy szükségszerűen kiváltsák minden nemzetnél az önálló politikai életre való törekvést. Amíg nem követeli nyelvi és nemzetiségi jogait, a „volenti non fit iniuria" értelmében, nemzetiségi kérdés

nincs. Természetes, hogy a középnemességnek a bécsi abszolutizmus és magyarországi elnyomó politikája elleni harca történetileg mélyrehatóan indokolt volt, és ebben az irányban haladó szerepet játszott. Míg a magyar nemesség azért harcolt, hogy a magyar nyelvet bevezessék a hivatalos és közéletbe, progresszív szerepet játszott, másrészt viszont azzal, hogy igyekezett érvényre juttatni a magyar nyelvet nemmagyar népek területén is, megmutatta a magyar nacionalizmus másik, negatív arculatát.

Feltételezem, hogy a magyarországi nemzetiségi kérdés anyagi, társadalmi, politikai és ideológiai alapjai mind külső, mind belső vonatkozásban ma sokkal világosabbak előttünk, mint néhány évvel ezelőtt. Örömmel ismerjük el, hogy ebben a kérdésben a magyar történészek az utóbbi időben sokat tettek. Gondolok itt nemcsak Révai József régebbi marxista tanulmányaira, amelyek a csehszlovák történetírásban 1945 után váltak ismertekké, hanem hivatásos marxista történészek munkáira is. A mi részünkről is határozottan értékelnünk kell I. Tóth Zoltánnak e problematika alaposabb megismerését szolgáló tanulmányát, és ugyancsak Arató Endre munkáit is. Főleg Arató Endre nemrég megjelent alapos kétkötetes munkája nyújt kitűnő tájékoztatót a Közép-Európa népei körében felmerült bonyolult kapcsolatok fejlődéséről és az egyes mozgalmakról is. Ennek ellenére szükséges az 1790—1849 közötti szlovák—magyar ellentétek okainak megvilágítása, éspedig minden területen, tehát társadalmi-gazdasági, politikai és kulturális-ideológiai kérdésekben egyaránt.

A kérdés mélyebb tanulmányozása azt mutatja, hogy a magyarországi viszonyokra is vonatkozik az az állítás, hogy a nemzeti kérdés és a nemzeti elnyomás bölcsői azok a kapitalizmus előtt központosított államok voltak, amelyekben a nemzet és az állam fejlődése nem esett egybe. Természetesen, nem olyan egyszerű ezt felismerni, amikor ez az elnyomás a feudalizmus következménye, és a kapitalizmus hívja életre konkurrencia harcaival.

A nemzeti elnyomás részben a társadalmi elnyomás bizonyos formája. Ez teljes mértékben vonatkozik a szlovák példára is. Az említett időszakban leginkább a szlovák parasztságnak és az ebből a rétegből nehezen kiemelkedő falusi és városi kispolgári elemeknek az elnyomásáról volt szó. Ugyanúgy elnyomás alatt volt a nem teljes jogú értelmiségnek az a része is, amely hű maradt népi és nemzeti eredetéhez és nem akart asszimilálódásának eszközévé lenni. A szlovák nép körében csak a legnagyobb erőfeszítések árán születnek meg a nemzeti burzsoázia elemei, és csak nehezen formálódnak a nemzeti értelmiség sorai is.

Nemcsak azzal kell számolnunk, hogy a mezőgazdasági termelés alapvető feltételei, a nyersanyagok, természeti kincsek forrásai a kincstár, a magyar vagy a szlovák származású s részben elnemzetietlenedett nemesség kezében vannak, amely még nagyrészt az elavult, feudális termelési és társadalmi viszonyok hordozója volt, s e helyzetét a politikában és a gazdasági életben tudatosan kihasználta a demokratikus rétegek ébredő, polgári, osztály- és nemzeti öntudatának elnyomására. Sokkal gyorsabban nő a közmondásos szlovák nyomor, mint a szlovák vagyonosság. Az elszegényedést nemcsak a földművesek feudális alapon való nyílt és burkolt kisajátítása eredményezte, hanem az uzsoratőke, illetve a feudális és kapitalista kizsákmányolás módszereinek kombinációja is. A közvetlen termelők elszegényedése persze részben a külföldi ipar konkurrenciájának a következménye is. Szlovákiában rendkívül égető társadalmi kérdés áll elő, az országban ugyanis egyre növekszik az ún. felesleges lakosság, amely egyáltalán nem tud új megélhetési forrást találni a stagnáló városokban vagy inkább városkákban. Ezt a helyzetet még bonyolultabbá teszi az erőszakos magyarosítás módszere, a szlovák nyelv különböző intézményekben való addigi használatának eltörlésére és művelésének megakadályozására vagy korlátozására irányuló szándék. A nyelvi és vallási elnyomás igen drasztikus esetei és formái is előfordulnak, még a megbotozás is. Egyáltalán nem kételkedhetünk abban, hogy a szlovák ellenállásban a nemzeti és társadalmi elnyomás ellen megnyilvánulnak a demokratikus tiltakozás elemei. Nem kételkedhetünk abban sem, hogy azok a külső akadályok, amelyek a szlovákok előrehaladásának az útjában álltak, főleg a földesúr és a jobbágy feudális viszonyának, illetve annak különleges megnyilvánulási formájának következményei voltak. A nemesség tömeges nyelvi disszimilációja a kizsákmányolt parasztságtól, amely a XIX. század első felében következik be, méginkább elmélyíti az osztályellentéteket. A szlovákok nemzeti elnyomása természetesen kettős, mivel abban része van a bécsi abszolutizmusnak is, amennyiben igyekszik konzerválni Magyarország s ennek keretében Szlovákia feudális elmaradottságát. Annak a kérdésnek a megoldása, hogy ki a politikai felelős a magyar és szlovák elmaradottságért, nem volt könnyű az akkori értelmiség számára, s nem könnyű most sem.

A szlovák demokratikus értelmiség nem kis igyekezetet fejtett ki annak érdekében, hogy segítse áthidalni Szlovákia és a szlovákság elmaradását a magyar területekhez

viszonyítva, de azok az eszközök, amelyek rendelkezésére állottak, határozottan nem voltak elegendők. Igyekezetében nem is kapott hatásos segítséget sem Bécs részéről, sem magyar részről, sőt — éppen ellenkezőleg — munkája nehézséggel és megnemértéssel találkozott.

Természetesen helytelen lenne, ha lebecsülnénk a társadalmi eszmék tanulmányozásának jelentőségét, azok forrását és hatását a különböző történelmi helyzetekben. Nálunk Szlovákiában, ahol az értelmiség ébresztő nemzedéke politikai tétlenségre volt ítélve, sokszor nagyobb gondot kell fordítanunk az eszmei hagyományok tanulmányozására. Eddig még határozottan nem tettünk eleget, hogy megvilágítsuk, miként fejlődött és kristályosodott ki a szlovák demokratikus gondolkodás, s mi okozta vélt vagy valódi elhajlását. Tény, hogy tudományos és politikai szempontból is helytelenül járnánk el, ha nem fordítanánk kellő figyelmet a közéleti férfiak egyes hibáinak és politikai tévedéseinek megvilágítására, másrészt viszont igen óvatosan és felelősségteljesen kell megvizsgálnunk azt a kérdést, milyen pozitív jelentősége volt munkásságuknak a történelmi fejlődés szempontjából. Nem szabad könnyelműen lebecsülnünk azt, ami hosszú, szívós értelmiségi tevékenység eredménye volt. Ilyen esetek nálunk még előfordulnak.

Úgy tudom még nincs olyan nélkülözhetetlen marxista monográfia, amely konkrétan és behatóan megmutatná a feudális magyar nemzet hagyományos fogalmának átalakulását modern értelemben vett nemzetfogalommá. Úgy gondolom, egy ilyen tanulmány sokat segítene a fogalom körül vívott harcok vizsgálatában és annak néhány változatában, amelyeket figyelembe kell vennünk a későbbi szlovák—magyar ellentétek gyökerének vizsgálatánál. A feladattal márcsak azért is meg kell birkóznunk, mert ezt a kérdést különböző értelmezésekben tárgyalta a régebbi történelmi szakirodalom magyar, szlovák és német részről egyaránt.

Úgy tűnik, hogy egyes történészek még ma sem értik a kérdés jelentőségének eredeti értelmét, és anakronisztikusan olyan értelmet és értéket tulajdonítanak neki, amilyen eredetileg nem lehetett. Kétségtelen, hogy itt olyan fogalomról van szó, amely 1790/91 után is feudális eredetű volt, és soká az maradt, hagyományos elképzelésekkel megterhelve. A rendi politikai nemzet képviselői közé tartozott sokáig az „uralkodó nemzetnek" nemcsak az a része, amely valóban megtestesítette a magyarországi vagy a magyar nemzeti érdekeket, hanem az arisztokrácia is, amely majdnem teljesen elvesztette saját nemzetiségét. Hogy ez a fogalom milyen zavart okozhatott, azt jellemzi az 1830-as országgyűlésen az egyik képviselő részéről elhangzott vélemény: „Egyedüli nemzet vagyunk Európában, amely a kormány engedélye nélkül nem írhat és nem beszélhet anyanyelvén", mire a személynök így felelt: „De Európában ugyancsak nincs egy nemzet sem, amelynek négy vagy öt anyanyelve lenne, mint a miénknek."

Habár a magyarországi vagy a magyar nemesség 1848/49-ben „az alkotmány bástyái" közé bevonta a nem nemes lakosságot is, a magyarországi politikai élet sok fikciója nem kapott egységes korszerű demokratikus jelleget. Úgy tűnik, hogy egyre kevésbé szolgálta a Béccsel szembenálló ellenzék szervezkedését, hanem inkább a történelmi osztályok és a magyar nép érdekeinek egységéről terjesztett illúziókat növelte. Már a XVIII. század végétől és a XIX. század elejétől egészen az 1860-as évekig, sőt még később is hosszú időn keresztül a nemmagyar népek nemzeti mozgalmainak ideológiai lefegyverzését és szétforgácsolását szolgálta. Ezért nem véletlen, hogy a szlovákok és románok részéről ilyen nagy fontosságot tulajdonítanak e fogalom demokratikus irányban történő átértékelésének, tekintettel Magyarország valódi etnikai-nyelvi viszonyaira.

A harcnak, amely a *nemzet* fogalma körül támadt, bizonnyal nagy elvi jelentősége volt az érdekelt felek számára. A nemzet fogalmáról folyó vitába bekapcsolódtak a szlovákok is, ezért kell figyelmet szentelnünk ennek a kérdésnek is, természetesen kellő óvatossággal. Határozottan veszélyes láncolat valamelyik részét elszigetelten megítélni, főleg ha ellenvetésről van szó. (Gondolok itt például Kollár magyarázatára, aki névtelenül kapcsolódott bele ebbe a vitába 1821-ben, amelyet tulajdonképpen a Tudományos Gyűjtemény című folyóirat cikkei váltottak ki, többi között a Palkovics-féle „Týdennik aneb cis. král. privilegované slovenské národné noviny" című folyóirat megtámadása, amely aligha akarta tudatosan használni e fogalmat a szó modern értelmében. Ennek az ellentétnek a bírálatánál talán figyelembe kell venni azt a körülményt is, hogy Mednyánszky báró Kollár névtelen levelét Berzeviczy Gergelynek, a jobbágyfelszabadítás védelmezőjének és a Bécs ellenes nemesi nemzeti ellenállás ellenzőjének tulajdonította. Szükséges lesz itt említést tenni arról, hogy mi a különbség a szlovák nemzet létének a Tudományos Gyűjteményben 1817-ben elvetett gondolata és a Pesti Hírlap 1842, vagy még későbbi évtizedekben vallott hasonló álláspontja között. Tény, hogy ezt az ellentétet a gyakorlatban a történelem maga oldotta meg az eredeti szlovák szempont javára, habár ez a maga korában inkább feltevés volt és bizonyos fejlődési irányzat kifejezője.

mintsem a fejlődés által bebizonyított tény megállapítása. Ha a problémának az a feltevése helyes lenne, szükséges lenne elismerni Kollárnak és később Hojčnak és Šuhajdának (1833 és 1834) azt a pozitív eredményét, hogy elméletileg hozzájárultak a magyar állam valóban soknemzetiségű jellegének felismeréséhez.

Az állam és nép régi politikai-területi fogalmának demokratikus átértékelésére való törekvésben nem láthatunk rosszakaratot vagy közvetlen a magyar államközösség szétdarabolására irányuló szándékot. Értelmiségünk képviselőinek, akiknek magyar iskolai végzettségük volt, nem volt könnyű megszabadulniok a hagyományos eszmei kötöttségektől, és nemcsak az illúziókból való kiábrándulásra volt szükség, hanem személyi becsületességre is. (Jellemző, hogy Kollár is, mint líceumi hallgató, latin nyelvű elégikus költeményt írt, amelyben Magyarország szegénységét siratta.) Ha egyes szlovákok az 1830-as évek kezdetén Magyarországot mint a népek nyelvi-etnikai föderációját képzelték el, tulajdonképpen azt a kérdést helyezték vizsgálataik középpontjába, amelylyel a valóságban a régi állam haladó, demokratikus átépítésének kellett volna számolnia. Hasonló megoldás aligha lett volna ellentétben annak az államnak — amelyben a magyar lakosság nem volt számottevő többségben — egész gazdasági fejlődése objektív szükségszerűségével.

Úgy vélem, hogy Kollár „Szláv nemzet" fogalmának mitológiai fogalomként való jellemzése nem egészen szerencsés, mivel félreértésekre vezethet, a nagy horderejű szláv gondolat ellaposítására. Tény az is, hogy a mitológiának lehet bizonyos racionális magva, és nem feltétlen szükséges, hogy a tudatos misztifikáció eszközévé váljék. Kollár szláv nemzetfogalma a maga problematikus voltával, amelyet ma magában rejt, nem volt lényegtelen, szükségtelen fogalom. Meg kell benne látni a szlovák nemzeti öntudat fejlődésének fontos részét, amelynek feltétlenül meg kellett határoznia, hogy a szlovákok milyen mértékben tartoznak a szláv etnikai és nyelvi csoporthoz. Kollár ebben az irányban a korábbi szlovák és külföldi elgondolásokat is kifejtette. Igazolhatjuk őt azzal is, hogy a szlávokat már előtte gyűjtőnéven „Slavische Nazion" jelölték meg olyan német tudósok és gondolkodók, mint például Schlözer és Hegel.

Mint ismeretes, Révai József elismerte a szlovákok haladó törekvéseit, hogy nyelvüket, nemzeti irodalmukat ápolják, és emeljék a nép nemzeti öntudatát. Úgy látjuk, hogy Révai Józsefnek az a tétele, hogy a szlovák nemzeti ébredés kezdettől fogva a reakciós politikai, vagy inkább ideológiai iránnyal volt összekapcsolva, amelynek tipikus képviselője volt a fiatal Kollár is, bizonyos módosításra, ha nem is teljes átértékelésre szorul. Azt mondhatjuk, hogy a szlovák hazafiak el tudták képzelni — legalábbis az adott körülmények között — a szlovák nemzet fejlődését a magyar állam keretén belül is. Nem tulajdoníthatunk a szlovák mozgalomnak, mint egésznek az egész forradalom előtti időszakban egyoldalú „pánszláv", „ausztroszlávista" jelleget, s még kevésbé tekinthetjük osztrákpárti irányzatnak. A szláv gondolatnak bizonyára voltak különböző változatai, s az egyes időszakokban különböző történelmi feladatai. Sokáig nem értékelték azt a jellegzetes demokratikus irányt, amelyet a dekabristák, Mickiewicz, Herzen, Bakunin és maga Kollár fejlesztett ki, és amely a nagy szláv parasztságba vetett szilárd hitet testesítette meg, amely a legnehezebb helyzetekben is meg tudta tartani és továbbfejleszteni nemzeti nyelvét.

A Kollár-féle „szláv nemzet" fogalom, amely négy törzsből áll, tulajdonképpen bizonyos mértékig kifejezi a szláv és csehszlovák kérdés állását, habár a szlovákokat csak „altörzs" szerepben képzeli el. Az ő állásfoglalásában választ láthatunk arra az alapvető kérdésre is, amelyet a szlovákok részére a történelem, s mindenekelőtt az 1790/91-es évtől az egynyelvű magyar állam kiépítésének prgramja már abban az időben kategorikusan kijelölt.

Az egész újkori szlovák politikai történelem tengelye ugyanis az önálló nemzeti lét ideológiai, politikai, és gazdasági alapjainak kiépítése és megvédése. A szlovák nemzeti fejlődés különböző fokain és különböző politikai változataiban belföldön és Európában a szlovák társadalom különböző erőinek képviselői megpróbálják az önálló szlovák nemzet fejlődésének e sorsdöntő kérdését ideológiailag és gyakorlatilag megoldani. A szlovák kérdés, vagyis a kérdések egésze, amely a szlovák nemzet fejlődőképességének és életképességének problémáját illeti, lényegében az, vajon a szlovák nemzetnek önmagában lehet-e és kell-e a gravitációs központot keresnie, illetve milyen külső erőkben kell keresnie mind gazdasági, mind kulturális és politikai téren nemzeti fejlődésének biztosítékait.

A szlovák nemzeti ébredés mozgalmának vezetői közül senki sem ismerte el a nemzet egy helyben topogását, a „maradást", mindenki életet várt tőle, harcot és haladást. (Kollár attól, aki él, azt kérte, hogy mozogjon, Ľudovít Štúr felhívta a nemzetet, hogy vagy bizonyítsa be képességét az életre és haladásra, és ezt még esetleges külső

segítség nélkül is, vagy ne álljon az életképesebb útjába, mint a rothadó törzs az erdőben. Nemcsak, hogy nem akarták konzerválni a szlovák elmaradottságot, hanem a legszintébb kívánságuk az volt, hogy megszüntessék, éspedig saját erejükből.) A szlovák elmaradottság legfőbb oka azonban a nemzeti és társadalmi elnyomásban gyökerezett.

A modern burzsoá világnézetet a nemzeti kérdésben a szlovákoknál mindenekelőtt Kollár kezdte terjeszteni. Határozottan őt tekintjük nemcsak az első nagy szlovák politikai költőnek, hanem az új, modern szlovák nemzeti ideológia fő építőjének, ahogy azt már Rapant professzor többször hangsúlyozta — persze azzal a kiegészítéssel, hogy Kollárban látjuk a születőfélben levő szlovák burzsoázia előharcosát. Hogy Kollár nem tudta levonni elveinek minden következményét, az bizonyára az erők nagyon is józan, később pedig szkeptikus felmérésének az eredménye. Előtte is, akárcsak Šafárik előtt, már az 1820-as években ismertek voltak azok a problémák, amelyeket később fejlettebb viszonyok között Štúr és társai sikerrel oldottak meg. A nemzet és haza nyelvi fogalma, amelyet Kollár propagált, kellő feltárás után a szlovák nemzeti ébredés ideológiájának alapkövévé, a szlovák nemzeti fejlődés szervezeti alapjává vált. Igaz, hogy ez a fogalom Németországban keletkezett, de ott is a modern burzsoá nemzetfogalmat fejezte ki, a modern nemzeti értékeket fontosabbnak tartotta, mint az államot. Hiszen a feudális-abszolutisztikus állam, főleg annak törpe német alakjában, inkább megnehezítette, mintsem elősegítette ennek az új osztálynak a fejlődését.

A Kollár vezetése alatt levő nemzeti ébredés mozgalma látszólag inkább szűk volt, de Kollár szívében hordta az egész nemzetet. Abban az időben is, amikor úgy tűnt, hogy a népi tömegek újból szunnyadnak, Kollár nem feledkezett meg az „alvó Tátrá"-ról és olyan eszmei és szervező fegyvert kovácsolt számára, amely először egyesíthette az értelmiséget, azután pedig szervezni és mozgatni tudta a népi tömegeket. A szolgálatára álló eszközök elég szerények voltak, és erre a tényre figyelemmel is volt. Nem értékelte túl a szlovák erőket és a nagy szláv államok megalakulását az utókortól várta.

Kollár a szlovák nemzetiségben is megtalált bizonyos ősrégi történelmi reminiszcenciákat és hagyományokat, amelyeket végül maga fejlesztett ki és bizonyos ideológiában rendszerezett. Igaz, hogy ideológiai felépítéseiben látni spekulatív formákat, de itt sem volt minden alaptalan és valótlan. Gondolatait és elképzeléseit kortársai és más korok emberei különbözőképpen értelmezték és magyarázták, nem voltak egészen befolyás nélkül a valóságra, mert ha nem is gyakoroltak közvetlen hatást a tömegre, de hatással voltak az értelmiségre és nálunk leginkább a tanuló ifjúságra. Nekünk történészeknek azt a jó tanácsot adta, hogy óvatosan vegyük megfogalmazásait, mert nem mondhatott el mindent abból, amit akart.

A szlovák nemzeti ébredés először két egyforma irányban nyomul előre, amely a régebbi kor felekezeti kettősségéből ered. A szlovák nemzeti tudat összpontosítása és a szlovákok egyesítése a köznyelv kérdésében, a modern irodalom megteremtése a szlovákok számára, mindez a szlovák értelmiség nemzeti ébresztő nemzedékének alapvető feladatához tartozott. Ezek a feladatok alapjában még a forradalom előtt megoldást nyertek, bár a szlovák nemzeti öntudatra ébredő értelmiség nem valamennyi képviselőjének a legnagyobb megelégedésére. (Gondoljunk csak például Kollár ellenállására a Štúr-féle irodalmi nyelvvel szemben, egészen Kollár haláláig.) E kérdések megoldása nem volt könnyű az akkori szlovák nemzetiségi állapotok között, a bonyolult magyarországi, ausztriai és európai helyzetben, amelyet a szlovák vezetők figyelembe vettek a kérdés rendezésénél és tárgyalásánál. E fejlődés végső szakaszában a nagy kérdések olyan megoldása állt, amely megfelelt a szlovák nemzeti fejlődés valódi követelményeinek, és magába foglalta az ideológiai alap létrehozását és a végső konszolidációs folyamatnak azokat a nélkülözhetetlen eszközeit, amelyek a szlovák nemzetiséget újkori nemzetté tették, politikai szervezetét biztosították. A forradalom előtti utolsó években a szlovák nemzeti mozgalom már mint politikai mozgalom lép fel, amennyiben persze ezt a valódi erőviszonyok és az akkori jogi bázis, amelyet a mozgalom vezetői eléggé aggályosan figyelembe vettek, megengedte.

Amint tudjuk, az eszmék csak akkor válnak anyagi erővé, ha behatolnak a tömegekbe. Kollár és követői (Hojč, Šuhajda) vitathatatlanul nagy befolyást gyakoroltak a szlovák diákmozgalomra. Az első diákkörök Németországban alakultak már a XVIII. század alkonyán. A XIX. század 20-as éveiben nem kis mértékben Kollár eszméinek hatására beszélhetünk nálunk szlovák diákmozgalomról, amelyből kinő a Štúr-nemzedék. A „szlovák diákok" az ún. Štúr-féle iskola, Kollár tételeit fejlesztették tovább, igyekeztek új eszméket vinni az életbe azáltal, hogy tudatosítják, szervezik és mozgósítják a szlovák erőket, előkészítik őket az elkövetkezendő politikai harcokra. Štúr forradalomelőtti szlovák politikai prgramja elsősorban a nemzeti burzsoázia politikai érdekeit fejezte ki, de a bennefoglalt egyes követelések többé-kevésbé őszintén gondoltak a népi tömegekre,

főleg a parasztságra és az elszegényedett tömegekre (Szlovákia iparosításának követelménye).

Štúrék nem sajnálták erejüket, hogy tervüket a forradalom előtti időszakban végrehajtsák. A szlovák erők viszonylagos fejletlensége és a külső nehézségek ellenére is vitathatatlanul jelentős sikereket értek el a nemzet szervezése terén.

Nem kételkedhetünk afelől, hogy Štúr vezetése alatt a szlovákok újkori nemzetté válásának folyamata előbbre jutott, bár a vezetésnek nem sikerült lerögzítenie a már létező politikai alapokat a szlovákok nemzeti szervezetének keretén belül.

Nézetünk szerint Štúr ideológiájában és politikájában kifejezettebben lépnek fel a burzsoá vonások, mint Kollár ideológiájában, — bár rendszerint itt sincs meg az az osztálytartalmú szűkkeblűség és önzés, amely a hanyatló burzsoázia osztályérdekeit védő politikai ideológusokra jellemző. Azt mondhatjuk, hogy Štúr alapjában véve demokratikusabb volt és közelebb állt a néphez, mint általában a tipikus későbbi liberálisok. Haladó demokratikus álláspontját főleg a szlovák irodalmi nyelv kodifikációjában juttatta kifejezésre, amely talán legnagyobb érdeme, de hasonló álláspontra helyezkedik más kérdések rendezésénél is. Úgyszintén így volt ez az agrár kérdésnél, márcsak azért is, mert a szlovák nemzeti fejlődés szempontjából a szlovák nemzeti mozgalom csak nyert volna a kérdés ilyen rendezésével. A szlovák irodalmi nyelv kérdésének sikeres megoldása mind ideológiai szempontból, mind nyelvi téren, valamint az irodalom gyors felvirágzása biztosítékot nyújtott a szlovákok sikeres ellenállására az asszimilációs nyomással szemben. Nem kétséges, hogy az össz-szlovák irodalmi nyelv kodifikációja a középszlovákiai nyelvjárás alapján nagy mértékben emelte a nyelv használóinak nemzeti, egyéni és népi öntudatát, habár nem ez volt egyedüli és fő feladata.

Lehetetlen, hogy itt bővebben foglalkozzam Štúrék forradalomelőtti lelkes aktivitásával, főleg az 1840-es években. Az ellenzők aggályai és pesszimista jövendölései ellenére, valamint azoknak a szlovák társadalmi erőknek elégtelen fejlettsége és gyengesége ellenére, amelyeknek érdekeire a mozgalom gondolt, az alapjában a haladás érdekei által buzdított tevékenység határozottan sikereket ért el a társadalmi tevékenység különböző területein. (Amennyire az értelmiség erejéből telt, megpróbáltak hatást gyakorolnia gazdasági erők és viszonyok fejlődésére, Štúr „gazdaság, műveltség, szabadság" jelszava szellemében.) Ténykedésük legbehatóbb időszakában is a politikai akcióknál csupán saját erejükre és pénzforrásaikra voltak utalva.

A „Tatrin" nevű központi kulturális szervezetet, amelynek jelentős szerepe volt az egész szlovák nemzeti mozgalomban, a bécsi szervek sohasem hagyták jóvá. A Hurban-féle „Slovenské pohladi" című folyóirat is mesterségesen támasztott nehézségekkel küzdött; szerkesztője nem volt a bécsi abszolutizmus szerveinek, illetve régi konzervatív nagyságainak szemében megbízható politikai személy.

(A másik oldalon a liberális ellenzéki politikusok a maguk részéről hozzájárultak Štúrnak a csehszlovák irodalmi és nyelvi tanszékről való elbocsátásához. Sajtótörvényükkel 1848 áprilisában aláásták a szlovák nemzeti újság létét is, amelyet Štúr több évig tartó igyekezettel, munkával kiharcolt, ennek a körülménynek növelnie kellett a vezető személyek bizalmatlanságát a sajtószabadságot hirdető magyar liberálisok szavának őszinteségében. A nemzetek tavaszának kezdetén, amikor a cseh országrészekben is, nevezetesen Prágában hatalmas nemzeti és társadalmi tömegmozgalom bontakozott ki, a magyar lapok ragaszkodtak ahhoz, hogy a „Slovenskje Národnye Novini" mondjon le a csehekkel való kapcsolatról.)

Az 1840-es években a vezető réteg már keresett a szlovákok részére megfelelő különálló szervezeti keretet és arra törekedett, hogy a szlovák nemzetnek önmagában legyen a gravitációs központja, és ne legyen függvénye a cseh nemzetnek, sem alsóbb rendű, jogilag nem elismert, politikailag fegyvertelen etnikai csoport a magyar vagy magyarországi politikai nemzet keretén belül. Habár a szlovák mozgalom vezetői részben elhagyták a csehekkel való kulturális és nyelvi szövetséget és ezzel magukra haragították a cseh liberálisokat, nem akartak megválni a baráti cseh nemzettel való egyéb szellemi kapcsolatoktól és örökre feladni az esetleges segítségébe vetett reményt, annál kevésbé, minthogy semmi biztosítékot sem tudtak elérni a vezető magyar politikusoknál a magyar elnyomás ellen.

Ha lényegében pozitívan értékeljük Kollár és Štúr forradalom előtti ideológiáját, politikai, kulturális és egyéb tevékenységét, azt is tudatosítjuk, hogy a szlovák nemzeti mozgalom ideológiájának és politikájának ebben a korszakában voltak gyönge oldalai, vagy olyan vonásai, amelyek negatív szerepet játszottak. Persze, némely ideológiai megnyilvánulások értékelésénél tudatában kell lennünk, hogy nem fejezik ki szerzőik igazi gondolatát, hogy opportunista megalkuvó meghátrálást jelentenek a régi erőkkel szemben. Ez vonatkozik Kollár és Štúr néhány problematikus megnyilatkozására, bár más-

különben nem lenne helyes kételkednünk a két férfi bátorságában, jellemük és elveik erősségében. Alapjában Kollár és Štúr is tudatában voltak annak, hogy a szlovák nemzeti mozgalomnak, amelyet felébresztettek és irányítottak, olyan végső célja van, amely nehezen egyeztethető össze a régi feudális államformákkal, habár figyelembe kellett venniük erejüket, és nem harcolhattak mindig egészen nyíltan ellene. Ellenzőik részéről gyakoriak voltak a denunciációk is, amelyek a szolid munkával felépített pozíciók megsemmisítéséhez vezethettek. Štúr alapjában véve politikailag elég öntudatos gondolkodó és politikus volt ahhoz, hogy világosan lássa, mit akar támogatni, és minek az eltávolításában akar segíteni. A cseh irodalmi nyelvtől való különválása nem volt csehellenes, sem „politicum hungaricum". Igaz, hogy Štúr és követőinek többsége még 1848 nyaráig, talán még őszéig is úgy képzelte, hogy lehetséges és ésszerű Magyarországon belül biztosítani a kedvező feltételeket a szlovák nemzet fejlődésére, persze demokratizált Magyarországban. Valószínűleg őszintén beszéltek, amikor a szláv kongresszuson olyan értelemben nyilatkoztak, hogy a szlovákok számára nincs értéke semmiféle hagyományos feudális koronának új eszmék nélkül.

Štúr nyilvános és magánbeszédeiben főleg 1849-ben és közvetlen a forradalom után találkozunk a magyar nemzet lebecsülésével és megvetésével, sőt a gyűlölet kiáltásaival is, amelyek igazságtalanok voltak, ezeket nemcsak magyarázni kell, hanem el is kell ítélni. Štúr főleg a nemesség és a nemesi származású értelmiség soraiban levő ellenségeire gondolt, ezért az ő gyűlöletében benne él a nép haragja azok ellen, akik mindig „fruges consumere nati" voltak.

Azt mondhatjuk, hogy Štúrék általában örömmel üdvözölték az 1848-as év tavaszán bekövetkezett változásokat, amikor „a leigázottak örömmel újjongtak és a hatalom birtokosai félelemtől reszkettek". Persze Štúr világosan megértette, hogy a szlovákoknak nincs saját „nagyvárosuk", össznemzeti jelentőségű igazi politikai és gazdasági központjuk, de azért a szlovák ügyet nem tartotta már eleve reménytelennek. Kezdetben a szlovák követeléseket békés módszerekkel és Magyarország keretén belül igyekezett kiharcolni, persze teljesen sikertelenül. Meg akarta valósítani a szlovákoknak mint politikai nemzetnek alkotmányos elismerését, biztosítani számukra a szlovák etnikai területen azt a politikai és gazdasági központot, amely számára alacsonyabb színvonalú önkormányzatot követelt. A nemzet politikai szervezettségéért, fejlődése tartós szervezeti formáinak kialakításáért folyó harc egyúttal a nemzeti piac kérdésének valamifajta megoldása is volt, és Štúr körülbelül így is fogta fel a dolgot. (Már a forradalom előtti időszakban „Tatrin felhívásá"-ban úgy mondták, hogy a szlovákok a magukén akarnak vetni és aratni.) Štúréknak ezt a törekvését nem koronázta siker, éspedig részben egyes saját tévedéseik vagy hibáik miatt is, főleg azonban a legnagyobb politikai hiba, a magyar forradalom elleni harcuk miatt.

Ma a marxista orientációjú szlovák történettudomány elveti azt a nézetet, hogy az 1848/49-es magyar forradalom tulajdonképpen csupán a nemesség közjogi rendi harcának bizonyos kiteljesedése volt, és elismeri azt burzoá forradalomként. Annyi bizonyos, hogy a tragikus szlovák—magyar konfliktushoz az a tény is hozzájárult, hogy nem „tisztán" burzoá demokratikus forradalomról volt itt szó. Az elszegényedett szlovák parasztság nagy tömegeinek meggyőződése az volt, hogy a forradalom nem segít rajta. A konfliktust ugyanígy elősegítette a magyar nemesség különleges érdeke is, felsőbbségének, uralmának fenntartása a magyarországi nemzetek fölött és azok a kemény intézkedések, amelyeket ebben az irányban megtett. Itt nem lehet mindig jól megkülönböztetni, hol van szó vörös terrorról és hol van szó ellenforradalmi terrorról, amely a demokratikus agrár- és nemzeti mozgalmak ellen irányul. Úgy véljük, hogy nem esik messze az igazságtól Ernst Fischer osztrák marxista állítása, hogy a magyarok és szlovákok kölcsönösen elfojtották forradalmi törekvéseiket. Annyi bizonyos, hogy Štúrék veszélyeztetve látták a szlovák nemzet létérdekeit, amelynek alkotmánybaiktatását akarták. Nem kapituláltak harc nélkül, mert az híveik demoralizálását jelentette volna, és későbbi politikai harcukat, amelyhez az új törvényhozás úgyszólván semilyen reményt sem nyújtott, a jövőben alázta volna. Meg akarták védeni szervezeti és szellemi önállóságukat, azonban a magyar liberálisok nem voltak hajlandók elismerni jelentőségüket mint szövetségesét, talán a régi bizalmatlanság miatt is. A szlovák önkéntesek expedícióját cseh és szerb forrásokból pénzelték. Fegyveres harcukat a magyar forradalom ellen, amellyel akarva-akaratlanul elősegítették az abszolutizmus későbbi megújítását, a mai marxista szlovák történettudomány negatívan értékeli, tekintettel arra, hogy ellentétben volt az európai forradalom érdekeivel. Azonban be kell ismernünk azt is, hogy nálunk nem vagyunk egészen egységes álláspontón e problematika néhány részletkérdését illetően, például abban a kérdésben, hogy ez a harc objektíve elkerülhetetlen volt-e szlovák részről, és vajon Štúrék ezzel a harccal nem károsították-e meg magát a szlovák ügyet stb.

Így tehát 1848—49-ben a bonyolult közép-európai nemzetiségi viszonyok gordiuszi csomóját nem oldották meg sem alulról jövő demokratikus változásokkal, sem felülről diktált bürokratikus intézkedésekkel, de nem szegték ketté karddal sem. Az 1848/49-es években egész Szlovákia forrongott, de a szlovákok végül is nem léptek fel egységesen, nem tárgyaltak mint egységesen fellépő nemzet vagy nemzeti osztályok, hanem megosztva. A szlovák—magyar konfliktus fegyveres összetűzéshez is vezetett a szlovák népi elemek között, amelyek különböző okokból két ellenséges táborra oszlottak. Hinnünk kell az egykorú híreknek, hogy a szlovák nép nagy része, amely ott volt a magyar forradalom táborában, nem mint önálló szövetséges, a magyar harcban nem önkéntesen vett részt. A Szlovák Nemzeti Tanács 1849-ben egész Szlovákiában toborzó, agitációs és petíciós kampányt fejlesztett ki, és nem is egészen visszhang nélkül. A katonai és politikai ténykedés bizonyos mértékben kétségtelenül hatott a szlovákok nemzeti, polgári és osztálytudatának ébredésére is, persze egyúttal magyarellenes szellemben is. Tehát nem maradt hatás nélkül a szlovák nemzeti öntudat fejlődésére és bizonyos szlovák honvédelmi hagyományt is jelentett, viszont szlovák részről is elmélyítette az ellentétet magyarok és szlovákok között. Így azután az első önálló tömeges politikai fellépés olyan más nemzet elleni harccal maradt kapcsolatban, amely önállóságáért harcolt az európai forradalommal együtt. Az említett tudatváltozásoknál a szlovák nemzeti fejlődés szempontjából jóval nagyobb jelentőségre tettek szert a feudális alapok aláásásának következményei, főleg pedig a jobbágyfelszabadítás következményei. Az utóbbi kétségtelenül pozitívan hatott a szlovák nemzeti mozgalom anyagi, gazdasági alapjainak fejlődése irányában, a szlovák rétegek polgárosodási folyamatának meggyorsítása szempontjából.

A dolog lényegén mit sem változtat az a körülmény, hogy az abszolutizmus lett ezen hagyaték végrehajtója, sem pedig az, hogy a nemességnek egyáltalán nem az volt a célja, hogy legalább ebből a szempontból segítse a szlovák nemzeti kialakulás fejlődését.

Szlovákia néhány kerületében szilárdan és tartósan megfogamzottak a szlovák felkelés eszméi a népi paraszti tömegekben is. A felkelő mozgalom általános politikai eredménytelensége nem vezetett pozitív irányban a teljes nemzeti demokratizálódáshoz. A Bach-féle abszolutizmus szerveinek kezdetben elég sok bajuk akadt Hurbanék parasztkövetőinek megerősödött öntudatával, míg sikerült visszaszorítaniok azt olyan keretek közé, amelyek az ő szempontjukból megengedhetők voltak.

A szlovák nemzeti mozgalom — mint tömegmozgalom — az ötvenes években eltűnik és vezető értelmiségi rétege is komoly orientációs válságon megy át. Kétségtelenül bizonyos regresszió állt be eszmei színvonalában és ismét napirendre kerültek egyes leküzdött belső problémái. Vezető intellektuális élcsoportja szétforgácsolódott, törekvései kulturális téren is korlátozva voltak. A szlovák nemzeti mozgalom e nehéz megpróbáltatásokkal teli korszakát a szlovák történészek csupán nemrégiben kezdték feldolgozni. A mozgalom elveszítette szervezeti és eszmei hatásának úgyszólván minden eszközét és pótlást keresett még az egyházi felekezeti intézményekben és folyóiratokban is, amihez egész bizonyosan hozzájárult a bécsi kormánykörök egyházi politikája is.

A szlovák nemzeti mozgalom új hulláma, éspedig már kiszélesedett, de nem egész széles tömegalapokon az 1859-es válság idején kezdődik. (Az 1861. évi martini gyűlésen, amely az első nagyobb szervezett vállalkozás volt, résztvettek a küldöttek Szlovákia különböző vidékeiről. Körülbelül 6000 főnyi közönség volt jelen.) A szlovák nemzeti mozgalom program-okiratában elvben az egykorú európai nemzeti mozgalmak sorába kívánt lépni. Ez a korszak szintén nem járult hozzá a szlovák kérdés pozitív politikai megoldásához, bár különben az élet gyakorlatába sikerült átvinnie a megelőző korszak egyik legfontosabb feladatát, azt, hogy megteremtse és biztosítsa az össznemzeti jelentőségű kulturális központot. A szlovák burzsoázia nemzeti politikai pártja ennek keretében alakult ki, bár nem sikerült kiépítenie rendes vidéki politikai szervezeti és propaganda apparátusát, amely jelentősebb politikai sikereket biztosíthatott volna neki, akár csak a szlovák nemzeti területen is. A szlovák burzsoá-nemzeti mozgalom központjait saját pénzügyi forrásaiból építette ki. Bár a Slovenská Maticanak nem volt engedélye arra, hogy helyi fiókokat létesítsen, Magyarország kormányzó osztályainak állami szervei 1875-ben mégis felszámolták.

Az ötvenes évek végén Štúrék iskolájának és utánpótlásának néhány nyughatatlan követőjéből szerveződött az ún. új iskola, amely a magyar liberálisokkal való közeledésre, kiegyezésre törekedett. A martini memorandum gyűlésén 1861-ben ez a csoport már elég jelentősen érvényesült, követelve az összefüggő szlovák etnikai területen, Magyarország keretében külön szlovák politikai közigazgatási terület megalakítására irányuló követelés elejtését. A szlovák mozgalom vezető rétegei között folyó viszályok később sem szűntek meg, bár mint önálló, külön utakat követő politikai irány J. N. Bobula fiatal vállalkozó vezetése alatt már az 1867-es kiegyezés után alkotmányos keretek közt bontakozott ki.

Ez az irányzat később kapitulált, mert törekvései a magyar oldalon igen kevés megértéssel találkoztak. 1861-től 1918-ig Martin játszotta a fő szlovák nemzeti kulturális, politikai (sőt bizonyos mértékig gazdasági) központ szerepét. A vezető szlovák tényezők e korszak kezdetén a szlovákokat mint „genetikus nemzet" vagy pedig „kultúrnemzetet" (Culturnation) jellemezték. Abban az időben, amikor bezárták a Matica Slovenskát és elkobozták pénzügyi alapjait és gyűjteményeit, amikor Tisza miniszterelnök kinyilatkoztatta hírhedt ítéletét („nincsen szlovák nemzet"), a szlovákok határozottan már legalább a nemzeti kialakulás középfokán állottak. Nemzet voltak már, bár ez a fejlődésük főleg külső nehézségek miatt nem fejeződött be teljesen. Saját erőikkel nem tudták keresztülvinni konszolidációjuk beteljesedését és fejlődésük tartósan elért fokát szilárd politikai kerettel vagy intézményekkel is biztosítani, bár semmiféle elnyomás sem tudta többé nemzeti létüket megtámadni. A szlovák irodalmi nyelv jövője és ezzel együtt hordozóinak legalapvetőbb nemzetiségi erényei már tartósan biztosítottak voltak, bár az 1867-es év után az iparosítás meggyorsult folyamata és az adott politikai viszonyok a vagyonos és művelt rétegek egyes egyéneinek disszimilációjához vezettek. A dzsentri-kaszt minden lehető eszközzel hozzájárult ahhoz, hogy megmentse jövedelmének mellékforrásait és nem engedte meg a szlovákoknak, hogy nemzeti tisztviselői értelmiségi kádereik gyorsabb fejlesztését folytassák, ami egyúttal a nemzeti állam politikai elemei fejlesztésének feltétele is volt. A szlovák nemzeti öntudat már a szlovák etnikai terület legkülönbözőbb vidékein élő népi tömegekben is megfogamzott, és negatíve erősítették ezt az erőszakos magyarosító módszerek, bár az adott politikai viszonyok közepette ez hangsúlyozottabban kifelé nem nyílvánult meg mindig. A szlovák kultúrközpont felé irányuló gravitáció már magukban a népi tömegekben is megvolt, amit például a szlovák bányászok és a szegényebb rétegek más tagjai által a Matica Slovenká részére szervezett gyűjtés is bizonyított. Az a véleményünk, hogy a szlovákokat fejlődésüknek ebben a stádiumában mint leigázott, politikailag védtelen és ezért fejlődésében befejezetlen nemzetet lehetne jellemezni, azonban semmiképpen sem mint „nemzetiséget", vagy „kisebbséget", mert ez nem alkalmas kifejezés kisebb etnikai csoportok megjelölésére sem, még ha azok távol is élnek eredeti nemzeti törzsüktől.

Bár a szlovák polgári rétegek nemzetileg öntudatos és ellenálló része minden valószínűség szerint elég szegény, gazdaságilag és politikailag elég gyenge volt, és néhány tagja karrierlehetőség esetében főleg 1867 után dezertált is a szlovák táborból (például J. N. Bobuba is), a szlovák nemzeti burzsoázia bizonyos magva már a forradalom utáni időszakban kialakult. Ha az 1848/49-es évben a szlovákul beszélő šáštini honfitársak nem voltak elég tisztában nemzetiségükkel és önmagukat uhoroknak tartották, az 1867-es kiegyezés után már felfogták azt, hogy nem tartoznak a magyarok közé, és mint a szlovák etnikum tagjai csupán mellőzésben és sérelemben lehet részük. Századunk kezdetén a népi eredetű szlovák emigránsok az USA hivatalai előtt már követelték, hogy a hivatalos feljegyzésekben mint szlovákokat és nem „Hungarian" vezessék őket. A szlovákok amerikai földön már 1915-ben saját kezdeményezésükből szlovák nemzeti tanácsot hoztak létre, forradalmi központot, amely csakhamar kapcsolatot és együttműködést teremtett a cseh nemzeti tanáccsal. Az új nemzetközi politikai helyzetben ez arra törekedett, hogy megtalálja nemzeti léte megvédése és biztosítása sorskérdésének gyakorlati politikai megoldását. Az Osztrák-Magyar Monarchia elleni külföldi csehszlovák ellenállásban való tömeges részvétel szintén hangsúlyozottan azt bizonyítja, hogy a szlovák nép tudata erősen dehungarizálódott. Ez a magyarázata annak is, hogy a szlovák fejlődési folyamatnak kiteljesedése önálló szlovák nemzetté 1918 után meggyorsult, amikor is a testvéri cseh segítséggel sikerült szilárd politikai keretet találniok, nevezetesen sikerült etnikai területükön délen és keleten meghatározni határaikat Magyarországgal és Kárpát-Ukrajnával szemben, és így végül is elnyerni az önálló nemzet minden szükséges ismérvét. Mint ismeretes, a szlovákok nemzeti és részben más kérdéseiket is különleges burzsoá demokratikus forradalom útján oldották meg, a burzsoázia és a nemzeti értelmiség vezetésével, de a munkásosztály tagjainak segítségével is, akik a magyar szociáldemokrácia vezetőségénél nem találtak megértésre a szlovák nehézségek iránt. Természetes, hogy a nemzeti burzsoázia elsősorban osztálycéljai elérésére törekedett és arra, hogy a szlovák nép nemzeti és társadalmi felszabadító mozgalmának az élére kerüljön, főképp azért, hogy megtartsa vezetése alatt. Ideológiai és politikai hatása a munkásmozgalomra abban az értelemben volt negatív, hogy akadályozta osztályöntudatának fejlődését.

A cseh és szlovák nemzeti mozgalom és főképp a munkásmozgalom fejlődésére nem csekély hatást gyakorolt az orosz forradalom is, de az új csehszlovák állam a nyugati imperialista táborhoz csatlakozott.

A szlovákok a Csehszlovák Köztársaságban gyorsan leküzdötték nagy történelmi időveszteségüket, és a szlovák nemzeti öntudat különböző aránytalanságait és

deformációit, amelyeket a hosszú időn át tartó nemzeti és társadalmi elnyomás okozott. Természetesen azokból az elemekből, akik nemzetiségükhöz megkésve tértek vissza, és bensőleg nem forrtak össze a nemzet haladó, főleg újjászülető szláv hagyományaival, toborzódott a bomlasztó ludákság, a soviniszta burzsoá nacionalizmus maradi, patológikus formája. A ludák tényezők megkísérelték azt is, hogy meghamisítsák a szlovák ébredés hagyományait, de a szlovák nemzet egészséges, demokratikus magva még eléggé idejekorán megértette politikájuk demagóg, nemzetellenes és népellenes jellegét. Amikor a második világháború folyamán ismét előtérbe került a szlovákok további nemzeti léte, népünk ismét megteremtette a forradalmi szlovák nemzeti tanácsot, felkelést szervezett, nemzeti és demokratikus forradalomba lépett az idegen megszállók és hazai kiszolgálóik ellen. Visszatért a bevált állami kötelékbe a testvéri cseh nemzettel, miközben a megújított állam, nemzetei szilárd munkás-magvának vezetésével, biztosította tartós létezését azzal, hogy mindörökre elvált az imperialisták táborától és a Szovjetunió vezette szocialista tábor részévé vált. Ez a haladó megoldás tulajdonképpen a csehszlovák viszony és a szláv kérdés újjászületó demokratikus koncepciójának értelmével összhangban valósult meg, amely egy évszázaddal előbb csupán ideális álom lehetett. A Szovjetunióval való kölcsönös viszony és szövetségi kötelék mindkét nemzet egyforma létérdeke.

JAROSLAV DUBNICKÝ

TÖRTÉNETI IRODALOM

BENDA KÁLMÁN—IRINYI KÁROLY:

A NÉGYSZÁZÉVES DEBRECENI NYOMDA (1561—1961)

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1961. 432 l., 104 ábra)

Az alföldi metropolis, Debrecen felé kettős évforduló fordította a közelmúltban a figyelmet. A város első privilégiumának 700 éves fordulóját ünnepelte, a város és a magyar művelődés intézményei pedig az ország legrégibb nyomdájának, a debreceni nyomdának (most Alföldi Nyomda) 400 éves ünnepét. A jubiláns város szerepének napjainkig ható politikai és társadalomtörténeti jelentősége mellett nem törpül el egyik intézményének, nyomdájának az a szerepe, melyet a magyar művelődés történetében játszott. Sőt: mindaz, amit a debreceni nyomda nyújtott a magyar művelődésnek, irodalomnak, közoktatásnak és — adott esetekben — a politikai fejlődésnek, mindaz messze túllépi a közművelődés fogalmának kereteit.

Indokolt volt tehát, hogy neves szerzők tollából jelenjék meg az előttünk fekvő reprezentatív kiállítású kötet, mely egyébként szegény nyomdászattörténeti irodalmunknak mind a vizsgált időszak terjedelme, mind szerény látószögéből eredő alapossága, mind perspektívikus szemléletmódja következtében nem kicsiny értékű nyeresége. Már csak azért sem, mivel az e témával foglalkozó legutóbbi összefoglaló nagyobb mű, *Csűrös Ferenc* kötete, félszázada jelenvén meg, szükségessé, elengedhetetlenné vált az újabban feltárt adatanyag feldolgozása, új szemléletmód alkalmazása.

A szerzők — szakmai érdeklődésüknek megfelelően — megosztották a téma feldolgozását. *Benda Kálmán* az alapítástól 1849-ig terjedő történeti korszakot dolgozta fel (1—156. l.); e fejezeteken belül a nyomdatechnikával kapcsolatos részeket *Bogdán István* írta meg (23 lapon); az 1849 utáni évtizedek ismertetése *Irinyi Károly* tollából származik (157—267. l.), aki elsősorban a modern nyomdászat kérdéseinek szakértője (a technikai kérdések területén is). A választott határ helyesnek látszik: bár a nyomda csupán 1905-ben vált iparvállalattá, ennek az átalakulásnak országos előzményei az abszolutizmus éveivel esnek egybe.

A téma ilyetén megosztása rányomja bélyegét a kötet két részére. Annak ellenére, hogy a szerzők általában sikerrel törekedtek a helyes arányok közös biztosítására. *Benda* fejezetei mégis inkább történeti-művelődéstörténeti jellegűek, *Irinyi* viszont inkább a technikai-társadalomtörténeti elemeket domborítja ki. Az összkép ennek ellenére egységes jellegű, s ami szintén nem jelentéktelen: nagymértékben élvezhető, olvasmányos. Különösen az 1849-ig terjedő fejezeteket jellemzi a szerzőktől megszokott, magávalragadó stíluslendület.

Új történeti szemléletünknek felel meg a szerzők *elvi célkitűzése:* szemben a korábbi nyomdászattörténeti irodalom túlnyomóan technikai és stíluselemző felfogásával, már az előszóban kifejtik, hogy „a kiadványokban testet öltő gazdasági-társadalmi fejlődést s a hozzá szorosan kapcsolódó művelődési törekvéseket igyekeztünk vizsgálataink középpontjába állítani". Ez mindvégig sikerrel járt. Ugyanakkor tiszteletreméltó szerénységgel szigorú határt tudtak szabni a magyar és egyetemes történeti „kalandozó" kitekintések kísértő csábításának: a nyomda történetét várostörténeti keretben szemlélték, s a feltétlenül szükséges kitekintések mezejét a kiadványok tartalmi-világnézeti értékelésével kapcsolatban mondottakra korlátozták. Mondanivalójuk — melyben különleges értékesek a nyomda dolgozóinak anyagi és társadalmi helyzetéről írt lapok — így vált tömörré, lényeget adóvá.

A debreceni nyomda életének első perceitől kezdve bizonyítja azt a tételt, hogy minden intézmény — legyen az politikai, oktatási, közművelődési vagy ezekkel összefüggő technikai jellegű — valamilyen ideológiának szolgálatában áll, s hogy maradi vagy haladó mivoltát az őt vezérlő világnézet milyensége szabja meg. Debrecen nyomdája már akkor keletkezett, amikor a városban berendezkedett a szakramentárius kálvini irányzat, s amikor *Méliusz Juhász Péter*nek mint világnézeti harci eszközre volt szüksége

a nyomdára a feudalizmussal meg nem alkuvó polgári (szerző szavait kiegészítve így mondanám: a civisekkel szembeni „kis"polgári) jellegű antitrinitarianizmus elleni küzdelemben. A nyomda tehát — mivel csupán a háta megett álló világnézet testületének akaratából volt életképes — a kálvinizmuson *belül* kezdettől fogva nem a haladó irányzatot szolgálta. Más kérdés természetesen, hogy országos és európai viszonylatban a kálvinizmus (egységében és részeiben) *akkor* a haladás gondolatát szolgálta.

A nyomda létének első két emberöltőjében, 1630-ig, egyéni vállalkozók magántulajdona volt, s „városi"-nak csupán annyiban volt nevezhető, hogy működését a város megrendelésekkel igyekezett biztosítani. Az első tulajdonos-mesterek között a magyarországi nyomdászattörténet oly kitűnő neveivel találkozunk, mint *Huszár Gál*, *Hoffhalter Ráfael* és *Rudolf*, *Rheda Pál*. 1630-tól a nyomda kétségtelen városi tulajdon; élére a város nevezte ki szerződéses alapon a vezető mestert.

Minden szempontból legjelentősebb történeti korszaka másfél évszázadig, alapításától 1711-ig tartott. Ez alatt az idő alatt — bár a kálvinizmuson belül is meglevő konzervatív-feudális irányzat szellemi felügyelete soha nem szűnt meg — bizonyos mértékig kiadványaival mutatni tudta az eszmék akkor viszonylagosan szabad áramlását. A nyomda korai termékei közül a széphistóriák jelentették a kálvinista orthodoxiával való szembefordulást; majd itt jelentek meg a puritánus mozgalom egyes kiadványai is, bár az orthodoxia erős városi tényezői ezt az irányt hamarosan száműzték a falak közül. Kezdettől fogva kiemelkedő — gyakorlatilag alig korlátozott — szerepet játszott viszont a nyomda egyrészt a magyar tankönyvirodalom, másrészt általában a magyar nyelvi művelődés terjesztése terén. Termékei — szemben a kor más magyarországi nyomdáival — magyar nyelvi túlsúlyt mutatnak; ugyanakkor azonban — mint ezt a mű is leszögezi — általában hiányzik belőlük a tudatos magyar nyelvi kultúra, az irodalmi nyelv fejlesztésének világos szándéka.

A XVIII. században a nyomdát fenntartó város — korábban komoly gazdasági és politikai tényező — elveszti politikai súlyát s vagyonilag elszegényedik. Szegényes állapota ellenére viszont ekkor válik az erőteljesen kibontakozó katolikus-latin barokk kormányzati és közművelődési elképzeléseivel szemben az ellenzékbe kényszerített protestantizmus és a nemzeti művelődés — szociális tartalmában egyre konzervatívabbá váló — bástyájává. A város és a nyomda ebben az évszázadban éles harcot vív az állami, katolikus jellegű cenzúrával: sokszor a nyomda létét fenyegeti veszedelem; máskor bizonyos népszerű, az állami szervek előtt veszedelmesnek tűnő kiadványfajták (katekizmusok, kalendáriumok) további élete forog kockán. Így a megjelent művek többsége vagy tankönyv, vagy orthodox szellemű vallásos tárgyú kiadvány (köztük az északkeleti református szlovákok részére nyomtatott vallásos iratok is). Változatlan a nyomda magyar nyelvi jellege: az 1711—1800 között megjelent művek között a magyar nyelvűek országos aránya 30%, a debreceni nyomdánál 60%.

Ki kell viszont emelnünk (itt és később is!), hogy a város vezetőségének egyre inkább megcsontosodó világnézeti álláspontja következtében a kor kiemelkedő, haladó debreceni tudósainak (Hatvani István, Weszprémi István, Földi János, Szikszai György stb.) művei *nem* Debrecenben jelentek meg.

A XIX. század első fele sem hozott lényeges változást a nyomda arculatán, funkcióinak jellegén. A Csáthy és a Tóth családokból származó szakértő vezetők emelni tudták a technikai szintet, azonban a várost vezető civis-társadalom arculatát nem tudták átalakítani (belőle származván, nem is akarhatták!). „Mintha az idő megállt volna" (151.l.) — a nyomda saját kiadványai többségben múltszázadi művek újranyomásaiból állanak. Az 1810-ben nehéz küzdelemmel elnyert zsoltár-monopólium anyagi előnyöket hozott, azonban *Fazekas*, *Csokonai* és köre továbbra is vagy a városon kívül, vagy saját költségre jelentetik meg műveiket.

Új színt, a forradalmi átalakulás üdítő színét nyújtják a szabadságharc hónapjai, különösen az 1849-i debreceni hetek, amikor a nyomda — lerázva az állami cenzúra és a helyi maradiság bilincseit, valóban a nemzeti ügy szabad intézményévé vált, s különösen a politikai természetű magánkiadványok és a politikai hírlapok terén vált a közvélemény tájékoztatásának, kifejezésének kedvelt intézményévé.

A század második felét az organizatórikus, bizonyos mértékig az ideológiai bizonytalanság jellemzi. Az ország fokozatos ipari fejlődése, a konkurrencia erősödése egyre jobban megnehezítette a városi hivatalként működő nyomda helyzetét. A konzekvenciát a város elég későn, csak 1905-ben vonta le, amikor a nyomdát iparvállalati alapon szervezte újjá. A következő lépést szervezeti téren a tulajdonjogi vonatkozásban bekövetkezett 1918. évi döntő változás jelzi, amikor a nyomda a város és egyházkerület közös tulajdonává vált s ezzel — egészen az 1948. évi államosításig — egy viszonylag vagyonos, befolyásos testület anyagi és politikai támogatását szerezte meg. A kiadványprofil a

XIX. század közepétől politikai vonatkozásban langyos semlegességet mutat. Az abszolutizmus korának egyetlen haladó jellegű kísérlete („Csokonai Lapok"), Oláh Gábor és köre támogatása, a Tanácsköztársaság rövid szabad hónapja kivételével a nyomda (jogi helyzete következtében) a hivatalos városi és református vezetőség szolgálatában állt. Ez a világnézet a kor legkiválóbb egyéniségének pl. azt a Baltazár Dezső püspököt tekintette, aki nem csupán Tisza Istvánnak volt leghívebb tisztelője, hanem élharcosa is egy egészségtelen és idejétmúlt felekezetközi békétlenségnek. 1919 után így a nyomda sokban szolgálta az ellenforradalmat.

A felszabadulás után a nyomda képe gyökeresen átalakult. A dolgozók érdekvédelmét — a kapitalista korszak számos és jól ábrázolt bérmozgalma után — az üzemi bizottság vette át, majd 1948-ban megtörtént a nyomda államosítása. Azóta egyre javuló munkakörülmények, fejlődő gépi felszerelés, növekvő technikai színvonal és világos ideológiai profil jellemzik az ország legrégibb nyomdájának működését.

A kötet szöveges részét bőséges függelékanyag egészíti ki. A nyomdavezetők névsora 1561-től napjainkig folyamatos; különleges érdeklődésre tarthat számot műfaji újszerűsége következtében a nyomda bevételeiről és kiadásairól készített, csupán kisebb hézagokat jelző, 1943-ig szóló kimutatás, melyből kitűnően látszik, hogy — minden nehézség ellenére is — a nyomda 1867-ig szinte állandóan nyereséggel dolgozott. Veszteséges periódus csupán a napoleoni háborús években, 1873—1893 között, az 1929—33-as gazdasági válság legsúlyosabb éveiben volt. A legjelentősebb, önálló műnek is beillő függelék az a jegyzék, mely a nyomda 1561—1849 között megjelent kiadványait foglalja magában (321—409. l.). A jegyzék az évszám, szerző és cím, rétalak, ív- és példányszám, valamint a lelőhely feltüntetésével nyújt precíz tájékoztatást a kötet egyik forráscsoportjáról. Az ilyen természetű jegyzék magától értetődően nem léphet fel a véglegesség, lezártság igényével. A további kutatás feladata lesz kiegészítése; ennek első nyoma *Esze Tamás* tanulmánya (A debreceni nyomda II. Rákóczi Ferenc szolgálatában. Könyv és könyvtár. Könyvtártudományi és bibliográfiai tanulmányok és közlemények II. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve. Bpest. 1961. Tankönyvkiadó, 55—98. l.), mely a nyomdában a kurucok részére készített oltalomlevelekről, manifesztumokról stb. számol be. A felsorolt 19 tétel közül Benda csupán négyet tart számon.

A másik forráscsoportra vonatkozó adatokat a külön kezelt, bőséges jegyzetanyag nyújtja. Ez az anyag tanúsítja a rendelkezésre álló levéltári és egyéb források alapos feltárását. Ezzel kapcsolatban csupán két megjegyzés: 1. talán helyes lett volna megadni a levéltári ügyirat központi kormányszéki jelzetét akkor is, amikor az a helyi levéltár állagából került feltárásra; 2. hiányoljuk a modernkori üzemi irattár adatait. A jól válogatott és jegyzetelt képanyag sikeresen egészíti ki a szöveges részeket.

A kötet művelődéstörténeti irodalmunk kitűnő terméke, komoly nyeresége. Hogy vajon közelesen sor kerülhet-e azoknak a kérdéseknek megválaszolására, melyeket Benda Kálmán az első oldalakon — követendő őszinteséggel — nyitva hagyott (p. o. Huszár Gál távozásának oka, a korai nyomtatóműhely pontos helye), nem tudjuk. Úgy érezzük azonban, hogy a két szerző minden lényeges kérdés terén időtálló munkát végzett, s jól jelölte ki azt a helyet, melyet a debreceni nyomda művelődésünk történetében elfoglal. E hely kijelölése minden síkon sikerrel történt meg: világosan körülhatároltak az ideológiai és a nyelvi-irodalmi kérdések kategóriái; jó képet kaptunk — történeti vonatkozásban is — a munka- és bérviszonyok, a munkásmozgalmi kérdések felől; a nyomdatechnikai fejezetek nem lépik túl azt a határt, melyet a nem-nyomdász olvasókra tekintettel tartani ajánlatos, viszont e határon belül közérthetően közlik mondanivalójukat. A függelék- és jegyzetanyag széles skálája, tudományos precizitása dícséretet érdemel. Az olvasmányos, reprezentatív kiállítású, jó papíron nyomott művel — melyet a jubiláns nyomda társadalmi munkában nyomott és kötött — méltóan emlékezett meg a jelentős évfordulóról a magyar nyomdaipar és a magyar tudományos kutatás.

TÓTH ANDRÁS

BERLÁSZ JENŐ:

AZ ERDÉLYI JOBBÁGYSÁG GAZDASÁGI HELYZETE A XVIII. SZÁZADBAN

(Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 10. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1958. 72 l.)

A XVIII. századi erdélyi történelem kitűnő kutatójának e munkája (eredetileg az egyetemi tankönyv előtanulmányának készült, 1953-ban) összegezést kíván adni (ha szűk terjedelmi keretekben s bevallottan nem a teljes levéltári forrásanyag alapján is) az erdélyi jobbágyság eléggé kevéssé ismeretes XVIII. századi történetéről.

Bevezetésében a XVIII. század eleji helyzetet ismerteti (korlátlan robot, súlyos adóterhek, a jobbágynép részvétele a Rákóczi-szabadságharcban, az 1714 : 24. tc. a jobbágy és zsellér robotjának szabályozásáról). I. fejezete a jobbágyfaluközösség funkcióit tárgyalja: előbb a földközösség rendjét, területi elterjedését (elsősorban a Székelyföldön marad fenn, a magyar megyékben már csak nyomokban) s bomlásának jeleit (rámutatva: ez nem hat végzetesen a faluközösség létére). Ismerteti a földművelési rendszert, a faluközösség szabályozó szerepét a legeltetés, erdőlés, szőlőművelés terén, a községi elöljáróság szervezetét, feladatait a gazdálkodás közrendjének betartásában, a falusbírói büntetőbíráskodást, az elöljáróság szerepét a közterhek adminisztrációjában s a falusbíró jogkörének a dominális bíróra való átruházására tett kísérleteket s eredménytelenségüket. A II. fejezet tárgya a paraszti ellenállás formái; rövidebben ismerteti a szervezett, nyílt ellenállás jelenségeit, hosszabban a többi formákat (pereskedés, szökés). E fejezetben foglalkozik (elvi szempontból nem a legszerencsésebb szerkesztési megoldást választva) a jobbágy—zsellér-problémával, a jobbágy vagyonszerzésének különböző módjaival, a járadékmegváltás jelenségeivel, a földesúri szolgálatot vállaló személyek mentességeivel s a jobbágy-nagycsalád kérdésével. Az utolsó fejezet az 1769-i Bizonyos Punctumok ismertetésére s értékelésére épül szerkezetileg; ismerteti a telekrendezési terveket s viszonyukat a jobbágybirtok 1769 körüli tényleges állagához, a jobbágyok legelőinek, erdeinek allodizálását, a halászati, vadászati, malomtartási és kocsmajog állapotát a század folyamán, majd a robot alakulását; ez utolsó területen az általános tendenciát a szabályozottá válásban látja. Jelzi: a Bizonyos Punctumok sem hozzák meg az erdélyi jobbágyszolgáltatások egységessé válását; a korábbi (1714-i, 1742-i és 1747-i) szabályozások és az 1769-i azonban mégis azt eredményezik, hogy „*a mindennapos és a meghatározatlan robot . . . mindinkább heti 1—4 napos szolgálattá alakult át*" (60. l.). Rámutat: az allodiatúra növekedése vagy fogyása nem áll egyenes összefüggésben a robot változásával. Végkövetkeztetése e téren: „*A mindenkori helyi robotviszonyokban kétségtelenül a parasztság sikeresebb vagy kevésbé sikeres küzdelmének eredményét kell látni.*" (61. l.) A terményjáradék fajtáit ismertetve megállapítja: súlyuk jelentéktelen a robothoz képest.

Kritikai észrevételeinknek a tanulmány számára szabott határok közt kell maradniok. Így voltaképpen nem is kritikai megjegyzésképpen szögezzük le: egy későbbi nagyobb összegezésnek lehetőleg egészében fel kell dolgoznia a kornak nagy országos összeírásait: az 1698—1703-i és 1750-i adóösszeírást s az 1785/6. évi urbéri összeírást (Berlász az előző kettőt nem vagy alig használta, a harmadikat is csak egyes területeket illetően. Megjegyezzük: ezt tévesen idézi 1787-i összeírásként.) Alaposan át kell kutatni a nagy erdélyi kormányhatósági levéltárak hivatali levelezés-anyagát, a kor erdélyi inventarium-, urbárium- és conscriptio-tömegét s legalább az Országos Levéltárban található nagy erdélyi családi levéltárakat (Teleki-, Bethlen-, Bánffy- stb. levéltárak). Már kritikainak tekinthető azonban az az észrevételünk a tanulmány forrásfelhasználását illetően, hogy a szerző láthatólag nem vette figyelembe a romániai gazdaságtörténeti irodalom nálunk is hozzáférhető termékeit, másrészt talán túlságos bizalommal támaszkodott Kolozsvári és Óvári nagy statutum-kiadványára (pedig más vonatkozásban maga figyelmeztetett rá: írott rendszabályok — országos törvények is — gyakran mily kevéssé mentek át a gyakorlatba).

Szerkezetileg a munkát több kifogás érheti. Tagolásának arányai is vitathatók (bevezető: 5 oldal, I. fejezet: 9, II.: 17, III: 35 oldal). Mint jeleztük: hibás volt a paraszti ellenállást ismertető fejezetben tárgyalni a paraszti vagyonszerzés módjait (mint az ellenállás formáit) s a jobbágy—zsellér problémát. A III. fejezet szerkezeti megoldása sem sikerült: a szolgáltatások rendjének az egész századon át való alakulása ide került, méghozzá úgy, hogy a fejezet a Bizonyos Punctumok ismertetésével kezdődik, s aztán mintegy annak mérlegén jelennek meg a korábbi évtizedek.

A tárgyalás módját sem tartjuk mindenütt sikerültnek. A tárgyalás statikussága (a tanulmány vázlat-jellegéből következően) némileg indokolt, de nem egyszer már túl-

zott. A szerző gyakran általánosságokban marad (ennek kirívó esete a jobbágy—zsellértagozódás bemutatása — 22. s kk. l. —: általánosan ismert dolgok eléggé bőven kifejtésre kerülnek, a kérdéscsoport egyik legizgatóbb problémája, a telkes zsellérség csak röviden van említve). Ez nem egyszer odavezet, hogy a kép nem eléggé sokszínű, s az elmondottak nem kellően meggyőzőek.

Mindezeknél sokkal nagyobb súllyal esik latba a magyarországi helyzettel való parallel elhanyagolása (pedig erre mind *egyes jelenségek*, mind a *jobbágyság helyzete egészének* megértése szempontjából is szükség lett volna, s Berlász elénk is tárja a szükséges adatokat). Néhány mondatban felvázolnók ezt a párhuzamot: 1. Magyarország területének nagyrészén a török hódítás és a rekonkviszta jórészt tabula rasat teremt az új települési rend kialakulása s az új nemesi birtokmegoszlás számára. Erdélyben viszont megmarad s tovább bonyolódik a nemesi birtokmegoszlásnak a XIX. századi erdélyi történetre vonatkozó újabb kutatásokból már részben ismeretes, alig áttekinthető rendje (egy-egy korábbi uradalom 25—30 kézben, egyes falvakban 40 szolgáló ember és 25 birtokos stb.). A román kutatás (David Prodan) jórészt ebben a körülményben látja az erdélyi jobbágyrobot magas voltának egyik főokát (a robot jórésze jövés-menésre kell). 2. A századeleji Erdélyben jóval kisebb a jobbágy telki állománya, mint Magyarországon. 3. A robot viszont jóval magasabb, s a védekezés lehetősége sokkal kisebb (a belső migráció tekintetében is; a két dunai fejedelemségbe való kivándorlás pedig, az ott uralkodó állapotok miatt, a XIX. század elején sem válik intenzívvé). 4. Erdélyben Mária Terézia alatt nincs urbérrendezés (a Bizonyos Punctumok nem tekinthetők ennek). Így Erdélyben kisebb és rosszabb termőtalajú telken aránytalanul többet szolgál a jobbágy, mint Magyarországon (a XIX. század elején az északi Partiumban pl. a 10—12 hold szántóval rendelkező többnyire heti 3 napot igával — a *hatszorosát* a hasonló birtokú Szatmár megyeinek). 1848 erdélyi tragédiájának (és összes történeti folyományainak) *ez* a különbség az egyik fő magyarázata. 5. A viszonylag nagy szabadparaszti rétegek (szabad székelyek, szabad szászok és románok — bizonyos fokig a határőrök is ide számítanak —) léte kontraszthatásával csak növeli Erdélyben a feszültséget.

(Arra ehelyt nem vállalkozhatunk, hogy ezt a párhuzamot Havasalföld és Moldva viszonylatában is megvonjuk.)

Részmegjegyzéseink (a munka rendjében): a portális adó törökkori emelkedését (1 forintról 90-re) illető kitételnél (5. l.) helyes lett volna utalni a forint értékváltozására s a porta fogalmának módosulására. Az 1714 : 24. tc. ismertetésénél (6—7. l.) konkréten lehetett volna utalni az 1698—1703-i összeírás tanulságaira (egész falvak vándoroltak el) s a Magyarországra vándorlásra. A határ 2 vagy 3 fordulóra bontása (13. l.) nem feltétlenül szűkebb vagy tágabb voltának folyománya. Jelezni kellett volna: milyen befolyással volt az elöljáróság kialakítására a birtokosság? (14. l.) (Nemcsak a dominális bíró hatáskör-növeléséről van szó.) Igen rövid a szervezett, nyílt paraszti ellenállás tárgyalása (19. l.); Sofronie mellett Visarionról is beszélni kellett volna, s a székely határőrség kialakítása által kiváltott *jobbágy*-megmozdulásokról is stb. A jobbágyszökések tárgyalásánál (21—22. l.) differenciálni kellett volna a tekintetben, hogy ezek hová történnek (Magyarországra, a dunai fejedelemségekbe, belső migráció — az utolsó kérdéscsoport tovább bontható). A jobbágy—zsellér-kérdés ismertetésénél (22. s kk. l.) jelezni kellett volna: Erdélyben *nem a jogi értelemben vett zselléresedés* a parasztság elszegényedésének főformája. A paraszti állattenyésztéssel kapcsolatban (27—30. l.) ki kellett volna térni a marginean-problémára. Egyébként a Hétfalubán nem a csángók a nagy állattenyésztők (28. l.), hanem a román „burszány"-ok. Nem értünk egyet azzal, amit Berlász a jobbágyi szőlőbirtoklás „szilárd jogi körülbástyázottságáról" mond (30—31. l.), annál is kevésbé, mert a 32. lapon maga közöl meghökkentő összehasonlító adatokat a jobbágyszőlők csökkenéséről a balázsfalvi uradalomban. A taxásság kialakulásának rajzát (34. l.) túlegyszerűsítettnek tartjuk (vizsgálataink szerint itt helyi tényezők legkülönbözőbb fajtái döntenek). A parasztság telki állományának ismertetésénél oda konkludál (39. l.): „az egymástól távoleső vidékeken a század más és más szakaszában általában . . . hasonló birtokviszonyok közt élt a jobbágyság"; a 41. lapon közölt (s a 39. lapon hivatkozott) tabellából viszont erdélyi viszonylatban jelentős eltérések derülnek ki (a balázsfalvi uradalomban 1726-ban egy szolgáló emberre 6 hold szántó és 3 hold rét jut, a halmágyiban 1731-ben 0.5 hold szántó és 0.7 hold kaszáló stb.). Berlász téved abban, hogy „a havasok már a XVII. század végén csaknem maradéktalanul földesúri kézben voltak"; még közvetlenül 1848 előtt sem volt ez a helyzet (ld. az 1846/47. évi erdélyi urbéri tc.-et). A robot XVIII. századi alakulását illető következtetései helyenként erőltetettnek hatnak: miért „enyhébb kötelezettség" pl. az a szabályozás (53. l.), amely szerint a jobbágyok ... . . amiképpen, amikor és ameddig az szo gá at mineműsége kívánja, a szerint szolgálnak", mint az (51. l.), amely szerint „singulis diebus communibus servire quamodo

necessitas tulerit, tenentur". Berlász állításai kapcsán általában is fel szeretnénk vetni a kérdést: vajon az *elvileg* korlátozatlan robot *ténylegesen*, gyakorlati kihasználtságában többet jelent-e a szabályozott, heti 2—3—4 napi robotnál? A helyi robotviszonyok nem pusztán a paraszti harc eredményességének függvényei, mint Berlász írja (61. l.); amellett a piaci lehetőségeké, a birtokos személyi beállítottságáé, pillanatnyi időjárási tényezőké stb. — s nem utolsósorban a robotviszonyok országos vagy regionális állapotáé. Kár, hogy a nona létéről a könyv csak egy mellékmondatban tesz említést (ha ugyan az, eddigi vizsgálataink szerint, valóban csak egyes Magyarországgal határos területeken dívott is). Téves az az állítás (62. l.), hogy a Szászföldön nincs kincstári tized. Túlzott leegyszerűsítésnek tartjuk a földesúri és kincstári tized rendszerének kialakulásáról a 63—64. lapokon mondottakat. Kincstári tizedek is kerültek ti. (adományként) végleg földesúri kézre; nem helytálló az sem, hogy amelyik termékből fiscalis tizedet adtak, abból nem tartoztak földesúrival (a kettős tized nem túlgyakori jelenség ugyan, de létező); túlkorai a XVII. századba tenni a román falvak tizedmentességének megszűnését (az északi Partiumban még 1820-ban is viszonylag jelentős arányokban találkozunk vele). A tizedköteles állatfajták közt a felsoroltakon kívül még legalább a kecskét meg kellett volna említeni, s nemcsak a „csonkaszámú" állatok váltságáról kellett volna beszélni, hanem a tizedváltságról általában is. Ki lehetett volna térni a tizedelés *módjával* kapcsolatos bajokra is (késés; magul adás kötelezettsége; fuvar; intertentio).

Mindezen kritikai észrevételeink mellett le kell szögeznünk: Berlász tanulmánya komoly érték, s (egy nagyobb szintézis elkészültéig) kézikönyvként kell használnia a kutatásnak.

TRÓCSÁNYI ZSOLT

VÁRKONYI ÁGNES:

THALY KÁLMÁN ÉS TÖRTÉNETÍRÁSA

(Tudománytörténeti tanulmányok I. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1961. 502 l. + 22 k.)

Bizarr figurája, belső diszharmóniája, életútjának a tragikomikumba torkolló groteszk lejtése régóta kínálkozik a szépíró tollára. De halálának félszázada és pályakezdésének centenáriuma múltán mégsem regényes életrajz, amit Thaly Kálmánról kezébe kap az olvasó, hanem történész működését nyomonkísérő terjedelmes, és tegyük mindjárt hozzá, igényes monográfia, a „Tudománytörténeti tanulmányok" sorozat első kötete. Ebből és a könyv tartalmából is folyik, hogy a bíráló úgy érzi, nem hátrálhat meg egy menten felötlő paradoxon vizsgálatától. Az értékes tanulmány szerzője, Várkonyi Ágnes, amikor Thaly Kálmánt tudománytörténeti műve hősévé emelte, egyidejűen — nagyonis indokolt ítélettel — tudós nimbusza maradékának nagyrészétől is megfosztva jelölte ki helyét a kora tudományos színvonalától elmaradók között. A látszólagos paradoxon kérdést támaszt: indokolt-e, hogy Thaly tudománytörténeti munka hőse legyen? Noha a monográfia maga ezt a kérdést nem állítja fel, mégis biztosítja az ellentmondás feloldását, a bíráló feltalálja benne a határozottan igenlő válasz minden lényeges feltételét.

*

Várkonyi Ágnes a historikus Thaly tudománytörténeti helyét azért jelölhette ki olyan biztonsággal, amilyennel tette, mert nemcsak kitűnő ismerője a Thaly-kutatta korszaknak és forrásanyagának, hanem alaposan tájékozott az abszolutizmus- és dualizmus-kori viszonyokban is. Így vált munkája olyan tükörré, amelyben hősének vonásai mellett felfénylik az is, milyen tükröt tartott maga Thaly a Rákóczi-kor világa elé, hogyan viszonyul az általa felcsillantott kép a történelmi valósághoz, és mik a kétségtelen torzításnak a korviszonyokban, a társadalmi kötöttségekben, Thaly egyéniségében, életútjában és tudományos avatatlanságában rejlő okai. Várkonyi Ágnes kitűnő kettős felkészültsége és persze jó szeme, meg elemző készsége érvényesülésének hadd utaljak csak egy példájára. A szécsényi országgyűlésre utazó Rákóczi és Bercsényi beszélgetésének Szalay- és Thaly-adta eltérő bemutatását úgy veti egybe a fejedelem emlékiratainak valóságos adatszolgáltatásával, hogy nemcsak Szalay történetírói hitelének és mesterségbeli fölényének bemutatását, hanem Thaly torzításainak magyarázatát is nyújtja egyidejűleg (247—248. l.).

A versfaragó, politizálgató, kuriózumokat gyűjtő fiatal Thalyt, aki az első „történelmi kalászokat" a vargyasi Dániel-család levelestárában szedte, a hatvanas évek elején

a Rákóczi-kort kutató Szalay László támogatta behatóbb ismerkedésében a kuruc-kor történeti anyagával, majd Bottyán János életrajzának a megírásában. A fiatal Thaly már tépett tollú költő volt, amikor történeti műve egy évvel mestere halála után, 1865-ben megjelent. A Bottyán-életrajz közönség-sikerét mi sem jellemzi jobban, mint az a körülmény, hogy 1867-ben, Gyulai Pál kemény és indokolt bírálatának esztendejében, már második kiadása forgott az olvasók kezében.

Thaly, a kezdő historikus — amint Várkonyi Ágnes nyomról-nyomra vezet bennünket e kivételes pálya alakulásának a megértésében — örököse lett Szalay kézirati hagyatékának, hatalmas anyaggyűjteményének, és megnyílt előtte sok addig érintetlen vagy alig bolygatott levéltár. Páratlan lehetőségek a becsvágyó fiatal kutató számára, akit egyaránt sarkallt az érdeklődés és az első közönségsiker. Thaly élt az adódó lehetőségekkel, a maga módján. Várkonyi kitűnően érzékelteti a feltáruló anyag mennyiségének és tartalmi újságának szinte részegítő hatását Thalyra. Noha éppen nem kényezteti hősét, okkal teszi, hogy a szorgalmas jelzőt nem tagadja meg tőle. A könyv függelékéül adott, a történetírói produkciót a szépprózaival ugyan elegyest adó (hogyan is vállalhatta volna a nemritkán kétéltű művek szétválogatását) 62 lapos címlajstrom igazolja e szinte magányos díszítő jelző használatának indokoltságát.

Alig volt 27 esztendős Thaly, amikor a Rákóczi Tár első kötetét 1866-ban kiadta, s attól kezdve férfikora hosszú évtizedein át szinte minden esztendőben új kötetét jelentette meg annak, illetve az Archivum Rákóczianumnak, a napló-, emlékirat- és levélgyűjteményeknek. Emellett százával ontotta (a korszerű forráskritikai követelmények mellőzésével) közleményeiben az érdekesnek ítélt iratok másolatait, vagy a tartalmi kivonatolást alig meghaladó feldolgozásukat. Olykor volt türelme ahhoz is, hogy csokorba gyűjtse az összekapcsolható adatokat, máskor előbukkanásuk percében pengette el őket a tékozló sietségével, amint az pl. a régi községi pecséteket rapszodikus egymásutánban bemutató 16 különálló közleményben tette. A Várkonyi Ágnes adta áttekintés tanúsítja, hogy a monográfiák, a magasabb szintű, a feldolgozó történész-munka alkotásai viszonylag milyen kis számmal bukkannak elő a forráskiadványok, közlemények, „adalékok", sőt „kalászatok" végtelen áradatában. Thaly közel félévszázados történész munkásságából a pályakezdő Bottyán-monográfia meg a nagyszombati csatának és az 1707. évi dunántúli hadjáratnak feldolgozásai mellett az Ocskay-életrajz, a Rákóczi ifjúkorával és a Bercsényi-család történetével foglalkozó kötetek sorolhatók ide. A Várkonyi indokolt ítélete szerint viszonylag leginkább elemző hadtörténeti tanulmányokat nem tekintve, ezek sem egészükben vérbeli feldolgozások. A biográfiákra különösen jellemző a feldolgozásnak az a szépprózaihoz közelítő fajtája, amelynek a díszes vakolatja alól minduntalan kivillannak a megmunkálatlan nyersanyag kopár tömbjei is. Mi volt mégis Thaly hajdani nagy közönségsikerének, sőt jóideig tartó tudós nimbuszának a magyarázata?

Várkonyi Ágnesnek az életművet a kortárs szaktörténészek teljesítményéhez viszonyító kitűnő körbepillantása nyomán még a feltételezését is el kell vetni annak, mintha mindezt a hazai történetírás általában alacsony színvonala magyarázhatná. A monográfia kiemelkedő értéke, hogy minden publikált historiográfiai munkánál többet, magvasabbat mond a vizsgált korszak, különösen az 1860-as, 80-as évek magyar történettudományáról. Feltehető, hogy sok részlet, a szereplők és irányzatok jellemzése, elhelyezése a felvillantott összképben további kutatások során nem marad módosítatlanul, de az bizonyos, Várkonyi munkája nemcsak a szorosan vett historiográfiai kutatásnak lesz segítője, hanem hasznot hozó mindenki számára, aki a korszak hazai kultúrtörténetével foglalkozik. A Várkonyi által kiemelt kortárs szaktörténészeket tudományos teljesítményük szempontjából rangsorolva, Thaly valóban okkal kerül a sor aljára, ha éppen nem a legvégére, ami a tudományos teljesítménye és az egykorú sikere ellentmondását még szembetűnőbbé teszi. Ha azonban tekintetbe vesszük a legalább a publikálásig eljutó egykorú „történészek", történészkedők légióját is (akik közül Várkonyi csak az időtálló műveket produkálókat, legfeljebb az egykorúan hírnevet szerzetteket említette), Thaly pozíciója a rangsorolásban menten megváltozik. Kicsiny csoporttá válik az elébe sorolható szaktörténész-gárda, a félig-dilettánsoknak és a hamisítatlan műkedvelőknek a szakszerűségben még Thalytól is messze elmaradó egykorú nagy tömegéhez mérten. Noha Thaly egész pályája a szaktudományt a történészkedő dilettantizmustól elválasztó mezsgyén kanyargott, produkciója mennyiségileg eléggé nagyméretű és feltárt anyaga eléggé újszerű volt ahhoz, hogy a szakkörök számoljanak vele, eléggé hatásos, hogy közönségsikert arasson.

Történetírói tevékenysége kibontakozásának már első éveiben Thaly olyan pozíciókra tett szert, amelyek viszonylag széles körben tették visszhangzottá nevét, és korlátlan publikációs lehetőségeket teremtettek számára. Az 1867-ben megalakuló Magyar Tör-

ténelmi Társulat titkára és a Századok első szerkesztője — Várkonyi szavaival — „teljhatalmú ura" lett. Szerzőnk sokat megmutat abból, hogy Thaly szerencséje, személyes ügyeskedései és politikai helyezkedése mint szolgálták a tudományos karriert. Úgy gondolom, mégis érdemes utalni néhány további mozzanatra is, azok közül, amelyek hozzájárulhattak ahhoz, hogy az 1860-ban még az abszolutizmus-ellenes diákmozgalmakban tevékeny szegénysorú Thaly rövid néhány év alatt a legjelentékenyebbek közé tartozó tudományos posztok birtokosává emelkedett. Szerzőnk Thallóczy egy utalására hivatkozva írja, hogy Thalyt valószínűleg gyámja, Csajághy Sándor juttatta a Pesti Napló szerkesztőségébe, illetve mutatta be az életsorsára páratlan nagy hatást gyakorló Szalay Lászlónak. Karrierje gyors kibontakozásában fontos szerepet játszhatott szoros barátsága a fiatal Nádasdy Ferenc gróffal is, aminek csak futó említésére kerül sor a monográfiában. Várkonyi könyvének éppen megjelenése idején olvastam a fiatal Nádasdy gróf 1860 őszén írott leveleit, amelyekből kitűnik, hogy Thalyt egy ideig ő rejtegette az Arad megyei családi birtokon, apja előtt eltagadva, hogy „bujdosót vendégel házánál". 1860 decemberében, amikor Nádasdy Lipót gróf örökös főispáni székének visszafoglalására Ghyczy Kálmánnal és Jókaival Komáromba érkezett, a második kocsiban, Ferenc gróf oldalán, a legírígyeltebb helyen, ahová megyebeli nemes ifjú kerülhetett, Thaly Kálmán ült. Barátjával együtt tett látogatást a megyei nemesség első emberénél, a Nádasdyval a nagy politikában is együttműködő Ghyczy Kálmánnal, és sodródott a megújult helyi közélet forgatagába. Különösen figyelemre méltó kapcsolata Ghyczyvel, az 1861. évi országgyűlés — határozati pártinak tekintett — elnökével. Ghyczy, akiről most csak annyit említek, hogy páratlan tudatossággal törekedett ekkortájt a nemesség különböző rétegeiben jelentkező mindenféle politikai radikalizmus levezetésére, nemcsak Thaly politikai nézeteinek kialakulására lehetett nagy hatással, hanem érvényesülésének útját is egyengethette. Thaly mindenesetre igen hálás volt neki. Feltűnő bizonyítéka ennek az, hogy első történelmi művét, a Bottyán-monográfiát éppen Ghyczynek ajánlotta, amint ezt Várkonyi Ágnes is felemlíti. Szalay, majd a Pesti Napló kezében tartó volt centralistakör a Deák-pártnak, Ghyczy, aki egyébként a Dunántúli Történetkedvelők Társaságának is egyik oszlopos tagja volt a Balközépnek, a Nádasdy-barátság az arisztokrácia egy jelentős csoportjának a támogatását biztosította Thaly számára. Korai, alkalmazkodó periódusában láthatólag mindenkire támaszkodott, aki előmenetelében segíthette.

Thaly — amint Várkonyi írja — kezdetben híven alkalmazkodott a kiegyezés teremtette új viszonyokhoz. A Történelmi Társulatban még Horváth Mihállyal szemben is gróf Mikó Imrének a programját tette magévá, amely — a szerző szavai szerint — politikailag „a kiegyezés megerősítését, a nemzetiségek apró engedményekkel való kordában tartását tűzte ki célul" (122. l.). Szalaynak, régi patrónusának nagy barátja, Eötvös József juttatta a Honvédelmi Minisztériumba, ahol pályája a titkárságtól az elnöki osztály vezetéséig ívelt. Némi bizalmatlanságot feltehetően keltett az a körülmény, hogy 1873-ban, miután előző évben kormánypárti programmal nem sikerült a képviselőházba jutnia, ugyanezt — talán a hajdani Ghyczy-pártfogás révén is — a Balközép jelöltjeként kísérelte meg, de minisztériumi állását mégis megtarthatta 1875-ig. Lemondása egybeesett a Társulatnál és a Századoknál viselt tisztségei feladásával, átmeneti visszavonulásával a közéletből. Mire Thaly pályájának ehhez a válságszakaszához ért, amelynek személyi, politikai és szakmai összetevői csak részben tekinthetők kibogozottaknak, nyilvános szereplésével már országos nevet szerzett magának. A Bottyán-életrajzon kívül más feldolgozása ugyan 1875-ig nem jelent meg, de a pozíciója adta lehetőségeket kitűnően felhasználva a Szalaytól örökölött és szorgalmas munkával kiegészített anyaggyűjteményéből egyre-másra megjelentetett forráspublikációk révén a tudománypolitikában meg a költészet mezején szerzett hírnevét a tekintélyes tudós jelzővel öregbítette.

Thalynak a tudományos életben szerzett pozíciói feladását követő pozsonyi visszavonulása csak rövid ideig tartott. Az 1875. évi fuzió utáni visszaesést hamarosan követő ellenzéki fellendülés során, 1878-ban a Függetlenségi Párt képviselőjeként került a parlamentbe, amelynek rövid megszakítással haláláig tagja is maradt. És ennek a három évtizednek a során, míg a politikus Thaly tekintélyét a tudós nimbusza emelte, történész munkásságára nem kevéssé éppen szüntelen politikai csatározásainak, közéleti akcióinak híre-hangja hívta fel a figyelmet. A századfordulón az átlagos újságolvasó többször találkozott nevével, mint a kortárs történészekével együttvéve, nem csoda, hogy a történész fogalmát elsősorban Thaly személyében látta megtestesülni. S ha a szaktörténész-körökben tudományos tekintélye már életében sem volt töretlen, monumentális teljesítményének agyaglábúsága nemcsak a szélesebb közvélemény számára volt titok, hanem Szekfű Gyula fellépéséig lényegében tárgyalatlan maradt a dilettánsok tömegeitől elözönlött történész fórumokon is.

Thaly sikerében a karriert alakító külső tényezők mellett nagy szerepe volt munkái, elsősorban biografikus feldolgozásai és ismeretterjesztő közleményei nem egy tartalmi és formai elemének is. Várkonyi Ágnes könyvének kiemelkedő érdemei közé tartozik ezeknek sokoldalúan elemző bemutatása is.

Szerzőnk okkal tekinti hősét „a középbirtokos osztály sajátos és jellegzetes képviselőjé"-nek, aki a kiegyezés előkészítése idején a „megegyezésben látja a maga, osztálya s egyben a nemzet jövőjét" (101. l.). A közjogi kompromisszum történelmi indoklásának szándéka nemcsak a Károlyi Sándor önéletírásához 1865-ben írott bevezetésben tükröződik, hanem — s ennek felismerése Várkonyi lényegfeltáró képességének bravúrja — végig húzódik „a nagy kuruc" egész pályáján, függetlenségi pártbeli képviselősége egész korszakán is. Éppúgy előbukkan Bercsényi megegyezési törekvéseinek túlexponálásában meg Ocskay hűtlenségének romantikus tragédiává izzításában, mint a készségben „parlamenti béke" eszközlésére, vagy a Ferenc József iránti lojalitás felmutatására. A megegyezési törekvés más vonatkozásban az arisztokrácia történelmi és aktuális politikai szerepének elfogadásában is jelentkezik. Műveiben ott tükröződik ez Károlyi Sándor pályájának igazolásában, a Bercsényi-vezette főrangú csoport szerepének eltúlozásában, életében a Nádasdy Ferenchez fűződő, az egykorúakat a Dioscurokéra emlékeztető barátságában, az Odescalchi Artur herceg iránti hódolatában, a függetlenségi pártban kialakuló nagybirtokos-arisztokrata szárnyhoz húzódásában. Az alullévőkkel nem kötött kompromisszumot. Ahogy a történelmi múltat vizsgálva — Várkonyi szavaival — „számára csak a nemes urak pattantak föl halottaikból" (106. l.), az eddig feltárt anyag tanúsága szerint, úgy maradt érdektelen a népmilliók élete iránt, vajmi kevés buzgalmat mutatva pártja egyes haladó törekvésű csoportjainak olykor mégis felhangzó demokratikus törekvései támogatásában. Mindez valóban nagyon közel állott a tegnapi birtokos nemesség jórészének meg a hozzá hasonlóknak a magatartásához és szemléletéhez. Méginkább az, hogy a kompromisszivitást és az egyidejű elzárkózást Thaly, ebben a szólamokban éppen nem szűkölködő korban is kitűnő hazafiaskodással és problémafátyolozó illuzionizmussal párosította.

A magyar előadásnak az a jó hagyománya, hogy a magvas gondolatokat kellő vivőerejű hang segíti érvényesülni, mint oly sokaknál, nála is gondolatszegény frazeológiára váltott át. Ismert politikai megnyilatkozásai (rendszeres feltárásukat Várkonyi nem érezte feladatának) tartalmi igénytelenségének szembetűnő vonása, hogy a függetlenség oly sokat emlegetett problematikájából vagy a perc-aktualitású semmiségeket ragadta fel tüzes indulattal, vagy a nemzeti törekvések olyan tágan fogalmazott célkitűzéseit idézte, ameddig konkrétumokkal persze nem, csak szóvirágos általánosságokkal jutott el. Az a Thaly, aki a kor politikai kérdéseit egy frázissal hagyta válaszolatlanul — „az én programom... egyetlen névben összefoglalható. Ez a név Rákóczi" (195—196. l.) — a heterogén összetételű és hosszú időn át a politikai hanyatlás képét nyújtó függetlenségi pártban is, feltárt megnyilatkozásainak tanúsága szerint, mélyen az átlagszínvonal alatt maradt. Úgy tűnik, hogy konfliktusokkal terhes pályáján, amint korábban pl. Vajda Jánossal, úgy aktív politikussága idején is pártjának éppen nála haladóbb képviselőivel voltak nézeteltérései. Szakítása Eötvös Károllyal feltehetően nemcsak a Várkonyi által idézett írói féltékenykedésre vezethető vissza, szembefordulása Mocsáryval pedig nagyonis jellegzetesen soviniszta indítékú volt. A pártban kialakult csoportharcokban (különösen a Kossuth Lajos halála utáni időszakban) az eddig ismert adatok tanúsága szerint általában a jobboldalra húzódott. Közvetlen politikai szerepe nem volt túl nagy, de a közvetett igen. Ha valakinek, úgy neki oroszlánrésze volt a soviniszta hangulatkeltésben a párton belül, és ugyanakkor a függetlenségi párt, sőt a nemzeti problematika lejáratásában az álkuruc zenebonától okkal viszolygó haladó közvélemény szemében. És éppen a századfordulón, amikor a nemzeti függetlenség korszerű és haladó követelményeinek tisztázása pedig egyik elengedhetetlen feltétele volt a felkészülésnek a Habsburg-birodalom közelítő végső válságára.

Thaly témaválasztása nagy lehetőségeket teremtett arra, hogy az olvasói tudatában élő problémák történelmi formálódását mellőzve, a történelmi érdeklődést a megoldatlannak és ezért is fenyegetőnek érzett sorskérdésektől steril illúziókkal elégítse ki. Félreértés ne essék. Várkonyi előadása az esetleges kétkedőt is meggyőzheti arról, hogy a kuruckor forrásanyagának és történet problematikájának Szalayék által megkezdett, Thalytól folytatott feltárását a történettudomány fejlődésének immanens szükségletei és az egykorú általános viszonyok egyaránt magyarázzák és indokolják. Thaly működésének egész időszakában azonban a magyar függetlenség kérdése, amelyet végső soron történész és politikai tevékenysége alapproblémájává tett, elválaszthatatlanul összefüggött az 1848/49 óta megoldatlanul maradt társadalmi kérdéseknek a légiójával, valamint a magyar és a szomszéd népek együttélésének problémáival. Thaly éppen úgy,

mint osztályostársaiból és a hozzájuk hasonultakból kerekedett olvasótábora irtózott e megoldatlan problémáktól és előlük is keresett menedéket a romanticizált kuruckorban. Nem azzal, hogy messzire nyúlt a múltba, maradt el a történész hivatásnak az ő idejében is korszerű követelményeitől (hiszen a történettudománynak minden időben a történeti fejlődés egészének értéséhez kell a maga nemzedékét eljuttatnia), hanem ahogyan visszanyúlt. A hősi küzdelmeknek, merész vagy fondorlatos politikai történéseknek, a hűség és árulás balladáinak előadására korlátozódott általában. Még Rákóczi emlékiratait sem szerette — ahogy Várkonyi élesszeműen felfigyel rá (128—129. l.) —, mert az túlsokat szól a népi kurucság és nemesség ellentéteiről, a hadak nélkülözéséről, a megyék önzéséről. Persze tárgyalásának legalább realisztikusabbá tételére nem igen ösztönözhette, hogy a „Dunántúli hadjárat 1707-ben" c. tanulmánya — Várkonyi egyébként ezt ítéli a legszakszerűbb művének (175—177. l.) — az, amelyben nem mellőzi teljesen e problémákat sem, sőt a csatakerülő kuruc harcmodor valósághű jellemzését is adja, egykorúan visszhangtalan maradt. Ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy továbbra is az olvasóközönsége romantikus elvágyódását kielégítő témákat keresse. Azt nyújtotta, amiben olvasói kárpótlást találtak a szükségesnek látott, de mégis szégyellt, tónylegesen elkövetett kis és nagy megalkuvásokért, vagy amit csak annak éreztek, a nemesi ideáljaiktól olyannyira elidegenültnek ítélt valóság elfogadásáért. Thaly a történeti múlt adott szakaszának vizsgálatával nem élesítette, hanem éppen tompította olvasói valóságérzékét, nem segítette jelenük problémáinak megértését azok múltbeli gyökereinek feltárásával, hanem menekülést biztosított előlük az önkényesen festett históriába. S annál nagyobb hatással volt olvasóira, minél inkább a szubjektív elfogultság hangján tette ezt.

Várkonyi Ágnes könyvének a lényegesre utaló példatárában sok bizonyítéka van annak, mint idézte Thaly ismételten nemcsak a maga, hanem a kortárs nemes családok kuruc őseit, lelkesültségében, elfogultságában nem egyszer az azonosítás nehézségein is könnyen túllépve (85, 104, 132, 169. stb. l.), és mint társult az ebből is táplálkozó arisztokratikus gőgje egy a szerző által ugyancsak bőségesen dokumentált tudatos antidemokratizmussal (157, 204. stb. l.). Figyelmet érdemel a nemesi elkülönülő törekvés fokozódása jellegzetes példájaként az, hogy Thaly, aki 1860-ban, pályakezdetén Jókai módjára még i-vel írta a nevét, nemcsak maga talált vissza a családban valóban hagyományos y-hoz (vö. facsimilében közölt névaláírásaival 19, 167. l.), hanem már 1867-ben Ráth Károlytól is követelte a nemesi megkülönböztetőnek tekintett néma „h" használatát.

A nemesi származás, a megkülönböztető címek újrahangsúlyozása ekkortájt Európa-szerte jellegzetessége volt a gazdasági és politikai pozíciókat vesztett arisztokrácia és nemesség törekvésének, hogy a társasági és amennyire lehet a közéletben is a sznobizmus felfokozásával őrizzen meg valamit vezető szerepéből. Nálunk ez még sokkal erőteljesebben érvényesült. Egyfelől mert az abszolutizmus- és dualizmus-kori Magyarországon az arisztokrácia és a nemesség egy része még sikeresen megőrzött vezető pozíciókból kísérelhette meg feltartóztatni a feltartóztathatatlant, másfelől mert — a lengyelt kivéve — a számszerű arányát tekintve a legnagyobb tömegű magyar nemesség zöme csak külsőségekkel és hamis tudattal (nem kevéssé a valóságban többnyire szegény nemes ősök fényes daliákká költésével) védekezhetett a kapitalista fejlődés objektív egyenlősítő tendenciái, sokuk számára bizony egyenesen kiúttalannak látszó nyomora ellen. A magyar progresszió általános gyengeségére vall, hogy a tegnapi nemesség nagyrészének illúziókba menekülése olyan gátolatlan és ugyanakkor olyan széles társadalmi hatású lehetett, amilyennek pl. Thaly sikerének fényében is bizonyul. A történettudomány haladó erőinek gyöngeségéről pedig az árulkodik, hogy Thaly tudománytalan megnyilatkozásainak kritikája csak olyan későn és csak Szekfű Gyulának — Várkonyi által kitűnően bemutatott — az álkuruc romantika leleplezését a függetlenségi törekvések diszkreditálásával összekapcsolt konzervatív, Habsburgiánus ihletettségű politikai fellépésében kapott hangot.

Thaly sikerét érthetően fokozta zengzetes, archaizáló előadása, szóképeivel és különös főnévképzéseivel talán még Adyra is ható stílusa, sőt — minden bizonnyal természetellenes hajlamaitól is befolyásolt — de őszintén szenvedélyes hőskultusza. Roppant hibáihoz szorgalma mellett talán csak őszintesége párosul erényként. Az az érzelmi őszinteség, ami egyaránt hatja át prózáját és verselését, ugyanakkor hozzájárul „kuruc dalpör"-beli leleplezéséhez és ahhoz, hogy Várkonyi Ágnes történetírása belső indítékainak is olyan mélyére tekinthessen, amint azt tette. Thaly bizarr figurájának a századforduló óta megsokszorozódott anakronizmusa persze megnehezíti, hogy a hamis tudatával sajátosan összecsendülő érzelmi őszinteségének a mélységét felmérni tudjuk.

*

Thaly történetírói sikerét — summázhatjuk a fentiekben részletezett feleletet kérdésünkre — elsősorban kora és társadalma gyengéiből merítette. A felelet szinte minden eleme Várkonyi Ágnes gazdag munkájából származik. S ha mégsem éreztük mindennek felsorakoztatását feleslegesnek, az munkája egyetlen lényegesnek mondható hiányosságára utal. Annak kimondatlanul hagyására, ami pedig ott lappang a sorok között, és — megítélésünk szerint — Thaly történetírása monografikus feldolgozásának, sőt a tudománytörténeti sorozat nyitó köteteként megjelentetésének a legfőbb indokát nyújtja: nem Thaly történetírói teljesítménye érdemelte meg a tudománytörténeti feltárást, hanem az a körülmény és annak magyarázata, hogy a Várkonyi által minden nevezetes vonásában helyesen jellemzett és oly sokban elmarasztalt Thaly Kálmán mint érvényesülhetett, és arathatott sikert historikusként egykorú világában.

SZABAD GYÖRGY

DIÓSZEGI ISTVÁN:

AUSZTRIA-MAGYARORSZÁG ÉS BULGÁRIA A SAN STEFANÓ-I BÉKE UTÁN (1878—1879)

(Értekezések a Történeti Tudományok Köréből. Új sorozat, 23. sz. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1961. 122 l.)

Míg 1866 a nyugat-európai osztrák álmok végét jelezte, 1867 olyan belső erőviszonyok kialakulását eredményezte, amelyek meghatározták az akkor létrejött Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikai irányvonalát is. Terjeszkedésének súlypontját a Balkánon keresve, szükségszerűen szembekerült a cári Oroszországgal, valamint a Balkán népeinek nemzeti mozgalmaival, amelyek élénk visszhangot váltottak ki a Monarchia elnyomott nemzetiségeiből, s nemcsak az új nagyhatalmi elképzeléseket, hanem magának a birodalomnak a létét is veszélyeztették. Saját reakciós céljaiért harcolva, a Monarchia csökkentette a cári Oroszország Európára irányuló hatóképességét. Ez adta meg, ha felemásan, viszonylagosan és átmenetileg is, történelmi létjogosultságát. A nemzeti mozgalmak szétzúzását célul kitűző külpolitika viszont az európai reakciós gépezet egyik legfontosabb alkatrészévé tette Ausztria-Magyarországot.

A cári Oroszország ugyancsak nagyhatalmi céljait követve támogatta a Balkán nemzeti mozgalmait és jelentősen gyorsította az idejétmúlt Török Birodalom széthullási folyamatát. Ténykedése tehát objektíve pozitív volt. A Monarchia e mozgalmak elszigetelésére és a reakciós török rendszer konzerválására törekedve, végül is tegnapi ellenfele, a poroszosított Németország oldalán keresett támaszt az osztrák arisztokrácia tegnapi megmentőjével, a cári Oroszországgal és saját népeivel szemben. A fordulat ebben a vonatkozásban 1878/79 folyamán következett be, abban az időpontban tehát, amikor az orosz-török háború termékeként létrejött „Nagy-Bulgária" és az orosz hadsereg megjelenése a Balkánon kihatásaiban a Monarchia alapvető egzisztenciális feltételeit tette kérdésessé.

Diószegi István munkája éppen ezt az időszakot teszi tüzetesebb vizsgálat tárgyává. Olyan időpontot emelt tehát ki az egyetemes történelemből, amely mind a nagyhatalmak érdekcsoportosulása, mind pedig a Balkán nemzeteinek kialakulása tekintetében fordulatot eredményezett. A jelentős részben eddig még feltáratlan anyagra támaszkodó tanulmány ily módon nemcsak a diplomáciatörténet szempontjából nyújt számos, igen hasznos adalékot, hanem azoknak a kívülről ható erőknek a feltárása szempontjából is, amelyek nem lebecsülendő mértékben járultak hozzá a Monarchia későbbi felbomlásához.

A szerző finom elemzéssel mutat rá azokra a — hatalmi koncepciókból következő — különbségekre, amelyek a cári Oroszországgal szembenálló tömb országai között, ha nem is a főkérdésben, a megnövekedett balkáni orosz befolyás visszaszorításában, de a részletproblémákat illetően fennálltak. Ausztria-Magyarország saját létérdekétől és hatalmi céljaitól vezérelve, a szláv és orosz kapcsolatok szétszakítására helyezte a hangsúlyt. Ez a cél határozta meg taktikáját San Stefanó után, amikoris legfőbb feladatnak az orosz csapatok mielőbbi teljes kivonását tartotta, s a már kialakult „Nagy-Bulgária" szétzúzását ennek rendelte alá. Diószegi gazdag anyag alapján mutatja ki, hogy még Bosznia és Hercegovina okkupációjában is központi szerepet kapott az a megfontolás, amely szerint a két tartomány birtokában a Monarchia nyomást gyakorolhat a Balkán szláv államaira — mindenekelőtt persze Szerbiára —, és befolyásolhatja kül-

politikai állásfoglalásaikat. A szláv és orosz kapcsolatok szétszakításának szándéka határozta meg Andrássy magatartását a berlini kongresszuson és az ott hozott határozatok végrehajtása során is. Kállaynak adott utasításaiból félreérthetetlenül kiderül, hogy a Monarchia külügyminisztere még engedményekre is hajlandó volt az új organizáció kidolgozásának meggyorsítása érdekében. Annak elhúzódása ui. egyet jelentett volna Bulgária orosz megszállásának meghosszabbodásával.

A cári Oroszország másik nagy ellenfele, Anglia, mindenekelőtt közelkeleti pozícióját féltette az orosz előrenyomulástól. Pozíciókról, nem pedig létkérdésről volt tehát szó, s ez meghatározta a diplomácia irányvonalát is. Anglia egyetértett ugyan a Monarchiával az oroszok visszaszorításának szükségességében, de nem annyira a szláv és orosz kapcsolatok mielőbbi szétszakítása lebegett szeme előtt, mint inkább az, hogy megakadályozza Oroszország kijutását a Földközi tengerre. Megint más volt a helyzet Franciaországgal kapcsolatban. Diószegi nagyon ügyesen emeli ki azokat a francia és az orosz érdekek összeegyeztetésére irányuló erőfeszítéseket, amelyek a két ország közötti szövetség korai előjelei voltak.

Diószegi munkája mindenekelőtt tehát azért érdemel figyelmet, mert az orosz—török háború nemzetközi kihatásainak sokoldalú megrajzolásával 1878 és 1879 példáján bizonyítja azt az egyébként ismert megállapítást, amely szerint a balkáni, köztük nem utolsósorban a bolgár eseményeknek, erős hatásuk volt a XIX. század második felében és a XX. század elején a nagyhatalmak csoportosulására. A szerző azonban sajnálatos módon alig foglalkozik azzal a hatással, amelyet az orosz—török háború Németország és Ausztria-Magyarország közeledésének meggyorsulására, majd — 1879-ben! — az ún. kettőssszövetség megkötésére gyakorolt. E folyamat vázolása céljából részletesebben kellett volna kimunkálni a német álláspont alakulását, amely a jelenlegi formában csak elmosódottan szerepel. Ez a hiányosság szükségszerűen vezet arra, hogy Diószegi ábrázolásában az 1877—1879-es évek bolgár eseményeinek nemzetközi jelentősége kisebb a valóságosnál.

A szerző külön fejezetet szán a bolgár nép ellenállási, a teljes függetlenség érdekében vívott harcának. A fejezet — a munka egyik legjobban sikerült része — új anyagok felhasználásával mutatja be azokat a harci formákat, amelyek ebben az időben a leginkább jellemezték a bolgár népi mozgalmakat. E mozgalmak közvetlen hatással voltak az új Bulgária sorsáról döntő nagyhatalmak tárgyalásaira, végső kihatásukban formálissá tették a berlini kongresszus reakciós határozatait, s megteremtették a még török uralom alatt maradt bolgár területek későbbi felszabadításnak belső feltételeit.

Diószegi István tanulmánya — a már említett hiányosság ellenére — egészében véve jól sikerült munka. Az új adatok és összefüggések feltárása mind Bulgária,mind pedig Ausztria-Magyarország Balkán-politikájának történetéhez értékes kiegészítéseket nyújt.

TOKODY GYULA

GALÁNTAI JÓZSEF:

EGYHÁZ ÉS POLITIKA 1890—1918

(Budapest, Kossuth Kiadó. 1960. 258 l.)

A könyv újabbkori történelmünk egyik legérdekesebb, legtanulságosabb és egyben legbonyolultabb témáját veti fel. Aligha akad terület, amelyről mélyebbre tekinthetnénk a dualizmus utolsó negyedszázadának politikai és szellemi életébe, mint amilyen éppen a római katolikus egyház és szervezetei szerepe. Mert hiszen nincs ennek a harmadfél évtizednek egyetlen olyan jelentős eseménye, nincs irodalmunk, tudományunk, közoktatásunk, sőt nemzetgazdaságunk egyetlen olyan nagyobb fordulója, jelentősebb állomása, ahol ne lenne közvetve, bár leggyakrabban közvetlenül is felfedezhető az egyház aktív, legtöbbször militáns beavatkozása.

A téma rendkívül alkalmas a szó nemesebb értelmében vett pamfletre, alkalmas egyszerű propaganda-írásra, s természetesen arra is, hogy a történettudomány módszerével, tehát anyaggyűjtéssel, értékeléssel és főleg a társadalmi háttér felmutatásával jelöljük ki a katolikus egyház helyét, szerepét a választott kor történelmében. Bármelyik feladatot tűzze is ki valaki maga elé, értékes és hasznos munkát végezhet akár az agitatív publicisztika, akár a tudomány területén.

Galántai József könyve megírásakor minden jel szerint nem tudott a kínálkozó műfajok között egyértelmű döntésre jutni, s bizonyosan ebből a bizonytalanságból ered az, hogy munkája felemás — egyik műfaj mértéke sem alkalmazható rá igazán.

A témát illusztráló anyagot — hírlapi cikkeket, beszédeket, nyilatkozatokat, leveleket, s más dokumentációt — a szerző lelkiismeretesen, körültekintően és alaposan gyűjtötte össze. Ez a dokumentáció beszédes, meggyőző és egyértelmű. Galántai ügyesen csoportosítja idézeteit és dokumentumait, mindezzel nem is lenne semmi baj.

A baj ott kezdődik, hogy a dokumentáció egy pamflethez túl sok és terheli a művet. Ahhoz, hogy agitatív röpirat legyen, túl hosszú, s nincs elég jól megírva. Viszont ahhoz, hogy tudományos igényeket kielégítve, összefüggéseket világítson meg, nem a dokumentáció, hanem a szerző kutató akarata, a kor problémáiba és feltételeibe való elmélyedés kevés. Mert ahhoz, hogy felismerjük: a katolikus egyház reakciós, haladásellenes (s ha nem tartanánk a pleonasmus és frivolitás vádjától, azt mondhatnánk: klerikális) magatartást tanusított, aligha van szükség egy 13 ív terjedelmű könyvre, s a nagyon nagy, alapos munkát igénylő dokumentáció felkutatására. A szerzőnek ezt a szorgalmas és lelkiismeretes gyűjtőmunkáját nagyon javára kell írni, s csak sajnálkozni lehet azon, hogy anyagát nem tudta jobban értékesíteni.

Ha írása pamfletnek készült, akkor teljesen elhibázott, mert nehezíti a sok jegyzet, hivatkozás, idézet, s az ezzel (bár nem szükségszerűen, de sajnos igen gyakran) együttjáró darabosság a megírásban.

Mindezt figyelembevéve is kétségtelen, hogy a könyvet a történetíró igényével írta és ezen a szinten is kell bírálnunk művét. Ilyen összefüggésben kell rámutatnunk arra, hogy a szerző nem tár fel mélyebb, alkati összefüggéseket és kölcsönhatásokat, nem veszi figyelembe a tárgyalt kor belső erőviszonyait, társadalmi, gazdasági és politikai feltételeit.

Galántai könyvéből sokat megtudtunk ugyan arról, hogy az egyház Habsburg-párti volt, dualizmus-párti volt, nagybirtok-párti volt. Az is kiderül, hogy a századforduló idején aktív politikai tevékenységet fejtett ki — de lényegében mindezt nagyon szimplifikálva, sematikusan — patronszerűen kapjuk meg.

Bevezetőben rámutat arra, hogy mi indította a múlt század végén a Vatikánt s a magyar főpapságot arra, hogy fokozott aktivitásba kezdjen, s indokul azt az egyszerű sémát hozza fel, hogy „kiéleződtek az osztályellentétek". De hiszen az osztályellentétek teljesen másként éleződtek ki (a könyvben ismételten említett) Belgiumban, Németországban, Ausztriában — és Magyarországon. (Nem is szólva arról, hogy említés sem történik az ezekben az időkben rendkívül kiéleződött franciaországi antiklerikális mozgalomról.)

Az egyházi politikának azt az alapvető különbségét az említett katolikus országokkal szemben (amelyek képesek voltak nagy katolikus mozgalmakat szervezni), hogy Magyarországon a magas klérus elsősorban nagybirtokos — tehát alapvető érdeke az arisztokratikus-félfeudális rendszer fenntartása, Galántai nem emeli ki. S ha ezt tudjuk — amint persze Galántai is tudja —, akkor hogy lehet szemére vetni Prohászkának: „*Kisajátításról, földosztásról még csak említés sem történt*" az 1915-ben hirdetett földreform-tervében (159. l.)? Ezt a példát, ily élesen beállítva azért hozzuk fel, mert az *egész* könyv szemléletét jellemzi. Nem lehet felháborodni azon, gúnyolódni afölött, hogy az egyház felső vezetése antiszociális, antiradikális, antiszocialista — mert ha nem ez lenne, akkor nem is lenne, nem is lett volna a katolikus egyház vezetése.

Galántai könyvének, szerintünk, be kellett volna mutatnia, hogy az egyház teljes tudatában helyzetének — és az ország helyzetének is — milyen módon indított és folytatott többfrontos harcot a magyar társadalom különféle osztályai körében a maga politikai és gazdasági érdekeiért; hogy másként lépett fel Prohászka az értelmiségi-városi lakosság körében, s másként harcolt Csernoch a prímási székből az alsópapság irányításával. Hogy mást jelentett a néppárt politikai akciója, s mást a Szent István Társulat, a Katolikus Népszövetség szervező szerepe; hogy Giesswein mennyiben vette komolyan a maga misszióját a munkásság megszervezésére, s hogyan szólt a falu népe felé a Néplap. A katolikus szervezkedésnek azt az alapvető jellemzőjét, hogy egyazon időpontban (s egyazon felső irányítás mellett) a szükségnek megfelelően akár százféle arcot is mutatott és tudott mutatni — a könyv középpontjába kellett volna állítani.

Nem lehet e kor katolikus mozgalmairól hitelesen írni úgy, hogy említés se történjék arról a mély ellentétről, amely a hivatalos klérus és Prohászka között fennállott, s amely Prohászka műveinek indexre-tételével fejeződött be (s azzal, hogy püspöksége némi anyagi előnyöket kapott). Lehetetlen elhallgatni, hogy 1907—1908 körül rendkívüli mértékben kiéleződött az ellentét a katolikus akció és a magyarországi protestantizmus között, s hogy ezt az ellentétet azután Tisza István és Csernoch szövetsége oldotta fel

— szemben Galántai állításával, hogy ez csak 1918-ban következett be (225. l.). Az 1912—13. évi választójogi válság már létrehozta a teljes egységet az egyházak között — s ebben az egységben érte az országot a háború.

Távolról sem lehet a sokrétű katolikus akció sikerét lebecsülni, s ha azt panaszolja, hogy a „Néppárt" című hetilapnak „mindössze 13 000—14 000 előfizetője volt" (105. l.), akkor azt kell kérdeznünk tőle: hány olyan hetilapot tud említeni, amelynek félennyi, vagy akár negyedennyi előfizetője volt a századforduló utáni Magyarországon? Hány olyan szervezet volt, amely tagokkal és pártoló tagokkal mintegy 25 000 embert tudott mozgósítani, mint a Szent István Társulat? A katolikus szervezkedésről írva, nem abban kell a magunk számára hasznos választ keresni, hogy az akció sikertelen maradt (már ti. Galántai szerint), hanem abban, hogy az egyház mint *elsősorban* nagybirtokos lépett fel s mint ilyen nem tudott nálunk olyan szerepet betölteni, mint amilyent (a saját jól felfogott érdekében) például Németországban (Zentrum) vagy Ausztriában és Belgiumban (keresztényszocialisták) a nagyobb tömegek ellenzéki, tehát viszonylag demokratikus nevelése terén betöltött.

Azt állítani tehát, hogy az egyházi akciók Magyarországon az első világháború előtt és alatt sikertelenek voltak (politikai tekintetben), nem felel meg a tényeknek. Ha sikertelenek lettek volna, akkor nem okozhattak volna annyi kárt, mint amennyit valóban okoztak. Ha igen helyesen ma minden területen megmutatkozó követelmény a szépítések és „lakkozások" elhagyása, akkor semmi értelme sincs úgy beállítani a századforduló szélesebb magyar tömegeit, mintha azok zömükben képesek lehettek volna a papi befolyásnak ellenállni, különösen akkor, amikor ez a papi befolyás a millió holdas egyházi birtokra is támaszkodhatott (s a szocialisták érdemben lemondtak a faluról).

Az egyházi militáns korszak a valóságban nagyon sok kárt okozott, s *teljesen indokolatlan* Galántai könyvének az a végkövetkeztetése, hogy „a dualista korszak korcs liberalizmusa is elegendő volt arra, hogy a liberális, demokratikus és szocialista irányzatok sikerrel harcoljanak a reakciós klerikális politikai törekvések ellen és megakadályozzák, hogy ez a szervezkedés komolyabb tömegbázist hozzon létre..." (229. l.).

Nem Galántai hibája, hanem egy egész széles író-körben elterjedt fertőzés jelét kell látnunk abban, hogy *a szavak helyes értékét* egyszerűen figyelmen kívül hagyják, és felületes hangzatosság kedvéért leegyszerűsített formulákat használnak. Nem lehet például „a polgári ellenzék balszárnya" megjelöléssel Vázsonyi pártját említeni (169. l.).

Végeredményben ismételjük: a klerikalizmust azért bírálni mert klerikális — annyi, mint az európai embert bírálni azért, mert fehér a bőre. De megmutatni azt, hogy ez a klerikalizmus milyen károkat okoz, milyen veszedelmeket idéz fel — ez cél, amelyért érdemes tanulni, dolgozni, írni.

Galántai József könyve sok érdekes anyagfeltárása méltánylást érdemel, s csak sajnálni lehet, hogy szorgalmas munkáját nem tudta (s nem is biztos, hogy ez csak saját hibája) még egyértelműbben hasznossá, sikerültté tenni. Elmélyülőbb elemzés és gondosabban mérlegelt szóhasználat bizonyára megóvná a jövőben attól, hogy keveset mondó patron-formákkal elégedjék meg. Munkája így is figyelemreméltó — ezért is foglalkoztunk vele bővebben.

HORVÁTH ZOLTÁN

BEÉR JÁNOS:

A HELYI TANÁCSOK KIALAKULÁSA ÉS FEJLŐDÉSE MAGYARORSZÁGON (1945—1960-ig)

(Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1962. 655 l.)

Beér János 646 lapra terjedő könyve szocialista államszervezésünk egyik legnagyobb jelentőségű kérdésével foglalkozik. Szocialista államunkban minden hatalom a dolgozó népé. Ahhoz, hogy a nép tényleg a hatalom birtokosának érezze magát, szükség van arra, hogy a helyi tanácsokat magáénak érezze. Ennek előfeltétele, hogy a tanácsok munkája minél tökéletesebben elégítse ki minden vonatkozásban a dolgozó nép szükségleteit. Érezze a dolgozó nép, hogy a tanácsok az ő érdekeit szolgálják. E mellett igen lényeges az is, hogy a dolgozó nép aktíve kapcsolódjék be a tanácsi apparátus munkájába, maga is részese legyen annak az államhatalomnak, amelynek birtokosa.

A munka jellegét tekintve államjogi tárgyú. Vannak azonban a könyvnek történeti vonatkozású részei is, amelyek egyrészről a felszabadulás előtti helyi önkormány-

zatok helyzetét tárgyalják, másrészről — s ez a munkának a tulajdonképpeni tárgya — a helyi tanácsok kialakulásának és fejlődésének kérdését fejtegetik Magyarországon a felszabadulástól 1960-ig. A könyv tehát a helyi tanácsokkal kapcsolatosan a magyar államjog legújabb történetét mutatja be, s ez méltán keltheti fel a munka iránt történészeink figyelmét.

A munka XII. fejezete „A tanácsi szervezet legfontosabb problémái napjainkban" címet viseli. Ez a rész kifejezetten jogi kérdéseknek de lege ferenda tárgyalását adja, s történeti anyagként csak később lesz értékesíthető, amikor felhasználható lesz az akkor hatályban levő jogszabályok keletkezésénél szerepet játszó nézetek és törekvések megismerése.

A könyv a felszabadulás előtti magyar állam helyi önkormányzatát a Horthy-korszak idejére vonatkozólag vizsgálja, egyes kérdéseket illetőleg azonban visszanyúl az első világháborút megelőző időkre, hiszen az önkormányzatra vonatkozó akkor hozott törvények részben a Horthy-korszakban is hatályban voltak. Nézetem szerint a felszabadulás előtti magyar önkormányzati szervezet szempontjából kívánatos különbséget tenni a Tanácsköztársaság előtti és a Tanácsköztársaság utáni állapotok között. Az első világháború előtt erősen aláhúzták a vármegyei szervezet alkotmány-biztosíték jellegét Béccsel, illetőleg a dinasztiával szemben, másrészről igyekeztek bevinni a köztudatba azt, hogy a vármegyei szervezet változatlan fenntartása szükséges az ún. nemzetiségi veszélyre tekintettel, mert az a nemzetiség által lakott területeken a magyarság érdekeit biztosítja. Természetesen mind a két szempont az uralkodó osztály érdekeit szolgálta, de azt, hogy a vármegyei szervezetnek a dinasztiával szemben bizonyos alkotmánybiztosító szerepe volt, aligha lehet kétségbe vonni. Kívánatos volna, hogy ezt a kérdést történészeink alaposan megvizsgálják.

A Tanácsköztársaság bukása után lényeges változás következett be. Mind a két szempont, amellyel a vármegyei rendszer változatlan fenntartásának szükségességét indokolták, elesett. A dinasztia részéről fenyegető veszély a Habsburgok bukása következtében megszűnt, s megszűnt a nemzetiségek által lakott területek csaknem teljes elcsatolása következtében az a veszély is, amelyet a nemzetiségek részéről láttak. Mindez szükségessé tette volna a kérdés megfelelő átvizsgálását a helyi kormányzat demokratikus kiépítésének szellemében. Ez azonban a Horthy-korszakban nem következett be.

Az első világháborút megelőzően nagyon kevesen látták, hogy az a kétirányú veszély, melyet a vármegyei rendszer maradék nélküli fenntartásának indokául felhoztak, a fejlődés irányát tekintve ellenkező előjelű. A dinasztia uralma a hanyatlás irányát mutatta, a nemzetiségek politikai jelentősége és ereje viszont nagy fejlődés és érvényesülés előtt állt.

A könyv III. fejezete nagyon helyesen az 1919. évi Magyar Tanácsköztársaság helyi tanácsainak kérdését közvetlenül a felszabadulás előtti helyzethez kapcsolva vizsgálja. Ez a fejezet pontos képet ad ugyanazokra a kérdésekre vonatkozólag, amelyeket a következő fejezetek a felszabadulás utáni időt illetőleg tesznek vizsgálat tárgyává. A történészt bizonyára érdeklik azok a fejtegetések, amelyek az 1918-i októberi forradalmat követő Károlyi-rendszernek a tárgyalt kérdésre vonatkozó törekvéseit ismertetik a proletárdiktatúra megalakulásáig.

A könyv gerince, mely a helyi tanácsok kialakulásának és fejlődésének kérdését tárgyalja, rendkívül érdekes. Nem nevezhető egyszerűen jogtörténeti tanulmánynak, nemcsak a jogszabályokat ismerteti történeti fejlődésükben, hanem nagyon színesen tárgyalja azokat a törekvéseket és küzdelmeket is, amelyek a helyi tanácsok kialakulása körül jelentkeztek. Idevonatkozó fejtegetései azért is nagyon érdekesek, mert a szerző nemcsak közelről figyelhette ezeket a jelenségeket, hanem azoknak maga is jelentős szerepet játszó aktív tényezője volt. A könyv sok helyen személyes élményeket ad elő, s olyan dokumentumokra utal, amelyek az ELTE-nek az ő vezetése alatt álló államjogi tanszékén találhatók meg. A munkának éppen emiatt bizonyos értelemben memoár jellege is van, s az különösen értékessé teszi a történészek számára.

A könyv nyolc fejezetre osztva tárgyalja a helyi tanácsok kialakulásának és fejlődésének történetét. A periodizálás szerencsés. A IV. fejezet a helyi szerveket a felszabadulástól a népköztársasági alkotmány előkészítésének megindulásáig tárgyalja. Ez a fejezet mutatja, milyen nagy munkát kellett végezni a régi államapparátus idevonatkozó rendelkezéseinek szétzúzása terén, hogy annak helyét a szocialista államszervezet megfelelő intézményei foglalhassák el. Az a pártkoalíció, mely a felszabadulás után Magyarországon kezébe vette az államügyek intézését, nagyon heterogén pártokat és elemeket foglalt magába, akiket egy közös cél kapcsolt össze: a fasizmus szétzúzására irányuló törekvés. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány — amint ezt szerző megállapítja — *a régi formákhoz* nyúlt vissza: megreformált szervezettel, új tartalommal és új feladatokkal, új vezetők beállításával a régi helyi önkormányzatokat és a régi helyi szervezeteket hívta

új életre, fenntartva ezek irányában a Nemzeti Bizottság politikai ellenőrző hatáskörét. Erős küzdelemre volt szükség annak biztosítására, hogy a reformok helyét a forradalmi átalakulás foglalja el. A könyv nagyon behatóan fejti ki ezen a téren a kommunista párt szerepét.

A Magyar Népköztársaság Alkotmányának V. fejezete, mely az államhatalom helyi szerveiről szól, lerakja ebben a vonatkozásban is az új államszervezet alapjait. Az alkotmány idevonatkozó rendelkezései — amint ezt a könyv V. fejezete kifejti — csak programot állítanak fel, alapelveket szögeznek le, melyeket a gyakorlatban még meg kellett valósítani. Az alkotmány 35. §-a kifejezetten megállapítja, hogy a helyi tanácsokra és a végrehajtó bizottságokra vonatkozó részletes szabályokról külön törvény fog intézkedni. Az alkotmány végrehajtásáról a 70. § értelmében a Minisztertanácsnak kellett gondoskodnia. Ennek a szakasznak a 2. pontja előírja, hogy a Minisztertanács köteles az alkotmány végrehajtásához szükséges törvényeket az Országgyűlés elé terjeszteni. A Minisztertanácsnak ez a kötelessége a helyi tanácsokról szóló törvényekre is kiterjed. Az I. tanácstörvénnyel (1950. évi I. törvény) a könyv VI. fejezete foglalkozik.

Erős küzdelmet kellett kifejteni ahhoz, hogy a helyi tanácsok az alkotmánynak megfelelő formában és hatáskörrel megkezdhessék működésüket. Ez a küzdelem az első tanácstörvény életbeléptetése és a tanácsok működésének megkezdése után is tovább folyt. Különösen erős küzdelmet kellett folytatni azért, hogy a tanácsok államhatalmi jellege érvényesülni tudjon, s hogy az államhatalom központi szervezete s helyi szervei között összhangzatos működés biztosíttassék. Hiba volt, hogy a helyi tanácsok irányítását kezdetben azok államhatalmi jellegével ellentétben a Minisztertanács, sőt annak egyik tagja, a belügyminiszter látta el, ez a tanácsok államhatalmi jellegét teljesen elhomályosította. Hiba volt, hogy az ellenforradalmat megelőző időkben a helyi tanácsokat népszerűtlen feladatokkal bízták meg. Munkájuk tekintélyes része a begyűjtéssel kapcsolatos rendelkezések végrehajtása volt, e feladatok megoldásába a funkcionáriusok sokszor adminisztratív intézkedésekhez nyúltak, ami éles ellentétben állt a szocialista törvényesség követelményével, s elhomályosította a tömegek előtt az új szocialista államszervezet lényegét és jelentőségét.

A könyv VII. fejezete a II. tanácstörvény (1954. X. törvénycikk) előkészítésével és elfogadásával (1953—1954), a IX. fejezet az 1954. évi tanácsválasztással s a tanácsok tevékenységével foglalkozik a választástól az 1956 októberi ellenforradalomig.

Nagyon érdekes a könyv X. fejezete, mely „A tanácsi szervek az 1956. évi ellenforradalom és annak törvényes leverését követő konszolidáció idején" címet viseli. Az ellenforradalmi erők támadása a párt mellett elsősorban a helyi tanácsok és azok funkcionáriusai ellen irányult, ezek helyébe igyekeztek az ellenforradalmi céloknak megfelelő régi szervezeteket és régi embereket beállítani. A tanácsi apparátusnak az ellenforradalom leverése után nagyon gyorsan sikerült a hatalmat újból kezébe venni. Ez világos bizonyítéka annak, hogy Magyarország lakossága élesen szembenállt az ellenforradalommal, s hogy az a régi uralkodó osztályok s a régi politikai pártok vezetőinek idegen hatalmak támogatásával megindított akciója volt.

A történeti jellegű fejtegetéseket a XI. fejezet zárja le, mely a tanácsi szervezet és a tanácsi munka alakulásáról szól 1957—1960-ig.

Beér János könyve nemcsak a jogtudomány, hanem a jogtörténet szempontjából is nagyon sikerült alkotás. Kimerítően tárgyalja a tanácsok kialakulásával és fejlődésével összefüggő összes problémákat. Példaképe az elmélet és a gyakorlat szerencsés összekapcsolásának s nagyon hasznos útmutatás mindazok számára, akik arra törekszenek, hogy az államhatalom helyi szervei a legtökéletesebben szolgálják a szocializmus építését.

Buza László

СОВЕТСКАЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ. I. ААЛТОНЕН—АЯНЫ

(Москва, Советская Энциклопедия. 1961. 1024 hasáb, 6 térkép)

SZOVJET TÖRTÉNETI ENCIKLOPÉDIA

Az egyetemes történet már megjelent 8 kötete s a készülő egyetemes kultúrtörténet mellett a szovjet történettudomány újabb összefoglaló munkával jelentkezik, egy 12 kötetre tervezett Szovjet Történeti Enciklopédiával. Talán nem szükséges bevezetőben azt kifejtenünk, hogy elvben milyen haszna lehet egy történeti szempontú enciklopédiának, amely az egyetemes történet minden jelentősebb kérdésében tájékoztatja a szakembert és az érdeklődő olvasót. A kérdés az, hogy ez a szovjet enciklopédia mennyiben tud megfelelni ennek a feladatnak, ill. milyen feladatokat vállal magára és old meg.

Az egészében mintegy 25 000 címszót tartalmazó munka kettős feladatot vállalt: egyrészt összefoglaló címszókat nyújt egy-egy ország történetéről, egy tudományág fejlődéséről, vagy egy jelentősebb történeti fogalomról, másrészt kisebb cikkeiben személyeket, eseményeket, városokat, mitológiai alakokat magyaráz. A tervek szerint az egész anyagnak mintegy 38%-át foglalja majd el a Szovjetunió népeinek történetére vonatkozó anyag. A külföldre szánt terjedelem kb. 40%-át az ázsiai, afrikai, latin-amerikai népek történeti eseményei foglalják el. A súlypont persze minden esetben az új- és a legújabb kor, amely az egész anyagon belül mintegy a 2/3 részt teszi ki. Más szovjet történeti összefoglalásokkal szemben az Enciklopédia szűkebben értelmezi a történeti fogalmat, tekintettel a párhuzamosan megjelenő filozófiai, irodalmi, művészettörténeti és egyéb szaklexikonokra, a kultúrtörténet, a tudománytörténet stb. tényei és szereplői nem kerültek feldolgozásra. Ez a leszűkítés (amely elengedhetetlen és indokolt) viszont lehetővé teszi a szorosabban vett történeti anyag viszonylag bővebb kifejtését. Amellett összefoglaló címszavakban (pl. arab kultúra) a kultúrtörténet leglényegesebb vonásait is magában foglalja az Enciklopédia.

A legnagyobb terjedelmű címszavak egyes országok történetét tárják fel összefüggően, a szöveg mellett részletes kronológiával, a forráskiadványokra is kiterjedő bibliográfiával. Külön rész foglalkozik mindenütt az illető ország historiográfiájával. Ez a tudománytörténeti érdeklődés mutatkozik meg az elvi kérdéseket, fogalmakat bemutató címszavak esetében is (pl. abszolutizmus vagy agrárkérdés), sőt itt talán még részletesebb a historiográfiai elemzés. Az országok történetét a legújabb korig ismerteti az Enciklopédia (általában 1961 tavaszának az eseményeivel zárul a tárgyalás az adott kötetben), s a gazdasági és társadalmi fejlődésre vonatkozó grafikonok teszik a legújabbkori történészek számára különösen hasznossá ezeket a részeket. De nem érdektelen az sem, hogy pl. a Levéltárak címszó nemcsak a levéltárügy elvi kérdéseit és történeti fejlődését ismerteti, hanem a jelenlegi levéltári szervezet legfontosabb adatait is, a Szovjetunióban és külföldön egyaránt, vagy az Archeológia címszó a jelenleg működő régészeti kutatóintézeteket és folyóiratokat sorolja fel.

A kisebb címszók rövid tájékoztatást adnak politikusokról, történészekről, egyes csatákról stb. Sőt fontosabb dokumentumgyűjteményekről is külön címszó számol be. Afrika vagy Ázsia címszó alatt a kontinensek földrajzára vonatkozó legfontosabb ismeretek mellett felfedezésük, az egyes földrészek feltárása érdekében végzett kutatómunka található meg.

Igen hasznosak az Enciklopédia bibliográfiai utalásai (amelyek nemcsak a nagy cikkek után, hanem számos esetben kisebb cikkek után is megtalálhatók). Ezekben minden esetben nemcsak a vonatkozó szovjet vagy régebbi orosz polgári munkák találhatók meg a klasszikusok útmutatásai mellett, hanem a legújabb nyugati irodalom is (s nem egy esetben esetleg csak ez, ha nincs megfelelő szovjet szakmunka az illető kérdésről). És itt általában valóban a legfrissebb munkákról van szó, túlnyomó többségükben a második világháború után megjelent művekről. S nem haszontalan megemlíteni, hogy a címszavakban szereplő személyek nevének orosz átírása mellett ott található a latin betűs alak is, ami rendkívül megkönnyíti orosz szövegek használatát, hiszen nem kell hosszasan keresgélni az orosz átírásból természetszerűleg nem mindig pontosan megállapítható latin betűs formát.

Az anyag bősége, jó elrendezése és korszerűsége mellett még sokkal lényegesebb az, ahogyan az Enciklopédia a maga anyagát tárgyalja. Marxista elvi szilárdságát nem verbalizmussal igazolja, a negatív személyek vagy események tárgyalásánál nem a jelzők erejével akar „leleplezni", hanem higgadtan (és ezért is igen rokonszenvesen) a tények, az adatok súlyával igazolja állításait, a maga helyére állítva mindent és mindenkit. Ahol nincs még végérvényesen kialakult álláspont, ott az ellenvéleményeket is közli (hogy

csak egy példát vegyünk, az orosz abszolutizmus kialakulásának a korára vonatkozólag, 48. has.). Ez a dogmatizmustól megszabadult tárgyalásmód talán a legfontosabb értéke ennek az egyébként is igen hasznos munkának.

Az 1. kötet, amely az A betűt tartalmazza, elég sok magyar vonatkozású anyagot közöl. Az Ausztria és az osztrák—török háborúk címszó mellett, amelyeknek természetszerűen számos magyar vonatkozásuk van, jónéhány címszó (Aba Sámuel mozgalma, az 1868-as alföldi parasztmozgalmak, a két Andrássy Gyula, II. András király, az Anjouk, Anonymus, az aradi vértanúk, Árpád és az Árpádok, az Archívum Rákóczianum, Áchim és Acsády Ignác) kifejezetten a magyar történelemre vonatkozik. (Az újkori magyar történeti címszavak szerzője T. M. Iszlamov szovjet történész, az újkori magyar történelem nálunk is ismert nevű fiatal kutatója.) Természetes, hogy a magyar szakemberek számára ezek a címszavak nem hoznak újat (ahogy az egész Enciklopédia nem pótolhat egy hasonló vállalkozást a magyar történelem vonatkozásában), de a külföld előtt jól reprezentálják a magyar történelem egyes eseményeit és szereplőit.

Az Enciklopédia főszerkesztője Je. M. Zsukov akadémikus, s szerkesztői és lektorai közt ott találjuk a szovjet történettudomány számos neves képviselőjét.

Az első kötet alapján igen kedvező képet kapunk az egész vállalkozásról, s ezért nagy érdeklődéssel várjuk következő köteteit.

NIEDERHAUSER EMIL

KÉZIKÖNYV A VALLÁSRÓL

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1961)

A különböző vallásokhoz és egyházakhoz való helyes viszony kialakítása egyik legfogasabb és legnehezebb kérdése a marxista ideológiának és politikának. A felszabadulás után viszonyunkat az antiklerikális politikai harc szükségletei, a vallásos tömegeknek a reakció frontjáról a szocializmus és az imperializmus-ellenes harc frontjára való átirányítása szabta meg. Napjainkban a küzdelem világnézeti jelleget öltött, s fő feladata a való világ, a társadalmi fejlődés igaz törvényeinek megismertetése, a vallási előítéletek téves voltának, visszahúzó szerepének kimutatása. Ennek a szívós, türelmes felvilágosító és nevelő munkának útmutatója a szovjet vallás- és egyháztörténészek, filozófusok egy csoportjának közös alkotása, a *Kézikönyv a vallásról.*

A vallásos előítéletek leküzdéséhez korántsem elegendő a puszta értelmi meggyőzés: az emberek egész *tudat*világának, tehát értelmén kívül érzelmeinek, hangulatainak, illúzióinak, hagyományainak, megszokásainak átformálására van szükség. Ezért a kézikönyv nem csupán a szokásos vallás- és egyháztörténeti áttekintést nyújtja a vallás keletkezéséről, napjaink főbb vallási irányzatainak kialakulásáról és fejlődéséről, egyház és állam viszonyáról, hanem jellemzi a „szentkönyveket", ízelítőt ad a marxista vallás folklór eredményeiből, filozófiai és történeti síkon vizsgálja a vallás és a tudomány, a vallásos és a kommunista erkölcs kibékíthetetlen ellentétét. Egyszóval a könyv széles alapokra vetett, nagy és részben eredeti anyagot módszeresen feldolgozó, sokoldalú és alapos marxista valláskritikai szintézis kedvező benyomását kelti.

A kézikönyv gerincét a vallás- és egyháztörténeti fejezetek alkotják. A vallás keletkezését társadalmi és ismeretelméleti gyökereinél ragadja meg, s egyfelől az ősembernek a természet erőivel szembeni tehetetlenségére, másfelől a fogalmi absztrakcióval kapcsolatos hibára, a fogalmak abszolutizálására vezeti vissza, s történetileg a neander-völgyi emberhez köti. Az ősvallás fejlődésének további rajza már korántsem ilyen világos. A felhalmozott gazdag és sokrétű őstörténeti anyag nem rendeződik a totemizmus, a mana-hit, a szellemhit, az ún. animizmus történeti egymásutánjába.

Szilárdabb elvi alapokon nyugszik az ún. történeti vallások, az indiai, kínai, zsidó, keresztény, mohamedán vallások tárgyalása. Ezekből a sok új anyagot nyújtó fejezetekből kiderül, hogy a vallásfejlődést nem az egyes népek vagy nemzetek egyénisége, hanem az alapvető társadalmi fejlődési szakaszok szabják meg. Logikusan tehát éppoly kevéssé beszélhetünk egységes és változatlan indiai vallásról, mint pl. keresztény vallásról. Ahogy a kereszténységnek is különböző történeti formái vannak az őskereszténységtől a katolicizmuson át a protestantizmusig, ugyanúgy az indiai vallás is más és más képet mutat a korai osztálytagozódás korában (védikus vallás), a rabszolgatartó társadalom kialakulása idején (bráhmanizmus), a rabszolgatartó társadalom fejlődésének tetőfokán (buddhizmus), a feudalizmus idején (hinduizmus) stb. Ez a tárgyalásmód megfosztja a vallásokat természetfölötti dicsfényüktől, s beállítja őket az emberi történet „szürke"

folyamatába. Kár, hogy ez a helyes elvi felismerés nem tükröződik eléggé a szerkezetben, amely helyenkint eléggé szétesö, mozaikszerű, nem szolgálja kellőképpen az áttekintést.

A vallási jelenségek társadalmi meghatározottsága természetesen nem teszi fölöslegessé, ellenkezőleg: lehetővé teszi a vallásnak, mint társadalmi tudatformának finommívű és differenciált elemzését. Ha a régebbi vallástörténeti műveket a bonyolult vallási jelenségek leegyszerűsítése, a vallási sajátosságok sematizáló tárgyalása jellemezte, a kézikönyv gazdag és eleven tényanyaga, egyénítő-árnyalt módszere tökéletes korrekciója ennek. A kevésbé ismert indiai, kínai vagy arábiai vallási rendszereket mellőzve elég itt a zsidó, keresztény és protestáns vallások tárgyalására utalni. A judaizmusról szóló fejezetek meggyőző cáfolatát adják a zsidó vallásfejlődés, a zsidó monoteizmus egyedülálló voltát hirdető nézeteknek, kimutatván a zsidó vallásfejlődésben is az egyetemes vallástörténetből ismert fejlődési fokozatokat. Az asszír-babilóni hatás s benne az Ábrahám-probléma megértőbb tárgyalása még élesebbé tette volna ezt a képet. A kereszténység keletkezése tárgyalásánál az új vallásnak nem csupán a régi mediterrán vallásokkal megegyező, hanem azoktól különböző új vonásaira is fény derül. A Krisztus-probléma tárgyalásánál azonban — a holt-tengeri leletek után — nem lehet mereven ragaszkodnunk a mitológiai iskola álláspontjához, amely különben is egyoldalúan van kifejtve a könyvben. Krisztus „hisztorizálásának" folyamata kétségkívül már a Jelenésekben megindul, a korai Pál-levelekben továbbfolytatódik, s az evangéliumokban tetőződik. A reformációval a kereszténység utolsó történeti metamorfózisát, a polgárság érdekeihez való alkalmazkodást végezte el. További metamorfózisra, a proletariátus érdekeinek szolgálatára a kereszténységnek, mint az osztályelnyomás ideológiájának már nincs módja. A kereszténység és a proletariátus érdekeinek egyeztetésére irányuló törekvés objektíve nem egyéb szociáldemokrata opportunizmusnál, ill. kispolgári reformizmusnál, ami gyakorlatilag is lelepleződik a keresztény szakszervezetek egységbontó tevékenységében. Napjaink kereszténysége feudális elemekkel átszőtt polgári ideológia, amely létében a polgári társadalomhoz van kötve.

A vallástörténeti fejezeteknél gyöngébbeknek érezzük az egyháztörténeti, egyházpolitikai fejezeteket, arról nem beszélve, hogy hiányoljuk az igen instruktív, a kiadó által könnyen pótolható magyar anyagot. Az egyháztörténeti, ill. egyházpolitikai fejezetekben általában csak az ún. köztörténet vázát kapjuk, néhány egyházi vonatkozású, de eléggé összefüggéstelen adattal. A legújabbkori fejezeteknél konkrét tényanyag s színvonalas elemzés helyett olykor puszta általánosságokba, politikai szólamokba, sőt egyházi jelenségek vulgarizálásába ütközünk. Az egyháztörténetírás a maga speciális területéről több esetben a politikai publicisztika területére téved.

Annál eredetibb és leleplezőbb az egyes ún. szentkönyvekről, a zsidó-keresztény Bibliáról és a mohamedán Koránról írt fejezet. Ha ezeket a könyveket történelmi szempontból mint művelődéstörténeti emléket, történelmi kútfő és folklorisztikus irodalmi gyűjteményt vizsgáljuk, nem az isteni bölcsesség ragyogását, hanem konkrét történelmi viszonyoknak, meghatározott osztályérdekeknek visszatükrözését találjuk bennük. Ha a könyv adataihoz még hozzáfűzzük, hogy a Bibliában pl. kész asszír-babiloni mítoszokra (első ember teremtése, bűnbeesés, özönvíz, Bábel tornya stb.), egyiptomi szövegkölcsönzésre (Példabeszédek könyve 22, 17—23, 11 átvétel Amen-em-opé tanácsaiból) bukkanunk, akkor joggal tehetjük fel a kérdést: hol van itt a sugalmazás?

A vallási ünnepek és szertartások c. kitűnő fejezet a vallásos néprajz területén heverő, világnézeti szempontból még eddig kiaknázatlan kincsekre hívja fel figyelmünket. Ez a kiadó által magyar anyaggal is bővített fejezet a jellegzetesen kereszténynek tartott jelképek, szentségek, szentelmények pogány, görög-római, nem egyszer azonban egyenest primitív eredetének kimutatásával lerombolja azt a válaszfalat, amelyet keresztény részről (R. Mohr, G. Siegmund) igyekeznek húzni egyfelől a keresztény és pogány vallás, másfelől a vallás és a babona közé. Melyik hívő keresztény gondol pl. arra, hogy a keresztény liturgia nélkülözhetetlen eszközét, a harangot már az asszírok ismerték, s a gonosz szellemeket elijesztő eszköznek tartották. Úgyszintén a víz bűvös, a gonosz szellemeket elriasztó erejének hite őrződik a keresztség szentségében. A hét magyar Mária-ünnep pedig a hét boldogasszony néven ismert pogány anyaistennők kultuszát örökíti tovább keresztény mezben.

A tudomány és a vallás, a kommunista erkölcs és a valláserkölcs viszonyát tárgyaló fejezetek igen fontos problémákat vetnek fel. Jelenlegi formájukban azonban még erősen illusztratív jellegűek, s így egyrészt elvi elmélyítésre, másrészt történeti konkretizálásra szorulnak. Itt fokozotabban jelentkezik vallási fogalmaknak, tételeknek szórványosan másutt is előforduló vulgarizálása. Elvi szempontból szintén gyöngének s a magyar viszonyokra kevéssé találónak érezzük az utolsó, a tudományos ateista propagandáról és módszerről szóló módszertani fejezetet. Helyén szívesebben láttuk volna a problémának

olyan jellegű felvetését és tárgyalását, amilyet *Balló István* adott „Megalapozottság és hatékonyság" c., a Népszabadság 1962. január 17-i számában megjelent cikkében.

A fenti kisebb hibák és egyenetlenségek nem érintik a *Kézikönyv a vallásról* c. mű úttörő jelentőségét és használhatóságát a tudományos ateista propagandában. Megjegyzéseink csupán e propaganda még szélesebb megalapozását és hatékonyságának fokozását kívánták szolgálni.

Dr. BELLÉR BÉLA

И. М. МАЙСКИЙ:

МОНГОЛИЯ НАКАНУНЕ РЕВОЛЮЦИИ

(Москва, Академия наук СССР. Институт востоковедения. 1959)

I. M. MAJSZKIJ:

MONGÓLIA A FORRADALOM KÜSZÖBÉN

I. M. Majszkij „Mongólia a forradalom küszöbén" c. könyve jelentős munka a történelmi ismeretek terjesztése szempontjából. Mongólia példája a gyakorlatban is igazolta azt a marxista—leninista tanítást, hogy az elmaradt országok a tőkés fejlődési szakasz kikerülésével is átléphetnek a feudalizmusból a szocializmusba. Köztudomású, hogy már 1940-re felszámolták Mongóliában a feudális kizsákmányoló rendszert és egyszer s mindenkorra véget vetettek Mongólia idegen tőkétől való szolgai függőségének. Jelenleg az ország azon az úton halad, hogy hamarosan befejezze a szocialista társadalom felépítését.

Nem lehet azonban kellően megérteni és értékelni azokat a kolosszális változásokat, amelyek az utóbbi 40 évben a mongol nép életében végbementek, ha nem ismerjük a forradalom előtti történetét. E tekintetben I. M. Majszkij akadémikus könyve nagy segítséget jelent az olvasónak.

„Mongólia a forradalom küszöbén" az 1921-ben kiadott „Mai Mongólia" c. könyv rövidített és átdolgozott 2. kiadása. Az első kiadás azoknak a megfigyeléseknek a rögzítéséből fakadt, melyeket I. Majszkij 1919—1920-ban mint egy Mongóliába küldött szovjet kereskedelmi küldöttség vezetője tett.

Az előszóban a szerző azt írja, hogy a „Mai Mongólia" megjelenése óta eltelt majd 40 év alatt a könyvben foglalt anyag és adatok egy része elavult és elvesztette jelentőségét, de azért a második rész értéke megmaradt, éppen azé a részé, amely Mongólia életét a forradalom küszöbén ábrázolja. A szerző megjegyzi, hogy a második kiadásba csak ez a második rész került bele, amely Mongólia történetét „két teljesen különböző korszak határán" jellemzi (11. l.).

A könyv négy fejezetből áll. Az első fejezetben az olvasó Mongólia fizikai földrajzával ismerkedik meg. A második fejezetben a szerző részletesen jellemzi az ország lakosságát, osztályait és rendjeit, a mongolok fizikai és szellemi képét, mindennapi életük rendjét stb.

A szerző leírja, hogy mongóliai tartózkodása idején az ország népe számos csoportra és törzsre oszlott, amelyeknek eredete még a messze múltba nyúlik vissza. A legnagyobb lélekszámú törzscsoport volt a halhasz, amely a mongolok északi ágához tartozott, és az ország összlakosságának 9/10-ét tette ki. Számarány tekintetében a mongolok nyugati ágához tartozó derbet volt a második törzscsoport. A halhászokon és a derbeteken kívül Mongóliában azonban még számos kisebb törzs létezett.

Mongólia a forradalom küszöbén — a szerző véleménye szerint — olyan tipikusan feudális ország volt, amelyben az egységes állami szervezeten belül az egyes hercegi birtokok (hosunok) igen nagy önállósággal rendelkeztek. A régi Mongóliában, mint egyébként minden feudális országban, két fő osztály volt: a feudálisok és a parasztok (aratok). A feudális osztályhoz tartoztak a hercegek, a nemesek és a papság (a lámák). Míg a nemesek és a hercegek az ország egész férfilakosságának alig több mint 6%-át tették ki, addig a lámák száma óriási volt, 44,5%-ra, az ország férfilakosságának majd felére rúgott (43. l.).

A feudális jobbágyi függőségben állott mongol parasztság maga is több csoportra oszlott: albatokra, hamdzsilgákra és sabinarokra. A különböző csoportokba kerülést az

szabta meg, hogy milyen mértékű és jellegű jobbágyi függőségben álltak a feudális uraktól. Így például a sabinárok az egyházi feudálisok és láma-kolostorok közvetlen jobbágyai voltak.

A könyv harmadik része Mongólia gazdasági kérdéseit tárgyalja. A szerző kiemeli, hogy Mongóliában a legrégibb idők óta a fő termelési ág az állattenyésztés volt. Ipar Mongóliában úgyszólván nem létezett, következésképpen nem volt sem nemzeti munkásosztály, sem burzsoázia. Ez a fejezet ad képet Mongólia bel- és külkereskedelméről is, ami egyébként szintén elég primitív formák keretében bonyolódott. Külkereskedelmet Mongólia főképpen a cári Oroszországgal és Kínával folytatott. A két országnak számos kereskedelmi ügynöke élt így Mongóliában.

A szerző a fejezet tanulságait összefoglalva megállapítja, hogy a gazdasági fejlődés színvonala Mongóliában rendkívül alacsony volt, annak ellenére, hogy az országnak nagy belső lehetőségei voltak a belterjes szarvasmarhatenyésztés megvalósítására, de e mellett az ipari fejlődéshez szükséges különféle ásványi kincsekben is gazdag volt Mongólia földje.

Végül az utolsó, negyedik fejezet Mongólia politikai és társadalmi berendezkedésének kérdéseit vizsgálja a forradalom küszöbén. A szerző bemutatja Mongólia államrendjét, mint feudális-teokratikus rendszert. A továbbiakban tárgyalja a vallás, a jogszolgáltatás, a nemzetközi helyzet kérdéseit az 1911—12-es mandzsuellenes puccs után. E fordulat jellemzője: a külföldi imperialista államok harca a befolyásért Mongóliában. Közülük is elsősorban Japán fejtett ki nagy aktivitást.

A rövid utószóban a szerző megvonja a régi feudális Mongólia történetének mérlegét, majd kitér közvetlenül a népi forradalomra és a demokratikus rendszer győzelmére az országban.

I. M. Majszkij „Mongólia a forradalom küszöbén" c. könyve könnyenérthető nyelven van írva, és így a szakembereken kívül a széles olvasóközönség érdeklődését is felkeltheti. De sok más munkához hasonlóan, Majszkij könyve sem mentes a fogyatékosságoktól. Néhány kérdést a szerző túl röviden és felszínesen tárgyalt. E kérdések közé tartozik például a népi-demokratikus forradalom gazdasági és politikai előfeltételeinek létrejötte és kialakulása. A szerző sokat beszél Mongólia gazdaságáról, a parasztság helyzetéről, de mindezt leíró, elbeszélő formában teszi, nem von le semmilyen következtetést az osztályviszonyok, valamint a mongol parasztságnak a feudálisok ellen viselt osztályharca szempontjából, amely pedig később a népi forradalomhoz vezetett. Így a könyv olvasása során az olvasóban az a benyomás támadhat, hogy a népi forradalom egyetlen követelése Mongóliában a külföldi tőke elleni harc volt. A független önálló államért való harc kétségkívül a legfontosabb feladatok egyike, de nem az egyetlen feladata volt a forradalomnak Mongóliában. A népi forradalom másik, nem kevésbé fontos feladata a parasztság felszabadítása volt az egyházi és világi feudálisok uralma alól. Ez azonban, sajnos, jórészt elkerülte I. M. Majszkij figyelmét.

BALOGH SÁNDORNÉ

J. G. ROSNER:

UGORCSINA VCSORA I SZJOGODNI

(Derzsavne vidavnictvó politicsnoi literaturi U. R. Sz. R. Kiev. 1962. 67 l. 8 kép)

MAGYARORSZÁG TEGNAP ÉS MA

Kievben, az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság politikai irodalmi állami könyvkiadója pár nappal hazánk felszabadulásának tizenhetedik évfordulója előtt jelentette meg ötezres példányszámban Rosner Jonasz Germánovicsnak, a történettudományok kandidátusának, az Ukrán Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete munkatársának tanulmányát brosúra formájában „Magyarország tegnap és ma" címmel.

A szerző, aki maga is részt vett a hazánk felszabadításáért folytatott harcokban, régi kötelezettségének tesz eleget, amikor az ukrán dolgozók széles tömegeivel ismerteti meg hazánk és népünk életét, forradalmi harcokban gazdag történelmi múltját, a szocialista társadalom felépítéséért folyó jelen küzdelmeit és eredményeit.

Tanulmánya öt részből áll. A bevezető fejezetben rövid történelmi áttekintést nyújt az elmúlt több, mint négy évszázad küzdelmeiről az önálló, független és demokra-

tikus Magyarország megteremtéséért; a Dózsa-féle felkelés, Rákóczi szabadságharca, a 48-as forradalmat megelőző reformkor, az 1848—49-es forradalom és nemzeti honvédő háború, a magyar munkásmozgalom első forradalmi megmozdulásai, a 19-es Tanácsköztársaság, a két világháború közötti munkás és demokratikus mozgalmak bemutatása alkotja ismertetésének tárgyát.

Tanulmánya további fejezeteiben a népi hatalom születésével és megerősödésével, országunk gazdasági felemelkedésének útjával, annak egyes szakaszaival és eredményeivel, pártunknak és kormányunknak a népjólét növelését célzó erőfeszítéseivel, hazánknak, mint a szocialista világrendszer megbecsült tagjának a békéért és a nemzetközi együttműködésért vívott élvonalbeli harcával foglalkozik.

A tanulmányt gazdag statisztikai anyag támasztja alá és fotó illusztráció egészíti ki. A szerző egyszerű, világos nyelvezete és népünk kiemelkedő íróitól és költőitől vett idézetekkel gazdagított élvezetes irodalmi stílusa teszik a munkát széles körben élvezhető és érdekes olvasmánnyá.

A munka megjelenése és jelentős példányszáma újabb ékesszóló bizonyítéka a Szovjetunió népei részéről hazánk és dolgozó népünk felé megnyilvánuló meleg, őszinte, baráti internacionalista érzéseknek. Ez örömmel tölthet el mindnyájunkat, akik részére drága ez a barátság és testvéri érdeklődés.

KŐSZEGFALVI GYÖRGY

HISTORICA. LES SCIENCES HISTORIQUES EN TCHÉCOSLOVAQUIE. II.

(Praha 1960, 374 l.)

A Historica külső kiállításában és belső beosztásában az elsővel azonos II. évfolyama (az I. évfolyam ismertetését lásd Századok 1961. évf. 414. l.) kilenc tanulmányt tartalmaz. *Josef Dobiaš* „Hol volt a markomannok településterülete?" c. német nyelvű tanulmányában (37—75. l.) az eddigi irodalom eredményeinek áttekintése után elsősorban a klasszikus írók híradásait elemzi, s így jut el eredményéhez, amely szerint „Strabon és Velleius Paterculus híradásai Marbodus király uralmának első időszakára vonatkozólag kifogástalanul bizonyítják, hogy a markomannok zöme nem közvetlenül a Dunánál, hanem beljebb, a hátországban települt meg: a kortárs Velleius és Tacitus — aki természetesen régebbi forrásokból merített — közvetett bizonysága szerint ez a terület elsősorban a mai Csehország volt". A későbbi századokra vonatkozólag már nem áll rendelkezésünkre ilyen pozitív forrás, ezért a markomann háborúk leírásából csak az a negatív következtetés vonható le, hogy a markomann települési terület nem korlátozható a Duna és Csehország közötti szűk területre, amint azt E. Šimek tette.

F. Graus „Csehország kereskedelmi kapcsolatai Németországgal és Ausztriával a XIV. században és a XV. század elején" (77—110. l.) c. ugyancsak német nyelvű, szerényen vázlatnak nevezett tanulmányában kereskedelemtörténeti kutatásának újabb eredményeit adja közre. Az ötvenes években a szerző teljesen a huszitizmus előtti (1419 előtti) korszak tanulmányozására összpontosította munkáját, és kétkötetes agrártörténete mellett külön kis kötetben foglalkozott a cseh posztókereskedelemmel, egy tanulmányában pedig három korai kereskedőkönyv töredékét ismertette. A középkori cseh kereskedelem — a miénkhez hasonlóan — nem ismerte a nagyobb arányú tranzitó forgalmat (kivéve a visegrádi kongresszus utáni Magyarországra irányuló nyugati kereskedelmét), és kereskedelmi mérlegének passzivitását is nemesfémmel, vert cseh ezüstgarasokkal és kismértékben cseh, nagyobb mértékben magyar aranyforinttal egyenlítette ki. Graus a tanulmány első részében a kereskedelem terjedelmét igyekszik meghatározni, részben a németalföldi posztóipar területéről (és az azt közvetítő nyugat-német városokkal), részben Itáliával, ill. az osztrák tartományokkal. A kereskedelmi mérleg passzivitása az összefüggően feldolgozható források hiánya ellenére is kétségtelen bizonyságot nyer már csak abból a tényből kiindulva is, hogy Csehország mezőgazdasági és bányatermékeket exportált, és helyettük sót, élelmiszert, ipar- és fényűzési cikkeket hozott be. Ezek a tények két másik jelenség megvilágítását segítik elő. IV. Károly császár politikája cseh szempontból nem nevezhető előnyösnek, mert növelte a cseh kereskedelmi mérleg passzivitását (miután azokkal a területekkel igyekezett a kereskedelmet növelni, amelyek felé a mérleg passzív volt), mert (az exportképes árut termelő céhekkel szemben) a városi patriciátust támogatta és végül, mert dinasztikus politikája kedvéért túlságosan megterhelte a cseh gazdasági életet. A másik jelenség a városok fejlődésére vet fényt. Éppen mert a céhek nem exportálhattak és nem fejlődhettek, robbant ki a városokban

a huszita forradalom idején a patríciusokkal szembeni elkeseredés és vetett véget a patríciusok uralmának. A magyar olvasó figyelmét talán még csak a magyar aranyforint szerepéről szóló befejező részre kell felhívnunk, s ehhez még gyorsan hozzátesszük, hogy Graus korábbi tanulmányaiban is találhatunk utalást az aranyforint szerepére vonatkozólag, s ez a szerep semmiképpen sem lehet közömbös számunkra.

M. Teich „A cseh királyi tudományos társaság és a szervezett tudományos kutatás első fázisa Csehországban" (161—181. l.) c. angol nyelvű tanulmánya a tudománytörténet társadalmi hátterét igyekszik megvilágítani. Az 1770 körül megalakult Cseh királyi tudományos társaság megalapítása szervesen illeszkedik bele abba az európai folyamatba, amelynek során a manufaktúra rendszerének konkrét igényeit kielégítő, több tudományág képviselőjét összepontosító társaságok jöttek létre. A csehországi manufaktúra fejlődésében a XVIII. század hetvenes éveiben állt be fordulat, amikor Mária Terézia egységes vámrendszere következtében a belső piac gyors fejlődésnek indult, s amikor a piacot a cseh tartományok látták el iparcikkekkel. A manufaktúra nyersanyagszükséglete hívta életre a kezdetben magánjellegű társulatot, amely 1784-ben közületté, 1790-ben királyi társulattá alakult át, s nagy erőfeszítéseket tett, hogy Csehország nyersanyagtérképét elkészítse. Sajátos módon a Társaság működését nem az ipar fejlődésének üteme tette feleslegessé, hanem a bécsi abszolutizmus forradalomtól való rettegése fojtotta meg. 1806-ban az ipar szükséglete megteremtette a prágai Polytechnikumot, s ez már nem a manufaktúrák, hanem az ipari forradalom műve volt, amelyet a tengődő társaság már nem tudott megfelelően ellátni.

J. Purš „Az ipari forradalom a cseh tartományokban" c., ugyancsak angol nyelvű, terjedelmes (183—271. l.) tanulmánya tulajdonképpen nemcsak a cseh ipari forradalom problémájával foglalkozik, hanem bevezető részében általános elméleti fejtegetést is tartalmaz az ipari forradalomról. Az elnevezés a fogalom főtartalmának technikai oldalát fejezi ki, a manufakturális termelésről a gyári termelésre való áttérést. A technikai oldallal kapcsolatban a szerző hangsúlyozza Marxnak azt a megállapítását, hogy nem egyedül a gépek alkalmazása jelent technikai változást, hanem azok a kémiai technológiai folyamatok is, amelyek egyes iparágakat (pl. a cukoripart) forradalmasítottak. Az „ipari forradalom" fogalmának van gazdasági és társadalmi tartalma is, a termelékenység növekedése, a munka kollektivizálása, a munkamegosztás fokozódása a gyáron és iparágon belül csakúgy mint az ipar és a mezőgazdaság között. A munkamegosztás fokozásával és a szállításnak a gőzerejű meghajtás alkalmazása következtében beálló forradalmasítása megnöveli a hazai piac jelentőségét, megindítja a világpiac kialakulását, és kiélesedik a falu és a város közötti ellentét. Az ipari burzsoázia hatalma megnő, s az ipari forradalom végén megjelenik a proletariátus. Az ipari forradalom kezdete, lefolyása és kiteljesedése természetesen nemcsak országonként változik, hanem más és más az egyes iparágakban is. Iparágak szempontjából véve az ipari forradalom kezdetét Purš szerint a gépek, később a gőzgépek bevezetése, kiteljesedését a gépi termelésnek a kérdéses iparágban uralkodóvá válása jelzi. Bizonyos nehézséget jelent ennek a meghatározásnak a bányászatra való alkalmazása, mert itt a gőzgéppel csupán részleges gépesítést tudtak elérni, a bányászok viszont a társadalmi feltételek és a munka koncentrációja szempontjából a gyári munkásokkal egyenlőkké váltak. Országos szinten az ipari forradalom kiteljesedésének azt az időszakot kell tekinteni, amikor a legfontosabb iparágakban az új (gépi vagy kémiai) technológia uralkodóvá válik. Objektív mértékül a kereskedelmi áru túlnyomó volta vehető, ami magában foglalja a gyári termelésen alapuló új árviszonyok bevezetését a piacon. Az ipari forradalom kiteljesedésének jele az első, túltermelésből eredő ciklikus gazdasági válság is. — Így tekintve az ipari forradalmat, beszélhetünk világviszonylatban is ipari forradalomról, mint az egyes országok és területek ipari forradalmainak összességéről. A világ ipari forradalma azonban — ugyanúgy mint az egyes országok és iparágak forradalma — egyenlőtlen, mert az egyes területek belső történeti fejlődése és a fejlettebb államok külső befolyása határozta meg lefolyását. Ezért nem alkalmazható az angol fejlődésből levonható következtetés, mint ahogy Purš szerint az a tétel sem alkalmazható kötelező erővel, hogy az ipari forradalom elsősorban a fogyasztási javakat termelő iparágakban ment végbe. A textilipar pl. Morvaországban csupán a XIX. század húszas éveiben tért át gyári termelésre, s az élelmiszeriparnak (főképpen a cukoriparnak) ugyanolyan fontos szerepe volt itt, mint általában a mezőgazdasági iparnak (nálunk a malomiparnak) az Elbától keletre eső területen. — Ilyen elméleti meggondolások alapján Purš tizenhárom iparág vizsgálata alapján a cseh ipari forradalom kezdeti szakaszát a XVIII/XIX. század fordulójától 1820-ig terjedő időre, második szakaszát 1820—1848 közé helyezi, kiteljesedését pedig 1849—1869 közötti időre teszi. A folyamatot a mezőgazdaság kapitalizmusra való áttérésének porosz útja, a fejlettebb államok versenye (ugyanakkor azonban az ott elért eredmények átvétele is) befolyásolta, valamint

az a tény, hogy a szállítás forradalmasítása elősegítette az ipartermékek exportálását. A hetvenes évek elejére nemcsak a fő iparágak gépi (vagy kémiai) technológiával történő gyártása vált uralkodóvá, s nemcsak a gőzgépek terjedtek el rohamosan, hanem 1872 áprilisában (egy évvel a bécsi előtt) a prágai tőzsdén bekövetkezett az első összeomlás is.

A kisebb értekezések közül *B. Soudský* a bylany-i neolit ásatásokkal (5—36. l.), *J. Horák* a szlovák népballada feudális maradványaival (145—160. l.), *V. Král* a második világháború alatti erőszakos germanizációval (273—304. l.), *J. Květ* a XIV. század derekáig létrejött román és gót stílusú könyvillusztrációval foglalkozik.

A „Krónika" rovatban *J. Macek* a csehszlovák történetírás 1958-as termését ismerteti francia nyelven (323—347. l.), *J. Šámal* az 1958-ban megjelent művészettörténeti kiadványok annotált bibliográfiáját (348—362. l.) készítette el. *J. Horák* az 1958-ban elhunyt J. Polívka nekrológját írta meg. *Č. Huječek* pedig a csehszlovák tudományos élet 1958-as eseményeiről számol be.

FÜGEDI ERIK

JAHRBUCH FÜR WIRTSCHAFTSGESCHICHTE. 1961. TEIL I

(Berlin, Akademie Verlag. 1961. 371 l.)

(GAZDASÁGTÖRTÉNETI ÉVKÖNYV 1961. I. RÉSZ)

Érdekes, de nehéz feladat a Német Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete gazdaságtörténeti osztályának gondozásában kiadott évkönyv ismertetése. Érdekes, mivel tanulmányokon, konferencia-beszámolókon keresztül a kötet gazdag tartalma révén betekintést nyerhetünk az NDK gazdaságtörténeti tudományos életébe, a német kollégákat foglalkoztató problémákba, de nehéz, mivel a legkülönbözőbb korszakokról, a feudalizmus kezdeteitől napjainkig, német történeti problémáktól az Egyesült Államok jelenlegi gazdasági kérdéseiig igen szerteágazó a kötet tartalma.

Rövid ismertetés keretében természetesen egyébként is lehetetlen lenne minden tanulmány, vagy a kötetben megjelent egyéb írás tartalmi ismertetése és értékelése. A továbbiakban tehát inkább a kötet jellegét s a német gazdaságtörténeti tudományos életről nyert képet szeretném bemutatni.

Kíséreljük ezt meg a német gazdaságtörténészek által előnyben részesített kutatási témák csoportosítása útján. Részben már ismert kutatási törekvések nyilvánulnak meg a kötetben, amikor helyet kap pl. *Peter Wick :* Kísérletek az örökbérletek bevezetésére és az örökös jobbágyság megszüntetésére Mecklenburgban a 18. század elején. c. tanulmánya. A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet kérdése a mezőgazdaságban, ez a rendkívül fontos, s a gazdaságtörténet művelői között nemzetközileg is az érdeklődés előterében álló probléma több német kutatót is foglalkoztat, s eredményeik már évek óta ismeretesek előttünk. P. Wick tanulmánya szerény célkitűzéssel indul. A fontos történeti folyamatnak csupán egy kicsiny részletkérdését vizsgálja, melyről végül maga is megállapítja, hogy egyáltalán nem meghatározó jelentőségű, csak törekvésekről, kísérletekről volt szó, ami ekkor még nem valósulhatott meg. A cikk értékét inkább a gazdagon felsorakoztatott tényanyag, semmint a probléma tiszta elméleti megalapozása és tárgyalása adja. E tanulmány korántsem tartozik sem a kötet, sem a vizsgált problémakör legértékesebb munkái közé.

Ugyancsak ismert vonása a német gazdaságtörténet-tudománynak — s ezt is dokumentálja az évkönyv — az egyetemes-gazdaságtörténeti témák iránti erős érdeklődés. Ez az irányzat jórészt a nálunk is kiválóan ismert *Jürgen Kuczynski* nevéhez kapcsolódik. A kötet közli *Kuczynski :* A ciklikus fejlődés sajátosságai az Amerikai Egyesült Államokban 1945—1960 között c. tanulmányát. A vizsgált téma érdekessége és aktuális tudományos-politikai jelentősége már sok kutatót, zömében közgazdászokat vonzott e területre. Kuczynski professzor most rövid, 15 oldalas tanulmányában csupán adalékkal kíván szolgálni a kérdés vizsgálatához. Ez az „adalék" azonban igen értékes. Tulajdonképpen három alap-mozzanat vizsgálatára kerül ugyanis sor. Az első: a termelés fejlődése a háború utáni mésfél évtizedben. A szerző vitázva a bázisidőszak megválasztásáról a háborús csúcspontot (1943) választja kiindulásnak, s ehhez viszonyítva a háború utáni termelést, végül is évi 0,6%-os termelés emelkedést kimutatva. Az első világháború után 15 évvel, 1928—29-re a termelés jóval magasabb szintet ért el, mint a háborús kon-

junktúra során. A kapitalizmus általános válsága idején a tőkés gazdaság erre már nem volt képes az USA-ban, mutatja ki Kuczynski. Itt azonban meg kell jegyeznem, hogy a bázis időszak megválasztásával nem tudok egyetérteni. Abban igaza van a szerzőnek, hogy a fejlődés gyengeségeinek elleplezésére törekednek, akik a termelés alakulását vizsgálva a háború utáni mélypontot (a 40-es évek utolsó éveit) választják bázis-időszaknak, mivel ahhoz képest valóban nagy fejlődés következett be. De vajon nem esünk-e a másik véglet hibájába ezen újszerű kiindulással? A legszolidabb s megbízhatóbb kiindulásnak a háború előtti utolsó békeév alapul választását tartanám. A második mozzanatnak — nem a tanulmány tárgyalási sorrendje szerint — a tulajdonképpeni ciklusok vizsgálatát tekinthetjük. Ez esetben Kuczynski valósággal elképráztat mesteri statisztika kezelésével. Lépésről-lépésre hasonlítja össze az első és a második világháború utáni másfél évtized egyes ciklus-szakaszait, meggyőzően mutatja ki, hogy az 1916/17—1924 és az 1943/44—1954 közötti években a ciklikus fejlődés tulajdonképpen semmi lényeges eltérést nem mutat. Bizonyos különbségek jelentkeztek ugyan, így pl. a második világháború után jóval hosszabb időre volt szükség a háborús csúcs eléréséhez, ill. megközelítéséhez, mint az első világháborút követően. A második világháború utáni ciklus lényeges eltérése azonban abban áll, hogy míg 1924 után egy 5 éves fellendülési szakasz következett, s végül a termelés 37%-kal haladta meg a háborús csúcsot, addig 1954 után csupán 3 éves fellendülés, melynek végén a termelés mindössze 10%-kal volt magasabb, mint 1943-ban. Ezt követően a másik lényeges különbséget a súlyos és hosszantartó válság elmaradásában láthatjuk: 1929—1932 között 46%-os termelés hanyatlás volt, most viszont a 4 éves hanyatlás helyett csak 2 éves (1957—58) 7%-os visszaesés következett be. A ciklikus hullámok tehát a második világháború után jóval gyengébbek, másrészt pedig, míg a háború utáni első 5 ciklikus hullám alapjában hasonló volt, addig a következő 2 ciklikus hullám már gyökeresen eltért. A harmadik mozzanatban a ciklikus változások okainak vizsgálata szerepel, itt kap helyet a foglalkoztatottság és munkanélküliség problémájának tárgyalása. Annak bemutatása, hogy a munkanélküliség jóval alacsonyabb, mint az első világháború után volt, aminek magyarázatát a nem produktív foglalkoztatás rohamos emelkedésében találjuk. (Az összfoglalkoztatási létszám évi növekedése éppen kétszer olyan gyors, mint a termelésé!) Végül a katonai kiadások és rendelések szerepét tárgyalja a szerző, s kimutatja, hogy az első és második világháború után nagyjából hasonló mérvű visszaesés következett be a katonai kiadások terén (az 1919-es, ill. az 1945-ös csúcspont után 2—2 évvel 80%-os visszaesés), de míg 1923 után már hosszú ideig nem volt gyakorlati szerepe a katonai kiadásoknak (a háborús csúcs 7%-a), addig 1954-ig a kiadások ismét a háborús kiadási csúcs 37%-ára ugrottak! A katonai termelés a 20-as években a polgári termelés 1,5—2%-án mozgott, 1953-ban viszont 20—22%-án! A tanulmányt a fejlődés eddigi iránya és jelenségei alapján a jövőre levont következtetések zárják. A közeljövőre már a teljes termelési stagnáció bekövetkezését, valamint a heves ciklusságot és tömeges munkanélküliség beállását tartja valószínűnek Kuczynski professzor.

A tanulmány nagy értéke megítélésem szerint abban áll, hogy a történész szemével közelítette meg a kérdést, s ragyogó összehasonlításokkal, az első és második világháború utáni fejlődés állandó összevetésével új szempontokat, messzemenő következtetéseket tudott levonni.

A német gazdaságtörténeti kutatásnak az Évkönyv által tükrözött harmadik, s talán leginkább kiemelhető vonása: az erők összpontosítása a német imperializmus gazdaságtörténetének sokoldalú feltárására, s ami gyökeresen új: a Hitler-rezsim korszakának vizsgálatára. (Őszintén szólva mindig értetlenül álltam szemben azzal az NDK-ban korábban uralkodó történetírói, mi több, politikai magatartással, amely a Hitler-időszakot teljesen kirekesztette a vizsgálódás köréből. Most gyökeres fordulat következett azonban be, s ezt világosan-tükrözi az előttünk fekvő kötet.) Négy írást emelnék ki ezzel kapcsolatban. *Manfréd Nussbaum* tanulmánya a német imperializmus gyarmati politikájának leleplezéséhez kíván hozzájárulni. „Togo a német gyarmati uralom alatt és a nyugatnémet neokolonizmus" c., a kötetben első helyen közölt cikk abból indul ki, hogy a gyarmatok szerzése 1884-től a német imperializmus politikájának fontos mozzanata. A változott körülmények között a nyugat-német imperializmus sem adta fel törekvéseit, kölcsönök nyújtásával, az elmaradott, volt gyarmati országokban történő befektetésekkel törekszenek gazdasági pozíciók kiépítésére, s ezt egyben az ottani nyersanyagkincsek kiaknázására (példaként a nyugat-afrikai vasérc kiaknázására kötött megállapodást említi), valamint közlekedési jellegű építkezések elnyerésére (a Togo-köztársasági kikötőépítéssel illusztrálja) használjuk ki. Egyidejűleg politikai befolyásra is törnek, amit utazások, vezető politikusok látogatásai, szakember képzés stb. útján munkálnak. De szerves része e törekvéseknek az az ideológiai offenzíva is, melynek egyik fő érve: Németország

soha nem volt gyarmati kizsákmányoló hatalom. A cikk második része ez utóbbi problémára összpontosítja a figyelmet, s az egykori gyarmatügyi hivatal levéltári iratai alapján Togo példáján bizonyítja be a mai nyugat-német „tudományos" és politikai állítások hazugságait. Amennyire gyenge, erőtlen, valójában tényeket nélkülöző, tehát szólamszerű kijelentésekre korlátozódott a mai nyugat-német neokolonializmus „tárgyalása", annyira hasznos és meggyőző az egykori vilmoscsászári Németország gyarmati rablómódszereinek tényszerű ábrázolása. Érdekes idézeteket olvashatunk egykori kormányorvosi jelentésekből, a benszülöttek helyzetéről a német ültetvényeken. Az embertelen hajszáról, rabszolga viszonyokról, a kultúrálatlanság konzerválását célzó „kultúrpolitikáról" stb. A tények érdekesek, közlésük időszerű és fontos, még ha a behatóbb tudományos elemzést, a német imperializmus sajátos gyarmati rendszerének problémájáról elvi jellegű megállapításokat nem is olvashatunk.

De az említett cikknél jóval inkább dokumentálja a német gazdaságtörténetírás törekvéseit *Hans Radandt :* „Az Elektro-Apparatenwerke J. W. Stalin-Berlin-Treptow előtörténete 1926—1946" c. terjedelmes tanulmánya. Említést érdemel, hogy az eddig megnevezett cikkek a kötet I. fejezetét alkották („Monographien, Studien und Referate." Itt találhatjuk még *František Graus* csehszlovák történész tanulmányát is: „Az erőszak szerepe a feudalizmus kezdetén és a »fogolyfelszabadítások« a merovingkori Hagiographiaban", mely igen részletesen és alaposan, elméleti igénnyel és új források felhasználásának fontosságát bizonyítva tárgyalja a címben jelzett érdekes témát), addig Radandt mintegy 60 oldalas, tehát terjedelmével is kiemelkedő tanulmánya önállóan képezi a II. fejezetet (Geschichte der Fabriken und Werke), amivel alighanem a vizsgált téma fontosságát akarják külön is dokumentálni. A szerző — inkább csak madártávlatból — mindenekelőtt bemutatja 1883-tól az első világháborúig az AEG fejlődését, a Siemens-konszern mellett másik legjelentősebb elektromos konszern kiépülését, összefonódását a bankokkal és az államhatalommal, szerepét a kartellekben, kapcsolatait az amerikai tőkével. A Treptowban 1926-ban létesített Elektromos-készülékgyár, amelyről a tanulmány tulajdonképpen szól, mint az AEG-konszern része, az amerikai tőkével való kapcsolat, a legújabb amerikai gyártási eljárások és módszerek átvétele alapján született a konszern nagy inflációs nyereségeiből.

A szerző a továbbiakban bemutatja a modern futószalagrendszer lélektelenségét, majd rátér a munkásság harcára a 20-as években. A tanulmány legnagyobb része azonban a nemzeti szocialista uralom időszakát tárgyalja. A gyár vezetőinek háború utáni hazugságaival szemben bebizonyítja, hogyan támogatták a gyár tőkés urai anyagilag a náci-pártot, hogyan jártak el már 1933 február—márciusában a gyár zsidó alkalmazottaival szemben, s milyen szerepet játszottak az AEG direktorok különböző fasiszta gazdasági szervezetek vezetésében. Részletesen olvashatunk a munkások elleni fasiszta terrorról és gátlástalan demagógiáról, mellyel nagyobb teljesítményekre szorították a munkásokat. Fekete-listák, gyári besúgó rendszer és a „német nép háborús érdekei"-re való hivatkozás egy célt szolgált. Megrázóak az olyan dokumentumok, mint pl. a Werner Busch nevű munkásról szóló gyári besugó jelentés, majd ennek alapján a gyári vezetők feljelentő levele a gestapóhoz. Leleplezi a tanulmány az AEG mohó étvágyát, ahogyan Rigában és más városokban sorban szerzi meg, vagy „bérli" a nagy elektromos vállalatokat, s egyedül Franciaországban 17 gyár ellenőrzését biztosította. Külön fejezetben olvashatunk a mintegy 20 ezer külföldi kényszermunkás szerepéről a konszern haditermelésében. A treptowi gyárban a munkások 34%-a kényszermunkás volt, de olyan AEG-üzemről is hallunk, ahol ez az arány egyenesen 73%-ra rúgott! Bemutatja a gyár embertelen módszereit, a gyakori denunciációt (pl. francia kényszermunkások feljelentését a gestapóhoz). Nagy figyelmet fordít a szerző a tőkések azon hazugságának leleplezésére is, hogy az AEG-konszern a háború alatt nem volt hadigyár, s termelésében soha sem haladta meg a katonai cikkek részesedése a 11%-os arányt. Eredeti dokumentumok alapján éppen ellentétes kép tárul azonban elénk. Az AEG hatalmas hadi konszern volt, mely már 1933 után bekapcsolódott a haditermelésbe, s már 1940-ben a termelés 51%-át a Wehrmacht rendelései, további 47%-ot pedig közvetve katonai érdekeket szolgáló rendelések alapján folytatta! A treptowi gyár 1940-ben termelésének 70, 1943-ra 85%-át a hadseregnek szállította!

Nagy szeretettel mutatja be a szerző a vállalat munkásainak hősi erőfeszítéseit; az illegális kommunista csoport megszervezését 1942-ben, a röplap-akciókat, a kényszermunkások segítése érdekében tett erőfeszítéseket, a hősi helytállás egy-egy megható és valóban felemelő példáját.

Az utolsó oldalakon pedig a gyár 1945 áprilisi felszabadulásáról, az utolsó hetek amerikai bombatámadásai által keletkezett 80%-os károkról, majd a talpraállás első lépéseiről nyerünk vázlatos tájékoztatást. De mindenekelőtt a tőkés igazgatók mester-

kedéseiről és a gyár tőkés átmentése körüli harcokról kaphatunk képet. 1946. január 26-án végleg megszűnt a konszern-urak hatalma a gyár felett.

A fasiszta korszak fontos gazdaságtörténeti kérdéseit veti tehát fel Hans Radandt munkája, s az eredeti források, gyári levéltári adatok fényénél meggyőzően leplezi le a német finánctőke képviselőinek hazugságait. A tanulmány tudományos értékét azonban rontja bizonyos szemléleti egyoldalúság, ami pl. abban nyilvánul meg, hogy az AEG-munkások jellemzése erősen „szépített". A valóban ragyogó, kellően nem is kiemelhető ellenállási példák mellett *teljesen* elmarad annak elemzése, hogy milyen befolyása volt a náci-pártnak. Ilyen mintha nem is lett volna. De ugyancsak egyoldalúság, hogy a fontos és jó leleplezések mellett a gyár 20 éves történetének (vagy akár előtörténetének) részletes tárgyalása során egyetlen bekezdésnyi hely se jusson a gyár fejlődésének, műszaki színvonalának, termelési helyzetének stb. bemutatására. Ez utóbbi mégiscsak elengedhetetlen része a gyártörténetnek.

De a harmadik mozzanatként kiemelt törekvések bizonyítására a két említett tanulmány mellett a kötet még két írására kell hivatkoznunk. Az egyik a *Helmut Lötzke* vezetésével készített 40 oldalas ismertetés a potsdami Deutsches Zentralarchivban az imperializmus korszakára vonatkozó gazdaságtörténeti forrásokról. Az egyes állagokat felsoroló és azokról rövid tartalmi ismertetést nyújtó tájékoztató ugyancsak bizonyítja, hogy nagy figyelmet fordítanak ezen anyagok, a német imperializmus, s ezen belül a német fasizmus gazdaságtörténetének feldolgozását lehetővé tevő források kutatására.

Végül a negyedik írás, melyet a III. fejezet keretében (Berichte der Arbeitsgruppen) tettek közzé — az előbbi levéltári ismertető alkotja a IV. fejezetet (Quellen und Materialen) — *Dietrich Eickholtz* beszámolója a „Fasizmus gazdaságtörténeti problémái (1933—1945)" munkacsoport létesítéséről. E beszámolóból megtudhatjuk, hogy a Történettudományi Intézet keretében a kötet kiadása előtti évben hozták létre a munkacsoportot, mely a történészek új kutatási és együttműködési módszerének megvalósítását is célozza. A munkacsoport ugyanis összefogja az NDK összes, a fenti problémával foglalkozó történészét, koordinálja azok munkáját, 6—8 hetente tartott ülésein megvitatja az elkészült tanulmányokat stb. De nemcsak a munkaközösségi formát szeretném hangsúlyozni, hanem azt is, hogy megtudjuk: a párt és megfelelő állami kultúrszervek feladatként állították a történészek elé a fasizmus és a második világháború történetének feltárását. Ennek jegyében született a munkacsoport. Érdekes a kutatás alatt álló, illetve tervezett témák felsorolása is. Ebből kiderül, hogy az Intézet és a különböző egyetemek munkatársai valóban hozzáláttak a kitűzött feladat megoldásához. Soroljuk csak a témákat: „A koncentrációs táborok foglyainak kizsákmányolása a Flick-konszern által", „A német imperializmus Dániával szemben alkalmazott gazdaságpolitikája a második világháború előtt és alatt". De szerepelnek a lengyel—német gazdasági kapcsolatok, a Deutsche Bank csoportjának a fasiszta államapparátusal kiépített kapcsolata, az SS-üzemek jelentősége és szerepe, a német hadigazdaság, különös tekintettel az állammonopolista kapitalizmusra, a fasiszta német imperializmus agrárpolitikája és több hasonló jellegű téma is.

A kötet ismertetésének végéhez értünk. Az eddig bemutatott négy fejezet mellett ugyan megemlíthetjük még a különböző történeti konferenciákról szóló rövid beszámolókat — közöttük *Kuczynski* referátumát az I. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Konferenciáról — tartalmazó V. fejezetet, a könyvismertetéseket magában foglaló VI. és a *Radandt* által készített, 1945 óta az NDK-ban megjelent gyártörténeti munkák bibliográfiáját tartalmazó VII. fejezeteket.

Érdekes, gazdag anyaggal jelentkeztek tehát német kollégáink újabb Gazdaságtörténeti Évkönyvükben. Maga a kezdeményezés is jelentős, s jól mutatja, hogy milyen komoly fellendülés előtt áll az NDK gazdaságtörténetírása.

BERENDT T. IVÁN

OTHMAR FEYL:

BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DER SLAWISCHEN VERBINDUNGEN UND INTERNATIONALEN KONTAKTE DER UNIVERSITÄT JENA

(Jena, VEB Gustav Fischer Verlag. 1960. XXXI, 378 l.)

ADALÉKOK A JENAI EGYETEM SZLÁV KAPCSOLATAINAK ÉS NEMZETKÖZI KAPCSOLATAINAK TÖRTÉNETÉHEZ

A Német Demokratikus Köztársaság történettudománya az utóbbi években jelentős kutatásokat szentelt egyrészt az egyes német egyetemek történeti múltjának, másrészt a német—szláv kapcsolatok történetének, és nem egy munka jelent meg, amely éppen e két problémakör közös érintkezési pontjait, a német egyetemek szláv vonatkozásait, szláv kapcsolatait tárgyalja. Eddig különösen a hallei egyetem szláv vonatkozásaira derített fényt Eduard Winter professzor kutatásaival.

Ebbe a kutatási témakörbe vág bele az itt ismertetett könyv, amely voltaképpen a szerző 1953 óta megjelent tanulmányainak a gyűjteménye, tehát részletkérdéseket tárgyal. Jóllehet ezek a kérdésnek jóformán egészét átfogják, mégsem adnak teljesen lezárt és megnyugtató összképet.

Az első nagyobb rész a magyarországi tanulók vezető szerepét mutatja be a jenai egyetem külföldi hallgatói sorában, ezen belül voltaképpen összefoglaló képet ad a jenai egyetem kapcsolatairól a kelet-európai országokkal a XVI. századtól a XVIII. század derekáig, ennek a résznek második fejezete pedig a jénai egyetem szerepét vizsgálja a szlovák megújulás történetében, megint a kezdetektől, vagyis a XVI. század derekától a XIX. század elejéig. Az egyetemi anyakönyvek eddigi kiadásait bírálva kimutatja azt, milyen sok magyarországi hallgatója volt az egyetemnek, különösen a jenai egyetem működésének klasszikus korszakában, a XVIII—XIX. század fordulóján. 1792—1793 téli félévében pl. a külföldi hallgatók közül első helyen a magyarországiak, második helyen az oroszországiak álltak, egyedül erdélyi szász teológus ebben a félévben négyszer annyi tanult az egyetemen, mint ahányan Poroszországból jöttek ide. Magyarországról persze elsősorban evangélikus hallgatók kerültek el az egyetemre, magyarok, németek és szlovákok eléggé vegyesen, Kis János pl., aki Jenában 1817-ben díszdoktorátust is nyert. Podmaniczky Károly báró 1803-ban csak azért utazott Jenába, hogy Schelling külön előadást tartson számára, és ezt olyan összeggel honorálta, hogy Schelling gazdag ember lett. Az egyetem mellett alapított ásványtani társaságnak, amelynek tevékenységében Goethe is részt vett, első elnöke Teleki Domokos gróf volt, és a társulat tevékenységében később is jelentős szerepet játszottak magyarok. A szerző természetesen kellő figyelmet fordít Jena két legnevesebb szláv tanítványára, Kollárra és Šafárikra, kiemeli működésük pozitívumait, de ugyanakkor arra is utal, hogy Kollár politikai gondolkodásában, konzervativizmusában, amely 1848—49-ben — többek között persze a magyar kormányzat állásfogalalása következtében is — szembefordította őt a magyar forradalommal, nem jelentéktelen szerepet játszott a jenai egyetem idealista filozófiájának a befolyása. Ennek a résznek a befejezéseként a szerző válogatott jegyzéket közöl azokról a magyarországi és erdélyi hallgatókról, akik a jenai egyetemen szereztek doktorátust, a névsor számos ismert nevet tartalmaz.

A könyv következő része kisebb részlettanulmányokat tartalmaz a jenai egyetem délkelet-európai kapcsolataira vonatkozólag, így pl. Segner András pozsonyi városi konzul hallgató-korabeli emlékkönyvének bejegyzéseit ismerteti, amelyekből világosan látszik, milyen széleskörű kapcsolatokat épített ki Segner már hallgató korában és aztán később, amikor a magyar rendek megbízásából Konstantinápolyban járt követségben, hogyan bővült még tovább ismeretségi köre. Beszámol a szerző Szenci Molnár Albert nyelvtanának és magyar—latin szótárának a jenai egyetemi könyvtárban levő példányáról is. Itt újból hangsúlyozza, milyen jelentős szerepet játszott az egyetem a magyarországi evangélikusok fejlődésében, különösen az erdélyi szászok és a magyarországi német városok adták a legtöbb hallgatót. Nagyon érdekes összeállítást közöl arról is, hogy 1900-ig a magyarországi evangélikus gimnáziumok, ill. kollégiumok rektorai és professzorai közül hányan és mikor voltak a jenai egyetem hallgatói. (Nem egészen érthető, hogy ezen a névsoron belül Magda Pál miért szerepel Pavel Magda néven, ami szlovák nemzetiségűként mutatja be őt.) Ezen a részen belül a szerző újból tárgyalja a jenai egyetem filozófiájának és teológiájának a hatását a szlovák nemzeti mozgalom konzervatív jobb szárnyára a XIX. század első felében. Ebben a fejezetben kissé meghökkentő az 1848/49-es magyar szabadságharcról az a megállapítás, hogy ez a kálvinista magyar

kisnemesség által vezetett nemzeti forradalom volt. Ugyancsak ezen a fejezeten belül számol be a szerző az 1849 utáni magyarországi állapotok jenai és általában németországi visszhangjáról, arról, milyen álláspontot foglaltak el a németek a magyarországi magyarosító törekvésekkel szemben. Utolsó részlettanulmányában a szerző bőséges részleteket közöl Hrabowszky Dávid 1848—1852 közt írt magyar nyelvű naplójából, amelyet a jenai egyetemi könyvtár őriz. Hrabowszky ebben az időszakban a bückeburgi hercegi udvarban nevelőként működött. A szerző tárgykörönként csoportosítja a naplóból vett idézeteket, anélkül azonban, hogy megkísérelné ezek értékelését.

A következő részben a szerző áttekintést ad a jenai egyetem csehországi kapcsolatairól 1918-ig, az utolsó részben pedig 1650—1850 között összefoglaló áttekintést ad a jenai egyetem külföldi kapcsolatairól, hallgatói és látogatói révén a külföldi országokra gyakorolt hatásáról. Itt újból említi Segner András jenai tanulmányait és Segner szerepét a fizika fejlődésében, valamint Bél Mátyással való kapcsolatait, akinek szerepét és jelentőségét a szerző már a korábbi fejezetekben is erőteljesen hangsúlyozta. A külföldi hallgatók közül a XVI. század derekától 1918-ig összesen 2790 magyarországi és erdélyi hallgatója volt a jenai egyetemnek. A szerző ismételten utal arra, milyen kapcsolatai voltak Tessedik Sámuelnek a jenai egyetemmel. Közli azoknak a magyarországi és erdélyi származású hallgatóknak a nevét, akik a jenai latin társaság tagjai voltak 1800 után, köztük sok volt a magyar, éppúgy, mint az 1783-ban alapított természettudományi társulat tagjai közt, ahol ott találjuk Földi Jánost, Gyarmathy Sámuelt, vagy az enyedi Benkő Ferencet. Magyarországról református magyar lelkészek is megfordultak Jenában, mint Varga István, a debreceni kollégium professzora, vagy Nagy István, a kecskeméti ref. gimnázium tanára. Megfordult Jenában Horváth István is, vagy pl. Heckenast Mihály, Heckenast Gusztáv pesti könyvkiadó apja. Jena nemzetközi kapcsolatainak széles körét dokumentálja a szerző azzal a jegyzékkel is, amelyben 1791 és 1848 közt tünteti fel azokat, akik Jenában doktorátust szereztek, és akik valóban Angliától Erdélyig és Oroszországtól Svájcig a legtöbb európai országot képviselték, többek között, mint ez közismert, Marx Károly is a jenai egyetemen szerzett filozófiai doktorátust ugyanabban az évben, 1841-ben, mint pl. Friedrich List, a kor ismert polgári közgazdásza. Az ehhez a részhez fűzött mellékletben a szerző Vlagyimir Odojevszkij hercegnek 1857-ben az egyik weimari újságban a weimari ünnepekről írt, a német—orosz kapcsolatok fontosságára utaló cikkét közli, amely mintegy előjátéka volt annak, hogy a következő évben, 1858-ban a jenai egyetem fennállásának 300 éves évfordulója alkalmából Odojevszkij mint a szentpétervári császári könyvtár helyettes igazgatója üdvözölte az egyetemet.

A könyvet névmutató és néhány képmelléklet egészíti ki, így egy 1665-ből származó disszertáció, amelyben magyar nyelvű üdvözlő vers áll, vagy Káldi György bibliafordításának a címlapja és az ajánlás, amellyel ezt a példányt Martin Schmeizel ajánlotta az egyetemi könyvtárnak, azután itt van Bél Mátyás és Kollár képe, vagy a jenai magyar kör zászlója és Krausz Sándor 1902-ben kiadott „A Herbart—Ziller—Rein-féle didaktikai elmélet és gyakorlat" c. könyvének címlapja és a szerző sajátkezű ajánlása.

Csak néhány kiragadott (és meglehetősen találomra kiragadott) példával próbáltuk érzékeltetni azt, milyen gazdag anyagot halmozott fel a szerző ebben a könyvben. A XVII—XIX. századi magyar kulturális fejlődés kutatói sok érdekes adatot találhatnak itt a magyar írók és tudósok külföldi kapcsolataira vonatkozólag. A szerző kétségtelenül jól ismeri nemcsak egyeteme történetének és külföldi kapcsolatainak német irodalmát, hanem az erre vonatkozó szláv és magyar nyelvű irodalmat is alaposan felhasználja, és nem egyszer utal arra, milyen súlyos hiányossága volt az oddigi német kutatásnak, hogy a kelet-európai nemzetek tudományosságának eredményeit teljesen ignorálta, még akkor is, ha azok német vonatkozásúak voltak, vagy egyenesen jelentős német kulturális hatásokat emlegettek.

Kár, hogy a könyv anyagbősége nem mindig áll arányban a szerkesztőkészség ökonomizmusával. A szerző ugyan azt írja bevezetőjében, hogy az önállóan megjelent részlettanulmányok szövegét a könyv számára átdolgozta, ennek az átdolgozásnak azonban nem igen találjuk nyomát, amikor pl. a 118. lapon egy „ezen a helyen" (vagyis a jenai egyetem tudományos folyóiratában) megjelent és valóban a könyv első részeként közölt tanulmányra hivatkozik. Az ilyen kirívó esetek elkerülése és a tanulmányok anyagának egymás közt valamelyes egyeztetése és módszeresebb elosztása csak használt volna az egész könyvnek, mert így ugyanazok a problémák, ugyanazok az adatok újból és újból előkerülnek az egymástól voltaképpen független tanulmányokban. Sőt még egy tanulmányon belül is kétszer kerül ugyanaz az adat. (Ld. pl. a 275. és 293. lapot, ahol a jenai egyetemi könyvtár bibliográfiai rendszerének a dorpati egyetem által való átvételét két ízben is tudomásunkra hozza a szerző. Hasonló ismétléseket még bőven lehetne idézni.)

A hibák ellenére persze azt kell mondanunk, hogy Feyl könyve érdemes munka és újat tud hozni a magyar kutató számára is, aki átvágja magát az egymásra halmozott, egyre szélesebb körű és távolabb fekvő összefüggések szálán felfűzött adatok bonyolult szövedékén. Magyar szempontból figyelemre méltó a könyv azért is, mert újból felhívja a figyelmet a hungarus-problémára, vagyis arra a kérdésre, hogy a magyarországi származású, különböző nemzetiségű, ill. anyanyelvű jenai hallgatók, szélesebb értelemben általában magyarországi lakosok, akik magukat hungarusnak írták be az egyetem anyakönyvébe, mit értettek ezen a fogalmon.

A könyv alapkoncepciója az, hogy a német tudomány jelentős szerepet játszott a kelet-európai népek fejlődésében, de ez a szerep nem volt egyoldalú, nemcsak a németek adtak, hanem számos eszmei ösztönzést is kaptak a kelet-európai népek képviselőitől, tehát a kapcsolatok kölcsönösségén van a hangsúly, és a kutatásnak ma már ezt a kétoldalú befolyást és kapcsolatot kell feltárnia. Ez a koncepció helyes, egyetérthetünk vele. Az egyoldalú német befolyás túlhangsúlyozásának és a német vonatkozások teljes kiiktatásának két véglete között Feyl könyve képviseli azt a józan középutat, amelyen mindkét oldalról a kutatásnak tovább kell haladnia, az adatokat feltáró munkákon túl a lényegesebb és összefogottabb fejlődési vonalakat feltáró művek felé.

NIEDERHAUSER EMIL

A XI., STOCKHOLMI NEMZETKÖZI TÖRTÉNÉSZ KONGRESSZUS KIADVÁNYAIRÓL

A NEMZETKÖZI SZLÁV BIZOTTSÁG UPPSALAI KOLLOKVIUMÁRÓL

A Commission Internationale des Études Slaves, a szláv országok történetével, kutúrtörténetével foglalkozó bizottság a Comité International des Sciences Historiques keretei közé tartozik, s e Comité által Stockholmban szervezett XI. Nemzetközi Történész Kongresszus előtt, 1960. augusztus 17—20-án Uppsalában tartotta üléseit.[1] Az ülésszakon a világ minden részéből 82 történész, irodalomtörténész és nyelvész vett részt. Közöttük szép számban foglaltak helyet ukrán, lengyel, cseh és szlovák emigránsok, valamint a nyugat-német Ostforschung ismert képviselői. Ezek az elemek e tudományos fórumot igyekeztek a Szovjetúnió és a népi demokratikus országok elleni, publicisztikai szinten mozgó tudománytalan nézeteik terjesztésére felhasználni. Tevékenységükhöz nem egy provokáció kapcsolódott. E provokációkat azonban a szocialista tábor delegációinak, mindenekelőtt a Szovjetúnió és a Német Demokratikus Köztársaság történészeinek sikerült visszaverniök, s ezzel párhuzamosan, valamint e támadásokon kívül is

[1] Eddig néhány megjegyzés ill. rövid ismertetés jelent meg az uppsalai ülésről, legtöbb esetben a stockholmi kongresszus beszámolójához kapcsolódva: *Molnár Erik :* A XI. Nemzetközi Történész Kongresszus. Századok 1960. 5—6. sz. 722—724. l.: *Ránki György :* a Stockholmi Nemzetközi Történész Konferenciáról. MTA Társadalmi-történeti Tudományok Osztályának Közleményei 1961. 1—3. sz. 225. l.; XI. Mezsdunarodnij Kongresz Isztoricseszkih Nauk v Sztokgolme. Voproszi Isztorii 1960. 12. sz. 23—25. l.; *J. Ambarcumov :* Történészek találkozása Stockholmban. Béke és Szocializmus 1960. 11. sz. 170—171. l.; *Rolf Rudolph :* XI. Internationaler Historiker-Kongress in Stockholm. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (ZfGw.) 1960. 8. sz. 1792, 1798—1799, 1808. l.; Die Sektionssitzungen des XI. Internationalen Historikerkongresses in Stockholm, August 1960. Ugyanott 1961. 1. sz. 160, 168. l.; *Ernst Hoffmann—Raimund Wagner :* Über den XI. Internationalen Historiker-Kongress in Stockholm. Einheit 1960. 10. sz.: 1603, 1615. l.; XI. Kongres Miedzynarodowy Nauk Historycznych w Sztokholme 21—28. VIII. 1960. R. Kwartalnik Historyczny 1960. 4. sz. 1188—1189. l.; *M. Kropilľák—J. Vlachovič :* XI. Medzinárodný Kongres Historikov v Štockholme. Historický Časopis 1961. 3. sz. 528. l.; Despre Congresul International de Ştiinte Istorice (Stockholm, 21—28. August 1960). Studii Revista de Istorie 1960. 6. sz. 155. l. Az Ostforschung szellemében, a valóságot teljesen meghamisítva számol be a kongresszusról, azzal kapcsolatosan a szláv bizottság üléséről *Georg Stadtmüller :* XI. Internationater Historiker-Kongress in Stockholm. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. 1960. 4. sz. 475, 477. l.

Magáról a kollokviumról pedig: *Alfred Anderle, Eberhard Wolfgramm :* Internationale Komission für Slawenforschung, Uppsala, 17.—20. August 1960. ZfGw 1960. 8. sz. 1887—1890. l. Csupán információs célokat szolgál s csak az előadások címét sorolja fel *Giovanni Maver,* a szláv bizottság irodájának tiszteletbeli elnöke a Revue des Études Slaves 1960. 1—4. számában. (347—348. l.)

Hadd jegyezzük meg végül, hogy a fentieken kívül a kongresszusról még több kisebb-nagyobb ismertetés jelent meg, amely azonban még csak nem is érintette a szláv bizottság kollokviumát. XI. Międzynarodowy Kongres Historików w relacjach uczestników. Kwartalnik Historyczny 1961. 1. sz. 274—277. l.; *Ž. K[ormanowa] :* Na marginesie obrad XI. Międzynarodowego Kongresu Nauk Historycznych, ugyanott 268—271. l. (*Ž. Kormonowa* a Z Pola Walki c. folyóirat 1960. 4. számában is írt a kongresszus egyes vitáiról rövid beszámolót.); *Iza Bižuńska-Malowistowa :* Historia Starożytna kongresie Sztokholmskim. Kwartalnik Historyczny 1961. 2. sz. 561—563. l.: *Dimitr Koszev :* Bulgarszkite isztorici na XI. Mezsdunaroden Kongresz na Isztoricseszkite Nauki v Sztokholm. Isztoricseszki Pregled 1960. 6. sz. 108—111. l. És néhány kisebb nyugati beszámoló, ill. információ: *Erich Zöllner :* Elfter internationaler Kongress für Geschichtswissenschaft. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 1961. 1—2. sz. 236—238. l.: International Historical Activities. The American Historical Review 1961. jan. 587—580. l.

tudományosan megalapozott, marxista nézeteiket kifejteniök. E provokációkat elítélték az olasz, a svéd, a dán tudósok, akik felszólalásaikban, előadásaikban általában a polgári tudomány pozitivista módszereinek alkalmazásáról tettek tanuságot. Ezt mondhatjuk el az ülésszakon jelenlevő angol szlavistáról (Robert Auty), akinek előadásával az alábbiakban részletesen is foglalkozunk.

Míg az 1955-ban Rómában megtartott kollokviumon a polgári történészek és irodalomtörténészek szinte uralkodó helyzetben voltak ebben a szocialista országok története szempontjából oly jelentős bizottságban, a helyzet Uppsalában megváltozott: elmondhatjuk, hogy a nehéz körülmények között a marxista történetírás növelte befolyását. S mindez nem utolsósorban azzal járt, hogy a kollokvium tudományos színvonala jelentősen emelkedett. Csak gondoljunk arra, hogy a szocialista tábor szláv országainak nemzeti története állott a vita középpontjában s nem beszélve a marxista módszer fölényéről, a kollokvium során egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az emigránsok és a nyugat-németek elfogult s tényszerűen is kevéssé megalapozott előadásaival szemben mit jelent a széleskörű anyagismeret.

Persze az uppsalai kollokviumon tükröződött az a tény is, hogy korábban teljes egészében a polgári kutatók kezében volt a szláv bizottság vezetése. Az előterjesztett referátumoknak csak egy ötödét tarthatták marxista történészek. A szocialista országok történészei jól kihasználták a vitákadta — persze korlátozott — lehetőségeket. Ezt mutatja, hogy a felszólalók fele a szocialista országok történészeinek a köréből került ki.

A szlavistáknak e négynapos találkozója szervesen szétválasztható két részből állott: augusztus 17-én és 18-án azoknak az előadásoknak a vitájára került sor, amelyeket a stockholmi kongresszus napirendjéről annak túlzsúfoltsága miatt levettek, s 19—20-án volt a szláv bizottság irodája által előkészített tulajdonképpeni kollokvium a következő témából: a szláv országok szellemi mozgalmai a XVIII. század második felében. Ilyen körülmények között az első két napon több olyan előadás hangzott el, amely nem volt szláv vonatkozású, s csak erőszakoltan lehetett azokat a bizottság napirendjébe iktatni. Ezen előadások közül jónéhány nem volt tudományos megalapozottságú, s inkább provokatív célokat szolgált. E provokációk, a durva tudománytalan előadások elsősorban ezen az első két napon zajlottak le, illetve hangzottak el. A szláv bizottság irodájának elnöke, Giovanni Maver római professzor — miként annak kifejezést is adott — nem is érezte magáénak, a szláv bizottság sajátjának az első két nap, előadásainak egy részét. Ezt bizonyítja egyébként az a tény is, hogy csupán a kollokvium kétnapos anyagát adják ki, s az első két nap előadásainak s vitájának hivatalos megjelentetésére nem is kerül sor.

Az alábbiakban részletesebben az egyes fontosabb előadásokról számolunk be, az ott kialakult vitát, tekintettel arra, hogy a jegyzőkönyv még nem jelent meg, csak röviden tárgyaljuk. A fontosabb előadások közül is inkább azokat elemezzük, amelyeket a szláv bizottság a kollokvium előtt kiadott, vagy azok másutt, esetleg bővebb formában már napvilágot láttak.

Mindenekelőtt azzal kell kezdenünk, hogy az első négy lengyel témájú előadást vagy nyugat-német, vagy pedig olyan emigráns történészek tartották, akik népüket, hazájukat elárulták és részben tudatosan, részben pedig tájékozatlanságból alig ismerték a hazai új és a történetírást jelentős eredményekkel gazdagító marxista irodalmat. Az a furcsa helyzet állt tehát elő, hogy a Lengyel Népköztársaság marxista történészei nemzeti történetük tárgyalásakor referátumokkal nem léphettek fel, véleményüket csak a vitában fejthették ki.

A nyugat-német *Charlotte Warnke* a lengyel állam keletkezéséről tartott előadásában[2] látszólag szembefordult a normann-elmélettel, de a skandináv és orosz kereskedők erősödő gazdasági tevékenységében a lengyel állam létrejöttének egy fontos előfeltételét látta. Felfogása egyoldalú, csupán numizmatikai források felhasználásán alapul, s így nem csodálkozhatunk egysíkú, több vonatkozásban leegyszerűsített megállapításain. Eszerint a X. században a korábbi fejlődéstől eltérően, amikor a kereskedelmi utak nem Lengyelországon keresztül húzódtak, változás következett be. A kijevi Oroszország konszolidálódásával a svédek egy befolyási területüket elvesztették. Ugyanakkor a dánokat is kiszorították Angliából. A dánok és a svédek így a Keleti-tenger déli területei felé tekintettek, és Lengyelországban találták meg gazdasági aktivitásuk új terrénumát. Ezzel egyidőben a másik oldalról a kijevi állam is felvette e területtel a kapcsolatot. Hozzákezdett a kereskedelemhez a lengyel nemesség is, amely ily módon az állam kiépítéséhez szükséges anyagi eszközhöz juttott. Charlotte Warnkenak ez a fejtegetése teljességgel figyelmen kívül hagyja a feudális viszonyok kialakulását Lengyelországban,

[2] Die Entstehung des polnischen Staates.

amely az állam alapvető előfeltételét jelenti. A vitában a lengyel Aleksander Gieysztor válaszolt a nyugat-német történésznek és meggyőzően fejtette ki a marxista felfogást.[3]

Ehhez a témához kapcsolódott az angol színekben fellépő lengyel emigráns *Leon Koczy* Jomsborg c. előadása is.[4] E nyugat-pomerániai s az Odera torkolatánál levő viking erőd birtokosai és a lengyel Piastok kapcsolatával foglalkozó előadás kísérletet tesz arra, hogy a XIII. és XIV. századi viking-sagák tanuságát a X. századra vonatkozóan hitelesnek ismertesse el.

A szerző röviden bemutatja és részben kritizálja az e kérdéssel kapcsolatos háromféle koncepciót tartalmazó irodalmat. J. Steenstrup dán történész szerint Jomsborg dán erőd volt, amely a vikingek uralmára utalt Pomerániában. E felfogás szerint a szlávok barbárok voltak s képtelenek arra, hogy független politikai életet éljenek. A másik koncepciót lengyel történészek (természetesen polgári historikusokról van szó) dolgozták ki; ez nem vonta kétségbe a viking Jomsborg erődítmény létét, de azt vallotta, hogy Nyugat-Pomeránia lengyel befolyás alatt állott. E felfogás szerint tehát e területen dán—lengyel közös uralomról, ill. a Jomsborg-vikingek és a lengyel Piastok együttműködéséről lehet beszélni. A harmadik felfogást Gerard Labuda fejtette ki, aki visszautasítva mindkét koncepciót, kétségbe vonta Jomsborg létét, s általában a külső hatás jelentkezését Nyugat-Pomerániában.[5] Hadd jegyezzük meg, hogy a lengyel marxista szintézis, ha a Jomsborg erőd kérdésében nem is foglal állást — hisz e kérdés részletes vizsgálata nem tartozik egy szintézis feladatkörébe — nem beszél viking lakosságról Nyugat-Pomerániában.[6]

L. Koczy nézetei természetesen a két világháború közötti lengyel polgári történetírás, a fentebb ismertetett második koncepció felfogásához állnak a legközelebb. Mindenekelőtt abból indul ki, hogy a barbár népek közül a vikingeknek volt a történelemben legjelentősebb befolyásuk e területre, és Skandináviának, valamint a Balti-tenger északi partvidékének a kapcsolata szoros volt. Mindez persze még nem bizonyítja Jomsborg viking erőd létét és kapcsolatát a lengyel Piastokkal. Ugyancsak nem vehetjük a későbbi izlandi sagák tanuságát a dán—lengyel kapcsolatok bizonyítékának. Nem meggyőző az a konkrétabb érvelés sem, amely a Nyugat-Pomerániában végzett ásatásokra hivatkozva egy gazdag városról beszél az Odera torkolatánál, s ezt Jomsborggal azonosítja. Hogy itt volt egy jelentős város, amely széleskörű kapcsolatokkal rendelkezett mind Svédország, mind pedig Bizánc irányában, ezt az ásatások eredményei nyomán kétségbevonni aligha lehet, de mi bizonyítja, hogy ez az izlandi sagák Jomsborgja? E kérdésre a válasszal szerzőnk természetesen adós maradt. Sőt Koczy maga is látja a latin források szláv városa és a viking saga Jomsborgja közötti ellentmondást, mert így folytatja: „Kisebbíthetjük Jomsborg történetét, e rövidéletű és az Odera torkolatánál levő dán erőd átmeneti epizódját Nyugat-Pomeránia történetében. De a tragikus sorsú Jomsborg hősei, akiket a vikingek csodáltak, a szinen maradnak és a joms-viking saga halhatatlanná tette őket. A történészek kétségbevonhatják e saga hitelességét, de nem foszthatják meg páratlan szépségétől és tragikus varázsától."[7] Ehhez a megállapításhoz aligha kell kommentár. Hadd említsük még meg azt is, hogy Koczy Jomsborg fennállását rendkívül rövid időre, közel 30 esztendőre teszi (967—994). E rövid idő önmagában is kizárja, hogy a régészettől bizonyos eredményeket várjunk Jomsborgot, a dán—lengyel kapcsolatokat illetően.

[3] Hadd jegyezzük meg, hogy alapjában véve hasonló nézeteket fejtett ki a stockholmi kongresszus megnyitó előadásában *Sture Bulin*, a lundi egyetem tanára (Handel und Handelswege der Wikinger). E felfogás szerint a IX. század elején egy új kereskedelmi út vezetett Oroszországon keresztül, és ebben az időben (a század közepén) az arab pénzek egész Skandináviában elterjedtek. Bulin előadásában nem veti fel nyíltan a Karoling és a kijevi állam létrejöttének problémáját, de mégis felmerül nála az a kérdés, hogy a Karoling állam létrejötte, valamint a kijevi Oroszország fellendülése kapcsolatba hozható a kereskedelem megélénkülésével.

[4] Az előadás teljes szövegét l. The Polish Review (New York) 1960. 3. sz. 37—58. l.

[5] *G. Labuda :* Legenda Jomsborga. Sprawozdania Poznanskiego Towarzystwa Preyjaciól Nauk 1945—46. 38—39. l.

[6] Historia Polski do roku 1764. I. köt. Warszawa 1958. 113, 136, 142, 147—148, 153. l. Már közben volt olyan nézet a felszabadulás utáni lengyel történetírásban, amely a második felfogáshoz tért vissza: *J. Widajewicz :* Kontakty Mieszka I. z państwami nordyjskimi. Slavia Antiqua 1953. 130—149. l. E kérdéssel a legújabban ismét *Labuda* foglalkozott, aki a Jomsborg problémát szélesebb összefüggésben tárgyalva mutatott rá újólag arra, hogy Nyugat-Pomerániában a X. század második felében a lakosság kizárólag szláv volt, s nem lehet e területen egy viking-város létét bizonyítani. Annak a meggyőződésének ad kifejezést, hogy Jomsborg és Wolin azonos városok, s a források azt bizonyítják, hogy Wolin szláv település volt. (Slavs in early mediaeval Pomerania and their relations with the Scandinavians, in the 9th and 10th centuries. Poland at the XIth International Congress of Historical Sciences in Stockholm. Warszawa 1960. 61—80. l. (Labuda e tanulmányában egyébként tárgyalja az e kérdéssel kapcsolatos eddigi irodalmat, közte L. Koczy korábbi ide vonatkozó munkásságát is.) Vö. még ezzel a kérdéssel kapcsolatban a Pomorze Średniowieczne, Warszawa 1958, szerk. *Gerard Labuda* c. gyűjteményes munka következő két cikkét: Władisław Filipowiak: Wolin — największe miasto Słowiańszczyzny Zachodniej, 36—72. l.: *Gerard Labuda :* Walka o zjednoczenie Pomorza z Polską w X—XIV. 208—216. l.

[7] The Polish Review 1960. 3. sz. 50. l.

Koczy előadásának meghallgatása s részletesebb tanulmányának elolvasása után megállapíthatjuk, hogy e cikkével, ill. előadásával a kérdés nincs lezárva. Sokkal inkább magunkévá tehetjük a lengyel marxista történetírás felfogását (vö. Labuda idézett legújabb munkáit), amelyet a források alaposabb kritikája jellemez. Koczy cikkének a Skandináviában tartott XI. Nemzetközi Történész Kongresszus adott aktualitást. s ez az aktuálitás a szerzőt egy újabb hipotézis megalkotásának irányába sarkallta.

Már témájánál fogva is kifejezettebben szolgált aktuál-politikai érdekeket *Oscar Halecki* ugyancsak emigráns, s az Amerikai Egyesült Államokban élő lengyel történész előadása a föderalizmus problémáiról Kelet-Középeurópa történetében.[8] Az előadás, ill. a tanulmány abból indult ki, hogy Kelet-Középeurópában, Európa más területeihez képest, szükségszerű a föderációs megoldás. Noha a sokféle nép között nagyok a különbségek, mégis hogy e kelet-középeurópai népek területi integritásukat és függetlenségüket fenn tudják tartani, az őket az erősebb szomszédaik részéről érhető, állandóan fenyegető veszéllyel szemben, föderációs kapcsolatra kellett lépniök.

Miután Halecki kirekeszti vizsgálódásainak köréből azokat a „föderációs" terveket, amelyek nem valósultak meg (Jiři Poděbrad cseh király XV. századi, Stanisław Leszczynski lengyel király XVIII. századi és Adam Czartoryski XIX. századi kísérleteit), valamint az igen rövid ideig fennálló és csupán perszonáluniót jelentő magyar—lengyel szövetséget, e térség első „föderációjaként" a lengyel—litván unió kialakulását tárgyalja (1385-től). E soknemzetiségű középkori államot tehát, amelyben a lengyeleken és litvánokon kívül ukránok, fehéroroszok is éltek, Halecki „föderációnak" nevezi, s tetőpontjaként azt a 36 évet jelöli meg, amikor Csehország és Magyarország trónján is a Jagellók ültek (1490—1526) és uralmuk alatt egyesítették Kelet-Középeurópát. E birodalom Halecki szerint igazi „föderáció" volt, amely biztosította valamennyi „nemzetnek" alkotmányos jogait, szabadságát és kedvező lehetőséget nyújtott az igazi „nemzeti" érzés kifejlődéséhez."[9]

E Jagelló „föderációt" a szomszédos ellenséges hatalmak, mindenekelőtt a Habsburgok csonkították meg, akik igényt tartottak Csehországra és Mgyarországra, majd e két ország trónjára is kerültek. Így a Lengyelországra és Litvániára korlátozódó „föderációnak" utolsó lehetősége a Livonia felé való terjeszkedés volt. E terület, amellyel a német lovagrend rendelkezett, a Jagelló birodalomhoz került, és a szerző szerint messzemenő autonómiát kapott. Ekkor, 1561-ben kötötték meg a lublini uniót, amely fenntartotta a „föderáció" kettős jellegét. S ezzel kapcsolatban Halecki korábbi nézeteitől eltérően a következő anakronisztikus gondolatot vetette fel: „Helyesebb megoldás lett volna a trialista berendezkedés, amely a birodalom rutén részét Lengyelországgal és Litvániával egyenjogú alkotmányos testté formálta volna."[10]

Halecki a lengyel—litván föderáció további sorsát vizsgálva, az ukrán kérdést tárgyalja. Egyoldalúságát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy míg elítéli a kozák autonómiát megszüntető cári rendszert, addig a lengyel—litván „föderációban" legtermészetesebbnek találja az egyházi uniót, amely a pravoszláv ukrán és fehérorosz lakosság ellen irányult.

Lengyelország három felosztása, ill. az 1815. évi bécsi kongresszus után a Habsburg-birodalomhoz tartozott Kelet-Középeurópa nagy része. Ez az állam azonban kezdetben nem föderáció, hanem centralizált birodalom volt, amely tetőfokát II. József uralkodása és a Metternich-éra időszakában érte el. De a föderációs tervek előtérbe kerültek, s ezzel kapcsolatban Halecki az 1848. évi prágai szláv kongresszus ausztroszláv elgondolásaira, majd Franciszek Szmolka lengyel politikus tevékenységére utal, aki jelentős szerepet játszott a kremsieri parlamentben, valamint arról beszél, hogy Galícia az osztrák monarchiában a lengyel Agenor Goluchowski gróf sikereként bizonyos autonómiát élvezett.

Halecki az osztrák monarchia föderatív átalakítását szolgáló fontos állomásnak tekinti az 1860. évi októberi diplomát, amelyről maga is látja (hisz látnia kellett), hogy e diploma nem sokkal kihirdetése után a februári pátenst követően lekerült a napirendről. De mégis gondosan figyelemmel kíséri az októberi diploma feltámasztására, valamint a Monarchia teljes föderatív átszervezésére irányuló kísérleteket.

Mindezeket a reményeket oszlatta szét az 1867. évi kiegyezés. De továbbra is megfigyelhetők — Halecki szerint — a föderatív törekvések. S ha nem is járt sikerrel a cseh trializmus kísérlete, vagy kudarcot szenvedett a Galícia autonómiájának kiszélesítését követelő 1868. évi ún. galíciai rezolúció, Taafe és a lengyel Badeni miniszterelnökök a

[8] The problem of federalism in the history of East Central Europe. A teljes szöveget ld. ugyanott 5—19. l.
[9] Uo. 11. l.
[10] Uo. 12. l.

csehek számára bizonyos nyelvi jogokat biztosítottak. A Monarchia teljes föderatív átszervezése elé azonban az ausztriai németek, valamint a magyarok nagy akadályokat gördítettek. A dualista rendszer respektálását jelentette, hogy Bosznia-Hercegovina az okkupáció, majd az annexió után a Monarchia két részének közös birtoka lett. S ezt a tényt Halecki a három évszázaddal korábbi eseményekhez hasonlítja, amikor a lengyel—litván „föderáció" meghódította Livoniát. S amiképpen helyesnek tartotta volna az ukránok felvételét a lengyel— litván föderációba, úgy kesereg afelett, hogy nem valósult meg a Monarchia fennállásának utolsó évtizedében a többször szóbakerült délszláv trializmus. Persze maga is látja, hogy ez a trializmus sem oldotta volna meg a föderáció kérdését a Monarchiában (tovább élt volna a cseh és a lengyel probléma, és ha a horvátok és szlovének megtalálták volna helyüket a Monarchiában felállítandó jugoszláv tartományban, a szerbek jelentős része a föderáción kívül maradt volna). S mégis, ha látja is ezeket a nagy problémákat, Halecki figyelmét a Monarchia föderatív átszervezésének szükségességére fordítja és sajnálattal állapítja meg, hogy a dualista államnak nem volt ebben a kérdésben következetes programja, amely egyedül menthette volna meg létét. Mindehhez kedvező perspektívát nyújtottak az Ausztria-Magyarország és a nyugati hatalmak közötti különbéke-tárgyalások. Hibáztatja Halecki, hogy maguk a központi hatalmak sem vették komolyan a lengyel királyság felállítására vonatkozó német—osztrák proklamációt (1915 november) és a dualista rendszert respektálta Károly császár 1918. október 16-i kiáltványa is, amely az utolsó pillanatban akarta megmenteni Ausztria-Magyarországot a felbomlástól.

Az utódállamok közül egyedül Lengyelország volt hű a föderáció eszméjéhez és tért vissza „a Jagelló tradícióhoz". S ezt a politikát Piłsudski képviselte (!) azokkal a lengyel politikusokkal szemben, akik féltették a lengyel szuprémáciát a Kárpátoktól északra elterülő új föderatív szervezettől. A dunai föderáció megteremtését pedig, amely a Habsburg-birodalom helyét foglalhatta volna el, és Ausztria és Magyarország, valamint az utódállamok, s az előbbiek közötti éles ellentétek akadályozták meg. Így e két területen helyi szövetségek megteremtése jelentette az összetartó erőt, ami persze nem volt elegendő, „s ezért nem kerülhetett sor a föderalizmus visszaállítására és még kevésbé lehetett szó a második világháború megelőzéséről, amely éppúgy mint az első, Kelet-Középeurópában indult meg".[11]

Halecki fejtegetéseinek az az alapgondolata, hogy a föderációs megoldás szükségszerű Kelet-Középeurópában, szervesen kapcsolódik azokhoz az amerikai és nyugatnémet nézetekhez, amelyeknek ezek az országok történészei is hangot adtak és adnak: a szupranacionális állam ill. államok megteremtésének fontosságához. A kelet-középeurópai föderáció, amelynek Halecki előzményeit kutatja, a szupranacionális állam egyik formáját alkotja.

A különböző nyugat-német koncepciók mellett[12] külön irányzatot képvisel Hugo Hantsch klerikális osztrák történész és az általa szerkesztett Wiener Historische Studien több tanulmánya, amelyek a Habsburg-monarchia fontosságát és szükségességét igyekeznek bizonyítani.[13] Bár sajnos felfogást jelent, de e Hantsch-féle koncepcióval sok vonatkozásban rokon Halecki ismertetett nézete. Gondoljunk csak arra, hogy a dualista Monarchiának mint föderációnak a tárgyalása során mint lengyel polgári történész ha látta is annak súlyos korlátait, mégis kifejezésre juttatta azt a felfogását, hogyha Ausztria-Magyarország valóban föderációvá alakul át, a nemzeti problémák e kelet-középeurópai térségben megoldódtak volna, természetesen e birodalom politikai rendszerének megváltoztatása nélkül. Ugyanekkor ez a koncepció igen sok rokonvonást mutat az 1956-os ellenforradalmi magyar emigráció elképzeléseivel is, amelynek elsősorban e koncepció szovjetellenessége (a kelet-középeurópai népeknek az erősebb szomszédaik „támadásával" szemben kell föderációba tömörülniök), valamint ezzel szoros összefüggésben a magyar szuprémácia elsimerése nyerte meg tetszését.[14] Arról van tehát szó, hogy a

[11] Uo. 19. l.

[12] Vö. ezzel kapcsolatban *Mérei Gyula* előadását a Szegedi Akadémiai Napok alkalmából (1961. május 18—19.); A „nemzetek fölötti állam" kérdése a legújabb nyugat-német és osztrák történeti irodalomban. MTA Társadalmi-történeti Tudományok Osztályának Közleményei 1961. 1—3. sz. 164—180. l.

[13] *Mérei Gyula :* A Habsburg Monarchia idealizálása a „nemzetek fölötti állam" eszméjének szolgálatában. Magyar Tudomány 1961. 9. sz. 513—527. l.

[14] Ennek a harmadikutas, nacionalista koncepciónak az előzményei a második világháború idejére és a felszabadulás utáni esztendők szovjetellenes, a nyugati hatalmakra támaszkodó és a magyar felsőbbrendűséget hirdető nézeteire mennek vissza. Közvetlenül a második világháború előtt rajzolta meg *Baráth Tibor* Kelet-Európa fogalma a modern történetírásban c. tanulmányában e terület „kialakulási folyamatát", amely szerinte két nagyhatalom, Német- és Oroszország részéről fenyegető állandó viszály közepette ment végbe. (Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. Bpest. 1937. 23—48. l.) A második világháború idején többi között találkozunk ezekkel a nézetekkel a Magyar Nemzet egy vitájában, amely Kelet-Európa fogalmával kapcsolatban zajlott le. *Gál István :* Közép-Európától — Kárpát-Európáig. Magyar Nemzet 1940. jan. 4.; *Baráth Tibor :* Kárpát-

magyar és a lengyel emigráció a két világháború között jól ismert ellenforradalmi platform alapján találkozott. Ezekután vegyük szemügyre Halecki koncepcióját részletesebben.

Nyilvánvalóan önkényes és fenti mondanivalójának szolgálatában áll már Halecki kiindulópontja is a lengyel—litván „föderációról". Köztudomású, hogy a középkori unió a feudális terjeszkedés egyik formája volt s még senkinek sem jutott eszébe, hogy ezeket a középkori soknemzetiségű államokat a modern államszövetségekre fenntartott és azokra használt föderációként tárgyalja. Ilyen alapon azokat a középkori soknemzetiségű államokat, amelyekben az egyes területeknek volt bizonyos feudális különállásuk, föderációknak lehetne nevezni. Halecki tehát külsődleges, inkább vélt hasonlóságok alapján, hogy a mai reakciós föderációs tervek létjogosultságát bizonyítsa, tértől és időtől függetlenül beszél középkori föderációkról[15] és mindenekelőtt a lengyel—litván uniót idealizálja. S ez nem véletlen. A lengyel polgári történész figyelmen kívül hagyja a más hasonló soknemzetiségű államokat és a lengyelt emeli ki mintaképpen. Ez a koncepció sem új. Halecki 1923-ban a brüsszeli nemzetközi történészkongresszuson egy lengyel központú Kelet-Európa körvonalait vázolta fel.[16] A különbség csak az, hogy akkor a Piłsudski-vezette lengyel államnak, ma pedig az Egyesült Államok törekvéseit igyekszik „tudományosan" megalapozni. S ez az eltérés magyarázza, hogy szóbanforgó koncepciójában, amely igen élesen szovjetellenes, teljesen történetietlenül afelett kesereg, hogy a lengyel—litván unióban az ukránok nem kaptak bizonyos különállást, privilégiumokat.[17]

Teljességgel hibás az a kiindulópont is, amely a külső veszéllyel szemben „középkori föderációk" létrejöttéről beszél. Ezzel a tétellel homlokegyenest ellenkezően éppen arról van szó, hogy a török, a tatár támadásokkal, tehát a külső veszéllyel szemben olyan soknemzetiségű államok alakultak, amelyeknek éppen az volt a sajátságuk, hogy azokat egy-egy nép uralkodó osztálya szervezte meg és azokban nem az egyenlőség, hanem sokkal inkább az alávetettség volt a jellemző. Legfeljebb egyes elnyomott népek *uralkodó osztálya* rendelkezett bizonyos privilégiummal.

Nem tarthatjuk véletlennek azt sem, hogy Lengyelország felosztása után a kelet-középeurópai térségben „szükségszerű" föderációs megoldást azután Halecki a Habsburg-birodalommal bizonyítja. E birodalomban ugyanis a galíciai lengyel nemességnek volt bizonyos befolyása, tehát Kelet-Középeurópában a lengyel—litván uniót felváltó újabb „föderáció", a Habsburg-birodalom — szerinte — nemcsak a föderáció szükségességét, hanem e megoldás keretében a lengyel szupremáciát is igazolja.

Úgy gondolom, felesleges azzal a nézettel vitatkoznom, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia föderáció volt. (Halecki ha — mint láttuk — bírálja is a Monarchia nemzetiségi politikáját, mégis e birodalmat koncepciójában föderációként tárgyalja. Ez többi között kifejezésre jut az első világháború utáni helyzet rövid értékelése alkalmából is.) A dualista rendszer nemcsak Magyarország nem magyar népei, valamint a cislajtán tartományok cseh, szlovén és lengyel lakossága számára jelentett súlyos elnyomást, hanem a magyar uralkodó osztályok a kiegyezés megkötésekor lemondtak a magyar függetlenség jelentős részéről is. Nyilvánvaló, hogy az Osztrák-Magyar Monarchiát sokkal inkább a népek börtönének, mint föderációjának lehet tekinteni még akkor is, ha egyes kormányok a cislajtán tartományok nemzetiségeinek nyelvi-kulturális jogokat is adtak.

Haleckinak már a mai polgári történetírásban is időszerűtlen, konzervatív nézőpontját az 1860. évi októberi diploma elemzésekor is megfigyelhetjük. Ezt az okmányt, amely legfeljebb az uralkodó nemesi osztályok számára jelentett volna föderációt, nagy-

---

Európa, vagy Kelet-Európa. Uo. jan. 5.; *Kosáry Domokos :* Közép-Európa vagy Kárpát-Európa. Uo. jan. 9.; *Puskás Lajos :* Kelet-Európa kérdéséhez. Uo. jan. 11.; *Ferdinándy Mihály :* Közép-Európa — Kárpát-Európa. Uo. jan. 13.; *Gogolák Lajos :* Eszmei Közép-Európa — középeurópai valóság. Uo. jan. 16.; *Gál István :* Magyarország helye Európában. Uo. jan. 19.; *Kunszery Gyula :* Balkán-Európa. Uo. jan. 26.; *Szekfű Gyula :* A Dunatáj szellemi egysége, Uo. 1940. febr. 2. S végül a felszabadulás után a fordulat évéig ezt a nézetet képviselte a Történettudományi Intézet és folyóirata, a Revue d'Histoire Comparée. (Vő. ezzel kapcsolatban Pach Zsigmond Pál és Hanák Péter felszólalásait a Századok kibővített Szerkesztőbizottságának vitaülésén 1953. decemberében. Századok 1954. 1. sz. 155—156, 164—165. l.)

[15] Igen meggyőzően szálltak szembe ezzel a nézettel a szovjet történészek (B. A. Rybakov és V. A. Golobuckij) és rámutattak arra, hogy föderáció és föderáció között lényeges különbségek vannak, e kérdést is csak az adott történelmi viszonyokkal való összefüggésben lehet vizsgálni, s csak így lehet megítélni helyesen egy föderáció történelmi szerepét.

[16] L'histoire de l'Europe Orientale. Sa division en époques, son milieu géographique et ses problèmes fondamentaux. La Pologne au V. Congrès International des Sciences Historiques. Bruxelles 1923. Warszawa 1924. *Ugyanő :* Qu'est ce que l'Europe Orientale? Bulletin d'information des Sciences Historiques en Europe Orientale, 1934; *Ugyanő :* Der Begriff der osteuropäischen Geschichte, Zeitschrift für osteuropäische Geschichte 1935. Röviden ismerteti Halecki nézetét *Josef Macůrek :* Dejepisectví evropského východu. Praha. 1946. 23—24. l. c. művében.

[17] Ez az ukrán nacionalizmusnak tett engedmény, valamint a szovjetellenesség azonossága magyarázza, hogy több ukrán emigráns alapjában egyetértően foglalt állást Halecki koncepciójával kapcsolatban (I. L. Rudnytsky, USA: B. T. Halajczuk, Buenos Aires).

mértékben idealizálja. Nyilvánvaló, hogy az októberi diplomában lefektetett „föderáció" nemcsak a népet, de az elnyomott nemzetek polgárságát is jórészt kirekesztette volna a hatalomból. Ez a konzervatív felfogás továbbá abban is megmutatkozik, hogy a háború végi és sok vonatkozásban korlátozott osztrák—magyar szociáldemokrata föderációs tervekről (1918. október 1. és 8.)[18] Halecki még csak említést sem tesz, ugyanakkor, amikor beszámol Károly császár októberi manifesztumáról. Már csak e tervek közötti összefüggés miatt is foglalkozni kellett volna a szociáldemokrata elképzelésekkel.

Ez a konzervatív felfogás magyarázza, hogy Halecki tudomást sem vesz a belső feszítő erőkről, azokról a hatalmas arányú tömegmozgalmakról, amelyek a Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatására robbantak ki, és végül is a Monarchia felbomlásához vezettek. Ezzel kapcsolatban hadd jegyezzük meg azt is, hogy Halecki tanulmányának jegyzet-apparátusában egyetlenegy újabb munkát sem találhatunk, a szerző megállapításait kizárólag régi művekre, vagy az emigrációban csak irodalomra támaszkodó lengyel, cseh, valamint nyugati tanulmányokra alapítja. Ez az egyoldalúság, amely a marxista szovjet, csehszlovák, lengyel, magyar stb. irodalom gazdag anyagát teljesen figyelmen kívül hagyja, igen sokat levon Halecki tanulmányának tudományos értékéből.

Azok a rövid utalások pedig, amelyek a két világháború közötti időszakra vonatkoznak, teljes nyíltsággal mutatják az aktuálpolitikai célkitűzést és eltorzítják, vagy elhallgatják az eseményeket. Közismert Piłsudski nacionalizmusa és az a nemzetiségi politika, amely a két világháború közötti Lengyelországban mindenekelőtt az ukrán és a fehérorosz lakosság polonizálására irányult.[19] Tehát Piłsudski Lengyelországa sem „tanult", nem tette magáévá azt a türelmes politikát, amelyet — láttuk — Halecki jelen tanulmányában kívánatosnak tartott volna nem Piłsudski, de a lengyel—litván unió számára. Minderre a koronát Halecki azzal teszi fel, hogy a kelet-középeurópai föderáció hiányában látja a második világháború kirobbanásának okát.

Ezekután azt hiszem felesleges megemlítenünk, hogy Halecki hallgat arról a nagyjelentőségű tényről, hogy éppen Kelet-Európában jött létre és vált egyre erősebbé a népek legteljesebb egyenjogúságán alapuló igazi föderáció: a Szovjetunió.

A tudományos igényeknek jobban megfelelt, bár kevés elsődleges forrásértékű anyagot használt fel, az Angliában élő lengyel emigráns *Marian Kukiel*, aki Lelewel és Mickiewicz kapcsolatát vizsgálta a korabeli Európa forradalmi titkos egyesületeivel.[20]

A szerző mindenekelőtt a lengyel szabadkőművesség kezdetét vázolja fel, amely a szász királyok uralmának időszakára (XVIII. század eleje) esett. Szabadkőműves volt az utolsó lengyel király, Stanisław Poniatowski is. A felvilágosodás időszakában jelentős tevékenységet kifejtett Köznevelési Bizottság munkáját is a varsói szabadkőműves páholy inspirálta. A szabadkőművesek résztvettek az 1794. évi Kościuszko-felkelés előkészítésében. A harmadik felosztás után a munka megszakadt, de a varsói páholyt a napoleoni háborúk időszakában a Varsói Nagyhercegségben újjászervezték. A bécsi kongresszust követő Lengyel Királyságban I. Sándor cár és Czartoryski Ádám herceg támogatták a szabadkőművességet, amelynek központjai Varsó és Vilnó voltak.

E bevezető fejtegetés kapcsán azonnal szembetűnik, hogy Kukiel nem tesz különbséget a szabadkőművesség különböző irányzatai között: nehezen hihető el, hogy azonos mozgalomról van szó, amelyben Stanisław Poniatowski és Kościuszko hívei, vagy később Mickiewicz és Czartoryski egyaránt résztvettek.

A bevezetés után az Olaszországban is jelentős szerepet játszó francia szabadkőművesek varsói kapcsolatairól olvashatunk, majd arról, hogy a század elején Vilnóban megalakult a Filomaták Társasága, amelynek Lelewel és Mickiewicz is tagjai voltak.

Szó esik az olasz karbonárik lengyelországi hatásáról s különösen arról, hogy e forradalmi mozgalom milyen mély benyomást tett Lelewelre és különösen Mickiewiczre. Ezzel összefüggésben olvashatunk Mickiewicznek a dekabristákkal való kapcsolatairól, valamint a karbonárik oroszországi hatásáról. (Mazzini egy könyve, a cenzúra félrevezetésével, megjelent Pétervárott.)

Mickiewicz 1828-ban Pétervárott tartózkodott és egy évvel később, 1829 májusában sikerült Olaszországba utaznia, ahol kapcsolatba került a karbonárikkal. Rómában találkozott a lengyel Stefan Garczyńskival is, aki éppen azzal a feladattal ment Olasz-

[18] E tervekkel kapcsolatban vö. *Zsigmond László :* Az Osztrák-Magyar Monarchia széttörése és a nemzetközi erőviszonyok. Századok 1959. 1. sz. 88—90. l.: *Gonda Imre :* Az osztrák szociáldemokrácia és a Habsburg Monarchia fenntartásának kérdése. Párttörténeti Közlemények. 1960. 3. sz. c. tanulmányokat.

[19] Isztorija Polsi III. köt. Moszkva 1958. 178—179, 225—229, 323—325, 342—347. l.

[20] Az előadás bővebb szövegétd ld. The Polish Review 1960. 3. számában: Lelewel, Mickiewicz and the underground movements of European revolution (1816—1833) 59—76. l. A lengyel emigránsok közül Kukiel támaszkodott leginkább a marxista történeti irodalomra, s ez kifejezésre jut tanulmánya használhatóságában is.

országba, hogy az olasz forradalmi mozgalommal tartsa a kapcsolatot. Mickiewicz és Garczyński ekkor, az 1830—31. évi lengyel forradalom előestéjén, meleg barátságot kötöttek egymással.

A novemberi forradalommal kapcsolatban Kukiel felveti, hogy Miczkiewicz miért nem tért azonnal haza Lengyelországba, amikor a fegyveres harc elkezdődött. E kérdés megoldását a szerző abban látja, hogy Lelewel Mickiewicznek azt a feladatot szánta, hogy tartsa tovább a kapcsolatot az olasz forradalmi mozgalommal.

Végezetül Kukiel a novemberi forradalom veresége után Mickiewicznek a német forradalmi erőkkel való együttműködését vázolja fel.

Külön-külön kell foglalkoznunk a következő három előadással, amelyek között még olyan összefüggés sem volt, mint amilyen kapcsolatot az eddig ismertetett témák során megfigyelhettünk. *Matthias Bernath* nyugat-berlini történész a magyarországi nemzetiségi kérdés és a Habsburg-kormányzat tárgyköréből választotta előadásának tárgyát.[21] A szerző pozitivista módszerrel vizsgálta, hogy a bécsi központi szervek terveiben a XVIII. század első felében milyen szerepet kaptak az erdélyi románok. E kérdés egyébként élénken foglalkoztatta a magyar polgári történetírást is, amely az erdélyi román mozgalmak megindulását kizárólag Habsburg-ösztönzés eredményének fogta fel. S ha e nézet nem is jelentkezett Bernath előadásában, teljességgel távol állt tőle az erdélyi románság belső fejlődésének vizsgálata, figyelmét csak a külső összefüggések kötötték le. Előadásának több megállapítása ismert az eddigi irodalomból. A szerző egyébként a témával foglalkozó marxista irodalomról tudomást sem vett. S ha az előadásra a pozitivista módszerek voltak is a jellemzők, nem lesz érdektelen megemlítenünk, hogy Matthias Bernath a stockholmi kongresszus legújabbkori szekciójában a nemzetiségi kérdés és a Habsburg-birodalom vitája során[22] a Habsburg-monarchia fennmaradásának szükségessége mellett foglalt állást, jelezve igazi nézőpontját, amelyet említett előadásában a pozitivista tárgyalásmód eltakart.

Az első nap előadásaiból mind módszerében, mind pedig az összefüggések feltárása szempontjából kiemelkedett *Eberhard Wolfgramm*, a lipcsei Marx Károly egyetem docensének referátuma az 1848—49. évi forradalom előtti kelet-európai pártalakulásokról.[23] A szerző a nemzetté válás marxista platformján állva utasítja vissza a nyugatnémetországi Ostforschung egy ismert képviselőjének, Eugen Lembergnek a nézeteit, aki a nemzeti mozgalmakat a nyugat-európai reneszánsz hatásából vezeti le. Megcáfolja a nemzetek feletti állam megteremtését hirdető történészek állásfoglalását is, akik 1848—49 kudarcából is az efféle integráció szükségességét hangoztatják.

Az 1840—1848 közötti időben a szerző szerint Kelet-Középeurópában létrejönnek a kispolgári demokrata irányzatok. Orosz-Lengyelországban Piotr Ścieginny, Porosz-Lengyelországban Valenty Stefański, Galíciában Edward Dembowski, Csehországban Emanuel Arnold, Szlovákiában Štúr, Magyarországon Táncsics, Havaselvén Bălcescu, a lausitzi szorboknál pedig Peter Jordan vezetésével. E kispolgári demokratákkal rokonszenvezett a német radikális tábor is.

Wolfgramm úgy látja, hogy e hazájukban kisebbséget alkotó demokraták körében, akik közül a németek voltak viszonylag a legerősebbek, éledt a forradalmi nemzetközi szolidaritás gondolata a közös ellenség, a feudális nagyhatalmakkal szemben. E felfogás bizonyos példáját látja a szlovák származású demokrata, Horárik János tevékenységében, akinek az volt a véleménye, hogy minden népet a testvériség szálai fűznek össze. A nemzetközi szolidaritás egy ilyen példájának tartja azt, hogy a már említett szorb politikus, Peter Jordan, aki igen határozottan támogatta a magyarországi szláv népek jogos nemzeti törekvéseit, mint lipcsei cenzor jóindulatot tanúsított a Lipcsében megjelenő haladó magyar munkák felülbírálata során. Érdekes összefüggésként állapítja meg Wolfgramm, hogy egy és ugyanazon kiadónál, Lipcsében látott napvilágot Táncsics több munkája, valamint Kollár műve a szláv irodalmi kölcsönösségről.

Ezek a példák valóban meggondolkoztatóak, de látnunk kell azokat az igen éles nemzeti ellentéteket, amelyek egyes demokrata irányzatok között fennállottak, még

[21] Die Siebenbürger Rumänen in der politischen Planung der Wiener Zentralbehörden in der 2. Hälfte des 18. Jahrhunderts.

[22] E referátumot *Fran Zwitter, Jaroslaw Šidak, Vaso Bogdanov* jugoszláv történészek készítették Les problèmes nationaux dans la Monarchie des Habsbourg (Rapports V. Histoire Contemporaine 163—190. l.) címen. Hadd jegyezzük meg, hogy Bernath, aki a stockholmi kongresszus után a müncheni Délkelet-európai Intézet igazgatója lett, az Intézet évkönyvében (Südosteuropa Jahrbuch), 1961. évi 5. számában hasonló nézeteket fejtett ki a Habsburg-Monarchiáról.

[23] Zur Parteibildung im Vormärz, besonders im Hinblick auf die nationale Entwicklung in Ost- und Südost-Europa.

akkor is, ha a polgári átalakulás kérdésében e csoportok programja azonos is volt. A szerző felismeri ugyan ezt az ellentétet, de figyelmének középpontjába az egyes programok demokratikus vonását állítja, s ezért előadásában nem kaptak elég súlyt a valóban meglevő és abban a korszakban szükségszerű nemzeti ellentétek. Kisebb hibaként említhetjük meg, hogy a Štúr-csoportot nem nevezhetjük 1848 előtt demokratikus irányzatnak. Ugyanez vonatkozik Peter Jordanra is. A szerző kifejti, hogy egyes szláv népek körében „a kispolgári demokraták" gyengeségük következtében kompromisszumra léptek a konzervatívokkal és a liberálisokkal. S ha ez így volt — s ebben nem kételkedhetünk —, akkor Štúr, Jordan, akikre mindez vonatkozott, nem lehettek demokraták.

Hadd jegyezzük meg végül, hogy nem kerülték el a szerző figyelmét az e korszakban lejátszódó kelet-középeurópai munkásmegmozdulások sem (Csehország, Szilézia).

A harmadik előadás magyar vonatkozású provokatív téma volt a magyarországi németek kitelepítéséről.[24] S ha *Johann Weidlein* fiaskójáról Molnár Erik már be is számolt,[25] nem lesz érdektelen e volt volksbundista néhány megállapításáról a magyar közönség előtt számot adni, annál is inkább, mert ezek a nézetek a nyugat-német Ostforschung szerves részét alkotják, annak ellenére, hogy a ravaszabb keletkutatók egy része Weidlein brutális módszereit nem tartja taktikusnak.

Molnár Erik említett cikkében beszámolt arról, miképpen mentette fel a *Volksbund* e prominens képviselője a *Volksbundot* a felelősség alól, s miképpen kiáltotta ki e politikai szervezetet kultúregyesületnek. Ehhez talán még azt tehetjük hozzá, hogy Weidlein érvelésének „meggyőzőbbé" tétele érdekében azt állította, hogy az 1940. évi ún. második bécsi döntés jelentős fordulópont volt a Volksbund történetében s e szervezet bizonyos „elemeinek" a fasizmus, ill. a Harmadik Birodalom felé fordulásában. Úgy gondolom, felesleges e hamisítással szemben ez alkalommal érveket felsorakoztatnom, elég annyit megemlíteni, hogy a Volksbund alapjait képező Volksdeutsche Kameradschaft, amelynek az élén a háborús bűnösként a felszabadulás után kivégzett „Volksgruppenführer", Franz Basch, valamint helyettese, a Nyugat-Németországban ma is magas funkciót betöltő Georg Goldschmidt állott, már működésének kezdetén szoros együttműködésben tevékenykedett a fasiszta Németországgal. Ez a kapcsolat természetesen a második bécsi döntés idejére elmélyült és kiszélesedett.

Hadd említsük meg Weidleinnek azt az ugyancsak hajmeresztő nézetét, amely zsidó—magyarországi német „sorsközösségről" szól. E sorsközösség a zsidókat és németeket „egyaránt veszélyeztető" magyar faji nacionalizmus támadásaival szemben alakulhatott ki. Azt gondolom, ez alkalommal is elegendő utalnom a Volksbund lapjának, a Deutsche Zeitungnak megszámlálhatatlan antiszemita uszító cikkére.

Ez a nézet vezet át Weidlein egy másik gyakori érveléséhez, amely lépten-nyomon igyekszik a magyarországi németek „jogos" nemzeti törekvéseit igazolni a magyar ellenforradalmi rendszer elnyomó politikájával szemben. Úgy gondolom, felesleges hosszabban bizonyítanom azt, hogy nem lehet nemzetiségi jogokat tartósan biztosítani úgy, hogy ugyanakkor a „védnök", a Harmadik Birodalom lábbal tiporja az európai népek elemi nemzeti jogait és velük szemben a történelemben példa nélkül álló „fizikai megsemmisítést" alkalmazza. A magyarországi németség legjobbjai fel is ismerték, hogy a nemzetiségi jogok nem biztosíthatók a Harmadik Birodalom oldalán, s a *németség* érdekében vették fel a harcot *a német fasizmussal* szemben. A magyarországi németek demokratikus békemozgalma propagandát fejtett ki, hogy a németek tagadják meg az SS-kötelékekbe való szervezést. Ezekről a bátor németekről, akik ebben a mozgalomban résztvettek, Weidlein előadásában és munkáiban nem esik szó. Köztudomású emellett az is, hogy a fasiszta magyar kormányok általában mennyire kedveztek a Volksbundnak.

Rá kell mutatnunk arra is, amit a szélsőséges német nacionalizmus nézőpontján álló szerző ugyancsak nem ismer, s nem is akar felismerni: egyes magyar nacionalista irányzatoknak, pl. Bajcsy-Zsilinkszky tevékenységének, a népi íróknak volt *pozitív szerepük* is és pedig éppen az, hogy harcoltak az egész világot leigázni akaró fasiszta Németország, s annak előretolt magyarországi állása, a Volksbund ellen. Ez kétségtelenül méltánylandó tett volt, még akkor is, ha elítéljük nem egy nacionalista nézetüket.

Mindezek után aligha hatnak meggyőző erővel Weidlein kritikai megjegyzései a magyar nacionalizmusról. A mai magyar történetírás az ellenforradalmi korszak magyar nacionalizmusát rendkívül élesen bírálja, de *a német fasizmus platformjáról* nem lehet

[24] Der magyarische Nationalismus und die Vertreibung der Deutschen aus Ungarn. Az eddig elmondottak is nyilvánvalóan mutatják, hogy Weidlein témája mennyire nem tartozott a szláv bizottság témakörébe.

[25] *Molnár E.* idézett beszámolója. Századok 1960, 5—6. sz. 722—723. l. Ugyancsak foglalkozik Weidlein szerepével Ránki György is idézett beszámolójában.

bírálni a magyar nacionalizmust és fasizmust, amely egyébként a Harmadik Birodalom utolsó csatlósa volt.[26]

A további előadások a Szovjetunió történetének egyes kérdéseit tárgyalták, de az előadók ez alkalommal is elsősorban emigránsok, valamint nyugat-német történészek voltak. Az amerikai színekben fellépő emigráns ukrán *Nicholas Chubaty* a kievi Oroszországról és a három keleti szláv nemzet kialakulásáról beszélt.[27] Előadása az ukrán burzsoá nacionalista nézetek durva propagandája volt, amely egyben tükrözte az előadó teljes járatlanságát a tudományos kérdésekben. Chubaty visszavetítve az ukrán polgári történetírás felfogását a koraközépkorba, külön ukrán, fehérorosz és orosz „nemzetekről" beszélt. A vitában a szovjet tudósok megsemmisítő csapást mértek Chubaty nézeteire. *M. N. Tihomirov* akadémikus kimutatta az előadás hamisításait, forráskritikájának tarthatatlanságát. *B. A. Rybakov* akadémikus pedig méltán hívta fel a figyelmet az előadásnak arra a tudományos szempontból is megengedhetetlen hibájára, hogy nem használta fel az igen gazdag szovjet eredményeket, majd, a lehetőségekhez mérten, komoly anyaggal bizonyította, hogy a kora-középkorban nem lehet egymástól különvált három keleti szláv népről beszélni — e differenciálódás csak későbbi időben következett be. A szovjet tudósok higgadt, tudományos és meggyőző érvelése általános elismerést keltett, s ugyanakkor több polgári történész a találkozó nem hivatalos részében hangot adott annak a nézetének, hogy az efféle fellépések az amerikai történetírás presztizsének nem tesznek jó szolgálatot.

A Svédországban élő *B. Kentrschynskyj* is az ukrán nacionalizmus szempontjából kihasználható, mondhatjuk provokatív témát választott.[28] A XII. Károly svéd királlyal szövetkező és I. Péterrel szembeforduló ukrán hetman, Ivan Mazeppa tevékenységének és politikájának rendkívül idealizált rajzát nyújtotta az előadás. Az előadásban és a vitában ez a felfogás jutott kifejezésre, és az emigráns ukránok nem egyszer útszéli hangon támadták a szovjet történetírás eredményeit. A vita szovjet felszólalója, *Golubickij* professzor, meggyőzően mutatott rá arra, hogy Mazeppa az ukrán arisztokrácia szűk rétegének képviselője volt, s az ukrán paraszti tömegek nem támogatták őt, és a svéd hódítók ellen fordultak.

Két, szűkebb témát tárgyaló előadás nem váltott ki érdeklődést. Az egyik a Vatikánt képviselő litván emigráns, *Zenonas Ivinskis* egyháztörténeti fejtegetése,[29] a másik *Walther Medinger* nyugat-német történész referátuma volt Oroszország állásfoglalásáról a mecklenburgi kérdéssel kapcsolatban a XVIII. század 10-es éveiben.[30]

[26] Weidlein e nézeteivel Kann der Volksbund reingewaschen werden? Randbemerkungen zu einigen „historischen" Arbeiten Johann Weidleins c. cikkemben fordultam szembe. (Neue Zeitung, Budapest 1960. 42—44. sz.) Erre Weidlein és egy Friedrich Steiner nevű ismeretlen újságíró válaszolt a magyarországi Volksbund utódának, a „dunai svábok" nyugat-németországi Landsmannschaftjának orgánumában, a Der Donauschwabe c. lapban (1960. novemberi és decemberi számaiban). Weidlein azonban ez alkalommal sem mondott többet, mint amiről fentebb beszéltem s amit elfogult publicisztikai jellegű brosúráiban már kifejtett, majd válasz címén sorra elismételgette a magyar nacionalizmus ismert felfogását a nemzetiségekkel és mindenekelőtt a magyarországi németekkel kapcsolatban. S mindezt Weidlein úgy tüntette fel, mintha cikkem a magyar nacionalizmus védelmében íródott volna. A nyugatnémetországi revansizmusnak ez a nem éppen színvonalas képviselője tekintetbe sem vette cikkeimnak azokat a részeit, amelyekben élesen bírálom a Horthy-rendszer soviniszta nemzetiségi politikáját, valamint a magyar nacionalizmust. Hogy ez korlátoltság vagy tudatos elhallgatás volt, azt eldönteni nem tudom. Mindenesetre mindez ez alkalommal is anélkül történt, hogy Weidlein akár egy szóval is elítélte volna a Volksbund fasiszta politikáját, sőt e szervezetet azzal mentegette, hogy a magyar fasiszta rendszerben nem is tehetett mást, mint amit tett. Ez persze beismerés is, amely tükrözi azt, hogy Weidlein fasiszta múltját nem is szégyelli. Ezek után már nem lep meg bennünket az sem, hogy Weidlein egyenlőségi jelet tesz a magyar emigráció felfogása és cikksorozatom között. Mint nagynémet nacionalista ugyanis nem képes felfogni azt, hogy lehet (sőt kell!) az egymással szemben álló nacionalista nézeteket anélkül bírálni, hogy közülük bármelyiket magunkévá tennénk. S mivel cikksorozatomban élesen elítéltem a Volksbund fasiszta politikáját, ezt azonosította a magyar emigráció egy részének a magyar nacionalizmus és irredentizmus platformján álló, őt érintő kritikájával. S szerinte bírálat — bírálat s nem képes meglátni a közöttük levő alapvető különbséget.

Weidlein és Steiner cikkeinek hangja egyébként útszéli, gyalázkodó, s a Harmadik Birodalom bukása után tizenöt évvel is tanítómestereik, a Völkischer Beobachter és a Deutsche Zeitung szellemét és módszereit követik.

Weidlein válaszcikkében a Volksbund antiszemitizmusával szemben is beismerést tesz. Azzal „védekezik" ugyanis, hogy a Volksbund tevékenysége előtt volt már magyar antiszemitizmus. Mintha mentené Baschékat és Goldschmidtékat a Prónayak, Gömbösök és Szálasiak antiszemitizmusa és mintha a mai marxista történetírás védte volna a magyar ellenforradalmi rendszert!

Weidlein természetesen nem ismeri el szégyenletes bukását és Friedrich Steiner kollégájával együtt — aki nem vett részt az uppsalai kollokviumon — említett cikkeiben azt állítják, hogy a népi demokratikus országok történészei, a magyarokkal az élen, erőszakkal akadályozták meg Weidlein előadásának megtartását. S tették ezt azért, mert nem voltak érveik Weidlein „igazságaival" szemben. Ha ez lett volna az ok, bizonyára nem tűnt volna el szégyenében előadása után Johann Weidlein. A valóság az volt, hogy még a revansista nyugat-német történészek sem vállaltak közösséget Weidlein ostoba és brutális nézeteivel, s ezt úgy adták tudtára, hogy előadása közben a teremből kivonultak. Elítélte Weidlein nézeteit Oscar Halecki is.

[27] „Kievian Rus" and the Formation of the three East-Slavic Nations.

[28] Mazepa and the Great Northern War.

[29] Die Bedeutung des Kampfes zwischen dem lateinischen und dem griechischen Element im Grossfürstentum Litauen.

[30] Russland und die mecklenburgische Frage (1712—1722).

Említésre méltó a norvég *K. Selnes* előadása az Oroszország és Norvégia közötti határkonfliktusról a XVII. században.[31] A szerző értékes anyagot tárt fel Karélia történetére vonatkozóan.

Ezeknek az előadásoknak a sorában végezetül egy legújabbkori referátum is elhangzott, amely a régi és már sokszor visszavert rágalmakat ismételgette meg a kommunisták elsődleges érdekeiről a háborúban.[32] *Erwin Hölzle* nyugat-német előadó azt igyekezett bizonygatni, hogy a bolsevikok Lenin vezetésével ügyesen kihasználták az oroszországi helyzetet a maguk érdekében, a forradalom nem gyökerezett az orosz viszonyokban. Ezekkel az úton-útfélen hangoztatott antikommunista rágalmakkal Erwin Hölzle előadása azt a benyomást keltette, hogy nem is több egy olyan rossz pedagógusnál, aki a hivatalos álláspontot hangoztatva képtelen önálló állásfoglalásra. Azzal a céllal, hogy a bolsevikokat és különösen Lenint rágalmazta, hamis összefüggést konstruált a háború és a forradalom között, tudatosan elhallgatva azt a tényt, hogy éppen a bolsevikok voltak azok, akik Lenin vezetésével az imperialista háború ellen igen következetesen harcoltak.

A vitában az ukrán emigránsok a maguk provokatív megjegyzéseivel siettek nyugat-német kollegájuk segítségére. Így mindenekelőtt a Német Szövetségi Köztársaságban élő *Panas Fedenko*, aki azzal az ostoba rágalommal szidalmazta Lenint, hogy „a német tábornokok fizetett ügynöke volt". Ezzel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy Fedenko felszólalásait — megismerve szélsőséges nacionalista felfogását — a polgári tudósok táborában is nagy fenntartással és nem egyszer gúnyos mosollyal fogadták.

Az előadás és a vita rosszindulatú hamisításait három marxista történész cáfolta meg (*A. L. Szidorov* — Szovjetunió, *Leo Stern*, *Alfred Anderle* — NDK) és mutattak rá többek között arra, hogy a bolsevikok miképpen állították maguk mellé a tömegeket.

A kollokvium első két napjának és ezzel felének lezárásaképpen, négy tájékoztató jellegű előadás hangzott el a skandináv államokban folyó legújabb szlavisztikai és baltológiai kutatásokról.[33]

Az ülésszak második része volt a szorosabban vett kollokvium, amely — mint említettük — a szláv országokban folyt szellemi mozgalmakkal foglalkozott a XVIII. század második felében. Az öt előadás már a kollokvium előtt a római szlavisztikai folyóirat, a Ricerche Slavistiche kiadásában meg is jelent.

Az első referátumot Oroszországról *Horst Jablonowski* nyugat-berlini történész tartotta.[34] A szerző abból indult ki, hogy a Nagy Pétertől II. Katalinig terjedő hatvan esztendőben értek meg a Katalin uralkodása idején kibontakozó szellemi mozgalmak feltételei. Ezek között tárgyalja III. Péter és II. Katalin azon rendeleteit, amelyek felszabadították a nemességet az állami szolgálat kötelezettsége alól, s így a nemességnek módjában állt kedvteléseivel, nem utolsósorban kulturális tevékenységgel foglalkozni. Az előzmények között szerepel a moszkvai kultúrközpont kialakulása, a hétéves háború, amely lehetővé tette sok fiatal nemes számára, hogy beutazza Közép-Európát, valamint a felvilágosodás gondolatát terjesztő szabadkőműves páholyok megalapítása és tevékenysége.

Ezután Jablonowski megvizsgálja, milyen hatást váltottak ki Oroszországban a nyugati gondolkodók eszméi. Itt mindenekelőtt a francia felvilágosodás (Voltaire, Montesquieu, Helvetius, Mably, Rousseau) nézeteinek jelentkezését mutatja meg a szép- és politikai irodalomban, a sajtóban és II. Katalin Instrukcióiban, amelyet a cárnő az általa összehívott törvényhozó bizottság számára készített. Szólt az előadó arról is, hogy az angol Hume, vagy a német államelmélet milyen visszhangot váltott ki Oroszországban. Jablonowski külön figyelmet fordított a francia felvilágosodás gazdasági elmélete, a fiziokratizmus oroszországi térhódításának bemutatására.

A szerző megvizsgálja a francia forradalom visszhangját Oroszországban és indokolatlannak tartja Katalin félelmét, amely a forradalom hatását elnyomó intézkedésekben mutatkozott meg. Jablonowski végezetül bemutatja az angol és német szentimentalizmus, valamint miszticizmus ellenhatását az oroszországi felvilágosodásra, továbbá a nemzeti gondolat jelentőségét, amely az orosz állam normann és antinormann elmélete híveinek első összecsapásában (Müller és Lomonoszov), valamint Boltin orosz történetében mutatkozott meg. S ha Jablonowski előadásában több részlettel egyet is lehet érteni (persze ezek mind ismertek már az irodalomból), végkövetkeztetése súlyos hibákat tartalmaz. A szerző szerint ugyanis e nyugatról jött eszméket, hatásokat Orosz-

[31] Les conflits de frontière entre la Norvège et la Russie.
[32] *Erwin Hölzle:* Das Kriegsproblem in der russischen Revolution 1917.
[33] Les études slavistiques dans les pays scandinaves de 1945 à 1960. (Svédország: *Gunnar Gunarsson*, Dánia: *Knud Rahbek-Schmidt*, Norvégia: *Erik Krag*, *Józef Trypucko* pedig a skandináviai baltológiáról tartott beszámolót.)
[34] Die geistige Bewegung in Russland in der zweiten Hälfte des 18. Jhs.

ország receptív, passzív módon fogadta be, azokkal szemben — lehet mondani — kritikátlan álláspontot foglalt el. Érthető, hogy ez a konklúzió váltotta ki a legnagyobb vitát. E felfogással szemben *Tyihomirov* szovjet akadémikuson kívül a Német Demokratikus Köztársaság szlavistái *(Walther Markov* professzor és a fiatalok: *Conrad Grau, Gerhard Ziegengeist)* rámutattak a kívülről jött hatásokat egyszerűen befogadó elmélet egyoldalúságára, súlyos hibáira, valamint arra, hogy milyen jelentősége volt az oroszországi belső gazdasági-társadalmi és kulturális fejlődésnek abban, hogy a nyugatról jött eszmék termékeny talajra hullottak Oroszországban. A felszólalók felhívták a figyelmet Oroszország korábbi kapcsolataira a haladó nyugati gondolattal, s ennek belső, az orosz valóságban gyökerező jellegére, valamint arra a súlyos hibára, amely az oroszországi szellemi életet csupán a nyugati eszmék függvényének tekinti és nem beszél a sajátos, önálló oroszországi felvilágosodásról, amelyet, ha meg is termékenyítettek a nyugati eszmék, de mégsem ez volt az orosz kulturális fejlődésre elsősorban a jellemző.

A Német Demokratikus Köztársaság delegációjának több képviselője *(Helmut Grasshoff, Ulf Lehmann, Harald Raab)* tényekkel jól megalapozott felszólalásaikban meggyőzően mutattak rá azokra a *kölcsönös* kapcsolatokra, amelyek a németek és oroszok között a felvilágosodás korában lejátszódtak. Végül hadd jegyezzük meg, hogy *Franco Venturi* torinoi szlavista tartott korreferátumot Jablonowski előadásához. Ez a kiegészítő részleteket tartalmazó hozzászólás vitát nem váltott ki.

A vitában felmerült legfontosabb ellenvetéseken kívül, a részleteket illetően is több kifogást emelhetünk Jablonowski fejtegetéseivel szemben. Nem tartotta szükségesnek az oroszországi felvilágosodás gazdasági-társadalmi előfeltételeinek megrajzolását, és így csupán a felvilágosodás másodlagos előzményeit tárgyalta. Joggal hiányolható, hogy az előadó nem tett különbséget az oroszországi felvilágosodás különböző irányzatai, haladó és reakciós változatai között. Jablonowski szerint II. Katalin cárnő és Ragyiscsev is a felvilágosodás híve volt, s nem olvashatunk arról sem, hogy a cárnő csak szavakban tette magáévá a felvilágosodás egyes nézeteit, amelyeket a despotikus rendszer követelményeinek megfelelően módosított, és a célja „felvilágosult" abszolutista rendszerével éppen az volt, hogy a feudális rendszert megőrizze éppen Ragyiscsevvel és másokkal szemben, akik a felvilágosodás eszméit a polgári átalakulás szolgálatába állították. Mindezt figyelembe véve érthetjük meg azt is, hogy miért fordult szembe Katalin a francia forradalom oroszországi hatásával, amit az előadó — nem ismerve a „felvilágosult" abszolutizmus lényegét — nem értett meg. Ezzel függ össze az a félreértés is, amely a fiziokratákkal való külsőleges kapcsolattól megtévesztve Oroszországban a fiziokrata elmélet hatására vonatkozott. Ismeretes azonban, hogy a polgári jellegű fiziokratizmus nem fejthetett ki jelentős hatást a feudális Oroszországban. A cárnő gazdasági politikáját sokkal inkább a merkantilizmus, a francia abszolutizmus gazdasági elmélete, mint a felvilágosodás polgári jellegű fizokratizmusa jellemezte.[35]

Lengyelországot illetően nem az egész felvilágosodás, hanem annak egy kisebb, de igen fontos része: a lengyel felvilágosodás filozófiájának fejlődése és problematikája került feldolgozásra. E referátumot a lengyel *Bogdan Suchodolski* készítette. Ez az előadás nyilvánvalóan példázza — Jablonowski referátumához képest —, hogy a kollokvium résztvevői számára mennyivel színvonalasabb anyag állt rendelkezésre, ha azt hazai marxista készítette el.[36] Suchodolski előadásának lényege a lengyel filozófiai gondolat és a társadalmi változások összefüggéseinek bemutatása volt, valamint az a fontos kérdés, hogy a felvilágosodás filozófiája miképpen szolgált fegyverül azoknak a kezében, akik a polgári átalakulásért harcoltak.

Már a XVIII. század első felében jelentkeznek az előremutató új elemek a lengyel filozófiában. Ez a fejlődés, amely a lengyel felvilágosodás materialista tradícióira támaszkodik, két irányba mutat, a gazdasági-társadalmi változások, valamint a tudományok, mindenekelőtt a természettudományok fejlődése felé.

Ami az első kérdést illeti, több munka látott napvilágot, amely a parasztság helyzetét vizsgálva több fontos reform bevezetését sürgette.[37] Az új tudományos világnézet kialakításában pedig Wiśniewski munkájának volt a legnagyobb jelentősége,[38] amelyben igen határozottan kritizálta a skolasztikus filozófiát és annak módszereit. A század közepén megfigyelhető a matematika és az asztronómia fejlődése is, amely szoros ösz-

[35] *J. Zutis:* Osztzejszkij voprosz v XVIII. veke. Riga. 1946.

[36] Rozwój i problematyka filozofii oświecenia w Polsce. Suchodolski egyébként kiváló ismerője e kérdésnek, hadd említsük meg e tárgykörből írt nagy munkáját: Nauka polska w okresie oświecenia. Warszawa 1953.

[37] *Dunin Karwicki:* De ordinanda republika; *Jan Stanisław Jabłonowski:* Skrupuł bez skrupułu 1730; *Stefan Garczyński:* Anatomia rzeczypospolitej polskiej 1751; *Konarski:* O skutecznym rad sposobie (1760—1763).

[38] Rozmowy w ciekawych i potrzebnych, w filozoficznych i politycznych materiach w Collegium Nobilium. . . Warszawa 1760—1762.

szefüggésben volt Kopernikus elméletével. Külön kell említést tennünk Marcin Świątkowski művéről,[39] amely sikerrel védte meg a tudományt a teológusok támadásaival szemben.

Suchodolski e jelentős kezdetek vizsgálata után azzal a felfogással foglalkozott, amely a liberum veto lengyel nemesi köztársaságának megreformálását szolgálta. E 70-es években kibontakozó iránynak fő orgánuma a Monitor c. lap volt és fő képviselői Józef Wybicki, valamint Anton Popławski.[40] Ez az irányzat nem harcolt az új társadalmi rendért, nem az elnyomott nép érdekeit képviselte, nem az agrárreformok útját járta. A reformokkal a nemesség bizonyos privilégiumainak további fenntartása fonódott egybe. Mégis e filozófiai irányzat, korlátai ellenére, egy lépést jelentett előre, nem utolsósorban abban, hogy harcolt a sötétség, a babonák ellen és síkra szállt a világ megismerhetőségének tudományos elvéért.

A lengyel filozófia további fejlődését a 80-as és a 90-es években az állam megreformálásáért folytatott határozott küzdelem jellemezte. Ebben az időben főképpen a varsói polgárság aktivitása nőtt meg és megteremtődtek a középnemesség, valamint a polgárság szövetségének előfeltételei. E korszak filozófiájának legjelentősebb képviselői Śniadecki, Staszic és Kałłątaj voltak. Nézeteik az eddigiekhez képest jóval előbbre mutatnak: a polgári átalakulás szükségességének képe bontakozik ki műveikből. A francia forradalom hatásaképpen erre az időre esik a lengyel jakobinusok táborának kialakulása is. Az előadás a Kościuszko-felkelés leverését követő időszakkal zárul, amelynek fő tartalma az igen kedvezőtlen és megromlott körülmények között a felvilágosodás örökségének fenntartásáért folytatott küzdelem volt. E harc élén továbbra is a fentemlített három tudós állott.

Suchodolski előadásához *Claude Backwis* brüsszeli szlavista tartott korreferátumot. Sem az előadás, sem pedig a korreferátum nem váltott ki vitát.

Suchodolski előadásától eltérően élénkebb vitát eredményezett *Robert Auty*nak, a cambridgei egyetem professzorának referátuma a cseh és a szlovák felvilágosodásról.[41] Auty mindenekelőtt megállapította, hogy a XVIII. század második felének messzemenő jelentősége volt a cseh és a szlovák nemzeti öntudat kialakításában. E fejlődés Mária Terézia és II. József reformjainak eredményeként következett be. Ekkor jött létre egy új „intellektuális középosztály", amely élére állt a felvilágosodás eszméi és a nemzeti gondolat terjesztésének. Az előadó helyesen ismerte fel, hogy a szlovák fejlődés lassúbb volt a csehnél, és ezért a két nép kulturális mozgalmát külön-külön tárgyalta.

A csehországi fejlődést illetően Auty a fehérhegyi csata utáni ún. sötétség korszakából indult ki, de nem mutatott rá elég határozottan azokra a súlyos viszonyokra, amelyek a cseh felvilágosodást és a nemzeti mozgalom kibontakozását megelőzték. Az új gondolat jelentkezése során elsősorban a janzenizmus hatásáról, majd arról a megváltozott szellemről és nevelési módszerekről beszélt, amelyek a jezsuitákkal szemben a piaristák csehországi gimnáziumait jellemezte.

Szó esett a piarista Gelasius Dobner cseh szellemű történetírói tevékenységéről és nézeteiről, a jezsuita történetszemlélet bírálatáról. Auty bemutatta azt a széles körű tudományos tevékenységet is, amely a 80-as évektől kezdve Csehországban megfigyelhető volt (Königliche Böhmische Gesellschaft der Wissenschaften működése), valamint a német felvilágosodás csehországi hatását. E tudományos tevékenység során a cseh országrészekhez kapcsolódó, sok vonatkozásban még feudális patriotizmust (Landespatriotismus) emelte csak ki, nem ismerve fel e patriotizmusban a már előremutató polgári-nemzeti vonást.

A továbbiakban a cseh nyelv műveléséről olvashatunk, amely a protestáns exulánsok tevékenységéhez kapcsolódott. Auty e kérdéssel kapcsolatosan sem látja, hogy a cseh nyelv művelése a XVIII. század végén merőben más feladat volt, mint az emigránsok nyelvművelő tevékenysége, s ha fel is használták ezeket az előzményeket, a nyelvfejlesztés ekkor már polgári szükségletekből fakadt. Tehát Auty lényegében Masaryk felfogását tette magáévá Josef Pekař nézetével szemben, aki e protestáns tradíció helyett a nemzeti megújhodás előzményeit a XVIII. századi csehországi viszonyokban kereste. E vitáról Auty előadásában is hallhattunk. Ami pedig a nyelvművelő mozgalmat illeti, a szerző gondosan ismertette Pelcl, Kinský és Dobrovský tevékenységét.

A szlovák fejlődés kapcsán az angol előadó a szlovák jozefinizmus képviselőit mutatta be. S Josef Ignác Bajzáról pozitívabb képet festett, a következetesen antiklerikális Juraj Fándly pedig, aki mondhatjuk a szlovák felvilágosodás leghaladóbb alakja volt, nem kapta meg az őt megillető helyet.

[39] Prodromus Polonus. 1765.

[40] *Józef Wybicki*, Listy patriotyczne 1777—1778; *Antonin Popławski:* Zbiór niektórych materii politycznych 1774. c. munkákat kell ezzel kapcsolatban megemlítenünk.

[41] Czech and Slovak thought in the second half of the eighteenth century.

A szerző végül ugyancsak gondosan rajzolta meg az éppen származait bontogató nemzeti szellemű történetírás (Magin, Papánek, Sklenár) és a szlovák irodalmi nyelvművelés jellemző vonásait.

Auty referátumát a csehszlovák történészek vették bírálat alá. Elsőnek *Josef Macůrek* hiányolta, hogy a szerző nem vizsgálta meg a felvilágosodás és a nemzeti gondolat gazdasági-társadalmi előfeltételeit. Kifogásolta, hogy az előadó nem használta fel kielégítően az új marxista irodalmat, elsősorban Masaryk és Pekař nézeteit ismételte a cseh fejlődés vizsgálata során, majd emlékeztetett a nyugati hatás mellett a cseh és a szlovák felvilágosodás, ill. nemzeti gondolat szláv összefüggéseire, a szláv kölcsönhatásra, aminek bemutatásával Auty adós maradt, pedig a szláv kölcsönösségnek fontos szerepe volt a XVIII. századi csehszlovák kulturális életben. Végül hibáztatta, hogy az angol szerző nem tett különbséget a felvilágosodás haladó és konzervatív irányzatai között. *Oldřich Janeček* pedig elsősorban azt hiányolta, hogy Auty nem foglalkozott a korszak jelentős parasztmozgalmaival, amelyek hatással voltak a cseh nemzeti ébredésre. Auty válaszában a legtöbb kifogásolt megjegyzéssel egyetértett.

Végül meg kell jegyeznünk: Auty legtöbb tévedése azzal függ össze, hogy nem ismeri a nemzetiségi kérdés mechanizmusát, a nemzeti mozgalmak megindulásának gazdasági-társadalmi előfeltételeit. Ezzel magyarázható ,hogy bár látja a cseh és a szlovák fejlődés különbségeit, ennek okára még csak nem is utal vagy fejtegetéseiből azt olvashatjuk ki, hogy a felvilágosodás gondolata vetette fel a nemzeti nyelv és kultúra művelésének szükségességét. Mindezzel függ össze az a már említett hiba is, amely a modern polgári nyelvművelést a kelleténél szorosabban kapcsolja egybe a cseh exulánsok tevékenységével, valamint az is, hogy nem tudja pontosan megkülönböztetni a helyi, a területhez és nem a néphez kapcsolódó patriotizmust az előremutató polgári, nemzeti érzéstől.

E hiányosságok ellenére mégis hangsúlyoznunk kell, hogy Robert Auty referátuma, bár alig haladt túl az irodalomban is ismert anyagon, tudományos igényű előadás volt, amely a fejlődés fő vonalát a felépítmény területén helyesen vázolta fel. Autyt becsületes törekvés hatotta át, hogy a maga pozitivista módján, minden hátsó gondolat nélkül bemutassa — eltérően Horst Jablonowskitól — a cseh és a szlovák felvilágosodás jellemző vonásait. Ezt tükrözi egyébként említett pozitív reagálása is a csehszlovák történészek kritikai megjegyzéseire.

A felvilágosodás jelentkezését és kibontatkozását a jugoszláv népek körében *Ivo Frangeš* horvát irodalomtörténész foglalta össze.[42] Az előadásnak az a kiindulópontja, amely az egyes délszláv népek különböző fejlődésére utalt, helyes volt, csak a gazdasági-társadalmi és politikai eltérések említése mellett túl nagy súllyal kerültek előtérbe a földrajzi különbségek. A gazdasági-társadalmi viszonyok bemutatásának viszonylagos hiánya egyben azt is megmagyarázza, hogy a horvát szerző figyelmét elkerülte a nemzeti és antifeudális törekvések szoros egybefonódása a török elnyomást nyögő területeken.

Ha nem is találkozunk a kulturális-mozgalmak gazdasági-társadalmi előfeltételeinek vizsgálatával és ha a tanulmányban fel is vetődik a polgári tudománynak az a megállapítása, hogy a mozgalmak megindulásához az impulzust Mária Terézia és II. József reformjai adták, a magyarországi szerb mozgalom kapcsán Frangeš — helyesen — jelentős szerepet tulajdonít a polgárságnak. A szerző azt is megállapítja, hogy a szerb értelmiség papi értelmiség volt, tehát érthető, hogy a jórészt katolikus környezetben nagy lelkesedéssel fogadták II. József intézkedéseit.

A magyarországi szerbek körében a felvilágosodásnak két formáját figyelhetjük meg: az egyik Oroszországhoz kapcsolódott, a másik pedig az ún. protestáns felvilágosodás, amely inkább nyugati, főként német mintákat követett, de a felvilágosodás hívei ezeket az indítékokat a sajátos magyarországi szerb viszonyokhoz alkalmazták. Az első irányzatra jellemző volt az Oroszországból behívott tanítók és könyvek hatása, amely nem utolsósorban az orosz-szláv egyházi típusú nyelv használatában is kifejezésre jutott. Legjelentősebb képviselői ennek az irányzatnak Jovan Rajić és Stefanović Orfelin voltak. Rajić a nemzeti öntudatot ébresztő történeti munkájával, Orfelin pedig Nagy Péter életrajzával szerzett magának megbecsülést.

A másik irányzat, s egyben a szerb felvilágosodás legnagyobb alakja Dositej Obradović volt, akinek nagy szerep jutott a szerb népnyelv irodalmi szintre emeléséért folytatott harcban. E küzdelem a nép széles rétegeiben kevéssé érthető egyházi nyelv ellen irányult.

A szerb felvilágosodás e jelenségei kívül esnek a török birodalom szerb területein. Ez természetes jelenség, amely összefüggésben van a török elnyomással. Erről a fontos kérdésről Frangeš előadásában azonban nem olvashatunk.

[42] Idejna kretanja u južnoslovenskim književnostima XVIII. st.

A szlovén felvilágosodás lényegesen különbözik a szerbtől. A szlovén falu jobb gazdálkodásra való ösztönzése, mezőgazdasági társaságok alapítása, a természettudományok fejlődése jellemzik a szlovén felvilágosodást. Szorosan egybekapcsolódott e felvilágosodással a szlovén nyelv művelése is. Igazi jozefinista mecénás volt Žiga Zois báró, aki egy polgári értelmiségiekből álló kört hozott létre. Köréhez tartozó több értelmiségi a polgári fejlődés útján Zoisnál előbbre jutott (Anton Tomaž Linhart, Valentin Vodnik).

A horvát felvilágosodásnak két irányát figyelhetjük meg: az egyiket a Magyarországhoz tartozó Horvátországban, a másikat a tengermelléken. Az előbbi a szerb és a szlovén között foglal helyet, az utóbbin pedig az olasz hatás figyelhető meg.

A horvát felvilágosodás nevezetesebb képviselőinek (Antun Relković, Adam Blagojević, Andrija Kačić-Miočić, Ivan Lovrić stb.) tevékenységén kívül, amelyben jelentős hely jutott a nemzeti nyelv művelésének, a Magyarországhoz tartozó Horvátországban a magyar és horvát nemesség között folyt küzdelemről is olvashatunk. E harcban a horvát nemesség a magyarokkal szemben a latin nyelvet védelmezte. Kár, hogy a szerző nem látja e politika negatív vonatkozásait és káros következményeit a horvát nemzeti mozgalom szempontjából.

Ugyanezen a területen a horvát felvilágosodás legkiválóbb képviselői a francia forradalom hatására egy jelentős lépéssel továbbmentek és résztvettek a Martinovics által vezetett magyarországi jakobinus mozgalomban.

Végül Frangeš néhány valóban gondolatébresztő feladatot vetett fel, amit a jugoszláv felvilágosodással kapcsolatban kellene megoldani. (Pl. meghatározni a különbséget az „északi" és a „déli" horvát felvilágosodás között, számba venni azokat az általános és nemzeti eszméket, amelyek a jugoszláv felvilágosodásban jelentkeznek stb.) Sajnos azonban mindezeknek a fontos kérdéseknek a megválaszolására a szerző az adott lehetőségeken belül is alig tett kísérletet.

Az előadáshoz *Josef Matl* gráci irodalomtörténészprofesszor tartott korreferátumot. Mindenekelőtt azt kifogásolta, hogy a szabadkőművességről kevés szó esett, *Emil Petrovici* kolozsvári (Cluj) egyetemi tanár a szerb—román együttműködésről beszélt a felvilágosodás idején (Obradović meséit Ţichindeal románra fordította). *Walter Markov* professzor a határőrvidéki szerb tisztek szerepének bemutatására hívta fel a figyelmet majd a szlovén felvilágosodás egyes kérdéseit illetően korrigálta a referátumot.

A bolgár kulturális mozgalomról *P. Dinekov* referátuma állott a kollokvium rendelkezésére.[43] A szerző tanulmányában abból indult ki, hogy a bolgár fejlődés a török iga és a görög elnyomás következtében elmaradt az európai országokétól, beleértve a szláv területeket is. S ha igaz is ez az elmaradottság és egy sor specifikus vonása volt is a bolgár kulturális életnek a XVIII. században, nem helyes az a polgári felfogás, amely a bolgár fejlődésnek az európaitól való teljes izoláltságát hangsúlyozza. A referátumnak éppen az a célja, hogy ezt a hamis nézetet megcáfolja.

A bolgár megújulás, ahogy a bolgár történészek a nemzeti mozgalmat nevezik, a XVIII. század második felében indult meg és a feudális rendszer bomlásával, az ottomán birodalom hanyatlásával, valamint a kapitalista viszonyok kialakulásával volt szoros összefüggésben. S a bolgár megújulás elindítóinak, Pajszij Hilendarszkinak és Szofronij Vracsanszkijnak műveiben a bolgár nemzeti gondolat összekapcsolódott a felvilágosodás eszméivel. Pajszij történeti munkájában idealizálta a múltat, elítélte az idegen uralmat, megrótta azokat, akik hűtlenül elhagyták népüket. Pajszij munkájával a történeti téma belépett a bolgár irodalomba. Pajszij nagy fontosságot tulajdonított a nemzeti nyelv megteremtésének, patriotizmusa és a nyelvművelés gondolata tevékenységében szervesen összekapcsolódott.

Szofronij Vracsanszkij kiszélesítette és elmélyítette a bolgár reneszánsz programját. Az iskolákat többre becsülte az egyháznál. Fontos feladatnak tekintette a népet tanító munkák kiadását. Széles körű közoktatásügyi programot dolgozott ki, s tevékenységében hasznosította az európai tudomány eredményeit. Ő is nagy jelentőségűnek tartotta a népnyelv használatát a közoktatásban.

E programokban és munkákban megfigyelhetők a felvilágosodás eszméi, noha a bolgár megújulás képviselői nem ismerték az eredeti francia műveket; a nyugati gondolatok görög és szerb munkákon keresztül jutottak el hozzájuk. (A bolgár mozgalom vezetői görög iskolákban tanultak, valamint Dositej Obradović hatása is megfigyelhető az országban.)

A Pajszij és Vracsanszkij vágta csapáson haladtak tovább a XIX. század első felének felvilágosítói (pl. P. Beron). Ekkor is hiányoztak a szépirodalmi műfajok, ez az elmaradás szükségszerű következménye volt a török elnyomásnak. Elterjedt volt azon-

[43] Le mouvement des idées de la littérature Bulgare pendant la seconde moitié du XVIIIe siècle.

ban a publicisztika, az éles vitacikkek műfaja, amely a bolgár nemzeti mozgalom célkitűzéseinek szolgálatában állott.

A korreferátumot a firenzei irodalomtörténész *Riccardo Picchio* tartotta, de sem az előadás, sem pedig a hozzákapcsolódó korreferátum nem váltott ki vitát.

Ez az előadás zárta le a tulajdonképpeni szláv kollokviumot, amelynek egyik alapvető hiányossága az volt, hogy nem került sor olyan összefoglalóra, amely a szláv országok nyelvi-kulturális fejlődésének hasonló és eltérő vonásait elemezte volna. A tárgyalásnak ismertetett módja, amely nem is adott lehetőséget ilyen összefoglaló megjegyzésekre — a vitát egyes referátumok felett egyenként nyitották meg — az egyes országok fejlődését egymástól széttagoltan mutatta be, és így eleve kizárta annak a fontos kölcsönhatásnak a tárgyalását, amely a szláv országok között ebben a korszakban is megvolt. S hogy az összefüggések — mindenekelőtt a kollokvium módszeréből fakadó hibák miatt — mennyire nem kerültek napirendre, azt mutatja az a tény is, hogy a kornak olyan fontos, s máig is sokat vitatott problémája, mint a felvilágosult abszolutizmus, fel sem vetődött. Persze ez összefüggött azzal is, hogy az előadásokat jórészt irodalomtörténészek tartották.

E hiányosságok ellenére a kollokviumnak ez az utóbbi része mégis sokkal eredményesebbnek mondható, mint az első két nap tervszerűtlenül és összefüggés nélkül összeállított előadásai. Az ülésszak második részének eredményei nem utolsósorban azzal is magyarázhatók, hogy a referátumok többségét marxista szakemberek, a szláv országok nemzeti történetével és irodalmával foglalkozó tudósok, nem pedig elfogult publicisták tartották. Igaz, a kollokvium eme eredményesebb felének is korlátozta sikerét, hogy három szláv nép (orosz, cseh, szlovák) XVIII. századi kultúrtörténetét nem marxista szláv tudósok, hanem a témát kevésbé ismerő előadók, közöttük egy kifejezetten ellenséges beállítottságú kutató (Horst Jablonowski) tartották.

A kollokvium utóbbi feléhez kapcsolódott témájánál fogva két értékes előadás, amelyet a Német Demokratikus Köztársaság két kiváló tudósa, *Eduard Winter* és *Walter Markov* professzorok tartottak. Winter, Schlözer oroszországi kapcsolatait vizsgálta meg, gazdag és új kutatásokat felölelő anyag alapján.[44] E jelentős német tudós orosz kapcsolataiban a szerző négy fázist különböztetett meg. Az első az 1761—1765 közötti időszakra terjedt. Ekkor Schlözer mint házitanító került Pétervárra G. F. Müllerhez. E tudós házában többi között azt a feladatot is kapta, hogy segítsen Müllernek az orosz történeti források rendezésében. (Gazdája ugyanis jelentős, Oroszország történetére vonatkozó anyagot vásárolt össze.) Schlözer egy évvel később a pétervári Tudományos Akadémia levelező, majd rendes tagja lett. Később, 1765-ben — s ezzel kezdődik orosz kapcsolatainak második fázisa — visszatért Göttingába, de közben kidolgozta Oroszország története című műve tervét, amelyet az akadémia jóvá is hagyott. Schlözer göttingai tartózkodása alatt orosz kapcsolatai tovább mélyültek, vezette a Göttingában tanuló orosz diákokat tanulmányaikban.

A harmadik szakasz ugyancsak Göttingához fűződik, és 1770-től 1793-ig tartott. Ekkor Schlözer egyetemes történetet (legújabb kort, napjainak történetét) és statisztikát adott elő, s tudományos munkája során is foglalkozott Oroszország történetével.[45] Egyébként ebben az időben Schlözer igen jelentős publicisztikai munkásságot fejtett ki, amelyet a francia forradalom iránti pozitív állásfoglalása miatt kellett abbahagynia. (Meg kell jegyezni ezzel kapcsolatban azt is, hogy a Pugacsov-felkelés idején Schlözer a felkelőkkel rokonszenvezett.)

A negyedik szakaszban (1797—1809) Oroszország története állott Schlözer érdeklődésének középpontjában. Erre az időszakra esett az ötkötetes Nestor krónikának a kiadása. (Nestor. Russische Annalen. 1802—1809.)

Végül Winter megállapítja Schlözer helyét az orosz történetírásban, és annak a nézetének ad kifejezést, hogy e nagy német tudós „rakta le a kulturális pánszlávizmus alapkövét".[46]

Az előadáshoz *Josef Macůrek* szólt hozzá, és azt cseh vonatkozásokkal egészítette ki. Elmondotta, hogy a Nestor-krónikával kapcsolatosan nagy vita folyt, amelyben a kiváló cseh szlavista, Dobrovský is részt vett. Macůrek egyébként megállapította, hogy Schlözer munkái a maguk korában jelentősek, ösztönzőek voltak, de — mint arra utalt — sok vitát is váltottak ki.

Vitatkozni kell azonban Winter professzornak a kulturális pánszlávizmussal kapcsolatos megállapításával. A szerző itt a pánszlávizmust pozitív értelemben használja,

[44] A. L. Schlözer und Russland. (Az előadást *E. Winter* betegsége miatt *Conrad Grau* olvasta fel.)
[45] Vő. Nordische Geschichte c. munkáját.
[46] *Eduard Winter* idézett előadásának prospektje 3. l.

pedig a közvéleményben e fogalomnak pejoratív értelme van. Helyesebb lenne tehát ebben az összefüggésben a szláv kölcsönösség terminusának a bevezetése. Nagyobb probléma a megállapítás lényege: úgy gondolom, sokkal inkább elmondhatjuk Schlözer szláv kortársairól (Dobrovský, Pelcl stb.), mint magáról a német tudósról, hogy a szláv kölcsönössög gondolatának előfutárai voltak.

A másik előadást Markov professzor tartotta arról az érdekes kérdésről, hogy a jozefinisták, a felvilágosodás hívei miképpen léptek egy jelentős lépést előre, miképpen váltak jakobinusokká.[47] E referátum jelentősége abban állott, hogy e fontos problémát nem országonként, népenként, egymástól elszigetelten vizsgálta, hanem szélesen, nemzetközi összefüggéseikben. Tehát az összefüggések bemutatására, amit joggal hiányolhattunk, témája kapcsán Markov kísérletet tett. Ami a magyar jakobinus mozgalmat illeti, az előadó a Benda Kálmán által feltárt anyagot használta fel, de széles horizontja következtében megállapításai számunkra is igen tanulságosak. Sajnos e gondolatokban gazdag előadás csak a kollokvium legvégén került előadásra, ezzel magyarázhatjuk, hogy vitát nem váltott ki.

S ha nem is volt vita, e referátumok és a Német Demokratikus Köztársaság tudósainak fellépése általában eredményesen ellensúlyozta a nyugat-németországi Ostforschung irányzatát, amelynek fő érdeklődési köre — mint ismeretes — a szláv országok története.

*

Az uppsalai kollokvium alkalmából került sor a szláv bizottság elnökségének és irodájának megválasztására. A vezetés olasz, svéd, dán, belga nyelvészek és irodalomtörténészek kezében volt, s az 1960. évi választás után e helyzet lényegében változatlan maradt. Kétségtelen, e vezetés tudományos megalapozottságú, s mint láttuk, helytelenítette az emigráns ukrán és nyugat-német provokációkat, őszintén óhajtja a szocialista tábor szlavistáival az együttműködést, mégis furcsának kell tartanunk, hogy a szláv országok még mindig nem kapták meg e nemzetközi bizottságban az őket megillető helyet.[48] Nem sikerült például elfogadtatni Bulgária tagságát a központi irodában. Bizonyos pozitív irányú változás azonban történt: Csehszlovákia is tagja lett az irodának. A kollokvium utolsó két napja, a marxista történészek előretörése, valamint a szláv bizottság irodájában történt előrehaladás mind biztató jelek, amelyek azt mutatják, hogy e fontos bizottságban az elkövetkező években a marxista történészek minden bizonnyal tovább növelik befolyásukat.

ARATÓ ENDRE

LE JAPON AU XIe CONGRÈS INTERNATIONAL DES SCIENCES HISTORIQUES À STOCKHOLM. L'ÉTAT ACTUEL ET LES TENDANCES DES ÉTUDES HISTORIQUES AU JAPON

(Tokyo, 1960. 482 + XVIII l. + Index)

JAPÁN A XI., STOCKHOLMI NEMZETKÖZI TÖRTÉNÉSZ KONGRESSZUSON A JELENLEGI HELYZET ÉS A TÖRTÉNELMI TANULMÁNYOK TENDENCIÁI JAPÁNBAN

A kötet célkitűzése, hogy számot adjon a japán történetírásnak az utóbbi 20 év folyamán, tehát a második világháború alatt és az azt követő időszakban elért eredményeiről. A feladatot a japán történészek az 1955. évi római kongresszuson vállalták és megoldásra — több neves professzorból álló bizottság irányításával — 62 történészspecialistát mozgósítottak. A feldolgozás módja, műfaja: az egyes szakterületeket összegező rövid bibliográfiai tanulmány, pontosabban, szakterületek és periódusok szerint rövid értékelés, melyet bibliográfiai összeállítás követ. Ez igen szerencsés megoldás és a

[47] Josephinismus und Jakobinertum. (Ez az előadás megjelent a Századok 1962. évi 3—4. számában, 400—408. l. részletesebb ismertetésére tehát nincs szükség.) A 400. lapon helytelen az a megjegyzés, hogy az előadás a stockholmi történész kongresszus francia forradalom szakértőinek külön ülésén hangzott el.

[48] Az elnökség tagjai a következők: Gunnar Gunnarsson (Svédország) elnök; Vasmer (Nyugat-Németország), Adolf Stender-Petersen (Dánia), Bolsover (Anglia), Claude Backwis (Belgium), valamint a Szovjetunió és az Egyesült Államok egy-egy képviselője alelnökök: André Mazon (Franciaország) és Giovanni Maver (Olaszország) tiszteletbeli elnökök.

kutató részére gyorsabb tájékozódási lehetőséget nyújt, mint az esetleg hosszabb lélekzetű szintézisek.

Legbőségesebb természetesen a hazai történelemre vonatkozó anyag, mely a történelemelméleti, a politikai, továbbá a társadalmi és gazdasági történeten kívül, a jog-, az eszme- és irodalomtörténeti kutatásról, a nevelésügy történetével, vallástörténettel, a japán külpolitika történetével foglalkozó irodalomról, a művészettörténet, helytörténet, archaeológia és folklore helyzetéről is képet ad.

A japán történetírás második legnagyobb kutatási területe az ázsiai országok történetének, nagyobb mélységben elsősorban a kínai történeti múltnak a vizsgálata. Végül nem jelentéktelen, de kisebb erőket köt le az ókortörténeti (közelkeleti és görög, római), középkori és a modern egyetemes történeti kutató munka.

Tartalmi vonatkozásban a kötet jelentékeny tanulsága az a szembetűnő változás, mely a második világháború következményeként a japán történetírás általános irányzatában, szemléletében létrejött. A második világháború nem forgatta fel alapjaiban a japán társadalmat. Sok minden azonban „elmozdult" a helyéről, s az ún. „demokratizálás" eredményeként (melyet egyébként a kötet is idézőjelben említ) a japán szellemi életben is az erők, irányzatok szabadabb mozgása indult meg. A múlt század utolsó évtizedeiben (egy Németországból meghívott történész, Ludwig Riess irányításával) kezdődött meg Japánban a modern tudományos elveket és módszereket alkalmazó történeti kutató munka. A rendkívül agresszív japán imperializmus kifejlődésével párhuzamosan ez a „modern" történetírás egyre inkább a császári ház dicsőítésére berendezkedő, szélsőségesen soviniszta tudománnyá fejlődött, mely az irányzat egyik legjellegzetesebb képviselőjének, Kiyoshi Hiraizuminak művében (Waga Rekishikan — My Interpretation of History — Tokyo. 1934) kitermelte a fasizmus japán szellemi változatát. Más történetírók és történelembölcselők (így pl. Iwao Koyama ugyancsak nevezetes Sekaishi no Tetsugaku — Philosophy of World History c. 1942-ben megjelent művében) a háború és a japán agresszió erkölcsi igazolásának elméletét igyekeztek megteremteni. A kötet szembenáll ezekkel az elméletekkel. Nehezebb kérdés viszont, hogy milyen kutatási módszert, szemléletet tart helyesnek. Mindenesetre érdekes tény, hogy a második világháború utáni japán történetírásban a történelmi materialista, marxista szemlélet jelentékeny előretörését regisztrálja (4., 462. l.), és ennek kapcsán megállapítja, hogy a történelmi materialista irányzat hiányosságainak és hibáinak bírálói maguk semmiféle koncepciót sem tudtak adni a történelemről (33. l.).

A háború utáni változások erejéből azonban például már nem futotta arra, hogy a japán történészek előtt megnyíljék a közelmúlt (itt elsősorban a Meiji-alkotmány 1889-ben történt életbeléptetését követő időszakra gondolnak a japán történészek) politikai története feltárásának lehetősége. A háború után megnövekedett ugyan az erre a területre specializálódó kutatók száma, a kormányszervek birtokában levő igazán érdekes forrásanyaghoz azonban csak rendkívül nehézkes procedura árán és csak kevesek juthatnak hozzá (34. l.). A legújabb kori japán politikai történelem feltárását egyébként, a kötet szerzői szerint, még az a körülmény is nehezíti, hogy közvetlenül a háború után a megszálló erők a Nemzetközi Bíróság részére bizonyítási célokra jelentékeny dokumentum-anyagot foglaltak le és azt később az USA-ba szállították. Figyelembe véve azonban azt a körülményt, hogy a Japánban maradt forrásanyagokat az állami szervek lényegében zártan kezelik, erősen kétséges, hogy a japán imperializmusra különösen kompromittáló dokumentumokat a kutatók rendelkezésére bocsátottak volna.

A japán történetírás — nem tagadhatjuk — eléggé távoli, ismeretlen világ részünkre. De nem olyan, mely nem volna érdemes figyelmünkre. Az ismertetett kötet a háború után bekövetkezett japán társadalmi, politikai változások és szemlélet érdekes tükre. Ennek egyik-másik vonatkozására bővebben is érdemes volna kitérni. Így például nem érdektelen, hogy milyen ellentmondásos vonásokat mutat ennek a történetírásnak a háború utáni japán életben új jelentőségre szert tett amerikai kultúrához és történetíráshoz való viszonya.

A kötet jelzett jelentősége mellett az egyes periódusok és szakterületek áttekintése azt igazolja, hogy a japán történetírás benne él a napjaink történetírását foglalkoztató különböző problémakörökben, és eredményeire sok esetben helyes és hasznos lehet felfigyelnünk.

SOLT LÁSZLÓ

DR. PETRÓCZI SÁNDOR:

CEGLÉD TELEPÜLÉS- ÉS NÉPESSÉGTÖRTÉNETE

(Ceglédi Füzetek. 11. sz. Szerkeszti: Nagy Dezső. Kiadta a Múzeumok Központi Propaganda Irodája. Budapest. 1961. 102 l., XV. tábla és X térkép)

Petróczi Sándor négy fejezeten keresztül lényegében Cegléd gazdaság- és társadalomtörténetét tárgyalja. Gazdag és sokrétű anyag alapján mutatja be Cegléd kialakulását, fejlődését, a ceglédi nép életét egészen a felszabadulásig. Okleveles anyag alapján bizonyítja, hogy Cegléd már az Árpád-korban lakott hely volt, s hosszú ideig királyi birtokként szerepelt. Az Anjouk uralkodása idején került egyházi kézbe, mégpedig az óbudai klarissza apácák tulajdonába. A török-korban jórészt elpusztult, de a XVIII. és XIX. században aztán elérkezett virág-korához. Különösen a szőlőtelepítés, a szőlőkultúra meghonosítása jelentett nagy fordulatot a város életében, mert komoly lehetőséget biztosított a lakosság gazdasági kibontakozásához. A XIX. századi nagyarányú gazdasági fellendülést azonban a XX. században a hanyatlás követte. Ez a város sem kerülhette el a gazdasági válságok pusztításait; s a gazdasági életben bekövetkezett változások nagymértékben érezteték hatásukat a társadalom fejlődésében is. Cegléd társadalma már a XIX. században nagymértékben differenciálódott, igen széles zsellérréteg alakult ki a városban. A XIX. században a zsellérek egy részének még biztosított munkaalkalmat, megélhetést a vasútépítés, szőlőtelepítés, de a XX. században egyre inkább becsukódtak a lehetőségek kapui, s a ceglédi zsellérek sem találhattak másban kiutat e lehetetlen helyzetből, mint a kivándorlásban. A IV. fejezetben a ceglédi, ceglédkörnyéki tanyavilág kialakulását teszi a szerző vizsgálat tárgyává, sokkal sikerültebben, mint ahogy az előző kérdéseket feldolgozta.

A szerző hatalmas anyagot tárt fel Cegléd múltjára vonatkozóan. Széleskörű levéltári és irodalmi anyagra építette munkáját, de sajnos e hatalmas anyagon nem tudott kellőképpen úrrá lenni. Amilyen gonddal igyekezett összeállítani anyagát, szinte olyan gondatlansággal dolgozta fel nagyértékű gyűjtését. A gondatlanság és felületesség a külső és belső címlapok elírásaiból, a munka kinyomtatása után végrehajtott javításokból is azonnal szemébe tűnik az olvasónak (4., 8., 93., 100., 126. l.). Ezeknél azonban sokkal lényegesebb hibákat is szóvá kell tennünk. Mindenekelőtt az anyag rendszertelen feldolgozását. (Lásd 52., 55. oldalt, vagy pl. 25. és 34—35. oldalakat, amelyeken egymástól szétszórva szerepelnek teljesen összefüggő anyagrészek.)

Az elnagyolt kidolgozás miatt lépten-nyomon érthetetlen közléseket olvashatunk. A 25. oldalon írja a könyv szerzője: „Az 1909-ben parcellázásra került Hosszú-Csemő már valóban a kisembereknek jutott . . . Ez a parcellázás 917 holdat juttatott a kisemberek kezére." Sajnos azt nem tudjuk meg, hogy mit takar a „kisemberek" jelző. A későbbi földparcellázásról világosan megmondja, hogy kik kaphattak földet Cegléden (59. l.).

Tisztázatlan fogalmak is bekerülhettek a dolgozatba, az 55. oldalon pl. „zsellér osztály"-ról, az 59. oldalon pedig „földmunkás társadalom"-ról olvashatunk. Sűrűn fordulnak elő Petróczi tanulmányában kisebb pontatlanságok is, amelyek ugyancsak nem emelik a munka értékét. Nem tudjuk meg pl. azt, hogy mit jelent „az összeomlott monarchiából visszatelepült családok nagy száma" (37. l.). Sok összeírást mutat be szerző a XVIII. századi Ceglédről. Mégis amikor elsőízben említi az első XVIII. századi conscriptiót, csak találgatásokra vagyunk utalva az évszámot illetően (30. l.). A 48. oldalig kell találgatnunk, amíg végre megtudhatjuk, hogy 1701-es összeírásról van szó. A 28. oldalon azt írja a szerző, hogy 1559-ben 184 lakóház volt a városban. Amidőn a török-kori gyors pusztulás illusztrálására ismét idézi ezt az adatot (30. l.), már 189 házról szól. Fokozza a dolgozat darabosságát, hogy számos helyen iktat be a szövegbe Petróczi jegyzetbe való megjegyzéseket is. (Pl. a 19., 54., 67., 72. stb. oldalakon.)

A magunk részéről a IV. fejezetet tartjuk a munka legjobb részének, bár ezzel kapcsolatban is meg kell jegyeznünk, hogy a szerző nem veszi figyelembe *Szabó Istvánnak* az alföldi tanyákról írott tanulmányát. (Az Agrártörténeti Tanulmányok c. kötetben. Bpest. 1960.)

A feldolgozáshoz gazdag Adattár kapcsolódik. Ha az olvasó könnyen akar tájékozódni, akkor elsősorban ehhez az anyaghoz kell fordulnia. Sajnos azonban ennek az anyagnak is van egy-két fogyatékossága, de jóval csekélyebb, mint a feldolgozó résznek, s ezek a pontatlanságok könnyen korrigálhatók. Mindamellett kár, hogy a III—IV. táblában egymás mellett sem szerepel mindkét helyen az 1723-as év 524 háza, az V. táblából az 1769-es esztendő 794 háza maradt ki. Majd a III. és V. tábla 1784-es adatai

mondanak egymásnak ellent. A XIV-es táblák rovatmegnevezései homályosak. A XIII/1. és XIII/2-es táblákat pedig sajnálatos módon nem lehet megérteni.

Kár, hogy a szerző elsősorban az anyaggyűjtésbe, a táblázatok és térképek elkészítésének munkájába fektetett munkát. Annyival inkább sajnálatos ez, mert pl. a VI., VII., de különösen a VIII. térkép — nyomdatechnikai okokból — csaknem használhatatlan, a térképek gondos kimunkálása ellenére is.

A múzeumok kiadványait valamennyien csak örömmel üdvözölhetjük. Különösen örvendetes, ha múzeumaink nagyigényű, komoly tudományos értéket jelentő művekkel állanak a közönség elé. Azonban múzeumainknak és munkatársaiknak arra is kell ügyelniük, hogy a nagyhorderejű anyaggyűjtés mellett igényes és értékálló *feldolgozásokkal* is örvendeztessék meg az érdeklődőket.

SZENDREY ISTVÁN

MADAY PÁL:

BÉKÉS MEGYE VÁROSAINAK ÉS KÖZSÉGEINEK TÖRTÉNETE

(Békéscsaba. 1960. 512 l.)

Impozáns külsőben, a szűkös papírviszonyokat cáfoló terjedelemben, jó nyomdatechnikával jelent meg Maday Pál könyve. Mindig örvendetes, ha a helytörténeti irodalom egy-egy művel gazdagszik, s az 512 lapnyi terjedelmet látva, fokozott várakozással vettük kezünkbe a könyvet. Az olvasó figyelmét és igényét tovább növeli az előszó, mely elmondja, hogy e tudományos igényű monográfia célja kettős: „a haladó hagyományok iránti tiszteletre, a nép küzdelmei, eredményei és alkotásai megbecsülésére és a szülőföld szeretetére" való nevelés, másrészt pedig „célja e könyvnek az is, hogy az alapvető helytörténeti kutatásokat segítse, ösztönzőleg hasson a helytörténeti érdeklődés jelentős társadalmi igényére (? !) és ezáltal segítse a szocializmus építését hazánkban". Fontos és helyes célok, a kérdés most már az, hogy mennyire sikerül ezeket a szerzőnek elérnie.

Bírálatunkat kezdjük talán módszertani kérdésekkel. A szerző alfabetikus sorrendben haladva tárgyalja a jelenlegi Békés megye 79 lakott helységének történetét az ősember korától 1955-ig. E módszer kiválasztásánál nyilván Karácsonyi János nagy munkája, valamint a 30—40-es évek településtörténeti művei hatottak a szerzőre. Nem tudta azonban elkerülni azokat a veszélyeket, amelyek e módszerből fakadnak: igen gyakran kénytelen volt ismétlésekbe bocsátkozni (pl. az agrárszocialista mozgalmaknál, parasztfelkeléseknél stb.), kénytelen volt az egész vármegyét átfogó események, jelenségek anyagát a topográfia Procrustes ágyába kényszeríteni és széttördelni. Ennek tudható be, hogy a szerző éppen azt nem tudta nyújtani, amit a polgári történetíróknál hiányolt: az egyes helységek gazdasági-társadalmi fejlődésének „a maga kendőzetlen valóságában" történő ábrázolását. Adós maradt pl. a megyei parasztmozgalmak, a XIX—XX. század fordulóján lezajlott agrárszocialista mozgalmak, a munkásosztály létrejöttének folyamata, a kommunisták illegális tevékenységének összefoglaló, elemző ábrázolásával. Mindezekre hoz ugyan adatokat, tényeket, de szétszórva, egymástól elszakítva, anélkül, hogy azok áttekinthető képpé állnának össze. A Békés megyei agrárszocialista mozgalom, munkásmozgalom, az új társadalmi rend és államhatalom kialakulása a felszabadulás után: továbbra is a Békés megyei történészekre váró megoldandó feladatok maradtak.

Még mindig a módszertani kérdéseknél maradva, meg kell említenünk a fogyatékos forráskritikai eljárását. Szerző módszere abból áll, hogy az egy-egy helységre vonatkozó és rendszerint más művekből majdnem változtatás nélkül átvett részeket, adatokat kronológiai sorrendbe szedi, s jellegüktől függetlenül egyetlen halmazba ömleszti. Az adatokat nem válogatja meg, kritikailag nem rostálja meg, s belőlük nemcsak a lényegeseket használja fel, bár az előszóban helyhiányra panaszkodik. Több helységnél adja a földbirtok megoszlását, birtokkategóriák szerint, utána pedig szó szerint a gazdacímtárból a birtokosok neveit is. A Kevermes község történetére fordított 17 oldalból 9 oldalon át szó szerint közli a községi előljáróság 1902. évi jelentését, amelyből olyan nagy fontosságú eseményekről tájékozódunk, mint pl.: a községben ekkor volt 72 mén, 180 herélt ló, 693 kanca és 30 teherhordó állat (nyilván szamár); vagy hogy pl. „az állatvágások ellenőrzését a községi állatorvos teljesítette"; külön táblázatban felsorolja a halálesetek okait, s ebből kiderül, hogy többek között eskórban 1, dermedésben 1 személy halt meg, stb. Ilyen jelentést a szerző minden községről, majd minden évből idézhetett volna! A helyes eljárás e forráscsoportnál az lett volna, hogy valamennyit felkutatva és a lénye-

ges adatokat felhasználva, bemutassa a helység fejlődését. Márpedig a források kritikája, felhasználása a történettudomány alfája. Azt sem értjük, mi szükség van arra, hogy az egyes helységek történetét a szerző azzal kezdje, milyen községek határolják ma. Azután minden esetben olvasható egy „tájékozódási pontok" című bekezdés, amelyben a szerző felsorolja minden megjegyzés nélkül a község dűlő- és határneveit... Végezetül minden egyes községnél következik egy passzus, amelyből megtudjuk, hogy az illető község milyen vasút- és útvonal mentén fekszik. Szerző olykor megemlíti, hogy ki volt az első tanácselnök vagy tanácstitkár 1950-ben, de a későbbi évekről már hallgat. Szerintünk ez is felesleges. Éppígy semmitmondó, hogy egyes községeknél idézi a lélekszámot, néhol csak az 1949. évi népszámlálás alapján, másutt más évekből is, de teljesen ötletszerűen.

Ám módszertani fogyatékosságok és forráskritikai hiányosságok ellenére is lehet hasznot hajtó egy mű, ha új adatokat tár fel, új anyagot gyűjt össze és azokat közli. A szerző ezt meg is ígéri nekünk az előszóban (6. l.).

Sajnos ez az ígéret beváltatlan marad. A XIX. század végéig terjedő résznél ugyanis a szerző *sehol sem nyújt új anyagot.* A lábjegyzetekben ugyan sokszor találunk levéltári forrásra való utalást, úgy tűnik azonban, hogy a szerző sok esetben nem az eredeti forrásokat használta, hanem Karácsonyi János és Borovszky Samu valóban széleskörű kutatáson alapuló műveiből vette át a levéltári jelzeteket. Békés község történeténé összesen 54 lábjegyzet található, ebből levéltári forrásra utal 11, de valamennyi átvétel más könyvből. A Gyuláról szóló fejezetben 93 jegyzet van, ebből csak 4 utal levéltári adatra, de ebből is 3 egy meg nem nevezett szerző kéziratos tanulmánya, egy pedig a Műv. Oszt. hivatalos jelentése. Dombegyháza történetére 49 jegyzetet idéz, ebből 22 levéltári adat, 17 azonban Borovszky művéből van átvéve, és így tovább. (Kivétel a Békéscsaba történetéről szóló rész, melyet *Tibori János* készített.) Feleslegesnek tartjuk a további részletes bizonyítást, vesse össze bárki a munkát Karácsonyi és Borovszky műveivel, s az eljárás azonnal kiderül. Már az sem érthető, hogy a szerző a budapesti levéltárakat nem kutatta át, de még Békés megye levéltárát is Karácsonyi lábjegyzete alapján idézi! Pl. a 96. oldalon Békésszentandrás anyagában a jegyzet megyegyezik Karácsonyi II. 309. lappal; vagy a 122. lap 7. jegyzetét vö. Karácsonyi II. 70. l. 8. sz. jegyzettel stb. Ott, ahol Karácsonyi nem idézi pontosan a forrást, szerző is ezt teszi, pl. a 121. oldal 4. jegyzetében csupán ennyit vet oda: „Dic. cons.", csak azért, mert Karácsonyi II. 69. l. 6. jegyzet is ugyanezt írja, stb.

Ráadásul a szerző saját magát leplezi le. Könyve 13., 14. oldalán a rövidítések jegyzékét adja, ezek között számtalan levéltár is szerepel. Ebből rögtön kitűnik, hogy a szerző a felsorolt levéltárakban aligha járhatott (pl. Arad város levéltárában). Békés megye levéltárából a szerző szintén nem idéz év és szám szerint; teljesen értelmetlen a következő utalás: „Esztergomi prímási levéltár Esztergomban. Protocullum (így!) és lap szerint idézek." Megemlíti a források jegyzékében Nagyvárad *város* levéltárát, mondván, hogy „év és szám szerint idézek", ám erre az idézetre sehol sem bukkantunk rá. Csak hosszas vizsgálódás után tűnik ki, hogy ezt is rosszul másolta ki Karácsonyi III. 264. lapjáról, ahol a nagyváradi *káptalan* levéltáráról van szó! De még inkább leleplezi őt a következő: „Magyar Nemzeti Múzeum Levéltára Budapesten. Év és szám szerint idézek." Történészek általában tudják, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum Levéltára még az 1920-as évek végén átkerült az Országos Levéltárba, ahol vagy beosztották más állagokba, vagy 1945-ben megsemmisült. A könyv szerzője azonban még 1960-ban is létezőnek tudja ezt a levéltárat. Azon már ne is csodálkozzunk, hogy Szeged város levéltárát összekeveri a Szegedi Állami Levéltárral, vagy hogy többször idézi, pl. 109. l., 176. l. a titokzatos „Nad. lt" forrásmegjelölést. Persze erről is kiderül, hogy Karácsonyi könyvéből írta át, de elfelejtette feloldani, mert Karácsonyi művéből kitűnik, hogy a Nadányi-család levéltáráról van szó...

És mi a helyzet az előszóban emlegetett XX. századi új adatokkal? Ott valóban találkozunk néhány nyomtatásban még meg nem jelent forrással (egyes állami szervek jelentései, pártszervezetek feljegyzései stb.), ámde e korszakra is mindössze csak néhány *nyomtatott* mű a leglényegesebb forrása, a munkásmozgalom történetére mindenek előtt a Magyar Munkásmozgalom Válogatott Dokumentumai. Onnan közli pl. teljes terjedelmében a Kiss Újság cikkét az 1891. évi battonyai zendülésről, majd az ügyet lezáró bírói ítéletet szintén teljes egészében. Holott szerintünk a feladata az lett volna, hogy ezekre az adatokra támaszkodva — emellett új anyagot hozva — a még ismeretlen emlékeket felkutassa és feldolgozza. Ugyanilyen módon tárgyalja az orosházi mozgalmat is. A 161. oldalon az endrődi sortüzet 2 sorban intézi el, majd a 28. sz. jegyzetben megjegyzi: „... az eseményt tudományosan még nem tárták fel." Kérdezhetnők persze: vajon nem az ő feladata lett volna ezt a munkát elvégezni?

És mit szóljunk a felszabadulás és a demokratikus fejlődés leírásához? A megye népének sorsát megfordító eseményről általában csak ennyit mond: Békés vármegye 1944. október 6-án szabadult fel. Ez ugyan tárgyi tévedés, mert a megye határát már szeptember végén átlépték a szovjet csapatok. Ő azonban ezt a dátumot ismételgeti 79 alkalommal. Bár a felszabadulás utáni fejlődésre igen sok — gyakran egész halmazban — számadatot idéz, mégsem tudja reálisan ábrázolni a népi demokratikus fejlődés elindulását ebben a forradalmi multú, viharsarki megyében. Sehol nincs szó pl. a fejlődést eldöntő politikai harcokról, az egyes pártok erőviszonyairól, a munkásosztály növekvő befolyásáról stb. Az egyes községek fejlődésére vonatkozó számadatokat erősen meg kellett volna rostálnia — azok egy részét úgyis hivatalos statisztikai kiadványokból vette át — és helyette inkább a proletárdiktatúra megteremtéséhez vezető utat kellett volna ábrázolnia. Így csak lélektelen, compilatív adathalmazt kapunk.

Ilyen módszer mellett nem csodálatos, hogy a műben hemzsegnek a tárgyi tévedések. Ezekből is csak néhányat említünk meg. A 121. oldalon összekeveri a magyar és török adószedőket, teljesen félreértve Karácsonyit. Kevermes község iratait Csongrád vármegye Levéltárában képzeli el (232. l., 36/a jegyzet); a 217. lapon összekeveri enyingi Török Bálintot, a kisnemes kamuti Török Bálinttal, s megteszi 1656-ban (!) a tiszántúli reformáció vezérének; a 91 oldalon Békéssámson átcsatolásának helyes évszáma 1877; a 178. oldalon teljesen összekeveri Karácsonyi szövegét a gerlai ferences kolostorról, és azután az is nevetséges, hogy Gerla pusztulását a gerlai Ábránffy-család 1580-ban történt kihalásával indokolja; a 184. oldal melletti kép aláírása értelmetlen, stb. Ugyancsak érthetetlen a 193. oldalon a következő megállapítás: „Gyula város lakossága a XVI. sz. elején két osztályra tagozódott. Az egyik osztályba a civisek, a másik osztályba a földművesek tartoztak." A 201. oldalon szintén értelmetlen mondat olvasható: „Gyula kiegyezés utáni életét a rendezett tanács megszilárdulása jellemzi, mely gazdasági élete mellett a kulturális élet felvirágzását is magával hozta." Hogyan értendő ez a mondat: „A terror elérkezett Gyulavárba is" (210. lap.)? Éppen így értelmetlen a 231. oldalon „a tiszttartók garázdálkodtak" kifejezés is. Ugyancsak helytelenül használja a szerző több ízben az OFB nevét is.

Sok a homályos, pontatlan, téves fogalmazás és frázis is. 40. l.: „ugyancsak a tőkés gazdálkodást segítették, a községben létesült gyáripari üzemek" írja a 30-as évekről, majd így folytatja: „Ezek mellett az üzemek mellett szívesen foglalkoztak kisiparral is." A 124. oldalon említi a „kapitalista" tőkét — kíváncsiak volnánk, hogy milyen tőke van még a tőkés tőkén kívül? A 396. oldalon Tessediket bombasztikus módon megteszi „az alföldi parlag nagy álmodójá"-nak. És ezt a végtelenségig folytathatnánk.

A bibliográfia hiányosságairól nem kívánunk hosszasan szólni, mindenesetre furcsa, hogy a 465—466. oldalon a munkásmozgalom és társadalmi élet múltjára csak 20 művet sorol fel, abból is 8 országos jellegű; teljesen hiányzik pl. az agrárszocialista mozgalmak irodalma. Nem ismeri pl. Köpösdi Vera munkáját: A mezőgazdasági munkásság mozgalmai Békés megyében 1905—1907-ben. Szeged. 1958. Orosháza irodalmából kimaradt Ember Győző tanulmánya (Századok, 1949. évf. 160—167. l.). Épp így nem használta fel az agrárszocialista mozgalmak idején a Közgazdasági Szemlében megjelent s az uralkodó osztály nézetét tükröző tanulmányokat sem.

Az utóbbi időben örvendetesen megnőtt a helytörténettel foglalkozók száma, a megyei és városi tanácsok mind nagyobb anyagi áldozatot hoznak e munka segítésére. Békés megye tanácsa is nyilván nem kevés anyagi támogatást nyújtott e könyv kiadása érdekében. Nem őt terheli a felelősség azonban, hogy ez a mű ilyen formában megjelenhetett. Illetékes fórumoknak azonban gondosabb ellenőrzéssel és lektorálással elejét kellene venniök, hogy az ehhez hasonló munkák nyomdába kerüljenek.

BÁNKUTI IMRE

HELYTÖRTÉNETI KIADVÁNYOK

A Szakszervezetek Bács-Kiskún megyei Tanácsa és a kecskeméti Katona József Társaság kiadásában jelenik meg a *Népkutató Füzetek* sorozata, Tóth László, Ballabás Béla és Henkey Gyula szerkesztésében. A csinos, színes borítólapban, rotaprint eljárással készített, átlagban 450 példányban megjelenő füzetek kiadása 1960-ban indult, s 1961 végéig 14 szám jelent meg belőlük. Érdeklődési körük tág, a helytörténet különböző kérdésein kívül embertani és néprajzi vizsgálatok, szociográfiai leírások és orvosi helyzetképek is teret kapnak hasábjain. Az egyes tanulmányok problémafelvetése és főként értékes részletadatai indokolttá teszik, hogy országos viszonylatban is felhívjuk rájuk a figyelmet.

Időrendben haladva elsőnek Zalotay Elemér *A fajszi avarkori temető* (1961. 12—13. sz. 33 l. + 9 l. ábra) c. tanulmányát említhetjük. 136 most feltárt sír leletanyagát ismerteti; a leletek néprajzi és történelmi értékelése alapján a temető korát a IX. század első felére helyezi, így valószínűnek látszik, hogy a fajszi avarság megérte a honfoglalás korát, s később beolvadt a magyar betelepülőkbe. — Kőhegyi Mihály a szeremlei Temetőhegyen 1960-ban feltárt, minden jel szerint XV. századi tíz sír feltárásának történetét és leletanyagát ismerteti (*Középkori temető feltárása Szeremle-Temetőhegyen.* 1961. 8. sz. 31—34. l.). — Krajnyák Nándor *Kecskemét a török korban* (1961. 3. sz. 27 l.) c. dolgozata Hornyik János munkái alapján a város XVI—XVII. századi történetéről ad áttekintést. Bizonyító és illusztráló anyagát ügyesen válogatta össze, és egészében jó képet ad a város török kori életéről, kár azonban, hogy mondanivalóját nem helyezte nagyobb keretbe. Ha röviden is, de szólnia kellett volna az akkori Magyarország általános helyzetéről és benne magáról a városról. Nem ártott volna néhány adattal rávilágítani más alföldi mezővárosok azonos vagy eltérő problémáira sem. — Irodalomtörténeti, de művelődés- és eszmetörténeti szempontból is érdekes Szabadi Sándor tanulmánya, melyben a kecskeméti ref. kollégium diákjai által szerkesztett „Pálma" c. önképzőköri hetilap történetét ismerteti (*Egy vidéki diáklap a reformkor idejéből.* 1961. 8. sz. 1—30. l.). A kézzel sokszorosított lapnak 1837. október 19. és 1838. július 29. közti számait ismerjük, további működésére nincsenek adataink. Szabadi a lap cikkei alapján érdekes képet rajzol a kollégiumi diákság pezsgő szellemi életéről, s megismerteti az olvasót az országos művelődési és részben politikai törekvések kecskeméti visszhangjával a Jókai itteni diákoskodását közvetlenül megelőző évekből. — Az 1868. évi, Asztalos János ügyvéd által vezetett, Kecskeméten, Félegyházán és a környező községekben szervezkedő függetlenségi és demokratikus parasztmozgalomról számol be Krajnyák Nándor (*Az Asztalos-féle parasztmozgalom Kecskeméten.* 1961. 9. sz. 34 l.). Tanulmánya jó áttekintést ad a mozgalom egészéről, amellett a részletekben sok új adattal színezi eddigi ismereteinket. — Joós Ferenc az 1860-as évek elején megalakult kecskeméti dalárda (1949 óta Bartók Béla-énekkar) történetét írta meg az egykori újságok és kalendáriumok alapján (*Száz év a dalok szárnyán.* 1961. 7. sz. 42 l.). — Tóth László az 1942-ben fiatalon elpusztult kecskeméti költő, Donáth György életét, irodalmi működését és munkásmozgalmi tevékenységét ismerteti (*Donáth György emlékezete.* 1960. 1. sz.). — A szeremlei és fülöpszállási embertani vizsgálatokról számol be mintaszerű alapossággal Henkey Gyula (*Fülöpszállási kúnok embertani vizsgálata.* 1961. 4—5. sz. 27. l. + 13 l. táblázat és *Szeremlei magyarok embertani vizsgálata.* 1961. 10—11. sz. 28 l. + 11 l. táblázat). Ez utóbbiban 4300 személy adata alapján összefoglalót is közöl eddigi Duna—Tisza közi vizsgálatairól. Eredményei a két település történetéhez is fontos adalékokkal szolgálnak. — Kálmán Lajos a Kecskemét környéki népdalgyűjtésről (1961. 6. sz. 10—30. l.), a további füzetek egyes községekben végzett orvosi vizsgálatok eredményeiről s a megye szőlőművelésének távlatairól szólnak. Várakozással nézünk a sorozat további füzetei elé.

*

Értékes adatokkal gazdagítja a magyar nyomdászat múltjáról való ismereteinket Joós Ferenc és Fenyvessiné Góhér Anna: *Az első kecskeméti könyvnyomda története és kiadványainak bibliográfiája, 1841—1918* c. kiadványa (Kecskemét, 1959. 102 l. Bács-Kiskún megyei Katona József Könyvtár). A munka két részből áll. Az elsőben Joós Ferenc a Szilády Károly által 1841-ben alapított nyomda történetét mondja el. Különösen érdekesek az alapító személyéről, a nyomda megindításáról, az ezzel kapcsolatos bürokratikus és technikai nehézségekről, továbbá a nyomda 1870-ig, Szilády haláláig terjedő első korszakáról szóló fejezetek. Egyébként is ez az a kor a nyomda életében, mely túlemelkedik a helyi érdekességen és a hazai általános művelődés szempontjából is említésre méltó. Csak sajnálhatjuk, hogy a szerző nem nézte meg az Országos Levéltárban őrzött kormányhatóságok iratait is, ezek sokban kiegészítették volna a helyi levéltár adatait. A könyv második része Fenyvessiné Góhér Anna összeállításában a nyomdában 1841—1918 közt készült kiadványok bibliográfiai jegyzékét közli.

A kecskeméti nyomdák és könyvtárak történetét ismerteti népszerű formában Heltai Nándor munkája is: *A nyomtatott betű útja Kecskeméten* (I. rész: Nyomdák—Könyvtárak. Kecskemét. 1958. 64 l. kiadta a Bács-Kiskún megyei Tanács V. B. Művelődési osztálya. Kiskúnság Kiskönyvtára 4. sz.). Ő is ismerteti vázlatosan Szilády Károly nyomdaalapítását, majd a nyomda működését, s az 1867-ig megjelent „jelentősebb" kiadványainak a jegyzékét is közli. Aránytalanul vázlatos, amit a kecskeméti könyvtá-

rakról közöl néhány oldalon. Zavaróan hat, hogy a történeti részek a mai nyomdákról és a ma élő nyomdászokról szóló riportszerű beszámolókkal váltakoznak. A műfajilag össze nem illő részeket talán jobb lett volna egymástól egészen elkülöníteni.

*

Tollas Béla: *A kecskeméti református templom története* (Kecskemét, 1958. 32 l.) című tanulmánya a gyülekezet 1680—83 közt épült, ma is álló templomának történetét ismerteti, az egyházközségi levéltár gazdag iratanyaga alapján. Az építés történetével kapcsolatban becses adatokat kapunk az ár- és munkaviszonyokra, míg a földesúrral, Koháry Istvánnal és a török hatóságokkal az engedélyezés ügyében folytatott tárgyalások a város és parasztsága társadalmi helyzetére nyújtanak érdekes adalékokat. A tanulmány függelékében az 1820-as renováláskor a templom toronygombjában elhelyezett alkalmi költemények szövegét olvashatjuk.

*

Szendrő. Képek a volt város és várának történetéből. (Szendrő város tanácsának kiadása. Miskolc, 1959. 109 l.) Népszerű formában, olvasmányos, kerek előadásban ismerteti a Bódva völgyi Szendrő vára és a mellette létesült település történetét, az őskori emberre vonatkozó adatoktól az első világháborúig. Az irodalomban föllelhető adatokat fogja egybe, az utolsó 150 év történetére azonban helyi, eddig ismeretlen adatokat is felhasznál. Függelékben közli a vár kapitányainak, alkapitányainak, udvarbíráinak, a község bíráinak, lelkészeinek és iskolamestereinek névsorát, működésük évével együtt, nagyrészt az anyakönyvi bejegyzések alapján. Két térképvázlat és néhány helybeli monda egészíti ki az ügyes kötetet.

*

A Hazafias Népfront kiadásában jelent meg Rácz István összefoglaló tanulmánya: *A hajdúság története* (Budapest, 1957. 71 l.). A hajdúk, „Bocskai hadi népe" kialakulását, XV—XVI. századi fegyveres harcait, letelepítését, majd a hajdúvárosok életét mutatja be a Hajdúkerület megszűntéig, 1876-ig. A tudományos részleteredményeket kerek, élvezetes stílusban megírt összképben egyesíti, mely szakembereknek is jó útmutatást ad.

*

Tokajhegyalja és bortermelése néprajzi, hely-, gazdaság- és művelődéstörténeti irodalma (Sárospatak, 1957. 171 l. A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei 4—7. sz.) a címe Bakos József bibliográfiai tájékoztatójának. Szerzők szerint ábécé sorrendben közli az irodalmat, önálló műveket, folyóirat-, sőt újságcikkeket is, történeti, néprajzi, földrajzi vagy borászati tárgyúakat vegyesen. Ott, ahol a címből nem derül ki, hogy a cikk miről szól, rövid útbaigazítást ad; még jobban megkönnyítette volna a tájékozódást, ha a gazdag anyag közlése bizonyos nagyobb tárgyi csoportokban történt volna.

*

Ügyes, jól áttekinthető csoportosításban Túrkeve történeti könyvészetét közli Dankó Imre *Túrkeve kutatása* címen (Túrkeve, 1957. 22 l.). Hasznos újítása a munkának, hogy szerzője a fontosabb tanulmányok eredményeit is ismerteti néhány sorban.

*

Példamutató könyvészeti tájékoztató Csekey István professzor *Hévíz bibliográfiája* címen megjelent kiadványa. (Hévíz—Balatonfüred, 1961. 56 l. Hévíz község Tanácsa és a Veszprém megyei Tanács Idegenforgalmi Hivatala kiadása.) A 432 tételt magában foglaló, a legigényesebb könyvészeti kívánalmaknak is eleget tevő áttekintés nemcsak a szaktanulmányokat, hírlapi cikkeket és szépirodalmi vonatkozású feldolgozásokat öleli fel (ahol szükséges volt, a tartalomra utaló rövid, de precíz megjegyzésekkel), hanem a községet és környékét ábrázoló nyomtatott és kéziratos térképeket, valamint a hőforrást propagáló képes kiadványokat (leporellók), tájékoztatókat is felsorolja. A füzet végén név-, hely- és tárgymutató könnyíti meg az eligazodást. A 4 lapnyi illusztráció három Hévízzel foglalkozó múlt századi kiadvány címlapját és a fürdő egykori híres orvosának, Babocsay Józsefnek 1806-ból való arcképét közli.

*

1660 áprilisában Szejdi Ahmed pasa vezetése alatt a török és tatár csapatok porig égették Hajdúszoboszló városát, feldúlták az egész Hajdúságot, iszonyú öldöklléssel állva bosszút azért, hogy a hajdúk, a porta többszöri felszólítása ellenére is, megmaradtak II. Rákóczi György hűségén. A nagy pusztulás háromszázados évfordulójára jelent meg H. Fekete Péter írása: *Hajdúszoboszló és a Hajdúság pusztulása 1660-ban* (Hajdúböszörmény, 1960. 24 l.). Az ízléses kiállítású kiadvány világos, bár kissé leegyszerűsített formában ismerteti Rákóczi lengyel hadjáratának következményeit, az erdélyi és keletmagyarországi zavaros és tragikus politikai helyzetet, s benne a hajdúk szerepét. Ez tölti ki a tanulmány nagyobb részét. Sajnálatos, hogy magára a címben foglalt eseményre, Szoboszló és a többi hajdúváros pusztulására alig jut néhány mondat, az is csak recitálása annak, amit Szalárdi János megírt Siralmas Krónikájában. Az ünnepi kiadvány igazi hivatása az lett volna, hogy a helyi levéltárak egykorú adatai és későbbi utalásai alapján a Szejdi-járásnak éppen ezeket az ismeretlen részleteit tisztázta volna. Így, ebben az alakban nem más, mint az irodalmi összefoglalások alapján készült ünnepi megemlékezés.

*

A török kiűzése után berendezkedő megyei közigazgatás problémáiba ad bepillantást Holub József, a pécsi egyetem nemrég elhunyt ny. tanárának, a kitűnő középkori kutatónak tanulmánya: *Adatok a Baranya és Tolna megye közt folyó határper történetéhez. 1695—1720.* (Különnyomat a Janus Pannonius Múzeum 1959. évi Évkönyvéből. Pécs, 1961. 151—164. l.) A tanulmány alapos levéltári kutatások alapján fényt derít arra, hogyan sikerült a baranyai püspök-főispánoknak hatalmi szóval, hamis iratokkal, többszörös perújítások útján megyéjükhöz csatoltatni mintegy harminc olyan falut, amelyek a török hódoltság előtt Tolna megyéhez tartoztak. A tanulmány mintaszerű forráskezelése és forráskritikája, az, ahogyan szerzője helyi események országos vonatkozásait megrajzolja, például szolgálhat helytörténeti kutatóinknak.

*

A „Nyírbátori Báthori István Múzeum Füzetei" sorozatában jelent meg Dankó Imre kis összefoglalása: *Nyírbátor hajdúváros* (Nyírbátor, 1957. 11 l., rotaprint). Dankó, aki a kelet-magyarországi hajdútelepítések történetére vonatkozóan több, tudásunkat hasznosan gyarapító tanulmányt írt, ebben az áttekintésben Báthory Gábor és II. Rákóczi György nyíregyházi hajdútelepítéseit, és ezzel kapcsolatban a város XVII. századi életére vonatkozó ismereteinket fogja egybe.

*

Kolozsvár az 1703—1711. évi Habsburg-ellenes szabadságharc első szakaszában a címe Magyari András tanulmányának, melyben a városi levéltár iratai, főleg tanácsjegyzőkönyvei alapján ismerteti Kolozsvár történetét a tiszaháti fölkelés kibontakozásától 1704. október 28-ig, a város kuruc kézre kerüléséig. (Különnyomat a Studia Universitatis Babeş—Bolyai, 1959. Series IV. Fasciculus 1. Historia jelzésű füzetéből. Cluj-Kolozsvár, 1960. 12 l.) Elöljáróban vázolja a szerző az Erdélyre nehezedő császári berendezkedés jellegét, a politikai és vallási elnyomást, majd különösen a városokat anyagilag roppantul igénybe vevő adóterheket. Ezután megvizsgálja, a város lakossága hogyan viszonyult a Habsburg-uralomhoz, illetve a kibontakozó kuruc szabadságharchoz. Aprólékos elemzéssel tisztázza a társadalmi osztályok, ezen belül a lényegesebb rétegek helyzetét, politikai magatartását, s megállapítja, hogy a város lakosságának túlnyomó része, elsősorban azonban a szegény plebejus rétegek kezdettől fogva a kurucokkal rokonszenveztek; a hatalom azonban a patríciusok és néhány arisztokrata család kezében volt, s ezek a császári helyőrségre támaszkodva, nem annyira a Habsburgok iránti ragaszkodásból, mint az elnyomottaktól való félelemből igyekeztek csírájában elfojtani minden kurucbarát megmozdulást. Ez persze egyre nehezebben ment. A szabadságharc erdélyi kiterebélyesedése 1704 kora tavaszán megingatta a császári hadak védelmi állásait, s Kolozsvárról is egyre többen szöknek a kuruc táborba, nemcsak a szegénység, hanem a kézművesek, sőt a helyőrség soraiból is. A tanács is egyre bizonytalanabbul érzi magát, egyes tagjai titokban érintkezést keresnek a kuruc vezérekkel. A császári hadvezetés végül is, hogy el ne vágják a dél-erdélyi váraktól, magára hagyja a várost, s ez rövid alkudozás után kaput nyit a kurucoknak. Magyari András tanulmánya a maga helytörténeti eredményeivel értékes hozzájárulás a kuruc szabadságharc egészének történetéhez.

*

A „Műemlékeink" sorozatban jelent meg Balogh István tollából *A debreceni nagytemplom* (Bpest. 1962. 36 l. Képzőművészeti Alap kiadása) c. kis kötet. A történeti és modern képanyaggal egyaránt gazdagon illusztrált munka levéltári adatok alapján elmondja, amit a XIII. század végén épült és 1803-ban leégett, majd hamarosan lebontott Szent András templomról tudhatunk, azután pedig ismerteti a mai nagytemplom építésének történetét és művészeti jellemzését, értékelését adja az építménynek. Balogh István kitűnő ismerője Debrecen múltjának. Ez a tanulmánya, művészettörténeti vonatkozásain túl, a város társadalmáról, mindennapi életéről is áttekintést ad, persze csak a terjedelem megszabta szűk keretek közt.

*

Az erdélyi felvilágosodás történetének ismert nevű és érdemes kutatója, Jancsó Elemér, a kolozsvári Babeș-Bolyai Egyetem professzora, a Martinovics Ignác által írt jakobinus káténak egy eddig ismeretlen magyar fordítását adta közre. (*Egy kiadatlan hazai jakobinus káté.* Különnyomat a Román Népköztársaság Akadémiája kolozsvári fiókjának Nyelvtudományi Intézete által kiadott Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények II. évf. 1958. 1—4. számából. Cluj-Kolozsvár, 1960. 232—238. l.) A káté, melynek kézirata a kolozsvári volt unitárius kollégium könyvtárában maradt ránk, lényegében megegyezik a már ismert magyar nyelvű változatokkal, de erdélyi tájnyelvi sajátságokat tükröz, s nyilván Kolozsvár diáksága körében készült 1794-ben. A káté tehát bizonyítja azt, amit éppen Jancsó kutatásai már korábban valószínűsítettek, hogy a magyar jakobinus szervezkedés Erdélyre is kiterjedt, s Kolozsvárt, éppen úgy, mint a magyarországi városok legtöbbjében, elsősorban a diákság körében talált hívekre és támogatókra.

BENDA KÁLMÁN

ROMÁN JÁNOS:

A HABÁNOK SÁROSPATAKON

(A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 17. Sárospatak. 1959. 40 l.)

Román János munkája egy érdekes, sokfelé ágazó, kiterjedt irodalommal rendelkező kérdés egyik alig ismert részletéről szól. Közismert volt a habán elnevezés, a habánok általános története, az általuk folytatott többféle mesterség, de a sárospataki habántelepről pár általánosságon kívül alig tudott valamit a közvélemény.

A sárospataki habánokat (fratres moravici, újkeresztyének, anabaptisták) I. Rákóczi György telepítette 1645-ben a Nyitra megyei Csejtéről, bizonyos mértékig a Bethlen Gábor által 1621-ben véghezvitt alvinci habán telepítés mintájára. Csejtére a habánok 1620 táján kerülhettek Morvaországból, de ezeket Bethlen Alvincre vitte. Az I. Rákóczi György által Patakra telepítettek már egy újabb menekülési hullám tagjai voltak. A feljegyzések, az 1647-ben számukra adott szabadalomlevél, úgy mondják, hogy a habánok önként, saját elhatározásukból jöttek Patakra. Ezzel szemben több mozzanat azt bizonyítja, hogy a Sárospatakra telepített habánok „mintha hadizsákmányként vitetnének el Csejtéről".

A habánok, akik nevüket közös háztartásukról, településükről (Haushaben — Habán) kapták, elsősorban vallási csoportnak tekintendők. Gyakran túlzásokba csapó, rajongó újrakeresztelkedők, illetőleg felnőtten keresztelkedők voltak, akik kommunisztikus vagyonközösségben éltek. Tagjaik szinte kizárólag iparosok voltak, az ipari munkát mindennél többre becsülték. Mesterségbeli tudásuk igen magas volt, s szinte minden gyakorolt iparágban a kor legjobb termékeit készítették, munkáikkal a legmagasabb igényeket elégítették ki. Kiváló iparűzésük magyarázza telepítésüket is, főurak, fejedelmek szükségleteire dolgoztak. Jó munkájukért megtűrték szektájukat, sőt bizonyos fokú védelemben is részesítették őket.

Patakon is, a Hécén, öt jobbágytelket kaptak, ahol fallal körülvett településüket berendezték. Idők folyamán mezőgazdasági részlegük is alakult, ezek Kispatakon nyertek elhelyezést. A pataki habánok is többféle foglalkozást űztek, de a továbbélés szempontjá-

ból legfontosabb mesterségük a fazekasság volt (Vö.: *Román János*: Sárospataki kerámia. Bpest. 1955).

Életük egészen II. Rákóczi György haláláig zavartalan volt. Ekkor Báthory Zsófia rekatolizáló törekvéseinek ők is áldozatul estek. Közösségük lassan felbomlott, összeházasodások révén felszívódtak Patak lakosai közé, szétszóródtak.

Román János kiváló helyismerettel, eredeti, eddig feltáratlan adatokra (főleg a pataki volt jezsuita rendház Historia Domusára) támaszkodva több fotokópia, fénykép kíséretében ismerteti a habánok közösségi életét, a közösség felbomlásának, a sokszor erőszakos térítésüknek menetét. A szórványos irodalom kritikájával egész sor adatot helyesbít, új megvilágításba helyez. Stilárisan is figyelemre méltó írásával egy ipar-, népiség-, vallás- és helytörténeti szempontból érdekes, alig ismert kérdést világított meg.

DANKÓ IMRE

KRÓNIKA

MOLNÁR ERIK KITÜNTETÉSE

Népköztársaságunk kormánya dr. Molnár Erik Kossuth-díjas akadémikus, egyetemi tanárt, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének igazgatóját, Társulatunk elnökét az elmúlt másfél évtizedben a társadalom- és történelemtudomány terén kifejtett munkásságáért a Kossuth-díj I. fokozatával tüntette ki. Molnár Erik jelentős — a történelmi materializmus filozófiai alapproblémáit kifejtő — filozófiai és a jelenkori kapitalizmus gazdasági problémáit magas elméleti színvonalon, gazdag tényanyag alapján elemző munkái mellett széleskörű és sokágú, marxista történetírásunk egészére termékenyítőleg ható történetírói tevékenységet folytatott. Az ősközösségi társadalom és a feudális magyar társadalom első, 1526-ig terjedő szakaszának történetét felölelő szintézise két kötetben jelent meg, majd a történelmi materializmus ideológiai előzményeit elemző művét készítette el. Az utóbbi években megjelent tanulmányaiban elsősorban XVI—XVII. századi történelmünk megoldatlan kérdéseit s a magyarországi feudalizmus ideológiai jelenségeit elemezte. E tanulmányai, miként legutóbbi, a nemzet és haza fogalmával, történetszemléletünk nacionalista maradványaival foglalkozó írásai, elvi igényességükkel, gondolatébresztő kérdésfeltevéseikkel termékeny vitát támasztottak, felpezsdítették az SZKP XX. és XXII. kongresszusa s a MSZMP kongresszusai nyomán kialakult egészséges légkörben a történészek és a történeti kérdések iránt fogékony közvéleményben az elvi-elméleti kérdések iránti érdeklődést, segítve ezzel népünk szocialista tudatának formálását. Molnár Erik további munkájához — a magas kitüntetéshez gratulálva — a magyar történészek sok sikert és gazdag eredményeket kívánnak

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

A SZEGEDI ORSZÁGOS TÖRTÉNÉSZ-VÁNDORGYŰLÉS

1962. augusztus 23—25. között a Magyar Történelmi Társulat, a Művelődésügyi Minisztérium Közoktatási Főosztálya, az Országos Pedagógiai Intézet, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, Csongrád megye és Szeged megyei jogú város tanácsa Szegeden országos történész-vándorgyűlést rendezett, melynek főtémája a történeti oktatás reformja volt.

Augusztus 23-án a vándorgyűlés első ülését *Hantos Mihály*, Csongrád megye tanácsának elnökhelyettese nyitotta meg. Rámutatott arra, hogy a vándorgyűlés túllépi az oktatásügyi reform általános vitájának keretét, amikor olyan ideológiai és pedagógiai szempontból nagyfontosságú szaktárgy reformját tárgyalja meg, mint amilyen a történelem. Szeged méltóan lett az oktatási reform tárgyalásának színhelyévé, mert az egyetemi oktatás reformjának kérdéseivel éppen a Szegedi Tudományegyetem foglalkozik a legbehatóbban. Hantos Mihály üdvözölte a megjelenteket, különösen az NDK-ból érkezett vendégeket, sok sikert kívánt a tanácskozáshoz és a vándorgyűlést megnyitotta.

A délelőtti ülés első referátumát *Vas Károly* főiskolai tanár (Pécs) tartotta „Az alsófokú történelemtanítás reformja" címen.

Bevezetőjében ismertette a reform általános célját, s megállapította, hogy a történelmi ismeretek akkor életrevalóak, ha 1. helyesen tükrözik a társadalmi fejlődés folyamatát, 2. megszerzésük meggyőzi a tanulót a társadalom fejlődésének törvényszerű, haladó folyamatáról, s ha 3. a folyamat megismerése lelkesíti, tettvágyat ébreszt és a közéleti ember számára szükséges ismereteket, jártasságot és képességeket fejleszt. A reform ennek érdekében a tananyag és az oktató-nevelő-képző munka korszerűsítését teszi szükségessé.

Az általános iskolai történelemoktatás reformját kisebb részben az teszi szükségessé, hogy korábban maximalizmus uralkodott, nemcsak mennyiségi, hanem nagyobb részben minőségi szempontból is, s ehhez — vele szoros összefüggésben — az oktató-nevelő munka helytelen módszere és a tanulás helytelen módja járult.

Minden tárgynál — és így a történelemnél is — oktatni annyit jelent, mint bizonyos tényeket s a hozzájuk kapcsolódó általánosításokat úgy tulajdonává tenni a tanulónak, hogy azok egyrészt híven tükrözzék az objektív valóságot, másrészt hogy azokat a valóság alakítására irányuló tevékenységében használni is tudja. Akkor beszélhetünk a tananyag minőségi maximalizmusáról, ha a pedagógia a társadalom fejlődésének tükrözésére alkalmas anyag megválasztásakor nem veszi figyelembe a történeti megismerés sajátos nehézségeit, s nem számol a tanulók életkori sajátosságaival, különösen pedig gondolkodó képességük fejlettségi fokával.

A történeti megismerés sajátos nehézsége abból ered, hogy 1. a közvetlen szemléletet nélkülöznünk kell, 2. hogy az elvont tények csak a reproduktív képzelet működése révén felidézett konkrétumok elemzése és általánosítása révén ismerhetők meg, ami bizonyos gondolkodásbeli fejlettséget kíván meg, a dialektikus gondolkodásban való akkora gyakorlatot igényel, aminek az ált. iskolás tanuló rendszeres gyakoroltatás esetén is csak elemeivel rendelkezik, 3. hogy a történeti általánosítás csupán annak jelent valóságos megismerést, aki maga végigment a gondolkodásnak az általánosítás megismeréséhez vezető útján.

Nyilvánvaló, hogy a fejlett gondolkodás több és elvontabb történeti tény megismerését teszi lehetővé, és hogy ennek következtében az ált. iskolás tanuló inkább a konkrét, mint az elvont történeti ismeretek megszerzésére képes. Általános iskolás tanulók számára, ill. felnőtt, de fejletlen gondolkodó (elvonó) képességgel rendelkezők számára tehát a történeti folyamat leglényegét konkrét jelenségeken kell tükröztetnünk.

Az ált. iskolai tananyag minőségi maximalizmusa pontosan abból eredt, hogy a történeti folyamatot az elvontságnak olyan fokán vittük a tanulók elé, amelyen azt azok megközelíteni sem tudták. Ennélfogva vagy nem tanulták meg a számukra értelmetlen történelmet, vagy betanulták anélkül, hogy értették volna. Az ilyen ismeret azonban nem valóságos ismeret, csak üres szó (verbum), holt és hamar elhullajtott terhe az emlékezetnek. A maximalizmus másik forrása az, hogy a történeti anyag egy részét, különösen pedig a munkásmozgalom történetét nem rostálták meg kellőképpen és nem rendezték az alapvető összefüggések szerint. Ez a kettő nehezíti meg azt is, hogy a tanár az időigényes marxista oktatási módszereket alkalmazni tudja. A marxista módszer fő vonásai a szemléletesség, az elemzésre, általánosításra és gyakorlati alkalmazásra való aktivizálás. Az anyag mennyisége, megközelíthetetlensége vagy szelektálatlansága és rendezetlensége miatt a tanár ezeket a módszereket nem alkalmazhatta, tehát csak fogalmakat magyarázott, következtetéseket deklarált — a tanuló pedig készen kapta azt, amihez saját gondolkodó tevékenységével kellett volna eljutnia. Így született a verbalizmus, s jó néhány évjáratnak így ment el a kedve a történelemtől már akkor, amikor először találkozott vele. A helyzeten ugyan az 1958-as tanterv és tankönyvek sokat s helyes irányban változtattak, a gazdasági-társadalmi témák anyagán azonban még mindig a régi maximalizmus érződik.

Miután az előadó kifejtette, hogy a maximális anyag, az oktatás és tanulás helytelen módszereinek alkalmazása akadályává vált annak, hogy a történelemtanítás eredményesen tudja szolgálni feladatait, ismertette a reform során eddig elért eredményeket, s vázolta a további teendőket.

Elkészült az ált. iskolai történelemtanítás egyik alapvető dokumentuma, a tanterv. Három részre tagolva tartalmazza az ált. iskolai történelemtanítás feladatait, anyagát és az anyaggal kapcsolatos konkrét és elvont ismereteket osztályonkint, végül tantervi utasítást ad.

Ismertetve az új tanterv szerinti anyagbeosztást (ált. V. oszt. az ősközösségtől a X. századig, VI. oszt. 1789-ig, VII. oszt. 1900-ig, VIII. oszt. a legújabbkor, valamennyi osztályban heti 2 órában) az előadó megállapította, hogy a tanterv feladata a tananyag

maximalizmusának megszüntetése, valamint az oktatás és tanulás helyes módszerei alkalmazásának biztosítása. Ezt úgy éri el, hogy egyrészt megnevezi a történeti folyamatnak azt a leglényegét, ami megfelel a lenini elvnek, másrészt figyelve a tanulók életkori sajátosságaira utasítást ad a megnevezett anyag és a feldolgozás didaktikai jellegére. A jelenlegi tervezet Vas Károly véleménye szerint alapfeladatának megfelel, bár vannak még mindhárom részében tökéletesíteni valók.

A tanterv ui. a feladat meghatározásában kiemeli, hogy az ált. iskolában alapfokú ismereteket kell adni, s ezeket a történeti fejlődés fő vonala mellett, a fő vonalat tükröztetve kell elhelyezni.

A fejlődés fő vonalának meghatározása (be kell mutatni az emberi munkát, a technikai eszközöket, tulajdonformákat, az osztályokat, a kizsákmányolás alapvető formáit, az osztályharcot, annak eseményeit és a fejlődésre gyakorolt hatását, a politikai és kulturális élet legfőbb jellemzőit), s az egyes osztályok anyagával kapcsolatos elméleti követelmények (az előadó a VII. osztályét ismertette példaképpen) eleve megakadályozzák a maximalizmus visszatérését. Ugyanez a célja a tanulók életkori sajátosságai figyelembevételének, az utasításnak az a kitétele, hogy az anyagot „eseményessé, elbeszélővé, leíróvá, szemléletessé, érzelmet és értelmet megragadóvá és aktivizálóvá kell tenni", hogy a „tanulók szivén keresztül kell eljutni az észhez".

A de. második előadását *Szabolcs Ottó* főiskolai docens tartotta: „A középiskolai történeti oktatás reformja" címmel. Bevezetőjében az előadó bejelentette, hogy a középiskolai történettanítás első nyers tervezete is elkészült, s rövidesen sor kerül a vitájára.

Az új, első és átfogó marxista reform első jellemzője, hogy az egyes iskolatípusokat nem egymástól elszigetelve, hanem a történelemoktatást mint egységes folyamatot fogta fel, így határozta meg a tananyagot és alakította ki módszereit. Az egységes szemlélet azonban egy sor kérdést is vetett fel. Az első ilyen kérdés a tananyag kiválasztásának problémája. A régi iskolai tankönyvek igyekeztek az egész történettudományt átfogni, lényegében az egyetemi tankönyvek kivonatai voltak. Most először tekintettük kiindulópontnak az iskolai történettanítás célját, majd a történettudomány és a különböző fokú történelemoktatás kapcsolatát. Ezekkel a kérdésekkel a Társulat 1959 évi szombathelyi vándorgyűlése és az Akadémia 1960 évi nagygyűlése is foglalkozott. Az iskolai történetoktatás célja a marxista—leninista történetszemlélet elsajátítása, a történettudomány anyaga ennek csak egyik — kétségtelenül elengedhetetlen — eszköze. Az oktatási célt természetesen a tanulók életkorához kell alkalmazni, a tudomány anyagából azt kell összeválogatni, ami a tanulók életkora szerint a legalkalmasabb a történetszemlélet kialakítására. A nevelési cél tehát az elsődleges, a tudomány anyaga ebből a szempontból eszköz-jellegű csupán. Ennek ellenére, ha megfelelő elvek alapján választjuk ki az oktatás anyagát, akkor a tudomány igénye sem szenvedhet csorbát a reform során. A történettanítás nem más, mint a tudomány alkalmazott változata.

A történeti oktatás gerince ugyan továbbra is a politikai történet marad, de — a tanítás sokrétűvé tétele érdekében — a jelenleginél kedvezőbb arányt kell biztosítani a gazdaság-, kultúra- és technikatörténetnek. A maximalizmus elkerülése érdekében azonban mindebből csak annyit kell tanítani, amennyit a cél megkövetel, és nem többet.

A tananyag felépítésének vizsgálatánál szóba kerültek kezdetben az ún. lineáris oktatásfelépítés lehetőségei, azaz az általános iskola V. osztályától kezdve az érettségiig folyamatosan és csak egyszer tanultak volna a tanulók egy-egy korszakot. A vitákban résztvevők azonban szinte egyhangúan mégis az ún. koncentrikus felépítés mellett foglaltak állást, hogy a középiskolában a tanulók ismételjék meg az általános iskolában tanultakat. Ezt a döntést az a két megfontolás támogatta, hogy egyrészt ma még nem minden gyermek végez középiskolát, másrészt a marxista—leninista történetszemléletet csak az egész emberi történet fejlődésmenetének megértetése útján lehet kialakítani. A koncentrikus felépítés mellett szólt, hogy nem egy általános történelmi törvényszerűséget az ős-, ó- és középkor történetén lehet a legjobban megértetni (s erre a lineáris felépítés mellett nem került volna már sor a középiskolában), s általában bizonyos életkoron alul nem érthetik meg a tanulók a történelem összefüggéseit. A mostani javaslat szerint a középiskolában nemcsak megismétlik a korábban tanultakat, hanem a bonyolultabb összefüggések megértéséhez szükséges mértékben kiegészítik azt. A történetszemlélet kialakítása az egész emberiség fejlődésének bemutatását igényli, a tananyagot nem egyes korszakok kihagyásával, hanem az egész anyag csökkentésével kell megtanulhatóvá tenni, könyörtelenül ki kell hagyni mindent, ami a marxista—leninista történetszemlélet kialakítása szempontjából nem elengedhetetlenül szükséges. Ez bizonyos eltolódást eredményez majd a tananyag hagyományos belső arányában (az egyetemes, a gazdaságtörténet és az új- és legújabbkor javára). A társadalmi fejlődést az egyetemes, a sajátos hazai fejlődést a magyar történet anyagán kell bemutatni, éspedig az eddigi viták folya-

mán alakult felfogás szerint kronológiailag párhuzamosan kell az egyetemes történet egy-egy szakasza után a megfelelő magyart oktatni.

A tantárgyi koncentrációról szólva *Szabolcs Ottó* hangsúlyozta, hogy annak alapelve 1. hogy biztosítsa az egyes tantárgyakban (pl. irodalomtörténet, történelem) tanultak szemléleti egységét, 2. hogy a tantárgyak közötti munkamegosztást elősegítse, elkerülje a felesleges kettőzéseket.

A továbbiakban *Szabolcs Ottó* arról szólt, hogy az oktatási célnak kell alávetni a tanítási módszert is. A történelem materialista felfogása és dialektikus szemlélete megköveteli az ok-okozati kapcsolatok, az összefüggések állandó keresését. Ennek érdekében ki kell dolgozni a szemléletes, a kort megelevenítő történettanítás módszerét és eszközét.

*

A két előadás együttes vitájában elsőnek *Rajczy Péter* (Pécs) szólalt fel. A gimnáziumi tananyag korszerűsítését feltétlenül szükségesnek tartotta anélkül azonban, hogy az az elmúlt évtizedekben amúgy is megingott történelmi hitelesség rovására menjen. Annak, hogy a „történelem"-ben (amely a gimnáziumokban komplex tantárgy) valóban „történetet" taníthasson a tanár, a történeti távlat az előfeltétele. Nem a legújabb kor eseményeinek tanítása ellen kívánt állást foglalni, hanem amellett, hogy már „történelmileg" kiértékelt tényeket tanítsanak. Így a tanár nem kerülhet abba a helyzetbe, hogy tanítványai előtt ismételten változtasson álláspontján. Ez a követelmény annál is fontosabb, mert a tanárnak olyan „lelkesen" kell tanítania, hogy a diák érezze, hogy amit tanít, azt úgy is érzi. Befejezésül annak a véleményének adott kifejezést, hogy a napi politikai események értékelését a történelemtanár ne történelem, hanem valamilyen más elnevezésű órán adja elő.

Waczulik Margit (Budapest) örömmel üdvözölte az anyag csökkentését, amely lehetővé teszi az elmélyültebb, intenzívebb tanítást. Az ipari technikumok különleges nehézségei közül rámutatott arra, hogy négy éven át heti két óra áll rendelkezésre, s ezt a többi tárggyal való koncentráció sem támogatja. A tanulók nem vonzódnak a történelem iránt, túlterheltségük pedig közismert. Ezeknek a problémáknak megoldásához olyan reformra van szükség, amely biztosítja, hogy a tanult anyag legfontosabb részeit a tanulók már az órán elsajátítsák, amely fokozza a megbecsülést a történelem iránt.

Heinz Polenz tanszékvezető (NDK) az oktatási folyamat korszerűsítésének az NDK-ban kialakult gyakorlatát ismertette.

Belitzky János (Kiskunlacháza) a ráckevei járás pedagógusai véleményének kívánt kifejezést adni, amikor hangsúlyozta, hogy az ideológiai szempontból fontos tárgy tanítására a heti 2 óra kevés. Az anyag megrostálása következtében a tanulók nem tudják magukban kialakítani a korképet, s ezt a visszás állapotot a más tárgyakkal (irodalom, fizika stb.) való koordinálás hiánya még súlyosbítja. Nem fordít elég gondot a tanterv a szomszéd népek fejlődésének bemutatására sem, pedig a gyerekek sokszor trianoni szemléletet hoznak magukkal hazulról.

Szabó József (Szombathely) ugyancsak a vidéki pedagógusok problémáira hívta fel a figyelmet. A célravezető anyag kiválasztása évek óta vajúdó kérdés, s éppen ezért az utasításnak konkrétabbnak kellene lennie. A koncentráció több tartalmat kíván, az óratípusokból már túlsok van, s kevés olyan jó tankönyvvel rendelkezünk, mint az Unger-féle. Végül azt kívánta, hogy a tanári továbbképzést a Szabolcs Ottó előadása által említett területeken megszervezzék.

Inge Nücklich iskolaigazgató (NDK) a vezetése alatt álló kottbusi iskola történetoktatását ismertette.

Fritz Zoltán (Sándorfalva) a szomszéd-népek fejlődésének részletesebb oktatása ellen foglalt állást, mert az túlterhelést jelentene. A szocialista embertípus kialakításában — más szakok mellett — a történelemnek van a legnagyobb szerepe. Példákat hozott fel a gyermekek hazulról hozott szemléletére vonatkozólag, majd a szegedi járásban folyó helytörténeti munkát ismertette.

Medzibrodszky Endre (Szeged) fehérvári felszólalására hivatkozva ismételten hangsúlyozta, hogy a feudalizmus korának fogalmi anyagát túlságosan nagynak tartja. Részben ez az oka az egyetemi felvételi vizsgákon jelentkező tárgyi tudatlanságnak, amire vonatkozólag példákat mondott el.

Virág Ferenc (Békéscsaba) az első felszólalással kapcsolatban úgy vélte, hogy a felvételi vizsgák „rövidzárlatos" feleleteiért nem lehet a középiskolai oktatást hibáztatni. A tanulókra óriási anyag zúdul, érdeklődésük a reál tárgyak felé tolódik el. A tudomány és a tudományos kutatás iránti fogékonyságot a szakköri munkával lehetne biztos-

sítani, ehhez azonban — főleg helytörténeti vonalon — felülről kellene segítséget kapniok a tanároknak.

Karácsonyi Béla (Szeged) rámutatott arra, hogy a reformmal kapcsolatosan bizonyos túlzás észlelhető. A legjobb reform is csupán a lehetőségeket javítja meg, de a lehetőség kihasználását csak a munka biztosíthatja. Szabolcs Ottó véleményével szemben hangsúlyozta, hogy nemcsak az általános fejlődéshez szükséges anyagot kell tanítani, hanem az általános műveltséghez szükségeset is. Ezzel kapcsolatban foglalkozott a régebbi tankönyvekben megnyilvánuló maximalizmus kérdésével is. A különböző tényezőknek nem tulajdoníthatunk egyforma határt: sokkal nehezebb a fogalmak meghatározása mint annak megértetése, hogy ki volt Széchenyi István. A koncentrációra vonatkozólag megjegyezte, hogy ez egyrészt nézőpont kérdése, másrészt bizonyos esetekben a koncentráció lehetetlen (pl. az egri ostrom és Gárdonyi esetében), s nem kell rettegni bizonyos átfedésektől. Befejezésül rámutatott arra, hogy az elhangzott felszólalások az egyetemi oktatás szempontjából is hasznosak voltak.

Varga Géza (Dombóvár) tisztázandónak tartotta, hogy mi a lényeges. Az előadás a tananyagot az oktatás célja szerint kívánta megrostálni, az egyetemi felvételi vizsgán azonban mégis lexikális adatokat kérdeznek. Ezért a lényeges fogalmak és lexikális adatok leszögezését tartja szükségesnek. Az érzelmi nevelést is jobban előtérbe kell helyezni, ehhez azonban megfelelő, színes képek szükségesek.

Tóth László (Budapest, Művelődésügyi Minisztérium) bevezetőül megállapította, hogy az olyan alapdokumentumok készítése, mint amilyen a tanterv is, nem egyszerű feladat s nem is örök időkre szóló. Véleménye szerint a középiskolában csupán alakítjuk de nem alakítjuk ki a materialista világnézetet. Egyetértett Karácsonyi Bélával arra vonatkozólag, hogy az ismétlések nem jelentenek nagy veszélyt és nem baj, ha a magyar vagy más órán a történeti anyag más formában ismétlődik meg. A Belitzky János által felvetett problémára vonatkozólag elismerte, hogy a tanterv mellett más dokumentumokra (ajánlott irodalom, módszertani segédeszköz, olvasókönyv) is szükség lesz. Fitz Zoltán felszólalásának azzal a megállapításával azonban, hogy a történelemtanítás a szocialista embertípus kialakításának főtényezője, nem értett egyet.

Vas Károly a hozzászólásokban elhangzott kérdésekre válaszolva kifejtette, hogy a technikatörténeti anyagról a tanterv gondoskodik. Véleménye szerint a tananyag korszerűsítését az egyetemi és középiskolai reform után kellett volna végrehajtani. A maximalizmus az ált. iskolában az 50-es évek elején nem azért keletkezett, mert az iskola feladata más volt, hanem mert az akkori tankönyvekbe a kor legjobb tudású marxistái egész tudásukat igyekeztek belezsúfolni.

Szabolcs Ottó válaszában az aktualizálás kérdésével kapcsolatban rámutatott arra, hogy a mához közeljutva már nem is aktualizálásról, hanem természetes kapcsolatról van szó. A történet egyes ágait feltétlenül alá kell vetni szigorú rendező elvnek, mert különben ismét maximalizmusba esünk. A tananyagot egyébként a tanterv és nem a tanár hivatott kiválasztani, mert az egységes középfokú műveltség csak így biztosítható. Ismertette a tananyag felosztását. Válaszát azzal zárta, hogy a szakköröknek külön vitát kellene szentelni.

Székely György elnöki zárszavában hangsúlyozta, hogy sem a vita, sem a Társulat szerepe az oktatási reformban nem zárult le a mai napon.

*

A délutáni ülésen *Elekes Lajos* professzor tartott előadást „Korszerűség és tudományosság az egyetemi történészképzésben" címmel.

Bevezetőjében rámutatott arra, hogy a korszerűség és tudományosság két követelményének egyes szempontjait kívánta tisztázni főképpen az egyetemi történészképzés és a reform eddigi munkálatai alapján. A tudományos korszerűség döntő ismérve a marxista-leninista szemlélet, s ezt még ma, amikor már oktatásunkban általános érvényűvé vált, sem lehet eléggé hangsúlyozni. A reform tárgyalása során „nem maga a követelmény, hanem inkább annak helyes, szabatos értelmezése, a részletekben szükségleteinknek és lehetőségeinknek megfelelő, pontos és körültekintő alkalmazása okoz problémát", s ezen a téren a XXII. kongresszus anyaga nyújt igen nagy segítséget. A kongresszus tanulságai nyomán az anyag kiválasztásánál a legújabb kor napjainkig terjedő művelődésének és a történelem egyetemességéről vallott marxista—leninista felfogásnak kell különösen érvényt szerezni. Bár egyik követelmény sem új, előtérbe kerülésük mégis bizonyos nehézségek leküzdését, ezzel együtt kitartó tervszerű munkát tesz szükségessé, amelyeknél a baráti országokkal fennálló kapcsolatainkat is ki kell aknáznunk. Ezek a követelmények

egyben az anyag bővítését is szükségessé teszik, ami egyrészt ellentétben áll a terhelés enyhítésére vonatkozó követeléssel, másrészt megfelelő módszerek (ésszerűen végrehajtott korszak-összevonások stb.) alkalmazását kívánja meg. Az oktatás eredményességének döntő feltétele a lényeg kiemelése és az élet bonyolultságának hiteles érzékeltetése. A pozitív ismereti bázis megteremtése feltétlenül szükséges, enélkül sem a téves, avult nézetek ellen nem harcolhatunk, sem a kritikai készséget nem növelhetjük. Ez azonban sem túlterhelést, sem az ismeretek elmélyítésének háttérbeszorítását nem jelentheti. Ismertetni kell ugyan a hibás nézeteket, de arányosan, s nem szabad szem elől téveszteni, hogy az ellenük folytatott küzdelmen van a hangsúly. A marxizmus—leninizmus következetes érvényesítése megköveteli napjainkban a kétfrontos ideológiai harcot, a torzítások, hibás nézetek kritikai megvilágítását, helyes értelmezését és elutasítását márcsak azért is, mert a torzítások és hibák fékezik az oktatás eredményességét is. A döntő tennivaló tehát a dogmatikus-sematikus, ill. a revizionista nézetek kiküszöbölése. Mindez lényegesen befolyásolja az anyag kiválasztását, azét az anyagét, amely „a történelmi ismeretek útján elérhető nevelőhatás, a korszerű műveltség kialakításában oly fontos történelmi érzék és történelmileg megalapozott politikai állásfoglalás létrehozásában a legfontosabb tényező", ami azt is jelenti, hogy az anyagkiválasztás a munka legfontosabb része.

Áttérve a módszer kérdésére, azt elsősorban a tanárképzés szempontjából, másodsorban a szakképzés szempontjából kívánta tárgyalni az előadó. Három tényezőre mutatott rá, éspedig a lehetőleg teljes tárgyismeret, az ismeretek elmélyítése, továbbfejlesztése és az ismeretek átadásának tényezőjére. A teljes tárgyismeretnek — a klasszikusok és főként Lenin útmutatása szerint — a lényeg kiemelésével kell összhangban állnia és annak kell alárendelni. Az ismeretek önálló továbbfejlesztése bonyolultabb kérdés és általánosan azt kell értenünk alatta, hogy a hallgató elsajátította az ismeretszerzés technikáját, új ismereteit kritikailag megrostálni, és addigi ismeretei közé besorolni tudja. Ez komoly nevelőmunkát kíván. Ez is és az ismeretátadás készségének fejlesztése hivatástudatot kíván meg, azaz azt a meggyőződést, hogy a tanári munkával is előmozdítjuk az emberformáló szocialista-kommunista műveltség korszerű fejlődését. A hivatástudat fejlesztésének éppen ez a legfontosabb feladata, hogy a szocialista-kommunista építésben a tanár munkájának fontosságát hangsúlyozza, távlatokat nyisson a leendő tanár előtt. Az életközelség egyben iskolaközelséget, az iskola szükségleteinek, megoldásuk módjának ismeretét követeli, s ezen a téren az ötödévesek, a KISZ iskolalátogatásai, s más kezdeményezések már nagy eredményeket értek el. A pedagógiai és a szakképzés együttesen megkívánja a szakmódszertan fokozottabb művelését.

A tantervi keretekkel és a tananyag terjedelmével az egyetemi oktatók többsége egyetért. Hangsúlyozni kell az egész (I—V. évig terjedő) ciklus tananyagának és képzésének folyamatosságát, ami a legjobban az anyag összhangját és logikai összefüggését biztosító szeminárium, kötelező konzultáció segítségével érhető el. Fontos kérdés az egyetemi oktatás formájának kialakítása is. Az oktatás gerincét alkotó főkollégiumok között a logikai kapcsolatot nagyobb mértékben kell biztosítani, s a kezdő évfolyamban elkerülhetetlennek látszik a materializmus néhány alapfogalmának elmagyarázása. A főkollégium iskolásan felfogott, taxatív teljessége a reform alapvető céljainak: az önálló munkára nevelésnek, a valóságos teljességnek rovására megy. A főkollégium azonban nehezen teljesítheti szemináriumok nélkül azt a feladatát, hogy nagy összefüggéseket világítson meg, hogy alapvető törvényszerűségekre mutasson rá. A szeminárium módszerét az a követelmény szabja meg, hogy a hallgató önálló munkájának előkészítője legyen. Az elmúlt évek során jogos bírálatok érték a szemináriumi munka két fő típusát, az ún. „vita"-módszert és az ún. „beszámoló"-módszert egyaránt. A kivezető utat ma a történeti tanszékek a két módszer kombinációjában keresik, amely azzal az előnnyel jár, „hogy egyfelől biztosítja minden résztvevő (persze, szerényen mért) tudományos kutatómunkáját, és ezzel a pályáján szükséges önállóság feltételeinek birtokbavételét, egyúttal biztosítja minden résztvevő mindenkori aktivitását és a kialakuló — kialakítható — megbeszélésben a kollektív véleményformálás nevelő hatású érvényesülését". Szükségesek a kisebb időbeli vagy témaköri egységeket feldolgozó speciális kollégiumok is, s ezeket csupán annyiban kéne megkötni, hogy a szaktárgy valamely területének beható ismerete szempontjából fontos témát tárgyaljanak. Javasolta az előadó, hogy a speciális foglalkozások köréből szerzett érdemjegyeket is számítsák be a hallgató évvégi összteljesítményébe, s ezzel érdeklődésüket emeljék. Fontos természetesen a három oktatási (főkollégium, szeminárium, speciális kollégium) forma összehangolása, s meg kell találni a hallgatók oktatáson kívüli képzésének legjobban megfelelő formákat is.

Az ötödévben az egyetemi tanszékhez kötött foglalkozásoknak nagy a fontosságuk; biztosítják a hallgató összeköttetését a tanszékkel, s módot adnak az ismeret-anyag

szakirányú bővítésére, a történettudomány helyzetének és fejlődési irányának megismerésére.

Az előadáshoz elsőnek *Hanzó Lajos* (Szarvas) szólt hozzá. Elemezve a mai középiskolai oktatásban jelentkező ellentmondásokat (az anyag maximális volta melletti gyenge eredmény, a verbalizmus uralma mellett a tanuló aktivitására épülő formabontási kísérletek stb.) arra a következtetésre jutott, hogy történelemoktatásunk még ma is sok esetben ragaszkodik a hagyományos eljárásokhoz, holott ezeket a problémákat a nevelői tevékenység hatásosságának fokozásával le lehetne gyűrni. Éppen ezért kívánatos, hogy az egyetemek és tanárképző főiskolák olyan tanárnemzedéket bocsássanak ki, akiknek mind szaktárgyi, mind pedagógiai műveltsége magas színvonalú, akiket a gyakorlati oktatásra is előkészítettek. Javasolta, hogy 1. meg kell szüntetni a V. évfolyam appendix-jellegét (ennek érdekében az egész esztendő képzési programját revízió alá kell venni és, ha szükséges, a fenti cél érdekében jelentős változtatást végrehajtani), 2. az egyetemi és középiskolai programokat egyeztessék össze, mert a középiskolai történelemtanítás mind tartalmilag, mind pedig metodikailag kitágult, és az új anyagrészeknek (pl. technika-, kultúrtörténet stb.) nemcsak módszertani feldolgozása tisztázatlan, hanem tanításuk is felkészületlenül találta a tanárokat, 3. a feladatok elvégzése megkívánná, hogy a jelzett helyeken módszertani tanszékeket állítsanak fel, melyek nemcsak a felvetődő tanítási problémák megoldását dolgoznák ki, hanem a pedagógiai színvonal emelésével fokoznák a középiskolai történelemtanítás eredményességét is.

Csatáry Mária (Budapest) mint az Eötvös Loránd Tudományegyetem gyakorló iskolájának tanára elsősorban a tanárképzés szempontjából szólt hozzá az előadáshoz. Az egyetemi és felsőoktatási reform vizsgálatakor szem előtt kell tartani, hogy az új tanároknak nemcsak magasfokú ideológiai, szakmai és pedagógiai ismeretekkel kell rendelkezniök, mert nemcsak oktató-nevelő munkát kell végezniök, hanem az iskolán kívüli mépművelésből, sőt esetleg a helytörténeti kutatásból is részt kell vállalniuk. Ezekre a feladatokra az V. (gyakorló) év, ill. a szakmódszertani órák egymagukban nem tudják felkészíteni a tanárjelölteket, ezeket az egyetemi és főiskolai tananyag egészének és módszereinek korszerűsítésénél figyelembe kell venni. Ha az egyetemen meggyőző erővel fogják bizonyítani, hogy a történelemtudomány művelése és a történelemtanár hivatása egyaránt nagyjelentőségű, akkor határozott lépést tettünk előre kitűzött célunk, közoktatásunk korszerűsítésének elérése felé.

Eperjessy Géza (Budapest) az általános és középiskolai történelemoktatás szempontjából kívánt az előadáshoz hozzászólni. A korszerűség és tudományosság egymással szorosan összefüggő követelménye azonos kérdéseket vet fel az egyetemi, közép- és általános iskolai oktatásban (az anyag korszerűsítése anélkül, hogy újabb mennyiségi vagy minőségi maximalizmus hibájába essünk, a módszertan növekvő jelentősége stb.). Helytelen a tudós- és tanárképzést egymással szembeállítani, mert pl. a helytörténet művelése során a szakmai ismeretek sem nélkülözhetők. A fiatal tanárok marxista és szaktárgyi ismeretei között szorosabb összhangot kell teremteni, a módszertani hiányosságokat ki kell küszöbölni. Örömmel üdvözölte az előadásban a hivatástudatról mondottakat, s szükségesnek tartotta, hogy — ha a fiatal tanárban van készség és szándék tudományos alkotómunkára — a tudományos munka lehetőségét biztosítsák részükre.

Csákabonyi Kálmán (Gyula) a levéltári anyag fontosságára hívta fel a figyelmet.

A hozzászólásokra Elekes Lajos válaszolt, s ezzel a délutáni ülés véget ért.

•

1962. augusztus 24-én de. *Benda Kálmán* elnöklete alatt *Honfi József* tartott vitaindító referátumot „A történeti ismeretterjesztés kérdései a történeti oktatás reformja után" címen.

Bevezetőjében hangsúlyozta, hogy az ismeretterjesztés feladatait alapjában véve a szocializmus felépítésének ügye határozta meg. A történeti oktatás reformja szorosan összefügg kulturális fejlődésünk célkitűzéseivel, amelyeket az MSzMP kongresszusi irányelvei foglalnak össze. Az ismeretterjesztésnek is az a feladata, hogy elősegítse a régi eszmei maradványok felszámolását, s a szocialista tudat kialakításával segítse a szocializmus építésének ügyét. Honfi József előrebocsátotta, hogy referátumában nem kíván az iskolán kívüli népművelés valamennyi kérdésével foglalkozni, hanem csupán az előadásos formával, s annak is a TIT Országos Történész választmánya által rendezett előadásaival.

Az iskolánkívüli népművelés módszerei eltérnek az iskolai oktatáséitól, mert míg az iskolában kötelező formában, meghatározott órakeretben, azonos ismeretekkel rendelkező és azonos korcsoportba tartozó tanulókról van szó, addig az iskolánkívüli népművelés hallgatói önként, az általuk választott előadásokon vesznek részt, amelyek

egy-egy témát ölelnek fel, s felkészültségük is különböző. Ezek a nehézségek egyre sürgősebbé teszik az ismeretterjesztő előadások didaktikai, módszertani kérdéseinek kidolgozását (kézikönyv, előadói konferenciák formájában). Az előadások, előadássorozatok egy-egy témát ölelnek fel, aminek következtében az előadónak a témán belül kell nevelési célkitűzéseit elérni. Így kell egy-egy előadást is felépíteni, tehát a részletkérdéseken át kell eljutni az elvi mondanivalóhoz. Ez a tény egyrészt az előadássorozatokat helyezi előtérbe, másrészt a tematika összeállításánál az érdeklődés figyelembevételén kívül arra is tekintettel kell lenni, hogy milyen tematika szolgálja a legjobban a cél elérését. Az új- és legújabbkori témák, az aktuális nemzetközi kérdésekkel szorosan összefüggő gyarmati népek történetéből vett előadások és előadássorozatok előtérbe nyomulásának ez az oka, s a TIT erejéhez mérten igyekszik megfelelni ennek a követelménynek. Különösen nagy az érdeklődés a második világháború, a fasizmus elleni harc kérdései iránt. A magyar történelemről szóló legújabbkori előadások kapcsán mód nyílik a magyar munkásmozgalom fő kérdéseinek bemutatására is.

Az ifjúságnak a TIT elsősorban olyan előadásokat nyújthat, amelyek a tananyag elmélyítését segítik elő, olyan kérdéseket tűzhet napirendre, amelyekre a tanítás során időhiány miatt nem lehet kitérni (pl. szomszéd népek múltja stb.), fokozottabban mutathatja be az összefüggéseket és törvényszerűségeket. Az új tanterv szempontjai hasznosíthatók azoknak a hallgatóknak nevelése során is, akiknek a múltban nem volt módjuk a 8 osztály elvégzésére sem. A tantervi vita irányította rá a figyelmet a hazai és egyetemes történet közti összefüggések fokozottabb bemutatására. Nagyobb figyelmet szentel a TIT az anyagi kultúra, a termelési technika történetének, a TIT mezőgazdasági választmányával együtt tervbe vette egy, a mezőgazdasági technika történetet tárgyaló előadássorozat megtartását.

Az általános iskolai ismeretek közkincsé válása, az új és legújabbkori témák fokozott felkészülést kívánnak az előadóktól, amit a nehezen hozzáférhető külföldi irodalomból készült kivonatokkal, ajánló bibliográfiákkal, különleges előadói konferenciákkal igyekszik elősegíteni a választmány, de szükséges valamennyi illetékes szerv összefogása (Társulat, Történettudományi, Párttörténeti, Hadtörténeti Intézet), a tematika helyes kiválasztása, az előadások színvonalának emelése és az új tudományos eredmények megismerése érdekében.

Rázsó Gyula felszólalásában az ismeretterjesztés és könyvkiadás kapcsolata tekintetében megállapította, hogy még mindig kevés a legújabb kor, az egyetemes történet és a volt gyarmati népek története kérdéseit tárgyaló munka. A népszerű életrajzok, sőt a szépirodalom terén is még sok tennivalója van mind a Társulatnak, mind a TIT-nek. Az előadásoknál sajnos nem mindig használják fel a TIT történelmi választmánya által kiadott vezérfonalakat. Befejezésül a rádióban és a televízióban rejlő hatalmas, mindeddig még szinte teljesen kiaknázatlan lehetőségekre mutatott rá.

Vas Károly (Pécs) arra hívta fel a figyelmet, hogy az iskolán kívüli népművelésnek a szocialista tudat kialakításában nagy feladatai vannak, s ezeket a feladatokat általában a pedagógusok látják el. Ezért kellene a pedagógiai főiskolák történeti tanszékének foglalkoznia az iskolán kívüli népműveléssel, s ezért kellene a tantervben is biztosítani helyet részére. A falu mai szocialista átalakulásában a tudat múltbeli elemének, tehát a hely- és parasztságtörténetnek van nagy szerepe. Az ismeretterjesztés közvetett módszere nem jelenti a dolog könnyebbik végét, s végképp nem jelenthetia Horthy-korszak „népies" magatartásának felidézését.

Vígh Károly (Budapest) az előadók képzésének kérdésével foglalkozott. Ma már lehetetlen alacsony színvonalon, brosurából vett sematikus előadásokat tartani, s ezért javasolta, hogy 1. egyes főtémákra a Társulat mozgósítsa a legjobb szakembereket, akik egy-egy megye propagandistái részére előadást tartanak, 2. adjanak a különféle intézmények nagyobb segítséget a megyei szervezeteknek (pl. ajánló bibliográfia megjelentetésével), 3. adjon a TIT sokszorosított anyagot, 4. használja ki a közvetett forma (pl. a vonzó szakmatörténet) előnyeit, s 5. tartson megyei konzultációkat.

Kökényesi Tibor felszólalásában hangsúlyozta, hogy ma a legégetőbb kérdés az ismeretterjesztés módszertana. A kis községekben az előadó hiánya, az előadás tiszteletdíjának anyagi ösztönzése a polihisztorkodás felé tereli a tanárokat. Égető problémává vált a szemléltetés is, mert a közönség a brosurákat már megunta, s a mozi és televízió szemléltetéshez szoktatta. A TIT-gárda képzésében előadói konferenciákat tart fontosnak éspedig járásonként szervezett mikrokonferencia formájában.

Kaposvári Gyula (Szolnok) új szemléltető módszerek kialakítását sürgette. Jó formának tartja a dokumentjátékokat és — ahogyan azt Rákóczifalva esete mutatta — az ásatások is felhasználhatók a tudomány iránti érdeklődés felkeltésére és szemléltetésére egyaránt.

Honfi József (Budapest) a hozzászólásokra adott válaszában a szemléltetés kérdésével kapcsolatban részletesebben foglalkozott a film kérdésével. Történelmi dokumentumfilmek iránt nagy az érdeklődés, de a filmgyár egyrészt féltékenyen őrzi régi anyagát, másrészt azt történeti szempontból teljesen használhatatlan címszavak szerint tartja nyilván. A rádió is csak nehezen teszi hozzáférhetővé régi anyagát. Mindez felveti a kérdést, nem érkezett-e el egy történeti film- és fotóarchívum megszervezésének ideje.

Benda Kálmán elnöki zárszavában a legfontosabb kérdéseket összefoglalva megállapította, hogy az előadások terén sikerült háttérbe szorítani a régebben jelentkező szemléleti és tárgyi hibákat, de bizonyos egyenetlenség — főképpen a város-falu-tanya viszonylatában — ma is tapasztalható, s erre a vezetőségnek nagyobb gondot kell fordítania a jövőben. A módszerek közül a szemléltetés ma még a városokban is gyerekcipőkben jár, ezen a téren a vezetőségre igen nagy feladatok várnak, nemcsak filmeket kell megszerezni és készíttetni, hanem be kell vonni ebbe a munkába a levéltárakat és múzeumokat is. Sajnálta, hogy nem esett több szó az írásbeli ismeretterjesztő munkáról. Benyomása szerint a szóbeli ismeretterjesztés ma már lealkonyulóban van, nem győzi a versenyt a mozival, televízióval, de még a könyvvel sem. Az írásos ismeretterjesztés azonban ma még kizárólag az értelmiséghez szól, s ezért meg kell tanulni azt a műfajt, amely a munkásság és parasztság tömegeihez is megtalálja az utat. A tömegek ma regényekből merítik történeti ismereteiket, s azok — akár régiek, akár maiak — nem megfelelők erre a célra. Az irodalomtörténeti kommentárok sem állnak mindig a helyzet magaslatán. E jelenség nem tartozik a TIT hatáskörébe, a történeti intézeteknek kellene ezen a téren a kezdeményezést magukhoz ragadniok, de számolnia kell a TIT-nek is vele. Fokozott figyelmet érdemel a televízió, a rádió és az újság. A televízióhoz véleménye szerint a Társulatnak kell megtalálnia az utat, s bizonyos mértékben ez vonatkozik a rádióra is.

*

Augusztus 24-én du. a vándorgyűlés résztvevői *Oltvai Ferenc* levéltárvezető kalauzolása mellett városnézésen vettek részt, mely a fogadalmi templom orgonájának hangverseny keretében történt bemutatásával ért véget.

A szakfelügyelők a du. folyamán *Szabolcs Ottó* vezetésével zártkörű értekezleten vettek részt, amelyen megjelentek a vándorgyűlés német résztvevői is.

Ugyancsak a du. folyamán került sor a Társulat Dél-Alföldi Csoportjának újjáalakulására is. A csoport elnökévé *Wittman Tibor* egyetemi tanárt, titkárává *Oltvai Ferenc* levéltárvezetőt választották meg.

*

Augusztus 25-én de. *Székely György* főtitkár elnöklete alatt két szegedi történész tartotta meg előadását.

Székely Lajos docens (Szeged) előadása „Gömbös Gyula külpolitikai koncepciójának kialakulásá"-val foglalkozott. Az előadás részletes ismertetésétől e helyütt eltekintünk, mivel szövege időközben megjelent (Valóság, 1962, 6. sz. 82—89. l.)

G. Soós Katalin adjunktus (Szeged) „Menedékjog vagy kiszolgáltatás" címmel a Tanácsköztársaság utáni magyar—osztrák viszony alakulásával foglalkozott.

Az 1919. augusztus 2-i egyezmény alapján augusztus 5-én Bécsbe érkezett magyar népbiztosokat Horthyék kormánya már szeptember 5-én kikérte az osztrák kormánytól, közönséges bűncselekményekkel vádolva őket, amelyeket azonban sem akkor, sem később nem tudott bizonyítani. Az osztrák burzsoázia számára a népbiztosok jelenléte ugyan kellemetlen volt, Magyarországnak azonban a munkásság hangulatára való tekintettel nem merte kiadni őket. Az emberi lakásra teljesen alkalmatlan Karlstein várába internált népbiztosok érdekében az osztrák munkásság és az osztrák KP által kezdeményezett akciót azonban megakadályozták a kereszténységocialisták.

A magyar ellenforradalom vezetői ezzel párhuzamosan terror-cselekményeket szerveztek a népbiztosok ellen. A Bécsben Ranzenberger kapitány vezetésével működő tiszti különítmény Ausztriába menekült magyar kommunistákat rabolt el, elhatározta Kun és a többi népbiztos „megszöktetését", s megkísérelte megmérgezésüket. Az osztrák kormány által lanyhán vezetett nyomozások során is kiderült, hogy a tisztek Horthy parancsára cselekedtek, s bár a bécsi rendőrfőnök, Schober igyekezett ezeket az akciókat fedezni, a mérgezési kísérlet olyan óriási felháborodást váltott ki, hogy a budapesti osztrák követ kénytelen volt tiltakozni, Gratz magyar követ pedig dezavuálni az akciót.

A magyar népbiztosok érdekében az osztrák munkásság által megindított akció akkor vezetett sikerre, amikor a Szovjetunió az osztrák kormánnyal tárgyalást kezdve lehetővé tette, hogy — a magyar reakció óriási felháborodása és a német reakció által

foganatosított internálás ellenére (melyet a német munkásság megmozdulása miatt kellett felfüggesztenie) — végül is augusztus 12-én Petrogradba érkezhettek. A Magyarországon maradt népbiztosokat ugyancsak a szovjet kormány cserélte ki előkelő származású magyar hadifoglyokért.

*

Az előadás után *Székely György* főtitkár köszönetet mondott a két előadásért, melyek közül az elsőről szólva kiemelte, hogy az az ideológiai és politikai előtörténet kapcsán az eddiginél árnyaltabb képet adott Gömbösről, a második bő anyagának pedig nemzetközi-jogi vonatkozásai érdemelnek figyelmet.

A vándorgyűlést értékelve örömmel tapasztalta, hogy az első két nap oktatási reform vitájában a kutatók is nagy érdeklődést mutattak. A Társulat az itt előadott problémákat a minisztérium elé fogja tárni. A vándorgyűlés legfontosabb eseménye a Társulat Dél-Alföldi Csoportjának újjáéledése. Végül köszönetet mondott a megyei és városi tanácsnak a vendéglátásért és kérte, hogy a szegedi csoport munkáját ugyanebben a szellemben támogassák. A vándorgyűlés *Döme Mihály*, a Csongrád megyei Tanács Művelődésügyi Osztálya vezetőjének zárszavával ért véget.

A TÁRSULAT KÖZPONTJÁNAK HÍREI

Az Elnökség ülése

A Társulat Elnöksége 1963. február 25-én *Molnár Erik* akadémikus elnöklete alatt ülést tartott, melyen az Elnökség tagjain kívül *Fitz Jenő* és *Deák Gábor csoportelnökök*, a Dél-Dunántúli Csoport részéről *Kopasz Gábor* vett részt. Az Elnökség megtárgyalta az 1963. évi központi rendezvényekre, az 1963 első felében tartandó előadásokra vonatkozó tervet és a kiadványügyeket.

Előadások

Fernand Braudel (Paris) a Magyar Tudományos Akadémia vendégeként november 16-án a Társulat rendezésében előadást tartott, amelyen a francia gazdaságtörténeti kutatás szervezetét és modern módszereit ismertette.

*

A Magyar Történelmi Társulat 1962. november 21-én a TIT budapesti történeti szakosztályával együttesen rendezett előadássorozatában *Fél Edit* tartott előadást „Egy néprajzi monografikus kutatás történelmi tanulságai" címen. Bevezetőben az előadó ismertette a *Hofer Tamással* továbbá népzenekutató, történész, statisztikus, nyelvész támogatásával 1951 óta a Heves megyei Átány községben új kutatómódszerek (beilleszkedő megfigyelés, módszeresen kiválasztott adatközlők kikérdezése, teljességre törekvő tárgygyűjtés) segítségével folyó intenzív kutatást. A paraszti visszaemlékezésben időbeli szakaszok különülnek el, az adatközlők saját életük idejéből igen megbízhatóan, számszerű pontossággal tudják felidézni a gazdálkodás, családi és községi élet tényeit, a távoli múltból azonban inkább csak elbeszélésszerűen fogalmazott részletek maradnak fenn. A paraszti emlékezések felhasználásánál sajátos forráskritikai problémát okoz, hogy az adatközlők életüket, községüket egy hagyományos értékrendszeren keresztül látják és magyarázzák — a reális összefüggések feltárásához azonban a konkrét részletek, életrajzok feljegyzése kitűnő eszközt ad.

Az előadás második fele példákat hozott arra, hogy e néprajzi források alapján miként közelíthetők meg a parasztságtörténet kérdései. Hogyan rekonstruálható például a visszaemlékezésekből a háromfordulós vetéskényszer megtörésének, vagy a marhaállomány fajtacseréjének az egész községet megmozgató időszaka? A néprajzi források alapján föltárható sokrétű összefüggés-hálózat példájaként a cséplőgép bevezetésének következményeiről szólt: ez a gazdasági év s a gazdasági udvar rendjének s a munkaszervezeteknek megváltoztatása mellett a más minőségűvé lett szalma és török révén átalakította a takarmánygazdálkodást is, és pl. győzelemre vitte a mázsa szerinti mérést a régi vékarendszerrel szemben. Az agrártechnika változása a munkaszervezetek átformálásával kihatott a családstruktúra átalakulására is. A régi technológiával — statisztikailag igazolhatóan — a bővített család járt együtt, a nukleáris családok szaporodása az új, kisebb munkaszervezeti egységeket kívánó eszközök elterjedésével haladt párhuzamosan.

Ugyanez a folyamat tükröződik a település-szerkezet változásában is, a bővített családokra méretezett ólaskert-rendszer felbomlásában.

A továbbiakban az előadás az átányi paraszti üzemtípusokat jellemezte, valamint vázlatot adott az árutermelés kibontakozásáról, a község kereskedelmi kapcsolatainak változásáról a monográfiában felölelt, mintegy 100—120 év alatt. Az erősödő külső kapcsolatok új kulturális elemek, nézetek beáramlásának nyitottak kaput, amelyek egyre jobban átformálják az átányi élet hagyományos rendjét.

Az előadás felkért hozzászólói *Balogh István*, *Hofer Tamás*, *Szabad György* és *Wellmann Imre* voltak. *Szabó István* elnök zárszavában méltatta az előadássorozat és az előadás jelentőségét.

*

1963. január 30-án *László Gyula* egyetemi tanár „Történelem és régészet" címmel tartott előadást. Előadása céljául azt tűzte ki, hogy a történettudomány művelőit megismertesse a régészeti munkával, lehetőségeivel, módszereivel és eredményeivel, s ezáltal közelebb hozza egymáshoz a két tudományszak kutatóit. Tárgyául a népvándorlás korát és a magyar középkort választotta. Rámutatott azokra a követelményekre, amelyeket egy-egy ásatás a régésszel szemben támaszt, s azokra a nehézségekre, amelyek az ásatás technikájával és terjedelmével kapcsolatban merülnek fel. Az írott és tárgyi emlékek, mint forrásanyag között jelentős különbségek vannak, elsősorban azért, mert az írott források az uralkodó osztály szemszögéből tárgyalják az eseményeket, a régészetiek pedig a dolgozó-osztályok munkáját mutatják be; továbbá azért, mert írásos emlékeinkkel szemben a régészeti anyag állandó gyarapodásával kell számolnunk. Ezzel szemben a régészeti anyag nagy hátránya, hogy személytelen. Rögtönzött rajzokban vázolta fel az előadó azt, amit a honfoglalásról pusztán régészeti anyag alapján állapíthatunk meg, s ezen mutatta be, milyen fokig képes a régészet a történeti események, átalakulások megközelítésére, hol kell átadnia a szót az írott források értelmezésének. Az előadónak az avarokra vonatkozó kutatása szolgált alapul a társadalomtörténeti kérdések megvilágítására, a magyarszentpáli pillérfő ábrázolása pedig a szellemi élet területén elérhető eredmények ismertetésére. A régészeti aprómunka által nyújtott következtetések lehetőségét a sarló és az első magyar pénz elemzésén mutatta be, de hangsúlyozta az apró-munkával járó veszélyeket is. Befejezésül hangsúlyozta, hogy az 1940-es évektől kezdve népvándorláskori és középkori régészetünk valóban a történetivé válás útjára lépett, s a történészektől egyszerre kért „türelmet és türelmetlenséget: türelmet ott, ahol nem lehet és nem szabad sietnünk, türelmetlenséget ott, ahol úgy látják, a dolgok megértek s mi tétovázunk."

Az előadás felkért hozzászólói *Bartha Antal*, *Harmatta János* és *Mócsy András* voltak, a klub-est *Györffy György* elnök zárszavával ért véget.

*

1963. február 1-én a Társulat, a MSZMP KB Párttörténeti Intézet és az MTA Történettudományi Intézete által rendezett ülésen *E. E. Boltyin*, a SZKP KB Marxizmus—leninizmus Intézete helyettes igazgatója tartott előadást „A Nagy Honvédő Háború történetének néhány kérdése" címen.

Az előadás három kérdéscsoportra terjedt ki: 1. a „Nagy Honvédő Háború története" című munka szerkesztésére, 2. Magyarországnak a második világháborúban játszott szerepére, 3. a háború néhány általános kérdésére.

„A Nagy Honvédő Háború története" hat kötetéből eddig az első négy kötet jelent meg, s a munkával szembeni érdeklődést mi sem tanúsítja jobban, mint a példányszám fokozódó emelkedése (az I. kötet 123 000 példányszámával szemben az V. kötet 227 000 példányban fog megjelenni) és az idegennyelvű fordítások (a német, lengyel és cseh fordítás mellett angol, olasz és japán fordítás is készül, és elkészült az I. kötet magyar nyelvű fordítása is). A VI. kötet általános összefoglalást tartalmaz majd, s a háború tapasztalatait és tanulságait tárgyalja.

A kötetek során az érintett országok története is tárgyalásra kerül. Magyarországgal kapcsolatban a szerzők a belpolitikai fejlődést, a Horthy-hadseregnek a Szovjetunió elleni háborúban való részvételét és a magyar nép felszabadító harcát világítják meg. A II. kötet a 2. magyar hadsereg vereségével foglalkozik, a IV. kötet 13. fejezetében négy ív szól a magyarországi eseményekről, a készülő V. kötet 5. fejezete pedig Magyarország felszabadulásának befejezését tárgyalva részletesen kitér az általános helyzetre és a balatoni hadműveletekre is.

A háború általános kérdései közül az előadó először a háború jellegének kérdésével foglalkozott. Az eddigi megállapítások részben a Komintern 1939-i állásfoglalásán, részben Sztálinnak 1946. február 9-én mondott beszédén alapultak. Egyik megállapítás sem teljesen pontos, s a háború jellegének kérdése igen bonyolult probléma, sokkal bonyolultabb, mint az első világháborúé. Kétségtelen, hogy német, angol és francia részről imperialista politikát folytattak; a háború kitörésekor a háború imperialista háborúként indult meg. Kezdettől fogva voltak azonban más mozzanatok is. A lengyel és jugoszláv nép háborúját igazságosnak kell tekinteni. A francia kettősség megítélésében a francia kommunista párt állásfoglalása a leglényegesebb, s a helyzet a vichy-i kormány idején változott meg gyökeresen.

Sztálin szerepének megítélésével kapcsolatban az előadó kifejtette, hogy meg kell szabadulni hatásától és bírálni kell intézkedéseit. Ez az átértékelő folyamat még távolról sem zárult le, de természetesen nem jelentheti, hogy Sztálin csak hibákat követhetett el és csak negatív hatással lett volna. Míg régebben a háború első időszakát és a kezdeti vereségeket Sztálin 1941. július 3-i és november 6-i beszéde alapján ítélték meg, addig ma már nem vitás, hogy a kezdeti vereséget okozó felkészületlenségért elsősorban Sztálint, azután Molotovot és Malenkovot és részben Vorosilovot terheli a felelősség, mert a helyzetet helytelenül ítélték meg, és lebecsülték a német támadás veszélyét. A Szovjetuniónak elegendő ereje volt akár a támadás visszaverésére is, de ezeket az erőket nem helyezték készültségbe, a flotta kivételével, melynek a német támadás megindulása előtt 24 órával adtak kifutási parancsot, s ezért nem szenvedett lényegesebb veszteségeket. Helytelenül ítélte meg Sztálin 1942-ben a német hadvezetés szándékait is, amikor Moszkva ellen támadást várt. 1942. november 6-i beszédének az a megállapítása, hogy a németek Volgográdnál átkelve kelet felől Moszkvát akarják megtámadni, egy román századosnál talált vázlaton alapult, amelynek semmiféle jelentősége nem volt.

A nagy érdeklődéssel kísért előadásért *Vass Henrik* elnök mondott köszönetet.

Új kiadványok, egyéb hírek

„A Magyar Történelmi Társulat és a Hazafias Népfront könyvtára" sorozat 5. köteteként megjelent *Kővágó László—Pintér István:* Munkássors—munkásgond 1919—1944 c. munkája.

„A Magyar Történelmi Társulat Kelet-Dunántúli Csoportjának kiadványai" 2. köteteként megjelent *Farkas Gábor* és *K. Móra Magda* összeállításában „Fejér megye múltja írott emlékeiben" című munkája.

A Deutsche Historiker Gesellschaft újkori szekciója Erfurtban 1962. november 21—22-én alakuló ülést tartott. Az ülésszak a nemzettéválás problematikájáról tárgyalt, a főreferátumot *G. Schilfert*, a Humboldt-egyetem tanára tartotta. Az ülésszakon magyar részről *Makkai László*, „Az abszolutizmus problematiká"-járól, *H. Balázs Éva* pedig „A felvilágosult abszolutizmus"-ról tartott előadást.

A TANÁRI TAGOZAT MUNKÁJÁBÓL

A tanári pályázat eredménye

1962. december 15-én hirdették ki a Társulat, a Művelődésügyi Minisztérium közoktatási főosztálya, az Országos Pedagógiai Intézet és a Fővárosi Pedagógiai Szeminárium által a középiskolai tanárok részére kiírt pályázat eredményét. *Unger Mátyás*, a tanári tagozat elnöke, megnyitójában előadta, hogy a pályázatra 18 dolgozat érkezett be, ami azt az örvendetes tényt erősíti meg, hogy tanáraink nagy elfoglaltságot jelentő napi munkájuk közben nem szakadnak el a tanítás elméleti kérdéseitől, sem szaktárgyuk tudományos művelésétől. Sajnos negatív vonásként kellett elkönyvelnie azt a tényt, hogy a történeti témára (A kapitalista termelési viszonyokról a szocialista termelési viszonyokra való áttérés valamely helyi gazdasági egységi [ipari, mezőgazdasági üzem] életében) mindössze két pályázat érkezett be, s a pedagógiai témára (Az értelmi és érzelmi nevelés elvi és módszertani kérdései az általános vagy középiskola egy osztályának történetoktatásában) beküldött dolgozatok egyikében, másikában tematikai fegyelmezetlenség mutatkozott meg.

A bírálóbizottság *(Eperjessy Géza, Filla István, Hinora Sándor, Szabolcs Ottó, Tóth László)* javaslata alapján az első két díj nem került kiadásra.

Az 1500—1500 Ft-os harmadik díjat *Sári Gusztávnak* (Kaba) pedagógiai és *Bernáth Jánosnak* (Pécs) a mosdósi (Somogy megye) Alkotmány Tsz. történetével foglalkozó dolgozata nyerte el. A bírálóbizottság *Sári Gusztáv* pályamunkájával kapcsolatban kiemelte, hogy a tanulmány az ellenforradalmi rendszer nevelési koncepcióját elemezvé ügyesen állítja azt szembe a szocialista nevelés rendszerével. Röviden, mértéktartóan, de színvonalasan mutatja be az értelmi nevelés útját, majd részletesen elemzi az értelmi nevelés konkrét módszertani kérdéseit az általános iskola VIII. osztályos történelem tananyagán.

Bernáth János pályamunkája a szövetkezet alakulását behatóan elemzi és beágyazza gazdaságpolitikánk országos fejlődésébe. A szövetkezet gazdasági fejlődése mellett részletesen kitér a közös állattenyésztésre, a szocialista munkaszervezet megteremtésére, a szövetkezet segédüzemeinek ismertetésére és végezetül bemutatja, hogy az új elosztási viszonyok kialakulása és megszilárdulása gazdaság-politikánk fejlődése szempontjából milyen jelentős.

1000—1000 Ft jutalomban részesült *Rátkai Ödön* (Hódmezővásárhely), *Szabó Károly* (Balassagyarmat) és *dr Nyakas László* (Pécs).

800—800 Ft jutalomban *Csulák Mihály* (Abaújvár) és *Lőrincz Lajos* (Miskolc).

500—500 Ft jutalomban *dr. Hontert Rezső* (Gyöngyös), *dr. Giday Kálmán* (Budapest) és *Pataky László* (Budapest) dolgozata.

Előadások

A tanári tagozat 1962. november 14-én rendezett ülésén *Hajdu Tibor*, a Párttörténeti Intézet tudományos munkatársa tartott előadást Károlyi Mihályról. Az előadás teljes terjedelmében a Történelemtanítás ezidei őszi számában fog megjelenni.

1962. december 12-én *Erényi Tibor* kandidátus, a Párttörténeti Intézet tudományos munkatársa „A magyarországi munkásmozgalom főbb kérdései (1867—1914)" címmel tartott előadást. Az előadó bevezetésként az 1914 előtti magyarországi szociáldemokrata mozgalommal kapcsolatos téves nézetekkel foglalkozott. Bírálta a dogmatikus felfogást, amely a történeti valóság súlyos sérelmére, vulgáris, leegyszerűsítő nézeteket alakított ki és a szociáldemokrata mozgalom pozitív jelentőségét úgyszólván teljesen kétségbe vonta. Kárhoztatta azokat az elgondolásokat is, amelyek a korabeli viszonyokra való hivatkozással minden vonatkozásban igazolni akarják a szociáldemokrácia politikai irányvonalát.

A szervezkedés előrehaladásának kérdéséről szólva hangoztatta, hogy a szervezett munkásság a magyarországi proletariátus legöntudatosabb elemeit tömörítette soraiba és nagy szerepe volt az elért eredmények kivívásában. Az elvi kérdésekről megjegyezte, hogy az 1867 és 1914 közötti időszakban a szociáldemokrata munkásmozgalom keretében a hazai munkásság Marx és Engels számos tanításával, a történelmi materializmus több alkotó elemével ismerkedett meg.

A szociáldemokrata párt politikai tevékenységével kapcsolatban utalt a választójogi küzdelem sokoldalú bemutatásának fontosságára. Beszélt az 1905-ös eseményekről; hangsúlyozta, hogy az MSZDP vezetőségének politikája kétségkívül helytelen volt. E politika bírálata során azonban — mint rámutatott — a realitásokból kell kiindulni, és tartózkodni kell a függetlenség kérdésének korábban szokásos eltúlzásától.

A pártvezetőség és a tömeg viszonyáról szólva megjegyezte, hogy helyes különbséget tenni a vezetés és a tömegek között, ugyanakkor azonban magán a vezetőségen belül is a lehetőséghez képest differenciálni kell. Ezen kívül be kell mutatni a vezetés és a szervezett munkásság kapcsolatát. Nem véletlen, hogy a vezetőség az egész időszakban fenn tudta magát tartani. Elgondolásai hatottak a tömegekre, viszont a tömegek magatartása és érdeke befolyásolta a pártvezetőséget is.

Befejezésül az előadó az MSZDP-n belül az első világháborút közvetlenül megelőző időszakban érvényesülő osztályharcos törekvésekről és elméleti útkeresésről beszélt.

1963. február 27-én *Ságvári Ágnes*, a Párttörténeti Intézet igazgatóhelyettese „Népi demokráciánk fejlődésének törvényszerűségei (1949—1962)" címmel tartott előadást.

Bevezetőben utalt azokra a sajátosságokra, melyek Magyarországon a proletárdiktatúra győzelmét jellemezték. Legfontosabb szempontként a nemzetközi erőviszonyok és a kelet-európai helyzet változásán kívül kiemelte azt a körülményt, hogy a forradalom nem egy aktussal, belső fegyveres összeütközések révén, hanem békésen győzött, a tulajdonviszonyok átalakítása pedig a hároméves terv újjáépítő programjának keretében valósult meg. Mindez lehetővé tette, hogy Magyarországon a szocialista forradalom *széles osztályszövetséggel* menjen végbe, a középparasztság és a városi középrétegek is megtalálták számításaikat a szocialista forradalom megvalósításában. A nemzetközi helyzetben előállott fordulattal kapcsolatban az előadó utalt a nyugati hatalmak által folytatott

erőltetett ütemű fegyverkezésre, mely a szocialista országokat — köztük Magyarországot — védekezésre késztette. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a belső társadalmi átalakulás lehetőségei és az imperialista agresszió növekedése egyaránt a belső egység megszilárdítását, a szocialista tábor sorainak szorosabbra vonását követelték volna meg.

Az MDP régi vezetésének felelősségéről szólva megjegyezte, hogy nem végezte el a Magyarországon kialakult társadalmi viszonyok elemzését, a magyarországi fejlődés számos tapasztalatát figyelmen kívül hagyva, a feszült nemzetközi helyzetből helytelen következtetéseket vont le. A reálpolitika talajáról eltávolodva, elvont dogmák szellemében irreális célokat tűzött a népgazdaság elé. Szólott az előadó arról az ellentmondásról, mely a szocialista építés növekvő objektív lehetőségei és a szubjektív feltételek romlása, a gazdasági és politikai élet feszültsége között fennállt. Az MDP vezetésének bírálata tehát — mutatott rá — a személyi kultusz torzításain túlmenően ki kell terjednie a szocialista építés törvényszerűségeinek szubjektivista értelmezésére is.

Méltatta az MSZMP 1957—62-es években keletkezett határozatait, melyek a revizionista nézetekkel szembeszállva, egyúttal határozottan szakítottak az államigazgatás, a gazdaságpolitika és a politikai szervezkedés terén kialakult bürokratikus centralizmus tendenciáival. Statisztikai adatok felsorolásával utalt az előadó a társadalmi viszonyokban végbement gyökeres változásokra. Hivatkozott arra, hogy az egységessé formálódó társadalomban az osztályharc főfeladata az ideológiai felvilágosító és a gazdasági szervező tevékenység fokozása, melynek eredményessége nagyrészt a dolgozók, köztük jelentős mértékben az értelmiség általános és marxista műveltségi színvonalának emelésétől függ.

Felhívta az előadáson résztvevő pedagógusok figyelmét e mintegy másfél évtizedes történelmi korszak önálló tanulmányozásának szükségességére. Ezzel kapcsolatban tanácsolta, hogy a régebbi korszakok tanításához hasonlóan értékesítsék oktató-nevelőmunkájukban a keletkezett dokumentumokat.

Munkacsoportok ülései

A tanári tagozat gimnáziumi munkacsoportja 1963. január 16-án tartott ülésén a gimnáziumi történelem-tanterv tervezetét vitatta meg.

Az általános iskolai szakcsoport 1963. január 17-én *Gerlóczy Andrásné* csoportvezető elnöklete alatt alakuló ülést tartott, amelyen elkészítette a munkacsoport programját. A programban szakmetodikai kérdések, a történettudomány legújabb eredményeinek közvetítése az általános iskolai pedagógusok számára és a kapcsolat felvétele a történeti intézetek és intézményekkel szerepeltek.

A VIDÉKI CSOPORTOK MUNKÁJÁRÓL

1962. november 13-án Miskolcon *Borus József* kandidátus, társulati titkár elnöklete alatt tartotta meg alakuló ülését a Társulat Borsod-Zempléni Csoportja. A csoport elnökévé *Deák Gábort*, titkárává *Gyimesi Sándort* választotta meg. Az alakuló ülés keretében *Pamlényi Ervin*, a Századok szerkesztője „Történetírásunk helyzete és problémái" címmel tartott előadást.

*

A Társulat Déldunántúli Csoportja rendszeresen rádióelőadásokat rendez a pécsi adóban. 1962. november 16. és 1963. február 29. között a következők tartottak előadást: *Papp László* múzeumigazgató (Régészeti kutatások Baranyában), *Varga Károly* főiskolai tanár (Az ibafai várromok), *Kováts Valéria* muzeológus (A szigetvári ásatások eredménye), *Szabó Gyula* muzeológus (XVI—XVII. századi felsőiskolai oktatás nyomai a Déldunántúlon), *Vörös Márton* (A pécsi Akadémia), *Fényes Miklós* könyvtárigazgató (Az első nyilvános tudományos könyvtár Pécsett), *Borsy Károly* (A nyomdászat kezdetei Pécsett), *Szinkovits Márta* levéltárvezető (A paraszti életforma tükröződése a bolyi úriszéki jegyzőkönyvek anyagában), *Kováts Valéria* muzeológus (Zrínyi emlékművek), *Boros István* ny. főigazgató (Az első magyarországi szabadoktatási kongresszus és célkitűzései), *Molnár István* könyvtáros (A cenzúra a haladás ellen a XX. század elején), *Igaz Sándor*, az MTI munkatársa (Doktor Sándor tudományos és publicisztikai tevékenysége), *Baranyai Margit* levéltáros (A baranyai értelmiség helyzete 1929—1933), *László Lajos*, a pécsi rádió munkatársa (A „Sorsunk" irodalom- és művelődéspolitikai funkciója a Dunántúlon), *Szentiványi József* (Pécs közoktatásának fejlődése a felszabadulás után).

*

A Társulat Kelet-Magyarországi Csoportja 1962. november 15-én *Székely György* főtitkár elnöklete alatt tartotta meg alakuló ülését, amelyen elnökké *Varga Zoltán* egyetemi tanárt, titkárrá *Szendrey István* egy. adjunktust választotta meg.

A II. NEMZETKÖZI GAZDASÁGTÖRTÉNETI KONGRESSZUS

1960 augusztusában Stockholmban az I. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszuson — amely közvetlenül a XI. Nemzetközi Történészkongresszus előtt került megrendezésre — a résztvevők olyan határozatot fogadtak el, amely szerint két év múlva újabb gazdaságtörténeti kongresszust tartanak. Ennek előkészítésére hattagú intézőbizottság (4 tag a kapitalista, 2 a szocialista országokból) kapott megbízást. A fenti határozat megvalósításaként került sor 1962. augusztus 28-a és szeptember 3-a között a franciaországi Aix-en-Provenceban (e városban vannak a marseillei egyetem társadalomtudományi fakultásai) a II. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus lebonyolítására. Jellemző, hogy míg 1960-ban Stockholmban kb. 200 gazdaságtörténész ült össze, a mostani kongresszus résztvevőinek száma megközelítette az 500-at, míg a stockholmi gazdaságtörténész-tanácskozás 3 napig tartott, a mostani 6 napot vett igénybe, míg ott 2 előadás plenáris megvitatása zajlott le, addig itt 3 előadás hangzott el plenáris ülésen, egy negyedik teljes ülés szervezeti kérdésekkel foglalkozott, a kongresszus munkájának zöme pedig 10 szekció — egymással részben párhuzamosan futó — üléseire jutott.

A kongresszuson a szocialista országok közül a Szovjetunió, Lengyelország, Csehszlovákia, Románia és Magyarország gazdaságtörténeti tudományának képviselői vettek részt, s jelentősen növekedett a függetlenségüket a közelmúltban kivívott országok (pl. India) képviselete. A Német Demokratikus Köztársaság küldöttségének a francia kormány nem adott beutazási engedélyt, holott a program két előadást is előirányzott részükről. — E körülmény folytán az intézőbizottság elnöke, *Postan* cambridgei professzor a kongresszust olyan — a szocialista országok képviselőivel előzetesen megbeszélt — deklaráció felolvasásával nyitotta meg, amelyben tiltakozott a francia kormány fenti eljárása ellen, mint amely súlyosan sérti a nemzetközi tudományos együttműködés érdekeit; egyben javasolta, hogy a kongresszus által meghozandó szervezeti határozatok provizórikusnak tekintessenek mindaddig, amíg a következő kongresszuson az NDK gazdaságtörténészeinek részvételével megerősítést nem nyernek. — A tiltakozó nyilatkozatot és a javaslatot a kongresszus résztvevői egyhangúan elfogadták.

A kongresszus egész munkája a különböző országok gazdaságtörténészei tudományos együttműködésének jegyében, egyben az ideológiai harc, a marxizmus előretörése jegyében folyt. Ezzel kapcsolatban a következő főbb mozzanatokat emelhetem ki:

Számos előadás, korreferátum, hosszabb felszólalás hangzott el a szocialista országok képviselői, marxista gazdaságtörténészek részéről. Az egyik plenáris ülésen a kényszerűen távolmaradt *Kuczynski* berlini professzor „Ipari kapitalizmus és munkásosztály" c. előadásának téziseit *Hobsbawm* angol marxista történész ismertette.

Kuczynsky előadása utalt arra, hogy a kapitalizmus kezdetén a textiliparnál az ipari proletariátus tanulatlan vagy legfeljebb betanított munkásokból duzzad fel. Az ipari forradalom időszakában a termelékenység rendkívül egyenlőtlenül nő, a munkásosztály helyzete általában romlik. Ezt az újabb kutatások általánosságban nem cáfolják. Az ipari forradalmat követő periódus megváltoztatja a munkásosztály összetételét, a gépipar fellendülése növeli a tanult és férfi munkások számát. Ez az időszak minden vonatkozásban javulást hoz a munkások helyzetében.

Az imperializmus időszakára alakul ki nagyjából az örökletes proletariátus, bár az alkalmazottak létszámának növekedése a munkáscsaládok összetételét is módosítja. Az iparfejlődés típusaival foglalkozó szekció egyik ülésén *Kim* professzor, a szovjet küldöttség vezetője, a gyarmati országok gazdaságtörténetével foglalkozó szekcióban *Komarov*, a szovjet küldöttség tagja tartott előadást. A falusi ipar fejlődésének kérdéseit tárgyaló szekcióban *Klima*, a munkásosztály helyzetének alakulására vonatkozóan *Purš* csehszlovák történész, a korai várostörténet problémáival kapcsolatban *Gyeysztor* lengyel kutató tartott előadást, ill. felszólalást. — A magyar delegáció is kivette részét a kongresszus munkájából. *Ránki* György, a Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese, a tőkefelhalmozás kérdéseivel foglalkozó szekcióban a tőkefelhalmozás és nagyipari fejlődés magyarországi menetét és sajátosságait ismertette, *Makkai* László, a Történettudományi Intézet főmunkatársa az európai agrártörténet szekciójában korreferátumot tartott ahhoz az előadáshoz, amelyet e szekció főreferátumaként magam tartottam a XVII. századi földesúri robotgazdálkodás néhány problémájáról, a magyarországi helyzetet egybevetve más közép-keleteurópai országok viszonyaival.

A marxista részről tartott előadások, korreferátumok mellett az ideológiai harc szempontjából szerepet játszottak azok a hozzászólások, vitafelszólalások, amelyek burzsoá tudósok előadásaival polemizáltak. Utalni kell itt a kongresszus egy másik plenáris ülésére, amelyen a már említett *Postan* professzor tartott előadást „A fejlődésben elmaradt országok agrárproblémái az európai agrártörténet fényében" címmel. Előadásának

fő tézise — amelyet elsősorban India példáján fejtegetett részletesen — abban állott, hogy a fejlődésben elmaradt országok gazdasági előrehaladásának kulcskérdését a mezőgazdasági termelés minden erővel való fejlesztésében jelölte meg; erre tanít — szerinte — az európai gazdaságtörténet, erre int Anglia gazdaságtörténetének tanulsága, ahol az agrárforradalom megelőzte és előkészítette az ipari forradalmat. A vitában több hozzászóló élesen bírálta Postan nézeteit. Rámutattak egyrészt arra, hogy az előadó felfogásától éppen nem idegen az elmaradott országok agrárországokként való konzerválásának célzata; másrészt arra, hogy az előadó a problematikát agrárvonalon is csupán a termelési adatok oldaláról közelítette meg, s mellőzte a mezőgazdaság termelési viszonyainak elemzését, a tulajdonképpeni agrárkérdés, a földreform és az agrárátalakulás problémájának vizsgálatát az érintett országokban. — Élénk vita alakult ki abban a szekcióban is, amelyet utólag iktattak a kongresszus programjába, s amely a gazdaságtörténet metodológiai és terminológiai kérdéseivel foglalkozott. Itt hangzott el többek között *Ratner* amerikai professzor előadása „Szemantikus forradalom szükségessége a gazdaságtörténetben" címmel. Ennek fő mondanivalója abban foglalható össze, hogy számos gazdaságtörténeti fogalom tisztázatlan, ill. elavult; utóbbiak közé sorolta persze ez az amerikai gazdaságtörténész a kapitalizmus és a szocializmus fogalmát is. E nézetekkel természetesen vitába bocsátkoztam, igyekezve megmutatni, hogy az előadó által felhozott egyes kérdésekben milyen világos és egyértelmű fogalmat nyújt a marxista tudomány; hogy a fogalmi tisztázatlanság éppen a polgári gazdaságtörténet sajátossága; hogy az előadó által bírált kategóriák egyáltalán nem elavultak, hanem éppen alapvető jelentőségűek mind a tudományos vizsgálódás, mind a gyakorlat számára.

A szocialista országok képviselői s a nyugati marxista tudósok előadásain, felszólalásain kívül feltétlenül figyelmet kell fordítani a kapitalista országokból megjelent olyan neves gazdaságtörténészek részvételére, akik ugyan nem marxisták, de egyfelől lojális együttműködést óhajtanak a marxistákkal; másfelől bizonyos elméleti-szakmai kérdésekben közeljutottak a marxista felfogáshoz és a maguk módján haladó eszméknek adtak hangot. Ezek sorában említendő *Labrousse* francia professzor, aki a kongresszus egy harmadik plenáris ülésén a XVIII—XIX. századi franciaországi tőkés fejlődés fontos kérdéseit fejtegette, és *Domar* amerikai professzor, aki a Szovjetunió és az Egyesült Államok ipari fejlődését hasonlította össze, szakszerűen és tárgyilagosságra törekedve.

Domar professzor összehasonlító táblázatokkal elemezte a tőkeképződés menetét az USA-ban és a Szovjetunióban, a befektetések és a nemzeti jövedelem viszonyát, a legfontosabb gazdasági mutatókat, a termelékenység alakulását a tőkére és a munkára nézve. Elemezte a lakosság foglalkozási struktúráját, a tőkebefektetések ágazati szektoronként való elosztását. Végül részletesen megvizsgálta a tőke és munkaerőelosztást a Szovjetunió és az Egyesült Államok iparában, különös figyelmet szentelve a mérnök s egyéb irányító szerepét betöltő személyek megoszlására. A rendkívül gazdag és igen ötletes mutatók alapján elkészített statisztikai anyagra támaszkodó előadás igen tárgyilagosan mutatta be a Szovjetunió viszonylag gyorsabb fejlődését, de emellett néhány rendkívül érdekes kritikai szempontra is felhívta a figyelmet a termelékenység, a munkaerőráfordítás és a tőkeberuházások hatékonysága tekintetében. *Bry* ugyancsak amerikai gazdaságtörténész a munkásosztály fejlődésével kapcsolatban tartott pozitívan értékelendő korreferátumot; *Yamaguchi* japán professzor a japán kapitalizmus kialakulásáról nyújtott számos vonatkozásban a marxista módszert alkalmazó előadást. Ezek sorában külön is említeni kell a francia *Braudel*-t, a Sorbonne professzorát, aki mind az üléseken, mind azokon kívül igen lojális, együttműködési készségét hangoztató hozzászólásokat, megjegyzéseket tett. Ezeket annál is inkább méltányolni kell, mert a kongresszus éppen őt választotta az új intézőbizottság elnökévé.

A marxista gazdaságtörténet bizonyos előretörése mérhető le azon is, hogy az intézőbizottság összetétele a mi javunkra módosult. Az eddigi 4 : 2 aránnyal szemben az új intézőbizottságban a kapitalista és szocialista országok képviselőinek aránya 5 : 3-ra módosult.

Ami a kongresszus tudományos tanulságait illeti, ezeket főleg három irányban tartom gyümölcsöztetendőnek:

a) Az általános fejlődési tendenciák és törvényszerűségek tanulmányozásának alapján tovább kell haladni a részkutatásokban, — azonban nem öncélúan, nem szakadva el a főproblémák és a fejlődés fő irányzatainak vizsgálatától.

b) Biztosítani kell kutatásainknak nemzetközi érdekű tematikáját és színvonalát, aminek egyik fő útja: az összehasonlító módszer további, még kiterjedtebb és fejlettebb alkalmazása; a magyar fejlődés fő kérdéseinek egybevetése egyfelől a nyugat-európai, másfelől a közép-keleteurópai fejlődésmenettel.

c) Lépéseket kell tennünk bizonyos matematikai módszerek fokozottabb alkalmazására a gazdaságtörténetben is — elkerülve persze ennek túlzásait (pl. olyan arányok, egyenletek matematikai felállítását, amelyek numerikus alkalmazását forrásadottságok nem teszik lehetővé; ilyen túlzások, eredményre nem vezető matematikai játékok ugyanis nem egyszer kaptak hangot a kongresszuson). Törekedni kell a minőségi összefüggéseken túl a gazdaságtörténet mind több problémájának kvantitatív megközelítésére, a forrásanyag nyújtotta lehetőségek, keretek között mind több mennyiségi összefüggés feltárására.

Összefoglalva: a II. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszust úgy értékelhetjük mint nem jelentéktelen lépést tudományágunk fejlődésében, a gazdaságtörténészek nemzetközi együttműködésében, a társadalomtudományok terén nemzetközi méretekben folyó ideológiai küzdelemben. Ezeket az eredményeket tükrözni fogja a kongresszus anyagának nyomtatásban megjelenő jegyzőkönyve. Ennek kiadására, egyben a XII. Nemzetközi Történészkongresszushoz csatlakozóan — 1965-ben Bécsben sorra kerülő — III. Nemzetközi Gazdaságtörténész Kongresszus előkészítésére és megrendezésére az új intézőbizottság kapott megbízást, amely — a kongresszus provizórikus szervezeti határozata értelmében — a Comité International des Sciences Historiques ún. külső bizottságaként, meglehetősen nagyfokú önállósággal végzi a továbbiakban munkáját.

PACH ZSIGMOND PÁL

A kiadásért felelős az Akadémia Kiadó igazgatója, Műszaki szerkesztő: Vidosa László.
A kézirat nyomdába érkezett: 1963. I. 4. — Példányszám: 2400 — Terjedelem: 16.5 (A/5) ív.
63.56473. Akadémiai Nyomda Budapest. — Felelős vezető: Bernát György

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

L. B. Kumorovitz : Die erste Epoche der ungarischen »privatrechtlichen« Schriftlichkeit im Mittelalter (XI—XII. Jahrhundert) 1

L. Lukács : Aspromonte und die ungarische Emigration im Jahre 1862 32

Gy. Ránki : Kampf um die Planwirtschaft 68

BEITRÄGE

L. Tardy : Geschichte der Russischen Weineinkaufskommission in Tokaj (1733—1753) 107

K. Borsányi : Die afrikanischen Einheitsbestrebungen vom Pariser panafrikanischen Kongreß bis zur afrikanischen Gipfelkonferenz in Casablanca (1919—1961) 129

DISKUSSIONEN

Z. Horváth : Bewertung der politischen Tätigkeit L. Kossuths in der Emigration 157

Gy. Kristóf : Schlußwort zur Ideologie der republikanischen Bewegung György Nagys 165

L. Várady : Vereinfachung und Vertiefung 168

HISTORIKERFRONT DER SOWJETUNION UND DER VOLKSDEMOKRATIEN

J. Dubnický : Das nationale Erwachen der Slowaken und dessen Probleme 172

BUCHBESPRECHUNGEN 186

CHRONIK 242

CONTENTS

STUDIES

L. B. Kumorovitz : The First Period of the Hungarian Mediaeval "Civil Law" Use of Records 1

L. Lukács : Aspromonte and the Hungarian Exile in 1862 32

Gy. Ránki : The Struggle for the Planned Economy 68

PUBLICATIONS

L. Tardy : The History of the Russian Vine Purchasing Committee at Tokaj (1733—1753) 107

K. Borsányi : The African Striving for Unity From the Panafrican Congress in Paris to the African Conference in Casablanca (1919—1961) 129

DISCUSSIONS

Z. Horváth : The Appraisement of Louis Kossuth's Emmigrant Policy 157

Gy. Kristóf : Epilogue to the Ideology of the George Nagy's Republic Movement 165

L. Várady : Simplification and Deepening 168

FRONT OF HISTORIANS OF THE SOVIETUNION AND PEOPLES DEMOCRACIES

J. Dubnický : The Slovak National Awaking and its Problems 172

REVIEW 186

CHRONICLE 242

TABLES DES MATIÈRES

ÉTUDES

L. B. Kumorovitz : La première étape (XIe—XIIe siècles) de l'usage de l'écriture en droit privé dans la Hongrie médiévale 1

L. Lukács : Aspromonte et les émigrés hongrois en 1862 32

G. Ránki : Luttes pour l'économie dirigée 68

L. Tardy : L'histoire de la Commission russe pour l'Achat du Vin à Tokaj (1733—1753) 107

K. Borsányi : Les efforts d'unification des Africains à partir du Congrès panafricain de Paris jusqu'à la Conférence au sommet des Africains (1919—1961) ... 129

DISCUSSIONS

Z. Horváth : L'estimation de la politique de Kossuth en émigration 157

G. Kristóf : Épilogue à l'idéologie du mouvement républicain de György Nagy 165

L. Várady : Simplification et absorption 168

LE FRONT DES HISTORIENS DE L'UNION SOVIÉTIQUE ET DES DÉMOCRATIES POPULAIRES

J. Dubinecký : Le réveil national des Slovaques et les problèmes y relatifs 172

LITTÉRATURE HISTORIQUE 186

CHRONIQUE 242

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Л. Б. Кумоpовиц: Первый период (XI—XII вв.) средневекового венгерского «частного» письменного права 1

Л. Лукач: Аспромонте и венгерская эмиграция в 1862 году 32

Д. Ранки: Борьба за плановое хозяйство 68

СООБЩЕНИЯ

Л. Тарди: История Русского Комитета по закупке вин в Токае (1733—1753) ... 107

К. Боршаньи: Стремление к африканскому единству в период между парижским панафриканским съездом и касабланкским совещанием глав африканских государств (1919—1961) 129

ДИСКУССИЯ

З. Хорват: Оценка эмигрантской политики Лайоша Кошшута 157

Д. Криштоф: Заключительное слово об идеологии республиканского движения Дёрдя Надя 165

Л. Варади: Упрощение или углубление 168

ИСТОРИЧЕСКИЙ ФРОНТ СОВЕТСКОГО СОЮЗА И СТРАН НАРОДНОЙ ДЕМОКРАТИИ

Й. Дубницки: Словацкое национальное пробуждение и его проблемы 172

ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА 186

ХРОНИКА 242

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS

A Magyar Történelmi Társulat, az MSzMP KB Párttörténeti Intézete, az MTA Történettudományi Intézete és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat felszabadulásunk közelgő 20. évfordulója alkalmából pályázatot hirdet.

Pályázni lehet:

a) Népi demokráciánk története egyes átfogó vagy valamely részkérdésének önálló kutatáson alapuló feldolgozásával, 1944-től napjainkig. Így a szocialista iparosításért és a mezőgazdaság szocialista átszervezéséért folytatott harc kérdéseinek vizsgálatával, egy-egy üzem vagy termelőszövetkezet történetének megírásával, egy gyár vagy munkáskerület művelődési viszonyainak ábrázolásával.

b) Népi demokráciánk történetére vonatkozó visszaemlékezések megírásával. A visszaemlékezés felölelheti népi demokráciánk történetének egész időszakát, vagy vonatkozhat népi demokráciánk történetének egyes fontosabb eseményeire, mint a földosztás végrehajtása, a demokratikus erők ellentámadása 1946 tavaszán, az államosítások, harc az ellenforradalom leveréséért 1956 novemberében, a mezőgazdaság szocialista átszervezése stb.

c) Helytörténeti forrásanyagok, iratok, röplapok, újságok és egyéb dokumentumok gyűjtésével.

A pályázaton bárki részt vehet; kutatók, pedagógusok, honismereti szakkörök, helytörténeti kutatók.

Az önálló feldolgozásokat az alábbiak szerint díjazzuk:

egy	I. díj	6000.— Ft
három	II. díj	4000.— Ft
hat	III. díj	2000.— Ft

A visszaemlékezéseket színvonaluktól függően díjazzuk: a gyűjtött dokumentumokat pedig a Párttörténeti Intézet megvásárolja.

A legsikerültebb, nagyobb terjedelmű munkákat és visszaemlékezéseket önálló vagy gyűjteményes kötetben megjelentetjük. Egyes tanulmányok a Századokban, a Párttörténeti Közleményekben és a Valóság c. folyóiratban kerülnek publikálásra.

A pályaművek beküldésének határideje 1964. május 1.

Az elkészült pályaműveket a Magyar Történelmi Társulat (Budapest I., Úri u. 51—53) címére kell beküldeni.

Magyar Történelmi Társulat

MSzMP KB Párttörténeti Intézete — MTA Történettudományi Intézete

Tudományos Ismeretterjesztő Társulat

TÖRTÉNETI IRODALOM

Benda Kálmán — Irinyi Károly : A négyszázéves debreceni nyomda (Ism. *Tóth András*) 186
Berlász Jenő : Az erdélyi jobbágyság gazdasági helyzete a XVIII. században (Ism. *Trócsányi Zsolt*) 189
Várkonyi Ágnes : Thaly Kálmán és történetírása (Ism. *Szabad György*) 191
Diószegi István : Ausztria-Magyarország és Bulgária a San Stefanó-i béke után (Ism. *Tokody Gyula*) 196
Galántai József : Egyház és politika 1890—1918 (Ism. *Horváth Zoltán*) 197
Becr János : A helyi tanácsok kialakulása és fejlődése Magyarországon (1945—1960) (Ism. *Buza László*) 199
Советская Историческая энциклопедия (Ism. *Niederhauser Emil*) 202
Kézikönyv a vallásról (Ism. *Bellér Béla*) 203
И. М. Майский: Монголия накануне революции I. (Ism. *Balogh Sándorné*) 205
J. G. Rosner: Ugorcsina vcsora i szjogodni (Ism. *Kőszegfalvi György*) 206
Historica. Les sciences historiques en Tchécoslovaquie. II (Ism. *Fügedi Erik*) 207
Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 1961 (Ism. *Berend T. Iván*) 209
Othmar Feyl : Beiträge zur Geschichte der slawischen Verbindungen und internationalen Kontakte der Universität Jena (Ism. *Niederhauser Emil*) 213

A XI., stockholmi Nemzetközi Történész Kongresszus kiadványairól

A nemzetközi szláv bizottság uppsalai kollokviumáról (*Arató Endre*) 215
Le Japon au XIe Congrès International des Sciences Historiques à Stockholm (Ism. *Solt László*) 231
Dr. Petróczy Sándor : Cegléd település- és népességtörténete (Ism. *Szendrey István*) 233
Maday Pál : Békés-megye városainak és községeinek története (Ism. *Bánkuti Imre*) 234
Helytörténeti kiadványok (Ism. *Benda Kálmán*) 236
Román János : A habánok Sárospatakon (Ism. *Dankó Imre*) 240

KRÓNIKA

Molnár Erik kitüntetése 242
A Magyar Történelmi Társulat hírei 242
Pach Zsigmond Pál: A II. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus 256
Pályázati felhívás 259

Ára: 10,— Ft
Évi előfizetési ára: 51,— Ft

INDEX: 25.779

ÚJ TÖRTÉNELMI KIADVÁNYOK

Elekes Lajos: **Rendiség és központosítás a feudális államokban.** Problémák a kérdés kelet-európai vonatkozásainak kutatásában, különös tekintettel a XV. századi Magyarországra. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962. 122 l. Ára: 40.— Ft.

Budai török számadáskönyvek 1550—1580. Közzétette *Fekete Lajos* és *Káldy Nagy Gyula*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962. 658 l. Ára: 140.— Ft.

Földmunkás és szegényparaszt mozgalmak Magyarországon 1848—1948. I—II. kötet. Szerkesztette: *Pölöskei Ferenc* és *Szakács Kálmán*. Kiadja a Mezőgazdasági és Erdészeti Dolgozók Szakszervezete. Budapest, 1962, 1152 l. Ára: 100.— Ft.

Erényi Tibor: **A magyarországi szakszervezeti mozgalom kezdetei.** A budapesti szakszervezeti mozgalom kialakulása 1867—1904. Táncsics Kiadó, Budapest, 1962. 403 l. Ára: 30.— Ft.

Horthy Miklós titkos iratai. Az iratokat sajtó alá rendezte, magyarázó szövegekkel és jegyzetekkel ellátta *Szinai Miklós* és *Szücs László*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1962. 533 l. Ára: 56.— Ft.

Györkei Jenő: **Spanyol földön a szabadságért.** Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1963. 270 l. Ára: 24.— Ft.

Berend T. Iván: **Újjáépítés és a nagytőke elleni harc Magyarországon 1945—1948.** Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1962. 407 l. Ára: 39.— Ft.

ÉRTEKEZÉSEK A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

(Új sorozat)

26. *Bónis György:* Nagy György és az 1914 előtti magyar köztársasági mozgalom 14.— Ft.
27. *Szentgyörgyi Mária:* Jobbágyterhek a XVI—XVII. századi Erdélyben 12.— Ft.
28. *Sárközi Zoltán:* Az erdélyi szászok a nemzeti ébredés korában (1790—1848) 18.— Ft.
29. *Perjés Géza:* Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650—1715) 22.— Ft.

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon: 111—010,
MNB egyszámlaszám: 46, csekkbefizetési számla szám: 05.915.111—46,
az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22.
Telefon: 185—612,
a POSTA KÖZPONTI HIRLAP IRODÁ-nál, Budapest V., József nádor tér 1.
Telefon: 180—850. Csekkszámla: egyéni 61.257, közületi 61.066.
(Példányonként megvásárolható a Posta nagyobb árusítóhelyein is.)

1963 JUL 12

SZÁZADOK

Jozsef Attila Tudományegyetem Központi Könyvtára folyóiratok SZEGED

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

97. ÉVFOLYAM 1963. 2. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST
1963

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51—53

97. ÉVFOLYAM, 1963, 2. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, BENDA KÁLMÁN, ELEKES LAJOS (elnök), EMBER GYŐZŐ, ERÉNYI TIBOR, MOLNÁR ERIK, NEMES DEZSŐ, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő), RÁNKI GYÖRGY, SIMON PÉTER, SINKOVICS ISTVÁN, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Bartha Antal : A kelet-európai és a belső-ázsiai feudalizmus történeti kapcsolatai (I. rész) 261
Kovács Endre : Az 1859. évi magyar—román egyezmény 293
Kónya Sándor : Az első Gömbös-kormány megalakulása és programja 332

KÖZLEMÉNYEK

G. Soós Katalin : Menedékjog vagy kiszolgáltatás? 369

VITA

László Gyula : A magyar pénzverés kezdeteiről 382
A Magyar Történelmi Társulat várostörténeti konferenciája 398

A SZOVJETUNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSZFRONTJA

Trojján, M.: A kárpátontúli ukrán történészek legújabb kutatásai 408
Wittman Tibor : A vietnami feudalizmus néhány kérdése 416

TÖRTÉNETI IRODALOM

Kemény János önéletírása és válogatott levelei. (Ism. *Perjés Géza*) 425
Tanulmányok Baranya és Pécs történetéhez 1944—1960. (Ism. *Pintér István*) 428
Литаврин Г. Г.: Болгария и Византия в XI—XII вв. (Ism. *Niederhauser Emil*) 432
С. И. Якубовская: Строительство союзного советского социалистического государства 1922—1925 гг. (Ism. *Dolmányos István*) 433
Gilbert Badia : Histoire de l'Allemagne contemporaine. 1917—1962. (Ism. *Zsigmond László*) 438
A. J. P. Taylor : Die Ursprünge des 2. Weltkrieges. (Ism. *Kerekes Lajos*) 439
Heinrich Benedikt : Der Pascha Graf Alexander von Bonneval. (Ism. *Benda Kálmán*) 444
Vere Gordon Childe : A civilizáció bölcsője — Az európai társadalom őstörténete. (Ism. *Hatos Géza*) 446

A KELET-EURÓPAI ÉS A BELSŐ-ÁZSIAI FEUDALIZMUS TÖRTÉNETI KAPCSOLATAI

(I. rész)

Kelet-Európa VIII—X. századi története a feudális viszonyok kezdetének korszaka. A feudális viszonyok csírái a Kelet-Európa területén élő különböző etnikumok keretein belül keletkeztek. Az új társadalmi viszonyok egymástól eltérő gazdálkodási, termelési formákban gyökereztek. Még az sincs ellentétben a történeti igazsággal, ha megállapítjuk, hogy ezek az eltérő termelési formák többé-kevésbé egybeestek az etnikai keretekkel. Ez az utóbbi megállapítás azonban csak egy megszorítással érvényes: a kelet-európai feudális fejlődés különböző gazdálkodási bázisa csak a fejlődés kezdetén határolódott el többé-kevésbé élesen. A keleti-szláv törzsekre elsősorban a letelepedett földműves tevékenység, míg a velük határos — bonyolult összetételű — etnikai komponensre mindenek előtt a nomád vagy félnomád állattenyésztő gazdálkodás volt a jellemző. A VIII—X. században ezek az csoportok[1] és az általuk képviselt gazdálkodási formák nemcsak elkülönültek, hanem egymásba is ékelődtek és kölcsönösen hatottak is egymásra.

Az említett terület jelentős részének etnikai arculatát alapvetően a különböző keleti szláv törzsek: a poljánok, szeverjánok, drevljánok, vjaticsok, dregovicsok, dulebek, tivercek, ulicsok, radimicsek, krivicsek és az ilmeni szlávok határozták meg. Ezek a törzsek északon nagyjából a Ladoga-tó vidéke, délen a Fekete-tenger északi partvidéki steppe övezet, keleten az Oka—Volga köze és nyugaton a Kárpátok határolta területen éltek.

Másrészt Kelet-Európa vonatkozásában olyan komponens meglétével kell számot vetni, melynek felbontása etnikai ismérvek alapján ma még komoly nehézséggel jár. E komponenshez sorolható a Kazár Kaganátus, melynek keretei között éltek maguk a kazárok, a bolgár-török törzsek s a közelebbi meghatározásra váró különböző iráni eredetű népcsoportok, a magyar törzsek, a besenyők, uzok (torkok), berendek, majd a későbbiekben a XI. század elejétől az egykori Kaganátus területén a kunok. Ilyen volt tehát Kelet-Európa távolról sem teljes etnikai képe a feudalizmus kialakulásának korában, — nem feledkezve meg a bizánci és a közép-ázsiai nem türk eredetű csoportokról sem.

A két nagy komponens közül a keleti szlávok a fentiekben vázolt földrajzi határok között egységes etnikai tömböt alkotva helyezkedtek el; míg a másik nagy komponens, amely etnikailag rendkívül színes volt, elsősorban a Káspi-tenger, Észak-Kaukázus, Fekete-tenger vidékén, északon a ligetes steppe és folyók menti galéria erdők vidékén beleékelődve a szláv tömbbe talált hol rövidebb, hol hosszabb időre hazát.

E területnek mintegy északkeleti határsávját alkották a Volga középső folyásának vidékén elhelyezkedő volgai bulgárok és burtászok.

1 Századok

E két nagy komponens nemcsak etnikai ismérvek alapján különíthető el, hanem az alakuló új gazdasági és társadalmi szerkezet fejlődésének üteme alapján is. A megkülönböztető ismérvek eme utóbbi finomítását az indokolja, hogy noha a gazdasági és társadalmi rend *alapvető vonásai* tekintetében e két nagy etnikai tömb lényegében azonos fejlődési vonalon haladt, más volt azonban a fejlődés üteme és a létrejött feudális viszonyok szülte intézmények jelentkezési formája. A fejlődés kimenetelének sorsát befolyásolta az is, hogy a társadalmi és gazdasági átalakulás összefonódott egy rendkívül bonyolult etnikai konszolidációs folyamattal is. Egyes népek sikerrel vívták meg elkeseredett harcukat az új társadalmi formáció létrehozásának során, mások — s gyakran olyanok, melyek a források szerint nagyhírű félelmetes népek — helyesebben laza törzsszövetségek — voltak, elbuktak e harc során, s ma már csak a szűkszavú források említései alapján ismerjük őket.

A gazdasági tevékenység módját ítélve, lényegében két gazdasági tevékenységi forma állott szemben egymással Kelet-Európában a VIII—X. században. Mind a két gazdálkodási forma történetileg kialakult nagy tradíciókra visszatekintő termelő tevékenység volt; a *nomád állattenyésztés* és az *ekés földművelés*. E szétválasztás, noha történetileg indokolt, magában rejt egy bizonyos fokú absztrakciót is, mert a területi szétválasztás rendkívül nehéz, különösen a déli területeken, ahol az ekés földművelő keleti-szláv kultúrába beékelődött a nomád vagy félnomád gazdálkodási forma, ezért a szétválasztás csak nagyon konkrét mikrozónákra alkalmazva lehetséges. A feudalizmus elemeinek megjelenése korában főként e mikrozónák határai között alakult ki a különböző gazdálkodási formák és társadalmak közötti kölcsönhatás. Még a déli erdős és száraz steppén sem lehet minden feltétel nélkül a nomád állattenyésztő gazdálkodás uralkodó jellegét kimutatni, mert a Kazár Kaganátus területe a nomád népek letelepülésének és a lényegében autochton fejlődésű ekés földműves gazdálkodásának volt a hazája.

A két hagyományos gazdasági tevékenység Kelet-Európában a feudális viszonyok kialakulásában genetikailag összefüggött és kölcsönösen hatottak egymásra az egyes mikrozónák határai között, de mert e mikrozónák már nem estek egybe a vérségi, nemzetségi vagy faluközösségi szervezetekkel, így e kölcsönhatások rombolták a nemzetségi szervezeti formákat. S mert e mikrozónák többé-kevésbé összefüggő láncolatot alkottak, e mikrozónák láncolata végül is hatalmas területet egyesített. E kölcsönhatás főleg békés gazdasági és társadalmi kapcsolatok, de néha tragikus kimenetelű katonai összecsapások formáját öltötte. Különösen nehéz történeti hivatás jutott a Kazár Kaganátus népei osztályrészéül; elsősorban nekik kellett felfogniuk a Belső- és Közép-Ázsiából kirajzó nomád állattenyésztő népek hullámait, s megkíséreltük hozzáidomítani a nomád társadalomnak a gazdasági és társadalmi rendjét Kelet-Európa alakuló új társadalmi és politikai arculatához, az egyre inkább utat törő ekés földművelésen alapuló feudalizmushoz.

Ha a két gazdálkodási forma és az azokon alapuló társadalmi szerkezet kapcsolatát és szembeállását kíséreljük meg összefoglalni a feudális viszonyok kialakulásának aspektusában, akkor talán elsősorban a keleti szlávok gazdálkodási formáját és formálódó feudális viszonyait kell áttekintenünk.

A keleti szlávok az említett korban az ekés földművelés kiterjesztése és fejlesztése vonalán alakították gazdasági és társadalmi rendjüket. Ámde teljesen elhibázott elképzelés lenne, ha úgy vélnénk, hogy a keleti szláv törzsek lakta óriási területen a földműves anyagi kultúra teljesen azonos volt,

és teljesen *azonos* volt társadalmi berendezkedésük is. A keleti szláv törzsek gazdasági tevékenysége két nagy éghajlati és táj-egységre oszlott; az északi erdős zónára és a déli ligetes és száraz steppe-övezetre. A VIII—X. században mind a két övezetben uralkodó az ekés földművelés volt. Északon azonban az ekés földművelés az égetéses földművelésből alakult ki a VIII. századra, és az eke típusát a több-, majd kétfogú *ekeborona* (szoha) képviselte, délen az égetéses művelésnek nem voltak számottevő tradíciói, s ott az eke típusát vagy a kezdetlegesebb *szimmetrikus csúszótalpas eke*, vagy a fejlettebb *aszimmetrikus csúszótalpas, csoroszlyás eke* képviselte. Míg északon az égetésből alakult ki az ugarolás, addig délen az ugarolás a földművelésnek kezdeti szakaszára is jellemző volt. Míg északon a gabonanövények kivétel nélkül déli származásúak, addig délen a gabonanövények őshonosak. Északon egy adott földterület égetéses művelése lényegesen több időt vett igénybe mint délen, egy gyeszjatyina (= 1,09 ha) föld megmunkálása kb. 70 munkanapot vett igénybe. Északon a déli típusú ekét nem is lehetett volna használni, mert a köves, rönkös talaj ezt lehetetlenné tette, ezért ott a könnyű vertikális helyzetű boronaeke terjedt el, amely lehetővé tette a kövek és a rönkök kikerülését. Délen az eke és az emberi munkaerő termelékenysége is nagyobb volt, egy gyeszjatyina föld szántása 4—5 napot vett igénybe; ennek kedvezett a talaj minősége, az erdő nélküli fekete föld. A csoroszlyás eke délen alakult ki, mivel a steppei föld feltörése megkövetelte a föld megforgatását, a steppei növények gyökereinek elvágását. Tehát a keleti-szlávok északi és déli csoportjainak földművelési eljárása lényegesen különbözött. A technikai eljárások és a termelőeszközök jellege és az azokban bekövetkezett változások összefüggnek a társadalmi viszonyok alakulásával is. Természetesen az összefüggésen nem feltétlen és egyenesen kimutatható összefüggések értendők. Északon még a VIII. században is, amikor az égetéses művelést már háttérbe szorította az ekeboronás művelés, igen jelentős funkciót töltöttek be a nemzetségi intézményeknek olyan maradványai, mint a patriarchális nagycsaládi gazdaságok. Sztáraja Ladoga korai szláv településen a VII. század folyamán egészen a VIII. század utolsó negyedéig általánosak voltak az *50—100 m² alapterületű lakóházak* és *ezeknek megfelelő nagy gazdasági építmények:* hombárok, istállók, melyek nagy közösségek szükségleteit voltak hivatva fedezni. A földművelés kollektív erőfeszítéseket követelő technikai eljárásai megkívánták a nagyobb, archaikus múltra visszatekintő nemzetségi intézmények létét még abban a korban is, amikor valójában a gazdasági és társadalmi rétegződés már igen előrehaladott stádiumban volt. Ezt bizonyítja a VIII. század második felében a keleti-szláv súly- és mértékegység normáinak kialakulása és e normáknak megfelelően alakuló dirhem forgalom, amely északon is több ezer darabból álló dirhem kincsek felhalmozódásához vezetett egyes nagycsaládok kezében.

A keleti szláv területre a távolsági kereskedelem révén tömegesen kerültek ezüst dirhemek. Ezek a keleti pénzek a szláv gazdasági élet szférájába kerülve a VIII. század végén kialakult szláv súly- és pénzegységeknek megfelelően csoportosultak; e norma alapja az értékgrivna volt, melynek súlya a VIII—X. században *68,22 g*, a XI—XIII. században *51,19 g* volt A grivna frakciói a VIII—X. században a következők voltak: *nogata 3,41 g, kuna 2,73 g, rezana 1,36 g* és *veverica 0,34 g*. Az 51,19 g grivna már a X. század közepén megjelent, de általánosan csak a XI. században terjedt el. A szláv gazdasági szférába került dirhemek közül rendszeres kiválogatásra kerül-

tek a 3,3–3,6, a 2,7–2,9 g és az 1,2–1,4 g súlyú, tehát a grivna frakcióinak megfelelő dirhemek, míg a keleti-szláv pénznormákkal semmiféle racionális összefüggésbe nem hozható dirhemeket csonkították a veverica súlyának vagy egyéb kiegészítő súlyok normájáig. Megjegyzendő, hogy mind a korai, mind pedig a későbbi grivnafrakciók racionális arányban voltak magával a gravina súlyával. A szlávok kezén felhalmozódott dirhemek tehát nemcsak kincset jelentettek, hanem a szláv gazdasági életben komoly szerephez jutottak.

A látszólag statikus társadalmi viszonyok mögött tehát már lényeges gazdasági átrétegződési folyamat zajlott le északon. Ennek a differenciálódásnak megvoltak a társadalmi következményei is; a VIII. század utolsó negyedétől a IX. század első harmadáig felszámolódtak a patriarchiális családközösségi gazdaságok és helyüket elfoglalták a kiscsaládi gazdaságok és azoknak megfelelő gazdasági építmények.

Tehát északon az ekeboronás földművelés kialakulásának korában (VIII. század) még mintegy 90–100 évig tovább éltek a megfelelő termelési eljárások szülte társadalmi intézmények, de e statikus állapotokat közvetítő intézmény homlokzata mögött megkezdődött a lassú, majd egyre gyorsuló bomlási folyamat, amely végül is a nemzetségi szervezet utolsó roncsainak eltűnéséhez vezetett, helyét elfoglalta a magántulajdon intézményének megfelelő egyéni, gazdasági komplexum, amely már nem egy nagyobb közösség tagjainak kooperációján, hanem az egyes egyének termelő tevékenységén alapult, s ez tükrözi az emberi munka termelékenységének növekedését. A mezőgazdasági munka termelékenységének fokozódása északon egybecsett az égetéses művelés fokozatos háttérbeszorulásával, az ekeboronás művelés terjedésével, minek következtében csökkent az északi és déli keleti-szláv területek között addig fennállt különbség a munka termelékenységében. A munka termelékenységének növekedését egyébként tükrözi az a folyamat is, amely a társadalmi munkamegosztás kialakulásához vezetett: az ipari jellegű, elsősorban a fémfeldolgozó tevékenység specializálódása és elkülönülése a mezőgazdaságtól. Északon igen hamar elkülönült az építészet is; mind a lakóházak, mind az egyéb építmények olyan építészeti eljárásokkal készültek, hogy azok felépítése elképzelhetetlen kialakult specializált termelési tapasztalat nélkül. A társadalmi munkamegosztás pedig megszülte a közösségen belüli és az egyes szláv földek közti kereskedelmet, melynek beszédes tanúi dirhemek fentiekben vázolt csoportosítása.

A keleti-szlávok déli területein, elsősorban Kiev és környékén, valamint a Dnyeper és mellékfolyóinak vidékén a VIII. században már nem voltak a patriarchális családi gazdaságokra jellemző nagy építmények. Helyettük a kis alapterületű építmények jelentkeznek az egész említett területen. Különösen jellemző, hogy még az egészen kis településeken, az alig 50–60 házból álló településeken is előrehaladott volt a társadalmi munkamegosztás; elsősorban a legfontosabb termelőeszközöket, a mezőgazdasági szerszámokat gyártó kovácsmesterség és a színes fémipar, amely az ékszereket gyártotta, különült el a mezőgazdasági termeléstől.

Különösen jelentős volt a Kiev város történeti előzményeit képező települések fejlődése. A majdani Kiev területén a VIII.–IX. században több település volt, amelyek már kedvező földrajzi fekvésüknél fogva is jelentősek voltak, s így a X. század folyamán nemcsak a déli területek poli-

tikai központjaivá váltak, hanem összeolvadva várost képeztek, amely a keleti-szláv földek mind gazdasági, mind társadalmi-politikai életében központi szerepet töltött be. A Kiev előzményét képező települések fejlődése főbb vonásaiban nem különbözött az egyéb keleti-szláv törzsi központok fejlődésétől, de Kiev a Dnyeper és mellékfolyói vidékén fekvő földműves települések centrumát képezve, támaszkodhatott a gazdaságilag prosperáló környezete erőforrásaira. Ezek az erőforrások — az ekés földművelésen alapuló gazdasági tevékenység, az ipari tevékenység elkülönülése, és mind a távolsági, mind a szláv földek egymásközti kereskedelme — jelentős eredményekre vezettek. Erre utalnak a többezer darabból álló dirhem-leletek, amelyek a VIII. század 50–60-as éveitől kezdve kezdtek felhalmozódni a város magvát képező településeken. A dirhem-forgalom fellendülése mint lázgörbe mutatja a X. század elejére bekövetkezett jelentős változásokat, amikor a települések várossá olvadtak össze. A VIII–IX. században a társadalmi átrétegződés érzékenyen reagált a gazdasági struktúrában bekövetkezett változásokra, melyek eredményeként két élesen elkülönülő szociális csoport alakult ki: egy köznépi földműves, melyhez társadalmilag szorosan csatlakozott az iparos-kereskedő réteg, és egy igen határozottan katonai funkciókkal rendelkező uralkodó réteg, amelyik azonban a IX. század közepéig még nem idegenült el teljesen a köznépi lakosságtól. Durva ferdítés volna úgy állítani be a kérdést, mintha már a VIII–IX. század folyamán a két alapvető réteg zárt, és rétegenként teljesen azonos állapotú csoportokból állt volna. Ennek éppen az ellenkezője a valóság; mindkét nagy társadalmi rétegen belül különböző vagyoni és társadalmi helyzetű csoportok alakultak ki. A köznépi rétegben ott voltak a tehetős, mind földműves, mind iparos-kereskedő, és az egészen elszegényedett, már valóban nyomorúságos helyzetű csoport. Az uralkodó rétegen belül is megfigyelhető a vagyoni egyenlőtlenség; e társadalmi rétegen belül a IX. század közepétől kezdve váltak élessé a különbségek, amikor megjelent egy valóban fényűző életmódot élő, és szintén az uralkodó réteghez tartozó ugyan, de szerényebb anyagi lehetőségekkel rendelkező csoport. Nem véletlen tehát az orosz őskrónika említése a „fiatalabb", azaz alacsonyabb rangú, és az „idősebb", azaz rangos druzsináról. Mint ahogy nem véletlen az sem, hogy az orosz őskrónika adatai szerint a IX. század első harmadától a keleti-szlávok egyes törzsei, mint a poljánok, a szeverjánok és vjaticsok a kazároknak, majd a IX. század 80-as éveitől – Oleg kievi nagyfejedelem fellépésétől kezdve – a kievi fejedelmi udvarnak adóztak egy-egy füst után egy-egy *fehér vevericával*, azaz ezüst pénzzel. Hogy az adózásnak ez a neme valóban létezett, azt bizonyítják a Dnyeper vidékéről ismert VIII–IX. századi szláv településeken előkerült dirhemek, amelyek még az olyan jelentéktelen, mint a 40–50 házból álló Novotroickoje közelében fekvő településen is, a keleti-szláv súly- és pénzegység alapján voltak csoportosítva. S mi több, az ezüstből készült ékszerek a grivna-kuna (2,7–2,9 g) szorzatának szigorúan megfelelő súlyban készültek.

Az adózás távolról sem idillikus formában történt; arról mind az orosz őskrónika, mind a bizánci források, elsősorban Biborbanszületett Konstantin munkája tanúskodnak. A kievi fejedelmi kíséret őszi-téli kiszállásai az adózó falvak népei közé távolról sem azt bizonyítják, hogy a fejedelmi udvar megelégedett a füstönkénti egy-egy ezüstpénzzel. A fejedelmi kíséret erőszakos fellépése nemcsak a köznépet állította szembe a kievi nagyfejedelmi központi hatalommal, hanem az egyes szláv törzsek szintén feudalizálódó nemzetségi

és törzsi arisztokráciáját is. Erről tanúskodik Igor erőszakoskodása a drevljánokkal és a drevlján uralkodó réteg bosszúja, ami Igor életébe került, majd pedig Olga – Igor feleségének, a kiskorú Szvjatoszláv Igorovics anyjának – háromszoros, az őskrónika szerzője szerint négyszeres bosszúja a drevljánokon, ami végül is a drevlján törzs központjának, Iszkorosztenynek felperzselésével végződött.

De kik is voltak az adozó elemek a Kievi Fejedelemség területén? A korai orosz lex a XII. század elején kodifikált „Ruszkaja Pravda", továbbá az Oroszország területén is elterjedt „Zakon Szudnij Ljudem" mind rövid, mind hosszabb változata szerint a korafeudális orosz államban a függő helyzetben élő lakosságnak igen széles skálája alakult ki, melynek zömét az önálló gazdasággal és gazdasági felszereléssel rendelkező *szmerdek* alkották, akik önálló gazdasági helyzetük ellenére már feudális függőségben éltek, melynek kifejezője az adózás és a földesúri bíráskodás és a különböző büntetendő cselekmények fejében fizetendő pensumok voltak. A vagyonukat elvesztett és a földesúri gazdaságban élő és dolgozó *zakupok* alkották a szmerdeknél kisebb, de sokkal nehezebb társadalmi helyzetben élő függő lakosság másik csoportját. A szolgáltatásokra kényszerített lakosság egyes rétegei igen szines átmenetet képviseltek egészen a rabszolgákig, akik azonban soha sem váltak a korai orosz feudális társadalom alapvető dolgozó, kizsákmányolt rétegévé. A rabszolgákat ugyanis elsősorban a bizánci rabszolgapiacokon értékesítették még a X. század folyamán is. A hadifoglyok, akik az áruba bocsátott rabszolgák zömét alkották, munkaerejének új viszonyoknak megfelelő alkalmazását példázzák a XI. század 40-es éveiben a Rosz folyó mentén letelepített hadifoglyok és vazallus nomád népek, akiket a kievi fejedelmek katonai őrszolgálatra és termelő tevékenységre szorítottak. Így járt el pl. a XI. század közepén Jaroszláv és Misztiszlav, akik az ún. Cserven települések ellen intézett támadásaik során szerzett hadifoglyokat a Rosz folyó mentén telepítették le, hogy földet műveljenek és katonai szolgálatot teljesítsenek.

Kétségtelen, hogy a VIII–IX. század folyamán – különösen az utóbbi évszázadban – a nemzetségi kötelékek felbomlása eredményeként létrejött rokonsági, majd a rokonsági elvet teljesen háttérbe szorító szomszédsági faluközösségek lakóinak zömét a majdani szmerdek alkották. A IX–X. század vonatkozásában azonban nem fordul elő ez a terminus, szemben az uralkodó réteg egyes csoportjait jelölő eléggé differenciált terminológiájával. Nyilván nem véletlen, hogy az őskrónika írója ennyire mostohán kezelte a legnépesebb, az egész alakuló feudális hierarchiát eltartó dolgozó réteget jelölő társadalmi terminus. Ez a legnépesebb réteg egyrészt megbúvik a még mindig szereplő törzsi és nemzetségi terminológia mögött, másrészt egy igen általános társadalmi, szociális helyzetet jelző kifejezés alatt szerepel. A *cseljadin* kifejezés annyira általános, hogy kezdve a nemzetségi elveket őrző patriarchális családok tagjaitól a rabszolgáig minden közvetlenül dolgozó, termelő csoportot jelenthet. Egy azonban kétségtelen: amikor a Bizáncba szökött cseljadin visszaadását követelik a kievi nagyfejedelmek, akkor nem a patriarchális családtag és nem is csak rabszolga értelemben szerepel ez a terminus. A „cseljadin" kifejezésen a IX–X. századi gazdasági és társadalmi átalakulás egyik központi alakját jelzi az őskrónika első írója, helyzete még nem annyira differenciált, mint később, a XI–XII. század folyamán, egyrészt még nem szakadt ki teljesen a nemzetségi intézmények tengődő, védelmező szárnyai alól; de már szolga is, aki nem hagyhatja el fejedelmét,

akinek adózni tartozik. A formálódó feudális társadalom elnyomott rétege azonban nemcsak a cseljadin kifejezés alatt bukkan fel a korai forrásokban. A kievi fejedelmek számos hadjárataik során nem csupán a fegyveres kiséret — druzsina — erejére támaszkodtak. Ezt bizonyítják az egykorú bizánci és orosz közlések is, noha a hadjáratok résztvevőinek számát a források igen elfogultan és eltúlozva közlik. Az azonban tény, hogy a kievi fejedelmek a nagyobb hadjáratok előtt a tivercek, dulebek, poljanok és a többi keleti-szláv törzsekből hívták össze harcosaikat; és éppen ezeket a harcosokat jelző kifejezés a *voj* rejti azt a réteget, amelyik nem hivatásos katona, de a fejedelem parancsára fegyvert is fogott, amelyik tehát a hadjáratok során katonai szolgáltatásokat teljesített. S hogy ez a réteg valóban alárendelt szerepet játszott, bizonyítja az is, hogy a zsákmányból vagy a hadisarcból kevésbé részesedett, mint a hivatásos fegyveresek testülete, a fegyveres kiséret.

A VIII. században megindult társadalmi fejlődés eredményeként létrejött a saját udvarral, alapvető termelőeszközökkel rendelkező, de adozó és egyéb — köztük katonai — szolgáltatásokra kötelezettek rétege, amelyik a XII. század folyamán különböző szociális helyzetű csoportra utaló terminusok alatt jelentkezett, de a IX. század folyamán mint cseljadin, voj szerepelt. E réteg megítélésekor figyelembe kell venni azt, hogy kizsákmányolás előfeltételét az ekés földművelés, a házi állattenyésztés, valamint az ipari tevékenység fejlődése képezte. Az egyéni munka olyan komolyabb termékmennyiséget tudott már létrehozni, amely feleslegessé tette a kollektív erőfeszítéseket, és kedvezett a faluközösségi földtulajdon mögül egyre inkább előbukkanó magántulajdon létrejöttének. De kedvezett ennek a nemzetségi elosztási elv dualista jellege is. A nemzetségi elv szerint az egyéni erőfeszítés gyümölcse mindig az egyént illette, ez az elv meg is felelt annak a korszaknak, amikor a munka termelékenységének alacsony színvonala nem veszélyeztethette a kollektív munka — kollektív részesedés elvének érvényesülését. De az új korszak kezdetén, amikor az ekés földművelés és a társadalmi munkamegosztás fejlődése következtében az egyéni munka termelékenysége jelentősen emelkedett, a közösségen és az azon kívüli — sokszor igen távoli területekkel folytatott — csere, és a pénz, a legáltalánosabb értékmérő bármennyire is kezdeti fokon történt behatolása a társadalom pórusaiba, visszájára fordították a nemzetségi elosztási és tulajdon elvet, úgy, hogy annak alkalmazása a nemzetségi intézményekkel ellentétes irányba hatva felbomlasztotta a régi kötelékeket, és ennek eredményeként kialakultak a feudális társadalom alaprétegei: a feudális szolgáltatások különböző fokozataira kényszerített köznépi és a szolgáltatásokat különböző fokon kisajátító uralkodó réteg. A köznépi réteg igen bonyolult összetételű volt, ezt közvetíti a korai orosz törvénykönyv is, pedig a XI. század közepéig az orosz szokásjog első ízben történt kodifikálása koráig a lázas átmeneti korszak rendkívüli tarka figurái már bizonyos mértékig nivellálódtak, már csillapodtak az átmeneti korszak társadalmi hullámai. Az őskrónika megelégedett elnyomott, adózó helyzetük plasztikus ábrázolásával, ezt egyébként mutatja Biborbanszületett Konstantin munkája is. Az őskrónika joggal óvakodott e réteg részletekbe menő jellemzésétől, a születő feudális osztályideológia, annak akár pogány, akár keresztény formája nem is indokolta az elnyomott társadalmi helyzet részletesebb indoklását és magyarázatát. Az őskrónika írója a X. század végén, a XI. század elején, természetesnek vette, hogy korának alapvető *társadalmi viszonyai* már a IX. század folyamán léteztek.

Tévedés volna azonban feltételezni azt, hogy csak a köznépi réteg szerepelt a IX–X. század folyamán mind a társadalmi hierarchiára utaló, mind pedig a nemzetségi-törzsi viszonyokra utaló kifejezésekben. Már a kievi nagyfejedelem és a drevljánok konfliktusából is sejthető, hogy a feudalizálódó nemzetségi és törzsi arisztokrácia is jelentkezik törzsi terminológia alatt. Oleg kievi fejedelem tetteinek leírása során az őskrónika olyan kifejezéseket használ, melyek aligha egyeztethetők össze a krónikás keresztény, pravoszláv világszemléletével és korának viszonyaival. Oleg végzetszerű halálának leírása során a krónika megjegyzi, hogy Oleg „vescsi" — „kudesznik" azaz varázsló, pogány szent volt. Vladimir Szvjatoszlavovics a térítő, keresztelő fejedelem a pravoszláv szentek, Oleg a pogány ősszláv hitvilág szentjeinek a sorába tartozott. Az a körülmény, hogy a kievi nagyfejedelem világi hatalom mellett kultikus funkciót is viselt, egyenesen utal a nemzetségi és a törzsi viszonyoknak arra a fejlődési szakaszára, amikor a katonai demokrácia korában eléggé általános — noha nem kizárólagos — jelenség volt, hogy a pogány főpapi és világi hatalmat egy személy, a törzsszövetség vezére egyesítette. Egyébként maga a fejedelmi cím a 'knyaz' — 'kněz' — 'kněž', książe' — 'ksiądz' a különböző szláv népeknél nem csupán világi hatalom, hanem a kultusz főpapi címét is jelentette. Az őskrónika esetenkénti elfogultsága ellenére is a szemmelláthatő tárgyhű ténykezelési módszerét dícséri az, hogy eléggé plasztikusan kidomborította a IX. század vége és a X. század első évtizedének átmeneti állapotát. Ami azt is jelenti, hogy a krónika írója olyan ismeretekkel rendelkezett a X. század végén, a XI. század elején — amikor a krónikáját írta —, amelyek gyanítani engedik, hogy a szerző a szájhagyomány forrásán kívül rendelkezett egyéb — feltehetően írásos — feljegyzésekkel is. Ami pedig a pogány tradíciók írásba foglalását illeti, azt tapasztaljuk, hogy az ún. druzsina ideológia megőrzése rendkívül értékes forrássá teszi az orosz őskrónikát nemcsak az orosz, hanem *általában a feudalizmus* kialakulásának vizsgálatánál. Ez azonban külön tárgyalást igénylő kérdés, itt csupán futólag hívtuk fel erre a körülményre a figyelmet.

A korai orosz történet formálódó társadalmi rétegeit az őskrónika egyrészt már a valóságos gazdasági és társadalmi helyzetüket hűen tükröző terminológiával jelöli, másrészt jelölésükben még alkalmazott nemzetségi-törzsi terminológiát is. Ez azt jelenti, hogy a IX–X. században a feudális viszonyok alakulása során az új társadalmi viszonyok nem könnyen találtak megfelelő új intézményeket, amelyek megfeleltek az új társadalmi viszonyoknak. A nemzetségi-törzsi viszonyok *már* nem voltak teljes egészükben élő ható tényezők, ami megmaradt ezekből az ősi intézményekből, nemcsak leplezték a polarizálódott társadalmi viszonyokat, hanem maguk is átitatódtak feudális tartalommal, s jobb nem lévén, az új viszonyok átmeneti jelölésére is szolgáltak. Tehát az egyes nemzetségi intézmények tovább élve ugyan, már új célokat szolgáltak. Tudjuk, hogy a bizánci szolgálatba állt elhúnyt orosz harcosok vagyonát, amennyiben közvetlen leszármazottat nem hagytak maguk után, nemzetségük örökölte, ámde a nemzetség csak abban az esetben tarthatott igényt az örökségre, *ha az elhunytnak közvetlen családi ágon nem volt örököse*. Igor és Szvjatoszláv a bizánci hadisarc kivetésekor a harcban elesettek részére is követeltek sarcot, mondván, legyen a *nemzetségüké*. Rendkívül figyelemre méltó azonban, hogy a X. század közepétől az őskrónika egyre tompábban, egyre kevésbé használ törzsi terminológiát, a szláv földek felsorolásakor már nem a törzsi neveket, hanem területi-politikai kifejezéseket használ.

Az uralkodó réteget szemben a szolgáltatásokra kötelezett köznépi réteggel sokkal részletesebben jellemzik a források. Ennek a rétegnek a jelentőségét sokkal inkább kidomborította az őskrónika írója is, s ez érthető, mert ennek a rétegnek az ideológiáját, társadalmi nézeteit fejezi ki az őskrónika, maga e történeti mű ennek a rétegnek az érdekeit szolgálta. Az uralkodó réteg szerepének és jelentőségének vizsgálatakor nem feledkezhetünk meg arról a körülményről, hogy ez a réteg lényegében ugyanannak a folyamatnak a természetes eredménye, amely egyik oldalon a kizsákmányoltak rétegét, a másik oldalon a kizsákmányolók létrejöttét eredményezte. Eredetében mind a két réteg ugyanabban a nemzetségi-törzsi szervezetben élt együtt, és természetes történeti folyamat során váltak szét útjaik. Az utaknak ez a divergálása a termelőerők fejlődésének volt az eredője, s távolról sem az uralkodó rétegnek valamiféle ördögi machinációja, sajátos jellembeli fogyatékosságai tették azt kíméletlen elnyomóvá, kizsákmányolóvá. Ez a réteg a feudális viszonyok kialakulásának menetében és a feudális rend virágkorában éppen olyan nélkülözhetetlen, a feudalizmus lényegétől elválaszthatatlan szerepet játszott, mint az anyagi javakat megtermelők rétege, amelyiknek munkájából, verejtékéből ez az utóbbi réteg vagyonát felhalmozta. Ami pedig ez utóbbiakbnak a funkcióját illeti a IX—X. század folyamán, az elsősorban a keleti-szláv földek politikai egyesítése, és az egyesítés eredményeinek védelme volt. Ezen túlmenően azonban ez a réteg mint a termelés szervezője is szerepet játszott. *Megszerezte a földtulajdon feudális monopóliumát,* tehát a földművelésen alapuló feudális fejlődés egyik legfontosabb feltételét ragadta kezébe, s ezzel együtt a termelés másik fontos feltétele, a közvetlen termelők feletti uralom is az uralkodó réteg kezébe koncentrálódott. Nem ők telepítették le a korafeudális orosz parasztságot, mert az már a feudális viszonyok kialakulása előtt is letelepedett földművelő életmódot folytatott. Éppen ellenkezőleg, a feudális kizsákmányolás kezdeti, nyers erőszakos formái — tehát a feudális uralkodó osztály politikája — kényszerítette rá egyes esetekben a parasztokat faluközösségük elhagyására és kedvezőbb életfeltételek keresésére, s esetenként a termelés feltételeitől megfosztott parasztok csapatokba verődve fegyveresen igyekeztek védelmezni szabadságukat. Az olyan erőszakos kizsákmányolási módszereknek az alkalmazása, amelyek a parasztok teljes kifosztásához és földönfutóvá tételéhez vezettek, nem volt általános jelenség. Az uralkodó réteg saját anyagi érdekében *őrködött parasztjai zavartalan termelő tevékenysége felett.* Ugyanezt a gyakorlatot folytatta a feudális fennhatósága alatt élő iparos-kereskedő elemek vonatkozásában is. Másrészt, amint láttuk, egyes vazallus népek vagy hadifoglyok letelepítésével és termelő tevékenységük feltételeinek biztosításával és szolgáltatásokra szorításával az uralkodó réteg kezdeményezője volt a ritkán lakott, vagy teljesen lakatlan területek gazdasági megszervezésének. Így 988-ban Vladimir fejedelem a Deszna, Ostra, Trubezs, Szula és Sztugna folyók menti területekre a „legkiválóbb férfiak", tehát az arisztokrácia vezetésével Novgorod vidékéről a krivics, a vjatics és a csud területekről hozatott telepeseket, mert Vladimir szerint nem jó az, ha Kiev körül kevés város (azaz település) van. — Ebben állott lényegében az uralkodó réteg haladó társadalmi funkciója.

A IX—X. század viszonyai között ennek a feudális uralkodó rétegnek a politikai vezető szerepe a következőkben bontakozott ki. A feudális viszonyok az egyes keleti-szláv törzsek területein belül, törzsi keretek között formálódtak. Ezt bizonyítja a kievi nagyfejedelem és a drevljján törzs között

kialakult konfliktus egész menete. A drevljanok az elözvegyült Olgát *Mal*hoz, a drevljan törzs fejedelméhez szerették volna férjhez adni, a házassági ajánlatot közvetítő drevljan követség a törzs arisztokráciájából, „legjobb embereiből" állott. A többi törzsek is a kievi központosító politika elleni oppozíciójukban az egyes feudalizálódott törzsi fejedelmek és arisztokrácia vezette harc formájában tagadták meg a kievi fejedelemnek az adózást. A IX. század 80-as éveitől a X. század 70—80-as éveiig tartott a harc az orosz földek egyesítéséért, végül is Vladimir Szvjatoszlávovics halála után újból fellángolt a központi hatalom elleni harc, de most már nem törzsi kötelékek közepette, hanem az egykori törzsi területeknél nagyobb területi egységeket felölelő részfejedelemségek között. Tehát a törzsi kötelékek között végbemenő feudalizálódási folyamat összeszövődött egy integrációs folyamattal is, az utóbbinak a bizonyítéka az, hogy a X. század közepétől az őskrónika áttért a törzsi terminológiáról a területi terminológiára és kievierről, novgorodiakról, volchiniaiakról kezd beszélni. Felvetődik a kérdés: miért törzsi keretek között alakultak ki a feudális viszonyok? A törzs és a törzsek ideiglenes szövetsége az ősközösségi társadalom legfelsőbb, legmagasabb rendű szervezeti formái, amelyek már az ősközösségi nemzetségen alapuló társadalmának a bomlási szakaszában alakultak ki. A katonai demokrácia korában a törzsfői hatalom fokozatosan veszített valóban demokratikus jellegéből, örökletes funkcióvá válva kezdett elkülönülni a társadalom egészétől, a törzsfőnök körül az ebben a korban kialakult fegyveres kiséret már kezdett a nemzetségektől és a szabad törzsi tagok gyűlésétől, a vecsétől független erőszakszervezetté válni. Ennek megvoltak a gazdasági alapjai is. A fegyveres védelem, a törzsi szállásterület védelmében kifejtett tevékenység ellenszolgáltatásaként a nemzetségi és a törzsi tagok önként vállalt adományokkal gondoskodtak a főemberek és a kíséret eltartásáról. A nemzetségi földközösség tagjai a nemzetségi földeknek a fegyveres kíséret tagjait illető darabjait önként dolgozták meg. Ez a folyamat egyébként annyira általános a különböző népeknél, hogy L. Morgan, a gyarmatosítás előtti amerikai indiánok történetének kiváló ismerője behatóan foglalkozott az *önkéntes nemzetségi-törzsi adózások különböző formáival.* Ezek az önként vállalt juttatások a fegyveres védelem fejében egyébként nem voltak még ellentétben a nemzetségi elvek gyakorlatával, ezek csupán a közösségen belüli termelési funkció különbözőségéből fakadtak. Csakhogy merőben megváltozott a társadalmi termelés termelékenysége, megváltozott a fegyveres védelem hatóereje is a vasfegyverek elterjedésével és általánossá válásával. De megváltoztak a társadalom önkéntes adózásának feltételei is, ami egykor a nemzetség harcosainak szerény megélhetést biztosított, most már a meggazdagodás forrásává vált. A fegyveres kíséret számára a kisebb-nagyobb hadjáratok szervezése állandó szükségletté vált. A törzsi fejedelemnek állandóan gondoskodnia kellett hadjáratok szervezéséről, mert különben elvesztette legfontosabb hatalmi attributumát, a fegyveres kíséretet. Az idegen törzsek, idegen népek, de a keleti-szláv törzsek egymás közti állandó harcai a zsákmányolás, szerencsés esetben a gyors meggazdagodás kísértést jelentettek a fegyveresek számára, hogy befelé is alkalmazzák a fegyverek élét, ami természetesen még kockázattal járt, mert a szolgasághoz még nem szokott köznépi tömegek szintén rendelkeztek fegyverrel, s így vissza tudtak vágni az erőszakoskodóknak. Egy körülmény azonban megkönyítette a törzsi fejedelem számára, hogy saját törzsével szemben is mint adóztató úr lépjen fel; a fegyveres kíséret már nemcsak az illető törzs embereiből állt, sőt, túlnyomó részt nem azokból állott,

hanem vagy más törzs tagjaiból, vagy idegen etnikum képviselőiből, akik gátlástalanul hajtották végre uruk akaratát, mert őket nem kötötte a közös nemzetségi és törzsi tradíciók és intézmények kötelező tisztelete. A IX–X. században a keleti-szlávoknál már igen előre haladt ez a folyamat, s a XI. században a novgorodiak szemrehányásában a kievi nagyfejedelem címére egészen világosan kifejeződik, hogy a régi fejedelmek és kíséreteik megelégedtek az ezüst ékszerekkel és *más népeket sarcoltak*, a XI. században a kievi fejedelmeknek már csak az arany ékszer kellett, s mindenekelőtt *saját népeiket*, a *szlávokat sarcolták*. Kell-e ennél világosabb magyarázata annak, hogy milyen változások zajlottak le legalábbis a források által hitelesített formában a VIII. század végével kezdődően a keleti-szláv törzsek keretei között? Így nőtt ki tehát a korai orosz feudális uralkodó réteg a nemzetségből, a faluközösségből, a *verv*-ből.

Az ó-orosz faluközösség, a verv sajátos intézmény volt. Egyrészt magában foglalta a gazdaságilag távolról sem egységes, de társadalmilag egységesen szolgáltatásokra kötelezett elnyomott paraszti réteget, másrészt a belőle társadalmilag és gazdaságilag már lényegében kivált, vele idegenül szembenálló feudális uralkodó réteget is. Az utóbbiak minden törekvése arra irányult, hogy gazdasági, társadalmi és politikai hatalmuk alá hajtsák a vervek lakosait, míg a köznépi lakosság mindent elkövetett annak érdekében, hogy régi, nemzetségi jogait megvédelmezze. Anachronisztikus volt ez a törekvés már csak azért is, mert maga a köznépi szolgáltatásokra kötelezett lakosság sem volt egységes, a mezőgazdasági szerszámokkal és készletekkel ellátott jómódú cseljadin és a verv területén élő szegény földműves és rabszolga között már nem lehet az érdekek *teljes* azonosságáról beszélni. De *a kizsákmányolás elleni* harcukban a különböző paraszti rétegek egyesítették erőiket, hogy védelmezzék termelőerőiket s termelési lehetőségeiket a feudális földesúrrá változott uralkodó réteg túlzott kisajátítási törekvéseivel szemben. Különösen a feudális széttagoltság korában az egyes helyi hatalmasságok igen hajlamosak voltak az erőszakos fellépésre; az ellenséges úr parasztjait, ha lehetett, elhajtották, ha pedig erre nem nyílott lehetőség, akkor termelési feltételek megtépázásával akadályozták a riválisúr gazdasági erejét. Így tehát végeredményben az uralkodó réteg között dúló belviszályok következményei elsősorban az elnyomott réteg helyzetét súlyosbították. A nehéz sors elől vagy a feudális tulajdon ellen elkövetett cselekményekért járó büntetés elől Bizáncba szökött cseljadinok — azaz a szolgáltatások teljesítésére kötelezettek — visszaadását már Igor kievi nagyfejedelem is szerződésben követelte, a viszonosság elve alapján.

A verven belüli gazdasági és társadalmi egyenlőtlenség egyik fontos forrása volt a termelés individuális jellege, amelyet egyébként mind a régészeti, mind az írásos források egybehangzóan bizonyítanak. A verv lakói füstönként fizettek adót, tehát füstönként, azaz házanként, családonként folyt a termelés is. A X. század közepének állapotaiból tudjuk, hogy egy-egy házi gazdaság elég sok gazdasági épitményből állt: lakóházból, istállóból, hombárból, pajtából, karámból, melyet a gazdaságtörténet másik fontos forrásanyaga, a régészet is teljes egészében bizonyít. A füstönkénti, házankénti gazdasági komplexum nyilván nem a X. század 40-es éveinek fejlődése eredményeként jött létre, hanem, amint a régészet adataiból látható, jóval előbb, a VIII. század végén már mind északon, mind délen általános volt a paraszti udvarnak őskrónika által adott leírása.

Kiev politikai törekvéseinek éppen ez a gazdasági fejlődés adott alapot, ezt bizonyítja az is, hogy az első egyesítési lépésekkel egy időben a behódoltatott területek adóztatása is megkezdődött.

Távolról sem lehet azt állítani, hogy a poljan föld fejlődése teljesen konfliktus-mentesen történt. Éppen ellenkezőleg, a fejlődés szempontjából legkritikusabb a IX. század volt a poljanok számára. A poljanok nemcsak a környező szláv törzsekkel változó hadiszerencsével folytatott harc következményeinek voltak kitéve, hanem kazár uralom alá kerülve politikai függetlenségüket is elvesztették. A kazár függőség érintette nemcsak a poljanokat, hanem a drevljanokat, krivicseket, vjaticsokat és szeverjanokat is. Tehát abban a periódusban, amikor a poljanok termelő erői kifejlődtek és társadalmi viszonyaik gyökeres átalakuláson mentek keresztül, a politikai körülmények nem mindenben kedveztek a fentebb vázolt változásoknak. Amikor a IX. század 80-as éveiben Kiev központtal megkezdődött a szláv törzsek politikai és etnikai konszolidálódása, magának a központi szerepet játszó poljan földnek is meg kellett bírkóznia a kazár uralom következményeivel. A poljanok kazár uralom alatti helyzetével kapcsolatban még számos nehezen feloldható kérdőjel meredezik a kutatás előtt. Az azonban eléggé markánsan kidomborodik, hogy a *termelőerők fejlődésében az egész IX. század folyamán nem következett be törés*, sőt éppen ellenkezőleg, zavartalan gazdasági és társadalmi fejlődés jegyei bontakoznak ki a kutatás előtt, noha az őskrónika írója a poljanok szenvedéseiről panaszkodik, igaz, e panasz után előre utal arra is, hogy a kazár vének jóslata a kétélű karddal adózó poljanokról beteljesedett, mert a kétélű szláv kard legyőzte a kazár szablyát és a Kaganátus került kievi uralom alá. A feltehetően poljan származású Nestor mester — mint erre több szerző is utal — minden eszközzel igyekezett kiszínezni a poljan törzs szerepét még oly áron is, hogy kora hatalmi állapotait szembeállította a megelőző korszak gyengeségeivel, hogy ily módon még inkább kidomborodjék a poljanok történeti szerepe az orosz földek egyesítésében és hatalmasságában. Egy vonatkozásban azonban egészen kézenfekvő a poljan és általában a keleti-szlávok kazár uralom alá került déli csoportjainak különleges helyzete az egyéb keleti-szláv földekhez viszonyítva. A IX. század 30-as éveitől kezdve a keleti szlávok déli területei *kiestek* a keleti szláv dirhem forgalomból, következésképpen a szláv földek közti gazdasági és kereskedelmi kapcsolatokból. Csak a Kiev területén fekvő, a város előzményét képező települések képeztek kivételt e tekintetben. Kiev és közvetlen környéke a jelek szerint politikai függetlenség hiányában is olyan gazdasági erőt képviselt, hogy még az idegen politikai hatalom sem tudta szétzilálni az alakuló gazdasági konszolidálódást. Minden jel arra mutat, hogy a kazár politikának nem is volt érdekében a gazdasági konszolidáció szétzilálása. Ma még igen nehéz minden részletében nyomon követni Kiev területének IX. századi fejlődését, csak annyi bizonyos, hogy Kiev területe határozott kivételt képezett a keleti-szlávok egyéb déli területeihez viszonyítva, amennyiben a dirhem forgalom, azaz a belső szláv kapcsolatok Kiev vonatkozásában nem szüntek meg. A keleti-szláv déli földek dirhem forgalmában bekövetkezett mintegy 70—80 éves szünet azt is bizonyítja, hogy a Varég—Bizánc kereskedelmi út, amely egyes feltételezések szerint már a VIII. században létrejött a Dnyeper vonalát követve, minden tényt egybevetve csak a X. század elejétől kezdett kialakulni. A varég—bizánci út keletkezése körül egyébként számos szertelen álláspont is kialakult, s már néha csaknem a VI. századra datálták ennek az útnak a kelet-

kezési korát, ami egyébként már csak azért is képtelenség, mert a keleti-szlávok csak a VIII. század 70—80-as éveitől kezdtek bekapcsolódni a távolsági kereskedelembe, korai dirhemek csak igen szórványosan, egyes példányokban kerültek elő, s ezekre szélesebb, megalapozott gazdaságtörténeti következtetéseket felépíteni, enyhén szólva igen elhamarkodott dolog. Az őskrónikára való hivatkozás itt nem sokat segít már azért sem, mert a távolsági és az egyes szláv földek közti gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok tényei ellentmondanak a krónikás írói lendületének.

Egy körülmény azonban rendkívül fontos a kazárok javára történt adózással kapcsolatban. A kor olyan társadalmi változásoktól volt terhes, amikor az már nem is volt túlságosan érdekes, hogy *kinek kellett adózni; a lényeg az volt, hogy adózni, szolgáltatásokat teljesíteni kellett*, s ezeket az állapotokat nem a kazár függőség, hanem a keleti-szláv törzsek szuverén gazdasági és társadalmi fejlődése teremtette meg. E tételnek helyességét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy 880 körül, amikor Oleg sorra-rendre detronizálta a különböző, önállóságukra féltékeny törzsi fejedelmeket, és nemzetségi arisztokráciát, és helyükbe a tőle függő embereit ültette, s amikor a kazár adót fizető törzseknek megtiltotta a kazár adózást — mert a kazárok ellenségei, és az ilyen adózás nem szájíze szerint való —, akkor egyidőben ő kezdte az adóztatást, sőt sokszor *keményebb adóval* sújtotta a szláv törzseket, *mint a kazár adó volt*. Nem volt vitás, hogy kell-e adózni, vagy sem, csupán arról volt szó, hogy a továbbiakban nem a Kaganátusnak kellett adózni! Természetesen nem lehet nihilista módon kezelni a kérdés etnikai oldalát sem; a szláv törzsek kievi függősége és adóztatása etnikai konszolidációhoz, a korafeudális orosz nép kialakulásához vezetett, melynek tényét még a XI. századdal bekövetkezett feudális széttagoltság sem törölhette ki az orosz történelemből. Nem szabad egy pillanatra sem megfeledkezni arról, hogy olyan történeti korszakról van szó, amely kijelölte a ma is élő európai népek etnikai arculatát, s többé-kevésbé azt a történeti területet is, melyet ezek a népek elfoglalnak, s ez lényegében a korafeudális korban bekövetkezett gazdasági-társadalmi és etnikai egységek kialakulásának a következménye. Ez a kor könyörtelen volt, nem irgalmazott még virágzó gazdasági-társadalmi berendezkedéssel rendelkező birodalmaknak sem, ha azok etnikai komponensei nem voltak képesek konszolidálódni. A szláv törzsek közös eredetű nyelve, közös tradicióik, még a katonai demokrácia korában kialakult törzsszövetségek jelentős mértékben megkönnyítették, elősegítették az etnikai konszolidáció folyamatát. Ez pedig azt jelenti, hogy a feudalizálódási folyamat törzsi-területi vetülete mellett e folyamatnak megvolt a másik vetülete is, a törzsek közti gazdasági, társadalmi és politikai kapcsolatok formájában, s ezek anachronisztikussá tettek minden törzsi szeparatív törekvést. A feudális viszonyok kialakulásának ez a két mozzanata egy egységes folyamat szerves része; a kezdetben a törzsi keretek között történt feudális átalakulás túlnőtte nemcsak az egyszerűbb nemzetségi, hanem a törzsi formákat is, és a keleti-szláv társadalom megszabadult ezektől az archaikus intézményektől. Az új társadalmi viszonyok hálátlannak bizonyultak azokkal az intézményekkel szemben, amelyek születésekor körülötte bábáskodtak. A feudalizálódott nemzetségi és törzsi arisztokrácia nem azért örlődött fel a központosítás elleni harcban, mert kevésbé volt kizsákmányoló vagy feudális, mint a kievi hatalom hívei, hanem azért, mert egyrészt sérelmesnek tartotta, hogy nem ő vált a központosítás tényezőjévé, másrészt mert hatalmi és gazdasági partikularizmusa

következtében képtelennek bizonyult az új viszonyokhoz való alkalmazkodáshoz.

Az orosz őskrónika és az egyéb — köztük a régészeti — források által is közvetített nemzetségekkel és törzsekkel kapcsolatban azonban nem szabad megfeledkezni egy nagyon fontos körülményről; arról, hogy ezek a nemzetségek és törzsek már régen nem voltak azonosak az ősi, eredeti nemzetségi és törzsi keretekkel. Ezek az ősi állapotnak megfelelő nemzetségek és törzsek már az őskrónika írója számára is ismeretlenek voltak. A VIII. század végére és a IX. század elejére a nemzetségek és a törzsek már nem jelentettek valóságos *vérségi* kötelékben alapuló intézményeket, mert azok már a katonai demokrácia korában felbomlottak.

A korai orosz feudális fejlődés két sorsdöntő dátuma szinte kísértetiesen egybeesik a Kazár Kaganátus életében bekövetkezett változással. 830 körül, amikor a keleti-szlávok déli területei kiszakadtak a formálódó szláv gazdasági és kereskedelmi kapcsolatokból, a Kaganátus életében is súlyos bajok kora volt, ekkor épült Sarkel vára főképp a magyar törzsek ellen, a kazár-úz szövetség által legyőzött s a magyar törzsek nyakára telepített besenyő törzsek súlyos probléma elé állították a Kaganátust. S 880 körül, amikor Oleg megkezdte a szláv földek egyesítését, a Kaganátust már meggyöngítette a magyarok önállósulása és az egykor legyőzött besenyők már fenyegetően léptek fel. A kazárok még feltehetően alkudozni próbáltak a besenyő törzsfőkkel és a magyar törzsek ellen irányították őket — mint tudjuk — nem is sikertelenül. Ez a politika azonban igen súlyos következményekkel járt mind a Kaganátus népei, mind a Dnyeper és Dnyeszter vidéki szláv településekre nézve. A IX—X. század fordulója körüli időkben a Dontól a Dnyeszterig egymás után pusztultak el mind a Kaganátus, mind a szlávok kisebb-nagyobb virágzó települései, a lakosság jelentős része vagyonát mentve elmenekült a veszélyeztetett területekről, csupán az olyan nagy és jelentős települések, mint Sarkel, Szaltovo és Majack, tudták megőrizni gazdasági és társadalmi erőiket. A besenyő törzsek éppen a magyarok elvonulása után kerekedtek felül a déli steppe és erdős steppe vidéken. Hogy a besenyők félelmes erőt képviseltek, azt bizonyítja az is, hogy még több, mint félévszázaddal a tragikus kimenetelű magyar-besenyő összecsapás után is a magyarok nem szívesen vették Bizánc besenyő-ellenes szövetségi ajánlatát — sokan vannak, kemény legények a besenyők, nem szeretjük az ilyen beszédet —, így hárították el a magyarok a szövetségi ajánlatot. Hogy valóban nem túloztak a magyarok a besenyőktől való félelmükben, azt bizonyítják a IX. században az adózás ellenére virágzó, de a IX—X. század fordulója körül felperzselt, kirabolt kazár és szláv települések.

Csaknem a történelem-hamisítással egyenértékű ferdítés volna úgy tárgyalni a Kaganátus egyes népcsoportjai által képviselt nomád, valamint átmeneti gazdasági szerkezetű társadalmak és a keleti-szláv társadalom kapcsolatát, mintha ez a kapcsolat csak a fegyverek vetélkedésében formálódott volna.

A kievi fejedelmek, csak úgy, mint a részfejedelmek, a X—XI. század folyamán a legyőzött vagy a kievi vazallusi függőséget önként vállaló nomád és félnomád népek hol kisebb, hol jelentősebb csoportjait betelepítették a Kievi Fejedelemség területére.

979-ben, azaz a X. század végén Jaropolk Szvjatoszlavovics (Vladimir testvére) Ildeja besenyő hercegnek, akit Jaropolk szolgálataiért igen nagyra becsült, városokat (azaz településeket) és vazallusi birtokot adományozott. Jellemző az őskrónika szóhasználata ezzel az adományozással kapcsolatban:

Ildeja „volosz"-t, birtokot kapott, a „voloszt" egyszersmind hatalmat, „vlaszt" is jelentett az ó-orosz nyelvben. Tehát már a X. században a hatalom és a föld feudális birtoklása azonos fogalmak voltak. Ez a Kievi Fejedelemség vonatkozásában a fentebb idézett tények után nem is különösen feltűnő. Sokkal feltűnőbb az, hogy egy besenyő herceg kapott vazallusi szolgálataiért birtokot és hatalmat, aki ily módon a hatalma alatt álló besenyőkkel együtt beilleszkedett a keleti-szlávok feudalizálódó társadalmi és gazdasági szerkezetébe. Rogneda, aki Vladimir fejedelem besenyő származású felesége volt, férjétől a Libed folyó mentén kapott falut, amelyet Rogneda leánya, Predszlava örökölt.

1080 és 1142 között az Ipatjev-féle Évkönyv 9 alkalommal említi a különböző nomád néptöredékeket; besenyőket, úzokat és berendeket, amelyek a Rosz folyó vidékén vazallusi szolgálataikért földet kaptak, de még meglepőbb az, hogy 1146 és 1193 között az említett évkönyv 47 feljegyzése közül 24 a vazallusi szolgálataikért földet kapott különböző türk néprészek ügyes-bajos dolgait említi. 1190, 1192 és 1193-ban az Évkönyv megemlíti ezeknek a türk néprészeknek „legkiválóbb embereit", akiknek közvetlen hatalma alá tartoztak ezek a türk vazallusok. A XI—XII. században Belaja Vezsa (Sarkel) körül „saját pogányok", azaz vazallus nomádok földjei voltak.

A különböző türk nomád és félnomád népek arisztokráciája már a X. századtól kezdve mint természetes jelenséget vette tudomásul a kievi vazallusi szolgálatot s azt is, hogy e szolgálatokért föld, hatalom is járt. *Ezekkel a feudális viszonyokra jellemző intézményekkel nem a kievi fejedelmek ismertették meg ezeknek a türk népeknek az arisztokráciáját.* Ezek a türk néptöredékek nem teljes egészükben voltak nomádok, jelentős részük már letelepedett földművelő életformát folytatott. A szovjet történettudomány joggal mutat rá, hogy a kievi fejedelmek e türk népcsoportok irányában folytatott telepítési politikája szerencsésen egyesítette a nomád népek mozgékonyságát és a letelepült életforma szilárdságát.

Nem véletlen, hogy a Kievi Fejedelemség területén a gazdagság egyik fontos kritériuma volt az állatállomány nagysága: ez kitűnik az Ipatjev-féle évkönyv 1146 évi bejegyzéséből: Igor és Szvjatoszláv hercegeknek 3000 kancájuk és 1000 ménjük legelt a Rakna folyó mentén. Az orosz Pravda 3., 7. és 35. cikkelye külön foglalkozik a lótolvajok nyomozásával és büntetésével. Vladimir fejedelem a Gyeszjatinnaja templom alapításakor minden nyáj után rendelte el az évi tizedet a templom javadalmazása céljából.

A keleti-szláv településeket általában jellemezte az állattenyésztés, de távolról sem az említett méretekben, különösen a lótenyésztés vonatkozásában. A lótenyésztésnek források tanúsította jelentős mérete, valamint az állatállomány utáni adózás, a lótolvajlás elterjedése és büntetése azt bizonyítják, hogy az állattenyésztő türk etnikumú vazallusok gazdasági tevékenysége nem maradt hatás nélkül a szláv földek gazdasági struktúrájára.

De ami a leglényegesebb, a türk népek olyan saját társadalmi berendezkedéssel léptek viszonyba a Kievi Fejedelemséggel már a X. században, amely lehetővé tette a beilleszkedést a feudalizálódó keleti szlávok politikai rendszerébe. Erre hívják fel a figyelmet az Évkönyvek feljegyzései, s ezeknek nemcsak politikai, hanem gazdasági-társadalmi jelentőségük is van.

Ahhoz, hogy kifejtsük, miért vált lehetővé a türk vazallusok társadalmi és gazdasági beilleszkedése a Kievi Fejedelemség politikai rendjébe és miért vált lehetővé a gazdasági kölcsönhatás, meg kell vizsgálnunk a feudális fejlődés

másik vonalát, amelyik a nomád állattenyésztésen alapult, illetve amelyik a nomád állattenyésztésről kezdett áttérni a letelepedett ekés földművelésre.

Talán egyetlen történeti probléma sem váltott ki annyi túlzást a polgári történetírás részéről, mint a nomád népekkel kapcsolatos események tárgyalása. A nyugat-európai történetírás számára a nomád népek története az elért tárgyi eredmények ellenére is kuriózium maradt. Nem mentek túl a kuriózum keretein azok a megállapítások sem, amelyek szertelenül felmagasztalták a nomád katonai szervezetet, a valóban grandiózus hadjáratokat, de ugyancsak korlátozott az a törekvés is, amely a nomád népek történetéből csak a primitív vonásokat emelte ki. A magyar történetírás számára a nomád társadalom gazdasági és szociális szerkezete a korai magyar történet vizsgálata szempontjából mindig igen fontos volt. Ugyanakkor polgári történetírásunkat áthatotta a nacionalista szemlélet, amely számára igen hasznos tárgyi alapként szolgált a korai magyar történet nomád gyökere. A magyar polgári történetírás elsősorban a nomád társadalmak szervezettségét, államszervező képességét emelte ki, s ez igen lényeges forrásává vált a magyar nacionalizmusnak, a magyar faj felsőbbrendűsége hirdetésének. Igaz, a magyar polgári történetírás részéről — különösen a nyelvészek részéről — megnyilvánult egy olyan törekvés is, amely szemben „a napi politikai Sancho Pansá"-val megkísérelte helyére állítani a korai magyar történet nomád vonatkozásait. Ennek a józan polgári történetírói törekvésnek a jelentőségét, és egyáltalán meglétét elhallgatni nem lenne korrekt eljárás. Ez a kísérlet azonban eléggé elszigetelt maradt a magyar polgári történetírás uralkodó nacionalista, soviniszta szemléletében.

A nomád népek történeti szerepével kapcsolatos túlzások egyik forrása minden kétséget kizáróan a nagyfokú szubjektivizmus, a katonai hódítások társadalom- és államformáló szerepének egyoldaú kihangsúlyozása volt. Ámde teljesen terméketlen és igen támadható álláspont volna az, ha csak a szubjektív törekvésekben marasztalnánk el a magyar polgári történetírást. Valójában bizonyos objektív tényezők is nagymértékben befolyásolták a nomád népek történetének feldolgozását, és a korafeudális magyar társadalom nomád eredőinek elfogulatlan vizsgálatát. Ezek közül az objektív tényezők közül megemlíthetők a nomád társadalmakra jellemző rendkívül bonyolult társadalmi intézmények, melyek nemzetségi-törzsi jellege sokszor teljesen elhomályosítja, háttérbe szorítja a nomád társadalmak bizonyos történeti fejlődési szakaszában fellépett gazdasági és társadalmi átrétegződését. Még körülményesebb a létrejött átrétegződés társadalmi és gazdasági tartalmának a megjelölése, többékevésbé megnyugtató meghatározása. A magyar marxista történetírás általában igen sokat tett a nomád társadalmak lényegének kifejtése és a magyar korafeudális viszonyok nomád eredetű gazdasági és társadalmi szerkezetének objektív vizsgálata terén. Távolról sem állítható azonban, hogy történetírásunkban már teljesen tudatosodott a marxista történetírás eredménye a korafeudális viszonyok kialakulása vonatkozásában. Éppen az utóbbi években fellobbant vita bizonyítja azt, hogy a polgári történetírás által hagyományozott „nomád láz" még érezteti hatását.

Távolról sem azzal a szándékkal, hogy kimerítő magyarázatát adjuk a nomád gazdaság és társadalmi szerkezet minden jelenségének, megkíséreljük e sajátos gazdálkodási formán felépülő társadalom szerepét összekapcsolni a kelet-európai feudális viszonyok kialakulásának általános kérdésével, mert amint azt az előzőekben kifejtettük, ez a kapcsolat a VIII—IX. században fennállott.

A nomád állattenyésztés, az emberi termelő tevékenység igen archaikus formája, sokkal régebbi eredetű, mint az ekés földművelés.

E gazdálkodási forma főbb jellemzőit a következőkben lehet összefoglalni. A nomád pásztor szintén a föld termését hasznosította, csak sajátos módon nem a saját termelő tevékenysége közvetlen a földre gyakorolt hatásának kifejtésével, hanem állatai révén, amelyek a legeltetés során a földön termett növényeket az állati szervezetben végbement folyamatok útján hússá, tejjé és gyapjúvá változtatták; az utóbbi termékek már közvetlenül a nomád állattenyésztésen alapuló társadalom szükségleteit elégítették ki. A nomád legeltetés a föld kihasználásának igen extenzív, igen alacsony termelékenységű formája. Még a legkedvezőbb éghajlati és talajviszonyok mellett is a nomád társadalmaknak sokkal nagyobb területre van szükségük, mint az ekés földművelő társadalmaknak.

A ló belső-ázsiai és kelet-európai nomád népek legklasszikusabb állata volt. A takarmány szempontjából a ló legeltetése igen nagy körültekintést igényelt, annak ellenére, hogy a nomád népek lovai rendkívül igénytelenek és szívósak voltak. A ló adta a nomád pásztor számára a legfontosabb teherhordó és közlekedési eszközt, tejét, szőrét hasznosították. A nomádok lovai fontos kereskedelmi cikket képviseltek. A jó állapotban levő nomád lovakért a távolsági kereskedelem képviselői igen jó árat adtak, de a kereskedők még mesésebb haszonra tettek szert különösen a lovakban szegény vidékeken, ahol nagy árat, több száz ezüstöt fizettek a nagy veszélyek és viszontagságok után odahajtott lovakért. Idézhetjük a kora árpádkori törvényeinket is, amelyek szigorúan tiltották a titkos lókereskedelmet, amely ezek szerint a honfoglalás után is jelentős szerepet játszott. A szarvasmarha lényegesen szerényebb helyet töltött be a nomád gazdaságban, mint a ló. A nomád szarvasmarhától származó haszon igen kicsi volt, a néhány hónapos laktációs periódus alatt igen csekély hozamot adtak, ezért a szarvasmarha tenyésztése a nomád népeknél a gazdasági és társadalmi fejlődésnek csak bizonyos szakaszában került előtérbe, amikor bizonyos változások következtében a szarvasmarha tenyésztése előnyössé vált. Az igénytelen, de körülményes szaporíthatósága miatt drága teve-állomány rendkívül nagy értéket képviselt a nomád gazdaságban, rendkívüli szívóssága, teherbíróképessége — egy-egy him egyed 3—4 q terhet is elvisz — keresett karaván állattá és a sivatagos területen a méregdrága hátas tevék pedig fontos harcászati eszközzé váltak. A tevék teje, gyapjúja igen fontos termékek voltak. A nomád gazdaság valóban klasszikus állata a juh volt; ez volt a nomád gazdaság legigénytelenebb, nélkülözhetetlen állata. Teje, húsa, gyapjúja pótolhatatlan termékei voltak a nomád gazdaságnak, gyapjújából készültek a ruhák és a jurták falai. Túlzás nélkül állítható, hogy a jámbor, védtelen, lompos farkú állat adott élelmet, ruhát és hajlékot is a nomád társadalom embere számára. Az aránylag rövid vemhességi idő, tehát a viszonylag gyors szaporíthatóság és a viszonylag gyors gazdasági hasznosíthatóság még az igen szegény nomád gazdaság számára is kifizetővé tette a juh tenyésztését.

A nyári legeltetés rendje szerint a kiszemelt legelőre először a lovakat terelték, azokat követték a szarvasmarhák, majd a legelő állatok sorát a juhok, kecskék és a tevék zárták. A legelő állatok a takarmányozásra alkalmas növényzet jelentős részét letaposták, takarmányozásra alkalmatlanná tették, azaz a föld termőerejét csak igen kis százalékban hasznosították. A téli legeltetés rendje a nyárihoz hasonló volt; a nomád lovak patájukkal a hó alól kikaparták a növényzetet és ezzel maguk is táplálékhoz jutottak, és a többi állat számára is

hozzáférhetővé tették a takarmányt. Szomorú és igen gyakran tragikus kimenetelű telelést jelentett az ún. „dzut", azaz a felső hóréteg megfagyása az átmeneti olvadás után. Ilyenkor a nomád közösségek emberfeletti erőfeszítése sem tudta megmenteni az állatállományt a pusztulástól. Nem véletlen, hogy a különböző nomád népek a telet az éhség, a tavaszt a halál idejének nevezték. S noha a nomád népek az állati termékeknek minden legkisebb részét is felhasználták, a nomád társadalmak gazdasági ciklusa gyakran nem hozta meg a megfeszített munka gyümölcsét. A nomád gazdaság fenyegető rémei voltak a különböző állatmegbetegedések, a járványok, amelyek bármikor felléphettek, és amelyek kimenetele csaknem teljesen a véletlentől függött.

Világos tehát, hogy a nomád gazdálkodás szempontjából sorsdöntő volt a legelőterületek megválasztása; különösen a telelő szállások és a forró nyárban az itató helyekben bővelkedő nyári szállások megválasztása; az itatóhelyek biztosítása egyébként fontos szempont volt mind a téli szállások, mind a terelő utak kiválasztásakor.

A nomád gazdasági tevékenység jellegzetes vonása volt a munka igen alacsony termelékenysége. A nomád gazdasági tevékenység egy-egy ciklusa — mint tudjuk — igen hosszú volt. Míg a földművelő gazdaság ciklusa lényegében egy naptári évet sem vett igénybe, és a földműves közösségek elnyerték munkájuk gyümölcseit, addig a nomád gazdaság eredménye az egyes állatok biológiai és fiziológiai sajátosságaitól függött. Még az aránylag gyorsan szaporítható juhállomány növelése és a növendék állatok gazdasági hasznosíthatósága is legalább két évet vett igénybe, nem beszélve a lóról, a szarvasmarháról és különösen a tevéről, melyek szaporítása a nomád gazdaság viszonyai között igen körülményes volt és a növendék állatok gazdasági hasznosításáig igen hosszú ideig, 4—5 évig kellett várni. Innen ered az a féltő gond, amellyel a nomád pásztor a növendék állatokat körülvette. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a nomád gazdaságok óriási tömegében az állatállomány szaporítása lényegében a vak véletlenre volt bízva, azaz a biológiai törvények spontán, vak ereje érvényesült, csak az igen módos nomád gazdaságokban, ahol elegendő munkaerő állt rendelkezésre, alakulhatott valamelyes céltudatos tenyésztési törekvés. Ez a spontán szaporítás azt eredményezte, hogy az állatállomány szerkezetében rendkívül kedvezőtlen volt a hím és nőstény állatok aránya. Ennek a kedvezőtlen aránynak következménye a nagyfokú meddőség volt; még az aránylag könnyen szaporítható juhállományon belül is a vemhesség aránya csak igen kedvező esetben érte el a 30%-ot, ami valójában még nem jelentett 30 %-os évi növekedést, mert nagy volt a vetélések és a megszületett szaporulat pusztulási aránya; a szaporulat pedig a takarmányozás szempontjából legkritikusabb télutolján és kora tavasszal következett be. A nomád gazdaságnak ez az igen alacsony termelékenysége eredményezte azt, hogy a nomád gazdaságokban igen nagy szerepe volt a különböző zsákmányoló gazdasági tevékenységeknek, elsősorban a vadászatnak. Igen érdekes, hogy egyrészt éghajlati, földrajzi sajátosságok, másrészt különböző rituális elképzelések miatt a nomád népek túlnyomó többségénél a halászat egészen jelentéktelen szerepet játszott. A kiegészítő, zsákmányoló jellegű gazdasági termelő tevékenység jellemezte a korafeudális földműves gazdaságokat is, de ott a vadászat és a halászat csak tényleg kiegészítették a földművelést és az ekés földművelés feltételezte házi, legeltetéses állattenyésztést.

A nomád népek gazdasági tevékenységében a vadászatnak igen nagy jelentősége volt egyrészt a tenyésztett állatok ragadozóktól való védelme, más-

részt az élelemszerzés szempontjából. A hegyvidéki nomád népek a vadászat vonatkozásában aránylag kedvező helyzetben voltak, ugyanez mondható a tajga zóna közelében élő nomádokról is. A vadászat szempontjából sokkal kedvezőtlenebb helyzetben voltak a steppék és félpusztaságok nomádjai, ahol a vadak átvonulási ideje bizonyos évszakokhoz kötődött, és ez a körülmény igen rövid ideig tartó, szezonjellegűvé tette a vadászatot. Ez a körülmény vezetett a nomád népeknél a hús különböző eljárásokkal történő tartósításához, konzerválásához. A vadászat sikerét nagymértékben befolyásolta az ipari tevékenység, mindenekelőtt a vas eszközök készítésének viszonylag elmaradott formái a nomád népek körében. Talán meglepő az, hogy a harciasságukról híres nomád népek körében a vasgyártás aránylag alacsony színvonalon mozgott. (A tényleges helyzet felmérése helyett igen sok félreértésre adott okot a látszat valóságként elfogadása, amint azt a polgári történetírás tette.) Nem hagyható figyelmen kívül az a körülmény, hogy a valóban félelmetes hadjáratok szervezői és végrehajtói nem általában a „nomádok" voltak, hanem a nomád társadalom adott fejlődési szakaszában létrejött fegyveres kíséret, a nomád társadalom elenyésző kisebbsége. Ezek tényleg fel voltak fegyverezve a nomádok körében igen nagy értékkel bíró vágó-szúró fegyverekkel és íjjal. De csak Rasid-ed-Din leírására kell gondolni a mongol-tatár hadak közt dúló fegyverspekulációról, hogy megértsük, még a XIII – XIV. század aránylag már fejlett viszonyai között is a vasból készült fegyvereknek igen nagy értékük volt. A grandiózus hadjáratok alkalmából fegyveres szolgálatra kötelezett nomád pásztor-gazdaságokra iszonyú teherként nehezedett a szükséges harci felszerelés beszerzése, s az gyakran a gazdaságok tömeges tönkremeneteléhez vezetett. Mindez természetesen nem vonatkozik a fegyveres kíséretre, amely már amúgy is elvesztette közvetlen kapcsolatát az anyagi értékek termelésével.

A kovácsművesség alacsony szinvonala nem jelenti azt, hogy a nomád gazdaság bizonyos történeti szakaszában nem kezdődött meg a társadalmi munkamegosztás folyamata. Az ipari és mezőgazdasági termelés szétválása a nomád gazdasági szerkezetben is megkezdődött, de be soha sem fejeződött! A nomád gazdasági tevékenység ugyanis nem igényelte a különböző vasból készült munkaeszközök olyan tömegét, mint a földműves gazdaságok ekés korszaka. A nomád gazdaság szükséglete vaseszközökben viszonylag korlátozott és igen egyoldalú. A ló felszerszámozásához szükséges néhány szerszámkészlet, melyek egy része – mint a kengyel – készülhetett fából is, más része – mint a zabla-pálcák, — csontból is. A nomád taligák egyetlen vasszeg nélkül készültek. A nomád kovácsok felszerelése idomult a nomád élet sajátosságaihoz, a szerszámok kisméretűek, könnyen hordozhatók voltak, noha a kovácsok túlnyomórészt az állandó jelleggel inkább rendelkező téli szállások közelében éltek és dolgoztak, s kötötte őket a nyersanyaglelőhely is. Ámde a tavaszi, nyári terelések idején felmerült javítások szükségleteit nekik kellett kielégíteniök, s ez a kovácsokat is nomadizálásra kényszerítette. Nem szólva arról, hogy a nomád kovácsok jórésze véglegesen soha sem szakadt el a nomád állattenyésztéssel járó munkáktól. A kovácsokon belül kialakult a színesfémek – ezüst, bronz és ritkán arany – feldolgozásával foglalkozó ékszerkovácsok, a „fehér" kovácsok csoportja is. A nomád népek vagyonos rétege azonban főként kereskedelmi úton vagy zsákmány útján szerezte be a fényűzési fémtárgyakat. A nomád ékszerkovácsok igen primitív körülmények között dolgoztak, és igen korlátolt szegényes készletekkel rendelkeztek. Tagadni azonban a társadalmi munkamegosztás kezdeteit a nomád társadalmakon

belül teljesen meddő törekvés volna. A tárgyi, dokumentális bizonyítékokon kívül a nomád népek gazdag kovács-kultusza és a kovácsfunkcióból kinőtt társadalmi-politikai vezetőréteg is bizonyítja a vasművesség jelentőségét és szerepét a nomád társadalmak fejlődésében. Arról van csupán szó, hogy a társadalmi munkamegosztás, így a vastermelés is egy igen archaikus, igen alacsony termelékenységű gazdálkodási rendszerbe épült be. A nomád gazdaság egyéb ipari jellegű tevékenységei közül kétségkívül elkülönült ipari tevékenységként lehet megemlíteni a nyereg-, az íj- és nyílkészítést, az egyéb nyersanyagfeldolgozó tevékenységek, a bőr-, gyapjú-feldolgozás, de még a jurtakészítés is lényegében házi, családi ipar keretei között maradtak.

A fentiekben a nomád gazdaság általános jellemzését adtuk, azokat az általános, sematikus vonásokat helyeztük előtérbe, amelyek rövid jellemzését adják a nomád gazdaságnak, és amelyek nagyon hosszú időn át, a VI–VIII. századtól a XIX. század végéig *lényegében* jellemezték valamennyi nomád nép társadalmát.

Ha a nomád gazdaság továbbra is általánosságban mozgó ugyan, de dinamikus és az eltéréseket is figyelembe vevő vonásait kívánjuk rögzíteni, akkor nem maradhatunk meg a nomád gazdasági tevékenység felületi technikai leírásánál.

Ennek az utóbbi követelménynek a teljesítése azonban mindenekelőtt megköveteli a nomád gazdaság technikai külső vonásainak összekapcsolását a lehetséges tulajdonviszony-formákkal; a társadalmi viszonyokkal. És itt már nem elégedhetünk meg ezer éves átlagolással sem a társadalmi viszonyok, sem pedig a nomád gazdasági tevékenység ismérvei vonatkozásában, hiszen a két tényező, az ekés földművelő társadalmakhoz hasonlóan, kölcsönhatásban állt egymással. E kölcsönhatás vizsgálatánál mindenekelőtt abból a tényből kell kiindulnunk, amelyet nem lehet eléggé kihangsúlyozni, hogy egy archaikus gazdálkodási forma áll előttünk. A gazdálkodás történeti formája, struktúrája s a használt termelőeszközök és a tulajdonviszonyok, a társadalmi viszonyok között természetesen szoros összefüggés van. Ez az összefüggés történeti, azaz ennek az összefüggésnek dinamikája van, e dinamika hordozói a nomád társadalmak esetében is az emberek, akik küzdelmes munka révén *igyekeznek* tökéletesíteni *termelőeszközeiket*. Ha erről megfeledkezünk, akkor minden igyekezetünk ellenére is összemossuk a határokat a marxista és a polgári történetszemlélet között. Az archaikus gazdasági struktúra természetesen sejteti a hasonlóan archaikus tulajdon és társadalmi viszonyok körvonalait. Ez valóban így is van, nem hagyhatjuk figyelmen kívül azonban azt, hogy az archaikus intézmények formai jelentkezése elhomályosíthatja az ősi intézmények *új tartalmát, új vonásait, amelyek gyökerei a nomád gazdaságban végbement változásokra nyúlnak vissza.*

A közösségi, nemzetségi-törzsi tulajdonforma éppen úgy jellemezte a nomád gazdaság bizonyos fejlődési szakaszát, mint a földműves gazdaság fejlődését. Tehát a tulajdonformának ebben az ősi állapotában a két gazdasági struktúrán felépült társadalmak lényegében azonos ősközösségi társadalmak voltak.

A nomád gazdálkodás minden fázisa megkövetelte a közösségi munkaszervezetet. Az állatok terelése a rövidebb, hosszabb nomadizálások során nagyobb kollektíva közös erőfeszítése nélkül elképzelhetetlen. Egy család munkaereje elégtelen volt az aránylag nagy területen folytatott legeltetések során felmerülő munkák végzésére. Még az aránylag nem nagyszámú állatállomány legeltetéséhez is igen nagy és állandóan változó területre volt szükség,

s emellett az állatok rendkívül alacsony produktivitása megkövetelte a lehető legnagyobb mennyiségű állat tartását, különösen a nyári időszakban, már csak azért is, mert így a nomád gazdaság kedvezőbb állomány összetétellel indult neki a súlyos gondokkal járó telelésnek. Kollektív erőfeszítést követelt az állati termékek begyűjtése, tartósítása és az állatok ragadozóktól való védelme. De különösen nagy kooperációt igényelt a nyári időben az itatás is. Nem minden területen álltak rendelkezésre megfelelő folyóvizek, amelyek partvonulata optimális feltételeket biztosított az itatás számára. A folyóvölgyek elsősorban a téli és koratavaszi legeltetés szinhelyéül szolgáltak, mert a folyómenti vegetáció természetszerűen sokkal kedvezőbb feltételeket biztosított a legeltetés számára, mint a folyóktól távol eső, szárazabb vidékek. A dúsabb vegetációjú folyóvölgyek takarmánykészletét tartalékolni kellett a nehéz téli időre. Az itatás tehát tavak, források vagy mesterséges kutak segítségével történt a nyári időszakban, már pedig megfelelő vízlelőhelyek nem voltak bőviben egy-egy nemzetség területén. S a nyári itató helyekért folytatott küzdelem semmivel sem volt kevésbé elkeseredett, mint a kedvező téli szállásokért folytatott küzdelem. A nomád népek története bővelkedik a nyári itatóhelyekért folytatott különböző véres és fondorlatos eseményekben.

Világos tehát, hogy a nomád gazdaság természete és a munka rendkívül alacsony termelékenysége feltételezték a közösségi munkaszervezetet. Ámde *a közösségi munkaszervezés* még nem feltétlen *vezetett a közösségi tulajdonformához.* Ennek bizonyítéka az, hogy amikor a nomád népek *közösségi tulajdonformája már eltűnt, s helyébe a magántulajdon lépett, a közösségi munkaszervezet továbbra is megmaradt.*

Miben keresendő tehát a nomád gazdaságra felépült közösségi tulajdonforma feltétele? Ennek megállapítása azért is lényeges, mert e feltétel társadalom életében betöltött szerepének változása nyilván összefüggésben van a közösségi tulajdon eltűnésével és a magántulajdon megjelenésével. A nomád gazdaságon felépült közösségi, nemzetségi tulajdon feltétele *a munka alacsony termelékenysége, a termelőeszközök fejletlensége, tehát ugyanazok a tényezők, amelyek a földművelő népek gazdasági rendjében is a közösségi tulajdon meglétét tételezték fel.* Ez a megállapítás megint csak arra utal, hogy a nomád gazdaságról adott általános jellemzésünk e gazdálkodási formának csak legáltalánosabb vonásait ragadta ki, amelyek a közösségi és a magántulajdon feltételei között is egyaránt jellemezték a nomád gazdaságot.

Melyek voltak tehát azok a mozzanatok az általános archaikus vonásokon belül, amelyek kimozdították a közösségi tulajdonon felépült társadalmi szervezetet a nyugalmi állapotból és a magántulajdon kialakulásához vezettek?

Figyelemreméltó, hogy a burját mongol jangut nemzetségnek a fejlődésében a XVI–XVII. században rendkívül komoly szerepet játszott az állatállomány szerkezetében végbement változás. A szerkezeti eltolódás a szarvasmarha javára történt, de hasonló jelenség figyelhető meg a kazah és a kirgiz társadalom esetében is. A szarvasmarhatenyésztés súlyának növekedésével gyökeresen megváltozott a gazdálkodás rendje és módszere. Elkerülhetetlenné vált a készletgazdálkodás, elsősorban a takarmánykészletgazdálkodás megjelenése. Ez pedig új termelőeszközöket is igényelt, olyanokat, mint a sarlót és a rövid kaszát. Ezen túlmenően a kaszálók megjelenése többletmunka-befektetést is igényelt; a kaszálókat meg kellett tisztítani a kövektől, a mérgező növényektől, a cserjéktől, és ami a legfontosabb: megkezdődött a nomád gazdaság számára eddig teljesen ismeretlen technikai eljárás, a talaj termőerejéről való

intézményes gondoskodás. E gondoskodásnak az egyik formája volt az öntözés; a kaszálók igen kezdetleges öntöző csatornás elárasztása, hogy még a legperzselőbb kontinentális nyárban se égjen ki a szénát adó vegetáció. Ez azonban a talaj termőereje fokozásának csak egyik útja volt. Az állati trágya, amely a nomád népeknél szárítva tüzelőként szolgált, más szerephez is jutott, a talaj trágyázására szolgálva fokozta a kaszálók termésátlagát. Nyilvánvaló, hogy a kaszálók csak olyan területen alakulhattak ki, ahol biztosítva volt az állandó nyári öntözéshez szükséges víz, másrészt ahol a nomád állattartás feltételei mellett biztosítani lehetett a szerves trágya felhalmozódását. Ilyen terület elsősorban a téli szállás területe volt. Ha a téli szállások nem valamilyen bővízű folyó vagy patak közelében voltak, akkor telelők védettebb, erősen tagolt tájegységeken alakultak ki, ahol a számtalan ágra szakadt kisebb erek biztosították az öntözéshez és a téli itatáshoz szükséges vizet. Az a körülmény, hogy a téli szállások vizenyős területe a különböző parazita rovarok tenyészhelyévé vált, s ezek a rovarok mind a jószág, mind az ember számára szinte elviselhetetlenné tették a tavaszvégi és a nyári tartózkodást a téli szállás körzetében, csak még jobban elősegítette a kaszálók védelmét.

A téli szállások jó kiválasztása és megtartása tehát, mint láttuk, mindig létérdek volt a nomád népek gazdasági tevékenységében, az állatállományban bekövetkezett szerkezeti eltolódás az igényesebb szarvasmarha tenyésztése irányában pedig különösen értékessé tette a téli szállások területét. A téli szállások bizonyos részein olyan többletmunka-befektetést kellett eszközölni, amely biztosította valamelyes téli takarmánykészlet megteremtését. Ez azonban távolról sem jelenti azt, hogy a nomád gazdaság áttért a rendszeres téli takarmányozásra. Ez sohasem következett be a nomád gazdaság keretei között. Nem következett ez be a munkaerő krónikus hiánya és a meglevő munkaerő képességeit messze túlszárnyaló állatállomány megléte miatt. Nem következett ez be azért sem, mert a kaszálók legértékesebb része aránylag nem nagy területen alakult ki, tehát a kiegészítő munkabefektetés kis területre korlátozódott. A szervestrágya felhalmozódása aránylag kis területre korlátozódott; arra a kis elkerített helyre, ahol az anyaállatok a szaporulattal körülkerítve tartózkodtak. A téli szállások jelentősége és értéke a befektetett többletmunka következtében azonban rendkívül megnőtt. Megnőtt az egyes családok munkaerő-ellátottságának a jelentősége, és ennek eredményeként az egyes családok rendelkezésére álló telelő szállások értéke. A nemzetségi elvek kezdtek ingataggá válni, labilitásuk forrása magában a nemzetségi elvben és gyakorlatban rejlik. A nemzetségi elv szerint az egyéni erőfeszítés útján szerzett többlettermék, a személyes kisajátítás tárgyai voltak: addig, amíg az egyéni munka termelékenysége olyan kicsi volt, hogy az csak kivételes esetben biztosította a nagyobb erőfeszítés szerény gyümölcsét az egyesek számára, nem volt semmi baj a nemzetségi tulajdonviszonyok és elosztási elv körül. Amikor azonban az egyéni, családi munkabefektetés a téli szállások aránylag kisméretű parcelláin jelentős készleteket eredményezett, a nemzetségi földek újra osztása és a telelő szállások évente történő kijelölése ellen hallatlan felzúdulás támadt a nomád társadalmak körében. Ami egykor igazságos és helyes volt, az most hallatlan igazságtalansággá változott. A telelőhelyek kiválasztásának kritériumai közé bevonult a kaszálók minősége és hozama: a nemzetség tagjai szembekerültek egymással, senki sem mondott le szívesen a nehéz munkával termővé tett kaszálókról. A XVI—XVII. századi burját és jakut társadalom története bővelkedik a szénaperekben és a szénáért folytatott elkeseredett véres harcok-

ban. A Moszkvában székelő szibériai kormányszékig is eljutott a szénaboglyák elorzása miatt kitört villongásoknak az ügye.

A telelőhelyek területén fekvő kaszálókat elkerítették a többi legelőtől, ezzel is bizonyítva, hogy azok már egy-egy személy kizárólagos tulajdonába kerültek. A nemzetségi primitív közösségi tulajdon dualizmusa a nomád társadalmakban is végső soron a magántulajdoni viszonyok erősödése, majd győzelme irányába oldódott fel.

A burját-mongol társadalomban az *urag*-ok, a vérségi kapcsolatban levő családok téli szállásain az *utug*-ok területén alakult ki a családi tamgával és elkerítéssel is kihangsúlyozott földmagántulajdon. Ennek magyarázata az, hogy egy-egy téli szállás átlagos hozama 40—60 csomó széna volt, de volt olyan téli szállás is, amelyik 100—120 csomó szénát adott.

A jakutok már a XVII. században adták-vették a téli szállások kaszálóit, a tulajdonjog bizonyításakor az ősi jogon való birtoklásra hivatkoztak.

A kazahok igen nagy körültekintéssel jelölték ki a téli szállások területét; egy-egy téli szállás hossza 5 verszta, szélessége 3 verszta volt. (1 verszta = =1067 m.) A kazahoknál a téli szállások kerültek leghamarabb magántulajdonba, ennek megfelelően az öröklés joga is a téli szállásokra alakult ki először.

A föld magántulajdonának kialakulását elősegítette egy másik rendkívül fontos tényező, a földművelés kezdeteinek kialakulása a nomád népeknél. Igaz, ebben a vonatkozásban *már élesen elvált* az egyes nomád népek fejlődése; nem minden nomád nép gazdasági fejlődése vezetett a földművelés csíráinak kialakulásához. Ma még számos nehézség és prob[illegible]éma megnehezíti a nomád gazdaság földművelő gazdasággá változásának konkrét történeti vizsgálatát. De talán teljesen tanácstalanok mégsem vagyunk, és valamilyen többé-kevésbé megbizható kiinduló pontot találhatunk a nomád népek körében lefolyt földművelő fejlődés inditékainak keresése során. A szarvasmarhatenyésztés előtérbe kerülésének következtében a kaszálók kialakulása eleve értékessé tette a magántulajdonba került téli szállásokat. A talaj termőképességének felismerése odavezetett, hogy bizonyos alapvető növényi táplálék termelésével is kísérletezni kezdtek az egyes nomád népek, amint azt a burjátok egyes törzsei és nemzetségeinek esete bizonyítja. Az első írásos adatok a burjátokat mint kenyértermelőket említik. 1627-ben Maxim Porfirjev kozák atamán jelentette Moszkvának, hogy a burjátok „kenyérnek vetnek árpát és hajdinát", egy 1640 évi adat szerint „náluk (burjátoknál) köles terem kenyérnek", 1688-ból burját törzsi tanácson kelt rendelkezés szerint „a kölessel bevetett földeket és szénakaszálókat elkeríteni erős kerítéssel".

A burját-mongol jangutoknál a művelésbe vont földek *toorom*, azaz a nemzetség tulajdona alól kivont földekké váltak. Ezek az adatok részben a XVII. század elejéről származnak, tehát az orosz kolonizációt *megelőző időkből*. A földművelés autochton kialakulása az egyes nomád népek körében természetesen nem mond ellen a külső hatás meglétének. Minden bizonnyal a Kínával és a közép-ázsiai földművelő népekkel folytatott érintkezés nem volt hatástalan a földművelés kialakulására. A belső feltételek hiánya a nomád népeknél azonban meg is akadályozhatta a földművelés kialakulását. E feltételek teljességre törekvő felsorolása már azért is lehetetlen, mert sok még a homályos részlet. Mindenesetre azt tudjuk, hogy a közép-ázsiai földművelő népekkel szoros kapcsolatban levő altaji nomádok, valamint a kazahok túlnyomó többsége és a kirgizek körében a földművelés rendkívül kis szerepet játszott még

a XVIII. és a XIX. század fordulóján is. A földművelés kialakulása mindenekelőtt a művelésre kiválasztott földdarab és a műveléshez szükséges szerszámok meglétének kérdése. Ezt bizonyítja a burját mongol jangut nemzetség esete is. A szerszámok beszerzése körülményes dolog volt, s azt nem mindenki engedhette meg magának. A kazahoknál pl. néha 8—10 család közösen szerzett be vas ekepapucsot, és csak közös erőfeszítéssel tudtak földet művelésre fogni, míg aki egyedül kísérletezett, az csak nyomorúságos faekével túrta a földet, amelyik csak annyira lazította fel a talajt, hogy a magot úgy ahogy be lehetett takarni földdel. A kazahoknál és a kirgizeknél rendkívül lenézett foglalkozás volt a földművelés, és csak az állatállományát csaknem teljesen elvesztett pásztornak engedte meg ura a föld művelését, de csak addig, amíg anyagi helyzetét annyira egyensúlyba hozta, hogy a továbbiakban mint nomád pásztor folytathatta gazdasági tevékenységét. Ezek a nyomorult páriák állandóan ki voltak téve a legdurvább atrocitásoknak a „saját" nemzetségi tagok részéről, vetéseiket állataikkal kitapostatták. Egyszóval földműveléssel foglalkozni rendkívül megalázó helyzetet jelentett a kazah és a kirgiz társadalomban.

Egészen más volt a helyzet pl. a jangutoknál és az ujguroknál is. Az utóbbiak a téli szállások területén kihasított szántókat elkerítették, a kaszálókhoz hasonlóan. Az elkerített területre csak a termés betakarítása után, a nyári nomadizálási szezon befejeztével engedték rá az állatokat. Így a nemzetség téli szállásait több kilométer hosszúságú keritésrendszer képezte. A földművelés megszilárdulásának egyik látható oka az volt, hogy földműveléssel elsősorban *tehetősebb* rétegek kezdtek foglalkozni, amelyek rendelkeztek elegendő igázható szarvasmarhaállománnyal, lóval ugyanis nem szántottak. Nem a társadalom legfelsőbb arisztokratikus rétegei kezdtek földet művelni, hanem az önálló szilárd gazdasági bázissal rendelkező tehetős nomád pásztorok. Ezek a rétegek minden körülmények között rendelkeztek elég erővel ahhoz, hogy földművelő munkájuk gazdasági előnyét be tudják bizonyítani, s így társadalmi méltóságukat meg tudták őrizni.

Igen sajátos földművelő gazdálkodás alakult ki az észak-kaukázusi kabardoknál, akiknél a félnomád állattenyésztés igen jelentős szerepet játszott. Az egyes nemzetségi körzeteken belül az aulok a föld kimerülése miatt változtatták települési helyüket. Házaik könnyen szétszedhetők voltak, s azok faanyagát magukkal vive az új helyeken aránylag könnyen felépítették az új házakat.

Minden jel szerint a földművelés kialakulásának a nomád népek körében a következő feltételei voltak: a takarmánykészlet-gazdálkodás kialakulása a szarvasmarhaállomány növekedésének bázisán, és az aránylag tehetős gazdasági helyzet. Ezt bizonyítja a jakutok, az egyes burját csoportok és az ujgurok története is.

A téli szállásokon kialakult földmagántulajdon nyilvánvalóan nem maradhatott következmények nélkül a tavaszi, nyári és koraőszi nomadizáló legelők vonatkozásában sem. S valóban a terelő legelők földjei szintén magántulajdonba kerültek, egy lényeges eltéréssel azonban a téli szállásföldekhez viszonyítva.

A legelők formailag ugyanis nemzetiségi tulajdonban maradtak, azaz a legelőterületek nem minden esetben kerültek leplezetlen formában felosztásra. Ennek magyarázata a nomád legeltetés kollektív munkaszervezetet igénylő jellegében keresendő. A nomadizáló körzet legelőin szinte teljesen ismeretlen volt az egyéni (családi) munkaerő révén elért többletmunka-befek-

tetés, tehát a nomadizáló körzet földje – a legelők – a nomád társadalom *kollektív munkájának szférája maradt.* A nomadizáló körzet földjei azonban ténylegesen mégis magántulajdonba kerültek, s ezt a nomád szokásjog is rögzítette.

A nemzetiség vagy a törzs nomadizáló körzetének földjei felett a *nemzetiségi,* illetve a *törzsi tanács* gyakorolta a *fennhatóságot az egész nemzetség, illetve törzs nevében.* A nemzetségfő irányítása mellett ez a tanács határozta meg, hogy a terelő utak befejeztével melyik család és aul melyik legelőparcellán legeltethet és melyik itató helyeket használhatja. Természetesen a vagyoni és a társadalmi differenciálódás beköszöntével már maga ez a tény is számtalan visszaélésre adott alkalmat. De egyelőre takintsünk el a kétségkívül nagy szerepet játszott erőszak alakalmazásának tényezőjétől, s most vegyük a „tisztán" gazdasági tényezők alapján vizsgálat alá a nemzetiségi földek tényleges tulajdonformáját. Maga az a tény, hogy nem az egész nemzetség megkérdezése útján történt a legelők elosztása, hanem csak egy szűk kör döntése révén kerültek évenkénti elosztásra a legelők, már eleve korlátozta a nemzetség tényleges beleszólását a legelők elosztásába. A nemzetség valamennyi tagjának a megkérdezése a ténylegesen már felosztott legelők jóváhagyására tisztán formális ténykedés volt. A nemzetség, mint a szabad emberek kollektív testülete, csupán kényelmes formát jelentett a legleplezetlenebb magántulajdoni formák meghonosítása során. A nemzetségi tanács tagjai voltak maga a nemzetségfő és a legtekintélyesebb, a leggazdagabb családfők, azok, akik ténylegesen rendelkeztek elég szabadidővel, hogy az egyre bonyolultabbá vált gazdasági és társadalmi kérdések megoldásával foglalkozni tudjanak. Ennek a nemzetségi arisztokráciának a döntései a nemzetségi legelők felosztása vonatkozásában az arisztokrácia gazdasági hatalmán alapultak. A legelők elosztása a családtagok száma szerint történt. Akinek nagyobb volt a családja, az nagyobb legelőt kapott. A nemzetségi arisztokrácia tagjai számos elszegényedett pásztort fogadtak szolgálatukba – családtagnak –, akiknek szintén járt legelő. Ezenfelül számos olyan családi gazdaság volt, ahol kicsi volt az állatállomány, ezért „önként" lemondtak legelőrészük használatáról valamelyik úr javára, aki ennek fejében védelmébe fogadta őket. Még a nemzetségi tulajdon és társadalmi viszonyok korában a nemzetség azokat a tagjait, akik magukra vállalták a közösség ügyeinek intézését és a nemzetség érdekeinek fegyveres védelmét, e közös érdekeket képviselő személyeket bizonyos nagyon szerény anyagi előnyökben részesítette; állataik gondozását elvállalta, a köz érdekében kifejtett tevékenységüket ajándékokkal honorálta. Aki csekély állatállománnyal rendelkezett, tényleg önként lemondott a nemzetség javára legelőrészének használatáról, amíg gazdasági helyzetét meg nem szilárdította. Amíg a nomád termelőmunka termelékenysége igen alacsony volt, ezek a szokások nem is vezettek gazdasági és hatalmi erőeltolódáshoz. Amikor azonban különösen a téli szállásokon a szállásföldek a takarmány-készletgazdálkodás következtében már nem kerültek újraosztásra, azaz magántulajdonba mentek át, amikor a munka termelékenysége növekedett, az ajándékok érezhető anyagi előnyt jelentettek; a nemzetség ügyeinek intézői javára végzett önkéntes munka jelentős anyagi eredménnyel zárult évről-évre, a funkciók pedig örökletessé váltak, mert az anyagi előnyökről senki sem mondott le szívesen, a helyzet gyökeresen megváltozott. A nemzetségi intézmények megmaradtak, s azok vezetői igyekeztek azt a látszatot kelteni, mintha ők továbbra is a nemzetség, a közös

érdekek, tehát az egész közösség érdekében teljesítenének a szokásjog által rögzített szolgálatokat. Ténylegesen azonban már csak egy szűk vezető réteg gazdasági és társadalmi érdekeit szolgálták a nemzetségi intézmények. A nemzetségi legelők kisajátításra kerültek és azok tényleges tulajdona a nemzetségi arisztokrácia kezében összpontosult. A legelők évenkénti felosztása csak arra szolgált, hogy évről-évre megerősítse a ténylegesen magántulajdonba került legelők használatát; vagy ha mégis változásra került sor a használt legelők vonatkozásában, akkor az kivétel nélkül az uralkodó réteg előnyére történt. A nemzetségi arisztokrácia képviselői lényegében földesurakká váltak, akik számára természetbeni és robotszolgáltatásokat teljesítettek a nemzetség köznépi rétegei. Ezek az utóbbiak tehát lényegében jobbágyokká, feudális szolgáltatásokra kötelezett szolgákká váltak. A legelők elosztása körül természetesen számtalan visszaélés, erőszakoskodás történt, csak úgy, mint a szolgáltatások kikényszerítése terén, aki nem volt hajlandó teljesíteni a tradíciók által megszentelt „közérdekből" rárótt szolgáltatásokat, az hamar meggyőződhetett arról, hogy a *nuker*-ek, a fegyveres kíséret rendelkezik elég hatalommal és erővel a szolgáltatások kikényszerítésére.

A jakut tojonok *nyári legelőik területét is körülkerítették és családi tamga jelekkel megkülönböztették*; a legelők elosztására kizárólagos joguk volt. A kazah Mucsegalij, Csingalij és Ormanov szultán-családok *egyenként 400 ezer* gyeszjatyina legelőterület felett rendelkeztek.

Igen elterjedt az a nézet, amely a nomád népek gazdasági és társadalmi állapotait az egyes gazdaságokban lévő állatok mennyisége, az állatvagyon alapján határozza meg. A földtulajdon formáját fel sem veti ez a nézet, vagy pedig azt teljesen elhanyagolhatónak tartja. A valóság azonban ennek a nézetnek a cáfolatát bizonyítja. Valóban az állatállomány kisebb vagy nagyobb mérete az egyes gazdaságokban a vagyonosság mértékét meghatározza, de nem a társadalmi helyzetet. A vagyonosság ismérve az állatállomány nagyságának kritériuma alapján az egyes nomád népeknél rendkívül szélsőséges ingadozásokat mutatott. A bajkálon-inneni burjátoknál a XVI—XVII. században 100—200 főből álló állatállomány már igen vagyonos, sőt gazdag állapot jele volt. 40—50 főnyi állatállomány az anyagi biztosítottság állapotát jelentette. Már a Bajkálon túl ezek az arányok többezer főből álló állatállomány és néhány főből álló állatállomány között ingadoztak, hasonló volt a helyzet a halha, a kereita mongoloknál, a kazahoknál és a kirgizeknél; míg a jakutoknál, továbbá a különböző altaji nomádoknál az arányok még a bajkálon-inneni burjátoknál is kedvezőtlenebbek voltak. De ami még meglepőbb, az egyes szolgáltatásokra kötelezett, tehát szolgasorban élő nomád pásztorok kezén esetenként nagyobb állatállomány halmozódott fel, mint az uraik kezében, akik számára szolgáltatásokkal tartoztak. Ez a jelenség távolról sem volt kivételes jelenség, természetesen szabály sem. A társadalmi és gazdasági hatalom annak a kezében összpontosult, aki a *legelő feletti tulajdon jogával rendelkezett*. A nomád földesurak az eléggé elterjedt nézettel szemben nem szívesen fogadtak szolgálatukba teljesen elszegényedett nincstelen pásztorokat, nem szívesen adtak nekik még uzsorakamatra sem állatokat, sem a szaporulatért, sem pedig az állati hozamok beszolgáltatása fejében. Szívesen vették a szilárd törzsállománnyal rendelkező nomád gazdaságok függőségi viszonyát, amelyek fizikai eltartásáról nem az úrnak kellett gondoskodnia. A nomád népek szokásjoga oly keveset szólt az állatok fejében

teljesítendő szolgáltatásokról, és oly körülményes kikötéseket írt elő, és gyakorlatban is a nomádok csak igen kivételes esetben adtak át állatokat szolgáltatások fejében, hogy ennek alapján egyszerűen lehetetlenné vált volna az úr—szolga viszony, a feudális függőségi viszonyok rendszere. Még az is igen körülményes volt, hogy a vásárra utazó nomád szolga akár csak egy málhás állatot is kölcsön kérjen megfelelő szolgáltatások fejében. A különböző nomád népek szokásjoga nyilván sokkal több figyelmet szentelt volna az állatállományon keresztül megnyilvánuló függőségi viszonyoknak, ha azok valóban uralkodó jellegűek lettek volna. *A legelő elosztással és birtoklással és bitorlással kapcsolatos joggyakorlat alkotta a nomád szokásjog túlnyomó többségét.*

Megállapíthatjuk tehát, hogy a függőségi viszonyok alapját nem az állatállomány magántulajdona alkotta, hiszen az állatállomány *jelentős része köznépi pásztorok magántulajdonát képezte s a nomád pásztor-jobbágyok tulajdonában levő állatok vonatkozásában a nomád földesúr semmiféle feudális birtokjoggal nem rendelkezett. A függőségi viszonyok alapját itt is a föld, a legelő feudális magántulajdona képezte, amely a nemzetségi szerveket, s így a nemzetségi földeket kisajátító feudális nomád arisztokrácia kezében összpontosult.* A nomád pásztor minden kísérlete, hogy növelje állatállományát, kudarcba fulladt, ha a nemzetség feudalizálódott arisztokráciájától nem kapott megfelelő minőségű legelőt, amelynek használata fejében szolgáltatásokkal, adó fizetésével tartozott, és tartozott az úr állatait is legeltetni.

A feudális függőség igen éles kifejezője volt az igazságszolgáltatási gyakorlat, amely az esetek túlnyomó többségében az úr javára hozott kedvező döntést, és a súlyos büntetések fizetése anyagilag teljesen az úr hatalmába kergette a köznépi pásztorokat. Az egykor szabad nemzetségi tag, akinek a munkájából élt az egész feudális hierarchia, rabszolgaságra is juthatott, kinek élete nem ért egy felnyergelt jó lovat sem, a meggyilkolt gazdag burját vérdíja „két szolga, két teve, három vért, három üst, tíz jó ló, tíz legnagyobb bika, 300 nagy marha és ezenkívül juh", az egyszerű szabad vérdíja 66 marha volt.

Az így kialakult feudális függőségi rendszer természetesen nem hagyhatta érintetlenül a vérségi alapon nyugvó nemzetségi kereteket sem. A nomád nemzetségi viszonyok bomlásának sajátos terméke volt az *aul*. Az aul más néven valamennyi feudalizálódott nomád társadalom sajátos intézménye volt. Az aul mibenléte körül igen hosszú vita alakult ki; egyesek szerint az aul nem más, mint maga a nemzetség, megint mások szerint az aul tulajdonképpen egy patriarchális nagycsalád, melynek tagjai lehettek idegen származású egyének is. Valójában az aul nem nemzetség, sem nem patriarchális nagycsaládi közösség, hanem képletesen szólva *szomszédsági faluközösség*, de a nemzetségi viszonyok számos elemével átszőve, mely átszövődésnek a magyarázata megint csak a nomád gazdasági tevékenység konzervatív gyakorlatával függ össze, azzal, hogy a termelő tevékenység számos fázisa elképzelhetetlen kollektív munkaszervezés nélkül. Az aul annyiban átütötte la nemzetségi kereteket, amennyiben valamely nemzetség auljainak tagja jehetett idegen nemzetségből származó jövevény is akár egyedül, akár családaával. Az aulnak semmi köze sincs a nagycsaládokhoz, mert egy aulnak több, i kár kis-, akár nagycsalád is tagja lehetett és a fentiekből következően nem s csak rokon családok. Családi vonásokat az kölcsönzött az aulnak, hogy a magányos jövevény nem maradhatott egyedül, mert így munkaereje nem sokat ért, s ezért az aul ura kényszerítette a jövevényt valamely család kötelékébe, mert így jobban szemmeltartható volt és munkaerejét intenzívebben ki lehe-

tett használni. Az aul hűbéri függőségben volt a feudális arisztokráciától. A kazah Daszanov szultán 1049 aul (4879 jurta), Kosubaev főnök 170 aul (700 jurta), Mirzsinbaev szultán 557 aul (1593 jurta), Nadirov főnök 150 aul (700 jurta) urai voltak. Nem volt ritkaság az olyan aul sem, amelyik 70—100 jurtából állott. Egy-egy jurta többé-kevésbé egy-egy családi gazdasági egységnek felelt meg. Az aulok családjai magántulajdonban bírták a saját állataikat, a téli szállások bizonyos földdarabját, az összes szükséges termelő eszközöket, és hűbéri szolgáltatások fejében használhatták a földesúr legelőjének kijelölt darabjait, amelyekért adóztak és robotoltak az úr javára. Az aulon belül természetesen szó sem lehetett sem vagyoni, sem pedig társadalmi egyenlőségről. A vagyonosabb köznépi pásztorok irgalmatlanul kizsákmányolták a szegényebb aul-tagokat, a hűbérúr számára teljesítendő szolgáltatásokon kívül még külön megalázó feudális robotra voltak kárhoztatva ezek a szerencsétlen páriák. Igaz, egy szempontból volt egy nemzetségi elv, amelyet tiszteletben tartott az aul, senki éhen nem halhatott az aulban, s hacsak a hűbérúr valamilyen belviszály vagy elemi csapás következtében el nem vesztette uralmi helyzetét, nem engedtek senkit sem elmenni koldulni idegen aulba. Az aulon belüli gazdasági és társadalmi alá- és fölérendeltség érzékeltetéséhez rámutathatunk a házasodási szokásra, a kalym fizetésére. Az asszonyért kalymot, váltságdíjat kellett fizetni, melynek összege függött a házasulandó felek vagyoni helyzetétől. A kalym azonban mindenképpen nagy összeg volt, több tehénből, birkából és lóból állott, melynek fejében a leány hozományt vitt a férje családjába, amely azonban csak tört része, általában 1/3—1/4-e volt a fizetett kalymnak. Kalymot nem mindenki volt képes fizetni, ilyenkor a megállapodás szerint vagy kölcsönösségi alapon kötöttek házasságot, tehát két család kölcsönösen kicserélte a lányokat, vagy pedig a házasulandó legény ledolgozta felesége árát. A gazdag családok igyekeztek így kiházasítani a leányukká fogadott idegen származású nőket. A kalym ledolgozása gyakorlatilag egy egész életen át tartott, 10—25 évig tartott a kalym fejében teljesítendő robot. Az emberi munkaerő ahhoz nem volt elegendő, hogy egy életen át ledolgozza asszonya vételárát, de arra már elegendő volt, hogy felesége családja gazdaságában dolgozva növelje annak vagyonát, melyből csak hosszú évek munkája után mondhatott magáénak egy juhot vagy tehenet, de ismeretes olyan gyakorlat is, amely szerint a vagyonos aul-tag gazdaságában dolgozó szolga-férj csak egy-egy laktációs periódusban maga számára fejhetett egy tehenet vagy két juhot. A gazdasági tevékenység azonban *az aulon belül soha sem vált annyira individuálissá, mint a földművelő faluközösségekben.* A legalapvetőbb termelési tevékenységet, az aul valamennyi családja állatállományának és a hűbérúr állatainak gondozását az aul közösen végezte, sőt az úr téli szállásán folyó szénagyűjtést is. Ez a körülmény pedig nyilvánvalóan kedvezett a nemzetségi szervezet bizonyos formái fennmaradásának, főleg azoknak a formáknak, amelyek a kizsákmányolást leplezték, illetve elősegítették. A renitenskedőkkel szemben mindig érvelni lehetett a nemzetségi „közös" érdekek nevében, melyek megsértése zord büntetést vont maga után. Az elátkozottak, a nemzetségből — amely már nem jelentett vérségi kapcsolatot — és az aulból kiüldözöttek sorsa egyenértékű volt a teljes fizikai megsemmisüléssel. A nomád népek feljegyzett krónikái szomorú történeteket tartottak fenn ezeknek a szerencsétleneknek a sorsáról; e sors visszatérő refrénje egyhangú, de megrázó; mikor elfogyott minden élelem, kifeküdtek a steppére és várták, mikor válnak a szent állatok

martalékává. Ez hát a nomád társadalom feudális szerkezetének vázlata romantika nélkül. A nemzetségi viszonyok bizonyos intézményeinek továbbélése *nem demokratikus jelleget kölcsönzött, hanem halálos szorításban* tartotta a megmerevedett nomád gazdasági tevékenységen alapuló feudális viszonyokat.

Természetesen, ha a nyugati lex-ek külső formái, jegyei alapján próbálja a kutatás megközelíteni a nomád népek feudális viszonyait, akkor valójában nehéz feudális viszonyokat találni a nomád népek között. Az európai feudális lex-ek normái, de még az ujgur feudális jog normái alapján sem lehet formailag megközelíteni a nomád gazdaságon kialakult feudális viszonyokat. De ha a gazdasági és társadalmi viszonyok *lényegét* tekintjük, akkor elénk tárul egy formájában sajátos, de tartalmában az európai feudális viszonyoknak *tartalmilag* megfelelő állapot. Természetesen a nomádok körében kialakult, feudális hűbéruri földtulajdon olyan körülhatárolt formáit a nomád népeknél nem lehet megtalálni, mint a földművelő népeknél. Ha nomád földhasználat térképét kísérelnénk meg felvázolni a nomadizáló terelő utak alapján, akkor igen kusza, egymást szeszélyesen keresztező vonalakat kapnánk, amelyek alapján nehezen lehetne eldönteni, hogy az adott terület melyik földesúr tulajdonában volt. De ha tartalmában vizsgáljuk a kérdést, akkor kiderül, hogy az adott nomád földesúr területén átvonuló idegen aulok és földesúr korlátozva volt mozgásában és legelő használatában; így kiderül az, hogy az idegen területet átszelő aulok egy napra sem állhattak meg legeltetni vagy itatni az idegen legelőn, s erre árgus szemmel figyelt a nomád földesúr fegyveres kísérete. Elkeseredett, nemzedékeken át folyó öldöklő harcokhoz vezetett még a legcsekélyebb félreértés is, nemhogy az idegen földön elkövetett vagyonjogi visszaélés, melyek megbocsáthatatlan bűnnek tüntek, és amíg a sértett ki nem elégítette követelését, addig nem volt a fegyvereknek nyugvásuk. Ha a nomád földbirtoklás feudális formáit a földművelő népek körében kialakult feudális földtulajdonnal csupán formai jegyek alapján kíséreljük meg összehasonlítani, akkor természetesen a feudális földtulajdonnak a tartalmi ismérveit képtelenek leszünk felismerni a nomád népek körében. A földművelő népek esetében a feudális magántulajdonban lévő határainak megsértése szigorú büntetést vont maga után. Ezzel szemben a nomád népek feudális földtulajdonának esetében állandó és rendszeres volt a magántulajdonban lévő földek tulajdonjogi „megsértése", azokon idegenek is bármikor keresztül járhattak állataikkal, ez a körülmény azonban a nomád állattenyésztés gazdasági struktúrájából következett, amely rányomta a bélyegét az egész feudális társadalmi és gazdasági rendre, ami azonban nem jelenti azt, hogy a nomád népeknél nem jött létre feudális földmagántulajdon. A gazdálkodás archaikus, konzervatív formái nem cserélendők össze a tulajdon formáival.

A nomád gazdasági tevékenység is gazdagodott olyan új vonásokkal, amelyek a feudális gazdasági és társadalmi rétegződés kialakításának irányába hatottak, ezek az új vonások azonban nem küszöbölték ki a gazdasági szerkezet archaikus alapvonásait és természetesen hatást gyakoroltak a társadalmi szerkezetre is: e hatás tendenciája a nemzetségi-törzsi intézmények konzerválásában jelentkezett.

Talán felesleges is hangsúlyozni azt, hogy mindaz, amit fentebb kifejtettünk a nomád gazdasági és társadalmi szerkezet feudális fejlődéséről, nem sokat ér, ha kronológiailag nem lehet összekapcsolni a VIII–X. századi társadalmi átalakulásokkal. E kérdés megoldása szempontjából igen nagy

jelentőségűek az orhoni-jeniszeji türk feliratok, a VI—VIII. századi régészeti anyag, az ujgur jog emlékei és a kazár történetre vonatkozó összes forráscsoportok.

(Folytatását a Századok 1963. évi 2. számában közöljük)

ИСТОРИЧЕСКИЕ СВЯЗИ ВОСТОЧНОЕВРОПЕЙСКОГО И ВНУТРЕННОАЗИАТСКОГО ФЕОДАЛИЗМА

(Часть I.)

Резюме

В вводной части своей работы автор коротко характеризует те восточноевропейские этнические массивы, в рамках которых возникли феодальные отношения.

Экономическое и общественное развитие восточных славян в VIII—IX вв., протекало в рамках племенных территорий. Темпы развития были разными на отдельных славянских племенных территориях. Разница в уровне развития отдельных восточнославянских племен на рубеже IX—X вв., в основном, но не во всех деталях, выравнилась. Отдельные моменты нивелирования уровня восточнославянского развития проявлялись в возникновении общественного разделения труда, в появлении торговой деятельности, в разложении древних родовых институтов и в зарождении раннефеодальных форм господства. Древние родовые, патриархально-большесемейные экономические единицы уступали свое место индивидуальным малосемейным парцелярным хозяйствам. Этот вышеуказанный процесс в северных лесных областях произошел с середины VIII века до начала IX века, а в южных областях в IX веке экономическая структура и топография поселений только в едва прослеживаемых следах сохранили черты экономических и социальных единиц, зиждевшихся на принципах древней коллективной родовой собственности.

Возникновение дружинной организации, сложение племенных княжеских центров, экономическое и социальное расслоение формирующегося господствующего класса у восточных славян имели раннефеодальный характер. Рядовые члены общества, некогда свободные родовые земледельцы, превращались в крестьян несших феодальные повинности. Однако следы родовых институтов в X веке еще не исчезли ни в среде господствующего, ни в среде угнетенного слоя, но эти родовые институты получили новое содержание.

Сложившееся раннефеодальное русское государство с центром в Киеве имело то мирные, то военные отношения с окружающим кочевым миром. Отдельные экономические и общественные элементы этого кочевнического мира влились в структуру Киевской Руси и разнообразили ее.

Автор во втором разделе своей работы анализирует те явления, которые делали возможной такую экономическую и общественную взаимосвязь между русским феодализмом, основанным на плужном земледелии, и кочевническим миром.

Кочевое скотоводство является весьма архаичной и чрезвычайно консервативной формой хозяйствования. Кочевническое хозяйство обусловливает производственную деятельность, основанную на коллективной организации труда, а эта коллективность производственной деятельности повлияла на консервацию родо-племенных отношений. Однако с появлением заготовки кормов на зимниках повысилась их хозяйственная ценность, сенокошение и заготовка кормов способствовали появлению частной собственности на землю зимников.

Земля летних пастбищ фиктивно оставалась в коллективной собственности, но фактически право распоряжения летними пастбищами перешло в руки родо-племенной аристократии, которая установила на пастбища феодальные владельческие права, эти феодальные владельческие права выражались в расставлении тамг — собственнических знаков.

При известных благоприятных условиях среди кочевых народов укоренилось и земледелие, в результате чего преобразилась общественно-экономическая структура целых народов, как, например, у уйгуров и у некоторых тюркоязычных народов Хазарского Каганата. Как только возникало земледелие у какого-нибудь кочевого народа, так земли, предназначенные для обработки, сразу же переходили в частную собственность.

Экономическая дифференциация повлияла и на общественную структуру кочевых народов. Общественное расслоение и в среде кочевых народов *приобрело феодальные формы, экономическую основу которых составляла частная собственность не на скот, а на землю.* Скот находился в частной собственности крепостного кочевника-пастуха, пастбище-земля находилась в частной собственности феодального господствующего слоя: за пользование пастбищами крепостные кочевники несли феодальные повинности. Частная собственность на землю у кочевых народов приобрела специфические формы, важны однако не специфические формы проявления этой частной собственности, а ее общественно-экономическая сущность.

А. Барта

LES RAPPORTS HISTORIQUES DE L'EUROPE ORIENTALE ET DE L'ASIE INTÉRIEURE AU FÉODALISME

(I. partie)

Résumé

La première partie de l'étude est consacrée à un bref aperçu touchant les unités ethniques d'Europe orientale qui virent naître les débuts des conditions féodales.

L'évolution économique et sociale accusée par les Slaves d'Orient aux VIII°—IXe siècles se déroula sur les territoires tribaux. Quant au rythme de cette évolution les territoires tribaux slaves présentèrent de considérables divergences. Vers le tournant du IXe et du Xe siècles ces différences se trouvèrent nivelées. Les étapes de ce nivellement initial s'observèrent dans la formation de la répartition sociale du travail, dans la désagrégation des institutions clanières primitives, dans l'évolution de la forme de pouvoir au préféodalisme et dans l'activité commerciale se trouvant à ses débuts. A la place des anciennes unités économiques de catactère clanier, patriarcal et à celle des grandes familles nous sommes témoins de la formation des parcelles cultivées par les petites familles. Ce processus se déroule sur les territoires forestiers au tournant du VIIIe et du IXe siècles, alors que dans le Sud la structure économique et la topographie des agglomérations formées au IXe siècle ne gardent que les traces effacées des unités économiques et sociales basées sur les principes communs de propriété des anciens clans.

La formation de l'escorte armée, la création des centres princiers et la stratification matérielle et sociale de la classe régnante en évolution s'affirmèrent de caractère préféodal. Les agriculteurs roturiers ayant appartenu auparavant aux clans libres devinrent des paysans tenus à s'acquitter des redevances serviles. Cependant les vestiges des institutions clanières se retrouvaient encore au Xe siècle tant parmi les couches régnantes que parmi celles plébéïennes, mais se virent enrichis par un nouvel contenu.

Son centre à Kiév l'État russe préféodal entretint des relations tantôt pacifiques, tantôt belliqueuses avec le monde nomade qui l'entourait. Certains éléments économiques et sociaux de ce monde nomade s'intégrèrent dans la structure de la Russie de Kiév.

La deuxième partie de l'étude se met à analyser la question de savoir qui est-ce qui à permis les rapports économiques et sociaux à établir entre le régime féodal russe basé sur l'exploitation à la charrue et le monde nomade.

L'élevage nomade s'avère une forme d'exploitation archaïque et extrêmement conservatrice. L'économie nomade réclama l'activité productrice appuyée sur les efforts collectifs ce qui fit sentir son effet sur le maintien des formes clanières et tribales. L'exploitation primitive des fourrages formée aux abris d'hiver accentua leur valeur et favorisa la privatisation des terres de ces abris.

Les paturâges estivaux restaient en apparence dans la propriété commune, mais en réalité le droit de disposition concernant le répartition revenait à la couche dirigeante des clans et des tribus qui en pratique se sont acquis un droit de propriété féodale sur les pacages ce qui s'exprima par une marque indiquant la privatisation.

Dans certaines conditions favorables l'agriculture s'acclimatisa, elle aussi, parmi les peuples nomades, ce qui conduisit à la transformation de la structure économique et sociale des peuples entriers, comme c'était le cas, par ex. chez les Ouïgours et chez certains peuples de langue turk appartenant au chaganat khazar. Dès que l'agriculture s'était

acclimatisée dans le milieu d'un peuple nomade, les terres cultivées à la charrue, elles, se trouvèrent privatisées.

La différanciation économique ne manqua pas, elle non plus, d'avoir ses conséquences sur la structure sociale des peuples nomades. Le caractère de la structure sociale revêtit, même parmi les peuples nomades, des formes féodales *qui se virent basées sur la propriété privée de la terre et non pas sur celle des bestiaux.* Les bestiaux constituèrent la propriété privée des pâtres serfs, alors que la couche féodale régnante s'assura la propriété des pacages et des terres, pour l'emploi desquels les pâtres serfs s'acquittèrent des redevances serviles. La propriété foncière privée développée chez les peuples nomades revêtit des aspects spéciaux, mais *ce ne sont pas ceux-ci qui importent* mais bien l'essence sociale et economique de *l'aspect de la propriété.*

A. Bartha

AZ 1859. ÉVI MAGYAR—ROMÁN EGYEZMÉNY

A kelet-európai népek múlt századbeli haladó kapcsolatait kutatva érdemes volna elgondolkozni azon, mi az oka annak, hogy az 1859. évi magyar—román egyezmény olyan kevés értékelő méltatást kapott az elmúlt száz évben. Az egyezség a magyar emigráció egyik vezető alakjának, Klapka Györgynek és a román állam akkori fejének, Cuza fejedelemnek írásos szerződésében öltött testet, kifejezte a magyar emigráció egyik legfőbb óhaját: a románokkal való megbékélés és összefogás vágyát, s megfelelt a függetlenség útját egyengető román nép érdekeinek is. Hozzátehetjük, hogy a havaselvi forradalmárok legkiválóbbjai — egy Nicolae Bălcescuval az élen — 1848-tól maguk is szüntelenül fáradoztak a közös demokratikus érdekeken alapuló összefogás megvalósításán, melyben kifejezést kellett nyernie annak az igazságnak, hogy Kelet-Európa elnyomott népei — köztük a magyarok és románok — az abszolutista és feudális rendszerek nyomása alól csak akkor tudnak hamarabb felszabadulni, ha erejüket egyesítve veszik fel a harcot közös ellenségükkel, ha az európai forradalom és a nép érdekeit fölébe tudják helyezni a polgárság szűk osztályszempontjainak s érdekeinek. Ilyesféle felismerés vezette 1849-ben a forradalmi demokrata Bălcescut és Teleki Lászlót, amikor a konföderáció elvét tűzték zászlajukra s az általuk kezdeményezett közeledés egyenes folytatását kell látnunk az 1859. évi Klapka—Cuza egyezményben, mely a magyar és a román népi erőket volt hivatva az osztrák abszolutizmus ellen tömöríteni.

E fontos diplomáciai aktus mind ez ideig meghúzódott a magyar—román viszonyt tárgyaló munkák hátterében, s ha a polgári történészek munkáiban mégis helyet kapott, úgy inkább a kölcsönös szemrehányások elismételgetéséhez teremtett alkalmat, de magának az egyezménynek és következményeinek kérdését nem helyezte tiszta megvilágításba. Bizonyos, hogy a kérdéses diplomáciai aktus nem oldotta meg a magyar—román együttműködés kérdéseit, nem símította el azokat az ellentéteket, melyek a két nép akkori uralkodó osztályait egymástól elválasztották, s nem vezetett el ahhoz a célhoz, melyet megalkotói szem előtt tartottak, de olyan egyezmény volt, melyben a közös érdekek felismerése a leghatározottabban kirajzolódott, mely a fegyveres együttműködés mellett a magyarországi nemzetiségi kérdésnek — sőt a kelet-európai népek szélesebb összefogásának is — figyelmet szentelt, mintegy folytatva Bălcescu tragikusan félbeszakadt életművét. Olyan írásos megegyezés volt, melynek a magyar—román kapcsolatok múlt századbeli tárgyalásánál még akkor is fokozott figyelmet kellene szentelni, ha az egyezség aláírásával máris befejezést nyert volna az egész diplomáciai és katonai akció és semmiféle gyakorlati következménye nem lett volna. Az igazság viszont az, hogy a

Klapka—Cuza egyezmény a magyar és a román nép reprezentánsainak olyan összefogására adott példát, mely kihatott az 1859 utáni évek politikai kapcsolataira is. Közvetlen folytatásának kell ugyanis tekinteni az 1861 januárjában megkötött második Klapka—Cuza egyezményt, mellyel történetírásunk éppoly mostohán bánt el, mint az elsővel, jóllehet ez az egyezmény világosan utalt arra, hogy a nemzetközi viszonyok legkedvezőtlenebb alakulása ellenére is tovább élt a magyar—román összefogás eszméje magyar és román részen — mint ahogy tovább élt az 1859. évi diplomáciai aktusnak és az 1859—1864 közti együttműködési kísérleteknek a hagyománya a múlt század második felének elmérgesedő politikai légkörében is.

Hogy mindeme tények ellenére a polgári történetírás magyar és román részről egyaránt súlyos elfogultsággal tekintett a magyar—román közeledési kísérletek e fontos időszakára, s arra törekedett, hogy részben elmossa a szerződés jelentőségét, részben pedig hamisan magyarázza, ennek végső okát régi történetírásunk nacionalista szellemében kell keresnünk. A nacionalista szemlélet — természetesen román oldalon is — ebben a konkrét kérdésben nem azt kereste, ami a magyar s a román szabadságtörekvéseket egymáshoz közelítette, nem azokat a mozzanatokat állította előtérbe, melyek objektív alapot szolgáltattak a két nép abszolutizmus ellenes közös harcához, és nem vette figyelembe azokat a viszonylagos eredményeket sem, melyeknek fennállására világosan utal a Klapka—Cuza egyezmény létrejötte s az egyezményben foglaltakra irányuló magyar s román erőfeszítés. A nacionalizmus legsajátosabb jegyeihez tartozik: a nehézségek, a kölcsönös bizalmatlanság s az árulás mozzanatainak sokszor erőszakolt, egyoldalú kimutatása, melynek során a magyar nacionalista történetírás az elmaradt tényekért kizárólag a román politikusokat teszi felelőssekké, román oldalon viszont minden kudarcért a magyar emigráció vezetőit hibáztatják.

Az 1859. évi magyar—román egyezmény legkorábbi előzményeit kutatva vissza kellene mennünk az 1848. évi moldvai és havaselvi forradalmakig, megfelelő részletességgel kellene méltatnunk a havaselvi forradalmi mozgalom kiemelkedő képviselőjének, Nicolae Bălcescunak egész életművét, melyen vörös fonálként húzódik végig a magyar szabadságharcos és forradalmi mozgalommal való összefogásnak, a magyar és a román nép megbékélésének szükséglete, részletesen kellene szólnunk a múlt század 50-es éveinek meg-megújuló magyar—román tárgyalásairól. Tanulmányunk mostani kerete nem teszi lehetővé számunkra a szélesebb történeti előzmény megrajzolását, mint ahogy el kell tekintenünk a kérdés történeti irodalmának tüzetes bírálatától is. A Kossuth-emigráció forradalmi és demokratikus kapcsolatait feltáró, most készülő munkánkban az olvasó együtt találja az 1859. évi magyar—román egyezményt megelőző tíz esztendő békítő akcióinak egész történetét s ugyanott rajzoljuk meg a Klapka—Cuza egyezményt követő évek magyar—román viszonyának alakulását az emigráció életén belül.

Jelen írásunkban történettudományunk és nemzetiségtörténeti kutatásaink egy régi adósságát próbáljuk törleszteni azzal, hogy az elmúlt évtizedekben alaposan megnövekedett forrásanyagok felhasználásával ágyazzuk bele a magyar—román kapcsolatok egy jelentős szakaszát a nemzetközi politikai történet mélyebb összefüggéseibe.

*

1856 márciusától — amikor a párizsi békekonferencia lezárása előtt tíz nappal III. Napoleon külügyminisztere általános meglepetésre szóba hozta

a dunai fejedelemségek egyesítésének kérdését – több mint három esztendőn keresztül a román egységes nemzeti állam ügye szakadatlan erjesztő anyagát jelentette az európai diplomáciának. Ezt a kérdést többé nem lehetett félretenni; azok az erők, melyeknek elsőrendű érdeke volt, hogy Oroszország, Törökország és Ausztria között egy erős, életképes román állam jöjjön létre mintegy ellensúlyozójaként az említett hatalmak terjeszkedésének, gondoskodtak róla, hogy a román egység ügye többé ne kerüljön le a napirendről, de gondjuk volt arra is, hogy a román fejedelemségek jövő sorsát ne a hagyományosnak tekinthető módon – tehát vagy az orosz vagy a török befolyás túlsúlyba jutásával – oldják meg, hanem az önálló állam útjait egyengessék. A kezdeményező lépések a francia külpolitikához fűződnek, s indokaik között nem nehéz felfedezni a francia nagyburzsoázia Balkánra irányuló expanzív törekvéseit.[1] valamint III. Napoleonnak a párizsi békekonferencia után mindinkább erősbödő Ausztria-ellenességét.[2] Az események további menetében meglehetős súllyal esik latba két másik ország: Oroszország és Szardínia támogatása. Az előbbi önként folyik a szorossá váló francia—orosz szövetségből, valamint a cárizmusnak Ausztriát és Törökországot gyengíteni kívánó törekvéséből. Az önálló román nemzeti állam ugyanis végzetes csapást jelentett az agresszív osztrák pénzügyi körök régtől kidolgozott balkáni expanziós gyarmatosító terveire, s a dunai fejedelemségekben berendezkedő osztrák tőke alól egyszeriben kihúzta a talajt.[3] A fekete-tengeri kereskedelemből kiszoruló II. Sándor cárt természetesen nem pusztán a bécsi kormánynak a krími háború során tanúsított hálátlansága indította arra, hogy a román kérdésben – ha néha hangfogóval is – támogassa a francia külpolitika leplezetlen irányvonalát, a szubjektív szándékoknál fontosabb volt, hogy az Ausztriától független, de Franciaországtól nagyonis függő új román állam az orosz külkereskedelemnek szélesebb lehetőségeket biztosít majd, mint Ausztria, mely régtől fogva a leghevesebben ellenezte az orosz tőke balkáni térhódítását.[4]

[1] A francia burzsoázia kelet-európai — s ezen belül a dunai fejedelemségekre irányuló — aspirációi már sokkal korábbi keletűek a párizsi békénél. Vö. *Ed. Thouvenel:* La Hongrie et la Valachie. Paris. 1840. 262. l. Biztatja honfitársait, hogy aknázzák ki Délkelet-Európa nagy természeti kincseit.

[2] Milyen célokat követett III. Napoleon a párizsi békekonferencián? Angliát nem erősíteni, de nem is ingerelni. Oroszországot gyengíteni, de a cárral jó barátságba kerülni, Ausztriára azonban nem volt szüksége, mert a háború alatt elérte, amit akart. Az osztrák diplomáciának már a párizsi békekonferencián keservesen kellett tapasztalnia, hogy Velence és Lombardia kérdésében hiába remél támogatást a franciáktól, mint ahogy a dunai fejedelemségek ügyében sem számíthattak segítségre. Buol és Hübner erőfeszítései kudarcba fúltak. Cavour 1856. április 8-án heves beszédet mondott Ausztria ellen, s ezt majdnem teljes egészében közölte a francia sajtó. Lehetetlen volt ebből ki nem olvasni a burkolt fenyegetést. 1857-ben III. Napoleon közös háborút tervezett Oroszországgal — Ausztria ellen. Novemberben elküldte Pétervárra La Roncière Le Nouryt, s titkos tárgyalásokat folytatott. A cél: Ausztriának, mint nagyhatalomnak a megsemmisítése. A terv a cári udvaron bukott meg s nem a császáron. *V. L. Tapié :* Études d'histoire moderne et contemporaine, V, 1953.

[3] Az osztrák agresszív pénzügyi körök balkáni behatolási terveit ismerteti: *H. Friedjung :* Der Krimkrieg und die oesterreichische Politik. 1907. 175. l. Stein professzor még 1856-ban, a párizsi békekötés után is, azt fejtegeti, hogy a fejedelemségek birtoka szükséges Ausztria fejlődése számára. A fegyveres megoldás helyett ajánlja a dunai hajózás monopolizálását, a bányák és erdők kihasználását privilegizált társulatok útján, a posta, távíró kézbevevését, a konzuláris bíráskodás kiterjesztését. A program a bécsi udvar helyeslésével találkozott.

[4] „Amilyen szilárdan ellenzi Ausztria a dunai fejedelemségek egyesülését, olyan szilárdan támogatja Oroszország." *Marx—Engels :* Szocsinyenyija XI. 202. l. (oroszul).

Hátra van még Szardínia szerepének megvilágítása. A kis olasz királyság ekkoriban már Cavour miniszterelnök vezetésével nyíltan osztrák-ellenes politikát folytatott, és egész Európa szemében az olasz állami egyesülés legfőbb harcosa és szervezője volt. Piemont részt vett a szövetségesek oldalán a krími háborúban, csekély erőihez képest túlságosan is nagy áldozatokat hozott, de Cavour számításai végső soron meghozták azt az eredményt, hogy a szárd királyság képviselője helyet kapott a párizsi békekonferencia asztalánál, a kis Piemont tényezővé vált az európai arénán, és súlya, szerepe a francia szövetség révén napról napra nőtt. A krími háború eredményeképpen a cári Oroszország — a Szent Szövetség egyik támasza — meggyengült, külpolitikája a francia érdekekhez simult, hátra volt még a Szent Szövetség másik oszlopának, a Monarchiának a letaposása. Ehhez szolgált eszközül az olasz egységmozgalom, melyet Piemont és ennek tényleges feje: Cavour irányított, mindinkább számítva — s joggal számítva — a francia hadsereg segítségére. Szardínia egymaga nem vállalkozhatott egy osztrákellenes háborúra, ehhez csak a francia hadsereg nyújthatott kellő biztosítékot. A piemonti kormány emellett számításba vette a nemzetközi emigráció segítségét is, az olasz—osztrák viszony kiéleződése szorosabb kapcsolatot eredményezett az olasz kormány és a magyar emigráció vezetői között, az olasz tervek közé felvették az általános kelet-európai felkelés programját is. A román állami egyesülés támogatása ennek a monarchiaellenes politikának egyik vezérelve lett.

A párizsi békét követő néhány átmeneti és zavaros esztendő azonban nem hozhatta meg a román nemzeti törekvések sima, zökkenőmentes érvényesülését, mert nemcsak a román egység protektorai léptek munkába, hanem az ellentábor is minden eszközt megragadva igyekezett terveit valóra váltani. A kor színes, mozgalmas történetét éppen a szembenálló felek szüntelen diplomáciai mesterfogásai, agyafúrt akciói és ellenakciói, a román ügy körüli elszánt huzakodás teszik érdekessé. Nem tekinthetjük át ehelyütt teljes részletességükben az eseményeket, csupán a történelmi fejlemények fővonalát és jellegzetességét próbáljuk érzékeltetni, hogy a magyar—román viszony jelentős állomását: az 1859-ben megszületett szövetségi egyezményt megfelelő történeti összefüggésekbe helyezzük. Állapítsuk meg jóelőre, hogy a román nemzeti törekvések két leghatásosabb ellenzője Ausztria és Törökország, melyek a történeti fejlődésnek hátatfordító makacsságukban számíthattak az angol kormány ugyancsak elég hatékony segítségére. Ausztria jövőbeli terjeszkedésének és már elért gazdasági pozíciójának összeomlásától tartott, és megpróbálta a kivihetetlent: feltartóztatni az elemi erővel megindult egységesülési folyamatot, megmenteni pozícióit a Balkánon. Törökország a román mozgalomban egy olyan szélesedhető akció első szakaszát látta, mely idővel a Balkánnak többi,

A polgári történetír ás csökkenteni iparkodott az orosz diplomácia pozitív magatartását a román nemzeti állam irányában. Újabban a szovjet és a román történetírók kellő figyelemben részesí tik ezt a kérdést, és kiemelik az orosz külpolitika érdemeit a dunai fejedelemségek eg yesítése körül. V. Vinogradov rámutat, hogy Ausztria és Törökország hasztalan ip arkodtak a maguk oldalára vonni az orosz diplomáciát, ez szilárdan támogatta a fejed elemségek egyesítésének ügyét. Az oroszok síkra szálltak azért, hogy az osztrák és törö k csapatok kivonuljanak a fejedelemségek területéről, az orosz diplomácia a francia k ülpolitikával teljes egyetértésben tiltakozott az első moldvai választások ellen. *V. Vinogradov :* Cu privire la rolul diplomaţiei ruse în Unirea ţărilor romîne. Studii XII (1959) No. 2. 35—50. l. Rendkívül jelentősnek látja az orosz diplomácia kezdeményező szerepét *Al. Vianu :* Relaţiile franco-ruse în problema unirii. Studii XII (1959) No. 1. 191—207. l.

török uralom alatt élő s nem mohamedán lakosságát is vonzókörébe vonhatja, és az otomán birodalom hatalmi pozícióját alapjaiban rendítheti meg. Érthető tehát, hogy a Porta ugyancsak makacson próbálta leszerelni a román nép mozgalmát. Angliát pedig kettős szempont is vezette, amikor rövid ideig tartó ingadozás után nagy határozottsággal állott az egyesülés ellenzőinek oldalára: a török fennhatóság alatt élő Balkán az angol tőkekivitel, az angol kereskedelem érdekeinek jobban megfelelt, mint a francia gyámkodás alatt kifejlődő román állam, mely mihelyt függetlenségét megszerzi, előreláthatóan nagy lépésekkel indul el a kapitalisztikus fejlődés útján. Emellett az angol „egyensúlypolitika" továbbra is elsőrendű érdekként tekintette a Monarchia megsegítését.

A román állami egyesülés sok harc és huzavona árán bekövetkezett győztes folyamatánál azonban, ha röviden is, utalnunk kell még egy tényezőre, melyről a diplomáciai jegyzékekben ritkábban esik szó, de amelynek hajtóerejét annál inkább érezték a kor szereplői. Ez a román népi tömegek részvétele az egyesítés nagy művében. Az 1848. évi moldvai és havaselvi forradalom nem oldotta meg a román parasztság kérdéseit, a paraszti terhek az 50-es években növekedtek, és nőtt a paraszti tömegek elégedetlensége is. A jobbágyreform, a parasztok földhöz juttatása nem az egész román vezetőréteg programja volt, csak a forradalmi demokraták hirdették következetesen, de a román parasztság mégis a nemzeti mozgalom liberális vezetőire tekintett reménykedéssel, hiszen ez volt az a réteg, melytől egyáltalán remélhetett valamit; a bojárok még akkor is ellenezték az agrárkérdés napirendre tűzését, amikor az egység ügye már hatalmas léptekkel haladt előre és az alkotmányozó gyűlésen a legreakciósabb körök sem mertek nyíltan szembefordulni a nemzeti állam eszméjével. A parasztság mozgásban volt Oroszországban is, a dunai fejedelemségekben is, s az állami egyesülés objektív érdeke volt a román parasztoknak, éppen ezért melléje állottak. Moldva lakosainak száma 1853-ban másfél millió volt, Havaselvéé két és fél millió, ennek javarésze paraszt, a földterület azonban csaknem teljes egészében a bojárok és a papság kezében összpontosult. A négymilliós területnek úgyszólván semmi ipara nem volt, a század elején nekilendült kapitalista jellegű fejlődés a háborús viszonyok között lefékeződött s az egyedüli jelentősebb kereskedelmi ág, a gabonakereskedés teljesen az osztrákok kezében volt.[5] Ez a magyarázata annak, hogy a parasztok mellett az ipari és kereskedő rétegek is egyhangú lelkesedéssel állottak az egyesülést hirdető nemzeti mozgalom oldalára. 1859 elejének drámai napjaiban ez a tömeg vonult fel a román főváros utcáin és tartotta három teljes napon át ostrom alatt a választói gyűlést, mintegy kikényszerítve ennek haladó szellemű döntését. E nagyszabású fellépés, az elnyomott és fejlődésükben gátolt társadalmi osztályoknak ez az impozáns egysége előrevetítette jeleit már a krími háború befejezésekor, és ezért írhatott Marx már 1855-ben arról, hogy „forradalmi szimptómák" vannak a dunai fejedelemségekben.[6]

A párizsi béke előestéjén állapította meg Marx, hogy „az európai viszonyok politikai és általános szerkezete nem rendült meg" a krími háború következtében, „mindama áldozatok és a vérpatak semmit sem adtak a népnek",[7] a gyökerénél fogva konzervatív háború nem hozott és nem is hozhatott

[5] *E. V. Tarle :* Krimszkaja vojna. 2. kiad. Moszkva—Leningrad. 1950. I, 273. l.
[6] *Marx—Engels :* Szocsinyenyija, X. 164. l. (oroszul).
[7] Uo. 596., 599. l.

magával forradalmi változásokat. A fennmaradó politikai rendszereken belül azonban kétségtelenül bekövetkezett bizonyos hatalmi eltolódás: Ausztria gazdaságilag kimerülve, adósságokkal küzdve, külpolitikai tekintélyét elveszítve újabb válságperiódusnak nézett elébe, Oroszország nemzetközi súlya az 1849 utáni évekhez képest alaposan megcsökkent, velük szemben a francia második császárság megmentett presztizzsel úszta meg a véres és szörnyű áldozatokkal járó krími háborút, és fölényét hamarosan éreztette is partnereivel. A diplomáciai harc első valódi próbaköve a román egység kérdése volt.

A párizsi békeszerződésnek a dunai fejedelemségekre vonatkozó cikkelyei az osztrák és török ellenkezés következtében nem oldották meg az egyesülés kérdését, de mindenesetre elindították az egységhez vezető folyamatot. Az egyezmény 22. cikkelye kimondta, hogy a moldvai és havaselvi fejedelemségek a jövőben továbbra is élvezni fogják a Porta szuzerenitása és a szerződő hatalmak garanciája mellett mindazokat az előjogokat és immunitásokat, melyeknek addig birtokában voltak. Az aláíró hatalmak közül egyiknek sincs joga ahhoz, hogy kizárólagos protektorságot gyakoroljon a fejedelemségek felett. Semmiféle különleges jog nem hatalmazza fel e hatalmakat arra, hogy a belügyekbe beavatkozzanak. A 23. cikkelyben a Porta arra kötelezte magát, hogy a fejedelemségekben független nemzeti kormányokat alakít. Az 1856. évi március 8-i ülésen Buol osztrák külügyminiszter arra hivatkozott, hogy Moldva és Havaselve lakosait nem kérdezték meg előzőleg, noha fel lehet tételezni, hogy ezek elsősorban a két fejedelemségben kialakult helyi intézményeket kívánják fenntartani, hivatkozott arra, hogy a két ország más és más, és ő – Buol – tudja, hogy a két nép nem akar egybeolvadni. Az osztrák diplomácia tehát nem nyíltan fordult szembe az egyesüléssel, ez eleve kudarcra lett volna ítélve, megpróbál tehát kibúvót keresni, elhalasztatni a kérdést. Walewski francia és Orlov orosz küldött erélyesen szembeszállt Buol fejtegetéseivel, s a vitában az osztrák fél alulmaradt. A lakosság megkérdezését azonban mind fontosnak tartották, s így került bele az egyezménybe a 24. cikkely, mely szerint a szultán mindkét fejedelemségben ad hoc divánt (nemzetgyűlést) hív össze, méghozzá oly összetételben, mely kifejezze a lakosság valamennyi rétegének törekvéseit.[8] Az egyesülést óhajtó hatalmak szívesen belementek ebbe a döntésbe, hiszen eléggé ismeretes volt előttük, hogy a két fejedelemség lakosságának legfőbb óhaja az egyesülés. A 24. cikkely azonban az osztrák külpolitika nyílt vereségének tekinthető: ha ugyanis a diván összeül, az eredmény aligha lehet kétséges. Az osztrák diplomácia nem titkolta el csalódottságát, és von Prokesch báró ki is jelentette, hogy a lakosság véleményének meghallgatása az ő szemében annyi, mint egy forradalmi felhívás a magyar határszélen.[9] Ezzel Prokesch találóan fejezte ki a bécsi kormánynak azt az aggodalmát, mely szerint a román nemzeti egyesülés összhangban áll a Monarchia által elnyomott népek – köztük a magyarok – érdekeivel, és a jövőben számíthat ezek aktív támogatására; de az sincs kizárva, hogy a forradalmi tervekkel foglalkozó emigráció a román ügy alakulását alkalomnak fogja tekinteni egy esetleges felkelés elindítására. Velence és Lombardia ez esetben aligha marad tétlen.

A román nemzeti mozgalom vezetőit a párizsi békecikkelyek nem elégítették ki. Ez a mozgalom már régen túlnőtt azokon a kereteken, hogy szó nélkül

[8] *E. V. Tarle :* i. m. II. 604—609. l.

[9] Thouvenel — Walewski 1856. május 8. *D. A. Sturdza :* Acte și documente relative la Istoria Renascerii Romînei. III. 460. l.

tudomásul vegye a protektorátusi rendszernek azt az újabb megerősítését, amit az egyezményben szereplő török szuzerenitás tartalmaz és egyszerűen belenyugodjék abba a rendelkezésbe, hogy a fejedelemségek ügyének rendezését a Porta kezdeményezze a két diván összehívásával. Román részről a párizsi békekötést követő sajtópolémiában utaltak arra, hogy a fejedelemségek a középkor folyamán sohasem voltak alávetve a török hatalomnak, hanem önként csatlakoztak a török birodalomhoz, belső függetlenségüket egész sor egyezményben biztosították, és csak a fanarioták korszakának kezdete (1716) óta kezdték szuverenitásuk egy részét elveszíteni, de még a kucsuk-kajnardzsi békében (1714) is elismerte az orosz és a török kormány a fejedelemségeket szuverén államokként.[10] Növelte a hazafias román erők felháborodását, amikor a Porta Havaselve kajmakamjának A. G. Ghicát tette meg, hivatkoztak arra, hogy a Portának — az Organikus Szabályzat 18. cikkelye alapján — nincs joga kajmakamot kijelölni, ez a román kormány feladata. (1856 júliusában Moldvában T. Bals lett a kajmakam, s az ő támogatásával néhány nagybojár szeparatista mozgalmat szervezett azzal a céllal, hogy megakadályozza az uniós többség létrejöttét az ad hoc divanban. Ausztria és Törökország természetesen támogatta az akciót.)

1856-tól kezdve az egyesülést hirdető román nemzeti mozgalom hatalmas tevékenységbe kezdett, mindkét fejedelemségben egyesülési bizottságok tevékenykedtek, új folyóiratok indultak, s bár a hatóságok igyekeztek fékezni a mozgalom lendületét, ennek kevés foganatja volt. A további zavaroktól félve — ami csak kompromittálhatta a török kormányt — a havaselvi kajmakam megengedte, hogy az 1848. évi forradalom mérsékelt elemei visszatérhessenek hazájukba. 1857 tavaszán a román emigráció jól ismert nevei, köztük Dumitru Brătianu, A. C. Rosetti, Nicolae és Ştefan Golescu, megérkeznek hazájukba, ahol nagy óvációval fogadják őket s nyomban az egyesülési mozgalom főbb posztjait kapják. Szenvedélyesen és nagy aktivitással készíti elő az egyesülés ügyét M. Kogălniceanu, a kiváló történész, aki 1855-ben Iaşiban megindítja a Romînia Literară-t és a Steaoa Dunarii-t, mellette fontos szerepe van Vasile Alecsandrinak, a költőnek, a nemzeti párt népszerű vezetői közé tartoznak: Bălăceanu, I. I. Filipescu. Az 1857. esztendő tavasza izgalmas változásokkal teljes: a párizsi békeszerződés értelmében az oroszok kiürítik Beszarábia egy részét, melyet a konferencia Moldvához csatolt, az angol flotta utolsó istenhozzádot mond Konstantinápolynak, és útban van Málta felé, az osztrák katonaság lassú huzavonával elhagyja a fejedelemségek területét. A nagybojárok pártja — a Stirbey, Sturdza, Bibescu, Cantacuzino és más reakciós családok aktív támogatásával — nem riad vissza a terror és a megvesztegetés eszközeitől sem, csak hogy régi kizsákmányoló hatalmát biztosítsa s az egyesülést megakadályozza. A liberális párt azonban a terror légkörében is fokozta harcát, lapjaiban leleplezte a nagybojárokat, mint a haladás és a nemzeti szabadság ellenségeit, s mozgósította az ország területeit a választásokra. A lapok rámutattak arra, hogy az előző kormányok húsz év alatt tönkretették a különben gazdag országot, kizsákmányolták a dolgozó népet, és korrumpálták a köztisztviselőket. A nemzeti párt egyetlenegy olyan embert nem talált, aki mint fejedelem méltóképpen képviselhetné a román nemzetet, éppen ezért programjában hosszú időn át idegen herceg megválasztása szere-

[10] *D. A. Sturdza :* i. m. IV. 300. sk. l.

pelt.[11] Az 1857. évi júliusi választások Moldvában a török nyomás, megvesztegetés jegyében zajlottak le, aminek következtében az eredmény az unió ügyére kedvezőtlenül ütött ki. A párizsi békét megkötő négy hatalom emiatt megszakította diplomáciai kapcsolatait a Portával, és a követek csak akkor tértek vissza állomáshelyükre, amikor 1857 augusztusában a moldvai választásokat annullálták. Moldvában új választásokat írtak ki. A moldvai diván most már az unió mellett foglalt állást, s ezt követően Havaselve divánja is megszavazta az egyesülést. A nemzeti párt programján az autonómia, az unió, a fejedelemmé választandó idegen házból származó herceg és a reprezentatív kormányzat jelszavai szerepeltek.[12] A moldvai és havaselvi választások eredményét figyelembe véve a párizsi békeszerződést aláíró hatalmak képviselői 1858 nyarán hosszas tanácskozásokon és nem egyszer szenvedélyes vita közepette szövegezték meg a két fejedelemség politikai alkotmányát (augusztus 19.).[13] Odahaza a román nemzeti párt túlsúlya időközben olyan meggyőzően bontakozott ki, hogy ekkor már a bojárok pártjának nem egy jelentős politikai vezére is szövetségre lépett a liberális párttal, és az egység támogatóinak sorába lépett. Nem jelentette ez természetesen a társadalmi programok összemosódását, a leghaladóbb burzsoá elemek a polgári reformokat sürgették s ezek első sorába az agrár-reform tartozott. Ez a program fejeződik ki elsősorban Mihail Kogălniceanu tevékenységében.

1859. január 5-én a fokozott osztályharc, a tömegek nagyszabású felvonulása jegyében folyt le a moldvai választói gyűlés, melyen a többségükben unionista delegáltak — ez alkalommal minden erőszak és korrupció nélkül — megválasztották Alexandru Ion Cuzát, az 1848. évi forradalom aktív résztvevőjét és az egységmozgalom egyik lelkes harcosát. A választás kihirdetését a néptömegek lelkesedéssel fogadták, az unionista és demokratikus ideológia győzelmét köszöntve benne a reakciós bojár uralommal szemben. Havaselvén, az 1859. január 22—24-e között lefolyt választáson reakciós többség alakult ki, de ekkor az unionisták segítségére siettek a népi tömegek: kézművesek, munkások, kereskedők, kik Bukarest lakosságának többségét alkották; 15 ezer személy vonult fel a főváros utcáin, s eldöntötte a választás kimenetelét. A román nemzetnek erről az impozáns megnyilatkozásáról szemtanúk, történészek tollából számos feljegyzésünk maradt fenn, s egytől-egyig elismeréssel említik a nép aktív hozzájárulását jövőjének kiformálásához. A tömegek azt remélték, hogy Cuza megszabadítja őket a földesúri elnyomatás alól. A moldvai bojárfiú, aki a moldvai seregben ezredesi rangot ért el, az egyesülési mozgalom kiváló harcosaival: Vasile Alecsandrival, Costache Negrivel, Vasile Mălinescuval, C. A. Rosettivel, Dimitrie Bolintineanuval, Cezar Bolliac-kal egy sorban küzdött a reformokért és a fejedelmi székbe való jutása után egészen bukásáig (1866) az ország kapitalista átalakulásának útját egyengette. Az általa végrehajtott reformok gyümölcseit jórészt a burzsoázia és a birtokosok szakították le, de ez nem változtat azon, hogy az egyesülés nagy lépés volt előre a társadalmi haladás útján, új korszakot indított el a román nép történetében.

[11] C. A. Rosetti cikke a Romînul 1858. okt. 30. (nov. 11.) számában.

[12] L'Étoile du Danube 1858. febr. 13. No. 79. *Sturdza :* i. m. VII. 68. l.

[13] Ekkoriban nyilvánult meg fokozottabb mértékben az orosz külpolitika aktivitása. A francia kormány ebben az időben ingadozott a román nemzeti egység kérdésében, ami nem tántorította el az orosz diplomáciát, s ettől kezdve az orosz külpolitika áll ki erélyesebben az egyesülés mellett, maga után rántva a francia diplomáciát. V. Vinogradov és Al. Vianu idézett munkái mellett lásd még erre: *N. Corivan :* Unirea Ţărilor Romîne în cadrul politicii europene. Studii 1959. 1. sz. 159—190. l.

1859. február 6-án értesültek az európai kabinetek arról, hogy a havaselvi nemzetgyűlés megválasztotta fejedelemmé Cuzát, akit előzőleg már Moldvában is fejedelemnek választottak. Ezzel a román nemzeti mozgalom kész tények elé állította a világot, egyben bizonyítékát nyújtotta annak, hogy nem hajlandó lemondani céljairól, bármennyire akadályozzák is ezek elérésében egyes európai hatalmak. A kettős választás egész sor diplomáciai jegyzékváltást eredményezett, az egyes hatalmak a maguk érdekei szerint bírálták el a választások ügyét. A nagyhatalmak által 1858. augusztus 19-én aláírt egyezmény ugyanis fenntartotta a fejedelemségek különállását, előírta, hogy mindkettőnek ugyanazok a törvényei és ugyanaz a katonasága legyenek, de a közös ügyeket egy külön bizottságnak kellett megvitatnia. Az egyezmény külön közigazgatást, két kormányt és két országgyűlést vett tervbe s ezekre várt a feladat, hogy két fejedelmet válasszanak. Mivel azonban az egyezmény nem említi, hogy ugyanaz a személy megválasztható-e mindkét fejedelemségben, nem mondja ki, hogy egy moldvait nem lehet megválasztani Havaselvén is és fordítva, a román hazafiak úgy vélték, hogy törvényesen jártak el.

A kettős választás legnagyobb ellensége Ausztria és Törökország volt. Von Prokesch szerint „freche und ganz schlechte Wahl"-ról van szó, és Buol kancellár osztotta ezt a nézetet.[14] A török kormány kész volt a moldvai választást jóváhagyni, de Havaselvére egy kajmakamot kívánt kinevezni. Angliában hajlottak a felé a nézet felé, hogy az egyesülés az idők követelménye és tartósan úgysem lehet megakadályozni, legfeljebb időben kitolni. Az orosz álláspont a román ügyre nézve kedvezően alakult, a iași orosz konzul szerint az új választások megfeleltek mindama feltételnek, melyet az 1858. évi egyezmény 13. cikkelye előírt.[15] A kérdés eldöntése azonban leginkább III. Napoleon álláspontjától függött. Ott pedig a román egyesülésnek — amennyiben természetesen a francia burzsoázia érdekeinek megfelelően jön létre — nyert ügye volt.

Cuza fejedelemmé választása és a román nemzeti mozgalom elemi erejű fellendülése ismételten ráirányították a mindenható olasz miniszterelnök, Cavour és III. Napoleon figyelmét a keleti kérdésre. Egy idő óta mindkettőjük politikai tervei között nagy helyet foglalt el a balkáni és a monarchiabeli népek helyzete, lappangó vagy nyíltan lángoló felszabadulási mozgalma, melynek felhasználhatóságát mindketten korán felismerték. A román nép önállósági törekvése éppúgy beleesett a napoleoni, cavouri politika irányába, mint a tervbevett magyarországi felkelés; nem azért, mintha III. Napoleon minden körülmények között kívánta volna a kelet-európai elnyomott népek függetlenségét, hanem azért, mert a keleten tervezett felkelés katonailag tehermentesítette volna a francia—olasz sereget, elvonta volna Ausztria seregének jelentős erőit Olaszországból, megkönnyítette volna a francia—olasz hadsereg győzelmét. A keleti konfliktus tehát kezdettől fogva nem főcél III. Napoleon és Cavour diplomáciai és katonai tervezgetéseiben, hanem eszköz, melyet igénybe vesz az ember akkor, ha minden nemzetközi körülmény mellette szól, de elejt, mihelyt a hadihelyzet vagy a diplomácia változásai más megoldást kínálnak. A keleti kérdés kirobbantása, az erdélyi és magyarországi felkelés és ennek kapcsán egy hatékony magyar—román katonai egyezmény, melyet kiegészíthet a délszlávokkal kapcsolatos kombináció — a császári politikának nem annyira nyílt, mint inkább titkos részlegét alkotják, és ezért

[14] *R. V. Bossy :* L'Autriche et les Principautés Unies. Bucarest. 1938. 191. l.
[15] *R. V. Bossy :* i. m. 11. l.

joggal beszélhetünk III. Napoleon titkos keleti politikájáról. Nem első eset a kettős politika alkalmazása a második császárság életében. Egyik fő jellemvonása ez III. Napoleon egyéniségének s az általa inaugurált külpolitikának is. A francia külpolitika kétarcúságára kitűnően fényt vetett már a krími háború is, melynek kirobbantását senki úgy nem óhajtotta, mint a kifelé mérsékletet hirdető III. Napoleon; a háttérben annál nagyobb erővel szervezte a háborút. Nyomon követhetjük ezt a kétarcúságot a párizsi béke után, az Ausztriához fűződő viszony formálásában is. Az olasz—francia—osztrák háború kérdése elvileg eldőlt már 1858 júliusában a plombièresi találkozón, amikor Napoleon kijelentette Cavournak, hogy kész megsegíteni Szardíniát Ausztria ellen minden erejével, feltéve, hogy a háború nem forradalmi céllal tör ki, és igazolni lehet a hazai közvélemény, valamint a nemzetközi diplomácia szemében. Ettől kezdve az olasz — francia szövetség képviselői — elsősorban Cavour — lázasan keresik a casus bellit, az olasz miniszterelnök és a császár még is állapodnak jóelőre a háború elindításának valóban machiavellista akciójában, de III. Napoleon még mindig — még 1859-ben, a háború kitörése előtt néhány órával is — szövetségi tervekkel áltatja az osztrák diplomáciát.[16]

III. Napoleonnak a román egységhez, a tervezett magyar felkeléshez való viszonyára is a titkolózás, a kettős játék és a kitűzött célnak egy másik nagyobb cél alá való rendelése a jellemző. Ezt az óvatoskodást bizonyos mértékig megindokolja a nemzetközi diplomáciával, a többi nagyhatalommal való számolás, hiszen a császárnak biztosítania kellett az olasz háborút mindenfajta külső meglepetéssel szemben. Oroszország jóindulatú passzivitása felől a császár biztos lehetett, hiszen a cári kormányzat jó szemmel nézte Piemont erőfeszítéseit az olasz egység létrehozatalára.[17] Nagyobb gondokat okozott Anglia, főképpen pedig Poroszország várható magatartása.[18] Angliával kapcsolatban a császár beérte volna azzal, hogy a brit kormány valamiféle „kényszeredett" semlegességet tanúsítson és 1859 februárjában, tehát éppen akkor, amidőn a magyar emigráció vezetői már a legvérmesebb reményekkel eltelve készülődnek a keleti válság kirobbantására, a francia és olasz diplomácia egyesült erővel mindent elkövet abban az irányban, hogy kiismerje az angol külpolitika valódi szándékait és Angliát megpróbálja megnyerni az olasz — osztrák háborúban, mint semleges felet. Az angol kormány felajánlotta közvetítését Ausztria és Olaszország között, ezt francia — olasz részről el is fogadták, de szó sem volt arról, mintha komolyan meg akarnának egyezni. III. Napoleon titkos politikája továbbra is a háborút készíti elő,[19] Olaszországban pedig nyíltan folyt a társadalom erkölcsi és anyagi erőinek mozgósítása a nagy cél érdekében. Ami pedig a német országok magatartását illeti: ez még Angliánál is jobban nyugtalanította a császárt. A közép-német államok (Bajor- és Szászország) Ausztria vazallusai, és Cavour Poroszországgal szerette volna egyensúlyozni őket, de Vilmos herceg, aki 1858. október 7-én került az uralkodói székbe, nyomban megváltoztatta a királyság külpolitikáját, s a november 6-án megalakult új kormány elnöke

[16] Thouvenel nyilatkozata Metternich követnek. Metternich — Buol 1859. ápr. 23. *R. V. Bossy :* i. m. 261. l.

[17] Utalt erre Gorcsakovnak egy nyilatkozata is: „Oroszország és Piemont természetes szövetségesek." *P. Matter :* Cavour et l'unité italienne. III. 1927. 42. l.

[18] Il carteggio Cavour—Nigra, a cura della R. commissione editrice, II. Bologna 1926. 40. l. (A továbbiakban: Carteggio.)

[19] Carteggio, II. 282. l.

Hohenzollern-Sigmaringen herceg, külügyminisztere pedig Schleinitz — ami kedvező fordulatot jelentett Ausztria számára.

A III. napoleoni külpolitika nemzetközi tényezői között a legelhatározóbb befolyással tehát az angol kormány és a német államok befolyása jött számításba 1859 elejétől. Anglia semlegessége bizonytalan dolog volt, részben attól is függött, hogy a háború — ha már egyszer valóban kitört — hol áll meg, mennyiben zavarja meg a keleten kialakult s Angliát kielégítő status quot. A császár attól tartott, hogy ha keleten általános felkelésre kerül a sor, ez Angliát óhatatlanul belesodorja a háborúba. 1859. március 4-én a Tuileriákba hivatta Nigrát, a szárd kormány küldöttjét, s közölte vele, hogy az angol és a német közvéleményre való tekintettel — nem látja ugyanis biztosnak ezek semlegességét az Ausztria elleni háború esetén — kénytelen felfüggeszteni a Cavourral közösen szőtt háborús terveket; a császár szerint 1860 tavasza előtt aligha lehet megkezdeni a háborút. A piemonti politika horizontja elborult, Cavour óriási erőfeszítései meghiúsulással fenyegettek, és ez az ingadozás kihatott a magyar és román tárgyalásokra is. A háborút tartósan persze már nem lehetett megakadályozni, az olasz társadalom forrongása a robbanásig feszült, Cavour háborús politikájával maga oldalán látta — az egy Mazzini kivételével — az egész olasz nemzetet. III. Napoleon az angol és német intervenciótól félve az utolsó pillanatban is habozott, de Cavournak saját népén kívül nem volt más szövetségese, hacsak nem számítjuk a magyar emigrációt, melynek odaállása, ekkor még katonai erő híján, csak erkölcsi támogatással volt egyenértékű. Cavour tehát mindent egy kockára: a napoleoni szövetségre tett fel, a császár pedig — kinek politikája IX. Pius szavai szerint „pokoli politika, mely szüntelenül változik"[20] — alapjában egy olyan ügy mellett kötelezte el magát, mely népszerűtlen volt miniszterei előtt, mely miatt meg kellett küzdenie Walewski befolyásával, saját feleségével, a tőzsde embereivel, a katolikus párttal, mindazokkal, akik nem látták közvetlen érdeküket ebben a háborúban, s ide sorozhatjuk a parasztokat, valamint a hadsereg tagjait is. 1859 tavaszán a béke mellett kardoskodik az angol kormány (Derby torykormánya), Viktória királynő megpróbálja személyes kapcsolatait is latba vetni III. Napoleonnál, hogy „csillapítsa le Európa neheztelését, hallgasson a humánum és az igazság hangjára".[21] A béke és a status quo hívei az öt nagyhatalom kongresszusának összehívásával iparkodtak a kérdést legalábbis elodázni, de Cavour, a kis Piemont vasakaratú és mindenre elszánt képviselője a császárral folytatott megbeszélésein a Quai d'Orsayn majd a Tuileriákban — Walewski jelenlétében — lemondással fenyeget, sőt egyenesen a király lemondását helyezi kilátásba; ő maga, mint mondja, Amerikába emigrál és megjelenteti bizonyítékait III. Napoleon ellen. A kínos és feszült helyzetben végre 1859 áprilisában a rövidlátó és elhamarkodott osztrák politika hozta meg a döntést: Ferenc József április 20-án elküldte Turinnak az ultimátumot, s ezzel gyakorlatilag maga kezdte meg a háborút. A szárd fővárosban fellélegzettek: a vágyvavágyott pillanat elérkezett, a nemzeti politika győzelme teljes. Cavour ujjong, Párizsban pedig a császár most már könnyűszerrel igazolja álláspontját. Még néhány nap s a francia seregek elindulnak az Arco völgyében, Napoleon meghirdeti, hogy független Itáliát akar Afrikától az Alpokig.

[20] *Valbert (Cherbuliez) :* M. Thouvenel et le duc de Gramont. Revue des deux Mondes 1889. máj. 1. 210. l.

[21] *Matter :* i. m. III. 152. l.

Az elmondottakra szükség volt annak bizonyítására, hogy a háború előkészületi szakaszában Cavour volt az, aki nagy súllyal állott a magyar emigráció mellé és kitartóan támogatta a magyar—román együttműködést biztosító keleti terveket. III. Napoleon az utolsó percig nem volt biztos abban, hogy a közeljövőben háborúra kerül a sor, vagy elhalasztják a háborút s átveszi szerepét az alkudozó diplomácia, Cavour azonban tudta, hogy háborúnak kell lenni, az olasz népet visszatartani nem lehet. Ezért látjuk őt a magyar—román megbeszélések élén, ezért óhajtja, hogy a magyar emigráció és a román vezetők szövetségre lépjenek egymással, eltávolítva a viszály és a vita magvát, mindent alárendelve a közös célnak: Olaszország egyesítésének és a háborúnak. III. Napoleon a magyar szövetséggel 1859-ben lényegében a krími háború idején gyakorolt – és hozzátehetjük: bevált – politikáját folytatta. Mint ahogy annak idején a magyar s a lengyel forradalmárokkal való kapcsolatait zsarolási manőverekre használta fel a habozó Ausztriával szemben, hogy rábírja az Oroszország elleni nyomatékosabb fellépésre[22] (ugyanebben a manőverben kapott helyet már akkor az olasz egység ügye is), úgy most a keleti konfliktus kiszélesítésével, illetőleg a keleti status quo megőrzésével igyekezett hatni a brit kormány külpolitikájára, biztosítani magának Anglia semlegességét. Az olasz—osztrák háború kitörése után Anglia nyomban felszólította a francia kormányt, hogy szerelje le azokat a kísérleteket, melyek zavart akarnak előidézni Törökországban, egyben komoly komplikációkkal fenyegeti a francia kormányt, ha az olaszországi háborúval együtt zavarok törnének ki keleten; ellenkező esetben viszont kész közvetíteni a frankfurti diétánál, ahol rokonszenv nyilatkozik meg Ausztria irányában.[23] A későbbiekben Kossuth megígérte a császárnak, hogy megbuktatja az angol kormányt, amit természetesen örömmel fogadtak francia részről,[24] de még ez sem jelentett teljes biztosítékot az ellen, hogy egy általános keleti konflagráció esetében, különösen ha Ausztriát is megverik és megalázzák, nem lép-e be az angol kormány a háborúba. A keleti kérdés tehát III. Napoleont csakis a nyugatival való szerves összefüggésben, ennek részeként foglalkoztatta. Míg tehát a francia császár kezdettől fogva óvakodik attól, hogy a keleti válságot kiterjessze és a magyarországi felkelési terveket csak nagy óvatossággal támogatja, Cavour, aki Angliának és a német államoknak a magatartását illetően derűlátóbb, nagy erőfeszítéseket tesz, hogy a császárt megtartsa a már elkezdett úton s az olasz háborúval egyidőben a magyar felkelés is napirendre kerüljön.

Cavour nem érte be azzal, hogy a dunai fejedelemségek és Erdély felől egy tisztán magyar felkelést szervezzenek, ő a Monarchia valamennyi elnyomott népének összehangolt akciójára gondolt. A magyarok és a románok mellett ezért veszi számításba a szerbeket és a horvátokat is. A piemonti háborús tervezgetésekkel egyidejűleg zajlott le a román fejedelemválasztás, ami a legnagyobb mértékben kielégítette Cavourt, a kettős választás eredményében az olasz tervek nagy sikerét látta,[25] nyomban utasította is konstan-

[22] *M. Handelsman :* Adam Czartoryski, III., 296. l. Drouyn de Lhuys kijelentette Hübner bárónak, hogy a francia kormány háború esetén szövetséget köt a magyar és a lengyel emigránsokkal. *T. Lengyel :* Die Ungarn und der Krimkrieg. Bpest. 1938. 148. l. *E. V. Tarle :* Krimszkaja vojna, I., 363. l.

[23] Az angol kormány jegyzéke 1859. máj. 2-ról. Étr. Angleterre. 713. k. 151. l.

[24] *Kossuth :* Irataim, I. 225. 233—235. l.

[25] Cavour — Jérôme Napoléon 1859. febr. 7. Carteggio, II. 246. sz. „Hatalmas esemény"-nek mondja. Vö.: még *Al. Marcu :* Conspiratori şi Conspiraţii in epoca renaş-

tinápolyi ügynökét, Durandót, hogy támogassa az új fejedelmet a Porta esetleges intervenciója esetén is és nagy reménykedéssel írt Napoleon Jérôme hercegnek — a háborús párt legfőbb mozgatójának és a magyar—román összefogás egyik gyakorlati kivitelezőjének —, kijelentve, hogy Cuza személyében Piemont és Magyarország barátja, Ausztriának pedig ellensége került a fejedelmi székbe; szállítani kell tehát a fejedelemségekbe fegyvert és lőszert a magyar hadsereg számára.[26] Ennek a levélnek egyenes következménye, hogy a császár nyomban instruktorokat, két tüzérségi üteget és 10 ezer puskát ígér a nála járt román ügyvivőnek.[27] Cavour a nála szokásos agilitással gondoskodik ügynökök elindításáról mind Belgrádba, mind a román fejedelemségekbe; nemcsak azért, hogy ezek ott az Ausztria-ellenes irányzatot erősítsék, hanem főképpen azért, hogy elősegítsék ezeknek az országoknak a bekapcsolását Piemont háborús terveibe. Az olasz miniszterelnök tervei szerint — mint ahogy Villamarinához írott január 9-i leveléből tudjuk — a háborút Olaszországban indítják meg, Piemont szövetkezik a magyarokkal, reményt nyújtva nekik függetlenségük visszaszerzésére, de meg kell nyerni a románokat is azzal, hogy segítik őket állami önállóságuk megalapozásában.[28] Cavour egyidejűleg a dunai fejedelemségek ügyét megvitató nagy politikában is érezteti befolyását; az angol kormánnyal szemben akciót kezd annak érdekében, hogy a román kérdést ne a párizsi konferencia elé vigyék, hanem Konstantinápolyban legyen egy konferencia a Portánál képviselt hatalmak részéről — tehát pusztán — helyi jellegű tanácskozáson vitassák meg a kettős választás elismerésének kérdését.[29]

A Cavour-féle terveknek számolniok kellett a román nemzeti mozgalommal is, mely erejének tanújelét adta Cuza megválasztása előtt is, s amelynek nagy sikere volt a választás eredményes lefolytatása. Cavour ebben a tekintetben nem volt tájékozatlan, tudta azt is, hogy a magyar—román viszonyt milyen kérdések komplikálják, s amikor Dumitru Brătianu 1858 vége felé nála járt, a beszélgetés során Cavour nagyon határozottan követelte, hogy a román

terii politice a Romîniei. Bucureşti 1930. 155. l. *R. V. Bossy :* L'Autriche, 16. l. Cavour már febr. 7-én tájékoztatta Klapkát a nagy eseményről, kijelentette neki levelében, hogy ez a választás biztosítja a moldvai és havaselvi kormány támogatását a magyar—olasz ügynek. Egyben úgy véli, hogy ezekután Klapka közvetlen kapcsolatba léphet Cuzával. Cavour—Klapka 1859. febr. 7. Carteggio, II. 245. sz.: *Marcu :* i. m. 154. l.

[26] *Marcu :* i. m. 155. l.

[27] V. Alecsandri, az újonnan megválasztott fejedelem párizsi ügyvívője a császártól csak instruktorokat kért a román hadsereg számára, a császár már az első kihallgatás alkalmával 10 ezer puskát is kilátásba helyezett neki, majd két tüzérségi üteget is ígért. A román miniszter 6 millió forint kölcsönt szeretett volna — igértek neki 12 milliót. *V. Alecsandri :* Misiuni diplomatice ed. comentata de Al. Marcu, Craiova, 1930. 188. l. III. Napoleon üzenete Cavournak így hangzott: „Készülődjenek, de ne erőltessék az eseményeket, hanem igyekezzenek hasznot húzni belőlük!" *Marcu :* i. m. 155. l.

[28] Cavour Belgrádba Astengót akarta küldeni, de ez egymaga nehezen tudta volna irányítani a neki alárendelt bukaresti és iaşii szárd emisszáriusokat, ezért Strambiót is útnak indították. Figyelemreméltó, hogy kikkel kellett Astengónak kapcsolatba lépnie: Garašaninnal, akinek magyar rokonszenve eléggé ismeretes volt, a románok közül Bălăceanuval (aki 1849-ben Bălcescuval együtt vett részt a kibékítés művében), Golescuval (nyilván Golescu Negruról van szó), Tell ezredessel (aki a krími háború idején Klapkával tartott fenn kapcsolatot) és Cuza fejedelemmel. Cavour—Napoleon hg. 1859. febr. 25., Carteggio II. 265. sz. *Marcu :* i. m. 162. l. A Tell-kapcsolatról megemlékezik *Veress S. :* A magyar emigráció a keleten, II. 4. l. Cavour—Villamarina 1859. jan. 9. *N. Bianchi :* Storia della diplomazia europea in Italia. Torino. 1872. VIII. 7. l.

[29] Cavour—Napoléon hg. 1859. febr. 10. Carteggio II. 248. sz. 256. sz.

fél tegye egy időre félre az erdélyi kérdést.[30] Brătianu ugyanis meglehetős kiélezettséggel képviselte a minden román egyesítésének tervét, s ilyen szellemben ígérte meg Cavournak a dunai fejedelemségek támogatását. Ezen a megbeszélésen Brătianunak módja nyílott arra is, hogy kifejtse az olasz államférfi előtt a magyar nemzetiségi politika várható alakulásával szemben táplált bizalmatlanságát, de ennek most szükségszerűen háttérbe kellett szorulnia, hiszen a háborús készülődések közepén voltak ekkoriban már, az olasz politika irányítói felvették a kapcsolatot a magyar emigrációval Klapka személyében. Cavour már 1858 augusztusában felhatalmazta Santa Rosát, hogy vegye fel a tárgyalások fonalát Klapkával,[31] a megbeszélés szeptemberben létre is jött, megegyezés történt az olasz—magyar szövetség és a felállítandó olasz—magyar légió ügyében,[32] majd az 1859 januárjában történt Klapka—Cavour találkozón teljes egyetértés született a dunai fejedelemségek és a szerb szövetség kérdésében is.[33] A magyar—román szövetséget előkészítő tárgyalások egyik jelentős állomása Klapka 1859. január 27-i emlékirata a piemonti minisztériumhoz, ahol kifejti, hogy a dunai fejedelemségeknek és Szerbiának, mint stratégiai pontoknak nagy szerepük lesz a magyarországi forradalomban, Klapka utalt arra, hogy mennyire fontos a fejedelemségek románjainak csatlakozása a közös magyar—olasz tervhez, hiszen ezután remélhető az erdélyi és magyarországi románok részvétele is. Klapka emlékiratának második része foglalja magában a szervezési tennivalókat: 1. ügynökök küldése Szerbiába és a fejedelemségekbe azzal a rendeltetéssel, hogy győzzék meg ezeket: a saját érdekükben részt kell venniök a harcban, 2. emisszáriusokat küldeni Magyarországba a forradalmi propaganda terjesztése végett, 3. fegyverek szállítása Magyarországra, 20—30 ezer főnyi sereg alakítása. A fegyvereket a Dunán Brailába, Galacba, Belgrádba s onnan Magyarországra szállítják, 4. egyidejűleg 3 helyen megindítani a hadműveleteket: az adriai tengerparton, Erdélyben és a Bánátban. Egy francia divizió egyesülne a magyarokkal. A fiumei partraszállás volna a jeladás a szerbiai és fejedelemségekbeli erőknek, hogy Erdélyen át Magyarország szívébe törjenek.[34]

A Klapka-féle tervvel Cavour mellett egyetértett Jérôme herceg is, akit III. Napoleon megbizott az olaszországi háború haditerveinek kidolgozá-

[30] D. Brătianu 1858. évi decemberi turini tárgyalásaira: Cavour—Nigra 1858. dec. 17. Carteggio I. 172. sz. *Marcu :* i. m. 136. l. *V. R. Bossy :* Agenţia diplomatică a Romîniei în Paris. Bucureşti. 1931. 45. l. „M. Demetre Bratiano m'a assuré que les Principautés sont prêtes à se lever en masse pour tendre la main aux Roumains du Banat, de la Bucovine et de la Transylvanie." A valamennyi román terület egyesítésének vágya természetesen nemcsak Brătianut hatotta át. Brătianunak a magyar politikával szemben táplált bizalmatlanságára *Marcu :* i. m. 225—226. l.

[31] Cavour—Teodoro di Santa Rosa 1858. aug. 12. *L. Chiala :* La politica segreta di Napoleone III. et di Cavour in Italia ed in Ungheria 1859—1861. Torino—Róma. 1859. 18. l. *E. Kastner :* Il contributo ungherese nella guerra del 1859. Firenze. 1934. 14. l. Cavour leveleiben melegen dícsérte Klapkát, rendkívül felvilágosult, nyíltszívű embernek mondja, akire még nagy feladat vár a keleti kérdés megoldásában. Vö. Cavour's Briefe. Leipzig. 1884. II. 503. l.

[32] *Marcu :* i. m. 129. l.

[33] *E. Kastner :* Il contributo 23—26. l.

[34] *C. Durando :* Episodi diplomatici del risorgimento italiano. Torino. 1901. 78—82. l.; *N. Corivan :* Cavour et la Transylvanie à l'époque de la guerre de 1859. Revue de Transylvanie 1935. II. 148—149. l. *Kastner :* Il contributo 53. l.; *Koltay-Kastner Jenő :* A Kossuth-emigráció Olaszországban. Bpest. 1960. 76—77. l.

sával[35], s aki január 10-én Klapkának 18—20 ezer főnyi francia sereget helyezett kilátásba.[36] A Cavour—Klapka féle tervet azonban el kellett még fogadtatni a császárral — aki a háborúra még 1859 elején nem bírta rászánni magát —, Kossuthtal és természetesen a románokkal is.

Cuza megválasztásában nemcsak Cavour látta a maga politikájának sikerét, a császárt is elégedettséggel töltötte el a kettős választás, mely meggyőzte őt arról, hogy számíthat a román mozgalomra a háború kitörése után. Február 17-én kihallgatáson fogadta Klapkát, ez előadta terveit, melyeket a császár magáévá tett; elhatározták, hogy Klapka utazzék keletre, lépjen kapcsolatba a románokkal, készítse elő a forradalmat.[37] Jérôme herceg már előzőleg felhatalmazással bírt a fegyverek küldését illetőleg. A francia—magyar tárgyalások legfőbb szorgalmazója az olasz miniszterelnök, aki február végén Nigrát azzal küldi Párizsba, hogy tudakolja meg Franciaország szándékait a fejedelemségek ügyében és kérjen pontos utasítást, hogyan járjanak el Magyarországon.[38] Nigra márciusban megkapta Jérôme herceg útján a császár irányelveit: támogatni a kettős választást a fejedelemségekben, megerősíteni a Klapkának adott utasításokat, s ez utóbbi induljon nyomban a fejedelemségekbe.[39] Mindez arra mutat, hogy a császár fontosnak tekintette a romániai és magyarországi felkelés ügyét, és noha hivatalos politikáját még számos tényező alakulásától tette függővé — köztük első helyen Anglia és Poroszország semlegességének biztosítása —, melyek ilyen vagy olyan alakulásától függött az olasz háború sorsa, titkos politikájában folytatta a keleti kérdés kiéleződésének útját. Anglia az olasz—osztrák viszályban közvetítést ajánlott fel, ezt a császár elfogadta, nehogy a háború provokálójának lássék, de célja ezzel csak az volt, hogy Angliát a maga oldalára állítsa. Jellemző egyébként, hogy ugyanazon a napon, amikor Napoleon herceg közölte Cavourral, hogy a császár elfogadta az angol közvetítést, III. Napoleon kihallgatáson fogadja Klapkát, s megvitatja vele a keleti kérdést, elindítja útjára, melyen találkoznia kell Cuzával, a tervek megvalósítása végett. Mialatt Cowley Bécsben előadja az angol kormány közvetítő javaslatait, Malmesbury pedig Párizsban ismerteti kormányának álláspontját, és maga a császár is ismerteti az angolokkal a maga követeléseit Ausztriával szemben, mialatt az osztrák kormány kétségbeesett kísérleteket tesz azirányban, hogy elszakítsa az orosz kormányt francia szövetségesétől, s ennek érdekében felajánlja Gorcsakovnak a párizsi békekötés klauzulájának eltörlését és kész hozzájárulni ahhoz, hogy a cári sereg megszállja a dunai fejedelemségeket[40] (amit orosz részről természetesen visszautasítanak, hiszen Ausztria olyasvalamit ígér, ami nincs birtokában) — a napoleoni titkos politika már döntött a fegyverek szállításáról a fejedelemségekbe és Szerbiába,

[35] Jérôme terve szerint a támadást egyrészt nyugaton kell elindítani, másrészt Fiuménél, s innen Horvátországon és Magyarországon át Bécs ellen kell törni. Nagyszámú segítőcsapatra lehet számítani mindkét fejedelemségben. *Marcu :* i. m. 194. l. A terv összhangban állott a császár elképzelésével, mely szerint „il n'y a qu'un moyen d'attaquer l'Autriche en Hongrie, c'est par la Transylvanie". *Charles Adam :* La guerre d'Italie. Paris. 1859; *Marcu :* i. m. 134—135., 194. l.

[36] *E. Kastner :* Il contributo 28. l.

[37] Napoleon hg.—Cavour 1859. febr. 18. Carteggio II. 262. sz. „Adni fogunk fegyvereket Cuza fejedelemnek, mihelyt kérni fog és megbeszéli Klapkával, hogy átadja neki (ti. Klapkának)."

[38] Cavour utasítása Nigrának 1859. febr. végén. Carteggio II. 271. sz.

[39] Nigra—Cavour 1859. márc. 1. Carteggio, II. 279. sz.

[40] Aff. Étr. Russie, II. 48. l.

az ügynökök már útban vannak, és készül Klapka is, hogy a magyar—román megegyezést tető alá hozza.

A cavouri terv tehát lényegében — ha zökkenőkkel is — számíthatott a császár támogatására, III. Napoleon minden diplomáciai gondja-baja mellett is szüntelenül érdeklődött Klapka keleti útja felől[41], és elvileg a fegyverek elküldésének kérdése is eldöntetett. Más kérdés, hogy ezek a fegyverek csak nagy késéssel indultak el keletre.

Magyar részről azonban nem csekély problémát jelentett Kossuthnak, az emigráció tényleges fejének állásfogalalása. Február 24-ig nem is tudott a keleti akcióról,[42] Klapka egyszerűen elfelejtette tájékoztatni róla. Vajon valóban elfelejtette? Aligha hihető azok után, amilyen nagy jelentőséget tulajdonított az egész ügynek. Hiszen Klapka a magyar—román megegyezést a további sikerek kulcskérdésének tekintette.[43] Fáradozott ebben az ügyben már 1850-ben, amikor a londoni demokratikus bizottságban előadta konföderációs terveit, s annyira megnyerte magának Bălcescut, hogy ez a legmelegebb elismeréssel nyilatkozott róla és szívesen látta volna a felszabadító román hadsereg élén.[44] Fáradozott a megbékélés érdekében Klapka a krími háború időszakában is, és kezdeményezéseire mindenkor az a nagyvonalú, megértő állásfoglalás a jellemző, melyet első ízben Teleki László szólaltatott meg 1849-ben. Híve volt a dunai konföderációnak, éppen ezért számíthatott a román hazafiak rokonszenvére. Vele szemben Kossuth a nemzeti szupremácia hajthatatlan bajnokaként tűnt fel a románság szemében, kinek tárgyalásai Viddin óta szakadatlanul kudarcba fúltak, fennakadtak a területi integritás zátonyán. (Egyetlenegy kivétel a Kossuth—Brătianu megegyezés 1853 őszén, melynek azonban nincs folytatása.)[45]

Cavour előtt sem volt titok, hogy Kossuth személye a legkevésbé sem alkalmas arra, hogy a románokat, kiknek állásfoglalását 1858 decemberében D. Brătianu szájából hallhatta, megnyugtassa. Voltak egyéb akadályok is. A kelet-európai forradalmi tervek nem kívánkoztak nyilvánosság elé, az emigrációval fennálló kapcsolatoknak a háborús tervek érdekében a legnagyobb titokban kellett maradniok. Cavour kitűnő reálpolitikus volt, jól tudta, milyen veszélyek leselkednek a császárral nagy nehezen életbentartott szövetségre. Az angol semlegesség biztosításának semmi esetre sem szolgált volna javára, ha kitudódik, hogy a francia-olasz fél széleskörű előkészületeket tesz a keleti konfliktus kirobbantására és fenyegeti a párizsi béke nyomán kialakult status quot. Ezért nem kívánt közvetlen s nyílt tárgyalásokba bocsátkozni Kossuthtal sem Cavour, sem a császár. III. Napoleon különben is szégyenlette és kissé meg is vetette az ilyen „gyanús" kapcsolatokat, és csak akkor élt velük, ha erre nyomós okok kényszerítették, de akkor is titokban, rábízva az érintkezést Jérômera vagy az olasz miniszterelnökre; ő maga a háttérben kívánt maradni, nehogy kompromittálja magát a külföld — Anglia, Poroszország és a cár — előtt.

[41] Napoleon hg.—Cavour 1859. ápr. 23. és 24. Carteggio, II. 411. és 412. sz. *Marcu :* i. m. 193. l.

[42] Klapka—Kossuth 1859. febr. 24. *Koltay-Kastner Jenő :* Iratok a Kossuth-emigráció történetéhez. 1859. Szeged. 1949. 24. l.

[43] „Die Arbeit, die ich im Begriffe stehe zu unternehmen, ist die wichtigste und erheischt den ganzen Aufwand meiner Kräfte: ich will mich daher vorderhand ausschliesslich ihr weihen". *Koltay-Kastner :* i. m. 24. l.

[44] *I. Ghica :* Amintiri din pribegiă după 1848. Bucureşti. 1889. I. 460. l.

[45] *Cretzianu :* Din arhiva lui D. Brătianu. II. Bucureşti. 1933. CCLVI. sz.

A titkos diplomáciának ezt a bevált rutinnal folytatott játékát Kossuth a legnagyobb eltökéltséggel iparkodott megzavarni. El kell ismerni, hogy abban a harcban, melyet 1859 tavaszán kezdett meg a francia-olasz politika machiavellizmusa ellen, Kossuth nagy elvi következetességről tett tanúbizonyságot; abból az alapelvből indult ki, hogy ő, mint a magyar emigráció feje, nem tűrheti azt, miszerint a nagyhatalmak a magyar kérdést puszta eszköznek tekintsék saját céljaik érdekében, nem járul hozzá, hogy a francia—olasz katonai tervek megkönnyítése érdekében a szövetségesek egy jelentéktelen diverziót készítsenek elő Magyarországon, melynek gyászos végét előre lehet látni, s amelyből a magyar nemzetre más, mint börtön, szenvedés és fokozott elnyomás nem fakad. Kossuth az első perctől kezdve arra törekedett, hogy rábírja III. Napoleont: diverzió helyett komoly hadsereget küldjön keletre francia zászlók alatt, s a magyar nép megmozgatása csak ezután, ennek jegyében történjék. Ennek pedig egyik előfeltétele, hogy a francia kormány csakúgy, mint Cavour személy szerint vele lépjen összeköttetésbe, mivelhogy az emigrációnak ő az igazi feje és emellett a hadjárat irányítását, tehát a katonai vezényletet is magának tartja fenn. Ez volt Kossuth hajthatatlan álláspontja, melyből nem engedett, melyet tudomására adott a császárnak és Cavournak, s amelynek jegyében folytak tárgyalásai Klapkával, a keleti tervek legfőbb szorgalmazójával. [46] Kossuth szemmel láthatólag sokat tanult az ötvenes évek első felének magyar konspirációiból, s levonta belőlük a legfőbb tanulságot: elszigetelt, rosszul előkészített akciókkal nem lehet sikerre számítani, a mazzinista jellegű magyarországi lázadásokat sorra leleplezték, meghiusították, és ilyan akciókra nem lehet a magyar nép tömegeit megnyerni. Ebből a szempontból tehát jogosnak látszik a szövetségeseknek szegzett igénye, indítsanak komoly hadsereget Erdély felé, adjanak hivatalos színt a dolognak, s akkor felkel a magyar nép.

Kossuth koncepciója azonban aligha találkozhatott a francia császár és Cavour helyeslésével. Mondottuk, hogy a magyar kérdés a szövetségesek terveiben alárendelt ügy volt, melynek bevetése sok tényezőtől függött. Így például attól a tiltakozástól is, melyet angol, porosz és orosz részen kiválthatott. Sem III. Napoleon, sem Cavour nem volt híve a forradalmi háborúnak, az előbbi számára a kis népek védelmezője szerep inkább csak felvett póz volt, mint igazi elhivatottság érzése, Cavour pedig kizárólag a polgári fejlődést biztosító egységes Itáliát látta szeme előtt, s idegen volt neki mind Mazzini republikanizmusa, mind pedig Garibaldi népi forradalma. Ezt a következő egy-két év világosan bebizonyította. Kossuth a szövetségesek szemében mazzinista volt, még ebben az időben is Mazzini lapjának munkatársa,[47] múltjánál és helyzeténél fogva ellensége a második császárságnak, személyesen III. Napoleonnak is, akivel 1853-tól kezdve csak azon az elvi alapon próbált szövetkezni, hogy a jó ügy érdekében az ördöggel is szövetségre lehet lépni[48]; mint katonai vezető, Kossuth semmi vonzóerővel nem bírt Párizsban és Turinban, és mint a kelet-európai szövetség híve sem mutathatott rá sikerekre az emigráció tíz éve alatt. Ennek ellenére számolni kellett vele, mert presztizse volt elsősorban a magyar emigráción belül, de egyes nyugati körökben is. A francia—olasz diplomácia tehát nem akarja Kossuthot felingerelni, maga a császár is tárgyal vele, de

[46] Ilyen értelemben írt Kossuth már 1859. jan. 8-án Szarvadynak. *Kossuth :* Irataim, I. 113. l. Vö. még Irataim, I. 137—138. l., *Koltay-Kastner :* i. m. 30—32. l. Kossuth nézetei, melyeket ismertetett a francia császárral: Irataim, I. 168 sk. l.

[47] Irataim, I. 195—196. l.

[48] Irataim, I. 237. l.

többet remélnek Klapkától, aki katona, ért a szervezéshez, sokkal skrupulusmentesebb, mint Kossuth, aki még 1859-ben is – tehát a keleti kérdés kiélezett formában való jelentkezése idején is – jónak látja a világ elé tárni ismeretes kiutahiai tervét, mely Magyarország területi integritását hangsúlyozza, külön kiemelve Erdélyt, mint Magyarország elidegeníthetetlen részét, s ezzel csak rontja a magyar—román megegyezés esélyeit.[49] Kossuth a szövetségeseket azzal vádolta, hogy Klapkával keresik az egyezséget, mert tudják, hogy ezzel olcsóbban meg tudnak állapodni. Kossuth úgy látta, hogy Klapka kész a puszta diverzióra, tehát hajlamos a könnyelműségre, s ezért akcióját – melyet ez tőle függetlenül folytat – bűnös kalandként jellemezte, melytől óvnia kell a nemzetet.[50] Vajon igaza volt-e Kossuthnak? Történetírásunkban még ma is tartja magát az a helytelen nézet, mintha Klapka hajlamos lett volna kalandor tervekre ellentétben Kossuthtal, aki távol tartotta magától az ilyen meggondolatlanságokat.[51] Ez a felfogás elrajzolja mind Klapka, mind Kossuth emigrációbeli szerepét. Az emigráció első éveiben Kossuth éppolyan légvárakat épített a magyar szabadságharc fegyveres visszahódításáról, mint az emigráció sok más tagja, köztük Klapka is. A krími háború idején Klapka a katona szemével nézett körül és józan reálpolitikusként vonta le a tanulságokat. Amikor pedig az olasz—osztrák háború kitörőben volt, Klapka nagyon helyesen állapította meg, hogy Magyarország nem játszhatik főszerepet a császár és Cavour terveiben, a Pó völgye a magyar jövő szempontjából nem lesz döntő, hiszen, ha a szövetségesek megverik az osztrák hadsereget, nyomban békét kötnek; magukon a monarchiabeli népeken múlik az, hogy kihasználva az osztrák hadsereg lekötöttségét, fegyveres felkelés útján vívják ki szabadságukat, melyet senki mástól nem remélhetnek, csak saját maguktól, még pedig azon az áron, ha erőiket egyesítik.[52] Franciaország és Olaszország ehhez csak segítséget nyújt, de a feladat fő terheit nem vállalják magukra, ez túlmegy közvetlen érdekeiken. Klapka törekvése tehát arra irányult, hogy a legkomolyabb számbajöhető két szövetségessel: a románokkal és a délszlávokkal teremtsen új kapcsolatot, az elvi jellegű vitákat kikapcsolva és különösen a sokat vitatott Erdély kérdését a háború, a győzelem utáni fejleményektől függővé téve, katonai jellegű megállapodást hozzon létre, mely mindkét felet kötelezi az Ausztria elleni fellépésre. A délszláv—magyar megbékélés belevágott Kossuth terveibe is, nem is mulasztotta el, hogy ezt szüntelenül mozgassa, de a románokat illetően Kossuth teljesen reménytelennek látta a kérdést; a román állami egyesülés még inkább felszította a román nemzeti mozgalomnak a további románoklakta területekre irányuló vágyait, olyan hírek jártak, hogy a dunai fejedelemségek kormánya

[49] Kossuth—Irányi 1859. ápr. 26. *Koltay-Kastner :* i. m. 68. l. „Az erdélyi unió becse pedig megmérhetetlen — nélküle a magyar koronajogok feltartásának gyenge kapcsa sem fogja megóvhatni az erdélyi magyar elemet az oláh numerikus túlsúly terhe alatti elmállástól s talán Erdély az előbb-utóbb magát konszolidálandó szomszéd Románia részévé válhatnék."

[50] Kossuth—Szarvady 1859. márc. 5.; *Koltay-Kastner :* i. m. 31. l.

[51] Ilyen szellemben tárgyalja a kérdést *Koltay-Kastner Jenő :* A Kossuth-emigráció Olaszországban. 93. l.

[52] „A legközelebbi időben kizárólag a moldvai kérdéssel foglalkozom. Ezt tartom egész működésünk kiinduló és sarkalatos pontjának. Magyarország sorsa nem a Pó mellett, de a Szeret völgyben fog eldőlni. Ott szabad kezet és szabad mozgást kell kapnunk és összeköttetéseinket biztosítanunk kell." Klapka—Teleki 1859. febr. 28. Orsz. Széchényi Kvt. (OSzK) Horváth Mihály hagyaték. Quart. Hung. 1326; *Ács Tivadar :* A genovai lázadás. Bpest. 1958. 33. l.

hamarosan kinyújtja kezét Bukovina és Erdély, valamint a Bánát felé,[53] úgyhogy Kossuth helyénvalónak látta elhatárolnia magát a román—magyar vitában az ismeretes elvi alapokon. De ezzel önmaga számára el is vágta az utat a románok felé. Nem mondható el ez Klapkáról és a vele azonos vagy az övéhez nagyon hasonló nézeteket valló Telekiről, aki ugyancsak híve a románokkal való békének és hajlandó Erdély kérdését függőben tartani, a háború után egy népszavazástól tenni függővé. Klapka tehát nem jelentéktelen diverziót akart,[54] hanem helyesen ismerte fel azt a körülményt, hogy a párizsi béke óta a dunai fejedelemségek egyesítésének leghathatósabb pártfogója a császár volt, ezzel III. Napoleonnak sikerült a románokat a maga szekerébe fogni, és mivel az adott helyzetben a francia császár az Ausztria elleni keleti akciót helyesli és fegyverekkel, ügynökök kiküldésével is támogatja, elérkezett tehát a történelmi pillanat, amikor a román—magyar viszony 180 fokos fordulatot vehet; most már minden a magyar fél kezdeményezőképességén, rugalmasságán múlik. A nemzeti és területi intranzigencia jegyében írott kiáltványok, brosurák helyett most szövetségi szerződés megkötésére van szükség, gyors katonai intézkedésekre, mert a háború hamarosan kitör, s akkor elérkezett a cselekvés ideje. Klapka tehát gyakorlatibb módon fogta fel a tennivalókat, mint Kossuth, nem sokat törődött a titkos politika hátsó szándékaival vagy presztizskérdésekkel, hanem azonnal elindítja az akciókat, felveszi újból a kapcsolatokat a román hazafias mozgalom befolyásos tagjaival (Golescu-Negru, Bălăceanu stb.)[55], tevékenységre nógatja terveinek egyik fő segítőjét, Teleki Lászlót,[56] ami pedig Kossuthtal való feszült viszonyát illeti, ennek élét is elveszi nagyvonalú fellépésével: kitér a katonai vezetés kényes kérdése elől, rábízza a döntést az időre. Klapka — noha oka lett volna rá elég — nem akart szakítani Kossuthtal, kíméletes és tapintatos bánásmódot ajánlott Telekinek is, és meg is indokolta tanácsát: a volt kormányzó befolyása még mindig nagy, neve még mindig varázsige a tömegek előtt.[57] A vitát egyébként megszakította Klapka márciusban bekövetkezett keleti útja: a megállapodások értelmében Cuzához sietett, hogy tető alá hozza az esedékes egyezményt. Ez volt a cavouri külpolitika intenciója: közvetlen megegyezés a magyarok és a románok között,[58] s ezt egyengette kormányának utasítása szerint Victor Place, a iași-i francia ügyvivő. Klapkának március 17-én Konstantinápolyból Telekihez írt levele arra mutat, hogy látta a megegyezés reális feltételeit. „Az első lépéseket minden irányban megtettem, de remélem, hogy teljes sikerrel foglak benneteket meglepni... Ahová megyek, semmiképpen sem olyan túlzottak már a nézetek, mint valamikor. A veszély közelsége józanabbakká és engedékenyebbé tette

[53] Szarvady—Kossuth 1859. ápr. 19. OL Kossuth iratok, I. 2722. sz.; *Koltay-Kastner :* A Kossuth-emigráció Olaszországban. 101. l.

[54] Erre utal egyébként Irányi is Kossuthnak írott 1858. dec. 28. levelében. Irataim, I. 89. l.

[55] *Ács :* i. m. 29. l.

[56] Lépjen bízalmas érintkezésbe Alexsandrival. *Ács :* i. m. 41. l.

[57] Klapka—Teleki 1859. márc. 8. OSzK. Oct. Hung. 441; *Ács :* i. m. 39. l.

[58] Cavour 1859. márc. 30. Szarvadynak világosan megmondta, hogy a magyaroknak a románokkal kell megegyezniök. Százezer puskát helyezett kilátásba. Irataim, I. 194. l.; *Chiala :* Politica segreta di Napoleone. III. 33—39. l. Kossuth válasza erre támadása a piemonti politika és Klapka ellen Szarvadyhoz írt ápr. 2-i levelében. *Koltay-Kastner :* Iratok 51. l.

őket. De ennek ellenére egy őket is kielégítő programmal kell fellépnünk, ha őszinte támogatásukra akarunk számítani."[59]

Klapka tehát derűlátó módon nézett a tárgyalások elébe,[60] Durando, a szárd konzul valamivel szkeptikusabban ítélte meg a magyar—román összefogás lehetőségeit.[61] Klapka derűlátását alátmámasztotta az a körülmény, hogy véleménye szerint Cuza fejedelemnek már meg kellett kapnia Párizsból a császár intencióit. Cuza diplomáciai képviselője, Alecsandri február végén Párizsba érkezett, s ott akkor már döntöttek Klapka keleti útjáról, a császár meglepő nagyvlelkűséggel ajánlotta fel a 10 ezer puskát a románoknak. Cuza küldöttje Párizsban kapcsolatba került Nigrával, Cavour politikájának képviselőjével, Villamarinával és Bixióval, ezek kellőképpen instruálták az olasz—francia politika közös céljáról és a magyar—román szövetség jelentőségéről. Mindezekhez járult Victor Place őszinte buzgalma, mely az egész tárgyalás folyamán éreztette hatását, és hogy a Klapka—Cuza egyezmény olyan simán létrejött, abban a kortársak véleménye szerint része volt e kitünő francia diplomatának. Mert az elkövetkezendő napok inkább Klapka derűlátását, mint Durando pesszimizmusát igazolták. Klapka megérkezett (március 25.) Iașiba s még aznap találkozott Place-szal és Cuzával. A francia diplomata már jóelőre előkészítette itt a talajt Klapka számára, és a magyar—román katonai szerződés gondolata nem hatott meglepetésként. Ion Ghica, a korszak egyik legautentikusabb tanúja, aki a Cuza-kormány miniszterelnöke volt, visszaemlékezéseiben néhány fontos mozzanatra hívja fel figyelmünket, s megvilágítja azt a környezetet, melybe Klapka márciusban a román kormány székhelyén csöppent. Ghicáék éppen azzal a tervvel foglalkoztak, hogy Cuza néhány ezer emberből verjen tábort Ojtoznál, ami annyit jelent, hogy az egyesülés tényét, ha a szükség úgy kívánja, megpróbálják fegyveresen is biztosítani. Ugyanakkor a román diplomácia erőfeszítéseket tett, hogy elismertesse a Porta által a kettős választást, melynek érdekében nyugaton Alecsandri tevékenykedett. Csak természetes ezekután, hogy mind Ghica, mind Cuza a legbarátibb fogadtatás-

[59] Klapka felhívást akart kibocsátani a szerbekhez és a románokhoz. Teleki feladata volt, hogy május első napjaira összejövetelt szervezzen ezek képviselőivel Párizsban, Brüsszelben vagy Londonban. *Ács :* i. m. 45. l. Klapkának Lalemand konzul adott ajánló levelet Placehoz. *M. Emerit :* Victor Place et la politique française en Roumanie à l'époque de l'Union. București. 1930. 87. l. Placeról Klapka nagy bizakodással írt Telekinek márc. 16-án Cavournak OSzK. Oct. Hung. 441; *Ács :* i. m. 43. l. A Durando tábornokkal folytatott tárgyalásokon Klapka arra a megállapításra jutott, hogy semmi akadálya a fegyverszállításnak, a Boszporusz vidéke teljesen szabad, minden más akadály másodrendű. Costache Negri, Cuza képviselője, jóindulatúnak mutatkozott és „felfogta az egész dolog fontosságát". *Durando :* Episodi, 85. l.

[60] Ennek a derűlátásnak volt is oka. Klapka felmutatta Lallemand konzulnak Jérôme levelét, majd biztosította arról, hogy maga a császár áll a terv mögött. *Corivan :* Walewski, Napoleon III și Alexandru Ion Cuza. Cercetari Istorice VIII—IX. 3. sz. 1932. A Costache Negrivel folytatott kedvező tárgyalások alapján írta Klapka Cavournak: J'ai lieu de croire qu'il (Cuza) entrera complètement dans nos voues". *E. Pascu :* Un plan de confédération danubienne roumano-magyaro-serbe en 1859. Revue de Transylvanie, 1939. V. 4. sz. 510. l.

[61] Durando kész volt támogatni Klapkát, de hangsúlyozta, hogy nagyobb méltányosságot kell tanúsítani a románok iránt. Cavournak írt levelében annak a meggyőződésének ad kifejezést, hogy nem lesz könnyű az államfőt rábírni arra, hogy országa hadműveleti bázisként szolgáljon és lőszerraktár legyen a magyarországi harcok számára. Nincs kizárva, hogy bölcsen tartózkodni kíván attól, hogy kompromittálja magát erős szomszédja és ellensége — Ausztria — előtt. *Durando :* Episodi, 86. l. *Marcu :* i. m. 177—178. l.

ban részesítették a köztük megjelent Klapkát, mert benne a francia kormány küldöttjét látták.[62] Cuza számára teljesen kézenfekvő volt, hogy egyezségre lépjen a császár intencióit képviselő Klapkával. Szorosabban kötötte ezzel hozzá hazája sorsát a francia külpolitikához, melytől még sokat remélt, hiszen a kettős választás s vele a fejedelemségek egyesítésének végleges elismertetése még nem következett be, a román egyesülés ügye nemzetközi huzavona tárgya volt, s a francia támogatás ezután is döntő súllyal esett latba. A magyarokkal kötött egyezmény ezenkívül közeledést jelentett a Cavour-féle politikához is, melynek támogatását Cuza már eddig is élvezte, ezután sem akarta elveszíteni. Ehhez járult még Victor Placenak meggyőző érvelése. 1855 óta töltötte be a iași konzuli tisztet, ott állott a román nemzeti mozgalom mellett a legviharosabb években, most pedig személyes rábeszélőképességét latba vetve nagy mértékben hozzájárult az Ausztria-ellenes terv elfogadtatásához. A döntésnek tehát — mint látjuk — egész sor mozzanat egyengette az útját, s nem könnyű eldönteni, hogy az indokok közül melyiket tegyük első helyre. Abban a levélben, melyet az első Klapka—Cuza egyezmény aláírása (március 29.) után közvetlenül küldött a fejedelem a császárnak, ezt olvashatjuk: „Sire, volt alkalmam Klapka tábornokkal találkozni s vele megbizatása célja felől értekezni. Megfontolván a kérdéseket, melyeket elémbe terjesztett, nem lehetett, hogy főleg saját hazám érdekeinek szempontjából ne csatlakozzam a tervhez, mely már Felséged helybenhagyását megnyerte."[63] Abban az időben küldte ezt a levelet Párizsba, amikor a kettős választás körüli vita döntés felé haladt. 1859. április 7-re tűzték ki az öthatalmi konferenciát, melynek döntenie kellett arról, mennyiben egyeztethető össze a kettős választás az 1858. augusztus 19-i jegyzőkönyvben foglaltakkal. Cuza számára életkérdés volt, hogy ez a konferencia kedvező döntést hozzon, hiszen helyzete az elismerés késlekedése következtében odahaza is teljesen bizonytalan volt, mint kiderült, különösen Moldvában nem állott mögötte teljes határozottsággal a közvélemény.[64] Április 12-én ugyan létrejött Párizsban a megállapodás, melyben úgy döntöttek, hogy a kettős választás nem felel meg az augusztus 19-i elveknek, de hogy megelőzzék a kellemetlen eshetőségeket, melyeket egy új választás vonhat maga után, és eltávolítsák a fejedelemségek közigazgatását gátló akadályokat, kötelezik a Portát, ismerje el Cuzát fejedelemnek. A török kormány ennek ellenére fenyegető magatartást foglalt el, ami Cuzát arra ösztönözte, hogy sürgősen hozzálásson serege szervezéséhez és Ploestinél egy nagyobb sereget tartson készenlétben. A román közvéleményt nem nyugtatta meg az öthatalmi döntés, mely csupán a tényeket ismerte el, azt is tartózkodással, s a belső helyzet nyugtalanságára mi sem jellemzőbb, mint az a pokolgépes merénylet, melyet Cuza ellen követtek el — állítólag Ausztria ügynökei. Már-már úgy festett a dolog, hogy Cuza feloszlatja a nemzetgyűlést és a katonaságra támaszkodva diktatórikus kormányzást vezet be.[65] Április hónapban Cuza serege készen állott mind a török, mind az osztrák irányában arra, hogy megkezdje a hadműveleteket; a városok védelmére miliciát szervezett, melyet idővel rendes hadsereggé akart átalakítani. A fejedelem bízott abban, hogy döntő pillanatban a román nép nem hagyja cserben, s mint egy ember áll melléje a két külső ellenséggel szemben, mely az egyesülés művét legközelebbről fenyegeti. Ezzel egy-

[62] *I. Ghica :* Amintiri. III. Craiova, 5. l.
[63] Cuza—III. Napoleon 1859. márc. 29. *Kossuth :* Irataim, III. 241. l.
[64] *D. A. Sturdza :* i. m. IX. 310. l.
[65] Így látta Place a helyzetet. *D. A. Sturdza :* i. m. IX. 327. l.

időben kétféle biztosítékot keresett a külső segítséget illetően: az egyik a francia tisztek, hadianyag odaérkezése, a másik a Klapkával aláírt szerződésből folyó segítség volt.[66]

Ezekután nézzük meg kissé közelebbről, mit tartalmazott a Klapka—Cuza megegyezés, melyet március 29-én fogalmaztak meg, s amelynek jegyzőkönyve Place iratai közül került elő. Azonos azzal a szöveggel, melyet Klapka megküldött Kossuthnak, s amelyet az Irataimban olvashatunk.[67] Ebben a megállapodásban Cuza fejedelem megengedi a magyar hazafiaknak, hogy fegyverraktárakat létesítsenek a Szeret völgyében: Bacauban, Romanban vagy Erdély határaihoz még közelebb eső helységekben (Ocna, Piatra). A fejedelem 30 ezer puskát fog kérni a francia császártól, melyből 10 ezret a moldvai-havaselvi sereg felfegyverzésére fordítanak, 20 ezer pedig a magyarországi és erdélyi felkelők vezéreinek rendelkezésére áll. A helyzet sürgető voltára tekintettel Cuza a fegyvereket haladéktalanul kérni fogja. A további hadiszer-küldemények további tárgyalások útján osztandók szét Magyarország és a fejedelemségek között, a szükségletek szerint. Ezenkívül egy bizonyos számú ágyút kérnek a szerb kormánytól is, s ezek egy részét a fejedelemségek kormánya a magyaroknak fogja átadni. Klapka feladata, hogy Párizsban és Londonban megszerezze és utnak indítsa a fegyverekhez szükséges lőszert; ugyancsak az ő feladata, hogy orvosi személyzetről, mérnökkari és tüzértisztekről gondoskodjék a fejedelemségekben szervezendő két fegyvernem céljaira. Mindeme kérdésekről Klapkának Cuza párisi megbizottjával (Alecsandrival) kellett érintkezésbe lépnie. Magyar emisszáriusokat küldenek Iaşiba, Bukarestbe és Galacba, hogy az ottani kormánnyal szüntelen kapcsolatot tartsanak fenn. A belgrádi megbizottak gondoskodni fognak arról, hogy a dunai fejedelemségek kormányát mindarról, ami ott történik, tájékoztassák. Mihelyt a háború Olaszországban kitör, a Moldva-havaselvi kormány a magyar katonai parancsnok rendelkezésére bocsátja mindazokat az eszközöket, melyek szükségesek ahhoz, hogy a fegyvereket, töltéseket stb. a határhoz szállítsák. Az A-egyezmény utolsó pontjában a magyar fél megigéri, hogy a legaktivabb segítséget nyújtja a fejedelemségek kormányának Bukovina elfoglalására és mindama nehézségek elhárítására, melyek az eseményekből és az esetleges bonyodalmakból felmerülhetnek. A magyar—román szövetségi tervek mult századi történetében kiemelkedő helye van ennek az egyezménynek; túljutott a korábbi tárgyalások általánosságok között mozgó jellegén, és a katonai együttműködés konkrét céljait foglalta pontokba. Hosszú idő után megszületett végre a magyar—román fegyveres együttműködés tervezete, mely a két nép közös céljának szolgálatában állott, a közös főellenség ellen irányult. Ami nem sikerülhetett az emigrációs évek sok kísérletezése során, az sikerült most, amikor a francia—olasz háborús célok átmenetileg egybeestek a román nép önállóságra való törekvésével és a magyar függetlenségi mozgalom céljaival. Cuza ezzel ismét egy lépést tett előre a császár politikája felé, és köte-

[66] Cuza—V. Alecsandri 1859. ápr. 25. *R. V. Bossy :* i. m. 166—167. l.

[67] Az A-egyezményt közli *Kossuth :* Irataim I. 369—370. l. Ezt követi folytatólagosan a B-egyezmény 370—371. l. Kossuth fordítása kissé már elavult. Az eredeti francia szöveget lásd *I. Ghica :* Amintiri. Bucureşti 1889. 619—623. l; *V. A Urechia :* L'Alliance des Roumains et des Hongrois en 1859 contre l'Autriche. Bucureşti. 1894. 7—8. l. *Al. Marcu :* i. m. 189. l.; *G. Brătianu :* Politica externă a lui Cuza Vodă. Revista Istorica Romîna. Bucureşti 1932. II. 119. l.; *N. Corivan :* i. m. 154. l.; *E. Kastner :* Il contributo ungherese. Firenze. 1934. 70—71. l.

lezettségéért — mintegy cserébe — igéretet kapott Bukovina megszerzésére. A román polgári történetírás Klapka ügyeskedésének tulajdonította Bukovina felajánlását s megrótta érte, mivel olyasmit igér, aminek teljesítése nem áll módjában;[68] a valóságban nem Klapka ügyeskedéséről volt szó, hanem a császár politikai sakkhúzásáról. Mindenesetre hatásos érv volt és nem is tévesztette célját. Cuza az egyezményben súlyos kötelezettségeket vállalt magára, amikor hozzájárult ahhoz, hogy országa területén fegyver- és lőszerraktárakat létesítsenek, a magyar emisszáriusok szabadon járjanak-keljenek a nagy városokban s ezzel a külföldi konzulok szeme láttára szövögessék terveiket, leleplezve Cuza valódi szándékait. Ezzel szemben az A-egyezmény Cuzának Bukovinát helyezi kilátásba annak közelebbi megjelölése nélkül, hogy milyen módon óhajtja ezt elérni. Nem áll tehát a magyar történetírásnak az a megállapítása, hogy Cuza az egyezményben nagy előnyöket biztosított magának és népének.[69]

Cuza a megbeszélések során bizonyos feltételeket szabott. Ezek egy része nemzetközi jellegű, más része a nemzetiségi kérdésre vonatkozik. Hangsúlyozta, hogy a fejedelemség rendkívül nehéz helyzetben van Törökországgal s Ausztriával szemben; a törököt illetőleg helyzete eldöntött, de Ausztriával szemben szabad kezet kívánt biztosítani magának. Etekintetben ugyanis az öthatalmi konferencia állásfoglalása még hátra volt. Nem lehetett tudni, milyen álláspontra helyezkedik Ausztria. Klapka tehát március 29-én azt sürgönyözte Párizsba. hogy Cuza belépett a titkos politikába, de kéri, hogy az öthatalmi konferencia mielőbb nyilatkozzék helyzetéről.[70] Cuza másik kikötése az volt, hogy egy újabb egyezményben a magyar fél adjon bizonyos garanciákat az erdélyi románok jogaira vonatkozólag. Cserébe megígérte, minden befolyását latba veti, hogy a magyarokkal szövetségben lépjenek fel Ausztria ellen. Durando e második ponttal kapcsolatban úgy vélte, hogy ez „könnyű dolog, mivel a lakosság most már megértette, miszerint Ausztria azért osztja meg őket, hogy jobban felhasználhassa egyiket a másik ellen".[71]

Így jött létre tehát Cuza egyenes kívánságára a B-egyezmény, melynek bevezetése kimondja: a Magyarországot lakó magyar, román és szerb nemzetiségek a jövőben a magyar felkelés sikerének érdekében le kell hogy mondjanak minden pártszellemről („esprit de parti"), minden szeparatív eszméről, és távol kell tartaniok magukat mindama ellenségeskedéstől, mely oly sok bajt okozott 1848—49-ben. Nem szabad elfelejteniök, hogy Ausztria ismét azokhoz a gaz eszközökhöz folyamodhat, melyeket az említett időszakban azért használt, hogy az akkor még rivalizáló nemzetiségeket egymás ellen uszítsa, egyiket a másik útján szolgaságba taszítsa. Az egyezmény bevezetése ezután kimondja: a magyar nemzet előre meg van győződve arról, hogy számíthat a román hazafiak rokonszenvére. Párizsban azt várják, hogy a fejedelemségek kormánya, saját érdekeitől vezérelve, fel fogja használni befolyását a Magyarországon és Erdélyben lakó románság körében a kibékülés céljából. Ezután következnek 7 pontban a magyar hazafiak elvei, melyeket Magyarország alkotmányába is bele fognak foglalni. Ezek:

[68] *G. I. Brătianu :* Napoléon III et les nationalités. Paris. 1934. 38. l.
[69] Mint ahogy Kastner írja: Il contributo 70—71. l.
[70] *Durando :* i. m. 88—89. l.
[71] Uo. 89. l.

1. Minden régi viszály elfeledése, teljes kibékülés a szerbek, románok és magyarok között.
2. Ugyanazok a jogok, ugyanaz a szabadság Magyarország valamennyi lakosa számára faj- és valláskülönbség nélkül.
3. Községi és megyei önkormányzat. A vegyes lakosságú megyék lakosai baráti egyetértésben fogják megszabni a hivatalos nyelvet (magyar, szerb vagy román).
4. A vallás- és közoktatásügy igazgatásában teljes függetlenség minden vallásfelekezet és nemzetiség számára.
5. A szerb és román csapatokat külön szervezik meg és anyanyelvükön vezénylik. A hadseregben a különböző beosztás, rang és tisztség elérése tekintetében teljes egyenjogúság.
6. A háború után Erdélyben egy gyűlést hívnak össze, hogy döntsön e provinciának Magyarországgal való közigazgatási uniója fölött; s ha a többség úgy határoz, hogy Erdély régi autonóm adminisztrációját kell visszaállítani, a magyarok ezt nem ellenzik.
7. Kell, hogy a testvériség elvei ösztönözzenek mindnyájunkat. Csak ezek az elvek vezethetnek bennünket célhoz, s ez a cél a három dunai ország: Magyarország, Szerbia és Moldva-Havaselve konföderációja.

A B-egyezmény tehát 6 pontban sorolja fel a magyar részről nyújtott garanciákat, a 7. pont megjelöli az egyezmény távolabbi célját is a dunai konföderáció formájában. A három ország részvételére alapozott föderáció eszméje nem új dolog, első ízben Bălcescu vetette fel,[72] s annakidején a terv kiváltotta Kossuth heves ellenzését.[73] Klapka már annakidején is helyeselte, sőt ő volt az, aki a krími háború időszakában a konföderációs tervet kiszélesítette és a közvélemény elé tárta a keleti háborúról írott munkájában.[74] Az 1859. május 20-i dátumot viselő B-egyezménynek ez a pontja tehát nem új, de ugyanezt mondhatjuk az egyezmény garanciát tartalmazó pontjairól is: a faj- és valláskülönbség nélküli egyenlőség kimondása, a községi és megyei önkormányzat, az anyanyelv biztosítása a többségi elv alapján, a vallásfelekezetek függetlensége, a nemzetiségek szerinti vezényleti nyelv a hadseregben és külön ezredek az egyes nemzetiségek szerint — csupa olyan pont, mely Kossuth terveiben is helyet kapott. Az egyetlen vitásnak tetszhető pont Erdélyre vonatkozik. Klapka itt is a Teleki-féle koncepció jegyében tesz engedményt, mert hogy a népszavazásban ő is engedményt, még hozzá kényszeredett engedményt lát, az aligha lehet kétséges; de tudja, hogy szükség van erre a lépésre, mert ez az a demokratikus alap, melyen a románokkal tárgyalni lehet és kell. Ki nem mondott hátsó gondolata, hogy a győztes háború után a magyar elemnek lesz akkora vonzóereje, hogy magához tudja szívni Erdélyt és meg is tudja tartani a román többség ellenére, egyelőre azonban Klapka számára elég kézenfekvőnek látszik, hogy respektálja a románok Erdély megkérdezésére irányuló igényét. Klapkával — és korábban Telekivel — kapcsolatban történetírásunk ezt a lépést súlyos megalkuvásként, majdnem nemzeti árulásként szokta emlegetni, szembe állítva Klapkával és Telekivel — mint megtévedettekkel —

[72] *I. Ghica :* Amintiri 515—532. l. Bălcescu Válogatott Írásai. Bpest. 1950. 214—215. l.

[73] Kossuth—Teleki 1850. jún. 15. OL. Kossuth iratok. 342. *Deák Imre :* Az első magyar—román konföderációs tervek. Magyar Kisebbség, 1932.

[74] Der Krieg im Orient in den Jahren 1853 und 1854 bis Ende Juli 1855. Genf. 1855 (franciául Bruxelles 1855).

Kossuthot, aki Erdély unióját sohasem engedte vita tárgyává tenni. A polgári történetírás ezzel mintegy folytatta azoknak az elveknek hangoztatását, melyek kétségtelenül kifejezték az uralkodó osztály zömének állásfoglalását a területi kérdésben, de egyben tovább építették azt a kínai falat, mely a történelem által egymásnak kijelölt partnerokat elválasztotta egymástól a nemzeti mozgalmak ébredésének időszakától. Klapka, amikor hozzájárult az unió kérdésének felvetéséhez, tudta, hogy népszerűtlen feladatot vállal magára, de a cél, melynek érdekében e lépést megtette, nagyobbnak és fontosabbnak tűnt fel előtte, mint a területi egység féltve őrzött elve. Megpróbált ilyen irányban hatni Kossuthra. Amikor eljuttatta hozzá a Cuzával kötött egyezmény szövegét, s egyben beszámolt Milos herceggel lefolyt beszélgetéséről is, a legnyomatékosabban figyelmébe ajánlotta a volt kormányzónak, hogy ezen az úton haladjon tovább, hacsak nem akar ismét kétséget s bizalmatlanságot előidézni, mely egész fáradozásuk sikerét kockáztathatja.[75]

A Klapka—Cuza egyezmény tehát korántsem jelent valamiféle váratlan fordulatot a magyar—román tárgyalások menetében, hanem mintegy kicsúcsosodása annak a sok jószándékú törekvésnek, mely tíz éven át újból és újból összehozta a tárgyaló feleket minden eredmény nélkül. Az 1859-es egyezmény végre áthidalta a legkényelmetlenebb szakadékot: Erdély kérdését, és mivel a szerződő felek egyébként meg voltak győződve az Ausztria elleni közös fellépés hasznos voltáról, úgy látszott, hogy mi sem áll útjában az egyezmény gyakorlati kivitelezésének. Magyar részről nem hiányzott a további erély és kitartás: Klapka a tavaszi hónapokban az április végén meginduló háború által teremtett új helyzetben sem felejtkezett meg a márciusi egyezményről, és szorgalmazta a fegyverek elindítását, emisszáriusok fokozott felkészülését.[76]

A március 29-én megkötött magyar—román egyezmény kielégíthette nemcsak Klapkát, hanem Cuzát is, akinek törekvései az egyezményben foglaltak által csak erősítést nyertek. Figyelemreméltó körülmény, hogy az A-egyezmény március 29-én született meg Place, Durando és más emisszáriusok közreműködésével, míg a B-egyezmény a május 20-i dátumot viseli. A szerződés aláírására május 22-én került sor. Ezekből a dátumokból a régebbi történetírás arra következtetett, hogy az A-egyezményt csak májusban követte a B-egyezmény, s a benne foglaltak létrejöttében szerepet játszottak az időközben lejátszódott események.[76a] Az újabb kutatások inkább arra a felfogásra hajlanak, hogy március 29-én mind a két egyezmény elkészült és Cuza mindjárt az A-egyezmény megszövegezésekor előterjesztette kiegészítő javaslatait a B-egyezményben foglaltakra. Nincs semmi okunk annak feltételezésére, hogy a második egyezmény ilyen késéssel követte volna az elsőt, sokkal valószínűbb, hogy mindkét fél, mielőtt aláírta volna a szerződést, meg akarta várni több fontos tényező véleményét: magyar részről szóbajöhetett Kossuth és Teleki állásfoglalása, román részről pedig a Turinból és Párizsból érkező válasz. Place, midőn az egyezmény szövegét megküldte Cavournak, aláhúzta jelentőségét, szerinte az együttműködés a magyarok, szerbek és románok között ab-

[75] Klapka—Kossuth 1859. máj. 17. *Koltay-Kastner :* Iratok, 79. l.; *Kossuth :* Irataim. I. 340. l.

[76] Így például 1859. május 21-én. *Koltay-Kastner :* Iratok, 82. l.

[76a] *G. I. Brătianu :* Origines et formation de l'unité Romaine. Bucureşt. 1943. 235. l. Szerinte az új egyezmény megkötésénél Victor Place mellett M. Kogălniceanu és Bălăceanu is segédkeztek.

szolúte szükséges a román fejedelemségek konszolidációja szempontjából is.[77]

Magának a B-egyezménynek a megfogalmazásához semmi esetre sem volt szükség hosszabb időre, az itt kifejezésre jutó gondolatok mintegy benne voltak a levegőben. Az egyenjogúság kimondása megérlelődött a magyar emigrációban, Erdély kérdése pedig elválaszthatatlan volt ekkor már a román nemzeti párt programjától. Az az eszme, melyet magyar részről a Dákorománia pejoratív jelzővel illettek, s ami lényegében a nemzeti állam kialakításának, valamennyi román egyesítésének programja volt, a román nemzeti mozgalomnak mindinkább sarkalatos tételévé vált. Cuza ebben a kérdésben maga is osztotta a nemzeti mozgalom főképviselőinek nézetét, Párizsba irányított leveleiben, Alecsandrinak küldött utasításaiban nem egy nyomát látjuk annak, hogy mint jó román hazafi, kötelességének tekintette valamennyi román jövőjének biztosítását. A piemonti konzulhoz küldött május 2-i levele — melyet joggal idéz oly sűrűn az újabb román történetírás — ebből a szempontból jellemző fényt vet az ő román nemzeti politikájára: bízik abban, hogy a háborús események jobb sorsot biztosítanak népének, és mindent el fog követni a konszolidáció érdekében; és noha nem akarja szem elől téveszteni az esetleges területi nyereséget, mégsem ennek reménye az, ami megszabja viselkedését, amikor hazája nevében segítséget nyújt a háborús vállalkozásnak, hanem az a biztos érzés, hogy ezáltal biztosítani tudja mindazoknak a sorsát, jólétét és szabadságát, akik a román nevet viselik.[78] Erdély kérdése tehát ebben az időben is azt jelentette a román mozgalomnak, mint Bălcescunak annakidején: biztosítani a hazai határokon túl élő románok jövőjét. Dákorománia csak mint távolabbi álom vagy cél szerepelt annak a Papiu-Ilariannak a műveiben is, akiről az újabb román történeti kutatás feltételezi, hogy nagy hatással volt Cuza politikai magatartásának kiformálásában. Papiu Ilarian emlékirata, melyet az új fejedelem számára írt, kifejti, hogy a román eszme valamennyi románnak egyetlen politikai testben való egyesítésével — tehát Dákoromániával — egyenlő, de hozzáteszi, hogy ez az álom a közeljövőben nem valósítható meg, de ennek ellenére egy román kormány sem járhat el úgy, hogy azzal vádolhassák meg: elárulta a legfőbb ügyet, az egész román nemzet jövőjének ügyét. E tanácsokból folyik az Erdély ügyében elfoglalt álláspont is: biztosítani a nép megkérdezésével Erdély függetlenségét. Papiu Ilarian külpolitikai tanácsai is oda irányulnak, hogy Cuza a nagyhatalmak bonyolult viszonylatai közt a román jövő biztosítékait keresse: építsen Francia- és Olaszországra, de ne szakítson Oroszországgal és Ausztriával se; hallgassa meg a magyarokat is, adja értésükre, hogy akárcsak a románok, ők is körül vannak véve németekkel és szlávokkal, érdekük tehát, hogy kedvezzenek az erdélyi románoknak, nehogy ezek az osztrák karjaiba vessék magukat.[79]

A Klapka—Cuza egyezmény megszövegezése és aláírása között közel két hónap telt el, a romániai belső helyzet és a külpolitikai tervek szempontjá-

[77] *Pascu :* Un plan de conféderation. 514. l.

[78] Cuza—Durando 1859. máj. 2.; *Bossy :* L'Autriche, 47. l. *Gh. Brătianu :* Politica externă. 119. l.

[79] *Al. Papiu-Ilarian :* Independența constituțională a Transilvaniei. București. 1861. IV. fejezet és ugyanattól a szerzőtől: Memoriul înaintat Principelui. Revista pentru istorie, arheologie și filologie, București. 1883. An. I. Vol. I. 134—146. l. *Pascu :* i. m. 515. l.

ból egyaránt izgalmas hetek. Cuza Papiu Ilarion tanácsai közül leginkább a hadsereg erősítését látszott elfogadni. Összefüggött ez az olasz—osztrák háború megindulásával és Cuzának azzal az elhatározásával, hogy hazája érdekében kész fegyveresen részt venni a harcban. Ilyen értelemben tájékoztatta április 25-én Alecsandrit, hangsúlyozva, hogy népe forró érdeklődéssel, reménnyel és türelmetlenséggel várja a hadi eseményeket.[80] Úgy látszott, hogy maga a császár is komolyan számít a románok részvételére, mert arra kérte Alecsandrit, hogy Cuza csináljon egy demonstrációt az osztrák határ közelében azzal a céllal, hogy megakadályozzák Ausztriát erőinek nyugati összpontosításában. Így történt, hogy néhány nappal az osztrák—olasz konfliktus kitörése előtt Cuza Furceniban (Ploești mellett) tábort ver, ami mintegy jeladásként volt tekinthető az Ausztria elleni forradalomra.[81] Eder bukaresti osztrák ügyvivő már sokkal korábban (március 18-án) felhívta kormánya figyelmét a dunai fejedelemségek különleges rendeltetésére a francia—olasz haditervekben, de elég nagy rövidlátással hajlandó volt az egész akciót pusztán Jérôme herceg számlájára írni.[82] Gödel-Lannoy április elején Cuza terveit sokkal szerteágazóbbaknak látja, szerinte Cuza csak megerősítését várja az öthatalmi értekezlettől, s utána nyíltan a forradalmi párthoz fordul, ennek segítségével valósítja meg céljait. Cuza a törökországi nemmuzulmán lakosság föderációjában reménykedik, ebbe illeszkedik minden további terve; ilyen értelmű biztosítékokat kíván Szerbiától és Bulgáriától. Az osztrák diplomácia élt a gyanúperrel, hogy Cuza nagyratörő szándékaiba belefoglalja az orosz támogatást is, bízik ugyanis abban, hogy a cár egy Törökországtól elszakadó mozgalmat kész lesz pénzzel, fegyverrel is támogatni. Gödel-Lannoy látja a magyar—román szövetség horderejét is, rámutat, hogy ez a magyarországi mély elégedetlenségre épít, s már csak fegyverek hiányoznak, s ezek is rövidesen útban lesznek a fejedelemségekbe.[83] Bécsi körökben nem kis megrökönyödéssel figyelték a fejedelemségek titkos akciójának kiszivárgó jeleit, tartottak attól, hogy a románok — miután a magyarokkal már megegyeztek — meg fogják találni a megegyezés útját a szláv lakossághoz is, erre vallott legalábbis Cuza szorosabbra fonódó kapcsolata Milossal, és erre mutattak bizonyos orosz emisszáriusok, akik május elején már orosz kitüntetéseiket mutogatva járkáltak Moldvában és Havaselvén és nyíltan a felkelésre verbuváltak.[84] A török hatóságok nem bizonyultak elég erélyeseknek a fejedelemségekben észlelt forradalmi hangulat elfojtásában, és Bécsben szüntelenül számoltak egy erdélyi és bánáti betöréssel, melynek a ploești tábor mintegy előkészületi szakaszát jelenthette. Mindeme aggodalmak vezették a bécsi kormányt, amikor javaslattal fordult Pétervárhoz, s felajánlotta támogatását a Krím előtti állapotok visszaállításához keleten, mélységesen sajnálkozva afelett, hogy az orosz befolyás meggyengült Törökországban. Ausztria az egyetlen állam, mely győzelemre segítheti Oroszországot keleten — írták Bécsből.[85] Emögött ott rejtőzött az aggodalom a dunai fejedelemségekben észlelhető mozgalmak miatt. Ausztria le akarta kötelezni magának a cári kormányt, s elébe vágni annak, hogy Cuza a maga

[80] Cuza—Alecsandri 1859. ápr. 25. *R. V. Bossy :* i. m. 46. l.
[81] *G. Brătianu :* Politica externa, 119. l.
[82] *R. V. Bossy :* i. m. 228—229. l.
[83] Uo. 234—235. l.
[84] Prokesch-Osten jelentése 1859. máj. 11. *R. V. Bossy :* i. m. 237. l.
[85] Walewski — Persigny 1859. máj. 30. Affaire Étr. Angleterre, 713. No. 81. 251. l.

céljaira megnyerje az orosz támogatást. A fiatal uralkodó azonban szembetalálta magát a francia titkos politika szövevényével: Párizsból biztatták, de egyidejűleg mérsékletre is intették, és a fegyverek valahol elakadtak. A délszláv–román–magyar összefogásnak is elsősorban a császár volt az akadályozója: nem akarta az olasz kérdést a keleti kérdéssel komplikálni, mivel európai beavatkozástól tartott.[86] Mint Walewski leveléből kiderül, a császár nagy gonddal ügyelt arra, hogy Kelet lakosságát eltérítse attól a tervtől, hogy gondokat okozzon a Portának. III. Napoleon nem óhajtott semmi olyan komplikációt, ami érintené az 1856. évi békét. Ez a politika kiváltotta az orosz kormány teljes helyeslését.[87]

Cuza fejedelem – személyét tekintve – valóban őszinte híve volt mind a délkelet-európai szövetségnek, mind pedig az Ausztria elleni akciónak. Természetesen bizonyos óvatosság jellemezte egész magatartását, aminek magyarázatát könnyen megtaláljuk a fiatal állam nemzetközi helyzetének ingatag voltában, a ránehezedő diplomáciai nyomásban, amit csak súlyosbított az ország gazdasági helyzete és az a belső politikai válság, mely Cuza megválasztása óta szüntelenül tartott, s amely nem utolsósorban az ország külpolitikai irányának kialakítása körül kulminálódott. Körülvéve osztrák és török ágensekkel, minduntalan fenyegetve saját belső ellenzékétől, Cuza szinte kétségbeesett helyzetbe került a választási győzelem után. Elkövette azt a hibát, hogy a bukaresti választást követően valamennyi párt képviselőiből alakított kormányt; így azután a két legfontosabb tárcát, a belügyeket és a külügyeket Nicolae Golescu és Dumitru Brătianu személyében olyan emberek kapták meg, akik nem szűntek meg Bécs felé is tekinteni, és megpróbálták az ország politikáját a francia–olasz–magyar szövetségtől minél távolabbra sodorni. Golescu és Brătianu annak a csoportnak a tagjai, melyet magyar részről dákoromán pártként tartottak nyilván, s amelynek befolyásától Klapka is komolyan tartott, ismerve céljait.[88] Március közepétől az új fejedelemség belviszonyai éppen e dákoromán párt fellépése következtében fordultak válságosra, a képviselőház és a kormány nem tudtak egyetérteni pénzügyi kérdésekben (200 ezer aranyat akartak kölcsön venni a francia kormánytól). D. Brătianu Iaşiba érkezett és rá akarta bírni a fejedelmet, hogy oszlassa fel a nemzetgyűlést – tehát azt a szervet, mely Cuzát a fejedelmi székbe ültette. Cuza Place tanácsára elutasította magától a nyers intézkedést. A huzavona a havaselvi kormány bukásával és új kormány megalakításával ért véget. Dumitru Brătianu és Nicolae Golescu ebben az új kormányban nem vettek részt.[89] Brătianu rövidesen Párizsba és Olaszországba utazott, és ettől kezdve mint a magyar–román szövetség legfőbb ellenzője lépett fel. Május 31-től ő a franciaországi román képviselet irányítója. A magyar–román szövetség ügye tehát mindjárt kezdetben olyan erős ellenzékre talált, melynek működését alig tudta ellensúlyozni a mérsékelt liberális pártnak az a vezérkara, mely Cuza körül tömörült, s amelyben a magyar szövetségnek olyan régi, bevált hívei foglaltak helyet, mint Ion Ghica, Alexandru Golescu-Negru, Ion Bălăceanu, a Cretzulescu-fivérek és a Párizsban működő Costache Negri, valamint

[86] Ilyen értelemben nyilatkozott III. Napoleon Párizsban Obrenović Milos hercegnek.

[87] Lásd a 85. sz. jegyzetet.

[88] Klapka—Teleki 1859. ápr. 5. OSzK. Oct. Hung. 441. Közli *Ács :* i. m. 64. sk. l.

[89] *A. D. Xenopol :* Domnia lui Cuza Vodă I, Iaşi. 1903. 88—100. l.

Alecsandri. A magyar szövetség rájuk támaszkodott, de már Klapka is megállapította, hogy e pártból hiányzott az erély és a kezdeményező készség.

Annál erőteljesebben lépett fel a magyar—román szövetség ellen Dumitru Brătianu. Már Klapka Iașiba érkezésekor arra kérte Ștefan Golescut, hogy írjon III. Napoleonnak és Klapka helyett más tábornokot kérjenek. Brătianu ugyanis — noha ezekben a napokban még külügyminiszter volt — nem ismerte Klapka küldetésének valódi célját, azt hitte, a román hadsereg szervezése végett érkezett a fejedelemségekbe, s ellenszenves volt számára a gondolat, hogy egy magyar jöjjön a román hadsereg élére.[90] Brătianu elképzelhetetlennek tartotta a magyar—román szövetséget anélkül, hogy Erdély és az ottani románok kérdését kielégítően ne rendezzék előbb. Ő, aki 1848 óta annyi alkalommal állott szembe a magyar tárgyaló féllel, körülbelül ugyanazzal az intranzigenciával közeledett Erdély kérdéséhez, mint magyar részről Kossuth. Kossuth az Iratokban idézi egy kijelentését idő és hely megjelölése nélkül, s ezek a szavak mind magyar, mind román részről bele kerültek a történeti munkákba: a magyar nacionalista történetírás Brătianu hajthatatlanságát és ellenséges érzéseit kívánta illusztrálni a nyilatkozattal, román részről pedig annak alátámasztására szokták idézni, hogy a román nemzeti párt nem viseltethetett bizalommal a magyarok iránt. A nyilatkozat ugyanakkor kiélezetten veti fel Erdély kérdését is, mint a meg nem értés legfőbb tárgyát, ami lehetetlenné teszi a magyar féllel való mindennemű egyezkedést. „Én nem hiszek a magyar urak szabadelvűségében és mérsékletében — jelentette ki D. Brătianu. — Álarc az, mely arra van számítva, hogy a császárt megcsalják. Én tudom, hogy kizárólagosabbak, mint valaha, s én nem hiszek Magyarországnak... De ha még másképpen volna is, mi sohasem juthatunk egyetértésre Erdély iránt, melyet mi Magyarországnak át nem engedhetünk semmi szín alatt. A Kárpátokon túli románok velünk akarnak egyesülni, mi megígértük nekik, hogy támogatni fogjuk; árulás volna, ha őket Magyarországnak átengednők. A történelmi jog, melyre Magyarország hivatkozik, nevetséges."[91] Eltekintve attól, hogy az idézet pontosan adja-e vissza Brătianu szavait, kétségtelen tény, hogy párizsi és olaszországi diplomáciai küldetését felhasználta Turinban arra, hogy megpróbálja Erdély kérdését előtérbe helyezni és a magyar—román szövetséget megingatni. Járt Cavournál is ebben az ügyben, de az olasz miniszterelnök közölte vele, hogy amennyiben ő és pártja Erdély kérdését még csak meg is pendítenék, úgy Cavour a román dolgokról többé hallani sem akar.[92] Brătianu ezután Franciaországba utazott, hogy hazája számára pénzt és erkölcsi támogatást szerezzen.[93] Útközben találkozott Bălăceanuval, a magyar szövetség lelkes támogatójával, aki hasonló diplomáciai megbízatással utazott nyugaton Cuza megbízásából, s aki igen lesújtó képet festett Brătianuról. Telekinek azt írta, hogy diplomáciai misszióját befejezettnek tekintené, ha nem félne Brătianutól. Úgy látta, hogy az exminiszter

[90] *Cretzianu :* i. m. II, 237. l.

[91] *Kossuth :* Irataim, I. 285. l. *Urechia:* i. m. 6. l. kétségbe vonja a Brătianunak tulajdonított szavakat.

[92] Czetz—Kossuth 1859. júl. 2. *Kossuth :* Irataim, I. 385. l.; *Koltay-Kastner :* Iratok, 114. l.

[93] A román kormány 1859. máj. 31-én bízta meg D. Brătianut a franciaországi diplomáciai misszióval. Feladata volt, hogy V. Alecsandri munkáját folytatva biztosítsa Franciaország támogatását a románoknak, francia instruktorokat is kellett kérnie a hadsereg számára és kölcsönt 16 millió piaszter értékben. Jún. 23-án járt Jérômenál, júl. 1-én Cavournál. Carteggio, II, 469. sz.

hatalomra szeretne kerülni, s akkor – Bălăceanu szerint – vége a magyar–román szerződésnek.[94]

Brătianu szembefordulása a tervbevett magyar—román fegyveres együttműködés eszméjével mindenesetre jelentős körülmény, de mégsem annyira jelentős, hogy kizárólag ennek tulajdonítsuk az egyezményben foglaltak elsikkadását.[95] Az együttműködés olyan katonai feladatok elé állította Cuzát és a magyar félt, melynek egyik oldalon sem tudtak eleget tenni. A polgári történetírás beérte annak sommás megállapításával, hogy a Klapka–Cuza egyezmény Erdély kérdésén bukott meg, azért nem vált be a gyakorlatban, mert egyik fél sem volt hajlandó engedni Erdély kérdésében. Ez a felfogás hamis, mint ahogy a belőle levont következtetés – ti. hogy a B-egyezményt május 20-án éppen azért kötötték meg, hogy megpróbáljanak Erdély kérdésében közös nevezőre jutni – is hamis.[96] Klapka és Cuza a francia és olasz diplomácia részvételével még március 29-én megtalálta a közös hangot, s a megállapodásnak Erdély jövőjére vonatkozó része mindkét felet kielégítette. Román részen bizalmatlanul tekintett rá D. Brătianu, aki azon a nézeten volt, hogy a magyarok, ha szorítják őket a körülmények, mindig valamivel többet ígérnek, de csak azért, hogy később visszavonják, s ebben volt is igazság. 1848–49 számos ilyen példát mutat fel. D. Brătianu ezenkívül szívesebben vette volna, ha a fiatal román állam a konszolidáció útjára lép, és távol tartja magát az európai konfliktustól. Klapka helyesen célzott rá, hogy ez a kör inkább Londonra, mint Párizsra figyel, ott pedig az Ausztria elleni fellépésnek nem tapsoltak. D. Brătianu számára tehát az erdélyi kérdés kiélezettebb napirendre tűzése alkalmasnak látszott arra, hogy Cuza merész s valóban forradalminak tűnő terveit általa leszerelje, a hazai fejlődést a békés konszolidáció irányába vigye. Brătianu azonban csak *egy* ember volt, ezekben a hónapokban távol is volt a kormány székhelyétől, s azok, akik Cuzát körülvették, nem tekinthetők a magyar együttműködés ellenzőinek. Karacsay, kinek szinte gyűlölködő jelentései fényt vetnek ügyetlenségére és elfogultságára, megpróbálta Klapkát Cuza környezete ellen ingerelni, de május 28-i levelében Klapka alaposan kioktatta: „Azt hiszem azonban, hogy ellenszenved elragad bizonyos személyekkel szemben és nem Ion Ghica és nem Aleksandru Golescu, hanem a Brătianuk és szövetségeseik követik a mi ügyünkre nézve veszélyes dákoromán eszméket[97]. Klapka itt megígéri, hogy a francia és olasz kormány útján figyelmeztetést küld Iaşiba, de egyúttal emlékezteti Karacsayt, hogy „mi Cuzával a francia

[94] Bălăceanu Strzeleckihez írott levelét Teleki jún. 29-én elküldte Kossuthnak Genovába. *Koltay-Kastner :* Iratok. 113. l. — Klapka egy Karacsanynak írt levelében 1859. jún. 24-én Genovából tájékoztatja Cuza kiküldöttjeiről. Alecsandrit „doktrinárius ábrándozóként" említi, D. Brătianu „veszedelmes bolond és a magyar ügynek ellensége", de Bălăceanu „a mi emberünk, kész erélyesen velünk működni s plein pouvoirokkal jött ide, missziójának sikere a mi érdekünkben is fekszik s ezért támogatjuk". OSzK. Oct. Hung. 441.

[95] Egyes régebbi feldolgozásokban Ion Brătianu neve szerepel mint a magyar—román szövetség ellenzője. Például *Gh. Brătianu :* Napoléon III et les nationalités, 43. l. és *Marcu :* i. m. 222. l.; N. Corivan számos tanulmányában kimutatta, hogy valójában Dumitru Brătianuról van szó. Ion Brătianu a kérdéses időszakban részt vett a havaselvi nemzetgyülés munkájában, máj. 26. és júl. 4. között egy ülésről sem hiányzott.; *N. Corivan :* Walewski, Napoléon III. şi. Cuza Vodă, 15. l. *Ugyanő :* Cavour et la Transylvanie 160. l. *Ugyanő :* La politica orientale 145—148. l.

[96] *G. Brătianu :* Napoléon III et les nationalités, 40. l.

[97] Klapka—Karacsay 1859. máj. 28. OSzK. Horváth Mihály hagy.; *Ács :* i. m. 95. sk. l.

konzul jelenlétében írásbeli szerződéseket kötöttünk és a legcsekélyebb bizalmatlanság a fejedelem őszintesége iránt félreértésekre vezethetne, melyeket csak nehezen tudnánk helyrehozni. Az Erdélyben folytatott agitáció tisztán osztrák, ami első pillantásra felismerhető. A mi viselkedésünktől függ, hogy meghazudtoljuk. Ne feledd el még azt sem: Cuza szavát adta a császárnak, hogy megállapodásunk értelmében fog cselekedni; ha ettől a legcsekélyebb mértékben is eltérne, ezzel megfosztaná magát leghatalmasabb támaszától. De nekünk is az egyenes úton kell haladnunk, és nem keltene jó benyomást Iaşiban, ha megtudnák, hogy mi a jelenlegi kormány halálos ellenségeivel is összeköttetésben állunk. Az Eliade-féle rokonságról, mely most is tehetetlen és jövője sincs, legjobb szándékai dacára sem akarok tudni, mert az egyenes utat tartom az egyedül lehetőnek és a legjobbnak, amelyet most és mindig követnünk kell. Tizennégy nap múlva kielégítőbb anyagi lehetőségek állnak majd rendelkezésünkre, hogy nagyobb számú missziót küldhessünk Iaşiba, mely azután egyelőre még kissé bizonytalan barátainkat a közelről szemmel fogja tartani." E világos és egyértelmű szavak után kilátásba helyezte, hogy maga is rövidesen útnak indul a fejedelemségekbe, hogy valóra váltsák közös terveiket.

Ez május végén volt, a háború már egy hónapja folyt meglehetős lassúsággal, Cavour, a magyar—román szövetség fő támogatója a miniszterelnökség mellett ellátta a hadügyi tárcát is, millió gondja között nem volt képes akkora figyelmet szentelni a fejedelemségeknek, mint amennyire szükség lett volna. Magyar részről Klapka tartotta kézben az ügyeket, ő indította el Galac felé az első szállítmányt, Karacsay segítségére Czetz tábornokot indította útnak Konstantinápolyba, vitte a pénzt és a terveket, Kossuth, akinek jelenléte a délszláv—román—magyar tervek összehangolása miatt nagyon szükséges lett volna, május elejétől június közepéig Angliában működött, és a császárnak tett ígérete szerint a Derby-kormány megbuktatásán fáradozott, Klapka emellett közelharcot vívott az olaszországi légió önállóságáért. Mindamellett Klapkának maradt energiája ahhoz is, hogy Karacsay és Czetz segítségével tovább szervezze a fejedelemségekben a felkelést. Munkatársai kevés meggyőződéssel szolgálták ezt a fontos ügyet, különösen Karacsay, de Czetz sem bízott abban, hogy a magyar—román együttműködés megvalósul.[98] Oliver Lalande francia ügynök megérkezett Ausztrián át Iaşiba, de a francia kormány ekkor már nem küldött határozott utasításokat, s Cuza magára maradt. A magyar emigráció is kezdte úgy érezni, hogy a francia császár már legszívesebben kihagyná a magyarokat a háborúból. Az Angliából visszatért Kossuth azt a benyomást szerezte, hogy a császár a magyarokat csak arra kívánja felhasználni: hassanak közre az osztrák sereg magyar elemeinek bomlasztásában, de a franciák nem azonosítják magukat a magyar üggyel.[99] A volt kormányzó június végén felkereste Cavourt, kérte, hogy küldjenek jelentős francia hadsereget Magyarországra, mire az kifejtette előtte, hogy ezt nem lehet megtenni Anglia és a „taktikai készületlenség" miatt;[100] Szarvady közölte levelében Kossuthtal, Walewski ellenzi azt, hogy magyarok is résztvegyenek az osztrák—olasz háborúban, noha ekkor már két zászlóaljba osztva 2000 ember várta, hogy harcba vigyék.[101] Július 3-án a császár bizonytalan ígéreteket tesz Kossuthnak a magyar függetlenség

[98] Czetz—Karacsay, 1859. jún. 9.; *Ács :* i. m. 106. l.
[99] *Kossuth :* Irataim, I. 332. l.
[100] Uo. I. 434. l.
[101] Szarvady—Kossuth, 1859. jún. 24. *Koltay-Kastner :* Iratok, 112. l.

visszaállítására.[102] Jellemző, hogy a New York-i lapok már a háború kitörésekor azt írták: Kossuth a Dunához sietett, Asbóth Sándor azt a hírt kapta, hogy Kossuth Belgrádból a fejedelemségekbe ment s ott szervezi a szerb—román—magyar érdekeket.[103] A dunai tervek igazi támaszát változatlanul Turinban kell keresnünk s nem Párizsban. Cavour július 1-i levelében megpróbálja Jérôme figyelmét ráterelni erre a fontos kérdésre. A szövetséges seregek, mint írja, derekasan állják a sarat, jó a vezetés is, ezért nem kétséges a végső győzelem; de mennyivel hamarabb el lehetne érni a célt, ha élénkebben mozgatnák meg Magyarország ügyét. Sajnos, a Magyar Nemzeti Igazgatóságban is széthúzás mutatkozik, a fejedelemségek pedig kínos helyzetben vannak, maga Cuza herceg olyan állapotban, mely nagyonis zavaros. Abszurdnak és lehetetlennek mondja a Cuza-féle alkotmányt, utal rá, hogy ellenséges érdekek veszik körül a fejedelmet és ellensúlyozzák a nagyhatalmak befolyását, s ebben a helyzetben sehol sem talál támogatásra, nem tudja, mit tegyen, s olyan bizonytalan ösvényre lép, mely őt is, országát is a biztos pusztulásba döntheti. Ez pedig igen kellemetlen lehet a franciáknak, akik a herceget és a románokat támogatták. És mindez végzetes következményekkel járhat Magyarországra nézve. Felszólítja a herceget, Franciaország foglaljon el határozott álláspontot.[104]

Turin azonban ebben a kérdésben tehetetlennek bizonyult azzal a túlerővel szemben, mely minden oldalról nyomást gyakorolt a császárra és végül is rákényszerítette a keleti tervek félretételére. Az osztrák kémszolgálat sűrű jelentései nyomán a bécsi külügyminisztérium nem szűnt meg figyelmeztetni a londoni, a berlini és a pétervári kormányt azokról az előkészületekről, melyek a fejedelemségekben egy új kelet-európai felkeléssel fenyegetnek, s nem riadt vissza a túlzott hírveréstől sem. Kétségtelen, hogy egy bizonyos mozgás észlelhető volt a két fejedelemségben, ilyen volt maga a ploeşti katonai tábor, melynek rendeltetését Gödel-Lannoy június 17-i jelentése szoros összefüggésbe hozta az Ausztria ellen tervezett felkeléssel;[105] arról is szóltak a jelentések, hogy a szárd konzul ezerkétszáz embert toborzott a román táborba, s ennek egy része magyarokból áll[106], és nagy sürgés-forgás volt észlelhető Erdély és a Fejedelemségek között. Nem kerülte el az éber kémszervezet figyelmét Strambio piemonti főkonzul és a társaságában lévő Winkler Lajos, Lalande Olivier és Strzelecki megérkezése Galacba s végül a francia fegyverrakományt szállító hajó feltűnése Galac közelében. Bécsben nem elégedtek meg azzal, hogy szigorúan ellenőrizzék az idegen utasokat, a külföldön akkreditált követek nyomást gyakoroltak mindazokra a kormányokra, melyeknek nem állott érdekükben a keleti status quo megzavarása: tiltakozzanak a tervek értelmi szerzőjénél, III. Napoleonnál a magyar emigráció mozgolódása és a délszláv—román—magyar összefogás ellen. E tiltakozások gyorsan követték egymást: elsőnek az angol kormány követe, Cowley lord fejezte ki leghatározottabb rosszallását Walews-

[102] *Kossuth :* Irataim, I. 443—445. l.

[103] Asbóth Sándor—Kossuth, 1859. júl. 5. *Koltay-Kastner :* Iratok, 116. l.

[104] *Cavour :* Lettere editi e inediti. VI. 408—409. l.; *Chiala :* Politica segreta, 49. l.

[105] Tízezer főre becsüli a tábor emberanyagát, s ezt Cuzáék 18—20 ezer főre akarják felerősíteni. A tábor célja, hogy Ausztria szomszédos tartományaiban a románokat és magyarokat felkelésre bátorítsa. *Koltay-Kastner :* Iratok, 204. l.

[106] Prokesch-Osten a külügyminiszternek 1859. máj. 18. Szardínia magyarokat, lengyeleket és mindenféle más nemzetiségbelieket toboroz. Galacban ezerkétszáz fő Genovába való indítását várja, de valószínűbb, hogy igazi rendeltetésük az osztrák határhoz indulni. *Koltay-Kastner :* Iratok, 198. l.

kinek a háború kiterjesztésének szándéka miatt,[107] az orosz kormány sem titkolta, hogy nem nézi jó szemmel a magyar mozgalmakat és az egyesült fejedelemségekben folyó előkészületeket, melyek zavargásokat vonhatnak maguk után Lengyelországban. A pétervári kormány nem akart interveniálni, de kifejezésre juttatta, hogy nem fogja tétlenül nézni, amint a veszély birodalmát fenyegeti. Az angol és orosz követek értésére adták Walewskinek, hogy a forradalmi tervek igazi tűzfészke a Palais Royalban van és Jérôme az, aki a háború balkáni kiterjesztésének gondolatát felszinen tartja; az ő palotájában találkoznak az olasz, a lengyel, a szerb, a magyar forradalmárok, ő adott ajánlóleveleket Klapkának keleti útja előtt.[108] Ezek olyan tények voltak, melyeket a francia külügyminiszter nem tagadhatott le, értesítette tehát a császárt az angol és az orosz kormány indokairól, s megpróbálta rábírni, szerelje le Jérôme terveit. A Tuileriák szfinxe ez alkalommal is mély hallgatásba burkolózott, s ez feljogosította a külügyminisztert, hogy saját hatáskörében intézkedjék. Sajtónyilatkozatban igyekezett elhatárolni kormányát a forradalmi szándékoktól, és utasította a konstantinápolyi követet, hogy tekintse Jérôme rendelkezéseit semmiseknek, majd egy lépéssel tovább ment, és a bukaresti francia ügyvivőt felszólította: tiltakozzék Cuzánál a magyar emigránsok támogatása miatt.[109] Ennek nyomán íródott Cavour kétségbeesett levele Jérômenak:

„Konzuljaink a fejedelemségekben rémülten írják, hogy francia kartársaik Walewskitől éles tiltakozást kaptak a Cuza által a magyaroknak nyújtott támogatás ellen. A hoszpodár-fejedelem nem tudja, mihez kezdjen. Klapka dühöng és valóban magam sem tudom, mit válaszoljak ügynökeinknek, akik majd nem tudják, mit csináljanak a 20 ezer fegyverrel, ha azok megérkeznek. Könyörgöm Fenségednek, húzzon ki a rettenetes csávából, mibe Walewski taszított bennünket. Felséged irányította ezt az ügyet, az ég szerelmére, ne hagyja azt most el. Bizonyos vagyok benne, hogy egy szava a császárnál vagy egy hozzáintézett levél is elsimítaná a nehézségeket és megengedné, hogy végrehajtsuk tervünket, melytől a háború végső kimenetele függhet."[110]

Cavour tehát az olasz—osztrák háború sikere érdekében továbbra is sürgette a császár világos állásfoglalását, és Jérômeon át próbált rá hatni. „Bălăceanunak, midőn nála járt, ugyancsak levelet adott át a herceg számára, s itt is kéri, hogy a császár világosan jelölje meg az utat, melyen Cuzának haladnia kell."[111]

Walewskinak a dunai fejedelemségek ügyvivőihez küldött utasításai csak fokozták a fejetlenséget a magyar—román tervek körül. A bukaresti konzul bejelentette tilatkozását Cuzánál, de Victor Place – akinek komoly szerepe volt a Klapka—Cuza egyezmény létrejöttében – egyszerűen nem vett tudomást az újabb utasításról, és mintha mi sem történt volna, a Jérôme-féle korábbi irányelvek alapján továbbra is minden befolyását latba veti Cuzánál a magyar emigrációval való kapcsolatok fenntartása mellett. Az ügyben leginkább érdekelt Jérôme azonban semmi hajlandóságot sem mutatott arra, hogy a nemzetközi diplomáciai szorongatással szemben próbálja a császárt a felkelés támogatására bírni, egyre inkább úgy vélte, hogy az ügyek további

[107] *Koltay-Kastner :* A Kossuth-emigráció Olaszországban, 153. l.
[108] *Koltay-Kastner :* i. m. 155. l.
[109] Carteggio II, 225. l.; *Marcu :* i. m. 215., 220. sk. l.
[110] Carteggio, II, 225. l. Magyar ford. *Koltay-Kastner :* i. m. 155. l.
[111] Cavour—Napoleon hg. 1859. júl. 1. *Chiala:* Lettere VI, 408—409. l. *Koltay-Kastner :* i. m. 156. l.

bonyolítása az olasz titkos diplomácia feladata legyen.[112] Klapka igen jól felismerte a helyzetet, amikor Cuzát úgy jellemezte, mint a megegyezés őszinte hívét, de ennek további magatartását — tekintettel a hazai ellenzékre s az ország bonyolult belpolitikai helyzetére — a francia támogatással igyekezett megszilárdítani. A francia diplomáciai támogatás azonban elmaradt, ellenben július első napjaiban már előrevetette sötét árnyékát a mindenkit megrázó döbbenetes esemény: a villafrancai fegyverszünet (július 6.). Végzetes csapás mindazokra, akik az olasz—osztrák háborútól Európa igazságosabb elrendezését várták, akik bíztak abban, hogy III. Napoleon egész Olaszország egyesítésére és a többi elnyomott európai nép felszabadítására törekszik. A villafrancai fegyverszünet abbahagyta Olaszország egyesítésének művét (csak Lombardia került a szárd királysághoz a Mincio folyóig), Velence osztrák kézben maradt, Róma és az egyházi állam a pápai hatalom kezén, Nápoly, Dél-Olaszország, Szicilia a Bourbonok fennhatósága alatt. A császár meghátrált a ráváró nehézségek elől, utólag megpróbálta szövetségeseinek megmagyarázni a történteket, de az egész világ árulást és gyengeséget látott a fegyverszünetben. Cavour — a magyar ügy legkövetkezetesebb pártfogója — lemondott, Kossuth és a magyar emigráció számos tagja átmenetileg átadták magukat a teljes reménytelenségnek. „A béke komoly, igenis komoly. Mindennek vége. Reményeink le vannak sújtva oly megfoghatatlan váratlanul, mint amikor a villám csap le a felhőtlen kék égből", írta Kossuth Ludvighnak Genfből.[113] De éppen azért, mivel a villafrancai fegyverszünettel lényegében nyitva maradt a főkérdés: Olaszország egyesítésének problémája, amit a nagyhatalmak nemzetközi konferenciákon szerettek volna megoldani, amire továbbra is kevés kilátás nyílt, és mivel a közép-olasz államok nem voltak hajlandók belenyugodni a fegyverszünet rendelkezésébe, hanem egyesülni akartak Szardiniával, s nyomban meg is indult a hatalmas mozgalom az egész félszigeten — az emigráció tagjai kezdtek ráébredni, hogy még nincs minden elveszve, az olasz egység ügye még tartogathat váratlan meglepetéseket.

A kelet-európai tervek közül Kossuth — mihelyt kissé magához tért megdöbbenéséből — a horvátokkal való együttműködést állította előtérbe. Július 31-én ilyen értelmű utasítást küldött Ludvighnak: igyekezzék egyetértést létrehozni Szerbiával és a horvátokkal, legyen velük szüntelen kapcsolatban, mert „bár reménytelenül nézek a jövendő elé, az abnormis békekötés után Európa állapota még abnormisabb, mint ezelőtt. Semmi sincs megoldva, semmi sem állandó s az események fordulata kiszámíthatatlan."[114] A román—magyar tervekkel kapcsolatban Kossuth hallgatásba burkolózott; most még csak említésre sem tartotta érdemesnek. Cavour nélkül remélni sem lehetett, hogy a román nemzeti párt tagjait szövetségre bírhassák a megszakadt háború után. Az első időkben Klapka is kilátástalannak látta a további munkát: azon a nézeten volt, hogy Lalande jöjjön vissza, mert a fejedelemségekben nincs több tennivalója, csak Winkler Lajos maradjon ott, míg Cuzával a fegyverkérdés el nem intéződik. Célja az volt, hogy legalább a fegyvereket megmentse a távolabbi jövő számára. Magyar részről Karacsaynak kellett intézkednie, a románok közül Bălăceanu volt az összekötő kapocs.[115] Klapka azonban nem volt az az ember, aki tartósan tud hit s tervek nélkül élni, augusztus

[112] *Marcu :* i. m. 223. l.
[113] Kossuth—Ludvigh 1859. júl. 31. *Kossuth :* Irataim, I, 409. l.
[114] Klapka—Karacsay 1859. júl. 28. OSzK Oct. Hung. 441.; *Ács :* i. m. 251. l.
[115] Klapka—Karacsay 1859. aug. 10. OSzK, Oct. Hung. 441; *Ács :* i. m. 265. l.

elején már olyan utasítást adott Karacsaynak, hogy Winkler és Lalande maradjanak egyelőre Konstantinápolyban, sőt Winkler legjobb, ha Iaşiban marad. „Ami ma elveszettnek látszik, csak elnapolt lehet", hangzik véleménye.[116]

Magyar részről ebben az időben főképpen Bălăceanuban látták az összefogás egyetlen biztosítékát. E kiváló román hazafi szerepe még mindig nem áll elég világosan előttünk. A magyar történészek nem szenteltek neki elég figyelmet, többnyire beérték azzal a rövid tájékoztatással, melyet Kossuth nyújt róla az Iratokban, amikoris elmondja, hogy D. Brătianuval egyidőben járt nyugaton Bălăceanu, aki „irányunkban a legbarátságosabb indulatot tanúsította", s akit Cuza küldött a francia és olasz kormányhoz, hogy ezek támogatását biztosítsa. Kossuth szerint Cuza ezzel a fejedelemség és tulajdon helyzetének erősítését remélte. Csakhogy az emigráció vezetőinek levelezéséből tudjuk, Bălăceanu egész nyugati tartózkodása idején szoros kapcsolatot tartott fenn a magyar politikusokkal, sőt július 20-án Cuza megbízásából Turinban egyezményt kötött a Magyar Nemzeti Igazgatósággal a dunai fejedelemségekbe szállítandó fegyverek, lőszerek és hadi szerelvények felől.[117] Megállapodtak abban, hogy a Magyar Nemzeti Igazgatóság kölcsönképpen átenged Cuza fejedelemnek 10 ezer puskát, valamint ugyancsak kölcsönképpen átengedi azoknak a lőszereknek és hadiszerelvényeknek a felét, melyek már a fejedelemségekben vannak s a Magyar Nemzeti Igazgatóság tulajdonai. Cuza kötelezi magát, hogy két év múlva visszaadja őket, ha időközben nem kínálkozik alkalom arra, hogy a fegyverzetet a magyar függetlenség érdekében felhasználják. A fegyverek többi részét letétként Cuzára bízzák, s a Magyar Nemzeti Igazgatóság egy kinevezendő ügynöke fogja gondjukat viselni, aki viszont Cuza felügyelete alá tartozik. A magyar fél kötelezettséget vállalt, hogy a fegyverzetet kizárólag Magyarország felszabadítására fogja fordítani, s nem adja át a fejedelemségekben fennálló vagy létrejövő pártok valamelyikének. Cuza vállalta a fegyverek, lőszerek szállítását országa területén s a tárolás költségeit.[118]

A Bălăceanu-féle egyezmény, melyet magyar részről Kossuth, Teleki és Klapka írtak alá, hivatalos lépésnek tekinthető román részről, hiszen Bălăceanu egyenesen a fejedelem megbízásából érkezett nyugatra, ahol kettős feladatnak kellett eleget tennie: biztosítani a nyugati diplomácia segítségét az uniónak és megállapodni a Klapka—Cuza egyezményből folyó további gyakorlati lépésekben. Világos bizonyítéka ez annak, hogy Cuza még akkor sem hagyta cserben a magyar—román szövetséget, amikor a francia támogatást már egyre kevésbé érezte oldalán. Egy későbbi jelentésben Prokesch-Osten részleteket is elárul a turini megállapodás létrejöttéről.[119] Eszerint a magyar és román fél megegyezett abban, hogy a tél folyamán lengyel és egyéb szabadcsapatokkal megerősített magyar emigráció gyülekezik össze a fejedelemségekben. A bécsi kémszolgálat értesülése szerint legalább 30 ezer főről volt szó s ugyanannyi ember számára szükséges fegyverről, felszerelésről, melyet a szárd kormány szállít a Dunához, ott részben tárolnák, részben pedig az osztrák határhoz szállítanák, hogy kéznél legyen arra az időre, amikor Cuza meghirdeti az egyesülést, az osztrák elnyomás alatt élő testvérek szabadságát és a határhoz siet a magyar emigráció megsegítésére. Ez az utólagos jelentés azt is tudni

[116] *Kossuth :* Irataim, I. 383. l.
[117] Az egyezményt közli *Kossuth :* Irataim, III. 69—70. l.
[118] *N. Corivan:* Scopul misiunei secrete a lui Bălăceanu. Cercetări Istorice VIII, IX. sz.
[119] Prokesch-Osten—Rechberg 1860. dec. 14. *R. V. Bossy :* i. m. 299. sk. l.

vélte, hogy Bălăceanu Cuza nevében kérte Erdélyt a románok számára, de csak Bukovinára kapott ígéretet, amivel be is érte. A francia kormány által rendelkezésre bocsátott 30 ezer fegyverből 20 ezret kapnak a magyarok, 10 ezret pedig a román kormány, ennek fejében támogatják a magyarok az egyesülés ügyét. Nem tudni, mennyiben megbízható a bécsi jelentésnek Erdélyre vonatkozó része, az a körülmény azonban, hogy a magyar emigráció vezetői Bălăceanuról csak dicsérettel emlékeznek meg, amellett szól, hogy Erdély kérdésének a tárgyaláson nem juttattak nagy szerepet. Maga az egyezmény azonban már csak azért is magára hívja figyelmünket, mert két héttel a villafrancai fegyverszünet után született meg, tehát azokban a napokban, amikor a magyar emigráció a III. Napoleon által elkövetett árulás döbbenetében élt, amikor a légióra és az olaszországi háborúra vonatkozó tervei egyik napról a másikra összeomlottak; ekkor köti meg Bălăceanu Turinban az emigráció vezérkarával az egyezséget, mely biztosítani látszik Cuza további közreműködését a közös akciókban és a fegyverek sorsát, melyeknek minden közeli vagy távoli megmozdulásban fontos szerepük lehetett. Bălăceanu missziója annál is inkább bizalmat ébresztett magyar oldalon, mivel útja során Konstantinápolyban tárgyalt a francia ügyvivővel, majd Cavourral és Jérômemal, nagy ellenszenvvel nyilatkozott Dumitru Brătianu nyugati propagandaútjáról, és valóságos szerencsétlenségnek tartotta volna, ha a hazai ellenzéknek — s Brătianu ehhez tartozott — sikerül Cuzát megdönteni.[120] Amikor ugyanez év őszén Cuza Bălăceanut Bécsbe akarta küldeni, mint a dunai országok bizottságának román tagját, az osztrák külügyminisztérium nyomban óvást emelt ellene, Rechberg nem mulasztotta el megjegyezni, hogy Bălăceanu 1848 óta — amikoris Bem oldalán állott — „részt vett, minden forradalmi zavargásban". 1859. évi olaszországi útját is bűnül rótták fel.

Anélkül, hogy ehelyütt részletekbe hatolóan tárgyalnánk a Bălăceanuval kötött egyezménynek a fegyverek további sorsára vonatkozó kikötéseit, valamint azokat a bonyodalmakat, melyek a villafrancai fegyverszünet nyomán előálló nemzetközi helyzet hatására egyrészről a Magyar Nemzeti Igazgatóság, másrészről a francia hadügyminisztérium között kifejlődtek (francia részről a fegyvereket Piemontnak nyújtott kölcsönként tekintették, és Cavour lemondása után követelték leltári értéküket), elégedjünk meg annak a megállapításával, hogy a júliusi egyezmény további kapcsolat fenntartására adott lehetőséget a magyarok és a románok között, s alapjává vált a következő évek forradalmi tervezgetéseinek a dunai fejedelemségekben.

1859 őszén a magyar emigráció ismét válságokkal küszködött. A légió feloszlatása körüli zavarok elválasztották egymástól a Magyar Nemzeti Igazgatóság vezetőit, Klapka azt tervezte, hogy visszavonul a közélettől. A fejedelemségek állapotáról Ludvigh lesújtó jelentései tájékoztatták Kossuthot, ennek alapján úgy tetszhetett, hogy Cuzának nincs jövője saját hazájában, mindössze a Ghica-vezette szűk csoport áll mögötte s ezen kívül a francia kormány. A román nemzeti törekvésekben Ludvigh hagyományos szokás szerint csak dákoromanizmust fedezett fel, és arra kívánta ösztönözni Kossuthot, hasson oda a francia kormánynál, hogy az elégedetlen reakciós bojárokból alakítsanak kormányt, mivel ezek állítólag a magyarok barátai.[121] A Ludvigh

[120] *R. V. Bossy :* i. m. 249., 255. l.

[121] Ludvigh—Kossuth 1859. szept. 25. *Kossuth :* Irataim. I. 412. l. Már Teleki László is megállapította, hogy „Ludvigh néha állításaiban túlzó". *Koltay-Kastner :* Iratok, 157. l.

által felsorolt neveket Kossuth később jónak látta kihagyni az Iratokból. E terv egészen abszurd volt.

A magyar—román szövetség tervét 1859-ben az olasz—osztrák háború kitörése tette különösen időszerűvé. A forradalmi helyzet azonban elsősorban III. Napoleon következetlenségén és árulásán bukott meg, maradt kihasználatlan mind az olasz egyesülés, mind a kelet-európai felszabadulási mozgalmak szempontjából. Bălăceanu júniusi-júliusi missziója meggyőzően bizonyítja, hogy Cuza és a körülötte lévő szűkebb vezetőgárda komolyan óhajtotta az Ausztria-ellenes fellépést s a magyarokkal való szövetséget. A villafrancai fegyverszünet s nyomában a forradalmi hullám elapadása egy időre illuzórikusakká tette a fejedelemségek területén szövögetett katonai terveket. A magyar emigráció sem volt abban a helyzetben, hogy törés nélkül vigye tovább a megkezdett tárgyalásokat, a tanácstalanság hosszabb időn át tétlenségre kényszerítette azokat, akiknek ez a megegyezés a leginkább szívügyük volt. Ludvigh említett levelében azt írta, hogy „Klapka bámulatosan misztifikálta magát, midőn azt hitte, hogy Cuzát s kormányát ügyünknek megnyerte. Ellenségei hazánknak. Neked különösen ellenségeid. Hűség és szövetség csak üres szavak. Rosszabb: álarc! Én nem szabadulhatok azon gyanúmtól, hogy az első terv alatt dákoromán üzelmek lappangtak." Ezek a dákoromán „üzelmek" – mint láttuk – egyértelműek voltak a román nemzeti mozgalom egyik sarkalatos törekvésével: a román nép egyesítésével egyetlen országban, ami nem hagyhatta érintetlenül Erdély akkori jogállását és jövőjét sem. Ludvigh levelének hangja pedig arra vall, hogy a magyar emigráció egy része távol állott attól, hogy szakítani tudjon a történeti joggal, az ország területi integritásával. Majdnem úgy fest ez, mintha az emigráció képviselői szüntelenül egy helyben topogtak volna. Az idő azonban új terveket érlelt, ha jelük még ekkor nem is látszott teljes világossággal.

A magyar—román együttműködés kérdését nem lehetett egyszer s mindenkorra sarokba hajítani, ehhez a problémához újból és újból vissza kellett térnie az emigrációnak, ha nem akart lemondani arról a tervéről, hogy saját erőivel is hozzájáruljon Magyarország népeinek felszabadításához. A román és a délszláv szövetség elejtése egyet jelentett volna a forradalmi út teljes megtagadásával, vagyis a kiegyezés valamilyen módozatának elfogadásával; az emigráció túlnyomó zöme azonban semmi jót nem várt az osztrák uralkodótól és a bécsi kormánytól, és alapmeggyőződése volt, hogy Bécset, a dinasztiát csak külső erővel lehet rákényszeríteni abszolutista módszereinek elvetésére. A magyar emigráció tehát, ha hű akart maradni létének értelméhez, vissza kellett hogy térjen a nemzetiségekkel és a szomszédnépekkel való kiegyezés programjához; a legfájdalmasabb csalódás sem tehette ezt a problémát időszerűtlenné. Kossuth maga is jól tudta ezt, de az ő programjában mindenkor fontosabb hely jutott a délszláv—magyar viszony rendezésének, mint a román ügyeknek. Csakhogy a szerb segítségre építő tervek egymagukban nem látszottak kielégítőknek, a délvidéki katonai mozgalmat szükségszerűen ki kellett egészítenie az erdélyi szervezkedésnek, s ez csak a fejedelemségek felől történhetett. Nincs tehát csodálkozni való azon, hogy már az 1860. év legelején ismét a magyar—délszláv—román tervezgetéseknek lehetünk tanúi, és e tervek erősödnek abban az ütemben, ahogy Olaszország népe halad a forradalom felé. 1860 januárjában Vetter már azzal a kérdéssel fordul Kossuthhoz: miért nincs Bukarestben? És Kossuth így válaszol: „Miért nem vagyok Bukarestben?... Osztom sajnálkozását. Mais que faire? Ha nincs pénzünk. Én eget-földet hozok mozgalomba, hogy

pénzhez jussak. Amint az ügyek odahaza állanak, igen fontos az alsó határszél." Majd ismét arra utal, hogy Szerbia a fontosabb, mert Cuza helyzete nagyon kényes.[122] Ugyancsak a fegyver és pénz megszerzése foglalkoztatja e napokban Klapkát. A szövetségesek — kiktől az anyagi támogatást reméli — is a régiek: Párizs és Turin. S ha az emigráció kellő anyagi forrással bír majd, akkor ismét fel kell venni a keleti tervek elejtett fonalát. „Mert — mint Klapka írja — az első ütésnek onnan és pedig a székelyföldről kell jönnie, ez nézetem szerint minden kétséget kizár."[123]

Visszatérve az 1859. évi magyar—román szövetségi terv értékeléséhez, húzzuk alá az egyezmény komoly történeti jelentőségét és szinte egyedülálló helyét a múlt századi magyar—román viszony történetében. Az egyezség olyan előzményekre épített, mint az 1849. évi projet de pacification, a szegedi nemzetiségi törvény, a Bălcescu—Teleki—Klapka féle dunakonföderációs egyezményterv és a Mazzini által egyengetett Kossuth—Brătianu egyezmény 1853-ban. Nem áll tehát egymagában és nem elszigetelt jelenség. Szorosan összefüggött az új román állam függetlenségi törekvéseivel és az olasz egységmozgalommal. Legfőbb protektora, a francia császár azonban cserben hagyta, mintegy annak bizonyítékául, hogy az elnyomott kelet-európai népek vezetői hasztalan bizakodtak a nyugati diplomáciában. III. Napoleon szemében a román egyesülési mozgalom csak alkalmi szövetségesként kínálkozott a saját hatalmi érdekeinek szolgálatában, Villafranca után nemcsak, hogy elejtette a román ügyet, de arra is rávetemedett, hogy a dunai fejedelemségeket felajánlja Ausztriának.[124] A haladó mozgalmak egyik tragédiája éppen abban rejlett, hogy mindeme csalódások ellenére sem szakíthattak Európa hatalmasaival, mert az erő, a hadsereg ezek oldalán állott, és hadsereg nélkül a legforradalmibb tervek sem bizonyultak egyebeknek utópiáknál.

KOVÁCS ENDRE

ВЕНГЕРО-РУМЫНСКОЕ СОГЛАШЕНИЕ 1859 ГОДА

Резюме

В своем исследовании автор занимается проблемой соглашения, заключенного между Дёрдём Клапка и румынским князем Куза 29 марта 1859 года, которое является одним из самых значительных актов деятельности венгерской эмиграции после 1849 года. Военно-политическое соглашения 1859 года было органическим продолжением и как бы завершением тех переговоров, которые велись руководителями венгерской эмиграции во главе с Кошшутом, Телеки и Клапка в 50-ых годах с руководителями румынского национального движения. Организатором и завершителем переговоров 1859 года был не Кошшут, а генерал Дёрдь Клапка, и в этом соглашении мы вправе видеть осуществление его политической концепции. Соглашение 1859 года между Клапка и Куза вышло за рамки предшествующих переговоров и разработало конкретный план военного сотрудничества, не оставляя без внимания и политические условия мирного сосуществования двух народов. Наряду с соглашением «А», содержащим военные планы, было заключено и соглашение «Б», которое можно воспринимать как прямое продолжение идеи конфедерации Бэльческу и которое вышло за рамки позиции Кошшута по вопросу принадлежности Трансильвании, так как оно считало что вопрос принадлежности Трансиль-

[122] Kossuth—Vetter 1860. jan. 12. Hazánk X. 297. l.

[123] Klapka—Karacsay 1860. jan. 12. OSzK, Oct. Hung. 441; *Ács :* i. m. 321. l.

[124] „Hier sprang seine Majestät auf die Türkei über und both mir gleichsam Donaufürstenthümer, Adriatische Meeresküste und Ägypten an." Metternich—Rechberg 1859. nov. 9. *R. V. Bossy :* i. m. 255. l.

вании должен решаться всенародным плебисцитом и в этом отношении соглашение Б отражало лояльные планы Телеки—Клапка. Таким образом венгеро-румынскому соглашению 1859 года удалось перебросить мост через ту пропасть, которая с 1848 года разделяла венгерскую и румынскую политическую концепцию. Далее автор прослеживает изменение международной политики после заключения соглашения, уделяя при этом особое внимание французской внешней политике, которая повлияла на румынскую внешнюю политику. Автор выясняет точку зрения румынской оппозиции в Венгрии по вопросу сотрудничества с венграми. Мирный договор, заключенный в Виллафранка, оказал решающее влияние на крушение восточноевропейских революционных планов, но из данных, приведенных автором, выясняется, что Куза и его уполномоченный Бэлэчеану действовали в интересах организации венгеро-румынского восстания и после виллафранского соглашения, но восстание потерпело крах в результате отказа франции поддержать его. Тем не менее автор высоко оценивает соглашение 1859 года, которое не осталось без последствий и в последующие годы.

Э. Ковач

L'ACCORD HUNGARO—ROUMAIN DE 1859

Résumé

Dans son étude l'auteur traite de l'accord conclu le 29 mars 1859 entre György Klapka et le prince roumain Couza, accord qui constitue un des plus notables événements que connut la politique pratiquée par les émigrés hongrois après 1849. Cet accord de caractère militaire et politique fut la suite directe et *quasi* la couronnement des négociations que les chefs des émigrés hongrois, en premier lieu Kossuth, Teleki et Klapka, avaient engagés au cours des années 50 avec les dirigeants du mouvement roumain. L'organisation et l'effectuation des pourparlers ne revint pas à Kossuth. mais au général György Klapka et c'est à juste titre que l'accord porte l'empreinte de la conception politique de ce dernier. L'accord conclu en 1859 entre Klapka et le prince Couza dépassa les cadres généraux des entretiens engagés antérieurement et vit élaborer le projet concret d'une coopération ne perdant pas de vue les conditions politiques nécessaires à la coexistence pacifique des deux peuples en question. Parallèlement à l'Accord-A comprenant les projets militaires vient d'être élaboré l'Accord-B suite directe des conceptions professées par Bălcescu sur la plan de la confédération, mais quant à l'appartenance de la Tansylvanie il marque un pas en avant vis-à-vis de la position adoptée par Kossuth et. en subordonnant cette question à un plébiscite ultérieur il s'approcha de la conception loyale prechée antérieurement par Teleki et par Klapka. Ce faisant l'accord hungaro—roumain réussit à applanir les divergences de vue essentielles qui depuis 1848 séparaient les conceptions politiques des Hongrois et des Roumains. L'auteur étudie dans la suite les notables changements politiques survenus à l'échelle internationale pendant la période succédant à la conclusion de l'accord et y met l'accent sur la politique étrangère pratiquée par la France qui avait un notable effet à exercer sur la formation de la politique extérieure roumaine; il n'est pas sans élucider l'attitude témoignée par l'opposition roumaine de la Hongrie par rapport à la collaboration avec les Hongrois. La paix de Villafranca avait, en effet, une influence décisive sur l'échec des projets révolutionnaires, surgis en Europe orientale, mais les documents exposés par l'auteur attestent que Couza et Bălcescu, son délégué, se donnaient beaucoup de peine, même après l'armistice de Villafranca, pour organiser le soulèvement hungaro—roumain qui finit par échouer à la suite de l'absence de l'appui français. De l'avis de l'auteur l'accord de 1859 n'en reste pas moins un événement important qui avait ses suites au cours des années qui y succedèrent.

E. Kovács

AZ ELSŐ GÖMBÖS-KORMÁNY MEGALAKULÁSA ÉS PROGRAMJA

„Bankárok és tábornokok
ideje ez"
József Attila

A gazdasági válság következtében kialakult gazdasági és politikai helyzet távozásra késztette a Bethlen-kormányt, és Károlyi Gyula kormányára várt volna az a feladat, hogy úrrá legyen a gazdasági és politikai nehézségeken. Károlyi Gyula kormányától azt várta az uralkodó osztály, hogy megfékezi és elnyomja az egyre nagyobb erővel feltörő elégedetlenséget, hathatós intézkedéseivel kisegíti a tőkéseket és nagybirtokosokat a gazdasági válság teremtette „nehéz helyzetükből" és megmenti a csődtől az államháztartást. A Károlyi-kormány feladatát úgy kívánta megoldani, hogy intézkedéseivel igyekezett a gazdasági válságnak a tőkéseket sujtó terheit a dolgozó tömegekre hárítani, és külföldi kölcsön felvételével kísérletezett. Az államháztartás deficitjét újabb és újabb adók bevezetésével, az állami alkalmazottak létszámának csökkentésével, fizetésük és nyugdíjuk leszállításával igyekezett eltüntetni. A kormányzati rendszer megingott helyzetét az uralkodó osztály különböző csoportjainak összefogásával, a kispolgársággal és a középrétegekkel való együttműködéssel, a tömegekkel szembeni fokozottabb terrorral próbálta megszilárdítani. De az uralkodó osztálynak Károlyi Gyulához, az első ellenforradalmi kormány volt miniszterelnökéhez fűzött reményei nem váltak valóra. Kormányzása alatt mind a gazdasági, mind a belpolitikai helyzet tovább romlott.

A gazdasági válság tovább mélyült. A gyáripari termelés 1932-ben tovább csökkent. A gyáripar bruttó termelése 1931-ben 2,391 millió P, 1932-ben 2,177 millió P volt, az 1929 évi termelésnek 1932-ben már csak 75,9%-a.[1]

Amellett, hogy több száz vállalat szüntette meg működését a válság első évei alatt, az üzemben tartott gyárak kapacitás-kihasználása is tovább csökkent. Míg a működő ipartelepek közül 1931-ben 587 üzem egész évben 50 napnál hosszabb ideig szüneteltette a termelést és így 87,151 üzemnap esett ki, 1932 folyamán már 860-ra emelkedett az 50 napnál hosszabb ideig nem működő üzemek száma, és a szüneteltetés folytán 133,483 üzemnap maradt kihasználatlanul.[2]

Még súlyosabb képet mutatott 1932 nyarára a mezőgazdaság helyzete. Az értékesítési nehézségek tovább nőttek, ez fokozta a mezőgazdasági termékárak csökkenését. 1932-re a mezőgazdasági termékek árai további 5%-kal csökkentek és a boletta ellenére az 1929 évi áraknak 65%-ára estek.[3] Tovább

[1] Az 1929—1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon. Szerkesztette: Incze Miklós. Bpest. Akadémiai Kiadó. 1955. 131. l.
[2] Uo. 355. l.
[3] Uo. 231. l.

nőtt az iparcikkek és a mezőgazdasági termékek árai között a különbség, az agrárolló nyílása az 1929 évi helyzetet száznak véve az 1931-es 78-ról 66-ra tágult.[4] Magyarország exportja 1931-ről 1932-re jelentősen csökkent. Míg 1931-ben az összes kivitel tényleges árakon számítva 570 millió pengő volt, 1932-ben csak 334 millió pengő.[5] Ezen belül különösen jelentős volt a mezőgazdasági kivitel csökkenése. Míg a mezőgazdasági kivitel 1929-hez viszonyítva 1931-ben közel 27%-kal csökkent, 1932-ben ez a csökkenés már 52%-os volt.[6]

A mezőgazdasági termékek áresése, az értékesítési nehézségek szinte teljesen képtelenné tették a mezőgazdasági termelőket adósságaik térítésére. 1932 nyarára a mezőgazdaság adósságterhe az egy év előttihez képest 180 millió pengővel nőtt, és meghaladta a 2 milliárd pengőt.[7] Az évi kamat és törlesztési teher kifizetésére a mezőgazdaság pénzbevételének csaknem 28%-ára lett volna szükség.[8]

A dolgozó tömegekre elsősorban, de a társadalom valamennyi rétegére egyre nyomasztóbban nehezedtek a legkülönbözőbb címen kivetett adók. A Károlyi-kormány nemcsak a régi adónemek egyrészét emelte fel, hanem új adónemek bevezetésével is növelte a közterheket. 1932 nyarán 118 címen fizettek adót és közterheket Magyarországon. A 33-as bizottság szeptemberi ülésén a bizottság egyik tagja a pénzügyminiszter jelentésére támaszkodva így összegezte a közterhek nemeit: „... számolni kell ma 20 egyenes adónemmel, ezenkívül a helyhatóságok által szedett vegyes adónemek között még további 55 adónemmel, azután 2-féle forgalmiadóval, 9-féle fogyasztási adóval, 5-féle illetékkel, ezenkívül 20-féle, a helyhatóságok által szedett illetéknemmel, 2-féle vámmal, két állami jövedékkel, végül az OTI és MABI járulékokat sorolja fel a kimutatás."[9]

A kormány által kivetett adók emelkedése mellett súlyosbították a helyzetet a vármegyék, a városok és községek által kivetett adóemelések is. Pl. Szabolcs vármegyében a pótadóterhek 1931-ben így alakultak: „... A legkisebb, 74%-os pótadója egy községnek volt, 150%-ot tett ki a pótadó 63 községben, felülhaladta a 200%-ot 43-ban és Dombrádon elérte a 275%-os rekordot."[10]

A dolgozó tömegek helyzete tovább rosszabbodott. Az iparban a munkanélküliek száma egy év alatt 181 200-ról 239 700-ra nőtt.[11] De még a dolgozó munkások helyzete is tovább romlott. A burzsoázia fokozta támadását a munkásosztály ellen bércsökkentésekkel, a munka intenzitásának növelésével, így próbálta biztosítani a maga számára a termelés csökkenése ellenére a profitot. A mezőgazdasági munkások helyzetét az 1932. évi rossz termés még tovább súlyosbította. A dolgozó parasztok adósságterhei tovább nőttek, és napirenden voltak az árverések.

Móricz Zsigmond az országot járva így festett pillanatképet a mérhetetlen nyomorról: Drégelypalánkról írja 1932 januárjában, hogy a 2000 lakosú

[4] Uo. 232. l.
[5] Uo. 322. l.
[6] Uo. 306. l.
[7] Imrédy Béla pénzügyminiszter felszólalása a 33-as bizottság 1932. okt. 29-én tartott ülésén. O. L. Országgyűlési Levéltár, az Országos 33-as Bizottság jegyzőkönyvei XII. köt. 352. l. (továbbiakban: 33-as Biz. jkv.).
[8] Az 1929—1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon. 258. l.
[9] A 33-as Biz. jkv. XII. 255. l.
[10] *Milotay István:* Népi válság népi Magyarország. Bpest. Stádium. é. n. 38. l.
[11] Az 1929—1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon 333. l.

kisközségben „van legalább 30 család, amelyik ősz óta nem látott kenyeret, s aratásig nem is fog. De nagyon sok család van, ahol már évek óta nem vágtak disznót és semmi zsírozójuk nincs. A legszegényebbek nem is krumplin élnek, hanem kukoricán. Megfőzik a szemes kukoricát vízben, s azt eszik reggel is, délben is, vacsorára is."[12] Az egyik fővárosi inségkonyháról írja szintén 1932 januárjában: „Mikor vége volt a jegyutalványosok ezres sorának, a maradékokra megjelentek azok, akiknek még jegyük sincs. Száznál többen voltak. Ezek kapják, amit lehet. Aki levest kapott elmegy, a többi kap főzeléket. Mikor ez is elfogy, a hátramaradottak egy-egy darab kenyeret kapnak, mikor az sincs, bezárják a kaput. Megrendítő látni a kinyújtott kezeket, akik reszketve nyúlnak az utolsó darab kenyér után."[13]

A kisiparosok, kiskereskedők helyzetét a fogyasztópiac összeszűkülése és a növekvő adósságteher mellett az újabb adók tovább rontották.

Az állami alkalmazottak létszámának csökkentése, a tisztviselői fizetések leszállítása ennek a rétegnek a megélhetési lehetőségét is rontotta, a „racionalizálási tervek" jövőjét bizonytalanná tette.

A gazdasági helyzet romlása tovább élezte az osztályellentéteket. A biatorbágyi merénylet ürügyén kihirdetett statárium ellenére a KMP újjászervezett Központi Bizottsága irányításával fokozódott a munkásosztály harca. A kíméletlen terror ellenére is 1932 tavaszán sorozatos sztrájkok robbantak ki, és erősödött a kommunisták szervező, politikai munkája vidéken is. A politikai rendőrség jelentése széleskörű vidéki kommunista szervezkedésről számolt be. A kirobbanó sztrájkok követelései között a munkalkalmak biztosítása, munkanélküli segély, magasabb bér, a bedórendszer eltiltása szerepeltek. A nyomor, az adósságok, a közterhek emelkedése, a sorozatos árverések aktív fellépésre késztették sok helyen a szegényparasztságot is. Elkergették a végrehajtót, munkát, kenyeret követelve tüntettek.

Tiltakozó gyűlésekkel, tüntetésekkel fejezték ki elégedetlenségüket a kispolgárság különböző rétegei is. A Társadalmi Szemle így jellemzi a kispolgárság politikai hangulatát 1932 nyarán: „Egymást követik az iparos és kereskedő tüntető sztrájkok és viharosabbnál viharosabb gyűlések a kartellek, a kormány adópolitikája, a magas OTI terhek ellen. Valamennyi a kétségbeesésig fokozódó elkeseredés jegyében zajlik le, fenyegető hadüzenetként a kormány, az uralkodó osztály felé."[14]

A Károlyi-kormány letartóztatásokkal, csendőrsortűzzel próbálta a dolgozó tömegek ellenállását megtörni. 1932 januárjában középiskolás diákokat tartóztattak le kommunista szervezkedésben való részvétel miatt, áprilisban pedig az Eötvös Kollégiumban leplezett le a rendőrség — a burzsoázia nagy megdöbbenésére — kommunista sejteket. Csak április elején az ország különböző helyein több mint 500 tüntetőt tartóztattak le, s több helyen véres összetűzésre került a sor. Az ország sok városára, falujára ráillik az a kép, amit József Attila rajzolt 1932-ben „Eső" c. versében:

„Kaszák villognak? Szuronyok.
Golyók kopognak, csörögnek boltok,
futók sortüze vet lobot,

[12] *Móricz Zsigmond :* Gyalogolni jó. Bpest. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1952. 127. l.
[13] Uo. 169. l.
[14] Társadalmi Szemle II. évf. 8. sz. 1932. szept.

Porzik a füst, összeszorított
foggal a föld tömege zendül.
Setét lé bugyog az erekből."[15]

1932 júliusában letartóztatták a KMP KB több tagját és a nemzetközi és hazai haladó közvélemény tiltakozása ellenére Sallai Imrét és Fürst Sándort kivégezték.

A tömegek politikai aktivizálódását elősegítette az ellenzéki pártok fokozódó tevékenysége is. Fokozta agitációját és szervezkedését különösen vidéken a szociáldemokrata párt, de népgyűléseket, tüntetéseket szervezett az adóterhek növelése, a kartellek ellen a kisgazdapárt is, és ellenzéki agitációt folytatott — elsősorban a Dunántúlon és a városi kispolgárság körében — a keresztény gazdasági párt is.[16] Jóllehet ezeknek a pártoknak a vezetői agitációikkal, szervezkedésükkel tömegbefolyásuk növelésével többek között azt is el akarták érni, hogy csökkentsék a tömegek balratolódását, forradalmasodását és megakadályozzák a kommunista párt politikai befolyásának növekedését, — politikai ténykedésük akaratuk ellenére a tömegek aktivizálódását fokozta.

A tömegek megmozdulásai, a súlyos gazdasági helyzet az uralkodó osztályon belül is kiélezte az ellentéteket.[17] Károlyinak az a politikai célkitűzése, hogy összefogja az uralkodó osztály különböző csoportjait, szorosabb együttműködést alakítson ki a középrétegekkel, eleve kudarcra volt ítélve.

A nagybirtokosok, középbirtokosok, kulákok érdekeit sértették a kormánynak a finánctőkét támogató intézkedései, ezért 1932 folyamán egyre határozottabban sürgették a „mezőgazdaság" védelmének biztosítását. Ez a csoport, amely nagyrészt a kormánypárton belül, de a kisgazdapártban és a keresztény gazdasági pártban is helyet foglalt, azt kívánta a kormánytól, hogy gazdasági intézkedéseiben a mezőgazdaság, azaz a nagybirtok, középbirtok érdekeit tartsa szem előtt. Biztosítson piacot a mezőgazdasági termékek számára, rendezze a mezőgazdaság adósságait, biztosítson hitelt, reformálja meg az adórendszert, korlátozza a bankok és kartellek működését, szorítsa le az ipari árakat, csökkentse az agrárollót.

A nagytőkés csoportok is aggodalommal szemlélték az országot elöntő bank- és kartell-ellenes hangulatot, egyre világosabbá vált előttük is, hogy pusztán a terror fokozásával a kormány a politikai helyzet romlását nem képes megállítani. Elégedetlenek voltak a kormány politikájával a nagykereskedők is. Elsősorban a behozatali vámok csökkentését, a kartell-árak letörését, a devizagazdálkodás szabaddá tételét követelték.

A kormánynak az állami bürokrácia bizonyos fokú leépítésére, az állami alkalmazottak fizetésének csökkentésére tett intézkedései szűkítették a kormánynak azt a tömegbázisát, amely az ellenforradalmi rendszernek mindíg fon-

[15] József Attila összes versei. Bpest. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1960. 339. l.

[16] A keresztény gazdasági párt, amelynek képviselői résztvettek a Bethlen-kormányban, sőt az azt megelőző ellenforradalmi kormányokban is, 1931 decemberétől Ernszt Sándor vallás- és közoktatásügyi és népjóléti miniszter lemondásával megvonta a kormánytól a támogatást.

[17] Az uralkodó osztály „egységes" pártjában a bomlási folyamat még Bethlen idejében megindult. Részben a parasztság fokozódó elégedetlensége, részben a kormánypárton belüli földbirtokosok egy csoportjának a kormány agrárpolitikájával való szembefordulása hozta létre 1930 őszén a kisgazdapártot.

tos támaszát jelentette. Ez az államhivatalnoki réteg érdekeit féltve fokozatosan szembefordult a kormánnyal.

A városi kispolgárság, mivel a kormány gazdasági intézkedései tovább súlyosbították anyagi helyzetét, nem hogy támogatójává nem vált a kormánynak, hanem egyre inkább eltávolodott tőle.

Milotay István szélsőjobboldali újságíró így jellemezte az uralkodó osztály tehetetlenségét, kapkodását, tanácstalanságát 1932 elején: „. . .kétségbeesett kísérletek folynak, hogy lehetne a meglevő pártok, töredékek, frakciók és a még egészen el nem használt, vagy már nem használt politikusok új csoportosításával fölszámoltatni, fölváltani a mostani rendszert, amelynek sívársága, tehetetlensége, passzivitása százszor kétségbeejtőbb, mint a Bethlenék nyílt »agressív rosszasága« volt".[18]

Gömbös így emlékezett vissza a kormányra kerülése előtti hónapokra: „Itt mindenféle tanácskozások voltak, mindenféle komiték, mindenféle bizottságok létesültek, amelyek majdnem a szétdarabolás veszélyét jelentették a nemzetre nézve . . ."[19]

A kormány 1932 nyarán elszigetelődött, tömegbázisa veszélyesen összezsugorodott. A francia kölcsönhöz fűzött remények nem váltak valóra, mert a Franciaországban kirobbant válság lehetetlenné tette a kölcsön folyósítását. A fokozódó terror ellenére sem tudta a kormány a tömegek megmozdulásait elfojtani, nem tudta megsemmisíteni a kommunista pártot. A dolgozó tömegek hangulata, megmozdulásai egyre nagyobb aggodalommal töltötték el az uralkodó osztály minden csoportját. Maga a belügyminiszter engedmények megtételére szólította fel az uralkodó osztályt, figyelmeztetve, hogy a terror nem elegendő a tömegek fékentartására. A 33-as bizottság július 27-i ülésén mondta: „. . . a szociális nyomorúság, a munkanélküliség problémája olyan méreteket öltött, hogy azokat közigazgatási eszközökkel, rendőrséggel eliminálni és fékentartani nem lehet."[20] Az uralkodó osztály aggodalmát, a kormány eredménytelen politikája feletti elégedetlenségét fejezte ki Wolff Károly, a keresztény gazdasági párt egyik vezetője a 33-as bizottság ugyanezen ülésén: „A belpolitikában nagy aggodalommal látom a politikai vezetés hiányát. Itt nem történik semmi." . . . „Szinte olyan stagnálást látok, mint láttam 1918-ban, amikor mindenkinek megbénult a cselekvő ereje, bizonyos fatalizmussal nézik a viszonyok alakulását, de nem cselekszenek."[21] Munkaalkalmak biztosítását sürgeti, mert a kapitalista rend védelme azt követeli. „Megengedem, hogy ez viszont a költségvetés egyensúlya szempontjából igen nehéz kérdés, . . . de bocsánatot kérek, ebben a kérdésben teljesen igazuk van azoknak, akik azt mondják, hogy itt a magántulajdonról, a kapitalista rendről van szó. Végeredményben lehet rendkívüli intézkedéseket is tenni, ha ezt meg akarjuk menteni, de hogy nem adunk sem munkát, sem munkanélküli segélyt és mindent leépítünk, a költségvetést továbbra is leépítjük és minden dologi kiadást megszorítunk, ez végeredményben a halál. (Úgy van! Úgy van!)"[22]

A kormány azon kísérletei, hogy a kisgazdapárttal, a Rassay-féle szabadelvű párttal, a demokrata párttal szorosabban együttműködve koalí-

[18] *Milotay István :* i. m. 5. l.

[19] A nemzeti öncélúságért! Gömbös Gyula miniszterelnök tizenkét beszéde. Bpest. Stádium 1932. 56. l. (A továbbiakban: A nemzeti öncélúságért!)

[20] A 33-as bizottság jkv. XII. 175. l.

[21] Uo. 162. l.

[22] Uo. XII. 160. l.

ciós kormányt alakítva fogja össze a polgári és kispolgári erőket, nem vezettek eredményre. A koalíciós kormányzásra irányuló kísérletek a kormány és a kormánypárt nagy többsége közötti ellentéteket csak növelték. Nem csak az agrárcsoport helyezkedett szembe Károlyi Gyula koalíciós törekvéseivel, hanem Bethlen vezetésével a kormánypárt nagy többsége is, mert a koalíciós kormányzás számukra egyet jelentett volna pozícióik egyrészének feladásával, hatalmuk csökkenésével. A június végén lemondott Károlyi-kormányt Horthy ugyan még ismételten megbízta július elsején, de egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a Károlyi-kormány napjai meg vannak számlálva.

A kormány helyzetét és a politikai légkört jól érzékelteti az augusztus 24-én Mezőcsáton lezajlott képviselőválasztás. Nyíltszavazásos választási rendszer mellett a kormánypárt jelöltje, a kormány földművelésügyi minisztere, Purgly Emil, a kormányzó sógora, megbukott a kisgazdapárt jelöltjével, Eckhardt Tiborral szemben. Ez nemcsak a falusi tömegek nyílt ellenzékiségét juttatta kifejezésre, hanem a helyi közigazgatás, a főispán kormányellenességét is.[23] A burzsoáziát a mezőcsáti választás eredménye megdöbbentette. Az uralkodó osztály véleményét tükrözi Pester Lloyd augusztus 30-i számában így értékelte a választás eredményét: „Új bizonyíték a politikában mindenütt fellépő radikális áramlatok növekedésére. Olyan áramlatok ezek, melyek Magyarországon különben is végzetessé válhatnak."[24] A Társadalmi Szemle polgári lapok tudósításaira hivatkozva kiemeli az agitáció „lázas" hangját, amit a szemben álló felekből a tömegek hangulata kényszerített ki. A kormánypártiak „lehockjánosozták és károlyimihályozták" a kisgazdapártiakat a kisgazdapártiak pedig többek között így agitáltak: „Kérdezzük az összes parasztság nevében, hát miért nem hull a daloló, dorbézoló, vadászó és hamisan kártyázó, versenylovakat tartó többi grófok vére is, akiknek ... árnyékában épült ez a dicső rendszer." — A kormánypárti pap házát felgyujtották és fenyegető leveleket találtak, hogy így jár minden kormányra szavazó.[25]

Szeptember második felében a Károlyi-kormány helyzete tarthatatlanná vált, és 21-én Horthy elfogadta a kormány lemondását. Az uralkodó osztálynak az a kísérlete, hogy Károlyi Gyula kormányával megszilárdítsa a megingott politikai rendszert, nem vezetett eredményre, sőt ez a kísérlet még jobban kiélezte azokat a gazdasági és politikai ellentéteket, amelyek a Bethlen-kormány bukásához vezettek.

A Gömbös-csoport felkészül a kormányalakításra

A politikai életet irányító szűk csoport előtt már 1932 tavaszán világossá vált, hogy Károlyi Gyula kormánya nem tud megbirkózni a kapott feladattal, és fel kell készülni arra az időre, mikor más eszközökkel, új emberekkel kell biztosítani az uralkodó klikk hatalmát. Bethlen tanácsára így esett Horthy választása Gömbös Gyulára. Gömböst április közepén kihallgatáson fogadta

[23] Nagy a valószínűsége, hogy Borbély-Maczky Emil főispán, aki néhány évvel azelőtt a Gömbös vezette fajvédő párthoz tartozott Eckhardttal együtt, volt fajvédő társát segítette a választáson.

[24] Idézi a Társadalmi Szemle 1932. szept. száma 363. l.

[25] Társadalmi Szemle id. sz. 362. l.

Horthy és közölte vele, őt jelöli miniszterelnöknek, készüljön fel kormányalakításra.[26]

Gömbös közismert figurája volt a Horthy-rendszernek, tipikus képviselője annak a katonatiszti, dzsentri és dzsentrit majmoló rétegnek, amelyet a fehérterror dobott felszínre, és amelyik hatalmat, karriert várt és akart fehérterrorista szolgálataiért. Félművelt, a tömegeket megvető, a munkásmozgalmat gyűlölő, az arisztokráciát és nagyburzsoáziát irigylő, de készségesen kiszolgáló, a politikai hatalom érdekében mindenre kapható réteg képviselője, aki 1919 januárjától részt vett az ellenforradalom különböző szervezeteiben és akcióiban. A MOVE elnöke, tagja a Tanácsköztársaság idején a bécsi ellenforradalmi komiténak. A szegedi ellenforradalmi kormány államtitkára, az egyik ellenforradalmi titkostársaság, az Etelközi Szövetség egyik főszervezője. Jó szolgálatot tett Horthynak a második király-puccs idején. 1922-ben a Bethlen vezette egységes párt ügyvezető alelnöke, az 1922. évi terror-választások főirányítója. 1923—28-ig a nyílt fasiszta, antiszemita fajvédő párt vezetőjeként szélsőjobboldali ellenzéke Bethlennek. Majd „megtér", és visszalép az egységes pártba 1928-ban, és államtitkár lesz a Honvédelmi Minisztériumban. 1929-től honvédelmi minisztere a Bethlen-kormánynak, majd a Károlyi-kormánynak. Az 1920-as évek elejétől kapcsolatot tartott fenn Hitlerrel, jó kapcsolatai voltak Mussolinival is. Horthynak tett szolgálatai, kommunista- és munkásellenessége, a katonaságra gyakorolt befolyása, a titkos társaságokban betöltött szerepe, a hatalom utáni vágy — alkalmassá tették őt Horthyék szemében az egyre súlyosbodó kormányzati válság leküzdésére.

Macartney angol történész szerint 1932 tavaszától bizonyos nagytőkés körök is támogatták Gömbös kormányrakerülését, miután megegyeztek abban, hogy ha Gömbös kormányra kerül, megakadályozza a Károlyi-kormány által beterjesztett, a képviselők és felsőházi tagok összeférhetetlenségét szabályozó törvényjavaslat elfogadását és egy, az értékpapirokra, részvényekre vonatkozó törvény módosításának keresztülvitelét, továbbá programjából elhagy egyes pontokat.[27]

Macartney feltevését igazolni látszik Gömbösnek az a nyilatkozata, amit a felsőházban tett bemutatkozása alkalmával. Ekkor utalva az összeférhetetlenségi törvényjavaslatra, — amelyet a képviselőház még a Károlyi-kormány idején letárgyalt, elfogadott és a felsőházhoz továbbterjesztett, — ezt mondta: „Mi komolyan akarjuk az összeférhetetlenségi kérdést megoldani, *csak nem tudjuk, hogy az a törvény*, amely ezidőszerint itt van, *megfelel-e a követelményeknek? Én erős kritikát hallottam minden oldalról*, sőt vannak olyanok is, akik azt mondják, hogy a régi összeférhetetlenségi törvény jobb volt."[28] Enyhén szólva „furcsa" állásfoglalás egy olyan törvényjavaslattal kapcsolatban, amelyet az a kormány terjesztett elő, amelyiknek Gömbös is tagja volt, és az a képviselőház fogadott el, amelyiknek többségéhez tartozott ő is.

Az a katonatiszti réteg, amely a bethleni konszolidáció idején a vezető politikai posztokról háttérbe szorult és szétszóródott, már a Bethlen-kormány utolsó hónapjaiban, de különösen 1931 őszétől kezdve ismét szervezkedni kezdett. Mecsér András — Kozma Miklós — Eckhardt Tibor — Gömbös Gyula levélváltásaiból ez a szervezkedés megfigyelhető. E levélváltásból idéznek

[26] Antal István emlékezései. Kézirat, 2. l. MTA Történettudományi Intézete.

[27] Zsitvay Tibor közlése alapján írja ezt *C. A. Macartney :* October Fifteenth a history of modern Hungary. 1929—1945. Edinburgh. 1957. I. k. 101—102. l.

[28] A nemzeti öncélúságért ! 87. l. (Kiemelés tőlem — K. S.)

Berend T. Iván — Ránki György Magyarország gyáripara (1933—1944) című művükben. Mecsér írta Kozma Miklósnak: „Megyünk gyors tempóban az örvény felé, hol már csak a szociális kérdések dominálnak, a középpártok ilyenkor felmorzsolódnak, az egységes párt is. A marxisták ellen a keresztény-szocialista párt nem bunkó, túl szenteltvíz szagú. Nálunk tehát Marx-ellenes életképes párt tömegekkel ma *nincs*. Hát mi lesz itt? . . . Én úgy érzem, itt radikális operációk kellenek."[29]

Mecsér 1931. november 1-én levelet intézett Gömböshöz és Eckhardthoz, és közös együttműködésre szólította fel őket a hatalom megszerzésére. Megjósolta ebben a levélben, ha válságosra fordul az idő, Gömbös lesz a miniszterelnök. Biztatja őket, készüljenek fel erre, kössenek egyezséget. Eckhardt gyüjtse a híveket a kisgazdapártnak, de úgy szervezze pártját, hogy ő maga Gömbös és tábora számára kapu legyen a kisgazdapártban. Alakítsanak egy közös pártot, amely együtt tud működni „az olasz fascistákkal és a német nacionalistákkal". Mecsér a szerepeket is kiosztotta: Gömbös legyen a miniszterelnök, Eckhardt a külügyminiszter. Az új pártot „Nemzeti Egység Pártjának" javasolta keresztelni.[30]

Ennek a csoportnak, amelyhez a kormánypárti „agrárcsoport" egyes képviselői is csatlakoztak, kézenfekvő, hogy a kormányban is résztvevő Gömbös Gyula lett a vezetője. És az uralkodó osztály vezető politikusai ezt a szervezkedő, elégedetlenkedő csoportot és ennek vezetőjét helyezték készenlétbe, majd vették elő a tartalékból, amikor úgy látták, hogy a régi módszerekkel nem képesek a hatalmat fenntartani.

Gömbös csoportjának végső célja az volt, hogy Magyarországon olyan kormányzati rendszert vezetnek be, amelyik megszünteti a parlamentáris rendszer csökevényeit is, megsemmisíti elsősorban a munkásosztály legális szervezeteit, de ezen túlmenően a polgári ellenzéki pártokat is, felszámolja a még meglevő polgári demokratikus szabadságjogok maradványait, és egy nagylétszámú, jól szervezett fasiszta tömegpárttal nyílt diktatúrát valósítanak meg. Céljuk eléréséhez maguknak akarták megszerezni a politikai élet kulcspozícióit, háttérbe akarták szorítani a „bethleni garnitúra" embereit. A Gömböst hatalomra segítő erők a célkitűzés lényegével egyetértettek, azonban igyekeztek — elsősorban Bethlen — azt biztosítani, hogy Gömbös a rábízott hatalmat az ő érdekükben gyakorolja, és ne tudja magát tőlük függetleníteni. Gömbös számolt azzal, hogy terve megvalósítása során elkerülhetetlenül összeütközésbe kerül az uralkodó osztály egyes csoportjaival, ezért kidolgozott programjában igyekezett kihangsúlyozni azokat a célkitűzéseket, amelyek az uralkodó osztály közös érdekeit fejezték ki, és leplezni igyekezett azokat a törekvéseket, amelyek az uralkodó osztály egyes csoportjainak az érdekeit sértették volna.

A szeptember elejére elkészült, száz pontból álló programtervezetének alapvető célkitűzéseként Horthyhoz intézett levelében külpolitikailag az agresszív, imperialista, revizionista politikát, belpolitikailag a munkásmozgalom felszámolását jelölte meg. Ebben a levélben így összegezte célját: „Reá kell végül mutatnom főméltóságodnak, hogy mindezek a célok, tervek és reformok, amelyet az ide mellékelt elaborátum tartalmaz, egyetlen központi, alapvető politikai törekvésemet hivatottak szolgálni: kifelé megtörni a kisatantantnak

[29] *Berend—Ránki:* i. m. 19. l.
[30] O. L. Kozma iratok 15. csomó. I. 162-167. l.

nemzetünket fojtogató acélgyűrűjét, befelé pedig megsemmisíteni azt a szociáldemokráciát, amely aláássa a magyar társadalom biztonságát és megrendíti népünk hitét nemzetünk történelmi hivatásában."[31]

Az első Gömbös-kormány megalakulása

A Károlyi-kormány lemondása után Horthy megkezdte tanácskozásait a vezető politikusokkal, a különböző pártok képviselőivel. Az új miniszterelnök ugyan már megvolt, de elő kellett készíteni a közvéleményt, különösen a kormánypártot Gömbös elfogadására, és meg kellett állapodni a kormány összetételében. A kormánypárt egy jelentős része először Bethlen miniszterelnöksége mellett foglalt állást. Csak Bethlen elzárkózása tette világossá előttük, hogy új embernek kell jönnie.

Bethlen tudta, személye túlságosan is gyűlölt ahhoz a politikai közvélemény előtt, hogy kormányalakításra vállalkozhasson. Bizalmasan ezzel indokolta 1931-ben lemondását is. „El kellett mennem, mert egy olyan gyűlölethullám vesz körül engem és rajtam keresztül az egész rezsimet, hogy ha tovább maradok, és elvégzem azt az igen népszerűtlen feladatot, amely most a kormányra vár, rövid időn belül elsöpört volna nemcsak engem . . ., hanem az egész rendszert."[32] Egy év alatt a politikai helyzet csak tovább romlott, így Bethlen nem akarta vállalni a miniszterelnökséget. Feltehetően Horthy bizalma is meggyengült Bethlen iránt.[33] Ezzel magyarázható Bethlen elzárkózása a kormánypárt kérésének teljesítése elől. Ugyanakkor Bethlen abban reménykedett, hogy Gömböst a kormánypárton keresztül befolyása alatt tudja tartani, és a tényleges vezetést háttérben maradva is biztosítani tudja magának.

Az ellenzéki pártok egyrésze — a keresztény gazdasági párt, a Rassay-féle szabadelvű párt — koalíciós kormány megalakításában látta a kivezető utat. Az ellenzéki pártok vezetői már a Károlyi-kormány idején latolgatták a kormányba való belépést, és nemcsak az egységes párt döntő többségének a koalíciós kormányzással való határozott szembefordulása akadályozta meg a koalíció létrejöttét — bár kétségtelenül ennek volt döntő szerepe —, hanem az „ellenzéki" politikusok ingadozása is. Fel is akarták használni az egységes párt kormányzati csődjével fenyegető nehézségeit a hatalomban való részesedésre, ugyanakkor féltek is, egy olyan kormányban aktív szerepet vállalni, amelyik a bukás szélén táncol. A Károlyi-kormány bukása után a keresztény gazdasági párt vezetése is, a Rassay-féle párt is hajlandó lett volna koalíciós kormány megalakításában részt venni. Ernszt Sándor a keresztény gazdasági párt nevében erről így nyilatkozott: „Azt tartottuk, hogy minden jószándékú embert egy közös frontban kell egyesíteni és úgy kellene kormányt alakítani. Ily értelemben tettünk javaslatot. A nemzeti erők összefogása esetén résztvettünk volna a válság megoldásában, de ez nem sikerült."[34] Ras-

[31] Antal I. emlékezései 53. l.

[32] O. L. Kozma-iratok. 14. csomó. Napló 8. l.

[33] A Bethlen-kormány utolsó hónapjaiban tartott koronatanács, amelyet Horthy hívott össze, s amelynek legtöbb napirendi pontja Horthy kezdeményezésére Bethlen addigi belpolitikájának felülvizsgálását célozta, kifejezésre juttatta Horthy bizalmának megingását. Lásd Horthy Miklós titkos iratai. Sajtó alá rendezte: Szinai Miklós és Szücs László. Bpest, Kossuth Kiadó. 1962. 16. számú irat. 82—109. l.

[34] Idézi Turi Béla képviselő okt. 11-én a képviselőházban. Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Bpest. 1933 (továbbiakban: Képviselőházi Napló) XI. köt. 64. l.

say Károly is a koalíciós kormányzást tekintette az egyetlen útnak, amelyik alkalmas „a nemzet megmentésére". „Az ország mai helyzetében — mondta a képviselőházban a Gömbös-kormány bemutatkozásakor — reménytelennek látok minden olyan kormányzást, amely egy pártra helyezi a maga uralmát."[35] Horthy, valamint a kormánypárt hallani sem akart „koncentrációs" kormányról, az ő tervük már készen állt a kormányválság megoldására.

Szeptember 29-én Gömbös hivatalosan is megbízást kapott a kormányalakításra, és október 1-én megtörtént az első Gömbös-kormány kinevezése. Az új kormánytól az uralkodó osztály egésze azt várta, hogy „erős kézzel rendet teremt", elfojtja a tömegmozgalmakat, szétzúzza a munkásmozgalmat, megsemmisíti a kommunista pártot, „megfékezi" az elégedetlenkedő, zúgolódó szegényparaszti tömegeket; gazdasági intézkedéseivel kisegíti az uralkodó osztályt a gazdasági válságból, külpolitikájával és gazdaságpolitikájával piacot teremt a mezőgazdasági terményfelesleg számára, enyhíti a kamatterheket, kedvező hitelt biztosít, emeli a mezőgazdasági termények árát; létrehozza az államháztartás egyensúlyát anélkül, hogy emelné az adókat, csökkentené a fizetéseket. Az új kormányra várt az a feladat, hogy tompítsa az uralkodó osztály különböző csoportjai között kiéleződött ellentéteket, helyreállítsa a nagytőke és nagybirtok meglazult szövetségét, lecsendesítse és a kormány támogatójává tegye a középburzsoáziát és a kispolgárságot, új kormányzási módszereket alkalmazva, demagógiájával, kisebb juttatásokkal kiszélesítse az uralkodó osztály összeszűkült tömegbázisát.

Gömbös kinevezését az uralkodó osztály különböző csoportjai a gazdasági válság mélypontján, a feszült belpolitikai helyzetben elfogadták. A finánctőke alkalmasnak tartotta a munkásmozgalom, általában a tömegek megmozdulásainak kíméletlen elnyomására, az uralkodó osztály különböző csoportjai közötti ellentétek elsimítására oly módon, hogy a finánctőke érdekei ne szenvedjenek sérelmet. A nagytőkével való megegyezést elősegítette az is, hogy Gömbös „revideálta álláspontját a zsidókérdésben". A megegyezést titkos jegyzőkönyvben rögzítették, amely szerint a zsidó hitközség „elismeri és helyesli Gömbös haladó politikáját". Gömbös pedig megígérte, hogy politikai célkitűzéseit a zsidó tőkések anyagi sérelme nélkül valósítja meg. A jegyzőkönyvet Stern Samu és Szántó, a hitközség elnöke és alelnöke, illetve Baross Gábor és Szörcsey József, a Társadalmi Egyesületek Szövetségének elnöke és alelnöke írták alá.[36] Gömbös állásfoglalásának megváltoztatását így hozta nyilvánosságra a képviselőházban bemutatkozásakor: „A zsidóságnak pedig nyíltan és őszintén azt mondom: revideáltam álláspontomat. A zsidóságnak azt a részét, amely sorsközösséget ismer el a nemzettel, éppen úgy testvérnek kívánom tekinteni, mint magyar testvéreimet."[37] A nagybirtokosok korábbi nagytőke-ellenes demagógiájától várták saját érdekeik fokozottabb érvényesülését: a dzsentri katonatiszti, államhivatalnoki réteg fajvédő volta miatt fogadta örömmel, abban a reményben, hogy az ő segítségével nagyobb szerepre tehetnek szert a gazdasági és politikai életben.

Az uralkodó osztály különböző csoportjainak az a törekvése, hogy biztosítsák a kormányhoz fűzött reményeik valóraváltását, tükröződött a kormány összetételében is. Formailag ugyan a magyar arisztokrácia nem kapott szemé-

[35] Képviselőházi Napló XI. k. 86. l.
[36] *Macartney* i. m. 117. l.
[37] A nemzeti öncélúságért! 41. l.

lyes képviseletet a kormányban, de a földművelésügyi tárcát az arisztokráciával szoros kapcsolatban álló Kállay Miklós nagybirtokos, Bethlen híve töltötte be, Puky Endre külügyminiszter is a kormánypárt agrárcsoportjához tartozott. Imrédy Béla pénzügyminiszter a bankok embere, 1921-től a Takarékpénztárak és Bankok Egyesületének (TÉBE) titkára, majd főtitkára, 1927-től a Nemzeti Bank igazgatóhelyettese, majd igazgatója volt. A kereskedelemügyi miniszter Fabinyi Tihamér pedig a nagytőkés körök képviselője volt, a 20-as években jogtanácsosként működött több nagyüzemnél, egyideig a Ganz—Danubius RT. igazgatójaként. A belügyminiszter Horthy kifejezett kívánságára Keresztes-Fischer Ferenc maradt, aki Horthy előtt többek között a Károlyi-kormány idején is nagy érdemeket szerzett a munkás- és szegényparaszti mozgalmak elfojtásában. Igazságügyminiszter Lázár Andor lett, aki 1931-ben Gömbös minisztériumában már államtitkár volt. A vallás- és közoktatásügyi miniszteri tárcát Hóman Bálint kapta meg. A honvédelmi miniszter Gömbös maradt.

Gömbös kormányát saját híveiből szerette volna összeállítani, de kompromisszumra kényszerült. „Engedményeket kellett tennem Bethlennek, a pártnak és a kormányzónak is. . ." — mondta Antal Istvánnak a kormány kinevezése után.[38] Bethlen és a kormánypárt ragaszkodott Kállay, Fabinyi kinevezéséhez, így Gömbös nem tudta első kormányába bevinni volt fehérterrorista bajtársát, Kozma Miklóst sem. A külügyminiszteri tárca betöltése csak átmeneti jellegű volt, és Pukyra csak úgy jutott a választás, hogy alkalmasabb személyben nem tudtak megegyezni.[39] A kormányban kifejezetten Gömbös híve csak Lázár és Hóman volt, és számíthatott Imrédyre, aki 1932 nyarán már közreműködött a kormány programjának kidolgozásában. Az így létrejött kormányban Gömbös és Keresztes-Fischer kivételével a többiek ekkor kezdték meg miniszteri pályafutásukat. Ketten közülük, Imrédy és Kállay később miniszterelnökök lettek, Pukyt 1933 februárjában a külügyminiszteri székben követő Kánya Kálmán közel hatéves minisztersége alatt kapcsolódott a magyar kormány külpolitikája végzetesen a nácik diktálta politikához. Hóman Bálint rövid megszakítással csaknem 10 évig vallás- és közoktatásügyi miniszter maradt és vezető szerepe volt az ország kulturális életének fasizálásában.

A kormány összetétele körüli viták, a kompromisszumos megoldás azt mutatja, hogy Gömbös miniszterelnök lett ugyan, de Bethlen különböző módon igyekezett befolyását, ellenőrzését biztosítani Gömbös tevékenysége felett. Amellett, hogy Gömbösnek személyi kérdésekben engednie kellett, le kellett mondania a parlament feloszlatásáról is.[40] Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a kormánypártban és a parlamentben Bethlen hívei maradtak többségben, és bármikor leszavazhatták a miniszterelnököt, ahogyan megtették Károlyi Gyulával is. Egyes források szerint kinevezésekor azt is meg kellett ígérnie, hogy nem vezet be földreformot, és nem hoz zsidóellenes törvényt.[41]

Gömbös ezen feltételek mellett is vállalta a miniszterelnökséget, abban bízva, hogy a hatalom birtokában sikerül az erőviszonyokat úgy megváltoztatnia, hogy eleget téve az uralkodó osztály közös kívánságának, saját céljait is meg tudja valósítani.

[38] Antal I. emlékezései 64. l.

[39] Puky külügyminiszteri kinevezése mellett egyébként csak az szólt, hogy jól beszélt olaszul. Uo. 64. l. 1933. jan. 5-én le is mondott.

[40] *Macartney :* i. m. 103. l.

[41] Uo.

A Gömbös-kormány programja

Gömbös kormányralépése után elhangzott beszédeiben és az október 26-án napvilágot látott 95 pontjában,[42] a „Nemzeti munkaterv"-ben fejtette ki programját. E programot a mérhetetlen nacionalizmus, a felfokozott szociális demagógia, ígéretek halmaza és ködös általánosság jellemzik. De a ködösítés, leplezés ellenére is kirajzolódik a nyílt fasiszta diktatúra megvalósításának terve is, és ha szembeállítjuk ígéreteit a cselekedetekkel, lelepleződik a tömegek leszerelését, félrevezetését szolgáló demagógia.

A fasiszta rendszerek általában tömegbázisuk kiszélesítésére, igazi céljaik leplezésére, a tömegek megtévesztésére leghatásosabb eszközként a nacionalizmust, a sovinizmust használták fel. A nacionalizmus felszítása a finánctőke vagy az uralkodó osztály egy szűkebb csoportja érdekeinek egységes nemzeti érdekként való feltüntetése és minden ezzel szemben tapasztalható megnyilvánulásnak, mint nemzetietlen, a „faj", a „nép" elleni támadásnak elnyomása, elválaszthatatlan a fasiszta rendszerektől.

Az egységes nemzeti, faji érdekre való hivatkozás a más népek elleni gyűlöletre való nevelés, uszítás azt a célt szolgálta, hogy a kapitalizmus általános válsága talaján kiéleződött osztályharcban a frontokat összezavarja, a munkásszosztály harcának kibontakozását, sikerét megakadályozza, elterelje a figyelmet a megoldatlan társadalmi problémákról.

A nacionalizmus az előző kormányok fegyvertárából sem hiányzott. De Gömbös ezt a nacionalista, soviniszta uszítást felfokozta, és a politikai, társadalmi, kulturális élet egész területére még inkább kiterjesztette. Beszédeiben és programjában a fasiszta rendszer érdeke mint a „nemzeti közösség érdeke", „nemzeti érdek", a fasiszta kormányt támogató erők mint „nemzeti erők" szerepeltek, az „öncélú nemzeti állam" ködös kifejezés a nyílt fasiszta diktatúra fogalmát takarta.

A Gömbös-kormány fő célkitűzését belpolitikailag a fasiszta diktatúra megerősítésében és további kiépítésében határozta meg. Gömbös a nemzeti munkaterv alapgondolatát a következőkben foglalta össze: „*az alkotmányos központi* akarat által kormányzott *független, erős, öncélú nemzeti állam* megerősítése".[43] Más helyen a kormány tevékenységének végső célját „az öncélú magyar nemzeti állam kiépítésé"-ben jelölte meg.[44]

A nyílt fasiszta diktatúra kiépítésére való törekvés a Gömbös-kormány célkitűzéseiben nyílt revizionista, agresszív külpolitikai céllal párosult. Az „öncélú nemzeti állam" megerősítésének egyik eszközét látta a soviniszta külpolitikában, a békeszerződés revíziójának követelésében. A nemzeti munkatervben a magyar állam dunavölgyi vezető szerepének kivívásában és a trianoni békeszerződés revíziójában összegezte külpolitikai célját. A nemzeti munkaterv 2. pontja szerint „külpolitikánk feladatának tartjuk biztosítani a magyar nemzeti állam részére azt a szerepet, amely nemzetünket múltjánál,

[42] A 100 pontból végül 95 maradt.

[43] A nemzeti öncélúságért! 9. l.

[44] A Gömbös-kormány nemzeti munkaterve. Bpest. Stádium Sajtóvállalat Rt. 1932. (A továbbiakban: Nemzeti munkaterv) 8. l. Az már Gömbös felületességére és következetlenségére jellemző, hogy amit a munkaterv első pontja közvetlen feladatként határoz meg, — „politikánk *közvetlen* feladatául az öncélú nemzeti állam kiépítését tekintjük" (i. m. 11. l.) — három oldallal előbb a bevezetőben a kormányzati tevékenység *végső* céljának tünteti fel. (Uo. 8. l. Kiemelés tőlem — K. S.)

földrajzi helyzeténél és történelmi hivatottságánál fogva megilleti".[45] Egyik tisztelője így magyarázta, hogy mit ért tulajdonképpen ezen Gömbös: „Gömbös Gyula úgy fogja fel a magyar nemzet történeti hivatását, hogy mi a Duna völgyében vezető szerepre vagyunk hivatva, ezen szerepünket azonban csak úgy tölthetjük be, ha lepattannak rólunk a trianoni bilincsek."[46]

Azt a tényt, hogy a magyar kormány hivatalos politikájának alapjául az ország területi növelésére irányuló törekvést állította, természetesen az adott nemzetközi helyzetben — ahogy néhány évvel később Hitler is tette — békeszólamokkal, a szomszéd népekkel való együttműködés hangoztatásával igyekezett leplezni. „Minden békés eszközzel arra törekszünk, hogy a békeszerződések a jog és az igazság szellemében revízió alá vétessenek. Súlyt helyezünk a kisebbségi jogok teljes érvényesítésére és nem zárkózunk el a dunai államok együttműködése elől."[47] A „békés eszközök" hangoztatásának félrevezető szerepét Kozma Miklós — a Gömbös-csoport egyik vezető tagja — 1933-ban mondott egyik beszédében így leplezi le: „Mindenkinek propagálnia kell a külföldiek előtt, hogy mi a békés és barátságos megegyezés keretében reális és megvalósítható célokat akarunk elérni... Azonban meggyőződésem az, hogy erre nem kerülhet sor, mert soha egy talpalattnyi földet békésen és tanácskozások formájában át nem engedtek senkinek. *A nemzet békés irányban vezetendő, de ízig-vérig militaristává kell válnia.*"[48] A revizionista külpolitikai célkitűzések valóraváltásának előkészítéséhez szükséges volt a hadsereg fejlesztése, a fegyverkezés fokozása. A trianoni béke Magyarországnak 35 000 főben állapította meg a hadsereg létszámát. A korlátozott számú gyalogság mellett más fegyvernemhez tartozó csapatok felállítását eltiltotta, sőt a hadianyaggyártást is csak egy üzemben engedélyezték. Bár a fasiszta kormányok igyekeztek kijátszani a trianoni béke előírásait, és ki is játszották, bizonyos mértékig a békeszerződés akadályozta, illetve nehezítette a fegyverkezést, a hadsereg fejlesztését. Ennek megkönnyítését, a nemzetközi kötelezettségből fakadó akadály elhárítását szolgálta a fegyverkezési egyenjogúság követelése. A képviselőházban tartott bemutatkozó beszédében mondta Gömbös: „... nekünk is adassék meg az a jog, hogy a nemzet védelme szempontjából szükséges intézkedéseket megtehessük..."[49] A háborúra való felkészülést, a hadianyaggyártás fokozását, a hadsereg létszámának növelését már a Bethlen-kormány elhatározta és megkezdte. 1928-ban megegyezés jött létre a kormány és a Weiss Manfréd-Művek között arra vonatkozóan, hogy a Weiss Manfréd-Művek a kormány megrendelésére nagyobb mennyiségben kezdi meg különböző katonai cikkek, hadfelszerelések gyártását. Weiss Manfrédék berendezkedtek többek között repülőgép-gyártásra is.[50] A fegyverkezési program gyakorlati végrehajtását lassította ugyan a gazdasági válság és a csőd szélére került államháztartás, de mint fontos célkitűzés, helyet kapott a fegyveres erők fejlesztése a kormányprogramban is. A munkaterv 92. pontja kimondja: „Nemzeti önállóságunk biztosítása céljából különös súlyt kívánunk helyezni honvédségünk és

[45] Nemzeti munkaterv. 11. l.

[46] *Beregi Béla :* Gömbös Gyula és a „nemzeti öncélúság gondolata". Bpest. 1935. 15. l.

[47] Nemzeti munkaterv. 11. l.

[48] *Kozma Miklós :* Beszédek, előadások. I—II. Bpest. 1938. I. k. 147. l. (Kiemelés tőlem — K. S.)

[49] A nemzeti öncélúságért! 38. l.

[50] Lásd *Berend — Ránki :* i. m. 48—49. l.

a közbiztonsági szervek felkarolására."[51] A katonai kiképzés – kijátszva a trianoni szerződés tiltó rendelkezéseit – 1930-tól kezdve fokozott mértékben folyt, ez évtől toborzás helyett „az általános védkötelezettség alapján" soroztak és 1930-tól évente 40–50 000 embert behívtak katonai szolgálatra.[52] Az a Gömbös Gyula, akinek államtitkársága és honvédelmi miniszterssége alatt megkezdődött a fegyverkezési program kidolgozása, természetesen miniszterelnöksége alatt e program megvalósítását és továbbfejlesztését egyik legfontosabb feladatának tartotta.

A nyílt fasiszta diktatúra megvalósítására irányuló törekvése jelentkezett Gömbösnek „vezéri" ambíciójában is. Hitler népszerűsége, de még inkább Mussolini diktátori hatalma a példaképe. Közvetlenül kinevezése után a sajtó képviselőinek tett nyilatkozatában bejelentette: „én az új generációnak építő munkása és vezére akarok lenni!"[53] A kormánypártban történt bemutatkozása alkalmával is leszögezte: „a magyar közvéleménnyel szemben pedig az a helyzetem, hogy mint a felelős kormány miniszterelnöke, *felelős vezére akarok lenni a nemzetnek is.*"[54] Ahhoz, hogy a „nemzet vezére" legyen, tudta, hogy „vezérségét" először saját pártjában kell elfogadtatnia. A „vezér" követelésére történelmi példával is buzdította az egységes párt tagjait. Az egységes párt vacsoráján pohárköszöntőjében romantikus szóvirágokba burkolt „történelemoktatást" tartott: „. . . a honfoglaló magyarokat láttam, hallottam Lehel kürtjének szavát hangzani Tarcal-hegyéről a magyar tábor felé. Láttam a tábortüzet s őseinket, akik azért voltak nagyok és azért tudtak hont foglalni, *mert vezéreikre hallgattak*. . ."[55] De akik nem értették volna a „történelmi példát", azoknak „brutális őszinteséggel" is tudomására hozta, hogy mit akar. Ugyanebben a beszédében mondta: „S ha elhatároztam valamit és ha a pártvezér – mert István (ti. Bethlen – K. S.) vezér nekem adta át e tisztet – akar valamit, akkor *egységet kérek és nem frakciót.* Úgy érzem megértetek engem."[56] Mikor a képviselőházban Gaál Gaszton kifogásolta azt, hogy „vezére akar lenni a nemzetnek", Gömbös közbe kiáltott: „Ez az ambícióm!"[57] A kisiparosok országos nagygyűlésén azzal „nyugtatta meg" a jelenlevőket: „van egy ember, aki őrködik az Önök sorsa felett, mert ez az ember az egész nemzet felett őrködik."[58] A nyílt személyi diktatúra bevezetésére irányuló törekvéseit „a diktatúra" elleni szólamokkal, képmutatással, határtalan cinizmussal akarta elleplezni. Bemutatkozó rádiónyilatkozatában „a nemzetre" nézve tartotta sértőnek azt a feltételezést, hogy ő diktátor akar lenni. „Nem akarok diktátor lenni és nem is leszek az. Sértés volna ezt feltételezni egy nemzetről, amely feltétlen bizonyossággal, minden körülmények között *alkotmányos eszközökkel* is meg tudja valósítani a maga célkitűzéseit."[59] És mikor már nyíltan hangoztatott vezéri ambícióit nem tudta egyszerű tagadással ellensúlyozni, azzal védekezett, hogy ő csak „lelki diktatúra" megteremtésén fáradozik. „Én nem vágyódom diktatúrára – mondta nagykőrösi beszédé-

[51] Nemzeti munkaterv. 31. l.
[52] O. L. Minisztertanácsi iratok 91. csomó. A Honvédelmi Minisztérium előterjesztése az 1935. évi április 11-én tartott minisztertanácsi ülésen.
[53] A nemzeti öncélúságért! 7. l.
[54] Uo. 14. l.
[55] Uo. 27. l.
[56] Uo. 29. l.
[57] Képviselőházi Napló XI. k. 69. l.
[58] A nemzeti öncélúságért! 63. l.
[59] Uo. 12. l.

ben —, mert tudom, hogy olyan eszméket hirdetek, s olyan becsületesek a szándékaim, hogy a lelkek koncentrációján keresztül úgyis megszületik önmagától az a magyar társadalom együttérzésén nyugvó hatalmas lelkidiktatúra, amely a magyar lelkek megerősödését fogja jelenteni, s amely belekényszeríti majd a kritizáló magyart a munkába s kiközösíti a nemzet testéből azokat, akik, hogy úgy mondjam, nem akarnak a nemzettel egy gúnyában járni."[60] „Én olyan politikát akarok folytatni, hogy lelkikényszerűségből mindenki, aki konstruktív, a hátam mögé álljon."[61] Arcátlan képmutatása ebben a vonatkozásban is határtalan: „... olyan hatalom után soha nem nyúlnék, amely nem a lelkeken nyugszik, nekem egy mesterkélt hatalom, amely szuronyokra van felépítve, nem is kellene..."[62] A társadalmi ellentétek kiéleződése következtében megélénkülő tömegmozgalmakkal, elsősorban a munkásosztály fokozódó harcával szemben nemcsak a kíméletlen terror eszközét alkalmazta, hanem a megrettent uralkodó osztály hatalmának megszilárdítása végett a nyílt fasiszta diktatúra kiépítésének fő akadályát jelentő munkásmozgalom teljes felszámolását is tervbe vette. Amit 1919—20-ban a belső erőviszonyok következtében, valamint a nemzetközi helyzet miatt nem sikerült megvalósítani, ti. az SZDP és a szakszervezetek felszámolását, a fasiszta munkásszervezetek létrehozását és ílymódon a munkásosztály teljes lefegyverzését, most programjába vette. A kormánypárt értekezletén tartott bemutatkozó beszédében hangsúlyozottan felhívta a „munkásproblémára" a figyelmet. Utalva a forradalmi munkásosztály nemzetközi harcára, figyelmeztette az uralkodó osztályt: „Ez a harc elintézetlen, de *ezt a harcot a polgári társadalomnak kell megnyernie* és meg is nyeri abban a pillanatban, amikor megérti a munkásproblémát, mert *munkás probléma van és ezzel foglalkoznia kötelessége mindenkinek*. Szerintem az is helytelen, hogy a magyar társadalmi osztályok azért, mert más világnézetet vallottak, a munkás problémát már eleve kiközösítették a nemzeti életből. Arra fogok törekedni, hogy *olyan szociális és gazdasági intézkedések révén*, amelyeket én és kormányom végre fogunk hajtani, *olyan atmoszférát teremtsek, hogy a lelkében még mindig nemzeti érzésű magyar munkás vissza jöhessen hozzánk*..."[63] A munkásosztály megnyerésének a beigért szociális és gazdasági intézkedéseken túlmenően abban látta többek között a feltételét, hogy egyrészt a burzsoázia jusson „bizonyos elhatározásra", azaz tegyen bizonyos engedményeket, ne csökkentse ebben a helyzetben tovább a munkabéreket, ne fokozza a munkás-elbocsátásokat, másrészt az SzDP vezetői ne akadályozzák a kormány ilyen irányú törekvéseit. A képviselőházban tartott bemutatkozó beszédében felszólította az SZDP képviselőit, revideálják álláspontjukat: „... Most önöké az a történelmi feladat, — és itt ajánlom nyugati vezető férfiak példáját követésre, hogy revízió alá vegyék álláspontjukat."[64] És felszólítása után elhangzott a fenyegetés is: „Ha becsületes kézzel megkongatom a lélekharangot a szociáldemokrácia felett és becsületes kézzel kimüvelem a magyar munkásság problémáit, ha beillesztem a magyar munkásságot a nemzet társadalmába, a szocialisták nem fognak többet politizálni Magyarországon."[65] A kormány programjának több pontjában hol nyíltan,

[60] Idézi *Révay József:* Gömbös Gyula élete és politikája. Bpest. 1934. 313. l.
[61] A nemzeti öncélúságért! 79. l.
[62] Uo. 83. l.
[63] Uo. 15. l.
[64] Uo. 46. l.
[65] Uo. 46. l.

hol burkoltan juttatta kifejezésre a munkásosztály legális szervezeteinek megsemmisítésére, illetve fasiszta munkásszervezetek létrehozására irányuló törekvését. Az SZDP és a szakszervezetek felszámolásának eszközét — olasz mintára — az érdekképviseleti rendszer kiépítésében, a „kamarák" felállításában jelölte meg. A tervbevett érdekképviseleti rendszer kamarákba tömörítette volna a munkaadókat és a munkásokat. A munkaközvetítés, kollektívszerződés kötés jogát, a betegségi, rokkantsági és öregségi biztosítást a kamarák vették volna át. „A munkaközvetítés, a munkabíráskodás, a betegség, rokkantság, öregség s a munkanélküliség elleni biztosítás ügyének szerves és intézményes rendezését az érdekképviseleti rendszer keretein belül szorgalmazzuk" — szögezte le a munkatervében.[66] Ez az érdekképviseleti rendszer lényegében teljesen megfosztotta volna a munkásosztályt szervezkedési jogától, sztrájkjogától, általános politikai jogaitól, még azoktól a jogoktól is, melyeket áldozatos harcával, igen nehéz körülmények között még a Horthy-fasizmus első évtizede alatt is biztosítani tudott. Az 1934 őszén elkészült „Irányelvek a törvényes érdekképviseletek országos szervezetére" tervezet szerint a kamarák illetékessége és hatásköre „kiterjed minden magyar állampolgárra, aki az ország területén olyan hivatást, foglalkozást űz, vagy kereseti tevékenységet folytat, melyre a törvény kötelező érdekképviseleti szervezet létesítését rendeli". „A törvényes érdekképviseleti szervezet tagjai felett fegyelmi jogot gyakorol." Fegyelmileg eltilthatja a tagsági jogok gyakorlásától azt, aki „az érdekképviseleti szervezet belső békéjét megbontani törekszik, a vezetőség, egyes kategóriák, osztályok vagy felekezetek ellen gyűlöletet szít...", „... a sztrájk tilos". A munkaviszonyból eredő vitás ügyekben a törvényszékek mellett felállítandó külön munkaügyi bíróságot kell létrehozni a tervezet szerint, akiknek tagjait a törvényszék elnöke jelölné ki.[67]

A Gömbös-kormány minden haladó, fasiszta törekvéseivel szembenálló politikai megnyilvánulást, szervezkedést mint nemzetietlent el akart fojtani, illetve meg akart akadályozni, az elkorcsosult, igen korlátozott mértékben meglevő polgári demokratikus szabadságjogok maradványait is fel akarta számolni. Az egyéni, egyesülési, sajtószabadság korlátjául a „nemzeti érdeket", a „nemzetközösség érdekeit" jelölte meg. Azaz addig van egyéni szabadság, sajtószabadság, szervezkedési szabadság, ameddig azok a fasiszta hatalom érdekeit szolgálják. „Az egyéni szabadság elvének teljes érvényesülésére törekszünk, addig a határig, ameddig ez a szabadság a nemzeti közösség érdekeit nem veszélyezteti" — szögezte le a nemzeti munkaterv 7. pontjában.[68] „... minden egyesületnek és gyülekezésnek közvetlenül, vagy közvetve a nemzeti erők meghatványozását kell szolgálnia."[69] „A sajtószabadság fenntartása nemzeti érdek addig a határig, amíg a sajtó valóban a nemzet érdekeit szolgálja."[70] Ezek a célkitűzések elsősorban a munkásosztály ellen irányultak, de veszélyt jelentettek mindazokra a politikai irányzatokra, amelyek eltértek a kormány célkitűzéseitől, nem akarták a totális fasizmus bevezetését.

A nyílt fasiszta diktatúra kiépítését kívánta elősegíteni Gömbös az államigazgatási rendszer átszervezésével. „Közjogi és államigazgatási berendezésünket — a mai kor követelményeinek figyelembevételével, de a hagyo-

[66] Nemzeti munkaterv. 20. l.
[67] O. L. Bethlen István miniszterelnök iratai. 1. csomó.
[68] Nemzeti munkaterv. 12. l.
[69] Uo. 13. l.
[70] Uo. 13. l.

mányokban rejlő erkölcsi erők megóvásával — úgy kívánjuk átalakítani, hogy ez a közjogi és államigazgatási berendezés a nemzeti erők maximumát bocsáthassa a nemzeti célok megvalósítása végett a nemzet vezetőinek rendelkezésére."[71] E célkitűzés megvalósítását akarta szolgálni a gazdasági csúcsminisztérium felállításával is. Az 1933. február 10-én tartott minisztertanácsi ülésen Gömbös javaslatot terjesztett elő, amely szerint fel kell állítani a közgazdasági ügyekkel foglalkozó minisztériumot, amely főosztályi szervezetben felölelné a földművelés, kereskedelem és ipar ügyeinek irányítását. Itt javasolta egy állandó miniszterelnök-helyettesi funkció megszervezését is. E javaslat kidolgozásánál Gömböst az vezette, hogy az átszervezés segítségével a gazdasági csúcsminisztérium élére és a miniszterelnökhelyettesi székbe saját embereit hozza be a kormányba, és így erősítse pozícióját a kormányon belül.[72] Programjába vette, hogy új, a vármegyéknél nagyobb közigazgatási egységeket hoz létre,[73] és a polgári közigazgatás egységes irányításának biztosítására egy új szervet állít fel.[74] Ezen tervek megvalósításával a még meglevő helyi autonómia maradványait is fel akarta számolni, és a centralizáltságot tovább akarta növelni. Emellett az átszervezés megvalósítása nagyszámú személycserét is lehetővé tett volna. Gömbös vakon engedelmeskedő, fasiszta törekvéseit készségesen kiszolgáló államapparátust akart kiépíteni. Látszólag a közigazgatás szakszerűségének növelését vette tervbe, de tulajdonképpen a tisztviselői kar politikai szempontból való kicserélésére törekedett. A nemzeti munkaterv 15. pontjában leszögezte: „Az előléptetéseknél és a közigazgatási tisztviselői kar kiegészítésénél a szakszerű szelekció szempontjából indulunk ki s *e végből használhatóság, különösen pedig vezetésre való alkalmasság szempontjából szigorú elveket fogunk alkalmazni.*"[75] E célkitűzés megvalósításának egyik törvényes lehetőségét biztosította később az 1934: I. t. c., amely a tisztviselők nyugdíjügyeit szabályozta úgy, hogy lehetőséget biztosított a kormánynak a kényszernyugdíjazásra abban az esetben is, ha politikailag alkalmatlannak tartotta a köztisztviselőt.

A nyílt fasiszta diktatúra kiépítésére való törekvésének leplezésére és ellensúlyozására programjába vette a Bethlen-kormány uralma alatt az ellenzék által egy évtizeden át oly sokat támadott nyílt választási rendszer reformját, új választójogi törvény alkotását a „titkosság elvének érvényesítésével". De hogy azonnal megnyugtassa a titkos választójog ellenzőit, hozzátette, hogy ezt a reformot „a nagy nemzeti érdekek legmesszebbmenő megóvásával" kívánja megvalósítani.[76] De még ilyen formában is évről-évre halogatta a törvényjavaslat benyújtását. A titkos választójog bevezetésének igérgetése csak az ellenzék és a tömegek félrevezetését szolgálta. 1935-ben a régi választójogi törvény alapján választatott, és 1935 áprilisában, amikor a második Gömbös-kormány kidolgozta 4 éves munkaprogramját, a választójog reformjának elkészítését 1939 őszére vette tervbe.[77]

[71] Uo. 12. l.

[72] O. L. Minisztertanácsi iratok 88. csomó. — Ilyen formában ez az átszervezés nem valósult meg. Csak 1935-ben sikerült egy önálló Iparügyi Minisztériumot szerveznie.

[73] Nemzeti munkaterv. 13. l.

[74] Uo. 14. l.

[75] Uo. 14. l. (Kiemelés tőlem — K. S.)

[76] Uo. 12. l.

[77] O. L. Minisztertanács iratai 91. csomó. A Minisztertanács 1935. ápr. 15-én tartott ülésének jegyzőkönyve.

A magyar fasiszta kormányok hatalmuk megszilárdítása érdekében, különösen nehéz politikai körülmények között, előszeretettel hangsúlyozták a nemzeti összefogás, az osztályok közötti együttműködés szükségességét, a társadalmi osztályok egymásrautaltságát. Horthy a Bethlen-kormány végnapjaiban az 1931-es választások után összeült képviselőház megnyitó ülésén többek között ezeket mondotta: „... A nemzeti egység érdekében háttérbe szorítva minden melléktekintetet, össze kell fognia a Haza minden polgárának és politikai pártjának, mert csak a nemzet egyetemes összefogása, a nemzeti egység fogja sikerre vinni nemzeti ideáljaink megvalósítását."[78]

Az 1932 őszére kialakult politikai helyzetben a fasiszta diktatúra társadalmi bázisának kiszélesítése, az uralkodó osztályon belüli ellentétek megszüntetése, az uralkodó osztály és a dolgozó tömegek között kiélesedett harc tompítása érdekében Gömbös egyik elsőrendű feladatának „az egységes nemzeti közvélemény kialakítását" tartotta. A képviselőházban tartott bemutatkozó beszédében erre utalt: „Mindebből egy feladat vár rám és mindenkire, aki művelője akar lenni a magyar sorsnak: *egy nevezőre hozni a nemzetet.* Ez lesz első kötelességem..."[79] Ugyanebben a beszédében meghirdette a társadalmi osztályok közötti békét, a válaszfalak lerombolását, a tőkés és a munkás „testvériségét": „... módot kívánok találni arra, hogy a magyar munkás és a magyar polgár testvérként álljon egymás mellett a nemzet nagy küzdelmében".[80] Ugyancsak miniszterelnökségének első napjaiban szorgalmazta a földbirtokosok és kisgazdák összefogását: „... az érdes munkáskezet meg kell fognia a magyar kúria tulajdonosának... és ez a kézfogás figyelmeztessen mindenkit, hogy a magyar úr és a magyar kisgazda frontját áttörni senkinek sem lehet."[81] Az osztálybéke, a fasiszta nemzeti egység betetőzéséül célul tűzte ki az „egységes magyar világnézet kialakítását". „Kötelességünknek tartjuk – jelenti ki programjában – az uralkodó lelkiválság leküzdését, a nemzet lelki újjászületésének előmozdítását és az egységes magyar világnézet kialakítását."[82] A társadalmi béke megteremtésében, a válaszfalak lebontásában felajánlotta a segítséget a katolikus püspöki kar egyik képviselője is. A veszprémi püspök így nyilatkozott Gömbös célkitűzéséről: „A lelki válaszfalakat akarja lerombolni a miniszterelnök úr és nemzetépítő munkájában a katholikus püspöki karnak és az egész papságnak az a kötelessége, hogy segítségére legyen a miniszterelnöknek, hogy kivezesse az országot mai súlyos helyzetéből. A jobb jövőnek záloga a nemzeti egység megteremtése és csak egy angol példára utalok: a munkás tömegek képviselői a polgári képviselőkkel szavaznak, ha Anglia nagy érdekeiről van szó. Sajnos ez az öntudat idáig hiányzott a magyar népből. Meg vagyok győződve, hogy a miniszterelnök, aki mint katona is jó volt, el fogja érni maga elé tűzött célját és győzedelmeskedni fog minden akadályon keresztül."[83]

Gömbös programjának gazdaságpolitikai célkitűzéseivel arra tett kísérletet, hogy a nagytőke és nagybirtok fellazult szövetségét megerősítse,

[78] Országgyűlési Almanach. Az 1931—36. évi országgyűlésről. Szerkesztette: Haeffler István. Kiadja a Magyar Távirati Iroda RT. 1931. (A továbbiakban: Országgyűlési Almanach) 6. l.

[79] A Nemzeti öncélúságért ! 39. l.

[80] Uo. 36. l.

[81] Uo. 34. l.

[82] Nemzeti munkaterv. 29. l.

[83] Az egyik képviselő idézi a veszprémi püspök felköszöntőjéből. Képviselőházi Napló XV. 101. l.

intézkedéseivel és ígéreteivel a középrétegeket és a dolgozó tömegeket a kormány politikája mellé állítsa. A nagytőke és általában az uralkodó osztály megnyugtatására programjában leszögezte: „Közgazdaságunkat a magántulajdon elvén és a kapitalista termelés formái között akarjuk fenntartani,"[84] és első beszédeiben is hangsúlyozta: „én kapitalista mentalitású ember vagyok",[85] „... munkatervem gazdaságpolitikai része a magántulajdon elvén épül fel".[86]

A gazdasági vérkeringés megindítását az olcsóbb termelés, új, nagy tömegek számára megélhetési lehetőséget nyújtó termelési ágak beindítását, a „nemzet összességének érdekeit" szem előtt tartó vámpolitikát, korlátozott állami beavatkozást igért. E „korlátokat" azonban olyan általánosságban körvonalazta, hogy teljesen szabadkezet biztosított az állam beavatkozásának. „A nemzeti termelő munkában az állami beavatkozást *csak* e munka *tervszerű irányítására, ellenőrzésére és mintaüzemek* létesítésére akarjuk korlátozni."[87]

A nagy- és középbirtokosoknak, a birtokos parasztságnak külföldi felvevő piacok, olcsó hitel biztosítását, a gazdaadósságok rendezését helyezte kilátásba. A program agrárjellegű célkitűzései közül főleg ezeket követték konkrét intézkedések. A következő években a mezőgazdasági termékek számára sikerült az olasz, osztrák és német piacokat biztosítani, kamatleszállítással bizonyos mértékig javultak a nagy- és középbirtokosok fizetési lehetőségei, és bár ezek az intézkedések elsősorban és döntő mértékben a nagy- és középbirtokosoknak és a kulákoknak kedveztek, de pl. a gazdavédelmi intézkedések a kisbirtokos parasztság egyrészének a helyzetén is enyhítettek.

A nagy- és középbirtok és a bankok, ipari kartellek közötti érdekellentét tompítására, a nagybirtokosok elégedetlenségének lecsendesítésére, de méginkább a parasztság és a dolgozó tömegek bank- és általában kapitalista-ellenes magatartásának enyhítésére és leszerelésére meghirdette a harcot az „önző" kartellek ellen, megigérte a kapitalizmus megreformálását, mindezt úgy, hogy közben védelmébe vette a kapitalista rendszert és a kartelleket. Október 4-én a rádióban tett nyilatkozatában jelentette be: „Termelésünket a kapitalista rend formái közt kívánom továbbra is biztosítani, olyképpen azonban, hogy a kapitalizmusnak a nemzet egyetemére káros, ennek fejlődését gátló kinövéseit megszüntessük."[88] A kartellek „ellen" így lépett fel: „Nézetem szerint *nem a kartellen van a hangsúly*, hanem azon, hogy a *kartell milyen áron bocsátja áruba a maga áruit*. Elképzelhetek egy kartellt, amely önzetlen és elképzelhetek olyant, amely önző."[89] E „kapitalizmus-ellenes", „kartell-ellenes" magatartás a felsőházban elmondott beszédében odaszelídült, hogy a nagytőkésekre bízta a kapitalizmus „kinövéseinek" megszüntetését: „Én tehát azt kérem azoktól a tényezőktől, ... akik a kapitalista irányzatnak a reprezentánsai, hogy *nyirbálják le a kapitalizmus túlnövéseit*, harmonikusan illeszkedjenek bele a magyar társadalmi és gazdasági struktúrába..."[90]

A gazdasági válság idején tágranyílt agrárolló miatt a nagybirtokosok, a kulákság is követelte az ipari árak leszorítását, illetve a mezőgazdasági árak

[84] Nemzeti munkaterv. 18. l.
[85] A nemzeti öncélúságért! 70. l.
[86] Uo. 10. l.
[87] Nemzeti munkaterv. 19. l. (Kiemelés tőlem — K. S.)
[88] A nemzeti öncélúságért! 10. l.
[89] Uo. 49. l.
[90] Uo. 71. l.

emelését, de még inkább érdeke volt ez a dolgozó parasztoknak, akiket legjobban sújtott az ipari árak és mezőgazdasági árak közötti nagy különbség. E követelésre vonatkozóan általános, megfoghatatlan igéreteket hangoztatott: „*Egészséges* befolyást kívánunk gyakorolni az ipari cikkek *igazságos* áralakulására. *Indokolatlan* nyerészkedést tűrni nem fogunk."[91] Az általános moratórium követelését, amit a kisgazdapárt terjesztett elő, ami a nagybirtoknak, a középbirtoknak és a birtokos parasztságnak érdekében állt volna, határozottan visszautasította. A bankok, a finánctőke megnyugtatására szögezte le: „. . . ne számítson senki olyan radikális intézkedésekre, amelyek megdöntik a kapitalista rendet, amelyek megingatják a pengőt, az államháztartást, vagy hozzák az inflációt."[92] A nagytőkének iparpártolást, belső tőkeképződést, a bankok koncentrálását, a külföldi adósságok rendezését, a pengő értékállandóságát igérte.

A tömegbázis kiszélesítését, a középrétegek megnyerését akarta biztosítani azoknak az intézkedéseknek a tervbevételével, amelyek „a kis- és középexisztenciák" számának szaporítását, gazdasági élet-feltételeinek megjavítását segítették volna elő. Elsősorban a birtokos parasztság lecsendesítésére, megnyerésére törekedett. Az uralkodó osztály minden csoportját nagy aggodalommal töltötte el a falusi tömegekben észlelhető balratolódási folyamat. A kulákság mellett, amelyik a falun a legbiztosabb tömegbázisát alkotta a Horthy-rendszernek, a 20-as években sikerült a földreform illúziójával, a nacionalista uszítással a parasztság egy részére hatni, átmenetileg megnyerni, illetőleg semlegesíteni, az SZDP-vel kötött paktummal megakadályozni a munkás-paraszt szövetség kibontakozását. A gazdasági válság kirobbanásával, a szegény-, de birtokos parasztság elégedetlenségének növekedésével, politikai aktivizálódásával, az SZDP vidéki szervezkedésével, a KMP-nek a parasztság között elért eredményeivel megnövekedett a parasztság balratolódásának, a munkás-paraszt szövetség tömegméretekben való kialakulásának a veszélye. Az uralkodó osztálynak érdekében állt, hogy ezeknek a rétegeknek a helyzetén javítson, e rétegeket befolyása alá vonja, és megakadályozza a szegény- és kisparasztság mozgalmának a munkásmozgalommal való szorosabb összekapcsolódását. Ennek ellenére a középrétegek megnyerésére irányuló intézkedések jórészt látszatintézkedések maradtak, és elsősorban a demagógia fokozására, a tömegek félrevezetésére szolgáltattak alapot.

Lényegében ezt a szerepet töltötték be az ún. „földbirtok politikai reformtervek" is. A telepítési program meghirdetése alkalmas eszköznek látszott a kormány kezében a földnélküli, kisparaszti tömegek becsapására, földéhségük igéretekkel való levezetésére. Éveken keresztül a telepítést, mint valami csodaszert, a dolgozó tömegek összes szociális problémáit megoldó lehetőségnek tüntették fel. Ugyanakkor, mikor megvalósítására került sor, 1936 után, *gyakorlatilag* nem hozott semmiféle változást a parasztság nagy tömegeinek helyzetében, és lényegében sértetlenül hagyta a nagybirtokrendszert. 1944-ig a telepítés céljaira a kormány összesen csak 118 000 holdat „tudott" megszerezni.[93] A földbirtok politikai reform másik részét képezte a hitbizományi rendszer megreformálása, amelyet egyideig szintén sikerült a közvéleményben úgy feltüntetni, hogy lényeges változást fog előidézni a

[91] Nemzeti Munkaterv. 24. l. (Kiemelés tőlem — K. S.)
[92] A nemzeti öncélúságért! 45. l.
[93] Tanulmányok a Horthy-korszak államáról és jogáról. Bpest. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1958. 150. l.

fennálló birtokviszonyokban. Maga a „reform" lényegében abból állt, hogy a hitbizományi birtok egyrészét felszabadította a megkötöttség alól, ugyanakkor lehetővé tette új hitbizományi birtokok alakítását, sőt szaporította a hitbizomány formáját a hitbizományi kisbirtokkal.

Ahogy csak szólamok hangzottak el az egyik döntő társadalmi probléma, a földbirtokviszonyok megváltoztatására, ugyanúgy semmitmondó igéretekben merült ki a másik döntő kérdésnek, a munkanélküliség megszüntetésének a megoldása is. Munkaalkalmat igért, „kötelességének tartotta" a munkalehetőség biztosítását. „Addig, amíg a gazdasági élet válsága tart, — igéri a munkaterv 44. pontjában — a munkanélküliség leküzdése céljából állami feladatnak ismerjük el a munkanélküliek foglalkoztatásának irányítását."[94] A munkanélküliek foglalkoztatásának kilátásba helyezésével egyidejűleg élesen visszautasította a munkanélküli segély bevezetését sürgető követeléseket.[95] Hogy hogyan váltotta be a munkanélküliség leküzdésére tett igéretét, elég arra utalni, hogy még 1936-ban is több mint 138 000 ipari munkás volt munka nélkül Magyarországon.[96]

A dolgozó tömegeket nagymértékben sújtó, a Károlyi-kormány idején jelentősen megnőtt adóterhek enyhítésére semmitmondó igéret hangzott el: „... az államkincstár részéről is fokozottan érvényesíteni óhajtjuk az igazság és méltányosság követelményeit", „... igazságos és arányos közteherviselést biztosító és lehetőleg egyszerű adó- és illetékrendszert akarunk."[97] De annál határozottabb a kormány adóbehajtási szándéka, és ebben az esetben a tettei is. November elején a belügyminiszter szigorúan bizalmas utasításban felszólította a főispánokat olyan intézkedések megtételére, szükség esetén megfelelő karhatalom igénybevételével, amelyek eredményeként az adóhátralék behajtását az év végéig biztosítani lehet.[98] Sőt, folytatva a Károlyi-kormány adóemelési politikáját, 1933. január 31-én a pénzügyminiszter újabb adóemeléseket jelent be a képviselőházban.

A program fogadtatása

A Gömbös-kormány, ezen belül a Gömbös-csoport valódi célja az első hetekben, hónapokban nem lepleződött le a közvélemény előtt. Igéreteiről csak később bizonyosodott be, hogy politikai szemfényvesztésre, félrevezetésre szolgálnak. A feszült politikai helyzetben, a gazdasági válság mélypontján a társadalom minden rétege és osztálya változást várt. A felfokozott nacionalizmusa, szociális demagógiája az első hetekben kétségtelenül az uralkodó osztály szempontjából kedvező hatást gyakorolt a közvéleményre. Az új módszerek alkalmazása, az eddig szokatlan méretű és hangú agitáció átmenetileg nem maradt hatástalan. A jól megszervezett kormány-melletti tüntetések, gyűlések, a sajtó, a rádió, de maga Gömbös is ontották a programokat, a jelszavakat.[99] A reformok, „új stílus", „nemzeti erő", „nagy nemzeti érdek", „egyetemes

[94] Nemzeti munkaterv. 20. l.

[95] A nemzeti öncélúságért ! 11. l. „Munkanélküli segély azonban nincs, csak munka." Indoklás: „Ha rálépünk erre az útra, akkor nincs megállás, mert destruáljuk a munka szent fogalmát." Uo. 51. l.

[96] Az 1929—33. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon. 333. l.

[97] Nemzeti munkaterv. 16. l.

[98] O. L. Kozma-iratok 18. csomó. 26. sz

[99] Gömbös kormányrakerülésének első két hetében 12 beszédet mondott.

nemzeti célok", „egységes nemzeti közvélemény", „lelkek koncentrációja", „haladó konzervativizmus", „magyar igazság", „nemzeti egyenjogúság", „revízió" jelszavak, szólamok borították el a politikai életet. Ez a „jelszóhadjárat" legnagyobb hatást a kispolgári, értelmiségi, városi és falusi középrétegekre gyakorolt. Gömbös bemutatkozása ezekre a tömegekre úgy hatott, hogy most valóban következik valami új, valami más. Az egyre nehezebb anyagi helyzetet felváltja valami jobb. Jött egy olyan kormány, amelyben nincs arisztokrácia, amelyik népies politikát hirdet, amely jelentős változást igér a falu életében, jött egy kormány, amely hadat üzent a korruptságnak, a haszonlesésnek, amely megreformálja a kapitalizmust, amely friss levegőt hoz a panamáktól, botrányoktól terhes, elposványosodott közéletbe. Ezeknek az illúzióknak a felkeltésére alkalmasnak bizonyult Gömbös programja.

A széles dolgozó tömegek legöntudatosabb, politikailag iskolázott részét nem tudta Gömbös félrevezetni. De a munkásosztály és a szegényparasztság döntő többsége sem került Gömbös demagógiájának befolyása alá, mert ők saját bőrükön hamarosan érezték, hogy mit jelentenek a kormány igéretei. A politikailag iskolázatlan dolgozó tömegeknél is csak azt érte el átmenetileg, hogy várakozó álláspontra helyezkedtek. A Szabadság c. lap október 16-i száma közölte egy paraszt levelét, aki többek között ezeket írta: „Ma már hiába hangzanak el nagy igéretek. Meghallgatják a parasztok és utána azt mondják, hogy nem hisszük . . . "

Az uralkodó osztály különböző csoportjainak állásfoglalását az attól való rettegés határozta meg, mi lesz, ha Gömbösnek nem sikerül megfékezni a tömegek elégedetlenségét, megakadályozni a munkásosztály és a parasztság forradalmasodását. A „Reggel" c. lap így buzdított a kormány támogatására: „Mindenkinek kell, hogy drukkoljon érte, hiszen ha elveszíti egyensúlyát és lehull, a nyakunkba ránthatja az egész korhadt építményt."[100] Az uralkodó osztály közös, legfontosabb igényét fejezte ki a kormánnyal szemben a Kereskedelmi Bank vezérigazgatója: „Bőségesen meg kell elégednünk, ha olyan rendelkezéseket látunk, melyek megteremtik az előfeltételeit a szociális és gazdasági *rend* biztosításának."[101] Jóllehet: Gömbös programja és az első intézkedések az uralkodó osztály egy csoportját sem elégítette ki maradéktalanul, és az uralkodó osztály különböző csoportjai között az érdekellentétek továbbra is megmaradtak, de a tömegektől való félelem, az a tény, hogy a gazdasági helyzet tovább romlott, és nem látszott semmilyen reális út a kibontakozásra, háttérbe szorította ezeket az ellentéteket. És még ha több dolog nem is tetszett Gömbös bemutatkozó beszédeiben, programjában, az uralkodó osztály arra az álláspontra helyezkedett, hogy bírálatával, észrevételeivel nem gyengíti a kormány helyzetét.[102]

A kormánypárt, Bethlennel az élén, Gömbös mellé állt. Bethlen befolyását és tekintélyét, amely a kormánypárton belül igen nagy volt – Gömbös mellett vetette latba. Az új miniszterelnök kinevezésekor felkérte a kormánypárt tagjait, „. . . támogassátok minden erőtökkel Gömbös Gyulát . . . Az egész pártnak nagy érdeke ez. Én most már a legélénkebben részt fogok venni a párt életében és rám mindenben számíthattok."[103] Gömbös is a kormánypártban

[100] Reggel. 1932. okt. 10.
[101] Pester Lloyd 1932. okt. 15.
[102] Vö. Társadalmi Szemle, 1932. nov. 404—405. l.
[103] Az Est, 1932. okt. 1. sz.

tartott bemutatkozó beszédében hűségnyilatkozatot tett az egységes pártnak, megígérte, hogy csak erre a pártra kíván támaszkodni a kormányzásban. Igyekezett megnyugtatni őket, hogy nem akar semmiféle koalíciós kormányzással kísérletezni. „Mikor a kormányzó úr miniszterelnökké dezignált, első utam ide vezetett. Ezzel hangsúlyozni akartam, hogy *erre a pártra kívánok támaszkodni*" — mondotta az egységes párt értekezletén bemutatkozó beszédében október 5-én. „. . . bolondgombát evett az, aki a mai politikai helyzetben, amíg a parlamentben hatalmas párt van, a párt szétbomlasztásán törné a fejét."[104] Gömbös még a felsőházban is visszatért erre a kérdésre, utalva Károlyi Gyula sikertelen koalíciós kísérletére: „Nem lehetséges az, hogy én egy nagy párt fején keresztül szövetkezzem olyan tényezőkkel, akik mögött senki sem áll, de nem is reális, mert abból, hogy én egy emberrel fuzionáljak, vagy szövetkezzem, nincsen semmi haszna a kormánynak."[105] De nemcsak hűségnyilatkozatot tett a kormánypártnak, hanem engedelmességet követelt. Felszólításában a nyílt fenyegetésig elment: „A magam részéről *a tekintélyek teljes helyreállítását kívánom.* Vezetni egy nemzetet nem lehet másnak, mint annak, akinek tekintélye van. *Én el tudok járni, s el is fogok járni azokkal szemben, akik akár az én, akár a kormányom tekintélyét akarják sárbarántani.*"[106] A „hűségnyilatkozat", az igéretek, a fenyegetés alakította ki Gömbös kormánypárti fogadtatását a képviselőházban. A kormány képviselőházi bemutatkozásakor a kormánypárt hivatalos szónoka így biztosította támogatásáról a miniszterelnököt és a kormányt: „. . . Midőn azt mondom, hogy az új kormányelnököt és kabinettjét teljes odaadással támogatjuk, ez az állásfoglalás teljes és őszinte meggyőződésen, tárgyi és személyi okokon alapszik, és nem csupán ennek a pártnak valamely sablonszerű kijelentése . . . "[107]

A különböző polgári ellenzéki pártok és politikai csoportok a Gömbös-kormányt — programjával szemben bizonyos fenntartások hangoztatása mellett is — elfogadták. Bemutatkozásakor a képviselőházban az ellenzéki pártok képviselői — az SZDP kivételével — kifejezték egyetértésüket a programnyilatkozat számos pontjával, lojalitást, tárgyilagos bírálatot igértek. Követeléseiket javaslatok, jóindulatú észrevételek formájában juttatták kifejezésre. Észrevételük főtárgyát a program általánossága képezte és az, hogy Gömbös csak az egységes pártra kívánt támaszkodni. Tudomásul vették ezt, de kifejezték aggodalmukat, hogy Gömbös az egységes párttal nem tudja programját megvalósítani. Ha elő is fordult a felszólalásokban egy-egy élesebb megfogalmazás, „harc" megindításának kilátásba helyezése, az állásfoglalások végső kicsengésükben kifejezésre juttatták e pártok segítőkészségét, legrosszabb esetben tartózkodó álláspontjukat. Ezek az „ellenzéki pártok" azzal is hathatósan támogatták a Gömbös-kormányt, hogy hallgattak, nem leplezték le demagógiáját, nyílt fasiszta törekvéseit. Hallgatásukkal fokozták demagógiájának hatékonyságát.[108] Ezek a pártok ismét tanúságot tettek arról, hogy hasznos szerepet töltenek be a fasiszta rendszerben, hű támaszai a fasiszta diktatúrának. Megkönnyítette számukra ezt az állásfoglalást az a tény is, hogy Gömbös programjába vette a polgári ellenzék legtöbb követelését. A revízió nyílt kormányprogrammá való emelésével, a nacionalizmus fokozásával

[104] A nemzeti öncélúságért! 13. l.
[105] Uo. 86. l.
[106] Uo. 18. l.
[107] Képviselőházi Napló, XI. k. 61. l.
[108] Vö. Társadalmi Szemle, 1933. jan. szám, 23. l.

valamennyi ellenzéki párt egyetértett.[109] Egyöntetű követelése volt az ellenzéknek a választójog reformja, a titkos választójog bevezetése is. A földbirtokviszonyok megváltoztatásának módját a telepítésben jelölte meg több ellenzéki párt is.[110] Követelte a kapitalizmus „kinövései lenyesegetését", a kartellek, bankok hatalmának korlátozását a kisgazdapárt mellett a Nemzeti Radikális Párt, a Keresztény Ellenzék és a Nemzeti Szocialista Párt is. A munkanélküliség fenyegető mérete, a néptömegek nyomora arra késztette a polgári ellenzéket, hogy közvetlen követelései közé állítsa a munkanélküliség megszüntetését, illetve csökkentését, sürgessen szociális intézkedéseket a munkásosztály és a parasztság helyzetének enyhítésére. Ezekkel a követelésekkel igéretek formájában az ellenzék találkozott a kormány programjában épp úgy, mint a legtöbb gazdasági követelésével is.

A keresztény gazdasági párt[111] képviselője, Turi Béla, a párt ügyvezető alelnöke a kormány programjáról így nyilatkozott: „. . . . tulajdonképpen a miniszterelnök úrnak akármelyik programját – lényegében mindegyik ugyanaz, de a mai még jobban kiterjeszkedő és még jobban bevilágít az ő céljaiba és lelkébe – mindnyájan elfogadjuk, hiszen a legtöbb, amit méltóztatott felsorolni, különösen a mi pártunknak egy-két vagy több esztendő óta nagyon sarkalatos programja, így a telepítés kérdése és így tovább."[112] Fő észrevétele Gömbös nyilatkozatával kapcsolatban lényegében az volt, hogy nem hatja át eléggé a keresztényi szellem, gazdasági célkitűzései nem elég konkrétak, és a nemzeti öncélúság gondolata eddig sem „hiányzott belőlünk". Keserű szájízzel vette tudomásul a keresztény gazdasági párt, hogy koalíciós terve nem talált meghallgatásra, és ezért nyilatkozatában különállását, akciószabadságát hangsúlyozta, ezzel juttatta kifejezésre, hogy a „kormánytámogató" pártból „kormányellenőrző" párt lett. Nyilatkozatában többek között ezt mondja: „A Keresztény Gazdasági Párt az új kormánnyal szemben fenntartja a maga számára a teljes akciószabadságot, a parlamentben teljesen függetlenül ellenőrző párt, a maga politikáját fogja követni, a kormány konkrét javaslataival vagy akcióival szemben állásfoglalását mindig az fogja megszabni, hogy azok mennyiben egyeznek vagy ellenkeznek a párt programjával vagy felfogásával."[113]

A *kisgazdapárt* nevében Gaál Gaszton, a párt vezére szólalt fel. Bírálta a kormány programját, mert hiányzanak belőle a konkrét intézkedési tervek,

[109] A polgári ellenzéki pártok nacionalista jellegüket nevükben is kifejezésre juttatták. *Nemzeti* Demokrata Párt, *Nemzeti* Radikális Párt, *Nemzeti* Szabadelvű Párt, *Nemzeti* Szocialista Párt. A kisgazdapárt pedig programnyilatkozatát azzal kezdte: „A párt célja Magyarország ezeréves határainak visszaszerzése . . ." Országgyűlési Almanach. 54. l.

[110] Keresztény gazdasági párt, Nemzeti Radikális Párt, a kisgazdapárt, Keresztény Ellenzék.

[111] E párt teljes nevén a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt, 1931 végéig kormánytámogató párt volt, részt vett a kormányban. A párt egyik vezetője, Vass József haláláig közel tíz éven keresztül tagja volt a Bethlen-kormánynak. A kormánypárt után a legtöbb képviselői mandátummal rendelkező párt volt. A katolikus egyház messzemenő támogatását élvezte. Tömegbázisát a klérus befolyása alatt álló dunántúli vallásos tömegek és a városi kispolgárság egy része alkotta. A párt vezetői között a legitimista nagybirtokosok, a keresztény szocialisták mellett helyetfoglalt a nyílt fasiszta irányzatok képviselője is. A párt szerepe a 30-as évek folyamán egyre jelentéktelenebbé vált. Az 1931-es választások után még 32 képviselője volt, az 1935-ös választáson már csak 14 mandátumot tudott szerezni.

[112] Képviselőházi Napló XI. k. 64. l.

[113] Uo. 67. l.

„. . . gyönyörű képet festett általánosságban, szándékainak célkitűzéseiben, de az eszközöket, amellyel a célt el akarja érni, még csak megközelítőleg sem jelezte".[114] Kifejezte azt az aggodalmát, hogy a bethleni egységes párttal Gömbös ezt a programot nem tudja végrehajtani. Egyetlen megoldás van: új választásokat tartani. Bejelentette, hogy ha a kormány továbbra is deflációs politikát folytat, akkor harcolni fognak ellene. A gazdasági válság teremtette helyzetből egyetlen kivezető utat lát: az általános moratórium elrendelését. Beszéde végén így összegezte a kisgazdapárt állásfoglalását: „Minden olyan konkrét kérdésben, amely vagy megfelel a mi programunknak, vagy ha nincs is ebben benn, de országos érdekű megoldandó dolgot jelent, a mi támogatásunkat önzetlenül fogja erről az oldalról megkapni."[115]

Magáról Gömbösről a legnagyobb elismerés hangján nyilatkozott: „. . . annak ellenére, hogy bizonyos dolgokban éles ellentét választja el a mai felfogásunkat, engem mégis mindig megkap a magyar erőnek, a magyar hazafias érzésnek és a magyar öncélúságnak az a kvintesszenciája, ami a miniszterelnök úr egyéniségéből és minden szavából kicsendül."[116]

Az 1930-ban megalakult kisgazdapárt, amely alakuló ülésén elnökévé Szíjj Bálintot, nagyatádi Szabó István egyik közvetlen munkatársát, ügyvezető alelnökévé Tildy Zoltánt, főtitkárává Nagy Ferencet választotta, Gaál Gaszton földbirtokosnak a párthoz való csatlakozása után egyre inkább a nagy- és középbirtokosok és a kulákság érdekeinek szószólójává vált, és elhalványodtak azok a bátortalan demokratikus követelések is, amelyeket megalakulásakor programjába vett. Ez a program tartalmazta a titkos választójog, földreform, progresszív adórendszer, az agrárolló csökkentésének, a bankok korlátozásának követelését, továbbá népszerető közigazgatást, ingyenes népoktatást, a trianoni béke revízióját és állást foglalt a szabad királyválasztás mellett. Az általános moratórium, a kartellek, bankok hatalmának korlátozása mellett mint politikai követelés lényegében a titkos választójog bevezetésének sürgetése maradt. A kisgazdapártnak amellett, hogy kifejezésre juttatta „az agráriusok" követeléseit, az ellenforradalmi rendszeren belül politikai funkciója az volt, hogy a nagybirtokos, jobboldali vezetés alá vonja jelszavaival és ellenzékiségével az egyre jobban elégedetlenkedő parasztságot. E párt vezető emberei maguk kérkedtek e téren elért eredményeikkel. „. . . ha a mi pártunk nem lett volna, a magyar Alföldnek nagy része már régen szociáldemokrata lett volna."[117] A parasztság politikai aktivizálódását, balra tolódását megakadályozó politikát és az „ellenzéki" képviselő nehéz helyzetét így jellemezte a kisgazdapárt egy másik képviselője: „. . . mi az, ami mégis megakadályozta azt, hogy az anyagi összeomlás után egy lelki összeomlás is következzék be? Úgy érzem, hogy ez a magyar nép józansága, sokszor talán túlzott türelme mellett is ennek a pártnak és a párt helytállásának is köszönhető. Mi odakint igenis, nagyon nehéz szerepre vagyunk kárhoztatva, de idebent is. Mert itt meggyőződéssel telítetten meg kell mondanunk a magunk igazát felfelé keményen és bátran, mindenféle tekintet nélkül, *lefelé pedig odakint, ha kimegyünk csitítani, csendesíteni* kell . . ."[118] Eckhardt ugyanerről

[114] Uo. 70. l.
[115] Uo. 73. l.
[116] Uo. 33. l.
[117] Hegymegi Kis Pál kisgazdapárti képviselő felszólalásából. Képviselőházi Napló. XVI. k. 36. l.
[118] Képviselőházi Napló XV. k. 255. l. (Kiemelés tőlem — K. S.)

így nyilatkozott: „Mert befelé, az ország rendjének ezekben a súlyos időkben legfőbb biztosítéka az, hogy van egy falusi magyar párt, amely nemzeti alapon állva, őszinte és becsületes reformpolitikával magába fogadja azt a tömérdek jogos elégedetlenséget és keserűséget, amely, ha a mi pártunk feladná a maga egyéniségét, egész bizonyosan forradalmi szélsőségek felé tendálna."[119]

A nagybirtokos irányzat mellett egyre nagyobb szerepet kapott a párt vezetésében az Eckhardt Tibor—Ulain Ferenc csoport is. Mindketten a szélső jobboldali, nyílt fasiszta irányzat képviselői voltak, akiknek politikai elvei — ha elvekről az ő esetükben lehet egyáltalán beszélni — lényegében megegyeztek Gömbös elveivel. Eckhardt pályafutása 1928-ig párhuzamosan futott Gömbösével. Az erdélyi szolgabíró 1919-ben az aradi ellenforradalmi kormányban mint igazságügyi államtitkár kezdte meg politikai karierjét, a szegedi kormányban a miniszterelnökség sajtóosztályának vezetője lett. A fővezérséggel ment Siófokra, ahol a vezérkar külpolitikai osztályát vezette, majd Teleki miniszterelnöksége idején ismét mint sajtófőnök működött. 1922-ben képviselővé választották, majd kilépett a kormánypártból, és Gömbössel együtt a fajvédő párt egyik vezetője lett. 1923—27-ig az Ébredő Magyarok Egyesületének elnöke volt, majd 1928-tól a Revíziós Liga igazgatója lett. 1931-ben csatlakozott a kisgazdapárthoz.

Ulain Ferenc, jól kereső fővárosi ügyvéd, szélsőséges antiszemita, a fajvédő párt egyik vezetője volt. 1923-ban őt bízták meg a fajvédők a puccsra készülődő Hitlerrel való tárgyalással és a „szövetség" megkötésével.[120]

Mi határozta meg a kisgazdapárt vezetőségének Gömböshöz való viszonyát? Mind Gaál Gaszton, mind az Eckhardt—Ulain szárny, bár az utóbbiak egyetértettek Gömbös célkitűzésével, nyíltan nem támogatták Gömböst. Nem bíztak abban, hogy Gömbös képes lesz az egységes párttal célját megvalósítani és a nyílt állásfoglalás a Gömbös-kormány mellett, annak bukása esetén magával ránthatta volna a kisgazdapárt vezetőségét is. A kisgazdapárt azért sürgette a titkos választójog bevezetését, azért sürgette a parlament feloszlatását, azért biztatta Gömböst új választásra, mert abban bízott, hogy egy új választásnál, amikor Gömbös a miniszterelnök, a titkos választójog bevezetése esetén, különösen az adott pillanatban, jelentős választási sikereket érhet el, esetleg többségre tehet szert. Egy választás esetén megerősödve mindenesetre nagyobb részt követelhettek volna maguknak a hatalomból. Nyíltan, határozottan nem álltak Gömbös mellé kormányra kerülésekor, de úgy támogatták, hogy nem támadták. Gaál Gaszton halála után 1932 decemberében Eckhardtot választotta meg a kisgazdapárt választmánya a párt vezérének, és ettől kezdve hosszú évekre a párt vezetése az Eckhardt—Ulain szárny kezébe került. Hogy Eckhardték valójában hogyan fogadták Gömbös kormányrakerülését, arra Ulain csaknem egy félévvel később így emlékeztette Gömböst: „. . . mi is emlékezünk itt valamennyien, hogy végig ezeken a pad-

[119] Képviselőházi Napló. XII. k. 175. l.

[120] A fasiszta rendszer kiépítése és a népnyomor Magyarországon 1921—24. Iratok az ellenforradalom történetéhez II. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: Nemes Dezső. Bpest. Szikra. 1956. 110. l.

Sulyok Dezső könyvében Ulain elvtelenségét úgy jellemzi, hogy ő volt ugyan az egyik leghangosabb antiszemita, de mint ügyvéd a legkényesebb zsidóügyek képviseletét is elvállalta, ő a kartellek ellen szónokló „kisgazda" politikus több kartellnak is ügyvédje volt. *Sulyok Dezső:* A magyar tragédia. 1. rész. A trianoni béke és következményei. A szerző kiadása. 1954. 422—425. l.

sorokon mennyi melegség fogadta önt, taps, öröm, ragyogtak az arcok és boldogok voltunk . . . "[121]

A *Nemzeti Szabadelvű Párt* nevében Rassay Károly, bár bizalmatlanságát fejezte ki Gömbös vállalkozásával szemben, lényegében támogatást igért neki: „. . . a miniszterelnök úrnak sikert kívánok. Biztosíthatom a miniszterelnök urat, hogy mindaddig, míg a realitások terén marad, mindaddig, amíg nem fog a népszerűség nyomása alatt irreális utakra tévedni, támogatni fogjuk."[122]

A *Nemzeti Radikális Párt* nevében Bajcsy-Zsilinszky Endre deklarációt terjesztett elő. A Nemzeti Radikális Párt rokonszenvvel fogadta a Gömbös-kormányt és leszögezte, hogy a célkitűzések jó része „. . . mindabból a gondolatkörből valók, amelyben a nemzeti radikális párt gyors intézkedéseket sürgető idevágó programpontjai mozognak".[123] Ennek leszögezése mellett hangsúlyozta, hogy nem domborodik ki a programnyilatkozatokból egy világos reform-politika. Legfontosabb, legsürgősebben megoldandó kérdésnek tartja az általános és titkos választójog bevezetését, egy céltudatos, nagyobb vonalú Duna-völgyi külpolitikát, amely gátul szolgál a német imperializmusnak, és egy széles, legalább 3 millió holdra kiterjedő birtokreformot. E három főkérdést tekintve a kormány nem adott megnyugtató biztosítékot. A párt abban összegezte álláspontját, hogy a jóindulatú ellenzék szerepében várja az új kormány tevékenységének kibontakozását.

Friedrich István a legitimista ellenzék nevében helyeselte Gömbös bemutatkozásának módját, „. . . helyeslem, hogy lélektani motívumokkal próbálja a nemzetet — és sikerrel — a letargiából felrázni",[124] de nem bízik a program megvalósításában, míg ott áll mellette Bethlen és Keresztes-Fischer Ferenc. Állásfoglalását így összegezte: „Gömbös Gyulát úgy fogadták itt, ahogyan annak idején Károlyi Gyulát fogadtuk. *Várunk. Ő cselekedjék, mi azután aszerint fogunk cselekedni.*"[125] Lényegében erre az álláspontra helyezkedett a „pártonkívüli" Apponyi Albert és a Nemzeti Demokrata Párt képviselője is.

A *Nemzeti Szocialista Párt* nevében Meskó Zoltán biztosította támogatásáról Gömböst, a régi fajvédő vezért és megállapította: „ez a program sok tekintetben — és nem egy kardinális kérdésben is — megegyezik a mi saját programunkkal".[126]

A *szociáldemokrata párt* nevében Peyer Károly szólalt fel. Főkövetelésként az általános és titkos választójog törvénybe iktatását sürgette, majd beszédének nagy részében védekezett Gömbös támadása ellen, reformista módra védelmezve a szociáldemokráciát, élesen elhatárolva a szociáldemokrata pártokat a kommunista mozgalomtól, érdemként hivatkozva a szociáldemokrata pártok kommunista-ellenességére. Visszautasította Gömbösnek azt az állítását, hogy a szociáldemokrata pártok osztályuralomra törnek, és ez a törekvés „a szovjetben nyer kifejezést". „. . . az egész világon szemben áll a szociáldemokrata párt a bolsevista párttal és az egész világon a legélesebb harcot folytatja e két párt egymással", „. . . mit vegyünk revízió alá? Függesszük fel az osztályharcot?" „. . . nem mi törekszünk osztályuralomra, hanem

[121] Képviselőházi Napló XIII. k. 446. l.
[122] Képviselőházi Napló XI. k. 90. l.
[123] Uo. 107. l.
[124] Uo. 94. l.
[125] Uo. 94. l. (Kiemelés tőlem — K. S.)
[126] Uo. 97. l.

ellenfeleink állítanak fel válaszfalakat és támasztanak osztályharcot. Mi éppen az osztályharc ellen, éppen az osztályok ellen folytatunk harcot és igenis, azt akarjuk, hogy szűnjék meg az osztályok közötti különbség."[127] Megnyugtatja Gömböst, hogy nem akarnak kormányra kerülni. Rendeljen el általános, titkos választójog alapján választásokat a kormány, és „akkor következhet el az ideje annak, hogy azt mondják: fogjunk össze valamennyien, hogy az országot kivezessük ezekből a szenvedésekből . . . "[128]

A Népszava Gömbös bemutatkozása után programjáról ezt írta: „. . .nem vagyunk annyira elvakultak, hogy ne tudnánk örülni egy jó és tartalmas programnak".[129]

Az az SZDP vezetőcsoport, amely 1919-től kezdve arra törekedett, hogy az SZDP és a szakszervezetek legalitásának biztosítása érdekében megegyezzék a fasiszta kormányokkal,[130] Gömbös hatalomra kerülésével „kényes" helyzetbe került. Egyfelől Gömbös kívánságának is eleget akart tenni, másfelől meg akarta tartani befolyását a munkásosztály tömegei felett, vezető szerepét a párton belül.

A politikai rendőrség bizalmas jelentése 1932. október 29-én arról számolt be, hogy „a pártvezetőség és a parlamenti frakció tagjain valóságos rémület lett úrrá, nemcsak a szakszervezetek feloszlatásától féltek, hanem szabadságukat és mandátumukat féltik. Úgy látszik, hogy az egyetlen dolog, amit a pártvezetőség tagjai szemük előtt tartanak, az, hogy a képviselőháztól, a fővárosi üzemektől és a Népszavától járó fizetéseik és egyéb jövedelmeik sérelmet ne szenvedjenek." Ugyanebben a jelentésben: „A pártvezetőség számol a helyzettel, tud a tagok általános elkeseredéséről és ezért minden alkalmat elkerül, hogy a munkások képviselőit bármilyen testületben szavaztassa . . . így tudja elkerülni a leszavazást."[131] Az SZDP vezetőségének politikáját lényegében ez határozta meg, illetőleg ez jellemezte a Gömbös-kormány következő éveiben is.

A felszólalásokra adott válaszában Gömbös a helyzetképet értékelve nem teljesen alaptalanul összegezte így az ellenzék álláspontját: „Megállapították — és ezt hálásan nyugtázom itt, az ország színe előtt —, hogy amennyiben a kormányzati programom vagy munkatervem végrehajtásában azokhoz az elvekhez ragaszkodom, amelyeket itt hangoztatni bátor voltam és amely elveknek nagy részét méltóztattak magukévá tenni, akkor a *jóakaratú kritika mellett jóakaratú támogatásukra is számíthatok.* Az tehát, amit el akartam érni, hogy a lelkek koncentrációja meglegyen, immáron meg van."[132]

A Gömbös-kormány első intézkedései

A bemutatkozásakor tapasztalt kedvező hangulatot felhasználva Gömbös hozzáfogott tervei megvalósításához. Végigjárta az országot, hogy „felrázza a lelki tespedésből a nemzetet". Agitációs körútját felhasználta arra is, hogy

[127] Uo. 78. l.
[128] Uo. 82. l.
[129] Népszava, 1932. okt. 6.
[130] A kormánnyal való „kiegyezés" politikáját az SZDP vezetősége a Károlyi-kormány idején is folytatta. 1932 tavaszán a belügyminiszterrel folytatott tárgyalások után vállalkoztak a kommunista agitáció ellensúlyozására. Vö. A magyarországi munkásmozgalom 1929—1939-ig. Bpest. Kossuth Kiadó. 1958—59. 54. l.
[131] A jelentést idézi Az 1929—33. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon c. mű 445—446. oldalán.
[132] A nemzeti öncélúságért! 55. l.

előkészítse a kormánypártnak nagy létszámú, állandó szervezetekkel rendelkező fasiszta tömegpárttá való fejlesztését. A párt átszervezésének első lépése azzal kezdődött, hogy miután a pártvezérséget átvette,[133] saját híveit állította a vezető posztokra. Így a „Nemzeti Egység Párt"-tá átkeresztelt egységes párt elnöke Sztranyavszky Sándor,[134] ügyvezető főtitkára pedig Marton Béla lett.[135] Gömbös céljai elérésének egyik fő eszközét a szervezetileg jól kiépített fasiszta pártban látta. A helyi szervezetek létrehozásával községi, városi, járási és megyei titkárok beállításával többek között arra is törekedett, hogy a párton belüli erőviszonyokat a maga javára billentse és a párt engedelmes eszköz legyen a nyílt fasiszta diktatúra megvalósításában.[136]

Azonban az első hetekben létrejött „lelki koncentráció", az ellenzék lojalitása nem bizonyult tartósnak. A tömegek nyomása arra késztette a polgári ellenzéki pártokat is – különösen a kisgazdapártot –, hogy várakozó álláspontjukat feladva, nyíltabban bírálják a kormányt.

A burzsoázia bízva a kormány terrorjában, fokozta támadását a munkásosztály életszínvonala ellen. Folytatódtak a munkáselbocsátások, bérleszállítások, a munkaidő meghosszabbítása. A gyártulajdonosokat Gömbös felszólította, alkalmazzanak újabb munkásokat, „minden ötödik munkás mellé vegyenek fel egy hatodikat", hogy csökkentsék a munkanélküliek számát. Erre a felszólításra való hivatkozással a tőkések egyrészt csökkentették a munkabéreket azzal az indokolással, hogy csak úgy tudnak eleget tenni a kormány kérésének és új munkásokat alkalmazni, más helyen alkalmaztak ugyan új munkásokat, de úgy, hogy elbocsátották a régiek egy részét, és az újonnan felvett munkásoknak lényegesen kevesebb bért fizettek.[137] 1933 január—februárjában tovább folytatódtak a munkáselbocsátások Csepelen, felemelték a munkaidőt a kenyérgyárakban a vásárcsarnoki munkásoknál és a sertésvágóhídon, és több üzemben 7—10%-kal csökkentették a béreket, a dokkmunkások bérét 33%-kal.[138]

Kíméletlen terrorral látott hozzá a kormány az adók behajtásához, egymást érték az árverések és több helyen ismét eldördültek a csendőrök fegyverei.

Már a Károlyi-kormány rákényszerült, hogy a gazdatartozások egy részének behajtását október 31-ig felfüggessze. A Károlyi-kormány által „Egyes gazdatartozások behajtásának ideiglenes korlátozásáról" kiadott 3800/1932.

[133] Bethlen, miniszterelnökségéről való lemondása után is, a Károlyi-kormány idején a párt vezetője maradt.

[134] Sztranyavszky a Bethlen-kormány megalakulása után éveken keresztül mint Nógrád megye főispánja működött. 1926-tól Bethlen lemondásáig mint belügyminiszteri államtitkár irányítója volt az 1926-os és 1931-es választásoknak. 1931 decemberében a nyugdíjak leszállítása miatt kilépett a kormánypártból. 1932 tavaszától részt vett Gömbös programjának kidolgozásában. A Gömbös-kormány kinevezése után lépett vissza a kormánypártba.

[135] Marton Béla az ellenforradalom kezdetén Gömbös mellett aktív szerepet játszott. Az 1918 végén megalakult egyik titkos ellenforradalmi szervezet vezető tagja, a Tizenkét kapitány egyike volt. A MOVE-ben mint ügyvezető igazgató működött Gömbös mellett. 1922-től visszavonult az aktív politikai szerepléstől.

[136] Mecsér András írta Kozmának november 1-én: Gömbös „pucolni akar!" Az egységes párt korifeusait talonba akarja rakni. „A »Nemzeti Egység« pártjának tömegeit *ezután* kell összehoznia." O. L. Kozma-iratok 4. csomó. Adatgyűjtemény. 1934 I. 2—3. l.

[137] Kabók Lajos SZDP képviselő felszólalása. Képviselőházi Napló XI. k. 337. l. és XIII. k. 35. l.

[138] Társadalmi Szemle, III. évf. 1933. jan. 23. l.

M. E. rendelet lényege abban állt, hogy azoknak, akiknek adóssága a kataszteri tisztajövedelem hússzorosát meghaladta, és bizonyos feltételnek eleget tettek, az ingatlanait nem árverezhették el. A feltételeket úgy állapították meg, hogy azoknak csak igen kevesen tudtak eleget tenni. A 33-as bizottság szeptemberi ülésén az egyik képviselő Bihar megyére utalva a rendeletről megállapította, hogy „nálunk teljesen illuzorikus volt, nyomtalanul tűnt el, . . . amennyiben a kedvezmények megkapásának a feltételei olyanok voltak, hogy azoknak a feltételeknek a mi vidékünkön senki eleget tenni nem tudott, mert kamatfizetéstől, törlesztési részletek megfizetésétől voltak azok a kedvezmények függővé téve".[139] Egy másik bizottsági tag október 29-én, tehát 2 nappal a rendelet hatályának lejárta előtt 120—160 főre becsülte összesen azoknak a gazdáknak a számát, akik igénybe tudták venni.[140] A rendelet semmiféle elengedést sem kamatban, sem tőketörlesztésben nem tartalmazott, csak halasztást adott bizonyos kategóriákba sorolt adósoknak. Ahogy az egyik bizottsági tag jellemezte: „. . . fő jellemvonása, hogy az adós és a hitelező között az állapot ne változzék, de ne is romoljék".[141]

A Gömbös-kormány a halasztás időtartamát egy évben állapította meg, egyes kategóriáknál bizonyos mértékig a kedvezmény feltételeit enyhítette, sőt kamatcsökkentést is elrendelt, azonban lényegesen ez sem javított az adósok helyzetén. „A gazdatartozások, továbbá a peres és nem peres eljárásra vonatkozó egyes jogszabályok módosításáról és kiegészítéséről" kiadott 6.300/1932. M. E. sz. rendelet amellett, hogy a tartozások behajtására 1933. október 31-ig halasztást adott, többek között az 50 kh-on aluli tulajdonosok egyéb feltételek teljesítése mellett enyhébb fokú eladósodás esetén is igénybe vehették a kedvezményt. A rendelet a zálogleveles kölcsönök 7,5% és 7%-os kamatát 2,5, illetve 2%-kal csökkentette.[142] A kedvezmény igénybevételének lehetőségét még jobban csökkentette annak a feltételnek a beiktatása, amely szerint csak az kaphatott halasztást, akinek közhátraléka nem volt több, mint amennyi 1931. december 31-én volt.[143]

Nem csökkentette lényegesen a tömegekre nehezedő adóterheket a kormánynak az a rendelete sem, amely bizonyos adókedvezményben részesítette a hadirokkantakat, hadi-özvegyeket és hadiárvákat. Ez az intézkedés elsősorban politikai fogás volt, a szociális demagógia hatásának hatékonyabbá tételére szolgált. A 33-as bizottság egyik tagja így üdvözölte a kormány intézkedését: „. . . a magam részéről elfogadom és örülök neki, hogy még az államkincstárnak ilyen nehéz helyzetében is egy igen jól megfogott módon igyekszünk a hadirokkantakon és ezeken a rendeletekben felsorolt többi adósokon segíteni. A pénzügyi effektusa ennek a rendelkezésnek kevés, úgyhogy a kincstárnak tényleg nem kerül ez sokba. . . "[144] A rendelet szerint, ha a hadirokkant terhére kiírt földadó, házadó, általános kereseti adó együttes évi összege 50 pengőnél nem volt nagyobb, vagy ha nagyobb volt, de a 100 P-t nem haladta meg, a rokkantság mérve szerint 30 és 10%-os, illetőleg 20 és 10%-os, a hadiözvegyek és hadiárvák 20-, illetve 10%-os kedvezményben részesültek, és

[139] A 33-as bizottság jkv. XII. k. 225. l.
[140] Uo. 362. l.
[141] Uo. 91. l.
[142] Vö a 33-as bizottság 1932. okt. 29. ülésének anyagával. A 33-as bizottság jkv. XII. k.
[143] Uo.
[144] A 33-as bizottság jkv. XIII. k. 59. l.

50 pengőn aluli adóteher esetén, akinek Károly-csapatkeresztje volt, 10%-os adókedvezményben részesült.[145]

A már fentebb említett belügyminiszteri bizalmas utasítás hatására olyan méreteket öltött az árverés, hogy maguk a kormánypárti képviselők is kifejezésre juttatták aggodalmukat ez árverési hadjáratot kísérő tömeghangulat miatt. A 33-as bizottság december 22-én tartott ülésén az egyik kormánypárti képviselő arra hívta fel a kormány figyelmét, hogy az árverések miatt „. . . az országban végighullámzik egy olyan izgalom, amelynek politikai és társadalmi következményeit senki sem tudja vállalni".[146] Felszólalásában ismertette, hogy Siklóson például a tehenek 6—7 pengős áron keltek el, egy másik helyen egy tehenet 47 pengőért adtak el, egy lovat, amely megér 150 pengőt, 35 pengőért, a kukoricát pedig mázsánként 1 pengőért.[147] Több helyen előfordult, hogy az árverés közben a csendőrség fegyvert használt. A képviselőházban szóváteszik, hogy Szentmártonkátán egy 65 éves gazdát lőttek le a csendőrök.[148] Homokményen is vér folyt az adóbehajtás során.[149]

A kormány ugyan október 10-én a statáriumot megszüntette és engedélyezte, hogy a parlamentben képviselt pártok zárt területen a rendőrség engedélyével tarthatnak politikai gyűléseket, a helyi hatóságok egymás után megakadályozták az ellenzéki pártoknak — elsősorban az SZDP-nek és a kisgazdapártnak — politikai gyűléseik megtartását, és a legkülönbözőbb módszerekkel igyekeztek megfélemlíteni az ellenzéki pártok tagjait. November 6-án a kisgazdapárt egyik képviselőjét nem engedték felszólalni Kunbaján, a csendőrség a gyűlést szétkergette.[150] November 3-án Méhkerék községben verték véresre a csendőrök a Nemzeti Radikális Párt két tagját.[151] Kökény községben „járványveszély miatt" nem engedélyezték az SZDP gyűlését.[152] Szegeden a rendőrkapitány betiltotta az SZDP pártnapját.[153] A kormány Gömbös igéretéhez híven fokozta támadását az SZDP ellen. A Népszavát októberben a belügyminiszter 8 napra betiltotta, az ügyészség egymás után emelt vádat az SZDP képviselői ellen „sajtó útján elkövetett osztály elleni izgatás", „a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló vétség" címén. A képviselőház november 29-én csak egy napon Weltner Jakab, a Népszava szerkesztője ellen 22 vádemelésből kifolyólag tárgyalta mentelmi jogának felfüggesztését.[154] A mentelmi bizottság október és november hónapokban szociáldemokrata képviselők 50 mentelmi ügyében terjesztett elő jelentést.

A munkások helyzetének rosszabbodása, a parasztság ellen fokozódó végrehajtási hadjárat, a városi lakosság helyzetét súlyosbító újabb adóemelés,[155] az ellenzéki pártok ellen alkalmazott módszerek élesebb hangú bírálatokra késztették az ellenzéki pártok képviselőit. Nemcsak az SZDP képviselői

[145] Vö. a 33-as bizottság 1932. dec. 22-én tartott ülésének jegyzőkönyvével. — A 33-as bizottság jkv. XIII k.
[146] Uo. 83. l.
[147] Uo. 82. l.
[148] Képviselőházi Napló. XI. k. 293. l.
[149] Társadalmi Szemle, III. évf. 1933. jan. 27. l.
[150] Képviselőházi Napló XI. k. 225. l.
[151] Képviselőházi Napló XII. k. 278. l.
[152] Uo. 322. l.
[153] Uo.
[154] Képviselőházi Napló XI. k. 437—456. l.
[155] Már októberben felemelte a kormány a kereseti és jövedelmi adó pótlékát. A jövedelemadó pótlékát 20%-kal, a kereseti adó pótlékát 40%-kal emelték fel. Képviselőházi Napló XI. k. 124. l.

sürgették határozottabban a munkaalkalmak biztosítását, bírálták a kormány munkásellenes politikáját, hanem a polgári ellenzék képviselői is egyre inkább feladták várakozó álláspontjukat, és élesebb hangon szólaltak fel az adóemelés, az árverések és a kormány tehetetlensége miatt. Friedrich, aki helyeselte a kormány bemutatkozásakor demagógiáját, Gömbös fellépésének külsőségeit, december közepén zűrzavaros elképzeléseiért, az előidézett káoszért bírálja és aggódik, hogy a kormány nem tudja célját megvalósítani. „A miniszterelnök úr frazeológiájában olyan zűrzavaros képet ad, olyan káosz van itt . . . – az érdekképviseletektől kezdve végig egészen az elhivatottság teóriájáig –, hogy meglátják, ha ez így folytatódik, ettől is fogunk majd megint pár hónapig koldulni" – mondja a képviselőházban.[156] A Nemzeti Szabadelvű Párt képviselője keserű gúnnyal bírálja Gömbös tehetetlenségét. „Mit csinál a miniszterelnök úr? Azt teszi, hogy ráimádkozással, mint egy javasasszony próbál gyógyítani. Ahogy megy végig az ország különböző városain, ahogy fogadtatja magát és ahogy szcenírozza ezeket a fogadtatásokat, ahogy megnyilatkozik általános szólamok keretében, ahogy lelket akar önteni ebbe a szegény, tespedt országba, ahogy az ő autodinamikus lényével szuggesztív hatást akar kiváltani, hogy higyjenek az emberek, . . . mi ez más, mint egy javasasszony próbálkozása a ráimádkozással, minden komoly cselekvés nélkül."[157]

Az igéretek benemtartása, a kormánynak a Károlyi-kormány gazdaságpolitikai gyakorlatát folytató intézkedései következtében a kormány szempontjából a politikai hangulat az első hónaphoz képest jelentősen romlott. Ezt a helyzetet tükrözi Kozma György vásárosnaményi főszolgabíró december végén írt levele is, amelyben aggodalommal írja: „A parasztság kezd inogni. A lelkek koncentrációja és az átfestett párttal való kormányzás nem fog sokáig menni."[158] Ha élesebbé is vált a polgári ellenzék képviselőinek hangja, bírálatukból kicsendült az aggodalom, s bírálatuk arra irányult, hogy gyors cselekvésre biztassák a kormányt meghirdetett programjának megvalósításában. Nem azért bírálták Gömböst, hogy megbuktassák, hanem azért, hogy ügyesebben politizáljon és intézkedéseivel ne fokozza a tömegek elégedetlenségét. Különösen kitűnik a Gömböst védő taktika a kisgazdapárt vezetőinek fellépéséből.

Gömbös kormányra kerülése után szoros együttműködést igyekezett kialakítani a kisgazdapárttal, elsősorban az Eckhardt–Ulain-csoporttal. A kormánypárt új vezetősége visszavonta a mezőcsáti választás megsemmisítésére benyújtott petíciót, Gaál Gaszton fiával szemben nem állított a kormánypárt jelöltet, ugyanakkor kisgazdapárt sem indult két kerületben az időszaki választásokon, hogy ne nehezítse a kormánypárt jelöltjeinek helyzetét.[159] Amikor az ellenzéki pártok élesebb hangot ütöttek meg a kormánnyal szemben, Eckhardték is határozottabban bírálták a kormány politikáját az adóvégrehajtások fokozása, a beigért reformok és intézkedések halogatása miatt. De mindezt úgy, hogy Gömbös személyét külön választották a kormánytól és a kormánypárttól. Eckhardt december 17-én Nagykőrösön mondott beszédében Gömbös mellett foglalt állást. „Gömbös miniszterelnök hivatása éppen az – mondotta –, hogy a megrokkant, idejétmúlt rendszerből

[156] Képviselőházi Napló XII. k. 298. l.
[157] Uo. 397. l.
[158] O. L. Kozma iratok. 41. csomó, 113. l.
[159] Társadalmi Szemle, III. évf. 1933. jan. 23. l.

előkészítse felfordulás nélkül az átmenetet az új, népies szabad világba, az önmagával rendelkező, öntudatos Magyarország felé." De, hogy miért nem tudta eddig megvalósítani programját, erre „ha meg akarjuk kapni a választ, nézzük meg a sereget, amelyik a háta mögött áll". . . . „Gömbös Gyula egymagában nem érhet el eredményt, ha saját pártjára nem számíthat."[160] A kivezető utat a titkos választójog megteremtésében és az új választások kiírásában jelölte meg. A kisgazdapárt vezetőinek ez a magatartása kedvezett Gömbösnek. Egyrészt erősítette azt a látszatot, hogy ő a reformok embere, igéreteit beváltaná, de a kormánypárt nem hagyja; másrészt növelte az ellenszenvet Bethlen és a Bethlen köré tömörülők iránt, akiknek a háttérbe szorításán kormányra-kerülése óta fáradozott. Gömbös rövidesen meggyőződhetett arról, hogy személyi diktatúrájának kiépítésében nem támaszkodhat Bethlenre és híveire, ezért előbb-utóbb ki fog éleződni a helyzet közöttük. A Bethlen-csoport elleni harchoz így a kisgazdapárt vezetőinek állásfoglalása és a kormánypárt elleni támadásai segítséget jelentettek Gömbösnek. Nyílt és szorosabb szövetség ekkor Gömbös és a kisgazdapárt vezetői között még nem jött létre, Eckhardték nem bíztak Gömbös sikerében, nem tartották elég erősnek arra, hogy háttérbe tudja szorítani Bethlent és híveit, hogy szabadkezet tud biztosítani magának céljai megvalósításához. Kozma november 3-án Mecsérhez írott levelében azt fejtegette, hogy Gömbös és Eckhardt megegyezésének fő akadálya Bethlen. „A jövő sorrend az, hogy előbb a Gömbös—Bethlen ügy likvidáltatik majd és csak aztán kerülhet sor a Gömbös—Eckhardt közeledésre. . . " „Nem szabad elfelejteni, hogy legfelsőbb helyen Gyulának csak Bethlen csinálhat nehézségeket."[161]

A kormány helyzete még tovább rosszabbodott, mikor február elsejével tovább emelte az adókat és új adónemeket vezetett be. A házadó után 20%-os pótlékot vetettek ki, a jövedelemadó pótlékát kétszeresére emelték. 25%-kal megemelték a magánalkalmazottak különadóját, az eddiginek kétszeresében állapították meg a rokkantellátási adót, megemelték a társulati adó pótlékát, megkétszerezték a tehergépkocsik közúti adóját. Felemelték a szivarka-hüvely és a szivarka-papír adóját, a gyarmatáruk vámját, és új adóként bevezették a villamos fény-források és az elektroncsövek adóját.[162] A közvetett adók elsősorban a széles dolgozó tömegeket sújtották, de az egyenes adók terheit is igyekeztek a tőkések a dolgozókra hárítani. Pl. a házadó emelésével egyidejűleg megszüntették — elenyésző kivételtől eltekintve — a lakásügyi korlátozásokat, ami lehetővé tette a háztulajdonosoknak, hogy felmondással új bérleti viszonyokat alakítsanak ki.[163] Az adóemelésekkel egyidejűleg 5—7%-kal csökkentették az állami alkalmazottak fizetését.

Az új gazdasági intézkedések olyan felháborodást váltottak ki országszerte, hogy a kormány kénytelen volt február 6-án gyűléstilalmat elrendelni. E tilalom még a parlamenti pártok képviselőinek zárt helyen tartandó gyűléseire is kiterjedt. A belügyminiszter a gyűléstilalmat azzal indokolta a képviselőházban, hogy a kormány „hosszabb megfigyelés után, de különösen a legutolsó időben olyan tüneteket észlelt, amelyek kényszerítették ennek a lépésnek a megtételére".[164]

[160] Magyarság, 1932. dec. 18.
[161] O. L. Kozma Iratok 4. cs. 287. l.
[162] Képviselőházi Napló XV. k. 8. l.
[163] A 33-as bizottság jkv. XIII. 113. l.
[164] Képviselőházi Napló XIII. k. 157. l.

Így négy hónappal kormányrakerülése után Gömbös helyzete bizonytalanná vált. Gazdasági intézkedéseivel lényegében folytatta — határozottabban és valamivel rugalmasabban — az előző kormány gazdaságpolitikáját, kormányzati módszereiben a szociális demagógia mellett fokozta a terror és a politikai szabadságjogok szűkítését. Intézkedései ismét felidézték az uralkodó osztály különböző csoportjai közötti ellentéteket. Azonban Gömbösnek mégis sikerült elkerülnie a bukást. Segítségére sietett a fasizmus nemzetközi előretörése, Németországban a fasizmus felülkerekedése. A németországi események, Hitler véres terrorja meghunyászkodásra késztette a magyar polgári ellenzéket, de a kormánypárton belül azokat az erőket is, akik nem jó szemmel nézték Gömbös személyi diktatúra kiépítésére irányuló törekvéseit. Féltek attól, hogy támadásukkal „felboríthatják a rendet", és egy kormányválság előidézése esetén nem tudják megfékezni az elnyomott tömegek mozgalmát. De attól is tartottak, hogy Gömbös velük szemben a hitleri módszerekhez nyúl. Elkerülte Gömbös a bukást azért is, mert 1932/33 telén túljutott az ország gazdasági élete a válság mélypontján, és nagyon lassan ugyan, de 1933 folyamán megkezdődött az ipari termelés emelkedése. Fokozatosan eredménnyel jártak a mezőgazdasági export elhelyezésére irányuló törekvései, amivel megszerezte a nagybirtokosok támogatását. Ha ahhoz nem is volt ereje, közvetlenül a kormányra kerülése utáni hónapokban, hogy megvalósítsa a nyílt fasiszta diktatúrát, elég erős volt ahhoz, hogy kormányon maradjon és a nemzetközi fasizmus előretöréséből erőt merítve, fokozatosan továbbépítse a célkitűzéseihez vezető utat.

KÓNYA SÁNDOR

ФОРМИРОВАНИЕ ПЕРВОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА ГЁМБЁША И ЕГО ПРОГРАММА

Резюме

Экономическое положение с осени 1931 года вопреки всем усилиям правительства Дюла Каройи все больше ухудшалось. Производство сокращалось. Цены на сельскохозяйственные продукты продолжали падать, безработица росла, усиливалось налогообложение. Обострение экономического кризиса усилило противоречия между трудящимися и господствующим классом. Поддержка правительства массами уменьшалась. Правительство ни полевыми судами, ни усиливающимся террором не смогло уничтожить коммунистическую партию, не смогло ликвидировать массовые движения. Обострившиеся противоречия между отдельными группировками господствующего класса показали, что правительство Дюла Каройи не в состоянии преодолеть экономические и политические трудности.

Узкая группировка, которая направляла политическую жизнь, путем назначения Гёмбёша стремилась выйти из тяжелого правительственного кризиса. Хорти уже весной 1932 года попросил Гёмбёша подготовить новое правительство. Дюла Гёмбёш был вождем того офицерского слоя, который играл важную роль во время белого террора, но который в годы консолидации, связанной с Бетленом, был оттеснен от политической жизни. Сам Гёмбёш был видной фигурой контрреволюции. В 1923 году он организовал фашистскую партию и был правым оппонентом правительства Бетлена, но в 1928 году он «вернулся» в правительственную партию и с 1929 года был министром обороны. Цель Гёмбёша и его сторонников заключалась в том, чтобы путем ликвидации легальных организаций рабочего класса и остатков парламентской системы, путем создания фашистской массовой партии установить фашистскую диактатуру и захватить ключевые позиции политической жизни.

Венгерский господствующий класс согласился с планом установления открытой фашистской диктатуры. Господствующий класс ждал от правительства, сформировавшегося 1 октября 1932 года, что оно «сильной рукой наведет порядок», задушит массовые

движения, уничтожит коммунистическую партию, усмирит недовольные бедные крестьянские массы, своей политикой поможет господствующему классу выйти из экономического кризиса, сведет на нет противоречия между группировками господствующего класса, что своими новыми правительственными методами, демагогией, мелкими уступками расширит базис господствующего класса. В то же самое время, когда руководящие политические круги путем назначения Гёмбёша при помощи открытых фашистских методов пытались выйти из парвительственного кризиса, Бетлен и сплоченные вокруг него ведущие политические деятели стремились установить свой контроль и влияние на деятельность Гёмбёша и его группы. Эти круги помешали тому, чтобы Гёмбёш сформировал свое правительство из своих сторонников, его обязали не распускать парламент, т. е. Гёмбёш вынужден был сформировать правительство их партии, находившейся под влиянием Бетлена.

Гёмбёш в «своем» «национальном плане», состоявшем из 95 пунктов, охарактеризовал свою программу. Разнузданный национализм, социальная демогогия, масса обещаний и туманные обобщения характеризуют эту программу. Но вопреки туманностям вырисовывался план установления открытой фашистской диктатуры. В программе Гёмбёша стремление к установлению фашистской диктатуры сочеталось с открытым территориальным ревизионизмом, агрессивной внешней политикой, «обеспечением руководящей роли венгерского государства в дунайском бассейне», с пересмотром трианонского мирного договора. Осуществление этой внешнеполитической цели Гёмбёш стремился обеспечить путем развития армии и требования равноправия в области вооружения.

Гёмбёш по итальянскому образцу включил в свою программу план ликвидации легальных организаций рабочего класса и создания корпораций, а также план подавления всякого политического выступления против установления фашистской диктатуры. С целью создания государства фашистской диктатуры он наметил реорганизацию всей системы государственного управления. (Установление новых министерств, укрупнение комитатской системы, ликвидация остатков местной автономии, увольнение чиновников, недостаточно надежных.)

Гёмбёш с целью сглаживания классовых противоречий провозгласил классовый мир, уничтожение классовых различий, «братство» капиталистов, рабочих, помещиков и крестьян. Гёмбёш гарантировал господствующему классу сохранение капитализма, но для обмана масс он обещал уничтожение «диких ростков» капитализма.

Гёмбёш в своей экономической программе старался угодить финансовому капиталу, крупным помещикам, средней и мелкой буржуазии. Для удовлетворения земельного голода крестьянства он обещал большую земельную реформу. Он обещал сокращение безработицы и налогового бремени. Относительно обещаний рабочему классу и бедному крестьянству вскоре выяснился их демагогический характер.

Первое выступление Гёмбёша, его демогогия, «поход лозунгов» оказали самое большое влияние на мелкую буржуазию, на интеллигенцию и на средние слои города и деревни. Различные группировки господствующего класса надеялись на то, что новое правительство «наведет» порядок, т. е. в первую очередь оно выполнит обещания, данные господствующему классу. Буржуазные оппозиционные партии с некоторыми оговорками приняли программу правительства Гёмбёша. Эти «оппозиционные» партии, не разоблачая фашистские стремления правительства, по сути дела поддерживали его. Такая ситуация создалась благодаря тому, что Гёмбёш включил в свою программу многие пункты требований буржуазных оппозиционных партий. Лидеры СДП., не выступали против Гёмбёша и только защищались от его нападок.

Гёмбёш, видя благоприятное настороение, которым встретили его программу, приступил к организации фашистской массовой партии. Он отстранил Бетлена от руководства правительственной партией, на руководящие партийные должности он назначил своих сторонников. Путем создания массовой партии, создания провинциальных организаций, он хотел изменить соотношение сил внутри правительственной партии в свою пользу.

Буржуазия, полагаясь на террор правительства Гёмбёша, продолжала наступление против рабочего класса путем сокращения заработной платы, увольнения рабочих и усиления интенсивности труда. Правительство дало секретные указания губернаторам усилить взимание налогов и, если это нужно, применять вооруженные силы при сборе налогов. Правительство стремилось улучшить свое финансовое положение увеличением налогов и сокращением заработной платы. Эти меры рассеяли иллюзии уже в первые недели, и положение правительства ухудшилось. Растущий террор, массовое недовольство вынудили лидеров оппозиционных партий резко выступить против политики правительства. Указ от 1 февраля 1933 года о повышении налогов вызвал такое возмущение, что министр внутренних дел вынужден был запретить собрания.

Положение Гёмбёша стало шатким уже спустя четыре месяца после вступления на должность премьера, но ему все-таки удалось избежать отставки. Приход Гитлера к власти, наступление международного фашизма были на руку Гёмбёшу, положение правительства облегчалось и тем, что экономическая жизнь страны зимой 1932—1933 годов уже миновала самую низкую точку экономического кризиса, и хотя очень медленно, но все-таки начался рост промышленного производства. Усилия правительства увеличить сельскохозяйственный экспорт тоже увенчались успехом.

Ш. Коня

LA CONSTITUTION ET LE PROGRAMME DU PREMIER GOUVERNEMENT DE GÖMBÖS

Résumé

En dépit des efforts déployés par le gouvernement de Gyula Károlyi la situation économique ne fit depuis l'automne 1931 que se détériorer. La production accusa une régression sans arrêt, le prix des produits agricoles bassait, lui aussi, le chômege s'est accru, les charges fiscales allaient toujours en augmentant. L'approfondissement de la crise économique aiguisa encore mieux les opposotions surgies entre les masses laborieuses et les classes dirigeantes. La base de masse du gouvernement se vit restreindre. Malgré une terreur toujours croissante, la loi martiale, elle, ne s'avéra, non plus, susceptible à liquider le parti communiste ni a «démobiliser» les mouvements de masse. Les contradictions qui se firent valoir entre les différentes couches de la classe dominante attestèrent, elles aussi, que le gouvernement de Károlyi ne s'affirma pas à même de surmonter les difficultés qui se présentèrent sur le plan économique et politique.

Un groupe plus restreint, dirigeant la vie politique, entendait résoudre la crise gouvernementale revêtant des proportions de plus en plus vastes par la formation d'un cabinete en tête avec Gyula Gömbös. Dès lors, au printemps 1932 il fut sollicité par Horthy de se préparer à former le cabinet. Gyula Gömbös fut le chef et le représentant de cette couche recrutée parmi la gentry et parmi les officiers qui avait un rôle important à jouer à l'époque de la terreur blanche, mais qui, au cours des années de «consolidation» créée par Bethlen fut rélégée à l'arrière-plan. Gömbös, lui, fut une des figures dirigeantes de la contre-révolution. En 1923 il créa un parti de caractère ouvertement fasciste et s'affirma jusqu'en 1928 l'opposé extrême-droitiste du gouvernement de Bethlen, après quoi il «rentra» au parti gouvernemental et fut chargé dès 1929 des fonctions du ministre de la défense nationale. Par la suppression des organisations légales de la classe ouvrière, par la liquidation des vestiges du régime parlementaire et par la création d'un parti fasciste de masse Gömbös et ses adhérents se proposèrent d'introduire une dictature ouvertement fasciste et de s'assurer les positions de clé dans la vie politique.

La classe dirigeante se trouva d'accord avec l'accession au pouvoir d'une dictature ouvertement fasciste. L'ensemble de la classe dirigeante réclamait au nouvel gouvernement entré en fonctions le 1er octobre 1932 de rétablir l'ordre «à la force du poignet», de réprimer les mouvements de masse, de liquider le parti communiste, de freiner les masses paysannes mécontentes et protestataires, de porter aide à la classe dominante de sortir de la crise économique, d'applanir par la politique les antagonismes surgis entre les différents groupes de la classe dirigeante et d'élargir, par l'application de nouvelles méthodes gouvernmentales — attitude démagogique, allocations modestes — la base de masse dangeureusement restreinte de la classe dominante. Gömbös nommé président du conseil des milieux politique dirigeants firent des tentatives pour résoudre la crise gouvernementale ayant recours aux mesures ouvertement fascistes; Bethlen, lui, et les politiciens dirigeants du parti gouvernemental se rangeant à ses côtés entendaient s'assurer le contrôle et l'influence sur l'activité de Gömbös et de son groupe. Ils mirent obstacle à ce que Gömbös puisse former un gouvernement composé de ses propres adhérents; celui-ci était tenu de faire promesse de ne pas dissoudre le Parlemant, c'est à dire de s'appuyer sur le parti gouvernemental subissant l'influence de Bethlen. Gömbös expose son programme comprenant 95 points dans la cadre «du plan de travail national». Ce programme se caractérisait d'un nationalisme illimité, d'une démagogie sociale accentuée, d'un tas de promesses et de généralités fumeuses. Cependant, en dépit de ce rideau de nuage le projet de la réalisation d'une dictature ouvertement fasciste se vit bientôt démasqué. Les aspirations visant à créer une pareille dictature allaient de pair dans le programme de Gömbös avec un but agressif à réaliser sur le plan de la politique extérieure, à savoir

l'assurance du rôle dirigeant de l'État hongrois dans le Bassin danubien et la révision du Traité de Trianon. Il entendait assurer cet objectif sur le plan de la politique extérieure par le développement de l'armée tout en réclamant l'égalité dans le domaine des armements.

A l'exemple italien, par l'introduction du système de représentation des intérêts, il inscrivit à son programme la liquidation des organisations légales de la classe ouvrière et prévit en outre la répression de toute manifestation progressiste agissant contre ses aspirations ouvertement fascistes. En vue de l'extension du système d'État de la dictature ouvertement fasciste il projeta la réorganisation du système administratif (formation d'un nouvel ministère, organisation de plus grandes unités administratives dans les comitats, liquidation des autonomies locales, congédiement des fonctionnaires qu ne lui paraissaient pas digne de confience).

Pour effacer les antagonismes de classe il proclama la paix de classes, la destruction des barrières sociales, «la fraternité» des capitalistes et des ouvriers d'une part, celle des grands propriétaires et des paysans de l'autre. Il assura les classes dominantes du maintien de la forme de production capitaliste, mais pour éconduire las masses il promit de ronger les abus du capitalisme.

Dans son programme il prétendait favoriser les interêts du capital financier et de la grande propriété, de la bourgeoisie moyenne, ainsi que ceux de la petite bourgeoisie. Afin d'apaiser la faim de terre témoignée de la part des paysans il prévit «des réformes de politique agraire» de grande envergure. Il lança des promesses visant à diminuer le chômage et les charges fiscales. Quant aux promesses faites à l'égard de la classe ouvrière et à la paysannerie elles s'affirmèrent de pure démagogie servant dans leur essence à tromper les masses laborieuses.

L'investiture de Gömbös, sa démagogie, sa «campagne de mots d'ordre» avaient le plus fort effet à exercer sur les couches petites-bourgeoises et intellectuelles, ainsi que sur les couches moyennes des villes et des villages. La prise de position des différents groupes de la classe dirigeante se vit déterminée en première ligne par l'espoir qu'ils avaient dans la prétendue faculté du gouvernement à rétablir «l'ordre», c'est dire à réaliser tout d'abord les promesses qu'il leur a faites. Le gouvernement de Gömbös fut, en présence de quelques réserves, admis par les partis bourgeois oppositionnels. Lorsqu'ils se taissaient ils appuyaient le gouvernement de Gömbös et ne démasquaient point ses aspirations visant à une dictature ouvertement fasciste. Cette prise de position leur fut facilitée d'autant plus car Gömbös inscrivit à son programme la plupart des revendications formulées par l'opposition bourgeoise. Les dirigeants du Parti social-démocrate se défendaient plutôt contre l'attaque de Gömbös que de lutter contre elle.

Utilisant l'athmosphère favorable qui régnait lors de son début Gömbös se mit à créer un parti fasciste de masse. Il prit de Bethlen la direction du parti gouvernemental et installa aux postes de clé ses propres adhérents. Par la création de ce parti de masse, par l'établissement des organisations locales et de province il entendait changer à sa faveur les conditions de forces étant en vigueur au sein du parti gouvernemental.

Se fiant à la terreur qui se manifesta de la part du gouvernement de Gömbös la bourgeoisie lança, par l'abaissement des salaires, par le congédiement des ouvriers et par l'accroissement de l'intensité du travail, une nouvelle attaque contre la classe ouvrière. Par un décret d'ordre confidentiel le gouvernement intima l'ordre de prendre des mesures plus sévères, au cas de nécessité même ayant recours à la force armée, pour le recouvrement des impôts. Par la majoration des impôts et par la diminution des salaires le gouvernement essaya d'améliorer la situation des finances publiques. Ces mesures-ci ne tardèrent pas de dissiper les illusions éveillées au cours des premières semaines et la situation du gouvernement se vit détériorée. La terreur toujours croissante, le mécontentement des masses incitrèent les représentants des partis oppositionnels d'adopter une position plus résolue contre la politique pratiquée par le gouvernement. La majoration des impôts décrétée le 1er février 1933 provoqua une indignation si profonde que le ministère des affaires intérieures se vit contraint d'interdire les réunions.

Quatre mois passés après son avènement au pouvoir la situation de Gömbös devint précaire, mais il réussit à éviter l'échec. Il se vit secouru par l'avance que le fascisme connut à l'échelle internationale, par l'accession au pouvoir de Hitler. La situation du gouvernement se trouva allégé par la fait que la vie économique du pays sortit en hiver 1932/33 de l'abîme où elle se trouvait à la suite de la crise économique et, encore qu'à pas lents, la production industrielle accusa une tendance d'accroissement et les efforts déployés par le gouvernement en vue de placer les produits agricoles à exporter n'étaient pas, eux non plus, sans enregistrer certains résultats.

S. KÓNYA

KÖZLEMÉNYEK

MENEDÉKJOG VAGY KISZOLGÁLTATÁS?

1919 júliusában, a proletárdiktatúra felszámolását célzó Böhm—Cunnigham-féle bécsi tárgyalásokon merült fel, hogy az átmenet meggyorsítása érdekében előnyös volna, ha a népbiztosok elhagynák az országot. Böhm Vilmos azt mondotta, hogy ha a népbiztosok sehol sem kapnának menedéket, a tanácskormány valószínűleg utolsó emberéig folytatná a harcot. Érvelése még a magyar ellenforradalmi körökre sem maradt hatás nélkül, akik annyira tartottak ettől a küzdelemtől, hogy a szegedi kormány nevében maga Bethlen István interveniált a bécsi angol misszionál, hogy a polgárháború elkerülése érdekében adjanak a népbiztosoknak menedékjogot Ausztriában. Az angol misszió támogatta is a kérését, míg a francia misszió augusztus 2-án megtartott értekezletén tiltakozott a menedékjog megadása ellen.[1]

Augusztus 1-én, a munkástanács utolsó ülésén határozták el a népbiztosok ausztriai utazását. Az éj folyamán a budapesti osztrák követség érintkezésbe lépett az osztrák külügyi hivatallal, ahonnan azt az értesülést kapta, hogy az osztrák kormány hozzájárul a Tanácsköztársaság vezetőinek Ausztriába való beutazásához. Peidl Gyula, az új miniszterelnök ezt az utazást nem ellenezte, de elrendelte, hogy az olasz misszió felügyelete alatt utazó népbiztosokat és családjaikat a határon megmotozzák, és tőlük a 10,000 K-nál nagyobb értékű tárgyakat elkobozzák.[2] Belügyminisztere, Peyer Károly néhány nap múlva már titkos rendeletet adott ki a kommunisták menekülésének megakadályozásáról és letartóztatásáról.[3]

Augusztus 2-án az osztrák kormány és a magyar kormány megbizottai egyezményt kötöttek a népbiztosok németosztrák államterületen való fogadásáról. „Németausztria kormánya — hangzott a megállapodás — avégből, hogy Magyarország új kormányát a nyugalom és rend fönntartására irányuló törekvéseiben támogasssa, hajlandónak nyilatkozik arra, hogy a magyar tanácsköztársaság eddigi kormányához tartozó Kun Béla, Landler Jenő, Pór Ernő, Vágó Béla, Pogány József, Rákos Ferenc, Madarász Emil, Hirosik János, Varga Jenő és Lengyel Gyula kommunista népbiztosok, illetve azok hívei számára a németausztriai állam területén menedékjogot engedélyez, azon föltevésben, hogy a nevezettek itt semmiféle politikai tevékenységet nem fejtenek ki. A tartózkodási engedélyt csak arra az időre adja meg, amíg a németausztriai köztársaságra ebből belső vagy külső nehézségek nem támadnak. Erre az esetre a kormány szabad kezet tart fönn a maga számára. A nevezettek tartoznak Magyarországra visszatérni, mihelyt a belső helyzet a Magyarországon való tartózkodást számukra lehetővé teszi. A németosztrák kormány mind a saját, mind a nevezettek személyes biztonsága érdekében kényszerítve érzi magát arra, hogy mozgási szabadságukat korlátozza és őket a kormány által kijelölt helyen hatósági felügyelet alá helyezze."[4]

[1] A menedékjog megadásának körülményeire: Arbeiter Zeitung, 1920. júl. 23. Der Vertrag mit der ungarischen Regierung über Kuns Asyl. Illustriertes Wiener Extrablatt, 1920. júl. 24. Bela Kun in Stettin interniert. (Böhm nyilatkozata a Herzog hírügynökségnek a menedékjog előzményeiről.) — Iratok az ellenforradalom történetéhez. I. Az ellenforradalom hatalomrajutása és rémuralma Magyarországon 1919—21. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Nemes Dezső. Összeállította Karsai Elek, Kubitsch Imre, Pamlényi Ervin. 2. kiad. Bpest. 1956. (A továbbiakban: Iratok. . .) 108—109. l. *Böhm Vilmos :* Két forradalom tüzében. Bpest. 1946. 358—359. l.

[2] Párttörténeti Intézet Archivuma (a továbbiakban PI. Arch.) A. XVII. 1/1919/20. A budapesti államügyészség vádirata 1919. dec. 18-án Peidl, Peyer, Ágoston, Haubrich, Garbai, Weltner, Böhm ellen a népbiztosok Ausztriába való utazásának lehetővé tétele miatt. Népszava, 1919. szept. 28. *Peidl Gyula :* Megszöktettem-e Kun Bélákat?

[3] Iratok. . . I. köt. 115. l.

[4] Országos Levéltár, Külügyminisztérium iratai (a továbbiakban: OL. Küm.) pol. 1920—36—4034/1919. Vereinbarung zwischen der deutschösterreichischen Regierung und der ungarischen Regierung über die Aufnahme der kommunistischen Volksbeauftragten auf deutschösterreichischem Staatsgebiet. 1919. aug. 2. (Magyar fordítása *Böhm :* i. m. 358—359. l.).

Böhm augusztus 5-én jelentette Peidlnek, hogy a népbiztosok családjaikkal együtt Bécsbe érkeztek.[5] A menedékjog biztosítása nem volt kommunista vagy szociáldemokrata követelés, hanem a régi polgári demokrácia jogrendjéből folyt. S azok az erők, amelyek a jelentékeny munkásmozgalommal rendelkező Ausztriában a polgári demokratikus köztársaság építésén munkálkodtak, szintén nem tagadhatták meg ezt az elvet. Az osztrák kormánynak, keresztényszocialistáknak és szociáldemokratáknak egy újabb forradalmi hullámtól való félelmével, az antant feltételezhető nyomásával magyarázható az a visszás helyzet, hogy miközben jelentős számú magyar kommunista és szociáldemokrata emigránsnak nyújtottak menedéket, internálták a népbiztosok egy csoportját. 1920 júliusában, amikor nyilvánosságra hozták a népbiztosok menedékjogára vonatkozó augusztus 2-i egyezményt, még az Arbeiter Zeitung is megjegyezte, hogy Kun Béla nem mint vendég érkezett Ausztriába, és hogy „. . . nehéz szívvel és idegen képviseletek tudtával határozta el az osztrák kormány, hogy a népbiztosoknak menedékjogot engedélyez . . .”[6]

Magyarországon a fehérterror 5000 forradalmár életét oltotta ki, 70 000 embert börtönökbe és internáló táborokba hurcoltak, eljárást indítottak mindenki ellen, akinek legcsekélyebb szerepe volt a proletárdiktatúra idején.[7] A budapesti törvényszék már augusztus első felében két elfogató parancsot adott ki többek között Kun Béla, Vágó Béla, Pogány József, Landler Jenő, Poór Ernő ellen.[8] A Külügyminisztérium sem az iratokat, sem az időpontot nem látta volna még alkalmasnak arra, hogy Ausztriától a népbiztosok kiadatását követelje. Attól tartottak, hogy Magyarországon való megjelenésük kiszabadításukat, esetleg a ,,belrend” megzavarását vonná maga után.[9] Friedrich István miniszterelnök azonban szeptember elején elrendelte, hogy a népbiztosok kiadatására vonatkozó iratokat terjesszék elő az osztrák kormánynál. A szeptember 5-én jegyzék kíséretében átnyújtott iratokban a két állam között fennálló viszonosságra hivatkozva még újabb személyek, Hamburger Jenő, Rákos Ferenc, Rudas László, Madarász Emil, Linder Béla és Szántó Béla kiadatását követelték.[10]

A magyar ellenforradalom a népbiztosokat közönséges bűncselekményekkel vádolta: „Diszkreditálni a forradalom becsületes vezetőit — írta Landler Jenő — régi eszköze ez az ellenforradalomnak. Mikor még a tömegek hisznek, mikor még félnek a felfordulástól, akkor elég, ha az uralkodó osztály sajtója, ügyésze, bírája úgy bélyegez meg valakit, hogy ,,felforgató”, hogy ,,forradalmár”. Minden becsületes lélek elkerüli, ha látja, keresztet vet magára, ha a felforgató jut eszébe. Ha fát lát, sajátkezű akasztásra, ha földre néz, megkövezésre gondol. Mikor magára eszmél a tömeg, mikor magához téríti a korbács, mikor észreveszi, hogy lopják, zsarolják, rabolják, gyilkolják a rend urai, akkor a forradalom felmagasztosul előtte. A forradalmár is . . . Tudják nagyon jól, hogy ha ma azt mondanák a vádlottak felé, »forradalmár«, millió nincstelen, megkínzott földműves dörögné vissza Magyarország minden tájáról: »jelen . . .« száz meg százezer munkás felelné Horthy-Magyarországon: Mi is csak ezt akarjuk . . .”[11] A magyar külügyminisztérium 1920 márciusában készült bizalmas jelentésében maga is elismerte, hogy az iratok tartalma semmiképpen sem felelt meg azoknak a kellékeknek, amelyeket kiadatási ügyekben ilyen bírói határozattal szemben támasztani lehet. Az iratok lényegében a tanácskormány politikai ténykedését tartalmazták, de a közönséges bűncselekmények vádját konkrét esetekkel és adatokkal bizonyítani nem tudták.[12]

Az osztrák kormány válasza több mint egy hónapot váratott magára, de a magyar kommunista emigráció kezdettől fogva éles politikai és pártharcok ütközőpontját képezte Ausztriában is.

A bécsi kerületi munkástanács augusztus 4-i ülésén Friedrich Adler beszámolója alapján számot vetett a magyarországi proletárdiktatúra megdöntésének lehetséges kihatásaival az osztrák politikai életre. A reakció — mondotta Adler — kihasználja ezt az alkalmat, hogy megtámadja a proletariátust és általában a szocializmust, nemcsak a bolsevista taktikát. Taktikai különbségektől eltekintve az osztálytudatos proletariátusnak egységesen és határozottan kell szembeszállnia minden ellenforradalmi törekvéssel. A magyar tanácsdiktatúra bukásával csak a proletariátus osztályharcának egy különleges taktikája

[5] Böhm aug. 5-i politikai jelentését közli *Gábor Sándorné :* Böhm Vilmos bécsi magyar követ jelentései a Peidl kormányhoz és Ágoston Péter külügyminiszterhez. Párttörténeti Közlemények 1960. nov. 192. l.

[6] Arbeiter Zeitung, 1920. júl. 23. Der Vertrag mit der ungarischen Regierung über Kuns Asyl.

[7] *Böhm :* i. m. 368. l.

[8] OL. Küm. pol. 1919—36—5736. A budapesti törvényszék 1919. aug. 16-i elfogató parancsa.

[9] OL. Küm. pol. 1920—36. szám nélkül. A Külügyminisztérium 6. ügyosztályának jelentése Kun Béla és társai kiadatási ügyében 1920. márc. 6-án.

[10] Uo.

[11] Proletár, 1920. júl. 8. *Landler Jenő :* A történelem — a vádlottak padján.

[12] OL. Küm. pol. 1920—36. szám nélkül. A Külügyminisztérium 6. ügyosztályának jelentése Kun Béla és társai kiadatási ügyében 1920. márc. 6-án.

bukott meg, a proletariátus harca a hatalomért tovább folyik, bár a szocializmus bevezetésének lehetősége, sajnos, nagyon lecsökkent. Ha Ausztria követte volna ezt a taktikát, sokkal hamarabb összeomlott volna.[13]

A munkástanács elvetette a kommunistáknak a proletárdiktatúra kikiáltására vonatkozó javaslatát, és a magyarországi eseményeknek Danneberg határozati javaslatában megfogalmazott szociáldemokrata értékelését fogadta el. Ebben többek között kimondották, hogy a bécsi kerületi munkástanács természetesnek találja, hogy a kormány a reakció üldözése elől menedéket adott a magyar népbiztosoknak.[14]

Az ellenforradalom Németországban és Magyarországon aratott győzelme után az osztrák burzsoázia is lépésről-lépésre likvidálta és megfosztotta hatalmától a munkásosztály forradalmi szerveit, a munkás- és katonatanácsokat, a vörös gárdát. A burzsoá államapparátus ezzel párhuzamos megerősítése után már csak idő és célszerűség kérdése volt, hogy mikor lép a koalíciós kormány helyébe a burzsoázia kizárólagos uralma.[15] Abban az időben, amikor a nyugati burzsoá lapok a fehérterror borzalmainak leleplezésével döbbentették meg országuk közvéleményét, a jobboldali keresztényszocialista sajtó magyarbarát húrokat pengetett: „Nekünk, akik urak akarunk lenni saját hazánkban — írta herceg Liechtenstein a Neues Reich-ben — szimpatikusak a Lajtán túl uralmon levők. Nem vitatkozunk velük még Nyugat-Magyarországért sem, amelyet most ravasz ellenségeink Erisz almájának közénk dobtak."[16] A politikai és gazdasági törekvések hasonlósága alapján már 1919 végétől szoros kapcsolatok létesültek a kereszténypárt, több szélsőjobboldali osztrák szervezet és a keresztényszocialisták által tervezett jobboldali fordulathoz rendszeresen nagy összeget folyósító magyar kormány között.

A burzsoázia a proletariátusnak a polgári demokrácia keretei között kivívott pozíciói mellett egyre elviselhetetlenebbnek találta a magyar, bajor, lengyel, jugoszláv politikai menekültek jelenlétét is szerte az országban. Októberben az alsó-ausztriai Heimwehr gyűlések Kun Béláék kiadását illetve kiutasítását követelték a kormánytól. Olyan javaslat is elhangzott, hogy ha a magyarok rekompenzációt követelnek Nyugat-Magyarországért, adják ki nekik Kun Bélát.[17]

Valószínű, hogy ez a terv Renner kancellárt és külügyi államtitkárt is foglalkoztatta. A bécsi magyar követség szeptember 28-án arról informálta Somssich külügyminisztert, hogy Renner egy táviratot adott volna ki továbbítás végett, amelyben közölni kívánta a magyar kormánnyal, hogy Német-Ausztria hajlandó Kun Bélát és kommunista társait kiszolgáltatni, ha a magyar kormány Nyugat-Magyarországnak Ausztria által a békeszerződés alapján igényelt területeit kiüríti. A távirat a kiadás előtt a külügyi hivatal jogi szakértőjéhez került, aki azonnal felkereste a kancellárt, és a vele folytatott tárgyalás eredménye az lett, hogy a táviratot nem küldték el.[18] Somssich szerint október közepi találkozásuk alkalmával Renner még sokkal pozitívabb formában beszélt a kiadatásról mint később: „wenn die ordentlichen Gerichte in diesem Sinne entscheiden", de állítólag éreztette, hogy ez az „Entscheidung" a magyar kívánságoknak megfelelően fog eldőlni.[19]

November 10-én Gratz Gusztáv követ bemutatkozó látogatást tett Rennernél és átnyújtotta megbízólevelét. Renner rámutatott, hogy az eltérő fejlődésen túlmenően, az emigráns kérdés és a nyugat-magyarországi kérdés képezik a két ország közeledésének közvetlen akadályait. Renner hangoztatta, hogy a kommunisták kiszolgáltatása nehéz és kényes helyzetbe juttatja a kormányt, mert ez a munkásság körében nagy izgalmakat váltana ki, és ebbe a munkásság nem igen tudna beletörődni. Megjegyezte, hogy a kérdés könnyebben volna teljesíthető, ha a szociáldemokraták támasztanák, vagy támogatnák, és hogy minden egyes esetet szigorú tárgyilagossággal és jogi szempontok szerint fognak elbírálni.[20]

Renner kijelentései arra engednek következtetni, hogy hajlott volna arra, hogy a magyar és osztrák reakciónak esetleg külpolitikai síkon kamatoztatható engedményeket

[13] Arbeiter Zeitung, 1919. aug. 5. Der Kreisarbeiterrat über die politische Lage.
[14] Uo.
[15] *Hermann Mitterräcker :* Zur Geschichte der Kommunistischen Partei Österreichs. 17—18. l.
[16] Közli: Nemzeti Ujság, 1919. nov. 25. Bleyer Jakab Gündisch szerepléséről.
[17] Szózat, 1919. okt. 28. Renner kancellár Nyugat-Magyarország Ausztriához való csatolásáról. Pesti Napló, 1919. okt. 29. Nyugat-Magyarország sorsa.
[18] OL. Küm. Bécsi köv. pol. 1919—174. A bécsi magyar követség Somssich József külügyminiszterhez 1919. szept. 28-án.
[19] OL. Küm. pol. 1920—36—4204/1919. Somssich Gratz Gusztáv bécsi követhez 1919. dec. 2-án.
[20] OL. Küm. pol. 1920—36. szám nélkül. Gratz Somssichhoz 1919. nov. 13-án.

tegyen. Politikája azonban a szociáldemokrata pártban nem talált túlságosan nagy támogatásra. Otto Bauer a párt elméleti folyóiratában hosszabb cikkben állást foglalt a magyar, bajor kommunisták és más politikai menekültek kiszolgáltatása ellen. A mi polgárságunknak — írta — fogalma sincs a demokrácia lényegéről, tartalmáról, tradícióiról, sőt még az igazi liberalizmusról sem. A menedékjog gyűlölete demokratizmusának fokmérője. Bauer kijelentette, hogy elvi megfontolások és a konkrét körülmények, amelyek között dönteni kellett, a menedékjog feltétlen megtartását követelik, és ha a legalantasabb nyárspolgár ösztönökre spekuláló agitáció továbbra is hadakozik ellene, a szociáldemokrácia a politikai menedékjog alkotmányos biztosítását fogja követelni.[21]

A magyar kiadatási kérelem érvelését az osztrák kormány már csak azért sem fogadhatta el, mert annakidején a magyar tanácskormányt mint tényleges kormányt elismerte, ami által cselekedeteit is politikainak kellett tekintenie. Mindazonáltal az osztrák kormány válaszjegyzéke nem a kiadatási kérelem határozott, egyszersmindenkori elutasítását tartalmazta, hanem a „tényállás" kiegészítését kívánta, közölve, hogy politikai menekülteket csak abban az esetben hajlandó kiadni, ha beigazolódik, hogy ők, vagy valamelyik közülük, közönséges bűncselekmények elkövetését közvetlenül elrendelte, vagy arra utasítást adott.[22]

November közepén informált osztrák politikai körök arról értesültek, hogy a magyar kormány és a fővezérség, a románok kivonulása után majd Kun Béláék feltétlen kiszolgáltatását követelik, újbóli elutasító magatartás esetén pedig a megfelelő külpolitikai konzekvenciákat is levonják, és követelésüket katonai nyomással fogják alátámasztani.[23]

Ezek az Ausztriában keringő hírek nem voltak teljesen alaptalanok, hiszen Horthy 1919 október végén megfogalmazott hirhedt külpolitikai emlékiratában már új revansista háború esélyeit latolgatta Románia ellen, és a környező államokban, így Ausztriában is, a baloldali erők szétzúzására, reakciós rendszerek uralomra segítésére készült.[24] A magyar külügyminiszter december 2-án azt írta a bécsi magyar követnek, hogy erélyes, és szükség esetén retorziókkal fenyegető fellépés egy olyan ingatag, már az antantnál is hitelét vesztett kormánnyal szemben, mint az osztrák, sokkal inkább beválik, mint a barátságos közeledés, amelyet csak félreértenek.[25] Nem az agresszív, és ugyanakkor többnyire irreális terveket ápoló horthysta katonai klikk szándékán múlott, hogy az Ausztria ellen kilátásba helyezett katonai nyomás alkalmazására sem 1919-ben, sem később nem került sor.

*

Otto Bauer és a szociáldemokrata párt más vezetői többször hangsúlyozták, hogy az emigráns kérdésben Ausztria kormányát szerződés köti, amelyet nem törhet meg. Mindamellett a munkásság volt az az erő, amely a kormányt az adott szó megtartására kényszerítette. Az osztrák munkásság védelme alá helyezte a vesztes magyar forradalom vezéreit, őrködött életükön, harcolt szabadlábra helyezésükért.

Az osztrák kommunista párt 1919. december 7—8-án megtartott III. országos konferenciája nemcsak a munkásság előtt álló politikai és szervezeti feladatokkal, hanem az Ausztriában élő emigráns kommunisták helyzetével is foglalkozott. Radek a konferenciához intézett üdvözlő írásában rámutatott, hogy a demokratikus köztársaság, amely a magyar ellenforradalmároknak lehetővé tette, hogy Bécsben újságokat adjanak ki, és Tanácsmagyarország ellen összeesküvést szőjenek, a magyar, német és orosz kommunistákat fogságban tartja. A magyar kommunista párt Budapestről küldött üdvözletében felhívta a figyelmet a karlsteini internált kommunisták sorsára: „Az erőegyensúly következtében ma Ausztria földje az a hely, ahol legértékesebb élharcosaink menedéket találnak, ahol a harc újrafelvételének lehetőségére várakoznak. Az osztrák proletariátus és élcsapata, az osztrák kommunista párt szent kötelessége, hogy ne tűrje el, hogy az európai forradalmak ez élcsapatát hóhérjaiknak kiszolgáltassák, vagy emberhez nem méltó körülmények között tartsák . . ." Az osztrák kommunista párt tiltakozott a bel- és külföldi kommunisták üldözése és letartóztatása ellen, és követelte azonnali szabadonbocsátásukat.[26]

[21] Der Kampf, Wien, 1919. nov. 792—800. l. *Otto Bauer:* Auslieferung und Asylrecht.
[22] Az osztrák jegyzék eddigi kutatásaink során még nem került elő, tartalmát a Külügyminisztérium 6. ügyosztályának 1920. márc. 6-án kelt jelentéséből ismerjük (OL. Küm. pol. 1920—36. szám nélkül).
[23] Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien. Zeitungsarchiv 192. „Westungarn".
[24] HL. MNHF I.—1919. — 2045. Horthy emlékirata a külpolitikai helyzetről. 1919. okt. 28-án.
[25] OL. Küm. pol. 1920—36—4204/1919. Somssich Gratzhoz 1919. dec. 2-án.
[26] Protokoll der 3. Reichskonferenz der Kommunistischen Partei Deutschösterreichs am 7. und 8. Dezember 1919. Wien 1920. 8., 10—11., 17. l.

Az osztrák kormány a magyar népbiztosokat Karlstein várába internálta.[27] Ennek a középkori épületnek különös baja volt, hogy ablakai eredetileg egyáltalán nem voltak, és csak abban az időben, amikor ott montenegrói tiszteket őríztek, alkalmaztak ideiglenes, később teljesen hasznavehetetlenné vált ablakokat. A népbiztosokat 6 hónapig tartották itt, bár Renner elismerte, hogy az épület alkalmatlan arra, hogy valakinek állandó lakhelyül szolgáljon.[28] Az osztrák kormány — az internáltak költségén — karhatalmat rendelt Karlsteinba, hogy megvédje őket a kommunisták ellen felheccelt környékbeli lakosság és a horthysta-fehérgárdista ügynökök esetleges támadásai ellen. Elgondolkodtató azonban, hogy ennek parancsnoklását egy olyan tisztre bízták, aki saját kijelentései szerint a különítményes Lehár barátja volt és Horthyhoz is személyes kapcsolatok fűzték.[29]

Január 12-én Kun levelet intézett Eldersch belügyi államtitkárhoz, a bécsi kerületi munkástanácshoz, Skrein jogi képviselőhöz, amelyben kérte, hogy az embertelen karlsteini körülmények és bánásmód kivizsgálására küldjenek ki egy bizottságot, mert ellenkező esetben az internáltak éhségsztrájkba lépnek.[30] Kun ekkor súlyos asztmával küszködött, Pogány 40°-os lázban feküdt. Bettelheim pedig, aki alig evett valamit, csontig lesoványodott.[31] A levél nyomán az osztrák hatóságok megengedték, hogy Varga Jenő, Lengyel Gyula, Rudas Béla, Rudas László és Rákos Ferenc Bécsbe távozzanak.

Január második felében az osztrák kommunista párt akciót kezdett az internált kommunisták kiszabadítása érdekében. A párt a békeszerződésre hivatkozott, amelynek egy pontja kimondja, hogy Ausztria a politikai tevékenység miatt internáltakat nem köteles kiszolgáltatni. Tüntetéseket hívtak egybe, amelyeken követelték az internáltak szabadonbocsátását és felhívták Európa összes kommunista és szocialista pártjait, hogy támogassák az osztrák kommunista párt lépéseit.[32] Január 17-én a párt akkori vezetői és Milano pártállásra nézve baloldali szocialista polgármestere Karlsteinbe látogattak. Útjuk célja az volt, hogy előkészítsék Kun Béla Olaszországba való utazását.[33] Néhány nap múlva Eldersch és Schober vezetésével egy bizottság is kiszállt és megállapította, hogy az épület internálás céljaira teljesen alkalmatlan. Január 29-én Kun Bélát a stockeraui kórházba szállították.[34]

Horthy január 30-án kelt bizalmas átiratából kiderül, hogy ezekben a napokban az osztrák minisztertanács is foglalkozott e kérdésekkel és hozzájárult ahhoz, hogy Kun 8 napon belül Olaszországba utazzék. Az osztrák kommunista pártnak Kun kiszabadítására irányuló akciója úgy látszott, eléri célját. A reakció azonban közbelépett. Keresztényszocialista körök közölték Horthyékkal, hogy Ramek igazságügyi államtitkár hajlandó ezt megakadályozni és a kiszolgáltatást keresztülvinni, ha a magyar kormány a kiszolgáltatás iránti kérést megújítja azzal, hogy Kun közönséges bűncselekmények elkövetését elrendelte vagy azokban részt vett.[35]

Miután az első kiadatási kérés még a keresztényszocialisták szerint is alkalmatlan volt a kérdés érdemben való tárgyalására, a keresztényszocialista párt felajánlotta, hogy egy megbizottját Budapestre küldi, hogy az új kiszolgáltatási megkeresés megszerkesztésénél a budapesti hatóságokat osztrák szempontból fontos körülményekre figyelmeztesse.[36] Dr. Mataja a párt képviseletében január közepén meg is érkezett Budapestre.[37] A Kun Béla kiadatására vonatkozó második kérelem megfogalmazásához a magyar kül- és igazságügyminisztérium a tanácskormány idejéből származó rendeleteket és utasításokat is felhasználta. Így próbálta „jogalapot" teremteni, így próbálták meggyőzni az osztrák közvéleményt, hogy a kommunisták közönséges gonosztevők. „Dacára ennek a körülménynek, úgyszintén a Magyarország területén kézrekerült és már elítélt kommunista vezérek bűnügyében összegyűjtött rengeteg anyagnak, mégis a legnagyobb nehézségekbe ütközött, hogy az ún. népbiztosokra rábizonyítható legyen olyan közvetlen tevékenység bűncselekmények elkövetésében, amelyek a kiadatás alapjául szolgálhatnak és ahol őket büntetőjogi értelemben vett felbujtónak lehet tekinteni" — állapította meg

[27] A karlsteini internálás körülményeire lásd: Ungarische Volkskomissäre in Österreich. Weg und Ziel. Wien 1960. nov. 764—772. l. Magyarul megjelent Párttörténeti Közlemények 1961. márc. 199—208. l.
[28] PI. Arch. Bécsi köv. pol. 1920—67 (1920—141). Gratz Somssichhoz 1920. jan. 27-én.
[29] Rote Fahne, Wien, 1920. jan. 21. Der Hungerstreik in Karlstein verschoben.
[30] Párttörténeti Közlemények, 1960. márc. 205. l.
[31] HL. MNHF. II. 1920—130/453. 1920. jan. 24-i wieni jelentés.
[32] Uo.
[33] PI. Arch. Bécsi köv. pol. 1920—67 (1920—109). Gratz Somssichhoz 1920. jan. 19-én; 1920—67 (1920—153). Gratz Somssichhoz 1920. jan. 29-én.
[34] PI. Arch. Bécsi köv. pol. 1920—67 (1920—399). Masirevich Szilárd, bécsi magyar ügyvivő Somssichhoz 1920. márc. 13-án.
[35] OL. Küm. pol. 1920—36—602. Horthy a miniszterelnökhöz stb. 1920. jan. 31-én.
[36] Uo.
[37] OL. Küm. pol. 1920—36—208. Gratz telefonüzenete 1920. jan. 14-én.

a Külügyminisztérium 1920 márciusában készült összefoglalója.[38] Természetesen ennek ellenére az iratokat összeállították és Bécsbe küldték, elrendelve, hogy a követség haladéktalanul terjessze elő az osztrák kormánynál és hasson oda, hogy az eddigi gyakorlatnak megfelelően Kunt nyomban tartóztassák le és tartsák fogva, míg a kiadatás tárgyában határozat születik. 1920 február—március folyamán újonnan előterjesztett iratokban a magyar kormány a többi népbiztost illetően is megújította kiadatási kérelmét.[39]

Gratz február 14-én értesítette Somssichot, hogy a magyar állásponttal rokonszenvező keresztényszocialistáktól nyert bizalmas információ szerint Kun kiadását a kremsi kerületi bíróság fogja a bécsi legfelsőbb bíróságnak javasolni, ha a bizonyítékok és gyanúokok rendelkezésre állnak. Ugyanezen körök azt is közölték Gratzcal, hogy nem a kiadatási viszony változott meg Ausztria és Magyarország között, hanem a bíróságok követelnek szigorúbb bizonyítékokat az emelt vád alátámasztására.[40] Ebből kiolvasható volt, hogy a vád megalapozatlansága és az iratok hiányossága miatt még az igazságügyi tárcát kézben tartó kereszténvszocialista párt is tehetetlen, és így a magyar kormány sem számíthat Kun közeli kiszolgáltatására. Ami az antantnak a kérdésben elfoglalt álláspontját illeti, Lindley, a bécsi angol főmegbízott. akit nyugtalanított a „kommunista áramlat" erősödése Ausztriában, még január közepén úgy nyilatkozott, hogy a kommunisták kiszolgáltatásának kérdését függőben kell tartani mindaddig, míg megtörténik a munkásság lefegyverzése. Kívánatos volna — mondotta Gratznak — minden olyan akciót, amely a bécsi munkásságot felizgatná, kerülni.[41]

Az osztrák kommunista párt és a munkásság megmozdulása Kun és elvtársai szabadlábra helyezéséért az osztrák és magyar reakció közbelépése miatt egyelőre nem járt sikerrel. Kétségtelen azonban, hogy amikor az osztrák kormány a kiadatási kérelmet sem teljesítette, elsősorban a munkásságnak a magyar népbiztosok melletti szolidáris kiállását vette számításba.

A magyar kormány a népbiztosok kiadatására irányuló hivatalos eljárását már 1919 őszétől terrorista módszerekkel párosította. E terrorcselekmények, amelyeket Ausztriában élő emigráns magyar kommunisták, majd később a fogvatartott népbiztosok ellen végrehajtottak, a magyarországi fehérterror bűnlajstromának kevéssé ismert oldalát jelentik.

A proletárdiktatúra bukása után a bécsi antibolsevista comité nem oszlott fel, hanem „Nemzeti Ügyelő Bizottság" néven, a magyar hadügyminisztérium bécsi megbízottjának, gróf Takách-Tolvay katonai attasénak fennhatósága alatt továbbfolytatta ellenforradalmi tevékenységét.[42] A Singer Strasse 2. sz. alatt székelő bizottság szervezte meg — nemcsak a magyar hadügyminisztérium és Horthy tudtával, hanem azok egyenes parancsára — több emigráns kommunista elrablását és kiszolgáltatását a magyar nemzeti hadsereg tiszti különítményeinek. A terrorakciók végrehajtására Bécsbe vezényelték a Prónay-különítmény egy századát (maga Prónay is több alkalommal tartózkodott ott), de a Führich gassei toborzóirodájában a bizottság is szerződtetett besúgókat és provokátorokat. A terrorcsapat vezetésével Rantzenberger kapitányt bízták meg, aki mint st. pölteni illetőségű osztrák állampolgár a legtöbb helyi ismerettel rendelkezett Bécsben és a határmenti helységekben.[43]

Rantzenberger 1919 októberében felkereste Brandl rendőrtanácsost a magyar belügyminisztérium írásával, amely azt tartalmazta, hogy néhány, a levélben megnevezett katonatiszt „nyomozást" akar folytatni magyar kommunisták ellen.[44] A bécsi rendőrség 1920. február 24-én nyilvánosságra hozott nyilatkozatában azt állította, hogy a „jogtalan erőszakosságra" vetemedő magyar tiszteket még akkor kiutasította Ausztriából.[45] A magyar tisztek azonban nem utaztak el, sőt a Rote Fahne 1920. február 24-i száma szerint a Schober vezette rendőrség novemberben kiszolgáltatta nekik a

[38] OL. Küm. pol. 1920—36. szám nélkül. A Külügyminisztérium 6. ügyosztályának jelentése Kun Béla és társai kiadatási ügyében 1920. márc. 6-án.

[39] OL. Küm. pol. 1920—36—540. Somssich távirata a bécsi követséghez 1920. febr 1-én. OL. Küm. pol. 1920—36. szám nélkül. A Külügyminisztérium 6. ügyosztályának jelentése Kun Béla és társai kiadatási ügyében 1920. márc. 6-án.

[40] OL. Küm. pol. 1920—36—925. Gratz Somssichhoz 1920. febr. 14-én.

[41] PI. Arch. Bécsi köv. pol. 1920—67 (1920—109). Gratz Somssichhoz 1920. jan. 19-én.

[42] Bécsi Magyar Ujság, 1920. márc. 2. A bécsi magyar ochrana.

[43] Uo. és Stenographische Protokolle über die Sitzungen der Konstituierenden Nationalversammlung der Republik Österreich 1919—1920. Wien (a továbbiakban Stenographische Protokolle). 1754—1759. l. A Prónay különítmény ausztriai működésére lásd még: *Nemes Dezső:* Az ellenforradalom története Magyarországon. 1919—1921. Bpest. 1962. 98. l. és PI Arch. Prónay ezredes naplója 1918—21. II. köt.

[44] Bécsi Magyar Ujság, 1920. febr. 24. Magyar tisztek emberrablása.

[45] Uo.

menekültek névsorát, amelynek alapján elkezdődtek az üldözések és gyilkosságok.[46]

December 7-én Bleich József és Kiss Kálmán hadnagyok Bécsből elrabolták és a soproni rendőrségnek kiszolgáltatták Schön Béla magyar kommunistát, akit később agyonvertek.[47] Schön elrablásának körülményeire az osztrák nemzetgyűlés február 19-i ülésén derült fény, ahol éppen az osztrák kormánynak a magyar kormány február 15-i, Nyugat-Magyarországgal kapcsolatos jegyzékére adandó válaszát tárgyalták. Otto Bauer felszólalásában kijelentette, hogy a szociáldemokraták nem tesznek semmit, ami Ausztria és Magyarország jóviszonyát akadályozná, de ennek előfeltétele a szuverénitás betartása. „A magyar kormány ezt azonban nem tartja meg — mondotta —, tisztjei és detektívjei Bécsben lődörögnek és Bécs területéről magyar menekülteket elhurcolnak. Nem tűrhetünk osztrák területen egy magyar ochranát." Állításainak igazolására egy levelet olvasott fel, amelyet a december 9-én letartóztatott Kiss Kálmán intézett Mattyasovszky követségi tanácsoshoz, a magyar követség politikai osztályának főnökéhez. A levélben Kiss panaszkodott, hogy eddig nem tettek értük semmit, pedig nem árultak el senkit, majd ezt írta: „... Mikor Rantzenberger kapitány úr parancsot adott, akkor az ellenkezésünkre azt válaszolta, ha elfognak bennünket, csak egy-két napig leszünk fogdában, legfeljebb Horthy bemasiroz Bécsbe, s akkor úgyis szabadok leszünk. Ha mi itt megmondtuk volna az igazat, akkor megtudták volna, hogy mi is Horthy egyenes parancsára cselekszünk, és elfogták volna Prónayt és Ranzenbergert, meg az akkor itt időző egész tiszti századot, amely a kommunisták lecipeltetésére volt kivezényelve ... Nagyon kérem adjanak a védőnek napidíjamból előleget, a többit legyen szíves a követség fizetni, amiért Bleich kommunista dolgokat mind hírül hozta a követségnek ..."[48]

Schön elrablása nem az egyedüli eset volt, amelyet a magyar tisztek követtek el. Hasonló módon raboltak el pl. egy Strenger nevű vöröskatonát, akit a grazi határnál adtak át a magyar hatóságoknak.[49] Bleich és Kiss ügyének bírósági tárgyalásán maga az elnök is közbevetette, hogy más Bécsben élő kommunisták is eltűntek, így többek között Bartos Béla is.[50] Február 19-i parlamenti felszólalásában Bauer megjegyezte, hogy eddig 6—7 hasonló eset jutott tudomására.[51]

A terrorcsapat tervbe vette Kun és a többi népbiztos elrablását, illetve legyilkolását is. Újabban — jelentette Gratz február 13-án — ismét számos jelentős pénzösszegek fölött rendelkező fiatalember jött Bécsbe, hogy egy Ausztriában internált magyar kommunistát „megszöktessenek". Szándékukról nyíltan beszélnek és elmondják azt is, miként kapták meg a magyar honvédelmi minisztérium jóváhagyását terveikhez. Február közepén egy Fingerl nevű egyén jelentkezett a bécsi rendőrségen és elmondta, hogy 150 000 K-t kapott abból a célból, hogy Kun Bélát Stockerauból „megszöktesse".[52] Március első felében az osztrák lapok újabb Kun elrablását célzó akció leleplezéséről számoltak be.[53]

A magyar ellenforradalom ügynökei ausztriai aknamunkájukkal egyidejűleg Budapestet és a bécsi antantmissziókat a kommunisták bécsi „összeesküvéseire" vonatkozó fantasztikus hírekkel árasztották el. Nemcsak saját tevékenységüket kívánták így igazolni, hanem az „összeesküvéseket" eltűrő osztrák kormányt is kedvezőtlen színben akarták feltüntetni az antant előtt. Magyar kormánykörökben ezen híreknek meglehetős keletje volt, hiszen sohasem tudták megbocsátani az osztrák kormánynak, hogy az emigráns kommunistákat egyáltalán beengedte Ausztriába. Odáig mentek, hogy a fővezérség és más magyar kormánytényezők még a bécsi rendőrséget is a kommunistákkal való összejátszással gyanúsították. Február 23-án Kánya aziránt érdeklődött Gratztól, hogy vajon Schober wieni rendőrfőnököt teljesen megbízhatónak és különösen olyannak tartja-e, akinél nem kell félni, hogy esetleg indiszkréciót követ el.[54] Mire Gratz megnyugtatta, hogy Schober úrnak a kommunista mozgalmak elfojtásában oly nagy és általánosan elismert érdemei vannak, hogy lehetetlenség őt a kommunistákkal való összejátszással gyanúsítani.[55]

[46] Rote Fahne, 1920. febr. 25. Ungarische Ochrana in Wien; február 24. Österreichische Behörden als Helfer der ungarischen Henker.

[47] Bécsi Magyar Ujság, 1920. febr. 21. Dr. Bauer Ottó képviselő vádjai a bécsi magyar követség ellen; 1920. jún. 15. Magyar tisztek a bécsi esküdtszék előtt.

[48] Stenographische Protokolle 1754—1759. l. (Bauer hozzászólása egyéb vonatkozásainak részletes ismertetésére nem térünk ki.)

[49] Uo.

[50] Bécsi Magyar Újság, 1920. jún. 15. Magyar tisztek a bécsi esküdtszék előtt.

[51] Stenographische Protokolle 1754—1759. l.

[52] OL. Küm. pol. 1920—36—1018. Somssich külügyminiszter a fővezérnek stb. 1920. febr. 18-án.

[53] PI. Arch. Bécsi köv. pol. 1920—67 (1920—399). Gratz Somssichhoz 1920. márc. 13-án. PI. Arch. Bécsi köv. pol. 1920—449. A külügyminiszter Gratzhoz 1920. márc. 30-án.

[54] PI. Arch. Bécsi köv. pol. 1920—310. Kánya Kálmán Gratzhoz 1920. febr. 23-án.

[55] PI. Arch. Bécsi köv. pol. 1920—310. Gratz Somssichhoz 1920. febr. 29-én.

A Schober vezette rendőrség aligha szolgált rá a bizalmatlanságra. Nemcsak arra gondolunk, hogy Schön elrablása után csak Bleich és Kiss hadnagyokat tartóztatták le, a gyilkosságra felbujtó Prónayt ellenben a rendőrség „legitimista üzelmek" miatt eltanácsolta Ausztria területéről, s hogy Rantzenberger kapitány szintén „eltűnt" Ausztriából, bár a nyomozás konstatálta bűnösségét.[56] Gratz február 12-i jelentésében beszámolt Schoberrel folytatott beszélgetéséről, aki kijelentette, hogy hajlandó a magyar hatóságok rendelkezésére bocsátani minden adatot, amely a kommunisták megítélésével kapcsolatban fontossággal bírhat.[57] Amikor február közepén a rendőrség nyomára jött egy Kun Béla elrablására irányuló akciónak, a résztvevőket nem vonta felelősségre, hanem utat engedett nekik, hogy Bécsből eltávozhassanak.[58] A március eleji „szöktetési" kísérlettel kapcsolatban a rendőrség a vizsgálat során elhallgatta, hogy a benne részes Szentmiklósy nevű magyar tiszt fivére a bécsi magyar követség tagja, és megígérte, hogy a másik két tisztnek (br. Lipthay, Probst) és altisztnek (Reininger) szintén nem lesz nagyobb kellemetlensége. Nem sokkal később kaució ellenében mindannyiokat szabadon bocsátotta.[59]

Az egész társadalom haladó közvéleménye mély megdöbbenéssel és felháborodással fogadta Ausztriában a horthysta ügynökök terrorakcióira vonatkozó híreket; Bauer leleplezését, a Bleich és Kiss elleni vizsgálatnak a kommunista és szocialista sajtóban nyilvánosságra hozott, a bécsi magyar követséget és a bécsi rendőrséget is kompromittáló újabb adatait. A magyarországi fehérterror garázdálkodása elleni tiltakozás jegyében már eddig is több, nagy tüntetésszámba menő gyűlés zajlott le. Azonban éppen ezek a terrorcselekmények, és mögötte a magyar és osztrák ellenforradalmárok jól sejtett együttműködése szolgáltattak alapot arra, hogy a kommunista párt személyekig menő konzekvenciákat vonjon le Bauer február 19-i, még általánosságban mozgó tiltakozásából, és követelje a magyar követ és valamennyi rendőrspicli kiutasítását Ausztriából, Schober rendőrfőnök, Brandl és Presser rendőrtanácsosok eltávolítását a rendőrség éléről.[60]

Március 29-én az időközben Karlsteinból a Bécs környéki Steinhof ideggyógyintézetbe szállított népbiztosok éhségsztrájkba léptek. Az internáltak kérték, hogy a kormány tegye lehetővé, hogy Ausztriát elhagyhassák, vagy hogy Bécsben szabadon élhessenek.[61] Az éhségsztrájk idején egyes osztrák kormányhatóságok, így Eldersch, a szociáldemokrata belügyi államtitkár, a népbiztosok szabadlábra helyezése mellett foglaltak állást. Schober rendőrfőnök azonban szembeszállt e tervvel, sőt a kormányt lemondásával fenyegette meg.[62] Ugyanakkor a fehérterror olyan újabb rémtettei Magyarországon, mint a Somogyi—Bacsó gyilkosság 1920. február 17-én, továbbra is megnehezítették, hogy a keresztényszocialista párt a kiadatás mellett foglaljon állást.[63] Mindezt figyelembevéve, a kormány az internálás fenntartását határozta el. A bécsi rendőrség úgy nyilatkozott, hogy az internáltak most saját költségükön jó élelmet is vehetnek, az őrzést pedig megbízható egyének gyakorolják.[64]

A magyar fehérgárdisták, akik nem felejtették el, hogy eddig végrehajtott terrorcselekményeik és felfedett terrorista terveik iránt az osztrák rendőrség erélytelen magatartást tanúsított, április 4-én kísérletet tettek Kun és a többi népbiztos atropinnal való megmérgezésére. „Ahogy minden forradalmi pártnak első kötelessége, hogy vezérkarát biztonságba helyezze — írta a Proletár —, úgy az ellenforradalomnak természetes törekvése, hogy ezt a forradalmi vezérkart lehetőleg megsemmisítse. Valóban: a proletariátus forradalmát nem lehet úgy megszüntetni, ahogy azt az ellenforradalom legszívesebben szeretné, a proletariátus kiirtásával, mert hiszen proletariátus nélkül a kapitalista társadalom nem lehet el, és így kénytelen kelletlen megelégszik az ellenforradalom a proletariátus kiirtása helyett annak gúzsbakötésével. De ki lehet irtani a proletariátus vezetőit, a proletariátus vezérkarát, mert amíg ez nincs kiirtva, addig a proletariátusnak vezetője van, és miután a proletariátus még gúzsbakötötten is fenyegető réme az ellenforradalomnak, Horthy és Héjjas, Prónay és Bibó mindaddig vesztüket érzik és újabb forradalom rémeit látják, míg tudják, hogy a proletariátus vezetői még élnek, sőt szabadon járnak és dolgoznak a forradalom érdekében . . ."[65]

[56] Bécsi Magyar Újság, 1919. dec. 30. Hírek; febr. 24. Magyar tisztek emberrablása.
[57] PI. Arch. Bécsi köv. pol. 1920—67 (1920—222). Gratz Somssichhoz 1920. febr. 12-én.
[58] OL. Küm. pol. 1920—36—1018. Somssich külügyminiszter a fővezérnek stb. 1920. febr. 18-án.
[59] PI. Arch. Bécsi köv. pol. 1920—67 (1920—399). Gratz Somssichhoz 1920. márc. 13-án.
[60] Arbeiter Zeitung, 1920. jan. 5. Der Protest gegen die ungarischen Greuel. Rote Fahne, 1920. febr. 24. Österreichische Behörden als Helfer der ungarischen Henker; febr. 27. Die österreichischen Regierungssozialisten decken die Horthyagenten; márc. 7. Der Menschenraub geht weiter.
[61] Párttörténeti Közlemények, 1961. márc. 207—208. l.
[62] OL. Küm. pol. 1920—36—1952. Gratz Simonyi-Semadam Sándor külügyminiszterhez 1920. ápr. 3-án.
[63] PI. Arch. Bécsi köv. pol. 1920—442. Gratz Simonyi-Semadamhoz 1920. márc. 30-án.
[64] PI. Arch. Bécsi köv. pol. 1920—67 (1920—399). Gratz Somssichhoz 1920. márc. 13-án.
[65] Proletár, 1920. okt. 14. Kun Béla merénylője.

Az osztrák rendőrség mint tetteseket őrizetbe vette Litauszky Andort, Strasser Józsefet és Giret Lászlót. Litauszky a magyar belügyminisztérium által 1920. március 20-án Giovanni Collini névre kiállított papírokkal rendelkezett, amelyek szerint ő mint hírszerző a m. kir. rendőrség szolgálatában állt, és amelyek felszólították az összes közigazgatási, rendőri és katonai hatóságokat, hogy a nevezettet mozgásszabadságában ne korlátozzák, neki a támogatást és szükség szerint a védelmet biztosítsák. Másik igazolványát március 21-i kelettel Prónay állította ki ugyancsak Collini névre, igazolva, hogy az I. vadász zászlóaljhoz tartozik és a kaszárnya kapuit minden időben szabadon átlépheti.[66]

A Kun Béla és a népbiztosok ellen végrehajtott mérgezési kísérlet még egy jegyzékváltást is eredményezett Ausztria és Magyarország között. Cnobloch osztrák követ április 10-én kormánya nevében a legerélyesebben tiltakozott, hogy magyar hatóságok szolgálatában álló ügynökök az osztrák köztársaság területén, törvényeinek semmibe vételével bűnös tevékenységet folytatnak, sőt még gyilkossági kísérletektől sem riadnak vissza.[67] A bécsi követ, Gratz — akinek a diplomáciájához pedig szervesen hozzátartozott a monarchista szervezetek és a jobboldali osztrák sajtó pénzelése — a tél folyamán figyelmeztette a magyar kormányt, hogy az ilyenfajta akciókat dezavuálja, mert valószínű, hogy a siker el fog maradni és csak a botrány lesz meg. A magyar külügyminisztérium azonban nem csinált problémát az ügyből, sőt még a szükséges felvilágosítás megadásával sem sietett. A külügyminiszter két hónap múlva közölte Cnoblochhal, hogy „Collini" vállalkozásával a magyar hatóságok semmi közösségben nem álltak.[68] Az ügy 1920 őszén fejeződött be. A Proletár október 14-i száma hírt adott arról, hogy végül is csak egyetlen személyt, Giret László orvostanhallgatót állították törvényszék elé, mérgezéssel vádolva. „Collini" és Strasser József még április 14-én, a bécsi magyar katonai misszió egyik vezetőjének, Kölber Pál főhadnagynak segítségével Budapestre szöktek. A vádlottat az esküdtek csak kihágásban találták bűnösnek és 1 havi börtönre ítélték, amelyet a vizsgálati fogsággal kitöltöttnek vettek.[69]

*

Az osztrák kommunista párt által vezetett munkástömegeknek a népbiztosok szabadlábra helyezéséért folytatott harca akkor vett kedvező fordulatot, amikor az ügybe Szovjetoroszország is beavatkozott. A szovjet kormány berlini diplomáciai képviselője, Kopp, levelet intézett Renner kancellárhoz és szavatosságot vállalt Szovjetoroszországba való beutazásukért,[70] ugyanakkor tárgyalásokat kezdett a német kormánnyal aziránt, hogy biztosítson számukra szabad átutazást Németországon keresztül.[71] Az osztrák kormány is hajlott a szovjet kezdeményezés elfogadására. Május elején azzal a kéréssel fordult a német kormányhoz, hogy járuljon hozzá 72 Ausztriában levő magyar kommunistának Németországon át Szovjetoroszországba való utazásához.[72] Hainel külügyi államtitkár a berlini magyar követ Forsterrel folytatott beszélgetése alapján az osztrák kormány kérését elutasította. Forster azt állította, hogy a hadifoglyok hazaszállítása végett tárgyalásokban állnak Szovjetoroszországgal, és hogy az a kiszolgáltatás feltételéül Kunék szabadonbocsátását fogja követelni.[73] Forster érvelése hamis volt, a szovjet kormány magától értetődően nem a magyar, hanem csak az osztrák hadifoglyok hazautazását tehette függővé Kunék szabadlábra helyezésétől. Tény viszont, hogy a magyar uralkodó és kormánykörök mindig számítottak arra, hogy Magyarországon bíróság elé állított népbiztosok után az Ausztriában élők felett is vésztörvényszéket ülhetnek.

A Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottsága 1919. november 13-án rádió üzenetet küldött az osztrák kommunista párt képviselőihez, amelyben kifejezésre juttatta Szovjet-Oroszország készségét a hadifogoly kérdés rendezésére.[74] A szovjet és az osztrák kormány között hónapokon át folyó tárgyalások júliusban Koppenhágában fejeződtek be. Litvinov nem hagyott kétséget az iránt, hogy kormánya a menekült magyar népbiztosokat szövetséges kormánynak tekinti, és állásfoglalását attól teszi függővé, hogyan bánnak velük Bécsben. Közölte továbbá, hogy a lengyel—orosz háborúval kapcsolatos

[66] OL. Küm. pol. 1920—36. szám nélkül. Cnobloch budapesti osztrák követ Simonyi-Semadam külügyminiszterhez 1920. ápr. 10-én.
[67] Uo.
[68] OL. Küm. pol. 1920—36. szám nélkül. Teleki Pál külügyminiszter Cnoblochhoz 1920. jún. 18-án.
[69] Proletár, 1920. okt. 14. Kun Béla merénylője.
[70] Párttörténeti Közlemények 1961. márc. 208. l.
[71] OL. Küm. pol. 1920—36—2129. Gratz Simonyi-Semadamhoz 1920. ápr. 13-án.
[72] OL. Küm. pol. 1920—36—2695. Forster berlini követ Telekihez 1920. máj. 6-án.
[73] Uo.
[74] Rote Fahne, 1920. febr. 21. Sowjetrussland und die österreichische Regierung.

szigorú semlegesség megtartása nélkül Ausztria nem számíthat a hadifoglyok hazatérésére.[75]

A július 5-én Koppenhágában Maxim Litvinov és Paul Richter által megkötött hadifogoly-egyezmény első két paragrafusa a hadifoglyok kicserélésére vonatkozott. Harmadik cikkelyében Ausztria az Oroszország elleni háborúban semlegességre és mindenféle fegyver, lőszer és hadianyag szállítás teljes megszüntetésére kötelezte magát. A negyedik cikkely kimondotta, hogy az osztrák kormány szabadlábra helyezi a magyar népbiztosokat és minden célszerűnek látszó eszközzel, amilyen gyorsan csak lehet, előmozdítja Oroszországba való utazásukat. A szovjet—osztrák kapcsolatok további alakulása szempontjából fontos ötödik cikkely jelezte, hogy a két kormánynak a hadifogolycsere lebonyolításával megbízott képviselői különleges felhatalmazást kapnak a háború következtében megszakadt gazdasági kapcsolatok újrafelvételére is.[76]

Szovjetoroszország felé az út akkor egyedül Németországon keresztül állt nyitva. Az osztrák kormány a szerződés ratifikálása után azonnal felhasználta az alkalmat arra, hogy egy éppen induló orosz hadifogoly transzporttal a német külügyi hivatal elutasító válasza ellenére — egyelőre csak Kun Bélát és Varga Jenőt — Szovjet-Oroszországba szállítsa.[77]

Ezekben a hetekben egész Európa figyelmét a lengyel—szovjet háború eseményei kötötték le. A szovjet hadsereg július 4-én megkezdett hatalmas offenzivája nyomán az antant által felszerelt lengyel hadsereg 40 nap alatt 600 km-t hátrált Varsó elővárosáig. A horthysta katonai klikk a készülő trianoni szerződés területi rendelkezéseinek enyhítését remélve, felajánlotta segítségét Lengyelországnak. Július 10-én pl. 80 vagon lőszert indítottak el Csepelről Lengyelországba, és tárgyalások folytak magyar csapatoknak a háborúban való részvételéről is.[78]

Európa munkássága a Szovjet-Oroszország elleni intervenció és blokád megszüntetését követelve egyidejűleg kimondotta a maga blokádját Horthy-Magyarország ellen. A Szakszervezetek Nemzetközi Szövetsége márciusban Amsterdamban megtartott ülésén határozatot hozott, hogy valamennyi ország köteles megakadályozni a magyarországi proletariátus irtózatos elnyomását, és felszólította a szakszervezeteket, elsősorban a szállító munkásokat, vasutasok, postások és távirászok szakszervezeteit, hogy június 20-tól tagadjanak meg minden munkát Magyarország számára. A hetek óta tartó bojkott Ausztriában és Magyarországon egyaránt kiélezte az osztályharcot.

Ebben a helyzetben a jobboldali szociáldemokrata Renner a bojkott megszüntetése érdekében közvetített az amsterdami Világszövetség felé, július 13-án pedig Gratz Gusztávon keresztül külpolitikai közeledést javasolt a magyar kormánynak a növekvő „orosz veszély" leküzdésére. Július 13-án Renner kifejtette Gratz előtt, hogy a jó kapcsolatok létesítése Ausztria és Magyarország között nagyon sürgős. Nem valószínű — mondotta —, hogy Oroszország békét köt anélkül, hogy megkapná Kelet-Galiciát. Ez viszont azzal a következménnyel jár, hogy Oroszország a Ruténföldet elveszi Csehszlovákiától. Kétséges, hogy Csehszlovákia ellen tud-e állni a bolsevizmusnak. A helyzet mind Magyarország, mint Ausztria számára veszélyes, de ha a két ország együttműködnék, akkor talán ellen tudnának állni a bolsevista veszélynek. Renner megígérte, hogy ki fogja puhatolni saját pártját egy ilyen közeledési politika tekintetében, és arra kérte a magyar követet, tájékoztassa kormányát a megbeszélésről.[79]

Elképzelhető, hogy ilyen körülmények között milyen óriási felháborodással fogadta Magyarországon a reakció a hírt, hogy július 17-én Kun és Varga Jenő az osztrák kormány tudtával, orosz hadifogoly transzporttal Csehországon át Stettinnek vette útját.[80] Teleki külügyminiszter és a bécsi magyar követség azonnal táviratoztak a berlini és varsói magyar követnek és a prágai magyar ügyvivőnek, hogy legsürgősebben intézkedjenek letartóztatásuk iránt.[81] A magyar külügyminisztérium alig rekonstruálta

[75] Rote Fahne, 1920. júl. 17. Bela Kun nach Russland abgereist.

[76] Vertrag der Republik Österreich und der russischen Sowjetrepublik über die Rückkehr der Kriegsgefangenen. Közli: Rote Fahne 1920. júl. 17.

[77] Uo.

[78] *Divéky Adorján :* Magyarország szerepe az 1920. évi lengyel—szovjet háborúban. Külügyi Szemle, 1938. 293. l.

[79] Papers and Documents Relating to the Foreign Relations of Hungary. Bpest, 1939. (A továbbiakban: Papers. . .) Volume 1919—1920. No. 447. Gratz Telekihez 1920. júl. 13-án. Egyelőre nehezen dönthető el, hogy Renner akciója mennyiben gyökerezett az osztrák szociáldemokrata párt felfogásában, hiszen ugyanebben az időben a párt olyan vezető teoretikusai, mint Bauer, Braunthal, arról írtak, hogy a szovjet fegyverek a szocializmus győzelmét hozzák Európába, hogy a szovjet győzelmek a szocializmus hullámait Lengyelországon és Németországon át a Rajnáig viszik. (Vö. *Otto Bauer :* Die österreichische Revolution. Wien 1923. Der Kampf, München, 1920. aug. 11. *Julius Braunthal :* Ungarn und Mitteleuropa.)

[80] OL. Küm. pol. 1920—36—4615. Masirevich telefonsürgönye Telekihez 1920. júl. 18-án.

[81] OL. Küm. pol. 1920—36—4498. Teleki távirata Forsterhez, Csekonicshoz, Tahyhoz 1920. júl. 17-én.

Kunék elutazásának körülményeit, máris ellenőrizhetetlen hírek érkeztek, hogy Kunék Oderbergnél kiszálltak a vonatból, hogy az orosz Vörös Hadseregben harcoló több tízezerre becsült magyar kommunista élén Kelet-Galicián keresztül betörjenek Magyarországba![82]

Masirevich bécsi magyar ügyvívő megtáviratozta ugyan, hogy a bécsi rendőrség szerint ez a híresztelés minden alap nélkül való, mert Kun és Varga egy másik vonaton voltak, amely Gmündön és Prágán át lett Németországba irányítva,[83] a kedélyek mégsem csillapultak. Amióta a bécsi lapok lehozták a szovjet — osztrák hadifogoly egyezmény szövegét, az antantot és a magyar kormányt most már az is aggasztotta, hogy Ausztria miért kötött egyáltalán akaratuk és tudtuk nélkül egy ilyen szerződést, amely a szovjet misszió személyében „bolsevista agitációs centrumot" teremt majd Bécsben; szerződést, amely a szovjet kormány elismerését vonja maga után és Ausztria semlegességét proklamálja a lengyel—orosz háborúban.[84] Tetejébe egyesek a hivatalosan közzétett konvención kívül még valami titkos, valószínűleg szóbeli megállapodásról is hallottak, amely a szovjet kormány és az osztrák szocialisták közötti együttműködésre vonatkozott volna.[85]

A parlament július 22-i ülésén Teleki külügyminiszter hangsúlyozta, hogy a népbiztosok kiadatása kötelessége lett volna az osztrák kormánynak, másrészt hogy a bojkott, a népbiztosok „szökése", az orosz offenziva egymással összefüggést mutatnak. Ekkor jelentette ki Zákány Gyula képviselő is, hogy ezekkel a tünetekkel szemben nem elegendő a felelősségrevonás érzését Ausztriában és az antantban felkelteni, hanem a legközelebbről érdekelt magyarságban kell elsősorban „a felelősségrevonás, az egységesség, és a keményöklűség érzését" felkelteni.[86]

Teleki július 18-án utasította Gratzot, közölje Renner kancellárral, hogy Magyarország fenntartja magának a jogot, hogy a „szöktetés" ellen a nemzetközi jog alapján tiltakozzék. A magyar kormány — hangzott az utasítás — az osztrák kormány eljárását illojálisnak tartja annál is inkább, mivel a népbiztosok utazását aznap határozta el, amelyen Renner, Gratz követnek bizalmas beszélgetés közben barátságos húrokat pengetett, azt a látszatot keltve, hogy változtatni óhajt eddigi ellenséges politikáján.[87]

A Gratz—Renner találkozó alkalmával — amelyre a kancellár távolléte miatt csak július 21-én került sor — Renner arra hivatkozott, hogy az osztrák kormány nem a saját, hanem Magyarország érdekében, magyar körök megkeresése alapján adta meg a menedékjogot a népbiztosoknak. A magyar kormány — mondotta — egy korábbi magyar kormány tagjait, akik Magyarország területi épségének megtartásáért Románia és Csehszlovákia ellen két honvédő háborút is vezettek, bűnözőknek tekinti. Ez az ő dolga. Ezeket az embereket azonban egy másik állam, Oroszország, akivel Ausztria nem kevésbé békében akar élni mint Magyarországgal, nagyra becsüli, szövetséges kormánynak tekinti és az osztrák hadifoglyok visszaadását az ő szabadságuktól tette függővé. Ebben a viszályban Ausztria nem kívánja a bíró szerepét betölteni, pusztán saját állampolgárainak érdekeit kereste és semmiképpen sem sértette meg Magyarország jogait.[88]

Az osztrák sajtónak leadott hivatalos tájékoztatóból már érthetően hiányzott a beszélgetés utolsó része, ahol Renner ismét annak a véleményének adott kifejezést, hogy a bolsevizmussal szemben Ausztriának és Magyarországnak gyorsan meg kellene találnia az egymáshoz vezető utat, és megigérte, hogy újabb lépéseket tesz Amszterdamban a bojkott megszüntetése végett.[89]

A magyar kormány tiltakozásának — amely a népbiztosok elutazásával amúgyis tárgytalanná lett — nem volt túlságosan nagy visszhangja Ausztriában. A burzsoázia részéről hallatszottak ugyan az osztrák kormány eljárását kritizáló hangok, a többség azonban bizonyos megkönnyebbüléssel vette tudomásul, hogy a magyar kommunisták, akiknek kiadását nem tudták keresztül vinni, elhagyják Ausztriát, és így e kérdés nem fog többé alkalmat adni a súrlódásra Bécs és Budapest között.[90]

A reakció most Németországban lépett sorompóba. Július 22-én a német kormány Swienemündében feltartóztatta az orosz hadifogoly vonatot.[91] A kommunista sajtó emögött a német—osztrák katonai klikk összejátszását gyanította,[92] míg a német szocialista lapok

[82] OL. Küm. pol. 1920—36—4542. Tahy prágai magyar ügyvivő számjelsürgönye Telekihez 1920. júl. 18-án.
[83] Papers... Vol. I. No. 470. Masirevich Telekihez 1920. júl. 18-án.
[84] OL. Küm. respol. 1920—41—224. Masirevich Telekihez 1920. júl. 20-án. OL. Küm. respol. 1920—41—236. Masirevich Telekihez 1920. júl. 30-án. Papers... Vol. I. No. 477. Masirevich Telekihez 1920. júl. 21-én.
[85] OL. Küm. respol. 1920—41—224. Masirevich Telekihez 1920. júl. 21-én.
[86] Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplója. IV. köt. 1920. júl. 22. 7. l.
[87] Papers... Vol. I. No. 468. Teleki Masirevichhez 1920. júl. 18-án.
[88] Rote Fahne, 1920. júl. 23. Die Verhaftung Béla Kuns.
[89] OL. Küm. pol. 1920—36—4655. Masirevich Telekihez 1920. júl. 22-én.
[90] Papers... Vol. I. No. 470. Masirevich Telekihez 1920. júl. 18-án.
[91] Papers... Vol. I. No. 480. Masirevich Telekihez 1920. júl. 22-én.
[92] Rote Fahne, 1920. júl. 24. Die Anhaltung Béla Kuns.

Csehországra hárították a felelősséget.[93] (A Narodní Listy c. cseh lap hívta fel ugyanis elsőízben a közfigyelmet arra, hogy a hadifoglyokkal volt magyar népbiztosok is utaznak.) A magyar külügyminisztérium azonnal felszólította Forstert, hozza a német kormány tudomására, hogy a magyar kormány kérni fogja Kunék kiadatását, visszautasítás esetén pedig igyekezzék internálásukat elérni.[94] A német hatóságok teljesítették a népbiztosok fogvatartásával kapcsolatban Forsternek tett igéretüket: Kun Béla és Varga Jenő az elfogatás után Reichswehr tisztek és katonák fogságába került.[95]

A szélsőségesen reakciós Deutsche Zeitung már másnap kijelentette, hogy míg az ilyen emberek szabadlábon vannak, Közép-Európa nem fog megbékélni, és hogy az antantnak sem állhat szándékában ilyen értékes erőket a bolsevisták rendelkezésére bocsátani. Nem fér kétség hozzá — hangoztatta —, hogy Németország korlátlan hatalommal rendelkezik az egész szállítmány fölött.[96] A Deutsche Zeitung a katonai klikk, a junkerek és a burzsoázia tekintélyes részének álláspontját fejezte ki. A bécsi magyar követség már terveket szőtt, hogy vajon Csehszlovákián és Lengyelországon, vagy tengeri úton, Románián és Jugoszlávián keresztül lenne-e célszerűbb a két népbiztost Magyarországra szállítani.[9]

A reakció terveit a német, különösen a berlini proletariátus hatalmas megmozdulása hiúsította meg. Július 24-én a német kommunista és a független szocialista párt közös nagy demonstrációján több tízezer munkás emelte fel szavát az ellen, hogy a politikai menekülteket a magyar gyilkosok vagy a német fehérgárdisták véres kezére juttassák. A gyülésen Ledebour, akit nem lehet túlzó radikalizmussal vádolni, általános sztrájkkal fenyegette meg a kormányt arra az esetre, ha Kun Béláéknak valami baja történne.[98]

A német kormánynak külpolitikai szempontból is mérlegelnie kellett döntését. Az első világháborúban levert imperialista Németország ellentmondásos helyzetben volt: miközben engedményekért alkudva felajánlotta szolgálatait az antantnak a bolsevizmus leküzdésére, ugyanakkor a versaillesi béke feltételeinek realizálása és a német vállalkozók üzleti érdekei a Szovjet-Oroszország felé való tájékozódásra kényszerítették.[99] „Vad dühhel támadják Szovjet-Oroszországot, gyűlölik a bolsevikokat, vérbeli fehérgárdisták módjára agyonlövetik saját kommunistáikat — írta Lenin. — A burzsoa német kormány halálosan gyűlöli a bolsevikokat, de nemzetközi helyzetéből fakadó érdekei saját kívánságai ellenére rákényszerítik arra, hogy békében éljen Szovjet-Oroszországgal".[100] Ezek a momentumok voltak fellelhetők és végül is mértékadók a német kormánynak a két magyar népbiztos sorsával kapcsolatosan meghozott döntésében is.

Simons külügyminiszter július 26-án a Reichstagban mondott beszéde, amelyben többek között kijelentette, hogy Kunék ügye Oroszországra és Németországra tartozik, valószínűvé tette, hogy a magyar kormány ezúttal sem számíthat a kiadatásra.[101] A német kormány — be sem várva a magyar külügyminisztérium papírjainak július 29-re jelzett megérkezését — július 28-án esto határozatot hozott, hogy Kun Béla és a kíséretében levő másik kommunista, a saját maguk választotta határon át elhagyhatják Németországot.[102] Simons sajnálatát fejezte ki Forster előtt, hogy a magyar kormánynak csalódást okozva erre a lépésre határozták magukat. A német kormánynak — mondotta — tekintettel kellett lennie saját állására is; kerülnie kellett az összeütközést Oroszországgal, és a kényes belpolitikai helyzetet sem hagyhatta figyelmen kívül.[103] Egyébként a német kormány arra hivatkozott, hogy Németország és Magyarország között nincs kiadatási szerződés, és így joga volt saját belátása szerint cselekedni. Eljárásának igazolása érdekében még arra is hajlott, hogy Fürstenberg gróf, német diplomatának a proletárdiktatúra idején Budapesten való tartózkodásából utólag a magyar tanácskormány bizonyos elismerését konstruálja meg.[104]

Forster, aki a magyar külügyminisztériumnak küldött jelentésében kijelentette, hogy a történtekért a német kormányt terheli az ódium, maga is elismerte, hogy Német-

[93] Freiheit, Berlin, 1920. júl. 23. Die Affäre Béla Kun.
[94] OL. Küm. pol. 1920—36. szám nélkül. Morlin a külügyminisztériumtól Masirevichhez 1920. júl. 23-án.
[95] Proletár, 1920. aug. 5. Kun Béla szabadonbocsájtása.
[96] Deutsche Zeitung, Berlin, 1920. júl. 23. Béla Kun.
[97] OL. Küm. pol. 1920—36. szám nélkül. Masirevich Telekihez 1920. júl. 22-én.
[98] Freiheit, 1920. júl. 24. Protestkundgebungen gegen die Auslieferung Bela Kuns. Proletár, 1920. aug. 5. Kun Béla szabadonbocsájtása.
[99] *N. Rubinstein:* Szovjetszkaja Rosszija i kapitalisztyicseszkije goszudarsztva v godü perehoda ot vojnü k miru (1921—1922). Moszkva. 1948. 37. l.
[100] *V. I. Lenin:* Előadói beszéd a VIII. Szovjet kongresszus OK(b)P frakciójában a koncessziókról, 1920. dec. 21-én. Művei 31. köt. Bpest. 1951. 490. l.
[101] OL. Küm. pol. 1920—36—4995. Forster Telekihez 1920. júl. 29-én.
[102] Papers... Vol. I. No. 515. Forster Telekihez 1920. júl. 29-én.
[103] OL. Küm. pol. 1920—36—4995. Forster Telekihez 1920. júl. 29-én.
[104] OL. Küm. pol. 1920—36-szám nélkül. Forster Kányához 1920. júl. 29-én. OL. Küm. pol. 1920—36—5066. Forster Telekihez 1920. aug. 3-án.

országban a baloldali mozgalmak rendkívül erősek, és az orosz előretörés következtében a kormányra nézve duplán veszélyesek voltak. Rámutatott továbbá arra is, hogy a német elektromos ipar hónapok óta keresi a kapcsolatot Szovjet-Oroszországgal, és Simons, aki azelőtt ott vezető szerepet játszott, meg akar maradni a Szovjet-Oroszországgal való barátságos viszony mellett.[105]

Kun Béla Szovjet-Oroszországba való érkezését moszkvai szikratávirat jelezte: „A magyar proletariátushoz ! A magyar proletárvezér Kun Béla, augusztus 12-én Petrográdba érkezett".[106]

A többi Ausztriában élő vagy ott internált magyar népbiztos és kommunista sorsát illetően 1920 augusztusában, egy év után született meg a bécsi legfelsőbb törvényszék végleges döntése, amely kimondotta, hogy a magyar kormánynak a népbiztosok és hozzátartozóik kiadatására irányuló megkeresésének nem tesz eleget. A döntés az 1919. augusztus 2-i szerződésre való hivatkozáson túlmenően megállapította, hogy a magyar kormány az eltelt 11 hónap alatt a közönséges bűncselekmények vádját nem tudta igazolni.[107]

A Lenin vezette szovjet kormány a Magyarországon maradt és bíróság elé állított népbiztosokat és kommunistákat is megmentette a haláltól, az életfogytiglani fegyháztól, a biztos pusztulástól. Augusztus 14-én Csicserin külügyi népbiztos közölte Teleki külügyminiszterrel, hogy a tanácskormánynak a népbiztos-per során bíróság elé állított tíz volt tagja, akiket a törvényes legyilkolás réme fenyeget, a szovjet kormány közvetlen és egyenes védelme alatt állanak. Csicserin közölte, hogy a szovjet kormány tíz magyar hadifogoly tisztet túsznak nyilvánít, akiknek sorsa ugyanaz lesz, mint a népbiztosoké.[108] 1921. február 9-én Gratz külügyminiszter értesítette Jungerthet, a szovjet kormány javaslatai alapján Revalban megkezdődött hadifogolycsere tárgyalások magyar képviselőjét, hogy a minisztertanács hozzájárult a tíz népbiztos kicseréléséhez.[109] Később a szovjet kormány a magyar kommunisták közbenjárására a kicserélési akciót egyéb magyar politikai elítéltekre és internáltakra is kiterjesztette. A magyar kormány az uralkodó osztályból származó, előkelő származású fogoly magyar tisztek érdekében kénytelen volt teljesíteni a szovjet kormány követeléseit.[110]

G. Soós Katalin

[105] Uo.
[106] Proletár, 1920. aug. 26. Kun Béla Oroszországban.
[107] Rote Fahne, 1920. szept. 3. Die ungarischen Volkskomissäre werden nicht ausgeliefert.
[108] Papers... Vol. I. No. 570. Csicserin Telekihez 1920. aug. 14-én. (A népbiztosok: Ágoston, Bajáki, Dovcsák, Haubrich, Kalmár, Kelen, Nyisztor, Szabados, Vántus.)
[109] Papers... Vol. II. No. 105. Gratz külügyminiszter Forsterhez 1921. febr. 9-én.
[110] Lásd erre bővebben *Nemes Dezső :* Az ellenforradalom története Magyarországon. 341—348. l., és *Szabó Ágnes :* A népbiztos per 40. évfordulójára. Párttörténeti Közlemények, 1960. nov. 183—190. l.

VITA

A MAGYAR PÉNZVERÉS KEZDETEIRŐL

Vázlat

A magyar pénztörténetnek s vele együtt történetírásunknak egyik bizonyosnak vélt megállapítása volt, hogy első pénzeinket, a STEPHANUS REX feliratú obulusokat, István király (997—1038) verette. Amint Hóman írja:[1] „Szent István talán már a X. században (997 és 1000 között), de — mivel ennek a »Rex« czím használata ellentmond — mindenesetre uralkodása legelső éveiben verette első pénzeit. Ha később tette volna, úgy bizonyára sógora és nem 995-ben meghalt ipja pénzeit vette volna mintául." Huszár Lajos tanulmányában pedig a következőket olvashatjuk:[2] „A pénzverés kezdete a legszorosabb viszonyban van a királyi cím és hatalom felvételével, mert nyugati felfogás szerint — amire számos példát lehetne felhozni — az önálló hatalom egyik leglényegesebb külső kifejezési módja volt az önálló pénzverés joga. Szent István megkoronázása Karácsonyi szerint az 1001. augusztus 15—23. közti időre tehető, és ezután az időpont után indul meg a magyar pénzverés." Karácsonyi Jánosnál a pénzverés szükségszerű megindulására a következő indokolást találjuk:[3] „Honnan teremtette elő Szent István azt a rengeteg jövedelmet, ami építkezéseihez, alapítványaihoz szükséges volt, azt a ránk maradt emlékek legkevésbé mondják meg. Mindenesetre a királyi háznak volt akkoriban legtöbb uradalma (curtis) s rengeteg szolgáló népe (udvarnok), de ezek legnagyobb részt természetben rótták le kötelességeiket (amint természetben, a földhasználatban kapták bérüket is). Éppen ezért kellett szent Istvánnak egyéb jövedelemforrásról is gondoskodnia. . . ő szabadította föl hazánkat az idegen pénz forgalmának és a cserekereskedés nyügének terhétől, mert tiszta ezüstpénzt, dénárokat veretett." Molnár Erik akadémikus gazdaságtörténetünk marxista elemzése során így ír:[3a] „A vertpénz bevezetése Szent István óta a királyi jövedelmek fokozását célozta, s nem az áruforgalom igényén alapult."

Folytathatnók az idézeteket szinte vég nélkül. Pénzverésünk kezdeteit illetően valamennyi egyértelmű. Nem merült fel eddig kétely a tekintetben, hogy első pénzeinket István király verette. Az ebben a dolgozatban közölt megfigyelések megteremtik annak a feltevésnek alapját, hogy első STEPHANUS REX feliratú pénzeinket István király édesapja, Géza fejedelem verette. Ez a gondolat először annak az időbeli különbségnek láttán vetődött fel bennem, amely szerint a STEPHANUS pénzek nem az egykorú nyugati pénzlábat és mintát követnék, hanem a jó néhány évvel korábbit, tudniillik II. Henrik bajor hercegét (985—995). Ezt az eltolódást eddig nem nagyon vizsgálták, inkább csak áthidalták, dicsérvén István király bölcs elhatározását.[4] „Rendkívül szerencsés körülmény volt, hogy Szent István éppen II. Henrik bajor herczeg pénzverését vehette mintául, aki a X. században már megindult fokozatos pénzromlásnak saját hazájában, uralkodása tartamára, gátat vetett és a karoling pénzrendszer regenerátora volt. Ez tette lehetővé, hogy a magyar pénz, alig pár évvel születése után, jelentős szerephez juthatott az európai nemzetközi piacon. . . II. Henrik bajor herczeg pénzverési reformjának egyik leglénye-

[1] *Hóman Ealint :* Magyar Pénztörténet 1000—1325. Bpest, 1916. 175. l.

[2] *Huszár Lajos :* Szent István pénzei. Szent István Emlékkönyv, a továbbiakban: SzIE. II. 337. l. — Szeretném ehhez a kérdéshez hozzáfűzni, hogy valóban így volt a Karoling-korban, de a X. századra megváltozott a helyzet. Tudnunk kell ugyanis azt, hogy a X. században a nyugati pénzverés korántsem volt annyira királyi jog, mint gondolnók. Egyes grófok a király neve helyett maguk nevével verették pénzeiket (vö. *M. Prou :* Les monnais Carolingiennes. Paris. 1896. LVII. l.). A Karoli ngok soha sem adományozták el a pénzverés jogát, ezzel szemben, különösen a X. század közepe óta I., II. és III. Ottó egymásután adományozza a pénzverési jogot érsekségeknek, püspökségeknek, apátságoknak (vö. *W. Jesse :* Quellenbuch zur Münz- und Geldgeschichte des Mittelalters. Halle. 1924. 44—53. regesta). Meg kell köszönnöm Huszár Lajos baráti segítségét, aki a pénztörténeti szakirodalom vonatkozó munkáira hívta fel figyelmemet.

[3] *Karácsonyi János :* Szent István király élete. Bpest. 1904. 63. l.

[3a] *Molnár Erik :* A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig. Bpest, 1949. 202. l.

[4] *Hóman :* i. m. 191. l.

gesebb, de eddigelé nemcsak hogy nem méltatott, de figyelembe sem vett eredménye az volt, hogy veje, Szent István, az általa visszaállított karoling pénzrendszert ültette át magyar talajba. Ezáltal a XI. század általános pénzromlása közepett a Karolingok és II. Henrik bajor herczeg egészséges pénzpolitikájának, a nehéz és jó pénz rendszerének örökösévé és fenntartójává a magyar király lett."

Mindez természetesen igaz lehet, de arra gondoltam, mégsem ártana, azt az időbeli különbséget — amire halaványan már Hóman is célzott — tüzetesebben megvizsgálni. Eközben keletkeztek a következő jegyzetek és jutottam arra a feltevésre, hogy első pénzeinket Géza fejedelem verette az egykorú (II. Henrik-féle) minta és pénzláb átvételével.

Jegyzeteimben négy pontban vizsgáltam a kérdést. Az elsőben a hazai pénzforgalmat figyeltem a rómaiaktól Géza fejedelem koráig; a másodikban Géza korának bel- és külpolitikai helyzetét vázoltam; a harmadikban Géza Stephanus nevének adatait summáztam, s végül a negyedik részben a STEPHANUS REX pénzeket vizsgáltam meg. Amint e felsorolásból is kitűnik, a X. századi és XI. század eleji magyar történelem kérdései szükségszerűen felvetődnek. E kérdések vizsgálatában természetesen csak a kitűzött célhoz képest mélyedhettem el, seregnyi kérdés tárgyalásáról le kellett mondanom, mert nem érintette a felvetett kérdést. Az áttekintés tehát vázlatos, pedig jól tudom, hogy az itt felvetett kérdések megnyugtató megoldása is csak X. századi történelmünk egészének átdolgozása után várható. Ezért tettem a cím alá, alcímként: „vázlat".

I. Pénzforgalom hazánkban a rómaikortól Géza fejedelem koráig

Úgy véltem, hogy a magyar pénzverés megindulásának kérdésében csak akkor láthatunk tisztán, ha az európai áruforgalomban mindig jelentős hazai területeken megvizsgáljuk a pénzforgalom alakulását a népvándorlás és honfoglalás korában, továbbá felidézzük azokat az adatokat is, amelyek a honfoglalás előtti magyarságnak a pénzre vonatkozó ismereteiről szólnak. Az előbbi munkához kitűnő alapot adott az a jegyzék, amelyet Huszár Lajos közölt népvándorláskori és honfoglaláskori sírokban talált érmekről.[5] Huszár jegyzéke mind ez ideig kiaknázatlan. Ő maga nem fűzött adatközléséhez megjegyzéseket, vagy éppenséggel magyarázatokat, következtetéseket. A következő jegyzetek nem jelentik, hogy az értelmezés munkáját magunkra vállaltuk volna. Csupán feleletet kerestünk: mennyiben számolhatunk azzal, hogy a népvándorlás korában hazánk területe nem esett ki a pénzforgalomból. Ha ugyanis arra az eredményre jutnánk, hogy hazánk a népvándorlás különböző népeinek uralma alatt is beletartozott az európai kereskedelem hálózatába, akkor ebből bizonyos következtetések adódhatnak a honfoglalás utáni és az államalapítás előtti száz évre is.

Tudjuk, hogy számvetésünk nem teljes értékű, sőt bizonyos tekintetben formális jellegű. A pénzforgalomnak ugyanis gazdasági-társadalmi feltételei vannak, s éppen ezeket nem látjuk tisztán a népvándorlás, sőt a honfoglalás korában sem. Számvetésünk tehát inkább csak megfigyeléseket sorakoztat fel, de adós marad a jelenségek okainak kellő mélységű elemzésével. De úgy véljük, hogy még e hiány mellett is bizonyos következtetésekhez elegendő alapot ad Huszár Lajos jegyzékének tanulmányozása.

A jegyzék áttekintése során kialakult megfigyelések vázlatát következőképpen összegezhetem:

Feltehető, hogy a két római provincia közé ékelt szarmata törzseknél a római pénz valóban pénzként is forgott. Igaz ugyan, hogy a sírokban gyakran átfúrva, vagy rászerelt füllel találjuk, tehát díszként, de elég gyakran a halott szájába tették, vagy kezébe szorították a pénzt, vagy éppenséggel tarsolyba vagy fazékva téve temették melléje. Hamisított római pénzek (aranyak is!) forogtak a szarmaták között, s úgy látszik, maguk is megkísérelték az utánverést (*Huszár :* i. m. 235. l.), vagy aranyozással, ezüstözéssel az értéknövelést. A pénzek hosszú ideig forogtak, amint ezt egy-egy sírleletben együtt talált, nagy időt felölelő pénzek bizonyítják (pl. Szentes Rákóczi út 87. alatt talált sírban Marcus Aureliustól II. Constantinusig, tehát a II. század vége tájától a IV. század közepéig tartó pénzek). Az érmek legnagyobbrészt erősen kopottak, ez is hosszú használatot mutat. Bár a kopás sok esetben lehetetlenné teszi a verde-jegy megállapítását, mégis azt látjuk, hogy a szarmatáknál — akárcsak Pannóniában — nagyrészt keleti és balkáni verdék veretei forogtak (Viminacium, Siscia, Herakleia). Mondanivalónk szemszögéből tekintve igen érdekes az a számvetés, amelyet a sírokban talált pénzek

[5] Ld. *Huszár :* Das Münzmaterial in den Funden der Völkerwanderungszeit im Mittleren Donaubecken. Acta Arch. ASH 5(1955). 61—109. l.

koráról készítettem. Röviden: hódítás előtti érem mindössze kettő van, közülük az egyik görög veret; I. századi veretet 18 darabot találtak; II. századit 109-et; III. századit 36-ot s végül IV. századit mindössze 22-t. A szarmatáknál tehát leginkább a II. századi pénzeket találjuk. Úgy látszik, hogy a 271-ben beköltözött roxolán törzseknél a pénznek nem volt olyan jelentősége, mint a korábban itt lakó szarmatáknál. Dacia feladása következtében az átmenő forgalom megszűnt, s ez is egyik oka a IV. századi pénzek csekély forgalmának. Egyébiránt érthetetlen lenne, hogy a IV. század tengernyi római kisbronzából csak ilyen kevés jutott az Alföld szarmata-roxolán területeire.

A germán törzsek sírjaiban nagyjából a szarmatákéhoz hasonló helyzetben találjuk a pénzeket, néhány sírba itt is kétségtelenül pénzként került az érem. A pénzek időbeli megoszlása itt a következő: I. századi veretet csak 1-et találtak, s azt is az egyik VII. századi temetőben, a II. századból 5, a III.-ból 2 darab ismert, ellenben a IV. századból 32 db, az V. században ismét csökken a szám, mert e korból mindössze 6 db érmet ismerünk. Ez a számvetés nagyjából egyezik a germán népek megjelenésének történeti korával, de meg kell jegyeznünk, bár kevés korábbi pénzt találunk a sírokban, de mégis csak találunk, s nem mint díszt, hanem mint pénzt. Jól ismertek a germán népek kereskedelmi, szövetséges és ellenséges kapcsolatai a rómaiakkal, s germán területen vezető kereskedelmi utakról is tudunk. A germán népeknél tehát — ellentétben a szarmatákkal — nem a II. századi, hanem a IV. századi pénz volt a leggyakoribb. Az V. századtól kezdve megjelenik a bizánci pénz (s talán helyi utánzata is), ennek forgalma a hun uralom alatt jelentősen megnövekszik.[6] Meg kell jegyeznünk, hogy a germán idők pénzei is nagyrészt keleti verdékből valók (Thessalonika, Nicomedia, Siscia, Aquileja, Konstantinápoly). Természetesen számolnunk kell azzal, hogy a solidusok jelentékeny része zsákmányként vagy adóban került hazánk területére.

Bár Hampel József tisztán látta, hogy nálunk a római kisbronzok egészen a X — XI. századig forgalomban maradhattak,[7] Rhé Gyula,[8] majd Alföldi András[9] azt vélte, hogy az avarokhoz csupán a római romok közt talált pénzek kerültek, s nem pénzként, hanem díszként, talizmánként használták. Vizsgáljuk meg ezt a kérdést is Huszár Lajos lelet-jegyzéke alapján.

Az avarkori sírokban talált római pénzek aránya: I. századi veretet mindössze 2-t találtak, II. századit 8-at, III. századit 14-et, IV. századit 173-at és Keszthelyen egy csomó III. Valentinianus érem az V. századot jelzi. Az avarkorból ismert római pénzek tehát többségükben IV. századi veretek. A 173 darab IV. századi verettel szemben mindössze 24 darab I—III. századi érem került elő. Az avaroknál tehát főként azok a pénzek forogtak, amelyeket a germán időkből ismerünk. Mivel e veretek többsége is keleti verdékből való (Siscia, Antiochia, Viminacium, Thessalia, Nicomedia, Kyzikos, Aquileja, Ticinium, Sirmium, Herakleia, Roma), nem lehet kétségünk, hogy a pénzek valóban a pannóniai rómaiság hagyatékából kerültek az avarokhoz. Néhány égett pénzt is találtak avar sírban, ezek nyilván leégett későrómai településekből valók. A pénzek legnagyobb része erősen kopott.

Eddig az volt a vélemény, hogy avar sírokban jórészt átfúrt vagy füles római pénzek találhatók. A pontosabb számvetés (99 : 82) azonban úgy alakult, hogy a pénzeknek csaknem fele átfúrás, függesztés nélkül került a sírokba. Természetesen a díszként vagy amulettként hordott érmek sem jelenthetik azt, hogy abban a korban ne lett volna pénzértéke is az éremnek, hiszen a legújabb időkig szokásban volt, hogy forgalmi pénzeket nyakláncra, nyakdíszre, ruhára függesztettek, vagy varrtak. De mégha ki is hagyjuk számításunkból az átfúrt, függesztett pénzeket, a többi alapján akkor is megszívlelendő megfigyeléseket tehetünk. Ezek jó néhányát ugyanis a halott kezébe nyomták, a többit általában tarsolyba téve temették el. A cikói temető két sírjában kettévágott római pénz felét tették a halott mellé (9. és 58. sír). Tudjuk, hogy az értéket képviselő pénzek kettévágása általános szokás volt (az avarkorból származó békéscsabai sírban kettévágott bizánci solidust találtak!). Mindezek alapján nem vethetjük el azt a gondolatot, hogy az avarok közt belső forgalomban éppen úgy forghatott a római pénz, mint ahogyan a meroving nyugaton még a VII. században is fizető eszköz volt. Mintha más megfigyelések is támogatnák e feltevésünket. Az avarkori római pénzek többségét a Dunántúlon találták (kb. 171 darab, az Alföldről csak 40), ezzel szemben a VI. századtól megfigyelhető bizánci pénzforgalom emlékeit nagyrészt az Alföldről ismerjük. Az avar-

[6] Az V. századi hazai aranyforgalomról lásd *László Gyula*: Kopt bronzlámpa Tápiógyörgyéről — La lampe de bronze copte trouvée à Tápiógyörgye. Folia Arch. I—II. Bpest. 1939. 110—115. l.

[7] *J. Hampel*: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. Braunschweig. 1905. I. 790. l.

[8] *Rhé Gyula*: Veszprém vármegyei avar emlékek. Veszprém. 1924. 12—13. l.

[9] *A. Alföldi*: Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien II. Leipzig. 1926. 12—13. l.

korban az ötvösök bizánci súlyokkal mértek, utánzott bizánci pénzeik[10] súlyértékei pontosan követik az eredetit. De — úgy látszik — előbb a római pénzek utánzásával igyekeztek önálló pénzlábat teremteni. Erre mutat egy aranyozott római pénz, amely Gátérről került elő, de főként az a kezdetleges kísérlet, amelyet az egyik dunapentelei sír leletei közt állapítottam meg.[11] A dunántúli római települések (Keszthely, Fenékpuszta, Pécs) lakossága megérte az avar időket,[12] s kimutatható azoknak a germán töredékeknek és népeknek jelenléte is, amelyek — mint láttuk — főként a IV. század római pénzeit használták. A római pénzek dunántúli gyakorisága — úgy látszik — elsősorban a római maradéklakosságnál s a germánoknál meglevő pénzforgalomról vall.

Ezek — a teljességre nem törekvő — megfigyelések mutatják, hogy az avarkorban kisebb arányú belső pénzforgalom volt, s talán belekapcsolódtak a bizánci kereskedelembe is. Megkíséreltek előbb római mintára, majd bizánci mintára az önálló pénzverésre való áttérést is (akárcsak a nyugati, népvándorláskori népek). Az utolsó bizánci solidus II. Anastasiusé (713—716). A késői avarkor griffes-indás temetőiben talált római pénzek azt mutatják, hogy a római pénzek belső forgalma egészen a X. századig tartott (lásd a továbbiakat). Vannak azonban olyan nagy avar temetőink is, s éppen a korszak végéről, amelyekből egyetlen római pénz sem került elő, s ebből — talán — arra következtethetünk, hogy a keleti griffes-indások korában a csekély belső forgalmat inkább a korábbi népesség tarthatta fenn.

A IX. században a Dunántúl s az ott levő szlávság és maradék avarság nyilván a pénzügy terén is beletartozott a frank birodalomba. E korból eddig egyetlen sírból sem ismerünk pénzt. Ennek oka talán az egyházi temetés lehetett. De hogy a frank-szláv időkben sem szünhetett meg a római pénz némi forgalma, arról néhány korai magyar temető leletei tanúskodnak. Ezekben ugyanis — rövid időre — ismét felbukkan a sírokba tett római pénz. A római pénzek sírbatételének valójában csak az önálló magyar pénzverés, illetőleg némileg már előbb a nyugati és keleti ezüstpénzek elterjedése vetett véget. Korai Árpád-kori sírjainkban a római pénzeket királyaink pénzei helyettesítik, s közvetve ez is bizonyítja, hogy a sírba tett pénz előzőleg is valóban forgalmi értékű pénz volt. Ehhez még azt is hozzáfűzöm, hogy e korban is a pénz eltemetésének szokása elsősorban a helyi őslakosság sírjaira jellemző, tehát e téren is folytatása a római pénzekkel való temetésnek. Újabb régészeti és embertani megfigyelések ugyanis azt mutatják, hogy a hazai későavarkori és IX. századi lakosság utódainak tömegei élnek a korai Árpád-korban.[13] Ezeknél marad meg a pénz sírbatételének szokása. Ezért nem meglepő, hogy s Szentes—Szentlászló-i temetőben (*Huszár :* i. m. 441. l.), a Székesfehérvár maroshegyi és rádiótelepi temetőben (*Huszár :* i. m. 447—450. l.), valamint a halimbai temetőben (*Huszár :* i. m. 524—529. l.) IV. századi, erősen kopott római pénzeket találunk.

Honfoglaláskori és fejedelemkori temetőinkben igen sok a pénz, egyaránt megtalálhatók a nyugati, keleti és bizánci veretek. A pápák pénzei 858—924-ig terjedő időkből, a karoling pénzek 781—973-ból, bizánciak 886—963 közti korból, dirhemek 785—942 közöttről kerültek elő a sírokból. A legutolsó veretek tehát Géza fejedelem koráig érnek el.

Ha gondosabban megnézzük számvetésünket, a következőket tapasztalhatjuk. A mintegy 160—170 darab karoling veretből csak I. Ottó négy érmét ismerjük a 955 utáni időkből. A huszti lelettel együtt számított 426 darab dirhemből egyetlen egy sem való 955 utánról. A 10 darab bizánci pénz közül csak 4 darab hamisított érem kora terjed 963-ig. Összesen tehát a mintegy 605 éremből mindössze 9 veret való 955 utánról (köztük II. Boleszláv 967—999 dénárja). A hazánkban talált külföldi érmek verésének ideje feltűnően egyezik a kalandozások megszűnésének korával. Utána STEPHANUS REX pénzeinkig csak néhány hamisított bizánci érmet s 5 nyugati veretet találunk.

A honfoglaláskori és X. századi magyar sírokban talált érmek általában át vannak lyukasztva, visletre, lószerszámra felfűzve, felvarrva kerültek sírba. De a huszti lelet (400

[10] Lásd Jónás Elemér megállapításait (*László Gyula :* Adatok az avarkori műipar ó-keresztény kapcsolataihoz. Bpest, 1935. 28—31. l., és Monnaies du temps des Avares en Hongrie. Démareteion I. Paris. 1935. 253. sk. l.). A bizánci pénzforgalomra nézve vö. *Г. Чалланъ:* Византихские монеты в аварских находках. Acta Arch. ASH. II(1952). 235—244. l., továbbá *G. Fehér :* Аваро-византинские сношения и основание болгарской державы. — Les relations avaro-byzantines et la fondation de l'état bulgare. Acta Arch. ASH V(1955). 55—59. l.

[11] Lásd meghatározásomat: A Hung. XVIII. Bpest. 1936. 53—54. l.

[12] A folyamatosság kérdését legutóbb Székely György világította meg: A pannóniai települések kontinuitásának kérdése és a hazai városfejlődés kezdetei — Die Frage der Kontinuität der Siedlungen in Iannonien und die Anfänge der Städte-Entwicklung in Ungarn. Tanulmányok Budapest múltjából. Bpest, 1957. 7—23. l. — továbbá *K. Sági :* Die spätrömische Bevölkerung der Umgebung von Keszthely. Acta Arch. ASH. 12 (1960). 187—256. l.

[13] *László Gyula :* Őstörténetünk legkorábbi szakaszai. Bpest. 1961. bevezetését és *P. Lipták :* Awaren und Magyaren im Donau—Theiss Zwischenstromgebiet. Acta. Arch. ASH. 8/1958. — A római kisbronzok X.—XI. századi forgalmával szemben támaszthatók bizonyos aggályok. Huszár Lajos baráti figyelmeztetése szerint ugyanis csak sírokban találhatók, de zárt pénzleletekben sohasem. Úgy látszik tehát, hogy a halott mellé tett pénznek nem kellett okvetlenül forgalmi pénznek lennie.

darab dirhem), a kenézlői 5 darab, vászonba göngyölt dirhem, egy aranydirhem s néhány át nem fúrt nyugati érem (pl. *Huszár:* i. m. 129, CCXXXI. l. stb.) azt mutatja — s ezt a honfoglaláskori sírokban talált bizánci, keleti és északi áru is bizonyítja —, hogy a X. század első felében bizonyos pénzforgalommal kell számolnunk hazánk területén. Nem kelthet zavart, hogy az érmeket jórészt viselet- és lószerszámdíszként használták, mert a honfoglalóknál nem volt szokás pl. a Cháron-pénz adása, s így a pénzek csak a viselettel együtt kerülhettek a sírba. A németóvári dirhem öntőmintája (bár függesztésre szánt darabhoz készült),[13a] az egyik kenézlői sírban talált hamisított dirhem (*Huszár :* i. m. 253. l.), valamint hamisított bizánci pénzek sejtetik, hogy nálunk is kísérleteztek a külföldi pénzek utánzásával akárcsak az avarkorban. Jelentős e tekintetben a 955 után hamisított 4 bizánci solidus (bronz érem aranyozással). Nem lehet véletlen, hogy a hamisítások az akkori világkereskedelem keleti (bizánci és arab) pénzeit utánozták, s nem a hanyatlóban levő karoling denárokat. Történeti források is mutatják, hogy a honfoglalók ismerték a pénz szerepét[14] s forgott is közöttük a keleti, nyugati és bizánci pénz, úgylátszik nemcsak külső (Prága, Perejaszlavec), hanem belső forgalomban is. Mivel a sírokban talált pénzek szerint egy-egy veret 20—30 évig is forgott (néha még tovább is), a 955 előtti veretek nálunk is, nagyjából Géza koráig, biztosíthatták a külső és belső forgalomhoz szükséges pénzmennyiséget. A prágai dunatorkolati külkereskedelmünkről való adataink is 955 utánról, a 60-as évekből valók.

Összefogva hazánk területének a rómaiak utáni pénzforgalmáról tett megfigyeléseinket, azt mondhatjuk, hogy hazánk területén a pénzforgalom Géza koráig hol erősebben, hol gyengébben, hol csak belső, hol pedig nemzetközi kapcsolatokban megvolt, sőt többször (szarmaták, germánok, avarok, 955 után magyarok) kísérlet történt önálló pénzverésre is (utánverések, utánzatok, hamisítványok). Mindez természetes is, mert hazánk területe, mint a kelet-nyugati, észak-déli kereskedelmi utak közé ékelt terület, nem maradhatott ki tartósan a pénzforgalomból. Tegyük ehhez hozzá, hogy a honfoglalás előtti magyarság is benne élt a keleti világkereskedelem hálózatában, sőt az egyik arab forrás szerint a hozományhoz pénz is tartozott.[15] A honfoglalók és kalandozók számára tehát nemcsak hogy nem volt idegen a pénz mint értékmérő, hanem tudatában voltak jelentőségének, s ezért az adót, sarcot több alkalommal pénzben követelték.[16]

Nem tekinthetjük véletlennek, hogy a nyugati és keleti pénzek forgalma nálunk nagyjából Géza fejedelem korában szünhetett meg (számításba véve a korábban vert pénzek hosszabb forgalmi idejét). A keleti pénzek forgalmának megszűnésére talán még feleletet adna az a nagy pénzügyi válság, amelynek következtében a XI. században a keleti piacokat is elárasztják a nyugati veretek,[17] de nyugat felé ilyen feleletet hiába keresnénk. Feltűnőnek látszik, hogy a X. században nálunk meglevő pénzforgalom éppen akkor szűnnék meg — Géza korában —, amikor az erős központi hatalom megalapozása megtörtént, s ezzel együtt járt nyilván a pénzügy, kereskedelem, közbiztonság megszilárdítása is. Márpedig számvetéseink egybevetése az eddigelé bizonyosnak látszó megállapítással, hogy első pénzeinket István király verette volna, azt mutatná, hogy mintegy 20—25 évnyi idő kiesett a pénzforgalomból. Ezt annál kevésbé tehetjük fel, mert ha a kalandozások s az első fejedelmek korának rendezetlenebb körülményei közt megvolt ez a forgalom, akkor éppen a megszilárdulás idejében még fokozottabban várhatnók. Hogy az ilyenképpen keletkezett ellentmondást feloldhassuk, szükséges, hogy Géza jelentőségét és korát tüzetesebben szemügyre vegyük.

II. Megjegyzések Géza bel- és külpolitikájához

Miután az előzőkben már közelebb kerültünk annak felismeréséhez, hogy pénzverésünk valamiképpen Géza korában meg kellett induljon, most az akkori kül- és bel-

[13a] *Hampel József :* Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Bpest. 1907. 11. b táblán. Az öntőmintát a rajta levő félhold alakú csüngő keltezheti. Ennek kora a X. század utolsó negyede és a XI. század utolsó negyede közé keltezhető, jelen esetben az alsó határ az irányadó (vö. *Kralovánszky Alán :* Adatok a Kárpát-medencei X—XI. századi félhold alakú csüngők elterjedéséhez — Beitrag zur Problematik der halbmondförmigen Anhänger aus dem X—XI. Jh. im Karpathenbecken. Arch. Ért. 1959. 78. l.)

[14] A magyarságnak a honfoglalást előző időkben a kereskedelemmel való kapcsolataira vonatkozó adatokat Domanovszky Sándor (SzIE. II. 309—326. l., A mezőgazdaság Szent István korában), a X. századi adatokat, főként Hóman nyomán Huszár Lajos (SzIE. II. 332—339. l.) ismertette. Régészeti vonatkozásban *Fettich Nándor :* A honfoglaló magyarság fémművessége — Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn. A Hung. XXI. Bpest, 1935. 25—57. és 162—201. lapjain rajzolta meg a kereskedelmi életben való résztvételünket. — Az idézett művekben nem ritka az adatok túlzott értékelése, s ezért megállapításaik csak óvatosan használhatók.

[15] Vö. Gardizinél: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról (szerk. Györffy György). Bpest. 1956. 54. l.

[16] Vö. pl. Liudprand V. 19 és V. 33, arról, hogy Hugo és II. Berengár 10—10 mérő pénzt ad a magyaroknak béke fejében. (A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. szerk. Györffy György. Bpest, 1958. 176. l.)

[17] *N. Bauer :* Die russischen Funde abendländischer Münzen des 11. und 12. Jahrhunderts. Ztschr. für Numismatik. Berlin. 1929. 1—187. l.

politikai helyzet summázásával jutunk el oda, hogy Géza számára szükségszerű követelmény volt a pénzverés. Sajnos jóformán semmit sem tudunk az akkori termelési viszonyokról, s így ezt nem vonhatjuk be a kérdés vizsgálatába. Ám ha sikerülne kimutatni Géza-kori pénzverésünket, akkor ebből éppen a termelés módjára is következtethetnénk, talán éppen abban az irányban, amit Karácsonyi János és Molnár Erik akadémikus sejtett. Géza korának rövid vázlatában újat mondani nem tudunk, csupán annyit, hogy az is, amit eddig ismerünk, megköveteli a pénzverés megindításának feltevését.

Géza-kori történetünk forrásai elég szűkszavúak. Amint végezetül látni fogjuk, ez nem véletlen: Géza emlékét elég határozott „damnatio memoriae" szürkítette el. Annyi azonban így is olvasható a forrásokból, hogy ő volt az, aki a kalandozásoknak Bizánc felé is véget vetett, a belső törzsfői ellenállást letörte, a központi hatalmat megerősítette, új tartalommal újjáteremtette, a császársággal szemben a magyarság önállóságát megőrizte, a kereszténységet felvétette. Ilyenképpen a rex címet (lásd a III. részben) nem önkényesen viselte, hanem pontosan azt a tartalmat fejezte ki, amit a kor e címen értett. Némiképpen a módokat is ismerjük, amelyekkel hatalmas munkáját, a magyar állam megalapozását véghezvitte. Néhány jegyzetben összefoglalom a legjelentősebb mozzanatokat:

1. Részben már édesapja, Taksony is megindult azon az úton, hogy a központi fejedelmi hatalmat a sok vért vesztette kalandozó törzsek felett megerősítse. Nyugat felé megszüntette a kalandozásokat, s a belső hatalmi egyensúly megteremtésére az ország keleti felén uralkodó Gyula leányát választotta Géza feleségéül. Géza folytatta apja házassági politikáját, részben az országon belül, részben a környező hatalmak felé. Sajnos nem tudjuk a házasságok időpontjait, s lehetséges, hogy Géza leányai közül egyet-kettőt már fia, István király adott férjhez.

Géza egyik leányát Aba Sámuelhez adta nőül,[18] s ezzel a Gyulák törzse után maga mellé állította az északkeleti részek besenyőit, kabarjait is. A fejedelmi törzs központi szállásterületén kívül tehát az egész keleti területen megszilárdította uràlmát. Úgy látszik a nyugati részekre Bulcsú halála után nem került méltó ellenfél, tudunk ugyanis arról, hogy Géza uralkodásának vége felé Sopron környékén birtokot adományozott az egyik, Gizellával bejött, bajor úrnak.[19] Házasságokkal biztosította, vagy igyekezett biztosítani a lengyel,[20] bolgár[21] és velencei[22] szövetséget, s ezt koronázta meg fiának, Istvánnak a bajor herceglánnyal történt házassága[23]. Nyilvánvaló, hogy ezek a házasságok az egymásrautalt érdekek kifejezői, mintegy kirajzolják azt az érdekhálózatot, amely általuk szövődött. Géza testvérének, Mihálynak fia is keleti házasságot köt.[24] Meg kell jegyeznünk, hogy Géza előtt egyetlen magyar fejedelem sem léphetett ilyen széles területeket átfogó diplomácia útjára. Talán a 910-es években Arnulf magyar házassága lenne az egyetlen, amely ilyenfajta érdekszövetségről tanúskodik.[25]

2. Géza házassági politikájának legjelentősebb eredménye Istvánnak Gizellával kötött házassága. Ez egymagában is a magyar központi hatalom erősségét, elismert voltát bizonyítja. Gizella ugyanis nemcsak II. Henrik bajor herceg leánya, hanem egyúttal a császár egyik legközelebbi rokona is. Márpedig „a X. századtól kezdve a nyugati és bizánci udvarban általános felfogás, hogy császári és királyi házak tagjai csak egyenrangú, vagy közel egyenrangú uralkodócsaládok tagjaival léphetnek házasságra".[26] Az elismerés ebben az esetben nyilvánvalóan nem a fiatal Istvánnak szólott, hanem édesapjának, Gézának egyenrangúságát mutatja. Igen sok példa van arra, hogy az újonnan alakult kelet-európai államok fejedelmei csak grófi vagy jobb esetben őrgrófi feleségre számíthattak.[27] A Gizellával kötött házasság tehát erős, rendezett, s a nyugati fogalmaknak megfelelő központi hatalmat jelent. Az is nyilvánvaló, hogy ez a házasság a császársággal nyíltan vagy lappangva szembenálló bajor hercegek számára egyúttal a fiatal magyar állam támogatását is biztosította. Tudvalevő, hogy a bajorokkal és az

[18] Kézai 47. fejezet: „Aba nevű ispánt, Szent István király nővérének férjét...". Vö. *Erdélyi László:* Krónikáink magyarul. Szeged. 1943. 88. l.

[19] Vö. *Mollay Károly:* Sopron vármegye vázlatos története (Sopron és környéke műemlékei, Bpest. 1957. 141. l. Kaal-Gallus birtokáról, 1212-i oklevél alapján).

[20] Géza leánya Judit Boleszláv (992—1025) felesége volt. Vö. *Thietmar:* Chronicon. Lib. IV. c. 37. MGH. *Pertz:* SS. III. 784. l. — fia Besprim.

[21] *Fehér Géza:* A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban. Századok 1927. 8—11. l.

[22] A források: *Pauler Gyula:* A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. Bpest. 1893. 532. l. és *Gombos F. Albin:* SzIE. III. 295. l.

[23] *Pertz:* SS. V: 117, a többi forrás: *Gombos F. Albin:* SzIE. III. 298—300. l.

[24] Lásd az Árpádok nemzedékrendjét *Hómah Bálint:* A Szent László kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi leszármazói. Bpest. 1925. 89. l.

[25] *Pauler Gyula:* A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bpest. 1900. 174. l.

[26] *Deér József:* A magyar királyság megalakulása. Bpest. 1942. 31. l.

[27] *Deér:* i. m. 32. l.

észak-itáliai királyokkal a magyar fejedelmek a X. század egész folyamán jó viszonyban, sokszor éppenséggel szövetségben voltak, s talán házassági kapcsolat is fűzte őket a bajor hercegi házhoz. Géza nyilván erre a múltra is támaszkodott a bajor házasságkötéskor, de ugyanakkor a keleti és déli határok mentén is szövetségi rendszert épített ki, az akkor érdekellentétekkel átszőtt Közép-Európában. E szövetségek hazai szemszögből nézve annyit jelentettek, hogy hazánkat csupa szövetséges övezte. Hogy Gézának széles politikai távlatában milyen szerepe volt a hagyományos nomád embergyepű emlékének, nem tudjuk. Bizonyára élt ennek hagyománya az Árpádházban, s talán ez is hozzájárult ahhoz, hogy igen megváltozott formában ugyan, de ez a szövetségi rendszer katonai szempontból nagyjából pótolta azt a szerepet, amelyet régen a legyőzött népekből alakított embergyepű töltött be.

3. Ennek a politikának nyitánya bizonyára a 973-as quedlinburgi követjárás volt. Akármennyire is homályosak, későbbi beírásokkal torzítottak is a Géza uralkodásáról szóló tudósításaink, annyi kiolvasható belőlük, hogy talán még a 80-as évek elején III. Ottó császár is elismerte királynak (lásd a III. részben ismertetett adatokat; a lándzsa-adományozás ebben a korban nem a hűbériséget jelentette, hanem éppen ellenkezőleg az önállóság elismerését).[28] Nem kétséges, hogy mind a császárság, mind pedig a német egyház Pannóniát a régi hódítás jogán az imperium részének tekintette, s az sem kétséges, hogy éppen a térítéssel kapcsolatban érezhető a visszaszerzésre irányuló törekvés.[29] Gézának tehát igen nehéz helyzetben kellett az önállóságot biztosítania, és a keletre és délre is tekintő házassági kapcsolatokat, valamint a bajor hercegi házzal megerősített szövetséget úgy kell tekintenünk, hogy ezek a császárság törekvéseivel szemben álló politika megnyilatkozásai voltak. Géza reális egyensúlyt tudott teremteni e bonyolult helyzetben, s úgy látszik a császárság is reálisan mérte fel az erők viszonyait, mert egészen II. Konrád koráig nem kísérelte meg a hódítást, hanem tudomásul vette a magyar királyság megalakulását.

4. Ahhoz azonban, hogy a központi hatalom valóban az egész magyar területen szilárd legyen, szükséges volt a törzsfők és a törzsi arisztokrácia ellenállásának letörése. Ma csak a legendák szövegéből sejtjük, hogy a „véres kezű" Géza milyen könyörtelen céltudatossággal vitte keresztül akaratát[30] (külső hadjáratai nem voltak, talán csak közvetlenül a nyugati határszélen — a jelző, amivel a régiek illették, csakis belső harcainak emlékét őrizhette). Az is bizonyos, hogy ellenfeleit csak állandó, fegyelmezett hadsereggel tudta leverni és féken tartani, éppen úgy, mint később fia. Géza halála után éppen úgy kitört a törzsi arisztokrácia felkelése, akárcsak István alatt s után. Nem kétséges, hogy — amint a kétélű kardok elterjedése mutatja — Géza hadserege megszállotta az ország hadászatilag és kereskedelmileg fontos pontjait, átkelőhelyeit, bányáit.[31] Hadseregének alapját nyilván a Megyer törzsnek a kalandozásokban részt nem vett harcosai alkották, de nem csak azok. A kazár párhuzamok bizonyítják, hogy fejedelmeinknek korábban is jelentős fegyveres erejük, kíséretük kellett legyen.[32] De nemcsak ez a hagyományos haderő állott Géza rendelkezésére. Alatta kezdődött meg a nyugati lovagok és grófok behívása[33] és sok ilyen jött Gizellával is.[34] Közvetlenül Géza halála után Istvánnak Koppány elleni küzdelmét a pannonhalmi alapítólevél mint „inter Teutonicos et Hungaros" közt vívott harcot említi.[35] Már Géza alatt igen nagyerejű királyi hadsereg és királyi kíséret kellett kialakuljon, s erre támaszkodott István is Koppány ellenében. A külföldi lovagok és grófok behívása és a belső harcokban kitűnt magyarok jutalmazása azonban együttjárt a hűbériség nyugati formáinak meghonosításával, s ez nyilván meggyorsította a hűbériség felé alakuló magyar társadalom belső fejlődését.[36]

5. A kereszténység felvétele, a térítés Géza számára nyilván nem hitbéli kérdés volt, hanem szerves része fent vázolt politikájának. Nem lehet itt célunk a térítések

[28] *Tóth Zoltán :* A Hartvik-legenda kritikájához. Bpest. 1942. 30. l. az 55. jegyzetben. — Székely György felhívta a figyelmet arra, hogy a lándzsa és a pénzverés kapcsolatában szembetűnő II. Konrád bajor hercegi minőségben veretett érméje 1024—27-ből Lancea regis-Regia civitas szöveggel. Vö. *A. Suhle:* Deutsche Münz- und Geldgeschichte von der Anfängen bis zum 15. Jahrhundert. Berlin. 1955. 52. sk. l.

[29] Vö. e kérdésre nézve *Váczy Péter :* Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában. SzIE. I. 215—265. l.

[30] A nagy legendában: SRH. II: 378 és a kis legendában SRH. II: 394. Thietmarnál (Chronicon Lib. VIII. c. 3. MGSS. III: 862): „Huius Stephani pater erat Devuix nomine, admodus crudelis et multos ob subitum furorem suum occidens". Vö. még Képes Krónika 37, 41. Ugyanilyen kapcsolatban látja az eseményeket *Lederer Emma :* A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Bpest. 1959. 17—20. l. Vö. még *Tóth Zoltán :* i. m. 54 jegyzetét (26—29. l.).

[31] Erről a kérdésről legutóbb a Folia Arch. I—II. kötetében, 231—235. l. írtam, a kétélű kardok tömegére nézve ma is ezt vallom.

[32] Ibn Ruszta a kazárokról (Czeglédy Károly fordítása. A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. 55. l.).

[33] Pauler Gyula csak Teobald, Wecelin és a sváb Hunt és Poznan lovagok bejövetelét keltezi Géza korára (i. m.: 112 és 194. l.).

[34] Hanto, Wolfger, Hermann, Boso és Wentzeslaus (*Gombos F. Albin :* SzIE. III. 300. l.).

[35] *M. Florianus :* Fontes domestici. I. 99. l.; Pannonhalmi rendtörténet I. 589. l.

[36] Lederer Emma (i. m.: 19. l.) nagyjából ugyanígy látja a feudális földtulajdon kialakulásának kezdeteit.

történetének vázolása,[37] de kétségtelennek látszik, hogy nagyobb méretű volt, mint ahogyan a későbbi legendák és krónikák elmosódó szövegeiből látjuk. Erre vallana, többek között, az a XIII. század végéről való verses história, amelyet Szent István életéről 1280—90 közt egy esztergomi ágostonrendi szerzetes, talán Miklós perjel készített. Ebben Gézáról „Geysae namque duci sancto. . ." esik szó. Ez mindenképpen arra mutat, hogy az Árpád-korban Gézáról más hagyomány is élt — legalább is Esztergomban —, mint amit a legendák és krónikaszövegek megőriztek számunkra.[37a] Erre a kérdésre a befejező részben még sort kerítünk. De a Géza-kori nagy építkezések (Veszprém, Pannonhalma, Esztergom) is az államalapítás körvonalait rajzolják elénk. Ezért szükséges, hogy mielőtt a pénzverés adattárát megvizsgálnók, röviden felelevenítsük Géza fejedelem Stephanus nevére és rex voltára vonatkozó adatainkat.

III. Géza fejedelem Stephanus rex nevéről

Hazánknak a nemzetközi kereskedelemben elfoglalt helyzete, a belső forgalom és Géza fentebb vázolt politikája szinte megköveteli annak feltevését, hogy pénzverésünk is az ő korában indul meg. Ezzel szemben áll azonban az a tény, hogy első pénzeinken nem Géza nevét olvashatjuk, hanem Stephanus rexét, tehát István királyét. Mintha ez a tény feleslegessé tenne minden további vizsgálatot, s cáfolná eddigi következtetéseinket. Mintha meg kellene elégednünk továbbra is azzal, hogy István koráig a bizánci arany kielégítette külkereskedelmünk igényeit, a tinópénz pedig a belső forgalom értékmérője volt, mint ahogyan erre még István törvényei is utalnak.

Azonban a kérdés nem ilyen egyszerű. Régebbi történetírásunk is jól ismerte azt a néhány forrást, amely egyrészt arról szól, hogy Géza fejedelem a keresztségben a Stephanus nevet kapta, másrészt pedig arról, hogy a rex cím megillette. Ezek a források a következők:

Ademarus Cabannensis, Chronicon Aquitanicum, cap 31 (MGH. *Pertz*, SS. IV : 130): „S. Brunus regem Ungarie baptizavit, qui vocabatur Gouz, et mutato nomine in baptismo Stephanum vocavit, quem Otto imperator in natali protomartyris Stephani a baptisme excepit et regnum ei liberrime habere promisit, dans ei licentiam ferre lanceam ubique sicut ipsi imperatori mos est, et reliquias ex clavis Domini et lancea Sancti Mauricii ei concessit in propria lancea. . . Rex quoque supradictus filium suum baptizare iussit sancto Bruno imponens ei nomen sicut sibi Stephanum." Az 1030 körül író angoulêmei szerzetes XII. századi átírásban megmaradt szövege élénk vitát keltett Brackmann,[38] Tóth Zoltán[39] és Deér József[40] között. A forrás számunkra itt elsősorban a két Stephanus név miatt lényeges. A tudósítás, amint Tóth Zoltán bizonyította, III. Ottó korából való, tehát 983 utánról. Ez a keltezés érthetővé teszi azt is, hogy az akkor megkeresztelt fiáról, a későbbi István királyról, miért írják forrásaink, hogy királyságának elején „adhuc puer", vagy „adolescens" volt: valóban nem lehetett több 16—20 évesnél. Amennyiben Pauler érvelése helyes, hogy Prunwart püspök személye azonos Bruno püspökkel, akkor a sant-galleni X—XI. századi necrologiumban feljegyzett sorok is a chabannesi Ademár által feljegyzett eseményről szólnak: „Et Prunwarti epi — iste S. Galli servus erat et plurimum Ungariorum cum rege ipso convertit."[41]

A két Stephanus nevet megtaláljuk Gaufredus de Bruil szerzetesnél is (*Pertz*, SS. XXVI : 202), de ez a feljegyzés nem sok hitelre talált történetíróinknál, mert István király utódait összezavarja: „Rex Ungariae Gonzalco a Brunone baptizatus dictus est Stephanus. Qui genuit Stephanum. Hic genuit Salomonem. . ."

Két magyar Stephanus rexet ismer a Historia imperatorum a Carolo Magno ad Fridericum II. imperatorem (*Menckenius*, SS. Germ. III : 69—84) és a Sächsische Weltchronik (MGH. SS. ling. vernac. II : 154, 167). A két szöveg valójában azonos. Zavart okozhatna az első Stephanus rex 840, illetőleg 841-es szerepeltetése, de mivel mindkét szöveg megmondja, hogy a magyarok keresztény hitre térítéséről van szó, ez pedig Géza alatt indult meg, így a két Stephanus csakis Gézával, illetőleg fiával lehet azonos. Íme

[37] A Géza-kori térítésről: *Csóka F. Lajos :* A magyarok és a kereszténység Géza fejedelem korában. SzIE. I. 267—291. l.

[37a] *Mezey László :* Szent István XIII. századi verses históriája. Magyar Századok. Bpest. 1948. 41—51. l. Erre az adatra Gerics József volt szíves figyelmeztetni.

[38] *A. Brackmann :* Zur Entstehung des Ungarischen Reiches. Abh. d. Preuss. Akad. d. Wiss. Phil. Klasse. 1940. No. 8.

[39] *Tóth Zoltán :* Hartvik legenda, i. m.

[40] *Deér József :* i. m.

[41] *Pauler Gyula :* i. m. 189—190. l. — *Gombos F. Albin :* Szent István a középkori külföldi történetírásban. SzIE. III. 285. l. Pruwarti episcopus szerepét 972—993 közti időre keltezi, tehát nem mond ellen Paulernek. Másként *Hóman* (Magy. Tört. I. 165., 663. l.), aki a 926-os eseményekhez kapcsolja.

a szövegek: „A 840?... In tempore illo Ungari christiani facti sunt, habueruntque regem nomine Stephanum... A 1002. Stephanus rex Ungariae duxit sororem Henrici regis, quae Gula nominabantur, et huius rei causa idem rex Stephanus cum tota Ungaria factus est christianus." A szász világkrónika fordításában 841 (cap. 14): „In den selven tiden worden de Ungeren cristen, de hadden do enen koning, de het Stephen" és a 164. caputban: „De koning Stephan von Ungeren nam des koning Heinrikes suster to wiwe, diu was geheten Gisle, darvan ward de selve koning cristen unde al dat lant to Ungeren."

Közvetve a rex, illetőleg a král címre utal az, hogy Gavril-Radomir első felesége (Géza leánya) „a magyarság királyának leánya volt".[42] Krónikáink mit sem tudnak Géza Stephanus nevéről, de rex volta a szövegekben fel-felbukkan: „... .tempore regis Geyche et sancti regis Stephani" „... .temporibus Geythe et sancti Stephani regum", vagy a pozsonyi krónikában „super Hungarus rex est Geycha"[43]. A Legenda Minor írója Gézát következetesen rexnek nevezi, ugyanígy egy késői, 1397-ből való esztergomi egyházi feljegyzés is: „Ecclesiam esse fundatum ante tempus beati regis Stephani, scilicet per dominum Geizam regem, patrem eiusdem, qui construxit etiam castrum Strigoniense" (*Knauz :* Mon. eccl. Strig. I : 30).

Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül, hogy forrásaink egy részében Géza mint princeps, dux, senior stb. szerepel.

Van azonban egy forrásunk, amely — úgy látszik — valamennyi fenti adatot hitelesíti és annál értékesebb, mert a magyar okleveles gyakorlat első emléke. Balogh Albin[44] igen nyomós érveket hozott fel annak bizonyítására, hogy a veszprémvölgyi apácák görög nyelvű és 1109-i görög és latin másolatban fennmaradt oklevele nem I. István királytól, hanem Géza-Stephanus királytól származik. Korábban már Melich János is a kolostor korábbi alapításának gondolatát vetette fel, újabban pedig Gutheil Jenő teljes egészében elfogadja Balogh Albin érveit.[45] Az oklevél kezdő sorainak magyar fordítása:[46] „Rendelem én, István, a keresztény, aki is egész Magyarország királya, létesítve, szervezve és berendezve a szentséges Istenanya veszprémi érseki monostorát, benne összegyűjtvén apácák seregét a magam s egyszersmind hitvesem, gyermekeim és egész Pannonia lelki üdvösségéért..." Az oklevélben szó sincsen a veszprémi püspökről, pedig a püspökség alapítólevele Szentpéteri szerint legkésőbben 1002-ben kelt, az alapítás pedig még korábban történt, feltehetőleg még Géza-István korában.[46a] A szövegben eszerint szó sem lehet Szt. István feleségéről és gyermekeiről. Szt. István politikai okokból, de nyugati, apácanevelésű feleségére való tekintettel sem alapíthatott görög apácamonostort. Balogh Albin érvei között szerepel az az ismert tény is, amit legutóbb Moravcsik Gyula vizsgált meg,[47] hogy az oklevél kiállításának formája sehogyan sem illik Szt. István idejébe, egyházi jellegű, a magánszemélyek okleveleivel rokon, és nyelvi sajátosságai is inkább a IX—X. századra jellemzők. Ilyen s más okok alapján Balogh Albin az oklevelet 997 előttről, tehát Géza-István korából keltezi s így Géza a keresztény István és egész Magyarország királya: *Στέφανος κριστιανός ὁ και κράλ(ης) πάσης Οὔγγριας.*

A magam részéről Géza rex voltának bizonyságául tekintem a pannonhalmi alapítólevélnek azt a kijelentését (*Szentpéteri*, Regest. I. nr. 1), amelyben István király „atyai trónusáról" beszél. Az Intelmek írójánál is feltűnik az „antecessores reges". Erről sok vita folyt, de úgy vélem, Géza rex voltával a vita megoldódik.[48]

Az idézett adatokban sok még a vitatott kérdés, de talán egy dolog kiderül belőlük, és számunkra most csupán éppen ez a lényeg. Ez pedig az, hogy Géza a keresztségben a Stephanus nevet kapta, s hogy használta a rex, illetőleg az azzal egyenlőértékű király címet. Ademarusnál pedig éppenséggel olyan formuláról hallunk, amely e címnek a császárság által való elismerését is hírül adja. Ugyanezt fejezi ki Bizánc felé a görög

[42] *Fehér Géza :* i. m. Századok 1927. 8—11. l.

[43] Vö. *Tóth Zoltán :* i. m. 7. l.

[44] *Balogh Albin :* A veszprémvölgyi görög monostor alapítása. Regnum 1944—46. 21—30. l.

[45] *Melich János :* A honfoglaláskori Magyarország. Bpest. 1925—29. 39. l. — *Gutheil Jenő :* Magyarság és kereszténység Szent István előtt. Vigilia, 1960. 463—465. l. — E kérdés nincsen lezárva. Nem látszik elég meggyőzőnek Balogh Albinnak az az érve, hogy Gizellára való tekintettel nem alapíthatott István király görög monostort. A keleti és nyugati egyház ekkor még nem szakadt el ennyire egymástól (vö. *György Székely :* Ungarns Stellung zwischen Kaiser, Papst und Byzanz zur Zeit der Kluniazenserreform (sep. Todi, 1960). 314—315. l. — Az oklevél I. István kori keltezése mellett foglal állást *Szabó Dénes :* A magyar nyelvemlékek. Bpest. 1952: 12. l., továbbá — amint szíves szóbeli közlésből tudom — Kumorovitz Bernát és Csóka Lajos.

[46] *Moravcsik Gyula :* Görögnyelvű monostorok Szent István korában. SzIE. I. 410. l.

[46a] *Gutheil :* i. m. 465. l.

[47] *Moravcsik :* i. m. SzIE. I. 410—411. l.

[48] A vita irodalma: *Gyoth Kálmán :* Eszmény és valóság Árpád-kori királylegendáinkban. Erdélyi Múzeum, XLIX (1944), 3—4. 315. l., vö. még Balogh József dolgozatát (EPhK. 1944).

szöveg králés-a. A XI. században a magyar királyok címe Bizáncban következetesen králés, ezt csak a XIII. századtól kezdve szorítja ki a latin rexnek megfelelő alak.[49]

Mielőtt tovább mennénk, szükségesnek véljük Géza és Vajk nevének rövidre fogott vizsgálatát. Történetíróink egyrésze hajlik arra, hogy István pogány neve Vajk volt, s új nevét a keresztségben kapta. István Vajk neve először Thietmár merseburgi püspök (975—1018) történeti művében bukkan fel.[50] Thietmár a császári család rokona, higgadt, igazmondó történetíró volt, nem is vonta kétségbe eddig senki, hogy a Vajk név valóban megillette Istvánt. Thietmár után is szerepel történeti feljegyzésekben a „Waic rex Pannoniae".[51] A nevet kétféle módon magyarázták. Melich János[52] a névben István (Stéphanos) nevének görög értelmét (koszorú) véli felfedezni, szláv fordításban, és úgy gondolja, hogy a Vajk a Venceslav névből, illetőleg annak a lengyel nyelvben feltételezett Wiac becéző formájának megfordításából (Waic) magyarázható. Németh Gyula a honfoglaló magyarság kialakulásáról írott művében a Vajk nevet török méltóságnévnek magyarázza.[53] A fejedelmek korából fennmaradt neveink javarészt török jellegűek, így tehát Németh Gyula magyarázata szervesen illeszti be Vajk nevét e sorozatba. Ez a név — akárcsak többi Árpád-kori neveink — a mai napig is él faluneveinkben (Vajka, Vajta). A fejedelmi időkben, legalábbis az udvarban s az előkelők közt, biztosan járta a török szó, tehát a török neveket tudatosan, értelmükkel tisztában lévén adták a fejedelmeknek, fejedelmi sarjaknak vagy a törzsi arisztokrácia tagjainak. Vajk neve ebben a környezetben, nagyjából annyit jelenthetett, mint a „kis, kisebbik vezér". Már ebből is sejthető, hogy Vajk neve nem személynév volt, hanem méltóságnév. Édesapjának, Gézának neve is méltóságnév,[54] amelyet I. Géza pénzein a Magnus (muonas) szóval fordítanak latinra. Tudjuk, hogy a Gyula név is főrangú méltóságot jelölt. Az apafiú, Géza-Vajk neve tehát a főuralkodót (Géza) és a kisebbik vezért (Vajk) jelölte, talán a — feltehetőleg nálunk is megvolt — régi kettős királyság emlékeként élt még. Amikor István király lett, Vajk neve értelmét veszítette, s ezért tűnik el a forrásokból is. Vajk neve tehát nem pogány személynév, hanem az ország második méltóságának rangját jelezte.

Mindezek után úgy látszik, hogy Géza király voltának már csak egyetlen emléke hiányzik: a keresztény királyok méltóságának egyik legfontosabb kelléke — a pénzverés. Ezzel elérkeztünk fejtegetéseink IV. fejezetéhez, a Stephanus rex feliratú pénzek vizsgálatához.

IV. STEPHANUS REX feliratú pénzeinkről

Amint láttuk, Hóman Bálint ismerte fel, hogy STEPHANUS REX feliratú ezüst obulusaink II. Henrik bajor herceg (985—995) féldenárait utánozzák, mind az előlap rajzában, mind pedig a hátlap feliratának jellegében. A különbség csupán annyi, hogy elmarad a hátlapon a templom ábrázolása, s helyette megismétlődik az előlap körbezárt keresztje. Ettől eltekintve mind forma, mind súly, mind pedig finomság dolgában a regensburgi mintát követik. Hóman eredményeit Huszár Lajos tette pontosabbá, s többek közt megállapította, hogy a pénzek színezüstből (0.930 finomságúból) készültek. Ez az olvasztás, tisztítás nagyfokú ismeretét követelte meg, s szeretném ehhez kapcsolódva már itt felhívni a figyelmet arra, hogy az ezüstmunka nagy hagyományokra utaló s a honfoglaláskor ötvöseinek munkásságából jól megérthető fejlettségével szemben a pénzek rajza kezdetleges. Mivel a magyar ezüst kiviteléről a X. században hallunk már,[55] s mivel tudjuk, hogy Brecizlaus morva fejedelem a lengyeleken aratott győzelme után foglyokat küldött Magyarországra fémek bányászására,[56] fel kell tennünk, hogy a X. században bizonyos mértékű ezüstbányászás folyt hazánkban.

Huszár Lajos a Stephanus pénzek vizsgálatát tüzetesen végezte: számbavette a betűformákat, az íráshibákat, a fordított feliratokat, a pontok helyének változását.

[49] *Moravcsik Gyula :* A magyar szent korona a filológiai és történeti kutatások megvilágításában. SzIE. III. 448. l. Vö. még *Pais Dezső :* A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék. Bpest. 1939. 3—7. l. — A korábbi magyar fejedelmek közül is többet emlegetnek rex-ként a nyugati források, így Bulcsut és Lélt (vö. A magyarok elődeiről és honfoglalásról. 186. l.), Kusalt uo. 195. sk. l., Taksonyt (*Pauler :* i. m. 174. l.). Tudunk még egy Stephanusról, nevezetesen a 952 körül Bizáncban megkeresztelkedett gyuláról (vö. legutóbb *Moravcsik Gyula :* Byzantinische Kultur und das mittelalterliche Ungarn. Berlin. 1956. 14. l.)

[50] *Pertz. :* SS: 784.

[51] „Waic rex Pannoniae" Annalista Saxonál (Pertz: SS: VI: 644).

[52] *Melich János :* Adatok hazánk X—XI. századi helyneveinek értelmezéséhez. MNy II(1906). 53. l.

[53] *Németh Gyula :* A honfoglaló magyarság kialakulása. Bpest. 1930. 293—294. l., ugyanígy *Györffy György :* Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bpest. 1959. 82., 84. l.

[54] *Németh :* i. m. 292. l. továbbá tőle még MNy. XXIV(1928). 147—151. l. és *Moravcsik :* i. m. SzIE. III. 446. l.

[55] *Hodinka Antal :* Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bpest. 1916. 49—50. l.

[56] *Huszár :* i. m. SzIE. II. 344—345. l.

Munkájából kiderül, hogy a sokfajta változat sokszori verés eredménye. Megállapításaiból a következőket idézzük:[57]

„A sok változat magyarázatául két körülmény szolgálhat. Elsősorban a technikai eljárás, másodsorban a hosszú időn keresztül való verés . . . Kováts Ede . . . megállapította, hogy e pénzek poncolási technikával készültek, vagyis az érmek verőtöveit nem direkt véséssel állították elő, hanem a kép és felirat egyes részeinek pozitív formáját (poncok) külön-külön verték be a verővasba . . . természetesen amint a verőtő vagy a poncok romlottak és tönkrementek, a szerint történt mindig a megfelelő kicserélés vagy pótlás, s ez az eljárás hozta magával a változatok olyan nagy számát . . . A sok változatnak másik oka természetesen a hosszú időn keresztül való verés, mert ez alatt a poncokat és verőtöveket folyton cserélni kellett, sőt állandóan újakat is kellett készíteni, s az újabb természetesen mindig eltérést jelentett a megelőzőtől, a leggondosabb kivitel mellett is . . . általános érvényű megfigyelés, hogy a poncolási technika mellett az első példányok mindig a legsikerültebbek és legkevésbbé hibásak. A következő sorozatok mindig gyöngébbek, mert az újabb poncot vagy verőtövet a vésnök a megelőző példája után készíti, s itt mindig elkerülhetetlen bizonyosfokú hiba, különösen az írástudás szempontjából olyan kezdetleges időkben, mint a XI. század. Szent István pénzei is támogatni látszanak a teoriát, mert a vizsgálat alá vett nagyszámú pénzek tetemes része egységes képet és feliratot mutatott, és a legszebb, legtisztább veretek ebben a csoportban találhatók. Ezeknél a felirat STEPHANUS·REX. és REGIA CIVITAS. Ez tekinthető tehát a legkorábbi és helyes veretnek, s minél hibásabb a felirat és a kép, annál valószínűbb, hogy későbbi verettel van dolgunk . . . A Szent István-pénzek köriratának jellege nagyon eltér a bajor pénzek karakterétől. A bajor pénzeken az írás római majuskula-kból áll, s ez az írásmód a Karoling denárokból vezethető le. Ezzel szemben magyar pénzeken igen primitíven vésett betűk ó-görög és ó-latin feliratokra emlékeztetnek."

A Stephanus-pénzek alapján úgy vélem, hogy ezt a leírást ki kell egészítenünk azzal, hogy a pénzek verőtövein valóban használtak poncokat, de elkészítésekor a betűk egy részét vésték. Néhol tisztán látható a két vésőnyom közül ki nem dobott anyag, vagy vannak olyan egyenes vonalak, amelyek hegyesen kezdődnek s végződnek, az ilyenfajta nyom pedig vésőre vall.

Már Hóman is gondolt arra, hogy első pénzeink feliratában nyoma lenne rovásírásos betűformáinknak. Nemrégen azt tapasztaltam, hogy pénzeinken a P és C jelölésére használt rovás-szerű jegy megvan a nagyszentmiklósi kincs rovásai között, s részben ennek alapján állapítottam meg, hogy a kincs 3 edényét a Stephanus-pénzek mesterei készítették.[58]

Eddig jutott pénztörténetünk vizsgálatai során. Tegyük ehhez még hozzá, hogy Huszár Lajos megállapítása szerint a Stephanus-obulusoknak három csoportja van: 1. a tiszta veretek, 2 a hibás veretek, 3. külföldi utánverések. Amint láttuk, Huszár az 1. és 2. közt időrendet vél felismerni olyan módon, hogy minél hibásabbak a veretek, annál későbbiek lehetnek.

Nézzük meg néhány Stephanus obulus feliratának másolatát, s vessük egybe II. Henrik mintául szolgáló pénzeinek, valamint István király utódai pénzeinek feliratával (*1. kép*). Az egybevetésből a következők derülnek ki:

a) A nyugati pénzek vésett, szép betűvetéséhez képest a Stephanus-pénzek árnyalatlan, vonalas és szétesö betűformái barbár jellegűek. Ókori- és rovásjellegű betűformái kétségtelenné teszik, hogy vésnökeik nem nyugati gyakorlatú mesterek voltak, hanem — amint a nagyszentmiklósi kincs kapcsán bizonyítottam — a királyi udvar ötvösei közül kerültek ki.

b) Elképzelhető a pénzek betűvetésének, tiszta rajzának állandó romlása, s ennek alapján bizonyosfajta időrend. Ám ennek ellenemond az, hogy bár Péter és Aba Sámuel pénzei a Stephanus-pénzeket követik, mégsem a romlottnak mondható kései Stephanus-pénzek betűit másolják, hanem szép, tiszta betűikkel közvetlen nyugati mintákat követnek. Feltehető, hogy Péter és Aba Sámuel pénzeinek verőtöveit ugyanazok az ötvösök készítették (I. Andrásét bizonyosan), akik a kései Stephanus-pénzekét. Így legalább annyi érv szólna amellett, hogy a legtisztább István-pénzek a legfiatalabbak, mindamellett, hogy ezek volnának a legkorábbiak.

c) Az eddiginél tüzetesebben meg kell vizsgálnunk ezt a kérdést. Hasonlítsuk össze a Stephanus-pénzek feliratait a Szent István korából reánk maradt többi feliratokkal *(2. kép)*. Nem számítva a nem nálunk készült királyi korona feliratait, István korából,

[57] Vö. *Huszár :* SzIE. II. 351. l., uo. a források.
[58] *Gy. László :* Contributions à l'archaeologie de l'époque des migrations. Acta Arch. ASH. 8(1958). 186—198. l.

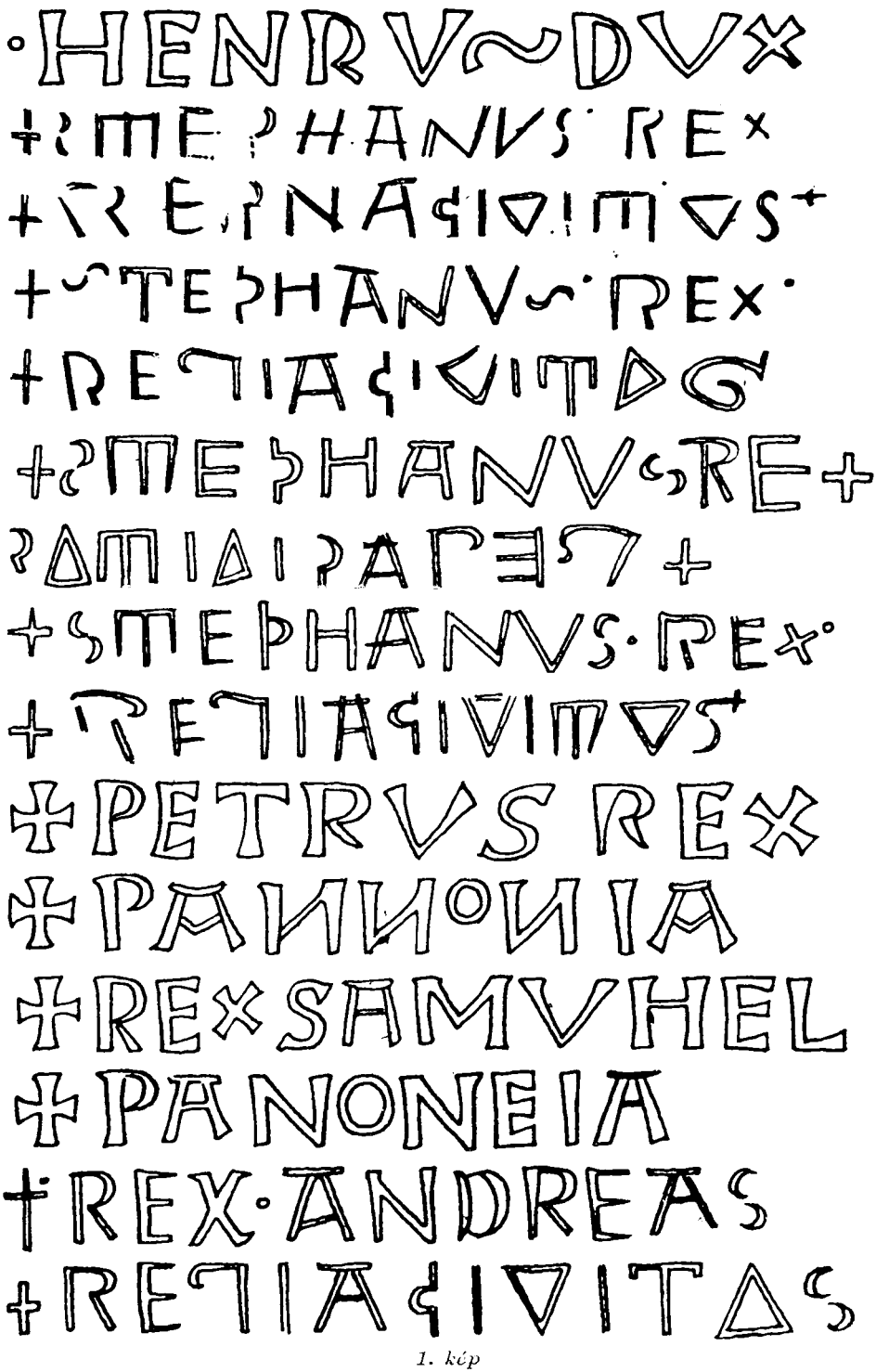
HENRV~DVX
PETRVS REX
PANNONIA
REX SAMVHEL
PANONEIA
REX·ANDREAS

1. kép

sőt közvetlen környezetéből három egykorú, hazai feliratot ismerünk: a Gizella keresztet,[59] 1008-ból; a XIX. János pápának küldött, elveszett miseruha feliratát[60] (1024—1033) s végül a koronázási palást (1031) feliratát.[61] A kereszt és a koronázási palást felirata, amint ifj. Horváth János megállapította,[62] leoninus hexameterekben, illetőleg rímes és rímtelen hexameterekben íródott. Minket most elsősorban a Gizella-kereszt érdekel, mert ötvösmunka. Tudjuk ugyanis, hogy a középkori éremvésők ötvösök voltak, akik az év néhány hetében foglalkoztak verőtövek vésésével, egyébként ötvösművészetükkel keresték kenyerüket. A Gizella-kereszt feliratára vetett egyetlen pillantás meggyőzhet arról, hogy írásmódja egyszerűsíti ugyan az egykorú nyugati betűket, de semmi köze sincsen a Stephanus-pénzek feliratainhoz.[63] Ugyanezt láthatjuk a palást és XIX. János pápa miseruhájának feliratán is. A palástón a Stephanus rex felirat erősen rongált ugyan, de még így is tisztán kivehető, hogy betűvetésének egyetlen közös vonása sincs pénzeink királyfeliratával. Ez a három felirat megerősíti azt, amit a történeti adatokból látunk, s amit ifj. Horváth János legutóbb így fogalmazott meg: „István király környezetében a kor

2. kép

viszonyaihoz képest nagyműveltségű egyházi férfiak voltak, akik az állami és egyházi teendők elvégzésében István királynak segítségére voltak."[64] Jól tudjuk, hogy első okleveleit, tehát éppen azokat, amelyek pénzverésének indulásával egybeesnének, a császári udvarból jött Heribert C mester fogalmazta kifogástalan latinsággal és egyéni betűvetéssel.[65]

Ha a Stephanus-pénzek feliratait összevetjük ezekkel az egykorú feliratokkal, és számolunk azzal is, hogy a verőtövek feliratait nemcsak negatívba kellett vésni, hanem tükörképben is, továbbá összevetjük a pénzek köriratát Péter és Aba Sámuel szép köriratával, akkor valami olyant veszünk észre, ami első pillanatra érthetetlen. Ez pedig az, hogy bár a verőtöveket, koronként, néhány évenként újra s újra megújították, kicserélték, a régi helyett újat készítettek, írásmódjuk nemcsak hogy nem tartott lépést István király korából való többi feliratainkkal, de még a legkorábbi Gizella-kereszthez

[59] Fényképe: *Gerevich Tibor :* Magyarország románkori emlékei CCLIII. táblán, a feliratokról *ifj. Horváth János :* Legrégibb magyarországi latin verses emlékeink. Irodalomtört. Ért. 1956. 17—18. l.

[60] A felirat rajza *Karácsonyi János :* i. m. 82. l.

[61] A palástról legújabban két részletes mű jelent meg: *É. Kovács :* Casula sancti Stephani. Acta Hist. Artium ASH. V. (1958). 181—221. l. és *ifj. Horváth János :* i. m. 1—17. l. — Ide sorolhatnók még az aracsi kő feliratát, amelyet újabban *Csemegi József* (Az aracsi kő—La pierre d'Aracs. Arch. Ért. 1958. 174—189. l.) *Gerevich Tiborral* (SzIE. III. 110. l.) egyetértve a XI. század elejéről keltezett. A gyenge leoninusokban írt feliratról *Mezey László* (Az aracsi kő olvasásához — Reflexion sur la lecture de la pierre d'Aracs. Arch. Ért. 1958. 189—190. l.) megjegyzi, hogy nyilvánvalóan későbbi ennél az időnél. Mivel ez a provincialis capitalis írás nem a királyi udvarból való, itt nem is tárgyaljuk, csupán arra kell figyelnünk, hogy a Nyugat betűformái ilyen távoli helyre is eljutottak.

[62] *Ifj. Horváth J. :* i. m. 15—18. l.

[63] Uo. 17. l. A Gizella-kereszt négy részre osztott feliratának részei nem balról-jobbra követik egymást, amint ez a latin nyelvterületen általános, hanem fordítva. Úgy vélem, ennek oka a készítés módjában keresendő. Az ötvös a domborított betűk mintáit először a hátlapra írta fel, s itt helyes sorrendet követett. Azonban a domborítás után ez az előlapon tükörképben jelent meg, tehát éppen fordított sorrendben.

[64] *Ifj. Horváth J. :* i. m. 14. l.

[65] *Szentpétery Imre :* Szent István király oklevelei. SzIE. II. 133—202. l.

képest is nagyon régies volt. E régies vonásait a pénz akkor is megőrizte, ha betűit tisztán, olvashatóbban vésték. Ezt a betűvetést nemcsak jóval a Gizella-kereszt készülése előtti időre kell kelteznünk, hanem az egyházi latin tudás és betűvetés István-kori elterjedése elé. Így megközelítőleg ahhoz a korhoz jutunk el, amelyet a pénzek súlyrendszere, mintája, ezüstfinomsága keltez: II. Henrik herceg, illetőleg Géza-Stephanus korába. Géza a veszprémvölgyi kolostor szolgálatára két ötvöst is rendel, s ha más okból nem is sejtenők, innen tudjuk, hogy udvarában ötvösök is dolgoztak.[66]

Ismételjük: a Stephanus-pénzek betűvetése nehezen képzelhető el István király latinul jól tudó környezetében, ellenben görögös és rovásírásos formáival jól beleillik a veszprémvölgyi görög kolostort alapító Géza korába. István király nem hiába hangoztatta büszkén az „atyai trónust", úgy látszik szívósan őrizte, nem alakította át kora írásának megfelelően az első pénzek rajzát és írásjellegét. Pontosabban szólván őrizte a „jó pénzt", amelynek ismertető jele, megjelenése már őelőtte kialakult.

Meg kell jegyeznem, hogy annak is az elmondotthoz hasonló eredményre kell jutnia, aki kételkedik a Géza-kori pénzverésben. Annak is látnia kellene, hogy István alatt nem tudjuk hányszor, de legalább tízszer új verőtöveket készítettek, s mégis ezeken az új s újabb verőtöveken, amelyek István uralkodásának egész menetét követik, semmi nyoma annak, hogy az írás fejlődése, a betűvetés nemesedése megváltoztatta volna az eredeti formát. Az olvashatóbb veretek betűformái éppen olyan barbár jellegűek, mint az elmosódottaké, s ez az írás az előtt keletkezett, mielőtt a nyugati írásformák tért hódítottak volna a királyi udvarban. Hogy milyen szívósan őrizték e pénzek az első minta hagyományát, arra nagyon jellemző például a hátlap felirata. Ennek REGIA szavában következetesen felül s középen áthúzott A-t találunk, CIVITAS szavának A-ja ezzel szemben következetesen és mindig a görögös, háromszög-alakú A. Olyan következetes hagyományőrzés ez, amelyet nem tudunk mással magyarázni, mint az első veretek által megszerzett jóhírnév, hitel megőrzésével: ez és ilyen a „jó pénz". Talán ezzel magyarázható az is, hogy amikor a bitorlónak tartott Péter és Aba Sámuel után I. Endre kerül a trónra, első pénzein a Pannonia felirat helyett ismét István király Regia civitas-át használja.[66a]

Az éremkép szívós megőrzésének oka talán éppen az lehetett, hogy a Géza—István-féle pénzek a II. Henrik kori jó pénzt képviselték, s a magyar pénzverés nem követte a karoling pénzromlást (így értelmezve fogadhatjuk el Hómannak a bevezetésben idézett sorait). Tehát nem valami befele tekintő nemes hagyomány őrizte a pénzek barbár feliratait az írástudásban iskolázott udvarban, hanem a nemzetközi érték, a kereskedelmi érdek.

Előbb említettük, hogy első pénzverőink nem jöhettek Regensburgból vagy más nyugati területről, mert a betűvetésükben semmi közös nincsen a nyugati egykorú veretekével, sem pedig későbbi István-kori feliratainak nyugati jellegével. Nemrégen a nagyszentmiklósi kincs rovásírásos feliratával egyező betűjel, valamint két korsó díszén a Stephanus-pénzek közepén levő négy ékű keresztjeinek alapján, a kincs három darabját István — most utólag pontosabban fogalmazva, a Stephanus rex pénzek — korával kelteztem. Most még szaporítani tudom a Stephanus-pénzek és a nagyszentmiklósi kincs közötti egyezést. Nevezetesen: az egyik Stephanus-kori edényen levő állatok testét két, félkörös ponccal bevert S jelek borítják.[67] Az egész kincsben csak ezen az egy tálkán, méghozzá éppen királyi ötvöseink által készített tálkán vannak ilyen jelek, amelyek pontosan pénzeink módjára készültek. A többi edényeken levő hajló jeleket vésővel készítették. A Stephanus-pénzek S betűit ellenben éppen úgy két félkörös ponccal verték bele a verőtőbe, mint a nagyszentmiklósi kincs idézett darabján levő jeleket. Sajnos nem tudom egyeztetni a poncokat, mert a kincsről való jegyzeteimet majd 25 évvel ezelőtt készítettem, de amennyire látom, nemcsak azonos módon készültek ezek az S-jelek, hanem ugyanazzal a ponccal! Tegyük ehhez még hozzá, tudott dolog, hogy a nagyszentmiklósi kincsben jellegzetes bizánci hagyományok is vannak, s ezek jobban illenek Géza-István veszprémvölgyi alapításához és feleségének, Saroltnak bizánci kereszténységéhez, mint az erősen nyugat felé tájékozódó István királyhoz.

[66] *Karácsonyi János:* Szent István király oklevelei. Bpest. 1891. 29. l.

[66a] Géza-István és István király feltehetően egyező vereteivel kapcsolatban Székely György figyelmeztetett arra, hogy pl. a német császári házban az Otto és Henrik nevek olyan gyakran követik egymást, hogy a vereteken nehezen lehet elkülöníteni, mert a nevek uralkodói sorszám nélkül szerepelnek a pénzeken. Ugyancsak ő említette nekem, hogy a Regia civitas felirat sem egyszerű követése a regensburgi vereteknek, mert a felirat ott is változatos (*Jámbor Lajos:* Regensburg 900 körül, majd utána: Regina civitas, II. Henrik: Ratispona, II. Konrád: Regia civitas. Vö. *F. Friedensburg:* Münzkunde und Geldgeschichte der Einzelstaaten des Milltelalters und der neureren Zeit. München—Berlin. 1926. 91. l.) — Lehetséges (vö. az 1. képet), hogy nálunk is először Regina civitas volt a felirat.

[67] Képét lásd *N. Mavrodinov:* Le trésor protobulgare de Nagyszentmiklós. AHung. XXIX (1943). XV. tábla 1. sz. alatt.

Géza-kori pénzverésünk feltevésével — s csakis ezzel — oldhatjuk fel azt az időbeli eltolódást, amely pénzverésünk eddig vélt megindulása és a mintául vett bajor hercegi pénzek közt az eddigi nézetek alapján megvolt. De mindentől függetlenül, ha bebizonyosodott — márpedig ebben nem kételkedhetünk —, hogy Géza neve is Stephanus rex volt, semmi okunk arra, hogy első pénzeinket gondolkodás nélkül István-Stephanus rex uralkodásától keltezzük.

Géza-kori Stephanus pénzeinkre végleges bizonyítékot csak olyan zárt pénzleletek adnának, amelyekben csak X. századi pénzek vannak. Így vélte Huszár Lajos is, amikor e dolgozat gondolatmenetét elmondottam neki. Ez így is van, de zárt, X. század végéig terjedő éremleletet keveset ismerünk (hazánkban egyet sem!). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a XI. századi leletekben, amelyekben Stephanus rex-pénzek találhatók, vannak korábbi X. század végi, sőt közepéről való pénzek is.[68] Ezek a leletek tehát sem meg nem erősítik, sem nem gyengítik feltevésünket, mert a többi X. század végi s közepi pénzek közt jól megférnének Géza-Stephanus pénzei is, akárcsak Istvánéi. Mivel a Stephanus-pénzeket külföldön, nyugaton s délen nem találjuk, úgy látszik, hogy errefelé továbbra is a bizánci arany, az ezüst, ló s más termék szolgált kereskedelmi eszközül, a Stephanus-pénzek csak észak felé hatoltak fel, de oda elég nagy mennyiségben.

A numizmatika, a pénztörténet tehát semmit sem tud nekünk arról mondani, hogy melyik Stephanust jelöli pénzeink felirata (szerintünk mindkettőt). Van azonban néhány olyan régészeti leletünk, amely pótolja ezt a hiányt, és megköveteli Géza kori pénzverésünk feltevését. Már régebben (Hóman,[69] Huszár,[70] Paulsen,[71] Fettich[72]) megfigyelték, hogy Stephanus-feliratú s más XI. századi pénzeink milyen tömegben találnak utat a tőlünk északra fekvő vidékekre, a Baltikumig és Skandináviáig. Paulsen és Fettich meggyőzően egyeztette ezt azzal a ténnyel, hogy hazánkban éppen ezekről a területekről idekerült díszfegyvereket találtak. Ha sikerülne kimutatnunk, hogy e fegyverek között Géza koriak is vannak, akkor feltevésünk igazolást nyerne pénzverésünk kezdeteit illetően. Nos, ilyenfajta bizonyítékaink bőven vannak, mert a hazánkba került északi készítmények legnagyobb része a X. század utolsó évtizedeiben, tehát Géza uralkodása alatt készült, sőt a budapesti lándzsa kivételével alig van XI. század elejére keltezhető északi gyártmányunk. Pedig díszfegyvereink keltezésekor az egyik alap éppen Stephanus-pénzeink István király-kori volta volt, tehát a készülési időt inkább a XI. század eleje felé közelítették. A X. század végén készült a prágai „Szent István kard",[73] de ebből a korból (legfennebb a XI. század legelső éveiből) valók az ezüstberakásos díszkardok, kardkoptatók stb.[74] De az eddig megállapított időhatárokat csak legfelső határnak vehetjük, éppen azért, mert még a régiesebb készítmények korának megállapításakor is tekintetbe vették a Stephanus-pénzek északi elterjedését, tehát István király idejét. Általában a hazánkba került északi díszfegyverek a 980—990-es években készültek. Ismerve az északi kereskedelem rugalmasságát és a vásárlók igényességét, aligha kételkedhetünk abban, hogy a fegyverek még készülésük évében, vagy röviddel azután már hazánkba kerültek. Ellenkező esetben fel kellene tennünk, hogy a királyi udvar és az arisztokrácia divatjamúlt, vagy éppenséggel használt fegyvereket vásárolt, már pedig ebben kételkednünk kell. Észrevették már, hogy Stephanus-pénzeink elterjedési térképe pontosan fedi azokat a helyeket, ahol a fegyverek műhelyei lehettek,[75] s így el kell fogadnunk azt is, hogy e pénzek a fegyverek vételáraként kerültek északra. Ám ha ez így van, akkor a fegyverek keltezése keltezi Stephanus-pénzeinket, méghozzá egy részüket Géza-István korára.

Ezzel — úgy véljük — bezárult az a következtetés-sorozat, amely pénztörténetünknek abból az eddigelé nem sok figyelemben részesült megállapításának vizsgálatából indult el, hogy István király olyan bajor pénzrendszer szerint verette volna első pénzeit, amely még uralkodása előtt megszűnt. Ilyenre nem ismerünk példát a középkor derekáról. Ehelyett vizsgálódásaink arra felé vezettek, hogy a meginduló magyar pénzverés — úgy, amint ez szinte törvényszerű — egykorú pénzlábat és mintát követett, méghozzá II. Henrik bajor hercegét, mert első királyunk, aki a pénzeket verette, Géza-Stephanus rex volt. Közvetlen bizonyítékunk erre nem volt, s talán sohasem is lesz, mert a pénzek

[68] Vö. *Bauer :* i. m., továbbá *P. Radoměrský :* České, moravské a slezské nálezy mincí údobí denároveho (10—12 století). Praha. 1956. — *P. Radoměrský :* Obol mrtvých u Slovanů v Čechách a na Moravě. Praha. 1953. — *E. Fiala :* České denáry. Praha. 1895. — *M. Kirmis :* Handbuch der polnischen Münzkunde. Posen. 1892.

[69] *Hóman :* Pénztört. 185. l.

[70] *Huszár :* SzIE. II. 362. l.

[71] *P. Paulsen :* Magyarországi viking leletek — Wikingerfunde aus Ungarn. AHung. XII (1933). 51. l.

[72] *Fettich Nándor :* A prágai Szent István-kard régészeti megvilágításban. SzIE. III. 514. l.

[73] *Fettich :* SzIE. III. 514. l.

[74] *Paulsen :* A Hung. XII. 39. l.

[75] Vö. *Huszár :* SzIE. II. 359. l. térképét és *Paulsen :* AHung. XII. 40. sk. l.

ebben a kérdésben nem dönthetnek. Ezért következtetéseinket mint kézenfekvő feltevést fogalmaztuk meg, s mint ilyent bocsátjuk e dolgozat szövegében vitára.

*

Feltűnő lehet, hogy ez a dolgozat Géza-István király megítélésében eltér a legendák és krónikák hagyományától, a magyar történettudományi és történeti köztudattól. Tudományos és köztudatunk ugyanis Szent Istvánt tekinti az első magyar királynak, államéletünk megalapítójának, a kereszténység elterjesztőjének. E dolgozatban pedig mintha mindezek elindítása, sőt részben megvalósítása is Géza egyéniségéhez kapcsolódnék. E tekintetben munkánk főként Tóth Zoltán, kisebb mértékben Guoth Kálmán s mások forráselemzéseivel egyezik.[76]

Tóth Zoltán „Szent István legrégibb életirata nyomában" című, 1947-ben megjelent dolgozatában[77] a forráskutatás kifinomodott módszereivel Ranzanus Mátyás-kori krónikájában elveszett, igen korai Szent István életirat töredékeit találta meg. Ez az életrajz még a Hartvik legenda s az annak alapjául szolgáló Kis és Nagy Legenda előtt készült, amikor a szenttéavatás és a magyar állam s a pápaság ellentétes érdekei még nem „korszerűsítették" a magyar királyság megalapítása körüli idők leírását. A ransanusi töredékekben Géza az államalapító, hatalmas, történeti egyéniség, a hazai keresztény egyház megalapozója, az isteni kegyelem részese, nagy király.[78] Ezzel szemben a legendákban és a krónikákban megkezdődik Géza szerepének elmosása, egyénisége elszürkül a szent király kegyes életének színes előadása közben. Mivel pedig Hartvik legendáját III. Incze pápa 1204-ben hiteles életrajznak nyilvánította,[79] a Hartvik-féle kegyes királykép krónikaszövegeinket is a maga képére formálta, csak itt-ott üt át rajtuk a régibb hagyomány. Nem lehet célunk Tóth Zoltán mélyreható szövegelemzésének és történeti következtetéseinek ismétlése, csak annyit jegyzünk meg, hogy ebbe a képbe jól beleilleszthető az a XIII. századi hagyomány is, amely szerint Géza szent király volt. Ha ma még nem is tudjuk pontosan, de megérezzük azt, hogy Géza emlékének elmosódása miként történt, s hogy Géza-István tetteinek egy része miként vált István tetteivé, s talán éppen ezért miért halt ki Géza-István nevének említése forrásainkból, mi volt oka „emléke száműzetésének".

Tóth Zoltán munkája nyomán az apa visszakerült méltó helyére, fia mellé és történelmünk egyik legnagyobb egyénisége kezd kibontakozni nyolc-kilencszáz éves tudatos elhallgatásának csendjéből. Talán ez a dolgozat is, amelyben pénzverésünk kezdeteit vizsgáltuk, egy lépéssel közelebb visz Géza-István királyunk igazi történeti nagyságának felismeréséhez.

László Gyula

[76] *Guoth Kálmán:* Eszmény és valóság Árpád-kori királylegendáinkban. Erdélyi Múzeum, XLIX (1944). 304—347. l. Géza jelentősége korábbi történetíróinknál: *Tóth Z.:* Századok 1947. 93. l. 163. jegyzet. — *Lederer:* i. m. 17. l. is számol Géza korában „az állam elemeinek jelentkezésével". A királyi kíséretet illetően s más tekintetben is: *Györffy György:* i. m. ugyancsak a X. században látja az államalakulás közvetlen előzményeit. Vö. még *Molnár Erik:* i. m. 169. l.

[77] Századok 1947. 21—94. l.

[78] Ifj. Horváth János figyelmeztetett arra, hogy a zágrábi krónikában II. Géza mint tertius szerepel királyaink sorában (*Szentpétery:* Scriptores I. 210. l.). Azok után, amiket Tóth Zoltán idézett dolgozatában kifejtett, nemkülönben dolgozatunk gondolatmenete után a „harmadik" Géza aligha a krónikairó tollhibája, hanem Géza-István damnatio memoriae-je előtti történeti köztudatunk emléke.

[79] *A. Theiner:* Vetera monumenta Slavorum meridionalium. Roma 1863—1875. I. 57. l. — *Guoth:* i. m. 325. l. alapján idézve.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT VÁROSTÖRTÉNETI KONFERENCIÁJA

A Magyar Történelmi Társulat 1962. november 8—9-én Budapesten zártkörű várostörténeti konferenciát rendezett. A konferencia célja az volt, hogy egyrészt az európai feudáliskori várostörténet mai állásának számbavételével, másrészt hazai várostörténeti kutatásunk „fehér foltjainak" felmérésével szélesebb körű vita keretében körvonalazza azokat a legfontosabb kérdéseket, amelyeknek feldolgozása a magyar marxista történettudomány szempontjából a legégetőbb, de ugyanakkor a forrásadottságok meg a káderviszonyok figyelembevételével belátható időn belül meg is valósíthatók.

A konferencia első napján *Lederer Emma* professzor elnöklete alatt *Fügedi Erik* tartott referátumot „Az európai és a magyar város kialakulása" címmel. Bevezetőben röviden utalt a városok kialakulásának legújabb német, francia és lengyel irodalmára. Az előadó célja elsősorban a magyar fejlődés fővonalának tisztázása és a kutatás előterében álló kérdések meghatározása volt.

Az előadó véleménye szerint a magyar városok kialakulása két szakaszban — Pleidell A. kifejezését használva — fejezetben zajlott le, az elsőben a keleti típusú, a másodikban a nyugat-európai típusú városi forma volt az uralkodó. Az első fejezet szempontjából foglalkozva a kontinuitás kérdésével, megkülönböztette a (közvetett és közvetlen) ethnikai, a települési, a kultikus kontinuitást és a városi szervezet és jog kontinuitását. Míg az ethnikai kontinuitás a nyelvészeti és régészeti adatok alapján nem utasítható el mereven, s több helyen (de nem a későbbi városokban) látszólagos települési, sőt Pécsett s Szombathelyen határozott kúltikus kontinuitás állapítható meg, addig a városi szervezet és jog kontinuitására semmiféle nyom sem mutat. A „római örökség" kifejezésen azt a tényt értette, hogy a honfoglaló magyarság Pannónia területén elhanyagolt és elvadult, de teljesen el nem pusztult kultúrtájat talált, melynek egyes fennmaradó római elemei (utak, telepek stb.) a későbbi település kész elemeivé lettek anélkül, hogy ethnikai kontinuitás állna fenn. Elutasította az előadó a szláv városok honfoglalás utáni fennmaradásának tézisét annak ellenére, hogy több korai város neve szláv nyelvből való. Magyarország a honfoglalás után annak a keleti (Kiev—Bizánc) gazdasági körnek tagja maradt, amelyben a honfoglalás előtt a magyarság élt, s részben ennek a ténynek, részben a belső városfejlesztő elemeknek (feudális államszervezet, az egyház kialakulása, a kereskedelem és a ma még közelebbről meg nem állapítható ipar) következtében kialakultak az arab írók és Freisingi Ottó egybehangzó vallomása szerint keleti típusú városok. Ezek leglényegesebb jellemzője az erődített, kereskedelmi és igazgatási központ, az önkormányzattal rendelkező polgárság hiánya volt.

Az első fejezet kritikus kérdéseiként az előadó az arab források, az első várak, az egyházi és világi szervezet kialakulásának behatóbb megismerését, az első városok és az ipar kutatását, módszertanilag pedig a régészet fokozottabb bekapcsolását, az ásatások tervszerűbbé tételét és eredményeinek gyorsabb közlését jelölte meg.

A magyar várostörténet második fejezetét megindító gazdasági változásokat történettudományunk már régen ismeri, de keveset foglalkozott az első bevándorlókkal, a latinusokkal. Nemzetiségük (vallonok, franciák, lombardok és a tatárjárás után velenceiek is) és foglalkozásuk (mindenféle vállalkozás), Esztergom topográfiája és a fehérvári kiváltság (nem pedig a fehérvári „jog") együttesen mutat rá jelentőségükre, hogy ti. a nyugat-európai városnak nem a német, hanem a latin formáját honosították meg hazánkban. A latinusokat követő németek településével kapcsoltban az előadó feleslegesnek találta a már végleg megdöntött kolonizációs elmélet cáfolatát, s helyette arra mutatott rá, hogy a németek városainkban az esetek túlnyomó részében nem egyedül telepedtek meg, hanem régebbi magyar lakossággal együtt. Az ilyen vegyes település jellemző alaprajzaként Budát mutatta be. A tiszta német települések vonatkozásában utalt Paulinyi Oszkár besztercebányai alaprajzkutatására. A német kolonizációs városnak

cseh- és lengyelországi tiszta formája Magyarországon azért sem jöhetett létre, mert azt a magyar feudalizmus fejletlensége és a viszonylag erős királyi hatalom is megakadályozta.

A második fejezet belső városfejlesztő elemei között első helyen a kereskedelem áll, amely a XIII. század folyamán struktúrájában változott meg (aminek kifejezője az országos vásár formájának kialakulása). Az ipar szerepe csak a bányavárosokban jut határozottan kifejezésre, más városainkban az ipar feltűnően háttérbe szorul (városprivilégiumainkban két esetet kivéve nincs szó az ún. Meilenrechtről, vámtarifáinkban igen kevés belföldi ipari termékről emlékeznek meg, iparosaink közül a pénzverők és a révészek érik el a szervezettség legmagasabb fokát, stb.). Az előadó szerint az ismert marxista tétel az iparnak a városok kialakulásában játszott szerepéről csak úgy magyarázható, ha a társadalmi munkamegosztás kérdését nem a városokon belül, hanem az országon belül, sőt még nagyobb terület bevonása alapján vizsgáljuk, és a munkamegosztás során kialakuló ipart nem egyedül a városokban keressük, hanem részben az egyházi és világi nagybirtokon, részben a tőlünk nyugatra fekvő területen is, amelyről olyan ipari tömegcikkeket hoztak be, mint amilyen a bécsi kerámia.

A második fejezetet ellentétes irányú fejlődési jelenségek zárják le, ilyen a városok differenciálódása (kereskedő- és bányavárosok) és egységessé válása (a bírói fellebbvitel, jog terén), a régebbi városok egy részének hanyatlása, ezzel párhuzamosan a comes típusú patrícius eltűnése és az olasz kereskedők megjelenése, illetőleg a mezővárosok kialakulása, a városi jog elterjedése.

A második fejezet kritikus kérdései három csoportra oszthatók: 1. egyes városok topográfiájának elkészítése, 2. általános fejlődésbeli kérdések (kereskedelem, ipar) és 3. olyan speciális kérdések, mint pl. a latinusok származásának megoldása a diplomatika segítségével.

Az előadáshoz elsőnek *Jónás Ilona* szólt hozzá. Ismertette a belga és francia történetírásnak a távolsági kereskedelmet és méginkább a pénzforgalmat hangsúlyozó irányzatát, mely különösen az arab forrásokat használja fel, és a nyugat-európai fejlődést a kor egyetemes gazdasági-társadalmi viszonyaival kapcsolja egybe. Ez azonban e történetírók munkájában nem kapcsolódik össze a termelőerők fejlődésének sokoldalú vizsgálatával, így éppen azokat a feltételeket nem veszik kellőképpen tekintetbe, amelyek alapján az arab kereskedelemmel beáramló arany hatása lemérhető lenne. A francia városfejlődés is a tágan értelmezett munkamegosztás (kezdeti árutermeléssé szélesedő feleslegtermelés), a kialakuló belső piac bázisán bontakozik ki.

Kralovánszky Alán korreferátumában régészeti adatok alapján vizsgálta a magyar városok kialakulásának helyi előzményeit. A 430—896 közötti 8—10 nemzedék lakossága ethnikailag ma megnyugtató módon még nem választható szét. A székelyekkel kapcsolatban kívánatos a tiszántúli területeken is az előzmények vizsgálata, mert a fejedelmi kincsleletek mind a hegyek és az alföldi síkság találkozási sávjában kerültek napvilágra. A római városok totális pusztulása régészetileg nem magyarázható (a római kőházak szerkezeti adottságaik következtében gondozás nélkül is fennmaradhattak több századon át), véleménye szerint a katonaság és a vezetőréteg kivételével a lakosság zöme a helyén maradt. Tovább dolgoztak az iparosok is a régi és az új ízlés és igény követelményeinek megfelelően, mint azt az V—VIII. századi leletek bizonyítják. Felhívta a figyelmet arra a tényre, hogy a római pénzt sohasem vonták be, az V—X. századi leletek kopott darabjai és utánzatai alapján fel kell tennünk, hogy a forgalomban levő pénz komoly mennyiséget tett ki. A későbbi kutatásnak kell megállapítania, hogy ezek közül a jelenségek közül melyik, mikor, hol és milyen intenzitásban volt megtalálható.

Lettrich Edit helyesnek tartotta, hogy az előadás koncepciója a társadalmi formáció sokrétű feltárása mellett tekintetbe vette a városfejlődésnek térbeli képződményeit és azok szükségszerű kapcsolatait. Városaink kialakulása országszerte nem volt egységes, bizonyos területeken gyorsabban bekövetkezett, s ezeken a területeken belül a kereskedelemnek, illetőleg külkereskedelemnek nagy jelentősége volt. Az egyszerű árucsere vásárhelyei közül azok emelkedtek városi szintre, amelyek jelentősebb áruforgalmat (ezt kezdetben a külkereskedelem képviselte) tudtak magukhoz kapcsolni. Ez a kereskedelem azáltal nyert különös súlyt, hogy lehetőséget nyújtott a városiasodó pontok számára az ipar és a kereskedelem közti munkamegosztás elmélyítésére. Ezt a fejlődést a hozzászólás második részében Esztergom példáján mutatta be.

Lócsy Erzsébet figyelmét az a jelenség terelte a középkori budai telekméretek tanulmányozása felé, hogy a lakóházak építéstörténeti vizsgálata során kiderült: az azonos alaprajzi típushoz tartozó épületek azonos méretű telkeken helyezkednek el. A Hauy-féle térkép, ill. az 1687. évi jegyzék telekméreteiből statisztikát állított össze, s ez a statisztika bizonyos 3—3 lábbal (azaz fél öllel) növekedő típus-méreteket mutatott. A „típustól" eltérő méretek esetében több telek összevonása, esetleg megfelezése vagy harmadolása

ismét valamelyik típusméretet eredményezi. Kutatásai során három házsort (az Országház utca mindkét és a Szentháromság utca páratlan oldalát) vette vizsgálat alá, s arra a megállapításra jutott, hogy míg a Szentháromság utcában a páratlan oldalon kisméretű telkeken építkeztek, addig az Országház utcában az utca mindkét oldalán 54—60 lábas telkeken háromtengelyes nagyszabású házak álltak. Ez egyrészt amellett szól, hogy az utcát tervszerűen létesítették, ill. telepítették be, másrészt a később keletkezett sikátorokat (Dárda u., Fortuna köz) eredetileg nem vették tervbe.

Major Jenő kiemelte, hogy a városalaprajzok mellett nem hanyagolható el a várost környező — általában sűrűbb — településhálózat vizsgálata, aminthogy a városalaprajzokból ki kell elemeznünk a félbemaradt tervek maradványait is, amelyek a városfejlődés zökkenőit tükrözik. A magyar városok különleges típusa, a kertes város megtalálható az ország más vidékein, így a Dunántúlon (Győr) is, sőt valószínűleg Nagyszombat alaprajza is erre mutat. A másik alföldi-dunántúli kapcsolatot a tizedes rendszer szerinti beosztásban kell keresnünk, ez nemcsak Sopron 1373-i házjegyzékében ismerhető fel, hanem megtalálható Debrecenben és Kolozsvárt is.

Zolnay László hozzászólásának első részében az esztergomi latinusokkal kapcsolatos (az Annales Strigonienses 1960. évfolyamában részben megjelent) kutatásainak eredményeit, második részében a Budával kapcsolatos vizsgálatát ismertette. Budával kapcsolatban hangsúlyozta, hogy a Táncsics M. utca 9. sz. alatt végzett ásatás megerősítette már régebben kifejtett felfogását, hogy a város magja és a királyi székhely az északi részen keresendő. Esztergom és Buda története mutatja, hogy IV. Béla városalapításai nem közvetlenül a tatárjárás után történtek, hanem 1247/48 körül, amikor a fenyegető második tatárbetörés késztette a királyt az erődített telepeken való összpontosításra.

Székely György méltatta Fügedi vállalkozásának jelentőségét, egyetértését fejezte ki a referátum módszerével (a kutatási feladatok meghatározása, a rokontudományokkal való együttműködés), de kifogásolta, hogy a referátum nem emelte ki eléggé a lengyel tudomány marxista jellegét, és nem ismertette a szovjet irodalom eredményeit. Egyetértett a „római örökség" fogalmi meghatározásával is, nem győzte meg azonban Kralovánszky A. korreferátuma. A szláv kontinuitással kapcsolatban nem látott a szláv várak és a korai magyar „városok" közt különbséget, a X. századi arab források vizsgálata a lengyel és orosz terület bevonásával ezért is látszik különösen fontos feladatnak. A munkamegosztással kapcsolatban kifogásolta, hogy a referátum a kereskedőknek nagyobb szerepet tulajdonított, mint az iparosoknak. Utalva a lengyel várostörténeti colloquiumon az iparosok nevéből képzett helynevekről tartott előadásra is, úgy látta, hogy a kereskedelem és ipar kérdése történeti felfogás kérdése, és a marxista történetírás az ipar fogalmi elsődlegessége mellett foglalt állást. Egyébként nyugati régészek is vannak, akik a viking „kereskedő-telepek" iparos leleteit is kiemelik. A hozzászóló véleménye szerint nem lehet felfüggeszteni a vitát az újabb formákban jelentkező német kolonizációs elméletekkel. Befejezésül azt kívánta, hogy a konferencia javaslataiban ne csak szervezeti és anyagi, hanem terminológiai és ideológiai kérdésekkel is foglalkozzék.

Surányi Bálint kifejtette, hogy a XIV. század első felében a városokon belül megnyilvánuló ellentét nem nemzetiségi alapon jött létre (amint azt a referátum állította), hanem egyrészt az egységes várossá összeolvadt különböző telepek patriciátusának egymás elleni harcáról, másrészt a (főképpen a bányákban és a szőlőkben dolgozó) bérmunkások és patríciusok közti ellentétről kell beszélni.

Kiss Attila az újabb régészeti kutatások eredményeivel kapcsolatban a kontinuitás kérdésével foglalkozott (szőlőkultúra a Dunántúlon).

Paulinyi Oszkár írásban benyújtott hozzászólásában javaslatot tett egy városalaprajzokat tartalmazó atlasz munkálatainak megszervezésére, kifejtve az atlasszal szemben támasztott követelményeket. Rámutatott arra, hogy Györffy Istvánnak közel négyévtizedes, teljesen önálló, elszigetelt próbálkozása után, egyrészt a Garam vidéki bányavárosainkkal (Paulinyi), másrészt Sopronnal (Major) kapcsolatban hazai kutatásunk is megpróbálkozott a topográfia-történetre alapozott alaprajz-értelmezéssel, s hazai várostörténetünk elmaradottságához képest eddig nem is sejtett összefüggéseket derített fel e módszer következetes alkalmazása.

Az elhangzott hozzászólásokra adott válasz után *Lederer Emma* zárszavában megállapította, hogy a kereskedelem szerepének megítélése alapvető ellentét a marxista és a polgári történetírás között, s a kereskedelem szerepének hangoztatása mindig bizonyos fokú polgári szemléletre vall annak ellenére, hogy a kereskedelemnek kétségtelenül fontos szerepe volt. A szláv kontinuitással kapcsolatban megjegyezte, hogyha az itt élő szlávoknak nem is voltak városaik, anyagi kultúrájuk fejlettsége azonban régészeti adatokkal igazolható. Nem értett egyet azzal, hogy a referátum a kolonizációs elméletet egyszerűen túlhaladottnak minősítette. Ez ellen az elmélet ellen, amelynek politikai szóvívői is van-

nak, állandóan küzdeni kell. Nem tartotta meggyőzőnek Kralovánszky korreferátumának a kontinuitásra vonatkozó, s a referátumnak a latinusokkal kapcsolatos megállapításait.

A délutáni ülésen *Makkai László* elnöklete alatt *Szücs Jenő* tartott előadást „A közép-európai és a magyarországi városfejlődés kérdései a XV—XVI. században" címmel.

Az előadás központjában az a kérdés állt, „hogy milyen okokra vezethető vissza a városi fejlődés XV—XVI. századi stagnálása és hogyan hat vissza ez a megtorpanás a magyar történeti fejlődés ún. kelet-európai útjának kialakulására.

Az elmúlt három-négy évtized várostörténeti (elsősorban kereskedelmi és ipartörténeti) kutatásai — mondotta az előadó — megcáfolták a zárt városgazdaság Bücher-féle elméletét és kimutatták, hogy bizonyos vonatkozásban „középkori világgazdaságról" és „középkori világpiacról" beszélhetünk. A piac struktúráját meghatározó elem szerepét a távolsági kereskedelem játszotta, s ebből a szempontból az árucserét (az Európán kívüli luxuscikkeket, nyersanyagot és élelmiszert importáló és az Európán belüli cserét) lebonyolító tevékenység mellett elsősorban azzal hatott, hogy a profit kisajátításán alapuló kereskedelem a tőkefelhalmozás révén egyes területek ipari fejlődését is meghatározta. Így szervezte meg pl. a kereskedőtőke a régebbi posztóipari központok mellett a Rajna menti és sziléziai posztóipart stb. Az áruforgalom viszonylag kis mennyisége a kereskedőtőkének ezt az aktív szerepét nem befolyásolta, s nem változtatott azon a tényen sem, hogy viszonylagosan gyors tőkefelhalmozódás csak a távolsági kereskedelemben következett be. Éppen ezért a különböző struktúrájú és nagyságú városok, egy-egy város vezetése alatt álló terület, vagy több várost magába foglaló övezet emelkedésének, pangásának vagy hanyatlásának okát a kereskedőtőke mozgásában kell keresnünk. A XIV. század derekától a XV. század utolsó harmadáig eltelt időszak gazdasági jellegének megítéléséről az utolsó években folyó vita egymással ellentétes álláspontjának képviselői is megegyeznek abban, hogy ez alatt az időszak alatt azok az övezetek virágzottak fel, amelyeken a távolsági kereskedelem fő útvonalai futottak át, s ahol a késő középkori tőkefelhalmozódás a legeredményesebb volt.

Közép-európai viszonylatban az Alpok, a felső Rajna és Bajorország közé eső, Augsburg, Ulm és Nürnberg vezetése alatt álló dél-német terület fellendülése a legfeltűnőbb, mely egyrészt fokozatosan hatalmába kerítette az Európa déli és nyugati, illetve középső és keleti részei közötti közvetítő kereskedelmet, másrészt kiépítette saját területének iparát, s annak termékeit exportálta.

A tőkefelhalmozódás hatalmas méreteket öltött: a „Grosse Ravensburg Gesellschaft" alaptőkéje meghaladta a 300 000 Ft-ot. A kereskedő patriciátus mondhatni városközi uralma alatt az iparral szoros kapcsolatban álló kereskedőtőke több irányban is megindította expanzióját. A közép-keleteurópai országok felé futó irány különösen jelentős volt, mivel 1. ezek az országok a dél-német és a közvetített iparcikkek konkurrenciamentes felvevő piacai voltak, 2. ezeken át vezetett az út az orosz, lengyel és litván kereskedelem keresett nyersanyagai felé, 3. itt feküdt az európai fémfeldolgozó ipar nyersanyagbázisa, 4. ebbe az irányba terelte tevékenységüket a magyar és a cseh nemesfémtermelés. Ezeknek a tényezőknek kombinációja a XIV. századi kezdete után a XV. század folyamán Közép- és Kelet-Európa egy részének olyan sajátosan intenzív gazdasági összefűződését eredményezte, amelynek kölcsönhatásai és belső struktúrája messzemenően — bár nem teljesen azonos mértékben — befolyásolta, sőt meghatározta az érintett területek általános gazdaság- és városfejlődését. Miután pedig a dél-német területen belüli munkamegosztás Nürnberget tette a keleti és északkeleti kereskedelem központjává, a dél-német gazdasági rendszer a közép-európai nyugat—keleti irányú kereskedelmet Nürnbergen át vezette, s elvágta a közvetlen itáliai kapcsolatokat. A XV. század első felében a nürnbergiek Bécset tették meg kereskedelmi támaszpontjukká, s amikor a XV. század ötvenes éveinek végén a dél-német cégek visszavonultak a bécsi piacról, ezzel válságba döntötték nemcsak a bécsi, hanem a nyugat-magyarországi kereskedelmet is. A visszahúzódás oka az volt, hogy Nürnberg új utat keresett északkelet, az orosz piac felé, s így Magyarországot is észak felől, Boroszlóból közelítette meg. Ez nemcsak azzal járt, hogy Boroszló 1474-ben formailag is kilépett a Hansából, hanem azzal is, hogy a keleti kereskedelem a Hansától elválva Nürnberghez kapcsolódott, Krakkóban a vezetőszerepet nürnbergi családok vették át. A dél-német tőke ezen az úton hatolt be a szászországi nemesfémbányászatba, s ugyanennek az útvonalnak a segítségével alakította ki a XVI. században a második korakapitalista, vászont exportáló vidéket is Csehország és Szászország határán.

A magyar kereskedelem szempontjából a vázolt változások következtében a nürnbergi cikkek importjának központja a XV. század derekán Boroszlóra helyeződött át, s az északi magyar városcsoport Krakkóval együtt a dél-német szisztémától került függésbe. A bécsi kereskedelem hanyatlását Miksának 1506-ban „Ordnung und Mässi-

gung" kezdetű rendelete sem akadályozhatta, sőt — átmeneti kereskedelmi háborúság után — 1515-ben kénytelen volt szabaddá tenni az utat a dél-német kereskedelem előtt. A kelet felé irányuló kereskedelem magyar viszonylatban árucikk elhelyezésére törekedett és magyar aranyat szállított ki (az újabban publikált kereskedelmi források teljesen megerősítik Kováts Ferenc megállapításait), s lényegében ugyanez volt a helyzet Csehországban is Janáček legújabban publikált eredményei szerint. A magyar kereskedők a dél-németektől függtek, aminek következtében a tőkefelhalmozódás megrekedt, a polgári vagyon Pozsonyban, sőt Bécsben, Grazban vagy a cseh városokban egyaránt süllyedő irányzatot mutat, a nagy vagyonok fokozatosan eltűntek. A XV. század második felében Nürnberg vezette expanzió-hullámot a század vége körül új hullám váltotta fel, amelybe már Augsburg is bekapcsolódik, s amely fokozatosan függésbe vetette a szász, a cseh, majd a magyar bányászatot. A XV. század folyamán a védekezésbe szorult helyi kereskedelem azonos kétségbeesett erőfeszítéseket tett a dél-német tőke expanziójának meggátlására — minden esetben sikertelenül.

A középkori világpiacon, de annak egy meghatározott övezetében a kereskedelmi tőke mozgása határozta meg a fejlődést, ennek jelentősége pedig elsősorban abban áll, hogy már a XV—XVI. század fordulója körül bizonyos strukturális változások és torzulások kezdetei fedezhetők fel: a városok vagyoni színvonalának és szerkezetének változása, az összvagyon csökkenése, a nagyobb tőkék eltűnése rendkívüli módon meggyorsul, az exportiparok elsorvadnak, aminek következtében a városok pozíciója meggyengül, a vidék a város rovására előretört.

Befejezésül az előadó megállapította, hogy erősen vitatható az a megállapítás, amely a kelet-európai fejlődést elsődlegesen a világpiacnak az Atlanti-óceánra való áthelyezésével indokolja, a „régi", a dél-német területen nyugvó rendszer koránsem hanyatlott le egy csapásra, ahogyan hitték. A felvázolt kérdéskomplexum teljes megvilágításához a magyar kapcsolatok szempontjából Bécs, Nürnberg, Brünn, Boroszló és Krakkó levéltárainak átkutatása szükséges, mert a magyar várostörténet problémái a közép- és kelet-európai kapcsolatok és összefüggések nélkül aligha bonthatók ki.

Entz Géza korreferátumában a Magyarországon és a szocialista országokban folyó városképi munkálatokból indult ki. A „Városképek — műemlékek" illetve a „Magyar műemlékek" sorozatban eddig feldolgozott 17 városunk építéstörténete a Hunyadiak és Jagellók idején élénk építési tevékenységet mutat, nem egy városunk ekkor nyerte el külső megjelenésének lényeges vonásait. A művészi tevékenységet megindító főúri és főpapi kezdeményezés mellett ebben nyilvánvalóan szerepet kellett játszania a polgárságnak is. A társadalmi és gazdasági tekintetben tapasztalható megtorpanással szemben a korszak városművészete és városépítészete sok szempontból ellenkező képet mutat. A történeti és művészeti oldal egymástól nem határolható el mereven, a további kutatásnak kell megtalálnia a kettő közti dialektikus összefüggést.

Kubinyi András egyetértve a referátumban kifejtett tézisekkel, kiegészítésként a dél-német tőke benyomulásával szemben harcot folytató budai kereskedők és patríciusiparosok szerepére mutatott rá. A magyar külkereskedelmi mérleget aktívvá tevő marhakereskedelmet lebonyolító tőkés réteg (ideiglenes sikerét a magyar Kanczler János 1498—99-ben, a német Harber-Ötvös János 1503—04-ben történt bíróvá választása mutatja) a feudális urak, sőt a király csendestársaiból verbuválódott. Harber példája arra is utal, hogy egyes iparágakban (ötvös, szűcs, mészáros stb.) megindulhatott a tőkefelhalmozódás is, ami érthetővé teszi az iparosok megjelenését a tanácsban. A budai, patríciusszintű és lényegében kereskedelemmel foglalkozó iparosokkal szemben a pesti tanács zöme valóban iparosokból áll.

A délelőtti ülésen szót nem kérő *Makkai László* zárszavában — *Lederer Emma* és *Székely György* távollétében — visszatért a délelőtti ülésen Fügedi és Székely között a kereskedelem szerepéről kialakult vitára. Kifejtette, hogy a vita a kereskedelem szerepét hangsúlyozó nézet burzsoának minősítésével túlságosan kiéleződött, s a kérdést helytelenül vetette fel. Senki sem tagadja — s a délelőtti referátum sem tagadta — azt a tényt, hogy város csak a mezőgazdaság és az ipar közti munkamegosztás alapján jöhet létre. Arról van szó, hogy a munkamegosztás szerepét nem egy szűkebb terület vagy ország határain belül kell vizsgálni, mert a csere országok közt is megvolt, s a magyar városfejlődésben is az országok közt végbemenő cserének volt nagy szerepe. Általában nem helyes a magyar belső fejlődést államhatárokhoz kötni, hanem figyelembe kell venni az egész középkori Európa sajátságos belső fejlődését.

A november 9-i délelőtti ülésen *Wellmann Imre* elnöklete alatt elsőr *Szücs Jenő* referátumának vitáját folytatták.

Hegyi Klára rámutatott arra, hogy a törököknél — mint általában keleten — fejlődésbeli sajátosság a városi autonómia hiánya, aminek oka a központi hivatalok

és a birtokos osztály jelenlétében és gazdasági túlsúlyában, továbbá az iparos- és kereskedő-réteg megosztottságában kereshető. A törökök a magyar városi szervezetet lényegében meghagyták, részben úgy, hogy ezt a szervezetet rendszerükbe beépítették (a magyar városbíró a török felé a város képviselője, legfontosabb feladata az adószedés), részben úgy, hogy önálló hatáskörük is megmaradt (a magyar bírákat a török városi elöljáróktól választhatóságuk és önálló bíráskodási jogkörük különböztetik meg). *Rázsó Gyula* rámutatott arra, hogy a magyar városok hanyatlását a dél-német tőke behatolása mellett más okok is előidézték, így a török hódítás, amely súlyos anyagi károk mellett a délkelet-európai kereskedelmet is elvágta, és Mátyás központosító politikája, amely nagymértékben terhelte meg a városokat. Utalt Mátyás hódításainak újraértékelésére. Ma már reálisabbnak tűnik Bécs és Szilézia meghódítása, bár az is kétségtelen, hogy az ország gazdasági ereje nem tett lehetővé ilyen nagyarányú hódító politikát.

Makkai László kiemelte, hogy a referátum minden eddiginél világosabban igazolta azt a tényt, hogy a dél-német tőke előnyomulása egész Kelet-Európára nézve jelentős változásokkal járt. Az előadás időbeli korlátai miatt Szűcs Jenő ezt elsősorban a városfejlődéssel kapcsolatban mutatta ki, de a bizonyítást még más területen is folytatni lehet. Politikai téren Mátyás tevékenységén figyelhető meg legjobban a dél-német tőke hatása. Már Aeneas Silvius is feljegyezte, hogy a magyarok szerint pénzük Németországba vándorol, s nyilvánvaló, hogy még inkább tisztában volt ezzel Mátyás, akinek centralizáló rendszerének kiépítéséhez pénzre volt szüksége. Hódításai során a magyar arany két kivezető zsilipére, Bécsre és Boroszlóra igyekezett kiterjeszteni hatalmát. Erőfeszítései mögött nyilván az az elképzelés húzódott meg, hogy a dél-német tőke által már gazdaságilag egyesített területet politikailag is egy államszervezetbe egyesítse. Ez az elképzelés Mohács után a Habsburgok államában jutott diadalra.

Szűcs Jenő válasza után a konferencia *Paulinyi Oszkárnak* „Pénzvagyon felhalmozódás Magyarországon a feudalizmus kései korszakában" című előadásával folytatta munkáját. Az előadó bevezetőül rámutatott arra, hogy míg a késői feudalizmus falusi társadalmát marxista történetírásunk sokoldalú vizsgálatnak vetette alá, a városok történetét szinte teljesen elhanyagolta, aminek oka főként a helytörténetírás hazai szervezeti hagyományainak hiányában keresendő. Felhívta a meghívott vidéki levéltárosokat és muzeológusokat, hogy a „referátum témakörén túlmenően is ismertessék egy-egy vidéki városnak kései feudáliskori problematikáját, kitérve a tervszerű kutatás, a feldolgozó vállalkozás lehetőségeire, szervezeti követelményeire és tárgyi előfeltételeire is". A címben jelzett témát az előadó nem a fejlődés konkrét ábrázolásával, hanem a vizsgálati lehetőségek számbavételével kívánta megvilágítani.

A feudalizmus viszonyai közt a legnagyobbmérvű és leggyorsabb ütemű pénzvagyonfelhalmozódás a kalmár- és uzsoratőke mozgását kísérte, s ezért a tőkés fejlődés alakulása szempontjából a városi, polgári pénzvagyon felhalmozásának kell a legnagyobb fontosságot tulajdonítanunk. Magyarországi viszonylatban az ország általános gazdasági helyzetének jelenségeiből arra kell következtetnünk, hogy a második jobbágyság korszakában a többletterméknek csak csekélyebb része halmozódik fel polgári gazdagság formájában az ország határain belül. A pénzvagyon-felhalmozódás folyamatának konkrét felderítéséhez egyrészt az objektív lehetőségek, másrészt a valóságos gazdagodás mérvének a megismerése, mégpedig a számszerűleg is felmérhető mennyiségi megismerése révén juthatunk el. A kalmártőke mozgásának objektív lehetőségei mindenekelőtt a külkereskedelmi forgalom volumenének az alakulásán volnának lemérhetők. A forrásadattságok e vonatkozásban országos méretekben egyrészt az 1733—1739 és az 1813—1827 évkörök külkereskedelmi forgalmának az egybevetését tennék lehetővé. Az 1827. évi forgalom mintegy tizenhatszorosa az 1739. évinek. A külkereskedelmi mérleg így az objektív lehetőségek tetemes bővülését mutatná. E lehetőségek realizálódásának a felméréséhez az előadó egész sor XVII—XVIII. századi üzleti könyvet és levelezést sorolt fel; monografikus feldolgozásuk alapjául szolgálhat a polgári pénztőke felhalmozódásának számszerű megismeréséhez. Ez egyedi példákon túlmenően hasznos volna olyan tömeges adatszolgáltatás, statisztikai értékű kútfőknek a feldolgozása is, amelyek képet adhatnak egy-egy város lakosságának vagy a lakosság egy számottevő részének a vagyoni rétegződéséről. Pl. városi telekkönyvek, adólajstromok. Szabad királyi városaink, a kommunitások XVIII. századi vagyoni helyzetéről viszont a magyar kamara városi bizottsága irathagyatékának rendszeres feldolgozása segíthetne hozzá.

Kitért az előadó a feudális pénzvagyonképződés lehetőségeire is. Egyházi vonalon II. József egyházpolitikai reformjaival kapcsolatban felvett összeírások és vagyonleltárak szolgáltatnak ehhez statisztikailag is felhasználható anyagot. Míg a világi nagybirtok merkantilizálódásának folyamata a vértanú Nádasdy Ferenc és az Eszterházyak példáján lenne vizsgálható.

Komoróczy György a referátumot debreceni vonatkozásokban kívánta kiegészíteni. A XVIII. század Debrecenének fejlődése ellentmondásos. Amíg egyfelől korábban Debrecen mint közület a külkereskedelmi forgalomból kovácsolt tőkét (melyet a város vezetői tartottak kezükben), addig a XVIII. században a külkereskedelem szálainak szétszabdalásával az ebből származó bevételek csökkentek, a közület számára a tőkefelhalmozás lehetősége megszűnt. A város helyébe ekkor a református kollégium és egyes kereskedőcsaládok, céhmesterek léptek.

Ruzsás Lajos a dunántúli városok gazdasági fejlődését tárgyaló monográfiájának egyik részletét mutatta be. Megállapította, hogy a népesség rohamos növekedése csak azokban a városokban állapítható meg, ahol a XIX. században a kereskedőtőke ipari beruházásokat kezdeményezett (Győr, Pécs), azokban a városokban azonban, ahol a kereskedőtőke nem vállalt iparfejlesztő szerepet, a lakosság növekedése is elmaradt. Megállapítását a városok statisztikai adatait bemutató grafikonokkal illusztrálta.

Gyimesi Sándor arra mutatott rá, hogy a pénzvagyon felhalmozódási folyamatának vizsgálata a kapitalizmus előtörténete szempontjából is fontos. Miskolc a vizsgált időszakban nem jutott tovább a privilégizált mezőváros szintjénél, s a pénztőke felhalmozódását Kassa árnyékoló hatása, a földesúri hatalom, a török hódoltság stb. akadályozta. Nagyobb arányú és maradandó felhalmozódással inkább csak a XVIII. században találkozunk, a közepes szintet ekkor sem haladva meg. Forrása elsősorban a bortermelés és borkereskedelem, csak kisebb mértékben a céhes ipari tevékenység s a helyenként megjelenő uzsoratőkéből származó haszon. Miskolc város levéltára meglehetősen gazdag anyagot tartalmaz e korszakra vonatkozóan. Az 1569-ben kezdődő jegyzőkönyvek mellett legfontosabbak az ún. kötelkönyvek, különböző összeírások, városi számadáskönyvek, testamentumok stb. Érdekes anyagot tartalmaznak a Miskolci Görög Kereskedőtársulat iratai is. Végül a várostörténeti kutatás fellendítése céljából kívánatosnak tartotta — az érdekelt városok anyagi támogatását megnyerve — egy kiadványsorozat megindítását „Források városaink gazdaság- és társadalomtörténetéhez a hanyatló feudalizmus korában" címen.

Balogh István arról szólott, hogy a városi levéltárakban őrzött periratok, hagyatéki leltárak és végrendeletek a polgárság anyagi helyzetének elsőrendű forrásai. A tőkebefektetés szerepét Nyíregyházán eleinte az állattenyésztés, később (a XVIII. század végétől kezdve) a távoli vidékek szőlőművelése játszotta. A tőkefelhalmozódás a kufárok közt, majd a helybeli takarékpénztárak és a malomipar keretében figyelhető meg. Végül utalt arra, hogy az eredményes kutatómunka előfeltétele a helytörténeti kutatás központi megszervezése.

Szabad György Paulinyi Oszkár előterjesztésének nagy érdemeként emelte ki a számbavehető forráscsoportok széles körének rendszerezett áttekintését. Kiegészítésként többek között felhívta a figyelmet a mezővárosi polgároknak az úriszékek elé került csődpereire, és általában a hagyatéki iratok, különösen pedig a gyámhatósági, árvagondnoksági és árvapénztári forrásanyagok tanulmányozásának fontosságára. Rámutatott arra, hogy milyen páratlan közvetlenséggel tükröződnek bennük fontos gazdasági és társadalmi mozzanatok, s milyen nagy a jelentősége az árvapénzekkel folytatott hitelüzleti tevékenység feltárásának is.

Nagy István a XVIII. századi polgári pénzfelhalmozódással kapcsolatban kifejtette, hogy az eddigi kutatások szerint a városok és a kincstár főleg az egyházi és világi földesurak, majd a császári katonatisztek kezén felgyülemlett tőkére támaszkodtak, s csak utolsósorban fordultak a gyenge fejlettségű polgári tőke felé. E kérdés alaposabb vizsgálata érdekében felhívta a figyelmet a városok akkori krónikus eladósodásával kapcsolatos hitelműveletek hatalmas forrásanyagára, amely részletes felvilágosítást ad a városok hitelezőiről. Rámutatott továbbá arra, hogy a XVIII. század második felétől kezdve a magyarországi hitelműveletek fő gócpontja és szervezője a kamara, amely állami célokra igyekezett magához vonni — a hadiköltsönök révén főleg a városokban — a magántőkét. Végül kiemelte, hogy milyen nagy szerepet játszottak az ország hiteléletében a különféle alapítványi tőkék.

Búcskai Vera a betáblázási jegyzőkönyvekkel, mint a hitelélet fontos forrásával foglalkozott. Adataik egy-egy város viszonylatában teljes képet adnak a hitelösszegek nagyságáról, a hitelezők és adósok társadalmi összetételéről, s bizonyos esetekben a tőke befektetéséről, a hitelhiányról és szórványosan a bel- és külkereskedelmi kapcsolatokról is. Még rövid időszakon belül is nyomon kísérhető az osztrák, s elsősorban a bécsi cégek előretörése a magyar piacon. Feltűnő jelenség, hogy a pesti kereskedők és a bécsi cégek közötti áruhitel-kapcsolatok milyen rövid életűek. Befejezésül felhívta a figyelmet arra, hogy a tőkefelhalmozásról és a hitelviszonyokról, sőt gyakran az ipar fejlődéséről illetve a kereskedelemről érdekes adatokat nyerhetünk a hagyatéki leltárakból,

melyek az ingatlan- és készpénzvagyonon, a berendezési tárgyakon kívül külön rovatban részletesen felsorolják a követeléseket és adósságokat, néha egy-egy műhely felszerelését vagy egy-egy cég árukészletét is.

Balázs Péter arról beszélt, hogy milyen változásokat hozott a XIX. század első felében a dunai gabonakereskedelem fellendülése, majd különösen a gőzhajózás megindulása Győr gazdasági-társadalmi struktúrájában és hogyan emelkedett a kereskedelmi tőkefelhalmozás révén — a régebben kézműiparáról híres — Győr gazdasági és politikai tekintetben az ország legjelentősebb városai közé. Rámutatott, hogy az erős kereskedelmi tőkefelhalmozás útjában állt az ipari tőke egyidejű gyors növekedésének. A városban a szabadságharc előtt létesült gyárak részben idegen tőkebefektetésből épültek, részben a Győrbe települt új polgárok vállalkozásai voltak, s ezek közül is elsősorban a mezőgazdasági termékeket feldolgozó üzemek bizonyultak életképeseknek. Fontos lenne városaink népességének történeti-statisztikai rendszerű elemzése, amit elsősorban az egykorú adókivetési könyvek és az ezek összeállításához felhasznált iparos- és kereskedőösszeírások alapján lehetne elvégezni. Győr esetében ezeknek a forrásoknak felhasználásával nyomon lehetett követni azt a folyamatot, hogy az iparban a mesterek száma a XIX. század első felében sem a gazdasági prosperitás, sem a piaci kereslet lanyhulása időszakában nem változott lényegesen, a legények és inasok száma viszont teljesen ezektől a tényezőktől függően erőteljesen ingadozott. Ugyanakkor nyomon követhető az egy legénnyel vagy legény nélkül dolgozó mesterek fokozatos elszegényedése, s ezzel ellentétben a tőkeerősebb mesterek számának növekedése. Az állandó létbizonytalanságban élő legények, a gabonakereskedelem által foglalkoztatott szállítómunkások és napszámosok puszta léte is félelemmel töltötte el a vagyonos városi polgárságot, s a 48-as forradalom alatti magatartását nem egyszer döntően befolyásolta. Befejezésképpen hangoztatta, hogy Győr társadalmának elemzése adta meg a kulcsot annak a „kétarcú" szerepnek megértéséhez, amelyet a város az 1848—49-es forradalom és szabadságharc alatt játszott.

Heckenast Gusztáv az egyik legfontosabb iparág, a vasipar szempontjából vetette fel a tőkeképződés kérdését. Áttekintve a vaskohászati üzemek tulajdonosait, arra az eredményre jutott, hogy a XVIII. századi Magyarországon a tőkés ipari üzem felvirágzásának legfontosabb feltétele az ipari vállalkozás feudális bázisa (a földbirtok valamilyen formája) volt.

Kállay István a magyar és osztrák városok fejlődésbeli párhuzamára, a bécsi udvarnak e városokkal szemben folytatott politikájának fontosságára hívta fel a figyelmet. Rámutatott a városi igazgatás vonalán (főképpen a tanács és a választott község közötti ellentétben) megnyilvánuló társadalmi problémákra. A városi tőkeképződéssel kapcsolatban figyelmeztetett a katonai parancsnokok kezében levő tőke szerepére.

A hozzászólásokra *Paulinyi Oszkár* válaszolt, majd *Wellmann Imre* berekesztette az ülést.

A november 9-i délutáni ülésen *Paulinyi Oszkár* elnöklete alatt *N. Kiss Istvánnak* már előzetesen szétküldött „Az ár- és bértörténet kérdése Magyarországon 1550—1650 között" c. referátumának megvitatására került sor. A referátum bevezetőül megállapította, hogy a XVI—XVII. századi magyarországi árszínvonal alakulása nagyban-egészben ismeretlen területe történetírásunknak. Ismertette a legújabb francia kutatás irodalmát és az osztrák ártörténeti kutatás módszerét. A kelet-európai országokban — amennyire azok ártörténetét ismerjük — bizonyos párhuzamos vonások (pl. a gabonaárak ugrásszerű emelkedése Lengyelországban és Szlovéniában) mellett ellentétbeli párhuzamok (a lengyel és az osztrák áralakulásban) is találhatók. Az árforradalom magyarországi hatásának kérdése, jelenlegi ismereteink mellett, csak mint a megoldásra váró feladatok egyike vethető fel, csak azoknak a gazdasági és politikai feltételeknek és körülményeknek súlyát és jelentőségét mérlegelhetjük, amelyek alapvető befolyást gyakorolhattak az árutermelésre, a piaci viszonyokra és az árak alakulására. Ilyen vonatkozásban vizsgálta a referátum a gabonaárak valószínű emelkedésének okait és a rossz lengyel pénzzel együtt importált inflációt, amellyel kapcsolatban utalt a pénztörténeti kutatások fontosságára. Az osztrák pénztörténetből, főképpen a krajcár és tallér nemesfém tartalmának és finomságának ingadozásával kapcsolatban azt a tanulságot kell levonnunk, hogy a megfelelő részlettanulmányok nélkül igen nehezen igazodhatunk el az ár- és béradatokban. A magyar dénár, a tallér és a dukát-veretek részletes feldolgozása nélkül nem számíthatjuk ki azok ezüst egyenértékét sem.

Rendszeres kutatások hiányában a referátum a hegyaljai mezővárosok dézsmaelszámolásból származó kenyér, zab, kappan és tojás áradatainak mozgását mutatta be az 1571 és 1581 közötti időszakból. Míg a kenyér, a kappan és a tojás ára nem mutat nagyobb ingadozást (a legstabilabb a tojásé), addig a zab árában nagymértékű ingadozás figyelhető meg. Ha ezeket az ingadozásokat összevetjük a bortermelés terméshozamával

és a tizedlistákban újonnan feltünt termelők arányával, akkor azt látj k, hogy a gyenge termés hatására csökken a mezővárosokon belüli gazdasági fluktuáció (birtokforgalom), viszont felszökik az árindex. Az 1580-as évek elején beköszöntő sorozatos jó termés-eredmények azután helyreállítják az öt év előtti egyensúlyt: ismét nő az új termelők száma és erősen csökkennek az élelmiszerárak. A termelés, a népesség-hullámzás és az áralakulás kapcsolata arra figyelmeztet, hogy a gazdasági-társadalmi háttér kellő ismerete nélkül aligha lehetséges az áradatok helyes értékelése. A piac zártságának megvilágítása és az ármozgás szempontjából ismertette a referátum a fuvarozás kérdését, és megállapította, hogy a tengelyen történő szállítás drága és kis kapacitású. Különösen nagyobb távolságok áthidalásánál esik súlyosan latba a szekérfuvarozás drágasága, ami kétségtelenül egyik legfőbb oka a helyi piacokra tagolódottság további fennmaradásának a XVI—XVII. században. Csupán néhány magas piaci értékű, exportra került árucikk tudja áttörni a helyi piac korlátait, így pl. a marha és a bor. A marhakereskedelem ugyan nem igényli a szekérfuvarozást, de a borszállítás annál inkább. A bornak a XVI—XVII. században szinte korlátlan belső felvevő piaca van, és kivitele is állandóan fokozódik; éppen ezért a borforgalom, mely kivételes szerepet játszik gazdasági életünkben, valóban áttöri a helyi piacok zártságát. Ez azonban újabb feszültséget teremt, mert a szállítási kapacitás fejlődése távolról sem tart lépést sem a szőlőművelés térhódításával, sem a borforgalom szállítási igényeinek növekedésével. Különösen kevés a lófogat, ami pedig a gyors fuvarozás alapfeltétele. Ezért emelkedik a XVI. század második felében négyszeresre a borszállítás költségindexe.

Befejezésül a hazai kutatómunka megszervezésével foglalkozva N. Kiss István első feladatként a levéltári forrásanyag (éspedig a folyamatos piaci forgalmi ár- és bértörténeti adatokat tartalmazó forráscsoportok) felmérését és komplex távlati kutatási terv készítését jelölte meg.

A referátumhoz a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárának vezetője *Danyi Dezső* és munkatársa, *Dávid Zoltán* adott együttes korreferátumot. Örömmel üdvözölték a magyarországi ár- és bértörténeti munkák megindulását. A KSH könyvtárában a legújabbkori (két világháború közti) időszakra vonatkozólag már folyamatban vannak a kutatások. A korreferátum felhívta a figyelmet arra, hogy — a külföldi irodalom után ítélve — a források köre igen bő, testületek vagy magánosok által vezetett számadáskönyveken kívül municipiális jelentések, gazdaságstatisztikai összeírások is figyelembe vehetők. A kutatási tervek elkészítésénél bizonyos megfontolandó kérdések merülnek fel. Ilyen elsősorban az, hogy a vizsgálat alá vonandó árakhoz reprezentatív eljárással élelmiszer, nyersanyagok, termelőeszközök, fogyasztási- és luxuscikkek választékát kell összeállítani. Nem hanyagolható el a termelés és a forgalom (a helyi piac mechanizmusa, a fogyasztás és kínálat, az áruösszetétel és a helyettesíthetőség változásának) kérdése, mert ezek nélkül az áralakulás és a tőkefelhalmozódás nem magyarázható. Komoly nehézségekkel kell számolni a bérek kutatásával kapcsolatban, mert nehezen lesz majd megállapítható a bérek mögött meghúzódó teljesítmény- vagy időegység.

Makkai László nemcsak a referátumot, hanem a korreferátumot is örömmel üdvözölte, s annak a reményének adott kifejezést, hogy a ma különböző intézményekben (MTA Történettudományi Intézete, KSH Könyvtára) folyó ártörténeti kutatást sikerül közös nevezőre hozni.

Perjés Géza a referátumnak a szállítási nehézségekre vonatkozó megjegyzéseihez csatlakozva rámutatott arra, hogy általában minden tájegység önfenntartó volt, azaz az emberek zöme abból élt, amit maga termelt meg. Főleg gabonából csak annyi jutott exportra, amennyi a fogyasztás fedezése után fennmaradt. Épp ezért igen fontos lenne képet alkotni a korabeli emberek fogyasztásáról, amire egy megjelenés előtt álló dolgozatában tett kísérletet. Felhívta a figyelmet Achilles német kutató módszerére, aki abból a régebben is ismert tételből kiindulva, hogy két adott pont közti áruforgalom intenzitására az árak párhuzamos mozgásából lehet következtetni, vizsgálat alá vette a XVI—XVII. századi Európa egyes gabonapiacainak árait, és az árak párhuzamos mozgását korrelációs koefficiensekkel fejezte ki. Erős pozitív korrelációt csak Gdańsk és Amsterdam viszonylatában talált. Ennél már kisebb volt a korreláció Gdańsk és a lengyel, valamint a balti gabonatermő területek között. Ezzel szemben Európa legnagyobb részén a korreláció gyenge volt, a szárazföldi utak mentén pedig sok esetben negatív összefüggést talált.

Zimányi Vera felszólalásában egy erdélyi ártörténeti forrásra hívta fel a figyelmet. Hangsúlyozta mennyire helyes volna, ha a kutatók egy-egy monográfia végén függelékben közölnék az ár- és bértörténeti adatokat, amivel az országos gyűjtést nagyban elősegítenék.

N. Kiss István válasza után a konferencia résztvevői a következő záróközleményt fogadták el:

neténem is.[2] 1962-ben befejezte „Kárpátalja szociális-gazdasági viszonyai a kapitalista viszonyok keletkezésének korszakában (a XVIII. század második fele)" című monográfiájának I. részét. A szerző a második rész megírása után ezt a munkát doktori értekezésként fogja előterjeszteni.

M. V. Árszentyjev docens, kandidátus azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy a kárpátontúli terület és az egész sztániszlávi gazdasági közigazgatási egység iparában a szovjet hatalom évei alatt hogyan következtek be a szocialista átalakulások. Tanulmányozza mind a gazdasági jellegű kérdéseket, mind azokat az új formákat, amelyek az említett vidék iparában kialakultak. Ezzel párhuzamosan foglalkozik a kárpátontúli dolgozók anyagi jólétének fejlődésével is.[3] *V. I. Ilko* docens, kandidátus, a kapitalista viszonyok fejlődését tanulmányozza Kárpátalja XIX. századi mezőgazdaságában. Kárpátalja gazdasági fejlődésének jellegét tanulmányozva a szerző bevonja vizsgálataiba Magyarország szomszédos megyéit is. Az utóbbi időkben kutatásait egész Magyarországra kiterjesztette.[4]

Sz. O. Miscsenko docens, kandidátus hosszabb ideig foglalkozott az USzSzK népművelésének fejlődésével.[5] Az utóbbi időben a központi ukrán levéltárak anyagának

---

alján 1703—1711-ben). Kniha dla csitányá z isztorii Ukrajinszkoji RSzR cs. l. Kijev 1959. *Ő.:* Visztup reminszkikv v Uzshorodszkomu zámku v 1777 r. (Az iparosok fellépése az Ungvári várban 1777-ben). Dopovidi tá povidomlenyá UzsDU, szeriá isztoricsná No 3. Uzshorod 1959. *Ő.:* Vtyálmenyá pomiscsickich hoszpodárszty Zákárpátszkaji Ukrájini v továrno hrojovi vidnoszini. Proniknenyá továrnohrosovich vidnoszin szelyánszki hoszpodárszty. A földesúri gazdaságok bevonása az árucsere viszonyba Kárpátalján. Az árucsere viszony behatolása az parasztgazdaságokba). Náukovi Zápiszki UzsDU t. 43. Uzshorod 1960. *Ő.:* Rozvitok promiszlovoszti ná Zákárpáti v druhij polovini XVIII. szt. (Az ipar fejlődése Kárpátalján a XVIII. század második felében). Dopovidi tá povidomlenyá UzsDU, szeriá isztoricsná No 4. Uzshorod 1960. *Ő.:* Do pitányá pro ekonomicsni i kulturni zvjázki Kárpátyá z insini ukrajinszkim zemlyámi tá Roszijeju v druhij polovini XVIII. szt. (Kárpátalja más ukrán területekkel és Oroszországgal való gazdasági és kulturális kapcsolatainak kérdései a XVIII. sz. második felében). Dopovidi tá povidomlenyá UzsDU, szeriá isztoricsná No. 5. Uzshorod 1961. *Ő.:* Szociálno-ehonomicsne sztánovicse Zákárpátyá v druhij polovini XVIII szt. (Kárpátalja társadalmi-gazdasági helyzete a XVIII. század második felében). Uzsohorod 1962.

[2] *I. H. Sulha:* Do pitányá pro ekonomicsni zvjázki mizs záchidnoukrájinszkimi zemlyámi tá livoberezsnoju Ukráinoju i Rosszijeju v druhij polovini XVIII. szt. (A nyugat ukrajnai területek, a balparti Ukrajna és Oroszország gazdasági kapcsolatainak kérdései a XVIII. század második felében). Náukovi Zápiszki Uzshorodszkoho derzsávnoho universzitetu t. 20. Uzshorod 1956. *Ő.:* Rozvitok pomiscsickoho torhovelnoho zemlerobsztvá ná livoberezsnij Ukrájini v dr. pol. XVIII. szt. (A földesúri majorsági földművelés fejlődése a balparti Ukrajnában a XVIII. század második felében). Náukovi Zápiszki Insztitutu isztorii Akademii Náuk URSzR, t. 9. Kijev 1957. *Ő.:* K voproszu o rázvitü vszerosszijszkoho rinká vo vtoroj polovine XVIII. vjeká, — Po máteriálám Levoberezsnoj Ukráini. (Az összoroszországi piac fejlődésének kérdései a XVIII. század második felében. A balparti Ukrajna anyagai alapján. Voproszi isztorii 1958. 10. sz. *Ő.:* Pro kulturni vplivi Kijevá ná záchidnoukrájinszki zemlyi v druhij polivini XVIII. szt. (A kijevi kultúra hatása a nyugat-ukrajnai területekre a XVIII. század második felében). Dopovidi tá povidomlenyá UzsDU, szeriá isztoricsná No 2. Uzshorod 1958. *Ő.:* Pro zvjázki Ukráini z Uhorscsinoju v XVIII. szt. (Az ukrán—magyar kapcsolatok a XVIII. században). Náukovi Zápiszki UzsDU t. 38. Uzshorod 1959. *Ő.:* Rázvitije torgovli ná Levoberezsnoj Ukrájine vo vtoroj polovine XVIII. v. (A kereskedelem fejlődése a balparti Ukrajnában a XVIII. század második felében). Voproszi genezisz kápitalizmá v Rosszii. Leningrád 1960.

[3] *M. V. Árszentyjev:* Z isztorii rozvitku szociáliszticsnoji promiszlovoszti Rágyánsztoho Zákárpátyá (1946—1955 r.) (A szovjet kárpátontúli szocialista ipar fejlődésének történetéből [1946—1955]). Náukovi Zápiszki UzsDU t. 30. Uzshorod 1957. *Ő.:* Pro nove szociáliszticsne sztávlenyá do prici na Zákárpáti (A munkához való új szocialista viszonyról a Kárpátontúlon). Náukovi Zápiszki UzsDU t. 36. Uzshorod 1938. *Ő.:* Rozvitek promiszkovoszti Drohobickoji oblászti v 1945—1955 r. (A Drohobicsi terület iparának fejlődése 1945—1955-ben). Dopovidi tá povidomlenyá UzsDU, szeriá isztoricsná No 3. Uzshorod 1959. *Ő.:* Szocialiszticsná promiszloviszt Sztániszlávszkoji oblászti v 1945—1959 r. (A Sztániszlávi terület szocialista ipara 1945—1959-ben). Dopovidi tá povidomlenyá UzsDU, szeriá isztoricsná No 4, Uzshorod 1960. *Ő.:* Zrosztányá dobrobutu i kulturnoho rivnyá trugyászcsich Zákárpátszkoji oblászti zá roki Rágyánszkoji vládi (A kárpátontúli terület dolgozói élet- és kulturális színvonalának emelkedése a Szovjethatalom évei alatt). Náukovi Zápiszki UzsDU t. 44. Uzshorod 1961. *Ő.:* Dejáki riszi rozvitku szociáliszticsnoji promiszlovoszti Csernivecskoji oblászti (1945—1959 r). (A Csernovici terület szocialista ipara fejlődésének némely vonása). Dopovidi tá povidomlenyá UzsDU, szeriá isztoricsná No 5. Uzshorod 1961.

[4] *V. I. Ilko:* Z isztorii obezzemelenyá szelyán Zákárpátyá v druhij polovini XIX. szt. (A kárpátaljai parasztok földtől való megfosztásának történetéből a XIX. század második felében). Náukovi Zápiszki UzsDU t. 29. Uzshorod 1957. *Ő.:* Do pitányá rozsáruványá szelyánsztvá ná Zákárpáti v druhij polovini XIX. szt. (A kárpátaljai parasztság rétegeződésének kérdéséhez a XIX. század második felében). Náukovi Zápiszki UzsDU t. 30. Uzshorod 1957. *Ő.:* Rozvitok kápitáliszticsnich vidnoszin u szilszkomu hoszpodárszty Zákárpátyá tá rozsáruványá szelyánsztvá v 2-ij pol. XIX. szt. (A kapitalista viszonyok fejlődése Kárpátalja mezőgazdaságában és a parasztság rétegeződése a XIX. század második felében). Dopovidi tá povidomlenyá UzsDU, szeria isztoriko-filolohicsná No 1, Uzshorod 1957. *Ő.:* Z isztorii szelyánszkich ruchiv na Zákárpáti v druhij polovini XIX. szt. (Kárpátaljai parasztmozgalmak a XIX. század második felében). Náukovi Zápiszki UzsDU t. 36. Uzshorod 1958. *Ő.:* Borotybá zákárpátszkovo szelyánsztvá zá zemlyu v druhij polovini XIX. i ná pocsátku XX. szt. (A kárpátaljai parasztság földért való harca a XIX. század második felében és a XX. század elején). Dopovidi tá povidomlenyá UzsDU, szeriá isztoricsná No 2, Uzshorod 1958. *Ő.:* Poromiszlove virobnictvo v pomiscsickich hoszpodárszty ách Zákárpátyá v druhij polovini XIX. szt. (A kárpátaljai földesúri gazdaságok ipari termelése a XIX. század második felében). Dopovidi tá povidomlenyá UzsDU, szeriá isztoricsná No 3, Uzshorod 1959. *Ő.:* Z isztorii rozvitku promiszlovoszti ná Zákárpáti v 70—80 r. XIX. szt. (A kárpátaljai ipar fejlődésének történetéből a XIX. század 70—80-as éveiben). Náukovi Zápiszki UzsDU t. 43. Uzshorod 1960. *Ő.:* Do pitányá pro rozvitok kápitalizmu v szilyszkomu hoszpodárszty Zákárpátyá v druhij polovini XIX. szt. (A kárpátaljai mezőgazdaság kapitalista fejlődésének történetéhez a XIX. század második felében). Dopovidi tá povidomlenyá UzsDU, szeriá isztoricsná No 4, Uzshorod 1960. *Ő.:* Z isztorii misztá Miunkácsevá (Munkács város történetéből). Dopovidi tá povidomlenyá UzsDU, szeriá isztoricsná No 5, Uzshorod 1961.

[5] *Sz. O. Miscsenko:* Uszpichi národnoji oszviti ná Ukrájini v roki csetvertoji pjátiricski (1946—1950. r.). (Az ukrajnai népművelés sikerei a negyedik ötéves terv éveiben [1946—1950]). Naukovi Zápiszki UzsDU t. 30. Uzshorod 1957.

alapján az ukrán népnek az idegen betolakodók, különösen Gyenikin fehérgárdistái ellen, a polgárháború során vívott hősi harcának kérdéseit elemezte.[6] Emellett még a kárpátontúli terület mezőgazdaságának szocialista jellegű átalakulását is tanulmányozza.[7]

M. V. Troján docens, kandidátus több éve tanulmányozza elsősorban levéltári anyagok alapján Kárpátalja és Magyarország dolgozóinak 1917—1919-ben, a tanácshatalomért folytatott hősi küzdelmét.[8] *J. A. Csubukov* docens, kandidátus Kirgizia dolgozóinak a szovjethatalom győzelméért kifejtett harcával foglalkozik. Ezen a területen már jelentős eredményeket ért el, sőt doktori értekezését is ebből a témakörből készítette el. Munkásságát az elméleti általánosítások jellemzik.[9] *N. P. Bázsevová* adjunktus Kárpátalja népének a csehszlovák megszállás első éveiben folytatott forradalmi felszabadító mozgalmával foglalkozik. Ezt a kérdést nemrég elkészített kandidátusi disszertációjában dolgozta fel részletesebben.[10]

A fent említett egyetemi oktatókon kívül e tanszék kötelékébe még ketten tartoznak. *V. V. Páljok* egyetemi előadó, aki a kárpátaljai dolgozóknak a 30-as években folytatott forradalmi felszabadító harcát tanulmányozza, és *H. V. Bozsuk* tanársegéd. Ő a Kárpátalja ellen a 20-as években szőtt imperialista tervek történetét kutatja.

*Az egyetemes történeti tanszék*nek 8 munkatársa van, akik elsősorban az európai népi demokratikus országok történetével, valamint Kárpátalja történetének egyes kérdéseivel foglalkoznak. *I. M. Hrancsák* tanszékvezető docens, a történettudományok kandidátusa széles látókörű történész, aki a Magyar Népköztársaság, a Csehszlovák Szocialista Köztársaság és Kárpátalja történetének kérdéseivel foglalkozik.[11] Az utóbbi időben figyelmét a Magyarországon 1919—1929 között lejátszódott politikai harcokra

[6] *Ő.:* Vidhuki trugyáscsich Rjágyánszkoji Ukrájini ná rovoluciju v Uhorscsini v 1919 r. (Az 1919-es magyarországi forradalom visszhangja Szovjet Ukrajna dolgozói körében). Náukovi Zápiszki UzsDU t. 38. Uzshorod 1959. *Ő.:* Z isztorii bilsovickoho pidpilyá ná Ukrajini v period gyenikinscsini (A földalatti bolsevik mozgalom története Ukrajnában Gyenyikin uralma alatt). Náukovi Zápiszki UzsDU. t. 39. Uzshorod 1959. *Ő.:* Z isztorii mobilizácii szil ukrájinszkoho národu na borotybu z gyenikinim (Az ukrán népnek a Gyenyikin elleni harcra való mozgósítása történetéből). Dopovidi tá povidomlenyá UzsDU, szeriá isztoricsná No 3. Uzshorod 1959. *Ő.:* Zlodijányá gyenikinciv ná Ukrájini (Gyenyikinék bűnös tevékenysége Ukrajnában). Dopovidi tá povidomlenyá UzsDU, szeriá isztoricsná No 5. Uzshorod 1961.

[7] *Ő.:* Rozkvitáje kolhoszpne Zákárpatyá (Virágzik a termelőszövetkezet a kárpátontúli területen). Velikperetvozenyá. Uzshorod 1961.

[8] *M. V. Troján:* Borotybá trugyáscsich Munkácsivcsini zá Rágyánszku vládu v 1918—1919 r. (A Munkács környéki dolgozók harca a Szovjet hatalomért 1918—1919-ben). Náukovi Zápiszki UzsDU t. 30. Uzshorod 1957. *Ő.:* Vsztánovlenyá Rágyánszkoji vládi ná Zákárpáti tá borotybá zá jeji zmicnenyá v 1919 r. (A szovjethatalom győzelme Kárpátalján és a megszilárdításáért folytatott harc 1919-ben). Náukovi Zápiszki UzsDU t. 36. Uzshorod 1958. *Ő.:* Revolucijno-vizvolyná borotybá trugyáscsuh Zákárpatyá naprikinci 1918—ná pocstáku 1919 r. (A kárpátaljai dolgozók forradalmi felszabadító harca 1918 végén és 1919 elején). Z isztorii záchidnoukrajinszkich zemely t. 3. Vidavnictvo Akademii Nauk URSzR. Kijev 1958. *Ő.:* Veliká Zsovtnevá szociáliszticsná revoluciá i Zákárpatyá (A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és Kárpátalja). Dopovidi tá povidomlenyá UzsDU, rzeriá isztoricsná No 2, Uzshorod 1958. *Ő.:* Szpilná borotybá Uhorszkoji Cservonoji Armiji tá trugyáscsich Zákárpatyá proti mizmárodnoho imperializmu 1919 r. (A Magyar Vörös Hadsereg és a kárpátontúli dolgozók közös harca a nemzetközi imperializmus ellen 1919-ben). Náukovi Zápiszki UzsDU t. 38. Uzshorod 1959. *Ő.:* Borotybá trugyáscsich Berehivszkoho rajonu Zákárpatyá zá Rágyánszku vládu v 1918—1919 r. (Kárpátalja beregszászi járása dolgozóinak harca a szovjethatalomért 1918—1919-ben). Dopovidi tá povidomlenyá szeria Uzs-DU isztoricsná No 3. Uzshorod 1959. *Ő.:* Do pitányá pro direktoriumi na Zakárpáti v 1919 r. (A Direktóriumok kérdése Kárpátalján 1919-ben). Dopovidi tápovidomlenyá UzsDU szeriá isztoricsná No 5. Uzshorod 1961.

[9] *J. A. Csubukov:* Iz isztorii borbi trugyáscsichsza Kirgizii zá pobédu Szovjetszkoj vlászti (Kirgizia dolgozóinak a szovjethatalomért folytatott küzdelme történetéből). Náukovi Zápiszki UzsDU t. 20. Uzshorod 1956. *Ő.:* Iz isztorii grazsdánszkij vijni v szevernich rájonach Kirgizii (A polgárháború történetéből Kirgizia északi vidékein). Náukovi zápiszki UzsDU t. 24. Uzshorod 1957. *Ő.:* Zemelno-vodnájá reformá v Szevero-Vosztocsnij Kirgizii (1921—1922 r.) (A föld- és vízreform Észak-kelet Kirgiziában [1021—1922]). Náukovi Zápiszki UzsDU t. 27. Uzshorod 1957. *Ő.:* Iz isztorii grazsdánszkoj vojni v Kirgizii v 1919—1920 g. (A polgárháború történetéből Kirgiziában 1919—1920-ban.) Náukovi Zápiszki UzsDU t. 36. Uzshorod 1958.

[10] *N. P. Bázsenová:* Z isztorii borotybi trugyáscsich Zákárpatyá proti inozemnoji vojennoji okupáciii v 1919—1920 (A kárpátaljai dolgozóknak az 1919—1920-as idegen katonai megszállás ellen folytatott harcának történetéből). Náukovi Zápiszki UzsDU t. 29. Uzshorod 1957. *Ő.:* Revolucijno-vizvolná borotybá ná Zákárpáti v. 1921 r. (A forradalmi felszabadító harc Kárpátalján 1921-ben). Náukovi Zápiszki UzsDU t. 30. Uzshorod 1957. *Ő.:* Revolucijno-vizvolná borotybá v Zákárpáti v 1922. r. (A forradalmi felszabadító harc Kárpátalján 1922-ben). Náukovi Zápiszki UzsDU t. 36. Uzshorod 1958. *Ő.:* Revolucijno-vizvolná borotybá ná Zákárpáti v 1922—1923 r. (A forradalmi felszabadító harc Kárpátalján 1922—1923-ban). Dopovidi tá providomlenyá UzsDU szeriá isztoricsná No 2. Uzshorod, 1958. *Ő.:* Nariszi z isztorii revolucijno-vizvolnoji borotybi trugyáscsich Zákárpatyá v 1919—1923 rokách (Vázlatok a kárpátaljai dolgozók forradalmi-felszabadító harcának történetéből 1919—1923-ban). Uzshorod, 1962.

[11] *I. M. Hrancsák:* Olexa Borkanyuk—polumjánij borec zá vizvolenyá trugyáscsich Zákárpatyá (Olexa Borkanyuk — a kárpátaljai dolgozók felszabadításának lánglelkű harcosa). Kijev, 1956. *Ő.:* Zákárpatyá pid zoreju Velikoho Zsovtnyá (Kárpátalja a Nagy Október fényében). Vitcsizna No 6. Kijev, 1957. *Ő.:* Z isztorii pártizánszkoho ruchu ná Zákárpáti v 1943—1944 r. (A kárpátaljai partizánmozgalom történetéből 1943—1944-ben). Náukovi Zápiszki UzsDU t. 36. Uzshorod 1958. *Ő.:* Do pitányá pro isztoricsni pohládi cseszkoho radikálnoho demokrátá Josifa Fricsá (Josef Frič cseh radikális demokrata történelmi nézeteinek kérdései). Dopovidi tá povidomlenyá UzsDU szeriá isztoricsná No 4. Uzshorod 1960. *Ő.:* Isztorija Polscsi v prácach cseszkoho radikalnoho demokrátá J. Fricsá (Lengyelország története J. Frič cseh radikális demokrata műveiben). Dopovidi tá providomlenyá UzsDU szeriá isztoricsná No. 5. Uzshorod, 1961. *Ő.:* Klasziki márxizmá-leninizmá ob isztorii Csehoszlovákii (A marxizmus—leninizmus klasszikusai Csehszlovákia területéről). Voproszi isztorii No 10, Moszkvá 1961.

összpontosította. E kérdésekkel foglalkozó munkái közül többet már különböző kiadványokban és külön is megjelentetett.[12]

H. V. Márcsenko docens, kandidátus, aki jelenleg a történettudományi kar dékánja, főleg a szocializmus építésének történetével foglalkozik a Román Népköztársaságban. Jelenleg doktori értekezésén dolgozik, melynek címe: „A Román Munkáspárt harca a népi demokratikus hatalom győzelméért és a szocializmus felépítéséért".[13] Az előző években H. V. Márcsenko a Magyar Népköztársaság legújabbkori történetének szentelt néhány tanulmányt.[14]

M. M. Lelekács docens, kandidátus, Kárpátalja és részben Magyarország feudáliskori történetének immár külföldön is ismert kutatója. Ebből a témakörből már több tanulmányt jelentetett meg.[15] *J. I. Sternberg* docens, kandidátus Magyarország történetével, a XVIII—XIX. századi orosz—magyar történeti kapcsolatokkal valamint Kárpátalja történetének egyes részletkérdéseivel foglalkozik. Idevágó tanulmányai részben a Szovjetunióban, részben külföldön jelentek meg.[16]

V. I. Chudánics adjunktus, kandidátus, fiatal tudományos munkatárs, aki 1962-ben védte meg kandidátusi disszertációját „Szlovákia munkásságának forradalmi harca 1918—1919-ben" címmel. Jelenleg a magyar—szlovák forradalmi kapcsolatok történetével foglalkozik.[17]

E. A. Balahuri adjunktus, archeológus. Már eddig is több cikket írt a bronzkorszak kultúrájáról (Sztániszlávi és kárpátontúli terület). A közeljövőben fejezi be „A Sztaniszlávi terület Hvozdemszki járás Osztrivec község melletti késő bronzkori települések" című kandidátusi disszertációját.[18]

[12] *I. M. Hrancsák :* Uhorszká Rágyánszká Reszpubliká 1919 r. tá jéji mizsnárodne znácsenyá (Az 1919. évi Magyar Tanácsköztársaság és nemzetközi jelentősége). Uzshorod, 1959. *Uő.:* Rázom z Márcsenko H. V. Isztoricsne znácsenyá Uhorszkoji Rágyenszkoji Respubliki 1919 roku (A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentősége). Náukovi Zápiszki UzsDU t. 38. Uzshorod 1959. *Uő. :* Z isztorii nacionálnoji politiki Uhorszkoji Rágyánszkoji Reszpubliki (A Magyar Tanácsköztársaság nemzetiségi politikájának történetéből). Náukovi Zápiszki UzsDU t. 38. Uzshorod 1939.

[13] *H. V. Márcsenko :* Kerivná Rol Kompártii Rumunii v borotbi národnich mász zá áhrárnu reformu (A Román Kommunista Párt irányító szerepe a népi tömegeknek az agrárreformért folytatott harcában). Náukovi Zápiszki UzsDU t. 30. Uzshorod, 1957. *Uő. :* Sztoricsjá objednányá rumunszkich zemel (A román földek egyesítésének százéves évfordulója). Dopovidi tá povidomlenyá UzsDU, szeriá isztoricsná No 3. Uzshorod 1959. *Uő. :* Z isztorii borotybi KPR proti vtyáhuványá Rumunii vántiragyánszku vijnu (A Román Kommunista Párt harca Romániának a szovjetellenes háborúba való bekapcsolódása ellen). Dopovidi tá povidomlenyá UzsDU, szeriá isztoricsná No 5, Uzshorod, 1961.

[14] *H. V. Márcsenko :* Rágyánszko-Uhorszki ekonomicsni zvjázki piszládruhoji szvitovoji vojni (Szovjet—magyar gazdasági kapcsolatok a második világháború után). Náukovi Zápiszki UzsDU t. 38. Uzshorod 1959.

[15] *M. M. Lelekács :* Procesz zákripacsenyá zákárpátszkoho szeljánsztvá v XIV—XV. szt. (A kárpátaljai parasztság jobbágysorba döntése a XIV—XV. században). Náukovi Zápiszki UzsDU t. 29. Uzshorod 1957. *Uő. :* Problemi isztorii Zákárpátyá feodálno-kriposznickoji epochi XI—XVIII szt. (Kárpátalja feudális történetének problémái. XI—XVIII. század.) Kijev, 1958.

[16] *J. I. Sternberg :* Vidhuki ná Zákárpáti ná szelánszku vijnu 1784 r. v Tránszilvániji (Az 1784-es erdélyi parasztháború visszhangja Kárpátalján). Náukovi Zápiszki UzsDU t. 30. Uzshorod, 1957. *Uő. :* Dijálniszt uhorszkich komunisztiv u Kijev v 1919 r. tá jich házetá „Vörös Ujság" (A magyar kommunisták tevékenysége és „Vörös Ujság" című lapjuk Kijevben 1919-ben). Ukrájinszkij Isztoricsnij Zsurnál No 1. Kijev, 1957. *Uő. :* Vidhuki ná Ukrajini ná szelyánszki visztupi v Uhorcsini v kinci XIX. szt. (A XIX. századvégi magyarországi parasztmozgalmak visszhangja Ukrajnában). Dopovidi tá povidomlenyá UzsDU, szeriá isztoriko-filolohicsná No 1, Uzshorod 1957. *Uő. :* Ungvár ostroma 1703—1704-ben. „Kárpátok" Almanach. Uzshorod, 1958. *Uő. :* Z isztorii szpilnoji borotybi uhorszkich i ukrájinszkich szelán pid császr vizvolnoji vijni 1703—1711 (Az 1703—1711-es felszabadító háborúban résztvett magyar és ukrán parasztság közös harcának történetéből). Náukovi Zápiszki UzsDU t. 38. Uzshorod 1959. *Uő. :* Ukraincev, I. Péter követe Magyarországon 1708-ban. Századok 1959, 3—4. sz. *Uő. :* Ruszko—vengerszkije otnosenyija periodá poltávszkoj pobedi (Orosz—magyar kapcsolatok a poltávai győzelem idején). Szbornik „Poltávszkájá pobedá". Akademiá Nauk SzSzSzR Moszkvá, 1959. *Uő.:* Holod ná Zákárpáti v 80 rokách XVIII. szt. (Éhség Kárpátalján a XVIII. század 80-as éveiben. Náukovi Zápiszki UzsDU t. 43. Uzshorod 1960. *Uő. :* Prácjá V. I. Leniná nád máteriálimi uhorszkoji sztátisztiki (V. I. Lenin a magyar statisztikai anyagokról). Dopovidi tá povidomlenyá UzsDU, szeriá isztoricsná No 4, Uzshorod 1960. *Uő. :* Do pitányá pro politiku roszijszkoho urjádu po vidnosenyu do Uhorscsini v period Krimszkoji vijni 1853—1956 r. (Az orosz kormány Magyarországgal kapcsolatos politikája a krími háború idején 1853—1856). Dopovidi tá povidomlenyá UzsDU, szeriá isztoricsná No 4, Uzshorod 1960.

[17] *V. I. Chudánics :* Revolucijná borotybá trugyáscsich Szlovácsini v 1919 r. v persi miszáci pirzlá povállenyá Rágyánszkoji vládi (Szlovákia dolgozóinak forradalmi harca 1919-ben a szovjethatalom megdöntése utáni első hónapokban). Dopovidi tá povidomlenyá Lvivszkoho derzsávnoho universitetu i. m. I. Fránko vip. 7. c. II Lviv 1957. *Uő.:* Revolucijne pidneszenyá ná Szlovácsini v lisztopádi 1918—berizni 1919 r. (Forradalmi fellendülés Szlovákiában 1918 november — 1919 március). Dukla No 4, Prjásiv 1958. *Uő. :* Z isztorii szpilnoji borotybi szlovácskoho i uhorszkoho národiv proti monárchii Habszburgiv (listopád 1917—szovteny 1918 r.) (A szlovák és magyar nép Habsburgmonarchia ellen vívott közös harcának történetéből. 1917 novemberben — 1918 októberben). Náukovi Zápiszki UzsDU t. 38. Uzshorod 1959. *Uő. :* Borotybá trugyáscsich Szlovácsini zá vsztánovlenyá rágyánszkoji vládi v 1919 roci (Szlovákia dolgozóinak harca a szovjet hatalom megteremtéséért 1919-ben). Náukovi Zápiszki UzsDU t. 39. Uzshorod 1959.

[18] *E. Á. Balahuri :* Doszlidzsenyá mohilniká piznobronzovoho császu bilá sz. Osztrivec Sztániszlávszkoji oblászti (A Sztániszlávi terület Osztrovic községe mellett feltárt későbronzkori temető). Máteriáli i doszlidzsenyá z árcheolohiji Prikárpátyá. Vip. 3. Kijev 1958. *Uő. :* Mohilnik Kulturi Noá bilá sz. Osztrivec Sztániszlávszkoji oblászti (A Sztániszlávi terület Osztrivec községe mellett feltárt Noákulturájú temető). Archeologiá z. XIII. Akádémiá Nauk URSzR, Kijev, 1959. *Uő. :* Tvorni formi poszeleni bronzovohó császu bilá sz. Osztrivec Sztálinszlávszkoji Oblaszti (A Sztániszlávi terület Osztrivec község melletti későbronzkori település alakulási formái). *Uő. :* Mohilnik pozno bronzovoho vremeni vozle sz. Osztrovec Sztániszlávszkoj oblászti (A Sztániszlávi terület Osztrovec község melletti

A tanszék két másik munkatársa, *K. J. Hurnicki* adjunktus és *I. H. Povcháń* tanársegéd kandidátusi disszertációik elkészítésén dolgoznak.

Az Uzsgorodi Állami Egyetemen a történettudományi kar két történeti tanszékén kívül a *SzKP története tanszéken* 10 oktató dolgozik. A tanszék azoknak a szocialista átalakulásoknak a tanulmányozásával foglalkozik, amelyek a SzKP vezetésével a szovjethatalom ideje alatt hazánkban, különösen a kárpátontúli területen és Ukrajnában végbementek. A tanszék egyidejűleg a kárpátontúli terület dolgozóinak forradalmi felszabadító harcának és a kommunista szervezeteknek a történetével is foglalkozik.

V. I. Bilouszov tanszékvezető egyetemi docens, kandidátus, a kárpátontúli terület kommunista szervezetei tevékenységének tanulmányozásával foglalkozik a csehszlovák burzsoá köztársaság ideje alatt. Erről az időszakról egy monográfiája, több tanulmánya és cikke jelent meg.[19] *F. M. Bábenko* docens, kandidátus, a szovjet népek barátságának, mint a Szovjetunió belső fejlesztő erői egyikének kérdéseivel foglalkozik.[20] Ezenkívül a kárpátontúli terület dolgozói forradalmi mozgalmának tanulmányozását is megkezdte.[21]

H. P. Olijnik docens, kandidátus — a szovjet népnek a szocializmus felépítéséért Ukrajna területén vívott harcával, e kor történetének fontosabb kérdéseivel foglalkozik. E kérdésekről több cikke jelent meg.[22] *B. I. Szpivák* docens, kandidátus a kárpátontúli területen alakult első kommunista szervezetek keletkezésének és tevékenységének történetét tanulmányozta. E kérdésről több munkája és cikke jelent meg. Az utóbbi időben a kominternnek a csehszlovák kommunista párt bolsevizálása terén kifejtett harcával foglalkozik. Ebből a témakörből írja doktori disszertációját is.[23]

V. V. Chajnász docens, kandidátus, a Kárpátontúli terület dolgozóinak Szovjet-Ukrajnával való újraegyesülésükért 1944—1945-ben vívott harca történetének ismert

---

késő bronzkori temető). Teziszi szeszii IINK SzSzSzR: USzSzR. Kijev 1960. *Uő.:* Liternije mátrici ná poszelenyiji poznej bronzi v sz. Osztrovec Sztániszlávszkoj oblaszti (A Sztaniszlávi terület Osztrovec község későbronzkori településén feltárt öntési matricák). Teziszi szeszii II. NK SzSzSzR. Moszkva 1961. *Uő.:* Livárni gormocski z poszelenyá priznobronzovoji dobi bilá sz. Osztrivec Hvozdenszkoho rájonu Sztániszlávszkoji oblaszti (A Sztániszlávi terület Hvozdeni járás Osztrovec község melletti késő-bronzkori településen feltárt öntési matricák). *Uő.:* Rezultáti isszledoványijá kulturi Noá vozle sz. Osztrovec Sztániszlávszkoj oblaszti (A Sztániszlávi terület Osztrovec községe melletti Noá kultúra tanulmányozásának eredményei). Tisziszi szeszii otd. iszt. nauk ÁN SzSzSzR i Just Archeologii Moszkvá, 1962.

[19] *V. I. Bilouszuv:* Ná sláchu do peremohi. Z isztorii komuniszticsnoji orhánizácii Zákárpátszkoji Ukrájini 1929—1938 r. (A győzelemhez vezető úton. Kárpátukrajna kommunista szervezetei történetéből. 1929—1938). Uzshorod, 1958. *Uő.:* Dzserelo nezdolánoszti (A legyőzhetetlenség forrása). Uzshorod, 1961. *Uő.:* Tvorcsij márxizm—leninizm — osznová zsityegyijálnosztyi kommunisztycsnich i robitnicsich pártij (Az alkotó marxizmus—leninizmus — a kommunista és munkáspártok tevékenységének alapja). Dopovidi tá povidomlenyá UzsDU, szeriá szuszpilnich náuk No 1. Uzshorod, 1961.

[20] *F. M. Bábenko:* Do isztorii zvjázkiv i druzsbi mizs ukrájinszkimi i roszijszkimi revolucijnimi demokrátámi (Az ukrán és az orosz forradalmi demokraták kapcsolatának és barátságának történetéhez). Naukovi Zápiszki UzsDU t. 27. Uzshorod 1957. *Uő.:* Druzsni zvjázki roszijszkoho i ukrájinszkoho národiv z trugyásesimi Zákárpátyá 1914—1944 (Az orosz és ukrán nép baráti kapcsolatai Kárpátalja dolgozóival [1914—1944]). Naukovi Zápiszki UzsDU t. 39. Uzshorod 1959.

[21] *F. M. Bábenko:* Z isztorii komuniszticsnoji orhánizáciji Zakárpátyá (20—40 r. XX. szt.) (Kárpátalja kommunista szervezetének történetéből a XX. század 20—40-es éveiben). Naukovi Zápiszki UzsDU t. 39. Uzshorod 1959.

[22] *H. P. Olijnik:* Pikluványá Komuniszticsnoj pártiji i Rágyánszkoho urádu pro polipsenyá zsitlovo-komunálnich umov trugyásesih Ukrájinszkoji RSzR v roki druhoji pjátiricski (1933—1937 r.) (A Kommunista Párt és a Szovjetkormány gondoskodása az USzSzK dolgozóinak lakás- és kommunális viszonyai megjavításáról a második ötéves terv (1933—1937) éveiben). Naukovi Zápiszki UzsDU t. 27. Uzshorod, 1957. *Uő.:* Borotybá Komuniszticsnoji pártiji zá pidviscsenyá kulturno-technicsnoho rivnyá robitnicsoho klászu Ukrájinszkoji RSzR v roki druhoji pjátiricski (1933—1937) (A Kommunista Párt harca az USzSzK munkásosztálya kulturális és technikai színvonalának felemeléséért a második ötéves terv [1933—1937] éveiben). Naukovi Zápiszki UzsDU t. 27. Uzshorod, 1957. *Uő.:* Leniszkij plán elektrofikáciji i borotybá KPRSz zá joho zdijsznenyá (A lenini villamosítási terv és az SzKP harca annak megvalósításáért). Dopovidi tá povidomlenyá UzsDU, szeriá isztoricsná No 4, Uzshorod 1960.

[23] *B. I. Szpivák:* Ilrudnevij záhálnij sztrájk 1920 roku ná Zákárpátszkij Ukrájini (Az 1920 évi decemberi általános sztrájk Kárpát-Ukrajnában). Naukovi Zápiszki UzsDU t. 27. Uzshorod, 1957. *Uő.:* Borotybá komuniszticsnoji Zákárpátyá zá mászi, proti uhodovszkoji politiki právich szociáldemokrativ (1921—1924 r.) (Kárpátalja kommunistáinak harca a tömegekért és a jobboldali szociáldemokraták megegyezési politikája ellen). Naukovi Zápiszki UzsDU t. 29. Uzshorod, 1957. *Uő.:* Visztup predzstávniká zákárpátszkich komuniszticsnoji V. konhreszi Kominternu (A kárpátaljai kommunisták képviselői a Komintern V. kongresszusán). Naukovi Zápiszki UzsDU t. 36. Uzshorod, 1958. *Uő.:* Vpliv Velikoho Zsovtnyá ná Zákárpátyá (A Nagy Október hatása Kárpátalján). Dukla, No 2, Prjasiv 1959. *Uő.:* U polumji revolucijnich bojiv. Do isztorii viniknenyá i dijálnoszti persich komuniszticsnich orhánizácij ná Zákárpátszkij Ukrajini (A forradalmi harcok lángjában. Az első kommunista szervezetek keletkezésének és tevékenységének történetéhez Kárpát-Ukrajnában). Uzshorod, 1959. *Uő.:* Rol Komintern v orhanizáciji dopomohi mizsnarodnoho proletáriátu Rágyánszkij Rosziji v borotybi z holodom u 1921 r. (A Komintern szerepe a Szovjet-Oroszországnak a nemzetközi proletariátus nyújtotta segítség megszervezésében 1921-ben). Dopovidi tá povidomlenyá UzsDU, szeriá isztoricsná No 2., Uzshorod 1958. *Uő.:* Do pitányá pro ucsászt trugyásscich Zákárpátyá záchiszti uhorszkoji Rágyánszkoji Reszpubliki u 1919 roci (Kárpátalja dolgozóinak részvétele a Magyar Tanácsköztársaság védelmében 1919-ben). Dopovidi tá providomlenyá UzsDU szeriá isztoricsná No. 4. Uzshorod, 1960. *Uő.:* Z isztorii borotybi Komuniszticsnoho Internacionálu proti vijni i vojennoji nebezpeki (1919—1923 r.) (A Kommunista Internacionálénak a háború és a háborús veszély elleni küzdelme történetéből [1919—1923]). Dopovidi tá povidomlenyá szeriá szuszpilnich náuk No 1. *Uő.:* Komuniszticsnij Internacionál i Uhorszká Rágyánszká Reszpublika v 1919 roku (A Kommunista Internacionálé és a Magyar Tanácsköztársaság 1919-ben). Dopovidi tá, szeriá szuszpilnich náuk, Uzshorod, 1961.

kutatója.[24] A kárpátontúli terület történetének tanulmányozásán kívül egyidejűleg Magyarország legújabbkori történetét is tanulmányozza.[25] *V. V. Chajam* az utóbbi időben a Kommunisták Magyarországi Pártjának az 1934—1939 években az antifasiszta népfront megalakításáért folyó harca problémáival foglalkozik.

O. V. Chlánta adjunktus, kandidátus, fiatal kutató, aki a kárpátontúli terület dolgozóinak a XX. század 20-as éveiben lezajlott forradalmi felszabadító harcát tanulmányozza. E korszakról több cikket jelentetett meg. 1962-ben védte meg kandidátusi disszertációját „A kárpátontúli terület dolgozóinak osztályharca a kapitalizmus ideiglenes, viszonylagos stabilizációjának korában (1924—1929)" címmel.[26]

I. Sz. Kulágin, I. F. Szábinin és Sz. V. Krepkij adjunktusok kandidátusi disszertációikat írják a kárpátontúli terület kommunista szervezetei történetének egyes kérdéseiről.

Az egyetem oktatóin kívül Kárpátalján tudományos kutatómunkát folytatnak még olyan tudományos munkatársak is, akik a könyvtárakban, levéltárakban, múzeumokban és középiskolákban működnek. E kutatók közül megemlítjük *V. I. Netocsájev* docens kandidátust, aki a kárpátontúli terület dolgozóinak a XIX. század végén és a XX. sz. elején (1890—1920) folyó forradalmi-felszabadító harca tanulmányozásával foglalkozik. E témakörrel kapcsolatban eddig több cikket jelentetett meg.[27] *P. I. Chálusz* kandidátus,

[24] *V. V. Chajnász :* Komuniszti-nátchneniki i orhánizátori borotybi trugyáscsich Zákárpátyá zá vozjednányá z Rágyánszkoju Ukrájinoju v 1924—1944 r. (A kommunisták, mint a kárpátaljai dolgozóknak a Szovjet-Ukrajnával való újraegyesüléséért 1924—1944-ben folytatott harca ihletői és szervezői). Naukovi Zápiszki UzsDU t. 27. Uzshorod, 1957. *Ő.* : Komunisztcsná pártijá Zákárpátszkoji Ukrájini-nátchnenik i orhánizator borotybi trugyáscsih Zákárpátyá zá vozjednányá z Rágyánszkoju ukrájinoju (zsovten 1944—cserven 1945 r.) (Kárpát-Ukrajna Kommunista Pártja — a kárpátaljai dolgozóknak a Szovjet-Ukrajnával való újraegyesüléséért folytatott harca [1944 október—1945 június] ihletője és szervezője). Naukovi Zápiszki UzsDU t. 29. Uzshorod 1957. *Ő.* : Roki velikich podij. Borotybá trugyáscsich Zákárpátyá pid kerivnictvom Komunisztcsnoji pártiji zá vozjednányá z Rágyánszkoju Ukrájinoju 1944—1945 r. (A nagy események évei. Kárpátalja dolgozóinak harca a kommunista párt vezetése alatt a Szovjet-Ukrajnával való újraegyesülésért 1944—1945). Uzshorod, 1959. *Ő.* : Vsztánovlenyá Rágyánszkoji vládi ná Zákárpáti i persi krokijéji szociálno-ekonomicsnich tá politicsnich peretvoren (zsovten 1944—1945 r.) (A szovjethatalom megteremtése a Kárpátontúli területen és a társadalmi-gazdasági, valamint politikai átalakulás érdekében tett első lépései (október 1944—1945). Naukovi Zápiszki UzsDU t. 44. Uzshorod, 1961.

[25] Vladimir Iljics Lenin pro mizsnárodnoe znácsenyá Uhorszkoji Rágyánszkoji Reszpubliki 1919 r. (V. I. Lenin a Magyar Tanácsköztársaság nemzetközi jelentőségéről). Dopovidu tá providomlenyá UzsDU, szeriá isztoricsná No 4, Uzshorod 1960. *V. V. Chajnász :* Z isztorii borotybi mizsnárodnoho robitnicsoho ruchni proti biloho teroru v Uhorscsini (1919—1921 r.) (A nemzetközi munkásmozgalomnak a magyarországi fehérterror ellen folytatott harca történetéből [1919—1921]). Dopovidi tá providomlenyá UzsDU, szeriá szuszpilnich náuk No 1, Uzshorod, 1961.

[26] *O. V. Chlánta :* Z isztorii borotybi trudovoho szelánsztvá Zákárpátyá zá zemlu v 1922—1923 r. (Kárpátalja dolgozó parasztságának harca a földért 1922—1923-ban). Naukovi Zápiszki UzsDU t. 30. Uzshorod 1957. *Ő.* : Z isztorii koloniálnoji politiki cseszkoji burzsuáziji ná Zákárpáti v 20 rokách XX. szt. (A cseh burzsoázia gyarmati politikája Kárpátalján a XX. század 20-as éveiben). Naukovi Zápiszki UzsDU t. 36, Uzshorod, 1958. *Ő.:* Z isztorii revolucijno-vizvolnoji borotybi trugyáscsich Zákárpátyá v 1924—1925 r. (A kárpátaljai dolgozók forradalmi felszabadító harcának történetéből 1924—1925-ben). Dopovidi tá providomlenyá UzsDU, szeriá isztoricsná No 2. Uzshorod, 1958. *Ő.* : Z isztorii borotybi komunisztiv Zákárpátyá zá mászi (1924—1925 r.) Kárpátalja kommunistáinak a tömegekért folytatott harca történetéből [1924—1925]. Naukovi Zápiszki UzsDU t. 39. Uzshorod, 1959. *Ő.* : Z isztorii borotybi trugyáscsich Zákárpátyá zá zmicnenyá mizsnárodnoji proletárszkoji szolidárnoszti v roki timcsászovoji sztábilizáciji kapitalizmu (1924—1929 r.) (Kárpátalja dolgozóinak a kapitalizmus ideiglenes stabilizációja éveiben [1924—1929] a nemzetközi proletár szolidaritás megerősödéséért folytatott harca történetéből). Naukovi Zapiszki UzsDU t. 41, Uzshorod 1959. *Ő.* : Borotybá trugyáscsich Zákárpátyá pid kerionictvom komunisztiv proti szociálnoho hnitu v 1924—1929 r. (A kárpátaljai dolgozóknak a kommunisták vezetése alatt folytatott harca a társadalmi és nemzeti elnyomás ellen 1924—1929-ben). Dopovidi tá providomlenyá UzsDU, szeriá isztoricsná No 3, Uzshorod, 1959. *Ő.* : Z isztorii gyijálnoszti Zákárpátszkoji krájovoji orhanizáciji KPCs (1924—1929 r.) (A Csehszlovákia Kommunista Pártja Kárpátaljai területi szervezete működésének történetéből). Dopovidi tá povidomlenyá UzsDU, szeriá isztoricsná No 4., Uzshorod, 1960. *Ő.* : Ahrárni vidnoszini ná Zákárpáti v 20 rokách XX. sztolityá (Az agrárviszonyok Kárpátalján a XX. század 20-as éveiben). Dopovidi tá providomlenyá UzsDU, szeriá szuszpilnich náuk No 1. Uzshorod, 1961. *Ő.* : Komuniszti Zákárpátyá – orhanizátori i kerioniki klászovoji borotybi trugyáscsich v period timcsászovoji vidnosznoji lizáciji kápitalizmu (1924—1929 r.) (Kárpátalja kommunistái — a dolgozók osztályharcának szervezői és vezetői a kapitalizmus ideiglenes stabilizációja idején [1924—1929]). Náukovi Zápiszi UzsDU, t. 44, Uzshorod 1962.

[27] *V. I. Netocsájev :* Zákárpátyá náperedodni pezsoji szvitovoji vijni (1908—1914 r.) (Kárpátalja az első világháború küszöbén 1908—1914). Náukovi Zápiszki UzsDU t. 29. Uzshorod 1957. *Ő.* : Vpliv Velikoji Zsovtnevoji szociálisztcsnoji revoluciji ná Zákárpátyá i rozhortányá borotybi trugyáscsich zá vozjednányá z uszim ukrájinszkim národom v 1918—1919 r. (A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása Kárpátaljára és a dolgozók ukrán néppel való újraegyesülésért folytatott harcának kifejlesztése 1918—1919-ben.) Náukovi Zápiszki UzsDU. t. 30. Uzshorod 1957. *Ő.* : Zákárpátyá v zoki pezsoji szvitovoji imperiálisztcsnoji vijni. (1914—1917 r.) (Kárpátalja az első imperialista világháború [1914—1917] éveiben.) Dopovidi tá povidomlenyá UzsDU, szeriá isztoriko-filolhicsná No 1, Uzshorod 1957. *Ő.* : Dijálmiszt Rád ná Zákárpáti v 1919 r. (A tanácsok tevékenysége Kárpátalján 1919-ben.) Ukrajniszkij isztoricsnij zsurnál No 1. Kijev 1957. *Ő.* : Koloniálná politiká uhorszkoho burzsuáznoho urjádu ná Zákárpáti v kinci XIX. szt. i ná pocsátku XX szt. (A magyar burzsoá kormány gyarmati politikája Kárpátalján a XIX. század végén és a XX. század elején.) Náukovi Zápiszki UzsDU t. 36. Uzshorod 1958. *Ő.* : Sztánoviscse szelánsztvá ná Zákárpáti v kinci XIX. szt. (A kárpátaljai parasztság helyzete a XIX. század végén.) Dopovidi tá povidomlenyá UzsDU, szeriá isztoricsná No 3, Uzshorod 1959. *Ő.* : Z isztorii formuványá robitnicsoho klászu ná Zákárpáti v 2. polovini XIX. i ná pocsátku XX. szt. (A kárpátaljai munkásosztály kialakulásának történetéből a XIX. század második felében és a XX. század elején.) Náukovi Zápiszki UzsDU t. 43. Uzshorod 1960. *Ő.* : Z isztorii borotybi trugyáscsich Zákárpátyá proti násztupu interventiv u kvitni 1919 r. (A kárpátaljai dolgozóknak az 1919 áprilisában az intervenciósok támadása ellen folytatott harca történetéből.) Dopovidi tá povidomlenyá UzsDU, szeriá isztoricsná No 4, Uzshorod 1960. *Ő.* : Teritoriá, nászelenyá, misztá Zákárpátyá v kinci XIX. ná pocsátku XX. szt. (Kárpátalja terü-

a kárpátontúli terület dolgozóinak 1939—1944-ben az idegen elnyomók ellen vívott harca történetét tanulmányozza. E témával kapcsolatban egy monográfiát és több cikket írt.[28] *K. O. Kucenko* azokat a szocialista átalakulásokat tanulmányozza, amelyek a kárpátontúli területen a szovjet hatalom évei alatt mentek végbe. Rámutatott a Szovjetunió népeinek a kárpátontúli terület népgazdasága és kultúrája szocialista átalakításához nyújtott baráti segítségére. Kandidátusi disszertációt írt „A Szovjetunió népeinek baráti segítsége a kárpátontúli terület szocialista átalakításában" címmel.[29]

A kárpátontúli terület dolgozóinak forradalmi felszabadító harcát a XX. század 30-as éveiben terjedelmes levéltári anyag alapján tanulmányozza *Sz. J. Prunica*, aki „A kárpátontúli terület dolgozóinak osztályharca a XX. század 30-as éveiben" című kandidátusi disszertációt készítette el.[30] *V. P. Miszjura* a csehszlovák burzsoá köztársaság agrárviszonyainak a történetén dolgozik. Ezenkívül a kárpátontúli terület dolgozói forradalmi harcának (a XX. század 20—30-as évei) történetét is tanulmányozza.[31]

A Kárpátontúli Terület Állami Levéltárának tudományos munkatársai több, a kárpátontúli terület dolgozói forradalmi felszabadító harcának történetére vonatkozó dokumentumgyűjteményt készítettek sajtó alá és jelentettek meg.[32]

H. I. Szijártova a kárpátontúli területen a második világháború idején kibontakozott nemzeti felszabadító és antifasiszta mozgalom történetének kutatásával foglalkozik.[33] *V. M. Melnik* a Kárpátalján a XVII—XVIII. században lezajlott antifeudális mozgalmak történetét kutatja.[34] Nemrégen készítette el kandidátusi disszertációját

---

ete, lakossága és városai a XIX. század végén és a XX. század elején.) Dopovidi tá povidomlenyá UzsDU, szeriá isztoricsná, No 4, Uzshorod 1960.

[28] *P. I. Chálusz :* V bojách zá volu. Borotybá trugyáscsich Zákárpátyá proti inozemnich ponevoluvácsiv zá vozjednányá z Rágyánszkoju Ükrájinoju 1939—1944 r. (A szabadságért folytatott harcokban. Kárpátalja dolgozóinak harca a külföldi elnyomók ellen és a Szovjet-Ukrajnával való újraegyesülésért 1939—1944-ben.) Uzshorod 1959.

[29] *K. O. Kucenko :* Dopomohá národiv SzRSzR—vázsliván umová vidbodovi i dalsoho rozvitku promiszlovoszti Zákárpátyá (1945—1955 r.) (A szovjet népek segítsége — a Kárpátontúli területi ipar helyreállításának és további fejlődésének fontos feltétele [1945—1955]). Náukovi Zápiszki UzsDU t. 27. Uzshorod 1957. *Uő. :* Brátnyá dopomohá národiv Rágyánszkoho Szojuzu v szociálisztícsnij perebudovi szilszkoho hoszpodárszstvá Zákárpátszkoji oblászti (1945—1950 r.) (A szovjet népek testvéri segítsége a kárpátontúli terület mezőgazdaságának szocialista átépítésében [1945—1950]). Naukovi Zápiszki UzsDU t. 29. Uzshorod 1957. *Uő. :* Zákárpátyá v roki fásisztkoji okupácii tá vizvolenyá joho Rágyánszkoju Ármijeju (Kárpátalja a fasiszta megszállás és a Szovjet Hadsereg által történt felszabadítása éveiben). Náukovi Zápiszki UzsDU t. 30. Uzshorod 1957. *Uő. :* Pidneszenyá máteriálnoho dobrobutu trugyáscsich Zákárpátyá zá roki rágyánszkoji vládi (1945—1955 r.) (A kárpátontúli terület dolgozói anyagi jólétének felemelése a szovjet hatalom éveiben [1945—1955].) Dopovidi tá pavidomlenyá UzsDU, szeriá isztoriko filolohicsná No 1, Uzshorod 1957. *Uő. :* Kulturne budivnictvo ná Zákárpáti zá roki rágyánszkoji vládi (1945—1958 r.) (Kultúrális építés Kárpátontúlon a szovjet hatalom éveiben [1945—1958]). Náukovi Zápiszki UzsDU t. 39. Uzshorod 1959. *Uő. :* Borotybá pártijnoji orhánizácíji Zákárpátyá zá vikonányá nákreszlenoji Komunisztícsnoju pártíjeju prohnámi krutoho pidneszenyá szilszkoho hoszpodárszstvá (1953—1958 r.) (A kárpátontúli pártszervezet harca a Kommunista Párt programjának, a mezőgazdaság gyors felemelkedésének végrehajtásáért). Náukovi Zápászki UzsDU t. 44. Uzshorod 1961.

[30] *Sz. J. Prunicá :* Z isztorii robitnicsoho ruchu ná Zákárpáti v 1934 i ná pocsátku 1935 r. (Kárpátalja munkásmozgalmának történetéből 1934 és 1935 elején.) Náukovi Zápiszki UzsDU t. 29. Uzshorod 1957. *Uő. :* Zánepád promiszlovoszti i pohirsenyá sztánoviscsá robitnikiv Zákárpátyá v roki szvitovoji ekonomicsnoji krizi (1929—1933 r.) (Kárpátalja iparának hanyatlása és a munkások helyzetének romlása a világgazdasági válság éveiben [1929—1933].) Náukovi Zápiszki UzsDU t. 36. Uzshorod 1958. *Uő. :* Z isztorii komunisztícsnoji orhánizácíji Zákárpátyá (20—40 r. XX. szt.) (Kárpátalja kommunista szervezetének történetéből a XX. század 20—40-es éveiben.) Náukovi Zápiszki UzsDU t. 39. Uzshorod 1959.

[31] *V. P. Miszjura :* Rágyánszki usztánovi ná Zákárpáti pid császr szociálisticsnoji revoluciji v Uhorscsini 1919 r. (Szovjet intézmények Kárpátalján a magyarországi szocialista forradalom évében 1919.) Náukovo informácijnij bjuleten Archivnoho uprávlinyá URSzR No 1. Kijev 1958. *Uő. :* Vpliv Velikoji Zsovtuevoji szociálisztícsnoju revoluciji ná rozvitok revolucijnoho ruchu v Zákárpátszkij Ükrájini v 1917—1923 r. (A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása Kárpátukrajna forradalmi mozgalmának fejlődésére 1917—1923). Náukovo-informácijnij bjuleten A. u. No 3, Kijev 1958. *Uő. :* Do isztorii archiviv i archivnoji szprávi ná Zákárpáti (A levéltárak és a levéltárügy kérdése Kárpátalján). Dopovidi tá povidomlenyá UzsDU, szeriá isztoricsná No 2, Uzshorod 1958.

[32] Sláchom Zsovtnyá. Borotybá trugyáscsich Zákárpátyá zá nácionálne i szociálne vizvolenyá tá vozjednányá z Rágyánszkoju Ükrájinoju Zbirnik dokumentiv t. I. (1917—1923 r.) (Október útján. Kárpátalja dolgozóinak harca a nemzeti és szociális felszabadulásért, valamint a Szovjet-Ukrajnával való újraegyesülésért. Dokumentumgyűjtemény I. k. [1917—1923]). Uzshorod 1957. Polumjáne Szlovo. Sztáti tá promovi komunisztícsnich gyijácsiv Zákárpátyá (1928—1946) (A lángoló szó. Kárpátalja kommunista vezetőinek cikkei és beszédei [1928—1946].) Uzshorod, 1957. Pid praporom Velikoho Zsovtnyá. Borotybá trugyáscsich Zákárpátyá zá Rágyánszku vládu v 1919 r. Zbirnik Dokumentiv (A Nagy Október zászlaja alatt. Kárpátalja dolgozóinak harca a tanácshatalomért 1919-ben.) Uzshorod, 1959. Sláchom Zsvotnyá. Promovi tá interpelácíji deoputátiv-komunisztiv u csehoszlovácskomu párlámenti pro Zákárpátszku Ukrájuni (1921—1938 r.) (Október útján. A kommunista képviselők beszédei és interpellációi Kárpát-Ukrajnáról a csehszlovák parlamentben [1921—1938]). Uzshorod, 1959. Tájemne sztájejávnim. Dokumenti pro ántinarodni gyijálniszt cerkovnikivná Zákárpáti v period okupáciji (A titok nyílttá válik. Dokumentumok az egyház Kárpátalja megszállása alatt folytatott népellenes tevékenységéről.) Uzshorod, 1961. Slachom Zsvotnyá. Borotybá trugyáscsich Zákárpátyá zá szociálne i nacionálne vizvolenyá, zá vozjednányá z Rágyánszkoju Ukrájinoju. Zbirnik Dokumentiv t. 2. (1924—1929 r.) (Október útján. Kárpátalja dolgozóinak harca a szociális és nemzeti felszabadulásért valamint Szovjet-Ukrajnával való újraegyesüléséért. Dokumentumgyűjtemény II. kötet [1924—1929].) Uzshorod, 1961.

[33] *H. I. Szijártova :* Phrábuványá trugyáscsich Zákárpátyá fásisztkimi ponevoluvácsámi v 1939—1944-r. (Kárpátalja dolgozóit a fasiszta leigázók kifosztják 1939—1944-ben.) Naukovi Zápiszki UzsDU t. Uzshorod, 1958.

[34] *V. M. Melnik :* Poszilenyá klászovoji borotybi ná Zákárpáti v druhij polovini XVII. i ná pocsátku XVIII. szt. (Az osztályharc erősödése Kárpátalján a XVII. század második felében és a XVIII. század elején.) Naukovi Zápiszki UzsDU t. 29. Uzshorod, 1957. *Uő. :* Szelánszki ruch u Szckidnij Szlovácsini i Zákárpáti v. XVII. szt. (Parasztmozgalom Kelet-Szlovákiában és Kárpátalján a XVII. században.) Prjásiv 1957.

„Parasztmozgalmak Kárpátalján a XVII. században és a XVIII. század elején" címen.

J. I. Viznickij fiatal aspiráns, a „Munkásmozgalom Magyarországon a világgazdasági válság éveiben (1929—1933)" című témával foglalkozik. Érdeklődési köre ezenkívül még Magyarország és Kárpátalja XIX—XX. századi történetének egyes kérdéscire is kiterjed.[35] *M. V. Klimpotjuk* a kárpátontúli terület kommunista pártjának és komszomol szervezetének a csehszlovák burzsoá köztársaság évei alatt kifejtett tevékenységének tanulmányozásával foglalkozik. E témakörből több cikke és egy nagyobb munkája jelent meg.[36] *D. P. Szabó* a kárpátaljai céhek történetének tanulmányozásával foglalkozik.[37] *I. J. Uhrin* a kárpátontúli terület XX. század 20—30-as évei forradalmi sajtójának történetét tanulmányozza,[38] míg *N. I. Mezsberg* „Szovjet Ukrajna története a polgárháború és az idegen katonai intervenció éveiben" című témával foglalkozik.[39]

Sz. I. Penyák archeológus a bronz- és a vaskor kárpátaljai leletanyagát tanulmányozza.[40] *P. P. Szova* ismert kutató, akinek munkái már a felszabadulás előtt is megjelentek Kárpátalján. Jelenleg a kárpátontúli terület építészeti emlékeinek tanulmányozásával foglalkozik. Több cikke jelent meg e témáról.[41] Ezenkívül magyarra fordította az Igor-éneket is.

A fent nevezett munkatársakon és tudományos kutatókon kívül, akik fontosabb történeti témák feldolgozásával foglalkoznak, a kárpátontúli területen több fiatal kezdő történész dolgozik, akik szintén végeznek tudományos kutatómunkát, mind a Szovjetunió, mind a népi demokratikus országok története vonatkozásában. Közülük I. M. Bezrucskot, I. Á. Fábiánt, Sz. F. Dvorákot, Á. I. Gajdost és I. F. Válkovot kell megemlíteni.

A SzKP XXII. Kongresszusának történelmi jelentőségű határozatai lelkesítik a Kárpátontúli Terület történészeit, akik minden erejükkel azon lesznek, hogy mind komolyabb, tudományos munkákat készítsenek el Ukrajna és a népi demokratikus országok történetére vonatkozólag. Ez jelenti e kutatók megfelelő hozzájárulását a kommunista társadalom felépítéséhez.

M. Troján
(Szovjetunió)

[35] *J. I. Viznickij :* Poszilenyá feodálno-kriposznickoho hnitu szelánsztva Zákárpátyá v 20—30 rokách XIX. szt. (A kárpátaljai parasztság feudális elnyomásának erősödése a XIX. század 20—30-as éveiben.) Naukovi Zápiszki UzsDU t. 43. Uzshorod, 1960.

[36] *M. V. Klimpotjuk :* Juniszt v borotybi (Ifjúság a harcban). Uzshorod, 1959.

[37] *D. P. Szabó :* Cechi ná Zákárpáti v. XVIII—XIX. szt. (A céhek Kárpátalján a XVIII—XIX. században.) Naukovi Zápiszki, UzsDU t. 43. Uzshorod, 1960.

[38] *I. J. Uhrin :* Z isztorii komuniszticsnoji preszi ná Zákárpáti. (Kárpátalja kommunista sajtójának történetéből.) Naukovi Zápiszki UzsDU t. 39. Uzshorod, 1959.

[39] *N. I. Mezsberg :* V. I. Lenin i oboroná Rágyánszkoji Ukrájini v roki hromágyárszkoji vijni i vojenoji intervenciji (1917—1919) (V. I. Lenin és Szovjetukrajna védelme a polgárháború és a katonai intervenció éveiben [1917—1919].) Dopovidi tá providomlenyá UzsDU, szeriá isztoricsná No 4. Uzshorod, 1960.

[40] *Sz. I. Penyák :* Rozkopki kurhániv v rájoni szil Znyáceve-Cserneve Mukácsivszkoho rajonu Zákárpátszkoji oblászti (A Kárpátontúli terület Munkácsi járása, Znyáceve-Cserneve község környékén levő sírok feltárása). Dopovidi tá providomlenyá UzsDU, szeriá isztoricsná No 5. Uzshorod, 1961.

[41] *P. P. Szova :* Architekturni pámjátniki Zákárpátyá (A Kárpátontúli terület műemlékei). Uzshorod, 1958. *Uő. :* Architekturnije pámjátniki Zákárpátyá (A Kárpátontúli terület műemlékei). Uzshorod, 1961.

A VIETNAMI FEUDALIZMUS NÉHÁNY KÉRDÉSE

Még a Vietnami Demokratikus Köztársaság 1954-ben bekövetkezett végső fegyveres győzelme előtt, a földreform-törvény közzététele idején, 1953 végén hozta létre a Vietnami Dolgozók Pártja az Irodalmi-Történelmi-Földrajzi Tanulmányok Bizottságát, mely a társadalmi tudományok összefogó szerve lett. E komplex intézményből vált ki 1959-ben a Történeti Intézet, mely ugyanezen év márciusától kezdve külön történeti folyóiratot ad ki az eddigi Irodalmi, Történelmi és Földrajzi Tanulmányok Szemléjének egyik utódjaként. Az új Történelmi Tanulmányok Szemléjének egyes számai a vietnami marxista történészek eredményes munkásságának dokumentumai, melyekben igen magas elvi igénnyel vetik fel az ideológiai és történeti kérdéseket, korrigálják a polgári történészek eredményeit és fáradoznak bizonyos bonyolult összefüggések tisztázásán, nem utolsó sorban új forrásanyagok feltárásán.

A korábbi összevont szemle hivatása nagyrészt egyes alapvető marxista kategóriák tisztázása volt a vietnami nép történetének anyagában, és érthetően a győzelmes forradalmi harc és előzményei kötötték le a történészek figyelmét, minek következményeképpen a gyarmatosítás előtti történet némileg háttérbe szorult. Az utóbbi években azonban kialakultak a helyes arányok, és amint a külvilág tájékoztatására 1961 márciusában franciául kiadott külön szám beszámol, az új marxista szintézis, a nemzeti történet kézikönyvének munkálatai igen sok problémát vetettek fel a vietnami nép fejlődésének több mint ezeréves feudális szakaszából, ugyanakkor jelentős ilyen tárgyú publikációk láttak napvilágot.[1] Noha a történész Comité International még nem fogadta el a vietnami történetírók tagfelvételi kérelmét, a haladó nemzetközi történettudomány segíti őket munkájukban. Különösen a szovjet és kínai tudósok tanácsai bizonyultak igen hasznosnak, de a haladó francia történészek közreműködésére is számíthatnak, akik közül a marxista Jean Chesneaux jelentősen járult hozzá a vietnami történelem reálisabb összképének kialakításához.[2] Ámde amint az Études Historiques beszámolója megjegyzi, a vietnami történészek kapcsolatai a többi népi demokratikus ország tudósaival igen laza, „inkább diplomáciai kapcsolatokról van szó, mint tudományos együttműködésről".[3] A vietnami történészek szerényen ezt saját hiányosságaik közé sorolják, ámde az európai népi demokráciák kutatóinak, köztük nekünk magyaroknak ennél sokkal erősebb önkritikát kell alkalmaznunk, és az elvi deklarációkon túlmenően közelebb kell kerülnünk a hős vietnami nép történelmi múltjához, meg kell ismernünk problémáit, és első lépésként vállalnunk kell bizonyos ismertető és tudományos-népszerűsítő feladatokat.[4]

A baráti viszony követelményein túlmenően úgy véljük, hogy a vietnami nép történelme azért is megérdemli a figyelmet, mert egy sor ponton lerombolja azokat a sablonokat, amelyeket pusztán a kínai és indiai társadalom fejlődésének vizsgálata alapján az ázsiai rabszolgaságról és feudalizmusról megalkottunk. Mindenekelőtt arról van szó, hogy Délkelet-Ázsiában, így Vietnamban is a rabszolga-viszonyok szerepe és jelentősége sokkal kisebb, mint az e tájat körülölelő két hatalmas országban, Indiában és Kínában. 1960-ban nagy vita zajlott le a vietnami történészek körében arról, hogy egyáltalán lehet-e beszélni külön rabszolgaformációról a vietnami nép történetében. A Văn-Tân cikke után létrejött széleskörű vitában, melyben Pham-van Dong miniszterelnök is rész vett, nem született meg végleges álláspont, mégis az a meggondolás győze-

[1] *Duong Minh :* Les recherches sur l'histoire de l'antiquité, du moyen-âge et sur l'archéologie. Études Historiques. Sept ans de recherches historiques au Vietnam. Mars 1961. 23—27. l.

[2] *Jean Chesneaux :* Contribution à l'histoire de la nation vietnamienne. Editions Sociales. Paris. 1955.

[3] *Phan Gia Ben :* Coopération internationale. Études Historiques 47. l.

[4] Az a szívesség, mellyel a hanoi Történeti Intézet az egyes fontosabb viták francia nyelvű anyagát e sorok írójának rendelkezésére bocsátotta, mutatja, hogy a közeledés nem a vietnami kollégákon múlik.

delmeskedett, hogy egyelőre az ősközösségi rendszer után fel kell venni a periodizációba a rabszolgatartó társadalom korszakát is.[5]

A rabszolgaság problematikája szorosan kapcsolódik egyrészt a vietnami nép kialakulásának, másrészt a kínai hódítás szerepének kérdéseihez. Ami az előbbit illeti, ugyancsak nem tekinthető lezártnak. Már a polgári kutatók sok feltevést kockáztattak meg, és a „Viet" nép létrejöttében kihangsúlyozták azoknak az austro-indonéz törzseknek a jelentőségét, melyek Kvantung tájékán mongoloid elemekkel keveredtek, majd a Vörös-folyónál olvadtak velük össze.[6] Văn-Tân egy 1959-es tanulmányában megerősítette az indonéz eredetelméletet, kimutatva, hogy a vietnami nép annak az indonéz (kínaiak szerint maláj) etnikumnak egyik ágát alkotja, mely egész Délkelet-Ázsiában uralkodó volt. Az első vietnami állam, Van-lang kezdeti időszakában, az i. e. 3. században a „vietek" toteme még a krokodil volt, melyet azután a sárkány váltott fel.[7] A vietnami nyelv a môn-khmeri és a thai nyelvből alakult ki.[8]

A viatnami feudalizmus kialakulására jelentős hatása volt annak, hogy az új állam i. e. 111-től mintegy ezer éven át kínai uralom alatt állott. A kínai krónikákban Csiao-Csi néven szereplő országot a hódítók katonai kerületekre osztották, élükön tisztviselőkkel. A hazai előkelők kiszolgálták a kínai uralmat, és a kínai nyelvet is átvették. Ily módon a kínai fennhatóság nagyban hozzájárult a vietnami uralkodó osztály hatalmának a megszilárdulásához, és ugyanakkor alapját képezte annak a vietnami feudalizmusra jellemző sajátosságnak, hogy a feudális urak hatalma elsősorban az államapparátusban betöltött szerepükre épül. A feudális hivatalnoki réteg, a mandarinok elkínaiasodása fokozottabb ütemben folyt a Trung nővérek i. e. 39-es felkelésének leverése után, és e folyamatot a konfucianizmus elterjedése kísérte a vietnami uralkodó osztályon belül.

Amikor az időszámítás utáni századokban Kambodzsa területén a Fu-Nan, Dél-Vietnamban a Csampa birodalom virágzott és Szumátrában is létrejött az első független indonéz állam, a Szrivizsája-hatalom, a vietek még mindig kínai függésben éltek, és ezen nem változtatott Ly Bon sikertelen felkelési kísérlete sem 542-ben. Viszont a vietnami társadalom köszönhet is egyet-mást a kínaiaknak, legelsősorban a vaseke bevezetését az időszámításunk körüli időben és a Kínával, Indiával való gazdasági kapcsolatokat. A vietnami feudális társadalom gazdasági szerkezete a kínai uralom lerázásának idején szilárdabb volt, mint a többi délkelet-ázsiai birodalmaké, ezért érthető, hogy amikor 939-ben a vietnami nép Ngo Quyennel az élén kivívta függetlenségét, és 967—979 között a paraszti születésű Dinh-Bo-Linh vezetésével az ország, a kb. mai Vietnami Demokratikus Köztársaságnak megfelelő terület egységesítése befejeződött, Délkelet-Ázsia legerősebb állama jelent meg a történelem porondján.

A X. századtól mintegy kilenc évszázadon át független vietnami állam, a Dai Viêt súlypontja a Vörös folyó deltájának vidékén alakult ki. Hanoi, mely Dongh Kinh néven már a kínai uralom alatt feltűnt (innen az egész tartomány későbbi, európaiasított elnevezése, Tonkin), lassan az állam fővárosává, gazdasági gócpontjává vált.[9] A *Ly dinasztia* uralma idején (1009—1225) a delta-vidéken kiépült vízrendszer, a gátak és csatornák fenntartása, melyben a falusi segítőcsoportok és a hadsereg egyaránt részt kapott, nagy összetartó erő volt. A mezőgazdaság gyors fejlődésének körülményei között a teljes kifejlődés stádiumába érkezett *a vietnami feudalizmus*.[10]

A vietnami feudális viszonyok egyik sajátossága, hogy a földtulajdon szoros összefüggésben állott az uralkodónak és az államnak tett szolgálatokkal. A négy birtoktípus közül az első volt a *királyi dominium* (quoc-kho dien), melyből az uralkodó a családtagoknak és kegyenceknek ajándékozott. A második kategóriába az állami tisztviselők, *a mandarinok rizsföldjei* (thao-dao dien) tartoztak, melyek alapján a tisztviselők adószedési jogot élveztek. E két földesúri birtoktípus mellett volt két paraszti birtokfajta. Az egyik *a falusi földközösségi földek* (cong dien), melyekben már ekkor a gazdag parasztok túlnyomó befolyása érvényesült a meginduló differenciálódás jeleként. Ezenkívül voltak egyéni *parasztföldek* is (bon-thô dien). Mint ahogy az uralkodó osztályon belül sem volt meg a vazallitás, a paraszt sem volt földhöz kötött, a kizsákmányolásnak inkább gazda-

[5] Vö. *Történeti Tanulmányok Szemléje* (Tập San Nghiên Cu u Lich Su) XIII, XIV, XV, XVI, XVII. számait.
[6] Összefoglalás t és irodalmat ad *Joseph Buttinger :* The smaller dragon. New York. 1958. 72—74, 114—115. l. E mű legfőbb értéke a bibliográfia és az az eklekticizmus, mellyel a lelkes amerikai publicista az egyes véleményeket hűen összegezni igyekszik.
[7] *Történeti Tanulmányok Szemléje* IX. 26—39. l.
[8] *Lê Thanh Khôi :* Le Viet-Nam. Histoire et civilisation. Paris. 1955. 6. l.
[9] *Masson :* Histoire de l'Indochine. Paris. 1950. 31. l.
[10] Vö. *Lê Thanh Khôi :* Histoire de l'Asie du Sud-Est. Paris. 1959. 46—49. l. Az öntözésre *E. Chassigneux :* L'irrigation dans le delta du Tonkin. Paris. 1921.

sági, mintsem jogi vonatkozásai domborodtak ki.[11] A papi birtokokon, a pagodák földjein dolgozó parasztok viszonyai emlékeztetnek leginkább a korai középkor európai kötött jobbágyságára.

A paraszti társadalomról a Ly-korszakban keveset tudunk, általában a feudális korszak egészére még jelentős feladatokat kell megoldaniok a kutatóknak ezen a területen.

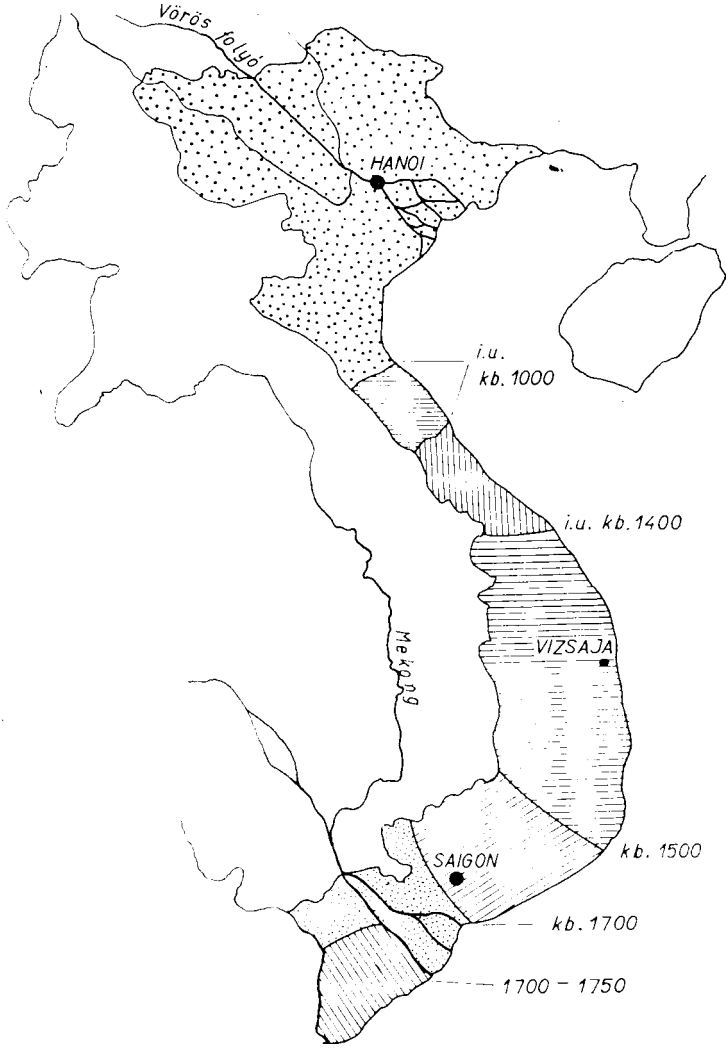

A vietnami *állam* már a XI—XII. században egységes volt, a központi hatalom biztosan tudta érvényesíteni szavát a részerőkkel szemben. E vonás vitte Nguyen Luong Bich történészt olyanféle megállapításra, hogy a vietnami nemzettéválás már a X—XI. században megindult a „centralizált feudalizmus és a nemzeti egységesedés" alapján. E hibás tételt Trân-huy-Liêu még 1955-ben megcáfolta, de nem egy kérdés nyitva maradt.[12] A következő esztendőben a kiváló képzettségű tudósnak Dào Duy Anh néze-

[11] *Chesneaux :* Contribution à l'histoire de la nation vietnamienne. 29—30. l.
[12] *Irodalmi Történeti és Földrajzi Tanulmányok Szemléje*, V. 1955.

teivel kellett felvennie a harcot, aki a nemzettéválás beteljesedését a XV. századra tette.

Mi az alapja e téves történészi konstrukcióknak?

Az a körülmény, hogy a vietnami állam központosítása a Ly-dinasztia uralma után a XIII—XV. században tovább fejlődött, ugyanakkor a feudális társadalom belső ellentétei rendkívül felfokozódtak, hatalmas méretű parasztfelkelések robbantak ki, az állam pedig bizonyos ideiglenes földreformengedményekre kényszerült, azt a benyomást kelti, mintha a feudalizmus válsága talaján már a modern nemzeti fejlődés körvonalai lennének kivehetők. Mindez azonban csak a felszíni jelenségek összhatása.

Nézzük először a centralizációt. 1225—1400 között a *Trân-dinasztia* alatt a központi hatalom tovább erősödött, ami nem utolsósorban annak volt köszönhető, hogy a buddhizmussal együtt a buddhista papoknak az államvezetésre gyakorolt befolyása is csökkent, és ennek arányában vált jelentősebbé az uralkodó által kézben tartott írástudó mandarinok bürokráciája. Az állami tisztviselők kiválasztása irodalmi versenyeken történt, a hivatali nyelv a kínai maradt, mely komoly akadályt jelentett a nemzeti nyelvű kultúra kibontakozása útjában. Az ország 12 kerületre (lô) volt felosztva, ezek élén a király által kinevezett tisztviselő állott, kinek tisztsége nem öröklődhetett. A tisztviselők között rigorózus hierarchia uralkodott a fizetés nagysága szerint, a központi hatalom rovására ugyan nem növelhették gazdasági erejüket, de adminisztratív befolyásuk felhasználásával könnyűszerrel tehették rá kezüket *a közösségi földekre*. A mandarinizmus révén a feudális kizsákmányolás rendszere meglehetősen szoros összefüggésbe került az államapparátussal. E vonást húzza alá a súlyos, 20—60 éves korig tartó hadkötelezettség és nem utolsó sorban a terhes állami adók, melyek különösen háborúk idején váltak elviselhetetlenné a parasztok számára.[13]

A terjeszkedő és védelmi háborúk hosszú sora a XIII—XV. században egyik legfőbb tényezőjévé vált a központi hatalom megerősödésének, ugyanakkor alkalmi időleges meggyengülései is részben az állam külső funkciójával voltak kapcsolatban. Ami a védekező háborúkat illeti, a Kína és Kambodzsa felől fenyegető és kivédett támadások után a XIII. század végén a mongol hódítás jelentette a legnagyobb veszélyt Vietnamra. Indokína déli területeinek elfoglalása után Kublaj kán Vietnam ellen küldte csapatait 1284-ben. A mintegy félmilliónyi mongol sereg ellen népi ellenállás vette fel a küzdelmet Trân Hung Dao vezetésével, a háború 1288-ban a vietnami nép nagyszerű győzelmét eredményezte, mely egyben véget is vetett a mongol támadásnak. Közvetlenül a mongol háború után meggyorsult az a folyamat, melyet a vietnami történészek „dél felé való vonulásnak" neveznek. A XIV. század elején a vietnami királyság hadjáratokat vezetett a mai Közép-Vietnam területén élő csamok ellen. A siker nem volt tartós, az egész XIV. századon végig vonult a Csampa elleni háborúskodás illetve a csamok ellentámadásai.[14]

Eközben észak felől is jelentkezett veszély. Egyrészt a vietnami állam kisebbségei, főleg a thai törzsek keltek fel, másrészt és főleg megindultak *a kínai támadások* Vietnam ellen. 1368-ban a mongolok elleni sikeres harcok a Ming dinasztiát juttatták hatalomra Kínában, és az állam megerősödésének egyik jele volt az indokínai területek felé való terjeszkedés.[15] Így érte kínai támadás 1407-ben Vietnamot is, mely mintegy tíz esztendeig idegen uralom alá került.

A kínai hódítás sikerét mindenekelőtt a vietnami társadalom belső viszonyai teszik érthetővé. A növekvő feudális kizsákmányolás és a háborús terhek a parasztság helyzetében mélyreható változásokat idéztek elő, és a XIV. században hatalmas antifeudális parasztfelkelések lángoltak fel. Már 1290-ben tudunk ilyenről, majd 1344—60 között voltak óriási megmozdulások. 1391-ben magát Hanoit is megtámadták a parasztok. E parasztfelkelések sajátos vonásai közé tartozik, hogy a visszaszoruló buddhizmus és a taoizmus ideológiai keretet adott a parasztok harcának, kiknek szemében gyülöletessé vált a mandarin uralmat kiszolgáló konfucianizmus. A parasztfelkelések élén sokszor buddhista és taoista bonzok álltak. E felkelésekhez csatlakoztak az elégedetlen hegyi népek, a thaik, muongok, nungok stb.[16] A kínaiak kihasználták a parasztok elégedetlenségét, és éppen ezért a XV. század első éveiben Hô Qui Ly, aki a Trânok után egy ideig bitorolta a trónt, jelentősebb reformokra szánta el magát.

Ekkor következett el az első földosztás Vietnam történetében. Hô Qui Ly a meghatározott nagyságon felüli birtokokat felosztotta a földtelen parasztok között bizonyos,

[13] *Lê Thanh Khôi:* Le Viet-Nam. 172. l.
[14] *Buttinger:* The smaller dragon. 148—154. l.
[15] Kína rövid története. Bpest. 1960. 138—141. l.
[16] *Chesneaux:* i. m. 33—35. l.

az államnak fizetendő összeg ellenében. Ámde sem a népnek, sem a feudálisoknak nem tetszett az intézkedés, az egyiknek kevés volt, a másik túlzottnak tartotta. Egyik sem támogatta a kínaiak ellen, sőt a földesurak nyíltan az ellenség mellé álltak. Ámde a kínai uralom rendkívül súlyos terhet jelentett az egész vietnami társadalom számára, az ország kifosztását nyomon követte a vietnami nyelv és szokások tilalma. A parasztságnak a feudális elnyomás elleni harca most a kínaiak ellen fordult, és 1418-ban nagy népi ellenállás bontakozott ki ellenük a Vörös-folyótól délre. Ennek élére a nagy hazafi, *Lê Loi* állott, aki a reguláris és a guerilla harcmodor egyesítésével tíz éven át vezette a vietnami nép igazságos háborúját. 1428-ban végleg sikerült lerázni a kínai elnyomást, és ettől kezdve 360 évig nem volt Vietnamnak háborúja Kínával. A győzelem alaperejét, a népi ellenállást Lê Loi nemcsak az elnyomók kiűzésére, hanem a feudális rend stabilizálására és családja uralmának megalapítására is felhasználta. A *Lê dinasztia* 1428—1788-ig volt trónon.

A nagy konvulzió egyik legfőbb tanulsága a királyok és a feudálisok számára az volt, hogy a vietnami népben felgyülemlett feszültséget külső terjeszkedéssel kell levezetni, a másik pedig az, hogy bizonyos reformok bevezetésével kell elejét venni a népi harag kitöréseinek. A felülről hozott reformok és a „dél felé való vonulás" jegyében köszöntött be a vietnami „aranykor", a XV. század.

Már maga a trónra lépő Lê Loi is kísérletet tesz a birtokviszonyok rendezésére.[17] A kínaiakkal kollaborált nagybirtokosokat kisajátítja, de a tömegek nyomorán ezzel nem segít, mert az elvett földek a királyi család tagjai és hívei kezébe kerülnek. A vietnami középkor legnagyobb uralkodói egyénisége, *Lê Thanh—Tông*, aki 1460—1497 között, nagyjában a központosító európai monarchiákkal egy időben állt az állam élén, hathatósabb lépésekkel igyekezett enyhíteni a robbanással fenyegető osztályfeszültséget. Egyrészt fellépett a közösségi földek védelmében és azokat elidegeníthetetlenné tette. Ez természetesen jogi kívánalom maradt csupán. Másrészt Csampa felé irányította a földtelen parasztokat, akik az új terület meghódításától gazdasági helyzetük megjavulását várták. A csam földek elleni támadások 1471-ben érték el tetőpontjukat, amikor a fővárost, Vizsaját is sikerült elfoglalni. Ezzel befejeződött *Csampa bekebelezése*, melynek területén a vietnami állam amolyan katonai gyarmatot rendezett be. A parasztok várakozásai azonban nagyon kis mértékben teljesedtek be, csak a partvidéken jutott egy részük kisebb földekhez. Az újonnan hódított földek zöme a feudálisok, tisztek kezébe került, akik ennek fejében vállalták a meghódítottak és a parasztok fékentartását, az új terület védelmét.[18]

A Csampában letelepített beneficiáriusok — az eddigi gyakorlattól eltérően — örökölhették az adománybirtokot. Ugyanekkor Lê Thanh-Tông adómentességet biztosított a mandarinoknak, írástudóknak, és az állami tisztviselőket nem megszabott fizetéssel, hanem földjeik jövedelmével elégítette ki. A birtok öröklődővé válása és a naturális illetékrendszerre való áttérés a birtokos osztály megerősödését eredményezte, és mélyreható változásokat idézett elő mind a társadalom fejlődésében mind az állam szerkezetében, felfokozta a feudális anarchia lehetőségeit és nagy veszéllyel járt az állam egységére.

Mindez még nem érződött a nagy király uralkodása idején, melyet a régi annalisták nyomán a polgári történészek szeretnek Vietnam „aranykoraként" jellemezni. Nem tagadható, a feudális rend restaurálásának bizonyos sikereit nem egy kiemelkedő felszíni jelenség jelzi. Az annyit emlegetett kodifikálás is a feudális rend védelmét szolgálta. A büntetőkódexben felsorolt tíz bűn közül a lázadást minősítették a legsúlyosabbnak. A vietnami „renaissance", Lê Thanh-Tông nevezetes irodalompártfogolása mögött is hasonló mozgatóerők működtek: a „Huszonnyolc Csillag Akadémiája"-ban, melyben a legkiválóbb költők tömörültek, legnagyobbrészt moralizáló költemények születtek, melyek a parasztokat intették engedelmességre (pl. *Nguyen-Trai :* Gia-Huan Ca).

A XV—XVI. század fordulóján gyorsan véget ért a Lê-k „nagy százada", a csalóka felszín alatt hirtelen előtünt a valóság: a nemzetiségek és parasztok felkelései (pl. 1516-ban) rázkódtatták meg az államot és a feudális anarchia csakhamar az ország kettészakadásához vezetett. A trónt bitorló Mac Dang hanoi kormányzó ellen a XVI. század közepén a Nguyen-család majd a Trinhek vették fel a harcot a Lê-dinasztia védelmében, majd a két család egymás közti harca arra vezetett, hogy a korábban egységes vietnami állam hosszú időre ketté vált: északon a Trinhek, délen a Nguyenek rendezkedtek be, a Lê-k uralma bábkirálysággá vált. A XVII. században nagy háborúskodás volt a két részállam között, különösen 1627—1672 között voltak hevesek a Trinhek támadásai,

[17] Uralkodói neve Lê Thai-tô.
[18] *Chesneaux:* i. m. 40—41. l. *Buttinger :* i. m. 160. l. Vö. *G. Maspero :* Le royaume de Champa. Paris 1928.

majd utána a Nguyenek fölénye bontakozott ki, és mintegy száz évig, 1774-ig tartó fegyverszünet váltotta fel az ellenségeskedéseket.[19]

Míg a XV. századi „aranykorban" a csillogó felszín alatt a gyengeség tényezői húzódtak meg, most, a XVII—XVIII. században a zilált politikai körülmények ellenére *jelentékeny gazdasági fejlődés* jelei mutatkoztak. Északon a Trinhek Laos rovására terjeszkedtek, délen pedig a XVIII. század második felére sikerült eljutni a Mekong deltájáig Kambodzsa rovására. Ez a Nguyeneket forgalmas tengerparthoz juttatta, és noha Észak lakossága mintegy 3 millióval nagyobb volt mint Délé, a gazdasági élet súlypontja nem maradt északon, hanem megoszlott a Vörös folyó és a Mekong torkolatának vidéke között. A két terület közötti gazdasági vérkeringés nem csökkent, hanem fokozódott. 1724-ben 20 vámhely létesült az érintkezési pontokon, és sok árucikk, köztük iparcikk vámtarifáját állapították meg.[20]

Mindenekelőtt arról van szó, hogy a vietnami állam mindkét részében az ipar észrevehetően fejlődött a jelzett századok alatt. Az újonnan feltárt adatok szerint már a XVII. században működtek hajóépítő műhelyek és az állami fegyvergyárak mellett magánüzemek is fennálltak. A bányászat fellendült, egyéni tőke is szívesen áramlott be a bányavállalkozásokba. Az egyes vidékek falvai bizonyos iparágak művelésére specializálták magukat. Hai-duong tartományban két falu lakosai fametszetek készítésével, Tú-ky terület két falvának lakói lábbeli előállításával foglalkoztak. Thuân-hóa tartományban tudunk három, átszőtt selyem gyártásával foglalkozó faluról. Voltak gyékénykészítő falvak, Khang-lôc kerület falvai pedig csaknem kivétel nélkül takácsokból állottak. A gyapotszövés is virágzott, Thua-thiên tartomány pedig a vasszerszámok készítése terén emelkedett ki. A „Hoang Viêt dia du chí" című mű még más iparágakat is említ. Az iparos falvak kezdetben főleg a királyi udvar számára termeltek, de termékeik nemsokára országszerte keresett és vásárolt árukká váltak.[21]

Ami a kereskedelmet illeti, erre igen kedvező hatást gyakorolt a nyugati kereskedőkkel való kapcsolatok kiszélesedése. A pénzforgalom nőtt, a mértékek egységesítése szükségessé vált, ami 1664-ben be is következett. A kereskedelmi életnek több helyi központja alakult ki: Dông-nai, Mỹ-tho, Bình-thuy quan, Du-thôn-ai és mindenekelőtt Hanoi. Az utóbbiról az angol Samuel Baron a XVII. században a következő képet festi: „Vasárnapokon a Hanoi környékbeli falusiak szüntelenül áradtak a városba áruikkal. Az egyébként cl6g széles utcákat az emberek annyira eltorlaszolták, hogy alig tudtak haladni száz lépést félóra alatt egymást lökdösve." Richard abbé szerint: „A bárkák itt olyan nagy számúak voltak, hogy nem tudott mind kikötni a parton. A legnagyobb folyók és kikötők nálunk, mint pl. Velence, az összes hajóival és vitorlásaival nem tudnak fogalmat adni arról a forgalomról és népességről, mely a Ke-cho folyón van." Hanoi volt Vietnam gazdasági központja.

Mindezek alapján Trân-huy-Liêu arra a következtetésre jut, hogy a feudális szétdaraboltság ellenére Vietnamban már a XVIII. században létezett a *nemzeti piac*, mint az árutermelés eredménye. Ennek felelt meg szerinte a mezőgazdaságban bekövetkezett változás is, mely a bérleti viszonyok rögzítésében és a pénzjáradék előretörésében jutott kifejezésre. A gazdag parasztok árutermeléséről és a falusi bérmunka szerepéről a rendelkezésre álló adatok nem adnak felvilágosítást. Mindenesetre a XVIII. században fokozódó paraszti felkeléseket Trân-huy-Liêu az árutermelés fejlődésével hozza összefüggésbe. Chesnaux szerint a parasztság, a *dan* elégedetlenségének a fő oka ebben az időben a súlyos katonai szolgálat és az állami adók, a szolgálataik fejében földhöz jutott adószedők voltak. Az 1723-as pénzügyi reform az adóprés fokozódását vonta maga után, és 1725-ben felkelés tört ki emiatt. 1740-ben és 1743-ban újabb megmozdulások voltak Északon, és a helyzet furcsasága az, hogy a félreszorított Lê-dinasztia tagjai is csatlakoztak időnként a parasztokhoz, hogy megpróbálják lerázni a Trinhek gyámságát. A parasztok Lê-kultusza egészen a XIX. századig meglehetősen erős volt. Délen a Kambodzsa irányában való terjeszkedés valamennyire levezette a társadalmi feszültséget.[22] A parasztfelkelések társadalmi gyökerei a kutatások jelen állásában nem tisztázottak annyira, hogy egyértelmű következtetéseket vonhatnánk le belőlük.

Ugyancsak további meggondolás tárgyát képezik Trân-huy-Liêu azon tételei, amelyek a vietnami nemzettéválásra vonatkoznak. Ő határozottan tőkés termelési

[19] A kuszált politikai viszonyokhoz az is hozzátartozik, hogy északon a Trinhek mellett a Mac-család a thổ törzsre támaszkodva egy külön részállamot kormányzott 1692-ig.

[20] *Trân-huy-Liêu :* Mióta alakult ki a vietnami nemzet? Irod-Tört. és Földr. Tanulmányok Szemléje, 1955 febr.

[21] *Trân-huy-Liêu :* i. m. 1956. máj. „Újabb tanulmány a vietnami nemzet kialakulásáról". A további gazdasági adatokat innen vesszük.

[22] Contribution à l'histoire de la nation vietnamienne. 49—53. l.

viszonyokról beszél, sőt utóbbi vitatanulmányában a következő állítást kockáztatja meg: „Nem merjük azt mondani, hogy a kapitalista viszonyok elfoglalták a feudális viszonyok helyét, azt viszont állíthatjuk, hogy fölényben voltak az utóbbiak felett."[23] Nguyên-hong-Phong is a „kapitalizmus születéséről" ír cikkeiben.[24] Mi enyhítenénk a megfogalmazást. Kínában, ahol a mezőgazdasági árutermelés és a kézműves ipar a Ming-dinasztia idején jelentősen megnőtt, a vasolvasztásban, textilkészítésben, hajóépítésben, könyvnyomtatásban komoly technikai haladást értek el, és nagy kézműves-műhelyek alakultak ki, melyeket vállalkozók irányítottak és bérmunkásokkal működtettek, még csak „a kapitalista termelés csíráiról" lehet beszélni.[25] Vietnamban nem magasabb, inkább alacsonyabb volt a termelőerők fejlettségének színvonala, ezért legjobb esetben mi is csak „csírákról" beszélhetünk, noha tulajdonképpen a tőke behatolásáról nem tudunk sokat mondani, vállalkozókat nem ismerünk.

Ilyen körülmények között pontosításra szorul Trân-huy-Liêu azon megállapítása is, hogy a vietnami burzsoá nemzet a XVIII. század végén kialakultnak tekinthető.[26] Ez csakis a kapitalizmus kibontakozásának talaján jöhetett volna létre, noha a többi feltétel, a terület, nyelv, kulturális lelkialkat egysége nagyrészt adva volt. Talán helyesebb a nemzettéválás elemeinek, potenciáinak erősödéséről beszélni a XVIII. században. Esetleg a feudalizmus válságának további konkrét vizsgálata döntheti el, hogy a nemzettéválás folyamatának megindulásáról van-e szó.

Hogy érthetőbbé tegyük aggályainkat, idézzük Trân-huy-Liêu utóbbi cikkének bevallott célkitűzését: „Ebben a cikkben azt szeretnénk közelebbről megjelölni, hogy a Tây-son-ok nagy győzelme . . . »ugrást« jelentett, mely konkrétizálta a vietnami nemzet kialakulását a nyelv, terület, gazdasági élet és mindaddig ismeretlen kulturális élet alapján."[27] Vajon mi is volt az „ugrást" jelentő Tây-son-felkelés jelentősége a vietnami történelemben?

Sajnos a kérdésről, a XVIII. század végi nagy eseményekről marxista feldolgozás nem áll rendelkezésünkre. J. Chesneaux a 30 esztendeig tartó, 1772—1802 között lefolyt mozgalmakat, belháborúkat az ország újraegyesítése szempontjából értékeli.[28] A történetírók általában a nagy nyomort, a fejedelmek zsarnokoskodásait, a mandarin korrupciót és az árak emelkedését emelik ki a Tây-son fivérek által vezetett felkelés okai között.[29] A mozgalom a vietnami parasztok sűrű és erős XVIII. századi antifeudális felkeléseinek a betetőződése volt. A parasztok tömegerőinek felhasználásával délen kibontakozott események élére a három Tây-son testvér állott, akik közül a legidősebb Nguyên Huê győzelmes hadjáratokat vezetett észak felé, és 1786-ban sikerült Hanoit is bevennie. Harcukat támogatták a déli kereskedők, ezek érdekében felléptek a kínai kereskedők ellen, 1782-ben Saigonban és másutt is megtámadták az ott lakó kínaiakat és megsemmisítették kereskedelmi monopóliumaikat. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy amikor a Lê-udvar Kínához fordult segítségért, és nagy kínai hadsereg jelent meg Vietnamban 1788-ban. Nguyên Huê győzedelmeskedett a kínaiak felett, és még ebben az évben hivatalosan is elfoglalta a vietnami trónt. Új közigazgatást hozott létre, elrendelte a bevetetlen földek megművelését és rendeleteivel pártfogolta a kereskedelmet.

Mindezen előremutató reformok ellenére is a Tây-son felkelés ekkor már túl volt a zenitjén, hanyatló fázisába érkezett. A parasztság az adók, robot csökkentését és földosztást várt az új uralkodótól, de várakozásai nem teljesedtek. A kereskedők részéről kapott támogatás is csökkent, amikor az uzurpátor Nguyên-család életben maradt tagja, Anh, francia segítséggel délen megvetette lábát, és a déli területeknek Észak-Vietnammal való kereskedelmi forgalmát megzavarta. Nguyên Huê (uralkodói nevén Quang Trung) a felkelést és uralmát azzal akarta kiemelni a válságból, hogy egyes dél-kínai területek megszerzésére szőtt terveket.[30] Halála után a két életben maradt Tây-son fivér között viszálykodás keletkezett, amit az uzurpátor Nguyen Anh felhasznált és Saigonban megvetette lábát, francia kalandoroktól támogatva Qui-nhon-nál megverte a Tây-son flottát, 1801-ben bevonult Huê-be, majd 1802-ben elfoglalta Hanoit is és Gia Long néven Vietnam császárává kiáltotta ki magát. Ezzel a Tây-son felkelés végleg elbukott; a mandarinok

[23] „Az árutermelés fejlődése és a kapitalizmus születése a feudális Vietnamban." Történeti Tanulmányok Szemléje, IX, XI, XII, XIII.

[24] Ld. a 21. jegyzetben idézett tanulmányát (kéziratos francia szöveg 11. l.).

[25] Kína rövid története. 145—146. l. A vietnami bérmunkára *Phan-huy-Lê*, Történeti Tanulmányok Szemléje, IX.

[26] Ld. a 20. jegyzetben idézett tanulmányt (kéziratos francia szöveg. 8. l.).

[27] 1956-os cikk („Újabb tanulmány. . . ") 12. l. (kézirat). Sajnos a francia fordításból nem tűnik ki határozottan, hogy az „ismeretlen" jelző az „alapra" vagy a „kultúrális életre" vonatkozik-e.

[28] Contribution à l'histoire de la nation vietnamienne, 58—62. l.

[29] *Lê Thánh Khôi :* Histoire de l'Asie du Sud-Est, 56—57. l.

[30] *Lê Thanh Khôi :* Le Viet-Nam 304—313. l. *Buttinger :* i. m. 265. l. *Chesnaux :* i. m. 58—64. l.

feudális reakciója győzedelmeskedett, az ország hanyatlása jó talaj volt ahhoz, hogy a francia gyarmatosítók fokról-fokra megvessék lábukat Vietnamban.

Végső eredményben tehát a Tây-son felkelés nem tudta felfrissíteni a társadalom szerkezetét, noha kétségkívül progresszív szerepet játszott Vietnam történetében és méltán szerepel annak legszebb hagyományai között. Eredményei közé sorolhatjuk, hogy a XIX. század első felében bekövetkező abszolutista kormányzat (Ming-mang császár) eltörölte a feudális nagybirtokokat, a mandarinoknak föld helyett megszabott fizetést adott. Ez természetesen nem változtatott sokat a parasztság helyzetén, amit a parasztok és nemzetiségi törzsek egymást sűrűn követő felkelései is tanúsítanak (1826, 1833, 1854 stb.)[31] A mandarinizmus a kereskedelmi és ipari haladásnak is kerékkötője maradt.

Ebben az időben az indokínai félsziget többi államai még jobban magukon hordozták a hanyatlás szimptómáit. Kambodzsa, a khmer birodalom a XVI. századi időleges fellendülés után gyorsan gyengült, elvesztve egyes területeit. Nyugatról Thaiföld (Sziám) terjeszkedett a khmerek rovására, keleten pedig a vietnami állam, miután hatalmába kerítette a Mekong deltáját, 1834-ben megkísérelte Kambodzsa elfoglalását. Végül 1847-ben a korábban hatalmas khmer birodalom kettős, sziámi-vietnami hűbéri függésbe került.

Laos, a khmer civilizáció alapjain felépülő állam a XVI. században érte el hatalmi fénykorát, a XVII. század közepén szövetséget létesített Vietnammal és harcolt a burmai és thaiföldi támadások ellen. A század végén a királyság három részre szakadt Luang Prabang, Vientiane és Champassak központtal. Ez megkönnyítette a külső támadók helyzetét, 1827-ben a thaiföldi sereg földig lerombolta Vientianet, miután már előbb a déli részek a hódítók kezébe kerültek. Észak-Laos a döbbenetes esemény után Vietnam fősége alá adta magát.[32]

Magát Thaiföldet burmai támadások veszélyeztették, de a XIX. század elejétől ez a veszély elhárult. Az országnak gazdag rizstermelése volt, és a nyugatiakkal és Kínával élénkebb kereskedelmi kapcsolatokat teremtett, mint a többi indokínai ország. A feudalizmus egyik legfőbb sajátja a nagy, félévig tartó robot, mely alól egyesek megválthatják magukat terményjáradékkal. A házi rabszolgaság 1872-ig fennállott. Az országot a természeti kincsei megóvták a gyors gazdasági hanyatlástól, de ugyanakkor az angol és francia gyarmatosítók versengési területévé is tették.[33]

A XVI. század volt Burma virágkora is, mely sorozatos keleti irányú hódításokkal volt teli. E sorozatos háborúk tönkretették a mezőgazdaságot, és parasztfelkelésekhez vezettek. A Thaiföld és India elleni háborúk, a kereskedelmi lehetőségek kiaknázatlanul hagyása, a reakciós kormányzat elgyengítette az államot, mely a XIX. században lépésről-lépésre vált angol gyarmattá.

A gyarmati terjeszkedésnek megvan az *előtörténete* Vietnamban is, a maga tanulságaival együtt. A gyarmatosítás első bajnokai, a portugálok már 1535-ben megjelentek az ország területén, de mélyebb nyomot nem hagytak ott azon kívül, hogy az európai nyelvekbe az általuk adott Kokinkina elnevezés ment át. A hollandok 1636-ban Dél-Vietnamban tűntek fel, majd nemsokára az északi területekre mentek, ahol a Trinheket támogatták. Kereskedelmi téren nem értek el nagyobb eredményt, létesítettek ugyan Hanoiban ügynökséget, de már 1700-ban be is zárták. Ugyanígy jártak az angolok is, akik három évvel hamarabb hagyták el Vietnamot, melyet mint viszonylag erős katonai államot nem gyarmatosíthattak egykönnyen.

A gyarmatosítók csak álcázva tehették meg az első lépéseket Vietnam megszerzésére, és főleg mint misszionáriusok férkőzhettek be az országba. Egy spanyol dominikánus sikertelen kísérlete után jezsuiták jöttek Japánból, akik a XVII. század elején megalapították a „kokinkínai missziót". A misszionáriusok sorában a francia Rhodesi Sándor emelkedik ki, aki vietnami nyelven prédikált, 1649-ben lefordította és kinyomtatta a katekizmust. Ezzel megteremtette a Quoc Ngu írást, mely megszabadította a vietnami nyelvet a kínai idiografikus írástól. A latin betűkre alapozott Quoc Ngu írás csak a XIX. század második felében terjedt el az irodalomban. Maga Rhodesi Sándor tisztes térítő tevékenység után kénytelen volt elhagyni Vietnamot. A vietnami nép nem viselkedett ellenségesen a keresztény tanokkal szemben, mert mindennél jobban gyűlölte a kizsákmányolásukat igazoló konfucianizmust. A mandarinok azonban minden újítástól irtóztak. Ezért a továbbiakban a katolikus papok kereskedőkként és diplomatákként igyekeztek érvényesülni.

[31] *Trân-huy-Liêu :* Le problème agraire dans la révolution vietnamienne. 1954. Vietnami nyelvű cikk francia fordítása (kézirat 2—6. l.).
[32] Vö. *Le Boulanger :* Histoire du Laos français. Paris. 1931.
[33] Vö. *Robert-Martignan :* La monarchie absolue siamoise de 1350 à 1926. Cannes. 1939.

A XVII. század második felétől kezdve a Francia Kelet-Indiai Társaság állott az újabb kezdeményezések hátterében, de jelentős tényező maradt a francia Külföldi Missziók Társasága is. A vallásos érvek és szempontok helyét fokozatosan a gazdasági meggondolások veszik át a XVIII. században. Ennek második felében írja Saint-Phalle abbé: „Arany van bányáikban és folyóikban, sőt még kacsáik ürülékében is, és alig van ország Ázsiában, ahol a munkaerő olcsóbb volna mint Kokinkínában."[34] A franciák étvágya Vietnam kincseire megvolt, de hiányzott a megszerzésükhöz szükséges erő. Hiába ügyeskedett Pierre Poivre a Francia Kelet-Indiai Társaság lerakatainak megalapításán, az anyaországi érdeklődés hiányzott. Amikor 1758-ban D'Estaing kapitány tervet dolgozott ki Vietnam megszállására, majd a következő évben Pondichéry francia kormányzójának támogatásával katonai fellépésre került sor, a francia katonákat — még mielőtt Vietnamot elérték volna — a riválisangolok szétszórták. A pénztelen francia királyi udvar semmi támogatást nem tudott adni egy nagyobb akció megindítására.

Egyedül Pigneau de Béhaine-nek sikerült bizonyos sikereket elérni a XVIII—XIX. század fordulóján. Ő volt az, aki ügyesen beavatkozott a Tây-son felkelés menetébe, Nguyen Anh mellett foglalt állást és francia kalandorokkal együtt trónra segítette. De még ekkor sem volt a franciáknak nyert ügyük, a francia befolyás a XIX. század elején csökkent, és a vietnami politikában az izolációs irányzat kerekedett felül.

A francia imperializmus megerősödése kellett ahhoz, hogy a XIX. század második felében a gyarmatosítás beteljesedjék és Vietnam a szomszédos indokínai országokkal együtt a francia gyarmatbirodalom részévé váljék.[35]

Az eddigiek alapján összegezően a következőket mondhatjuk a gyarmatosítás előtti Vietnamról.

1. Bár a vietnami nép megszületését és történetének első évszázadait szoros szálak fűzték Kínához, a Vörös-folyó deltája táján kialakult feudális társadalom a saját törvényeit követte, a kínai politikai kapcsolatok a függetlenség kivívása után hosszú időre megritkultak, és csupán a konfucianizmus és a hivatalos nyelv őrizte tovább a kínai hatásokat. Meg kell azonban jegyezni, hogy e mandarin nyelv nem fejlődött a kínai nyelvvel együtt, és így a kínaiak számára is érthetetlen holt nyelvvé vált. E mögött ott lüktetett a vietnami nép élő nyelve, amelyet a lakosság többsége beszélt a feudalizmus hanyatlásának idején.

2. A rabszolga viszonyok szerepe a vietnami nép történetében csekély volt, a kialakuló feudális tulajdon erősen kapcsolódott az állami szolgálatokhoz, a parasztság föld-, illetve faluközössége fokozatosan bomlott fel, a differenciálódás előrehaladásának eredményeképpen.

3. A földtelenné vált parasztok antifeudális harca és földéhsége volt a legfőbb mozgatója annak a déli irányú terjeszkedő politikának, mely azt eredményezte, hogy a XVIII. század végére kialakult az a területi egység, melynek keretében a vietnami nép ma is él. A „dél felé való vonulás" (nam tien) természetesen nem oldhatta meg a társadalmi kérdéseket, és minthogy az új déli földbirtokok a mandarinok és tisztek kezében örökölhetővé váltak, ezzel egyik fő tényezőjévé vált a XVI—XVIII. század feudális anarchiájának.

4. A vietnami állam a középkor évszázadaiban egy, a központi hatalom által összefogott, kifelé ütőképes államszervezet volt, mely a XV. század második felében érte el hatalmának csúcspontját. Még a kettészakadt vietnami állam is elég erős volt ahhoz, hogy idegen hódítók kísérleteivel szemben megvédje magát. A XVIII. század végi Tây-son felkelés az ország egységesítésének és a társadalmi felfrissülésnek a lehetőségeit hordta magában, de az árutermelés nem hatotta át annyira az ország gazdasági életét, hogy a kapitalista alap kialakulásának kezdetéről lehessen beszélni. Ezzel kapcsolatban még további kutatások igénye merül fel.[36]

WITTMAN TIBOR

[34] Idézi *Buttinger*: The smaller dragon. 229. l.

[35] Vietnam története iránt érdeklődők haszonnal forgathatják *P. Boudet* és *R. Bourgeois* két kötetes bibliográfiáját: Bibliographie de l'Indochine Française. Hanoi. 1929. Átfogóbb, délkelet-ázsiai bibliográfia: *Hall, D. G. E.*: A history of South-East Asia. New York 1955. Hasznos kézikönyv: *Brebion-Cabaton*: Dictionnaire de bio-bibliographie générale, ancienne et moderne de l'Indochine française. Paris 1935. *Lê Thanh Khôi* és *Buttinger* i. művei is adnak bibliográfiai tájékoztatást.

[36] A felvetett kérdések közelebbi elemzésére még ki nem használt lehetőségeket kínálnak az első európai hittérítők leírásai, melyek a XVII. század első felének viszonyairól tudósítanak. Elsősorban Boni, Rhodes és Tissanier munkáira gondolunk.

TÖRTÉNETI IRODALOM

KEMÉNY JÁNOS ÖNÉLETÍRÁSA ÉS VÁLOGATOTT LEVELEI

Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta V. Windisch Éva

(Budapest, Szépirodalmi Kiadó. 1959. 589 l. + 19 kép)

Kemény János önéletírása és levelezése rendkívül fontos forrása XVII. századi történelmünknek, mégpedig nemcsak azért, mert az események fonalán elvezet bennünket Bethlen virágzó fejedelemségétől Apafi hanyatló Erdélyéig, hanem általános kultúrtörténeti, irodalomtörténeti és hadtörténeti szempontból is. Ezenkívül Kemény írásaiból egy rendkívül jellegzetes, erős és nem hétköznapi egyéniség képének körvonalai bontakoznak ki, aki figyelemreméltó politikai, írói és katonai képességekkel rendelkezett. Politikai szereplését történetírásunk többé-kevésbé tisztázta már, irodalomtörténeti jelentőségére a kötet bevezető tanulmányában Windisch Éva mutat rá igen határozottan, katonai arcképe azonban még kidolgozatlan.

Pedig minden jel azt mutatja, hogy kitűnő katona volt — erre egyébként már többen rámutattak, így *Márki Sándor*, *Cseh-Szombathy László*, és most *Windisch Éva* is —, és véleményünk szerint hadvezéri működése monografikus feldolgozást érdemelne. Ennek szükségessége annál is inkább felmerül, mivel azon túlmenően, hogy az államférfi, az író és a katona tökéletes egységet alkot írásaiban — amint ezt Windisch Éva igen helyesen kiemeli —, általában is igen fontos lenne, hogy képet alkossunk magunknak XVII. századi történetünk szereplőinek katonai képességeiről, hiszen alig van korszaka a magyar történelemnek, amikor a politika annyira összefonódott volna a háborúval, mint éppen ekkor. Mindezt figyelembevéve, talán nem lesz felesleges, ha itt néhány szempontra felhívjuk a figyelmet.

Mindenekelőtt meglepő, hogy milyen gazdag, de ugyanakkor mennyire zárt és következetes Kemény katonai nyelve. Önéletírásának elolvasása után két feltevés merült fel bennünk: a XVII. századi magyar katonai nyelv úgy látszik sokkal gazdagabb, semmint gondoltuk volna, továbbá, hogy Erdélyben árnyaltabb, a korabeli hadtudomány terminusait sokkal hívebben visszaadó katonai nyelv alakulhatott ki, mint a királyi Magyarországon. Mindkét feltevés mellett erős érvek szólnak. Minden emberi tevékenység, függetlenül attól, hogy megfogalmazták-e elveit és lefektették-e tanait, szükségszerűen kialakít magának valamilyen szaknyelvet. Miután a magyar nép történetében a katonai tényked̈ésnek hosszú-hosszú és megszakítatlan gyakorlata volt, eképzelhetetlen, hogy ne lett volna katonai szaknyelve már jóval az első hadtudományi összegezés, tehát lényegében Zrínyi munkássága előtt. Amikor tehát a magyar katonai nyelv fejlődését kutatjuk, akkor Zrínyinél sokkal messzebbre kell visszanyúlnunk, és kutatásainkba bele kell vonnunk úgyszólván a kor összes nyelvemlékét, a kortársak leveleit, kiváltképpen pedig a katonaköltők műveit, a vitézi énekeket.

Másik oldalról viszont az erdélyi katonai nyelv gazdagabb voltát — amennyiben ez valójában bizonyítást nyerne — megmagyarázná az a körülmény, hogy szemben a királyi Magyarországgal, ahol a körülmények egyedül a könnyű csapatok tartását és az ún. „portyázó hadviselést" engedték meg, Erdélyben a fejedelmi abszolutizmus egyik vívmánya, a nehéz gyalogságot és lovasságot is alkalmazó reguláris, állandó hadsereg hadviselésének gyakorlata szükségszerűen megkívánta a nyugati hadviselésben használt terminusok magyar megfelelőinek kialakítását. Más helyen már utaltunk arra, hogy Zrínyi rendkívül széles skálájú katonai érdeklődése mellett is milyen keveset foglalkozott a reguláris taktikával. Ennek okát abban láttuk, hogy nem volt alkalma megismerni ezt a taktikát, annak belső, mesterségbeli titkait. És összehasonlítva Zrínyi és Kemény írásait, éppen ilyen szempontból igen érdekes különbségeket tapasztalhatunk. Úgy tűnik, hogy némely tekintetben Kemény több fogalmat használt és azokat differenciáltabban alkalmazta, mint Zrínyi. Például az előőrs biztosítással kapcsolatban Zrínyi általában csak a *vigyázás* és az *istrázsa* kifejezéseket használta, míg Keménynél ezen kívül megtalálhatjuk a *fiókstrázsa* (kisőrs, őrs), a biztosítás *dereka* (főőrs), a *derekas vigyázás* (valószínű-

leg a mai „zárt előőrs biztosításnak" megfelelő biztosítási mód), a *strázsakivitel* (előőrsök felállítása), a *hátra való helybenvigyázás* (biztosítás hátrafelé) kifejezéseket is. Ugyanígy sokkal változatosabban használta Kemény a *csata, csatázás* kifejezéseket is. Zrínyi ezeken lényegében csak a portyázást értette és csak ebben a formában használta. Mi Keménynél a kifejezésnek tizenkét különféle értelmezését találtuk meg. Néhány példa: *kicsatáz* (várból kitör), *törökre csatázó* (a török elleni portyázó harcokban jártas), *csatát bocsát* (felderítő harcra küld ki), *derék csata, derekas csata* (nagyobb egység, de még nem az egész sereg; — „Derék csata volna-é rajta, vagy az egész ármádia?"), *elöljáró csatára bocsát* (a felderítést meghaladó, különleges feladat elvégzésére küldi ki a sereg egy részét). De sok kifejezést használ a portyázásra is: *csiripol, rajtok kapdos, Bécs alját nyargalja, kisérvén rajtok-kapdos* (a visszavonuló ellenséget állandó rajtaütésekkel nyugtalanítja), *fáraszt, vesztegel, szállkangol*. A muskétásokat pedig *tüzes népnek* nevezi.

Kemény eleven katonai érdeklődését és kitűnő szaktudását bizonyítja a háborús leírások nagy terjedelme és a leírások szakszerűsége. Ezekből a leírásokból az derül ki, hogy olyan képességgel rendelkezett, ami valójában csak nagy hadvezéreknek adatott meg: felismerte a laikus számára áttekinthetetlen zűrzavarnak tetsző harci cselekmények törvényszerűségeit, belső logikáját. A nagy hadvezérek nem utolsósorban azáltal emelkedtek ki, hogy rendkívül hiányos adatok alapján is — ti. a háborúban minden bizonytalan és csak kevés körülményről van biztos ismeretünk — meg tudták különböztetni a fontosat a nem fontostól és intuitive felismerték — mondhatnók megérezték — az egymásra torlódó események fő irányát. Kemény leírásaiból úgy érezzük, hogy már az események idején, tehát harc közben felismerte az egyes harci helyzetek lényegét és azt nem az utólagos rekapituláció során szűrte le magának.

Katonai, politikai, de Erdély egész XVI—XVII. századi története szempontjából is komoly és megoldásra váró problémát vet fel Kemény orientációja Bécs felé és segélykérése a törökkel szemben. Amint tudjuk, azzal indokolta lépését, hogy a török meg akarta szüntetni Erdély önállóságát. Leveleiben és bécsi követeinek adott utasításaiban állandóan utal Erdély nagy stratégiai jelentőségére, amit abban lát, hogy ott a török akár 100.000 katonából álló sereget is átteleltethet, s így megtakarítja magának a tulajdonképpeni hadjárati időt annyira megrövidítő nagy menetet Konstantinápolytól Magyarországig, azonkívül Erdélyből fokozott mértékben fenyegetheti Ausztriát is. De, ha ilyen nagy stratégiai előnyöket jelentett Erdély a töröknek, akkor miért nem foglalta el már jóval előbb? Szulejmán óta nem egy alkalom kínálkozott volna erre. A kérdésre vonatkozóan Evlia Cselebinél találhatunk érdekes adatokat. Erdélyi útleírásában nagy teret szentel Erdély „katonaföldrajzi" jellemzésének, kiemelvén nehéz megközelíthetőségét: a tartományba csak négy „főúton" lehet bejutni, „mert köröskörül hegyek környezik, s ez az oka annak is, hogy hébe-korba Erdélyország az oszmánlik ellen fellázad". Majd az 1661. évi szamosújvári török haditanács leírásánál Melek Ahmed szavait így idézi: „Hiába mondjátok, hogy Erdélyországot az iszlám birodalmához kapcsoltátok, ezt sem Jildizim Bajazid khán, sem Szári Gázi Szulejmán meg nem cselekedhették; ők a Dunát jelölték ki határvonalul, erre az oldalra nem tekintettek." Érdekes, hogy Szalárdi előtt sem volt ismeretlen a török magasabb stratégiának ez az alapelve. Tudjuk, hogy 1660/61-ben Bécsben sem úgy ítélték meg a helyzetet, hogy a török be akarná kebelezni Erdélyt. A kutatások mai állása mellett a kérdést nem látjuk világosan. Mindenesetre rendkívül fontos kérdésről van szó, nem kevesebbről, mint Erdély politikai önállóságáról, aminek okát, indokát és magyarázatát a jelek szerint katonai, többek között katonaföldrajzi körülményekben kell keresnünk.

Szólnunk kell még a kiadás és a szerkesztés munkájáról is. A Szépirodalmi Kiadó „Magyar Századok" sorozatának ez az új kötete méltóan illeszkedik bele a sorozat eddig megjelent kiadványai közé. Nem lehet eléggé dicsérni a kiadó áldozatkészségét, hogy lehetővé tette a kötet megjelenését, méghozzá olyan formában és olyan terjedelemben, olyan jegyzetapparátussal, amely nemcsak irodalomtörténészek és egyszerű irodalombarátok, de történészek részére is megkönnyíti használatát. Kemény írásainak fontos történelmi forrásértéke mellett ez teszi jelentőssé a kötet megjelenését történészek számára is.

Kemény önéletírását először Rumy Károly adta ki kéziratos másolatok alapján 1817-ben, majd az eredeti, bár hiányos kézirat felhasználásával Szalay László 1856-ban. Ez az új, harmadik kiadás lényegében Szalay közlésére támaszkodik — az eredeti kézirat ugyanis elveszett —, de lényeges módosításokkal. Egyrészt mintegy 24 oldallal bővült a szöveg az eredeti kéziratnak néhány előkerült töredéke alapján. Másrészt Windisch Éva néhol változtatott Szalay szövegén is, olyan helyeken, ahol a rendelkezésére álló kézirati másolatok hitelesebbnek látszottak a Szalay által használt másolatoknál. E helyen nem részletezhetjük az új kiadásban végrehajtott összes változtatásokat, csak annyit

jegyzünk meg, hogy igen nagy előnyére szolgáltak a szövegnek. A kötet ötvenhét Keménytől származó levelet is közöl, amelyek közül nyolc eddig még nem, négy pedig csak kivonatosan vagy töredékesen jelent meg.

Windisch Éva a kiadó által rendelkezésére bocsátott teret nagy ökonomiával, céltudatosan és instruktív módon használta ki. Itt mindenekelőtt a rendkívül gazdag, minden szempontra kiterjedő, úgyszólván minden homályos vagy magyarázatra szoruló részt megvilágító jegyzetapparátusára és mutatóira gondolunk. Több fajta jegyzetet használ, felvilágosításait különböző szempontok szerint csoportosítja, kielégítvén így a pusztán saját gyönyörűségére olvasó, de a tudományos kutató igényeit is. Jegyzeteit nagy szorgalommal, lelkiismeretességgel, imponáló történeti, irodalomtörténeti és klasszika-filológiai műveltség birtokában állította össze. Fáradságot nem kímélve nyomozta ki minden utalás, idézet, személy és történet eredetét, szerzőjét, mibenlétét és kilétét, és az olvasó éppoly pontos értesüléseket nyer bibliai eseményekről, mint mitológiai személyekről, moldvai vagy lengyelországi fejleményekről, mint svédországiakról vagy törökországiakról. Mindezek előrebocsátása és igen nyomatékos hangsúlyozása után már igazán csak a recenzens kötelességének teszünk eleget, amikor néhány kisebb pontatlanságra hívjuk fel figyelmet. A *dandár* valójában csak „olykor fősereg", mert gyakran a zászlónak, a századnak megfelelő szervezetszerű egység, néha pedig a csatarend egy része (a XVI—XVII. századi „bataillon" megfelelője), máskor pedig általában, az események szempontjából legfontosabb seregrész („De ezek csak csatázó martalékok, jer, menjünk a dandárra" — Pázmány); amint láttuk, a *csata* nem csupán „kisebb sereg, csapat"; a *generálstrázsamester* nem az őrszemek főparancsnoka, hanem a tábor biztosítását ellátó összes egységek parancsnoka, és nem őrnagyi rangnak felel meg, hanem tábornoknak (ti. az őrnagynak körülbelül a strázsamester felelt meg); a *kalangyáról* talán meg lehetett volna mondani, hogy a mai gabonakeresztnek felelt meg és kb. 30 kévéből állt; a *quartiermeister* nem szállásecsináló, hanem szállásmester (igen fontos beosztás a korban, a mai vezérkari főnök elődje); a *mezei had* nem „fizetett, rendes katonaság", hanem szemben a várőrségekkel, a „mezőben" mozgó hadműveletekre alkalmazott hadsereg (militia v. exercitus *campestris);* bár Keménynél csak egyszer fordul elő, mégis meg lehetett volna magyarázni, hogy a *láncfás* pikás, kópjás — nem lándzsás! — katonát jelent, szemben a muskétással; nem biztos, hogy a *kopározás* kifejezés azt jelenti, hogy „kopár helyen legeltet", bár az sem biztos, hogy azt jelentené, hogy „éhezik", amint ezt Pápai-Páriz állítja, hanem talán csak legeltetést jelent („Kopározó lovaink megnyugosznak" — írja Rákóczi); a *kornéta* nemcsak „nagy méretű zászló", hanem lovas század is (egy „zászló", „zászlóalja" lovas). Még egyszer hangsúlyozzuk azonban, hogy mindezek csak apróbb hibák, és az sem teljesen világos előttünk, hogy miként kerülhette volna el őket Windisch Éva, tekintve, hogy a történeti kutatás igényeit is kielégítő szófejtő szótárral ma sem rendelkezünk. Még a kötet hiányául lehet felróni, hogy nem tartalmazza a kötetben tárgyalt eseményekkel, főleg pedig Kemény személyével foglalkozó források és feldolgozások bibliográfiáját.

Külön ki kell emelnünk Windisch Éva szép, tartalmas bevezető tanulmányát. Finom ecsetvonásokkal, mély lélektani megérzéssel rajzolja meg a politikus, a hadvezér és az író Kemény arcképét. Bár a tanulmány a legmagasabb történész igényeket is kielégítheti, mégis érezzük, hogy a szerző számára az író Kemény a legkedvesebb. Biztos kézzel ábrázolja hősének őseredeti írói tehetségét, egy olyan emberét, aki mostoha körülményei között is írt, mert írnia kellett, akinek az írás számadás volt, mégpedig nem annyira a külvilág, mint önmaga előtt. Nagy érdeme Windisch Évának, hogy első ízben határozza meg Kemény helyét a barokk irodalmában és hasznos szempontokat ad a további irodalomtörténeti kutatás számára is. Teljesen azonosítja magát Keménnyel — néha úgy érezzük, túlságosan is —, és gyöngéd kézzel próbálja felfejteni ennek az igen bonyolult, a brutalitás és a gyengédség, a nyíltság és a színlelés, a fékezhetetlen egyéni becsvágy és az önfeláldozás, a kemény céltudatosság és az elernyedés pólusai között hullámzó karakternek lelki szöveteit. Újszerű gondolatait világos előadásban, logikus rendben, fordulatos, de egyszersmind igen kiegyensúlyozott, mondhatnók elegáns stílusban közli, és a tartalmi gazdagságnak és a formai szépségnek ez a kitűnő összhangja élményszerű olvasmánnyá avatja a tanulmányt.

Mindent összevéve: Kemény önéletírásának történelmi és irodalomtörténeti forrásértéke, Windisch Éva szakavatott gondozása, valamint gondolatokban gazdag és szépen megírt tanulmánya, továbbá a kiadó bőkezűsége az elmúlt évek egyik legsikerültebb, és a történeti kiadványok számára is mintául szolgáló művé teszi a kötetet.

PERJÉS GÉZA

TANULMÁNYOK BARANYA ÉS PÉCS TÖRTÉNETÉHEZ 1944—1960

(Pécs, Pécs mj. város Tanácsa. 1961)

Kissé megkésve, de értékes és színvonalas tanulmánykötettel gazdagították a hazánk felszabadulásának 15. évfordulója alkalmából megjelent történelmi munkák számát a Magyar Történelmi Társulat Déldunántúli Csoportjának és a TIT Baranya megyei Történelmi Szakosztályának tagjai. A helytörténetírás művelése fontos szerepet tölt és tölthet be történettudományunk fejlődésében. Ennek felismerése vezette a különböző társadalomtudományi intézeteket, a Magyar Történelmi Társulatot valamint az egyes helyi tanácsi, párt- és tömegszervezeteket, hogy szorgalmazzák és segítsék a helytörténetírás kibontakozását és a vidéki történelemtanárok, levéltárosok és a társadalomtudományok művelőinek minél szélesebb körét vonják be a városok, falvak, megyék történetének feldolgozásába. Az eredmény meg is mutatkozott: első ízben a Tanácsköztársaság 40. évfordulója alkalmából, majd hazánk felszabadulásának 15. évfordulójára adtak ki helytörténeti tanulmányokat. Közülük mondanivalójában és terjedelmében, valamint kivitelezésében is számottevő a Baranya és Pécs történetéről szóló 11 tanulmányt, illetve visszaemlékezést tartalmazó kötet.

Mielőtt az egyes munkákat részletesebben ismertetnénk, meg kell állapítanunk, hogy joggal írhatta *Papp Imre*, Pécs mj. város tanácsa végrehajtó bizottságának mb. elnöke: „Abban a reményben, hogy ezek a munkálatok építőkövet jelentenek a helytörténetírásban, hogy a szintetizáló történetírás is hasznukat tudja venni, továbbá hogy eszmei-ideológiai öntudatosító erejük is mindnyájunk számára értékesíthető lesz, adom kötetünket az olvasók kezébe."

Most pedig vegyük sorra az egyes tanulmányokat:

Vörös Márton „Az 1944—45. évi baranyai felszabadító harcok" c. munkájában a megye területén lezajlott fontos harci eseményekről, a megye városainak és falvainak felszabadulásáról ír. Az első rész a tanulmány megértéséhez szükséges általános hadműveletek leírása után bemutatja, hogy a fegyveres harcokat milyen események előzték meg Baranyában. Elmondja, milyen légibombázások érték Pécset, illetve Baranya megyét, beszél a különböző (országmozgósítási, elhelyezési, kiűrítési) kormánybiztosságok munkájáról, a lakosság hangulatáról, az egyes — hadműveleti szempontból — fontosabb városok, falvak kiürítéséről, illetve a kiürítési parancs szabotálásáról.

A szerző tanulmányában felvázolja Baranya megye és Pécs város hadműveleti jelentőségét, és ennek keretén belül megmutatja a fasiszta német hadsereg, valamint a felszabadító Szovjet Hadsereg védekező, illetve támadó hadműveleteit. A szerző figyelme — ez a tanulmány egyik erőssége — kiterjedt arra is, hogy az egész keleti, azaz a szovjet—német fronton folyó hadműveletek hogyan hatottak, hogyan befolyásolták a Baranya megyei harcokat. A tanulmányban részletes ismertetést találunk a Kiskőszeg-apatini hídfőállásért és a Mohácsért folyó csatákról. A Pécs város felszabadításáért szinte utcáról, utcára vívott harcokat személyes visszaemlékezései alapján mutatja be a szerző. Pécs teljes épségben, minden nagyobb rombolás nélkül került a Szovjet Hadsereg kezére. Ebben fontos szerepet játszott az. hogy Zavjalov szovjet parancsnok utasítására a szovjet tüzérség megkímélte a várost a tüzérségi lövedékek okozta károktól.

A szerző tanulmánya utolsó részében foglalkozik azzal a fasiszta német támadással, amely az 1945 márciusában folyó balatoni hadművelettel egyidőben, annak tehermentesítésére, illetve a szovjet csapatok hátbatámadására indult drávántúli jugoszláv területekről Kaposvár—Pécs irányába. Az elhárító harcokban, majd az ellentámadásban a 3. Ukrán Front csapatain kívül részt vettek az I. bolgár hadsereg egységei, valamint a jugoszláv területen harcoló Petőfi brigád is. Végül a szerző, hogy a hadműveleteket jobban megértsük, közli a megye térképét, bejelölve a fontosabb harci eseményeket. Értékes táblázatot mellékel, amelyben feltünteti a megye összes helységét, felszabadulásuk időpontját, a kiürítések során eltávozott, illetve visszatért, a harcok során eltűnt, illetve meghalt polgári személyek számát és kimutatást találunk a rombadőlt és megsérült házakról is.

A tanulmány értékét növelné, ha az egyes harci események leírásakor a szembenálló erők létszámát, elhelyezkedését pontosabban ismertette volna a szerző, és jobban felhasználta volna az erre vonatkozó külföldi irodalmat. Helyesebb lett volna a megye egyes községeinek, városainak felszabadulásánál szigorúbban ragaszkodni a kronológiai sorrendhez, így elkerülhető lett volna a felesleges ismétlődés és bizonyos időrendi zavar is. A tanulmány nem ad világos választ arra, hogy Pécs város kiürítésének és a romboló-

sok megakadályozásának mennyiben oka a váratlan szovjet támadás, az időhiány, s mennyiben a lakosság ellenállása.

Szorosan kapcsolódik, mintegy kiegészíti az első tanulmányt *Nagy Sándorné* „A baranyai partizánharcok és ezek társadalmi feltételei" c. munkája. Rövid áttekintést ad a megye lakosságának nemzetiségi összetételéről, különös tekintettel a német kisebbség és a Volksbund szerepére. Vázolja, hogyan hatott a háború az egyes osztályokra, társadalmi rétegekre és kiemeli a voronyezsi katasztrófának az országosnál talán nagyobb hatását Baranyára, mivel ez a megye lakosságát közvetlenül is súlyosan érintette. Beszél a szerző a különböző baloldali szervezetek szerepéről, elsősorban a legnagyobb erőt képviselő szociáldemokrata párt helyi szervezetének munkájáról. A tanulmányban találunk adatokat a Pécs-környéki bányászok helyzetéről, ellenállási harcuk kibontakozásáról, valamint a parasztság antifasisztá és háborúellenes harcáról. Úgy érezzük azonban, hogy a szerző korántsem támaszkodik azokra a visszaemlékezésekre, amelyek az illegális kommunista mozgalomról, illetve az ellenállási harcról szólnak. Véleményünk szerint különösen akkor, amikor nagyon kevés az írásos dokumentum, elkerülhetetlen a visszaemlékezések gyűjtése és felhasználása. Ennek érdekében éppen a helytörténetírás tehet sokat.

A tanulmány második része a Jugoszláv Népfelszabadító Hadsereg részeként, annak ösztönzésére megalakult Petőfi-brigád történetével foglalkozik. Ez az első olyan, magyar kiadásban megjelent munka, amely részletesebben ír erről a legendáshírű magyar partizánbrigádról. Az 1943. augusztus 15-én Kiss Ferenc parancsnoksága alatt létrejött Petőfi zászlóalj — amely akkor 80 partizánt számlált — 1944 decemberében alakult át brigáddá, amidőn létszáma már elérte a 2500 főt. A brigád többsége a vajdasági és horvátországi területek magyar lakosságából állt, 1944 decemberében a már felszabadult Pécs-környéki bányászfiatalok közül is mintegy száz-százhuszan csatlakoztak a partizánokhoz. És tegyük hozzá — erről a szerző sajnálatos módon nem ír —, szép számmal csatlakoztak olyan, a déli területeken bevetett magyar katonák is, akik felismerték, hogy helyük nem a fasiszták, hanem a partizánok oldalán van. A Petőfi-brigád harci cselekedetei közül mint az egyik legjelentősebbet emeli ki a szerző az 1945. március 6—15. között folyó nagy német ellentámadás meghiusításában betöltött szerepét.

A Petőfi-brigád történetéről szóló ismertetést teszi teljesebbé és visszaemlékezési alapján elevenebbé, színesebbé *Méhészné Ivanova Anna* „Egy partizán visszaemlékezése" c. írása. A brigád harcainak elbeszélésén kívül a visszaemlékezésnek legértékesebb részei azok az epizódok, amelyekből megtudja az olvasó, hogy bármilyen kegyetlenül nehéz volt a partizánok élete, bármennyire megpróbáltatással járt is, bármennyit nélkülöztek, éheztek, fáztak, mégis azzal a felemelő érzéssel harcoltak, hogy hazájukért, népükért, egy szebb, boldogabb jövőért fogtak fegyvert. Csak így, ilyen munkák alapján lehet megérteni és az ifjúsággal megértetni, hogyan vált hőssé pl. a 15 éves Fábián Béla, aki tudta, hogy esetleg a halálba megy, de azt is tudta, hogy igaz ügyért hal meg és hősi helytállása nem lesz hiábavaló.

A kötetben található többi tanulmány — szám szerint nyolc — a felszabadulás utáni Pécs, illetve Baranya megye történetének egy-egy fontos fejezetét tárgyalja. A szerkesztők és a kiadó érdeme, hogy sikerült a kutatók figyelmét olyan területekre irányítani, amely a tanulmányok egészét tekintve összefoglaló képet ad a megye tizenöt éve alatt elért fejlődéséről, s egyúttal nagy segítséget nyújt, utat mutat a jövőt illetően is.

A megye felszabadulás utáni történetét tárgyaló tanulmányok közül *Csizmadia Andor*: „A nemzeti bizottságok a felszabadulás utáni állam mechanizmusában" c. munkát kell említeni. A szerző a nemzeti bizottságok tevékenységéről, szerepéről már eddig is több tanulmányt jelentetett meg, ez volt kandidátusi disszertációjának tárgya is. Csizmadia Andor új és igen lényeges szempontból vizsgálja a nemzeti bizottságok munkáját. Megmutatja mindenekelőtt, hogy a közigazgatási szervek kiépülése és hosszú ideig azután is a nemzeti bizottságok nemcsak politikai, hanem igen fontos állami, közigazgatási funkciót is betöltöttek. Rövid összefoglalót ad a nemzeti bizottság munkájáról, majd ismerteti annak okát, hogy miért követett el mindent az ideiglenes kormány, s elsősorban annak reakciós miniszterelnöke és miniszterei, hogy a nemzeti bizottságok kezéből kivegyék a közigazgatási funkciókat, és átadják a törvényhatósági testületeknek, ahol még mindig nagy számban foglaltak helyet a régi rendszer hívei. A kormány jobboldali tagjai többféle módon megkísérelték, hogy „megrendszabályozzák" a „hatáskörüket túllépő" nemzeti bizottságokat. Ez azonban a baloldali pártok, elsősorban az MKP fellépése és a nemzeti bizottságok tagjainak magatartása miatt általában nem vezetett eredményre. A szerző röviden beszél a fordulat éve után a nemzeti bizottságok szerepében beállott változásról is, de nem mondja meg, hogy lényegében mi is történt velük. A szerző

nem foglal határozottan állást abban a kérdésben — bár felveti a problémát —, hogy helyes volt-e nálunk a csehszlovákiai módszerektől eltérően a nemzeti bizottságok mellett a törvényhatósági bizottságok létrehozása. Végül még annyit: szerkezetileg helyesebb lett volna az V. pontot beépíteni abba a vitába, amely a nemzeti bizottságok és a közigazgatási testületek működésének hatásköre körül folyt, mert így világosabban kitűnnék, hogy nem egyszerű állami és jogi, hanem alapvetően politikai kérdésről volt szó.

A tanulmánykötet egyik legértékesebb tanulmánya *Kopasz Gábor*nak „Az 1945. évi földbirtokreform végrehajtása Pécsett és Baranya megyében" c. munkája. Baranya megye a felszabadulás után távol esett az ideiglenes nemzeti kormány székhelyétől, Debrecentől, de még Budapesttől is, hisz közlekedési eszközök, posta, távíró alig állt rendelkezésre. Ezért nem véletlen, hogy nem, vagy csak későn szereztek tudomást egyes rendeletekről, törvényekről, a körülöttük lezajlott vitákról Baranyában. Így volt ez a földreformtörvénnyel is. Baranyában március végén, április elején vette kezdetét a földosztás. A tanulmányban pontos adatokat találunk arról, hogy hány hold föld került kiosztásra. Adatok vannak a földhöz, házhelyhez juttatott parasztok számáról, a felosztott nagybirtokokról, középbirtokokról stb. Részletes tájékozódást kaphat az olvasó a földosztást végrehajtó megyei, járási és helyi földosztó bizottságok munkájáról. Olvashatunk arról, hogyan akarták a nagybirtokosok és a klérus elriasztani a parasztokat a földosztástól, s hogyan próbálkoztak később különböző módon a maguk számára a törvény által megengedettnél nagyobb birtokokat szerezni. A földosztó bizottságok határozott, bátor magatartása nem egy esetben hiúsította meg a reakciós erők mesterkedéseit.

A tanulmány második része részletesen foglalkozik a Baranya megyei telepítések történetével. Ismeretes, hogy a megye 333 községének fele német nemzetiségű volt és ezekben a községekben általában igen erős Volksbund-szervezet működött. A szövetséges nagyhatalmak potsdami értekezletének határozata értelmében a német kisebbségi lakosság tagjai közül kitelepítették elsősorban azokat, akik beléptek Volksbundba, akik SS katonának jelentkeztek, Ezek helyére a magyar kormány intézkedésére más megyékből olyan telepesek jöttek, akik odahaza a földreform során nem jutottak földhöz, továbbá Baranyában telepítették le az 1941-ben Bácskába áttelepült 2400 bukovinai székelyt, valamint a Csehszlovákiából áttelepített magyarok egy részét. Összesen mintegy 40 000 ember települt be a megyébe. A szerző részletesen foglalkozik a telepesek otthonalapítását, a termelés megindítását segítő, erre a célra létrehozott szervek, személyek tevékenységével. Végül találunk utalásokat arra is, hogy a földosztással egy időben már jelentkezik a megyében a mezőgazdasági szövetkezés gondolata is.

Ennek az értékes munkának azonban van egy hibája: nem érzékelteti sem azt a lelkesedést, amely a földosztáskor a mezőgazdasági munkák megindulásakor a földhözjuttatott parasztokat eltöltötte, sem azt a forradalmi hangulatot, amellyel a földvisszakövetelőkkel szembeszálltak. A rengeteg rendelet, intézkedés, hivatal, bizottság munkájának leírása közben valahogyan elvész maga az ember, a földéhes paraszt, aki a földosztás forradalmi tettét végrehajtotta.

Szentiványi József — Gábriel József közös tanulmánya: „Pécs mj. város közoktatásának fejlődése 1945—1959" c. témával foglalkozik. Az iskolák államosításáért folytatott harc keretén belül a szerzők megmutatják, hogy a felszabadulás után azonnal megkezdődött az alacsony színvonalú, a vagyonos osztályok műveltségi monopóliumán felépülő iskolarendszer demokratizálása. Ennek első állomásai voltak az általános iskola rendszerének bevezetése, illetve fokozatos kiépítése, a reakciós szellemű tankönyvek forgalomból való kivonása stb. Felvázolják azt a harcot, amelyet az iskolák államosítása során a reakcióval, főleg a klérussal Pécsett is meg kellett vívni. Végül a szocialista szellemű oktatás előtt álló feladatokkal foglalkoznak. Kár, hogy a szerzők figyelmét elkerülte a pécsi főiskolák fejlődésének menete.

A kötet másik, terjedelmes és igen értékes tanulmányát *Babics András* írta. Címe: „A pécsvidéki kőszénbányászat története a legújabb korban (1945—1960)". Babics András ezzel a munkájával — figyelembe véve korábban megjelent könyvét, tanulmányait — napjainkig dolgozta fel a pécskörnyéki bányák történetét. Bebizonyította, hogy a tudományosság követelményeit szem előtt tartva lehet napjainkig feltáró színvonalas munkát alkotni.

A tanulmányt — a benne felvetett kérdések alapján — három részre lehetne tagolni: 1. a pécsvidéki bányákban folyó feltáró munkák és a műszaki berendezések fejlődésének története; 2. a szocialista munkaviszony, munkamorál problémája és végül 3. a bányászok helyzete, munkakörülményei stb. Az első kérdést taglalva a szerző sorra veszi az egyes aknákban folyó munkálatokat, megvizsgálja, milyen jövő áll az aknák fejlődése előtt,

mennyi szénvagyonra számíthatunk még, hol hasznot hajtóbb, illetve kevésbé hasznot hajtó a szén további feltárása. Képet kapunk arról, hogy az elmúlt 15 év során a pécskörnyéki bányákra hány millió forintot fordítottak, mennyit fejlődött a bányák gépparkja, s ezt illetően milyen feladatok állnak a Pécsi Szénbányászati Tröszt előtt. Röviden foglalkozik a szerző a pécsújhegyi koncentrációs üzemek: a brikettgyár, a régi hőerőmű, a szénosztályozómű és a főműhely történetével is.

A második kérdésben Babics András a felszabadulás után a pécskörnyéki bányák munkásállományával, ezen belül is elsősorban a munkaerővándorlás hosszú ideig súlyos, a törzsgárda kialakulását gátló okokkal foglalkozik. Részletes áttekintést kapunk a széncsatáról: milyen sikereket ért el kezdetben a munkaverseny, milyen hibák jelentkeztek e területen, s hogyan fejlődik ma a szocialista brigádmozgalom. Ide sorolható az újítómozgalom is. Az olvasó előtt kibontakozik az a gigászi munka, amely a magas műszaki színvonal megteremtése mellett a szocialista embertípus kialakításáért a pécskörnyéki bányákban egyre eredményesebben folyik.

A harmadik problémakörben először arról kellene beszélnünk, hogyan mutatja be a szerző részletes bérstatisztika alapján a bányászok munkabérének alakulását. A havi átlagkereset 1957—1960 között 2240 forint körül mozgott. „Ez a kereset a bányászok életének fundamentuma — állapítja meg Babics András —, de még nem adja meg a teljes keresetet. Még számos olyan létesítmény, szervezet, intézmény van a bányatelepen, amely a bányász és családja életének sok egyéb vonatkozásban színt és fényt ad." Adatokat és összehasonlítást találunk a bányászlakásépítésről az 1945 előtti és utáni időben. Részletes elemzést ad a szerző az egészségügyi viszonyok alakulásáról a pécsvidéki bányamunkásokra legártalmasabb ipari betegség, a szilikózis elleni védekezés eredményeiről, a bányabalesetek számáról, a munkavédelem fejlettségéről, a munkavédelmi intézkedések hatásosságáról stb. A tanulmányt végül a második ötéves tervidőszak legfőbb feladataival zárja a szerző.

Úgy véljük, hogy a fent említett tanulmányokhoz viszonyítva kevésbé sikerült *Bezerédy Győző :* „A Sophiana Gépgyár története a felszabadulástól napjainkig" c. munkája.

Szita László „Adatok a pécsi és baranyai építőipar történetéhez különös tekintettel a Baranya megyei építőipari vállalatra 1945—1959" c. tanulmányának első része a pécsi és baranyai építőanyagipar felszabadulás utáni megindulásának problémáit, majd az államosítás, s különösen az utóbbi években tapasztalt hatalmas fellendülésben közrejátszó okokat elemzi. Bemutatja a termelésben elért eredményeket, a gépesítést, a műszaki színvonal emelkedésének jelentőségét.

A második rész az építőiparban elért fejlődést vázolja fel. Foglalkozik röviden az iparágnak az újjáépítésben betöltött szerepével, a különböző építőipari szövetkezetek létrejöttével, majd az államosítás után az építőipar egységes vállalatának: a Baranya megyei Építőipari Vállalat megalakulásának körülményeivel. Itt is rövid áttekintést kapunk az elért eredményekről, a gépesítés és a magas színvonalú technológiai folyamatok bevezetésének mérlegéről. Végül az építőipari dolgozók helyzetének ismertetésével fejezi be tanulmányát a szerző.

Kolta János : „Pécs népesedése" és *Gócz Béla—Várnai Tivadar :* „Pécs vízellátásának fejlődése" címmel írtak a jövő távlatát is figyelembevevő hasznos, útmutató és helytörténetírásunk szempontjából követésre méltó tanulmányokat. Az első tanulmány statisztikák, szemléltető rajzok és térképek segítségével teszi az olvasó számára még világosabbá Pécs város népesedésének alakulását a múlt század második felétől napjainkig, különös tekintettel a felszabadulás utáni időszakra. Vizsgálja a szerző a város lakossága növekedésének különböző összetevőit, arányait: a természetes szaporodást, ezen belül a csecsemőhalandóság csökkenését, az átlagos életkor emelkedésének, valamint a városba irányuló vándormozgalom problémáit. Végül néhány következtetést von le Pécs jövő fejlődésére vonatkozóan.

A Pécs vízellátásával foglalkozó tanulmány egyrészt beszámol azokról a nehézségekről, amely az egyre növekvő város vízellátása körül felmerültek, másrészt bemutatja azokat az erőfeszítéseket, amelyeket a kormány és a városi tanács tett a város vízszükségletének fedezésére. Rövid áttekintést kapunk az egyes régi és újonnan épült, illetve felújított vízművek, víznyerőhelyek helyzetéről, kapacitásáról és a vízszükséglet növekedésének nagyságáról, ennek fedezéséről egészen 1970-ig.

A pécsi történészek ismét élő cáfolatát adták e munkájukkal az egyes vidéki városokban elterjedt azon téves nézetnek, hogy csak a fővárosban, csak a nagy levéltárak közelében lehet valóban tudományos kutatást végezni és tudományos cikkeket, tanulmányokat írni. Holott vidéken is megvannak a feltételei a tudományos munkának, csak jól kell felhasználni az adott lehetőségeket. Mindehhez természetesen még az is kell,

hogy a vidéki történészek mind a helyi tanácsi, párt- és tömegszervezetektől, mind pedig az országos szervektől megfelelő segítséget és az arra alkalmas munkáknak megfelelő kiadót találjanak. Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a pécsi történészek e kiadványukkal nemcsak sok vonatkozásban úttörő és követésre méltó munkát végeztek, hanem egyúttal nagy lépést tettek előre a MSZMP VII. Kongresszusának a társadalomtudományok művelőihez intézett felhívása szellemében: „... a társadalomtudományok művelői elemezzék legújabb fejlődésünk, szocialista építésünk alakulását és nyújtsanak segítséget a gyakorlati szakembereknek". Reméljük, történészeink a közeljövőben hasonló munkákkal gazdagítják tudásunkat felszabadulás utáni történetünk vonatkozásában.

PINTÉR ISTVÁN

ЛИТАВРИН Г. Г.:

БОЛГАРИЯ И ВИЗАНТИЯ В XI—XII ВВ.

(Москва, Изд. Академии Наук СССР. 470, 2 стр., 1 карта)

BULGÁRIA ÉS BIZÁNC A XI—XII. SZÁZADBAN

A bolgár állam kialakulásának és az első bolgár cárság bizáncellenes harcainak a kulturális fejlődésben sem érdektelen évszázadai éppúgy már régóta a bolgár polgári történetírás érdeklődésének az előterében álltak, mint a második bolgár cárság valamivel kevésbé csillogó, de azért legalább a források alapján némiképpen világosabban látható korszaka. Viszont a kettő közt fekvő bizánci hódoltság korszaka ugyanúgy nem vonzotta a történetírókat, mint a török uralom korszaka sem. A polgári történetírásnak ezt az örökségét a marxista történettudomány most lassan kezdi levetkezni, hiszen a kutatás nyilvánvalóvá tette, hogy a bizánci fennhatóság kora a feudális termelési viszonyok kifejlődése szempontjából elsőrendű jelentőségű volt.

G. G. Litavrin szovjet bizantinológus, aki már számos részlettanulmányban foglalkozott a korszak egyes kérdéseivel, ebben a hosszú évek munkáját sűrítő könyvében azt a feladatot állította maga elé, hogy a lehető teljes forrásanyag és ugyanakkor az eddigi irodalom széleskörű felhasználásával részletesen megvizsgálja a bulgáriai fejlődést éppen a bizánci uralom „sötét" korszakában. Ez a vizsgálat annál is indokoltabb volt, mert bármilyen forrásnehézségekkel is küzd a szerző, mégis bővebben meríthet éppen a gazdasági és társadalmi fejlődést illusztráló bizánci forrásokból, mint az első bolgár cárság kutatója, aki rendkívül kevés forrás szétszórt adatait kénytelen valamilyen formában értelmes egésszé összekapcsolni.

A szerző, valamivel szerencsésebb helyzetben, fölényes tudással és biztonsággal, a források aprólékos elemzésével, és ugyanakkor az irodalom gondos és kritikus mérlegelésével végzi el munkáját: minden adat számbavételével a bulgáriai feudalizmus fejlődésének vizsgálatát.

Minthogy éppen a feudális formáció fejlődése áll érdeklődése központjában, nyilvánvaló, hogy munkája zömében az agrárviszonyok fejlődésével foglalkozik. Rövid áttekintést ad a mezőgazdaság fejlődésére vonatkozó adatokról, a munkaeszközök formáiról. Megállapítja, hogy elég komoly városi fejlődés is volt, különösen a déli és nyugati bolgár területeken alakult ki helybeli kézművesréteg, amelyről főképp régészeti leletek tanúskodnak. Bár fogyó mennyiségben, de még van szabad parasztság, amely csak az államnak tartozik szolgáltatásokkal, s ez a parasztság többnyire még földközösségben, ill. nagycsaládi rendszerben él. A déli és nyugati területeken a szabad parasztság jelentős része éppen ebben a korszakban kerül feudális fennhatóság alá, míg északkeleten ez a folyamat jóval lassúbb.

A nagybirtok kategóriái közül a legtöbb adat az egyházi nagybirtokra maradt fenn. Ez a nagybirtok (főképp görög kolostorok birtoka) egyrészt állandóan gyarapodik, de ugyanakkor ellenkező tendencia is érvényesül, az egyházi birtok egy része világi földesurak birtokába kerül, vagy úgy, hogy a császár adományozza (szolgálatok jutalmául vagy azok vállalása fejében), vagy pedig maga az egyházi birtokos adja világi kézre, valószínűleg a földesúrtól várható védelem fejében. Mindez persze a feudális uralkodó osztály erősödő belső harcainak egyik mutatója. A világi nagybirtokra jóval kevesebb

az adat, különféle kategóriáit ismerteti a szerző, s kiemeli azt a tendenciát, hogy ezek egyre inkább egységes birtokfajtává alakulnak át, amely eredetileg szolgálati jellegű, később azonban a birtokos növekvő önállóságát biztosítja a központi hatalommal szemben. A nagybirtok szervezetére vonatkozólag a szerző valószínűnek tartja, hogy volt majorsági terület, sőt ez alkalmasint kiterjedtebb volt a jobbágyok kezében levő földnél. Ezért a szerző szerint a jobbágyok különböző kategóriái elsősorban robottal tartoztak, a XI. században ez volt az uralkodó járadékforma. (A jobbágykategóriák mellett, amelyeket részletesen elemez Litavrin, komoly szerepet játszhattak a rabszolgák is, bár szolgáltatásaik és jogi helyzetük terén egyre inkább összeolvadtak a jobbágyokkal.) A XII. századra a terményjáradék jelentősége megnő, de az adatok gyér volta miatt ennél határozottabb ítéletet a szerző szerint nem lehet megfogalmazni, tehát nem beszélhetünk a termékjáradék túlsúlyáról. A nagybirtokosok jelentős része megszerezte azt a jogot, hogy az állami adókat is beszedje jobbágyaitól, sőt valószínűleg már a jobbágyok feletti joghatóságot is (a főbenjáró ügyek kivételével).

A második részben a bizánci politikai hatalom és közigazgatás kérdéseit ismerteti Litavrin: a közigazgatás teljesen bizánci volt, végigélte a bizánci közigazgatás fejlődésének egyes szakaszait, valamiféle autonómiáról nem lehet beszélni. A bizánci hivatalnokok egy része nagybirtokhoz jutott, a nagybirtokosok viszont hivatali rangokat és állásokat szereztek, ami végső soron a közigazgatásnak a központi hatalomtól való függését gyengítette. Hosszan elemzi a szerző a különféle adónemeket, utal arra, hogy a lakosság egy része katonai szolgálattal is tartozott. A bolgár egyház megőrizte függetlenségét a konstantinápolyi patriarchától, viszont vezető egyházi méltóságokat többnyire görög nemzetiségűek viseltek. Ez azonban nem jelentett valami tervszerű görögösítő politikát, ahogy a régebbi bolgár és külföldi polgári történetírás ábrázolta.

Az utolsó részben a bizánci fennhatóság ellen irányuló felkeléseket elemzi Litavrin, a pontos kronológia, az események rendjének megállapítása mellett itt elsősorban az egyes felkelések társadalmi tartalmának, a köztük levő különbségeknek a feltárása fontos. Az 1040—41-es felkelésben a széles népi tömegek részvétele biztosította a kezdeti gyors sikereket. Az 1072—73-as felkelésben a feudális urak és a parasztok közt állandó a bizalmatlanság (ami a növekvő feudalizálódás következménye), ezért már eleve lassabban halad előre. A századforduló idejének helyi mozgalmai, a bogomilok antifeudális eretneksége a szabad paraszti és városi rétegek mozgalma, hiszen ezeket fenyegeti a feudális függésbe való lesüllyedés. A Bulgáriát felszabadító 1185—87-es mozgalom az északkeleti területekről indul el, ahol a feudalizálódás lassúbb ütemű volt, s ennek megfelelően nagyobb szabad rétegek vehettek benne részt. Litavrin jelentősnek tartja a vlach elem részvételét, de a felkelők többsége véleménye szerint bolgár nemzetiségű.

Az ismertetés szűk keretei nem teszik lehetővé a könyv eredményeinek részletes ismertetését. Nagy erudíciójú szerző igen komoly alkotása ez, amely nemcsak a bulgáriai feudalizmus fejlődésének alapvető kérdéseit világítja meg az eddiginél bővebben, konkrét adatokkal, hanem a bizánci feudalizmus kérdéseinek megoldásához is sok új tényt és adatot hoz fel.

NIEDERHAUSER EMIL

С. И. ЯКУБОВСКАЯ:

СТРОИТЕЛЬСТВО СОЮЗНОГО СОВЕТСКОГО СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ГОСУДАРСТВА 1922—1925 гг.

(Москва. Издательство Академии Наук СССР. 1960. 400 стр.)

A SZOVJET SZOCIALISTA SZÖVETSÉGI ÁLLAM ÉPITÉSE 1922—1925-BEN

A szerző a szovjet államszövetség történetének ismert kutatója. Másfél évtizede több tanulmányban, illetve monográfiában tette közzé eredményeit. Sz. I. Jakubovszkaját mindig témájának konkrét történeti megközelítése és az élénk elméleti érdeklődés jellemezte. Törekvése, hogy a szovjet korszak eme nagyfontosságú témakörét szakszerűen, széleskörű forrásanyag feldolgozásával világítsa meg, annál inkább becsülést érdemel, mert tudjuk, hogy a szovjet korszakkal kapcsolatos feltáró munka elé az elmúlt évtizedekben jelentős akadályok tornyosultak. Könyvében hosszú évek munkáját összegezi,

bár, amint annak bevezetőjében is írja, csak egy részletet kíván bemutatni a Szovjetunió, a szovjet államszövetség történetének első időszakából.. Sz. I. Jakubovszkaja említett történetírói erényei folytán, valamint annak következtében, hogy a szovjet szövetségi állam kialakulásának részletproblémái is fontos, általános jellegű elméleti kérdések megoldását követelték, az ismertetett monográfia jelentősége nagyobb, mint amelyre első pillanatban a cím után következtetünk.[1]

A munka szűkebb témája tulajdonképpen a már nagyjában létrejött szovjet államszövetség „hőskorának", a deklarált szovjet államszövetség tényleges államszervező munkájának története. Az eddigi kutatások elsősorban a szovjet államszövetség előtörténetével foglalkoztak. Ennek figyelembevételével újszerűnek tekinthetjük a szerző témaválasztását, amikor munkájában a kevésbé ismert 1922—1925-ös évekre irányítja a figyelmet. E fehér folt eltüntetése annál inkább méltánylandó, mert ezekben az években a történetírónak bonyolultabb szituációval kell szembenéznie.

Mindenekelőtt elismerés illeti Jakubovszkaja tárgyismeretét, tudományos precizitását. Részletesen feldolgozta a szovjet központi levéltárak idevágó anyagait, köztük az oly fontos pártlevéltárak és az állami tervhivatal irattárát. Ezenkívül bőven merít a korszak hírlaptári anyagából, és bevonja fejtegetéseibe a korabeli fontosabb párt- és állami tanácskozások, vitaülések kiadott, de kevéssé ismert jegyzőkönyveit. Az orosz burzsoá történetírás kritikája mellett nem feledkezik meg a legújabb amerikai, angol, német és francia polgári történészek bírálatáról sem. Ez utóbbi körülmény a téma szovjet historiográfiájában önmagában is új színt kölcsönöz Jakubovszkaja könyvének.

A szerzői bevezető mindenekelőtt a proletárdiktatúra föderatív államszervezetének marxista—leninista felfogását boncolgatja. Több szovjet kutatóval vitatkozva, bebizonyítja: annak ellenére, hogy Lenin 1917 előtt a demokratikus centralizált állam gondolatát helyezte előtérbe, mégsem zárta ki a lehetőséget, hogy megfelelő történeti körülmények között a párt a föderatív államszervezet mellett foglaljon állást. A szerző Sztálinnak „A föderalizmus ellen" című munkájához írt későbbi megjegyzéseire vezeti vissza a lenini állásfoglalásokhoz fűzött helytelen kommentárokat. Jakubovszkaja ezután nyomon követi a szovjet államszövetség lenini tervének kiformálódását. Állandóan ügyel arra, hogy Lenin megnyilatkozásait mindig a konkrét történeti körülményekkel hozza kapcsolatba. Megvilágítja az előremutató merész célkitűzéseket, de óvakodik attól, hogy történelmietlenül korábbra keltezze Lenin később kialakult gondolatait. Vizsgálódásait azzal az érdekes megállapítással zárja, hogy Lenin 1922-ig a különálló és egymással szerződéses viszonyban levő szovjet köztársaságok szövetségének rendszerét támogatta, és csak ebben az évben jut el az állandó szovjet államszövetség,a Szovjetunió gondolatához.

A szovjet historiográfia tárgyalása terén érdeklődésre tarthat számot Jakubovszkaja periodizációja. A szovjet kutatók munkáit aszerint osztja két csoportra, hogy V. I. Lenin „A nemzetiségek, illetve »az autonomizálás« kérdéséhez" című munkájának a Szovjetunióban való 1956. évi közzététele előtt, vagy az után keletkeztek. E fontos dokumentum ugyanis a harmincas és negyvenes évek uralkodó felfogásához képest sok új szempontot nyújtott a szovjet történészeknek. Lenin 1922-ben írt munkájából ugyanis nyilvánvaló, hogy a szovjet állam és a kommunista párt vezetője a szövetségi államépítés területén is irányadó befolyást gyakorolt és igen lényeges kérdésekben korrigálta Sztálin és a párt egyes szerveinek nézetét. A szerző által feldolgozott lenini dokumentumokból kitűnik, hogy az államszövetség kiépítésének időszaka nehéz feladatok elé állította a szovjet népeket. A Szovjetunió, mint államszövetség, bonyolult bel- és külpolitikai viszonyok között jött létre. A pártnak egy időben kellett harcolnia az úgynevezett nagyhatalmi orosz soviniszta elhajlás, valamint a helyi szeparatizmus és burzsoá nacionalizmus ellen. A döntő periódusban a két veszélyforrás közül a nagyhatalmi soviniszta elhajlás bizonyult veszélyesebbnek. Sz. I. Jakubovszkaja bírálja azokat a szovjet történészeket, akik Lenin szerepével szemben Sztálin tevékenységét helyezték egyoldalúan előtérbe, nem mutatták be kellőképpen a szovjet államszövetség megalakulása elé tornyosuló nehézségeket, az elkövetett hibákat és azok kijavítását. Kifogásolja, hogy bírálatukat elsősorban a helyi nacionalizmus ellen irányították. A szerző önkritikus magatartását jellemzi, hogy kartársainak bírálata mellett korábban megjelent saját munkáinak hibáit és fogyatékosságait is szigorú szemmel vizsgálja.

[1] Vö. a következő recenziókkal és véleményekkel: *М. И. Куличенко:* Вопросы образования СССР в новых трудах советских историков. Вопросы Истории 1962. 1. Zeitschrift für Geschichtwissenschaft 1961. 2, *(G. Jähn) Wiktor Suchacki:* Geneza federalizmu radzieckiego, Warszawa. 1961. 330. l.

A historiográfiai fejtegetéseket, akárcsak az egész könyvet, a marxista—leninista kutató kiegyensúlyozottsága jellemzi. A korábbi irodalom bírálatakor sohasem csap át végletekbe, igyekszik felhasználni és hangsúlyozni az elért eredményeket. Sztálin tevékenységét bírálva, szintén hasonló módon jár el. Azokkal a szovjet kutatókkal is vitatkozik, akik az elmúlt években inkább csak Sztálin hibáit mutatták be Ez az álláspont teszi lehetővé számára a legújabb nyugati polgári irodalommal folytatott eredményes vitát.

A bevezető a források ismertetésével és kritikájával zárul. A szovjet forráspublikáció eredményeinek bemutatása mellett tanulságosan elemzi több korábbi forráskiadvány, így például „A szovjet alkotmány története" című dokumentum-kötet fogyatékosságait.

Mielőtt a szerző az 1922 és 1925 közti időszak problémáit tárgyalná, az első fejezetben tömören megvilágítja a szovjet államszövetség létrejöttének előtörténetét. Hangsúlyozza, hogy javarészt az ismert tényeket kívánja összefoglalni. Ennek ellenére a fejezet több vonatkozásban újszerűen tárgyalja az 1922-ig terjedő időszakot. A Szovjetunió létrejöttének indoklásakor már megmutatkoznak Jakubovszkaja munkamódszerének erős oldalai. Amikor a Szovjetunió létrehozását sürgető gazdasági és politikai okokról ír, mondanivalóját tekintélyes statisztikai és levéltári anyag segítségével bontja ki. Az olvasó előtt világossá válik, hogy a szovjet köztársaságok ebben az időben már nem oldhatták meg teljes sikerrel a szocialista építés sürgető feladatait államközi kapcsolataik rendezése és együttműködésük gyökeres megjavítása nélkül. A munka érdekes adatokat közöl az 1918 és 1920 között létrejött szerződéses föderáció belső nehézségeiről. Rámutat például a szovjet hitelélet, pénzügy rendezetlen állapotára, a törvényhozás és közigazgatás visszás problémáira. Érdekes módon fejtegeti, hogy a szovjet köztársaságok ez idő tájt még külön-külön dolgozó külképviseleti szervei a kapitalista hatalmakkal szemben nem biztosíthatták a szovjet területek kellőképpen egységes külpolitikai vonalvezetését. A szóban forgó államközi nehézségeket az 1920-ban és 1921-ben kötött újabb szerződések sem tudták kiküszöbölni. Igaz ugyan, hogy a kommunista párt az államközi kapcsolatok problémáit alkalomról alkalomra el tudta simítani, de amint ezt az Ukrán Szocialista Szovjet Köztársaság és az Oroszországi Szocialista Szövetségi Szovjet Köztársaság között 1922 nyarán lefolyt tárgyalások bebizonyították, a nehézségek gyökeresebb orvoslást kívántak. A különálló szovjet köztársaságok egymáshoz való gazdasági, politikai és katonai viszonyát annál inkább rendezni kellett, mert az antileninista pártellenzék kihasználta az addigi szerződéses rendszer belső nehézségeit és a helyi nacionalista, opportunista elemek kezére játszó agitációt folytatott. Más oldalról a szovjet köztársaságok internacionalista érzelmű, leninista párt- és állami vezetőinek körében is kialakult egy olyan felfogás, amely a szerződéses rendszer által előidézett bonyodalmakat a helyi nemzeti érdekekkel kellőképpen nem számoló központosítással kívánta elkerülni.

A szorosabb összefogásnak és az államközi kapcsolatok újtípusú rendezésének szükségszerűségét a néptömegek is felismerték. Szerte a szovjet köztársaságokban tömeggyűlések kérték a szovjet államok további tömörülését.

A kérdés most már az volt, hogy milyen módon jöjjön létre e szorosabb összefogás. 1922 augusztusában az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt Központi Bizottságának szervező irodája bizottságot hívott életre az OSZSZK és a többi különálló szovjet köztársaság közti viszony megvizsgálása és rendezése céljából. Szeptemberben Sztálin a bizottságnak bemutatta a szovjet köztársaságok kapcsolatának rendezéséről készített tézis-tervezetét. A terv szerint Ukrajna, Belorusszija és a kaukázusontúli szovjet köztársaságok autonóm köztársaságokként léptek volna be az OSZSZK-ba. Buhara, Horezm és a Távolkeleti Köztársaság csatlakozása a tézisek alapján nyílt kérdés maradt. A tervezet javasolta, hogy az ilyen módon létrejövő föderáció ismerje el az OSZSZK legfelsőbb állami szerveit. A bizottság a Sztálin által javasolt téziseket vita céljából megküldte az OSZSZK-val szerződéses viszonyban álló köztársaságok kommunista pártjainak. A grúz kommunista párt központi bizottsága elvetette az autonomizálásról szóló javaslatot. Jakubovszkaja megemlíti, hogy a grúz párt állásfoglalását a szovjet irodalom hosszú időn keresztül szeparatista lépésnek tekintette, 1956-ban pedig a Voproszi Isztorii egyik cikke csaknem az egyedül helyes állásfoglalásként jellemezte és szembeállította a többi szovjet köztársaság kommunista pártjainak nyilatkozataival. A szerző részletes tényszerű elemzéssel világít rá mindkét álláspont helytelenségére, és felhívja a figyelmet a korszak bonyolult politikai helyzetére. Véleménye szerint a grúz párt állásfoglalásában helyesen jutott kifejezésre az a felismerés, hogy az autonomizálás tervezete nem számol megfelelő módon a szovjet köztársaságok nemzeti érdekeivel. Ugyanakkor a KB határozatából és gyakorlati politikájából nyilvánvaló az is, hogy az autonomizálás tervezete a Mdivani-féle grúz szeparatista csoport malmára hajtotta.

a vizet, amely az autonomizálás tervezete elleni tiltakozást a szeparatista törekvések támogatására használta fel. A kaukázusontúli területi pártbizottság, amely a grúz, örmény és azerbajdzsán köztársaságok területén irányította a pártmunkát, Sztálin téziseinek alapjára helyezkedett, és kötelezni igyekezett a grúz KB-t, hogy a tervezet szellemében dolgozzék. A területi pártbizottság és a Mdivani hatása alá került grúz KB között tehát konfliktusra került sor, amelyet csak elmérgesített, hogy a területi bizottság vezetői megengedhetetlen eszközöket is igénybe vettek álláspontjuk érvényesítése érdekében. E helytelen eljárás a grúz párt következetes internacionalista erőinek egy részét is a Mdivani-csoport mögé szorította. A grúz KB állásfoglalását és politikáját eszerint csak a különböző csoportok törekvéseinek gondos figyelembevételével és mérlegelésével lehet értékelni.

Jakubovszkaja a többi szovjet köztársaságnál is nyomon követi a tervezet sorsát. 1922 őszén a súlyos betegséggel küzdő Lenin részletesebben megismerkedett az autonomizálás tervezete körül folyó vita eredményeivel. A szovjet állam és párt vezetője szeptember 27-én nagyfontosságú levelet intézett a Politikai Bizottság tagjaihoz. Ebben többek között rámutatott arra, hogy a Sztálin által javasolt és még sokak által támogatott tervezet elvileg nem teljesen helyesen és bizonyos türelmetlenséggel veti fel a szovjet köztársaságok további összefogásának feladatát. Lenin nem kételkedett a feladat égető fontosságában és sürgősségében, azonban véleménye szerint az erők összefogását a nemzeti érdekek legmesszebbmenő figyelembevételével, a nemzetek közti egyenjogúság gondos betartásával kell végrehajtani. Ezért Lenin javaslatot tett arra, hogy a szerződéses rendszer problémáit ne a köztársaságoknak az OSZSZK-ba történő „belépésével" oldják meg, hanem hozzanak létre egy új szövetséget, egy új föderációt, — ahogy Lenin levelében kifejezi magát — hozzák létre Európa és Ázsia Szovjet Köztársaságainak Szövetségét. Az OSZSZK ismerje el az Ukrán SZSZK-t és a többi SZSZK-t egyenrangú félnek, és velük közösen alkossa meg az új szövetséget. Eme újtípusú szovjet szövetségi állam megteremtésének gondolata mellett Lenin levele mindjárt kidolgozta az új állam alkotmányának főbb problémáit. Lenin javasolta például az össz-szövetségi Központi Végrehajtó Bizottság létrehozását, megjelölte, mely népbiztosságok legyenek közösek, s melyek maradjanak köztársasági hatáskörben. Sz. I. Jakubovszkaja nagy érdeme, hogy e lenini levél és az 1922. december 30-án és 31-én kelt újabb lenini munka „A nemzetiségek, illetve az »autonomizálás« kérdéséhez" alapján bebizonyítja, hogy a szovjet államszövetség megalapítását a Lenin által vezetett kommunista párt irányította. Lenin bírálatából tanult a szovjet párt- és állami vezetés. Maga Sztálin is belátta, hogy hibákat követett el és ekkor lemondott az autonomizálás tervezetéről. Ehelyett javasolta, hogy a szovjet köztársaságok kapcsolataival foglalkozó bizottság változtassa meg az általa beterjesztett tézistervezet alapján kialakított álláspontját. I. V. Sztálin a Szovjetek X. összoroszországi kongresszusán és az SZSZSZK szovjetjeinek első kongresszusán már helyesen, marxista módon elemezte a szovjet köztársaságok egyesülési mozgalmát. Így jött létre 1922. december 30-án az SZSZSZK szovjetjei I. kongresszusának történelmi határozata, amely megvetette a soknemzetiségű proletárállam alkotmányos alapjait.

Az új szocialista szövetségi állam alkotmányának részletes kidolgozása még váratott magára. Ugyanis az alkotmány előkészítésével foglalkozó, Sztálin vezetése alatt álló bizottság az SZSZSZK szovjetjeinek I. kongresszusa előtt újabb hibákat követett el. Ezeket az OK(b)P Központi Bizottságának decemberi plénuma olyan értelemben javította ki, hogy kötelezte az államszövetség megteremtésével foglalkozó szerveket a szovjet köztársaságok részletes véleményének beszerzésére és fokozottabb figyelembevételére. Az SZSZSZK szovjetjeinek I. kongresszusa tehát csak általános formában, alapelveiben erősítette meg a Szovjetunió létrehozásáról szóló szerződést.

A második fejezet lépésről-lépésre nyomon kíséri a Szovjetunió alkotmányának kidolgozását. Megállapítja, hogy a szovjet államszövetség kormányát nem egy személy vagy szerv, hanem a párt és állami szervezetek, az összes köztársaságok képviselői kollektív munkája hozta létre. Az alkotmány részleteinek kidolgozásakor Lenin útmutatásait követték. Azt az elvet kívánták megvalósítani, hogy az alkotmány egyképpen biztosítsa a köztársaságok jogait és az erős központi szovjet hatalom érdekeit.

Az alkotmányozó munka 1922 decemberétől 1924 január—februárjáig tartott. Az 1923 januárjától áprilisig terjedő időszakban az össz-szövetségi Központi Végrehajtó Bizottság által létrehozott alkotmányozó bizottságban nem kaptak kellő képviseletet a szövetségi köztársaságok. A munkát az is zavarta, hogy időközben az OSZSZK állami szervei több hibát követtek el.

A helyzet az 1923 áprilisában ülésezett XII. pártkongresszus után megváltozott. A küldöttek az alkotmányozó munka tekintetében is határozottan elutasították a nagyhatalmi sovinizmus, valamint a szeparatizmus és helyi nacionalizmus megnyilvánulásait.

1923 júniusáig, az alkotmány életbelépéséig, kidolgozták az alkotmány teljes szövegét. A fogalmazás munkájában nagy szerepet játszott az OK(b)P Központi Bizottságának a nemzetiségi területek felelős pártmunkásaival lefolytatott negyedik értekezlete. Itt határozottan visszaverték az ekkor felélénkülőben levő nacionalista törekvéseket, s ugyanakkor ismételten leszögezték, hogy megengedhetetlennek tartják az alkotmány nagyhatalmi soviniszta eltorzítását. Az értekezlet munkájában kiemelkedő érdemeket szerzett M. I. Kalinin. Az ő elnöksége alatt működő és a Szovjetunió Központi Végrehajtó Bizottsága által életrehívott kibővített alkotmányozó bizottság igen figyelmesen tanulmányozta a szövetségi köztársaságok javaslatait.

Amikor a Központi Végrehajtó Bizottság alkotmányozó bizottságában nézeteltérések merültek fel, a vitás problémák áthidalása céljából az OK(b)P Központi Bizottságának alkotmányozó bizottságához fordultak. E pártbizottság eredményes munkát végzett. Döntései irányelvként szolgáltak a párt tagjai számára. I. V. Sztálin az alkotmány megszövegezésekor igyekezett figyelembe venni Lenin kritikáját. Ez a törekvés tűnik ki abból a javaslatból, amellyel Sztálin a szövetségi köztársaságok jogi garanciáit kívánta tüzetesebben meghatározni. S ezt célozta a Nemzetiségek Tanácsára vonatkozó terv felkarolása. A párt alkotmányozó bizottságának azonban hibái is voltak. Amikor az alkotmány végleges szövegének megvizsgálására került sor, I. V. Sztálin figyelmével főleg a szövetségi, vagyis a közös állami szervek hatáskörének kiszélesítése felé fordult. Ezt az egyoldalúságot az OK(b)P Központi Bizottságának 1923. évi júniusi plénuma javította ki. Határozatára az alkotmány szövegén a szövetségi köztársaságok jogait fokozottabban biztosító javításokat hajtottak végre.

Az alkotmányozó munka vitáit áttekintve, Sz. I. Jakubovszkaja megállapítja, hogy a különböző testületekben és bizottságokban lefolyt véleménycsere sok ponton kapcsolódik az abban az időben zajló általános pártvitákhoz. Megjegyzi azonban, hogy hiba lenne a bizottságokban és testületekben felmerült véleményeltéréseket minden esetben az osztályharc ideológiai-politikai tükröződéseinek tekinteni. Az ilyen felfogás értetlenül szemlélné az állami és pártszervek tevékenységében megtestesülő kollektív munkát. A véleményeltérések jelentős része egyszerűen abból a törekvésből fakadt, hogy a bizottságok tagjai igyekeztek lehetőleg minél pontosabban és részletesebben érvényre juttatni az alkotmány alapelveit.

A Szovjetunió alkotmányának jelentőségéről szólva, a szerző hangsúlyozza, hogy úttörő és világtörténeti érdemei mellett is figyelembe kell venni, hogy a szövetségi állam első alapokmánya egy konkrét történeti szituáció eredménye. Ennek megfelelően az idők folyamán természetszerűen bővülhetett, megváltozhatott. Nyilvánvalóan kijavításra várt pl. az alkotmánynak az a megállapítása, amely a kommunista mozgalomban akkortájt elterjedt felfogásnak megfelelően a szocialista világforradalom közeli győzelmére utalt.

A harmadik fejezet a szövetségi állam tervgazdálkodásának és pénzügyi politikájának első lépéseit világítja meg. Ezen belül különös érdeklődésre tarthat számot a szövetségi költségvetés kialakítását megelőző vita és a költségvetés végrehajtása során szerzett tapasztalatok összegezése. A szerző e látszólag „száraz" gazdasági vonatkozású problémakörben is igen jó érzékkel találja meg a korszak főbb politikai problémáit. Nem elégszik meg annak megállapításával, hogy a Szovjetunió költségvetése egy proletárállam költségvetése, s mint ilyen minőségileg különbözik a kapitalista államok költségvetéseitől, hanem rámutat azokra a különleges mozzanatokra is, amelyek 1924-ben és 1925-ben a szövetségi állam pénzügyi politikájának irányítását jellemezték. A Szovjetunió Pénzügyi Népbiztossága által kidolgozott költségvetés-tervezet érvényre kívánta juttatni azt a lenini elvet, hogy a szövetségi költségvetés biztosítsa a közös állam szilárd pénzügyi alapját, biztosítsa a szövetségi köztársaságok költségvetési jogait és érdekeit, tegye lehetővé a köztársaságok kezdeményező készségének és öngazdálkodásának kialakulását, s hogy végül támogatást nyújtson a gazdasági tekintetben kevésbé fejlett köztársaságoknak. Az első tervezet vitájában kiderült, hogy a népbiztosság által készített javaslat mégis több ponton magán viseli a minden áron való központosítás törekvésének jegyeit és csorbítja a szövetségi köztársaságok jogait. Az állami tervbizottság és a köztársaságok határozott bírálatban részesítették a tervezetet. Nem utolsó sorban ennek a kritikának a következménye, hogy a Központi Végrehajtó Bizottság által 1924 októberében kiadott, a Szovjetunió és a szövetségi köztársaságok költségvetési jogainak megállapításáról szóló törvény alapjában véve már helyes elhatárolással szólt az össz-szövetségi és szövetségi köztársasági költségvetésekről. Sz. I. Jakubovszkaja szerint azonban egyes részeknél még ezt a törvényt is kifogásolni lehet. A törvény nem állapítja meg pontosan a szövetségi köztársaságok pénzügyi alapját, és nem vezet be az összes szöveségi köztársaságokra érvényes egységes elszámolási rendszert. A szerző megalapozatlannak tartja a szövetségi

és köztársasági költségvetések között helyenként mutatkozó aránytalanságokat. E fogyatékosságokat és hibákat a későbbiek folyamán kellett kijavítani.

A szövetségi állam kiépítésének alapos és részletekbe menő kritikai elemzése után a fejezet összefoglalójában hangsúlyozza, hogy az 1924/25. évre vonatkozó költségvetés, amely az újtípusú szövetségi állam első költségvetése volt, jelentős előrelépésnek tekinthető. A végrehajtása közben szerzett tapasztalatok elősegítették a szovjet állam pénzügyi politikájának további javítását. A tárgyalt fogyatékosságok ellenére kétségtelen, hogy már ez az első költségvetés is a központi szovjet területekről, tehát Közép-Oroszországból és Ukrajnából befolyó állami jövedelmek tekintélyes részét a gazdaságilag elmaradott szovjet köztársaságok gazdasági életének fellendítésére fordította, s ezzel alapjában véve megfelelt a szovjet alkotmány lenini alapelveinek.

Végül az utolsó, negyedik fejezet gazdag tényanyag felsorakoztatásával világítja meg, milyen politikai és etnikai problémák késztették a szovjet államot a Belorusz SZSZK határainak kiszélesítésére, és hogyan ment végbe a közép-ázsiai szovjet államok nemzeti elhatárolása, valamint a Szovjetunió keretébe való felvétele.

A munkát értékes bibliográfiai, név- és tárgymutató, valamint az annyira szükséges rövidítésmutató zárja le.

Sz. I. Jakubovszkaja részlet-monográfiájával szemben csak egy lényeges kritikai észrevételt tehetünk. Megítélésünk szerint a szovjet szövetségi állam építésének folyamatát, az alkotmányozó vitákat nem kapcsolja eléggé egybe a korszak általános szovjet politikai életével, a pártellenzékkel folytatott küzdelemmel. Kétségtelen azonban, hogy az ismertetett munka mind szerzője alkotó jellegű elméleti megállapításai, mind pedig az általa közrebocsátott értékes, sőt érdekfeszítő adatok révén a szovjet korszak történetével foglalkozó újabb szovjet irodalom egyik különösen értékes alkotásának tekinthető.

DOLMÁNYOS ISTVÁN

GILBERT BADIA:

HISTOIRE DE L'ALLEMAGNE CONTEMPORAINE (1917—1962)

(Paris, Éditions Sociales. 1962. I. 1—337, II. 7—353 l.)

A MAI NÉMETORSZÁG TÖRTÉNETE (1917—1962)

Furcsa, de ugyanakkor megnyugtató érzés, ha a tudományos munkákban azonos kérdések feltevésével találkozunk. Megnyugtató, mivel bizonysága annak, hogy nem öncélú és erőltetett problémáról van szó, hanem olyanról, amely joggal foglalkoztatja a történetírást. Nem szorul külön magyarázatra, miszerint annak a tisztázása, hogy mi tette lehetővé a két ízben is vereséget szenvedett Németország talpraállását, a pusztulás szélén álló német imperializmus és militarizmus újjáéledését, olyan történetírói feladat, amelynek teljesítése napjainkban sem vesztett aktualitásából. Elég utalni azokra a körülményekre, amelyek közepette a Német Szövetségi Köztársaság létrejött, vagy azokra a törekvésekre, amelyek a nyugat-német és francia polgári történetírásban jelentkeznek, és arra irányulnak, hogy az úgynevezett Európa-gondolat jegyében véletlennek és szerencsétlen félreértésnek minősítsék azokat az ellentéteket és fegyveres konfliktusokat, amelyekre a múltban és a közelmúltban Németország és Franciaország között sor került. Helytelen és történetietlen lenne, ha az úgynevezett Európa-szemléletet kézlegyintéssel intéznők el, és megbélyegző jelzők kíséretében egyszer és mindenkorra a reakció eszmei segítőtársaként kezelnők. Nem szabad megfeledkezni arról, hogy a nyugat-német és a francia közvéleményben, még hozzá annak haladóbb részében, elevenen él a vágy, hogy ne ismétlődjenek meg a múlt szörnyű eseményei, ne kerüljenek újból egymással szembe németek és franciák. Önkényes és szubjektivista eljárás lenne azonban, gyakorlatban és elméletben egyaránt, ha nem létezettnek és nem létezőnek akarják egyesek feltűntetni mindazt, ami törvényszerűen és szükségszerűen azoknak az erőknek a felülkerekedéséhez vezetett vagy vezet Németországban, amelyek — többek között és nem utolsósorban — a Franciaország feletti uralomra, a francia népnek szolgaságba való vetésére törekedtek vagy törekednek.

A második világháború tapasztalatai a német imperializmus végső céljait illetően kellő bizonyságul és egyben tanulságul szolgálhatnak. Szomorú tény, de a fasiszta rendszernek a katonai győzelmek, Európa népeinek leigázása és kifosztása révén sikerült megvesztegetnie és cinkossá tennie a német népnek, beleértve a német munkásosztálynak

nagy részét is. Elég általánossá vált a vélemény, hogy a németség embertelen, a barbárság pedig faji vagy nemzeti sajátossága. Idő múlásával a németség egészének az elmarasztalását a polgári történetírásban a másik véglet, a németség egészének a felmentése váltotta fel. Ez nem kevésbé hiba, és alkalmas arra, hogy megtévessze az emberiséget, amelyre a német imperializmus és a militarizmus már több ízben annyi bajt zúdított.

Örömmel üdvözölhető éppen ezért olyan munka, amilyen az ismert francia történész, Gilbert Badia tollából megjelent. A szerző nem azonosítja a német népet a reakcióval, de nem is menti fel a felelősség alól akkor, amikor jogosan terheli. A német nép, mindenekelőtt a német munkásosztály és mozgalma felelőssége menetközben állandóan nőtt, és minden azon múlott, hogy az erőpróba 1848—1849-ben, majd az első világháború küszöbén és végén, végül, de nem utolsósorban, 1933-ban, majd 1945-ben a haladás vagy a reakció győzelmével végződik-e. Ennek a változatos, nemcsak a német nép, de az egész emberiség sorsára kiható küzdelemnek sokoldalú bemutatására vállalkozott a szerző, és meg kell állapítani, hogy feladatát jól oldotta meg. Különösen sikerültek azok a fejezetek, amelyek az 1918—1945 közötti időszak történetét tárgyalják. Növeli az elemzés értékét, hogy Badia nem tesz mindent fenntartás nélkül magáévá, és bírálatot gyakorol oly tételek esetében is, amelyeket eddig tabuként tekintettek a német vagy a nemzetközi munkásmozgalom történetében. Utalni lehetne ezzel kapcsolatban mindenekelőtt arra a részletre, amely az 1923 nyarán, illetve őszén lezajló németországi események értékelését tartalmazza. Helyes és követendő kezdeményezésnek kell tekinteni, hogy a szerző a kultúrtörténetet a korabeli viszonyokkal való szerves összefüggésben tárgyalja, és csak sajnálható, hogy olyan jellegű áttekintés, amelyet a 20-as évek második fele szellemi életéről ad, túl rövid és nem követik, illetve nem előzik meg hasonló jellegű fejtegetések.

Ha már a kritikai jellegű megjegyzéseknél tartunk, ajánlatos lett volna, ha csak vázlatosan is, utalni arra a szerepre, amelyet 1918, illetve 1945 után a hivatalos Franciaország játszott — a német kérdésben. Általában kívánatos lett volna a német kérdésnek szélesebbkörű beágyazása a nemzetközi fejlődésbe, méghozzá nemcsak Franciaország, de az Egyesült Államok és Nagybritannia vonatkozásában is.

Örömmel lehet üdvözölni, hogy a szerző vállalkozott a második világháború utáni fejlődés főbb vonalainak megrajzolására. Ezzel a német történetről adott kép teljessé válik, hiszen a két Németországban testet öltött a német történet egészén végigvonuló két irányzat. Mindazonáltal meg kell állapítani, hogy a Német Szövetségi Köztársaságról szóló rész kiforrottabb és alaposabb. A Német Demokratikus Köztársaságra vonatkozó fejezetek kissé elnagyoltak, a megállapítások több esetben pontatlanok vagy túlhaladottak.

Nagyarányú és sikeres írói vállalkozásról van szó, és az elhangzott bírálatok nem módosíthatják az olvasónak azt a véleményét, hogy komoly, értékes, hasznos munkáról és egyben élvezetes olvasmányról van szó. A munka szerkezeti felépítése, a fejezetek taglalása lehetővé teszi, hogy az olvasó eligazódjék a különben igen bonyolult történeti folyamatban. A szerző gazdag történeti anyagra támaszkodik, hasznos kiegészítést jelentenek a lábjegyzetek valamint a bibliográfia, amely az egyes szerzők illetve munkák értékelését tartalmazza. A hazai olvasóközönség szempontjából, még hozzá nemcsak a nagyközönség, hanem a történettudománnyal foglalkozók számára is igen hasznos lenne a könyvnek magyar nyelvre való fordítása.

ZSIGMOND LÁSZLÓ

A. J. P. TAYLOR:

DIE URSPRÜNGE DES 2. WELTKRIEGES

(Gütersloh. Sigbert Mohn Verlag. 1962)

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ EREDETE

A. J. P. Taylor, a Magyarországon is jól ismert oxfordi egyetemi tanár közelmúltban megjelent műve joggal keltette fel a nemzetközi tudományos körök figyelmét. Sőt, amint a Neue Zürcher Zeitung 1962. október 13—14-i számában megjelent vitacikkek mutatták, a könyv koncepciói és bizonyos részletmegállapításai olyan széleskörű érdeklődést váltottak ki, hogy egyes történészek szükségesnek látták a kibontakozó vitát a sajtó hasábjaira is kiterjeszteni. A vita során napvilágot látott legutóbbi állásfoglalások szenvedélyessége, esetenként a tudományos vitákban szokatlan gúnyos és

goromba hangvétele azt látszik bizonyítani, hogy az álláspontok kifejtésének hátterében a történész-szakmai nézetkülönbségeket meghaladó aktuális politikai érdekek és nézetek ütköznek össze.

Taylor professzor könyve a magyar történészek körében is nagy érdeklődést keltett, ami két körülménnyel magyarázható. Egyrészt, mert Taylor munkája azt a rendkívül jelentős célt tűzte maga elé, hogy a két világháború közötti korszak nemzetközi hatóerőinek felkutatásával fényt derítsen a második világháború kirobbanásának eredendő okaira. Munkájával választ kívánt adni a korszak nagy problémáira, amelyekről — sok részlettanulmány megjelenése ellenére — a tudományos kutatás még sok tekintetben módosíthatja és finomíthatja ismereteinket. A munka olyan korszak történetét öleli fel, amelynek elsődleges forrásai ma még — Taylor szerint is — rendkívül hiányosak. A nagyarányú vállalkozás elméleti és technikai nehézségeit ismerve, érthető várakozással és feszült kíváncsisággal várták a magyar történészek is a szintetizáló igényű mű megjelenését. A könyv rendkívüli hatásának másik oka a benne foglalt korszak-értékelő koncepciók meglepő „újszerűségével", a politikai szereplők és események megítélésének sajátos nézőpontjával magyarázható.

A munka leginkább vitatott és leghevesebb ellenállást kiváltó része a nemzetiszocialista időszakot, valamint a Hitler egyéniségét és politikáját értékelő fejtegetések voltak. A szerzőnek a két világháború közötti korszakról alkotott felfogását a könyv tanulságai alapján abban lehetne összegezni, hogy a német hatalmi törekvések szempontjából Hitler hatalomrajutását és uralmának 1939-ig terjedő periódusát nem tekinti olyan új szakasz kialakulásának, amelyik lényegesen új elemeket tartalmazott volna az 1933-at megelőző időszakhoz képest. Nézete szerint Hitler csupán folytatója volt a korábbi német törekvéseknek, amelyek a versaillesi „igazságtalanságok" revízióját írták zászlajukra, s ha új momentumokról egyáltalában szó lehet, akkor csupán az elán különbözőségéről, de nem a törekvések minőségi különbségéről lehet beszélni. E felfogás igazolása érdekében Taylor megfosztja Hitlert és a nemzetiszocializmust sajátos egyedi jellegétől. Hitlert úgy ábrázolja, mint aki szimpla folytatója, sőt talán epigonja volt a konzervatív német imperializmus korábbi képviselőinek. A könyv — noha nyilvánvalóan nem ilyen hatásra törekedett — olyan érzést kelt az olvasóban, mintha Taylor védelmébe kívánná venni Hitlert, s kizárólag azt akarná bizonyítani, hogy Hitler semmivel sem volt rosszabb, „ördögibb", mint korának bármelyik politikusa. A könyv első olvasásra tényleg védőbeszédnek tűnik, amelyben Hitler és a nemzetiszocializmus politikája felmentést nyer azáltal, hogy a bűnrészesség vádját a korábbi időszak szereplőire is — szinte egyenlő érvényességgel — kiterjeszti.

Taylor koncepciójának félreismerését jelentené, ha ezzel a felületes ítélettel megelégedve nem kutatnánk a mélyebb okait és indítékait annak, hogy a demokratikus, antifasiszta nézeteiről közismert angol történész miért lép fel látszólag Hitler védelmezőjeként. Úgy gondoljuk, hogy Taylor sajátos Hitler-ábrázolásának hátterében a nyugat-német történetírásban jelentkező Hitler-kép elleni tiltakozás jutott — nem egészen sikeresen és meggyőzően — kifejezésre. Taylor azzal a felfogással száll itt szembe, amelyik Hitlert misztikus és mágikus tulajdonságokkal felruházva, a német történelem belső fejlődésétől elvonatkoztatva vizsgálja, és a nemzetiszocialista korszak „ördögi" abnormitásait előtérbe állítva, tagadni akarja a nemzetiszocializmus organikus összefüggését a megelőző korszakkal. Ez a beállítás — a náci-ellenesség népszerű leplében — Hitler személyére koncentrálja a bekövetkezett események egész felelősségét, ezáltal elhomályosítja azoknak a ma is ható társadalmi erőknek a szerepét és felelősségét, amelyek Hitlert hatalomra segítették és rendszerének bázisát alkották. A wilhelmstrassei bunkerban mindörökre elenyészett s így a világtörténelem legnagyobb „postumus" felelősségének elmélete gátat emel a második világháború tanulságainak, a németség jövőbeli európai szerepének következetes összegezése elé. A nemzetiszocialista időszak „természetellenes", „ördögi", a józan emberi ész számára megdöbbentő hatalmi perverzitásainak kiteregetésével azt igyekeznek bizonyítani, hogy 1933 után a német történelemben valami egészen „misztikus", „megfoghatatlan", „egyedi" és soha vissza nem térő játszódott le, amelynek nem voltak és nem maradtak gyökerei a német társadalomban.

Feltehetően ez az elmélet indította Taylor professzort arra, hogy munkájában kísérletet tegyen egy újfajta Hitler-kép kialakítására. A kísérlet pozitív kiindulópontját és útkereső szándékát elismerve, véleményünk szerint Taylor műve elvileg és tényszerűleg kifogásolható tévedések egész sorát tartalmazza. Könyvének összes gyengeségei arra a közös forrásra vezethetők vissza, hogy teljesen figyelmen kívül hagyja a nemzetiszocialista diktatúra befolyását Németország külpolitikájának alakulására. Felmenti Hitlert, de képtelen a történelem itélőszéke elé vonni a német társadalmat átszövő fasiszta endszert. Ennek következtében egy olyan „német veszély"-t produkál, amelyik az első

világháború befejezésétől kezdve azonos célkitűzésekkel, legfeljebb eltérő feltételekkel jelentkezett. A társadalmi-gazdasági tényezők teljes negligálása vezet oda, hogy az olvasó csaknem azonos képet kap Stresemannról és Hitlerről, mert mind a ketten tagadó álláspontot foglaltak el a versaillesi békerendszerrel szemben. A locarnói paktum egyik megalkotójának és megsemmisítőjének mechanikus azonosítása véleményünk szerint a két korszak alapvető jegyeinek félreismeréséből származik. Taylornak igaza van abban, hogy a német uralkodó körök soha sem nyugodtak bele a békeszerződés területi, katonai és morális döntéseibe, s ezért a passzív ellenállástól a katonai záradék titkos kijátszásáig minden eszközt felhasználtak a békerevízió érdekében. Az is igaz, hogy a német uralkodó rétegek szélsőséges militarista szárnya tovább szőtte az idegen területek bekebelezésének terveit. Ez utóbbiak maradéktalan érvényesülésének, felelőtlen háborús konfliktus kirobbantásának azonban egyelőre gátat vetett a köztársasági alkotmány és a polgári demokratikus intézmények létezése, tehát jelentős belső faktorok fékezték az agresszív erők szabad érvényesülését. Ezzel is magyarázható Locarno létrejötte, amelyről a Völkischer Beobachter akkor azt írta: „. . .ein Mensch, der an Stresemanns Stelle für Frankreich etwas Ähnliches unterschrieben hätte, wäre nach *seiner Ankunft in Paris wie ein Hund erschlagen worden*".[1] Ez eléggé bizonyítja az extrém sovinizmus álláspontját Locarnóval szemben. A belső társadalmi viszonyok hatását kell keresni abban is, hogy 1931-ben a német kormány elfogadta a hágai nemzetközi döntőbíróság ítéletét, és lemondott a német—osztrák vámunió megvalósításáról. Saját gyermekbetegségeink szimptómáit véljük felismerni Taylor álláspontjában, amikor a két korszakot egybemosva megfeledkezik azoknak sajátos, tehát egymástól eltérő jellemvonásairól.

A weimari korszak lezárulását és a nemzetiszocialista hatalomátvételt Taylor olyannyira nem tekinti elválasztó korszakhatárnak, hogy még külön fejezetet sem szentel erre a célra. Noha elismeri, hogy „Hitler zerriss die künstlichen Bande, die ihn fesseln sollten, und wurde schrittweise zum allmächtigen Diktator — obgleich langsamer, als die Legende vorgibt. Er änderte in Deutschland fast alles. Er zerstörte die politische Freiheit und die Herrschaft des Gesetzes, er verwandelte die deutsche Wirtschaft und die Finanzen, er stritt sich mit den Kirchen, er schaffte die einzelnen Länder ab und machte aus Deutschland zum ersten Male ein einiges Land" (93. l.), tehát elismeri a belpolitikai változások rendkívüli jelentőségét de teljesen érthetetlen módon tagadja, hogy ezeknek a külpolitikai vonalvezetésre új irányokat és célokat kitűző befolyásuk lett volna.

A mi véleményünk szerint a nemzetiszocializmussal a német imperializmus legagresszívebb szárnya jutott hatalomra, s a demokratikus pártok és intézmények *könyörtelen* felszámolása elhárította az akadályokat a militarista klikk külpolitikai cselekvése útjából. Taylor azt állítja, hogy Hitler politikájában „war nichts originell. Die einzigartige Qualität Hitlers lag in seinem Talent, Gemeinplätze in Handlungen zu übersetzen" (96. l.). Antidemokratizmusa, antiszemitizmusa és ideológiájának egyéb elemei — mondja Taylor — korábban is megvoltak, s ténylegesen nem tett egyebet, mint ezeket átültette a gyakorlatba. De éppen abban rejlik a dolog lényege — amit Taylor jelentéktelen mellékkörülményként kezel —, hogy Hitlernek sikerült ezeket a gyakorlatba átültetni, korlátlan fasiszta diktatúrát teremteni, és ezáltal Németország gazdasági, katonai és szellemi erőit a legreakciósabb uralkodó csoport céljainak alárendelni. Hitler hatalomrajutásával — véleményünk szerint — a versaillesi békerendszerben megalkotott status quo elleni harc új szakasza kezdődött, amelyre — egyre fokozódó nyíltsággal — az erőszak-elve lett jellemző, másrészt a versaillesi „igazságtalanságok" jóvátételén messze túlmenő területi hódítások programja. Ezt a felfogást azonban Taylor tagadja, és munkájában gyakran visszatér arra az állításra, hogy Hitler csupán a versaillesi sérelmek orvoslását akarta elérni, de sohasem törekedett céltudatosan egy világháború előkészítésére. „Namhafte Schrifsteller — mondja Taylor — haben in Hitler den Schöpfer eines Systems gesehen, der bewusst von Anfang an einen grossen Krieg vorbereitete, um die bestehende Zivilisation zu zerstören und sich zum Herrn der Welt zu machen. Nach meiner Ansicht werden die Staatsmänner jedoch zu sehr von den Ereignissen in Anspruch genommen, so dass sie keinem vorgefassten Plan folgen können. Die Systeme werden von den Historikern erschaffen, wie es Napoleon erging, und die Systeme, die Hitler zugeschrieben werden, stammen in Wirklichkeit von Hugh Trevor-Roper, Elizabeth Wiskemmann und Alan Bullock" (94. l.). Ezt az állítását — mintha a Mein Kampf létezéséről egyáltalán nem bírna tudomással — még azzal is fokozza, hogy nézete szerint Hitler „machte keine Pläne, um die Welt oder irgend etwas anderes zu erobern. Er ging vielmehr davon aus, dass andere für die Gelegenheit sorgen würden und er sie ergreifen würde" (178. l.).

[1] *Ernst Geigenmüller:* Briand. Tragik des grossen Europäers. Bonn. 1959. 97. l.

A Mein Kampfban vázolt Lebensraum-elmélet programszerű kifejtését más forrásokban is megtaláljuk, amelyeket Taylor érthetetlen módon mellőzött. Hermann Rauschnigg „Gespräche mit Hitler" című emlékiratában beszámol a nürnbergi „Barnaház"-ban 1932 nyarán Hitler és a nemzetiszocialista párt több vezetője között lezajlott megbeszélésről, amelyik az NSDAP eljövendő kelet-európai terveit összegezte. Walter Darré tartott előadást. Érdemes ennek sarkalatos megállapításait felidézni, mert az 1939 után bekövetkezett gyakorlati intézkedések világosan bizonyítják, hogy az ott elhangzottakat később a hatalom birtokában pontról-pontra meg akarták valósítani. Az Ostraumpolitik legfontosabb célja — mondotta Darré — a nagynémet birodalom létrehozása. A birodalom vázát Németországon kívül *Cseh-Morvaország* és *Ausztria* alkotják majd, s mint alárendelt államcsoportok kapcsolódnak hozzá északon: a *balti államok* és a tengertől elzárt *Lengyelország*, Kelet-Európában: a megnagyobbított *Magyarország*, *Szerbia*, *Horvátország*, *Románia* és a több részre osztott *Ukrajna*, délkeleten pedig a *délorosz* és *kaukázusi* államok. A birodalom északi pillére *Finnország*, déli pedig *Örményország* vagy *Grúzia* lesz. Ezeket a területeket a német Wehrmacht tartja majd ellenőrzése alatt, a német gazdasági irányítószervek gondoskodnak az alárendelt területek gazdasági vezetéséről, a német Külügyi Hivatal pedig az egységes külpolitika irányítását biztosítja. A keleti területeken fontos társadalmi átalakulásnak is végbe kell majd mennie. Az egész keleti területen nagybirtokos csak német lehet. Az idegen népek parasztságának újra munkásokká kell válnia, és mezőgazdasági vándormunkásokként és tanulatlan ipari munkásokként kell a birodalom rendelkezésére állniok. A birodalom központi kormányzatának különös gondot kell majd fordítania a keleti megszállt területek fölé helyezendő Herrenschicht tudatos kifejlesztésére, s ha kell, drákói rendszabályokkal kell megakadályozni a Kelet „alacsonyabbrendű" népeivel való vérkeveredést. Szükséges, hogy a megszállt területek népeit szellemi elmaradottságban tartsák, s ezért a tudománynak „Geheimwissenschaft"-nak kell maradnia, amely csak a Herrenschicht szűk uralkodó köre számára lesz majd elérhető. Darré fejtegetései után Hitler emelkedett szólásra, aki, miután teljes egyetértését hangsúlyozta a Darré által vázolt tervekkel, figyelemreméltó kiegészítéseket tett. A Kelet-Európa feletti kizárólagos német uralom biztosítása érdekében — mondta — elkerülhetetlen lesz egyes idegen népek messze Keletre való áttelepítése. Ezeken a területeken ma túlnyomó többségben idegen népfajok élnek, s ezeket el kell távolítani, ha a nagynémet birodalmat minden időkre meg akarjuk alapozni. Különösen a nagynémet birodalom törzséhez csatlakozó Cseh-Morvaország területén élő szláv népeket kell majd Szibériába vagy Volhiniába kitelepíteni. A továbbiakban még azt mondotta, hogy a német vezetés alatt létrehozandó ún. „államszövetség" nem egyenrangú partnerekből, hanem segédnépekből jön majd létre, amelyek sem hadsereggel, sem önálló politikával és gazdasággal nem rendelkeznek.[2]

A nemzetiszocializmus „Lebensraum"-elméletét Taylor minden reális alapot nélkülöző „Wachtraum" látomásoknak nyilvánítja, amelyekről a berchtesgadeni sasfészek festői környezetében a politikai élet viharaitól elvonult Hitler csendesen álmodozott. Igaz-e Taylor professzor idilli beállítása? Véleményünk szerint nem, s erre éppen Taylor könyvének egy szembetűnő logikai ellentmondása szolgáltat bizonyítékot. Egy helyen azt mondja, hogy Hitler „nahm ernst, worüber die andern nur redeten. Die treibende Kraft in ihm war eine entsetzliche Sucht, alles buchstäblich zu nehmen" (96. l.). Ha elfogadjuk ezt a megállapítást, úgy teljes joggal merül fel a kérdés: vajon ugyanaz a Hitler, aki a nemzetiszocializmus ideológiáját „buchstäblich" ültette át a német belpolitika gyakorlatába, külpolitikai terveiben és törekvéseiben csupán jámbor álmodozó volt? A történelem eseményeiből mi ennek ellenkezőjét olvassuk ki. A Mein Kampf a hitleri időszak bel- és külpolitikai „Baedeker"-je volt, amelyet a gyakorlat jelentéktelen részletekben módosított, de merituma meghatározó erővel irányította a német külpolitikát.

Véleményünk szerint Taylor téves itéletei nagyrészt a helytelen elhatárolásból származnak, ahogyan ő Hitler külpolitikai célkitűzéseit két — egymástól független — időszakra osztja. Szerinte az 1939-ig terjedő első szakaszban Hitler a versaillesi „igazságtalanságok" revíziójáért, tehát legitim német célokért harcolt, s csupán a könnyű sikerek részegítő hatása hozta felszínre világhódító álmait. Miután Taylor a második világháború 1939-ben bekövetkezett kirobbanásával megszakítja a tárgyalások fonalát — ami önmagában még nem lenne hiba —, adós marad az 1939 utáni korszak előzményekből fakadó értékelésével. Teljes joggal merülhet fel a gyanú, hogy Taylor megrettent a sajátmaga alkotta Hitler-kép továbbfejlesztésétől, vagyis attól a feladattól, hogy a „racionális" Hitlert megszállott világhódítóként ábrázolja. Az „átmenet" történetileg rendkívül érdekesnek igérkező problémáját elintézi néhány semmitmondó általános-

[2] *Rauschnigg*: Gespräche mit Hitler. Wien—Zürich—New-York. 1947. 37—44. l.

sággal, így kerülve el koncepciójának buktató próbakövét. Beállítását főként azért tartjuk vitathatónak, mert — olyan folyamatról lévén szó, amelyben a végkifejlődés elemei már kezdetben is jelentkeztek — egy ilyen választóvonalat mesterkéltnek, a „történész által alkotottnak" tekintünk. Véleményünk szerint a versaillesi „jogtalanságokra" történő hivatkozás Hitler kezében pusztán feszítővas volt, amelyet a békerendszer repedései közé ékelve, az egész építményt akarta ledönteni. Ezért kevéssé meggyőzően hangzik Taylor állítása, hogy Hitler „wollte das britische Empire nicht zerstören, und er wollte selbst den Franzosen nicht Elsass-Lothringen nehmen. Dafür wollte er, dass die Alliierten das Urteil vom Januar 1918 anerkannten, die künstliche Rückgängigmachung dieses Urteils nach dem November 1918 aufgaben und zugestanden, dass Deutschland im Osten gesiegt hatte. Das war kein widersinniges Programm" (95. l.). Úgy gondoljuk, hogy Taylor Németország és a nyugati hatalmak viszonyának megítélésében túlzott jelentőséget tulajdonít Hitler 1933—1939 közötti beszédeinek, amelyekben Angliáról mint a bolsevizmus elleni harc lehetséges szövetségeséről beszél. Ezzel szemben Ribbentrop jelentései és Hitlernek a Hossbach-protokollban foglalt megállapítása, hogy „Deutschland habe mit zwei hasserfüllten Gegnern zu rechnen — nicht mit Russland, obwohl er fortgesetzt von der bolschewistischen Drohung rede, sondern mit England und Frankreich",[3] szemléletesen bizonyítják Németország beállítottságát a nyugati országokkal szemben. A német hatalmi törekvések jellege logikusan vezetett volna a brit birodalom széttörésének kísérletéhez s Hitler kontinentális horizontjának kiszélesedéséhez. Erre a kísérletre azonban nem kerülhetett sor, mert a Szovjetunió elleni háborúban már a kontinensen vereséget szenvedett.

A könyv alapvető koncepciójából következik, hogy a történeti események konkrét részleteiben is vitatható eredményekre jut. A maga-alkotta Hitler-kép töretlen egysége érdekében hallgatással mellőz, vagy bagatellizál tényeket, míg a számára kedvezőeket jelentőségükön messze túlmenően kiemel. Csak néhány példát ezek közül.

Németországnak a Népszövetségből történt kilépését a szerző egy mellékmondatban intézi el, holott véleményünk szerint ezzel az aktussal Németország új vezetői kézzelfogható jelét adták annak, hogy követeléseiket külön utakon, a nemzetközi jog és annak organizációival szembehelyezkedve kívánják megvalósítani. Eléggé világosan mutatta a nemzetiszocialista hatalomátvétel külpolitikai kihatását.

A német Anschluss-törekvésekről szólva Taylor azt állítja, hogy „. . . war es ein feststehender Glaube, dass Hitlers Annexion Österreichs ein bewusstes, lange im voraus ersonnenes Komplott gewesen wäre, das den ersten Schritt zur Vorherrschaft über Europa darstellte. Dieser Glaube war eine Fabel" (117. l.). A tények azonban ellentmondanak Taylornak, s bizonyára ezért hagyja figyelmen kívül a Dollfuss-korszakot. Véleményünk szerint éppen Ausztria esete szolgáltat elsőízben kegyetlen és véres bizonyítékot a nemzetiszocializmus külpolitikai természetéről. Hitler hatalomrajutásától kezdve Ausztria és Németország között háború dúlt, amelyik a nemzetközi körülmények hatására hol nyíltabb, hol burkoltabb formákat öltött, de alapvető célja mindig azonos volt: a Közép-Európa kapuját képező Ausztria annektálása. Ez a háború ezrével szedte áldozatait, s mint közismert, maga Dollfuss kancellár is ebben a hatalmi küzdelemben vesztette életét. A német—osztrák viszonyok téves megítélése különösen szembetűnő, amikor Taylor azt állítja, hogy „die Krisis vom März 1938 wurde von Schuschnigg provoziert, nicht von Hitler. Auf deutscher Seite war nichts vorbereitet worden, weder militärisch, noch diplomatisch" (197. l.). Ennek a megállapításnak minden tételével a tények tömegét lehetne szembeállítani. Milyen meggondolás alapján minősíti Taylor Schuschnigg népszavazási tervét provokációnak? Mi éppen az elviselhetetlen német nyomás elleni utolsó kétségbeesett kísérlet jelét látjuk benne, amelyet egyébként a szuverén osztrák kormány az alkotmány értelmében jogosan megtehetett. Enyhén szólva bizarr gondolat provokációnak minősíteni a kiszemelt áldozat önvédelmi harcát a támadóval szemben. Érthetetlen számunkra az is, hogy a berchtesgadeni Hitler—Schuschnigg találkozó lefolyásának ismeretében Taylor hogyan állíthatja, hogy diplomáciai téren semmi sem volt előkészítve. Az annexió katonai előkészületeiről, az osztrák kormány idegeit felőrlő céltudatos katonai mozgolódásokról Keitel vitathatatlan bizonyítékokat nyújt.

A csehszlovák köztársaság felszámolását Taylor szintén nem tekinti hosszabb ideje elhatározott akciónak, s ezért a szudétanémet problémát — tehát a békeszerződés revízióját — állítva középpontba, véleményünk szerint itt is elhomályosítja Hitler valóságos törekvéseit. A magyar külügyminisztérium irattárának 1933—1938-ig terjedő anyagából tucatjával tudnánk forrásokat felsorakoztatni, amelyek bizonyítják, hogy a csehszlovák köztársaság *teljes likvidálása* a legfontosabb közép-európai német törek-

[3] *Bullock:* Hitler. 369. l.

vések közé tartozott. Németország minden eszközt felhasznált a kisantant belső kohéziójának gyengítésére, Csehszlovákia külpolitikai elszigetelésére, hogy végül — a német vezetők sokszor hangoztatott szavaival élve — „eltöröljék a föld színéről a történelemnek ezt a torz alkotását".

Anélkül, hogy a további részletekbe hosszasan elmerülnénk, vitathatónak tartjuk Taylornak a Hossbach-protokoll jelentőségéről adott értékelését, hasonlóképpen a második világháború kirobbanásának okait tárgyaló fejtegetéseit. Utóbbihoz figyelemreméltónak tartjuk Hitler 1939. május 23-án a legfelsőbb katonai vezetők előtt tett kijelentését: „Danzig ist nicht das Objekt, um das es geht. Es handelt sich für uns um die Erweiterung des Lebensraumes im Osten und Sicherstellung der Ernährung, sowie die Lösung des Baltikum-Problems." Fejtegetéseinek további részében pedig egyértelműen megcáfolja Taylor állítását, hogy Hitler csupán egy „második München" formájában képzelte volna megoldani a lengyel kérdést, és nem vette volna jóelőre számításba a nyugati államok hadbalépését. Hitler kijelentette: „Das Problem ‚Polen' ist von einer Auseinandersetzung mit dem Westen nicht zu trennen."[4] Ezt a lehetőséget Hitler a nyugati hatalmak katonai teljesítőképességének mérlegelése alapján számításba vette, s ha bizonyos százalékarányban reménykedett is a „Nervenkrieg" sikerében, tetteit a világháborúval való számvetés irányította.

Könyvének utolsó fejezetében „Ein Wort an die Deutschen Leser" Taylor a mai német generációhoz fordulva összegezi a második világháború legfontosabb tanulságait. Végső következtetéseit az európai béke fennmaradásáért érzett humanista felelősség hatja át: „Wir sind bereit — írja —, die Vergangenheit zu vergessen, aber die Deutschen müssen sie ebenfalls vergessen. Sie müssen ihre ganze Vergangenheit vergessen und mit ihren gegenwärtigen, sehr erträglichen Verhältnissen zufrieden sein. Wir alle haben unsern Beitrag zum zukünftigen Frieden der Welt zu leisten. Der deutsche Beitrag heisst: Akzeptieren Sie die Oder-Neisse-Linie als endgültige und dauerhafte Regelung. Lernen Sie statt Breslau Wroclaw zu sagen. Wenn Sie zurückblicken auf das, was die Deutschen zu Hitlers Zeiten andern europäischen Völkern angetan haben, dann ist das nicht zuviel verlangt" (362. l.). Taylorral együtt mi is szeretnénk, ha mindez így történnék, de marxisták lévén tudjuk, hogy a történelemben nem a morális, hanem a gazdasági-hatalmi tényezők játsszák a meghatározó szerepet. Hitlert sem valamiféle „morális elfajulás" emelte a kancelláriszékbe, hanem meghatározott gazdasági-politikai erők, amelyeket mi a német monopoltőke legreakciósabb, militarista szárnyában látunk megtestesülni. Ez taszította immár két világháború lángtengerébe Európát, s ez adott politikai-hatalmi súlyt Hitler világhódító tervei számára. Ennek alapján — eltérően Taylor megfogalmazásától — úgy látjuk, hogy a németség akkor tesz eleget régen megérett feladatának, ha történelmének alakításából végleg kikapcsolja a monopoltőke befolyását.

KEREKES LAJOS

HEINRICH BENEDIKT:

DER PASCHA GRAF ALEXANDER VON BONNEVAL. 1675—1747

(Graz—Köln, Hermann Böhlaus Nachf. 1959. 216 l.)

A Rákóczi-emigráció történetéből is jól ismert Bonneval a XVIII. század elejének egyik legnyugtalanabb és legmarkánsabb kalandora volt. Előkelő francia családból származott, életpályája XIV. Lajos hadseregében indult. Becsvágyát azonban ez nem elégítette ki, s miután feletteseivel a szolgálati fegyelmet súlyosan sértő módon összeveszett, 1710-ben a császár szolgálatába állt. A francia hadbíróság ezért halálra ítélte, és in effigie fel is akasztatta, miközben Bonneval Savoyai Eugén oldalán éveken át harcolt hazája ellen. Vakmerő bátorsága cinizmussal, ugyanakkor megnyerő kedvességgel párosult, s a bécsi társaságban, melynek egyik kedvence volt, legendák keringtek róla. A tollat éppolyan ügyesen forgatta, mint a kardot, Fénelonnal és Voltaire-rel sűrű levelezésben állt, s ez utóbbi nagy elismeréssel nyilatkozott róla. A török—osztrák háborúban altábornagyságra emelkedett, azt beszélték, hogy Eugén herceg jobbkeze. Mindez azonban nem elégítette ki. 1724-ben európai botrányt kavart fel Brüsszelben. Azzal az ürüggyel, hogy neki, a Bourbonok távoli rokonának kötelessége a spanyol királyné,

[4] *Jacobsen:* 1939—1945. Der zweite Weltkrieg in Chronik und Dokumenten. 93. l.

az orléansi herceg leányának becsületét megvédenie, a nyilvánosság előtt súlyosan megsértette a belgiumi császári kormányzót és feleségét, majd röpiratokban gyalázta őket. A császár, hogy a külpolitikailag is kínos botránynak véget vessen, elfogatta Bonnevalt. A Hadi Tanács halálra ítélte, az uralkodó azonban az ítéletet egyévi börtönre, rangvesztésre és a császári szolgálatból való elbocsátásra mérsékelte. Büntetését letöltvén Velencén át Törökországba ment, azzal az eltökélt szándékkal, hogy bosszút áll a császáron és főleg Eugén hercegen, akivel a brüsszeli botrány óta engesztelhetetlenül gyűlölték egymást. Török segítséggel Magyarország trónját szerette volna elnyerni, a porta azonban egyáltalában nem kapott kalandos javaslatán. Erre 1729-ben mohamedánná lett, s Ahmed pasa néven Karamella kormányzását vette át. Az európai diplomáciában és főleg a hadászatban való alapos jártasságával hamarosan megnyerte a nagyvezér, sőt a szultán bizalmát is, kinevezték a török hadsereg tüzérségi főparancsnokává és megbízták a hadsereg nyugati mintára történő átszervezésével. Az Ausztria és Franciaország közt kitört háború megmozgatta a porta többévtizedes tespedtségét is, s Bonneval egyszeriben a katonai és diplomáciai élet középpontjába került. Rákóczival való kapcsolatai is ekkor mélyültek el. Bonneval rábeszélésére a porta komolyan latolgatta az Ausztria elleni támadás lehetőségét, s Rákóczi Bonneval terveibe kapcsolódva próbált kitörni a politikai elszigeteltségből. A fejedelem halála után fia, József, szintén Bonnevalra támaszkodott erdélyi tervei végrehajtásában, akinek tekintélye és hatalma ekkor állt a zeniten: egyik fő szervezője volt az oroszok, majd a perzsák elleni háborúnak, s a háttérből nem egyszer ő sugalmazta a nagyvezér és a szultán diplomáciai lépéseit. Az Ausztria elleni háborúban visszaszerezte Belgrádot s a Dunától délre eső területeket. Örökös intrikái, a külföldi hatalmak követeivel való titkos és áttekinthetetlen kapcsolatai azonban gyanússá tették, kegyvesztetté lett, s utolsó hónapjait számüzetésben, teljes mellőzöttségben élte le.

Bonneval meghökkentő fordulatokban és kalandos részletekben bővelkedő életét Benedikt nagy levéltári anyag felhasználásával, kissé a regényes történeti életrajzokra emlékeztető olvasmányos formában dolgozta fel. Aprólékos részletességgel ismerteti Bonneval életpályáját, különösen törökországi tevékenységét, s az olvasó elé tárja terveit, katonai és diplomáciai elaborátumait, amelyek nem egyszer közvetlenül érintik a magyar történelmet is. Mindabban, amit a szerző Bonneval katonai tehetségéről, politikai meglátásainak helytálló voltáról mond, egyetértünk, ahogy abban is, hogy a Török Birodalom számára a felemelkedés egyetlen módja a Bonneval által képviselt modernizálódás útja lett volna. Nem érthetünk azonban egyet azzal, hogy szembehelyezkedve az egész korábbi gazdag irodalommal, Benedikt Bonnevalban a becsület lovagját látja, s szépítgeti kalandor voltát, a szerencsétlen sorsot, az ellene összejátszó körülményeket emlegetve. Főleg a törökországi időszakban értékeli túl hőse jelentőségét, amikor úgy tünteti fel, hogy „ő diktálta a porta poltikáját" és „bámulatraméltó ügyességgel, láthatatlan de erős kézzel irányította a birodalmat" (99. és 107. l.). Benedikt fenntartás nélkül hitelt ad a császári kémek jelentéseinek, holott tudjuk, hogy az ilyen jelentések készítői általában hajlamosak voltak a túlzásokra. A konfidens-jelentések alapján ítéli meg Rákóczit is, akiről romantikus, de ellenszenves képet rajzol. Leírásában a bujdosó fejedelem merev etikettbe burkolózó, önálló ítéletre képtelen szánalmas alak, aki sírva vigadozik a Czinka testvérek hegedűjének édes-bús hangja mellett s kíséretével együtt azon ábrándozik, hogyan lehetne visszaforgatni az idő kerekét, és a jobbágyok rovására ismét nyeregbe ültetni a nemes urakat és fejedelmüket Magyarországon. Rákóczi ellenszenves ábrázolása különben részben azt a célt is szolgálja, hogy vele szemben annál élesebben kiemelkedjék Bonneval alakja; míg Rákóczi csökönyös korlátoltsággal maradi előítéletek falai mögé zárkózik, Bonneval a minden előítéletet sutba dobó, felvilágosodott, a haladást és a jövőt szolgáló geniális hadvezér és államférfi. Benedikt könyvének értékeit erősen lerontja hőse iránti romantikus elfogultsága.

BENDA KÁLMÁN

VERE GORDON CHILDE

A CIVILIZÁCIÓ BÖLCSŐJE

Ford. Szuhay-Havas Ervin

(Budapest, Gondolat Kiadó. 1959. 258 l.)

AZ EURÓPAI TÁRSADALOM ŐSTÖRTÉNETE

Ford. Lengyel János

(Budapest, Gondolat Kiadó. 1962. 177 l.)

V. Gordon Childe „What Happened in History" című könyve 1954-ben a Penguin Books köteteként jelent meg. A kiváló angol régész és őstörténész munkáját a Studium könyvek sorában a „Civilizáció bölcsője" címmel kaptuk kézhez. Ehhez a munkához 1958-ban ugyancsak e sorozatban jelent meg „The Prehistory of European Society" című műve magyarul az „Európai társadalom őstörténete". A két munkát elválasztó idő ellenére is úgy érezzük, összetartozik e két könyv, s mintegy kiegészítik egymást. Childe, aki a régészetet igazi történettudománnyá tette, új, sajátos komplex módszerével valósította meg az őskori társadalmak rekonstrukcióját. Ezzel a módszerrel igyekezett választ adni az őstörténet, pontosabban az európai őstörténet két fontos kérdésére: Hogyan indult meg Európa a fejlődés útján és hogyan múlhatta felül keleti mestereit? Az európai fejlődést utóbb említett munkájában rendkívül gazdag régészeti leletanyag alapján vázolja fel, s bár ezt annak a ténynek a tudatában teszi, hogy a régészeti leletanyag a társadalmi berendezkedés vizsgálatához nem elégséges, az, hogy Childe ismeri és alkalmazza a történelmi materializmust, megóvja őt attól, hogy helyt nem álló tudománytalan találgatásokba bocsátkozzék.

A történelem tanúsága szerint a kultúrák egyre változatosabbakká váltak, s a régészeti leletek alapján is igen sok határolható el. Ennek ellenére azonban áttekintve az emberiség őstörténetét, nyomon követhető egy fejlődési vonal, mely Mezopotámiából és Egyiptomból Görögországon át Rómába, majd Bizáncba vezet. Ez volt az az útvonal, melyet az európai műveltséget megalapozó egymással igen bonyolult kölcsönhatásban álló elemek megtettek az adatok tanúsága szerint még Indiát, sőt Kínát is megjárva. Az európai fejlődés, a keletivel összehasonlítva, jóval alacsonyabb színvonalon állt, s erről a színvonalról csak a nagy keleti kultúrközpontok közelségéből adódó segítség mozdíthatta ki. Az európai bronzipar megteremtéséhez az égei felesleg adott alapot s Európa igen sok nehézséget megtakarítva, folytathatta útját akkor, mikor a nagy keleti társadalmak már kimerülőben voltak, miután nem volt lehetőségük arra, hogy a saját belső fejlődésük állította korlátokat szétfeszítsék. Az egyik ilyen korlát a belső piac igen szűk volta, a másik pedig az, hogy a terméktöbbletet kincsként halmozták fel. Igaz ugyan, hogy ez a koncentráció azt az önállósulási folyamatot, mely a római birodalom provinciákra való széthullására vezetett, megakadályozta, viszont útjában állt a fejlődésnek. A szűk belső piac akadályozva a gazdasági fejlődést, közvetve a tudományok fejlődésére is kihatott, s ez a kör fojtogató gyűrűbe szorította az egyébként külsőre hatalmas birodalmakat. Childe igen sokoldalúan és szemléletesen mutatja be a nagy kultúrközpontokat, kialakulásukat, fejlődésüket. Kialakulásukat a szerző által városforradalmaknak nevezett folyamat eredményeként írja le. Ennek döntő tényezője a fémkohászat feltalálása. Az így előállítható fémfegyverek és használati tárgyak biztosították a gazdasági és katonai fölényt, s vetették meg egy rohamos fejlődés alapját. Egyiptomban ez az időszak rögzíthető, Mezopotámiában nem. Annak ellenére, hogy e két nagy kultúrközpont sokban hasonlított egymáshoz, mégsem voltak azonosak belső berendezésük és felépítésük tekintetében. A szerző, úgy érezzük, adós maradt annak megmagyarázásával, hogy a majdnem egyforma adottságok ellenére minek tulajdoníthatók az eltérések, és ezek mennyiben befolyásolták a későbbi fejlődést. A sumér eszmék befolyása Felső-Egyiptomra ismert, sok kölcsönhatás mutatható ki a tudományok területén is. Ezek a tudományos eredmények, mint Childe rámutat, a gyakorlati munkából levont tapasztalatokon alapultak. A matematikára vonatkozó tudásanyaguk a fennmaradt emlékek alapján végeredményben példatár volt. Mindenesetre a tudományok alapjait,

mint a szerző kimutatja, Egyiptomban és a Tigris—Eufrates völgyében vetették meg. A fennmaradt írások, emlékek, melyeket sajnos a szerző nem jelöl meg közelebbről, jó bepillantást engednek még a mindennapi életbe is. Kevéssé ismerjük Indiát. Pénz- és értékrendszere bizonytalan, bár a virágzó kereskedőréteg megléte bizonyított. Súlyosbítja a helyzetet, hogy az indiai írás, ellentétben a két másikkal, vegyes és a nyelv ismeretlen. A kérdést — tegyük hozzá, kevés eredménnyel — Petrie, Piccoli és Hunter tanulmányozták. A VIII.—VII. századi brahmi írásmód, mely ismert, valószínűen főníciai eredetű. Pánini híres IV-ik századi nyelvtana már így íródott.

Azt a nagy változást, melyet a körülbelül 3000 körül beköszöntött bronzkor jelez, igen sokrétűen ábrázolja Childe. A mesterség és írásbeliség elválása, valamint a tudomány gyenge fejlődése és az a tény, hogy a tudomány és mágia alig különbözött egymástól, sőt talán azonos is lehetett, mégsem vetettek gátat a fejlődésnek. Mindez viszont összefonódott a mindennapi élettel, sőt a túlvilágival is, s a sírfeliratokon nyomon követhető, hogy a lelkek feletti ítéletben való hit Egyiptomban már ismert volt. Ez a felfogás rányomta bélyegét a művészetre is. A fennmaradt emlékek tanúsítják, hogy a művészetet is a gyakorlati célok érdekében művelték. Mindezek az elképzelések természetesen magukba foglalták azokat a csírákat, melyek azután a vaskorban olyan bőven bontakoztak ki.

Az eszmék terjesztésében nagy szerepük volt a kereskedőknek, akik a Baltikumig is elhatoltak, sőt Kína partjait is érintették. A fejlődés azonban nem volt zavartalan, hiszen i. e. 1800 körül Sumér és Akkád egyesítése Babilonná, valamint i. e. 1850-ben a hikszoszok kiűzése Egyiptomból egy-egy zavaros korszakot zárt le. Az új időszak szabad piacot biztosított a mesteremberek számára, a gazdasági fellendülés pedig visszahatott a birodalom szervezetére. A középrétegek felemelkedtek, Hamurapi törvénykönyve pedig (különösen a 49, 50, 51, 100—108. stb pontok) a vagyon fokozott védelméről tanúskodik. Kis-Ázsiában ezalatt megmaradt a neolitkori felszerelés, Krétán pedig a minoszi palota tovább is nagy háztartás maradt. Európát a már jelzett utakon tovább érték a keleti hatások, előkészítve a korai vaskort, mely a világkép új arculatát mutatta be. A Földközi-tenger medencéjében már nem találkozunk a keleti istenkirályokkal, hanem a görög demokrácia kialakulásának lehetünk tanúi. Childe ezt a folyamatot a fegyvernemek változására vezeti vissza (lovasság — gyalogság), azonban úgy véljük, hogy inkább a polison belüli sokrétű folyamat eredménye volt ez. A görög és római birodalom belső berendezkedését összehasonlító rész sem egészen szerencsés, néhol kissé felszínesen hat. A vaskor beköszöntésével új ideológia igénye is felmerült. Az értelemhez folyamodó filozófusok mellett feltűnnek az új tanok hirdetői is. Kína, Irán, a héber próféták és a misterium vallások egyaránt keresték a megoldást. A művészetek, felszabadulva a papi testületek anyagi függőségéből, új lendületet kaptak. Fellendült az irodalom is, megjelennek a nagy epikus költemények. A civilizáció tovább szélesedett. A hellén világ azonban Nagy Sándor halála után széthullt, a hellenizmus keletre került. A régi keleti birodalmak sajátos módon átalakultak ugyan, de fő jellegzetességeiket megtartották. Lehetővé vált egy nagy közös piac kialakulása. A tudomány nemzetközivé lett. Görög, egyiptomi és babiloni elemekből összeötvöződve, széles körben terjedt és készítette elő a talajt új tudomány és új ideológia számára. Amikor a rabszolgaság az ókori görög birodalom bukását okozta, a bukást követő zűr-zavarnak utóda, Róma vetett véget, átvéve a görögség örökét. A római hódítás a „pax Romana"-t jelentette, de a belső ellentmondást megoldani nem tudta. A birodalom nem volt zárt gazdasági rendszer. Ideológiája pedig szintén nem volt egységes. Helyesen mutat rá Childe, hogy a világgazdaság megkívánta nemzetközi ideológiát egyedül a kereszténység volt képes nyújtani. Emellett ideig-óráig vígaszt jelentett az elnyomott rétegeknek is, mígnem az állam mellé állva, annak támogatását vállalta magára. E jól megrajzolt képben azonban a szerző adós marad egy igen fontos folyamat ábrázolásával. Nem mutatja be világosan a colónus réteg kialakulását, pedig ezzel utalásszerűen előre lehetett volna mutatni az európai korai feudalizmus kialakulására. A belső ellentmondásoktól és a barbár támadásoktól felőrölt Róma széthullása után a civilizáció és művelődés örökét Bizánc vette át és őrizte meg. A Childe megrajzolta nagy körkép, melynek legfőbb értéke a gazdasági élet és a civilizáció minden területén megnyilvánuló állandó kölcsönhatásának beható megvilágítása, Bizánc szerepének néhány vonással való felvázolása után lezárul.

A két munka részletes bírálatára ez alkalommal azért nem nyílik lehetőség, mert az irodalmi hivatkozások és jegyzetanyag gyér volta igen nehézzé tenné az adatok ellenőrzésénél annak megállapítását, hogy elnézésről, vagy pedig a fordítás közben történt félreértésről van-e szó. Néhány hely ugyanis valószínűen erre enged következtetni, például az, ahol a következő két szó így áll: (véda) szanszkrit (A civilizáció bölcsője, 148. l.) a véda szó tudást, a szanszkrit pontosabban szanszkritam (nom.) pedig szerkesztettet jelent. A két szó összetételéből arra lehetne következtetni, hogy szerkesztett tudás-

ról van szó, holott a szerző nyilvánvalóan a védai szanszkrit nyelvre gondolt, értve ezen a védai himnuszok nyelvezetét. Ilyen és ehhez hasonló példákat még lehetne szaporítani, azonban ezekről a fentebb említettek miatt eltekintünk. Végezetül megemlítjük, hogy időrendi táblázat szerkesztésével és közreadásával a kiadó a népszerűnek szánt kiadványban az olvasók helyzetét igen megkönnyítette volna.

Az említett apró hiányok ellenére Childe munkáját nemcsak hasznosnak, hanem szükségesnek is kell mondanunk, miután tudomásunk szerint ilyen rövid, széles áttekintést nyújtó, szilárd elvi alapokon nyugvó összefoglaló munka ebből a tárgykörből magyar nyelven még nem látott napvilágot. Ennek alapján tehát a munkát és közreadását hézagpótlónak kell mondanunk.

HATOS GÉZA

KRÓNIKA

SÁNDOR VILMOS
1903—1962

1962 nyarán fájdalmas veszteség érte a magyar történettudományt: 59 esztendős korában váratlanul elhunyt Sándor Vilmos kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetője. Alkotóereje teljében, akkor ragadta el a halál, amikor hosszú esztendők megfeszített munkájának tudományos eredményei a legnagyobb bőségben születtek meg tolla alól.

Neve és munkássága jól ismert a gazdaságtörténettel foglalkozók előtt. Sándor Vilmos tizenöt esztendőn át munkálkodott az újkori magyar gazdaságtörténet, azon belül elsősorban az ipartörténet alapvető kérdéseinek megoldásán. Nagyszabású, maradandó monográfiában adta közre a XIX. század második felének hazai ipartörténetét. Kezdeményezője volt az újkori technikatörténeti kutatásoknak, s ezekbe igyekezett bevonni a fiatalabb kutatókat is. Gazdag forrásanyagra épült tanulmányban tárta fel a budapesti malomipar fejlődését 1839—1880 között. E munkája, valamint a magyarországi ipari forradalom technika-történetéről megjelent műve jelentősen hozzájárultak a hazai ipari fejlődés általános, elvi kérdéseinek megoldásához is.

Sokoldalú gazdaságtörténeti kutatásaira támaszkodva fontos szerepet játszott a dualizmuskori magyar társadalom-történet problémáinak feltárásában és abban a munkában, amely az Osztrák-Magyar Monarchiában kialakult bonyolult nemzeti függőségi viszonyok reális újraértékelését tűzte ki célul. Ezzel kapcsolatban szorgalmazta az érintett országok történészeinek tudományos együttműködését.

Szerkesztője volt a készülő egyetemi tankönyvek egyik fejezetének, s szinte az utolsó napokig az 1914/18-as világháború történetének még fel nem tárt kérdéseivel foglalkozott.

Sándor Vilmos viszonylag rövid idő alatt sokat és jelentőset alkotott. Ez — úgy véljük — két tényezőre vezethető vissza. Az egyik a tudomány iránti mély alázata volt, amely a kutatómunkában vas szorgalomra, szinte aszkétikus odaadásra késztette.

Műveit nemcsak a statisztikai és forrásanyagok nagy gazdagsága jellemzi, hanem a szenvedélyes törekvés a történeti igazság lehető legpontosabb feltárására, az adatok és értékelések folytonos, a legkisebb részletekig menő ellenőrzésére. Ő róla valóban elmondhatni — s ebben is példaképe lehet a fiatalabb nemzedéknek —, hogy a tudományos igazság megközelítéséért nem ismert semmilyen fáradságot. Eredményes munkásságának másik fő összetevője: mélységes marxista meggyőződése. A tudomány alázatos szolgálatát tekintette életcéljának, de nem valamilyen elvont objektivizmus szellemében. Mindennapos szolgálat volt ez a haladásért, a szocialista humanizmus nemes szellemében.

Marxista eszmeisége segítette abban, hogy amikor — már nem teljesen fiatalon — megnyílt előtte a történetírói pálya lehetősége, kutató munkája oly eredményesen bontakozhatott ki. De ez a mély marxista meggyőződés irányította őt közéleti munkásságában is. Pályatársai nemcsak a szinte szerzetesi önfegyelemben élő marxista tudóst tisztelték benne, de a fiatal generáció lekiismeretes segítőjét, nevelőjét is, aki támogatója minden új, tudományágunkat előbbre vivő gondolatnak és kezdeményezésnek.

A magyar történészek kegyelettel őrzik meg emlékét.

(N. Zs.)

HÍREK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

A Társulat központjának hírei

Előadások

A Társulat és a TIT budapesti történelmi szakosztálya közös rendezésében 1963. március 6-án *Klaniczay Tibor*, az Irodalomtörténeti Intézet igazgatóhelyettese „Irodalomtörténet és történetírás" címmel tartott előadást. Rámutatott arra, hogy a két tudomány közismert egymásrautaltsága ellenére is művelői nem ismerik eléggé egymás eredményeit, illetve nem veszik figyelembe a másik tudomány igényeit. Hiányolta, hogy történettudományunk az utóbbi két évtizedben keveset tett a művelődéstörténeti kérdések vizsgálata terén.

A marxista irodalomtudomány, szemben a ma nyugaton uralkodó fenomenológiai módszerekkel, az irodalmi jelenségeket a legszorosabb összefüggésben igyekszik megragadni az illető kor gazdasági-társadalmi jelenségeivel. Hibás tendenciának minősítette az előadó, hogy az irodalomtörténet elsősorban a politikai történethez igyekszik igazodni (pl. periodizációban is). Ha a politikai eseményeknek az irodalomra gyakorolt hatását nem is lehet tagadni, az irodalom nagy, minőségi változásai sokkal szorosabb összefüggést mutatnak a gazdasági-társadalmi szerkezetben beálló változásokkal. Ennek következtében az irodalomtörténésznek nemcsak a kor politikai, hanem gazdasági jelenségeit is jobban kellene ismernie. Másrészt a történészeknek jobban fel kellene figyelniök az irodalomtörténeti kutatás által kimutatott összefüggésekre. Ezek, ha az irodalomtörténet megfelelő színvonalon áll, olyan jelenségekre hívhatják fel a figyelmet, amelyek eddig a történészek előtt rejtve maradtak.

Az előadás felkért hozzászólói *Szabolcsi Miklós* kandidátus és *R. Várkonyi Ágnes* kandidátus voltak. Az ülés *Kovács Endre* kandidátus elnöki zárszavával ért véget.

Ugyanennek a sorozatnak keretében hangzott el 1963. április 24-én *Zádor Anna*, a művészettörténeti tudományok doktora, egyetemi tanár, „Művészettörténet és történetírás" című előadása. Ennek során a szükséges együttműködés egyelőre formális voltát arra vezette vissza, hogy szerinte történész oldalról a művészettörténettel szemben azt a helytelen igényt támasztják, hogy a politikai-gazdasági történetet illusztrálja, holott a művészettörténet ennek az igénynek nem felelhet meg, hiszen a művészetek fejlődése nem esik pontosan egybe a politikai eseménytörténettel. Ebből következik, hogy a művészettörténeti periodizáció is más, és csupán a nagyobb korszakok tekintetében egyezik meg a történelem fontosabb korszakhatáraival. Ő is megemlítette, hogy a művelődéstörténet átmeneti háttérbeszorulása a történettudományban megnehezíti a művészettörténetnek a történelemtudományra való támaszkodását. Hangsúlyozta, hogy mind a művészettörténetben, mind a történettudományban nélkülözhetetlen a vizsgált kérdéseknek az egyetemes összefüggéseikben való tárgyalása.

Az előadás felkért hozzászólói *Entz Géza* kandidátus és *Voit Pál* voltak.

Új társulati kiadvány

A Magyar Történelmi Társulat és a Hazafias Népfront Könyvtára 6. köteteként megjelent *Balogh Sándor* és *Szabolcs Ottó* „Pedagógusok a két világháború között" című munkája, amely száz válogatott dokumentum közlésével és alapos bevezető tanulmányával hasznosan világítja meg a pedagógusok helyzetét az ellenforradalmi Magyarországon.

A tanári tagozat hírei

1963. március 8-án a Társulat, az Országos Pedagógiai Intézet és a TIT budapesti történelmi szakosztálya együttes rendezésében tartották meg az 1962. évi országos középiskolai tanulmányi verseny történelmi pályázatának díjnyertesei és tanárai részvételével az immár hagyományossá vált klubdélutánt.

Sinkovics István egyetemi tanár, a bírálóbizottság elnöke, ismertette a pályázat eredményét és tanulságait. A két megadott témára (A munkásság és a parasztság kulturális és gazdasági helyzetének alakulása a századfordulótól napjainkig falumban, városomban, megyémben. A gyarmati népek felszabadulási küzdelmei) kétszáz pályamű

érkezett be. Az I. díj nyertese *Balogh András* (Bp., V., Eötvös József gimnázium, vezető tanár: *Borsányi Károly*); a II. (megosztott) díj nyertesei *Koroknay Ákos* (Bp., II., II. Rákóczi Ferenc gimnázium, vezető tanár: *T. Philipp Ilona*) és *Nagy Árpád* (Eger, Gárdonyi Géza gimnázium, vezető tanár: *Nagy Gáborné*); a III. díj nyertese *Majláth Imre* (Orosháza vezető tanár: *Garay Lajos*). A nyertesek ismertették dolgozataik elkészítése közben felmerült problémáikat, amelyekhez *Rudas László, Pór György, Darabos Zsuzsa* középiskolai tanulók és *Kardos Zsuzsa* debreceni egy. hallgató szólt még hozzá. *T. Philipp Ilona* (Bp.), *Garay Lajos* (Orosháza) és *Nagy Gáborné* (Eger) tanárok, valamint *Szabolcs Ottó* docens (OPI) felszólalásukban a tanulmányi verseny jelenlegi rendszerével és a pályázókkal szemben támasztott követelményekkel foglalkoztak.

A klubdélután alkalmával kis kiállítás mutatta be a beérkezett dolgozatokat a megjelenteknek, amelyet a Ságvári-gimnázium tanulói állítottak össze *Csatáry Mária* tanárnő vezetésével.

A Művelődésügyi Minisztérium az 1963. évi országos középiskolai tanulmányi verseny történelmi pályatételeit a következőkben tűzte ki:

1. A felszabadult gyarmati országok szerepe a békéért folytatott küzdelemben, a bandungi konferenciától napjainkig;
2. Az eltűnő magyarországi iparok.

A klubdélután alkalmat adott az új pályázatra való eredményes felkészülés kérdéseinek megbeszélésére.

*

1963. március 27-én a tanári tagozat tagjai az Országos Levéltárban tettek látogatást. A Levéltár munkáját *Komjáthy Miklós* és *Bottló Béla* levéltárosok ismertették.

1963. április 24-én a MSzMP KB Párttörténeti Intézetét látogatták meg a tanári tagozat tagjai. Az egybegyűlteket *Ságvári Ágnes* igazgatóhelyettes üdvözölte, majd *Erényi Tibor* kandidátus, *Hajdu Tibor* kandidátus és *Práger Miklós* ismertette az Intézet munkáját.

*

1963. április 17-én a tanári tagozat technikumi munkacsoportja ülést tartott *Waczulik Margit* elnöklete alatt. A munkacsoport tagjai megvitatták, hogyan fokozhatják tanítványaik aktivitását a történelemórákon, milyen nagy a jelentősége a szabatos ismereteknek a további gondolkodási folyamat megindításában, szóltak a vetítések, filmek és forrásszemelvények hatásáról.

A vidéki csoportok hírei

A Déldunántúli Csoport rendezésében 1963. február 8-án Pécsett *Szabolcs Ottó* kandidátus, az Országos Pedagógiai Intézet történelmi tanszékének docense „A korszerűség és az iskolai történelemtanítás" címmel előadást tartott. Előadásában rámutatott arra, hogy a történettanítás korszerűsítése komplex feladat: egyszerre kell korszerűsíteni a tananyag tartalmát (szemléletét, anyagát, felépítését), a tanítás módszerét és eszközeit. Ugyancsak a Déldunántúli Csoport rendezésében 1963. március 22-én ankétot tartottak, amelyen *Makkai László* kandidátus vezetésével megvitatták a pécsi csoport által kiadásra előkészített technikatörténeti tárgyú tanulmányokat tartalmazó gyűjteményes kötet kérdéseit.

*

A Keletdunántúli Csoport 1963. január 15-én tartott ülésén *Kerekes Lajos* kandidátus „A Horthy-korszak külpolitikája a második világháború előtti években" címmel tartott előadást. Beszámolt a „Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához" című forráskiadványt előkészítő munkálatokról, ismertette a kötetek anyagát. Vázolta a Gömbös-kormány külpolitikáját s a Berlin—Róma tengely megvalósulása érdekében folytatott tevékenységét. Részletesen elemezte a Teleki-kormány külpolitikai elgondolásait.

1963. március 8-án a Csoport a Fejér megyei helytörténeti kutatás helyzetét tárgyalta meg. *Fitz Jenő* referátuma főképpen a régészeti és a középkori, *Farkas Gáboré* az újkori vonatkozású helytörténeti kutatás állapotát vázolta, s ismertette a munkásmozgalmi témával foglalkozó munkacsoport eddig megjelent öt kötetét. *K. Móra Magda* a „Fejér megye múltja írott emlékekben" című kötettel kapcsolatos munkálatokat ismertette.

*

A Társulat Keletmagyarországi Csoportja és a Hajdu-Bihar megyei TIT történelmi szakosztálya 1963. április 19-én ülést rendezett, amelyen *Székely György* egyetemi tanár tartott előadást „A városi és falusi társadalomfejlődés a XV—XVI. századi Európában és Magyarországon" címmel. Az előadó áttekintve az Angliától a Baltikumig és a Lengyel—Litván állam orosz—ukrán területéig az eltérő és párhuzamos fejlődést, négy kérdéscsoportot vizsgált: 1. a város és a vidék súlya a népesedési fejlődésben; 2. a városok belső átalakulása és a polgárság szerepe; 3. a középkori jobbágytelekrendszer és mezőgazdasági árutermelés átalakulása, az átalakulás eltérő útjai-irányai (földtől való megfosztás, röghözkötés; a nemesi árúkereskedelem, robotoltatás), az átmeneti sávok és a „történeti tájjal" ellenkező jelenségek kérdései; 4. az uralkodó osztály belső változásai, a feudális ideológia „nacionalista" változatai, a rendiség és centralizáció küzdelmének alakulása Európa nyugati, középső és keleti részein.

Az előadó hangsúlyozta az összehasonlító történeti módszer fontosságát a marxista kutatásban, s fejtegette, miként járulhatnak hozzá a kis országok történészei a hasonlóságok és sajátosságok feltárásával a történeti összkép megalkotásához.

Egyéb hírek

Jánosházán 1963. április 28-án emléktáblát lepleztek le abból az alkalomból, hogy 1849. április 28-án a község és a környező helységek népe megkísérelte gróf Batthyány Lajos volt miniszterelnök kiszabadítását, akit más politikai foglyokkal együtt katonai kísérettel Ausztriába szállítottak. Az emlékünnepségen *Borus József* kandidátus, a Társulat titkára mondott beszédet, Részletesen elemezte Batthyány és fogolytársainak sorsát, a fogolykaraván útjának körülményeit. Jánosháza 1849 január eleje óta osztrák katonai megszállás alatt volt, ennek ellenére a foglyok megérkezésének hírére az elöljáróság és a község értelmiségének vezetésével órák alatt nagyszámú fegyveres gyűlt össze a községből és a környező falvakból. Az egybegyűlt nép el volt szánva arra, hogy a foglyokat, ha kell, fegyveres erőszak árán is, kiszabadítja. Kísérletük mégsem járt eredménnyel, mert tervük végrehajtásáról maga Batthyány beszélte le őket. Az esemény emléke azóta szájhagyomány formájában él az ottani lakosság körében, ezeket most a honismereti szakkör összegyűjtötte, s ők kezdeményezték az emléktábla felállítását is, melyhez a Vas megyei tanács nyújtott segítséget.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA II. OSZTÁLYÁNAK TÖRTÉNÉSZVONATKOZÁSÚ HÍREI

Az Osztályvezetőség 1963. január 31-i ülése megvitatta az Akadémia Történettudományi Intézete 1963. évi kutatási tervét. Megállapította, hogy az Intézet vezetősége az ez évi munkatervet, az 1962. évihez hasonlóan, gondosan és körültekintően állította össze. Az Intézet kutatási témáinak száma 18, az ebben foglalt altémák száma 74. Ezek tanulmányok, feldolgozások, anyagközlések, monográfiák, bibliográfiák, egyetemi tankönyvrészletek és előtanulmányok formájában kerülnek feldolgozásra. Örvendetes, hogy az újkori és legújabbkori történelem témaköréből 8 téma szerepel 29 altémával. Az egyetemes történelem témái azonban — bár ezen a téren javulás van — viszonylag még most is alacsony számmal szerepelnek. Az 1963. évi terv egyrészt tükrözi az Osztályvezetőség elmúlt évi határozatainak megvalósítására tett intézkedések eredményét, másrészt további feladatokat tűz ki annak szellemében. Így például bizonyos témák kutatása és feldolgozása a történettudomány elvi-módszertani kérdéseivel való foglalkozás elmélyítését célozza. Összegezve, az Osztályvezetőség megállapította, hogy az Intézet 1963. évi munkaterve helyesen számol az Intézet előtt álló feladatokkal, és reálisan veszi figyelembe az adott szervezeti, személyi és anyagi lehetőségeket. Az Intézet ma már mindinkább a marxista történettudomány szilárd kutatóbázisává fejlődik.

Az Osztályvezetőség megvitatta a Dunántúli Tudományos Intézet 1963. évi kutatási tervét is. Az Intézet sajátos profilú intézmény, amelyben történettudományi, földrajztudományi és néprajztudományi kutatások folynak. Az Intézet az 1963. évi feladatok vállalásával és azok megoldására irányuló törekvésével komoly szerepet játszik mindhárom említett tudomány fejlődésében. Történettudományi vonatkozásban kiemelendők azok a kutatások, amelyek a dunántúli iparfejlődés történetével és a dunántúli parasztgazdálkodás kérdéseivel foglalkoznak.

A történettudományi bizottság 1962. évi munkája

A Történettudományi Bizottság 1962 folyamán négyszer tartott ülést. Üléseinek homlokterében elsősorban tudománypolitikai, tudományszervezési, távlati, a történettudomány fejlődésével szoros kapcsolatban levő tervek, feladatok is szerepeltek. A Bizottság az elmúlt év folyamán behatóan foglalkozott a történész vegyesbizottságok munkájával, egyik ülésén javaslatot tett az akadémiai célhitelek elosztására, megvizsgálta a történettudományi folyóiratok helyzetét, más ülésein kialakította az 1963. év akadémiai könyvkiadási tervet és több ízben megvizsgálta a marxista történettudomány feladatait az 1965. évi bécsi nemzetközi kongresszussal és az Osztrák-Magyar Monarchia története kutatásaival kapcsolatban. A Bizottság titkára utóbbi vonatkozásban részletesen informálta a Bizottságot a Nemzetközi Történész Bizottság terveiről és javaslatokat tett azokra a témákra, amelyekből a magyar történész delegáció tagjai referátumokat, illetve korreferátumokat tartanának. A Nemzetközi Történész Bizottság a magyar történészek javaslatai közül két témát vett fel véglegesen („Az abszolutizmus társadalmi és gazdasági alapjai", illetve „Az Osztrák-Magyar Monarchia válsága és felbomlása") ; két témát pedig feltételesen vett fel, későbbi döntéstől függően, a bécsi kongresszus magyar referátumaiként. A Bizottság munkáját hathatósan elősegítette az Osztrák-Magyar Monarchia történetének kutatásával foglalkozó albizottság munkája. Az albizottság kiküldött képviselői az 1962. évi júniusi prágai megbeszéléseken számos javaslatot tettek a bécsi kongresszus megfelelő előkészítésére, és az azon való szereplésre. Az albizottság javaslata alapján a Bizottság javasolta a II. Osztály Vezetőségének, hogy az Osztály 1964 tavaszán a Monarchia története tárgykörben nemzetközi konferenciát rendezzen, amelyen nemcsak a szocialista országok, hanem a haladó nyugati tudósok meghívása is célszerű volna. A Történettudományi Bizottság fontos kérdésnek tekintette az akadémiai könyvkiadás helyzetének megvitatását és annak megjavítása érdekében számos javaslatot tett. — Összegezve: a Bizottság 1962. évi munkája eredményesnek és a magyar történettudományi kutatások fejlesztését elősegítő tevékenységként értékelhető.

A Történettudományi Bizottság ez évi első ülései

A Történettudományi Bizottság 1963. február 1-i ülésén *Hanák Péter* kandidátus, az Osztrák-Magyar Monarchia történetével foglalkozó albizottság titkára jelentést tett az e tárgykörből rendezendő 1964. évi budapesti nemzetközi konferencia előkészítéséről. A Bizottság a jelentést elfogadta és felszólította az albizottságot, hogy a meghívandó akadémiákkal, ill. egyes, a kérdéssel foglalkozó nyugati történészekkel vegye fel a kapcsolatot és készítse el a konferencia előzetes költségvetési tervét. A Bizottság második napirendi pontként *Ránki György* kandidátus, bizottsági titkár előterjesztésében az 1963. évi célhitelek elosztásával foglalkozott. Mint ismeretes, az Akadémia jelentős anyagi eszközökkel támogatja azokat a történettudományi kutatásokat, amelyek egyetemi tanszékeken, ill. más tudományos intézményekben folynak. Ez évben 15 jelentős kutatási téma nyert támogatást, ezeket a témákat részint az Országos Levéltárba, az Országos Pedagógiai Intézet történelmi tanszékére, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem gazdaságtörténeti tanszékére, részben az Országos Széchényi Könyvtárba telepítik. A Bizottság harmadik napirendi pontként meghallgatta *Makkai László* kandidátus, a bizottság könyvfelelőse jelentését az 1962. évi könyvkiadási terv teljesítéséről és javaslatokat tett az Osztályvezetőségnek az 1963. évi könyvkiadási terv végrehajtásával kapcsolatban. Felkérte egyben az 1962. október 17-i ülésen kijelölt és a könyvügyekkel foglalkozó albizottságot egy bizottsági távlati könyvterv összeállítására.

A Történettudományi Bizottság következő ülését 1963. március 8-án tartotta. A Bizottság először meghallgatta *Pach Zsigmond Pál*, akadémiai l. tag beszámolóját a magyar történész küldöttség elmúlt évi októberi szovjetunióbeli útjáról, majd a történész vegyes-bizottságok 1962. évi tevékenységét tárgyalta meg. *Lederer Emma*, a történelemtudomány doktora, bizottsági tag a magyar—csehszlovák, *Székely György* kandidátus, bizottsági tag a magyar—lengyel és *Ember Győző* akadémikus a magyar—német vegyesbizottságok munkájáról adott tájékoztatót. A Bizottság ezután az 1964. évi könyvkiadási tervjavaslattal foglalkozott. A javaslatot *Makkai László* kandidátus, bizottsági tag terjesztette elő. Beszámolt arról, hogy az elmúlt évekhez viszonyítva jelentősen emelkedett a monografikus feldolgozások száma. Az 1964. évi könyvjavaslat elsősorban ilyen jellegű munkákat foglal magában. A Bizottság a javaslatot alaposan megvitatta és azt több módosítással elfogadta.

Az 1963. évi Akadémiai Nagygyűlés történész vonatkozású eseményei

Április 8-án *Mátrai László* akadémikus „A társadalomtudományi alkotómunka új feladatai" címmel tartott tudományos körökben élénk visszhangot kiváltó előadást.

*

Április 10-én az Akadémia I. és II. osztályának közös rendezésében hangzott el *Molnár Erik* akadémikus „Hazafiság és internacionalizmus" című előadása. Az előadáshoz, amelyen *Nemes Dezső*, az MSzMP Politikai Bizottságának tagja, akadémiai l. tag elnökölt, *Erdei Ferenc* akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia főtitkára, *Sötér István* akadémikus, *Mód Aladár*, a történettudományok doktora, *Simon Péter*, a történelettudományok kandidátusa, és *Barta István*, a történettudományok kandidátusa szóltak hozzá.

*

Április 11-én került sor a Társadalmi-Történeti Tudományok Osztálya osztályvezetőségének beszámolójára. A beszámolót *Mátrai László* akadémikus, osztálytitkár tartotta. A beszámoló utáni vitában *Friss István* akadémikus, *Ember Győző* akadémikus, *Pach Zsigmond Pál* akadémiai l. tag, *Szalai Sándor* akadémiai l. tag, *Pécsi Márton*, a földrajzi tudományok doktora és *Szamel Lajos*, az állam- és jogtudományok kandidátusa szólaltak fel.

*

A Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége a nagygyűlés alkalmából II. fokozatú akadémiai jutalomban részesítette „A földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmak Magyarországon 1848—1948" című kétkötetes mű szerzői kollektíváját, név szerint: *Tilkovszky Lóránt*, *Pölöskei Ferenc*, *Simon Péter*, *Mucsi Ferenc*, *Mészáros Károly*, *Erényi Tibor*, *Szakács Kálmán*, *M. Somlyai Magda*, *Siklós András* és *Korom Mihály* történészeket. Marxista történettudományi irodalmunkban ez az első részletes, átfogó tudományos munka a magyarországi parasztság új- és legújabbkori történetéről.

Niederhauser Emil „A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában" című munkájáért III. fokozatú akadémiai jutalomban részesült.

AZ ORSZÁGOS LEVÉLTÁR HÍREI

Befejeződött az Országos Levéltár épületének újjáépítése.

A volt Központi Gazdasági Levéltár mint az Országos Levéltár IV. osztálya folytatja működését.

Az Országos Levéltár legjelentősebb anyaggyarapodása: a Népi Demokratikus Osztály beszállította az Országos Földbirtokrendező Tanács, illetve a Földhivatal 1945—1949. évi, kb. 300 folyóméter terjedelmű iratanyagát.

A közelmúltban befejezett jelentősebb *rendezési munkák* az Országos Levéltárban: a bécsi kabineti levéltárból átkerült, XVI.—XVII. századi, magyar és erdélyi kancelláriai eredetű iratok; az erdélyi országos kormányhatósági levéltárak XVIII.—XIX. századi anyagának egyes részei; az 1848—1849-es magyar minisztérium anyagának eddig rendezetlen része; a családi levéltárak közül a Bárczay-, Csáky-(Miscellanea), Jankovich-, Jeszenák-, Klobusiczky-, Máriássy-család, az Országos Iparegyesület, a Teleki- és Apafy-gyűjtemény; a gazdasági levéltárak közül a Magyar Általános Hitelbank és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank levéltára. A rendezések általában középszintűek, a párhuzamosan készült segédletek áttekintő raktári jegyzékek (konspektusok).

Régebbi rendezésekhez készült fontosabb *segédletek*: a földművelésügyi és a belügyminisztériumi levéltár 3—3, az igazságügyi és a vallás- és közoktatásügyi minisztériumi levéltár 1—1 kötetes, a Batthyány-család levéltárának 1 kötetes sokszorosított *repertóriuma*. Utóbbinak kb. 50 000 db-ból álló missilis-anyagához 3 kötetes gépelt katalógus áll a kutatók rendelkezésére. Ugyancsak gépelt példányban használható a magyar kamarai levéltár ismertetőleltára. A Mohács előtti gyűjteményhez évenként átlagosan 3500 lajstrom (kibővített regeszta) készül s rendszeresen folyik a térképtár nyomtatott térképanyagának jegyzékelése is.

Az Országos Levéltár két kötetes fondjegyzékét követően megjelent a sorozat III. kötete „A területi levéltárak fondjegyzékei" címmel (I. rész, bevezetés), amely a fondjegyzékek szerkesztési alapelveit tartalmazza s a kutatóknak bőséges tájékoztatást nyújt a területi levéltárakban található forrásokról.

A területi levéltárak fondjegyzékei közül elsőnek „Somogy megye levéltára" címmel a kaposvári állami levéltár fondjegyzéke készült el, amely a megyei levéltár részletes történetét is tartalmazza.

Az állami levéltárak, legértékesebb anyaguk felhasználásával, történelmi olvasókönyveket készítenek. Zala és Fejér megye olvasókönyve már meg is jelent. A vállalkozást a megyei tanácsok is támogatják.

Befejeződött a kétéves iratkonzerváló és restauráló tanfolyam, amelyen az Országos Levéltár restaurátorain kívül más intézmények munkatársai is részt vettek.

Az Országos Levéltár fotolaboratóriumában 1960 óta két példányban készülnek a biztonsági filmek. A negatív példányt ideiglenesen a Károlyi-levéltárban őrzik, a pozitív, sokkal könnyebben olvasható példányt használják a kutatók a leolvasógépeken.

Az Országos Levéltár újonnan szerzett Burton-rendszerű kézi kvarclámpája az elmosódott, szabad szemmel már alig látható írások olvasását is lehetővé teszi.

Az Országos Levéltár legértékesebb, illetve rongáltságuk miatt kíméletre szoruló, s már eddig lefényképezett régi és új iratai filmen állnak a kutatók rendelkezésére, abban az esetben, ha a teljes anyag gyors átnézésére van szükség. A részletesebb tanulmányozást igénylő egyes iratok továbbra is megkaphatók eredetiben.

Évek óta folyik a plébániákon és egyházközségeknél levő, 1895. október 1. előtti egyházi anyakönyvek filmezése, aminek történetstatisztikai, helytörténeti s nevezetes személyekkel kapcsolatos életrajzi kutatások szempontjából van jelentősége.

Valamennyi állami levéltár cédulakatalógust készített az 1945 utáni földreformra vonatkozó anyagának legfontosabb iratairól.

HELYTÖRTÉNET ANKÉT AZ ELTE BÖLCSÉSZKARÁN

Ezúttal már második alkalommal jött össze egész napos ankétra a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészkarának új- és legújabbkori helytörténeti munkacsoportja 1963. április 11-én, mintegy 70—80 középiskolai tanár és számos egyetemi hallgató részvételével.

Andics Erzsébet akadémikus, egyetemi tanár megnyitójában kiemelte, hogy egy évvel ezelőtt a gyakorló tanárok továbbképzése és a helytörténeti tudományos munka fellendítése céljából alakította meg a tanszék a helytörténeti munkacsoportot. E szerény kísérlet első eredményének tulajdonítható, hogy azóta szaporodott a helytörténeti témából doktori disszertációt készítő tanárok száma. Ezek a disszertációk, amelyek gyakran tárnak fel nemcsak helyi vonatkozásban értékes anyagot, többnyire két irányban árulnak el gyengeséget: Az egyik a nem mindig kielégítő módszertani felkészültség, a talált anyag puszta leírása és bizonyos igénytelenség a nagyobb történeti összefüggések feltárását illetően. A másik a nem kellő tájékozottság történettudományunk legújabb eredményeit illetően: — helytörténeti kutatóink nem mindig kísérik kellő figyelemmel történeti folyóirataink, legújabb történelmi kiadványaink. Hangsúlyozta, hogy a kutató és magukat állandóan továbbképző tanárok vonzó példát mutatnak hallgatóiknak, tanítványaiknak. Annak, hogy középiskolai tanárok jelentős alkotó munkát végeznek, nagy hagyományai vannak hazánkban: Arany Jánostól Babitsig és Juhász Gyuláig, a Bólyaiaktól Bolgár Elekig, Varga Jenőig és másokig. — Majd felhívta a figyelmet a helyi muzeális gyűjtések fontosságára. Ezekkel sok, különben veszendőbe menő értéket menthetünk meg főképp a legújabbkori kutatások számára. A gyűjtőmunkába lehetséges és kívánatos bizonyos mértékben bevonni a tanulóifjúságot is.

A megnyitó után *Szabad György* kandidátus, egyetemi docens „Az újkori községtörténet forrásai az uradalmi levéltárakban" című előadását annak felidézésével kezdte, milyen gyümölcsözőnek bizonyult már eddig is gazdaság- és társadalomtörténetírásunk számára az uradalmi levéltárak feltárása. Rátérve a községtörténeti kutatás kérdéseire, ismertette a birtokló földesurak meghatározásának néhány módszerét és az uradalmi levéltárakban való eligazodás technikájának általánosítható mozzanatait. Utalt a levéltári leltáraknak (mindenekelőtt *Bakács István* és *Zimányi Vera* kitűnő munkáinak) nagy hasznára. A legfontosabbnak azt ítélte, hogy a kutató igyekezzék megismerni az adott uradalom szervezetét és annak funkcionálását legalább fő vonásaiban, majd ennek nyomán azokat az iratsorozatokat, amelyek — az esetleg községenként kikülönített anyagon kívül is — községtörténeti vonatkozásokat rejthetnek. Felhívta a figyelmet a districtuális rendszer fokozódó előtérbenyomulására az uradalmak újkori gazdasági szervezetében és arra, hogy a mindinkább áttekintő és összesítő jellegűvé váló központi iratsorozatokkal szemben az alsó- és középfokú szervek iratai őrzik meg leginkább a

részletező, az élet eleven valóságát tükröző jellegüket. Felsorolta a fontosabb iratsorozatokat, külön is utalva a tőkés viszonyok kibontakozásával bekövetkező jellegváltozásukra és arra a sajnálatos körülményre, mennyire megszűkül és elszürkül az uradalmi levéltárak többségének kapitalizmuskori iratanyaga. Az úrbéri, a gazdálkodási és számadási iratok mellett szólt a földesurak közhatósági és kegyúri jogainak gyakorlása kapcsán keletkezettekről és — jelentőségüket igen hangsúlyozva — az úriszéki iratokról. Felemlítette a földesúri személyi levéltárak és jogbiztosító iratok községtörténeti vonatkozásait, és utalt az uradalmi térképtárak nevezetes értékeire. Befejezésül figyelmeztetett arra, bármilyen sok elemét tükröztesse is a hajdan mindenható uradalom levéltári anyaga egy község történetének, s adja bár meg az összefüggések sok esetben talán éppen legfontosabb, szerves keletkezésű vezetőszálát, a kutatónak meg kell kísérelnie az így nyert kép ellenőrzését és kiegészítését más források használata révén is.

Hajdu Tibor kandidátus, az MSzMP Párttörténeti Intézet Archívumának h. vezetője „A helytörténeti módszer alkalmazásának lehetőségei a munkásmozgalom történetének kutatásában" címmel tartott előadást. Kiemelte az országos méretű kutatás és a helytörténetírás tervszerű kapcsolatának jelentőségét, a helytörténeti kutatás fontos feladatait egyes, kevéssé feltárt kérdések tisztázása és dokumentálása terén, mint pl. munkás-paraszt szövetség kialakulása, a helyi tanácsok és pártszervezetek szerepe az 1918—19-es forradalmakban, az illegális kommunista csoportok és 19-es kommunisták működésének feltárása és feltérképezése stb. Ismertette a Párttörténeti Közlemények 1961/2. számában megjelent munkásmozgalom-történeti témajegyzék szempontjait. Kifejtette: a felszabadulás 20. évfordulójának megünneplése alkalmas időpont a téma alapos feltárásának megkezdésére, olyan módon, mint ahogy a Tanácsköztársaság történetének művelése kiszélesedett a 40. évforduló alkalmából. Sokat tehet a helytörténetírás az 1945-ös földosztás, a Nemzeti Bizottságok, a termelés és a kulturális forradalom megindulásának feldolgozásáért. Időszerű feladat néhány hosszabb ideje eredményesen működő szövetkezet fejlődésének történeti vizsgálata.

Módszertani kérdésekről szólva hangsúlyozta: a munkásmozgalom történetét csak a nemzeti történetbe beágyazva tudjuk jelentőségének megfelelően és tudományos igénnyel megvilágítani.

Hiba lenne elhanyagolni a helyi szakszervezeti csoportok és SzDP szervezetek, valamint a spontán forradalmi megmozdulások történetének kutatását. A munkásmozgalom, főleg a kommunista mozgalom forrásainak feltárásánál szem előtt kell tartani azt a tényt, hogy a hivatalos dokumentumok és a sajtó a mozgalom tevékenységének csak egy részét tükrözik s azt is torzítva. Ezért különösen fontos a források minden fajtájának: így a visszaemlékezéseknek, röplapoknak, a fővárosi szaklapoknak, peranyagoknak komplex vizsgálata és kritikai összevetése a legfontosabb pártdokumentumokkal. A helyi levéltárakban található iratokat feltétlenül össze kell hasonlítani az országos levéltárak vonatkozó anyagával. Sok felesleges munkát takarítunk meg, ha az egy városban vagy hasonló témakörben kutatók munkaközösségeket alakítanak a források feltárására, visszaemlékezések gyűjtésére. Végül a forráskritika néhány problémáját ismertette.

Ezután *Hoffmann Tamás* kandidátus, egyetemi adjunktus „Falumúzeum létesítése, mint a helytörténeti munka velejárója" című előadása következett. Mindenekelőtt a falumúzeum létesítésével és fenntartásával kapcsolatos aktuális viták szempontjait ismertette, majd vázolta a falumúzeum keretein belül létrehozható gyűjtemények típusait, azok gyarapításának, a népművelő munkában való felhasználásának, illetve a helytörténeti kutatómunkába való beleágyazásának lehetőségeit. Annak a — szakkörökben korántsem egyedülálló — nézetének is kifejezést adott, hogy a helytörténeti gyűjtemény létesítése csak akkor indokolt, a falumúzeum működése csak akkor életképes, ha fejlesztésében, gyarapításában a szakmúzeumok támogatását élvezi, a múzeumi gyűjteményekben egységessé vált anyagkezelési, nyilvántartási stb. rendszer elveit sikerül a helytörténeti gyűjteményben érvényesíteni. Végezetül szólott a szakmúzeumokkal és más szakintézményekkel való együttműködés módozatairól, a falumúzeum patronálásának már sokhelyütt kialakult gyakorlatáról.

Mészáros Károly kandidátus, egyetemi adjunktus előadása a felszabadulás utáni korszak kutatási kérdéseit emelte ki, számítva arra, hogy a munkacsoport tagjai közt szaporodni fog azoknak a száma, akik a népi demokratikus korszak tárgykörében kutatnak. Ismertette a felszabadulás utáni levéltári forrásanyag sajátosságait és a kutatási lehetőségeket. A fennálló rendelkezések értelmében az egyes intézmények, üzemek, vállalatok a működésük során keletkezett iratokat 10 évig saját irattárukban kötelesek őrizni és 10 év leteltével megfelelő selejtezés után kell azokat a levéltárnak átadniok. Viszont a központi és megyei pártiratok 1956 novemberéig (az MDP megszűnéséig) már

archívumban levő iratok. — Ezután a helytörténeti kutatás szempontjából három legfontosabb irattípust, a Megyei Földhivatal iratait, a Nemzeti Bizottságok iratait és az Üzemi Bizottságok iratait ismertette részletesen.

Az ankét második részében helytörténeti dolgozatok bemutatására került sor. Elmélyült kutató munkáról adott számot *Szita László* tanár (Pécs) „Kutatási és feldolgozási problémák a hazai papírgyártás történetének feltárásánál (Papírkészítés a Dunántúlon a XVIII—XIX. században 1764—1861)" címmel megtartott előadása. Szita feltárt anyaga módot nyújtott ahhoz, hogy a téma kutatását gátló körülményt, a források igen szerteágazó voltát sokoldalúan mutassa be. Ezután a feldolgozások nehézségeinek ismertetésénél az előadó két körülményre tért ki; egyrészt arra, hogy a papírgyártást kuriózumként vizsgálták, a papírgyártó manufaktúrák létrejöttét véletlennek tartották, másrészt arra, hogy ipartörténetírásunk azzal, hogy eddig csak a termelés történetét rajzolta meg és nem fordított kellő figyelmet a termelő eszközök történetére, e téma kutatóját jelentős feladatok elé állítja.

Nagy érdeklődést keltett *Dibusz Gyula* tanár (Tataháza) „Egy parasztcsalád újkori története kutatásának problémái" címmel tartott előadása. Ez egy olyan parasztcsalád történetét rajzolta meg, amely töredék-telkes jobbágysorból a századfordulóra a bácskai parasztnábobok sorába emelkedik. E téma fontosságát növeli az a tény, hogy eddig történeti irodalmunk nem rendelkezik ilyen feltárással, nem utolsósorban az ilyen kutatást lehetővé tevő forrásanyag hiányában.

Fentiek után került sor *Lehoczky Alfréd* IV. éves hallgató előadására „Az ózdi szociográfiai kutatás során felmerült helytörténeti problémák" címmel. Lehoczky részletes beszámolója jól tükrözte a fontos problémákat feltáró szociográfiai kutatás eredményességét, de csak hellyel-közzel utalt a helytörténeti vonatkozásokra.

Az elhangzott előadásokhoz hozzászóltak *Bogdán István* levéltáros, *Hankó Zoltán* tanár, *Szatmári József* tanár, *Áfra János* tanár, *Köhegyi Mihály* muzeológus, — hasznos szempontokat nyújtva kutatási és szervezeti kérdésekre.

Szabad György vitazárójában a referátumoknak azt a közös erényét hangsúlyozta, hogy túlléptek az előző ankéton még eléggé általános ismertető jellegen és tényleges kutatási, elvi-módszertani problémáik feltárásával alkalmat adtak a színvonalas és tanulságos eszmecserére.

A LENGYEL—MAGYAR TÖRTÉNÉSZ VEGYESBIZOTTSÁG VARSÓI ÜLÉSSZAKÁRÓL

A magyar és lengyel történettudomány kapcsolatainak rendszeres ápolására alakított vegyesbizottság évente felváltva tartja ülésszakait a két ország fővárosaiban. A vegyesbizottság magyar részlege 1961. december 6—10. között a Lengyel Tudományos Akadémia vendégeként Varsóban hivatalos tárgyaláson és tudományos ülésszakon vett részt. A szükséges szakmai előkészületek és megbeszélések után Varsóba utaztak Kovács Endre és Makkai László, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének osztályvezetői, a bizottság tagjai és Szokolay Katalin, a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Párttörténeti Intézetének tudományos munkatársa, a magyar részleg titkára, valamint e sorok írója, mint a magyar részleg elnöke.

A vegyesbizottság lengyel részlege körültekintő rendezéssel biztosította a tárgyalások sikerét és a tudományos ülésszak színvonalát. A megtárgyalásra kerülő kérdések kiváló szakemberei kapcsolódtak be lengyel részről a megbeszélésekbe. Az üléseket Kazimierz Lepszy professzor vezette.

A tudományos ülésszakot a Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének Kościuszko-termében tartottuk meg, szépszámú meghívott szakember érdeklődése mellett. A lengyel fél részéről mint meghívott előadók szerepeltek Aleksander Gieysztor professzor, Eligiusz Kozłowski, Eugeniusz Olszewski professzor, Jan Reychman professzor, Andrzej Wyczański docens és Janusz Żarnowski.

A két fél bemutatta a történetkutatás legújabb eredményeiről szóló beszámolókat. A lengyel történettudomány legújabb, mennyiségi tekintetben is figyelemreméltó eredményeiről A. Gieysztor (a XV. századig), A. Wyczański (a XVI—XVIII. századról), E. Kozłowski (a XIX. századról) és J. Żarnowski (a XIX. század végéről és a XX. századról) adott elő. A magyar történettudomány 15 éves fejlődéséről e sorok írója számolt be. Ezeket a referátumokat egészítették ki J. Reychmannak a Magyarország történetére vonatkozó lengyel publikációkról és Kovács Endrének a Lengyelország történetére vonatkozó magyar publikációkról szóló előadásai.

Az ülésszak második témaköre a technika történetének kutatása volt. A megbeszélések felölelték a két ország technikatörténeti kutatásainak szervezetét, publikációs fórumait, az együttműködés lehetőségeit. Lengyel részről E. Olszewski, magyar részről

Makkai László adott elő ezekről a kérdéskörökről. Tájékoztatásaikat lengyel kutatók egészítették ki. Remélhető, hogy az eszmecsere elősegíti az egyes területeken, pl. a technikatörténetkutatók, az agrártörténészek között már megindult együttműködés szervezettebbé tételét.

A tudományos előadások harmadik témaköre a lengyel állam kialakulásának korszaka volt. Az ezekre a kérdésekre, a történeti és régészeti kutatásokra irányuló figyelem magyar részről 1956 eleje óta lankadatlan, amikor magyar történészek is állást foglalhattak a lengyel egyetemi tankönyv alapszövegével kapcsolatban. Azóta a mind szélesebben kibontakozó lengyel régészeti kutatások és nagy számban megjelenő publikációk rendszeresen figyelemmel kísérhetők a magyar kutatás számára. A lengyel állam kialakulásának, a korai feudalizmus századainak kutatása és a tapasztalatok kicserélése mindkét ország történetének pontosabb megértéséhez rendkívül hasznosnak bizonyult és sok párhuzam feltárását eredményezi. Ilyen vonásokra a lengyel és magyar kutatás ismételten rámutatott nemzetközi történész-kollokviumok alkalmával is. A megbeszélések ezúttal is előmozdították a korai feudalizmus marxista problematikájának sokoldalú tisztázását. Makkai László a magyarországi korafeudális fejlődésről vallott újabb magyar történetírói felfogásokat (Molnár Erik, Györffy György, Lederer Emma) ismertette és értékelte, s egyben kísérletet is tett arra, hogy átfogó képet adjon a korai feudális magyar társadalomról. Az előadás szélesebb keretekbe helyezte a korai feudális állam problematikáját és így módszertani szempontból segítheti a lengyel kutatást. A lengyel millennium kutatási témáihoz kapcsolódott e sorok írójának előadása a lengyelországi és magyarországi egyházi viszonyok és irányzatok fejlődési párhuzamairól a XI. században. A. Gieysztor a lengyel állam megalakulásával kapcsolatos sokrétű és nagyszámú gazdaságtörténeti, régészeti, politikai-történeti és történeti segédtudományi kutatások eredményeiről és a felvetődő problémákról számolt be élesszemű értékeléssel, felölelve a IV—XIII. század társadalomtörténeti elemzésének sok új eredményét. Az előadásokat élénk vita kísérte, amely alkalmas volt mind a tényanyagok kiegészítésére, mind a forráskutatási módszerek gazdagítására, finomítására. Így lengyel részről érdekes szempontokat kaptunk a nagymorva fejlődés kutatásának fontosságára, mind a lengyel, mind a magyarországi fejlődés könnyebb megértése és párhuzamaik feltárása előmozdítására. Nyilvánvaló, hogy ezekre a kérdésekre a vegyesbizottság az újabb kutatások tükrében a lengyel millenniumi évek végéig, 1966-ig még ismételten visszatér.

A konferencián értékes közléseket hallottunk az új tynieci ásatásokról. A korábbi ásatások eredményeinek és a történeti emlékeknek rendszeres áttekintését ezúttal a lengyel Állami Régészeti Múzeum kiállításának (Początki państwa polskiego) megtekintése tette lehetővé. A lengyel millennium alkalmából rendezett kiállítás nemcsak gazdag anyagával, de a történeti szempontok érvényesítése és magas múzeológiai színvonala miatt is felkeltette a magyar delegáció figyelmét. A látogatáson résztvettek A. Gieysztor és Stanisław Trawkowski, a lengyel korafeudális fejlődés jeles szakemberei. A december 8-i hivatalos tárgyalásokon K. Lepszy, a lengyel részleg elnöke, a krakkói egyetemnek azóta már rektora elnökölt. Lengyel részről résztvettek Jan Dąbrowski akadémikus és Henryk Altman levéltárügyi főigazgató, mint a bizottság tagjai, Feliks Tych docens, párttörténész, mint a lengyel részleg titkára; magyar részről pedig a teljes delegáció. A tárgyalásokon kitűnt, hogy az 1960-ban kitűzött alapelvek szellemében, tervszerűen folyik a két történettudomány együttműködése, amit elsősorban a tudományos értekezletek mutatnak. Jelentősen előrehaladt a lengyel és a magyar történeti szaksajtóban a másik ország történetét tárgyaló vagy a múltbeli kapcsolataikra vonatkozó cikkek közlése, tudományos életéről való beszámolók megjelenése, a cikkek cseréje, a recenziók és a tudományos információk, bibliográfiák egymás rendelkezésére bocsátása, valamint a könyvek, folyóiratok cseréje. A varsói tudományos ülésszak is a tudományos eredmények kicserélésének jelentős megnyilvánulása volt. Tovább folynak a Diplomata antiquissima Hungarica 1000—1196 című forráskiadvány munkálatai, amit a magyar történészek a lengyel millenniumnak szentelnek. A tudományos együttműködésbe szervesen illeszkedik a magyar és lengyel levéltárügyi vezető hivatalok egyezménye a levéltári együttműködésről (1960 december), amely kiterjed műszaki-technikai tapasztalatok, levéltárosképzési anyagok, levéltári anyagok cseréjére, mikrofilmezésre, kiadványcserére. A varsói tanácskozáson pedig előkészítő lépések történtek magyar történeti művek és tanulmánygyűjtemények lengyelországi és lengyel munkák magyarországi megjelentetésére, fordítására. Megbeszélés folyt a történeti népszerűsítés kölcsönös feladatairól is.

Végül határozat jött létre a két ország Tudományos Akadémiája elé terjesztendő javaslatról, amely szerint az 1962. évi vegyesbizottsági ülést Budapesten tartják, és a tárgyalások mellett ülésszakot rendeznek a lengyel és magyar munkásmozgalom kérdéseiről (1919-ig bezárólag). A további tervekben időrendben az 1863. évi lengyel felkelés prob-

lematikája, a Jagello-egyetem 600 éves évfordulójáról való megemlékezések (ennek keretében magyar kulturális kapcsolatainak rendszeres feltárása), továbbá a két ország felszabadulásának 20. évfordulója s a népi demokratikus fejlődés kérdései szerepelnek.

A magyar delegáció ezután látogatást tett a varsói egyetem Történeti Intézetében, ahol tanulságos megbeszélést folytatott a kutató- és oktatómunka aktuális problémáiról és megtekintette az intézet gazdag könyvtárát.

A Budapesten tartott lengyel—magyar renaissance és reformáció konferencia és a varsói megbeszélések az 1961. évet a magyar—lengyel történészkapcsolatok jelentős állomásává tették.

Székely György

A XXII. KONGRESSZUS ÉS A MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNY

Az MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztálya és Történettudományi Intézete 1962. szeptember 28-án tudományos ülést tartott „A magyar történettudomány időszerű kérdései a Szovjetunió Kommunista Pártja XXII. Kongresszusának fényében" címmel. Az ülést *Molnár Erik* akadémikus, a Történettudományi Intézet igazgatója nyitotta meg „A XXII. kongresszus és a magyar történettudomány" című előadásával.

Előadásában a XXII. kongresszus ama követelményéből indult ki, mely a Párt fő feladatai közé sorolja a dolgozók kommunista öntudatának nevelését s ezen belül a proletár nemzetköziség és szocialista hazafiság fejlesztését. A program a szocialista hazafiság és proletár nemzetköziség eszméjének szerves egységét hangsúlyozza, ami gyökeresen különbözik a hazafiság feudális és burzsoá felfogásától. Éppen ezért igazi kifejlesztését csak ez utóbbiakkal vívott következetes harccal lehet biztosítani.

A továbbiakban azt a kérdést vizsgálta meg, milyen eredményei és feladatai vannak a magyar történettudománynak ezen a téren. Bár történetírásunk eddig is központi feladatának tekintette, hogy a történeti valóság teljes bemutatása által hozzájáruljon a proletár nemzetköziség és a szocialista hazafiság fejlesztéséhez, nem lehet elmondani, hogy kérlelhetetlen lett volna a nacionalizmussal szemben, vagy hogy nem idealizálta volna a magyar nép múltját a társadalmi ellentmondások elhomályosításának árán. Inkább azt kell megállapítani, hogy történetírásunk elsősorban a feudális és burzsoá korszak népi mozgalmainak, ezek hazafias tetteinek leírásával buzdított hazaszeretetre, s ezzel engedményt tett a burzsoá nacionalizmusnak, mely az osztályviszonyoktól független hazafiság álláspontját képviseli. Rákosi Mátyás „történeti tételeihez" kapcsolódott történetírásunknak ez az iránya, s vele együtt nem csupán osztályharcok, hanem ezekkel egyenrangúan „a nép által vívott függetlenségi és szabadságharcok sorozatának" tekintette a magyar történetet. Ez a történeti valóság eltorzítását: a honvédő parasztságnak — mint állandó és alapvető történeti erőnek — hamis felfogását eredményezte. A feudalizmus korszakában az osztályérdekek mozgatta időleges paraszti harc az idegen elnyomással szemben megfelelt a társadalmi haladás érdekeinek. Ezek a harcok azonban különböző eszmei köntöst öltöttek. Mivel az anyagi érdekek mozgatta osztályharc a legkülönbözőbb eszmei formákban jelentkezik, s az eszmék a tömegcselekvés közvetlen hajtóerejévé válnak, a marxizmus fontosnak tartja ezeknek az eszméknek, tehát a dolgozó tömegek tudatának vizsgálatát is. Ezt azonban a magyar marxista történetírás eddig elhanyagolta. A parasztságnak a feudalizmusban nincs önálló eszmei rendszere, ezt az uralkodó osztálytól kölcsönzi. A XVII. századig ennek az uralkodó osztálytól átvett ideológiának nincs hazafias vagy nemzeti eleme. A XVII. század előtti ideológia vallási; a parasztok isten parancsa értelmében engedelmességgel tartoznak uraiknak. A parasztságot ezzel az ideológiával mozgósították harcra a tatár, majd török ellen is, s ezt az ideológiát használta fel a parasztság saját urai ellen folytatott harcában is. Az uralkodó osztály a Bocskai—Rákóczi korban kezdte bevinni „a közös haza és a nemzeti közösség ideológiáját" a parasztság tudatába. Ezzel az eszmével vezették őket az idegen Habsburgok és német zsoldosaik ellen. De a parasztok osztályharcos érdekei is a haza és a nemzet eszméjében találták meg ideológiai kifejezésüket. A vázolt történeti anyagból a következő elméleti következtetések adódnak: 1. Nem csupán az osztályok közvetlen anyagi érdekei, de eszméik is befolyásolják az emberek cselekedeteit; 2. az ideológia általában az uralkodó osztály érdekeitől függ, ez formálja a társadalom ideológiáját, ezt azonban az elnyomott osztály is felhasználhatja saját érdekei kifejezésére; 3. az ideológia öntudatlanul is kifejezheti az osztályérdekeket, amikor is hamis tudattal állunk szemben, mely nem ismeri saját gyökerét. Az említett történeti korszakokban jelentkező keresztény vallási ideológia és a későbbi hazafias-nemzeti ideológia egyaránt a hamis tudat formái voltak. Az azt létrehozó uralkodó osztály

éppúgy nem tudta, hogy a feudális rend fenntartásához fűződő érdekei hozták azt létre, mint ahogy nem tudta annak felhasználásakor az elnyomott osztály sem. Az osztálytársadalmak történetében a haladás erői is hamis tudatformákba burkolózhatnak, ez azonban nem változtatja meg e harcok haladó jellegét. A történelmet ugyan erős egyszerűsítéssel közvetlenül az osztályharcból is le lehet vezetni, ez azonban odavezet, hogy a nem kutatott ideológiát fejből konstruálják meg a dogmák követelménye szerint. Így a feje tetejére áll a történelem valóságos logikája. Ez történt Rákosi Mátyás szemléletében és az azt átvevő történeti munkákban, melyekben a „honvédő' paraszt" alakját kiegészítette a „hazaáruló úr" alakja. Mindez feloldhatatlan ellentmondást rejtett magában: a paraszt, akinek „a haza" semmit sem adott, makacsul védte a hazát, az úr pedig, aki a „hazától" mindent megkapott, következetesen elárulta azt.

Mindebben végső soron olyan képzelt vonások vetítődnek vissza a múltba, amelyek „mint a tömegek valódi hazafisága csak a szocialista társadalom sajátjai lehetnek".

R. Várkonyi Ágnes, a történelemtudományok kandidátusa „A feudalizmus nemzet- és hazafogalmának kérdései" című előadásában megállapította, hogy az utolsó 15 év történetírásában a török- és Habsburg-ellenes harcok történeti feldolgozása központi helyet foglalt el. Az elért tudományos eredmények azonban nincsenek arányban a ráfordított energiával, mert e kor történetének osztályharcos elemei háttérbe szorultak a függetlenségi hagyományok mellett, hangsúlyt pedig az egyetemes összefüggések helyett a sajátos, speciális vonások kaptak. A feldolgozások a nemzeti egység gondolatának modern tartalmát vetítették vissza a tárgyalt korszakokba. E felfogás „hitelét" a polgári történetírás könyvtárnyi monográfiaja és forráskiadványa támasztotta alá, s történészeink sokáig nem ismerték fel, hogy a burzsoázia a század végén és a századfordulón tudatosan a nemesi-nemzeti hagyományokat állította előtérbe történelmünk osztályharcos hagyományaival szemben. Marxista történészeink ma már elegendő tudással és tapasztalattal rendelkeznek ahhoz, hogy a dogmatizmus és a személyi kultusz nyomasztó terheitől megszabadulva, az önálló, új alkotó munkára serkentő légkörben e bonyolult korszak történeti képét szigorú tudományossággal, mindennemű kuruc vagy labanc nacionalizmuson felülemelkedve, a köznemesi és a Habsburg dinasztikus provincializmussal leszámolva, más tudományágak művelőivel együttműködve valósághűen rajzolják meg. A továbbiakban az ideológiavizsgálat módszertani kérdéseiről beszélt, majd elemezte a feudalizmus nemzeti ideológiájának osztálygyökereit s a nemesi nemzeteszme megjelenési formáit. Hangsúlyozta, hogy a nemesi nemzetfogalomban jelentős tartalmi változások tükrözik a XIII—XVI—XVII. század uralkodó viszonyait; a harcias erények a XVII. században pl. háttérbe szorulnak, és a gazdasági érdekekhez kötött idegenellenesség kerül előtérbe. A továbbiakban azt fejtegette, hogy a társadalom elnyomott tömegeinek körében milyen történelmi események során és milyen közvetítéssel terjedt el a nemzeteszme. Megállapította, hogy a reformáció térhódítása során s főleg a török- és a Habsburg-ellenes harcok idején a jobbágyok a nemesi nemzetfogalmat társadalmi törekvéseiket kifejező tartalommal telítették. A Rákóczi-szabadságharc jobbágykatonái a maguk osztályharcos nemzet-eszményét szegezik szembe a nemesek nemzetgondolatával. A feudalizmus nemzeti ideológiája soha nem vált a társadalom különböző osztályainak közösségét hirdető, polgári értelemben vett nemzeteszménnyé.

Ránki György, a történettudományok kandidátusa, a Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese és *Lackó Miklós*, a történettudományok kandidátusa „A legújabbkori történetkutatás néhány problémája a XXII. kongresszus után" című előadása mindenekelőtt a kongresszusnak azt a szellemét hangsúlyozta, mely a tudományos munka fokozott megbecsülését sugározta, mely igényli a tudományos vitákat és fokozottan alkotásra ösztönöz. A személyi kultusszal terhelt évek legtöbb ballasztját már maga mögött hagyta legújabbkori történetkutatásunk, ha maradt még valami, az nem annyira külső akadály a történeti kutatás előtt (mint pl. a források elzárása), hanem inkább a fejekben kísértő emlék, amit annál nehezebb elhagyni, mert hiszen a legújabbkori kutatógárda azokból a fiatal történészekből adódik, akik tanulmányaikat éppen a sztálini korszakban végezték. A Horthy-korszak periodizációs problémáiról szólva, az előadók azt az általános következtetést vonták le, hogy esetenként meg kell vizsgálni, vajon gazdasági vagy politikai tényezőkben, ismét máskor az alapban vagy a felépítményben végbemenő változások alapján szabhatók-e meg a periódushatárok. Mindez tudományos viták tárgyát képezi, megtörténhet, hogy egy-egy periódushatár konkrét megítélésében a marxista történészek véleménye is eltér egymástól. Mint történetírásunk jellemző fogyatékosságát a történeti személyiségek egysíkú, felületes ábrázolását elemezték, hangsúlyozva azt az igényt, hogy a pozitív hősök és sötét figurák helyett valóságos egyedi tulajdonságokkal rendelkező emberekként ábrázoljuk a haladó és reakciós történeti személyiségeket. Pl. Horthy 1944. október 15-i kudarcában nem kis szerepet játszott politikai korlátoltsága,

államférfiúi tehetetlensége, katonai gőgje stb. Elképzelhető, hogy egy hasonló politikai nézetű, de tehetségesebb, más emberi kvalitásokkal rendelkező egyén esetében más eredménnyel végződhetett volna ez a kísérlet . . . A Horthy-korszak államhatalma történeti fejlődésének kérdésénél időzvén, bírálták azokat a felfogásokat, melyek hol e rendszer feudális elmaradottságát, hol pedig egyoldalúan a fasiszta vonásokat emelték ki. Önkényuralom, ellenforradalom, fasizmus együttesen jelentkeznek Délkelet-Európa valamennyi országában, ahol a társadalmi fejlettség nem érte el a közép-európai (német) szintet. Annak megvizsgálására van tehát szükség, mennyire önállósult ez az állam s többek között milyen szerepet játszott benne a hadsereg stb. Hangsúlyozták az ideológiai és eszmei kérdések vizsgálatának fontosságát a legújabbkori történetírásban, valamint a tömegmozgalmak és az uralkodó osztály politikai mozgása közötti valódi összefüggések kutatását. Így helytelennek ítélték azt a korábbi — a történelmet elszürkítő — gyakorlatot, mely a tömegmozgalmakat (parasztmozgalmakat) az uralkodó osztályokon belüli harcoktól elszigetelve, önmagukban vizsgálta.

A felszabadulás utáni korszakkal foglalkozó munkákkal mindenekelőtt a történelmi előzményekkel való összekapcsolás szükségességét hangsúlyozták. Enélkül ugyanis az 1945 utáni történeti problémák egész sora marad magyarázat nélkül. E korszakban sajátos módon vetődik fel a köztörténet és a párttörténet helyes viszonyának kérdése, a Párt ugyanis ebben a korszakban elhatározó tényezője volt a társadalmi fejlődésnek. A XXII. kongresszus sok útmutatást nyújt a felszabadulás utáni korszak vezető személyiségeinek helyes ábrázolásához is. Tarthatatlan ugyanis, hogy vagy névtelenül, vagy nevek felsorolásával jelenítjük meg a Párt vezetőit, holott azoknak sajátos arculatuk volt, melyet az adott korszakban érzékeltetni kell, s itt végzett tevékenységük alapján, s nem korábbi vagy későbbi szerepük visszavetítése alapján kell megrajzolni. A továbbiakban a szocialista forradalom különböző útjairól szóló tanításnak a magyar fejlődésre való alkalmazására, a szektarianizmus és revizionizmus konkrét magyarországi jelentkezésének kidolgozására hívták fel a figyelmet. Végül hangsúlyozták az 1949 utáni korszak történeti feldolgozásának fontosságát.

Vass Henrik, a Párttörténeti Intézet igazgatója „A párttörténetírás néhány elvi kérdése" címen tartott előadást. Szerinte a személyi kultusz a társadalomtudományok közül talán leginkább a párttörténetírást érintette. Megakadályozta a párt történetének az objektív történeti igazságnak megfelelő ábrázolását. 1957 óta a Magyar Szocialista Munkáspárt tevékenysége és határozatai nagy segítséget nyújtottak a történészeknek is alkotó munkájuk kibontakoztatásában. Az 1957 óta megjelent egyes tanulmányok, forráskiadványok már hozzáláttak a személyi kultusz és a dogmatikus hibákból eredő káros nézetek kiküszöböléséhez. Az e területen elért eredmények egyik dokumentuma a Párttörténeti Intézetben készülő új párttörténeti tankönyv. A Párttörténeti Intézet a legutóbbi években megnyugtatóan tisztázta az 1918—19-es forradalmak történetének egyik legvitatottabb problémáját, a kettőshatalom jellegének megítélését, s az előadó részletesen ismertette, miért volt kettőshatalom Magyarországon a polgári demokratikus forradalom kezdetétől a Tanácsköztársaság győzelméig. A szociáldemokrata mozgalomról szólva a Párttörténeti Intézet kutatói azt a megítélést tartják helyesnek, miszerint az a munkásmozgalmon belüli irányzat, lényegét tekintve, munkáspárt. Nem hallgatva el az opportunista-reformista irányzat ténykedését, annak olyan szégyenletes megnyilvánulását, mint pl. az 1914-es szociálsoviniszta álláspont, meg kell mutatni, hogy 1918 előtt a Magyarországi Szociáldemokrata Párt volt a dolgozó tömegek érdekeit legjobban képviselő, legradikálisabb politikai szervezet, melynek mulhatatlan érdeme a munkásság műveltségének fokozása, politikai aktivizálása, a gazdasági helyzetének megjavításáért folytatott harc. A 25 éves Horthy-korszak idején, majd a felszabadulás után is árnyaltabban kell ábrázolni és értékelni a szociáldemokrácia szerepét. A Magyar Szocialista Munkáspárt, mint a magyar munkásság egységes forradalmi pártja, vállalja a szociáldemokrata mozgalom előremutató tradícióit és egyesíti soraiban a kommunistákat, valamint a volt szociáldemokratákat. Ezután a párttörténet és a nemzeti történet összefüggéseiről beszélt, melynek kapcsolatát az eddiginél gondosabban kell feltárni. A történelmi igazsághoz tartozik az, hogy az illegális kommunista pártot helyesen értékeljük és bemutassuk, miként válaszolt a társadalom legégetőbb kérdéseire. Vitába szállt azokkal, akik a Kommunisták Magyarországi Pártja 25 éves hősies harcát csupán a korukban előforduló hibák alapján ítélték meg. Hangsúlyozta: a tények beható vizsgálata bizonyítja, hogy a Kommunisták Magyarországi Pártja a két és fél évtizedes kegyetlen fasiszta terror körülményei között is mindig élt és — ha nem is egyforma súllyal — mindig válaszolt a magyar társadalom alapvető kérdéseire. Majd a KMP történetének legfontosabb periodizációs problémáit vázolta fel, az egyes szakaszok legfőbb jellemző vonásai figyelembe vételével. Fontosnak ítélte a felszabadulás utáni történeten belül a párttörténet és a munkásmozga-

lom erőteljesebb történeti ábrázolását, majd az aktualizálás helyes értelmezéséről beszélt, mely csupán a múlt és a jelen között meglevő valóságos párhuzamok és hasonlóságok vagy ellentétek megvilágításával történhet, nem pedig úgy, hogy a történeti tényeket igazítjuk a napi agitációs szempontokhoz.

Pamlényi Ervin, a Történettudományi Intézet osztályvezetője „A marxista forráskritika néhány problémájáról" szólva, előadása bevezetésében rámutatott arra, hogy a személyi kultusz időszakának áldozatai között megtalálható a forráskritika elve és tudománya is. A XX. kongresszus rehabilitálta a forráskritika elvét és azóta, éppen a dogmatikus hibák leküzdése során, a forráskritika principiális jelentőséget nyert. A továbbiakban át kell hatnia egész történettudományunkat annak a gondolatnak, hogy a források gondos, körültekintő, sokoldalú értékelése, kezelése, felhasználása, jó kiadásuk módja éppen nem másodrangú kérdés, hanem a marxista történettudomány lényegéből, tudományos jellegéből folyó követelmény, amelynek hiánya a történettudomány hitelét is veszélyezteti, helyes alkalmazása viszont a történettudománynak a társadalmi tudat formálására irányuló hatóerejét megsokszorozza. Ismertette a marxizmus—leninizmus klasszikusainak forrásfelhasználási, forráskritikai módszerét, majd rátért azoknak a torzulásoknak az elemzésére, amelyeket a forráskritika nem kielégítő alkalmazása a felszabadulás utáni évtized történetírásában okozott. Részletesen szólt a forráskritika, forráskiadási munka színvonalának emelkedéséről az elmúlt öt évben. Néhány példán, a sajtóanyaggal, a kérvényekkel és levelekkel, a rendőri jelentésekkel kapcsolatban felmerült problémákon vázolta a forráskritikai vizsgálatok előtt álló feladatokat. Végül két elméleti kérdésről szólt a forráskritikával kapcsolatban: arról ti., hogyan kell a forráskritikai munkában a lenini pártosságnak érvényesülnie, másrészt pedig azt vizsgálta, hogy a lényeges és lényegtelen adatokról vallott felfogásunknak hogyan kell érvényesülnie a források értékelésében és kiválogatásában.

A tudományos ülés Molnár Erik zárószavaival fejeződött be.

M. Kondor Viktória

A „MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉSI EMLÉKEK" KIADÁSA

A marxista magyar történettudomány az elmúlt 15 évben rendkívüli energiát fordított a XVII—XVIII. századi magyar történet problémáinak tisztázására. Ebből a tárgykörből számos könyv és tanulmány jelent meg, mégis — kétségtelen részleteredményeink ellenére — e bonyolult korszaknak éppen a főproblémái maradtak megoldatlanul. Olyan kérdésekről van szó, mint Habsburg-ellenes és függetlenségi harcaink jellege, társadalmi tendenciái és konkrét osztálytartalma; a centralizáció és a rendiség harca, a Habsburg-abszolutizmus, illetve a Habsburgok abszolutista törekvéseinek érvényesülése Magyarországon és a magyar nemzeti abszolutizmus megvalósítására irányuló esetleges törekvések; a társadalmi osztályok harca, a katonáskodó rétegek elhelyezkedése; Magyarország gazdasági helyzete és függő viszonya a Habsburg-birodalomban stb. Ezeknek a problémáknak a megoldása nélkül a XVII—XVIII. századi magyar történet marxista igényű feldolgozása lehetetlen, az egyes kérdések tudományos alapossággal történő elemzése viszont csakis hatalmas mennyiségű új forrásanyag feltárásával valósulhat meg. A forrásanyag terjedelme különböző (összbirodalmi, országos, táji, megyei, városi stb.) szinteken úgyszólván áttekinthetetlen, s az egyes felsorolt problémák kutatásához különböző kutatóknak gyakran ugyanazt a kiadatlan forrásanyagot kellene, nagy idő- és energiaveszteséggel, átnézniök.

Az eddigi kutatások tapasztalatai azt mutatják, hogy a korszak valamennyi lényeges problémája — nem egyszer ismételten, évtizedeken keresztül — szóbakerült az országgyűléseken, az országgyűlési bizottságokban és az országgyűléseket bizonyos időszakokban pótló concursusokon és rendi gyűléseken. XVI—XVIII. századi történelmünk már említett kérdéseinek marxista értékeléséhez a szükséges alapvető forrásanyagot tehát legjobban a Magyar Országgyűlési Emlékek 1917-ben félbeszakadt közzétételének folytatásával tudnánk a kutatók közkincsévé tenni.

Országgyűlési emlékeinket a Magyar Tudományos Akadémia a múlt század második felében és századunk elején két sorozatban tette közzé: A Magyar Országgyűlési Emlékek (MOE) Fraknói Vilmos, majd Károlyi Árpád szerkesztésében megjelent tizenkét kötete 1526-tól 1606 végéig haladt. Az Erdélyi Országgyűlési Emlékek (EOE) Szilágyi Sándor szerkesztésében huszonegy kötetben 1699-cel zárult. Az EOE XVIII—XIX. századi részének kiadása egyelőre nem időszerű, s ha a jövőben sor kerül rá, a román—magyar tudományos együttműködés keretében volna megvalósítható. A MOE

főleg XVII—XVIII. századi részének közrebocsátása azonban immár elodázhatatlanul szükséges.

Ezek a meggondolások késztették a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének igazgatóságát, hogy 1962 őszén javasolja az Akadémia Történelmi Bizottságának a MOE sorozatának folytatását. A Bizottság a javaslatot elfogadta, s a szervezéssel és a végrehajtással a Történettudományi Intézetet bízta meg. 1963. március 18-án a kiadásban elsősorban érdekelt intézmények és szervezetek képviselőiből, valamint a korszak néhány elismert szakemberéből megalakult a MOE Szerkesztőbizottsága. A Bizottság tagjai az alábbiak: *Ember Győző*, az Országos Levéltár főigazgatója, *Kovács Kálmán*, a magyar jogtörténet tanára az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, *Molnár Erik*, a Történettudományi Intézet igazgatója (a Bizottság elnöke), *Pach Zsigmond Pál*, a gazdaságtörténet tanára a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen, *Székely György* egyetemi tanár, a Magyar Történelmi Társulat főtitkára, *R. Várkonyi Ágnes*, a Történettudományi Intézet feudáliskori magyar történeti osztályának h. vezetője és *Vértes György*, az Országgyűlési Könyvtár igazgatója.

A szerkesztőbizottság feladata az elvi irányítás. A sorozat szerkesztését a szerkesztőség végzi a főszerkesztő vezetésével. A főszerkesztő egyben a szerkesztőbizottság titkári teendőit is ellátja. A szerkesztőség tagjai: *Benda Kálmán* (főszerkesztő) és *Heckenast Gusztáv*, a Történettudományi Intézet tud. munkatársai, valamint *Iványi Emma*, az Országos Levéltár levéltárosa.

A szerkesztőbizottság említett alakuló ülésén megvitatta a Történettudományi Intézetnek a MOE kiadására vonatkozó javaslatát és nagy vonalakban rögzítette a szerkesztés irányelveit. Az alábbiakban vázlatosan ismertetjük ezeket.

A kiadásra kerülő kötetek a MOE sorozatának folytatását képezik. A kiadás távlati terve 1848-ig halad, azaz felöleli az egész feudális kort. A munka most induló első szakaszában azonban a XVII—XVIII. századi országgyűlések iratait kell kiadni az 1790 utáni korszakra csak ezek megjelenése után kerül majd sor. A sorozat kötetbeosztását a Bizottság az egész feudális korra megtervezte, a kiadás sorrendje azonban nem az időrendet, hanem az egyes országgyűlések fontosságát követi.

A MOE első tizenkét kötete a magyar országgyűlések iratanyagán kívül közölte a tervezett, összehívott, de meg nem valósult országgyűlések, a részországgyűlések és a horvát tartományi gyűlések anyagát is. A MOE további köteteiben a horvát tartományi gyűlések nem kerülnek közlésre, a ténylegesen megtartott és a meghiusult országgyűlések anyagán kívül azonban közölni fogja mindazon rendi gyűlések anyagát, amelyek az országgyűléshez vagy részországgyűléshez hasonló funkciót töltöttek be. Ilyenek a különböző, királyi (vagy a XVII—XVIII. századi szabadságharcokban fejedelmi) kezdeményezés nélkül összegyűlt, több megyére kiterjedő rendi conventiculumok, az országgyűlést bizonyos tekintetben pótolni hivatott nádori concursusok, valamint a törvényeket nem alkotó, de rendeleteket jóváhagyó, tábori országgyűléshez hasonló kuruc rendi gyűlések stb. Ezenkívül közli az országgyűlési bizottságok iratait és elaborátumait is.

A munka egységei az országgyűlések. Az anyag bőségétől függően alkothat több országgyűlés egy kötetet, illetve egy országgyűlés több kötetet. Ez utóbbi esetben a kötetek közös mutatója az utolsó kötetbe kerül. Amennyiben több országgyűlés anyaga kerül egy közös kötetbe, az egyes országgyűlések a kötet önálló részeit alkotják, csupán a mutatók készülnek közösen a kötetbe foglalt valamennyi országgyűléshez.

Az egyes országgyűlések anyaga a következő felépítésben kerül közlésre:

1. Az országgyűlés történetét alaposan ismertető, a marxista kutatások elvi eredményeinek alapján készülő bevezető tanulmány. (Egyes, indokolt esetekben, több összetartozó részgyűlést közös bevezető tanulmány dolgozhat fel.) A bevezető tanulmány terjedelme és részletessége tekintetében a MOE 11—12. kötetében levő bevezetések irányadók.

2. Az országgyűlés előkészítésére vonatkozó iratok.

3. Az országgyűlés iratai; leiratok, feliratok, hivatalos országgyűlési napló, törvénytervezetek, követjelentések, az országgyűlés tárgyalásaival kapcsolatos hivatalos levelezés, végül a törvénycikkek; tehát mindaz, ami a szóban forgó országgyűlés levéltárába — ha ilyen lett volna — bekerült volna.

4. Az országgyűlésre vonatkozó vagy azzal kapcsolatos hivatalos és nem hivatalos iratok: a bécsi udvari és kormányzati szervek állásfoglalásai, egyéni követi naplók, magánlevelezések stb.

5. Az országgyűlés által kiküldött bizottságok iratai, amennyiben a következő országgyűlés a bizottság munkálataival nem foglalkozott. (Ellenkező esetben a bizottság iratait a következő országgyűlés előkészítésére vonatkozó iratok közé kell felvenni.)

6. Mutatók: a) rövidítésjegyzék; b) az országgyűlésen szereplő személyek életrajza és a rájuk vonatkozó irodalom (az életrajzok lexikoncikk-szerű tömörséggel); c) hely-, név- és tárgymutató.

Mivel a MOE eddig megjelent köteteihez semmiféle mutató nincsen, a szerkesztőség elkészítteti az I—XII. kötet közös mutatóját, mint a sorozat XIII. kötetét. Ugyanennek a kötetnek az elején kerülnek közlésre az I—XII. kötet anyagát kiegészítő, a kutatások során időközben előkerült fontosabb iratok.

A MOE kötetbeosztása a következő (a beosztás csupán az országgyűléseket tünteti fel, de hozzáértendők az abban az időszakban tartott részgyűlések, concursusok is):
XIII. kötet: Pótlások 1526—1606 és az I—XII. kötet hely-, név- és tárgymutatója.
XIV. kötet: Az 1607—1608. évi országgyűlések.
XV. kötet: Az 1609., 1613. és 1618. évi országgyűlések.
XVI. kötet: Az 1619—1620. évi országgyűlések.
XVII. kötet: Az 1622. évi országgyűlés.
XVIII. kötet: Az 1625. és 1630. évi országgyűlések.
XIX. kötet: Az 1634—35., 1637—38. és 1642. évi országgyűlések.
XX. kötet: Az 1646—47. évi országgyűlés.
XXI. kötet: Az 1649. és 1655. évi országgyűlések.
XXII. kötet: Az 1659. és 1662. évi országgyűlések.
XXIII. kötet: Az 1662—1681. évi részgyűlések.
XXIV. kötet: Az 1681. évi országgyűlés.
XXV. kötet: Az 1683. évi kuruc országgyűlések és az 1687—88. évi országgyűlés.
XXVI. kötet: A XVII. század végi és XVIII. század eleji nádori concursusok.
XXVII. kötet: Az 1705—1711 közötti országgyűlések.
XXVIII. kötet: Az 1712—15. évi országgyűlés.
XXIX. kötet: Az 1722—23. évi országgyűlés.
XXX. kötet: Az 1728—29. évi országgyűlés.
XXXI. kötet: Az 1741. évi országgyűlés.
XXXII. kötet: Az 1751. évi országgyűlés.
XXXIII. kötet: Az 1764—65. évi országgyűlés
XXXIV. kötet: Az 1790—91. évi országgyűlés.
XXXV. kötet: Az 1792., 1796. és 1802. évi országgyűlések.
XXXVI. kötet: Az 1805. és 1807. évi országgyűlések.
XXXVII. kötet: Az 1808. és 1811—12. évi országgyűlések.
XXXVIII. kötet: Az 1825—27. és 1830. évi országgyűlések.
XXXIX. kötet: Az 1832—36. évi országgyűlés.
XL. kötet: Az 1839—40. évi országgyűlés.
XLI. kötet: Az 1843—44. és 1847—48. évi országgyűlések.

Az országgyűlési iratok kiadásának módjára vonatkozó archeográfiai és technikai természetű szempontok (forrásközlési szabályzat) kidolgozására és szélesebb körben való megvitatására a közeljövőben kerül sor.

A szerkesztőbizottság eddig az alábbi országgyűlési kötetek elkészítésére adta ki a megbízást: XIV. kötet (1607—1608): *Benda Kálmán;* XXIV. kötet (1681): *Bottló Béla;* XXVIII. kötet (1712—15): *Heckenast Gusztáv;* XXXIII. kötet (1764—65): *H. Balázs Éva. Heckenast Gusztáv* ugyanakkor megbízást kapott a MOE már megjelent I—XII. kötete név- és tárgymutatójának elkészítésére.

A most munkába vett kötetek előreláthatólag 1966—67 folyamán készülnek el.

BESZÁMOLÓ KŐVÁGÓ LÁSZLÓ ÉS SVÉD LÁSZLÓ KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓINAK VITÁIRÓL

Kővágó László: A magyarországi délszlávok 1918—1919-ben c. disszertációjának bevezető részében áttekintette a délszlávok helyzetét, politikai mozgalmait az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása előtti időkben. Megállapította, hogy Magyarországnak — Horvát-Szlavónia nélkül — több mint 800 ezer délszláv lakója volt, a szerb, horvát és szlovén népcsoport. E három népcsoport igen eltérő gazdasági és művelődési viszonyok között élt, nemzeti öntudatuk fejlettsége és nemzeti törekvéseik is eltérőek voltak. A dolgozat sorra vizsgálat alá vette e népcsoportok sajátos viszonyait és problémáit.

Míg pl. a szerbeknél jelentős számban vannak birtokosok és erős a gazdagparasztság, addig a horvátoknak, szlovéneknek nagybirtokosaik úgyszólván nem voltak, s gazdagparasztságuk is gyenge. De mindhárom népcsoportnál magas volt a szegényparasztság

arányszáma. A munkásság arányszáma legjelentősebb a horvátoknál volt, de ezek jórésze kétlakiakból állt, akik nem vettek részt a szervezett munkásmozgalomban. A kisebb létszámú szerb munkásság viszont koncentráltabban helyezkedik el, és aktívabb. Végkövetkeztetésként megállapítja a szerző, hogy „a magyarországi szerbség a legnagyobbszámú, jelentős vagyonnal rendelkező, fejlett nemzeti öntudatú délszláv népcsoport volt".

Részletesen foglalkozik a disszertáció a délszlávokkal szemben alkalmazott hivatalos magyar politikával, amely minden népcsoport irányában sajátságos módon nyilvánult meg. Ez a politika eredményességét tekintve pl. a magyarországi szerbek esetében csak arra volt jó, hogy mind több sebet ejtsen nemzeti önérzetükön. Rámutat, hogy a magyarországi horvátok szétszórtan élő csoportjai között a XX. század elejéig nem jött létre a nemzeti együvétartozás tudata, s a Mura folyó északi partján élő szlovének a szlovén nemzettől úgyszólván teljes elszigeteltségben éltek 1918-ig.

Ezt követően a disszertáció a polgári demokratikus forradalom időszakát veszi vizsgálat alá. Megállapítja, hogy a délszlávok számára nem volt elfogadható a nemzetiségi kérdésnek az a megoldása, amelyet a polgári demokratikus forradalom igyekezett megvalósítani. De igen éles osztályérdekek ütköztek össze az egységes jugoszláv állam megalakításának miként je körül is. A szerb vezetésű centralista törekvés és a horvát, szlovén, boszniai polgárság föderatív államszövetségének koncepciója állt szemben egymással. Ugyanakkor a szlovéniai és horvátországi munkástömegek forradalmi módon, az orosz példa alapján kívánták megoldani problémáikat. Végül is az erőteljes munkás- és szegényparasztmozgalmaktól, valamint az olasz csapatok előnyomulásától megrettent horvát és szlovén polgárság behódolásának eredményeként 1918. december 1-én a szerb király uralma alatt jött létre az egyesült jugoszláv állam.

A dolgozat gazdag forrásanyag alapján mutatja be a magyarországi délszláv munkások és szegényparasztok forradalmi megmozdulásait, amelyek elsődlegesen szociális jellegűek voltak. A különböző nemzetiségű nincstelen lakosság a vegyes lakosságú területeken együttesen lépett fel a nagybirtokok s az elnyomó közigazgatási apparátus ellen. Ezek az akciók azonban szervezettség és vezetés híján hamarosan elbuktak.

A magyarországi szerb kispolgári, polgári pártok csupán 1918 október végén, november elején kezdtek szervezkedni. A vegyes lakosságú Vajdaság minden népcsoportjának érdekeit figyelembe vevő önkormányzati álláspontjával szemben hamarosan felülkerekedett a centralista irányzat, s november végén a délszláv küldöttgyűlésen kimondták a Vajdaságnak Szerbiához való csatlakozását. E határozat körülményeit és az önrendelkezési joghoz való viszonyát elemezve, a disszertáció megvilágítja a helyi szociáldemokrata szervezetek politikáját is. Bíráló-elemző módon mutatja be a Bánáti Köztársaság létrejöttét és funkcióját.

A dolgozat sokoldalú elemzéssel vizsgálja, hogy milyen szerepet játszott a délszláv népcsoportok sorsának alakulásában az a körülmény, hogy 1918 novemberében a szerb kormány csapatai megszállták a délszláv-lakta, illetve az általa követelt területeket.

A szerző bemutatja, hogyan kapcsolódott a nyugat-magyarországi horvát szórvány kérdése a csehszlovák—jugoszláv korridort követelők politikájához, valamint a helyi magyar polgárság osztrákellenes törekvéseihez. A disszertáció megállapítja, hogy a magyar polgári demokratikus kormány nemzetiségi politikája nem elégíthette ki a magyarországi délszlávok törekvéseit és érdekeit, s a polgári vezetésű jugoszláv állam is képtelen volt a délszláv nemzeti kérdés megnyugtató rendezésére. Leszögezi a szerző, hogy a nemzeti problémát Délkelet-Európa vegyeslakosságú területein burzsoá alapon ebben az időben már nem lehetett megoldani, erre a feladatra eredményesen csupán az internacionalista munkásosztály vállalkozhat.

A proletárdiktatúra időszakát tárgyalva hangsúlyozza a disszertáció, hogy ekkor a nemzetiségi kérdés a nemzetközi proletárforradalomért folytatott harc részévé, a délkelet-európai népek szocialista együttélésének kérdésévé vált. Rámutat, hogy a Tanácsköztársaság távolabbi célja szocialista államszövetség megalakítása volt, s ezzel összefüggésben ismerteti a Budapesten megalakult Nemzetközi Szocialista Föderáció szerepét. A Föderáció délszláv-frakciójának tagjait bemutatva, feltárja működési területüket.

A disszertáció kimutatja, hogy ebben az időben Jugoszláviában megvoltak a szocialista forradalom objektív feltételei. Kitér azonban a kedvezőtlen körülmények ismertetésére is, így szól a nacionalizmus problémájáról, valamint arról a kedvezőtlen hatásról, amelyet a Tanácsköztársaság helytelen agrár-politikája, a földosztás elmaradása váltott ki.

Bemutatja a disszertáció azokat az intézkedéseket, amelyeket a Forradalmi Kormányzótanács a nyugat-magyarországi horvát kérdés megoldására hozott, s feltárja azokat az okokat, amelyek lehetetlenné tették a problémák végleges megoldását. Ismer-

teti a szlovén vidéken alkalmazott politikát, a Muraköztársaság létrejöttének körülményeit, s a bécsi ellenforradalmi komité ezzel kapcsolatos tevékenységét.

A disszertáció megállapítja, hogy „a Tanácsköztársaság olyan időben vállalkozott a szocialista forradalom délkelet-európai bázisának megteremtésére, amikor a nemzetközi erőviszonyok alakulása ezt nem segítette elő". A Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság tevékenysége, a magyarországi délszlávok törekvései 1918/19-ben, a jugoszláviai helyzet azt mutatja, hogy megalapozottnak látszik az a feltételezés, mely szerint a Monarchia felbomlása után két út kínálkozott a nemzeti probléma rendezésére: 1. nemzeti államok kialakítása, mint burzsoá nacionalista megoldás, 2. föderatív államszövetség létesítése, mint proletár-internacionalista megoldás. A disszertáció feltárja azokat az okokat, amelyek lehetetlenné tették a második út és lehetőség alkalmazását.

Arató Endre kandidátus opponensi véleményében kiemelte a disszertáció világos és érthető tagolását, az egyes délszláv népek fejlődésének bemutatását, a felhasznált gazdag anyagot, a szerző következetesen alkalmazott marxista—leninista módszerét. Elismerően szólt a szerző elméleti érzékéről, különösen a nemzeti államok burzsoá útratérésének elemzése, a szerb koncepció győzelme, a Vajdaság hovatartozása értékelésének kapcsán. Helyesen értékeli a disszertáció — mondotta — a jugoszláv és magyar állam harcát a Muraközért, a csehszlovák—jugoszláv korridor problémáját, a Tanácsköztársaság nemzetiségi politikáját. Helyeselte a Nemzetközi Szocialista Szövetség bemutatását, a Tanácsköztársaság külföldi hatásának, a szlovén autonómia kérdésének értékelését.

Bírálatában elsőként a magyarországi délszlávok kifejezést tette szóvá. A szerző adta meghatározásba — Arató Endre megállapítása szerint — nem illik be a mai vajdasági, a volt magyarországi szerbség. A szerzőnek azt is meg kellett volna magyaráznia, miért nem foglalkozik a horvát kérdéssel. Hibáztatja, hogy a disszertáció nem szól a magyarországi szerb szórványok történetéről (Duna-mellék, Pest környéke). Ezek helyzetét és viszonyait össze lehetett volna vetni a muraközi és nyugat-magyarországi horvátokéval. Hasonlóan kimaradt a szlavoniai (szerémségi) jelentős szerb tömb, s egyes mai magyarországi horvát szórványok problémája is.

Arató Endre vitába szállt azzal a móddal is, ahogyan a disszertáció a Monarchia felbomlását követő lehetséges két útról szólt. „A két út merev szembeállítása nem helyes és legfőbb hibája éppen az, hogy nem veszi figyelembe a valóságot, és pedig azt, hogy miképpen jött létre a proletár internacionalista megoldás, a Szovjetunió." Ezzel kapcsolatban megállapította, hogy a „Szovjetunió területén külön, mondhatjuk nemzeti szovjet köztársaságok alakultak, majd azok aránylag rövid idő eltelte után egyesültek". A föderatív államszövetség, a proletár internacionalista út tehát nem úgy jön létre, hogy a polgári soknemzetiségű állam szocialista föderációvá alakul át. Rámutatott az opponens, hogy „a nemzetiségi államok alakítása — a szerző megállapításától eltérően — nem szükségszerűen jelent burzsoá nacionalista megoldást". Megítélése szerint e kérdés-komplexum fejtegetését a disszertációból ki kell hagyni, mert az nem tartozik szervesen hozzá. Nem értett egyet az opponens azzal sem, hogy a disszertáció a világforradalom megvalósítására törekvést nemzetiségi politikaként fogja fel. Hiszen a Szocialista Föderációnak olyan tagjai is voltak, akik sohasem éltek a Habsburg-Monarchiában.

E három főbb kritikai észrevétele után az opponens csupán kisebb megjegyzéseket tett, így a magyarországi szerbek 1918 előtti történetének bemutatásával és értékelésével, a szerb polgárság helyzetével és politikai harcaival, a Muraközzel, a szlovén nemzeti mozgalom értékelésével kapcsolatban. A jugoszláv egységtörekvések tárgyalása kapcsán hiányolta az antanthatalmak állásfoglalásának bemutatását. Az egyéb részlet-megjegyzéseket követően megállapította, hogy kritikai észrevételei a disszertáció alapvető értékeit nem érintik, s ezért melegen ajánlotta annak elfogadását.

Liptai Ervin kandidátus opponensi véleményében rámutatott, hogy hazai irodalmunkban eddig nélkülöztük azokat a munkákat, amelyek marxista módszerrel ismertetik a nemzetiségi problémák megoldását és azok lehetőségeit 1918/19-ben. Éppen ezért Kővágó László disszertációját üdvözölni kell.

Megállapította, hogy „a szerzőt a disszertáció írásában vezető alapvető célkitűzésekkel egyet lehet érteni", s ezért a továbbiakban azt vizsgálta, vajon mennyiben tett ezeknek eleget. „A disszertáció — mint mondotta — vitathatatlanul jelentősen gazdagítja a polgári-demokratikus és a szocialista forradalom időszakának délszláv mozgalmaival kapcsolatos ismereteinket." Kővágó lelkiismeretes és alapos munkával tárta fel a forrásokat, számos, eddig ismeretlen tényre és összefüggésre hívta fel a figyelmet. „Kétségtelen, hogy a munka az első világháborút követő forradalmi időszak történetének megvilágításában hézagpótló jelentőséggel bír."

Ugyanekkor azonban — mint az opponens mondotta — a munka nem egyenletes, mert pl. a szlovénekkel összevetve gyengébben dolgozta ki a szerző a magyarországi szer-

bek mozgalmait. Nem tartotta kielégítőnek Liptai Ervin a délszláv munkásmozgalom tárgyalását sem, amely leszűkül a szerb—bunyevác opportunista szociáldemokratákra. Nem szól a disszertáció a megszállás alá került délszláv lakosság és a Tanácsköztársaság viszonyáról sem.

Megítélése szerint, mondotta Liptai Ervin, a disszertáció előszavában magasabb igényeket támaszt önmagával szemben a szerző, mint amelyeket kielégít. Az előszóban felvetett átfogó elvi kérdések a továbbiakban nem kapnak olyan központi helyet, mint ahogyan az várható lett volna. Az előszó követelményeinek a disszertáció akkor felelhetett volna meg, ha a nemzetiségi probléma egészét tárgyalja. Hangsúlyozta azonban, hogy a hibát nem a disszertációban, hanem a célkitűzésben látja. Annak a reális követelménynek, hogy a magyarországi délszláv problémát oldja meg, — a disszertáció jól megfelel.

Liptai Ervin azzal az értékeléssel kapcsolatban, amelyet a disszertáció a nemzeti kérdés burzsoá megoldásának belső tényezőiről adott, más sorrendiséget vélt kihangsúlyozandónak. Véleménye szerint a belső okok között is „alapvetően az játszott döntő szerepet, hogy a Monarchia területén élt népek szocialista forradalmi mozgalmai nem vezettek győzelemre"; a nemzeti kérdés internacionalista megoldását nem lehet elválasztani a szocialista forradalom győzelmétől. Egyoldalúnak tartotta Jaša Tomić értékelését, a jugoszláv polgári hatásra erősödött nemzeti elégedetlenség és aktivitás bemutatását, a Bánáti Köztársaság értékelését. Nem tudott egyetérteni a disszertációval a muraközi mozgalmak értékelésében, a Horvátországhoz való csatlakozás megítélésében. Hiányolta az egyes szlovén pártok társadalmi bázisának bemutatását, a szlovén szociáldemokrata párt tevékenységének ábrázolását, a bánáti román aspirációk hatásának vizsgálatát is.

Összegezve véleményét, Liptai Ervin javasolta a disszertáció elfogadását, valamint — bővítés és javítás utáni — mielőbbi megjelentetését.

Az opponensi vélemények után több felszólalásra került sor, *Kemény G. Gábor* kandidátus elismeréssel szólt a disszertáció eredményeiről, majd csatlakozott az opponensek kritikai észrevételéhez a szlovén mozgalom értékelésével kapcsolatban. Maga is aggályosnak tartotta a „magyarországi délszláv" elnevezés használatát. Hibáztatta a disszertációt, hogy az nem mutatja be kellően azt az utat, amelyet a magyarországi nemzetiségi munkásmozgalmak megtesznek 1918-ig. Nem tartotta kielégítőnek a magyarországi délszláv nemzetiségi mozgalom kibomlásának, párttagozódásának felvázolását sem. Felhívta a figyelmet az 1884-es cezúra pontosságára, szólt Polit Mihály szerepéről és jelentőségéről, a szociáldemokrata párt nemzetiségi politikájáról. Javaslatokat tett további sajtótermékek, források tanulmányozására.

Perényi József kandidátus hibáztatta, hogy a disszertáció megmaradt a bunyevácok és sokácok horvát megjelölésénél, mert helyesebb szerbeknek nevezni őket. Kívánatosnak tartotta, hogy a statisztikai számításokra jegyzetben utaljon a disszertáció, mert azok így nem ellenőrizhetők.

Hanák Péter kandidátus hangsúlyozta, hogy a Tanácsköztársaság nemzetiségi politikájának egy konkrét vonatkozásban történt ismertetését eddig aligha láttuk, s a hazai irodalomban a szocialista föderáció kérdéseivel sem foglalkoztak még. Jó és helyes szempontnak tartja a disszertáció — itt vitatott — álláspontját, miszerint a Tanácsköztársaság nemzetiségi politikája része volt a világforradalomért folytatott harcnak. Figyelemreméltónak mondta a disszertáció ama megállapítását, hogy ez a terület — más soknemzetiségű országoktól eltérően — „rendkívül vegyes, egymásba ékelt nemzetiségeket tartalmaz". Utalt arra, hogy a lenini—sztálini nemzetiségi tételeket, amelyek más történeti körülményekre és más nemzeti elrendezésekre vonatkoztak, korábban kissé mechanikusan próbáltuk alkalmazni a magyarországi viszonyokra. Foglalkozott továbbá a Vajdaság problémáival, rámutatva, hogy a mai Vajdaság nem történeti kategória. Internacionalista alapon csak arra az álláspontra helyezkedhetünk, — állapította meg —, hogy e területen az egész lakosság önrendelkezési jogát szavazással, választással kellett volna biztosítani, a többségi elv szerint. A disszertáció érdemének tartja, hogy olyan vegyes nemzetiségű területeken, mint a Vajdaság, a nyugat-magyarországi horvát és a szlovén területek, viszonylag tisztán tárgyalta az autonómia problémáját.

Vitatta az opponensek, s különösen Arató Endre álláspontját a két útra vonatkozó koncepció tekintetében. Megítélése szerint nagy hiba lenne ilyen fontos elvi kérdéseket mellőzni a disszertációból. Meg kell tartani — legfeljebb korlátozva érvényét a délszláv területekre — még akkor is, ha ez a kérdés vitás még jelenleg köztünk és a csehszlovák, délszláv, román történészek között. Ezzel összefüggésben leszögezte, hogy egyáltalán nem ért egyet Arató Endre fejtegetésével a Szovjetuniót illetően, s kitért az 1917—20-as évek főbb eseményeinek ismertetésére. Hangsúlyozta, hogy a monarchiai és oroszországi események több igen lényeges pontban eltérő képet mutatnak, s utalt az önrendelkezési

jog konkrét alkalmazásának viszonyaira Oroszországban. A két út perspektívájának reális lehetőségeiről szólva hivatkozott a gazdasági és politikai tényezők sorára.

Ezután *Arató Endre* választ Hanák Péternek, leszögezve, hogy a két útra vonatkozó fejtegetés elhagyását nem azért javasolta, mert az kényes probléma. Egyetértett azzal, amit Hanák Péter a Monarchia és a cári Oroszország eltérő viszonyairól mondott, a maga részéről azonban éppen a hasonlóságok kiemelését tartotta fontosnak. Amit elmondott, szögezte le, egyáltalán nem azt jelenti, hogy az önrendelkezési jogot fölébe helyezné az általános szocialista forradalom követelményeinek

A vita lezárása után *Kővágó László* adott választ az elhangzott kérdésekre. Megindokolta témaválasztását, s utalt arra, hogy kutatásait ki akarja terjeszteni további nemzetiségi területekre. Opponensei véleményéből megállapította, hogy a délszláv népcsoportok gazdasági, társadalmi viszonyainak, a hivatalos magyar délszláv politikának, az önrendelkezési jognak, valamint a Nemzetközi Szocialista Föderációnak bemutatásával egyetértenek.

A bevezetés célkitűzése, amelyet opponensei és Hanák Péter is túlzottnak ítéltek, további kutatásaira, a probléma egészének feltárására is utalt, amelyben az első lépést a jelen disszertáció jelenti. E célkitűzéssel s a két út problémájával kapcsolatban rámutatott arra, hogy az lett volna a hiba, ha ezekre végleges és általános feleletet csupán a délszláv anyag alapján adott volna. A disszertációban azonban nem ezt tette, hanem csak délszláv vonatkozásban fejtette ki álláspontját. Mint mondotta, 1918/19-ben egy Jászi-féle elképzelés megvalósítása teljesen irreális és lehetetlen volt, a burzsoá nacionalista rendezés nem jelentett igazi megoldást e népek számára, s a jugoszláv népek vonatkozásában indokoltnak tekinthető a tanácskormány és a délszláv kommunista tanácsköztársaságok szövetségének létrehozására irányuló célkitűzés.

A nemzeti államok és a föderatív államszövetség útját — ellentétben Arató Endre észrevételével — a disszertáció nem állítja mereven szembe. Ezzel összefüggésben problematikusnak tartotta a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének megalakulására történő utalást, tekintettel a monarchiaitól eltérő viszonyokra, s mert a szövetkezett köztársaságokat nem lehet úgy tekinteni, mint amelyek 1922-ig teljesen függetlenek voltak egymástól. Végső soron tehát nem lenne helyes 1917/19-ben szocialista nemzeti államok alakulásának lehetőségéről — az államszövetségtől különválasztva — beszélni. Utalt arra, hogy bizonyos különbség van a Hanák Péter által elmondottak és a disszertáció álláspontja között, mert ő a maga részéről Lenin 1918 novemberi, a Monarchia népeihez intézett felhívásából indul ki.

Az opponensi véleményekre adott válaszában foglalkozott Kővágó László a nemzetiségi terminológiai problémákkal is, amelyek mindeddig nem kellően tisztázottak még a marxista irodalomban sem. Felhívta a figyelmet arra a különbségre, ahogyan pl. nálunk és a Szovjetunióban használják a „nemzetiség" kifejezést. A korszak bonyolult viszonyai között a nemzet és nemzetiség kategória alkalmazása nem elegendő, ezért volt szükség a népcsoport, szórvány kategóriák használatára. Ezt az eljárását egyébként általában opponensei sem hibáztatták.

Elsősorban Liptai Ervinnek válaszolva hangsúlyozta a disszertáns, hogy a magyarországi délszlávok között a nemzeti egyesülési mozgalom 1918-ban csak másodlagosan, polgári hatásra jelentkezett, és ebben a vonatkozásban ismételten utalt a szerb hadsereg jelenlétének fontosságára. Fenntartotta azt a nézetét, hogy a Muraközben kirobbant akciókban a szociális és nem a nemzeti tényező volt a döntő. Megállapította, hogy a Bánáti Köztársaság megítélése tekintetében azonos véleményen van Liptai Ervinnel.

A részletmegjegyzésekre nem térve ki, végezetül utalt arra, hogy a dolgozat bővítésére Kemény G. Gábor, Perényi József által tett javaslatok megvalósítása problematikusnak látszik, mivel azok elsősorban az előzményekre vonatkoznak. Emlékeztetett arra is, hogy a hiányolt statisztikai adatok tömegét éppen egy előző vitának javaslatára mellőzte a dolgozatból. Ezt az anyagot önálló tanulmányban szándékozik megjelentetni, hogy a disszertáció fővonalát és mondanivalóját ne terhelje.

A bírálóbizottság egyhangúlag javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Kővágó Lászlónak ítélje meg a történettudományok kandidátusa fokozatot.

*

Svéd László : A Kommunista Ifjúmunkások Magyarországi Szövetségének megalakulása és tevékenysége a Magyar Tanácsköztársaság időszakában c. kandidátusi disszertációjában részletes áttekintést adott az ifjúmunkások és tanoncok helyzetéről a dualizmus időszakában. Megállapította, hogy egyre növekvő számuk 1910-ben meghaladta a százezret, ismertette munka- és életviszonyaikat, s foglalkozott az 1884. évi VII.

t. c.-kel, amely a tanoncok tanviszonyát szabályozta. Rámutatott arra, hogy „elsősorban a tanonc-érdekvédelem jegyében bontakozott ki a magyarországi szocialista ifjúmunkásmozgalom".

Ezt követően a disszertáció a múlt század utolsó évtizedeitől kezdve vizsgálta a szocialista ifjúmunkásmozgalom fejlődését, szervezeti kereteit. Megállapította, hogy a századforduló idejétől 1918 novemberéig a budapesti ifjúmunkások főként a „Szabadság Budapesti Munkásképző Egylet" égisze alatt szervezkedtek. Utalt azokra a nehéz viszonyokra, amelyek között az ifjúmunkások szervezkedtek, különös tekintettel a kormányzat elnyomó intézkedéseire. A MSzDP országos vezetősége — kezdeti, elszigetelt kísérlettől eltekintve — elzárkózott az ifjúmunkások, tanoncok problémáitól, s elutasította gazdasági és politikai szervezésüket.

A XX. század elején válságba jutott ifjúmunkásmozgalom az 1905/7-es évek általános munkásmozgalmi fellendülése idején szélesedett ki ismét, amikor a tanoncok és ifjúmunkások — fővárosban és vidéken — bekapcsolódtak a munkásság megmozdulásaiba. A hazai szociáldemokrata mozgalom belső helyzetét elemezve a disszertáció megállapítja, hogy a reformisták határozottan ellenezték az ifjúmunkás szövetség autonómiáját, míg viszont a baloldali pártellenzék támogatta őket.

Ismerteti a disszertáció az 1907 márciusában megtartott I. országos ifjúmunkás-értekezletet, amelyet Alpári Gyula irányított, s ahol megalapították a Magyarországi Ifjúmunkások Szabadszervezetét. A szervezet egyik alapítója lett a Szocialista Ifjúsági Internacionálénak.

A disszertáció bemutatja, hogyan vett részt a továbbiakban is az ifjúmunkásság a munkásosztály nagy harcaiban (pl. 1912. május 23.), annak ellenére, hogy az SzDP és a Szakszervezeti Tanács vezetői mindenképpen igyekeztek meggátolni az ifjúmunkásszervezet radikális tevékenységét. Új helyzetet teremtett az ifjúmunkásmozgalom számára is a világháború kirobbanása. A korabeli statisztikai adatokat, szakszervezeti kimutatásokat felhasználva rajzolja meg a disszertáció az ifjumunkások, tanoncok bér- és munkaviszonyait a háború évei alatt, ismerteti a diákság helyzetét, a parasztfiatalok sorsát. A nyomorúságossá vált életkörülmények növelték a fiatalkorú bűnözők számát. Az ifjúmunkásszövetség pedig kezdetben „képtelen volt kötelessége szerint cselekedni". A háború utolsó esztendeiben azonban megerősödött az ifjúmunkások mozgalma is, majd a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után és annak biztató hatására új lendületet kapott. Az ifjúmunkások részt vettek az Októberi Forradalmat köszöntő megmozdulásokban, önálló akciókat kezdeményeztek, együttműködtek a galileistákkal, a Forradalmi Szocialistákkal stb., annak ellenére, hogy tevékenységüket a kormányhatalom adminisztratív úton és propagandával is igyekezett korlátozni.

Az 1918-as polgári demokratikus forradalom győzelméről szólva a szerző megállapítja, hogy „a polgári demokratikus szabadságjogok lehetővé tették oly hatalmas ifjúsági tömegek benyomulását a társadalmi-politikai harc porondjára, amilyenre az 1848/49-es forradalom és szabadságharc óta nem volt példa a magyar történelemben". Így „1918 novemberében a proletárifjúság mozgalma elfoglalta az őt megillető vezető helyet az ifjúsági mozgalmak között".

Rámutat a szerző arra, hogy a KMP — szemben az SzDP-vel — nagy jelentőséget tulajdonított az ifjúmunkásmozgalomnak, és sürgette az ifjúmunkások Országos Szövetségének (IOSz) legális megalakulását, amire 1918. december 30-án került sor. Lényegében véve ez volt a Kommunista Ifjúsági Szövetség megalakulásának napja is. Annak ellenére, hogy az IOSz szociáldemokrata szervezeti keretek között jött létre, vezetőségében többségben voltak a kommunisták. Rövid idő múlva azután az IOSz nyíltan szakított a szociáldemokrata párttal s annak opportunista vezetőségével, s elfogadta a KMP eszmei vezetését. Az SzDP ekkor saját ifjúsági szövetséget alakított.

A disszertáció ismerteti az IOSz szervezeti kiépítését, politikai és gazdasági harcait, propaganda és agitációs munkáját. A kormány kommunistaellenes intézkedéseiről szólva bemutatja, mennyiben érintették ezek az ifjúsági szervezetet, s hogyan folytatta az munkáját a letartóztatások után.

Részletesen foglalkozik a disszertáció azokkal az intézkedésekkel, amelyeket a Tanácsköztársaság hozott a tanoncok és ifjúmunkások gazdasági-szociális helyzetének megjavítására, a tanoncoktatás gyökeres átalakítására. Kitér a tanulóifjúságot érintő változásokra, a parasztifjúság életében bekövetkezett javulásra. Bemutatja a Kormányzótanács művelődési politikáját, s rámutat arra, hogy a fiatalok is politikai jogokat kaptak.

Elemzi a disszertáció azokat az okokat, amelyek a Tanácsköztársaság kikiáltásakor a két ifjúsági szövetség (kommunista és szociáldemokrata) egyesüléséhez vezettek. Az adott viszonyok között az ifjúsági szövetség nélkülözte ugyan a forradalmi párt irá-

nyítását, a különböző vitás kérdésekben mégis következetesen a kommunisták mellett foglalt állást. Ez és a KIMSz tényleges hibái voltak az okai annak, hogy különösen a szakszervezetek részéről oly heves támadások érték az ifjúság önálló szervezetét.

Bemutatja a disszertáció a KIMSz szervezeti felépítését, szervezeteinek kiépítését s azok munkáját, és ennek során bírálja a hibás lépéseket. Ismerteti az egyes ifjúsági csoportok magatartását s egymáshoz való viszonyát, majd megállapítja: „A KIMSz elévülhetetlen érdeme, hogy hazánkban elsőként írta zászlajára a munkás- és parasztifjúság szövetségének jelszavát", ámbár a gyakorlati munka a parasztifjúság körében nem volt kielégítő. Ismerteti a KIMSz és a különböző állami szervek kapcsolatát, s a hatásköri súrlódások okait.

A KIMSz gyakorlati tevékenységéről szólva a disszertáció kiemeli a szociálpolitikai munkát, bemutatva annak két fő ágát s elért eredményeit. A KIMSz tevékenységének középpontjában azonban — állapítja meg a szerző — az eszmei-politikai nevelőmunka állott. Szerző részletesen ismerteti e sokoldalú és sokrétű tevékenység forumait, s elemzi az Ifjú Proletár c. lap tevékenységét.

A KIMSz — mint a disszertáció mondja — „a proletárdiktatúra őszinte, következetes, fenntartás nélküli híve volt". Ennek ellenére a szövetségben talajra találtak antimarxista, zavaros nézetek is, amelyeket a disszertáció bírálólag ismertet. Bemutatja, hogyan vett részt a KIMSz és annak tagsága az intervenció elleni harcban, az ellenforradalmárok tevékenységének leleplezésében és felszámolásában, majd részletesen tárgyalja a KIMSz első kongresszusát, amely június második felében zajlott le. A jelenlevő 334 küldött itt forradalmi programot fogadott el, megvédte szervezeti önállóságát és lelkesen támogatta a proletárdiktatúrát.

A disszertáció végezetül utal arra, hogy a KIMSz illegálisan élt és dolgozott tovább a Tanácsköztársaság megdöntése után is.

Andics Erzsébet akadémikus opponensi véleményében megállapította, hogy a disszertáció „tulajdonképpen többet nyújt, mint amennyit a címe ígér". Kitűzött témáján túl ugyanis nyomon követi a magyar ifjúmunkás-mozgalom kialakulását és történetét a múlt század közepétől kezdve és részletesen foglalkozik a polgári demokratikus forradalom időszakával is. A szerző igen gazdag és sokoldalú anyagra támaszkodva sikerrel oldotta meg feladatát, és jól idézte fel 1919 tavaszának-nyarának történelmi levegőjét. A tanulmány nagy mértékben hozzájárul ahhoz, hogy a korszakot helyes történelmi látással ítéljük meg.

Andics Erzsébet ezután arról a veszélyről szólt, melyet a korszak irodalma nem mindig került el, hogy ti. egyoldalúan ítélte meg a Tanácsköztársaság történetét. Megítélése szerint Svéd László igyekezett ezt elkerülni., „impozáns és ugyanakkor igaz képet ad 1919 forradalmi ifjúságáról". A problémákkal nyiltan szembenéz, azokat nem hallgatja el, s nem is szépíti meg. Az események szereplőit úgy mutatja meg, „mint akik nem félistenek, de nem is balga dilettánsok". A forradalom s az ifjúmunkásmozgalom nehézségeiről szólva Andics Erzsébet megállapította: „visszatekintve 1919-re nem azon kell csodálkoznunk, hogy egyben és másban tévedtünk, hanem azon, hogy nem tévedtünk még többet, és hány olyan lépése és intézkedése volt a fiatal tanácshatalomnak, amely zseniálisan előre vetítette a tennivalókat hosszú évtizedekre". A tanulmány érdemeként hívta fel a figyelmet arra, hogy az az ifjúsági mozgalmat nem önmagában ismerteti, hanem szoros kapcsolatban az ország egészének problémáival. A leegyszerűsítéstől az is megmentette a szerzőt, hogy vizsgálódásait kiterjesztette ideológiai, kulturális kérdésekre is. Különösen jól sikerültnek tartja a kommunista ifjúmunkások 1919 júniusi kongresszusának leírását. Emeli a disszertáció értékét a széles historiográfiai áttekintés is.

Andics Erzsébet ezek után rámutatott arra, hogy néhány kérdést nem elég elmélyülten tárgyalt a disszertáció, egyes esetekben nem kellően kutatja fel a jelenségek okait. Így, megítélése szerint, az SzDP nem az egyoldalú választójogi politika, hanem a tanulatlan munkástömegek (és az ifjúmunkások, tanoncok ide tartoztak) előli elzárkózás miatt hanyagolta el az ifjúmunkások szervezését. A munkásifjúság mindenütt a forradalmi, baloldali irányzathoz csatlakozott. Az ifjúmunkásmozgalom megélénkülése 1913-ban nem az SzDP politikájának, hanem a munkásmozgalom általános fellendülésének volt következménye. 1918-ban, a polgári demokratikus forradalom idején a proletár ifjúság mozgalma ezért foglalhatta el „az őt megillető vezető helyet az ifjúsági mozgalmakban", mert a munkásosztály vezető erővé vált az ország életében.

Nem magyarázza meg a disszertáció kellően, állapította meg Andics Erzsébet, miért hódít a szocializmus eszméje az értelmiség körében a XX. század elején, nem foglalkozik az egyetemi hallgatók anyagi helyzetével, szociális összetételének változásával.

Nem lehet egyetérteni azzal a gondolattal — folytatta —, mintha az 1919-es pártegyesüléssel megszűnt volna a — felnőtt — kommunisták irányító szerepe a Tanácsköz-

társaságban. E helytelen nézetből fakad, hogy az ifjúság mozgalma a valóságosnál nagyobb jelentőséget kap a disszertációban.

Andics Erzsébet felhívta a figyelmet azokra a fogyatékosságokra is, amelyek az adott korszak általános történetének nem kellő ismeretével függnek össze a disszertációban. Így pl. a magyar imperializmus kibontakozásának, a Polgári Radikális Párt osztályalapjainak, egyes munkásmozgalmi vezetőknek a megítélésében. A disszertációnak alaposabban kellett volna foglalkoznia a forradalmi szocialisták politikai jelszavaival az első világháború idején, valamint azokkal az illúziókkal, melyeket a polgári demokratikus rendszer keltett az ifjúság egyes rétegeiben. A disszertációnak határozottabban kellett volna bírálnia a kommunista ifjúság körében 1919-ben hangot kapott helytelen nézeteket. E téves nézetek főforrása az „azonnali szocializmus" eszméje volt.

Andics Erzsébet rendkívül sajnálatosnak tartotta, hogy a disszertációból hiányzik annak összefüggő, érdemleges ismertetése, milyen lelkesedéssel és hittel tekintett e korszak forradalmi ifjúsága az 1917-es Októberi Forradalomra és Szovjet-Oroszországra mint eszményképre. Végezetül megállapította, hogy a disszertáció teljes mértékben érdemes az elfogadásra.

Hajdu Tibor kandidátus opponensi véleményében igen szerencsésnek tartotta a témaválasztást. A disszertáció — mint mondotta — bebizonyítja, hogy az ifjúmunkások mozgalma a század elejétől a növekvő forradalmak melegágya, a munkásmozgalom forradalmi szárnya mellett állt. További érdeme a dolgozatnak a munkás- és értelmiségi ifjúság, valamint a háború viszonyának, az ifjú szociálisták KMP-hez vezető útjának bemutatása. Különösen sikerültnek tartja az IOSz és a szociáldemokrata ifjúsági szövetség egyesülésének leírását és értékelését.

Helyes, hogy foglalkozik a disszertáció a KIMSz-ben lábrakapott avantgardista nézetekkel, viszont ezeket összefüggően, egy helyen kellett volna elemezni. Utalt arra, hogy helyenként a disszertáció szövege arra mutat, „szerzőjét is megérintette az avantgardizmus szellője". Az ifjúsági vezetők és a helyi tanácsok viszonyáról szólva a disszertáció az ifjúsági szövetség és a helyi tanácsok surlódásait egyoldalúan, csak az ifjusági szervezet szempontjából nézi.

Nagyobb mértékben kellett volna a szerzőnek foglalkoznia azzal a hibával, mutatott rá Hajdu Tibor, ami „nemcsak a KIMSz-re, de a Tanácsköztársaságra is jellemző volt, hogy ti. oktatási, művelődési, kulturális kérdésekkel aránytalanul sokat foglalkoztak, a termelés és főleg a honvédelem rovására". Szólni kellett volna annak következményeiről, hogy a KIMSz-ben, s főleg annak vezetésében, nem részesült kellő arányban a nagyüzemi munkásifjúság.

„Igen lényeges érdeme a disszertációnak — állapította meg Hajdu Tibor —, hogy az ifjúmunkás mozgalmat pártosan, a munkásosztály harca szemszögéből nézi, s értékelésében is ebből indul ki." Helyeselve a jobboldali szociáldemokrata vezetők bírálatát, az opponens rámutatott azokra a pontokra, ahol a disszertáció túlzásokat tartalmaz. Felhívta a figyelmet arra, hogy a munkásifjúság szervezésének elhanyagolása nem azonos az MSzDP ama törekvésével, hogy a munkásifjúságnak ne legyen önálló szervezete.

Hajdu Tibor rámutatott azokra a nehézségekre, amelyeket a források hiánya okozott, mégis úgy vélte, hogy több ponton bővíthette volna azok körét a szerző, s fel kellett volna használnia az elérhető külföldi forrásokat is. Az opponens a rendelkezésre álló anyag csekély voltával magyarázza, hogy a disszertáció mintegy 40%-a a téma előtörténetével foglalkozik. Ennek ellenére hangsúlyozta, milyen nagy munkát végzett a szerző az adatgyűjtés terén.

A továbbiakban az opponens részletmegjegyzéseit adta elő. Így az MSzDP értelmiségellenességének okaival, a KMP és a szakszervezetek viszonyával kapcsolatban. Megítélése szerint többet kellett volna foglalkoznia a szerzőnek a parasztifjúság helyzetével, politikai arculatával. Befejezésül javasolta a disszertáció elfogadását.

Az opponensi vélemények elhangzása után *Lissauer József* szólalt fel, aki 1919-ben a KIMSz diákalosztályát irányító direktórium egyik tagja volt. Hibáztatta a szerzőt a diákság mozgalmainak mellőzéséért, holott e mozgalomra tekintélyes mennyiségű iratanyagot is bocsátott rendelkezésére. Utalva az önálló diákmozgalom létére, felhívta a figyelmet néhány vezető személyére, akik nem kaptak helyet a disszertációban. Majd szólt azokról a konkrót esetekről a két forradalom idejéből, ahol a diákság is ott volt a politikai és fegyveres harcokban.

Ezt követően *Svéd László* válaszolt az elhangzottakra. Elöljáróban azokról a kérdésekről tett említést, ahol opponenseinek kritikai megjegyzéseit részben vagy egészben magáévá tette. Egyetértett a szociáldemokrata párt és az ifjúmunkásmozgalom kapcsolatának bemutatására vonatkozó bírálattal, de Hajdu Tiborral vitázva megállapítja, hogy az ifjúsági szervezetek autonómiájának elvetése a fiatal munkások apolitikussá.

válásához vezet. Utalt ezzel kapcsolatban Lenin megállapítására: „az ifjúság teljes önállóság nélkül sem jó szocialistákat nem képes soraiból kinevelni, sem arra nem képes felkészülni, hogy a szocializmust előbbrevigye".

Álláspontjának alátámasztására konkrét példát is hoz a német munkásmozgalomból. Elfogadta Hajdu Tibor megjegyzését a tanoncok és ifjúmunkások kívánatos különválasztására, de rámutatott ennek a forrásokban gyökerező nehézségeire. Fenntartotta viszont azt az álláspontját, hogy „az MSzDP vezetői a tanoncokat, vagyis a munkásfiatalok zömét, határozottan eltiltották a gazdasági és politikai mozgalmaktól". Nyomatékosan mutat rá, hogy az autonomián állt vagy bukott a proletárifjúság tömeges szervezésének ügye. A szociáldemokrata párt hibája, a tanoncok szervezése iránt tanúsított közömbössége volt „egyik alapvető oka annak — szögezte le Svéd László —, hogy a korabeli Magyarországon a fiatal szakmunkások szervezettségi színvonala igen alacsony fokon állt". Megállapításának alátámasztására hivatkozott a század elején a legtöbb fiatalt foglalkoztató ruházati ipar fiatal munkásainak szervezettségére, illetve annak súlyos hiányaira.

A forradalmi szocialisták részletesebb ábrázolását Svéd László nem tartotta disszertációja feladatának, mivel e csoport nem a KIMSz, hanem a KMP előfutára volt. Ennek ellenére Andics Erzsébet megjegyzései alapján javítani szándékozik a disszertáció vonatkozó részeinek arányán. Elfogadta azt a megjegyzést is, hogy az ifjúsági mozgalom 1913-as és 1918-as fellendülése kapcsán a munkásmozgalom általános helyzetéből kell kiindulni, ámbár az ifjúsági mozgalom belső tényezői sem hanyagolhatók el. Erre nézve hivatkozott az 1905/7-es esztendők eseményeire.

Elismerte ugyan a szerző, hogy a disszertációban valóban akadnak bizonyos avantgardista vonások, mégis tisztázni szükséges, hogy milyen történeti helyzetben van létjogosultsága az ifjúsági mozgalom függetlenségének és mi a normális viszony az ifjúsági mozgalom és a kommunista, marxista—leninista pártok között, amit Andics Erzsébet hiányolt. Nem értett egyet Hajdu Tiborral a KIMSz-ben jelentkezett avantgardista megnyilvánulások okainak és tendenciáinak megítélésében. Fenntartotta azt az álláspontját is, hogy a tanácsok és a KIMSz kapcsolatáról szólva nem túlozza el a valóságban megvolt súrlódásokat s azok jelentőségét. A tanácsok megítélése kapcsán Hajdu Tibor vonatkozó könyvére hivatkozva védte meg álláspontját.

Svéd László magáévá tette Hajdu Tibornak azt a megjegyzését, hogy a KIMSz a honvédelem rovására túlméretezte a kulturális kérdések megoldására fordított energiát. Ennek ellenére nem fogadja el azt a megjegyzést, miszerint a KIMSz magát a fegyveres harcot is lebecsülte volna. A hibát a maga részéről abban látja, hogy a KIMSz később ismerte fel a termelő munka és a hadműveletek összefüggését, s elhanyagolta a parasztifjúság forradalmi szervezését.

A disszertáció forrásanyagára vonatkozóan Svéd László leszögezte, hogy külföldön nem volt módjában kutatásokat folytatni, s a Hajdu Tibor által említett kiadványok csak disszertációjának lezárása után váltak hozzáférhetővé. Annak ellenére, hogy a KIMSz előtörténete a dolgozatnak lényegesen kisebb hányadát foglalja el, mint azt Hajdu Tibor megállapította, szükségesnek érzi, hogy az arányokon még javítson.

Lissauer Józsefnek a diákmozgalomra vonatkozó megjegyzéseit nem fogadhatta el, mivel a disszertáció — amelyet a felszólaló saját megállapítása szerint csak futólagosan tekintett át — több alkalommal is kitér a diákság szervezetére és akcióira, annak ellenére, hogy dolgozatának nem volt tárgya a diákmozgalom feldolgozása. Ismételten leszögezte, vitathatatlan tény, hogy az ifjúsági mozgalmon belül a munkásifjúság járt elől a forradalmi harcban, s lényegesen nagyobb szerepe volt az egyes akciókban, mint a diákságnak, s mint ahogyan eddig az irodalom bemutatta.

A vita lezárása után a bíráló bizottság egyhangúlag elfogadta Svéd László disszertációját és a Tudományos Minősítő Bizottságnak javasolta, ítélje meg szerzőnek a történettudományok kandidátusa fokozatot.

(*)

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS

Felszabadulásunk 20. évfordulójának méltó megünneplése céljából a Földművelésügyi Minisztérium, a SZÖVOSZ és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat megyei szintű pályázat meghirdetését határozta el a szövetkezeti mozgalommal, elsősorban a termelőszövetkezeti mozgalommal foglalkozó helytörténeti tanulmányok megírására.

A pályázat célja a mezőgazdaság szocialista átalakulása történetének egy átfogó, vagy valamely részkérdésének önálló kutatáson alapuló feldolgozása.

A pályázatoknak be kell mutatniuk egy termelőszövetkezet, vagy egy község, illetve egy megye területén kialakult szövetkezetek történetét.

A pályaművekben különös figyelmet kell fordítani a mezőgazdaság szocialista átalakulása felé vezető kezdeti lépések, a földművesszövetkezetek, a termelőszöveztkezeti mozgalom fejlődésének — a közös gazdálkodás kialakulása történetének — feldolgozására.

Pályázni lehet olyan témával is, amely a szövetkezetek politikai, szociális, kulturális tevékenységével foglalkozik a felszabadulástól napjainkig, s egyben azt is vizsgálja, hogy a szövetkezetek tevékenysége milyen hatással volt a parasztság életkörülményeinek alakulására.

Pályázni lehet továbbá a szövetkezeti mozgalomra vonatkozó visszaemlékezésekkel, illetve e visszaemlékezéseken alapuló tanulmányokkal is.

A pályázaton bárki részt vehet.

A pályadíjak összege: I. díj 3000 Ft
II. „ 2000 „
III. „ 1000 „

A legsikerültebb tanulmányokat és visszaemlékezéseket önállóan, vagy gyűjteményes kötetben fogja a TIT központja megjelentetni.

A pályázatra benyújtott tanulmányok terjedelmét a szerzők szabadon határozhatják meg.

A pályázatokat a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat megyei szervezetéhez kell beküldeni 1964. április 4-ig.

A pályázat iránt érdeklődők részletes felvilágosítást és szakmai segítséget a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat megyei szervezeteitől kaphatnak.

BIBLIOGRÁFIA

A MAGYARORSZÁGON MEGJELENT TÖRTÉNETI MUNKÁK (ÖNÁLLÓ KÖTETEK, TANULMÁNYOK, CIKKEK) JEGYZÉKE

(1962. január 1.—június 30.)

I. MAGYAR TÖRTÉNELEM

1. Bibliográfiák, katalógusok, leltárak

Bánki V. Emil : Magyar vonatkozású rendjelek, kitüntetések. Az Érem. 1957. 13. évf. 7. sz. 102—106. l., 1958. 14. évf. 8, 10. sz. 3—10, 10—13. l., 1959. 15. évf. 12. sz. 5—9. l., 1960. 16. évf. 15. sz. 1—7. l., 1961. 17. évf. 17—20. sz. 1—8, 9—16, 7—13, 6—13. l.

Benedicty R[óbert] : Die literarische Tätigkeit von Gyula Moravcsik. Zusammengest. von — —. AA. 1962. 10. tom. 1—3. fasc. 295—313. l.

Bibliographie choisie des ouvrages d'histoire publiés en Hongrie dans la deuxième moitié de 1960. AH. 1961. 8. tom. 3—4. no. 433—458. l.

Borsa Iván : Az Országos Levéltár filmtárának 1961. évi gyarapodása. LSz. 1962. 12. évf. 1. sz. 35—69. l.

Dörnyei Sándor : Magyar orvostörténeti bibliográfia. /1945—1960/. Bp. 1961, Orsz. Orvostud. Kvt. és Dok. Közp. Soksz. VI, 275 l.

Fővárosi Levéltár. 3. *Herczeg Etelka :* A budapesti iskolák. 1. Bp. 1961, LOK. Soksz. 270 l.
/Levéltári alapleltárak 2./

Külföldi folyóiratok hadtörténelmi repertóriuma. 1960. Összeáll.: Kovalcsik József, Viniczai István, Windisch Aladárné. HK. 1961. 8. évf. 2. sz. 855—878. l.

Magyar éremhatározó. *Unger Emil :* Erdély. 1. füz. /1540—1630./ Bp. 1961, M. Régészeti, Művészettört. és Éremtani Társ. Soksz. 24 l., 11 t.

[Magyar Országos Levéltár.] A Belügyminisztériumi Levéltár. 1867—1945. Repertórium. 1—3. Összeáll. Szászi András. Bp. 1961, LOK. Soksz. 678 l.
/Levéltári leltárak 15./

[Magyar Országos Levéltár.] Földművelésügyi Minisztériumi Levéltár. Repertórium. 1889—1945. 1—2. (Összeáll. Kiss Dezső.) Bp. 1961, LOK. Soksz. 474 l.
/Levéltári leltárak 14./

A magyar munkásmozgalom történetéről szóló cikkek jegyzéke. /1961 július—december./ PtK. 1962. 8. évf. 1—2. sz. 174—175, 240—242. l.

Oltvai Ferenc : A Szegedi Állami Levéltár fényképgyűjteménye. LSz. 1962. 12. évf. 1. sz. 30—34. l.

Az Országos Széchényi Könyvtár grafikai plakátjai 1914-ig. Leíró katalógus. (Összeáll. Munkácsi Piroska.) Bp. 1961. Soksz. 136 l., 40 t.
/Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai 56./

Sopron bibliográfiája. 1958. SSz. 1962. 16. évf. 1. sz. 95—96. l.

Soproni bibliográfia 1958—1959-ből. SSz. 1962. 16. évf. 2. sz. 187—192. l.

(Szalai György) : „Legyetek éberek!" Antifasiszta művek ajánló bibliográfiája. [Kiad. a] Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp. 1961. 302 l.

(Tordayné Páter Erzsébet) : A búzatermesztés magyar szakirodalma. 1550—1960. /Bibliográfia./ Bp. 1961, Orsz. Mezőgazd. Könyvtár és Dok. Közp. Soksz. IX, 201 l.

Ulreich Tibor : Szombathely nyomdái napjainkig, valamint termékeik 1787-től 1900-ig. [Bev.] (Csatkai Endre.) Szombathely 1961, Savaria Múz. Soksz. 228 l.

2. Marxizmus—leninizmus

a) *Források*

Marx, Karl : Értéktöbblet-elméletek. [Theorien über den Mehrwert.] 2. r. (Sajtó alá rend. a Marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1961, Kossuth Kiadó. 581 l., 3 t.

b) *Feldolgozások*

Cseprakov, V. : Lenin imperializmus-elmélete és a kapitalizmus általános válságának új szakasza. /Kommunyiszt,

1961. 2. sz. 23—39. l./ TSz. 1961. 4. évf. 4. sz. 531—542. l.

Olescsuk, F. N. : Lenin és a tudományos valláskritika. Világosság. 1962. 3. évf. 6. sz. 1—6. l.

c) *Ismertetések*

Lenin, az elvtárs, az ember. Tallózás egy új dokumentumkötet lapjain. [*V. P.* ismertetése.] NSz. 1962. 20. évf. 94. sz. 2—3. l.

Marx [Károly]—Engels [Frigyes] : A szakszervezetekről. Bp. — Bratislava 1961. — Ismerteti: *Fonó György*. PtK. 1962. 8. évf. 1. sz. 150—154. l.

Tamás István : Lenin élete. [Ismertetés.] MN. 1962. 18. évf. 94. sz. 3. l.

Új Lenin-életrajz. [Ismerteti:] /*G. M.*/ Népszava. 1962. 90. évf. 56. sz. 2. l.

3. Általános és gyűjteményes munkák

a) *Történetelmélet*

Elekes Lajos : Történelem és korszerű általános műveltség. Száz. 1961. 95. évf. 6. sz. 805—831. l.

Hoffmann Tamás : Az etnográfia „nép"-fogalmáról. ET. 1962. 73. évf. 1. sz. 1—25. l.

Klaniczay Tibor : A népies konzervativizmus nemzet-felfogásáról. Kortárs. 1962. 6. évf. 2. sz. 266—279. l.

Az M[agyar] T[udományos] A[kadémia] Történettudományi Intézetének vitája a nacionalizmus kérdéseiről. [Ismertetik]: *Kende László, Surányi Bálint*. Száz. 1961. 95. évf. 6. sz. 909—921. l.

Maróthy János : A nacionalizmus és a magyar zenetörténet. MZ. 1962. 3. évf. 1. sz. 28—34. l.

Molnár Erik : Dialektikus materializmus és társadalomtudomány. [Bp.] 1962, Kossuth Kiadó. 505 l.

Pach Zsigmond Pál : A „haza" fogalma az osztálytársadalmakban. /Hozzászólás *Molnár Erik*: Ideológiai kérdések a feudalizmusban c. tanulmányához./ Száz. 1962. 96. évf. 3—4. sz. 393—399. l.

Porsnyev, B. F. : Az újkori történelem tanulmányozásának alapvető problémái. PtK. 1962. 8. évf. 2. sz. 98—119. l.

Várkonyi Ágnes, R. : A nemzet fogalma a feudalizmusban. ÉlT. 1962. 17. évf. 26. sz. 808—811. l.

b) *Összefoglaló munkák*

Ambrus Béla—Kupa Mihály : A volt Monarchia papírpénztervezetei /1790—1918/. NK. 1962. 60—61. évf. 73—78. l. 1 t.

Balassa Iván : Beiträge zum Problem der Worfschaufeln und der Worfelns im Karpatenbecken. AEt. 1961. 10. tom. 3—4. fasc. 345—361. l.

Bálint Sándor : A szegedi paprika. Kandidátusi értekezés tézisei. [Kiad. a] (Magyar Tudományos Akadémia, I. osztály.) Bp. 1962. 7 l.

(Berza László—Marót Miklós) : A Citadella. [Kiad. a] Fővárosi Idegenforgalmi Hivatal. Bp. [1961], Közdok. 50 l.

Bontó László : Néhány adat a magyar vegyipar történetéhez a XVIII. és XIX. században. Magyar Kémikusok Lapja. 1962. 17. évf. 1. sz. 12—18. l.

Csatkai Endre : A soproni képzőművészet története. 1848—1948. — A soproni zenei művelődés. 1848—1950. Sopron 1962. 72 l., 14 t.
/A Soproni Szemle kiadványai. U. S. 3—4./
Részlet a Sopron város története c. monográfiából.

Az egyetemes és a magyar hadművészet története. /Rövid összefoglalás./ 3/1. köt. (*Horváth Miklós* : A második világháború hadtörténete és hadművészettörténete. 1938—1943. szept.) [Kiad. a] Hadtörténelmi Intézet és Múzeum. [Bp.] 1961, Zrínyi Kiadó. Soksz. 352 l., 12 térk.

Az egyetemes és a magyar hadművészet története. /Rövid összefoglalás./ 3/2. köt. (A második világháború hadtörténete és hadművészettörténete. 1944. jan. — 1945. szept. Függelék: A harmadik kínai forradalmi polgárháború és a koreai háború hadtörténete. . .) (Irta *Mucs Sándor, Dér László* stb.) [Kiad. a] Hadtörténelmi Intézet és Múzeum. Bp. 1961, Zrínyi Kiadó. Soksz. 425 l., 10 térk.

Entz Géza—Genthon István—Szappanos Jenő : Kecskemét. Bp. 1961, Műszaki Kiadó. 183 l.
/Városképek — műemlékek./

Az épülő Pécs városrendezési kérdései. Az 1960. nov. 16—17-én Pécsett megtartott ankét anyaga. Szerk. Erdélyi Ernő. (Pécs) 1961, Pécs mj. város Tanácsa. 384 l.

A kötet tartalmából:

Somogyi Géza : Pécs építésének története.

Fabricius Endre : Adalék a soproni Fabricius-ház történetéhez. SSz. 1962. 16. évf. 1. sz. 47—52. l.

Ferenczy Károly—Gergelyffy András : A diósgyőri vár. Bp. 1961, Képzőműv. Alap. 40 l.
/Műemlékeink./

Fülöp László : /Sátoraljaújhely 700 éve város./ Történelmi visszapillantás. Sá-

toraljaújhely [1961], Városi Tanács V. B. 43 l.

Gordosné Szabó Anna : Fejezetek a gyógypedagógia történetéből. PSz. 1962. 12. évf. 1. sz. 59—66. l.

(Horváth Detre) : Reiseführer durch Pannonhalma. [Sopron] 1961, Fremdenverkehrsbüro beim Rat d. Kom. Győr-Sopron. 102 l.

Jáki László : Nőhallgatók részvétele a felsőoktatásban 1894—1941. Demográfia. 1962. 5. évf. 2. sz. 219—228. l.

Kampis Antal : Trencsén megye tizenhét vára. MűMT. 1959—60. 133—200. l.

Kaposvári Gyula : Az 50 éves szolnoki színház. Jászkunság. 1962. 8. évf. 1. sz. 1—8. l.

A kisvárdai vár története. (Szerk. Éri István.) Kisvárda 1961. Kisvárdai Járási Tanács. Soksz. 220 l., 22 t., 1 térk.

Klaniczay Tibor—Szauder József—Szabolcsi Miklós : Kis magyar irodalomtörténet. Bp. 1961, Gondolat. 493 l.

Kolta János : Pécs népesedése. TBP. 445—481. l.

Koppány Tibor—Péczely Piroska—Sági Károly : Keszthely. Bp. 1962, Képzőműv. Alap. 149 l.
/Magyar műemlékek./

Lengyel Alfréd : A győri zeneoktatás száz éve. 1862—1962. Győr 1962. Győr-Sopron M. Tanács. 96 l., 2 t.

Levárdy Ferenc : Pannonhalma építéstörténete. 1—4. MűÉ. 1959. 8. évf. 1—4. sz. 27—43, 101—129, 220—231. l., 1962. 11. évf. 1. sz. 1—23. l.

Lovász György : 100 éves a Szarvasi Erkel Kórus. Szarvas 1962. 33 l., 5 t.
/Járási József Attila Művelődési Ház kiadványa./

A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában. (Szerk.) Ravasz János. 2. kiad. Bp. 1961, Tankönyvkiadó. 279 l., 10 t.
/Neveléstörténeti könyvtár./

Magyarország műemléki topográfiája. Szerk. Dercsényi Dezső. 6. Budapest műemlékei. Szerk. Pogány Frigyes. 2. /*Nagy Tibor :* Buda régészeti emlékei. — *Rózsa György—Seenger Ervin :* A budai oldal városkép-ábrázolásai. — *Genthon István :* Művészettörténeti áttekintés./ Bp. 1962, Akad. Kiadó. 735 l., 7 t., 6 térk.

A magyarországi művészet története. 1. A magyarországi művészet a honfoglalástól a XIX. századig. Szerk.: Dercsényi Dezső. 2. jav. kiad. Bp. 1961, Képzőműv. Alap. 518 l., 12 t.

(Marjalaki Kiss Lajos—Ferenczy Károly—Leszih Andor): A diósgyőri vár. (2. kiad.) Miskolc 1961, Borsod-Abauj-Zemplén m. Tanácsának Idegenforg. Hiv. 67 l.
/Borsod-Abauj-Zemplén megye műemlékei./

Markó Árpád : Adalékok a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetéhez. 1—7. HK. 1958. 5. évf. 1—2. sz. 148—157, 203—224. l., 1959. 6. évf. 1—2. sz. 151—166, 295—317. l., 1960. 7. évf. 2. sz. 169—181. l., 1961. 8. évf. 1—2. sz. 212—232, 730—766. l.

80 éves a középfokú iparoktatás. 1879/80—1959/60. (Szerk. Szakmány László.) Bp. 1962, Tankönyvkiadó. 285 l.

Oltványi Ambrus : Rousseau és a magyar művelődés. MN. 1962. 18. évf. 149. sz. 4. l.

Páhi Ferenc: A kereskedelmi igazgatás fejlődése. LSz. 1962. 12. évf. 1. sz. 80—93. l.

Pamlényi Ervin : Magyar márciusok. MN. 1962. 18. évf. 62. sz. 1. l.

Rados Jenő : Magyar építészettörténet. Bp. 1961, Műszaki Kiadó. 376, [36] l.

Rásonyi László : A magyar keletkutatás orosz kapcsolatai. Bp. 1962. 19 l.
/A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei 26./

Sápi Vilmos : A mezőgazdasági bérmunkásság munkaszerződéseinek egyes kérdései a XVI. sz.-tól 1848-ig. ÁJKA. 3/1. 67—108. l.

Storno Pál : A soproni Stornó-ház. (2. kiad.) Bp. 1962, Képzőműv. Alap. 36 l.
/Műemlékeink./

Szabadváry Ferenc : A cukor története. ÉIT. 1962. 17. évf. 2. sz. 35—38. l.

Szabó Pál Zoltán : Régi helynevek régi értelme Pécs vidékén. Művelődési Tájékoztató. 1961. dec. 116—131. l.

Szabolcsi Bence : A magyar zene évszázadai. 2. XVIII—XIX. század. Sajtó alá rend. Bónis Ferenc. Bp. 1961, Zeneműkiadó. 318 l., 8 t.
/Magyar zenetudomány 2./

Száz éve zeng a dal Baján. A Bajai Daloskör története. 1861—1961. [Baja] (1961). 31 l.

Százesztendős fennállását ünnepli június 23-án, 24-én a nyomdászszakszervezet. [Írta]: /*r. i.*/ Népszava. 1962. 90. évf. 136. sz. 2. l.

Székely Lajos : Az esztergomvidéki szénmedence bányászatának fejlődése. [Bp. 1962], Műszaki Kiadó. Soksz. 431 l., 16 t., ill. térk.

Szénássy Barna : A magyar matematikai kutatások múltja és főbb eredményei. /A legrégibb időktől a XX. század elejéig./ Kandidátusi értekezés tézisei. [Kiad. a] /Tudományos Minősítő Bizottság./ Debrecen 1962. 9 l.

Szombathy Viktor : A Csepel-sziget. Bp. 1961. Pest m. Tanács Idegenforg. Hiv. — Közdok. 133 l., 1 térk.
/Pestmegyei tájak./

Varga Dezső : A békéscsabai kötszövőipar. A Békéscsabai Kötöttárugyár 50 éves története. Békéscsaba 1962, Békéscsabai Kötöttárugyár. 87 l.

Várkonyi András : A pápai index Magyarországon. Ttan. 1962. 7. évf. 3. sz. 1—7. l.

Vincze István : Verfahren und Geräte der Weinkelterung unter besonderer Berücksichtigung des Weingebietes von Nordostungarn. AEt. 1961. 10. tom. 3—4. fasc. 295—326. l.

c) *Gyűjteményes munkák*

/A kötetek történelmi tanulmányait ld. a megfelelő szakokban./

Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Tom. 7/1. 1961. Red. D(énes) Berényi. Adiuv. J(ános) Barta, L(ászló) Gaál etc. Debrecen—Bp. 1961, Tankönyvkiadó. 261 l.

A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának actái. — /Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis. Scientiarum Budapestiensis./ 3. köt. 1. füz. Bp. 1962, Tankönyvkiadó. 187 l.

Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 10. évfordulójára. Szerk. Győrffy Lajos. Túrkeve 1961. 111 l.

Folia Archaeologica. /A Magyar Nemzeti Múzeum — Történeti Múzeum évkönyve./ 13. (Szerk. Fülep Ferenc.) Bp. 1961, Képzőműv. Alap. 317 l., 22 t.

Ifjúsági Acta. Acta Iuvenum. Sectio philologica et historica. Tom. 2. (Szerk. biz.: Mérei Gyula, Ágoston György stb.) [Kiad. a Szegedi Egyetem], Bölcsészettudományi Kar. Szeged 1962. Soksz. 219 l.

/Acta Universitatis Szegedinensis./

A Janus Pannonius Múzeum évkönyve. 1960. (Szerk. Dombay János.) Pécs 1961. 320 l.

Művészettörténeti tanulmányok. /A Művészettörténeti Dokumentációs Központ évkönyve./ (1959—60. Szerk. Dávid Katalin, Németh Lajos.) Bp. 1961, Képzőműv. Alap. 281 l.

A Nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve. 2. 1959. (Szerk. Csallány Dezső.) Bp. 1961. Képzőműv. Alap. 171 l., 17 t.

Pogány József : Kultúra, álkultúra. (Sajtó alá rend., utószó, jegyz.: Geréb László.) Bp. 1962, Magvető. 367 l.

/Irodalmi tanulmányok./

A kötet tartalmából:
Irodalom és politika.
Tudomány és politika.
Kultúra — álkultúra.
Lezüllő nemesség.
Bomló kispolgárság.
Arany János politikai nézetei.
Petőfi és a szocializmus.
„Raspail a Duna partjain."
Martinovics és a magyar intellektuelforradalom.

Tanulmányok Baranya és Pécs történetéhez. 1944—1960. (Szerk. Babics András, Kopasz Gábor.) Pécs 1961, Városi Tanács. 515 l., 5 t., 5 térk.

Tanulmányok a középiskolai történelemtanítás módszertana köréből. l. (Szerk.: Farkas Márton.) [Kiad. a] Központi Pedagógus Továbbképző Intézet. [Bp.] 1962, Tankönyvkiadó. 119 l.

Tanulmányok a magyar népi demokrácia neveléstörténetéből. 1. köt. (Szerk. Dancs István, Simon Gyula.) Bp. 1961. Soksz. 329 l.

/Pedagógiai Tudományos Intézet [kiadványai]/

Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből. Szerk. Szabolcsi Miklós, Illés László. Bp. 1962, Akad. Kiadó. 676 l.

/Irodalom — szocializmus./

d) *Ismertetések*

Benda Kálmán—Irinyi Károly : A négyszázéves debreceni nyomda /1561—1961/. Bp. 1961. — Ismerteti: *Holl Béla.* MK. 1962. 78. évf. 1. sz. 105—108. l.

Budapest régiségei. A Budapesti Történeti Múzeum Évkönyve. Bp. 1956, 1958, 1959. — Ismerteti: *Györffy György.* Száz. 1962. 96. évf. 1—2. sz. 248—255. l.

Csatkai Endre : A soproni színészet története 1841—1850. Sopron 1960. — Ismerteti: *Vértes Ilona.* SSz. 1962. 16. évf. 2. sz. 184—186. l.

Etudes historiques. Bp. 1960. — Ismertetik: *Klaniczay Tibor—Rejtő István.* ITK. 1962. 66. évf. 2. sz. 251—254. l.

Hermann István : „Nyílt könyv" a társadalomtudományról. *Molnár Erik :* Dialektikus materializmus és társadalomtudomány. MN. 1962. 18. évf. 140. sz. 7. l.

Két könyv a tegnapról. *Lackó Miklós :* Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867—1949. — *Horváth Zoltán :* Magyar századforduló. (Ismerteti): *G. M.* Népszava. 1962. 90. évf. 31. sz. 4. l.

Lackó Miklós : Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867—1949. Bp. 1961. — Ismertetik: *Berend T. Iván.* KgSz. 1962. 9. évf. 1. sz. 117—121. l.; *S. Vincze Edit.* TáSz. 1962. 17. évf. 3. sz. 94—101. l.

Mollay Károly „Sopron vármegye vázlatos története" c. kandidátusi disszertációjának vitája. [Összefoglalta]: Hut-

terer Miklós. MTANyI. 1961. 18. köt. 322—325. l.

Ravasz János—Felkai László—Bellér Béla—Simon Gyula : A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában. Bp. 1960. — Ismerteti: *Bíró Sándor :* Száz. 1962. 96. évf. 1—2. sz. 338—340. l.

Razin : A hadművészet története. II. köt. Bp. 1961. — Ismertetik: *Honfi József, Rázsó Gyula.* HK. 1961. 8. évf. 2. sz. 767—791. l.

(Sárközi Zoltán) : Bányászok sorsa Erdélyben /1848—1941/. [A Revista Archivelorban megjelent cikkek ismertetése.] LSz. 1962. 12. évf. 1. sz. 116—118. l.

Történeti statisztikai évkönyv 1960. Bp. 1960. — Ismerteti: *Bakács István.* LK. 1962. 33. évf. 1. sz. 194—195. l.

Zemplén Jolán, M. : A magyarországi fizika története 1711-ig. Bp. 1961. — Ismerteti: *Bíró Gábor.* MT. 1962. 7. köt. 3. sz. 199—200. l.

4. Magyar őstörténet. A rómaikori és népvándorláskori Magyarország. Magyarország története 1526-ig

a) *Források*

Juhász Kálmán : Egy dél-alföldi hitelieshely kiadványai. Aradi regesták. Gyula 1962. 63 l.
/A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai 31—32./

b) *Feldolgozások*

Acsády Gy[örgy]—Harsányi L[ászló]—Nemeskéri J[ános] : The population of Zalavár in the Middle Ages. AAr. 1962. 14. tom. 1—2. fasc. 113—141. l., 4 t.

Alföldy G[éza] : Geschichte des religiösen Lebens in Aquincum. AAr. 1961. 13. tom. 1—4. fasc. 103—124. l.

Barkóczi László : Adatok Brigetio későrómai történetéhez. FolA. 13. 95—115. l.

Bartha Antal : Szántottak-vetettek-e a honfoglaló magyarok? ÉlT. 1962. 17. évf. 1. sz. 3—7. l.

Bartucz L[ajos] : Anthropologische Beiträge zur 1. und 2. Periode der Sarmatenzeit in Ungarn. AAr. 1961. 13. tom. 1—4. fasc. 157—229. l., 7 t.

Bónis György : Uzsai János Ars Notariája. FK. 1961. 7. évf. 3—4. sz. 229—260. l.

Borzsák István : A Corvin-könyvtár Tacitusai. AT. 1961. 8. köt. 3—4. sz. 183—197. l.

Csallány Dezső : Adatok Attila székhelyének kérdéséhez. JAM. 2. 1959. 19—31. l.

Czeglédy K[ároly] : Termatzous. AA. 1962. 10. tom. 1—3. fasc. 79—84. l.

Dombay János : Árpád-kori temetők Baranyában. 1. JPM. 1960. 135—158. l.

[Erdélyi] Erdeji I[stván]: „Bol'saja Vengrija." AAr. 1961. 13. tom. 1—4. fasc. 307—320. l.

Az 1960. évi régészeti kutatásai. (Szerk. Sz. Burger Alice.) [Kiad. a] (Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Múzeum.) [Bp. 1962.] Soksz. 93 l., 1 térk.
/Régészeti füzetek 14./

Fitz Jenő : Legati legionum Pannoniae superioris. AA. 1961. 9. tom. 1—2 fasc. 159—207. l.

Fitz Jenő : L[ucius] Alfenus Avitianus. Székesfehérvár 1960 [1961]. 15 l.
/István Király Múzeum közleményei A. 10./

Fitz J[enő] : A military history of Pannonia from the Marcomann wars to the death of Alexander Severus /180—235/. AAr. 1962. 14. tom. 1—2. fasc. 25—112. l.

Fülep Ferenc : Rómaikori kutatások Pécsett és Baranya megyében. Művelődési Tájékoztató. 1961. dec. 108—115. l., 1 t.

Gállos Ferenc : Vázlatok Pécsvárad kialakulásának és középkori mezővárosi fejlődésének történetéből. JPM. 1960. 159—181. l.

Gedai István : Friesachi típusú pénzek Magyarországon. Az Érem. 1961. 17. évf. 18. sz. 6—9. l., 1962. 18. évf. 20. sz. 4—6. l.

Gerics József : Krónikáink szerepe a középkori jogéletben. /A váci egyházalapítás krónikás hagyományának kritikájához./ LK. 1962. 33. évf. 1. sz. 3—14. l.

Györffy György : A magyar őstörténet néhány kérdéséről. TSz. 1961. 4. évf. 4. sz. 417—426. l.

Györffy György : A tatárjárás pusztításának nyomai helyneveinkben. ETM. 35—38. l.

Györffy Lajos : Hol volt Nácsaegyháza? ETM. 39—42. l.

Harcos Ottó : Pécs városának három neve. Vigilia. 1962. 27. évf. 6. sz. 341—347. l.

Herman J[ózsef] : Posit /= posuit/ et questions connexes dans les inscriptions pannoniennes. Essai de géographie linguistique. AA. 1961. 9. tom. 3—4. fasc. 321—331. l.

Holub József : Adatok Pécs város és Baranya megye történetéhez. JPM. 1960. 183—196. l.

Huszár Lajos : Sólyom-ábrázolások középkori pénzeinken. Aquila. 1962. 67—68. évf. 195—202. l.

Kalmár János—Szalontai Barnabás : A Báthoriak címeres kőemlékei. JAM. 2. 1959. 63—72. l.

Kazsdan, A. P. : Iz isztorii bizantino-vengerszkih szvjazej vo vtoroj polovine XI. v. AA. 1962. 10. tom. 1—3. fasc. 163—166. l.

Komáromy József : Adatok Miskolc korai településtörténetéhez. Miskolc 1960 [1961]. 16 l., 8 t., ill. térk.
/(Miskolc. Herman Ottó Múzeum.) Múzeumi füzetek 4—5./

Komáromy József : A diósgyőri várban 1958—60-ban végzett ásatások régészeti és építéstörténeti vonatkozásai. BSz. 1961. 5. évf. 6. sz. 643—659. l.

Komáromy József : Miskolc élete az Anjouk alatt. BSz. 1962. 6. évf. 2. sz. 48—62. l.

Kovács Sándor, V. : Avicenna középkori magyar hatásához. FK. 1961. 7. évf. 3—4. sz. 341—342. l,

Lakatos P[ál] : Beiträge zur Verbreitung der ägyptischen Kulte in Pannonien. Szeged 1961. 31 l.
/Acta Universitatis Szegediensis. Acta antiqua. Kisebb dolgozatok az ókortudomány köréből 4./

Mészáros István : Magyarországi iskoláskönyv a XII. század első feléből. MK. 1961. 77. évf. 4. sz. 371—398. l.

Mócsy András : A római pénz forgalmáról a római uralom előtti Pannóniában. NK. 1962. 60—61. évf. 15—18. l.

Moravcsik Gyula : Bizánci császárok és követeik Budán. Száz. 1961. 95. évf. 6. sz. 832—847. l.

Moravcsik Gy[ula] : Bizantijszkie imperatorü i ih poszlü v g. Buda. AH. 1961. 8. tom. 3—4. no. 239—256. l.

Nováki Gyula : Sopron topográfiai fejlődésének vázlata az újabb ásatások alapján. SSz. 1962. 16. évf. 2. sz. 135—139.l.

Papp László : Avarkori kutatások Baranyában. Művelődési Tájékoztató. 1962. máj. 89—97. l.

Papp László : A mohácsi ásatásokról. Művelődési Tájékoztató. 1962. ápr. 49—56. l., 1 t., 1 térk.

Papp László : A mohácsi csata halottai. CMed. 1962. 24. no. 33—50. l.
A cikk angol és német nyelven is megjelent.

Papp László : A mohácsi csatahely kutatása. JPM. 1960. 197—253. l.

Papp László : A Szabács Viadala és a Csicsery család. MNy. 1961. 57. évf. 4. sz. 442—450. l.

Petrovich Ede : Pécs középkori kórháza. JPM. 1960. 271—274. l.

Póczy K[lára], Sz. : Die Rolle von Kölner Kaufleuten in der Entwicklung der Zivilstadt Aquincum. AAr. 1961. 13. tom. 1—4. fasc. 97—102. l.

Pólay Elemér : A római birodalmi jog és a peregrin jog kölcsönhatásának jelei az erdélyi viaszostáblák okiratanyagában. Szeged 1961. 27 l.
/Acta Universitatis Szegediensis. Acta juridica et politica 8/4./

Reuter Camillo : Pécs város neve. JPM. 1960. 255—269. l.

Sándor Mária, G. : Adatok a középkori csontgomb- és gyöngykészítéshez. FolA. 13. 141—149. l.

Scheiber Sándor : Középkori héber kéziratok Magyarország könyv- és levéltárainak bekötési tábláiban. MK. 1962. 78. évf. 1. sz. 25—40. l.

Sós Ágnes, Cs. : Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Keszthely-Fenékpuszta. AAr. 1961. 13. tom. 1—4. fasc. 247—305. l., 13 t.

Szabó Gyula : Az első magyarországi bányászsztrájk. Művelődési Tájékoztató. 1962. ápr. 6—8. l.

Török Gyula : Die Bewohner von Halimba im X. und XI. Jahrhundert. Bp. 1962, Akad. Kiadó. 169 l., 50 t., 4 mell.
/Archaeologia Hungarica. Dissertationes Archaeologicae Musei Nationalis Hungarici S. N. 39./

Zalotay Elemér : A fajszi avarkori temető. [Kecskemét 1961]. Soksz. 33 l., 4 t.
/Népkutató füzetek. [A Szakszervezetek Bács-Kiskunmegyei Tanácsa tudományos és kulturális kiadványai] 12—13./

Zolnay László : Esztergomi érsekek palotái a középkorban. MűT. 1959—60. 201—228. l.

Zolnay László : A XIII—XIV. századi budai királyi palotáról. A budai várostörténet I. századának néhány kritikus kérdése. MűT. 1959—60. 7—64. l.

c) *Ismertetések*

Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. 2. köt. 2—3. füzet. Bp. 1961. — Ismertetik: *Csapodi Csaba.* MK. 1962. 78. évf. 1. sz. 117—118. l.; *Fügedi Erik.* Száz. 1962. 96. évf. 1—2. sz. 255—257. l.

Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI—XIV. század. Bp. 1960. — Ismerteti: *Komjáthy Miklós.* LK. 1962. 33. évf. 1. sz. 181—183. l.

Hermann Zsuzsanna : Az 1515. évi Habsburg—Jagelló szerződés. Bp. 1961. — Ismerteti: *Bácskai Vera.* Száz. 1962. 96. évf. 3—4. sz. 646—647. l.

Jakó Zsigmond : Újabb adatok Dés város legrégibb kiváltságleveleinek kritikájához. Kolozsvár 1958. — Ismerteti: *Komjáthy Miklós.* LK. 1962. 33. évf. 1. sz. 173—174. l.

Vita Mályusz Elemér: Thuróczy János krónikája c. művéről. [Ismerteti]: *Surányi Bálint.* [Mályusz Elemér megjegyzéseivel.] TSz. 1961. 4. évf. 4. sz. 515—524. l.

5. Magyarország története 1527—1790

a) *Források*

Bethlen Gábor gyulafehérvári palotájának összeírása 1629. aug. 16-án. [Közli] Baranyai Béláné. MűT. 1959—60. 229—258. l.

Comenius Magyarországon. Comenius Sárospatakon írt műveiből. Összeáll., bev. és jegyz.: Kovács Endre. (Ford. Kovács Gyula, Ollé István stb.) Bp. 1962, Tankönyvkiadó. 409 l., 12 t. /Neveléstörténeti könyvtár./

Entz Géza : Bodó István hagyatéki leltára 1537-ből. NK. 1962. 60—61. évf. 84—85. l.

Izsépy Edit : Végvári levelek. /Egri és váradi pasák s szolnoki bégek levelezése magyar végvári kapitányokkal és hódoltsági helységekkel./ 1660—1682. Az Egyetemi Könyvtár ritkaságtárának anyagából. Sajtó alá rend., bev. és jegyz. — — Bp. 1962, Tankönyvkiadó. 82 l. /A Budapesti Egyetemi Könyvtár kiadványai 17./

Kállay István : Adatok a Rákóczi-szabadságharc végnapjainak történetéhez. [Közli] — —. LK. 1962. 33. évf. 1. sz. 138—149. l.

Kovács Sándor Iván : Bornemisza Péter mecénásának [Perneszith György] könyvtárjegyzéke 1560-ból. ITK. 1962. 66. évf. 1. sz. 83—89. l.

Magyar—zsidó oklevéltár. — Monumenta Hungariae Judaica. 6. köt. Sopron. 1600—1740. Gyűjt. Házi Jenő. Szerk. Grünvald Fülöp, Scheiber Sándor. Bp. 1961, M. Izr. Orsz. Képviselete. 679 l., 3 t.

Oszvald Ferenc : Családszervezeti adatok Közép-Szolnok megye falusi lakosságára vonatkozólag három, XVI., XVII. és XIX. századi osztozkodás és tanúvallomás alapján. Közli: — —. ET. 1961. 72. évf. 4. sz. 609—618. l.

b) *Feldolgozások*

Balogh István : Szabolcs megye statutumai a pásztorok megrendszabályozására a XVIII. században. JAM. 2. 1959. 91—111. l.

Bán Imre : Melius Juhász Péter. CMed. 1962. 23. no. 252—280. l.

Barabás Jenő : A turkevei kertesség első nyomai. ETM. 103—106. l.

Belényesy Márta—Pataki János : Az uradalmi cselédek és béresek életére vonatkozó történeti kutatások fontossága. ET. 1962. 73. évf. 1. sz. 140—146. l.

Benda Kálmán : Rákóczi diplomáciája. ÉlT. 1962. 17. évf. 13. sz. 387—390. l.

Bónisné Wallon Emma : Conrath János György építőmester. MűT. 1959—60. 65—85. l.

Borbély Andor : Az esztergomi „Bibliotheca" Fugger-gyűjteményének eredete. MK. 1961. 77. évf. 4. sz. 469—475. l.

Cennerné Wilhelmb Gizella : Zrínyi Miklós, a költő, hadjáratainak grafikus ábrázolásai. FolA. 13. 225—237. l.

Csapodi Csaba : Mikor pusztult el Mátyás király könyvtára? MK. 1961. 77. évf. 4. sz. 399—421. l.

Csatkai Endre : Az 1634/35-ös soproni országgyűlésről. SSz. 1962. 16. évf. 1. sz. 88—89. l.

Csillag István : 220 éves az első magyar nyelvű sebészeti tankönyv. Orvosi Hetilap. 1962. 103. évf. 23. sz. 1083—1085. l.

[Dezső] Dézse L[ászló] : K voproszu o vengerszkih zaimsztvovanijah v zakarpatszkih pamjatnikah XVI—XVIII. vv. SSl. 1961. 7. tom. 1—3. fasc. 139—176. l.

Donáth Regina : Néhány adalék a szerzői kézirat és cenzúra viszonyához a XVIII. század végén. /Adatok a cenzúra gyakorlatához az Egyetemi Könyvtár négy kézirata alapján./ MK. 1961. 77. évf. 4. sz. 489—496. l.

Esze Tamás : Béri Balogh Ádám. 1. VSz. 1962. 1. köt. 68—76. l.

Esze Tamás : Egy lengyel királyi tanácsos levele. /Adalék a Rákóczi-szabadságharc publicisztikájához./ MK. 1961. 77. évf. 4. sz. 482—489. l.

Gulyás Pál : Régi könyveink történetéhez. MK. 1961. 77. évf. 4. sz. 478—481. l.

Házi Jenő : A dohányzás kezdete Sopronban. SSz. 1962. 16. évf. 1. sz. 33—36. l.

Herepei János : Adatok az erdélyi fazekasság történetéhez. 1—3. ET. 1961. 72. évf. 3—4. sz. 462—465, 604—609. l., 1962. 73. évf. 1. sz. 131—136. l.

Horváth Tibor Antal : Adalékok a tizes aranyak forgalmához. NK. 1962. 60—61. évf. 53—59. l.

Horváth Tibor Antal : Székesfehérvári bárcák a XVIII. században. NK. 1962. 60—61. évf. 85—88. l.

Horváth Tibor Antal : Tervezet az erdélyi pénzforgalom szabályozására. /1736./ NK. 1962. 60—61. évf. 69—72. l., 1 t.

Huszár Lajos : Merchant's seals of the XVI. and XVII. centuries. FolA. 13. 187—194. l.

Kalmár János : A magyar huszártárcsapajzs. FolA. 13. 195—211. l.

Kenéz Győző : Ingatlanbecslés Fonyban a XVII. század első felében. ET. 1961. 72. évf. 4. sz. 620—621. l.

A Kertészeti és Szőlészeti Főiskola évkönyve. Annales Academiae Horti et Viticulturae. 25. évf. 1961. Tom. 9. fasc. 1. Red. A(ndrás) Somos. Bp. 1961, Mezőgazd. Kiadó. 223 l., 8 t.

A kötet tartalmából:

Somos András : Lippai János, a magyar kertészeti irodalom megteremtője.

Kolta János : Pécsi geográfus a XVIII. században. Művelődési Tájékoztató. 1962. máj. 107—110. l., 1 t.

Koroknay Gyula : A kállói vár. JAM. 2. 1959. 73—89. l.

Krajnyák Nándor : Kecskemét a török korban. Kecskemét 1961. Soksz. 27 l. /Népkutató füzetek. A Szakszervezetek Bács-Kiskunmegyei Tanácsa és a Katona József Társaság tudományos és kulturális kiadványai 1961. l./

Magyarország története. /Egyetemi tankönyv./ /2./ A késői feudalizmus korszaka. 1526—1790. (Szerk. H. Balázs Éva, Makkai László.) [Kiad.] (a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete.) Bp. 1962, Tankönyvkiadó. 661 l., 16 t., 11 térk.

Majoros Ferenc : Rákóczi a magyar közlekedésért. Néhány adat a fejedelem munkálkodásáról a közlekedés fellendítése érdekében. Közlekedési Közlöny. 1962. 18. évf. 11. sz. 177—182. l.

Molnár József : A budai Veli bej fürdő építéstörténete. Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények. 1961. 5. köt. 4. sz. 605—621. l.

Nagy Béla : Dimitrie Eustatievici, az első román nyelvtan szerzője. 1—2. FK. 1961. 7. évf. 1—4. sz. 139—148, 374—388. l.

Némedi Lajos : Bessenyei György és a magyar nemzeti művelődés-politika. Magyar Pedagógia. 1961. 1. köt. 4. sz. 398—416. l.

Nováki Gyula : Adatok a soproni vár rondelláinak történetéhez. SSz. 1962. 16. évf. 1. sz. 57—61. l.

Paulinyi Oszkár : A bizottsági ügyvitel rendszeresítése a magyar udvari kamaránál /1749—1772/. LK. 1962. 33. évf. 1. sz. 15—26. l.

Perjés Géza : A „metodizmus" és a Zrínyi-Montecuccoli vita. 1—2. Száz. 1961. 95. évf. 4—5. sz. 507—535. l., 1962. 96. évf. 1—2. sz. 25—45. l.

Péter Katalin, R. : Egy hegyaljai mezőváros harca az örökös jobbágyság ellen. /Olaszliszka küzdelme földesuraival a XVII. században./ TSz. 1961. 4. évf. 4. sz. 427—441. l.

Rácz István : A magánföldesúri hajdútelepítések kérdéséhez. AUD. Tom. 7/1. 1961. 149—169. l. /Klny./

Rácz István : A malomipar helyzete a XVI—XVII. században. Malomipar. 1962. 9. évf. 2. sz. 68—75. l.

Révész Imre : Comenius unokája. Daniel Ernestus Jablonski születésének háromszázados évfordulójára. Száz. 1962. 96. évf. 1—2. sz. 1—24. l.

Rózsa György : Nógrád várának ábrázolásai. MűE. 1961. 10. évf. 2—4. sz. 187—192. l.

Ruttkay László : Az orvos Jessenius mint történetíró. CMed. 1962. 24. no. 102—111. l.

Schram Ferenc : Soproni könyvtárak II. József idején. SSz. 1962. 16. évf. 2. sz. 156—160. l.

Sinkovics István : Az 1562. évi székely felkelés. ÉlT. 1962. 17. évf. 16. sz. 499—502. l.

Sipos Istvánné : Bél Mátyás pedagógiai reformtörekvései. MP. 1962. 2. köt. 1. sz. 82—103. l.

Szabó Tamás : Még néhány szó a festékes és társai erdélyi életéhez. ET. 1962. 73. évf. 1. sz. 147—149. l.

Tardy Lajos : Hegyaljai orosz borkivitel a XVIII. században. BSz. 1962. 6. évf. 1. sz. 24—31. l.

Tardy Lajos : Egy soproni borkereskedő és Besztuzsev-Rjumin kancellár. SSz. 1962. 16. évf. 1. sz. 61—65. l.

Tarnai Andor : A magyar irodalomtörténeti hagyomány kialakulása. ITK. 1961. 65. évf. 6. sz. 637—658. l.

Tordai Zádor : A magyar kartezianizmus történetének vázlata. MFSz. 1962. 6. évf. 1. sz. 54—79. l.

Vastagh Gábor : A hegyesdi vashámor. Kohászati Lapok. 1962. 95. évf. 2. sz. 89—95. l.

Vastagh Gábor—Kiszely Gyula : Magyarország kohászati emlékei. 1. Kohászati Lapok. 1962. 95. évf. 5. sz. 231—237. l.

Vita Zsigmond : Orvostörténeti vonatkozások Hermányi Dienes József munkáiban. CMed. 1962. 24. no. 167—176. l.

c) *Ismertetések*

Az első magyarországi népszámlálás /1784—1787/. Bp. 1960. — Ismerteti: *Felhő Ibolya*. LK. 1962. 33. évf. 1. sz. 196—197. l.

Holub József : Zalaegerszeg régi pecsétei. Zalaegerszeg 1960. — Ismerteti: *Komjáthy Miklós*. LK. 1962. 33. évf. 1. sz. 174—175. l.

Kiss András: Lengyel—magyar történelmi kapcsolatok. /Hozzászólás H. Szabó Béla cikkéhez./ BSz. 1962. 6. évf. 2. sz. 44—47. l.

Magyar—zsidó oklevéltár. V. köt. 1—2. r. Bp. 1959—1960. — Ismertetik: *Benda Kálmán.* Száz. 1962. 96. évf. 3—4. sz. 645—646. l.; *Mollay Károly.* SSz. 1962. 16. évf. 1. sz. 90—93. l.

Markó Árpád—Tóth Gyula: Válasz Esze Tamásnak. Száz. 1962. 96. évf. 3—4. sz. 601—602. l.

Nagy László: A Bocskai szabadságharc katonai története. Bp. 1961. — Ismerteti: *Benczédi László.* Száz. 1962. 96. évf. 1—2. sz. 257—261. l.

Papp László: Nyelvjárási és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. Bp. 1961. — Ismerteti: *Maksay Ferenc.* LK. 1962. 33. évf. 1. sz. 175—176. l.

Pázmány Péter válogatott írásai. Bp. 1957. — Ismerteti: *Jenei Ferenc.* IT. 1961. 49. évf. 4. sz. 472—476. l.

Sashegyi Oszkár: Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II. Bp. 1958. — Ismerteti: *Donáth Regina.* FK. 1961. 7. évf. 3—4. sz. 425—426. l.

Soós Imre: A jobbágyföld sorsa Heves megyében a XVIII. században. Eger 1958. — *Soós Imre:* A jobbágyföld helyzete a szolnoki Tiszatájon 1711—1770. Szolnok 1958. — Ismerteti: *Spira György.* LK. 1962. 33. évf. 1. sz. 197—201. l.

Tárkány Szűcs Ernő: Vásárhelyi testamentumok. Bp. 1961. — Ismerteti: *Katona Imre.* ET. 1961. 72. évf. 4. sz. 635—638. l.

Urbáriumok. XVI—XVII. század. Bp. 1959. — Ismertetik: *Szendrey István.* Száz. 1962. 96. évf. 3—4. sz. 647—649. l.; *Zimányi Vera.* LK. 1962. 33. évf. 1. sz. 183—185. l.

6. Magyarország története 1791—1849

a) *Források*

Brunszvik Teréz pedagógiai munkássága. [Levelek, dokumentumok.] — Vág Ottó, Orosz Lajos, Zibolen Endre tanulmányai. /A Magyar Tudományos Akadémia ... által ... rendezett Brunszvik Teréz-emlékülés.../ Bev. Jausz Béla. Bp. 1962, Tankönyvkiadó. 76 l., 1 t.

Csapodi Csaba Wesselényi Miklós ismeretlen naplója az Akadémiai Könyvtár kézirattárában /1837—1838/. Közli: — —. MT. 1962. 7. köt. 2. sz. 114—119. l.

Gál István: Liszt Ferenc Wesselényinél. Wesselényi Miklós ismeretlen levelei Liszt Ferenc 1843-i látogatásáról. Közread.: — —. MZ. 1962. 3. évf. 3. sz. 285—289. l.

Kelemen László naplója és feljegyzései. (Sajtó alá rend., bev. és jegyz.: Staud Géza.) Bp. 1961, Színháztud. Int. — Orsz. Színháztört. Múz. Soksz. 79 l. /Színháztörténeti könyvtár l./

Kisfaludy Sándor: Napló és Francia fogságom. (Sajtó alá rend. az Apáczai Csere János Gyakorló Iskola ... munkaközössége. Vez.: Temesi Alfréd.) [Bp.] 1962, M. Helikon. 200 l., 1 t. /Kis magyar múzeum 10./

Szigetvári István: Iratok a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. levéltárából az 1848—1849. évi szabadságharc hadianyaggyártásának történetéhez. [Közli] — —. LK. 1962. 33. évf. 1. sz. 150—169. l.

Vasvári Pál ismeretlen írásai. [Közli] L. S. Élet és Irodalom. 1962. 6. évf. 11. sz. 3. l.

Vörös Károly: Szombathely 1821—22-ben egy borbélylegény szemével. /Francsics Károly visszaemlékezései. 1./ VSz. 1962. 1. köt. 77—88. l.

b) *Feldolgozások*

Bajkó Mátyás: A reformkori nevelésügy néhány elvi kérdése. PSz. 1962. 12. évf. 5. sz. 404—411. l.

Baktay Ervin: Kőrösi Csoma Sándor. [Életrajz.] Bp. 1962, Gondolat. 267 l., 24 t.

Balázs György: Az egyház a viharban. A katolikus klérus 1848—49-ben. Világosság. 1962. 3. évf. 3. sz. 17—23. l.

Barta István: Kölcsey-problémák. Száz. 1962. 96. évf. 1—2. sz. 183—198. l.

Bónis György: Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után. 1686—1708. — Függelék: Pest város jogkönyvtervezete. /1697./ Közread. Tóth András. Bp. 1962, Akad. Kiadó. 374 l. /Budapest várostörténeti monográfiái 23./

Borus József: A Perczel-hadtest januári ellentámadása. HK. 1961. 8. évf. 2. sz. 670—696. l.

Daday András: Adatok a nemibetegség elleni küzdelmünk történetéhez /1840—1842/. CMed. 1962. 24. no. 196—199. l.

Dienes András: Az utolsó év. Petőfi és a szabadságharc. Bp. 1962, Móra Kiadó. 288 l., 12 t., 1 térk.

Dümmerth Dezső: Göttinga és a magyar szellemi élet. FK. 1961. 7. évf. 3—4. sz, 351—373. l.

1848 Széchenyije. A Történettudományi Intézet Tudományos Tanácsának vitája Spira György új Széchenyi monográfiájának kéziratáról. [Ismerteti:] L. M. TSz. 1961. 4. évf. 4. sz. 524—529. l.

Füves Ödön: Adatok a soproni görögök történetéből. SSz. 1962. 16. évf. 1. sz. 68—69. l.

Hanzó Lajos : Tessedik gazdaságtudományi nézeteinek forrásaihoz. Száz. 1962. 96. évf. 3—4. sz. 553—564. l.

Haraszti É[va], H. : Contemporary Hungarian reactions to the Anti-Corn Law Movement. AH. 1961. 8. tom. 3—4. no. 381—403. l.

Az iskolai énekoktatás ügye a 48-as országgyűlés előtt. [Írta] L. S. Muzsika. 1962. 5. évf. 3. sz. 15. l.

Joós Ferenc : Kecskeméti szabadcsapatok az 1848—49-es szabadságharcban. Kecskemét 1962. Soksz. 54 l.

/Népkutató füzetek. A Szakszervezetek Bács-Kiskunmegyei Tanácsa tudományos és kulturális kiadványai. 1962. 1—2./

Kelényi Ferenc : Sopron művelődési, jótékony célú és egyéb intézményei 1846-ban. SSz. 1962. 16. évf. 2. sz. 147—156. l.

Komáromy József : Két miskolci térkép 1773-ból. Borsodi Műszaki Élet. 1962. 1. sz. 8—11. l.

Kosáry Domokos : Széchenyi az újabb külföldi irodalomban. Száz. 1962. 96. évf. 1—2. sz. 275—292. l.

Kozocsa Sándor : A magyar nemzeti bibliográfia kezdetei /1792—1818/. MK. 1962. 78. évf. 1. sz. 67—73. l.

László Ferenc : A reformkor kiváló mérnöke: Beszédes Ferenc. ÉlT. 1962. 17. évf. 22. sz. 680—684. l.

Lukácsy Sándor : Pécs márciusa. A nagy napok. Jelenkor. 1962. 5. évf. 2. sz. 236—243. l.

Lukácsy Sándor : „Szabados" olvasás és szabad olvasás. A magyarországi egyházak és a felvilágosodás könyvei. Világosság. 1962. 3. évf. 1. sz. 49—51. l.

Lukácsy Sándor : Tessedik Sámuel 1742—1820. Kts. 1962. 12. évf. 3. sz. 157—158. l.

Maday Pál : A gyulai uradalom polgári perrendtartása 1792-ből. Szeged 1961. 20 l.

/Acta Universitatis Szegediensis. Acta juridica et politica 8/6./

Mándoki László : A baranyai céhek életéből. Művelődési Tájékoztató. 1962. ápr. 68—73. l., 1 t.

Mihalik Sándor : A magyarországi kőedénykereskedés és gyártás harca a XVIII. század végén. FolA. 13. 277—290. l.

Nagy Gyula : A vámosoroszi szárazmalom. JAM. 2. 1959. 129—147. l.

Nyárády Gábor : Az első magyar iparműkiállítás. Bp. 1962, Közgazd. és Jogi Kiadó. 187 l., 12 t.

Pándi Pál : Petőfi. /A költő útja 1844 végéig./ Bp. 1961, Szépirod. Kiadó. 589 l.

Pogány Ö. Gábor : A magyar nemzeti képzőművészet kialakulása. MTATT. 1961. 11. köt. 4. sz. 354—369. l.

Regős János : Politikai és társadalmi harcok Vas megyében az 1831/32. évben „dühösködő epemirigynyavalya" idején. VSz. 1962. 1. köt. 91—96. l.

Révész Imre : A Sinai-kérdéshez. Száz. 1962. 96. évf. 1—2. sz. 199—203. l.

Rexa Dezső : A könyvek ára a XIX. század első felében. MK. 1962. 78. évf. 1. sz. 74—75. l.

Sándor Pál : A jobbágybirtok történeti-statisztikai vizsgálatához. 1786—1853. Bp. 1961. Soksz. 168 l.

/Történeti statisztikai kötetek./

Sárközi Zoltán : Megjegyzések Stephan Ludwig Roth perének történetéhez. Száz. 1962. 96. évf. 3—4. sz. 603—610. l.

Scheiber Mária : Franz Jaschke Pest-budai látképei. MűE. 1961. 10. évf. 2—4. sz. 196—202. l.

Süle Sándor : Oktatás és közösség a keszthelyi Georgikonban. PSz. 1962. 12. évf. 5. sz. 412—424. l.

Süle Sándor : Pedagógiai munka a keszthelyi Georgikonban. PSz. 1962. 12. évf. 2. sz. 131—143. l.

Szabadi Sándor : Egy vidéki diáklap a reformkor idejéből. — *Kőhegyi Mihály :* Középkori temető feltárása Szeremle-Temetőhegyen. Kecskemét (1961). Soksz. 43 l.

/Népkutató füzetek. A Szakszervezetek Bács-Kiskunmegyei Tanácsa és a Katona József Társaság tudományos és kulturális kiadványai 1961. 5./

Szász Károly : Adatok a nagybányai pénzverőház alkalmazottairól /1660—1829/. NK. 1962. 60—61. évf. 61—68. l.

Szauder József : A romantika útján. Tanulmányok. Bp. 1961, Szépirod. Kiadó. 486 l., 7 t.

A kötet tartalmából:

A magyar romantika kezdeteiről.
Verseghy pályakezdése.
Kazinczy útja a jakobinus mozgalom felé.
Kölcsey beszéde a szatmári adózó nép állapotáról.

Szegvári Katalin : Harc a nők művelődési jogaiért hazánkban. 1815—1848. ÁJKA. 3/1. 137—162. l.

Szendrey István : Debrecen társadalma az 1828—29. évi összeírások tükrében. AUD. Tom. 7/1. 1961. 171—186. l.

Szinkovich Márta : Úriszéki jegyzőkönyvek a bólyi uradalomból. Művelődési Tájékoztató. 1962. ápr. 57—64. l., 1 t.

Szűcs Sándor : Szól a duda, verbuválnak. /Verbunkos- és obsitos-históriák a néphagyományban. Bev.: *Varga János :*

Katonaélet és hadkiegészítés 1711—1867 között. Függelék: *Csanádi Imre:* Jobbágyvilág és katonáskodás. Irodalmi antológia./ Bp. 1962, Magvető. 380 l.

Tilkovszky Lóránt : Balásházy János élete és munkássága. Száz. 1962. 96. évf. 3—4. sz. 409—439. l.

Urbán Aladár : Lenkey százada. ÉlT. 1962. 17. évf. 10. sz. 291—295. l.

Vág Ottó : Brunszvik Teréz szerepe az első magyarországi óvodák létrehozásában. MP. 1961. 1. köt. 4. sz. 417—441. l.

Varsányi Péter : Széchenyi István és a magyar közoktatás. AIuv. 2. 17—41. l.

Vita Zsigmond : Adatok a hazai himlőellenes védőoltás elterjedéséhez. CMed. 1962. 24. no. 177—181. l.

Vujičič, Szt[oján] D. : Narodne nosnje iz Bacske [Bácska]. /Akvareli Jovana Pačiča./ SSl. 1961. 7. tom. 1—3. fasc. 59—95. l.

Vujičič, Sztojan D. : „Razrjadsztvije" szrpszke skole u Szentandriji iz 1833. godine. SSl. 1961. 7. tom. 1—3. fasc. 207—212. l.

Windisch Éva, V. : Az Országos Széchényi Könyvtár könyvtárosai a reformkorban. /Adalékok a pest-budai értelmiség kialakulásához./ Bp. 1961. 38 l. /Klny.: Tanulmányok Budapest múltjából. 14. köt./ /Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai 56./

Zsidai József : Gondolatok Frankenburg Adolf marxista megítéléséhez. SSz. 1962. 16. évf. 1. sz. 9—16. l.

c) *Ismertetések*

Arató Endre : A nemzetiségi kérdés története Magyarországon 1790—1848. Bp. 1960. — Ismerteti: *Dolmányos István.* MT. 1962. 7. köt. 4. sz. 274—276. l.

Dümmerth Dezső : A budapesti könyvtártörténet újabb irodalma. MK. 1961. 77. évf. 4. sz. 525—527. l.

Erdélyi János levelezése. Bp. 1960. — Ismerteti: *Mályuszné Császár Edit.* Száz. 1962. 96. évf. 1—2. sz. 342—345. l.

Magyar történeti bibliográfia 1825—1867. IV. köt. Bp. 1959. — Ismerteti: *Niederhauser Emil.* SSl. 1961. 7. tom. 1—3. fasc. 278—289. l.

Révész Imre : Sinai Miklós és kora. Bp. 1959. — Ismerteti: *Tarnai Andor.* ITK. 1962. 66. évf. 2. sz. 254—255. l.

Sarlós Béla : Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc büntetőjoga. Bp. 1959. — Ismerteti: *Both Ödön.* Száz. 1962. 96. évf. 1—2. sz. 261—264. l.

Szauder József : Megjegyzések Barta István Kölcsey-tanulmányához. IT. 1961. 49. évf. 3. sz. 294—295. l.

Windisch Éva, V. : Közlöny /1848—1849/. Bp. 1958. — Ismerteti: *Kókay György.* ITK. 1962. 66. évf. 1. sz. 127—128. l.

Zádor Anna : Pollack Mihály /1773—1855/. Bp. 1960. — Ismerteti: *Szabad György.* Száz. 1962. 96. évf. 1—2. sz. 340—342. l.

7. Magyarország története 1849—1917

a) *Források*

Bánki V. Emil : „Emlékpénzek" 1865—69. Az Érem. 1962. 18. évf. 20. sz. 21—23. l.

Csenár János : Ősze János Kurrens könyve 1850—1853. SSz. 1962. 16. évf. 1. sz. 39—46. l.

Fukász György : Lettres de Paris d'Oszkár Jászi. AH. 1961. 8. tom. 3—4. no. 349—379. l.

Kabos Ernő : A „Vérvörös Csütörtök" ötvenedik évfordulójára. Közli: — —. PtK. 1962. 8. évf. 2. sz. 211—220. l.

Kupa Mihály—Ambrus Béla : Magyarország hadifogolytáborpénzei az első világháborúban. /1914—1918./ Összeállították: — —. Az Érem. 1960. 16. évf. 15. sz. 10—13. l., 1961. 17. évf. 16—17, 19. sz. 7—12, 19—23, 18—21. l.

Pávó Elemér : Uradalmi bárcák 1849—1944. Az Érem. 1960. 16. évf. 15. sz. 8—9. l., 1961. 17. évf. 16. sz. 3—6. l.

Tanárky Gyula: A Kossuth-emigráció szolgálatában. — — naplója. /1849—1866./ — (Függelék: — — levelezéséből. Vál., sajtó alá rend., bev. és jegyz.: Koltay-Kastner Jenő. Közrem. Timár Lajosné.) Bp. 1961, Szépirod. Kiadó. 489 l., 8 t. /Magyar századok./

b) *Feldolgozások*

Alföldy Zoltán—Sós József : Hőgyes Endre élete és munkássága. Bp. 1962, Akad. Kiadó. 197 l.

Bánki V. Emil : Száz éve! Megemlékezés a londoni Kossuth-bankókról. Az Érem. 1961. 17. évf. 18. sz. 1—4. l.

Baróti Géza : Öt élő szemtanú. [Az 1912. május 23.-i tüntetésről.] Népszava. 1962. 90. évf. 118. sz. 3. l.

Békés István : Hajdani májusok emléke. Nsz. 1962. 20. évf. 100. sz. 8. l.

Bisztray Gyula : Arany János „Koszoru"-jának olvasóközönsége. MK. 1962. 78. évf. 1. sz. 75—81. l.

Danyi Dezső : Népességi nézetek és népesedéspolitika Magyarországon a kapitalizmus korában. Demográfia. 1962. 5. évf. 2. sz. 143—165. l.

Erényi Tibor : 1912. május 23. MN. 1962. 18. évf. 118. sz. 3. l.

Erényi Tibor : A magyar klerikális sajtó és a Párizsi Kommün. Sajtószemle. Világosság. 1962. 3. évf. 3. sz. 24—27. l.

Erényi Tibor : A magyarországi szakszervezeti mozgalom kezdetei. A budapesti szakszervezeti mozgalom kialakulása. 1867—1904. [Kiad.] az MSzMP Központi Bizottsága, Párttörténeti Intézet. Bp. 1962, Táncsics Kiadó. 403 l.

Erényi Tibor : A Vérvörös Csütörtök ötvenedik évfordulója. TáSz. 1962. 17. évf. 5. sz. 59—67. l.

Galántai József : „Alázatot, papot a nyugtalan népnek. . . " A katolikus politikai mozgalom kezdetei Magyarországon. Világosság. 1962. 3. évf. 6. sz. 30—34. l.

Glatz Ferenc—Mucsi Ferenc : A „vérvörös csütörtök". ÉlT. 1962. 17. évf. 20. sz. 611—614. l.

Gonda I[mre] : Bismarck und der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867. AH. 1961. 8. tom. 3—4. no. 257—311. l.

Hanák Péter : A magyar „középosztály" fejlődésének problémájához. Valóság. 1962. 5. évf. 3. sz. 23—39. l.

Haraszti Éva : Hungary at the Great Exhibition in 1851. The New Hungarian Quarterly. 1962. 3. vol. 5. no. 202—211. l.

Herzen és a magyarok. [Írta]: — *r.* — *l.* MN. 1962. 18. évf. 80. sz. 5. l.

Jakus Lajos : Pest megye népoktatása az 1870-es években. Köznevelés. 1962. 18. évf. 5. sz. 147—148. l.

Józsa Antal : Adalékok az oroszországi magyar hadifoglyok történetéhez. HK. 1961. 8. évf. 2. sz. 625—669. l.

Kabos Ernő : A Népszava Olvasótára 1907—1908-ban. TMSz. 14—59. l.

Kemény G. Gábor : Mocsáry Lajos nemzetiségi politikája és a szerbek. 1—2. Száz. 1961. 95. évf. 4—5. sz. 562—580. l., 1962. 96. évf. 1—2. sz. 46—63. l.

Kiss József : A tőkés agrárfejlődés foka és néhány vonása Szolnok megyében a millénium évtizedében. 1—2. Száz. 1961. 95. évf. 4—5. sz. 581—613. l., 1962. 96. évf. 1—2. sz. 64—97. l.

Kölkedi István : Soproni sztrájkok a századforduló körül. SSz. 1962. 16. évf. 2. sz. 97—105. l.

Kölkedi István : A szakmai munkásszervezetek kialakulása és tevékenysége Sopronban. SSz. 1962. 16. évf. 1. sz. 1—8. l.

Köte Sándor : A magyarországi munkásmozgalom népoktatási törekvései a népoktatás alapkérdéseinek tükrében /1867—1918/. PSz. 1962. 12. évf. 2. sz. 160—169. l.

Krajnyák Nándor : Az Asztalos-féle parasztmozgalom Kecskeméten. Kecskemét 1961. Soksz. 34 l.
/Népkutató füzetek. A Szakszervezetek Bács-Kiskunmegyei Tanácsa és a Katona József Társaság tudományos és kulturális kiadványai 1961. 6./

Lederer Emma : Marczali Henrik helye a magyar polgári történettudományban. Száz. 1962. 96. évf. 3—4. sz. 440—469. l.

Magyarok és a Risorgimento. *Ács Tivadar :* A magyar légionisták életrajzgyűjteménye. — *Gátiné Pásztor Mária :* A Risorgimento magyar bibliográfiája. [Kiad. a] Magyar Risorgimento Emlékbizottság és a Hazafias Népfront. Bp. 1961. 207 l.
/Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Tanulmányok. U. S. 12. (35.)/

Mann Miklós : Adalékok Sopron megye történetírójának [Nagy Imre] életéhez. SSz. 1962. 16. évf. 1. sz. 70—74. l.

Maros László : Soproni diákok kollégium nélkül. SSz. 1962. 16. évf. 1. sz. 74—79. l.

Mautner József—Fónai László : Az első munkásotthontól a Latinka-házig. Somogyi Irás. 1962. ápr. 49—53. l.

Merényi László : Háborúellenes mozgalom Borsod, Abaúj és Zemplén megyékben 1912 őszén. BSz. 1962. 6. évf. 1. sz. 33—37. l.

Muszty László : „. . . Egy nép előtt kell fényt árasztanunk." Emlékezés Ember Jánosra. Művelődési Tájékoztató. 1962. máj. 71—77. l.

Pereházy Károly : Egy 100 éves építészeti tervpályázat. /A régi pesti képviselőház 1861. évi pályázata./ Magyar Építőművészet. 1962. 1. sz. 63—64. l.

Somogyi Sándor : Az „irodalmi Deákpárt" kérdéséhez. ITK. 1962. 66. évf. 2. sz. 161—179. l.

Soós László : „Id. Kossuth Lajos képviselőnek nyilváníttatott. . . " Emlékezés egy régi választásra. MN. 1962. 18. évf. 20. sz. 4. l.

Szabad György : Kossuth 1860/61-es politikájának jellemzéséről. Száz. 1959. 93. évf. 1. sz. 172—173. l., 1961. 95. évf. 6. sz. 922—936. l.

Szabó István : A parasztság történelmének problematikája Magyarországon a kapitalizmus korszakában. [Orosz István és Pölöskei Ferenc hozzászólásával.] Száz. 1961. 95. évf. 6. sz. 848—861. l.

Szakács Margit : A Vidacs gépgyár története. FolA. 13. 299—317. l.

Szecskó Károly : Adalékok az egri dohánygyár munkásmozgalmainak történetéhez /1904—1920/. BSz. 1962. 6. évf. 2. sz. 63—70. l.

Szemző Piroska, D. : Heckenast Gusztáv,

a zenei kiadó. /Liszt Ferenctől Volkmann Róbertig./ MK. 1961. 77. évf. 4. sz. 432—465. l.

Szűcs László : Adalékok a bécsi központi levéltári anyag Ausztria és Magyarország közötti felosztásának történetéhez /1875—1918/. LK. 1962. 33. évf. 1. sz. 27—42. l.

Takács Béla : A sárospataki „Főiskolai Betegsegélyző Egylet" története. CMed. 1962. 24. no. 148—166. l.

Takács József : A magyar kapitalista családjog történetéhez. JK. 1962. 17. évf. 2—3. sz. 102—113. l.

Tiborc Zsigmond : Az első „Világosság" ... MK. 1961. 77. évf. 4. sz. 499. l.

Tompos Ernő : Handler Ferdinánd építész és családjának többi építész tagjai. SSz. 1962. 16. évf. 1. sz. 17—32. l.

A Történettudományi Bizottság vitája a dualizmus kora történetének egyes kérdéseiről. Száz. 1962. 96. évf. 1—2. sz. 206—239. l.

Varga József : Mégegyszer Jászi Oszkárról. Új Irás. 1962. 2. évf. 6. sz. 631—633. l.

Varga Lajos : Berger Adolf 1880-ban tett javaslatai a gyufagyári munkások egészségvédelmére. CMed. 1962. 24. no. 182—186. l.

Varga Lajos : A Budapesten 1885. február 2-án tartott népgyűlés. Orvosi Hetilap. 1962. 103. évf. 3. sz. 127—129. l.

Varga Lajos : Az országos közegészségügyi tanács tervezete az 1879-i árvízzel elpusztított Szeged újjáépítésére. CMed. 1962. 24. no. 186—196. l.

Vargha Károly : Egy szulimáni „boszorkány" pöre. Művelődési Tájékoztató. 1962. máj. 98—100. l.

Zolnai Béla : Thaly, Ballagi, Riedl. IT. 1961. 49. évf. 3. sz. 318—319. l.

Zsakó István : A magyarországi pellagra történeti vázlata. CMed. 1962. 24. no. 92—101. l.

c) *Ismertetések*

Fukász György : A magyarországi polgári radikalizmus történetéhez /1900—1918/. Bp. 1960. — Ismerteti: *Erényi Tibor.* PtK. 1962. 8. évf. 1. sz. 154—158. l.

Gárdos Mariska : Szállj gondolat. Bp. 1961. — Ismerteti: *Aranyossi Magda.* PtK. 1962. 8. évf. 1. sz. 158—162. l.

Gonda Imre : Bismarck és az 1867-es osztrák—magyar kiegyezés. Bp. 1960. — Ismerteti: *Lukács Lajos.* Száz. 1962. 96. évf. 3—4. sz. 649—652. l.

Horváth Zoltán : A magyar századforduló. Bp. 1962. — Ismertetik: *K. V.* Valóság. 1962. 5. évf. 1. sz. 113—115. l.; *Pamlényi Ervin.* MN. 1962. 18. évf. 5. sz. 7. l.

Kemény G. Gábor : „Mocsáry Lajos és a nemzetiségek" című kandidátusi disszertációjának vitája. A vitát összefoglalta Sziklay László. MTANyI. 1961. 18. köt. 325—328. l.

Lukácsy Sándor : Két emlékíró [Pulszky Ferenc és Teleki Sándor]. [Ismertetés.] ITK. 1962. 66. évf. 2. sz. 248—250. l.

Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából. Bp. 1960. — Ismerteti: *Szűcs László.* LK. 1962. 33. évf. 1. sz. 186—188. l.

Munkások és parasztok mozgalmai Magyarországon 1849—1867. Iratok. Bp. 1959. — Ismerteti: *Vörös Antal.* LK. 1962. 33. évf. 1. sz. 185—186. l.

Révész Imre : Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából. Bp. 1957. — Ismerteti: *Lukács Lajos.* Száz. 1962. 96. évf. 1—2. sz. 264—266. l.

Rónay György : Petőfi és Ady között. Bp. 1958. — Ismerteti: *M. Kondor Viktória.* Száz. 1962. 96. évf. 1—2. sz. 345—347. l.

Tömöry Márta : Mégy egyszer a visszaemlékezésekről. [*Kelen Jolán :* Galilei per a XX. században c. művéről.] Száz. 1962. 96. évf. 1—2. sz. 204—205. l.

Tömöry Márta : Új vizeken járok. Bp. 1960. — Ismerteti: *Vezér Erzsébet.* ITK. 1961. 65. évf. 6. sz. 757—758. l.

Vazsnüe dokumentü épohi pervoj mirovoj vojnü. [Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából. 1914—1918. Bp. 1960.] — Ismerteti: *Mucsi Ferenc.* AH. 1961. 8. tom. 3—4. no. 415—421. l.

8. Magyarország története 1918—1919

a) *Források*

(Hunya István) : Tizenkilencesek. Agrárproletár veteránok visszaemlékezései. (Szerk. és bev. — —.) Kiad. a Mezőgazdasági és Erdészeti Dolgozók Szakszervezete. Bp. 1962, Táncsics Kiadó. 182 l.

Józsa Antal—Gazsi József : A magyar hadifoglyok hazatérése Szovjet-Oroszországból. /1918. III. 3. — 1918. X. 31./ Közlik: — —. HK. 1961. 8. évf. 2. sz. 792—854. l.

Kun Béla : La République Hongroise des Conseils. (A Magyar Tanácsköztársaságról.) Discours et articles choisis. (Intr. Jacques Duclos, Ferenc Münnich.) Bp. 1962, Corvina. XXIII, 463 l.

Lengyel József : Visegrádi utca. (Bev. Kun Béla. 2. kiad.) Bp. 1962, Szépirod. Kiadó. 278 l.

Milei György : Kun Béla 1917—1918-ban Tomszkban megjelent írásai. Közli: — —. PtK. 1962. 8. évf. 1. sz. 108—130. l.

b) *Feldolgozások*

Duclos, Jacques : Franciák a magyar proletárforradalomban. MN. 1962. 18. évf. 67. sz. 3. l.

Fogarassy László : Kerekess József — az 1919-es miskolci csata hőse. BSz. 1962. 6. évf. 1. sz. 31—33. l.

Gaál Endre : A hódmezővásárhelyi munkásmozgalom története. 1917—1919. márc. 21. Szeged 1961. 61 l. /Acta Universitatis Szegediensis. Acta historica 8./

Gáqor Sándorné : Az 1919. június 24-i ellenforradalmi kísérlet. PtK. 1962. 8. évf. 2. sz. 67—97. l.

Gulya Károly : Az erdélyi nemzetiségi kérdés megoldására irányuló törekvések 1918—1919-ben. — *Székely Lajos :* Albert Mathiez: A francia forradalom. La Révolution française. [Ismertetés.] Szeged 1961. 34 l. /Acta Universitatis Szegediensis. Acta historica 9. Studia historiae universalis recentis et recentissimi aevi 1./

József Farkas : A forradalmi szocialista írócsoport létrejötte. /1917—1919./ TMSz. 60—82. l.

Mészáros Károly : Az 1919 tavaszi parasztmozgalmak. TSz. 1961. 4. évf. 4. sz. 442—475. l.

Osváth Béla : A Tanácsköztársaság színházpolitikája. TMSz. 96—114. l.

Pál József : Az 1917-es februári és októberi orosz forradalom hatása Nagykanizsa munkásmozgalmára. AIuv. 2. 191—209. l.

Sík Endre : Emlékezés Károlyi Mihályra. Kortárs. 1962. 6. évf. 5. sz. 764—766. l.

Soproni színházterv 1919-ből. [Irta] Cs. E. SSz. 1962. 16. évf. 1. sz. 37—38. l.

Svéd László : Utat tör az ifjú sereg. A forradalmi ifjúmunkásmozgalom kialakulása Magyarországon. A kommunista ifjúsági szövetség tevékenysége a Tanácsköztársaság időszakában. [Kiad.] az MSzMP K. B., Párttörténeti Intézet. Bp. 1962, Kossuth Kiadó. 342 l., 8 t.

Szemere Vera : A termelőszövetkezetek szervezete a Tanácsköztársaság idején. Az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem Tudományos Közleményei. Bp. 1961. 7. köt. 4. sz. 221—235. l.

c) *Ismertetések*

Földes Péter : A túlsó partról /Stromfeld Aurél életregénye/. Bp. 1959. — Ismerteti: *Fogarassy László*. Száz. 1962. 96. évf. 1—2. sz. 347—349. l.

Hevesi Gyula : Szociális termelés. A Tanácsköztársaság iparpolitikája. Bp. 1959. — Ismerteti: *Mészáros Károly*. Száz. 1962. 96. évf. 1—2. 268—270. l.

Liptai Ervin : A magyar Vörös Hadsereg harcai 1919. Bp. 1960. — Ismerteti: *Hetés Tibor*. PtK. 1962. 8. évf. 2. sz. 235—239. l.

A Magyar Tanácsköztársaság plakátjai. Bp. 1959. — Ismerteti: *Zádor Anna*. Száz. 1962. 96. évf. 3—4. sz. 701. l.

9. Magyarország története 1919—1945

a) *Források*

(Ádám Magda—Juhász Gyula—Kerekes Lajos) : Magyarország és a második világháború. Titkos diplomáciai okmányok a háború előzményeihez és történetéhez. (Bev. Zsigmond László). [Kiad.] a Magyar Tudományos Akadémia, Történettudományi Intézet. 2. kiad. Bp. 1961, Kossuth Kiadó. 546 l., 7 t.

Borsányi György—Gábor Imréné : Új dokumentumok Sallai Imre és Fürst Sándor mártírhalálláról. Közli: — —. PtK. 1962. 8. évf. 2. sz. 190—210. l.

Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához. 1936—1945. Szerk. Zsigmond László. l. *Kerekes Lajos :* A Berlin—Róma tengely kialakulása és Ausztria annexiója. 1936—1938. [Kiad. a] Magyar Tudományos Akadémia, Történettudományi Intézet. Bp. 1962, Akad. Kiadó. 823 l.

Dobi István : Vallomás és történelem. [Önéletrajz.] Bp. 1962, Kossuth Kiadó. 2 db.

Ernst Lemmer annonce... Documents. Bp. 1962, Pannonia. 52 l.
Megjelent angol és német nyelven is.

(Gábor Ilona) : Gegen den Faschismus. (Küzdtünk híven a forradalomért.) Illustrierte Flugblätter der KP Ungarns aus den dreissiger Jahren. (Zgest. u. mit Erl. vers. von — —. Hrsg. vom Institut für Parteigeschichte der Ungarischen Sozialistischen Arbeiterpartei.) Bp. 1961, Corvina. 26 l., 100 t.

Károlyi Mihály levele a magyar munkásséghoz. [Közli] P[ándi] I[lona]. Valóság. 1962. 5. évf. 2. sz. 82—83. l.

Karsai Elek : Iratok a Gömbös—Hitler találkozó /1933. jún. 17—18./ történetéhez. Bp. 1962, Akad. Kiadó. 55 l., 2 t. /Klny. a Levéltári Közlemények c. folyóiratból./

Karsai Elek : The meeting of Gömbös and Hitler in 1933. The New Hungarian Quarterly. 1962. 3. vol. 5. no. 170—196. l.

Kun Béláné : A bécsi boszorkány pör. Kortárs. 1962. 6. évf. 2. sz. 217—229. l.

Malinovszkij marsall nyilatkozata a magyarországi harcokról, a szovjet—ma-

gyar barátságról és a nemzetközi helyzetről. Nsz. 1962. 20. évf. 79. sz. 5. l.

Méhészné Ivanova Anna : Egy partizán visszaemlékezése. TBP. 105—124. l.

Orosz Dezső—Pintér István : A Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottságának a Kommunisták Magyarországi Pártja feladatairól 1939-ben és 1940-ben hozott határozatai. Közli: — —. PtK. 1962. 8. évf. 2. sz. 163—189. l.

Sós Endre : Tanúvallomás. /Cikkek, emlékezések./ Bp. 1962, M. Izr. Orsz. Képviselete. 409 l.

b) *Feldolgozások*

Ádám Magda : Magyarország és a kisantant a második világháború előtti években /1936—1937/. Száz. 1962. 96. évf. 3—4. sz. 502—552. l.

Balázs József : A nép tábornoka. Emlékezés Zalka Mátéra, halálának 25. évfordulóján. Nsz. 1962. 20. évf. 134. sz. 2—3. l.

Baranya Margit : Adatok a baranyai értelmiség helyzetéhez a gazdasági válság éveiben: 1929—1933. Művelődési Tájékoztató. 1962. máj. 83—88. l.

Bejczy Géza : Rémítgetés és jótékonyság. Adalékok a katolikus ifjúsági szervezetek történetéhez. Világosság. 1962. 3. évf. 2. sz. 23—29. l.

Berend I[ván]—Ránki Gy[örgy] : German—Hungarian relations following Hitlers rise to power /1933—34/. AH. 1961. 8. tom. 3—4. no. 313—348. l.

Berend T. Iván—Ránki György : Magyarország a fasiszta Németország „életterében". 1933—1939. [Kiad.] a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem. 2. kiad. Bp. 1961, Közgazd. és Jogi Kiadó. 219 l.
/Gazdaságtörténeti tanulmányok./

Bodnár György : Vázlatok Révai József pályaképéhez. TMSz. 445—468. l.

Borsányi György : Adalékok a Kommunisták Magyarországi Pártja szervezeti fejlődéséhez. /1928—1932./ PtK. 1962. 8. évf. 1. sz. 1—13. l.

Dékán Károly : Adalékok az ellenforradalmi korszak középiskolai /gimnáziumi/ tanárainak helyzetéről. PSz. 1962. 12. évf. 3. sz. 233—241. l.

Erdős László : A hűvösvölgyi nyilastámadás negyedszázados évfordulóján. MN. 1962. 18. évf. 148. sz. 5. l.

Erki Edit : A 100%. TMSz. 239—278. l.

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár évkönyve. 8. 1960. (Fel. szerk.: Tolnai György.) Bp. 1961. 204 l., 9 t., 16 mell.
/A Fővárosi [Szabó Ervin] Könyvtár évkönyve 20./

A kötet tartalmából:

Remete László : A Fővárosi Könyvtár az ellenforradalom első éveiben. /1919. aug.—1923./

Friss Istvánné : A KMP, a KIMSZ és az ESZE nyomdáiról. /1932—1936./ PtK. 1962. 8. évf. 2. sz. 149—162. l.

Gárdos Miklós : Pesti utcák két márciusa. Népszava. 1962. 90. évf. 62. sz. 2. l.

Gindert Károly : Az 1. páncélos hadosztály harcai a 2. magyar hadsereg doni hídfőcsatáiban 1942. július—október. HK. 1961. 8. évf. 2. sz. 457—499. l., 4 t.

Godó Ágnes : A Horthy-rendszer nemzetközi és katonai helyzete 1921—1927-ben. HK. 1961. 8. évf. 2. sz. 544—587. l.

György István : Nagybaczoni Nagy Vilmos a múlt és a jelen háborús bűneiről. Nsz. 1962. 20. évf. 11. sz. 11. l.

György István : Uszta Gyula. Amikor az ember a legnagyobb tettekre képes. Nsz. 1962. 20. évf. 29. sz. 11. l.

Hevesi Gyula : Egy kiváló forradalmár mérnök emlékezete. Kelen József születésének 70. évfordulójára. Nsz. 1962. 20. évf. 9. sz. 2. l.

Horváth Zsóka : Sortűz a Vár fokán ... Emlékezés a Vörös-brigádra. MN. 1962. 18. évf. 21. sz. 5. l.

20 éve. Visszaemlékezések az 1942. március 15-i antifasiszta tömegtüntetésre. Nsz. 1962. 20. évf. 62. sz. 7. l.

Illés Béla : Találkozások Károlyi Mihállyal. Kortárs. 1962. 6. évf. 4. sz. 563—566. l.

„Inkább válaszd a halált." [Rózsa Ferencről.] [Irta:] *(b. g.)* Népszava. 1962. 90. évf. 136. sz. 2. l.

Jenei Károly : Az ellenforradalom támadása az Általános Fogyasztási Szövetkezet ellen és az „első" Bethlen—Peyer paktum. Száz. 1962. 96. évf. 3—4. sz. 470—501. l.

Jóboru Magda : A nevelés szelleme a Horthy korszak középiskolájában. PSz. 1962. 12. évf. 4. sz. 308—320. l.

Juhász Gyula : Adatok Magyarország külpolitikájához a második világháború kirobbanása napjaiban 1939. augusztus—szeptember. Száz. 1962. 96. évf. 3—4. sz. 565—600. l.

Juhász Gyula : A Teleki-kormány külpolitikája a „furcsa háború" idején. TSz. 1961. 4. évf. 4. szám. 476—514. l.

Kaposvári Gyula : Adatok a Szolnok megyei munkások és parasztok felszabadulás előtti harcaihoz. ETM. 43—48. l.

Karsai Elek : Magyarország és a „Gyepü". A nagy fordulat napjaiból. MN. 1962. 18. évf. 79. sz. 7. l.

Karsai Elek : „Országgyarapítás" — or-

ságvesztés. A nürnbergi per és Magyarország. 2. r. 1939—1945. [Kiad.] a Levéltárak Országos Központja. Bp. 1961, Kossuth Kiadó. 263 l., 6 t.

Kocsis Tamás : A pacsai sortűz. MN. 1962. 18. évf. 41. sz. 7. l.

Kolozsvári Endre : Emlékmű a Csertetőn. A pécsi bányász-éhségsztrájk és csendőrsortűz 25. évfordulójára. Nsz. 1962. 20. évf. 45. sz. 2. l.

Kónya István : „Nemzeti lélek" és isteni küldetés. Adalékok a református egyház és a Horthy-korszakbeli nacionalizmus viszonyához. Világosság. 1962. 3. évf. 6. sz. 35—37. l.

Lőrincz Zsuzsa : A náci csizma nyomában. [Kiad. a] Levéltárak Országos Központja. Bp. 1961, Kossuth Kiadó. 123 l.

Madarász Emil. PtK. 1962. 8. évf. 2. sz. 226—227. l.

Magyar István : Bálint György újságírói és kritikusi munkássága. [Bibliográfia.] TMSz. 563—615. l.

Markovits Györgyi, K. : Henri Barbusse előszava a betiltott kommunista daloskönyvben 1926-ban. MK. 1961. 77. évf. 4. sz. 499—502. l.

Nagy Péter : „A Monde magyar könyvei." TMSz. 279—284. l.

Nagy Sándorné : A baranyai partizánharcok és ezek társadalmi feltételei. TBP. 75—103. l.

Nemes Dezső : Az ellenforradalom története Magyarországon. 1919—1921. [Kiad. a] Magyar Történelmi Társulat. Bp. 1962, Akad. Kiadó. 503 l., 10 t.

Nemes Dezső : A fehérterror rémtettei. [Szerző Az ellenforradalom története Magyarországon 1919—1921. c. művéből.] MN. 1962. 18. évf. 82—84. sz. 7, 5, 5. l.

Oelmacher Anna : Ma húsz éve tiltották be a „Szabadság és a nép" kiállítást. MN. 1962. 18. évf. 77. sz. 7. l.

Pamlényi Ervin : Petőfi nevével. MN. 1962. 18. évf. 47. sz. 3. l.

Pintér István : Adatok a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságának történetéhez. HK. 1961. 8. évf. 2. sz. 431—456. l.

Pintér István : Az illegális Szabad Nép. /Megjelenésének 20. évfordulójára./ PtK. 1962. 8. évf. 1. sz. 1—13. l.

Pintér István : A magyarországi csata — náci szemmel. Nsz. 1962. 20. évf. 78. sz. 6. l.

Pintér István—Szabó László : A hóhérok nyilatkoznak. Bp. 1962, Kossuth Kiadó. 383 l., 16 t.
A Népszabadságban megjelent riportsorozat bővített kiadása.

Rózsa Ferenc. Halálának 20. évfordulójára. [Irta:] *R. L.* Nsz. 1962. 20. évf. 136. sz. 2. l.

Rózsa László : Egy forradalmár orvos. Emlékezés a mártírhalált halt dr. Jahn Ferenc elvtársra. Nsz. 1962. 20. évf. 31. sz. 2—3. l.

Ruffy Péter : Hatvanhat óra. [Az 1937. évi Pécs környéki bányász-sztrájk.] MN. 1962. 18. évf. 47. sz. 7. l.

Sándor Mária, G. : Garády Sándor régészeti munkássága. Műemlékvédelem. 1961. 5. évf. 4. sz. 217—223. l.

Simon László : Adalék a debreceni demokratikus szellemi mozgalmak, különösen a Debreceni Ady-Társaság második világháborúkorabeli történetéhez. IT. 1961. 49. évf. 3. sz. 296—304. l.

Sugár István : A Gyulai Állampítészeti Hivatal futárszolgálata 1944—45-ben. Gyula 1962. 11 l.
/A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai 33./

Szabó Ágnes : A Kommunisták Magyarországi Pártjának első kongresszusa. PtK. 1962. 8. évf. 2. sz. 1—34. l.

Szabó László : Ki volt Szir? Nsz. 1962. 20. évf. 79. sz. 8—9. l.

Szabolcs Ottó : A Klebelsberg-féle iskolapolitika osztályjellegének kérdéséhez. PSz. 1962. 12. évf. 1. sz. 51—58. l.

Szabolcs Ottó : A magyarországi ellenforradalmi rendszer bázisának kérdéséhez. /1920—1926./ /Vázlat./ [Kiad. a] Központi Pedagógus Továbbképző Intézet. Bp. 1962. Soksz. 27 l.
/Történelemtanároknak 9./

Szakács Kálmán : A mezőgazdasági munkásság mozgalmának és szervezettségének alakulása az ellenforradalom első éveiben. /1919 augusztus—1923./ PtK. 1962. 8. évf. 1. sz. 14—45. l.

Szenes Lajos : „A tőke" magyar fordításának útja. A Könyv. 1962. 2. évf. 3. sz. 13—15. l.

Szerémi Borbála, T. : A proletárhatalom elvesztése után. PtK. 1962. 8. évf. 1. sz. 131—148. l.

Szilágyi János : Adalék a szociáldemokrata könyvkiadás történetéhez a két világháború között. MK. 1962. 78. évf. 1. sz. 41—51. l.

Sztrókayné Mándi Teréz : A Proletár. Magyar Sajtó. 1962. 3. évf. 1. sz. 23. l.

Tirnitz József : Sopron vármegye parasztságának és agrárproletariátusának szociális helyzete a Horthy-korszakban — egykorú jelentések tükrében. SSz. 1962. 16. évf. 2. sz. 106—113. l.

Tóth Sándor : A Horthy-hadsereg helyzete a Szovjetunió elleni háborúba lépés idején. HK. 1961. 8. évf. 2. sz. 500—543. l.

Vajda László : Móra Ferenc vezércikkei. Bibliográfia. Szeged 1961. 123 l.
/A Szegedi Egyetemi Könyvtár kiadványai 47./

Varga József : Bölöni György. TMSz. 285—300. l.

Vértes György : Művészek a szabadságért. A „Szabadság és Nép" kiállítás 1942-ben. Élet és Irodalom. 1962. 6. évf. 11. sz. 3. l.

Vörös Márton : Az 1944—1945. évi baranyai felszabadító harcok. TBP. 7—73. l.

Zalka Máté leveleiből. Halálának negyedszázados évfordulóján. /Georges Soria búcsúztató írásából Zalka Máté halála után a párizsi Szabad Szóból./ MN. 1962. 18. évf. 135. sz. 4. l.

c) *Ismertetések*

Berend T. Iván : Két véres esztendő krónikája. *Nemes Dezső :* Az ellenforradalom története Magyarországon. 1919—21. MN. 1962. 18. évf. 100. sz. 13. l.

Csató István : „Vallomás és történelem." Dobi István könyve. Népszava. 1962. 90. évf. 123. sz. 2. l.

Iratok a Gömbös—Hitler találkozó történetéhez. [Karsai Elek iratpublikációját ismerteti] /*t. i.*/ MN. 1962. 18. évf. 93. sz. 4. l.

Karsai Elek : Az ellenforradalom története Magyarországon 1919—1921. Nemes Dezső könyve. Nsz. 1962. 94. sz. 7. l.

Kocsis Tamás : Új dokumentumok egy harminc év előtti perről. Vádol a védelem. [Domokos Józsefnek a Sallai—Fürst-perről készülő művéről.] MN. 1962. 18. évf. 72. sz. 5. l.

Koncsek László : A renngassei összeesküvés. Bp. 1959. — Ismerteti: *Fogarassy László.* Száz. 1962. 96. évf. 3—4. sz. 701—702. l.

Nógrádi Sándor : Emlékeimből. — Ismerteti: *Szabó L. István.* Nsz. 1962. 20. évf. 37. sz. 9. l.

Pamlényi Ervin : Egy forradalmár visszaemlékezései. (*Nógrádi Sándor :* Emlékeimből c., Bp. 1961. megj. művének ismertetése.] MN. 1962. 18. évf. 23. sz. 7. l.

Pamlényi Ervin : Szocialista irodalmunk története. [A Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből c. kötet ismertetése.] MN. 1962. 18. évf. 100. sz. 12. l.

Pamlényi Ervin : Vallomás és történelem. Dobi István könyve. MN. 1962. 18. évf. 122. sz. 5. l.

Parasztsors—parasztgond 1919—1944. Bp. 1960. — Ismertetik: *Győrffy Sándor.* LK. 1962. 33. évf. 1. sz. 188—191. l.; *M. Somlyai Magda.* Száz. 1962. 96. évf. 3—4. sz. 652—653. l.

Szabolcs Ottó : Új könyvek a magyarországi fasizmusról. Ttan. 1962. 7. évf. 3. sz. 27—29. l.

Szilágyi János : A magyar munkáskönyvtárak a két világháború között /1920—1944/. Bp. 1961. — Ismerteti: *Nyilas Márta.* MK. 1962. 78. évf. 1. sz. 104—105. l.

Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. Bp. 1960. — Ismerteti: *Vörös Károly.* LK. 1962. 33. évf. 1. sz. 191—193. l.

Vasszínű égbolt alatt. Bp. 1961. — Ismerteti: *Dezsényi Béla.* MK. 1962. 78. évf. 1. sz. 119—120. l.

10. Magyarország története 1945—1962

a) *Források*

Kádár János : Szilárd népi hatalom: független Magyarország. 2. kiad. Bp. 1962, Kossuth Kiadó. 429 l.

Ugyanez megjelent angol, francia, német, orosz és spanyol nyelven is.

Kádár János : A szocializmus teljes győzelméért. [Beszédek, cikkek.] Bp. 1962, Kossuth Kiadó. 388 l.

Kállai Gyula : Szocializmus és kultúra. Bp. 1962, Gondolat. 412 l.

b) *Feldolgozások*

Aranyossi Magda : A nők az új életért. PtK. 1962. 8. évf. 2. sz. 221—225. l.

Babics András : A pécsvidéki kőszénbányászat története a legújabb korban. /1945—1960./ TBP. 253—371. l.

Bakonyi Pál : A pedagógusok átképzése és továbbképzése. /1945—1960./ TNt. 273—328. l.

Beér János : A helyi tanácsok kialakulása és fejlődése Magyarországon. /1945—1960./ Bp. 1962, Közgazd. és Jogi Kiadó. 646 l.

Berend T. Iván : A stabilizáció megvédése és a tőkekisajátítás „száraz", államkapitalista útja Magyarországon /1946—47/. Száz. 1962. 96. évf. 1—2. sz. 98—149. l.

Berend T. Iván : Újjáépítés és a nagytőke elleni harc Magyarországon. 1945—1948. [Kiad. a] Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem. Bp. 1962, Közgazd. és Jogi Kiadó. 407 l.

Bezerédy Győző : A Sopiana Gépgyár története a felszabadulástól napjainkig. TBP. 373—395. l.

Bizó Gyula : Az általános-iskolai nevelőképzés alakulása 1945-től. TNt. 239—272. l.

Bori István—Tihanyi Ferenc : A hazai politechnikai oktatás fejlődésének vázlatos áttekintése. TNt. 69—111. l.

Csizmadia Andor : A nemzeti bizottságok

a felszabadulás utáni állam mechanizmusában. A pécsi és Baranya megyei nemzeti bizottság 1944—1945. évi történetéhez. TBP. 125—149. l.

Dobos László : Nevelőmunka középiskolás ifjúsági szervezeteinkben. TNt. 113—167. l.

Fehér András : A Bihar megyei nemzeti bizottságok szerepe a népi demokratikus forradalomban. AUD. Tom. 7/1. 1961. 187—211. l. /Klny./

Gócz Béla—Várnai Tivadar : Pécs vízellátásának fejlődése. TBP. 483—511. l.

Hencz Aurél : A művelődési intézmények és a művelődésigazgatás fejlődése. 1945—1961. Bp. 1962, Közgazd. és Jogi Kiadó. 515 l.

Hermann Alice : Az óvóda és az óvónőképzés fejlődése a felszabadulás után. /1945—1960./ TNt. 169—238. l.

Iványi Anna : Az 1945-ös földosztás Mezőhegyesen és Mezőkovácsházán. AIuv. 2. 169—190. l.

Kopasz Gábor : Az 1945. évi földbirtokreform végrehajtása Pécsett és Baranya megyében. TBP. 151—223. l.

Munk Károly : A nevelőtisztek szerepe a Magyar Kommunista Pártnak a hadsereggel kapcsolatos célkitűzései megvalósításáért folytatott harcban. PtK. 1962. 8. évf. 2. sz. 133—148. l.

Nagy Gábor : Egy miskolci vasüzem 100 éves működése. BSz. 1962. 6. évf. 2. sz. 70—75. l.

Nováki Gyula : Szőke Béla /1913—1961/. Száz. 1962. 76. évf. 2. sz. 174—175. l.

Orbán Sándor : Egyház és állam. A katolikus egyház és az állam viszonyának rendezése. 1945—1950. [Kiad.] a Magyar Tudományos Akadémia, Történettudományi Intézet. [Bp.] 1962, Kossuth Kiadó. 232 l.

Rácz Béla : Az Ideiglenes Nemzeti Kormány Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumának történetéhez. /1944. december 21.—1945. november 15./ LK. 1962. 33. évf. 1. sz. 43—87. l.

Rózsa Miklós : A tanácsi igazgatás szervezetének előzményei és első évei Budapesten /1947—1956/. LK. 1962. 33. évf. 1. sz. 88—137. l.

Sánta Ilona : A két munkáspárt egyesülése 1948-ban. Bp. 1962, Kossuth Kiadó. 116 l.
/Munkásmozgalom történeti tanulmányok./

Somlyai Magda, M. : A földreform Turkevén. ETM. 49—60. l.

Somlyai Magda, M. : Szabadulás és magvetés. /Az 1945-ös földreform történetéből./ Bp. 1961. 181 l.
/A Magyar Történelmi Társulat és a Hazafias Népfront könyvtára 4./

Szentirányi József—Gábriel József : Pécs m. j. város közoktatásának fejlődése. 1945—1959. TBP. 225—252. l.

Szita László : Adatok a pécsi és baranyai építőipar történetéhez, különös tekintettel a Baranya Megyei Építőipari Vállalatra. 1945—1959. TBP. 397—444. l.

Vető József : Körmend, anno 1945. Nsz. 1962. 20. évf. 77. sz. 11. l.

Vita a népi demokratikus korszak története feldolgozásának helyzetéről. Száz. 1962. 96. évf. 3—4. sz. 611—626. l.

c) *Ismertetések*

Balázs Béla : Népmozgalmak és nemzeti bizottságok /1945—1946/. Bp. 1961. — Ismerteti: *Ságvári Ágnes.* Száz. 1962. 96. évf. 1—2. sz. 270—275. l.

Mucs Sándor : A magyar néphadsereg megszervezése. Bp. 1960. — Ismerteti: *Pintér István.* Száz. 1962. 96. évf. 3—4. sz. 654—656. l.

Szabadulás és magvetés. [Irta]: *T. I.* [M. Somlyai Magda azonos c. Bp. 1961. megj. művének ismertetése.] Nsz. 1962. 20. évf. 87. sz. 8. l.

11. Tudományos élet

a) *Módszertani kérdések*

Bárczi Géza : Hozzászólás a történeti forráskiadások kérdéséhez. MNy. 1961. 57. évf. 4. sz. 413—418. l.

Gazsi József : Néhány gondolat a visszaemlékezések forrásértékéről. LSz. 1962. 12. évf. 1. sz. 26—30. l.

Halász Pál : A politikai és jogi tanok történetének tárgya, módszere, rendszere. JK. 1962. 17. évf. 4. sz. 133—143. l.

Kristó Gyula : A tartalom és forma kérdéséhez a történeti források belső kritikájában. AIuv. 2. 211—218. l.

Papp László : Uriszéki perszövegek mint nyelvünk történetének forrásai. MNy. 1962. 58. évf. 1. sz. 56—63. l.

Szmirnov, I. : A megbízható, ellenőrzött tények — a történeti kutatás alapjai. PtK. 1962. 8. évf. 2. sz. 120—132. l.

b) *Beszámolók, méltatások*

A Baranya megyei múzeumok életéből. Művelődési Tájékoztató. 1961. dec. 77—107. l., 5 t.

Bassa Endre : Öt év a mérlegen. A Kossuth Könyvkiadó történelmi és munkásmozgalmi tárgyú könyveiről. PtK. 1962. 8. évf. 1. sz. 76—88. l.

Beszámoló Lackó Miklós és Erényi Tibor kandidátusi disszertációinak vitáiról.

Száz. 1962. 96. évf. 1—2. sz. 360—366. l.

Beszámoló a legújabbkori történészek tanácskozásáról. Száz. 1961. 95. évf. 6. sz. 950—954. l.

Beszámoló Tokody Gyula és Gonda Imre kandidátusi disszertációinak vitáiról. Száz. 1961. 95. évf. 6. sz. 955—961. l.

Borsa Gedeon—Dörnyei Sándor : A régi magyarországi nyomtatványok új bibliográfiája. MK. 1961. 77. évf. 4. sz. 516—519. l.

Compte rendu de la session scientifique traitant des problèmes concernant la Renaissance et la Réformation de Hongrie et de Pologne. AH. 1961. 8. tom. 3—4. no. 429—430. l.

Csató Tamás : A Legújabbkori Történeti Múzeum munkájáról. Ttan. 1962. 7. évf. 1. sz. 25—28. l.

Dankó Imre : A vidéki múzeumok szerepe és feladata a Turkevei Múzeum 10 évének tükrében. ETM. 15—24. l.

Gábor István : A magyar munkásmozgalom története. Emlékkiállítás az Építők Művelődési Házában. MN. 1962. 18. évf. 5. sz. 9. l.

Huszár Lajos : 60 év. [A Magyar Numizmatikai Társulat alapításának hatvanadik évfordulójára.] NK. 1962. 60—61. évf. 5—10. l.

Joós Ferenc : A Kecskeméti Megyei Könyvtár helyismereti gyűjteménye. Kts. 1962. 12. évf. 2. sz. 87—88. l.

Journées d'historiens tenues à Pécs les 4 et 5 mai 1961. AH. 1961. 8. tom. 3—4. no. 431—432. l.

Kiss Géza : Helytörténeti kutatás és a falu szocialista átalakulása. Ttan. 1962. 7. évf. 1. sz. 18—24. l.

Koncsek László : „A történetírás kincsesháza, az államigazgatás fegyvertára." A levéltárak anyagának megbecsüléséről. Nsz. 1960. 20. évf. 54. sz. 9. l.

Kőhalmi Béla : Retrospektív nemzeti bibliográfiánk 1473—1920-ig. MK. 1962. 78. évf. 1. sz. 1—17. l.

A könyvtártudományi kutatás kérdései. A Könyvtártudományi és Módszertani Központ ankétja. Budapest, 1960. jún. 13—14. Bp. 1961, Akad. Kiadó. 136 l., 2 mell.: 11, 10 l.

Lengyel Alfréd : A Győri Állami Levéltár részvétele az 1961/62. évi helytörténeti kiállítás megrendezésében. LSz. 1962. 12. évf. 1. sz. 69—73. l.

Lengyel—magyar történész konferencia. [Ismertetik:] *Benda Kálmán, Makkai László, Szűcs Jenő.* MT. 1961. 6. köt. 12. sz. 755—758. l.

A Magyar Történelmi Társulat közgyűlése. [Összefoglalja:] Fügedi Erik. Száz. 1962. 96. évf. 1—2. sz. 353—360. l.

Máté György : Egy kiállítás országjárásra indul. A magyar munkásmozgalom dokumentumai tablókon a Nemzeti Múzeumban. NSz. 1962. 20. évf. 48. sz. 7. l.

Országos Bibliográfiai Munkaértekezlet. [Gödöllő, 1961. szept. 18—21.] [Bp. 1961, OSZK.] Soksz. [134] l.

A renaissance és a reformáció közös problémái Lengyelországban és Magyarországon. /Nemzetközi történész konferencia 1961. október 10—15. között Budapesten./ [Irta]: *R.—.* MTATT. 1961. 11. köt. 4. sz. 385—390. l.

Ruzsás L[ajos] : Recherches d'histoire poursuivies à l'Institut des Sciences de Transdanubie. AH. 1961. 8. tom. 3—4. no. 405—414. l.

Tamás István : Új világtörténelem. MN. 1962. 18. évf. 71. sz. 7. l.

A Történelmi Társulat munkája, tervei, történetírásunk feladatai. Beszélgetés Molnár Erik akadémikussal. [Irta:] /—*n*/. MN. 1962. 18. évf. 59. sz. 7. l.

A Turkevei Múzeum története. ETM. 7—13. l.

Weiner Mihályné : A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat 1960. évi működéséről. MűÉ. 1961. 10. évf. 2—4. sz. 231—232. l.

c) *Történelemtanítás*

Arisztova, L. P. : A tanulók önálló munkájának fokozása az oktatási folyamatban. TKTt. 1. 5—32. l.

Bölcs István : Nevelési lehetőségek a történelemtanításban. Ttan. 1962. 7. évf. 3. sz. 24—26. l.

Eperjessy Géza : Az érettségi „A"-tételekről. Ttan. 1962. 7. évf. 2. sz. 1—3. l.

Furuglyás Géza : Iskolareform és a helytörténeti kutatás lehetőségei. Ttan. 1961. 6. évf. 6. sz. 25—28. l.

Giday Kálmán : Történelmi szertáraink fejlesztése. Ttan. 1962. 7. évf. 2. sz. 29—30. l.

Hinora Sándor : Milyenek legyenek az általános iskolai új történelem tankönyvek? Ttan. 1962. 7. évf. 1. sz. 1—5. l.

Hontert Rezső : Gondolatok történelemtanításunk fejlődéséről és mai helyzetéről. Tudósító. 1962. 1. sz. 38—44. l.

Kislaki Károly : Az ismeretek ellenőrzése a történelemórán. TKTt. 1. 93—107. l.

Köves Károly : A 45 perces órák didaktikai és módszertani problémái. TKTt. 1. 78—92. l.

Köves Károly : A szemléltetés kérdései a történelemtanításban. 1—2. Ttan. 1962. 7. évf. 2. sz. 9—15. l., 3. sz. 11—15. l.

Martius, Heinz—Farkas Márton : Hogyan

fokozhatjuk a történelmi tényanyag világnézeti hatékonyságát a történelemtanításban? Bp. 1962. Soksz. 29 l.
/Füzetek a történelemtanítás módszeréről 1./
Merényi László : Tanítás a dolgozók középiskolája 1. osztályában. Ttan. 1962. 7. évf. 1. sz. 5—9. l.
Nyakas László : A történelemtanítás vallástörténeti kapcsolatai. Ttan. 1962. 7. évf. 2. sz. 20—23. l.
Parniczki András : Az érettségi részleges reformjáról. Ttan. 1962. 7. évf. 3. sz. 8—11. l.
Rettegi Istvánné : Az iskolamúzeum anyagának felhasználása. Ttan. 1961. 6. évf. 6. sz. 13—17. l.
Sári Gusztáv : A céltudatosabb nevelői munka megalapozása új típusú tanmenetkészítéssel. Ttan. 1962. 7. évf. 3. sz. 16—24. l.
Stohr, Bernhard : Hogyan szervezze meg a nevelő a tanulók önálló tevékenységét a történelemtanításban? TKTt. 1. 33—50. l.
Szabolcs Ottó : A középiskolai történelemszakkörökről. TKTt. 1. 108—119. l.
Szántó Imre : A helytörténeti kutatás feladatai az általános iskolai tanárképzésben. Tudósító. 1962. 2. sz. 18—26. l.
Unger Mátyás : Érettségi előtt a „B" tételekről. Ttan. 1962. 7. évf. 2. sz. 4—8. l.
Vas Károly : A történelemtanár képzésének módszertani kérdései a pedagógiai főiskolán. Felsőoktatási Szemle. 1962. 11. évf. 1. sz. 39—43. l.
Veress Judit : A tanulói aktivitás a középiskolai történelemtanításban. TKTt. 1. 51—77. l.

II. EGYETEMES TÖRTÉNELEM

1. Összefoglaló munkák

Kerékgyártó Elemér : A „Scholsincsország" ábrándvilágától — a kommunizmus valóságáig. ÉlT. 1962. 17. évf. 15, 17, 21, 24. sz. 451—455, 515—519, 643—646, 744—748. l.
Komlóssy Antal : A dohány és a dohányzás története. Dohányipar. 1962. 9. évf. 2. sz. 75—88. l.
Mérei Gyula : A „nemzetekfölötti állam" eszméje a nyugat-német és az osztrák burzsoá történetírásban. 1—2. Száz. 1961. 95. évf. 6. sz. 862—887. l., 1962. 96. évf. 1—2. sz. 150—182. l.
Nagy Sándor : Az oktatási folyamatra vonatkozó nézetek történeti alakulása és mai helyzete. Bp. 1962, Akad. Kiadó. 298 l.
Nagy Sándor : Az oktatási folyamatra vonatkozó nézetek történeti alakulása és mai helyzete. [— — disszertációjának tézisei, Bóka László, Elekes Lajos, Szarka József opponensi véleményével, Nagy Sándor válaszával.] MP. 1961. 1. köt. 4. sz. 442—480. l.
Perényi József : Lengyelország története. Bp. 1962, Gondolat. 400 l., 6 térk.
/Studium könyvek 31./
Ráth-Végh István : Az emberi butaság. Bp. 1962, Gondolat. 722 l., 1 t.
/Ráth-Végh István összegyűjtött művei./
Sík Endre : Fekete Afrika története. MTANyI. 1961. 18. köt. 1—4. sz. 205—232. l.
Sziklay László : A szlovák irodalom története. [Kiad. a] Magyar Tudományos Akadémia, Irodalomtörténeti Intézet. Bp. 1962, Akad. Kiadó. 885. l.

2. Ókor

Abramzon, S. M. : Die Stammesgliederung der Kirgisen und die Frage nach ihrer Herkunft. AO. 1962. 14. tom. 2. fasc. 197—206. l.
Alföldy Géza : Die Sklaverei in Dalmatien zur Zeit des Prinzipats. AA. 1961. 9. tom. 1—2. fasc. 121—151. l.
Alföldy G[éza] : Splaunon — Splonum. AA. 1962. 10. tom. 1—3. fasc. 3—12. l.
Alföldy G[éza] : Die Stellung der Frau in der Gesellschaft der Liburner. AA. 1961. 9. tom. 3—4. fasc. 307—319. l.
Antalffy György : Állam és alkotmány az athéni demokráciában. Bp. 1962, Közgazd. és Jogi Kiadó. 297 l.
Antalffy György : Az állam szervezetéről a rabszolgatartó athéni demokráciában. Bp. 1962, Tankönyvkiadó. 56 l.
/Studia juridica auctoritate Universitatis Pécs publicata 20./
Benedek F[erenc] : De iusta causa traditionis im römischen Recht. AJ. 1962. 4. tom. 1—2. fasc. 117—171. l.
Beševliev, V. : Ein byzantinischer Brauch bei den Protobulgaren. AA. 1962. 10. tom. 1—3. fasc. 17—21. l.
Borzsák I[stván] : Caesars Funeralien und die christliche Passion. AA. 1962. 10. tom. 1—3. fasc. 23—31. l.
Brelich, A. : The historical development of the institution of initiation in the classical ages. AA. 1961. 9. tom. 3—4. fasc. 267—283. l.
Brósz Róbert : Az Esnunna kódex és kártérítési rendelkezései. ÁJKA. 3/1. 21—37. l.
Castiglione László : A Fájum eltemetett városai. ÉlT. 1962. 17. évf. 19. sz. 591—595. l.
Castiglione László : Pompeji utolsó napjai. ÉlT. 1962. 17. évf. 9. sz. 263—267. l.

Childe, Gordon V. : Az európai társadalom őstörténete. (The prehistory of European society.) (Ford. Lengyel János. Bev., jegyz.: Ferenczy Endre.) Bp. 1962, Gondolat. 181 l. /Studium könyvek 35./

Csongor Barnabás : Milyen ősi az „ősi" kínai kultúra? ÉlT. 1962. 17. évf. 3. sz. 67—70. l.

Finley, M. I. : The significance of ancient slavery. /A brief reply./ AA. 1961. 9. tom. 3—4. fasc. 285—286. l.

Gecse Gusztáv : Utolsókból elsők. Hogyan jött létre a püspökség intézménye? Világosság 1962. 3. évf. 2. sz. 17—22. l.

Görgényi Béla : A qumrani messianizmus. Vigilia. 1962. 27. évf. 4. sz. 199—205. l.

Hahn István : Josephus és a Bellum Judaicum eschatologiai háttere. AT. 1961. 8. köt. 3—4. sz. 199—220. l.

Hahn I[stván] : Theodoretus Cyrus und die frühbyzantinische Besteuerung. AA. 1962. 10. tom. 1—3. fasc. 123—130. l.

Hunger, H. : Ein Wiener Papyrus zur Ernennung der Priester im römischen Ägypten /Pap. Graec. Vindob. 19793/. AA. 1962. 10. tom. 1—3. fasc. 151—156. l.

Kádár Zoltán : „Saeculum frugiferum" a katonacsászárok pénzein. NK. 1962. 60—61. évf. 23—28. l., 1 t.

Kákosy László : Az egyiptomi történetszemlélet hatása az aranykor-mítoszokra. AT. 1961. 8. köt. 3—4. sz. 260—263. l.

Keresztényi József : Olimpiai játékok Daphnéban. AT. 1961. 8. köt. 3—4. sz. 221—242. l.

Makkay J. : Die balkanischen, sog. kopflosen Idole. Ihr Ursprung und ihre Erklärung. AAr. 1962. 14. tom. 1—2. fasc. 1—24. l.

Maróti E[gon] : Diodotos Tryphon et la piraterie. AA. 1962. 10. tom. 1—3. fasc. 186—194. l.

Maróti Egon : De suppliciis. A Spartacus-felkelés szicíliai összefüggéseinek kérdéséhez. AT. 1961. 8. köt. 3—4. sz. 161—182. l.

Maróti Egon : De suppliciis. Zur Frage der sizilianischen Zusammenhänge des Spartacus-Aufstandes. AA. 1961. 9. tom. 1—2. fasc. 41—70. l.

Meister, R. : Gemeinschaftsformen als Ausgangspunkt für Literaturgattungen im alten Rom. AA. 1961. 9. tom. 1—2. fasc. 1—14. l.

Mireaux, Émile : Mindennapi élet Homérosz korában. (La vie quotidienne au temps d'Homère.) (Ford. Terényi István.) Bp. 1962, Gondolat. 262 l.

Nadel', B. I. : Iz politicseszkoj isztorii Boszporszkogo goszudarsztva v Krümu, v nacsale IV. veka n. é. AA. 1961. 9. tom. 1—2. fasc. 231—237. l.

Pákozdy László Márton : Baalbek. A világ legnagyobb építőkövei. ÉlT. 1962. 17. évf. 10. sz. 304—308. l.

Pákozdy László Márton : Haditudósítások egy szíriai sziklafalon. ÉlT. 1962. 17. évf. 1. sz. 16—20. l.

Pákozdy László Márton : Petra, egy kőbe faragott ókori keleti város. ÉlT. 1962. 17. évf. 21. sz. 655—660. l.

Pigulevskaja, N. : Byzantino-Syriaca. Die byzantinischen Quellen in der syrischen Chronik von Josua Stylites. AA. 1962. 10. tom. 1—3. fasc. 211—217. l.

Sági K[ároly] : Die zweite altchristliche Basilika von Fenékpuszta. AA. 1961. 9. tom. 3—4. fasc. 397—459. l., 1 t.

Szádeczky-Kardoss S[amu] : La colonisation grecque de l'Asie mineure et les tablettes de Pylos. AA. 1961. 9. tom. 3—4. fasc. 261—266. l.

Szádeczky-Kardoss Samu : Kisázsia görög gyarmatosítása és a pylosi táblák. AT. 1961. 8. köt. 3—4. sz. 264—267. l.

Szilágyi J[ános] : Beiträge zur Statistik der Sterblichkeit in den westeuropäischen Provinzen des römischen Imperiums. AAr. 1962. 13. tom. 1—4. fasc. 125—155. l.

(Szilágyi János György) : A görög művészet világa. A görög képzőművészetek archaikus és klasszikus korának írott forrásaiból. (Összeáll., bev., jegyz.: —.) Bp. 1962, Gondolat. 2 db. /Európai antológia. Görögország./

Szuhay-Havas Ervin : A föld alatti város. Érdekes leletek a Negev-sivatagban. Népszava. 1962. 90. évf. 96. sz. 3. l.

Váczy Péter : Eugippiana. AT. 1961. 8. köt. 3—4. sz. 243—259. l.

Várady L[ászló] : New evidences on some problems of the late Roman military organization. AA. 1961. 9. tom. 3—4. fasc. 333—396. l.

Vidman, L. : Die Sklaven und Freigelassenen der einheimischen Bevölkerung in Noricum. AA. 1961. 9. tom. 1—2. fasc. 153—157. l.

Visky Károly : Geistiges Eigentum der Verfasser im antiken Rom. AA. 1961. 9. tom. 1—2. fasc. 99—120. l.

Winkelman, F. : Konstantins Religionspolitik und ihre Motive im Urteil der literarischen Quellen des 4. und 5. Jahrhunderts. AA. 1961. 9. tom. 1—2. fasc. 239—256. l.

3. Középkor

Altheim, F.—Stiehl, R. : Byzantino-turcicum. AA. 1962. 10. tom. 1—3. fasc. 13—15. l.

Amerika keresztapja [Amerigo Vespucci]. Népszava. 1962. 90. évf. 44. sz. 3. l.

Bónis György : A spanyol inkvizíció. ÉT. 1962. 17. évf. 14. sz. 436—439. l.

Dabis László : Avicenna /Ibn Sina/ a középkor nagy haladó tudósa /980—1037/. Egészségtudomány. 1962. 6. évf. 2. sz. 118—133. l.

Dölger, F. : Ein Echtheitsmerkmal des byzantinischen Chrysobulls. AA. 1962. 10. tom. 1—3. fasc. 99—105. l.

Elekes Lajos : Rendiség és központosítás a feudális államokban. MTATT. 1961. 11. köt. 4. sz. 375—384. l.

Harmatta J[ános] : Byzantinoturcica. AA. 1962. 10. tom. 1—3. fasc. 131—150. l.

Kulcsár Zsuzsa : Inkvizíció és boszorkányperek. (2. kiad.) Bp. 1961, Kossuth Kiadó. 139 l.

Magidovics, I. P. : A földrajzi felfedezések története. (Ocserki po isztorii geograficseszkih otkrütij.) (Ford. Dabis Attila. — Függelék.: *Vécsey Zoltán :* Magyar felfedezők.) Bp. 1961, Gondolat. 876 l.

A mongolok titkos története. (Mongkol-un niucsa tobcsaan.) (Ford., jegyz., utószó:) Ligeti Lajos. Bp. 1962, Gondolat. 241 l., 17 t., 1 térk.

(Pálvölgyi Endre) : Németalföldi tengerjárók. (Összeáll., bev. és jegyz.: — —.) Bp. 1961, Gondolat. 274 l., 8 t., ill. térk. /Európai antológia. Németalföldi forradalom./

Wittman Tibor : A ,,koldusok'' uralma Flandriában. 1577—1585. Tudományok doktora dissz. tézisei. Bp. 1962. 15 l.

Wittman Tibor : A németalföldi forradalom rövid története. Szeged 1961. 99 l. /Acta Universitatis Szegediensis. Acta historica 7. Studia mediaevalia historiae universalis 2./

4. Újkor

(Benedek István) : A darwinizmus kibontakozása. Bp. 1961, Tankönyvkiadó. 151 l.

Cook, J(ames) : Utazások a világ körül. Első utazás. [Journal during his first voyage round the world. . .] (Vál. Lutter Tibor. Ford. Vajda Endre. Bev. Bodrogi Tibor.) 2. kiad. Bp. 1962, Gondolat. 393 l., 6 t., 2 térk. /Világjárók. Klasszikus útleírások l./

Czeglédy István : Az Első Vatikáni Zsinat 1869—70. ThSz. 1962. 5. évf. 3—4. sz. 62—69. l.

Duclos, Jacques : A párizsi kommün. (A l'assaut du ciel.) (Ford. Békés Ágnes.) [Bp.] 1962, Kossuth Kiadó. 307 l.

Héra Zoltán : Herzen, a tudós és forradalmár. Születésének 150. évfordulójára. Nsz. 1962. 20. évf. 78. sz. 8. l.

Horváth Róbert : Megemlékezés az első népességtudományi mű megjelenésének 200 éves évfordulójáról: Süssmilch ,,Isteni rend''-jéről. Szeged 1961. 28 l. /Acta Universitatis Szegediensis. Acta juridica et politica 8/5./

Hroch, Miroslav : Az európai újkori nemzet kialakulásának kérdéséhez. Száz. 1962. 96. évf. 3—4. sz. 627—644. l.

Kunyina, A. J.—Maruskin, B. I. : Az amerikai békeszeretet legendája. (Mif o miroljubii SzSA. Ford. Heténvi Pál.) Bp. 1962, Kossuth Kiadó. 318 l.

Markov, Walter : Jozefinisták és jakobinusok. Száz. 1962. 96. évf. 3—4. sz. 400—408. l.

Mátyás Antal : A polgári közgazdaságtan rövid története a marxizmus létrejötte előtt. Bp. 1961, Közgazd. és Jogi Kiadó. 327 l.

Niederhauser Emil : A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában. Bp. 1962, Akad. Kiadó. 353 l.

Niederhauser Emil : A nagybirtok és a parasztság Kelet-Európában a polgári forradalmak után. AUD. Tom. 7/1. 1961. 213—229. l. /Klny./

Pataki Ferenc : Az utópista szocializmus pedagógiája. A marxizmus pedagógiájának előtörténetéhez. Bp. 1961, Tankönyvkiadó. 268 l., 10 t. /Neveléstörténeti könyvtár./

Pepys, Samuel naplója. Vál. Szobotka Tibor. Ford. Ruttkay Kálmán. Bev. Sükösd Mihály. Bp. 1961, Gondolat. 365 l., 9 t.

Szávai Nándor : Jean-Jacques Rousseau 1712—1778. PSz. 1962. 12. évf. 6. sz. 477—488. l.

Tarle, (Evgenij) J. : Napóleon. (Életrajz. Oroszból ford. Déry Tibor, Aranyossy Pál.) 4. kiad. Bp. 1961, Gondolat. 457 l.

Török Endre : Emlékezés Herzenre. Születésének 150. évfordulóján. Nagyvilág. 1962. 7. évf. 5. sz. 738—739. l.

Vámosi Pál : Joseph Conrad és az imperializmus. FK. 1961. 7. évf. 3—4. sz. 316—326. l.

5. Legújabb kor

Balogh Sándorné : A szocializmus építésének néhány tapasztalata a keleti szovjet köztársaságokban. Száz. 1961. 95. évf. 6. sz. 889—908. l.

Bétlen Oszkár : Leben auf dem Acker des Todes. (Élet a halál földjén.) [Erinnerungen aus Auschwitz.] Bp. — Berlin 1962, Corvina—Dietz. 367 l.

Birjuzov, Sz[ergej] Sz[emenovics] : A vörös nyíl a Krímre mutat. (Kogda gre-

meli puski.) (Ford. Rózsa István.) Bp. 1962, Zrínyi Kiadó. 285 l.

Fabian, Ernest : Összeesküvés a Spanyol Köztársaság ellen. 1936—1939. (Sprisahanie proti Spanielskej republike. Ford. Tóth Tibor.) Bp. — Bratislava 1962, Kossuth Kiadó — Szlov. Pol. Kiadó. 233 l., 1 t.

Glunyin, V. I. : Szocialista forradalom Kínában. (Szocialisztícseszkaja revoljucija v Kitae.) (Ford. Pirityi Sándor.) Bp. 1961, Kossuth Kiadó. 282 l.

György István : Németek a front másik oldalán. Nsz. 1962. 20. évf. 71. sz. 10—11. l.

Karsai Elek : A berchtesgadeni sasfészektől a berlini bunkerig. /Fejezetek a második világháború történetéből./ 2. kiad. Bp. 1962, Táncsics Kiadó. 628 l., 36 t.

Komját Irén : Huszonöt évvel ezelőtt halt meg Antonio Gramsci. MN. 1962. 18. évf. 97. sz. 4. l.

Komor Imre : A lipcsei történelmi párbaj hőse. /Georgi Dimitrov./ MN. 1962. 18. évf. 140. sz. 2. l.

Kovács István : A braunschweigi történelemhamisítók. Nsz. 1962. 20. évf. 50. sz. 4—5. l.

(Lakatos Ernő) : Küzdelmes évek. Történetek a csehszlovák nép antifasiszta harcáról. Bp. 1961, Zrínyi Kiadó. 46 l.

Lóránt Imre : M. V. Frunze és a korszerű szovjet hadtudomány. HK. 1961. 8. évf. 2. sz. 588—624. l.

A lövész zászlóaljak és lövész ezredek harci alkalmazása a Nagy Honvédő Háborúban. (Oroszból ford. Szűcs Miklós.) Bp. 1961, Zrínyi Kiadó. 302 l., 45 térk. mell.

Pákozdy László Márton : A hetvenéves Niemöller Márton egy emberöltő német protestáns egyháztörténete tükrében. ThSz. 1961. 4. évf. 11—12. sz. 328—335. l.

A párt vezető szerepe a polgárháború irányításában. A Krasznaja Zvjezda cikke. Nsz. 1962. 20. évf. 32. sz. 5.-l.

Petershagen, Rudolf : A lelkiismeret lázadása. (Gewissen in Aufruhr.) (Egy volt Wehrmacht-tiszt emlékiratai. Ford. Szegő István.) 3. kiad. Bp. 1962, Zrínyi Kiadó. 305 l.

A Pravda fél évszázados jubileuma. [Részletek visszaemlékezésekből, a Pravda régi cikkeiből.] Nsz. 1962. 20. évf. 103. sz. 2. l.

Reiman, Pavel : Megjegyzések „A Csehszlovák Kommunista Párt története" című tankönyv megjelenéséhez. PtK. 1962. 8. évf. 1. sz. 89—107. l.

Sütő Ottó : Georgi Dimitrov. Születésének 80. évfordulójára. Nsz. 1962. 20. évf. 140. sz. 2. l.

Svoboda, Ludvik : Az Uráltól Prágáig. (Z Buzuluku do Prahy.) (Ford. Stelczer Árpád.) Bp. 1962, Zrínyi Kiadó. 495 l., 16 t., ill. térk.

Száva Péter—Sztankó István—Verő Gábor : A második világháború. /1939—1945./ 2. [Kiad. a] Központi Pedagógus Továbbképző Intézet. Bp. 1961. Soksz. 64 l., 4 t.
/Történelemtanároknak 7./

Togliatti, Palmiro : Huszonöt éve halt meg Antonio Gramsci. — — A nagy olasz forradalmárról. Nsz. 1962. 20. évf. 97. sz. 4—5. l.

Trocka, Halina : A hitleri Németország katonai előkészületei Gdańsk megtámadására az 1933—1939-es években. HK. 1961. 8. évf. 2. sz. 697—729. l.

Uljanova, M. : Levelek Leninhez. [Uljanova emlékirataiból.] Népszava. 1962. 90. évf. 94. sz. 4. l.

Üdvözöljük az 50 éves Pravdát. Nsz. 1962. 20. évf. 103. sz. 1. l.

Vajda Péter : Erősebb, mint a halál. [Részletek Az elesett hősök szava c. Moszkvában megjelent műből.] Nsz. 1962. 20. évf. 30. sz. 6—7. l.

Vivié, Jean : A filmtechnika története és fejlődése. (Histoire et développement de la technique cinématographique. Ford. Dékány Sándor.) Bp. 1961, M. Filmtud. Int. és Filmarchivum. Soksz. 279 l.
/Filmtechnika — filmgazdaság 8./

Zsigmond László : A német imperializmus és militarizmus újjáéledésének gazdasági és nemzetközi tényezői. /1918—1923./ Bp. 1961, Akad. Kiadó. 446 l.

6. Ismertetések

Bakos József : A legújabb csehszlovák Comenius-bibliográfiák szemléje. MK. 1962. 78. évf. 1. sz. 109—112. l.

Bónis György : A római jog középkori történetének újabb irodalma. Száz. 1962. 96. évf. 3—4. sz. 680—698. l.

Csatári József : A spanyol barikádokon. Bp. 1960. — Ismerteti: *B. O.* PtK. 1962. 8. évf. 1. sz. 162—164. l.

A demokrácia bölcsője. Bp. 1960. — Régi görög hétköznapok. Bp. 1960. — Ismerteti: *Ferenczy Endre.* Száz. 1962. 96. évf. 1—2. sz. 337—338. l.

Ember Mária : Leszámolási kísérlet. [*Franz Schonauer :* Deutsche Literatur im Dritten Reich c. művéről.] Valóság. 1962. 5. évf. 2. sz. 90—93. l.

Fügedi Erik—Révész Imre : A XI., Stockholmi Nemzetközi Történész Kongresszus kiadványairól. [Ismertetések.] Száz. 1962. 96. évf. 3—4. sz. 656—661. l.

Gyeborin : A második világháború. Bp.

1961. — Ismerteti: *P. I.* PtK. 1962. 8. évf. 1. sz. 168—173. l.

Haraszti Éva, H. : „Past and Present." /1960 április—1960 november./ [Ismertetés.] TSz. 1961. 4. évf. 4. sz. 543—545. l.

Hitler és a tábornokok. Egy amerikai újságíró könyve a náci birodalomról. [*William L. Shirer :* A harmadik birodalom tündöklése és bukása.] MN. 1962. 18. évf. 149. sz. 2. l.

Karsai Elek : A berchtesgadeni sasfészektől a berlini bunkerig. Bp. 1961. — Ismertetik: *V. K.* Valóság. 1962. 5. évf. 1. sz. 118—119. l.; *Vértes Róbert.* Ttan. 1962. 7. évf. 3. sz. 30—31. l.

Az Osztrák Kommunista Párt múltjából. Feljegyzések és emlékek a párt történetéből. — Ismerteti: *P. M.* PtK. 1962. 8. évf. 1. sz. 167—168. l.

Pamlényi Ervin : A Habsburgok és a Romanovok szövetsége. [Andics Erzsébet azonos c. művének ismertetése.] MN. 1962. 18. évf. 19. sz. 4. l.

Ránki György : Eddig ismeretlen Hitler-könyv. MN. 1962. 18. évf. 116. sz. 2. l.

Sík Endre : Histoire de l'Afrique Noire. Tome I. Bp. 1961. — Ismerteti: *Borsányi Károly.* MT. 1962. 7. köt. 3. sz. 196—198. l.

Szokolay Katalin : Két dokumentumkötet a lengyel forradalmi munkásmozgalom történetéről. PtK. 1962. 8. évf. 1. sz. 164—167. l.

Szuhay-Havas Ervin : Amerikai könyvek a második világháborúról. Valóság. 1962. 5. évf. 2. sz. 86—89. l.

A XI., stockholmi nemzetközi történész kongresszus kiadványairól. (*Hahn István :* A stockholmi történész kongresszus ókortörténeti előadásai. — *Fügedi Erik : L. Henry :* Développements récents de l'étude de la démographie du passé. — *Révész Imre : Sven Stelling-Michaud :* L'histoire des universités au moyen âge et à la renaissance au cours des vingt-cinq dernières années.) Száz. 1962. 96. évf. 1—2. sz. 293—304. l.

Tokody Gyula : Az Össznémet Szövetség /Alldeutscher Verband/ és közép-európai tervei /1890—1918/. Bp. 1959. — Ismerteti: *Gonda Imre.* Száz. 1962. 96. évf. 1—2. sz. 267—268. l.

Várady László : Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik. Bp. 1961. — Ismerteti: *Borzsák István.* Száz. 1962. 96. évf. 3—4. sz. 699—700. l.

Zala Tamás : Majszki a második világháború diplomáciai előzményeiről. [*J. M. Majszki :* Ki segítette Hitlert c. művének ismertetése.] MN. 1962. 18. évf. 50—57. sz. 2—3, 3, 3, 2—3, 2—3, 2, 2, 2—3. l.

7. Tudományos élet

Az 1960-ban tartott csehszlovák történészkonferenciák. Száz. 1961. 95. évf. 6. sz. 937—941. l.

A XXII. kongresszus és a szovjet történettudomány. [Zsukov, E. M. tanulmányának ismertetése.] [Irta:] /*p. e.*/ MN. 1962. 18. évf. 35. sz. 7. l.

Idillé akarják szelídíteni a kapitalizmust. Pach Zsigmond Pál, az Akadémia új levelező tagjának nyilatkozata a mai polgári gazdaságtörténet-írásról. [Közli]: /—*n.*/ MN. 1962. 18. évf. 88. sz. 7. l.

Irmscher, J. : Bemerkungen zur Situation der antiken Rechtsgeschichte in der Deutschen Demokratischen Republik. AA. 1962. 10. tom. 1—3. fasc. 157—161. l.

A Kommunyiszt a szovjet történelemtudomány megújhodásáról. MN. 1962. 18. évf. 47. sz. 2. l.

Megkezdték az új, hatrészes szovjet párttörténet összeállítását. MN. 1962. 18. évf. 145. sz. 2. l.

Az SzKP XXII. kongresszusa és a szovjet történettudomány. Cári „hazafiság" — szocialista hazafiság. [Irta:] /*p. e.*/ MN. 1962. 18. évf. 41. sz. 9. l.

Vajda Péter : Marx—Engels Múzeum Moszkvában. Nsz. 1962. 20. évf. 128. sz. 2—3. l.

Zsukov, J. M. : Az SzKP 22. kongresszusa és a szovjet történészek feladatai. Száz. 1962. 96. évf. 1—2. sz. 240—247. l.

Összeállította : V. Windisch Éva

Tanulmánykötet-címek rövidítésjegyzéke

AIuv. — Ifjúsági Acta. Acta Iuvenum. Sectio philologica et historica. Tom. 2.
ÁJKA = A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának actái. 3. köt. 1. füz.
AUD = Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Tom. 7/1.
ETM = Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 10. évfordulójára.

FolA = Folia Archaeologica (A Magyar Nemzeti Múzeum — Történeti Múzeumt évkönyve). 13.
JAM = A Nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve. 2.
JPM = A Janus Pannonius Múzeum évkönyve.
MűT = Művészettörténeti tanulmányok (A Művészettörténeti Dokumentációs Központ évkönyve).
TBP = Tanulmányok Baranya és Pécs történetéhez. 1944—1960.
TKTt = Tanulmányok a középiskolai történelemtanítás módszertana köréből. 1.
TMSz = Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből.
TNt = Tanulmányok a magyar népi demokrácia neveléstörténetéből. 1.

Folyóiratcímek rövidítésjegyzéke

AA = Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae.
AAr = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae.
AÉ = Archaeológiai Értesítő.
AEt = Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae.
AH = Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae.
AJ = Acta Juridica.
AO = Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae.
AT = Antik Tanulmányok.
BSz = Borsodi Szemle.
CMed = Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica.
ÉlT = Élet és Tudomány.
ET = Ethnográfia.
FK = Filológiai Közlöny.
HK = Hadtörténelmi Közlemények.
IT = Irodalomtörténet.
ITK = Irodalomtörténeti Közlemények.
JK = Jogtudományi Közlöny.
KgSz = Közgazdasági Szemle.
Kts = A Könyvtáros.
LK = Levéltári Közlemények.
LSz = Levéltári Szemle.
MFSz = Magyar Filozófiai Szemle.
MK = Magyar Könyvszemle.
MN = Magyar Nemzet.
MNy = Magyar Nyelv.
MP = Magyar Pedagógia.
MT = Magyar Tudomány.
MTANyI = Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei.
MTATT = Az MTA Társadalmi és Történeti Tudományok Osztályának Közleményei.
MűÉ = Művészettörténeti Értesítő.
MZ = Magyar Zene.
NK = Numizmatikai Közlöny.
Nsz = Népszabadság.
PSz = Pedagógiai Szemle.
PtK = Párttörténeti Közlemények.
SSl = Studia Slavica.
SSz = Soproni Szemle.
Száz = Századok.
TáSz = Társadalmi Szemle.
ThSz = Theológiai Szemle.
TSz = Történelmi Szemle.
Ttan = Történelemtanítás.
VSz = Vasi Szemle.

Csak a gyakrabban előforduló folyóiratok címét rövidítettük.

E közleményünkben rátértünk az egyre növekvő bibliográfiai anyag részletesebb tagolására. A használat megkönnyítésére az új beosztás vázát külön is közöljük.

I. Magyar történelem

1. Bibliográfiák, katalógusok, leltárak.
2. Marxizmus—leninizmus: *a)* Források. *b)* Feldolgozások. *c)* Ismertetések.
3. Általános és gyűjteményes munkák: *a)* Történetelmélet. *b)* Összefoglaló munkák. *c)* Gyűjteményes munkák. *d)* Ismertetések.
4. Magyar őstörténet. A római kori és népvándorláskori Magyarország. Magyarország története 1526-ig: *a)* Források. *b)* Feldolgozások. *c)* Ismertetések.
5. Magyarország története 1527—1790: *a)* Források. *b)* Feldolgozások. *c)* Ismertetések.
6. Magyarország története 1791—1849: *a)* Források. *b)* Feldolgozások. *c)* Ismertetések.
7. Magyarország története 1849—1917: *a)* Források. *b)* Feldolgozások. *c)* Ismertetések.
8. Magyarország története 1918—1919: *a)* Források. *b)* Feldolgozások. *c)* Ismertetések.
9. Magyarország története 1919—1945: *a)* Források. *b)* Feldolgozások. *c)* Ismertetések.
10. Magyarország története 1945—1962: *a)* Források. *b)* Feldolgozások. *c)* Ismertetések.
11. Tudományos élet: *a)* Módszertani kérdések. *b)* Beszámolók, méltatások. *c)* Történelemtanítás.

II. Egyetemes történelem.

1. Összefoglaló munkák.
2. Ókor.
3. Középkor.
4. Újkor.
5. Legújabb kor.
6. Ismertetések.
7. Tudományos élet.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

А. Барта: Исторические связи восточноевропейского и внутренноазиатского феодализма (Часть I.) 261
Э. Ковач: Венгеро-румынское соглашение 1859. года 293
Ш. Коня: Формирование первого правительства Гёмбёша и его программа 332

СООБЩЕНИЯ

К. Г. Шош: Право убежища или выдача 369

ДИСКУССИЯ

Д. Ласло: О началах чеканки венгерских монет 382
Конференция по истории городов, организованная Обществом венгерских историков . 398

ИСТОРИЧЕСКИЙ ФРОНТ СССР И СТРАН НАРОДНОЙ ДЕМОКРАТИИ

М. Троян: Новейшие исследования историков Закарпатской Украины 408
Т. Витман: Некоторые вопросы феодализма во Вьетнаме 416

ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА 425

ХРОНИКА 449

БИБЛИОГРАФИЯ 475

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

A. Bartha : Les rapports historiques de l'Europe orientale et de l'Asie Intérieure au féodalisme (Ière partie) 261
E. Kovács : L'accord hungaro—roumain en 1859 293
S. Kónya : La constitution et le programme du premier gouvernement de Gömbös 332

COMMUNICATIONS

K. G. Sóos : Droit d'asile ou extradition? 369

DISCUSSIONS

Gy. László : Les débuts de la frappe de monnaies en Hongrie 382
Conférence organisée par la Société Historique Hongroise sur l'histoire des villes... 398

FRONT DES HISTORIENS DE L'UNION SOVIÉTIQUE ET DES DÉMOCRATIES POPULAIRES

M. Trojan : Récentes recherches des historiens ukraïniens transcarpathique 408
T. Wittman : Quelques problèmes relatifs au féodalise au Vietnam 416

LITTÉRATURE HISTORIQUE 425

CHRONIQUE 449

BIBLIOGRAPHIE 475

CONTENTS

STUDIES

A. Bartha : The Historical Connections between the Eastern-European and the Central-Asian Feudalismus 1th Part 261
E. Kovács : The Hungarian—Roumanian Agreement of the Year 1859 293
S. Kónya : The Forming and Programm of the First Gömbös-Cabinet 332

PUBLICATIONS

G. K. Soós : Right of Asylum or Extradition? 369

DISCUSSIONS

Gy. László : About The Beginning of the Hungarian Coinage 382
The Conference of the Hungarian Historical Society about the History of Town... 398

FRONT OF HISTORIANS OF THE SOVIETUNION AND PEOPLES DEMOCRACIES

M. Trojan : The Latest Researches of the Historians at Carpathian Ukraine 408
T. Wittman : Some Problems of the Feudalism in Vietnam 416

REVIEW 425

CHRONICLE 449

BIBLIOGRAPHY 475

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

A. Bartha : Geschichtliche Zusammenhänge des Feudalismus Osteuropas und Innerasiens (I. Teil) 261
E. Kovács : Das ungarisch—rumänische Übereinkommen vom Jahre 1859 293
S. Kónya : Konstituierung und Programm des ersten Ministeriums Gömbös 332

BEITRÄGE

K. G. Soós : Asylrecht oder Auslieferung? 369

DISKUSSIONEN

Gy. László : Über die Anfänge der ungarischen Münzprägung 382
Städtegeschichtliche Konferenz der Ungarischen Historischen Gesellschaft 398

HISTORIKERFRONT DER SOWJETUNION UND DER VOLKSDEMOKRATIEN

M. Trojan : Die neuesten Forschungen der transkarpatischen ukrainischen Historiker 408
T. Wittman : Einige Fragen des vietnamischen Feudalismus 416

BUCHBESPRECHUNGEN 425

CHRONIK 449

BIBLIOGRAPHIE 475

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója. Műszaki szerkesztő: Vidosa László
A kézirat nyomdába érkezett: 1963. III. 14. — Példányszám: 2300 — Terjedelem: 16.5 (A/5) ív.
63.56836 Akadémiai Nyomda. Budapest — Felelős vezető: Bernát György

KRÓNIKA

Sándor Vilmos 1903—1962 (N. Zs.) 449
HÍREK 451
Helytörténet ankét az ELTE bölcsészkarán 456
A lengyel—magyar történész vegyesbizottság varsói ülésszakáról *(Székely György)* 458
A XXII. kongresszus és a magyar történettudomány *(M. Kondor Viktória)* 460
A „Magyar Országgyűlési Emlékek" kiadása 463
Beszámoló Kővágó László és Svéd László kandidátusi disszertációinak vitáiról 465
Pályázati felhívás 474

BIBLIOGRÁFIA

A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke (1962. január 1—június 30.) 475

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI:

Bartha Antal, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa — *Benda Kálmán* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa — *Dolmányos István* kandidátus, docens az ELTE Bölcsészettudományi Kara Keleteurópa Története tanszékén — *G. Soós Katalin*, a szegedi József Attila Tudományegyetem adjunktusa — *Hatos Géza* történész — *Kerekes Lajos* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa — *Kónya Sándor*, a Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának szaktitkára — *Kovács Endre* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetője — *László Gyula* kandidátus, egyetemi tanár az Eötvös Lóránt Tudományegyetemen — *M. Kondor Viktória*, az Akadémiai Könyvtár munkatársa — *Niederhauser Emil* kandidátus, a Történettudományi Intézet csoportvezetője — *Perjés Géza*, az MTA tudományos kutatója — *Pintér István*, az MSzMP Párttörténeti Intézetének tudományos munkatársa — *Székely György* kandidátus, tanszékvezető egyetemi tanár, a Magyar Történelmi Társulat főtitkára — *Trján Mihály* kandidátus, docens az uzsgorodi állami egyetemen (Szovjetunió) — *V. Windisch Éva* az Országos Széchényi Könyvtár tudományos főmunkatársa — *Wittman Tibor*, a történettudományok doktora, egyetemi tanár a szegedi József Attila Tudományegyetemen — *Zsigmond László* kandidátus, tanszékvezető egyetemi tanár az ELTE Bölcsészettudományi karán

KÖVETKEZŐ SZÁMAINK TARTALMÁBÓL:

Eperjessy Géza: A mezővárosi és falusi céhek kialakulása és bomlása az Alföldön és a Dunántúlon (1686—1848)

Perjés Géza: Az élelemellátás kérdése Napoleon oroszországi hadjáratában

Barta István: Felsőbüki Nagy Pál és a bécsi kormány

H. Haraszti Éva: A chartizmust megelőző angliai reformelméletek és mozgalmak az ipari forradalom idején

Tóth Ede: A függetlenségi párt megalapítása

Soós Pál: Szabó Ervin hagyatékából (Levelezése K. Kautskyval)

Lackó Miklós: A magyarországi nyilas mozgalom történetéhez (1935—1937)

R. Várkonyi Ágnes: Buckle és a polgári magyar történetírás

Ára: 10,— Ft
Évi előfizetési ára: 54,— Ft

INDEX: 25.779

ÚJ TÖRTÉNELMI KIADVÁNYOK

Budapest Régiségei. A Budapesti Történeti Múzeum Évkönyve. 20. Szerk.: *Gerevich László.* Budapest. Akadémiai Kiadó. 1963. 574 l. Ára: 180,— Ft.

Györffy György : Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. A—Cs. Budapest. Akadémiai Kiadó. 1963. 907 l. 32+15 t. Ára: 175,— Ft.

Pach Zsigmond Pál : Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században. Budapest. Kossuth Könyvkiadó. 1963. 359 l. Ára: 54,— Ft.

Pápai János törökországi naplói. Válogatta, sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta *Benda Kálmán.* Budapest. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1963. 467 l. Ára: 36,— Ft.

Csizmadia Andor : A magyar választójogi rendszer 1848—1849-ben (Az első népképviseleti választások). Budapest. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1963. 366 l.

Varga Zoltán : A Széchenyi ábrázolás fő irányai a magyar történetírásban (1851—1919). Budapest. Akadémiai Kiadó. 1963. 363 l. Ára: 58,— Ft.

Kis Aladár : Magyarország külpolitikája a második világháború előestéjén. Budapest. Kossuth Kiadó. 1963. 254 l. Ára: 30,— Ft.

ÉRTEKEZÉSEK A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

(Új sorozat)

28. *Sárközi Zoltán :* Az erdélyi szászok a nemzeti ébredés korában (1790—1848). Ára: 18,— Ft.

29. *Perjés Géza :* Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650—1715). Ára: 22,— Ft.

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon: 111—010,
MNB egyszámlaszám: 46, csekkbefizetési számla szám: 05.915.111—46,
az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22.
Telefon: 185—612,
a POSTA KÖZPONTI HIRLAP IRODÁ-nál, Budapest V., József nádor tér 1.
Telefon: 180—850. Csekkszámla: egyéni 61.257, közületi 61.066.
(Példányonként megvásárolható a Posta nagyobb árusítóhelyein is.)

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

97. ÉVFOLYAM 1963. 3. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1963

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51—53

97. ÉVFOLYAM, 1963, 3. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, BENDA KÁLMÁN, ELEKES LAJOS (elnök), EMBER GYŐZŐ, ERÉNYI TIBOR, MOLNÁR ERIK, NEMES DEZSŐ, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő), RÁNKI GYÖRGY, SIMON PÉTER, SINKOVICS ISTVÁN, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Bartha Antal: A kelet-európai és a belső-ázsiai feudalizmus történeti kapcsolatai (II. rész) 503
Perjés Géza: Az élelemellátás kérdése Napoleon oroszországi hadjáratában 528
H. Haraszti Éva: A chartizmust megelőző angliai reformelméletek és mozgalmak az ipari forradalom idején 567
R. Várkonyi Ágnes: Buckle és a magyar polgári történetírás 610
Kirschner Béla—Rácz Béla: Az Ózdi Vasmű története a felszabadulás időszakában (I. rész) 647

KÖZLEMÉNYEK

Karsai Géza: Névtelenség, névrejtés és szerzőnév a középkori krónikákban 666

A SZOVJETUNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSZFRONTJA

Aleksander Gieysztor—Andrzej Wyczański—Dr. Eligiusz Kozlowski—Janusz Żarnowski: A lengyel történettudomány eredményei 1960—1961-ben 678

TÖRTÉNETI IRODALOM

Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936—1945. I. (Ism. *Márkus László*) 696
Tanulmányok Budapest múltjából (Ism. *Surányi Bálint*) 699
Névtudományi vizsgálatok (Ism. *Györffy György*) 706
Mihály Bucsay: Geschichte des Protestantismus in Ungarn (Ism. *Révész Imre*) .. 708
Végvári levelek (Ism. *Benczédi László*) 710
Jemnitz János: Az 1926. évi angol általános sztrájk előzményeiről (Ism. *H. Haraszti Éva*) 712
М. М. Смирин: Германия эпохи Реформации и Великой крестьянской войны (Ism. *Niederhauser Emil*) 712
Jan Reychman: Ze stosunków kulturalnych polsko—węgierskich w epoce Oświecenia (Ism. *Csapláros István*) 713

A KELET-EURÓPAI ÉS A BELSŐ-ÁZSIAI FEUDALIZMUS TÖRTÉNETI KAPCSOLATAI

(II. rész)

A különböző nomád népek, elsősorban a belső- és közép-ázsiai türk népek fejlődése azt bizonyítja, hogy a feudális átalakulásnak fentebb vázolt útja jellemezte a VI—X. századi állapotokat. Egy körülmény azonban nem kerülheti el figyelmünket, az ugyanis, hogy a nomád gazdaságon alapuló társadalmak fejlődése *rendkívül egyenetlen volt*. Igen nagy volt a fejlődésbeli eltérés az egyes nomád népek között; még a szomszédos, néha azonos etnikumú nomád népek és törzsek között is igen éles fejlődésbeli eltérést lehet tapasztalni. Így pl. a bajkálon-inneni burjátok már eljutottak a földművelésig még az orosz kolonizáció előtt, míg a bajkálon-túli burját törzseknél igen ritka jelenség volt a földművelés. A Csu, Talasz és a Hét-folyó vidékén élő kazah csoportoknál elég általános volt a földművelés, míg a kazahok többi csoportjainál a földművelés egyenesen üldözendő cselekmény volt. Hasonló különbség figyelhető meg a VIII—X. században az orosz feudális társadalom szomszédságában élt különböző nomád népeknél is. Más elbírálás alá esik a besenyők zöme és megint csak más elbírálás alá esnek a Kazár Kaganátus nomád eredetű népeinek bizonyos csoportjai, és megint külön mércét kell felállítani a kunok számára. Ezt azért tartjuk szükségesnek kihangsúlyozni, mert amikor mi jelen dolgozatunkban a nomád fejlődés általános vonásait emeltük ki, nem hagyható figyelem nélkül az sem, hogy az általános vonásokon túl szükséges az egyedi, sajátos vonások feltárása is.

Az orhoni-jeniszeji feliratok és a régészeti források bizonyítják, hogy a VIII—X. századi türk társadalom ismerte a föld feudális magántulajdonát. A sírfeliratok az áldozati feliratok állandóan ismétlődő refrénje: az elhúnyt búcsúzik népétől, fiatalabb és idősebb rokonaitól, méneseitől, kincseitől, *földjeitől*, számos *aul*jaitól. Az is gyakori, amikor az elhúnyt politikai érdemeit is felsorolja a felirat, megemlítve a társadalmi politikai rangját, fejedelmét, és az sem ritkaság, amikor a felirat megemlíti az elhúnyt *szántóföldjeit*, amelyektől szintén búcsut vett az elhúnyt. S nemcsak Tonjukuk és Kültegin közismert terjedelmes feliratára gondolunk, hanem számos kisebb feliratra is, amelyek adatai rendkívül értékesek a korai középkor feudális fejlődésének vizsgálatakor.

Szemelvényként fordításban közlünk néhány feliratrészletet Malov Sz. E. műveiből: „Sogur — én irtam, ezer nyolclábú szarvasmarhámban és szövetséges barátaimban nem gyönyörködhetem tovább."

„...megváltam én, idősebb rokonaim, fiatalabb rokonaim, fehérsörényű méneseimtől ... hatvannyolc éves koromban meghaltam én számotokra és az én kincseim számára. Én hatvan lovon lovagoltam..."

„Az én hősi nevem Jola ... Én magasrangú bég és hatszáz bélyegzett ló ura voltam ... Zsákmányolt fegyvereimtől, vértemtől, az én fénylő aranyomtól, szőnyegeimtől és kincseimtől megváltam én."

„...kánjától az én bégem Aza tutuk csatot (hivatalnoki övet) nyert ... Nem élvezhetem a földi boldogságot és szántóföldjeimet, meghaltam. Mint sólyom által sebzett madár bánatba merültetek, bánatban örök emléket állítok én." Említésre méltók az egyik felirattöredék következő szavai: „...úrnő. Szántóföldem... szántóföld."

Az Ulug-Kem folyó parjáról származó feliratban említett „El Tugan tutuk" *hat nemzetségnek* volt az ura, az Ujuk-Turan folyó partjáról ismert felirat Učin Külüg urat említi, aki *földjétől, népétől, dicső harcosaitól és 6000 lovától* búcsuzott. Egy Mongóliából (Szudzsiból) származó sírfeliratban egy kirgiz fia: „Jaglakar-kan-ata", aki „boila" (magasrangú hivatalnok), „Baga-Tarchan Üge bujrukja" volt, búcsuzik *tíz téli szállásától, számtalan marhájától*, az elhúnyt életében tanítójának *100 szolgát és egy téli szállást ajándékozott.*

Távolról sem tartva igényt a teljességre, nem felesleges rámutatni azokra a köznépi rétegekre, amelyek szerepelnek ezekben a feliratokban. A „qul" 'rabszolga', „kün" 'rabszolganő' kifejezés előfordulásán kívül az utoljára említett feliratban szereplő 100 elajándékozott szolga nem rabszolga („qul"), hanem egy más függő társadalmi helyzetre utaló kifejezés alatt szerepelnek. Ezek az utóbbiak „är" 'vir', 'férfi' terminus alatt szerepelnek, *akik nem rabszolgák*, noha az „är"-t az elhúnyt eladományozta, de külön kifejezést: „bír", 'ad, adományoz, férjhez ad' igét használt a felirat készítője. Míg a rabszolga vonatkozásában „qulad", 'rabszolgává válni', „kümäd" 'rabszolganővé válni', „Kümädmis quladmys budun" 'nép, amelyik rabszolga sorba jutott' kifejezéseket használták a feliratok készítői, az általunk ismertetett feliratban a „turuγ", „turuq", 'szállásföld'-del együtt adományozott férfi szolgák *nem váltak rabszolgákká*, ezek szerint tehát a VI—VIII. századi türk társadalomban volt egy olyan függő réteg, amelyik nem volt rabszolga, de sorsáról az uralkodó réteg rendelkezett, amelyiket földdel együtt adományozták. S ha egyszerre 100 „är"-t tudott adományozni egyetlen úr, akkor ez nem volt jelentéktelen társadalmi réteg. Teljesen világos, hogy egy olyan társadalomban, amelyiknek történeti emlékeiben az alantas társadalmi helyzetre utaló „čγan", 'szegény' és a „qara budun" az 'alantas (fekete) nép' kifejezések állandóan előfordulnak, ennek a szolga rétegnek a helyzetét nem a rabszolgatartó és rabszolga viszony, hanem valamiféle más alá- és fölérendeltség határozta meg.

Az úr—szolga viszonyra utaló „är" kifejezés a nomádjobbágy és nomád-földesúr feudális gazdasági és társadalmi tartalmát közvetíti felénk. Egyébként arra is felvilágositást kapunk, hogy milyen részekből állott egy-egy ilyen „turuγ", „turug" szállásföld: Kül-Tegin felirata említi a feldúlt „äbin barymyn", 'házgazdaságokat', mig a „jurt" a korai középkorban általában 'földet, országot, szülőföldet' jelentett. A „turuγ", „turuq" kifejezésen kivül használt „aγul" 'ól', jószág számára elkerített helyet jelentett.

Ami pedig földmüvelés meglétét illeti, arra a „tarlaγ", 'szántóföld', „tary", 'földet művel', „taryγ", 'termés, aratás' kifejezések utalnak.

A X—XIII. századi ujgur jogi emlékekben a föld adás-vételi szerződések minden esetben pontosan körülhatárolt szántóföldekről szólnak. Egy szántó-

föld felesbérletéről szóló szerződés értelmében a földet a tulajdonos és a bérlő közösen művelték meg, a termést arányosan osztották meg csakúgy, mint a feudális szolgáltatásokat, míg egy szőlőföld bérletét szabályozó szerződés értelmében a bérlő köteles volt a szőlőföld után esedékes adókat és szolgáltatásokat is teljesíteni. Az ujgurok letelepedésének, a nomád élet felhagyásának körülményei Ata-Malik Juvaini elbeszéléséből ismertek. A földművelés kezdeteit azonban nem csak a fenti adatok alapján ismerjük, a nomád türk törzsek gazdasági fejlődésében a földművelés elemeinek megjelenése és a vele kapcsolatos letelepedési tendencia már a VI—VII. század fordulójától megfigyelhető. A délnyugat-szibériai régészeti leletek bizonyítékai szerint kiterjedt öntöző csatorna-rendszerek alakultak ki, és az építkezésben megjelentek a hagyományos nemez-jurta-formákat idéző nagyméretű gerenda-jurták. Jellegzetes nomád temetkezésekből őrlő kövek kerültek elő. Az egyik türk kagán, Mozso 698-ban a kínaiaktól adó fejében 3000 ekét és egyéb mezőgazdasági szerszámot, továbbá 40 ezer csi kenyérgabonát és 10 000 csin vasat követelt. Figyelemre méltó körülmény az is, hogy 627-ben a Kínába, Dai-csou-ba telepített türkök minden nagyobb nehézség nélkül áttértek a földművelésre és a letelepedett életformára.

Kína egyébként rendkívül érdekelt volt a nomád népekkel folytatott kereskedelemben. 647-ben Kínában 707 ezer db nomád népektől vásárolt lóról tudosítanak a források. Ez a lóállomány a következő években „dzut" következtében kipusztult. 713-ig újabb 240 ezer ló került Kínába, továbbá 35 ezer szarvasmarha és 112 ezer birka. 726-ig már 430 ezer lóról, 50 ezer szarvasmarháról és 286 ezer birkáról tudósítanak a források, melyek kereskedelmi uton kerültek Kínába. Nem felesleges felhívni a figyelmet arra, hogy a szarvasmarha és a birka felvásárlása Kína részéről fokozódott. A nomád népek részéről eladott állatok összetételének változása bizonyos fokig tükrözi azt az eltolódást a nomád gazdaság szerkezetében, amelyről már fentebb említést tettünk.

A türk birodalom nyugati terjeszkedése során, amikor a birodalom nyugati határai kiterjedtek a Fekete tenger északi partvidékéig, a nomád türk törzsek gazdaságilag és társadalmilag legfejlettebb csoportjai ötvöződve Közép-Ázsia kialakult öntözéses és Kelet-Európa földművelő kultúrájával, megteremtették a Kazár Kaganátus gazdasági és társadalmi alapjait. A Kaganátus valamennyi alapvető gazdasági és társadalmi tényezőjének vizsgálata kiderítette azok keleti, ázsiai származását. Akár a földművelés eljárásait, a települések szerkezetét, akár az építkezési eljárásokat tekintjük, sehol sem fedezhető fel bizánci hatás. Sarkel, az egyik legjelentősebb kazár városi objektum építési tradíciói az írásos források adatai ellenére sem tükröznek európai hatást. Éppen ellenkezőleg, Sarkel egyenes analógiái Közép-Ázsiában és a Kaukázus vidékén találhatók. Egyébként a téglákon levő tamga jelek világosan tanusítják, hogy készítőik a belső-ázsiai nomád türk népek anyagi és szellemi kultúrájának a hordozói voltak. A tamga jelek bizonyos csoportjainak ritmikus ismétlődése a téglák bizonyos csoportjain bizonyítja, hogy a sarkeli építkezés a lakosság széles tömegeinek tervszerű kooperációját követelte meg. A tamga jelek alkalmazása nemzetségi tradíciókat tükröz; feltehetően a lakosságot az építkezésre nemzetségenként mozgósították, de magának az építkezésnek a jellege és a városban folyó tevékenység azt bizonyítják, hogy a lakosság a nemzetségi formákat túlhaladott társadalmi viszonyok között élt. Ezt bizonyítják a köznépi lakosság feudális szolgál-

tatásai, a Kaganátus katonai szervezete, amely egyrészt zsoldosokból, másrészt a saját költségükön felszerelt köznépi elemekből, s végül a Kaganátus arisztokráciája vagyona arányában kiállított és felszerelt fegyvereseiből állt. Minden jel szerint a kaganátus köznépi lakosságának alapvető szervezeti formája az aul volt, amely azonban egyes vonásaiban túl is mutatott az aul nomád szervezetén. Ez elsősorban a szilárd tradíciókat tükröző csoroszlyás ekés földművelésnek köszönhető, amely a szilárd falutelepülések hálózatának kialakulásához vezetett, s ez a körülmény kedvezett a földművelő *faluközösségek létrejöttének*. A falvak azonban az építkezés szerkezeti megoldásaiban még tükrözték az egykori nomád élet építészeti hagyományait, ez mindenekelőtt a kerek jurta alaprajzot idéző házformákban és tipikusan nomád nyitott tűzhely alkalmazásában fejeződött ki. Ezek a földműves települések biztosították a kazár föld, keleti és bizánci források által egyhangúan bizonyított, gazdagságát. Amikor a Kaganátus ázsiai nomád türk gyökereiről beszélünk, nem hagyható figyelmen kívül a következő körülmény: a türk szellemi és anyagi kultúra, többek között a földművelés, rendelkezett nemcsak türk, hanem iráni indítékokkal is. A türk és az iráni anyagi és szellemi kultúra igen korai történeti korban találkoztak. A korai középkor századaiban nem hagyható figyelmen kívül a különböző iráni elemek betelepedése még Belső-Ázsiába, a türkök közé, ami pedig a Káspi-tenger keleti és nyugati partvidékét, a Kaukázus északi vidékét, valamint a Volga, a Don és Donyec déli folyásának vidékét illeti, ezek a területek az iráni eredetű földműves kultúra igen régi területei voltak, tehát a Kaganátus gazdasági és társadalmi viszonyainak vizsgálatakor nem lehet megfeledkezni az iráni-kaukázusi hatásról és etnikai elemekről sem. Más kérdés, hogy az évszázados összeötvöződés következtében a türk és az iráni elemek szétválasztása az esetek többségében csaknem lehetetlen, ez azonban nem teszi feleslegessé azokat a kisérleteket, amelyek ezeknek az elemeknek a szétválasztására irányulnak. Csak utalni kívánunk a honfoglaláskori magyar anyagi és szellemi kultúrából is jól ismert indás, palmettás díszítő elemekre, amelyek iráni indíttatása kétségtelen, hasonló a helyzet a mitikus állatharc-jelenetek motívumkincsével is. Ezek az elemek felszívódtak a türk kultúrába, sőt behatoltak a kievi szláv druzsinák képzetvilágába is. Ezekről az elemekről csak eredetükben lehet úgy beszélni, mint iráni elemekről, annál is inkább, mind e díszítő elemek szemantikája és e díszítőmotívumokkal kapcsolatos hiedelmek is bekerültek a türk mitológiába, ötvöződtek a türk népek hitvilágával, és ezért teljes egészükben megfejthetők a türk szellemi kultúra és vallási hiedelmek alapján. S ha ez így van a szellemi kultúra körébe tartozó mitikus motívumkincsel, akkor még inkább így áll a helyzet az anyagi kultúra oly fontos vívmányával, mint az ekés földművelés elterjedésével a türk népek, s így a Kazár Kaganátus körében. A türk ekés földművelés kialakításában vitathatatlan szerepet játszott az iráni hatás.

A Kaganátus egész fennállása idején állandó harcban állt a különböző még nem letelepedett, nem földműves, hanem nomád türk népekkel; elsősorban a besenyőkkel. A nomád népek hullámai, amelyek elnyeléssel fenyegették a még nem konszolidálódott Kaganátus gazdasági és társadalmi szerkezetét, állandó harcra és manőverezésre késztették a Kaganátus vezető rétegét, amelyik — minden jel arra mutat — mindenekelőtt a szilárd földműves bázissal rendelkező Kievi Oroszország felé orientálódott abban a formában is, hogy a szláv törzsek bizonyos csoportjait feudális szolgáltatásokra

kényszerítette. E kapcsolatoknak másik formája volt a szláv földek és a Kaganátus tartományai közti élénk kereskedelem. A VIII—IX. században megerősödött az etnikai kapcsolat is; a IX. században Sarkelben, Itilben szláv kereskedők, iparosok és katonák éltek, míg Kievben kazár település keletkezett. Ezeknek a kapcsolatoknak az alapját a szlávok és a Kaganátus népeinek gazdasági-társadalmi kapcsolata képezte. A Kaganátus az összes fennhatósága alatt álló népeket és törzseket a szolgáltatások valamilyen formájára kényszerítette. A szolgáltatások rendszere rendkívül sokoldalú volt, a termény- és pénzadótól kezdve a katonai segédszolgálatig, a függő lakosság feletti uralom jelképeit képező garnizonokban teljesítendő adószedő, rendfenntartó szolgálatig terjedt. A kazár uralkodó réteg igen rugalmasan viszonyult az egyes népek adottságaihoz és szolgáltatási lehetőségeihez, e réteg törekvése a hódoltatott törzsek és népek uralkodó rétegének a megnyerésében fejeződött ki. Ez a réteg a kazár politika eszközévé vált. E politika feltételét a fent jellemzett, a Kaganátus és a Kievi Oroszország lényegében azonosan alakuló feudális viszonyai képezték. Nem felesleges, ha újból felhívjuk a figyelmet arra, hogy a kazár függőség — *természetesen az alakuló antagonisztikus feudális viszonyok adta keretek között — lehetőséget adott bizonyos konszolidált gazdasági és társadalmi fejlődésre.* Ez pedig azt jelenti, hogy a Kaganátus uralkodó rétege nem a termelő erők nyers kirablásában, elpusztításában volt érdekelve, hanem a termelőerők rendszeres kizsákmányolásában a földművelő és a nomád, félnomád gazdasági tevékenység összeegyeztetésében, és ennek érdekében a viszonylag békés viszonyok megőrzésében.

A Kaganátus településeinek régészeti vizsgálata azt bizonyítja, hogy a néha több száz hektárnyi — mint Szaltovo — kiterjedésű települések gazdasági élete a viszonylagos anyagi jólét állapotait tükrözik. A letelepedő és a földműveléssel foglalkozni kezdő pásztorok zöme rendelkezett az alapvető termelőeszközökkel, az ekével, sarlóval, rövid kaszával és a kerti művelés különböző eszközeivel, ami arra hívja fel a figyelmet, hogy a földműveléssel nem a teljesen elszegényedett nomádok kezdtek foglalkozni, hanem a köznépi állapotú, de viszonylag tehetős rétegek. Ezt bizonyítják egyébként a településeken talált és az egyes házakhoz tartozó gabonavermek is, melyek űrtartalma és az azokban talált fajtiszta törpe búza-, árpa- és borsószemek a földművelés viszonylag fejlett voltáról tanuskodnak. A házak méretei távolról sem patriachális nagycsaládi gazdaságokról, hanem a kiscsaládi gazdasági rendszerről tanúskodnak. A településeken belül a gazdasági egységeket közvetítő objektumok bizonyos fészkeket képeztek, amelyek 5—7 gazdaságból álltak, az egyes ilyen fészkeket viszonylag nagyobb távolság választotta el egymástól, ami arra enged következtetni, hogy ha meg is szűntek már a nagycsaládi formák, de a rokonsági kapcsolatok az egykori patriachális közösségekben élt családok között még nem szűntek meg.

Abban a reményben, hogy rövidesen elkészül a magyar törzsek és környezetük VIII—X. századi állapotáról készülő monografikus feldolgozásunk, és azt az érdeklődők rendelkezésére bocsáthatjuk, nem tartjuk szükségesnek részletesen kitérni a magyarság gazdasági és társadalmi állapotára és szerepére az alakuló kelet-európai feudális fejlődésben. Csak néhány kérdés felvetésére korlátozódunk. A magyarság gazdasági és társadalmi szerkezetében a fentebb vázolt általános körülmények hatására és a belső fejlődés eredményeként mélyreható változások zajlottak le. E változásokat elsősorban a magyar törzsek állattenyésztő gazdaságában végbement változások, eltolódások jelzik.

A magyar törzsek gazdasági tevékenységében előtérbe került a szarvasmarhatenyésztés. Rendkívül tanulságos, hogy a — feltehetően a kazár fennhatóság periódusában — a magyarságot ért török hatás művelődési szavakon lemérhető foka éppen a szarvasmarhatenyésztéssel kapcsolatos: ökör, tinó, borjú. Juhtenyésztéssel kapcsolatos török eredetű szavaink: ürü, kos, toklyó, üvecs = 'két éves juh'. A lótenyésztéssel kapcsolatos hatás igen csekély volt ebben a korban. Néhány lóval kapcsolatos jövevényszó jelzi a török hatást: béklyó, gyeplő, tengely, kantár (?). De még ennél is tanulságosabb az olyan nomád életformát nem kedvelő állatok tenyésztésének elterjedése, mint a *sertés*, és a szárnyasok közül *a tyúk* tenyésztése. S ami a leglényegesebb, a földművelés olyan fontos kellékeinek megismerése, mint az *eke*, *sarló*, a földművelő tevékenység olyan kifejezései, mint a *búza*, *árpa*, *tarló*, *boglya*, *szérű*, *őröl*, *dara*, feltétlen azt közvetítik, hogy a Kaganátus keretei között végbement letelepedési folyamat nem volt hatástalan a magyar törzsek életében. Ha csupán az állattenyésztés szerkezetében bekövetkezett változásokat tekintjük is, feltétlen indokolt a honfoglaláskor előtti magyarság *tisztán* nomád életformáját alapos kritikai átértékelésnek alávetni. Az olyan kifejezések, mint az *ól*, és a vitatott, talán alán eredetű *kert* már a nomád állattenyésztő tevékenységnek egy differenciáltabb jellegére utal; ha az ól szavunk a türk a*γ*yl szóból származik, — amint láttuk az ólak, a téli tartózkodó helyek egybeestek az aul, tehát a társadalmi alapegység állandó központjával, akkor indokolt az a feltételezés, hogy a magyarság már a VIII—IX. század folyamán kezdte elveszteni nemzetségi szervezeti formáit, nagycsaládi kötelékeit, s helyükbe egyre inkább a fejlettebb viszonyokat tükröző aul viszonyok léptek. Az előzőekben láthattuk, hogy a nomád gazdasági tevékenység konzervatív jellege sokáig konzerválja a társadalmi szervezet archaikus formáit is, ezért nem tévednek a források, amikor azt közlik, hogy a magyar törzsek nemzetségenként és áganként terelik nyájaikat. Nem lehet véletlennek tekinteni, hogy Bíborbanszületett Konstantin a X. század közepén magyar közlésekből merített tudósításában a magyar társadalom törzsi szervezetét említi. A IX. századi nemzetségek magyar uralkodó rétegéről a X. század közepén Bíborbanszületett Konstantin csak úgy emlékezett, mint amelyek valamilyen vajdák voltak. Különösen szembeötlő ez a besenyőkre vonatkozó adatokkal történő összevetésben: Bíborbanszületett Konstantin szükségesnek tartotta kiemelni a *8* besenyő törzs *40* nemzetségét, melyek élén *hercegek* álltak. A X. század közepén az egykor vérségi alapon szerveződött magyar nemzetségek helyét, amint arra az újabb magyar történetírás felhívta a figyelmet, már a területi szervezeti formák foglalták el. Ha ez nem következett volna be, akkor Bíborbanszületett Konstantin a besenyőkhöz hasonlóan a magyar nemzetségeket is megemlítette volna. Ne feledjük, a Birodalom Kormányzása c. bizánci mű gyakorlati célokból íródott a császári ház tagjai számára, akiknek ismerniök kellett a Bizáncot körülvevő népek társadalmi és politikai berendezkedését.

A X. század közepei magyarok törzsi szervezetének kihangsúlyozása a bizánci forrásban jelentős tény. Ismeretes ugyanis, hogy a törzs a nemzetségnél integrálóbb szervezeti forma. Az újabb kutatások lehetővé teszik a magyar törzsek alakuló viszonyainak mélyebb analízisét és a születő új viszonyok kitapintását. S hogy a földművelés elemeinek a megjelenése a téli szállások területén vitathatatlan, azt az írásos forrásokon és a honfoglalás előtti földművelő szókincsen kívül a régészet is hitelesíti; a dél-oroszországi és ukrajnai

síkság népei a korai feudalizmus évszázadaiban az ekés földművelésen alapuló feudális viszonyok kialakítása irányába gravitáltak.

A *'bő'* és *'in'* szavaink — régi értelmükben az előkelő nemzetségfő és a szolgarendű lakosság — valamint a 'törvény' és az 'úr' szavunk szintén utalnak a társadalmi szerkezetben lezajlott változásokra. Egynéhány gondolat kifejtése az 'in' szavunk rabszolga jelentésével kapcsolatban nem látszik feleslegesnek. Az a körülmény, hogy a korai oklevelekben az *'in'* rabszolga jelentésben fordul elő, úgy véljük, még nem bizonyítja egyértelműen azt, hogy a VIII—X. században a szónak szintén kizárólag rabszolga jelentése volt. A feudális viszonyok alakulásának hajnalán, amint jeleztük, igen bonyolult átrétegződési folyamat ment végbe a köznépi rétegben is, amely részekre szakadt már a IX. század folyamán. S ha az *'in'* szavunk, amely eredetileg a török 'magvacska', 'magzat', 'családtag' majd általában szegény nemzetségi tag értelmet nyerte, akkor az a „bő", 'a gazdag', az „úr", a 'fejedelem' társadalmi réteg kialakulásával párhuzamosan történt. Az alakuló feudális uralkodó réteg sem volt teljesen egységes, ezt bizonyítják a türk feliratok is, különböző gazdagságú és társadalmi helyzetű bégek, „bő"-k váltak meg vagyonuktól, alárendelt népüktől. Az „in" a türköknél és a magyaroknál nem egyszerűen rabszolgát jelentett, mint ahogy a keleti-szláv 'cseljadin' sem csak rabszolgát jelentett, hanem a szolgáltatásokra kötelezett különböző vagyoni állapotú és ezért a szolgálatások rendszerében is különböző fokozatot képviselő köznépi réteget széles értelemben. Még egy nagyon fontos mozzanatra kell felhívni a figyelmet; a magyarok a rabszolgákat eladták és nem saját gazdasági rendszerükben hasznosították munkaerejüket, ami érthető is. A félnomád gazdaság csak igen szűk lehetőséget adott a rabszolgamunka alkalmazására. De egyébként is a magyar törzseket a IX. században körülvevő népek társadalmi fejlődésének tendenciája nem a rabszolgaság irányába mutatott. Még a kor viszonyaihoz mérten fejlett keleti-szláv törzsek is igen kevéssé vették igénybe a rabszolgamunkát, s rabszolgáik zömét a szlávok is eladták, ez volt a gyakorlatuk egészen a X. század végéig, amikor a feudális viszonyok szilárdulása során a foglyok nem rabszolgakénti, hanem jobbágykénti letelepítése és feudális kizsákmányolása került előtérbe. A besenyőkről szintén tudjuk, hogy rabszolgáikat zömmel eladták, vagy váltságdíj fejében szabadon bocsátották, míg harmadik esetként egyenrangúként befogadták azokat, az idegen férfiakhoz besenyő nőket adtak feleségül. Azt pedig már láttuk, hogy a nomád népek osztályrétegződésének korában mit jelentett a befogadás és a megnősítés.

Több vonásokban ezek a tények és körülmények határozták meg a IX. századi magyarság társadalmi rétegződését.

A 830 körül épült Sarkel vára egyrészt a kazár uralommal elégedetlen magyarok, másrészt a Kaganátus szempontjából egyre inkább veszélyessé vált keleti-szláv törzsek ellen épült. De az út, amelyet a Kiev vezetésével egyesülő keleti-szláv törzseknek meg kellett tenniük, még igen sok buktatót és számos kitérőt tartogatott.

Sarkel építésének előzményeihez tartozik az az esemény, amely a VIII—IX. század fordulója körül zajlott le. A Kaganátus az említett korban súlyos válságon ment keresztül, belső lázadások gyengítették, melynek főszereplői a kabarok és a magyarok voltak, a Kaganátus képtelennek bizonyult a magyarok elszakadási törekvéseit visszatartani, a belső nehézségeket nem enyhítette az uzok szövetségével a besenyők felett elért győzelem, és a besenyők

zömének áttelepítése sem a Kaganátus nyugati Don—Donyec vidéki határterületére. Talán nem felesleges utalni arra, hogy a Kaganátus és a magyar törzsek vezető rétege közötti viszálynak egyik fontos tényezője volt a szláv törzsektől szedett adók sorsa. Mind az arab források, mind az orosz őskrónika megerősítik azt a tényt, hogy a magyar törzsek érdekelve voltak a szláv törzsektől szedett adókban. E vonatkozásban még talán Anonymus dicsekvő előadása sem nélkülöz minden alapot, noha az Anonymus által vázolt etnikai környezetnek semmi köze sincs a realitásokhoz. A besenyők megjelenése érzékenyen érintette a magyar törzseket, mert a betelepedett besenyő törzsek a magyarok ellen fordultak. A besenyők megjelenésével és a magyar—kabar elszakadással (a VIII—IX. század fordulója) időben egybeesett annak a Don-vidéki erődláncolatnak a pusztulása, amely Sarkel előzményét képezte. Az említett Don-vidéki erődrendszer egyik objektuma, az ott talált dirhem lelet után ítélve 812 és 815 között pusztult el. Ennek az erődrendszernek a pusztulása megvilágítja Sarkel felépítésének politikai előzményeit, hitelesíti az arab forrásoknak azt a tudósítását, amely szerint a kazárok, a magyarok támadásaitól tartva, elsáncolták magukat. Egészen különös jelenség, hogy noha az egész erődrendszer elpusztult, a környező földműves települések teljesen érintetlenek maradtak. Minden jel szerint tehát a Kazár Kaganátus a besenyők felett aratott győzelme ellenére, még e győzelem előtt súlyos válságon ment át a VIII—IX. század fordulója körüli időben. A válság a jelek szerint több évtizedig húzódott el. Erről a Kaganátus létét fenyegető válságról egyébként Bíborbanszületett Konstantin is megemlékezett művének kabarokról szóló fejezetében. Bíborbanszületett Konstantin e lázadásról szóló tudósítását a régészet tényei is megerősítik.

Ismerve Bizánc érdekeltségét a kelet-európai ügyekben, teljesen érthető Petronász küldetése, akit nem is annyira Sarkel építése, mint inkább az erőegyensúlyt felborító politikai helyzet érdekelt. Kronológiailag a Don-vidéki erődrendszer pusztulását előidéző eseménysorozat és Sarkel építésének időpontja közötti összefüggés eléggé világos. A doni erődrendszer pusztulása 812—815 között történt, és azt követően 830 körül épült fel Sarkel. A IX. század első negyedében a magyarok elszakadási törekvése bizonyos sikerrel járt, ez késztette a besenyőket és kazárokat arra, hogy közösen lépjenek fel a magyar törzsek ellen, ami be is következett. De a magyarok első jelentősebb szorongatása után a kazárok újból megkísérelték a magyarokkal valamilyen lazább függőségi viszonyt kiépíteni; legalábbis erre enged következtetni az a tény, hogy miután a besenyők megszorongatták a magyarokat és szövetségeseiket, a kazár kagán magához hívatta a magyar Levédit, és igyekezett rendezni a magyarokkal a kiéleződött viszonyt. Ez a kísérlet azonban minden jel szerint nem járt jelentős sikerrel. Nem is járhatott, mert a IX. század 60-as éveiben keletkezett arab tudósítások a magyar törzsek belső állapotairól ismételten utalnak a magyar—keleti-szláv viszonyra, amely mintegy a szláv—kazár viszony folytatásaként az egyes szláv törzsek magyarok részéről történt adóztatásán alapult, ez azonban nem konveniált sem a kazár, sem pedig a szláv törzsek feudalizálódó arisztokráciájának. A besenyő katonai erőre támaszkodni kívánó kazár politika szélesre tárva a besenyők előtt a kapukat, elérte ugyan a magyarok kiűzését a kelet-európai síkságról, de nem nyerte vissza szláv adózóit, mert azokat, amint láttuk, Kiev jogara alatt a szláv fejedelmek egyesítették. A Kaganátus pedig a besenyő törzsekkel halálos ellenséget engedett be területére. A besenyők szolgáltatásokra kötelezték mind a Kaganátus, mind a

szláv törzsek népeit és lényegében kifosztották a termelőerőket, s a IX—X. század fordulóján tömegével pusztultak a békés földművelő települések a Don, a Donyec és a Dnyeper mindkét partján.

A Kaganátus lényegében képtelennek bizonyult megoldani a ráháruló feladatot, befejezni a nomád türk törzsek letelepítését és földművelésre való áttérítését. A politikailag és gazdaságilag leromlott, megtépázott Kaganátus végül is halálos csapást kapott Szvjatoszláv hadaitól és jelentéktelen fejedelemséggé zsugorodott. De vívmánya, az ekés földművelés, nem veszett el még a besenyő terroruralmat követő kun uralom alatt sem. E vívmány további sorsát azonban dolgozatunk következő részében szeretnénk felvázolni, amely a kelet-európai és a belső-ázsiai feudális fejlődés másik nagy és tragikus kimenetelű találkozásáról kíván szólni, amely a XIII. század első negyedében következett be.

*

A kelet-európai és a belső-ázsiai feudális fejlődés másik nagy történeti találkozója a mongol-tatár invázióval kapcsolatos, amely tragikus következményekkel járt mind a meghódított kelet-európai népekre, mind pedig magára a mongol népre nézve.

Noha dolgozatunk elsősorban a gazdasági és társadalmi kérdések tárgyalására szorítkozik, nem tartjuk feleslegesnek kitérni a mongol feudalizmus rendkívüli katonai aktivitása eredőire. Ami a XII—XIII. századi mongol gazdasági és társadalmi fejlődés alapvető ismérveit illeti, lényegében a már elmondottakra hivatkozunk, melyek ismétlése felesleges volna.

A mongol invázióval kapcsolatban felmerülő rendkívüli katonai aktivitás felvetésekor aligha lehetséges egy korlátozott dolgozatban a probléma valamennyi objektív és szubjektív komponensét vizsgálat alá venni. Célunk csupán az, hogy egynéhány fontosnak látszó mozzanatra hívjuk fel a figyelmet, melyek tárgyalása talán némi támpontot nyújt a nomád népekre általában jellemző katonai aktivitás kérdésében.

Talán paradoxnak tűnik, amikor a mongol katonai aktivitás egyik objektív eredőjének vizsgálatakor abból a tényből indulunk ki, hogy a feudális viszonyok alakulásának bizonyos szakaszában általában jellemző valamennyi nép esetében a rendkívül felfokozott katonai aktivitás, amely szoros kapcsolatban van az egész társadalmi és gazdasági struktúra lázas állapotával. A porosz, a lett, a litván törzsekre, a frankokra és a bajorokra, a lengyelekre, az oroszokra és természetesen a normannokra egyaránt jellemző a rendkívüli katonai aktivitás. Van olyan nézet, amely szerint a nomád népek katonai aktivitása össze sem hasonlítható a földművelő népek harci készségével. Ezzel kapcsolatban csak hivatkozni szeretnék a földművelő frankok és bajorok, továbbá a közismerten szintén földművelő szláv népek fokozott katonai aktivitására, melyről számos forrás tanúskodik. Felvetődik a kérdés: Szvjatoszláv, vagy apja Igor hadjáratai méreteikben és eredményeikben menynyiben voltak kisebbek, mint mondjuk a besenyők vagy a kunok hadjáratai? Arra, hogy az Igor és Szvjatoszláv kezdeményezte hadjáratok merőben más eredményre vezettek, mint a nomád népek kezdeményezte grandiózus hadjáratok túlnyomó többsége, hogy az előbbiek nem vezettek etnikai, gazdasági és társadalmi szétforgácsolódáshoz, arra dolgozatunk első részében megkíséreltük fényt vetni. A frankok és a bajorok katonai aktivitása szintén nem vezetett etnikai és társadalmi szétforgácsolódáshoz. A keleti szlávok katonai

aktivitásának egyik objektív eredője volt a társadalmi szerkezet feudális átalakulása, amikor a széttagolt törzsi keretek között végbemenő feudális fejlődés egységes szintézissé kezdett összeolvadni, s ez az elérhető összpontosítás érdekében olyan maximális katonai erőfeszítésekhez vezetett tenni, amelyek messze túlhaladták a ténylegesen — a korai feudalizmus feltételei között — elérhető centralizáció fokát. A katonai erőt két objektív forrás is biztosította; az egyik forrás a feudális kötelezettségek katonai, fegyveres teljesítése, a másik forrás pedig a köznépi tömegek még nem teljesen befejezett feudális alávetése, a katonai demokrácia korának tradíciói és gyakorlata, amikor a felfegyverzett népi tömegek egyik fontos tevékenységévé vált a nagy zsákmánnyal kecsegtető hadjáratokban való részvétel. A feudális átalakulás korai szakaszában az osztályrétegződés még nem fejeződött be, az átmeneti állapotok kedvező fordulatot vehettek; egy-egy hadiszerencse folytán egyesek nagyobb vagyonra is szert tehettek, ámde a tömegek számára a fokozatos lesüllyedés eszköze volt a hadiszerencse forgandósága is. De az egyesek szerencséje csábító lehetőséggel kecsegtette a *szolgaság útján járó tömegeket* is.

A XII. század végén, a XIII. század elejére Oroszországban a feudális osztálytagozódás már elnyerte klasszikus formáját, a korai feudális centralizáció elérve maximálisan elérhető célját, átcsapott ellentétébe, a feudális széttagoltság, a feudális részfejedelemségek uralmi formájába. A korai centralizáció egyik fő eredménye, a főbb vonalaiban egységes osztályképlet, már tény volt, a parasztság zöme a feudális szolgáltatások különböző formáira kötelezett *jobbágyparasztság* volt, az uralkodó réteg pedig a feudális szolgáltatásokat élvező, a feudális földtulajdon monopóliumával rendelkező *földesúri bojári* osztállyá vált, amely osztály már nem volt érdekelve a központi fejedelmi hatalom védelmében. Igen figyelemre méltó, hogy már a X. század második felében, amikor a korai centralizációs törekvések a zenitjüket érték el, az *addig egységes orosz* pénz és értéknorma ketté vált, egy északi és déli rendszer kialakulása következett be, amely mögött már felismerhető az, hogy a szilárd politikai centralizáció gazdasági és társadalmi feltételei még nem értek meg; a további feudális gazdasági és társadalmi konszolidáció csak szűkebb határok között mehetett végbe. E körülmény újból felhívja a figyelmet arra, hogy a feudalizmus gazdasági-társadalmi bázisának szintetikus igényű bemutatása csakis az egyes mikrozónákban kialakult állapotok leggondosabb vizsgálata útján érhető el.

A széttagoltság természetesen nem jelentette azt, hogy az egyes orosz részfejedelemségek között teljesen megszűntek a gazdasági kapcsolatok és beszélni sem lehet már az előzőleg kialakult, az egyes területek közti gazdasági és társadalmi kapcsolatokról. Ezt bizonyítja többek között az is, hogy a kettészakadt orosz súly- és értéknorma frakciói egymással racionális, könnyen átszámítható viszonyban álltak. Egész Oroszország területén egységes feudális joggyakorlat uralkodott. Az anyagi és szellemi kultúra terén, mint például a templom- és városépítészet, az orosz ékszeripart híressé tevő rekeszzománcos eljárás egységesen orosz formakincse terén, a közös vonások tovább fejlődtek. A kievi nagyfejedelmi trón továbbra is a tekintély és a legfőbb világi hatalom szimbóluma maradt. Kiev mint város számos viszontagság ellenére sem degradálódott, hanem tovább fejlődött, gazdaságilag és társadalmilag továbbra is az orosz feudális földek központja maradt. A politikai szférában a széttagoltság uralkodott, amely megfelelt a gazdasági és társadalmi szférában is *uralkodó, de nem kizárólagos széttagoltságnak*. Mint ahogy

az egymással kíméletlenül vetélkedő véres belháborúkban torzsalkodó részfejedelemségek politikai tevékenységének szférájában sem volt kizárólagos a széttagoltság. Az egységre való törekvés a részfejedelemségek politikájában is jelentkezett, csakhogy minden részfejedelem a saját jogara alatt tudta csak elképzelni az orosz földek egységét; és mint jellemző szimptóma, az egységhez vezető utat minden részfejedelem csakis a kievi fejedelmi trón elnyerésén keresztül képzelte el; az egységhez vezető út csak Kieven keresztül vezetett. Ez volt a XI—XII. századi orosz részfejedelemségek politikai doktrinája, és ez nemcsak tartalom nélküli doktrina, néhány feudális ideológus szenvedélyes, de történetileg tartalmatlan elképzelése volt. E törekvések alapját azok a gazdasági és társadalmi kapcsolatok képezték, amelyek az orosz fejedelemségek *azonos feudális szerkezetében, azonos kultúrájában* és lényegében *azonos nyelvében fejeződtek ki*, amelyek a széttagoltság uralkodó tendenciái mellett is érvényesültek. Az ideológusok, a szellemi elit felhívásai, a kívülről fenyegető kun veszély, a belső politikai anarchia fenyegető rémével érvelve átkozták a marakodó fejedelmeket, és kérték őket az erők egyesítésére, ez azonban csak kegyes óhaj maradt, amíg minden részfejedelem elég erősnek érezte magát ahhoz, hogy saját kardjával valósítsa meg az egységet.

Ilyen állapotok uralkodtak Oroszországban akkor, amikor keletről félelmetes ellenség zúdult az orosz földekre, amely elől még az addigi ellenség, a kunok jelentős része is bebocsátást, védelmet kért az orosz fejedelmektől és a magyar királytól.

Mi volt tehát Dzsingisz és a dzsingiszidák félelmes katonai erejének az eredője? Azt már láttuk, hogy a nomád gazdasági tevékenységen kialakult feudális fejlődést egyrészt megmerevítette, másrészt rugalmassá is tette a nemzetségi törzsi intézmények továbbélése, alkalmazkodása a feudális viszonyokhoz, aminek oka a nomád gazdálkodás kollektív munkafolyamatot feltételező lényegében rejlik. A mongol történet XI—XII. századi periódusa a feudális viszonyok kialakulásának a korszaka volt. A feudális viszonyok kialakulása törzsi-nemzetségi földek keretei között ment végbe. A mongol feudális viszonyok alakulása egy igen érdekes intézményt teremtett: az *unagan-bogol* rendszert: az egyes nemzetségek nemzetségi alapon, mint *kollektív földesurak feudális függőségben* tartottak más behódolt nemzetségeket. Ezen a függőségi rendszeren kívül a mongol társadalomban a nemzetségi senior és arisztokrata rétegből kialakult a feudális uralkodó réteg is, amely az unagan-bogol rendszertől függetlenül kisajátította a legelőket, a téli szállások földjeit és gazdasági-társadalmi, valamint politikai vezetőszerepre tett szert. Ennek a rétegnek volt jellemző képviselője Dzsingisz (Temucsin, az „isteni kovács"), aki a vetélkedő feudális részfejedelmek közül megszerezte az elsőséget és egyesítette a mongol törzseket, majd csatlakozásra kényszerítette az egyéb nem mongol törzseket és népeket, többek között az ekkor már nem nomád ujgurokat is, akik a társadalmi és gazdasági fejlődés sokkal magasabb fokán álltak, mint a mongolok. Igen jellemzően ír az ujgurok letelepedéséről *Ata Malik Juveini*: miután az ujgurok belefáradtak állataik terelésébe, az állandó vándorlásra ösztökélő „tovább! tovább!" kiáltozásba, letelepedtek, földműlvelésbe kezdtek és hatalmasakká váltak. Az ujgur feudális viszonyok és földtulajdonviszonyokról fentebb már szóltunk.

A nevezett perzsa szerző igen jellemzően írja le azokat a változásokat, amelyek Dzsingisz győzelmével következtek be a mongolok között; akik

addig szegények és szétszórtak voltak, akik addig durva bőrökben jártak, most Dzsingisz vezetésével erősek és egységesek lettek, selyembe és bársonyba öltöztek. Mindez természetesen tartalmaz a keleti hízelgésen és fordításon kívül történeti igazságot is. A katonai szolgálat, amely már Dzsingisz előtt is a feudális szolgáltatás egyik formája volt, az ő idejében, a XIII. század első negyedében érte el tetőpontját, és lényegében megmaradt Dzsingisz utódainak uralkodása alatt is. A mongol harcosok *saját* anyagi eszközeik mozgósításával kötelesek voltak gondoskodni katonai felszerelésükről, tartalék-lovakról és élelemről, ennek teljesítéséről szigorú ellenőrzés gondoskodott a szemlék alkalmából. A harci készültséghez szükséges felszerelési tárgyak beszerzéséről még akkor is gondoskodni kellett, ha arra ráment a harcos családjának minden vagyona. A hadgyakorlatoknak számító grandiózus fejedelmi hajtóvadászatok hosszú időre kiszakították a férfilakosság jelentős részét a termelő munkából akkor is, ha nem voltak hadjáratok. Nem nehéz elképzelni, hogy az összes anyagi erőforrásai mozgósításával felfegyverzett és katonai szolgálatra kötelezett mongol feudális függőségben élő pásztorok zöme teljesen lezüllesztett, tönkrement gazdaságot hagyott maga mögött, amelyet még az egyéb feudális kötelezettségek is terheltek. Ezek a harcosok mindenre elszánt emberek voltak, mert egyetlen lehetőség, hogy anyagi helyzetüket valamennyire is rendbe hozzák, a hadizsákmányból való részesedés volt. Ámde a hadizsákmányból való részesedést már osztályszempontok szabályozták. A részesedés joga elsősorban magát a kánt és főembereit illette, aztán az egyéb tisztségviselőket és csak utoljára a közharcosokat. De a mongol harcost nem csupán a kényszer hajtotta katonai szolgálatra; a nemzetségi viszonyok és intézmények bizonyos vonásainak megléte a mongol társadalomban nemcsak teherré, *hanem megtisztelő joggá* is tették a katonai szolgálatot. A hadiszolgálat fenti formáján kívül a mongol feudális állam rendelkezett a nemzetségi-törzsi intézményektől független katonai szervezettel is, a káni testőrség, a *kesik* formájában, amely a források szerint csak a kántól függött. A kesik tagjait szigorú rendelkezések kötelezték a káni udvar iránti hűségre és feltétlen engedelmességre.

A szolgáltatásokat teljesítő nomád pásztorok igen tekintélyes rétege Dzsingisz korában még nem volt szoros függőségben urától. A nomád gazdaság konzervatív formái a mongoloknál is igen sokáig konzerválták a feudális fejlődés korai szakaszára jellemző átmeneti állapotokat. Ezenkívül a formailag szabad mongol nemzetségi és törzstag az idegen meghódított lakossággal szemben mint kollektív elnyomó, kollektív feudális kizsákmányoló lépett fel az unagan-bogol elv alapján. Csak 1235-től kezdve Ögedej kán vezette be a *kopcsur* fizetését, egy állatot száz fő állatállomány után, a terményadó tizedet, valamint a *sulen*-t minden birkanyáj után egy kétéves birkával történő adózást.

A mongol hadak intézményes javadalmazásának korai formája az Arany Horda területén, amely a XIII. század 60-as éveitől önálló birodalommá vált, a *berát-rendszer* volt. A berát-rendszer szerint a meghódított lakosságot felosztották a mongol harcosok között, és minden harcos kapott egy-egy körzetet vagy települést, melynek lakói a berát, a káni adományozó levél felmutatására kötelesek voltak a szükséges mennyiségű javadalmazásokkal ellátni a mongol harcosokat. A káni udvar soha pontosan nem tudta, hogy kinek melyik körzetre adott ki berát-engedélyt, ami önmagában is sok zűrzavar forrása volt. Ámde a berát behajtása az esetek túlnyomó többségében

leküzdhetetlen akadályokba ütközött. A mongol uralkodó réteg a feudális fejlődésben előrehaladottabb, fejlettebb területeket hódítva meg, felhasználta a meghódított területek adózási rendszerét, sőt feudális hivatalnok apparátusát is. A meghódított közép-ázsiai országokban már igen elterjedt volt az adóbérlés intézménye, melynek előnyéről, de hátrányairól is csakhamar meggyőződtak a mongol államapparátus vezetői is. A mongol feudális uralkodó réteg felső és középső rétege intenzíven bekapcsolódott az adóbérlés igen jövedelmező rendszerébe. A beráton kívül a függő lakosság fizette a mongol káni udvar, a káni feleségek udvara, a rendkívül nagyszámú hercegi udvarok számára is az adót, nem beszélve a helyi tradícióknak megfelelően kialakult adónemekről. Ezeket az adókat, különösen az udvari adókat, az adóbérlők már előre kifizették a káni kincstárnak, és az adózó területek lényegében az adóbérlők szabad vadászterületévé váltak. A berát-levéllel jelentkező mongol harcos szembetalálta magát a raffinált adóbérlőkkel, akik közölték az érkezővel, hogy berátja hamisítvány, vagy azt, hogy más harcos már beszedte az esedékes berátot, s ennek igazolására a követelődző orra elé tartotta a beszedett járandóság fejében otthagyott káni berát-levelet a káni tamgával. A kisemmizett harosnak valahogy meg kellett élnie, vagy úgy, hogy fosztogatott, vagy úgy, hogy újabb alkuba lépett a helyi adóbérlővel, melynek során az adóbérlőnek adta katonai felszerelését, s annak fejében megkapta az adóbérlőtől berátja valamelyes töredékét. A katonai felszerelést viszont pótolni kellett, s ezt tudták az uzsorások is, ezért uzsoraáron árusították az ütközetek, helyi villongások után összeszedett fegyvereket, lovakat és egyéb katonai felszerelési tárgyakat a lényegében minden vagyonuktól megfosztott mongol harcosoknak, akik nem menekülhettek uzsorásaiktól, mert a tizedekbe, századokba és ezredekbe osztott mongol katonák nem változtathatták meg beosztásukat. A katonai felszerelés készenlétéről pedig a tizedek, századok és ezredek parancsnokai gondoskodtak és a hiányos felszerelésű harcost súlyos büntetés várta. Nem csupán a köznépi harcosok kerülhettek a fenti kilátástalan függő helyzetbe. Rasid-ed-Din, az Aranyhorda perzsa származású krónikása jegyezte fel a mongol előkelőségek keserű panaszát a nemtelenek meggazdagodásáról, az előkelő származásúak koldusbotra jutásáról. De éppen az említett krónikás leírásából derül ki az, hogy *zömmel a köznépi helyzetű*, lényegében feudális függőségben élő és katonai szolgálattal adózó jobbágypásztorok kerültek teljesen koldussorba. Természetesen bizonyos körülmények között a köznépi helyzetű katonák ügyes manipulációkkal nagy vagyonra és ennek révén magas pozícióra tehettek szert.

Ime a mongol feudalizmus katonai aktivitása magyarázatának néhány mozzanata, s azok lényege a korai feudális fejlődésre jellemző gazdasági és társadalmi állapotok, amelyeket a feudális szolgáltatási viszonyok és a nemzetségi törzsi intézmények egyes lényeges elemei jellemeztek, amelyek a köznépi tömegek függetlenségének, a hódítások alkalmából mint kollektív uralkodó réteg szerepének látszatát keltették. A törzsi szervezetnek ez a feudális transzformálása igen nagyfokú szervezettséget kölcsönzött a mongol hadaknak, ahhoz a szervezettséghez hasonlót, amely a IX—X. század folyamán jellemezte az oroszokat, vagy a XII—XIII. század folyamán a lett, litván törzseket is.

A mongol társadalomnak ezzel a korai feudalizmusra jellemző szervezettségével találta magát szemben a gazdaságilag, társadalmilag és minden egyéb tekintetben fejlettebb orosz feudalizmus a XIII. század első negyedé-

ben 1223-ban a Kalka folyónál, majd 1236—1239-ben, amikor a tatár-mongol hadak leigázták az orosz földeket.

Az orosz fegyverkovácsok tökéletesebb és jobb fegyvereket gyártottak, mint a mongol fegyverkovácsok, az orosz feudális hadak a mongoloknál fejlettebb gazdasági bázisra támaszkodhattak a mongol hadakkal vívott harcukban, mégis elbuktak ebben a harcban, mert a *politikai* szférában szeparatizmus, a feudális széttagoltság volt az uralkodó tendencia, ami természetesen megfelelt a gazdasági életben is uralkodó, de nem kizárólagos területi szeparatizmusnak. Az orosz feudális hadak a parasztok teljes lesüllyesztésével elvesztették azt a társadalmi bázisukat, amellyel a korábbi évszázadokban rendelkeztek, szétfoszlott a katonai demokrácia hagyományaiból táplálkozó harci szellem, amely áthatotta a korafeudális orosz hadak földműves harcosait. Örökre elvesztek a nemzetségi-törzsi intézményeknek még a hagyományai is. A mongol hadak első csapásait felfogó orosz fejdelemségek elszenvedett vereségében a többi orosz földek fejedelmei és feudális urai mindenek előtt a rivális vereségét látták, és nem is túlságosan fájlalták a riválisok a vereséget, s ez a mongol hódítóknak kedvezett, akik sorban meghódították a fejedelemségek többségét. Az orosz feudális fejedelemségek nem azért buktak el a mongolok csapásai alatt, mert a mongolokhoz viszonyítva elmaradottak voltak, hanem azért, mert a részfejedelemségek között nem volt politikai egység. A feudális orosz földek egységét hirdető *ideológia bizonyos elemeinek* megléte ellenére sem jöhetett létre a politikai egység, állami centralizáció, amíg annak meg nem teremtődtek a gazdasági feltételei, *a feudális orosz földek gazdasági összeszövődésének a korai feudalizmus viszonyaihoz képest magasabbrendű formája.* Az orosz földek bukásának történeti tapasztalatához tartozik az is, hogy a politikai szférában uralkodó széttagoltság — függetlenül az egységesítésre törekvés ideológiájától, az egységesítés minumumát biztosító gazdasági kapcsolatoktól — *döntő tényezővé vált* az orosz földek sorsdöntő kérdésében, a mongol invázió elleni védekezésben. Az egykorú orosz fejedelemségek partikuláris érdekei még a halálos veszedelem történeti pillanatában is megakadályozták a közös tradíciójú, közös nyelvű, azonos társadalmi berendezkedésű fejedelemségek közös politikai fellépését a mongol invázióval szemben. Az egyes fejedelemségek csak saját területük integritását védelmezték. Az orosz fejedelemségek népei elkeseredett küzdelemben igyekeztek helytállni a mongol hódítókkal vívott harcban, és hősiesen védelmezték szűkebb hazájukat.

A mongol invázió és uralom rettenetes következményekkel járt az orosz feudalizmus termelőerőire nézve. Gyakran felmerül a kérdés: vajon nem túloznak-e az írásos források a mongol terror leírásakor, nem az antik tradíciók kései vetülete-e a félelmes keleti ellenség magatartásának jellemzése? E vonatkozásban elsőrendű politikai történeti forrás szerepéhez jutottak a régészeti emlékek. A régészeti emlékek elfogulatlanul bizonyítják az orosz fejedelemségek termelő erőinek kifosztását és degradálódását a mongol uralom alatt. Az orosz kézműveseket tömegesen telepítették át az Aranyhorda központjaiba, sőt a Mongol Birodalom központi területeire. Az orosz építészet nagyszerű tradíciói eltékozolódtak, az építészet elprovincializálódott, örökre elveszett az orosz ékszerkovácsok nagyszerű rekeszzománcos technikája. A városok, mint Kiev is, jelentéktelen településsé züllöttek, ahol csekély számú lakosság tengette életét. Még megdöbbentőbb kép bontakozott ki az ostromolt városok, települések lakóinak sorsáról Kievben és Rajkoveckben. A váro-

sukat védelmező lakosok tömeges lemészárlásának döbbenetes képe vált ismertté az ásatások eredményeként; a teljes kifosztás, a féktelen pusztítás képét bizonyítják az ásatások. Ime az írásos és nem írásos források egyhangúan bizonyítják a mongol hódítás szörnyű következményeit. A mongol hadak e vad terrorjának eredőire már felhívtuk a figyelmet s rámutattunk arra, hogy e terror elbírálásakor nemcsak abból a hírhedt mondásból kell kiindulni, amely szerint a halottak azért jók, mert nem tudnak fellázadni. E magatartás mögött az egész mongol társadalom szerkezeti sajátossága állt, melynek következtében a mongol köznépi harcosok tömegei minden vagyonuktól megfosztva mentek harcba, maguk mögött kifosztott gazdaságukat, tönkretett családjukat hagyták. A mongol köznépi tömegek számára még a példátlan rablás és terror sem eredményezte anyagi és társadalmi helyzetük jobbrafordulását, éppen ellenkezőleg, a még teljesebb függőség, a még teljesebb kifosztottság állapota következett be számukra, ami egyenes következménye volt a feudális viszonyok megszilárdulásának, amely azonban egy igen primitív gazdasági bázison nyugodott.

Elég gyakori hivatkozás történik a mongol postaszolgálat és postaszolgáltatások tökéletes szervezettségére és tökéletes munkájára, amely a korabeli Európában teljesen ismeretlen volt. Valóban a feudális szolgáltatások egyik jellegzetesen mongol intézménye volt a postaszolgálat. A postaszolgálat teljesítése rendkívül súlyos teherként nehezedett a Mongol Birodalom népeire. A postaállomások környékének lakóitól állandó készenlétet követelt ez a szolgáltatás, s a szó legszorosabb értelmében lelkileg és fizikailag kiszikkasztotta azokat, akiket a sors erre a szolgálatra kárhoztatott. Az még nem volt rendkívüli teher, ha csak a káni arany tamga aránylag ritkán jelentkező gazdáit kellett kiszolgálni. A káni udvar főemberein kívül a rendkívül felduzzadt káni udvar különböző rendű és rangú személyiségeit és hivatalnokrétegét, a hadsereg tisztjeit is ki kellett szolgálni, s ez már szinte elviselhetetlen volt. A lakosság gyakran a házaiban elbarrikádozta magát a futárok és fegyveres kíséreteik elől. A futárok nem egyedül utaztak, hanem nukereik, fegyveres kíséretükkel együtt, akiket szintén el kellett tartani, akik még többet akartak rabolni, mint uraik. Még egy-egy szerényebb hivatalnok is 150—200 főnyi fegyveressel utazott, az előkelőbb futárok 500—1000 főnyi fegyveressel kísértették magukat. A postaállomásokon néha hónapokra is berendezkedett egy-egy futár kíséretével. A központi káni futárokon kívül állami intézkedést tartalmazó jarlikok, utasítások indultak ki a kán és részfejedelmek számos feleségeitől és a hercegektől is, akik gyakran keresztezték a központi udvar intézkedéseit. Így a centralizáció egyik valóban fontos eszköze, a jól kiépített postaállomások hálózata, amely hivatva volt megkönnyíteni az óriási birodalom kormányzását, ellentétébe csapott át, és csaknem a teljes anarchia állapotához vezetett. A nagy kán és a részfejedelmek is mindent elkövettek a postahálózat tehermentesítése érdekében, hogy az valóban eredeti céljának megfelelően működjék, ezek a kísérletek jártak is részleges eredménnyel, de az ellentmondó parancsok, utasítások özönét megállítani nem tudták, s a visszaélések tömegét megszüntetni sohasem sikerült.

A terroruralmat fenn lehetett tartani addig, ameddig intenzíven folyt az új területek meghódítása, mert addig a kifosztott területek javait pótolta az újonnan meghódított területekről összeszedett zsákmány. A rendkívül nagyra nőtt birodalom azonban csak névleg tartozott össze; az egyes részfejedelemségek újabb nagyobb harci sikerei alig befolyásolták a többi ulusz

belső helyzetét. Az egyes részfejedelmek állandó belső harcban álltak egymással, tehát a centralizáció, amely a mongol törzsek egyesítésével kezdődött, ellentétébe csapott át, mert a rendkívül sokféle, különböző fejlettségű területek kormányzása lényegében a birodalom felaprózódása, az egyes uluszok — részbirodalmak — kialakulása révén történt.

Az Arany Horda területén a berát-rendszer teljesen tarthatatlanná vált, a Horda uralmi szférája összezsugorodással fenyegetett, állandóan tartani kellett a különböző területek elszakadási törekvésétől.

A meghódított tartományok sorsa a berát-rendszer következtében a kifosztás volt, és a mongol köznépi harcosok számára a nemzetségi és a törzsi kereteken kívüli idegen világot jelentette. A Dnyeper menti, a Volga-vidéki Dest-i-Kipcsak (vagy Dest-i-Kazár) területén tengődő földműves települések azonban kezdték éreztetni hatásukat az Arany Horda viszonyaira. Az Arany Horda területén átutazó perzsa és arab kereskedők, akik elsősorban lovakkal és marhával kereskedtek, feljegyezték, hogy nomád környezetben földművelő oázisok is voltak, különösen a Dest-i-Kazár nyugati és északnyugati vidékein, beleértve az egykor kunok által lakott vidékeket is. E földműves települések hol mint virágzó kertes városok, hol pedig mint kifosztott földművelő települések szerepelnek ezekben a tudósításokban. E települések jelentős része az egykorú források szerint jász és orosz földműves központok voltak. Igen figyelemre méltó, hogy ezekben a forrásokban gyakran szerepelnek Madzsar, Mazsar nevű települések; ismerve a honfoglaláselőtti magyarság tartózkodási helyét, nem lehet kizártnak tekintetni, hogy ezek a földművelő települések valamiféle összefüggésben vannak a honfoglaláselőtti, a kelet-európai steppén maradt magyarokkal. A hol virágzó, hol terrorizált földművestelepülések azonban a XIII század második felére a mongol hódítók szemében és gyakorlatában külső tényezőből belső tényezővé kezdtek válni, erre mutatott rá Rasid-ed-Din is, aki szerint a mongol harcosokban felébredt a föld művelésének szenvedélyes óhaja. Ennek az óhajnak természetesen megvoltak az előzményei az Arany Horda társadalmának fejlődésében. Egyre gyakoribbá vált az ún. tarchan-kiváltságok adományozása, a krimi félsziget területén és a Volga vidékén is. Az Arany Horda központi szállásának vidékén megindult az állandó települések kialakulása, Berke Szaráj közelében kialakult a Hadzsi-tarchan birtok, amely mentes volt a katonai szolgálatoktól és minden egyéb nem káni udvari szolgáltatásoktól. Az igazi változás azonban az 1295—1304-es években a XIII. század végén, a XIV. század elején következett be. Az önmagát túlélt berát-rendszer tarthatatlanná vált, általános elégedetlenséget váltott ki mind annak névleges élvezői, mind annak szenvedő alanyai részéről. Helyébe az *ikta*-rendszer lépett. A mongol hadsereg téli és nyári szállása közti földek ezredek, századok és tizedek birtokába mentek át, ami azt jelentette, hogy az egyes katonák tizedek szerint földhöz jutottak, melyet megművelhettek, de el nem idegeníthettek. Az örökösödés elve szerint ha valamelyik katonának egyenes férfi leszármazottja nem volt, akkor nemzetségének valamelyik férfi tagja örökölte az ikta-föld birtokjogát, amelynek feltétele azonban a tized, század és ezred ikta-lajstromába való felvétel volt. A földek megfelelő hasznosításáról és a káni adók időbeni fizetéséről a katonai parancsnokok gondoskodtak. Az ikta-rendszer bevezetése a jobbágykatonák földbirtoklásához vezetett, amely minden korlátozás ellenére kezdett magántulajdonná válni; különösen az egyes parancsnokok kezén levő ikta-földek magántulajdona alakult ki aránylag rövid idő alatt. Az egyes parancsnokok

igyekeztek megkaparintani a katonák földjeit, melynek egyik útja a férfiutód nélkül elhalt katonák lajstromban hagyása, a férfi ág földtől való megfosztása volt. Amennyiben az ikta-rendszer alá eső földeken nemcsak katonák laktak, hanem nomád pásztor- vagy földműveslakosság, azokat földjeikről nem volt szabad elűzni, ellenben földjeik szintén az ikta szabály alá kerültek, s ennek fejében az ikta-lajstromba felvett katonák javára szolgáltatásokat voltak kötelesek teljesíteni. Az ikta birtoklásának alapvető feltétele a katonai szolgálat maradéktalan teljesítése volt. Az ikta a muzulmán földjogi rendszer mongol viszonyokra történt alkalmazását jelentette, a muzulmán jogrendszer elterjedésének kedvezett a mohamedán vallás meggyökeresedése a Horda területén. Maga az ikta szóhasználat is arra utal, hogy a muzulmán területek feudális földbirtoklási viszonyai voltak a legnagyobb hatással az Arany Horda társadalmára. Az ikta-rendszer bevezetésével a mongol Arany Horda társadalmában a mélyreható változások korszaka kezdődött, amely mindenekelőtt abban fejeződött ki, hogy a katonáskodó réteg a tiltó rendelkezések ellenére elvesztette érdeklődését a katonai szolgálat iránt, mert felismerte, hogy földjének megfelelő hasznosításával magasabb és rendszeresebb jövedelemhez juthat, mint a zsákmányoló hadjáratok útján. Ezzel az Arany Horda társadalma a feudális fejlődésnek intenzívebb útjára lépett, noha *a nomád gazdálkodással végképp soha sem szakított.* A változás azonban lényeges volt a jobbágyi földbirtoklást korlátozó rendelkezések ellenére is. Ez a változás éreztette politikai és gazdasági hatását a meghódított népek vonatkozásában is; a durva, erőszakos szolgáltatási rendszert felváltotta egy differenciáltabb, az egyes területek helyi sajátosságaira épülő adóztatási és szolgáltatási rendszer. Ez bizonyos könnyítést jelentett a meghódított orosz földek számára is, amelyek a XIII. század végétől fokozatosan kezdték kiheverni a mongol hódítás és erőszak súlyos következményeit, de e fejlődés központja most már nem a nyugati és délnyugati orosz földek, hanem az északnyugati és északkeleti orosz földek voltak, mindenekelőtt a Moszkvai Fejedelemség. Az Arany-Horda uralkodó rétegei közti érdekellentétek szülte lehetőségek kihasználásával a Moszkvai Fejedelemség, támaszkodva a feudális gazdaság erőforrásaira, uralma alá vonta a környező fejedelemségek földjeit. A feudális bojár réteg pedig visszaállította uralmát az orosz jobbágy-parasztság felett, s a maga erősödésére használta fel a lassú konszolidáció nyújtotta előnyöket.

Melyek voltak azok a tényezők, amelyek *gazdasági és társadalmi bázisul szolgáltak* az Arany Horda keretei között bevezetett reformok végrehajtásában? Rámutattunk a VIII—IX. században kialakult letelepedési folyamat és a Kazár Kaganátus keretein belül kialakult földművelés eredményeire. A Kaganátusban kicsírázott és szárba szökkent földművelő anyagi kultúra súlyos csapásokat szenvedett mind a besenyőktől, mind a kunoktól. A X. század végén megjelent kunok fejlődését a XI—XII. század folyamán azonban más tényezők határozták meg, mint a besenyőkét. Ezt két forrásból is ismerjük. Egyrészt a Magyarországra betelepedett kunok történetének, másrészt a Dest-i-Kazár területén maradt kunok történetének eseményei bizonyítják, hogy ha nem is konfliktusok nélkül a kunoknál aránylag elég intenzív irányt vett a földművelés fejlődése és ennek talaján általában a feudális viszonyok ekés földművelésen alapuló szilárdabb, fejlettebb formája, amely kezdett megszabadulni a nemzetségi intézmények szorításától. A magyarországi kunok esetében eléggé világos és marxista történettudományunk által bizonyított az a fejlődés, amely a nemzetségi földek feudális kisajátításának vonalát

követte. Hasonló volt a helyzet a Dest-i-Kazár területén is, azzal a lényeges különbséggel, hogy a besenyők által megtépázott földműves anyagi kultúra sokkal nehezebben tört magának utat a kunok társadalmában, mint Magyarországon. Noha nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a magyar királyi udvar kunok irányában folytatott politikája sem kedvezett mindenben a kunok letelepedésének és földművelésre való áttérésének; ugyanis a magyar királyi udvar a zárt nemzetségi kötelékekben élő kunokban elsősorban jó katonáskodó elemet látott, és nem is nagyon törekedett a kunok nemzetségi viszonyainak bomlasztása és letelepedésének előmozdítása irányában.

A kun és jász földművelő elem előmozdította a mongol Arany Horda letelepedési folyamatát és a kazár időkre visszanyúló ekés földművelés elsajátítását. Az évszázadok viharát kiállott kazár ekés földművelés végül is utat tört magának és befolyásolta a mongol-tatár Arany Horda gazdasági és társadalmi átalakulását.

*

Dolgozatunkban megkíséreltük végig követni a kelet-európai és a belső-ázsiai feudális fejlődés kapcsolatainak problémáját a két nagy találkozás korszakában.

Az első korszak az, amikor a két feudális fejlődés lényegében termékeny kölcsönhatásban fejlődött, melynek alapját a Kazár Kaganátusban *kialakult földművelés képezte*. Az aránylag békés kölcsönhatás természetesen csak viszonylag jelentett békés viszonyokat, amilyeneket a korai feudalizmus lázas, a születő társadalmi ellentmondásoktól terhelt atmoszférája egyáltalán lehetővé tett.

A besenyő és kun invázió lényeges nehézségeket okozott a feudális viszonyok megszilárdulása és továbbfejlődése vonatkozásában. Zavarta a békés fejlődés vonalát. A besenyők uralma nem bizonyult szilárdnak, szétforgácsolódtak és mint etnikum megszűntek létezni. Uralmuk első korszakát leszámítva a kunok is kezdtek letelepedni és a földművelésre áttérni, de etnikailag képtelenek voltak konszolidálódni, noha mint etnikum is sokáig jelentős szerepet játszottak.

Ami a nomád gazdasággal rendelkező népek szervezettségét illeti, az szorosan összefügg a kollektív erőfeszítéseket nem nélkülözhető gazdasági tevékenységükkel, amely rendkívül kedvezett a nemzetségi törzsi intézmények továbbélésének. Ezek a nemzetségi-törzsi kollektív intézmények valóban meglepő szervezettséget kölcsönöztek a nomád társadalmaknak, amelyek azonban ugyanakkor halálos szorítást is jelentettek, mert visszahatva a gazdasági szerkezetre, elősegítették annak konzerválását, és tartósították a feudális fejlődés kezdeti szakaszára jellemző állapotokat, ezek az adott történeti korban természetesek voltak; de miután megmerevedtek, a földművelésen alapuló feudális fejlődéshez képest sokkal kezdetlegesebb társadalmi viszonyokat eredményeztek. A grandiózus hadjáratok pedig méreteik ellenére is lényegében a nomád társadalmak termelő erőinek grandiózus méretű szétforgácsolása voltak. Az ezer csapást szenvedett földműves társadalmak feudális viszonyaikat megszilárdítva eljutottak annak bomló szakaszába és az új, haladóbb társadalmi viszonyok megteremtéséig, míg a nomád társadalmak szinte a legújabb korig megmaradtak, amik voltak: primitív korafeudális társadalmaknak.

A nomád népek osztálytársadalmát jellemző nemzetségi és törzsi intézmények nem zavarhatják meg a kutatást abban a felismerésben, hogy a nomád gazdálkodás talaján is létrejött *a feudalizmus. A nomád társadalmak körében kialakult feudalizmus azonban megmaradt a korai feudális viszonyokat általában jellemző fokon*, amikor a nemzetségi-törzsi viszonyok egyrészt még tényleges védelmet is jelentettek a köznépi réteg számára, másrészt azonban a feudális kizsákmányolás, a korai feudális osztályszerkezet intézményeivé váltak. Ezek a vonások *általában jellemzik* a korai feudális fejlődést, s ezért nem indokolt valamilyen *különleges „nomád feudalizmus"*-ról beszélni, de helytálló megkülönböztetni azokat a gazdasági tényezőket, melyek a nomádoknál a feudális társadalom kialakulásához vezettek, célszerű megkülönböztetni *az archaikus gazdálkodási formán* felépült feudalizmust, melynek *gazdasági alapja* a nomád állattenyésztésen kialakult *feudális földtulajdon.*

BARTHA ANTAL

IRODALOM

I. Keleti-szlávok

Grekov, B. D.: Az orosz parasztság története a legrégibb időktől a XVII. századig. 1—2. Budapest, 1956—1957.

Paszkiewicz, Henryk: The Origin of Russia. London, 1954.

Smith, R. E. F.: The origins of farming in Russia. Paris, 1959.

Vernadsky, G.: Ancient Russia. New Haven, 1946.

Vernadsky, G.: Kievan Russia. New Haven, 1951.

Арциховский, А. В.: Археологическое изучение Новгорода. МИА. 55. Москва, 1956.

Арциховский, А. В. — Тихомиров, М. Н.: Новгородские грамоты на Бересте. I—III. Москва, 1953, 1954, 1958.

Гончаров, В. К.: Райковецкое Городище. Киев, 1950.

Греков, Б. Д.: Киевская Русь. Ленинград, 1953.

Довженок, В. И.: Земледелие у восточных славян в 1 тысячелетии н. э. Материалы по истории земледелия в СССР. Том 1.

Зеленин, Д. И.: Русская соха, её история и виды. Вятка, 1907.

История культуры Древней Руси. I—II. Москва—Ленинград, 1951.

Каргер, М. И.: Киев и монгольское завоевание. Советская Археология XI. Москва—Ленинград, 1949.

Каргер, М. К.: Древний Киев. Т. I—II. Москва—Ленинград, 1958.

Кирпичников, А. Н.: Метательная артиллерия древней Руси. МИА. 77. Москва, 1958.

Кирьянов, А. В.: История земледелия Новгородской земли X—XV вв. МИА. 65. Москва, 1959.

Левашева, В. П.: Сельское хозяйство. Очерки по истории русской деревни X—XIII в. в. Москва, 1956.

Ляпушкин, И. И.: Городище Новотроицкое. Москва—Ленинград, 1958. МИА. 74.

Ляпушкин, И. И.: Раннеславянские поселения Днепровского лесостепного Левобережья. Советская Археология XVI. Москва—Ленинград, 1952.

Мошин, В. А.: Русь и Хазария при Святославе. Seminarium Kondakovianum VI. Praha, 1933.

Никольская, Т. Н.: Культура племен верхней Оки в 1 тысячелетии н. э. МИА. 72. Москва, 1959.

Очерки Истории СССР. I. Москва, 1953.

Пашуто, В. Т.: Образование Литовского государства. Москва, 1959.

Пашуто, В. Т.: Очерки по истории Галицко—Волынской Руси. Москва, 1950.

Пашуто, В. Т.: Помезания. Москва, 1955.

Пашуто, В. Т.: Христбургский (Киппорский) договор 1249 г. как исторический источник. Проблемы источниковедения VII. Москва, 1959.

Правда Русская, том I—II. Москва—Ленинград, 1940, 1947.

Повесть временных лет. 1—2 часть. Москва—Ленинград, 1950.
Равдоникас, В. И.: Старая Ладога. Советская Археология. XI—XII. Москва—Ленинград, 1949, 1950.
Расовский, Д. А.: Печенеги, Торки и Берендеи на Руси и в Угрии. Seminarium Kondakovianum VI. Praha, 1933.
Рыбаков, Б. А.: Обзор общих явлений русской истории IX—середины XIII века. Вопросы Истории, 1962. 4.
Рыбаков, Б. А.: Проблемы Истории древней Руси в свете новейших археологических исследований. Вестник АН СССР. 1960. № 8.
Рыбаков, Б. А.: Ремесло Древней Руси. Москва, 1948.
Устюжский летописный свод (Архангелогородский летописец). Москва—Ленинград, 1950.
Шахматов, А. А.: Повесть временных лет. Том I. Петроград, 1916.
Янина, С. А.: Неревский клад куфических монет X века. МИА. 55. Москва, 1956.
Янин, В. Л.: Денежно-весовые системы русского средневековья. Москва, 1956.

II. Nomád gazdaság és társadalom

Бартольд, В. В.: Киргизы (Исторический очерк). Издание 2-ое. Фрунзе, 1943.
Башарин, Г. П.: История аграрных отношений в Якутии (60-е годы XVIII—середины XIX в.) Москва, 1960.
Башарин, Г. П.: О патриархально-феодальных отношениях в Якутии конца XVIII—первой половины XIX века. Вопросы Истории, 3. 1955.
Бояршинова, З. Я.: Население Западной Сибири до начала русской колонизации. Киров, 1960.
Губайдуллин, Г. С.: К вопросу о происхождении татар. Вестник Научного общества татароведения. № 8. Казань, 1928.
Гурвич, И. С.: Соседская территориальная община у колымских якутов. Краткие сообщения Института Этнографии. 1952. 40.
Долгих, Б. О.: Родовой и племенной состав народов Сибири в XVII в. Москва, 1960.
Зиманов, С. З.: Общественный строй казахов первой половины XIX века. Алма-Ата, 1958.
Зиманов, С. З.: О патриархально-феодальных отношениях у кочевников-скотоводов. Вопросы Истории, 12. 1955.
Златкин, И. Я.: О сущности патриархально-феодальных отношений у кочевых народов. Вопросы Истории, 4. 1955.
История Бурят-Монгольской АССР. Том I. Улан-Удэ. 1954.
История Кабарды с древнейших времен до наших дней. Москва, 1957.
История Якутской АССР. Том II. Москва, 1957.
Летописи Хоринских бурят. Хроники Тугулдур Тобоева и Вандана Юмазнова. — Труды Института Востоковедения, XXXIII. Москва—Ленинград, 1940.
Манжигеев, И. Н.: Янгутско-бурятский род. Улан-Удэ. 1960.
Маркелов, В. Н.: К вопросу о преступлениях, составляющих пережитки родового быта в Бурят-Монголии. Москва, 1941.
Материалы по казахскому обычному праву. Сборник I. Алма-Ата, 1948.
Материалы по киргизскому землепользованию. Сыр-Дарьинская область. Аулиетанский уезд. Ташкент, 1911.
Народы Сибири. Москва—Ленинград, 1956.
Окладников, А. П.: История Якутской АССР. Том. I. Москва—Ленинград, 1955.
Описание о братских татарах, сочинённое Морского корабельного флота штурманом ранга капитана Михаилом Татариновым. Улан-Удэ, 1958.
Павлинов, Д. М. Виташевский, Н. А. и *Левенталь, Л. Г.:* Материалы по обычному праву и по общественному быту якутов. Ленинград, 1929.
Руденко, С. И.: Башкиры. Историко-этнографические очерки. Москва—Ленинград, 1955.
Руденко, С. И.: К вопросу о формах скотоводческого хозяйства и о кочевниках. Материалы по этнографии. Выпуск. I. Ленинград, 1961.
Самоквасов, Д. Я.: Сборник обычного права сибирских инородцев. Варшава, 1876.
Сборник документов по истории Бурятии. XVII век. Выпуск I. Улан-Удэ, 1960.
Серебрянников, И. И.: Буряты, их хозяйственный быт и землепользование. Том I. Верхнеудинск, 1925.
Сибирские летописи. Санкт-Петербург, 1907.

Струмынский, М. Я.: Кустарный способ добычи руды и выплавки из неё железа якутами. Сборник материалов по этнографии якутов. Якутск, 1948.
Тогжанов, Г.: О казакском ауле. é. v. n.
Токарев, С.: Памятники обычного права бурят XVII века. Исторический Архив, Том 2. 1939.
Толыбеков, С. Е.: О патриархально-фсодальных отношениях у кочевых народов. Вопросы Истории. № 1. 1955.
Токарев, С. А.: Памятники обычного права бурят XVII века. Исторический Архив, том II. Москва—Ленинград, 1941.
Токарев, С. А.: Происхождение сельской общины у якутов. Исторические записки Института Истории АН СССР. 14. 1945.
Эфендиев, М. М., Першиц, А. И.: О сущности патриархально-фсодальных отношений у кочевников-скотоводов. Вопросы Истории. 11. 1955.

III. Türkök, kazárok, magyarok

A magyar honfoglalás kútfői. Budapest, 1900.
A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerk. Györffy György. Budapest, 1958.
Bárczi Géza : A magyar szókincs eredete. Budapest, 1958.
Bíborbanszületett Konstantin. A birodalom kormányzása. Kiadta Moravcsik Gyula. Budapest, 1950.
Bónis György : Válasz Váczy Péter „Néhány kérdésére". Századok, 1959. 93. l.
Bretschneider, E. : Mediaeval researches from Eastern Asiatic sources. v. v. I—II. London, 1910.
Dunlap, D. M. : The History of the Jewish Khazars. New Jersey 1954.
Eberhard, W.: Some cultural Traits of the Sha-to Turks. Oriental Art. v. I. 1948.
Gyárfás Istrán : A jász-kunok története. I—III. 1873.
Györffy György : A kunok feudalizálódása. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Budapest, 1953.
Györffy György : Krónikáink és a magyar őstörténet. Budapest, 1948.
Györffy György : Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Budapest, 1959.
Hóman—Szekfü : Magyar történet. I. Budapest, 1935.
Macartney, C. A. : Studies on the early Hungarian Historical sources. Budapest, 1940.
Marquardt, J.: Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903.
Matsuda, H. : The Geo-historical Studies on ancient Tien-shan region. Tokyo, 1955.
Minorsky, V. : Hudud al' Alam. The regions of the World, a persian geography 372 AH-982 AD. London. 1937.
Minorsky, V. : Sharaf al - Zaman Tahir Marvazi on Chine, the Turkis and India. London, 1942.
Minorsky, V.: A New Book on Khazars. Oriens, 11. 1958.
Molnár Erik : A magyar nép őstörténete. Budapest, 1954.
Moravcsik Gyula : Bölcs Leo taktikája, mint magyar történeti forrás. Századok, 1951. 85. l.
Moravcsik Gyula : Byzantinoturcica. I—II. Berlin. 1958.
Németh Gyula : A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest, 1930.
Németh Gyula : Nem török eredetű-e *úr* szavunk. Pais Emlékkönyv. Budapest, 1956.
Parker, E. H. : The early Turks. Chine Review. IV.
Pulleyblank, E. G. : A Sogdian Colony in Inner Mongolia. „T'oung Pao" XXXXI. 1952.
Radloff, W. : Die Alttürkischen Inschriften in der Mongolei. Санктпетербург, 1895.
Radloff, W. : Uigurische Sprachendenkmäler. Leningrad, 1928.
Rien, Ch. : Supplement to the Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum. London, 1895.
Storey, C. A. : Persian Literature. A Bio-bibliographical Survey. Section II. fasciculus 1. London, 1935, fasciculus 2. London, 1936.
Thomzen, V. : Dr. M. A. Stein's Manuscripts in Turkish „runic" script from Miran and Tun-Huang. IRAS. January 1912.
Váczy Péter : A korai magyar történet néhány kérdéséről. Századok, 1958. 92. l.
Артамонов, М. И.: Белая Вежа. Советская Археология XVI. Москва—Ленинград, 1952.
Артамонов, М. И.: История Хазар. Ленинград, 1962.
The History of the Khazars by M. Artamonov.
Атлас Древней Монголии. Выпуск I—IV. Санкт-Петербург. 1892—1899.

Бернштам, А. Н.: Очерк истории гуннов. Ленинград, 1951.
Бернштам, А.: Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрок VI—VIII веков. Москва—Ленинград, 1946.
Бернштам, А. Н.: Уйгурские юридические документы. Проблемы источниковедения III. Москва—Ленинград, 1940.
Бичурин, Н. Я.: Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. Москва—Ленинград, 1950.
Валитова, А. А.: К вопросу о классовой природе Караханидского государства. Труды Киргизского Филиала А. Н. СССР, том I, выпуск I. Фрунзе, 1943.
Викторова, Л. Л.: Кочевой уклад в Киданьской империи. Материалы по этнографии. Выпуск I. Ленинград, 1961.
Гинзбург, В. В.: Этногенетические связи древнего населения Сталинградского Заволжья. III. Позднее средневековье (X—XII и XIV—XV вв.). МИА 60. Москва, 1959.
Грум-Гржимайло, Г. Е.: Западная Монголия и Урянхайский край. Том II. Исторический очерк этих стран в связи с историей Средней Азии. Ленинград, 1926.
Гумилев, Л. Н.: Орды и племена у древних тюрок и уйгуров. Материалы по этнографии. Выпуск I. Ленинград, 1961.
Киселев, С. В.: Древняя история Южной Сибири. Москва, 1951.
Киселев, С. В.: Древнехакасский «эль». Записки Хакасского Научно-исследовательского Института Языка, Литературы и Истории. 1947 (1948). Выпуск I.
Киселев, С. Неизданные надписи енисейских кыркызов. Вестник Древней Истории. № 3. 1939.
Киселев, С.: Открытия Саяно-алтайской экспедиции. Вестник Древней Истории. № 4. 1939.
Киселев, С. В.: Общество и государство енисейских кыркызов в VI—X веках. Известия А. Н. СССР. Серия истории и философии. 1946. том. 3. № 1.
Киселев, С.: Разложение рода и феодализм на Енисее. Известия Государственной Академии Института Истории Материальной Культуры. № 47. 1933.
Кирьянов, А. В.: К вопросу о раннеболгарском земледелии. МИА. 61. Москва, 1958.
Козьмин, Н. П.: К вопросу о турецко-монгольском феодализме. Москва—Иркутск, 1934.
Кожемяко, П. Н.: Раннесредневековые города и поселения Чуйской долины. Фрунзе, 1959.
Кызласов, Л. Р.: Тува в период тюркского каганата (VI—VIII вв.). Вестник Московского Университета, серия IX. Исторические науки I. 1960.
Левашева, В. П.: Ремесло в древнехакасском государстве. Записки Хакасского научно-исследовательского института Языка, Литературы и Истории. 1947 (1948). Выпуск 1.
Малов, С. Е.: Енисейская письменность тюрков. Москва—Ленинград, 1952.
Малов, С. Е.: Кутадгу Билиг — факсимиле. Советское Востоковедение. V. Москва—Ленинград, 1948.
Малов, С. Е.: Памятники древнетюркской письменности. Москва—Ленинград, 1951.
Малов, С. Е.: Уйгурские рукописные документы из экспедиции С. Ф. Ольденбурга. Записки Института Востоковедения Академии Наук. Ленинград, 1934.
Мольнар, Э.: Основание Венгерского государства. Studia Historica. ASH. 3. 1952.
Оглоблин, Н. Н.: Обозрение столбцов и книг Сибирского Приказа (1592—1768 гг.) часть I—IV. Москва, 1900—1901.
Потапов, Л. П.: Краткие очерки истории и этнографии хакасов. (XVII—XIX в. в.) Абакан, 1952.
Потапов, А. П.: Очерки по истории Алтайцев. Москва-Ленинград, 1953.
Собрание восточных рукописей Академии Наук Узбекской ССР. Том I. Ташкент, 1952.
Согдийский Сборник. Ленинград, 1934.
Труды Волго-Донской Археологической экспедиции. I. МИА. 62. Москва—Ленинград, 1958.
Труды Волго-Донской Археологической экспедиции. II. МИА. 75. Москва—Ленинград, 1959.
Успенский, Ф. И.: Движение народов из Центральной Азии в Европу. I. Турки. II. Монголы. Византийский Временник. Том I. 1947.
Шилов, В. П.: Калиновский курганный могильник. МИА. 60. Москва, 1959.
Якобсон, А. Л.: Раннесредневековый Херсонес. МИА. 63. Москва—Ленинград, 1959.
Якубовский, А. Ю.: Феодальное общество Средней Азии и его торговля с Восточной Европой в X—XV в. в. Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР. Часть I. Ленинград, 1932.

IV. Mongolok, Arany Horda

A mongolok titkos története. Szerk.: Ligeti Lajos. Budapest, 1962.
Poucha, Pavel : Die Geheime Geschichte der Mongolen als Geschichtsquelle und Literaturdenkmal. Ein Beitrag zu ihrer Erklärung. Prag, 1956.
The History of the world-conqueror by 'Ala-ad-Din' Ata-Malik Yuvaini. Translated by John Andrew Boyle. V., I—II. Manchester, 1958.
Vernadsky, G.: The Mongols and Russia. New Haven. 1953.
Бичурин, Иакинф: История четырех ханов из дома Чингисова. Санкт-Петербург, 1829.
Владимирцов, Б. Я.: Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. Москва, 1934.
Греков, В., Якубовский, А.: Золотая Орда. Москва, 1941.
Греков, Б. Д., Якубовский, А. Ю.: Золотая Орда и её падение. Москва—Ленинград, 1950.
История Монгольской Народной Республики. Москва, 1954.
Жамцарано, Ц. Ж.: Монгольские летописи XVII в. Труды Института востоковедения, том 16. Москва—Ленинград, 1936.
Золотое повествование. Ташкент, 1936.
Рашид-Ад-Дин: Сборник летописей. Том 1, часть 1—2. Москва—Ленинград, 1952. Ua. том III. Москва, 1946.
Тизенгаузен, В. Г.: Собрание материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Том I. Санкт-Петербург, 1884. Том II. Москва—Ленинград, 1941.
Якубовский, А. Ю.: Из истории изучения монголов периода XI—XIII в. в. Очерки по истории русского востоковедения. Москва, 1953.

V. Elméleti, általános módszertani művek

Engels, F. : A család, a magántulajdon és az állam eredete. Budapest, 1949.
Engels, F. : Mark. (Ld. A német parasztháború.) Budapest, 1949.
Marx : A tőkés termelés előtti tulajdonformák. Budapest, Szikra. 1953.
Morgan, L. H. : Houses and house life of American aborigines. Washington, 1881.
Бутинов, Н. А.: Разделение труда в первобытном обществе. Проблемы истории первобытного общества. Труды Института этнографии. Новая серия, том IV. Москва—Ленинград, 1960.
Егерев, В. В.: Самобытное расселение народностей Казанского края. Вестник Научного общества Татароведения № 8. Казань, 1928.
Ильинский, Г. А.: К вопросу о т. н. «Сокровище Аттилы» Вестник Научного общества татароведения. № 8. Казань, 1928.
История Туркменской ССР. Том I. Ашхабад, 1957.
История Узбекской ССР. Ташкент, 1955.
Косвен, М. О.: К вопросу о военной демократии. Труды Института Этнографии, новая серия том IV. Москва—Ленинград, 1960.
Мерперт, М. Я., Шелов, Д. Б.: Археология и история. Вопросы Истории. 1961. 12.
Першин, А. И.: Развитие форм собственности в первобытном обществе как основа периодизации его истории. Проблемы истории первобытного общества. Москва—Ленинград, 1960. Труды Института Истории этнографии. Новая серия, том IV. Москва—Ленинград, 1960.
Румянцев, Г. Н.: Баргузинские летописи I. Улан-Удэ. 1956.

ИСТОРИЧЕСКИЕ СВЯЗИ ВОСТОЧНОЕВРОПЕЙСКОГО И ВНУТРЕННОАЗИАТСКОГО ФЕОДАЛИЗМА

(Часть II.)

Резюме

Автор на основе анализа тюркских надписей VI—IX-го вв., пришел к выводу о том, что феодализация отдельных тюркских народов началась еще в раннем средневековье и отдельные группы тюрок не чуждались и плужного земледелия.

После распадения Хазарского Каганата в контакте между раннефеодальной Киевской Русью в X—XI вв., и отдельными тюркскими племенами встречались по сути дела сходные общественно-экономические структуры. Одна существенная разница, од-

нако, была между этими двумя структурами: восточнославянская экономическая структура в X—XI вв. базировалась на прогрессивном плужном земледелии, а экономическая структура кочевников и полукочевников — на архаичной кочевой производственной деятельности, которая была бедна орудиями труда, поэтому она не благоприятствовала общественному разделению труда, урбанизации и привела к возникновению архаичного типа феодальных отношений.

В третьем разделе своей работы автор рассматривает проблемы монгольского нашествия и русского феодализма, пребывающего в условиях феодальной раздробленности.

По мнению автора уже великая раннефеодальная восточнославянская интеграция носила в себе зародыши феодальной раздробленности. После упрочения основных черт феодальных отношений было закономерным явлением сложение боярских вотчин и княжеских уделов. Эта экономическая и политическая раздробленность однако не была абсолютной: автор не соглашается с теми, которые в раздробленности видят только анархию. Вопреки раздробленности между отдельными славянскими феодальными землями существовали экономические и общественные связи.

Беспрерывная борьба за владение киевским престолом доказывает, что киевская княжеская власть имела политический авторитет. Экономический базис русского феодализма был более развитым, чем монгольского, но несмотря на это монголо-татарские войска нанесли страшный удар феодальным русским княжествам и на длительный период парализовали развитие Руси. Причину победы монголо-татарского нашествия автор видит в специфических чертах монголо-татарского общества. Монгольские племена только в самом начале XIII века достигли уровня раннефеодальной интеграции; в этой интеграции еще большую роль играли родо-племенные институты, придавшие большую организованность монголо-татарскому обществу. Это была организованность того своеобразного переходного общественного состояния, которая в IX—X вв., превратила войска киевских князей Игоря и Святослава в грозную силу для Византии и для Хазарского Каганата, а в XIII в., организованность такого же типа повернулась против развитых русских феодальных княжеств.

Западный Улус Монгольской империи, общество Золотой Орды тоже не могло избежать тенденции феодальной раздробленности и политический децентрализации. На рубеже XIII—XIV вв., монгольских воинов больше интересовали не походы и несение воинской службы, а приобретение земли и ведение своего хозяйства. Та развитая феодальная среда, на которую монгольские войска в начале XIII века смотрели враждебно и отчужденно, превратилась во внутренний фактор золотоордынского общества: в обществе Золотой Орды плужное земледелие начало пробивать себе дорогу, хотя это общество никогда не порвало с кочевым скотоводством.

Русская центральная княжеская власть теперь уже не в Киеве, а в Москве все больше ограничивала сферу монголо-татарского господства, и наконец сбросила монголо-татарское иго, и Русь вступила в новый этап своего развития.

А. БАРТА

LES RAPPORTS HISTORIQUES DE L'EUROPE ORIENTALE ET DE L'ASIE INTÉRIEURE AU FÉODALISME

(IIe, partie)

Résumé

Ayant procédé à une analyse des inscriptions turks datant des VIe—IXe siècles l'auteur arriva à conclure que la féodalisation de certains peuples turks commança déjà au préféodalisme et certains groupes turks s'accoutumèrent à cultiver les terres à la charrue.

Après la désagrégation du chaganat khazar, entre les peuples qui s'en detachèrent et la Russie de Kiév se virent établir des relations identiques dans leur essence, relations qui toutefois accusent une divergence: la structure économique presentée par les Slaves aux Xe—XIe siècles se trouvait basée sur l'agriculture *progressive* effectuée à la charrue. la structure des peuples nomades ou semi-nomades, par contre, s'était fondée sur une activité productrice archaïque étant pauvre en instruments et ne favorisant pas, en conséquence, la répartition sociale du travail ni l'urbanisation et créa le type archaïque de l'évolution féodale.

La troisième partie, chapitre final de l'étude, soumet à l'examen les problèmes du féodalisme russe se trouvant dans les conditions de l'invasion nomade et du démembrement féodal.

Suivant l'avis de l'auteur la vaste intégration des Slaves orientaux survenue à l'époque préféodale recela déjà les germes du démembrement féodal. Les critères fondamentaux des conditions féodales une fois raffermis la voie régulière où s'engagea l'évolution ultérieure conduisit directement à la formation des unités économiques princières et boyards. Ce démembrement qui se fit valoir tant sur la plan économique que politique ne s'affirma pas absolu; l'auteur ne se révèle pas d'accord avec la conception qui professe que le démembrement correspond à l'anarchie. En dépit du démembrement il y avait des rapports économiques et sociaux entre les différentes terres féodales des Slaves.

Sur la plan politique les aspirations visant successivement à l'obtention du trône de Kiév témoignent de ce que le pouvoir du prince de Kiév assura une autorité politique aussi. Bien que la base économique du féodalisme russe s'avérât plus puissante que celle des Mongols, les troupes mongolo-tartares portèrent un coup écrasant aux principautés féodales russes et paralysèrent pour longtemps l'évolution de la Russie. L'auteur estime découvrir les raisons de la victoire remportée par les Mongols-Tartares dans la particularité structurale caractéristique à la société mongolo-tartare. Les tribus mongoles n'arrivèrent qu'au cours des premières années du XIIIe siècle au degré de l'intégration préféodale, où un rôle important revint aux institutions clanières-tribales, qui prêtèrent une organisation très évoluée à la société mongole-tartare. L'organisation de cet état particulier et transitoire qui auparavant rendit si redoutable les troupes d'Igor et de Svyatoslav, princes de Kiev, à l'égard de Byzance et du chaganat khazar se tourna maintenant contre les principautés féodales évoluées de la Russie du XIIIe siècle.

La branche occidentale de l'empire des Mongols, la société de la Horde d'or ne sut pas, elle non plus, éviter les tendances de l'évolution féodale indiquant le démembrement et la décentralisation politique. Au tournant du XIIIe et du XIVe siècles les combattants mongols ne se virent plus attirés par les campagnes, le service militaire, mais bien par le désir de la propriété et par la culture de la terre. Dès lors ce milieu féodal vis-à-vis duquel les troupes mongoles se trouvèrent dépaysées et témoignèrent d'une attitude hostile devint le facteur interne de la société mongole et la société de la Horde d'or fraya la voie vers la culture à la charrue, encore que cette société n'ait jamais cessé l'élevage nomade.

Le pouvoir des princes russe qui rongeait de mieux en mieux la sphère de pouvoir des Mongols-Tartares, dès lors avec le centre non pas à Kiev mais à Moscou, finit par secouer pour toujours le règne de la Horde d'or et la Russie parvint à une nouvelle étape de son évolution.

A. Bartha

AZ ÉLELEMELLÁTÁS KÉRDÉSE NAPOLEON OROSZORSZÁGI HADJÁRATÁBAN

Az élelemellátás befolyása a stratégiára a napoleoni időkben; a kérdés elvi és módszertani jelentősége

Minden adat azt mutatja, hogy az élelemellátásnak óriási jelentősége volt az oroszországi hadjáratban; a stratégiai elgondolásokat és elhatározásokat francia és orosz részről egyaránt döntően befolyásolta, és azt is tudjuk, hogy milyen nagy szerepet játszott a Grande Armée katasztrófájában az élelmezés megoldatlansága. Mégis, mindeddig sem az nem képezte kutatás tárgyát, hogy az élelemellátás milyen hatást gyakorolt a korban a stratégiára *általában*, sem az, hogy mennyiben befolyásolta az oroszországi háborúban a szembenálló felek terveit, elgondolásait és az események menetét *konkrétan*. Már önmagában ez is elegendő indokul szolgálna ahhoz, hogy ilyen szempontból vizsgáljuk a hadjáratot.

Ezen túlmenően azonban igen fontos elvi és módszertani vonatkozásai is vannak a kérdésnek. Tudvalevő, hogy a hadtörténeti kutatók nagy része abban látja az ancien régime és a francia forradalom, valamint Napoleon hadvezetésének egyik fő különbségét, hogy a forradalmi kormány, majd Napoleon szakított az ún. „raktárélelmezéssel", és a hadsereg ellátását a helyszíni beszerzésre alapította. Ez az állítás azonban csak bizonyos megszorításokkal igaz, és nem alkalmazható a napoleoni háborúk mindegyikére, de teljesen téves, ha a változást, elvonatkoztatva a gazdasági és társadalmi fejlődéstől, úgy magyarázzuk, hogy a francia forradalom hadvezérei valamilyen zseniális sugallatra szakítottak a raktárélelmezéssel.[1] A forradalom hadvezérei és Napoleon ugyanis azért „szakíthattak" a raktárélelmezéssel, mivel az előző korokhoz képest Európa népessége megszaporodott, a népsűrűség nagyobb lett, a mezőgazdasági termelés mennyisége pedig megnövekedett. Mindez azzal a következménnyel járt, hogy a hadseregek több élelmet találhattak a vidéken, s így a raktárak sokszor nélkülözhetőkké váltak. Viszont olyan vidékeken, ahol a XVIII—XIX. század fordulójának évtizedeiben is akkora volt a népsűrűség, mint a XVII—XVIII. században Nyugat-Európában, ott a raktárak továbbra is nélkülözhetetlenek maradtak. Ez volt a helyzet a napoleoni háboruk idején Spanyolországban, Lengyelországban és Oroszországban.

A korabeli szakértők előtt ez a körülmény ismert volt, és hadműveleti terveikben valamint hadtudományi műveikben figyelembe is vették. A határt, amelyen alul elképzelhetetlennek tartották a hadakozást raktárak nélkül, nagyjából a 35/km² népsűrűségnél húzták meg.[2] Ennek a felismerésnek az

[1] Részletesen foglalkozom a kérdéssel Mezőgazdasági termelés, népesség, hadsereg-élelmezés és stratégia a 17. század második felében. Bpest, 1963 c. könyvemben.

[2] Kancrin, aki 1812-ben egy darabig az orosz hadsereg főintendánsa volt, Über die Militairökonomie im Frieden und Krieg, Szent-Pétervár. 1820 c. könyvében 2000/mér

alapja az az egyszerű igazság, hogy ahol több ember él, ott többet is termelnek, illetve fogyasztanak, tehát a hadsereg is több élelemre számíthat. Miután a XVII—XVIII. század folyamán Európa nagy részén a népsűrűség nem érte el az említett szintet, a hadsereg élelmezését előre felállított raktárakra alapozták. A raktárakban levő készletek azonban nem foglalták magukba a lovak teljes takarmányadagját, legfeljebb az abrak egy részét — a szemes takarmányt, általában a zabot —, mivel szálas takarmányt a nyári hónapokban általában mindig lehetett elegendő mennyiségben találni, másrészt pedig ez utóbbi olyan nagy tömeget tett volna ki, hogy szállítását megoldani nem lehetett.[3] A kenyérellátást viszont teljesen a raktárak készleteire alapozták. Ehhez azonban pékségekre, szállítóeszközökre és a hadjárati idő tartamára szükséges gabonának lehetőleg őrölt állapotban való tárolására volt szükség. Ugyanis a gabona megőrlését a vidék malmai nem végezhették volna el.[4]

föld[2] népsűrűségen alul elengedhetetlennek tartja a raktárakat. (Porosz négyzetmérföldet véve, egy $mf^2 = 56{,}7\ km^2$.) Kanerin raktárak nélkül csak Nyugat-Európában, Észak-Itáliában, Sziléziában, valamint Csehország és Poroszország egyes vidékein tartja lehetségesnek a hadműveleteket. Hasonlóan számol Clausewitz is (Vom Kriege. Berlin. 1915. 5. könyv. 14. fejezet).

[3] Tájékozásul közöljük egy 250 000 embert és 100 000 lovat számláló hadsereg szükségletét a legfontosabb élelmi cikkekből, és a szállításhoz szükséges szekerek számát:

	Egy napi		Négy napi		Húsz napi	
	mennyiség q	szekér szükséglet db	mennyiség q	szekér szükséglet db	mennyiség q	szekér szükséglet db
gabona vagy	1 900		7 600		38 000	
liszt, vagy	1 500	150—200	6 000	600—800	30 000	3000—4000
kenyér	2 000		8 000		40 000	
zab	5 000		20 000		100 000	10 000
széna	5 000	1400	20 000	5600	100 000	—
szalma	4 000		16 000		80 000	—
zöldtakarmány	25 000	2500	100 000	10 000	500 000	—

A gabonát, a lisztet és a kenyeret vagylagosan vettük fel. Az őrlés koefficiense általában 0,8, a sütésé 1,33, ami azt jelenti, hogy például 1900 q gabonából 1500 q lisztet őröltek ki, amiből 2000 q kenyeret sütöttek. Amint említettük, legfeljebb zabot szállítottak a hadsereg után, a szálas és zöldtakarmányt négy naponként a helyszínen szerezték be. Húsz napra szóló szálas és zöldtakarmányt soha nem szállítottak, ezért a szekérszükségletet nem is tüntettük fel.

[4] Napoleon írja Davoutnak: „Ce n'est pas le blé, mais la farine qui pourra manquer. Pour des masses comme celles-ci, si les précautions ne sont pas prises, les moutures d'aucune pays ne pourront suffire." Correspondance de Napoleon Ier. Paris. 1858—1869. XXIII. köt. 547. l. — (a továbbiakban: Correspondance). Ezért halmozott fel Napoleon óriási lisztkészleteket Danzigban és más városokban. A készleteket azonban nem sikerült előre szállítani, és a hadsereg kenyér nélkül maradt. A vidéken találtak ugyan gabonát, de megőrölni nem tudták. A katonák a talált gabonát főve ették meg, ettől azonban sokan megbetegedtek. Így ír visszaemlékezéseiben Napoleon: „Les farines et moyens de mouture manquaient; les soldats ne trouvaient que du seigle dur, qu'ils s'efforcaient vainement de faire bouiller, et qui causait d'horribles dyssenteries." Vie politique et militaire de Napoléon, racontée par lui-même, au tribunal de César, d'Alexandre et de Frédéric. Bruxelles. 1844. II. 207. l. — Ld. még: *Chambray :* Histoire de l'expédition de Russie.

Miután a raktárakban tárolt élelmet a hadsereg után kellett szállítani, viszont a szállító szekerek számát nem lehetett korlátlanul megnövelni, a szekerek ingajáratot végeztek a raktárak és a mozgó hadsereg között. Az ingajáratot azonban úgy kellett megszervezni, hogy figyelemmel legyenek a sütésre és a pékségek telepítésére is. Mindezeknek a szempontoknak a figyelembevételével alakult ki a XVIII. század folyamán az ún. *ötmenetrendszer*, aminek az volt a lényege, hogy a sütődéket *öt menetre* telepítették a raktáraktól, a hadsereg a sütődéktől további három menetre távolodhatott el, tehát az ötmenetrendszer keretei között a hadsereg „akció sugara" nyolc menet volt, azaz kb. 160 km. Ilyen messze távolodhatott el a hadsereg a raktárakat magában foglaló *bázisától*.[5]

Miután Európa népessége a XVIII. század második felében megnőtt és a XVIII—XIX. század fordulójának évtizedeiben sok ország népsűrűsége jóval meghaladta az előbb említett 35/km² népsűrűséget, a raktárak sokszor feleslegessé váltak. A szakértők azonban még magasabb népsűrűségű vidékeken is szükségesnek tartották, hogy a hadsereg legalább nyolc napi élelmet szállítson magával. Alacsonyabb népsűrűségű vidékeken viszont 24—28 napi mozgó készletet tartottak elengedhetetlennek, de ezen kívül raktárakat is.[6] A 24—28 napi készlet azonban nem azt jelentette, hogy a hadsereg ugyanannyi menetet — tehát napi 20 km-t véve, 480—560 km-t — tehetett meg, hanem legfeljebb tizennégyet-tizenötöt. A szekereknek ugyanis vissza kellett fordulniok a raktárakhoz, hogy újabb készleteket hozhassanak, mivel a vidéken elegendő mennyiségű élelmet nem találhattak. Ebből viszont természetszerűen következett, hogy a hadseregnek jóval előbb meg kellett állnia, mint amennyire készletei tulajdonképpen engedték volna, mert egyébként a szekerek nem érhették utól. Azt a távolságot, ameddig a hadsereg eltávolodhatott raktáraitól, az *ellátás határának* nevezték.

24—28 napi készletnél többet viszont azért nem vihetett magával a hadsereg, mert a túlságosan sok szekér megbénította volna mozgását. Másrészt pedig ez volt az a határ, ameddig a szekereket még gazdaságosan ki lehetett használni. Gondolni kellett ugyanis a szekereket vontató igásállatok takarmányára is, ami természetszerűen a hasznos súlyt csökkentette. Egy 10 q-t szállító szekér négy lova naponta 20 kg zabot fogyasztott. A hasznos súly tehát csak 980 kg lehetett egy napi menetnél. A holtteher tehát egy napi menetnél 2%-ot, tíz menetnél 20%-ot és huszonnyolc napnál 56%-ot tett ki,

---

Paris. 1823. I. 103, 112. és 279. l.; — Roos, a württembergi lovasezred derék orvosa így ír: „Korn, Gerste, Buchweizen, welche man herbeibrachte, wurden meistens roh gekocht, geben sie dann Suppe oder Brei." Mit Napoleon in Russland. 3. Aufl. Stuttgart. é. n. 116. l. Látva a nehézségeket, Napoleon már a nyár folyamán rendelt kézimalmokat Párizsból, de ezek csak novemberre érkeztek meg. A kézimalmok súlya 9—10 kg volt, és naponta 15—20 kg gabonát lehetett rajtuk megőrölni. Correspondance, XXIV. 265, 359. l. Mindez azonban alig jelentett segítséget, mivel a visszavonulás alatt már alig találtak gabonát, de ha találtak is, a malmok forgatása igen nagy erőfeszítést kívánt meg a legyengült katonáktól és a kapott liszt minősége is sok kívánnivalót hagyott maga után. Roos írja: „Diese Arbeit war für die magern Arme sehr schwer; man bekam statt Mehl nur zerrissenes Korn, Grütze, aus der, eben so mühsam, ein dichtes, schweres Brot bereitet wurde." I. m. 116. l. — A malmok kapacitására és a népesség számához viszonyított malomsűrűségre említett dolgozatomban hozok fel néhány adatot.

[5] Idézett könyvemben és „Hadseregélelmezés, logisztika és stratégia a vasutak elterjedése előtti két évszázadban" c. tanulmányomban (HK. 1963/1) foglalkozom a kérdéssel.

[6] *Kancrin* : i. m. II. köt. 43—44. l.

és ezt a szekérszükséglethez hozzá kellett számítani. Ilyenformán 28 menetnél a szükséges szekerek száma nem $q \cdot n$ volt, — ahol a „q" = a napi szekérszükséglet, az „n" = a napok száma —, hanem $q \cdot n + \frac{(q \cdot n) \cdot 56}{100}$. Vagyis, ha a hadsereg napi szükséglete kenyérből 2000 q, zabból 5000 q, és szállításához 700 szekérre van szükség, akkor 28 napra nem $700 \cdot 28 = 19\,600$, hanem még 11 000, összesen 30 600 szekér kell. Miután azonban csak optimális körülmények között lehetett szekerenként 10 q-t számítani, a szekérszükséglet még ennél is nagyobb volt. Például a lengyel, litván és orosz szekerek teherbíróképessége mindössze 2—3 q volt.[7] 3 q raksúlyt, és szekerenként két lovat véve, 28 menetnél a holtteher 2,8 q-t, tehát a raksúly 93%-át tette volna ki, ami azt jelenti, hogy gyakorlatilag nem is szállíthattak volna hasznos súlyt a szekerek, azaz 3 q raksúlyú szekerekkel a hadsereg 28 napi készletét el sem lehetett volna szállítani.

Mindez óriási következményekkel járt a stratégia szempontjából, és feloldhatatlan ellentmondásokhoz vezetett. A háborúban az ellenség leveréséhez általában két dolog kell: hadseregét meg kell semmisíteni és országát el kell foglalni. Amennyiben azonban a védő félnek nagy térségek állnak rendelkezésére, megteheti, hogy visszavonul, azaz kitér a támadó elől, és a döntést elodázza. Bár ilyen formán nagy területet ad fel, ez a támadó szempontjából nem jelent túlságosan nagy nyereséget, legalábbis addig nem, amíg az ellenség hadseregét meg nem semmisítette. Ahhoz tehát, hogy a támadó meghiúsíthassa a védő fél szándékát, gyorsan, a döntő csapás keresésével és igen nagy erővel kell előnyomulnia. Gyorsan kell előnyomulnia, hogy beérhesse a visszavonuló ellenséget, s mielőbbi döntésre kell törekednie, mert egyébként kifut az időből, utánpótlási vonala megnyúlik, a döntésre bevethető ereje pedig állandóan csökken, végül nagy számbeli túlsúllyal kell rendelkeznie, hogy elérve az ellenséget, azt biztosan megverhesse, és hogy hátsó összeköttetési vonalának biztosítására elegendő erőt hagyhasson le. Ezek a követelmények azonban a következő feloldhatatlan ellentmondásokat vonták maguk után az élelemellátás technikai nehézségei miatt:

1. A gyors előnyomulás szöges ellentétben állt az utánszállítás előbb vázolt mechanizmusával; ha a hadsereg gyorsan nyomult előre, nem érhette utol az élelem, ha viszont az utánszállítás üteméhez igazodva lelassította mozgását, az ellenséget nem érhette el.

2. A döntő csata megvívására való törekvés a hadsereg szoros együttartását kívánta meg. Egy 250 000 emberből és 100 000 lóból álló hadsereg takarmányának biztosításához azonban meglehetősen nagy terület, sok munkaerő és szállítóeszköz kellett. A hadsereg felállításán tehát időnként lazítani kellett a takarmány biztosítása miatt, ez viszont kizárta a hadsereg együttes alkalmazását, azaz a döntő csatához való összevonást.[8]

[7] Correspondance XXIII. köt. 595. l. és XXIV. köt. 175. l.; — *Smitt :* Zur näheren Aufklärung über den Krieg von 1812. Leipzig. 1861. 470. l.

[8] A szálastakarmányt általában négynaponként szerezték be. Amíg a gabona lábon állt, a lovaknak főleg zöldtakarmányt adtak. A korabeli szakértők számításai szerint 100 000 ló négynapi zöldtakarmányának biztosításához 5000 k. hold gabonavetést kellett lekaszálni. Egy hold lekaszálásához nyolc órai munkaidő mellett öt emberre volt szükség. 5000 hold lekaszálásához tehát 25 000 ember kellett. A mintegy 100 000 q-t kitevő takarmány szállításához pedig 10—15 000 fuvar kellett. *Erzherzog Karl :* Beiträge zum praktischen Unterrichte im Felde (Ausgewählte Schriften I. Bd.) Wien. 1893. 191. és k. l.; — *Baur :* Handbuch für Offiziere des Generalstabes. Stuttgart. 1840. 366. és k. l.

3. Mindezek a nehézségek abban a mértékben fokozódtak, amilyen mértékben növelték a hadsereg létszámát. A gyors és biztos döntés eléréséhez tehát elengedhetetlen számbeli fölény az ellentmondást a végsőkig kiélezte.

Mindebből viszont az következik, hogy a francia forradalommal aligha vette olyan korszak kezdetét a hadviselésben, amelyben az élelemellátás nem hatott többé a stratégiára. Sőt, kínálkozik a feltevés, hogy az ún. „régi". és az „új" hadviselés élelemellátási rendszere között a határt ne a francia forradalomnál húzzuk meg, hanem a vasutak elterjedésénél, mert ettől kezdve szabadul meg a stratégia azoktól a béklyóktól, amelyeket az élelemellátásnak az előzőekben vázolt nehézkes mechanizmusa rakott rá.[9]

Ebben az aspektusban viszont az oroszországi hadjárat vizsgálatának igen nagy elvi és módszertani jelentősége van, és a leszűrt tanulságok döntően esnek latba a jelzett problematika szempontjából. Felmerülhet ugyanis az ellenvetés, hogy mindazok a hadjáratok, amelyekben Napoleon cselekvési szabadságát az élelemellátás nehézségei korlátozták, kivételesek, és nem befolyásolják annak az állításnak az érvényességét, hogy a francia forradalommal alapvetően más stratégia vette kezdetét. Amennyiben tehát a hadjárat elemzése alapján bebizonyosodik, hogy az élelemellátás *szükségszerűen*, és nem véletlenül gyakorolt döntő hatást az események menetére, akkor ez az ellenvetés is elesik.[10]

Az elmondottak, valamint a rendelkezésünkre bocsátott tér szűk terjedelme miatt tanulmányunkban több igen fontos kérdést nem vizsgálhatunk részletesen. Így nem foglalkozhatunk bővebben azzal sem, hogy mi volt a szerepe az oroszok győzelmében a hadseregnek, a népnek és Kutuzovnak. Mégis, hogy minden félreértést elkerüljünk, és elhatároljuk magunkat azoktól, akik az orosz hadsereg, a nép és Kutuzov szerepét lekicsinyelve, Napoleon hadseregének katasztrófáját *egyedül* a természeti és földrajzi tényezőknek, valamint az élelemellátás megoldatlanságának tulajdonítják, tanulmányunk végén, ha röviden is, de ezekre a kérdésekre is kitérünk.

Napoleon hadműveleti terve

Mielőtt belefognánk Napoleon és a cári udvar hadműveleti terveinek elemzésébe, meg kell ismerkednünk a hadszintér népesedési viszonyaival.[11] Az 1. sz. vázlaton láthatjuk, hogy az orosz birodalom határmenti tartományainak népsűrűsége meglehetősen alacsony volt. Csak a birodalom belsejében, Moszkva körül emelkedett fel a népsűrűség 35—40/km²-re, ami azt jelentette,

[9] A vázolt gondolatmenet részletes kidolgozása alapján teszek javaslatot az eddig szokásos hadtörténelmi periodizáció megváltoztatására idézett tanulmányomban.

[10] Hogy nem szellemeket idézünk, amikor egy ilyen ellenvetés felmerülésével számolunk, arra nézve bizonyíték, hogy a hadtörténeti írók jelentős része véletlenszerű okokra vezeti vissza a hadjárat csődjét és az élelemellátás megoldatlanságát. Ez utóbbit — állítják ezek a szerzők — jobb stratégiai koncepcióval el lehetett volna kerülni. Clausewitz pedig egy helyen Napoleon „őrült túlzásának" tulajdonítja a katasztrófát.

[11] A népsűrűségi adatokat elsősorban *Raszin, A. G. :* Naszelenie Roszszii za 100 let (1811—1913 gg.). Moszkva, 1956-c. művéből vettem. — Ld. még: *Lassu István :* Az orosz birodalom statistikai, geographiai és historiai leírása. Pesten, 1828. — Napoleon és Phull számításait Smitt közli id. művének 253. és 469. lapján. Wollzogen számításait *Bernhardi* közli: Denkwürdigkeiten aus dem Leben des kaiserl. russ. Generals von der Infanterie Carl Friedrich Grafen von Toll. 2. Aufl. Leipzig. 1865. I. köt. 317. l.

A hadszíntér népsűrűsége

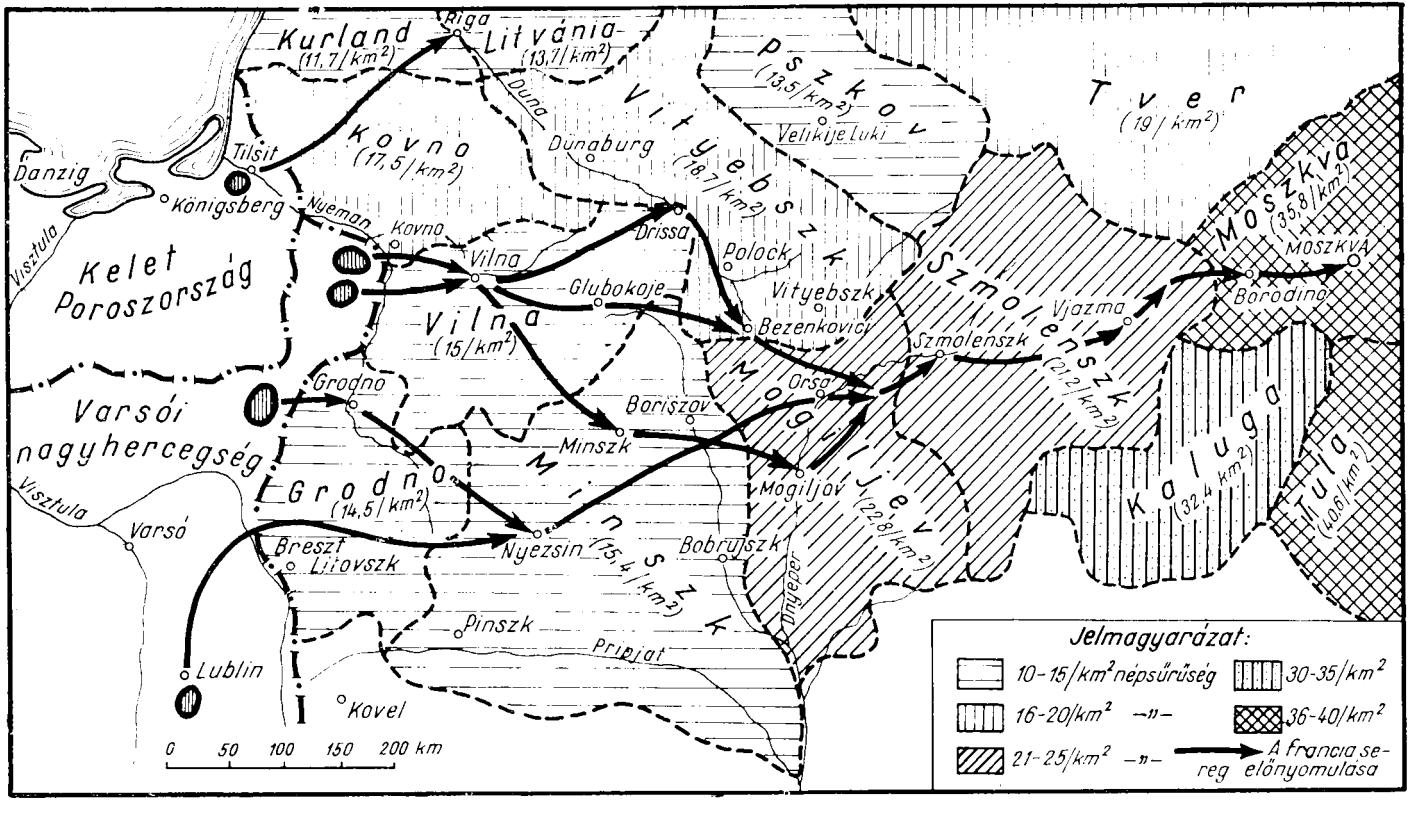

hogy a támadónak több száz kilométeren szegény, szűkös erőforrásokkal rendelkező vidéken kellett előnyomulnia, és csak azután érhette el Moszkvát vagy Szentpétervárt. Amennyiben a támadónak sikerült átvergődnie a szegény határmenti tartományokon, és elérte a szmolenszki, főleg a moszkvai kormányzóság területét, helyzete nagy mértékben megkönnyebbedett, mert az aránylag sűrűn lakott és magas mezőgazdasági kultúrájú vidéken elegendő mennyiségű élelemre számíthatott. Ennek a körülménynek meglehetősen nagy szerepe volt abban, hogy Napoleon egészen Moszkváig előnyomult.[12]

Részben az 1806—7. évi személyes tapasztalatai, részben az Oroszországról szerzett nagytömegű információi alapján Napoleon teljesen tisztában volt az orosz-lengyel hadszintér sajátosságaival, az alacsony népsűrűségből következő ellátási és közeledési nehézségekkel. Mindezt hadműveleti tervének megalkotásánál messzemenően figyelembe vette.

Napoleon hadműveleti tervének elemzésénél már elöljáróban le kell szögeznünk, hogy összefüggő tervet nemhogy az egész hadjáratra, de még a felvonulásra sem dolgozott ki,[13] Ebből következik, hogy tervének eddigi rekonstrukciói sok ponton csak feltételezésekre alapulhattak, a leglényegesebb kérdésre nézve pedig, arra ti., hogy Moszkva elfoglalását miként képzelte el, szinte teljes bizonytalanságban vagyunk. Az események ugyanis azt mutatják, hogy tulajdonképpen akarata ellenére nyomult előre Moszkváig és hogy a városba való bevonulását nem úgy képzelte el, ahogyan az valójában bekövetkezett, ti. egy állományának 70 százalékát elvesztett hadsereggel. Eredetileg minden valószínűség szerint nem is akart bevonulni Moszkvába, vagy ha igen, akkor ennek a bevonulásnak csak szimbolikus jelentőséget tulajdonítva, Oroszország legyőzésének bizonyítékát, és a győzelem megkoronázását látva benne *azután*, hogy az orosz hadsereget megsemmisítette, kezdeti erőfölényét megtartotta, sőt megnövelte, és a cári kormány akaratát megtörte. Mint korának többi katonai szakértője, ő is tisztában volt azzal, hogy egy Kelet-Poroszországtól Moszkváig nyúló utánpótlási vonal fenntartása kivihetetlen, azon az utánpótlás megoldhatatlan. A történeti példák, továbbá földrajzés statisztikai ismeretei alapján világos volt előtte, hogy Oroszországon végig-

[12] Egyébként az egyes tartományok népsűrűségi viszonyai alapján levont következtetéseinket teljesen alátámasztják a hadjáratban résztvevők leírásai. Maga Napoleon „termékeny" vidéknek nevezi Szmolenszk környékét, Moszkvában pedig „mérhetetlen" mennyiségű élelemre számított. Vie politique et militaire. II. 211. és 219. l.; — *Caulaincourt :* Mit Napoleon in Russland. Leipzig. 1938 c. műve 78. oldalán hasonlóan ír. — Roos szerint a mogiljovi kormányzóságban a Dnyeper két oldalán a vidék „szép és termékeny" és igen nagy az állatállomány. Moszkva előtt Mozsaiszknál a vidék „igen termékeny", és a kozákok égetései ellenére „hallatlanul sok" gabonakereszt található a földeken. Itt a birtokok, falvak és majorok „jólétről" tanúskodnak. Moszkva után, a kazáni út mellett elterülő vidékről pedig szinte elragadtatással ír: „Wir passierten recht hübsche Wohlhabenheit zeigende Dörfer, deren eigentümliche Bauart, ihre äussere Reinlichkeit und Verzierung uns sehr gefielen. Dieses herrliche Land mit seiner schönen und gesegneten Kultur, mit den vielen, auf grossen Reichtum deutenden Landgütern und ihren Vorräten an Heu und Getreide, gab, bei dem Müdesein des kriegerischen Treibens wider neue Veranlässigung, vom Frieden zu träumen und zu sprechen." I. m.: 101—102. és 103—104. l. — *Chambray* is hasonlóan ír: „Le pays qui environne Moskou, est plus peuplé qu'aucun de ceux que l'armée avait parcourus depuis le Niémen, et les maisons des paysans ont un air d'aisance." I. m. II. köt. 41. l.

[13] Napoleon maga írja: „Ceux qui s'imaginent que j'avais un plan de campagne profondément calculé d'avance, se trompent: je n'ai jamais cru à la possibilité d'un tel plan ou l'on prétendrait enchaîner une longue série d'événements." Vie politique et militaire de Napoleon. II. köt. 195. l.

rohanni nem lehet, a módszeres, következésképp lassú előnyomulással pedig időt ad az oroszoknak a felkészülésre, nem beszélve arról, hogy egy forrongó és lázadásra kész Európával a hátában nem vesztegethet sok időt Oroszországban. Következtetése tehát csak az lehetett, hogy a győzelmet egy, az orosz hadseregre mért rettenetes erejű és gyors csapással, vagy sehogysem lehet elérni. Ez a győzelem azután — véleménye szerint — mindent megoldott volna.[14]

[14] Napoleon bizonyos kijelentései ellentmondani látszanak ennek, amennyiben azt mutatják, mintha eredetileg is be akart volna vonulni Moszkvába és célját több hadjáratban akarta volna elérni. Vilnában egy lengyel főúr azzal biztatta, hogy egy hadjáratban elérheti Moszkvát, mire ezt válaszolta: „Il vaudrait mieux y aller en deux années." *Chambray :* i. m. II. 29. l. — Vityebszkben pedig az előnyomulást sürgető Muratnak ezt mondta: „La première campagne de Russie est finie. 1813 nous verra à Moscou, 1814 à Petersbourg. La guerre de Russie est une guerre de trois ans. Nous ne ferons le folie de Charles XII." *Ségur :* Histoire de Napoléon et de la Grande-Armée pendant l'année 1812. Hely és év n. I. köt. 202. l. — Visszaemlékezéseiben pedig ezt írja Napoleon: „D'abord, je ne voulais pas dépasser Smolensk dans la première campagne." Vie politique et militaire de Napoléon. II. köt. 256. l. — E kijelentések őszinteségével szemben azonban alapos kételyeink támadhatnak az előbb elmondottak miatt. Másrészt azt is tudjuk, hogy minden egyes alkalommal, amikor az orosz hadsereg kitért a döntő csapás elől — Vilnában, Vityebszkben és Szmolenszkben —, Napoleonon látható csalódás mutatkozott, és csak hosszas lelkitusa után határozta el magát a továbbnyomulásra, de csak ezt tehette, mert tisztában volt azzal, hogy megállása a biztos vereséget jelentette volna. — Clausewitz véleményére is ki kell térnünk e helyen. Szerinte Napoleon egy lendületben akart Moszkváig eljutni, ugyanis akár egy, akár két hadjáratban akarta a háborút befejezni, a város elfoglalása már az első hadjáratban alapkövetelmény volt, mert az oroszok ellenállásának bázisát jelentette. Clausewitz szerint Moszkva elfoglalása egy hadjáratban technikailag nem volt kivihetetlen és nem kellett feltétlenül magával vonnia a hadsereg létszámának katasztrófális csökkenését, amint az valójában bekövetkezett. Az egész kérdés lényege éppen az volt, hogy úgy foglalja el Napoleon Moszkvát, hogy utána hadserege még ütőképes maradjon. Hogy a városba hadseregének csak töredékei érkeztek meg, azt Clausewitz Napoleon „vakmerő könnyelműségének" tulajdonítja, amennyiben szokásához híven most sem törődött az ellátással és nem kímélte hadseregét az előnyomulás alatt. Der russische Feldzug von 1812. (Hinterlassene Werke. VII. Bd.) Berlin. 1835. 239. és köv. l. — Meg kell jegyeznünk azonban, hogy Napoleon óriási előkészületei nem azt mutatják, mintha elhanyagolta volna az ellátást, másrészt azt is tudjuk, hogy nem kíméletlenségből hajszolta csapatait a végkimerülésig. Hiszen Vilnában és Vityebszkben például azért állt meg, hogy az utánpótlást megszervezze és lélekzethez juttassa hadseregét, bár tisztában volt azzal, hogy ezáltal igen kedvező hadműveleti alkalmat mulaszt el. Így ír például Vityebszkből Davoutnak: „Mon intention est de donner sept à huit jours de repos à l'armée, qui est très-fatiguée; j'ai préféré cet avantage à celui d'arriver à Smolensk avant Bagration." Correspondance, XXIV. köt. 126. l. — Véleményünk szerint Clausewitz nem veszi itt figyelembe eléggé, hogy Napoleon feloldhatatlan ellentmondás előtt állt: vagy lassan és az utánszállítás üteméhez igazodva nyomul előre, vagy erre nem tekint, és gyorsan menetel. Ha az első megoldást választja, akkor teljesen kizárt, hogy utolérhesse az orosz hadsereget és döntő csapást mérjen rá — eltekintve attól, hogy ebben az esetben Moszkvát sem érhette volna el egy hadjáratban —, ha pedig gyorsan nyomul előre, akkor az ellátást *szükségképpen* el kellett hanyagolnia. A kérdés lényege ott van, hogy a korabeli termelési, közlekedési és technikai adottságok mellett Oroszországot megszállni, területét elfoglalni nem lehetett, legyőzésére tehát csak egy mód kínálkozott: hadseregének gyors megsemmisítése, ami feltehetően békére kényszerítette volna a cári kormányt. Az orosz hadjárat később is sokat foglalkoztatta Clausewitzet. A „Vom Kriege"-ben egy helyen ezt írja: „Das russische Reich ist kein Land, welches man förmlich erobern, d. h. besetzt halten kann, wenigstens nicht mit den Kräften jetziger europäischer Staaten und auch nicht mit den 500 000 Mann, die Bonaparte dazu herangeführt hatte. Ein solches Land kann nur durch eigene Schwäche und durch die Wirkungen inneren Zwiespaltes bezwungen werden. Um auf diese schwachen Stellen des politischen Daseins zu stossen, ist eine bis ins Herz des Staates gehende

Ahhoz azonban, hogy az orosz főseregre rövid időn belül, lehetőleg még Vilnánál megsemmisítő csapást mérhessen, az kellett, hogy az ne is akarja, de ne is tudja elkerülni a döntő csatát, továbbá, hogy ez a csata valójában megsemmisítő győzelemmel végződjék.[15] Ennek két előfeltétele volt: 1. támadásának erejével, idejével és irányával *meglepje* az orosz hadvezetőséget; 2. a döntés eléréséig a hadsereg zavartalan és folyamatos élelemellátása biztosítva legyen, az élelembeszerzés a hadsereg ütőképességét ne csökkentse és mozgását ne lassítsa, tehát hadműveleti tekintetben teljesen szabad kezet nyerjen.

Ami az első feltételt illeti, azt Napoleonnak teljes mértékben sikerült teljesítenie. A rendelkezésre álló lehetőségek maximális kihasználásával, óriási szervező munkával, és szinte egész Európa erőforrásainak igénybevételével, a történelemben eladdig példátlanul nagy, mintegy 600 000 harcost számláló hadsereget sikerült felállítania. Ennek a roppant tömegű hadseregnek a felvonulását Belgiumtól Kelet-Poroszországig és Észak-Itáliától a Varsói Nagyhercegségig oly mesterien szervezte meg és leplezte, hogy az orosz hadvezetőség szinte az utolsó pillanatokig bizonytalanságban volt nemcsak

---

Erschütterung notwendig. Nur wenn Bonaparte mit seinem kräftigen Stoss bis Moskau hinreichte, durfte er hoffen, den Mut der Regierung und die Treue und Standhaftigkeit des Volkes zu erschüttern. In Moskau hoffte er den Frieden zu finden, und dies war das einzige vernünftige Ziel, welches er sich bei diesem Kriege stecken konnte" 668—669. l. — Véleményünk szerint, Napoleon ennek a kijelentésnek csak az első felével értett volna egyet, de a második felével nem, ti. azzal, hogy a győzelemhez Moszkvát feltétlenül el kellett foglalni. Bár visszaemlékezéseiben így ír „Elle (ti. Oroszország) dépend de son centre de vie; or ce centre de vie, c'est Moscou, Petersbourg et l'armée", viszont néhány sorral lejjebb, amikor arról ír, hogy milyen nagyra becsülte az orosz hadsereget, megjegyzi: „mais plus j'avais de considération pour cette armée, plus j'étais convaincu qu'elle faisait toute la force de la Russie" I. m. II. köt. 184. l.

[15] Igen sok körülmény szól amellett, hogy Napoleon egy, a határ közelében aratott győzelemtől várta a megoldást. Ségur írja: „En Prusse, l'empereur n'avait fait prendre à son armée que vingt jours de vivres. C'était ce qu'il en fallait pour gagner Vilna par une bataille. La victoire devait faire la reste." I. m. I. köt. 154. l. — Maga Napoleon ezt írja visszaemlékezéseiben: „Je pensais que l'amour-propre des Russes ne leur permettait pas d'évacuer la Lithuanie sans une bataille générale; et si je remportais entre Wilna, Smolensk ou Witebsk, une victoire comme à Friedland ou Austerlitz, l'Europe entière ne serait-elle pas à mes pieds?" És másutt: „J'espérais que les Russes défendraient la Lithuanie; je me croyais certain de gagner la bataille, s'ils l'acceptaient. Les circonstances du moment devaient décider la reste." A borogyinói csatáról megemlékezve, ezt írja: „Cette sanglante et mémorable bataille, que nous avions si ardemment désirée, était loin de remplir mon but. J'avais espéré de la livrer en Lithuanie, et de la rendre décisive; je la trouvais à 200 lieues plus loin, et il ne me restait qu'un terrain couvert de 60 mille blessés ou mourants des deux partis." A határ közelében vívott megsemmisítő csata és a Moszkvába való bevonulás kérdésében perdöntőnek tartjuk a lengyel kérdés rendezésével megbízott Pradt érsekkel, Vilnában folytatott beszélgetéséről írt feljegyzését: „Je lui ouvre toute ma pensée; j'espère gagner deux batailles et dicter la paix à Moscou." Vie politique et militaire de Napoléon. II. köt. 184, 195, 230. és 194. l.; — Caulaincourttól tudjuk, hogy a Nyemanon való átkelést megelőző napon Napoleon biztosra vette, hogy az oroszok a lengyelekre való tekintettel nem adják fel Vilnát, hanem harcolni fognak érte. Ezenkívül arra is számított, hogy meglepetésszerű átkelése és gyors menetei következtében az orosz főseregnek nem is lesz ideje a visszavonulásra. Amikor pedig megtudta, hogy az oroszok Vilnát kiürítették, szemmel láthatóan elcsüggedt. I. m. 20—25. l. — Egyébként Napoleon reményei egyáltalán nem voltak alaptalanok. Az orosz főhadiszálláson igen erős pártot alkottak azok, akik szégyennek és oktalanságnak tartották Vilna feladását. Benningsen egyenesen azt javasolta, hogy az orosz hadsereg ragadja magához a kezdeményezést, nyomuljon Kovno felé és ütközzék meg a franciákkal. *Smitt :* i. m. 466. l. — Az 1. orosz hadsereg parancsnoka, Barclay de Tolly június 24-én reggel — tehát

a felvonult erők nagyságáról, de a felvonulás és a főtámadás irányáról és idejéről is.[16]

De a gyors döntés másik előfeltételének teljesítése szempontjából sem hagyott Napoleon szervező munkája maga után kívánnivalót. Miután teljesen világos volt előtte, hogy akkora tömeget, mint a Grande Armée, az orosz hadszíntér nem tarthat el,[17] már 1811 őszén megkezdte a hadjárat anyagi előkészítését, amelyben első helyen az élelem beszerzése, raktározása és az utánszállítás megszervezése állt. Részben vásárlás, részben Poroszországra és a Varsói Nagyhercegségre kivetett kontribució útján már április közepén mintegy 300—350 000 q gabona, liszt és 6000 q rizs volt felhalmozva Danzigban, Thornban, Varsóban és más porosz, valamint lengyel városokban. Ezenkívül nagy mennyiségű főzelékféle, ital és hatalmas vágócsordák álltak szállításra készen. Végeredményben a felhalmozott készletek a hadsereg egy évi szükségletét fedezték.[18]

Ennek a töméntelen élelemnek a hadsereg után való szállítása részben szekéren, részben hajón történt volna. A szárazföldi szállítás lebonyolítására Napoleon szállítózászlóaljakat állított fel, összesen 60 000 q szállítótérrel, ami lehetővé tette, hogy 600 000 embernek mintegy húsz napi élelmét szállíthassák egyszerre.[19] Az utánszállítás gerincét azonban a víziszállítás alkotta volna. Ehhez a viszonyok igen kedveztek. A kelet-poroszországi és lengyelországi raktáraktól megszakítatlan víziút vezetett a Visztulán, a Frisches Haffon, a Pregelen, a Deimen, a Frigyes-csatornán és vele párhuzamosan a Kurisches Haffon, továbbá a Nyemanon egészen Kovnóig és innen a Vilián Vilnáig (2. sz. vázlat).

Mindezek a körülmények döntő befolyást gyakoroltak Napoleon felvonulási tervére és a hadműveletek első szakaszára. Amint a 2. számú vázlaton

annak a napnak a reggelén, amelynek éjszakáján a franciák átlépték az orosz határt — azzal a gondolattal foglalkozott, hogy döntő csatát vív Vilna közelében. *Bernhardi :* i. m. I. köt. 324. l.

[16] Az orosz főhadiszálláson májusban és júniusban csak 100—160 000 főre becsülték a francia fősereg erejét. *Bernhardi :* i. m. 264, 265, 312. l. — A vilnai főhadiszálláson tartózkodó Clausewitz számára teljesen elképzelhetetlennek tűnt fel, hogy Napoleon 600 000 főből álló hadsereget tudjon kiállítani. „Zu eben der Zeit, als das russische Heer an der Grenze nicht über 180 000 Mann zählte, behauptete man, der Kaiser habe 600 000 Mann bezahlt, und diese Behauptung, welche der Verfasser damals für eine sarkastische Übertreibung hielt, war die reine Wahrheit." Der Feldzug von 1812. 13. l. — A támadás irányát illetően ugyanilyen bizonytalanságban volt az orosz hadvezetőség. A főtámadást általában Varsó—Grodno vonalon várták, s csak június közepén, amikor a francia hadsereg már átvonult Kelet-Poroszországon, ismerték fel, hogy a fősereg valahol az alsó Nyemannál fog támadni. Ekkor azonban már nem volt idő ellenintézkedésekre, és az orosz seregek eredeti csoportosításukban maradtak. *Bogdanovics :* Geschichte des Feldzuges im Jahre 1812. Lepzig. 1863. I. köt. 91, 97—98. l. — Végül az átkelés idejét sem sejtették meg az oroszok, amire legjellemzőbb, hogy annak hírét a cár egy udvari bálon kapta meg. Csak ezután intézkedtek nagy sietve a levéltárak, a pénztár és a raktárak készleteinek hátraszállítására. Ennek a sietségnek és kapkodásnak volt az eredménye, hogy meglehetősen nagy raktári készletek jutottak a franciák kezére. *Osten-Sacken :* Der Feldzug von 1812. Berlin. 1901. 43. l.

[17] Danzingban írta le ezeket a sorokat: „Le résultat de tout mes mouvements réunira quatre mille homme sur un seul point. Il n'y aura alors à espérer du pays, et il faudra tout avoir avec soi." *Ségur :* i. m. I. köt. 111. l.

[18] Correspondance XXIII. köt. 192, 437. l. — *Vandal :* Napoléon et Alexandre Ier. Vol. III: *La rupture.* Paris. 1896. 233. és 327. l.

[19] *Ullmann :* Studie über die Ausrüstung sowie über das Verpflegs- und Nachschub-Wesen im Feldzuge Napoleons I. gegen Russland im Jahre 1812. Wien. 1891. 13. l.

Napoleon terve a felvonulásra és az utánszállításra

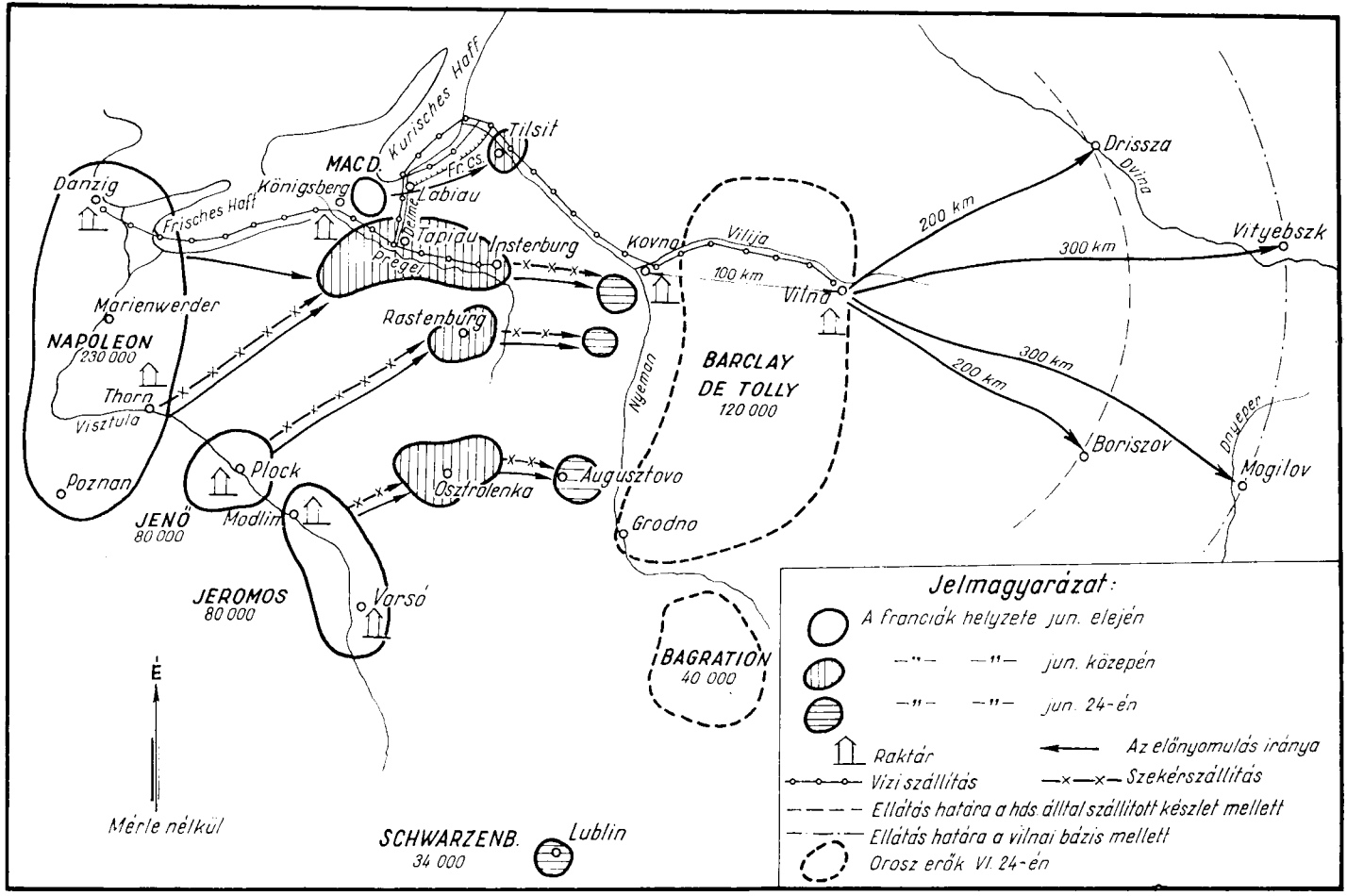

láthatjuk, május végén és június elején a hadsereg három nagyobb és két kisebb csoportban helyezkedett el Kelet-Poroszország és a Varsói Nagyhercegség területén. A Visztula alsó folyásánál, Danzig és Poznań között állt a főcsapat Napoleon vezetése alatt, Jenő serege Plock körül, Jeromosé Varsónál állt. A bal szárnyat a Königsbergnél álló MacDonald, a jobb szárnyat a Lublinnál álló Schwarzenberg alkotta. Napoleon ebben az időben tudta, hogy az orosz hadsereg három nagyobb csoportban állt fel: az 1. orosz hadsereg Barclay de Tolly vezetése alatt Kovnó—Vilna—Grodnó környékén, a 2. hadsereg Bagratyion alatt Vilkovszkinál, Tormasszov serege pedig Lucknál.

Az erők fenti elosztását, valamint a stratégia bizonyos formális elemeit szem előtt tartva, a hadtörténetírók egy része megkísérelte, hogy rekonstruálja Napoleon hadműveleti tervét. A sok közül Osten-Sacken elgondolását ismertetjük.[20] Szerinte Napoleon kezdetben főseregével az oroszok északi szárnyát akarta átkarolni és Barclay de Tolly hadseregének déli irányba való elszorításával akarta szabaddá tenni a moszkvai utat. Hadseregének csoportosítása június második hetében ennek az elgondolásnak felelt volna meg. Időközben azonban új és pontosabb híreket kapott az orosz hadseregről, amelyek alapján belátta, hogy az északról való átkarolás igen nagy nehézségekbe ütköznék. Ezért elhatározását megváltoztatva, átkarolás helyett most már frontális áttörésre, az 1. és a 2. orosz hadsereg egymástól való elválasztására törekedett, mégpedig Kovno—Vilna irányában. Itt még megjegyzi Osten-Sacken, hogy ez az irány felelt meg legjobban a helyi adottságoknak is, amennyiben a Vilia megkönnyítette volna a főcsapat ellátását.

Alapjában véve azonban Osten-Sacken nem helyesli Napoleonnak ezt a tervét, és felteszi a kérdést: nem lett volna célszerűbb, ha az 1. és 2. orosz hadseregnek áttörés útján való szétválasztása helyett inkább arra törekedett volna, hogy Bagration hadseregét délről átkarolva, azt Barclay de Tolly hadseregére, majd mindkettőt a Dvinához szorítsa? Osten-Sacken szerint ez a terv feltétlenül az orosz hadsereg megsemmisítéséhez vezetett volna. Mindez természetesen azt jelentette volna, hogy Napoleon főerőit nem északon — Kovnónál —, hanem délen, Grodno környékén indítsa támadásra, bár a Nyeman felső folyásának erdős, mocsaras vidéke nagyobb tömegek mozgatását megnehezítette volna. „Ez azonban — jelenti ki Osten-Sacken — nem jelenthetett leküzdhetetlen akadályt akkor, amikor a hadjárat sikeréről volt szó."

Ez a felfogás azonban — és ezt más hadtörténészek is vallják[21] — túlságosan nagy jelentőséget tulajdonít a stratégia formális elemeinek, az át-

[20] I. m. 45—47. l.

[21] A Franke által kiadott Handbuch der neuzeitlichen Wehrwissenschaften. Berlin 1936 c. műben olvashatjuk: „Der operative Gedanke des Kaisers war anfangs, dem Gegner durch Eindrücken seines Nordflügels die rechte Flanke abzugewinnen und ihn südwärts abzudrängen." (I. köt. 317. l.). — Ugyanezt a felfogást vallja *Freytag-Loringhoven* is, Die Heerführung Napoleons c. művének (Berlin, 1910) 156. lapján. Bogdanovics, Napoleonnak Jeromoshoz írt levelére hivatkozva, megállapítja, hogy terve az volt, hogy az 1. orosz hadsereget frontálisan visszaszorítja, majd erőinek egy részével leköti, zömével pedig a 2. hadsereget északról átkarolja. I. m. I. köt. 111. l. Ez azonban eléggé önkényes következtetés, mivel az idézett levélből csupán az derül ki, hogy Napoleon utasítja Jeromost, hogy keltse azt a hitet az oroszokban, hogy az osztrákokkal egyesülendő, seregével Lublin felé nyomul, valójában azonban éppen ellenkező irányba kell majd előnyomulnia. A kérdéses levél fordítását Bogdanovics közli, eredetije megtalálható a Correspondance XXIII. kötetének 509—510. lapján. — Egyébként érdekes módon a kortársak általunk ismert műveiben sehol nem találtuk nyomát annak, hogy Napoleont elsődlegesen az

karolásnak és az áttörésnek. A stratégiai manőver e két formájának megkülönböztetése természetesen igen fontos, egy-egy konkrét esetben való alkalmazásuk pedig döntő jelentőségű lehet. Azonban csakis a hadszíntér, illetve a terep, valamint az ellátás bázisát a hadsereggel összekötő ún. „hadműveleti vonal" mérlegelése alapján dönthető el, hogy melyik vezet nagyobb eredményre. Érzésünk szerint éppen ezt mulasztja el Osten-Sacken, és így olyan elgondolásokat tulajdonít Napoleonnak, amelyek valószínűleg meg sem fordultak a fejében. Mindenesetre kiadott levelezésének, valamint visszaemlékezéseinek tanulmányozása alapján biztosan állíthatjuk, hogy elsődlegesen nem az áttörés vagy az átkarolás lehetőségeit mérlegelte, és a Kovno—Vilna támadási irányt nem az egyik vagy a másik formációhoz fűzött reményei alapján választotta, hanem egyedül és kizárólag az utánszállítás szempontjai miatt.

Napoleon teljesen tisztában volt ugyanis azzal, hogy a Varsótól északkeletre elterülő Osztrolenka és Augusztovo környékének népesedési, művelési és közlekedési viszonyai mellett teljességgel lehetetlen lett volna a döntésre hivatott főerőt, több, mint 200 000 embert itt felvonultatni.[22] Kelet-Poroszország jobb útja, főleg pedig a vízi szállítás előbb ismertett előnyei viszont óriási könnyebbséget jelentettek az utánszállítás szempontjából, megkönnyítették a fősereg felvonulását, ami pedig legfontosabb, reményt nyújtottak arra, hogy segítségükkel Kovnónál, majd Vilnánál új hadműveleti bázist lehessen kiépíteni.[23]

átkarolás szempontja vezette volna felvonulási tervének kidolgozásánál. Egeszen nyilvánvaló, hogy csak utólagos belemagyarázásról van szó. Ld. Chambray, Ségur, Caulaincourt és Clausewitz id. műveit. Bár Fazensac azt állítja, hogy Napoleon Barclay de Tolly és Bagratyion elválasztására törekedett, erre azonban csak Vilna után került sor, amikor kiderült, hogy Barclay de Tolly nem veszi fel a harcot. Souvenirs militaires de 1804 à 1814. 4. ed. Paris. 1870. 222. l. — Napoleon ugyan ezt írja visszaemlékezéseiben: „Je résolus de franchir le Niémen au point saillant de Kowno, extrêmement favorable à mon projet de percer leur centre et de les accabler ensuite successivement." I. m. II. köt. 197. l. Az igazság azonban az, hogy főerőit már sokkal előbb Kelet-Poroszország északi felébe irányította, és innen másfelé, mint Kovno felé nehezen vehette volna útját. Hogy az orosz sereg közepe Vilna körül van, erről egészen pontos értesüléseket csak június első felében szerzett, amikor csapatai már mozgásban voltak Kovno felé.

[22] Lassú István Osztrolenka környékét „sivatag pusztaság"-ként jellemzi (A lengyel királyság 6. l.). — Egyébként az 1806—07. évi hadjárat alkalmával Napoleon személyesen is megismerte ezt a vidéket, és a legrosszabb tapasztalatokat szerezte. Az őszi esőzésben az úttalan vidéken lehetetlen volt az utánszállítást megoldani. Jellemző, hogy a Varsóban felhalmozott készleteket 60—70 km-re sem tudták előre szállítani. *Obert :* Die Verpflegsereignisse im Winterfeldzug 1806 bis zur Schlacht von Pultusk. Temesvár. 1895. — Egyébként a bekövetkező események igazolták Napoleon előrelátását, mert az Osztrolenkán és Augusztovon keresztül Grodno felé előnyomuló Jeromos 80 000 emberével is alig tudott átvergődni ezen a „sivatagon", és csak nagy késéssel érkezett meg Grodnóra. Ez volt a fő oka annak, hogy Bagratyion seregét nem sikerült megsemmisíteni. Más kérdés, hogy ezt a tényt Napoleon az események idején — sőt később is — elhallgatta, legalább is nem hangsúlyozta, és Jeromost tette meg bűnbakká a balsikerért.

[23] Davouthoz írt levelében világosan megmondta Napoleon, hogy azért kelt át a fősereggel Kovnónál, mert itt folyik a Vilia a Nyemanba, és „de la plus proximité de Tilsit, d'ou je dois tirer mes approvisionnements". Correspondance XXIII. köt. 607. l. — Egyébként többen is rámutattak, hogy milyen fontos szerepet játszott az utánszállítás szempontja Napoleon tervének kialakításában. *Smitt :* i. m. 371. és 374. l. — *Horsetzky :* Der Feldzug 1812 in Russland. Wien. 1901. 22. l. — Véleményét leghatározottabban Ulmann fejezi ki: „Wenn man der Armuth des Grossherzogtums Warschau nördlich Bug und Weichsel, die relative Wohlhabenheit und stärkere Besiedelung der Provinz Preussen, *dann ihre geordnete Verwaltung* — ein sehr wichtiger Factor bei Kriegsleistun-

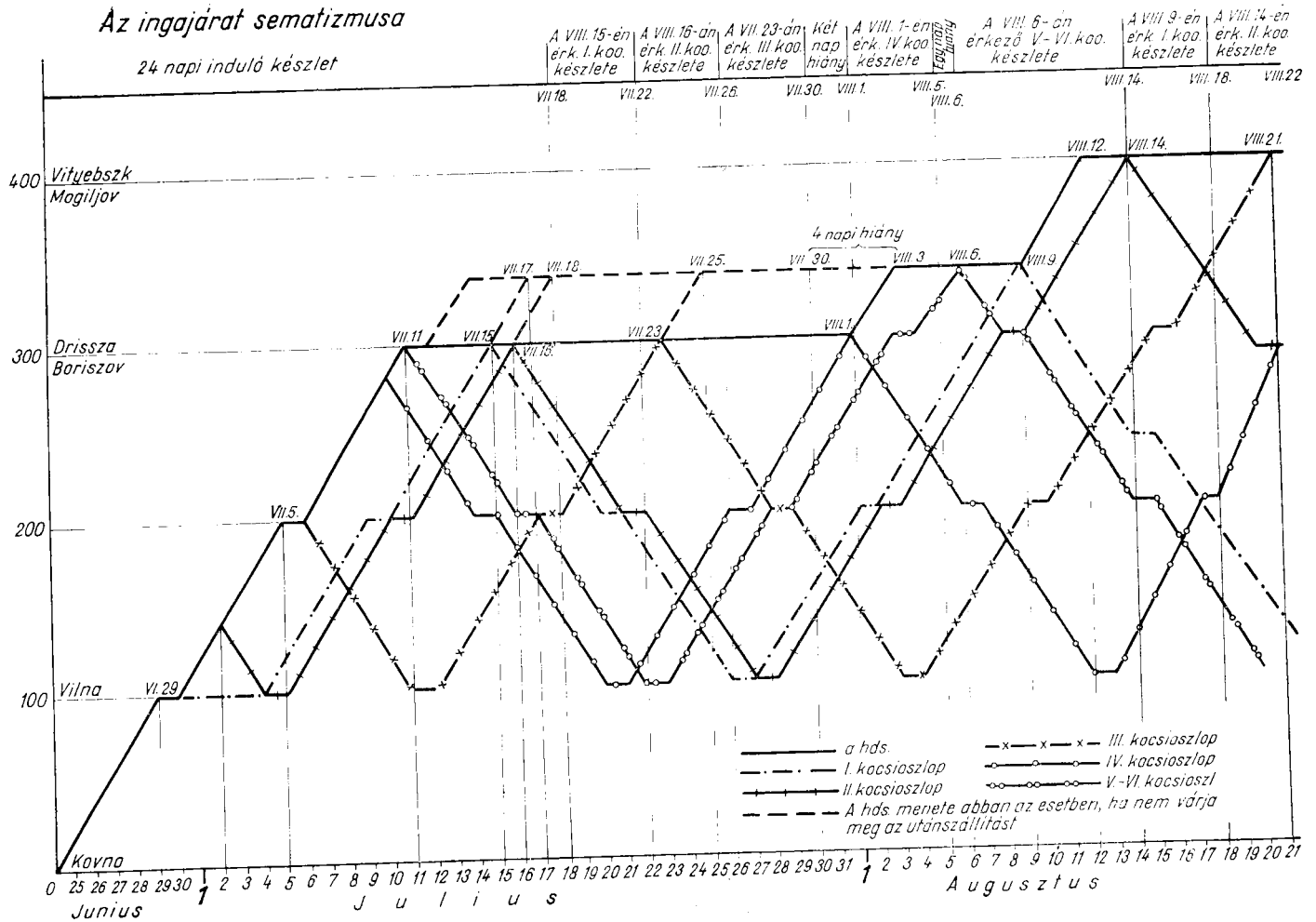
Az ingajárat sematizmusa
24 napi induló készlet
A VIII. 15-én érk. I. koo. készlete
A VIII. 16-án érk. II. koo. készlete
A VII. 23-án érk. III. koo. készlete
Két nap hiány
A VIII. 1-en érk. IV. koo. készlete
Hiány 4 nap
A VIII. 6-án érkező V.-VI. koo. készlete
A VIII. 9-én érk. I. koo. készlete
A VIII. 14-én érk. II. koo. készlete
VII. 18.
VII. 22.
VII. 26.
VII. 30.
VIII. 1.
VIII. 5.
VIII. 6.
VIII. 14.
VIII. 18.
VIII. 22.
400
Vityebszk
Mogiljov
300
Drissza
Boriszov
200
100
Vilna
Kovna
VI. 29.
VII. 5.
VII. 11.
VII. 15.
VII. 16.
VII. 17.
VII. 18.
VII. 23.
VII. 25.
VII. 30.
VIII. 1.
VIII. 3.
VIII. 6.
VIII. 9.
VIII. 12.
VIII. 14.
VIII. 21.
4 napi hiány
a hds.
I. kocsioszlop
II. kocsioszlop
III. kocsioszlop
IV. kocsioszlop
V.-VI. kocsioszl
A hds. menete abban az esetben, ha nem várja meg az utánszállítást
0 25 26 27 28 29 30 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21
Junius
J u l i u s
A u g u s z t u s

Mindezek alapján Napoleon terve a felvonulásra a következő volt (ld. a 2. sz. vázlatot): a fősereg Danzig—Poznań környékéről a Pregel menti Wehlau és Insterburgon keresztül Kovnohoz, Jenő serege Plockból Rastenburgon keresztül Keidanyihoz, Jeromos Varsó—Modlin vidékéről Osztrolenkán keresztül Grodnohoz, MacDonald Königsbergből Tilsithez, Schwarzenberg Lembergtől Lublinhoz menetel. Az ellátást a felvonulás alatt részben utánszállítással, részben helyszíni beszerzéssel biztosítják. Miután a fősereg a Pregelhez ért, ellátását egészen Insterburgig, tehát majdnem a lengyel határig vízi uton kapja. A többi seregnél az utánszállítás csak szekérszállítással folyhat. A csapatoknak a Nyemant 24 napi élelmi készlettel kellett átlépniök. Miután MacDonald átkelt a Nyemanon és rajta a hajózást biztosította, megindulhatott a tömeges szállítás Danzigból Königsbergen és Tilsiten keresztül Kovnóra. Az első két szállítmány június első hetében indult volna meg Königsbergből.[24] Napoleon tehát úgy számított, hogy amikor a hadsereg elfogyasztotta a magával vitt huszonnégy napi élelmet, addigra a kelet-poroszországi raktárak készleteiből feltöltött kovnói és vilnai bázisról folyhat tovább az utánpótlás.

Most nézzük meg, hogy amennyiben Napoleonnak az utánszállításra vonatkozó számításai beválnak, elméletileg milyen távolságra nyomulhatott volna előre a kovnói és vilnai bázis birtokában. Vizsgálatainkat grafikus módszer alkalmazásával végezzük.[25] Amint a mellékelt grafikonon láthatjuk, a menettávolságokat a függőleges, a napokat a vízszintes tengelyen vettük fel. A menetvonal kezdőpontja Kovno, ahonnan az átkelés után, június 25-én indul el a fősereg. A seregnél 24 napi élelmi készlet van, tehát az ellátás július 18-ig biztosított (ld. a grafikon feletti vízszintes vonalat). A 100 km-re fekvő

---

gen jeder Art — entgegen hält, wenn man das reiche Netz von Land- und Wasserstrassen betrachtet, welches zur untersten Weichsel-Strecke Thorn—Danzig, dann von dieser zum unteren Niemen führt, wenn man sich insbesondere der für die Massen-Verfrachtung von Verpflegsgütern brauchbaren Wasserwege von Königsberg bis Kowno, dann daran erinnert, dass nur von Kowno und Grodno aus Strassen nach Wilna führten und auch der Wilija-Fluss für den Verpflegs-Transport in Aussicht genommen war, dagegen erwägt, dass die Verbindung der Weichsel-Strecke Praga—Modlin nach Lithauen auf zwei Strassen beschränkt und von Modlin bis Grodno eine *ausgiebige* Zwischenbasirung nicht thunlich war; so kommt man zum Schlusse, *dass beim Aufmarsche des Haupttheiles der grossen Armee in Ost-Preussen und Preussisch-Lithauen Rücksichten der Verpflegung und des Nachschubes von grossem Einflusse waren*" és másutt: „Wir können uns insbesondere für den *Napoleon*'schen Vormarsch ins Innere Russlands keine bessere Basierung denken, als jene am Niemen von Tilsit (im engeren Sinne von Kowno) bis Grodno." I. m. 44. és 45. l.

[24] Mindezek az adatok a Correspondance XXIII. kötetében találhatók.

[25] Meg kell jegyeznünk, hogy sehol nem találtunk adatokat arra nézve, hogy miként képzelte el Napoleon az utánszállítást a vilnai bázisról. Viszont levelezéséből az derül ki, hogy sem élelemre, sem szállítóeszközre nem számított Litvániában, így az ellátás alapja csakis Vilna lehetett, ahonnan a rendelkezésére álló szekerek adott — és nem növelhető! — számát tekintve, az utánszállítást másként, mint ingajárattal megoldani nem lehetett. Persze az általunk elképzelt megoldáson kívül sok más is lehetséges — a menetek más beosztásával, a szállítmányok más összeállításával —, de *alapvetően* más megoldás alig képzelhető el. Egyébként ebben a korban mozgásoknak, folyamatoknak a koordináta rendszerben való ábrázolását még nem ismerték, legfeljebb a matematikusok. A grafikus ábrázolást a gyakorlati életben nem alkalmazták, a hadseregnél semmiesetre sem. Kanerin igen nagy fáradság árán próbálja kiszámítani és ábrázolni egy hadsereg harminc napos menetét és eközben az élelemszállító vonat ingajáratát. Ahogyan írja: „egész tömeg papírt" kellett eldobnia a próbálkozások során, amíg megtalálta a megoldást. Mindenesetre megoldásában így is sok hibát találtunk, de erre csak a koordináta rendszerben való ábrázolás segítségével jöttünk rá. Ld. id. tanulmányomat,

Vilnába június 29-én érkezik meg a hadsereg, ott egy napot pihen, majd július 1-én továbbindul. Eddig a hadsereg hat napi élelmet fogyasztott el, marad tehát 18 napi adag. A hadsereg július 6-án újra pihen, majd öt menet után, 11-én Drissza—Boriszov vonalába érkezik. Ennél tovább a menetet nem folytathatja, mert ugyan van még egy heti élelme, de ha tovább megy, az élelemért Vilnába visszaforduló és onnan a hadsereg után igyekvő szekerek nem érhetik utol. Hogy ezt megérthessük, térjünk vissza Vilnába.

Miután MacDonald Tilsitnél, a főcsereg pedig Kovnónál átkelt a Nyemanon, szabaddá vált rajta a szállítás, majd amikor Vilnát is elfoglalták, a Vilián is. Megindulhatott tehát a hajószállítás Kelet-Poroszországtól egészen Vilnáig. Feltéve, hogy az első szállítmány július 4-én éri el Vilnát, a szekérszállítás 5-én indulhat meg. Az első szekérszállítmányt — a továbbiakban „I. kocsioszlop" — azok a szekerek fogják alkotni, amelyekről június 28-án pótolták a katonáknál levő és időközben elfogyasztott négy napi élelmet. Az 5-én elinduló oszlop 10-én pihenőt tart, majd menetét folytatva, 15-én Drissza—Boriszov vonalában utoléri a hadsereget és átadja a nála levő négy napi élelmet. Ezzel együtt hét napi készlete van a hadseregnek — ugyanis az induló készletből még három napra való van — tehát az ellátás július 22-ig biztosított. (Ld. a grafikon feletti vízszintes vonalat.)

Az ábrán vékony szaggatott vonal jelzi azt az esetet, ha a hadsereg elhagyta volna Drissza—Boriszov vonalát. Ha csak két menetet tesz, az I., II. és III. kocsioszlop ugyan utoléri, a három oszlop által szállított 12 napi élelem azonban csak július 30-ig elegendő, viszont a IV. kocsioszlop csak augusztus 3-án érkeznék meg, s így a hadsereg 31-től 4-ig, azaz négy napon keresztül hiányt szenvedne. Amennyiben tehát a hadsereg Drissza—Boriszov vonalát átlépi, ellátása felborul, hiszen két napi élelmet még így is helyszíni beszerzéssel kell pótolni, vagy az adagok csökkentésével kell kigazdálkodni, mivel a IV. kocsioszlop csak 1-én este érkezik meg, az első három szállítmány élelme viszont csak 30-án estig lett volna elég.

Drissza—Boriszov vonalát csak augusztus 2-án lépheti át a hadsereg. Ekkor a IV. kocsioszlop által szállított készlettel ellátása 5-én estig biztosítva van. Ha két menetet tesz, egy napig hiányt fog szenvedni ugyan, de 6-án utoléri az V. és VI. kocsioszlop és ezeknek nyolc napi rakományával ellátása 14-én estig biztosítva van. Miután pedig 9-én a most már másodszor forduló I. kocsioszlop is utóléri a hadsereget, semmi akadálya sincs annak, hogy további három menetet tegyen és elérje Vityebszk—Mogiljov vonalát, annál is inkább, mivel 14-én a II., és 21-én a III. kocsioszlop is megérkezik.

Vityebszk—Mogiljov vonalát azonban a hadsereg már nem lépheti át, mivel elérkezett ellátása határáig. Nem számíthat többé a Vilnában felhalmozott készletekre, hiszen a szekerek fordulásához öt hétnél is több időre van szükség. Itt tehát Napoleonnak mindenképpen meg kellett volna állnia és a helyszínen található készletekből új bázist kellett volna kiépítenie. Egyébként erre most már nagyobb lehetőség kínálkozott, mivel a szmolenszki és mogiljovi kormányzóságok kulturáltabb, magasabb népsűrűségű vidékén több élelmiszerre számíthatott. Mindesetre az új bázis kiépítéséhez még optimális körülmények között is — ti. ha a lakosság nem tanúsít ellenállást, ha a polgári közigazgatás működik, ha a visszavonuló orosz hadsereg nem pusztította el a készleteket — huzamosabb idő kellett volna. A kelet-poroszországi és lengyelországi raktárak feltöltéséhez békés viszonyok között is közel hat hónapra volt szükség. Ha itt csak három hónapot veszünk — bár szinte valószínűtlen,

hogy ennyi idő elég lett volna —, akkor is csak decemberben folytathatta volna előnyomulását. Miután azonban az orosz télben erről szó sem lehetett, a hadjáratot ebben az évben be kellett volna fejezni és a döntést a következő évre halasztani.

Semmilyen adattal sem rendelkezünk arra nézve, hogy Napoleon az utánszállításnak előbbiekben vázolt mechanizmusát így átgondolta volna. Viszont az általunk is idézett kijelentései, amelyekben arra céloz, hogy Szmolenszknél eredetileg meg akart állni, azt mutatják, tisztában volt azzal, hogy a szekerek nagy fordulóideje miatt Vityebszken túl a vilnai bázis alig adhatott volna valami segítséget. Épp ezért mástól, mint néhány gyors csapástól nem is várhatta a megoldást. Az általános politikai helyzet ugyanis nem engedte meg, hogy lekösse magát több éven keresztül Oroszországban, és hogy két frontos háborút folytasson, Spanyolországban és Oroszországban —, a döntést tehát még abban az évben el kellett érnie. A gyors és biztos döntés előfeltétele azonban az ellátás zavartalan és folyamatos működése volt, ez pedig az elmondottak alapján csak Drissza—Boriszov, esetleg Vityebszk—Mogiljov vonaláig volt biztosítva, az orosz hadsereget tehát ezen a vonalon belül kellett megsemmisítenie. Mindez viszont további bizonyíték amellett, hogy eredetileg nem akart Moszkváig előnyomulni, — anélkül, hogy az orosz hadsereget megsemmisítse, semmi esetre sem![26]

A cári udvar tervei

A kor katonai szakértői jó ideig teljesen tanácstalanul álltak szemben Napoleon bámulatos sikereivel. Keserű tapasztalatokkal teli hosszú időnek kellett eltelnie, és Napoleon legyőzhetetlenségét megcáfoló eseményeknek kellett bekövetkezniök Spanyolországban ahhoz, hogy megfogalmazhassák maguknak Napoleon hadviselésének lényegét és ennek alapján kidolgozzák azt a stratégiai rendszert, amellyel a siker reményében vehetik fel vele a harcot.

A katonai szakértők a következőkben látták Napoleon sikereinek titkát: 1. Hatalmas hadvezéri képességeiben, amelynek még a nyomába is alig léphetett valaki a kortársak közül.[27] Ez a tehetsége stratégiai és taktikai vezetésében egyaránt szembeötlött: mindenkinél jobban értett ahhoz, hogy pontosan kiszámított és villámgyorsan végrehajtott stratégiai manőverrel túlerőt hozzon létre a döntő ponton, és ezt a túlerőt fölényes taktikai vezetésével a csata színhelyén a legmegfelelőbben alkalmazza. 2. Az ellátás hagyományos rendszerével való szakítás és a hadszíntér erőforrásainak kíméletlen igénybe-

[26] Erre a következtetésre jutott Ullmann is: „Es scheint, dass der Kaiser im Jahre 1812 sogar sehr viel von den ersten Erfolgen gegen die russische Armee erwartete, dass er so wenig wie die russische Heeresleitung von Haus aus ein Ausweichen der Russen tief in das Innere des ungeheueren Reiches in Aussicht nahm. So grossartig nämlich seine Zurüstungen für den Feldzug 1812 waren, *für ein tiefes Eindringen in Russland, für den Vormarsch bis Moskau, waren sie nicht berechnet.*" I. m. 41. l.

[27] Ezt a véleményt úgyszólván mindenki osztotta. Kutuzov is igen nagyrabecsülte hadvezéri képességeit és egy alkalommal így intett le egy Napoleont gúnyoló tisztecskét: „Fiatalember, ki jogosított fel arra, hogy kinevesd a világ egyik legnagyobb jelenségét? Szívd vissza illetlen szavaidat." *Tarlé :* 1812. Napoleon Oroszországban. Bpest. 1944. 165. l.

vétele, azaz a rekvizíció, amely feleslegessé tette a raktárakat, megszabadította az ötmenetrendszer nehézkes bilincseitől, ami előfeltételét jelentette villámgyors stratégiai manővereinek.

Ennek az új hadviselési rendszernek — amiről azonban meg kell jegyeznünk, hogy elveiben nem volt új, mert amióta hadtudomány létezik, ezeket az elveket mindig is ismerték, gyakorlati alkalmazása pedig több, Napoleontól teljesen független körülménytől függött, mint az európai táj megváltozása, a népsűrűség felemelkedése, a mezőgazdasági termelésnek elsősorban mennyiségi, de bizonyos fokig minőségi változása, továbbá a francia forradalom által lefektetett alapok, különösen a feudális államvezetéssel szemben sokkal nagyobb hatásfokkal működő polgári adminisztráció, végül pedig az az egészen kivételes körülmény, hogy a katonai és politikai vezetés személyében egyesült, — tehát ennek az új hadviselési rendszernek az alkalmazása a háború két elemének, a térnek és az időnek egészen különleges konstellációjától függött, nevezetesen attól, hogy a döntést rövid idő alatt és korlátozott térben lehessen elérni. Ellenszere tehát: az idő elhúzásával és a tér kitágításával a döntés elodázása, azaz a döntő csapás elől való kitérés, területfeladás árán is. Ha ehhez még az is párosul, hogy a tér, amit feladnak és amin Napoleonnak keresztül kell vonulnia, erőforrásokban szegény, akkor a győzelem biztosan bekövetkezik. Azonban melyik állam adhat fel Európában területéből annyit, hogy az lehetővé tegye a döntő csapás elől való kitérést, ugyanakkor pedig ne veszélyeztesse magát az állam létét is? Ezt még Spanyolországban sem lehetett megtenni, és bármilyen nagy csorbát is ejtett Napoleon presztizsén Torres Vedras és bármennyire is megmutatta hadvezetésének gyenge pontjait, mindenki előtt világos volt, hogy nagyobb erőkkel, főleg pedig Napoleon személyes vezetése alatt a francia hadsereg leigázhatná az országot. Egyedül Oroszország áldozhat fel akkora területet, hogy az stratégiai szempontból meghozza a kívánt eredményt, ugyanakkor azonban ne veszélyeztesse az állam létét.[28] Éppen ezért, amikor a francia—orosz konfliktus lehetősége felmerült, Bécstől Londonig, Madridtól Moszkváig felcsillant a katonai szakértők előtt Napoleon legyőzésének reménye. Ez a remény azután a haditervek egész áradatát indította el a cári udvar felé.[29]

Bár ezek a tervek a legkülönbözőbb nemzetiségű szakértőktől származtak, lényegesebb vonásaikban teljesen megegyeztek. Mindenekelőtt igen nagy jelentőséget tulajdonítottak a földrajzi és természeti tényezőknek, Oroszország hatalmas területének, a határmenti tartományok alacsony népsűrűségének és a zord orosz télnek.[30] A szakértők abban is egyetértettek, hogy a

[28] Erre céloz Napoleon, amikor ezt írja visszaemlékezéseiben: „Mais dans un empire aussi vaste les manoeuvres de stratégie ont moins de prise que dans un pays resserré par des mers ou par des puissances neutres." I. m. II. köt. 203. l.

[29] Ismertetésüket lásd Smitt id. művében, valamint *Fabry :* Campagne de Russie (1812) (Paris. 1900) I. kötetében.

[30] Egyébként ezeknek a tényezőknek a jelentőségét a történeti tapasztalatok is tudatosították az emberekben. XII. Károly esete élénken élt az emberek emlékezetében és általános volt a vélemény, hogy Oroszország legyőzhetetlen. Roos visszaemlékezéseiben közli két lengyelországi pappal való beszélgetését. Az egyik ezt mondta: „Ihr seid euer viel, ihr werdet im Anfang siegreich sein. Die Russen werden euch in das Mark ihres grossen Reiches hineinlassen. Mittlerweile werdet ihr schwächer und werdet dann mit Frost und Mangel zu kämpfen haben. Dann erst fangen die Russen den Krieg mit vollem Ernste an; ihr werdet Mühe haben, herauszukommen, und Wenige werden zurückkehren." A másik pap lényegében ugyanezt mondta. I. m. 9. és 11. l. — Ugyanígy vélekedett a lon-

győzelem csak területfeladás árán érhető el, a különbség csak annyi volt közöttük, hogy az idegenek inkább nagyobb, az oroszok természetszerűen inkább kisebb terület feladását ajánlották.[31] A területfeladás értelmét abban látták, hogy a döntő csapás elől kitérhessenek, mindaddig, amíg Napoleon serege annyira legyengül, hogy a siker kilátásával vehetik fel vele a harcot. Napoleon seregének gyengülésére biztosan számítottak, mivel tudták, hogy hosszúra elnyúlt hadműveleti vonalának biztosítására sok embert kell lehagynia, de ezenkívül arra is számítottak, hogy a hadszíntér szegénysége következtében a francia sereg ereje abban a mértékben fog csökkenni, amilyen mértékben ellátásának alapjától eltávolodik, az orosz seregé viszont abban a mértékben nő, amilyen mértékben a birodalom belseje felé közeledik. A tér kihasználása, a visszavonulás tehát önmagában is gyengíti Napoleon erejét és növeli az oroszokét. Amennyiben pedig a döntést sikerül elodázni a hideg beálltáig, a támadás önmagától véget ér.

Természetesen a katonai szakértők Napoleon legyőzését nem bízták egyedül a földrajzi és természeti tényezőkre, valamint a passzív visszavonulásra, hanem aktív védekezést javasoltak. Az aktív védelem viszont megkívánta, hogy az orosz hadsereget több csoportra osszák: a főcsapat működjék Napoleon hadseregének zöme előtt, egy kisebb sereg annak oldalában, esetleg hátában, a hadsereg fennmaradó része pedig a szükséghez képest a mellékirányokban működjék. Hogy az ellenség zömével szemben működő hadsereg ellenállását megnöveljék és hogy általában időt nyerjenek, állásokat kell kiválasztani, amelyekben meg-megállva újabb és újabb összpontosításokra kényszerítik Napoleont, ami, tekintve a vidék szegénységét és az összpontosítással járó meneteket, kifárasztja a franciákat. A hadjárat dinamikája tehát egészen sajátos jelleget öltene: hogy hadseregének menetét és ellátását megkönnyítse, Napoleon kénytelen szétterjeszkedni, de az orosz hadsereg időnkénti megállása az előre elkészített állásokban, azok megtámadását teszik szükségessé, ehhez azonban az erőket össze kell vonnia. Amikor pedig nagy időveszteség és fáradság árán hadseregét összpontosította és a támadást megindíthatná, az orosz hadsereg kiüríti állásait és visszavonul. És ez a játék így folytatódnék tovább, egészen a döntő ellentámadás pillanatáig. A cél tehát az lenne, hogy a francia sereget felesleges mozgásokra, nagy menetekre kényszerítsék, amíg az orosz sereg keveset mozog. Az erőviszonyok kiegyenlítődését elősegíti, ha az orosz hadsereg teljesen mentesül az élelembeszerzés gondjaitól, míg a franciák ellátása egyre nehezebbé válik. Ezért raktárakra van szükség a visszavonulás vonala mentén. Ugyanakkor a franciák után-

doni orosz követ, Voronzov gróf is: „Mihelyt az ellenség üldözőbe vesz bennünket, el van veszve, mert abban a mértékben, amint eltávolodik lőszerraktáraitól és ellátásának bázisától s befúrja magát úttalan országunkba, helyzete egyre súlyosabbá válik; minden oldalról kozáksereg rajzik körülötte s megfosztja minden élelmiszertől. Végül pedig itt van a tél, amely mindig a mi leghívebb szövetségesünk volt. Ez meg fogja semmisíteni." *Tarlé :* 1812. 46. l.

[31] Például Wollzogen előtt teljesen közömbös volt, hogy Napoleon seregét a határ mentén vagy a birodalom belsejében semmisítik-e meg: „Byalisztoknál vagy Pultavánál? — mit számít az?" *Fabry :* i. m. I. köt. XVIII. l. — Maga a cár állítólag úgy nyilatkozott, hogy akár Kamcsatkáig is visszavonul. Ezt a kijelentést azonban — ha valójában elhangzott — inkább a Sándor személyét annyira jellemző romantikus hevület sugallotta, mintsem reális megfontolás. Egyébként az orosz nemesség félt attól is, hogy az orosz hadsereg nagyszabású visszavonulása esetén a jobbágyok fellázadnának. Erre utal *Tarlé :* i. m. 81. l.

szállítását és élelembeszerzését oldalállásokból végrehajtott támadásokkal, kozák portyákkal és a készletek elszállításával, illetve felégetésével kell megnehezíteni.

Ezek az elvek általában a cári udvarhoz benyújtott összes tervben szerepeltek. Mi ezek közül egyedül Phull tábornokéval foglalkozunk, egyrészt azért, mert ez volt az egyetlen, amelyben konkrét formát öltöttek ezek az elvi elképzelések, másrészt, bár nem hajtották végre, mégis komoly hatást gyakorolt az események menetére, végül pedig azért, mert a terv élénk vitákra adott alkalmat, amelyek végső eredménye a teljes elítélés, helytelenítés volt. Phull Jena-Auerstädt után vált ki a porosz hadseregből és állt orosz szolgálatba. Mint kitűnő katonai teoretikusnak igen nagy tekintélye volt, hamarosan a cár környezetébe került katonai tanácsadóként. Ebben a minőségében nyújtotta be a cárhoz hadműveleti tervét, amit az helyesnek talált és elfogadott.[32]

Phull a hadszíntér adottságainak mérlegelése alapján három támadási irányt tartott valószínűnek: az egyik Tilsit—Riga—Pétervár, a másik Grodno—Minszk—Szmolenszk—Moszkva, a harmadik Lublin—Valdimir—Zsitomir—Kijev—Tula—Moszkva vonala volt. Hogy az ellenség melyik irányt választja, előre tudni nem lehet, amint írja: „a védő mindazt láthatja előre, amit a támadó *tehet*, de nem azt, amit *valójában tenni fog*". Épp ezért a hadseregnek már eleve úgy kell felállnia, hogy az említett három feltételezett támadási irány mindegyikét fedezze bizonyos fokig. A dolgok természetéből következik, hogy egy minden eshetőséghez szabott felállás bármelyik konkrét eset bekövetkezése esetén hibás lesz, mindenesetre sokkal kisebb mértékben, mintha csak egy esetre készülnének fel. Egészen nyilvánvaló ugyanis, hogy sokkal nagyobb baj származnék abból, ha csak egy vagy két irányt fedeznének, miközben az ellenség a harmadikon támadna. Így tehát a hadsereget már eleve hibásan kell felállítani és ennek a hibának „a helyesbítése nem mehet végbe a határ közelében, hanem csak bizonyos távolságra tőle". Phull tehát, abból kiindulva, hogy óriási szélességű területet kell fedezni és nem lehet tudni, hogy az ellenség hol támad, igen helyesen már eleve a visszavonulás mellett volt, mert csak így lehetett a kezdeti, szükségképpen hibás csoportosításon a kialakult helyzetnek megfelelően változtatni. Ezt a kezdeti hibát csak fokozta volna, ha rögtön a határ mentén harcba bocsátkoznak, de teljesen jóvátehetetlenné tette volna, ha támadnak, amint azt például Benningsen javasolta.

Ahhoz, hogy a hadsereget bármelyik irányban a siker reményével alkalmazhassák, raktárakra van szükség. De raktárak kellenek a „védelmi hadműveleti vonal" mentén is. Ezt a védelmi hadműveleti vonalat, amely a hadműveletek tengelyét alkotta volna, Phull az ellenségnek Pétervár, illetve Moszkva felé húzódó támadó hadműveleti vonalai közt választotta ki, mégpedig Vilna—Drissza—Velikije-Luki—Borovicsini irányában (ld. a 3. sz. vázlatot). Phull feltevése szerint, ha a hadsereg ebben az irányban vonul vissza, az ellenségnek követnie kell, mivel nem nyomulhat sem Moszkva, sem Pétervár irányába, úgy, hogy oldalában, illetve hátában érintetlen ellenséges erőket hagyjon. Viszont ebben az esetben az orosz hadsereg sokkal kedvezőbb helyzetbe került volna, mivel a védelmi hadműveleti vonal mentén már jó előre felállított raktárakból élelmezhette volna magát, míg a franciák a szegény vidéken semmire

[32] Phull emlékiratát *Smitt* közli (i. m. 439. és köv. l.).

sem számíthattak volna, sőt ilyen szempontból egyre nehezebb lett volna a helyzetük, tekintettel arra, hogy a vilnai és vityebszki kormányzóságok népsűrűsége 15, illetve 19/km², míg a mögöttük levő pszkovi kormányzóságé alig 14/km². Megitélésünk szerint a védelmi hadműveleti vonalnak ebben az irányban való megválasztása helyes gondolat volt Phull részéről, mivel amellett, hogy eltérítette volna Napoleont a két fővárostól és egyre szegényebb vidékre csalta volna, a kezdeményezést is kiragadta volna kezei közül, és arra kényszerítette volna, hogy az orosz hadsereg mozdulataihoz alkalmazkodjék. Később még kitérünk rá, de már most is hangsúlyozzuk, hogy szinte biztosra vehető: Napoleon követte volna ebben az irányban az orosz főseregét, hiszen elsődlegesen éppen az volt a célja, hogy azt megverje és csak azután akart Moszkvába bevonulni — ha egyáltalán akart —, másrészt pedig, amint említettük, sem Moszkva, sem Pétervár felé nem nyomulhatott előre úgy, hogy hátában hagyja az orosz főseregét.

E cél elérése érdekében Phull azt javasolta, hogy a hadsereget osszák fel különböző erejű csoportokra. A legerősebb csoport a Barclay de Tolly vezetése alatt álló 1. hadsereg visszavonul a védelmi hadműveleti vonal mentén, Vilnától Drisszán keresztül Velikije-Luki irányába. Közben az előre kiépített drisszai állást megszállja és feltartja Napoleont, vagy legalábbis késlelteti előnyomulását. Egy kisebb csoport Wittgenstein parancsnoksága alatt Dünaburg irányába vonul vissza, fedezi a pétervári utat és oldalból nyugtalanítja a francia főseregét. Bagratyion a 2. hadsereggel Minszk környékére vonul vissza, ott oldalállást foglal, amelyből veszélyezteti az ellenség főseregének oldalát és hátsó összeköttetéseit. Egy nagyobb vagy több kisebb kozáksereg pedig az ellenség hátában működnék. Ez a visszavonulás még azzal a további előnnyel is járna, hogy a hátul gyülekező és bevetésre csak bizonyos idő után alkalmassá váló tartalékok legkésőbb Drisszánál csatlakozhatnának a főseregnez.

Phull igen nagy jelentőséget tulajdonított a francia hadsereg várható élelmezési nehézségeinek. Erre nézve számításokat is végzett. A Drisszáig előnyomuló francia hadseregnek legfeljebb 300 négyzetmérföldnyi terület (kb. 17 000 km²) állna rendelkezésére az élelembeszerzés szempontjából, ti. a Kovno—Minszk—Drissza háromszög. Litvániában négyzetmérföldenként legfeljebb 800 lakos él (négyzetkilométerenként 14). A lakosság felét városlakónak és a vidéken szétszórtan élő „kisembernek" számítva, négyzetmérföldenként 666 személyből álló parasztcsalád van (egy km²-en 1,1). Családonként négy igásállatot számítva, egy négyzetmérföldre 132 kétfogatú szekér esik. Mivel Litvániában az igásállatok és a szekerek igen gyengék, egy szekérre legfeljebb négy mázsa (2 q) hasznos terhet lehet számítani. A leírt háromszögben tehát 240 000 lakosra és a nemesek, valamint városlakók igásállatait nem számítva, 72 000 igásállatra lehet számítani. Minden lakos után tíz kenyéradagot számítva, a naponta 250000 adagot elfogyasztó hadsereg 9 napi élelmet kaphat ezen a területen. Mindez azonban a gyakorlatban egészen másként alakulna, állapítja meg Phull, mivel az orosz hadsereg előzőleg már felélte a vidéket, az itt élő parasztok pedig nyomorúságosan szegények, akiknek még kenyerük is alig van, mivel fő táplálékuk a káposzta és a burgonya. A gazdagabb városlakók készleteivel együtt elméletileg fedezni lehetne a hadsereg szükségletét, gyakorlatilag azonban „teljesen lehetetlen lenne olyan szegény vidéken, mint Litvánia, 300 négyzetmérföldnyi területen egy ilyen kivetésnek akár egynegyed részére is számítani".

Phul terve

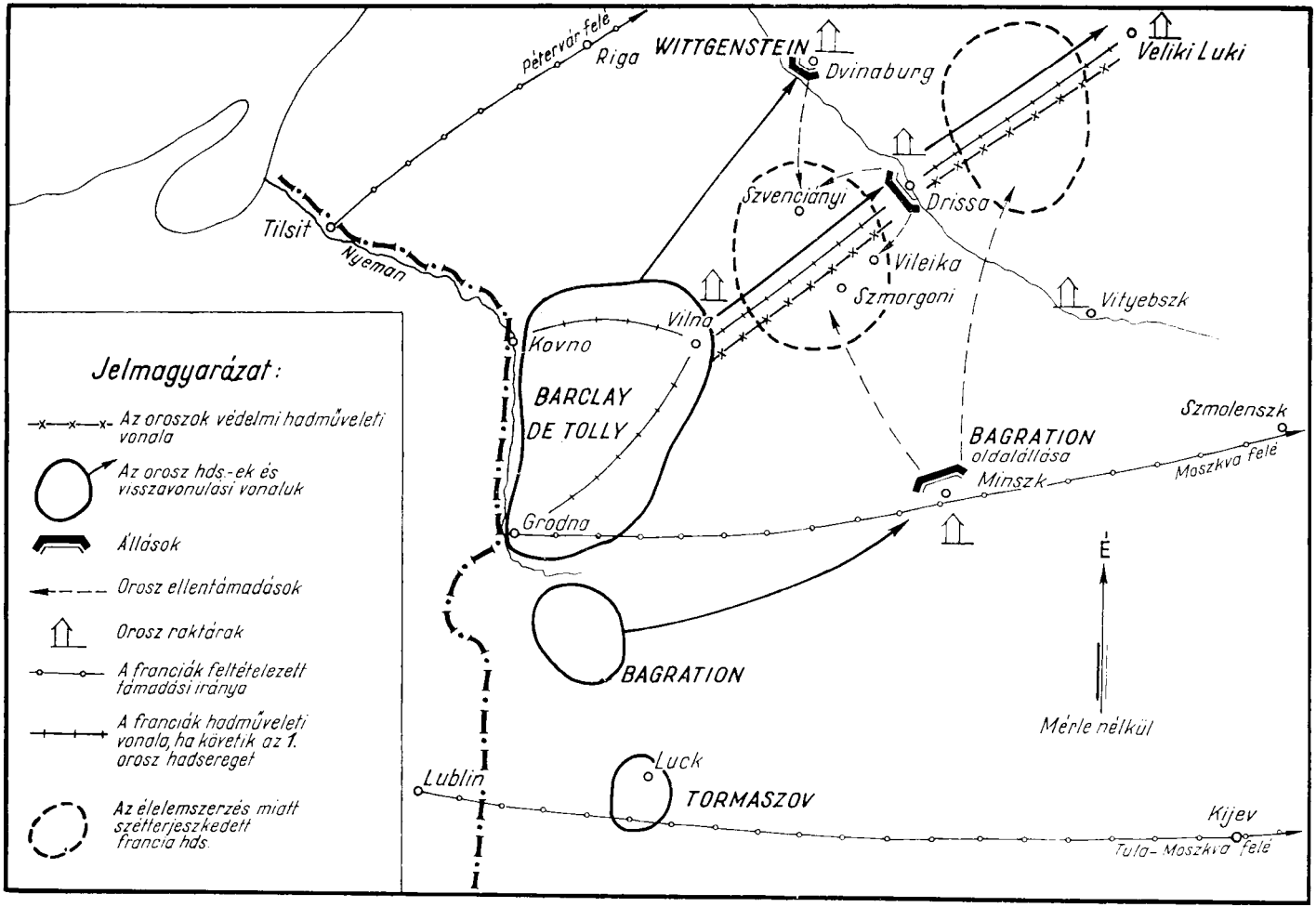
Jelmagyarázat:
Az oroszok védelmi hadműveleti vonala
Az orosz hds.-ek és visszavonulási vonaluk
Állások
Orosz ellentámadások
Orosz raktárak
A franciák feltételezett támadási iránya
A franciák hadműveleti vonala, ha követik az 1. orosz hadsereget
Az élelemszerzés miatt szétterjeszkedett francia hds.
Pétervár felé
Riga
WITTGENSTEIN
Dvinaburg
Veliki Luki
Tilsit
Nyeman
Szvencianyi
Drissa
Vileika
Szmorgoni
Vityebszk
Vilna
Kovno
BARCLAY
DE TOLLY
BAGRATION
oldalállása
Szmolenszk
Moszkva felé
Minszk
Grodna
BAGRATION
É
Mérle nélkül
Luck
Lublin
TORMASZOV
Kijev
Tula–Moszkva felé

Amennyiben a francia hadsereg 9 napi élelmi készlettel lépi át a Nyemant — fűzi tovább gondolatait Phull —, ezzel a készlettel a Szvencianyi—Vileika—Szmorgoni vonalat érheti el. Ahhoz, hogy tovább nyomuljon Drissza felé, újabb kilenc napi élelemre lenne szüksége. Ebben a helyzetben a hadsereg által igénybe vehető terület 120 négyzetmérföld (kb. 7000 km²). A hadsereg ezen a területen csak úgy tud kilenc napi élelmet beszerezni, ha minden lakostól 50 adagot vesz el. A készletek elszállításához 11 250 szekérre lenne szükség, 3370-nel több, mint amennyi ezen a területen egyáltalán feltételezhető. Mindez óriási nehézségeket jelentene az ellenségnek. Ahhoz, hogy elegendő élelmet találjon, nagy területen kell szétterjednie, ez viszont kitűnő alkalmat adna az oroszoknak a kisháborúra, az ellenség erejének felőrlésére, eltekintve attól, hogy az élelembeszerzés technikai nehézségei nagy megterhelést jelentenének az ellenségnek, előnyomulását pedig lelassítanák.

Végeredményben az előzetes számvetéseket igazolták az események — folytatja Phull. Amikor az 1. hadsereg megérkezett Drisszába, 110 000 harcost számlált. Nyolc nappal később a megérkező tartalékokkal a létszám 130 000 főre emelkedett volna. Az alatt az idő alatt, amíg Napoleon az élelembeszerzés miatt szétterjeszkedett hadseregét összevonja, az orosz hadseregnek alkalma nyílt volna arra, hogy az állásból ki-kitörve, az összpontosítást fedező különítményeket megtámadja és egyenként megverje. Ezáltal az ellenség erejét gyengítette, magát az összevonást pedig késleltette volna. Ha Napoleon a drisszai állást szemből megtámadja, abban az orosz hadsereg a siker reményével vehette volna fel a harcot. Ha viszont átkaroló támadást hajt végre, ehhez nagy oldalmozdulatot kellett volna tennie, így az orosz hadsereg még több időt nyert volna és szabadon választhatott volna aközött, hogy nyílt mezőn — tehát nem az állásban ! — vegye fel vele a harcot, vagy hogy visszavonulását folytassa Velikije-Luki irányába. „Ezeknek a hadműveleteknek távolról sem az lett volna a céljuk — írja Phull —, hogy döntő csatát vívjanak, sőt a cél inkább az lett volna, hogy a döntés időpontját kitolják és az ellenséget kifárasszák azáltal, hogy nagyobb mozdulatokra és a szegény vidéken való hosszas tartózkodásra kényszerítik . . . és ezzel a drisszai állás megtámadását megnehezítik." Mindez igen beleillett volna az általános elgondolásokba — zárja le gondolatmenetét Phull: az ellenség élelembeszerzési lehetőségeit huzamosabb időn keresztül megnehezíteni és korlátozni, mindaddig, amíg a megerőltetések, a nélkülözések és a betegségek következtében nemhogy támadásra, de már védekezésre is képtelenné válik. Végül válaszol Phull azoknak is, akik elítélték a drisszai állást. Nem igaz — mondja —, hogy az ellenség a Drisszában levő hadsereget figyelmen kívül hagyva, Boriszovon keresztül Moszkva ellen nyomult volna. Ezt nem tehette volna meg, mert a Drisszában maradt hadsereg veszélyeztette volna hátsó összeköttetéseit.

Phull tervét nem hajtották végre. A hadtörténeti kutatók és nyomukban természetesen a történetírók is szinte egyértelműen hibásnak tartották elgondolásait.[33] Clausewitz, aki egy ideig Phull segédtisztje volt, szintén a legnagyobb elitélés hangján emlékszik meg a tervről. Tulajdonképpen az ő véleménye adta meg az utókor ítéletének alaphangját, de egész argumentáció-tárát is.[34]

[33] „Phull terve együgyű és veszedelmes volt. E végzetes terv megvalósítása esetén az orosz hadsereget a nálánál sokkal erősebb ellenséggel való találkozás hallatlan veszélybe sodorta volna." A Szovjetunió története, 3. kiad. — Bpest. 1956. II. köt. 81. l.

[34] Der russische Feldzug. 15. és k. l.

Szerinte Phull „eszméi" alapjában „hamisak" voltak, sem elméletileg, sem gyakorlatilag nem voltak helyesek. Nézzük meg közelebbről, hogy Clausewitz milyen érvekkel bizonyítja Phull eszméinek tévességét, és érveivel szemben milyen ellenérveket lehet felhozni.

1. Phull a drisszai táborban a tartalékok megérkezését és ezzel a hadsereg megerősödését várta. Ez alaptalan várakozás volt, állítja Clausewitz, mivel a tartalékok nem érkeztek meg. Igaz, jegyzi meg, ezért Phullt nem lehet hibáztatni, hiszen semmilyen rendelkezési joga nem volt és a tartalékok a cár utasításai ellenére sem érkeztek meg. Véleményünk szerint azonban a kérdés lényege nem is az, hogy felelős volt-e Phull a tartalékok megérkezéséért, vagy nem, hanem az, hogy a tartalékok késése miatt rossznak kell-e tartanunk tervét, avagy sem. Miután a tartalékok késését előre senki nem láthatta — hiszen az a cári adminisztráció tehetetlensége miatt következett be —, ez az érv a terv helyes vagy helytelen voltára nézve semmit nem mond.

2. Clausewitz szerint Phull alaptalanul számított arra, hogy Napoleon serege a Kovnótól Drisszáig tartó menet alatt jelentősen meggyengüljön, hiszen nem állták útját várak. Meg kell azonban állapítani, hogy az események teljesen igazolták Phullt, mert a Drisszához, illetve Vityebszkhez érkező francia hadsereg állományának 30%-át elvesztette, lényegében a nélkülözések miatt. Ezt a tényt a szöveg alatt közölt jegyzetben maga Clausewitz is elismeri, de hozzáteszi, hogy a veszteség oka az élelemhiányon kívül a Litvánián végigvonuló több napos viharos esőzés volt, „ezt azonban előre látni nem lehetett" — teszi hozzá. A vihart előre látni valójában nem lehetett, annál inkább a francia hadsereg élelmezésének nehézségeit, és erre nézve — láthattuk — Phull számításokat is végzett. Meg kell jegyeznünk még azt is, hogy a vihar sem okozhatott volna olyan nagy veszteségeket, ha az emberek, főleg pedig a lovak erőállapota nem romlott volna le, éppen az elégtelen táplálkozás miatt.

3. Bagratyion hadseregének az ellenség oldalában és hátában való működést nem lehet önmagában ható tényezőként felfogni, állítja Clausewitz, mert „ha a hadsereg az ellenség *mögött* akar harcolni, akkor nem harcolhat *előtte*, és az ellenségnek csak megfelelő erőt kellett volna szembeállítani és minden egyensúlyba került volna".

Általában, folytatja Clausewitz, a stratégiai oldalállásoknak csak igen hosszú hadműveleti vonal esetén van hatásuk, amikor az ellenfélnek jelentős erőket kell lehagynia a vonal biztosítására. Viszont Bagratyion minszki oldalállása akkor éreztette volna igazán hatását, amikor Napoleon Drisszához ér. Ebben a helyzetben hadműveleti vonalának hossza közel 300 km-t tett volna ki. Véleményünk szerint ilyen hosszú hadműveleti vonal biztosítása jelentős erőt kívánt volna, különösen, ha azt a kozákokon kívül egy egész hadsereg fenyegeti. Egyébként is, láthattuk, hogy Phull nem egyedül Bagratyion oldalállásától várta a sikert, az csak egyik eszköze lett volna annak, hogy Napoleon erejét gyengítsék és előnyomulását meglassítsák. A korban minden katonai szakértő nagy jelentőséget tulajdonított az oldalállásoknak, és maga Napoleon is igen nagy figyelmet szentelt a hátsó összekötteteseit fenyegető orosz csapatoknak.

4. Phullnak a drisszai álláshoz fűzött reményei is túlzottak voltak, miután az sem stratégiai, sem taktikai szempontból nem felelt volna meg céljának, — állítja Clausewitz. Szerinte az állás helyét rosszul választották meg, magát az állást pedig hibásan építették ki. Viszont éppen Clausewitztól tudjuk, hogy a tábor helyét nem Phull választotta ki, hanem Wollzogen, kiépítéséért pedig egyáltalán nem ő volt felelős, hiszen semmilyen intézkedési joga sem volt.

Stratégiai szempontból azért tartotta helytelennek Clausewitz a tábort, mivel a pétervári úttól 30, a moszkvaitól 180 km-re lévén, egyiket sem fedezhette. Itt azonban visszafordíthatjuk Clausewitzra az oldalállások elemzésénél mondott saját szavait, ti. azt, hogy a hadsereg egyszerre két helyen nem lehet. Ez teljes mértékben érvényes a mostani esetre is; ha az orosz hadsereg a pétervári utat akarta teljes biztonsággal fedezni, akkor nem fedezhette a moszkvait, és fordítva. Egyébként is, láthattuk, hogy Phull egyáltalán nem arra gondolt, hogy a drisszai állásból közvetlenül fenyegesse Napoleon előrenyomulását, hanem — mondhatnók — csak potenciálisan. Többször említettük, hogy Napoleon számára nem lehetett közömbös, hogy hátsó összeköttetéseit és visszavonulásának útját orosz csapatok fenyegetik és ténylegesen tudjuk, hogy emiatt mindig is nagyon aggódott, pedig csak kisebb seregrészekről volt szó.[35] Mennyivel jobban aggódott volna, ha az orosz főseregállal a hátában? Miután a drisszai állásban levő orosz főerő potenciális fenyegetést jelentett, Napoleon nem hagyhatta volna oldalt és meg kellett volna támadnia. Amint láttuk, Phull éppen ezt akarta. Végül pedig azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy Phull elgondolásaiban a drisszai állás nem a visszavonulás végső célját jelentette, ahol az orosz főseregnek utolsó csepp véréig ki kellett volna tartania. Az állás az ismertetett „védelmi hadműveleti vonalnak" csak egyik állomása lett volna. Tehát egyáltalán nem meggyőző, amikor Clausewitz azt írja, hogy „amennyiben az oroszok az állást nem ürítették volna ki, akár 90 000-en, akár 120 000-en lettek volna, a kapitulációt nem kerülhették volna el", hiszen Phull, ha gondolt is arra, hogy az orosz hadsereg döntő csatát vívjon az állásban, az állás célja elsősorban mégsem ez lett volna, hanem a franciák gyengítése és előnyomulásuk késleltetése.

Mindezek alapján nem érthetünk egyet Clausewitzcal és a hadtörténetíróknak általában az ő érveit ismételgető véleményével. Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy mindazok a szempontok — és ezek kétségtelenül helyesek voltak! —, amelyek a szakértők elgondolásaiban csak elvi szinten jelentkeztek, Phullnál konkrét hadműveleti tervben öltöttek testet. Terve, ha nem is hajtották végre, befolyást gyakorolt a hadjárat egész menetére. Továbbá azt sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy bár mások is látták a jelentőségét annak, hogy a hadszíntér erőforrásokban szegény és ettől várták a francia hadsereg erejének gyengülését, ennek a felismerésnek egészen következetes, konkrét és a korban még eléggé szokatlan *mennyiségi* mérlegelésére és megfogalmazására egyedül nála került sor. Ez még akkor is igen jelentős teljesítmény, ha számításaink eredményei néhány ponton vitathatók. Mondhatnók, ahogyan francia oldalról egyedül Napoleon mérte fel számszerűen az ellátás óriási nehézségeit és tervét ezek figyelembevételével alkotta meg, ugyanúgy orosz részről egyedül Phull értékelte konkrétan ezeket a nehézségeket és egyedül

[35] Visszaemlékezéseiben több helyen említi Napoleon, hogy milyen nagy aggodalmat okoztak neki a hátul maradt orosz seregrészek. Még Szmolenszkben tartózkodott, amikor a bal szárnyát fenyegető Wittgensteinnel szemben kikülönített csapatai sikereket értek el, viszont a Moldvából közeledő orosz sereg hátulról és jobbról fenyegette. Így ír: „Ces succès de Gorodeczno et de Polotsk me rassuraient pour l'instant sur mes ailes; mais la droite ne laissait pas de me causer de vives inquiétudes." A moszkvai napokról írja: „Ce qui se passait sur mes ailes me donnait de nouvelles inquiétudes . . ." A visszavonulás alatt Szmolenszkben: „Ce qui se passait sur nos flancs et nos derrières était loin de m'offrir quelque ressources pour le rétablissement de nos affaires." I. m. II. köt. 218, 237. és 245. l. — Caulaincourt személyesen tapasztalta, hogy mennyire aggódott Napoleon hátsó összeköttetéseinek biztonságáért. I. m. 161. és köv. l.

ő építette bele szervesen hadműveleti tervébe. Kétségtelen, hogy Napoleon veresége akkor sem lett volna nagyobb, ha Phull tervét hajtják végre, de Moszkva elfoglalására és pusztulására talán nem került volna sor. Szinte biztosnak vehetjük, hogy követte volna az orosz sereget Velikije Luki irányába, s így Moszkvába nem juthatott volna el.

Egyébként Phull tervét távolról sem elvi okokból vetették el és nem is azért, mintha valaki jobb tervvel állt volna elő. Itt nincs terünk arra, hogy részletesen ismertessük azokat az okokat, amelyek Phull tervét meghiúsították, csak megjegyezzük, hogy abban döntő szerepet játszott a cár határozatlansága, az orosz adminisztráció tehetetlensége, a közvélemény irtózása a területfeladástól, végül pedig az udvari emberek intrikája. Jellemző a legfelső orosz hadvezetés viszonyaira, hogy bár a cár elfogadta Phull tervét, azt az egyes orosz hadseregek parancsnokai nem ismerték, még Barclay de Tolly sem, aki pedig nemcsak hadseregparancsnok, de hadügyminiszter is volt. Kétségtelen, hogy abban az időben, amikor a cár elvetette a tervet és elrendelte a drisszai állás feladását, már alig lehetett volna mást tenni, azonban nem azért, mintha a terv kezdettől fogva és alapvetően rossz lett volna, hanem azért, mert a cári udvar tehetetlensége miatt annak több előfeltételét nem teljesítették és az egymást keresztező intézkedésekkel magát a tervet is alaposan összekuszálták. Mindezekért azonban nem lehet Phullt felelőssé tenni, aki mindvégig csak tanácsadó volt, nem pedig vezetésre jogosult és képesített parancsnok.

Kétségtelen, hogy Phull nehéz természete objektíve is hozzájárult ahhoz, hogy a dolgok így alakuljanak. Teljesen idegenül mozgott az emberek között, és szakmája sáncaiba huzódva, alig tartott fenn valamilyan érintkezést a külvilággal. Szenvedélyesen hitt elvei helyességében, de ezeket oly módon, olyan formában hirdette, hogy alig nyert meg velük valakit, annál pedig sokkal tisztább jellem volt — és ezt Clausewitz minden elítélése mellett is erőteljesen hangsúlyozza —, hogy ügyeskedéssel, hízelkedéssel és intrikával vonja pártjára a cári udvar embereit.[36]

[36] Bár Stein igen nagyra értékelte Phull képességeit, nem hallgatta el gyengeségeit sem és azokról Clausewitcal szinte szószerinti egyezéssel így ír: „Phull ist reizbar hypochondrisch, sein Vortrag ist abstrakt, systematisch, für Menschen, die nicht ans Denken gewöhnt sind, unverständlich; er wird leicht störrisch und stätisch, ist nicht durchgreifend genug, er hat daher wenig Popularität." *Botzenhast-Hubatsch :* Freiherr von Stein. III. Bd. Stuttgart, 1961. 757. l. — Az igazságot talán *Tolsztoj* ragadta meg leginkább hatalmas lélektani intuíciójával. Így ír a „Háború és béke"-ben: „Andrej hercegben mindeme személyek közül a feldühödött, nyers-nyakas és eszeveszetten önteltt Pfuel keltette a legnagyobb együttérzést. A jelenlevők közül láthatóan csak ő nem kívánt magának semmit, csak ő nem gyűlölködött senkire; mindössze egyet akart: fogjanak hozzá annak a tervnek a megvalósításához, amelyet esztendők munkájával leszűrt elmélete alapján megszerkesztett. Nevetséges volt, kellemetlen volt gunyoros modora miatt, de egyúttal önkéntelen tiszteletet gerjesztett eszméjéhez való határtalan ragaszkodásával. Ezenkívül — Pfuelé kivételével — valamennyi felszólaló beszédében volt egy közös vonás, amit az 1805-ös haditanácson nem lehetett látni: a leplezett, de mégis páni félelem Napoleon lángelméjétől, az a félelem, amely minden ellenvetésben megnyilvánult. Azt hitték, Napoleon nem ismer lehetetlent, mindenfelől várták Napoleont, és az ő rettegett nevével rombolták le egymás feltevéseit. Úgy látszott, csak Pfuel tartja Napoleont is ugyanolyan barbárnak, mint elméletének valamennyi támadóját. De Pfuel tiszteleten kívül szánalmat is keltett Andrej hercegben. Abból a modorból, ahogyan az udvari emberek bántak vele, abból, amit Paulucci bátorkodott mondani a császárnak, de főként magának Pfuelnak egy kissé kétségbeesett arckifejezéséből látni lehetett, hogy a többiek tudják, ő pedig érzi: hamarosan elbukik. És önteltsége, zsémbelődő német

Napoleon terveinek meghiúsulása. Az utánszállítás csődje

Eddigi vizsgálataink során arra az eredményre jutottunk, hogy Napoleon Oroszországot az orosz hadseregre mért gyors és irtózatos erejű csapással akarta térdre kényszeríteni. Ennek előfeltétele viszont az volt, hogy az élelemellátás egészen addig zavartalanul működjék, amíg az orosz hadsereget megsemmisíti. Láthattuk, hogy a határ, ameddig az utánszállító apparátus az ellátást elméletileg biztosíthatta, a Vityebszk—Mogiljov vonal volt, a döntést tehát ezen a vonalon belül kellett elérnie. Az utánszállításhoz fűzött reményei azonban nem váltak be, emiatt az ellátás felborult, aminek következményeként a személyi és a lóállományt óriási veszteségek érték, az előnyomulás üteme pedig lelassult. Ez viszont lehetővé tette az orosz hadsereg számára, hogy egérutat nyerjen és a megsemmisítő csapást elkerülje. Miért nem váltak be Napoleon számításai?

Mindenekelőtt nem teljesültek a vízi szállításhoz fűzött reményei. A Vilia, amelynek hátán Kovno és Vilna között folyt volna a szállítás, annyira leapadt, hogy alkalmatlanná vált a hajózásra. Így a Kelet-Poroszországban felhalmozott készleteket nem lehetett Vilnáig előre szállítani, és ott új bázist kiépíteni. Az ellátás bázisa emiatt csak Kovno lehetett.

Bár nem találtunk adatokat arra nézve, hogy a Danzig—Königsberg—Tilsit—Kovno vonalon miként működött a szállítás, bizonyos jelekből arra kell következtetnünk, hogy itt sem működött volna zavartalanul. Következésképpen a kovnói bázist sem sikerült volna élelemmel feltölteni. Mindenesetre a szekérszállításnak a következőkben bemutatásra kerülő csődje következtében végül is teljesen közömbössé vált akár a vilnai, akár a kovnói bázis feltöltése, hiszen innen úgysem szállíthatták volna a hadsereg után az élelmet. Mégis a kor viszonyainak, valamint Napoleon vezetési módszereinek megítélése szempontjából érdeklődésre tarthat számot, ha közelebbről szemügyre vesszük a víziszállítás megszervezésére hozott intézkedéseit. Levelezését olvasva meglepetéssel, szinte megdöbbenéssel tapasztalhatjuk, hogy milyen ingatag alapokon nyugodott egész tervezése. Mindenekelőtt az tűnik fel, hogy tulajdonképpen nem is volt tiszta képe sem a vízi utakról, sem arról, hogy mennyi hajótérre és milyen hajókra számíthat. Május 27-én, tehát nem egészen egy hónappal a hadműveletek megkezdése előtt sürgeti a vízi szállítás megszervezésével megbízott Rapp tábornokot, hogy adjon választ a következő kérdésekre: 1. Hány olyan hajó van, amely Danzigból Königsbergbe hajózhat? 2. Ezek mennyi terhet szállíthatnak? 3. Hányon kellene átalakítást végezni, hogy egészen Kovnóig hajózhassanak? 4. Hány napig tart a hajóút Danzigtól Königsbergig? 5. Hány olyan hajó van, amely Danzigtól egészen Kovnóig hajózhat átrakás nélkül? 6. Vannak-e zsilipek a Nyemanon? Június 4-én még mindig nem világos, hogy hány hajó áll rendelkezésre és az sem, hogy egyáltalán milyen teherbírású és milyen típusú hajók jöhetnek számításba. Június végén ugyan már folyik a szállítás, de igen lassan megy és sürgeti admirálisát, hogy gyorsítsa meg a Nyeman felé a szállítást, mert ettől függ a hadsereg

gúnyorossága ellenére is szánandó volt a halántékán simára átfésült hajával, hátul meg felfelé meredező pamataival. Látszott — noha ezt ingerültségének és megvetésének álcája alá iparkodott rejteni —, hogy kétségbeesett, amiért kicsúszik a kezéből az egyetlen jó alkalom, amikor egy óriási kísérlettel kipróbálhatná elméletét és az egész világ előtt bebizonyíthatná annak helyességét".

ellátása. Július 2-án Vilnában még arra számít, hogy a Vilián közlekedhetnek majd a hajók.[37]

Mindezt tudva, feltételezhetjük, hogy a kovnói bázist sem sikerült volna feltölteni vízi szállítással. Mindenesetre szinte hátborzongató ha meggondoljuk, hogy akadjon ember, aki 600 000 ember sorsát, sőt egész Európa jövőjét ilyen törékeny alapokra akarta felépíteni. Persze vannak körülmények, amelyek Napoleon mentségére szolgálnak. Így mindenekelőtt az, hogy a statisztika és a földrajztudomány korabeli állapota mellett egyszerűen nem volt mód arra, hogy bárki is pontos képet alkothasson magának egyes vidékek gazdasági és közlekedési viszonyairól. A napjainkban ismert katonai célú adatgyűjtés pedig még csak program egyes katonai teoretikusok műveiben.[38] Feltehető továbbá, hogy azért nem adott Napoleon már jóval előbb utasítást a Danzigtól Kovnóig húzódó víziút felderítésére és a szállításhoz szükséges hajók összegyűjtésére, mert ebből az oroszok biztos következtetést vonhattak volna le támadásának irányára nézve, márpedig láthattuk, hogy tervének sikere milyen nagymértékben függött a meglepéstől.[39]

De nemcsak a víziszállítás mondott csődöt, hanem a szekérszállítás is. Említettük, hogy az utánszállítás lebonyolítására hatalmas vonatot szervezett és külön szállítózászlóaljakat állított fel különleges konstrukciójú, a lengyel és orosz utakra méretezett szekerekből. Egy szekérre átlagosan 10 q hasznos terhet számított. Azonban már a felvonulás alatt kiderült, hogy a szekerek építése teljesen hibás és a nyugat-európai szilárd építésű utakon valóban könnyűnek számító szekerek Kelet-Poroszország és Lengyelország homokos útjain elakadnak. Fokozta a bajt, hogy kezdeti terhelésük 10 q-nál jóvalnagyobb volt, ugyanis nemcsak azt a húsz napi készletet szállították, amire a Nyeman átlépése után lett volna szüksége a hadseregnek, hanem azt is, amit a folyó eléréséig fogyasztottak.[40] Ilyen körülmények között a vonat már meglehetősen megviselt állapotban érte el a Nyemant, sok szekér lemaradt és még több igásállat kidőlt. Az igásállatok fokozott igénybevételét talán ellensúlyozta volna, ha jobban táplálják és gondozzák őket, de ennek éppen az ellenkezője következett be. Mivel a sok szekér lemaradása miatt az a veszély fenyegetett,

[37] Correspondance XXIII. köt. 498, 574. l., XXIV. köt. 8. és 13. l.

[38] Amikor Napoleon különféle és meglehetősen heterogén jellegű földrajzi és statisztikai leírások alapján képet alkotott magának az orosz hadszíntér viszonyairól, ezt mondhatnók csak magánvállalkozásszerűen tette, mivel semmilyen hivatalos intézmény vagy szervezet nem foglalkozott ilyen kérdésekkel. A katonai szempontból fontos statisztikai és földrajzi jellegű adatok gyűjtésére már a XVIII. század második felében javaslatot tett, sőt ilyen adatgyűjtést végzett is Lloyd angol katonai író. Lloyd művének csak a francia kiadása ismerős előttem (Mémoires militaires et politiques. Paris. 1801). — A XIX. század első évtizedeiben egyre nagyobb az igény a katonai teoretikusok részéről a statisztika és a földrajztudomány eredményeinek a hadtudományban való felhasználására. Jomini külön fejezetet szentel a tárgynak művében (Précis de l'art de la guerre ou nouveau tableau analytique. Nouv. ed. Paris. 1855). — I.d. még: *Werklein:* Untersuchungen über den Dienst des Generalstabes; oder über das Detail bei der Führung der Kriegsheere. Wien. 1823.

[39] Napoleonnak két olyan levelét találtuk meg, amelyben hajók összegyűjtésére intézkedik. Mindkettő március 16-án kelt. Correspondance XXIII. köt. 371. és 379. l. Jellemző azonban, hogy csak Magdeburgban, de főleg Danzingban rendeli el az összegyűjtést, tehát nem Königsbergben vagy Tilsitben. Feltehetően azért nem tartotta veszélyesnek a danzigi összevonást a titoktartás szempontjából, mivel az inkább azt a látszatot kelthette, hogy onnan Varsó felé akarja elszállíttatni a készleteket a Visztulán.

[40] *Chambray :* i. m. I. köt. 199. és köv. l. — *Caulaincourt :* i. m. 47. l. — *Ségur :* i. m. I. köt. 105—106. l.

hogy a kenyérellátást nem sikerül biztosítani, Napoleon leállította a zab szállítását és a szekerek csak lisztet vagy kenyeret szállíthattak.[41] Így csak zöldtakarmányt adhattak a lovaknak. Ez a szokatlan táplálkozás azonban a lovak nagy részénél hasmenést, fogelvásodást és más betegségeket idézett elő, amit természetszerűen követett legyengülésük és korai kidőlésük. Ehhez járult június utolsó napjaiban a már említett óriási esőzés, ami sártengerré változtatta az utakat, a szekerek vontatását még jobban megnehezítette, a legyengült állatokat pedig tömegesen pusztította. Szemtanuk állítása szerint legalább 10 000 ló teteme fedte a Kovno—vilnai utat.

A következő kérdés, amit érintenünk kell, az, hogy mi volt a szerepe abban a hadsereg adminisztrációjának, hogy az utánszállítás a vázolt módon csődöt mondott. Mindenesetre már elöljáróban le kell szögeznünk, hogy egy sokkal szervezettebb, képzettebb és tapasztaltabb adminisztráció sem tudott volna úrrá lenni az ismertetett szállítástechnikai nehézségeken. Napoleon egész vállalkozása meghaladta a korabeli technika által adott lehetőségeket.[42]

Amikor Napoleon oroszországi hadjáratába belefogott, szegre akasztotta egész addigi ellátási rendszerét, és óriási arányokban felnagyítva, felújította a forradalom előtti ötmenetrendszert. De egy olyan ellátási rendszer, amely legfeljebb 80—100 000 főből álló hadsereg ellátásához volt szabva, szükségképpen nem felelhetett meg 600 000 ember ellátásánál, annál is inkább, mivel működéséhez úgyszólván minden szervezeti és személyi előfeltétel hiányzott. A hadtörténeti irodalomban szinte általános az a nézet, amely Napoleonnak a rekvizícióra alapított ellátási rendszerét nemcsak gyökeresen újnak, de minden körülmények között alkalmazhatónak tartja, sőt ebben látja annak előfeltételét, hogy a háború „örök elveinek" megfelelő helyes, merész és nagy célokra törő stratégiát lehessen alkalmazni. Meglehetősen kevés azoknak az íróknak a száma, akik a kérdés másik oldalát is szem előtt tartva, meglehetősen éles kritikát gyakoroltak az egész napoleoni ellátási rendszer felett.[43] Az 1812. évi hadjárat tanulságai ezt az utóbbi álláspontot teljes mértékben alátámasztják.

Bár Napoleonnak nem egy olyan kijelentése maradt fenn — és ezeket a hadtörténetíróknak előbb említett első csoportja előszeretettel idézi —, amelyekben az ellátás nehézségeire hivatkozó tábornokait meglehetősen nyersen leinti,[44] ez nem azt jelenti, hogy nem látta volna az ellátás óriási fontosságát. Nemcsak látta az ellátás fontosságát és a stratégiára gyakorolt döntő befolyását, hanem rendkívül nagy szakmai, technikai ismeretekkel rendelkezett az ellátás területén, ami annál is bámulatosabb, mivel ilyen irányú tapasztalatokkal alig rendelkezett, hiszen egész hadviselési rendszere éppen azon alapult, hogy egyszerűen túltette magát az ellátás hagyományos módszerein. Egyet mégsem látott tisztán, ti. azt, hogy egy 600 000 főt számláló hadsereg ellátó apparátusát máról holnapra a semmiből előteremteni nem lehet. Óriási eszével, racionális gondolkodásmódjával a végletekig leegyszerű-

[41] Correspondance XXIII. köt. 507. és 592. l.

[42] *Freytag-Loringhoven :* i. m. 24. l.

[43] Még Napoleon életében élesen bírálta rendszerét *Rogniat :* Considération sur l'art de la guerre (3. ed. Paris. 1820) és *ugyanő :* Réponses aux notes critiques de Napoléon. Paris. 1823. — Ld. még: *Freytag-Loringhoven* id. művét, valamint *Franchet d'Esperay :* Du directoire à 1914. Paris. 1927. (*Hanoteaux :* Histoire de la Nation Française. Tome VIII. Histoire militaire et navale.)

[44] Ld. nevezetes és sokszor idézett leveleit, amelyekben Poniatovskit és Jominit leinti, mert írni mernek az ellátás nehézségeiről. Correspondance XXIV. köt. 43. és 104. l.

sítette, szinte matematikai problémává redukálta az ellátás működését és az adminisztráció megszervezését, és nem látta be, hogy annak megszervezéséhez és jó működéséhez lényegesen több kell, mint logikusan átgondolt intézkedések. Azt hitte, hogy ugyanúgy, mint a hadseregnél, itt is elegendő lesz, ha csak ő gondolkozik és mások csak végrehajtják parancsait. Nem látta be, hogy az igazgatási szervezet működése bizonyos tekintetben több önállóságot kíván a személyzettől, mint a hadsereg, és nem ismerte fel, hogy egy Párizstól Varsóig, majd később Moszkváig elnyúló szervezet működéséhez sokkal több kell, mint egyetlen személy zsenialitása. A kortársak bámulattal emlékeznek meg éleselméjűségéről, fáradhatatlanságáról, a legkisebb részletet is számbavevő figyelméről, amivel az ellátást szervezte és irányította. És hallatlan aktivitást tükröző levelezésének olvasásakor már hajlandók is lennénk ezt a bámulatot osztani, ha alaposabban belegondolva a dologba nem támadnának kételyeink az ilyesfajta vezetéssel szemben. Egyrészt felmerül az emberben a kérdés: milyen ellátó szervezet az, amelyiknek működése olyan aprólékos beavatkozást kíván a főparancsnok részéről, mint húsz kocsi ide vagy oda irányítása, a pékségek felállítása, a kocsioszlopok menetütemének szabályozása stb.[45] Ez nemcsak a modern gyakorlat szemszögéből nézve megengedhetetlen, hanem az volt a forradalom előtti hadsereg standardjai szerint is. Másrészt elképzelhető-e emberileg, hogy egy személy a hadsereg műveleteinek irányítása közben belemerülhessen az ellátás irányításának apró részleteibe is? Nem véletlen, hogy a XVII—XVIII. században külön szakértői voltak az ún. „logisztikának",[46] akik mentesítették a hadvezért az ellátás megszervezésének gondjaitól.

Az általunk elérhető források tanulmányozása alapján is kimutatható az a hatalmas szakadék, ami Napoleon rendelkezéseit, elképzeléseit elválasztotta a gyakorlatban való kiviteltől. A Grande Armée igazgatási apparátusának megszervezését már igen korán, 1812 januárjában megkezdte.[47] Rendelkezései nyomán az adminisztráció szervezete fel is épült, személyzetét fel is töltötték, csak az volt a baj, hogy miután az ilyenfajta képzés már két évtizede szünetelt a francia hadseregben, a személyzet csupa fiatal, az iskola padjaiból kikerült tisztből állt, akik tábornokokat megillető jogkört kaptak, holott a hadseregben még hadnagyok se nagyon lehettek volna.[48] Így azután nem csoda, hogy ez a tulajdonképpen csak papíron megszervezett apparátus igen hiányosan működött. Az adatok azt mutatják, hogy teljesen hiányzott a személyzetből a szakértelem, magából a szervezet működéséből pedig a szolíd megbízhatóság és üzemiesség.[49]

[45] Uo. XXIII. köt. 612, 636. l., XXIV. köt. 127. l. stb.

[46] Logisztikán a korabeli katonai terminológiában a hadsereg mozgásának és a szállításnak, valamint utánpótlásnak megszervezését, továbbá általában a stratégiának és az ellátásnak az összehangolását értették. A XVII—XVIII. századi logisztikára nézve említett dolgozatomban hozok fel néhány adatot.

[47] 1812. jan. 12-én utasítja Lacuée tábornokot a hadügyminisztérium igazgatási osztályának vezetőjét, hogy szervezze meg a hadsereg igazgatási apparátusát. Márc. 16-án igen részletes utasítást ad a hadsereg hadtápkörletének megszervezésére. Correspondance XXIII. köt. 175. és 373. l.

[48] *Chambray :* i. m. I. köt. 111. l.

[49] Hogy Napoleon rendelkezései pusztán írott malaszt maradtak és hogy az igazgatási apparátus működésében elképesztő hibák voltak, arra nézve jellemző az a levél, amit jún. 14-én, tehát tíz nappal a hadműveletek megkezdése előtt ír Napoleon Berthiernek, vezérkari főnökének: „Mon Cousin, il est temps que vous pensiez à organiser les derrières de l'armée et que vous preniez vos mesures pour que cette organisation soit

De nemcsak az adminisztráció szervezete volt tudatlan, tapasztalatlan, sokszor hanyag és korrupt, hanem a francia tábornoki kar sem rendelkezett a szükséges logisztikai tudással. A logisztika a XVII—XVIII. század folyamán vált a stratégia és a taktika mellett a hadtudomány harmadik ágává. Amint említettük, külön specialistái voltak, de általában minden magasabb rendfokozatú tisztnek értenie kellett hozzá legalább is olyan mértékben, hogy szakértőinek javaslatait értékelni tudja és a sajátosan logisztikai szempontokat a hadműveletek megtervezésénél figyelembevehesse. Ez a tudás a francia tábornoki karból jórészt kiveszett, hiszen a rekvizícióra alapozott ellátás mellett különösebb logisztikai tervezésre nem volt szükség. A dolgok ilyen alakulását nagy mértékben elősegítette, hogy a francia hadsereg hosszú időn keresztül ragyogó sikereket ért el anélkül, hogy a tábornokok sokat törődtek volna a logisztikával, és, amint említettük, maga Napoleon egész magatartásával azt a hitet keltette, hogy az ellátás logisztikája tulajdonképpen mellékes dolog. Így amikor az oroszországi hadjárat alatt az ellátás oly döntő fontosságúvá vált, a francia tábornokok többsége teljesen tanácstalanul állt a problémákkal szemben.[50]

---

complète. La service des hôpitaux, celui des magasins, celui des postes et même celui de la police, n'est organisé nulle part." És hogy mennyire csak papíron volt minden megszervezve, kitűnik ugyancsak Berthierhez jún. 4-én írt leveléből, amelyben utasítja, hogy sürgősen ismertesse vele az intendantúra szervezetét, mivel nem érti, hogy kik kerültek az egyes szolgálati ágak élére. És most kell figyelmeztetnie vezérkari főnökét, hogy a felelősséget meg kell osztani, mert a főintendáns nem lehet mindenütt ott. Jún. 20-án a fiatal gárdának még nincs vezérkari főnöke és igazgatási személyzete. Correspondance XXIII. köt. 573, 545. és 604. l.

[50] Ségur arról ír, hogy egyes tábornokoknál, mint például Davoutnál, vagy Jenőnél az ellátás jól működött „mais soit habitude de faire la guerre dans des pays fertiles, soit ardeur, plusieurs des autres chefs pensèrent plus â combattre qu'à administrer." I. m. I. köt. 156. l. — Szinte elképzelhetetlen, hogy a XVIII. század folyamán az ötmenetrendszer keretei között ne történt volna gondoskodás a sütőkemencék felállításáról, amint ez a Grande Arméénél előfordult. Július 2-án már ötödik napja vannak Vilnában, és a kemencék építését még el sem kezdték. Napoleon felháborodva írja Berthiernek: „L'état major est organisé de manière qu'on n'y prévoit rien." Úgy tűnik, hogy a francia hadseregben minden feledésbe ment, amit a XVII—XVIII. század gyakorlata az ellátás szempontjából kialakított, sőt még ahhoz sem értettek a tábornokok, hogy miként kell a vidék készleteit okszerűen felhasználni és szétosztani. Napoleonnak egy XVIII. századi hadtudományi íróhoz, Szász Mórichoz kell visszanyúlni, hogy megtanítsa tábornokait a kontribucióra és a rekvizícióra, pontosabban azok szabályos végrehajtására, hiszen eddig is ezek voltak egyedüli eszközei a hadsereg ellátásának. Ezt írja Berthiernek 1812. jan. 6-án: „Il y a dans les Rêveries de maréchal Saxe des idées sur la manière de faire contribuer les pays ennemis sans fatiguer l'armée, qui m'ont paru bonnes. Lisez-les et mettez-en le contenu dans une instruction qui sera destinée à être envoyée à mes généraux en Espagne." Correspondance XXIV. köt. 8., XXIII. köt. 185. l. Meg kell jegyezni, hogy a rekvizíció ezután is ugyanolyan rendetlenül és szabálytalanul folyt, mint annak előtte, bár Napoleon sorra adta ki megtorló intézkedéseit. — Caulaincourt visszaemlékezéseiben éles bírálatot gyakorolt a vezérkar és az intendatúra működése felett. Rendkívül jellemző, amit ír: „A vezérkar semmiről sem gondoskodott. Miután azonban a császár mindent maga akart elrendelni és elvégezni, még a legjelentéktelenebb utasításokért sem merte senki vállalni a felelősséget, még maga a vezérkari főnök sem. Az intendantúrának semmilyen lehetősége sem volt arra, hogy a császár parancsait teljesítse, amelyeket anélkül adott ki, hogy megmondta volna, hogy miként is lehet azokat teljesíteni. Kétségtelen, hogy joggal szidta az egyes szolgálati ágakat, amelyek legtöbbje semmit sem tett, azonban a szolgálati ágak is joggal panaszkodtak a császárra, hogy olyan országba hozta őket, ahol semmit nem találhattak, amiben teljesen igazuk volt, hiszen megszokta, hogy Németországban és Itáliában mindent megkapjon." I. m. 53. l.

Mindent összevéve Napoleon oroszországi hadjárata technikai és szervezeti téren egyaránt óriási improvizáció volt. A Grande Armée katasztrófájának egyik fő oka ez volt. Egyébként ezt a tisztábban látó kortársak is felismerték, s maga Napoleon is — de persze későn.[51]

A Grande Armée pusztulása

Most már csak az van hátra, hogy röviden összefoglaljuk az eseményeket a borogyinói csatáig, majd szemügyre vegyük, hogy a hadműveletek egyes szakaszaiban és végösszegezésben hogyan alakultak a Grande Armée veszteségei.

A Borogyinóig tartó hadműveleteket négy, egymástól világosan elkülöníthető szakaszra lehet felosztani. Az első szakasz a Nyemanon való átkeléstől a Vilnába való bevonulásig tart (június 24—27.). Ebben a szakaszban a francia fősereg átkel Kovnónál azzal a szándékkal, hogy az orosz főseregetet Vilna környékén megsemmisíti. Az orosz hadvezetőség azonban általános visszavonulást rendel el, így a hadsereg a csapást elkerüli. Ebben az időben az oroszok már csak részben tartják magukat Phull tervéhez, amennyiben a főseregetet Drisszára irányítják ugyan, de Bagratyiont a főseregggel való egyesülésre utasítják, azaz feladják a terv egyik lényeges elemét, a minszki oldalállást. Egyébként Bagratyionnak a főseregehez való odarendelése majdnem azt vonta maga után, hogy seregét a franciák elvágják és megsemmisítsék.

A hadműveleteknek a következő, június 29-től július 16-ig tartó szakasza a legdöntőbb. Most derül ki, hogy az utánszállítás egész rendszere felborult és hogy a vilnai bázist nem lehet feltölteni a kelet-poroszországi raktárak készleteiből. Napoleon kétségbeesett erőfeszítéseket tesz Vilnában, hogy készleteket gyűjtsön, azonban ez nem sikerül. Így a központi élelemellátás megszűnik, a továbbiakban a csapatok kizárólag rekvizícióból élnek, de ez részben a vidék szegénysége, részben a szervezetlenség, az alparancsnokok tudatlansága és tapasztalatlansága, valamint a csapatok fegyelmezetlensége miatt igen sovány eredményekkel jár.[52] Szökés, betegség tizedeli a sereget, a legfőbb baj azonban az, hogy az előnyomulás üteme annyira lelassul, hogy az oroszokat nem érhetik utol. Napoleon, hogy mentse, ami menthető, az orosz fővezérség által válságos helyzetbe hozott Bagratyion seregét akarja megsemmisíteni. Ehhez Davout hadtestét a főseregtől, Jeromost pedig Grodnótól Minszk felé rendeli, hogy fogják harapófogóba Bagratyiont. A harapófogó egyik szára azonban nem tud becsukódni, mivel Jeromos serege

[51] Chambray, Ségur és az összes résztvevő nem győzi szidni az adminisztrációt. *Fazensac* írja: „Malgré le zèle et les talents de l'intendant général, cette immense administration fut presque inutile dès le commencement de la campagne et devint nuisible à la fin." I. m. 226—227. l. — Maga Napoleon sokszor dührohamokat kapott az adminisztráció tehetetlensége miatt. Egyszer ezt írja: „J'ai vu quelquefois des administrateurs insouciants, mais je n'en ai pas vu de plus bêtes." Szeptemberben írja Lacuének: „Depuis vingt ans que je commande les armées françaises, je n'ai jamais vu l'administration militaire plus nulle; il n'y a personne: ce qui a été envoyé ici est sans aptitude et sans connaissance." Correspondance XXIII. köt. 612. l. és XXIV. köt. 237. l.

[52] A központi ellátás megszűnését a hadjáratban részt vett tanuk egyformán állítják. A svájci származású Legler így ír: „Der Mangel an Lebensmitteln wuchs indes mit jedem Tag. Dass Aufteilungen von Brot oder andern Nahrungsmitteln, ausgenommen Fleisch, bei unserer Brigade stattgefunden haben, kann ich mich nicht erinnern." *Muralt—Legler:* Beresina. Bern. 1940. 181. l.

az Osztrolenka és Grodno körüli „sivatagon" csak igen lassan tud átvergődni, elkésik, így Bagratyionnak sikerül kicsusznia a halálos ölelésből.

A hadműveletek következő szakaszában (július 16-tól július 27-ig) orosz részről a legfőbb fejlemény, hogy végleg elvetik Phull tervét, elhatározzák a drisszai állás felhagyását és a visszavonulást a Dvina mögött Vityebszkre, ahova majd Bagratyionnak is meg kell érkeznie. Napoleon most újra az orosz főseregre összpontosítja figyelmét. Terve az, hogy a drisszai állást jobbról átkarolva megtámadja. Alig kezd azonban hozzá terve megvalósításához, amikor megtudja (július 18-án), hogy az oroszok elhagyták Drisszát. Még abban reménykedik, hogy Vityebszknél elérheti őket, ezért elrendeli a mintegy 150×150 km-nyi területen szétszórt főseregének Vityebszk előtt, Bezenkovicin történő összpontosítását. Napoleon újra tanújelét adta ragyogó vezetési készségének. Az óriási közlekedési és ellátási nehézségek, valamint a csapatok fáradtsága ellenére az összevonás szinte percnyi pontossággal végbemegy, és a fősereg július 24-én a döntő csapásra készen áll. A Vityebszknél álló Barclay de Tolly azonban nem veszi fel a harcot, mivel Bagratyion nem érkezik meg, egyedül pedig gyengének érzi magát. Elrendeli a visszavonulást Szmolenszk felé. Így újra kicsúszik a döntés Napoleon kezei közül.

A harmadik szakasz július 28-tól augusztus 18-ig tart. Napoleon, látva csapatainak kimerültségét és az óriási menetveszteségeket (eddigi veszteség kb. 130 000 ember és 80 000 ló) az előnyomulást beszünteti és Vityebszk—Orsa környékén pihenőt ad seregének. Időközben megkísérli, hogy a vidékről élelmi készleteket gyűjtsön össze, de ez csak részben sikerül. Ebben az időben felmerül benne a gondolat, hogy az előnyomulást nem folytatja tovább, az orosz hadsereget nem követi, hanem áttelel Vityebszk körül és a hadjáratot a következő évben folytatja. Rövid megfontolás után azonban elveti a gondolatot, és az előnyomulás folytatása mellett dönt. Elhatározását csak helyeselni lehet, mivel a megállás és a döntésnek a következő évre való elhalasztása megoldást nem hozhatott, sőt biztos vereségét jelentette volna. Csak a további előnyomulástól várhatta, hogy kezdeti célját, az orosz hadsereg megsemmisítését elérhesse, amire a körülmények most annyiban voltak kedvezőbbek, hogy az 1. és a 2. orosz hadsereg egyesült Szmolenszknél, egy csapással megsemmisíthette volna tehát az egész orosz haderőt.

Tisztán katonai szemszögből nézve a dolgot, a leghelyesebb persze a harmadik megoldás lett volna, ti. az, ha visszavonul és elhagyja Oroszország területét. Láthattuk az utánszállítás mechanizmusának tanulmányozásánál, hogy Vityebszk vonaláig csak abban az esetben lett volna szabad előnyomulnia, ha sikerül a vilnai bázist kiépíteni és onnan az utánszállítás működik. Ennek az elővigyázati szempontnak a figyelmen kívül hagyásáért már eddig is óriási árat fizetett: katonáinak mintegy 30, lóállományának 50—60 százalékát vesztette el. Ha tovább nyomul előre, veszteségei csak fokozódnak, bár bizonyos könnyebbségre számíthatott, mivel az eddigieknél sokkal termékenyebb vidéken kellett átvonulnia. A másik oldalról viszont teljesen reménytelennek látszott az is, hogy Vityebszk környékén téli szállásra vonuljon és a hadjáratot tavasszal folytassa. Több körülmény szólt ez ellen. Egyrészt, amint láttuk, semmi reménye sem lehetett arra, hogy a vidéken annyi élelmet gyűjthessen össze, amennyi a hadsereg 8—9 hónapi szükségletét fedezhette volna (ti. augusztustól a következő év tavaszáig). De szinte megoldhatatlan problémát jelentett volna a hadsereg téli elszállásolása is. Ha csapatait a falvakba és a városokba helyezi el, az alacsony népsűrűség és a települések ritkasága foly-

tán hadseregét olyan nagy területen kellett volna elosztania, hogy az veszélyeztette volna ütőképességét. Ahhoz viszont, hogy hadseregét együtt tarthassa, az orosz tél keménysége ellen is oltalmat adó óriási tábort kellett volna felépíteni, aminek azonban nem voltak meg a technikai és anyagi előfeltételei. De stratégiai és taktikai szempontból is megoldhatatlan problémával állt volna szemben. Ugyanis minden valamirevaló védőállás első alapkövetelménye, hogy valamilyen természetes akadályra támaszkodjék. Ilyen akadályt Oroszországban egyedül a folyók és a mocsarak jelentettek, ezek azonban télen befagytak. Ilyen körülmények között viszont hadserege rendkívül hátrányos helyzetbe kerül volna a mozgékony, helyi ismeretekkel rendelkező és az időjáráshoz hozzáedződött orosz hadsereggel szemben. Katonai szempontból nézve a dolgot, tehát Napoleon részéről az lett volna leghelyesebb, ha visszavonul.

Miután azonban a háborúban a haditervet meghatározó tényezőknek csak egy része katonai jellegű, a másik része politikai, Napoleon sem hagyhatta figyelmen kívül a politikai szempontokat. És éppen politikai szempontból a visszavonulás óriási veszélyt hordozott magában: a vereség elismerését. Ez azonban az ő presztizsére alapított törékeny politikai rendszer összeomlását idézte volna elő. Végeredményben tehát egyik oldalon ott állt a biztos vereség, a másik oldalon viszont annak reménye, hogy óriási erőfeszítések és hatalmas veszteségek árán ugyan, de legyőzze az orosz hadsereget, ezzel katonai presztizsést megmentse, a cári udvart békére kényszerítse és megingott politikai helyzetét megszilárdítsa. Választása nem lehet kétséges.

A Vityebszk körüli pihenőnek az orosz hadsereg támadása vet véget augusztus 7-én. Napoleon elhatározása gyors, és azt újfent bámulatos vezetési technikával valósítja meg. Hadseregét merész oldalmozdulattal a Dnyeperhez vezeti, átkel rajta, majd déli irányból átkarolja a Szmolenszknél tömörült orosz hadsereget. Szinte biztosnak látszott már, hogy az oroszok Szmolenszkért csatát vívnak, amikor Barclay de Tolly elrendeli a visszavonulást; harmadszor is kicsúszott kezei közül az orosz hadsereg.

A Moszkváig tartó hadműveletek utolsó szakaszában az orosz hadsereg továbbra is visszavonul, de most már azzal a szilárd elhatározással, hogy valamilyen kedvező állásban, de még Moszkva előtt, döntő csatát vív. Időközben változás következik be az orosz hadvezetésben, Barclay de Tollyt leváltják és Kutuzovot nevezik ki fővezérré. Szmolenszk után Napoleon elhatározását az előbb ismertetett körülmények motiválják továbbra is. A döntő csatát keresve nyomul tovább, amire Borogyinónál kerül sor. Innen viszont a Moszkvába való bevonulás természetszerűen adva volt.

A következőkben már csak az a feladatunk, hogy ismertessük a Grande Armée veszteségeit az előnyomulás, majd a visszavonulás alatt.[53] Számításaink csak a Kovnónál átkelt főseregre vonatkoznak, amelynek létszáma június 24-én kereken 300 000 fő volt. Ötvenkét nap múlva, augusztus 15-én a létszám már csak 182 000 fő. Az utánpótlási vonal biztosítására és más feladatokra kikülönítettek 13 500 főt, a veszteség tehát 105 000 fő, azaz az eredeti létszám 37%-a. Eddig a hadsereg ugyan több ütközetet vívott, de ezekben 28 000 embernél több vesztesége alig lehetett, így az ellátás zavaraiból folyó menetveszteség 77 000 ember.

[53] Az adatokat Chambray, Clausewitz és Osten-Sacken id. művéből vettem, valamint *Tarlé :* Napoleon (Bpest. 1961) c. könyvéből.

Szeptember 6-án, a borogyinói csata előestéjén a létszám 130 000 fő. Szmolenszkben és a moszkvai út mentén lehagytak 13 500 embert, a veszteség tehát ez alatt a huszonhárom nap alatt 38 500 fő, az előző állomány 23%-a. Miután, a szmolenszki ütközettől eltekintve, ebben az időben csak kisebb elővédharcok folytak, a veszteség túlnyomó része menetveszteség. Az eredeti állományhoz képest a veszteség 50%, ami azt jelenti, hogy a borogyinói csatában a francia főseregnek csak a fele vett részt.

A borogyinói csatában mintegy 28 000 embert veszített Napoleon. Szeptember 15-ig, a Moszkvába való bevonulás napjáig 12 000 ember esik ki jórészt az éhség, a betegség és a kimerülés miatt. Eddig az összveszteség 198 000 ember, az eredeti állomány 69%-a.

Moszkvában a hadsereg 13 000 emberből álló erősítést kap. Mégis, mire a visszavonulás során Moszkvából Vjazmába ér a sereg (november 3-án), a létszám már csak 63 000 fő. Tizennégy nap alatt a veszteség 43 000 fő, az előző létszám 40%-a. A véres veszteség ebből kb. 16 000 ember, a menetveszteség tehát 27 000 ember. Ekkor a hadsereg összes vesztesége 205 000 fő, az eredeti állomány 78%-a.

November 10-én Szmolenszkben a létszám 42 000 fő. November második felében a Berezinánál kb. 5000 ember csatlakozik a fősereghez. A Berezinán való átkelés után a létszám 11 000 fő, a veszteség tehát 36 000 fő, ami azt jelenti, hogy Szmolenszk óta tizenhat nap alatt 76%-os veszteség érte a megmaradt sereget.

A Nyemant már csak a sereg töredékei érik el. A létszám ekkor 1600 fő. A főcsapat elvesztette állományának 95,5%-át, tehát gyakorlatilag megsemmisült. A visszavonulás alatt a veszteség nagyobb részét a kimerülés, az éhség, betegség és a hideg okozta.[54]

Az eredetileg 600 000 embert számláló Grande Armée 500 000 embert, 150 000 lovat, 1000 ágyút és 25 000 járművet vesztett. Mintegy 100 000 ember esett fogságba, a többi meghalt vagy megbetegedett. Az orosz hatóságok 1813 első hónapjaiban a hadműveletek által érintett területeken mintegy 240 000 hullát temettek el, vagy égettek el.

Egyébként, hogy a téli hadjárat milyen emberfeletti erőfeszítést kívánt meg a katonáktól, arra mi sem jellemzőbb, mint az, hogy a sokkal jobban ellátott, téli ruhával sokkal jobban felszerelt orosz hadsereg üldözés közben 107 000 emberéből 60 000-et vesztett el. Elesett 12 000 katona, kórházba került 48 000. A hadsereg tehát állományának 56%-át vesztette el október végétől december első feléig. Ugyanezen idő alatt 622 ágyúból 425 veszett el.

[54] A fennmaradt visszaemlékezések tömege bizonyítja, hogy milyen hatalmas pusztítást végzett a hideg a katonák között. Ezzel szemben gyakran hivatkoznak arra, hogy 1812-ben sokkal enyhébb volt a hideg Oroszországban, mint más években. Az átlagos hőmérsékletet tekintve, ez az állítás igaz is. Azonban nem szabad szem elől téveszteni a következő körülményeket: 1. A hideg sokkal előbb köszöntött be, mint máskor; október végén már fagyott, holott máskor november végén, de inkább december elején szokott fagyni. 2. Az első hidegek után az idő ugyan megenyhült, de nem annyira, hogy a katonák helyzetét lényegesen megkönnyítette volna. Nem szabad elfelejteni, hogy az elpusztított vidéken a katonák nem találhattak meleg szállást, márpedig hetekig—hónapokig szabad ég alatt tanyázni még enyhébb hideg esetén is emberfeletti szenvedést jelent, és legyengíti a szervezetet, különösen akkor, amikor rendes táplálkozásra sincs lehetőség. 3. Egyébként is csúful megtréfálta a tél a franciákat, ti. akkor enyhült meg az idő, amikor éppen fagy kellett volna ahhoz, hogy a folyókon átkelhessenek (a Dnyeperen és a Berezinán). Ha a Berezinán nem kellett volna hidat verni, lényegesen több ember menekülhetett volna meg. Viszont, amint a Berezinán átkeltek, a hőmérséklet pár napon belül 25—30 fokkal süllyedt a fagypont alá.

Az orosz hadsereg, a nép és Kutuzov szerepe a győzelemben

Az élelemellátásnak a hadjárat kimenetelére gyakorolt rendkívüli nagy befolyását látva, esetleg felmerülhet a kérdés: milyen szerepet tulajdoníthat ezek után a hadtörténetírás az orosz hadseregnek, a népnek és Kutuzovnak a győzelem kivívásában? Jogosult-e vajon a szovjet történetírásnak 1812 felett érzett büszkesége? Véleményünk szerint azonban egy ilyen kérdésfeltevés nemcsak méltatlan, de alapvetően hibás is lenne.

Először is abból kell kiindulni, hogy Napoleon vállalkozását nem békés viszonyok között hajtotta végre, hanem háborúban. Mindaz a nehézség tehát, amit az élelemellátás okozott, pusztán adminisztratív problémává zsugorodott volna össze, ha Napoleonnak nem kellett volna számolnia az orosz hadsereggel. Ismerve hatalmas szervezőképességét, nyilvánvaló, hogy ezen úrrá vált volna. De ezenfelül is, az orosz hadsereg kitűnő szelleme, harci kedve és rendkívüli szívóssága feloldhatatlan ellentmondás elé állította. Láthattuk, hogy a kor viszonyai között a hadsereg élelmezésének és vezetésének nehézségei szinte mértani arányban növekedtek a hadsereg létszámának növekedéséhez képest, sőt egy bizonyos határon túl kimondottan megoldhatatlanná váltak. Ebből következik, hogy sokkal kisebb hadsereggel kellett volna elindulnia Napoleonnak. Ebben az esetben viszont nem rendelkezett volna azzal a számbeli túlerővel, amit elengedhetetlennek tartott ahhoz, hogy a személyes tapasztalatai alapján oly veszélyes ellenfélnek tartott orosz hadsereget döntően megverhesse. A dolgok logikáját tekintve, Napoleon helyesen gondolkozott. Az említett ellentmondásból kivezető út egyikét már eleve járhatatlannak tartotta, ti. azt, hogy az orosz hadsereget egyenlő, vagy csak valamivel nagyobb erővel megsemmisíthesse. Vállalnia kellett tehát a másik megoldásban rejlő kockázatot, a hadsereg létszámának az ellátást veszélyeztető megnövelését. Napoleonnak ez a kényszerhelyzete már önmagában is aláhúzza az orosz hadsereg jelentőségét a győzelem kivívásában.

Mindehhez járult, hogy az orosz hadsereg valami olyanra mutatott példát, amivel Napoleon addigi pályafutása alatt nem találkozott, de ami a hadtörténet egészét nézve is ritkaság: a harci cselekmények legnehezebbikét, a rendszerint nagy veszteségekkel, erkölcsi bomlással, sokszor a hadsereg teljes szétzüllésével járó visszavonulást több száz kilométeren keresztül rendben, jelentősebb személyi és anyagi veszteség nélkül, töretlen harci szellemmel hajtotta végre. Majd ez a hadsereg végigharcolta a borogyinói csatát, és utána még arra is tellett erkölcsi erejéből, hogy engedelmeskedve vezetőjének, feladja Moszkvát, vallásos rajongással övezett városát. És, hogy az adott viszonyok között mekkora erkölcsi erő kellett az üldözés végrehajtásához, azt már az elszenvedett veszteségek puszta számszerű felmérése is érzékeltetheti.

Ugyanígy az orosz nép spontán, és Napoleon számára annyira meglepő ellenállása is fontos tényezője volt a győzelemnek. Emlékezhetünk rá, amikor Mogiljov—Vityebszk vonalában Napoleon hadseregével elérkezett „ellátásának határához", részben azért indult tovább, mert úgy számított, hogy a szmolenszki és moszkvai kormányzóságok sűrűbben lakott és magasabb mezőgazdasági kultúrájú vidékein elegendő élelmet fog találni. Számítása igen reális volt, hiszen a vidék népsűrűsége, főleg a főútvonal mentén, elérte azt a szintet amely mellett a korabeli felfogás szerint a hadak még elegendő élelmet találhattak. Az orosz parasztság azzal, hogy pusztasággá változtatta saját országát, teljesen felborította számításait.

Mindazonáltal Kutuzov nélkül sem az orosz hadsereg nagyszerű harci szelleme, sem pedig a nép hősi ellenállása sem lett volna elegendő önmagában a győzelemhez. Véleményünk szerint Kutuzov szerepének és hadvezéri tevékenységének megítélésénél nem egyedül abból kell kiindulni, hogy katonai szempontból helyesen cselekedett-e, vagy nem. Általában helytelen az a felfogás, amely a hadvezetést pusztán az intellektus dolgának tartja, és nem veszi figyelembe a jellem szerepét, de Kutuzov esetében különösen hibás lenne ez a szemlélet. A háborúban ugyanis nemcsak arról van szó, hogy valaki világosan fel tudja ismerni a helyzet lényegét és ennek megfelelő terveket alkosson, hanem arról is, hogy a háború óriási lelki megterheléssel járó légkörében követni tudja a helyesnek felismert utat, és merjen felelősséget vállalni. És éppen ebből a szempontból példátlanul nehéz helyzetben volt Kutuzov. Nem volt olyan elhatározása, amelynél pusztán csak katonai szempontokat kellett volna mérlegelnie, és amely nem kavart volna fel óriási szenvedélyeket az orosz társadalomban, de ne állította volna önmagát is szubjektíve gyötrelmes választás elé. Különösen két elhatározása kívánt óriási lelkierőt. Az egyik, amikor a nép, a hadsereg, az egész orosz társadalom és a cári udvar óhaja, vágya, akarata ellenére elhatározta Moszkva önmaga számára is annyira fájdalmas feladását. A másik az üldözés irányának megválasztása és ütemének szabályozása volt. A hadművészet szabályait pusztán formálisan nézve, ugyanis az lett volna a helyes, ha úgy irányítja az üldözést, hogy Napoleont elfogja, és a francia hadsereget az utolsó szálig megsemmisíti. Ezt várta a cári udvar, de úgyszólván egész Európa is. És kevés hadvezér tudott volna ellen állni a csábításnak, hogy ilyen tettel írja be nevét a történelembe. Kutuzov azonban jól látta, hogy Napoleont elfogni nem lehet — hiszen Berezina után, amikor a francia sereg már gyakorlatilag semmilyen szervezett ellenállást sem tudott kifejteni, sem sikerült elfogni —, a Grande Armée roncsainak a megsemmisítése pedig olyan óriási áldozatot követelt volna meg orosz részről, amit lelkiismerete nem vehetett magára. Az üldözés ütemét tehát nem fokozta, és hiú célokért nem kergette katonáit a pusztulásba. Lehet, hogy más hadvezér ragyogóbb fegyvertényekről küldhetett volna jelentést Pétervárra, de hogy ezek csak pirrhuszi győzelemhez vezettek volna, — ebben egészen bizonyosak vagyunk. Amikor tehát Kutuzov szerepét és jelentőségét mérlegeljük, abban nemcsak egy éleslátású és nagy gyakorlati tapasztalatokkal rendelkező, kitűnő katona működése ragadja meg a figyelmünket, hanem egy népével együttérző, a rábízott katonák életével hűen sáfárkodó, bölcs és sziklaszilárd jellem emberi nagysága is.

PERJÉS GÉZA

ПРОБЛЕМА ПРОДОВОЛЬСТВЕННОГО СНАБЖЕНИЯ ВО ВРЕМЯ ПОХОДА НАПОЛЕОНА ПРОТИВ РОССИИ

Резюме

Исторические данные доказывают, что в военных соображениях Наполеона и царского двора проблема продовольственного снабжения занимала центральное место, известно, что на исход похода решающим образом повлияла неразрешенность проблемы проводовольственного снабжения французской армии, тем не менее военные историки не уделяли должного внимания этой важной проблеме. Исследование этой проблемы является важным, потому что до постройки железных дорог взаимосвязь между продовольственным снабжением и стратегией являлась принципиальной проблемой в военной истории. Автор сомневается в том, что после французской революции в период Наполеона

произошли коренные изменения в стратегии как это утверждает большинство военных историков. Французская революция не могла привести к коренным изменениям в населенности, в сельскохозяйственном производстве, в технике транспорта, а эти факторы до постройки железных дорог решающим образом влияли на продовольственное снабжение армии, а следовательно, и на стратегию. Кажется, что этому выводу противоречит то обстоятельство, что французская армия решительно порвала с традиционной системой продовольственного снабжения в войнах Французской Республики и в отдельных походах Наполеона.

По мнению автора эти войны следует считать исключением, поскольку они проходили в самых плодородных и в самых населенных частях Европы, и численность участвующих армий немногим превышала численность армий королевского режима. Поэтому исключительное значение следует придать изучению того похода, во время которого французская армия не находилась в таких исключительно благоприятных условиях. Именно в этом заключается принципиальное значение изучения похода против России.

Автор сначала анализирует стратегические соображения Наполеона. На основе историко-статистических данных он реконструирует условия аграрного производства, населенности и коммуникаций театра военных событий, и на основе этого анализа автор приходит к выводу, что Наполеон имел точное представление об условиях театра военных действий и, сообразуясь с этим, составил свой стратегический план. Основная идея этого плана заключалась в следующем: театр военных действий не может снабжать его армию, поэтому он должен стремиться к быстрому завершению похода, а до завершения похода армия должна быть не зависимой от театра военных действий с точки зрения продовольственного снабжения, она должна базироваться на свои коммуникации.

Далее автор анализирует в какой мере мог Наполеон добиться постановленной цели. Путем анализа всего механизма и графика коммуникаций автор доказывает, что цели, постановленные Наполеоном теоретически могли быть достигнуты, но только в том случае, если бы в пределах коммуникаций, т. е. до длинии Витебск—Могилёв было бы нанесено решающее поражение русской армии.

Далее автор анализирует стратегические соображения царского двора. Он уделяет особое внимание плану Пфуля, который считается военными историками, вслед за Клаузевицем, ошибочным. Автор показывает, что план Пфуля представляет собой как бы оборотную сторону плана Наполеона: Наполеон расчитывал на то, что ему удастся разрешить проблему продовольственного снабжения, а Пфуль на основе статистических данных доказал, что это не удастся Наполеону. Наполеон добивался быстрого исхода похода, а Пфуль предложил медлить с решением. На основе всего этого автор считает, что план Пфуля был правильным и устанавливает, что в случае принятия плана Пфуля французская армия не потерпела бы более крупное поражение, но вероятно Москва не пострадала бы.

В следующей части автор показывает как план продовольственного снабжения Наполеона потерпел крах и как армия осталась без продовольствия.

Недостаток продовольствия привел к тяжелым потерям, в конечном итоге стало невозможным уничтожение русской армии.

В конце своей работы автор подчеркивает роль русской армии, народа и Кутузова в достижении победы и устанавливает, что ни стихийные бедствия, ни недостаток продовольствия сами по себе не привели бы к катастрофе великую армию. Если бы русская армия не оказала бы упорного сопротивления, если бы народ не поднялся бы на борьбу и если не было бы Кутузова, реализовавшего потенциальные возможности, скрытые в армии и в народе, то проблемы Наполеона свелись бы к простым административным вопросам. Зная громадные организаторские спссобности Наполеона, нет сомнения в том, что он преодолел бы эти трудности.

Г. Перьеш

LES PROBLÈMES DE RAVITAILLEMENT SURGIS AU COURS DE LA CAMPAGNE DE NAPOLÉON Ier EN RUSSIE

Résumé

Bien que les documents historiques démontrassent que Napoléon et la cour tzariste ne manquèrent pas de repeser sur le plan des opérations militaires les problèmes de ravitaillement et que nous sachions que la question irrésolue du ravitaillement de l'armée française avait un effet décisif sur le déroulement de la campagane, les spécialistes de l'histoire militaire se penchèrent moins attentivement sur l'étude de cette question

méritant d'ailleurs une analyse plus détaillée. L'examen du problème est d'autant plus important car au cours de la période précédant l'expansion des chemins de fer le rapport existant entre le ravitaillement et la stratégie soulève des questions de principe sur le plan des recherches poursuivies dans le domaine de l'histoire militaire. L'auteur met en doute cette supposition suivant laquelle des changements soient survenus dans la stratégie à la suite de la Révolution française et des guerres napoléoniennes, comme l'atteste la majorité des spécialistes d'histoire militaire, étant donné que la Révolution française ne produisit des transformations essentielles ni dans les conditions démographiques, ni sur la plan de la production agricole, ni dans la technique des transports, facteurs qui à l'époque précédant l'expansion des chemins de fer avaient une influence décisive sur le ravitaillement des armées et par cela sur la stratégie, elle. Le fait qui atteste que les guerres menées par la république française et par Napoléon supprimèrent les moyens traditionnels du ravitaillement de l'armée semble contredire à ce qu'on vient d'affirmer. Cependant l'auteur est d'avis que ces guerres sont à considérer comme des exceptions, vu qu'elles se sont déroulées dans les régions les plus fertiles et les plus populeuses et en présence d'une armée dont l'effectif surpassa guère celui des armées de l'ancien régime. Sous cet aspect des choses il s'avère très important d'examiner les campagnes où l'armée française ne se trouva pas dans des conditions exceptionnellement favorables. C'est ce qui explique l'importance d'une analyse à consacrer à la campagne de Russie.

L'auteur se met tout d'abord à analyser la conception de Napoléon touchant les opérations militaires. Se fondant sur des données de statistique historique il reconstruit les conditions agraires, démographiques et de communication que connut le champs des opérations militaires. Il parvient à affirmer que Napoléon se fit une idée très exacte sur les conditions du théâtre de la guerre et ce faisant il établit le plan des opérations. L'idée fondamentale du plan est la suivante: le champs des opérations militaires ne s'affirme pas susceptible à ravitailler l'armée: y tenant compte 1. il faut provoquer une décision subite, 2. mais avant de l'obtenir il faut se rendre indépendant, quant au ravitaillement, du champs des opérations et le baser sur les transports.

Dans la suite l'auteur soumet à l'analyse la question de savoir en quelle mesure les décisions de Napoléon permirent la réalisation de ces objectifs. S'appuyant sur l'analyse du méchanisme des transports faite à l'aide d'un graphique reflétant la marche de l'armée et le rhythme des transports il arrive à démontrer que théoriquement ces objectifs-là auraient pu être atteints au cas où dans les limites du ravitaillement marquées par la ligne Vitebsk—Moghilev, on réussissait à porter un coup décisif à l'armée russe.

Pour continuer l'auteur se penche sur l'étude des conceptions professées par la cour tzariste sur le plan des opérations militaires. Il porte une attention toute particulière au plan établi par Phull, plan qui à la base de la conception de Clausewitz fut considéré par les études d'histoire comme érroné et comme tel rejeté dans son entier. L'auteur ne manque pas de démontrer que le plan de Phull s'affirma le contre-pied, la «négative» des conceptions prêchées par Napoléon: si celui-ci comptait à la réalisation du ravitaillement, Phull, lui, n'était pas — à la base des données statistiques — sans prouver le contraire; si Napoléon aspirait à un succès rapide, Phull proposa l'ajournement de la décision. Tout ceci amène l'auteur à considérer le plan de Phull comme juste et à constater qu'encore que l'armée française ne pût essuyer une défaite plus grave même compte tenu de ce plan, la destruction de Moscou aurait pu être évitée.

La partie suivante de l'étude décrit comment le plan de Napoléon a-t-il échoué et comment l'armée française se trouva-t-elle dépourvue de toute nourriture. Le manque en nourriture causa, en effet, de graves pertes, et empêcha, en fin de compte, la défaite de l'armée russe.

Pour terminer l'auteur de l'étude met en relief le rôle que le chef de l'armée russe Koutouzov avaient à jouer dans la conquête de la victoire et affirme que ni les éléments ni le manque en nourriture n'auraient pas provoqué, eux seuls, la catastrophe de la Grande Armée. Sans une résistance obstinée témoignée par l'armée russe, sans le soulèvement du peuple et sans la personne de Koutouzov s'étant affirmé susceptible à activer les possibilités recelées par l'armée et par le peuple russe les problèmes de Napoléon se seraient trouvés réduits à de simples questions d'administration. Le grand organisateur qu'il était les aurait surmontés sans aucune doute.

G. PERJÉS

A CHARTIZMUST MEGELŐZŐ ANGLIAI REFORMELMÉLETEK ÉS MOZGALMAK AZ IPARI FORRADALOM IDEJÉN

„A constitution is the property of a nation, and not of those, who exercise the Government."
(*T. Paine:* „Rights of Man")

Az angol munkásosztály első nagy történelmi jelentőségű mozgalma, a chartizmus, az egész angol belpolitikai életben 1838-tól 1848-ig központi szerepet játszott. A mozgalom alapokmánya, az 1838-ban közreadott Népcharta (People's Charter) foglalta magába a chartizmus politikai célkitűzéseit, a nevezetes hat pontot megtestesítő választójogi reformprogramot.[1] Ez a politikai reformprogram a chartista mozgalom közvetlenül megvalósítandó feladatait körvonalazta. Ezen túlmenően azonban a chartistáknak további céljaik és követeléseik is voltak, amelyeket a mozgalom legnépszerűbb és politikailag legérettebb vezetői beszédeikben és agitációs körútjaik során fogalmaztak főleg meg. E chartista vezetők a nép számára jólétet, gazdasági és politikai egyenjogúságot követeltek, békés és törvényes eszközök útján, amennyiben lehetséges — erőszak és fegyverek révén, ha szükséges. Ennek a programnak a megfogalmazói, a nép nyomorának közvetlen szemtanúi, részint ösztönös indulattal és haraggal fordultak szembe az angol nép elnyomóival és álltak a nép ügyének szolgálatába, részint a francia forradalmi és utópista eszméken nevelődve, a hazai reformozgalmakban érlelődve, a mozgalom utolsó szakaszában Engels és Marx eszméitől is megtermékenyítve jutottak el az osztályharc szükségszerűségének felismeréséig. Küzdelmes, buktatókkal teli út vezetett a chartista mozgalom kezdetén hangoztatott, csupán a Chartát követelő[2] elvtől az 1840-es válságévek kiterjedt nyomora idején a társadalom berendezkedését támadó szervezkedésen keresztül[3] az 1851-es, chartista konventpro-

[1] A Népcharta — „People's Charter" — 1838 tavaszán kiadott és a *Munkásemberek Egyesületein* (Working Men's Association) keresztül népszerűsített törvényjavaslat, amelyet világos, érthető stílusban fogalmaztak és szerkesztettek meg. Mintegy 19 nyolcadrét alakú oldalból és 13 szakaszból állott, amelyből hat, a charta híres *hat pontja*, tartalmazta a konkrét követeléseket:

1. Minden felnőtt (21 évet betöltött) férfi választójogát, aki legalább három hónapig egy helyben lakott.
2. Titkos szavazást.
3. Háromszáz választókerület felállítását az utolsó népszámlálás alapján oly egyenlően felosztva, amennyire csak lehetséges.
4. A parlament évi összehívását és megválasztását.
5. A képviselők vagyoni cenzusának eltörlését.
6. A képviselők törvényhozói munkájukért évi 500 font fizetését.

M. Hovell : The Chartist Movement. Manchester. 1918. 1—3, 117. l.

[2] *A chartát, a chartát és semmi többet* — általános agitációs jelszó a chartizmus első időszakában.

[3] A chartisták második, 1842 májusában az Alsóház elé terjesztett petíciója foglalta ekkor írásba az alapvető követeléseket. A második petíció legfontosabb részleteit legújabban közzétette *M. Morris :* From Cobbett to the Chartists. Nineteenth Century. Vol. I. 1815—1848. London. 1951. 171—173. l. — Ismert jelszó ezekben az években: *A politikai uralom a mi eszközünk — a társadalmi jólét a célunk.*

gramig.[4] Történész számára rendkívül vonzó feladat annak a kutatása, hogy a társadalom mélyén szükségszerűen végbemenő átalakulási folyamat hogyan lesz tudatos, a történelmi szükségszerűség parancsát kik s hogyan ismerik fel, hogyan formulázzák meg, s abban a harcban, amely a magát túlélt társadalmi rend megváltoztatásáért indult meg, hogyan válnak tömegeket cselekvésre mozgató erőkké a gazdasági társadalmi szükségletek talaján kisarjadt eszmék. Szükséges feladat tehát megvilágítani a gazdasági társadalmi átalakulási folyamatokat tükröző eszmei folyamatok születését, fejlődését, mivel csak így lehet a szocialista eszmék és mozgalmak létrejöttét történelmi folyamatosságukban megmagyarázni. Ezért nélkülözhetetlen a chartizmus egymást váltó szakaszainak, fejlődő eszmei célkitűzésének megértéséhez, a chartista ideológusok és vezetők eszméinek és politikai elképzeléseinek bemutatásához az ipari forradalommal alakuló, a chartista mozgalmat megelőző reformelméletek és reformmozgalmak ismerete.

Igazat kell adnunk azoknak az angol történészeknek, akik erőteljesen hangsúlyozzák a francia forradalomnak az angol társadalomra és társadalmi politikai elméletekre gyakorolt hatását. Vitathatatlan, hogy a brit reformmozgalom adott szakaszában Tom Paine írásai mellett igen nagy mértékben a francia forradalmi eszméktől nyert ihletet és táplálékot.[5] Alapvetően azonban az angol reformmozgalmat, a társadalmi és agrárreformerek, valamint közgazdászok működését és elméleteit az angol társadalmi és gazdasági állapotok és ezeknek az állapotoknak ezidőben végbemenő lényeges változása alakította és befolyásolta. Ezt bizonyítja az, hogy ha cezurát igyekeznénk vonni az angol reformelméletek és gyakorlati reformpolitika fejlődésében, akkor nem a francia forradalom lenne a választóvonal, hanem a gyáripar széleskörű kibontakozásának kezdeti, 1815 körüli időpontja.

A már említett 38-as Népcharta követelései formailag abban a radikális parlamenti reformmozgalomban kerültek először felszínre, amely Angliában a burzsoá rétegeknek (a választójog kiterjesztése révén) a politikai hatalomba való bekerülésére irányult. Ez a radikális reformmozgalom a századfordulót megelőzően az Angliában zajló ipari forradalom talaján és a francia forradalom hatására jelentős változásokon ment keresztül. A francia forradalom radikalizálódása az Angliában már tradicionálisnak számító politikai radikalizmust hordozó angol társadalmi rétegek egyes csoportjaiban visszahatást keltett. Az alkotmányos-monarchikus érzésű, többségében arisztokrata vezetőrétegekben pedig olyan félelmet váltott ki, hogy hova-tovább a rendkívül mérsékelt reformigényeknek is útját állták, és a regresszív intézkedések egész sorát foganatosították.[6] Ugyanezeknek a tényezőknek a hatására jelentkezik viszont elsőízben Angliában az iparos, kézműves munkások önálló politikai szervezkedése, a „Corresponding Societies", a Levelező Társaságok formájában, amelyeket a kormány meglehetős kíméletlen eszközökkel igyekezett felszámolni.

[4] Az 1851-es *Országos Chartista Konvent*-en elfogadott program a charta követelésein és a petíció benyújtásán túlmenően követelte a föld államosítását, az egyház és az állam teljes elválasztását, az állami, általános, ingyenes és bizonyos mértékig kötelező oktatást, minden adónak a földbirtokra és felhalmozott vagyonokra való kivetését, a bérrabszolgaság gyors megszüntetése érdekében a szövetkezeti elv fejlődését stb., stb. Idézi a Northern Star, 1851. jún. 12. számában közzétett szöveg alapján *J. Saville :* Ernest Jones Chartist. London. 1952. 257—263. l.

[5] *G. D. H. Cole — R. Postgate :* The Common People 1746—1946. London. 1946. 162. l.

[6] *Hovell :* i. m. 28. l.

Az angliai ipari forradalommal egyidőben született és a XIX. század közepéig jelentkező társadalmi eszmék a kapitalizmus kibontakozásával együttjáró, kezdődő ellentmondásokat tükrözik. S az ezekkel szemben kifejezett humanista, utópista vagy szocialisztikus nézeteket — mint ahogy azt a nagytudású, Anglián túl kevéssé ismert angol társadalomtörténész, H. L. Beales megállapította — a legkülönfélébb emberek, a legkülönbözőbb megnyilvánulási formákban hozták nyilvánosságra.[7]

A XIX. század elején a gazdasági blokád átmenetileg lelassította Nagy-Britannia ipari fejlődését, és kiélezte az iparosodás által okozott társadalmi problémákat. A legtöbb társadalomreformer ekkor általánosan a föld igazságtalan felosztásában, ennek fokozásában: a földrablásban és az igazságtalan adórendszerben vélte felfedezni a bajok gyökerét és a népnyomor forrását. A mezőgazdaságban végbement rohamos változások és a napoleoni háborúk elősegítették az angol gazdasági és társadalmi állapotoknak megfelelő, széles körben ható agrárreform-elméleteknek a megszületését. Az arisztokrácia kiváltságos helyzetét támadó agrárreformerek, a radikális kispolgárság és kézműipari munkásság kezdeti reformmozgalmai egyengették az utat a napoleoni háborúkat követő, már-már antikapitalista szinezetű, általánosabb reformmozgalom felé.

Parlamenti reformmozgalom, 1750—1815

A polgári, radikális és demokratikus eszmék kialakításának első kísérletei Anglia nagy polgári forradalmának időszakára esnek. A XVII. század közepén már megfogalmazzák a rövid és szabályos időközönként összeülő parlament és az egyenlő, férfi-szavazati jogon alapuló alsóházi képviseltetés követeléseit. Már ekkor megnyilvánul tehát az angol radikális program néhány fő követelése: a férfi-lakosság szavazati joga, a rövid parlament és az egyenlő képviseltetés elve.[8] A radikalizmust ezután a disszenterek és nonkorformisták[9] tartották életben mindaddig, amíg a parlament alsóháza és a nép között egyre szélesedő szakadék, valamint a XVIII. század nagy kritikai irodalma a radikalizmus újabb virágzását nem idézte elő. 1769-től már politikai csoportok követelték a parlamenti reformokat, köztük az egyenlő képviseltetést és az évente választott parlamentet.[10] 1776-ban *(Major) John Cartwright*, a híres radikális őrnagy kezdte meg hadjáratát a parlamenti reform érdekében. *Take your Choice* (Válassz!) c. röpiratában körvonalazta programját; ebben az *évenként újjávválasztott* parlamentet, s a *képviselők fizetését* „az alkotmány régi gyakorlatára" való hivatkozással követelte; tervezetében ugyancsak helyet kapott az *általános titkos szavazati jog* és a *többségi szavazatok eltörlésének* követelése. A Charta *négy* pontja tehát már Cartwright programjában szerepelt. Az őrnagy

[7] *H. L. Beales :* The Early English Socialists. London. 1933. 9. l.

[8] *Hovell :* i. m. 4. l.

[9] Disszentereknek nevezték olyan vallásos testületeknek a tagjait, akik Angliában elszakadtak az államegyháztól; nonkonformistáknak pedig azokat, akik nem szakadtak el, csupán bizonyos egyházi-vallási formaságokat tagadtak meg. Mindkét terminus-technicus használatos a XVII. század elejétől.

[10] Neves politikai egyesület volt a John Wilkes és hívei táborából 1769-ben alakult *Society of the Supporters of the Bill of Rights.* Wilkes és a körülötte létrejött népi mozgalom kitűnő társadalmi gazdasági elemzését nyújtja *G. Rudé:* Wilkes and Liberty c. művében (Oxford. 1961).

agitációja a XIX. század első két évtizedére is átterjedt. Népszerű alakjáról 1824-ben bekövetkezett halála után is sokáig megemlékeztek a korabeli angol memoir-írók. Ő alapította 1780-ban, középosztálybeli kis radikális csoporttal együtt a „Society for Constitutional Information" elnevezésű szervezetet. E csoporthoz tartozó radikálisok, Cartwrighthoz hasonlóan, Rousseau természetjogi felfogásán és a francia enciklopédisták doktrináin nevelkedtek. 1780-ban radikális arisztokraták (Stanhope lordja, Pitt, Sheridan és mások, többnyire whigek) *Ch. J. Fox* vezetésével reformbizottságokat és klubokat alakítottak, évi parlamentet és általános választást követelő programjukat Richmond hercege terjesztette a felsőház elé. Ugyanebben az évben a londoni Westminster körzet választóinak bizottsága, amelynek elnöke szintén Fox volt, olyan hat pontból álló parlamenti reformkövetelést fogalmazott meg és terjesztett elő, amely hosszú évekre alapvető radikális program maradt, s amely Cartwright négy pontját az *egyenlő választókörzetek* és a *képviselők vagyoni cenzusa eltörlésének* követelésével kiegészítve, lényegében megegyezett a Népcharta hat pontjával.[11]

A 24 éves korában, 1783-ban miniszterelnökké választott, utóbb neves államférfivá érő s mindinkább retrográd szellemű *W. Pitt* (az ifjabb) 1782-ben és 1785-ben még hasonló radikális javaslatokat nyújtott be a parlamenthez, bár mindkét alkalommal leszavazták.[12] Ezek után a Bastille lerombolásáig nem történt semmi említésre méltó azon túl, hogy néhány vidéki reformegyesület, a londoni mozgalmaktól elkülönülve és sikertelenül, szintén zászlajára tűzte a radikális követelések egyikét-másikát.

Ezzel le is zárult az angol radikális mozgalomnak az a főleg arisztokraták és polgári középosztálybeliek által képviselt szakasza, amely a parlamenti reformköveteléseket jogos, demokratikus, politikailag hasznos és megvalósítható célkitűzéseknek állította maga elé, de amelynek nem volt átfogó társadalom-elméleti alapja, vagy az angol társadalom megváltoztatására irányuló éle. A francia forradalom kitörése után, a forradalom radikalizálódásával párhuzamosan az igen „reszpektábilis" angol radikálisok — kevés kivétellel — Európa uralkodó osztályainak a jakobinizmus és forradalom ellen alakított „szent kórusá"-hoz csatlakoztak. Az angol vezetőrétegek forradalomellenessége más európai nemzeteknél valamivel lassabban bontakozott ugyan ki, mivel ők arra számítottak, hogy a francia forradalom az angol 1688-as „dicsőséges forradalomhoz" hasonló eredménnyel, az alkotmányos monarchia angol mintára történő megerősödésével zárul.[13]

A francia forradalmat követő négy évtized folyamán a radikális reform ügye az angol nép, „az alsóbb osztályok" ügyévé vált, olyan üggyé, amely hősöket, mártírokat és prófétákat teremtett. És amikor reformtörekvéseik valóraváltása helyett az 1832-es whig Reform-törvény ismét kirekesztette őket az állampolgári jogok gyakorlásából, a radikális program más tartalommal, kiteljesedve az 1838-as Népchartában éledt újjá.[14]

[11] A chartisták jól tudták és soha nem is titkolták követeléseik eredetét, előző megfogalmazásait. Ld.: The Life and Struggles of William Lovett. London. 1876. 168. l. A *Népcharta* első kiadásának bevezetője a „hat pont" rövid történetét tartalmazza 1776-tól. *Hovell :* i. m. 6. l.

[12] *H. T. N. Gaitskell :* Chartism. London. 1929. 3—4. l.

[13] *G. D. H. Cole :* A Short History of the British Working-Class Movement, 1789—1947. London. 1948. 26. l.

[14] *Hovell :* i. m. 6—7. l.

„Levelező Társaságok"

A francia forradalom kitörését követően számos francia- és forradalombarát egyesület létesült Angliában, amelyek megünnepelték a Bastille bevételének napját, tagjaik kalapjukra francia nemzeti kokárdát tűztek, párizsi színdarabokat adtak elő, sőt pikákkal felfegyverkezve gyakorlatoztak, s összejöveteleik mind gyakoribbá váltak, s mind számosabban vettek részt rajtuk. Az angliai vagyonos osztályokat ugyanakkor páni félelem kerítette hatalmába. „Az általános pánik az egész királyságra jellemző" – így látta a helyzetet egy kortársi vélemény.[15] A forradalomellenesség eszmei alapját pedig *E. Burke* híres, 1790-ben megjelent *Reflections on the Revolution in France* c. művében vetette meg. Ez az irodalmi igénnyel is fellépő mű vádirat a forradalmi eszme, sőt a politikai változás minden válfaja ellen. A tradíció által őrzött állami intézmények, a belső status quo védelmezője, a „régi rend" híveinek, a konzervativizmusnak bibliája Burke műve, amely oly nagy visszahatást váltott ki a radikális intelligencia soraiban, hogy nem egy közülük a „Reflections. . ." hatására ragadott tollat és alkotott maradandót. Burke művére 38 válasz érkezett, az elsők között oly jelentős írás is, mint *Mary Wollstonecraft-é, A Vindication of the Rights of Man* (1790) címmel, amely a feminizmusnak azóta is alapvető kézikönyve. *W. Godwin* nagy műve: *Enquiry into Political Justice* 1793-ban jelent meg, s a következő reformnemzedék számos képviselőjét ihlette új gondolatokra és tettekre. Burke „Megjegyzései"-re azonban a legnagyobb hatású és legnépszerűbb választ *Tom Paine* műve, *Az Emberi Jogok* (Rights of Man. I. rész. 1791, II. rész 1792) adta meg. Painenek, az 1790-es évek Angliájának legkedveltebb és leggyűlöltebb politikai írójának remeke, a „Rights of Man", az angol szegény nép bibliája volt. Ez a mű az angol politikai irodalomban először szólalt meg az egyszerű emberek hangján. Az egyszerű emberek érdekében emelte fel szavát, először nyújtott számukra érthetően, írásba foglalt radikális társadalmi reformprogramot. Paine maga is a nép fia volt, az ő szavát egyaránt megértették a kézművesek, a kiskereskedők, s a nép szegény rétegei, elemei. A könyv néhány hónapon belül új és új kiadásokat ért meg. Az első részből néhány hét alatt 50 000 példányt adtak el, két hét alatt háromszor adták ki. A politikai klubok és a szegények közt a második részből 30 000 példányt osztottak szét. Az olcsó kiadásból Angliában, Írországban és Skóciában mintegy 100 000 példányt adtak el.[16] (Burke művéből állítólag hét esztendő alatt fogyott el 30 000 példány.) Az angol kormány rövidesen „lázító"-nak és „istenkáromló"-nak minősítette Paine írásait, őt vád alá helyezte és perbe fogta. Költő barátja, W. Blake figyelmeztetésére Painenek 1792 szeptemberében el kellett hagynia szülőhazáját, hogy a letartóztatást elkerülje.[17] Paine írásainak kinyomtatásáért és terjesztéséért még az 1810-es évek végén is számos angol radikális került börtönbe. Bár Painenek el kellett

[15] W. Roscoe to Lord Lansdowne, Dec. 1792. Roscoe MSS. 2343. Picton Library. Liverpool. Idézi: *A. Mitchell :* The Association Movement of 1792—93. The Historical Journal. 1961. No. I. 57. l.

[16] (Coll. and Ed.) *Ph. S. Foner:* The Complete Writings of Th. Paine. New York. 1945. I. k. XXX. l. — *Th. Paine :* Rights of Man. London. 1944. G. D. H. Cole előszava, VII—VIII. l. — Az „Observer" a korabeli radikális irodalom kinyomtatására és szétosztására költött pénzt — némi túlzással — 200 000 fontra becsülte. *Mitchell:* i. m. 56. l.

[17] *Foner :* i. m. XXXIV. l.

hagynia hazáját,[18] egyik legfontosabb célját – az angol uralkodó osztályok befolyásának gyengítését – elérte: ezreket és ezreket állított a forradalom ügye mellé. Meggyőződéséért anyagi áldozatokat is hozott: a „Rights of Man" bevételéből 1000 fontot ajándékozott az angol demokrata társaságok számára.

1792-ben az első, főleg kézműipari és szakmunkásokból álló radikális szervezet: a *London Corresponding Society* (Londoni Levelező Társaság) nagyrészt Paine forradalmi munkásságának a hatására alakult meg. Első összejövetelén a Társaság csupán 9 tagot foglalt magában, azonban hihetetlenül rövid idő alatt a legismertebb és legnagyobb hatású radikális szervezetté fejlődött az országban. A társaság alapítása *Th. Hardy* nevű cipészhez fűződik. Ő állapította meg az 1 shillinges belépési s heti 1 pennys tagsági díjat, amelyet a munkások is meg tudtak fizetni. A francia forradalmi események kezdeti hatására ismét aktivizálódott a középosztálybeli radikálisokat tömörítő *Friends of the People* és *Society for Constitutional Information* elnevezésű két demokrata szervezet is, ezek magas tagsági díja lehetetlenné tette a munkások csatlakozását.[19]

A Levelező Társaság politikai programja azonos volt Cartwright 1776-os programjával, illetve a negyven évvel később megjelenő Népchartával. A szer-

[18] „*My Country is the World : to do good, my Religion*" — ez volt Paine jelszava. Uo. XLV. l. T. Paine, az egyik „legnagyobb" angol életéről bővebben adunk tájékoztatást. Küzdelmes gyermekkor és többféle foglalkozás után Paine 1774-ben Amerikába hajózott, ahol nemsokára lapszerkesztő lett, s nevét *African Slavery in America* c. írásával tette híressé. 1776-ban jelent meg *Common Sense* c. röpirata, amely egyesek szerint — persze túlzással — lényegében megteremtette a független Amerikát. (Köztudomású e mű befolyása a *Függetlenségi Nyilatkozat* megtételére.) E művet kiadásának évében franciára is lefordították. Paine Amerika önállóságáért a gyakorlatban — a hadseregben — is harcolt. 1776 végén jelent meg *Crisis I.* c. műve, amellyel a csüggedő amerikaiakba új erőt öntött. 1776 és 1783 között 16 tanulmányt írt, ezekből kiemelkedik *Public Goods* c. írása. 1787-ben ment először Párizsba, mint hídszakértő [híres feltaláló is volt, az első vashíd feltalálója] egy tervezetet ellenőrizni, majd visszatért Angliába, ahol ekkor még a haladó arisztokraták, sőt Burke is nagy örömmel fogadta. Painet a francia forradalom hírei fellelkesítették, de nem lepték meg, már egy 1782-ből kelt levelében megjósolta az eseményeket. Condorcet meghívására ismét Párizsban tölt 4 hónapot; közvetítette a Lafayette által Washingtonhoz küldött Bastille-kulcsot. Ezekben az években többször volt Franciaországban. Angliába visszatérve igen megütközött Burke 1790 eleji híres beszédén; eleddig barátjának és eszmetársának tartotta őt. A Burke pamfletjére írott *Rights of Man*-je a demokratikus elvek klasszikus kézikönyve. A szintén 1791-ben megjelent *Address and Declaration of the Friends of Universal Peace and Liberty* az első írásban megfogalmazott követelése a nemzetközi békemozgalomnak. 1792-es angliai kiüldöztetése után Franciaországban istenítették; ekkor írta *Address to the People of France* c. röpiratát, amelyben a királyság eltörlését üdvözölte. De csakhamar összeütközésbe került a jakobinusokkal, mert ellenezte a király kivégzését. Painet Robespierre 1793 végén letartóztatta, s csaknem egy évet töltött a Luxembourg börtönben. 1802-ig élt Párizsban. 57 éves korában írta híres deista művét, *The Age of Reason*-t. Ebben a művében a deizmust a tudós viták magaslatáról a köznép számára tette elérhetővé, érthetővé, mi több, rendkívül népszerű mozgalommá. Sokak szerint e mű Voltaire bármely művénél jobban foglalja össze a deista világszemléletet. 1795—1796-ban írta másik főművét, az *Agrarian Justice*-t. Franciaországot Napoleon konzulátusa idején úgy tekintette, mint Európa forradalmi köztársaságát, Angliát pedig, mint a nyugati világ haladásellenes bástyáját. „Franciaország számára sem, a világ számára sem lesz tartós a béke, míg az angol kormány zsarnokságát és korrupcióját le nem törik" — írta ezidőben. Anglia ellen katonai tervet is készített, amelyet Napoleon is tetszéssel fogadott. Jefferson hívására Paine 1802-ben tért vissza Amerikába, ahol a deisták nagy örömmel, a federalisták, reakciós körök ellenségesen fogadták. Utolsó éveit nagy szegénységben töltötte. Uo. XXI—XLV. l.

[19] E szervezetek évi tagsági díja $2^1/_2$—5 guineaig terjedt. *G. Wallas :* The Life of Francis Place. London. 1898. 21—22. l.

vezet neve már kezdettől sokak előtt gyanússá tette az egyesületet: a francia forradalmi kormánnyal az állandó kapcsolat fenntartására való törekvést sejtették mögötte. A név fedőnév volt, mivel az angol törvények nem engedélyezték a politikai jellegű társulásokat, az ország különböző részein létesülő baráti társaságok közötti állandó levélváltás azonban nem volt tilos. A Levelező Társaság központja mindvégig London maradt, tagsága 30 főből álló csoportokra oszlott, melyeket a csoportok delegátusaiból álló állandó bizottság és a havonként váltakozó végrehajtóbizottság irányított. Röpiratok, levelezések, állandó előadások, viták révén országos reformmozgalommá növekedett. Skóciában, Írországban is csakhamar hasonló erőteljes reformszervezetek létesültek, melyek összetételüket tekintve alig különböztek egymástól. Általában a munkásság tagjait egyesítették, egyedül Skóciában vezették polgári és kispolgári értelmiségiek, de a tagság javarésze ott is munkás volt. A londoni szervezet állandó kapcsolatot tartott fenn a középosztálybeli radikálisok által vezetett demokratikus szervezetekkel is. Úgyszintén állandó üzenetváltásban álltak a francia forradalmi klubokkal, számos esetben vitáikban és összejöveteleik külsőségeivel is franciabarát magatartást fejeztek ki.[20] A növekvő országos reformhangulat és szervezkedés csakhamar ellenhatást váltott ki: a kezdetben pánikszerű félelemtől bénult angol vagyonos osztályok csakhamar a konzervativizmus első tudatos és szervezett formájaként megalakították kormánysegítséggel és a kormány támogatásával „rend-pártjukat" (a Reeves-egyesületeket; az első ilyen alapító egyesület neve: *Association for Preserving Liberty and Property against Republicans and Levellers*), amelyek kormányhű gyűléseket hívtak össze országszerte, kormányhű röpiratokkal árasztották el a vidékeket és amelyek igen fontos szerepet játszottak abban a folyamatos szervezkedésben, amely az angliai radikalizmus és forradalmiság ellen egyesült frontot akart létrehozni.[21] A kormány ugyanakkor kiterjedt kémhálózatot épített ki, a radikális szervezetekbe besúgókat küldött.

A girondisták bukásával az angol kormányakciók fokozódtak. Radikális londoni kiadókat, skót radikális lelkipásztorokat egyaránt törvény elé hurcoltak, s 7—14 évi száműzetésre ítéltek. A Levelező Társaság skóciai konventjét 1793-ban feloszlatták, vezetőit, valamint a két londoni küldöttet 14 évre transzportálták. Pitt „megtorló" intézkedései egymást követték. Egy sheffieldi szónok kétéves börtönbüntetést kapott azért, mert a francia forradalmat kedvezőnek ítélte a nép nagy többsége számára. A fiatal radikális skót ügyvédet, Th. Muirt 1793-ban 14 esztendei száműzetésre ítélték (Botany Bay-be, utcai rablókkal, közönséges bűnözőkkel együtt), mert valakinek — az illető kérésére — kölcsönadta „Az emberi jogok"-at.[22] 1794-ben a Levelező Társaság vezetőire került a sor: Hardyt és több munkásvezetőt börtönbe vetettek és a kormány különbizottságai révén széleskörű király- és tulajdonellenes „összeesküvést" „fedtek" fel, ennek beismerésére a foglyoktól erőszakos módon

[20] Például *polgártárs*-nak szólították egymást, gyüléseiket *konventek*-nek nevezték, éppenúgy, mint 1917 után az angol forradalmárok *szovjet*-ekről és *katona- és munkástanácsok*-ról beszéltek hazai viszonylatban. *Cole:* Short Hist. 29—30. l.

[21] *Mitchell :* i. m. 57, 77. l.

[22] *H. Schlüter :* Die Chartisten-Bewegung; ein Beitrag zur sozialpolitischen Geschichte Englands. New York. 1916. 15. l. — A kitűnő és tehetséges Muirra sokáig tisztelve és szeretve gondoltak vissza az angol reformmozgalomban. Elítéltetésére és halálára ld. *G. D. H. Cole — A. W. Filson :* British Working Class Movements. Select Documents 1789—1875. London. 1951. 66—67. l.

beismerő vallomásokat igyekeztek kicsikarni. Hardynak és társainak azonban nem volt mit bevallaniuk. Hiszen ezeknek az esztendőknek a radikális mozgalma nem terjedt túl bátor szónoklatokon, a hatalmas és szilárd arisztokrata kormányzat fegyveres megdöntésére még gondolni sem mertek. Kilenc napi emlékezetes tárgyalás után Hardy és „bűntársai" kiszabadultak, Átmenetileg — talán Hardyék felmentésének hatására — a Levelező Társaság új életre kapott.[23] Ekkor azonban már az ír reformszervezeteké volt a vezető szerep. Ám a kormány erőteljesen és gyorsan letörte mozgalmukat Irországban, Angliában pedig csírájában fojtotta el az ír mintára történő szervezkedést. 1797-ben a Levelező Társaság áprilisi nagygyűlésének résztvevőit letartóztatták. A következő évben, 1798-ban a társaság bizottságának összes tagját fegyveres felkelési előkészületre való hivatkozással elfogták, s 28 személyt — tárgyalás nélkül — 3 évig börtönben tartottak.[24] Az 1799-es Levelező Társaságok-törvénnyel *(Corresponding Societies Act)* a levelező társaságok működését törvénytelennek minősítették, az 1799-es és 1800-as Egyesülési Törvénnyel *(Combination Acts)* pedig mindenfajta komolyabb egyesülést lehetetlenné tettek.[25] Ezek az 1799—1800. évi törvények kizárólag azt a célt szolgálták, hogy a munkásosztály szervezkedését és mozgalmait elnyomják[26] s oly hatékonyaknak bizonyultak, hogy nemcsak a politikai jellegű szervezkedést fojtották el, hanem a munkások, bányászok korai munkajogi követeléseit is helyi jellegűvé, átmenetivé, rövid életűvé sorvasztották. Így szinte csodálatos, hogy az elnyomó intézkedések és a kiterjedt kémhálózat ellenére számos sztrájk és egyesülési kísérlet történt az 1800—1810-es esztendőkben.

A Hammond házaspár világhírű könyveiben[27] alapos képet kapunk a szporadikus, munkajogi feltételeikért küzdő munkásszervezkedésekről. Ezeket természetesen azok a kézműiparosok, munkások és bányászok vezették, akiknek létalapját fenyegette az ipari forradalom, akiknek szakképzettségét, szakértelmét rabolták el az új gépek, vagy akiknek aránylag magas bérét törték le az ír bevándorlók tömegei. Pitt rendszere ezeknek a munkásoknak a szervezkedését is igen fonákká tette. Angol polgári történészek munkáinak egész sora hiteles okiratok alapján bizonyítja, hogy szinte minden kisebb-nagyobb munkásösszejövetelen jelen volt a kormány egy-egy kémje vagy agent provocateurje.[28] Ugyanakkor Pitt a milíciát (Angliában fővárosi rendőrséget csak 1829-ben alapítottak) új, önkéntes, főleg a felső- és középosztály tagjaiból álló szabadcsapatokkal frissítette fel, az ún. *Volunteers*-ekkel és *Yeomanry*-vel, amelyekre — szervezeti hiányosságaiktól eltekintve — az uralkodó osztályok a belső rend biztosításában teljes bizalommal számíthattak. Az igazi veszély azonban nem a kézműipari és szakmunkások szervezkedésében rejlett, hanem az új iparvidékek új gyáraiban — Lancashire, Yorkshire, Középkelet-Angliában, az északkeleti partvidéken, Dél-Wales vidékein — s itt az ellenrendszabályok is állandóbbak és brutálisabbak voltak. A belügyminisztériumtól támogatott helyi hatóságok is „sikeresen" működtek közre abban, hogy az

[23] 1795 májusában 70 különböző szervezetét hetente mintegy 2000 ember látogatta.

[24] *Wallas :* i. m. 24, 28. l.

[25] Corresponding Societies Act, 1799/39. Geo. III. c. 79 (és The Combination Act, 1799/39. Geo. III. c. 81/1800/39 and 40, Geo. III. c. 100). — Részleteket közöl *Cole—Filson*: i. m. 77., 91—93. l.

[26] *Cole :* Short Hist. 40. l.

[27] *J. L.* and *B. Hammond :* The Skilled Labourer; The Village Labourer; The Town Labourer.

[28] *Cole :* Short Hist. 38. l.

iparvidékeken — eltekintve a kisebb bérvitáktól, rövidéletű sztrájkoktól és lokalizált géprombolástól — nagyobbméretű „rendzavarás" 1808-ig nem fordulhatott elő. A helyzet változását az 1808-as év jelezte, amikor a szövők Minimum Bértörvényt kérő javaslatát a parlament elvetette, s ezáltal világossá tette a munkások előtt, hogy a törvényhozó testület nem áll mellettük. Ekkor zajlott le az első nagy sztrájkmozgalom az új gyáripari vidékeken. A Lancashire-vidéki gyapot- és gyapjúszövő munkások leálltak és átmeneti győzelmet is arattak. Két évvel később a northumberlandi és durhami bányászok első általános sztrájkja tört ki, amelyet fegyveres erővel és a vezetők börtönbe vetésével nyomtak el. 1812-ben a skóciai szövők léptek három hétig tartó általános sztrájkba. Ezt — annak ellenére, hogy Skóciára nem terjedt ki az Egyesülési Törvények hatálya — letartóztatásokkal fojtották el. 1811-ben kezdődött a közép-angliai megyékben — a harisnyaszövő ipar középpontjában (hosiery districts) — a géprombolási, a luddita mozgalom, amelynek eléggé ismert részleteire itt nem áll módunkban kitérni.[29] Amilyen mértékben terjedt Anglia többi iparvidékére ez a spontán mozgalom, olyan mértékben keltett figyelmet a vezető körök előtt, akik sietve, még 1812-ben, regresszív parlamenti intézkedéseket foganatosítottak.

A háború utolsó éveiben kibontakozó ipari mozgalmak már jelezték az ellentétes gazdasági érdekeken alapuló, élesedő s egyre közeledő általános gazdasági válságok közt születő osztályharcokat. Ma már közhelyként emlegetik az angol történeti irodalomban, hogy a „brit szocializmus az 1815-ös békét követő sötét, nyomasztó idők szülötte". Ekkor már csak egy munkásnemzedéknek kellett felnövekednie, amely arra volt hivatva, hogy a radikális politikai szervezkedés s kezdeti spontán munkásmegmozdulások tapasztalatain okulva, a szervezett országos mozgalmat, majd pártot életre keltse. Lássuk, milyen eszmei útravalót adtak a „korai szocialisták" és közgazdászok ennek az elhivatott angol reformnemzedéknek.

Agrárreform-elméletek. Cobbett. 1775—1815

Az ipari forradalom első szakaszában, a bekerítések erőteljes fokozódása és a francia háborúk idején az angol társadalomreformerek elsősorban a földtulajdonosok ellen fordultak, az igazságtalan adórendszerért, a háborúban felnövekedett államadósságokért, a nép nyomoráért őket tették felelőssé. Irásaiknak alapvető kérdése a földbirtok, a nagybirtok igazságtalan elosztása és ennek társadalmi orvoslása. Ezek az agrárszocialisták vagy agrárreformerek — mindenekelőtt *Th. Spence (1750—1814), W. Ogilvie (1736—1819)* és *Th. Paine (1737—1809)* nem voltak mentesek a természetjogi felfogások hatásától, azonban az absztrakt természetjog végső konzekvenciáit levonva, a földbirtok községi tulajdonát követelték. Mint gyakorlati reformpolitikusok általában a Levelező Társaságok szervezésében vagy munkájában is részt vettek. Hármajuk közül Spence elmélete a legradikálisabb, s 1775-re — még az ipari vagy francia forradalmi hatás előtt — teljesen kialakult. Spence, a newcastlei mesterember fia, előbb mint tanító, majd londoni radikális lapkiadó, a szeme előtt lejátszódó elkerítések élesszemű megfigyelője, számos röpiratában arra

[29] Igen szép dokumentum a luddizmussal kapcsolatban Byron 1812. évi parlamenti felszólalása.

a következtetésre jutott, hogy a földbirtokosok jogtalanul tulajdonították el a földeket. Társadalmi reform útján meg kell szüntetni a föld magántulajdonát, a föld járadéka ugyanis köztulajdon. Ezért a földbirtokokat a községnek vagy egyházközségnek kellene átadni azzal, hogy minden lakosnak joga van hozzájuk. A község a földet el nem adhatja, hanem a legtöbbet kínálónak hét évre bérbeadja s a befolyó bérösszegből fedezi a közterheket és létesíti a közhasznú intézményeket. Ami fennmarad, azt a község tagjai között egyenlő arányban felosztja. Spence maga 1814-ben meghalt, a Spenceánus Társaság azonban fontos — bár szűk körben ható — szerepet töltött be az 1815-ös békét követő években. Spence híres, 1775-ben megjelent newcastlei előadásában, majd „Spensonia"-jában olyan politikai reformokat is indítványozott — állandó hadsereg eltörlését, általános, titkos férfi szavazati jog biztosítását, a nép fegyverviselési jogát —, amelyek az elkövetkezendő évtizedek reformkövetelései között is állandóan szerepeltek.[30]

Néhány évvel később Spence newcastlei előadása után, 1782-ben jelent meg W. Ogilvie tanulmánya a föld tulajdonjogának a kérdéséről *(An Essay on the Right of Property in Land)*. Ez a mű gondolatgazdagságban és hatásában felülmúlta Spence írásait. A szerző aberdeeni professzor és, mint skót „laird", azaz földbirtokos, egyben a mezőgazdaság gyakorlati valamint elméleti kérdéseiben jártas szakember is volt. Ogilvie a mezőgazdaságot az emberiség számára a legmegfelelőbb és legjövedelmezőbb foglalkozásnak ítélte. Ő a modern ipari társadalom legkorábbi ellensége, a kisföldbirtokosok kölcsönös egymásrautaltsága és kötelezettsége volt az eszményképe. Ogilvie valójában agrárreformer volt. Munkájának kiindulópontja, Spence felfogásához hasonlóan, természetjogi: A föld közös birtoklása az emberiség szent joga. Valószínűleg A. Smith nagy művétől ihletve, Ogilvie megállapítja, hogy a földnek általában három értéke van: az eredeti (a föld eredeti, műveletlen állapotában), a javított (a művelés által megjavított) és a javítható érték (amit a legjobb művelés által el lehet érni). Egy 1500 font évi jövedelmet hozó földbirtoknak az értékét Ogilvie így osztotta be: 200 font az eredeti, 800 a javított és 500 a javítható

[30] Th. Spence szegény skót szülei maguk is olyan szektához tartoztak, amely a javak közösségét hirdette. Spence 25 éves korában szülővárosának, Newcastlenak *Filozófiai Társaságá*ban tartotta meg híres, a föld közösségi használatát sürgető előadását, amely 1796-ban *The meridian sun of liberty* címmel, majd H. M. Hyndman szerkesztésében 1882-ben *The nationalization of land in 1775 and 1882. Being a lecture delivered at Newcastle-on-Tyne by Th. Spence 1775* címmel jelent meg. Ettől kezdve Spence 40 viharos, politikai munkával és üldöztetéssel teli esztendőt szenvedett át. Előadása után a szülővárosát el kellett hagynia, Londonban nyomorgott és szocialisztikus nézeteiért 1793-ban, 1794-ben, 1798-ban és 1801-ben letartóztatták. A dolgozó emberiségnek ajánlva *Pig's Meat* címmel hetilapot indított, 1797-ben *Rights of Infants* c. röpiratában ostorozta a fennálló állapotokat, és az arisztokrata földbirtokosoknak leplezetlenül megmondta a róluk kialakított véleményét. Híres művének, a *Spensonia*-nak első része 1795-ben, második része 1801-ben jelent meg. (*Description of Spensonia* és *The Constitution of Spensonia, a country in Fairyland situated between Utopia and Oceana* címmel). Spensonia utopisztikus formában fejezi ki Spence agrárszocialista elképzeléseit. Spence elméletileg elismerte mindenkinek a jogát a földhöz, a földet azoknak akarta juttatni, akik a megműveléshez a legjobban értenek és a földért a legtöbb bért ajánlják fel. Spensoniajában már helyenként megtalálható az állam elhalásának a gondolata is. Nagy hatást ért el *The Restorer of Society to its Natural State* c. munkája (1801), amelyben kifejti, hogy Anglia egy agrárszocialisztikus forradalom küszöbén áll. Hányatott élete során soha nem alkudott meg; szegénységben halt meg. Temetésén hívei egy mérleget vittek koporsója előtt, jelképezve Spence harcát az igazságért. *A. L. Morton :* The English Utopia. London. 1952. 125—127. l.; *Hovell :* i. m. 33—34. l.; *Dános Á. — Kovács G. :* A szociális eszmék fejlődése a modern szocializmusig. Bpest. 1925. 313—316. l.

érték. Az első és a harmadik nem lehet a földbirtokosé, míg a második, mint magántulajdon, őt illeti, mivel a már befektetett munkát jelzi. Ogilvie elvi ellensége volt a nagy földbirtoknak és annak megszüntetésére gyakorlati tervezetet dolgozott ki. Úgy számította, hogy Nagybritanniában elegendő a föld ahhoz, hogy minden állampolgár 10 acrenyi földet kapjon. Aki ennél többet birtokol, annak a fölösleget át kell adnia az államnak. A 10 acre birtokában minden földbirtokosnak joga van a föld mindhárom értékéhez. A ki nem osztott földekből bármely felnőtt férfi 40 acrenyi parcellát kaphat, avval a feltétellel, hogy élethosszáig műveli és járadékot fizet érte. Konkrét intézkedéseket sürgetett: egy telepítési, azaz földvásárló bizottság kiküldetését, hogy az vásárolja meg a földterületeket, azután ossza fel kis parasztbirtokokra és állapítsa meg azt az évi bért, melyért a folyamodók megszerezhetik. Ogilvie művét a chartizmus fénykorában ismét kiadták.[31]

Említést tettünk már előbbi oldalakon T. Paine hatásáról a „Rights of Man" megjelenése alkalmából. E mesteri műben Paine a nép politikai jogainak védelmezőjeként konkrét társadalmi reformokat — általános szavazati jogon alapuló képviseleti kormányzat bevezetését, általános köznevelést, öregkori biztosítást, progresszív jövedelmi adózást, a munkanélküliek állami foglalkoztatását — sürgetett, olyan demokratikus állampolgári jogokat, amelyeknek a követelése Angliában s általában a tőkés országokban ma is modernnek hat. Paine vissza-visszatérőleg foglalkozott az angol adórendszer fonákságaival, egyenlőtlenségével, a nép szegény tömegeire háruló túlméretezettségével. Jól látta, hogy az ország alapvető gazdagságának és tartó oszlopának: a földbirtokosságnak érdeke nem azonos a nemzet érdekével, hogy a földbirtokosság hatalma által megvalósított érdeke az adók áthárítása olyan fogyasztási cikkekre, amelyekben ő nem érintett, s míg a fogyasztási adók növekedtek, a földadó állandóan csökkent.[32] Paine a fokozódó államadósságért is a földbirtokos törvényhozókat marasztalta el.

A föld-kérdés gazdasági elméletét és a gyakorlati megvalósulásra irányuló javaslatait 1795—96-ban, a Babeuf-féle „összeesküvés" felfedezésének idején, egyik főművében, az „Agrarian Justice"-ben fektette írásba. Elsősorban e mű révén emlékezünk meg Paineről az agrárreformerek között. Az 1797-ben megjelent mű teljes címe egyben a mű tartalmi kivonata: „Az agrár-igazság, szemben az agrártörvénnyel és agrármonopóliummal — olyan tervezet, amely az ember helyzetét megjavítja azáltal, hogy minden országban nemzeti alapot biztosít, amelyből minden 21 évet betöltött személynek (nőnek és férfinak egyaránt) 15 fontot ad, hogy megkezdhesse az életet; ugyanakkor minden 50 évet betöltött személy élete hosszáig évi 10 fontot kap."[33] Paine nézeteiben

[31] *Hovell:* i. m. 35—36. l. *Dános—Kovács:* i. m. 317—318. l. — Ogilvie elképzeléseivel feltűnő hasonlóságot árul el F. O'Connor nagyhatású chartista vezér sikeres *Föld-Tervezete* és a földvásárlási kampány, amely tervét követte az 1840-es években. Ogilvie hatását O'Connorra nem lehet kimutatni, de minthogy Ogilvie könyvét ezidőtájt adták ki ismét, a kiadónak alábbi nyomatékos ajánlásával: „Azok az eszmék, melyeket ez a dolgozat kifejt, örök igazak és megtámadhatatlanok és az egyedüliek, melyek megértetik, milyen gyógyszerrel lehet megakadályozni, hogy a dolgozó és hasznos osztályok szükséget ne szenvedjenek és el ne nyomassanak" — feltehető, hogy O'Connor olvasta Ogilvie művét.

[32] *Th. Paine :* Rights of Man. 137., 201—202. l.

[33] „Agrarian Justice, opposed to Agrarian Law and Agrarian Monopoly, being a plan for Meliorating the Condition of Man by creating in every Nation a National Fund, to pay to every Person, when arrived at the Age of 21 Years, the Sum of 15 Sterling, to

nem volt annyira radikális, mint Babeuf, aki a vagyonosok földjeinek elkobzását követelte, de vallotta, hogy a termőföld mindenki tulajdona. S minthogy az emberiség nagy része nem élhet a földhöz való természetes jogával, a földtulajdonosokat kényszeríteni kell arra, hogy a földnélkülieket jövedelmükből kártalanítsák. Az ily módon összegyűlt kártalanítási alap — mintegy évi ¾ millió font — elegendő volna a fentjelölt célok fedezésére. Paine röviden a „Rights of Man"-ben is kifejtette azt a nézetét, hogy a földbirtokosoknak a népet a földhöz való joguk elvesztéséért kártalanítaniuk kell. Ezt az elvet a 30-as években *W. Cobbett (1763—1835)*, a nagy radikális szónok és közíró is az Új Szegény Törvény elleni harcok során a magáévá tette.[34]

W. Cobbett, a sok vonatkozásban hasonló érdeklődésű és rokon eszméket kifejező radikális szónokkal, *H. Hunttel (1773—1835)*, a népszerű „Orator Hunt"-tel együtt, 1815-ig az agrárreformerek által képviselt irányban igen figyelemreméltó szónoki és agitatív működést fejtett ki. Cobbettet, a surreyi kisparaszt fiát Marx a korszak legnagyobb politikai írójaként emlegette. 1802-ben indult lapjában, a *Political Register*-ben az agrárproletariátus szenvedéseit tárta fel. 1806 után Cobbett fáradhatatlan krónikásként küzdött a sokat kárhozatott „Pitt-rendszer", a bekerítő földesurak és kizsákmányoló gyártulajdonosok ellen, s bár nem látta az ipari forradalom egyre fontosabb szerepét, csupán a válságot, amelybe az az angol parasztságot sodorta, azt pontosan érzékelte, hogy az ország minden gazdagságának forrása a dolgozó, terhekkel sújtott nép. Új tartalommal telített munkásságának 1815-öt követő szakaszára később még visszatérünk.[35]

Ch. Hall, a kitűnő londoni orvos 1805-ben megjelent híres, részben Rousseau és Paine hatására írt munkája (*Effects of Civilisation on the People in European States*, A civilizáció hatása az európai államok lakosságára) átmenetet képez az agrárreformelméletek és antikapitalista írások között. Hall hiva-

enable him or her to begin the World, and also 10 Sterling per annum during Life to every Person now living of the Age of 50 years and to all others when they shall attain that Age."

[34] *Foner :* i. m. XXXIX. l.

[35] W. Cobbett életútja 1815-ig — politikai működésének új irányáig — érdekes, színes és változatos. 14 éves korában beáll kertésznek, majd apja farmjára tér vissza. 19 éves korában tengerész akar lenni, 20 éves korában egy kocsira kapaszkodva Londonba megy, ahol egy földijére akadt, aki egy ügyvéd mellett szerzett neki munkát. Egy év sem telt bele, katonának állt be; ezalatt (1791-ig) sokat olvasott, képezte magát. 1792-ben feleségével Franciaországba ment, ahol franciául tanult, a politikai eseményektől távoltartotta magát. Ezután Amerikába hajózik, angol érdekekért küzdő kiemelkedő újságíró lesz, ő a híres *Peter Porcupine*. Egymásután írja nagysikerű pamfletjeit. Pitt fizetést is ajánl fel neki, amit önállóságszeretetére hivatkozva hárít el. A francia forradalom és Paine ellen, rosszul értelmezett angol patriotizmusból, kegyetlen műveket írt. 1800-ban 37 éves korában tért vissza Angliába, ahol a kormánykörök örömmel fogadták; lapot akartak vele szerkesztetni, de Cobbett inkább önállóan indított újságot. Politikai állásfoglalása ekkor még loyalista, antijakobinus; felfogása 1805 körül változik meg, ekkor vásárol birtokot és meglátja — fiatalkori benyomásaival ellentétben — a falusi helyzetet, a bekerítések hatását. Pittet kritikus szemmel figyeli. Nézetei lassan radikalizálódnak. Észreveszi az állami korrupciót, a nép tömeges nyomorát s 1806-ban — Pitt halála után — radikális reformprogramot nyújt be a kormányhoz. A radikálisok között vezető lesz, jó szónokká érik, a kormány ezért igyekszik elhallgattatni. 1810-től 1812-ig Newgate börtönében ült, mivel felemelte szavát a katonaságnál alkalmazott ostorbüntetések ellen. A börtönből tovább szerkesztette lapját, amelyben ezidőben jelent meg híres, a Pitt-rendszert leleplező írása *Paper against Gold*, s amelyre erősen hatott T. Paine egyik műve. A börtönből szabadulva anyagi csődbe került. Életének 1815-öt követő szakaszára még visszatérünk. *G. D. H. Cole :* The Life of William Cobbett. London. 1925. 1—13. l.

tása során szerzett tapasztalatok alapján a magántulajdont és a gyárosokat tette felelőssé mindazokért a borzalmakért, amelyek a kialakuló angol kapitalizmust kísérték. Munkájában élénk színekkel festette le a kiterjedt nyomort, az új gyárakban kialakult, leírhatatlanul rossz munkafeltételeket és a visszatérő járványokat. A civilizált társadalom – mint írta – két ellenséges táborból áll: a gazdagból és a szegényből, s az előbbi hatalmát elnyomásra használja. Nincs rosszabb zsarnokság, mint a tőkéé – állapította meg –, s mindez társadalmi anarchiához vezet. Smith tanításaival ellentétben a gyárak fejlődése nem tette önállóbbá a munkásokat, ellenkezőleg, nagyobb rabszolgaságra ítélte őket. Hall követelte, hogy mindenki csak annyit dolgozzék, amennyi családja fenntartásához szükséges, és mindenki kapja meg munkája teljes hozadékát. A fényűzési iparágak korlátozását és az angol elsőszülöttségi jog eltörlését javasolta. Ő is állami tulajdonná akarta tenni a földet, és javasolta egyenlő részekben történő kiosztását.[36]

Az agrárreform-elképzeléseket a chartisták a negyvenes években földtervezetükben hasznosították. A polgári közgazdászok által kidolgozott földjáradék-elméletek (D. Ricardo földjáradék-elmélete, James Mill, majd J. S. Mill követelése a földjáradéknak teljes kárpótlással történő állami kisajátításáról) alapjai is ezekben az évtizedekben fogantak.[37]

1815–27. Antikapitalista társadalmi, közgazdasági elméletek. F. Place és az Egyesülési Törvények visszavonása

Az angol ipari kapitalizmus kialakulása az agrárreformereken túlmenően számos társadalmi reformert, közgazdászt, a korai szakszervezeti mozgalomban, a gyári törvényekért indított küzdelemben, a sajtóilleték elleni harcban résztvett radikálist, munkást késztetett írásra és politikai harcra. A XIX. század második évtizede volt az a termékeny időszak, amikor jelentős társadalmi és közgazdasági elméletek születtek és munkásmozgalmi szervezetek jöttek létre. Az ezt megelőző öt nehéz esztendő, a háborút követő depressziós időszak, a gabonatörvénnyel súlyosbítva, a nép elviselhetetlen nyomora elleni lázongásoknak, a gyáripari vidékeken a forradalmi megmozdulásoknak és a kormány fokozódó elnyomásának a megrázó esztendei.

1817-ben radikális kiadók újra megjelentették Tom Paine írásait. Egyidejűleg a munkásság országszerte nagy tüntető gyűlésekkel fejezte ki elégedetlenségét. Az öreg Cartwright fáradhatatlanul szervezve járta az országot. Az Egyesülési Törvények ellenére is előrehaladt a szakszervezeti mozgalom. A Spenceánus Társaság, az egyetlen szervezett „szocialista" egyesület, Londonban nagy demonstrációt kezdeményezett. Ez a londoni tüntetés s a gyáripari vidékekről jövő lázongásoknak a hírei a kormányt újabb megtorló intézkedésekre késztették. A Spenceánus Társaság szervezetébe és a radikálisok összejöveteleire több kémet, köztük a hírhedt Olivert, épített be, akik összeesküvő terveket, árulást, lázadást szimatoltak, sőt szítottak és koholt vádakkal

[36] Ch. Hall életéről keveset tudunk. Egyes feljegyzések szerint az 1820-as évek közepe táján 80 éves korában nagy nyomorban, az adósok börtönében fejezte be életét.

[37] Ld. *D. Ricardo* (1772—1823): Essay on the influence of low prices of corn on the profits of stock (1815) és Principles of Political Economy and Taxation (1817); *J. Mill* (1778—1836): Elements of Political Economy (1821); *J. S. Mill* (1806—1873): Principles of Political Economy (1848).

illették a munkásokat. A parlament 1817-ben törvényt hozott a Spenceánusok ellen, „mert a föld elvételére és felosztására törekszenek", s a vezetők többségét „főbenjáró bűn" ürügyén bebörtönözték. A gyáripari vidékek munkásai Manchesterből kiindulva, menetelő tüntetéssel petíciót akartak Londonban a parlamenthez előterjeszteni. A hosszú útra minden résztvevő takarót vitt magával, innen kapták „blanketeers" elnevezésüket. A népmozgalom első nagyobb méretű elnyomását e menetelők katonasággal történő szétzavarása, nagy tömegek letartóztatása vezette be. Oliver, a kém készítette elő, hogy azután elárulja, a huddersfieldi fegyveres, a derbyshirei békésebb tüntetéseket, amelyeket a kormány kisebb létszámú csapatokkal kergetett szét. Lancashireben és Yorkshireben a tartós munkanélküliség, az általános éhinség miatt újabb luddita mozgalmak ütötték fel a fejüket. A textilvidékeken 1818-ban nagyobb sztrájkok törtek ki. Az iparvidékeken egyre sűrűbbé váltak a reformot követelő tüntetések és demonstrációk. Ezek közül a Manchester közelében levő St. Peter's Fields-i, 1819. augusztus 16-i tüntetés „peterlooi mészárlás" néven örökre beírta nevét a történelembe. E gyűlés résztvevői — mintegy nyolcvanezren — békés és fegyvertelen tüntetésre, H. Hunt radikális szónoklatának meghallgatására készülődtek. Őt azonban egy előző gyűlésen elhangzott beszéde miatt, szónoklata megkezdése után, letartóztatták. Miután a nép, utat nyitva Hunt előtt, engedett a hatóságnak, a lovas csapatok kardjaikkal vagdalkozva a tömegbe gázoltak, 11 halottat s több száz sebesültet hagyva maguk után.

A peterlooi tömeggyilkosság nagy felháborodást váltott ki szerte Angliában. A kormány azonban dícsérettel emlékezett meg a helyi hatóságokról, majd 1819-ben elfogadta a parlament a híres hat törvényt, amellyel még brutálisabb eszközt adott a helyi hatóságoknak a nép elnyomására.[38] Az elkeseredés oly általánossá és mélységessé vált az események után, hogy most már valóban igazi kormányellenes szervezkedésre került sor: az 1820-as Cato Street-i összeesküvésre, amelyet A. Thistlewood, a Spenceánus Tásaság egyik vezetője készített elő néhány londoni radikálissal együtt, s a kormány tagjainak a meggyilkolása adta volna meg a jelet az általános felkelésre. E korszak másik hírhedt kémje, Edwards, fedte fel az összeesküvést, s Thistlewoodot és társait kivégezték. Az elkövetkezendő hónapokban az ország több részén — főleg Skóciában — sztrájk, s egy helyen kisebb méretű fegyveres felkelés robbant ki, melyet gyorsan letörtek és vezetőiket kivégezték. Az ország forradalmi hangulatú, de a nincstelensége és nyomora miatt helyenként fegyvert ragadó, a kormány és az uralkodó osztályok ellen mélységes gyűlöletet tápláló munkásság nem volt elég erős az állam elnyomó apparátusával szemben, s igazi forradalmi vezetői sem akadtak ezekben a forrongó években. A „yeoman" Cobbett mellett csupán egy nemeslelkű és tettrekész ember tervezte a szebb jövőt, a „self-made man" gyáros, Robert Owen (1771—1858), aki azonban a nép és a kormányzat közti szakadékot nem a társadalmi valóság talaján, hanem utopikus módon kívánta áthidalni.

Owen első, 1813-ban megjelent munkájában, *A társadalom új szemléletében* (New View of Society) már teljes összefoglalását nyújtja rendszerének. Owen tanításainak, a „boldogság tudományának" lényege: az emberi jellem akár jó vagy rossz, alakítható, „attól függően, hogy mennyire hozzáértő

[38] *Cole :* Short Hist. 49—50. l.

személy az, aki műveli, idomítja és formálja"[39] — azaz végső soron, a társadalom újjászületése az országszerte megvalósított ésszerű neveléstől várható —, amit Owen a francia felvilágosodás irodalmából merített. Jelentőséget ez a felfogása az által nyert, hogy eszméit a gyakorlatba igyekezett átültetni.

Owen a skóciai New Lanarkban, 1800-tól kezdve, csaknem két évtizeden keresztül csodálatos kis közösséget, kommunitást, 2000 munkást magába foglaló mintaüzemet valósított meg; szocialista elképzeléseit a munkások és gyermekek valóságos nevelésével az életben tette próbára, és az életből leszűrt kitűnő tanulságok alapján gazdagítva eszméit, újabb világhírű műveket írt. Owen a „New View"-t a világ minden vezető államférfiának és tudósának elküldette. Ez a mű és New Lanark, Angliában s a külföldön egyaránt a kor egyik leghíresebb emberévé tette őt. Telepére özönlöttek a látogatók.[40] Sikerei tetőpontján Owen gyakorlati reformtevékenységét szélesebb körre kívánta kiterjeszteni: 1815-ben megkezdte a harcot a gyári törvények reformjáért; az 1817-es nagy munkanélküliség és forrongás évében a parlamenthez benyújtott javaslatával a szövetkezeti és szakszervezeti mozgalom előfutára lett.[41] Owen látta az ember és a gép között a kapitalista társadalomban folyó egyenlőtlen küzdelmet, s az agrárreformerekkel és némely radikálissal ellentétben tudta, hogy a technika haladásáé a jövő; a proletarizálódás ellenszerét a szövetkezésben, közösségek létesítésében látta. A cél: az egész társadalom megváltoztatása (s nem csupán a reform) világosan állott előtte, de — nem ismerve a társadalmi fejlődés törvényszerűségeit — hiszékenyen és apolitikusan úgy vélte, hogy az általa logikusan felvázolt és szűk körben gyakorlati sikerekkel alátámasztott ésszerű változtatásokat az uralmon levő kormányzat segíti majd elő. Owen terveit eleinte az arisztokraták és iparmágnások soraiból is támogatták, de csak addig, amíg nyilvánvalóvá nem lett előttük, hogy Owen a fennálló gazdasági társadalmi berendezkedést bírálja és annak megváltoztatásáért küzd. Ezért rövid időn belül egyházi és kormánykörökből kiinduló erős támadásoknak lett a célpontja. Owen elvi ellensége volt a politikai harcnak, nem hitte, hogy politikai módszerekkel el lehet érni gazdasági célokat. Hívei, akik magukat szocialistáknak nevezték s a fennálló rendszeren kizárólag nyilvános meggyőzéssel kívántak változtatni,[42] szintén állhatatosan távol tar-

[39] *R. Owen :* A New View of Society or Essays on the Principle of the Formation of the Human Character and the Application of the Principle to Practice. London, 1813. Magyarul, részben, *R. Owen :* Nevelés és társadalom. Bpest. 1957.

[40] Tíz esztendő alatt húszezer látogató fordult meg New Lanarkban. Közöttük Miklós orosz nagyherceg, a későbbi cár, aki felajánlotta, hogy 2 millió „fölösleges" angolt áttelepít Oroszországba. *M. Cole :* Robert Owen of New Lanark. London. 1953.

[41] Owen életének összefoglalására nem térünk ki. Áttekintést ad erről *Ladányi Péter, R. Owen :* Nevelés és társadalom, c. kötethez írt utószavában. Owen modern, marxista életrajzát A. L. Morton nyújtja (London 1963). Értékes marxista elemzéseket adnak az oweni ideologiáról szovjet kutatók: *A. M. Gyeborin:* Utopicseszkij kommunyizm R. Ouena i csartyisztkoje dvizsenyije, Vesztnyik Isztorii Mirovoj Kulturi. 1959. 6. sz.; *B. A. Rozskov:* Igyejnaja borba mezsdu ouvenisztami i csartyisztami. Isztorija Szocialisztyicseszkih Ucsenyij, Szbornyik Sztatyej. Moszkva, 1962. 256—290. l. Régebbi nevesebb Owen-életrajzok: *W. Liebknecht :* R. Owen. Nürnberg. 1892. 72 l.; *É. Dolléans:* R. Owen. Paris. 1905. 226 l.; *F. Podmore :* Life of R. Owen. London. 1906. I—II. k.; *G. D. H. Cole:* The Life of R. Owen. London. 1930; *M. Cole :* R. Owen of New Lanark. London. 1953. 231 l. Hasznos lenne magyarul megjelentetni Owen és Owen fiának önéletrajzát, mindkettő tanulságos és egyben szórakoztató írás: The Life of R. Owen written by himself, with Selections from his Writings and Correspondence. London. 1857; *R. Dale Owen:* Threading My Way. London. 1897.

[42] *Engels F. :* A munkásosztály helyzete Angliában. Bpest. 1954. 276. l.

tották magukat a politikai mozgalmaktól. Owen nem volt sem politikus, sem népvezér — bár, mint a szakszervezeti és szövetkezeti mozgalom apostola és ihletője — az 1829—34-ig terjedő években szoros kapcsolatba került kiterjedt, széles körű népi, illetve szakmai mozgalommal.

Az 1815—20-as forradalmi hangulatú esztendők radikális politikai vezérének tehát semmiképpen sem tekinthető Owen. Az 1815 után újjáéledő gyárvidéki mozgalmaknak, a radikálisok és a munkásság részéről szervezett újabb politikai agitáció vezéreként Cobbett igérkezett, aki eddig a mezőgazdasági munkásság védnökeként, alig szentelt figyelmet a gyári munkásság sorsának és életének, de aki 1815 után teljesen irányt változtatott, s egyenesen a gyári munkássághoz szólott. 1816 novemberében kezdte meg híres *Üzenet*-eit (Addresses to the Journeymen and Labourers) a kéthetenként, olcsó, kétpennys formában megjelenő *Register*-jében. Ezt követően írásai az iparvidékek csaknem minden kis kunyhójában Új Testamentumokká váltak. Olcsó „Register"-ének hatalmas befolyását mutatta nagy kelendősége: heti 40—50 000 példány fogyott el. Óriási hatásának titka a munkásság elkeseredettsége és nyomorúságos gazdasági viszonyai mellett, részben erőteljes egyéniségében és tehetségében, részben mondanivalójának tartalmában keresendő. Cobbett, ahogyan és amit mondott, egyaránt visszhangra talált. Nem készített elméleteket, egyaránt elvetette Owen utopikus szocializmusát, Bentham közgazdaságtanát, Malthus elveit vagy a skót filozófusokat. Arra alapította véleményét, amit saját maga tapasztalt, látott, érzett, tudott. A huszas években szoros, közvetlen kapcsolatba került vidéki útjai során az ipari munkássággal és parasztsággal, sokat írt és beszélt róluk. (Gyűjteményes kötete azután 1830-ban *Rural Rides* címmel jelent meg.) Türelmetlen, hirtelen haragú ember volt, tévedéseket is elkövetett, de nagy dolgokban általában ösztönösen rátapintott az igazságra, s azt megragadó, egyszerű, közérthető nyelvezetével rögzítette írásba. Heine vadászkutyának, Carlyle rinocerosznak, ő saját magát sündisznónak nevezte, — legjobb életrajzírója szerint érzéseiben mindvégig paraszt maradt.[43]

Nagy népszerűségének egyik titka abban rejlett, hogy ezekben az években az angliai ipari munkásság még félig paraszti, még a „régi jó időkre" visszavágyóan tekintő, s ő „az öreg Anglia autentikus hangján szólott hozzájuk".[44] Cobbett élete 1819—1832-ig szinte egy az angol reformmozgalom történetével. 1830-tól képviselő, a Reform-törvény után éles kritikusa a reformparlamentnek és első nagyobb törvényének, az 1834-es Új Szegény Törvénynek. Az a szerep, amelyet Cobbett 1819-től betöltött, már 1815-től várt rá, megfelelő tekintéllyel rendelkezett hozzá. Azonban útja elkerülhetetlenül börtönbe vezetett volna, ami helyett 1817-ben Amerikát választotta, ahol két — számára igen termékeny — esztendőt töltött. Ezt a két amerikai évet azonban a hazai mozgalmak sínylették meg; éppen ezekben az években hiányzott a legjobban az a politikai népvezér, aki a különböző forradalmi terveknek és szporadikus forradalmi megmozdulásoknak irányt adott volna. Ehelyett, minthogy „az ország tele volt gyúlékony anyaggal, a kormány maga szolgáltatta azt a néhány szál gyufát, amely imitt-amott fenyegető lángra lobbant. S a kormány által keltett apróbb tüzeket nagy gyorsasággal maga a kormány is fojtotta vérbe."[45] A káotikus, összesküvésszerű szervezkedéseket 1820-tól váltotta

[43] *Cole :* Cobbett. 3. l.
[44] Uo. 18. l.
[45] *Cole :* Short Hist. 50. l.

fel a szervezett, politikai agitáció. S az Amerikából hazatérő Cobbett igen sokat tett abban az irányban, hogy a munkások szervezetlen zendüléseit tudatos reformtörekvések és szervezkedések felé terelje.

Míg a huszas évektől a politikai reformmozgalom elismert vezére Cobbett, a szakszervezeti és szövetkezeti mozgalom megteremtője Owen lett, a „lehangoló tudománynak", a közgazdaságtannak olyan képviselői — mindenekelőtt *Th. Hodgskin (1787—1869)*, *P. Ravenstone*, *J. Gray*, *W. Thompson* és *J. F. Bray* — léptek előtérbe, akik a kialakuló munkásosztály öntudatára, eszméire lényeges hatást gyakoroltak. Ezek az angol közgazdászok, a munkásság érdekében elméleti és gyakorlati téren egyaránt tevékeny szerepet töltöttek be, Marx és a marxista közgazdaságtan közvetlen előfutárainak tekinthetők, közvetlen, termékenyítő hatásuk a Tőkében ki is mutatható, ezért indokolt, hogy munkásságuk ismertetésére kissé bővebben térjünk ki.

Az 1815—20-as évek minden gondolkodásra hajlamos embert arra késztettek Angliában, hogy valamilyen véleményt alkosson a felmerülő sok és nehéz gazdasági kérdésről. A háború után minden baj óriási méreteket öltött: elsősorban az államadósság, a földbirtokosok védelme, az adók nyomása, a pénz elértéktelenedése, az általános nyomor. Spence, Paine s Cobbett írásai pedig — amint láttuk — egyre elterjedtebb és népszerűbb olvasmánnyá váltak. Tőkés üzletemberek, államvezetők szinte kényszerültek arra, hogy a bajok orvoslására elméleti ellenszerrel is felfegyverezzék magukat. Így nyúltak polcaikra mindenekelőtt A. Smith klasszikus kötetéért. Azonban az ipari forradalom előrehaladtával a kapitalizmus ellentmondásai fokozódtak és Smith elméletének egyik alapvető tétele: a „laissez faire" helyett a valóságban mindinkább a protekcionizmus érvényesült. Smith és a gazdasági élet adta problémák élénk megvitatásra kerültek a napi sajtóban, pamfletekben és tanulmányokban, majd Malthus és Ricardo — Smith örökébe lépve — szisztematikus, kidolgozott közgazdasági munkákban adták közre tanaikat a társadalmi nyomor törvényszerűségéről és az ipari forradalom idején kialakult jövedelemelosztás törvényeiről. Tanaik *részben* az uralkodó osztályok ortodox politikai gazdaságtanává váltak, olyan tanokká, amelyek magyarázták és védelmezték a kapitalista termelési rendszert, *részben* — főleg Ricardo esetében — a marxista közgazdaságtan forrásául szolgáltak. Malthus és Ricardo klasszikus munkáit az ipari tőkések arra használták fel, hogy bebizonyítsák a munkásoknak a bérmunka és gyári termelés áldásait, hogy vastörvényszerűséggel igazolják az alacsony béreket, hogy bebizonyítsák a szakszervezetek és a törvényhozás tehetetlenségét a munkásosztály helyzetének javítása érdekében, egyszóval, hogy a munkásságot arra kényszerítsék, hogy megváltozhatatlan helyzetébe belenyugodjék. A klasszikus polgári közgazdaságtannak e kapitalista propagandája nemcsak a középosztálybeli radikálisoknál talált visszhangra, hanem a kialakuló, kispolgári jellegű munkásarisztokrácia soraiban is, a jobban fizetett szakmunkások között és az önálló iparosok körében, akik pedig maguk is harcoltak a munkásság politikai jogaiért. Erre a legjobb példa Francis Place, a kor ismert politikai reformere, a híres londoni radikális szabó, aki megingathatatlanul hitt Malthus „népesedéselméletében" és a kérlelhetetlen „bértörvényekben".

Persze a propaganda ellenpropagandát szült. Smith és Ricardo elméletében egyaránt a munka a csereérték forrása; a javak, ill. áruk csereértékének egyetlen mércéje — mindkettőjük szerint — az árukban megtestesült munkamennyiség. Ricardonál azonban a tőke nem más, mint felhalmozott munka,

így a munkába ő a tőkét éppen úgy beleértette, mint a valóságos munkát, a munkás termelését. Munkájának éle ezért elsősorban a földbirtokosok ellen irányult, viszont fel sem merült előtte a tőkésnek a munka eredményére való igényének a vitathatósága. Az 1820-as években fellépő antikapitalista közgazdászok az ortodox politikai gazdaságtannak éppen ezt az értékelméletét fordították hatékony fegyverré a kapitalisták ellen. Tanaikban a munka, mint minden érték forrása, a bérmunkás termelő munkája, s ezért hangsúlyozzák, hogy egyedül a munkásnak van joga a munkatermék kisajátítására, a tőkésnek a profitra való jogát pedig elutasítják.

Az antikapitalista közgazdaságtan pionírja kétségtelenül *Th. Hodgskin*, akit az élet igen jól előkészített erre a feladatra. Önző és könnyelmű apja jóvoltából (aki egy hajóüzem raktárnoka volt) örömtelen és nyomorúságos gyermekkor jutott osztályrészéül. 12 éves korától 25 éves koráig egy hadihajón teljesített szolgálatot. Tengerészélete egész életére kiható tanulságokkal szolgált; az afrikai törzsekkel való primitív cserekereskedelem szemtanújaként és a szigorú tengerészeti fegyelem szenvedő alanyaként sok alkalma nyílt a szemlélődésre és a körülötte zajló világgal való szembefordulásra. Egyéniségéhez sem foglalkozása, sem társai nem illettek. Tengerészpályája 1812-ben megtört, szókimondása miatt félfizetéses, félretett és önmagával elégedetlen emberré vált. Kötelességének érezte, hogy tengerészéletének kiábrándító tapasztalatait közreadja: 1813-ban jelent meg első műve, amely a tengerészeti szolgálat, hatóságok és tekintélyek erős bírálatát tartalmazta (An Essay on Naval Discipline) és amelyben már világosan megmutatkozott kormányellenessége, valamint a természeti törvények iránti tisztelete. E művén is, mint a későbbieken, Locke és Godwin hatása érezhető.[46] Könyve megjelenése után került ismeretségbe, majd szoros barátságba F. Place-szel és az öreg, adósságoktól gyötört és lenézett Godwinnal; Place-en keresztül kapcsolódott Bentham körébe is. Befolyásuk alatt határozta el magát arra, hogy európai körútra, a különböző társadalmi és gazdasági viszonyok tanulmányozására indul. 1815-től három évet töltött Franciaországban, Olaszországban, Svájcban, Németországban és Hollandiában. Itt érte őt Ricardo művének a hatása (egy részletes ismertetés révén), s míg Cobbett Amerikában rögzítette írásba tapasztalatait, Hodgskin Amsterdamból 1818-ban Placehez írott levelében fejtegette világos formában nézeteit arról, hogy mennyiben ért egyet Ricardo tanaival és mennyiben nem.[47] 1818 novemberében tért vissza Angliába, Edinburghban telepedett le és 1820-ban adta közre németországi útijegyzeteit (Travels in the North of Germany), amely nemcsak azért volt szórakoztató olvasmány, mert egy szemlélődő és kritikus koponya megfigyeléseit tartalmazta, a Szent Szövetség-ellenes német liberális eszmék térhódításáról, hanem azért is, mert Hodgskin „utazásai" javarészét gyalogosan tette és életszerű, anekdotikus előadásával a mindennapi kisemberek életét hozta közel; nem azokét, akik a törvényeket alkották, hanem azokét, akik e törvények szenvedő alanyai voltak. Végkövetkeztetései: a kormányok nem képesek a jó kormányzásra, ezért szembe kell szállni az általános és öröklött előítéletekkel, hogy ennek ellenére is szükség van kormányokra. Ezekben az években a benthamizmussal

[46] *É. Halévy :* Thomas Hodgskin. London. 1956. 29—30. l. — Locke hatására részletesebben utalni, túl nagy kitérőt jelentene, Lockenak, mint a liberális demokrácia teoretikusának újabb értékelése megtalálható *R. H. Cox* könyvében: Locke on War and Peace. Oxford. 1960. 240. l.

[47] *Halévy :* Hodgskin. 40—41. l.

és malthusianizmussal kapcsolatos véleménye is kiforrottabb lesz, Malthus-ellenes cikke ugyan olyan légkörben, amikor Malthus dogmái, sikerük és hatásuk tetőpontján, a Whig-liberális párt hivatalos szemléleteként hódítottak, nem kaphatott nyilvánosságot, de Malthus tanával szembeszegezett érvelésének összegezését Hodgskin elküldte Placenek és Godwinnak, így hatása ha nem is széles, de megfelelő körben érvényesülhetett.[48] Három esztendővel Ricardo műve után Hodgskin bírálja — szintén Placehez címzett, tanulmánynak beillő levelében — Ricardo differenciális járadékelméletét, világosan megállapítva a járadéknak és profitnak, mint ugyanazon történeti okozatnak két egymástól elválaszthatatlan következményét és világosan látva Ricardo tanainak az akkori társadalmi-gazdasági állapotoknak igazolására és fenntartására irányuló törekvését.[49]

Az antikapitalista közgazdasági eszmék fejlődésében e jelentős helyet elfoglaló hodgskini bírálatot időrendben követte *P. Ravenstone*nak 1821-ben megjelent munkája „A few doubts as to the correctness of some opinions generally entertained on the subjects of Population and Political Economy", amely csapásokat mért a klasszikus polgári közgazdászokra. Ravenstone is igyekezett bebizonyítani, hogy a korabeli társadalmi berendezésben van a hiba: a társadalom vezetőit kell elmarasztalni azért, ha a lakosság gyorsabban növekszik, mint a létfenntartási eszközök. A tulajdonhoz, illetve vagyonhoz való jogot így summázza: „Aki megölte a medvét, annak van kizárólagos joga a bőrére." A földtulajdon örökletes jogát az agrárreformerekhez hasonlóan elveti, s megállapítja, hogy a járadék és profit megszünteti a szabad munkát, mivel teljesen kisajátítja a munka eredményét. Megjelenik nála a „többlet-termék" kisajátításának a kérdése is: „A lusták megélhetésének alapja a szorgalmasok többlet-termelő munkája." A tőke fogalmát és történelmileg meghatározott jellegét körvonalazza; a tőke — mint írta — nem termelési tényező, nem gép vagy szerszám, „a tőke nem más, mint a tulajdon átvitele egyik személyről a másikra". Továbbá: „A járadék és a profit, a tulajdon és a tőke egyaránt a munkás többlet-termelő munkájának az eredménye. Az egyik nem tehet szert egy természetellenes növekedésre anélkül, hogy a másik jogos igényeit ne sértené. A kettő közt csupán az a különbség, hogy míg az egyik közvetlenül, a másik közvetve osztozik a termelő munkás keresetében."[50] Ravenstone a javak elosztásának egyenlőtlenségében ismerte fel a bűnözés alapvető okát is.[51]

Ravenstone tételeit kiegészítve, a forgó- és állótőke szerepének, valamint a kapitalista tevékenységének pontosabb meghatározásával árnyalva Hodgskin újabb, terjedelmesebb műve (Labour defended against the claim of Capital) 1825-ben jelent meg. Ez a mű bírálata a korabeli klasszikus polgári közgazdaságtannak és teljes képet ad Hodgskin kialakult nézeteiről. A tőke nem jogosítja fel a kapitalistát a többletértékre; a tulajdon örökletes jogait a kormányzat biztosítja, s a fennálló kormányzat tulajdonképpen osztályuralom, amelynek erőszak és védelem az eszköze, — mindez addig tartható fenn, míg az osztályuralom létezik. Ricardo gazdasági törvényei is az osztálykormányzás konvencióin alapulnak. Nyiltan kimondja, hogy a kormány minden idő-

[48] Uo. 60—62. l.
[49] Uo. 66—79. l.
[50] Uo. 89—90. l.
[51] Marx A tőke I. kötetében P. Ravenstonenak egy másik, „Thoughts on the funding system and its effects "(London. 1824) c. művét idézi, 464., 553. l.

ben az uralkodó osztály gazdasági hatalmának a kifejezése. Támadja a parlamentarizmust; a demokrácia — írja — mindaddig lehetetlen, míg a kiváltságos osztályoké a gazdasági hatalom. Nem bízik a munkásságnak a szavazati jogért folytatott politikai követeléseiben és szervezett akcióiban, sem Owen szövetkezeti szocializmusában. Olyan társadalom kialakulásában látja a megoldást, amelyben a munkások, megfelelő nevelésben részesülve, egyre ésszerűbben végzik munkájukat, a gépek elterjedésével a fizikai és szellemi munka közt fennálló különbséget egyre inkább áthidalják, ügyeiket demokratikus egyesüléssel kormányozzák és szakszervezeteik révén a munkáltató hasznát annyira csökkentik, hogy az megfeleljen az igazgatásért járó igazságos munkabérnek.

Hodgskin e műve a két évvel később, 1827-ben megjelent *Népszerű Politikai Gazdaságtan*ával (Popular Political Economy) együtt nemcsak elméleti, politikai és gazdaságtörténeti szempontból jelentős alkotás, hanem mindkettő közvetlen szerepet játszott az angol munkásság tudatának, tudásának kialakulásában. Hodgskin ugyanis 1823-tól egy évtizeden keresztül, igen élénken részt vett az angol munkásmozgalomban, mint újságíró, és mint előadó a legtevékenyebben munkálkodott az angol munkásság nevelésén, felvilágosításán és szervezésén. 1823-ban, londoni tartózkodásának első hónapjaiban, J. C. Robertson újságíróval társulva megindította a gyári munkásság számára a *Mechanics' Magazine* című tudományos ismeretterjesztő hetilapot, amely rendszeres ismertetést kívánt nyújtani a legújabb felfedezésekről, a kémia és ásványtan gyakorlati alkalmazásáról, a munkafolyamatok megrövidítésére vonatkozó javaslatokról, egy-egy kiváló szakmunkásról stb. A Magazine második száma vitaindító tájékoztatást adott a spitalfieldsi selyemszövő munkások béréről; Hodgskin ezáltal akarta bebizonyítani, hogy a védett iparágakban (a spitalfieldsi selyemszövők bérét ugyanis régi törvények szabályozták) dolgozó munkások bére még alacsonyabb, mint más munkások bére. A lap második cikkében óvta a munkásokat attól, hogy törvényes védelmet kérjenek, annak eredményességében bízni illúzió, hiszen „a törvényhozók minden időben a társadalom *nemmunkás* osztályához tartoztak, ezért a szegény ember számára minden tőlük származó törvény csak káros lehet".[52]

Hodgskin nem találta elég hatékonynak hetilapját, s arra gondolt, hogy Londonban is meg kellene szervezni a munkásnevelést szolgáló intézményt. Glasgowban ugyanis már 1800-tól működött ilyenfajta szervezet, amelynek keretében Dr. G. Birkbeck népszerű tudományos előadásokat tartott a munkások számára. Birkbeck kezdeményezésének életrevalóságát mutatta, hogy Skóciában és Észak-Angliában a huszas évek elején már több munkásnevelő intézmény, esti iskola működött. Hodgskin a Magazineben sürgette a londoni szakmunkások intézetének (Mechanics' Institute) megalapítását, ahol a munkások azt tanulhatnák meg, amire feltétlenül szükségük van, mindenekelőtt a gazdagság termelése és szétosztása rendszerének tudományát. Hodgskin a munkásosztály önálló nevelése szükségességének első hirde-

[52] Mechanics' Magazine, 6. Sept. 1823. Idézi *Halévy :* i. m. 85. l. — Érdekes, hogy a reformkori lapok egyike-másika, mint a kitűnő „Atheneum" és az 1838—40 között Fényes Elek szerkesztésében megjelent „Ismertető" használta forrásul e lapot. Széchenyi könyvtárában megvolt a lap 1828—29-i évfolyama. Ugyancsak könyvei között őrizte Hodgskin „Popular Political Economy"-ját, amelyet gyakran olvasott és forgatott. *Bártfai Szabó László :* Gróf Széchenyi István könyvtára. Bpest. 1923. 102. l.

tője volt, fő elvként hangoztatta, hogy „a munkásság nem kapja meg azt a műveltséget, amire szüksége van, mindaddig, amíg maga számára, a maga irányítása alatt meg nem teremti. Inkább legyen el nevelés nélkül, mint a hatalmon levők nevelésében részesítve: mert ez utóbbi nevelés nem egyéb, mint a tinónak járomba törése."[53]

Hodgskin végül is Robertsonnal, az időközben Londonba költözött Birkbeck-kel, Place-szel és néhány más radikálissal együtt alapította meg a „London Mechanics' Institute"-ot, mint hogy nem volt realitása annak, hogy csupán a munkásság előfizetése révén jöjjön létre. Ennek a szükséges engedménynek azonban megvolt a hátránya: az alapítók közt csakhamar nézeteltérések mutatkoztak az intézmény célkitűzése és iránya felett. Hodgskin és csoportja, Cobbett nézeteivel megegyezően, kifejezetten a munkásosztály intézetét kívánta létrehozni, amelynek fennállását a továbbiakban teljesen a munkásság biztosítaná. Birkbeck és Place — mindkettő a benthamista utilitárius kör tagja — a középosztály támogatására épített. Hodgskin a munkáshallgatóság előtt a klasszikus polgári közgazdaságtant, Ricardot és iskoláját kívánta leleplezni, Birkbeck és Place viszont éppen Ricardot és Malthust kívánta népszerűsíteni. Place taktikázásának hatására a vezetés kicsúszott Hodgskinék kezei közül, Birkbeck és körének nagy anyagi hozzájárulása révén az intézet irányítását ők látták el, s „Birkbeck College" néven a londoni egyetem mindmáig fennmaradó „iskolája" lett. Hodgskin eszméinek előadások útján való kifejtését azonban sem Place, sem Birkbeck nem akadályozta. Mindkét nagy műve (Labour defended . . . és Popular Political Economy) először cikkekben és előadásokban jutott el angol munkásokhoz a Mechanics' Magazine hasábjain és a London Mechanics' Institute előadássorozataként. A radikálisok többsége, majd utóbb az 1830—32-es reform-kormány lordkancellárja, Henry Brougham, hiába kísérelte meg a Birkbeck-intézetet és a többi munkás esti iskolát a polgári közgazdaságtan népszerűsítő fórumává kiépíteni, hiába figyelmeztette az „alsóbbrendűeket" az új doktrinák veszélyességére, hiába hirdettek az angol főrendűek tanokat arról, hogy mennyivel jobb a szegényeknek, ha nem tudnak olvasni — Thomas Hodgskin nézetei, tanításai nagy visszhangra találtak. „Előadásai és írásai nyomán ezrek és ezrek hittek abban, hogy minden termék megilleti azt, aki termeli."[54] A munkásoknak szóló előadásain állandóan számos és figyelmes hallgatóság volt jelen. Magára Birkbeckre s a tekintélyes „Morning (Chronicle" c. napilap politikai vonalára is hatást gyakorolt, ugyanakkor igen harcias ellenfelekre is akadt. Ha Hodgskin folytatta volna elméleti közgazdasági munkásságát, a születő angol proletármozgalom legnagyobb ideológusává fejlődhetett volna. Ő ezt azonban csupán epizódnak tekintette „a büntetőtörvényről irandó nagyszabású munkájához" viszonyítva. Utolsó jelentős művét 1832-ben, a Reform-Törvény évében írta Lord Broughamnak gúnyos ajánlással címezve (The natural and artificial right of property contrasted a series of letters, addressed without permission, to H. Brougham esq. MP., F. R. S., etc. now the Lord Chancellor), s ebben ismét hangsúlyozta — talán a Reform-Törvény kiábrándító tapasztalatait is figyelembe véve —, hogy nem a politikai változás, hanem a javak

[53] Ld. *G. D. H. Cole* bevezetését *Th. Hodgskin :* Labour defended. . . c. művéhez. London. 1922.

[54] B. M. Add. MSS., 27 791, f. 263. Idézi: *Halévy:* i. m. 128. l.

termelése és szétosztása rendszerének a változása oldhatja meg csupán a társadalmi problémákat.[55]

Bár Hodgskin hatása volt a legközvetlenebb és legerőteljesebb, meg kell emlékeznünk *J. Gray*, *W. Thompson* és *J. F. Bray* írásairól is, hiszen kisebb-nagyobb mértékben mindegyikük azt nyújtotta az angol munkásosztály számára, amire az 1820—30-as években a legnagyobb szüksége volt: nyomorúságos helyzete okait feltáró magyarázatot, filozófiát, politikai gazdaságtant, amelyből reményt, energiát meríthetett, a cselekvéshez, szervezkedéshez és harchoz útmutatást kaphatott.

J. Gray (1798—1850) első, jelentősebb *Az emberi boldogságról* (Lecture on Human Happiness) 1825-ben megjelent munkájában szintén a helytelen jövedelemelosztással foglalkozik és megállapítja, hogy a munkások a munka hasznának csak egyötödét kapják, míg a többi négyötöd a termelésben részt sem vevő osztályoknak jut. Második nagy munkája, a *Social System* (1831), javaslatokat nyújt az árucsere megfelelő szervezésére. A szociális kérdést — Engels szavaival — egy „munkapénz-csereutópiával" akarta megoldani. A pénznek szerinte egyszerű utalványnak kell lennie, amely feltünteti, hogy tulajdonosa mennyi értéket (árut) szolgáltatott be a közösségnek, melyből a pénz értékének megfelelő árut vehet ki. Ezeket a pénzutalványokat, Gray javaslata szerint, a Nemzeti Bank állítaná ki, amely állandó összeköttetést tartana a különböző árukat elraktározó áruházakkal. Az áru értékének megállapítása becslés alapján, az anyag és munka értékének, valamint a gépek (eszközök) kopási tényezőjének számbavételével történjék.[56]

Graynél nagyobb koncepciójú írók *W. Thompson (1785—1833)* és *J. F. Bray (1809—95)*, akik Hodgskinnál tudományosabb módszerrel dolgoztak és következtetéseik elöbbre mutattak, de nem voltak olyan népszerűek és írásaik is kisebb körben hatottak. Mindketten Owen követői és nem csupán lelkes hívei, hanem eszméinek további munkálói, empirikus tanainak tudományos feldolgozói és továbbfejlesztői.[57] *Thompson* főművében [Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth most conducive to human happiness (1824)] az emberi boldogságot legjobban szolgáló jövedelem-megosztási rendszert keresi, és a munka legtökéletesebb javadalmazására tesz javaslatokat. Abból indul ki, hogy jó az, ami a közösségnek hasznos, így a kutatás célja annak a rendszernek a feltalálása, amelyben a legtöbb ember lehet boldog. Ezt elérhetjük, ha: 1) a munkának a vezetése és a folytatása szabad, 2) ha a munka egész terméke a termelőnek jut, 3) ha a termékeknek a kicserélését semmi sem korlátozza. A munkaérték-elmélet alapján vizsgálja az érték kialakulási folyamatát a termelés folyamatába helyezve, és megállapítja a társadalmilag szükséges munkamennyiség fogalmát. A munkásoktól elvont többleti jövedelem (surplus value) analízisét a Hodgskinénál tovább vezeti. A fennálló gazdasági-társadalmi rendnek lényegét felismerve és elemezve megállapítja, hogy a munkás kénytelen munkája hozadékának egy részét a föld- és tőketulajdonosoknak átengedni. A tőkések azt a különbséget, amely a munkás legnélkülözhetetlenebb életszükségletei és a gépek s más

[55] Hodgskin a chartista mozgalom kezdeti szakaszán mint előadó munkálkodott, de később a politikai akcióktól távol tartva magát, Cobden köréhez csatlakozott és a „The Economist" szerkesztésében vett részt.

[56] *Dános—Kovács :* i. m. 309—310. l.

[57] *Hovell :* i. m. 44. l.

tőkék segítségével produktívabbá tett munkájának *valóságos* hozadéka közt van, olyannak tekintik, mint amely a föld- és tőketulajdonosokat illeti meg. A földjáradék és tőkenyereség ezek szerint az a levonás, amelyet a föld- és tőketulajdonosok, hatalmuk segítségével szereznek meg maguknak a munka hozadékából. A tőke éppen ezért a munka termékének a része, amely alkalmas arra, hogy a nyereség eszköze legyen. A tőkének ennek a kizsákmányoló jellegéből származik a sok társadalmi nyomorúság: a társadalom önzésének korlátlan fejlődése, az uralkodó osztály elsatnyulása, a termelési eszközök kevés kézben való összpontosítása és a munkásság egyre növekvő nyomora. A szocializmusnak épen ezért szerinte az a feladata, hogy a munkásoktól elvont többleti jövedelmet a munkások számára visszaszerezze, hogy ily módon minden érték annak javát szolgálja, aki azt előállította. Thompson felismerte a burzsoázia és proletariátus közti áthidalhatatlan ellentétet, felismerte a kapitalista fejlődés koncentrálódási tendenciáját, de javaslatai nagyon szerények. A kizsákmányolás, nézete szerint, mindaddig megmarad, amíg a dolgoknak erőszakra alapított rendje érvényben marad. Ugyanakkor nem akarja erőszakos módon megváltoztatni a fennálló társadalmi rendet, sőt tagadja, hogy az erőszakkal megteremtett új gazdasági állapot tartós lehetne. Az út: tanítás, felvilágosítás, a közmorál javítása. Lelkes szószólója volt a politikai reformoknak és az alkotmány demokratikus átalakításáért sokat dolgozott. Egyik munkájában (Appeal of one half the human race, women, against the pretensions of the other half, men) síkra szállott a nők egyenjogúságáért is. Thompson felismerte, hogy a kapitalizmust csak úgy lehet legyőzni, ha a politikai hatalmat a birtoktalanok szerzik meg maguknak, az osztályharc gondolatának éles formulázását és a proletariátust politikai szervezkedésre szólító felhívást azonban nem találjuk meg nála. 1827-ben megjelent híres munkájában (Labour Rewarded) Hodgskin elveit fejleszti tovább, de Hodgskin következtetéseit kritizálva megállapítja, hogy az individuális társadalom ezeket az elveket nem válthatja valóra.[58] A társadalmi problémák végső megoldásának egyetlen kivezető útja Thompsonnál az Owen-féle közösségek felállítása. Ő maga is akart 1831-ben hasonló telepet létesíteni Írországban, tervezetét a legapróbb részletekig kidolgozta, de a gyakorlati megvalósítás elmaradt.

Bray, akinek az említett közgazdasági írók közül legkésőbb, 1839-ben jelent meg főműve (Labour's Wrongs and Labour's Remedy, or the Age of Might and the Age of Right), s aki a legközvetlenebb hatást gyakorolta a chartizmus ideológusaira, az osztálytársadalom, a kizsákmányolás megszüntetésének lehetőségét az áruk általános, közvetlen kicserélhetőségének formájában vélte felfedezni. Elméletét Marx „A filozófia nyomorúságá"-ban erősen megbírálta, írását, okfejtését és eredetiségét azonban a Proudhonénál többre becsülte. Bray a chartizmus idején igen aktívan vett részt az észak-angliai mozgalmakban.

Nem lehet véletlen jelenségek sorozatának tulajdonítani, hogy a kapitalista-ellenes tudományos eszmék többnyire épen a huszas évek közepén jelentek meg gyors egymásutánban s rövid időn belül a munkásság körében, nemcsak a fővárosban a tehetséges Hodgskin előadásain keresztül, hanem az ország más — főleg ipari — városaiban is visszhangra találtak. Feljegyezték például „ösztövér birminghami munkásokról", hogy a „kormányzati elveket és a hatalmon levők céljait oly magas színvonalon vitatták meg, mint a társadalmi

[58] *Morris*: i. m. 79—81. l.

ranglétra magasabb polcain helyet foglaló gondolkodók".[59] Az eszmék érlelődésének ideje nyilván egybeesett az inséges, forrongó, háborút követő évekkel (1815–1820), az eszmék tudományos kifejtésének időpontja pedig nem lehetett más, mint a kapitalizmus széleskörű kibontakozását, a gyáripari munkásság kialakulását és a kapitalizmus klasszikus gazdaságtanának megjelenését követő időszak (1820–1827), tehát adott gazdasági-társadalmi helyzetnek és az azt kifejező ideológiának a következménye. Az a tény azonban, hogy kapitalista-ellenes tanok a kapitalizmus felfelé ívelő szakaszában korlátozás nélkül megjelenhettek és közvetlen, jelentős befolyást gyakorolhattak munkástömegekre, még két más konkrét politikai, illetve gazdasági eseménnyel magyarázható: az Egyesülési Törvények visszavonásával (1824, 1825) és az 1825-ös első nagy gazdasági válsággal.

Az Egyesülési Törvények visszavonása nem csupán Cobbettnek, a kisebb-nagyobb mértékben befolyásos politikai reformereknek és szervezőknek, valamint Place taktikázásának volt köszönhető, hanem legalább ugyanilyen mértékben tulajdonítható a gazdasági prosperitás 1820-tól bekövetkező fokozatos kibontakozásának és ezen a talajon a belpolitikai vezetés bizonyosfokú enyhülésének. Az iparvidékek munkásságának helyzete lassan javult és így harci kedvük is csendesedett. Az elnyomó intézkedések, a besúgók tevékenysége nem volt annyira érzékelhető, mint korábban. Ebben nagy szerepet játszott Sir Robert Peel, az 1822-ben hivatalba lépő új belügyminiszter, aki világosan látta, hogy a régi kormányzati módszerek nem célravezetők. A mai angol polgári történetírók Peel szerepének reálisabb értékelését nyújják, mint a XIX. század végi, vagy a XX. század eleji angol politikai történeti munkák szerzői. Peel kétségtelenül nemzedékének egyik legtaktikusabb és legsikeresebb államférfiújának mondható, mégsem nyerte el azt az elismerést, amelyet Pitt, Gladstone vagy Disraeli aratott. Képességeit és tevékenységét azért is kell reálisan látnunk, mert az angol forradalmi mozgalmak eredményességét nemcsak e mozgalmak vizsgálata, hanem a kormány, az uralkodó osztályok vezetési elveinek, módszereinek és gyakorlatának vizsgálata alapján tehetjük biztonságosan mérlegre.

A XIX. század első három évtizedében, majd a tory kormány 1841-es visszatértével, a gabonatörvények visszavonása körüli éles harcban a kormányzat részéről senki nem tett többet Peelnél, hogy az angol társadalom „politikai hőmérsékletét" csökkentse. Hivatalba lépésekor idejétmúlt, kegyetlen és barbár törvények súlyosbították a fokozódó iparosodás, a gyorsan növekvő lakosság, a protekcionista kereskedelmi politika által teremtett problémákat. Az írországi gyarmati elnyomás szította szenvedélyeket, az angliai elégedetlen és forradalmi hangulatú munkásságot bizonyos fokig leszerelték Peel intézkedései. Peel mindenekelőtt gyakorlati ember volt, a tényeket felismerő és rugalmas politikusa az uralkodó osztálynak. Vezetési irányelveit 1827-ben maga így foglalta össze: „Elmondhatnak torynak és antiliberálisnak, az az elvitathatatlan igazság, hogy amikor én a belügyminisztérium kötelékébe léptem, olyan törvények voltak érvényben, amelyek szükségtelen és kivételes megszorításokkal terhelték e királyság alattvalóit; tagadhatatlan tény, hogy ezeket a törvényeket eltörölték. Bár tory vagyok, további megelégedéssel állapíthatom meg, hogy nevemmel nincs kapcsolatba hozva egy olyan törvény sem, amelynek ne az lett volna a célja, hogy enyhítse a büntetőtörvény

[59] *A. Briggs :* The Age of Improvement. London. 1959. 223. l.

szigorúságát... Örömmel utalok arra is, hogy *a legnehezebb megrázkódtatások alkalmával, amelyeknek az elmúlt két esztendő telén a gyáriparos érdekeltségek ki voltak téve, úgy őriztem meg a belső nyugalmat, hogy nem folyamodtam a Házhoz a kivételes szigorúságú intézkedések foganatosításáért.*"[60]

Az Egyesülési Törvények visszavonása is abba a sorozatba illeszthető, amely jellemző Peel közigazgatási reformtevékenységére. Az Egyesülési Törvények visszavonásáért a munkásság részéről a legkitartóbban Place küzdött. Place mozgalmi tapasztalatainak, taktikai képességének, széles ismeretségi körének és befolyásának nagy hasznát vette azokban az években, amikor nemcsak követőkre talált, akik készek voltak vele együtt harcolni az Egyesülési Törvények visszavonásáért, hanem amikor tervét politikailag és taktikailag kivihetőnek is tartotta. Csaknem minden, e korral foglalkozó angol történeti munka ízesen meséli el Placenek és radikális képviselő barátjának, J. Humenak, a benthamizmus kiemelkedő parlamenti szószólójának a visszavonás érdekében alkalmazott cselfogását és manőverét, amely oly sikeresen volt megszervezve, hogy Place, illetve Hume javaslata vita nélkül ment keresztül a parlamenti procedurán.

Az Egyesülési Törvények visszavonása eltörölt minden akadályt a munkásosztály szervezkedésének útjából, s oly erőteljes, országos hatást váltott ki, hogy amikor egy év múltán a kormány a nagytőkések nyomására kiegészítő törvénnyel akarta a „túlzott" szabadságot megnyírbálni, erre már nem volt meg a lehetőség.[61] Érdekes s Place politikai felfogására igen jellemző, hogy miért

[60] Uo. 218. l. — Sir Robert Peel bizonyos fokig rejtély volt a kortársak számára, s rejtély a polgári történetírók előtt. Élete ellentmondásosnak tűnik: az ipari forradalom idején meggazdagodott gyáros fia arisztokrata nevelésben részesült, és arisztokratikus előítéletekkel rendelkezett; a protestánsok ügyének védelmezője, de utóbb maga javasolta a katolikusok emancipációját. 1832 után ő egyesítette a konzervatívokat, majd 1846-ban megbontotta soraikat. Gyáros fia, de hosszú időn keresztül a földbirtokos protekcionisták vezetője, majd hirtelen váltással a protekcionista gazdaságpolitika eltörlése mellett tör lándzsát. E jelentős politikus életét és működését teljességében századunkban először dolgozta fel N. Gash professzor, angol polgári történész, aki monográfiájának első kötetében (Mr. Secretary Peel: The Life of Sir Robert Peel to 1830. Cambridge. 1961. 693. l.) a Peel-iratok és más levéltári források alapján 1829-ig vezeti az eseményeket, amikor Peel a toleránsabb politikai módszerek útját egyengette és elodázta a sürgető ír kérdés megoldását. — Gash könyvében nemcsak Peel egyéni sorsa bontakozik ki, hanem egy olyan családé, amelyik az ipari forradalom első hullámhegyén gazdagodott meg, majd foglalt helyet a nagy politikus családok között. E család helyezkedése révén mutatja be a szerző, hogyan kényszerül a „tradicionális" brit kormánypolitika engedményeket tenni az ipari érdekeltségek és az „alsóbb osztályok" követeléseinek. Ilyen keretben Peel politikai ténykedése, küzdelme, hogy kormányozhatóvá tegye Írországot, a londoni rendőrség megszervezése, az 1820-as években a büntetőjogi törvénykezés reformja, a gyári törvények támogatása, végül a gabonatörvények eltörlése nem más, mint része egy oligarchikus kormányzatnak, amelynek célja saját hatalma megőrzése érdekében a kor követelményeihez való igazodás. Peel látszólagos rejtélyessége és ellentmondásossága így nyer megoldást és érthetővé válik, hogy az a Peel, aki a reformtörvényt 1832-ben ellenezte, miért követelte 1846-ban tory érdekeket sértő módon a gabonatörvények eltörlését. Peel egyébként alkatilag és meggyőződése szerint konzervatív volt, nem érdekelte más, mint a jól kitaposott ösvényeken a hatalom megtartása és a belső rend megőrzése. Változást önmagáért soha nem szorgalmazott, alapelve a politikában a hatékonyság és célszerűség volt. Engels Anglia helyzetéről 1844-ben, a „Vorwärts" számára írt cikkében tömören így írt róla: „A toryzmus Sir Robert Peel személyében rászánta magát a mozgás elismerésére, belátta az angol alkotmány tarthatatlanságát, és már csak azért alkuszik meg mindennel, hogy a korhadt tákolmányt, ameddig csak lehet, fenntartsa." Marx Engels Művei. I. k. Bpest. 1957. 576. l.

[61] Place maga eltúlozta szerepét e fontos, szinte korszakot alkotó törvény létrehozásában. Kétségtelenül ő irányított a színfalak mögül, azonban tervén már egy évti-

akarta ő voltaképpen a munkásság egyesülésének szabad, korlátlan útját. Place — mint ismeretes — Ricardo és Malthus tanaival egyetértve hitt a bérek vastörvényében és a lakosság növekedésének az elkerülhetetlenül alacsony bérszínvonalra gyakorolt hatásában. Az Egyesülési Törvények — szerinte — egyenesen ösztönözték a munkásokat a szakszervezeti és sztrájktevékenységre, és megakadályozták, hogy észrevegyék a bérszabályozás lehetetlenségét. A gazdasági törvények okozta nehézségekért az elnyomó törvényhozást okolták. Adjuk csak meg az egyesülés szabadságát — így érvelt Place —, majd rájönnek, mennyire reménytelen minden egyesülés.

Az események azonban nem Placet, hanem az angol munkásokat igazolták. A szakszervezetek igen gyorsan és nyíltan működésbe lendültek, 1824—25-ben több szakmában sztrájkok törtek ki, különösen jelentős volt a skóciai textilmunkások sztrájkmozgalma. Az 1825-től beköszöntő gazdasági válság általános nyomort idézett elő az ország iparvidékein és mezőgazdasági területein. A széleskörű elégedetlenség és szegénység ismét fellobbantotta a géprombolási mozgalmat, új életre keltette a radikális politikai szervezeteket és megvetette a forradalmi szakszervezeti mozgalom alapjait.

A forradalmi szakszervezeti mozgalom kezdetei és a reformmozgalom. 1827—33

Az Egyesülési Törvények megszüntetése elgördítette azt az igen komoly akadályt, amely a reformeszméken nevelkedett angol munkásosztály gyakorlati politikájának útjában állott. Az antikapitalista közgazdasági írók — bármilyen megoldást is javasoltak — a gyakorlati reform igényét megerősítették, s bár Owen mindig ellenezte eszméinek politikai akciók révén történő valóraváltását, azok a munkásosztálybeli radikálisok, akikre mély hatást tett az owenizmus, arra a következtetésre jutottak — az owenista szocialisták szűk csoportjának kivételével —, hogy a társadalom újjászületését lehetetlen véghezvinni a politikai hatalom segítsége nélkül. A közvetlen cél a munkásság képviseleti, szavazati jogának biztosítása volt az arisztokratikus angol parlamenti rendszer reformjának segítségével.

Ezek a célok az Egyesülési Törvények visszavonását követő években nem a munkásság sajátos igényét fejezték ki, az angol társadalom igen számottevő és gazdaságilag egyre befolyásosabb rétege: az ipari burzsoázia is ki volt rekesztve az angol politikai jogok gyakorlásából, s a reformmozgalomban az angol munkásság egy bizonyos szakaszig akarva-akaratlan, közös platformon állt az ipari burzsoáziával. Persze más kérdés az, hogy a mozgalomtól melyik osztály, melyik politikai szervezet mit remélt és mit kapott. A munkásság legpolitikusabb képviselői jóelőre sejtették, sőt a reformjavaslat tárgyalása során már bizonyosan tudták, hogy ebből az együttműködésből vagy inkább együtthaladásból nem a munkásságnak lesz közvetlen haszna. Mégsem adódott más út.

E helyen a Reform Törvényért folyó mozgalmat csak olyan vonatkozásban érintjük, amennyiben kapcsolódik a munkásmozgalom történetéhez.

---

zede fáradozott, és az adott időpontban fáradozása azért lehetett sikeres, mert a gazdasági-társadalmi kormányzati feltételek arra adva voltak.

A kiemelkedő egyéniségek – Cobbett, Hunt és Place – mellett új szereplők léptek színre, nagyrészt fiatal iparosok, könyvárusok (kiadók) és munkások, akik az újjáéledő szakszervezeti mozgalomban, a sajtóilleték elleni küzdelemben vagy az új, kimondottan munkás-szervezetekben kitartóan és önfeláldozóan harcoltak a munkások érdekeiért. Közülük nem egy hasznosította e küzdelmek során szerzett tapasztalatait a chartista mozgalomban. W. Benbow, J. Doherty, W. Lovett, H. Hetherington, J. Cleave és J. Watson az ismertebbek; az utóbbi négy, Place-szel együtt, a Népcharta megfogalmazásában és az első chartista szervezet felállításában is fontos szerepet töltött be.

Az Egyesülési Törvények eltörlését követően a munkások számos titkos szakmai egyesülése nyiltan működésbe lépett, számos szakmában pedig ezekben az években alakult új szervezet. Az 1825-ös nagy gazdasági válság és az 1826-ik évi depresszió mind a bányászok, mind a textilmunkások körében széleskörű sztrájkmozgalmat váltott ki. Ezzel egyidőben több szakmai szervezet és vezető felvetette az általános, több szakmát egyesítő szakszervezet létesítésének szükségességét, mi több, lépéseket is tettek a megvalósítás irányában. Az ilyen tervek és kísérletek jelölik az újfajta vagy forradalmi szakszervezeti mozgalom kezdetét. Az egykorú angol pamflet-irodalom és sajtó határozott nyelvi különbséget is tesz, az egy szakmában jelentkező szervezkedés, szervezet, azaz régi típusú egyesülés (Trade Union) és a több szakmát egyesítő szakszervezeti egyesület, a szakszervezetek egyesülete (Trades Union), az újfajta szervezkedés között. Nem véletlen jelenség, hogy az angol munkásság legkitűnőbb képviselői ezekben az években a munkásság gazdasági és politikai céljainak elérése érdekében ez utóbbit kívánták létrehozni és országos erővé fejleszteni, míg a munkásság önálló, harcos útjának fékezői (legjellegzetesebb képviselőjeként említhető Place) a szakszervezetek egyesülését, azaz „néhány vagy sok szakszervezet egybetömörülését... igen kártékony vállalkozásnak" tekintették.[62]

E helyen nem jellemezzük az ezidőben végbemenő valamennyi szakmai és szövetkezeti szervezkedést, csupán azoknak a szakszervezeti vezetőknek és szakszervezeteknek tevékenységét tárgyaljuk, amelyeknek megnyilvánulásai a nagy országos szakszervezeti tömörülés irányába mutattak és, mint ilyenek, túlvezettek az egyszerű bérvitákon, a politikamentes gazdasági harcokon, távlatot nyitottak a Reform Törvény által kijátszott munkások számára, szinte egyengették az utat az újfajta politikai harc felé és forradalmi szerepüknek megfelelően hamarosan ki is hívták a kormány megtorló intézkedéseit.[63]

Több szakszervezet egyesítésének eszméjével és tervezetével már 1818-ban részben Manchesterben, részben Londonban találkoztunk, kezdeti megvalósulási formájával 1825-ben Londonban és 1826-ban Manchesterben. Az 1825-ös „Fővárosi Szakmák Bizottságát" (Metropolitan Trades Comittee) John Gast hajóács hívta életre; e szervezet indította meg az első, szakszervezeti tagok által birtokolt és vezetett szakszervezeti újságot, a „Trades Newspaper"-t,

[62] *S. and B. Webb :* The History of Trade Unionism. London. 1950. 113—114. l. — A szerzők hivatkoznak W. Lovettnak, a későbbi chartista jobbszárny vezetőjének a Poor Man's Guardian-ban közzétett 1834. aug. 30-i levelére is, amelyben Lovett Place-hez hasonló megkülönböztetést tesz. Uo. 114. l.

[63] Ezért nem tárgyaljuk itt a népszerű szövetkezeti mozgalmat, amely 1830-ra annyira fellendült, hogy az országban több, mint 300 Szövetkezeti Társaság működött sikeresen. *Cole—Postgate :* i. m. 243. l.

amely éveken át munkálkodott a munkásosztály egységének és öntudatának kialakításán.[64] A tapasztalatok azonban azt bizonyították, hogy életrevaló országos általános szakszervezeti tömörülés csak egy-egy szakmának erős, országos tömörülése után valósítható meg. A textilipari munkások körében, a stockporti, majd manchesteri fonómunkások sztrájkjával kezdődött a mozgalom 1829-ben. Sem a stockporti, sem a manchesteri fonómunkások sztrájkmozgalma nem hozott eredményt, de éppen a hathónapos sztrájk sikertelensége győzte meg a fonómunkások szervezetét szerte Angliában arról, hogy az elszigetelt helyi szervezkedés nem veheti fel a versenyt a gyárosok összefogásával szemben. A felismerést követő időben az angliai, skóciai és írországi fonómunkások egyesületeinek küldöttei, élükön John Dohertyvel, a kor legbefolyásosabb szakszervezeti vezetőjével[65] 1829 decemberében Man szigetén megtartották a Fonómunkások Országos Konferenciáját és megalapították az Egyesült Királyság valamennyi fonómunkásának Általános Szervezetét, az első modern típusú országos szakszervezetet.[66]

A Fonómunkás Szakszervezet csakhamar kiterjedt és taktikus hadműveletet indított Angliában a gyárosok ellen: nem egyszerre követelt béremelést és nem egyidőben tervezett sztrájkot, hanem egymásután, különböző munkáltatók ellen, különböző városokban. A manchesteri hatóságok nagy rémülettel jelentették Peel belügyminiszternek 1830 májusában: „A munkásság egyesülése, amelyről már hosszabb ideje tudjuk, hogy mennyire veszedelmes jelenség és milyen nehéz ellene intézkedni, körzetünkben oly jelentékeny és szervezett formát öltött, hogy kötelességünknek tartjuk Ön elé tárni e szervezkedés legelriasztóbb jeleit." S a valóságnak megfelelően leírták a fonómunkás-szervezet felépítését és taktikai célkitűzéseit.[67] Peel felmérte a „veszélyt", s lemondása

[64] *Cole :* Short History, 62. l.

[65] John Doherty (1799—1854) — Place szerint forrófejű ir katolikus — korának egyik legnagyobb képességű, legderekabb, igen tájékozott, józaneszű és a munkásság érdekében nagy célokra törő szakszervezeti vezetője volt. Tíz éves korától dolgozott, mint gyapotipari munkás, 1816-ban költözött Manchesterbe, ahol hamarosan szerephez jutott a szakszervezeti mozgalomban, a helyi Gyapotfonók Egyesületének lett a titkára. Erőteljesen és sikerrel harcolt az Egyesülési Törvények eltörlésének hatálybalépéséért; 1829-től a megújuló szakszervezeti mozgalom egyik vezetője. Rendkívüli képességeiről és tájékozottságáról tanúskodnak az országos szakszervezkedésben elért sikerei és a „Voice of the People", valamint „Poor Man's Advocate" c. lapokba írt cikkei. Irország nagy szocialista mártírja, James Connolly szerint Doherty 1830 és 1840 között az angol és ír munkásmozgalom egyik vezéralakja volt; kevés időt szentelt a „szocialista" elméleteknek, minden energiájával a munkásság szervezésén fáradozott és arra akarta tanítani őket, hogy sorsukat, tevékenységüket maguk irányítsák, kezdeményezők legyenek. Place azt írta Dohertyről, hogy sok munkásvezetővel szemben, akik a középosztálybeli reformerek mellé szegődtek 1832 válságos éveiben, ő „azt tanácsolta a munkásosztálynak, hogy használja fel az alkalmat a társadalmi forradalomra". Doherty fontos szerepet játszott a gyári törvényekért folytatott országos küzdelemben is. *Webb :* i. m. 117—118. l.; *J. Connolly :* Labour in Ireland. Dublin. 1922. 194—195. l.

[66] A konferenciáról kitűnő jelentés maradt fenn, amelyből megállapítható az országos szervezet felépítése, a manchesteri legfelsőbb végrehajtótanács és a három nemzeti, egyenlőrangú, angliai, skóciai és írországi végrehajtóbizottság szerepe. Nem törekedtek semilyen vonatkozásban titkosságra. Évente kívánták összehívni küldöttgyűlésüket, a tagdíj heti 1 pennyt tett ki. A szervezet minden férfi fonómunkást kívánt egységbe tömöríteni, s a női fonómunkások számára kívánatosnak tartotta a külön szervezet felállítását, amelyhez teljes támogatást igért. — Report of the Proceedings of the Meeting of Cotton-Spinners at Ramsay. Manchester. 1829. 56. l.; Copy of Resolutions of the Delegates from the Operative Cotton-Spinners who met at the Isle of Man. Manchester. 1830. Home Office Papers, 40—27. *Webb :* i. m. 117—118. l.

[67] Home Office Papers, 40—27. *Webb :* i. m. 118—119. l.

előtt figyelmeztette whig utódját, Lord Melbournet, hogy mennyire ártalmasak lehetnek a szakszervezetek.[68]

A kormánynak azonban nem kellett a szervezkedésnek ekkori szintjén még beavatkoznia. A stalybridgei, ashtoni, dukinfieldi gyárosok összefogtak: egyidejű általános munkáselbocsátást rendeltek el. A Fonómunkások Szervezete anyagilag nem bírta támogatni a kibontakozó sztrájkmozgalmat. Az 1830-i második konferencián elismerték a vezetők, hogy túlságos nagy terveket szőttek, s a három ország szervezete között sem tartható fenn az állandó és szoros együttműködés. 1831-re az angol szervezet is erősen meggyengült, egyedül a hatalmas skóciai egyesület tartott ki 1837-ig, amíg a vezetőkre Glasgowban a kormány súlyos csapást nem mért.

Az országos fonómunkás szervezet megvalósulása idején sem hagyott fel Doherty az általános, minden szakmát egyesítő szervezet létesítésének eszméjével. Már 1829-ben, mint a manchesteri gyapotfonó munkások titkára, a liverpooli vitorlakészítők tíz fontos ajándékát megköszönő levelében kifejezte abbeli reményét, „hogy erőfeszítéseik egy napon az Egyesült Királyság nagy általános szakszervezetének kibontakozásához vezetnek".[69] E cél érdekében indította meg Doherty 1830 márciusában a „United Trades Co-operative Journal" című újságot, majd júliusban sikerült nagy tervét valóra váltani: megalakult az első általános országos szakszervezet, „A Munka Védelmére Alakult Országos Egyesület" (National Association for the Protection of Labour) elnevezéssel. Ez az egyesület (amelyet röviden angol címének kezdő betűivel: N.A.P.L.-lel jelzünk a továbbiakban) alapszabályában, az ország munkásosztályához intézett felhívásában egyaránt kiemelte, hogy a munkásnak joga van „a munkájáért járó igazságos és megfelelő bérre", a munkásság szerepe a társadalomban mindenható. Hiába folyamodik azonban a munkásosztály a kormányhoz védelemért, az mindenkor elutasítja. A munkásság bérének leszállítását egyedül csak az általános szervezkedés gátolhatja meg.[70]

Doherty korábbi, a fonómunkás-szervezetben viselt tisztségéről lemondva az N.A.P.L. országos szervezésén fáradozott. Ennek szervezeti felépítése hasonló volt a fonómunkások szakszervezetének felépítéséhez: a szakszervezetek csatlakozási díját egy fontban, a tagok heti díját egy pennyben állapították meg. Doherty elismert képességeinek és fáradhatatlanságának csakhamar megmutatkozott a gyümölcse: az egyesület gyűlésén húsz szakma képviseltette magát és 150 önálló szakszervezet jelentette be Lancashireből, Cheshireből, Derbyből, Nottinghamből és Leicesterből csatlakozását. Eleinte főleg a textilipari szakszervezetek, utóbb azonban a fazekasok, kovácsok, malommunkások és egyéb iparágak kisebb-nagyobb szervezetei is csatlakoztak; kivételt képeztek az építőmunkások, akikről még a továbbiakban megemlékezünk. Az első kilenc hónap folyamán a befizetésekből 1866 font gyűlt össze, amiből következtetni lehet, hogy csupán a fenti öt megyéből a tagok száma e kezdeti időszakban tíz- és húszezer között mozoghatott.[71] Az 1831 januártól

[68] *Cole—Postgate :* i. m. 267. l.

[69] A Liverpooli Vitorlakészítők Baráti Egyesületének „Contribution Book"-jában őrzött levél. *Webb:* i. m. 120. l.

[70] Address of the National Association for the Protection of Labour. To the Workmen of the United Kingdom, 1830. Pamphlet in the Goldsmith Library. University of London. *Morris:* i. m. 82—83. l. — N.A.P.L. Resolutions and Laws. Agreed to by the meeting of Delegates held in Manchester, the 28th—30th of June, 1830. *Cole—Filson :* i. m. 252—253. l.

[71] *Webb :* i. m. 121. l.

Doherty szerkesztésében induló új hetilap, a „Nép Hangja" (The Voice of the People) az N.A.P.L. céljait, valamint ezen túlmenően radikális politikai programot, Írország önnállóságának és a kontinensen lejátszódó forradalmaknak ügyét igen nagy tömegekkel ismertette meg. Hetenként, aránylag magas ára ellenére (egy szám ára 7 penny volt) harmincezer példányt adtak el e hetilapból, és ekkorra már az N.A.P.L. taglétszáma csaknem százezerre emelkedett.[72] Doherty nagy erőfeszítéseket tett, hogy az egyesület hálózata a yorkshirei és az északkelet-angliai megyék szakszervezeteire is kiterjedjen, azonban ezúttal nem ért el sikereket. Yorkshireben ténylegesen nagy, főleg gyapjúipari munkásokat tömörítő szakszervezet alakult meg, amely azonban a munkáltatók bojkottja miatt teljes titkosságra kényszerült, majd utóbb a luddizmusra emlékeztető erőszakos megmozdulásokhoz folyamodott. Részleges eredményeket ért el Doherty a bányászok körében és a londoni iparosok szervezeteinél is. A derbyshirei és dél-walesi bányászegyesületek kivételével, amelyek Doherty szervezetéhez kapcsolódtak, 1830-tól önálló bányász-szakszervezet bontotta zászlaját, főleg az iparilag fejlett northumberlandi és durhami szénmedencékben a kitűnő képességű Tommy Hepburn vezetésével. E híres, 1831—32-ben hősies sztrájkküzdelmet folytató bányászszakszervezet bukása Doherty elképzeléseit igazolta: a munkásság országos, átfogó szervezetével biztatóbb eredményeket lehet elérni.[73]

A londoni munkások szervezete is felvette a kapcsolatot az N.A.P.L.-lel, a gyári munkásoknál jobban fizetett fővárosi iparosok azonban nagyobb érdeklődéssel és lendülettel vetették magukat a politikai reform-mozgalomba, mint az érdekeiktől távolabb álló forradalmi szakszervezeti harcba. Így Doherty általános szervezete egy bizonyos fokon holtpontra jutott, ugyanakkor sajnálatos módon nézeteltérések merültek fel közte és az N.A.P.L. többi vezetője között. A „Nép Hangja" megszűnt és 1832-ben Doherty megindította a „Szegénynegyember Szószólója" (Poor Man's Advocate) című lapot; ennek hatása már nem volt olyan széleskörű, mint elődjéé, s főleg a gyári törvények és a gyári munkafeltételek megjavítása érdekében írt cikkeknek adott teret. 1832 végén az N.A.P.L. kisebb egyesületekre oszlott, Doherty pedig teljes energiájával a gyári törvények érdekében munkálkodó ún. Rövid Idő Bizottságok (Short Time Comittee) agitációjába merült bele; ez az agitáció a munkanap megrövidítése érdekében a sztrájk alkalmazását is hasznosnak vélte.

A részleges sztrájk-akciókkal már a szakszervezeti mozgalom kezdeteinél találkozunk. Az általános sztrájk eszméje azonban éppen az országos szakszervezet megvalósításának útkeresései idején, 1831 utolsó hónapjaiban fogant. William Benbow a szerzője, aki a Waterloot követő 25 esztendő egyik legtevékenyebb munkásagitátora volt: cipész, nyomdász, lapkiadó, kávéház-

[72] *Cole :* Short History, 72. l. — 1830-ban volt már 80 000 tagja, *Morris :* i. m. 83. l.; *J. Connolly :* i. m. 194. l.

[73] A Tommy Hepburn által vezetett bányászszervezet és sztrájkmozgalma még 1831-ben sikereket ért el, lényeges engedményekre kényszerítette a bányatulajdonosokat. 1832-ben ismét fellángolt a küzdelem, a tulajdonosok sztrájktörőket hozattak, ami összetüzésekre vezetett. Ezután gyalogos és lovas csapatok özönlötték el a bányavidékeket. Hat havi elkeseredett küzdelem után a szakszervezet omlott össze, a bányászok a tulajdonosok által előírt feltételekkel álltak ismét munkába. Hepburn hosszú ideig vándorárusként tengődött, végül maga is kényszerült elfogadni a kínált munkafeltételeket. 1832 után, hosszú élete folyamán többé nem vett részt semilyen politikai vagy szakszervezeti mozgalomban. Élete példája mutatja, hogy harcos, érdemes munkásvezetők életét hogyan törték meg a kormány és az ipari burzsoázia erőszakszervezetei. 1831—32-es szerepére ld. *Webb :* i. m. 124. l.

tulajdonos egy személyben, aki 1837-től Lancashireben a chartizmus egyik legharcosabb szószólójaként lépett fel, és aki munkásmozgalmi tevékenységéért kétszer is viselt börtönbüntetést.[74]

1832 elején jelent meg „Nagy Országos Szünidő és a Termelő Osztályok Kongresszusa" (Grand National Holiday and Congress of the Productive Classes) címmel az általános sztrájkot szorgalmazó nagyhatású pamfletje, amely 1838 és 1842 között, a chartizmus legforradalmibb éveiben kézikönyvként forgott a munkások körében: a chartisták zöme ismerte, a chartista szónokok szószerint idézték, s a bennefoglaltakat 1839 nyarán, a Szent Hónap (Sacred Month) alkalmával kis híján megvalósították.[75] Benbow pamfletjében a hodgskini közgazdasági eszmék elemei találhatók: a gazdagság forrása a néptömegek munkája, haszonélvezője azonban a kevés kiváltságos. Ennek oka a nép tudatlansága és széthúzása. A munkásságnak fel kell szabadítania önmagát, balgaság lenne ezt munkáltatóiktól és elnyomóiktól várni. A kivezető út — Benbow szerint — a munkásság egységes fellépése: egyhavi szünidő, munkabeszüntetés. Hiszen a munkáltatók úgyis azt állítják, hogy a túltermelés és túlnépesedés a nyomorúság oka. Szüneteljen hát egy hónapon keresztül a munka, s ezalatt végezzünk népszámlálást. Kitűnik majd mindebből, hogy mekkora a munkás súlya a termelésben és társadalomban. Az általános sztrájkra, a Szent Hónapra fel kell készülni, meg kell alakítani országszerte minden városban és faluban a munkásbizottságokat. E bizottságoknak pontosan ismerniök kell a Szent Hónap célkitűzéseit, és meg kell választaniuk a legbölcsebb embereket az Országos Kongresszusra. E kongresszus célja a társadalom megreformálásának, megjavításának eszköze, a rothadt angol társadalmi állapotoknak egészségessé tétele. Ezeknek az elveknek a népszerűsítése érdekében Benbow 1832-ben megindította „The Tribune of the People" című, tervét kitűnően népszerűsítő, azonban rövidéletű lapját.

Miközben Benbow az általános sztrájk eszméjét írásban és szóban terjesztette, az N.A.P.L. helyét betöltve, új, hatalmas, általános szakszervezet, „Az Építőmunkások Szakszervezeté"-nek (Operative Builder's Union, a továbbiakban O.B.U.) körvonalai bontakoztak ki 1832 elején. Az építőmunkásoknak ezt megelőzően különálló, egy-egy városhoz kötött szakmai szervezetük működött, egyedül a régi hagyományokkal rendelkező kárpitosok és aszta-

[74] W. Benbow (1784—1850?) manchesteri származású; 1815 után szülővárosa radikális mozgalmában tevékenyen részt vett (egy kormánykém jelentése szerint 1816-ban fegyvereket is gyártott). 1820 előtt Londonba költözött, itt Thistlewood köréhez tartozott és börtönbe is került. Szabadulását követően egyideig Cobbett kiadója volt, majd, összetüzésük után, a londoni munkásság kiemelkedő alakjaként, a reformmozgalom egyik fáklyavivőjeként szerepelt. 1837—39 között lovastaligán beutazta Lancashiret, a chartizmus mellett agitálva szabadtéri gyüléseket tartott és pamfletjét árulta. Benbowt ekkor másodszor 1839 augusztusában, néhány nappal a chartista általános sztrájk — a „Sacred Month" — meghirdetése előtt letartóztatták, perét hosszú késedelemmel, 1840 áprilisában tárgyalták és zendülés miatt 16 havi börtönre ítélték. Kiszabadulása után O'Connor köréhez csatlakozott. 1841-től azonban nyoma vész. Halála időpontja is bizonytalan. *Cole—Filson :* i. m. 230. l.

[75] A „Grand National Holiday"-t Benbow a következő szavakkal ajánlotta a munkások figyelmébe: „Kizsákmányolt szenvedő társam! A Szabadság tervezetét fektetem elétek; alkalmazzátok és megszabadultok a bűn, nyomor és egyenlőtlenség világától. A ti ügyetek mártírjaként felszabadulásotok prófétája lettem. A boldogság tervét tárom elétek és ajánlom nektek. Ezzel együtt testemet, lelkemet, életemet és véremet nektek szentelem. William Benbow." *M. Beer :* A History of British Socialism. London. 1948. Part. II. 316. l. — E pamfletet hosszas előszóval adta ki ismét A. J. C. Rüter, az International Review for Social History 1936. évi kötetében.

losok alkottak már 1827-től országos szervezetet.[76] Az O.B.U. hét építőszakma egyesüléséből (kőműves, vakoló, vízszerelő és üvegező, ács, téglarakó, palafedő és festő) hirtelen ugrott a szakszervezeti világ előterébe. Az O.B.U. tagjainak száma a kezdeti időszakban is elég magas volt: negyvenezer fő, amely időnként elérte a hatvanezres szintet.[77] Nem véletlenszerű jelenség, hogy éppen az építőiparban lendült fel a szakszervezeti mozgalom, a munkásság számára keserűen kiábrándító Reform Törvény idején. Az építőipari munkások szenvedték meg a legjobban az eleinte Londonban, ezidőtájt azonban már az angol vidékeken általánosan elharapódzó közvetítői, vállalkozói rendszert, amely a munkás munkájából élősködött és gyarapodott. „Le a közvetítőkkel és vállalkozókkal" – az építőipari munkások szervezése kezdetén ez volt a varázsszó, amely bámulatos visszhangra talált. Miért is álljon a közvetítő a termelő és fogyasztó közé, s miért ne kapja meg a munkás a munkájáért járó igazságos bért?[78] Ez az életből merített panasz és sérelem Owennál s követőinél nagy visszhangra talált. Owen éppen ezidőben járta az országot, számbavéve híveit és további útmutatást adva az owenista szervezeteknek. Az O.B.U. hatalmas fellendülését nagy figyelemmel kísérte, majd rövidesen felvette a kapcsolatot a vezetőkkel, akik hosszas viták után késznek mutatkoztak elfogadni Owen csere-bank és szövetkezeti elveit és tervezeteit. Ezáltal az ország legnagyobb szakszervezete egyesült az owenizmussal. Ennek az összefogásnak nagy nyilvános manifesztuma volt az 1833-as manchesteri O.B.U. évi konferencia, amelyben 270 delegátus vett részt, mintegy harmincezer dolgozót képviselve.[79] Az „Építők Parlamentje" elnevezést kapta ez a konferencia, és az országban általános figyelmet keltett. Owen hosszú szónoklattal ismételte el tételeit és azt javasolta, hogy Birminghamben hatalmas épületet emeljenek, amely egyúttal a felnőtt- és gyermeknevelés központi intézménye lenne.[80] A konferenciát nagy sztrájk követte.

Az O.B.U. országos sikerét és az owenizmussal való szövetkezését azonban az építőmesterek, a munkáltatók nem nézték tétlenül. Míg az O.B.U. a béremelés mellett és a közvetítők ellen agitált, nem látták veszélyeztetve érdekeiket. Még Owen csatlakozása sem rendítette meg őket, hiszen Owen a munkaügyi és társadalmi problémákat a munkáltató és munkás szoros együttműködése révén vélte feloldani. Az O.B.U. vezetősége és a szervezett munkásság többsége azonban az oweni szövetkezési elveket elfogadva, határozottan az osztályharc alapján állott. Kezdetben ez Owen előtt sem volt nyilvánvaló, hiszen az O.B.U. egyik neves munkásvezére, James Morrison, a lelkes autodidakta építőmunkás, aki 1831 végén megindította a korszak egyik legérdekesebb szakszervezeti hetilapját „The Pioneer" címen, Owen követőjeként kezdte pályafutását és J. S. Smith, Morrison barátja és intellektuális

[76] A kárpitosoknak és asztalosoknak helyi szakmai szervezetük volt Londonban 1799-ben. Az 1827-ben alakult országos egyesülésük 1832-ben 938 tagot, 1933-ban 3691 tagot és 1834-ben 6774 tagot számlált. Az egyesület a tagság zömével 1833-ban csatlakozott az O.B.U.-hoz. *Webb :* i. m. 125. l.

[77] *Cole :* Short History, 81. l.

[78] *Beer :* i. m. Part II., 327. l.

[79] Hat napig tartott, költsége 3000 font volt. *Webb :* i. m. 130. l.

[80] „Builders' Gild Hall" néven emlegették az épületet, amelynek tervét a híres építész, J. A. Hanson (a kétkerekű kocsi feltalálója) készítette. Nagy ünnepségek közepette tették le az alapkövet Birminghamben 1833. dec. 5-én. Az O.B.U. összeomlása után befejezetlenül eladták egy üzletembernek, aki áruháznak építette át. *Webb :* i. m. 131. l.; *Cole :* Short Hist. 84. l.

partnere, a másik nagynevű munkás-lapnak, a „Crisis"-nek kiadója, szintén lelkes Owen-hívő volt.[81] Mindketten azonban — részben a Reform Törvény hatására — szembefordultak az Owen által képviselt reformista, a megegyezést, a békés átalakulást hirdető elvekkel, 1833 végétől nyílt szakadásra került a sor közöttük, s ezzel megkezdődött a nagy szakszervezet, az O.B.U. széthullása, amely azonban még nem jelentette a forradalmi szakszervezeti mozgalom utolsó óráját a 30-as évek derekán.

Míg az iparvidékeken forradalmi irányú szakszervezkedésnek lehettünk tanúi, a huszas évek utolsó harmadában a politikai reform-mozgalom kibontakozását segítette elő a főváros élénk társadalmi-politikai élete. London az előkelő angol világ központját képezte, legalábbis az év nagyobb részében, a báli „szezonban"; a divat, a legújabb technikai-orvosi ismeretek, a szépirodalom és hasznos tudományok, a politika és a közgazdasági tanok egyaránt megvitatásra kerültek a whig palotákban, az elegáns irodalmi szalonokban, a középosztálybeli radikális klubokban és a kisiparosok által látogatott kávéházakban. Az előkelő osztályok luxusigényeit a londoni kisiparos réteg elégítette ki, az élénk intellektuális élet alapját képező számos napi- és havilap, röpirat és könyv szerkesztősége és kiadóhivatala rengeteg nyomdászt, szedőt stb. foglalkoztatott. Ezeknek a munkások átlagánál jobban fizetett iparos- és munkásrétegeknek erős — bár nem forradalmi hevű — szakszervezeteik is voltak, ami által mozgalmi és szervezési tapasztalatokat is korábban szereztek, mint a gyári munkások. A radikális munkáskávéházakban — Lovetté volt az egyik ilyen közkedvelt és látogatott kávéház — adtak egymásnak általában találkozót a londoni iparosok. E helyeken vég nélkül tárgyalták a napi politikai eseményeket, az Alsóház vitáit, a Franciaországból jövő híreket, Owen utolsó írásait, Cobbett legújabb beszédeit, az egyház és egyházfők káros befolyását, Malthus, Ricardo és Hodgskin tanait. Nem véletlen tehát, hogy a londoni iparosok vitték előre az 1832-es Reform Törvényhez vezető mozgalmat, mint ahogyan az sem véletlen, hogy a 30-as évek végén kibontakozó, forradalmi erejű munkásmozgalomban, a chartizmusban a gyáripari vidékek munkásai adták a tömegerőt és vitték elöl a zászlót, a londoni iparosok pedig mindvégig fékezték a mozgalom lendületét és az eszmék forradalmi irányát. A londoni iparosok legkiemelkedőbb, legbefolyásosabb és legjellemzőbb képviselőjéről, F. Placeről már szó esett. Személye e lapokon újból és újból felbukkan, mint ahogy az angol munkásmozgalom történetének e korai szakaszán, 1793-tól 1840-ig tevékenykedése valóban sokszor nagyfontosságú volt a munkásság számára, s országos jelentőségű a belpolitikai életben.

Place barátsága Benthammel talán ezekben az években fonódott a legszorosabbra. Bentham — a parlamenti radikálisokkal együtt — szintén az általános szavazati jog bevezetése mellett érvelt. A több oldalról — a munkásság, a radikális iparosság és értelmiség, az ipari burzsoázia képviselői, a liberális whigek részéről — s egyre sűrűbben felmerülő politikai reformkövetelések napirendre tűzését számos külföldi forradalmi esemény — kezdve az 1820-as spanyol, majd görög forradalomtól (ezek széles körben keltettek rokonszenvet Angliában), az 1830-as francia és belga forradalomig — és néhány belpolitikai esemény is sürgette. Az ír reformerek szervezkedése, majd az 1829-es

[81] Morrison és Smith életére vonatkozó további adatokra ld. *Beer :* i. m. II. 328—329. l.

Katholikus Emancipációs Törvény, valamint Karolina királynő híres esete[82] a reform-ellenes reakciós tory-minisztérium bástyáján mind megannyi rést ütött, s előkészítette a talajt a whig-párt újbóli hatalomra jutásához. Közben a londoni ír munkások kezdeményezésére 1828-ban megalakult az *Association for Civil and Political Liberty* elnevezésű szervezet, amely 1829-re már a választójogi reform nevében a *Society for Radical Reform* című társulatban egyesítette a londoni munkásosztálybeli radikálisokat.Ugyanebben az évben alakult meg *British Association for Promoting Cooperative Knowledge* névvel a munkások szocialista irányú nevelését célzó és ebben hamarosan sikereket elérő propagandatestület, amely azután több más munkásszervezet létesítésének is megvetette az alapját.[83]

1830-ban Lord Grey vezetésével a whigek kerültek uralomra, akik azonnal közzétették, hogy a parlamenti reform belpolitikájuk egyik központi kérdése. Ismert javaslatuk a botrányos „rotten borough"-rendszert kívánta eltörölni, s a polgári középosztályt szavazati joghoz juttatni. (Oly módon, hogy mindenki választójogot nyer, akinek telke vagy háza után legalább 10 font az évi jövedelme.) Ez a javaslat említést sem tett a szabad választási rendszer alapjáról: a titkos szavazásról, amelyet a legtöbb reformer alapvető követelésként hangoztatott és teljesen figyelmen kívül hagyta a felnőtt férfi-munkásság szavazati jogra tartott igényét. E törvényjavaslat kizárólagos burzsoá osztályjellegét a tory Disraeli olyan politikai hibának minősítette, „amelynek elkerülhetetlen következménye lett a chartizmus".[84]

Az országban minden radikális szervezet a választójogi törvényjavaslatot vitatta. 1830-ban alakult meg a *Munkásosztályok Országos Egyesülete* (National Union of the Working Classes), amely a Reform Törvényért folyó küzdelem két nehéz esztendejében a baloldali radikális közvéleményt testesítette meg. Ennek az egyesületnek számos fiók-egyesülete létesült az angol vidéki városokban szinte egyidőben a fővárosival. Ugyancsak 1830-ban alakultak meg országszerte a radikális középosztálybeli reformereket tömörítő *Politikai Egyesületek* (Political Union). Ezeknek a fáradhatatlan szervezője Londonban Place, Birminghamben Th. Attwood, a kitűnő szónoki képességekkel megáldott radikális bankár volt. A középosztálybeli Politikai Egyesületekben is tevékenyen közreműködtek a munkások olyannyira, hogy amikor 1831-ben megalakult az *Országos Politikai Egyesület* (National Political Union), annak tanácsában a munkásosztályt képviselők foglalták el a helyek

[82] 1820-ban a hirhedt Uralkodó Herceg (Prince Regent) IV. György néven elfoglalta a trónt — ilyen kevéssé tisztelt, erkölcstelen és rosszhírű király soha nem ült a brit trónszéken. Koronáztatását arra akarta felhasználni, hogy régóta különélő feleségétől, Karolinától megszabaduljon. A Karolina-ügy már 1813-tól napirenden szerepelt, ekkor ugyanis Karolina tiltakozott az ellen, hogy férje ne engedélyezze a lányukkal való találkozását. Cobbett és más radikálisok Karolina mellé álltak, hogy ezáltal is a kormány ellen léphessenek fel és felhívják a közfigyelmet György erkölcstelenségeire. 1820-ban az ügy országos politikai kérdéssé fejlődött. A király két éve gyűjtetett felesége ellen adatokat és a Lordok Háza elé tárta. Az újságok és karikaturisták piszkos részletességgel tárgyalták a királyné és a király szerelmi ügyeit. Ám nem is annyira a királyné, mint a monarchia ügye került a közvélemény elé. A radikálisok teljes erővel a királyné mellé álltak, s az esetet a monarchia diszkreditálására és a kormány gyengítésére használták fel. A koronázás napja országos botránnyá vált, mert az azon résztvenni akaró Karolinát erőszakkal tartották távol. 1821-ben bekövetkezett halála vetett véget a további bonyodalmaknak. Ld.: *Cole—Postgate :* i. m. 228—229. l.

[83] *Hovell :* i. m. 50. l.

[84] *Disraeli, B. :* Coningsby vagy az új nemzedék. Pest. 1859. I. k. 53. l.

felét. A munkásság többsége, a radikális középosztály képviselőivel együtt azon munkálkodott, hogy a whig Reform Javaslatot elfogadja a parlament mindkét háza. Cobbett ajánlotta ezt a taktikát, s egyidejűleg azt indítványozta, hogy a munkásság képviselői nyíltan fejezzék ki a whigek iránti bizalmatlanságukat és a további demokratikus jogokért folytatandó harcukról kialakított álláspontjukat. Ezt a taktikát követte Hunt is, akit 1830-ban választottak meg képviselőnek, s aki a whig javaslatra adta le szavazatát, ugyanakkor a parlamenten belül nyíltan hangot adott elégedetlenségének. Eközben az Alsóház az első Reform Javaslatot elvetette, a másodikat nagynehezen elfogadta, azt azonban a Lordok Háza utasította el. Országszerte nagy tiltakozó gyűlésekkel válaszolt erre a nép. A Politikai Egyesületek avval fenyegetőztek, hogy tagságuk, amíg a Reform Javaslatból törvény nem lesz, minden adófizetést megtagad. A whig kabinet, a néphangulat fokozódó kormányellenességét látva, királyi rendeletekkel tiltotta meg a Politikai Egyesületek működését. E rendeletek hatástalannak bizonyultak, a forrongás országos méreteket öltött. A templomokban félreverték a harangokat, a gyárakban leállt a munka. „... Londonderry s Newcastle palotái leromboltattak... Nottingham, Derby, Loughborough, Bristol környékén a nép fellázadt ... már a királyi lak előtt is ágyúkra volt szükség ... Chester, Hauts, Cornwall, Glasgow tájékán ezrenkint gyűlt össze a nép; s Anglia újólag egy rettenetes revolutio örvényszélén állott..."[85] A munkanélküliség fokozódott, a nép éhezett és nélkülözött, a mezőgazdasági vidékek felkelési kísérleteiről egyre-másra érkeztek a hírek. A társadalmi és gazdasági élet megrázkódtatásait súlyosbította az indiai kolera (Cholera morbus) fellépése, amely 1831-ben és 1832-ben százával és százával szedte áldozatait, főleg a munkásság soraiból, de az előkelők palotáiban is pusztított.[86]

Az országos hangulatra és a Lordok Házának vonakodására való tekintettel a király 1831 áprilisában feloszlatta a parlamentet. Júniusban ült össze újból a törvényhozó testület, ismét napirendre tűzve a Reform Javaslatot. Ekkor indította meg H. Hetherington, a radikális nyomdász, majd lapkiadó, az újságilleték ellen folytatott küzdelem vezetője, a korszak egyik legfontosabb radikális lapját *Szegény Ember Őre* (Poor Man's Guardian) címmel.[87] Ez a munkásság körében igen népszerű, jól szerkesztett és olcsó hetilap vezércikkeiben 1831—1832-ben, állandóan a Reform Javaslat parlamenti útját taglalta, bírálta, a whig kormányzatot leplezte le és már első számában körvonalazta

[85] Kossuth Lajos Hírlapi Cikkei. I. k. 224—225. l. — *Cole :* Short Hist. 67. l.

[86] Londonban többszáz, főleg munkásáldozatot követelő kolera haláleset volt 1831-ben. *J. West :* A History of the Chartist Movement. London. 1920. 60. l. Lovett és a Munkásosztályok Országos Egyesületének több tagja személyes tapasztalatok alapján győződött meg arról, hogy a fővárosban a nyomor és ínség segítette elő a járvány terjedését és a kormánynak hatalmában lett volna megelőzni és megakadályozni azt. Lovett: i. m. 78. l. — Az 1831-es kolera terjedését, társadalmi vonatkozásait és „excentrikusságát" jól írja meg *A. Briggs :* „Cholera and Society in the 19th Century" c. cikkében. Past and Present. 1961. ápr. 76—96. l. Az 1831—32-es kolera erősen pusztított Anglia „fekete országában", az iparvidékeken, Birmingham azonban meg nem magyarázott módon kimaradt ekkor is, 1849-ben is. Leithben az első eset 1848-ban ugyanabban a házban fordult elő, mint 1832-ben.

[87] Az első szám 1831. júl. 9-én jelent meg. Teljes címe: The Poor Man's Guardian, a weekly newspaper for the People. Established contrary to „law", to try the power of „might" against „Right". Jelszava: „Knowledge is power" (A tudás hatalom). „Liberty of the Press". A kötelező bélyegilletéknek a szerkesztő nem vetette alá lapját. Több más radikális lapot is indított Hetherington. *Hovell :* i. m. 57. l.

harcos programját: „Az igazság hatalmának szembeállását a politikai hatalommal" és a sajtószabadság kivívását. „Le a királyokkal, papokkal és lordokkal – olvashatjuk egyik cikkében –, . . . mert velük, vagy akár csak egyikükkel, nem lehet az életszükségleti cikkek megteremtőinek körében sem béke, sem gazdasági jólét."[88] A lap következetesen harcolt az egyház ellen, a hat törvény visszavonásáért, a szabad, illetékmentes sajtóért, rendszeresen írt Cobbettről, a munkásság szervezeteiről és gyűléseiről, a munkanélküliségről, a mezőgazdasági dolgozók nyomoráról és mozgalmairól („Riots in the Country" – „Vidéki zendülések" címmel), sőt túltekintve a hazai mozgalmakon, élénk rokonszenvvel foglalkozott az írekkel, a lengyelekkel, kitűnő ismertetéseket közölt a franciaországi és belgiumi helyzetről. A lap teljes egészében közzétette az 1831 júniusi nagy, londoni radikális tömeggyűlésen elfogadott, az Alsóháznak címzett kérvény szövegét. E gyűlésnek nemcsak a fővárosi tömegek részvétele adott rendkívüli, sőt szinte fenyegető jelentőséget, felszólaltak a különböző iparvidékek többezer embert képviselő küldöttei is. A kérvényt magát is inkább erőteljes és fenyegető, mint alázatosan előterjesztő hangnemben fogalmazták meg:

> „Az Önök kérelmezői kötelességmulasztásban éreznék magukat vétkesnek, ha e jelenlegi fontos válság alkalmával nem intéznék az Önök »Tiszteletreméltó Háza« elé állampolgári és politikai sérelmeikről szóló őszinte és becsületes nyilatkozatukat. Az Önök kérelmezői mindenekelőtt megállapítják, . . . hogy bár a közösség birtokában lévő gazdagságot a munkásnépesség szakértelme és munkája teremtette elő, az ő érdekeiket és jólétüket mégis évek óta teljesen feláldozta az ország törvényhozó testülete; az Önök kérelmezői továbbá azt is megállapítják, hogy meggondolatlan törvények sorozata munkájuk megfelelő ellenszolgáltatásától igazságtalanul és túlságosan gyakran megfosztotta, és sok esetben az emberi nyomorúság legalsóbb fokára szorította őket."
>
> E bevezetés után a kérelmezők arra a következtetésre jutottak, hogy ". . . már elviselhetetlen számukra továbbra is megalázott és nyomorúságos helyzetük. Bár lenne joguk megválasztani azokat, akik e törvényeket hozzák; e jog nélkül ugyanis az ember a valóságban nem más, mint *rabszolga*. E meggyőződéstől áthatva az Önök kérelmezői követelik képviseleti jogukat; ha ezt a jogot igazságtalanul megtagadják, az Önök kérelmezői habozás nélkül kinyilvánítják, hogy Anglia törvényei nem egyebek, mint a nép nagy tömegeit terhelő zsarnoki rendeletek, amelyeket brutális erőszakkal léptettek életbe; ugyanis minden »szabad« állam elismert vezérelve – sőt még az Önök rohadt alkotmánya is elismeri –, hogy »a mindenkire *kötelező* törvényeket mindenkinek jóvá kell hagyni« és hogy az »adózás képviseletés nélkül« olyan zsarnokság, amelynek ellen kell szegülni."

Az ellenszegülést azonban a kérelmezők igen elvont formák között fejtették ki: a zsarnoki, brutális erőszakkal az erkölcsi bátorságot, a csalárdsággal az egyenességet, az igazságtalansággal az igazságot állították szembe, s úgy érezték, hogy ezeknek a nemes elveknek alkalmazása régóta visszatartott

[88] The Poor Man's Guardian. 1831. júl. 9. (A lap teljes évfolyamai mikrofilmen megtalálhatók az MTA Tört. Tud. Int. archivumában.)

fogaikba helyezi őket. Nem is tudták elképzelni, hogy a „Tiszteletreméltó Ház" más ellenérvet tudna felsorakoztatni követeléseikkel szemben, mint azt, hogy a kérelmezők „tudatlan csőcselék", amely alkalmatlan a szavazati jog gyakorlására. De ha ez így igaz, akkor miért vannak érvényben tiltó törvények a munkásnépesség felvilágosítása, nevelése érdekében íródott olcsó röpiratok ellen? A kérelmezők elszánták magukat arra, hogy minden akadályt elgördítenek szellemi és anyagi helyzetük megjavításának útjából. Érdekeiket a parlamentben senki sem képviseli, s az igazságtalanság azon a ponton kezdődik, amikor a választójogot megtagadják. Ezért a kérelmezők azt várják a Háztól, hogy a Reform Törvényjavaslat foglalja magába „az általános választójogot, az évi parlamentet és a titkos szavazást; továbbá szüntessék meg mind a választóra, mind a választottra vonatkozó vagyoni cenzust és a sajtószabadságot megnyirbáló intézkedéseket".[89]

A Munkásosztályok Országos Egyesülete szintén az elsők között mutatott rá a whig Reform Javaslat korlátaira. W. Lovett és J. Watson fogalmazta meg a londoni munkásság nevében az Egyesület kiáltványát. A kiáltvány jelszava (A munka a jólét forrása) és hét pontja a XVIII. századvégi és a XIX. századelejei reformelméletek és reformkövetelések bizonyos elemeit egyaránt magában foglalta: utalt a becsületes úton szerzett tulajdon szentségére, minden ember veleszületett természetes és elidegeníthetetlen jogaira, szabadságára, a születési előjogok természetellenességére; követelte, hogy a kormányok ezeket az elveket kövessék: olyan törvényeket alkossanak, amelyek minden ember — s nem egy ember, család vagy csoport — biztonságát és védelmét szolgálják; a születési előjogokat töröljék el, és minden 21 évet betöltött épelméjű és büntetlen előéletű személynek adják meg a választói jogot. A választások tisztaságát biztosítsák azok titkos jellegével, a képviselők vagyoni cenzusának eltörlésével és az évenként összeülő parlamenttel. „Kijelentjük, hogy ezek a lényegbe vágó elvek képesek bennünket, munkásembereket megvédelmezni — így végződik a kiáltvány —, és soha nem leszünk elégedettek olyan törvény vagy törvények beiktatásával, amelyek a kiáltványban felsorolt jogokat el nem ismerik."[90] E kiáltványt a londoni munkásságnak 1831. november 7-i nagygyűlése szentesítette. A Munkásosztályok Országos Egyesülete felhívta Anglia valamennyi dolgozóját, hogy ugyanezen a napon országszerte hasonló tömeggyűlést rendezzen. Franciaországban, Lyonban ugyanezidőben robbant ki a történelmi jelentőségű első munkásfelkelés.

Az angol toryk makacsságát azonban sem a hazai mozgalmak, sem a lyoni munkásság fegyveres felkeléséről szóló hírek nem törték meg. Miután más kiutat nem találtak, obstrukcióhoz folyamodtak, amelyet Peel szervezett meg és készített elő. Minden egyes választókerület ügyét külön tárgyalták és agyonbeszélték. A harmadik törvényjavaslatot 1832 márciusában az Alsóház elfogadta, a Lordok Háza elvetette. Grey lemondott és Wellington herceg kísérelte meg az új tory-kormány alakítását. Kísérlete reménytelennek bizonyult. Maga Peel is, akinek a véleményére a „vasherceg" sokat adott, lehetetlennek vélte a kormány vitelét az Alsóház többségével szemben, midőn az országos elégedetlenség szinte a forradalommal volt határos. Ekkor lépett ismét előtérbe Place, aki néhány társával illegális nyomtatványokkal árasztotta el a fővárost. „Stop the Duke — Go for Gold" (Le a herceggel — vissza

[89] „A főváros hasznos osztályainak kérvénye. Elfogadta az 1831 jún. 11-i Portman Market-i nyilvános gyülés." The Poor Man's Guardian. 1831. júl. 16. No. 2. 11—12. l.
[90] *Lovett :* i. m. 72—77. l.

a pénzzel). „A herceg, aki egy egész hadsereg előtt nem hátrált meg, meghátrált egy munkásember plakátjától, amely, mint a villám, talált célba. Három nap alatt nem kevesebb, mint 1 800 000 fontot fizetett ki a Bank of England. Az országos agitáció jelképe, a plakát így vetett véget Wellington második, kilencnapos miniszterelnökségének."[91] Senki sem kételkedett benne, hogy ebben a manőverben — mely végül is Wellington bukását idézte elő — befolyásos emberek kezei működtek közre. IV. György ismét lord Greyt bízta meg a kormány megalakításával, ő azonban csak azzal a feltétellel volt hajlandó ezt elfogadni, ha a király írásbelileg kötelezi magát, hogy ha kell, annyi új főrendet nevez ki, amennyire a kormánynak szüksége van, hogy a Lordok Házával is elfogadtassa a törvényjavaslatot. Erre azonban nem került sor. A király körülbelül 150 tory lordot felszólított: ne jöjjön el a tárgyalásra. Több, mint egy esztendős küzdelem után végül is a Lordok Háza félig üres padok előtt 106 szavazattal 22 ellenében megszavazta a Reform Javaslatot, amely 1832 júniusában — elnyerve a királyi szentesítést — az ország törvényévé emelkedett.[92]

A Reform Törvényt a munkásosztály erőteljes közreműködése és a forradalom veszélye — olyan forradalomé, amelyben a munkásság játszotta volna a vezető szerepet, s amelyet a whig kormány felismert — hajtotta keresztül. De ez a törvény éppen a munkásságot hagyta szavazati jog nélkül. A középosztály, az ipari és kereskedelmi burzsoázia 1832-vel elnyerte politikai nagykorúságát. Ezek után már csak élnie kellett a munkásság segítségével megszerzett jogaival.

Az angol munkásság keserű leckét kapott. A „Poor Man's Guardian" 1832 áprilisában egy munkás levelét közölte:

> „A földkerekségen javasolt bármely törvényjavaslat vagy összeesküvés (mert mi más ez) közül ez a legcsalfább és legártalmasabb javaslat. Ez a javaslat a választók számát a jelenleginek ötszörösére emeli. Ez az intézkedés, felületesen, első látásra rendkívül liberális változtatásnak tűnik. Igen! A szavazatok számát 150.000-ről 600 vagy 700 ezerre emelni! Valóban igen liberális!!! De ha észrevesszük, hogy ez a liberalizmus teljesen egyoldalú, ha képesek vagyunk meglátni, hogy azoknak, akiknek a befolyása már amúgy is tízszeres, befolyásukat még tízszeresére növelték, míg a ti befolyásotok, amely amúgy is tízszeresen csekély, a mások növekedése által kiszámíthatatlanul tovább csökkent — úgy ez a törvényjavaslat a legszűkmarkúbb, a legzsarnokibb, a legkárhoztatandóbb, a leggyalázatosabb, a legördögibb intézkedés, amelyet valaha javasoltak vagy javasolni fognak. Ti a lakosság 4/5-ét képviselitek. Befolyásotoknak a választásoknál ezért (jogaitok közé kell sorolni a ti választhatóságotokat is) négyszer akkorának kell lennie, mint a közösség többi

[91] *G. J. Holyoake:* Sixty Years of an Agitator's Life. London. 1892. I. k. 219—222. l. — R. W. Postgate, a korszak neves szakértője az Encyclopaedia Britannicaba Placeről írt összefoglalójában azt mondja, hogy Place „1831—32-ben a színfalak mögött nagyban segédkezett a katonai forradalom előkészítésében arra az esetre, ha a Lordok tovább makacskodnak. A Birmingham-i J. J. Parkes-szel együtt formulázták a »To stop the Duke, for Gold« c. plakátot, amelynek hatására megrohamozták a bankokat, ami Wellington bukásához vezetett és amely által erőszak nélkül keresztülhajtották a Reformtörvény Javaslatot".

[92] History through „The Times". A collection of Leading Articles on Important Events. 1800—1937. Select. By Sir J. Marchant. London. 1937. 77. l.

részének. Mégis befolyásotok nem több, mint 1/20-nyi része azokéból, akik a ti munkátok gyümölcseiből élnek."[93]

A Reform Törvény beiktatása alkalmából a lap olvasói számára nagyjából az ismert reformprogramot körvonalazta, hozzátéve még néhány más követelést is, mint pl. a közművelődés forrásaira kivetett adók (Taxes on Knowledge) megszüntetését; az állam és egyházi szövetségének szétválasztását; a sheriffek (az angol grófságok, megyék vezetői) és magisztrátusok nép által történő megválasztását; a hivatalnokok és nyugdíjasok kizárását az Alsóházból; az olcsó és eredményes igazságszolgáltatást (hogy a szegény ember ne lehessen az elnyomás áldozata); minden monopólium eltörlését, a gabonatörvények visszavonását s mindazon adók megszüntetését, amelyek a munkásemberek életszükségleti cikkeire nehezednek. Mindezeket a javaslatokat a későbbi chartista követelések is magukban foglalták.[94]

A chartista mozgalom kibontakozásához nagymértékben járult hozzá a munkásság kiábrándulása a reform-küzdelem során középosztálybeli szövetségeséből. A nagy „árulást" (az angol történeti irodalomban „great betrayal" néven közismert) a chartista mozgalom küzdelmes éveiben sem felejtették el. Tömeggyűléseiken tartott beszédeikben állandóan leleplezték a nép előtt az angol törvényhozás osztályjellegét:

„A törvényhozásban a nép érdekének kivételével minden érdek képviselve van. Az egyház, a bírói szervezet, a földbirtok és pénzarisztokrácia — és mindezek az érdekek virágzanak" — mondta egy ismert chartista 1838-ban Sunderlandben elhangzott beszédében. — „Jack azt mondja Tomnak: Segíts majd nekem, hogy e javaslatot megvalósítsuk a földbirtokosság érdekében! Természetesen, válaszolja Tom, ha te is segítsz nekem a pénzarisztokrácia érdekében tett másik törvényjavaslat megvalósításában. Jack teljesíti Tom kérését és Tom a Jackét s egymásközt rászedik a népet."[95]

Az 1832-es Reform Törvény új szakaszt jelölt az angol munkásmozgalom történetében: véget vetett a munkásság és a középosztály átmeneti szövetségének.

„A reformbill egy új korszakot jelent Anglia történetében — írta a reformkori Erdélyi Híradó. — A reformbill kivívása után a nép két részre szakadt. Az alsóbb néposztály chartistákká alakult, s a birtokaristokrátiának szárnyaszegését, mi nélkül minden haladást és nyereséget

[93] The Poor Man's Guardian. 1832. ápr. 14.
[94] Uo. 1832. júl. 21.
[95] *R. G. Gammage:* History of the Chartist Movement. 1837—1854. London, 1894. 35. l. — A chartisták azt is jól látták, hogy a szavazati jog kiszélesítése önmagában nem oldja meg a munkásság képviseltetésének kérdését. „Mit ér számomra, ha megadják a választási jogot és a szabad választást — tette fel a kérdést W. Lovett, a chartista mozgalom egyik vezető egyénisége —, ha csak gazdag embert választhatok?" A chartisták csaknem húsz esztendős küzdelme nem hozott eredményt a parlamenti képviseltetés és választójog kérdésében. 1867-ben, a *Második Reform Törvény* adta meg a szavazati jogot a városi munkásnak. 1872-ben vezették be a titkos szavazást, a falusi munkásnak pedig a *Harmadik Reform Törvény* adta meg a szavazati jogot 1884-ben. Az 1918-as év hozta meg a 21 éves férfiak és 30 éves nők, az 1928-as év pedig a 21 éves nők szavazati jogát.

sikertelennek tart, vette célul. A középosztály a birtokaristokrátiával osztozván a hatalombefolyásban, törvényes úton kereste a győzelem gyümölcseit kifejleszteni."[96]

1832 valóban polarizálta az angol társadalmi rétegeket. Az ország „két nemzetre" szakadt. Disraeli 1845-ben kelt híres mondása szerint

„Anglia már nem volt többé egy nemzet, hanem kettő, melyek közt nem volt kapcsolat, nem volt megértés, melyek oly tudatlanok voltak egymás szokásairól, gondolatairól és érzéseiről, mintha két teljesen különböző övezetben laknának vagy különböző planéták lakói lennének."

Az angol munkásság az 1832-t közvetlen követő időszakban szakszervezeti és szövetkezeti mozgalmakon keresztül kereste politikai célkitűzései megközelítését és erőinek egyesítését a régi és új uralkodó osztályok ellen.

A középosztály, az ipari és kereskedelmi burzsoázia nagy része megelégedett a Reform Törvénnyel. Elérte célját: a hatalomban való részvételének törvényes biztosítását. További harcot azért folytatott, hogy törvényes jogainak, s az új erőviszonyoknak érvényt szerezzen, hiszen az arisztokrácia, a régi uralkodó osztály még mindig döntő súllyal rendelkezett az állam vezetésében. Ahogyan az Angliában időző, szinte még ismeretlen fiatal francia nemes, Alexis de Tocqueville megfogalmazta: „Ereje bár megrendült, de még mindig óriási."[97] Ez a háttere annak a küzdelemnek, amely az 1832-t követő években folyt le a whig párt két szárnya, a whig arisztokraták és a polgári radikálisok között, valamint a burzsoázia frakciói: a tőkések és gyárosok között,[98] s amely végül az ipari burzsoázia hatékony képviselőinek bekapcsolódásával a gabonatörvények elleni küzdelemben csúcsosodott ki.

A whig Reform Törvényt azonban mindkét réteg véglegesnek fogta fel és erre vonatkozó álláspontjukat legmaradandóbban a whig minisztérium kiemelkedő tagja, Lord Russell fogalmazta meg 1837-ben, miáltal a „Finality Jack" gúnynevet nyerte el. A reform parlamentnek ugyanilyen végleges és megmásíthatatlan álláspontja volt a munkások és mezőgazdasági dolgozók szervezkedésével és mozgalmaival szemben. A whig kormány már 1830–31-ben tanújelét adta „a rend és tulajdon" elszánt védelmének. Ekkor a déli és keleti megyék mezőgazdasági vidékein, a legendáshírű „Swing kapitány" vezetésével, elviselhetetlen életfeltételeik ellen fellázadtak a kétkezi munkások. A whig kormány különleges bizottságainak vizsgálata alapján 7 munkást végeztettek ki, csaknem 500-at börtönbe vetettek és további 457-et száműztek.

E drasztikus intézkedések bevezetőül szolgáltak az 1833 elején összeülő reform-parlament népellenes Új Szegény Törvényének megalkotásához (1834) és a szakszervezeti munkásság üldözéséhez (1834). Az antikapitalista és owenista eszméken nevelődött angol munkásság a Reform Törvényhez vezető mozgalom kiábrándító tapasztalatain és a reform-minisztérium munkásellenes intézkedésein keresztül világosabb fogalmat nyerve az osztályharcról, figyelmét ismét a politikai harcra összpontosította: forradalmi szakszervezeti mozgal-

[96] Erdélyi Híradó, 1843. máj. 9.
[97] *Alexis de Tocqueville :* Journeys to England and Ireland. London, 1958. 70. l.
[98] Ld. ehhez: *F. Engels:* Az 1847-es év mozgalmai. „Deutsche-Brüsseler Zeitung". 1848 jan. Marx Engels Művei. 4. k. Bpest. 1959. 476. l.

mán és az Új Szegény Törvényt követő országos elkeseredettségen át vezetett útja a chartizmushoz.

H. Haraszti Éva

РЕФОРМИСТСКИЕ ТЕОРИИ И ДВИЖЕНИЯ, ПРЕДШЕСТВУЮЩЕ ЧАРТИЗМУ В ПЕРИОД ПРОМЫШЛЕННОЙ РЕВОЛЮЦИИ В АНГЛИИ

Резюме

Рабочий класс Англии выступил впервые на политическую арену в тридцатые годы прошлого столетия. Народная Хартия отразила основные чаяния и требования еще не оформившегося большого общественного класса — участие в политической власти путем получения избирательного права. Однако эта программа далеко не исчерпывала стремления различных слоев английских рабочих улучшить свое социально-экономическое положение. Следовательно, чартизм как первое массовое рабочее движение в истории был конгломератом различных слоев рабочего класса, а в определенный период мелкобуржуазных и буржуазно-радикальных групп, идейную и организационную основу которого составляли оформившиеся в период промышленной революции теории и движения.

Известные шесть пунктов Народной Хартии были характерны и для радикального парламентского реформистского движения конца XVIII века, которое поддерживалось отчасти буржуазными, отчасти дворянскими группами, это движение на почве английской буржуазной революции под влиянием французской революции претерпело сильное изменение. Начиная с этого времени в течение четырех десятилетий стойкими проповедниками радикальных реформ были представители низших слоев населения. Т. Пэйн автор «Прав человека» изложил их требования, идеи которого претворились в политику в организации «Корреспондентских Обществ», объединивших, главным образом, мануфактурных рабочих. Английские правящие круги, напуганные французской революцией, старались воспрепятствовать английскому народному радикализму и революционности карательными мерами и, прежде всего, законами (1799—1800), запрещающими организации. Однако этими мерами не удалось воспрепятствовать пропаганде социально-экономических проблем и стремлению рабочих создать профессиональные и политические объединения.

В первый период промышленной революции (1775—1815) появились работы аграрных реформистов, к этому периоду относится отчасти и деятельность Спенса, Оджилви, Пейна и Холла, которые отражая естественное право, требовали муниципалитетной собственности на землю. Весьма талантливый Коббет и популярный Хант, как политики пропагандировали эти идеи, и создали дешевую и популярную печать для народа, страдающего от помещиков и фабрикантов. Во втором десятилетии XIX столетия в период кризиса, наступившего после войны, в период усиливающихся репрессий, после пресловутой бойни в Петерлоо, на втором этапе промышленной революции, когда формировались машинная промышленность и индустриальный рабочий класс, появились антикапиталистические экономические теории, — предшествующие марксизму, критикующие классическую политэкономию капитализма. Ходскин, Равенстон, Грей, Томпсон и Брей — создатели этих произведений — не удовлетворились только критикой теории Рикардо, а в главных чертах характеризовали понятие капитала, его исторический характер и в своих работах ставили проблему присвоения прибавочного продукта. Ходскин успешно работал над проблемой воспитания рабочего класса. На этот же период падает и расцвет деятельности Оуэна, а также ряд мер правительства, проведенных Пилем, направленных на ослабление напряженности, одним их главных моментов которых было аннулирование законов об организациях (1824). Все это, и первый мировой экономический кризис (1825) усилили реформистское движение за избирательное право для рабочих и революционное профсоюзное движение, к которому примкнули Коббет и Оуэн. В этих движениях видное место занимал и Плейс, друг Бэнтема, играющего видную роль в принятии парламентом Закона Реформ, который однако в период развертывания Чартизма стал тормозом революционного движения рабочих. В этих движениях участвовали и Догерти - пионер профсоюзного движения — и Бенбо, который впервые сформулировал необходимость всеобщей забастовки.

Закон Реформ 1832 года поляризировал политическую жизнь. В это время еще не было известно будет ли революция в Англии, но стало ясным, что путь английских рабочих разошелся с путем буржуазии.

Е. Х. ХАРАСТИ

LES THÉORIES ET LES MOUVEMENTS DE RÉFORME QUI PRÉLUDAIENT EN ANGLETERRE AU CHARTISME A L'ÉPOQUE DE LA RÉVOLUTION INDUSTRIELLE

Résumé

C'est au cours des années 30 du siècle passé que la classe ouvrière concentrée autour de la Charte du Peuple d'Angleterre fit ses débuts sur le plan politique. Son objectif fixé en écrit reflèta nettement la revendication primaire réclamée en commune par cette grande classe ne s'affirmant pas encore homogène à cette époque-là: la participation au pouvoir politique par voie de l'obtention du droit de suffrage. Le programme, lui, était encore loin de satisfaire aux aspirations formulées par les différentes couches de la classe ouvrière visant à améliorer leurs conditions économiques et sociales. Dès lors le chartisme, premier mouvement de masse ouvrier déclenché à l'échelle internationale, s'avéra le réservoir des exigences clamées par plusieurs couches ouvrières — mouvement accompagné à une certaine étape par des groupements petits-bourgeois et bourgeois-radicaux et dont la base idéologique et les cadres d'organisation se virent développés par les théories et mouvements formés lors de la révolution industrielle.

Les six fameux points renfermés par la Charte reflétèrent les particularités recelées par ce mouvement de réforme, partie de caractère radical parlementaire, partie bourgeois et appuyé même sur une partie de l'aristocratie, mouvement qui sur le sol de la révolution industrielle et sous l'effet de la Révolution française subit d'importants changements. A partir de ce temps, au cours de quatre décennies les représentants obstinés des réformes radicales s'avérèrent des porte-parole des classes populaires inférieures. Le célèbre rédacteur de leurs revendications fut T. Paine, auteur des „Droits humains", dont les idées se trouvèrent réalisées dans la vie politique par l'intermédiaire de l'organisation des «Sociétés de Correspondance» rassamblant pour la plupart les ouvriers d'artisanat.

Par des mesures répressives, en premier lieu par des lois (1799, 1800) interdisant les unifications les milieux gouvernementaux, terrifiés par la Révolution française s'efforcèrent de mettre obstacle à l'expansion du radicalisme populaire et à l'esprit révolutionnaire. Ce moyen ne se révéla pas, en effet, susceptible d' empêcher les discussions extensives ouvertes sur les questions économiques et sociales évoquées par la révolution industrielle ni à mettre obstacle aux mouvements ouvriers visant à une unification plus organisée sur le plan professionnel et politique.

Au cours de la première étape de la révolution industrielle (1775—1815) nous sommes témoins des débuts des réformistes agrariens, tels Spence, Ogilvie — une partie de l'oeuvre de Paine s'y range également — ainsi que Hall, réformistes qui tout en exprimant dans leurs ouvrages des conceptions de droit naturel réclamèrent, quant à la propriété foncière, le droit de propriété communale. Ces idées-là se trouvèrent exprimées par l'oeuvre du politicien talenté, Cobbett, et par celle de Hunt jouissant d'une large popularité qui créèrent au peuple souffrant de la part des seigneurs procédant à une méthode périparcellaire et de celle des industriels exploitateurs une presse et une chaire peu couteuses et en même temps populaires. C'est dans la deuxième décennie du XIXe siècle, à la suite des années critiques succédant à la guerre, à la suite de la répression accrue exercée par le gouvernement et après le fameux massacre de Peterloo, au cours de la seconde étape de la révolution industrielle, période de l'expansion de l'industrie manufacturière et de la formation des ouvriers industriels, que se virent conçues les théories économiques anticapitalistes — précurseurs du marxisme — passant au crible les théories d'économie politique classiques prechées par le régime capitaliste. Loin de se contenter d'une critique exercée sur la théorie de vente professée par Ricardo, les auteurs de ces ouvrages, en première ligne Hodgskin, Ravenstone, Gray, Thompson et Bray, ne manquèrent pas d'esquisser la notion du capital et son caractère historiquement précisé et n'étaient pas sans soulever la question touchant le fait et les problèmes de l'expropriation de l'excédent des produits. Parmi eux Hodgskin enregistra des succès quant à la réalisation institutionnelle de l'éducation ouvrière. Cette période fut également le témoin de l'apogée de l'activité déployée par Owen et vit naître toute une série de mesures d'aspect plus manoeuvrier prises par le gouvnement et en premier lieu par Peel, mesures visant à cal-

mer la zèle politique de la classe ouvrière et dont un des notables résultats s'affirma la révocation des Lois sur l'Unification (1824). Cette circonstance, aussi bien que le déclenchement de la première crise économique mondiale (1825) prêtèrent un nouvel essor à l'activité des ouvriers qu'ils accusèrent sur le plan des réformes afin d'obtenir le droit de suffrage et firent développer le mouvement syndical révolutionnaire où se rattachèrent, à leur tours, Cobbett et Owen aussi. En leur présence un rôle plus notable revint à Place, célèbre tailleur de la rue Charing-Cross, ami de Bentham, qui s'acquit des mérites d'avoir poussé au parlement la Loi de Réforme, mais qui après la promulgation de la Loi devint le frénateur du mouvement révolutionnaire ouvrier — ainsi qu'à Doherty, célèbre pionnier du mouvement syndical et à Benbow ayant insisté sur la nécessité de la grève générale.

L'effet polarisateur de la Loi de Réforme de 1832 ne s'avéra point douteux. Bien qu'à ce temps-là la question de savoir si une révolution aurait lieu en Angleterre ou non, ne soit encore décidée la voie où s'engagea dans la suite la classe ouvrière anglaise était nettement différente de celle de la bourgeoisie; et les premiers cherchaient à réaliser les cadres d'organisation pour un mouvement indépendant.

É. H. Haraszti

BUCKLE ÉS A MAGYAR POLGÁRI TÖRTÉNETÍRÁS

„Egy embert fogunk itt néhány vonással ecsetelni — jellemzik Bucklet magyar fordítói, mikor világhírű művét, a History of Civilisation in England-et az olvasók kezébe adják —, aki nem vitt véghez vitézi tetteket, nem gyilkolt meg senkit, nem fakasztott könnyeket özvegyek, anyák és árvák szemében, nem foglalt el vagy pusztított városokat és országokat, nem hódított meg vagy zsarolt népeket és birodalmakat, nem koholt nagyravágyó, véres terveket, hanem a tudomány egyszerű vértanúja volt, ... ki — még akkor is ragyogni fog az emberiség örök panteonjában, midőn onnan a hatalmas hódítókat, kiknek fényes neveivel vesztegetik meg ma még a gyermek alig fejledező szellemét, mint hamis isteneket már rég kiűzték."[1] Ezek, a mű egész szellemét tükröző szavak 1873-ban a hivatalos magyar történetírás köreiben, ahol a történettudományt egyre inkább a háborúk és csaták eseménykrónikáiban s a királyok gondolatait és nemesvitézek lovaskalandjait szaporító adatok gyűjtésében látták, csaknem olyan kihívónak tűntek fel, mint amilyen kihívó volt maga a tett, annak a munkának a lefordítása, amelyet az Akadémia álláspontjának képviselője, Pauler Gyula éppen akkor sorolt a meghiúsult, gyanús kísérletek közé.

A „History of Civilisation in England" körül akkor már Európa-szerte másfél évtizede folyt a vita, amely a rég halott szerzőnek a világhír mellé a „dilettáns", az „amatőr", a „félműveit", az „egyház megrontója", sőt a „gazfickó" jelzőket is meghozta.

Nem csoda, hogy Buckle a történetírók köreiben megdöbbenést és ellenszenvet keltett, hiszen a történeti irodalom nagyobbik felét lomtárba tette. Maró gúnnyal írt az uralkodók kedvteléseit csodáló, a főurak genealógiájának ágazataival bibelődő, a miniszteri előszobák pletykáit vagy a címerrajzok szimbolikáját fejtegető történészek munkájának haszontalanságáról. Az értetlenség mégis feltűnő. Hiszen a „History of Civilisation in England" történetfilozófiai munka. 1857 és 1861-ben megjelent két kötete[2] csupán módszertani bevezetője a címben jelzett témának, elméleti fejtegetés, melyet a tényanyag tömege tesz reálissá, bizonyítása annak a tételnek, hogy a történettudomány a törvényszerűségek megállapításánál kezdődik, célja az emberiség fejlődésének bemutatása, amelyet a nép életében, a metafizikát megvető filozófusok gondolataiban, tudósok, felfedezők munkájában lelhet fel a múltak búvárlója.

[1] *Henry Thomas Buckle :* Anglia művelődéstörténete. I—V. köt. Pest. 1873—1875; VI—X. köt. Bpest. 1878—1881. Bevezetés.

[2] *Henry Thomas Buckle :* History of Civilisation in England. Új kiad. London. 1882. I—III. köt. 505, 597, 548. l.

Ez a filozófikus jellegű mű igazán lelkes fogadtatásra csak a történelem tudományos kérdéseivel soha nem foglalkozó olvasók, a fiatal értelmiség, és általában a nagyközönség köreiben talált. A szaktudósok alkotó műhelyeiben általában nem kapott helyet, érdektelenül vagy indulattal tolták arrébb. Spencer saját bevallása szerint éppen hogy csak belekukkantott, orosz parasztok könyvei között viszont Mackenzie Wallace kétszer is megtalálta fordítását.[3] Mire magyar nyelven első kötete néhány lelkes fiatalember magánvállalkozásaként napvilágot látott, addigra nemcsak a német, francia, orosz fordítások több kiadása fogyott el, nemcsak Oxford és Cambridge klerikális körei, a kormányokat kiszolgáló Akadémiák, vagy a német új kantiánus történészek látták el a tudományos bizalmatlanságot és veszélyt jelző zászlócskáikkal a történettudomány láthatatlan térképén Buckle gondolatait, hanem Magyarországon is vélemények és viták kereszttüzébe került.

A magyar polgári historiográfia azonban, amikor Buckle magyarországi életéről beszélt, inkább a történetírás történetével foglalkozó művek íratlan követelményeit tartotta szem előtt, mint a tényanyagot. Hiszen Buckleről minden valamirevaló történésznek illett tudnia, aki az európai tudományosság részeseinek rangját igényelte. E formális gyakorlat Bucklelel kapcsolatban abból állt, hogy őt is megemlítették, mikor a pozitivista történetszemléletről írva felsorolták azokat a nagy külföldieket, akiknek „káros" és „romboló" hatása Magyarországon „szerencsére" nem érvényesült. Neve Comtetal és Tainenel együtt szerepelt, pedig már a Századok korábbi évfolyamaiban is rálapozhattak volna a Buckle felfogását egyrészt Comte, másrészt Taine nézeteitől világosan elválasztó tanulmányokra. A biztonság pedig, amellyel Buckle elveit Comte pozitivizmusával tekintették egynek — tudjuk, súlyos vád ilyet mondani —, a vakság, a tudatlanság erénye, hiszen a korabeli külföldi irodalom teljes ismeretlenségéről vall. Nem csoda, hogy a hazai polgári historiográfia Buckle nevében is a comtei nézetek megtestesítőjét látta, hiszen a pozitivista történeszemléletet részleteiben, történeti összefüggéseiben soha nem elemezte, a „History of Civilisation"-t pedig említésre sem méltatta. Dilthey anélkül, hogy alaposan ismerte volna a művet, rokonságba hozta, sőt azonosította azt a marxizmussal. A mi szellemtörténész historiográfusaink is úgy formáltak véleményt a pozitivista történetszemléletről, hogy teljességgel mellőzték annak behatóbb tanulmányozását, a művek ismeretét és hazai jelentkezésének történeti körülményeit.[4]

[3] *G. A. Wells :* The critic of Buckle. Past and Present 1956 ápr. 75—89. l., *Giles St. Aubyn :* A victorian eminence. The Life and Works of Henry Thomas Buckle. London. 1958. 229. l. — Aubyn azzal magyarázza Buckle nagy közönségsikerét, hogy a széles olvasóközönség szemében úgy tűnt: sikerült az adatok tömkelegében rendet teremtenie. Sokan azt hitték — írja —, hogy a könyv szerzője a század nagy lángelméje. A körülötte kialakult vitáról viszont egyesek Luther és Knox korának feléledésére következtettek. (*Étienne :* Revue des Deux Mondes Vol. LXXIV, 1868. p. 376.) 163. l.

[4] „A vérbeli történészek munkásságán is világosan felismerhető a nagy pozitivisták — Comte, Buckle, Taine — hatása, de ezeknek a régi történeti iskolák hagyományaiban és Ranke genetikus történeti felfogásában gyökerező történetszemlélete és a kor tudományos színvonalán álló történeti módszere megakadályozta az ahistorikus elmélet és felfogás fenntartásnélküli elfogadását" — írja *Hóman Bálint :* A történelem útja c. tanulmányában, amely a magyarországi pozitivizmus kérdéseivel foglalkozó korábbi szellemtörténeti tanulmányok *(Thienemann, Hornyánszky, Nagy József)* eredményeit foglalja össze. A magyar történetírás új útjai. Bpest. 1931. 22, 33. l. — A Buckle nézeteit Comteétól és Taineétől elválasztó hazai fejtegetésekre ld. a 47. és 58. jegyzetet. Bucklenek

Napjainkban a burzsoá történetírás sokkal nagyobb figyelemmel fordul Buckle felé, egyes irányzatai alaposabb tudományos gonddal elemzik a „History of Civilisation"-t, mint az elmúlt száz esztendő alatt bármikor. Természetes azonban, hogy amint a XIX. század pozitivistáit új érdeklődéssel vizsgáló művek látókörén a hazai történetírás teljességgel kívül esik, Buckle magyarországi fogadtatásáról sem tudnak semmit.[5]

Vizsgálódásunkban azonban nem a Buckle művének elterjedését jelző adatok szaporításának szándéka vezet. Bár be kell vallanunk, hogy munkánk első, csupán a tényanyagot regisztráló fázisa után máris eredményként könyvelhettük el azt a tényt, hogy a polgári történetírás Magyarországon a 48-as szabadságharcot és forradalmat követő évtizedekben nem volt olyan magábaforduló, a feudalizmus gondolatvilágában megrekedt, nem maradt el annyira a gazdasági és a társadalmi fejlődésben előbbrelevő országok mögött, mint azt az eddigi, főleg szellemtörténeti historiográfiai áttekintések alapján vélni lehetett. Ám Buckle magyarországi útját elemezve célunk nem a meglevő keretek kiegészítése; többet szeretnénk elérni annál, hogy csupán a magyar polgári történetírás egyik elfelejtett fejezetét ismertessük.

Magyarországon a kapitalista fejlődés kibontakozásának folyamata viszonylag késve indult meg, rövid időre összeszorulva, súlyos feudális koloncokkal terhelten ment végbe. A fáziseltolódást mindennél jobban jelzi az 1871. év, amely nyugaton a Párizsi Kommün, Magyarországon viszont még a kapitalista fejlődés első sikereinek esztendeje. E fázislemaradás a tudat síkján azonban nem jelentkezik ilyen feltétlen szabályossággal. A megkésettek hevességével bontakozó kapitalizmus és az önmagát túlélt, szívós feudális viszonyok között a gazdasági és társadalmi mozzanatoknak sokféle rétege torlódott egymásra csaknem egy évtized leforgása alatt, s ez az egymásratorlódás ideológiai síkon sajátos módon tükröződött. Buckle műve Magyarországon magasabb feszültségek áramkörébe került, mint Európa más országaiban, áttekinthetőbb, leplezetlenebb volt a körülötte fellángoló vita és aránylag rövid idő alatt polarizálódtak az álláspontok is. A „History of Civilisation in England" hazai életének időben és térben nagyon is jól körülhatárolható területén egyszerűbb fellelnünk a vélemények igazi indítékait. Ahol csaknem egyidőben született meg e műről a feuadalizmus krónikaíróira jellemző királycentrikus, a teológiai vagy a radikális polgárság álláspontját tükröző vélemények mellett már a marxista szemlélet jegyében érlelődő kritika, könnyebb a szavak mögé tekintenünk. Ahol a hivatalos történetírás egyik reprezentáns képviselője két év leforgása alatt homlokegyenest megváltoztatta a Buckleről kialakított véleményét, talán választ kaphatunk arra a kérdésre is, hogy a burzsoázia képviselői miért fogadták annakidején olyan heves visszautasítással azt a

kora más pozitivistáihoz való viszonyával foglalkozó munkák: *Aubyn :* i. m. 162. l. Leghevesebben Mill tagadja, hogy Buckle Comte tanítványa lenne, szerinte egyikük sem ugyanazt az igazságot látta. (*Mill :* Auguste Comte and Positivism. 1865. 46. l.); — *H. J. Stirling :* Darwinianism. The North American Review. Vol. CXV, p. 72, 1872. júl.; — A Memoir of W. E. H. Lecky, by his wife. 1909. 30. l.; — Diltheyre: *G. A. Wells :* i. m. 82—83. l. — Hodges mikor a pozitivista történetszemlélet veszélyeiről beszél, Bucklet idézi, akit ő a marxistákkal vesz egy kalap alá. *H. A. Hodges :* Dilthey. London. 1944. 71. l. — *G. A. Wells :* i. m. 79. l. Buckle és Taine között Dilthey nem tesz különbséget: *W. Dilthey:* Weltanschauungslehre. Abhandlungen zur Philosophie der Philosophie. W. Dilthey Gesammelte Schriften VIII. B. Stuttgart. 1960, 131. l.

[5] *Aubyn:* i. m.; Theories of History. 1960. 105—124. l.

történetírót, aki ízig-vérig a polgárság törekvéseinek jegyében alkotta meg nagy szintézisét. Talán nyújt némi eligazítást vizsgálódásunk olyan feltevések tisztázásához is, hogy napjainkban egyes nyugati történészeket nemcsak Buckle halálának és műve megjelenésének százéves jubileuma késztet arra, hogy lefújja a „History of Civilisation"-ről az évtizedeken át rárakódott port.

1

A XIX. század derekán a feudalizmus fölött végérvényesen győzedelmeskedő, de a proletariátus jelentkező mozgalmaival szemben már védekezésre szoruló polgárság történetfelfogását a pozitivizmus foglalta rendszerbe. A pozitivizmus, amely a polgárság nagy győzelmének tudatosításával egyidőben már új védelmi állások kiépítésére kényszerült, a társadalmi erők egyre nyíltabb harca során jött létre. A polgárság hatalmi megállapodását, uralma állandóságába vetett hitét, majd igényét tükröző elméletének kialakulása a század 30-as éveitől csaknem a 80-as évek közepéig kísérhető nyomon, s e félévszázados időszakban lejátszódó történeti események — 1830, 1848, 1871 — mind befolyásolták, igazították, sőt jelentős változásokat is idéztek elő nézeteiben. A különböző időszakokban alkotó pozitivista szerzők véleménye sok lényeges kérdésben nem egyezik. Comte maga is módosítja elveit, felfogásának legélesebb bírálói éppen tanítványai, Littré, J. St. Mill, Lecky stb. E tanítványokat viszont a pozitivista szemlélet későbbi megfogalmazója, Spencer nem fogadja el. Mikor a pozitivisták egyik legnépszerűbb képviselője, Taine „A jelenkori Franciaország eredete" c. művének megírásához kezd, vizsgálódásait elsősorban olyan szempontok — 1871-től megrendült polgár szorongásai — vezetik, amelyek a pozitivista történetszemlélet első megfogalmazói előtt még teljességgel ismeretlenek voltak.[6]

A szemléletet tehát, amelynek jegyében Buckle műve megfogamzott, legkevésbé sem tekinthetjük ellentmondásoktól mentes, egységes és zárt történetfilozófiai rendszernek. A „History of Civilisation" mondanivalójának lényegéhez is közelebb kerülünk, ha nemcsak a pozitivizmus filozófiai elvei alapján, hanem létrejöttének történeti körülményeit is figyelve próbáljuk megérteni. A pozitivista történeti munkák zöme az 1848 és 1871 között eltelt időszak alatt, akkor jött létre, amikor a polgárság még haladó szerepet töltött be. Buckle műve az 1848-at követő évtizedben született meg. A győztes és erejében bízó európai burzsoázia önbizalma fűti, az egész emberiség és minden földrész történetét lezárt, befejezett egésznek tekintő, annak teljes megértésére törekvő nagylélegzetű felfogás hatja át. Munkájának csak a bevezetése készült el; két kötet, amelyekben a történelem lényegéről és a tudományos igényű történetírás módszeréről vallott nézeteit a középkor, Franciaország, Anglia, Spanyolország és Skócia XVIII. századdal záruló múltját elemezve ismerteti. De e csonka mű, az ókori szobrok torzóihoz hasonlóan, magán viseli a csak a szerző elgondolásában és jegyzeteiben meglevő nagy munka minden jegyét.[7]

[6] A pozitivista történetszemlélet társadalmi alapját és a történelem folyamán változó, a haladó tendenciáiból fokozatosan kivetkőző sajátosságait elemzi: *Molnár Erik:* A történelmi materializmus filozófiai alapproblémái. Második átdolgozott és bővített kiadás. Bpest. 1961. 31—33. l.

[7] *(Helen Taylor):* Miscellaneous and Posthumous Works of Henry Thomas Buckle. London. 1872. I—III. köt.

Nem bocsátkozhatunk a „History of Civilisation" részletes elemzésébe, szűkebb témánk, Buckle magyarországi fogadtatásának megértéséhez azonban elengedhetetlenül szükséges, hogy utaljunk néhány jellemző vonására.

Buckle az emberiség történetét törvényszerű folyamatok összességének tekinti. Ezt a pozitivista történészeknél meglehetősen általános elvet ő vitte legkövetkezetesebben végig: a történelem törvényszerű folyamata az ő szemében független minden természetfeletti beavatkozástól vagy egyéni emberi tevékenységtől. Nemcsak a szabad akarat elvét tagadja, hanem a predestinációról vallott egyházi tanításokat is elveti. A cselekedeteknek az egyén akaratától független voltát Quetelet statisztikai elveire alapítja. Nyilvánvaló, hogy e kor íróinak a történelem törvényszerű menetébe vetett hitét bőven táplálta a természettudományok rohamos fejlődése, de társadalmi gyökereit a polgárság önbizalmában kell keresnünk. Sikerei teljében nem szorul természetfölötti erőkre, misztikus magyarázatokra, függetlennek érzi osztályának hatalmát az egyes emberek, királyok és miniszterek akaratától is.

Buckle kifejti, hogy az emberiség története a fejlődés, felemelkedés folyamata, ez a folyamat pedig műveltségi viszonyainak tökéletesedésében megy végbe. A műveltségi viszonyok Buckle megfogalmazásában elsősorban az emberiség értelmi fejlődését, az ember különböző javakat előállító tevékenységét, a földművelő és az ipari munkát, főleg pedig a technika és a természettudományos gondolkozás kibontakozását jelentik. Felfogásában a történelem minden mozgalmának végső oka, leglényegesebb hordozója az ilyen tágan értelmezett műveltség. Koncepciójának alfája és omegája az értelem.

Az osztályharc elméletét már készen kapta nagy elődjétől, Thierrytől, ám ő megpróbál lehatolni a gyökerekig, a tulajdonviszonyok, vagy az ő megfogalmazásában: a gazdagok és a szegények osztályának létrejöttéig. Véleménye szerint a társadalmi viszonyokra a természeti adottságok, az éghajlat, a talajviszonyok, a táplálék és a természeti tünemények vannak rendkívül nagy hatással. E tényezők azonban önmagukban semminemű változást nem idézhetnek elő. „A természeterők látszólagos nagyszerűségük dacára korlátoltak és állandóak... az ember erői azonban ... határtalanok; és semmi sem jogosít fel csak gondolni is határt, hol az emberi értelem szükségszerűleg megállapodásra kényszerülne."[8] Változásokat csupán az emberi értelem idézhet elő. A természet pedig kedvező vagy kedvezőtlen körülményeket biztosíthat az ember munkakészségének és képességeinek a kifejlődésére. A természeti adottságok hatása tehát igen nagy, egy csöppet sem lebecsülendő, de mégis csak másodlagos. Az emberiség történelmének legjelentősebb és legfontosabb változását, az osztályok kialakulásának folyamatát az ember felismerő, megismerő tevékenysége indította meg.

A földművelő munkával alkalma nyílik az embernek a természeti adottságok és viszonyok behatóbb ismeretére — fejti ki Buckle —, megsejt bizonyos természeti törvényeket és értelemmel munkálkodva, munkájának több az eredménye, mint amennyit maga elfogyaszt. A vagyonszerzés szerinte a munkálkodás rendszerességétől és a természeti adottságoktól függ. Csak a vagyon felhalmozódása, a gazdagok osztályának kialakulása következik már a rend-

[8] *Buckle*: Anglia művelődésének története. I. köt. 36—37. l.; — „For the powers of nature, notwithstanding their apparent magnitude, are limited and stationary... ... But the powers of man ... are unlimited; nor are we possessed of any evidence which authorizes us to assign even an imaginary boundary at which the human intellect will, of necessity, be brought to a stand." I. m. I. köt. 50—51. l.

szeres munkálkodás során létrejött többletekből törvényszerűen. „Mihelyt a gazdagság felhalmozódása elér egy bizonyos fokot, minden országban több lesz az egyes munkájának hozadéka, mint amennyi fenntartására szükséges. Akkor nem lesz szükség többé arra, hogy mindnyájan dolgozzanak, s így alakul egy osztály, melyből életöket legtöbben gyönyörök élvezetével töltik el, néhány kevés azonban ismeretek szerzése s terjesztésével."[9] Ez utóbbiakból lesznek az új vallások és a filozófiák alapítói, akiknek hatása mérhetetlen a tudatlanságban és babonaságokban tévelygők, a javakat előállítók, a vagyontalan nép fölött. A végső következtetését ennek azonban nem vonja le, s ily módon ezek a megállapításai ellene mondanak egész koncepciójának.

Azt világosan látja és fejtegetéseiben következetesen végig is viszi, hogy a vagyonmegoszlás határozza meg a hatalmi viszonyokat, sőt az szabja meg, hogy milyen mértékben részesednek egyesek a tudományokból is. Ilyen meggondolások során az osztályharc eredetét az értelmi fejlődésben látja. Véleménye szerint minden kísérlet és mozgalom, amelynek célja, hogy megszüntesse a vagyon, a hatalom és a tudás egyenlőtlen elosztásából származó igazságtalanságokat, az értelmi felismerésből indul ki és táplálkozik. A természeti adottságok pedig, főleg az éghajlat, e mozgalmakat olymódon határozzák meg, hogy kedvező vagy kedvezőtlen körülményeket teremtenek a felismerésekre és a harcra. „Indiában rabszolgaság, megvetett örökkétartó rabszolgaság a nép nagy tömegének sorsa, melyre azt a változhatlan természeti törvények kárhoztatják. (Ezeknek a törvényeknek az ereje valóban olyan ellenállhatatlan, hogy amikor csak hatottak, örökös igában tartották a termelő osztályt.) Az egész történetben nincs egy forró égövi ország, melyben a nép a vagyonosság emelkedése mellett e sorsot elkerülte volna; nincs példa rá, hogy az éghajlat forrósága a táplálék túl bőségét, s ez eleinte a gazdagság, később a politikai és társadalmi hatalom egyenetlen megoszlását maga után ne vonta volna. Ily nemzeteknél, hol e föltételek uralkodtak, az alsóbbrendű nép soha sem becsültetik; a tömegnek nincs joga az államkormányzáshoz, nincs szava a vagyon kezeléséhez, habár véres verejtékével szerezte is azt. Egyedüli dolga fáradni, egyedüli kötelessége engedelmeskedni." E népek nem lázadnak fel elnyomóik ellen, itt nincsenek osztályharcok. „Csak az európai művelődés létrejöttével állottak elő más természeti befolyások és ennélfogva más eredmények is. Európában mutatkozott először törekvés a gazdagság és hatalom e rettenetes visszás elosztását kiegyenlíteni..."[10]

[9] *Buckle :* Anglia művelődésének története I. köt. 10. l. „In every country, as soon as the accumulation of wealth has reached a certain point, the produce of each man's labour becomes more than sufficient for his own support: it is therefore no longer necessary that all should work; and there is formed a seperate class, the members of which pass their lives for the most part in the pursuit of pleasure; a very few, however, in the acquisition and diffusion of knowledge." I. m. I. köt. 9—10. l.

[10] *Buckle :* Anglia művelődésének története. I. köt. 51—52. l. — Buckle kifejti, hogy az indiai nép a legkeserűbb szegénység járma alatt tengette életét csak arra teremtve, hogy „rabszolga legyen vagy háborúba vitetve másokat rabszolgákká tegyen". 48. l. [„only fit either to be slaves themselves or to be led to battle to make slaves of others"] (i. m. I. k. 73. l.). — „For in India, slavery, abject, eternal slavery, was the natural state of the great body of the people; it was the state to which they were doomed by physical laws utterly impossible to resist. (The energy of those laws is, in truth, so invincible, that wherever they have come into play, they have kept the productive classes in perpetual subjection.) There is no instance on record of any tropical country, in which wealth having been extensively accumulated, the people have escaped their fate; no instance in which the heat of the climate has not caused an abundance of food, and the abundance

Mérhetetlen tömegű anyaggal próbálja bebizonyítani, hogy a műveltség következtében szabadult fel az emberiség a teológiai dogmák hatalma alól, és ültek el a vallásüldözések véres hullámai. A háborúk kegyetlenségének és gyakoriságának csökkenését is a tudományos felfedezéseknek és a gazdasági ismeretek terjedésének köszönhetjük, s a törvényszerű fejlődésbe vetett hittel mondja, hogy hamarosan végképp eltűnnek a történelemből az emberiség szenvedésének e legbőségesebb forrásai is.

Az emberiség értelmi előrehaladása szüntette meg véleménye szerint a legnagyobb rosszat, a vagyon és a politikai hatalom egyenlőtlen elosztását. Látókörének határait a polgárság érdekei vonják meg: csupán a feudalizmusban látja a javak igazságtalan bitorlásának korszakát, s egyedül a polgári osztály tagjai méltók arra, hogy részesedjenek a hatalomból. Ám műve, amelynek legnagyobb erősségét és leginkább maradandó részét a feudális társadalmi rend bírálatával foglalkozó fejezetei alkotják, bizonyító adatainak halmazával a társadalmi mozgalmak mélyebb összefüggéseibe is bevilágít.

Véleménye szerint a francia forradalomig a történelem nagy folyamata nem volt egyéb, mint az értelmi fejlődés, a társadalmi felemelkedés ellenségeinek, a királyoknak és minisztereknek, a nemesuraknak és a klérus tagjainak visszaélése minden hatalommal.

Sokoldalúan bizonyítja, hogy a történelem nagynak mondott egyéniségei, az uralkodók és hódítók, akik hatalmuk következtében a szolgalelkű történetírók hamisításai során lettek mintegy határjelző, kiemelkedő alakjai a történelemnek, valójában nem segítették, sőt a legtöbb esetben akadályozták a haladást. III. György a rabszolgaságot — mint Buckle írja — azért tartotta a régi jó idők egyik szokásának, mert az „ősök bölcsessége szentesítette". „E fejedelem — jellemzi III. Györgyöt, akiben az egyház a maga hatalmának nagy megszilárdítóját tisztelte — épp oly önkényes vala, mint amily babonás... minden, mi a reformnak csak a színét is viselte magán — már a kutatás puszta említése is, borzadály vala e korlátolt és bárgyú fejedelem szemében." Hozzá képest a legegyszerűbb írnok is nagyobb ismeretekkel és képzettséggel rendelkezett.[11] Meggyőződése, hogy Franciaország bajait a tudatlan királyok haszonlesése súlyosbította. Az annyi történész által csodált Napkirályról Buckle bebizonyította, hogy abszolutizmusa minden téren akadályozta a polgári haladást. „XIV. Lajos kora a hanyatlás kora vala: a nyomor, türelmetlenség és elnyomás korszaka; a szolgaság, gyalázat és szemtelenség ideje."[12] Napoleon életét úgy tekinti, mely nem volt más, mint „szakadatlan

of food caused an unequal distribution, first of wealth, and then of political and social power. Among nations subjected to these conditions, the people have counted for nothing; they have had no voice in the management of the state, no control over the wealth their own industry created. Their only business has been to *labour ; their only duty to obey.*" I. m. I. köt. 80—81. l. A zárójelbe tett mondat a magyar kiadásból kimaradt.

[11] *Buckle :* Anglia művelődésének története. 3. köt. 98. l. — „... for he, being despotic as well as superstitious, was equally anxious to extend the prerogative, and strengthen the church. Every liberal sentiment, everything approaching to reform, nay, even the mere mention of inquiry, was an abomination in the eyes of that narrow and ignorant prince." I. m. I. köt. 446. l.

[12] *Buckle :* Anglia művelődésének története. 5. köt. 43. l. — „... the age of Luis XIV. was an age of decay: it was an age of misery, of intolerance, and oppression; it was an age of bondage, of ignominy, of incompetence". I. m. II. köt. 202. l. — Az abszolutizmust Buckle a feudális államszervezet legreakciósabb, a haladást leginkább gátoló állam-

törekvés arra, hogy az emberiség szabadságait elnyomja, és páratlan tehetsége kimeríté minden segédforrásait egy nagy kor irányai elleni küzdelmében". III. Károly spanyol király példáján pedig azt bizonyítja be, hogy a kiváló képességekkel rendelkező, felvilágosult, minden ténykedésével a haladás ügyét szolgáló uralkodó sem változtathatja meg egymaga országának törvényszerű fejlődését.[13]

A csodált uralkodókat Buckle csupán koruk egyszerű teremtményeinek tekinti, akik semmi lényeges hatást nem gyakorolhattak a történelem nagy sodrára. A királyok, államférfiak, törvényhozók — írja — „bármely nagy legyen is hatalmok, a legjobb esetben is csak esetleges és elégtelen képviselői koruk szellemének ... És az emberiség haladásának általános szemléleténé csak úgy kell őket tekinteni, mint bábokat, melyek egy ideig kérkedve sürögnek-forognak kis színpadjokon, míg messze kívülök és körültök minden oldalon gondolatok és eszmék szülemlenek, melyeket alig tudnak észrevenni és amelyek mindazonáltal egymaguk vezérlik az emberi események összes menetét."[14]

Az uralkodók legtöbbször a középszerűségnek is alattamaradó tehetsége és évszázadokig tartó szilárd hatalma között a látszólagos ellentmondást a nemesség és a klérus történeti szerepének bemutatásával oldja fel. „A két nagy akadályt — írja Buckle —, melyek a népet oly soká tarták lenyűgözve, a szellemi és földesúri kényuralom, egyház és nemesség zsarnoksága képezé." Kevés történetíró jellemezte olyan gúnyos fölénnyel és éleslátással a szalagok, csillagok, keresztek, udvari tisztségek után futkozó, „üreseszű", haladó gondolatok befogadására képtelen nemességet, mint Buckle. Szinte kedvét leli minden elképesztő mozzanat megragadásában, amellyel az igaz képet még meggyőzőbbé teheti kora emberei előtt. Megfosztja minden ráaggatott fényétől az udvaroncok „léha és satnya, buja... ledérerkölcsű... és babonákban bízó" seregét; meggyőződése, hogy a francia nemesség nagyobb fontosságúnak tartotta a királynő jelenlétében való leülés szabadságát, mint egy szabadságharcot.[15] Ám a nemességet soha sem egyedeiben tekinti, hanem mindig mint osztályt jellemzi, és magatartásának törvényszerű mozzanatait hangsúlyozza. Kimutatja, hogy a nemesség azért ellenzett minden szellemi mozgalmat, amely az egyházi és világi tekintélyeket ostromolta, mert tudatában

---

formájának tekinti. A centralizáció, véleménye szerint, elnyomja az egyéni kezdeményezést, s ez nem gazdasági, hanem tudományos téren tragikus, mert úgy látja, hogy a tudomány elönállótlanodása bénítja meg az egész társadalmat.

[13] *Buckle :* Anglia művelődésének története. 4. köt. 19. l. — „The life of Napoleon was a constant effort to oppress the liberties of mankind; and his unrivalled capacity exhausted its resources in struggling against the tendencies of a great age." I. m. II. köt. 27. l. — III. Károlyra ld. 15. fej. a magyar fordítás 7. köt. 77—90. l.; i. m.: II. köt. 552—570. l.

[14] *Buckle :* Anglia művelődésének története. 3. köt. 68—69. l. — „... however great their power may be, they are at best the accidental and insufficient representatives of the spirit of their time; ... and, in a general view of the progress of Man, are only t be regarded as the puppets who strut and fret their hour upon a little stage; while, beyon them, and on every side of them, are forming opinions and principles which they can scarcely perceive, but by which alone the whole course of human affairs is ultimately governed." I. m. I. köt. 387. l.

[15] *Buckle :* Anglia művelődésének története. 3. köt. 66. l. „The two great obstacles by which the nation had long been embarrassed, consisted of a spiritual tyranny and a territorial tyranny: the tyranny of the church and the tyranny of the nobles." I. m. I. köt. 383. l. — A francia és a spanyol nemességet bírálja legélesebben. Anglia, Skócia és Írország feudális uralkodó osztályát a klérussal és a királyi hatalommal vívott harcának alapján árnyaltabban jellemzi.

volt annak, hogy saját érdekeit fenyegeti veszély. „Az arisztokrácia, már létezése feltételeinél fogva is, mint testület kénytelen minden újítást ellenezni; és pedig nemcsak azért, mivel változás által sokat veszíthet és csak keveset nyerhet", hanem azért is, mert érzelmei a múlttal forrtak össze.[16]

A feudális uralkodó osztály másik rétegéről, a papi rendről, amelynek érdekei az államhatalom és a nemesség érdekeivel azonosak, ugyancsak történelmi szerepe, a civilizáció előrehaladása során szembetűnő ténykedése alapján mond rendkívül elítélő véleményt. Buckle sohasem a vallásokat támadja, sőt a hit elveit, annak érzelmi, szubjektív elemeit tudatosan különválasztja a klérus tevékenységétől. Feladatának csupán azt tekinti, hogy bemutassa, milyen szerepet játszott a klérus az egyes országok és általában az emberiség történetében.[17] Kifejti, hogy oly országokban, ahol az egyház nagy tekintélynek örvendett, megállt a fejlődés és stagnált a nemzeti előrehaladás. Ahol a papi hatalom nagyobb volt a világinál, ott hiányzott a vallási türelem, nélkülözték a szabad tudományos vizsgálódást, elsorvadt a világi irodalom. Megállapításait mindig konkrét történelmi események, az egyes országok belső viszonyainak vizsgálata során vonja le. Objektivitására jellemző, hogy milyen körültekintően vizsgálja, miként vált a XVI. században még iskolarendszerével, tudományos programjával a haladást bizonyos mértékig segítő jezsuita rend a XVIII. századra minden fejlődés legmakacsabb akadályozójává.[18]

Buckle az egyéni hősök helyett az egész társadalomra, az uralkodó osztályok helyett az alsóbb néposztályokra irányítja a történelmi vizsgálódás figyelmét. Véleménye szerint a földművelő, főleg pedig az iparűző osztály életmódján tanulmányozhatóak legjobban a társadalom nagy összefüggéseinek törvényszerűségei. Figyelme a városok fejlődése felé fordul, számbavesz minden adatot, amely az egyes városok lélekszámára vagy az iparűző foglalkozásokra vonatkozik. Nagy figyelemmel vizsgálja meg egyes országokban a

[16] *Buckle :* Anglia művelődésének története. 4. köt. 104. l., — „For, the aristocracy, by the very conditions of their existence, must, as a body, always be averse to innovation. And this, not only because by a change they have much to lose and little to gain, but because some of their most pleasurable emotions are connected with the past rather than with the present." I. m. II. köt. 139. l.

[17] *Buckle :* Anglia művelődésének története. 5. köt. 86—88. l., II. köt. 254—255. l. — Kritikusainak jelentős tábora ezt nem vette figyelembe. A klérust érő bírálatait egyszerűen úgy értelmezték, hogy Buckle a vallást támadja meg. J. A. Stirling például, mikor Kantban és Hegelben a vallásba vetett hit visszaállítóját üdvözli, Bucklet üres érveléssel, sekélyes tudással marasztalja el velük szemben. (The secret of Hegel. London. 1865.) *Wells :* i. m.

[18] „In the sixteenth century, the Jesuits were before their age; in the eighteenth century, they were behind it. In the sixteenth century, they were the great missionaries of knowledge; because they believed that, by its aid, they could subjugate the consciences of men. But, in the eighteenth century, their materials were more refractory; they had to deal with a perverse and stiff-necked generation; they saw in every country the ecclesiastical authority rapidly declining; and they clearly perceived that their only chance of retaining their old dominion was, by checking that knowledge, the progress of which they had formerly done much to accelerate." I. m. II. köt. 337. l. („A XVI. században a jezsuiták megelőzték korukat, a XVIII. században már elmaradtak tőle. A XVI. században a tudomány nagy missionáriusai voltak, mert annak hatalmával gondolták az emberiség lelkiismeretét járom alá hajtani. De a XVIII. században sokkal több ellenállást tanusított ez anyag. Csökönyös, makacs nemzedékkel volt dolguk. A mellett látták, mint tűnik le gyorsan az egyház hatalma minden országban, és így belátták, hogy nincs más eszköz régi hatalmok megszilárdítására, mint megállítani a tudományt, melynek eddig előbbrevitelén fáradoztak.") *Buckle :* Anglia művelődésének története. 6. köt. 64—65. l.

kereskedelem állapotát, és Spanyolország XV—XVI. századi történetének egyik legjellemzőbb adataként említi meg, hogy Sevilla több mint 16 000 szövőszéke egy évszázad alatt háromszáznál kevesebbre fogyott.[19]

Az erejében bízó polgárság képviselője a feudalizmusban sem tételez fel osztályának elődjei és a nagyurak között valamiféle szövetséget vagy együttműködést. Meggyőződése, hogy a feudalizmus folyamán az urak és a nép érdekei homlokegyenest szembenállottak egymással. „De mily rokonszenv lehetett is volna a mindennapi kenyerét kereső mesterember és földmíves és a gazdag, kicsapongó nemes közt, kinek életét amaz üres és haszontalan foglalkozások tölték be, melyek szellemét lealázták és egész osztályát a népek közt gúnynév és szidalommá tevék? E két osztály közt fennálló rokonszenvről szólni merő esztelenség volna."[20] A haladás hordozója a nép, mely ha — mint írja — haladó gondolatokkal van eltelve, akkor nem tűr meg haladni nem akaró kormányt.

Az osztályharc megnyilvánulásának különböző formáit körültekintően vizsgálja, de leginkább a forradalmaknak szentel nagy figyelmet. Következetesebben mutatja ki, mint Guizot, hogy az angol forradalom osztályok harca volt, „alulról kezdődött, és a társadalom alapjának — vagy mint némelyek akarják — söpredékének felkelését képezi". Számbaveszi a forradalom vezetőit, tisztségviselőit és hangsúlyozza, hogy azok mind az alsóbb néposztályokból származnak, szolgafiúk, inasok, egyszerű katonák, pékek, házalók, szabók, fáklyásfiúk, vargák és üstfoltozók voltak, sőt még Cromwellt sem tekinti a nemesség képviselőjének, csupán azt írja róla, hogy serfőző volt".[21] A forradalom egyik legjelentősebb mozzanatának tartja, hogy mikor a hadsereg nemesszármazású tisztjei helyébe az alsóbb néprétegekből eredő tisztek kerültek, a hadiszerencse azonnal megfordult. Ezek az egyszerű emberek adták „az első nagy leckét ... az európai királyoknak", és hirdették „félre nem érthető nyelven ... azt, hogy azok eddigi sérthetetlensége végetért, és hogy ezentúl a nép túlkapásaik ellen oly orvosság felett rendelkezik, mely élesebb és határozottabb, mint az eddig használtatni merészeltek bármelyike".[22]

A polgári történetírók között Buckle az egyike azoknak, akik a legmesszebb elmentek a polgári forradalmak jellegének és szükségességének vizsgálatában. Meggyőződése, hogy a zsarnokság ellen a forradalom az egyedüli eszköz. Ám éppen a forradalom vizsgálatánál tűnik leginkább szembe az az idealista váz, amelyen egész történetfelfogása nyugszik és amelyre szemléletének materialisztikus elemei épülnek.

[19] *Buckle :* i. m. II. köt. 501—502. l.

[20] *Buckle :* Anglia művelődésének története. 5. köt. 11—12. l. „What sort of sympathy could there be between the mechanic and the peasant, toiling for their daily bread, and the rich and dissolute noble, whose life was passed in these idle and frivolous pursuits which debased his mind, and made his order a byword and a reproach among the nations? To talk of sympathy existing between the two classes is a manifest absurdity . . ." I. m. II. köt. 161. l.

[21] *Buckle* i. m. II. köt. 154—159. l. „Cromwell himself was a brewer" (uo. 156. l.). Magyar fordítása: 5. köt. 7—11. l.

[22] *Buckle :* Anglia művelődésének története. 5. köt. 22—23. l. „. . . to those who taught the first great lesson to the kings of Europe, and who, in language not to be mistaken, proclaimed to them that the impunity which they had long enjoyed was now come to an end, and that against their transgressions the people possessed a remedy, sharper, and more decisive, than any they had hitherto ventured to use." I. m. II. köt. 175. l.

Véleménye szerint a forradalmakat a szellemi fejlődés, a felismerés, az értelmi felvilágosodottság teszi lehetővé, vagyis idézi elő. Nagy gonddal elemzi a francia forradalom előzményeit és arra a megállapításra jut, hogy a tudományos gondolkozás, a különböző tudományágak, főleg a természettudományok előrehaladása volt annak közvetlen előkészítője. „Midőn tehát a francia forradalom kitört, az nem vala pusztán tudatlan rabszolgák felkelése művelt uraik ellen, hanem oly férfiaké, kikben a rabszolgaság okozta kétségbeesést növelte az előhaladt tudomány, és akik ama borzasztó állapotban sínylettek, melyben a tudomány haladása felülmúlja a szabadság növekedését, amidőn nem egyedül a zsarnokság eltávolításának, de egyszersmind a méltatlanság megbosszulásának érezik szükségét."[23] A forradalmaknak nem a dinasztiák változásai, a csaták fordulatai, hanem a nagy értelmi átalakulások szolgálnak alapjául. Forrásaik zömét a francia materialisták írásai alkotják, és tudományos eredményeiket a szellemi tevékenység legcsodálatosabb csúcsainak tekinti. Egyetlen író sem kutatja olyan lelkesen a természettudományok fejlődésének történetét, mint ő, mert véleménye szerint a fizika, kémia, biológia eredményei nyitottak soha nem remélt lehetőségeket az emberi értelem előtt.

Mikor saját korát tekinti, akkor is az értelmi fejlődésbe vetett bizalom táplálja Buckle optimizmusát. Meggyőződése, hogy a történelem elsősorban saját korának problémái szempontjából érdemel tanulmányozást, megveti az ókori történelmet és figyelme elsősorban azok felé a közeli századok felé fordul, amelyek már a XIX. század viszonyainak csíráit hordozták. Szenvedélyesen vallja, hogy a történelem törvényszerűségeinek megismerése segít a saját korabeli viszonyok törvényszerűségeinek feltárásához. A közgazdaságtant a statisztika mellett a történettudomány egyik legfontosabb segédtudományának tekinti, amely „kezünkbe adja azon eszközöket, amelyek segedelmével a természeti behatások törvényeit az egyenlőtlen vagyon megoszlással és az abból eredő számtalan társadalmi zavar törvényeivel összeköttetésbe hozhatjuk".[24] A törvények ismerete viszont már a bajok orvoslásának, megelőzésének is a kulcsa. Meggyőződése, hogy a tudományos fejlődés hordozója a polgári osztály, egyedül nála található meg a vizsgálódáshoz és új igazságokra törő kutatásokhoz elengedhetetlen szellemi önállóság és függetlenség. Az országok kormányzására nem alkalmas sem a legfelső, sem a különböző befolyások alatt tévelygő legalsó osztály, csupán a polgárság rendelkezik a jó kormányzáshoz szükséges képességekkel. Hatalma immáron állandó és örök — tűnik ki a végső következtetés Buckle fejtegetéseiből —, hiszen a civilizáció, a tudomány fejlődésével eltűnik az emberiség történetéből minden rossz, megszűnnek a háborúk és a hódítások. Miként a múltban, a jövőben is a tudományos fejlődés szabja meg az emberiség történelmi útjait. „Nagy Sándor és Napoleon óriási bűntettei rövid idő alatt elvesztik hatásukat és a világ a régi kerékvágásba tér vissza... A gonosz emberek tettei csak múló bajt

[23] *Buckle :* Anglia művelődéstörténete. 5. köt. 81. l. „When, therefore, the French Revolution broke out, it was not a mere rising of ignorant slaves against educated masters, but it was a rising of men in whom the despair caused by slavery was quickened by the resources of advancing knowledge; men who were in that frightful condition when the progress of intellect outstrips the progress of liberty, and when a desire is felt, not only to remove a tyranny, but also to avenge an insult." I. m. II. köt. 248. l.

[24] *Buckle :* Anglia művelődésének története. 6. köt. 49—50. l. „... political economy supplying the means of connecting the laws of physical agents with the laws of the inequality of wealth, and, therefore, with a great variety of social disturbances." I. m. II. köt. 319. l.

okoznak, a jó emberek cselekedetei csak múló üdvöt; és végül mind a jó, mind a gonosz teljesen megsemmisül, kiegyenlíttetik a következő nemzedékek által és eltűnik a futó századok örök mozgásában. De a nagy férfiak felfedezései nem hagynak el bennünket soha; ezek halhatatlanok; örök igazságokat tartalmaznak, melyek túlélik a birodalmak romlását, melyek tartósabbak, mint a küzdő vallási felekezetek harcai, és tanúi az egymásra következő vallások elenyészésének. Minden vallásnak külön mérvei, külön szabályai vannak; egy bizonyos vélemény uralg az egyik században, a másikban más. Mind eltűnnek, mint egy álom, mint a képzelem szülöttei, melyek még árnyékot sem vetnek maguk után. Csak a tudomány fölfedezései maradandók, egyedül nekik köszönhetjük mindazt, amivel birunk; örök időkre élnek, soha nem fiatalok, soha nem vének, magukban hordják életük csíráját, tovább özönlenek, egy örök halhatatlan folyamban, lényegesen növekednek, önmaguk szülik folytatásaikat, melyek később létre jönnek, és így a legtávolabbi utódokra is hatnak, sőt századok lezajlása után még tevékenyebbek, mint kinyilatkoztatásuk pillanatában." E nemes pátosz őszinteségében nem kell kételkednünk. Bár az új gazdasági és társadalmi rend ellentmondásai már jelentkeztek, feloldhatatlanságuk nem volt még nyilvánvaló. Buckle még azok közé a polgárok közé tartozott, akikről Lenin azt írja, hogy „őszintén hittek az általános boldogulásban és őszintén kívánták azt, őszintén nem látták, részint nem is láthatták a hűbériségből kifejlődött rend ellentmondásait".[25]

Buckle nézeteinek helyes vagy helytelen voltáról ma, a marxista történetírás nagy eredményeit is létrehozó korszakban, időszerűtlenség lenne vitatkozni. Hitele ma már nem kérdés, igazságai mellé a történelem állított magasabb mércét. Annál tanulságosabb azonban megvizsgálnunk, hogyan fogadta elveit kora, mit látott abban a történeti tényanyagban, amelyet Buckle a múlt mélyéről felszínre hozott.

II

A „History of Civilisation in England" az európai polgárság történeti útját mutatja be, amint eljutott a hatalom legmagasabb és megingathatatlannak vélt csúcsaira. Közben pedig vázolja azokat a vizsgálódási módszereket, amelyek legalkalmasabbak a polgáriasodás folyamatának feltárására.

[25] *Buckle :* Anglia művelődésének története. 2. köt. 47. l. — „The gigantic crimes of Alexander or Napoleon become after a time void of effect, and the affairs of the world return to their former level . . . The actions of bad men produce only temporary evil, the actions of good men only temporary good; and eventually the good and the evil altogether subside, are neutralized by subsequent generations, absorbed by the incessant movements of future ages. But the discoveries of great men never leave us; they are immortal, they contain those eternal truths which survive the shock of empires, outlive the struggles of rival creeds, and witness the decay of successive religions. All these have their different measures and their different standards; one set of opinions for one age, another set for another. They pass away like a dream; they are as the fabric of a vision, which leaves not a rack behind. The discoveries of genius alone remain: it is to them we owe all that we now have, they are for all ages and all times; never young, and never old, they bear the seeds of their own life; they flow on in a perennial and undying stream; they are essentially cumulative, and, giving birth to the additions which they subsequently receive, they thus influence the most distant posterity, and after the lapse of centuries produce more effect than they were able to do even at the moment of their promulgation." I. m. I. köt. 225—226. l. — *Lenin :* Melyik örökségről mondjunk le. Lenin Művei. Bpest. II. köt. 529. l.

Magyarországon a polgári átalakulás a radikális nemesség vezetésével ment végbe. Történelmünkben soha nem volt szembetűnő polgári fejlődés, és hiányzott az erős, önálló polgári réteg. Meddő kísérletnek látszik tehát, ha a tudat távoli területén, a tudomány egyik legtársadalmibb jellegű ágában, a történetírásban az életerős polgári fejlődés tükröződését keressük.

Ám azok a nézetek, amelyeknek jegyében Buckle műve is megszületett, még nem szabdalják szét országhatárokkal a polgárosodás útját. Átfogó, nagytávlatú törvények kimondását szorgalmazzák, amelyek értékmérői lehetnek minden nemzet fejlődésének. A történelmi fejlődés törvényszerű folyamatát az értelmi tevékenységre visszavezető felfogás pedig a polgári lét perifériáján elhelyezkedő rétegek körében is bázisra talált. A tudós, az orvos, a mívesmester, a pénzváltó, a hajóács, az iparos munkája között Buckle csupán fokozati különbségeket jelzett, a történeti fejlődésben mindegyikőjüknek azonos szerepet adott. Nyilvánvaló, hogy e nézet megnehezítette kora osztályviszonyainak reális felismerését, de rendkívül széles rétegekhez hozta közel a történelem legtávolabbi századait is.

A műveltségtörténet bucklei felfogása a polgári, kispolgári, értelmiségi olvasókat olyan ősökkel ajándékozta meg, akiket nem kellett a nemességtől kölcsönvennie, hanem saját közvetlen elődeinek tekinthetett. És ezek az ősök nem is voltak alábbvalóak a címerszerző páncélos lovagoknál vagy az elpuhult udvari nemeseknél, sőt felülmúlták őket, mert értelmesebbek, vállalkozóbbak, merészebbek voltak amazoknál, az ő munkájuk, az ő harcuk törte a haladás útját.

Magyarországon a „History of Civilisation" eszméi a 60-as évek elején nem jelentettek újdonságot. A polgáriasodás vizsgálatának igénye és gyakorlata a feudalizmus bírálatával együtt a reformkorban jelentkezik, és a Bucklenél is uralkodó nézetekkel rokon vonásait elsősorban nem a forrásmunkák azonossága, hanem a hasonló társadalmi törekvés magyarázza meg. A XIX. század 30—40-es éveiben a magyar történetírást sokkal igényesebb filozófiai tájékozódás jellemzi, mint pl. a századfordulón. Hegel hatása a történetvizsgálók között a legerősebb.[26] Bajza József és Horváth Mihály, mikor a nemzeti polgárosodás útját vizsgálja, Hegel, Gervinus, Schlosser, Kolb, Wachsmuth tanulmányozásával egyidőben tekint az ország kiváltságok nélküli osztályának a története felé. Bajza elveti az események egyszerű leírásának, a puszta tények közlésének gyakorlatát, a történettudománynak szerinte nagy és általános nézőpontok alapján kell vizsgálni a múltat. A közelmúlt és a városok fejlődésének feltárását látja szükségesnek. A távoli századokban sem a feudális történetírás hagyományos útjain tájékozódik. „Én bevallom, ha historiai dolgokat írni fogok ... nem annyira arról lesz kedvem beszélni, milyen hímzetű vala szent István király palástja, hanem inkább arról, milyen vala azon ember szelleme, kit e palást ékesite; nem annyira arról, egyenesen állott-e a kereszt valaha a magyar koronán, vagy görbén, hanem arról, mi hasznot és kárt hoztak a közjóra azon fejek, melyeken e korona fénylett..."[27] Horváth Mihálynak pedig meggyőződése, hogy a történelem igazi jellegét a királyi udvarok helyett a nép körében lelheti fel a múltak kutatója. „Az

[26] *Sándor Pál:* Hegel és a magyar filozófia. Magyar Tudományos Akadémia osztályközleményei, 1962. 1—2. sz. — A feudális-klerikális történetszemlélettel szemben a reformkorban jelentkező polgári nézetek történeti körülményeit és sajátosságait *Pamlényi Ervin* elemezte: Horváth Mihály. Bpest. 1954. 15—19. l.

[27] *Bajza József.* Kritikai Lapok. 1833. 110—112. l.

országtörténetek, mellyek csak akörül forognak, mi az udvar-, kabinet- és kormányhatóságoktól foly ki, vagy azokra viszonylik, hasonló azon utazókhoz, kik mindenütt magas köröket látogatnak meg s inkább a hideg márványtermekben unatkoznak, mintsem a bizodalmas kunyhóban szivöket enyhítenők", a nép elmellőzése a történetírásban nem egyéb „mint a kamatokkali kereskedés, míg a tőkével is lehetne nyerekedni".[28]

A reformkori haladó történetírói irányzat egyik legjellemzőbb vonása, hogy a polgáriasodás folyamatát, az ipar, a kereskedelem fejlődését a míveltségtörténet fogalmában foglalta össze. A felfogás Horváth Mihály úttörő és a magyar történetírásban sokáig egyedülálló alkotásaiban, Bajza történetfilozófiai elmélkedéseiben egyaránt megtalálható.[29] Az 1845-ben megjelent „Az emberi művelődés története" c. munka pedig Buckle művével sok rokon vonást mutat. Írója, Palkovics Antal kifejti, hogy míg az eddigi művelődéstörténeti feldolgozások az általános politikai történetbe szövik bele a művelődési mozzanatokat, ő a művelődést a politikai események soránál általánosabb folyamatnak, az „emberiség fokonkénti fejlődésének" tekinti. A természeti körülményeknek rendkívül nagy jelentőséget tulajdonít, de az emberi műveltség bölcsőjének a „társaságot", azaz a társadalmat tekinti. A társadalom belső szerkezetét véleménye szerint a munka, „a foglalatosság" határozza meg. „A polgárosodás alapja a földművelés, s ez a műveltség kezdete... Ebből keletkezik a kereskedés, az ipar, melly a műveltség főfoka." Számol az osztályviszonyokkal, s leszögezi, minden tudomány kezdete, „hol az enyim, tied közt a határ megállapítaték, ott van ennek is az eredete". Az emberiséget nem természetfeletti kinyilatkoztatások, hanem a szükség vitte rá mindennemű alkotó munkára, így a technikai tevékenységnek vagy, az ő szavaival élve, a „mechanikának" is itt van a forrása. Egyértelműen elítéli a feudalizmust és keményen bírálja a klérust. Forrásai csak elenyészően kis hányadát teszik annak a töménetlen mennyiségű feldolgozásnak, amelyek alapján Buckle dolgozott. Munkája sok új és hazai viszonyok között eredeti szempontja mellett csak sovány kísérletnek sikerült. De Queteletre már ő is épít. Buckle bírálóinak egyik legtöbbet hangoztatott kifogása lesz majd, hogy mekkora képtelenség és történetírói melléfogás a statisztika merev adataiból levonni következtetéseket.[30]

[28] *Horváth Mihály:* Gondolatok a történetírás theoriájáról. Bpest, Athenaeum. 1839. 337—341. l. Idézi: *Pamlényi:* i. m. 46. l.

[29] Historiográfiai irodalmunkban a művelődéstörténet hazai jelentkezésének időpontjáról és képviselőiről többféle felfogás uralkodik. A kérdést először *Pamlényi E.* vetette fel s a hazai művelődéstörténetírás kezdeteit a reformkor társadalmi mozgalmaival kapcsolta össze. Szorgalmazóit és úttörőit Bajzában, Horváth Mihályban látta (*Pamlényi:* i. m. 19. l.). Anélkül, hogy e felfogással vitakoznék, Gunszt Péter Kerékgyártó Árpádot tekinti a művelődéstörténet „reprezentatív képviselőjének". (*Gunszt P.:* Acsády Ignác történetírása. Bpest. 1962. 87. l.) Wellmann Imre elveti ugyan azt a felfogást, hogy Kerékgyártó lenne a művelődéstörténeírás hazai úttörője, de ő is a 60-as évek körül keresi jelentkezését. (*Wellmann Imre:* Agrártörténelmünk módszerének kérdéseiről. Agrártörténeti Szemle, 1962. 313. l.)

[30] *Palkovics Antal:* Az emberi művelődés története. Sárospatak. 1845. Munkája alapvető forrásának *Hegel:* Philosophie der Geschichte c. művét tekinti, amelyet különösen *dialektikájáért értékel* nagyra. — Hasonló történetszemlélet tükröződik: „Az emberi elme kifejlésének vázlata" c. beszédében, melyet „a sárospataki főiskolában a régiségtan rendes oktatói székébe lett ünnepélyes beigtatása alkalmával mondott 1843. szept. 6.-án". Sárospatak. 1844. 47. l. — Elgondolásai egy, a magyar történelemről írott vázlatos munkában is szembetűnőek: *Pálkövi (Palkovics) Antal:* Magyarország története az olvasóközönség számára. II. köt. Sárospatak. 1854. Ő tudtunkkal az első magyar történet-

Ahhoz, hogy a reformkor haladó történetszemlélete kibontakozzék, általánossá váljék és alapszövete lehessen számottevő történeti irodalomnak, csak a forradalom nyitott lehetőséget. A szabadságharc bukása viszont olyan történeti körülményeket teremtett, amelyeknek során kedvező lett a talaj a visszahúzó, feudális-klerikális történetszemléleti eszmék továbbélésére, sőt megerősödésére is.

A hazai keretek között népszerű a program, hogy „a történettudomány feladata az egész társadalmi élet, a különosztályok történetének megírása", s a társadalmi osztálykülönbségek olyan tényezők, amelyekkel a múlt kutatójának számolnia kell. Az sem elszigetelt felfogás, hogy „a művelődés történetével kapcsolatban áll az ipar és kereskedés története", ezek az összefüggések pedig a városok történetének feldolgozása során, a városi forrásanyagból tárhatók fel legeredményesebben. A közönség és a tudomány igényét egyaránt tanúsítják az 50—60-as évek között a hetilapokban és az Akadémián kitűzött műveltségtörténeti pályázatok. Előtérbe kerülnek a nemzetgazdasági szempontok, többen kísérleteznek a források statisztikai vizsgálatával, s az új történetkutatói módszerek mellett olyan próbálkozásokat láthatunk, amelyek Magyarország históriáját Európa, sőt az egész emberiség történetével próbálják koordinálni. Tanúi lehetünk a materialista szemlélet térhódításának és olyan törekvéseknek, amelyek a történelem adathalmazában filozófiai elvek alapján tájékozódnak. Erdélyi János a nemzetben történelmi átmenetet, a népben viszont örök létezőt lát, és Kerkapoly Károly 1859-ben kifejti, hogy a nemzet és az emberiség története az igazi tudományban nem választható ketté. De ugyanakkor látnunk kell, miként erősödnek az általános törvényszerűségeket elvető, egy elvont nemzeti eszme sajátos vonásait abszolutizáló nézetek, hogyan emelkedik a forrásanyag felgyülemlésével együtt a nemescsaládok történeti árfolyama, hogyan tompul a vizsgálódás antifeudális érdeklődése, hogyan bizonytalanodik el a racionális szemlélet, hogyan erősödik mindennemű idealista felfogás, és miként kerül a történetírás előterébe a régmúlt, a művelődéstörténetben az Árpádok kora. Most alakul és rendeződik a birtokos nemesség és a nagypolgárság érdekeit képviselő ideológusok tábora, most foglalnak szállást a szellemi élet fellegváraiban azok, akik nemcsak forradalom, hanem már a bontakozó munkásmozgalom ellen is kovácsolják eszmei fegyvereiket. A történetírás frontján még nem a táborok között, hanem szinte úgy tűnik, magukban az írókban folyik az eszmék közelharca. Toldy Ferenc 1858-ban mint akadémiai titkár az utolsó három évszázad, s főleg a „török-magyar belállapotok" műveltségbeli viszonyainak kutatását szorgalmazta, de mikor tollat ragadott, mégis a „kereszténység felvétele előtt" dolgozta fel „a magyarok belállapotát". Vagy nézzük a magyar történetírásban később csaknem félévszázadon át kulcspozíciót betöltő Fraknói Vilmos példáját, aki 1860-ban pályadíjnyertes munkájában felismeri, hogy milyen fontos tényezője a fejlődésnek a nagy tömegek iparban, mezőgazdaságban való előrehaladása, műveltségbeli foka, de öt évvel később történeti műveiben már a katolikus egyház szempontjai érvényesülnek.[31] Abban az

író, aki kiemeli, hogy a Habsburg-ellenes harcok kezdeti szakaszai a „falusi pórnép" harcára épültek, s megkísérli, hogy külön fejezetekben összefoglaló képet adjon a magyar tudomány XVII., XVIII. századi állásáról.

[31] *Mikó Imre :* Bod Péter élete és munkái. Századok. 1862. 233. l. — *Révész Imre* székfoglalója az Akadémián 1861-ben. — *Szilágyi Sándor :* Városaink monográfiái, Bp. Sz., 1862. 14. köt. 4—9. l. — *Szalay László :* Statisztikai adatok Magyarország török

időben tehát, amikor a „History of Civilisation"-t Magyarországon megismerték, a történettudomány területén átmeneti állapotok uralkodtak, eszmék harca folyt, és különböző nézetek versengtek érvényesülésért. A Buckle felé forduló érdeklődésnek, a nézetei körül kialakuló vitának éppen az adja meg a jelentőséget, hogy a harc kimenete még nem dőlt el.

Toldy Ferenc az 1861/62. tanévben „A történettudomány Encyclopédiája és Methodológiája" címmel tartott egyetemi előadásában rendkívül nagy figyelmet szentel a művelődéstörténetkutatás kérdéseinek. Fejtegetéseiben Buckle művére is támaszkodik, de csak részben ért egyet vele. „Csak a természeti és kultúrai állapotok növelségének ismerete nyújt a történésznek a tudomány mai állapotján elég eszközt a történeteket kellőleg érteni" — mondja, és elfogadja, hogy a nép viszonyainak ismerete elengedhetetlenül fontos. Mégis a társadalom széles rétegeivel szemben az uralkodóknak, a kiváltságokat nélkülözők ellenében a kiváltságosaknak biztosítja az elsőbbséget a történelem mozzanatainak meghatározásában. „Bár gáncsoltatnak azon történetírók, kik munkáikban a népek helyett csak az uralkodókat, a nyilvános élet viszonyai helyett csak az előkelő családokat veszik figyelembe: s minden történelmet híres személyek neveihez kötnek; mégis igaz marad, hogy főleg egyes születés, talentom, jellem által kitűnő emberek azok, kik korukra hatnak, ezek szellemét, sorsát, eseményeit határozzák s családi viszonyaik által fontos változásokra és eseményekre a legnagyobb befolyást gyakorolják, annyira, hogy ezek ismerete nélkül nagyrésze a történetnek nem is érthető, fel sem fogható."[32] Toldy látszólag csupán az egyes emberek történeti szerepének fontosságáról beszél, valójában az egyik leglényegesebb kérdésben foglal állást. Felfogása szerint az általános törvényszerűségek helyett az egyes emberek hatnak korukra, az egyének határozzák meg a történelem menetét. Az egyén történelmi szerepe a mű körül egy évtized múlva kialakuló vitának egyik főkérdése lesz. Kossuth szerepéről pl. Madarász László Buckle alapján alkot véleményt.

A vita másik főproblémáját, a vallásos ideológia szerepének megítélését, a szabadakarat, az erkölcsiség kérdéseit ugyancsak már most exponálja Tóth Dénes ismertetése a Budapesti Szemlében.[33] Tóth Dénes nem önálló gondolatokat közöl, hanem az Edinburgh Review-ban megjelent kritikát kivonatolja, amely metafizikai érvekkel támadja Buckle rendszerét. A történelem folyamata véleménye szerint tudományos módszerekkel teljességgel

korszakából. Hazánk. 1851. 345. l. — *Ráth Károly :* Bernard Máté pápai nyomdász. Győri Történeti füzetek 1864. III. f., 283. l. — *Sándor P. :* i. m. — *Kerkapoly Károly :* Világtörténet észtanilag előadva. Pápa. 1859. I. köt. 276. l. Bevezetés. — Az ideológiai frontok kialakulásának folyamatát vázolja *Mátrai László :* A „doktrinérek" a marxizmus első magyarországi ellenfelei. Gondolat és szabadság. Bpest. 1961. 280. l. — *Toldy Ferenc* magyar akadémiai titoknok közülési előadása az akadémia történetéről, 1847 végétől 1858-ig. Hazánk. 1859. 93. l. és *Toldy Ferenc :* A magyarok műveltségi állapotja a kereszténység felvétele előtt. Új Magyar Múzeum. 1850—51. I. — *Frankl Vilmos :* A magyar nemzet műveltségi állásának vázlata; *uő. :* Magyar főpapok a trienti zsinaton. Esztergom. 1863; *uő. :* Pázmány Péter és kora. Pest. 1865. Témánk szempontjából különösen e háromkötetes munka bevezetése érdemel figyelmet. O. L, Madarász József irathagyatéka, 1. csomó 197. pallium. Madarász László levele Madarász Józsefhez 1871, ápr. 5. Spira György közlése alapján. Az irodalmi Deák-párt keletkezésének időpontját tisztázza: *Somogyi Sándor*: Az „irodalmi Deák-párt kérdéséhez", Irodalomtörténeti Közlemények. 1962. 2. sz. 161. l.

[32] *Toldy Ferenc :* A történettudomány Encyclopediája és methodologiája. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár (MTAKt) tört. 4. r. 29. l.

[33] *Tóth Dénes :* History of civilisation in England. Bp. Sz., 1862. 15. köt. 212. l.

megismerhetetlen, de ha lehetséges is lenne ilyen tudomány, az nem küszöbölhetné ki a hit elveit és az erkölcsiség kérdéseit a történeti vizsgálódásból. Buckle antiklerikalizmusa ellenébe azt veti, hogy a polgáriasodás az emberek erkölcsi magatartásától függ, és éppen ezért legfőbb előmozdítója a kereszténység volt. A bíráló azonban saját magával is ellentmondásba kerül, mert Buckle alapkoncepciójának azt a fő pillérét, hogy az emberiség a fejlődés során tökéletesedik, úgy próbálja megdönteni, hogy leszögezi: az emberi boldogság legfőbb záloga nem a haladás, hanem a veszteglés, a nyugalom.

A kritikák azonban ezekben az években nem találnak visszhangot Magyarországon. Buckle műve felé inkább érdeklődéssel fordul a figyelem. A Budapesti Szemle 1865-ben Huszár Imre meglehetősen hiányos fordításában részleteket közöl a „History of Civilisation" VI. fejezetéből. Ez a fejezet a történetírás eredetével foglalkozik és jellemzi a középkori történeti irodalmat. A választás azért is szembetűnő, mert Buckle a középkori történetírás egyházi jellegéből fakadó elfogultságának hangsúlyozásával ugyancsak magára zúdította a papi körök bírálatát. A Huszár által közölt részlet pedig a fejezetnek az egyházi jellegű történetírásra vonatkozó sorait tárja a szélesebb olvasóközönség elé. Az európai irodalom azzal, hogy a papok kezébe került — olvashatjuk Huszár fordítását —, „egy osztály egyedárusága alá került, természetesen azon osztály akkori sajátosságainak kinyomatává lőn... Ekkép az irodalom (ti. a történetírás) sok ideig ahelyett, hogy javára szolgált volna a társadalommak, inkább ártalmára volt; mert növelte a hiszékenységet és megakadályozta a társadalom haladását." Az európai történetírás megromlásának egyik legfőbb oka az volt, hogy „a történelem egyetlen és egy olyan osztály egyedárusága alá került, amelyet hivatása szükségképpen hiszékenyé tett, s amelynek közvetlen érdekében áll az általános hiszékenységet előmozdítani, mivel ez volt az alap, a melyen saját tekintélye épült".[34]

Huszár közleménye a történetírás hazai viszonyai között, ahol számos sikeres történész, számottevő tudománypolitikus az egyházi rend tagja, pap vagy püspök, különösen figyelemreméltó. Nem tudunk azonban arról, hogy ebben az időben bármelyik történetíró vitába szállott volna Bucklenek az egyháziak történetírását támadó nézeteivel. Talán csak Frankl (Fraknói) Vilmos nagy Pázmány-monográfiájának bevezetőjében fedezhetünk fel némi Buckle felfogásának szánt ellenvéleményt.[35]

A hivatalos történetírás kapui azonban még nyitva állanak a Buckle által is képviselt nézetek előtt. Ipolyi Arnold, a hazai történetírás egyik legnagyobb tekintélye, maga is az egyházi rend tagja, 1869-ben arról beszélt, hogy „az újabb történetírók" elméjét már a pozitivisták és közöttük Buckle elvei tartják fogva. Jelentősnek tartja azt a vizsgálódási módszert, amely „a történeti eseményekben a természet törvényeit" keresi, de helyességéről,

[34] *Huszár Imre:* A történeti irodalom eredete és állapota a középkorban. Bp. Sz., Új folyam. II. köt. 1865. 270. l.

[35] „Az események fölfogásában, az egyéniségek megbírálásában elfogulatlan és részrehajlatlan igyekeztem lenni, de nem vágyódom azok dicsősége után, kik az igazságot a közönyösséggel, a tárgyilagosságot a színtelenséggel azonosítják. A kath. egyházban Isten művét, a szabadság és a haladás, a fölvilágosodás és jólét emeltyűjét látom; de azért nem kellett azon következményre jutnom, hogy minden intézmény, törekvés és egyéniség, mely katholikus jelleggel bír, szent, helyes és kifogástalan s mint ami a kath. egyházon kívül áll, rossz, helytelen és átkos." (*Frankl* [*Fraknói*] *V.:* i. m. Bevezetés.) A munkában viszont, amint azt Pauler bírálata is kimutatta (Századok, 1869) ez a „részrehajlatlanság" nem valósult meg. Különösen a jezsuiták történeti szerepének megítélésében szembetűnő éppen e részrehajlás.

használhatóságáról még nincs meggyőződve. Nem látja ugyanis világosan, hogy „az anyagi, physichai kényszerűség törvényeihez hasonlóan állíthatók fel az emberi szellem szabadságának törvényei is?" Felismerésének azonban, hogy a Buckle által is kifejtett elvek egyre inkább iránytűt jelentenek a hazai történetírók vizsgálódásaiban, reális alapjuk van.[36] Horváth Mihály 1869-ben azt vallja, hogy a magyar történetírásnak csak a politikai történettel és a belháborúk történetével foglalkozó iránya téves volt, a történetkutatásnak a nemzet szellemi, erkölcsi, művelődési történetére, az ipar és a kereskedelem fejlődésére kell fordítani a figyelmet. Vele együtt számos fiatalabb történésznek meggyőződése, hogy a történelem törvényszerű folyamatok összessége. Egy kezdő vidéki tanár, egy Békés megyei parasztcsalád fia, Zsilinszky Mihály, Buckle munkáját fordítja, s a Társulat folyóirata, a Századok is felhívja a történészek figyelmét a „History of Civilisation in England"-re.[37] A történetírói gyakorlatban is nyomonkísérhetőek a pozitivista szemlélet egyes elvei. A figyelem a közösségek, a társadalom szélesebb körei felé fordul, erős antiklerikális hang jelentkezik, s különös gonddal gyűjtik a tudományos fejlődésről, műveltségbeli viszonyokról valló adatokat. A „History of Civilisation"-t még Eötvös is forgatta. Szalay pedig ugyanúgy magyarázza a magyar nemesi osztály életképességét, mint Buckle az angol nemesség erejét: nem zárkózott el az alsóbb osztályoktól. A 60-as évek elején szembetűnő igyekezet, amely a magyar történetírást a nyugati polgári történetírással egy szintre igyekszik hozni, az évtized végére csak erősödött.[38] 1871. június 12-én az Akadémián Pauler Gyula „A pozitivizmus hatása a történetírásra" c. székfoglaló előadása pedig jelzi: nincs akadálya, hogy Buckle az egyházi és a reakciós körök által csaknem egy évtizede ostorozott „eretnek" nézeteivel „polgárjogot" nyerjen a magyar történettudományban. Pauler ekkor „a világhírű Buckle előadási modora követőjéül vallotta magát". Ő, aki abban látja a pozitivista történetszemlélet jelentőségét, hogy a történelmet tudománnyá teszi, Bucklet tekinti e szemlélet legkiválóbb képviselőjének. Úgy véli ugyan, hogy Buckle túlbecsülte tételeit, és a mély meglátások mellett sok alaptalan

[36] *Ipolyi Arnold:* Emlékbeszéd Ráth Károly felett. 1869. máj. 30. Századok. 1869. 361. l.

[37] Horváth Mihály beszéde a Magyar Történelmi Társulat 11. vidéki közgyűlésén. Ipolyságon 1869. szept. 20. — *Pesty Frigyes:* A világtörténelem napjai a legrégibb időtől kezdve a jelenkorig. Pest. 1870. Bevezetés. — Zsilinszky Mihály levelei Pesty Frigyesnek. Szarvas 1869. ápr. 7. és máj. 6. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (OSzKK) Levelestár. — 1870-ben új kiadásban jelent meg *Mentovich Ferenc:* „Új világnézet" c., a materialista történetszemléletet ismertető műve, amelyben a szabadakarat kérdésében Buckle véleményét tekinti perdöntőnek, s hosszan idézi Quetelet megállapítására épített fejtegetéseit. *Mentovich:* i. m. Marosvásárhely. 1870. 110—120. l. A „History of Civilisation" Ruge-féle fordítását ismerte. A mű 1861-ben készült el.

[38] *Pamlényi:* i. m. — Szembetűnő a Dunántúli Történetkedvelők Társaságába tömörülő történetírók munkájában, ld. *R. Várkonyi Ágnes:* Thaly Kálmán és történetírása. Bpest. 1961. 82—83. l. és *Man Miklós:* A Dunántúli Történetkedvelők Társasága. Kézirat. — Szalay Lászlóra ld. *Várkonyi:* i. m. 53—57. és főleg 106. l. — Buckle fejtegetése: How pernicious such distinctions are, may be clearly seen in the history of all the European aristocracies; and in the notorious fact, that none of them have preserved even a mediocrity of talent, *except in countries where they are frequently invigorated by the infusion of plebeian blood*, and their order strengthened by the accession of those masculine energies which are natural to men who make their own position, but cannot be looked for in men whose position is made for them." I. m. II. köt. 162—163. l. — A korabeli magyar történetírás színvonalasságáról: *Krones:* Die magyarische Geschichtschreibung der Gegenwart und ihre Entwicklung als vaterländische Historiografie. Stimmen der Zeit, 1862.

és felületes állítást is talált munkájában, de véleménye szerint ő az, aki a legélesebben hangsúlyozta a „pozitivista iskola alapvető tanait". Művében egyik zálogát látja annak, hogy „a pozitív iskola számos esemény kulcsát megtalálta már". Bebizonyítottnak tekinti a fejlődés menetét. Elfogadja azt az elvet, hogy az államférfiak hatalmának és a vallások hatásának túlbecsülése helyett a nép élete felé forduljon a kutatás figyelme, mert „a tömegek életében mutatkozik ... azon fejlődés, melynek törvényeit kitanulni a történelem feladata". Fenntartással csupán a teljes haladás elvével szemben él, Bucklelel vitázva azt fejtegeti, hogy nem a tudomány az egyedüli emeltyűje a haladásnak, és nem a tudomány tételei, hanem a hatása az, ami figyelmet érdemel. A „History of Civilisation" eszméit, mint általában a pozitivista történetszemlélet elveit, helyes kiindulópontnak tekinti a további vizsgálódásokhoz.[39]

Ebben az időben minden jel arra mutatott, hogy a pozitivista történetszemlélet Bucklelel és a vele közel egyidőben alkotó, Magyarországon ugyancsak az érdeklődés központjába kerülő Lecky, Draper és J. St. Mill gondolataival épül bele a hazai történettudományba és antifeudális szemlélete adja majd szerves keretét a történelmi vizsgálódásnak.

A magyar uralkodó osztály a kiegyezést követő reményteli várakozás rövid időszakát élte. Valamennyi rétege, a köznemesség, az arisztokrácia, a nagypolgárság bízott abban, hogy az Ausztriával kötött szerződés megerősíti vagy tartósan őrzi hatalmát és feltárja előtte a gazdasági megerősödés, az ipari fejlődés Európa más országaiban annyiszor csodált és irigyelt szép útját. E reményteljes és biztonságérzettől eltöltött hangulatban harmonikusan zengtek Buckle szavai az értelem, a tudomány mindenhatóságáról. Az uralkodó osztály biztonságérzését erősítették azok az elvek, amelyek a történelem törvényszerűségeinek megismerésében látták a csodaszerét minden bajnak. Háborúnélküli, gyarapodó, boldog korszak kopogtatását vélték hallani ajtajukon.

Buckle tudományos optimizmusa talán legerőteljesebben egy még 1858-ban elhangzott előadásában jut kifejezésre. Az előadást 1870-ben Szász Károly fordításában közli a Pesti Napló „A nők befolyása a tudomány előrehaladására" címmel. Buckle annak ürügyén, hogy a női nem is alkalmas minden ellenkező nézet ellenére is a tudományos vizsgálódásra, a tudomány jövőjéről beszél. A valódi tudás nem a tények ismeretében áll — mondja —, ez csak tudákossá alakít, hanem a tények fölhasználásában, mely bölcsésszé tesz. A tudomány képes előre látni az eseményeket, de most még csak gyermekkorát éljük a tudománynak. „Nagy és fényes pálya áll előttünk, melyet számos nemzedékek fognak csak egészen átfogni. Dúsgazdag aratást látunk a távolban, melybe közülünk még talán némelyek megérik, hogy belevághassák sarlójukat, de melyből a legnagyobb rész bizonyára késő utódainkra marad — számukra van fenntartva az utolsó, döntő csata az ember és a természet között folyó nagy harcban."[40] Történész olvasóit Buckle a tudomány minden-

[39] Századok. 1871. 508. l. — *Pauler Gyula :* A pozitivizmus hatása a történetírásra. Századok. 1871.

[40] Pesti Napló. 1870. márc. 5., 52. sz. — A téma nem új Magyarországon és nem csupán Bucklehöz kapcsolódik. Már a reformkorban felmerült, de kétségtelen, hogy a sajtóban 1868—1871 között szaporodnak el feltűnően a női emancipáció kérdésével foglalkozó munkák. Valamennyi megegyezik abban, hogy pozitivista írók főleg St. Mill elveire támaszkodnak. Ld. *Halász Imre* cikkét az Anyagi érdekek 1868-i évfolyamában. — *Pius Desiderius :* Hon. 1870. nov. 6. sz. — *Illéssy György :* A nők munkaképessége és munkajoga, különösen szellemi téren. Pest. 1871. 47. l. — *Szerényi Ede :* A női emancipatio. Győr. 1872.

hatóságába vetett bizalmával nyerte meg, magyarországi méltatói közül senki nem mulasztotta el, hogy ne idézze véleményét a tudomány örök békét és biztonságot teremtő erejéről, feltevéseit a háborúk, a belső türelmetlenségek és villongások megszünéséről.[41] Akiket pedig nem győzött meg, azok hűvös elismeréssel tudomásul vették műve újszerű megállapításait. Úgy tűnt, hogy egy évtized alatt a „History of Civilisation in England" a szakkörökben Magyarországon is fogadásra talált, és írója a hivatalos hazai történetírás tisztelt mestere lesz.

Nem így történt. A magyar polgári történettudomány nem az elismert nagy példaképek művei mellé, hanem a gyanús és veszedelmes könyvek sorába tette Buckle művét.

III

A „History of Civilisation"-t ostorozó külföldi cikkek és tanulmányok Magyarországon egy évtizeden át nem keltettek nagyobb visszhangot. Ez az évtizednyi csönd arra meggyőző érv, hogy amikor 1872-ben egyszeriben megsokasodnak a hazai folyóiratokban a Buckle-bírálatok, eredetüket és gyökerüket nem holmi eszmei áramlatokban kell keresnünk. Nem sokkal Pauler akadémiai székfoglalója után Schlauch Lőrinc Bucklet a materialista történetszemlélet legegyértelműbb képviselőjének, a „régi hitet", „a természettan és a történelem hipoteziseivel helyettesítő" írók legveszedelmesebbikének aposztrofálja. Műve szerinte kiáltó példája a „művelt nagyközönség" kedvenc olvasmányaivá vált kultúrtörténeteknek, amelyek „fagyasztó egykedvűséggel bonczolják a katolicizmus egész valóját, hogy constatálhassák dogmáinak meddőségét, erkölcstanának stagnációját, a művelt ész ellenében tevékenységét; s mindezt roppant olvasottsággal, mély érveléssel s a tudományok bámulatos összhangzásával támogatják". Arra törekszik, hogy kimutassa: Bucklenek minden érve tudománytalan, amellyel a szabadakarat, „e titok" létezését tagadja. A történelem törvényszerű menete helyett a „gondviselésszerű világkormányzat" mellett foglal állást, és véleménye szerint az emberi haladást az erkölcsi világrend határozza meg. Amellett, hogy mit vet el, érdemes felfigyelnünk módszerére is: más pozitivista történészek — Lecky és J. St. Mill — érveit használja fegyverül Buckle ellen. Schlauch váradi püspök; tanulmányával, mint írja, csak az a célja, hogy a veszélyre figyelmeztesse a katolikus papságot. Fejtegetései során azonban egyre inkább a konzervatív politikus, a főrendiházi tag kerekedik fölül, s szava az egyházi rendnél sokkal szélesebb körhöz szól. Véleménye szerint Buckle alaposan téved, amikor a vagyoni viszonyok kialakulását és a vagyon elosztásának eredetét keresi. Ennél azonban sokkal többet vet a szemére: „... a 71-iki commune felnyithatja a gondolkozók szemeit, hogy hova vezethetnek ez anyagiasság elvei következetes kifejlődésükben, — hogy a materialisticus irány, mely a tudományokban és az életben oly gyors foglalásokat tesz, nem a katolicizmus, hanem az örök elvek megdöntésére irányul, melyek a civilizációnak egyedüli alapját képezik, melyeket a katolicizmus ma már kizárólag magáénak vall, s melyeket a bomladozó társadalomban szilárd kezekkel következetesen csak ő s egyedül ő tart fenn."[42]

[41] A természettudósok előadássorozatban foglalkoznak elveivel és még a hadtudományi tanfolyam megnyitóján is elhangzott a neve. *Balogh Kálmán:* A talaj és az éghajlat befolyása az ember művelődésére. Természettudományi Közlöny 1871. — Hon. 1871. okt. 31. sz.

[42] *Schlauch Lőrinc:* Eszmetöredékek. Culturbölcsészeti tanulmány. Új Magyar Sion (UMS), 1872. 361, 508. l.

Schlauch tanulmánya 1872-ben jelent meg, egy esztendővel az után, hogy Buckle jóslatainak hitelét halomra döntötte a történelem. A Párizsi Kommün merőben más jövőt rajzolt a társadalom egére, mint amilyent a pozitivista történetírók egyik legradikálisabbika vetített a polgárság elé. A munkásosztály harcának — amint Marx írja — új szakasza nyílott, „világtörténelmi fontosságú kiinduló pontot" nyert.[43] A vagyon birtokosainak viszont, akik magukat a hatalom és a tudomány örökkévaló letéteményeseinek hitték, odalett minden biztonságérzetük. „Olyan ez a forradalom, mintha a föld remegne: semmi szilárdat nem érez többé az ember..."[44] vallja Taine. 1864-ben még lelkesedik a francia forradalomért, most, mikor a kommün hatására ismét tollat ragad s keresi kora Franciaországában a szilárd pontot, ahol osztálya megvethetné a lábát, már csak a rosszat látja benne. A megrendült burzsoázia szemében gyanússá vált a történelem törvényszerű folyamatáról vallott elv is, hiszen a Párizsi Kommün semmiképpen sem illett a fejlődés rendjéről kialakított szemléletükbe. A feudalizmus ócsárolt és gúnyolt bástyáiban most új támaszt remél: az egyház, az állam tekintélye, az uralkodó felkent személyének védelme mindmegannyi örök erkölcsi törvénynek tisztelt elv lesz, amelynek hitelét Buckle műve kegyetlenül kikezdte.

Buckle már nem dolgozthatta át művét. Ám mégis mintha a történelem írta volna újra, annyira mást látnak meg benne, olvasnak ki belőle az uralkodó osztály képviselői. Tudjuk, hogy Magyarországon a Párizsi Kommün a munkásosztály és néhány radikális értelmiségi körében nagy visszhangra talált, de nem késett a burzsoázia ellenakciója, sőt a megtorlás sem.[45] Ideológiailag tükröződik az a „History of Civilisation" 1871 után megsokasodó kritikáiban is. Schlauch tanulmányát a hasonló bírálatok és durva támadások egész sora kísérte. Andrássy Kálmán már úgy cáfolja Buckle elveit, hogy a pszichológiai szempontokból kiinduló „német iskola" tanait állítja ellenébe.[46]

Pauler Gyula viszont még a „pozitivista" szemlélet jegyében bírálja Bucklet. Mikor a „Comte Ágost és a történelem" c. tanulmányában a pozitivizmusnak a változott körülményekhez símuló elméletét fejti ki, forradalomellenes nézeteit hangsúlyozza, még élesen elhatárolja álláspontját a német történetírás szélsőségesen idealista felfogásától. Ám az általa konstruált, főleg Comte késői, vallásos korszakának nézeteiből összeállított pozitivizmusba Buckle gondolatai semmiképpen sem símulhattak bele. Pauler el is határolja a „valósi pozitivista" szemléletet a Bucklehöz hasonló „gyenge epigonok" nézeteitől. Ő, aki két évvel ezelőtt Buckle hívének vallotta magát, most csupán „nagyszorgalmú elmének" tekinti, „ki azonban feladatának nagyságát el sem birta". „Vajon Buckle több-e mint angol radikál, kit egy Ruge örömmel fordít, ámbár kissé korlátoltnak tartja continentális fogalmainkhoz képest." Szemére veti, hogy hiába biztatta olvasóit a háborúk megszűnésével — ime új háborúk támadtak. Pauler, akit kortársai logikus gondolkozásáért is csodáltak, most magának állít csapdát; szemrehányásában olyan vélekedés

[43] Marx levele L. Kugelmannhoz. London. 1871. ápr. 7. — *Marx—Engels :* Válogatott levelek 1843—1895. Bpest. 1950. 310—311. l.

[44] H. A. Taine. Sa vie et sa correspondance. 3. t. L'historien (1870—1875). Paris. 1905. 67. l.

[45] *Erényi Tibor :* A Párizsi Kommün hatása a magyar munkásmozgalomra. Bpest. 1951. 55. l.

[46] *Andrássy Kálmán :* A közerkölcsiségi statisztika és a szabad akarat. UMS, 1872. A bírálatok közül: *(J. J.) :* A Hon. 1871. szept. 29. sz. A haladás eszméje a történelemben. Bpest. Athenaeum. 1873. 47. sz.

rejlik, mintha a történetírás feladata valamiféle jövendőmondás lenne, s a múltról alkotott kép hitelét a jövőre vonatkozó feltevések megvalósulása mérné. A „History of Civilisation"-t most már csupán meghiúsult kísérletnek látja, azon filozófiai művek egyikének, melyből semmit sem tudunk meg a történelem valódi lefolyásáról. Bucklenek azt az alapvető tételét, hogy az erkölcsi fejlődés nem játszik fontos szerepet az emberiség történelmében, s az értelmi mozzanatoknak van alárendelve, Comte véleményével cáfolja meg. „Comtenak éles elméje fel sem teszi, ama felesleges és szőrszálhasogató kérdést, melynek Buckle oly nagy fontosságot tulajdonít, s a melyet ép oly önelégültséggel, mint kevés sikerrel tárgyal: vajon az erkölcsi vagy az értelmi tökéletesbülésben áll-e az emberi haladás." Ám Pauler sem véli elhanyagolhatónak e kérdést, kiemelni, hogy Comte milyen veszélyesnek látja azt, „ha az értelem nincs alárendelve az erkölcsiségnek", s a haladás fő mércéjének az erkölcsi mozzanatokat tekinti.[47]

Pauler tanulmányát azonban aligha értjük meg társadalmi és filozófiai összefüggéseinek teljességében, ha csak önmagában, a korabeli irodalom más hasonló témájú cikkeitől elszigetelten vizsgáljuk. Fejtegetései vitajellegűek; minden érvének és gondolatsorának megvan az ellenpárja és a célpontja. Hevesen polemizál Buckle híveivel, de választ ad mindazoknak is, akik Bucklelel együtt az egész pozitív irányt elítélik. Úgy kel védelmére a sokak szemében materialistának tűnő pozitivista szemléletnek, hogy kiszűri belőle a materialisztikusnak, kommunisztikusnak titulált tanokat, megtisztítja egyik leginkább „kétes" képviselőjétől, Bucklettől és kifejti idealista alapjait, az adott társadalmi rendet védelmező elveit. Ám mikor Bucklet kiűzi a pozitivizmus csarnokából, Comte nézeteiből fon ostort ellené. Így védi meg Pauler az újnak tűnővel a régit. Úgy forgatja a korszerű, modern eszméket, hogy a túlhaladott feudális és teológiai kötöttségekkel terhelt történetszemléletet igazolják. De „az ultramontanizmus ügyét a modern tudomány fegyvereivel védeni nem lehet" hangoztatja Toldy István. Ekkor már egy esztendeje zajlik közte és Pauler között az elkeseredett vita a jezsuita-rend történeti szerepéről, s Toldy Buckle nézeteinek jegyében száll síkra ellene. „A tudomány és főleg Buckle híres munkája óta a mívelt laikus közönség szemében is már kicsinált dolog, hogy a históriai fejlődésnek ép úgy megvannak törvényei, mint az emberi élet fejlődésének."[48]

Mikor Pauler tanulmánya a Századok hasábjain napvilágot látott, Bucklenek már valóságos kis tábora volt Magyarországon. Ezek egytől-egyig harmincas éveik körül járó fiatalok, jórészt polgári családok fiai, akik tanulmányaikat német, angol, francia egyetemeken végezték, vagy hosszabb ideig tartózkodtak külföldön, a kor materialista eszméiért lelkesedtek, s mint tanárok, újságírók, vagy saját hangjukat kereső költők, írók, történészek most próbálják fegyvereiket. Bucklere másként tekintenek, mint annak

[47] *Pauler Gyula :* Comte Ágost és a történelem. Századok. 1873.

[48] Válaszul Pauler Gyula úrnak. *Toldy István :* A jezsuiták Magyarországon és egyebütt. Bpest. 1873. 471. l. Toldy művének egyes részei a Pesti Napló 1872. 240—247. számaiban jelentek meg és Pauler a Századok 1872. okt. (IX.) füzetében tiltakozott ellene. A méltatlanul elfelejtett Toldy Istvánra, aki hat kötetben megírta a jezsuiták történetét (A jezsuiták története. Lipcse. 1873) Mátrai László hívta fel a figyelmet. „Ő az egész korszaknak egyik legharcosabb antiklerikális publicistája volt: alakját feledésbe borította az irodalmi Deák-párt egyre inkább jobbra tolódó, liberális irányzata, a Horthy-korszak szellemtörténészei pedig végleg eltemették." *Mátrai :* Antiklerikális és ateista propaganda irodalmunkról. 311. l.

idején a befutott, idősebb történetírók. Vállalkozásuk is kockázatosabb, hiszen megváltoztak a körülmények. Azok az eszmék, amelyek egy évtizeddel ezelőtt csupán újszerűek, szokatlanok voltak, most veszélyes igazságokká váltak. Nem hűvös érdeklődés, hanem az indulat vezeti e fiatalokat, akik néhány évre pezsgést, forrongást hoznak a szellemi életbe. Buckle jelentőségét elsősorban abban látják, hogy a történelem kuszaságában meglátta a törvényszerű mozzanatokat, és a körülötte kialakuló vitát arra is fölhasználják, hogy bírálják a hazai történetírás maradi, egyre zárkózottabbá váló fellegvárait.

A „History of Civilisation"-t Láng Lajos a történetírás új korszakát jelölő határkőnek tekinti. Láng nem történetkutató, s bár lelkesedéssel üdvözli Buckleben a történelem nagy összefüggéseit kipuhatoló írót, elsősorban világnézete és a jelen problémáira, a tulajdonviszonyokra és a háborúk megszűnésére vonatkozó megállapításai érdeklik. Noha tisztában van vele, hogy Buckle soha sem vallotta magát materialistának, ő mégis a materialista tudósok közé sorolja és Darwin mellett a század másik nagy alakjának tekinti. „A materializmus ellenségei — írja Láng — ha már minden érvből kifogytak, rendesen azzal állnak elő, hogy a materializmus meghaladott álláspont; múltszázadi eszme, mely már teljesen lejáratja magát" — ezt a vélekedést azonban Buckle műve mindennél jobban megcáfolja.

Láng Lajos Buckle művét azért tekinti forradalmi jelentőségűnek, mert „a törvényszerűség elvének következetes keresztülvitelét a történelembe is átültette". „Ha a történelem addig csak mulatságra szolgáló gondviselés készítette fénykép (divina photographia) volt — írja Felméri Lajos, aki ugyancsak főleg Buckle érdemének tekinti a történelem törvényszerű folyamatának bebizonyítását —, most a társadalom természetrajza, vagyis élettana lett." A törvényszerű fejlődés nyilvánvalósága csak akkor nem szembetűnő, akkor marad rejtett, ha a vizsgálódás a hagyományos úton, egyének és szűk hatalmi körök személyes ügyeit kutatják a történészek. „A történetírás — mondja Láng — a fejledező gyermek történelmi ismereteit még mindig egyes, ritkán kiváló, gyakrabban középszerű, legtöbbször egészen silány emberek életéhez kapcsolja, kik mindannyian elég botorak voltak magukat a gondviselés kiválasztott eszközeinek tartani; még mindig a legtöbbször áldozatokat követelt háborúk és legtöbbször megszegett szerződések szerint számítja a haladás vagy átalakulás fokozatait."

Lelkesen üdvözlik Buckle történetszemléletében a tudomány fejlődésének s az értelmi haladásnak nagy jelentőségét. Maguk az értelmiség tagjai, a tudomány munkásaivá akarnak válni, s fenntartások nélkül elfogadják, hogy az emberiség haladását a konkrét tudás és annak széles körökben való elterjedése határozza meg. Fischer Lajos Buckle alapján építi fel az értelmi fejlődés, a művelődés mindenhatóságát hirdető cikkét. „Az értelmetlen nép hajlandó a vakhitre, a babonára könnyen lehet vezetni, félrevezetni, a társadalom uralkodó osztályának érdeke szerint." Kifejti, hogy az „értelmi elv", a tudományos felismerés sokkal haladóbb és tartósabb eredményeket hoz létre, mint az erkölcsi tökéletesbülés. Azt hangoztatják, hogy Buckle tanait az egész művelt világ elfogadja, még a németekre is hatnak gondolatai, mert ha látszólag el is vetik tanait, az ő nyomdokán kénytelenek tovább haladni. Magyarországon viszont a hivatalos történetírás elzárkózik Buckle gondolatai elől. Mikor Fischer Lajos megállapítja, hogy az állam nem teszi magáévá a műveltség széles körökben való elterjesztésének fontos eszméjét, képletesen próbálja felfedni az igazságot. Vajon rájuk is illik az, amit Buckle a pogány

irodalomtól rettegő középkori szerzetesekre mond? — teszi fel a kérdést. „Reszkettek kutatásaik vakmerősége előtt. A világosság első sugara megvakítá szemeiket. Soha nem ütöttek fel egyetlen pogány írót sem, hogy meg ne ijedtek volna azon veszélytől, melybe jutottak, s folytonos aggodalom között voltak, ne hogy valahogyan véleményeikből valamit elsajátítva, az által halálos vétket kövessenek el." Felméri Lajos Buckle ürügyén a tudományok „láthatatlan, de azért soha szünidőre sem menő parlament"-jéről beszél, „melynek szintén megvan a maga felső (konzervatív) és alsó azaz radikális háza. Ez utóbbi tagjai állítanak fel rendesen új elveket, eddig soha nem hallott elméleteket, új tudományos rendszereket, melyekre aztán a felső tábla papjai és egyéb méltóságai rámondják szokott lakonizmussal a »helyes«, »elfogadható« vagy »atheista«, »materialista« cenzori szavazatot".[49]

A magyarországi tudományosságnak ez az alsó, szinte alig látható parlamentje ekkor már dolgozott nagy vállalkozásán, Buckle művének lefordításán. A fordítás munkáját még jóval 1871 előtt kezdték meg, az egész mű tíz kötetben, olcsó füzetes kiadásban jelent meg 1873—1881 között. A fordítók törzsgárdáját György Aladár, György Endre, Láng Lajos, Fendler József, Endrődi Sándor és Márkus Miklós alkották. Az első kötet bevezetésében emlékeznek meg Deák József 20 éves társukról is, aki ugyancsak részt vállalt a fordítói munkában, de 1871-ben meghalt. A fordító gárda közben Törzs Kálmánnal, Török Kálmánnal, Závodszky Károllyal és Beksics Gusztávval bővül. A munka kiadója mindvégig Aigner Lajos. A fordítók és kiadó személye nem lebecsülendő, hiszen legtöbbjüket történelmi érdeklődés, nagy filozófiai és irodalmi tájékozottság jellemzi ebben az időben. Akár újságíró, költő, történetíró vagy közgazdász egyéniség bontakozott éppen a fordítók akkor még alig ismert nevei mögött, Buckle művében többségük a történetírásnak új, a feudális viszonyokat ostorozó elveit üdvözölte.[50]

[49] *Láng Lajos :* Buckle és műve; *uő. :* Buckle és Lecky; *Fischer Lajos :* Közművelődés és humanizmus; *Endrődi Sándor :* Egy souverain hatalom; *Felméri Lajos :* A társadalomtudomány (Láng Buckle német hatására a Bucklelel polemizáló *Henne An.—Rhyn :* Die Kulturgeschichte der neueren Zeit c. munkáját hozza fel példának és megemlíti, hogy *Kolb :* Kulturgeschichte der Menschheit c. művének második és harmadik kiadását a nagy angol történész szellemében dolgozta át.) *Buckle* magyarországi híveinek működését részletesen elemzem „A pozitivista történetszemlélet kezdetei Magyarországon" c. munkámban.

[50] *Buckle H. Tamás :* Anglia művelődésének története. Magyarul kiadják Endrődi Sándor, Fendler József, György Aladár, György Endre, Láng Lajos és Márkus Miklós. I—III. köt. Pest. 1873. 177, 138, 263. l.; IV. köt. (a fordítók között Törzs Kálmán) 1874. 166. l.; V. köt. (a fordítók köre: Beksics Gusztávval, Török Kálmánnal és Závodszky Károllyal bővül) 1875. 138. l.; VI. köt. (fordítók a fentiek Török Kálmán nélkül). Bpest. 1878. 193. l.; VII—X. köt. „Magyarul kiadják: többen." Bpest. 1881. 214, 239, 382. l. (A fordítás — ekkora fordítógárdánál ez természetes is — rendkívül egyenetlen. Mentségükre szolgáljon azonban, hogy a magyar történetírásban merőben ismeretlen szakkérdések átültetése, az erőteljes kritikai hang visszaadása rendkívüli nyelvi nehézségek elé állította őket. A magyar szöveg sokszor patetikusabb mint az eredeti. A fordítás nyelvi kérdéseinek megvizsgálását azonban nem tekintettük feladatunknak. Szószerinti idézeteknél a korabeli magyar fordítás mellett közöljük az angol megfelelőjét.) — A fordítók törzsgárdájára jellemző, hogy valamennyien a materialista eszmék propagátorai. *Láng Lajos* és *Endrődi Sándor* lefordította *Büchner :* Erő és anyag c. könyvét (Lipcse. 1870). Endrődi *Vogt* és *Büchner* 1869, 1872-i magyarországi útjának lelkes tudósítója, lefordítja *Held :* A nagy francia forradalom története c. művét (1871), *Fendler József* természettan tanár: Az isteni fogalom és annak mai jelentősége Büchner Lajos után. Lipcse. 1875. Hasonló érdeklődés jellemzi a *György testvéreket* is. A századfordulón kurucos verseivel nagy sikereket arató Endrődi Sándorról későbbi méltatója megjegyzi, hogy

Buckle magyar kiadása a radikális polgárság, egyes kispolgári rétegek és az értelmiség körében méltán számíthatott olvasótáborra. Nyilván a magyarnyelvű Buckle sikerének akarta útját állni az a munka, amely a fordítással párhuzamosan készült el és 1876-ban jelent meg. Korény-Scheck Vince Buckle egész történetfilozófiájának módszeres bírálatát kívánta végrehajtani.[51] „Buckle rendszere" c. műve a metafizikus-individualista szemlélet jegyében elemzi a „History of Civilisation" történetfilozófiai elveit. Korény-Scheck „higgadt kritikát" követel, ám ő maga nem fukarkodik a gúnnyal. Bucklet az „új Prometheus"-nak nevezi, „ki az égi tűznek nemcsak egy szikráját, hanem az istenség minden tudását, előrelátását ragadja el a mennyekből és teszi a tudomány segítségével közkinccsé". Csakhogy — mondja — az emberi ismeret korlátozott, és vizsgálódásainkkal csupán az ember tehetetlenségét állapíthatjuk meg. A történelmi folyamat egyes emberek cselekedeteiből tevődik össze, a társadalmat az egyének alkotják, és az „emberi szív rejtelmei" kiismerhetetlenek. Régi elvet melegít föl, amikor az egyén történelemalakító erejét hangoztatja és az „ignoramus, ignorabimus" elvét a társadalomra is vonatkoztatja. Olvasóival azonban a következetlenségek rendkívül zegzugos útját járatja végig. Megállapítja ugyanis, hogy a történelem folyamatát az eszmék határozzák meg, a történelemalakító eszmék szülői a „nagy emberek", királyok és fejedelmek, akik „döntő befolyást gyakoroltak a népek évszázados gondolkozásmódjára". A szabadakarat elve alapján azonban leszögezi, hogy az eszmékkel szemben az egyes ember nem tehetetlen. Ha megpróbálunk logikát vinni fejtegetései közé, körülbelül kiderül a szabadakarat hierarchiája is: oly mértékben élhet vele az egyes ember, amennyiben részesül a világi hatalomból.

Érvei súlyát ő is más pozitivista történészek neveivel próbálja növelni. Gyakorlatában csupán annyi az új vonás, hogy J. St. Millt hívja segítségül. Vitamódszerének legjellemzőbb vonása azonban éppen abban a fejezetében tűnik elő, amelyben Bucklenek a hatalmi viszonyok kialakulását tárgyaló gondolatait cáfolja. Már a fejezetcím, „A természet befolyása a társadalmi rendre" is jelzi, hogy miben látja Buckle nézeteinek lényegét. Véleménye szerint Buckle a hatalmi viszonyok kialakulását a természeti adottságokból, a táplálék és a népsűrűség által meghatározott viszonyokból vezeti le, és teljesen figyelmen kívül hagyja az emberi tevékenységet. Korény-Scheck felfogása szerint a hatalom nem a birtokviszonyokból származik, hanem egyéni

a materialista írók fordítása és népszerűsítése „csak irodalmi és szerkesztőségi napszámosmunka volt". *Badics Ferenc:* Endrődi Sándor l. tag emlékezete. Bpest. 1922. 11. l. Véleményünk szerint viszont Endrődinél is, mint társainál, inkább olyan érdeklődésről volt szó 1870 körül, amelyet a korabeli viszonyok fullasztottak be, nyomtak el. — Szekfű Gyula hangsúlyozza, hogy a 70—80-as évek között a materialista szemlélet szélesebb körökben tért hódított, ám ő ezt a magyar szellemi élet „mélypontjának" tekinti. A tényszerű kontroll próbáját az a megállapítása sem állja ki, hogy a materializmus a hazafiság, nacionalizmus köntösét öltötte magára. (*Szekfű Gyula:* Három nemzedék és ami utána következik. Bpest. 1935. 261—262. l.) György Aladárék materializmus felé tájékozódó köre éppen az elfogult nacionalizmussal leszámoló elveket hirdetett.

[51] *Korény-Scheck Vince:* Buckle rendszere. Bpest. 1876. 181. l. Bucklenek a vallásról s az erkölcsi haladásról vallott nézeteinek bírálásában sok közös vonást mutat: *T. G. Masaryk:* Theorie dějin dle zásad Th. H. Bucklea. V Praze. 1884. 54. l. Buckle történetszemléleti felfogását egészében elhibázottnak tartja, viszont abban igazat ad neki, hogy „a történelemben is a determinizmus a helyes és az egyetlen tudományosan megalapozott álláspont".

tulajdonságok, az erő, ügyesség, bátorság folyománya. Nincs áthídalhatatlan szakadék a birtokosok és birtoktalanok között, hiszen a történelem bizonyítja, hogy „a munka új tőkéket teremt". A zsarnokság nincs ellentétben a nép jólétével, a vallás az emberi ésszel, és a haladás legnagyobb gátja „az anyagiasság, az önzés". A történelem menetét a „szellemi törvények" határozzák meg. Külön fejezetet szentel annak, hogy bebizonyítsa: Buckle ingatag alapra épít, amikor Quetelet statisztikai vizsgálódásaiból von le messzemenő következtetéseket a történelem törvényszerű menetére.

E „módszeres"-nek aligha nevezhető kritika minden sora arról árulkodik, hogy írója teljesen járatlan a történelemben, bár soha sem süllyed a korabeli tudományos vitákban elhatalmasodó vulgáris, otromba szitkozódásokba. Mert Bucklenek az olcsó sikerre számító útszéli hangú bírálatból is kijutott. Egyik kritikusa Buckle „varangy elméletéről" beszél és leszögezi, hogy a „History of Civilisation" „történeti békacomb kísérlet", amely „elejétől végig el van hibázva".[52] Korény-Scheck kínosan ügyel mondanivalója „tudományos" jellegére, amikor megállapítja, hogy „minden haladás az ember belsejéből jő", s közben nem veszi észre, hogy Buckle hasonló végkövetkeztetésre jutott. Csupán annyi a különbség, hogy nem az erkölcsi tulajdonságokban, hanem az értelmi képességekben látja a haladás forrását. Kétségtelen, hogy Korény elemzésében annak a történetszemléleti elvnek töredékes és homályos körvonalai tűnnek elő, amely a vizsgálódást a tényanyagról az egyén lelkiéletének nagyon is ingatag területére helyezte át.[53] De ha arra a kérdésre akarunk feleletet kapni, hogy Korény miért tekinti Buckle művét materialista alkotásnak, a szemléleti alap tisztázása kevés támpontot nyújt. Korény nem áll egyedül véleményével: a polgári tudományosság előszeretettel utalta Bucklet a materialisták közé. „Az ultramontán párt mindenkit materialistának számít, akik a tudományos vívmányokat az egyház és dogmák ellen használják fel" — mondja Korény munkájának megjelenésével közel egyidőben György Aladár. Figyelemreméltó meglátás, de nem kielégítő magyarázat, hiszen az ultramontanusok nem állottak egyedül véleményükkel. Korény kritikai módszere azonban felfedi, miként hatalmasodnak el Buckle művében az idők folyamán a materialista történetszemlélet jegyei. Korény követi számos külföldi kollegáját: úgy kritizálja Bucklet, hogy nem ismeri munkáját, vagy saját nézeteihez, hatásos csattanóihoz konstruál Buckleből megfelelő vitapartnert. A kritikusok a „History of Civilisation" szövege helyett a magukszült véleményekkel vitatkoztak, s Buckle az e kritikában született nézeteivel lassan materialista történészek szemléletéhez közeledett. E csalóka játéka a valóságnak abban tetőződik, hogy Bucklenek a marxista történetfelfogással közös vagy ahhoz hasonló elveket tulajdonítottak.

Pedig Buckle felfogása a marxista történetszemlélettel sokkal inkább ellentétes, mint polgári bírálóinak bármilyen véleményével. Elmélete a tudományos szocializmus történetszemlélete mellett a valóság lényegének megközelítésére törő, de célját soha el nem érő próbálkozássá egyszerűsödik. Hatásos vonásai megfakulnak, mint ahogyan elvesztették varázsukat a „His-

[52] *Wellentczey Mór:* Hegel és Buckle Tamás és a történet némely alapkérdése. Győri Közlöny. 1880. 71. sz.

[53] *Korény-Scheck* egyéb történetfilozófiai műveibe nem sikerült beletekintenünk. (A történelem és bölcsészet a közoktatási tanács legújabb tantervében. 1875. A bajai Kath. Főgimn. Értesítője; A törvényszerűség a történelem terén 1881. Az újvidéki K. Főgimnázium Értesítője.)

tory of Civilisation" nagylélegzetű, gazdag anyagra épített fejtegetései mellett a középkori krónikások elbeszélései.

A marxista szemlélet fordítja el tőle egyik leglelkesebb magyar hívét is. György Aladár, a „History of Civilisation" fordítógárdájának lelke ugyancsak a külföldet járt értelmiségi fiatalok közé tartozott. A pozitivistákat mindannyijuknál jobban ismerte. J. St. Mill hallgatója volt, tanítványának vallotta magát, és Buckle művét korszakalkotónak tekintette. Ám hamar felismeri, hogy Buckle délibábot kerget, amikor a tudományok fejlődésében látja a történelem motorját és az osztályellentétekből származó feszültségek biztosító szelepét. György Aladár külföldi tartózkodása alatt megismerkedett a munkásmozgalommal, személyes kapcsolatba került Marx-szal és bekerült az I. Internacionálé tisztikarába. A kommünárok harcának igazságát hirdető cikksorozata azt tanúsítja, hogy a Párizsi Kommünben a tudományos szocializmus elveinek bizonyságát látta. Pozitivista munkákból gyűjtötte össze ismereteit az emberiség történetéről, de a nagy adathalmazban már a történelmi materializmus szemlélete alapján próbál rendet teremteni. Úgy látja, Buckle nem találta meg a történeti valóság kulcsát. Nagy érdemét a történeti fejlődés elméletének kifejtésében látja, de véleménye szerint nem merítette ki a fejlődés tényében rejlő lehetőségeket. Helyteleníti a módszerét, mert a kor, amit áttekint, időben és térben is kiragadott, nem öleli fel az egész emberiség teljes történetét. György nem a polgár szemével nézi a történelmet, s nem látja ezt a haladás állandó folyamatának. A középkor visszaesést mutat — mondja —, „s a mai négerek s félvad népek állapota hangosan tiltakozik az emberiség oly sokszor emlegetett egyetemes haladása ellen". A szabadakarat tagadásában ugyancsak nem ért egyet Bucklelel — „aki szerinte az ember szabadakaratának horderejét teljesen félreismerte". Az emberek cselekvőkészségét azonban nem teológiai tanítások alapján kéri számon, hanem megsejti, hogy az emberi cselekedetek történelmi mechanizálása az osztályharc tagadásához vezethet. A polgári osztály kialakulását és előretörését sem csupán az arisztokráciával, a nemességgel folytatott harcában figyeli, mint Buckle, hanem látja szövetségeiket is, és leszögezi, hogy a polgárság nem azonos a néppel, „mely folytonosan elnyomatva maradt". A francia forradalomnak, a politikai történelem legszebb korszakának okát pedig Bucklétől eltérően nem a tudományos, értelmi fejlődésben fedezi fel, hanem az abszolutizmus rendszerének politikai és anyagi mozzanataira figyel. Fejtegetéseiben már Engels Parasztháborújára és Marx Tőkéjére támaszkodik, de a pozitivisták hatása alól nem sikerül teljesen kikerülnie. Világosan látja a szocializmus és kommunizmus lényegét: a proletariátus politikai és társadalmi jogainak biztosítását, a kapitalizmus társadalmi rendjének gyökeres megváltoztatását, amelynek megvalósítása „jogosult", mert „az emberiség előrehaladásának biztosítója" és csak idő kérdése. Elveti Buckle véleményét, amely szerint a politikai diplomáciai történettel szemben áll a művelődéstörténet. Szerinte a kettő együtt, egymást kiegészítve, egymásra hatva alkotja az emberiség történetét. Mégis művelődéstörténetet ír, amikor az emberiség történetének leglényegesebb mozzanatait akarja előadni. Munkája Buckle művének fordításával párhuzamosan készült, s a „History of Civilisation" hatására sok helyütt rálapozhatnak „Az egyetemes művelődéstörténelem vázlata" c. műben.[54]

[54] *György Aladár:* Történelmi irodalmunkról. Figyelő. 1874. márc. 15., ápr. 26. sz.; *uő :* A fejlődés eszméje a történelemben, uo. 1874. szept. 13. sz.; *uő :* A művelődéstörténelem jelentősége, uo. 1874. 44. sz.; *uő :* Az egyetemes művelődéstörténelem váz-

György Aladár úgy vélte, hogy Buckle művének lefordítása áldásos hatással lesz a magyar történetírásra. Ám a hivatalos magyar történetírás, mire a „History of Civilisation in England" teljes szövege magyarul megjelent, nem vett róla tudomást. A Századok György Aladár fejtegetéseire is csupán elvakult, durva, György „communisztikus elveit" ostorozó közleménnyel felelt. A közlemény megfogalmazója, Thaly Kálmán a nemzeti értékek védelme nevében fordul a fejlődés egyetemes törvényszerűségeit hangsúlyozó felfogással szembe. De e „nemzeti értékek" akkor, az ő értelmezésében valójában egyetlen osztálynak, a köznemességnek széthulló kincsei. Történetszemléletük társadalmi vetületét Buckle remek pillanatképben örökítette meg: „De amint a múltba pillantanak, a letűnt régi jó időben sok vigaszt találnak. Látnak időszakot, melyben dicsőségükkel nem versenyezhetett senki. És ha családfájukat, címereiket és jelvényeiket tekintik, ha meggondolják vérök tisztaságát, elődeik ősiségét — ebben oly vigaszt lelnek, mely kárpótlást nyújthatna a jelen kellemetlenségeiért."[55]

A magyar történetírás, amelyben új erőre kapva erősödnek meg a feudális szemlélet jegyei, nem tűri a feudalizmus semminemű kritikáját. A történetírás hivatalos köreiben, a Társulat vagy az Akadémia körül csoportosult történetírók között egyre inkább elszigetelődnek azok, akik a Buckle által is hangoztatott nézetek jegyében próbálják kimérni a magyar történetírás útjait. Horváth Mihály 1872-ben még határozottan a háborúkkal, a hatalmasok belviszályaival szemben az ipar és kereskedelem fejlődésében, a városi életben látja a történelmi haladást hordozó erőt. A politikai küzdelmek meddők, a fejlődés emelői az eszmék, felfedezések, székhelyei a műveltséget szétsugárzó iskolák — mondja a Történelmi Társulat szepesi kirándulását megnyitó elnöki beszédében.[56] Salamon Ferenc 1873-ban a történetírás hazai gyakorlatát elavultnak tekinti. Bár szemére veti Bucklenek, hogy lekicsinyli kortársait és elődjeit — ő is a törvényszerűségek feltárásában látja a történetírás feladatát. Szerinte nincs olyan esemény a történelemben, mely „egészen pillanati véletlen műve volna", és az „induktív vizsgálat célja éppen a tények fölött uralkodó erők és törvények föllelése". Ostorozza az adatok színes mozaikjai közé saját véleményét vegyíteni is rettegő hazai történetírókat, és vállalva a hazafiatlanság vádját, kifejti, hogy a nemzeti elfogultság, nemzeti hiúság a legnagyobb ellensége az általános törvényszerűségek megállapítására törő történetírásnak.[57] A legtöbben viszont elavultnak tekintették Buckle munkáját, és sokan voltak, akik a nemesi-nemzeti öntömjénezés főpapjának, Thaly Kálmánnak nézeteit osztották: Buckle művét azzal tették félre, hogy a magyar tör-

lata. Bpest. 1875. 166. l.; *uő :* A társadalmi centralizáció. Franciaország XIV. Lajos korában, Buckle alapján. Hon. 1873. jún. 20. sz. Bucklenek a tudomány mindenhatóságába vetett hite és az erkölcsi viszonyok történelmileg alárendelt jellegéről vallott nézetei tükröződnek „Kopernikus Miklós" c. cikkében. Vasárnapi Ujság. 1873. 8. sz. és „A jászkunok története" c. *Gyárfás István :* A jászkunok története c. művét bíráló cikkében. Hon. 1873. dec. 30. sz.; ld. *R. Várkonyi:* i. m. 154—156. 379. l.

[55] Történetirodalmunkról. Századok. 1874. 295—297. l. „But the moment they turn to the past, they see in those good old times which are now gone by, many sources of consolation. There they find a period in which their glory is without a rival. When they look at their pedigrees, their quarterings, their escutcheons; when they think of the purity of their blood, and the antiquity of their ancestors — they experience a comfort which ought amply to atone for any present inconvenience." *Buckle :* i. m. II. köt. 139. l.

[56] Századok. 1872. 499—502. l.

[57] *Salamon Ferenc:* A történelmi vizsgálatról. Bp. Sz., 1873. I. köt. 25. l.

ténetírásban még nem érkezett el a szintézisek alkotásának ideje. Pedig akkoriban készül el a Dózsa felkelés első polgári szemléletű monográfiája, s írója. Márki Sándor, maga is forgatja Buckle művét.

A 80-as évekre Buckle valóban korszerűtlenné vált Magyarországon. Nem úgy, ahogyan a valóság elől a teológiában, a feudális nemesi szemlélet bástyái közé, vagy az adatgyűjtés emigrációjába vonuló történetírók bizonygatták, hanem az idő haladt túl rajta. Buckle tudományos optimizmusa, amely a polgárság hatalmának örökkévalóságát hirdette, csődöt mondott, tényanyaga nem nevelte tekintélytiszteletre, megelégedettségre a néptömegeket. „Hosszú élet, sok tanulmány s tapasztalás után — vallja Trefort Ágoston 1885-ben — absztraháltam magamnak azon három nagy igazságot, hogy a forradalom kultuszával szakítani kell, ha egészséges fejlődést óhajtunk; hogy az alkotmányosságot az abszolút hatalommal szemben erősen kell védeni, végre, hogy az állami alakulásoknál a vallás és egyház mozzanatait a számításból nem szabad kihagyni."

Magyarországon az a történetszemlélet, amely az erősödő munkásmozgalommal szemben a történelem példájával akarja óvni az uralkodó osztályok pozícióit, fékezni a feltörekvők harcát, elméleti alapvetésében az 1885-i történészkongresszuson jelentkezik. Az új szemlélet preludiuma: leszámolás egyszer s mindenkorra a pozitivizmussal, főleg pedig a benne jelentkező olyan szélsőséges nézetekkel, mint amilyeneket Buckle képviselt.

Ipolyi Arnold „A történelem s a magyar történeti szellem" c. elnöki megnyitó beszédében Bucklet azok közé a történészek közé sorolja, akik „nagyobbára egyoldalú eszméből s rendszerből" indulnak ki a történelem „félszeg törvényei keresésében és felállításában". Ipolyi Bucklet nemcsak Vicoval, Queteletvel, J. St. Mill-lel és Draperrel helyezi egy sorba, hanem Szent Ágostonnal, Schlegellel, sőt Bossuetval is, akit talán egyetlen történész sem marasztalt el annyira, mint a „History of Civilisation" írója.[58]

A kongresszus I. osztálya „A történelem mint tudomány" c. témát vitatta meg. Az ülést Pulszky Ferenc azzal vezeti be, hogy eleve elhatárolja felfogását Buckle és általában az „angolok" álláspontjától: „Sokan lesznek köztünk is, akik emlékezni fognak, miként Buckle harmincegy év előtt igyekezett a történelemben is felkeresni s megállapítani az általános törvényeket s kimutatni az események kényszerűségét, hogy a történelmet is a tudomány rangjára emelhesse. Mi e tekintetben eltérünk az angolok nézetétől . . . "; a történelmet úgy tekinti tudománynak, hogy abban minden vélemény elfér, de egyben cáfolható is. Tévednénk azonban, ha ebben a szemléleti nihilizmus jeleit vélnénk felfedezni. 1885-ben a magyarországi polgári történetírásnak már meglehetősen világos szemléleti keretei bontakoztak ki. Lánczy Gyula a történelmi módszerről értekezve a pozitivista történetszemlélet megsemmisítő bírálatát tekintette feladatának. A szemlélet kiemelkedő képviselőjét Buckleben látta, s Comte elveit is csupán azért tekinti végig, mert, mint mondja, — „Buckle elméletének lényegét csak Comteból lehet megérteni". Pauler

[58] *Ipolyi Arnold:* A történelem s a magyar történeti szellem. Megnyitóbeszéd. A Magyar Történelmi Társulat 1885. júl. 3—6. napjain Budapesten tartott congressusának irományai. (Szerk. Szilágyi Sándor.) Bpest. 1885. 4. l. — A „History of Civilisation" legszellemesebb részleteinek egyike a Bossuet „Universal History"-jával foglalkozó szakasz. Ez a mű Buckle szerint „a legszánalmasabb meztelenségben mutat be egy korának vakbuzgósága által eltorzított lángelmét". Kimutatja, milyen következményei lettek annak, hogy Bossuet a theológia véleményét történelmi törvénynek fogadta el. *Buckle:* i. m. II. köt. 282—284. l. — *Trefort Ágoston:* Emlékbeszédek Guizot Ferenc felett. Bpest. 1885. 4. l.

fejtegetései tehát, amelyekben Bucklet élesen elválasztotta Comtetól, nem bizonyultak időtállónak. De Bucklet bírálva Pauler érveiből jónéhányat Lánczy is felvonultat. Buckle szemléletét főleg azért veti el, mert az emberi szabad akarat és a szellemi szabadság tagadásán alapszik. Véleménye szerint a történelmi tünemények szerteáradó folyamatába hiába akarunk a törvényszerűségek megállapításának igényével behatolni, megismeréséhez még a Buckle által olyan nagyra értékelt statisztika sem segít. Művét már megszületésének pillanatában elavultnak tekinti, és fölényes általánosításokkal intézi el. Pedig Lánczy is beleesik abba a hibába, amit Bucklenek kevés kritikusa kerül el. Nem ismerte a munkát. Ha alaposan áttanulmányozta volna Buckle árnyalt és minden sajátos vonást mérlegelő fejtegetéseit, nem azonosíthatta volna módszerét a természettudomány merev módszereivel. Buckle nem a „természettudomány szilárd okkapcsolatá"-t akarta bevinni a történelem eseményeinek laza, összebonyolódott tömkelegébe, nem az „agyvelő homlokzati régióinak" uralmát hangoztatta a „hátsó agyrégiók" felett, amikor az értelmi igazságok fölényéről beszélt az erkölcsi, „kedélyi tényezők felett".[59]

Az 1885-ös történészkongrsszus előadásai a magyar történetírás feladatát a kiegyenlítésben, a kormányok és az alattvalók közötti viták elsimításában látják. A történet vezéranyagába az „actuális erkölcsi élet nemesítő eszméi" kerültek, s a történeti tudomány „az újabb kor nyugtalan és kóros társadalmi elméletei s exorbitans doctrinái ellenében feltámasztotta a historiai tudatot". A történeti tudat pedig éltető nedveit, e szemlélet jegyében, a nemzet múltjából, jelleméből kell, hogy szívja. A művelődéstörténet a kutatás központi feladata lesz, de elszakad azoktól az eszméktől, amelyek szülték: az uralkodó osztályok, Magyarországon a nemesség életének külsőségei alkotják immáron legfőbb anyagát. A környezet, a miliő tanulmányozása kerül a forradalomellenessége miatt különösen népszerű Taine példájára előtérbe. A konkrét tényanyag elemzése meddő munka, amely semminemű eredményre nem vezethet, a történettudomány jövőjét Lánczy a történetpszichológiai vizsgálódásban látja. S aki a reformkorban úgy hirdette meg a magyar polgári történetírás programját, hogy „a nemzeti kevélység kisszerű nézeteiről fel kell emelkednie az emberiség álláspontjára", Horváth Mihály már kemény elmarasztaló ítéletben részesül.[60] A magyar történetírásnak a „nemzeti eszmény" lesz a mércéje. A nemzeti eszmény tartalmi meghatározásában pedig a német történetírás a példakép. „Nem a Grote és Quinet, Macaulay és Buckle szabadságeszményeit, polgári önkormányzó tevékenységét szabad ez alatt értenünk (ti. nemzeti eszmény alatt). A nemzeti egység a katonai erő impozáns kifejtése alapján; egy nagy állam, melyben a nemzeti célok egy vasszilárd keretben összefoglaltassanak; egy öntudatos kormányhatalom a társadalmi szervezet csúcsán: ez az a »strenge politische Ausbildung«, mely a mai Németországnak egyetemes, érctalpú világnézetévé forrva ki magát, szánó mosollyal néz le a Herderek és Gervinusok »tiszta emberi« kifejlődésére."[61] A pozitivista történetírók közül a magyar történetírás csupán Tainet tekinti követendő példának, Buckle neve már azok között a külföldi nagyok között sem szerepel, akik műveikkel a fiatal tudósok képzésében kapnak szerepet.

György Aladárék köre sohasem kaphatott helyet a történetírók között. Néhányuk más tudományszakban fejtett ki jelentős tudományos tevékeny-

[59] *Lánczy Gyula:* A történelmi módszerről. A Congressus irományai. 86—107. l.
[60] *Pamlényi:* i m. 26. l.
[61] *Lánczy:* i. m. 106. l.

séget, mások fordítók, hivatalnokok lettek, s a század végére, akik megértékvalamennyiöket a polgári értelmiség szabályozott liberalizmusa jellemzi.

Azok az eszmék, amelyeket Buckle is vallott, a történetírás hazai gyakorlatában idejétmúlttá váltak, még mielőtt számottevő hatásúvá erősödhettek volna. Egyes gazdaságtörténeti vagy helytörténeti munkákban még tanúi lehetünk olyan kísérleteknek, melyek a királyok és uralkodók helyett a nép életét próbálják a történelem középpontjába állítani, de ennek az elvnek a következetes megvalósításával sehol sem találkozunk.

Gondolatfoszlányok és mellékmondatok azonban jelzik, hogy néhány dolgozóasztalon még ott feküdt a „History of Civilisation". Kautz Gyula gazdaságtörténeti munkájában használja Buckle művét, és történetfilozófiai vizsgálódásaiban, amelyekből soha nem született meg az élete főművének szánt munka, Buckle gondolatai is elkisérik.[62]

Zsilinszky Mihály ugyancsak történetfilozófiai munkájának fejezeteit írva forgatta sokat Buckle könyvét még a századforduló után is. A történelem törvényszerű menetére vonatkozó megállapításaiban Buckle véleményét fogadja el. Tervezett világtörténelmi művének második fejezetét „Buckle a társadalom törvényeiről" címmel szándékozott megírni. Carlylenak az egyéni hősökről vallott nézeteit a „History of Civilisation" gondolataival cáfolja, bár Buckle nézeteit sem vallja fenntartások nélkül magáénak. A személyiség történeti szerepéről Buckle elgondolásaiból kiindulva, de Mill és főleg Lecky eszméivel megtámogatva hosszú viták után olyan álláspontot alakított ki, hogy a korszellem és az egyén kölcsönhatása érvényesül a történelem változásaiban. Hasonló meggondolások vezették a hazai történelem vizsgálatában is. „Az eszmék harca a világgal tekintettel a hazai viszonyokra" c. műve sohasem készült el — de egy befejezett, csak kiadásra nem került munkájában, a „Tájékozás az európai és hazai állapotok felett a XV. század végén és a XVI. század elején" c. tanulmányában a pozitivizmus leghaladóbb eszméi vezérlik. Bírálja a feudális viszonyokat, világosan látja az ország népének osztálytagozódását és a gazdagok és szegények osztályának éles szembenállását, nemcsak vagyoni, jogi, de műveltségi viszonyaikban is . . . Az ország életében pedig az ipar és a kereskedelem fejlődését látja a legnagyobb jelentőségűnek.

Zsilinszky megjelent munkáin, főleg egyháztörténeti tanulmányain, ha nem is olyan nyílvánvalóan mint kéziratos műveiben, de jól felismerhetőek a történelem törvényszerűségeit a természet törvényeihez hasonlító, a főnemesség magánérdekeinek politikai érvényesülését ostorozó, a klérus és a teológusok világi tényked̄ését elmarasztaló bucklei gondolatok. Emlékbeszédeiben pedig a történetírók súlyát ugyancsak a korai pozitivista művek, főleg Buckle nézeteivel méri. A tudomány mindenhatóságába vetett hit tölti el. „Egészben véve a tudománynak olyan általános hatása van az emberiség fejlődésére, mint a nap világosságának a természetre" — mondja Radvánszky Béla felett tartott akadémiai emlékbeszédében. Tőle tudjuk, hogy Radvánszky, akinek életművét a magyar nemesség művelődési viszonyairól — az ő értel-

[62] Kautz Gyula tudtunkkal az első Magyarországon, aki nyíltan vitázik a marxizmussal. Egyike azoknak, akik a tudós tárgyilagosságával kísérik figyelemmel a szocialista irodalmat, de célja egyértelmű: a communisztikus eszméket azért akarja megismerni, hogy minél eredményesebben harcolhasson ellenük. Éppen ezért lenne fontos, ha ismernénk kéziratban lappangó történetfilozófiai művét, amelyben tudtunkkal Buckle nézeteire is épített. *Mátrai :* i. m. 300—302. l. és *Földes Béla :* Kautz Gyula emlékezete. Bpest. 1911.

mezésében életmódjáról, öltözködéséről, ünnepeinek és hétköznapjainak szokásairól — írott munkák alkotják, ismerte Buckle Tamás „nagyszerű művét", és lekötötték figyelmét „okoskodásai". Munkájában mégsem használta fel ezeket, mert, mint Zsilinszky írja: „fárasztották". Az igazság inkább valahol ott lehet, hogy a magyar nemességről Buckle alapján nem lehetett volna olyan derűs, békés, csillogó és imponáló képet festeni, mint ami a Radvánszky gyűjtötte kelengye-lajstromokból, lakodalmi leírásokból, végrendeletekből és a vendégségek tudosításaiból elénk tárul.[63]

A magyar történetírásnak csupán egyetlen, életében is mellőzött és soha kellően nem méltányolt szürke munkása vetít Buckle gondolataiból a nép életére fényeket. Rozvány György „Nagyszalonta története" c. munkájának megírásánál Buckle művét tekintette vezérlő kalauzának. A történelem törvényszerű folyamatában a nép, főleg a hajdúság életviszonyainak alakulását keresi. Keményen bírálja a nemeseket; főleg a főurakról mond a magyar történeti irodalomban szokatlanul bátor ítéletet. A szépítgetés nem kenyere, a hibákkal együtt az igazságot akarja megírni. Fraknóit azért marasztalja el, mert Pázmányról apologiát és nem történelmet írt. A Habsburg-ellenes harcok történetét elemezve is osztálykategóriákban gondolkozik, és tudatában van annak, hogy a nemzet nem örök valóság, hanem történelmi képződmény. Nagyszalonta történetét feltáró tanulmányai azonban azt is bizonyítják, hogy a bennük kifejtett eszméknek a századforduló Magyarországán nem volt társadalmi talajuk. Rozvány jogvégzett, ügyvédi gyakorlatot folytató kereskedő-származék, de elsősorban „mezei gazda" volt, írásait azonban saját pátriájában értetlenül, sőt ellenségesen fogadták. A hivatalos történetírás pedig közönyösen tekintett el felette, munkáját hűvösen tudomásul vették, de még bírálatra se méltatták. Talán csak bizalmasa értette meg, Márki Sándor, akinek hosszú levelekben fejtette ki tudományos terveit, gondolatait egyes történeti munkákról és a történetírásról. A „Találmányok és ipar történelme" c. műve kéziratban lappang. Terve, hogy bemutassa, miként szívták éltető nedveiket a népből a magyar irodalom és történelem nagy alakjai, Pázmány és Arany János, hogyan hatnak a népmondák és mesék az általános gondolkozásra, sohasem valósulhatott meg. Nézetei a nép történetteremtő erejéről, a királyok tehetetlenségéről a korszellemmel szemben elszigetelt kuriózumok maradnak. A bucklei elvek még feltűnnek a radikálisok gondolataiban.[64]

[63] *Zsilinszky Mihály :* Buckle a társadalom törvényeiről. Evangélikus Országos Levéltár. Zsilinszky hagyaték EOL Fol. 264. *Uő :* Tájékozás az európai és hazai állapotok felett a XV. század végén és a XVI. század elején. Uo. Fol. 92; *uő :* A történelem fogalmáról. 1. Történet és természet. Uo. Fol. 93; *uő :* Az 1646-ki tokaji tanácskozmány. Bpest. 1886. Értekezések a történettudományok köréből XII. köt. 9. f.; *uő :* Az 1708-ki pozsonyi országgyűlés történetéhez. Értekezések a történettudományok köréből. 1888. XIII. köt. 11b.; *uő :* Emlékbeszéd Radvánszky Béla felett. 1908. 6. l.

[64] *Rozvány György :* Nagyszalonta mezőváros történelme (monographiája) tekintettel a derecskei uradalomhoz tartozó egykori hajdúközségek viszonyaira. Gyula. 1870. 135, VIII. l.; *uő :* Nagyszalonta történelméhez. Nagyszalonta. 1889. 232. l. A bevezetésben külön részt szentel „Buckle angol történész következtetése" címmel az emberi cselekedeteket befolyásoló okok taglalására. Fraknóiról: levelei Márki Sándornak, Nagyszalonta 1876. dec. 2.; 1879. jan. 24. Művének közönyös fogadtatásáról levele Márkinak. Nagyszalonta. 1889. jún. 22.; a nép gondolkozásáról és az uralkodók hatalmáról: Nagyszalonta. 1897. febr. 11. Sokoldalú egyéniségét kitűnően jellemzi: *Sáfrán Györgyi :* Arany János és Rozvány Erzsébet. Bpest. 1960. 18—23. l. *Harkányi Ede:* Tudomány és katholicizmus. Bpest. 1909. 30. l. Zádor Anna szíves közléséből.

A Galilei-Körben Harkányi Ede Buckle alapján beszél a tudomány fejlő déséről. De a szaktörténetírás elfelejti Bucklet.

Nem csoda, hogy csaknem egy fél évszázad múlva, amikor a fiatal történészek egy csoportja elégedetlenül a szellemtörténetírás tényekkel nem számoló gyakorlatával, a szellemtörténeten belül új utakat keres és neopozitivizmus címen a társadalmi és gazdasági élet valósága felé fordul, szemrehányóan kéri számon tanítómestereitől „a XIX. századi nagy pozitivistákat", akiket „csak hírből ismer",Bucklenek már a nevére is ködösen emlékezik.[65]

Buckle és a magyar történetírás rövid életű kapcsolata rendkívül kis részletkérdése a XIX. század hazai történetírásának. De ha nézeteinek fogadtatását és útját megvizsgáljuk, olyan keresztmetszetet kapunk, amely a korabeli magyar történetírás számos fontos kérdését felszínre hozza. Ekkor dől el, hogy polgári-demokratikus vagy feudális-arisztokratikus irányban fejlődik-e nálunk a hazai történeti kutatás, a feudalizmus viszonyainak kritikáját vagy apologiáját készíti-e műveiben, a néptömegek életviszonyai vagy főurak és nemesek tettei kerülnek-e vizsgálódása fénykörébe, a várostörténet, ipar, kereskedelem, a mezőgazdaság fejlődésének útja vagy politikai pártküzdelmek alkotják-e majd legfontosabb fejezeteit. Mindezt polgári történetírásunk sok egyéb kérdésével együtt teljes történeti összefüggésében csak sokoldalú, mélyreható vizsgálatok során tárhatjuk fel. E munkának azonban jelentős részét kell hogy alkossa a pozitivista történetszemlélet hazai jelentkezésének feltérképezése is.

A Buckle által képviselt eszmék Magyarországon nem voltak gyökértelenek: tudományos körökben és a szélesebb olvasóközönség között egyaránt nagy érdeklődést sőt szellemi izgalmat váltottak ki. E racionális polgári nézetek ereje a 60—70-es évek polgári történetírásában mégsem törte át a feudális gátakat, eszméi nem váltak általános irányjelzőkké. Oka nyílvánvaló: a sajátos társadalmi viszonyokban gyökeredzik. Különös ellentmondás mutatkozik meg abban, hogy a magyar uralkodó osztály nagypolgári csoportjai sohasem szakadtak el annyira a feudalizmustól, hogy annak történeti kérdéseit a leszámolás igényével vizsgálták volna meg. De az arisztokrácia sem temetkezett be annyira a történelemnek feudális-teológiai szemléletébe, hogy ne a nagyburzsoázia módjára reagáljon a Párizsi Kommünre. A burzsoázia Magyarországon még nem volt eléggé polgári, az arisztokrácia pedig már nem volt teljesen feudális jellegű akkor, amikor nálunk a polgári történetírás tudományos fegyvertára kialakult. A bucklei kapcsolatok vizsgálatának egyik fő tanulságát azonban másban látjuk. A hazai történetírás irányát, a hazai társadalmi viszonyok mellett, elsősorban világtörténeti események, az általános európai fejlődés fordulatai határozták meg. „A nagyipar már azzal, hogy megteremtette a világpiacot — írja Engels 1847-ben —, olyan kapcsolatba hozta egymással a föld összes népeit és főként a civilizáltakat, hogy minden egyes nép függ attól, ami egy másiknál történik. Továbbá a nagyipar az összes civilizált országokban annyira egyenlővé tette a társadalmi fejlődést, hogy mindezekben az országokban a társadalom két döntő osztályává a burzsoázia és a proletariátus, napjaink fő harcává pedig a kettejük közötti harc lett."[66]

[65] „. . . a fiatalok nem ismerik, nem olvasták a «grand siècle» nagy francia és angol történetíróit, Tainet, Sorelt, Rucklet (sic!) Stephent; jóformán csak hallomásból, a historiográfia történetéből tudnak róluk egyet s mást." *Istvánvi Géza :* Szellemtörténet, neopozitivizmus, új történelmi realizmus. Protestáns Szemle. 1938. 118—124. l.

[66] *Engels :* A kommunizmus alapelvei 1847. Marx—Engels válogatott művek.

A kiegyezést követő évtizedben Magyarországon az uralkodó osztályok minden rétege, a köznemesség, birtokos nemesség és a mágnásosztály egyaránt, a történetírásban is kora nagy társadalmi mozgalmával, a munkásosztály hatalomratörő harcával szemben keresett támaszt és védelmet. Tájékozódását sok sajátos törekvés, sokszor egyéni elgondolás színezte, de a történelmi fejlődés alapvető mozzanatait, szembetűnő fordulatait sohasem vizsgálta meg a maguk tényszerű valóságában. A forradalmakat, az osztályharcot, a nemesség, a klérus történeti szerepét, az államhatalom és képviselőinek tevékenységét egyre inkább romantikus, szubjektív és irracionális nézetek alapján építette be történeti szintéziseibe. Buckle racionalizmusának, a történelemből minden természetfölötti misztifikációt kiiktató következetességének nem volt helye e koncepciókban. Adatai a történelem olyan igazságait hirdették, amelyekről a magyar uralkodó osztály sem akart tudni.

Napjainkban Buckle adatgazdagságával és tudományos optimizmusával ismét magára vonja a polgári történetírás figyelmét. Akik az értelmiség történeti szerepét hangsúlyozzák, új érdeklődéssel vizsgálják az értelmi fejlődésre épített bucklei történetfelfogást s a „History of Civilisation" gazdag és színes tudománytörténeti összefoglalását. A pozitivista történetírók, Lecky, Draper, Littré, Taine szemléletének megítélésében a polgári történetírásban meglehetősen eltérő vélemények uralkodnak. Ezeknek az íróknak Comtehoz való viszonyát is csak most kezdik tisztázni egyes burzsoá tudósok. Az viszont határozottan felismerhető, hogy az irracionális-idealista történetszemlélettől elforduló, a tudománytól a történeti valóság megismerését váró, a marxizmus felé közeledő vagy a materialista és idealista történetszemléletek között átmenetet kereső polgári történészek elevenítik fel a XIX. századi nagy pozitivisták, közöttük Buckle eredményeit és módszerét.[67]

Hiába sorolták a szellemtörténészek a marxisták közé Bucklet; hogy a történelmi és dialektikus materializmus elvei alapján tájékozódott-e a történelemben, azt nem az dönti el, hogy milyen kérdéseket feszegetett, hanem az, hogy adott-e rájuk meggyőző feleleteket. Buckle a történelmi valóság megismerésére tört, s ez mindazoknak, akik tagadták a történelmi megismerés lehetőségét, elegendő volt arra, hogy a marxisták közé sorolják őt. Pedig Bucklet a marxista történetfelfogás lényegétől az idealizmus és a materializmus között feszülő ellentét választja el. Kérdéseivel viszont eljutott a maga világának legszélső határaira. Mert arról nem feledkezhetünk meg, hogy Buckle a történelmi valóság megismerésének kulcskérdéseit vetette fel. Azokat, amelyekre csak a történelmi materializmus alapján adhat kielégítő és ellentmondásokat kizáró választ a történetkutató.

Mezerayt, a XVII. századi francia történetírót, aki elsőnek közölte a lakosság adózásáról, a nép szokásairól és a városok életéről a korában összeszedhető adatokat, Buckle azért becsülte igen nagyra, mert „idegenkedik különös dolgokat csak azért elhinni, mert azokat addig valóknak tartották; és igen nagy hajlandóságot árul el inkább a nép, mint a fejedelmek pártjára állani". Buckle éles kritikai szellemének, mindennemű nemzeti elfogultságon felülemelkedő, általános és egyetemes összefüggéseket kereső nézeteinek mél-

[67] „Can we really afford to suppress writers who approach history in this way?" fejezi be *C. A. Wells* tanulmányát. „Szemfényvesztő" korában, „amikor Croce és Collingwood nagy gondolkodóknak számítanak", Bucklet nagy tudásáért és történetkutatói módszeréért értékeli nagyra; *Wells :* i. m. 88. l. *Aubyn :* i. m.; *D. G. Charlton :* Positivist thought in France. 1852—1870. Oxford. 1959. 241. l.

tán tisztelettel adózik a marxista történettudomány is. A győztes nagyrabecsüli a legyőzöttet, aki szenvedélyes fáradhatatlansággal dolgozott azon, hogy föltárja a történelem nagy összefüggéseit, és sohasem rendült meg a tudomány mindenhatóságába vetett hite. Ha a múlt század 70-es éveiben az a néhány fiatal, aki felismerte jelentőségét, nem szorul ki a hazai történetírás mezejéről, ha a Buckle kutatását is átható elvek teret kapnak a magyar polgári történettudományban, akkor ma talán kevesebbet tudnánk a táborozásokról és nemes urak lovaskalandjairól, hiányos lenne néhány arisztokrata család genealogiája, nem rendelkeznénk megcáfolhatatlan tényekkel Habsburg királyaink vallásosságáról, de jobban ismernők népünk életét, munkáját s városaink fejlődését történelmünk letűnt századaiban.

R. VÁRKONYI ÁGNES

Г. Т. БУКЛ И ВЕНГЕРСКАЯ БУРЖУАЗНАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ

Резюме

Работа Букля History of Civilisation in England тотчас же после выхода стала известной в Венгрии, а в 1871—1885 годах в кругу историков и молодой интеллигенции развернулась оживленная дискуссия вокруг историко-философских идей Букля. Зарубежные историографические работы ни словом не обмолвились об этом, а венгерские буржуазные историки, анализирующие позитивизм, тоже хранили глубокое молчание о влиянии Букля в Венгрии. Настоящее исследование ставит своей целью проанализировать влияние Букля в Венгрии и в то же самое время показать причины вышеуказанного замалчивания.

Идеи, которых придерживался Букл, уже были известны в Венгрии, когда вышла History of Civilisation in England. Концепция исторического развития, стремление к изучению истории промышленности, торговли и общества, понимание закономерностей событий, критика исторической роли феодального господствующего класса и духовенства отразались уже в некоторых работах периода реформ, но в общей историографической деятельности влияние этих идей начало проявляться только после 1848—49 годов. Однако поражение революции и освободительной войны создало такие условия, которые благоприятствовали оживлению теологической феодальной исторической концепции. Когда работа Букля стала известной в Венгрии, исход борьбы между двумя историческими концепциями еще не был решен.

В Венгрии сразу же после выхода работы Букля на нее обратили внимание. Отдельные научные журналы рецензировали ее и опубликовали отрывки из работы Букля. Ученые, группировавшиеся вокруг Академии Наук, тоже с большим интересом обратились к работе Букля. Дьюла Паулэр в своем первом академическом докладе характеризовал Букля как самого выдающегося представителя позитивизма.

Однако в 1872 году History of Civilisation in England стала одной из самых спорных работ в Венгрии. Выпады против нее начали клерикальные круги, официальные представители Академии Наук тоже причислили ее к числу подозрительных, подрывных и опасных книг. Дьюла Паулер написал новое исследование, он считал, что сущность позитивизма отражена в религиозных идеях Комта. Этот внезапный переворот произошел под влиянием Парижской Коммуны: буржуазия во всей Европе вынуждена была защищаться от пролетариата. В Венгрии еще сохранились значительные социальные пережитки феодализма, господствующие круги считали, что такие подрывные идеи, которых придерживался и Букл, как непостоянность власти королей, доступность для понимания причин исторических событий и разоблачение легенд о всемогуществе государственных деятелей, содействуют революции.

Около 1871 года Букл уже имел довольно широкий круг почитателей в Венгрии в лице молодых интеллигентов, которые увлекались материалистическими идеями и были знакомы с идеями социализма. Когда они выступали в защиту Букля, они руководствовались убеждением, что история только в том случае станет настоящей наукой, если она исходит не из предвзятых фактов, а раскрывает закономерности в развитии человечества. Эти молодые интеллигенты перевели работу Букля на венгерский язык и издали ее (1873—1881).

Официальная историография отвергла работу Букля, потому что она поднимала слишком острые вопросы. Однако некоторые из сторонников Букля поняли, что Букл не дает удовлетворительных ответов на поставленные вопросы. Аладар Дёрдь, один из сторонников Букля уже с позиций марксизма критиковал идеалистические взгляды Букля. Михай Жилински после произведения Букля познакомился с работами К. Маркса и Ф. Энгельса.

Видные представители венгерской буржуазной исторической науки считали своим образцом работу Тейна, внушающую бессмысленность революции, и уже в 1885 году в их кругу обнаруживаются некоторые следы исторического идеализма. Они считали Букля позитивистом, который распространяет опасные и подрывные идеи позитивизма, сходные с марксизмом. Букл не был марксистом и материалистом, он всего лишь дошел до крайних пределов прогрессивной буржуазной концепции. Его труд уже устарел, но в лице Букля следует уважать ученого, который страстно искал истину и поднимал такие проблемы истории, которые удовлетворительно и без противоречивостей можно разрешить только с позиций марксизма.

А. Р. Варконьи

H. TH. BUCKLE ET L'HISTORIOGRAPHIE HONGROISE D'ESPRIT BOURGEOIS

Résumé

L'ouvrage de Buckle intitulé «History of Civilisation in England» devint, dès sa parution, connu en Hongrie, de plus, quant à ses idées de la philosophie d'histoire, il provoqua au cours des années 1871—1885 de vives discussions dans les milieux des historiens et des jeunes intellectuels. Cette circonstance resta pourtant inconnue aux ouvrages historiographiques étrangers, et ceux qui se mirent chez nous à analyser sous l'aspect de l'esprit bourgeois le positivisme, passèrent sous un profond silence l'effet que connut Buckle en Hongrie. La présente étude soumet à un examen la voie parcourue par Buckle en Hongrie de façon de découvrir les raisons de ce silence.

Les idées professées par Buckle n'étaient point inconnues en Hongrie lorsque son ouvrage quitta la presse. L'idée de l'évolution historique, la sollicitation des recherches touchant l'histoire de l'industrie, du commerce, celle sociale, une tendance réclamant des investigations à poursuivre dans le domaine de l'histoire culturelle, la reconnaissance de la loi présente dans l'ordre des événements, une critique dirigée contre le rôle historique de la classe dominante féodale et du clergé sont autant de phénomènes qui se retrouvent dans certains ouvrages publiés à l'ère des réformes, bien que ces idées ne fissent sentir leur effet dans la pratique des écrivains qu'après 1848—49. L'échec de la révolution et de la guerre d'indépendance, lui, créa des conditions qui favorisaient la renaissance des conceptions d'histoire de caractère théologique-féodal. L'importance de l'ouvrage de Buckle consistait en Hongrie dans le fait que lors de sa diffusion l'issue de la lutte entre les deux camps ne s'avéra pas encore résolue.

Dès après sa publication l'«History of Civilisation in England» s'attira l'attention des cercles intéressés. Certains revues et hebdomadaires en publièrent des comptes-rendus et des détails. Les savants qui se rassamblèrent autour de l'Académie n'étaient pas sans y porter une vive attention. Dans son discours de réception Gyula Pauler rappela Buckle comme le plus éminent représentant de la conception positiviste.

Cependant dès 1872 l'ouvrage de Buckle devint une des oeuvres les plus discutées en Hongrie. L'attaque en fut lancée par le clergé; les représentants officiels de l'Académie, eux, ne manquèrent pas de l'insérer parmi les livres considérés comme suspects, perturbateurs et dangereux. Pauler, lui, composa une nouvelle étude où il exposa que la véritable essence du positivisme est représentée par les idées religieuses professées par Comte. Cette volte-face inattendue était due à l'effet de la Commune de Paris: la bourgeoisie se vit partout en Europe contrainte de se défendre contre la lutte du prolétariat. Le régime féodal avait encore en Hongrie de notables vestiges sur le plan social; les groupes de la classe dominante estimaient que les idées subversives, telles: la proclamation de l'aspect passager du pouvoir des rois, la cognoscibilité des causes des événements historiques, le dévoilement des légendes concernant l'omnipotence des hommes d'État, idées professées par Buckle aussi, ne font qu'encourager l'expansion de l'esprit révolutionnaire.

Cependant vers 1871 Buckle avait déjà un notable camp en Hongrie: de jeunes intellectuels enthousiastés pour les idées matérialistes n'étaient pas sans connaître les

doctrines du socialisme. Lorsqu'ils se mirent en lutte pour la défense de Buckle ils se virent conduits par cette conviction suivant laquelle l'histoire ne devient une véritable science qu'à condition si elle ne se plie pas devant les arguments autoritaires, mais si elle se met à découvrir les lois de l'évolution de l'humanité. Ce sont eux-mêmes qui ont traduit et publié (1873—1881) l'ouvrage de Buckle.

L'historiographie officielle rejeta l'ouvrage de Buckle en disant qu'il insistait sur des questions extrêmement épineuses. Cependant parmi les adhérents de Buckle il y avait qui reconnussent que les réponses données par Buckle à ces questions sont loin d'être rassurantes. Leur éminent représentant Aladár György passa, sous l'aspect du marxisme, au crible les conceptions de Buckle, idéalistes dans leur essence. Mihály Zsilinszky, lui, après l'ouvrage de Buckle, feuilletait ceux de Marx et d'Engels.

Les représentants de l'historiographie bourgeoise de Hongrie, eux, considérait comme modèle l'oeuvre de Taine qui prêchait le non-sens de la révolution et dès 1885 nous sommes témoins dans ces milieux de la parution des fragments d'idées rappelant l'histoire de l'esprit. Ils voyaient en Buckle l'historien positiviste qui professait des idées nuisibles et destructives, idées qui dans le positivisme se trouvaient communes au marxisme. Buckle, lui, ne fut point marxiste, pas même matérialiste, mais il risqua d'approcher l'extrême limite de la conception progressiste d'esprit bourgeois. Son oeuvre s'affirme de nos jours périmée, mais le savant qui s'obstinait à fouiller la vérité et souleva des problèmes dans le domaine de l'historiographie qui ne sauraient être résolus d'une manière rassurante et sans contradiction qu'à la base du marxisme, mérite à juste titre notre estime.

Á. R. VÁRKONYI

AZ ÓZDI VASMŰ TÖRTÉNETE A FELSZABADULÁS IDŐSZAKÁBAN

I

Az Ózdi Vasmű Magyarország egyik leghatalmasabb konszernjének, a Rimamurányi—Salgótarjáni Vasmű Rt.-nek szerves részét képezte és legjelentősebb objektuma volt.[1] A Részvénytársaság gazdasági hatalma elsősorban az Ózdi Vasműn nyugodott, amelynek az ország alapanyag-iparában meghatározó szerepe volt. 1943-ban a kohók az ország nyersvastermelésének 68,9%-át,[2] a

[1] A Részvénytársaságnak 14 000 hektár erdője, 11 vasércbányája, 8 szénbányája és 1 mészkőbányája volt. A bányákban az 1942—43-as üzletévben 9 935 246 q vasércet, 8 429 296 q szenet és 1 748 787 q mészkövet termeltek ki. (OL. Rimamurányi Salgótarjáni Vasmű Rt. általános [továbbiakban: RMSV Rt. ált.] 7. csomó, 1942/43. üzletévi jelentés alapján.) Feldolgozó üzeme működött Ózdon, Borsodnádasdon és Salgótarjánban. Az 1940-es években az össztermelés Ózdon 700 000 tonna, Borsodnádasdon 35 000 tonna hengerelt lemez, Salgótarjánban 38 000 tonna különféle vasáru volt (uo. Bán Antal iparügyi miniszter félhív. iratai.) A fenti felsorolt ipari objektumok értéke 262 290 000 P-t tett ki, 1943-as pengő értékben (uo.).

A Részvénytársaság öt belföldi és egy külföldi vállalat részvényei felett teljesen vagy részben rendelkezett. A Magyar Vagon- és Gépgyár Rt.-nél a részvények 95%-ával, a Romeiser F. és Fiai Rt.-nél 100%ával, a Magyar Vasötvözet Rt.-nél 33%-ával, a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt.-nél 10%-ával, a Csehszlovákia területén működő Pirit Kénkobalt-, Vas-, Acél- és Rézgyár Rt.-nél a részvények 100%-ával rendelkezett (uo.).

A Rimamurányi urainak hatalmát növelte a hazai és a nemzetközi monopoltőkével, valamint az államhatalommal való összefonódásuk. A Rimamurányi, gazdasági potenciáljának megfelelően, kiemelt szerepet kapott az 1938-ban meginduló háborús program megvalósításában. Az 1942/43. üzletévi jelentésben beszámolnak arról, hogy a termelést „... az előző évnél lényegesen fokozottabb mértékben a hadigazdálkodás követelményei irányították" (OL. RMSV Rt. ált. 7. csomó. 1942/43. üzletévi jelentés). Ennek megfelelően a háborús gazdálkodás szempontjából szóbajövő belföldi nyersanyagok termelését nagy mértékben fokozták. Ugyanakkor azon cikkek gyártását jelentősen korlátozták, amelyeknek a háborús gazdálkodás szempontjából nem volt jelentőségük. Ezzel kapcsolatban Mátyás Jenő vezérigazgató 1943. szept. 27-én a következőket mondotta: „Nagy megelégedéssel kell megállapítanom, hogy vállalatunk ezt a reáháruló feladatot (a háborús feladatokat) a lefolyt üzletévben az összes illetékes tényezők megelégedésére oldotta meg. Mindenki elismerte, hogy a világháború negyedik esztendejében fennálló nagy nehézségek közepette a magyar hadigazdálkodás szempontjából reánk háruló feladatokat jobban megoldani már nem lehetett" (uo.). E feladatnak főleg azért tudott a Rima „az összes illetékes tényezők megelégedésére" megfelelni, mert a háborús években nagyarányú beruházási tevékenységet fejtett ki. 1938. jún. 30-tól 1944. jún. 30-ig beruházásra 47 961 242 pengőt irányoztak elő. Ebből a kohókra 12 231 487 pengő, az Ózdi Acélgyárra 11 071 408 pengő jutott (uo. ált. 7. csomó. 1938/39., 1939/40., 1940/41., 1941/42. és 1943/44-es üzletévi jelentések alapján). A Rima áruforgalma 1942/43-ban már 123,2 millió pengőt tett ki, ami 28%-kal haladta meg az előző üzletév forgalmát (uo. ált. 395. csomó).

[2] *Berend T. Iván—Ránki György :* Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában. Bpest. Kossuth Kiadó. 1959. 421. l.

martinkemencék az ország nyersacéltermelésének 51,5%-át, 4 097 331 q nyersacélt adtak.[3]

Ózd jelentőségét a Részvénytársaságon belül a következő adatok jelzik: a vasmű a samottgyár nélkül az 1942/43-as üzletévben 11 4 11357 q árut termelt, Borsodnádasd és Salgótarján ugyanakkor csak 693 936 q-t. A Vasmű súlya és szerepe még akkor is szembetünő, ha csak az előállított hengerelt áruk mennyiségét vetjük össze. Az említett időszakban Ózdon 2 089 384 q-t, Borsodnádasdon és Salgótartjánban pedig összesen 693 936 q-t hengereltek. Az áruforgalmat tekintve szintén a Vasműé volt az elsőbbség. Az ózdi hengerművek készárutermeléséből az 1942/43-as üzleti évben 1 595 677 q-t adtak el. Ez a mennyiség a Rima összes félkész és készáru szállításának 62%-át tette ki.[4] Ugyanebben az üzletévben a rimai vállalatoknál dolgozó 20 948 munkásból 7 076, vagyis az összlétszám több mint harmada Ózdon állott alkalmazásban.[5]

Ha az ózdi gyárakban dolgozó munkások politikai arculatának fejlődését és változását tanulmányozni kívánjuk, elengedhetetlen a környék konkrét helyi, társadalmi viszonyainak, továbbá a Rima általános munkáspolitikájának elemzése, mert mindkettő alapvetően határozta meg e nagy ipari centrum munkásságának politikai érlelődését.

A munkásság politikai fejlődésére hátrányosan hatott, hogy Ózd messze volt a fővárostól, a magyar munkásság forradalmi központjától. 1920 után az ország határa közvetlenül Ózd mellett húzódott, ami megkönnyítette azt a nacionalista, soviniszta uszítást, amellyel a munkások figyelmét a tényleges társadalmi problémákról igyekeztek elterelni és lehetetlenné akarták tenni a munkásság egységének létrejöttét. Emellett a Vasműt 50—60 km-es körzetben erősen elszegényedett agrárproletár réteg, illetve 1—5 hold földdel rendelkező szegényparaszti övezet vette körül. Ezek részére állandó munkaalkalmat csak a Vasmű tudott biztosítani. A parasztság ezen rétegei, de még az 5—10 holdas parasztcsaládok tagjai is „menedéket" kerestek a Vasműnél. Egy 1944. szeptember 15-én kelt kimutatás szerint a Vasmű munkáslétszáma 7629 fő volt, ebből 3029 ember vidékről járt be dolgozni.[6] Ezek a munkások az Ózdot környező falvakban laktak, és az üzemi munka mellett még saját vagy bérelt földjüket is megművelték, illetve napszámos munkát vállaltak. Ez valamint a tömeges munkanélküliség és a háborús behívások miatti nagyarányú munkáscsere megnezítette és meglassította a munkások szervezkedését, osztályöntudatuk kiformálódását.

A Vasmű törzsgárdája helyben, főleg a koloniákban lakott. Ez egyben azt is jelentette, hogy a vidéki munkások kispolgári nézeteinek és illúzióinak befolyásán túl, a modern tőkés vezetési módszerek és eszközök fokozódó alkalmazása révén a burzsoázia állandó befolyása alatt is állott. És erre a Rima urai különösen nagy gondot fordítottak. Így pl. olcsó lakást biztosítottak a munkásoknak: szobánként havi egy pengőt kellett érte fizetni, s miután a munkásság jelentős része társulati lakásban lakott, 1941-ben a részvénytársaság munkásainak több mint egyharmada,[7] ez az eszköz volt a munkásság fékentartásának

[3] OL. RMSV Rt. ált. 7. csomó 1942/43. üzletévi jelentés.
[4] Uo. 1942/43. üzletévi jelentés adatai alapján.
[5] Uo. 353. csomó; uo. vezérigazgatósági levelezés (a továbbiakban: Vez. ig. lev.) — 1945—46. 128. dosszié adatai alapján.
[6] Uo. ált. 366. csomó.
[7] Uo. 7. csomó, 1940/41. üzletévi jelentés.

egyik leghatásosabb módja. Az Ózdi Acélgyár munkásai közül 1944-ben 944 munkás lakott gyári lakásban.[8] Emellett a vezetés a munkások családi házépítési törekvéseit is támogatta és 10 évi törlesztésre kamatmentes kölcsönöket folyósított a rászorulók részére. Az 1940/41 üzletévben erre a célra összesen 786 855 P-t utaltak ki. A fenti kedvezményeken felül a munkások ingyen kaptak fűtőanyagot és világítást. Azok a munkások, akik nem társulati lakásban laktak és ingyenes villanyvilágítást nem élveztek, 1940. október 1-től *lakbér és világítási pótlékot kaptak.*[9]

A részvénytársaság szociális juttatásai körébe tartozott pl. a rozsnyói vasas gyógyfürdő megvásárlása és berendezése, kultúrházak építése, munkáskönyvtárak létesítése. Ezenkívül korszerű sportlétesítményeket állítottak fel, gyári autóbuszokkal túrákat rendeztek, stb. Az ilyen juttatásokra fordított összeg az 1940/41-es üzletévben, 1 441 099 P-t tett ki.[10]

A burzsoázia befolyásának biztosítását szolgáló eszközök közül nem hiányzott a katolikus egyház sem, melyet a gyár tulajdonosai fontos és eredményes fegyverként használtak fel a munkásság balratolódásának megakadályozására. Az idézett üzletévi jelentésben maguk a tőkések is hangsúlyozzák: „A vallásos élet ápolását, a társulat mindenkor különös gonddal és áldozatkészséggel törekedett előmozdítani."[11] Ezt, többek között, 7 templom és 15 kápolna felépítése és fenntartása is bizonyította.[12] A munkásokat rendszeres templomjárásra és gyónásra kötelezték. Az utóbbiról igazoló cédulát adtak. E cédulát, továbbá az oltáregyleti tagságot a különböző juttatásoknál messzemenően figyelembe vették. Az igazgatóság által szervezett, *husvéti ünnepek előtti lelkigyakorlatokon* is kötelező volt a megjelenés.[13]

A vezetés az anyagi megvesztegetés és a vallásos butítás rendszerét fokozódó rendőrterrorral és a baloldali magatartású munkások elbocsátásával, illetve elszigetelésével, a gyáron belüli szétszórásával egészítette ki. A vállalatvezetőség igyekezete kellő eredménnyel is járt. A szociáldemokrata párt ózdi szervezetének 1940-ben kb. 70—80 tagja volt. Az egyre fokozódó terror következtében ez a létszám 1943-ra 35—40-re, 1944 elejére 10—15 főre csökkent. A vas- és fémmunkások helyi szervezetének taglétszáma csupán a mindenkori párttagság kétszeresét érte el.[14]

A tőkések a szociáldemokrata párt és a szakszervezetek megszilárdulását és kiszélesedését az erősödő terrorral és nyomással akadályozhatták, de a háborús gazdálkodás fokozódó terhei következtében a munkásság tömegében végbemenő erjedést megállítani már képtelenek voltak. Ennek nyílt elismerését megtaláljuk az 1940/41-es üzletévi jelentésben is, melyben a következőket olvashatjuk: A munkásság „. . . hangulata és ezáltal munkakészsége is a katonai behívások, a megélhetés drágulása, egyes élelmezési cikkek és ruházati anyagok megszerzésének nehézségei, továbbá politikai izgatások folytán álta-

[8] Uo. 366. csomó.
[9] Uo. 7. csomó, 1940/41. üzletévi jelentés.
[10] Uo.
[11] Uo.
[12] Uo.
[13] Leniczky Gyula, özv. Moravcsik Györgyné, Válóczi Elek, Mitterpach Pál, Blaskovits Ferenc, Antalköz József, Temesszentandrási Guidó személyes visszaemlékezései alapján. — A tanulmányban felhasznált visszaemlékezéseket mi gyűjtöttük.
[14] Mauks Miklós és Kubancsik László személyes közlése alapján. Mauks Miklós ebben az időben az SzDP ózdi elnöke volt.

lában . . . leromlott".[15] A Rima urai a terror fokozásával és csekély fizetésemeléssel igyekeztek e folyamatot megállítani. 1941—42-ben úgy látszott, hogy a vasmű munkásságának soraiban az erjedés megszünt. De Mátyás vezérigazgató már 1943 szeptemberében kénytelen volt megállapítani, hogy „a munkásviszonyok terén a helyzet sajnos szintén nem olyan megnyugtató, mint amilyen egy évvel ezelőtt volt. Nagyjában és egészében munkásaink munkakészsége és viselkedése ellen komolyabb kifogás nem emelhető, de sajnálattal kell munkásaink hangulatának leromlását megállapítanom."[16] Az okokat egyrészt az alacsony fejadagokban — a szükséges többletet a munkások csak a feketepiacon tudták beszerezni, ahol túl magasak voltak az árak —, a ruházati és lábbeli ellátás elégtelenségében; másrészt a permanenssé vált katonai behívásokban, továbbá a régi és az új munkaerők lakásviszonyainak különbözőségéből adódó ellentétekben jelölte meg.[17]

A fenti körülmények miatt a Rima vezetői aggasztó félelemmel fogadták a Kállay-kormánynak a szociáldemokrata szakszervezetek erőteljesebb szervezkedését lehetővé tevő politikáját, mert attól tartottak, hogy a vasműnél és többi vállalataiknál a szakszervezet a „felforgató elemeket" tömöríteni fogja.[18]

Ettől kezdve a gyáron belül fokozták a terrort. A munkásoknak még azt is megtiltották, hogy beszélgetés céljából egyik üzemegységből a másikba átjárjanak. Hogy ezt jobban ellenőrizni lehessen, minden önálló üzemegység munkásainak munkaruhájára különböző színű gombot tűzettek.[19] Ezzel egyidőben megerősítették a csendőri ellenőrzést is. Az eredmény, mint láttuk, nem maradt el, a szakszervezet taglétszáma csökkent.

A nyilaskeresztes párt viszont, demagóg politikája révén, a politikailag iskolázatlan munkásság között jelentős befolyásra tett szert. 1944 közepére a vasmű munkásai közül mintegy 1000-en, elsősorban a betanított és napszámos munkások, léptek be a nyilaskeresztes pártba. A szakmunkások többsége azonban általában a nyilasmozgalomtól is távoltartotta magát.[20]

A nyilasok demagóg politikája fokozatosan lelepleződött, mivel a munkásokra háruló terhek állandóan súlyosbodtak. Ezt a súlyosbodást tükrözi a nyilasok által kreált „munkásválasztmány" vezetőségének 1944. szeptember 22-én az iparügyi miniszterhez küldött azon memoranduma is, melyben többek között ezt írták: „Az Ózdi Vasgyárban a munkásság helyzete tarthatatlan, oly alacsonyak a munkabérek . . ., hogy abból megélni a leszállított háborús igények mellett is képtelenség . . . 38—80 filléres órabérek vannak jelenleg, plusz 60%-os drágasági pótlék." „. . . családtagjaink semmiféle ellátásban nem részesülnek. Nem tudjuk gyermekeinket iskolába küldeni lábbeli hiány miatt. Ennek következtében — olvasható tovább — a munkásság elkeseredése nöttön nő, nem hisz, bizalmatlan. Bizalmatlan azért, mert 25 esztendő minden politikai irányzata a dolgozó magyar életszinvonalának emelését tűzte ki céljául, a legutóbbi időkig azonban nem kapott semmit . . ."[21]

[15] OL. RMSV Rt. ált. 7. csomó, 1940/41. üzletévi jelentés.

[16] Uo. 1942/43. üzletévi jelentés.

[17] Uo. — az 1943. aug. 31-i állapot szerint a rimai üzemekből 1825 munkást hívtak be (uo.). — 1944 márciusig a Vasműből 1432 munkást hívtak be. Ebből 104 megsebesült, 32 elesett és 133 eltűnt (uo. vez. ig. lev. 1943—44, 5. dosszié).

[18] Uo.

[19] Antalközi József, Válóczi Elek, Kubancsik László személyes közlése alapján.

[20] Kubancsik László, Kubancsik István, Hellebrandt József és Leniczky Gyula személyes közlése alapján.

[21] OL. RMSV Rt. vez. ig. lev. 1944/45. 10. dosszié.

A munkásság elkeseredése egyre határozottabban a fennálló fasiszta rendszer ellen irányult. E folyamat meggyorsításához nagyban hozzájárultak a szovjet hadsereg sorozatos győzelmei, továbbá a Szlovákiában és Salgótarján vidékén fellángoló partizánharcok. Az ellenállás fő formája a vasmű termelésének szabotálása volt. Dunst Sándor, a vasmű igazgatója, az ózdi vasgyár munkaügyi választmányának 1944. október 1-i ülésén felháborodva számolt be arról, hogy „. . . soha annyi igazolatlan kimaradás, bűnös hanyagság az üzemekben nem volt tapasztalható, mint a mai komoly időkben . . . A pénzbüntetésnek nincs semmi hatása. A munkafegyelem és a munkásöntudat ily nagy fokú süllyedésével szemben a hüsz[22] parancsnokság kénytelen a szabadság-büntetés drasztikus eszközéhez nyúlni. Az egyik meghívott hengerész pedig kijelentette, hogy „a termelés a lemezsoron lecsökkent, máskor 8 óra alatt termeltek annyit, mint most 12 óra alatt".[23]

Az 1944. október 15-i proklamáció után a baloldali személyek egy csoportja, Kubancsik István, Leniczky Gyula, Drenkó József, Benkő Gyula, Blahut Sándor és Bobák Pál összejöttek Válóczi Elek lakásán, ahol megtárgyalták az új helyzetet. Félve attól, hogy a kivonuló fasiszták tönkreteszik a gyártelepet, amit a fegyvertelen munkásság nem tud megakadályozni, még aznap felkeresték Hubai főszolgabírót és fegyvert kértek a munkásság részére. Hubai a kérés teljesítését megtagadta. Erre délután 2 órára többszáz főnyi tömeg vonult a városháza elé és fegyvert követelt. A tömeget csak a csendőrség tudta szétoszlatni.

Mint ismeretes, a nyilasok a fővárosban még aznap átvették a hatalmat. Ózdon is megindult a puccsot követő napon a baloldali erők felszámolása: a nyilasok 45 baloldali munkást letartóztattak, és Miskolcra kísérték őket. Az összefogott személyek közül 33 még Miskolcról hazakerült, 12-őt azonban, Kubancsik Istvánt és Lászlót, Blahut Sándort, Jergel Vilmost, Blaskovits Ferencet és másokat október 24-én a szilvásváradi nyilas gyűjtőtáborba szállítottak. Csak november 7-én engedték őket szabadon Blahut Sándor és Jergel Vilmos kivételével, akiket Komáromba vittek. Jergel Vilmost később elengedték, Blahut Sándor azonban Sopronkőhidára került és a nyilas terror áldozata lett.[24]

Ez a letartóztatás nagy szerepet játszott abban, hogy a nyilas- és németellenes munkások között szervezett és irányított kapcsolat és fegyveres ellenállás nem bontakozott ki, hanem továbbra is az ellenállás passzívabb formája jutott érvényre. A letartóztatásból hazatért és a gyárban maradt baloldali munkások tovább akadályozták a termelést és szabotálták a gyárparancsnokság rendelkezését. Ebben a munkásokat néhány műszaki tisztviselő, mint pl. Kollárik János is segítette.

Különösen határozott formát öltött az ellenállásnak ez a formája, amikor a Szovjet Hadsereg közeledtével a német és magyar hadvezetés napirendre tűzte az üzem megbénítását és tönkretételét.

A nyilas minisztertanács 1944. november 16-án a Rimamurányi Rt. gyárak nyersanyagkészletének kiszállítását határozta el. E döntésről a vezérigazgatóságot Szakváry Emil iparügyi miniszter tájékoztatta. Közölte, hogy

[22] Hüsz = hadiüzemek személyzeti parancsnoka.

[23] Ld. a 21. jegyzetben idézetteket.

[24] Leniczky Gyula, Kubancsik István és László, Válóczi Elek és Hellebrandt József személyes visszaemlékezései alapján.

az ózdi-nádasdi ferróötvözeteket, a kész és félkészárukat a gyárakból mielőbb Nagysurányba vagy Érsekújvárra kell szállítani. A raktárhelyiségekről a Rimának kell gondoskodnia. Az elszállításról a Deutsche Industrie-Kommission in Ungarn (DIKO) fog intézkedni.

A vezérigazgatóság a megjelölt termékek elszállítását a DIKO nélkül akarta lebonyolítani, mert tudta, hogy a DIKO a bevagonírozott termékeket nem az általa megjelölt helyre, hanem Németország területére irányítja. Szakváry a vezérigazgatóság kéréséhez hozzájárult. Ennek ellenére a termékek egy részét a németek mégis Brochauba vitték. A vezérigazgatóság november 29-én Bartha vezérőrnagyhoz küldött átiratában sürgős intézkedést kért a további rablások megakadályozására,[25] az intézkedés azonban elmaradt.

A vezérigazgatóság a vállalatoktól kitelepítendő gépeket sem akarta a fasiszta német hadvezetőség rendelkezésére bocsátani. A németekkel jelenleg még ismeretlen feltételek mellett egyezséget kötött, melynek értelmében a kitelepített gépek a Rima egyik csehszlovák üzletfelének raktárába kerülhetnek elhelyezésre. A megállapodás ellenére azonban a gépek egy részét Berlin környékére szállították, ahol a háború befejezése után a gyár felderítő brigádja meg is találta azokat.[26]

A nyilas minisztertanács döntésével szinte egyidőben, november 15-én a vasmű igazgatójának átadták Pintér vezérőrnagy kárpátaljai kormánybiztosnak a vasmű megbénítását elrendelő parancsát. A bénítási terv oly mértékű legyen — írta Pintér —, hogy az üzemek legalább félévig munkaképtelenek legyenek. A gyárigazgatósággal azt is közölte, hogy ha a tervvel a németek nem elégednek meg, akkor a gyárat kíméletlenül szétrombolják. Számítva a munkások ellenállására, karhatalom kiküldését helyezte kilátásba, amit a terv végrehajtásának elkezdésekor foganatosított is.[27]

Az I. hadsereg parancsnokságának 1944. november 26-án a gyárhoz küldött 30 494. sz. parancsa elrendelte a fenti terv alapján az ózdi gyárak bénítását és a munkásság elhajtását.

Közben a II. Ukrán Hadsereg energikusan előretört: november 26-án Hatvan, 30-án pedig Eger, a fasiszta német védelem egyik fontos gócpontja, majd hat nap múlva a magyar hadiipar fellegvára, Diósgyőr—Miskolc is felszabadult.

A németek terrorja, rombolási tervei és azok végrehajtása, továbbá a Szovjet Hadsereg rohamos előretörése fokozta a munkásság ellenállásának kibontakozását, a baloldali erők aktivizálódását, mely elsősorban az üzem megmentésére irányult. A munkások a durvahengermű szerelő műhelyének gépalkatrészeit elásták.[28] Az acélmű munkásai, Ladányi János, Ködmön József, Szabó Lajos, Lakatos István, id. Rubint László és Oláh Gusztáv pedig leszerelték a munkagépek szíjait és elrejtették. Ezzel a ténykedésükkel az acélmű újraindítását hathatósan elősegítették.[29] A gépműhely szíjainak

[25] OL. RMSV Rt. vez. ig. lev. 1944/45. 236. dosszié.

[26] Temesszentandrási Guidó személyes közlése alapján. Ő tagja volt annak a mérnökbrigádnak, melyet a gyár vezetősége a küldemények átvételére Csehszlovákiába küldött, majd onnan Németországba ment, hogy a gyár gépeit visszaszerezze.

[27] OL. RMSV Rt. vez. ig. lev. 1944/45. 236. dosszié.

[28] Uo.

[29] OL. Nehézipari Központ (NIK) anyaga. A munkások ezért a NIK-től 1947 januárjában egyenként 200 Ft jutalmat kaptak.

egy részét Szurovi József, Jávorcsik József és Válóczi Elek mentette meg.[30]

A munkások és műszakiak együttműködése mentette meg a szakítómű korszerűen felszerelt megmunkáló gépeit is. A szerszámgépekre mind a német, mind a magyar katonai hatóságok igényt tartottak. Az igénylőket azonban a munkások és a műhely néhány vezetője egymás ellen kijátszották, és a gépeket a huzavona ideje alatt elrejtették. E lavirozás eredményeként egy esztergapad, egy tíztonnás szakítógép, egy Charpy-gép és egy Rockwel-keménységvizsgáló kivételével a műhely berendezése sértetlen maradt.[31] A kijelölt munkáscsoportok a gyári robbantásokat is úgy hajtották végre, hogy lehetőleg a kevésbé értékes és a könnyen helyreállítható részekben tegyenek kárt. A síngyökök helyett pl. a váltókat robbantották fel. Volt olyan csoport, amely az ekrazittal robbantásra előkészített ózdi híd robbanóanyagának jelentős részét rendkívül nagy veszélyek között leszerelte és így a híd csak kisebb sérüléseket szenvedett. Boskó Sándor, aki az utolsó napokban Roller Kálmán helyett átvette a gyár vezetését, utasította a gyári tűzoltókat, Varga Sándort, Hidvégi Jenőt és Dormó Györgyöt, hogy a németek által aláaknázott gépek alól a robbanóanyagot szedjék ki. Nevezettek a feladatot végre is hajtották.[32]

E szabotázsakciókat az jellemezte, hogy azokat, egy-két kivételes esettől eltekintve, különálló kis csoportok, központi irányítás nélkül, elszigetelten hajtották végre.[33]

A szabotázsakciók kiszélesedésével egyidőben nagy mértékben megnőtt a „lógósok" száma is. Az Ózdi Acélgyárban, az 1944. szeptember 15-i nyílvántartás szerint 7269 munkásból csak 5425 jelent meg. Az 1844 távolmaradóból 944 szolgált a hadseregben, 900 munkás, a dolgozók létszámának 16,5%-a különböző ürüggyel (szabadság, betegség) kivonta magát a termelésből.[34] Adataink szerint novemberben a gyárban már csak 4250-en[35] dolgoztak. A szeptemberi nyílvántartott munkáslétszámot alapulvéve, a további csökkenés 1175 főt jelentett. Ha figyelembevesszük az akkori viszonyokat — további 500 munkást be is hívtak katonának —, a munkából távolmaradók száma novemberben így is 1400—1600 körül mozoghatott. Ez kereken 40%-a volt a dolgozók létszámának. A nagyarányú távolmaradást látszik igazolni Tetmayernek 1944. december 15-én az Ózdi Acélgyárhoz írt levele is. „Megállapítást nyert, hogy a fizetéses szabadság vagy előlegek, ill. segélyek nyújtása után, valamint nagyobb mennyiségben természetben kiosztott élelmiszerek vételezését követően, a munkásság közül sokan indokolatlanul távolmaradnak munkahelyüktől."[36]

[30] Válóczi Elek személyes közlése alapján.

[31] OL RMSV Rt. vez. ig. lev. 1944/45. 236. dosszié.

[32] Dr. Boskó Sándor személyes közlése alapján.

[33] Leniczky Gyula, Blaskovits Ferenc és Kubancsik István személyes közlése alapján.

[34] OL RMSV Rt. ált. 366. csomó adatai.

[35] Uo. 416 cs. általános gyári ügyek dosszié.

[36] Uo. és 366. csomó adatai alapján. — A munkások nagyarányú munkabeszüntetése nem ózdi specialitás, hanem országos jelenség volt. Ezt bizonyítja, többek között, az Iparügyi Minisztérium VIIb. osztályának azon rendelete, melyben előírta a „lógósok" sürgős bejelentését (uo. 316. csomó), valamint 1944. nov. 9-én Almássy ezredesnek a budapesti tisztiházban a parancsnokok és vállalatvezetők számára tartott eligazításon kiadott azon utasítása, hogy a rendbontók, szabotálók, notórius munkakerülők közül egyeseket a hüsz. parancsnokok rögtön jelentsenek be, s példa statuálás céljából azonnal lövessenek agyon. (Uo. vez. ig. lev. 1944/45. 236. dosszié, 1944. nov. 9-i feljegyzés.)

A kiürítési parancs tovább fokozta az ózdi munkásság soraiban amúgyis meglevő feszültséget. A munkások nem értettek egyet a kiürítéssel, nem is szándékoztak lakásukat elhagyni. Erről tanúskodik többek között az egyik bányamunkásnak, 1944. november 7-én az ózdvidéki bányák munkaügyi választmányán elhangzott felszólalása. „A munkásság véleménye az, hogy helyben marad. Ha esetleg harcok lennének a környéken, azok elől kitérnek, utána visszatérnek. A kitéréssel arra gondolnak, hogy a bányákban helyeznék el a családjukat."[37] Az ülésen elnöklő bányaigazgató a munkásság fenti elhatározását támogatta. Kijelentette, hogy a vállalat minden körülmények között gondoskodni fog munkásairól,[38] egy másik ülésen pedig arra kérte a jelenlevő munkásokat, hogy társaikat lelkileg erősítsék és ne hagyják, hogy mindenféle alaptalan híreknek üljenek fel.[39] A bányaigazgató a Rima tőkéseinek érdekeit juttatta kifejezésre, akiknek nem a rombolás, hanem a vagyon megőrzése, az üzemek termelőképességének megóvása s a folyamatos termelés biztosítása érdekében a képzett munkaerő megőrzése volt a céljuk. A munkaügyi választmányon Uthi, a nyilaskeresztes párt ózdi járási vezetője, aki „fegyverrel a kézben harcolva vonulunk legfeljebb vissza, de itt nem maradunk" felszólítással szorgalmazta a Szovjet Hadsereg elleni fegyveres harcot, már teljesen elszigetelődött, és felhívása válasz nélkül maradt.[40]

Amikor a katonai parancsnokság a bénítással egyidejűleg elrendelte a város kiürítését is, s november 28-án az ózdi állomásra egy szerelvényt tolatott be az önként jelentkezők elszállítására, a pályaudvaron senki sem jelentkezett. A munkások egy része a hegyekbe, erdőkbe, barlangokba menekült. Egyes csoportok a gyár területén bujkáltak. Egy csoport a samottgyár kemencéjébe falazta be magát, tizenegyen pedig, Zimonyi Gyula, József és István, György Sándor, Válóczi Elek és mások az akkor épült kórház csőhálózatában rejtőztek el.[41] Miután a kiürítési parancsnak senki sem tett eleget, a nyilasok a Hüsz pk. útján elrendelték, hogy a katonaköteles gyári munkások december elsejére és másodikára vonuljanak be. E parancsnak is nagyon kevesen tettek eleget. Erre a nyilas vezetők géppisztolyos pártszolgálatosokat és csendőröket küldtek ki a munkásság összeszedésére, akik házról házra járva 2—3 ezer embert gyűjtöttek össze. Egy részüket Salgótarjánba hajtották, velük a harcolva visszavonuló németek lövészárkokat ásattak. Menetközben többen megkísérelték a szökést. Akiket elfogtak, azokat a nyilasok azonnal felakasztották és a nyakukba „így járnak a gyávák" feliratú táblát függesztettek. Ennek ellenére Kubancsik László vezetésével a Macskalyuknál megszökött kb. 90 ózdi munkás.[42]

Ebben az időben az erdők és a hegyi községek menekült munkásokkal voltak tele. Borsodszentgyörgyön pl. több százan kaptak menedéket. Az ózdi munkások másik részét bevagonirozták, s a füleki és losonci gyűjtőtáborokba irányították. Jelentős részük útközben megszökött.[43]

A magyar proletariátus többsége 1944 végére szembekerült a dühöngő nyilasterrorral, a fasiszta rendszerrel, melynek pusztulását óhajtotta és mely-

[37] Uo. vez. ig. lev. 1944/45. 35. dosszié.
[38] Uo.
[39] Uo.
[40] Uo.
[41] Válóczi Elek, Blaskovits Ferenc és Leniczky Gyula személyes közlése alapján.
[42] Kubancsik László személyes közlése alapján.
[43] Jávorcsik Ferenc, Mitterpach Pál és Blaskovits Ferenc személyes közlése alapján.

nek megdöntéséért egy része harcolt is. A munkások egyes csoportjainak vagy egyedeinek ellenállása, annak formája és mértéke politikai érettségüktől, a külső erők sikereitől, a belső haladó és forradalmi erők erejétől és fellépésétől, s a velük való kapcsolattól függött. Ez a magyarázata annak, hogy az ellenállás rendkívül változatos formákat öltött: a passzivitástól az aktív partizánharcig.

Az ózdi munkásság ellenállásának kibontakozását erősen gátolták a forradalmi párt hiánya, a baloldali erők dezorganizált volta, a már bemutatott s a munkásság forradalmi öntudatának gátját szolgáló gyárvezetési módszerek, valamint a nyilas különítmények féktelen terrorja. Mindezek következtében Ózdon az ellenállás legelterjedtebb formája a termelés szabotálása volt, mely a munkából való elmaradástól a szabotázsakciók végrehajtásáig, az üzembénítási terv meghiúsítására tett kísérletekig terjedt. E háború- és fasiszta-ellenes fellépések hazafias, a forradalmi erők küzdelmeit segítő cselekedetek voltak, bár a hasonló munkáscentrumok forradalmi megmozdulásaitól elmaradtak.

*

A vasmű kirablásának és megbénításának a megakadályozására végrehajtott mentési akciók komoly eredményük ellenére sem tudták megvédeni az üzemeket a károsodástól. A hántoló műhely egész berendezését elszállították, úgyszintén a szakítómű 10 tonnás szakító gépét és esztergapadját, az abroncssor három higanygőz egyenirányítóját, a finom sorból pedig 9 db pörgőt.[44] A kohóknál leszerelték a két nagy gőzturbina vezérművét és regulátorát, a főkazánok hajtóműveit, a három kohó felvonó szerkezetét és a generátor daru hajtóművét. Az acélműben a daruk többségének hajtóműveit, a durvahengerműben a három hengersorvonó gőzgép vezérművét és a 6—20 tonnás daruk hajtóművét. Az oxigénfejlesztőt is leszerelték, de elszállítani a szovjet csapatok Centerig történt előnyomulása miatt már nem tudták. Ezért 1944. december 17-én hajnalban a német robbantó csoport a szerelvényt felrobbantotta.[45]

A vasolvasztók és az acélgyár 2240 gépéből elszállítottak vagy felrobbantottak 27-et, a bénítás miatt pedig átmenetileg használhatatlanná vált 108 db.[46] A bénítás elkezdése előtt a németek nagy mennyiségű nyersanyagot, kész és félkész árut raboltak el.[47] Az 1945. október 12-én a 6740/1945. M. E. sz. rendelet 2. §-a értelmében felvett jegyzőkönyv adatai szerint a német rablások összértéke 22 531 000 P-t (1944-es pengő értékben), 1 505 000 P-t (1938-as értékben), s ezenfelül még 155 000 birodalmi márkát, 52 000 svéd koronát és 42 000 svájci frankot (1938-as értékben) tett ki.[48] A kárpátaljai honvéd- és gazdasági parancsnokság pedig 26 481 q fémet (ólom, csapágyfém stb.) szállított el.[49] A rendelkezésre álló adatok szerint a kohóknál csak a robbantás és az aknák becsapódása következtében 58 628 000 P (1938-as értékben) kár keletkezett.[50]

[44] OL. RMSV Rt. vez. ig. lev. 1944/45. 235. dosszié.
[45] Uo.
[46] Uo. ált. 416. cs. ált. gyári ügyek.
[47] A rendelkezésünkre álló hiányos adatok szerint az Ózdi Vas- és Acélgyárból a németek 9642 q nyersanyagot (nikkel, horgany, ólom stb.), 88 540 q készárut, 6270 q félterméket és 29 000 P értékű (1943-as pengőértékben) gyártási segédanyagot raboltak el (uo. 1945/46. 238. dosszié).
[48] Uo.
[49] Uo.
[50] Uo. 1945/46. 238. dosszié adatai alapján.

1944. november 28-tól a Vasmű egyes üzemegységei fokozatosan leálltak. December 11-én az utolsóként működő III. számú kohót is lefojtották. Csak a vízmű és a villanytelep dolgozott, de december 18-án az erősödő tűzérségi és gyalogsági harc fokozódása miatt azok is beszüntették működésüket, mivel az ott dolgozó munkások közül többen súlyosan megsebesültek.[51]

Közben december 16-án Dunst gyárigazgató és a vasmű közvetlen vezetői nyugatra menekültek. A mozdulatlan, kihalt vasmű felügyeletét Roller Kálmánra, a gyártelep kórházának igazgató főorvosára bízták. Roller még aznap létrehozta az ún. „Jóléti Bizottság"-ot, mely a tőkés érdekeket szolgáló és védelmező tisztviselőkből, előmunkásokból állott.

A szovjet csapatok lendületes támadása következtében kétnapos harc után Ózd felszabadult. 1944. december 20-án hajnalban a Gyujtó felől megérkezett az első szovjet harcos. 9 órakor már a harcoló egység parancsnoka is a városban volt, akinél Kubancsik István, Leniczky Gyula, Mauks Miklós, Drenkó József és Benkő Gyula baloldali munkások, az ózdi munkásság nevében — Mitterpach Gyula tolmácsolásával — tisztelgő látogatást tettek. Biztosították a szovjet hadsereget arról, hogy az ózdi munkásság a meglévő nehézségek ellenére önfeláldozó munkájával segítségére siet és támogatja a fasizmus ellen harcoló egységeket.[52]

Diósgyőr, Miskolc után Ózd felszabadulása komoly csapást jelentett a fasiszta hadseregre, nemcsak azért, mert a hegyek lábánál nem tudták a szovjet hadsereget megállítani, hanem azért is, mert ezzel elvesztették Magyarország alapanyagtermelő üzemeit. 1945 január elejére pedig lényegében az egész magyar nehézipar felszabadult és februárra, ha csak részlegesen is, termelni kezdett a fasizmus ellen harcoló, felszabadító szovjet hadsereg részére.

II

Ózdon már a felszabadulás első napján megalakult a Nemzeti Bizottság, az első legális népi szerv. Tagjai a gyárban dolgozó munkások baloldali vezetői voltak, akik néhány napmúlva a kommunista, illetve a szociáldemokrata párt megalakításában vettek részt. Elnöke a szociáldemokrata Mauks Miklós lett.[53]

A Nemzeti Bizottság januárban, a kisgazda, majd a polgári demokrata párt megalakulása után,[54] e pártok delegáltjaival egészült ki. Az első üléseken a Bizottság legfontosabb feladataként a közigazgatás és közszellem demokratizálását, valamint a gyári termelés megindításának elősegítését jelölte meg.

E fontos kérdések megoldásában elhatározó szerepet játszott a két munkáspárt megalakulása. 1944. december 25-én vagy 26-án Debrecenből Ózdra érkezett a Kommunista Párt Központi Vezetőségének egyik tagja és a Mokán Komité egyik vezetője, akik megbeszélésre hívták össze az ózdi munkásság ismertebb vezetőit. A tárgyalás eredményeképpen elhatározták a kommunista és a szociáldemokrata párt megalakítását. Az értekezleten az ózdi munkásvezetők előtt ismertették a kommunista párt és a szociáldemokrata párt poli-

[51] Uo. vez. ig. lev. 1944—45. 235. dosszié.

[52] Kubancsik István, Leniczky Gyula és Mitterpach Gyula személyes visszaemlékezése alapján.

[53] Mauks Miklós, Kubancsik István és Leniczky Gyula, személyes közlése alapján. Ld. még Ózdi Munkásélet, 1947. jan. 24.

[54] A két párt megalakulásának ideje nem ismeretes, a működésükre vonatkozó, rendelkezésünkre álló első adat 1945. jan. 12. (OL RMSV Rt. általános 473. csomó.)

tikai irányvonalát, a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front programját, a megalakult koalíció jellegét, s felhívták a résztvevők figyelmét a politikai irányvonal következetes betartására. Jelentőségéhez mérten került szóba az egyik legfontosabb kérdés, a két munkáspárt akcióegysége is.[55]

December 26-án a délutáni órákban mindkét párt megtartotta alakuló ülését. A kommunista párt a gyár legénységszállásának egyik szobájában, a szociáldemokrata párt a Munkás-otthonban. A munkáspártok megalakításának előkészületei már a felszabadulás első napjaiban megkezdődtek, s így az alakuló gyűlésen mindkét pártba 60—70-en kérték felvételüket. Mindkét gyűlésen ismertették a párt célját, politikai irányvonalát, s azokat a politikai feladatokat, melyek a párt tagjaira hárultak. Ezután mindkét alakuló ülés megválasztotta — az MKP 5 tagú,[56] az SzDP 12 tagú[57] — vezetőségét. A vezetőségek mellett több tagból álló szervező bizottságokat hoztak létre, melyeknek az volt a feladatuk, hogy a pártszervezés munkájában a pártvezetőségeknek segítséget nyújtsanak. Kijelölték azokat is, akik az ifjúság szervezésével foglalkoztak. A két párt nem külön ifjúsági szervezet, hanem párton belüli ifjúsági tagozat megalakítását határozta el.[58] A kommunista és a szociáldemokrata párt nem gyári, hanem területi szervezetként, mint a két munkáspárt ózdi szervezetei alakultak meg. A pártok megalakulása után nagy erővel indult meg a pártszervezés munkája, amelyben a politikai tartalmú nevelés volt az elsődleges.

A kommunista párt vezetői elsősorban a segédmunkások, a szociáldemokrata párt vezetői a szakmunkások között folytatták a szervezést. A kommunista párt létszáma január végén 2000 körül volt.[59] A szociáldemokrata pártnak az 1945. február 18-i jelentése szerint 1500 tagja[60] volt.

A két munkáspárt létszámának növekedése azonban csak részben tükrözte a munkások körében végbement politikai változást. A létszám növekedése nem volt arányban azzal a fejlődéssel, amit egyes munkások megtettek. A gyors létszámemelkedés nem volt megalapozott, veszélyeket rejtett magában. Olyan elemek is e pártokhoz csapódtak, akik lejárathatták a pártok tekintélyét. Az MKP Észak-kerületi Titkársága ezért utasította az ózdi pártszervezet vezetőségét, hogy a pártot tisztítsa meg az oda nem való elemektől.[61] Ennek volt a következménye, hogy 1945. március 1-én a párt létszáma 1190 főre csökkent.[62] Az SzDP is hasonló jellegű, bár a szükségesnél kisebb mértékű akciót hajtott végre. A pártok megalakulása után nem sokkal, szociáldemokrata kezdeményezésre, létrehozták a szakszervezetet. A szakszervezet vezető-

[55] Antalközi József, Kubancsik István, Kubancsik László, Leniczky Gyula és Mauks Miklós személyes közlése alapján.

[56] Az 5 tagú vezetőség 4 tagját, Antalközi Józsefet, Kubancsik Istvánt, Leniczky Gyulát és Petrai Lajost illetően azonosak voltak a közlések, ötödik tagként azonban Moravcsik Lajost, Nagy Sándort, Pál Károlyt, illetve Vörös Józsefet említették.

[57] A 12 tagú vezetőség tagjai: Bobik István, Bobák Pál, Jávorcsik József, Jergel Vilmos, Kökény László, Kubancsik László, Mauks Miklós, Moravcsik József, Nagymenygyi György, Orbán Lajos, ifj. Petykó Dezső és Szántó György lettek. (Jávorcsik József, Kubancsik László, Mauks Miklós és Hellebrandt József személyes közlése alapján.)

[58] Antalközi József, Blaskovits Ferenc, Hellebrand József és Kubancsik László személyes közlése alapján.

[59] Párttörténeti Intézet Archivuma (a továbbiakban PI Arch.) 2/5—16 (Borsod II—11.) Miskolci Területi Bizottság 1945. máj. 17-i jelentése.

[60] Uo. 53. 3—41.

[61] Uo. 2/5—16 (Borsod II—11.) Miskolci Területi Bizottság 1945. máj. 17-i jelentése.

[62] Uo. 2/5—16 (Borsod III. 3).

sége a két munkáspárt tagjaiból — többségükben szociáldemokratákból — állott. Az egyes üzemrészlegeknél bizalmiakat választottak. Minden gyáregységnél az üzemrészleg-bizalmiak választották a főbizalmit. A főbizalmiak együttesen alkották a főbizalmi testületet, amelynek élén a kommunista Antal Bera István állt.[63] Az üzemi bizalmiak komoly szerepet játszottak abban, hogy a munkafegyelem megerősödött, beleszólásuk volt a ruházat, a szociális juttatások elosztásába s abba is, hogy kit vegyenek fel és kit bocsássanak el.[64] A bizalmi rendszer megteremtésével kedvező lehetőséget teremtettek arra, hogy a munkásságot érintő olyan fontos kérdésben, mint a szociális és személyzeti ügyek, érvényesüljön a munkásság ellenőrzése. Hasonlóképpen beleszólási joguk volt a bizalmiaknak a lakáskiutalásokba is. A lakáshelyzet ekkor rendkívül súlyos volt. Egy, a község vezetőihez 1945. február 6-án írott levél tanúsága szerint sokan a munkások közül nagyon egészségtelen körülmények között laktak, de mert nem volt meg a szolgálati idejük, nem kaphattak lakást.[65] A kommunista párt javaslatára ez utóbbi megkötésen változtatás történt, komoly mértékben figyelembevették az egyes családok helyzetét, másrészt a lakások kiosztását a bizalmiak javaslata alapján, ún. lakáskiosztó gyűléseken a munkások elé tárták.[66] Az első ilyen lakáskiosztó gyűlés január 17-én volt.[67] A bizalmi hálózat segítségével a két munkáspárt szoros kapcsolatba került a munkásokkal, s a munkások érdekeit a bizalmiakon keresztül jelentős részben érvényesíteni tudták.

1945. január 12-én a kommunisták kezdeményezésére létrehozták a pártközi élelmezési bizottságot, amely a kommunista párt, a szociáldemokrata párt, a kisgazdapárt, valamint a polgári demokrata párt 2—2 tagjából és a gyár kereskedelmi irodájának igazgatójából állt.[68] A közélelmezési bizottság, melyben a két munkáspártnak, tevékenységük és a gyárban játszott szerepüknél fogva vezetőszerepe volt, ellenőrízte a Kereskedelmi Iroda működését s igazgatójának tevékenységét. A bizottság határozatait az igazgatónak s az apparátusnak végre kellett hajtania.[69] A bizottság munkáját azokban a nehéz napokban a január 13-án megalakult ún. „ténymegállapító bizottságok" — ezekbe minden párt 25—25 főt delegált[70] — is segítették azzal, hogy felkutatták és felmérték a rendelkezésre álló készletek mennyiségét, megállapították az ellátatlanok számát, elősegítették a cserét a környező falvakkal.

A Közélelmezési Bizottság, a Kereskedelmi Iroda tagjai és megbizottai, termékcsere és felvásárlás útján, valamint az MKP szervezete rimaszécsi vezetőinek segítségével[71] a falvakból nagymennyiségű búzát szereztek be, ami lehetővé

[63] Kubancsik István, Halász László, Jávorcsik József és Válóczi Elek személyes közlése alapján.

[64] OL RMSV Rt. ált. 389. csomó, szociális- kulturális dosszié. 1945. febr. 2. körirat és uo. 468. csomó, köriratok, hírdetmények. 1945—46. 1945. márc. 6-i körirat. — A durvahengermű üzemfőnöke a gyári igazgatósághoz írt 1945. márc. 13-i átiratában pl. arról tudósít, hogy az egyik felvigyázó visszavételi kérelmét, aki előzetesen lopott, a mesterek, bizalmiak elé terjesztette, akik úgy határoztak, hogy a hengerműben semmiféle alkalmazást nem kaphat.

[65] Uo.

[66] Kubancsik István, Jávorcsik József és Válóczi Elek személyes közlése alapján.

[67] OL. RMSV Rt. ált. 389. csomó, szociális-kulturális dosszié.

[68] Uo. 473. csomó. Febr. 13-tól már 3—3 vezetőségi tag vett részt a pártok részéről a közélelmezési bizottságban.

[69] Uo. A Kereskedelmi Osztály levele Borsodnádasdnak. 1945. jan. 16.

[70] Uo.

[71] Uo. 414. csomó levelezés. l—zs.-ig.

tette, hogy a vasmű, a Borsodnádasdi Lemezgyár és az Ózd környéki bányák munkásait és családtagjait (22 ezer személy) februárban liszttel segítsék.[72] Bár hetenként átlagosan 21 szarvasmarhát vágtak le, a húsellátás komoly problémát jelentett, és a zsírellátás is nagy nehézségekbe ütközött.[73]

A munkásságnak a fenti szervek megalakulásával bizonyos befolyást sikerült biztosítania a gyárvezetésben.

Az elért eredmények szoros kapcsolatban voltak azzal, hogy a kommunista párt és a szociáldemokrata párt baloldala, amelynek a párt vezetőségében, a szociáldemokrata szakszervezeti vezetők és a szociáldemokrata bizalmiak között többsége volt, együttes munkával igyekezett a legfontosabb feladatok megoldását elősegíteni. Ennek volt köszönhető, hogy a meglevő surlódások nem vezettek ebben az időszakban az akcióegységet komolyabban veszélyeztető ellentétekhez. A kommunista pártban ugyan voltak, akik a szükségesnél radikálisabb módszereket javasoltak, a szociáldemokrata pártban pedig egyesek annyira mérsékelt álláspontot álltak, hogy nyilvánvaló volt: ezek nem értették meg az új helyzetet, s a régi szociáldemokrata hagyományokat ápolták tovább. A két vezetőség azonban a legtöbbször helyes álláspontra tudott helyezkedni. A vezetőségeket közvetlen felettes szerveik, az Észak-Magyarországi Kerületi Titkárságok[74] is az akcióegység helyes értelmezésére ösztönözték.

A szovjet parancsnokság 1944. december 22-én a gyár katonai parancsnokává Ivan Popkov mérnök századost nevezte ki. Popkov aznap magához kérette az Ózdon maradt mérnököket, s közülük a legidősebbet, dr Kovách Antalt kérte fel a gyár vezetésére, aki a megbízást el is vállalta.

Szovjet katonai parancsnok kinevezése a vasmű élére nem érintette a gyár tőkés tulajdon jellegét, s a tőkés vezetés teljes kikapcsolását sem eredményezte. A parancsnokság nem annyira irányító, mint inkább ellenőrző szerepet játszott. A parancsnok alapvető feladata az volt, hogy ellenőrizze, vajon a harcoló szovjet hadsereg rendeléseit időben, maradéktalanul és elfogadható minőségben szállítják-e le. A szovjet rendelések teljesítése természetesen a tőke funkcionálásának jelentős korlátozását jelentette. Ugyanakkor a termelési szervezetek kialakításáért, az alap- és fűtőanyag, valamint egyéb segédanyagok előteremtéséért, biztosításáért, a készletek felhasználásának a módjáért és üteméért, a vasmű pénzszükségletének a biztosításáért 1945 február közepéig a megbízott igazgató, majd a vezérigazgatóság volt a felelős.

Kovách megbizatása napján azonnal hozzálátott a gyár és a vezetés szervezeti formáinak *újjászervezéséhez*. A formák mögött azonban megmaradt a régi tartalom. Egy január 10-i körirat pl. tudatta az üzem- és raktárfőnökökkel, hogy a lakás- és pénzelosztási kérdésekben intézkedést a személyügyi és

[72] Uo. A Nógrádi Sándornak küldött febr. 6-i jelentés, valamint Antalköz József, Mitterpach Gyula, Halász László és Forró Gáborné személyes közlései. — Bizonyos könnyítést jelentett, hogy Járdánháza, Borsodszentgyörgy, Uraj, Susa községek vezetői vállalták: március végéig a községekben lakó, de Ózdon dolgozó munkások számára biztosítják az élelmet. A közélelmezési bizottság január végétől biztosította a borsodnádasdi munkásbizottsággal, a bányák üzemi bizottságaival és az Ózdi Nemzeti Bizottsággal kötött megállapodás értelmében a gyárak és az ózdi polgári lakosság egy részének élelmezését.

[73] Uo.

[74] Az MKP Észak Magyarországi Kerületi Titkárságát jan. 10-én hozták létre. (PI Arch. 1/1—1 öe.) Vezetője Nógrádi Sándor, az SzDP vezetője Rónai Sándor volt.

szociális iroda jóváhagyása nélkül nem hozhatnak.[75] Kezdetben a munkásoknak nem volt beleszólásuk a vezetésbe, csak a munkáspártok fellépése és tevékenységük kibontakozása tette lehetővé — mint utaltunk rá — a munkásellenőrzés különböző formáinak megjelenését és megszilárdulását.

Kovách a helyben maradt műszakiakat képzettségüknek megfelelően egy-egy üzemegység élére állította.[76] A gyár jóléti és szociális ügyeinek igazgatója dr. Roller Kálmán, a kereskedelmi és anyagbeszerzési igazgató Fodor László lett.[77]

Kovách utasítására felmérték a termelés megindításának és folyamatosságának tárgyi és személyi feltételeit.

A fasiszták az értékesebb félkésztermékek abszolút többségét elrabolták. A felszabaduláskor csupán 6325,8 tonna vasanyag (betongömbvas, laposvas, U-vas, szögvas stb.) maradt meg. Az acélmű készlete az alábbi nyersanyagmennyiségből állott:

nyersvas	9370	tonna
hulladékban	15400	tonna
tükörvasban	908	tonna (Fém Mn. tart. 130 t.)
Fe Mn.-ban	1785	tonna (Fém Mn. tart. 107 t.)
Fe Si-ban	146,5	tonna (Fém Si. tart. 108 t.)[78]

Ezenkívül az acélmű rendelkezésre állt még 7500 t hideg Gw öntecs és 2000 t egyéb öntecs.[79] A finom hengermű raktárában 146 930 q, a durvahengerműnél 112 221 q buga-készlet volt.[80]

A kohók vasérc, koksz, széntartalékai csak igen minimálisak voltak, mivel 1944 második felében lényegében már a meglevő kevés tartalékot használták fel. A felszabaduláskor a készletből egy kohó három és fél hónapi koksz- és vasércszükségletének megfelelő mennyiség állott rendelkezésre.

A termelés megindulásához szükséges gépek és alapvető nyersanyagok csak nagyon korlátozott mértékben álltak rendelkezésre. A munkások és a műszaki értelmiség száma kevés volt.

1939-től kezdve egyre több munkást hívtak be katonának.[81] A behivások kedvezőtlen hatásáról Mátyás vezérigazgató már 1942 őszén kijelentette: „... a katonai behívások folytán munkásállományunk jelentékeny változásnak volt alávetve, másrészt pedig a katonai szolgálatra bevonult szakmunkások pótlása csak nagyobb számú, nem szakképzett munkással volt lehetséges." Az 1942 utáni években pedig a behivott munkások száma megduplázódott. Ehhez

[75] OL RMSV Rt. ált. 389. csomó, szoc. és kult. dosszié.

[76] A vezetők a következők voltak: acélmű: Kovács Sándor és Novosienszky István; durvahengermű és szakítómű: Szalai László; finomhengermű: Óvári Antal; gyári műhely: Hentschel Róbert; iparvasút: Kökény Béla; samotgyár: Kovács Antal; készáruraktár, anyagszertár: Fodor László; kohóüzem: Lánszki József; kohóműhely és villamosüzem: Ruwald Sándor.

[77] Uo. vez. ig. lev. 1944—45. 235. dosszié.

[78] Uo. 1944—45. 118. dosszié.

[79] Uo. 1944—45. 235. dosszié.

[80] Uo. 1944—45. 518. dosszié.

[81] Uo. ált. 7. csomó. 1941/42. üzletévi jelentés.

járult, hogy a helyben maradt, vagy a közeli erdőkben, barlangokban bujkáló munkások a felszabadulást követő napokban csak gyéren mertek mutatkozni.[82] A munkásokban meglevő kételyt, bizonytalanságot segített eloszlatni az ózdi baloldali erők által, vörös és nemzeti színű zászlók alatt megszervezett demonstratív felvonulás, amely dolgozni hívta a munkásokat. A menet a III. kerületből indult el és Sajóvárkonyon, Velencén át haladt ki a Gyujtóra, majd vissza a Hosszú Soron át a városházához. Addigra a kis csoport hatalmas tömeggé növekedett.[83] Ugyanakkor a gyár mb. vezetője, Kovách Antal is azzal a felhívással fordult a munkásokhoz, hogy kezdjék meg a munkát, s ezzel „...mutassák meg, hogy hűségesek maradnak a munkaközösséghez, melyben sokaknak már a nagyapja dolgozott és mely még az unokájának is kellő megélhetést adhat, ha azt közös alkarattal fenntartani igyekszünk."[84]

Másnap, december 23-án a gyártelepen mintegy ezer munkás jelent meg. Ebből a kohóüzemben 348, az iparvasúton 146 munkás dolgozott.[85] 24-én 2500-an jelentkeztek munkára,[86] ami az 1933-as évi munkáslétszámnak felelt meg.

A mérnökök jelentős része elmenekült, 44 mérnök közül csak 11, 66 műszaki tisztviselőből pedig 15 maradt vissza.[87] A tisztviselő- és munkáslétszám, mint dr. Kovách mb. igazgató 1945. január 26-i jelentésében írta, az üzem megindításához elegendő volt.[88]

A helyreállítás a felszabadulás után két-három nappal, a villamosenergia termelésének biztosításával kezdődött el. Elzárták a gyár mellett folyó kis patakot, amivel biztosították a 2000 kw-os gőzturbina vízszükségletét. Ezzel egyidőben a villanyvezetékeket is helyreállították. December 24-én, du. 5 órakor felgyulladtak a villanyok. 26-án pedig már ivóvíz is rendelkezésre állt. Közben rendbehozták a robbantások következtében megrongált borsodnádasdi, bánrévi, valamint a bányák felé vezető vágányhálózatot, hogy a környező bányákból minél előbb szenet hozhassanak a gyárba a villamosenergia termeléséhez.[89] A rendelkezésre álló villamosenergiával azonban a termelést nem lehetett elkezdeni, ezért a villamosenergiát termelő többi gép kijavítását is elkezdték. A munka gyorsabb befejezése érdekében az ózdi gyár és a Salgótarjáni Villamos Erőmű 1945. január 18-án egymást támogató szerződést kötött. Az ózdiak több generátor csapágybakjáért, csapágycsészéjéért a salgótarjániak négy db

[82] Válóczi Elek, Kubancsik László és Halász László személyes közlése alapján.

[83] Kubancsik István, Antalközi József és özv. Moravcsik Józsefné személyes visszaemlékezése alapján.

[84] Igazság (Eger), 1945. jan. 7.

[85] OL RMSV Rt. vez. ig. lev. 1944—45. 235. dosszié.

[86] Igazság, 1947. jan. 7. és Délmagyarország 1945. febr. 7. — 1945. jan. 26-án már 3330 munkás fáradozott azon, hogy minél előbb meginduljon a termelés. Július 15-én — szemben az 1944 novemberi létszámmal (4250; OL RMSV Rt. ált. 416. csomó általános gyári ügyek) — már 4480-an dolgoztak a Vasgyárban (uo. 349. csomó, üzemi kimutatás, illetve uo. 353. csomó), a kohóknál pedig 1945. júl. 3-án 811-en (uo. vez. ig. lev. 1945—6. 238. sz. d.).

[87] Ózdi Munkásélet, 1948. jan. 9. „Akik itt maradtak." 1945. jan. 20-án Kovách mb. igazgató a községi elöljáróságnak jelentette: az 1944 novemberében dolgozott 117 mérnök és adminisztratív tisztviselőből csak 30 maradt a helyén (OL RMSV ált. 416. csomó, általános ügyek dosszié).

[88] OL RMSV Rt. 416. cs., általános gyári ügyek dosszié.

[89] Uo. vez. ig. lev. 1944—45. 313. dosszié és uo. ált. 416. csomó. Általános gyárügyek és Hellebrandt József személyes visszaemlékezése alapján, továbbá Ózdi munkásélet, 1948. jan. 9.

(BBC turbina) szabályozó szelepet, turbina vezérművet, egy főelzárószelepet és egy nyomócsapágyat adtak cserébe.[90]

Január folyamán még 5 kohógázhajtású gázgépet is üzemképes állapotba helyeztek. A javítóműhely teljesen használható állapotban maradt, ezért azonnal hozzáfogtak az elrabolt alkatrészek, pl. a Martin-műben leszerelt szénadagoló hajtóműveinek elkészítéséhez.

A Martin-acélműben a daruk hajtóműveinek pótlásával kezdődött el a helyreállítási munka. Csakhamar a kemencék falazásához is hozzákezdtek.

A durvahengerműben, ahol a talajvíz a lemeztoló füstcsatornába, 500 mm-re, az ikerszekrényben pedig 1300 mm-re emelkedett, december 26-án kézierővel kezdték meg, 28-án pedig motoros szivattyúval folytatták a víz kiszivattyúzását. A gyors beavatkozással sikerült a kemencéket megmenteni. A szükséges javításokat januárban, illetve február első felében végezték el. Több kemencét, mint pl. a II. sz. nagylemeztoló kemencét, kiégés miatt átépítettek.

A finomhengermű daruihoz a hiányzó alkatrészek pótlását a nagyműhely végezte el. A talajvíz itt is erősen feltört, a szivattyúzást eleinte kézierővel végezték. Az energia- és nyersanyaghiány miatt csak korlátozottan tudtak üzemelni, aminek következményeként február végére itt munkásfelesleg jelentkezett.

A vasolvasztóknál a belövések során keletkezett romokat és törmelékeket január 7-ig takarították el. A kohóüzem sürgős megindítása érdekében megkezdték a Körting-gázmosó akna okozta sérüléseinek kijavítását, a szétlőtt csővezetékek pótlását, a villamosközponti daru elhurcolt 10 db. fogaskerekének esztergálását, a IV. sz. kazán tisztítását és az összes csővezetékek és hibás tolattyúk kijavítását. E munkálatok január végére befejeződtek. Január 24-től 28-ig a X, XI. és XII. sz. léghevítőket generátorral befűtötték és január 30-án megtörtént a III. sz. kohó fúvóformáinak beépítése és hűtővízpróbája is. Február elsején 51 napi szünet után a kohóüzemben, s ezzel együtt a vasüzemben is megkezdődött a termelés.[91] A termelés megindulása után az üzemen belüli teendők ellátása még nehezebb feladattá vált. A megoldást nehezítette, hogy a bizalmiaknak a termelés menetébe közvetlenül nem volt beleszólásuk. A munkásság egy része ellentétben állt a műszakiakkal, ami a munkafegyelemre is kihatott. Az MKP helyi vezetősége e hibákat látva, olyan munkásszerv létrehozását határozta el, amelyet a munkások elismernek, magukénak vallanak, és emellett a vezetés egésze felett ellenőrzési joggal rendelkezik. Az MKP vezetősége ennek megfelelően 1945. január 27-én három tagú bizottságot küldött ki a gyár vezetésének ellenőrzésére. Feladatuk volt: „az üzemi értekezleteken résztvenni, a gyár vezetésével kapcsolatos mindennemű adminisztrációs munkába betekinteni, előttük homályosnak tetsző dolgokról felvilágosítást kérni és mindezekről a pártnak időközönként beszámolni".[92] Január 30-án az igazgatóság közölte a párttal, hogy a határozatot tudomásul veszi, kéri, hogy a párt megbizottait a részletek megbeszélése céljából mielőbb küldje ki.[93]

[90] Uo. ált. 417. csomó. Vasolvasztók levelezése.

[91] Uo. vez. ig. lev. 1944—45. 235. dosszié.

[92] Uo. ált. 389. csomó. Szociális és kulturális dosszié. — Január elején az egyik népgyűlésen az MKP egy tagját igazgatóvá választották, aki azonban gyengének bizonyult a Vasmű vezetésének ellenőrzésére (PI Arch. 2/5—16. Borsod II—20. 1945. jún. 17-i jelentés).

[93] Uo.

Az MKP által kiküldött bizottsághoz csakhamar a szociáldemokrata párt háromtagú bizottsága csatlakozott. A két bizottság tagjai első közös ülésükön pontosan megfogalmazták feladataikat, kijelölték az egyes tagok tennivalóit. A *Termelési Bizottság* néven működő bizottság, melynek kialakításában a Tanácsköztársaság alatti elképzelések játszottak szerepet, elnökévé a kommunista Kubancsik Istvánt választotta. Tagjai voltak a MKP részéről még Medve János és Moravcsik Lajos, az SzDP részéről Kökény László, Kubancsik László, Mauks Miklós. A Termelési Bizottság az üb. feladatait töltötte be. Az üléseken részt vett a kommunista párt részéről delegált igazgató is.

A Termelési Bizottság tagjai rendszeresen részt vettek a szovjet parancsnokság és a gyárvezetőség közös értekezletein. Minden héten többször is megbeszélték a gyárigazgatósággal a teendőket. Az igazgatóság rendszeresen beszámolt a gyár helyzetéről. A soronkövetkező lépéseket megvitatták. A megoldás formáit közösen határozták el. Arról nem volt szó, hogy a termelési bizottság átvette volna a gyár vezetését, vagy a műszaki gárdát megfosztotta volna önállóságától,[94] de hatásköre kiterjedt a különböző osztályok működésének ellenőrzésére, s vezetése alá vonta az eddig kialakult munkásellenőrzési szerveket is. Joga volt beszámoltatni az üzemfőnököket és mestereket. Az egyes üzemrészlegek ellenőrzésébe bevonta a bizalmiakat, akikkel rendszeresen tanácskozott. A Termelési Bizottság időnként üzemi munkásértekezleteket tartott, ahol beszámolt munkájáról, s megtanácskozta a soronkövetkező fontos feladatokat, ami az üzemi munkásdemokrácia kiszélesítését, annak erősítését jelentette s lehetővé tette a termelés meggyorsítását. A Termelési Bizottság az üzemben az egyik legfontosabb hatalmi szervvé vált.[95]

A kommunista vezetés alatt álló Termelési Bizottság arra törekedett, hogy megjavítsa a közélelmezési bizottság munkáját, megakadályozza a munkások kimaradását, különböző áthelyezésekkel elősegítse az egyes részlegekben mutatkozó munkaerőhiány megszüntetését. Fellépett a takarékosság mellett, és sürgette az elrejtett alkatrészek, szerszámok mielőbbi felkutatását. Mindent elkövetett, hogy az egyes üzemegységek minél előbb elkezdjék a munkát. A III. sz. kohó üzemeltetésének megindulása után, már február 7-én termelni kezdett a finomhengerű középsorozata, február 19-én a durvahengerű blokksorozata, március 5-én a finomhengerű régi finomsorozata. Március 21-én a IV. és X. sz. Martin-kemencét helyezték üzembe.[96] A további helyreállítást és termelést gyorsította az is, hogy az igazgatóság, eredeti álláspontjával szemben, nemcsak a műszaki vezetők, hanem azoknak a munkásoknak a számára is, akik három, illetve hat hónapon keresztül munkájukban élenjártak, prémiumot tűzött ki. Háromhavi munkáért 50, hathónapi munkáért 100 kg vasárut kaptak.[97] Lépéseket tettek a gyári védőrség megerősítésére is.

A Termelési Bizottság és a különböző munkásszervek működése természetesen nem volt hibamentes, ami elsősorban a munkások politikai iskolázat-

[94] Kubancsik István, Lánszki József, Blaskovics Ferenc, Kubancsik László, Mauks Miklós és Temesszentandrássy Guidó személyes közlése alapján.

[95] Kubancsik István, Lánszki József és Temesszentandrási Guidó személyes közlése alapján: Jellemző pl., hogy a tarcali műmalom tulajdonosa a gyár megbizottjával kötött szerződésről szóló megállapodást 1945. márc. 22-én a „Rimamurány Salgótarjáni Vasmű Rt., Ózdi Vas- és Acélgyár Igazgatóságának, illetve munkástanácsának" küldte meg (OL RMSV Rt. ált. 414. csomó, levelezés. 1. sz.).

[96] OL RMSV Rt. ált. 416. csomó. Hatóságokkal való levelezés.

[97] Uo. vez. ig. lev. 1945—46. 183. dosszié.

lanságának volt a következménye. Ez azonban csak magyarázza, de nem menti a hibákat.

A Termelési Bizottság nem szorgalmazta a gyáron belüli reakció ellen szükséges intézkedések foganatosítását.[98] Néha olyan javaslat is elhangzott, amely nem volt egészen átgondolt. Előfordult, hogy az ellenőrzés túlságosan rideg volt. A munkásság és műszaki értelmiség helyes kapcsolatának feltételeit sem mindig látták világosan. Néha indokolatlan engedményeket tettek egyes munkások javára. Több kérdésben szektás, túlzó nézetek is érvényesültek.

Mindezek ellenére a Termelési Bizottság lényegében jól töltötte be szerepét. Ez történt pl. akkor, amikor a különböző csereakciókat, más tőkésekkel kötött üzleteket, a munkásfelvételt és az elbocsátásokat ellenőrizte, az üzemi főnököket időnként beszámoltatta, az anyaggazdálkodást ellenőrizte. Ha hatáskörét tekintjük, több esetben túl is ment a február 15-én megjelent, az üzemi bizottságokról szóló 50000/100/1945. iparügyi miniszteri rendeleten.

A vezérigazgatóság, mely a Termelési Bizottságot nem ismerte el, hiszen energikus, határozott intézkedései miatt egyre kényelmetlenebbé vált számára, az üzemi bizottság megalakulásától várta a Vasműben uralkodó munkásellenőrzés hatékonyságának a csökkenését. Ezt tükrözi a vezérigazgatóság 1945. március 8-i levele is, amely a kormányrendelet értelmében az üzemi bizottság megalakítását szorgalmazta. „Úgy véljük — hangzik a levél —, az üzemi bizottságok megalakítása bizonyos egyensúlyt teremt, és elősegíti a politikai helyzet további megszilárdulását."[99]

(A II. részt a következő számban közöljük.)

KIRSCHNER BÉLA — RÁCZ BÉLA

ПЕРВОЕ ПОЛУГОДИЕ ОСВОБОЖДЕННОГО МЕТАЛЛУРГИЧЕСКОГО ЗАВОДА В ОЗДЕ

(I. Часть)

Резюме

Металлургический завод в Озде принадлежал самому крупному промышленному концерну Венгрии Обществу Римамурани-Шалготарьян. Оздский металлургический завод занимал ключевую позицию как внутри концерна, так и в экономической жизни страны. Данное исследование анализирует политические условия, в которых находились оздские рабочие в последний период мировой войны. Вместе с тем анализируются те причины, которые создали противоречия в развитии оздского рабочего движения, которые мешали боевой активности рабочих. Указывается, что в этом отношении три фактора играли главную роль: современная капиталистическая социальная политика в сочетании с террором, дешёвый крестьянский резерв рабочей силы, отсутствие революционной партии. Авторы не оставляют без внимания и медленное развертывание того процесса, который 15 октября 1944 года привел к серьезному движению, а в дальнейшем выразился в саботажах и в укрытии от эвакуации части машинного парка и сырья завода.

Б. КИРШНЕР — Б. РАЦ

[98] A vizsgálatot nem indították meg, pedig 1945. jan. 31-én jelentették, hogy a kohó-kazánház új kazánjai alatt levő salakszállító gumiszalagját megrongálták, s ezzel az üzem megindítását hosszabb időre megakadályozták (OL RMSV Rt. Általános, 47. csomó. Vasolvasztó levelezése). Egy 1945. febr. 25-i jelentés arról tudósít, hogy a kohóba nem egyszer hamis elegy került (uo.).

[99] Uo. vez. ig. lev. 1945—46. 279. dosszié.

LES PREMIERS SIX MOIS DE L'USINE D'ÓZD APRES LA LIBÉRATION

(Ière partie)

Résumé

L'Usine sidérurgique d'Ózd, un des plus importants groupements industriels de la Hongrie relevait auparavant de la compétence de la Société anonyme de Rimamurány—Salgótarján. Cette usine occupa au sein du groupement industriel aussi bien que dans toute la vie économique une position de clé. L'étude soumet à l'analyse les conditions politiques où travaillaient les ouvriers de l'usine d'Ózd, et fouille du même coup les raisons qui engendrèrent les antagonismes surgis dans l'évolution du mouvement ouvrier déroulé à Ózd, antagonismes qui mirent obstacle à l'activité militante de ces ouvriers. L'étude ne manque pas de souligner les trois facteurs qui y avaient un rôle important à jouer: la politique sociale moderne, combinée avec la terreur, pratiquée par les capitalistes, les réserves de mains-d'oeuvre paysannes peu couteuses et l'absence d'un parti révolutionnaire. Les auteurs ne sont pas sans signaler le mûrissement du processus qui conduisit au 15 octobre 1944 à un mouvement plus notable et qui s'exprima dans la suite dans des actions de sabotage, dans la sauvegarde d'une partie des matières premières appartenant à l'usine.

B. Kirschner — B. Rácz

KÖZLEMÉNYEK

NÉVTELENSÉG, NÉVREJTÉS ÉS SZERZŐNÉV KÖZÉPKORI KRÓNIKÁINKBAN

I. Névtelenség

A *névtelen* (gör. anonym) szó mint *jelző* irodalmi művek mellett azt jelenti, hogy a mű szerzőjét nem ismerjük, mert 1. sohsem volt ismeretes, 2. a szerző személyével együtt a neve is feledésbe merült az idők folyamán, 3. a szerző valamilyen okból eltitkolta a nevét. Mint *főnév* az anonymus szó a névtelen alkotás szerzőjét jelenti. A népköltészet és a vallásos iratok, a törvények és legendák, a liturgikus szövegek, évkönyvek és krónikák szinte kötelező *stílusjegye* immár ősi idők óta az anonymitás.[1] POTTHAST még ma is alapvető műve — hogy csak az európai középkor történeti irodalmára szorítkozunk — nem kevesebb mint *215 Anonymust* sorol fel a történetírók között, nem említve itt a legendák ezreit, melyeknek zöme szintén névtelen.[2] Ezt tudva nem csodálkozhatunk azon, hogy *középkori krónikáink fennmaradt kéziratainban* — néhány kivételtől eltekintve — *nem találkozunk a szerző vagy a szerkesztő nevével.* A rendszerint szerzetesi scriptoriumokban dolgozó másolók és átdolgozók a kollektiva belső törvényeinek engedelmeskedve elhagyták az eredeti szerző nevét és előszavát, még ha ismerték is. A későbbi toldások szerzői is így jártak. KÜKÜLLEI JÁNOS és a NÉVTELEN MINORITA neve, művének előszava a Dubnici és a Budai Krónika szövegéből teljesen kimaradt. Az additív technikával dolgozó szerkesztők és átírók később már nem is tudták az egyes részek szerzőinek a nevét, s az csak véletlenül maradt meg egyes kéziratokban vagy nyomtatott krónikákban; az ún. kisebb vagy kivonatos krónikákban természetesen még jobban érvényre jut az anonymitás. Hogy a névtelenség említett három fajtája közül melyikről van szó, azt minden krónikánál külön kell eldönteni, amennyiben az a rendelkezésre álló kéziratok alapján egyáltalán lehetséges.[3]

II. Névrejtés

Az írói alázatossági formulák[4] között egyik leggyakoribb a szerzők nevének elrejtése a mű sorai között. Ennek egyik fajtája a *rejtett név* (gör. kryptonym), amikor az író a saját neve, álneve, esetleg címe egyes betűi alá rejtőzik. Lehet a szó szorosabb értelmében vett *monogramm* vagy *polygramm* aszerint, amint egy vagy több betűből áll, hogy egyéb fajtáit ne is említsük.[5] *Ilyen monogramm vagy szigla az a díszes P iniciálé is, amely az Anonymus-Geszta Ib levelén látható.* A szerző nevének kezdőbetűjét jelenti. Az utána következő „*dictus magister*" kifejezés tipikus középkori alázatossági formula, mely szerényen az író tudományos grádusára, címére utal. Ezt már a XVII. században is sejtették, de csak századunk első negyedében sikerült JAKUBOVICH EMILNEK be is bizonyítania.

[1] Az írói névtelenségről ld. *Tolnai Vilmos :* Bevezetés az irodalomtudományba. Bpest. 1922, 63—65. l. — *Thienemann Tivadar :* Irodalomtörténeti alapfogalmak. Pécs. 1931. 98—114. l. — *G. Pas.* és *G. N. :* Anonimi e pseudonimi. Enciclopedia Italiana III. köt., 1929, 418—420. l. — *A. Hoffmann :* Anonymität. Merker—Stammler, Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte. I. köt. Berlin. 1925/26, 47—49. l. — Névtelen és álnevű művek. *Dézsi Lajos :* Világirodalmi Lexikon. III. köt. Bpest. é. n. (1930), 1292. l. — *Georg Schneider :* Anonym. Lexikon des gesamten Buchwesens. I. köt. Leipzig. 1935, 63. l. és az ott közölt irodalom.

[2] *August Potthast :* Bibliotheca historica medii aevi. 2 köt. Berlin. 1896.[2] A legendák a második kötetben vannak.

[3] Az egyes krónikák kéziratait és a róluk szóló irodalmat ld. *Emericus Szentpétery :* Scriptores Rerum Hungaricarum. I—II. köt. Bpest. 1937—38 bevezetéseiben.

[4] Vö. *H. Schwietering :* Die Demutsformel mittelhochdeutscher Dichter. Berlin. 1921 és *Thienemann :* i. m. 102—108. l.

[5] A névrejtés különböző formáiról ld. *Gulyás Pál :* Magyar írói álnév lexikon. Bpest. 1956, 9—24. l. — Az akrosztichon történetéről, fajtáiról alapos összefoglalást ad és sok szép példát közöl: *Pauly-Wissowa :* Real-Enciclopädie der classischen Altertumswissenschaft. I. félköt. Stuttgart. 1893[2], 1200—1207. h., „Acrostichis" címszó. *F. Cabrol :* Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie. I. köt. Paris. 1907, 356—372. l., „Acrostiche" címszó. A hazai és a külföldi *irodalmi lexikonok* általában csak rövid cikkeket közölnek kevés példával a megfelelő címszavak alatt.

1746—1923 között nem lankadó hevességgel dúlt a P iniciálé körül a „Praedictus vagy P. dictus" (rövidítés vagy szigla)-vita.[6]

A névrejtés egy másik, nálunk is nagyon kedvelt fajtája az ún. *akrosztichon*. Ez költői művekben a verssorok vagy versszakok, prózai munkákban pedig az egymás után következő szavak kezdőbetűit jelenti. Ha ezeket összeolvassuk, akkor egy nevet, jeligét, mondást, ajánlást vagy hasonlót kapunk. Ha a betűk kiemelése a verssor közepén történik, akkor *meszosztichon*, ha a sor végén találjuk, akkor pedig *telesztichon* a neve. A görögök az alexandriai kortól, a rómaiak Ennius és Plautus óta ismerik. Szívesen használja az óhéber, az ókeresztény és a középkori latin irodalom is. A reneszánsz és a humanizmus idején új virágzásnak indult egész Európában. Nálunk még a XVIII. században is divatozik. Költői játéknak szokták nevezni, mert sokszor visszaéltek vele. De komoly háttere is volt. Az antik orákulumok és a titkos vallási iratok misztikus értelme miatt szerették. Másrészt arra is felhasználták, hogy a szöveget megvédjék a betoldásoktól és a kihagyásoktól. Ez adja meg az óhéber és a bizánci irodalom alfabetikus költeményeinek az értelmét. A kezdő, alacsony származású, az irigyektől és az irodalmi tolvajoktól félő költők már nagyon korán csak úgy tudták fenntartani nevüket, ha azt a vers szövegébe rejtették el. De lássunk néhány példát!

OTFRIED weissenburgi bencés 863—871 között írt és Német Lajos keleti frank királynak ajánlott ófelnémet nyelvű verses evangélium harmóniájában az első előszó szép és korai példa az akrosztichon és a telesztichon együttes alkalmazására[7].

A páratlan sorok kezdőbetűi és a páros sorok utolsó betűi egyaránt a következő latin köszöntést tartalmazzák:

LUDOVVICO ORIENTALIVM REGNORVM REGI SIT SALVS AETERNA.

A második előszót azonos technikával egykori tanítómesterének, Salamon konstanzi püspöknek ajánlja a szerző:

SALOMONI EPISCOPO OTFRIDVS.

Az akrosztichont és a meszosztichont alkalmazza az 1112-ben elhunyt híres bencés krónikaíró, GEMBLOUX-I SIGEBERT hexameterekben írt latin sírfelirata, melyet a világkrónika lipcsei kéziratában is feljegyeztek. A verssorok közepén két részre vannak osztva, s ezeket némi térköz választja el egymástól. Az így keletkezett félsorok kiemelt nagy kezdőbetűit összeolvasva az akrosztichonokból a következő hexametert kapjuk:

HOS FECIT VERSUS, PETRE SANCTE, TUUS GODESCALCUS.

A sírfeliratot tehát GOTTSCHALK, a Szent Péterről elnevezett gemblouxi bencés apátság szerzetese írta. A meszosztichonok, vagyis a kettévágott sorok második felének kezdőbetűi pedig ezt a pentametert adják:

CLAVIGER ALME POLI, TU PRECOR HUIC APERI.

A szerző arra kéri Szent Pétert, az egek kapusát, hogy engedje be az elhunyt Sigebertet.[8]

Vessünk egy futó pillantást az akrosztichon korai magyar előfordulásaira is! Bár a középkori kéziratainknak nagy része elpusztult, a fennmaradt anyag alapján is biztosan állíthatjuk, hogy *középkori latin költészetünk ismerte az akrosztichont.* Legegyszerűbb formája, az ún. *alfabetikus (ábécés) vers.* Több latin himnuszunkban a versszakok kezdőbetűi az ábécé egymás után következő betűit adják, ha néhol hézagosan is. Más himnuszok akrosztichonjaiból a MARIA vagy az AVE MARIA szavak bontakoznak ki. Feltűnő, hogy ugyanezen himnuszok magyar fordítói legtöbbször egyáltalán nem vagy rosszul adják vissza az akrosztichont.[9] Tanulságosabb viszont szempontunkból *néhány Mohács előtti magyar vers.* A *Jaksics Demeter veszedelméről* szóló elégia hét megmaradt versszakának kezdőbetűiből a GREGORI szó jön ki. Az akrosztichon csonkasága a vers csonkaságát is bizonyítja. A hiányzó szakaszok versfői nemcsak a GREGORIVS szó két utolsó betűjét, hanem bizonyára a szerző vezetéknevét is tartalmazták, amint azt a hasonló példákból következtethetjük. VÁSÁRHELYI ANDRÁS az utolsó előtti versszak szerint 1508-ban írta híres *Cantilenáját*, de a nevét csak a némi szövegromlásra valló versfőkből tudjuk meg: ANDREAS DE SASARHEL. *Beriszló Péter veszedelmét* a vers záradéka szerint ZABATKAY MYHALY szerezte 1515. április 23-án, Szent

[6] A P iniciáléról lásd legújabban *Karsai Géza:* Az Anonymus-kódex keletkezéséhez. A P iniciálé jelképei. Magyar Könyvszemle, 1960, 149—175. l. az ott közölt irodalommal együtt.

[7] Vö. *Oscar Erdmann:* Otfrids Evangelienbuch. Halle/Saale. 1882, 1—3. és 8—9. l.

[8] A sírfelirat teljes szövegét a kiemelt névrejtésekkel ld. *Migne:* Patrologia Latina 160. k., 649—651. h.

[9] Középkori latin himnuszainkat ld. *Josephus Dankó:* Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae. Bpest. 1893. 147, 352, 374, 384. s köv. l.

György ünnepének előnapján. Nevét a nagyobb biztonság kedvéért a versfőkbe is elrejtette: MIKHAEL DE ZABATKKE. A 17 névbetű a vers teljessége mellett némi szövegromlásra is utal. Csak a versfőkből derül ki, hogy a kor leghíresebb gúnyversét, az 1520 körül készült *Cantilenát* FRANCWSCS APATI, *Apáti Ferenc* írta. A keresztnévből hiányzó V betű szövegromlásra utal. *Geszti László énekének* hiányzik az eleje, ezért az akrosztichon is csonka. Szerencsére a záradékba is erejtette a szerző a nevét, a vers írásának idejét és körülményeit:

„Gezthy Lazlo dyak zerze ez eneketh,
Magyarorzagh vala nagh few zyksegeben,
Az wegek valanak mynd el vezendewben,
Ezer ewth zaz hwzon ewth eztendoben."

Feltételezve, hogy 10 versszak hiányzik a költemény elejéről, a záradék alapján így egészíthetjük ki az akrosztichont: (LADIZLAVS G) EZTI.[10]

A XVI. század derekától kezdve már tömegesen jelentkezik az akrosztichon a magyar költészetben, mert a könyvnyomtatás számos olyan művet megmentett az utókor számára, ami kéziratban valószínűleg elveszett volna. Sok lírai és epikai alkotás szerzőjének nevét, pártfogóját, állását, a mű címét, a szerzés helyét, idejét és egyéb körülményeit a néha nagyon is hosszúra nyúlt akrosztichonokból tudjuk meg.[11] Akkori irodalmi viszonyainkat ismerve nem tűnik fel csupán költői játéknak az akrosztichon kedvelése. A másolók, átdolgozók, nyomdászok és ponyvakiadók nem bántak kegyeletes kézzel a szöveggel. A szerző neve könnyen elsikkadt a mű éléről, de magából a szövegből szinte lehetetlen volt kitörölni. Az akrosztichonokba rejtett nevek és adatok talán eltorzultak, megcsonkultak, de mégsem vesztek el teljesen. Gyűjteményes kiadásaink éppen ezért kezdettől fogva nagy gondot fordítottak a versfőkre. Legtöbbször vastag betűkkel szedetik és a jegyzetekben értelmezik őket. Nemcsak az értelmes szavakat adó versfőket regisztrálják, hanem az értelmetleneknek látszó betűhalmazokat is híven közlik, mert azok sok esetben a szöveg romlására utalnak.[12]

Amint láttuk, *elsősorban verses művekben* találkozunk az akrosztichonnal és a névrejtés hasonló eszközeivel. *Prózai munkákban* a dolog természete szerint *ritkán fordulnak elő*. Ilyen ritka eset THURÓCZY JÁNOS névrejtése a *Chronica Hungarorum* mindkét nyomtatott kiadásában (Brünn és Augsburg 1488). Bár a szerző az előszók egy részében rendesen kiírta a nevét, mégis szükségesnek látta azt a szöveg első mondatának akrosztichonjaiban is elrejteni. Vegyük sorra az egyes előszavakat!

I. rész. Itt a magyarok „első bejövetelét", az ún. hun-történetet tárgyalja 24 fejezetben. A DRÁGHI TAMÁS királyi személynökhöz intézett előszóban az Incipit keretében megnevezi magát és műve címét: „*Prefatio magistri iohannis thwrocz in primum librum Chronice Hungarorum foeliciter incipit.*" Az előszó első mondata így hangzik:

1. *A brünni kiadásban :* „*I*ugi *o*tio *h*ijs *a*nnis *n*obis *e*que *s*imul *t*orpentibus *v*arij *r*erum *o*rdines *c*um *i*nter *o*ccurrissent, *s*uaves *i*nterdum *l*ites *m*edia *i*nter *c*olloquia *s*urrexere *et l*euia *d*isputationum *s*epius *e*merserunt *i*urgia."

A kezdőbetűket összeolvasva a következő akrosztichont kapjuk:

IOHANES TVROCI OSILMICSELDSEI

2. *Az augsburgi kiadásban :* „*I*ugi *o*tio *h*is *a*nnis *n*obis *e*que *s*imul *t*orpentibus *v*arij *r*erum *o*rdines *c*um *o*ccurrissent, *s*uaves *i*nterdum *l*ites *m*edia *i*nter *c*olloquia *s*urrexere *et l*euia *d*isputationum *i*urgia *s*epius *e*merserunt."

[10] A Mohács előtti magyar verseket ld. *Horváth Cyrill :* Középkori magyar verseink. (Régi Magyar Költők Tára I. köt., 2. kiad.). Bpest. 1921. 90—94, 148—153, 153—155, 236—245, 477—480, 485—489. és 490—493. l. Továbbá legújabban *Gerézdi Rabán :* A magyar világi líra kezdetei. Bpest. 1962. 38—59, 60—92, 93—117. és 213—265. l. Megállapítja a versek hiteles szövegét, modern átírást ad, és sok új adatot közöl a szerzők személyére, a művek keletkezésére, szerkezetére, tartalmára és formájára vonatkozólag.

[11] Így pl. *Ilosvai* a kissé romlott versfők szerint „Toldi Miklós históriáját" Perényi Péter Ugocsa megyei főispánnak ajánlotta: MAGNIFICO DOMINO STAPHANO DE PERAN COMITI COMITATVS VGOCENSIS PETRVS ILOSVANVS. Ezután a SERVITVTEM szó sejthető, majd néhány értelmet nem adó versfő után a MEAM. — A leghosszabb és legváltozatosabb versfőket *Tinódi* históriás énekeinek köszönhetjük. A hosszú epikai művek összes versszakain végigfutó versfők a szerző nevén kívül sokszor a mű teljes címét is közlik, néha két nyelven, latinul és magyarul. Kedves, amikor még „Dávid király históriájá"-ban is (Kassa, 1549 nagyhete) Török Bálint egykori lantosának címezi magát a versfőkben: SEBASTIANVS LITERATVS DE TIINOD LVTINISTA CONDAM MAGNIFICI DOMINI VALENTINVS TEREK DE ENNING IN CASSA FECIT ANNO D. A dátum a záradékban van. Vö. *Szilády Áron :* Régi Magyar Költők Tára IV. köt. Bpest. 1883, 241—253. l. és III. köt. Bpest. 1881, 224—236. l.

[12] Alapvető szöveggyűjtemények: *Szilády Áron :* Régi Magyar Költők Tára I—VIII. köt. Bpest. 1877—1903. Folytatása *Klaniczay Tibor* és *Stoll Béla :* Régi Magyar Költők Tára XVII. század 1. és 3. köt. Bpest. 1959, 1961. Ld. még az egyes írók (pl. Balassi) és az énekeskönyvek külön kiadásait is.

Az akrosztichon ezeket a szavakat tartalmazza:

IOHANES TVROC OSILMICSELDISE

II. rész. A magyarok „második bejövetelét" tárgyalja 99 fejezetben, a hét vezértől I. Károly haláláig, XIV. századi krónikaszerkesztésünk két változata alapján. Mivel nem a saját művéről van szó, Thuróczy itt nem használ akrosztichont, viszont a kérdéses részek szerzőjét sem nevezi meg.

III. rész. I. Lajos történetét tartalmazza 55 fejezetben. Itt Thuróczy KÜKÜLLEI JÁNOS művét veszi át előszavával együtt, melynek végén a szerző megnevezi magát, állását és ismerteti történetírói módszerét. E rész végéhez csatolja Mária királyné és Kis Károly történetét 8 fejezetben. Itt velencei MONACI LŐRINC verses művét dolgozta át az ifjúkorában hallott adatokkal bővítve. Külön előszót ír hozzá, ebben megnevezi forrását. Az Incipit-ben közli saját és pártfogója nevét: „*Ad egregium Dominum Magistrum STEPHANUM DE HASERHAG, iudicis curiae regiae protonotarium praefatio Magistri IOHANNIS DE THWROCZ... feliciter incipit.*" Az első mondatban ismét akrosztichont találunk:

„*I*ucundum *o*mnino *h*aberetur *a*lienam *n*on *e*xpetere *s*ortem; *t*empora *v*ariantur, *r*erum *o*bducuntur, *c*aeca *i*nterdum *f*ortuna, *e*xitus, *et i*nopinato *h*ominum *s*pectacula *q*uandoque *f*ine *c*lauduntur." A kezdőbetűket összeolvasva ezt kapjuk:

IOHANES TVROCI FEEIHSQFC

IV. rész. Zsigmond koráról és Mátyás uralkodásának kezdetéről szól. Teljesen Thuróczy műve. Előszava szerint ezt a részt is HÁSSÁGYI (HASERHAG) ISTVÁN ösztönzésére írta. Első mondata megint akrosztichont tartalmaz:

„*I*nnouare *o*missa *h*ominum *a*cta, *n*e *n*egligentia *e*mergente *s*ubripiantur, *t*uis *v*otis, *r*ationabili *o*ccurrente *c*ausa, *i*mo *v*etusta *n*ondum *l*abefacta *a*micitia *c*ogente, *a*mplius, *q*uam *m*e *r*ogatum *e*ffecisti, *p*arere *d*uxi." A kezdőbetűkből ez jön ki:

IOHANNES TVROCI VNLACAQMREPD[13]

Amint látjuk, *Thuróczy három helyen alkalmazott akrosztichont: a mű elején és a tőle származó két utolsó rész végén.* Az első a brünni és az augsburgi kiadásban két, egymástól némileg eltérő változatban maradt fenn. *A szerző nevét* mindegyikben megtaláljuk. A IOHANNES változat megfelel a keresztnév latin helyesírásának, míg a háromszor előforduló IOHANES alak a kiejtést tükrözi. A vezetéknév háromszor TVROCI, egyszer pedig TVROC alakban szerepel. Ebből azt következtethetjük, hogy a szerző szívesebben használta nevének magyaros formáját. Büszke volt magyarságára, nemességére, ami művéből eléggé kitűnik. A TVROC változat egyébként az augsburgi kiadás korrektorának a műve. Ez több helyen megváltoztatta, latinosabbá tette a krónika szövegét. Az I. és III. rész ajánlásában olvasható DE THWROCZ alak a magyar TVROCI név latin megfelelője. Szólnunk kell még *a szerző nevét követő, értelmetlennek látszó betűhalmazokról* is. Számos példával lehet igazolni, hogy a szerző az akrosztichonban nemcsak a *nevét*, hanem a *származási helyét, pártfogóját*, a *mű címét, keletkezési helyét* stb. is elrejtette. Így véleményünk szerint az OSILMIC v. O SILMIC, a SELDSEI v. SELDISE és az VNLACA betűcsoportok valószínűleg helyneveket akarnak jelenteni. A FEEI betűcsoport talán a FECI romlott formája, ami teljesen megfelel az akrosztichonos gyakorlatnak. A többi betű értelmetlensége nyilvánvaló. A gyanított helyneveket csak akkor lehet megnyugtató módon azonosítani, ha GYÖRFFY GYÖRGY és BAKÁCS ISTVÁN előkészületben levő történeti földrajzi munkái már megjelentek, és a kombinációba hozható névalakok összes változatai hozzáférhetők lesznek.

Ezek után fel kell vetnünk a kérdést: *miért volt szüksége Thuróczynak a háromszori névrejtésre, amikor az I. és a III. rész ajánlásában kétszer nyíltan is kiírta a teljes nevét?* A választ a reneszánsz és humanizmus alkotóinak erősen megnövekedett öntudata, személyi kultusza és a kor irodalmi viszonyai adják meg. A szerzők igyekeztek védekezni az *irodalmi lopás, a plágium* minden fajtája ellen. Gyakran előfordult ugyanis, hogy valakinek eredeti munkáját a másolók, átdolgozók, könyvnyomtatók és ponyvakiadók név nélkül vagy a saját nevük alatt adták ki. Az első ismert hazai plágiumot FARNÁDY MIKLÓS ferences nevéhez szokták fűzni. Ez tartományfőnöke, PÉCHVÁRADI GÁBOR 1520-ban megjelent szentföldi utazását nem sokkal utóbb rövidített formában a saját neve alatt adta ki.[14] Hasonló esetek már a kéziratos irodalom korában is előfordultak.

[13] A közölt szövegrészleteket ld. a két 1488-as ősnyomtatványban vagy *J. G. Schwandtner:* Scriptores rerum Hungaricarum veteres, ac genuini. I. köt. Viennae. 1746. 39, 199 és 213. lapjain.

[14] Vö. *Ványi Ferenc:* Magyar Irodalmi Lexikon, Bpest é. n. (1926), 639. l. „Péchváradi Gábor" c. alatt.

THURÓCZY *viszont a kezdődő újkori szokásnak hódolt, amikor nevét az ajánlásokban és az akrosztichonokban többszörösen is biztosította.* Óvatossága hamarosan igazolást is nyert, mert pár hónappal a brünni kiadás után az augsburgi kiadó vagy korrektora több helyen is átstilizálta a krónika szövegét. Egyébként azonban *Thuróczy* még teljesen a középkor embere. A régebbi szerzőktől eredő és általa is kifogásolt részleteket nem meri gyökeresen átdolgozni, nem mer teljesen újat írni, hanem csak betoldja a maga véleményét vagy az újabb szerzőktől tanult adatokat. Előszavaiban híven felhasználja az antik irodalomtól kölcsönzött középkori *előszó-topika*[15] kötelező fogásait. Többször hangsúlyozza, hogy csak pártfogói, DRÁGHI TAMÁS és HÁSSÁGYI ISTVÁN buzdítására mert hozzáfogni az erejét meghaladó munkához. Tekintélyükkel már előre fedezi magát az irigyek és csúfolódók várható támadásaival szemben. Forrásait gondosan megnevezi, és igyekszik elhárítani magától az eredetieskedés vádját: „...mindenben a régi históriákat követtem, semmiben sem hágtam át az írók előadását. Elmémtől telhető szorgos gonddal rostáltam, s több krónikás munkából összeszedegetve, kissé terjengősebb tollal adtam elő, mint a régi históriaírók Szittyaországot, annak fekvését és Attila király tetteit. Összeírtam és beiktattam gyönge munkámba mindenütt az írók állításait..."[16]

III. Szerzőnév

Annak ellenére, hogy az anonymitás szinte az egész középkorban uralkodott, mégis sikerült néhány becsvágyó írónak áttörnie a kötelező névtelenség korlátait, és műve élén, az előszóban megörökítenie a nevét. Ezt főként a magasabb egyházi rangra emelkedett és a világi íróknál figyelhetjük meg, akikre nem voltak kötelezők a szerzetesi scriptoriumok szabályai.[17] Ilyen *hiteles, tehát a mű elején kiírt szerzőnév* volt *P. mester* neve is az Anonymus-Gesta 1a levelén,de a másoló vagy átdolgozó utóbb az egész oldalt kivakarta, és az 1b levélen csak a kezdőbetűjét hagyta meg egy alázatossági formula és néhány Domonkos-jelkép kíséretében.[18] KÉZAI SIMON nevét, bár a mű eredeti kézirata elveszett vagy lappang, a róla készített eléggé hiteles másolatok és későbbi említések mégis megőrizték.[19] HEINRICH VON MÜGELN középfelnémet költő neve is fennmaradt IV. Rudolf osztrák hercegnek (1358—1365) ajánlott német nyelvű magyar krónikája előszavában.[20] Humanista hatásra vall, hogy THURÓCZY JÁNOS 1488-ban nyomtatott krónikája ajánlásaiban teljesen kiírta a nevét, sőt az előszók akrosztichonjaiban is elrejtette. Gondosságának és az írott szöveg, a szerzőnév iránti humanista kegyeletének köszönhetjük, hogy a krónikája egyes részeibe felvett önálló művek szerzőjét, KÜKÜLLEI JÁNOST, MONACI LŐRINCET, a függelékben pedig ROGERIUST megőrizte az utókor számára. Ugyanakkor a Dubnici és a Budai Krónika, mely valószínűleg szerzetesi scriptoriumban készült, beolvasztja a szöveget, elhagyja az előszót és benne a szerző nevét. Így bánt a Dubnici Krónika szerkesztője az ún. NÉVTELEN MINORITA Nagy Lajosról szóló művével is.

Nem hiteles, hanem utólag koholt vagy belemagyarázott szerzőnévvel sajnos elég gyakran találkozunk a krónikáinkra vonatkozó irodalomban. Az ANONYMUS-GESTA „Praedictus" vagy „P. dictus" szövegkezdete pl. évszázadokon át mágikus erővel vonzotta a hivatott és hivatlan kutatókat, hogy P betűvel kezdődő vagy egyéb szerzőneveket koholjanak, s e nevekre sokszor monumentálisan kiépített elméleteket alkossanak. Számos névkombináció került forgalomba az ún. ŐSGESZTA és a HUN-TÖRTÉNET ismeretlen szerzőjének személyével kapcsolatban is. Ezek legtöbbje nem talált elfogadásra, nem keltett szélesebb körben figyelmet. Éppen ezért itt csak utalunk reájuk. A szakirodalom eléggé ismeri őket. Itt csak azokra a jóval később felbukkanó szerzőnevekre szeretnék kitérni, melyeket a szakirodalom elfogadott és a nagyközönség körében is eléggé ismeretesek.

[15] A történet- és irodalomtudomány újabban egyre nagyobb figyelmet szentel az antik és a középkori irodalom jellegzetes retorikai formáinak, a *toposzoknak*. Közhelyszerű, de sokszor mégis reális tartalmú kifejezések ezek, melyek krónikáink szövegében és előszavaiban egyaránt uralkodnak. Szép példákat és értékes elemzéseket közöl a középkori történetírók ajánlásainak és előszavainak toposzairól *Gertrud Simon:* Untersuchungen zur Topik der Widmungsbriefe mittelalterlicher Geschichtsschreiber bis zum Ende des 12. Jahrhunderts. I. Teil. Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde. 4. Band. 1958. 52—119. l.

[16] Lásd *Thuróczi János:* MAGYAR KRÓNIKA. Fordította *Geréb László*, a bevezetést írta *Kardos Tibor*. Bpest, 1957, 206—207. l. (Monumenta Hungarica I).

[17] A középkori szerzői egyéniségek fejlődéséről ld. *Thienemann:* i. m. 108—111.

[18] Vö. *Karsai Géza* „Az Anonymus-Gesta kivakart 1a levelének palimpszeszt-fényképe" c. előkészületben levő tanulmányával.

[19] Vö. *Domanovszky Sándor* bevezetését a Kézai-Gesta kritikai kiadásához: *Szentpétery:* i. m. I. köt. 131—139. l. továbbá az alább következő WADDING-idézeteket.

[20] „...wil ich HEINRICH VON MUGLEN auch kurczlich beschreiben dy hystorien der Hevnen... in lob dem herczogen RUDOLFFEN DEM VIRDEN VON OSTERREICH..." Vö. *Szentpétery:* i. m. II. köt. 105. l.

1. Márk v. Kálti Márk

Igaz-e, hogy ő írta a Képes Krónikát? *Ismeri-e középkori irodalmunk MÁRK krónikaíró nevét?* Ha valakinek, akkor a humanista szellemtől megérintett és a szerzőnevekre fokozottabb gondot fordító THURÓCZYNAK hallania kellett róla, találkoznia kellett vele az általa használt régebbi kéziratokban. Ezt teljes bizonyossággal feltételezhetjük, mert műve II. részébe 99 fejezetben átvette és számos helyen interpolálta a XIV. századi krónikaszerkesztésünk szövegét. Szerzőjéről azonban mélyen hallgat, jóllehet másutt mindig megnevezi forrásait. Az I. rész előszavát követő *Soliloquiumban* csak annyit mond, hogy két régi forrást használt. Ezek a hagyomány szerint I. Károly, illetőleg I. Lajos alatt keletkeztek. Az egyik a Genesis X., a másik a XI. fejezetéből vezeti le a magyarok eredetét.[21] A modern szövegkritika kimutatta, hogy THURÓCZY itt a Képes Krónikát választotta alapnak. Ezt számos helyen kibővítette, de nem a nyomtatott Budai Krónika (1473), hanem e krónika családjának egy attól eltérő változata alapján.[22] Ha megtalálta volna a szerző nevét e két kéziratban, azt bizonyára oly híven közölte volna, mint KÜKÜLLEI, MONACIS vagy ROGERIUS nevét a mű más részeiben. De sem ezekben, sem pártfogói könyvtárában, a Corvinában vagy másutt átnézett kéziratokban, sem az 1473-ban nyomtatott Budai Krónikában nem akadt rá a szerző nevére. Pedig az utóbbit feltétlenül ismernie kellett, ha annál különb alkotást akart vinni egyszerre több kiadásban is Európa művelt és igényes olvasói elé. Megerősíti ezt az a tény, hogy *a Budai és a Képes Krónika családjához tartozó XIV. századi krónikaszerkesztés egyetlen fennmaradt kéziratában sincs szerzőnév.* Az ún. Zsámboki-kódex (XV. század vége) csak látszólagos kivétel, mert az elején külön lapon KÉZAI eredeti művéből csak az előszót közli a szerző nevével együtt, de maga a krónikaszöveg nem Kézaié, hanem a Budai Krónika családjához tartozik. Ezt az előszót más helyről írta ki, amit a rubrikája is jelez: „Prohemium quoddam de gestis et factis Hungarorum regum".[23] Mint alább látni fogjuk, a hazai és a külföldi kutatók ezen máshonnan kiírt előszó alapján régebben ezt a kódexet tartották Kézai eredeti művének, magát Kézait pedig a XIV. századi krónikaszerkesztés szerzőjének.

Vizsgáljuk meg a többi krónikáinkat is: találkozunk-e bennük MÁRK nevével? Az 1350 körül írt *Pozsonyi Krónikában* és a különböző korú *kivonatos krónikákban* nincs szerzőnév. A XV. század közepén keletkezett SZEPESSZOMBATI KRÓNIKA,[24] tartalmi és formai szempontból számos későbbi szepességi német krónika őstípusa, két helyen hivatkozik forrásaira. Az első szakaszban felsorolja a hazánkba betelepedett idegen nemzetiségeket, „als *das dy vngerische cronica ausweist*". Itt a XIV. századi krónikaszerkesztés 53. fejezetének szövegét fordítja kissé szabadon, s a német érdekeknek megfelelően elferdítve.[25] A második forrásmegjelölést az 1235. évnél találjuk. IV. Béla uralkodásáról szólva leírja a tatárok pusztításait is, de három forrás adatait keveri össze: a XIV. századi krónikaszerkesztés 177. fejezetét, az ún. CHRONICA MARTINIANA egy cseh-barát változatát és a szepesi hagyományokat. Az a mondata, melyben arról beszél, hogy az anyák a nagy éhség miatt a gyermekeiket etették meg, és az emberek egy hegynek a földjét használták liszt helyett, a forrásmegjelölésnek (*„als dy cronica sagit Martiniana"*) megfelelően csak MARTINUS OPPAVIENSIS krónikájában található meg.[26] Amint alább látni fog-

[21] *Duo* enim *volumina chronici operis*...a caeteris auctoribus, ac etiam in seipsis, maxime in declaratione illorum germinis, *dissidentia, temporibus quondam diuorum Caroli et Lodouici Hungariae regum, vt dici praesumitur, edita reperiuntur ;* quorum alterum super libro Genesis decimo, alterum super vndecimo, capitulis, suas fundauerunt origines." Lásd *Schwandtner :* i. m. I. köt., 41. l.

[22] Az átdolgozás és bővítés módjáról részletesen szól *Mályusz Elemér :* Thuróczy János krónikája. Bpest. 1944, 10—15. l. és *Ua. :* Thuróczy János krónikája: Sokszorosított tanulmány. Bpest 1961, 67—69. l.

[23] A Zsámboki kódexről ld. *Domanovszky* bevezetését a XIV. századi krónikaszerkesztéshez: *Szentpétery :* i. m. I. köt. 228—229. l.

[24] Kritikai kiadását *Pukánszky Béla* gondozta: *Szentpétery :* i. m., II. köt., 273—287. l.

[25] Uo. 279. l., 7—12. sor.

[26] Uo. 282. l., 13—15. l. A kérdéses részlet így hangzik: „...*Auch so ist grosser hunger gewest, daz dy mutter ire kynder haben gessin, vnd dy lewte haben das ertrich von einem berge vor mel mussen essen, als dy cronica sagit Martiniana.*"

A CHRONICA MARTINIANA-ban ez a rész így hangzik: (Tartari) „...*sic terras illas, maxime Ungariam, redegerunt in solitudinem, ut pre fame pervalida matres puerorum suorum vescerentur carnibus, et plerique pulvere cuiusdam montis pro farina uterentur.*" Ld. *Pertz :* Mon. Germ. Hist. Script. 22. köt., Hannover. 1872, 472. l., 11—14. sor; vagy *Gombos :* Catalogus Fontium Historiae Hungaricae. II. köt. Bpest. 1937, 1575. l., „Fridericus II" alatt.

MARTINUS OPPAVIENSIS (másként POLONUS vagy STREBSKI) Troppauból származó, cseh származású domonkos volt. Azért kapta a POLONUS nevet, mert a cseh domonkosok a lengyel provinciához tartoztak. Pápai penitenciárius és káplán volt. 1278-ban gneseni érsekké nevezték ki, de még ugyanabban az évben meghalt rendje bolognai anyakolostorában. „Chronicon pontificum et imperatorum" című, 1277-ig terjedő műve hibái ellenére is

juk, *ez a forrásmegjelölés, illetőleg annak a másolatok során eltorzított formája volt a Márkról mint magyar krónikaíróról szóló összes későbbi híresztelések kiindulópontja.*

A biztonság kedvéért azonban vizsgáljuk még meg: *tudnak-e Márkról a Mohács előtti történetíróink és későbbi krónikásaink?* RANSANUS PÉTER domonkos, luceriai püspök, aki három évig (1488—90) tartózkodott Mátyás udvarában, „*Epitomae Rerum Hungaricarum*" c. műve előszavában említi, hogy Beatrix királyné Bécsben odaadta neki a magyar krónika egy Attilától Mátyásig terjedő kéziratát. Ennek alapján írta „stilo paulum cultiore", a feleslegeset elvéve és több dolgot hozzátéve rövid munkáját. Az előszó végéhez csatolt forrásjegyzékben „Ex scriptore Hungaricae Historiae" címmel említi ezt a krónikát, de szerzője nevéről nem szól.[27] BONFINI gondos és sokoldalú forráskutatás után fogott hozzá nagy műve megírásához. Felhasznált mindent, amit a Corvinában vagy másutt talált. Ulászló királyhoz intézett előszavában mégis panaszkodik, hogy nagyon nehéz munkára vállalkozott. Alig talált érdemleges forrást magyar története megírásához. Ami mégis akadt, az hasznavehetetlen módon, barbár latinsággal van megírva. Szerzőnévről ő sem tesz említést.[28] Magyar nyelvű krónikáink, a műfaj utolsó hazai képviselői sem ismerik Márk nevét.[29] A mondottak alapján tehát nyugodtan állíthatjuk, hogy *THURÓCZY és XV—XVI. századi történetíró társai azért nem nevezik meg a XIV. századi krónikaszerkesztés szerzőjét, mert a nevével egyik sem találkozott az akkor még meglevő régebbi kéziratokban.*

Joggal kérdezhetjük ezek után: *miért nevezik még ma is MÁRKOT vagy éppen KÁLTI MÁRKOT a Képes Krónika szerzőjének?*[30] *Miért nem a nyomtatott s éppen ezért a XIX. századig számos példányban ismert Budai Krónikát tulajdonítják neki, jóllehet az is névtelen?* A következőkben erre a kérdésre iparkodunk határozott választ adni. A MÁRK név először BARANYAI DECSI JÁNOS 1593-ban kiadott jogi összefoglalásának előszavában tűnik fel: „*Si unus quidam scriptor barbarus, nomine Marcus, maiorum nostrorum originem ac res gestas in adversaria non retulisset, peregrini certe ac hospites in ipso natali solo esse cogeremur. Ex eo enim Turócius materiam scribendi sumpsit omnem, sed ita horrido, barbaro ac poetico sermonis genere usus, ut tenebras potius Historiae, quam patriae gloriam suo studio conciliare voluisse videatur.*"[31] Az „unus quidam" kifejezés arra utal, hogy Baranyai Decsi semmi biztosat sem tudott MÁRK személyéről, s a nevét is mástól hallotta, nem pedig krónikakéziratban olvasta. Ha szerinte THURÓCZY majdnem minden anyagát az ő művéből merítette, akkor ez csak a Dubnici vagy az 1473-as Budai Krónikához hasonló folytatott krónikaszerkesztés lehet, nem pedig a Képes Krónika, mely akkor Baranyai Decsi és mások számára is hozzáférhetetlen helyen lappangott, és szövege Nagy Lajos megkoronázásával végződik. Valószínűtlen, hogy a számos példányban közkézen forgó Thuróczy-krónika II. részére gondolt volna, hiszen éppen THURÓCZY művével hozza párhuzamba az általa ismert vagy használt „MÁRK"-féle krónikát. Mint művelt és öntudatos humanista barbárnak nevezi „MÁRK" stílusát. Sallustius-fordításával (Szeben 1596) példát és buzdítást ad történetíró kortársainak a klasszikus római történetírói stílus meghonosítására hazánkban. Maga is meg akarta írni Magyarország kritikai történetét, ezért kutatott régi források után. Idézett nyilatkozata alapján szokták általában MÁRKOT a Képes Krónika szerzőjének tartani.[32] *De hol olvashatta ezt a nevet, mikor arról addig senki sem tudott?* 1587—92 között

---

nagyon fontos, mert a teológusok és az egyházjogászok évszázadokon át abból merítették történelmi ismereteiket. Többen folytatták, sokat másolták, kivonatolták, idézték. Hazánkban is voltak példányai. Ezek egyikéből merített a SZEPESSZOMBATI KRÓNIKA. Vö. *Potthast:* i. m. I. köt. 771—772. l.

[27] A kérdéses előszórészlet eredetiben így hangzik: „Cum superioris anni hyeme Viennae agerem, Tua Beatrix regina sapientissima tradidit mihi legendum codicem quemdam, quo scribitur series principum, qui ab Atila ad tuam usque tempestatem regnum in Hungaria tenuere." Vö. *M. Florianus:* Historiae Hungaricae fontes domestici. IV. köt. Bpest. 1885, 117—118. l.

[28] Eredetiben: „...eam scribere jussus sum Historiam, quae gravis et recondita est, ac nullis fere scriptoribus illustrata, et si qui reperiuntur, hi perquam pauci sunt, ac ineptissime barbareque scripsere. Quis igitur gentis Scythicae gesta, variaque imperia, in tanta bonorum scriptorum inopia facile scripserit?" Lásd *Antonii Bonfinii Asculani* Rerum Hungaricarum Decades. Editio septima. Recensuit et praefatus est *Carolus Andreas Bel.* Lipsiae. 1771, 3. l.

[29] Lásd *Székely István:* Chronica ez vilagnac ieles dolgairól. Krakkó. 1559. Fakszimile-kiadás, Bpest. 1960 (Bibliotheca Hungarica Antiqua III). *Gerézdi Rabán* kísérő tanulmányában kimutatja, hogy *Székely Thuróczy* és *Bonfini* műveiből kölcsönözte magyar anyagát (29—42. l.). — *Heltai Gáspár:* Chronica az Magyaroknac dolgairól... Kolozsvár. 1575. Főforrása *Bonfini* volt. — *Pethő Gergely:* Rövid magyar krónika... Bécs. 1660. Forrásai: a Budai Krónika, *Thuróczy* és *Bonfini.* A MÁRK nevet a három magyar nyelvű krónika szerzője közül egyik sem ismeri.

[30] Vö. KÉPES KRÓNIKA. Kálti Márk krónikája a magyarok tetteiről. Fordította *Geréb László.* Bevezetéssel ellátta *Kardos Tibor.* Bpest 1959. (Monumenta Hungarica III). — *Elekes—Lederer—Székely:* Magyarország története. I. köt. Bpest. 1961, 223. l. stb.

[31] *Ioannes Decius Barovius:* Syntagma Institutionum Juris Imperialis ac Ungarici. Claudiopoli. 1593, Praefatio, 13. l.

[32] Lásd *Ványi:* i. m. 118. l. BARANYAI DECSI CZIMOR JÁNOS cím alatt. — *Pintér Jenő:* Magyar irodalomtörténet. II. köt. Bpest 1930, 152, 496—498, 516, 522—523. és 530. l.

Wittenbergben tanult. Többször járt a Szepességben; itthon is, külföldön is gyakran találkozott szepesi és erdélyi szász írókkal. Ezek körében éppen a XVI. század derekától kezdve erősen föllendült a történetírás. Felkutatták a népük történetére vonatkozó régebbi forrásokat, átvették és folytatták anyagukat. A már említett SZEPESSZOMBATI KRÓNIKA őstípusa lett az összes későbbi szepesi német krónikának. Ezek nagy része azonban elveszett. A kevés fennmaradt mű között van JOACHIM LEIBITZER ólesznai (Alt-Walddorf, Stará Lesna, Szepes m.) evangélikus lelkész „*Verzeichnus etlicher geschehener Ding*" című diáriuma a legrégibb időktől 1637-ig. Legnagyobb részét azonban a XVI. század utolsó harmadában jegyezték fel. LEIBITZER feljegyzéseinek számos fejezete szó szerint egyezik a SZEPESSZOMBATI KRÓNIKA szövegével, de nem az eredeti kézirattal, hanem annak egy későbbi, bővített változatával.[33] A tatárjárással kapcsolatban elmondja a fentebb már ismertetett dolgokat, de a forrását az „*als die Chronica Marciana vermeldet*" kifejezéssel nevezi meg. Ez kétségtelenül a SZEPESSZOMBATI KRÓNIKÁBAN a tatárjárás leírása kapcsán használt forrásmegjelölés (*„als dy cronica sagit Martiniana"*) eltorzítása. Mivel a SZEPESSZOMBATI KRÓNIKA és leszármazottai régebbi anyaguk nagy részét a XIV. vagy XV. századi latin krónikaszerkesztésünk egyik kéziratából merítették, az elírás folytán azonosult a két forrásmegjelölés, és a MÁRK krónikája *(Chronica Marciana)* kifejezés átment a magyar krónikára, jóllehet eredetileg *Martinus Oppaviensis* akkor sokat forgatott művére vonatkozott, melyet közönségesen „*Chronica Martiniana*" néven szoktak idézni. Erről hallott, vagy ezt látta egy szepesi német krónikakéziratban BARANYAI DECSI, és innen vette a MÁRK nevet idézett nyilatkozatában.

WADDING LUKÁCS, a ferencesek történetírója a XVII. század derekán akaratlanul is új adatokat szolgáltatott nagy művében[34] a MÁRK-legenda terjedéséhez. Két helyen hivatkozik a magyar krónikára. A II. kötet 166. lapján elmondja, hogy Lajos thüringiai őrgróf, Szent Erzsébet férje a keresztesekkel a Szentföldre ment, ott elhunyt és ünnepélyes Jeruzsálemben megülik. A lapszéli jegyzetben KÉZAI SIMON kéziratos krónikáját és MARIANUST nevezi meg forrás gyanánt.[35] KÉZAI ma ismert szövegében erről semmit sem találunk. Az ún. Zsámboki-kódexben azonban, melyet évszázadokig KÉZAI művének tartottak, megtaláljuk az adatot.[36] Megvan a Képes, a Budai és a Dubnici Krónikában is.[37] MARIANUS ferences krónikaíró volt, akire WADDING számtalanszor hivatkozik műve minden kötetében.[38] — A VII. kötet 259. lapján WADDING Nagy Lajos anyjának, Erzsébetnek jámborságáról, jótékonyságáról és itáliai utazásáról ír. A szövegben megint KÉZAIT, a lapszélen pedig MARIANUST és MARCUST nevezi meg forrás gyanánt.[39] Az eredeti KÉZAIBAN és a Zsámboki-kódexben nem lehet meg ez a rész, mert korábban végződik mindegyik. Megtaláljuk viszont a későbbi folytatásokban, a Budai és a Dubnici krónikában.[40] WADDING bizonyára nem a magyar krónikát használta, hanem azt a két írót, akikre a lapszélen hivatkozik: MARIANUST és MARCUST. *Ez utóbbi volt az, akit némelyek* — teljesen

[33] LEIBITZER krónikájának kézirata a FORGÁCH-család levéltárában található, amely a Magyar Nemzeti Múzeumban van letétbe helyezve. A SZEPESSZOMBATI KRÓNIKÁRÓL és a többi szepességi német krónikáról ld. *Béla v. Pukánszky :* Geschichte des deutschen Schrifttums in Ungarn. I. köt. Münster i. W. 1931, 76—78. és 383—387. l.

[34] Annales Minorum seu trium ordinum Sancti Francisci (1208—1540). Lyon 1625—1654, 8 ívrétű kötet. A második kiadást első folytatója, *J. M. Fonseca* rendezte sajtó alá: Róma. 1731—1736, 16 kötet. Egészen új kiadása, bővítése és folytatása 1931—1935 között jelent meg Firenzében, 25 kötetben. Mi a második kiadást használtuk.

[35] *Wadding :* i. m. II. köt. Róma. 1732², 166. l.: (Landgravium Ludovicum) „... miraculis claruisse, ejusque diem festum Hierosolymis celebratum, *scribunt Simon de Keza, & Marianus.*" Lapszéli jegyzet: „*Keza in Chron. MS.*", alatta „*Marian. (us) citat. (us)*".

[36] SAMBUCUS-KÉPES c. 175: „Qui... devote Iherosolimam pergens, ibidem migravit ad Christum. Cuius festum Iherosolimis devote celebratur." Vö. *Szentpétery :* i. m., I. köt., 466. l.

[37] Lásd *Iosephus Podhradczky:* Chronicon Budense. Buda. 1838, 196. l. — *M. Florianus:* i. m., III. köt. Pécs. 1884, 103. l.

[38] *Firenzei Marián (Marianus Florentinus)* ferences rendtörténetíró († 1523) „Chronica ab exoriente Religione usque ad annum 1460" címmel öt ívrétű kötetben írta meg rendje történetét. *Wadding* az eredeti kéziratot használta az Annales írása közben. Az I. kötet CXCV. lapján említi is kéziratos forrásai jegyzékében. A szövegben és a lapszélen „*Marianus Florentinus*", „*Marianus citat*", „*Marian. lib. 2. c. 2.*" és hasonló formában gyakran hivatkozik a belőle átvett adatokra.

[39] Vö. *Wadding :* i. m., VII. köt., Róma. 1733, 259. l., XV. fej.: „Elisabetha ... marito defuncto, se totam pietatis operibus, & tertio sancti Francisci Instituto addixit, cuius pietatem & sanctitatem multi depraedicant. *Simon de Keza, eius gentis historicus,* nullo tempore a virtutibus insectandis destitisse,... Ecclesias... decorasse affirmat... Bonfinius eam multis elogiis commendat..." A lapszélen a „*Marian.* (us) *citat.* (us) és alatta a „*Marcus citat.* (us), magyarul: „az idézett Marián" és „idézett Márk" forrásmegjelölés olvasható. A szövegből kitűnik, hogy *Wadding* nemcsak a lapszélen megjelölt két ferences rendtörténetírót, hanem BONFINIT is használta. Folytatólag, a XVI. fejezetben leírja Erzsébet anyakirályné itáliai utazását, az egyházaknak adott alamizsnáit.

[40] Lásd *Podhradczky :* i. m., 269—273. l. — *M. Florianus :* i. m. 3.. köt., 138—141. l. a „De peregrinatione reginae Elizabeth" c. fejezetben. A párhuzamos szövegeket összehasonlítva azt látjuk, hogy WADDING minden lényeges adatot átvett a magyar krónika szövegéből. A ferenceseket érdeklő részeket bőven és színesen hozza, a többit elhagyja. Az, hogy itt is KÉZAI SIMONT nevezi meg a magyar krónika szerzője gyanánt, arra utal, hogy a bővített és többszörös folytatott magyar krónikaszerkesztés KÉZAI neve alatt szerepelt a XV—XVI. századi ferences köztudatban.

félreértve WADDING szövegét és forrásait nem ismerve — *megtettek a Képes Krónika szerzőjének.* Pedig ez a MÁRK nem magyar krónikát írt, hanem minden hozzáférhető forrásból kiírta a ferences rendre vonatkozó adatokat. Felhasználta XV. századi krónikaszerkesztésünk egyik kéziratát is, melynek elején ugyanúgy megvolt KÉZAI előszava a szerző nevével, mint a Zsámboki-kódexben, de a szöveg nem volt azonos KÉZAI ma ismert művével. Így érthető, hogy a nem oda tartozó előszó alapján mindenki KÉZAIT tartotta a teljes magyar krónika szerzőjének. WADDING és forrásai már készen vették át a nevet a hagyományból. Mint MARIANUS FLORENTINUS, *MÁRK is ferences rendtörténetíró volt. MARCUS ULYSSIPONENSIS vagy MARCO DA LISBOA néven szokták emlegetni.* A XVI. század közepén terjedelmes krónikát írt Szent Ferencről és rendjének történetéről portugál nyelven. Rendtársai ezt lefordították spanyol, olasz és francia nyelvre.[41] WADDING, aki jól tudott portugálul, valószínűleg még az eredeti kéziratot használta, nem a későbbi nyomtatott kiadásokat. MÁRK 1580 körül halt meg mint portugál püspök. Tragikus és évszázadokra kiható tévedés volt, amikor később egyesek a WADDING Annaleseiben, a szövegben és a lapszélen egyaránt gyakori *„Marcus citat."*, *„Marc. cit. c. 47"*, *„Marc. p. 2. lib. 1. cap. 4"* és hasonló forrásutalásokból azt következtették, hogy MÁRK magyar krónikás volt. Pedig WADDING a szövegben sokszor kiírja a MARCUS ULYSSOPONENSIS nevet, s az idézett helyek túlnyomó többsége nem magyar, hanem jellegzetes ferences adatokat tartalmaz.

Míg a ferences és a velük kapcsolatot tartó világi történetírók hibás vagy megtévesztő adatokat közöltek krónikáinkról és azok szerzőjéről, addig LAMBECK PÉTER, a bécsi császári könyvtár igazgatója 1666-ban első kézből meglepően jó jellemzést ad a náluk őrzött magyar krónikákról. Tévednek — mondja —, akik eddig azt hitték, hogy THURÓCZY a saját leleményéből írta krónikája első és második részét. A bécsi császári könyvtárban van egy *1358-ban készült névtelen, de nagyon szép képekkel díszített kézirat.* Ebből vette át — részben egyszerűen, részben interpolálva — a két rész egész anyagát. Éppen úgy, ahogy a harmadik részbe felvette KÜKÜLLEI JÁNOS Nagy Lajos-életrajzát, de előbb megrövidítette és egyben interpolálta.[42] Így nyilatkozik az eredeti kéziratokat alaposan ismerő könyvtári szakember már 1666-ban! Ezzel szemben alig egy évvel később TÖPPELT LŐRINC, a megbízhatatlan és fellengző erdélyi szász történetíró, újra életre kelti BARANYAI DECSI JÁNOS állítólagos MÁRK nevű magyar krónikaíróját, és erősen megrója barbár stílusa miatt.[43] TÖPPELTNEK azonban még szász honfitársai körében sem volt nagy hitele. Mindjárt kezdetben többen támadták, száz évvel később pedig SCHWARZ GODOFRÉD egy elleniratban teljesen szétszedi a művét. A MÁRK nevet sem fogadja el, de megvédi a névtelen szerző stílusát a barbárság vádjával szemben.[44]

HORVÁT ISTVÁNT, a múlt század első felének romantikus történetíróját, a fáradhatatlan adatgyűjtőt is érdekelte a MÁRK-kérdés. Múzeumi kéziratai között

[41] A spanyol fordítás kiadásai: *Marco da Lisboa :* Las tres partes de las Chronicas antiquas de la Orden di San Francisco. Salamanca. 1626 és Quarta parte de la Chronica General de nuestro Padre San Francisco. Valladolid. 1611. Német fordítása: *Kurtz,* München. 1620.

MARIANUST, MARCUST és a ferences rend többi régi krónikását lásd: *Lucas Wadding :* Scriptores Ordinis Minorum. Róma. 1656. Legutóbb *H. Sbaralea* adta ki javított és bővített formában 1936-ban. A ferences történetírókat lásd még: Acta Sanctorum Octobris, II. köt. Párizs és Róma. 1866, 543. és köv. lapokon. Jó áttekintést ad *Michele Faloci Pulignani :* Gli storici di S. Francesco. Foligno. 1899. Csak egész röviden említi őket lényeges adataikkal együtt *Henry Thode :* Franz von Assisi. Wien. 1934[4], 618—619. l.

[42] *Petrus Lambecius :* Diarium sacri itineris Cellensis. Vindobonae. 1666, 61—62. l.: „Persuasissimum etiam habeo, Historiam vitae Regis *Ludovici*, a *Ioanne Archidiacono de Kykullew* compositam, quam *Ioannes Turocensis* edidit, non esse integram, sed abbreviatam tantum et aeque interpolatam, quam sunt *prima et secunda pars* eiusdem Syntagmatis *Turociani*, quae res gestas Hungarorum ab origine gentis usque ad annum Christi *millesimum trecentesimum quadragesimum secundum*, seu mortem Regis *Caroli*, patris Regis *Ludovici* complectuntur. Falso quippe hactenus creditum est, *Ioannem Turocium* sive *Turocensem*, qui sub Rege *Matthia Corvino* floruit, Operis istius, quod sub titulo *Chronica Hungarorum* edidit, partem *primam* & *secundam* suo marte & *suopte ingenio* conscripsisse. Contrarium enim demonstrat *Augustissima Bibliotheca Caesarea Vindobonensis*, utpote in qua etiamnunc adservatur antiquus *Anonymi cuiusdam Auctoris Codex* membranaceus MStus in folio, inter Historicos Latinos MStos *quadringentesimus quinquagesimus sextus*, scriptus Anno *millesimo trecentesimo quinquagesimo octavo*, & spectatu dignissimis picturis exornatus, ex quo *Ioannes Turocensis* omnia, *quae duabus* illis *prioribus* partibus continentur, partim simpliciter, partim interpolate mutuatus est." Ugyanezt megismétli műve 267. lapján, és említést tesz „de altero eiusdem *Augustissimae Bibliothecae* antiquo codice membranaceo manu-scripto, quo continetur alia quaedam hactenus inedita *Historia Hungarica*, cuius autor in principio Praefationis suae se appellat *Belae Regis Hungariae Notarium.*" Ugyanitt őrzik az 1473-as nyomtatott *Budai Krónika* LAMBECIUS szerint is igen ritka példányát.

[43] *Laurentius Toppeltinus :* Origines ac occasus Transsylvanorum. Lugduni (Leyden). 1667, 34. l.: „Huc Thuroczius, huc Bonfinius, et prior utrisque Marcus, Ungarorum origines referunt..."

[44] *Godofredus Schwarz :* Originum et occasuum Transilvaniae auctore Lavrentio Toppeltino recensio critica. Cum appendice diplomatum aliquot omnia maxime ad natales Gentis Saxonicae in magno principatu Transilvaniae inque comitatu Scepusiensi superioris Hungariae asserendos et illustrandos. Rinteln. 1766, 19. l.: „MARCUM, *chronici Hungarorum*, ante Thurotzium et Bonfinium *scriptorem*, unde didicit, nisi ex IOHANNIS DECII BARONII (sic!) *Syntagmate Institutionum juris imperialis et Vngarici*, haud divinaverim..." SCHWARZ uo. megvédi az állítólagos MARCUS stílusát a barbárság vádja ellen: „Stilus, quo utitur, non quidem usquequaque purus, masculae vero est efficaciae, altosque vehens conceptus. Aliquando tamen paulo audacior."

ÉRDY JÁNOS két érdekes feljegyzésre bukkant, melyekre a Magyar Tudományos Akadémia Történettud. Osztályának 1855. február 5-én tartott ülésén felhívta a figyelmet. BARANYAI DECSI JÁNOS, WADDING és TOPPELTINUS műveiből kiírt, fentebb már ismertetett idézetek ezek.[45] Felfedezésük döntő fontosságú. Az ülésen ugyanis TOLDY FERENC is jelen volt. Ez felhasználta őket, és rájuk építve 1867-es díszkiadásában MÁRK KRÓNIKÁJÁNAK keresztelte el a Képes Krónikát.[46] *A MÁRK név ezzel a ténnyel rálépett* a kósza híresztelések után *a hivatalos érvényesülés útjára.* Vezető történetíróink, a hivatalos szövegkiadások és fordítások bevezetései azonban egyelőre csak megemlítik TOLDY véleményét, de nem teszik magukévá. MARCZALI HENRIK, MÁTYÁS FLÓRIÁN, PAULER GYULA továbbra is állandóan Képes Krónikáról vagy Bécsi Képes Krónikáról beszél műveiben. MÁTYÁS FLÓRIÁN szerint neki teljesen mindegy, akár Marcus akár Caius volt a szerző neve. Inkább azt szeretné tudni, hogy az egyesek által Márknak nevezett szerző önállóan írt, interpolált vagy csupán szerkesztett-e egy KÉZAI utáni krónikát.[47] A MÁRK névvel szembeni kételkedést és tartózkodást századunk huszas éveitől kezdve, JAKUBOVICH EMIL tanulmányai nyomán[48] hirtelen a teljes elismerés váltja fel. Anélkül, hogy bármelyiket is alaposabban megvizsgálta volna, JAKUBOVICH megismétli TOLDY adatait, melyek — mint láttuk — a délibábos történésznek, HORVÁT ISTVÁNNAK régi feljegyzéseire mennek vissza. Ezért ő is vakon beleesik a WADDING Annaleseiben oly gyakori *„Marcus citat"* lapszéli hivatkozás csapdájába. Sőt azt a javaslatot is megkockáztatja, hogy LEIBITZER nyilvánvaló elírása nyomán javítsuk ki a SZEPESSZOMBATI KRÓNIKA *„cronica Martiniana"* kifejezését *„Chronica Marciana"*-ra. Így akar a MÁRK névre középkori adatot produkálni! Ez tudományos szempontból megbocsáthatatlan, hiszen a kérdéses mondat nem a Képes Krónikából, hanem MARTINUS OPPAVIENSIS művéből lett kiírva, amint fentebb igazoltuk. Végső következtetése sem állja meg a helyét, hogy MÁRK krónikaíró nevét a XV—XVII. században széltében ismerték. A komoly történetírók és az e korban készült magyar nyelvű krónikák szerkesztői nem tudnak róla. LAMBECK és SCHWARZ GODOFRÉD idézett nyilatkozataiból az is kitűnik, hogy a MÁRK nevet még akkor sem vették komolyan, ha a szepesi vagy erdélyi szász történetírók révén hallottak is róla. Pedig JAKUBOVICH ismerte LAMBECK nyilatkozatát a császári könyvtár magyar vonatkozású kéziratairól, hiszen más tanulmányaiban többször idézi. Arról is tud, hogy ezt BÉL MÁTYÁS is elfogadta nyolcvan évvel később.[49] Mégis az említett bizonytalan adatoknak hisz, és HÓMAN tételéhez híven „a művelt udvari papok, káplánok, kancelláriai alkalmazottak" hosszú sorában olyan embert keres, „akinek életkörülményei egykorú krónikáink adataival is összeegyeztethetők". Ezt meg is találja *Nagy Lajos és Erzsébet királyné kedvelt udvari papja, KÁLTI MÁRK személyében,* akiről 1336—1358 között vannak adataink. 1358-ban már székesfehérvári őrkanonok, talán meg is halt ez évben. A halála miatt befejezetlenül maradt krónikát 1358-ban foglalták írásba.[50] JAKUBOVICH szerint a Képes Krónika MÁRK művének díszesen illuminált másolata. Azt is kideríti, hogy miniaturáit Nagy Lajos udvari festője, MEGGYESI MIKLÓS készítette 1370-ben.[51]

JAKUBOVICH eredményeit minden különösebb kritika nélkül sokan átvették. Így azok az elmúlt négy évtizedben átmentek a tudományos köztudatba, az egyetemi és középiskolai tankönyvekbe, a különböző összefoglaló művekbe és monográfiákba. GERÉB LÁSZLÓ szép új fordítása (1959) révén KÁLTI MÁRK neve széleskörű nyilvánosságra tett szert. Csak kevesen figyeltek fel arra, hogy DOMANOVSZKY SÁNDOR, a kérdés legkiválóbb szakértője, aki az 1890-es évektől kezdve egész sor tanulmányban foglalkozik XIV. századi krónikaszerkesztésünk leszármazottaival, egyikben sem tud MÁRK vagy más szerző nevéről. Az 1937-ben közzétett kritikai szövegkiadás elé írt

[45] *Horvát István* feljegyzéseit közli a Magyar Akadémiai Értesítő 15. évf. 1855, 77—79. l. Csak e közlemény alapján írhatta *Cherrier Miklós J.:* A magyar egyház története. Pest. 1856, 259. lapon a következőket: „Némelyek szerint MAURUS vagy MARKUS szent Ferencz szerzetese, mások szerint pedig egy névtelen szerző 1358-ban hazánk történetéhez fogván, azt nemzetünk szittyai lakásától kezdve a saját élete végéig folytatta."

[46] *Franciscus Toldy:* Marci Chronica. Pest, 1867, 1—2. l.

[47] Vö. *M. Florianus:* i. m. III. köt. Lipsiae. 1883, VI—VII. l.

[48] Lásd *Jakubovich Emil:* Adalékok legrégibb nyelvemlékes okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez. Magyar Nyelv, XXI. köt. 1925, 34—38. l. és Nagy Lajos oxfordi kódexe, a Bécsi Képes Krónika kora és illuminátora. Magyar Könyvszemle 1930.

[49] Vö. *Jakubovich Emil:* Az ambrasi gyűjteményből való-e Béla király névtelen jegyzőjének kódexe? Magyar Könyvszemle XXXIV. köt. 1927, 93—94. l.

[50] Magyar Nyelv, 1925, 35—37. l.

[51] Erről bőven szól és a Képes Krónika miniaturáival foglalkozó irodalmat is közli *Berkovits Ilona:* A magyar feudális társadalom tükröződése a Képes Krónikában. Századok 1953, 72—107. l. és A Képes Krónika művészettörténeti jelentősége. Második bevezető tanulmány a Képes Krónika *Geréb László*-féle új fordításához. Bpest. 1959, 29—45. és 239—248. l.

nagy tanulmányában súlyos belső érvekre támaszkodva csak annyit mond, hogy *az ismeretlen szerző szerzetes volt, és a budai minorita kolostorban élt.*[52] Ez lényegesen másképpen hangzik, mint JAKUBOVICH új tétele, melyről egyébként a Képes Krónika kéziratáról szólva DOMANOVSZKY híven beszámol.[53] Az összes krónikakéziratok, továbbá THURÓCZY és XV. századi történetíró kortársai, a magyar nyelvű krónikák stb. hallgatása a szerző nevéről tehát teljesen egybevág a XX. századi szövegkritikus megállapításaival. Ez a tény nagyobb súllyal esik latba, mint az elírásokon és félreértéseken alapuló későbbi „elnevezések". *Így MÁRK vagy éppen KÁLTI MÁRK magyar krónikaszerzővé való avatását mindaddig jogosulatlannak tartjuk, amíg a névről minden kétséget kizáró külső érvek elő nem kerülnek.*

Erre azonban nincs sok remény ! P. MESTER és KÉZAI teljesen személyes jellegű, az író érdemeit hangsúlyozó előszavaival ellentétben a XIV. századi krónikaszerkesztés előszavából, bevezető rubrikájából nem a szerző, hanem a scriptorium, a krónikát szerkesztő, a régebbi forrásokat erősen megrostáló *munkaközösség* hangja cseng felénk: „. . . *incepta* est ista cronica de gestis Hungarorum. . . *collecta* ex diversis cronicis veteribus, earundem veritates *ascribendo* et falsitatem omnino *refutando*".[54] A scriptorium, a munkaközösség vezetője, aki ezt a rubrikát megfogalmazta, nem akarta sem a saját, sem a forrásul használt régebbi krónikák szerzőinek nevét kiírni. A középkori scriptorium belső törvénye ezt megtiltotta neki. Több mint száz évvel később a megváltozott korszellem, a humanizmus viszont megkívánta, hogy ne csak a szerkesztő, hanem a részletek szerzőinek nevét is kiírják. Amint láttuk, THURÓCZY már ennek az iránynak hódolt.

2. János minorita

A Dubnici Krónika 154—172. fejezetét egy önálló mű töredéke alkotja, mely Nagy Lajos 1345—1355 közötti éveit tárgyalja. Szerzőnevet nem találunk benne. Ezt csak később fűzte hozzá ENDLICHER, majd az ő nyomán MÁTYÁS FLÓRIÁN, PÓR ANTAL és LEHOCZKY TIVADAR. *A JÁNOS egri minorita lektorra* mint szerzőre vonatkozó találgatásokat először DOMANOVSZKY, majd DÉKÁNI KÁLMÁN cáfolta meg.[55] Legújabban KARDOS TIBOR azt a lehetőséget vetette fel és próbálta bizonyítani, hogy a töredék szerzője „azonos LACKFI DÉNESSEL, előbb a budavári Szent János-kolostor, majd a Boldogságos Szűzről elnevezett esztergomi minorita kolostor egykori lakójával, a püspökkel és érsekkel. Az első gesta, a *Budai Krónika* összevegének szerzője pedig vagy azonos vele, vagy hozzá közelálló személy."[56] TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE már sokkal óvatosabb. Szerinte „. . . tanácsosabb — egyelőre legalább — nem cserélni fel »János minoritá«-t Lackfi Dénes nevével, s ehelyett továbbra is a »Lajos-kori Névtelen Minorita« krónikájáról beszélni".[57] A kései romantikus névadások tehát erre zsugorodtak össze ! De még így is maradt egy szinte megbocsáthatatlan tévedés e névtelen minoritával kapcsolatban, mely még napjainkban is hitelre talál. Valószínűnek tartják ugyanis, hogy ez a minorita, ha nem is az udvarban, de annak közelében élt és írta meg művét. Tudomásom szerint először DOMANOVSZKY idézi azt a részletet WADDING Annaleseiből, mely szerint a névtelen minorita Nagy Lajosról szóló életrajzát a budai Szent János evangelistáról nevezett minorita kolostorban őrizték, de az ott később elpusztult.[58] Az adatot DÉKÁNI, majd az ő nyomán KARDOS is közli.[59] Az akkor még pályája elején álló DOMANOVSZKY a következtetések egész láncolatát fűzte ehhez a csonka, és mint látni fogjuk, még így is teljesen félreértett WADDING-idézethez. Nem tudjuk, maga írta-e ki, vagy pedig mástól kapta ezt a csonka idézetet. Annyi azonban bizonyos, hogy *az eredeti, csonkítatlan szövegben egészen másról van szó, mint amit DOMANOVSZKY kihoz belőle.* Ott ugyanis azt olvas-

[52] Vö. *Szentpétery :* i. m., I. köt., 222—225. l.
[53] Uo. 231—232. l.
[54] Uo. 239. l.
[55] Vö. *Domanovszky Sándor :* A Dubniczi Krónika. Századok, 1899; különlenyomat (Bpest 1899) 69—73. l. — *Dékáni Kálmán :* János minorita Nagy Lajosról szóló krónikatöredéke. Bpest, 1910 (Középkori Krónikások XI), 18—27. l.
[56] Vö. a 30. jegyzetben idézett új magyar fordítás bevezetésének 11. lapjával.
[57] Lásd „Küküllei János és a Névtelen minorita krónikája". Latinból fordította *Geréb László.* A bevezetést írta *Trencsényi-Waldapfel Imre.* Bpest. 1960 (Monumenta Hungarica IV), 29—30. l.
[58] *Domanovszky :* i. h. 72—73. l.: „Minthogy a minoritának az udvarhoz közel kellett állnia, valószínű, hogy krónikáját a budai kolostorban írta, s *Waddingus* tartott is fenn egy adatot, mely szerint Nagy Lajos életrajzát ott őrizték: „*cuius* (Ludovici) *historiam coloribus descriptam posteris ibidem in Ecclesia Fratrum Minorum voluit; ultimis tamen his temporibus Fratres dealbata Ecclesia, eam deleverunt.*"
[59] *Dékáni :* i. m. 25. l. — *Kardos :* i. h. 11. l.

suk, hogy Johanna nápolyi királyné 1347-ben a Provenceba menekült, amikor Nagy Lajos bosszuló hadjáratáról értesült. Távollétében az uralma alá tartozó piemonti városkák, Chieri, Cherasco, Mondovi és Cuneo fellázadtak ellene, és *VI. Amadé szavojai gróf* birtokába kerültek. VI. Amadé a következő évben visszatért *Chambérybe*, Szavoja fővárosába. Ott az említett városkák megszerzésének örömére előkelőivel együtt nyilvános és ünnepélyes *lovagi tornát* rendezett. Megparancsolta továbbá, hogy ezt az eseményt *a helybeli minoriták templomában színes képen* örökítsék meg az utódok számára. Legutóbb azonban, amikor a templomot bemeszelték, ezt a képet megsemmisítették.[60]

Amint az eredeti szövegből kitűnik, itt nem a mi Nagy Lajos királyunk nápolyi hadjáratán, hanem *VI. vagy Zöld Amadé* szavojai gróf (1334—1383) *piemonti hódításain* van a hangsúly. Ezen esemény emlékét nem könyvben, hanem *színes templomi freskón* örökítették meg. Nem a budai, hanem a *chambéryi* minoriták templomában. Nem kézirat pusztult el, hanem egy *színes freskót meszeltek be* idők folyamán a templom restaurálása alkalmával. — WADDING szövegének félreértése tehát immár második alkalommal okozott zavart történeti irodalmunkban. *A hibás adatokat és a rájuk épített következtetéseket sürgősen törölni kell.*

Befejezésül még arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy *krónikáink szociális hátterének*, reális alapjainak, célzatosságának, a korviszonyokhoz való alkalmazásának, különböző formai elemeinek felkutatása és értelmezése terén még sok feladat vár reánk. A XIII. század elején keletkezett *két nagy koldulórend szellemi kultúrája* erősen rányomta bélyegét a ma ismert szövegekre.[61] A domonkosok és ferencesek egyetemi végzettsége, bonyolult külföldi kapcsolatai, a rendtagok soknyelvűsége, gyakori vándorlásai, a dolgozó néphez fűződő közvetlen kapcsolatai stb. mind visszatükröződnek krónikáinkban. Budavári tartományi házaik jelentős szellemi központok voltak a középkorban. Műveltséget közvetítő szerepük felkutatása középkori krónikáink számos elemének helyesebb értelmezését fogja eredményezni.

KARSAI GÉZA

[60] A hiteles és teljes latin szöveg így hangzik: „Memorabilis est etiam hic annus (ti. 1347) ob *tumultus bellicos Ludovici Pannoniae Regis in Regno Neapolitano contra Joannam, quae in Provinciam Galliae sibi subditam aufugerat.* Quo tempore Querium, sive Cherium, Cherascum, Mons Regalis, & Cuneus apud Pedemontanos, penes quos praefata dominabatur, eius excusso iugo, *Amedeo VI. Comiti Sabaudiae* sese dedidere, qui redux Chamberium anno sequenti, cum suis proceribus *torneum publicum*, festivum ac solemnem *hac de causa celebravit ; cuius historiam coloribus descriptam posteris ibidem in Ecclesia Fratrum Minorum voluit ; ultimis tamen his temporibus, dealbata Ecclesia, eam deleverunt.*" Lásd *Wadding :* Annales Minorum, VIII. köt. Róma. 1733², 20. l., 14—23. sor. — A *coloribus describere* kifejezés megfestést vagy lerajzolást, a *dealbare* ige pedig bemeszelést jelent! Az elsőt *Domanovszky* Nagy Lajos históriájának megíratására, a másodikat pedig a budavári Sz. János-kolostornak az observans ferencesek kezébe való jutására magyarázta (i. h. 73. l.).

[61] XIV. századi krónikáink mintái és sok esetben közvetlen forrásai a naív és népies szellemű, a legendákat, mondákat és szájhagyományokat bőségesen érvényre juttató domonkos és ferences történetírók voltak. Ezen jórészt még kiadatlan rendi, nemzeti és világkrónikák és más iratok átvizsgálása sok ismeretlen hazai anyagot hozhatna napvilágra. Az említett szerzetes történetírók ugyanis rendtársaik szóbeli közlésein kívül számos azóta elveszett hazai forrást is felhasználtak.

A SZOVJETUNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSZFRONTJA

A LENGYEL TÖRTÉNETTUDOMÁNY EREDMÉNYEI 1960—1961-BEN

I. A középkor történetének kutatása Lengyelországban

A szóban forgó anyag viszonylag gazdag, ezért válogatást tesz szükségessé. A kritikai értékelés lehetőségei a két, bár bibliográfiai cédulákban igen gazdag, évre leszűkített keret miatt igen korlátozottak ahhoz, hogy az általános vonalat és a hiányosságokat érzékeltessük. A válogatás az önálló munkákra korlátozódik, hely hiányában el kell tekintenünk az általános és középkori történettel foglalkozó számos periodikában megjelenő cikkek ismertetésétől.

*

Beszámolónkat négy olyan munka ismertetésével kezdjük, amelyek jelentőségüknél fogva túlmutatnak a középkor keretein:

A lengyel történeti irodalom teljes bibliográfiájának munkálatai viszonylag lassú ütemben haladnak előre. *Jan Baumgart* és *Anna Malcówna* szerkesztésében jelent meg egy kurrens bibliográfia: „Lengyel történelmi bibliográfia az 1956—1957. évekről" címen. Wr. 1960. X + 386 l. *Az 1958. évről* ibid. 1960. X + 202 l. *Az 1959. évről* 1960. Wr. 1961.[1] *Joachim Bar* és *Wojciech Zmarz* 1947-ben igen hasznos, két kötetre tervezett bibliográfia második kötetét jelentette meg a lengyel kánonjogról. Az annyira várt első kötet címe: „A kánonjog lengyel bibliográfiája (a könyvnyomtatás feltalálásától 1799-ig) I." (Lublin, 1960. KUL 284 l.).[2] *Helena Kozerska* a varsói Egyetemi Könyvtárnak a két világháborúban elszenvedett kéziratveszteségeiről szóló sikerült repertóriummal jelentkezik: „A varsói Egyetemi Könyvtár kéziratgyűjteményének veszteségei"[3], W. 1960. Egyetem, 133 l. Nem vállalkozhatunk arra, hogy egy olyan nagyjelentőségű munkának, mint amilyen a szláv régiségek szótára, elveit és szerkesztési szakaszait ismertessük. Ennek első kötete (A—B) „Szláv régiségek szótára" címet viseli (Wr. 1961. Ossol).[4] Fel kell hívnunk a figyelmet más nagy, társadalomtudományi és filológiai jellegű kollektív munkákra is, amelyek elég gyors ütemben látnak napvilágot Lengyelországban: pl.: „Lengyel életrajzi szótár" (a H betűig) *K. Lepszy* szerkesztésében[5], „A középkori latinság szótára — Lexicon mediae et infimae Latinitatis Polonorum (a C betűig) *M. Plezia* szerkesztésében,[6] „Régi lengyel szótár" (a K betűig) *S. Urbanczyk* szerkesztésében.[7] „A lengyel történelem kisszótára" (2. kiad. W. 1961. 325 l.)[8] népszerűsítő kézikönyvként jelent meg.

Ami a folyóiratokat illeti: igen sok régészeti, történeti és irodalmi folyóirat kerül kiadásra, s legalább 20-at kellene kiválogatnunk közülük, amelyek mind a középkorral foglalkozó cikkeket és tanulmányokat tartalmaznak. Az 1960-ban indult legfontosabb folyóiratok közül az alábbiakat említjük:

Acta Archeologica Carpathica. I. 1958. PWN.
Archeologia Polona (nyugati nyelveken) I. 1958. PWN.
Archeologia Śląska I. 1958. PWN.[9]

[1] *J. Baumgart—A. Malcówna :* Bibliografia historii Polsi za lata 1956—1957. Wr. 1961. X + 386 p. Ossol. (Instytut historii PAN); za rok 1958. ibid. 1960. X + 202 p. za rok 1959, Wr. 1961.
[2] Polska bibliografia prawa kanonicznego, I. (od. wynalezienia druku do 1799 r.). Lublin, 1960. KUL 284 p.
[3] *H. Kozerska :* Straty w zbiorze rekopisów Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, W. 1960. 133 p. Uniwersytet.
[4] Słownik Starożytności Słowiańskich, 1. (AB), Wr. 1961. Ossol.
[5] Polski Słownik Biograficzny.
[6] Słownik Łaciny Średniowiecznej.
[7] Słownik Staropolsi.
[8] Mały Słownik historii Polski (2. ed. W. 1961. WP 325 l.)
[9] Archeologia Śląska, I. 1958. PWN.

Archiwa, biblioteki i muzea bóścielne I. Lublin, 1959. KUL.[10]
Silesia Antiqua I. 1959. Ossol.

Az 1958-ban Krakkóban megtartott Lengyel Történészkongresszus anyagából több előadást és közleményt adtak ki, amelyek „A lengyel történészek VII. általános kongresszusa Krakkóban. 1958. IX. 14—17. Előadások és vita" címen (W. 1959—1961) részben füzetek, részben kötetek alakjában láttak napvilágot és a legváltozatosabb történeti kórdésekkel foglalkoznak, mint pl. az intézmények története, történeti segédtudományok, középkortörténet stb.[11]

A Lengyel Történészbizottságnak a stockholmi Történészkongresszusra készült hivatalos kiadványa: „Poland at the XIth International Congress of Historical Sciences in Stockholm (W. 1960. 336 1. PWN) lengyel tudósok tollából 12 tanulmányt és cikket tartalmaz a közép-, új- és legújabbkor, a Balti-tenger, Skandinávia és Pomeránia történetére. *Az Ewa* és *Karol Maleczyński* szerkesztésében „Tanulmányok a lengyel és a csehszlovák történelemből I."[12] (Wr. 1960. Ossol. 334 1.) címen évkönyvként megjelent új tanulmánykötet a lengyel—cseh—szlovák nép évezredes kapcsolatait tárja fel.

Néhány általános jellegű és összefoglaló munkára térve át, elsőnek *Jan Adamus* nagyon egyéni hangú könyvét említjük, amely a XIX. és XX. században írt, a republikanizmussal és monarchizmussal foglalkozó történeti műveket tárgyalja: „Monarchizmus és republikanizmus a lengyel történeti szintézisekben"[13] Łodz. 1961. Ossol. 177 1. Az elméleti munkák terén *Wanda Moszczenska* „Bevezetés a történeti kutatásba"[14] című munkáját sokszorosított formában a varsói egyetem bocsátotta közre. A munka messze túlmutat egy egyetemi hallgató érdeklődési körén. Jövő évben remélhetőleg végleges kiadásban is megjelenik a Tudományos Kiadónál. Hasonló vonatkozású *Andrzej Malewski* és *Jerzy Topolski* „Tanulmányok a történelem módszertanáról"[15], W. 1960. PWN 164 1. c. élénk vitát kiváltó munkája is.

*

A történelmi segédtudományok területén *Stanisław Krzyzanowski* „Album paleographicum" (Krakkó, 1959—60. Jagelló Egyetem) c. munkájának újrakiadása vált szükségessé; a benne foglalt 31 oklevél facsimiléinek 4., a kísérőszövegeknek 2. kiadása. A lengyel numizmatikusok doyenjének, *Marian Gumowskinak* igen alkalmas pillanatban adták ki a 700 lengyel város színes címereit bemutató „Lengyel városok címerei"[16] című (W. 1960. Arkady, 339 1.), de sajnos nem kellőképpen dokumentált könyvét. Ezzel szemben „A lengyel városok legrégibb pecsétjei a XII—XIV. században",[17] Toruń, 1960. OWN 286 1. c. műve elsőrendű szakkönyv. A chronológiai és genealógiai tanulmányok mellett *M. Gumowski, Marian Haising* és *Sylviusz Mikucki* „Pecséttan"[18] (W. 1960. PWN 267 1.) c. munkája a segédtudományokat tárgyaló, újonnan megjelenő munkák használt bizonyítja.

Áttérve a forráskiadványokra, a „Monumenta Poloniae Historica", I—IV. W. 1960. PWN 946—XXXII 1. c. értékes sorozat új, facsimile kiadása az 1864—1893 között kiadott 6 köteten kívül még két pótkötetet igér; a „Monumenta Poloniae Historica" (új sorozat) keretében néhány új kritikai kiadás lát majd napvilágot, ugyanakkor egy másik, az északi tudományoknak szentelt sorozat, a „Fontes Origines Polonorum illustrantes" hála *Gerard Labuda* fáradhatatlan munkájának, igen szép kiállítású kötetben került kiadásra „Skandináv és angolszász források a szlávok történetéről"[19] címen (W. 1961. PWN 261 1.).

*

A Lengyelország számára oly fontos helytörténeti tanulmányok közül a Nagylengyelországra vonatkozókat emeljük ki: *Mazia Szymanska :* „Poznań történetének bibliográfiája"[20] Poznań, 1960. 271 1. „Tájékoztató a poznańi könyvtárak gyűjteményeiről"[21], Wr. 1960. Ossol. 52 1., „Poznań leírása és ábrázolása a XVI—XVIII. században"[22]

[10] Archiwa, biblioteki i muzea kościelne, Lublin I. 1959. KUL.
[11] VII Powszechny Zjazd Historyków Polskich w Krakowie 14—17 IX. 1959, referaty i dyskusja. W. 1959—1961.
[12] Studia dziejów polskich i czechosłowackich, I. (Red. Ewa i Karol Maleczyński), Wr. 1960. Ossol. 334 p.
[13] *J. Adamus :* Monarchizm i republikanizm w sytezie dziejów Polski (Łódz, 1961. Ossol. 177 p.).
[14] *W. Moszczenska :* Wstep do badań historycznych.
[15] *A. Malewski—J. Topolski :* Studia z metodologii historii. W. 1960. PWN 164 p.
[16] *M. Gumowski :* Herby miast polskich. W. 1960. Arkady, 339 p.
[17] *M. Gumowski :* Najstrasze pieczecie miast polskich XIII i XIV wieku. Toruń. 1960. PWN 286 p.
[18] *M. Gumowski—M. Haising—S. Mikucki :* Sfragistyka. W. 1960. PWN 267 l. (Instytut Historii PAN).
[19] Źdródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów Słowianszczyzny. W. 1961. PWN 261 p.
[20] *M. Szymanska :* Bibliografia Historii Poznania. Poznań. 1960. Wyd. Pozn. 271 p.
[21] Informator o zbiorach rękopismiennych bibliotek poznańskich. Wr. 1960. Ossol. 52 p.
[22] Opisy i lustracje Poznania z XVI—XVIII. w., Poznań. 1960. PWN XV+382 p.

Poznań, 1960. PWN 382 l. (Szerk. *Marian Józef Mika*). Kalisz városa 1960-ban ünnepelte fennállásának 1800. évfordulóját, Claudius Ptolemaios tett említést először létezéséről. Ebből az alkalomból két kötetes munka idézi fel a város és környéke múltját: „Kalisz 18 évszázada"[23], 1960. I. 390 l., II. 507 l. Tud. Kiadó. Említsük még meg a rendszeresen megjelenő „Tanulmányok és adatok Nagylengyelország és Pomeránia történetéből"[24] (VI. 1961) c. kiadványt, amelynek anyaga messze túlmutat a címben szereplő két tartományon. A Pomeránia történetére vonatkozó kutatásokat tükrözi a „Vázlatok Pomeránia történetéből (Pomeránia a legújabbkor küszöbén)"[25] c. *Gerard Labuda* és *Tadeusz Cieslak* szerkesztette kiadvány (W. 1961. Książka i Wiedza, 594 l.) és egy sor más munka, amelyek közül a toruńi Egyetemi Könyvtár *Henryk Baranowski* által vezetett munkaközössége szerkesztésében „A pomerániai folyóiratok bibliográfiája. Bydgoszczi vajdaság"[26] (Toruń, 1960. PWN 341 l.), továbbá *Karol Górski* „Malbork története"[27] (Gdynia, 1960. 239 l.) címen megjelent tanulmányait emeljük ki. Szilézia története egy gondosan dokumentált, új szempontokban gazdag kiadványban kapott helyet: „Szilézia története, I"[28] (1763-ig) l. Wr. 1960. Ossol 625 l. Az első kötet első része (szerzője: *WI. Holubowicz*) a középkor előtti korszakkal foglalkozik, a második rész, *K. Maleczyński* tollából a XIV. századig jut el. Több történész közreműködésével *Seweryn Wysłouch* újra kézbe vette az újkori Szileziára vonatkozó tanulmánykötet kiadását „Sziléziai tanulmányok, új sorozat, 3."[29] címen (Katowice, 1960. Slask, 467 l.). Opole vidékére vonatkozóan meg kell még említenünk *Zygmunt Boras* munkáját: „Vázlatok Opole vidékének történetéből a XVI. század első felében"[30] (Poznań, 1961. Egyetem, 100 l.).

Varsó mindenkor magára vonta a kutatók figyelmét. *Adam Wolff* és munkatársai a város városi bírósági könyveit adják ki „Új Varsó városi bírósági könyve, I. (1416—1485)"[31] (Wr. 1960. Ossol. 309 l.) címen. *Olgierd Puciata* vezetésével egy történészekből, régészekből és művészettörténészekből álló munkaközösség a városnak ezen a XVI. század óta az ó-város árnyékában meghúzódott részére vonatkozó kutatásai eredményeként „Új-városi vázlatok"[32] (W. 1961. Arkady, 269 l.) címmel kiadványt jelentetett meg. *Stanisław Herbst* szerkesztésében a főváros történetével foglalkozó tudományos folyóirat került kiadásra („Varsói Évkönyv, I."[33] W. 1960. PWN 421 l.). Varsó történetírója hálával tartozik *Juliusz W. Gomuliecki*nek apja, Wiktor Gomuliecki lebilincselően érdekes tudományos munkájának újrakiadásáért, amely „Elbeszélések a régi Varsóról"[34] (W. 1960. PWN 634 l.) címen jelent meg.

Ami a jelenlegi Lengyelország területeinek ókori történetét illeti, itt a *Kazimierz Majewski* szerkesztette válogatott tanulmánykötetet kell megemlítenünk, amely a lengyelországi római behozatalt tárgyalja a I—IV. században („Római áruk behozatala Lengyelországba"[35] Wr. 1960. Ossol. 153 l., 64 tábla, 1 térk.). *Jerzy Wielowieski* jól megalapozott tanulmánya a társadalmi-gazdasági kérdésekre vonatkozó régészeti adatokkal foglalkozik időszámításunk első századában: „Gazdasági-társadalmi változások a dél-lengyelországi népesség körében a késő-Latène és római korban"[36] (W. 1961. Książka i Wiedza, 425 l. [Materiały starożytne VI.]). Hasonló problémát vizsgál a korabeli temetőkben végzett ásatások alapján *Kazimierz Godłowski* „Tanulmányok a társadalmi viszonyokról a késő-Latène és római korban az Odera és Visztula medencéjében"[37] (Wr. 1960. Ossol. 138 l.) c. tanulmánya is. *Bogdan Rutkowski* ennek a kornak a külső világgal olykor bámulatos kapcsolatairól beszél: „Lengyelországban talált terra sigillata"[38] (Wr. 1960. Ossol. 115 l.) c. tanulmányában. A lengyel régészek a lengyelországi archeológiai leletek összességéről gyűjteményes kiadványt szándékoznak készíteni az *Inventaria Archeologica* nemzetközi vállalkozás számára. Ebből a kiadványból a 4. és 5. kötet már megjelent. Az előbbi

[23] Osiemnascie wieków Kalisza, I. 1960. 390 p. II. 507 p.
[24] Studia i materiały do dziejów Wiekopolski i Pomorza (VI, 1961).
[25] Szkice z dziejów Pomorza (Pomorze na progu dziejów nahnowszych. III. W. 1961. Książka i Wiedza (Red. G. Labuda i Tadeusz Cieslak).
[26] Bibliografia czasopism pomorskich, województwo bydgoskie. Toruń, 1960. PWN 341 p.
[27] *K. Górski :* Dzieje Malborka. Gdynia. 1960. Wyd. morskie, 239 p.
[28] Historia Śląska, I. (do roku 1763), 1. Wr. 1960. Ossol. 625 p. (Instytut Historii PAN).
[29] *S. Wyłouch :* Studia śląskie, seria nowa, 3. Katowice, 1960. Śląsk. 467 p.
[30] *Z. Boras :* Szkice z dziejów Opolszczyzny w pierwszej połowie stulecia. Poznań. 1960. Uniwerszytet, 100 l.
[31] *A. Wolff :* Księga ławnicza miasta Nowej Warszawy, I. (1416—1485). Wr. 1960. Ossol. 309 p.
[32] *O. Puciata :* Szkice nowomiejskie. W. 1961. Arkady, 269 p.
[33] *S. Herbst :* Rocznik Warszawszki, I. W. 1960. PIW 421 p.
[34] *W. Gomulicki :* Opowiadania o starej Warszawie, W. 1960. PIW 634 p.
[35] *K. Majewski :* Importy rzymskie w Polsce. Wr. 1960. Ossol. 153 p., 64 pl., carte.
[36] *J. Wielowiejski :* Przemiany gospodarczo-społeczne u ludnosci południowej Polski w okresie póznolatenskim i rzymskim. W. 1960. Książka i Wiedza, 425 p. (Materiały starożytne, VI).
[37] *K. Godłowski :* Studia nad stosunkami społecznymi w okresach póznolatenskim i rzymskim w dorzeczu Odry i Wisły. Wr. 1960. Ossol. 138 p.
[38] *B. Rutkowski :* Terra sigillata znalezione w Polsce. Wr. 1960. Ossol. 115 p.

Andrzej Abramowski és mások tollából: „Római kor" (Łódz, 1960. PWN, 10 szöveges tábla) címet viseli, az utóbbi *Alina Kietlinska* és *Pietka-Dąbrowska* munkája: „A Római-kor" (ibid. 10 szöveges tábla). (Említsük még meg a régészeti és néprajzi kutatások mesterének, *Włodzimierz Antoniewicznek*, a tiszteletére megjelent emlékkönyvet („Włodzimierz Antoniewicz Emlékkönyv", I.[39] W. 1960. Varsó Egyetem, 544 l. [Swiatowit, XXIII]), mely számos cikket tartalmaz lengyel és külföldi tudósok tollából. A poznańi régészeti leleteket vizsgáló kiadványnak második és harmadik kötete került kiadásra *Witold Hensel* szerkesztésében: „Poznań a korai középkorban"[40] (Wr. 1960. Ossol. 219, 228 l.). A gdański ásatásokkal kapcsolatban megjelent kiadvány a régészeti leletek által nyomon kísérhető mesterségeket ismerteti: *Jerzy Piaskowski* : „A középkori Danzig"[41] munkája; 2. kötetének címe: „A danzigi vaskohászat és vasfeldolgozás technikája a X—XIV. században a metallográfiai kutatások tükrében"[42] (Gdańsk, 1960. 171 l.). A wislicai ásatások feltünést keltő anyagát *Wł. Antoniewicz* szerkesztésében szakfolyóirat ismerteti: „Recenti scopate d'arte preromanica e romanica a Wilica in Polonia", Roma. 1961 (Conferenze della Biblioteca Polacca, 13). Figyelmet érdemel az az *Andrzej Nadolski* irányításával megjelent tanulmánykötet, mely a XI. század óta eltünt, majd a łęczycai román székeskáptalanban történt ásatások alkalmával újra napfényre került apátságról: „A łeczycai Szűz Mária apátság az 1954—56 évi ásatások tükrében"[43] (Łódz, 1960. PWN 93 l., 67 tábla) ad tájékoztatást. *Maria Czapkiewicz* és *Franciszek Kmietowicz* „A Bug-menti Dorhiczynből származó arab pénzlelet"[44] (Krakkó, 1961. PWN 172 l.) c. kis munkája, egy XI. századi pénzlelettel foglalkozik, és példaként szolgálhat arra, hogyan kell a numizmatikát alkalmazni gazdaságtörténeti kérdések megoldásában. A középkori pénzleletekkel egész sor tanulmány foglalkozik, mindmegannyi bizonyítékai ezek a szláv társadalom néha messzire nyúló kapcsolatainak és belső változásainak. A legfigyelemreméltóbb közülük *Ryszard Kiersnowski* munkája, mely elsőrendű fontosságú a lengyelországi érmepénzre vonatkozólag, s az éremteni forrásokat gazdasági és társadalmi szempontból veszi figyelembe. Címe: „Az érmepénz a középkori Lengyelországban"[45] (W. 1960. PWN 535 l.).

A római nemzetközi numizmatikai kongresszus alkalmából kollégáink a „Numizmatikai Közlemények"[46] című folyóiratból egy füzetet tettek közzé „Polish Numismatic News" címen, amely fontos cikkeket közöl erre a tudományterületre vonatkozólag. A középkori lakóhelyekre érdekes *Karol Buczek* „A lengyel területek 1000 évvel ezelőtt"[47] (W. 1960. Ossol. 99 l.) c. könyve és *Ryszard Rosin* jól megalapozott tanulmánya „Wielun földje a XII—XIV. században"[48] (Łódz, 1961. PWN 316 l.).

A lengyel középkorra vonatkozó munkák közül kiemelkedik *Kazimierz Tymieniczki* értékes munkája „Lengyelország a középkorban"[49] (W. 1961. PWN). Élénk érdeklődés előzi meg *H. Łowmiański* : „Lengyelország kezdetei, 2.köt."[50] c.munkáját, amely a Tudományos Kiadónál fog megjelenni. Fel kell hívnunk a középkor kutatóinak figyelmét *Stanisław Ketrzynski* részben még ki nem adott munkáinak postumus kötetére: „A X—XI. századi Lengyelország"[51] (W. 1961. PWN 764 l.). A történészek és filológusok egyaránt haszonnal forgathatják *Gerard Labuda* gondolatokban gazdag, nagy tudományos felkészültséggel megírt munkáját, amely a középkori Lengyelországra vonatkozó mondabeli és félig mondabeli témákkal, Közép-Európa földrajzával, Alfréd királlyal, a Herwarar Saga-val, a Widsittel, a Chanson de Roland-nal és Gauthier d'Aquitaine lengyel fordításban megjelent „Források, mondák és legendák Lengyelország legrégibb történetéből"[52] c. munkájával foglalkozik. (W. 1960. PWN 346 l.) A *Jan Dąbrowski*, a középkori kutatások mesterének tiszteletére szerkesztett emlékkönyvben, mely „Középkori kutatások Jan Dąbrowski tudományos munkásságának 50. évfordulójára"[53] (W. 1960. PWN 365 l.)

[39] Ksiega pamiatkowa ku czci Włodzimierza Antoniewicza, I. W. 1960. Uniw. Warszawski, 544 p. (Swiatiwit XXIII).
[40] Poznań we wczesnym sredniowieczu (Red. W. Hensel), Wr. 1960—1961. Ossol. 219 p.
[41] Gdańsk wczesnosredniowieczny, t. 2.
[42] *J. Piaskowski :* Technika gdańskiego hutnictwa i kowalstwa zeleznego X—XIV w. na podstawie badań metaloznawczych, Gdańsk, 1960. 171 p.
[43] *A. Nadolski :* Łeczyckie opactwo Panny Marii w swietle badan z lat 1954—1956. Łódz. 1960. PWN 93 p. 67 pl.
[44] *M. Csapkiewicz—Fr. Kmietowicz :* Skarb monet arabskich z okolic Drohiczyna nad Bugien. Krakow. 1960. PWN 172 p.
[45] *R. Kiersnowski :* Pieniadz kruszcowy w Polsce wczesnosredniowiecznej. W. 1960. PWN 535 p.
[46] Wiadomości numizmatyczne.
[47] *K. Buczek :* Ziemie polskie przed tysiacem lat. Wr. 1960. Ossol. 99 p.
[48] *R. Rosin :* Ziemia wieluńska w XII—XIV w. Łódz. 1961. PWN 316 p.
[49] *K. Tymieniecki :* Polska w sredniowieczu. W. 1961. PWN.
[50] *H. Łowmiański :* Początki Polski. 2 vol. PWN.
[51] *St. Ketrzynski :* Polska X—XI wieku, W. 1961. PWN 764 l.
[52] Źródła, sagi i legendy do najdawniejszych dziejów Polski. W. 1961. PWN 346 p.
[53] Medievalia w 50 rocznice pracy naukowej Jana Dąbrowskiego. W. 1960. PWN 358 p.

címen jelent meg, egy egész sor középkorral foglalkozó cikk található. Egy másik kötet a kimagasló középkori gazdaságtörténész, *Roman Grodecki* tiszteletére jelent meg: „Tanulmányok a feudális Lengyelország történetéből"[54] címen (W. 1960. PWN 578 l.). *Gerard Labuda* szerencsés kezdeményzésként újra kiadta több, a polábiai, a pomerániai és a lengyel szlávokra vonatkozó tanulmányát „Töredékek a nyugati szlávok történetéből"[55] (Poznań, 1960. 312 l.) cimen. *W. Hensel* a lengyel civilizáció kezdeteiről szóló lengyel és több nyugati nyelven is megjelent tanulmánykötettel jelentkezik „Lengyelország 1000 év előtt"[56] Wr. 1960. Ossol. 232 l.; „The Beginnings of the Polish State", 1960. 178 l.; „Polonia" stb. *Zenon Miskiewicz*-nek néhány év óta aktuális kérdésekkel foglalkozó tanulmánykötetet köszönhetünk. „Tanulmányok a nyugati lengyel határok védhetőségéről a kora középkorban"[57], Poznań, 1961.

Pierre Francastel vállalkozott arra, hogy kötetbe gyűjtse a Párizsban 1957-ben megtartott „Les origines des villes polonaises" nevet viselő kollokvium előadásait és vitáit (Paris, 1960. Mouton, 242 l.). *Ryszard Gasinice* postumus munkája a XIV. és XV. századi lengyel nyelvtani és verstani értekezésekről arra emlékeztet, hogy három évvel ezelőtt az ő személyében milyen nagy veszteség érte a lengyel irodalomtörténetet; munkája jól megalapozott adatokkal járul hozzá a lengyelországi középkori műveltség megismeréséhez. Címe: „Opatoweci Márk Metrificale-ja és a XIV—XV. századi nyelvtani traktátusok"[58], Wr. 1960. Ossol. 333 l.

„A középkor. Tanulmányok a kultúráról"[59] (W. 1961 PWN 263. és táblák) c. az Irodalomtörténeti Intézet gondozásában megjelenő kiadmány igen fontos irodalom- és művészettörténeti kérdéseket taglal. A hullaégetéssel, amely az animista hit fontos eleme volt a kereszténység hajnalán, *Józef Kostrzewski* tanulmánya foglalkozik „Az égetéses temetkezés szertartása a lengyel és északnyugati szláv törzseknél"[60] (W. 1960. PWN 82 l.) címmel. *Jerzy Dowiat* új, bátor módszerrel igyekszik kimutatni a lengyelországi kereszteléssel kapcsolatos problémákat 966-ban: „Mieszko megkeresztelésének anyakönyve, I."[61] (W. 1961. PWN 218 l.). *Tadeusz Silnicki :* „A lengyelországi egyház történetéből"[62] (W. 1961. Pax, 498 l.) címen egy kötetben újra kiadta a középkori egyházra vonatkozó tanulmányait. *Jan Walicki* munkájában az Odera és torkolata vidékéért a gnieznói és magdeburgi érsekek között kitört versengés kérdésének vizsgálatát tűzte napirendre: „A kamieni és lubuszi püspökség egyházi hovatartozása és Magdeburg és Gniezo versengése"[63] (Lublin, 1960. KUL 145 l.).Új szempontokat vet fel *Stella Maria Szacherska :* „A szpetani ciszterci apátság és a porosz misszió"[64] (W. 1960. PWN 130 l.) c. munkájában, a német lovagrend által megakadályozott poroszországi lengyel misszióval kapcsolatban.

Köztudomású, hogy a lengyel nyelvű esküformák, úgy ahogyan azokat a XIV. és XV. századi (latin nyelvű) jogi könyvek nyilvántartják, elsőrendű forrásanyagot jelentenek a szakkutatók számára. Erre vonatkozólag tanulmánykötet van előkészületben, amelynek illusztrációkkal és a paleográfusokat érdeklő írásformák reprodukcióival kísért, első kötete már napvilágot látott: *Henryk Kowaiewicz* és *Władisław Kuraszkiewicz :* „XIV—XV. századi nagylengyelországi esküformulák, 2."[65], „Pyzdri formulák"[66] (W. 1960. PWN 538 l.). A gazdaság- és művelődéstörténeti forráskiadványok sorát *Stanisław Gawęda, Zbigniew Perzanowski* és *Anna Strzelecka :* „Az 1471—72. évi és 1476—78. évi királyi számadások"[67] (Wr. 1960. Ossol. 368 l.) c. kiadványa egészíti ki. A grunwaldi nagy csata évfordulója alkalmából *Stefan M. Kuczynski* munkájának teljesen átdolgozott kiadását adta közre: „A nagy háború a német lovagrend ellen 1409—1411-ben"[68] (W. 1960. MON 662 l. és térk.) címen. A balti zóna gazdag történetének kutatása *Edmund Cieślak :* „Társadalmi harcok Danzigban, Toruńban és néhány Hanza-városban a XV.

[54] Prace z dziejów Polski feudalnej. W. 1960. PWN 578 l.
[55] *G. Labuda :* Fragmenty dziejów Słowianszczyzny zachodniej, I. Poznań. 1960. Wyd. Pozn. 312 p.
[56] *W. Hensel :* Polska przed tysiacem lat. Wr. 1960. Ossol. 232 p.
[57] *Z. Miskiewicz :* Studia nad obronnością polskich granic zachodnich w okresie wczesnofeudalnym. Poznań. 1961.
[58] *R. Gasiniec :* Metrificale Marka z Opatowca i traktaty gramatyczne XIV i XV wieku. Wr. 1960. Ossol. 333 p.
[59] Sredniowiecze. Studia o kulture. W. 1961. PWN 263 l.
[60] *J. Kostrzewski :* Obrządek ciałopalny u plemion polskich i Słowian północno-zachodnich. W. 1961. PWN 82 p.
[61] *J. Dowiat :* Matryka chrztu Mieszka. I. W. 1961. PWN 218 p.
[62] *T. Silnicki :* Z dziejów Kościoła w Polsce. W. 1960. Pax. 498 p.
[63] *J. Walicki:* Przynależność metropolitalna biskupstwa kamienskiego i lubuskiego na tle rywalizacji Magdeburga i Gniezna. Lublin. 1960. KUL 145 p.
[64] *S. M. Szacherska :* Opactwo cysterskie w Szpetalu a misja pruska. W. 1961. PWN 130 p.
[65] *H. Kowalewicz—W. Kuraszkiewicz :* Wielkopolskie roty sądowe XIV—XV w., 2.
[66] Roty pyzdrskie. Wr. 1961. PWN. 538 p.
[67] *St. Gaweda—Z. Perzanowski :* Rachunki królewstwie z lat 1471—1472 i 1476—1748. Wr. 1960. Ossol. 308 p.
[68] *St. Kuczyński :* Wielka wojna z Zakonem Krzyzackim w latach 1409—1411. W. 1960. MON 662 p.

században"[69] (Gdańsk, 1960. 371 l.) c. munkájával gyarapodott. Toruń pénzügyi és gazdaságtörténeti problémáival foglalkozik *Marian Gumowski* inkább leíró mint elemző munkája: „A toruńi pénzverde története",[70] 1961. Ugyanezen vidék gazdasági és társadalmi képe bontakozik ki *Henryk Samsonowicz :* „Kutatások a danzigi polgári tőkéről a XV. század második felében"[71] (W. 1960. Egyetem, 122 l.) c. munkájából. *Benedykt Zientara*nak köszönhető az ackermarki XIV. századi gazdasági válságról szóló jól megalapozott tanulmány. *Karol Górski* Pomeránia és Poroszország egy része visszafoglalásának megszervezését dolgozta fel „A malborki sztaroszták 1457—1510"[72] (Toruń, 1960 PWN 206 l.) címen.

Beszámolónk végére értünk. Milyen tanulságokat vonhatunk le belőle? Először: A lengyel történelemre vonatkozó sokirányú és viszonylag széleskörű kutatásokat figyelhettünk meg. Másodszor: A régészettel, a forráskiadványokkal és más segédtudománnyal foglalkozó intézmények eredményei igen komolyak. Végül: a gazdaság- és társadalomtörténettel foglalkozó kutatások mellett a művelődéstörténeti kutatások viszonylagos fejlődését figyelhetjük meg, ami hozzájárul majd ahhoz, hogy teljes képet alkothassunk a múltról.

ALEKSANDER GIEYSZTOR

II. Az 1450—1750 közötti korszakra vonatkozó újabban kiadott lengyel történeti munkák

A beszámoló célja áttekintést adni a Lengyelországban folytatott újabb történeti kutatásokról és megjelent munkákról. Nincs szándékunkban rendszerezett bibliográfiát nyújtani, inkább csak képet szeretnénk adni a különböző irányzatokról és eredményekről, amelyek bizonyos mértékig hasznosak lehetnek a baráti országok kutatói számára. Az anyagot az 1959—1961. évi irodalmi termésből válogattuk ki, a cikkek tekintetében pedig az 1960—1961-ben megjelent folyóiratok anyagát tekintettük át.

Adatszolgáltatásunk a XV. század második felétől a XVIII. század első feléig terjedő korszakra vonatkozik.

Nem könnyű, két-három év irodalmi termése alapján képet adni a Lengyelországban folyó történeti kutatásokról. A kiadványok több év óta folyó kutatás eredményeiről számolnak be. Az egy évtizede folyó munka tette lehetővé az elért eredményeket, miközben megteremtette a legújabban megjelent munkák társadalmi, szellemi és anyagi bázisát. A társadalmi alapot e kor történészeinek egy igen jelentős, nagy szaktudással rendelkező, ereje teljében levő csoportja alkotja. A szellemi alap egyenlő az új, szélesebbkörű és elmélyültebb módszerrel, amely a konkrét, nagyjelentőségű kérdéseket részesíti előnyben. Végül nyolc egyetemünk katedrái, a Lengyel Tudományos Akadémia intézetei, a levéltárak és más intézmények alkotják a kutatások anyagi bázisát. Emeljük még ki a szocialista és nyugati országok kutatóival fenntartott sűrű kapcsolatainkat; utóbbiak közül elsősorban a franciák járultak hozzá a lengyel történészek általában kedvező helyzetének a kialakításához, és nyújtottak segítséget az újabban jelentős számban megjelenő történeti munkákhoz.

A kutatás fellendülése, amely a munkálatok során érvényre jutott irányzatok kölcsönhatásából adódott, bizonyos tervszerűség ellenére is jelentős aránytalanságot mutat, amely elsősorban az újkori történelemmel, azaz a késői feudalizmussal kapcsolatos kutatások területén észlelhető. Ez az aránytalanság főként a gazdaság- és társadalomtörténeti, ezen belül pedig az agrártörténeti kiadványok javára mutatkozik a politika- és az általános értelemben vett művelődéstörténet rovására.

A helyzet azonban érthetővé válik akkor, ha figyelembe vesszük egyrészt történetírásunk marxista irányvonalát, amely az élet és a termelés anyagi feltételeit és ezek társadalmi kihatását hangsúlyozza, másrészt a földtulajdonon alapuló feudalizmus fogalmát; ez a két tényező vonja maga után az ilyen típusú munkák előnyben részesítését. Az utóbbi évek folyamán azonban tanúi lehettünk a gazdasági és társadalomtörténeti kutatások terén beállott változásoknak. Lassanként visszaszorulnak Lengyelországban az osztályharcot csak felületesen vizsgáló kutatások, hogy helyet adjanak a társadalmi szerkezet anyagi feltételei tanulmányozásának, annak a törekvésnek, hogy a termelésnek, mint a haladás lényegének technikáját tegyék vizsgálat tárgyává, annak a kísérletnek, amely a

[69] *E. Cieślak :* Walki ustrojowe w Gdańsku i Toruniu oraz w niektórych miastach hanzeatyckich w XV wieku. Gdańsk. 1960. Tow. Nauk. 371 p.

[70] *M. Gumowski :* Dzieje mennicy torunskiej. 1961.

[71] *H. Samsonowicz :* Badania nad kapitałem mieszczańskim Gdańska w drugiej połowie XI wieku. W. 1960. Uniw. 122 p.

[72] *K. Górski :* Starostowie malborscy w latach 1457—1510. Toruń. 1960. PWN 206 p.

társadalmi fejlődés lényeges irányának elemzését tűzi ki feladatául. Végül is a lengyel történetírás jelen irányzatai az alábbiakban összegezhetők: a munkák valamivel elmélyültebbek, a szempontok rugalmasabbak, a statisztikai módszer, mint a tömeg- és általános jelenségek vizsgálatának és bemutatásának módszere, egyre gyakoribbá válik.

A történettudomány fejlődése általános irányvonalának megfelelően a forráskiadványok is ezt a vonalat követik. A gazdaság- és társadalomtörténet nagyjelentőségű sorozattal jelentkezik; számos kötetet fognak kiadni ezen a területen a XVI—XVIII. századra vonatkozóan. A „lustrationes bonorum regalium" sorozatról van szó. A fontossági sorrendet véve figyelembe, a sorozatból idáig már öt kötet látott napvilágot: A Podlachiára vonatkozó felmérés, 1570, 1576 *J. Topolski és Wisniewski*,[1] a lublini választófejedelemségre vonatkozó felmérés, 1565, *A. Wyczański*,[2] a rawai választófejedelemséget érintő felmérés (1564) *Z. Kedzierska* szerkesztésében,[3] végül a pomerániai választófejedelemségre vonatkozó (1565) és a chełmnói és malborki felmérések (1565) *St. Hoszowski* szerkesztésében.[4] Ezeket az agrártörténet szempontjából oly fontos forráskiadványokat az alábbiak egészítik ki: *J. Senkowski* a „poradlne" adófelmérésével foglalkozó kiadványa és a Brzesc kujawaki-i és inowrocław-i „lanei" adókönyvek közrebocsátása egészíti ki,[5] valamint a malborki uradalomra vonatkozó két kötetes forráskiadvány *W. Hejnosz* és *J. Gronowski* szerkesztésében.[6]

Az agrártörténetre vonatkozó legjelentősebb forráskiadványok a XVI. századot érintik. Csupán *L. Labuda* munkája: A leborki és bytówi sztarosztaságok leltárai a XVII—XVIII. században",[7] St. Kuras a krakkói egyházi levéltárakban őrzött rendi határozatokat és statutumokat[8] (1451—1689) felölelő kötete, valamint *J. Deresiewicz* itt-ott hézagos munkája a nemesi köztársaság parasztjainak kereskedelméről (XVI—XVIII. század)[9] lépik túl az említett chronológiai keretet. A kincstári számadáskönyveket tartalmazó egész sor kiadvány kapcsolódik még az előbbiekhez, amelyek egytől-egyig az agrártörténeti kutatások megalapozottságát teszik lehetővé. Ilyenek: II. Masoviai János (1477—1490) kincstári könyve *J. Senkowski* kiadásában;[10] *E. Trzyna* és *St. Zyga* szerkesztésében megjelent a krakkói választófejedelemségre vonatkozó adókönyv (1680)[11]. Külön ki kell emelnünk egy, a politikatörténet szempontjából igen fontos kiadványt: Jagello Kázmér udvarának 1476—78-ra vonatkozó számadáskönyveit, *A. Gawęda, Z. Perzanovski* és *H. Strzelecka* szerkesztésében megjelent Jagelló László Csehország ellen vezetett hadjáratáról szóló számadáskönyveket (1471—72),[12]

A kimondottan várostörténettel foglalkozó forráskiadványok száma nem nagy; ebben a vonatkozásban fontos kiadványok: *St. Nawrocki* és *J. Wisłocki* : A poznańi polgári leltárak, 1528—1635[13] és Új-Varsó városi bírósági könyvei (1416—1485).[14]

A politikatörténet területén a régebbi korszakokra vonatkozó kiadványok folyamatosan jelennek meg. Említésre méltó itt a *Wł. Pociecha* szerkesztésében megjelent Acta Tomiciana XVI. kötete (1543-ra vonatkozóan)[15] és a *K. Górski* és *M. Biskup* kiadásában közrebocsátott A királyi Poroszország rendeinek Actái 3. köt. 1. rész (1492—97)[16] c. kiadványok, végül a királyi kancellária Zsigmond Ágost alatt kiadott registrumai V/2.

[1] Lustracje województwa podlaskiego 1570 i 1576. wyd. J. Topolski i J. Wisniewski. Wrocław—Warszawa. 1959.

[2] Lustracje województwa lubeskiego 1565, wyd. A. Wyczański. Wrocław—Warszawa. 1959.

[3] Lustracje województwa rawskiego 1564, wyd. Z. Kedzierska. Warszawa. 1959.

[4] Lustracja województwa pomorskiego 1565. wyd. St. Hoszowski. Gdańsk. 1961. Lustracja województwa malborskiego i chełminskiego, 1565, wyd. St. Hoszowski, Gdańsk, 1961.

[5] Lustracja poradlnego i rejestr łanow województwa brzesko-kujawskiego i inowrocławskiego z roku 1489, wyd. J. Senkowski. Teki Archiwalne VI. 1961.

[6] Źródła do dziejów ekonomii malborskiej t. I. wyd. W. Hejnosz, Toruń. 1959. Źródła do dziejów ekonomii malborskiej, t. II. wyd. W. i J. Gronowscy. Toruń. 1960.

[7] Inwentarze starostw bytowskiego i leborskiego w XVII i XVIII. w. wyd. G. Labuda. Toruń. 1959.

[8] Ordynajce i ustawy wiejskie z archiwum metropolitalnego i kapitulnego w Krakowie 1451—1689, wyd. St. Kuras, Kraków. 1960.

[9] Transakcje chłopami w Rzeczypospolitej szlacheckiej (w. XVI—XVIII.) wyd. J. Deresiewicz. Warszawa. 1959.

[10] Księga skarbowa Janusza II ks. mazowieckiego z l. 1477—1490. Wyd. J. Senkowski. Kwartalnik Historii Kultury Materialnej VII, zeszut dodatkowy.

[11] Rejestr poborowy województwa krakowskiego z r. 1680 wraz z aneksem miast według rejestru z 1635 r., opr. E. Trzyna i St. Zyga, Wrocław, 1959.

[12] Rachunki królewskie z lat 1471—2 i 1476—8, cz. I. Rachunki wyprawy Władysława Jagiellonczyka do Czech w l. 1471—2, opr. Z. Perzanowski i A. Strzelecka, cz. II. Rachunki dworu Kazimierza Jagiellonczyka z l. 1476—8, opr. St. Gawęda i Z. Perzanowski. Wrocław—Kraków. 1960.

[13] Inwentarze mieszczanskie z lat 1528—1634 z ksiąg miasta Poznania, wyd. St. Nawrocki i J. Wisłocki, Poznań, 1961.

[14] Księga ławnicza miasta Nowej Warszawy (1416—1485), wyd. A. Wolff. Wrocław, 1960.

[15] Acta Tomiciana t. XIV. pars 1—2 (1534), wyd. Wł. Pociecha. Wrocław—Kraków—Poznań. 1960—1961.

[16] Akta Stanów Prus Królewskich t. III. cz. L. (1492—7), wyd. K. Górski i M. Biskup, Toruń. 1961.

kötete.[17] A filológusok is segítségére sietnek a történeti kutatásoknak azzal, hogy kiadták *Ph. Buonacorsi (Callimachus)* : „Historia de rege Vladislao" c. munkáját[18] és *J. L. Decius* I. Zsigmond koráról szóló könyvét.[19] A kultúrtörténet, amelyet a tulajdonképpeni történetírók teljesen elhanyagoltak, az irodalomtörténészek és a filozófusok körében talált érdeklődésre. Az eredmény: A *L. Szczucki* és *J. Tazbir* szerkesztésében megjelent antitrinitárius irodalmi antológia,[20] A. Frycz-Modrzewski munkái kiadásának folytatása, az 5. kötet, *K. Kumaniecki* szerkesztésében látott napvilágot,[21] végül a *Piotre Goniadz* lengyelnyelvű munkáinak 2. kötete, amelyet legutóbb adtak ki.[22]

Az agrártörténettel foglalkozó munkák négy kérdés köré csoportosulnak: a nagy uradalmak gazdaságtörténete, a parasztság helyzete, a „folwark" és a mezőgazdasági technika. Az első, már többízben tanulmányozott kérdés kutatása újabb munkával gyarapodott: *Sobisiak* a XVI—XVIII. században a poznańi püspökséghez tartozó uradalom fejlődését,[23] *R. Heck* figyelemreméltó tanulmányai Szilézia falusi lakosságának helyzetét vizsgálják a XVI. században,[24] *J. Leszczyński* Dél-Szilézia parasztságának társadalmi szerkezetét és az osztályharc kérdését tette vizsgálat tárgyává a XVII—XVIII. században.[25] Végül *J. Goldberg* a polgárosodó parasztok problémáját vetette fel és Wielun földjéről (XVII—XVIII. század) adott ki tanulmányokat.[26] A „folwark" annyira vitatott kérdése a középnemesi birtokokon a XVI. században *A. Wyczański* munkájának tárgyát képezi.[27]

A mezőgazdasági technikára vonatkozó kutatások terén a szerszámokkal foglalkozó munkák mellett különösen a termés és ezen belül a gabonafélékkel kapcsolatos problémák foglalkoztatják a kutatókat. *A. Wawrzynczykova* több munkáját kell itt megemlítenünk, amelyek közül az utolsó a masoviai királyi uradalom terméséről szól a XVI. században és a XVII. század elején.[28] Ugyanezzel a kérdéssel foglalkozik *A. Wyczański* munkája a lublini választó fejedelemséggel kapcsolatban,[29] valamint *W. Szczygielski* : A wieluni körzet a XVI—XVII. században c. kiadványa is.[30] Az ilyen jellegű munkákat elsősorban a *J. Leskiewiczowa* irányítása alatt megjelent kötet „Tanulmányok a mezőgazdaságtörténetből"[31] csoportosítja.

A mezőgazdasági technikát elemző kutatások eredményei, valamint *A. Wyczański*nak a XVI. századi élelmiszerfogyasztásról szóló munkája[32] lehetővé tették a szerző számára, hogy a XVI. századi lengyelországi rozstermesztésről és fogyasztásról globális mérleget állítson fel.[33]

A gazdaság- és társadalomtörténet más ágait tekintve a kutatások eléggé szétszórtak. A településre vonatkozóan megemlítendők *B. Zientara* a Nagylengyelországgal és Pomerániával szomszédos területekkel (XVI. század)[34] és *P. Szafran* a XVI—XVIII. századra vonatkozóan ugyanezzel a kérdéssel foglalkozó munkái.[35] A bányászat történetével külön gyűjteményes munka foglalkozik, a forráskiadványok között egy nagyobb lélegzetű munkával találkozunk *A. Keckowa* és *A. Wolff* kiadásában: „A krakkói sóbányák leltárai, 1518-ban."[36] A kereskedelem történetére vonatkozó munkák hiánya bántó fehér

[17] Matricularum Regni Poloniae summaria, pars V/2 (1548—72), opr. J. Płocha, A. Rybarsky, I. Sułkowska, Varsoviae, 1961.
[18] Buonacorsi Filip (Kallimach). Historia de Rege Vladislao. wyd. J. Liconska, Warszawa, 1961.
[19] Deciusz, Księga o czasach króla Zygmunta, Warszawa, 1960.
[20] *L. Szczucki* i *J. Tazbir* : Literatura arianska w Polsce XVI w. antologia, Warszawa, 1959.
[21] Modrzewski A. Frycz, Opera omnia, t. V. Sylvae, wyd. K. Kumaniecki, Warszawa. 1960.
[22] Piotr z Goniadza, Dziela polskie, t. II. O synu bozym, opr. H. Górska, K. Górski, Z. Zawadzki, 1961.
[23] *W. Sobisiak* : Rozwój latyfundium biskupstwa poznanskiego w XVI do XVIII w., Poznań. 1960.
[24] *R. Heck* : Studia nad położeniem, ekonomicznym ludnosci wiejskiej na Śląsku w XVI w., Wrocław, 1959.
[25] *J. Leszczyński* : Struktura społeczna i stosunki demograficzne na wsi kłodziej w XVII w., Sobótka XV (1960); *J. Leszczyński* : Ruchy chłopskie na Podgórzu Sudeckim w drugiej połowie XVII w., Wrocław. 1961.
[26] *J. Goldber* : Stosunki agrarne w miastach ziemi wiellunskiej w drugiej połowie XVII i w XVIII w., Łódz, 1960.
[27] *A. Wyczański* : Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500—1580, Warszawa, 1960.
[28] *A. Wawrzynczykowa* : Problem wysokosci plonów w królewszczyznach mazowieckich w II połowie XVI i I ówierci XVII w., Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego, t. IV, Warszawa, 1961.
[29] *A. Wyczański* : Plony zbóż w folwarkach królewskich województwa lubeskiego w 1564 roku, ibid.
[30] *N. Szczygielski* : Próba ustalenia wysokosci plonów w królewszczyznach powiatu wielunskiego w latach 1564—1661, ibid.
[31] Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego, t. III. Warszawa, 1961.
[32] *A. Wyczański* : Uwagi o konsumpcji żywnosci w Polsce XVI. w., Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, VIII, 1960.
[33] *A. Wyczański* : Próbaoszacowania obrotu żytem w Polsce XVI w., Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, IX, 1961.
[34] *B. Zientara* : Kryzys agrarny w Marchii Wkrzanskiej w XIV w., Warszawa, 1961.
[35] *P. Szafran* : Osadnictwo historyczne Krainy w XVI—XVIII w. (1511—1772), Gdańsk, 1961.
[36] Opis żup krakowskich z roku 1518, wyd. A. Keckowa i A. Wolff, Warszawa, 1961.

foltként jelentkezik, s ezt *M. Małowist*[37] sem pedig *St. Hoszowski*[38] áralakulásokról szóló munkái sem pótolják. Egy tanulmánykötet megjelenése mellett is hiányoljuk a kézművességről és iparról szóló újabb tanulmányokat; *St. Gierszewski* az elblagi hajóépítő telepről szóló munkája[39] igyekszik pótolni ezt a hiányt. Említést kell tennünk e területen az olyan kísérletekről, mint amilyenek a régi ipar emlékeire vonatkozó, folyamatban levő katalógusok készítése. Idáig a gostyni, konskiei, kyelcei és a krakkói körzetekre vonatkozó katalógusok készültek el és kerültek kiadásra.[40] A tőke- és hiteltörténetet *A. Mączak* munkája a pomerániai vidék hiteléletéről a XVII. században,[41] valamint *H. Samsonowicz*nak a danzigi polgári tőkéről szóló könyve képviselik.[42]

Fentebb rámutattunk arra, hogy az osztályharccal foglalkozó munkák száma csökkenő irányzatot mutat. *E. Maleczyńska* a csehországi és lengyelországi huszita mozgalmakkal foglalkozó munkája inkább a társadalmi mozgalmak története keretébe tartozik.[43] *E. Cieślak* a danzigi és toruńi, valamint a többi Hanza-város társadalmi harcait vizsgálja a XV. században.[44] *T. Strzembosz* pedig az 1525-ös varsói népi mozgalommal foglalkozik.[45]

A gazdaságtörténet területén a XVI. századot részesítik előnyben a kutatók. Éppen ellenkező a helyzet a politikatörténet vonalán. A XVI. század történeti feldolgozása bántó hiányként jelentkezik. Csupán egy kisebb történészcsoport működik együtt a *K. Lepszy* szerkesztésében megjelenő „Renaissance és Reformáció" c. periodikával,[46] az ő munkájuk hivatott megszüntetni e hiányosságot. Hasonló a helyzet a művelődéstörténet és a reformáció történetével kapcsolatban. A politikatörténetre vonatkozó újabb munkák a XV, XVII. század eseményeit és a XVIII. század elejét tárgyalják. A Pomeránia visszafoglalása évfordulójára megkezdett kutatásokból született meg *M. Biskup* : „Kelet-pomeránia egyesítése Lengyelországgal a XV. században" c. munkája.[47] A XVII. századi belső helyzetet tárgyalják a *J. Maciszewski* és *A. Kersten* tollából származó munkák. Maciszewski a 1606—1609-es lengyelországi polgárháborúról ír (1. rész)[48], Kersten pedig, aki az úgynevezett „vízözön" korszakról folytatott kutatásokat. Jasna Góra 1655. évi védelmének leírását adta ki A. Kordecki tollából.[49]

A lengyel belpolitikai kérdésekkel foglalkozó munkák mellett más kiadványok Lengyelország nemzetközi kapcsolatait és Európában betöltött szerepét vizsgálják. Idetartoznak *Z. Wojcik* munkái is, különösen az 1667. andruszowi szerződéssel foglalkozó munkája,[50] valamint *E. Rostworowski* az 1725—53. években lefolyt lengyel királyválasztások történetének szentelt könyve.[51] Végül *Wł. Czapliński* Lengyelországnak a nyugati területekkel és a harmincéves háborúval szemben elfoglalt álláspontját ismerteti.[52] A lengyel—cseh és lengyel—brandenburgi kapcsolatokról itt-ott megjelenő cikkek egyrészt egy lengyel—cseh kiadványban,[53] másrészt a „Tanulmányok és adatok Nagylengyelország és Pomeránia történetéből" c. gyűjteményes munkában találhatók.[54]

A hadművészetre és a hadtörténetre vonatkozó kutatások területe is igen leszűkített. Számos kisebb munka tárgya majdnem kizárólag a XVII. század második felére és a XVIII. század elejére vonatkozik. Ezen a területen hiány mutatkozik nagyobb összefoglaló monográfiákban.

[37] *M. Małowist* : Polska a przewrót cen w Europie w XVII w., Kwartalnik Historyczny LXVIII. 1961.
[38] *St. Hoszowski* : Rewolucja cen w Europie środkowej w XVI i XVII w., Kwartalnik Historyczny LXVIII, 1961.
[39] *St. Gierszewski* : Elblaski przemysl okretowy w latach 1570—1815, Gdańsk, 1961.
[40] *E. Krygier, T. Ruszczynska* : Katalog zabytków budownictwa przemyłowego w Polsce, Zasady opracowania, Powiat Gostyn (woj. poznańskie), Powiat Konskie, (woj. kieleckie). Warszawa, 1958; *E. Krygier* : Katalog zabytków budownictwa przemysłowego w Polsce, t. II. z. 2. Powiat Kielce (woj. kieleckie). Wrocław—Warszawa. 1959; *J. Bogdanowski, M. Kornecki* : Katalog zabytków budownictwa przemysłowego w Polsce, Powiat Kraków (woj. krakowskie), Wrocław—Warszawa—Kraków, 1961.
[41] *A. Mączak* : Kredyt w gospodarce chłopskiej na Zuławach Malborskich poczatku XVI w., Przeglad Historyczny LI. 1960.
[42] *H. Samsonowicz* : Badania nad kapitałem mieszczańskim Gdańska w II połowie XV w. Warszawa, 1960.
[43] *E. Maleczyńska* : Ruch husycki w Czechjach i w Polsce, Warszawa, 1959.
[44] *E. Cieślak* : Walki w Gdańsku i Toruniu oraz w niektórych miastach hanzeatyckich w XV w., Gdańsk, 1960.
[45] *T. Strzembosz* : Tumult warszawski 1525 r., Warszawa, 1959.
[46] Odrodzenie i reformacja w Polsce, t. I. 1956, t. II. 1957. t. III. 1958, t. IV, 1959. t. V. 1960.
[47] *M. Biskup* : Zjednoczenie Pomorza Wschodniego z Polska w połowie XV w. Warszawa, 1959.
[48] *J. Maciszewski* : Wojna domowa w Polsce 1606—9. Studium z dziejów walki przeciwko kontrreformacju, cz, I. Wrocław, 1961.
[49] *A. Kersten* : Pierwszy opis obrony Jasnej Góry w 1655 r. Studia nad Nowa Gigantomachia ks. Augustyna Kordeckiego, Warszawa, 1959.
[50] *Z. Wójcik* : Traktat andruszowski 1667 roku i jego geneza, Warszawa, 1959.
[51] *E. Rosztworowski* : O polska korona. Polityka Francji w latach 1725—33, Wrocław—Kraków, 1958.
[52] *Wł. Czapliński* : Ziemie zachodnie w polityce Rzeczypospolitej szlacheckiej (1572—1764), Kwartalnik Historyczny, LXVIII, 1961; *Wł. Czapliński* : Polsko wobec początkow wojny trzydziestoletniej 1618—1620, Sobótka, 1960.
[53] Studia z dziejów polsko-czeskich, t. I. Wrocław. 1960.
[54] Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza, z. VI. 1960.

A művelődéstörténeti kutatások a reformáció korára korlátozódnak. A kérdés egyébként kisszámú specialistái közül elsősorban két névre hívjuk fel a figyelmet: *W. Urbanra*, aki a kislengyelországi parasztság magatartásáról ír a reformációval kapcsolatban,[55] és *J. Tazbirra*, aki egy sor cikken kívül megírta St. Lubienickinek a XVII. századi antitrinitárius egyház nagy szervezőjének életrajzát.[56]

Kiegészítésül a politikai és jogi rendszerrel kapcsolatos történeti munkákról kell még néhány szót szólnunk. Több munka jelent meg ezen a területen, amelyek között néhány régi jogtudós életrajza látott napvilágot, így M. Zalaszowski-é *J. Malinowski* tollából,[57] J. Łaczynski-é *Z. Kolankowski* tollából,[58] T. Drezner-é, amely *K. Bukowska* munkája,[59] ezen túlmenően *W. Maisel* Poznań város bíráskodásáról is írt könyvet.[60] Az egyébjellegű munkák közül *K. Grzybowski* bátor, de vitatható munkáját említjük meg a Renaissance-kori Lengyelországról kialakult elméletről.[61]

Az újkori történeti kutatásokkal kapcsolatos újabb lengyel munkák eredményei és hiányosságai szükségessé teszik, hogy ez elhanyagolt korszakokra irányítsuk a történészek figyelmét. Ezen a területen a belpolitikai és művelődéstörténeti kutatások felkarolása látszik a legégetőbbnek. A gazdaság- és társadalomtörténeti kutatásoknak is tovább kell fejlődniük. Az itt elért eredmények a marxista elmélet széleskörű alkalmazásáról tesznek tanúságot, ami az új kutatási eszközök és módszerek alkalmazása mellett további sikerek zálogát jelenti.

ANDRZEJ WYCZAŃSKI

III. Lengyel történeti munkák az 1750—1863 közötti periódusról

A lengyel történészek legutóbbi munkáinak itt következő áttekintése a lengyel állam felbomlásától az 1863-as januári felkelés összeomlásáig terjedő korszakot öleli fel.

A XIX. századi történészeknek figyelme jelenleg főként az 1863-as januári felkelés időszakára irányul. Ez az érdeklődés nemcsak magától értetődő, hanem szükséges is, mert évfordulóját éljük azoknak az eseményeknek, melyeket száz évvel ezelőtt véres varsói tüntetések nyitottak meg. Ennek az évfordulónak, s méginkább a róla szóló publikációknak szeretnék szentelni néhány szót ebben az áttekintésben.

1959 októberében ülésezett Varsóban a lengyel—szovjet vegyesbizottság, melyre az a nagy feladat hárult, hogy források és önálló monografikus tanulmányok hatalmas, 14 kötetes kollektív kiadványát készítse elő, s majd folyamatosan hozzáférhetővé tegye a tudósok legszélesebb köre számára. Lengyel részről *Stefan Kieniewicz* és *Witold Kula* irányítása mellett 7 kötetet készítenek elő, melyek időrendben a körülbelül 1859-től 1871-ig terjedő éveket ölelik fel. Ebből kitűnik, hogy a kutatásokba beillesztették a manifesztációk időszakát is, mint a lengyel nép politikai és nemzeti törekvéseinek kifejezőjét, úgyszintén az agrármozgalmakat, melyek viszont a parasztság társadalmi törekvéseit jelzik. Ha a felkelés előtti időszaknak a kutatásokba való beillesztése nemcsak magától értetődő, hanem elengedhetetlen is, már az 1864-es esztendőn túlra való átmenet a lengyel történészek decemberi varsói ülésén vitatott probléma lett. Néhány hozzászóló azon az állásponton volt, hogy a januári felkelés emigránsainak tevékenysége — főként Franciaországban — már egy másik korszakhoz tartozik; hogy az 1864 márciusi cári ukáz, miután csak a nemzeti kormányzat korábbi tényked̈ésének igazolása volt, akárcsak R. Traugutt diktátor elfogatása is, nemcsak a januári felkelést zárja le véglegesen, hanem az egész romantikus szakaszt, melyet az 1830-as novemberi kitörés nyitott meg. Mégis, a vita során az a meggyőződés volt túlsúlyban, hogy a felkelés utáni periódus csak következménye volt az 1863-as esztendő forradalmi ideológiájának, s ezért 1871-et határozták meg az általános kutatások „ad quem" határidejeként.

Most áttérünk a januári felkelés 1960—1961-ben nyomtatásban megjelent irodalmának megtárgyalására. Ez az irodalom talán nem gazdag, valószínűleg azért, mert a tudósok erőfeszítései most a fentemlített nagy kiadvány és egyéni jubileumi munkák realizálására irányulnak. Ennek ellenére néhány érdekes anyagról adhatunk számot. Az élen természetesen a forrásokat kell számbavenni. Itt nagyon nagy eredményekről szólhatunk. Így például az *Emanuel Halicz* vezetése alatt álló munkaközösség három kötet forrás-

[55] *W. Urban:* Chłopi wobec reformacji w Małopolsce w drugiej połowie XVI w., Kraków. 1959.

[56] *J. Tazbir:* Stanisław Lubieniecki przywódca arianskje emigracji, Warszawa, 1961.

[57] *I. Malinowska:* Mikołaj Zalaszowski polski prawnik XVII stulecia na tle ówczesnej nauki prawa, Kraków, 1960. 58. *Kolankowski Z.:* Zapomniany prawnik XVI w. Jan Łaczynski i jego „Kompendium sadów Króla Jegomosci", Studium z dziejów polskiej literatury prawniczej, Toruń, 1960.

[58] *Z. Kolankowski:* Zapomniany praionik XVI. w. Jan Łabzyński i jego „Kompendium sądów Króla Jegomości". Studium z dziejów polskiej literatury prawniczej. Toruń. 1960.

[59] *K. Bukowska:* Tomasz Drezner polski romanista XVII w. i jego znaczenie dla nauki w Polsce, Warszawa 1960.

[60] *Z. Maisel:* Sądownictwo w Poznaniu do konca XVI w., Poznań. 1960.

[61] *K. Grzybowski:* Teoria reprezentacji w Polsce epoki odrodzenia. Warszawa, 1959.

anyagot publikált „R. Traugutt és társainak pöre. Hadbírósági akták" címmel. Ez a mű kiváló forrástanulmányul szolgál az utolsó nemzeti kormány tevékenységének megismeréséhez. Minden kötete gazdag tudományos apparátussal és alapos bevezetővel van ellátva. Ugyanez a szerző *Irena Koberdowával* közösen egy további kötetet is kiadott, részben még nem ismert anyagokról, „Lengyel demokrácia a januári felkelésben" címmel. Ebben több, az agrármozgalmakra vonatkozó dokumentum található. Halicz ismét kiadta Franz v. Erlach svájci tiszt „Hadvezetés Lengyelországban 1863-ban" című igen érdekes és ritka tanulmányát. Ez a kis könyvecske valósággal nélkülözhetetlen annak számára, aki a felkelés katonai kérdéseivel foglalkozik. E sokszor említett tudós *L. Ratajczakkal* együttműködésben a nemzeti csendőrség egy tisztjének eddig ismeretlen emlékiratait is publikálta, ezt az igen nagy fontosságú dokumentumot, mivel ezeknek az alakulatoknak a felkelésben való szerepe és feladatai számunkra ma csaknem ismeretlenek. Önálló könyv formájában jelent meg J. Dąbrowski, a radikális demokraták (az ún. Mozgalmi Párt vagy a Vörösök), majd később a Párizsi Kommün vezetője néhány, részben ismeretlen levele, *Rafał Gerber* bevezetőjével. Ezek a levelek időrendben az 1862-től 1871-ig terjedő időszakot ölelik fel. *Felicja Romaniukowa* a lengyel forradalmi demokraták, mint például J. Dąbrowski, J. Hauke-Bosak, J. Ćwierciakiewicz, Sz. Tokarzewski, W. Wróblewski, L. Bulewski iratainak igen érdekes válogatását bocsátotta rendelkezésünkre, az 1863—1875 esztendőkből. Ezek az iratok túlnyomórészt már megjelentek nyomtatásban, de legtöbbjük nem könnyen található meg. A magam részéről azonban szemrehányást kell tennem azért, mert a fentnevezett szerző néhány iratot (mint például Hauke-Bosak leveleit a lengyelországi, litvániai és ruténiai népi összeesküvésekről) önkényesen lerövidített. Beszámolóm elején említettem már az *S. Kieniewicz* vezetése alatt álló munkaközösség 7 kötetes, monumentális munkáját. E munka kereteibe tervezték Władysław Czartoryski herceg emlékiratait is, ezeket azonban valamivel előbb *Henryk Wereszycki*, e korszak kitűnő ismerője és kutatója már kiadta. Az emlékiratokat a Hotel Lambert irodájának jegyzőkönyvei egészítik ki. *S. Kieniewicz*, e korszak fáradhatatlan kutatója a „Przegląd Historyczny" című folyóiratban 1960-ban publikálta az utolsó nemzeti kormány egy igen bizalmas hivatalnoka, Jan Ławcewicz vallomásait. Végül említésre méltóak az Armand Rolland által alakított olasz—lengyel légió történetéhez publikált források, melyeket *I. Koberdowa* publikált a „Teki Archiwalne" 7. kötetében.

Az önálló tanulmányok közül első helyen egy nagyon ifjan elhunyt történész, *Tomasz Polak* munkáját kell említenem, mert a januári felkelés magyar résztvevőire vonatkozik; habár ez a tanulmány csak már megjelent és hazai anyagra támaszkodik, mégis az első próbálkozás abban az irányban, hogy ezt a problémát a maga teljességében ábrázolja. Ez a tanulmány az „Anyagok és tanulmányok a hadügy történetéhez" 5. kötetében jelent meg. E folyóirat 6. kötetében ábrázolta *L. Ratajczek* ugyancsak nagyon érdekesen, s főként hozzáértően, Hauke-Bosak generális 1863—1864-es hadjáratát a Lengyel Királyság délnyugati vajdaságaiban. *Barbara Groniowska* egy cikket publikált az egykori Kelet-Poroszország részvételéről a januári felkelésben, *Edmund Odorkiewicz* pedig ugyanezzel a témával foglalkozott Szilézia vonatkozásában. Ezeket a munkákat, ámbár véleményem szerint a problémát nem tisztázták teljesen, mégis nagy örömmel kell üdvözölnünk, mint ezen országok lengyelségének és a szabadság-törekvések le nem győzött eszméjének, úgyszintén a kongresszusi Lengyelország harcosaival való szellemi kapcsolatnak élő bizonyítékát. Végül meg kell említeni az ifjan elhunyt marxista történész, *Eugeniusz Przybyszewsky* írásainak újrakiadását; tanulmányai J. Dąbrowski szerepéről a forradalmi szervezetben és a munkásosztály viszonyáról a januári felkeléshez máig is értékesek és elévülhetetlenek. Áttekintésünk végén még egy apró megjegyzés: a tárgyalt időszakban, vagyis 1960—1961-ben, számos népszerű-tudományos munka is megjelent. A fenti címek sajnos csak töredékét adják az egész tudományos tevékenységnek. Olvasóim figyelmét igyekeztem a legjobb munkákra irányítani, mind a források, mind az önálló művek tekintetében, azokra a kötetekre, amelyek történetírásunk eddigi hézagait töltik ki.

A közelgő évforduló fontossága arra bírt, hogy az irodalom áttekintését a januári felkeléssel kezdjem meg. Most a XIX. század első felének legjelemzőbb kutatási irányzataira térünk át.

A gazdaságtörténeti irodalmat helyezem előtérbe, mely már évek óta kutatásaink középpontját alkotja, mivel a gazdasági változások erős hatást gyakorolnak a nemzet politikai gondolkodásának és eszméinek fejlődésére. A gazdaságtörténeti forráspublikációk közül „Anyagok a łodzi körzet városai, ipara és munkásosztálya történetéhez" 4. kötetét kell megemlíteni, *Anna Rynkowska* szerkesztésében, mely 1820—1864 dokumentumait foglalja magában. Ezzel szemben lényegesen több feldolgozás jelent meg önálló könyv vagy számos cikk formájában, különböző folyóiratokban, vagy elszórtan, nem periodikus kiadványokban. Ez utóbbiakhoz tartozik elsősorban a *Janusz Pazdur* szerkesz-

tésében megjelent „Tanulmányok és anyagok a bányászat és kohászat történetéhez" (5. kötet); *Janina Lieskiewiczowa* szerkesztésében a „Tanulmányok és anyagok a mezőgazdaság történetéhez" (3. kötet), s végül a problémáikban azonos tanulmányok a „Gazdasági és társadalomtörténet évkönyvei"-ben. Az ezekben a nem periódikus jellegű kiadványokban publikált cikkek, értekezések és egyéb anyagok mindig tudományos újdonságokat, adalékokat, sőt még bizonyos gazdasági problémák szintéziseit is alkotják kiterjedt időrendi témánk keretében.

A fent említett kiadványok nem az egyedüliek, melyek érintik az agrárproblémát. Példaként megemlíthetem, hogy a „Tanulmányok és anyagok Szilézia történetéhez" (3. kötet) két cikkben tárgyal gazdaságtörténeti témát, mégpedig *Janusz Chlebowczyk*: „A tőkés rendszer differenciálódása és kezdetei a feudalizmus hanyatlása idején a Cieszyn körzet falvaiban", és *Adam Galos*: „Textilipar a klodzi körzetben 1849—1914". Hasonló problémákat és monografikus cikkeket találhatunk vezető történeti folyóirataink-ban is, mint például a Kwartalnik Historyczny-ban és a Przegląd Historyczny-ban.

Itt az ideje azonban, hogy ennek a területnek néhány könyvét mutassam be. Az ismert történész, *Tadeusz Łepkowski* „A varsói ipar a tőkés korszak kezdetén 1815—1868" címmel igen érdekes értekezést publikált. Bár az irodalomnak ebből az ismertetéséből hiányoznak az alapos kritikai észrevételek, meg kell jegyezni, hogy ez nem is volt célja. Amúgy is le kell szögeznünk, hogy ebben az irányban további tanulmányok szükségesek, különös tekintettel Lubecki herceg időszakára és annak gazdasági koncepcióira. Nagyon érdekes következtetéseket vonhatunk le *Jan Wasicki* „Nagy-Lengyelország nyugati határvárosai 1793—1815-ben" című könyvéből. Azok a városok, melyeket Poroszország bekebelezett, gazdaságilag általában hanyatlottak. 1960-ban jelent meg a krakkói VIII. történészkongresszus anyagának egy, csak gazdasági problémáknak szentelt kötete is. Ezeknek a főként vitázó jellegű cikkeknek (szerzők: *C. Bobińska, A. Grodek, W. Kula, G. Missalowa* stb.) tanulmányozása nemcsak nagyon elgondolkoztató, de gazdaságtörténeti téren további tanulmányokra és kutatásra is serkent. Itt két olyan könyvet is meg kell említeni, melyek a világgazdaság-történetet érintik, mégpedig: *A. Grodek* könyvét: „A XIX. és XX. század gazdaságtörténete", és *Wł. Rusińskiét*: „Lengyelország gazdasági története a világgazdaság-történethez való viszonyában. 2. rész, 1795-től".

Végére jutottunk a gazdaságtörténet terén megjelent új kiadványoknak, mindig annak fenntartásával, hogy ez az áttekintés csak a legfontosabb és a véleményem szerint legjellemzőbb tanulmányokat foglalja magában.

A gazdaságtörténet mellett a politikai történet adja kutatásaink fő problémáját. Először azonban a forrásokról szólok, melyeket kronológiailag rendeztem. A sor élére a pápaság Lengyelországgal és a Háromhatalmi Szövetséggel való kapcsolatainak történetére vonatkozó dokumentumok nagy kötetét állítjuk. Ezt a kötetet *O. Beiersdorff* készítette elő, s *K. Piwarski* írt hozzá bevezetőt. Az egybegyűjtött dokumentumok, bárha részben többszörösen is publikáltak már, és általánosan ismertek is, mutatják, hogy a Vatikán Lengyelországot mindig mint a Háromhatalmi Szövetséggel szembeni politikájának függvényét kezelte. *Rafał Grabałowski* az 1792—1849-es évek eddig kiadatlan emlékiratait tette közzé, közöttük egy katonáét az 1812—1816-os esztendőkből. Történetünk. ismert kutatója, *Br. Pawłowski* nagyon fontos forráskiadványt kezdeményezett „A varsói hercegség államtanácsának jegyzőkönyvei" címmel. Az első kötet az 1807—1808-as évek dokumentumait tartalmazza. Tudományos életünk nagy eseménye volt a dekabristák memoárjainak lengyel kiadásban való megjelenése (két kötet). Számunkra azonban különösen a 3-ik kötet érdekes, amelyben a dekabrista felkelésre vonatkozó lengyel visszaemlékezéseket gyűjtötték egybe. Ugyancsak nagy örömmel kell köszönteni W. Lukasiński, a lengyel szabadságmozgalom hőse emlékiratainak *R. Gerber* bevezetésével ellátott kiadását. Megjelentek továbbá *K.* és *W. Roskockich* feldolgozásában A. Ostrowski emlékiratai, aki kitűnő politikusa volt a kongresszusi Lengyelország időszakának, és az 1830—31-es novemberi felkelésnek.

Sok forráskiadvánnyal dicsekedhet a nagy emigráció időszaka is. Itt a következő könyveket kell megemlíteni: „Haladó emigráns-publicisztika az 1831—1846-os években", melyet *W. Łukasiewicz* és *Wł. Bortnowski* készített elő; továbbá a Lengyel Demokratikus Társaság egy igen fontos dokumentuma „A nemzeti véderőről" címmel, mely kitűnő forrástanulmány a lengyel emigráció katonai nézeteinek megismeréséhez. Teljesen feldolgozott témának látszott az 1846-os *chochołowi* felkelés, mégis *R. Gerber*, „Dokumentumok és anyagok" című munkájában a felkelésre vonatkozóan bebizonyította, hogy itt is akadtak még kitöltésre váró rések. A *K. Lewicki* által kiadott W. Pol-féle emlékiratokat a kritika ugyan nem fogadta pozitívan, véleményem szerint azonban ez a kiadvány nem mondható sikertelennek, ellenkezőleg: említésre méltó, mégha csak szerzője miatt is. Ennek a forrás-áttekintésnek a végén hadd szerepeljen még a *H. Michnikowa* által feldol-

gozott és *C. Bobińska* bevezetésével ellátott, „Marx és Engels Lengyelországról" címmel megjelent kétkötetes kiadvány. A fentieken kívül olyan megszámlálhatatlan számú cikk jelent meg különböző folyóiratokban szétszórva, hogy valóban nehézséget okoz számomra, közülük csak a legfontosabbakat is megemlíteni és témáiknak megfelelően rendezni (például: politika, hadügy, kultúra, a művelődés és iskolaügy története, az összeesküvések története, felkelések, s azoknak egyes periódusai.)

A könyvek közül a művelődés- és iskolaügy történetének területén *E. Podgórska* „A varsói hercegség és a Lengyel Királyság elemi-iskola-ügye 1807—1831" című, és *S. Truchim* „A lengyel—orosz együttműködés az iskolaügy szervezésében Oroszországban a XIX. század kezdetén" című művét kell kiemelni — nagyon érdekes kiadványok, mivel nagy okmányanyagot vesznek figyelembe. A lengyel szabadságmozgalmak témájával a következő szerzők foglalkoztak: *Władysław Bortnowski* : „A novemberi felkelés harca és céljai. 1830. XI. 29-től 1831 februárjáig"; ennek a tanulmánynak beható vizsgálatánál világosan megmutatkoznak azok az ellentmondások, amelyek a felkelés hatóságai és a nemzet közé ékelődtek ideológiai, politikai és katonai téren. *Z. Młynarski* P. Sciegienny plébános összeesküvéséről új monográfiát nyújt „P. Sciegienny plébános ügyében" címmel. *M. Tyrowicz* felújította és kiegészítette „A sziléziai forradalmi mozgalom története az 1846—1849-es években" című, *S. Kieniewicz* pedig „A lengyel társadalom a nagylengyelországi felkelésben 1848-ban" c. munkáját (2-ik, javított és bővített kiadás). *H. Rzadkowska* nagyon érdekes művet nyújtott J. N. Janowskiról, a nagy emigráció egyik kiváló demokratájáról „J. N. Janowski polemiái" címmel.

Az általános témákkal foglalkozó munkák közül megemlíteném *M. Bogacz* könyvét „A varsói akadémikusok. A XIX. századi diákszervezetek történetéből". Végül, említésre méltó még a lengyel történészek VIII. kongresszusának anyagairól szóló publikációk kötete, amelyek (azaz ezek a publikációk) a XVIII. század közepétől a XIX. század közepéig terjedő lengyel történettel foglalkoznak. Ezek közül a következő cikkek emelkednek ki: *S. Kieniewicz* : „Az organikus (pozitivista) munka problémája 1840—1890" és *H. Wereszycki* : „A lengyel felkelések és a nemzetközi helyzet". Mindkét cikk élénk vita alapját képezi, és ennek a területnek további kutatására serkent. A világtörténelem terén hiányzanak a nagyobb művek; szerencsésnek mondható a „Vázlatok a pápaság történetéből" című, *K. Piwarski* által szerkesztett kollektív munka második kiadása.

A lengyel történészek fent felsorolt publikációi, az 1960—1961-es időszakban, mint már hangsúlyoztam, nem merítik ki a nyomtatásban megjelent művek listáját. Ez az ismertetés csak történetírásunk főbb irányzatairól igyekszik tájékoztatást nyújtani.

Az ismertetés végén még néhány szót szólnék tudományos életünkről. Elsősorban említendő a Łódź-ban 1961 májusában lefolyt, J. Lelewel halála százéves évfordulójának szentelt tudományos ülés. A számos referátum (többek között *J. Bienarzówna, T. Słowikowski, H. Wieckowska, M. Serejski* referátuma), mely az ülésen J. Lelewel tudományos, pedagógiai és politikai tevékenységéről elhangzott, a „Kwartalnik Historyczny" című folyóirat 1961. évi 4. számában jelent meg nyomtatásban. Felhasználom az alkalmat, hogy hozzáfűzzem, miszerint a sok esztendeje tevékenykedő Lelewel-Bizottság új, 7. kötetét adta ki Lelewel írásainak, *J. Bieniarzówna* feldolgozásában (eddig az 1. és a 3. kötet jelent meg, míg a 2. és 8. kötet előkészítés alatt áll). Új problémát ábrázol *T. Słowikowski* érdekes és úttörő munkája, mely a „Nézetek a történeti oktatásról Lengyelországban a XVIII. században és J. Lelewel didaktikus koncepciója" címet viseli. Ugyancsak a Lelewel-ünnepség alkalmából jelent meg francia nyelven *M. Serejski* műve: „Joachim Lelewel, sa vie et son oeuvre" címmel.

A tárgyalt időszakban több ízben ülésezett a lengyel—csehszlovák és a lengyel—kelet-német történeti bizottság, mely bizottságok főleg a legújabb korral foglalkoztak. (Ezeknek a konferenciáknak fő problémái a következők voltak: a „Drang nach Osten" a maga történeti folyamatában, a hatalom mai bonni birtokosainak újrafelfegyverzési és visszakövetelési izgatásai, továbbá a két nemzet kapcsolatai az 1000 éves szomszédság folyamán.)

DR. ELIGIUSZ KOZLOWSKI

IV. A legújabbkor történetére vonatkozó újabb lengyel történeti munkák

Beszámolóm célja, hogy képet adjak az 1960 őszétől 1961 végéig eltelt időszakban, a XIX. és XX. századdal foglalkozó lengyel történészek kutatásairól és megjelent munkáiról. Tekintettel azonban arra, hogy itt első ízben jelenik meg beszámoló e tárgyról

szükségesnek tartom, a tárgy keretét kibővítve, néhány szót szólni az 1960 elején sőt az 1959-ben megjelent munkákról is.

A Lengyel Tudományos Akadémia Történeti Intézete által kiadott „Lengyelország története" című sorozat III. kötete első felével kapcsolatban Jablonnaban (Varsó mellett) 1961. április 20—21. között lefolyt vita egyike volt a legfontosabb tudományos eseményeknek. A fenti kiadvány a XIX. század második felére vonatkozik. A *Żanna Kormanova* és *Irene Pietrzak-Pawłowska* szerkesztésében megjelenő munkát a szerzők igen figyelemre méltó csoportja készítette.[1]

A 784 oldalból álló kötet 18 fejezetre tagolódik és Lengyelország (azaz az Oroszország által annektált terület) történetét az 1864-es évvel kezdi, amikor a parasztok elnyerték a földbirtoklás jogát, s amely egyúttal az 1863 januári felkelés végét is jelzi. Az Ausztria (Galícia) és Poroszország által elfoglalt területekre vonatkozóan a tanulmány az 1850-es évvel kezdődik, amely a kapitalista rendszer végleges stabilizációját jelzi. A végső időpont az 1900-as év, az imperialista korszak kezdetének jól ismert időpontja.

Más országok, így a Szovjetunió *(V. Koroljuk. I. Sz. Miller, G. Marahov)* a Német Demokratikus Köztársaság, Csehszlovákia és Magyarország *(Sándor Vilmos)* történészei is részt vettek a vitákon.

A megvitatott kérdések közül különös figyelmet fordítottak a kérdéses időszakban három részre szakadt, idegen hatalmak fennhatósága alatt különböző körülmények között élő és eltérően fejlődött lengyel nemzet egységes történetére. *Henryk Jabłoński, Tadeusz Daniszewski* professzorok és mások a felosztott ország három része közötti kapcsolatok alaposabb tanulmányozását hangsúlyozták, különösen a gazdasági folyamatok és a politikai áramlatok elmélyült tanulmányozását, mert ez képezi még ma is a lengyel történetírás Achilles-sarkát. *S. Kieniewicz* és *I. Miller* professzorok hasonló álláspontot foglaltak el. Miller a legfontosabb kérdések egységes és nem egymástól elkülönített tanulmányozására tett javaslatot. Ilyen kérdések pl. az ipari forradalom, a társadalmi osztályok kialakulása, a nemzeti piac fellendülése stb. A vita több résztvevője egyaránt kritika tárgyává tette a kötetnek a nemzetközi helyzetről kialakított felfogását valamint a 60-as évek politikai menekültjeiről szóló fejezetet, különösen pedig a menekült szervezetek bal szárnya és a nemzetközi munkásmozgalom között kialakult kapcsolatok tanulmányozását.

A lengyel területek gazdasági fejlődésének kérdése és a kötetben való feldolgozása ugyancsak kritika tárgyát képezte. Rámutattak többek között az agrárkapitalizmus fejlődése és az ipari tőkekoncentráció kérdésével kapcsolatban a szerzők egymástól eltérő nézőpontjaira. Hiányokat észleltek a társadalmi osztályok és rétegek kialakulásával, életmódjukkal, öltözködésükkel, táplálkozásukkal kapcsolatos kérdések feldolgozásában, e, termelési technika és az új technikának a mindennapi életre gyakorolt leírásában (pl. a petroleum, a gáz és villany használatának elterjedése); végül kritikát kapott Lengyelország Poroszország által elfoglalt része gazdasági helyzetének elemzése is.

A „varsói pozitivizmus" értékelésének kérdése újabb szempontkülönbséget hozott felszínre. Míg *Daniszewski* professzor azt állította, hogy ennek a pozitivizmusnak polgári és liberális színezete volt, *Leśnodorski* professzor szerint a varsói pozitivisták túljutottak a liberalizmuson és demokratikus álláspont felé közeledtek. *Daniszewski* professzor más kérdéseket is vizsgálat tárgyává tett, köztük a munkásmozgalom történetére vonatkozókat is, és ezen belül a „Proletariátus" pártja („A Nagy Proletariátus"-nak is nevezett és 1882 és 1886 között működő) párt programjának és tevékenységének elemzését. Szerinte a fejezet írója a kelleténél szigorúbb bírálattal illette a párt programját és tevékenységét. Daniszewski a lengyel munkásmozgalomban 1890-ben beállott szakadás kérdésével is foglalkozott és ugyancsak megbírálta a vonatkozó fejezet szerzőjét, amiért a szakadás fő okát a Lengyelország függetlenségére vonatkozó eltérő álláspontokban jelölte meg. Daniszewski szerint a szakadást a szocializmusra és harci módszereire vonatkozó véleménykülönbségek okozták.

Leśnodorski professzor, *Dr. Holzer* és *A. Żarnowska* vitába szálltak Daniszewski felfogásával és a Lengyel Szocialista Pártról alkotott véleményével sem értettek egyet.

A politikatörténet és a politikai intézmények kérdése is élénk vitát keltett. *Henryk Jabłoński* professzor kifogásolta, hogy a szerzők nemcsak hogy nem nyújtottak kielégítő képet a Liga Narodowa tevékenységéről, de néhol el is torzították azt (Nemzeti Liga, amely a „Narodowa Demokracja" előfutára volt), *Daniszewski* és *Leśnodorski* professzorok eltérő véleményt fejtettek ki a hazafiságról. Leśnodorski azon a véleményen volt, hogy ez a fogalom szubjektív tényezőkhöz kapcsolódik és a „szubjektív" és „objektív" hazafiság közötti különbségnek nincs értelme. Ezzel szemben sokkal mélyrehatóbban

[1] Historia Polski. Tom. 3. część 1. Warszawa, 1960. PWN. Instytut Historii PAN 784 l.

kell elemezni a hazafiság és a nacionalizmus közötti különbséget és ezt a nacionalizmus minden válfajára minden korszak vizsgálatánál meg kell tenni.

Igen élénk érdeklődést váltott ki a művelődéstörténettel foglalkozó 18. fejezet. Nemcsak a művelődési értékek létrejötte kérdésének lehetőségekadta elemzését tették vizsgálat tárgyává, de elemezték ezen értékeknek a korszak különböző társadalmi rétegei között történt elterjedését is. Több szónok beszélt az értelmiség történetéről a XIX. század második felében, az értelmiség pszichikai struktúrájáról, valamint a társadalom szellemi életéről.

A „Kvartalnik Historyczny" 1961. 3. száma részletes beszámolót nyújt a konferencián elhangzott felszólalások teljes szövegéről.

Most áttérnék a már megjelent legfontosabb kiadványok ismertetésére.

Az 1918-cal záródó periodussal kapcsolatban „A lengyelországi parasztok harca az 1905-ös forradalomban" című forráskiadványt kell megemlíteni. Ennek első kötete 1958-ban, a második pedig 1960-ban jelent meg. A *Stanisław Kalabinski* és *Feliks Tych* által szerkesztett, egyenként 1000 oldalas kötetek az Állami Tudományos Kiadónál láttak napvilágot. A kiadvány harmadik és az indexet tartalmazó negyedik és egyben zárókötete 1961-ben hagyta el a sajtót.[2]

A Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete megjelentette a „Dokumentumok a Lengyel Baloldali Szociáldemokrata Párt történetének tanulmányozásához (PPS-Lewica) 1906—1918" című sorozat első kötetét. Ez a kötet az 1906—1908 közötti időszakkal foglalkozik (kiadó: Książka i Wiedza, 695 l.).[3] Az Állami Tudományos Kiadónál egy a forradalom korszakát megelőző és a forradalom előzményeire (1900—1904) vonatkozó forráskiadvány hagyta el a sajtót. A 975 oldalas kötetet *H. Rappaport* szerkesztette.[4] A Książka i Wiedza kiadó jelentette meg Maria Koszutska—Wera Kortrzewa munkáinak két kötetét. A szerző 1918-ig a Lengyel Baloldali Szociáldemokrata Párt, majd később a Lengyel Kommunista Párt vezetői és legjelentősebb teoretikusai közé tartozott. Az első kötet az 1912—1918 közötti korszakra vonatkozó írásokat tartalmazza *Natalia Gasiorowska* bevezetésével. A második kötet az 1918—1925 közötti periódust öleli fel.[5]

A monográfiák közül igen figyelemre méltó *Stanisław Kubiak* munkája: „A szocialista mozgalom Poznań vidékén, 1872—1890 (Poznań Kiadó),[6] valamint *Feliks Tych* könyve „A Lengyel Baloldali Szocialista Párt az 1914—1918-as háború időszakában (Książka i Wiedza),[7] *Migdał* ugyanezzel a kérdéssel foglalkozik munkájában, de ő a Piłsudski-tábor leírását adja: „A Piłsudski-tábor az első világháborúban".[8]

Walentyna Najdus kiadta „Tanulmányok Galícia történetéről" c. munkája második kötetét. Az 1900—1904-es korszakra vonatkozó első kötet 1958-ban, az 1905—1907-es periódusra vonatkozó második kötet pedig 1960-ban jelent meg a Ksiazka i Wiedza Kiadónál.[9] A tanulmányok többek között az 1905-ös forradalom hatását ismertetik a lengyel terület osztrák részén.

Említésre méltó még *Michał Szulkin*nak az 1905-ös iskolai sztrájkról szóló műve (Ossol. Kiadó, Wrocław, 1959.)[10]

A „Książka i Wiedza" Kiadó 1961-ben tanulmánykötetet jelentetett meg „Pomeránia a legújabbkor küszöbén" címen, amely Pomeránia XIX. és XX. századi történetére vonatkozó tanulmányokat tartalmaz.

Számos munka gazdaságtörténeti kérdésekkel foglalkozik: *Czesław Łuczak :* Nagylengyelország (Poznań vidéke) ipara 1871 és 1914 között" (Tudományos Kiadó 1959)[11] c. munkája és *Krysztof Jezowski :* „Alsó-Szilézia iparának fejlődése és megoszlása a kapitalizmus korszakában"[12] c. munkája ugyancsak a két világháború közötti időszakot tár-

[2] Walki chłopow Królestwa Polskiego w rewolucji 1905—1907. tom. 1. PWN. Warszawa, 1958; tom. 2. Warszawa, 1961. 1127+1000, 1852 l. Indeksy. Warszawa. 1961. 185 l.

[3] PPS-Lewica 1906—1918. Materiały i dokumenty. Tom. 1. 1906—1910. Warszawa. 1961. 695 l.

[4] Narastenie rewolucji w Królestwie Polskim w latach 1900—1904. Warszawa. 1960. PWN 975 l.

[5] *Maria Koszutska—Wera Kostrzewa:* Pisma i przemówienia. Tom. 1 i 2. Warszawa. 1961. Książka i Wiedza 317+462 l.

[6] *Stanisław Kubiak:* Ruch socjalistyczny w Poznanskiem 1872—1890. Poznań. 1961. Wydawnictwo Poznańkie. Legutóbb jelent meg *Józef Buszko:* Ruch socjalistyczny w Krakowie 1890—1914 c. munkája, Kraków, 1961. Wydawnictwo Literackie.

[7] *Feliks Tych:* PPS-Lewica w latach wojny 1914—1918. Warszawa, 1960. Książka i Wiedza.

[8] *Stefan Migdał:* Piłsudczyzna w czasie I wojny swiatowej. Katowice, 1961. Wydawnictwo „Śląsk".

[9] *Walentyna Najdus:* Szkice z historii Galicji. Tom. 1. 1900—1904. Warszawa. 1958; Tom. 2. 1905—1907. Warszawa, 1960.

[10] *Michał Szulnik:* Strajk szkolny 1905 r. Wrocław, 1959. Ossolineum.

[11] *Czesław Łuczak:* Przemysł wielkopolski w latach 1871—1914. Warszawa, 1959. PWN.

[12] *Krzysztof Jezowski:* Rozwoj i rozmieszczenie przemysłu na Dolnym Śląsku w okresie kapitalizmu. Wrocław 1961. Ossolineum.

gyalják, éppúgy, mint *Józef Popkiewicz* és *Franciszek Ryszka* munkája: „Felső-Szilézia nehézipara a lengyel gazdasági életben a két világháború között, 1922—1939", Opol, 1959.[13]

A két világháború közötti korszakra vonatkozó történeti kutatásokról szólva legyen szabad saját cikkemet is megemlítenem, amely az 1960-ban megjelent Acta Poloniae Historica lengyel folyóirat 3. kötetében került kiadásra és a legújabb kor történetét érintő, a legutóbbi években megjelent munkákkal foglalkozik.

Mindenekelőtt szólni kell „A lengyel munkásmozgalom bibliográfiája 1918—1939, első kötet: nyomtatásban megjelent művek" (szerk. *Zanna Kormanowa*, Állami Tudományos Kiadó 1960. 580 p.) című kiadványról. Ez a munka nemcsak a munkásmozgalommal foglalkozó történészgárda számára nélkülözhetetlen kézikönyv, de általában mindazok részére is, akik Lengyelország legújabbkori történetével foglalkoznak.[14]

Ami a két világháború közötti korszak történetére vonatkozó forráskiadványokat illeti, itt „Az 1937-es paraszt-sztrájk" c., levéltári és egyéb kiadatlan dokumentumokat magába foglaló kétkötetes munka vonja magára a figyelmet. A két kötet a Párttörténeti Intézet munkatársai szerkesztésében a „Książka i Wiedza" Kiadónál 1960-ban látott napvilágot.[15]

Kézikönyvként jelent meg *Józef Kowalski* tollából a „Tanulmány a lengyel munkásmozgalom történetéről 1918—1928" c. kiadvány (Książka i Wiedza. 1959).[16]

A főleg gazdasági és társadalmi kérdésekkel foglalkozó monográfiák közül az alábbiakat említem meg: *Jerzy Tomaszewski:* „Pénzügyi stabilizáció Lengyelországban (1924—1925)". Kiad. Ksiazka i Wiedza.[17] *Zbigniew Landau:* „A lengyel állam külföldi kölcsönei 1918—1926", Książka i Wiedza, 1961.[18] *Maciej Swiecicki :* „Lengyel munkajogi intézmények 1918—1939", Tudományos Kiadó. 1960.[19] *Jan Jónczyk :* „Gyermek- és női munkavédelem a lengyel iparban a két világháború között", Książka i Wiedza, 1961.[20] *Donald Steyer:* „A munkáskérdés Gdynia-ban" (A Gdański Tud. Kiadó. 1959).[21]

Az egyetemes történelemről megjelent kevés számú tanulmány közül *Kazimierz Piwarski* könyvét említem meg: „Az európai politika a müncheni egyezmény után (1939 márciusáig)". Tudományos Kiadó, 1960.[22]

A lengyel Tudományos Akadémia Történeti Intézete két folyóiratot, vagy inkább egyazon sorozat két folyóiratát jelenteti meg „Lengyelország legújabbkori története" címen,[23] az egyik „Források és tanulmányok az 1914—1939 közötti korszakra" címen jelenik meg, a másik pedig a második világháború történetére tartalmaz tanulmányokat. A két világháború közötti korszakra már négy kötet látott napvilágot, amelyek közül az első 1958-ban, a második 1959-ben, a harmadik 1960-ban és a negyedik 1961-ben jelent meg. Ez utóbbi párttörténeti tanulmányokat tartalmaz.

A második világháború történetével foglalkozó fontos munkák közé kell sorolnunk néhai *Jerzy Kirchmayer* tábornok művét: „A Varsói felkelés (1944-ben)" (Książka i Wiedza, 1959).[24] *Czesław Madajczyk* a szerzője a Tudományos Kiadónál megjelent két munkának: Az egyik „Az Általános Főkormányzóság (Generalgouvernement) a náci tervekben. Tanulmányok" címen 1961-ben jelent meg. Ez a munka a keleti területekre vonatkozó hitleri tervekkel foglalkozik és elsősorban a nácik által létrehozott „Generalgouvernement"-nal, amely Észak-Lengyelország annektálása és bekebelezése után a lengyel terület még fennmaradt részén alakult meg.[25]

Cz. Madajczyk másik munkája „A földreform kérdése Lengyelországban 1939—1944 között" címet viseli. Az 1961-ben megjelent munka a különböző politikai áramlatok e kérdéssel kapcsolatos állásfoglalását elemzi.[26]

[13] *Józef Popkiewicz:* Franciszek Ryszka: Przemysł ciężki Górnego Śląska w gospodarce Polski miedzywojennej 1922—1939. Opole, 1959. Ossolineum.

[14] Materiały do bibliografii polskiego ruchu robotniczego (1918—1939). Tom. 1. Warszawa, 1961. Druki zwarte. PWN.

[15] Strajk chłopski w 1937 roku. Dokumenty archiwalne. Tom. 1—2. Warszawa. 1960. Książka i Wiedza.

[16] *Józef Kowalski:* Zarys historii polskiego ruchu robotniczego w latach 1918—1939. Warszawa, 1959. Książka i Wiedza.

[17] *Jerzy Tomaszewski:* Stabilizacja waluty w Polsce. Warszawa, 1961. Książka i Wiedza.

[18] *Zbigniew Landau:* Polskie zagraniczne rozyczki panstowe 1918—1926. Warszawa. 1961. Książka i Wiedza.

[19] *Maciej Swiecicki:* Instytucje polskiego prawa pracy w latach 1918—1939. Warszawa. 1960. PWN.

[20] *Jan Jónczyk:* Ochrona pracy kobiet i młodocianych w polskim przemyśle. Warszawa, 1961. Książka i Wiedza.

[21] *Donald Steyer:* Problemy robotnicze Gdyni. Toruń, 1959. Gdańskie Towarzystwo Naukowe.

[22] *Kazimiers Piwarski:* Polityka europejska w okresie pomonachijkim. Warszawa. 1960. PWN.

[23] „Najnowsze Dzieje Polski" 1. Materiały i studia z okresu 1914—1936. 2. Materiały i studia z okresu II wojnu swiatowej.

[24] *Jerzy Kirchmayer:* Powstanie warszawskie. Warszawa, 1959. Książka i Wiedza.

[25] *Czesław Madajczyk:* Generalna Gubernia w planach hitlerowskich. Warszawa. 1961. PWN.

[26] *Czesław Madajczyk:* Sprawa rolnej w Olsce 1939—1944. Programy-taktyka. Warszawa. 1961. PWN.

Bernard Mark, a varsói Zsidó Történeti Intézet igazgatója 1959-ben „A varsói getto harca és kiírtása"[27] című munkáját adta ki. *Artur Eisenbach* munkájának javított és bővített kiadása, amely ez európai zsidók kiírtásával kapcsolatos náci tervekkel foglalkozik, szintén 1961-ben hagyta el a sajtót.[28]

A „Lengyelország legújabbkori története" című kiadvány egyik sorozatából, amely az 1939—1944 közötti korszakra vonatkozik, már 5 kötet került kiadásra, az első 1957-ben, az utolsó pedig néhány héttel ezelőtt.

A Lengyel Munkáspárt megalakulásának évfordulója alkalmából több nagy ünnepségre kerül majd sor. Erre az alkalomra számos munka kiadását vették tervbe, többek között emlékiratok és tanulmányok kiadását. A Párttörténeti Intézet négy füzetben megjelentette „A munkásmozgalom történetének rövid összefoglalása, 1939—1944" c. kiadványt. Ezen túlmenően *Janusz Golębiowski*, *Władysław Góra* és *Ryszard Halaba* „A lengyel munkásmozgalom történetének vázlata 1944—1947" címen tanulmánykötetet adtak ki.[29] Annak ellenére, hogy igen számos helyi kiadvány látott napvilágot, az 1939 utáni korszakról szóló monográfia még mindig kevés. Ebben a vonatkozásban megemlítendő *Jerzy Pawłowicz* „Tanulmány a Titkos Népi Tanács történetéről" című munkája.[30] Az emlékiratok sorában a *Namiotkiewicz* és *Rostropowicz* szerkesztésében készült, a Baloldali Ellenállás harcosaival folytatott beszélgetéseket magába foglaló kötet „Emberek, tettek, gondolatok" címet viseli.[31] Ide tartozik a Kommunista Ifjúsági Szövetség tagjainak a megszállásra vonatkozó emlékezéseit tartalmazó „Mi, az élhes városok ifjúsága", 1961[32] kötet is. Végül itt említendők *Sobiesiak* és *Jegorow* „Égő föld (1961) — Egy Woły-i ellenálló emlékezései"[33] c. munkái, valamint több hasonló jellegű munka.

A forráskiadványok közül *Zygmunt Mańkowski* és *Jan Naumiuk* kiadványát említem meg: „A Népi Gárda és a Népi Hadsereg" (Lublin környéki kommunisták vezette egymást követő fegyveres szervek), Lublin 1960[34] és „A Lengyel Munkáspárt Központi Bizottságának határozatai és körlevelei" c. kétkötetes kiadványt. Ezeket több hasonló jellegű és a Központi Bizottság más korszakban folytatott tevékenységét ismertető kiadvány fogja követni.[35]

Idő hiányában el kell tekintenem a Kwartalnik Historyczny, a Przegląd Historyczny, a Z pola walki, a Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego folyóiratokban megjelenő cikkek ismertetésétől, valamint a Zsidó Történeti Intézet kiadásában és sok helyi és egyetemi periodikában megjelenő történeti tárgyú cikkek ismertetésétől is, amelyek között igen érdekesek kerülnek kiadásra, mint pl. azok, amelyek a Lengyel Egyesült Munkáspárt mellett működő Társadalomtudományi Főiskola kiadásában 1960-ban megjelent periodikában láttak napvilágot. A Revue Historique 1961. 2. számában olvashatjuk *Kazimierz Stasierski* „Lengyel menekültek Magyarországon 1939—1945 között" c. cikkét. Egy másik magyar vonatkozású cikk: *Stanisław Okecki:* „A magyarországi ellenállási mozgalom", a Revue d'Histoire Militaire 1960. 2. számában jelent meg.

Az emlékiratokat és visszaemlékezéseket tartalmazó kiadványok száma egyre növekszik. Többségük a második világháborúval foglalkozik. (Ilyen kiadványok pl.: *Marian Porwit:* „Varsó védelme 1939 szeptemberében",[36] *Fr. Skibiński:* „Visszaemlékezések a Lengyel Hadsereg első nyugati páncélos hadtestéről",[37] de találunk közöttük a megelőző korszakra vonatkozó kiadványokat is, mint pl. *Leon Berbecki* emlékirata stb.[38]

Beszámolóm csak a Lengyelországban megjelent munkákat érintette. Hasznosnak tartom azonban megemlíteni *Władisław Pobóg-Malinowski* Londonban megjelent „Lengyelország legújabbkori politikai története" c. munkáját (a 3. kötet az 1939—1945 közötti időszakot tárgyalja s egyben zárókötete az 1864—1945-korszakot felölelő ciklusnak). Mondanom sem kell, hogy a szerző felfogása szöges ellentétben áll a hazai történészek felfogásával.[39]

[27] *Bernard Mark:* Walka i zagłada warszawskiego ghetta. Warszawa. 1959. MON.
[28] *Artur Eisenbach:* Hitlerowska polityka zagładu Żydów. Warszawa. 1961. Książka i Wiedza.
[29] *Janusz Golebiowski:* Władysław Góra, Ryszard Halaba: Zarys historii polskiego ruchu robotniczego w latach 1944—1947. Warszawa. 1961. Książka i Wiedza.
[30] *Jerzy Pawlowicz:* Z dziejów konspiracyjnej KRN. Warszawa. 1961. Książka i Wiedza.
[31] *N. Namiotkiewicz, B. Rostropowicz:* Ludzie, fakty, refleksje. Warszawa. 1961. Wydawnictwo MON.
[32] My z głodujacych miast. Wspomnienia ZWM-owcow z czasów okupacji. Warszawa. 1961. „Iskry".
[33] *Józef Sobiesiak, Ryszard Jegorow:* Ziemia płonie. Warszawa. 1961. Wydawnictwo MON.
[34] Gwardia Ludowa i Armia Ludowa na Lubelszczyznie 1942—1944. Opracowali Z. Mankowski i J. Naumiuk. Lublin, 1960. Lubelska Spółdzielnia Wydawnica.
[35] PPR. Rezoljuce, odezwy, instrukcje i okolniki KC. (tom. 1.) VIII 1944—XII 1945; (Tom. 2.) I 1946—I. 1947. Warszawa. 1959—1961. Kiążka i Wiedza.
[36] *Marian Porwit:* Obrona Warszawy — wrzesien 1939. Wspomnienia i fakty. Warszawa. 1959. Czytelnik.
[37] *Franciszek Skibinski:* Pierwsza pancerna. Warszawa. 1959. Cztelnik.
[38] *Leon Berbecki:* Pamiętniki generala broni . . . Katowice. 1959. Wydawnictwo „Śląsk".
[39] *Władysław Pobóg-Malinowski:* Najnowsza Historia Polski. Tom. 3. Londyn. 1960.

Végezetül legyen szabad néhány általános jellegű megjegyzést tennem:

1. Az utóbbi években a legújabbkori lengyel történeti kutatások jelentős fellendülést mutatnak.

2. Fontos munkálatok indultak meg a forráspublikációk területén, különösen az első világháború időszakára, a két világháború közötti szakasz gazdaságtörténetére és a legújabbkor történetére vonatkozóan.

Néhány fontos kérdésről azonban még mindig nem jelent meg monográfia, ilyenek pl. a Szociáldemokrata Párt „Nagy Proletariátus"-ának tevékenysége és fejlődése a lengyel királyságban és Litvániában (egy erre vonatkozó tanulmány sajtó alatt); a Lengyel Szocialista Párt története különös tekintettel az 1918 utáni korszakra, a Lengyel Kommunista és Lengyel Munkáspárt története. Bántó hiányok észlelhetők még a társadalmi osztályok és rétegek kialakulásával, valamint a két világháború időszakában működött politikai pártokkal és a legújabbkori egyetemes történettel foglalkozó kutatások területén.

JANUSZ ŻARNOWSKI

TÖRTÉNETI IRODALOM

DIPLOMÁCIAI IRATOK MAGYARORSZÁG KÜLPOLITIKÁJÁHOZ 1936—1945. I.

A BERLIN—RÓMA TENGELY KIALAKULÁSA ÉS AUSZTRIA ANNEXIÓJA 1936—1938

Összeállította és sajtó alá rendezte: Kerekes Lajos

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1962. 823 l.)

Az utóbbi néhány esztendő történeti irodalmában örvendetesen megnövekedett a második világháború korszakát tárgyaló munkák száma. A művek mennyiségi növekedése mellett kedvező jelet kell látni abban is, hogy a korszakkal foglalkozó történészek — a népszerűsítés lehetőségeinek felhasználása mellett — az elsőrendű forrásokig nyúlva igyekeznek maradandó, tudományos értékű művekkel elősegíteni a háborús évek történetének megértését. A *„Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936—1945"* címmel megindult nagyszabású diplomáciai okmánykiadvány-sorozat, melynek szerkesztője *Zsigmond László*, joggal tekinthető jelentős történész vállalkozásnak, amely a szóban levő időszak tudományos feldolgozása érdekében folyik. A hatkötetes sorozat tartalmazni fogja az egykori magyar külügyminisztérium egész diplomáciai iratanyagát, tehát a háborus évek külpolitikai történetének elsődleges és nélkülözhetetlen forrásait, amelyek alapot nyújtanak majd tudományos igényű monografikus feldolgozások számára.

A sorozat első kötetét *„A Berlin—Róma tengely kialakulása és Ausztria annexiója 1936—1938"* címen Kerekes Lajos állította össze és rendezte sajtó alá. A kötet bevezetőjében azt írta, hogy az anyaggyűjtés és sajtó alá rendezés munkájában a szigorú tudományosság elvét igyekezett érvényesíteni, ami nem csupán a szöveghű közlésben, hanem a teljesség igényének kielégítésére irányuló törekvésben is kifejezésre jutott. A továbbiakban azt is hangsúlyozza, hogy a kiadásra került anyagnak bármiféle „megszépítése" éppen azokat a lényeges vonásokat homályosította volna el, amelyek meghatározták a Horthy-rendszer helyét és szerepét a második világháborúban.

A sorozat tematikus szerkesztési elv alapján készül, vagyis az iratok az egy-egy címében megjelölt nagyobb témához kapcsolódnak, és azon belül kronológiai sorrendet követnek. Az anyag ilyen csoportosítására külföldi példákat is lehet találni, így pl. a szövetséges hatalmak által zsákmányolt német külügyminisztériumi iratanyagból összeállított „Akten zur deutschen auswärtigen Politik" szintén nagyobb téma-egységek keretében került publikálásra. Ez a szerkesztési elv lehetővé teszi, hogy a kötetek a magyar külpolitikát közvetlenül foglalkoztató közép-európai problémákra összpontosítsák a figyelmet, kiiktatván a magyar kormányok közvetlen érdekeitől távoleső nemzetközi események kevésbé lényeges iratanyagát. Magyarország helyzetét józanul mérlegelve elfogadható a szerkesztőknek amaz álláspontja, hogy a kötetek gyűjtési körét elsősorban a Dunamedence külpolitikai problémáira kívánják irányítani.

A kötetek szerkesztése során figyelembe vették a hasonló jellegű angol, olasz és német kiadványok tapasztalatait, s az összeállítóknak véleményünk szerint sikerült kialakítaniok az okmányanyag eredményes felhasználásának korszerű formáit. Igen célszerű az egyes iratok tartalmát tömören összegező regeszta, ami ilyen jellegű forrásanyag publikálása esetén jobban szolgálja a kutató tájékozódását, mint az egyes iratcímekben összegezett tartalmi utalások. Helyesen jártak el a szerkesztők, amikor gondoskodtak a regeszták német nyelvű közléséről, mert ezáltal a külföldi kutatók számára is hozzáférhetővé tették az iratanyagot. A levéltári jelzetek pontosak és elegendő támpontot nyújtanak az eredeti irat lelőhelyére vonatkozóan. Az iratok ún. legendái és az iratokban foglalt utalások megértését szolgáló jegyzetek a „beavatott" szakemberek szűkebb körén túl is érthetővé teszik a közölt anyagot. A kötetek függelékében megtalálható: I. A magyar külügyminisztérium ügyosztályainak személyzeti beosztása és ügyrendje; II. a magyar követségek személyzeti beosztása; III. a magyar kormányhoz akkreditált külföldi diplomáciai testület névjegyzéke; IV. névmutató;

V. rövidítések jegyzéke; VI. az iratok német nyelvű tartalmi kivonata és VII. a kötet német nyelvű tartalomjegyzéke.

A szerkesztés eredményeinek elismerése mellett — a további munka megjavítása érdekében is — rá kell mutatnunk a sorozat néhány, joggal kifogásolható hiányosságára. A legelső, s egyben általános problémát már a sorozat tervének elolvasása felveti. Miért 1936-ot választották a szerkesztők sorozat-indító esztendőnek? Ha a nemzetközi hatalmi viszonyok változásait tekintjük, úgy 1936 tényleg a Berlin—Róma tengely kialakulásának kezdetét jelentette, de a Gömbös-kormány külpolitikájában már korábban is a két fasiszta nagyhatalom felé történő orientáció játszotta a meghatározó szerepet. Ezért indokoltabb lett volna, ha a sorozatot Hitler hatalomrajutásának időpontjával, tehát 1933-mal kezdték volna. Ebben az esetben nyilvánosságra kerültek volna a második világháború korábbi történeti előzményeinek rendkívül fontos és érdekes forrásai is: Gömbös 1933-as és 1935-ös berlini tárgyalásaira, az 1934-es római jegyzőkönyvre, a marseillei királygyilkosságra, a magyar—osztrák viszonyra stb. vonatkozó iratanyagok. Érdemes lenne a szerkesztőknek megfontolni, nem volna-e célszerű e három esztendő iratanyagát egy másik sorozatban közrebocsátani. A szerkesztésre vonatkozóan még egy észrevételt kívánunk tenni: a kötetek használhatóságát még inkább megkönnyítette volna, ha a regesztákat és az annotált névmutatót oldalszámozással látták volna el.

*

A Kerekes Lajos összeállításában most megjelent első kötet 465 eddig kiadatlan diplomáciai iratot tartalmaz. A kötet az Anschluss-problémát állította gyűjtési körének centrumába, bár közölt anyaga a tárgyalt időszak más nemzetközi eseményeire is kiterjed. A publikált iratanyag tökéletesen megfelel a kötet igényes, nemzetközileg is figyelmet felkeltő címének. Nagyon nehéz feladat lenne példaként kiemelni a kötet anyagának legérdekesebb darabjait, mert a titkos tárgyalások jegyzőkönyvei, követek és katonai attasék jelentései, számjeltáviratok és emlékiratok mindegyike érdekes, sőt izgalmas olvasmány, de másrészt ezek tényleges értékéről csak a korszak nemzetközi forrásaival történő összevetés alapján lehetne alaposan értékelő ítéletet mondani. Alábbiakban — inkább csak ismertetés céljából — kiemeljük a kötet anyagának fontosabb téma-csoportjait:

Számos irat foglalkozik az olasz—abesszin háború és a Népszövetség szankciós politikája következtében 1936 elején megindult német—olasz közeledéssel. A római magyar követnek Mussolinitól és Hasselltől szerzett értesülései világosan ábrázolják a stresai front megbomlásának folyamatát. Mussolini már 1936 január első napjaiban úgy nyilatkozott a német nagykövetnek, hogy a „stresai fronthoz való visszatérést lehetetlennek tartja és nem fogja elfelejteni azokat a szolgálatokat, amelyeket a Hitler-kormány neki tesz, és politikája is ennek megfelelően fog a jövőben alakulni". Villani magyar követ előtt Mussolini még világosabban fogalmazta meg az olasz külpolitika jövendő irányát, amikor kijelentette, hogy „ma már leszámolt Angliával és Franciaországgal; a stresai fronthoz nincs visszatérés Olaszország számára; szemei előtt más lehetőség lebeg: a Bethlen gróf által 1927-ben tervezett négyes blokk kibővítése Lengyelországgal". A kötet iratanyaga jól szemlélteti a Berlin—Róma tengely kialakulásának történetét. Ehhez a témakörhöz — több követi jelentés mellett — érdekes adalékokat szolgáltat a Ciano olasz külügyminiszter 1936 októberi németországi tárgyalásairól és titkos megállapodásairól közölt feljegyzés.

A fokozatos német—olasz közeledés — amint a kötet iratanyaga bizonyítja — egyre súlyosabb külpolitikai helyzetbe sodorta Ausztriát, mert Schuschnigg kancellár mindezideig „Olaszországban látta a német Anschluss-törekvések elsőszámú ellenfelét". Világos képet kapunk arról is, hogy a német—olasz vonalon haladó magyar külpolitika — a római jegyzőkönyv konzultatív megállapodásait felhasználva — hogyan igyekezett visszatartani Ausztriát a nemzeti függetlensége szempontjából kedvezőbbnek tűnő csehszlovák orientációtól. Több irat foglalkozik Schuschnigg 1936 januári prágai látogatásával s az ezzel kapcsolatos magyar diplomáciai ellen-akciókkal. Rendkívül fontos és érdekes a római paktum államainak 1936 márciusi tanácskozásairól publikált feljegyzés, amelyik feltárja az olasz—osztrák—magyar blokk külpolitikai nézetkülönbségeit. Az irat tanúsága szerint az olasz és magyar kormányok képviselői mereven elzárkóztak a római blokk és a kisantant bárminemű közeledése elől, s Ausztriát is kényszerítették a kibontakozó csehszlovák—osztrák diplomáciai eszmecserék megszakítására. A római tárgyalások befejezése után Kánya magyar külügyminiszter elégtétellel jegyezte meg Hassell német nagykövetnek, hogy „a legutóbbi római megállapodások következtében egy Hodža-,

vagy Tardieu-féle terv többé nem valósítható meg, ami azt hiszem német szempontból csak kielégítő eredmény lehet".

Igen tanulságosak a kötet amaz iratai, amelyek a nyugati nagyhatalmaknak a Dunamedence problémáival kapcsolatban elfoglalt álláspontját tükrözik. Az 1936 elején Londonban és Párizsban lefolyt diplomáciai tanácskozásokra vonatkozó iratanyagból kiderül, hogy az angol kormány semmiféle komoly kötelezettséget nem volt hajlandó vállalni a közép-európai status quo fenntartása érdekében. Sir Orme Sargent, a Foreign-Office közép-európai referense ezt úgy fogalmazta meg a magyar ügyvivőnek, hogy „gazdaságilag Közép-Európa és a Balkán-államok igen kis lehetőséget nyújtanak az angol gazdasági élet számára és a jövőbeli üzleti kilátások sem biztatnak ronzó perspektívával. Tisztán pénzügyi szempontból nézve a helyzetet, az angol tőke a Duna völgyében elvesztett súlyos milliói legnagyobbrészt már leírta, és a kapott lecke után alig lesz hajlandó ott egyhamar újabb tőkét elhelyezni. Anglia közvetlen érdeklődése tehát a közép-európai és Balkán-államok iránt Görögország kivételével minimális." A kötet anyagából tehát kiderül, hogy a közép-európai fasiszta agresszióval szemben tanúsított közömbösség, amelyik a müncheni paktum aláírásához vezetett, már korábban is áthatotta az angol külpolitikát.

A könyv iratanyagában jelentős helyet foglal el az 1936. július 11-i német—osztrák szerződés témaköre. A szerződést a hivatalos magyar kormánykörök a fasiszta blokk megszilárdulásaként üdvözölték, de több irat bizonyítja, maguk is látták, hogy a szerződés csupán az első lépés az Anschluss megvalósítása felé. Egy nappal a szerződés aláírása előtt Göring kijelentette Sztójay berlini magyar követnek, hogy „Schuschniggnak tudnia kellene, hogy ő elsősorban nem egy Németországgal, mint olyannal, hanem a nemzetiszocialista párttal áll szemben". Kiemelkedően érdekes Hornbostel osztrák követ és meghatalmazott miniszter fejtegetése, amelyet Wodianer Andornak a július 11-i szerződésre vonatkozóan tett. Elmondotta, „meg van győződve, hogy a németek a megegyezés dacára igyekezni fognak őket idővel elnyelni. E tekintetben szerinte az osztrákokra és csehekre hasonló sors vár, már ti. ha a németeket szabadjára engednék. Éppen ezért legfőbb feladatának tekinti megakadályozni azt, hogy ez az eset bekövetkezzék és igyekezni fog ennélfogva visszatartani a jóhiszeműen naív osztrák vezetőket attól, hogy meggondolatlanul a németek »halálosan ölelő« karjaiba dőljenek." Nagyjából hasonló szellemben nyilatkozott Pflügl genfi osztrák követ is magyar kollegájának.

A kötet iratanyagából nyomon lehet követni Olaszország fokozatos kiszorulását a dunavölgyi problémák eldöntéséből, ami elsősorban az Anschluss lehetőségével szemben elfoglalt álláspontjának változásában nyert kifejezést. Több irat foglalkozik Mussolini és Schuschnigg 1937 tavaszán történt velencei találkozójával, a hírhedt Gayda-cikkek körül kialakult diplomáciai nézeteltérésekkel, s ezek tényszerűen bizonyítják, hogy Olaszország nem kívánta többé „testével védeni" Ausztria függetlenségét. Ciano 1937 májusában, budapesti látogatása alkalmával már igen hűvösen beszélt Ausztriáról és Kánya feljegyzései szerint „sokat emlegette a náci-mozgalom megerősödését Ausztriában, s azon nézetének adott kifejezést, hogy az Anschluss előbb-utóbb be fog következni". Olaszország ausztriai pozícióinak megrendülésével egyenes arányban növekedett a németek befolyása és a Németországból irányított „ötödik hadoszlop" felforgató tevékenysége Ausztriában. Neurath német külügyminiszter, belgrádi látogatásáról hazafelé utazva már nem is titkolta Kánya előtt, hogy „látogatásának egyik fő indító oka az az aggály volt, mellyel a berlini kormány az osztrák viszonyok fejlődését kíséri. Szerinte Schuschnigg kancellár nem tartja be az 1936. július 11-i egyezményekben vállalt obligókat. Az osztrák nácik között ennek következtében az elkeseredés nőttön-nő, és attól lehet tartani, hogy az explozió előbb-utóbb bekövetkezik, amely esetben a berlini kormány német önkéntesek behatolását Ausztriába nem tudná megakadályozni, sőt még német sorkatonaság Ausztriába való bevonulása is nagyon valószínűvé válnék. Erre az esetre óhajtotta Jugoszlávia semlegességét biztosítani, ami szerinte teljes mértékben sikerült is."

Az „Ausztria külpolitikai elszigetelése és annexiójának diplomáciai előkészítése" c. fejezet tartalmazza a külföldi és magyar államférfiak 1937 végén és 1938 elején lezajlott fontosabb diplomáciai tárgyalásainak iratanyagát. Érdekes és eddig ismeretlen részleteket tartalmaznak a Guido Schmidt osztrák külügyi államtitkár londoni, párizsi és varsói útjáról, Lord Halifax, Darányi és Kánya, valamint Stojadinović jugoszláv miniszterelnök németországi tárgyalásairól szóló feljegyzések és jelentések. Az Anschluss végrehajtása előtti hetek pergőtűz-szerű eseménysorozatát (Hitler és Schuschnigg berchtesgadeni találkozóját, a nemzetiszocialisták növekvő bomlasztó tevékenységét, az osztrák kormány utolsó kísérleteit a függetlenség megőrzésére, a nagyhatalmak diplomáciai lépéseit) szinte óráról-órára rekonstruálni lehet a közölt anyagból. A német meg-

szállás végrehajtásának körülményei, majd az Anschluss folytán bekövetkezett középeurópai hatalmi átalakulás szintén plasztikus megvilágítást nyer a kötet iratain keresztül.

A szerkesztő helyesen járt el, amikor kifejezetten diplomáciai jellegű iratok mellett az osztrák belpolitikát (különösen a Habsburg-restauráció problémáját), továbbá gazdasági vonatkozásokat érintő iratokat is közölt a kötetben. Külön említést érdemel a német nagyiparosok 1937 végén összeállított emlékirata, amelyik érdekes szempontokat nyújt az Anschluss gazdasági összefüggéseihez.

Fentiekben kiragadott, s természetesen az arányokat távolról sem híven kifejező néhány példa csupán megközelítő képet kívánt adni a kötet gazdag anyagáról. A „Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához" értékes hozzájárulás a második világháború átfogó feldolgozásához, s egyben történészeink olyan vállalkozása, amelyik joggal ki fogja érdemelni a külföldi szakemberek elismerését is.

MÁRKUS LÁSZLÓ

TANULMÁNYOK BUDAPEST MÚLTJÁBÓL XI—XIV

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1956. 450 l.; 1957. 571 l.; 1959. 607 l.; 1961. 741 l.)

A magyar polgári történetírás a főváros múltjának rendszeres feldolgozását mindjárt monográfia elkészítésével próbálta megkezdeni. A munka megírására *Salamon Ferenc* kapott megbízást, aki számos tekintetben előmunkálatok nélkül látott hozzá a feladatnak. 1878-tól 1885-ig három kötetet adott ki, amelyek Budapest történetéről a földtörténeti múlttól a XV. század végéig adnak áttekintést. *Salamon* halála után a főváros történetének kutatása mintegy két évtizeden át szünetelt, s csak 1912-ben indult meg ismét a módszeres anyaggyűjtés Budapest középkori oklevéltárának kiadása céljából. A munkálat azonban igen lassan haladt előre, az első kötet 1936-ban jelent meg, a folytatás pedig mindmáig késik. Jellemző, hogy amikor 1932-ben az ún. fővárosi várostörténeti monográfiák sorozatán belül útjára indították a Tanulmányok Budapest múltjából c. kiadványt, az előszó csupán a rendszertelen és feldolgozatlan anyag előkészítő jellegű feltárását jelöli meg céljául. Az 1940-es évek elején mégis napirendre került a monografikus feldolgozás, de ezúttal is torzót produkált: a Budapest története c. monográfia sorozatból az ókori részen kívül csak a törökkori kötet jelent meg. A várostörténeti kutatás általános lemaradásának okait elemző *Mályusz Elemér* méltán állapíthatta meg, hogy a Budapest-történeti gyűjtőmunka aránytalanul jelentősebb eredményeket hozhatott volna, ha az általános magyarországi várostörténeti kutatás részeként, azzal karöltve folyt volna (Századok. 1944. 60—61. l.).

A magyar marxista történetírás mindjárt megindulása idején a várostörténet problematikáját az ország történetének gazdaság- és társadalomtörténeti összefüggéseiben vetette fel. Nyilvánvaló, hogy az ipar és kereskedelem valamint a központi hatalom kiterjedt kérdéseinek a kutatása lassította a kifejezetten várostörténeti munkát. A magyar marxista várostörténeti kutatás helyzetét és soron következő konkrét feladatait egészében először az 1960-as soproni történész-vándorgyűlés ankétja mérte fel. A vitaindító referátum a fellendülés kezdőpontjaként az 1954-es évet jelölte meg, amikor széles alapon megindultak a Budapest múltjának rendszeres feltárására irányuló kutatások (Századok. 1960. 708. l.). E munkálat első gyümölcseként indult meg ismét 1956-ban a Tanulmányok Budapest múltjából kötetsorozata. Mivel pedig fiatal marxista történetírásunk — egy-két monográfiát, pl. *Szücs Jenő:* Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon c. hézagpótló munkáját nem számítva — várostörténet problémáit súllyal az egyetemi tankönyv munkálatainak keretében vetette fel, a főváros történetével szervezetten foglalkozó kutatógárdára hárult az a feladat, hogy átmenetileg otthont adjon az általánosabb várostörténeti kérdésfeltevéseknek is. Ez a kényszerűség az egyik jellemzője a Tanulmányok Budapest múltjából új köteteinek.

Ebben a tekintetben mindenekelőtt az ismertetési rovatot kell kiemelnünk, amelynek hézagpótló jelentősége volt. Ezen belül is *Fügedi Erik* két összefoglaló beszámolójára hívjuk fel a figyelmet, amelyek közül az egyik az 1950-es évek elejének német nyelvű középkori várostörténeti irodalmát, mind az NDK-ban folyó, mind pedig a polgári történészek által végzett kutatások irányát, eredményeit jellemzi röviden, (XII. köt.), a másik pedig arról a jelentős munkáról ad képet, amelyet a felszabadulás óta a lengyel történészek és régészek végeztek a középkori városok keletkezésének kérdéskörében (XIII. köt.). E beszámolók érdeme elsősorban az, hogy plasztikusan jellemzik az irodalomban jelentkező fontosabb problémákat, irányzatokat, vitákat, s ezzel nagyban megkönnyítik a várostörténeti kutatásba bekapcsolódó történészek, valamint az érdeklődők helyzetét. Csak sajnálhatjuk, hogy a legutóbbi kötetben már nem találtunk újabb beszámolót a külföldi

kutatás egy másik — esetleg újabbkori — területéről. Különösen szükséges lenne a szovjet várostörténészek munkájának elvi és módszertani kérdéseiről egy alapos, histriográfiai áttekintést is tartalmazó cikk megjelentetése. A XIV. kötetnek a korábbinál sokkal terjedelmesebb ismertetési rovata számos érdekes recenziót tartalmaz ugyan, de mozaikszerűen: éppen az eddig nálunk ismeretlen problémakörök rendszeres bemutatása marad el. Úgy véljük, hogy amíg többéves lemaradással kerül sor egyes munkák ismertetésére, addig a módszeresség szigorú alkalmazása elengedhetetlen. Természetesen ez nem feltétlenül az említett beszámolók műfajához való ragaszkodást jelenti. Szükséges volna azonban a közölt ismertetések tárgyi csoportosítása, s az, hogy a recenzens legalább bibliográfia formájában csatolja az ugyanazzal a kérdéssel foglalkozó, általa ismert egyéb fontosabb munkák címét is. Így az ismertetési és a XIV. kötetben először jelentkező bibliográfiai rovat között szervesebb kapcsolatot lehetne teremteni.

A tanulmányok között mindjárt a magyarországi várostörténet legkorábbi időszaka tárgyköréből találhatunk kettőt, amely nem marad a budapesti problematika keretei között, hanem az országos fejlődés középponti kérdéseihez nyúl. *Székely György* a *Pleidell Ambrus* által az 1930-as években a magyar várostörténet „első fejezetéről" kidolgozott koncepciót, a római kontinuitás kérdését tette vizsgálat tárgyává (XII. köt.). Összefoglalva a *Pleidell* álláspontja mellett és ellene elhangzott érveket, valamint a kérdéssel kapcsolatba hozott települések régészeti irodalmát, s kimutatva a *Pleidell*-féle elképzelés tarthatatlanságát, arra az eredményre jutott, hogy alig néhány helységről bizonyítható folyamatosan lakott volta. Ez a néhány hely is összezsugorodva, a termelőerők alacsonyabb szintjén, egymást váltó különböző népek révén mutat folyamatosságot (Sirmium, Pécs, Keszthely környéke, valamint egy-két kisebb, alkalmasint nem városias telep). Ezen kívül szerepet játszottak az Árpád-kori Magyarország életében a római-kori építmények maradványai (építőanyagként), valamint a római úthálózat. *Székely György* végül leszögezte azt az álláspontját, hogy a magyar városfejlődés nem a római épületek, nem a királyi és egyházi intézmények, nem a külföldi kereskedők jelenléte révén bontakozott ki: a XII. század a mezővárosi fejlődés korszaka, ebbe a korba nyúlnak vissza a városi iparosodás előzményei is, amelyek majd a XIII. században valódi városokat alakítanak ki.

Fügedi Erik a középkori városprivilégiumokról írott nagy terjedelmű tanulmányában (XIV. köt.) szintén *Pleidell* álláspontjának bírálatából indult ki. Ő is kiemelte a XIII. századi hazai városoknak a korábbiaktól eltérő jellegét, az „első fejezet" lényegét azonban nem a mezővárosi fejlődésben, hanem az ún. ázsiai várostípus uralkodó voltában látja. Ezzel vélte feloldani azt az ellentmondást, hogy míg a XII. század derekán az ittjárt arabok virágzó városkat találtak, ugyanakkor freisingi Otto szerint Magyarországon nincsenek városok. A nyugat-európai városokhoz szokott ember szemével nézve ugyanolyan indokolt tehát a negatív ítélet, mint a keleti szemlélet alapján a pozitív. Felvethető viszont az „ázsiai típusú város" fogalma pontosabb körülhatárolásának kívánsága, az „ázsiai" terminus alig hanem alkalmasabbra lesz cserélhető, s minthogy a szerző legkorábbi városainkat illetően a bizánci és kijevi gazdasági kapcsolatokat emeli ki, kívánatos lenne, ha az általa felismert várostípus szempontjából megvizsgálná az egész kelet-európai városfejlődést, annak gazdasági és társadalmi alapját.

Fügedi munkájának terjedelmesebb része az Árpád- és Anjou-kori városi kiváltságlevelek egyes pontjait teszi vizsgálat tárgyává. Elemzése mindenekelőtt azt mutatja ki meggyőzően, hogy az első magyarországi városi kiváltságlevél, a fehérváriak korunkra nem maradt privilégiuma a hazai városi szabadságoknak vált mintájává, s más városok nem Fehérvár jogát kapták meg a szó középkori városjogi értelmében, hanem bizonyos szabadságaikat állapította meg a király Fehérvárához hasonlóan. A magyarországi városok külföldi (német) városjogot csak egy-két esetben vettek át kész formában, külföldi anyavárosa csak Zsolnának volt (Tesen), de a király ezt is megszüntette az 1370-es években. Általában 1340 előtt csak a „libertas" átvételéről beszélhetünk, 1340 után kezdődött egyes városok (Buda, Selmecbánya, Korpona) jogának átvétele, s így az ország városai között a filiációs viszony kialakulása.

Azért emeltük ki a városjogokkal kapcsolatos megállapításokat, mert véleményünk szerint a szerző által választott metódus ebben a tekintetben bizonyult leginkább gyümölcsözőnek. Vizsgálata középpontjába ugyanis — részben a forrásadottságok kényszerű következményeként — a jelzett időszak olyan alapvető városi kiváltságleveleit állította, amelyek a bírónak a város területén bíráskodási teljhatalmat biztosították. Noha e tekintetben is hiányolhatjuk egy-két privilégium említését és elemzését, számos világosan felismert és felvetett problémát éppen azért nem tudott a tanulmány végérvényesen lezárni, mert az egy-egy kiváltságot adományozó oklevelek és a közvetett források használatában nem törekedett a teljességre. Ezt a módszert önmagában helyeselhetjük is, mert a tanulmány lényegét abban látjuk, hogy a hazai városfejlődésnek a belső gazdasági és társadalmi

szükségletekből és feltételekből való kibontakozását a viszonylag legteljesebben fennmaradt, s így leginkább jellemző forrásanyagon ki tudta mutatni. Midőn azonban felvázolta azt a fokozatos fejlődést, melynek során a központi hatalom saját földesúri jogai közül a gazdasági kiváltságokat lassan és lépésenként, a jogiakat pedig valamivel gyorsabb ütemben átengedte a királyi városok polgárainak, a részletkérdések tömkelegébe ütközött, amelyek megoldásában a korábbi irodalom nem nyújtott támpontot. Így azután a vizsgálat szálait nemegyszer túl korán kellett elvágnia. A jelentős, új megállapítások és a nyitvahagyott kérdések felsorolása helyett mindössze egyetlen példát említünk. A szerző meggyőzően kimutatta, hogy míg a XIII. századi kiváltságlevelek tükrében a városok egyik központi problémája a hetivásár biztosítása volt, a XIV. századiak arról tanúskodnak, hogy az országos vásárok jelentősége vált döntővé. Megfigyelte, hogy a pozsonyi, fehérvári és budai országos vásárok időpontja stafétaszerű láncban illeszkedett egymáshoz. Ugyanakkor a XIV. századi Magyarország keleti részének vásárdátumait, amelyek ilyen tervszerű rendet nem mutattak, már nem volt alkalma részletes elemzés alá vetni, úgyhogy az időpontokat meghatározó szisztéma problémája továbbra is nyitott.

Rátérve a szorosan Budapest történetével foglalkozó tanulmányokra, önként adódik az összehasonlítás a sorozat felszabadulás előtti tíz kötete és a négy új kötet között. Míg régebben a város, sőt a városigazgatás történetével is csak néhány kisebb cikk foglalkozott, a terjedelem zömét pedig topográfiai részletvizsgálatok, az egyes objektumokhoz kötődő régészeti és művészettörténeti aprómunka és a kultúrtörténet nemegyszer kuriózumszámba menő problémái foglalták el, az új kötetek a megnövekedett terjedelmet általában jelentősebb problémák tárgyalására fordították. Távolról sem akarjuk ezzel a mélyreható részletelemzés, vagy a Budapesti Történeti Múzeum belső munkájából adódó apróbb témák jogosultságát tagadni. Csupán azt kell megállapítanunk, hogy az 1933-ban megjelent első kötet előszavában jelzett profil: a véletlen által egymás mellé sodort részletjelentőségű kérdések halmaza tíz kötet átnézése után sem mutatta annak a jelét, hogy akár egyesek, akár a kiadvány köré csoportosuló kutatógárda bizonyos problémák szisztematikus feldolgozására törekedett volna, amelynek a közölt cikkek szerves részei, vagy akár csak melléktermékei lennének. Így azután annak ellenére, hogy komoly, értékes és hasznos cikkeket is találhatunk e kötetekben, teljes mértékben egyetérthetünk a kritikával: jobb összehangolás esetén magának a főváros történetének kutatásában is jelentősebb eredmények születhettek volna. A négy új kötet ezzel szemben, ha nem is mutatja még a főváros egész története szintétikus feldolgozásának körvonalait, arról vall, hogy a városfejlődés szinte minden periódusa kutatóra talált, s a kiadványnak sikerült őket maga köré tömörítenie. A marxista szemlélet uralkodóvá válása a lényeges gazdasági és társadalmi kérdésekre irányította a figyelmet és a kötetek jelentős tematikai bővülésére vezetett, különösen a gazdaságtörténet vonatkozásában. Előljáróban ezzel kapcsolatban csak egyetlen kérdést kell felvetni: mennyiben jogosult a mélyebben szántó témák esetében a vizsgálatot Budapest területére korlátozni.

Köztudott dolog, hogy azokban az országokban, amelyeknek fővárosa gazdasági-társadalmi és politikai szempontból vitathatatlanul középponti helyzetet ért el, a főváros történetének jellegzetességei, tendenciái nem mindig párhuzamosak az ország többi városainak viszonyaival, az országos fejlődés szempontjából azonban mégis a főváros befolyása a domináló. Budapest fejlődése a kapitalista korszakban ennek a szituációnak szinte szélsőséges képviselője. A város középponti szerepe már a XIV—XV. században kifejlődött, a török uralom azonban természetszerűleg erős visszaesést hozott, amelyet azután az 1686-os ostrom tetőzött be a város elpusztításával. Mintegy teljes évszázadra volt ezután szükség, hogy Buda és Pest ismét jelentős súlyhoz jusson. Ezek szerint a török hódítást megelőző 2—2 1/2 században, valamint a kapitalista korszakban Budapest történetét egyáltalán nem lehet az országos fejlődés fővonalainak tisztázása nélkül tárgyalni, hanem csakis a kölcsönhatás figyelembevételével, nem is szólva a szocializmus építésének korszakáról, amelyben a fővárosi és országos problematika a tervgazdálkodás következtében méginkább összefonódik. Természetesen az országos kérdéseket csak a helyi forrásanyagok feldolgozása révén lehet megoldani. Úgy gondoljuk azonban, hogy az utóbb említett korszakokat illetően nem maga a főváros története, hanem egyes különálló problémák (piaci forgalom, egyes iparágak fejlődése, népesedési viszonyok stb.) részletes feldolgozása segítheti elő az országos fejlődés felvázolását, s a főváros története adott szakaszának komplex vizsgálata csak a fővonal tisztázása után lehetséges. A középkori városfejlődés kezdeteit, a török uralom alatti és az azt követő évszázadbeli óbudai, budai és pesti fejlődést azonban egészében is közvetlen célkitűzésként már most a vizsgálatok középpontjába lehet állítani, mert ezekben a korszakokban a többi város viszonyainak figyelembe vétele elsősorban csak az analógiák szempontjából szükséges. A négy kötet átnézése arról győzi meg az olvasót, hogy a kutatások általában ténylegesen is a jelzett úton haladnak.

A főváros történetének nagyobb időszakot átfogó megvilágítására egyedül *Kubinyi András* vállalkozott, ő is csak egyetlen vonatkozásban. A mai Budapest területén végbement belső társadalmi harcokról adott áttekintést a korai feudalizmustól 1848-ig (XIV. köt.). E rövid cikk (és megigért készülő folytatása) nyílvánvalóan azt a célt kívánta elérni, hogy a főváros története összefüggő, monografikus feldolgozásának hiányában legalább egy szempontból végigpillantson Budapest társadalomtörténetén.

Amint a tanulmányok szerzői nem vállalkozhattak a kutatások jelenlegi szakaszában korszakokon átnyuló témák történeti végigvezetésére, akként az ismertető sem értékelheti a saját kutatási területétől távoleső cikkeket. A magunk részéről csak az 1526 előtti időszak tematikájához kívántunk és kívánunk néhány tárgyi észrevételt fűzni.

A mai Budapest történetének egy-egy korszakát tárgyaló munkák közül a honfoglalás előtti időkkel mindössze *Szilágyi János* tanulmánya foglalkozik, amely az írásos és régészeti anyag áttekintésével az Aquincum térségében lefolyt harcokról ad képet, s ezen belül elválasztja a „barbárok" elleni küzdelmeket a belső villongásoktól, amely utóbbiakat az i. sz. III. század első felében és derekán öt esetben konkrét időponthoz tudja kötni.

Amint a római-korban a mai Budapest területén Aquicum volt a legjelentősebb gócpont, a korai Árpád-korban is Óbuda vált legkorábban fontossá. Ezért ha a középkori városfejlődés menetét akarjuk tisztázni, először Óbuda történetét kell megvizsgálni. Erre a feladatra vállalkozott *Fügedi Erik* „Topográfia és városi fejlődés a középkori Óbudán" című tanulmányában (XIII. köt.). Kiindulópontként leszögezte, hogy kontinuitásról ebben az esetben semmiképpen sem beszélhetünk, ezzel szemben a topográfia alakulásában (úthálózat, rév, városcentrum) a római örökségnek nagy szerepe volt. Óbuda várossá fejlődésében a döntő tényezőket a révben, a XII. század végén fellendülő piacban, valamint az e területen egymást váltó fejedelmi vár, régi királyi szálláshely, illetve új királyi, később királynéi vár létében ismerte fel, valamint hangsúlyozta a két fontos egyházi intézmény, a budai káptalan és később a klarissza kolostor szerepét a város topográfiai és jogi helyzetének alakulásában.

Buda 1541 előtti történetéről összefoglaló tanulmányt a négy kötet egyikében sem találhatunk. *Fügedi* a városprivilégiumokról írott cikkében röviden vázolja ugyan a város kialakulásáról vallott nézeteit, melyek szerint Buda két különálló telep összeolvadásából keletkezett: a Várhegy északi részén egy tatárjárás előtti, királynéi tulajdonban levő vásároshelyből, valamint a tatárjárás után a déli részre telepített pesti polgárok városából. Ez azonban inkább reflexiónak tekinthető ahhoz a budai topográfiai vitához, amely nem a tárgyalt kiadványorozatban folyt, s ezért a kérdésre részletesebben nem térhetünk ki. Ugyanezek a problémák felvetődnek *Kubinyi András* Buda város pecséthasználatának kialakulásáról írott cikkében is (XIV. köt.), amelyben a sokat vitatott Kammerhof mibenlétével kapcsolatban arra a — *Fügedi* által is feltételesen elfogadott — eredményre jutott, hogy ez az objektum királynéi kuria volt. *Kubinyi* a budai városi szervezet kezdeteivel kapcsolatban is részletesebben fejti ki véleményét, s a korábbi kutatóknál árnyaltabban veti fel az évtizedeken át Buda élén álló rectorok funkciójának kérdését. E tekintetben véleményünk szerint helyesen közelíti meg a rectorátus és az önkormányzat egymáshoz való viszonyának kérdését, ám az alaposabb tisztázást — mint jelzi — egy későbbi tanulmányban kívánja elvégezni. Cikkének azonban nem Buda kialakulása a főtémája, hanem a budai pecséthasználat kérdése, amely magába foglalja a város, sőt általában a magyarországi városok oklevéladása kialakulásának vizsgálatát. Megállapítja, hogy a városi oklevéladás a hazai hiteleshelyi gyakorlatból fejlődött ki. A hiteleshelyekre jellemző registrum-szerű városkönyv-vezetés Budán a XIV. század után is fennmaradt, a városok egyrészénél azonban a magdeburgi jogra utaló városkönyv-vezetés kiszorította a hazai gyakorlatot. Amint az oklevéladás a magyarországi szokásoknak felelt meg, a városi pecsétek közvetlen mintáit is itthon kell keresnünk.

Buda XIV—XV. századi történetének fontosabb kérdéseiről egy-két olyan utaláson kívül, amelyek még a korábbi korszakhoz kapcsolódnak, semmit sem találhatunk a kötetekben. Úgy véljük, hogy ez a korszak már érintett sajátosságából fakad: Buda problémáit csak az országos összefüggésekben lehetne vizsgálni, eddig azonban a kutatás még nem jutott el. Olvashatunk azonban cikket *Kubinyi* tollából, amely a kincstári személyzetről szól a XV. század második felében (XI. köt.). Ebben nemcsak a Mátyás-kori pénzügyigazgatásról és szervezetéről kapunk képet, hanem az igazgatási apparátusba kerülő polgárokról is, akiknek legnagyobb része budai volt. Ki kell emelnünk azt a megállapítását, hogy nem tekinthető általánosnak a kincstárral kapcsolatba kerülő polgárok feudalizálódása: e kapcsolatokat egyesek csak tőkéjük növelésére, állami megrendelések biztosítására használták fel, s gyakran ilyen elemekkel töltődött fel a budai és pesti magisztrátus is. Ez is mutatja, hogy e korszak budai fejlődését nem lehet elszigetelten, a kimondottan városi jellegű forrásanyagra korlátozva tárgyalni, mivel a legfontosabb összefüggések csak az

országos és külkereskedelem, valamint a központi hatalommal való gazdasági kapcsolatok elemzése révén válnak világossá.

A város fejlődésének következő periódusával *Jankovich Miklós* tanulmánya foglalkozik, aki a fennmaradt töredékes források új interpretációja alapján és egy korábban felhasználatlan okirat dátumának megállapítása segítségével Buda török hódoltság alatti keresztény városi tanácsának működését igyekszik rekonstruálni (XIV. köt.). Korábban *Fekete Lajos* eredményei alapján úgy vélték, hogy a budai városi autonómia nem élt tovább a törökkorban, s a keresztény lakosoknak csupán olyan törököktől függő vezetői voltak, mint a városban élő egyéb nem-mohamedánoknak. *Jankovich* kimutatja, hogy Budán ebben az időben a feltételezettnél nagyobb számú keresztény élt, elemzi az idők folyamán összetételükben beállt változásokat, megállapítja, hogy a budai tanács a hódoltság alatt folyamatosan működött 1686-ig. A várost elfoglaló császári apparátus viszont az 1684-es ostrom során megritkult, az 1686-os ostrom során pedig kipusztult lakosság helyét elfoglaló új telepesek számára több mint negyedszázadon át nem biztosította a korábbi budai kiváltságok használatát.

Az 1686-ban elpusztult Buda életének megindulásával, s azzal a szakasszal, amelyet tulajdonképpen Buda másodszori várossá fejlődésének nevezhetünk, több tanulmány is foglalkozik. A kiinduló helyzetet az a közlemény mutatja meg, amely az 1687-es és az 1696-os topográfiai összeírás, illetve mérnöki felmérés anyagát teszi hozzáférhetővé az olvasók számára (XI. köt.). A legfontosabb tudnivalókat tartalmazó rövid közlemény mellékleteként közlik Joseph de Haüy francia hadmérnök összeállítását a budai házak számairól és az egyes házak utcai homlokzatának hosszáról, valamint a Haüy térképének sarkában olvasható felsorolást a vár és a város fontosabb objektumairól. Sajnos magának a jegyzéknek fotokópiáját nem kapja kézbe az olvasó. A jegyzék és a máshol már publikált térkép helyett csak egy ezek alapján rekonstruált térképet közölnek. Az 1696-os felmérésnek az adatait sem publikálják közvetlenül a szerzők (akkor készült térkép nem is maradt fenn), hanem csupán egy, az adatok alapján tervezett térkép formájában. Az érdeklődő tájékozódását még egy térkép közlésével kívánták megkönnyíteni, amely a vár és város mai alaprajzába jelöli be a régészetileg feltárt középkori objektumokat. Nem kétséges, hogy mindez egyaránt hasznos azoknak, akik — régebbi forrás nem lévén — retrospektive akarják vizsgálni a város középkori topográfiáját, azok számára, akik az ostromot és az azt közvetlenül követő időszakot kutatják, s azoknak is, akik az 1687-es és az 1696-os felmérés különbségeiből a közbeeső fejlődést óhajtják alaprajzilag is konkretizálni. Elengedhetetlen lett volna azonban, éppen mert e dokumentumok ugyis csak a kutatókat érdeklik, az eredeti források teljes anyagának közlése is.

Buda újjáéledésének gazdasági és társadalmi problémáit, köztük az osztrák katonai és kamarai apparátussal vívott küzdelmeit *Nagy István* három egymást kiegészítő terjedelmes tanulmánya tárgyalja. Egyikben a város adóterheivel foglalkozik a visszafoglalástól a Rákóczi-szabadságharcig (XI. köt.), a másikban a város gazdálkodásának problémáival a XVIII. század első felében (XII. köt.), a harmadikban pedig a városi önkormányzat XVIII. századi történetével (XIII. köt.). Ugyanennek a folyamatnak az ikerváros, Pest vonatkozásában is megszülettek a párhuzamos feldolgozásai. A XVII. századvégi — és ezzel együtt természetszerűleg a még korábbi — topográfiai viszonyokat *Nagy Lajos* rekonstruálta (XIV. köt.). A budainál kedvezőtlenebb forrásadottságok ellenére térképek, látképek és telekkönyvi adatok sokrétű és körültekintő felhasználásával térképre tudta vinni a város 1688-as és 1696-os alaprajzát, ábrázolva egy-egy telek beépítésének jellegét is. Pest közterheinek és városgazdálkodásának történetét (XIV. köt)., valamint a város polgárainak küzdelmét az önkormányzatért (XIII. köt.) *Tóth András* tanulmányai tárták fel az 1686-tól a XVIII. század első éveiig terjedő időszakot illetően. A város gazdaságának legfontosabb ága a XVIII. században a mezőgazdaság volt, miután a városnak a török kiűzését követő időszakbeli kereskedelmi jelentősége a század elején lehanyatlott, s csak a XVIII. század végén erősödött meg újra. Pest XVIII. századi mezőgazdaságát *Nagy Lajos* választotta tanulmánya tárgyául (XII. köt.), de nemcsak a városi agrártermelés topográfiájáról, terméseredményeiről, a birtokosok foglalkozási és nemzetiségi megoszlásáról találunk gondos elemzést s tudjuk meg, hogy a század második felére a fejlődés természetes velejárójaként már csak a szőlőművelés tartotta meg a jelentőségét, hanem a város társadalmáról és egész gazdasági életéről is összefüggő, statisztikai feldolgozáson alapuló képet kapunk.

A mai Budapest XVIII. századi fejlődésével még további munkák is foglalkoznak. *Nagy Lajosnak* a Terézváros kialakulásáról írott tanulmánya (XI. köt.) nemcsak egy meghatározott szűkebb terület topográfiai, gazdasági és társadalmi fejlődéséről ad szemléletes képet, hanem Pest külvárosai kialakulásának egész történetébe bevezeti az olvasót. *Nagy István* a budai, pesti és óbudai manufaktúrák XVIII. századi történetét dolgozta fel

(XIV. köt.). Munkájában nem pusztán a manufaktúrákkal kapcsolatos gazdasági, társadalmi és politikai kérdésekről kapunk gazdag elemzést, de a városok iparának és kereskedelmének más fontos problémáiról is olvashatunk. A pesti és budai kereskedelmi tőke kialakulásával, 1686 és 1792 közötti fejlődésével *Gyömrei Sándor* tanulmányának első fejezete foglalkozik (XII. köt.), s a témából következőleg a városi árutermelés néhány problémájára és a város gazdagjai egyes csoportjainak egymásközötti ellentéteire is kitér. Végül megemlíthetjük *Nagy Lajos*nak az ún. „rácok" betelepülésével, s 1688 és 1703 közötti budai és pesti helyzetével, törekvéseivel foglalkozó cikkét (XIII. köt.), minthogy a lakosságnak ez a csoportja nemcsak számarányát tekintve volt jelentős, hanem foglalkozásuk révén (kézművesek, kereskedők, szőlőművelők) a városi árutermelés és árucsere szempontjából is nagy fontosságuk volt.

A polgári forradalmat megelőző hatvan évről és a kapitalista korszakról a tárgyalt négy kötetből csak mozaikokat találhatunk, s ezekből összefüggő kép nem alakul ki, noha a tanulmányok között — különösen a gazdaságtörténet vonatkozásában — igen színvonalas munkák vannak. Már fentebb utaltunk arra, hogy szükségképpen van ez így: ebben az időszakban a mereven vett fővárostörténet a kutatások mai állása mellett általában csak mesterséges képződmény lehetne a nagyobb lélegzetű témáknál. Viszonylag kevésbé éles a probléma a zárt gazdaságtörténeti vizsgálatok esetében, mert itt az elemzés önmagában jogosult, s nyitva hagyja a lehetőséget arra, hogy az eredményeket az országos és a Budapest-történeti színtézis egyaránt felhasználja.

A gazdaságtörténeti cikkek közül az 1790 és 1848 közötti időszakot illetően a kereskedelemmel, a kereskedelmi tőkével kapcsolatosakra esik a fősúly. *Kosáry Domokos* az országgyűlés által 1791-ben kiküldött Kereskedelmi Bizottság felkérésére beérkezett pesti és budai elaborátumokat tette vizsgálat tárgyává (XI. köt.). Minthogy a kereskedelem akadályairól és fellendítésének lehetőségeiről nemcsak a kereskedőtestületek, de a tőkés manufaktúratulajdonosok is benyújtották javaslataikat, elemzésükből összefüggő kép bontakozik ki Pest és Buda kereskedelmi és ipari tőkéjének egész helyzetéről, problémáiról. *Gyömrei Sándor* említett tanulmányának további fejezetei a pesti és budai kereskedelmi tőke fejlődését kísérik nyomon 1792 és 1849 között, s úgyanő e téma egy kisebb részletét, az első pesti kereskedelmi részvénytársaság, az 1844 és 1852 között működő Magyar Kereskedelmi Társaság történetét külön tanulmány formájában is kidolgozta (XI. köt.). A kereskedelmi és hitelviszonyok tárgyalása során érdemleges forrásanyagra támaszkodva *Gyömrei* egyszersmind felvetette és megvilágította a kapitalista termelés pest-budai kialakulásának, a magyar külkereskedelemnek, a magyar és osztrák tőke egymáshoz való viszonyának, Bécs illetve a magyar ellenzék, majd ennek a polgári forradalom alatti gazdaságpolitikája számos fontos kérdését.

Egy igen elhanyagolt témához, az árak és bérek 1790 és 1848 közötti pest-budai alakulásához nyújt értékes adalékokat *Bélay Vilmos* cikke (XIV. köt.). Az ilyen jellegű kutatások fontosságát éppen az 1962 novemberi budapesti várostörténeti konferencia emelte ki, amely a kérdésnek külön napirendi pontot szentelt. *Bélay* adatai közül a többékevésbé folyamatos, rendszeres forrást a megyei limitációk jelentik, s ezt egészítette ki szórványos egyéb természetű forrásokkal. A tárgyi és módszertani szempontból egyaránt úttörő jellegű munka eredményei azonban egyelőre valóban nem többek, mint amit a cím is jelez: adalékok. A szerző remélhetőleg tovább folytatja ár- és bértörténeti kutatásait, hogy a hazai forrásanyag adottságainak megfelelően legalább egy korszakot illetően általánosan alkalmazható metodika álljon rendelkezésünkre.

A kapitalista korszak gazdaságtörténete tárgyköréből az ipar egyes kérdéseit választották témául a kötetek szerzői. *Berlász Jenő* egyetlen ipari vállalat, a Ganz gép-, vagon- és villamossági gyár első félszázadát (1845—95) mutatja be (XII. köt.). E munkát a szerző 1943—44-ben írta nagy erőfeszítések árán összegyűjtött anyagból, amely azután a második világháború során el is pusztult, s ez *Berlász* tanulmányát egyik legfontosabb nagyüzemünk történeti kutatásának nélkülözhetetlen forrásává avatja. A munka elsősorban az üzem- és üzletmenet fejlődését tárgyalja, s ehhez — ha nem is tudott az egész időszakon át egységes statisztikai feldolgozást lehetővé tevő adatanyag birtokába jutni — bőven használ fel a gyár berendezésére, termékeire, évi mérlegeire, a kifizetett munkabér évi összegére stb. vonatkozó számszerű kimutatásokat is. *Sándor Vilmos* a magyar kapitalizmus kibontakozásának egyik vezető iparága, a nagymalomipar budapesti kialakulásáról írt jelentős tanulmányt (XIII. köt.). Az első modern értelemben vett magyarországi ipari részvénytársaság, az 1839-ben létrehozott Pesti Hengermalom megalakításától kezdve a szerző nem korlátozza vizsgálatait pusztán az iparág fejlődésére, hanem azt a hazai ipari forradalom, a gőzgépek általános elterjedésének folyamatába ágyazza szorosan bele, s ebből bontja ki azt a megállapítását, hogy a tőkekoncentráció legfontosabb ipari forrása nálunk a malomipar, elsősorban a budapesti malomipar volt, szemben a nyugati fejlődés-

sel, ahol ezt a szerepet sokkal szélesebb keretek között a textilipar töltötte be. A hazai tőkés fejlődésben fontos funkciót betöltő másik iparág, a hajóépítés tárgyköréből *Szekeres József* közölte tanulmányának első részét, amely az újpesti hajógyártás történetét kíséri végig 1863 és 1911 között (XIV. köt.), a korábbi óbudai hajóépítést e tanulmány éppen csak hogy érinti.

A XX. századi ipartörténettel két általános témát választó munka foglalkozik. *Sipos Aladár* Budapest gyáripara 1919 és 1933 közötti időszakát tekintette át (XIII. köt.), *Berend Iván* és *Ránki György* pedig egy igen fontos, a kutatók által elhanyagolt problematika: a Budapest környéki ipari övezet kialakulásának és fejlődésének vázlatát írták meg a kezdetektől 1940-ig. Ez utóbbi tanulmányból szerves folyamatként láthatjuk a XIX. század végétől az elővárosok gyors fejlődését és átstrukturálódását. Itt kapcsolódik a gazdaságtörténeti tematikához néhány olyan tanulmány, amely az elővárosok XIX. századi fejlődésével, a kapitalizmus kibontakozását megelőző helyzetével foglalkozik. *Kubinyi András* két Csepelről szóló cikke — az egyik a község népességével foglalkozik a XVIII. században és a XIX. század első felében (XIII. köt.), a másik az 1838-as árvíz utáni áttelepítéssel (XIV. köt.) — pusztán egy jobbágyfalu fejlődésének képét rajzolja meg, ahol csak a tárgyalt időszak végén jelentkezett a pesti ipari fejlődés közvetett hatása a nagyarányú zselléresedés egyik okaként. A *Kubinyi* által megvizsgált másik, később iparilag jelentős előváros, Újpest (XI. köt.) viszont az 1830-as évektől a Károlyiak iparos és kereskedőtelepeként már a polgári forradalmat közvetlenül megelőző időszakban számottevő fejlődést ért el. Budapest egész környéke népességének fejlődését és a főváros körüli lakosságnak a polgári forradalom alatti állásfoglalását, tevékenységét *Lakatos Ernő* tekintette át (XII. köt.).

A XIX—XX. századi társadalomtörténeti és politikai történeti tárgyú cikkek elégíthetik ki legkevésbé a tanulmánykötetek ezek iránt a kérdések iránt érdeklődő olvasóit. Egyrészt mennyiségileg kevesellhetjük az ilyen tárgyú tanulmányokat, másrészt témaválasztásuk is eléggé egysíkú, s látszik, hogy a kezdeményezés nem a szerkesztőségtől indult ki. *Barta István* tanulmánya az 1831-es pesti koleramozgalomról (XIV. köt.) ugyan szépen mutatja történettudományunk szemléleti és szakmai fejlődését, ha összehasonlítjuk a Tanulmányok Budapest Múltjából felszabadulás előtti utolsó kötetében megjelent azonos tárgyú cikkel, amelyet röviden *Barta* is értékel, s így ez az ismétlés feltétlenül érdeme és nem hiányossága a szerkesztőség munkájának. Ám az, hogy a XI. és XIV. kötet egyaránt közöl „Budapest felszabadítása" című munkát, s az utóbbi jegyzetei között az előbbi még csak meg sincs említve, az a téma fontosságának és a két cikk jellege közötti különbség elismerése mellett is felveti az új- és legújabbkori kutatógárda tervszerű összefogásának hiányát. Meglepő, hogy történelmünk nagy fordulópontjaival: az 1848—49-es polgári forradalommal, a proletárdiktatúrával és a felszabadulással kizárólag a katonai problémák oldaláról foglalkozott e kötetekben egy-egy munka, s ezek közül is a Buda 1849-es ostromáról szóló cikk inkább csak forrásközlés. A munkásmozgalom történetével is csak a XI. kötetben foglalkozik két részletanulmány.

Valójában e témakört illetően nem is a publikációk mennyisége a fő probléma, hanem az, hogy egyelőre nincsenek eléggé kidolgozva a modernkori várostörténet elvi, módszertani kérdései. Nyilvánvaló, hogy nem az a főváros történetével foglalkozók feladata, hogy országos kérdések összefüggésekből kiszakított darabjaként ugyanezeket a témákat írják meg földrajzilag leszűkítve. Az egyes országos problémák szempontjából Budapest tényleges szerepének és jelentőségének megítélése általában csak hosszú kutatómunka végén lehetséges. Ám véleményünk szerint pl. a politikai történet tekintetében érdekes és fontos volna a parlamenti párt-erőviszonyokat folyamatosan összevetni a városatyák testületének összetételével, s a kormánypolitika és a városházi politika azonos és eltérő vonásait feltárni. Legfőképpen azonban a társadalomtörténeti vizsgálatok hiányát tartjuk kifogásolhatónak. Bizonyára érdekes és hasznos lenne olyan rendszeres kutatás, amely az akkori főváros egyes kisebb zárt egységeit próbálná földrajzilag elkülöníteni, s vizsgálná ezek gazdasági, társadalmi, népesedési, politikai és kulturális arculatát, s ezen az alapon elemezné a választások eredményeit, a munkásmozgalom fejlődését, vagy akár — hogy távoleső példát említsünk — a közlekedési-, közmű- és üzlethálózat kiépülését. S mindez természetesen nemcsak a kapitalizmus időszakát illetően lenne fontos, hanem a felszabadulás utáni átalakulás tekintetében is. Talán a témaválasztás szempontjából ilyen irányban való kísérletezés kezdeti lépéseként értékelhetjük *Lőrincz Zsuzsa:* Adatok a katolikus egyház társadalomszervező tevékenységéhez Budapesten (1919—1944) c. cikkének közlését a legutóbbi kötetben.

Végül szólnunk kell arról, hogy a kiadvány számos kultúrtörténeti tanulmányt is tartalmaz, elsősorban a könyvtár- és múzeumtörténet, művészettörténet, színháztörténet, vagy olyan, a kultúrtörténet körébe vágó ipartörténeti stúdium, mint a cukrászat története

témaköréből. Ezek úgyszólván kivétel nélkül szakítanak a korábbi kuriózum-gyűjtéssel, s témájukon túli nagyobb problémákhoz igyekeznek szempontokkal szolgálni. Így ki kell emelnünk pl. a XIII. kötetből *M. Császár Edit:* A Budai Népszínház és közönsége, valamint *Rózsa Miklós :* A budapesti cukrászipar fejlődése c. munkáit, amelyek az egyébként erősen elhanyagolt társadalomtörténeti kérdésfeltevéseket nemcsak hogy nem kerülték meg, de következetesen végig is vitték a „szakmai" vonal és a közönségigény alakulása kölcsönhatásának bemutatását. Nemcsak a kötetek élénkítése és a kultúrtörténészek publikációs lehetőségeinek biztosítása, hanem a főváros fejlődéséről kialakítandó összkép is megkívánja, hogy a különféle részterületek szakembereit a kiadvány maga köré tömörítse.

Összefoglalva az elmondottakat, megállapíthatjuk, hogy a négy, együttesen több mint 200 ívet kitevő tanulmánykötet számottevően gyarapította várostörténeti irodalmunkat. Ezért a közvetlen szerkesztőkön kívül elismerés illeti Budapest Főváros Tanácsát is, amely a kiadványok létrejöttét előmozdította és biztosította. Minthogy a legutóbbi években a várostörténeti kutatás örvendetes módon fellendülőben van, a főváros történetével foglalkozóknak már nem kell az egész gazdátlan témát pártfogásukba venniök. Ám az eredményes munka feltétele az lenne, hogy Budapest történetét ne az országos kutatásoktól elszigetelten, hanem annak szerves részeként vizsgálják. Reméljük, hogy a koordinálás célravezető módszerei ki fognak alakulni, s a még meglevő publikációs nehézségek úgy oldódnak meg, hogy mind az országos, mind a Budapestre vonatkozó várostörténeti kutatások tovább szélesedjenek, eltünjenek a még meglevő „fehér foltok", s a részletkutatások terén a tanulmánykötetekben elért tudományos színvonal mind az összefoglaló munkák, mind a többi várostörténeti művek számára mércéül szolgáljon. Ehhez azonban az elevenebb kritikai visszhangnak is hozzá kellene járulnia.

SURÁNYI BÁLINT

NÉVTUDOMÁNYI VIZSGÁLATOK. A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NÉVTUDOMÁNYI KONFERENCIÁJA 1958

Pais Dezső közreműködésével szerkesztette Mikesy Sándor

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1960. 212 l.)

1958 szeptemberében a Magyar Nyelvtudományi Társaság konferenciát rendezett a helynevek és személynevek vizsgálata köréből külföldi szakemberek bevonásával. E kötet a konferencián elhangzott előadásokat tartalmazza. Megnyitó címén *Bárczi Géza* ismertette az 1958-ban Münchenben tartott Nemzetközi Névtudományi Kongresszus gazdag programját és eredményeit. A helynevekkel foglalkozó előadások közül kiemelkedik *Kniezsa István:* A szlovák helynévtípusok kronológiája c. tanulmánya, melyben a szlovák helynévtípusoknak megfelelő magyar helynevekkel való egybevetése alapján megállapítja a szlovák helynevek kronológiáját, amivel a településtörténeti vizsgálatok számára fontos segédeszközt nyújt.

E sorok írójának A magyar törzsi helynevek c. előadása a Századok 1958. 37—42. lapjain közölt felfogás bővebb kifejtése, mely mellett a szentnévből képzett helynevek kronológiájához és az *-egyháza* végződésű helynevek történeti jelentőségéhez fűzött rövid hozzászólást (ld. még: Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum tízéves fennállására. Túrkeve. 1961. 35—39. l.). *Mollay Károly:* A német helynévtípusok kronológiája a középkori Nyugat-Magyarországon címen egyebek mellett megállapítja, hogy e terület németsége a XII. század végétől települt be, kezdetben a heiligenkreuzi apátság magyarországi birtokain. *Orlicsek József:* Hivatalos helyneveink problémái címen ismerteti a hivatalos helyneveket megállapító és 1954-ig működött Országos Községi Törzskönyvbizottság munkáját és egy ennek feladatkörére hivatott Országos Helynévbizottság felállításának tervét. *Ila Bálint* Helységneveink ügye és teendőink címen azt a „Magyarország helytörténeti lexikona" címet viselő nagyszabású történeti statisztikai munkát vázolja, amely az újkori összeírások teljes feldolgozásával megyénként ad keresztmetszetet az ország falvairól. *Mikesy Sándor* Országos névbizottság címen azt javasolja, hogy a névváltoztatásokat intéző Belügyminisztérium anyakönyvi osztálya egy felállítandó névbizottság javaslatai alapján döntsön a felmerülő problémákban. *Gáldi László* „Paele: Pest XV. századi francia neve" címen rámutat, hogy a francia név ugyanúgy „kemence" jelentésű, mint a szláv—magyar Pest vagy a német Ofen. *Deme László:* Gondolatok a helynévkutatásról címen a helynevek kutatásában a névélettani módszert tartja követendőnek.

Reuter Camillo: „Baranya megyei helynévgyűjtésem" c. értékes előadásában ismerteti évtizedes helynévgyűjtésének módszerét és eredményeit, és érdekes példákkal illusztrálja a helynévalakulás sajátos eseteit. *Sebestyén Árpád* a dűlőnevek kihalásának kérdését taglalja. *Kázmér Miklós* a helységnevek és dűlőnevek közötti különbséget vizsgálja.

A „személynevek napján" elhangzott előadások közül *Pais Dezső* Árpád nemzetségének személyneveit fejtegeti — a neveket többnyire egyszótagú török igetövek képzős származékának magyarázva; ezt követően „Régi személyneveink jelentéstana" című dolgozata (Magyar Nyelv. XVII. 158. kk.) szempontjait bővíti. *Terescsenkó Natalija Mitrofanova* igen érdekes előadásában a szamojéd nemzetségnevek magyarázatát és nyelvészeti osztályozását nyújtja, emellett megismerteti a nevekhez fűzött népetimológiákat és fényt vet az újabb változásokra is. *Moór Elemér* Pais Dezső előadásához fűzött hozzászólásában hangoztatja, hogy a személynevek etymológiáiból a szóban forgó nép nyelvére sok esetben nem lehet következtetni. *Czeglédy Károly:* „Nyugati türk eredetű méltóságnevek" címen ismerteti a kazárok között felmerülő *Termacsu, Barsbëg, Jebu és bayatur* neveket. *Papp László:* „Beszámoló az Árpád-kori személynévszótár" címen ismerteti azt a nagyszabású vállalkozást, amely minden 1301-ig felmerülő magyarországi személynévi adat összegyűjtését és alfabetikus renden való kiadását célozza. E gyűjtemény — ha a neveket személyek szerint rendezik — nélkülözhetetlen történettudományi segédkönyvvé válhat. A kiadott adatoknak az eredeti szerint való ellenőrzése és a kiadatlan oklevelek kiválasztása ugyanolyan módszerrel volna megvalósítható, mint ez az Árpád-kori történeti földrajz anyaggyűjtésénél történt. *Benkő Lóránd* hozzászólásában a régi vezeték- és személynevek táji eltéréseire mutat rá. *Deme László* ismét felhívja a figyelmet arra a különbségre, ami a jelentéssel bíró pogány személynevek és a jelentésüktől elszakadt keresztény személynevek között van. A továbbiakban felveti, hogy a régi magyar nevek képzőinek funkciói többek lehettek kicsinyítőképző szerepénél, amihez kapcsolódva *B. Lőrinczy Éva* vizsgálja a személynévképzők funkcióját. *Kovalovszky Miklós* a nevek esztétikai, irodalmi és stilisztikai hatásának vizsgálatát szorgalmazza; *Rácz Endre* a keresztnevek becézésének módját elemzi; *Vértes Edit* az osztyák személynévkutatáshoz szolgáltat adalékokat; *Büky Béla* a fővárosi keresztnévadás divatját dolgozza fel 1895—99 és 1945—49 között. *Karácsony Sándor Zsigmond* arra mutat rá, hogy a XVIII. században tájanként milyen eltérések mutatkoznak a keresztnévadás divatjában. *Maksay Ferenc* kifejti, hogy a családnevek kialakulása nem egyszerre történt a XIV. századtól; a szélterületeken késés figyelhető meg. *Mikesy Sándor* három előadás anyagát és szempontjait egészítette ki. A kötet értékét emeli, hogy függelékként kiadták benne *Berrár Jolán* „Női nevek 1400-ig" c. tanulmánya eddig kiadatlan részét. Az értékes tanulmánygyűjteményt történész is haszonnal forgathatja.

GYÖRFFY GYÖRGY

MIHÁLY BUCSAY:

GESCHICHTE DES PROTESTANTISMUS IN UNGARN

(Stuttgart, Evangelisches Verlagswerk. 1959. 227 l.)

A PROTESTANTIZMUS TÖRTÉNETE MAGYARORSZÁGON

Ez a könyv forma, hang, ízlés dolgában, sőt tudományos látókörének viszonylagos szélességével is a legkiemelkedőbb mindama kísérletek között, amelyek kb. harmadfél század óta magyar protestáns írók tollából a külföldi hitrokonok s általában magyarul nem értő történetkutatók tájékoztatására kikerültek. Nem azt akarjuk ezzel mondani, hogy szerzője a gyakorlati cél sikeres megközelítése mellett a legmagasabb tudományos követelményeknek is meg tudott volna felelni. Ebben nemcsak egyházi-vallásos szemlélete akadályozta, hanem az is, hogy históriai felfogása általában idealisztikus és a szellemtörténeti iskola irányvonalában mozog. Ez a vonal a nyugat-európai és az északamerikai történelmi gondolkozásban mai napig uralkodó, az egyház- és vallástörténelmi irodalomban érthetőleg még fokozottan is. Nem lehet csodálni, hogy *Bucsay Mihály* is ehhez tartotta magát, viszont részünkről természetes, ha megállapítjuk: mai legmagasabb mértékeink szerint az egyháztörténelem (helyesebb, mert egyetemesebb koncepció szerint: *vallástörténelem*) tudományos művelését nem úgy képzeljük el, ahogyan ebben a könyvben előttünk áll. Még (mint a jelen esetben) *nem* szorosan szaktudományos célból készült művekben sem tudjuk magunkévá tenni a vallási s ezeken belül az egyházi jelenségeknek az emberi történet általános és törvényszerű folyamataitól való elszige-

telését, természetfölötti indítékoknak a történelmi előadásba és magyarázatba való bebekapcsolását s ezzel az egész történelmi anyagnak a gazdasági-társadalmi valóság talajáról délibábként való fölkapását. Ismeretes, hogy Goethe, kevéssel halála előtt, Luthert és a reformációt egyebek közt azért dicsérte, mert azóta „*wir haben wieder den Mut, mit festen Füssen auf Gottes Erde zu stehen...*" Nem egészen találó jellemzés, mert a reformáció embere még legföljebb csak a *féllábával* került vissza a földre, még így is igazában csak a renaissance és a humanizmus természet-, történelem- és társadalomszemléletének segítségével. De még ezt is érdeméül kell betudnunk a reformációnak, legalább az első, viszonylag leghaladóbb korszakában, meggondolva azt, amivel nagy magyar festőművészünk, Szinyei Merse Pál bírálta annak idején a futurizmust: „a biliárdban is csak az a lökés érvényes, amelyiknél a játszó legalább a *féllábával* a padlón marad." Ez áll ennek a könyvnek szerzőjére is. Távol van a marxizmusnak történettudományilag is érvényes átütő igazságától, de legalább a féllábát nem kapja fel a földről: kiemelkedő érzékkel bír az általános politikai és kulturális összefüggések iránt, az ilyen természetű munkákban azelőtt uralkodó szokványos kegyes szólamok helyett megbízható és sokoldalú tényanyaggal dolgozik, nem akar — szintén a megelőző hasonló célú munkákkal ellentétben — kritikátlan dicshimnuszt írni a magyarországi protestantizmusnak sem vallási értékeiről, sem politikai vagy művelődési érdemeiről. Egy-két kisebb kivételt leszámítva, sehol sem esik ki abból a józan és szerény magatartásból, amelyet ezen a téren (a külföld tájékoztatásában) működött legtöbb elődjénél, kivált az 1918—1948 közöttieknél nagyon is hiányolni lehetett. Tudása egészben véve alapos és gazdag. A magyarországi protestantizmus sokrétű és sokszínű voltát igyekszik a valósághoz híven, tehát nem egyik vagy másik protestáns felekezet és dogmatika egyoldalú kiemelésével bemutatni és értékelni (bár ez nem mindig sikerül neki egyformán). Hangja szerencsés, előadása előkelően mérsékelt, nacionalista-soviniszta nyomoktól és emlékektől csak elvétve árnyékolt. Könyvével ennélfogva, a fentebb említett alapvető hiányosság ellenére is, jó szolgálatot tett tudománypolitikánk és általános kulturális kapcsolataink ügyének — olyan szolgálatot, amelynek színvonaláig mindmáig nem jutott el a hasonló jellegű és célkitűzésű egyházi-vallási történetirodalom egyetlen magyarországi eredetű terméke sem.

Egypár, a részletekbe vágó (de egyáltalán nem kimerítő) bíráló megjegyzésünknek egyfelől az a célja, hogy a könyv történelmi alapszemléletének hiányos és hibás voltát néhány konkrét példával is megvilágítsuk, — másfelől az, hogy egy kívánatos második kiadás esetére az „addenda et corrigenda" tekintetében a szerzőnek néhány legfontosabb adalékkal szolgáljunk (hangsúlyozva, hogy ezek számát még lehetne szaporítani).

Amennyire helyeselni tudjuk, hogy a reformációtörténet bevezetéséül és megalapozásául az ősmagyarság és a középkori magyar kereszténység vallási képét is igyekszik felvázolni, annyira elégtelennek tartjuk ezt a vázlatot majdnem kizárólag pszichológiai és szellemtörténeti beállítottsága miatt (12—13. l.). — A clunyi reform hatása a magyar egyházalapításra az újabb kutatások világánál túlértékeltnek látszik, különösen erős túlzás a „nicht aus politischer Berechnung" hangoztatása (13—14. l.). — Dévai Biró Mátyás életének eseményeire nézve az elmúlt másfél évtized hozott bizonyos új megállapításokat vagy legalább feltevéseket, amiknek figyelembe vétele a szerző jelenlegi szövegén némi módosítást kívánna (27—28. l.). — A szellemtörténeti szempont egyoldalúsága nagyon kiütközik a magyarországi reformáció elterjedésének és a török—magyar viszony kialakulásának magyarázatából is (36., 41. l.). — Izabella királyné (61. l.) nem volt „eine gebürtige Sforza", mert csak az anyja volt Sforza-lány. — Az antitrinitarizmusról szóló rész nagyon vékony, a szombatosság tárgyalása még elégtelenebb (61—64. l.). — Téves látás: „Dem katholischen Lager stand...seit 1604 ein ebenso einheitliches protestantisches gegenüber." (73—74. l.) — A presbiteriánus mozgalom tárgyalásában (73—74. és 107—111. l.) szerzőnk nem mutat rá nyomatékosan a magyarországi (magyar nemzetiségű) polgárosztály kialakulásának nehézségeire és akadályaira, amik századokon át legfőbb kerékkötői voltak a presbitérium itthoni általános elterjedésének. — A Pázmánynak tulajdonított mondást (82. l.) mások mondták róla, sokkal később. — Bethlen Gábornak csak szájába adták a neki tulajdonított vallásos éneket (85. l.). — Az I. Rákóczi György régebben megszokott idealisztikus protestáns vallási értékelését ma már, amikor részleteiben is ismerjük gazdaságpolitikájának s ezzel kapcsolatos állami és társadalmi tényked éseinek ridegen önző és kíméletlenül dinasztikus voltát, nagyon le kellene halkítani (87. l.). — Nem bizonyos, hogy a gályarab prédikátorok és tanítók pörében terhelő dokumentumokként szerepelt levelek mind hamisítottak voltak (94. l.): az üldözötteknek egyáltalában nem válik szégyenére az, amiről ezek a levelek tanúskodtak, s amitől a régebbi apologétikus történetírás erőnek erejével igyekezett

„tisztára mosni" őket Róma és a Habsburg előtt — ti. hogy egyrészük bekapcsolódott a Habsburg-ellenes politikai mozgalmakba (kuruc bujdosók stb.). — A XVII. századi protestáns belső fejlődés előadásában nagyon megérzik bizonyos református egyoldalúság: lutheránus, unitárius mozzanatokról alig tudunk meg valamit (106—119. l.), pedig egyébként, mint már mondottuk is, a szerzőt általánosságban nem lehet a szemellenzős felekezeti dogmatizmus vádjával illetni. — A korán elhalt ifjú Rákóczi Zsigmond herceg sohasem volt „Thronfolger" (107. l.). — II. Rákóczi Ferencnek sohasem volt jelszava „*Pro* Deo", a szécsényi gyűlés emlékérmén nem „drei *Geistliche* in verschiedenen *Amtstrachten*" láthatók (104. l.). — Hogy a gyulafehérvári Bethlen-kollégiumban „eine glänzende Reihe von ausländischen Gelehrten" (117. l.) működött volna, igen merész túlméretezés: a felsoroltak többsége szürke, Basire egyenesen kártevő tudós vagy nem is tudós egyéniség. — Hatvani Istvánt kár a Heinrich Gusztáv 1886-ban elkövetett vigyázatlanságával „ungarischer Faust"-nak emlegetni (142. l.): a külföldi olvasó nem ismerheti a személyéhez erőltetetten odakapcsolt, mondvacsinált süketlen mendemondákat, s még ki tudja, milyen Spengler-szerinti „fausti" alakot fog elképzelni a (hívő teológus létére is) komoly, sokoldalú és minden sarlatánságtól ment valódi természettudós Hatvaniban. — Hiányolnunk kell a jozefin, szentszövetségi és reformkori protestantizmus ismertetésében (155—178. l.) a megfelelő kiértékelését ama lassú, de feltartóztathatatlan gazdasági-társadalmi átalakulásnak, amely a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetellel és a polgári forradalomba torkollással a magyarországi protestantizmus sorsát a legerősebben befolyásolta. — Mindezen kritikai megjegyzéseimmel persze jó részben magamat is vádolom („*engem* esz a lúg, ha fejed mosom"!): — Bucsay Mihály egyike volt legderekabb tanítványaimnak, 1944 előtti történetírói munkásságomnak alapvetően szellemtörténeti-idealisztikus beállítottságát nagyon is híven elsajátította (bár azt örömmel írom javára, hogy akkori felekezeti-dogmatikus korlátaimon már régebben, de ebben a művében különösen is túl tudott esetenként nézni). Sajnálom viszont, hogy a művének papírra tevése, illetőleg szedése és nyomása idején még nem ismerhette sem a Bach-korszak egyházpolitikájáról, sem Sinai Miklósról és koráról írt könyveimet — mert ezek ismeretében könnyebben tudott volna szabadulni a jozefin, a szentszövetségi és reformkori magyarországi protestantizmus történetének a hagyományban megrögződött, de számos ponton téves beállításaitól, amelyeket itt most nincs módomban egyenkint fölfejteni. — Erős hiány, hogy a magyarországi *plebejus* reformáció régebbi irányaival nagyon kurtán végez, az újabbakkal pedig (baptizmus, nazarénizmus stb.) a puszta említésükön kívül egyáltalán nem is foglalkozik, holott gazdaság- és társadalomtörténeti szempontból ezek igen jelentős tünetek, a külföldi protestánsnak pedig magyar vonatkozásban semmiféle képe nincs róluk, vagy ha van, abban nincs köszönet.

A könyvnek egészben véve nagyon fegyelmezett és arányos technikai kompozíciójából meglehetősen kirínak a 77—79., még inkább a 168—169. és 194—195. lapokon található tömeges adat- és névfelsorolások, amelyek a külföldi olvasó számára *így* teljesen fölöslegesek és hasznavehetetlenek. — A szereplők és helységek magyar neveinek leírásában, illetőleg átírásában és jelölésében sem mutatkozik következetesség, sőt meglehetős önkényesség látszik itt-ott — pedig ebben a kérdésben a H. Krimm professzor írta előszó szerint még bizonyos megegyezés is történt előzetesen a szerző és a kiadó között. — A könyv végén található szemelvényes bibliográfia egészben véve szerencsés válogatás eredménye, bár néhány tételének fölvételével nem tudunk egyetérteni. — Kisebb elírások és sajtóhibák a különben igen szép kiállítású könyvben nem éppen ritkák, de ezek a könyv használhatóságát nem veszélyeztetik komolyabban, s egy második kiadásban könnyen kiküszöbölhetők. — A kép- és térképanyag bővebb is lehetne, viszont a magyar református egyház „címerének" közlésére ebben az 1944 előtti, feudális módra kidíszített formájában (koronás sisak, heraldikus foszlányok) nem volt semmi szükség; tudomásom szerint ma már nem is használ belőle mást az egyház, csak a pajzson levő szimbolikus képet az ősi zászlós báránnyal, amely református talajon egészen a Méliusz Péter koráig megy vissza.

Egy esetleges új kiadásban a „Staat und Kirchen zwischen 1918 und 1948" c. utolsó fejezet bővebben és nemcsak „Nachwort" jellegűen, kevesebb rezerváltsággal és épülő szocializmusunk melletti határozottabb állásfoglalással volna kifejtendő. — Mindezen, itt csak öregéből felsorolt hiányok és hibák mellett is, a szerző a már megelőző számos derék szakdolgozatából ismert elmélyedő tudásának, finom írói tehetségének, erős szerkesztő képességének itt is kiváló jeleit adja. Könyvével — okunk van feltételezni — becsületet szerez azokban a külföldi körökben, amelyeket akár érzületi, akár tudományos szempontból elsősorban érdekelhet ma a magyarországi protestantizmus története.

RÉVÉSZ IMRE

VÉGVÁRI LEVELEK

(Egri és váradi pasák s szolnoki bégek levelezése magyar végvári kapitányokkal és hódoltsági helységekkel), 1660—1682

Sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta Izsépy Edit

(Budapesti Egyetemi Könyvtár kiadványai, 17. Budapest. 1962. 83 l.)

A budapesti Egyetemi Könyvtár kiadványsorozatának 17. számaként megjelent *„Végvári levelek"* című füzet 71 levelet tartalmaz az Egyetemi Könyvtár ritkaságtárának anyagából — zömben az 1660-as évekből. E leveleket a nagyobb kelet-magyarországi török helyőrségek parancsnokai váltották magyar végvári kapitányokkal, valamint a hódoltsági területen fekvő városok és falvak lakosságával. A magyar végvárak parancsnokainak a bécsi kormányzat szigorúan megtiltotta a török hatóságokkal való közvetlen érintkezést; a nekik küldött leveleket a kassai főkapitányhoz kellett felterjeszteniök, mert egyedül ő volt illetékes választ adni a török megkereséseire. Így kerültek a török pasák által írott levelek — vagy eredetiben, vagy másolatban — az akkori kassai főkapitány, gróf Csáky Ferenc kezébe, majd utóbb a Csáky-család levéltárába. A most kiadásra került mintegy 70 levelet eredetileg még a múlt század 70-es éveiben Hanthó Lajos emelte ki a Csáky-levéltárból, azzal a céllal, hogy később kiadja azokat. Az általa kiválasztott levelezési anyag ily módon kiszakadt az időközben ugyancsak Budapestre — előbb a Nemzeti Múzeumba, majd onnan az Országos Levéltárba — szállított Csáky-levéltárból, s az Egyetemi Könyvtár ritkaságtárában nyert elhelyezést. A Hanthó által tervezett kiadás azonban annak idején elmaradt, s az általa kiválasztott török vonatkozású levelek csak most, csaknem évszázados késéssel váltak a kutatók nagyobb nyilvánossága számára hozzáférhetővé, *Izsépy Editnek*, az Egyetemi Könyvtár munkatársának gondos és szakszerű kiadásában.

A török végváriakkal folytatott levelezés kiadása több szempontból is értékes nyeresége a XVII. század második felével foglalkozó magyar történeti kutatásnak. A kiadvány számszerűleg az 1660-as évek alföldi közállapotaira, a mindkét — török és magyar — részről egyaránt üzött katonai portyák és kihágások pusztító hatására vonatkozólag nyújtja a leggazdagabb anyagot. Érdekes utalásokat találunk emellett a hódoltsági jobbágyok kettős adózására, valamint az alföldi hódoltsági kereskedelemre is. Különösen értékesek a kiadvány azon szórványos adatai, amelyek megmutatják, hogy a végvári katonaság egy része a kelet-magyarországi erősségekben sem szakadt el a paraszti termelőmunkától, s a várakból sokszor távoli vidékekre eljárt, hogy mezei munkáját végezze. Figyelemre méltók továbbá azok a levelek is, amelyek a Wesselényi-összeesküvés és a korai kuruc mozgalmak egy-egy vezetőjének és résztvevőjének (pl. Fáy Lászlónak, Szepessi Pálnak stb.) társadalmi-politikai arculatát világítják meg az eddigieknél nagyobb részletességgel.

A XVII. századi magyar társadalomtörténet *nagy kérdései*, illetve a további kutatások *perspektívája* szempontjából azonban mégsem az eddig felsorolt vonatkozásokat tartjuk a legjelentősebbeknek. A kiadvány anyagából, megítélésünk szerint, elsősorban azok a levelek tarthatnak számot a kutatók érdeklődésére, amelyek a magyar nagy- és középbirtokos nemesség, valamint a török katonai és földesúri hatóságok között — különösen az 1664-es vasvári békekötés után — éleződő ellentéteket mutatják meg. Részben *Makkai László* Pest megyei monográfiájából, részben *Purjesz István* „A török hódoltság Pest megyében a XVII. század második felében" című tanulmányából (Levéltári Közlemények, 1958) már eddig is tudtuk, milyen éles küzdelem folyt a török és a magyar földesurak között a paraszti terméktöbblet elsajátításáért, főként a XVII. század derekától kezdve. Izsépy Edit kiadványa most újabb adatokkal és szempontokkal segít általánosítani az említett feldolgozásokból kirajzolódó képet. Igazolja azt a feltevést, hogy a hódoltság-peremvidéki birtokos nemesség a magyar földesúri szolgáltatások egyre nehezebbé váló behajtásával, a szaporodó határperekkel és bírósági ütközésekkel (ld. például az 52., 62. és 63. számú leveleket) éppen a vasvári béke után érezte a legsúlyosabban sértve osztályérdekeit a török uralom által. Mindez meggyőzően támasztja alá azt a — már a kiadvány anyagán túlmutató — megállapítást, hogy a kelet-magyarországi birtokos nemesség legaktívabb csoportjai azért léptek 1670-ben az önálló szervezkedés útjára, mert elemi érdekeik a török elleni védelem saját kézbe vételét diktálták. A korabeli magyar társadalom dinamikájának sajátos ellentmondásával állunk itt szemben: a kelet-magyarországi birtokos nemesség jelentős hányadát éppen élesedő török

konfliktusai indították el azon az úton, amely rövid idő alatt homlokegyenest ellentétes irányba fordult: a török szövetségében elkezdett Habsburg-ellenes kuruc mozgalom kibontakozásához vezetett.

Izsépy Edit bevezető tanulmánya és jegyzetei jól segítik elő a kiadott levelek helyes történeti értékelését, tartalmazzák azokat a szükséges ismereteket, amelyek lehetővé teszik a levelekből kibontakozó történeti kép kiszélesítését, a korkép egészébe való beillesztését. Problematikusnak csupán a kiadvány terjedelmét tartjuk. Kétségtelen ugyanis, hogy a kiadott levelek között akadnak kevésbé jelentősek, sőt érdektelenek is. A teljesség igényéből kiindulva, a szerző olykor még a török eredetű levelek magyar kísérőleveleit is bevette kiadványába, amit a magunk részéről mindenképpen túlzásnak tartunk. Úgy véljük, hogy jónéhány esetben indokolt lett volna a kiadásra szánt anyagot a történeti érték szempontjából megrostálni. — Ennek a kérdésnek a felvetését már csak azért is szükségesnek tartjuk, mert a Csáky-levéltár legnagyobb történeti értékkel bíró levelezési anyagát, véleményünk szerint, nem is a *török* végek parancsnokainak itt kiadott missilisei, hanem a *magyar* végvári kapitányok Csáky Ferenchez írt és mind a mai napig kiadatlan jelentései képezik, amelyek a Csáky-család központi levéltárában találhatók, s amelyeket a jegyzetek összeállításánál részben Izsépy Edit is felhasznált. Míg a török eredetű levelek ugyanis a magyar birtokos nemesség törökkel való, *külső* ellentéteit mutatják meg, addig a magyar kapitányok jelentései a korabeli magyar rendi társadalom *belső* életébe, a birtokos nemesség, a jobbágyság és a katonai rétegek közötti osztály- és rétegellentétek szövevényébe világítanak bele. Az előbbi forráscsoportban a magyar jobbágyság csupán passzív, szenvedőleges mivoltában mutatkozik meg, s végeredményben *statikus* összkép adódik az 1660-as évek kelet-magyarországi társadalmáról. Ezzel szemben az utóbbi forráscsoport a maga feszültségeiben és *mozgásában* tükrözi a keleti országrészek *egész* magyar társadalmát, s roppant sokrétű, változatos anyagot szolgáltat a kuruc mozgalmak *tömeg*bázisának tanulmányozásához. A Csáky-levéltár török vonatkozású levelezésének igen hasznos és örvendetes kiadása után, most már fokozottan indokoltnak tartjuk e magyar eredetű missilisanyag mielőbbi publikálását is. Felhívjuk rá nemcsak az arra leginkább hivatott Izsépy Edit, de az illetékes tudományos fórumok figyelmét is.

BENCZÉDI LÁSZLÓ

JEMNITZ JÁNOS:

AZ 1926. ÉVI ANGOL ÁLTALÁNOS SZTRÁJK ELŐZMÉNYEIRŐL

(Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 20. Budapest, 1961. 73 l.)

Igen örvendetes, hogy az Értekezések új akadémiai sorozatában szép számmal kapnak helyet egyetemes történeti tanulmányok is. Jemnitz Jánosnak az 1926. évi angol általános sztrájk előzményeiről írt színvonalas és komoly elemzőkészségről tanúskodó tanulmánya a szerző első nagyobb tudományos vállalkozása. Ugyanakkor meggyőző cáfolata az éveken át számos magyar történész által fenntartott nézetnek, amely szerint Magyarországon lehetetlen egyetemes történeti tárgyú témát tudományosan feldolgozni. A szerző a 9 napos drámai harcot megelőző hónapok történetét a kormány és az angol szakszervezetek hivatalos jelentései, a sajtó, a feldolgozások és a memoárirodalom bőséges ismerete alapján kíséri végig és teszi érthetővé, hogy a XX. századi angol történet kiemelkedő társadalmi összeütközése, bár magában rejtette a mélyreható társadalmi-politikai változások lehetőségét, miért nem járhatott sikerrel az angol munkásosztály számára.

A szerző minden oldalról bemutatja a döntő harcokra való előkészületeket, a 4 millió angol munkás sztrájkba lépését megelőző hónapokban és a sztrájk előestéjén: a kormány tudatosan és nagy körültekintéssel indította meg támadását, a munkások többségére a tájékozatlanság és előkészületek hiánya volt a jellemző, a szakszervezetek és a Labour Party hivatalos vezetősége a kompromisszumok útját kereste, a következetlen baloldali ellenzék pedig képtelennek bizonyult az ellenakcióra. Az angol kommunista párt ilyen helyzetben hiába kísérelte meg, hogy a munkásságot egy vesztett hadállásból szinte teljesen magárahagyva vezesse új támadásra.

Jemnitz János biztos kézzel bogozza ki a kormány, a burzsoázia táborában meglevő taktikai nézeteltérések hátterét, s — ha röviden és nem eléggé nyomatékosan is, — jellemző

képet ad a baldwini politika lényegéről; ugyanilyen markáns vonásokban sikerült a munkásosztályon belüli fő politikai áramlatokat vizsgálat alá vennie és rámutatnia a gazdasági ellentéteket, a politikai helyzet alapkérdéseit, valamint a teendőket illetően e csoportok közt kialakult eltérésekre.

Ily sokoldalú s a problémák teljes megjelenítésének igényével fellépő munkának a kifejtése még tapasztalt kutató számára sem oldható meg könnyen. *Jemnitz János* is érzékelhetően küzdött tanulmánya felépítésével, s bár sikerrel tett eleget a maga elé tűzött feladatnak e téren is, írása nem mentes a nehézkességtől, ami főleg az előre és visszautalásokban és néhány ismétlésben nyílvánul meg. Néhány jegyzetnek (pl. a 41. oldalon az 5. sz. jegyzetnek) a szövegbe illesztése is indokoltabb lett volna.

Nagyon hasznos az a néhány bevezető oldal, amely az 1926. évi általános sztrájk történeti helyét jelöli meg és egyben bepillantást enged a szerző széleskörű és nagyobb időszakokra kiterjedő tájékozottságába.

H. Haraszti Éva

M. M. СМИРИН:

ГЕРМАНИЯ ЭПОХИ РЕФОРМАЦИИ И ВЕЛИКОЙ КРЕСТЬЯНСКОЙ ВОЙНЫ

(Москва, Учпедгиз. 1962. 261, 2 стр., 4 карты)

M. M. SZMIRIN:

NÉMETORSZÁG A REFORMÁCIÓ ÉS A NAGY PARASZTHÁBORÚ KORÁBAN

Szmirin professzor neve Magyarországon nemcsak a történészek körében ismeretes. Münzer Tamás népi reformációja c. nagy munkája, amely 1947-ben jelent meg (1955-ben pedig második, javított kiadásban, s valamivel korábban, 1954-ben magyar fordításban), a feudalizmus korával foglalkozó történészeken túlmenően nálunk (és külföldön is) a teológusok körében is élénk vitákat váltott ki, de ugyanakkor az esetleges ellentétes vélemény mellett is minden oldalról a tudós feldolgozás pontossága és lelkiismeretessége iránti osztatlan elismerést. 1952-ben jelent meg M. M. Szmirin másik nagy munkája, „Fejezetek a németországi politikai harc történetéből a reformáció előtt" c. összefoglalása, amely bizonyos hátteret ad a Münzerről szóló könyvhöz.

Az itt ismertetett könyvben a szerző ennek a két művének alapvető eredményeit összegezi népszerű formában, igen részletes figyelemmel a tárgyalt kérdések előzményei iránt. Tárgya voltaképpen Németország története a XVI. század első negyedében, s a bevezető fejezetekben, amelyek a korszak gazdasági fejlődését mutatják be, ezzel az időbeli kerettel dolgozik a szerző, ezen belül szól a politikai helyzetről, a feudális széttagoltság súlyos következményeiről s a katolikus egyház züllésről. Az antifeudális mozgalmak kialakulásának az előzményeit vizsgálva viszont kissé mélyebbre nyúlik vissza időben, s a Bundschuh első, 1440-es évekbeli jelentkezésétől, az armagnac-ok elleni partizánharctól és a Reformatio imperatoris Sigismundi polgári programjának az ismertetésétől kíséri figyelemmel az ellenzék különböző irányzatainak a fejlődését a reformációs mozgalom kibontakozásáig.

Az eszmei előzmények közt M. M. Szmirin természetszerűleg nagy jelentőséget tulajdonít a humanizmusnak, s ezért igen élénk, plasztikus és szellemesen megírt képet ad a humanizmus németországi csoportosulásairól és tendenciáiról. Ezek után tárgyalja Luther fellépését és tevékenységét a parasztháborúig, Münzer nézeteinek kialakulását, végül pedig a nagy parasztháború eseményeit, kellően kidomborítva itt Münzer irányító és szervező jelentőségét. A befejezés rövid kitekintést ad Németország további fejlődésére a XVI. században.

A könyv a középiskolai tanárok számára készült sorozat egyik kötete (ennek a sorozatnak az egyetemes történet egyes kérdései mellett a Szovjetunió népeinek a történetét egyes korszakok szerint népszerű tudományos munkákban feldolgozó köteteire eddig általában nem fordítottunk elég figyelmet, pedig a Szovjetunió történetét 1907—1917 közt tárgyaló kötet 1956-ban magyar nyelven is megjelent). Fő célja ennek megfelelően a legújabb tudományos eredmények rövid, a lényeget visszaadó összefoglalása, a csupán a szakembert érdeklő bizonyító anyag elhagyásával, ill. leszűkítésével, s amellett — a tudományos színvonalból mit sem engedve — élvezetes, jó stílusban. (Elég sajnálatos, hogy nálunk ezt általában külön meg kell jegyezni, mintha nem volna voltaképpen természetes dolog, hogy a legalaposabb tudományt is elő lehet adni színes és

megnyerő stílusban.) Különösen a humanizmus áramlatainak és Luther működésének a tárgyalásánál tűnnek fel a munkának ezek az előnyei.

Számunkra a könyv nemcsak azért érdekes, mert a német történelem egyik sorsfordulójának a legújabb eredmények alapján álló összefoglalása, hanem azért is, mert azt mutatja, hogy a Szovjetunióban a kiváló tudósok vállalják a tudományos eredmények népszerűsítésének, népszerű munkák megírásának a fáradságát is, s ezen a téren is kiválóan megállják a helyüket. M. M. Szmirin könyve ebből a szempontból is követendő példaképünk lehetne.

NIEDERHAUSER EMIL

JAN REYCHMAN:

ZE STOSUNKÓW KULTURALNYCH POLSKO—WĘGIERSKICH W EPOCE OŚWIECENIA

(Warszawa, Universytet Warszawski Dzial Wydawnictw. 1960. 81 l.)

LENGYEL—MAGYAR KULTURÁLIS KAPCSOLATOK A FELVILÁGOSODÁS KORÁBAN

Jan Reychman professzor, a Varsói Egyetem Magyar Filológiai Tanszékének vezetője már több mint húsz éve foglalkozik a magyar—lengyel történelmi, nyelvészeti és művelődéstörténeti kapcsolatok felkutatásával és feldolgozásával. A második világháború alatt lengyel menekültként élt Magyarország területén és bámulatos gyorsasággal sajátította el a magyar nyelvet. Egymás után írta a magyar—lengyel kapcsolatokról, magyarországi lengyel polonicákról szóló cikkeit, recenzióit a magyarországi lengyel menekültek lapjaiban és folyóirataiban. E kisebb írásokból egy kis kötetrevaló gyűlt össze már 1944-ben, és csak a háború utolsó szakaszának gyors eseményei akadályozták meg, hogy az ötéves tartózkodás alatt írt cikkek, ismertetések könyvalakban megjelenjenek.

Reychman a felszabadulás után hazájába visszatérve külügyi, majd egyetemi turkológiai munkája mellett szorgalmasan ismertette a lengyel szakfolyóiratok hasábjain a magyar történettudományi, levéltári irodalmat és a lengyel—magyar kapcsolatokról szóló könyveket, tanulmányokat. Magyar—lengyel irodalmi kapcsolatok kérdésében is nem egyszer szólalt fel a Pamiętnik Literacki, a Nowa Kultura és más folyóiratok hasábjain. A Rocznik Literackiban (Irodalmi Évkönyv) rendszeresen ismertette az évenként lengyel fordításban megjelenő magyar szépirodalmi műveket.

1952-ben a lengyel—magyar kulturális egyezmény alapján létrejött varsói egyetemi magyar tanszék megbízott vezetője lett, ahol Magyarország történelmét, földrajzát és folklórját adta elő és doktori szemináriumot vezet. A tanszék számára elkészítette „Dzieje Wegier" címen Magyarország történetéről szóló jegyzetét, ugyancsak lefordította lengyelre a Heckenast—Incze—Karácsonyi—Lukács—Spira-féle „A magyar nép története" c. népszerű áttekintést. Ettől az időtől kezdve még fokozottabb energiával foglalkozik a magyar—lengyel történelmi és irodalmi kapcsolatok, kiadványok ismertetésével, a lengyelországi finnugor kutatások felkutatásával és összegezésével. Néhány éve ő irányítja a nagy, akadémiai magyar—lengyel szótár munkálatait is.

Eredeti önálló kutatásai az utóbbi években a felvilágosodás korának magyar—lengyel művelődési kapcsolataira irányultak (Polacy w kąpielach bardiowskich w XVIII i XIX wieku. Spraw. PAU. 1953. — Podróże polskie do kąpieli bardiowskich w XVIII i na poczatku XIX wieku. „Wierchy", XXVII. 1958. — Jakoobini wegierscy w roku 1794 a Insurekcja Kosciuszkowska. „Kwartalnik Historyczny", 1957. — Les études finno-ougriennes en Pologne. „Ural-Altaische Jahrbücher", 1959. — Zur Beschäftigung mit der ungarischen Sprache im Polen des 18. Jahrhunderts. „Ural-Altaische Jahrbücher" [Memorial Farkas] 1959 stb.) és ezeknek első nagyobb összegezését éppen a Varsói Egyetem Filológiai Kara Kiadványainak sorozatában, a Magyar Tanszék 1. köteteként megjelent munkában kaptuk.

Reychman e munkájában a felvilágosodáskorabeli lengyel—magyar kapcsolatoknak azt a részét mutatja be, amelyek a kor kiváló mágnása, a sokoldalú filológiai érdeklődésű Adam Czartoryski (1734—1823) személyéhez fűződnek. Czartoryski birtokai Lengyelország déli területén feküdtek, és ez lehetővé tette számára, hogy a Kárpátok túlsó oldalán élő magyar nemességgel személyes kapcsolatokat tartson fenn. Czartoryski

érdeklődött nehezebb, ritkább egzotikus nyelvek iránt, sőt foglalkozott valamelyest a keleti irodalmakkal is. Ezt az érdeklődést Mária Terézia varsói követe, Reviczky Károly (1772—1779 között tartózkodott Varsóban) ébresztette fel benne. Bár Reviczky magyar volt, Czartoryski érdeklődése ekkor még nem terjed ki a magyar nyelvre is. A magyar nyelv iránti érdeklődése csak jóval később, a felső-magyarországi magyar nemességgel való kapcsolatai és bártfafürdői tartózlodásai hatása alatt jelentkezett. Reychman leírja a bári konfederáció tagjainak bártfai tartózkodását, majd Adam Czartoryskinak és. kíséretének a XVIII. század végén évenként megismétlődő bártfai üdüléseit. Czartoryski kíséretében több ismert lengyel közéleti személyiség volt (Niemcewicz, a költő és mások), akiknek emlékiratai alapján Reychman rekonstruálja e tartózkodások lefolyását.

Bártfafürdő 1794 körül a magyar—lengyel forradalmi kapcsolatok színhelyévé vált, amelynek bizonyítékaként szerző bőven idéz *Benda Kálmán* háromkötetes „A magyar jakobinusok iratai" c. munkájából. A Czartoryskiak látogatásai időben átnyúltak a XIX. század elejére is, amikor e fürdő a magyarok között is egyre népszerűbb lett. Dessewffy Józsefnek, Kazinczy Ferencnek Lengyelország iránti érdeklődését is a bártfai találkozókra vezeti vissza a szerző. Igen találóan húzta alá Reychman, hogy a lengyel és magyar liberális nemességnek ugyanazok voltak a problémái: a nemzeti nyelv, a polgári szabadságok, a sajtószabadság kérdése, ami kétségkívül megkönnyítette a kölcsönös megértést. E találkozók nyomán az analóg problémáknak felismerése hatással volt Czartoryskinak a magyar nyelv iránti érdeklődésére. Reychman a Czartoryskiak könyvtárában megtalálta az ún. debreceni grammatikának azt a példányát, amelyet Bártfafürdőn 1799-ben Dessewffy dedikációval ajándékozott a poliglott érdeklődésű lengyel hercegnek. Czartoryski magyar nyelv iránti érdeklődésének fontosabb bizonyítéka a lengyel mágnás kezeírásával írt „Grammatyka wgierska" (Magyar nyelvtan) c. füzet, amely szintén a családi gyűjteményekben maradt fenn. E füzet társalgási és nyelvtani gyakorlatokat tartalmaz minden rendszer nélkül, sok hibával és következetlen helyesírással. Ezeket a nyelvész számára különösebb értéket nem jelentő jegyzeteket a szerző már előbb bemutatta a Magyar Nyelv 1959. évfolyamában. Reychman idáig még nem tudja megmagyarázni, ki volt Czartoryski magyar nyelvtanára, de felsorolja mindazokat a magyar politikusokat, akikkel Pulawyban magyarul beszélgethetett. Szerző megemlíti azt az érdekes körülményt is, hogy munkájának hőse a magyar nemesség elnyerése után magyar nyelven beszélt Bártfa és Sáros megye képviselőihez.

S jóllehet Czartoryski könyvtárában más magyar nyelvtanok is fennmaradtak, mégsem lehet azt mondani, hogy érdeklődése elméleti jellegű lett volna. Elsősorban gyakorlati jellegű volt, ami többek között abban is megnyilvánul, hogy a török nyelvet komolyan tanulmányozó lengyel mágnás nem vett észre semmiféle hasonlóságot vagy kölcsönhatást a két nyelv között. Nem is érdeklődött a magyar nyelv rokonai iránt, jóllehet Sajnovics és Gyarmati eredményei akkor már hozzáférhetőek voltak és unokaöccse, Jan Potocki, már ilyenirányú tájékozódással is bírt. Sőt utóbbi ilyen irányban tanulmányokat is írt — főként Paliss, Schlözer és mások munkáira támaszkodva.

Reychman igen érdekes munkájából különben következik az is, hogy sem Czartoryski magyar nyelv iránti gyakorlati érdeklődése, sem pedig Jan Potocki elméleti érdeklődése a finnugor nyelvek iránt nem vált a lengyelországi finn-ugor kutatások alapjává. A lengyelországi finn-ugor kutatás — mint önálló tudományág — csak a XX. században fejlődött ki teljesen külön úton — nem támaszkodva régebbi hagyományokra. (Erről ő különben a Nyelvtudományi Közlemények 1959. évi 1. számában írt magyarul, németül pedig az Ural Altaische Jahrbücher 1959. évi évfolyamában.)

Adam Czartoryski érdeklődése a magyar nyelv iránt a magyar—lengyel nyelvészeti kapcsolatok történetében csak elszigetelt epizód maradt, de így is igen érdekes adalék a felvilágosodás korának eddig ismeretlen lengyel—magyar kulturális érintkezéseihez.

CSAPLÁROS ISTVÁN

JAROSLAV PURŠ:

THE INDUSTRIAL REVOLUTION IN THE CZECH LANDS

(A Csehszlovák Tudományos Akadémia Történeti Osztálya. Historica II., Praha. 1960. 183—272.l. Separatum)

AZ IPARI FORRADALOM A CSEH TERÜLETEKEN

A szerzőnek 1954 óta számos tanulmánya jelent meg az ipari forradalom elvi kérdéseiről és csehszlovákiai történetéről a cseh és a szlovák szakfolyóiratokban.* E munkálatok eredményeinek összesítése alapján készült el és jelent meg 1960 folyamán Prágában „Průmyslová revolúce v českých zemích" című monográfiája, valamint ennek a jelen ismertetés tárgyát képező rövidített angol fordítása. A mű két fejezetből áll: az első az ipari forradalom elméleti problémáival foglalkozik, a második, bőséges forrásanyagra támaszkodva, részletekbe menő elemzés alapján mutatja be az ipari forradalom csehországi menetét s ennek egyes szakaszait valamennyi tekintetbe jövő iparágban.

Az ipari forradalom elméleti vonatkozásait és problémáit felvázoló első fejezet rövid historiográfiai kitekintéssel kezdődik, melyet a nemzetközi irodalom idevágó fontosabb munkáiról készült, több lap terjedelmű bibliográfia egészít ki. Az alapvető elméleti vonatkozásokat nagyobb részben a nemzetközi marxista irodalomban már részleteiben is kialakult álláspontokkal egybehangzóan ismerteti. Vonatkozik ez elsősorban az ipari forradalom fogalmát a technikai, gazdasági, társadalmi és politikai átalakulás komplexitásaként értelmező meghatározásra, emellett az ipari forradalom angliai és kontinentális menetének különbözőségéből és összefüggéseiből származó következtetésekre, a gépesítés, országonkénti és iparáganként egyenlőtlen előrehaladására, és még más kérdésekre is. Önálló úton jár viszont, amikor a manufaktúráról a gyárrendszerre való átmenetet a gépek és a vegyi-technológiai eljárások alkalmazásának együttes folyamatába kívánja illeszteni. A termelési processzusban kézi munkát korábban sem igénylő vegyi-technológiai folyamatok szerepének a kézi munkát és az emberi erőt helyettesítő, és a termelés technikáját ezáltal forradalmasító gépesítéssel való azonosítását nyilván az ipari forradalom csehországi történetében fontos szerepet játszó cukoripar technikai átalakulásának problémája sugallta. E megoldást azonban a szerzőnek a politikai gazdaságtan lényeges megállapításait figyelembe vevő elméleti megalapozással még ezután kell elfogadhatóvá tennie, mert a felvonultatott Marx-idézetek álláspontját nem erősítik meg.

A mű legjobb új eredményeit a terjedelem túlnyomó részét betöltő második fejezet tartalmazza.

Az ebben foglalt főbb megállapítások végérvényessége iránti bizalmat nemcsak a források sokaságával és anyagbőséggel való megalapozása kelti fel, hanem ugyanígy hat a szerző által az évek munkája során kiérlelt, a valóság összefüggéseihez sokoldalúan simuló és ezáltal a dialektikus valóság megjelenítését jól szolgáló módszertani elvek következetes alkalmazására irányuló törekvés is.

Bizonyítottnak tekinthető, hogy a cseh országrészekben az ipari forradalom *kezdeti szakasza* a XIX. század elejétől az 1820-as évek végéig tartott. Eleinte gépet csak a textilipar néhány munkafolyamatában, főleg a gyapotfonáshoz használtak, egyes ipari körzetekben, majd fokozatosan a textilipar többi ágazataiban is kezdtek a gépek meghonosodni. Az ipari forradalom az 1848-ig tartó *második, kibontakozó szakaszában*, a harmincas évektől a gépesítés átterjed a cukoriparra, megnő az ipari termékek mennyisége, bővül a gőzgépek alkalmazása: a nyersvasgyártásban a koksz használata, a finomításban a kavaró eljárás kerül túlsúlyba és a papíriparban gépi gyártást és új vegyi-technológiai eljárást vezetnek be, a gépeket már gépekkel gyártják és megkezdődik a közlekedés gépesítése. Az 1860- és 1870-es évek fordulójáig terjedő *harmadik szakaszban* az 1849 után gyorsulva terjedő ipari forradalom Csehországban befejeződik. Addigra az ipar valamennyi

* K otázce průmyslové revolúce v hlavních odvetvích textilního průmyslů v českých zemích (Az ipari forradalom kérdéséhez a textilipar fő ágaiban a cseh területeken). Československý časopis historicky II. évf. (1954) 1. sz.

Použiti parního pohonů v průmyslů v českích zemích v období do nástupu imperialismu (A gőz hajtóerejének felhasználása az iparban a cseh területeken az imperializmus korszakáig). ČsČH. II. évf. (1954) 3. sz. és III. évf. (1955.) 2. és 3. szám.

K problematice průmyslové revolúce v českých zemích a na Slovensku (Az ipari forradalom problematikájához a cseh területeken és Szlovákiában). Historicky časopis Sl. Ak. vied III. évf. (1955) 4. sz. és

Problems of the Industrial Revolution, Kvartalnik historii kultúry materiálnej vol. VI. No 1/2—1958, fasc. suppl. Ergon vol. I. Warszawa 180—192. l.

Einige theoretische Probleme der Industriellen Revolution, Sammelband „Probleme der Ökonomie und Politik in den Beziehungen zwischen Ost- und Westeuropa vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart". Berlin. 1960. 85—101. l. IV. évf. (1956) I. és II. sz.

fő ágában meghonosodik a gépi termelés, lezáródik a vasúti fővonalak kiépítése, kibővül a belső piac. Az ipari forradalom befejeződésének jeleként a gyáripari termelés értéke, a változott árviszonyok figyelembe vételével, meghaladta a régi módon termelt iparcikkek értékét.

Az ipari forradalom vezető iparága Csehországban — hasonlóan számos más országhoz — a textilipar és ezen belül a pamutipar volt. A pamutfonás átalakulása gépi nagyiparrá a szerző által vizsgált ipari körzetekben már a XIX. század elején végbement. A pamutszövés gépesítése és gyáriparrá alakulása közel fél évszázadnyi távolságban követte a fonást, s az 1860—1870-es években fejeződött be. Hasonlóan alakult a gyapjúszövés gépesítése is. A vászoniparban a lenfonás gépi átalakulása a XIX. század közepétől a XIX. század végéig, a vászonszövésé az 1870-es évektől a XX. század elejéig tartott.

A textilipar mellett a csehországi ipari forradalom második vezető iparágává a répacukorgyártás nőtt. Kezdetleges gyártása az 1830-as években indult meg; kedvező hatást gyakorolt a mezőgazdaság intenzív irányban való fejlődésére. A modern technika átvételével — melynek kialakításában cseh technikusoknak igen jelentős szerepük volt — az ipari forradalom ebben az iparágban az 1860—1870-es években fejeződött be. A cseh cukorgyártás méreteire jellemző, hogy az 1880 körüli években az Osztrák-Magyar Monarchia világviszonylatban jelentős cukortermelésének háromnegyed részét a csehországi gyárak termelték.

Jaroslav Purš műve valójában a csehországi iparnak a XIX. század elejétől az 1870-es évek végéig terjedő, adatokban rendkívül bővelkedő, a technikai fejlődés és a termelés szempontjait előtérbe állító története s megismerése mindazok számára, akik a Habsburg-Monarchia, illetőleg az Osztrák-Magyar Monarchia története iránt érdeklődnek, haszonnal jár.

SÁNDOR VILMOS

E. WINTER:

(Herausgegeben in Zusammenarbeit mit N. A. Figurovszkij, G. Harig, B. B. Kafengauz und A. Klima)

E. W. VON TSCHIRNHAUS UND DIE FRÜHAUFKLÄRUNG IN MITTEL- UND OSTEUROPA

(Berlin, Akademie-Verlag. 1960. 345 l.)

E. W. VON TSCHIRNHAUS (1651—1708)

Ein Leben im Dienste des Akademiegedankens

(Berlin, Akademie-Verlag. 1959. 15 l.)

E. W. VON TSCHIRNHAUS ÉS A KORAI FELVILÁGOSODÁS KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPÁBAN

E. W. VON TSCHIRNHAUS (1651—1708) EGY ÉLET AZ AKADÉMIAI GONDOLAT SZOLGÁLATÁBAN

Igen helyes utat választott a Német Tudományos Akadémia akkor, midőn E. Winter professzor szerkesztésében Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas címmel jelentős sorozat kiadását kezdte meg. Az ebben megjelenő kötetek főleg a kelet-európai, közelebbről a szláv népek és a német nép között kialakult tudományos kapcsolatok feldolgozását vállalják. Így jelent meg *E. Winter* és munkatársai tollából Leonhard Euler és a német—orosz tudományos kapcsolatok kérdését tárgyaló kötet, majd követte *Heinz Lemke* műve, mely a Zaluski testvérek németországi kapcsolatait mutatja be. *N. A. Figurovszkij* pedig Tobias Lowitz életének és tevékenységének feltárásával a XVIII. századi német—orosz tudományos kapcsolatok bemutatására vállalkozott.

E kötetek között foglal helyet a több nemzet kutatói által alkotott mű, mely Ehrenfried Walter Tschirnhaus tevékenységének vizsgálatával együtt képet nyújt a korai fel-

világosodás korának számtalan problémájáról. Ezen feldolgozás anyagában népünk XVII. századi története is szerepet kapott, így joggal tarthat számot kutatóink érdeklődésére.

E. W. v. Tschirnhaus személye lehetőséget nyújt arra, hogy szinte az egész XVII. századi Európában nyomon lehessen követni a felvilágosodás eszméinek megjelenését, kibontakozását. Így igen hasznos betekintésre ad lehetőséget az e kor kérdéseivel foglalkozó kutatónak. A terjedelmes kötet 23 tanulmányt tartalmaz különféle nemzetiségű szerzők tollából. Ezek egy része a Tschirnhaus halála 250. évfordulója alkalmából tartott berlini tudományos symposionon előadásként hangzott el, míg a többiek e kötet számára készültek. A tanulmánykötet tulajdonképpen négy részre oszlik. Az elsőben *E. Winter, G. Stiehler, M. Teich, G. Mundorf, L. Richter, A. Blaschka* és *J. Haussleiter* mutatják be a korai felvilágosodást úgy, hogy vizsgálódásuk középpontjába E. W. v. Tschirnhaus személyét állítják.

Ebből a részből ki kell emelni E. Winter tanulmányát, mely a kiadvány alaphangját adja meg emelkedett hangú, jelentős tudományos apparátussal és színvonalon készült biográfiával. Rávilágít arra, hogy a kieslingswaldi származású tudós a korabeli Európában tulajdonképpen az akadémiai gondolatnak volt a megtestesítője és az emberiség haladásáért folyton tevékenykedő magasrendű ethos elt benne. Winter tanulmánya a kor gazdasági, filozófiai, nevelési, kulturális és tudománytörténeti keretébe állítva vizsgálja Tschirnhaust. A többi német kutató pedig mint filozófust és pedagógust mutatja be őt. Kiegészítésül nyelvészeti és bibliográfiai kérdések tisztázását végzik el egyes szerzők. A kötet első részének tényanyaga, összefüggéseket feltáró részei igen gazdagok, így kiragadott példák bemutatása helyett inkább magához a kötethez lehet utalni az érdeklődőt.

A kötet második részében kerül sor a közép- és kelet-európai fejlődés tárgyalására úgy, hogy a tanulmányok részben a széteső feudalizmus és a feltörekvő kapitalizmus ún. „manufaktúra korszakának" jelenségeit vizsgálják meg, részben pedig igyekeznek felkutatni azokat a hatásokat, melyeket Tschirnhaus gyakorolt a jelzett földrajzi tájon. Ennek következtében *E. I. Družinina, C. Grau, Zolnai B., L. Kurdybacha, J. Tibenský* tanulmányaikban mind a korai felvilágosodásra jellemző eszméknek, mind Tschirnhaus saját hazájukban való hatásának felmérésére vállalkoztak. Így bomlik ki e színes tanulmányokból a XVII. század emberének a természettudományok fejlesztésére, a természettudományos műveltség terjesztésére, a kutatási módszerek tökéletesítésére és nem utolsó sorban a valóság megismerésére irányuló szándéka. E publikációk révén tulajdonképpen a modern tudomány alapjai bontakoznak ki. A materialisztikus szenzualizmus hívei közé tartozó Tschirnhaus elsősorban főművével, a Medicina mentis-szel termékenyítette meg a közép- és kelet-európai népek szellemi életét.

E. I. Družinina arra mutat rá, hogy Tschirnhaus hozzátartozott az orosz felvilágosodás pedagógusainak összeurópai forrásaihoz. Kiemeli, hogy ebben a korban Oroszországban Magnickij éppen úgy, mint Tschirnhaus a reálképzés szükségességét hangoztatja és a iskolai oktatás tartalmát jelentős mértékben a természettudományi tárgyak felé akarja eltolni. C. Grau Freiberg oroszországi kapcsolatait ismerteti, míg magyar részről Zolnai Béla vállalkozott arra, hogy ismertesse a XVII. század magyarországi kultúrájának idevágó jellegzetes vonásait. Igen szellemes megállapítások, majd párhuzamok révén mutatja be a korabeli Magyarországon élő és ható cartesiánus gondolatot. Tulajdonképpen három kört határoz meg: II. Rákóczi Ferencét, Mikes Kelemenét és Bethlen Miklósét. Külön fejezetben foglalkozik Rhegenius (Régeni Mihály 1657 körül) és Tschirnhaus kapcsolataival. Kurdybacha Lengyelország korabeli helyzetét foglalja össze, főleg Stanislaw Konieczpolski, a Zaluski testvérek és Mitzler de Kolof reformtörekvéseit elemzi, feltárva azokat a gyökereket, melyek a jelzetteket a német felvilágosodáshoz fűzték. J. Tibenský a szlovákiai szellemi élet XVII. századi vezetői közül Bél Mátyás, majd az atomista I. Czabán és Francis Bacon követőjének, J. Bayernek (az utóbbi kettő eperjesi tanár volt) tevékenységében keresi azokat a gyökereket, egyben közös vonásokat, melyek közösek Tschirnhaus-zal. Tulajdonképpen a fejlődés vonalát a pietizmuson át a jozefinista felvilágosodásig viszi.

A kötet harmadik része tudomány- és technikatörténeti tanulmányokban méri fel a természettudományok fejlődésének hatását a termelési viszonyok alakulására. *A. Kunze* például a felsőlausitzi manufaktúrák fejlődését, a termelési viszonyok átalakulását, a termelőeszközök quantitatív és qualitatív módosulását, az angol kereskedő tőke szerepét ismerteti. *H. Forberger* a technikai kultúra alakulását mutatja be a szász manufaktúrákban, *B. Kafengauz* pedig Oroszország I. Péter uralkodása alatti gazdasági fejlődésének képét rajzolta meg, részletesen foglalkozván Saltykov és Feofan reformtörekvéseivel. E témakör utolsó tanulmányában *A. Klima* Csehország XVII. századi gazdasági életének rajzában a szétszórt és összevont manufaktúrák helyzetét és a cseh üvegipar jelentőségét elemzi.

A mű utolsó része a korabeli természettudomány és technika fejlődéséről számol be. *O. Volk* Tschirnhausról mint matematikusról és fizikusról ír, és igyekszik helyét meghatározni a korabeli matematikában. Volk megállapításait egészíti ki *Zubov*, aki a cartesiánus fizika elemeit kutatja Tschirnhaus írásaiban és gyakorlati működésében. Ugyancsak ehhez a témakörhöz simul *Cenakal* írása, aki a homorútükrök és lencsék gyártási problémáit foglalja össze, míg *Figurovskij* az orosz porcellángyártás fejlődéséről és végül *P. Hoffmann* Tschirnhaus könyvtárának köteteit vizsgálva megállapításokat tesz Tschirnhaus fejlett geográfiai ismereteire és egyben utal kialakult világképének korszerű voltára is.

Itt kell számot adni arról is, hogy Winter professzor Tschirnhaus-zal kapcsolatos kutatásainak összefoglalása az az emlékbeszéd is, mely a Német Tudományos Akadémia különféle osztályainak ülésén elhangzott. Ebben végigkíséri Tschirnhaus útját, megismertetve kapcsolatait a cartesiánus-spinozai Hollandiával, ahol Spinoza mellett első szellemi indíttatásait nyerte, kiemeli a német tudós jelentőségét a tudományos társaságok szervezésében, egy nemzetközi tudományos szerv létrehozásában, ismerteti az Acta eruditorumban végzett munkáját, kibontakoztatja azt a közös frontot, melyet a pietizmus és a felvilágosodás alkottak a Medicina mentis szerzőjének életében, feltárja továbbá írói és fordítói tevékenységének legjelesebb alkotásait, továbbá azokat a kapcsolatokat, melyek a nevelésügy terén közte és Francke H. Ágost között létre jöttek stb. Úgy véli a szerző, hogy a sokirányú, jelentős eredményekkel dicsekvő német tudós élete az emberiség haladásáért folyó tudományos munkának mindig példaadója lesz.

A kötet sok tanulsággal szolgál olvasója számára. Ezek közül mint a leglényegesebbek egyikét kell kiemelni, hogy szinte szimbólumnak kell tekinteni a 22 különféle nemzetiségű tudós együttműködését és erőfeszítését a XVII. század gazdasági, technikai, tudományos, kulturális, pedagógiai fejlődésének bemutatására. A részleteredmények, melyek sok esetben újak és beszédesek, a további munkára való serkentésen és a polémia lehetőségének biztosításán túl, igazolják, hogy eredményes volt e kooperáció, és ez is a jelenlegi tudományos nemzetközi együttműködés lehetőségét példázza. Az ilyenirányú szándékok összefogása révén követendő példát mutatott a kötet szerkesztője, E. Winter professzor.

HANZÓ LAJOS

A XI., STOCKHOLMI NEMZETKÖZI TÖRTÉNÉSZ KONGRESSZUS KIADVÁNYAIBÓL

ERNESTO SESTAN:

LA CITTÀ COMUNALE ITALIANA DEI SECOLI XI—XIII NELLE SUE NOTE CARATTERISTICHE RISPETTO AL MOVIMENTO COMUNALE EUROPEO

(Comité International des Sciences Historiques, XIe Congrès International des Sciences Historiques, Rapports, III. Moyen Âge, Göteborg—Stockholm—Uppsala, 1960. 75—95. p.)

A XI—XIII. SZÁZADI OLASZ KOMMUNÁLIS VÁROS JELLEGZETES VONÁSAI TEKINTETTEL AZ EURÓPAI KOMMUNÁLIS MOZGALOMRA

Sestan professzor, a firenzei egyetem várostörténésze a stockholmi történészkongresszuson tartott előadásában összehasonlítja az olasz városok kommunális mozgalmát a többi európai várossal. Előljáróban részletesen ismerteti és többnyire erős kritikával illeti az eddigi irodalmat. Munkája azonban a továbbiakban is inkább polemikus jellegű, problémacsoportonként foglal állást a begyökerezett, ellentétes elméletekkel szemben, s ismerteti saját felfogását. A kontinuitás kérdésénél rámutat arra, hogy az az elmélet, amely szerint Itália — szemben Germánia limesen túli területeivel — nem az új városok földje, hiszen városai római, sőt praeromán alapokon létesültek, csak részben felel meg a valóságnak. A kommunális fejlődésben sincs különbség a római municipális előzmény nélküli Ferrara vagy az ezzel rendelkező Mantova, Bologna stb. közt. Számos, római korban jelentős város teljesen elpusztul, vagy jelentéktelenné válik a középkorban; másutt mint Közép-Itáliában az elhagyott római — többnyire tengerparton fekvő — városok helyett tőlük távolabb új városok létesülnek. Így, bár általában a középkori olasz városok többségének van ugyan valamilyen római előzménye, nem minden római városnak

van középkori utóda. A továbbiakban foglalkozik a városok topográfiai fejlődésével. Nem minden város őrizte meg a római alaprajzot, sőt ha igen, akkor is rengeteg beépítetlen terület maradt a városon belül. A XII. században ugrásszerűen nő meg a városok területe, Firenze területe pl. 24-ről 75 hektárra ugrik. — A városi fejlődés kiindulópontja is hasonló ugyan az Alpokon túliakéval: így eredetileg az olasz város sem válik el jogilag és közigazgatásilag környékétől. Míg azonban az olasz város közigazgatásilag és bíróilag mindig központja környékének, ez Európa más országaiban nem így volt. Egy olasz várost sem vetettek soha feudális urak castrumai alá. Az összes olasz kommunális város egyben püspöki székhely is volt, ami a további fejlődés szempontjából fontos. Egybeesett többnyire az egyházmegye és a grófság határa is, és ha nem, a polgárság küzdött ezért. Ebből azután lehetőség nyílott később a grófság város alá vetésére. — Az általánosan elfogadott nézet szerint az olasz városok kezdetben „Zusammensiedlung adliger Grundbesitzer" (Ennen) és nincsenek igazi polgári lakosaik. Ez azonban csak részben helytálló. Hangsúlyozni kell azt is, hogy csak a kisebb nemesség költözött be a városokba, a nagyobb urak kívül maradtak. Szemben azonban az Alpokon túllal, a kommunális mozgalmat Itáliában a városi nemesség és az ott ismeretlen világi értelmiség vezette, nem pedig kereskedők. Elismeri azonban, hogy ez a nemesség igen gyakran érdekelve volt kereskedelmi üzletekben. — A további fejlődés során az olasz város aláveti magának a grófságot, és a közigazgatást vagy saját kezébe veszi, vagy azt ellenőrizve megtartja a régit. — A belső fejlődésben különbség az Alpokon túllal, hogy míg ott megmarad a kollegiális vezetés, Itáliában a podestà-rendszer ezt megszünteti. — Sestan professzor műve, bár számos hasznos adatot és jó megfigyelést tartalmaz, az egyes problémákat egymástól függetlenül, inkább csak a tényeket regisztrálva tárgyalja. Munkája sokkal világosabb és hasznosabb lett volna, ha egyrészt jobban keresztül viszi a fejlődés vonalát, másrészt, ha a régi elméletekkel való ellentétet és az Alpokon túli fejlődéssel való egybevetést nem emeli ki annyira és nem teszi ezt a tanulmány gerincévé, hanem magukat az olasz jellegzetességeket veszi kiindulópontnak.

A tanulmányhoz készült korreferátumok sajnos olyan rövidek, hogy alig tudunk róluk néhány szót szólni. *J. Le Goff :* La fiscalité du sel dans les finances des communes italiennes du moyen âge (107—108. l.). A sómonopólium, amely a só elosztásának városi kezelését jelentette, a XII—XIII. században alakult ki, és az olasz városok egyik legjelentősebb jövedelemforrásává vált. Megjegyezzük, hogy a sómonopólium — bár nem városi, hanem királyi — nálunk is ekkor alakul ki. *Hilmar C. Krueger*, Genoese merchants, their investments and contracts 1155—1230 (108—109. l.) genovai jegyzői levéltárak anyaga alapján rámutat, hogy volt itt egy hivatásos pénzbefektető és egy hivatásos utazó réteg. Persze, olykor ugyanazok a személyek mind a kettőt végezték. Rajtuk kívül voltak olyanok, akik csak alkalomszerűen léptek be egy üzletbe. A korai societas-formát hamar az accomendatio váltja fel. *Erich Maschke :* Verfassungs- und Sozialstruktur der südwestdeutschen Stadt im 12. und 13. Jahrhundert (110—111. l.) c. igen érdekes tanulmányában rámutat, hogy a XII. században a burgensis és civis nem azonos fogalom, a burgensis jelenti a községet képező, míg a civis a tágabb rétegeket. Azután is, hogy a város egész lakossága jogilag egyénlő civis lett, fennmarad a különbség a patriciátus és a nép között. A terminológiai változások érdekesen mutatnak rá a céhmozgalmak előtti városi struktúrára. *Georges Ostrogorsky :* La ville byzantine (112. l.). A régi városi autonómia a bizánci korban fokozatosan utat nyitott az állami közigazgatásnak. A birodalom utolsó időszakában ugyan nőtt a városok jelentősége, azonban a helyi nagybirtokosok befolyása alá kerültek.

KUBINYI ANDRÁS

GEORGE PETER MURDOCK:

AFRICA, ITS PEOPLES AND THEIR CULTURE HISTORY. 1959

(New York, Toronto, London, Mc. Graw-Hill Book Company INC. 456 l.)

AFRIKA NÉPEI ÉS KULTÚRTÖRTÉNETÜK

A történettudománynak, ha az afrikai kontinens történetét kívánja feltárni, igen sok nehézséggel kell megküzdenie. Ezek a nehézségek többfélék. Az egyik, és talán ezt lehetne a legfőbbnek tekinteni, az, hogy Afrika történetére vonatkozólag alig rendelkezünk írott forrásokkal. A csekélyszámú forrás közül pedig az úgynevezett Kano Krónikán kívül, mely a szudáni népek nagy családjához tartozó Hausa-k földjén maradt fenn

arab írással, s melyből Szudán történetét ismerhetjük meg, jelenlegi ismereteink alapján más forrást, kivéve a nem afrikaiakat, megnevezni nem tudunk. Kiegészítésül megemlítjük, hogy a kutatásoknak sikerült kimutatni, hogy az afrikai kontinens népeinek volt a múltban is saját írásuk, nevezetesen a Nsibidi, a Bamun, a Vai, a Mende írás Nyugat-Afrikában, az ún. Somali írás Kelet-Afrikában, melyekhez az újabb kutatások szerint a nigeriai Basa-írás és a legutóbb feltárt Kpele-négerek írása járul. 1943-ban *Joffre* Francia Guineában az ún. Toma- és a Gerze-írást mutatta még ki, ezekről azonban még csak keveset tudunk. A felhasználható források közül, melyek nem afrikaiak tollából származnak, a legnagyobb figyelmet Aristoteles Politicaja érdemel, mely Carthagora vonatkozóan tartalmaz igen értékes adatokat. Különösen a társadalmi, politikai, gazdasági viszonyokat ismerhetjük meg jól. Ezen kívül ismerjük egy névtelen görög kereskedő i. u. 60 körül írt munkáját, aki Azania-t írta le, s őrzött meg számunkra igen fontos adatokat, főleg a külkereskedelemre vonatkozóan. El Berki arab történetíró 1067 körül Ghanat látogatta meg és írta le. Ezeknek a műveknek segítségével azonban Afrika történetét a legrégibb időktől kezdve nem ismerhetjük meg. Afrika népeinek története a paleolitikumban kezdődik, s bár a kontinenst akkor benépesítő öt népcsoportot jól el lehet különíteni, a kultúrák egymásra hatása miatt és a keveredést figyelembe véve, e kezdeti idők történetének tisztázásához az összehasonlító és a történeti nyelvtudomány módszereit is segítségül kell hívni. A nyelv azonos szerkezete egyes szavak, különösen a rokonsági fokokat kifejezők előfordulása egy-egy törzs nyelvében, ha nem is enged minden esetben azonos eredetre következtetni, de a hosszabb együttélést, vagy legalábbis a sűrű érintkezést feltétlenül jelzi. Hasonló segítséget nyújt az antropológia is, mely a régészeti leletekkel együtt igen sok kérdésre adhat választ. Ha az így nyert eredményeket a társadalmi viszonyok vizsgálatával egészítjük ki, s vizsgálódásainkat a néprajz területére is kiterjesztjük, akkor írott források hiányában is, értékes következtetéseket vonhatunk le és a valóságnak jól megfelelő képet nyerhetünk a vizsgált népekről.

A szerző tizenegy fejezetre osztott művét ötvenöt alfejezetre bontotta. Az alfejezetekben a népcsoportokat ismerteti, úgy, hogy minden egyes csoport ismertetésekor bemutatja annak néprajzi, embertani, nyelvi sajátosságait és hovatartozását, ismerteti gazdasági életét, társadalmi berendezkedését és közli, amennyiben rendelkezésre áll, a vonatkozó történeti adatokat. Ezekből Afrika népeinek eseménytörténete igen jól nyomon követhető. Sok államot már a XI. század elejétől, a legtöbbet pedig a XIV—XV. századtól kezdve figyelemmel kísérhetünk. E fejezetek részletes ismertetése meghaladná a rendelkezésre álló kereteket, ezért csak nagy vonalakban nyújtunk a tárgyalt anyagról áttekintést. E helyen utalunk arra, hogy a szerző minden egyes alfejezet végén a fejezetben tárgyalt néptörzsre vagy csoportra vonatkozóan részletes irodalom-felsorolást közöl, mely a kérdéses anyaggal kapcsolatban igen széles tájékozódást biztosít a részletek iránt érdeklődők számára. A bevezető fejezetek igen alapos áttekintést nyújtanak az anyagban előforduló főbb szempontok és ismeretek, valamint az alkalmazott módszerek tekintetében.

Afrikát úgy is szokták említeni, mint az emberiség bölcsőjét. A szerző is említi ezt a felfogást, és azzal támasztja alá, hogy az afrikai kontinens területéről különböző lelőhelyekről igen korai emberi leletek kerültek napvilágra. Hogy ez a felfogás mennyire helytálló és mennyire nem, ez alkalommal aligha tisztünk eldöntetni.

Leletek alapján ismert tény, hogy az afrikai kontinens benépesedése igen korán megindult. A paleolotikum óta Afrika öt népcsoporttal népesedett be. Ezek a következők: busman, kaukasoid, mongoloid, negroid és pygmoid. A mai embertani és néprajzi kutatások eredményei nyomán azonban már többszáz etnikailag, nyelvileg stb. elkülönített népet, törzset tart számon a tudomány. E vizsgálódások folyamán és kapcsán a kérdéssel foglalkozó kutatók részletes vizsgálat alá vették az afrikai nyelveket is és több, sok esetben szerencsés, de több esetben tévedésektől sem ment hosszú munka után a kérdés ma már teljesen kielégítő megoldást nyert. Greenberg kimerítő és minden tekintetben kielégítő tudományos osztályozást adott az afrikai nyelvekről. Meg kell említenünk, hogy az egyiptomi nyelv külön kérdést jelent. Kutatók szerint a hámi-nyelvcsaládból származik, melynek modern képviselői az ún. keleti hámi-nyelvek, pl. a berber stb. A nyelvszerkezet és szókincs arra utal, hogy a sémi nyelvekkel áll rokonságban és így élesen elhatárolható a többi afrikai és ázsiai nyelvcsaládtól. Az egyiptomi írás kérdése még nem teljesen megoldott. A jelek fogalmi értékük mellett egy vagy két fix mássalhangzó és a hozzájuk tartozó magánhangzó jelölésére szolgálnak. Bár a külső megjelenési formában az idők folyamán állt is be változás: a hieroglif írás mellett kialakult a hieratikus kurzív, majd a demotikus írás, az írásrendszer változatlan maradt, és különállása a már említett írásoktól nem kétséges.

Egyiptom különben is külön kérdést képvisel az afrikai kontinens történetében s Murdock külön is kiemeli ezt abban a fejezetben, melyben vázlatosan ismerteti Egyiptom fejlődését. Ismételten rámutat azonban arra, hogy Egyiptom hatása Afrika népeinek életében igen sok területen érvényesült. A szerző e hatást legtöbbször a kormányzati formák ismertetésénél említi. Kétségtelen, abban a tényben, hogy egyes afrikai népeknél a király isteni, illetve égi származását hangsúlyozzák, lehet hasonlóságot felfedezni. Ez azonban nézetünk szerint inkább a totemizmusra, mint közös forrásra vezethető vissza. Afrika népeinek Egyiptomnál jóval alacsonyabb gazdasági, társadalmi stb. színvonala messzebbmenő következtetéseket nem enged levonni. A gazdasági és társadalmi berendezkedés ily nagy színvonalbeli különbsége miatt csak külsőségekről lehetett szó. Miután a szerző a gazdasági élet és a társadalmi berendezkedés összefüggéseit nem vizsgálja, érthető, hogy e külső jegyeknek a valóságosnál nagyobb jelentőséget tulajdonít. Egyiptom gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális életét igen jól ismerjük. A legrégibb emlékek tanúsága szerint már a kezdeti időkben is igen fejlett, jól szevezett állam volt. Megállapíthatjuk az emlékekből a fáraó fogalmának kialakulását is. A szó maga „Nagy-ház"-at jelent és a kezdeti korban a tisztség maga minden valószínűség szerint hasonlatos volt a főnökéhez. A tisztséget a kezdeti időkben akkor, amikor a főnök fáraóvá kezdett átalakulni, olyan személy töltötte be, aki a „Sólyom" nemzetségből származott. Ennek a nemzetségnek isteni származása általában a köztudatban elterjedt volt. A fáraó személyének isteni tiszteletével párhuzamosan a gyakorlati hatalomból való részesedése egyre korlátozódott, s abból mind nagyobb és nagyobb részt ragadtak magukhoz a nagy templomok főpapjai, akik néhány elökelő világi bevonásával a fáraó nevében gyakorlatilag a birodalmat kormányozták. A kormányzásban nagy szerepet játszott a jól megszervezett és nagyszámú hivatalnoksereg. Ez a hivatalnoksereg azonban munkáját csak azért és úgy tudta ellátni, mert a legrégibb időktől kezdve ismert írásrendszer lehetővé tette az írásbeliséget. Úgy gondoljuk, ezzel a néhány felvetett gondolattal is sikerült megmutatni, miért nem lehet kifejezett hatásról beszélni, hanem csak külsőségek átvételéről a többi afrikai nép esetében.

Előre bocsátjuk, hogy arról az igen gazdag és értékes anyagról, melyet a szerző az afrikai népek történetére, gazdasági, társadalmi, politikai berendezkedésére vonatkozóan egybegyűjtött és elénk tár, csak igen nagy vonalakban adhatunk áttekintést.

A gazdasági élet ismertetése keretében a szerző bemutatja a termelési módot. Ezek között a legnagyobb szerepet a vadászat, gyűjtögetés, földművelés és halászat játssza. A gyűjtögetés és vadászat sok helyen, túlélve a paleolitikumot, még ma is fontos szerepet játszik. Az Afrikát története folyamán ért kultúrhatások és kölcsönhatások szempontjából igen fontos a termesztett növényféleségek származási helyének megállapítása. Ezek között India, Ázsia, Indonézia, a Közel-Kelet és az amerikai kontinens szerepel leginkább. Az állattenyésztést nem ismeri minden törzs. A munkák elvégzése során igen sokféle változatban szerepel a nemek szerinti munkamegosztás, amihez sok törzsnél még szigorú rituális szokások és képzetek is járulnak. Az állattartás indokai nem minden törzsnél azonosak. Húsukat aránylag ritkán fogyasztják, s a fejés, tehát a tej felhasználása és a vaj készítése sem általános.

Termékeiket piacokon cserélik ki. Némely vidéken rendszeresen meghatározott napokon és időközben tartják ezeket. Ezen a helyi jellegű kereskedelmen kívül, mely főleg az egyes kisebb körzetek árucseréjét szolgálja, vannak adatok arra vonatkozóan, hogy az afrikai kontinens egyes államai élénken részt vettek a nemzetközi kereskedelemben is. A főniciai pun kereskedelem, mely Tirusszal és a nyugati Mediterráneummal tartott kapcsolatot, főleg közvetítő jellegű volt. Hasonló szerepet töltött be a Szaharán átmenő karaván-kereskedelem. Ismeretes az is, hogy az Indiával folyó kereskedelmet egyidőben Etiópia ellenőrizte. Azania pedig 2000 körül kereskedelmi központ volt. Egyiptom XI. és XII. dinasztiakori expedíciói Punt és a Vörös-tenger vidékére szintén a korabeli élénk kereskedelmi élet tanúi. Magadishe és Kilwa területén pedig a VIII. századból származó kínai pénzeket találtak. S bár a szerző csak futólag említi a kézművességet Nubiában, talán nem lesz érdektelen, ha említést teszünk arról, hogy egyes területeken a bronz- és aranyművesség igen magas fokot ért el. Az a bronzrelief pl., melyet a többi között a British Múzeum őriz, igen magasfokú mesterségbeli tudásról tanúskodik. Az említett relief Beninből való. Egy Kongó vidéki kettős fapohár Néprajzi Múzeumunk egyik féltett darabja.

Igen részletesen tárgyalja Murdock az afrikai népek társadalmi berendezkedését, mégpedig minden népcsoportét és törzsét külön. A társadalmi berendezkedés döntő módon a rokonsági szervezeten épül fel. A rokonsági fokok és kapcsolatok igen nagy szerepet játszanak az afrikai népek életében. Az apa- és anyajogúság csak két pólusként határozható meg, miután a kettő között több átmeneti változat ismeretes. Nagyrészt

ezek határozzák meg a házassági szokásokat is, sőt a vagyonjog alapját is ezek adják meg ott, ahol a vagyoni különbségek már kialakultak, vagy már kialakulóban vannak. Igen sok változatot mutatnak a házassági formák is.

A népesség általában zárt falvakban vagy telepeken él, a nomád törzsek azonban lakhelyüket állandóan változtatják.

A szerző több független állam történetének ismeretében, melyek főleg a középkortól kezdve követhetők nyomon, megvizsgálta a kormányzati formákat, s öt formát határozott meg. Miután a részletes ismertetés és bírálat igen messze vezetne, pusztán csak felsorolásra szorítkozunk. Az első a szerző által primitív demokráciának nevezett forma, a második a született arisztokrácia uralma, a harmadik az ún. berber köztársaság, majd a Gada köztársaság, végül a Wittfagel nyomán keleti despotizmusnak nevezett forma. Azonosításuk meglehetős nehézségekbe ütközik, miután, mint már említettük, a szerző a gazdasági alap és a társadalmi berendezkedés összefüggéseit nem vizsgálja. Figyelmet érdemel a férfi és néhol a női törzstagok korcsoportokba való beosztása. Minden korcsoportnak megvan a maga feladatköre és a társadalom életében elfoglalt helye összefügg azzal, hogy melyik csoportba tartozik. Némely törzs életében fontos szerepet töltenek be a titkos társaságok. Sajnos ezekről a társaságokról a szerző nem szól részletesen, ismertetésük pedig rendkívül fontos lenne a mitoszkutatás szempontjából.

A szerző sajnálatos módon nem emlékezik meg az afrikai művészetről, pedig a rhodéziai busman sziklarajzok, melyek az Altamira-i és a Font-de-Gaume-i rajzokkal rokonok és valószínűen egykorúak, részletes vizsgálatot érdemelnének. Ugyanígy mostohán bánik a szerző a régészeti leletanyaggal is. Ennek részletes ismertetése azért lett volna fontos, mert rá kellett volna mutatnia azokra az összefüggésekre, amelyek az afrikai kontinenst pl. Európával összekötik. Példaképpen csak azt említjük meg, hogy az Almeria-kultúrát, melyet afrikai földművelők hoztak létre, szoros kapcsolatok fűzik a dél- és közép-franciaországi chassei kultúrához. E kultúra viszont a svájci cortaillad és a Brit-szigetek Pigott által Windmill Hill-nek nevezett kultúrájával rokon. A kelet-afrikai ún. „still bay" kultúrák viszont „solutrei" formát mutatnak. Ezzel a néhány odavetett példával, melyeket még bőven lehetne szaporítani, szeretnénk rámutatni arra az igen fontos szempontra, hogy bármilyen tiszteletre méltó az összegyűjtött anyag, végeredményben nem teljes értékű, mert a levont következtetések és az ezek segítségével feltárt összefüggések bemutatása a munkából hiányzik. Az összefüggéseket feltárni és azokra rámutatni, különösen kultúrtörténeti munkánál, elengedhetetlen.

A fentebb említettek ellenére is rá kell mutatnunk arra, hogy Murdock műve adatai miatt fontos szerepet tölt be az Afrikáról írott munkák sorában. A fenti néhány kiegészítő megjegyzéssel pusztán a figyelmet kívántuk felhívni néhány olyan szempontra, amelyek a munka használatánál segítséget nyújthatnak.

HATOS GÉZA

ERNST SCHWARZ:

DIE HERKUNFT DER SIEBENBÜRGER UND ZIPSER SACHSEN. SIEBENBÜRGER UND ZIPSER SACHSEN, OSTMITTELDEUTSCHE, RHEINLÄNDER IM SPIEGEL DER MUNDARTEN

(München. 1957. Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks Reihe B [Wissenschaftliche Arbeiten], Nr. 8. 229 l. + 28 térkép)

AZ ERDÉLYI ÉS SZEPESSÉGI SZÁSZOK EREDETE. ERDÉLYI ÉS SZEPESI SZÁSZOK, KELET-KÖZÉPNÉMETEK, RAJNAIAK A TÁJSZÓLÁSOK TÜKRÉBEN

Amint a könyv alcíméből is kitetszik, a jelenleg az erlangeni egyetemen működő ismert germanista itt a nyelvföldrajz felől kísérli meg a szepesi és az erdélyi szászok eredetének, „őshazá"-jának megállapítását. Szepesi és erdélyi történészek és nyelvészek, egymástól többnyire függetlenül, korábban is foglalkoztak e kérdések egyes részleteivel, és eredményeikkel kapcsolatban a magyar tudományosság ugyancsak állást foglalt. Így 1934-ben *Fekete Nagy Antal* (A Szepesség területi és társadalmi kialakulása), 1943-ban pedig *Maksay Ferenc* a Mályusz Elemér szerkesztette „Erdély és népei" magyar és *német*

nyelvű kiadásában. *Schwarz* nem ismeri Maksay összefoglalását, amely — Schwarzhoz hasonlóan — megrostálja az erdélyi szász történészek és nyelvészek eredményeit, s e tekintetben Schwarzcal lényegében egyező véleményre jutott, még pedig 14 évvel korábban! Schwarz a mai német nyelvföldrajz fejlettebb módszerével és gazdagabb anyagával vizsgálja meg a kérdést. Leglényegesebb új eredménye, hogy a szepesi és az erdélyi szászok betelepülése egységes, összefüggő folyamat, amelynek során a mai szász nyelvterület felől Mosel vidéki frankok, továbbá az alakuló szász nyelvjárásterület egyéb telepesei, köztük csekély számban flandriaiak érkeztek a Szepességbe, majd innen Erdélybe. A Szepesség Schwarz szerint tehát északról települt be németekkel. Dél felől, az ország belsejéből csak bajorok érkeztek, ezek azonban a Dél-Szepességen túl nem jutottak. Ezekből a bajor bányászokból Erdélybe is került. A frank eredetű telepesek „őshazája"-ként a Mosel folyó mindkét partja (1. térkép), a bajor bányászok „őshazája"-ként Regensburgtól, illetőleg a Regen folyótól északra húzódó terület állapítható meg (26. térkép). Az utóbbira azonban az erdélyi Tekefalva *(Tekendorf)* és Szász-Régen *(Sächsisch-Regen)* neve bizonyítékul nem használható fel. Schwarz nem ismeri például *Kniezsa István* „Keletmagyarország helynevei" című tanulmányát (vö. *Deér—Gáldi:* Magyarok és románok I, 111—313. l.), nem ismerhette *Helmut Protze* (Zum bairischen und ostfränkischen Anteil am Siebenbürgisch-Sächsischen Jb. für fränkische Landesforschung 1960, 325—344. l.), és hasonlóképpen *Otto Mittelstraß* (Beiträge zur Siedlungsgeschichte Siebenbürgens im Mittelalter. München, 1961) tanulmányát sem. A részleteket illetően ezért még nem egy helyen lehet, sőt kell vitázni.

Schwarz könyve itt azért is érdekel bennünket, mivel Buda középkori németségének, legalább is a Budai Jogkönyv nyelve alapján szorosabb nyelvi kapcsolata volt a Szepesség és az észak-magyarországi bányavárosok németségével. A Budai Oklevéltár és a Budai Jogkönyv alapján tisztázni lehet majd ezeket a kapcsolatokat, amelyek a történésznek is tanulsággal szolgálhatnak. E munkához Schwarz könyve kitűnő összehasonlítási lehetőséget nyújt.

MOLLAY KÁROLY

POLITISCHER BRIEFWECHSEL DES HERZOGS UND GROSSHERZOGS CARL AUGUST VON WEIMAR

(Herausgegeben von Willy Andreas. Bearbeitet von Hans Tümmler. I.: 1778—1790. Stuttgart. 1954. 597 l.; II.: 1791—1807. Stuttgart. 1958. 640 l.)

KÁROLY ÁGOST SZÁSZ-WEIMARI HERCEG POLITIKAI LEVELEZÉSE

Károly Ágost szász-weimari herceg (később nagyherceg) egyaránt ismert irodalom- és tudománypártolásáról, valamint a német nagypolitikában betöltött fontos szerepéről. A hereeg, ellentétben kora német fejedelmeivel, országában mindvégig fenntartott bizonyos viszonylagos szabadságjogokat, s uralkodása idején Weimar a német szellemi és művészi fejlődés központjává vált. A birodalmi politikában a német egység megvalósításán fáradozott, s kezdeményezője volt az 1785-ben létrejött Fürstenbundnak. Károly Ágost szemben állt a Habsburg-törekvésekkel, s mindvégig poroszbarát politikát folytatott; az 1790-es években a porosz hadseregben részt vett a Franciaország elleni intervenciós háborúban, később porosz szövetségben harcolt Napoleon ellen. Magyar történelmi szempontból külön érdekességet ad személyének, hogy 1789-ben a II. Józseffel elégedetlen és Poroszország felé tekintő magyar nemesi mozgalom őt hívta meg a Habsburg-uralom alól elszakadni készülő ország trónjára.

A levelezés sok új, eddig ismeretlen adatot hoz a kor németországi politikájára, a Habsburg-porosz viszonyra, majd főleg az 1790-es évek végétől kezdve a Franciaország elleni külpolitikai elgondolásokra; ezek a Habsburg-monarchia és közelebbről Magyarország története szempontjából sem érdektelenek. A magyar nemesi mozgalom 1789—1790-es terveire és tárgyalásaira a kötet Gragger Róbert kutatásaihoz képest („Preussen, Weimar und die ungarische Königskrone". Berlin, 1923) a lényegben újat nem hoz. (Három Gragger által nem ismert levelet közöl, mindhárom Bek Pál 1789-es weimari és berlini titkos követségével kapcsolatos: 504., 507. és 509. sz.). Ugyanakkor a nemzetközi távlatok megmutatásával rávilágít a magyar probléma európai hátterére.

A kiadványt a Bajor Tudományos Akadémia adta ki. Tümmler forrásközlési módszere mintaszerű, a kiadvány szerkezete könnyen áttekinthető; a bevezetés mindössze Károly Ágost tevékenységének adatszerű összefoglalására és az események időrendjének rögzítésére törekszik. Igen hasznos viszont a kötetek végén található könyvészeti felsorolás, mely a levelekben érintett személyekkel és problémákkal kapcsolatos irodalmat közli.

BENDA KÁLMÁN

NÉMETALFÖLDI TENGERJÁRÓK

Összeállította, az előszót, összekötőszövegeket és jegyzeteket írta: Pálvölgyi Endre

(Budapest, Gondolat Kiadó. 1961. 275 l.)

A magyar könyvkiadás nem bővelkedik kultúrtörténeti munkákban és a népszerűsítő gazdaságtörténet sem erős oldala. A gyarmati területekből most független államokká váló országok történetét, vagy a félgyarmati országok fejlődését is alig-alig vette még tollára magyar történész. A tőke „eredeti akkumulációjának" és kihatásainak történelmi példáit, mintegy illusztrációit is hiába keressük a könyvtárak polcain. Ezért üdvözölni kell a „Németalföldi tengerjárók" című gyűjteménynek íróját, illetve válogatóját, csakúgy mint a Gondolat Kiadót, hogy megtette az első lépést e hiányosságok kiküszöbölésére.

Pálvölgyi Endre előszava, mely értékeli Németalföld százéves szabadságharcát a feudális Spanyolország és az ezt támogató egyház ellen, a maga jelentőségében mutatja be az új kornak ezt az első nagyszabású polgári forradalmát. Elemzi a kereskedelmi és az ipari tőke kialakulásának a következményeit és befolyását a tudomány fellendülésére is, jól jellemezve az egész kort. Minderről írta Engels: „Ez volt a legnagyobb haladó irányú forradalom, amelyet az emberiség addig átélt. Oly kor volt ez, amelynek óriásokra volt szüksége..." És Marx A Tőkében: „Hollandia, amely a gyarmati rendszert elsőnek fejlesztette ki teljesen, már 1648-ban kereskedelmi nagyságának gyújtópontjában állott."

Pálvölgyi az előszóban és a jegyzetekben Marx megállapításához ad mozaikképet és a könyvében hozott válogatások hősei néha az Engels említette „óriásokat" juttatják az ember eszébe. A szerző különben a hajózás tökéletesedéséről éppúgy felvilágosítást nyújt, mint a kalózkodás vagy a rabszolgakereskedelem szerepéről. Maga a könyv a korabeli holland felfedezésekről és kereskedelmi háborúkról, a gyarmatosítás kezdő lépéseiről számol be, mégpedig egykorú élmény-tudósítások, beszámolók és naplók megfelelő részleteinek közreadásával. Különösen érdekesek az „északkeleti" és az „északnyugati" átjárók kereséséről, a Fűszer-szigetek körüli vetélkedésekről és Ausztrália felfedezéséről szóló jelentések.

Jól egészítik ki a művet az alapos jegyzetek és a bő bibliográfia. Viszont hiba, hogy az egykorú, tehát pontatlan térképek mellől hiányzik legalább egy mai általános térkép. „Az indiánok vitorláshajója" képaláíráshoz tartozó kép is egy dél-tengeri, tehát maláj vagy polinéziai kettős-csónakot ábrázol. Egyáltalán nem ártottak volna a bővebb, pontosabb képaláírások. Egyes földrajzi nevek (pl. Annobon — Annabon — Annaboin) neve is különböző alakban szerepelnek az egyes jelentésekben — minden megjegyzés nélkül. A Venezuela előtt fekvő Arun is Aruba szigete értendő.

Az egyes, később fontossá vált helyek kezdeti történetét érdemes lett volna bővebben tárgyalni, például Manhattan (New York) kialakulását és Stuyvesant kormányzását. Azt is meg kellett volna írni pl., hogy a Salamon-szigetek lázas keresésének oka az volt, hogy azokon aranyat, a bibliai Salamon király kincsét remélték találni. — Hasznos lett volna idézni a „Guinea-járók" élményeiből és egyáltalán a Gorée, Arguin, Axim stb. körüli harcokból, melyeknek azután Ruyter diadala vetett véget. Fontos ez azért, mert ez időkben Guinea évi 7000 márkányi aranyexportjából Hollandiának mintegy 3000 márkányi jutott.

Mindent összevéve: Pálvölgyi Endre és a könyvkiadó jó és követésre méltó munkát végzett. És követésre méltó a könyv viszonylagosan olcsó ára is.

AGÁRDI FERENC

WESZPRÉMI ISTVÁN:

MAGYARORSZÁG ÉS ERDÉLY ORVOSAINAK RÖVID ÉLETRAJZA

Első száz. Fordította: Kővári Aladár

(Budapest, Medicina Könyvkiadó. 1960. LVIII + [22] + 479 l.)

Weszprémi Istvánnak, a XVIII. század nagytudású és haladó gondolkozású debreceni orvosnak 1774 és 1787 közt három kötetben megjelent munkája, a hazai orvosok életrajzgyűjteménye, gyakran forgatott kézikönyve a magyar művelődés történetével foglalkozóknak. Ez a gyűjtemény az orvosokon kívül a természettudósokat, sőt természetbúvárokat is felöleli, s az irodalom, az archeológia vagy az általános művelődés történetével foglalkozó egyaránt rendkívül becses, másutt fel nem található adatokat talál benne. Ezért üdvözöljük nagy örömmel az Orvostörténeti Könyvtár és a Medicina Könyvkiadó vállalkozását, Weszprémi alig hozzáférhető, latin nyelvű munkájának eredeti szövegében és magyar fordításban való közreadását. A most tárgyalt kötet a mű első darabját, az első száz életrajzot tartalmazza, ízléses és gondos kiadásban, amely tipográfiailag az eredetit követi. A vállalkozás fontos, sőt bizonyos fokig úttörő volta arra kötelez bennünket, hogy lelkiismeretes alapossággal foglalkozzunk a megjelent kötettel, s ezzel is segítséget nyújtsunk a további kötetek sajtó alá rendezésében.

A kötet elején aláírás nélküli tanulmány ismerteti Weszprémi életét, tudományos és irodalmi működését, jelentőségét. Az igényes irodalmi formában, nagy ismeretanyag alapján megírt életrajz többet és jobbat nyújt minden Weszprémiről eddig készült műnél. Kár, hogy a szerző egy kicsit korából kiszakítva vizsgálja hősét, s annak politikai és társadalmi radikalizmusát több vonatkozásban erősen túlértékeli. (Így pl. amikor a francia forradalom világában élő radikális demokratának, jakobinusnak mondja.) Mivel az olvasó nem látja eléggé a felvilágosodáskori magyarországi, közelebbről debreceni állapotokat, így Weszprémi igazi jelentőségét sem ismerheti meg.

A latin szöveg kiadásában a kötet betűszerinti hűséggel követi az eredetit, a szerkesztő csupán az eredeti kiadás errata-jegyzékében feltüntetett sajtóhibákat javította ki. Ugyanakkor az eredeti variáns-kiadásait egybevetve, megállapította az eltéréseket, s igyekezett a legteljesebb szöveget adni. Kár azonban, hogy a sajtóhibák javításában nem ment túl az errata-jegyzékben foglaltakon, sőt itt-ott a meglevő hibákat még újakkal tetézte (pl. superintendens helyett következetesen superattendens olvasható, így 28., 50., 218. l.). Ennél súlyosabban esik a latba, hogy a szöveget sem filológiai, sem tárgyi jegyzetek nem kísérik. Legalább jegyzetben fel kellett volna oldani a nem szokványos rövidítéseket, helyre kellett volna igazítani Weszprémi egy-két helyen pontatlan fogalmazását, sőt tévedését, és hasznos lett volna utalni az azóta feltárt új adatokra és feldolgozásokra. Az új kiadás így valóban többet adna a régi szöveg egyszerű megismétlésénél, s komolyan segítené a tudományos kutatást.

A magyar fordítás általában olvasmányos, gördülékeny, orvosi vonatkozású vagy elbeszélő jellegű részeknél értelmileg is hűen tolmácsolja az eredetit. Viszont meglepő járatlanságot árul el a fordító a magyarországi latinságban, az egykorú jogi, közigazgatási vagy egyházi terminológiában, nem csak a latinban, de a magyarban is. (Ehhez járul még az archaizálás során létrejött több erőltetett, sőt értelmetlen kifejezés: *öregesküdt* senior helyett, *debreceni tősfi, ispita, bajeset, királyhiány* értsd: interregnum, *tudománymester* értsd: a tudományok doktora stb.). Mindebből számos furcsaság, zavar, sőt félreértés támad. Az, hogy a királyok címeit ahányszor előkerülnek annyiféleképp, de mindig pongyolán fordítja (pl. Zsigmond: „örökfelségű császára a rómaiaknak, királya a magyaroknak, cseheknek, dalmatáknak stb.", 353. l. — III. Ferdinánd: „megválasztott, mindenkor felséges római császár, német, magyar, cseh király stb.", 19. l.), hogy a szabad királyi városokat királyi szabad városoknak nevezi (pl. 141. l.), hogy *Moscoviát* Oroszország helyett *moszkvai birodalom*nak fordítja (408. l.) még nem okoz értelmi zavart. De már a szöveg megértését is lehetetlenné teszi, hogy civitas és oppidum közt nem tud különbséget tenni, hogy a *Theatrum Eperiense*t *eperjesi vértörvényszék* helyett *eperjesi színpad*nak fordítja (397. l.), hogy a magyarul *Heidelbergi Kát*énak nevezett *Catechesis Palatinatat pfalzi Kát*énak (45. l.), az *Ordo praedicatorum*ot domonkos helyett *ferences-rend*nek mondja (63. l.), hogy az *LL.AA. magister*t, ami tudvalevőleg azt jelenti: a tudományok magistere, azaz doktora, *LL.AA. magisterség*nek tolmácsolja (9. l.), hogy a *fehérvári káptalan főnöke* szerinte a *fehérvári lelkészhivatal általános dékánja* (381. l.). Ehhez járul, hogy a latin helyneveket gyakran sehogy, máskor rosszul azonosítja (pl. *ecclesiae Gerhardinae ad Alutam concionatore* nem *az oltmenti Gellért-egyház igehirdetője*,

hanem az oltmenti Fenyőfalva gyülekezeti lelkipásztora, 7. l.; *ecclesia S. Mariae in Alba* nem *Sancta Maria in Alba templom*, hanem a székesfehérvári Szűz Máriáról elnevezett templom, 281. l.; *Halae Magd.* nem *Hala Magd-ban*, hanem a magdeburgi Hallében, 29. l.; *academiae foederatorum Belgarum* nem a *Belga Szövetség akadémiái*, hanem hollandiai akadémiák, 53. l., s *ecclesiae Monasteriensis canonicus* nem *kolostori kanonok*, hanem a münsteri egyház kanonokja, 323. l.). — A személynevek körül is nagy a zavar. Csak egy példa a sok közül: *Rev. Michaelis a SS Trinitate e Schol. Piis*, ezt így fordítja: *tisztelendő kegyesrendi Mihály Szent Háromság templomi plébános*, holott a helyes szöveg: tisztelendő [Horváth, — a vezeték nevet Weszprémi kifelejtette] Mihály kegyesrendi tanár, szerzetesi nevén Michael a Sacrosancte Trinitate (281. l.).

A különféleképp írt és fordított vagy nem fordított nevek közt a névmutató sem teremt rendet. Ez a neveket a szövegben előforduló alakjukban közli, aminek helyessége vitatható. (A Rákócziak pl. Rakotzius, Németh Ferenc Nemethinus stb. néven kerültek a mutatóba.) Ugyan ki gondol arra, hogy Tomori Pált *Thomorroeus*, Baranyai Decsit Détsius-Barovius néven keresse. Arról nem is szólva, hogy ugyanaz a személy több néven is előfordul a mutatóban (Tolnai István — Stefanus Tholnensis, Kollár — Kollarius, Lang — Langius stb., stb.).

Kívánatos volna, hogy a hasznos és fontos kiadvány következő köteteinek sajtó alá rendezésénél a korral és nyelvvel ismerős történész-szakértő hozzájárulása se maradjon el.

BENDA KÁLMÁN

KRÓNIKA

A KESZTHELYI TÖRTÉNÉSZ VÁNDORGYŰLÉS

A Magyar Történelmi Társulat, a Művelődésügyi Minisztérium Közoktatási Főosztálya, az Országos Pedagógiai Intézet és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1963. május 20—22-én Keszthelyen országos történész-vándorgyűlést rendezett.

A vándorgyűlés első napján de. *Vass Henrik*, az MSzMP KB Párttörténeti Intézete igazgatója elnöklete alatt *Benda Kálmán* kandidátus „A helytörténeti időszaki kiadványok helyzete" című referátuma került megvitatásra.

Bevezetőül a referátum rámutatott a helytörténeti kutatások és kiadványok jelentőségére s arra, hogy „a helytörténet iránti érdeklődés fokozódásával együtt nött a helytörténeti kiadványok száma. A sokszorosított alakban kiadott füzetektől a nyomtatott testes monográfiákig, a népszerű cikktől a tudományos tanulmányig mindennel találkozhatunk. Módszerben (és módszertelenségben), tudományos alaposságban (és felületességben) szinte ahány kiadvány, annyi fokozat. A szerzők részben szakemberek, részben lelkes dilettánsok, akikből azonban helyes irányítással kitűnő szakemberek válhatnak. Mindeddig azonban nagyon kevés történt a dilettánsok módszeres irányítására, a nem egyszer teljesen vadul burjánzó kutatások összefogására. Elérkezett az ideje ezen a téren is a tervszerű, rendszeres munkának."

A helytörténeti időszaki kiadványok közül az előadó — miután tisztán helytörténetnek szentelt folyóirat, évkönyv és kiadványsorozat alig van — figyelembe vette azokat a táji jellegű periodikákat is, amelyek helyet adnak kisebb-nagyobb helytörténeti közleményeknek is, és ezen az alapon hat folyóiratot, tizennégy évkönyvet és huszonegy tanulmánysorozatot vont be vizsgálódásának körébe. A folyóiratok közül leginkább a Soproni Szemle képvisel helytörténeti jelleget; a Vasi Szemle, a Jászkunság és a Borsodi Szemle is egy-egy megye helyismeretének keretében elég nagy helyet biztosít a helytörténeti tanulmányoknak. A pécsi Művelődési Tájékoztató a baranyai pedagógusok továbbképzését szolgálja, a Műemlékvédelem pedig a művészettörténet vonalán segíti a helytörténetet. Néhány táji folyóirat (Alföld, Tiszatáj, Jelenkor) sajnos elzárkózik a helytörténeti tanulmányok közlése elől.

„Az évkönyveket és évkönyv jellegű kiadványokat a Dunántúli Tudományos Intézet, egyes főiskolák és tanácsok, zömükben azonban a múzeumok adják ki —, ez egyúttal mutatja a múzeumoknak a táji tudományos életben egyre növekvő súlyát is. Ezek a múzeumi évkönyvek elsősorban a múzeumokban folyó munkákról adnak számot, ennek megfelelően régészeti, kisebb részben néprajzi és iparművészeti, ritkábban szélesebb értelemben vett művelődéstörténeti vonatkozásúak, és főleg a tárgyi emlékek körül mozognak. A régészet és a néprajz azonban dominál. Az újkori és a legújabbkori történet csak esetlegesen jut szóhoz.

Nagyjából hasonló a történeti tanulmányok aránya a kiadványsorozatoknál, — ezek zöme is múzeumi szerkesztésben készül. A régészet uralkodó helyét azonban ezekben a néprajz foglalja el, igaz, hogy ezek a néprajzi tanulmányok gyakran már egybemosódnak a művelődéstörténelemmel. Olyan fontos területek azonban, mint a mezőgazdaság és ipar története, az iskolatörténet, és az egész legújabbkori fejlődés még mindig elég mostohán állnak, nem egyszer teljesen hiányzanak."

Áttérve a kiadványok értékelésére, a referátum rámutatott arra, hogy „nem egyszer éppen a legfontosabb problémákkal nem foglalkozik senki, ugyanakkor sűrűn találkozunk kuriózumszerű, érdektelen adalékokkal, a napilapok, de a folyóiratok, sőt az évkönyvek hasábjain is. A témaválasztásban megmutatkozó ötletszerűség, esetlegesség gyakori kísérőjelensége a forrásanyagban, irodalomban való tájékozatlanság és az elmaradt, sőt elavult szemlélet. Persze vannak kitűnő tanulmányok, amelyek problé̊ma.

fölvetésükben és azok megoldásában egyaránt példamutatók — a tanulmányok egyrésze azonban nem üti meg azt a fokot, amely kívánatos volna, egy töredékük pedig kimondottan selejt. Nemcsak az egyes munkák, a kiadványok közt is nagy különbségek mutatkoznak. Már az évkönyvek szintje sem azonos, s nyilván nem véletlen, hogy a kisebb, fiatalabb múzeumok tanulmánykötetеit lapozva a lelkesedés mellett a hiányok is fokozottabban tűnnek az olvasó szemébe. Hiányaik részben az elzártságból következnek; abból, hogy sem a szerkesztő, sem az írók nem élnek benne eléggé tudományos életünkben, nincs kellő kapcsolatuk a szakmabeliekkel. Még fokozottabb ez a színvonalskála a tanulmánysorozatoknál. A tudományos intézetek, főiskolák kiadványait, a nagy művészettörténeti, műemléki sorozatokat alig lehet együtt említeni a nemegyszer tartalmukban sovány és megjelenésükben is igen szerény füzetsorozatokkal. Vannak vidéki sorozatok, amelyek országos hírnevet szereztek (külön kiemeljük a gyulai múzeum kiadványait, amelyek sorában 4 év alatt 40 tanulmány jelent meg, jórészük történelmi), mások azonban nem tudtak kiemelkedni a helyi környezetből, s minden vonatkozásban jelentéktelenek maradtak. Nemegyszer érezhető, hogy a szerző és a szerkesztő együttesen sem tudott megbírkózni a tudományosság és a népszerűsítés követelményeinek egyesítésével: általában még nem találtuk meg a tudományos népszerűsítés történelmi műfaját, sajnálatos azonban, hogy ez sokaknak fel sem ötlik problémaként."

A periodikák szerzői tábora túlnyomórészt múzeulógusokból és a múzeumok körül csoportosuló kutatókból, tanárokból és könyvtárosokból verbuválódik, s „legföljebb harmadsorban bukkanunk itt-ott levéltárosokra, akiknek pedig a helytörténeti kutatásban irányítóknak kellene lenniök".

Összefoglalóan a szerző megállapította, hogy bár a helytörténetírás az utóbbi években nagy lendületet vett, mégis — minőségileg és mennyiségileg — elmaradt más helyismereti stúdiumok mellett. Ez „összefügg azzal, hogy bár többnyire megvolna egy olyan szakemberekből álló törzsgárda, amelyik a helyi kutatócsoportok magja és lelke lehetne, hivatalos kötöttségek, egyéni elkedvetlenedés, személyi ellentétek vagy más irányú elfoglaltság egy részüket a helytörténeti kutatásoktól távoltartja. Helyettük a helytörténetírás nem egy esetben azok vadászterületévé válik, akik fogyatékos tudással, de gyakran lelkiismeretlenül mindenről hajlandók írni. A derékhad pedig, amelyek lelkesedése mellől többnyire hiányzik a kellő szakmai felkészültség és tájékozottság, többnyire magára van hagyatva. Tanulnának, de nincs kitől. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem újkori magyar történelmi tanszékének a helytörténeti kutatók útbaigazítására tett nagy jelentőségű kezdeményezése s az iránta megnyilvánuló érdeklődés mutatja, hogy itt a segítségnek felülről kell kiindulnia. A kiadási lehetőségek ugyan szintén erősen javultak az elmúlt évek során, mégis különösnek tűnik, hogy a táji sajtó egy része kirekeszti lapjairól a helytörténetet. A múzeumi évkönyvek pedig helyesen tennék, ha kilépnének szűk körükből, munkatársaik közé fokozottan bevonnák a múzeumon kívüli kutatókat is, talán az addiginál nagyobb mértékben adhatnának teret történelmi tanulmányoknak. Kívánatos volna a múzeumok és levéltárak közti elmélyültebb kapcsolat, együttműködés, a levéltárak részéről a tudományos munka iránti nagyobb megértés, hogy az egymást történeti anyagában szervesen kiegészítő múzeumok és levéltárak a kutatásban és feldolgozó munkában is kéz a kézben haladhassanak.

Befejezésül a helytörténeti időszaki kiadványokkal és általában a helytörténeti kutatással kapcsolatban felmerülő teendőket három pontban foglalta össze: *a)* szükségesnek tartotta a feladatok súlypontozását és koordinálását, s javasolta, hogy ezt a munkát egy, a Történelmi Társulaton belül megalakítandó, a helytörténeti kutatócsoportokkal szerves kapcsolatot kiépítő és a kutatás ügyét a hivatalos szervekkel szemben a Társulat tekintélyével képviselő bizottságnak kellene elvégeznie. *b)* Ennek a bizottságnak lenne feladata egy helytörténeti módszertani kézikönyv elkészíttetése és a helytörténeti munkák elbírálására megfelelő lektorok kijelölése. *c)* Az országos történeti folyóiratoknak nagyobb figyelemmel kellene kísérniök a helytörténeti kutatást. A bizottságnak kapcsolatba kellene lépnie a különböző napilapok, évkönyvek, folyóiratok szerkesztőségével, hogy helyet adjanak a bizottság által fémjelzett tanulmányoknak.

A referátum rövid ismertetése után elsőnek *Babics András* kandidátus, az MTA Dunántúli Tudományos Intézetének munkatársa szólalt fel. A referátum javaslataival egyetértett, de a helytörténet számára más konkrét támogatást (célhitelt, a Társulat által évenként kiadandó helytörténeti tanulmánykötetet) is szükségesnek tartott. A tájegységek szerinti folyóiratok megindítása szükségességét hangsúlyozva hivatkozott arra, hogy a Dél-Dunántúlon is ilyen vidéki történelem- és társadalomtudományi folyóirat megalapítására törekszenek, — s ehhez kérik a Társulat erkölcsi támogatását.

Kaposvári Gyula múzeumigazgató (Szolnok) a szolnoki múzeum 1950 óta megjelenő helytörténeti kiadványaival kapcsolatban hangsúlyozta, hogy ezeknek távlati célja egy korszerű megyei monográfia előkészítése. Ennek érdekében adnak ki tanulmányokat (pl. *Györffy L.*: Adatok az Alföld törökkori településéhez, *Soós I.*: A jobbágyföld helyzete a szolnoki Tiszatájon), közölnek a Jászkunságban tanulmányokat, közrebocsátják „Múzeumi levelek" c. népszerű adattárukat, s ennek szolgálatába állítják a múzeum közleményeit és évkönyvét is.

Kiss Géza gimn. tanár (Kisújszállás) ismertette a vidéken élő helytörténeti kutatók munkakörülményeit, publikálási nehézségeit. Javasolta, hogy a Társulat keretében vagy másutt létesítsenek egy konzultációs központ, hova minden helytörténeti kutató nyugodtan fordulhat problémáival, ahol megfelelő szakemberek kéziratban tanulmányoznák, kritikai megjegyzéseikkel ellátnák és ha arra érdemes, kiadásra javasolnák a helytörténeti munkákat. Javasolta továbbá, hogy a Művelődésügyi Minisztérium, illetve az Országos Pedagógiai Intézet tegyen meg minden lehetőt a kutatómunka erkölcsi elismertetésére. Foglaljanak állást amellett, hogy a kutatómunkát a továbbképzés hatékony formájának tekintik, és szólítsák fel annak támogatására a művelődésügy helyi irányítóit. Befejezésül a Társulat nyilvánossága előtt szólította fel a helytörténeti kutatás munkásait, hogy a jelenleg még meglevő nehézségek ellenére végezzék tovább a kutatás sok áldozattal járó munkáját.

Mollay Károly egyetemi docens (Budapest) örömmel üdvözölte a Társulat kezdeményezését, hogy a helytörténetírás ügyét országos kérdésként vetette fel. A referátummal kapcsolatban helyesnek azt tartotta volna, ha egy-egy folyóiratot fejlődésében mutatott volna be, ami pl. az 1934-ben megindult Vasi Szemlével és az 1937-ben megindult Soproni Szemlével kapcsolatban helytörténetírásunk 1945 előtti és utáni helyzetének lemérésére is lehetőséget adott volna. A helyi tanácsokban mindenütt megvan a hajlandóság a helytörténetírás anyagi támogatására, de szükség volna a Társulat, sőt az Akadémia erkölcsi támogatására, hogy a tanácsok országos szempontból értékes kiadványokat, forráskiadványokat is adhassanak ki. Példának Sopront említette, ahol csupán a középkori anyagból Házi Jenő 13 kötetes okmánytára után is még vagy 8—10 kötetre való kiadatlan anyag van.

Varga Sándorné a Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztályának h. vezetője hozzászólásában elsősorban a referátumoknak a levéltárakra vonatkozó részével foglalkozott. A levéltárak feladataira vonatkozólag ma két túlzó nézettel találkozunk: az egyik kizárólag az iratanyag rendezésében, a másik ugyancsak kizárólag az anyag történettudományi feldolgozásában látja a levéltáros feladatát. Nyilvánvalóan mindkét állásponttal szemben harcolni kell.

A levéltárak elsőrendű jelentőségét a helytörténetírás szempontjából abban látja, hogy a levéltárak őrzik és bocsátják rendelkezésre a helytörténetírás alapvető forrásanyagát. A területi levéltárak tudományos dolgozóinak feladata, hogy az anyag rendezésével és segédletek készítésével megteremtsék a helytörténet forrás-bázisát, hogy katalógusokat készítsenek (egy ilyen 17 000 térkép és 12 000 összeírás adatait tartalmazó katalógus megjelenése az ötéves terv végén várható). Az alapleltárak máris rendelkezésre állnak.

A levéltárak tudományos dolgozói sok esetben maguk is végeznek helytörténeti kutatómunkát. Így például az ún. helytörténeti olvasókönyvek készítése — amelyből néhány már meg is jelent — lényegében a helytörténeti munkának egy speciális formája; célja az iskolai oktatás segítése. Sajnos előfordul az, hogy egyes levéltárosok a területi levéltárakban, bár a kiadványidő a munkatervben számukra biztosítva van, nem élnek eléggé ezzel a lehetőséggel, gyakran önhibájukon kívül.

A helytörténetírásban megnyilvánuló számos pozitív jelenség (levéltári források fokozott felhasználása; a felszabadulással és a felszabadulás utáni kor történetével foglalkozó munkák számának növekedése, az 1945-ös földosztás dokumentumkötetének elkészítése stb.) részben a levéltárosok érdeme. Mindez persze nem jelenti azt, hogy további és az eddigieknél jóval több segítségre nincs szükség. Hiszen minden pozitívum mellett az eddig megjelent helytörténeti munkák nagyrészében még mindig nem látjuk a levéltári anyag kellő felhasználását, aminek következtében az ilyen munkák nem épülnek elég gazdag adatanyagra, így elemzésük nem elég elmélyült, következtetéseik nem elég gazdagok, tehát meggyőző erejük sem lehet elégséges. Másrészt a helytörténeti munkák jelentős részében az országos összefüggések nincsenek megfelelően kidolgozva, így az adott helység története magában zártnak tűnik, mintha minden probléma kizárólag a területen belül vetődnék fel, illetve oldódnék meg. Ez pedig perspektivátlanná teszi ezeket a munkákat, az olvasóban pedig a provincializmust erősíti. Világos, hogy az ilyen munkákba belefektetett hatalmas, jószándékú energia és nem egyszer tetemes anyagi eszköz nem gyümölcsözik kellőképpen.

A levéltárak által a helytörténetírás részére nyújtható további közvetlen segítséget a felszólaló három pontban foglalta össze: 1. Forrásfelhasználási minimum-jegyzék összeállítása. Ez a levéltárakban (államiakban és egyháziakban) található minden olyan anyagot tartalmaz, amely egy-egy terület történetének eredményes feldolgozása szempontjából elengedhetetlen. 2. Máris rendelkezésre áll a „Történeti statisztika forrásai" c., 1957-ben megjelent mű, valamint az Országos Levéltár leltárai és repertóriumai. 3. Végül kiadásra kerül az Országos Levéltár legfontosabb sorozatainak helységek szerinti jegyzéke. — A helytörténet színvonalának emelésére javasolta megyénként egy-egy helytörténeti folyóirat és kiadványsorozat megindítását; a kulturális ügyekkel foglalkozó megyetanácsi elnökhelyettes elnöklete alatt álló szerkesztőbizottságba az illetékes állami levéltár vezetőjének, a Történelmi Társulat megbizottjának és a múzeumigazgatónak részvételét. Ennek a szerkesztőbizottságnak lenne feladata a feldolgozandó témák fontossági sorrendjének megállapítása, szerzők felkérése, lektoráltatás. A megyénként folyó munkálatok koordinálására a Művelődésügyi Minisztérium levéltári továbbá múzeumi főosztályának, a Történelmi Társulatnak, a Történettudományi Intézetnek és a Minisztertanács tanácsügyi osztályának képviselőiből létrehozandó országos bizottságnak a levéltári főosztály otthont nyújt és ügyvitelét ellátja.

Virágh Ferenc gimn. tanár (Békéscsaba) elsősorban arra mutatott rá, hogy a helytörténetírás igényli és meg is érdemli a kritikát. Értékelte e szempontból a Századok hasábjain megjelenő recenziókat s helyeselte, hogy egy-egy helytörténeti kiadvány részletekbemenő, alapos és iránytmutató egyedi bírálata mellett újabban összefoglaló áttekintést is kapunk a kiterjedt helytörténeti irodalom termékeiről. Ez a módszer megkönnyíti a recenzióknak az ismertetett munkák megjelenési időpontjához viszonyított, sokszor igen tetemes elmaradását. Hangsúlyozta, hogy a helytörténeti kiadványok kritikájának nyilvánossága segítséget nyújt a vidéki tudományos közélet levegőjének tisztántartásához is.

Vigh Károly főkönyvtáros (Budapest) hozzászólásában a könyvtárak és a helytörténet viszonyával foglalkozott. Hozzászólása a „Könyvtáros" 1963. évi júliusi számában teljes szövegében megjelent.

Balassa Iván művelődésügyi minisztériumi osztályvezető (Budapest) a múzeumok és a helytörténet viszonyát vizsgálta. Megállapította, hogy a múzeumügy a helytörténet terén bizonyos nehézségekkel küzd (nincs országos múzeum, amely ennek a területnek szakmai szempontból gazdája lehetne; a múzeumok személyi állományában a történészek létszáma alacsony és csak két év múlva érheti el a megfelelő szintet; a helytörténet kérdéseit felső szinten sem oldották még meg). Örömmel üdvözölte Varga Sándorné javaslatait, s hozzáfűzte, hogy a ma is meglevő, nem csekély számú és a levéltárosokkal is jó együttműködésben készülő múzeumi kiadványok nem muzeológus szerzők tanulmányaival való kibővítésének nem lenne akadálya, s ez a megoldás a központi folyóiratokat is tehermentesítené.

A helytörténet színvonalának kérdése a lektorálással jelentős mértékben függ össze. Javasolja általános alkalmazásra azt a műemléki propaganda-kiadványoknál jól bevált gyakorlatot, hogy a lektorok egyike helyi, a másik központi szakember legyen.

Paczolay Gyula tanár (Eresi) a helytörténet művelésének akadályaként jelölte meg, hogy 1. a tanárképző főiskolákon nem kapnak útmutatást e téren, 2. a tanárok túl vannak terhelve, 3. hiányzik a szükséges támogatás.

Gyimesi Sándor levéltárigazgató (Miskolc) felszólalásában rámutatott arra, hogy a helytörténettel szemben általában kétféle igény nyilvánul meg: az egyik országos jellegű, amely több azonos témájú és módszerű „mélyfúrás" elvégzését kívánja, céljuk általános érvényű következtetések levonása. A másik a helyi igény, mely az iskolai és iskolán kívüli oktató-nevelőmunka, ismeretterjesztés számára szeretne anyagot kapni. E két igényt kell a helytörténeti munka szervezésénél figyelembe venni, tekintettel arra is, hogy a második feladat sem nélkülözheti bizonyos „alapkutatások" elvégzését, s ehhez jól képzett szakember kell. — Annak érdekében, hogy a levéltárak fokozottabb mértékben vehessék ki részüket a helytörténeti munkából, a vidéki levéltárak anyagi és személyi ellátottságának javítását, a vidéki levéltárak kiadvány-lehetőségeinek megteremtését tartotta szükségesnek.

Tóth László művelődésügyi minisztériumi főelőadó (Budapest) a referátumhoz a közoktatás szempontjából szólt hozzá, kiemelve, hogy a tantervi reform szükségessé teszi a helytörténetnek az oktatásba való bevonását. Kérte, hogy ennek a célnak érdekében a ma szétszórtan található kutatási eredményeket megyénként gyűjtsék össze és a tanterveknek megfelelően olyan tanári kézikönyvként bocsássák ki, amelyet a pedagógusok haszonnal forgathatnak a történelem órákra való felkészülésük során.

Az idő előrehaladott voltára való tekintettel a felszólalásra jelentkezők egy része már nem kaphatott szót. *Vass Henrik* elnök felkérésére azonban hozzászólásuk szövegét elküldték a Társulat titkárságának, s azokat összefoglalóan a következőkben ismertetjük.

Bendefi László osztályvezető (Budapest) hangsúlyozta, hogy az egy-egy folyóirat körül kialakuló kutatógárda szintjét a szerkesztőbizottság igényessége határozza meg. Helyesnek és szerencsésnek tartaná egy, a Balaton és a Balaton-vidék kérdéseivel foglalkozó helyi folyóirat megindítását. A levéltárakban őrzött térképek katalógusával kapcsolatban felhívta a figyelmet a kiadás kritikai és technikatörténeti követelményeire s arra, hogy a tudományos és nemzetgazdasági érdek egyaránt azt kívánja, hogy ezen a téren a jelenleginél sokkal szorosabb együttműködés alakuljon ki a levéltárosok, a múzeulógusok és a technikatörténeti kutatást nem egyszer helytörténeti jelleggel művelő mérnökök között. Hogy ezt az együttműködést hogyan lehetne eredményesen és tartósan biztosítani, arról érdemes lenne kerekasztal-konferenciát rendezni.

Degré Alajos levéltárigazgató (Zalaegerszeg) egy Zala megyei helytörténeti folyóirat kiadását egyelőre nem tartaná célravezetőnek, mert ma még a kellő színvonalat nem lehetne biztosítani. A Babics András által javasolt, s az egész Dél-Dunántúlra kiterjedő periodika viszont az egyes megyék szétágazó problémái miatt nézete szerint nem találna kedvező visszhangra. Igen szerencsésnek tartotta egy központi lektori gárda kialakításának gondolatát, feltéve, hogy az munkáját bürokráciamentesen végezné.

A levéltáros legfontosabb feladatát a helytörténet terén maga is abban látja, hogy egyrészt a levéltári anyagot kutatható állapotba hozza, másrészt a kutatókat a konkrét anyag használatában való útbaigazítás során nevelje.

Kubinyi András muzeológus (Budapest) szerint a levéltárosoknak, történelemtanároknak nem annyira a szorosan vett múzeumi kiadványokban kellene teret biztosítani — ez valószínűleg nem egy helyen tanácsi ellenszegülésbe ütköznék —, hanem vagy a Társulat vidéki csoportjainak, vagy a helyi népfrontbizottságoknak, vagy maguknak a levéltáraknak kellene történeti kiadványokat létesíteniök. Figyelmeztetett arra, hogy a helytörténeti kutatásokra hovatovább hátráltatólag fog hatni a feudális kor forrásanyagában jártas szakképzett történészek meglehetős hiánya.

Perjés Géza tud. munkatárs (Budapest) két olyan területre mutatott rá, ahol a helytörténeti kutatástól várhatjuk a hazai, sőt az egyetemes történet bizonyos jelenségeinek megértését. Az egyik ilyen terület az agrártörténet. Wellmann Imre megállapításából kiindulva azt várja a helytörténeti kutatásoktól, hogy mintegy szondaként lebocsátva a történeti anyagba, valószínűsítsenek, esetleg véglegesen megfogalmazzanak bizonyos törvényszerűségeket, főképpen a XVII—XVIII. századi agrártermelés egyes tényezőire és a paraszti termelésre, a paraszti gazdaság termelési és fogyasztási mérlegére vonatkozólag. A másik terület a történeti demográfia, ahol az általános törvényszerűségek egyedül a helytörténeti kutatás segítségével foghatók meg. A történeti-statisztikai kutatás célja természetesen soha sem lehet az egészet a részletekből összeállító teljesség, hanem pusztán a keretek megadása, a társadalmi folyamatok jellemzőinek meghatározása, a valószínű nagyságrendek rögzítése. Így nézve a dolgokat, a történeti-demográfiai kutatás egyik célja az lenne, hogy megrajzolja egyes korok demográfiai struktúráját és kimutassa e struktúrák népmozgalmi jellemzőit. Az Európában a XVIII. században bekövetkező demográfiai forradalom kérdése számtalan olyan problémát vet fel, amelyek egyedül helyi levéltári anyag, ill. anyakönyvek segítségével oldhatók meg.

Lakatos Ernő levéltárigazgató (Budapest) a helytörténeti művek ismertetésének és helyes kritikájának kérdését vetette fel. Az ismertetőtől nemcsak azt várja el a kutató és az olvasó, hogy a tárgyalt terület múltját alaposan ismerje, hanem azt is, hogy a munka jellegét megállapítsa, eredményeit és hibáit tárgyilagosan ismertesse, ill. igazságosan és mértéktartóan bírálja.

Rácz Béla levéltáros (Budapest) az alapreferátumnak a levéltárakkal kapcsolatos megállapításait bírálta és rámutatott arra, hogy a területi levéltárakkal szemben a helytörténet terén három követelményt kellene támasztani: 1. levéltáros a levéltár anyagát hozza kutatható állapotba, 2. írjon helytörténeti munkákat, 3. szervező munkájával hozza létre a helytörténészek baráti körét, melyben ő a helytörténet művelésének szellemi és szakmai irányítója lenne.

Benda Kálmán válaszában elismerte, hogy a referátumban többet kellett volna foglalkoznia a vidéki tanárok és könyvtárosok problémáival, s hogy talán nem a legjobban volt informálva a levéltárosoknak a helytörténeti munka szempontjából biztosított lehetőségei felől; — éppen ezért a vita nagy pozitívumának tekintette, hogy a felszólalások kiegészítették, helyreigazították a referátum egyes hiányosságait, s hogy a

levéltáraknak a helytörténeti kutatásban való szerepére vonatkozólag a Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Főosztálya mint legilletékesebb fórum nyilatkozott. Ennek alapján joggal várható, hogy a jövőben a levéltárosok az eddiginél jóval nagyobb mértékben vehetnek részt a helytörténeti kutatásban.

A vita során felmerült az országos és a helytörténetírás viszonya. Ez fontos elvi probléma, s még további megvitatást igényel. Az elhangzott javaslatokkal kapcsolatban kifejezte azt a véleményét, hogy a tisztán helytörténeti folyóiratok megindításának kevés lehetősége van; a gyakorlati megoldás: a szépirodalmat kizáró, a megye mai és múltbeli kérdéseivel egyaránt foglalkozó periodika. A kiadványok színvonala, az anyagiak és a szervezés kérdései tekintetében a vita olyan szempontokat vetett fel, amelyek arra a meggondolásra késztetnek, hogy ezekben a kérdésekben egy, a minisztériumon belül létrehozandó szerv tehetné a legtöbbet. A Társulat feladata maradna azonban a jövőben is a helytörténetírást elősegítő kézikönyvek, országos jellegű forráskiadványok rendszeres terv keretében való megjelentetése. Azt javasolja tehát, hogy 1. szerveződjék a Társulaton belül egy, a helytörténeti kutatás kérdéseivel foglalkozó állandó bizottság, 2. ez a bizottság keressen kapcsolatot a minisztérium illetékes főosztályaival és 3. tájékoztassa a tanácsok művelődésügyi osztályait a vándorgyűlés e helytörténeti vitájának főbb eredményeiről.

Vass Henrik elnöki zárszavában rámutatott arra, hogy a párt- és munkásmozgalom története helyi vonatkozásairól nem esett szó, pedig, amint a nemzeti történet sem írható meg a helytörténet nélkül, ugyanúgy a párttörténet sem nélkülözheti a helytörténet eredményeit. A forrásoknak az illegalitás okozta hézagossága még inkább szükségessé teszi a párttörténet helyi vonatkozásainak feltárását. A Párttörténeti Intézet minden ilyen kezdeményezést felkarol, és a munkát minden téren elősegíti. Fokozott igényeket támasztanak a helytörténeti kutatással szemben a közeljövőben esedékes évfordulók (felszabadulásunk 20., a KMP megalakulásának 50., a Tanácsköztársaság kikiáltásának 50. évfordulója), s az ezzel kapcsolatos munka tervezésének már most meg kell indulnia. Befejezésül közölte, hogy az elhangzott javaslatokat a Társulat elnöksége elé fogja terjeszteni.

*

A délután folyamán a vándorgyűlés résztvevői számára a fenékpusztai ásatásokat *Sági Károly*, a keszthelyi Balatoni Múzeum igazgatója, a zalaváriakat *Cs. Soós Ágnes* régész ismertette.

*

1963. május 21-én *Unger Mátyás*nak, a Társulat tanári tagozata elnökének elnöklete alatt *Eperjessy Géza* kandidátus tartott előadást „A gimnáziumi tantervi vita és a történelmi műveltség" címmel. A referátum bevezetőben rámutatott arra, hogy az igen élénk és a szakkörökön túlmenően nagy tömegeket mozgosító tantervi vita a közös művelődési anyagon épülő egységes gimnáziumi oktatás mellett foglalt állást, s ezt az álláspontot az illetékes szervek is magukévá tették.

A készülő tanterv annyiban tekinthető újnak, hogy a politikai történet mellett igyekszik a történelem komplex jellegének megfelelő korszerű művelődési anyagot kialakítani. Nagyobb figyelmet kíván fordítani az anyagi kultúra bemutatására, a politikai-gazdaságtani ismeretekre, az alap- és felépítmény összefüggéseinek érzékeltetésére. Arra törekszik, hogy megszüntesse a hungaro-europacentrikus szemléletet. Ezeknek a törekvéseknek a jegyében kívánja megváltoztatni az egyes korszakok közötti arányokat anélkül, hogy a történelem egészének bemutatásáról lemondana.

A tantervi vitában résztvevők ezekkel a kérdésekkel szemben különböző álláspontot foglaltak el. A technika történetével kapcsolatban rámutattak arra, hogy nem annyira egyes technológiai folyamatok, mint inkább a gazdasági-társadalmi összefüggések ismertetésére lenne szükség. Fokozott óvatosságra intettek a politikai gazdaságtani alapfogalmak tanításával kapcsolatban, s itt is a fogalmak megrostálását és a történelmi folyamatba való szerves beágyazását hangsúlyozták. A vita során általában a művészettörténetnek külön tárgyként való oktatását javasolták azzal a kigészítéssel, hogy annak oktatása sem állhat meg a XIX. század elejének művészeti irányainál.

A vita során más részről ugyanakkor arra is figyelmeztettek, hogy az órakeret egyes esetekben még a magyar fejlődés bemutatására sem elegendő. Ez a tény ismét felveti történelemoktatásunk legégetőbb problémáját, a maximalizmus kérdését. A hagyományos ismeretanyag megrostálása ugyan elkerülhetetlen, de azzal a veszéllyel jár, hogy szólamszerűségre vezet, megfosztja az oktatást a szemléletességtől, sőt a konkrét összefüggések bemutatásának lehetőségétől is. A marxista-leninista szemlélet azonban megköveteli a történelem egészét biztosító komplexjellegű és koncentrikusan felépített

tanítási módot. Az egyes korok közötti arányok eltolódása során felmerül a periodizáció kérdése. A referátum javaslata szerint az I. osztályban az őskor és ókor tanítását vennék tervbe i. u. 476-ig, a II. osztályban a feudalizmusét 1789-ig (a magyar történetben 1790-ig, esetleg 1711-ig), a III. osztályban a kapitalizmus korát az imperializmus kialakulásáig, a IV. osztályban pedig napjainkig oktatnák a történelmet. Ez a periodizáció a nagy történelmi korszakok és azoknak megfelelő társadalmi formák alapján osztja fel a tananyagot, a jelenlegi beosztáshoz képest pedig az új- és a legújabb kor javára változtatja meg az arányokat. Az új anyagbeosztás természetesen előtérbe állítja a módszertan kérdését csakúgy, mint a tankönyvekét. Az utóbbiakkal kapcsolatban a referátum a forrás-szemelvények, az illusztrációk és a megfelelő modern tipográfia alkalmazásának kérdését emelte ki.

Benczédi László tud. munkatárs (Budapest) felszólalásában azt hangsúlyozta, hogy az általános iskolai történelemoktatás politikai történeti alapvetése után a középiskolákban az eddigieknél jobban kellene törekedni a társadalomtörténeti szempontok érvényesítésére. Korunk szellemi élete minden területen az összevonás és tipizálás irányába halad, s ennek a törvényszerű objektív folyamatnak a mi területünkön éppen a társadalomtörténet előtérbe nyomulása felel meg. A jelenlegi középiskolai történelemtantervben e szempontok fokozott érvényesítésének főként az ún. összefoglaló és ismétlő órákon kellene lehetőséget biztosítani. A társadalomtörténeti szempont eddigieknél erőteljesebb érvényesítése pedagógiailag már csak azért is kívánatos, mert a társadalom, a közösség iránt érzett kollektív felelősségtudat felkeltésével és kifejlesztésével nagy mértékben hozzájárulhat a szocialista demokrácia fejlesztéséhez.

Csatáry Imre szakfelügyelő (Miskolc) rámutatott arra, hogy a tantervi vita során nem alakult ki egységes álláspont a történelemtanítás mennyiségi követelménye tekintetében. A maximalizmust a tantervi tervezetnek sem sikerült legyőznie, s nem értett egyet Eperjessynek ezzel kapcsolatban javasolt, a régebbi tantervtől eltérő anyageloszlásával, s helyette a periodizációra vonatkozólag más javaslatot tett. Végezetül hangsúlyozta, hogy a tanterv megvalósítása szempontjából elengedhetetlenül szükséges a történelemtanítás módszertanának kidolgozása.

Dizseri Sándor szakfelügyelő (Cegléd) hangoztatta, hogy a kétféle periodizáció a kettősség veszélyét rejti magában, s ha ez a kettősség elkerülhetetlen, akkor legalább a lehető legkisebb mértékre kell leszorítani. Szükségesnek tartotta az érettségi vizsgákra való előkészítésre megfelelő idő biztosítását. Az európa-, ill. hungarocentrizmus elleni harccal kapcsolatban rámutatott arra, hogy ez irányú erőfesztéseinknek az adott lehetőség, elsősorban az óraszám szab határt, mint ahogyan a kialakítandó módszert is a tanterv befolyásolja.

Gerlóczy Andrásné szakfelügyelő (Budapest) rámutatott arra, hogy a középiskolai történelemtanítás elsősorban a tanulónak az általános iskolában szerzett történelmi gondolkodására építhet. Ezért szükséges a közép- és általános iskolai tanárok között a fokozott együttműködés kiépítése.

Tallai Ferenc szakfelügyelő (Pápa) hangsúlyozta, hogy valamennyi társadalmi formáció gazdasági alapjainak ismertetése szükséges, mert a történelemtanításnak egyben bizonyos politikai gazdaságtani alapismeretet is kell nyújtania. A periodizációra vonatkozólag tett javaslatában még inkább összevonandónak tartotta az ókort és a középkort.

Írásban nyújtotta be hozzászólását *Szakmáry Gyula* szakfelügyelő (Békés), rámutatva arra, hogy a lehetőségeket az óraszám szabja meg, s ezért javasolta, hogy az egész évi tananyagot órákra bontsák. Szükségesnek tartotta, hogy a középiskolai tanárok az általános iskolai tankönyveket is jobban ismerjék.

Makay László szakfelügyelő (Kisvárda) hangoztatta, hogy az általános és középiskola között a kapcsolat ma még nem kielégítő, s a középiskolában még tapasztalható maximalizmus egyik forrása is az, hogy nem építenek eléggé az általános iskolára. Szükségesnek tartotta az érettségi reformját, főképpen pedig az érettségi követelményeinek meghatározását. A tanári továbbképzésben a koncentrációt úgy lehet a leghatásosabban elősegíteni, hogy a továbbképzés figyelemmel kíséri a rokon-tantárgyakat is.

Degré Alajos levéltári igazgató (Zalaegerszeg) hozzászólásában helyeselte, hogy a tankönyvben az egy órán tárgyalandó tananyag másfél-két oldalnál több ne legyen, mert a rövidre fogott tankönyv precíz tanulásra szoktatja a tanulót (ami könnyebbséget jelent majd a továbbtanulás során), a tanárnak nem kell annyit vázlatkészítéssel foglalkoznia, az óra levegősebb lesz, alkalom nyílik az érdekesebb és fontosabb anyagrész kiemelésére, részletesebb kifejtésére, az érdeklődés felkeltésére. Nagy örömmel üdvözölte a helytörténet felvételét a tananyagba, de az első osztályban ez csak akkor valósítható meg, ha az illető városnak van római anyaga. Nem lenne célszerű a helytörténeti isme-

reteket megyénként pótfüzetekbe foglalni, mert ez sablónossá tenné a tanulást. A legjobb megoldás kétségtelenül az lenne, ha a tanárok maguk is aktívan foglalkoznának helytörténettel, ez azonban mai túlterhelésük mellett szinte megoldhatatlannak látszik.

Az elhangzott hozzászólásokra válaszolva, *Eperjessy Géza* elsősorban azt emelte ki, hogy bár a történelemtanítás gerincét továbbra is a politikai történelem alkotja, a tanterv alapján most fokozott mértékben bekapcsolt gazdaság-, társadalomtörténet stb. lehetővé teszik, hogy ez ne legyen puszta eseménytörténet, hanem megfelelően mutassa be az egész fejlődést.

Az ülés *Unger Mátyás* zárszavával ért véget.

*

A délután folyamán került sor *a TIT történelmi szakosztályai országos választmányának ülésére.*

1963. május 22-én de. *Székely György* főtitkár elnöklete alatt két előadás hangzott el a Balaton és környékének történetéből. *Sági Károly* múzeumigazgató (Keszthely) „Földrajzi és településtörténeti problémák kapcsolata Keszthely környékén" című előadásában régészeti és történeti adatok alapján világította meg a Balaton vízszintjének változását a rómaiak korától a XVIII. századig. *Bendefy László* osztályvezető (Budapest) „Vízmérnöki munkálatok a Balaton környékén a XVIII. és XIX. században" című előadásában a XVIII. századi vízszint szabályozását célzó mérnöki munkálatokkal foglalkozott. Az előadásokhoz *Degré Alajos* és *Kanyar József* levéltárigazgató (Kaposvár) szólt hozzá. Az ülés *Székely György* elnöki zárszavával ért véget, aki egyben az egész vándorgyűlés jelentőségét is összefüggően értékelte.

A TIT ORSZÁGOS TÖRTÉNELMI VÁLASZTMÁNYÁNAK KESZTHELYI ÜLÉSE

A TIT Történelmi Szakosztályai a történelmi műveltség terjesztésének széles körű feladatát vállalták és teljesítették. Munkájukat a többi művelődésügyi és tudományos kutató intézményekkel összhangban és szoros kapcsolatban végzik. Különösen eredményesnek bizonyult a Magyar Történelmi Társulat és a TIT együttműködése. A történelmi műveltség terjesztése feladata a kutató történészeknek és a pedagógusoknak, a muzeológusoknak, a levéltárosoknak és az iskolán kívüli tudományos ismeretterjesztés munkáját vállalóknak egyaránt. Ezért rendezte meg a TIT Országos Történelmi Választmánya ez évi ülését is az Országos Történész Vándorgyűlés keretében.

A Vándorgyűlésen megtárgyalt kérdések a TIT munkájában is jelentős szerepet játszanak. A történelmi szakosztályok feladatuknak tartják a helytörténeti ismeretterjesztést. A TIT kiadványai és folyóiratai jelentős helyet biztosítanak a helytörténeti tanulmányok publikálásának. „A gimnáziumi tantervi vita és a történelmi műveltség" elvi tanulságai a TIT munkájában is hasznosíthatók. A háromnapos vándorgyűlésen valóban több felszólaló foglalkozott a TIT munkájával, és a választmányi ülésen is többen reagáltak a történelmi műveltség és a helytörténeti kérdések vitáján elhangzottakra.

A választmányi ülés résztvevői, az Országos Választmány tagjai és a megyei történelmi szakosztályok képviselői írásban megkapták az elnökség beszámolóját az 1962/63. évi történelmi ismeretterjesztő munkáról.

A beszámoló az előttünk álló nagy feladatok szempontjából mérte fel az elmúlt ismeretterjesztő évad eredményeit és fogyatékosságait. A marxizmus-leninizmus eszmei offenzivája támadás a tudatlanság, a műveletlenség ellen is. A dolgozók százezreit kell megismertetni az általános műveltség alapjaival. Az elkövetkezendő évek művelődésügyi munkájában az ismeretterjesztésre nagy feladatok várnak a világnézeti nevelésben is.

A TIT történelmi szakosztályainak előadói 1962-ben összesen 4461 előadást tartottak, 266 159 hallgató előtt.

Az előadások a következőképpen oszlottak meg:

	Előadás		Hallgató	
	1961	1962	1961	1962
Iparban	1336	1061	78 260	56 692
Mezőgazdaságban	1645	2125	88 538	123 970
Hivatalokban, intézményekben	1499	1275	96 035	85 497

Jelentősen megnövekedett a mezőgazdasági dolgozók számára tartott történelmi ismeretterjesztő előadások száma. A falusi előadások számának növekedése és a TIT megyei történelmi szakosztályainak tapasztalatai azt mutatják, hogy termelőszövetkezeti parasztságunk körében nagyarányú érdeklődés mutatkozik a történelmi (elsősorban parasztságtörténeti) előadások iránt.

Ugyanakkor határozottan csökkent az ipari munkások számára tartott történelmi előadások száma. Ennek az a magyarázata, hogy a műszaki fejlesztés követelményeinek végrehajtása érdekében jelentősen növelni kellett az üzemekben szervezett műszaki előadások számát. A műszaki ismeretek gyarapítása fontos társadalmi ügy. A TIT szervezetei helyesen jártak el, mikor fokozott figyelmet fordítottak a természettudományos-műszaki ismeretterjesztés fejlesztésére. Hibát azok a szervezetek követtek el, melyek nem tudtak egyidejűleg megfelelő figyelmet fordítani a társadalomtudományi ismeretterjesztés fejlesztésére is. A termelés színvonala emeléséhez és a vele szorosan összefüggő szocialista társadalmi tudat kialakításához az ismeretterjesztés akkor járul hozzá a legmegfelelőbb módon, ha a műszaki és agrár szakismereteket megalapozó természettudományok és a világnézeti nevelést célzó társadalomtudományok ismeretterjesztése egészséges szintézist képez.

Az 1962-ben tartott előadások témacsoportok szerinti megoszlása a következőképpen alakult:

EGYETEMES TÖRTÉNELEM

Ipar:	540	Mezőgazdaság:	801	Egyéb:	444	Összesen:	1785

MAGYAR TÖRTÉNELEM

Ipar:	521	Mezőgazdaság:	1324	Egyéb:	831	Összesen:	2676

Az egyetemes és a magyar történelmi előadások zöme a legújabbkori történelmi kérdésekkel foglalkozik. Nagy számban szerepelnek a munkásmozgalom történetével foglalkozó előadások, közöttük a szakmatörténeti előadások. 846 helytörténeti előadás hangzott el.

Ugyanakkor a TIT megyei szervezetei kevés olyan klubestet vagy előadói konferenciát rendeztek, melyeken a tagság a történelemtudomány újabb eredményeivel ismerkedhetett volna meg. Hasonlóképpen kevés előadás hangzott el a történelmi segédtudományok vagy rokontudományok köréből, melyek elősegítenék a TIT előadók továbbképzését, emelnék az értelmiség körében végzett ismeretterjesztés színvonalát. Kevés például a néprajzi előadások száma, holott a helytörténeti ismeretterjesztésben a néprajznak szerepet kellene vállalnia.

Sok szakosztály dicséretesen veszi ki részét a cigánylakosság között végzett ismeretterjesztésben. A cigányok történetével foglalkozó előadásokat azonban ki kell terjeszteni a lakosság szélesebb körében is, hogy segítsék eloszlatni azokat az előítéleteket, melyek még mindig gátolják a cigánylakosság asszimilálódását.

A TIT történelmi szakosztályainak legnagyobb gondja az előadások szemléltetésének megoldása. Általános tapasztalat, hogy a legvonzóbb szemléltetési eszköz a film, azonban a rendelkezésre álló filmkészlet korántsem kielégítő.

Az ismeretterjesztés — jelenleg több szerv között megoszló — anyagi eszközeinek jobb koordinálására lenne szükség ahhoz, hogy az előadások szemléltetését korszerűen és színvonalasan biztosítani lehessen. Nem kielégítő az írásos ismeretterjesztés, a népszerű történelmi könyvkiadás helyzete sem.

A beszámoló részletesen foglalkozott a munkás- és tsz.-akadémiákon folyó történelmi ismeretterjesztés helyzetével, a tematikák tervezésével. A magasszínvonalú és rendszeres ismeretterjesztés legjobban bevált formái — a szabadegyetemek mellett — az akadémiák előadássorozatai, melyek egy vagy több éven át, évenként 10—16 előadás keretében, azonos hallgatóság előtt, egy-egy tudományág körébe tartozó ismeretekből összefüggő tájékoztatást nyújtanak.

A beszámoló a történelmi ismeretterjesztés számszerű mutatói és tartalmi elemzése mellett nagy teret szentelt a minőség kérdésének, s megállapítja, hogy a szakosztályok aktivitása még korántsem kielégítő, s az előadások társadalmi ellenőrzését sem tudták megvalósítani, ami pedig a színvonal emelésének alapvető feladata lenne.

A választmányi ülésen *Mód Aladár*, az ELTE Tudományos Szocializmus Tanszékének vezetője, a TIT alelnöke elnökölt. Résztvett az ülésen *Karp Jakovlevics Bronyics*, a kisinyovi egyetem tanára, a szovjet ismeretterjesztő társulat küldötte.

Mód Aladár elnöki bevezetőjében a történelmi ismeretterjesztés világnézeti nevelő szerepét hangsúlyozta. A középfokú tantervi vitához is kapcsolódva, aggodalmát fejezte ki az olyan állásponttal szemben, mely a gazdaságtörténeti, technikatörténeti kérdések ismertetésének egészségtelen túlhangsúlyozására törekszik. A politikai történet elhanyagolása elvont sémát eredményez. A világnézeti nevelés szempontjából rendkívül fontos az előadások érzékletessége, szemléletessége. Nagyobb teret kell kapnia a történelmi ismeretterjesztésben a munkásmozgalom kiváló személyiségei példájának, akikről eddig megfeledkeztek.

Elnöki bevezetője után átnyújtotta a TIT Országos Elnöksége kitüntető oklevelét a történelmi ismeretterjesztésben végzett odaadó munkájukért: *Degré Alajos*nak, *Knábel Vilmos*nak, *Rázsó Gyulá*nak és *Szabó Ferenc*nek. Egyben közölte az ülés résztvevőivel, hogy jó munkájuk elismeréseként *Vigh Károly*t és *Tömöri Mártá*t szovjet tanulmányúttal jutalmazták meg.

Kovalcsik József választmányi titkár vitaindító szavai szerint az elnökség beszámolója igyekezett szépítés nélkül a reális helyzetet felmérni. A TIT nem érhette volna el figyelemre méltó eredményeit, ha tagságát nem jellemezné az ismeretterjesztés ügye iránti odaadás.

A legvitatottabb kérdés az ismeretterjesztés hatékonysága. Biztosítani kell az előadások megfelelő színvonalát, azt a színvonalat, mely megérdemli a tudományos ismeretterjesztő jelzőt.

Napjainkban országosan kibontakozó vita jelzi, hogy mind többen ismerik fel a természettudományos és társadalomtudományos műveltség közötti szakadék veszélyét. Ez a szakadék azonban az egyes ismeretágakon belül is húzódik. Történelmi szakosztályaink tagsága nem tart lépést a történettudomány fejlődésével. A megyei történelmi szakosztályok feladata ezért elsősorban a minőség emelése.

Németh József (Tatabánya) felszólalásában a Komárom megyei történelmi ismeretterjesztés nehézségeit ismertette. A klubestek és előadói konferenciák megszervezésének fő akadálya a tagság elfoglaltsága. A választmány által kiadott előadói segédleteket jól hasznosították, azonban a tervbevett közlöny még élénkítőbben hat majd a szakosztályi életre.

Márton Imre (Baja) a helytörténetírás publikációs nehézségeiről beszélt. Sok jó mű készül, de nehezen talál kiadóra.

Vigh Károly (Budapest) elítélte az ismeretterjesztés prakticista szellemű felfogását, s a történelmi ismeretterjesztés lehetőségeinek ezzel kapcsolatos korlátozását. Hangsúlyozta, hogy a munkásakadémiák szervezésére nagyobb figyelmet kell fordítani. Beszámolt a Pest megyei történelmi szakosztály fejlődéséről: létrejöttek a járási szakcsoportok.

Hársfalvi Péter (Nyiregyháza) felszólalásában a TIT ismeretterjesztő tevékenysége, az iskolai felnőttoktatás és a szakoktatás egységét hangsúlyozta. Az előadások szemléltetését magasabb színvonalra kell emelni. Az írásos ismeretterjesztésről szólva beszámolt egy Szabolcs—Szatmár megyében tervezett folyóiratról.

Degré Alajos (Zalaegerszeg) a falusi ismeretterjesztés helyzetét ismertette. Megítélése szerint falun a közönség különösen nagyszámban igényli az előadásokat. Ez fokozottabban szükségessé teszi előadók megyei és járási szintű képzését.

Benda Kálmán (Budapest) hangsúlyozta, hogy a történelmi előadások száma más tudományágak előadásainak számához viszonyítva visszaesett. Helytelen lenne ebbe belenyugodni. Az írásos ismeretterjesztés kérdése hosszú idő óta megoldatlan. A Gondolat Kiadó zömmel a már kialakult értelmiségi vevőkörre számít. — A szemléltetés megjavítása érdekében el kellene érni, hogy az üzemek rendezzenek be szemléltetési tárat.

Szakmáry Gyula (Békéscsaba) a történelmi ismeretterjesztés szocialista hazafiságra nevelő szerepét hangsúlyozta. Nagy nevelőhatása van a források ismertetésének. Helyesnek tartaná, ha a választmány forrásszemelvény gyűjteményeket adna ki.

Hadházi Lajos (Nyíregyháza) a járási szakcsoportok szervezésének nehézségeit ismertette. Nem ért egyet azokkal, akik idejét múltnak vélik az előadásos ismeretterjesztést.

Höhn József (Budapest) a TIT nemzetközi és történelmi szakosztályai közötti együttműködésről beszélt. Különösen bevált forma a közös előadói konferencia.

Zádor Tibor (Miskolc) a Borsod megyei történelmi szakosztály munkájáról számolt be. A szakosztály a megtartott előadások számát tekintve jó eredményeket ért el, azonban a minőséget javítani kell. — Az előadók továbbképzéséhez központi tematikára lenne szükség, mely kiterjeszkednék a rokontudományokra is. A Borsodi Szemle jelenleg nem közöl fél ívnél hosszabb tanulmányokat; az apró helytörténeti publikációk riportjellegűvé, érdekességhajhászóvá válnak.

Rázsó Gyula (Budapest) a tematika gondosabb összeállítását igényelte. Legcélszerűbbnek az egy-egy korszakot vagy problémakört felölelő komplex előadássorozatot tartja.

Szabó Ferenc (Budapest) az előadók foglalkoztatottságának helyes elosztását tette szóvá.

Szinkovich Márta (Pécs) a munkásakadémiák szervezéséről szólva szükségesnek tartja, hogy az üzemekkel történő tematikai szerződéskötésben ne csak a TIT apparátusa, hanem a szakosztály is részt vegyen. A meginduló szakosztályi közlönyben a megyei szakosztályok számoljanak be tapasztalataikról.

Kaposvári Gyula (Szolnok) felhívta a figyelmet a felszabadulásunk 20. évfordulójára és a termelőszövetkezetek történetének megírására kiírt pályázatokra. — Bejelentette, hogy a TIT Szolnok megyei szervezete elvállalja a szakosztályi közlöny egyik száma költségeinek fedezését.

A vita során felvetődött kérdésekre *Honfi József* főtitkárhelyettes és *Kovalcsik József* válaszolt.

A választmányi ülés, mely *Mód Aladár* zárszavával ért véget, az alábbi határozatot fogadta el:

A Történelmi Szakosztályok Országos Választmányának 1953. május 21-i ülése az MSzMP VIII. kongresszusa határozatának szellemében, dolgozóink szocialista hazafiságra, proletár internacionalizmusra való nevelése hatékonyságának fokozása érdekében elsősorban a történelmi ismeretterjesztés színvonala emelését tartja feladatának. A történelmi szakosztályok 1963/64. évi előadásaikat elsősorban a legújabbkori egyetemes és magyar történelem olyan témáiból válasszák, melyek a világnézeti nevelés szempontjából különösen fontosak.

A szakosztályok készüljenek fel hazánk felszabadulása 20. évfordulójának méltó megünneplésére, s fordítsanak nagyobb figyelmet népi demokratikus korszakunk történetének ismertetésére.

Mivel e feladatok csak a szakosztályi élet színvonalának emelésével érhetők el, ezért

1. a szakosztályok az előadók továbbképzése érdekében emeljék az előadói konferenciák, klubestek, szerzői ankétok számát. Fordítsanak gondot arra, hogy a szakosztályok tagsága megismerkedjék történelemtudományunk újabb eredményeivel.

2. Hatékony lépéseket kell tenni az előadások színvonalának emelése terén: ezért a szakosztályok szervezzék meg az előadások ellenőrzését, s az ellenőrzés tapasztalatait vitassák meg az előadókkal.

3. A magasszínvonalú és rendszeres ismeretterjesztés legjobban bevált formái az akadémiák, melyek lehetővé teszik, hogy a hallgatók konkrét tudásanyagot sajátítsanak el. A dolgozók általános műveltségének emelése és a fokozottabb világnézeti nevelés érdekében egyaránt szükségessé vált, hogy a szakosztályok elsőrendű feladatuknak tartsák a munkás- és tsz.-akadémiákon folytatott történelmi ismeretterjesztés színvonalának emelését.

4. Az előadások színvonalának emelése érdekében a szakosztályok öntevékenyen éljenek a rendelkezésre álló szemléltető lehetőségekkel: a filmek felhasználása mellett az irodalmi, művészeti szemléltetés lehetőségeivel is, működjenek együtt a honismereti szakkörökkel és a múzeumokkal.

5. A szakosztályok vegyék ki részüket a népi demokráciánk történetének, a termelőszövetkezeti mozgalom történetének feltárására kiírt pályázatok gondozásában. Érjük el, hogy minél több és jobb pályamunkát készítsenek. Szakosztályaink adjanak szakmai segítséget a pályázóknak.

6. Az Országos Választmány adjon ki szakosztályi közlönyt, melyet minden szakosztályi tagnak juttasson el.

7. A szakosztályok vegyék ki részüket fokozottabban az írásos ismeretterjesztés munkájából;

8. Az Országos Választmány vezetősége vizsgálja felül az elmaradt szakosztályok és a budapesti szakosztály munkáját.

9. Az Országos Választmány vezetősége vizsgálja felül a munkásakadémiák tematikáját s a történelmi ismeretterjesztés komplex kiszélesítésének kérdését.

AZ MTA II. OSZTÁLYÁNAK TÖRTÉNÉSZVONATKOZÁSÚ HÍREI

Az *Osztályvezetőség* 1963. április 25-i ülésének napirendjén — többek között — a Dunátúli Tudományos Intézet, a Régészeti Kutató Csoport 1962. évi beszámolójelentése, az 1963. évi akadémiai nagygyűlés értékelése és a történettudományi referáló folyóirat megindítását célzó javaslat szerepelt. Az Osztályvezetőség a napirend valamennyi pontját megvitatta és elfogadta.

*

Az 1963. május 23-i *osztályvezetőségi ülésen* első napirendi pontként a Történettudományi Intézet 1962. évi munkájáról szóló jelentés megvitatása szerepelt. Az Osztályvezetőség előzetes felkérése alapján *Pach Zsigmond Pál* lev. tag ismertette véleményét. Megállapította, hogy az Intézet mindinkább a marxista-leninista történeti kutatás szilárd bázisává válik. Elmúlt évi munkája azt bizonyította, hogy az Intézet jelentős lépést tett előre. Hangsúlyozta, hogy az Intézet szerkesztésében megjelenő folyóirat, a Történelmi Szemle, jól tükrözte az Intézet kutatási eredményeit. A szaktitkárság által készített és az intézet elmúlt évi tevékenységét értékelő határozati javaslatokat szemügyre véve javasolta, hogy az Osztályvezetőség változatlanul követelje meg azoknak a feladatoknak végrehajtását, amelyeket az 1962. évi határozatában 4 pontban jelölt meg: a történettudomány elvi-módszertani kérdéseinek elmélyítését, az intézeti belső viták fokozását, a nacionalizmus és dogmatizmus, valamint a burzsoá ideológia maradványai elleni harcot, a szocialista országok hasonló intézményeivel való szorosabb kapcsolatot és a munka belső szervezettségének további fokozását. Különösen felhívta a figyelmet az Intézetben folyó ideológiai továbbképzés fokozására, majd hangsúlyozta, hogy az intézet dokumentációs folyóiratának mielőbbi megjelentetése rendkívül fontos.

A kialakult vitában számos hozzászólás hangzott el. E hozzászólások elsősorban a rokon tudományágak közötti kapcsolat elmélyítésének szükségességét, az ideológiai továbbképzés fokozását, a nemzetközi kapcsolatok elmélyítését hangsúlyozták. — *Mátrai László* osztálytitkár összefoglalván az elmondottakat, az Intézet 1962. évi beszámolóját elfogadottnak nyilvánította.

*

1963. május 23-án *kibővített osztályülés* is volt. Első napirendi pontként az 1964. évi akadémiai könyvkiadási tervet vitatták meg. A javaslatot az Osztályülés tudományáganként tárgyalta le, végül számos hozzászólás és módosító javaslat után *Mátrai László* akadémikus osztálytitkár a könyvkiadási tervet elfogadottnak nyilvánította. Ezután az Osztályülés elfogadta a Történettudományi Intézetnek a „Magyar országgyűlési emlékek" sorozat megindításával kapcsolatos javaslatát, és úgy döntött, hogy a KFB elé terjeszti. Hozzájárult az Osztályülés a Régészeti Kutató Csoport azon javaslatához, hogy az elkövetkezendő években egy 5—6 kötetből álló Régészeti topográfia megjelenésére kerüljön sor. Ezután *Ember Győző* akadémikus tájékoztatta az osztályülést az 1962. évi könyvkiadási terv teljesítéséről. Az osztályülés a tájékoztatót tudomásul vette.

*

Az MTA Történettudományi Bizottsága 1963. május 24-én az MSzMP KB Pártörténeti Intézetében ülést tartott. Az ülés két napirendi ponttal foglalkozott. Először az 1965. évi bécsi nemzetközi történész kongresszus magyar előkészületeit vitatta meg, majd jóváhagyta és némi módosítással elfogadta az 1919 előtti magyar és egyetemes történelem távlati kutatási tervét.

*

A Magyar—Német Történész Vegyes Bizottság 1963. június 11. és 13. között tartotta soron következő ülését a Magyar Tudományos Akadémián. Az ülés első napján a II. világháború kirobbanása és Németország délkelet-európai politikája c. téma került megvitatásra. Német részről dr. *Paulus*, magyar részről *Juhász Gyula*, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa tartott referátumot. Ezután a vegyes bizottság megvitatta dr. *Fritz Klein* Az I. világháború története c. könyvét. A második napon dr. *Karl Obermann* professzor, a vegyes bizottság német elnöke adott tájékoztatót az I. Internacionálé 100 éves évfordulójával kapcsolatos német előkészületekről. A vegyes bizottság másik napirendi pontjában a Habsburg-Monarchia történetével foglalkozó prágai kongresszus határozatainak megbeszélése szerepelt. A harmadik napon a bizottság zárt ülésén kialakította 1964. évi munkatervét.

A PÁRTTÖRTÉNETI INTÉZET HÍREI

Az MSzMP KB Párttörténeti Intézetének küldöttsége, *Vass Henrik* igazgató, *Erényi Tibor* tudományos osztályvezető, *Kóti János* intézeti titkár, *Milei György* tudományos főmunkatárs, 1963. június 3—14-ig tanulmányutat tett a Szovjetunióban. Utazásuk célja „A magyar internacionalisták részvétele a polgárháborúban 1917—1922" című közös dokumentumkötet szerkesztőbizottságának második ülésén való részvétel volt, valamint a szovjet testvérintézmények munkájának tanulmányozása.

A küldöttség tapasztalatcserét végzett a moszkvai Marxizmus Leninizmus Intézetben, ennek leningrádi filiáléjában, a moszkvai Enciklopédia szerkesztőségében, valamint a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Történettudományi Intézetében. Ezenkívül beszélgetést folytattak a Voproszi Isztorii KPSzSz szerkesztőivel is.

A küldöttség tájékozódhatott a Szovjetunióban most folyó munkák során felmerült ideológiai és történeti kérdésekről, e munkák legfontosabb módszerbeli tapasztalatairól, szervezésük formáiról és a további tervekről. Részletesen szó esett az SzKP történetének feldolgozásáról, a most kidolgozás alatt álló 6 kötetes párttörténet munkálatairól. A küldöttség megismerkedett a Nagy Honvédő Háború története feldolgozásának nagyszerű előrehaladásával: öt kötete már megjelent, a hatodik pedig kéziratban van.

Az említett szovjet tudományos intézetek munkatársai élénken érdeklődtek a magyarországi ideológiai élet, a magyarországi viszonyok elméleti elemzését tartalmazó cikkek, tanulmányok iránt. A Voproszi Isztorii KPSzSz szerkesztősége magyar tanulmányokat szeretne közölni a következő témakörökből:

a) a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet elvi kérdései Magyarországon (NEP);

b) a társadalmi és osztályviszonyokban végbement változásokról, a szövetségi politika kérdéseiről;

c) a párt és a tömegek kapcsolatának történeti fejlődése és szerepe a szocializmus építésében;

d) a pártszervezeti munka tartalma, formái, módszerei falun a mezőgazdaság szocialista átszervezése idején és napjainkban;

e) a magyar történészeket foglalkoztató ideológiai-történeti kérdésekről.

A tanulmányút sikerét nagymértékben előmozdította a szovjet elvtársak szívélyessége, elvtársi figyelmessége. A megbeszélések során tovább mélyültek a két intézet baráti, több közös munkában is megnyilvánuló kapcsolatai.

AZ ORSZÁGOS LEVÉLTÁR HÍREI

Június 12—15. között Budapesten rendezték meg a Nemzetközi Levéltáros Szövetség nyolcadik kerekasztal-konferenciáját. A konferencián a Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztályának meghívására 25 ország 43 küldöttje vett részt, elsősorban az egyes országok levéltárügyének legfőbb irányítói. A magyar és külföldi szakemberek a levéltárak agrártörténeti forrásairól, továbbá a modern levéltári épületről és annak berendezéséről tanácskoztak.

*

A kerekasztal-konferencia tiszteletére a Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya agrártörténeti vonatkozású iratokból kiállítást rendezett, amelyet az Országos Levéltár dolgozói állítottak össze. A kiállításhoz magyar—francia nyelvű katalógus készült.

*

A közelmúltban két újabb levéltári segédlet jelent meg: az egri állami levéltár fondjegyzéke és az Országos Levéltár filmtárában őrzött jugoszláviai levéltári anyagról készült mikrofilmek jegyzéke.

BESZÁMOLÓ ORBÁN SÁNDOR KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓJÁNAK VITÁJÁRÓL

Orbán Sándor : Egyház és Állam. A katolikus egyház és az állam viszonyának rendezése (1945—1950) című kandidátusi értekezése népi demokráciánk történetének egy igen fontos és alig tárgyalt kérdésével foglalkozik. A választott téma nemcsak mint a legújabb kor történetének egyik problémája érdemel figyelmet, hanem alkalmat ad néhány igen fontos elméleti tétel tisztázására is. (Az egyház és az állam viszonya e korban nemcsak történeti, hanem igen fontos politikai, eszmei és ideológiai probléma is.)

Orbán Sándor disszertációja nemcsak az egyház és az állam viszonyával foglalkozik a tárgyalt korban, hanem tisztázni igyekszik ezeket az elméleti kérdéseket is. Részletesen vizsgálja az egyház és a klérus politikáját, igen helyesen szakaszokra bontva azt. Részletes elemzéseken át világítja meg a két fő központi problémát: az egyház elválasztását az államtól és az egyház és állam közötti megegyezést.

A disszertáció először pontos és részletes elemzésnek veti alá a vallással és egyházzal kapcsolatos marxista álláspontot, és így világítja meg a szükséges politikai lépéseket. Részletesen vizsgálja azonban — távolabbi perspektivában — a vallás társadalmi gyökerei megszüntetését szolgáló lépéseket is. A bevezető kitér az egyház helyzetére a felszabadulás előtti időkben. Kimutatja, hogy az egyház nemcsak 1945 után, de ezelőtt is ellenségesen állt szemben a haladást jelentő törekvésekkel, majd a szerző a katolikus egyház felszabadulás előtti helyzetét ismerteti. Elemzi azon körülményeket, melyeket a felszabadulás teremtett az egyház számára. Elsősorban természetszerűen az egyháznak az új demokratikus hatalomhoz s a földreformhoz való viszonyával foglalkozik, hiszen ezek a legfontosabb közjogi és gazdasági tényezőktől fosztották meg az egyházat.

Részletesen foglalkozik a szerző a burzsoá erők 45 őszén kezdődött ellentámadásával is. Vázolja a reakciós klérus politikáját, elemzi stratégiáját és taktikáját. Kimutatja, hogy a közelebbi cél a népi erők előretörésének megakadályozása, a távolabbi pedig a burzsoá rendszer, esetleg — mint szűkebb köre elképzelte — a királyság és a nagybirtokrendszer visszaállítása volt.

A kialakult helyzet pontos és árnyalt elemzése lehetővé teszi a szerző számára, hogy megmutassa azokat az okokat és körülményeket, amelyek a későbbiek folyamán az eddig összefogott erők egy táborban való maradását lehetetlenné tették. Bemutatja az 1946 végén és 1947 elején a burzsoázia táborán belül bekövetkezett, valamint az egyház reakciós köreiben is már érezhető bomlást. Tárgyalja az egyházi reakció utolsó nagy politikai beavatkozási kísérletét az 1947-es nyári választások idején. Az itt elszenvedett vereséget azután a klérussal együttműködő jobboldali pártok szétzúzása tetőzte be. Ezek a sorozatos vereségek vezettek oda, hogy az egyház számára megszűnt a belpolitikai erőkön alapuló fellépések lehetősége. Ekkor helyeződött át politikai tevékenységük illegális, ill. külföldi vonalra. Ezt a tevékenységet az iskolák államosítása körüli harcban, és azt követően is, belső politikai támadással is összekötötték. De az egyházi reakció vezetőinek elszigetelődése és elszigetelése folytán megszűnt az állam és egyház viszonya rendezésének fő akadálya. A disszertáció rámutat arra, hogy ezzel új korszak kezdődött az egyház és állam viszonyában, mely több, az egyház részéről tett részletkompromisszum után 1950-ben a megegyezés létrehozásához vezetett.

Korom Mihály kandidátus opponensi véleményében hangsúlyozta a disszertáns által feldolgozott probléma jelentőségét, kimutatta, hogy mennyire fontos a kérdés feltárása, aktuális politikai és ideológiai szempontból egyaránt. Rámutatott, hogy Orbán Sándor az egyház és az állam szétválasztásáért, majd az egyházzal kötendő megállapodásért folyó harcot alaposan, részletekbemenően elemzi, mondanivalóját és következtetéseit bőségesen felhasznált forrásanyagra építi. A felhasznált levéltári anyag igen meggyőzően leplezi le az egyházi reakció politikáját. Felhasználta ehhez a szerző a leghivatottabb anyagot, az egyházi levéltárak állományát is. Abban, hogy a szerző nem esik túlzásba, és egész munkásságát eszmei engedmények nélkül, de a helyes és szükséges mértéktartással végezte, alapos marxista—leninista felkészültségéről tett tanúságot.

A kritikai észrevételekre áttérve Korom Mihály megemlítette, hogy a bíráló megjegyzéseket nagyban megnehezítette az a körülmény, „hogy olyan munkát kell bírálat alá vennünk, mely a benne tárgyaltak miatt még igen élénken élő kérdése társadalmunk fejlődésének". Kiemelte, hogy sokkal könnyebb lett volna, ha nem egy, már megjelent munkát kellene bírálat tárgyává tenni. Ez a tény ugyanis a problémák teljes kifejtését és részletes elemzését tenné lehetővé. Sokkal inkább, mint ez a jelen körülmények között történhet. A fenti gondolatkörhöz kapcsolódik néhány olyan észrevétel, mint pl. az, hogy, mint Korom Mihály opponens kifejti, a szerző leszűkítve tárgyalja az egyházat, azokon a helyeken, ahol az egyház gazdasági hatalmának megszüntetéséről beszél (pl. 56. l.). Ehelyütt bírálva Orbán Sándort, rámutatott arra, hogy a disszertáns szerinte a harcot csak az egyházi nagyjavadalmasok ellen irányulónak fogja fel. Az opponens kifejtette, hogy nézete szerint a népi demokratikus forradalom a földreform és az egyház kapitalista vállalatait kisajátító időszakban az egyház ellen is folyt. Szerinte ezt nem szabad összekeverni a vallással és a vallással kapcsolatos szervezetekkel. Továbbiakban kifejtette, hogy bármennyire is jók a disszertációnak az egyház politikáját, szervezeteit és belső kérdéseit alaposan és részletesen elemző részei, úgy érzi, hogy ez a gondolatkör nem mindig kapcsolódik a népi demokratikus fejlődés egész problémaköréhez. Hangsúlyozta, hogy ennek hiánya miatt kicsit megtévesztően hat az a körülmény, hogy 1948-ig a kleri-

kális reakciót túlzottan Mindszenty személye köré csoportosítja a szerző. Úgy vélte, hogy a disszertáció e részében nem tűnnek ki kellően azok a vonások, körülmények, okok, melyek 1948-ig a felső klérus egységes állásfoglalásait kialakították. Ezért, mint az opponens rámutatott, válasz nélkül marad az a tény, hogy Mindszenty után miért volt képes a felső klérus olyan sokáig, majdnem egységesen ellenállni a megállapodás kérdésében.

A fentiek után Korom Mihály néhány részletkérdésre, kisebb hiányosságra mutatott rá. Ezek között említette, hogy a felvetett kérdésekre nem mindenütt kapunk megfelelő pontos választ. Sőt, a kérdések leegyszerűsítése néhol egyoldalúságra vezet. Példának hozta fel a Mindszenty és Shvoy által megtartott 300—300 holdnyi földbirtokot. A leegyszerűsítésre pedig a kisgazdapárt felszámolás előtti „bizonyos látszat ellenzékiségét" említi. Rámutatott, hogy ez nem is mindig volt látszat, mint pl. Bajcsy-Zsilinszky és Dobi István esetében sem. Rátért még arra, hogy a szerző értekezésének 120. oldalán a Katolikus Népszövetség három irányzatáról beszél, de egyiket sem mutatta be.

Ugyanígy nem látja világosan a provokatív céllal a kisgazdapárt részéről felvetett fakultatív hitoktatás és az egyház közötti kapcsolatot sem. Véleménye szerint helyes lett volna az esztergomi káptalani helynök „szerény és méltányos" földreform-javaslatát ismertetni. Helyesnek látta volna kifejteni a katolikus autonómia kérdésére vonatkozó terv meghiúsulásának okát is.

Hangsúlyozta opponensi véleményében, hogy hasznára vált volna az értekezésnek, ha több összehasonlítást tartalmazott volna, mind belföldi, mind külföldi vonatkozásban.

Korom Mihály, véleményét összegezve, ismét rámutatott arra, hogy Orbán Sándor disszertációja általában jól sikerült munka, mely alapos történelmi, eszmei, politikai felkészültségről tesz tanúságot. Hangsúlyozta, hogy megjegyzései nem érintik a munka alapvető lényegét, Orbán Sándor disszertációját elfogadja és a bírálóbizottságnak is elfogadásra ajánlja.

Balogh Sándor kandidátus opponensi véleményének bevezetőjében szintén rámutatott arra a sajátos helyzetre, amelyet az idéz elő, hogy már megjelent munkát kell bírálat tárgyává tenni. Megállapította, hogy a disszertációt hasznos és jó munkának tartja, mely eredményesen gazdagítja az utóbbi 2—3 évben egyre izmosodó magyar történeti kutatásokat. Helyeslőleg említette, hogy a szerző a hazai sajtóanyag és a külföldi irodalom felhasználása mellett eddig még fel nem használt levéltári anyagot is feldolgozott. A munka mind elvileg, mind a történeti előzményeket figyelembe véve jól mutatja be az egyház és az állam viszonyának kérdését. A problémát a szerző a magyarországi sajátosságokból kiindulva mutatja be. Ismerteti a megegyezés feltételeinek érlelődését, létrejöttének körülményeit és a megegyezés tartalmát. Meggyőzően igazolta azon lenini tétel helyességét, hogy nem lehet megelégedni „az egyháznak az államtól és az iskoláknak az egyháztól való ... különválasztásával, vagyis olyan rendszabályokkal, melyeket a burzsoá demokrácia megígért, de ... sehol a világon nem vitt végig". Balogh Sándor opponens a tanulmány értékei közé sorolta azt is, hogy a szerző mind a munka egészét, mind ezen belül az egyes fejezeteket gazdag tényanyagra építette és világos gondolatkifejtéssel bizonyít. Megemlíti a megkülönböztetést, mellyel mindenkor különválasztotta a klerikális reakció képviselőit és a vallási befolyás alatt álló tömegeket. Úgyszintén helyesli a különbségtételt a politizáló egyházi vezetők és a vallásos ideológia között. Rámutatott arra, a szerző részletesen bizonyítja, hogy míg a népi demokrácia nagy körültekintéssel és türelemmel igyekezett a kérdéseket megoldani, addig az egyház vezetői sorozatosan szembefordultak a párt és a munkásosztály törekvéseivel. Az opponensi vélemény különösen sikerültnek tartotta az egyházi iskolák államosításával, valamint az állam és egyház megegyezésének létrejöttével foglalkozó fejezeteket.

Áttérve a kritikai megjegyzésekre, Balogh Sándor megjegyezte, hogy a munka nem mentes a fogyatékosságoktól sem. Előrebocsátotta azonban, hogy ezeket a helyenként fellelhető kisebb jelentőségű pontatlanságokat, vagy részletkérdéseket nem kívánja részletes észrevételek formájában a bizottság elé tárni. Megjegyezte, hogy ennek csak akkor volna értelme, ha a disszertáció kézirat és nem könyv alakjában kerülne bírálatra. Ezért megjegyzéseit inkább egy új kiadás esetére teszi meg. Bírálatában megemlítette, hogy a könyv tanulmányozása során elég sokoldalúan végigkísérhető a püspöki kar és különösen Mindszenty magatartása és tevékenysége a tárgyalt időszakban. Kevésbé találta azonban kielégítőnek a szerző által az alsópapságról nyújtott képet. A szerző elég nagy figyelmet fordított erre a kérdésre, amikor az egyházi iskolák államosításáról és az egyház és állam megegyezéséről szól, de a felszabadulás utáni évek folyamán általában alig érinti az alsópapság magatartását. Véleménye szerint az alsópapság útjának felvázolásánál még hiányosabb a vallásos tömegek állásfoglalásában végbement

fejlődés felvázolása. Rámutatott arra, hogy nincs szó a kérdés teljes elhanyagolásáról, de kidolgozása nem elégíti ki a jogos igényeket. Véleménye szerint bővebben kellett volna foglalkoznia a szerzőnek a felső és alsópapság szerepével a háború utáni időkben és a nyilas rémuralom idején. Úgy véli, hogy a disszertáció kissé egyoldalúan tárgyalja a katolikus egyház papjainak magatartását. Egyetértett ugyan a szerzővel abban, hogy voltak olyan egyházi személyek, akik üldöztetést szenvedtek, de azt nem tudta elfogadni, hogy mint a szerző írja, „a nagy többség ... megmaradt a passzív várakozás álláspontján, mely legjobb esetben is bizonyos fokú együttérzés megvallásában nyilvánult meg az ellenállási mozgalom hőseivel, vagy — mint az gyakrabban előfordult — a nácizmus áldozataival szemben" (32. l.).

Balogh Sándor rámutatott, hogy a papság, de még az alsópapság magatartását sem a passzív várakozás és együttérzés jellemezte, hanem inkább a fasizmus iránti rokonszenv. Példának erre a tömegek körében végzett „felvilágosító munkát" hozta fel, melynek során a papság kitartásra és áldozatvállalásra hívta fel a tömegeket a „szent háború" és „a végső győzelem" érdekében. Egyetért azzal, amit a szerző állít, hogy az alsópapság soraiban is végbement bizonyos erjedés, de nem fogadja el azt a mértéket, amelyet a szerző állít. Kiemeli, hogy véleménye szerint a katolikus egyház köreiben az uralkodó nép- és nemzetellenes rendszer iránti lojalitás végig megmaradt. Ugyancsak egyetért a szerzővel abban, hogy a felszabadulás után a papság körében is növekedett az elégedetlenek száma, de túlzásnak tartja azt a megállapítást, hogy „az alsópapság köréből számosan...támogatták a különböző demokratikus pártokat vagy népi szervezeteket". (43. l.)

Az opponens itt rámutatott arra, hogy a fenti megállapítással különösen nehéz egyetérteni akkor, ha ez az 1944—45-ös időszakra vonatkozik és elsősorban nem a kisgazdapártra gondol. Ugyanis a kisgazdapárt támogatása nem mindig jelentett egyet a népi demokrácia támogatásával. Bár elhangzott néhány, a földosztást helyeslő vélemény, azt állítani nem lehet, hogy az alsópapság teljes egészében helyeselte volna a földreformot. Ez volt az az ok — mutatott rá az opponens —, amely miatt a papság nem támogatta a demokratikus pártokat, melyeknek támogatása egyet jelentett a földosztás demokratikus megoldásának legalábbis helyeslésével. Nem látszik elég árnyaltnak a szerző azon megállapítása sem — mondta, — hogy hazánkban 1945 tavaszán kiéleződtek az ellentétek a burzsoázia és a népi erők között. E kérdést tárgyalva rámutatott, hogy az akkori helyzet sokrétű és bonyolult volta miatt nehezen áttekinthető. Mint megállapította, Magyarországon akkor nemcsak a polgári demokrácia, de a fasiszta diktatúra képviselői is megtalálhatók voltak. Megjegyzi, hogy nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy az MKP. 1945 májusi konferenciája nem általában a burzsoázia elleni harcot tűzte ki feladatul, hanem az újjáépítés mellett a fasiszta maradványok felszámolását. Az opponens a munka érdeméül tudta be Orbán Sándor ama törekvését, hogy helyesen igyekszik differenciálni az egyházi vezetőkörök, az alsópapság, sőt Mindszentyék, az egyes püspökök magatartása között is. Helyesli a Czapik Gyula reálisabb magatartására való utalást. Czapik értékelését azonban nem tudja olyan egysíkúan és egyértelműen felfogni, mint a szerző. Úgy vélte azonban, hogy világosan le kell szögezni: Czapikra is vonatkozik a fentiek ellenére, hogy a magyar főpapok között egy sem akadt, aki csak valamennyire is következetesen támogatta volna az egyház és állam viszonyának rendezésére irányuló törekvéseket.

Opponensi véleményének végére érve Balogh Sándor megállapította, hogy Orbán Sándor munkáját néhány fogyatékossága ellenére is hasznos és jó munkának tartja, s a maga részéről a disszertációt elfogadja.

Az opponensi vélemények elhangzása után *Prantner József*, az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke szólt hozzá a disszertációhoz. Orbán Sándor munkáját igényesnek és hasznosnak mondotta, s hozzátette, hogy e véleményben bizonyos egyházi emberek is osztoznak. A munka legnagyobb érdeme szerinte az, hogy a párt és kormány tevékenységét mindig szilárd elvi alapokon tárgyalja. Kiemelte azt a tényt, hogy a munka legfőbb érdeme a differenciáltság. Ezzel kapcsolatban vitába szállt Balogh Sándorral Czapik érsek szerepét illetően. Külföldi főpapokhoz hasonlítva Czapik érsek szerepét pozitivan értékelte. Kiemelte, hogy Czapik reálpolitikus volt. Rámutatott a disszertáció fontosságára egy másik szempontból is. Értékesnek tartotta az egyházi módszerek, a vezetés legális, illegális tevékenységének alakulását és bemutatását. Említi azt az érdekes tényt is, hogy dr. Schwarcz-Eggenhoffer esztergomi apostoli kormányzó ellenőriztette Orbán Sándor adatait és azokat teljesen helytállóknak jelentette ki. Ezek után Prantner József részletesen szólott a munka gyakorlati hasznáról. A munka fő hiányosságát abban látta, hogy a szerzőnek sokat kellett tömöríteni. Ez az oka, hogy a magyarázat több helyen elmaradt.

Lackó Miklós örömmel üdvözölte azt a tényt, hogy a korábbi helyzet megváltozott és a hivatalos tényezők ma már komoly segítséget nyújtottak a szerzőnek munkája eredményesebbé tételéhez. A módszert értékelve, a disszertáció értékét abban látta, hogy — mint mondotta — „egy valójában elrontott témát dolgozott fel" a szerző. Az, hogy a szerző ebből az állapotból kiemelte a témát, és igazi tudományos igényű feldolgozást készített belőle, igen nagy érdeme. Komoly pozitivumként említette, hogy a szerző a leghalványabb előremutató tendenciákat is értékelte. Szerinte e téren végzett munkája eszmeileg és propaganda szempontból is meggyőző. A maga részéről a munkában túlértékeltnek tartja a békepapi mozgalmat. E mozgalmat szerinte a szerző túlbecsüli.

Zsigmond László, a bírálóbizottság elnöke hozzászólásában elsőként Prantner József szavait értékelte, aki, mint mondotta, a gyakorlat oldaláról tette elevenné, sokoldalúvá a vitát. A maga részéről két szempontra kívánta felhívni a figyelmet. Elsőként ő is a differenciáltságot említette, mint fontos módszertani tényezőt. Fontosságára a világháború alatti francia egyházi magatartást figyelemmel kísérve tudott utalni. Ezután kiemelte azt a hasznos segítséget, amit a munka a testvérpártoknak nyújt, és ebben a segítségben véleménye szerint nagy szerepe van a munka már említett nagyfokú differenciáltságának. Emellett azonban úgy vélekedett, hogy a munkát egyes pontokon részletesebbé lehetne tenni. Főleg az ideológiai és szellemi befolyás vizsgálatát kellene elmélyíteni. Végezetül rámutatott annak jelentőségére, hogy a szerző a kérdést őszintén tárta fel és tárgyalta. Úgy vélekedett, hogy hasonló „kényes" kérdéseket is így helyes megvitatni, mert a reagálás és ellenőrzés, ami a felvetett kérdéseket kíséri, csak hasznára válik a munkának.

Orbán Sándor az opponenseknek adott válaszában elsősorban a disszertáció elkészítésének indítékait és körülményeit ismertette. Utalt azokra a nehézségekre, melyek az 1950-es évek elején fennálltak. Idővel azonban, mint mondotta, mind az objektiv, mind a szubjektív feltételek is érettebbé váltak arra, hogy a korábbi illusztratív és leleplező módszer, valamint az éles hang helyett tudományos igénnyel dolgozza fel e témát. Az opponensi véleményekből, mint mondotta, arra következtet, hogy a téma feldolgozása és tematikai csoportosítása helyes volt. A felmerült problémákat az említett differenciáltsággal látja összefüggésben. Korom Mihály opponensnek adott részletes válaszában néhány vitázó jellegű észrevételt fűzött Korom Mihály bíráló megjegyzéseihez, ezek során opponensének azon véleményét, hogy a harc az egyház ellen folyt, mint mondotta, nem fogadhatta el. Indoklásul rámutatott arra, hogy ez a nézet taktikailag lehetetlenné tette volna a népi demokráciához hű, vallásos állampolgárok és papok megnyerését. Az egyház elleni harc, ha előfordult — szerinte — hiba volt. A pragmatikus egyházellenességet azonban, elismeri, nem vette eléggé szemügyre. Helytállónak ismerte el Balogh Sándor opponens véleményét a főpapság reakciós magatartásával kapcsolatban. Azt a véleményét azonban, hogy a főpapság fasiszta jellegű diktatúrát óhajtott volna, nem fogadta el. Ezzel kapcsolatban, mint rámutatott, éppen a Habsburg-restauráció gondolata emelhető ki. A Mindszenty személye körül kialakult csoportok és az egyházi reakció kérdésében részletesen taglalta mindkét opponens véleményét és megállapította, hogy Korom Mihály kandidátus e kérdésben elfoglalt álláspontját nem teheti magáévá. Kimutatta, hogy a főpapság nem egy kérdésben szóthúzott, a püspöki kart a megállapodásra végül is a tömegek baloldali orientációja kényszerítette rá. Elismerte, hogy e kérdéscsoport megrajzolása nem sikerült jelentőségéhez mérten, de azt, hogy a tömegek szerepének primátusát mindenkor kimutatta, nem tartja vitathatónak.

Balogh Sándor opponensnek az alsópapság megítéléséhez fűzött kritikai észrevételeire válaszolva, kijelentette, hogy a summázás miatt le kellett mondania a részletes magyarázatról. Hozzájárult ehhez még az is, hogy a hierarchiában a felső papságé volt a döntő szó, és az okmányok ezért kevés anyagot szolgáltattak az alsópapság magatartására nézve. Végezetül egy módszertani kérdéshez, nevezetesen az idézetekkel való fukarkodáshoz szólt hozzá, illetőleg válaszolt Korom Mihály opponensnek. Ebben — mondotta — a bőséges dokumentáció hitelében való bizonyosság, a terjedelem szabta korlátok és a stílus egységessége játszott szerepet.

Örömmel üdvözölte Orbán Sándor azt a tényt, hogy a munka adatai az egyházi ellenőrzés során helytállónak bizonyultak. Egyetértett Zsigmond László és Prantner József véleményével, ami az egyes kérdések bővebb kifejtésének szükségességét illeti. Lackó Miklósnak a békepapi mozgalom megítélését hibáztató megjegyzésével kapcsolatban kimutatta, hogy a békepapi mozgalomnak jelentős súlya volt már csak azért is, mert felhívta a figyelmet az egyházon belüli ellenvéleményre.

A vita bezárása után a bírálóbizottság a kandidátusi disszertációt egyhangúlag elfogadta és javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Orbán Sándornak a történettudományok kandidátusa fokozatot ítélje oda.

AZ EURÓPAI ELLENÁLLÁS TÖRTÉNETÉNEK HARMADIK NEMZETKÖZI KONGRESSZUSA

Az Európai Ellenállás Története Összekötő Bizottsága, amelyet 1961-ben Milanóban az Európai Ellenállás Története II. Kongresszusán választottak meg, 1962-ben lausannei ülésén tárgyalásokat folytatott az Európai Ellenállás Története Csehszlovák Bizottságával. A lausannei tanácskozáson az összekötő bizottság egyhangúan úgy döntött, hogy Prágában 1963. szeptember 2—4. között tartja az Európai Ellenállás Története III. Kongresszusát. Az Összekötő Bizottság úgy döntött lausannei ülésén, hogy átalakul az Európai Ellenállás Története III. Nemzetközi Kongresszusa Előkészítő Bizottságává, és kooptálta soraiba a csehszlovák delegátusokat, akiket az Európai Ellenállás Története Csehszlovák Bizottsága azzal bízott meg, hogy a következő prágai kongresszus előkészítésének kérdéseivel foglalkozzanak. Az Előkészítő Bizottság tagjai a következők: *Parri* szenátor (elnök), a milánói Ellenállás Története Intézet igazgatója, *Henri Michel* professzor, a francia Második Világháború Története Intézet ügyvezető igazgatója, *Lorin Josse*, a belga Két Világháború Története Bizottság elnöke, *E. A. Boltin* tábornok, a moszkvai Marxizmus—Leninizmus Intézet ügyvezető igazgatója, *Okeski* tábornok, a Lengyel Egyesült Munkáspárt Történeti Intézetének ügyvezető igazgatója, *B. Lastovička*, az Európai Ellenállás Története Csehszlovák Bizottságának elnöke és *A. Šnejdarek*, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete legújabbkori osztályának vezetője.

Az Előkészítő Bizottság úgy döntött, hogy az Európai Ellenállás Történetével foglalkozó III. Kongresszus fő témája az „Európa leigázásának náci rendszere. Formák, módszerek és fejlődés" c. kérdés, melyet egy rövid plenáris ülés után három szekcióban vitatnak majd meg. A szekciók: 1. a gazdasági szekció, 2. a politikai szekció és 3. a náci terror kérdéseinek szekciója. A továbbiakban megállapodtak, hogy a kongresszus három napig tart, melyből 5 félnapot az egyes szekciókban folyó munka vesz igénybe. A kongresszust a több más ország tagjaival kibővítendő Előkészítő Bizottság által kiküldött Intéző Bizottság fogja irányítani. A kongresszus időtartamának felét kötetlen felszólalások részére biztosítják, hogy sokoldalú vita alakuljon ki a tárgy felett, és hogy minden résztvevő a legközvetlenebb módon fejezhesse ki nézeteit. Az ülések idejének másik felét az egyes nemzetekről szóló előadások részére tartják fenn; ezekből csak egyet lehet előadni minden részszekcióban.

A kongresszus hivatalos nyelve a cseh, szlovák, francia, orosz, angol és német. A folyamatos, egyidejű fordítást fordító iroda látja el. A konferencia feladata, hogy lehetőséget nyújtson azon eredmények megvitatására, melyeket az európai országok változatos leigázási formáival kapcsolatos kutatások hoztak felszinre, és ezzel is hozzájáruljon ez eredmények elterjedéséhez. A kongresszusnak kifejezetten tudományos jellege van, az előadásokat publikálni fogják.

Az előkészítő bizottság döntésének megfelelően Prágában állandó titkárságot állítottak fel, mely az Európai Ellenállás Története Harmadik Nemzetközi Kongresszusa munkájának előkészítését végzi. E titkárság vezetésével *A. Šnejdareket*, a Prágai Történettudományi Intézet legújabbkori osztályának vezetőjét bízták meg. (Az állandó titkárság címe: Prága, Hrad. A Csehszlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete.) Csehszlovákiában a Kongresszus előkészítése felett az Ellenállás Története Csehszlovák Bizottsága és a Csehszlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete vállaltak védnökséget.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

А. Барта: Исторические связи восточноевропейского и внутреазиатского феодализма (Часть II.) 503

Г. Перьеш: Проблема продовольственного снабжения во время похода Наполеона против России 528

Е. Х. Харасти: Реформистские теории и движения, предшествовавшие чартизму в период промышленной революции в Англии 567

А. Р. Варкони: Г. Т. Бакл и венгерская буржуазная историография 610

Б. Киршнер—Б. Рац: История металлургического завода в г. Озд в период освобождения (Часть I.) 647

СООБЩЕНИЯ

Г. Каршаи: Анонимность, скрытие имени и авторское имя в венгерских средневековых хрониках 666

ИСТОРИЧЕСКИЙ ФРОНТ СОВЕТСКОГО СОЮЗА И СТРАН НАРОДНОЙ ДЕМОКРАТИИ

А. Гейстор—А. Вычаньский—Е. Козловский—Й. Жарновский: Достижения польской исторической науки в 1960—1961 гг. 678

ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА 696

ХРОНИКА 727

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

A. Bartha : Les rapports historiques de l'Europe orientale et de l'Asie Intérieure au féodalisme (IIe partie) 503

G. Perjés : Les problèmes de ravitaillement surgis au cours de la campagne de Napoléon Ier en Russie 528

H. É. Haraszti : Les théories et les mouvements de réforme qui préludaient en Angleterre au chartisme à l'époque de la révolution industrielle 567

Á. R. Várkonyi : Buckle et l'historiographie hongroise d'esprit bourgeois 610

B. Kirschner—B. Rácz : L'histoire de l'Usine sidérurgique d'Ózd à l'époque de la libération (Ière partie) 647

COMMUNICATIONS

G. Karsai : Anonymat, pseudonymat et autonymes dans les chroniques hongroises médiévales 666

FRONT DES HISTORIENS DE L'UNION SOVIETIQUE ET DES DÉMOCRATIES POPULAIRES

A. Gieysztor—A. Wyczański—E. Kozlowski—J. Żarnowski : Les résultats de la science historique polonaise, 1960—1961 678

LITTÉRATURE HISTORIQUE 696

CHRONIQUE 727

CONTENTS

ARTICLES

A. Bartha : Historical Relations of Eastern-European and Inner-Asian Feudalism (Part II.) 503

G. Perjés : The Problem of Food Supply at the Time of Napoleon's Russian Campaign 528

É. H. Haraszti : Reform Ideas and Reform Ellovements before Chartism in Britain during the Industrial Revolution 567

Á. R. Várkonyi : Buckle and the Hungarian Bourgeois Historical Writing 610

B. Kirschner—B. Rácz : The History of the Iron Work of Ózd in the period of the Liberation (Part I.) 647

COMMUNICATIONS

G. Karsai : Anonimity, latent Names and Author Name in our Medieval Chronicles 666

FRONT OF HISTORIANS OF THE SOVIET UNION AND PEOPLE'S DEMOCRACIES

A. Gieysztor—A. Wyczański—E. Kozlowski—J. Żarnowski : The Results of Pole Historical Writing in 1960—61 678

BIBLIOGRAPHY 696

CHRONICLE 727

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

A. Bartha : Geschichtliche Zusammenhänge des Feudalismus Osteuropas und Innerasiens (II. Teil) 503

G. Perjés : Die Frage der Lebensmittelversorgung im Rußlandfeldzug Napoleons 528

É. H. Haraszti : Dem Chartismus vorangegangene englische Reformtheorien und Bewegungen zur Zeit der industriellen Revolution 567

Á. R. Várkonyi : Buckle und die ungarische bürgerliche Geschichtschreibung .. 610

B. Kirschner—B. Rácz : Geschichte des Eisenwerks von Ózd in der Epoche der Befreiung (I. Teil) 647

BEITRÄGE

G. Karsai : Anonymität, Kryptonym und Verfassername in den ungarischen Kodizes des Mittelalters 666

HISTORIKERFRONT DER SOWJETUNION UND DER VOLKSDEMOKRATIEN

A. Gieysztor—A. Wyczański—E. Kozlowski— J. Żarnowski : Ergebnisse der polnischen Geschichtschreibung in den Jahren 1960—1961 678

BUCHBESPRECHUNGEN 696

CHRONIK 727

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Vidosa László

A kézirat nyomdába érkezett: 1963. IV. 10. — Példányszám: 2300 — Terjedelem: 21,3 (A/5) ív

63.56956 — Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Jaroslav Purš: The industrial revolution in the Czech Lands (Ism. *Sándor Vilmos*) 715
E. Winter: E. W. von Tschirnhaus und die Frühaufklärung in Mittel- und Osteuropa — *E. Winter:* E. W. von Tschirnhaus (1651—1708). Ein Leben im Dienste des Akademiegedankens (Ism. *Hanzó Lajos*) 716

A XI., Stockholmi Nemzetközi Történész Kongresszus kiadványaiból

Ernesto Sestan: La città comunale italiana dei secoli XI—XIII nelle sue note caratteristiche rispetto al movimento comunale europeo (Ism. *Kubinyi András*) 718

George Peter Murdock: Africa, its Peoples and their Culture History (Ism. *Hatos Géza*) 719
Ernst Schwarz: Die Herkunft der Siebenbürger und Zipser Sachsen (Ism. *Mollay Károly*) 722
Politischer Briefwechsel des Herzogs und Grossherzogs Carl August von Weimar (Ism. *Benda Kálmán*) 723
Németalföldi tengerjárók (Ism. *Agárdi Ferenc*) 724
Weszprémi István: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. Első száz (Ism. *Benda Kálmán*) 725

KRÓNIKA

A keszthelyi történész vándorgyűlés 727
A TIT országos történelmi választmányának keszthelyi ülése 734
Az MTA II. Osztályának történészvonatkozású hírei 738
A Párttörténeti Intézet hírei 739
Az Országos Levéltár hírei 739
Beszámoló Orbán Sándor kandidátusi disszertációjának vitájáról 739
Az európai ellenállás történetének harmadik nemzetközi kongresszusa 744

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI:

Agárdi Ferenc történész — *Bartha Antal*, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa — *Benczédi László*, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa — *Benda Kálmán* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa — *Csapláros István* történész (Varsó) — *Györffy György* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa — *Hanzó Lajos* főiskolai tanár (Szarvas) — *H. Haraszti Éva*, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa — *Hatos Géza* történész — *Jemnitz János*, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa — *Karsai Géza* tanár (Pannonhalma) — *Kirschner Béla* egyetemi adjunktus (Bp. ELTE Bölcsészkar) — *Kubinyi András* muzeológus (Budapesti Történeti Múzeum) — *Márkus László*, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa — *Mollay Károly* egyetemi docens (Bp. ELTE Bölcsészkar) — *Niederhauser Emil* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének csoportvezetője — *Perjés Géza* tudományos kutató — *Rácz Béla* levéltáros (Országos Levéltár) — *Révész Imre* akadémikus, ny. egyetemi tanár — *Surányi Bálint*, az MTA Történettudományi Intézetének segédmunkatársa — *R. Várkonyi Ágnes* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének h. osztályvezetője

KÖVETKEZŐ SZÁMAINK TARTALMÁBÓL:

Barta István: Felsőbüki Nagy Pál és a bécsi kormány

Lackó Miklós: A magyarországi nyilas mozgalom történetéhez (1935—1937)

Soós Pál: Szabó Ervin hagyatékából (Levelezése K. Kautskyval)

B. N. Ponomarjov beszámolója a szovjet történészek kongresszusán

Tóth Ede: A Függetlenségi Párt megalapítása

Nemes Dezső: Az 1927. évi olasz—magyar szerződés

Szücs László: A magyarországi polgári radikalizmus

L. Nagy Zsuzsa: Beksics Gusztáv és a magyar nemzeti állameszme

Ára: 10,— Ft
Évi előfizetési ára: 54,— Ft

INDEX: 25.779

ÚJ TÖRTÉNELMI KIADVÁNYOK

Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. A—Cs.* Budapest, Akadémiai Kiadó. 1963. 907 l. 32 + 15 t. Ára: 175,— Ft.

Pach Zsigmond Pál: *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1963. 359. Ára: 54,— Ft.

Csizmadia Andor: *A magyar választójogi rendszer 1848—1849-ben* (Az első népképviseleti választások). Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1963. 366 l.

Varga Zoltán: *A Széchenyi-ábrázolás fő irányai a magyar történetírásban (1851—1919).* Budapest, Akadémiai Kiadó. 1963. 363 l. Ára: 58,— Ft.

Tokody Gyula: *Ausztria-Magyarország a Pángermán Szövetség (Alldeutscher Verband) világuralmi terveiben (1890—1918).* Budapest, Akadémiai Kiadó. 1963. 282 l. Ára: 40,— Ft.

Szemere Vera: *Az agrárkérdés 1918—1919-ben.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1963. 272 l. Ára: 27,— Ft.

Kis Aladár: *Magyarország külpolitikája a második világháború előestéjén.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1963. 254 l. Ára: 30,— Ft.

Betlen Oszkár: *Népi demokratikus fejlődés Spanyolországban 1936—1939.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1963. 288 l. Ára: 23,— Ft.

Világtörténet III. kötet. (Szerk.: N. A. Szidorova stb.) Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1963. 924 l. Ára: 160,— Ft.

ÉRTEKEZÉSEK A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

(Új sorozat)

28. *Sárközi Zoltán :* Az erdélyi szászok a nemzeti ébredés korában (1790—1848). Ára: 18,— Ft.

29. *Perjés Géza :* Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650—1715). Ára: 22,— Ft.

30. *Serfőző Lajos :* A KMP tevékenysége a munkás kultúr- és sportmozgalomban (1925—1945). Ára: 14,— Ft.

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon: 111—010,
MNB egyszámlaszám: 46, csekkbefizetési számla szám: 05.915.111—46,
az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22.
Telefon: 185—612,
a POSTA KÖZPONTI HIRLAP IRODÁ-nál, Budapest V., József nádor tér 1.
Telefon: 180—850. Csekkszámla: egyéni 61.257, közületi 61.066.
(Példányonként megvásárolható a Posta nagyobb árusítóhelyein is.)

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

97. ÉVFOLYAM 1963. 4. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1963

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51—53

97. ÉVFOLYAM, 1963. 4. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, BENDA KÁLMÁN, ELEKES LAJOS (elnök), EMBER GYŐZŐ, ERÉNYI TIBOR, MOLNÁR ERIK, NEMES DEZSŐ, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő), RÁNKI GYÖRGY, SIMON PÉTER, SINKOVICS ISTVÁN, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Barta István : Felsőbüki Nagy Pál és a bécsi kormány 747
Lackó Miklós : A magyarországi nyilas mozgalom történetéhez (1935—1937) 782
Kirschner Béla—Rácz Béla : Az Ózdi Vasmű története a felszabadulás időszakában (II. rész) 810

KÖZLEMÉNYEK

Soós Pál : Szabó Ervin hagyatékából 831

VITA

Szabad György : Észrevétel Horváth Zoltán „Kossuth Lajos emigrációs politikájának értékelése" c. írására 843
Lukács Lajos : Kossuth emigrációs politikájának idealizálásáról 844

A SZOVJETUNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSZFRONTJA

B. N. Ponomarjov : Emeljük a történettudományt és a történelemtanítást a kommunista építőmunka feladatainak színvonalára ! 859

TÖRTÉNETI IRODALOM

Horváth Pál : A középkori falusi földközösség jogtörténeti vonatkozásai (Ism. *Székely György*) 873
Bónis György : Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után. 1686—1708 (Ism. *Varga Endre*) 876
Forradalom és papi rend (Ism. *Lukácsy Sándor*) 878
Niederhauser Emil : A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában (Ism. *Katus László*) 880
A. Pirnat: Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570-er Jahren (Ism. *Révész Imre*) 883

FELSŐBÜKI NAGY PÁL ÉS A BÉCSI KORMÁNY

I

Neve negyedszázadon át egy nemzet legjobbjai tiszteletének tárgya volt. Költőket ihletett örökéletű sorokra, mesterüknek vallották későbbi nagy idők óriásai, szavát rettegték a hatalmasok, lelkesedéssel hallgatta a nemzet virága, az ifjúság, s pártfogójaként emlegette az a szegény nép is, amely urai nevét jobbára csak átkok kíséretében vette az ajkára. Félelem nélkül szállt szembe Béccsel, a kormánnyal, hazája nagyuraival s osztálya túlnyomó többségével, ha az alkotmány védelméről, a parasztság sorsának könnyítéséről, vagy a nemzeti nyelv jogainak kivívásáról volt szó. Közéleti pályájának második negyedszázadában viszont útja éppen az ellenkező irányba vezet: kiszorul a haladásért küzdők egyre népesebb seregének első sorából, a kormánnyal való lepaktálás vádja szétfoszlatja népszerűségét, a magány, az elfeledés, az önmagával és a világgal való meghasonlás lesz az osztályrésze, s egykor főszerepre hivatott alakja teljesen hiányzik az események színpadáról akkor, amikor a születő új világ hívei döntő harcaikat vívják a maradiság és az önkény ellenében. Kortársak és történetírók évtizedeken át vitatkoztak arról, hogy valóban hűtlen lett-e a zászlóhoz, amelyet valamikor ő emelt magasra, vagy csupán mérsékelt reformnézeteit haladta meg és tette elavulttá az 1830 körül erősen felgyorsuló fejlődés. A probléma az idő előrehaladtával vesztett jelentőségéből, s a megbékélt légkörben olyan ítélet született, amely elutasította a becsületbevágó vádakat, kiemelte Nagy Pál korábbi úttörő jelentőségű érdemeit, s konfliktusának okát a történeti körülmények növekvő igényei és saját korlátozott célkitűzései közötti ellentmondásban jelölte meg. Ez az ítélet azonban nem tényszerű bizonyítékok alapján született meg: kialakításában a rokonszenves hős korábbi kiemelkedő érdemei játszották a főszerepet, de jelentős súllyal esett latba az a hangulat is, amely a szabadságharc bukása után szívesen adott igazat utólag a mérsékelteknek, az óvatosaknak a radikálisokkal, a forradalmárokkal szemben. Ez az ítélet, amelyet később Horváth Mihály és Kossuth tekintélye erősített meg, a közvélemény szemében helyreállította Nagy Pál becsületét, s biztosította tisztes helyét a nemzeti történelem évkönyveiben, nem oszlatta azonban el a Nagy Pál pályatörése körüli titokzatos homályt, s a történeti kutatás számára máig tisztázatlan kérdés maradt: áruló volt-e, vagy csupán megfáradt öregember, akinek lassudó lépteit az egykori tanítványok túlszárnyalják. A kérdés tényszerű tisztázásához a történeti forrásanyag megszólaltatásával lényegesen közelebb lehet kerülni, a tények megismerése és mérlegelése után pedig a történetíró feladata, hogy az enyhítő és súlyosbító körülmények figyelembevételével meghozza ítéletét. A kérdés kibogozása nem könnyű, de megéri a fáradságot: munkánk közelebb visz bennünket a kor megértéséhez, amelyben váltakozó

sikerű harcok során, győzelmeken és kudarcokon keresztül vezetett az út a polgári forradalom felé, s a kor szereplőinek megértéséhez, akik hősök vagy gyarló emberek lehettek aszerint, hogy hogyan szolgálták vagy gátolták a történelmi szükségszerűség beteljesülését.

Évszázados történelmi per eldöntése lévén a szándékunk, mindenekelőtt a tényállás pontos megismerése szükséges, a vádak számbavétele, hogy ezek ismeretében, a bizonyítékok és ellenérvek mérlegelése, az enyhítő és súlyosbító körülmények kellő figyelembe vétele után megkíséreljük az igazság feltárását. Nem életrajz írása a célunk,[1] ezért Nagy Pál életének, politikai pályájának eseményeit, tényszerű adatait csak olyan mértékben érintjük, amennyiben azok ismerete elősegíti a kitűzött probléma megoldását.

Harminc éves volt Nagy Pál, amikor néhány éves megyei politikai és közigazgatási tevékenység után Sopron megye követeként megjelent az 1807-i országgyűlésen. A francia forradalom évei után, Napóleon világot felforgató háborúi közepette a mélyponton volt ekkor Magyarországon mind a Habsburg-uralom elleni oppozíció, mind a forradalom eszméi iránti rokonszenv, nem kis feltűnést keltett tehát az országgyűlésen a fiatal, nagytehetségű követ azáltal, hogy ritka szónoki tehetséggel elmondott felszólalásaiban a magyar nyelv politikai és közéleti érvényesülését követelte, szót emelt a jobbágyság egyre fokozódó kizsákmányolása ellen, ostorozta az osztrák kereskedelmi és vámpolitika Magyarországot elnyomó rendszerét, valamint a balkezes pénzpolitikát, amely a pénz rohamos elértéktelenedését vonta maga után.[2] Felszólalásai ellentétes véleményeket váltottak ki a hallgatóságból. Nyelvi követeléseit általában rokonszenvvel fogadták, a jobbágyság érdekében elhangzott szavait azonban viharos ellentmondások, gúnyos közbekiáltások zavarták meg: a nemesi közvélemény nem érett még meg arra, hogy a jobbágysorsot számonkérjék tőle. A vámkérdés és a pénzromlás tárgyában a nemesi közvéleménynek volt a szószólója, bátor fellépése azonban királyi dorgálást vont maga után, s a kormány — miután hiába tett kísérletet arra, hogy a veszedelmes ellenzéki követet a régi gyakorlatnak megfelelően kormány-

[1] Felsőbüki Nagy Pálnak mindmáig nincs összefüggő életrajza. Politikai portréját még *Bezerédy István* vázolta fel a Magyar szónokok és státusférfiak c. *Csengery Antal* szerkesztette gyűjteményes kötetben (1851). (Bezerédy szerzőségére ld. *Bodnár I.— Gárdonyi A.:* Bezerédy István. II. köt. Bpest. 1920. 392. l.) Ő fogalmazta meg elsőként a Nagy Pállal kapcsolatos értékítéletet, s az ő nyomdokain haladt *Horváth Mihály* is nagyszabású történeti munkáiban (Magyarország története VIII. köt. 296. s köv., 334. s köv. l. és Huszonöt év Magyarország történetéből, Genf, 1864. I. köt. 284. s köv. l. és egyebütt), valamint *Tóth Lőrinc* terjedelmes, de sok újat nem hozó akadémiai megemlékezésében. (Felsőbüki Nagy Pál emlékezete. Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1874. január 26-i ülésén. Értekezések a történelmi tudományok köréből, III. köt. 8. szám.)

[2] Nagy Pál korai — 1807-i és 1825/27-i — szereplésére sajnos nem állanak rendelkezésünkre olyan részletes és megbízható források, mint amilyenek pl. Kossuth Országgyűlési Tudósításai az 1832/36-i országgyűlésről. Maga az országgyűlési napló is rendkívül vázlatos, a kerületi ülésekről pedig, amelyeken Nagy Pál legjelentősebb felszólalásai elhangzottak, egyáltalán nem maradtak fenn naplószerű, részletes feljegyzések. Nagy Pál felszólalásainak jelentőségére a történetírók inkább abból a visszhangból következtettek, amelyet azok a közvéleményben kiváltottak. 1807-i szereplésére *Horváth Mihály* munkájában találjuk a legtöbb utalást (Magyarország története, VIII. köt. 296. s köv. l.), nézeteire abból az „Idea" c. fogalmazványából következtethetünk a legjobban, amelyben a királyi javaslatokra adandó választ vázolta fel, nyilván a kerületi ülés számára. (Közli *Tóth Lőrinc* id. megemlékezésében.)

hivatal felajánlásával szelidítse meg — gondoskodott arról, hogy Nagy Pál a következő két országgyűlésen ne képviselhesse megyéjét.[3]

Az ébredező nemzeti közvélemény az országgyűlés után hamar szárnyára kapta a lelkes országgyűlési szónok nevét: a többség az alkotmány bátor védőjét ünnepelte benne, a sarjadó nemzeti irodalom képviselői a magyar nyelv pártfogóját, de nyilván nem hangzottak el hiába a jobbágyság védelmében ejtett szavai sem. A nemesi társadalom ünnepelt költője, Berzsenyi Dániel iskolakönyvekbe kívánkozó ódát írt hozzá,[4] a nyelvújító mozgalom vezére, Kazinczy Ferenc és az író-politikus Dessewffy József jókívánságaikkal halmozták el,[5] s a nemzeti ébredés egyik legtisztább, legnagyobb alakja, Kölcsey Ferenc közel három évtized távolából is mesterének vallotta.[6] A nemzeti szellemű ellenzék vezéralakjaként mutatja be Nagy Pált az a híresztelés is, hogy Napóleon személyesen levéllel fordult hozzá 1809-ben, amikor a magyar népet a Habsburg-uralom lerázására szólította fel.[7]

A megyei politika szűk körére visszaszorítva Nagy Pál az maradt, aminek indult: a megye jobbágynépének védelmezője[8] és az abszolutisztikus törekvések elleni védekezés szervezője. Elsősorban az ő érdeme volt, hogy Sopron megye az 1822/23-i nemzeti ellenállás idején az alkotmányvédő megyék első sorában harcolt. Az önkényuralmi kísérletet lezáró 1825-i országgyűlésre a megye rendei a főispáni jelölés bevárása nélkül, egyhangúlag kiáltották ki követüknek Nagy Pált, aki országgyűlési tevékenysége során ugyanazon az úton haladt tovább, amelyen 1807-ben elindult. Egyik vezére volt az alkotmányellenes időszak bűnöseinek felelősségre vonását követelő irányzatnak, s az ellenzéki többség élén kiharcolta a rendi alkotmányt biztosító új

[3] Vö. *Horváth M.* : Magyarország története, VIII. köt. 334. l.

[4] Felsőbüki Nagy Pálhoz c. ódája tartalmazza az alábbi, klasszikussá vált sorokat:

A derék nem fél az idők mohától
A koporsóból kitör és eget kér,
S érdemét a jók, nemesek s jövendő
Századok áldják.

[5] Vö. *Tóth Lőrinc* : i. m. 27. s köv. l.

[6] Vö. a Kölcsey országgyűlési búcsúztatásakor, 1835. febr. 9-én elhangzott felszólalásokkal, *Kossuth L.* : Országgyűlési Tudósítások, IV. köt. 188. l. Bpest. 1959.

[7] Tóth Lőrinc állítólagos hiteles forrásra hivatkozva ír erről, i. m. 27. l. De céloz rá maga Nagy Pál is 1830-ban írt védőiratában, amikor az uralkodóházhoz való hűségét bizonygatva említi, hogy 1809-ben felkeresték az ellenség vezérei s „egyenest Fejedelmök nevében" felszólították, hogy a magyar nemzethez kiadott proklamációnak szerezzen foganatot, ő azonban elutasította ezt, arra hivatkozva, hogy „constitutionális országokban éppen a törvényes oppositiót formáló részen állanak azok, kik veszedelem idejében valamint a Házához, úgy a Thronushoz legszorosabban ragaszkodnak". (Vö. a köv. jegyzettel.)

[8] Nagy Pál megyei tevékenységéről viszonylag keveset szólnak a személyével foglalkozó eddigi közlemények. Ebből a szempontból különös jelentősége van annak a védőiratnak, amelyet 1830 márciusában szerkesztett és terjesztett abból a célból, hogy az ellene terjesztett vádakat megcáfolja. Ebben az iratban részletesen foglalkozik azokkal a vádakkal is, amelyeket jobbágyvédő magatartásával kapcsolatban terjesztettek, s számos olyan esetet sorolt fel, amikor sikerrel lépett fel a megyei tisztviselők és földesurak visszaélései ellen. (Nagy Pál eddig felhasználatlan védőiratának egy példányát ld. Országos Levéltár [a továbbiakban OL], Perényi Zsigmond iratai, 17. fasc. E/8/f. csomó; található egy-egy példánya az Akadémia Könyvtára és a Széchényi Könyvtár kéziratárában, valamint családi levéltárakban is.)

alaptörvényeket.[9] Hasonló tűzzel harcolt a magyar nyelv fejlesztéséért és jogainak kiterjesztéséért is, s amikor az országgyűlésen egy nyelvművelő akadémia felállítása körül folyt a vita, az ő november 3-i felszólalását követően, annak hatására tette meg Széchenyi ismeretes felajánlását, amely a Magyar Tudós Társaság, a későbbi Akadémia létrejöttét eredményezte.[10] Ismételten védelmébe vette az adózó népet is, sürgetve a rendeket, hogy már csak az alkotmány megszilárdítása érdekében is szüntessék meg a parasztságot sújtó visszaéléseket és könnyítsenek az úrbéri terheken.[11] Felszólalásait azonban még az 1807-ben tapasztaltnál is sokkal nagyobb ellenérzés fogadta, s talán ez a fellépése hintette el sokakban a gyanú magvát, hogy a paraszti sors romlását előidéző nemesi bűnök emlegetése mögött a kormánnyal való titkos egyetértés húzódik meg. Parasztvédő magatartásából fakadt az az igyekezete is, amellyel az országos összeírás alapelveinek megállapítása során támogatta a kormánynak azt a kívánságát, hogy a jövőben az úrbéri telket használó nemesek is fizessék telkük után az állami adót. Az országban több ezerre rúgott a nemesek által használt jobbágytelkek száma,[12] s ezek adómentessége azt jelentette, hogy a reájuk eső adóteher is a jobbágyok nyakába háramlott. Számos megye — köztük Sopron is — már régóta kivetette az adót a nemesek által használt telkekre is, Nagy Pál tehát meggyőződése mel-

[9] Nagy Pál 1825/27-i szerepléséről ismét csak *Horváth M.* munkájában (Huszonöt év . . . I. köt. 149. s köv. l.) olvashatunk összefüggően. A kerületi ülésekben elhangzott fontos felszólalásait jobbára csak kivonatos formában ismerjük; ezek egyike-másika kéziratos másolatban is elterjedt az országban. Ilyen másolat található az OL Széchenyi István-gyűjteményében, 626/2. csomó, valamint az Akadémia Könyvtára és a Széchényi Könyvtár kézirattárában is.

[10] Így tartotta legalább is a közvélemény; maga Széchenyi azonban tagadta ezt, s 1830. jan. 13-i, Nagy Pálhoz intézett levelében részletesen kifejtette, hogy már az országgyűlés előtt elhatározta „egy magyar tudós társaságot projectumba hozni s ahhoz tetemesen áldozni". Egyéb vonatkozásban azonban nagy tisztelettel és elismeréssel szólt Nagy Pálról. (*Majláth B.:* Gr. Széchenyi István levelei. I. köt. Bpest. 1889. 140. s köv. l.)

[11] „Indítványa felette mérsékelt, inkább csak emberies, mint szabadelvű volt" — írja Horváth Mihály. — „Csak addig terjedt, hogy, maga az ősi alkotmány fenntartása érdekében, szüntessék meg a rendek mind azon visszaéléseket, melyek az úrbéri viszonyokban a jobbágyot oly súlyosan terhelik; s adják meg a népnek mindazt, mit az alkotmány korlátai közt megadni lehet" (i. m. I. köt. 170. l.). — Nagy Pál fentebb említett védőiratában így emlékezett meg akkori fellépéséről: „Midőn a múlt országgyűlése elein a Constitutiónak újabb megerősítéséről és a nemesi szabadságoknak épen való fenntartásáról folyának a tanácskozások, majd minden előadásomat tapsolások követék, midőn pedig ezek után a Circularis Sessioban legjobb lélekkel és síromig tartó tellyes meggyőződésem szerént azt adám elő, hogy minden Constitutionak tökélletes bátorságára szükséges, hogy a polgári társaságnak minden tagjai annak javaiban és gyümölcsében proportionált mértékben részesüljenek, s hogy ennek következésében minekutánna Ő Felsége az Ország Rendeit már több ízben arra provocálta, hogy az adózó nép sorsa könnyebbítéséről gondolkodjanak, czélirányosnak tartanám a népnek sorsát tanácskozásba venni, s annak vagyonát és személyét törvényes bátorságba helyheztetni; akkor a tapsolások helyett nyomban egy beszédemnek kellemetlenségét s helyben nem hagyását jelentő zaj támadott, én pedig minden tétovázás nélkül azt mondám, hogy ámbár gyakran vala szerencsém a Tekintetes Statusok és Rendeknek megelégedését minden érdemem nélkül tapasztalni, s ámbár ezen tapasztalás vala eddig életemnek fő gyönyörűsége, mégis gondolkodásom módja szerént, ez most kinyilatkoztatott kedvetlenségekben majd nagyobb megnyugvást találok."

[12] Az 1828-i összeírás eredményei szerint 4170 olyan úrbéres jobbágytelek volt, amelyet nemes használt. Volt ezenkívül 2177 olyan telek is, amely elhagyottnak volt feltüntetve, valójában azonban a földesúr allodiumként használta. (OL, Nádori lt. Extraser. 1836. XLIX/8, 9. sz.)

lett megyéje gyakorlatára is hivatkozhatott, amikor követelte, az eleinte makacsul ellenálló többséggel szemben győzelemre is segítette az ilyen telkek adó alá vettetésének elvét. A határozat — anélkül, hogy Nagy Pál így értelmezte volna — az első rést jelentette a nemesi adómentesség sarkalatos elvén, a maradiak az alkotmány megdöltéről síránkoztak, Nagy Pál személyéhez pedig még jobban hozzátapadt a gyanú, hogy beállt a kormány szekértolói közé. Ez a vélemény azonban egyelőre még csak szűk körben talált tápot, a közvélemény előtt továbbra is korábbi érdemei csillogtak még, s az országgyűlésen gazdagon burjánzó pasquillus-irodalom ezeket örökítette meg.[13]

Országgyűlési magatartása azonban egészben véve mégis megingatta helyzetét megyéje közvéleményében. A maradiak a nemesi adómentesség védelmében agitáltak ellene, az arisztokrácia — élén személyes ellenségével, a megye örökös főispánjával, Eszterházy Miklós herceggel — nem bocsátotta meg neki, hogy az országgyűlésen az egykori királyi biztosok és a király tanácsosai megbüntetését követelte, s úton-útfélen igyekezett aláásni tekintélyét, olyannyira, hogy az 1829 őszi megyei tisztújításon már erősen érezhetővé vált személyével kapcsolatban a közhangulat megváltozása. Ilyen körülmények között került sor 1830 elején a fentebb már említett védőirat megírására; benne Nagy Pál szembeszállt a személyével kapcsolatban terjesztett vádakkal és rágalmakkal; hangoztatta, hogy az ősi alkotmánynak és a koronás királynak nincs nála hűségesebb támasza, s elutasította azt a vádat is, mintha anyagi helyzetének megromlása következtében hivatal vadászására adta volna magát. Az egész védőirat tükröz már valamiféle megzavarodottságot: mintha íróját aggasztaná népszerűségének csökkenése, s ugyanakkor mintha attól is tartana, hogy a kormánypolitika bírálatával ellenségévé teszi az udvart. A védőiratban csupán a parasztság sorsa iránti változatlan rokonszenv és az oligarchia elleni következetes állásfoglalás vall maradéktalanul a régi Nagy Pálra; minden egyéb, ami benne van, inkább a megtorpanás, mint az előrelépés jegyeit viseli magán.

Ilyen előzmények után jelent meg Nagy Pál 1830 szeptemberében újból a pozsonyi országgyűlésen. Ezt az országgyűlést csak néhány héttel előzte meg a párizsi júliusi forradalom, s tartama alatt tört ki a lengyel nép szabadságharca. A két esemény közül különösen az első gyakorolt nagy hatást a rendekre: eddig az uralkodói önkényt tekintették a nemesi alkotmányt fenyegető főveszélynek, ettől kezdve a forradalom veszélye nyomult az előtérbe, s ez a körülmény kezelhetőbbé tette a rendeket az udvar számára. Az alsó tábla ilyenformán nem gördített komolyabb nehézségeket a kormány útjába, s a

[13] Az országgyűlési közvéleményt tükröző, s az országos közvéleményt formáló pasquillusok sorából egyet — Nagy Pálról szólót — példaként ide iktatunk:

„A jó alkotásnak ritka tüneménye
Minden hazafinak bétöltött reménye
Egyaránt bámulom fölemelt lelkedet
Remek nagy elmédet, szapora nyelvedet
Kit csak azért adott Hunnia Istene,
Hogy e zaj időben védangyala lenne.
Törvényink szegőin bosszút te állottál
A jobbágyság mellett főképp te harcoltál
Csak aki áldozni szeret a közjóra
Érdemes úgy mint te, Polgár-koszorúra."

Akad. Könyvt. kézirattára, Pasquilli diaetales. Jogt. Orszgy. 4r 24. sz. 193. l.

nemzetközi helyzetet csupán arra akarta felhasználni, hogy a kormány kívánságainak teljesítése ellenében némi előrelépést harcoljon ki a nemzeti mozgalom egy-két területén. Így a megkoronázandó V. Ferdinánd hitlevelébe az ellenzék be akarta vetetni a király tanácsadóinak felelősségét, a papírpénz megszüntetését, Galicia bekebelezését, a király Magyarországon lakását; az újoncok megajánlásához hozzá kívánta kapcsolni, hogy a magyar ezredekben csak magyar tiszteket alkalmazzanak; az országgyűlési iratváltások magyarnyelvűségének gyakorlatba vétele után törvénybe akarta iktattatni, hogy a királyhoz intézett feliratok és a királyi válaszok nyelve is magyar legyen stb. Mindezeket a követeléseket azonban az ellenzék heves viták után sem tudta megvalósítani, s hogy ez így történt, hogy ezek a kérdések végül is a kormánynak kedvező formában oldódtak meg, abban — látni fogjuk később — Nagy Pálnak jelentős része volt. A kérdések körüli viták többnyire az ő érvelése nyomán vettek a kormány számára kedvező irányt, s a közvélemény csodálkozással vette tudomásul, hogy a kormány korábbi rettenthetetlen ellenfele fontosnak tűnő alkotmányos és nemzeti kérdésekben a kormány kezére jár.[14] Ekkor már több-kevesebb nyíltsággal kezdtek beszélni Nagy Pál és a kormány kapcsolatairól, a közvélemény ítéletét tükröző pasquillusirodalom pedig egyértelműen a kormánypártiakhoz sorolta őt.[15]

A nemzeti és társadalmi reform szempontjából rendkívül fontosnak ígérkező 1832-i országgyűlésre Sopron megye ismét Nagy Pált küldte követeként Niczky János alispán társaságában. Az egykori ellenzéki vezér ekkor már nemcsak az előző országgyűlésen szerzett gyanakvást és bizalmatlanságot vitte magával útravalóul Pozsonyba, hanem újabb tápot is adott a közvélemény bizalmatlanságának: 1832 tavaszán ugyanis a kormány megbízásából elvállalta a csődbejutott Pálffy Ferenc gróf tekintélyes birtokainak zárgondnokságát. A jelentős anyagi előnyökkel járó zárgondnokságokat a kormány korábban is nem egyszer használta már fel politikai szolgálatok jutalmazására, s az ellenzék a kinevezéssel igazolva látta az előző országgyűlésen szárnyra kelt híresztelléseket Nagy Pál és a kormány kapcsolatairól.

Nagy Pál 1832—36 közötti országgyűlési magatartása nem mutat egyértelműen arra, mintha ő valóban elkötelezte volna magát a kormánynak. Az országgyűlés legfontosabb tárgyát, az úrbéri törvényjavaslatokat illetően Sopron megye haladó utasítást adott követeinek, s ennek megfelelően Nagy Pál lelkesen együtt harcolhatott a haladó ellenzék legjobbjaival — Kölcseyvel, Bezerédyvel, Deákkal, Beőthyvel, Balogh Jánossal, Prónayval, Borsiczkyval, Somssich Miklóssal — a jobbágysors javításáért. Az sem okozhatott különösebb feltűnést, hogy amikor az országgyűlésen elkészült úrbéri törvények szövege körül már a király és a rendek között folyt a vita, a nem elvi jelentőségű, de a jobbágy számára azonnali, tényleges anyagi hasznot jelentő kérdésekben — mint az irtások, a legelő, a pálinkafőzés, a bormérés, a faizás,

[14] Vö. *Horváth M.* előadásával, i. m. I. köt. 220. s köv. l.

[15] Egy az összes követet jellemző verses felsorolásban pl. Nagy Pál nevéhez az alábbi sorok kapcsolódnak:

„Pali, Pali, szép hiredet moslékkal fecselted bé
Hogy, hogy, hát csak spion volnál, és színnel sem magyar többé?
Eddig tisztelt képed mássát falamról leszakasztom
S ha felveszed, ha nem veszed, árnyékszékre akasztom."

Akad. Könyvt. kézirattára, Pasquilli diaetales. Jogt. Orszgy. 4r 24. sz. 206. l.

az erdei gyümölcsszedés stb. ügye — a királyi kívánságok mellett, a rendek többsége ellenében foglalt állást. Nem a kormányt, hanem saját, sokszor kinyilvánított meggyőződését szolgálta ezekben a kérdésekben az ellenzék többségével szemben, amelynek úrbéri elveire az volt a jellemző, hogy késznek mutatkozott jelentős erkölcsi, a jobbágyfelszabadítás és a polgári jogegyenlőség felé mutató engedményekre, mint az örökváltság, a személyes és vagyoni jogok biztosítása, vagy akár a birtokképesség is, de fázott minden olyan engedménytől, amely azonnali anyagi áldozatokkal járt volna. Ugyanakkor azonban teljes meggyőződéssel támogatta az örökváltság, az úriszék reformja s a jobbágy személyes és vagyoni biztonsága ügyét is: e tárgyakban elmondott beszédei — hasonlóan a korábbi országgyűléseken elmondott beszédeihez — az országgyűlési szónoklat legszebb emlékei közé tartoznak. Múltjához méltóak a lengyelek érdekében elhangzott felszólalásai is, az arisztokrácia ostorozásában pedig talán egyetlen követ sem tudott rajta túltenni. Indulatoktól feszülő beszédeket tartott például a hitbizományok eltörlése mellett, sűrűn emlegetve megyéje és az ország legnagyobb oligarchájának, a fülig eladósodott Eszterházy hercegnek a példáját, ugyanakkor azonban nehéz volt a hallgatóságnak nem a Pálffy-birtokok zárgondnokát látni benne akkor, amikor Deákkal vitázva amellett kardoskodott, hogy a régi adósságokért ne lehessen a hitbizományokat elárverezni.[16]

Nemcsak ez az egyetlen eset juttatta azonban az országgyűlési közvélemény eszébe Nagy Pál és a kormány állítólagos kapcsolatait. Előfordult az országgyűlésen számos olyan tárgy, amelyek nem szerepeltek az országgyűlés eredeti tárgysorozatán, menet közben merültek fel, s rejtett vagy nyílt politikai jelentőségük miatt rendkívül kényesek voltak a kormány számára. Ezekben a kérdésekben — amelyekkel kapcsolatban gyakran nem is volt a követeknek határozott utasításuk — egy-egy ellenzékinek ismert követ, ha akart, hasznos szolgálatokat tehetett a kormánynak. S Nagy Pál tett ilyen szolgálatokat. Ennek a bizonyítására elegendő, ha az országgyűlés élő lelkiismeretének, Kölcseynek a naplóját forgatjuk. Kölcsey, aki önként hagyta el az országgyűlést, amikor megyéje utasításait nem tudta lelkiismeretével összeegyeztetni, szigorú, de igazságos bírája volt követtársainak, s nézetei haladó szempontból minden felmerült tárgyban a leghitelesebb értékelésnek fogadhatók el. Kölcsey már az országgyűlés első napjaiban rámutat arra a gátló szerepre, amit Nagy Pál a sajtószabadság szempontjából annyira fontos — és a kormányra nézve annyira kellemetlen — országgyűlési újság kérdésében játszott,[17] sőt egészében is súlyos ítéletet mond Nagy Pálról.[18] Zavaró

[16] Az elmondottakat igazolva látja az olvasó, ha tanulmányozza az országgyűlés viataanyagát akár *Kossuth* Országgyűlési Tudósításainak kiadott anyagában — amely a hivatalos naplótól eltérően a kerületi ülések és a főrendi tábla tanácskozásait is tartalmazza —, akár az országgyülés Jegyzőkönyvei-ben, amelyek — ellentétben a korábbi országgyűlések kivonatos jegyzőkönyveivel — részletesen, néha csaknem szószerinti pontossággal tartalmazzák az országos ülésben elhangzott beszédeket.

[17] *Kölcsey Ferenc:* Országgyűlési napló 1832—33. (Minden Munkái II. kiad. VII. köt. Pest. 1861) 1832. dec. 25-i bejegyzés, 19. l.

[18] „Nagy Pál felállott; s örvendező várakozás leste minden szavát . . . Beszéde sebesen rohant, az első szótól az utolsóig csufondáros volt; a szónoki mestersége abban állott, hogy a nem popularis állítást a kormány és a németek ellen oda vetett szabdalásokkal popularitas színébe öltöztette. Az ifjúság mai és tegnapelőtti beszédét nem hasonlítá, csak elharsogá éljeneit, de a követekre nem csinált behatást. Ezek már 1825 óta gonosznak tartják, s most, minekutánna gróf Pálffy zárgondviselőjévé nevezteték, méginkább nem szeretik." (1832 dec. 26-i bejegyzés. Uo. 22. l.)

volt Kölcsey szerint Nagy Pál fellépése az ellenzék számára a magyar nyelv kérdésében, az úgynevezett junctim ügyében,[19] s új ellenségeket szerzett magának akkor, amikor támogatta a konzervatív oldalnak azt a kívánságát, hogy korlátozzák a hallgatóság részvételét az alsó tábla ülésein.[20] Az ifjúság a haladó ellenzék erős támasza volt az országgyűlésen, s a valóban haladó követek nemcsak hogy nem kívánták korlátozni az üléseken való jelenlétét, hanem legjobbjai — Kölcsey, Deák, Bezerédy, a főrendi táblán levő Wesselényivel együtt — szoros kapcsolatokat tartottak vele, vezetőit bevonták taktikai tanácskozásaikba, később pedig előmozdították az ifjúság kaszinójának létrejöttét és látogatták annak üléseit. Bármilyen indítékok vezették is tehát Nagy Pált, ismételt állásfoglalása arról tanúskodott, hogy lélekben már messze lemaradt a valóban haladó követek mögött. Számos kisebb, zavaró jellegű megnyilatkozást jegyzett még fel Kölcsey Nagy Pállal kapcsolatban, legkeserűbben és leghatározottabban azonban a vallásügyi vitában tanúsított magatartását ítélte el. Az alsó tábla csaknem féléven át vívta harcát a főrendekkel a protestánsok vallási jogainak a kiterjesztése érdekében, s a kormány számára rendkívül kellemetlen kérdésben az egyébként antiklerikális és magát liberálisnak valló Nagy Pál nem állt az ellenzék mellé, sőt mint a kerületi ülés elnöke taktikai húzásokkal segítette a kormányt. Kölcsey keserű szavakkal örökítette meg „a soproni híres követ" hűtlenségét: „Mert — írta naplójába július 10-én — lelketek fájdalmában fogjátok tudni, hogy a 825-i országgyűlés oppositiójának vezére már régóta a kormány kenyerét emészti. Saját javait, lakházán kívül, elköltvén, a szegénységet Epaminondas és Phocionként méltósággal tűrni nem tudván: pénzért a forráshoz folyamodott. Folyamodása nem lőn hiábán; s ő már most, mint sok mások, a nép füttyeivel nem gondol; de mind e mellett is lelkének szabad volta, ha nem pépért is, mint egykor az elsőszülöttségi jog, de mégis csak — eladva van. Ez okozá, hogy ő, ki 825-ben a reverzális adókat országos ülésben semmirekellőknek nevezte, ki az angol katholikusok emancipatiójakor magát a magyarországi protestánsok emancipatiójára önként ajánlá: most a vallásügyi vitatások alatt sem kerületi, sem országos ülésben egész június 21-dikéig meg nem jelent; először pedig azon hó 22-dikén szólalt meg, s mindenben ellenkezőleg azokkal, a miket 825-ben a hallgató sokaság tapsolásai közt mondott vala. Borcsiczky ugyan azt vallja: ő Nagy Pált kormány emberének nem hiszi, de e híres embernek, úgymond, egész életében szokása vala, huszonnégy óráig egy végben ugyanazon véleménynek híve nem maradni. Borcsiczkynek igaza van-e? azok ítélhetnék meg, kik az embert, kiről szó van, közelebbről ismerik. Hogy véleményekkel játszani szeret, hogy az altábla dolgai közé zavart hozni örömest igyekszik: azt mind ezen az országgyűlésen megbizonyította, mind már 1825-ben, mint az akkoriak állítják, magán nem

[19] Dec. 27-i, 1833. jan. 14-i bejegyzés. Uo. 25, 56. l.

[20] Jan. 15-i bejegyzés. Uo. 59. l. — Ugyanígy foglalt állást Nagy Pál a febr. 28-i konferenciában is. Kölcsey joggal állapította meg, hogy milyen ellentmondás van a szólásszabadság gyakran hangoztatott követelése és a hallgatóság elnémítására irányuló igyekezet között. „Ily célból szólalt meg ma Nagy Pál, s azon okból, mert a közvélemény nem az ifjakban, hanem az ország tudós férfiaiban (kik azok? és hány ezren vagynak?) áll... a gyűlési éljent és morajt megtiltani kívánta, egyszersmind felvigyázó küldöttséget rendelni javaslott. Gondolhatjátok, hogy Torkos, kinek s hasonlóinak a morajjal sok baja van, a javaslat pártolásával hátra nem maradt." (Uo. 105. l.) Márc. 1-én Kölcsey azt írta naplójába, hogy „Nagy Pál az ifjúság s a galéria vendégei ellen fiákeri durvasággal harcolt." (Uo. 111. l.)

egyszer észrevétette."[21] S az ellenzék számára sikertelenül végződött vallásügyi vita zárójelenetei kapcsán is ismételten ír Kölcsey Nagy Pál „gyűlölt pártjáról", „gonosz bölcsességéről".[22]

Kölcsey naplója 1833. augusztus 19-én félbeszakad, s a szigorú koronatanú ettől kezdve csak egyetlen, később említendő alkalommal szól Nagy Pálról. Ingadozó, a kormány felé hajló magatartásának számos bizonyítékát lehet azonban egyéb forrásokból is összegyűjteni. 1834 első heteiben az a királyi leirat tartotta izgalomban az országgyűlést, amely Bars megye második követének, Tarnóczy Kázmérnak erősen arisztokrácia-ellenes beszéde miatt addig szokatlan dorgálásban részesítette az országgyűlést. Az ellenzék méltóságteljes hangnemben kívánta visszautasítani a dorgálást; Nagy Pál a felirat hangjának enyhítésén fáradozott, a vitában pedig azzal hívta fel magára a figyelmet, hogy az egyik aulikus követ ellen tüntető hallgatóságot goromba hangon utasította rendre és megfenyíttetésüket követelte.[23] Fellépésével újból maga ellen ingerelte az ifjúságot, olyannyira, hogy röpcédulákon bélyegezték meg magatartását, amelyben bejelentették, hogy az eltávolításukra irányuló erőszaknak ellene fognak szegülni.[24] Ilyen előzmények után nem csoda, hogy egy alkalommal, amikor a nem-nemesek birtokképessége körüli vitában felszólalva liberálisnak vallotta magát, a hallgatóság gúnyos nevetésbe tört ki.[25] 1834 őszén és telén az úrbérrel kapcsolatos királyi válasz vitái során némileg helyreállítja még tekintélyét az örökváltság, valamint jobbágy személyes és vagyoni biztonsága mellett tartott szép beszédeivel, ismét homályossá vált azonban szerepe az úrbéri viták lezárása után, amikor a körülmények váratlan alakulása néhány fontos, vagy fontosnak látszó közjogi kérdést dobott az országgyűlés napirendjére. I. Ferenc 1835. március 2-án bekövetkezett halálát és Ferdinánd trónraléptét hónapokig tartó vita követte arról, vajon az új király első, vagy ötödik-e ilyen néven a magyar királyok sorában. A jelentéktelennek látszó kérdés mögött az osztrák—magyar kapcsolat alapvető problémája húzódott meg, de ugyanilyen jelentős volt közjogi szempontból az erdélyi országgyűlés törvénytelen szétoszlatása miatt kezdeményezett vita, vagy a Wesselényi és Balogh János perbefogását követő akció. Nagy Pál ezekben a kérdésekben nem állt nyíltan a kormány oldalára, de nem tartott az ellenzékkel sem. Az erdélyi vitában nem foglalt állást, a másik két ügyben pedig oda munkálkodott, hogy erőteljes tiltakozás helyett

[21] Uo. 242. s köv. l.

[22] Júl. 13-i, júl. 28-i bejegyzés. Uo. 244, 246. l.

[23] Vö. Országgyűlési Tudósítások II. köt. 536. s köv., 562, 727, 742. s köv. l.

[24] „Egy hazaáruló — mondta többek között a röpirat —, ki az utolsó ítéleten tetteiről számot adand, s ki a honfi átkaitól sírjában megfordul, Nagy Pál, ma mint alacsony lelkű cselédjeivel a pöffödt lelkű despota, úgy bánt velünk, s megpendítették társai, a lelkiismeret nélkül való fizetett rabszolgák, a magyar ifjúságnak a Magyar Ország teréből való kitiltását. Szép kívánat, gyönyörű szavak egy ország követtől a 19-ik században . . . Magyar ifjak! ébresszétek föl kebleitekben a 19-ik század lelkesedését, mutassátok meg, hogy van bátorságtok ellenszegülni, s ha, mint ma a romlott lelkű Nagy Pál érinté, fegyveres erő . . . tartóztatna fel benneteket az Atyáitok hajlékába való bemehetéstől, szánjátok el ezt az életet, mellynek elvesztése dicsőségesebben soha sem mutatkozik, mint Magyar Ország háza falai alatt. Ne féljetek az olasz ravaszságú nádor kappan szavaitól! Eljő az idő, felvirrad az a nap, mellyben a kappan szavak pusztán fognak elhangzani. Átok arra a magyar ifjúra, ki ha az Ország házából kirekesztetik, a legnagyobb áldozatokra kész nem lenne . . ." stb. (Egy példányát és a hozzá kapcsolódó kancellári intézkedés fogalmazványát ld. OL. M. Kanc. eln. 52/1834. sz. alatt.)

[25] Az 1834. jún. 4-i kerületi ülésben történt az eset. (Vö. Országgyűlési Tudósítások III. köt. 214. l.)

kompromisszumra s a nádori közvetítés elfogadására hangolja az ellenzéket.[26] Törekvései több-kevesebb sikerrel jártak, jóhírét azonban nem öregbítették az országgyűlési közvélemény előtt: ennek legőszintébb fokmérője, a pasquillus-irodalom már szinte csak negatív színeket talál egész országgyűlési tevékenysége ábrázolására.[27]

Az 1832/36-i országgyűlésen erősödött meg tehát a közvéleményben az a meggyőződés, hogy Nagy Pál hűtlenné vált korábbi eszméihez, s követve annyi más ellenzéki társát, a kormány szolgálatába állt. Ennek az országgyűlésnek a bezárultát tekinthetjük Nagy Pál politikai eljelentéktelenedése kezdetének is. Az 1839/40-i országgyűlésen ugyan még képviselte megyéjét, alig játszott azonban valamelyes szerepet a pártok harcában.[28] Az 1832/36-i országgyűlés jelenti pályáján a törést, ez az időszak állott később is a személyével foglalkozó irodalom érdeklődésének középpontjában. Az életéből ekkor még hátralevő több mint két évtizedet a visszahúzódás, a magány és a keserű megbántottság jegyében élte le, alig nyújtva feljegyzésre méltót a történetíró tolla számára.

Vizsgálódásunk következő szakaszában a kortárs közvélemény jobbára elmarasztaló vallomásával szemben meg kell hallgatnunk azok véleményét is, akik — kortársak és későbbiek — a vádlott bűntelensége mellett hallatják szavukat. Ezek élén magát Kossuthot említhetjük meg, aki a messze Zemplénből még a régi Nagy Pál képével érkezett Pozsonyba, s Tudósításainak egyik első számában még arról a Nagy Pálról írt, „kinek szerencsétlensége, hogy a jelen kor századdal van utána hátra".[29] Később sem használt egyetlen elítélő kifejezést sem vele kapcsolatban, s megnyilatkozásait a legjobb ellenzékieknek kijáró megkülönböztetett figyelemben részesítette. S a szigorú vádló, Kölcsey is megenyhült vele szemben Pozsonyból való búcsúja órájában; igaz, hogy magasztaló szavai elsősorban a régi Nagy Pálnak szóltak, akit büszkén vallott mesterének.[30] Így békélt meg vele Széchenyi is — aki pedig korábban

[26] Vö. *Országgyűlési Tudósítások*, IV. köt., megf. helyeken. — Ekkor panaszkodik az országgyűlésről Temesbe hazatért fiatal Vukovics Sebő barátjának, Ormos Zsigmondnak a reakció előretöréséről, „hogy Széchenyi és az olyan Nagy Pál-féle embereket undorító csúszás-mászásig lehet magasztalni, ellenben Wesselényinek, Kölcseynek még a nevét sem szabad kiírni." (*Bártfai Szabó :* i. m. I. köt. 226. l.)

[27] „Aki már anyát ölt meg, kisebb bűntől nem remeg" — mondja az egyik ilyen gúnyvers; „Hasztalan hijába Nagy Pál, a Hazádat árulod már" — kezdődik egy másik. (Akad. Könyvt. kézirattára Jogt. Országy. 4r 24. sz. 235, 236. l.) Egy harmadik szerint

. . . ő is mint más többek,
A hazának vermet ás.
Hajdan még cifra lepleket
Húzott minden tettére,
Tisztelet s örömkiáltás,
Szállt mindenütt nevére.
Örült maga is Hunnia,
Hogy van még egy igaz fia:
De jaj megcsalatkozott,
Pali, meg is átkozott!

Gúnyszó az 1832/33-i országgyűlésre
(Hazánk, 1866. VI. köt. 457. l.)

[28] Vö. *Horváth M. :* i. m. I. köt. 557. l.

[29] Az 1833. jan. 12-i országos ülésről szóló tudósításban. (Országgyűlési Tudósítások I. köt. 96. l.)

[30] Vö. az 1835. febr. 9-i búcsúlakoma leírásával Kossuthnál: „Érdekes volt halani, midőn Kölcsey emberszerető keblének meleg érzetével, az adózó nép emelkedésére

bírálta hiúságát és haragudott rá arisztokrácia-ellenes magatartása miatt[31] — igaz, olyan időben, amikor már Nagy Pálhoz hasonlóan ő maga is egyre inkább érezte, hogy a mozgalom, amelynek elindításában olyan nagy szerepet játszott, túlhalad az ő célkitűzésein. 1840. november 24-én kelt levelében tanítványának vallotta magát s ezt írta neki:„... Így munkálsz te nagyban és kicsinyben minden fitogtatás nélkül, ... s teszel czélra vezetőt és jót, míg mások hasztalan lármát ütnek, s az otromba sokaság homlokjaikra tűzi a babért! Mi ketten igen-igen egy helyen állunk a közvéleményben, majd fel, majd le, ezért tán jó is volna, ha egymást kölcsönösen elősegítenénk."[32] Néhány hónappal később pedig a Kelet népében is meleg szavakkal emlékezett meg Széchenyi Nagy Pál korábbi érdemeiről, hozzájárulva ezzel is ahhoz, hogy a visszavonuló veterán politikusnak elsősorban az érdemei maradjanak meg a közönség emlékezetében.[33]

Így szelídítették már a kortársak a Nagy Pál 1832/36-i szereplése nyomán kialakult kedvezőtlen véleményt, s ezen az úton haladt tovább az ugyancsak kortárs Csengery Antal is, amikor kevéssel a szabadságharc után, tehát történetinek nevezhető távlatból, de még az érdekelt fél életében, beiktatta idézett kötetébe Bezerédy klasszikus tömörségű értékelését Nagy Pál politikai pályájáról. Csengery azok közé a publicisták közé tartozott, akik szemében 1848/49 bukása egyben a forradalmi út járhatatlanságának bizonyítékát is jelentette, ezért meleg rokonszenvvel fordult írásaiban a forradalmat megelőző évtizedek minden olyan szereplője felé, aki fékezni akarta a felgyorsuló forradalmi fejlődés lendületét. Számos képviselője volt ennek a típusnak a reformkori Magyarországon, de talán a legkorábbi Nagy Pál, s a Csengery közölte ábrázolás hitelesnek, logikusnak tűnik, amikor szembeszáll az akkor még uralkodónak mondható véleménnyel, és hősének látszólagos

---

emelvén poharát, Nagy Pál magasztalására ment által; dicsőségének vallá, hogy két évig állhatott egy pályán vele, aki elsőnek merészlett a népnek szent ügyében felszólamlani még 1807-ben, midőn az ilyes elvek bűnnek tartattak, s most is csak annyira mentek még, hogy megszenvedtetnek. Kívánta, hogy velünk együtt elveink gyümölcsét láthassa. Nyilván elösmeri, hogy Nagy Pál volt az, aki első szikrát gyújtott 27 évek előtt kebelében, őt mesterének nevezé, s büszkének vallá magát, hogy mesterének pályatársa lehetett." (Országgyűlési Tudósítások IV. köt. 188. l.) Kossuth nyilván azért nevezi érdekesnek Kölcsey pohárköszöntőjét, mivel — mint az ellenzék vezérkarának bizalmasa — jól ismerte Kölcsey és az ellenzéki vezérek Nagy Pállal kapcsolatos nézeteit.

[31] Vö. pl. Wesselényihez 1829. nov. 20-án írt levelének egy részletével: „Nagy Pali a kismartonyi tisztválasznál igen elvesztette popularitását jólformán. Émelygős hiúság tört a napfényre! Valóban csodálatos! Gondold, ő annyi rosszat mondott pesti intézeteink ellen, p. o. hogy nemesre nem tekint senki, ha egy német herceg van jelen, hogy az egész még inkább terjeszti az aristocratiai gőgöt, hogy mindenben a hazabeli szokásokkal való megelégedetlenség és *külföldieskedés* vetetik észre, hogy most még zsidók is, mellyek nélkül egy magyar mágnás nem lehet, fognak béeresztetni" (ti. a Kaszinóba) stb. — (Széchenyi sk. ered. levele OL, Széchenyi István-gyűjt. 626/2. csomó, 467. s köv. l. Kiadta *Bártfai Szabó L.*: Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez. I. köt. 94. s köv. l.) — Vö. még a 10. jegyzetben említett levéllel.

[32] A levelet közli *Tóth Lőrinc*, id. emlékbeszédében, 46. s köv. l. Ugyanott közli Nagy Pál hosszú válaszát, amely hű képét adja szerzője ekkori politikai nézeteinek és önmagáról vallott véleményének.

[33] „Adjuk meg — írta róla — mi Istené, de adjuk meg azt is, mi e nagy hazafié, ne tagadjuk meg tőle azon babért, melyet érdemle. Hiszen nemzetiségünk megmentésében ő az első bajnok, s mely babér, ha ő többé nem lesz, bár akarjuk, bár ne, még akkor is fog zöldelni halántéki körül, mikor annyi közülünk már rég felejtve s örökre elsülyedve lesz a néma idők tengerébe." (*Széchenyi István*: Kelet népe. Szerk. Ferenczi Zoltán. Bpest, 1925. 246. s köv. l.)

pálfordulását nem anyagi, hanem tisztán elvi okokkal magyarázza. Sőt, magát a pálfordulás tényét is kétségbevonja: Nagy Pál nem köpönyegforgató, elvei vagy szándékai sohasem változtak, ellenkezőleg, abban hibázott, hogy „politikai rendszerében a természetszerű kifejlődésnek helyet nem engedett, s az ó magyar alkotmányt nem mint folyton alakuló életművezetet, hanem mint az élet változásain kívül helyezett művet, mint befejezett tényt tekintette." Csak a régi alkotmány keretein belül kívánt reformokat, s megdöbbent, megmerevedett, amikor a tőle független fejlődés a rendi, feudális alkotmány gyökres megváltoztatását is napirendre tűzte. „Nagy Pál váratlanul lőn meglepetve a gyors nemzeti ébredés által... S ha 1825-ben az ősi alkotmány túlconservativ hívei által gyanúsíttatott, most más oldalról keletkeztek vádak ellene. Politicai színváltozást vetettek szemére; holott csak körüle változott a világítás, mellyben feltűnt. A szemüveg lett más, mellyen keresztül bírálták; ő ugyanaz maradt, ki azelőtt volt." Különös jelentőséget tulajdonít a tanulmány Nagy Pál megmerevedésében a júliusi francia forradalom által okozott megdöbbenésnek, valamint annak a valóban sokakat megtévesztő enyhe változásnak, amit az új kancellár, Reviczky Ádám gróf hajlékonyabb rendszere jelentett az ország kormányzásában.

Állást foglalt Bezerédy a Pálffy-féle zárgondnokság kérdésében is. „E kinevezésben — írja — az apostasia jutalmát tekintették. Nem jutott eszökbe, hogy ha politicai működését Nagy Pál áruba akarta volna bocsátani, nem egy zárgondnoksággal kezdte és végezte volna hivatali pályáját. Ez állásra ő, mint gróf Pálfinak barátja, pártfogója neveztetett ki. Ő volt ugyanis, ki az érintett zár gondnokai s a cancellária e tárgyban tett intézkedései ellen 1825-ben legerősebben kikelt. S ezért kinevezése Pálfi részére némileg elégtételül tekintethetett. Ha Nagy Pál a közéletet jövedelmi forrás gyanánt kívánta volna használni, nem tette volna ezt, midőn büki jószágának igen kedvező eladása őt vagyoni állapotára nézve sokkal jobb karba helyezte, mint azelőtt volt." Hatásos érvek ezek, helyet is kaptak valamennyi későbbi, Nagy Pál értékelésével foglalkozó írásban. S jól szolgálták Csengerynek azt a célkitűzését is, hogy a harmincas-negyvenes évek hányódó, meghasonlott politikusával szemben az 1830 előtti Nagy Pálnak, a nemzeti jogok, a magyar nyelv és az elnyomott parasztság védelmezőjének biztosítson tisztes helyet az utókor történelmi köztudatában.[34]

Csengery szándékát igazában a magyar reformkor klasszikus történetírója, Horváth Mihály váltotta valóra azáltal, hogy Bezerédy és Csengery szellemében a lehetőségig kidolgozta és érdemének megfelelően méltatta Nagy Pál pozitív szerepét a korábbi országgyűléseken,[35] a személyével kapcsolatos problémákat illetően pedig magáévá tette — sokszor szószerint is átvéve — Bezerédy értékelését.[36] Horváth Mihály könyvének óriási népszerűsége a következő évtizedekben megtette a hatását, a tudományos közvéleményben

[34] Vö. *Bezerédy István* id. tanulmányával a *Csengery A.* által szerkesztett Magyar szónokok és státusférfiak c. gyűjteményes kötetben, 3. s köv. l.

[35] *Horváth Mihály* odáig ment a gondosságban, hogy Nagy Pál 1807 körüli működéséhez az akkor még hozzáférhetetlen kancelláriai iratanyagot is felhasználta. (Vö. Magyarország története, VIII. köt. 334. l.) Ehhez az anyaghoz akkor juthatott hozzá, amikor 1848 decemberében Kossuth engedélyével rövid ideig kutatásokat végzett a feudális kormányszervek levéltáraiban. (Vö. Kossuth Lajos Összes Munkái XIII. köt. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén, I. köt. Bpest. 1952. 752. l.)

[36] Vö. *Horváth M.:* Huszonöt év . . . I. köt. 284. s köv. l.

pedig csak tovább mélyítette a Bezerédy felvázolta Nagy Pál-portré vonásait Tóth Lőrinc említett, ugyancsak a kortárs hitelességének igényével készült, értekezés-szerű akadémiai emlékbeszéde. Tóth Lőrinc csupán a történeti keretet tágította ki jelentősen, s az életrajzi vonatkozásokat bővítette ki némileg, egyébként azonban teljesen Bezerédy elvi megállapításait követve állapította meg Nagy Pálról, az Akadémia egykori igazgatósági tagjáról, az Akadémia nevében: „Kell hogy helyet nyissunk számára a nemzeti pantheon azon részében, hol a most már felszabadult »misera plebs contribuens« nemesszívű barátai, az ősi alkotmánynak, melyben oly sok életrevaló elem is van, az idegen hatalom, a bureaucratia s oligarchia ellenében bátor védői, a magyar nyelv s nemzetiség serkentői s ápolói, végre a kitűnő, szellemdús szónokok nevei aranybetűkkel lesznek felírva."[37]

Volt azonban egy kortárs és szemtanú, aki nem értett egyet a Bezerédy által megfogalmazott és Csengery által a köztudatba átvitt értékeléssel, s ellenvéleményének, ha későn is, de hangot is adott. A kortársak és szemtanúk legnagyobbika, maga Kossuth hallatta véleményét öreg korában Nagy Pál ügyében, s véleményének az az érdekessége, hogy nem az egykori közvélemény irányába, hanem ellenkezőleg, Nagy Pál javára korrigálta Csengeryék megállapításait. Kossuth állásfoglalásának körülményei és részletei annyira érdekesek, hogy érdemes azokat kissé behatóbban megismerni.

1880-ban történt, hogy a negyvenes évek neves publicistája, Frankenburg Adolf néhány korábbi kötet után[38] visszaemlékezéseinek újabb két kötetét bocsátotta közre.[39] Ebben bécsi emlékeinek — kancelláriai tisztviselő volt 1847-től kezdve — szokott anekdotázó elbeszélése keretében Pálffy Ferenc gróftól származó értesülésekre hivatkozva korábban ismeretlen részleteket közölt arról, hogy hogyan állt Nagy Pál a kormány szolgálatába. Elmondta, hogy I. Ferenc király — magához rendelve az 1825-i országgyűlés veszedelmes ellenzéki szónokát — kitüntetéssel kecsegtette, Nagy Pál azonban félreérthetetlenül anyagi igényekre tett célzást, s ezt a kihallgatást követte később Nagy Pál zárgondnoki kinevezése. Elmondta azt is Frankenburg, hogy Pálffy Ferencnek nem tetszett Nagy Pál kinevezése, és ismételten tiltakozott is ellene az udvarnál, de eredménytelenül. Idézte Pálffy keserű megjegyzését, hogy Nagy Pál „száját becsukták, de a lakatot nekem kellett megfizetni!"[40] Frankenburg közlése mérhetetlenül felháborította Nagy Pál fiát, Felsőbüki Nagy István országgyűlési képviselőt. Sok utánjárás után hírlapi cikkekben igyekezett megcáfolni Frankenburg állításait,[41] majd 1886. június 10-én a turini remetéhez, Kossuthhoz fordult s kérte, hogy mint egykori szemtanú, nyilvánítson véleményt a vitás kérdésekben.

Kossuth néhány héttel később, július 13-án szokása szerint hosszú levélben fejtette ki nézetét nemcsak a Frankenburg által felidézett vitás kérdésekről, hanem a Nagy Pál személyéhez kapcsolódó egész problémáról. „Aki véleményét nem kósza mendemondákra, hanem történelmileg megál-

[37] *Tóth Lőrinc :* i. m. 64. l.

[38] *Frankenburg* korábbi visszaemlékezés-jellegű munkái közül az Őszinte vallomások (I—II. köt. Pest) 1861-ben, az Emlékiratok (I—III. köt. Pest) 1867-ben jelent meg.

[39] Bécsi élményeim. I—II. köt. Sopron. 1880.

[40] Vö. *Franlenburg A. :* Bécsi élményeim. I. köt. 21. s köv. l.

[41] Egyik cikke „Felsőbüki Nagy Pál védelme" cím alatt a Magyarország c. politikai napilap 1881. 15—17. számaiban jelent meg, a másik — hasonló tartalommal — a Sopron c. lap 1881. 6, 7. számaiban.

lapított tényekre alapítja — írta —, az nem lehet — amint hogy én sem vagyok — felőle más véleménnyel, mint azzal, hogy az ő nevét csak hálával és tisztelettel kellene minden magyar embernek említeni, mert az a név a magyar közélet egy oly kimagasló alakjának a neve, melyhez Hazánk alkotmányos jogai egyik legkitűnőbb őrjének, nemzetiségünk egy elsőrendű bajnokának, s a szabadság fejlesztés ösvényén úttörőnek diesőségét s érdemét tartozik fűzni az igazságos történelem. Én bámulva lángszellemét, csodálva velőkig ható ékesszólását, *ilyennek tiszteltem őt életében*, s úgy is mint magyar, úgy is mint hazafi, s úgy is mint a szabadság híve a hálás elismerés azon adójával adózom emlékének, mely a tanítványtól a mestert megilleti." Elmondta a továbbiakban: meglepte Csengery véleménye, hogy ti. Nagy Pál az 1848 előtti alkotmányt bevégzett ténynek tekintette. Kijelentette, hogy 1836 után nem tudta figyelemmel kísérni Nagy Pál működését, de 1836-ig „*e felfogásban teljességgel nem osztozhat*". Fél évszázad távolából is fülébe csengnek Kossuthnak az örökváltságról tartott beszéd gyönyörű mondatai: a szabad földért, a korszellem nevében, a maradiak ellen harcolt Nagy Pál! Arra is emlékezik, hogy a nemzetiség fejlődéséről azt mondta, hogy „24 óra alatt az akkori magyar alkotmánynál jobbat tudna összeállítani", követelte a miniszteri felelősséget, kérlelhetetlen ellensége volt az alkotmányba gyökerező oligarchiának, változtatni akarta tehát az alkotmányt! Ninesenek kéznél forrásai, nem tud idézeteket hozni, így csak megemlíti: Nagy Pál „volt az, aki a jobbágytelken lakó nemesek adómentességének a megszüntetésével elsőnek ütött rést a nemesi szabadalmak várfalán, s felállította az első mértföldjelzőt azon democraticus elv országútján, melyet Széchenyi, ki őt méltán mesterének vallotta, az »egyenlő kötelességek« kifejezéssel szokott jelezni, aminek az »egyenlő jogok« kimaradhatatlan complementumát képezik", s egy másik mértföldkövet is felállított a haladás országútján, „a nép érdekében szívós kitartással vívott azon küzdelmeivel, melyek — amint Horváth Mihály is teljes igazsággal mondja — első stadiumát képezik azon diadalnak, melyet a *szabad nép és szabad föld* elve 1848-ban kivívott." Csengeryt és másokat talán az téveszt meg, hogy Nagy Pál gyakran elutasította a *demokrácia* eszméjét. Igen, mondja Kossuth, és Nagy Pál beszédeire hivatkozva bizonyítani is próbálja, hogy Nagy Pál a *respublikát* értette demokrácia alatt, ezt utasította el, mert „nekik (a követek házában) volt annyi értelmük„ miszerint belássák, hogy (a nemzetiségi viszonyoknál fogva) Magyarország a világ minden országai közt legkevésbé alkalmas respublikára". Csengery véleményét elfogadni Kossuth szerint annyit jelentene, mint elfogadni, „hogy ő sem azt nem tudta, hogy mit akar, sem azt, hogy mit beszél, már pedig ily forma feltevés hazánk azon kimagasló alakjáról, mely a kor szellemének magaslatán álló értelmiségével már a század elején fajának akkori politikai színvonala felett óriásilag kiemelkedett, . . . ily feltevés ő róla nem volna egyéb, mint valóságos blasphemia". Konzervatív volt — mondja róla Kossuth —, de úgy, hogy konzerválni akarta az alkotmányos monarchiát, „de hiszen ezt 1848-ban mi is akartuk, egytől-egyig mindnyájan ezt akartuk, én is ezt akartam, és erős volt bennem a meggyőződés, hogy a monarchia biztonsága a szabadságnak az egész népre kiterjesztésétől, a magyar alkotmány teljes megvalósításától van feltételezve. Mennyi szenvedés hárult szegény hazánkra, mennyi baj, veszteség, veszély és megaláztatás a monarchiára a múltban, s mennyi veszély fog még reá hárulni a jövőben azért, hogy ezt oda fenn meg nem értették, és akaratunkat nem méltányolták!"

Általános véleményének kifejtése után állást foglalt Kossuth Frankenburg vádjaival kapcsolatban is. „Én — írta — azt a politikai hitehagyottsági gyanúsítást, mely a Pálffy-féle zárgondnokság elvállalása folytán 1832-ben keringésbe hozatott, már keletkezésekor s még mielőtt tettleg megcáfoltnak tapasztaltam volna,[42] merő képtelenségnek tartottam, mert csakugyan ellenkezik a józan ésszel azt be nem látni, hogy ha egy oly hatalmas politikai egyéniség, mint aminő Önnek nagy emlékezetű édes attya volt, kinek szava annyi nyomatékkal bírt, s felülmúlhatatlan ékesszólása oly gyújtó hatást gyakorolt, áruba akarta volna bocsátani politikai működését a kormánynak, az csakugyan egészen más árt szabhatott s bizonyosan szabott is volna a kormányhoz átpártolása béreül, mint aminő egy préda mágnás javainak zárgondnoksága. Nevetséges aberratio volt azt feltenni, hogy egy oly szellemi óriás, aki oly sokat ér, magát ily potom árért eladja, s tekintélyét és a köztiszteletet, mely őt környezé, ily potomságért elvesztegesse." Kossuth tehát ebben a kérdésben osztotta Bezerédy, Horváth Mihály és Tóth Lőrinc véleményét; a továbbiakban a kortársak irígységével magyarázta a vád keletkezését, s történelmi példákat sorolt fel a közvélemény, a tömeg hálátlanságára. „S amit az irígység megindított — folytatta ezután —, a pletyka a piacra vitte, az emberek nem törődtek annak a lehetségével, hogy vajjon Nagy Pál nem személyes barátságból Pálffy iránt vállalta-e azt a gondnokságot, a felett sem töprenkedtek, hogy vajjon Reviczky cancellár nem a saját népszerűségének tömjénezett-e az által, hogy valamire, ami az ő kinevezésétől függött, egy Nagy Pált nevezett ki; a pletykában gyönyörködők nem várták be, hogy vajjon a gyanúsítottnak politikai működése igazolni fogja-e a gyanúsítást? Az alkalom meg volt adva, hát gyanúsítottak." A cáfolatot Kossuth szerint Nagy Pál országgyűlési magatartása szolgáltatta. „Én — írta a továbbiakban — ki a tanone áhítatával lestem a 32—36-i országgyűlés alatt a mester minden szavát, én határozottan emlékszem, hogy Nagy Pál minden pártköteléktől mentten (miként ez akkoron természetes volt, minthogy a politikai párt organisationak egy megállapított pártprogram alapján akkor még híre sem volt), kérdésről kérdésre megtartotta ugyan meggyőződésének függetlenségét, de ékesebb philippicákat senki mástól nem hallottam, mint aminőkkel Nagy Pál azt a kormányt, amelyhez átpártoltnak mondatott, nem egyszer nem is megtámadta, hanem a szó szoros értelmében irgalmatlanul megostorozta." Levele hátralevő részében Kossuth Frankenburg vádjait a „legotrombább pletykáknak", „valóságos botránynak" minősítette, diadalmas cáfolatukat látta Nagy István válaszában, s így zárta levelét: „A történelem végre is ki szokta szolgáltatni az igazságot, s ha Képviselő Úr fiúi kegyeletének fáj tapasztalni, hogy akadnak, akik szeretnék megtépni a tölgyfakoszorút, mely atyja nevét köríti, keressen s találjon is vígasztalást annak a tudatában, hogy ahhoz a névhez sokkal több érdem emléke van fűzve, mintsem hogy be ne teljesednék, amit megjósolt felőle az, akit én a legnagyobb magyarnak neveztem."[43]

[42] Nyilván arra gondol Kossuth, hogy Nagy Pálnak a legfontosabb országgyűlési tárgyakkal kapcsolatban tanúsított magatartása cáfolta meg azt a hiedelmet, mintha ő a kormány szolgálatába állott volna.

[43] Vö. Széchenyinek fentebb, a 33. jegyzetben idézett véleményével. — Kossuth fent ismertetett levelét a soproni Állami Levéltárban levő sk. eredeti alapján közölte az Új Sopronvármegye c. napilap 1939. nov. 10-i számában Felsőbüki Nagy Béla dr. A levélről az Akadémia Könyvtára kézirattárában hiteles másolat van. (Levelezés 2^{r} 16. sz.) Az eredeti Kossuth levél valódiságát egy 1890. jún. 2-án kelt záradékban öt

Nem tudunk arról, hogy Nagy István a nyilvánosság előtt, a sajtóban is felhasználta volna Kossuth levelét atyja emlékének tisztázására. Nem kétséges azonban, hogy személyes érintkezés útján — az országgyűlésen, a Kaszinóban stb. — széles körben ismertette tartalmát, s ez, hozzászámítva ahhoz a hatáshoz, amit a Frankenburg ellen megjelent korábbi cikkek kifejtettek, ismét csak Nagy Pál javára befolyásolta a kérdés iránt érdeklődőket.

A Nagy Pál védelmében felsorakoztatott vélemények között egyetlen olyan ellentmondás van, amelynek eldöntése nélkül nem léphetünk előre a Nagy Pálhoz kapcsolódó bonyolult problémák tisztázásában. S ez az a különbség, amely Csengery és követői, valamint Kossuth között van Nagy Pál haladó voltának megítélésében. A tények ismeretében nem lehet vitás, hogy Kossuth erősen túloz, amikor Nagy Pált egy szintre állítja azokkal, akik az 1832/36-i országgyűlésen tudatosan a feudális alkotmánynak polgári alkotmánnyá való átalakulásáért, illetőleg a polgári alkotmány némely alapintézményeinek a létrehozásáért küzdöttek. Igaz, Nagy Pál a jobbágyreformot illető kérdésekben a haladó ellenzék első soraiban harcolt, de éppen ezekkel a kérdésekkel kapcsolatos megnyilatkozásai bizonyítják, hogy azért pártolta ezeket a reformokat, mert úgy vélte, hogy ezek még belül vannak a rendi alkotmány keretein és annak megerősítéséhez, nem pedig szétbomlasztásához járulnak majd hozzá. A paraszti szabad tulajdont csak a feudális osztálykeretek közt pártolta, s hogy mennyire nem értette meg a kapitalista magántulajdon lényegét, arra jellemző az, ahogyan a jobbágytelek haszonvételének szabad adás-vétele *ellen* érvelt: „...Majd meglátjuk, öt-hat gazdag ember egész communitasokat megvesz, százezerenként kiköltöznek lakhelyeikből a parasztok, s teremtődik olly neme a népnek, melly úgyszólván levegőben lóg, s csak úgy élhet, ha a status gondolkozik róla, mint Angliában, hol örökké új Armentaxára van szükség, vagy ostromolja a fabrikát; nálunk is ez lesz a következése, hogy számtalan ember azt fogja kiáltani, adj dolgot, vagy kenyeret, vagy rablok; születik egy mostaninál veszedelmesebb aristocratia, és egy veszedelmes vándorló democratia."[44] S valahányszor az örökváltságról szól, mindig hangoztatja, hogy az osztályok éles elkülönzésének a híve a birtok kérdésében, hogy „demarcationális lineát von a nemesi jószág és a contributionalis fundus között" s csak az utóbbi megváltható sát helyesli, hogy „a nemesi birtoknak az adózótól el kell különöztetve lenni", nem akarja „az úri s jobbágyi viszony tökéletes megszüntetését".[45] „Én magam demarcationalis vonást huztam az urbariumban, a contributionalis fundus körében, s *anélkül hogy a jobbágyot abból kilépni hagyjuk*, minden engedélyt örömest adok, *anélkül hogy a nemesi just sérteném*" — mondta 1833. április 30-án az örökváltság első kerületi vitájában,[46] s hasonló szavakkal ismételte meg ugyanezt minden alkalommal, amikor az örökváltság mellett felszólalt.[47] Ezért foglal állást mindannyiszor a jobbágy teljes — tehát nemesi birtokra is kiterjedő — birtokképessége *ellen*, valahányszor az szóbakerül, s

országgyűlési képviselő — Meszlényi Lajos, Szederkényi Nándor, Irányi Dániel, Károlyi Gábor gróf és Helfy Ignác — igazolta.

[44] Az 1833. jan. 31-i kerületi ülésben (Országgyűlési Tudósítások I. köt. 141. l.). Lényegében ugyanezt mondta a júl. 23-i országos ülésben is, ahol a „tehetős tímároktól, mészárosoktól" féltette a jobbágyföldet. (Uo. 592. l.)

[45] Uo. 340. s köv. l.

[46] Uo. 348. s köv. l.

[47] Uo. II. köt. 298, 393., III. köt. 214, 328, 693. stb. l.

„*a nép külön osztályai közt vonandó éles demarcationalis linea* principiumának" fontosságát emeli ki.[48] Ezt az álláspontot akkor hangoztatja, amikor a megyéknek csaknem a fele megadná már a parasztnak a szabad birtokbírhatási jogot, s egy kis csoport már az ősiséget is el akarja töröltetni! Nagy Pál álláspontja olyan messze esik a polgári társadalom alapját képező szabad polgári tulajdon fogalmától, mint amennyire ellene mond az osztályok szigorú feudális elkülönözésének elve a Kölcseyék által propagált érdekegyesítés eszméjének. Igen, a felsorolt adatok meggyőzően bizonyítják, hogy Nagy Pál 1832/36-ban csak feudális társadalmi szerkezet fenntartásával akart reformokat. Bezerédynek, illetve Csengerynek volt tehát igaza ebben a kérdésben, Nagy Pál nézetei fölött valóban túlhaladt az idő, s ha Kossuth mégis a 48-hoz vezető fejlődés egyik úttörőjeként ábrázolta ismertetett állásfoglalásában, annak oka csupán kegyelete lehetett, s a jótékony köd, amely a fél évszázad előtti hősi küzdelem részleteit eltakarta már a 80 éves aggastyán emlékezete előtt.

II

Láttuk a vádakat, megismertük Nagy Pál politikai pályájának a vádakkal kapcsolatba hozható tényeit, meghallgattuk a védelem tanúit, az így összegyűlt bizonyító anyag mérlegelése azonban legfeljebb annak a megállapítására szolgáltathat alapot, hogy Nagy Pál mind a polgári reform, mind a nemzeti önrendelkezés kérdéseiben elmaradt a haladó ellenzék mögött, s magatartásával néhány kérdésben gátolta az ellenzéki politika érvényesülését. Ezt azonban már Csengery könyve is megállapította, s ha tovább akarunk lépni a probléma tisztázása irányába, új bizonyító anyagot is be kell vonnunk vizsgálódásunk körébe. A kérdés, amire a következőkben választ kell adnunk, így hangzik: igaza volt-e a kortárs közvéleménynek, volt-e Nagy Pálnak olyan természetű kapcsolata a kormánnyal, amely politikai jellemére árnyékot vethetett?

Magának a kapcsolatnak a megléte tényszerűen bizonyítható, ugyanúgy az is, hogy a kapcsolat folyományaképpen Nagy Pál 1830-tól kezdve az országgyűléseken számos kérdésben tudatosan a kormány érdekeit támogatta az ellenzék törekvéseivel szemben. A kapcsolat Wirkner Alajos kancelláriai fogalmazó személyén keresztül jött létre és állott fenn, de érintkezett Nagy Pál magával Reviczky kancellárral is. Wirkner, ez a kassai születésű, kisnemesi származású, tehetséges és ambiciózus hivatalnok a bizalmasa, magyar ügyekben a legbefolyásosabb tanácsadója volt Reviczky kancellárnak, ő vezette Pozsonyban a kancellár külön hírszolgálatát, amely 1830-tól a bécsi rendőrminisztérium kémszervezete mellett, attól függetlenül működött az ország-

[48] „Midőn ezen országgyűlésen a capacitás kérdése fordula elő, annak mindenkor ellenére szólottam, mert valamint a paraszti rend részére kijelelt jobbágyi telkeket, úgy a nemesi rendnek subsistentiájára kijelelt nemesi birtokot maga épségében meg akartam tartani." „Hogy ezen a nép külön osztályai közt vonandó éles demarcationalis linea principiumából democratia nem származhatik, azt kiki átlátja, kinek a democratiáról csak legkisebb képzete is van." (Részletek 1834. dec. 10-i, az örökváltság mellett tartott beszédéből.) Ugyanebben a beszédében szerepel az a mondat is, amelynek alapján Kossuth azt akarta bizonyítani, hogy Nagy Pál a demokráciát azonosnak tekintette a respublicával. A mondat szövege azonban (. . . szinte úgy mint én, senki azok közül, kik az V., VII. és VIII. articulust pártolák, democratiáról *vagy* respublicáról nem is álmodtak . . .) inkább arra enged következtetni, hogy Nagy Pál határozott különbséget tett a kettő között. (Uo. IV. köt. 37. l.)

gyűlésen. Ő dolgozta ki mindenkor az ellenzék elleni hadviselés taktikáját, s ő hajtotta végre a lélekvásárlásnak azokat a nagyszabású manővereit, amelyekkel annyi nagy képességű ellenzéki politikust nyert meg a kormánynak, s annyi hasznos, haladó kezdeményezést buktatott el. Wirkner egyik legkorábbi ilyen jellegű sikeres művelete éppen a Nagy Pállal való kapcsolat létrehozása volt. Emlékirataiból megtudjuk, hogy már az 1830-i országgyűlés előtt szoros kapcsolatot létesített a soproni követtel, s hogy ez a kapcsolat hasznos gyümölcsöket hozott a kormánynak az országgyűlésen felmerült kritikus tárgyak — a koronázási hitlevél, az újoncmegajánlás stb. — eldöntése alkalmával.[49] A Wirknerrel való érintkezést — ami önmagában, a tények ismerete nélkül is súlyosan kompromittáló dolog volt a haladó közvélemény szemében — olyan kis városban, mint Pozsony, nehéz lett volna titokban tartani, nem is lehetett, s innen származott a híresztelés, hogy Nagy Pál „spion" lett.[50] De Wirkner adatain túl egyéb bizonyítékok is vannak 1830-ból Nagy Pál és a kormány kapcsolatára: egy titkos jelentés említi, hogy az országgyűlés alatt a kormánypártiak Nagy Pál lakásán is tartottak összejöveteleket,[51] az országgyűlés követeiről készült összesítő jellemzés pedig egész működését a kormány szempontjából hasznosnak ábrázolja.[52]

Hasonlóan bizonyítható a kapcsolat az 1832/36-i országgyűlésen is. Wirkner már az országgyűlés első napjainak ismertetésénél kiemeli Nagy Pál érdemeit a szabad országgyűlési újság tervének megbuktatásában, s később is több ízben mint bizalmasát, „egyedül meghitt barátját" említi.[53] Ugyancsak az országgyűlés elején történt, hogy Nagy Pál az országgyűlési tárgyalások egy formai kérdésében a kormánynak nem tetsző indítványt tett,

[49] A koronázási hitlevéllel kapcsolatos fontos ellenzéki követeléseket pl. „Nagy Pál és Lónyay János közreműködése által" vetette el heves vita után a többség, s ugyancsak Nagy Pál közreműködésével sikerült a koronázás tervét is pucccsszerűen megvalósítani. „Ezen kínos helyzetben — írja erről Wirkner —, mely a császár előtt sem maradt titok, *én Nagy Pállal és Lónyay Jánossal értekeztem, kikkel mindjárt az országgyűlés előtt benső barátsági viszonyba léptem ; megnyertem őket Reviczky gróf terveinek támogatására,* — és abban állapodtunk meg, hogy tekintet nélkül a két tábla véleménykülönbségére és a diploma fölötti befejezetlen vitákra, a szent koronát a királyi lakásra kell vitetni, s ezáltal a viták mennél gyorsabb befejezését előidézni, mert törvényes szokás szerént három napra ezen tény után a koronázás meg szokott történni." Máshol Nagy Pálnak az újoncmegajánlásban nyújtott segítségéről ír Wirkner, s még az 1848 eleji országgyűlési bonyodalmak ismertetésével kapcsolatban is emlegeti, hogy Nagy Pál „. . . az 1830-ik évi országgyűlésen *egy alkalmas közbelépés által az akkori udvari kancellárnak, Reviczky grófnak, és ez által a jó ügynek hasznos szolgálatot tett*". Vö. *Wirkner Alajos :* Élményeim. Bpest. 1880. 43, 44, 47, 191. l.

[50] Vö. pl. a 15. jegyzetben közölt verssel. — Ugyanezt a véleményt tükrözi az egyik országgyűlési jurátusnak, Ragályi Gidának egy levele, amelyben arról ír, hogy Nagy Pál az ellenzékkel szemben a kormányt képviselő személynök mellé állt a magyar nyelvű országgyűlési üzenetek körüli vitában. „Igen rosszul kezdi magát viselni" — tette hozzá. (1830. szept. 18. OL, Széchenyi István-gyűjt. 626/2. csomó, 522. l.)

[51] „. . . wo sich auch viele Gutgesinnte einfanden". OL, Takáts-hagyaték, bécsi másolatok 5293. sz.

[52] Elmondja a jelentés róla, hogy a fontos kérdésekben királypárti, kiemeli szerepét az újoncmegajánlásban, amikor a nemzetközi helyzetre figyelmeztette a rendeket; szembehelyezkedett az országgyűlési ifjúsággal is, és az országgyűlés latin nyelve mellett foglalt állást. Gyakran szembeszáll az ellenzékkel, vagy közvetítést vállal, máskor szélsőséges ellenzéki, különösen a kerületi ülésekben. Kétkulacsos viselkedésével elvesztette korábbi fegyvertársai bizalmát, s az ifjúság se szereti már egykori bálványát. (Uo. 5309. sz.)

[53] *Wirkner :* i. m. 62, 64, 71. stb. l.

mire Mérey személynök jelentette a kancellárnak és kérte, mossa meg jól a fejét a renegátnak.[54] 1833. november 26-án az új személynök, Somssich Pongrác is dícsérően emlékezik meg Nagy Pál hasznos szolgálatairól;[55] Wirknernek a kancellárhoz intézett bizalmas jelentéseiben ugyancsak gyakran szerepel úgy, mint a kormány szándékának támogatója.[56] S a kapcsolatokra utal közvetve az a nyugtalanság és rosszallás is, amely akkor támad a kormány köreiben, ha Nagy Pál egy-egy kérdésben a kormány ellen foglal állást.[57]

A kapcsolat ténye az elmondottak alapján tehát bizonyítottnak tekinthető; a következőkben arra kell feleletet adnunk, hogy a kormány érdekeinek támogatása elvi alapon, vagy anyagi érdekből történt-e? A reformkor nagy hitehagyásai esetében az anyagi érdek ugyan általában kimutatható, Nagy Pállal kapcsolatban azonban — ismerve korábbi puritán elveit és valóban feddhetetlen erkölcsi magatartását — meg kell engednünk még a Pálffy-zárgondnokság ismeretében is annak a feltételezését, hogy — mint védelmezői állították — elvi alapon szakított ellenzéki múltjával, s az európai forradalmi mozgalmak, valamint a kormánypolitika megváltozásához kapcsolódó illúzió késztették óvatosabb, mérsékeltebb magatartásra. A reformmozgalom története az ilyen indokú megtorpanásra is számos példát mutat: elég csak a legnagyobbra, Széchenyi politikai pályájára hivatkozni.

Azt is tudjuk, a haladás ügye mellőli dezertálásra az esetek túlnyomó többségében az érdekelt politikusok anyagi helyzete adott indítékot. A század első két évtizedének konjunktúrájára következő válságos időszak a birtokos nemesség legnagyobb részének anyagi helyzetét megingatta, s míg egyrészről a válság súlya sokakat a kivezető út keresésére, s a polgári reformok szük-

[54] Úgy vélte Mérey, hogy Nagy Pál a javaslattal az úrbér elsősége körüli vitában megcsökkent népszerűségét igyekszik helyreállítani. „Ich werde ihn *auf eigenes Verlangen* — und den wüthenden Polacken Paloczy mit der Deputation hinaufschicken und bitte Eure Excellenz beyden die Köpfe zu recht zu setzen. *Beyde wären mir sehr nützlich, wenn sie nicht Renegaten wären.*" A Palóczyval kapcsolatos célzás a borsodi követnek a lengyel üggyel kapcsolatos állásfoglalására vonatkozik, a deputáció a király születésnapjára felküldendő országgyűlési tisztelgő küldöttséget jelenti. Úgy látszik, hogy az országgyűlés elején az ugyancsak nagy tekintélyű Palóczy megnyerésére is történt kísérlet, a későbbi tények alapján azonban ez a kísérlet sikertelennek mondható. (Mérey hangulatjelentése 1833. jan. 25-éről, az országgyűlés első heteiről: OL, M. Kanc. eln. titk. 25/1833. sz.)

[55] Uo. 198/1833. (Később más vonatkozásban ismertetésre kerül.)

[53] Pl. 1835. febr. 13. Wirkner jelenti, hogy az erdélyi országgyűlés feloszlatása óriási szenzációt keltett; Nagy Pál megígérte, „dass er keine Motion zu ihren Gunsten unterstützen werde". (OL, M. Kanc. eln. titk. 33/1835.) — 1835. aug. 16. Wirkner jelenti, hogy a királyi cím ügyében érkezett leiratról *Nagy Pál lakásán* tanácskozott a „gutgesinnt"-ekkel, az eredmény valószínűleg kedvező lesz. (OL, M. Kanc. eln. 1783/1835.) A kancellár a Nagy Pálra vonatkozó sort pirossal aláhúzta a jelentésben.

[57] Így pl. nagyon rossz néven vették Bécsben Nagy Pálnak 1834 őszén az örökváltság ügyében tartott beszédeit. A rendőrség főnöke, Sedlnitzky gróf erről szóló felterjesztésében ki is emelte, mennyire feltűnő, hogy Nagy Pál, aki a Pálffy-zárgondnoksággal a kormánytól jelentős jövedelmet kapott, s eddig több alkalommal ennek megfelelően is viselkedett, most mennyire rosszul viselte magát. Ugyanúgy rossz néven vették tőle, hogy az örökváltság ügyében az ellenzék az ő lakásán tartott konferenciákat. (OL, Takáts-hagyaték 7449, 7452, 7454. sz.) 1835. máj. 14-én pedig a kancellár írta Wirknernek, hogy Nagy Pál, aki eddig nem helyeselte Wesselényi és pártja üzelmeit, most a „gutgesinntek" megrökönyödésére Wesselényi védelmezői közé állt. Nyilvánosan pártolja, rosszallja a kormány fellépését ellene, egyetért az ellenzékkel abban, hogy Wesselényi álljon ellent, ha el akarnák fogni. Félő, hogy Nagy a kerületi ülésben fel fog lépni Wesselényi mellett és a kormány ellen. Jelentse Wirkner, *hogyan történhetett, hogy Nagy Pál egy ilyen nyilvánvalóan rossz ügy védelmezőjévé lett?* (OL, M. Kanc. eln.1116/1835.)

ségességének a felismerésére vezetett, másrészről az anyagi bajokkal küzdő reformerek közül is nem egy akadt, aki a válságból való kilábolás könnyebbik, egyéni útját választotta, ha arra lehetőség nyílott, s kormányhivatalt vállalt. Ezt a korszakot gazdasági téren a krónikus, nyomasztó pénzhiány jellemezte, s ilyen körülmények között a politikai befolyásolásnak rendkívül hathatós eszköze volt a közalapítványi pénztárból elnyerhető olcsó hitel, méginkább azonban a biztos és viszonylag jó fizetéssel járó közhivatal. Eléggé kevés ilyen állás volt a Kancelláriánál, a Helytartótanácsnál, a kamarai hálózatban, a főtörvényszékeknél, a kerületi tábláknál, a főispáni és adminisztrátori helyek stb. — ezek a kormány rendelkezése alá tartoztak, s Bécsben egyre nagyobb ügyességgel használták fel a lélekvásárlásnak ezeket az eszközeit. Gyakorlattá vált, hogy az országgyűlés időtartama alatt megüresedő jobb hivatali helyeket nem töltötték be, ezeket Wirkner valósággal áruba bocsátotta a követek között, s a közvélemény előtt csak akkor vált világossá egy sor ellenzéki követ látszólag érthetetlen pálfordulása, amikor az országgyűlés bezárása után a bécsi hivatalos lapban megjelent az új kinevezések tömegét tartalmazó lista. Nem indokolatlan tehát, ha Nagy Pál magatartásának megváltozása mögött megvizsgáljuk azt a tényezőt is, amelynek az egykorú közvélemény is, láttuk, olyan nagy jelentőséget tulajdonított.

Nincs lehetőségünk arra, hogy a korábban sem különösebben vagyonos Nagy Pál 1830 körüli anyagi helyzetéről pontos képet adjunk. Azok, akik hitehagyással vádolták, elszegényedését emlegették indító okként. Láttuk Kölcsey véleményét, aki szerint Nagy Pálnak ekkor már a házán kívül nem volt egyéb vagyona.[58] 1830-i jellemzésében a már említett titkos jelentés is utalt arra, hogy anyagilag nincs jó helyzetben, s az a feltűnő, hogy ilyen megállapítás a követek közül csak Nagy Pállal kapcsolatban szerepel.[59] Nagy Pál teljes vagyontalanságára hivatkozik Pálffy Ferenc gróf is, amikor 1832. október 8-i kérvényében azt kéri a királytól, hogy kötelezzék Nagy Pált a Pálffy-birtokok egyévi jövedelmének kaucióként való letételére.[60] Említett önvédelmi nyilatkozatában maga Nagy Pál is szólt anyagi helyzetéről, válaszul azokra a vádakra, hogy azért akar hivatalt magának, „hogy annak törvénytelen használásából gyarapodjon, vagy fogyó értékét nevelje". „Mi tagadás benne — írta —, hogy értékem sokakéhoz képpest nagyon csekély, annak hihetőképpen az az oka, hogy eleim ámbátor Erdélyből való kiköltözések után már a 3-ik századnak lefolyta alatt külömbféle, résszerint polgári, résszerint egyházi főbb hivatalokat folyvást viseltek, mégis mellette duzs gazdagságra soha szert nem tettek, probamque pauperiem sine dote querebant. Csak nem olly régen az Atyámnak testvér öccse a nélkül, hogy csekély ősi birtokához valamit szerzett volna mint Personalis, az Anyámnak testvér öccse pedig majdnem

[58] L. előbb, a 754. l.-on.

[59] „. . . in finanzieller Hinsicht nicht in der besten Lage". (OL, Takáts-hagyaték 5309. sz.)

[60] „. . . auch einen einjährigen Ertrag meiner sämtlichen Güter, zu meiner und meiner Familie Sicherheit, als gesetzmässige Caution, durch den neueren Administrator Paul v. Nagy um so mehr einzulegen unterthänigst begehre, als *es allgemein bekannt ist, dass Paul v. Nagy schon nichts mehr besitzt.*" (OL, M. Kanc. ált. iratok 12579/1832. sz.) A továbbiakban látni fogjuk, hogy Pálffy késhegyig menő harcot folytatott Nagy Pál zárgondnoki kinevezése ellen; ez az irreális követelés is a kinevezés megakadályozását, illetve megsemmisítését szolgálta, hiszen a zár alá vett Pálffy-birtokok évi jövedelmét hivatalosan kb. 600 000 ezüstforintra becsülték. (Vö. OL. M. Kanc. ált. iratok 9684/1832. sz.)

szegénységben, mint szombathelyi megyés püspök halt meg.[61] Azomban én hálá Isten mégis birok éppen annyival, amennyivel beérem, és már 30 esztendők ólta mindenkor illő magyar nemesi módon kedvem szerint folytatom életemet, s ámbár azok, kik ezt is irígylik, ugyan 30 esztendők ólta értékemen aggódnak, reménylem bosszújokra élni is fogok e módon holtomig, s felőlem szorgosan gondoskodó barátimat ennek utánna is mindenkor szívesen fogom látni. *Én soha senkinek egy garasával adós nem maradtam, ellenem soha egy fillér nem intabuláltatott, a kalmárokat, mesterembereket és szolgáimat legpontosabban fizetem, uzsorásokkal legkisebb dolgom nem volt, nyomtatott obligatorialissaim veszteséggel a zsidók kezében nem kerengnek, írott kötelező leveleim pedig ha valakinél voltak, vagy vagynak, mint készpénz úgy tekintetnek,* azért legjobb, hogy kiki csak a maga erszényéről tartson rovást, én a magaménak gondját fogom viselni, jól tudván, hogy magyar hazánkban annak, aki csak hazafi, éhen kell vesznie, ha egyszer másra szorul."[62] A nyilatkozat bizakodó hangjának viszont ellentmond az a körülmény, hogy Nagy Pál éppen ebben az időben volt kénytelen eladni büki ősi birtokát. Az eladást ugyan védelmezői később egyenesen úgy tüntették fel, mint Nagy Pál rendezett anyagi helyzetének bizonyítékát,[63] köztudomású azonban, hogy a rendi jog az ősi birtok elidegenítését csak végszükség esetén engedte meg, s aligha tévedünk, ha ebben az esetben is az eladósodásban, a Nagy Pál által is említett „írott kötelező levelek" szorításában véljük megtalálni a birtokeladás legvalószínűbb indítékát. S akkor is aligha tévedünk, ha — tovább folytatva a következtetést — éppen az ősi birtok elvesztését tekinthetjük annak a mozzanatnak, amely a birtok és jövedelem nélkül maradt Nagy Pált arra késztette, hogy feladva korábbi puritán magatartását, olyan utakat keressen, amelyeken biztosabb megélhetéshez juthat, s esetleg újból a birtokosok sorába emelkedhet. Mert — s itt kerül sor az új bizonyító anyag felvonultatására — Nagy Pál nem csupán a Pálffy-féle zárgondnokság elvállalásával került anyagi kapcsolatba a kormánnyal, hanem ezzel csaknem egyidejűleg, de időben kissé korábban — minden esetre azonban birtoka eladását közvetlenül követően — két sikeres kezdeményezést is tett, hogy a kormány segítségével újból birtokhoz jusson.

Az első, kevésbé jelentős kísérlet előzményei még az 1830-i országgyűlésre nyúlnak vissza. Nagy Pál az országgyűlés alatt Juranics győri püspök közbenjárását kérte ahhoz, hogy bizonyos, a pannonhalmi főapát adományozási jogkörébe tartozó prediális kúriát adományként megkapjon.[64] Kérte a kancellár közbenjárását is, aki 1830. december 27-én valóban írt is a győri püspöknek, s támogatta Nagy Pál kérését, hivatkozva azokra az érdemekre, amelyeket Nagy Pál az országgyűlésen a kormány ügyének szolgálatával szer-

[61] Nagy József, Nagy Pál atyjának testvére az 1790-es években volt személynök; anyai nagybátyja, Somogyi Lipót 1806—1822 között volt szombathelyi püspök.

[62] OL, Perényi Zsigmond iratai, 17. fasc. E/8/f. csomó.

[63] „Ha Nagy Pál a közéletet jövedelmi forrás gyanánt kívánta volna használni — olvassuk pl. Csengerynél a Pálffy-ügy kapcsán —, nem akkor tette volna ezt, midőn büki jószágának igen kedvező eladása őt vagyoni állapotára nézve sokkal jobb karba helyezte, mint azelőtt volt." (I.m. 16. l.) Nagy Pál anyagi helyzetére és birtoka eladására ld. még Bodnár I.—Gárdonyi A.: i. m. I. köt. 84. s köv. l.

[64] A Komárom megyei Füss (Nemesfüss) községben tartozott összesen 24 kuriális telek a pannonhalmi főapátság alá; ezek egyrésze időközben megürült és az 1830-i országgyűlés kötelezte a főapátot azok eladományozására.

zett.[65] A győri püspök 1831. január 2-án válaszolt. Tudatta a kancellárral, hogy már az országgyűlés alatt szólt a főapátnak Nagy Pál ügyében: ismertette érdemeit a folyamatban volt országgyűlésen és hivatkozott arra is, hogy milyen hasznos szolgálatot tehet majd az országnak és az egyházi rendnek a következő országgyűlésen.[66] A főapát azonban azt válaszolta, hogy az üresedésben levő kúriákat már elígérte, de elő fogja jegyezni Nagy Pált a megüresedő kúriákra. Nem ártana — írta a püspök —, ha a kancellár személyesen is írna az ügyben a főapátnak. Reviczky így is cselekedett: január 12-én írt Kovács Tamás főapátnak, ismételten utalt Nagy Pál többszöri kérésére és országgyűlési szolgálataira, s kérte, részesítse adományban Nagy Pált.[67] A főapát január 16-án válaszolt a kancellár levelére. Igyekszik teljesíteni a kiváló férfiú kérését — írta — annál is inkább, mert ő is úgy látja, hogy érdemeket szerzett az országgyűlésen; ígérte, tettel fogja hamarosan bebizonyítani, hogy a kancellár szándékait támogatja.[68] A közbenjárás sikeréről nincs közvetlen tudomásunk, van azonban közvetett adat, amely arra enged következtetni, hogy Nagy Pál elnyerte az ígért — egyébként nem jelentős — adományt. Egy 1831. június 3-án kelt titkos jelentés ugyanis arról informálta a bécsi rendőrminisztériumot, hogy a pannonhalmi főapát teljesíti ugyan az 1830-i törvényt és eladományozza a megürült és allodizált prediális javakat, de csak ellenzékieknek adományoz: egy kúriát Nagy Pálnak, egyet Ghyczy főispánnak, egyet egy bizonyos Szabó nevű fiskálisnak, aki megyeszerte ismert ellenzéki. Ilyen a bencések szelleme, vonja le a következtetést a jelentő.[69]

A második, jelentősebb birtokszerzési kísérlet kiindulópontját Nagy Pálnak 1831. február 25-én a kancellárhoz intézett levele, s ezzel egyidejűleg a királyhoz benyújtott kérvénye képezi. Mind a kérvényben, mind a levélben azt kérte Nagy Pál, hogy a király adományozzon neki — a becsérték megfizetése ellenében — egy a Sopron megyei Csepreg mezővárosban a koronára szálló, kb. 470 holdas allodiális birtokot. Közölte Nagy Pál, hogy kérését az elhalt tulajdonos özvegyének beleegyezésével terjeszti elő, s hogy az özvegy az adománylevél kiállítása után is haláláig a birtok haszonélvezetében maradna. A kancellárhoz intézett, Bécsben kelt levélben hivatkozott Nagy Pál azokra a biztatásokra és ígéretekre, amelyeket az országgyűlés alatt kapott a kancellártól, s részletesen kitért azokra az indokokra is, amelyek kérését támogathatják. Beszélt családjának háromszáz éves önzetlen szolgálatairól, a napóleoni háborúk idején fegyverbe hívott nemesi felkelésben szerzett érdemeiről, közéleti pályájáról, amelyen anyagi javakat nem szerzett, majd áttért az utolsó két országgyűlésen betöltött szerepére. Elmondta, hogyan segítette győzelemre 1825/27-ben a jobbágytelken ülő nemesek megadóztatásának ügyét, amelynek kezdeményezésével a kormány korábban annyiszor kudarcot vallott. A kancellárt magát hívta tanúul arra, hogy az elmúlt 1830-i ország-

[65] „Cum ipse viro huic, *qui semet occasione ulteriorum Regni Comitiorum pluribus e respectibus meritum reddidit*, lubens opitulari desiderem", kérte, informálja, mit tett eddig Nagy Pál érdekében, s ő, a kancellár, mit tehetne. (OL, M. Kanc. eln. titk. 118/1830. sz.)

[66] „... *prolatis, celebratisque meritis, quae Paulus Nagy sub praeteritis Comitiis comparavit, et quae adhuc bona et commoda Regno et Statu Ecclesiastico imminentium sub Comitiorum decursu praestare posset, vivide adumbratis*", kérte a püspök a főapátot Nagy Pál kérésének teljesítésére. (Uo. 2/1831. sz.)

[67] Uo.

[68] Uo. 11/1831. sz.

[69] OL, Takáts-hagyaték 5467. sz.

gyűlésen mennyire érdemesnek mutatta magát az uralkodó kegyeire a koronázási diploma körüli nehézségek elhárítása és az újoncozással kapcsolatos királyi igények buzgó támogatása által.[70] Utalt arra is, hogy az országgyűlés az ő javaslatára fogadta el az újoncozás eszközéül az eddigi katonafogdozás helyett a sorshúzást, amivel az állam, az adózók és az emberiség ügyét egyformán szolgálta. Ezekre a szolgálatokra hivatkozva kérte a kancellárt, hogy támogassa kérését az uralkodó előtt, s *ígéretet tett, hogy a jövőben is mindent megtesz, hogy az uralkodó kegyét megszolgálja.*[71]

Íme ez a levél — a kancellár előbbi, a győri püspökhöz és a pannonhalmi főapáthoz intézett leveleivel együtt — kezdi már eloszlatni a Nagy Pál és a kormány kapcsolatai körüli homályt, s kétségtelenné teszi, hogy Nagy Pál nemcsak hogy engedett a Wirkner közvetítésével feléje irányuló csábításoknak, hanem maga is kezdeményező lépéseket tett, s országgyűlési magatartása tudatosan arra irányult, hogy a királyi kegyre méltónak mutassa magát. Ígérete pedig, hogy a jövőben is igyekszik majd megszolgálni az uralkodó kegyét, aligha magyarázható másra, mint arra, hogy a következő országgyűlésre is elkötelezte magát hasonló szolgálatokra. Hogy ezt az ígéretet és a kancellárral többször is folytatott szóbeli megállapodásokat így kell értelmezni, azt a továbbiak folyamán számos bizonyítékkal támaszthatjuk majd alá. A birtokadományozási ügy további folyamán pedig maga Nagy Pál tesz olyan beismeréseket, amelyek a tudatos elkötelezés tényét még jobban megerősítik. Egy 1837. május 13-án Lajos főherceghez beadott kérvényében például — korábban már ismertetett szolgálatainak felsorolása mellett — céloz arra, hogy 1830-ban Metternichhel is érintkezésben volt, sőt azt is elmondja, hogy Ferenc király már az országgyűlés alatt jutalmat ígért neki szolgálataiért![71a] Ez a biztatás bátorította fel arra, hogy kérje — nem ingyen, hanem mérsékelt árért — a koronára szálló Kéry-birtokot. A király azonnal ellátta kézjegyével a kérvényét, őt pedig a személyes kihallgatáson — ez nyilván 1831. február 25-e körül volt — a legszebb reményekkel biztatta. Ő erre — felbátorítva a király kegyessége által — előadta, hogy a kamarai elintézés útján aligha várhat sikert, mert versenytársa is van a gazdag csepregi birtokos, Jankovics Izidor személyében, s ő, Nagy Pál a maga szerény anyagi körülményei között nem tud versenyezni vele, a Kamara pedig nyilván a többet ígérő javára dönt majd. Arra kérte hát a királyt, hogy a kamarai eljárás mel-

[70] „Ob ich im letzten Landtag, durch die Beseitigung aller in Rücksicht des königlichen Diploms aufgeworfenen Fragen, und durch die thätigste Beförderung der Bewilligung des Rekruten-Subsidiums, den gesetzlichen Absichten Seiner Majestät entsprochen, und in dieser Hinsicht *einigen Anspruch auf die Gnade des Monarchen mir erworben habe*, darüber wage ich es, mich einzig auf das Zeugniss Eurer Excellenz zu berufen."

[71] „. . . Ich wage es, Eurer Excellenz gnädigste Fürsprache . . . um so mehr Zuversicht in Anspruch zu nehmen, *da ich bey jeder künftigen Gelegenheit mich eifrigst bestreben werde, die höchste Gnade des Monarchen zu verdienen, und zu beweisen, dass Euer Excellenz Ihr hohes Fürsorge keinem Unwürdigen angedeihen liessen*". (Az eredetileg Kanc. eln. titk. 79/1831. sz. alatt iktatott iratot ld. a később ismertetendő 129/1834. sz. felterjesztés mellékleteként. A királyhoz benyújtott kérvény másolatát ld. Kanc. eln. 671/1840. sz. alatt.)

[71a] „Seine Majestät der höchst seelige Kaiser *hatte die Gnade mir während dem Landtag über das obengeführte seine Zufriedenheit in denen gnädigsten Ausdrucken zu bezeugen, und andeuten zu lassen, dass Allerhöchst Dieselbe mir ein Merkmal Ihrer Gnade zu geben wünschen.*"

lőzésével rövid úton adományozza neki a kérdéses birtokot. A király azt válaszolta, hogy nem szívesen vesz ki bármit is a szokásos ügyintézés köréből, de megnyugtatta, hogy végül is őhozzá kerül az ügy, és ő nem fog Nagy Pál kárára dönteni.[72]

Nagy Pál tehát nemcsak Wirknerrel és a kancellárral kötött megállapodást a kormány ügyeinek támogatására, hanem — a jelek szerint két ízben is — megjelent a király előtt is. De mennyire más találkozás volt ez, mint az 1807-i, amikor a makacs ellenzéki vezér magatartását kegyvesztettség és a közügyektől való eltiltás követte! Kérésének további sorsa azonban azt mutatta, hogy jutalomra csak akkor számíthat, ha megtérésének és szolgálatkészségének további, újabb és újabb bizonyítékát adja. Kérvényét a kancellár több mint két éven át nem véleményezte, s amikor végre 1833. június 29-én felterjesztette a királyhoz, véleményében nyíltan kifejtette, milyen szerepet szánt Nagy Pálnak a nagyfontosságú 1832/36-i országgyűlésen. Elmondta felterjesztésében, hogy bár nagyra értékeli Nagy Pálnak az 1830-i országgyűlésen teljesített szolgálatait, mégis visszatartotta kérvényét, mert továbbra is figyelni akarta magatartását, különösen a következő, a reformmunkálatokat tárgyaló országgyűlésen. Örömmel állapította meg, hogy Nagy Pál nagyszerű képességeit és befolyását olyan formában használta fel, hogy méltónak bizonyult a legfelsőbb kegyre. Neki lehet köszönni például azt, hogy az országgyűlési újság ügye elbukott, s a vallásügyben tartott beszédei is a legjobb szelleműek voltak. Arra kérte tehát a kancellár a királyt, hogy — ha nem kívánja Nagy Pál kérését, tekintettel már eddig teljesített és ezután teljesítendő szolgálataira, további tudakozódás nélkül rövid úton teljesíteni —, úgy továbbítsa a kérést kézjegyével ellátva az udvari Kamarához.[73]

Vessük egybe ennek a felterjesztésnek az adatait azzal a bírálattal, amivel Kölcsey illette — csaknem ugyanezekben a napokban — naplójában Nagy Pál vallásügyi magatartását,[74] s bámulattal kell adóznunk a költő-politikus éleslátásának, amellyel szinte hajszálpontosan ki tudta következtetni Nagy Pál viselkedéséből annak indító okait. Egyben igazolva látjuk a közvéleményt is, amely — ugyancsak apró jelekből és a kulisszák mögött lefolyt alkudozások tényeinek ismerete nélkül — kialakította és fenntartotta Nagy Pál körül a gyanakvás légkörét.

A jutalom elnyerése azonban a kancellár kedvező javaslata ellenére is sokáig elhúzódott még. A király 1834. január 24-én kiadta a kérvényt a Kamarának, s ezzel a döntést évekre elodázta. Nem tudni, hogy a késedelemben milyen szerepet játszott a kamarai bürokrácia természetes lassúsága, s menynyire volt részes a kormányköröknek az a taktikája, hogy egyrészt Nagy Pál kérésének függőben tartásával továbbra is a kormány érdekeihez kapcsolják.

[72] „Seine Majestät erwiderten mir in dem bekannten huldvollsten Tone folgende gnädige Worte: Ich ziehe die Sachen nicht gerne aus dem gewöhnlichen Geschäftskreis; seyen Sie aber ruhig, versprechen Sie das nähmliche, damit Sie bey meiner Kammer nicht durchfallen, am Ende muss es doch zu mir kommen, und ich werde Sie gewiss nicht drücken." (M. Kanc. eln. 671/1840. sz.) Ezt a ígéretet Nagy Pál később is úgy értelmezte, hogy a birtok becsértékénél kedvezőbb feltételek mellett kapja majd meg az adományt. (Vö. Kanc. eln. 87/1840. sz.)

[73] Reviczky a felterjesztésben olyan formában foglalta össze Nagy Pál érdemeit, amilyenben azokat Nagy Pál hozzá intézett 1831. febr. 25-i levele tartalmazta. (OL, M. Kanc. eln. 129/1834. sz.)

[74] Vö. előbb, 754. l.

másrészt a birtokadomány idő előtti közhírré tételével le ne leplezzék őt a közvélemény előtt. Közben Nagy Pál maga is ismételten sürgette ügyének eldöntését. Kérte a személynök közbenjárását is, aki, mint az alsó tábla elnöke, 1833. november 26-án meleg szavakkal fordult érdekében a kancellárhoz; elmondta, hogy Nagy Pál továbbra is hasznos szolgálatokat tesz, újabban is hozzájárult fellépésével ahhoz, hogy a jobbágytelken lakó nemesek adózásának újból előkerült ügye és az úriszékről a Helytartótanácshoz való fellebbezés kérdése a kormány javára dőljön el. Hivatkozott a vallásügyben kifejtett tevékenységére is, és hangsúlyozta, mennyire hasznos a kormány számára az országgyűlés bonyolult viszonyai között Nagy Pál készséges támogatása.[75] A kancellár válaszában hangsúlyozta, hogy eddig is mindent megtett Nagy Pál kérésének kedvező elintézése érdekében, azután is megtesz mindent, s reméli, hogy hamarosan kedvező döntés születik az ügyben.[76]

A kedvező döntés azonban késett, eleinte bizonyára elsősorban bürokratikus okokból, később talán az is közrejátszott már, hogy Nagy Pál — mint láttuk — egy-egy kényes kérdésben ugyancsak elragadtatta magát és keresztezte a kormány szándékait. 1835 tavaszán és nyarán azonban a királyi címhasználat és a szólásszabadság ügyében ismét jó szolgálatokat tett a kormánynak,[77] s Reviczky kancellár újból elérkezettnek látta az időt, hogy megsürgesse kérvénye elintézését. 1835. szeptember 1-én átiratot intézett a Kamara alelnökéhez, Keglevich Gábor grófhoz; a legszigorúbb szolgálati titoktartás terhe mellett ismertette a Nagy Pál ügyében korábban tett felterjesztése tartalmát, közölte vele, hogy Nagy Pál meg van sértve ügyének elhúzódása miatt,[78] s kérte, segítse át minél előbb az ügyet a bürokratikus formaságokon. Célzott a kérdés nagy politikai fontosságára,[79] s erősen hangsúlyozta az ügy bizalmas jellegét.[80] Keglevich már szeptember 10-én válaszolt, s mellékelte válaszához a kamarai eljárás teljes leírását tartalmazó felterjesztés másolatát. Ebből kiderült, hogy az eljárást a szóbanforgó birtok jellege körüli — a bonyolult feudális birtokjogból következő — hosszadalmas vizsgálatok hátráltatták, de hozzájárult a késedelemhez az a körülmény is, hogy Nagy Pál versenytársa, Jankovich Izidor csepregi földbirtokos kedvezőbb ajánlatot tett a Kamarának, mint Nagy Pál. A kincstári jogügyigazgatóság éppen ezért nem Nagy Pál, hanem Jankovich javára döntött, s ezt a döntést maga Keglevich

[75] „. . . ut adeo profiteri debeam devinctum viri huius animum, in modernis sat salebrosis Comitiorum adjunctis non parvo publicae rei et per hoc altissimo servitio cedere emolumento." (OL, M. Kanc. eln. titk. 198/1833. sz.)

[76] „. . . me, in secundando illius petito, *sicut hoc ipsi etiam oretenus declarari*, cuncta egisse, atque dehinc etiam acturum esse, quaecunque votis ejus responsura judicabam; firmaque spe teneor: quod erga D. Nagy instantiam brevi tempore, et quemadmodum mihi blandior, non ingrata subsecutura sint." (Uo.)

[77] Vö. előbb, 755. l.

[78] „Nun hat Paul Nagy, den es kränkt, dass diese Angelegenheit noch immer nicht entschieden ist, meine Verwendung in Anspruch genommen, damit die Verhandlung seiner Bitte beschleunigt werde . . ."

[79] „Bei Ihrer näheren Kenntniss unserer vaterländischen Angelegenheiten brauche ich wohl nicht näher die Gründe zu beleuchten, welche dafür sprechen, dass Nagys Gesuch nach Möglichkeit beschleunigt werde." (Ezt a mondatot a fogalmazványban a köv. mondat előzte meg: „Eurer Excellenz ist bekannt, welchen entscheidenden Einfluss Nagys Beredsamkeit und eminente Talente auf die Gemüther beim Reichstage ausüben, und wie er diesen, in letzterer Zeit besonders, zu Gunsten der guten Sache verwendete." A kancellár azonban kihúzta ezt a mondatot, nyilván azért, mert nem akarta Keglevichet a kormány és Nagy Pál titkos kapcsolatába beavatni.)

[80] OL, M. Kanc. eln. 1844/1835. sz.

változtatta meg a felterjesztésben, utalva Nagy Pál politikai érdemeire.[81] A kedvező kamarai vélemény azonban nem vitte közelebb az elintézéshez Nagy Pál ügyét. A leghatalmasabb pártfogó, az öreg király már féléve halott volt, kegyeltje, Reviczky kancellár befolyása erősen meggyöngült, az országgyűlés befejezése után pedig hamarosan át is adta a helyét az agresszív reakció emberének, Pálffy Fidél grófnak. Nagy Pál pártfogók nélkül maradt, kérésével az udvarnál nem foglalkoztak mindaddig, míg 1837 májusában személyesen Bécsbe nem ment, és újabb lökést nem adott a régóta húzódó ügynek. Kérvényt adott be a Ferdinánd körül kialakult kamarilla egyik befolyásos tagjához, Lajos főherceghez; ebben részletesen ismertette kérése előzményeit, felsorolta érdemeit, utalt Ferenc király ismételt ígéreteire, Metternich támogatására, s kérte kérése gyors elintézését.[82] Ugyanekkor hasonló kéréssel fordult az új kancellárhoz is; ebben is érdemeire és az elhúnyt király ígéreteire hivatkozott, s támogatást kért tőle ügye elintézéséhez.[83] Nagy Pál fellépése újra mozgásba hozta az elakadt ügyet, s újabb bürokratikus lépések után — ezek ismertetésétől eltekintünk — 1838. január 31-én megszületett a királyi elhatározás, amely „különös kegyből", a Kamara által megszabott feltételek alapján Nagy Pálnak juttatta a csepregi birtokot.[84] Az ügy azonban a királyi döntéssel még nem zárult le. Hosszú idő kellett a birtokot használó özvegy hozzájárulásának megszerzéséhez, a becsértéket megállapító kamarai összeírás elvégzéséhez, amellett Nagy Pál újabb kérvényt adott be, amelyben egyrészt a birtokadománynak Péter nevű testvérére és annak leszármazóira való kiterjesztését kérte, másrészt azt, hogy a birtok becsértékét csak az özvegy halálát követő birtokbavétel után kelljen lefizetnie.[85] A kérés újabb hosszadalmas bürokratikus lépéseket vont maga után — ezek során már az 1839/40-i országgyűlésen tanúsított magatartása is mérlegre került[86] —, míg végre a király 1840. július 20-án hozzájárult az adomány kiterjesztéséhez és a 35 953 ezüstforintot kitevő becsérték Nagy Pál kívánsága szerint való kifizetéséhez, sőt még az adománylevél kiállításakor „önkéntes felajánlásként" fizettetni szokott 1000 aranyat is elengedte neki.[87] További két év telt azonban el addig, míg a királyi adománylevél kiállítására is sor került.[88] Így zárult le a sokáig húzódó ügy, amely — függetlenül irányítóinak szándékától — alkalmas volt arra, hogy tizenkét éven át biztosítsa Nagy Pál hűségét a kormány számára.

[81] Uo. 1940/1835. sz.

[82] Az 1837. máj. 13-án kelt kérvény egyes részeinek ismertetését ld. előbb, 769. l. Magát a kérvényt ld. a 671/1840. sz. kanc. eln. irat mellékletei között.

[83] OL, M. Kanc. eln. 830/1837. sz.

[84] Uo. 130/1838. sz. — Az adományozást javasló 1837. aug. 5-i felterjesztésben Pálffy kancellár hivatkozott Nagy Pál régi országgyűlési befolyására, és célzott arra, hogy „. . . seine Stellung noch immer von der Art ist, *diesen Einfluss je nach Umständen, und nach seiner anerkannten parlamentarischen Gewandtheit wieder geltend machen zu können*". (Uo.)

[85] Uo. 671/1840. sz. — Nagy Pál ekkor még gyermektelen volt, második házasságából született 1848-ban István nevű fia.

[86] A Pálffy Fidélt felváltó Majláth Antal kancellár 1840. jan. 27-i felterjesztésében ezeket írta: „Auch *bei dem gegenwärtigen Reichstage ist sein Wirken im Ganzen zu Gunsten der Regierung*, und *kaum dürfte Jemand gleich ihm geeignet sein*, in entscheidenden Fällen mit mehr Muth, Scharfblick und Nachdruck, unterstützt durch einen langbegründeten parlamentarischen Rufi, *gegen die Opposition aufzutreten*. Ich halte es daher im a. h. Interesse gelegen, diesem Gesuche des Bittstellers zu willfahren." (Uo. 87/1840. sz.)

[87] Uo. 671/1840. sz.

[88] 1842. aug. 2-án kelt a király ilyen értelmű döntése. (Uo. 602/1842. sz.)

A kormány és Nagy Pál anyagi jellegű kapcsolatait bizonyító tények sorában utolsónak hagytuk a leglényegesebbet, a Pálffy-féle zárgondnokság ügyét. Joggal tételezhetné fel az olvasó, hogy erről a kérdésről nem is lehet újat mondani azon túl, amit már korábban elmondottunk: a tényállás ismert volt a kortársak előtt is, Csengery és követőinek érvelése után pedig eléggé meggyőzőnek látszik az a felfogás, hogy az egész ügy jóval kevésbé jelentős, mint amilyennek a kortársak látták, s nem érinti Nagy Pál egyéni és politikai becsületét. Csengery vetette be a vitába azt a nézetet, hogy Nagy Pál „mint gróf Pálffynak barátja, pártfogója", valósággal szívességet tett az eladósodott grófnak a zárgondnokság elvállalásával; Horváth Mihály széles körben népszerűsítette ezt a nézetet, Tóth Lőrinc már úgy látta, hogy ez „magánviszony, a gróf bizalmának kifolyása volt",[89] s Kossuth is úgy emlékezett már öregkorában, hogy Nagy Pál „személyes barátságból Pálffy iránt" vállalta el a zárgondnokságot.[90] S Csengery nyomán valamennyien szinte szenvedélyesen taglalták azt a meggyőződésüket, hogy egy olyan méretű politikus, mint amilyen Nagy Pál volt, semmi esetre sem bocsáthatta áruba önmagát olyan nevetségesen csekély árért, mint amilyen egy csődbejutott mágnás birtokainak a kezelése. A Pálffy-csődügy jelentékeny iratanyagának a vizsgálata során azonban olyan tények merülnek fel, amelyek indokolttá teszik, hogy mindkét állítást — a zárgondnokság baráti jellegét, és anyagilag jelentéktelen voltát illetőt — újból elbíráljuk, és a végső következtetést a hiteles, dokumentált történeti tények alapján vonjuk le.

A történeti források alapján először arra a kérdésre próbáljunk választ adni, hogy valóban baráti szívesség volt-e Nagy Pál részéről a zárgondnokság elvállalása. A kérdés megválaszolása a rendelkezésre álló egykorú iratok alapján nem nehéz. Az idősebb Pálffy Ferenc tekintélyes birtokkomplexuma 1818 óta állott zár alatt; kb. 4 millió ezüstforint adósság terhelte, évi jövedelmét viszont kb. 600 000 forintra becsülték. Ez idő óta a gondnokságot egymás után három zárgondnok töltötte be, a középső, Szvetics Jakab kínos botrány közepette vált meg helyétől.[91] Az őt követő Mednyánszky Alajosnak 1831-ben azért kellett megválnia a zárgondnokságtól, mert helytartósági tanácsossá nevezték ki, és nem tudott a jobbára Pozsony megyében fekvő birtokokon tartózkodni. Így merült fel új zárgondnok kinevezésének szüksége, éppen abban az időszakban, amikor — mint láttuk — Nagy Pál ismételten a kancellár közbenjárását kérte birtokadomány elnyeréséhez. A zárgondnoki állás betöltése nem a zár alá vett birtokos magánügye volt, mint azt — láttuk fentebb — Tóth Lőrinc feltüntette; a birtokos csak javaslatot tehetett, az állást azonban az illetékes kerületi tábla — ebben az esetben a nagyszombati — javaslatának esetleges figyelembe vételével, a kancellár előterjesztése alapján a király töltötte be. Pálffy gróf javasolt is három személyt, ezekkel kapcsolatban azonban nyilvánvaló volt, hogy a tulajdonossal összejátszva a hitelezők megkárosítására dolgoznának; a kerületi tábla nem terjesztett elő javaslatot, így a kancellár maga nézett körül alkalmas személy után. Nem

[89] I. m. 44. l.

[90] L. előbb, 761. l.

[91] Szvetics kifecsegte, hogy a zárgondnokság ügyeinek intézése során megvesztegette a Kancellária néhány alkalmazottját; a kormány számára rendkívül kínos leleplezést hosszú vizsgálat és több kancelláriai tisztviselő, köztük Márkus tanácsos bukása követte. (Az ügynek külön iratanyaga van a Kancelláriában: Acta Praesidialia in negotio Jacobi Szvetics.)

tudni, neki jutott-e eszébe Nagy Pál, vagy Nagy Pál ajánlotta fel önként szolgálatait. Tény azonban az, hogy Nagy Pálnak birtoka eladása után semmilyen rendes jövedelmi forrása nem volt — a birtokáért kapott, s az adósságok kifizetése után fennmaradt összeget, láttuk, újabb birtok megszerzésére tartogatta —, s ez a körülmény nyilván gyakran szóba került a kancellárral korábban folytatott beszélgetései során. Ilyen előzmények után[92] jelent meg a kancellár 1832. február 21-i felterjesztésében először Nagy Pál neve. A kancellár azt írta róla, hogy rendelkezik azokkal a képességekkel, amelyek ahhoz szükségesek, hogy Pálffy gróf erőszakos természetével szembeszálljon. Közölte, hogy Nagy Pál késznek mutatta magát a feladat vállalására;[93] dícsérte a kancellár Nagy Pál széleskörű gazdasági ismereteit, becsületességét, határozottságát; elmondta, hogy semmiféle foglalkozás nem köti, tehát minden idejét és energiáját a vállalt kötelességnek szentelheti; végül kérte a királyt, nevezze ki Nagy Pált a kérdéses javak gondnokává *már csak azért is, hogy neki az előző országgyűlésen tett szolgálatok fejében* a kívánatos *megfelelő állást biztosítsák.*[94] Nem minden nehézség nélkül sikerült is a kancellárnak elérni, hogy a király 1832. augusztus 4-én végre kinevezte Nagy Pált a Pálffy-javak zárgondnokává.[95]

Nem baráti szívességet jelentő terhes kötelesség volt tehát Nagy Pál számára a zárgondnokság vállalása, hanem megélhetése biztosítására irányuló tudatos akció, amelyet talán ő is kezdeményezett, de minden esetre készségesen vállalt, s amelyet az udvar az ő országgyűlési szolgálatai jutalmának tekintett. S lássuk ezek után, hogyan fogadta Pálffy Ferenc a „régi barát" kinevezésének hírét. Az értesítés kézhezvétele után azonnal szenvedélyesen tiltakozott ellene, arra az esetre pedig, ha a kormány mégis ragaszkodnék Nagy Pál személyéhez, feltételül kívánta eléje szabni, hogy a birtokokon lakjék, és hogy semmiféle más hivatalt vagy országgyűlési követséget ne vállalhasson.[96] A hivatala átvételére nála jelentkező Nagy Pálnak kijelentette, hogy nincs bizalma hozzá, s hogy a kinevezés megmásításáért kérvénnyel fordult a királyhoz; Nagy Pál emiatt kénytelen volt dolgavégezetlen visszatérni Bécsbe.[97] Pálffy pedig tovább ostromolta kérvényeivel a királyt, kérve Nagy Pál kinevezésének megsemmisítését. Új feltételt is szabott a már említettek mellett arra az esetre, ha a kormány nem akarná megváltoztatni döntését: azt kérte, kötelezzék a teljesen vagyontalan Nagy Pált a birtokok egyévi jövedelmének kaucióként való letételére.[98] A kancellár azonban ragaszkodott a kinevezés érvényben maradásához: Pálffy feltételeit üres kifogásoknak minő-

[92] Az előzményekre ld. a M. Kanc. eln. 301, 302, 507, 650/1832, és a M. Kanc. ált. iratok 2234, 2235, 2236, 2490, 3511, 9683. stb. aktákat.

[93] „Auch hat sich mittlerweile ein Individuum gefunden, der eine in jeder Beziehung für das in Frage stehende Administrationsgeschäft vollkommen geeignet zu sein scheint. Es ist dies der Eurer Majestät als mehrmaliger Reichstags-Abgeordneter des Oedenburger Comitats bekannte *Paul v. Nagy, der mir im Vertrauen erklärte, dies Amt, falls es ihm übertragen werden wollte, zu übernehmen.*"

[94] »Geruhen danach Eure Majestät ihn zum Administrator der fraglichen Güter, und zwar auch in dem Anbetracht zu ernennen, *um ihm, der bei dem letzten Reichstag gute Dienste geleistet hat, zugleich eine erwünschte und angemessene Beschäftigung zu geben.*« (OL, M. Kanc. eln. 650/1832. sz.)

[95] OL, M. Kanc. ált. iratok 9684/1832. sz.

[96] Uo. 10907/1832. sz. (1832. aug. 30.)

[97] Nagy Pál 1832. szept. 28-i levele a kancellárhoz. Uo. 11887/1832. sz.

[98] Vö. előbb, a 60. jegyzettel.

sítette, hivatkozott Nagy Pál közismert becsületességére s arra, hogy pénzt egyébként sem fog kezelni, s a királynak ismételten Pálffy kérésének elutasítására tett javaslatot.[99] További tiltakozó irataiban Pálffy azzal is érvelt, hogy Nagy Pál nem ért a gazdálkodáshoz, hiszen még a maga gazdaságát sem tudta ellátni. A kancellár ezzel szemben a köztudomásra hivatkozott, hogy Nagy Pál nem a rossz gazdálkodás miatt volt kénytelen megválni birtokától, hanem azért, mert alkalma nyílt azt rendkívül kedvező áron eladni.[100] Pálffy kemény ellenállása a kancellár még határozottabb fellépését vonta maga után, s ha féléves késedelemmel is, de 1833. január 7-én Nagy Pál a kerületi tábla kiküldötte és a Pálffy-birtokok tisztjei előtt letehette az esküt és átvehette elődjétől a zárgondnokság számadásait.[101] Ez az aktus sem jelentette azonban Pálffy tiltakozásainak végét: ezek végigkísérték Nagy Pál zárgondnoki működését egészen annak 1848-ban bekövetkezett megszűntéig. Pálffy belekötött Nagy Pál minden intézkedésébe, panasszal élt elszámolásaival kapcsolatban, megvádolta, hogy az arisztokrácia iránt táplált gyűlöletét érvényre juttatja a zárolt javak kezelésében is, s hogy szándékosan húzza az adósságok tisztázását, mert haláláig a zárgondnokságból akar megélni,[102] sőt arra is kísérletet tett, hogy a kerületi tábla egyik ülnökének megvesztegetése útján próbálja elérni Nagy Pál eltávolítását.[103]

Megdől tehát Nagy Pál védelmezőinek az az érvelése is, mintha Nagy Pál és Pálffy gróf között valamiféle baráti harmónia uralkodott volna a zárolt vagyon kezelése kérdésében.[104] Hátra van még annak a kérdésnek a megvizsgálása, hogy valóban jelentéktelen volt-e a zárgondnokság jövedelme azokhoz a lehetőségekhez képest, amelyek között Nagy Pál válogathatott volna, ha politikai meggyőződését valóban áruba kívánta volna bocsátani.

[99] Pálffy okt. 8-i kérvényét, a király leiratát és a kancellár okt. 21-i felterjesztését ld. OL, M. Kanc. ált. iratok 12.579/1832. sz. alatt.

[100] „... Paulus Nagy ... partem bonorum suorum neutiquam ob praetensam practicae oeconomiae ignorantiam, propriaeque immobilis substantiae administrandae incapacitatem, sed ad notorietatem publicam cum notabili rei suae familiaris accessione, ob factum sibi per Camerarium Regium Isidorum Jankovich magnae summae oblatum, faventissimo pretio vendiderit ..." (Uo. 413/1833. sz.)

[101] Vö. uo. 12.902, 13.109, 13.118, 13.444, 14.028, 14.029, 15.404, 15.405/1832., 413, 1408, 1412/1833. sz.

[102] „... ingenti cum dolore profiteri cogor: quod ... praementionatus crudus, ac Personae, Juriumque meorum saevissimus hostis, modernus quippe Administrator Paulus Nagy, cui nihil, quod non violet, sacrum integrumque satis est, proprii lucri et commodi causa idem adeo diuturnum Bonorum meorum Sequestrum perennare adlaborat, — nullum in orbe tam grave futurum mihi sit sacrificium, quod non in mei ab eo liberationem immolare paratus forem!" (Uo. 11.382/1833. Pálffy Ferenc 1833. aug. 25-i keltezésű hosszú panasziratából.) Ez a nézet különben a közvélemény körében is elterjedt volt. Az egyik hitelező, Benyovszky Péter pesti ügyvéd pl. szintén azt panaszolta egy beadványában, hogy Nagy Pál „zsíros sine curai hivatalának örökíthetése kedvéért" halasztja a hitelezők kielégítését, pedig a hitelezők nem kötelezhetők arra, „hogy önáldozatukkal Nagy Pálnak holtáig pensiót biztosítsanak". (OL, Benyovszky Péter iratai, rendezetlen anyag.)

[103] Vö. a kancellár Sedlnitzky rendőrminiszterhez intézett 1834. jún. 11-i átiratával, OL, M. Kanc. eln. 888/1834. — A Pálffy-zárgondnokság Nagy Pállal kapcsolatos ügyeinek további alakulására ld. OL, M. Kanc. ált. iratok 1417, 3381, 4080, 4289, 4878. 8697, 10.884, 11,382, 11.383, 11.790, 12.407/1833., 2036, 5946, 6367, 11.042, 13.041/1834. stb. sz.

[104] Erről a kérdésről a szakirodalomban csak *Frankenburg Adolf* adott helyes képet, aki magától Pálffytól szerezte értesüléseit. Frankenburg megírta, hogy Nagy Pál kinevezése Pálffy akarata ellenére történt, s hogy Pálffy állandóan igyekezett tőle megszabadulni. (I. m. 23. s köv. l.)

Ennek a kérdésnek az eldöntéséhez először is tudnunk kell, milyen anyagi ellenszolgáltatással járt Nagy Pál zárgondnoki munkálódása. Korábbi elődjéről, Szvetics Jakabról tudjuk, hogy 6600 ezüstforintot kapott évente;[105] Nagy Pál jövedelme felől az az instrukció igazít útba bennünket, amelyet a kerületi tábla állított ki részére a zárgondnokság átvételekor. Ennek 23. pontja értelmében Nagy Pál évi tiszteletdíja 5400 ezüstforint volt, emellett napidíj, eltartás és lótartás járt neki az uradalmon belüli utazások során; az utazási költségeket viszont magának kellett fizetnie.[106] A tiszteletdíj évek folyamán valószínűleg emelkedett is, Frankenburg pl. később úgy tudja Pálffytól, hogy 6000 ezüstforint volt.[107] Ennek az összegnek — amelyhez a napidíjak, a természetbeni eltartás és egyéb kisebb, szokásos juttatások is járultak — az értékét csak akkor tudjuk felmérni, ha számításba vesszük, hogy milyen állások között válogathatott volna Nagy Pál, és milyen jövedelemmel jártak ezek az állások.

A kormány az országgyűlések után, vagy az országgyűlések közötti időszakban a Kancellária és a Helytartótanács tanácsosi helyeire, a kamarai adminisztrációba, a királyi és kerületi táblák bíráivá, főispánokká vagy adminisztrátorokká nevezhette ki azokat a követeket, akik az országgyűlésen jó szolgálatokat tettek neki —, vagy akiket ki akart emelni az ellenzék soraiból; a kamarásság, királyi tanácsosság azoknak járt, akik anyagiakkal járó jutalomra nem tartottak igényt. Így lett az 1825/27-i országgyűlés ellenzéki bajnokai közül Bartal György kancelláriai tanácsos, Somssich Pongrác, Plathy Mihály, Szerencsy István a kir. tábla bírája, s így tűnt fel az 1832/36-i országgyűlést követő nagy kinevezési hullámban egész sor volt ellenzéki követ az új kerületi táblai ülnökök, főispánok, adminisztrátorok között.[108] Ilyen helyek valamelyike juthatott volna Nagy Pálnak is, és tudnunk kell, hogy ezek közül egyetlen egy sem akadt, amelynek a jövedelme csak meg is közelítette volna Nagy Pálnak a zárgondnokságból származó jövedelmét! Csak az országos főméltóságok, — a nádori, kancellári, tárnoki, személynöki tisztség — jártak olyan jövedelemmel, amely felért volna a Pálffy-féle zárgondnoksággal. A kancelláriai és helytartósági tanácsosok szolgálati idejüktől függően 1200—3000, a főispánok 1500 ezüstforint évi fizetést húztak,[109] s ilyen szintű fizetéseket élveztek a kamarai és a bírósági apparátus magasabb beosztású tagjai is. A *Nagy Pálnak juttatott jövedelem tehát kimagaslóan a legjobb volt a kormány által felhasználható lehetőségek között,* s ami még fontosabb, *nem akadályozta Nagy Pált az országgyűlési követség elvállalásában!* A felsorolt hivatalok bár-

[105] Vö. OL, M. Kanc. eln. Szvetics-iratok XVI/3. sz.

[106] „Honorarium massae administratoris — diurnis ac intertentione in gremio dominiorum penitus praescissis, inclusis attamen expensis itineralibus tam intra, quam extra gremium dominiorum — *in summa quinque mille quadrigentorum florenorum conventionalis monetae* defigitur, salva praeter haec tempore eo, dum per bona sequestrata inspectionis causa peregrinatur, equorum ejusdem e proventibus massae domesticae intertentione." (OL, M. Kanc. ált. iratok 12.407/1833. sz.)

[107] I. m. 23. s köv. l.

[108] Az udvar hivatalos közlönyében, a Wiener Zeitungban az országgyűlés bezárását követő hetekben többek között Andrássy József, Zsedényi-Pfannschmid Ede, Császár Sándor, Gyurcsányi Gábor, Niczky János, Széll Imre, Répás Lipót, Dókus László, Ragályi Tamás, Ocskay Ignác, Perényi Gábor volt követek kinevezése jelent meg.

[109] A fizetésekre vonatkozó adatok a M. Kanc., Gremialia, Personalis et salarialis status Cancellariae, illetve a Helytartótanács, Departamentum gremiale megfelelő irat-anyagában találhatók.

melyikének betöltése ugyanis egyet jelentett volna a kormány számára Nagy Pál teljes elvesztésével; félreérthetetlenül lelepleződött volna az ellenzéki közvélemény előtt, de mint követ nem is jelenhetett volna meg az országgyűlésen. Akár Nagy Pál anyagi előnyét, akár a kormány politikai érdekét vesszük tehát figyelembe, a Pálffy-féle zárgondnokság betöltése mindenképpen az egyetlen célravezető megoldás volt, s ha nem is maradéktalanul, de nagyjábanegészében a kívánt haszonnal járt a két következő országgyűlésen a kormány számára. S Nagy Pál anyagi problémái is megoldódtak: az országgyűlések alatt jelentős napidíjat is élvezett, a zárgondnoki teendők ellátása során napidíjat és ellátást kapott, s a tekintélyes fizetésből még félre is tehetett, hogy — mint láttuk — birtokszerzés útján újra a birtokos nemesek sorába emelkedhessék.

Az ismertett tényekhez aligha szükséges bővebb magyarázatot fűzni. S hogy teljes képet adjunk Nagy Pál és a kormány kapcsolatairól s Nagy Pálnak a haladó mozgalomtól való teljes eltávolodásáról, két érdekes későbbi mozzanatot nem hagyhatunk figyelmen kívül. Az egyik Wirknernek az a közlése, hogy Metternich a negyvenes évek közepén, az új magyarországi politika irányelveinek megállapítása során Nagy Pállal is tanácskozott, s tőle azt a tanácsot kapta, hogy a kormány maga álljon az ország kívánatainak megfelelő reformok élére.[110] A másik az az adat, hogy a haladók által annyira gyűlölt adminisztrátori rendszer kiépítése során Apponyi kancellár Sopron megyében Nagy Pált szerette volna adminisztrátornak, s nem Nagy Pál elvei, hanem zárgondnoki és egyéb teendői képezték a terv megvalósításának az akadályát.[111]

III

Vizsgálódásainknak ezzel végére értünk; a vitás kérdés tényanyaga tisztán áll előttünk, többé-kevésbé világosak a hős — vagy a vádlott — tetteinek, magatartásának indítékai is. Tényként állapíthatjuk meg, hogy Nagy Pált pályája első szakaszában embersége, műveltsége, erkölcsi felelősségérzete képessé tették arra, hogy kortársainak átlagán messze felülemelkedve, s őket megelőzve harcba szálljon a nemzet politikai, gazdasági és nyelvi jogaiért, valamint az elnyomott, kizsákmányolt jobbágyság helyzetének javításáért. Tényként fogadhatjuk azonban azt is el, hogy törekvései általában a feudális társadalmi rend keretein belül maradtak, s felfogása akkor sem változott lényegesen, amikor a történelem már sürgős feladatként tűzte napirendre a feudalizmus megdöntését Magyarországon is, és amikor ennek a történelmi feladatnak a véghezvitelén jelentős tábor munkálkodott már. Nagy Pál nemcsak a válság forradalmi megoldásának helyesléséig nem jutott el — ilyen különben sem igen akadt még a reformra hajló nemesség soraiban 1830 körül —, hanem még azokkal sem tudott együtthaladni, akik — élükön

[110] *Wirkner :* i. m. 175. l.

[111] Az 1845. márc. 4-i kancellári felterjesztés Rohonczy Ignác alispánt ajánlja soproni adminisztrátornak, „. . . da der durch Talent und Erfahrung in höchstem Grade ausgezeichnete Paul v. Nagy, welcher seit beinahe 30 Jahren auf dieses Comitat so bedeutenden Einfluss ausübt, theils durch die Administration des Palffyschen Sequesters sich oft in Pressburg aufzuhalten gezwungen, theils durch anderweilige Gründe verhindert ist, sich der Leitung dieses Comitats zu unterziehen." (OL, M. Kanc. eln. 160/1845. sz.)

ekkor Széchenyivel, Wesselényivel, Kölcseyvel — a polgári intézmények reformok útján történő fokozatos bevezetésében vélték az egyébként elkerülhetetlennek tartott forradalom ellenszerét feltalálni. Ennek következtében egyre inkább lemaradt a kibontakozó, felgyorsuló ellenzéki mozgalom mögött, s múltját meghazudtolva tétlen maradt akkor, amikor a haladók már párttá szervezkedve, s az ország közvéleményére támaszkodva vívták forradalomba torkolló harcaikat. S a korábban ismeretlen adatok birtokában világossá válik az is, hogy meggyőződésének megmerevedése szükségszerűen a haladással szembenálló erők oldalára sodorta őt: elvi megingása, a forradalom lehetőségétől való megrettenése — párosulva anyagi helyzetének egyidejű megromlásával — kész prédájává tették őt a kormány lélekvásárló igyekezetének. A kortársak körében megindult, s később meg-megújúló vitát — úgy hisszük — az ismertetett dokumentumok eldöntötték: Nagy Pál az országgyűlésen tudatos megfontolás alapján, anyagi ellenszolgáltatás fejében, s további anyagi előnyök reményében támogatta számos kérdésben a kormány szándékait, a haladó ellenzék törekvéseivel szemben.

Árulónak tekinthető-e hát Nagy Pál? Nehéz lenne erre a kérdésre egyértelmű igennel, még nehezebb lenne nemmel válaszolni. Kétségtelen, hogy elvi meggyőződését is követte, amikor nem kívánt kilépni a rendi alkotmány keretei közül, s láttuk azt is, sokat megőrzött régi énjéből, a jobbágyok oldalán állt, lángszavakkal ostorozta a nagybirtokos oligarchiát, s időnként élesen bírálta a kormányt is. Nem sorolható tehát egy kalap alá a teljes elvtagadóknak azzal a hosszú sorával, akik cinikus nyíltsággal, a közvélemény színe előtt bocsátották áruba meggyőződésüket, s váltak haladó ellenzékiből a kormány feltétlen támogatóivá, később esetleg adminisztrátorrá s az ellenforradalom császári biztosává. Nagy Pál nem szolgálta ennyire maradéktalanul a kormányt sem az országgyűlésen, sem később, s ebben előnyére különbözik az elvtelen áruló típusától. Igaz viszont az is, hogy ingadozó magatartásával s a kormányhoz való kapcsolatainak elleplezésével kétségtelenül többet ártott az ellenzéknek, és többet használt a kormánynak, mint ha kapcsolatai és politikai nézetei tisztán állottak volna a közvélemény előtt. Magatartására talán az a legfontosabb mentség, hogy nem a haladás alapvető kérdéseiben helyezkedett szembe a haladó ellenzékkel. Ellenkezőleg, az országgyűlés alapvető kérdéseiben — az örökváltság, az úriszék, a jobbágy személyi és vagyoni biztonsága stb. kérdésében — együtt harcolt az ellenzékkel, s magatartásának értékéből csak keveset von le az a körülmény, hogy — mint láttuk — az volt a meggyőződése, hogy ezek a reformok még nem lépnek ki a társadalom rendi-feudális kereteiből. Állásfoglalásai kevés kivétellel inkább olyan kérdésekben jelentettek támogatást a kormánynak, amelyek nem annyira a feudalizmus elleni harc, mint inkább a rendi jogok és az idegen kormányönkény közötti küzdelem keretébe tartoztak. S Nagy Pál mentségére lehet felhozni azt a körülményt is, hogy a megalkuvás útját erős önvádtól és lelkiismeretfurdalástól kísérve járta. Érezte a közvélemény igazát, s ha kereste is önmaga igazolását — Széchenyihez írt, idézett levele jó bizonyság erre —, alapjában becsületes lelke békéjét nem tudta többé megtalálni. Ezért nem is törekedett fényes politikai pálya megfutására, ezért választotta a magányt, s ezért hordozta haláláig némán, meghasonlott lélekkel honfitársai gyanakvó közönyének terhét. Mindez azonban csak magyarázata lelki problémáinak, de nem felmentés tettének súlyos felelőssége alól; s nagyszerű múltjával, korábbi tetteinek a nemzet legjobbjai által megörökített emlékezetével együtt csupán arra bizo-

nyulhat elegendőnek, hogy a történetíró ne süsse a homlokára az árulás[8] bélyegét, hanem megelégedjék a tények ismertetésével és a belőlük adódó tanulságok levonásával.

Mert célunk nem bálványrombolás, szenzációhajhászás volt az elmondottak megírásával, nem egy jelentős történeti személyiség leleplezése, tecsületének lejáratása, hírnevének szétoszlatása. Munkánk a tárgyi igazság feltárásán túl sok olyan általános érvényű tanulsággal is járt, amelyek megmutatása a történetkutató és az egyszerű olvasó számára egyaránt hasznos lehet. Nagy Pál esete nem egyedülálló eset a magyar polgári reformmozgalom történetében, ellenkezőleg: mint eset tipikus mind arra, hogy a haladás és a reakció harcában milyen eszközökkel él a történelem által bukásra ítélt fél, mind arra, hogy hogyan viselkednek annak a rétegnek egyes képviselői, amely a sajátos körülmények folytán a régihez ezer szállal kötve kénytelen az új megvalósításáért harcolni. Nagy Pál képességei és kezdeti nagy hatása alapján diadalmas vezér lehetett volna a győzelem felé menetelő táborban, s elfeledve, megtört, meghasonlott lélekkel halt meg; halála órájában nem bánkódó hazafiak voltak mellette, hanem az a Wirkner Alajos, akineki magának megrontója, az elnyomó rendszer rossz szelleme volt, s akit 1848-ban a felszabadult Magyarország országgyűlése honárulóvá nyilvánított.[112] Sorsa fényesen példázza azt az igazságot, hogy a legkiemelkedőbb képességekkel sem lehet senki történelmi hős, ha törekvései és tettei nem a történelmi szükségszerűség megvalósulásának előmozdítására, hanem annak késleltetésére, gátlására irányulnak. Naggyá csak a társadalmi haladás szolgálatában lehet az ember, ellenkező esetben csak vereség és erkölcsi bukás lehet az osztályrésze: ez Nagy Pál pályájának és sorsának minden történeti korban érvényes tanulsága is.

BARTA ISTVÁN

ПАЛЬ ФЕЛЬШЕБЮКИ НАДЬ И ВЕНСКОЕ ПРАВИТЕЛЬСТВО

Резюме

Паль Фельшебюки Надь являлся выдающейся личностью венгерской политической жизни в первые десятилетия XIX в. В качестве оратора на сейме и политического деятеля в комитатской жизни он приобрел всегосударственную известность, он смело бичевал абсолютизм венского правительства, беспощадно критиковал антинациональную аристократию, защищал угнетенное крестьянство и был одним из руководителей политической борьбы за права венгерского языка. В течение четверти века он являлся самым популярным человеком в Венгрии на глазах прогрессивно настроенных деятелей, особенно молодежи. Его значение и популярность, однако, резко пришли в упадок именно к тому времени, когда историческое развитие поставило в Венгрии на повестку дня непосредственной задачей ликвидацию феодальной отсталости. Напрасно ищем Паля Надь в рядах руководителей венгерского буржуазного движения за реформы, развертывавшегося около 1830 г.; его руководящая роль на сейме сократилась, его поведение в отношении самых важных вопросов реформ становилось двусмысленным, соответственно этому его популярность быстро уменьшилась, в рядах прогрессивной партии даже открыто говорили об измене Паля Надь, о его договоренности с правительством. Это подозрение сопровождало все более уходящего из общественной жизни политического деятеля вплоть до его смерти в 1857 г., историография, однако, в течение целого столетия не сумела надежным образом решить, Паль Надь на деле изменил-ли делу прогресса, или

[112] *Wirkner :* i. m. 82. s köv., 218. s köv. l.

только ускоренное историческое развитие превзошло его умеренно прогрессивные политические взгляды.

Статья отвечает на основе новых материалов исторических источников на часто поставленный, но до сих пор в удовлетворительной форме еще не разрешенный вопрос. Автор излагает использованный современниками и раньшей историографией материал доказательств, а потом, анализируя политическую карьеру Паля Надь он устанавливает, что ранние стремления Паля Надь — вопреки появленной в них значительной инициативе — остались в рамках феодального общественного строя, и его позиция не изменилась по существу даже тогда, когда движение за реформы трудилось уже над тем, чтобы путем постепенного введения буржуазных учреждений предотвратить угрожающую социальную революцию. Вследствие этого он все больше отставал от развертывающегося оппозиционного движения и отказавшись от своего прошлого он бездействовал даже тогда, когда руководимая Кошутом прогрессивная оппозиция уже организовалась в партию и опираясь на общественное мнение страны вела свою борьбу, приведшую к революции. Раскрытые автором документы конфиденциального характера делают ясным и то, что отставание его взглядов повело Паля Надь в силу необходимости в сторону противостоящих прогрессу сил: поколебание его принципов, его испуг от возможности революции — в сочетании с одновременным ухудшением его материального положения — сделали его удобной корыстью стремлений венского правительства, направленных на его подкуп. Изложенные документы разрешают начавшуюся в рядах современников и потом повторно затеянную дискуссию: Паль Надь поддерживал на сейме по целому ряду вопросов стремления венского правительства против стремлений прогрессивной оппозиции на основе сознательной преднамеренности, взамен материальной компенсации и в надежде дальнейших материальных выгод. Его поведение не является единственным в истории венгерского буржуазного движения за реформы. Напротив, оно представляет типический пример как того, какими средствами воспользуется в борьбе прогресса и реакции обреченная историей на гибель сторона, так и того, каким образом поступают отдельные представители того слоя, который вследствие особенных условий, связанный тысячами нитей со старым, принужден бороться за осуществление нового.

И. Барта

PÁL FELSŐBÜKI NAGY ET LE GOUVERNEMENT DE VIENNE

Résumé

Dans les premières décennies du XIXe siècle Pál Felsőbüki Nagy était une des figures éminentes de la vie politique hongroise. En qualité d'orateur parlementaire et politicien de comitat il s'est acquis une renommée dans le pays entier tout en étant le courageux censeur de l'absolutisme du gouvernement de Vienne, le juge impitoyable de l'aristocratie antinationale, le défenseur de la paysannerie opprimée et non en dernier lieu un des chefs des luttes politiques déclenchées pour les droits de la langue hongroise. Pendant un quart de siècle sa popularité était sans égale en Hongrie devant les gens progressistes et en première ligne dans la jeunesse. Mais son importance et sa popularité touchaient à leur déclin précisément à l'époque, où l'évolution historique mit à l'ordre du jour comme une tâche immédiate à résoudre la liquidation du régime féodal en Hongrie. Nous avons beau chercher Pál Nagy parmi les chefs du mouvement réformiste se développant en Hongrie vers 1830; son rôle dirigeant au Parlement prit fin, son attitude à l'égard des plus importants problèmes concernant les réformes fit témoignage d'une ambiguité, en conséquence sa popularité pâlit rapidement, de plus, dans les milieux du parti progressiste on discutait ouvertement la trahison de Pál Nagy, sa pactisation avec le gouvernement. Cette imputation portée contre lui accompagnait le politicien ayant rompu successivement toute attache avec la vie publique jusqu'à sa mort survenue en 1857, l'historiographie, elle, ne sut pendant tout un siècle résoudre avec une authenticité la question de savoir si Pál Nagy devint en réalité le traître de la cause du progrès ou bien ce n'est que l'évolution historique accélérée qui dépassa sa conception modérément progressiste.

Se fondant sur de nouveaux matériaux de sources historiques l'étude éclaircit la question qui se posait à plusieurs reprises mais qui jusqu'à présent n'a pas encore trouvé une explication satisfaisante. L'auteur de l'étude expose les documents et les arguments utilisés par les contemporains et par l'ancienne historiographie, puis tout en analysant

la carrière politique de Pál Nagy il établit que les aspirations précoces de celui-ci malgré ses initiatives remarquables, ne dépassaient pas le cadre du régime social de son époque, sa conception ne se modifiait pas dans son essence lorsque le mouvement réformiste portait ses efforts à prévenir — moyennant l'introduction successive des institutions bourgeoises — la révolution sociale menaçante. Il se laissait, en effet, se dépasser en mieux en mieux par le mouvement oppositionnel en voie de développement et tout en reniant son passé il s'affirmait inactif lorsque l'opposition progressiste dirigée par Kossuth constituant son parti et s'appuyant sur l'opinion publique du pays engageait des luttes aboutissant successivement à la révolution. Les documents confidentiels mis à jour par l'auteur attestent nettement que le raidissement de la conception de Pál Nagy l'entraîna nécessairement aux côtés des forces opposées au progrès: l'ébranlement de sa position de principe, son recul devant la possibilité de la révolution qui allaient de pair avec la détériorisation de sa situation pécuniaire le rendirent victime des aspirations démoralisatrices du gouvernement de Vienne. Le débat déclenché parmi les contemporains, débat ranimé plus tard de temps à autre, vient d'être décidé par les documents y exposés: c'est à la suite d'une déliberation consciente et à la charge d'une compensation matérielle, dans l'espoir de futurs bénéfices que Pál Nagy prêtait en maintes questions son appui au Parlement aux intentions du gouvernement de Vienne contre les efforts déployés par l'opposition progressiste. Son attitude n'est pas un cas isolé dans l'histoire du mouvement réformiste bourgeois de Hongrie. Bien au contraire elle est, l'exemple typique tant des moyens utilisés par la partie condamnée à l'échec dans les luttes déclenchées entre les forces de la réaction et du progrès que de l'attitude des représentants de cette couche qui à la suite des conditions particulières — encore que liée étroitement à l'ancien régime — se voit contrainte de lutter pour la réalisation du nouveau régime social.

I. BARTA

A MAGYARORSZÁGI NYILAS MOZGALOM TÖRTÉNETÉHEZ*
(1935—1937)

A politikai élet nyilvános porondján Szálasi Ferenc 1935 kora tavaszán jelent meg.

Szálasi szociális helyzete, neveltetése, életútja maga is sok jellegzetes vonását mutatja a magyarországi fasiszta mozgalom arculatának. 1897-ben született Kassán, apja honvédségi tisztviselő. Szüleinek öt gyermekük volt. Három fiútestvérével együtt Szálasi Ferenc is a katonatiszti pályára készült. Nyers, szigorú, kispolgári előítéletekkel eltelt apa, bigottságig vallásos, misztikumra és babonára hajlamos anya, aki „keresztül kasul itatta a hittel,"[1] a kőszegi katonai alreáliskola feudális kaszt-szellemet, a katonatiszti „elit" mindenhatóságát, vak fegyelmet és durvaságot árasztó légköre — ez a környezet alakította fiatal korában. A bécsújhelyi katonai akadémia befejezése után, 1915-ben avatták hadnaggyá. Harminchat hónapig teljesített frontszolgálatot, túlnyomórészt vezérkari összekötő minőségben. 1921-ben hadiiskolára vezényelték: saját vallomása szerint ekkor kezdett „szociológiával" foglalkozni.[2] Ezek a „szociológiai" tanulmányok teljesen felszínesek, csapongóak és válogatás nélküliek voltak. Amikor a felszabadulás után a börtönben megkérdezték tőle, hogy „ideológiájának", a „hungarizmusnak" a kidolgozásához milyen forrásmunkákat használt, homályosan a magyar történelem, a magyar néprajz, földrajz, a magyar nyelv, az Új-Szövetség, az Ó-Szövetség és Vierkandt „Handwörterbuch der Soziologie"-jának tanulmányozására hivatkozott.[3] 1924-ben soron kívül századossá léptették elő, majd 1925 decemberében a vezérkarhoz osztották be. Ezekben az években érlelődött meg benne saját

* E tanulmány része egy, a nyilas mozgalom történetéről és társadalmi bázisáról készülő terjedelmesebb monográfiának. Az itt közölt részletet megelőzően a monográfia leírja az 1929—33-as gazdasági válság hatását Magyarországon; elemzi az uralkodó osztályok belső viszonyait, ezen belül a szélső jobboldal fő bázisát alkotó államhivatalnoki, katonatiszti, úri középbirtokos rétegek gazdasági és politikai törekvéseit, valamint társadalmi arculatát; jellemzi a 30-as évek elejétől fellépő fasiszta mozgalmakat, e mozgalmaknak az 1919—20-as fajvédő irányzattal rokon, illetve eltérő vonásait. Ezután következik az itt közölt fejezet.

[1] *Szirmai Rezső:* Fasiszta lelkek. Bpest. 1946. 235. l. — 1945 őszén Szirmai Rezső újságíró, egy magát meg nem nevező pszichoanalitikus orvos kíséretében a börtönben felkeresett húsz háborús főbűnöst. A velük folytatott beszélgetések alapján érdekes és eredeti riportkönyv készült. A riportok dokumentális értéke általában nem nagy, de a Szálasival való beszélgetést rögzítő riport igen sok reális adalékot nyújt Szálasi egyéniségéhez.

[2] A budapesti népügyész vádindítványa Szálasi és társai ellen. OL. Filmtár 7885. B. M. Szálasi per. (A továbbiakban: OL.BM. Szálasi-per.) 1. tekercs.

[3] *Szirmai Rezső* · i. m. 263. l.

„elhivatottságának" mániákus tudata; csakhamar mint elméleti és politikai „tervkovács" tűnt föl. „A magyar állam felépítésének terve" c. írása — saját visszaemlékezése szerint — 1928-ban született meg benne, s első „öntését" 1929-ben kapta.[4]

Szálasi 1930-ban tagja lett a Taby Árpád ny. testőrőrnagy[5] által alapított Magyar Élet Szövetség nevű titkos fajvédő társaságnak,[6] amely jellegében, összetételében és célkitűzéseiben nem sokban különbözött a húszas években gombamódra tenyésző fél-legális, a Bethlen-kormány szélsőjobboldali ellenzékét képező tiszti alakulatoktól. Szálasi a csoportnak minden jel szerint fő ideológusa és szervezője volt. Rövidesen a rendőrség is felfigyelt tevékenységére, s felhívta a Honvédelmi Minisztérium figyelmét az „összeesküvő" vezérkari tiszt „veszedelmes" nézeteire.[7] 1931. augusztus 25-én Gömbös Gyula, akkori honvédelmi miniszter magához hivatta Szálasit. Szüleihez írt levelében Szálasi így számolt be a kihallgatásról: „Azért hívattalak — mondotta neki Gömbös —, mert rendőrségi titkos jelentés szerint te egy politikai összeesküvésben veszel részt, melynek az a célja, hogy a jelenlegi kormányt erőszak alkalmazásával megbuktassa, egy egész új rendszer alapjait rakja le. A Kormányzó Urat ezzel az erőszakos ténykedéssel befejezett tény elé akarjátok állítani és ki akarjátok nála kényszeríteni, hogy Ő az általatok benyújtott új kormányt szentesítse. A jelentés szerint Szálasy Ferenc kapitány úr... irányítja az egész puccsnak a hadműveleti részét."[8] Szálasi tagadott, azt válaszolta, hogy biztosan szavait értették félre tiszt-társai. „Türelmetlenségem és az éles hangon való bírálgatásom onnan ered, hogy a jelenlegi nyomorúságos gazdasági viszonyokon igen is segíteni lehet..." Gömbös erre így szólt: „Ne politizálj, mert bajod lesz belőle. Az én helyembe pedig csak akkor jössz, ha én elmentem. Előbb nem. Na szervusz." Másnap Gömbös szárnysegédje közölte Szálasival, mit beszélt a kihallgatás után Gömbössel. „A Szálasival való beszélgetéskor úgy éreztem — mondotta neki Gömbös —, mintha tükörbe néztem volna, mintha önmagamat láttam volna mint vezérkari századost, aki türelmetlen volt és mindent bírált. Egy különbség van kettőnk között: én nem politizáltam, míg ő politizál. Ezt pedig nem tűröm."[9]

A jellemző incidens után egy ideig még töretlenül haladt tovább pályáján, 1932-ben vezérkari vizsgát tett, 1933-ben vezérkari őrnaggyá léptették elő. Sőt, Gömbössel bizonyos kapcsolata is kialakult: „szervezési kérdésekről"

[4] *Szálasy Ferenc:* A magyar állam felépítésének terve. 1. füzet. Bpest, Egyetemi nyomda. 1933. Előszó.

[5] Taby Árpád ny. testőrőrnagy a 30-as években a szélsőjobboldali mozgalmak egyik titkos vezetője, Szálasi barátja, aki szoros kapcsolatban állt a hadsereg magasrangú tisztjeivel és sok neves jobboldali közéleti személlyel. 1938-ban, letartóztatásakor, Szálasi őt javasolja a Hungarista Mozgalom vezetőjéül. Taby Árpádot — jellemző módon — az 1939-es választáson kormánypárti programmal választják meg Gyöngyösön képviselőnek.

[6] *Sombor-Schweinitzer József:* A magyar nemzetiszocialista mozgalmak története OL. Küm. Békeelőkészítő III/2/121. — 1943-ban Sombor Schweinitzer — nyilván kormány-megbízásból — a rendőrség politikai osztályának anyagai alapján megírta a nemzeti szocialista mozgalmak részletes eseménytörténetét. Az összefoglalás, amely igen sok adatot tartalmaz, a kormány és a Belügyminisztérium nyilasellenes tevékenységét volt hivatva bizonyítani — feltehetően a nyugati hatalmak felé.

[7] OL. B. M. Szálasi per. 1. tekercs.

[8] Szálasi levele szüleihez, 1931. okt. 4. OL. B. M. Szálasi per. 1. tekercs.

[9] Uo. — Gömbös szavai arról, hogy ő „nem politizált", természetesen nem felelnek meg a valóságnak.

szóló elaborátumát 1931-ben személyesen adta át Gömbösnek s a honvédelmi miniszter egyik, „Reggel"-nek adott interjújában saját gondolatait fedezte fel;[10] 1933-ban „A leszerelés elvi alapjai" címmel újabb tervezetet nyújtott be Gömbös Gyulához, aki — Szálasi szerint — a kéziratra a következő megjegyzéseket írta: „érdekes; lényegében egyezik felfogásommal", valamint: „sok szeretettel olvastam; többet ér egy fegyver megkonstruálása, mint bármely filozófiai elgondolás."[11]

1932-ben Szálasi katona-politikai előadó a vezérkarnál; közben tájékozódás — egyesek szerint felajánlkozás — céljából sorra járja az országban működő politikai pártokat, köztük a szociáldemokrata pártot is.[12] 1933-ban megkezdi társadalmi „elgondolásainak" közlését „A magyar állam felépítésének terve" címmel.[13] Ez a tervezet, mely egy zavaros gondolkodású, társadalomtudományi szempontból egy, a lehető legrosszabb értelemben vett félművelt autodidakta gondolkodásának minden jegyét magán viseli, nem kevesebbre vállalkozik, mint hogy megalkossa az abszolút jó, helyes és igazságos társadalmi rendet Magyarországon; s mindezt — tervezetének elfogadása esetén — három év alatt kívánja lebonyolítani. Szálasi e társadalompolitikai „főműve", amelyre az 1935-ben írt „Cél és követelések", későbbi mozgalmának „hungarista" programja is épül, valójában csak terjedelmében és mániás módszerességében különbözik a harmincas évek elejének úri-fasiszta tervezeteitől. Az előszóban, miután megállapítja, hogy a világháború „gyökeresen megváltoztatta a kiindulási alapokat, különösen az állam, az államhatalom és a nép kölcsönviszonyában", kijelenti, hogy tervezete a fejlődés két törvényszerűségére épül: 1. az államhatalom megnövekedett szerepére; 2. arra, hogy a néptömegek nagyobb politikai és társadalmi aktivitásra törekszenek. Mint látható, Szálasira nem annyira a német, mint inkább az olasz fasizmus „ideológiája" hatott, amelynek központi gondolata az állam totalitásának hangsúlyozása; a magyar szélsőjobboldal fő bázisát alkotó hivatalnoki, katonatiszti rétegek az olasz fasizmusnak ezt az „alapelvét" különösen vonzónak találták.[14] Az „átépítés" terve egy úri fantaszta hamisítatlan fasiszta-ízű utópiája, amely a kor antiliberális eszméit alkalmazza a magyar dzsentroid államhivatalnok, katonatiszt és a válság által megrendült helyzetű úri középbirtokos réteg elképzeléseihez. Eszerint a magánkapitalizmust és a közvetítő kereskedelmet meg kell rendszabályozni, a gazdasági élet irányításában és ellenőrzésében pedig az államnak döntő szerepet kell biztosítani. Különösen a mezőgazdaságot — a tervezet szerint a gazdasági élet alapját — vezesse és irányítsa az állam, beleértve a külföldi piacok szerzését is. Jellemző, hogy a nagyipart le akarja építeni, s hogy a tervgazdálkodás „alappilléreit" szinte kizárólag a mezőgazdaság problémáinak rendezésében látja (mezőgazdaság racionalizálása, mezőgazdasági termékek kivitelének állami megszervezése,

[10] Uo. Az természetesen másodrendű kérdés, vajon Gömbös tényleg elsajátította-e Szálasi egyes gondolatait. A lényeges az, ahogyan Szálasi a saját maga és Gömbös nézetei közötti hasonlóságokat értékelte.

[11] Uo. A bpesti kir. büntetőtörvényszék ítélete Szálasi Ferencről 1937-ből. (A védelem bizonyítás-kiegészítésre vonatkozó kérelme.)

[12] Népszava, 1937. máj. 12. — Vö. *Szirmai Rezső :* i. m. 261. l.

[13] *Szálasy Ferenc :* A magyar állam felépítésének terve.

[14] Mussolini a 30-as évek elején összefoglaló brosúrát írt az olasz fasizmus „eszmerendszeréről", „A fascizmus elmélete" címmel. Feltehetően ez a könyv befolyásolta Szálasi nézeteit.

a mezőgazdaságot, főleg a középbirtokot nyomorító kölcsönök kamatainak leszállítása stb.); földreform-elképzelése „sokat sejtető", de talán még az agrárfasiszta Festetich gróf programjánál is semmitmondóbb.[15] Viszont a legnagyobb részletességgel foglalkozik az állami alkalmazottak gazdasági helyzetének rendezésével s még a számukra kiróható lakbér-maximumot is összegszerűen rögzíti. A munkásokról, dolgozókról egyetlen általános mondat szerepel a tervezetben: „Az állam elsősorban a minimális megélhetést biztosítja állampolgárainak." A sztrájk természetesen tilos, szigorú büntetés alá esik.[16] A gazdaságilag ilyen módon „sziklaszilárdan" megalapozott állam hasonlóan „szakszerű" új politikai felépítménnyel rendelkeznék: a horthysta Magyarországnak még a csenevész önkormányzati testületei is megszűnnének, s az állami tevékenység „függetlenülne" minden „pártpolitikától". A néptömegek társadalmi szerepéről a tervezet a következőket mondja: „... az államhatalom legfontosabb tényezője ne kérdezze a néptől, hogy a nép mit akar, hanem mondja meg, ő mit akar csinálni... A vezetőpolitikus a tervező, a nép a szentesítő, az államhatalom a végrehajtó. Íme az alkotmány dióhéjba foglalva."[17]

A fasiszta földesúri-hivatalnoki „új rend" e zavaros utópiáját a sovinizmus szokásos tételei egészítik ki; az egész elmeszülemény végül valami „ultraidealista" valláserkölcsi mázzal van bevonva.

Ugyanezeket az elképzeléseket foglalja magában tömörebben Szálasinak k935-ben kiadott „Cél és követelések" című programtervezete is,[18] azzal a lülönbséggel, hogy, a nemzetközi fasizmus politikai és szellemi előretörésének megfelelően, az 1935-ös programban az egész Szálasi-féle „ideológia" már mint sajátos magyar nemzeti szocializmus, „hungarizmus" szerepel; a soviniszta kardcsörtetés és az antiszemitizmus sokkal erőteljesebb; „Nagymagyarország" fogalma pedig — a fasiszta „nemzetiségi" elv hatására — időközben „Hungária Egyesült Földekké" alakult át.

Szálasi „közírói" és politikai aktivizálódását ebben az időben már nem nézik jó szemmel a katonai hatóságok, büntetésből Egerbe helyezik csapatszolgálatra. Részben emiatt, részben pedig azért, hogy egész idejét a politikai tevékenységnek szentelhesse, nyugdíjazását kéri; 1935. május 1-i keltezéssel nyugállományba helyezik.[19]

A harmincas évek második felében a politikai közvélemény széles körben vitatta azt a kérdést, vajon Szálasi elmebeteg-e. Számunkra, akik a fasiszta mozgalom történetét s a magyar társadalom különböző rétegeinek e mozgalomhoz való viszonyát vizsgáljuk, Szálasi egyénisége, pszichikai arculata csak annyiban jelentős, amennyiben valamilyen adalékot szolgáltat a szélső reakció és embertelenség e társadalmi jelenségének megértéséhez.

[15] „Földhözjuttatás állami közvetlen hosszúlejáratú 2%-os kölcsönök és hitelek párhuzamos nyújtása mellett; földhözjuttatás mérve 50 holdig telepítéssel kapcsolatosan és szervesen beleillesztve a tervgazdálkodás munkatervébe; a munkanélküliek nagy telepítési tervének megvalósítása a földhözjuttatás kereteiben; a földhözjuttatás a szükséges gazdasági berendezéseket is magában foglalja." *(Szálasy :* A magyar állam felépítésének terve. 19. l.)

[16] Uo. VIII. fej. 12. p.

[17] Uo. Előszó.

[18] *Szálasi Ferenc :* Cél és követelések. Bpest. 1935.

[19] A budapesti népügyész vádindítványa Szálasi és társai ellen. OL. B. M. Szálasi per. 1. tekercs.

Szálasi — legalábbis politikai szereplésének korai szakaszában — hű képviselője saját társadalmi osztályának: annak a dzsentroid-„középosztályi", katonatiszti rétegnek, amelyet a világháború és a forradalmak utáni viszonyok kilendítettek „békebeli" biztonságából, s amely a fasizmusban nemcsak a forrongó néptömegek elleni harc új, hathatós eszközét, hanem saját vágyálmainak beteljesítőjét is látja. A legvégletesebb formában osztja osztályának összes, hosszú évtizedek alatt felhalmozódott reakciós nézeteit: a szélsőséges nacionalizmust, az antiszemita gyűlöletet, a „mély" vallásosságot, a felettesek iránti alázatos hűséget (jellemző, hogy a „hungarista átállítást" 1944 nyaráig Horthyval, a Legfőbb Hadúrral együttműködve tudja csak elképzelni). Mint sok osztályostársának, neki is ezek az „eszmék" adnak — egy mélységesen retrográd, ugyanakkor formálisan bizonyos „tartást" biztosító — keretet és erkölcsi illúziót. Annak ellenére, hogy időnként sok mindent összeolvas, műveltsége sem áll sokkal magasabb fokon, mint a társaié.

Emellett Szálasi nyilvánvalóan beteg lelkületű egyéniség. Zavaros „ideológiáját", amely osztálya torz érdekeit, előítéleteit és erkölcsi hiedelmeit fejezi ki az akkor ezer csatornán át beáramló fasiszta „korszellem" köntösében, minden ellenőrzés nélkül tekinti egyedül üdvözítőnek és büszke arra, hogy ez az „ideológia" az ő „anyanélküli gyermeke"; nézeteihez mindvégig mániákus fanatizmussal ragaszkodik. 1927-ben ismerkedik meg menyasszonyával, de „elhivatottságára" való tekintettel tíz éven keresztül teljes önmegtartóztatásban él. Egy időben spiritizmussal foglalkozik, de csakhamar abbahagyja, mert a szeanszok túlságosan mély benyomást tesznek rá. Babonásan hisz az álmokban, azokat naplójában is rögzíti. Vezéri „elhivatottságának" misztikus légkörébe családtagjait is bevonja.[20] 1938-as letartóztatása után, a börtönben mániás „ideológiai" fejtegetésekkel és általános közhelyeket kifejező „társadalomfilozófiai" ábrákkal írja tele jegyzetfüzetét.[21] Közben a Biblia alapján felállítja Jézus családfáját s megállapítja, hogy Jézus nem zsidó eredetű, hanem ahhoz, a „godváni" fajhoz tartozott, amellyel a magyarság is rokon.[22] „Egész életvezetése, túlértékelt eszméi, közösséget kereső lelkivilága (valójában: lelki egyedülléte), kifejezési bizarrsága, csökkent valóságérzéke, kóros önértékelése, »küldetésébe« vetett hite, zavaros ideológiája — írja találóan róla 1946-ban a névtelen pszichoanalitikus — skizoid pszichopátia (életidegen kóros személyiség) diagnózisnak felvételét teszik jogosultá."[23]

Ez a nem kifejezetten elmebeteg, de kétségtelenül kóros lelkivilágú egyéniség más, „normális" feltételek között megmaradt volna egy társadalmilag nemigen veszélyes különcnek, aki a különböző testületeket „tervezeteivel" és mániákus elgondolásaival ostromolja, — a fasiszta mozgalom révén azonban komoly és veszedelmes társadalmi jelentőségre tett szert. Ez egyáltalán nem tekinthető véletlennek. Ebben a szélső reakciós, agresszív mozgalomban, amely egy egészségtelen, embert torzító társadalom minden beteges vonását, fekélyét és kinövését kihasználta s az ész- és értelem-ellenességből emelt oltárt; ahol az aktivisták zöme az „úri" középosztály legelvetemültebb és legsilányabb konjunktúra-lovagjaiból s a társadalom minden osztályának lumpen-elemeiből került ki; ahol a vezető gárda nyersen reakciós és

[20] *Szirmai Rezső:* i. m. 252, 253. stb. l.
[21] Szálasi börtönfüzete. B. M. Irattár. (Sz. n.)
[22] *Szirmai Rezső:* i. m. 262. l.
[23] *Szirmai Rezső:* i. m. 264. l.

önző érdekeit olyan nehéz volt valamelyest is elleplezni — nem véletlenül vált vezérré egy „önzetlen", a fasiszta ideológiában fanatikusan hívő abnormális személyiség. Csak egy ilyen egyéniség beteges tudata öltöztethette a „mozgalmat" valamiféle ideális törekvésnek a jelmezébe, csak egy ilyen ember „elhivatottságába" vetett hit kölcsönözhetett ideig-óráig valami csalóka pátoszt környezetének, a nyers reakciós érdek lovagjainak. Figyelemre méltó jelenség, hogy Szálasi a „mozgalom" számára két időszakban igazán hasznos. Először a kezdeti időszakban, amikor ki kell alakítani a fasiszta tömegmozgalmak számára nélkülözhetetlen, mindenre elszánt „mozgalmisták" pretoriánus gárdáját (ebben nagy szerepe van a „vezér" fanatizmust árasztó szuggesztivitásának). Másodszor akkor, amikor szimbolikus vezérként a börtönben ül s így semmi — saját maga ténykedése sem — gátolja, hogy személye körül az elhivatott vezér mitosza kibontakozhassék.

*

1935 márciusában Szálasi Ferenc politikai pártot alapít a „Nemzet Akaratának Pártja" elnevezéssel. Az alakuló ülést Szálasi és vitéz Csia Sándor Bhév titkár[24] hívják össze. A megjelentek névjegyzéke, sajnos, nem maradt fenn. A jegyzőkönyv szerint az értekezlet az új párt programjául Szálasi „Cél és követelések" című munkáját fogadta el.[25] A párt mögött eleinte csak az Életszövetség tagjai találhatók: katonatisztek, rendőrtisztek, néhány postkörnyéki (szentendrei, csillaghegyi, pestújhelyi) tisztviselő vagy kispolgár.[26] Kezdetben egy titokzatos „Fő tekintetes Úr" — valószínűleg Taby Árpád ny. testőrőrnagy — a párt hátterében álló vezetője, de helyét csakhamar a szervezési irodát vezető Szálasi foglalja el.[27]

Az első hónapokban a párt jellege és arculata nem sokban különbözik az „Életszövetség" addigi arculatától, s tevékenysége néhány röpirat és körlevél kiadásában merül ki. A kiadványok egy része, éles antiszemita hangvétellel, a zsidóság elleni harcra mozgósít; másik része a párt „célkitűzéseit" ismerteti. Ezek a röpiratok azt bizonyítják, hogy a párt ebben a kezdeti időben nem volt más, mint a Gömbös Gyula miniszterelnöksége alatt elszaporodott „úri" fajvédő, agrár-fasiszta csoportok egyike. Az egyik első, 1935 júliusi keltezésű nyomtatvány a „Hungária Egyesült földek Ősföld Népe" címet viseli; közli, hogy a Nagy Haza régi nagyságát csak a NAP (Nemzet Akaratának Pártja) „mint az Ősföld egyedüli, tiszta és bátor Életszövetsége" tudja visszaszerezni. Közvetlen követelései: titkos népszavazással elfogadtatni a „Cél és követelések" c. programot; addig is az állam ne vállalja a trianoni szerződésből fakadó anyagi terheket, törölje el a hátralékos adókat, vállalja magára a gazda-adósságokat, s irtsa ki a zsidó hiteléletet, a „tiszta magyar

[24] Csia Sándor Szálasi egyik első „híve" és barátja; a „mozgalomban" Szálasi helyettese.

[25] Jegyzőkönyv a Nemzet Akaratának Pártja megalakulásáról Bpest, 1935. márc. 4. OL. BM. Szálasi-per. 1. tekercs.

[26] *Török András:* Szálasi álarc nélkül. Bpest. 1940. 23. l. — Török András, békéscsabai borbélysegéd a 30-as évek közepén a Böszörmény-mozgalom aktivistája; 1936 tavaszán Szálasihoz csatlakozik. A mozgalom egyik „munkás" szervezője. 1939-ben szakít Szálasival. Könyvében a „régi radikális mozgalmisták" kiábrándulásának útját írja le; a könyvet minden jel szerint Sombor-Schweinitzer utasítására írta. (Ld. a könyvnek a rendőrség politikai osztályát és Sombor-Schweinitzert dicsőítő részeit.)

[27] *Sombor-Schweinitzer:* i. m. 12. l.

hitelélet" érdekében. A röpirat befejező jelmondata: „A nemzettel a nemzetért, Isten, paraszt, polgár és katona nevében."[28]

A NAP az első hónapokban közvetlen szervező munkát nem folytat. Ennek részben Szálasi „módszeressége" az oka: a szervezetek megalakítása előtt propaganda munkával, a megfelelő helyi vezetők kiválasztásával stb. igyekszik a talajt előkészíteni.[29] A szervező munka elhúzódása mögött azonban politikai okok is állnak: Szálasi és csekélyszámú híve örömmel értesül Gömbös Gyula nagy hangon meghirdetett „reform-mozgalmáról"; mint a dzsentri-katonatiszti, hivatalnoki, földesúri szélső jobboldal nagyrésze, ezek is újra abban reménykednek, hogy Gömbös „felülről" mégiscsak elvezeti őket a fasiszta diktatúra „szociális" paradicsomába. Szálasi maga is úgy nyilatkozik, hogy 100%-ban híve a miniszterelnök reform-programjának s mozgalma akkor lesz ellenzéki, ha a program nem valósul meg.[30]

És valóban: mint később látni fogjuk, Szálasi mozgalma is csak Gömbös bukása, a Gömbös iránti szélső jobboldali illúziók szertefoszlása után kezd nagyobb aktivitásba és kelt szélesebb visszhangot — túlnyomórészt az „úri" szélsőjobboldalnak az uralkodó köröktől távolabb álló tagjai körében. Többségükben ehhez a réteghez tartoznak közvetlen hívei, majd az 1935 végén meginduló szervezkedés helyi vezetői is: Vasváron egy nyugalmazott főhadnagy, Sopronban volt ébredők és nyugat-magyarországi felkelők, Pomázon egy gyógyszerész, Sály községben egy joghallgató, a helyi vezető jegyző fia, Békéscsabán lezüllött magántisztviselő, Diósjenő községben fakereskedő, egy vitéz „földműves" és egy asztalos, Székesfehérvárott tisztviselők, tisztek, tiszthelyettesek, a párt bölcsőjét képező Szentendrén, Csillaghegyen, Békásmegyeren nyugalmazott főtörzsorvos,[31] jegyző, ügyvédek, néhány iparos.[32] 1938 elején — már jóval a NAP betiltása után — a rendőrség politikai osztálya titkos jelentésben foglalta össze a pártra vonatkozó adatokat. Az összesítés megállapítja, hogy a lefoglalt névjegyzékekben felsoroltak között „nagyon sok közéleti szerepet betöltő és közhivatali tisztséget viselő személy szerepel... Ezeknek a száma bizonyítja legjobban, hogy a Szálasi-féle mozgalom az aktív közhivatalnokok között is nagymértékben terjed s ott a mozgalomnak jó talaja van." A NAP céljaira 527 személy juttatott pénzt, többségük köztisztviselő, ügyvéd, orvos stb. 65 személy kötelezvényt írt alá, hogy a mozgalomhoz pénzzel vagy egyéb eszközzel járul hozzá, közülük 24 köztisztviselő, 30 magántisztviselő, ill. értelmiségi, néhány kisiparos és három segédmunkás. A párt budapesti névsorában ugyancsak igen sok a köztisztviselő, valamint az aktív vagy nyugalmazott katonatiszt. A vidéki helyi szervezetek vezetői közül 1937 elején mintegy százan közhivatalnokok s az „ugyancsak jobbmódú

[28] A NAP röpirata. OL. BM. Szálasi-per. 1. tekercs.

[29] PI. Csendőrségi jobboldali összesítő. (A továbbiakban: Cs. j. ö.) 1935. okt. 11.

[30] PI. Cs. j. ö. 1935. máj. 10.

[31] Név szerint: dr. Péchy Henrik. Nevét azért érdemes megemlíteni, mert maga is félbolond „ideológus" és „történész" volt; terjedelmes írásokban vázolta fel sajátos, matematikai alapon nyugvó „világtörténetét", amelyben szerinte számítások alapján — a jövőre nézve is — megállapíthatók a háborúk, forradalmak, nagy események időpontjai. Egyesek szerint Szálasi sok mindent átvett „elméletéből". Ld. Magyarság, 1939. dec. 24.

[32] PI. Cs. j. ö. 1935. okt. 18., dec. 13., 1936. máj. 22., jún. 19., júl. 10., júl. 24., szept. 25., jún. 5. — valamint OL. BM. Szálasi-per. 1. tekercs.

és a közéletben szerepet vivő egyének létszáma kb. 200—250 fő lehet".[33] Ha tekintetbe vesszük, hogy a pártba ténylegesen beszervezett tagok létszáma 1937 elején nem sokkal haladhatta meg az egy-két ezer főt,[33a] megállapítható, hogy indulásakor Szálasi mozgalma összetételében sem különbözött a 30-as évek jellegzetes „úri"-középosztályi, katonatiszti, bürokrata fasiszta szervezeteitől.

1936 őszéig Szálasi mozgalma más vonatkozásban is hasonló a többi nyilas-fasiszta csoporthoz. Ő is csak vidéken szervezkedik: ténylegesen megalakult szervezetei nagyobbrészt Sopron megye egyes községeiben és Pestkörnyék erősen nyugdíjas lakosságú helységeiben vannak.[34] A nép „alsó" rétegeihez ő se fordul, tartózkodik minden élesebb hangú szociális demagógiától, s ennek megfelelően a párt — az „úri" szélső jobboldal említett elemein túl — a vidéki kispolgárság egyes csoportjaihoz (iparosok, jórészt német ajkú nyugat-magyarországi és pestkörnyéki birtokos parasztok) is csak elvétve jut el.[35]

Mindemellett a NAP-ban folyó „pártszervező" és politikai tevékenység kezdettől fogva magán viselte vezére „elhivatottsági" tudatából származó mániákus módszerességét és „következetességét", s ebben kétségtelenül különbözött a többi nemzeti szocialista frakciótól és csoporttól. Szálasi pártját konspiratív „elit-pártnak" tervezi: helyi „Nemzeti Szervezetekből" állna, élükön egy-egy „Zászlós úrral", akinek „munkatörzse" a „Tizek Tanácsa".[36] A „Tizek Tanácsa" üléseit„ az ún. „suttogókat" mély titokban tartják. Az aktív tagok ünnepélyes formák között esküt tesznek, a tanácstagok a zászlós urak, ezek pedig egyenesen Szálasi kezébe.[37]

Ez a mániákus „következetesség" nyilvánul meg Szálasinak a többi szélsőjobboldali, fasiszta párthoz és csoporthoz való viszonyában is. A fasiszta mozgalom magyarországi állapotát tekintve, Szálasi kétségtelenül „jókor" érkezik. A régebben alakult „nemzeti szocialista" pártok 1936-ra ui. a teljes politikai csőd szélére kerültek. A „Kaszáskeresztes mozgalmat" és kalandor vezérét — „radikalizmusa" miatt — már rég otthagyták úri, katonatiszti hívei;[38] 1936-ban gyors ütemben folyik a „mozgalom" rendőri felszámolása. A többi, szalon- és agrár-fasiszta pártocska és csoport közül lényegében egynek

[33] Sombor-Schweinitzer titkos jelentésének másolata az 1938. évből. OL. BM. Szálasi-per. 1. tekercs. — A jelentés abból a célból készült, hogy — az uralkodó körök „konzervatív ellenforradalmi" szárnyának szájaíze szerint — megmutassa Szálasi mozgalmának veszélyességét és adalékul szolgáljon ahhoz a tervhez, amely a köztisztviselőket rendeletileg el akarta tiltani a „szélsőséges" pártokba való belépéstől. A titkos jelentés — talán éppen ezért — mértéktelenül eltúlozza a párt tényleges erejét, és 10 000-re becsüli az ország területén a Szálasi-mozgalom szervezésével intenzíven foglalkozó egyének számát. Ezt az adatot úgy kapja, hogy az összes lefoglalt névjegyzékben szereplő embereket aktív tagoknak tekinti. A névjegyzékek túlnyomó része azonban olyan személyek neveit tartalmazta, akiket Szálasi mint potenciális tagokat vagy támogatókat tartott nyilván. (Vö. a Szálasi Ferencnél tartott házkutatás alkalmával lefoglalt névjegyzékeket. OL. BM. Res. 1937. 6. 10661 sz.)

[33a] A korabeli írások a NAP taglétszámát 1937-ben 8—9000-re becsülték. Ez — a névjegyzékek ismeretében — erős túlzás. Szálasi a rendőrségen a NAP tagjainak számát 1000-re tette.

[34] OL. BM. Szálasi-per. 1. tekercs.

[35] Ld. a fentebb idézett „névjegyzékek"-et, valamint PI. Cs. j. ö. 1936. jan. 24., máj. 22., jún. 5., jún. 12., jún. 19., júl. 10., júl. 31. stb.

[36] PI. Cs. j. ö. 1936. febr. 28.

[37] Sombor-Schweinitzer titkos jelentésének másolata az 1938. évből. Id. h.

[38] Ld. erről *Szakács Kálmán :* A kaszáskeresztes mozgalom története (kézirat).

sem sikerült az 1935-ös választáson kitörnie elszigeteltségéből, s egyik sem tudta elnyerni a német vagy olasz fasizmus többé-kevésbé hivatalos támogatását.[39] Ezek a pártocskák és frakciók — vezéreik folytonos hatalmi ellentétei, zavaros pénzügyeik, s nem utolsósorban kiáltó politikai analfabétizmusuk miatt — éppen akkor kerülnek válságos állapotba, amikor több tényező hatására újra fellendülőben van a nemzeti szocializmus „csillaga": amikor a dzsentri-dzsentroid katonatiszti, államhivatalnoki, „középosztályi", földesúri rétegek növekvő elégedetlenséggel veszik tudomásul Gömbös Gyula politikájának „kudarcát", a „felülről" várt totális fasizmus bukását; amikor a fasiszta Olaszország és Németország külpolitikai aktivizálódása az addiginál nagyobb támaszt nyújt e most már erőteljesen ellenzékbe vonuló szélsőjobboldali rétegeknek.

Szálasi „merevsége" a hitelüket veszített "vezérek" és pártok zűrzavarában egyenesen elősegíti tekintélyének növekedését. 1936 folyamán sorra tárgyal a fasiszta csoportokkal, de egyikkel sem köt szorosabb kapcsolatot, féltékenyen őrzi vezéri különállását.[40] Júliusban Csillaghegyen a NAP szűkebb megbeszélésén egyenesen megállapodnak abban, hogy „egyik politikai párttal sem egyesülnek, mert ez a párt tekintélyének rovására megy".[41] Szeptemberben az ún. „Egyesült Magyar Nemzeti Szocialista Párt" javaslattal fordul Szálasihoz, hogy a fővárosi törvényhatósági választásokon vállalja a nemzeti szocialisták listájának vezetését. Ezt Szálasi visszautasítja, mert mozgalmukat „nem tartja annyira komolynak, hogy ő ott exponálja magát".[42] Ennek a magatartásnak — no meg ismeretlenségének — kétségtelenül komoly szerepe van abban, hogy növekszik tekintélye a zilált állapotban levő fasiszta csoportok körében.[43]

1936 tavaszán Szálasi képviselői mandátum szerzésére is kísérletet tesz: föllép a pomázi választókerületben április 2-án sorra kerülő időközi választáson. Korábban már utaltunk arra, hogy ebben az időben a nemzeti szocialista jelöltek fellépését nem kíséri siker. Szálasi is csúfos kudarcot vall: bár a választókerületben mozgalmát már eléggé jól ismerik, a leadott több mint 12 000 szavazatból csak 942 esik rá.[44] A választási vereség azonban egyáltalán nem rendíti meg. Azt a tanulságot vonja le belőle, hogy célját nem parlamenti úton kell elérnie. De távolról sem valami erőszakos puccsra gondol, hanem arra, hogy nézeteinek és „államépítő" tervének Horthy Miklós kormányzót nyeri meg. Jellemző, hogy erre 1936 őszét, a Gömbös Gyula halálát követő napokat tartja alkalmasnak: októberben Keresztes-Fischer Lajos tábornok, a kormányzó katonai irodájának vezetője kezeihez terjedelmes memorandumot juttat el. Ez a „legfelsőbb helyen való felhasználásra" készült „Emlékeztető" Szálasinak már ismert „államépítő" tervét tartalmazza. A tábor-

[39] Az 1935. évi választáson a nemzetiszocialista jelöltek országosan 68640 szavazatot kaptak, Budapesten alig néhány százat.

[40] E tárgyalásokról ld. PI. Cs. j. ö. 1936. febr. 21., valamint Szálasi tanúvallomását Pálffy Fidél népbírósági perében (BM. NB. 4418/1945).

[41] PI. Cs. j. ö. 1936. aug. 7.

[42] PI. Cs. j. ö. 1963. okt. 2.

[43] Uo.

[44] *Sombor-Schweinitzer* i. m. 13. l. — Ugyanez év júliusában a pacsai kerületben Dücső Jánosné, nemzetiszocialista jelölt, a Nyilaskeresztes Párt egyik későbbi vezető „egyénisége" a szavazatok öt százalékát kapja (uo.). — A Szociáldemokrata Párt jelentése szerint Szálasi csak a helyi „intelligencia körében hódított némi teret". (PI. A XVII. 1/1932/410).

nokot, mint Horthy „első tanácsadóját" arra kéri, hogy értesse meg a kormányzóval: kormányai, politikusai kudarcra vannak ítélve, mert nincs gyökerük a népben; ezzel egyedül ő rendelkezik. A kormányzó, akit a konzervatív-liberális körök elszakítottak népétől, két út között választhat: vagy nélküle, feje felett csinálják meg a nemzetiszocialista fordulatot (Mussolini—király út), vagy Horthy segítségével úgy, hogy a megfelelő embert — s itt Szálasi természetesen önmagára gondol — a kormányzó kinevezi (Hindenburg—Hitler út). Ő, Szálasi, minden eszközzel ez utóbbira törekszik.[45] Nem tudjuk, hogy a memorandum eljutott-e Horthyhoz. Az azonban tény, hogy Szálasi a Horthy iránti hűséghez a legutolsó időkig ragaszkodott, s amikor — éppen 1936 őszén — széleskörű és az „alsóbb néprétegeket" is magában foglaló mozgalom szervezéséhez kezd, akkor sem gondol soha a Horthyval való szakításra;[46] újra és újra annak a kieszközlésén fáradozik, hogy a kormányzó fogadja őt és személyesen biztosíthassa Horthyt alattvalói hűségéről.[47]

*

A Horthynak szánt memorandum hangja, a „népre" és a Hindenburg—Hitler kapcsolatra való hivatkozás egyben azt is tükrözi, hogy 1936 őszén Szálasi mozgalmában, a mozgalom irányvételében figyelemre méltó fordulat történt. Ez a fordulat szorosan összefügg Szálasi németországi utazásával. A rendőrség már augusztusban jelenti, hogy Szálasi e hónapban „tanulmányútra" készül; októberben ismét néhány hetet tölt Németországban. Arról, hogy odakünn mi történt, kikkel és miről tárgyalt, — az írásos dokumentumok sajnos nem beszélnek. De a második utat már a Belügyminisztérium is kifejezetten politikai jellegűnek tekintette. Szálasi Csia Sándor társaságában Berlinben előadást tartott, majd Nürnbergbe, a fasiszta párt központjának székhelyére és Münchenbe utazott.[48] Hogy ez idő alatt nemcsak a kint látottak keltettek benne „mély benyomást", hanem a német fasiszta párt hivatalos tényezőivel is tárgyalt, világosan bizonyítja Szálasi megváltozott taktikai magatartása.[49]

Ez a változás abban áll, hogy mozgalmával — az úri, katonatiszti rétegek mellett — most már tudatosan az „alsó" néprétegek, a „munkásság" és a városok felé fordul. A csendőrség titkos jelentése már 1936. október 2-án közli, hogy Szálasi szeptember 23-án „szakszervezeti" munkásokkal tárgyalt; célja az, hogy a szakszervezetekben hangadó embereket a maga számára megnyerje, megmagyarázza nekik „a szociáldemokrata tévtanokat" és fasiszta „munkásszövetségbe" tömörítse őket. Szakcsoportokat akar felállítani, melyek felépítése megfelelne a szakszervezek felépítésének.[50] „Szálasi tervezi, hogy a

[45] Szálasi „Emlékeztető"-je 1936. okt. 9. és Keresztes-Fischer Lajos levele Szálasihoz. OL. BM. Szálasi-per. 2. tekercs.

[46] BM. NB. 1494/1946. Bp. Kovarcz Emil népbírósági pere.

[47] OL. BM. Szálasi-per. 1. tekercs.

[48] PI. Cs. j. ö. 1936. aug. 21. és 1936. okt. 16.

[49] „1936 őszén Szálasi Ferenc Csia Sándor társaságában kb. egy hónapig tartózkodott Németországban, nem tudom, hol járt, kikkel tárgyalt, de tény az, hogy teljesen megváltozva jött haza" — vallotta Baky László a népbíróság előtt 1945 őszén. Baky 1934 óta „jó barátságban" volt Szálasival; 1936-ban éppen Szálasi „radikális" irányú fordulata miatt idegenedtek el egymástól. — BM. 4419/45. Endre László és társai népbírósági pere. 8. l.

[50] PI. Cs. j. ö. 1936. okt. 2.

szociáldemokrata pártból kiemelt értelmesebb munkásoknak szemináriumszerű előadásokat tart, agitátorokat képez ki, hogy a munkásokat pártjának megnyerje" — közli egy másik jelentés.[51] „Szálasi a szervezkedést fokozza, főleg a munkásszervezeteket akarja kiépíteni."[52] — „Szálasi Budapesten munkásmozgalmat szervez."[53] — „Szálasi Budapesten a Nap utca 19-ben párthelyiséget bérelt...[54] kizárólag a munkásság szervezésére fekteti a súlyt."[55] Végül még egy jellemző jelentés: „Szálasi Budapesten kizárólag munkásmozgalmat csinál. Vidéki szervezeteit elhanyagolja... A középosztályhoz tartozó párthívei aggodalommal látják, hogy osztálymozgalmat szervez... Pénze van. Hogy honnan, arról Szálasi nem beszél."[56] Ezt az irányvételt hangsúlyozza Szálasi is 1937 áprilisában, amikor a NAP feloszlatása után bíróság elé állítják: ők — jelenti ki — „a magyar munkásosztálynak az átállításáért küzdöttek a nemzeti szocialista eszmekörbe és gyakorlatba".[57]

Mint láttuk, Szálasi mozgalma 1936 őszéig összetételében és módszereiben nem sokban különbözött a többi fasiszta „nemzeti szocialista" frakciótól. Az egyetlen régebbi fasiszta szervezet, amely egy idő után a szegény néprétegek felé fordult, a kaszáskeresztes mozgalom sem gondolt soha arra, hogy a városi munkásság „beszervezésére" vegyen irányt. Az uralkodó osztályok különböző csoportjai persze Magyarországon is mindent elkövettek, hogy a terror és a félrevezetés összes lehetséges eszközét igénybe vegyék a munkásosztály és mozgalmai ellen, e törekvésükben azzal is kísérleteztek, hogy saját vezetésük alatt közvetlenül hozzanak létre ál-munkás-szervezeteket. Ezek a tervek azonban a harmincas évek közepéig rendre kudarcba fulladtak. A „keresztény-szocialista" szervezkedés már a húszas évek elején csődöt mondott, s legsikeresebb időszakában is csak néhány félig-proletár, félig kispolgári, erősen az ellenforradalmi rendszertől függő dolgozó rétegre (pl. vasutasok) tudott valamelyest hatást gyakorolni; a magyar klérus túlságosan feudális arculatú, a városi néptől túlságosan távolálló, politikai szempontból túl kevéssé volt rugalmas ahhoz, hogy „munkáspolitikát" folytasson. A Gömbös Gyula idejében és ösztönzésére alakult „Nemzeti Munkaközpont" már fasiszta jellegű ál-munkászervezetnek készült, a munkásság soraiba azonban mélyebben soha sem tudott behatolni; mindvégig a kormánypárt jobbszárnyának, az állam és egyes szélsőjobboldali munkáltatóknak kényszer-szervezete maradt, — 1937-ben nyilvántartott 27 000 tagjából csak 1000 fizette többé-kevésbé rendszeresen a tagsági járulékot.[58] Most azonban — Szálasi „mozgalmában" — veszélyesebb kísérletről volt szó.

A NAP-nak a „munkásság" felé fordulása 1936 őszén és 1937 tavaszán közvetlenül arra az eredményre vezetett, hogy kezdte magához vonzani a különböző fasiszta pártok és csoportok, mindenekelőtt a feloszlatott Böszörmény-mozgalom „radikális", kispolgári-anarchista, terrorista elemeit.[59] 1937 elején Szálasihoz pártol a vezérek torzsalkodásai miatt éppen bomlófélben levő

[51] PI. Cs. j. ö. 1936. okt. 9.
[52] PI. Cs. j. ö. 1937. jan. 22.
[53] PI. Cs. j. ö. 1937. febr. 5.
[54] A Nap utcai párthelyiség volt a „munkás" szervezkedés központja. 1943-ban csukta be kapuit, miután a „mozgalom" teljesen lehanyatlott.
[55] PI. Cs. j. ö. 1937. febr. 12.
[56] PI. Cs. j. ö. 1937. márc. 12.
[57] Népszava, 1937. ápr. 24.
[58] Népszava, 1937. dec. 19.
[59] *Török András*: i. m. 8. l.

ún. „Egyesült Magyar Nemzeti Szocialista Párt" — a debreceni Balogh István és Pálffy Fidél pártja — több „munkás" aktivistája.[60] Csakhamar közöttük találunk néhány, a szociáldemokrata pártból régebben kizárt izgága, zavaros fejű, vagy a rendőrség számára besúgó szolgálatra vállalkozó embert is.[61] A sort a szélsőjobboldali mozgalmakból jól ismert és pénzért, vagy csupán „akció-lehetőségért" mindenre vállalkozó „rohamosztagos" terroristák egészítik ki.[62]

Az „új" irányvétellel változáson megy át a NAP hangja is: az „úri" szélsőjobboldal felé szóló, „régimódi" fajvédő-nacionalista röpiratok és körlevelek mellett „újhangú" uszító röplapok jelennek meg, amelyek a legútszélibb antiszemitizmust és sovinizmust vad szociális demagógiával párosítják. A röplapokat — Szálasi engedélyével — hol névtelenül, hol a NAP „munkás vezetősége", hol pedig „Az első Szociálnacionálé Végrehajtó Bizottsága" nevében a „radikálisok" írják és állítják elő. Az egyik, februári keltezésű röpiratot „a kommunizmusból kiábrándult munkások" aláírásával több újság szerkesztőségébe is elküldik.[63]

A röplapok „jogot, munkát, megbecsülést" követelnek a „magyar munkás" számára, hogy „kiszabadíthassa magát a zsidó vezetés alatt álló szociáldemokrata-kommunista szakszervezetek önkényuralmának béklyóiból és a feudál-kapitalista, nemzetpusztító tőkés zsidóság önző, kapzsi karmaiból."[64] „Vádolják" a „polgári társadalom vezetőit", mert 1919 után nem használták ki a munkások „kiábrándulását" az „internacionális munkás-célkitűzések haszontalanságából", nem állították be őket „... a jog, munka és megbecsülés elválaszthatatlan egységébe", s az ország felépítését a „büdös proli" nélkül és ellen csinálták meg; vádolják a kormányt, mert megtűri a szociáldemokráciát, sőt a magas klérust is, mert az „internacionalizmus oldalára állt"; vádolják a szociáldemokrata munkásvezetőket és a Kommunista Internacionálét... Meghirdetik „az Első Szociálnacionálé harcát, amely az összes munkásokat Istenhit, Hazaszeretet és Szociális jólét alapján fogja össze a Nemzetközösségek elkerülhetetlen kifejlődése útján".[65] Az egyik, a demagógia legvadabb

[60] PI. Cs. j. ö. 1937. febr. 26.

[61] *Sombor-Schweinitzer* i. m. 20. l. — Népszava, 1937. dec. 23. — Új Hang 1937. dec. — E réteg két jellegzetes figurája: *Kassai-Schallmayer Ferenc* nyomdász; szocialistának indult, később a különböző kommunista-ellenes frakcióknál tűnik fel. 1937-ben Szálasihoz csatlakozik és a „munkás szervezés" vezetője lesz. — *Párkány István* 1912-ben lépett be a szociáldemokrata pártba. A húszas években kétszer börtönbe vetik, „nemzet megbecsülése elleni vétség" címén. A szociáldemokrata párt 1934-ben mint destruktív rendbontót kizárja, utána a fasiszta mozgalmakhoz, majd Szálasihoz csatlakozik. 1937 novemberében a csepeli WM-ből mint „megbízhatatlant" elbocsátják, mire kérvénnyel fordul Horthy Miklóshoz. Arra hivatkozik, hogy „a magyar munkásságnak szélső nemzeti, keresztény mozgalma sikere érdekében igen jelentős munkát végzett", s hogy Hitler fasiszta pártjában is több volt szocialista ért el magas pozíciót, — a vele szembeni megkülönböztető elbánás megszüntetését kéri (PI. BM. VII. res. 1938. 1. 9070).

[62] Ekkor csatlakozik pl. Szálasihoz Barcsay Árpád, ny. ezredes, a nemzeti szocialista mozgalmak ismert terror-lovagja; Oláh Árpád „újságíró", a Böszörmény-mozgalom „propaganda-főnöke", aki egyben rendőrségi besúgó is volt. *Sombor-Schweinitzer* : i. m. 14. l.

[63] Esti Kurir, 1937. febr. 23. — OL. BM. Szálasi-per. 1. tekercs.

[64] „Magyar Munkás! Eszmetárs!" A NAP röpirata, 1937. febr. OL. BM. Szálasi per. 2. tek.

[65] „Magyar Munkások! Eszmetársak!" A NAP munkás vezetőségének röpirata 1937. márc. Uo.

eszközeit felhasználó röplap egyenesen kimondja: „Itt összpontosul a liberálkapitalizmus, a feudál nagytőke, a bérrabszolgaság, a parasztnyúzáson keresztül minden válfaja a kizsákmányolásnak... stb.[66] 1937 márciusában a NAP „munkás újságot" is indít, Új Magyar Munkás címen.[67] A lap — a fenti röpirathoz hasonló tartalmú cikkek mellett — közli a Szálasi által írt „Mozgalmi Harci Utasítás" kivonatát, amely kimondja: „Elvetjük a parlamentben való szereplésnek még a gondolatát is, mert a parlament munkáját a legnagyobb népcsalásnak tartjuk. Szabad csatamezőn, az életben akarjuk és fogjuk a magyarság ellenségeit harcra kényszeríteni és velük véglegesen leszámolni. Mi a hatalom birtokosai és nem részesei akarunk lenni", a mozgalmat teljesen katonai jellegűnek kell felépíteni, az „üres politizálást" csírájában sem szabad megtűrni, mert „tudjuk, hogy véres, kíméletlen, kikerülhetetlen harc felé menetelünk".[68]

Közelebbről megnézve, természetesen kiderül, hogy ezek a „radikális" körlevelek és röpcédulák még demagógiájukban is igen óvatosan „radikálisok". Soha, még munkásfogásból sem található bennük egyetlen konkrét munkáskövetelés sem: egész útszéli kiáltozásuk kimerül a „zsidó kapitalizmus" és a fennálló igazi munkás-szervezetek elleni uszításban. A „szociális" igazság elvont követelése valamilyen fordulattal mindig átlendül bennük a „Haza", a „Család", a „Vallás", a „Faj" *konkrét* védelmébe. A „radikális" kispolgári-fasiszta irányzat megjelenése tehát nem von maga után semmiféle „szociális" irányú módosítást a párt zavaros programjában és Szálasi „ideológiájában" sem — csak arról van szó, hogy a „hungarista rendért" folytatott harc eszközei bizonyos fokig módosultak. Szálasi annyiban különbözik a többi magyarországi fasiszta vezértől, hogy benne a mániákus hatalomvágy képes bizonyos fokig háttérbe szorítani a tömegektől való úri-dzsentri irtózás és rettegés hagyományát. Politikai vonala a következő: „felfelé" befolyásos pártfogókat, „lefelé" — bármilyen eszközzel — tömegeket szerezni, s ilyen módon kieszközölni sajátmaga teljhatalmú kinevezését Horthy, a Legfőbb Hadúr által. Az ellenforradalmi rendszer belügyi és igazságügyi hatóságai elsősorban nem is mozgalmának célkitűzéseit vagy programját tartják „veszélyesnek", hanem — mint látni fogjuk — híveinek összetételét és módszereit. A „radikális" röpcédulákkal kapcsolatban komoly vádat nem emelnek ellene; újságját nem tartalma, hanem a „Harci Utasítás" miatt tiltják be. S 1937 őszén a Horthy-rendszer egyébként oly éber és „jószimatú" bírósága sem osztályelleni izgatás vagy a fennálló társadalmi rend erőszakos felforgatása vádjával marasztalja el, hanem csupán „az ország történeti alkotmányának és közjogi rendjének megváltoztatására" indított mozgalom szervezése miatt. Az ítélet — egyébként teljesen logikus — indoklása szerint a NAP programjából „nem lehet következtetni arra, hogy a Nemzetállam lényeges attribútumai: vallás, haza, család, tulajdon, nemzeti becsület — vádlott támadási körzetéhez tartozott volna". Továbbá: „Arra nincs bizonyíték, hogy vádlott támadása a polgári rend egyeteme ellen irányulna."[69]

[66] „Magyar Munkás!!! Eszmetárs!!!" Az Első Szociálnacionálé Végrehajtó Bizottsága röpirata. (É. N.) Uo. — A röpirat tartalma világosan bizonyítja, hogy közreadása 1937 tavaszán történt.

[67] *Sombor-Schweinitzer :* i. m. 14—15. l.

[68] Uo. és Pl. Cs. j. ö. 1937. márc. 19.

[69] A budapesti kir. Büntetőtörvényszék ítélete Szálasi Ferenc ügyében. 1937. nov. OL. BM. Szálasi-per. 2. tekercs.

Az 1936 őszén bekövetkezett „fordulat" közvetlenül nem vezet Szálasi mozgalmának komolyabb kiszélesedéséhez; különösen nem a munkásosztály vagy akár csak a dolgozó kispolgárság szélesebb tömegeiben. Szálasi pártja továbbra is csak egyike — s nem is a legerősebbike — a Magyarországon működő „nemzeti szocialista" mozgalmaknak.

A nyilas mozgalmak állásáról érdekes képet festenek ebben az időben azok a jelentések, amelyeket a szociáldemokrata párt titkárságának 1937. április 27-i körlevelére és kérdőívére küldenek a helyi szociáldemokrata szervezetek.[70] A beküldött 71 jelentésből mindenekelőtt az derül ki, hogy általában, országosan a „nemzeti szocialista" pártok és csoportok — bár 1936—37 fordulójától bizonyos fellendülés mutatkozik körükben — gyenge és zűrzavaros állapotban vannak; valóban kiépített, vagy akár csak többé-kevésbé szervezett nyilas mozgalomról ebben az időben még egyáltalában nem beszélhetünk. A jelentést küldött 71 helységből 40-ben egyáltalán nincs, vagy lényegében nincs nyilas szervezkedés. Komolyabb befolyásuk csak Zala megyében,[71] Győr megye egyes községeiben,[72] az ország nyugati perem-vidékén, Fejér megye néhány községében és Debrecenben,[73] s néhány elszórt helységben (Mezőberény, Szentendre) van. Szálasi pártjáról, a NAP-ról a jelentések szinte egyáltalán nem emlékeznek meg. A különböző nyilas csoportok résztvevői túlnyomórészt „középosztálybeliek", állami, városi tisztviselők, szellemi inségmunkások, katona- és csendőrtisztek, tisztesek, kisebb részben vidéki kispolgárok, kiskereskedők; az akkor még nem nagyszámú lumpenproletár elemeken túl csak elvétve található közöttük mezőgazdasági nincstelen vagy ipari munkás. Jellemző, hogy Miskolcon, Pécsett, Szegeden, Ózdon — néhány lumpenproletárt kivéve — nyilas munkásról egyáltalán nem tudnak; Győrben is csak egy csoport volt keresztényszocialista munkás csatlakozott hozzájuk.[74] A jelentésekből kiderül, hogy a feloszlatott Böszörmény-mozgalom által félrevezetett agrárproletár-rétegek szinte mindenütt visszahúzódtak; részben csalódottságukban, részben pedig mert az ez időben zajló „kaszáskeresztes" perek megfélemlítették őket. A közigazgatás igen sok helyen vagy támogatja a nyilasokat, vagy legalább is jóindulatú semlegességet tanúsít irántuk. Szentesen a főispánnal és a rendőrség vezetőjével tartanak fenn jó kapcsolatot; Derecskén az egyik nyilas-vezér a főszolgabíró fia, másik vezetőjük a főispán barátja; Zala megyében „szellemi vezetőik előkelő közéleti egyéniségek, akiknek a tekintélye és befolyása módot ad arra, hogy a nyilas mozgalom szabadon és sokszor a törvény kereteit túllépve tobzódhasson"; Csongrádon a vezető közigazgatási tisztviselők segítik őket. A mozgalomról jellemző képet ad végül a helyi vezetők összetétele. A jelentések 92, különböző frakcióhoz tartozó nyilas vezető „szociális" arculatához nyújtanak

[70] A kérdőívek a következő kérdéseket tartalmazzák: van-e a helységben nyilas mozgalom; kik a vezetői; találhatók-e közöttük 1918—19-ben vagy később a munkásmozgalomban szerepet játszó egyének; a helyi hatóságoknak milyen a viszonya a nyilasokhoz stb. — PI. A. XVII. 1/1937/96.

[71] Itt már hosszabb ideje Eitner Sándor nagybirtokos és fiai folytattak nyilas szervezkedést.

[72] Itt a gróf Pálffy Fidél vezetése alatt álló Egyesült Nemzeti Szocialista Párt szervezkedik; a falusi „intelligencia" egyes tagjain kívül helyenként befolyást gyakorol birtokos parasztokra és teljesen nincstelen mezőgazdasági munkásokra is.

[73] A 40 000 holdas nyilasvezér, gróf Festetics, ill. a vele szövetkező debreceni ifj. Balogh István szervezkedési területe.

[74] PI. A. XVII. Uo.

adalékot. Közülük 11 földbirtokos vagy tőkés, 7 katonatiszt vagy tiszthelyettes, 36 „középosztálybeli" (állami, városi tisztviselő, magántisztviselő, szellemi szükségmunkás, ügyvéd, orvos stb.), 30 nagyobbrészt módos kispolgár (kocsmárosok, vidéki kereskedők, iparosok, birtokos parasztok) és mindössze 8 ipari vagy mezőgazdasági proletár. A 92 helyi vezetőből 8—10-nek volt 1918—19-ben vagy később valami kapcsolata a baloldali munkásmozgalommal. Végül még egy jellemző adat: a 92 ember közül 23 követett el különböző bűncselekményt (sikkasztás, lopás, garázdaság stb.), vagy tekinthető komolyan erkölcsi fogyatékosnak (súlyos alkoholista, rendszeres munkakerülő stb.).[75]

Bár a „középosztály" és a kispolgárság egy részének szélsőjobboldali hangulata erősödik, nem számottevő a szervezett nyilas mozgalom ebben az időben Budapesten sem. A magukat kifejezetten „nemzeti szocialistának" nevező frakciók közül csak az 1936-ban alakult, Salló János vezette „Nemzeti Front"[76] rendelkezik bizonyos befolyással a „középosztály" fiatalabb generációja körében. A NAP a fővárosban a szervezkedés kezdeti szakaszában van. „Radikális" kispolgári-lumpenproletár csoportja ugyan elsősorban itt tevékenykedik, de semmi jel sem mutat arra, hogy a munkásság soraiban bármiféle befolyást tudott volna szerezni.[77]

Szálasi ekkori „pártjának" azonban mégis megvan a maga veszélyes jelentősége. Azzal, hogy nemcsak az úri-középosztályi szélsőjobboldal legszélsőségesebb elemeit igyekszik tömöríteni, hanem — kispolgári-lumpenproletár csoportja segítségével — a félrevezethető városi és falusi dolgozó tömegeket is, olyan fasiszta irányzat jön létre Magyarországon, amely keretét alkothatja egy széleskörű fasiszta tömegmozgalomnak — ha azt a külső és belső viszonyok elősegítik.

*

Szálasi mozgalma nemcsak az ellenzéki fasiszta pártok és csoportok zilált állapotát tekintve jelentkezik „jókor", hanem az ország egész bel- és külpolitikai helyzetét tekintve is.

Nemzetközi téren az 1936 eleje és 1938 tavasza közötti korszak a fasiszta hatalmak előretörésének, külpolitikai aktivizálódásának s első nyílt agressziós lépéseinek az időszaka; ekkor alakulnak ki azok a nemzetközi erővonalak, amelyek később a második világháború kirobbantásához vezetnek.[78] Olaszország Abesszínia elleni — megtorlatlanul hagyott — agressziója után 1936 márciusában a rajnai zóna német megszállásával a Népszövetség elszenvedi második nagy vereségét. Az abesszin háború Olaszországot nyugati kapcso-

[75] A helyzetképet a PI. A. XVII. 1/1937/96. dosszié anyaga alapján állítottuk össze.

[76] Salló János, városi tisztviselő Rajniss Ferenccel együtt 1936-ban alakította meg a Nemzeti Front nevű fasiszta szervezetet. A mozgalom, amely 1938-ban kb. 4000 tagot számlált, valójában teljesen „hagyományos" 19-es fajvédő alapon állt.

[77] Egy csendőrségi jelentés szerint 1937 tavaszán a NAP-nak állítólag 120 „munkás" sejtje van, egyenként 6 munkásból; a hírt azonban semmilyen egyéb konkrét adat nem támasztja alá. PI. Cs. j. ö. 1937. márc. 12.

[78] A nemzetközi helyzetre és Magyarország külpolitikájára vonatkozóan ld. *Kerekes Lajos :* Magyarország és az Anschluss (kézirat), valamint *Ádám Magda :* Magyarország és a Kisantant a második világháború előtti években (1936—1937). Századok, 1962. 3—4. sz.

latainak feladására s a hitleri Németországhoz való közeledésre készteti: kialakul a két fasiszta hatalom háborús blokkja, a Berlin—Róma tengely, amelyen belül Olaszország hatalmi szempontból egyre inkább Németországnak alárendelt helyzetbe kerül.[79] 1936 nyara meghozza a két fasiszta hatalom első — és a „tengelyt" még jobban összekovácsoló — közös „vállalkozását", a spanyol polgárháború kirobbantását. A fasiszta Németország megkezdi keleti terveinek a végrehajtását is: az 1936 nyarán kikényszerített német—osztrák szerződésben az osztrák kormány magára vállalja saját külpolitikájának a német érdekek alá rendelését s ezzel megnyílik az út az Anschluss felé.[80] Az Anschluss-törekvések mögött pedig már kirajzolódik a Szudéta-kérdés, Csehszlovákia meghódítása.

A fasizmus nemzetközi sikerei szorosan összefüggnek a nyugati hatalmak, elsősorban Anglia reakciós „be nem avatkozási" politikájával és a chamberlaini külpolitikai vonalvezetéssel. Ennek irányát s szovjet-ellenesség determinálja, az a törekvés, hogy a Szovjetuniót minden eszközzel, a fasiszta hatalmaknak tett messzemenő engedmények árán is, távoltartsa az európai nemzetközi politikától. Az agresszorok elleni kollektív biztonság megteremtésére tett szovjet kezdeményezések ilyen körülmények között a nyugati imperialista hatalmak vezető köreiben rendre visszautasításra találnak; ez a nemcsak reakciós, de a saját szempontjukból is szűklátókörű felfogás politikailag és katonailag teljesen erőtlenné teszi a nyugati hatalmakat, „ellenállásukat" az agresszorokkal szembeni formális tiltakozásokká és az agresszív lépésekbe való utólagos beletörődéssé silányítja.

A változások sorsdöntően kihatnak Kelet- és Délkelet-Európa kis államainak életére. A kisantant szövetségi rendszerén egyre szélesebb rések tátonganak. A Délkelet-Európában elsősorban érdekelt francia diplomácia kísérletei a kisantant megerősítésére, Ausztriának és Magyarországnak a kisantanthoz való közelítésére, — megtörnek Anglia szovjet-ellenes hátterű közömbösségén s a délkelet-európai államok egymás közötti ellentétein, nem utolsó sorban a magyar kormány revíziós törekvésein.

A magyar uralkodó körök külpolitikáját mindenekelőtt a revízió, Nagymagyarország imperialista álma irányítja. Ez a törekvés Gömbös idején az olasz és a német fasizmusra való egyidejű támaszkodásban s abban az elgondolásban nyert kifejezést, hogy az esetleges német túlsúlyt az olasz orientációval ellensúlyozzák. A német—olasz szövetség megerősödésével, s ezen belül Olaszországnak fokozatosan a fasiszta Németország alá rendelődésével azonban nemcsak Ausztria veszíti el függetlensége biztosnak vélt támaszát, hanem Magyarország is új helyzetbe kerül. A területi revízió vágyától eltelve, a magyar uralkodó körök most már egyre egyértelműbben kapcsolódnak a fasiszta Németországhoz, ami annál könnyebb számukra, mert az immár „hagyományos" olasz orientáció a revízió kérdésében egy évtized alatt semmiféle kézzelfogható eredményre nem vezetett. Az olasz—osztrák—magyar szövetség, amelynek Németországhoz való közelítését a magyar uralkodó körök erőteljesen szorgalmazták, de amelynek bizonyos védekező jelleget is szántak egy esetleges német túlsúllyal szemben, gyakorlatilag elveszíti jelentőségét. A német „sikerek" fényében változáson megy át a magyar uralkodó köröknek a német külpolitikát illető lélektani magatartása is: az addig sokak szemében

[79] A Berlin—Róma tengely formálisan 1936 őszén alakul meg.

[80] Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936—1945. I. 121., 127. stb. irat.

„kalandornak" látszó német külpolitikai módszerek nemcsak „szalonképessé", hanem az adott körülmények között igen „reálissá" és „célszerűvé" válnak. Ebben a helyzetben természetesen a magyar uralkodó körök külpolitikájának belső ellentmondásai is fokozattabban jelentkeznek.

Gömbös Gyula — halála előtti — bukása, majd Darányi Kálmán miniszterelnökké való kinevezése 1936 őszén, elsősorban belpolitikai okokra vezethető vissza. De fontos szerepet játszottak benne az új nemzetközi helyzet diktálta tényezők is: a magyar uralkodó körök arra irányuló törekvése, hogy a gyorsan változó nemzetközi erőviszonyok közepette megfelelően módosítsák külpolitikai koncepciójukat. Ennek lényege így foglalható össze: a területi revízió szempontjából nélkülözhetetlen német kapcsolatok fenntartásával, sőt erősítésével, a német külpolitika támogatásával siettetni a kisantant felbomlását, mindenekelőtt Csehszlovákia elszigetelését, ugyanakkor a csökkenő jelentőségű olasz orientációt kiegészíteni egyrészt a nyugati kapcsolatok felélénkítésével, másrészt az ún. „horizontális" tengely (lengyel—osztrák—magyar—jugoszláv—olasz szövetség) megteremtésének szorgalmazásával.

Gömbös bukása azonban mindenekelőtt belső tényezők következménye. Közvetlen oka Gömbösnek és a kormánypárt Marton Béla vezette jobbszárnyának 1935 végén meghirdetett újabb „pártszervezési" kísérlete, amely a NEP jobbszárnyát teljes győzelemre akarja juttatni s a pártot egy faszisztajellegű tömegpárttá akarja alakítani. A kormánypárt valójában Bethlen István befolyása alatt álló „mérsékelt" ellenforradalmi csoportja s a polgári-kisgazdapárti ellenzék éles támadásba kezd Gömbös és a NEP szélső jobbszárnya ellen; Gömbös visszavonul, tagadja a „diktatúrás" törekvéseket, hajlandónak mutatkozik újabb engedményekre a zsidókérdésben is. Mindez azonban ellenzékét nem nyugtatja meg, de most már a szélsőjobboldalt is maga ellen hangolja; a zömmel a kormánypártban elhelyezkedő s ott már túlsúlyban levő szélsőjobboldali csoportok, amelyeket a fasizmus nemzetközi előretörése is tüzel, kezdenek elégedetlenné válni Gömbössel szemben; megalkuvással, a zsidókérdésben engedékenységgel, „szociális" programjának elhanyagolásával vádolják vezérüket. Gömbös így két tűz közé kerül.

Darányi Kálmán az ellenforradalmi rendszer felső államhivatalnoki rétegének szürke, passzív, minden komolyabb koncepció nélküli képviselője: éppen ezért esik rá az uralkodó körök választása. Kezdetben a szélsőjobboldal is ellenállás nélkül veszi tudomásul kinevezését; eléggé gyenge, erőtlen politikusnak tartja ahhoz, hogy elfogadja mint átmenetet egy tervezett, saját szája íze szerinti szélső jobboldali kormányzáshoz. A finánctőkés-arisztokrata körök viszont Gömbös betegségét, majd halálát és Darányi miniszterelnökké való kinevezését arra akarják felhasználni, hogy „zökkenőmentesen" egy, az új voszonyokhoz idomított politikára térjenek át. Ennek nemzetközi vonatkozásaira már utaltunk. A *belpolitikában*, miután a gazdasági válság legakutabb jelenségei elmúltak s a felszínre tört munkás- és dolgozó paraszti mozgalmakat — éppen a szélső jobboldal segítségével, leverték vagy leszerelték, — a finánctőkés-arisztokrata körök újra szeretnék visszaszorítani a Gömbös-kormány égisze alatt megerősödött középbirtokos-„középosztályi" szélsőjobboldali csoportokat.

Ez a szélsőjobboldal az ország további gyors fasizálását, totális diktatúrát akar, a kispolgári és értelmiségi rétegek megnyerése céljából nem riad vissza a különféle — ha még oly enyhe — „reformok" követelésétől sem; külpolitikai vonatkozásban az egyoldalú német orientáció teljessé tételét

kívánja, — szélsőjobboldali irányban, emellett gyors ütemben át akarja alakítani az ellenforradalom „hagyományos" rendjét, uralmi formáit, sőt, az uralkodó osztályok belső összetételét is. Darányi megbizatása éppen ezért az „alkotmányosság" megszilárdítása, a „diktatúrás" törekvések visszaszorítása, a „visszatérés" a bethleni kormányzási módszerekhez.

Egy ideig mind a kül-, mind a belpolitikában úgy látszik, hogy Darányi betölti megbizatását. A kormány hozzálát Gömbös túlságosan egy-, pontosabban kétoldalú külpolitikai vonalának módosításához. Elevenebbé válnak a kormány nyugati kapcsolatai. 1937 tavaszán tárgyalások kezdődnek a kisantant egyes államaihoz — Jugoszláviához és Romániához — való közeledés érdekében, amelyek ugyan elsősorban továbbra is Csehszlovákia elszigetelésére irányulnak, de, legalább is eleinte, az egyoldalú német túlsúly ellensúlyozásának a tervébe is illeszkednek; végül: a magyar kormány tapogatózó lépéseket tesz a „horizontális tengely" létrejötte érdekében. 1936 végén, 1937 elején Darányi, az uralkodó körök bethlenista szárnya és a polgári-kisgazdapárti ellenzék által ösztönözve, lépéseket tesz a belpolitikában is a szélső jobboldal bizonyos fokú visszaszorítására. A kormánypárt szélső jobboldali „tömegpárttá" való átalakítására irányuló törekvéseket leállítják. 1937 januárjában kibuktatják a NEP főtitkári székéből a totális pártszervezés fő szorgalmazóját: Marton Bélát.[81] Néhány hét múlva lemond Kozma Miklós belügyminiszter, a gömbösi garnitúra egyik prominens képviselője. Gömbös bukása, majd halála érzékenyen érinti a szélső jobboldali csoportok sok más tagját is.

A szélsőjobboldal növekvő ellenállással válaszol ezekre a lépésekre. Amilyen mértékben csökken a „felülről" várt és tervezett fajvédő-fasiszta „őrségváltás" reménye, olyan mértékben aktivizálódnak és fordulnak ezek a katonatiszti-államhivatalnoki-földesúri rétegek *kifelé* és *lefelé*, hogy — mint ezt a polgári és szociáldemokrata ellenzék akkor kifejezete — „alulról" harcolják ki a „diktatúrát".[82] 1937 első hónapjaiban a szélsőjobboldal ellenzéki akcióitól hangos az ország politikai közvéleménye. Legerősebb és legveszélyesebb erőit ekkor még távolról sem a nyilasok jelentik, hanem elsősorban a kormánypárt jobbszárnya; ennek aktivizálódása azonban mozgásba hozza a szélsőjobboldal minden csoportját és irányzatát. A NEP jobbszárnya, miután a párt vezetésében háttérbe szorult, a MOVE-ban és más fajvédő katonai szervezetekben igyekszik új támaszt keresni, és közeledik a szélsőjobboldal kormánypárton kívüli csoportjaihoz. A keresztény párt Csilléry András vezette jobbszárnya külön úri-fasiszta tömegszervezet, az ún. „kékkereszt mozgalom" létrehozásán fáradozik. Erősödik az egyetemi ifjúság ellenforradalmi szervezetének, a Turulnak a szélső jobboldali hangulata; a Budapesten és a vidéki egyetemi városokban szervezett tüntetések, utcai felvonulások nyílt fasiszta jelszavak és követelések jegyében zajlanak le.[83] Az úri faj-

[81] Marton Béla lemondó levelében kifogásolja, hogy idegen eszmék importjával vádolják; pedig a „nemzeti egység mozgalma" nem külföldről importált mozgalom, de az igaz, hogy „közös kiinduló pontja van a fasizmussal és a hitlerizmussal, mert a három nemzetnek olyan kérdéseket kell megoldania, amelyek erős központi hatalmat igényelnek". — Népszava, 1937. jan. 10.

[82] Ld. Mónus Illés beszámolóját az SzDP 1937 márciusi országos választmányának ülésén (Népszava, 1937. márc. 13.), valamint a Kisgazdapárt 1937 febr.—márciusi gyűléseiről szóló sajtóbeszámolókat.

[83] A budapesti tüntetésen a szónok arról beszél, hogy a Turulnak vissza kell térnie eredeti szelleméhez, 1919-hez; a fajvédők munkássága most „népi gyökerektől táplálva" kell hogy célhoz érjen. — Népszava, 1937. febr. 23.

védő szélsőjobboldalnak ez a növekvő ellenzékisége új, erős politikai és hangulati támaszt nyújt a nyilas-fasiszta csoportoknak: nemcsak Szálasi pártja fokozza tevékenységét, hanem a többi, Festetics, Pálffy, Balogh István stb.-féle nemzeti szocialista frakció is. Az 1937 februárban tartott budapesti, miskolci, pécsi nyilas-gyűléseken parázs botrányok és verekedések zajlanak le; a rendőrök nem annyira a rend védelmében, mint inkább a nyilas-ellenes antifasisztákkal szemben lépnek fel.[84] S ami még jellegzetesebb: újabb szoros szálak szövődnek a szélső jobboldal kormánypárti és azon kívüli, valamint nyilas-fasiszta irányzatai között. Csilléry és Szálasi felújítják 1936 tavaszán kezdeményezett, de később megszakadt kapcsolataikat; a turulisták fasiszta mozgolódása mögött az a Kémeri-Nagy Imre áll, aki ugyancsak Szálasival tart kapcsolatot és csakhamar hozzá is csatlakozik; Szálasi tárgyalásokat folytat az egyetemi ifjúság jobboldali szervezeteivel.[85]

Az uralkodó körök bethlenista szárnya, valamint a kisgazdapárti és szociáldemokrata ellenzék nagy aggodalommal figyeli a szélsőjobboldal aktivizálódását. Bethlen István a bal- és jobboldali szélsőségek veszélyéről nyilatkozik, s a polgári-liberális ellenzéket az „alkotmányvédő" kormány támogatására szólítja fel.[86] A NEP Bethlenhez közel álló, „csáklyás" csoportja a szélsőjobboldal puccs-készülődéseinek felszámolását sürgeti. A kisgazdapárt éles hangon kel ki a „diktatúrás" törekvések ellen. A szociáldemokrata párt 1937 márciusi országos választmányi ülése ugyancsak a szélsőjobboldal visszaszorítását követeli, s ehhez kész ismét — éppen úgy mint Gömbös halála után — támogatást nyújtani a felső uralkodó köröknek.[87] A kiéleződött politikai küzdelemben az ellenzék rámutat a szélsőjobboldal fő társadalmi bázisát alkotó rétegekre is: a „diktatúrás", fasiszta, horogkeresztes mozgalmak fő hordozóját az állami bürokráciában, a vidéki közigazgatásban, a „középosztály" dzsentroid elemeiben jelöli meg.[88] Szekfű Gyula „Középosztály és választójog" c. cikkében éles hangon bírálja a szélső jobboldal politika fő támaszát, az „uralkodó középosztályt", amely alatt — többé-kevésbé találóan — a középbirtokosságot, az államhivatalnokokat és a „magasabb értelmiségiek" rétegét érti.[89]

Ez az az időszak, amikor a sajtóban és a parlamentben először kerül komolyan szóba a „szélső jobboldali izgatás" veszélye, elsősorban a „legradikálisabb" Szálasi-féle Nemzet Akaratának Pártja szélsőséges uszító tevékenysége. Szálasi és mozgalma 1937 márciusában először szerepel a parlamentben, mint interpellációs téma.[90] Szálasi pártját, s általában a nyilasokat a „konzervatív"-ellenforradalmi körök növekvő félelemmel szemlélik: kezdik olyan mozgalomnak tekintetni, amely mozgásba hozhatja a kizsákmányolt nyomorgó tömegeket, mindenekelőtt a nincstelen parasztságot.[91]

[84] Ld. Népszava, 1937. febr. 23., 24. stb.
[85] PI. Cs. j. ö. 1937. jan. 15.
[86] 8 órai Ujság, 1937. márc. 16. és 1937. máj. 31.
[87] Népszava, 1937. márc. 13. — A szociáldemokrata párt elméleti és politikai magatartását a monográfia más helyen elemzi.
[88] Uo. — Népszava, 1937. jan. 3.
[89] Korunk Szava, 1936 dec.
[90] Országgyűlési Napló, 1937. márc.
[91] Találóan írja a Népszavában Veres Péter, hogy a polgári sajtó nyilas mozgalommal szembeni félelme mögött az uralkodó köröknek az a tapasztalata áll, hogy a nincstelen parasztságot nem sikerült befolyásuk alá vonni, a parasztság „szembenállása az egész polgári társadalommal: tény". Népszava, 1937. febr. 14.

A finánctőkés-arisztokrata körök, a polgári-kisgazdapárti ellenzék támogatásával, végül is 1937 tavaszán visszavonulásra késztetik a szélső jobboldal túlságosan előre merészkedett csoportjait. Darányi megbuktatásának terve kudarcot vall. A kormány komolyabb intézkedéseket tesz a „radikális" nyilas mozgalmak ellen: meggyorsítják a már régebben betiltott Böszörmény-féle „kaszáskeresztes mozgalom" tagjainak bírósági felelősségre vonását; április 16-án a belügyminiszter feloszlatja a Nemzet Akaratának Pártját, Szálasit és a párt sok aktivistáját letartóztatja.[92] A letartóztatott „mozgalmistákat" hamarosan szabadon bocsátják. Tíz nap múlva Szálasit is kiengedik, miután a törvényszék nem jogerősen három hónapi fogházra ítélte.[93]

Mindez azonban távolról sem jelenti azt, hogy a felső uralkodó réteg és a kormány a szélső jobboldal elleni harcot valóban komolyan végig akarja és tudja vinni. Darányi, aki márciusban maga is elismerte, hogy a szélső jobboldal puccsra szevezkedik, csakhamar úgy nyilatkozik, hogy szó sincs „diktatúrás" veszélyről, az egészet a „bomlasztó elemek" találták ki.[94] Miután a szélső jobboldalt bizonyos mértékig visszaszorították, hozzáfognak az ellentétek elsimításához. Ez a politika egyenesen következik az ellenforradalmi rendszer jellegéből és belső erőviszonyaiból, s egyben rávilágít annak egész mechanizmusára. Kifejezi azt, az ellentéteknél sokkal erősebb egymásra utaltságot és felbonthatatlan kapcsolatot, amely a 30-as években különösképpen fennállt a finánctőkés-arisztokrata uralkodó körök és a katonatisztihivatalnoki-földesúri szélső jobboldal között. Ezt az egymásra utaltságot, a belső ellentétek élesedése ellenére, a most tárgyalt időszakban több tényező erősíti: egyrészt a német fasizmus előrenyomulása, a területi revízió közeli megvalósításának reménye, a fegyverkezés, a hadseregfejlesztés, általában a szélső jobboldal által megszállva tartott vezérkar és hadsereg szerepének növekedése. Nem nélkülözhetik az uralkodó körök a helyi közigazgatásban és terror-apparátusban döntő erőt jelentő szélső jobboldalt a baloldali mozgalom elleni harcban sem. 1937 nemcsak a fasiszta erők aktivizálódásának az ideje, hanem új demokratikus és szocialista törekvéseknek a kezdete is: a kommunista párt ebben az időben dolgozza ki hazai viszonyokra a népfront-politikát, nő a kommunista és szociáldemokrata dolgozók ellenállása a fasiszta mozgalommal szemben, radikális társadalomkritikával jelentkezik a falukutatók mozgalma, programot hirdet a Márciusi Front, — kezdenek kibontakozni egy „veszélyes" népfront-mozgalom körvonalai.

Mindemellett azonban komoly gondot okoz a felső uralkodó köröknek a szélső jobboldal „radikális" nyilas irányzatának az erősödése is. Ha túlságosan eltaszítják maguktól a katonatiszti-hivatalnoki-középbirtokos rétegeket, félő, hogy azoknak nemcsak — mint eddig — egyes csoportjai, hanem többsége a nyilasokhoz csatlakozik, megnövelve ezzel egy külső erőkre támaszkodó nemzeti szocialista mozgalom és „radikális" őrségváltás lehetőségét. Hogy ezt elkerüljék, igyekeznek elsimítani az ellentéteket, s olyan „reformokat" hozni, amelyek — elgondolásuk szerint — lefékezik az „úri" szélső jobboldal ellenzékiségét. Így kerül sor 1937 folyamán a szellemi munkanélküliség sorozatos minisztertanácsi tárgyalására s az ún. „Nemzeti Önállósí-

[92] *Sombor-Schweinitzer :* i. m. 29. l.
[93] Uo. és Népszava, 1937. ápr. 24.
[94] Népszava, 1937. ápr. 17.

tási Alap" megteremtésére. Az 1937 nyarán kezdeményezett, fegyverkezést és hadseregfejlesztést célzó előkészítő munkák ugyan közvetlenül a felső uralkodó körök külpolitikai és gazdasági érdekeit szolgálják, de egyben a szélső jobboldal „kibékítésének" a vonalába is illeszkednek. Más intézkedések — a minimális munkabér megállapításáról s a munkaviszony szabályozásáról szóló rendeletek — a szociális feszültség enyhítésére s a természetesen továbbra is fő veszélyként értékelt baloldali mozgalmak megelőzésére, de egyben a fasiszta demagógia tömeghatásának a visszaszorítására is irányulnak. Végül: e lépéseket néhány „közjogi" törvény tető alá hozásával egészítik ki (a kormányzó és a felsőház jogkörének kiterjesztése). E törvények tovább fokozzák az egész rendszer diktatórikus, antidemokratikus vonásait, már előre újabb reakciós korrekciókkal bástyázzák körül a készülő új, titkos választójogi törvényt, — anélkül, hogy bármiféle komoly biztosítékot jelentenének a szélső jobboldal térnyerésével szemben.

Ez az egész politika csak egy irányban mutatkozik hatásosnak, amiben teljes az uralkodó osztályok különböző rétegeinek és irányzatainak az egysége: a baloldali, demokratikus mozgalmak elleni küzdelemben. A kommunisták üldözése, a szociáldemokrata szervezetek vesztegzár alá helyezése tovább fokozódik, s kiegészül a falukutató írók elleni hajszával. De a többi célt az uralkodó köröknek nem sikerül elérniök. Az „úri" szélső jobboldalt a kapott engedmények nem elégítik ki, a belső szociális ellentétek nem enyhülnek, a nyilasokkal szemben alkalmazott intézkedések gyengék és következetlenek, — mindez alkalmas talaj a nyilas-fasiszta mozgalom további erősödésére.

*

A NAP betiltása, Szálasi és aktivistáinak letartóztatása, szabadon bocsátása, majd Szálasi újbóli bíróság elé állítása 1937 júliusában — csak átmeneti megtorpanást idéznek elő a magyarországi nyilas mozgalomban. Sőt, a hatósági eljárások, a sajtó nagy hírverése egyenesen hozzájárul Szálasi és mozgalma tekintélyének további növekedéséhez a faszisztа csoportok körében. Tovább folyik a mozgalom „radikális"-anarchista szárnyának az agitációja; a nyilas csoportok utcai tüntetései, provokációi, baloldali munkások és zsidók elleni terror-akciói szaporodnak.[95] Amikor Szálasit egy rövid időre ismét letartóztatják, az „Első Szociálnacionálé Végrehajtó Bizottsága" e szavakkal fordul a „Magyar Testvérekhez": „...Míg idekinn ünnepet tartanak a feudál szabadzsákmány nagytőkései és azok csatlósai, ugyanakkor egy rab rács mögött erős akarattal, nyílt tekintettel néz a messzeségbe."[96] Szálasi a mozgalom „úri"-táborához más hangon szól: teljes fegyverbarátságot követel Német- és Olaszországgal, a zsidókérdés radikális megoldását ígéri és újra megismétli:

[95] Így kerül sor 1937 júniusában a szociáldemokrata párt hűvösvölgyi népünnepélye elleni revolveres nyilas merényletre; fasiszta suhancok Balaton menti és római-parti provokációira; a nyilas garázdálkodásra válaszul szept. 17-én kommunista és szocialista ifjúmunkások fellépésére a Tompa utcai nyilasgyűlés ellen. — Népszava, 1937. jún. 29., szept. 18. és *Sombor-Schweinitzer:* i. m. 18. l.

[96] „Magyar Testvérek!" Az Első Szociálnacionálé V. B. röpirata. OL. BM. Szálasi-per. 2. tekercs.

„a magyar munkást ki fogom szabadítani a nemzetközi marxista bilincsekből és át fogom hozni a magyar nemzeti szocialista eszme szolgálatába".[97]

1937 második felében a nemzeti szocialista mozgalmak ereje kétségtelenül jelentősen növekszik. Ez nem annyira tömegbefolyásuk komolyabb kiszélesedésével, mint inkább két jellegzetes mozzanattal függ össze: egyrészt az „úri"-középosztályi szélső jobboldal újabb elemeinek a nyilasok felé fordulásával, másrészt a különböző fasiszta pártok és csoportok egyesülési törekvéseivel.

Darányi lépései, bár néhány hónapra valamelyest csökkentik a belpolitikai feszültséget, mint láttuk, nem oldják fel a fasizmus nemzetközi előretöréséből is új és új ösztönzést merítő szélsőjobboldal s a felső uralkodó körök ellentéteit. A szélsőjobboldal „ellenzékisége", természetesen, továbbra is sokféle, árnyalatilag eltérő politikai magatartásban jut kifejezésre, de a lényeg: az „úri"-fasiszta, szalon-nyilas és „radikálisabb" nyilas irányzatok egymáshoz való további közeledése. A kormánypárt jobbszárnya visszahúzódik s NEP-en kívüli szélsőjobboldali kapcsolatainak erősítésével készül egy számára kedvezőbb helyzetre, hogy újra aktivitásba lépjen. Ezek a kapcsolatok most már kiterjednek közvetlenül a nyilas mozgalomra is: Mecsér András, a kormánypárt jobbszárnyának egyik vezetője, aki már régóta a németek bizalmi embere, pl. Szálasi háttérben álló támogatójává válik;[98] amikor—nem sokkal a MOVE-puccs felszámolása után — az „alkotmányvédő" Drózdy Győző képviselő a NEP értekezletén nyilas-ellenes beszédet akar tartani, ezt a kormánypárt jobbszárnya megakadályozza.[99] A hadsereg tisztikarának zöme, látva, hogy Németország sorra rúgja fel a versaillesi szerződés pontjait, attól fél, hogy Magyarország lekésik, s egyre elégedetlenebb a kormány szerinte „lagymatag" hadseregfejlesztési terveivel; egyes csoportjai a nyilasok többé-kevésbé nyílt támogatóivá válnak, mások — főleg a hadsereg és a vezérkar felső vezetésében — egy nyíltan ellenzéki „úri"-fasiszta állásponton a kormány és a nyilasok között helyezkednek el. Jellemző erre Rácz Jenő, a honvédvezérkar főnöke politikai magatartásának alakulása. Rácz Jenő 1945-ben, a népbíróság előtt tett vallomásában elmondotta, hogy politikai térre őt „a honvédség állapotának megismerése" vitte. 1937 májusában a vezérkarral tervet dolgoztatott ki, mely egymilliárd hétszázezer pengőt követelt a hadsereg fejlesztésére. A tervezetben kitért belpolitikai problémákra is, amelyeket a honvédség szempontjából fontosaknak tartott: a megfelelő katona-anyag biztosítása érdekében szükség van valamilyen földbirtokreformra, s meg kell szabadulni a „zsidó túlsúly" veszedelmeitől. Miután többszöri tárgyalások után kiderült, hogy követeléseit a kormány túlzottaknak tartja, 1938 januárjában felmentését kérte.[100] Csakhamar egyike lett a nyilasok iránti „megértés" szószólóinak.[101]

[97] „Igen kedves magyar testvérem." Szálasi 4. sz. körlevele. 1937. júl. OL. BM. Szálasi-per. Uo.

[98] *Sombor-Schweinitzer:* i. m. 11. l.

[99] Népszava, 1937. ápr. — „MOVE-puccs"-nak a korabeli politikai közvélemény a kormánypárti szélső jobboldal 1937 tavaszi szervezkedését nevezte.

[100] BM. NB. 4419/45. Endre László és társai népbírósági pere. Rácz Jenő 1938 januári lemondását nem fogadták el. 1938 májusában az Imrédy-kormány honvédelmi minisztere lesz, bár szélső jobboldali ellenzéki álláspontját nem adja fel. Később Imrédy Béla Magyar Megújulás Pártjának egyik vezetője, majd a Sztójay-bábkormány miniszterelnökhelyettese.

[101] *Sombor-Schweinitzer:* i. m. 26. l.

A szélsőjobboldal más elemei viszont szervezetileg is a nyilas mozgalomba olvadnak. Ebben az időben „ismeri fel" nemzeti szocialista „meggyőződését" Hubay Kálmán, a nyilas párt későbbi „másodvezére", Gömbös Gyula egyik újságíró-kreatúrája, aki 1936-ban még két kormánypárti napilap felelős szerkesztője, de Gömbös halála után karrierje megakad, s 1937 végén a szerkesztői állásokból eltávolítják.[102] Jellemző, s az 1937 őszén alakuló „nyilas-egységgel" közvetlenül is kapcsolatban álló példa vitéz Endre László politikai pályafutása. Mint gödöllői járási főszolgabíró 1937 januárjában a kormánypárt nem hivatalos jelöltjeként indul a lovasberényi időközi választáson, de a NEP hivatalos jelöltjével szemben súlyos vereséget szenved. 1937 júniusában már mint ellenzéki fasiszta „pártvezér" tűnik fel: megalakítja a Fajvédő Szocialista Pártot és párthelyiségül bérbe veszi az Andrássy-út 60. számú ház — a későbbi hírhedt nyilas központ — néhány szobáját.[103] 1937 augusztusában találkozik Szálasival s vele „életszerződést" köt; eszerint Endre László „pártjából" és a betiltott NAP-ból új pártot hoznak létre, neve: Magyar Nemzeti Szocialista Párt. Fenntartás nélkül elismeri Szálasi vezérségét és a „hungarizmust", mint az egyesült párt „elméletét".[104]

1937 nyaráig az egymással torzsalkodó, hol egyesülő, hol szétváló nemzeti szocialista pártok és csoportok között nem alakult ki egyetlen olyan irányzat sem, amely a nyilas tábor személyi ellentétein úrrá tudott volna lenni s többé-kevésbé egységes mederbe tudta volna terelni a különféle árnyalatú csoportokat. Most, a fasiszta mozgalom számára kedvező külső és belső viszonyok között, bizonyos fokig módosul a helyzet; a nyilas frakciók maguk is úgy látják, hogy valamiféle összefogás nélkül nem képesek kihasználni a lehetőségeket. Hogy az „egység" Szálasi és a mozgalma körül kezd kikristályosodni, azt számos ok magyarázza. Szálasi, a régebben fellépett vezérkedő konjunktúra-lovagokkal ellentétben, még nem veszítette el tekintélyét: ellenkezőleg, a persze következetlen hatósági üldözések — 1937 novemberében, még mindig nem jogerősen, tíz hónapi fogházra ítélik[105] — a mártír dicsfényével övezik. Mint láttuk, ő az egyetlen nyilas vezér, aki nemcsak megtűri, hanem tudatosan szervezi a különböző fasiszta csoportok „radikális" terrorista elemeit; ez a legaktivabb „mozgalmista" pretoriánus gárda 1937 őszére már nagyrészt hozzá csatlakozott. Ő rendelkezik a legjobb kapcsolatokkal a hadsereg és főleg a vezérkar tisztikara felé, — ennek a rétegnek a támogatása nélkülözhetetlen a magyarországi fasiszta mozgalom számára. Tekintélyének növekedéséhez hozzájárul „ideológiai' és politikai fanatizmusa is. Végül, de nem utolsó sorban: egyre jobban érdeklődnek iránta a fasiszta Németország hivatalos körei.

[102] BM. NB. 865/946. Hubay Kálmán népbírósági pere.

[103] *Sombor-Schweinitzer:* i. m. 17—18. l.

[104] BM. NB. 4419/45. Endre László és társai népbírósági pere. 105—108. l. — Az „életszerződés" ezenkívül kimondja, hogy a szövetség mindkét felet egész életére köti, hozzá minden nemzeti szocialista pártvezető csatlakozhatik. Az új párt programjából, az általánosságokon kívül, csak az olvasható ki, hogy *feltétlenül kormányzóhű* s a versaillesi szerződést becikkelyező törvényeket nem ismeri el. Az „életszerződés" utolsó mondata: „A szerződést Isten, haza, nemzet, magyarság és kormányzóhűség szellemében és valóságában kötöttük . . . Budapesten, 1937 aug. 1-én a magyar nemzeti szocializmus egyesítése alapján." Ezzel az egyesüléssel jut Szálasi nem sokkal később az Andrássy út 60. sz. házhoz. — Endre Lászlót 1938 januárjában Pest vármegyei alispánná választják.

[105] Ld. a 69. sz. jegyzetet.

A nyilas mozgalmak német kapcsolatairól ebben az időben még meglehetősen keveset tudunk. Nem mintha ezek a kapcsolatok nem álltak volna fenn, hanem mert forrásaink ebben a tekintetben túlnyomórészt némák. Azt tudjuk, hogy szinte mindegyik nyilas frakció igyekezett szálakat keresni Németország hivatalos körei felé részben a budapesti német követségen keresztül, részben közvetlenül: alig volt olyan önjelölt „vezér", aki ne járt volna Németországban s ne ajánlkozott volna fel Hitlernek, vagy a náci párt embereinek.[106] Az is nyilvánvaló, hogy Szálasi és Csia Sándor már 1936 őszi németországi útjuk során tárgyaltak — és feltehetően kapcsolatba is léptek — hivatalos német körökkel. Csia Sándor, Szálasi helyettese 1936 óta a német kapcsolatok felelőse volt.[107] 1937 őszén Szálasihoz csatlakozik Rothen Ferenc, a magyarországi német kisebbségi mozgalom egyik aktivistája. A párt külügyi vezetője lesz azzal a megbizatással, hogy Szálasi számára biztosítsa a német külügyminisztérium támogatását.[108] Hogy Rothen német ügynök volt, s nyilvánvalóan német utasításra csatlakozott Szálasihoz, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy néhány hónap múlva elhagyja Magyarországot s a német külügyminisztérium kelet-európai osztályának referense, az egyik legfontosabb magyarországi hírszerző központ vezetője lesz.[109]

Szálasi mozgalmára Németországban eleinte nemigen figyeltek fel, részben a mozgalom kezdetlegessége miatt, részben tájékozatlanságból. Az 1937-es év azonban ebben a tekintetben is fordulatot hoz: a német sajtó növekvő érdeklődést tanúsít iránta. Különösen 1937 őszi újabb törvényszéki tárgyalása és elítélése vált ki széles körű visszhangot: vezető német lapok — az Essener National Zeitung, a Kölnische Zeitung, a Deutsche Allgemeine Zeitung — hasábokon keresztül számolnak be a tárgyalásról és dicsőítik a fasiszta vezért.[110] A Berliner Tageblatt, többek között, a következő szavakkal „jósolja meg" Szálasi jövőjét: „...az a nagy érdeklődés, amellyel a közönség a tárgyalást figyelemmel kísérte és az a lelkesedés, amellyel a néptömegek a mozgalmat körülveszik, mutatja, hogy milyen fenséges szerep és nagyszerű hivatás vár még Szálasira Magyarország történetében."[111] Göring lapja, az Essener National Zeitung ugyancsak állást foglal Szálasi mellett s kijelenti: „...az a hungarizmus, amelyet Szálasi Ferenc hirdet, egyedül nyújt lehetőséget arra, hogy Magyarország dunamenti vezető szerepet töltsön be."[112] Mindez új jelenség: mindeddig a német hivatalos körök a nyilvánosság előtt meglehetősen tartózkodóan viseltettek a különböző magyar nemzeti szocialista „vezérek" és csoportok iránt. A magyarországi nyilas sajtó, természetesen, dicsekedve hivatkozik most ezekre a lelkes német állásfoglalásokra,[113] amelyek nem tévesztik el hatásukat a szélső jobboldal különböző rétegeire.

[106] Böszörmény Zoltán németországi útja során Hitlernél is volt kihallgatáson; Festetics Sándor gróf a budapesti német követtel tárgyalt stb.

[107] BM. NB. 4419/45. Endre László és társai népbírósági pere. Baky László vallomása.

[108] *Sombor-Schweinitzer:* i. m. 21. l.

[109] BM. NB. 4419/45. Endre László és társai népbírósági pere. 241. l.

[110] Virradat, 1936. dec. 6.

[111] Berliner Tageblatt, 1937. dec. 2.

[112] *Sombor-Schweinitzer:* i. m. 21. l. — A fasiszta Németországnak a valóságban esze ágában se volt, hogy Magyarországnak dunamenti vezető szerepet szánjon.

[113] Virradat, 1937. dec. 6.

A nyilas „egységet" — amelyet minden jel szerint a fasiszta Németország is szorgalmaz — persze nem könnyű megteremteni.[114] Hiába írja ez időtájt Erdélyi József versében:

„Testvéreim, ha egy a cél, // olyan mindegy: ki a vezér"—[115]

a fasiszta vezérek nem egykönnyen mondanak le „elsőbbségükről". Személyes torzsalkodásaiknak és egymás elleni áskálódásaiknak azonban politikai háttere is van. A nyilas frakciók vezető gárdája, mint láttuk, lényegében azonos társadalmi rétegből, az ellenforradalom földesúri, katonatiszti, hivatalnoki és csak részben kispolgári elemeiből táplálkozik, de komoly nézeteltérések állnak fenn közöttük egy kérdésben: a fasiszta „radikalizmushoz" való viszony kérdésében. A 40 000 holdas nyilas gróf, Festetics Sándor Nemzeti Szocialista Pártja Szálasi táborát túl radikálisnak tartja, egy ilyen mozgalomtól egy gróf még akkor is retteg, ha nyilas. Szakít is Balogh István debreceni fasiszta vezérrel[116] és híveivel, akik Szálasihoz vonzódnak, s ehelyett a másik nyilas gróf, Pálffy Fidél ugyancsak „mérsékelt" csoportjával köt „szervezési és baráti egyezséget".[117] Visszautasítja az egyesülést és Szálasi vezérségét a Salló János vezetése alatt álló „úri"-értelmiségi fasiszta Nemzeti Front is; Salló nyilatkozatában kijelenti: nagy hiba, hogy a mozgalomban nincs egység, de „az egység létrehozása iránti törekvéseknek nem szabad... a vezérkeresésben kimerülniök... sokkal fontosabb egyelőre a vezetőréteg problémája" —, hiányolja Szálasi mozgalmában a vezetők kellő „gazdaságpolitikai" tudását, szervezőképességét, politikai érzékét.[118]

Mindennek ellenére a nyilas egység-törekvések 1937 őszén bizonyos eredményre vezetnek. Október 23-án — hosszas előkészítő tárgyalások után — a budai Vigadóban a nyilvánossággal is közlik ifj. Balogh István „Egyesült Magyar Nemzeti Szocialista Pártja", Endre László és gróf Széchenyi Lajos „Fajvédő Szocialista Pártja" s néhány más nemzeti szocialista frakció és párttöredék egyesülését Szálasi mozgalmával.[119] Érdekes, hogy az egyesülést bejelentő szónok Szálasi betiltott pártját, a NAP-ot „a félrevezetett kaszáskeresztes tábor" utódjaként említi. A gyűlés nagyobbrészt „úri"-középosztályi, kisebb részben kispolgári közönsége nagy ünneplésben részesíti Szálasit, aki katonás mondatokban fejtegeti „a hungarizmus" három alappillérét: az erkölcsi (igaz Istenhit, igaz Krisztus-szeretet), a szellemi és az anyagi „pillért" (minden a népi közösségé, melyet az állam testesít meg; „a népi közösség felépítésében a paraszt a nemzettartó, a munkás a nemzetépítő, az értelmiség a

[114] A monográfia más helyén nyer bizonyítást, hogy az egységet sose tudták — és nem is tudhatták — létrehozni.

[115] Ék. Erdélyi József verse a Virradat 1937. aug. 30-i számában.

[116] Az 1935. évi választásokon csak két „nemzeti szocialista" jutott be a parlamentbe: Festetics Sándor gróf és szövetségese, ifj. Balogh István.

[117] *Hubay Kálmán:* Darányi Kálmán és a mozgalom kibontakozása. Előadás a Nyilaskeresztes Párt tanfolyamán 1940. (Orsz. Széchényi kvt. Sokszorosítás.)

[118] Salló nyilatkozatában kifejti, hogy „a Nemzeti Front Európa legelső jobboldali mozgalmának, az orkánként indult, de sajnos hamar elült 1919—20-as magyar nacionalizmusnak eszmei alapjaihoz tér vissza. Erre a sajátosan magyar alapra állította a Nemzeti Front azt az építményt, amely a magyar szocializmust jelenti." Érdekes egyébként az a megállapítása, hogy „... az úgynevezett szélső jobboldali mozgalmak aktivitása tulajdonképpen csak Gömbös Gyula halála után indult meg..." Virradat, 1937. dec. 4.

[119] A többi frakció és párttöredék: Pálffy Fidél pártjának egyik főkerülete, Irredenta Tábor, Festetics mozgalmának főkerülete. Virradat, 1937. okt. 24. és *Sombor-Schweinitzer:* i. m. 20. l.

nemzetvezető és irányító és a hadsereg a nemzetvédő hatalom"). Beszédének néhány jellegzetes mondata: „A mi népi közösségünk iparral rendelkező magasfokú parasztállamot akar, nem pedig paraszttal rendelkező alacsonyfokú iparállamot." „A magyar nemzeti szocialista mozgalom a munkásnak, ennek az elkeseredett szocialistának számára hazát és munkástisztelő nemzetet teremt." „A hadsereg... nem politizál, világnézetét azonban a szolgálati szabályzat lefektette", e világnézet három pillére: istenfélelem, hazaszeretet és fegyelem. Szálasi beszédében kijelenti, hogy „a magyar nemzeti szocialista mozgalom mélységes hódolattal bocsátja a kibontakozás tervét a Kormányzó úr Őfőméltósága magas színe elé", s végül még három sarkalatos tételt közöl: 1. A kibontakozás csak a kormányzó személyével képzelhető el; 2. a fegyveres karhatalmat egy fő kezébe kell összevonni, a csendőrség, rendőrség is a hadsereg alá kell tartozzék;[120] 3. a magyar „népi közösség" fő feladata a bolsevizmus elleni harc.[121] A magyarországi nemzeti szocializmus arculatának jellemzéséhez figyelemre méltó még Málnási Ödön[122] beszéde, aki a magyar fasizmus és a kereszténység elválaszthatatlan kapcsolatát hangsúlyozza, kimutatva, hogy a „hungarizmus nem új pogányság". Az „egyesülési" nagygyűlés után Málnási levelet fogalmaz a Vatikán számára, ebben a magyar nemzeti szocializmus „szociáletikai" forrásául az evangéliumot jelöli meg; a levelet Szálasi elküldi a pápának.[123]

Az egyesülés által létrejött Magyar Nemzeti Szocialista Párt élére három tagú vezetőség kerül, Szálasi Ferenc, ifj. Balogh István és gróf Széchenyi Lajos személyében, de Szálasi csakhamar formálisan is a párt teljhatalmú vezére lesz.[124] E mozgalmon kívül 1937 végére még három nyilas párt, ill. csoport marad a porondon: Festetics gróf azonos nevű pártja, Pálffy Fidél Egyesült Nemzeti Szocialista Pártja és Salló János Nemzeti Frontja. Néhány hónap múlva a Festetics-párt túlnyomó része is Szálasi mozgalmába olvad, vezére pedig visszavonul; a Nemzeti Front veszít jelentőségéből s később — vezérét kivéve — ugyancsak átáll Szálasihoz.

Ilyen körülmények között éri Magyarországot 1938 elejétől az Anschluss előszele, majd maga az Anschluss, s ezzel párhuzamosan a fellendülő nyilas mozgalom áradata.

Lackó Miklós

[120] E követelés arra irányult, hogy a csendőrséget és a rendőrséget vonják ki az „alkotmányos"-ellenforradalmi körök befolyása alatt álló Belügyminisztérium hatásköréből.

[121] Virradat, 1937. okt. 24.

[122] Málnási Ödön, egri jogakadémiai tanár és történész 1937 őszén csatlakozik Szálasihoz s a mozgalom egyik fő „ideológusa" lesz. BM. NB. 837/46. dr. Málnási Ödön népbírósági pere. 33. l.

[123] Uo.

[124] Nem sokkal az egyesülés után Szálasi kizárja a pártból ifj. Balogh Istvánt és Kémeri-Nagy Imrét. Baloghék novemberben egy debreceni nyilas gyűlésen I. Miklós néven Horthyt királlyá kiáltják ki. Az eseten Horthy és a kormány felháborodik; a politikai baklövést Szálasi kizárással torolja meg. *Hubay Kálmán :* i. m.

ДАННЫЕ К ИСТОРИИ ДВИЖЕНИЯ СКРЕЩЕННЫХ СТРЕЛ В ВЕНГРИИ (1935—1937)

Резюме

Настоящее исследование является частью большой монографии, посвященной истории и социальной базе национально-социальных движений в Венгрии.

После изложения политической и «идеологической» деятельности Ференца Салаши до 1935 года автор дает подробную характеристику программы, политической и организационной деятельности Партии Воли нации, первой политической организации Салаши, созданной в начале 1935 года. Сначала эта партия немногим отличалась от расплодившихся в 30-ые годы аграрно-фашистских организаций «господского» среднего класса. Подобно другим гуруппам скрещенных стрел движение Салаши пошло на подъем только после отставки, точнее, после смерти Гёмбёша, оно начало вызывать все более широкий отклик в крайне правых офицерских, чиновничьих и средне-помещичьих кругах Венгрии, в первую очередь, среди тех элементов, которые стояли далеко от господствующей верхушки. Однако осенью 1936 года в движении Салаши наступил значительный поворот. Салаши, вернувшись из своей поездки по Германии, своей агитацией сознательно обратился к «низшим классам народа», к рабочим. В результате этого его партия быстро завоевала себе «радикальных» мелкобуржуазных анархистских активистов различных фашистских групп. Однако, когда весной 1937 года Партия Воли нации была запрещена — подобно другим группам скрещенных стрел — она не представляла сколько-нибудь значительной силы в стране.

Салаши со своим движением несомнено «в благоприятное время» появился на арене политической жизни. К 1936—37 годам различные мелкие фашистские партии и группки находились в состоянии кризиса и разложения. Салаши выступил «в благоприятное время» и с точки зрения всего внешнего и внутреннего политического положения страны. Его появление совпало с широким развертыванием внешнеполитической агрессивности фашистской Германии и Италии, с усилиями венгерских капиталистических, аристократических господствующих кругов уравновесить одностороннюю внешнюю политику Гёмбёша — при сохранении и даже усилении немецкой и итальянской ориентации, — оно совпало с их стремлением оттеснить стремившиеся к тотальному фашизму крайне-правые офицерские, чиновничьи и помещичьи слои. В первый период деятельности Кальмана Дарани в качестве премьер министра стремление господствующих кругов привело к тому, что «господские» крайне-правые элементы перешли к оппозиции. Группы, стоявшие близко к господствующей верхушке, заняли фашистскую позицию между правительством и сторонниками скрещенных стрел, а низшие группы «господского среднего класса» все больше приближались к движению скрещенных стрел. При такой ситуации само правительство стало поддерживать многие требования крайне-правых, оно сочетало эту политику, правда непоследовательно, — с борьбой против «радикального» фашистского направления. При помощи таких методов, однако, нельзя было обуздать движение скрещенных стрел. Противоречия между господствующей верхушкой и «господскими» крайне-правыми сохранились, внутреннее социальное напряжение не ослабло, выступление против движения скрещенных стрел было слабым и непоследовательным. Эта политика является действенной только против левых движений, которые господствующие классы единогласно считали главной опасностью.

На этой почве фашистское движение скрещенных стрел в течение 1937 года продолжало усиливаться в Венгрии. Венгерские «национал-социалисты» получили большую поддержку от фашистской Германии. По немецкому наущению различные национально-социалистические фракции предприняли шаги для создания единого движения скрещенных стрел. Осенью 1937 года в движение Салаши влилось несколько групп и фракций скрещенных стрел, и вскоре движение Салаши стало самой значительной национал-социалистической группой в Венгрии.

М. Лацко

CONTRIBUTION A L'HISTOIRE DU MOUVEMENT DES CROIX-FLECHÉES DE HONGRIE, 1935—1937

Resumé

La présente étude fait partie d'une monographie plus ample à rédiger sur l'histoire des mouvements «nationaux socialistes» de Hongrie et sur leur base sociale.

Ayant précisé l'activité politique et idéologique déployée par Ferenc Szálasi avant 1935 l'étude borsse un tableau fouillé sur le programme et l'organisation du Parti de la Volonté de la Nation, première organisation politique créée par Szálasi au commencement de 1935. Comparé aux organisations agraires-fascistes recrutant leurs adhérents parmi la gentry et devenues plus fréquentes au cours des années 30 le début du Parti n'en accusa point de divergences marquées. Similairement aux autres groupes fascistes ce n'est qu'après l'échec puis la mort de Gyula Gömbös, chef du cabinet, que le mouvement de Szálasi témoigna d'un essor plus remarquable et avait de plus vastes répercussions dans les couches des officiers, des fonctionnaires d'État et des propriétaires fonciers moyens ralliées à l'extrême droite, couches qui se recruitaient en premier lieu parmi les éléments se trouvant plus éloignés des hauts milieux dominants. Cependant en automne 1936 le mouvement de Szálasi se vit caractérisé par un tournant décisif. Après un «voyage d'étude» fait en Allemagne Szálasi lança une propagande consciente du côté des «classes inférieures» la classe ouvrière et les villes; le parti réussit sous peu de se rallier les activistes «radicaux» petits-bourgeois-anarchistes, partisans des différents groupes fascistes. Lors de son interdiction survenue au printemps de 1937 le parti de la Volonté de la Nation, pareillement aux autres groupes fascistes, ne représenta pas encore une force considérable dans le pays.

Il n'y a pas de doute que le mouvement de Szálasi débutât en «temps utile» dans la vie politique. Vers 1936—37 les différents petits partis et groupes fascistes se trouvèrent en état d'effondrement. Mais les débuts de Szálasi arrivèrent en «temps utile» même en ce qui concerne la situation intérieure du pays: c'est la période où l'activité et l'agressivité témoignées par l'Allemagne et l'Italie fascistes sur le plan de la politique extérieure se développèrent sur un terrain de plus en plus large, où les cercles dirigeants hongrois monopolistes-aristocrates, tout en appuyant et renforçant l'orientation allemande et italienne, entendaient contrebalancer la politique unilatérale pratiquée par Gyula Gömbös et visaient à réprimer les couches des officiers, des fonctionnaires d'État et des propriétaires fonciers extrêmes-droitistes renforcées à cette époque. Leurs aspirations à cet égard conduisirent au début du gouvernement de Kálmán Darányi à réprimer en opposition l'extrême droite de la gentry; les éléments des couches appartenant à l'extrême droite et se trouvant plus rapprochées des cercles dirigeants, couches adoptant une position fasciste, occupèrent une place intermédiaire entre le gouvernement et les croix-flechées; les couches inférieures de la classe moyenne par contre se rallièrent de plus en plus étroitement aux croix-flêchées. Dans la situation donnée le gouvernement, lui, se fit le porte-parole de nombreuses revendications clamées par l'extrême droite; cette politique se vit combiée en même temps par la lutte livrée — encore que d'une façon inconséquente — à la tendance «radicale» fasciste. Ce moyen ne s'affirma cependant pas susceptible de dompter le mouvement fasciste: les antagonismes existant entre les milieux dominants et l'extrême droite de la gentry ne cessèrent de subsister, la tention sociale à l'intérieur du pays ne connut point d'apaisement, les mesures prises contre les croix-flêchées témoignèrent de faiblesse et d'inconséquence. Cette politique ne s'avéra efficace qu'en ce qui concerne la gauche que les classes dominantes ne cessèrent pas d'estimer comme étant le plus dangereux péril.

Grâce à cette athmosphère le mouvement fasciste des croix-flêchées de Hongrie connut un nouvel essor au cours de l'année 1937. Les «socialistes nationaux» hongrois bénéficiaient d'un soutien de plus en plus accentué de la part de l'Allemagne fasciste. Sous l'aiguillon des Allemands les différentes fractions nationales-socialistes portaient des efforts vers la création d'une unité à former les croix-flêchées. En automne 1937 le mouvement de Szálasi finit par incorporer plusieurs groupes et fractions des croix-flêchées et devint par là le plus important groupe national-socialiste en Hongrie.

M. Lackó

AZ ÓZDI VASMŰ TÖRTÉNETE A FELSZABADULÁS IDŐSZAKÁBAN

II. rész

III

Az üzemi bizottsági választásokat előkészítő kampány márciusban kezdődött el. A kommunista pártnak nem sikerült elfogadtatnia a szociáldemokratákkal azt a javaslatát, hogy paritásos alapon rendezzék meg a választásokat. Így mindkét részről az energia jelentős részét az előkészületek kötötték le, ami bizonyos mértékig háttérbe szorította a foglalkozást a termelés kérdéseivel. S mint ilyenkor szükségszerűen előfordul, az agitatív tevékenység néhol túlzásokat is produkált. A gyárban található jobboldali elemek is akcióba léptek, s arra törekedtek, hogy a két párt között élezzék a viszonyt. Emellett megpróbálták az üzemi bizottság jelentőségét kicsinyíteni, s arról igyekeztek meggyőzni egyeseket, hogy nincs értelme a szavazásnak. Ha ezek a reakciós elemek nem is tudtak bázist szerezni maguknak, azért némi hatást gyakoroltak a választások eredményére.[99] A szakszervezet, a kommunista párt, a szociáldemokrata párt, valamint a gyárvezetőség által delegált tagokból létrejött jelölő bizottságban lefolytatott tárgyalás eredményeképpen megegyezés jött létre a jelöltek személyét illetően. A jelöltek névsorát március 22-én a gyár összes hirdetőtábláin kifüggesztették.[100] A választásokat március 25-re, vasárnapra tűzték ki. Választásra 5 ezer munkás és 200 tisztviselő volt jogosult. A választás reggel 9 órától 16 óráig tartott. A szavazás lajstromos volt. A szavazatszedő bizottság Mauks Miklós szakszervezeti elnökből mint a bizottság elnökéből valamint a két munkáspárt egy-egy tagjából és két pártonkívüli tisztviselőből állt. A bizottság jelentése szerint 2272 munkás szavazott le. Érvénytelen volt 303 szavazat. A választáson a munkások nem egészen 46 százaléka vett csak részt. Ebben kétségkívül közre játszott, hogy a választást munkaszüneti napon tartották, s így közlekedési nehézségek is közrejátszottak. A távolmaradás azonban ezzel csak részben magyarázható, mert több közlekedési eszközt sikerült a szavazók rendelkezésére bocsátani. Nagyobb szerepe volt ennél az általános fizikai fáradtságnak, másrészt a vasárnaponkénti „batyuzásnak". A munkások egy része nem értette meg az üzemi bizottság jelentőségét, ezeknek az öntudatával volt probléma, egy kisebb részük pedig szemben állt azokkal a politikai változásokkal, melyek a gyárban történtek. A kommunista párt listájára 879-en, a szociáldemokrata pártéra pedig 1090-en szavaztak. A tisztviselők, akik külön listára szavaztak, 148 érvényes és 4 ér-

[99] Kubancsik István, Kubancsik László, Válóczi Elek, Leniczki Gyula és Mitterpach Pál személyes közlése.

[100] OL. RMSV Rt. vez. ig. lev. 1945—46. 279. dosszié. Választási jegyzőkönyv. Az iratot közli *Szilágyi Gábor :* Iratok a Rimamurányi Salgótarjáni Vasmű üzemi bizottságának történetéhez 1945—46-ban. Levéltári Közlemények. 1960. 290. s k. l. (a továbbiakban: Iratok . . .). Szilágyi Gábor 26 iratot közölt a folyóirat 290—308. lapján.

vénytelen szavazatot adtak le.[101] Annak ellenére, hogy a gyárban több volt az MKP tagjainak a száma, mint az SzDP-nek, ez utóbbi befolyása mégis erősebbnek bizonyult, mert szervezettebb volt a gyárban, mint a kommunista párt.[102] Az üzemi bizottságnak 20 rendes és 19 póttagja lett.[103]

A rendes tagok közül 9 a szociáldemokrata párt, 7 a kommunista párt tagja, 4 pedig pártonkívüli tisztviselő, a póttagok közül 8 a szociáldemokrata párt, 7 a kommunista párt tagja, míg 4 pártonkívüli tisztviselő volt. A szavazatszedő bizottság elrendelte, hogy az üzemi bizottság első alakuló ülését 1945. március 29-én, délután 3 órakor tartsa meg, s tagjai a Nemzeti Bizottság elnökének kezébe tegyék le a fogadalmat.[104]

Március 29-én az üzemi bizottság valóban megtartotta alakuló közgyűlését. A megválasztott rendes és póttagok közül összesen 32-en jelentek meg.[105] Az üzemi bizottság tagjai a Nemzeti Bizottság őket üdvözlő elnöke, Mauks Miklós kezébe letették a fogadalmat, s ezzel az aktussal az üzemi bizottságot beiktatták funkciójába. Az üzemi bizottság és a nemzeti bizottság között hatalmi kapcsolat nem állott fenn. A korelnök javaslatára az üzemi bizottság elnöke, elnökhelyettese, az igazoló és fegyelmi, valamint az ellenőrző bizottság megválasztására került sor. A jegyzőkönyv szerint „az üb. tagjai Kubancsik István, és Kollárik János tagokat jelölik az elnöki tisztségbe. Csépányi Kömi István titkos szavazást kér. A korelnök elrendeli a titkos szavazást... A megejtett titkos szavazás Kubancsik Istvánt választja meg elnöknek. Kubancsik István elnök megköszöni az üb. bizalmát és igéretet tesz, hogy minden erejéből az üb. hasznos és súlyos felelősségteljes munkáján fog dolgozni."[106] A jelenlevő 32 szavazó közül 11 volt a kommunista párt, 15 a szociáldemokrata párt tagja, hatan pártonkívüliek voltak. Kubancsik István kommunista volt. Népszerűsége a termelési bizottság elnöki funkciójában végzett kiemelkedő munkáján nyugodott. Jelölése, majd megválasztása az MKP befolyását is tükrözte a megválasztott üzemi bizottság tagsága körében.

Elnökhelyettessé egyhangúlag Kollárik Jánost, egy baloldali meggyőződésű, a munkásokkal jó kapcsolatot tartó műszaki tisztviselőt választották meg.[107]

Az üzemi bizottság az igazoló és fegyelmi bizottság megválasztása után úgy döntött, hogy két—három függetlenített tagja legyen. Ezután meghallgatta az igazgatóság munkájának ellenőrzéséről szóló jelentést. A beszámoló szerint „a gyár vezetősége a koksz beszerzésére nem tett semmi lépést, Pécsre kell menni megpróbálni kokszot szerezni. A fő cél ma minél kevesebb anyaggal, minél több munkát végeztetni. Korszerű gépeket kellene beszerezni, de a vezérigazgatóság... személyesen kijelentette, hogy a nagy beruházást kerülni kell. Az orosz rendeléseket nem kezelik kellő lelkiismeretességgel. A gyár vezetőségében visszamaradt fasisztákat igyekeznek megvédeni. Igaz, hogy

[101] Uo.
[102] PI Arch. 2/5—16 (Borsod II. 18.) Nógrádi Sándor 1945. jún. 14-i beszámolója.
[103] OL RMSV Rt. vez. ig. lev. 1945—46. 279. dosszié. Választási jegyzőkönyv. Iratok... — A jegyzőkönyv csupán 18 póttag nevét közli. Viszont a március 29-i üzemi bizottsági alakuló ülés jegyzőkönyve szerint a választási jegyzőkönyvvel ellentétben az üzemi bizottságnak nem 18, hanem 19 póttagja volt.
[104] Uo.
[105] Uo. — Iratok...
[106] Uo.
[107] Uo.

sok alaptalan vád is érkezett be. A vádolásnál elővigyázatosak legyünk. Az üzemek helyreállításánál a műszaki tisztviselők elismerésreméltó szorgalmas munkát végeztek, szabotálás nincs. A gyárat korszerűsíteni kell, hogy aktív legyen. Éberséggel dolgozzon az üb., vigyázzon, hogy az ügyek vezetése kezéből ki ne csússzon."[108]

A közgyűlés a beszámolóval kapcsolatban csak egy határozatot hozott, egy szakembert és két bizottsági tagot Pécsre küldött, hogy a termeléshez nélkülözhetetlen kokszot megszerezzék. Ez azonban nem jelentette a többi probléma figyelmen kívül hagyását. Az új üzemi bizottságnak tagjai voltak a termelési bizottság tagjai is, így jól ismerték a problémákat, de olyan kérdésekről volt itt szó, amelyek alaposabb megvizsgálásra szorultak, és a megoldás útja körültekintő megfontolást igényelt.

Az üzemi bizottság előtt kettős feladat állt: az elért termelési eredmények további növelésének az elősegítése és a tőke korlátozásának eredményes végrehajtása hathatós munkásellenőrzés útján. E feladatok sikeres megvalósításának feltétele: a helyi munkáspártok akcióegységének létrehozása és kiszélesítése, a nemzeti összefogás politikájának megértése és alkalmazása, továbbá az üzemi bizottság és a munkáspártok közötti szoros kapcsolat kialakítása volt. E politikai feltételek megteremtése nélkül nem lehetett volna eredményeket elérni a munkásság megnyerése és a munkafegyelem megszilárdítása, a munkások anyagi, szociális védelme terén, továbbá a reakció felszámolásáért folytatott harcban.

Április 4-én az igazgatóság külön köriratban is tudatta, hogy az üzemi bizottság megalakult és működését megkezdte. A körirat ismertette a bizottság hatáskörét. Az igazgatóság köriratában kiemelte, hogy „az Üzemi Bizottsággal a munkaadót Ózdon képviselő gyárigazgató szoros összeköttetést tart fenn, s azt a hatáskörébe tartozó kérdésekben állandóan tájékoztatja". — Ugyanakkor nyomatékosan aláhúzta, hogy — „az üzemekben rendelkezéseket kiadni, csak a gyárigazgató jogosult, az üzemi csoportok, illetve az üzemek vezetői és helyettesei útján".[109]

A köriratban ez utóbbi mondata előre jelezte az üzemi bizottság és a tőkés vezetés között kibontakozó harcot. Az igazgatóság az 50.100-as rendeletre támaszkodva a termelési bizottság munkáján keresztül megvalósult munkásellenőrzés hatékonyságát akarta csökkenteni. A törvényesen megválasztott üzemi bizottság pedig a termelési bizottság hatáskörét nemcsak fenn akarta tartani, hanem még teljesebbé és átfogóbbá szándékozott tenni.

E harc kimenetele azonban, a helyi erőviszonyok alakulásán túl, elsősorban attól függött, hogy a központi hatalomban a forradalmi erők együttesen tovább tudnak-e haladni a megkezdett úton. A munkáspártok akcióegysége megerősödik-e, tartós lesz-e, országosan és helyileg egyaránt.

1945 április végén a két munkáspárt központi vezetősége nyílt levelet intézett tagjaihoz az akcióegység erősítése érdekében. „Minden közös célkitűzéseinket valóra tudjuk váltani — olvasható a nyílt levélben —, ha az előttünk álló nagy és nehéz feladatok felismerésében az eddiginél szorosabban dolgozunk együtt". Mindent meg kell tenni — hív fel a levél —, hogy sem az üzemi bizottságokban, sem másutt, semmiféle kérdésben ne kerüljön szembe

[108] Uo.

[109] OL. RMSV Rt. ált. 416. csomó. Általános gyári ügyek és uo. 468. csomó. Köriratok, hirdetmények 1945—46.

egymással a két párt tagsága. Mindenütt állandó összekötő bizottságok létesítését és rendszeres működését javasolja a nyílt levél, melyeknek a közös problémák megoldására tett közös erőfeszítéseket kell megbeszélniök. Kétségtelen — olvasható —, hogy az együttműködés nem könnyű, hiszen hosszú időn keresztül szembenállt egymással a két párt. Aki azonban a régmúlt harcaira emlékezve ellenzi az együttműködést, az a reakció kezére játszik. Az akcióegységet nem manővernek, taktikának s nem rövid időre szóló, ideiglenes programnak kell tekinteni.[110]

A nyílt levél közzétételét az tette szükségessé, hogy az akcióegység terén különböző visszásságok jelentkeztek, s a levél egyben figyelmeztetésül szolgált mindazok számára, akik le akartak térni a helyes útról. Ózdon is kezdett kialakulni a szociáldemokrata pártban az a csoport, amely nem az ellentétek, a súrlódás megszüntetésére, hanem ellenkezőleg, a két párt közötti viszony kiélezésére törekedett. Ezek a kommunista párt tagjai egyrészének hibás magatartására rámutatva, nem a problémák megoldását keresték, hanem a meglevő visszásságokat felnagyították s arra törekedtek, hogy a szociáldemokrata pártvezetőség mereven elzárkózzék a kérdések megtárgyalásától.[111]

Pedig a reakció odáig merészkedett, hogy május 1-én az utcákon fasiszta röpcédulák jelentek meg. Erőteljesen folyt a reakciós hírverés is, arról igyekeztek meggyőzni az embereket, hogy az angolok nemsokára bevonulnak Magyarországra.[112]

A reakció nyílt jelentkezése után sem csökkent az SzDP-ben meghúzódó jobboldali csoportok harca a kommunisták ellen. Sőt, fokozták káros tevékenységüket. A kommunistákat lépésről-lépésre akarták kiszorítani a helyi vezetésből. Ennek érdekében saját befolyásuk növelésére törekedtek. Nem léptek fel a munkafegyelem megsértői ellen. A reakciósok körében is bázisuk szélesítését remélték megvalósítani azzal, hogy kiálltak a le nem igazolt emberek mellett.[113] Különböző jobboldali elemek pozícióba juttatását is szorgalmazták.[114]

A jobboldali tendenciák erősödését mutatta a május 30—31-én lezajlott szakszervezeti választás is. A két munkáspárt vezetősége abban egyezett meg, hogy titkos szavazással fogják megválasztani a szakszervezet új vezetőségét. Az előkészület alatt két szociáldemokrata röplap jelent meg, amelyben élesen támadták a kommunistákat. A szakszervezetben ülő jobboldali szociáldemokraták a választás utánig 1000 tagkönyvet visszatartottak. Így e könyvtulajdonosok nem szavazhattak le. Ugyanakkor kb. 200 szavazólappal kevesebbet adtak ki, mint ahány szavazó volt.[115] Mindezek ellenére a kommunista párt listájára 1697-en, a szociáldemokrata listára pedig csak 1226-an szavaztak. A kommunista pártnak 16 tagja, a szociáldemokrata pártnak 12 tagja került a szakszervezet vezetőségébe, melynek elnöke és titkára is kommunista lett.[116] A vezetőségbe bekerült szociáldemokraták többsége baloldali volt.[117]

[110] Népszava, 1945. ápr. 27. A két munkáspárt nyílt levele.
[111] PI Arch. 2/5—16 (Borsod, II—18) Nógrádi Sándor 1945. jún. 14-i beszámolója.
[112] Uo. 2/5—16 (Borsod, II—18) Nógrádi Sándor 1945. jún. 14-i beszámolója.
[113] Uo. 2/5—16 (Borsod II.—23)1945. júl. 3-i jelentés.
[114] Uo. 2/5—16 (Borsod 2/18) Nógrádi Sándor 1945. jún. 4. beszámolója.
[115] Uo. (Borsod II—15) 1945. jún. 2-i jelentés.
[116] Uo. A két párt jelöltjeinek listája megtalálható: OL RMSV Rt. ált. 468. cs. Köriratok, hirdetmények, 1945—46. Az időpont elírás folytán június 31—31-re keltezett.
[117] Kubancsik László és Válóczi Elek visszaemlékezése.

A jobboldali csoport erősödését segítette az SzDP indokolatlan megnövekedése is. 1945 július végén 3217 tagja volt Ózdon az SzDP-nek.[118] A tagtoborzás során a párt soraiba sok olyan ember került, akik a munkásegység ellen küzdöttek, illetve azt rosszul értelmezték.

Ugyanebben az időben az ózdi kommunista szervezetnek csak valamivel több mint 2500 tagja volt. A kommunista pártnak mégis erősebb volt a befolyása, nagyobb a tekintélye. Elérte, hogy az üzemi dolgozók pártszervezete lett, hogy a munkások szerették és becsülték a kommunistákat.[119]

A jobboldali erők aktívabb működésének ellensúlyozására Ózdon a kommunista párt vezetői arra törekedtek, hogy az SzDP-ben a többségben levő baloldali erőkkel megerősítsék az akcióegységet, a pártonkívüli becsületes munkásokkal szélesítsék kapcsolataikat, és a párton belül fellépjenek minden gőg és parancsolgatás ellen. Május 27-én a kommunista párt gyűlésén Oszip István főispán, a májusi értekezlet programját ismertetve, nagy teret szentelt a két munkáspárt együttműködésének és fellépett az akcióegységet akadályozó tényezők ellen.[120] Rónai Sándor, aki az értekezleten szintén felszólalt, többek között arra hívta fel mindkét párt tagjait, hogy „... . . a szociáldemokrata és kommunista munkás egyaránt fogadja meg vezetőségének szavát, éljen békében egymás mellett és csatlakozzon az újjáépítés munkájához."[121]

1945 júniusában megalakult a kommunista párt Borsod megyei pártbizottsága, mely egyik fő feladataként szintén az akcióegység megteremtését jelölte meg.[122]

Az együttműködést gátló magatartás május végén az ózdi kommunisták egy részének sorában még elég erős volt. A kritika, a pártnapok, a röpgyűlések és a személyes beszélgetések hatására azonban a túlzó nézeteket hirdető kommunisták közül mind többen kezdték megérteni, hogy helytelen a szociáldemokrata párttal szemben elfoglalt általánosító balos álláspontjuk. A szociáldemokrata párt vezetői is lépéseket tettek az akcióegység megszilárdítása érdekében.[123] Természetesen mindez nem jelentette azt, hogy az akcióegység kérdésében teljes lett volna az összhang, minden probléma megoldódott volna, s e téren a negatív tendenciák véglegesen megszűntek volna mindkét részről, kétségtelen azonban, hogy a feszültség jelentős mértékben csökkent, az ellentétek jelentősen háttérbe szorultak. A továbbiakban is éberen kellett ügyelni azonban, hogy újabb visszaesések ne következhessenek be.

Az akcióegység terén jelentkező javulás következtében a politikai irányvonal megvalósítására tett erőfeszítések megerősödtek, s eredményesebbé váltak.

[118] A létszámjelentésnek nincs pontos dátuma. A SzDP kongresszusait előkészítő bizottság számára Rónai Sándornak kellett létszámjelentést adnia, ebből azonban hiányzik az ózdi szervezet létszámjelentése (PI Arch. 53—33). Valószínű, hogy a jelentés elküldése után érkezett meg az ózdi szervezet jelentése, mely egyébként más pártszervezetek jelentéseivel együtt található a jelzett 53/3—33 számú dossziéban.

[119] PI Arch. K 5/1986. Az Üzemi Titkárok Országos Értekezletén „A nagyüzemi kommunista pártszervezetek munkájáról és feladatairól" szóló referátum.

[120] Szabad Magyarország, 1945. máj. 30.

[121] Uo. — A május 10, 17. és 24-én lezajlott szociáldemokrata országos értekezlet is az együttműködés mellett foglalt állást. (A Szociáldemokrata Párt XXXIV. kongresszusi jelentése, az 1943—45. kongresszusi évekről. 1945. augusztus 18—19—20-án. Bpest. 1945. 26—27. l.)

[122] Szabad Magyarország, 1945. jún. 23.

[123] P. I. Arch. 2/5—16/Borsod II.—20/1945—17-i jelentés és uo. Borsod 2/32/45—VIII. 10-i SzDP taggyűlésről készített feljegyzés.

Nógrádi Sándor a Központi Vezetőség Országos Szervezési Osztályán tartott beszámolójában június 14-én a következőket jelentette ki: „Ózdon nagyüzem van: legjobb a helyzet a maga tendenciájában, fejlődésében: nemrégiben még a szociáldemokraták túlsúlyban voltak, nekünk ugyan több tagunk volt, de szervezetileg gyengébbek voltunk. Befolyásunk, kádereink gyengék voltak, nem tudtunk megbírkózni a szociáldemokrata vezetőkkel. Most kb. az a helyzet, hogy három hét leforgása alatt a szociáldemokratáktól 500 tag jött át a kommunista pártba, köztük egy üzemi bizottsági tag is, úgy hogy ha az arányt nézzük, a választások után 9 : 7 volt a szociáldemokraták javára, ma pedig 8 : 8 az arányszám. Átjöttek értelmes szakszervezeti emberek, a java jön át hozzánk. Ez természetesen nagyon állhatatos, rendszeres munkának az eredménye, amelyet a helyi elvtársakkal (köztük Práth elvtárs) hajtottunk végre."[124] Július végéig a szociáldemokrata pártból a kommunista pártba 700-an léptek át.[125] A szociáldemokrata pártban sok baloldali maradt, akik révén sikerült a későbbiekben is ellensúlyozni a jobboldal törekvéseit.

A kommunisták politikai munkáját nagyban elősegítette az üzemi pártszervezetek megalakítása. Korábban aktívahálózat működött, melyen keresztül a pártvezetőség tartotta a kapcsolatot a tagsággal.[126] Az elvégzendő feladatok, a párttagság bevonása a munkába, a párttagság fejlődése megkövetelte pártszervezetek létrehozását a műhelyekben. Az üzemi szervezetek május végén mint 10-es egységű csoportok jöttek létre. Június 14-ig 192 ilyen szervezet alakult.[127] A tizes csoportok vezetői egy-egy műhelyen belül együttesen beszélték meg a problémákat. A szociáldemokrata párt később hasonló szervezési formát épített ki.[128] Augusztusban a tizes bizalmi rendszer fenntartásával több csoport egyesülése következtében nagyobb pártszervezetek jöttek létre, melyek vezetőséget választottak, s létrehozták a gyár pártbizottságát.

A kommunisták nagy figyelmet fordítottak az agitációra. Ennek egyik formája a faliújság volt. A „Szabad Magyarország" 1945. augusztus 12-i cikke írja a fali újságokról, hogy „komoly termelési beszámolók mellett éles gúnnyal ostorozzák a tapasztalható hibákat".

Az agitáció másik formája volt a röpgyűlés. Ezeken a műhely egész kollektívája részt vett, sok esetben a szociáldemokratákkal közösen rendezték. A népnevelő hálózatot is kiépítették, 1945. június 2. és 14. között propagandistaképző tanfolyamot szerveztek, melynek vidéki hallgatói is voltak.[129]

A szervezeti formák fokozatos kialakítása rendszeresebbé tette a párt mindennapi munkáját, növelte a párttagság felelősségét és szélesítette a pártdemokráciát.

[124] Uo. 2/5—16 (Borsod, II—18.) Nógrádi Sándor és más területi bizottságok beszámolójából részleteket közöl *Rákosi Sándor* (Párttörténeti Közlemények, 1960. 219—240. l.).

[125] Uo. K/5/1986. Az Üzemi Titkárok Országos Értekezletén. „A nagyüzemi kommunista pártszervezetek munkájáról és feladatairól" szóló referátum.

[126] Uo. 2/5—16 (Borsod II—18.) Nógrádi Sándor 1945. jún. 14-i beszámolója. — A május 17-i jelentés szerint Ózdon ilyen szervezeti felépítés még nem volt (uo. 2/5—16. Borsod II—11) 1945. máj. 17-i jelentés.

[127] Uo. 2/5—16 (Borsod II—11) 1945. máj. 17-i jelentés.

[128] Válóczi Elek, Kubancsik László és Mitterpach Gyula személyes visszaemlékezése.

[129] PI Arch. 2/5—16 (Borsod II—17) 1945. jún. 17-i jelentés.

A helyi pártszervezetekben jelentkező elhajlások a vasmű üzemi bizottságának munkájában is tükröződtek. Az elhajlások a tőke alulról történő korlátozásának mind szélesebb alkalmazásáért folyó harcban fékezőleg hatottak. A tőkés vezetés az adott lehetőségeken belül a belső ellentéteket igyekezett a maga hasznára kamatoztatni.

Az üzemi bizottság az alakuló ülésen — mint láttuk — úgy döntött, hogy az első héten felméri a megoldásra váró halaszthatatlan feladatokat. A feladat tisztázása során helyesen ismerte fel, hogy az előrehaladás kulcskérdése a vasmű megtisztítása a népellenes reakciós elemektől. Az április 10-i ülésen felülbírálták az ideiglenes igazolási, illetve munkábalépési engedélyeket. Ennek során több személyt elbocsátottak, alacsonyabb munkakörbe helyeztek, de volt, akinek kérését pártolólag terjesztették az igazgatóság elé.[130] Az április 21-i ülésen pedig bejelentették, hogy május 2-án a 2. sz. igazoló bizottság megkezdi működését.

Az üzemi bizottságnak a reakciós elemek ellen irányuló tevékenysége a vezérigazgatóság ellenállásába ütközött. A vezérigazgatóság a vasmű igazgatóságához írott május 8-i levelében leszögezte: „... a felvétel és elbocsájtás olyan kérdések például, amelyek nem tartoznak az üzemi bizottságok hatáskörébe".[131] A vasmű igazgatója a fenti utasításnak megfelelően az üzemi bizottság tudta nélkül több esetben állított munkába embereket.[132]

Az igazoltatások elkezdése a gyáron belül kedvezően hatott ugyan a szilárduló munkafegyelemre, de ellenkező folyamatnak is elindítójává vált. Az igazoló eljárásokat a reakciósok és egyes jobboldali szociáldemokraták a munkafegyelem lazítására, a hanyag munkások fedezésére használták fel. Rágalmazó vádaskodások kaptak lábra. A munkavezetők és ennél magasabb beosztásban dolgozók nem merték a normális munkafegyelmet megkövetelni még akkor sem, ha nem volt semmi takargatni valójuk. Hovatovább ez a folyamat a vasműben dolgozó egész műszaki értelmiség elleni támadássá kezdett kifejlődni.[133] Ez azért alakulhatott így, mert a kommunisták között is voltak olyanok, akik feleslegesnek tartották a nemzet demokratikus erőinek összefogását. A területi bizottság jelentése szerint Ózd azon körzetbe tartozott, ahol a tagság egy jelentékeny része nem értette meg a demokratikus politika folytatásának szükségességét.[134]

Ez többek között kifejezésre jutott a munkásság és a műszaki értelmiség helyes viszonyának meg nem értésében is. „Diósgyőrön, Ózdon, Borsodmegyében általános volt az a hangulat — mondotta Nógrádi Sándor a májusi konferencián —, hogy el kell távolítani a műszaki tisztviselőket, azokat is, akik itt maradtak."[135]

E káros szemlélet csak részben függött össze 1919 emlékével. Véleményünk szerint a meg nem értés az ózdi viszonyok szükségszerű terméke volt. A párttagság döntő része — mint láttuk — munkásmozgalmi múlttal nem

[130] Ózdi Vasmű üzemi levéltár. ÜB iratok.
[131] Iratok . . .
[132] Ózdi Üzemi Levéltár ÜB iratok 1945. ápr. jkv.
[133] PI Arch. 2/5—16 (Borsod II—20) 1945. jún. 7-i jelentés.
[134] Uo. 2/5—16/Borsod II—17. A Területi Bizottság máj. 17-i jelentése.
[135] „Harc az újjáépítésért". Az MKP 1945. máj. 20—21-én tartott országos értekezletének jegyzőkönyve. MKP kiadás 36—37. l. — Ennek lett a következménye, hogy a Vasmű műszaki értelmiségének többségét április végén letartóztatták, néhány nap múlva azonban visszaengedték őket munkahelyükre.

rendelkezett. Az ózdi munkások az ellenforradalom egész rendszerét megvetették, de többségük csak belsőleg lázadt fel ellene. A felszabadulás az ózdi munkásokban a fasizmus által beléjük fojtott szabadság és demokrácia iránti vágy hatalmas energiáit hozta felszínre. A gyakorolható szabadságjogokat kevésnek tartották. A felszabadított, politikailag iskolázatlan erő kispolgári radikalizmusban jelentkezett. A radikalizmust táplálta még az a tény, hogy a munkások napról-napra nagy erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy a termelés színvonalát a lehetőségekhez képest maximális szintre emeljék, olyan körülmények között, amikor úgyszólván a létfenntartásuk is problémákat okozott. A gyár vezetőségében pedig ugyanazon személyekkel találkoztak, akiktől a hosszú évek során kisebb-nagyobb sérelmeket szenvedtek el.

A munkások tőke ellen indított korai, túlzott támadása, mely akkor gyakorlatilag a műszaki értelmiség-ellenességben jutott kifejezésre, bármennyire a forradalmiság jegyében bontakozott ki, az adott történelmi szituációban nem a haladás, nem a fejlődés gyorsítását segítette, hanem annak gátjául szolgált. Így adódhatott, hogy a becsületes, jószándékú munkások e törekvése ugyanabba az irányba hatott, mint a rekaciósok, jobboldali szociáldemokraták és a zavarosban halászni kívánók dezorganizáló magatartása. A kommunista párt felső szervei azonban már korán felismerték e káros tendenciát és határozott lépéseket tettek e túlzások gyors felszámolására. Májusban Práth Károlyt küldték az ózdi pártszervezet élére, s az új titkár a pártvezetéssel egyetemben határozottan fellépett az eléggé el nem ítélhető baloldali túlzások ellen.

Június 2-án a kommunista párt ózdi vezetősége levelet intézett a gyár igazgatóságához, hogy az MKP májusi országos értekezletén elhangzott, az újjáépítésre vonatkozó intenciók ózdi vonatkozásait megbeszéljék. „A kommunista párt — hangzott a levél — vezetőségi ülésén határozat formájában döntött arról, hogy minden eszközzel részt kíván vállalni az újjáépítés munkájában. A tegnapi nap folyamán ebben az ügyben már személyesen is folytattunk megbeszélést az igazgató úrral. A megbeszélés eredményeként folyó hó 4-én hétfőn délután 5 órakor a kommunista párt helyiségének nagytermében fogjuk megtartani a fenti tárgyú megbeszélést, amelyre ezúton tisztelettel meghívjuk a gyár igazgatóságát, az üzemi bizottságot, a gyár mérnöki karát, műszaki tisztviselőit, továbbá a szakmunkások vezetőit (esztergályos, lakatos, kovács, asztalos, ács előmunkásokat és bizalmiakat)..."[136] Az ülésen több felszólalás hangzott el. Az értekezletről szóló tudósítás — melyet a párttitkár írt — arról számol be, hogy a kijelölt feladatok realitását a technikai értelmiség és munkások közötti javuló kapcsolat teszi lehetővé.[137] Az értekezleten vállalták, hogy még azon a héten üzembe helyeznek egy újabb 10 ezer voltos gőzturbinát, s a mezőgazdasági szerszámok gyártására kúpoló kemencét építenek,[138] június folyamán pedig 500 vagon terméket szállítanak jóvátételre. Elfogadtak egy olyan javaslatot is, hogy június 15-től 20 db vagont kijavítanak, s a jóvátételen kívül sineket, alátét anyagokat s kocsik építéséhez, javításához szükséges fazon vasakat, lemezeket gyártanak.[139] Június 13-án gyári

[136] OL RMSV Rt. ált. 417. csomó, az MKP ózdi szervezetével való levelezés.
[137] Szabad Magyarország, 1945. jún. 8. Ózd az újjáépítés posztján.
[138] Jún. 14-én Nógrádi Sándor, a Miskolci Területi Bizottság beszámolójában már megemlíti, hogy a vállalásokat teljesítették. (PI Arch. 2/5—16 (Borsod II—18.).
[139] Uo. PI Arch. 2/5—16 (Borsod II. 18.).

értekezletet tartottak. Ezen 1200-an vettek részt. Az értekezleten a kommunista párt tagjai az értelmiség védelmében szólaltak fel, követelték, szűnjék meg az ok nélküli hajsza a mérnökök és művezetők ellen.[140] Ugyanebben az időben kétszer is összehívták az értelmiségieket, hogy a problémákat, félreértéseket tisztázzák.[141]

A kommunista párt erőfeszítései sikerrel is jártak. A vitáknak, a taggyűléseknek, a pártnapoknak, a központ által Ózdra is eljuttatott propagandafüzeteknek és a propagandista képző tanfolyamnak megvolt az eredménye. Jóval kevesebb lett azoknak a száma, akik szemben álltak a párt politikai irányvonalával, az egyre következetesebbé váló erőfeszítések komoly erjedést eredményeztek. Júniusban pl. a helyes politikai vonallal szemben állók kétszer is megpróbálkoztak, hogy pártnapon adjanak hangot elképzeléseiknek, törekvéseiknek. E frakciós törekvést azonban mind a két ízben leszerelték, elszigetelték.[142] A gyári értelmiségiek jelentős része, ha ingadozásokkal is, ha megtorpanásokkal is, de elindult azon az úton, hogy konzervativizmusát feloldja, megértőbb szemmel nézze a munkások erőfeszítéseit és a közös munkán keresztül közelebb kerüljön hozzájuk.

A műszaki értelmiség ellenes magatartás felszámolásáért folyó harccal egyidőben az üzemi bizottság határozott intézkedéseket szorgalmazott az igazgatóságnál a munkafegyelem megsértői ellen. Maga is számos intézkedést hozott. Április 16-i ülésén elhatározta, hogy akik kimaradoznak a munkából, nem kaphatják meg a lakás- és villanypótlékot. Ezen az ülésen bejelentették, hogy vizsgálatot folytattak a kórházban, aminek során kiderült, hogy sok a szimuláns.[143] Az üzemi bizottság május 9-én határozatilag kimondta, hogy az asztalosok magáncélokra sarukat nem készíthetnek.[144] Fellépett az üzemi lopások, a feketézés ellen, igyekezett olyan légkört kialakítani, amely a lógásoknak, a korrupciónak elejét vette. Ezt a bizalmi hálózaton keresztül röpgyűlések tartásával és a faliújságon megjelenő cikkek útján igyekezett kialakítani. Élt a dicséret és a jutalmazás módszerével is,[145] de nem riadt vissza a megtorlásoktól sem. Az üzemi bizottság nem a népszerűséget hajszolta, nem az egyes munkás, hanem az egész munkásság érdekét képviselte.

A termelés fokozása terén rendkívül jelentős lépés volt a műszaki bizottság létrehozása. Ez a bizottság a közvetlen ellenőrzés erősítését és a munkásság valamint a műszaki gárda kapcsolatainak jobbátételét szolgálta. A műszaki bizottság 1945. július 19-én alakult meg „... mérnökökből, ill. mesterekből és munkásokból..." A felsoroltak — írja július 27-én a Rimához küldött jelentésében az ózdi gyárvezetőség — a bányászat, energiaszolgáltatás, nyersvasgyártás, acélgyártás, gyárfejlesztés, hengerlés és üzemfenntartó gépészet köréből valók. A bizottság célja az, hogy a gyárvezetés (általában a mérnöki kar) és a munkásság közötti műszaki kapcsolat megteremtésével az eredményes munkához szükséges kölcsönös bizalmat biztosítsa. A bizottság feladata min-

[140] PI Arch 2/5—16 (Borsod II. 20.).
[141] Uo.
[142] Uo. 2/5—16 (Borsod II. 20.) június 17-i jelentés.
[143] Ózdi Üzemi Levéltár Üzemi Bizottsági iratok.
[144] Uo. máj. 19-i ülés jkv.
[145] Uo. 1945. jún. 6-i ülés jkv. és OL RMSV Rt. vez. ig. lev. 1945—46. 279. doszszié. Ápr. 21-i ülés jkv.

den fontos műszaki probléma megvitatása, a megoldásban az üzemek együttműködésének megteremtése és a végrehajtás ellenőrzése. A bizottságban a felsorolt tagok révén a szakszervezet és a politikai pártok is képviselve vannak, akik szükség esetén külső segítségről is gondoskodnak.[146] A műszaki bizottság létrehozása nem állt ellentétben az 1945. június 5-én a Magyar Közlönyben megjelent 55000/1945 Ip. M. sz. ÜB rendelettel, amely előírta az üzem menetének és tervének ellenőrzését. A Vas- és Fémmunkások Szakszervezetének július 5-i ülése pedig, melyen a vasüzemek üzemi bizottságainak elnökei, alelnökei és főbizalmiai is részt vettek, egyenesen programjába vette, hogy a legjobb mérnökökből, művezetőkből, szakmunkásokból programelőkészítő bizottságokat kell létrehozni, melyeknek az lesz a feladatuk, hogy felmérjék a műhelyek teljesítőképességét és olyan programot dolgozzanak ki, mely biztosítja a termelés megszervezését és a többtermelést.[147]

A vezérigazgatóság az ózdi vezetőséghez írt levelében élesen fellépett a megalakított bizottság ellen. Szerinte „... egy ilyen célú és feladatkörű bizottság működése feleslegessé teszi a műszaki vezetést, és azt teljesen kikapcsolja a termelésből. Nem vitás — olvasható a levélben —, hogy a bizottság ülésein jelenlevő pártkiküldöttek, a tárgyalási anyagba politikai szempontokat fognak keverni, ami a munkásság részéről a mérnöki vezetés felé amúgyis lépten-nyomon megnyilvánuló bizalmatlanságot még jobban növelni fogja. Az üzemvezetés súlyos felelősséggel járó munka, ahol a hangsúly a felelősségen van, amelyet semmiféle bizottság az üzemvezetés helyett nem fog tudni vállalni, de nem is vállalhat..."[148]

A műszaki bizottság működése során elősegítette a munkásság és a műszaki értelmiség normális munkakapcsolatának fejlődését; a párt ezen keresztül növelte befolyását a vasmű műszaki gárdájára. A műszaki bizottság tevékenységével hathatósabbá, átfogóbbá és szakszerűbbé tette a tőkés vezetés munkásellenőrzésének megvalósítását. Épp ezért támadta oly élesen a vezérigazgatóság a műszaki bizottság létrehozását, majd tevékenységét.

Az üzemi bizottság erejét jelentős mértékben lekötötte a munkásság anyagi és szociális érdekeinek (munkabér, élelmezés, lakás, ruházkodás stb.) védelme. Nagymértékben ezek megoldásától függött a termelés és a munkások politikai állásfoglalása is.

Az üzemi bizottságnak nagy problémát okozott a vasipar első (1945. április 20.) kollektív szerződése. E szerződés értelmében a vidéki üzemek munkásai, így az ózdiak is, elestek volna a kétszeres órabéremeléstől. Az üzemi bizottság gyűléseken ismertette e szerződést. A munkások nem fogadták el a szerződést, s üzemi bizottsági küldöttséget menesztettek az iparügyi miniszterhez. A bizottság visszatérve jelentette a munkásoknak, hogy Ózd is megkapta a diósgyőri munkások béremelését.[149] Július 30-án a munkások nyomására a vidéki munkavállalók és a munkaadókból álló paritásos bizottság jött létre, melyben a vasmű üzemi bizottsága is képviselve volt — s az akkor lefolyt tárgyalás eredményeképpen az iparügyi miniszter módosította a rendele-

[146] Uo.
[147] Szabad Vasas, 1945. júl. 15.
[148] Iratok ...
[149] SZOT levéltár. SZOT 1945. Vas Vitteg levelezés, 1945. máj. 23-i jelentés. Uo. Jún. 20-i jelentés. Uo. SZOT központ, 1945/1. dosszié. 1945. jún. 15-i ÜB jegyzőkönyv és OL RMSV Rt. ált. 41. csomó. Szakszervezeti levelezés, 1945. júl. 7-i levél.

tet.[150] A módosítás lényege az volt, hogy Miskolc, Ózd és Salgótarján a budapesti béreket kapta meg, az ózdi munkások egy része pedig e rendelettel kedvezőbb helyzetbe került, mint a főváros munkássága.

Az üzemi bizottság nagy gondot fordított a munkásság élelmiszerekkel való ellátására. E feladat gyakorlati lebonyolítását a vasmű igazgatósága látta el a kereskedelmi iroda segítségével. Az üzemi bizottság állandó kiküldötte folyamatosan ellenőrizte az élelmiszer-beszerzők munkáját. Segítséget nyújtott a felmerülő nehézségek megoldásában. Kíméletlenül harcolt a visszaélések ellen. Május 23-i ülésén pl. leváltotta azt a két bizalmit, akik élelembeszerzési útjukon saját maguk számára terményt vásároltak, a vásárolt élelmiszert pedig átadta az élelmezési bizottságnak.[151]

A Vörös Hadsereg gyári parancsnoksága is segítséget adott, hogy a munkásságot élelemmel elláthassák. Nem egyszer eljárt a miskolci állomásfőnökségen is, hogy az Ózdnak szállított élelmiszerek gyorsan érkezzenek meg, hogy külön vagonokat kapjanak. A jól dolgozó gyárrészlegek nem egy esetben külön élelmiszer-csomagokat kaptak a katonai parancsnokságtól, kenyeret,

[150] Szabad Vasas, 1945. aug. 25. — Egy aug. 15-i kimutatás szerint a következő volt az órabér:

Az acélgyárban:

Munkahely	létszám aug. 15.	átlagalapórabér	Órakereset P. 1 főre	Órakereset P. összesen
acélmű	535	37,20	61,36	32 826,46
durvahengermű	958	36,05	60,90	58 365,70
finomhengermű	748	35,88	59,38	44 411,50
műhely	1212	35,97	58,68	72 338,22
	722	34,46	52,42	37 568,85
	166	34,11	61,19	10 157,83
	135	36,68	61,81	8 344,24
anyagraktár	22	36,51	55,51	1 221,38
	86	37,27	60,71	5 342,58
készáruraktár	59	37,18	61,10	3 605,21
	5	35,76	53,64	268,20
	155	35,15	50,28	7 794,32
	157	30,02	43,32	6 801,16
	107	27,58	38,29	4 097,086
összesen, ill. átlag	5069	35,50	57,83	293 140,51

(Szot levéltár, Vasas Szakosztály, 1945/1 dosszié),
A kohóban pedig

munkahely	létszám	átlagalapórabér	órakereset P összesen
kohóüzem	72	13,83	1 139,47
anyagvizsg. hiv.	44	11,82	615,77
villamosüzem	54	11,96	805,60
gépüzem	143	13,81	2 786,27
	90	14,38	1 592,86
kőművesüzem	42	13,01	647,35
salaktéglagyár	30	14,14	573,25
rakodóüzem	89	14,39	1 554,08
	129	11,02	1 569,19
Összesen, ill. átlag	693	13,18	11 283,84 (uo,)

[151] Ózdi üzemi levéltár üb. iratok, máj. 23-i jkv.

húst, szalonnát. A Vörös Hadsereg ózdi parancsnoksága április 16-án pl. teljesen ingyen sózott marhahúst adott át a gyárnak, melyből minden munkás 50 dkg-ot és minden 3 éven felüli családtag 25 dkg-ot kapott.[152] Ha szükséges volt, szovjet fegyveres őrségek is biztosították az élelmiszerszállítmányokat.[153] A gyári parancsnokság rendszeresen felszabadított különböző mennyiségű vasat, hogy a gyár munkásai részére élelmiszert tudjon cserélni. A vasmű munkásainak élelmiszerrel való ellátása komoly feladatot jelentett. Egy 1945. március 23-i adat szerint csak az Ózdi Vasműhöz tartozó kohóban 879 munkás és műszaki tisztviselő és 2680 családtag, a vasgyárban 4454 munkás és műszaki tisztviselő és 12 500 családtag, összesen 20 513 személy ellátását kellett biztosítani.[154] A közélelmezési bizottsághoz tartozó ellátatlanok száma 31 934 főt tett ki.[155] Ez a szám a június 4-i kimutatás szerint elérte a 37 975 főt,[156] június 15-én a 40 200,[157] július 5-én a vezérigazgatóságnak írt jelentés szerint pedig már 40 446 főt[158] tett ki.

Márciusban és áprilisban az élelmezés terén nehéz helyzet alakult ki, amely a munkafegyelemre is erősen kihatott. Az említett hónapokban az igen szűkös fejadagokat sem tudták a munkások részére biztosítani. A havi fejadag tésztalisztből egységesen 2,10 kg (à 40 fillér), kenyérlisztből a nehéztesti munkás fejadag 9,40 kg, a könnyűtesti munkás 7, a szellemi munkás 7 és a családtag fejadagja 4,70 kg volt (à 36 fillér). A fenti kategorizálásnak megfelelően olajból, mely kilogrammonként 20 pengőbe került, 80, 60, 60, 40 dkg járt.[159]

Május elején és közepén szerencsére a megkötött szerződésekre járó élelmiszermennyiség egy részét sikerült beszállítani. A kisebb-nagyobb tételek mellett május 8-án 9 vagon,[160] május 23-án egy vagon élelmiszer[161] érkezett meg. Május 3-án a közellátási miniszter is engedélyezett 3 vagon lisztet és egy vagon étolajat.[162] Májusban a gyár lerakta a sajóvárkonyi malomhoz az iparvágányt, amely szintén megkönnyítette a közellátást.[163] A részleges beszállítások lehetővé tették, hogy a májusi lisztfejadagot kiosszák, sőt az addig kiesett mennyiség jelentős részét is kiutalják.[164]

[152] OL RMSV Rt. ált. 468. csomó. Köriratok, hirdetmények 1945—46.

[153] Mitterpach Gyula, Temesszentandrási Guidó, Leniczki Gyula, Halász László és Jánszky József személyes közlése alapján.

[154] OL RMSV Rt. ált. 416. csomó és uo. 476. csomó III. 26. adat. A munkás és családtagok között 215 terhes, 335 szoptatós anya volt, 6395 volt a 14 éven aluliak száma.

[155] Uo. Ez 8273 munkást és 23 661 családtagot jelentett. Ez utóbbiak között 372 terhes, 523 szoptatós anya és 9757 14 éven aluli gyermek volt.

[156] SZOT, levéltár. SZOT. Vas Vitteg levelezés 1945/1. dosszié. A főszolgabírónak küldött jelentés és OL RMSV Rt. ált. 416. csomó, hatóságokkal való levelezés.

[157] OL RMSV Rt. ált. 472. csomó. Ózdi Élelmezési Főüzlet levelezése 1944—1945.

[158] Uo. ált. 476. csomó.

[159] OL RMSV Rt. vez. ig. lev. 1945—46. 279. dosszié, ápr. 21-i ÜB ülés és uo. ált. 472. csomó, Ózdi Élelmezési Főüzlet levelezése, 1944—45. jún. 28.

[160] Uo. ált. 472. csomó. A demecseri malomtulajdonos levele.

[161] Uo. ált. 413. csomó levelezés, á—k.

[162] Uo. ált. 473. dosszié.

[163] Uo. ált. 414. csomó, l—zs. Kökény László, aki az iparvágány lefektetését javasolta, az üb. javaslatára 500 pengő jutalomban részesült. (Ózdi üzemi levéltár. ÜB iratok. 1945. jún. 6-i jegyzőkönyv.)

[164] Jún. 4-én a főszolgabírónak küldött összesítő jelentésből képet kaphatunk arról, hogy a tárgyalt időszakban milyen áldozatokat kellett elviselniök az ózdi munkásoknak. 1945 januártól júniusig a következő élelmiszermennyiséget tudták beszerezni:

Május végén újabb probléma jelentkezett. Arra való tekintettel, hogy meggátolják a fekete-kereskedelmet, a pazarlást, s azt, hogy ne a tőkés, hanem az ország érdekének megfelelően folyjék a termelés, a Borsod megyei főispán 8775/u-1945, számú határozatával zárolta a bányák és gyárak termelvényeit. Ez azt jelentette, hogy csak engedély alapján lehetett a különböző ügyleteket, így az élelmiszerakciókat is lebonyolítani. A közellátási kormánybiztosnak ez az intézkedése több esetben gátolta a vasmű élelmiszer-beszerzését. Május 24-én például a gyár a fenti intézkedés következtében kb. 100 tonna élelmiszertől esett el.[165] A készlet viszont csak tíz napra volt elegendő.[166] Az ózdi munkásság számára a májusvégi, júniusi napok[167] — az időközben megvalósult szállítások ellenére is — rendkívül nehezek voltak. A nehézség okai egyrészt az ország kevés élelmiszerkészletében, közlekedési nehézségeiben, másrészt a kereskedelmi igazgatóság hanyag munkájában is keresendő. Az üzemi bizottság július 19-én a következő átiratot küldte a kereskedelmi igazgatósághoz: „Az üzemi bizottsághoz beérkezett számtalan panasz alapján sajnálattal megállapítjuk, hogy az élelmiszer szállításokkal kapcsolatban régóta folyó számtalan rendellenességet a mai napig nem szüntette meg." A továbbiakban közölte az üzemi bizottság, hogy az ellenőrzést megerősíti, és az élelembeszerzőket ezentúl a szakszervezeti vezetőség jelöli ki.[168]

A vezérigazgatóság július 5-i levele arról tudósít, hogy az Ózdon tartózkodott Szinicin ezredes is a legszigorúbb felhívást intézte a vezérigazgatósághoz az élelmiszerellátás megjavítása végett.[168a] A vezérgazgatósághoz küldött július 5-i helyzetjelentés arról számol be, hogy a megkötött megállapodások szerint 10 315 q búza, 939 q napraforgó, 1089 q kukorica állt rendelkezésre, melyből szállítás alatt volt 2 866 q búza, 939 q napraforgó, 527 q kukorica.[168b] Ebből a mennyiségből a munkásság élelmiszeradagját lehetett volna biztosítani. De mint a Rima Rt. 1945. július 8-i beadványából kiderült, pillanatnyilag

búzából 11 131 q-t, rozsból 2459 q-t, 0-ás lisztből 7 q-t, finomlisztből 1777 q-t, EB lisztből 913 q-t, búzadarából 10 q-t, búzakorpából 66 q-t, rozslisztből 27 q-t, napraforgómagból 406 q-t, tökmagból 7 q-t, lenmagból 44 q-t, étolajból 4 q-t, csöves tengeriből 94 q-t, szemes tengeriből 256 q-t, zabból 11 q-t, árpából 137 q-t, árpagyöngyből 36 q-t, zöldborsóból 4 q-t, vegyes borsóból 172 q-t, borsóhéjból 31 q-t, burgonyából 663 q-t, tarkababból 309 q-t, vegyesbabból 70 q-t, fehérbabból 43 q-t, mákból 1 q-t, tojásból 1612 db-t, vegyesízből 12 q-t. OL RMSV Rt. ált. 416. csomó. Hatóságokkal való levelezés és SZOT levéltár. SZOT, Vas Miklós levelezése 1945/1 dosszié. A fejadagnak megfelelően a 37 975 személy számára a havi szükséglet EB lisztből 219 612 kg-ot, finomlisztből 76 637 kg-ot, olajból 18 488 kg-ot tett ki (uo.).

[165] Uo. 413. csomó lev. á—k. 1945. máj. 26-i levél a főispánhoz. Uo. 416. csomó. Hatóságokkal való levelezés és SZOT levéltár.

[166] SZOT Vas Vitteg levelezés, 1945/1 dosszié. Júl. 4-i jelentés a főszolgabíróhoz.

[167] Jún. 19-én a vasmű szerződést kötött Blahó József olajütő tulajdonossal. A gyár az olajütő rezsiköltségét, Blahó pedig a gyár által beszerzett olajos magvak kipréselését vállalta. Az idegenek számára végzett munka vámjából is, minden 100 kg olajos mag kipréselése után 6 kg olajat és 14 kg olajpogácsát kellett átadnia az Élelmezési Iroda számára. (OL RMSV Rt. ált. 413. csomó, levelezés a—k.)

[168] Uo. ált. 480. dosszié. A kereskedelmi igazgatóság kénytelen volt beismerni, hogy egy sor régi kötésről egyszerűen nem volt tudomásuk, a kötések egyrésze a beszerzők zsebében maradt, így pl. a kisvárdai, hajdúsámsoni, nagyecsedi kötések. A cserére vitt vas egy részének ellenértéke érkezett csak meg, 23 vagon vas hollétéről nem tudtak (uo. júl. 21-i átirat).

[168a] Uo. ált. 476. csomó.

[168b] Uo.

ez csak fikció volt: „Ma — írják — az előtt a helyzet előtt állunk, hogy munkásainknak sem lisztet, sem kenyeret adni nem tudunk."[168c]

Az üzemi bizottságnak azért kellett a fenti intézkedést meghoznia, mert a munkások élelmezése katasztrofálissá kezdett válni. Ebben a helyzetben Borsod vármegye közellátási bizottsága sietett Ózd segítségére. A munkásküldöttségnek igéretet tettek, hogy július 5-ig 5 vagon búzát adnak át, s amennyiben Gyomáról nem érkeznék meg az élelem, újabb 5 vagont indítanak Ózdra.

A Borsodi Közellátási Bizottsággal olyan egyezmény is született 2-án, hogy kooperálnak, a közellátási bizottsághoz érkező szállítmányok 25%-át Ózd kapja, s a bizottságban Ózdnak egy állandó képviselője lesz.[169] Júliusban a fokozottabb ellenőrzés következtében az élelembeszerzés és így az ellátás is bizonyos mértékig megjavult. Ez azonban a normális életmód folytatásához szükséges élelmiszermennyiségnek csupán minimális részét biztosította.[170] A szükséges pótlás megszerzése a munkásság döntő többségét a szükséges ruházkodás feltételeitől is jelentős mértékben megfosztotta.

Az üzemi bizottság a munkások szociális körülményeinek állandó javításával is sokat foglalkozott. Ezen belül kiemelkedő szerepet kapott a lakáskérdés. Az üzemi bizottság jogot igényelt arra, hogy az összes lakások kiosztásában részt vegyen, nemcsak a munkás-, hanem tisztviselők, a mesterek számára biztosított lakások kiosztásában is.[171] A központ azonban mereven elzárkózott az elől, — „a tiszti lakásokat — írta — amint az eddig is történt — magunknak tartjuk fent".[172] Az üzemi bizottság azonban nem tette magáévá ezt az álláspontot, s a munkásság érdekeit tartotta szem előtt akkor is, amikor kötelezte pl. a kohó anyagszerraktárát, hogy amíg a papucskészlet tart, a régi áron, 4,46 pengőért, ne pedig 30—40 pengős felemelt áron kapják meg azokat a munkások.[173]

A vasmű üzemi bizottsága a tárgyalt időszakban feladatait lényegében, esetenként túlzásokkal tarkítva, jól oldotta meg. Ingadozás nélkül harcolt a termelés feltételeinek biztosításáért, a termelés fokozásáért, és a közvetlen munkásérdekek védelméért.

A termelési bizottság és az üzemi bizottság a kommunista Kubancsik István vezetése alatt állt. A Vasmű munkássága, de az üzemi bizottság tagjai is teljes mértékben elfogadták a termelési bizottság működése során a munkásellenőrzésnek addig alkalmazott formáit. Ez arra kötelezte a termelési bizottság helyébe lépő üzemi bizottságot, hogy töretlenül tovább haladjon a meg-

[168c] Közli Földi Tamás. Levéltári Közlmények. 1960. 227. l. OL Ip. Min. 1945—B—61.009 jelzet alatt.

[169] OL RMSV Rt. ált. 480. csomó.

[170] A vezérigazgatóságnak küldött értesítések általunk készített összesítése szerint a következő élelmiszermennyiséget sikerült beszerezni júliusban: búzából 117 994 kg-ot, rozsból 157 824 kg-ot, és a júniusban szállított gabonából 71 025 kg lisztet, napraforgóból 80 275 kg-ot, kukoricából 114 280 kg-ot, árpából 164 kg-ot, cukorrépából 27 117 kg-ot, újburgonyából 20 000 kg-ot, tarhonyából 2775 kg-ot, burgonyacukorból 1540 kg-ot, ecet esszenciából 682 kg-ot, élesztőből 60 kg-ot, pótkávéból 2180 kg-ot, gyufából 17 590 dobozt, szappankenőcsből 2028 kg-ot, gyümölcsből 7782 kg-ot. Lásd erre vonatkozóan OL RMSV Rt. ált. 472. csomó, Ózdi Élelmezési Főüzlet levelezése, 1944—45. Július hónapjában és aug. 6-án küldött értesítéseket.

[171] Iratok . . .

[172] Uo.

[173] Ózdi Üzemi Levéltár. ÜB iratok, 1945. ápr. 10. jkv.

kezdett úton. Ebből természetszerűleg következett, hogy működése során esetenként túllépett az 50,100-as rendeletben biztosított jogkörén.[174]

A vasmű helyi és felső vezetése ennek ellenére megkísérelte az üzemi bizottság tevékenységét az 50,100-as rendelet keretei közé visszaszorítani. De reményei az üzemi bizottság határozott állásfoglalásán hamar szertefoszlottak. Április 16-án az üzemi bizottság a következő levelet küldte az igazgatósághoz: „... az üzemi bizottság kéri a gyárigazgatóságot, hogy az üléseken hozott határozatokat, melyek javaslatok formájában kerültek a gyár igazgatósága elé, annak elfogadását, vagy el nem fogadását a kellő indokok ismertetésével a jegyzőkönyv vételétől számított 3 napon belül tudassa az üzemi bizottsággal, úgyszintén tudassa, hogy az elfogadott indítvány végrehajtásával kit bízott meg, illetve mikor lesz végrehajtva."[175] Az igazgató a figyelmeztetésből megérthette, hogy az üzemi bizottság nem hátrál meg. Ha viszont el akarja kerülni a gyári „színpadon"[176] való szereplését, akkor az üzemi bizottság kívánságának eleget kell tennie.

Az üzemi bizottság túllépései azonban lényegében nem gátolták meg a gyárvezetés irányító tevékenységét, nem az igazgatóság jogkörének átvételét jelentették, hanem csak az ellenőrző tevékenység tényleges feltételeit teremtették meg. Az üzemi bizottság rendeleteinek pontjai legtöbbször a már elért vívmányokat, jogokat rögzítették. A munkásság érdekei megkövetelték, hogy a jogokat szélesítsék, a tőkét fokozottabb mértékben korlátozzák, de az ózdiak a korlátozást több esetben kisajátításra akarták felcserélni. Ha az üzemi bizottság — mint Kubancsik István elmondotta — a tőke ellenállásába ütközött, a tárgyalás utolsó szakaszában nem egyszer végső érvként az államosítás lehetőségének hangoztatásával — amit a munkások nagyon is őszintén gondoltak — csikarta ki a munkásság követelésének a teljesítését. A májusi konferencián viszont Révai József hangsúlyozta: „Ellene vagyunk ma ennek a követelésnek, mert ellentmondanak a fő irányvonalunknak, az alapvető szempontnak, annak tudniillik, hogy *minden erőt, a dolgozni akaró polgárság erejét is az ország újjáépítésének szolgálatába kell állítani.*"[176a]

A Rima érdekeltségébe tartozó vállalatoknál, így az Ózdi Vasműnél is a felszabadulást követő első napokban a tőke helyi megbizottjának a jelenlétével és vezetésével kezdődött el a munka. A munka felvételében döntő szerepet játszottak itt is, mint az ország egész területén, a harcoló szovjet csapatok közvetlen katonai igényei és érdekei. A szovjet katonai parancsnoknak a minél előbbi beindulás érdekében tett lépései mellett ott volt a megbizott gyárigazgató korábban idézett felhívása is, melyben a rimai tradíciókra appellálva, szólította munkába a vasmű dolgozóit. A vezérigazgatóság vezetői, Rassay és Tetmayer már február 9-én tisztelgő látogatást tettek Pest szovjet katonai parancsnokánál, akit tájékoztattak a Rima múltjáról, a jelen kapaci-

[174] Ilyen túllépés volt: személyi ügyekben önhatalmú intézkedés, fizetéselőleg kifizetése (Ózdi Üzemi Levéltár, ÜB iratok, máj. 25-i jkv.). Az üzleti levelezések állandó ellenőrzése (OL RMSV Rt. vez. ig. lev. 1945—46, 279. dosszié), a műszaki bizottság egyes intézkedései.

[175] OL RMSV Rt. vez. ig. lev. 1945—46. 279. dosszié.

[176] Ha a termelési bizottság és az igazgatók nem tudtak megegyezni, akkor Kubancsik összehívta a munkásokat a gyár kultúrtermében, s ő meg az igazgató felment a színpadra. Az igazgatónak Kubancsik kérdéseire a munkások előtt válaszolnia kellett. (Kubancsik István személyes visszaemlékezése.)

[176a] Harc az újjáépítésért 50. l.

tásról, a nyersanyagellátottságról és egyben teljes támogatásukról biztosították a szovjet hadsereget. Ennek fejében viszont támogatást kértek, többek között a Rima vezetői részére szabad mozgást az ország egész területén, elegendő nyersanyagot, a munkásoknak élelmet stb.[177] A vasmű a vállalt frontrendeléseket időben, maradéktalanul leszállította. A vezetés a jóvátételi rendelések elkészítése érdekében, az adott körülmények között, figyelemre méltó lépéseket tett. A mezőgazdasági szerárugyártás kapacitásának helyreállítása, esetleges növelése érdekében hallatlan energiát fejtett ki, mert e cikkek gyártásának a fokozása „... egyébként országos érdeken kívül vállalati érdek is, mert ha kapacitásunk nem elegendő — írja a vezérigazgatóság — az ország termelésének ellátására, akkor esetleg más cégek is berendezkednek mezőgazdasági szerárugyártásra".[178] Az aktivizálódás oka a tradicionális piacok megtartása, esetleges növelése volt. A vasmű tőkés vezetéséről, mint általában az egész Rima vezetéséről sem lehet azt mondani, hogy szabotálta volna a termelés megindítását.

Láttuk azt is, hogy a helyi és felső tőkés vezetés minden eszközt, lehetőséget felhasznált annak érdekében, hogy a vezetés régi szervezeti formáit még a szovjet katonai parancsnokság fennállása időszakában kiépítse, azzal a céllal, hogy ha majd a teljes rendelkezési jogot visszakapja, akkor azokat tőkés tartalommal megtöltve, saját helyzetének megszilárdítására használja fel. Törekvéseit azonban több tényező együttes hatása meghiúsította.

Népi demokratikus forradalmunknak már első hónapjai — a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front programjának folyamatos megvalósítása — komoly csapást mértek a Rima uraira. Az első csapást az agrárforradalom végrehajtása jelentette, amelynek következtében a Rima nemcsak 14 000 hektár erdőbirtokát vesztette el, hanem sokkal többet, nevezetesen legfőbb társát és támaszát, a földbirtokos osztályt.[179] A másik csapás a munkásellenőrzés bevezetése volt. Gazdasági helyzetének aláásásához nagymértékben hozzájárult a külső és belső üzleti kapcsolatok széthullása a háború következtében, a jelentékeny háborús kár és az új államhatár is.

Az 1945 telén megindított termelés, melyet a részvénytársaság saját gazdasági erejéből finanszírozott, nem szolgálhatta zilált gazdasági helyzetének rendbehozását. Főleg a fasizmus elleni harc támogatása, a szovjet hadsereg igényeinek kielégítése útján, s részben a létrejött forradalmi államhatalom beavatkozása — termékzárlat, kötött árrendszer stb. — akadályozta ezt meg. A szovjet hadsereg igényei kielégítésének a helyébe a népi demokratikus államhatalom természetéből következő állami beavatkozás mind szélesebb rendszere lépett, mely meggyorsította a Részvénytársaság gazdasági hatalmának aláásását.

Az állami beavatkozás rendszere (állami rendelés, anyagellátás, hitel) a Rimánál, így a vasműnél is 1945 április—május során kezdett kibontakozni.

A vasmű pénztárában 1944. december 14-én 2 500 000 P volt. Ez az összeg különböző bevételekből 3 653 000 P-re növekedett. Ebből (munkabérre betegsegélyzőre stb.) február 9-ig 2 655 000 P-t adtak ki. Így a pénztárban

[177] OL. RMSV Rt. vez. ig. lev. 1944—45. 154. dosszié.
[178] Uo. 1945—46. 192/a dosszié.
[179] Bővebben lásd: *Berend T. Iván :* Újjáépítés és a nagytőke elleni harc Magyarországon 1945—48. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bpest, 1962. 12—13. l.

csak 998 000 P maradt.[180] Ez az összeg a vasmű szükségletét tekintve elenyésző volt. Árueladás nem volt, csak élelmiszercserére lehetett számítani, egyéb bevételekre nem. A vidéki pénzintézetektől is csak korlátozott hitelt kaptak. A Miskolci Hitelbank 1945. február 22-én 2,5 millió P hitelt tudott csak folyósítani.[181] A helyi Takarék- és Hitelszövetkezet március hónapban összesen 851 000 P-t kölcsönzött.[182] Február 8-án a vasmű a Goldberger Vilmos és fiai cégtől 99 000 P-t vett fel.[183] Ezen összeg még a munkabér kifizetésére sem volt elegendő, ezért a vasmű vezetése, termelési bizottsága a Debrecenben székelő Iparügyi Minisztériumhoz fordult pénzügyi segítségért. A minisztérium március 26-án értesítette a vasmű vezetőségét, hogy 5 millió állami hitelt bocsát rendelkezésre. A pénzért Debrecenbe Fodor István, Jergel Vilmos, Bujovszki János, Autelköz Béla és Balogh József utazott le.[184] 1945. április 1-én a vasmű igazgatója megállapította, hogy „ezzel az összeggel — 5 millió P — a márciusi munkabéreket, elmaradt adókat, nyugbéreket és segélyeket kifizettük, de az áprilisi bérek fedezésére nincs további pénzünk",[185] majd újabb kölcsön folyósítását kérte az Iparügyi Minisztériumtól. A május 14-i jelentésben pedig az olvasható, hogy „a pénzszükséglet kielégítését egyedül állami kölcsönnel látjuk megoldhatónak".[186] A jóvátételi és újjáépítési megrendelések, valamint az állami kölcsönök kényszerű felvétele a monopóltőke feletti állami ellenőrzés formái voltak. A „... kiépülő állami beavatkozási rendszer nemcsak a tőke bizonyos korlátozását valósította meg, de döntő szerepet játszott *a nagytőke gazdasági hatalmának alájásában* is".[187] A Rima és a másik két nehézipari vállalat esetében ez 1946 közepére be is következett. 1946. december 1-én a Nehézipari Központ létrejöttével a három monopólium uralmának végleges felszámolása érdemben be is fejeződött.[188]

A munkáspártok harca, az üzemi bizottság aktív kezdeményezése, a tőkés vezetés elfogadható munkája lehetővé tette a termelés folyamatosságát az adott körülményektől függően.

A helyreállítás fokozatos előrehaladásával újabb és újabb üzemegységek kapcsolódtak be a termelésbe. Április 19-én a drótsorokat, május 3-án a tartósorokat indították meg. A helyreállítási munkákat meggyorsította, hogy a németek által elrabolt berendezések jelentős részét június közepére a budapesti szovjet katonai parancsnokság segítségével visszaszállították a gyárba.[189]

A visszaszerzett gépalkatrészek segítségével befejeződött a gyorssorozat (június 14.), a drótlemezsorozat (június 28.), a triólemezsorozat (július 9.), a triósorozat (július 2.) és az abroncssorozat (július 20.) üzemegységeinek helyre-

[180] OL RMSV Rt. vez. ig. lev. 1944—45. 235. dosszié.
[181] OL RMSV Rt. ált. 413. csomó, levelezés a—k.
[182] Uo. 414. csomó, levelezés l—zs.
[183] Uo. 413. csomó, levelezés a—k.
[184] Uo. 214. csomó.
[185] Uo. 416. csomó, ált. gyári ügyek.
[186] Uo.
[187] Bővebben lásd: *Berend T. Iván :* i. m. 115. l.
[188] Bővebben lásd: *Kirschner Béla—Rácz Béla :* Harc a Weis Manfréd Művek, a Ganz és a Rimamurány Salgótarjáni Vasmű vállalatainak állami kezelésbe vételéért. Párttörténeti Közlemények, 1962. 4. sz.
[189] A szovjet teherautókon visszahozott alkatrészek között voltak többek között 2 db 28 atm. 450 2 kazánrostélyhajtómű, egy darab 11 000 LE gőzturbina főgőzszelepe, 1 db szabályozószelep főcsapágy, a blokksori gőzgép vezérmű alkatrészei, a daruk hajtóművei, a II. sz. finomsori pörgők és egyéb gépalkatrészek. OL RMSV Rt. vez. ig. lev. 1945—46. 238. dosszié.

állítása.[190] Júniusban még csak a II, a IV, az V. kemencék, július első felére már a VI. és IX. és július második felében a VIII. és a X. számú kemencék is dolgozni kezdtek.[191]

Ezzel az acélgyárban lényegében befejeződött a helyreállítás. A gyár egésze régi termelőképességének 90%-ával rendelkezett, kivéve a kohót, melynek kapacitása a háború alattinak mintegy 75%-át érte csak el.[192] Ez a győzelem nem csökkentette, hanem növelte az üzemvezetés és az üzemi bizottság gondjait. Induláskor a vasérckészlet ugyan kevés volt, de ez nem okozott szerencsére nagyobb bajt, mert a rudabányai és a rožňavai vasércbányák már májusban megindították a szállítást, az előbbi 200, az utóbbi pedig 150 tonnát küldött naponta az ózdi kohónak.[193]

Az elégtelen kokszkészlet jelentette a legnagyobb problémát. Március végén a megalakult üzemi bizottság tagjai Pécsről koksz nélkül tértek haza. A gyár igazgatója 1945. április 5-én az Iparügyi Minisztériumhoz intézett beadványt, de itt sem tudtak segíteni.[194] Kokszhiány miatt 1945. június 16-án reggel 5 órakor a III. sz. kohót lefojtották.[195] Az itt dolgozó munkásokat a társüzemekhez vezényelték át.

A leállás igen kedvezőtlenül befolyásolta az ózdi termelést, mert a kohógáz által termelt villamosenergia biztosítása is megszűnt. A tartalékolt nyersvas is rohamosan csökkent.

A március 21-én megindult martinmű is, mint már utaltunk rá, igen kevés tartalékkal rendelkezett, amelynek feltöltése rövid idő alatt nem volt biztosítható. A helyzetet még csak nehezítette a kemencék falazatának erősen elhasznált volta. A fentiek következtében az acéltermelés mennyisége állandóan csökkent, olyannyira, hogy szabotázs gyanúja forgott fenn. Míg a két kemencéből április első felében 24 207 q, majd a hó második felében 22 331 q acélt csapoltak, addig május első felében a termelt menniység csak 17 193 q-t tett ki.[196] Tetmayer műszaki vezérigazgató május 16-án azonnali jelentést kért a visszaesés okairól. Kovács Sándor üzemmérnök jelentése szerint a termelés hirtelen zuhanását a kevés nyersanyag, a betétarány hátrányos megváltozása okozta. Míg normális körülmények között a martinkemence betétjénél a folyékony nyersvas volt a domináns, addig a felszabadulás után főleg szilárdnyersvas került a kemencébe.[197] — A keverőkemence nem műkö-

[190] Uo.
[191] Uo. 346. cs. a martinmű félhavi jelentése 1944—47.
[192] Uo. vez. ig. lev. 1945—46. 238. dosszié.
[193] Uo. vez. ig. lev. 1945—46. 154. dosszié.
[194] Uo. ált. 416. csomó, hatóságokkal való levelezés.
[195] A III. sz. kohó 1945. febr. 1-től jún. 15-ig összesen 16 093 tonna fehér nyersvasat termelt, napi átlagban 119,2 tonnát, szemben az 1937. és 1942-es év 182 tonnával (uo. 1945—46. 154. d.). A csökkenés azért állt elő, mert a rozsnyói, a lucai pörkölt ércek, valamint a Kirunna „A" érc vastartalma lényegesen csökkent (uo. 1944—45. 312. d).
[196] OL. RMSV Rt. ált. 343. csomó, a martinmű félhavi jelentése. 1944—7.

	1944. I.	1945. III.	1944. IV. 16—30.
Szilárdnyersvas q	718	221,6	4435,5
folyékony	10 324,8	3006,0	101,0
tükörvas	68,2	210,0	227,5
hulladék	6 215,3	5645,0	6 306,5
összes betét:	17 472,0	9132,5	11 165,5

[197] Uo. vez. ig. lev. 1944—45. 118. dosszié. Ált. 346. csomó. Martinmű félhavi jelentése 1944—47 adatai alapján.

dött, a nyersvas minősége is rosszabbodott. A raktáron levő ócskavaskészlet pedig darabolatlan és túloxidált volt. Ehhez járult a kemence elavult szerkezete, meg nem felelő állapota. E rossz feltételek mellett kellett minőségi acélt csapolni.

A martinmű 1945. március 21-től július 31-ig e nehézségek közepette is 232 490 40 q acélt termelt. És ez nagy eredményt jelentett annak ellenére, hogy a kemencék termelésének napi átlaga az 1944 novemberi eredményhez képest is csökkent. Míg ugyanis november 16. és 30. között a működő 4 kemence 38 085 q fémbetétből 3 769,2 q acélt csapolt, addig 1945. július 16. és 31. között 6 kemence 39 174 q fémbetétből 35 438 nyersacélt gyártott.[198] Az adott viszonyok között a munka termelékenységének csökkenése elsősorban nem a munkásság termelőkészsége csökkenésének volt a következménye — bár kétségkívül az is játszott bizonyos szerepet —, hanem a fent bemutatott megváltozott termelési feltételekben gyökredzett.

Nyers- és segédanyag készletekkel legmostohábban a durva- és finomhengerműű volt ellátva. Emellett a két mű függvénye volt a kohók és a martinművek termelésének, az azok munkamenetében előállt nehézségek a hengerművek eredményében is tükröződtek. Anyaghiány miatt a már termelő gépsorok is kénytelenk voltak naponta leállni 1—2 és fél órára. Ezek az okok játszottak közre abban, hogy a felszabadulástól július 31-ig a durvahengerműű csak 250 035 50 q-t, a finomhengerműű pedig 1 240 053 90 q fél- és készárut hengerelt,[199] ami együttesen a felszabadulás előtti termelés 35%-át jelentette.[200]

A felszabadult gyár első termékeit a szovjet hadsereg kapta. A martinmű összes szovjet megrendelése (ásó, lapát, csákány, feszítővas stb.) 4 500 tonnát tett ki. A durvahengerműű január 4-én vállalta, hogy a 03192 sz. szovjet katonai alakulat számára május 1-ig 200 000 db gyalogsági ásót és 150 000 db nagy katonai lapátot készít el. Ezenkívül április 1-i határidővel vállalta, hogy 50 000 db feszítővasat és május 1-ig 12 000 db csákányt gyárt le. Február 23-ig 12 000 db feszítővasat és 42 000 gyalogsági ásót át is adott a szovjet hadseregnek.[201]

Az ózdi acélgyár ilyen termékek előállításával azelőtt nem foglalkozott. Ezért a gyár vezetése a rendelés felvételekor, 1945. január 4-én Bevics János főmestert a Füleki Iparművek Rt-hoz átküldte, hogy ott tanulmányozza a hasonló lapátok elkészítésének módját.[202]

A finomhengerműű vállalta, hogy középsorozatán — ez is új feladat volt — 1400 tonna lemezhez való platinát hengerel a borsodnádasdi lemezgyár részére.

A gyár műhelye már 1944. december 22-én dolgozott a szovjet hadsereg részére. A megrongálódott gépkocsikat javította, esztergált, gyártotta a fegyveralkatrészeket. E mellett a műhely dolgozói a helyreállítási munkából is derekasan kivették részüket.

A vasmű 1945 május közepéig elsősorban a szovjet hadsereg 22 393, — 34087, — 77093, — 03192 számú alakulatai részére dolgozott. Június közepére a frontrendelések teljesen megszűntek.

[198] Uo.
[199] OL RMSV Rt. ált. 349. csomó, üzemkimutatás. 1945—46.
[200] Uo. vez. ig. lev. 1944—45. 10. dosszié. 1945. jún. 15. jelentése.
[201] Uo. 1944—45. 235. sz. és 236. sz. dosszié.
[202] Uo. 1945—46. 264 sz. dosszié.

Magyarországnak a fegyverszüneti egyezmény értelmében a Szovjetunió, Csehszlovákia, Jugoszlávia részére a hadműveletekkel és a megszállással okozott károkért jóvátételt kellett fizetnie, melyet áruban (gépekben, folyami hajókban, gabonában, jószágban stb.) kellett letörlesztenie.[203] A fasiszta Németország fegyverletétele után a vállalt jóvátételi kötelezettség teljesítése került napirendre. A vasmű, helyzeténél fogva, azok teljesítésében jelentős szerepet kapott. Az első rendelés május 16-án érkezett meg. Az IKART[206] 5000 számú jóvátételi megrendelésében a következő tételek szerepeltek: május 25-re, június 15-re és 25-re 2200—2200 tonna, július 1-re pedig 901 tonnára.[205] A vasművet érintő jóvátételi szállítások teljesítésére havonként 16 500 t nyersvasat kellett volna termelni, amihez havi 43 500 tonna vasércre lett volna szükség.[206] A havi 16 500 t nyersvas előállítása már a rendelés pillanatában kétséges volt, mert a kohó csupán egyhavi koksz- és vasérckészlettel rendelkezett. Koksz utánpótlásra gondolni sem lehetett. E tények ismeretében Tetmayer műszaki vezérigazgató május 22-én utasította a vasmű igazgatóját, mindent kövessenek el, hogy az IKART rendeléseknek minél nagyobb százalékát teljesítsék. „Nem kell külön hangsúlyoznunk — írta —, hogy milyen fontos érdekek fűződnek a jóvátételi rendelések első részének határidőre való elkészítéséhez."[207]

A Rima vezetőségét a jóvátételi termelés maradéktalan végrehajtásának követelésekor elsősorban a tőkés tulajdon védelme, a birtokukban levő üzemek megtartása, a tőkés tulajdonjog gyakorlásának fenntartása, a szükséges állami támogatások (hitel, államközi kereskedelmi szerződések) további elnyerése vezette. A jóvátételi megrendelések teljesítése érdekében Tetmayer elrendelte a III. sz. martinkemence azonnali begyújtását, a köz- és magánvillamosenergia fogyasztásának korlátozását, valamint a blokksorozat gőzhajtásra való áttérését. A jóvátételi rendelések teljesítésének fontosságát azzal is aláhúzta, hogy július 1-től a rendelések teljesítésének állásáról hetenkénti jelentést követelt.[208] A termelés tárgyi feltételeiben meglevő hiányosságok (nyersanyag, fűtőanyag) megakadályozták, hogy a rendeléseket maradéktalanul teljesítsék, pedig a helyi MKP vezetőség az üzemi bizottsággal karöltve nagy erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy a megbénított gépeket helyrehozzák és a termelést fokozzák. Számos munkás önkéntes rohammunkát vállalt. A martinmű javító lakatosok, kovácsok és kemence-kőművesek napi négy túlórát vállaltak, hogy a martinkemencéket helyrehozzák. A gépműhelyben a megbénított trióhengersori tandem gőzgép alkatrészeinek elkészítését a tervező mérnökök két hónapban állapították meg, a gépműhely esztergályosa, gyalusai, marósai, lakatosai vállalták, hogy három hét alatt elkészítik.[209] A vállalt feladatokat a munkások teljesítették. Ezek a vállalások arról tanúskodnak, hogy a párt harca eredményes volt, de dicsérik a szociáldemokraták, az üzemi bizottsági tagok munkáját is, akik a hihetetlenül nehéz helyzetben,

[203] Magyar Közlöny, 1945. 9. sz.

[204] Az Iparművek Képviselete Állami Részvénytársaság (IKART) a jóvátétel teljesítésével kapcsolatos megrendelések lebonyolításával a Jóvátételi Hivatal megbízásából foglalkozott.

[205] RMSV Rt. vez. ig. lev. 1945—46. 229. dosszié.

[206] RMSV Rt. vez. ig. lev. 1945—46. 229. dosszié.

[207] OL RMSV Rt. ált. 476. csomó.

[208] Uo.

[209] PI Arch. 2/5—16. (Borsod II. 20) 1945. jún. 17-i jelentés.

ha nem is mindig azonnal, megtalálták a helyes módot, eszközöket, nem utolsósorban személyes példájukon keresztül, hogy a munkásság sokszor elkeseredett hangulatát megváltoztassák s maguk mögé tömörítve végigvezessék azon az úton, amely a munkásság szervezett erejének növekedését, a forradalmi tudat erősödését vonta maga után, s a népi demokratikus rendszer szilárdulásához járult hozzá.

KIRSCHNER BÉLA—RÁCZ BÉLA

ПЕРВОЕ ПОЛУГОДИЕ ОСВОБОЖДЕННОГО МЕТАЛЛУРГИЧЕСКОГО ЗАВОДА В ОЗДЕ

(Часть II)

Резюме

Авторы подробно исследуют те условия, при которых пришлось возобновить производство, те трудности, которые пришлось преодолевать рабочим. Они подробно занимаются специфическими чертами местного революционного движения, развернувшегося в период освобождения. Авторы анализируют деятельность Производственного Комитета, созданного двумя рабочими партиями, проблемы в период организации двух рабочих партий и развитие взаимоотношений между ними. Они многосторонне изображают ту борьбу, которую приходилось вести коммунистическим руководителям, чтобы разъяснить партийную линию, чтобы ликвидировать перегибы, которые проявились прежде всего в антиинтеллигентских настроениях и в расшатывании дисциплины. Исследование дает подробную картину о деятельности Заводского Комитета, заменившего Производственный Комитет, и о размерах государственного вмешательства.

Б. КИРШНЕР—Б. РАЦ

LES PREMIERS SIX MOIS DE L'USINE D'ÓZD APRÈS LA LIBÉRATION

(IIe partie)

Résumé

Les auteurs soumettent à une analyse détaillée les circonstances où se vit mise en marche la production et décrivent les difficultés où se heurtaient les ouvriers. Ils consacrent une bonne partie de leur étude à examiner les traits particuliers que connut le mouvement ouvrier local à l'époque de la libération. Dès lors ils ne manquent pas de fouiller, entre autres, l'activité déployée par le Comité de Production créé par les deux partis ouvriers, les problèmes surgis lors de la constitution de ces mêmes partis, les changements qui sont survenus dans leurs rapports. Ils réussissent à brosser un tableau extensif sur les luttes à mener par les dirigeants communistes pour faire comprendre la ligne du parti, pour liquider les outrances qui s'y pésentèrent, outrances qui s'exprimèrent en premier chef dans une attitude anti-intellectuelle et indisciplinée. Pour terminer l'étude décrit par le détail l'activité déployée par le Comité d'Entreprise se substituant au Comité de Production, ainsi que la mesure que le système de l'intervention d'État accusa dans la vie économique.

B. KIRSCHNER — B. RÁCZ

KÖZLEMÉNYEK

SZABÓ ERVIN HAGYATÉKÁBÓL

K. Kautsky levelei

Szabó Ervin, a századeleji magyar munkásmozgalom kiemelkedő alakja, széleskörű nemzetközi kapcsolatokkal rendelkezett. Számos európai ország munkásmozgalmával tartott fenn összeköttetést, sőt voltak kapcsolatai az amerikai munkásmozgalommal is. A nemzetközi szocialista közvélemény akkoriban a legkitűnőbb magyar marxistaként tartotta számon Szabó Ervint, aki rendszeresen dolgozott több külföldi folyóiratba, levelezésben állt ezek szerkesztőivel, korának számos ismert szocialista személyiségével. Gazdag levélhagyatéka — mely sajnos csak a hozzá írt leveleket foglalja magában — általában sok érdekes, személyes jellegű adatot tartalmaz a magyar és nemzetközi munkásmozgalom kapcsolataira vonatkozóan, sőt található bennük néhány, a kor neves marxistáitól származó általános jelentőségű megnyilatkozás is. Főleg ez utóbbi szempontból érdemes foglalkozni a Szabó Ervinhez írt Kautsky-levelekkel, melyek — noha nem tartalmaznak a szereplők fejlődése és értékelése tekintetében döntő, ismeretlen adatokat — néhány vonatkozásukban megerősítik, teljesebbé teszik a mindkettőjükről eddig kialakult történelmi portrét.

A levelek tanúsága szerint Szabó Ervin és Kautsky között mintegy tíz évig tartó kapcsolat állott fönn. 1899 és 1908 közötti elvtársi, baráti levelezésük, Szabó Ervin híveinek — akik olykor az összekötő kapocs szerepét játszották a két szocialista között — németországi útjaival kapcsolatos üzenetek és beszámolók jól tükrözik azt az intenzív és sokoldalú véleménycserét, mely a nemzetközi munkásmozgalmat e fejlődés szakaszában jellemezte, és amely a munkásmozgalom nemzetköziségének egyik kifejezője volt.

A nemzetközi munkásmozgalom történetéből ismert előttünk Kautsky életútja. Kautsky forradalmi marxista korszakában — Szabó Ervinhez írt levelei ebből az időszakából származnak — a nemzetközi munkásmozgalom Marx—Engels utáni és Lenin előtti nemzedékének egyik legkiválóbb marxista teoretikusa, tudósa volt.

Kautsky nevével és tevékenységével Szabó Ervin még bécsi egyetemi hallgató korában megismerkedhetett. A forradalmi szocialista emigránsok révén ugyanis itt került kapcsolatba először a marxizmussal és a munkásmozgalommal. Ismert tény az is, hogy magának Kautskynak a szocialista pályafutása is Bécsben kezdődött, aki már ifjú korában a bécsi baloldali, szocialista érzelmű diákság vezére lett. Szabó Ervin tehát — aki 1897—98-ban tanult a bécsi egyetemen — nem véletlenül kereste egy évvel később a kapcsolatot az akkor már nagyhírű szocialista vezérrel, a Neue Zeit alapítójával és főszerkesztőjével.

A Kautsky—Szabó levelek nagyjából három téma körül forognak. Egyrészt a Neue Zeit számára írt Szabó-cikkekkel és könyvismertetésekkel foglalkoznak. Másrészt Kautsky bíráló megjegyzéseit tartalmazzák Szabó Ervin Marx és Engels kiadására vonatkozóan. Végül található bennük néhány általános ideológiai fejtegetés és a magyar munkásmozgalomra vonatkozó megjegyzés.

Kautsky már első leveleiben komoly érdeklődést tanúsított Szabó Ervin írásai iránt. A Neue Zeit és személyesen Kautsky számára ő volt a leghitelesebb és legszakavatottabb magyar levelező, az ő írásai jelentették a legelfogadhatóbb marxista tájékoztatást a magyarországi általános politikai és munkásmozgalmi eseményekről, társadalmi kérdésekről. A mintegy tízéves kapcsolatuk során Szabó Ervinnek öt kisebb-nagyobb cikke ill. tanulmánya és több könyvismertetése jelent meg a német szociáldemokrácia vezető folyóiratában.[1] Ezek az írások Szabó Ervin sokoldalú érdeklődéséről, őszinte forradalmi meggyőződéséről, mély, marxista tudományos gondolkodásáról tanúskodnak.

[1] *A Neue Zeitben megjelent Szabó-cikkek, tanulmányok:* 1. Der Massenstreik der Eisenbahner in Ungarn. 1903—4. Bd. II. 164—72. l. 2. Psychologisches zur Frage der Freiheit in der sozialistischen Gesellschaft. Uo. 414—16. l. 3. Die ungarische Revolution von 1848. Bemerkungen zu Engels' Artikel über Ungarn in der Neuen Rheinischen

Ugyanakkor azonban — felfogásának marxista alapiránya ellenére — számos tévedést és antimarxista megállapítást is tartalmaznak. „A vasutasok tömegsztrájkja Magyarországon" és a „Foglalkozási tagolódás és üzemtechnikai fejlődés Magyarországon" c. cikkeiben tudományos alapossággal elemzi a századeleji magyar munkásosztály fejlődését és a munkásmozgalom fellendülését. Mikor azonban az általánosítások terére lép, helyes, marxista megállapításai szindikalista következtetésekkel keveredtek. Pl. az általános sztrájkkal kapcsolatban helyesen látja azt, hogy az ilyen sztrájk anarchista elméletétől meg kell különböztetni a marxisták által is helyeselt politikai célzatú általános sztrájkot, később azonban mégis hajlik az anarcho-szindikalista álláspont felé. „Az 1848-as magyar forradalom" és „Az agrárkérdés Magyarországon" c. munkáiban is marxista módon közelíti meg a „magyar történelem legfogasabb kérdéseit", és világítja meg a századfordulói Magyarország gazdasági és társadalmi szerkezetének a monopolista kapitalizmus irányába mutató gyors megváltozását. Éppen Kautskyra hivatkozva mutat rá továbbá arra, hogy Magyarországon az agrárkérdés — akárcsak Oroszországban — egészen másként fest, mint Nyugat-Európában; hogy Magyarországon a paraszt még forradalmi tényező, s ezért a magyar proletariátusnak egyik legsajátabb és legfontosabb kérdése az agrárkérdés.[2] Szabó Ervin azonban ezekben az írásaiban — amint erre Révai József ismert tanulmányaiban helyesen utalt[3] — tévesen ítélte meg pl. az 1848-as forradalmat és a magyarországi fejlődés irányát is, amikor azt állította, hogy 1848-ban nálunk nem polgári, hanem köznemesi ill. agrárforradalom volt; hogy gazdasági és kulturális hátramaradottsága miatt Magyarország a jövő nagy forradalmi átalakulásait is nemzedékekkel később fogja átélni, mint ahogy a XVI. század eleje óta nemzedékekkel elmaradt a nyugat-európai fejlődés mögött. Szabó Ervint e kérdésekben azóta már a történelem is megcáfolta. Magyarország legújabbkori fejlődésének iránya egészen másként alakult, mint ahogy azt Szabó Ervin megjósolta. Ezzel szemben igen figyelemreméltóak azok a szocializmus általános jövőjére vonatkozó megállapításai, amelyeket a „Szabadság a szocialista társadalomban" c. rövid filozófiai jellegű írásában olvashatunk:

„. . . a szocializmus a szabadságnak, s ezzel az emberi boldogságnak végtelen perspektíváját nyitja meg. Összes materiális szükségleteinknek van határuk. A kielégítettség bizonyos fokán túl az anyagi szükségletkielégítésnek semmiféle vágya nem ingerel többé. Ellenben szellemi szükségleteinknek az a természetük, hogy magasságuk arányában differenciálódnak, finomodnak, sokasodnak, mélységben és szélességben terjednek, végtelenek, határtalanok. Az emberi értelemnek, tettvágynak, akaratnak végtelen érvényesülési tért nyitnak. S ez érvényesülés lehetőségét a szocializmus fogja megadni."[4]

Szabó Ervinnek ez a cikke, melyet egyébként a Neue Zeitben való megjelenése után több nyelvre lefordítottak, tartalmaz a marxizmustól eltérő gondolatokat is. Nyilvánvalóan már a lavrovi idealista történetbölcselet hatását kell látnunk abban a megállapításában, hogy „egyéni, illetve apró kisebbségekből kiinduló kezdeményezés nélkül a társadalom továbbfejlődése lehetetlen". Innen már csak egy lépést kell tenni Lavrov alaptételéig, s amint majd később látni fogjuk, Szabó Ervin ezt a lépést meg is tette.

Szabó Ervin Neue Zeitban megjelent könyvismertetései főként a szociológia és a történetfilozófia területén mozognak. 1903-tól behatóan kezd foglalkozni a történelmi materializmussal, hogy majd egy nagyobb terjedelmű könyvet írjon „A társadalmi osztályok és az osztályharc elméleté"-ről.[5] Sajnos ez a műve nem készült el, könyvismertetései azonban sejtetni engedik a tervezett mű előmunkálatai során felmerült gondolatait. Kautsky — 1904-ben kelt, első levelének a végén és második levelében — éppen ezzel kapcsolatban bírálja Szabó Ervin álláspontját a társadalmi osztály meghatározását illetően. Helyesen hangsúlyozza a társadalmi osztály tudományos fogalmának fontosságát, s abban is igazat kell adnunk Kautskynak, hogy elsősorban a termelési folyamatban játszott szerepükre vezeti vissza a különböző társadalmi osztályok elkülönülését.[6] Abban

---

Zeitung. 1904—5. Bd. I. 782—87. és 811—18. l. 4. Berufsgliederung und betriebstechnische Entwicklung in Ungarn. Uo. Bd. II. 358—60. l. 5. Die Agrarfrage in Ungarn. 1908 Bd. II. 58—63. l.

b) *Könyv- és folyóiratismertetések :* 1. *J. Bunzel :* Studien zur Sozial- und Wirtschaftspolitik Ungarns. 1902—3. Bd. I. 319—20. l. 2. *A. Bauer :* Les classes sociales — Société de Sociologie de Paris: Les classes sociales. Discussion. 1903—4. Tome II. 62—64. l. 3. *A. Asturaro:* Il materialismo storico. 1904—5. Tome I. 61—62. l. 4. *L. Gumplowitz :* Geschichte von Staatstheorien. Uo. 861—62. l. 5. *Cosentini F. :* La sociologie genetique. Uo. Tome II. 200. l. 6. *G. Ferrero :* L'Europa giovane. 1905—6. Bd. I. 369—71. l. és *O. Lévy :* Das neunzehnte Jahrhundert. Uo.

[2] Szabó Ervin Válogatott Írásai. Bpest, Kossuth Kiadó. 1958. 248. l.

[3] *Révai József :* Marxizmus, népiesség, magyarság-ban: Szabó Ervin helye a magyar munkásmozgalomban, Marx és a magyar forradalom.

[4] *Szabó E. :* i. m. 167. l.

[5] Szabó Ervin életrajzában is megemlíti e könyvének tervét. I. m. 24. l.

[6] Kautsky itt bizonyára Marx következő megállapítására támaszkodott: „. . . hibás volt az elosztást tüntetni föl az ügy lényegének, s a fősúlyt erre helyezni. A fogyasztási cikkek mindenkori elosztása csak következménye a termelési feltételek megoszlásának. Az utóbbi megoszlás pedig magának a termelési módnak egyik jellemvonása."

azonban már téved, hogy tagadja a jövedelemelosztás szerepét az osztályellentétek összeütközésében, amelyet viszont Szabó Ervin valóban egyoldalúan hangsúlyoz. A kérdés helyes megoldását pedig már Marx megadta, amikor leszögezte, hogy az elosztást nem lehet a termelés módjától függetlennek tekinteni, s hogy az osztályok elkülönülésének döntő alapja a termelés dologi és személyi feltételeinek a birtoklása. Végeredményben mindezeket a tényezőket — megfelelő dialektikus összefüggésükben — vette számba Lenin is, amikor a következő pontos, tudományos meghatározását adja a társadalmi osztály fogalmának:

„Osztályoknak nevezik az embereknek nagy csoportjait, amelyek a társadalmi termelés történelmileg meghatározott rendszerében elfoglalt helyük, a termelőeszközökhöz való (nagyrészt törvényekben szabályozott és megrögzített) viszonyuk, a munka társadalmi szervezetében játszott szerepük, következésképpen tehát a társadalmi javak rendelkezésükre álló részének megszerzési módjai és méretei tekintetében különböznek egymástól. Az osztályok olyan embercsoportok, amelyek közül egyik eltulajdoníthatja a másik munkáját annak következtében, hogy a társadalmi gazdaság adott rendszerében különböző a helyzetük."[7]

Szabó Ervin hibája az, hogy nem fejti ki a jövedelemelosztás és a termelési mód dialektikus összefüggéseit.

Marxista irodalmunk méltán hangsúlyozza, hogy Szabó Ervin „Marx és Engels Válogatott Művei"-nek kiadásával elévülhetetlen érdemeket szerzett az első világháború előtti magyar munkásosztály és a szocializmus iránt vonzódó értelmiség marxista nevelésében. Alapos kritikusa, Révai József is elismeri, hogy Szabó Ervin minden hibájával és fogyatékosságával végső soron pozitív alakja a magyar forradalmi gondolat és a magyar munkásmozgalom fejlődésének, s nem véletlen, hogy Szabó Ervin úgy él az elméletileg képzettebb munkások emlékezetében, mint a forradalmi szocializmus, a marxizmus tanítója.[8] Mindezt elsősorban a „Válogatott Művek"-nek tulajdonítja. A levelekből kiderül az az eddig kevéssé ismert tény, hogy — más neves szocialisták között[9] — a századeleji magyar munkásmozgalom e legfontosabb ideológiai dokumentumának a születésénél ott bábáskodott maga Kautsky is. Szabó Ervin már könyve tervezésénél kikérte véleményét és a szerkesztés folyamán többször is fordult hozzá tanácsokért. Hiszen Kautsky valóban alapos, nemzetközi tekintélyű ismerője, mintegy hivatalos magyarázója volt Marx és Engels összes műveinek, legalábbis a századforduló idején. Kautsky eleinte igen szkeptikusan nyilatkozott a tervről. Aggodalmait részben indokolták azok a valóban zavaros viszonyok — első levelében céloz is erre —, melyek akkoriban a magyar szociáldemokrata pártban és ideológiájában uralkodtak. Minden mentegetődzése ellenére azonban az is nyilvánvaló a leveleiből, hogy Kautsky, részben a magyar viszonyok kellő ismeretének a hiányában, lebecsülte a magyar munkásosztályt és mozgalmának érettségi fokát, s nem értette meg teljesen Szabó Ervinnek a kiadással kapcsolatos célkitűzéseit és szándékait sem. Jellemző, s már nem a forradalmi marxistához méltó megnyilatkozása volt az a megállapítás, hogy a Szabó Ervin által kiadásra tervezett Marx és Engels művek — melyek közt első helyen szerepelt a Kommunista Kiáltvány — „legnagyobbrészt mégsem a nagy tömegek számára íródtak", s legfeljebb csak az értelmiség körében számíthatnak olvasóközönségre. Szabó Ervin könyvének előszavában a következőket írja:

„Marx és Engels művei ezen gyűjteményének főcélja, hogy a magyar olvasóközönségnek bemutassa a szocializmus általuk alkotott rendszerét: a marxizmust ... hogy mindaz az új és sajátos, amit Marx és Engels a szociológiában, filozófiában, közgazdaságtanban, történetírásban, politikában alkottak, lehetőleg legjobb és legjellegzetesebb műveik által képviselve legyen. Másodsorban arra tekintettem, hogy a gyűjtemény közönségének j a v a r é s z e olyanokból alakul, akik számára Marx és Engels n é m e l y m ű v e akár előképzettségük hiányossága, akár a nehéz tudományos munkák élvezetét lehetővé tevő külső viszonyok nyomorúsága miatt szinte megközelíthetetlen ... Másrészt meg vagyok győződve, hogy nincs a gyűjteményben egyetlen darab sem, melyet i n t e l l i g e n s m u n k á s meg nem érthetne, ... talán nem rossz szolgálat Marx és Engels emlékének sem, hogy a magyar f ö l d m ű v e s m u n k á s s á g o t, amelynek körében munkáik ezen kiadása k é t s é g t e l e n ü l s o k o l v a s ó t talál majd, ... ezen az úton eleve közelebb igyekeztem hozni a mesterek idegenebb és megértésre nehezebb műveihez."[10] (Kiemelések tőlem — S. P.)

Mindebből világos, hogy Szabó Ervin és Kautsky szempontjai ellentétesek, s Szabó Ervin mindenekelőtt a magyar munkásosztály és nem csupán a marxizmus iránt érdeklődő értelmiség számára adta ki a „Válogatott Művek"-et. Az ő forradalmi hitét dícséri, hogy köny-

[7] *Lenin:* Marx, Engels, marxizmus. Bpest, Szikra. 1948. 369. l.
[8] *Révai J.:* i. m. 49, 73. l.
[9] Itt mindenekelőtt Mehring, Plechanov, Lafargue és Lagardelle nevét említhetjük.
[10] *Szabó E.:* Marx és Engels Válogatott Művei. Népszava. Bpest. 1905. I. k. X—XI. l.

ve segítségével a marxizmus klasszikusainak a tanításai valójában több munkásgenerációhoz is eljutottak. Természetesen itt mi sem a munkásosztály egész tömegére, hanem elsősorban az osztályöntudat fejlettebb fokaira eljutott munkásokra gondolunk.

Kételkedő aggályoskodása ellenére, Kautsky komolyan érdeklődött Szabó Ervin vállalkozása iránt, sőt tanácsaival sem fukarkodott a válogatás munkáját illetően. Módosító és kiegészítő javaslatainak — melyek Kautsky saját véleménye szerint is csupán néhány részletkérdésre vonatkoztak — csak egy részét fogadta el Szabó Ervin. Így a válogatás végleges formájából, szerintünk is teljesen indokoltan kimaradtak a Kautsky által javasolt 1848 előtti és 1890 utáni Marx- és Engels-művek. Eredeti célkitűzéseihez ragaszkodva Szabó Ervin hangsúlyozza, hogy:

„... le kellett mondanom úgy a »Heilige Familie« mint a »Lage der Arbeitenden Klassen«, a »Misère de la philosophie« és a többi 1848 előtti munka fölvételéről, mert nézetem szerint túlnyomóan polemikus jellegüknél fogva az olvasók nagyobb része számára érthetetlenek, vagy megértésükhöz a kornak, az embereknek és az uralkodó szellemi irányoknak beható ismeretét követelték volna; ... részben pedig ma egyáltalán csak irodalomtörténeti értékkel bírnak" — bár hozzáfűzi, hogy ezekből — *„mindennél inkább lehet megítélni a marxizmus sajátos érdemeit, igazi jelentőségét a szocializmus elméleti és gyakorlati kialakulásának munkájában."*[11]

Szabó Ervinnek az álláspontját kell helyesebbnek elfogadnunk abban is, hogy Kautsky javaslata ellenére sem mondott le Engels „Német parasztháború"-jának a válogatásba való felvételéről. Ennek a műnek Kautsky-féle értékelése még világosabban kidomborítja Szabó Ervin és Kautsky nézőpontjainak különbözőségét, s nem csoda, hogy Szabó Ervin élesen szembeszáll vele. Noha Engels, az őt jellemző szerénységgel, valóban kijelentette, hogy munkája nem tart igényt arra, hogy önálló kutatások anyagát adja, és hogy minden anyagot, ami a parasztfelkelésekre vonatkozik, Zimmermann „A nagy parasztháború általános története" c. művéből vett, ugyanakkor azonban azt is hangsúlyozza, hogy a ténybeli adatok viszonylagos legjobb összeállítása ellenére, Zimmermann leírása híjával van a belső összefüggéseknek. Ugyanis nem sikerül neki a korbeli vallási-politikai viták kérdéseit az egykorú osztályharcok tükörképeként bemutatni, ezekben az osztályharcokban ő csak az elnyomót és az elnyomottat, a gonosz és a jó harcát, s végül a gonosz győzelmét látja; s bepillantása a harc kitörését és kimenetelét meghatározó gazdasági és társadalmi viszonyokba fölöttébb fogyatékos. Viszont Engels könyve arra törekedett, hogy:

„a harc történelmi lefolyását csak fővonalaiban vázolva fel, a parasztháború eredetét, az abban fellépő különböző pártok helyzetét, úgyszintén azokat a politikai és vallási elméleteket, melyek segítségével a pártok helyzetükkel tisztába jönni igyekeztek, végül magát a harc eredményét is azzal a szükségszerűséggel magyarázza, amely ezen osztályoknak történelmileg adott életfeltételeiből következik. A cél: bemutatni és bebizonyítani, hogy Németország akkori politikai állapotai és az ellenük irányuló felkelések, továbbá a korszak politikai és vallási elméletei nem okai, hanem eredményei az ország mezőgazdasági, ipari fejlődésének, a szárazföldi és viziutak, az áru- és pénzkereskedelem abban a korban elért fejlettségi fokának."[12]

E szavak fényében felületességre vall Kautsky lekicsinylő megjegyzése Engels könyvéről, mely nem kevésbé kitűnő tudományos alkalmazása a materialista történetfelfogásnak, mint pl. Kautskynak „A szocializmus előfutárai" c. történeti műve, mely szintén foglalkozik a német parasztháború korával, és sokat merít Engels művéből. Engels művéhez írt bevezetőjében Szabó Ervin, Kautskyval polemizálva, helyesen állapítja meg:

„Engels nem puszta kivonatát csinálta Zimmermann könyvének, hanem inkább saját nézőpontjai szerint csoportosította a történelmi anyagot ... Zimmermann hű krónikás volt, s becsületesen leírta, hogyan hajtotta a mértéktelen kizsákmányolás a parasztságot lázadásba, hogyan harcolt, hogyan verték le és béklyózták meg újra. Megérteni azonban ezt az egész küzdelmet a hűbéri kor gazdasági és társadalmi szerkezetéből, belőle kifejteni a hűbéri társadalom politikai viszonyait, hangulatait, törekréseit, erőit — ez az a föladat, melyre csak a történelmi materializmus utalta a történetírókat."[13]

Szabó Ervin nem hagyta szó nélkül Kautskynak a forradalmi propaganda és a tudomány antimarxista szembeállítására vonatkozó megállapítását sem, s ezzel tulajdonképpen a Marx—Engels kiadással kapcsolatos szemléletkülönbségük lényegére és egyben Kautsky opportunizmusának egyik csírájára is rátapint:

„... a szocializmus legnagyobb elmélkedői is sokszor leszállnak a popularizátor, a propagandista szerepkörébe. A munkásosztálynak nincsenek egyetemei, nincsenek dúsan

[11] Uo.
[12] Marx Engels Válogatott Művek. Bpest, Szikra, 1949. 622. l.
[13] *Szabó E.:* Marx és Engels Vál. Műv. Bpest, Politzer, 1909. II. k. 4. l.

jövedelmező alapítványai, sem jól javadalmazott sinecurái, melyekkel gondolkodóit elláthatná . . . Ezért a szocialista tudós igen sok esetben egyúttal saját megismerésének népszerűsítője, propagandista és militáns egy személyben. S merjük mondani, hogy amidőn így szerencsésen megszabadul attól a munkamegosztástól, mely a tudós világban is megteremtett egy minden tekintetben kártékony típust, egyszersmind tudományának is jó szolgálatot tesz, mert sűrű érintkezésben az emberekkel, a való világgal és való viszonyokkal, elméleti tételei folyton végigszenvedik a való élet kritikáját, a társadalomtudomány igazságainak egyedül megbízható, egyedül mérvadó próbáját, igazolását."[14]

Kautskyról szóló ismert könyvében mondja Lenin azt, hogy Kautsky Marxot és Engelst csaknem könyv nélkül tudta, és hogy Kautsky összes írásai után ítélve, íróasztalában és fejében volt néhány fiók, amelyekben a legpontosabban és az idézgetés számára legalkalmasabb módon szét volt osztva mindaz, amit Marx és Engels írtak. Ennek ellenére Kautsky fölületessége nem volt egyedi jelenség. Hajlamos volt arra is — amint ez Engelsnek „A szocializmus Németországban" és „Az erfurti program kiritikája" c. cikkeivel kapcsolatos, Szabó Ervinnek írt megjegyzéseiből is kitűnik —, hogy „az ún. ortodox forradalmi marxizmus első teoretikusaként"[15] önkényesen értelmezze, sőt félremagyarázza a marxizmus klasszikusainak egyes állásfoglalásait. Lenin meg is magyarázza ennek az okait:

„Ha e jelenség filozófiai alapjairól beszélünk, akkor a dolog a dialektikának eklekticizmussal és szofisztikával való felcserélésére vezethető vissza. Kautsky nagy mestere az ilyen felcserélésnek."[16]

Szabó Ervin — megsejtve mindezekben Kautsky későbbi reformizmusát — bizonyára nem véletlenül hangsúlyozza könyvének előszavában:

„Ne elégedjenek meg a marxizmusnak harmadkézből való ismeretével, ne még leghívebb hívei, quasi hivatalos magyarázói ismertetésével sem. Karl Kautsky és . . . kétségkívül igen jó marxisták, de Marx és Engels mégis csak jobbak."[17]

Szabó Ervin levélhagyatékában a Marx—Engels kiadással foglalkozó Kautsky-levelek mellett különös figyelmet érdemel még az 1904-ben kelt első levél is. Általában a történelmi materializmussal, különösen pedig a sok nagy egyéniséget felszínre hozó 1848-as forradalmakkal kapcsolatos tanulmányai vezették el Szabó Ervint ahhoz a kérdéshez, hogy: „mi hát a történelmi materializmus világában a nagy emberek, a nagy személyiségek szerepe, jelentősége?" Mivel „csak egy helyet tudunk a Marx—Engels-féle rendszerben, ahol a nagy emberek szerepéről kifejezetten esik szó: ez is Engelsnek egy magánlevelében",[18] Kautskyt kéri fel a kérdés alaposabb megvilágítására. Így született meg a mondanivaló szempontjából legtartalmasabb Kautsky-levél, amelyben szinte tanulmányszerű színvonalon és terjedelemben Kautsky igen érdekes és eredeti módon, tanulságos történeti példákkal illusztrálva elemzi az egyén ill. a nagy ember társadalmi, történeti szerepét. A levél értékét növeli az a körülmény, hogy írója ilyen összefüggésben másutt nem foglalkozott ezekkel a kérdésekkel, s a benne kifejtett gondolatok nem találhatók meg az eddig magyarra lefordított Kautsky-írásokban sem.[19] Szabó Ervin — bár elfogadta és fel is használta Kautsky fejtegetéseit a történelmi materializmus nagy emberekkel kapcsolatos álláspontjáról — később azonban letért a történelmi materializmus következetes alkalmazásának útjáról, megpróbálta ugyanis azt a már említett lavrovi idealista történetbölcselettel összeegyeztetni. Hiába figyelmeztette Kautsky, hogy ne akarjon a marxizmusba „szubjektív és pszichológiai tendenciát" belemagyarázni, Szabó Ervin végül is beletévedt a Kautsky-megjósolta ideológiai zsákutcába, amikor lényegében elfogadta Lavrov filozófiájának alaptételét: „Minden társadalmi haladás a kritikusan gondolkodó egyéniségek érdeme."[20]

Kautsky utolsó leveleinek egyikében utal arra a kritikára, „polémiára" Engelsszel szemben, mely gyakran kifejezésre jut Szabó Ervinnek az 1848-as forradalomról szóló írásaiban. Anélkül, hogy ennek a meglehetősen bonyolult kérdéskomplexumnak a részletes taglalásába bocsátkoznánk — Révai József már említett két tanulmányának erre vonatkozó mélyenszántó elemzései[21] egyébként is elvégezték már ezt —, csupán néhány idézettel bizonyítjuk, hogy Szabó Ervin maga sem vallott ezekben a kérdésekben egyöntetű, határozott álláspontot, még egy és ugyanazon könyvében sem:

[14] Uo.
[15] Szabó Ervin megfogalmazása.
[16] *Lenin :* i. m. 346. l.
[17] *Szabó E. :* Marx és Engels Válogatott Művei. X—XI. l.
[18] Uo. 187. l.
[19] A témával Plechanov foglalkozott a legkimerítőbben.
[20] Szabó E. válogatott írásai 180. l. „Lavrov történetbölcseletének ezen alaptétele a mi tételeinknek is végső következménye" — mondja Szabó Ervin ugyanitt.
[21] *Révai J. :* i. m. 75, 78, 90—109, 112—114, 197—212. l.

„Ha Marx és Engels műveinek ezen kiadása nem a magyar közönségnek szólna, Engels cikke a magyar forradalomról aligha találna helyet műveinek válogatott kiadásában. Bármennyire érdekesek is ítéletei a magyarság harcáról, az alapvető nézőpontok, amelyekről a kérdést tekinti, helytelenek."

„Az újságírói munka gyorsasága is kimentené, amit ez esetben Magyarország történetének még Magyarországon is homályos ismerete és a forradalmi idők izgalmai nagyon is érthetővé tesznek ; hogy Engels cikkébe számos ténybeli tévedés csuszott be. Mindezeket helyreigazítani fölösleges volna. Engels cikkét fölvettük a gyűjteménybe, nemcsak mert Marxnak és Engelsnek a magyar forradalom iránti meleg rokonszenvüknek ékesszóló bizonyítéka, hanem mert mélyenjáró . . . igazolása a forradalomnak . . . Senki sem fogja Engels cikkét történeti forrásmunkául használni. Ugyanez áll Marxnak Kossuthról és Klapkáról írt néhány oldaláról."

„Mégis azt tartjuk, hogy bármilyenek voltak is a magyar függetlenségi harcnak objektív és szubjektív motívumai, Engelsnek állásfoglalása az adott körülmények között az egyedül lehetséges volt . . . így a magyarok ügye az európai kultúra ügye volt, a Habsburgokkal szövetkezett szlávoké pedig a reakcióé. Joggal mondhatta Engels, hogy fontosabb az európai szabadság, mint néhány apró szláv nemzet függetlensége, sőt nemzetisége is."[22]

Szabó Ervin rövid, de tevékeny élete során számos, a nemzetközi munkásmozgalom szempontjából jelentős európai országban, többek között természetesen Németországban is járt.[23] Igen hiányos és eddig rendszeresen fel nem dolgozott életrajzi adataiból, a Kautsky-levelekből sem derül ki azonban, hogy létrejött-e valaha is személyes találkozás közte és Kautsky között. Viszont, szintén elsősorban levélhagyatékából, tudunk arról, hogy Szabó Ervin több személyes ismerőse, híve, barátja és tanítványa az ő megbízásából és ajánló leveleivel kereste fel a Neue Zeit szerkesztőségét és magát Kautskyt is. E látogatók véleményei, beszámolói bizonyára befolyásolták egymásról és egymás tevékenységéről formált ítéleteiket mind Kautsky, mind pedig Szabó Ervin esetében.[24] Nemrég elhunyt neves diplomatánk és történészünk, Bolgár Elek, aki akkor Szabó Ervin köréhez tartozott. Amerikába való utazása közben Szabó Ervin megbízásából felkereste a Neue Zeit szerkesztőségét, és bár Kautskyval nem sikerült személyesen találkoznia, arról számolt be Szabó Ervinnek, hogy a német elvtársak nagyon örültek:

„a rád vonatkozó jó híreimnek és nagyon valószínűnek tartom, hogy hamarosan hozzád fognak fordulni, mert azt mondották, hogy mióta nem írsz nekik, azóta teljesen tájékozatlanok a magyar dolgok tekintetében".[25]

Alpári Gyula és a francia szindikalista Lagardelle Szabó Ervinhez írt levelei pedig elsősorban abból a szempontból fontosak, hogy már jelzik Szabó Ervin határozott közeledését a szindikalizmushoz, ami egyben a szociáldemokráciától és természetesen Kautskytól való eltávolodását is maga után vonta:

„Én Kautsky nejének — írja Alpári —, *ki nemcsak hogyléte, hanem működése iránt is érdeklődött, azt mondtam, hogy Ön erősen hajlik a szindikalisták felé, az ő irányzatukat tartja az igazi marxizmusnak . . . Kautskyné kérdezte, hogy miből következtetem ezt, erre én a Marx és Engels kiadáshoz írt előszavára utaltam, mely még 1904. dec. havából ered. Ezt le is fordítottam németre. Kautsky személyesen mondta nekem — miután bevezetését olvasta —, hogy Ön Lagardelle irányában fejlődött."*[26]

Lagardelle levele viszont — bizonyára Szabó Ervin teljes egyetértésével találkozva — azt hangsúlyozza Kautskyról, hogy ő és hívei a nemzetközi szociáldemokráciában nem értik meg a szocialista mozgalom századfordulói fejlődése során felmerült kérdéseket és követelményeket:

„Kautsky jegyzete, melyre Ön utal, bizonyítja, hogy ez a kedves, bár szabadszellemű barátunk nem fogja föl a szocialista válság igazi okát. Nemhiába írtak egy egész könyvet a parlamen-

[22] *Szabó E. :* Marx és Engels válogatott Művei. I. k. 105, 153, 162. l.

[23] Németországon kívül Szabó Ervin járt Ausztriában, Olaszországban, Svájcban, Franciaországban és Angliában is.

[24] Ifj. Leopold Lajos írja 1903-ban Szabó Ervinnek: „Az emberek közül Kautsky tetszik a legjobban, bárha bizonyos tekintetben szofista, sőt elfogult, de igen mély, kemény, logikus, erőteljes gondolkodó . . ." *Dániel Arnold* 1905-ben: „Ajánlóleveleivel bekopogtattam Kautskyhoz . . . igen barátságosan fogadott és . . . fölvilágosítottam az otthoni állapotokról . . . szemmel láthatóan meggyőztem . . ." *Pór Ödön :* „Berlinben 4 napig feküdtem. Beszéltem Kautskyval, Luxemburggal, Bernsteinnel többször . . . s érdeklődött felőled — úgy Kautsky is." Kunfi Zsigmond Szabó Ervin ajánlásával helyezi el cikkét a Neue Zeitban.

[25] Párttörténeti Intézet Archivuma (a továbbiakban PIA) 507/2/1.

[26] PIA 507/1/1.

tarizmus szépségeiről . . . Nem számít különben, ha végül is excommunikálnak bennünket. Ez talán az eszköze annak, hogy rávegyük a mai nyugtalan szellemeket, hogy Önt olvassák."[27]

Ismeretes, hogy Szabó Ervin 1905 után, a szociáldemokrácia elleni harcának kudarcai, egészségi állapotának megromlása következtében lassan visszavonult a munkásmozgalomban végzett nyilt, gyakorlati munkától. Könyvtárosi tevékenysége közepette, a munkásmozgalomtól elszigetelődve megritkultak külföldi kapcsolatai is. Az 1908-ban — két éves szünet után — írt utolsó Kautsky-levél hangja is jelzi már, hogy levelezésükkel együtt megszakadt kétségtelenül mindkettőjük szempontjából gyümölcsöző szellemi kapcsolatuknak a fonala is.

*

1.

Berlin-Friedenau 1899, IV. 14.

Kedves Elvtárs,[28]

Szíves ajánlatáért köszönetet mondok. A magyar pártviszonyok azonban oly zavarosak, ziláltak, és innen oly nehéz azokat megítélni, hogy nem tartom magam jogosultnak arra, hogy a N. Z. -ban a magyar pártbelügyekbe beleavatkozzam. Legjobbnak azt tartom, hogy kivárjuk a tisztázódás időpontját és addig egyáltalán ne is tájékoztasson a magyar eseményekről.

Viszont szívesen kiadnék bármilyen közleményt — kivéve azokat, amelyek pártbelügyekkel foglalkoznak — a magyarországi társadalmi viszonyokról. Nagyon örülnék, ha Ön küldene ilyeneket nekem. Minthogy azonban Önt én személyesen egyáltalán nem ismerem és kénytelen vagyok levelezőm megbízhatóságára támaszkodni, ezért arra kérem, hogy közleményeit egy ismert pártelvtárssal igazoltassa.

Tisztelettel
K. Kautsky

*

2.

Berlin-Friedenau 902, III. 1.

K. E. Cikkéért, melyet rendkívül élveztem, fogadja hálás köszönetem. Az ilyen és hasonló jellegű küldeményekkel, melyek számomra bepillantást engednek Magyarország szellemi és anyagi életébe, mindig rendkívül lekötelez. A nemzetiségi kérdés különösen a szlovákokhoz és a románokhoz való viszony, most úgy látszik ismét előtérbe kerül. Számomra nagyon értékes lenne, ha időt találna arra, hogy alkalomadtán nyomtatott vagy írásos tájékoztatást küldene erről a kérdésről.

Szívélyes üdvözlettel híve
K. Kautsky

3.

Berlin-Friedenau 1903, II. 21.

Kedves Elvtárs!

A fordítási jog kérdésében, úgy gondolom, nem megfelelő címhez folyamodott. D[ietz] és Tsai-nak kiadói joga csak Németország területére vonatkozik.

A marxi örökösök nevében Lafargue Laura asszony, Draveil, Seine et Oise, Franciaország, rendelkezik a fordítási jog fölött, Engels írásainak fordítási joga fölött pedig August Bebel, Berlin, Schöneberg, Eisenacher-út 69. Kérem forduljon hozzájuk.

A tervezett kiadás nagyon érdekel, csak azon csodálkozom, hogy Magyarországon egy ilyen könyvvel kapcsolatban hogy lehet olvasókra számítani. Azaz ne értsen félre. Nem akarom a magyar intelligenciát lebecsülni, de Marx és Engels azon művei, melyeket Ön ki akar adni,

[27] PIA 507/3/2.

[28] Az alábbiakban közölt Kautsky-levelek, Szabó Ervin levélhagyatékának részeként, eredetiben (német nyelven, jórészt gót betűs, nehezen olvasható írással) az MSZMP Párttörténeti Intézetének Archivumában találhatók meg. A Debreceni Egyetemi Könyvtár mikrofilm-tára is rendelkezik a másolatokkal, amelyek alapján ez a munka készült.

legnagyobbrészt mégsem a nagy tömegek számára íródtak, viszont a magyar értelmiség többségében ért németül, és talán előnyben részesítené az eredetiben való olvasást. Vagy talán tévednék?

Mindenesetre a feladat, melynek nekivágott, éppen olyan nehéz, mint elgondolkoztató. Ismertetését megkaptam. Hálás köszönet érte. Az ilyesminek mi mindig nagyon örülünk.

Szívélyes üdvözlettel
K. Kautsky

*

4.

Berlin-Friedenau 1903, II. 24.

Kedves elvtárs!

Leveleink keresztezték egymást. Éppen most kaptam meg az Ön Marx—Engels kiadásának tervét, mellyel nagyjában egyetértek. Csupán néhány részletével kapcsolatban teszek kifogást.

Megértem, hogy Ön a Komm. Kiáltvánnyal akarja kezdeni. Valóban ez minden tekintetben méltó kezdet. De van még néhány írás a korábbi irodalomból, melyeket érdemes lenne újból kiadni. Ilyen például a „Szent Család"-ból a francia materializmusról szóló fejezet. Ezt én egy bevezetéssel kiadtam a N. Zt.-ban 1885. 385. l.

Ezenkívül az első kötetben hiányolom Engelsnek a badeni felkelésről szóló tanulmányát. Ezzel szemben viszont el lehetne hagyni az „Osztályharcok Franciaországban" című részt, amely nagyrészt megvan a „Brumaire 18"-ról szóló részben. Én csupán Engels előszavát közölném, de azt is csak a harmadik kötetben, mint az egésznek a befejezését. Ha Ön a Komm. Kiáltv.-al kezdi, Engelsnek az előszava megfelelő befejezését képezi annak a fejlődési szakasznak, melyet a Komm. Kiáltv. vezet be.

Engelsnek a „Német Parasztháború"-ját is el lehetne hagyni, mivel az lényegében csak Zimmermann „Parasztháborúja"-nak a kivonata. A munkának inkább propagandisztikus, mint tudományos értéke van, ezért alkalmasabb volna kiadni, mint külön brosurát.

A második kötetbe fel lehetne venni azt a jellemzést, — hiszen a magyarok számára érdekes —, melyet Marx a „Herr Vogt"-ban Kossuthról és Klapkáról adott, 121—130. l. és a bevezetés, 190. l.

A harmadik kötetbe még mindenesetre be kellene venni Engels cikkét a cárizmus külpolitikájáról *(N. Z. 1890, 145. l.). Ugyancsak jó lenne bevenni a* Védővám és szabadkereskedelem *c. cikkét is, N. Z. 1888, 289. l. Végül az Osztályharcok-hoz írt előszavának kiegészítéseként megjelent cikkét :* A szocializmus Németországban *címmel. N. Zt. 1891/92, 1. 580. l. Jóllehet ez a cikk néhány pontjában fantasztikus, de világosan bizonyítja, hogy a szóbanforgó előszó egyáltalán nem revizionista módon vélekedett. A kettő szorosan összetartozik.*

Nagyon meglepett a könyv olcsó ára. Félek, hogy így nem fogja megtalálni a számítását. Annál jobban fogok örülni, ha nincs igazam. Magától értetődően a legnagyobb sikert kívánom vállalkozásához.

Pártüdvözlettel az Ön
K. Kautskyja

Leopold urat szívesen látom.

Még egyet : Ön közölni akar még egy cikket : az Erfurti program kritikáját. Kérem Önt, nehogy abba a hibába essék, mintha itt az erfurti pártkongresszus által elfogadott program kritikájáról lenne szó. Engels ezt a programot teljesen helyeselte. A kritika közli azt a tervezetet, amelyet a pártvezetőség előterjesztett és amelyet Erfurtban visszavontak, hogy helyette elfogadják az enyémet, melyet Engels is helyeselt. A pártvezetőség tervezetét közölte a N. Zt. 1890/91. 2. sz.-a. 806. l.

*

5.

Berlin-Friedenau 1904, II. 23.

Kedves Elvtárs!

Az Ön kérdései meglehetősen sok időt vesznek igénybe, s először ma jutottam el odáig, hogy azokra válaszoljak. Ön azt kéri tőlem, hogy a N. Zt.-ban válaszoljak, Azonban, ha ott tenném, alaposan meg kellene indokolni, s erre pedig nincs elég időm. Tehát csak egy pár megjegyzést teszek.

Ön szükségesnek tartja az egyén történelmi szerepének a meghatározását. Nos meg kell jegyeznem, hogy mindezekre az elvont vizsgálatokra nem sokat adok. A történelmi materializmus továbbfejlesztésére az a legjobb út, ha a tudományban alkalmazzuk. Ha Ön csak egy meghatározott történelmi szakaszt vizsgál, akkor sokkal világosabb lesz Ön előtt az egyén szerepe, mintha mindenféle spekulációkba bocsátkozik ezzel kapcsolatban. Tanulni csakis a tapasztalatból lehet. A marxisták közül mindenki, aki megérti a történelmi materializmust, történelmi tanulmányok folytatása, nem pedig elvont spekulációk útján jutott el ehhez az eredményhez.

Általánosságban csak a következőket kellene mondani: Az egyén történelmi szerepének a kérdése tulajdonképpen egyenlő az egyén társadalmi szerepének a kérdésével. A történelem nem más, mint a társadalmi fejlődés kifejeződése. A társadalom tulajdonképpen az egyének olyan egyesülése, akik meghatározott kapcsolatokban állnak egymással, és amelyet végső fokon a termelési folyamat határoz meg. Az egyén befolyása a történelemre tehát nem egyéb, mint az egyénnek más egyénekre gyakorolt befolyása. Ez a befolyás a legkülönbözőbb okokból származhat, azonban minden konkrét esetben külön vizsgálandó. Olyan általános formula nem létezik, amellyel minden egyes egyénnek a történelemben való szerepét meg lehetne magyarázni.

De mi a helyzet — kérdezi Ön — a nagy egyéniségekkel, nevezetesen a nagy államférfiakkal?

Hogyan magyarázzuk az ő szerepüket?

Ahhoz, hogy a nagy ember — s ez vonatkozik a nagy női egyéniségekre is — terékenységet tudjon kifejteni, mindenekelőtt meg kell találnia terékenységének területét. Vegyük pl. a hadvezért — a róla mondottak mutatis mutandis érvényesek a nagy államférfira is. Ha nincs háború, nagyságát akkor nem tudja kifejteni. Ebben az esetben, bármennyire is szeretne nagy lenni, nem létezik a történelem számára.

De nem csak azért van megfelelő terékenységi területre szükségük a nagy embereknek, hogy tevékenykedni tudjanak, hanem azért is, hogy nagyságukat ki tudják fejteni. Vegyük talán a XIV. Lajos uralkodása alatti időszakot, valamint a forradalmi korszakot, és hasonlítsuk össze a közbeeső XV. és XVI. Lajos uralkodása alatti időszakkal. Milyen bőségét láthatjuk az előbb említett időszakban a hadvezéri tehetségeknek és milyen hiányát ugyanezeknek a közbeeső időszakban.

Lehetetlen, hogy mindez véletlen legyen. Ennek okát a különböző történelmi helyzetekben kell keresnünk. XIV. Lajosnak a nemesség és Párizs ellen vívott veszélyes harcokban kellett kifejlesztenie önkényuralmát, és helyzete még kívülről is veszélyeztetett volt. Ezért tehát minden katonai tehetségnek — melytől léte függött — kedveznie kellett. Hasonlóan, még nagyobb mértékben nyilvánul ez meg a forradalmi korszakban. Ezzel szemben, XV. Lajos uralkodása idején a hadsereg ura, a monarchia helyzete belül és kívül is megszilárdult. Létezése nem a hadseregtől függött. A katonai parancsnoki állásokat többé már nem a tehetség szerint adományozták, hanem kegyképpen. Ha valaki elő akart lépni a hadseregben, nem katonai kiválóságra, hanem udvaronci képességekre volt szüksége.

Az tehát, hogy a nagy emberek a háborúban vagy a politikában felszínre kerülnek, teljes mértékben a társadalmi viszonyoktól függ.

De természetesen ezzel még nincs eldöntve az a kérdés, hogy honnan jön a nagy ember. Ez a kérdés már oly sok embernek okozott fejtörést, pedig megoldása végeredményben egyszerű:

Nagy férfiak, helyesebben mondva nagy emberek mindig vannak. Létezésük természetszerű szükségesség.

A nagyság ugyanis relatív fogalom, abszolút nagyság nincs. A nagy emberek szintén csak emberek, de nagyobbak az átlagembernél. Mivel az természeti törvény, hogy minden egyén különbözik a másiktól, úgy az is természeti szükségesség, hogy mindig léteznek nagy emberek, olyan emberek, akik intelligensebbek, tehetségesebbek, energikusabbak stb., mint a tömeg. Ezt a tényt, mint ismeretes, mindig a szocializmus ellen fordították. Pedig ez azt magyarázza meg, hogy miért léteznek mindig nagy emberek. Azt azonban, hogy nagyságuk mindig kifejlődhessék és érvényesülni tudjon, a mindenkori társadalmi viszonyok döntik el.

Sőt még azt is eldöntik, hogy hol érvényesülhetnek ezek a tehetségek, azaz a társadalmi élet melyik területén.

A zseni többnyire rendkívül sokoldalú és a legkülönbözőbb területeken vihet végbe kiemelkedő teljesítményeket. Azt a területet, amelyen tevékenykedik, semmiesetre sem a természet írja elő, a zseni oda fordul, ahol a legélénkebbek a harcok, a legnagyobb a közérdeklődés és ahol az egyes ember a legnagyobb befolyást tudja gyakorolni. Aligha lehet másként magyarázni azt a tényt, hogy a forradalom időszakában, ugyanazon időben Franciaországban a politikai és katonai zseniknek a legnagyobb bőségét, az irodalmi zseniknek viszont legnagyobb hiányát találhatjuk, ezzel szemben Németországban mindennek a fordítottját. Tehát ebben a vonatkozásban is a társadalmi viszonyok a döntőek. Más viszonyok közepette Lessing és Schiller talán elsőrangú parlamenti nagyságok lettek volna és nem drámaírók, Goethe pedig egy feltaláló, aki Edison hírnevét is elhomályosította volna.

Általánosságban talán azt lehetne mondani, hogy forradalmi időkben a zseni leginkább a politika felé törekszik, a nemzetek harcai, a háborúk idején a hadügy felé, békés időkben pedig a művészetek és a tudományok felé. De még az ilyen általános formulákkal is nagyon óvatosan kell bánnunk, mert ezek sohasem tudják kimeríteni az élet gazdagságát.

Ezzel már az Ön második kérdését is megválaszoltam, azt tudniillik, hogy miképpen fogja föl a marxizmus a szerves fejlődés korszakát pszichológiai oldalról. Az ilyen korszakoknak éppen úgy megvannak a maguk nagy emberei, mint a kritikus fejlődés korszakának. Ritkán, csak a nemzet nagy kimerülése idején, amikor mindenki csak máról-holnapra él, és nincs bennük sem erő, sem érdeklődés azirányban, hogy ezen az állapoton túljussanak, mint pl, Németországban a 30 éves háború után, a zseni annyira meg van bilincselve minden területen, hogy nem juthat felszínre, habár bizonyosan akkor is létezik. Különben azt lehet mondani, hogy a nagy emberek és a számukra kínálkozó alkalom, hogy kifejlődjenek és tevékenykedjenek, mindig létezik, de a társadalomnak nem minden és nem mindig ugyanazon a területén. A politika területén — mely után Ön különösen érdeklődik — békeidőkben a nagy ember aligha juthat majd felszínre a bürokrácia uralma alatt, s így más életpályát fog választani, ennek következtében az ilyen korszak szegény lesz nagy államférfiakban.

Remélem megelégszik ezekkel a vázlatos gondolatokkal. Sajnálnám, ha olyasmit kellene feltételeznem Önről, hogy a marxizmusba szubjektív és pszichológiai tendenciát akar belemagyarázni, amely pedig nincs benne. Ebben az esetben Ön olyan zsákutcába jutna, amelyben semmiképpen nem tudna előrehaladni.

Az izolált egyén, az ember, mint természettudományos objektum és a társadalmi egyén, két teljesen különböző dolog. Az izolált egyén megismerése nem elegendő a társadalmi egyén megismeréséhez, ez utóbbit csak a társadalomban és azon keresztül lehet megérteni. Aki a társadalmat és a társadalmi folyamatokat az egyénből és az egyénnek ezekhez a dolgokhoz való viszonyából akarja megérteni, mint Böhm-Bawerk teszi, az sohasem fog eljutni a helyes társadalmi megismeréshez. Ezek a törekvések úgy tűnnek számomra, mintha a szervetlen kémia törvényeiből kísérelné meg valaki a biológia törvényeinek a levezetését. Természetes, hogy amannak a törvényei az élőlényekre is vonatkoznak, de, hogy ez utóbbiak törvényeit megértsük, ahhoz az életet kell tanulmányozni, nem pedig a szervetlen anyagot.

Ennyit erről. Ahogy már mondtam, nincs időm arra, hogy az itt felvázolt gondolataimat egy külön cikkben kidolgozzam a N. Zt. számára, de arra sincs okom, hogy ezeket a nézeteimet véka alá rejtsem. Ha Ön nyilvánosságra kívánja hozni őket, esetleg azért, hogy megkritizálja őket, nincs ellene kifogásom.

Nos még egy másik kérdés. Wurm kolléga egy cikket kapott Öntől, mely az osztályokkal foglalkozik. Én is olvastam cikkét és kész vagyok azt közölni, de az az érzésem, hogy van egy hiányossága. Sehol sem lehet világosan felismerni, hogy Ön miben látja a társadalmi osztálynak a kritériumát. Valójában pedig ez a döntő.

Egyik helyen rámutat arra, hogy a jövedelemelosztás az a pont, melyen az osztályok érdekellentétei összeütköznek, ezt azonban nagyon sokféleképpen lehet felfogni, a szokványos értelemben is, ami pedig helytelen. Az 500 M. és 2000 M. fizetéssel rendelkező bérmunkás között nincs érdekellentét, de bizonyára van az olyan bérmunkás között, aki 500 M.-t keres és mestere között, aki esetleg szintén nem keres többet 500 M.-nál. Itt kitűnik már, hogy mi az érdekellentétek alapja: nem az elosztás területe az, hanem a termelés maga.

A termelési módból folyik az elosztás módja is. A különböző osztályok annak a különböző szerepnek alapján különülnek el egymástól, melyet a termelési folyamatban játszanak. Jónak tartanám, ha rámutatna erre. Ebben az esetben talán kevésbbé jóakaratúan bírálná el Bauer úr kritikáját is.

Abban az esetben, ha Ön egyetért velem, kérem, hogy a cikket ennek megfelelően változtassa meg, ezért is küldöm vissza kéziratát.

Jót mulattam azon, hogy majdnem rokonok lettünk, remélhetőleg ez a veszélyes rokonság mitsem árt az ifjú párnak.

Szivélyesen üdvözlöm, készséges híve
K. Kautsky

*

6.

Berlin-Friedenau 1904, III, 4.

Kedves Elvtárs,

éppenséggel nem ragaszkodom ahhoz, hogy Ön az osztályokkal kapcsolatos összes nézeteit kifejtse. De az Ön ismertetésének jelenlegi formája megköveteli azt. Mert így ez felemás dolog, szisztematikus cikknek ugyanis túl rövid, ismertetésnek viszont túl hosszú. Ha Ön az

egészet valamennyire megrövidítené, és csupán egy könyvismertetés kereteire csökkentené — amint az elején mondottam —, a munka még mindig hasznos lenne, és akkor nem vetne fel olyan kérdéseket, amelyeket nem válaszol meg. Kérem azért, küldje el a rövidített ismertetést.

Szívélyes üdvözlettel
K. Kautsky

*

7.

Berlin-Friedenau 1904, VI. 2.

Kedves Szabó Elvtárs!

Nagyon kérem, hogy nagybecsű tisztelőjének fejezze ki leghálásabb köszönetemet azért a pompás eszméért, hogy megszerezze nekem az Ön cikkét, amelyet én szívesen is közlök.

Nagyon szépen kérem az illető hölgyet, hogy továbbra is játssza a N. Zt. szerkesztősége budapesti fiókjának a szerepét és inspirálja Önt arra, hogy nekünk dolgozzék. Szívélyes üdvözlet Önnek és ismeretlen Egeriájának.

az Ön K. Kautskyja

*

8.

Kedves Elvtárs! *Berlin-Friedenau 1904, IX. 30.*

Ha az Ön magyar nyelvű Marx—Engels kiadásának bevezetőjét már lefordították. németre, kérem küldje el nekem. Ha megfelel, szeretném azt a N. Z.-ban közölni.

A tiszteletdíj irányában pedig utasítani fogom a nyomdát.

Csatoltan küldök egy ajánlólevelet Bracke-hoz, aki Önt Guesde-hez, Vaillant-hoz, Lafargue-hoz be fogja vezetni.

Sok szerencsét Párizsban! Szívélyes üdvözlettel

az Ön K. Kautskyja

*

9.

Kedves Elvtárs! *Berlin-Friedenau 1905. II. 4.*

Az Ön munkája nagyon érdekelt engem, de kérdezem, vajon nem lenne-e hasznosabb Engels tanulmányának egész kritikáját magával a tanulmánnyal együtt *német nyelven brosuraként kiadni. Ezt én nem tudom eldönteni, mert a többi fejezeteit nem ismerem, de ez a benyomásom.*

Ha mégis jobbnak tartja, hogy az első fejezetet külön cikk-ként jelentesse meg nálunk a N. Z.-ben, akkor arra kérném Önt, hogy hagyja ki belőle az Engels elleni polémiáját, és csináljon belőle egy önálló cikket, amely a magyar forradalom társadalmi jellegével foglalkozik. Az Engels ellen folytatott polémia csupán zavarólag hat, hiszen az olvasó nem ismeri Engels tanulmányát. Elegendő lenne egy bevezető jegyzetben azt mondani, hogy a magyar eredeti Engels álláspontjának a kritikáját adja, amely álláspont ma egészen nyilvánvalóan több tekintetben elavult már, de hogy ez a kritika a német fordításból ki lett hagyva, mert itt tárgytalan is, hiszen az olvasó előtt nincs ott a kritizált cikk.

Azonban ahogy mondtam, üdvösebbnek tartanám, ha az egész fejezetet a kritizált cikkel együtt önálló brosuraként adná ki.

Szívélyes üdvözlettel az Ön K. Kautskyja

Kérem tudasson, hogy a kéziratot vissza kell-e küldenem átdolgozásra. Stilisztikailag is alapos simításra szorul.

Küldene Ön egy cikket arról, hogy milyen helyzet alakult ki a választásokon Magyarországon?

*

10.

Berlin-Friedenau 1905, VI. 10.

*K. E. Bocsásson meg a késedelemért, de meleg van a szünidőben, és most kettő helyett is dolgozom. Sajnos az Ön kérdésére nem tudok választ adni, mert Engels Paraszthábor*úja *csak első kiadásban (a N. Rh. Zeitung 1. sz.-ban) van meg nekem, nem az 1875-ös kiadásban.*

Fogalmam sincs róla, hogy E. mit akart mondani azzal a mondattal. De talán ezt : A magyarok most uralják Ausztriát és ők szabják meg azt is, hogy miképpen kormányozzák Nyugat-Ausztriát, és ezt pedig az ő érdeküknek megfelelően legjobban a liberálisok, a liberális burzsoázia intézi, nem pedig a feudálisok. De ahogy mondtam, én nem ismerem az összefüggést.

A rövid ismertetésre szükségünk lesz. Remélhetőleg kipiheni magát otthon az üdülőutazás után.

Szívélyes üdvözlettel az Ön K. Kautskyja

*

11.

Berlin-Friedenau 1908, 11. 11.

Kedves Elvtárs!

Az orosz folyóiratról csak annyit tudok, hogy meg kellett volna jelennie. Én Blumnak engedélyt adtam arra, hogy munkatársnak megnevezzen, anélkül hogy egy határozott cikket helyeztem volna kilátásba. Azóta én többet nem hallottam róla, Blumot talán letartóztatták.

Az Ön munkájára nagy szükségünk lehet. A téma fontos, és hiszen Ön tudja, hogy mire van szükségünk. Tehát kérem a kéziratot.

Szívélyes üdvözlettel az Ön

K. Kautskyja

Közli:

Soós Pál

VITA

ÉSZREVÉTEL HORVÁTH ZOLTÁN „KOSSUTH LAJOS EMIGRÁCIÓS POLITIKÁJÁNAK ÉRTÉKELÉSE" C. ÍRÁSÁRA

Végszónak tekintem — a magam részéről — a Századok hasábjain, a lezajlott vitában közzétett írásomat.[1] Céltalannak látom újabb fragmentumok előhúzkodását, s a teljesebb összefüggéseket készülő, „Forradalom és kiegyezés választúján (1860—1861)" c. monográfiámban törekszem megvilágítani.

Így Horváth Zoltánnak a magamétól sok vonatkozásban nagyon is eltérő állásfoglalásával sem kívánok ebben a keretben foglalkozni, pusztán helyreigazítani három — álláspontom felidézése során — írásában elkövetett pontatlanságot:

1. Nem azonosítom írásomban „a földmivesszegénység, a majori [?] zsellérség", „a parasztság helyi jellegű" mozgalmait „egy ország egészének forradalmi készségével".[2]

2. Nem állítom írásomban, hogy „a kossuthi program" 1867-ig „forradalmi jellegű" maradt.[3]

3. Ahhoz a megállapításomhoz, hogy Kossuth 1859—1861 között eljutott a nagyhatalmi szövetség politikájától a felszabadulásukért küzdő népekkel kötendő szövetség politikájáig, idézett írásomban azt is hozzá tettem: „Noha Kossuth az adott időszakban francia politikáját az olasznak rendelte alá, és fenntartással kezelte, valóban nem jellemzi a »kollaborálással« való teljes »szakítás« ... sőt ... fenntartotta összeköttetését III. Napoleonnal és Jérôme herceggel 1860/61-ben is, ha illúziókkal mind kevésbé volt is terhelt ez a kapcsolata."[4] Ezt a megjegyzésemet Horváth Zoltán teljesen mellőzte megállapításom bírálatakor,[5] ugyanakkor hozzátette, hogy Kossuth általam jelzett új irányvételét „semmi módon sem bizonyítom".[6] Pedig viszonylag rövidrefogott előadásomban is olvashatta pontos levéltári, ill. könyvészeti dokumentációra épített bizonyítását annak, hogy Kossuth 1859 legvégén már a franciáktól független olasz kezdeményezést sürgetett (1859. december 2-i levele Garibaldihoz, december 4-i és 7-i levelei Telekihez, december 16-i levele Farinihez), hogy 1860 márciusában azt is megkérdezte a vele kapcsolatban álló hazai szervezkedőktől, hajlandók-e a korábbi megállapodások fenntartására, ha háború esetén a franciák helyett csak az olaszok segítségére támaszkodhatnának, amire igenlő választ kapott, s hivatkoztam végül a közismert 1860 szeptemberi megállapodásra Cavour és a Magyar Nemzeti Igazgatóság között.[7] (Hozzátettem még, hogy az olaszok mellett, akik — megítélésem szerint — semmi esetre sem sorolhatók 1860—61-ben a „reakciós nagyhatalmak" közé, a „felszabadulásukért küzdő népek"-ről szólva elsősorban a délszlávokra és a románokra céloztam, de Kossuth velük teremtett kapcsolatainak a kérdése nem vonódott a vitába.[8]) Dokumentálatlanul megállapításom nem maradt tehát; vitatható persze igen, de csak a tények alapján.

SZABAD GYÖRGY

[1] Századok, 1961, 922—936. l.
[2] *Horváth Zoltán*, Századok, 1963, 160. l.
[3] Uo. 162. l.
[4] Századok, 1961, 929. l.
[5] *Horváth Zoltán*, Századok, 1963, 164. l.
[6] Uo.
[7] Századok, 1961, 925—927. l.
[8] Uo. 929. l.

KOSSUTH EMIGRÁCIÓS POLITIKÁJÁNAK IDEALIZÁLÁSÁRÓL

A Századok 1961. évi 6. számában Szabad György újabb hozzászólásával[1] egészítette ki mondanivalóját. Az ebben foglaltak azonban feltétlenül szükségessé teszik az érintett problémák további tisztázását. Az alábbiakban kiegészíteni kívánom mindazt, amit a szóban forgó problémákkal összefüggésben a Századok 1961. évi 2—3. számában „Kossuth emigrációs politikájáról" írtam.

Szabad György újabb vitacikke három részből áll, de egyazon célt szolgál.

I. Az első rész, ha nem is teljesen egészben, de nagyobb részben közli Szabad György 1960. május 26-án tartott, Kossuth emigrációs politikájával kapcsolatos előadásának szövegét.[2]

II. A második rész főleg a nemzetiségi kérdést felvetve arra keres választ, hogy Kossuth mennyiben és miképpen kívánta az 1848-as vívmányokat továbbfejleszteni.

III. A harmadik, kisebb rész Kossuth hazai osztályviszonyokkal foglalkozó értékeléseit veti fel.

Közös célja mindhárom résznek az, hogy bebizonyítsa, hogy sem a múltban, sem a jelenben Szabad György nem idealizálta Kossuth emigrációs politikáját.

A főkérdés tehát félreérthetetlenül abban foglalható össze, hogy vajon Szabad György értékelése Kossuth emigrációs politikai tevékenységéről megfelel-e *a történelmi tényeknek és ebből következően összhangban áll-e a marxista történetírás alapvető követelményeivel.* Ez a főkérdés és csakis ebből a szemszögből helyes a felvetett problémákat áttekinteni és értékelni. Csakis a főkérdés szem előtt tartása vezethet a tények halmazában való eligazodásra és adhat világos és félreérthetetlen választ a felvetett problémákra.

I

Felmerül tehát a kérdés, hogy Szabad György szóban forgó előadása mennyiben ad helyes és igaz történeti képet. Az általa érintett problémák időrendiségét figyelembe véve a következő súlyponti problémakörök adódnak:

1. Kossuth politikája, tevékenysége az 1859-es francia, olasz—osztrák háború alatt, összefüggésben a magyar emigráció és III. Napóleon politikájával.

2. Kossuth tevékenységének értékelése az 1859-es háborút követő hónapokra vonatkozóan.

3. Kossuth politikai tevékenysége 1860-ban, Garibaldi expedíciója idején.

4. Kossuth tevékenysége Garibaldi expedíciója után, 1860—61 fordulóján.

A történeti kérdések feltétlenül megkövetelik, hogy azokat a maguk szigorú konkrétságukban, adott összefüggéseik figyelembevételével tárgyaljuk, ezért tartottam szükségesnek az 1859—1861 közötti időszak felosztását, illetve a történések időrendi egymásutánjának szigorú figyelembevételével való vizsgálatát.

1. Ami az első kérdést illeti, ezzel kapcsolatban Szabad György szóban forgó előadásában a következő megállapítások találhatók:

1859 májusában, tehát már a háború kitörése után, Kossuth Angliában feltűnést keltő körútja során számos beszédet mondott. *„Aligha mondhatjuk másnak mint az adott történelmi helyzet zseniális megítélésének . . ."* Glasgowban tartott beszédét, írja Szabad György és arra utal, mintha Kossuth angliai beszédeinek fő mondanivalója az lett volna, hogy leleplezze III. Napóleon kétszínűségét, taktikázását és jó előre beharangozza, hogy Magyarország megcsalatik és a francia császár megelégszik majd Lombardia felszabadí-

[1] „Kossuth 1860—61-es politikájának jellemzéséről. II." Századok. 1961. 922—936. l.
[2] „Kossuth az olasz és a magyar nemzeti kérdés összefüggéséről 1860—61-ben."

tásával.[3] A gyanútlan olvasó e sorokat olvasva teljesen téves és a történeti igazsággal homlokegyenest szemben álló következtetésre juthat, ha rábízza magát Szabad György útbagazítására.

Az igazság az, hogy Kossuth 1859 májusában éppen azért járt Angliában, hogy teljesítse III. Napóleon kívánságát, és éppen Párizsban kapott megbizatása alapján járt el. Hiszen május 5-én először Napóleon herceggel értekezett, majd ugyanezen nap éjjel III. Napóleon császárral tárgyalta meg a kérdéseket. Ezekután alakult csak meg Kossuth elnökletével és Teleki, Klapka részvételével a Magyar Nemzeti Igazgatóság Párizsban, melynek működéséhez és a vezetők személyi kiadásaihoz szükséges pénzösszeget Pietri szenátor útján a párizsi udvar biztosította.[4]

III. Napóleon felhasználta Kossuth nevét, tekintélyét, jelentős angliai összeköttetéseit és népszerűségét is arra, hogy Anglia ne mozduljon ki az 1859-es háború alatt semlegességi álláspontjáról és ilymódon ne zavarja meg Franciaország észak-olaszországi hadműveleteit. A dolgok természetéből, összefüggéseiből következik, hogy Kossuth éppen azért utazott vissza Angliába, hogy III. Napóleon háborújának igazságát és jogosságát népszerűsítse, és megvédje a francia császárt különböző támadásoktól. Az angliai hallgatóság mindig figyelemmel és szeretettel hallgatta Kossuthot, és éppen 1859 májusában nagy zavarban volt. Megtörtént, hogy a hallgatóság azért jött össze, hogy meghallgassa Kossuth feltételezett III. Napóleon elleni támadását, és ilyen értelemben, már előre el is készítették a határozati javaslatot, mikor a legnagyobb meglepetésükre Kossuth ennek ellenkezőjéről igyekezett az érdekelteket meggyőzni.[5] Manchesterben 1859. május 24-én, a Free trade Hall-ban tartott beszédében az aggodalmaskodó angolokat Kossuth többek között azzal is igyekezett megnyugtatni, hogy III. Napoleon tanult I. Napóleon történelmi példájából és *„hogy hódító szerep vagy idegen nemzetek elnyomása ellenkezik III. Napóleon érdekeivel, tehát nem lehet szándékában. És én azt gondolom, hogy a franciák császárja tanult valamit nagybátyja történelméből; megtanulta mitől kell óvakodnia."*[6]

Amit Szabad György szintén elfelejtett megemlíteni, hogy Kossuth másképp vélekedett a francia császárról 1859. május 5-e előtt és után. Amíg Klapka és társai külön utakon jártak és saját elgondolásaik szerint ápolták a párizsi kapcsolatokat, távol tartva ettől az emigráció vezérét, addig Kossuth sem fékezte magát III. Napóleonnal kapcsolatban. Az angol hallgatóság még nagyon is jól emlékezett arra, hogy 1858-ban Kossuth még egészen más formában nyilatkozott a francia császárról.[7] A körülményeket és az eredményt figyelembe véve aligha tekinthető a „történelmi helyzet zseniális megítélésének" Kossuth értékelése és tevékenysége 1859-ben. Ha meg is értjük a nagy magyar hazafi aktivitásának okait, de azt feltétlenül párosítanunk kell a szükséges kritikával. Éppen ezért nem fogadható el Szabad György azon megállapítása sem, *„. . . határozottan hárította el Kossuth Napóleon minden kísérletét egy pusztán diverziót jelentő magyar felkelés kirobbantására . . ."*, vagyis, ami ebből következik, hogy kellő biztosítékkal rendelkezett a megcsalattatással szemben.[8]

De történelmi igazság az, hogy Kossuth bármennyire is emlegette leveleiben a kívánt „biztosítékokat", végül is mindezen biztosítékok figyelmen kívül hagyásával működött együtt III. Napóleonnal. Azon a bizonyos 1859. május 5-i tárgyaláson a francia császár semmiféle biztosíték nyújtására nem volt hajlandó. Homályos és ködös ígéretek és diplomatikus udvariaskodások zajlottak le.[9] Ennek ellenére a magyar emigráció teljes mozgósításával Kossuth működésbe lépett. A francia pénzkiutalások segítségével mozgásba lendült az 50-es években alélt és kifáradt magyar emigráció.[10] III. Napóleon meg lehetett elégedve. Kossuth messzemenően latba vetette politikai súlyát és tekintélyét. Elérte Angliában azt, amire Párizsban vállalkozott.[11] A magyar légió szervezése is előrehaladt Piemontban, és széleskörű aktivitás indult meg a tervezett célok megvalósítása érdekében, nemcsak az osztrák sereg magyar katonasága irányában, de a feszült várakozással teli Magyarország és a környező román és szerb állam felé is.[12] Kossuth, a magyar emigráció együttműködése III. Napoleonnal egészen nyilvánvaló és köztudomású esemény.

[3] *Szabad György :* i. h. 924. l.
[4] Vö. Kossuth Lajos összes munkái. Bpest. I—XIII. 1880—1911. Irataim az emigrációból. I. köt. 209. és kk. l.
[5] Vö. *Koltay-Kastner Jenő :* A Kossuth emigráció Olaszországban. Bpest. 1960. 120. l.
[6] *Kossuth :* Irataim. I. köt. 288. l.
[7] Vö. *Kossuth :* Irataim. I. köt. 85. és kk. l.; *Karl Marx :* Herr Vogt. Berlin. 1953. 237—238. l.; *Lengyel Tamás :* Klapka György emlékiratai és emigrációs működése. Bpest. 1936. 26. és kk. l.; A közelmúlt titkaiból. I—II. Bpest. 1878. II. köt. 83. l.
[8] *Szabad György :* i. h. 924. l.
[9] *Kossuth :* Irataim. I. köt. 211. és kk. l.
[10] Vö. Iratok a Kossuth emigráció történetéhez. 1859. Összegyűjtötte Koltay-Kastner Jenő. Szeged. 1949. 78. és kk. l.
[11] *Kossuth :* Irataim. I. köt. 244. és kk. l.
[12] Uo. 348. és kk. l.; *Koltay-Kastner J. :* Kossuth emigráció. 1859. 97. és kk. l.

nyé vált, melyet bizalmas jellege ellenére teljes részletességgel tárgyaltak a különböző európai országok sajtótermékeiben és az osztrák és magyar újságokban is.[13] Teljesen felesleges lenne bizonyítani, hogy ennek az együttműködésnek mi lett a következménye. A tények tények maradnak akkor is, ha hallgatunk róluk, vagy feleslegesen szépítgetjük. Mi tagadás, Kossuth és a magyar emigráció tekintélyét nem növelte az 1859-es napóleoni kapcsolat, és arra még Kossuth sem tartott igényt, hogy majdan úgy tartsák számon a történetírás lapjain 1859 évi működése alapján „mint az adott történelmi helyzet zseniális megítélésének" képviselőjét.

Igen is szólni kell arról és nem hallgatni, hogy Marxnak más volt a véleménye Kossuth és a magyar emigráció 1859-es tevékenységéről, mint ahogy azt Szabad György előadásában el akarja hitetni. Nem Marx tekintélyével akarom a történelmi igazságot alátámasztani, hanem a vitathatatlan történelmi igazsággal kívánom aláhúzni, hogy Marx egykorú szigorú bírálata és kritikája Kossuth 1859. évi működésével kapcsolatban kiállotta az idők próbáját.[14] Az 1859-es napóleoni kapcsolatokból semmiféle tényleges haszon nem származott. Csak kompromittálta Kossuthot és a magyar emigrációt anélkül, hogy a magyar kérdés megoldása egy jottányival is előbbre jutott volna.

Kossuth „zsenialitásáról" és körültekintő „határozottságáról" szólni az 1859-es háború során tanúsított tevékenységével kapcsolatban, történelmi abszurdum és olyan nézet, melyen a magyar történetírás idestova másfél évtizede túlhaladt.

2. Ami Szabad György említett előadásának második problémakörét illeti, vagyis Kossuth tevékenységének értékelését az 1859-es háborút követő hónapokban, arról azt olvashatjuk, hogy *„nem lehet megtagadni az elismerést Kossuth helyzetelemzésétől . . .* és ugyanakkor *„kitűnő a kibontakozás személyi feltételeinek meghatározásában is . . ."* Továbbá azt is megtudhatjuk, hogy *„1860 első hónapjai sok vonatkozásban igazolták Kossuth elemzésének helyességét".*[15]

Viszont mit mutatnak a tények? Kossuth az 1859-es háború után reményvesztetten és mélységesen csalódva elhagyta Olaszországot, de anélkül, hogy a szükséges történelmi tanulságot levonta volna. A magyar emigráció számos tagja, utalhatunk akár Teleki Lászlóra, vagy Kiss Miklósra, sok vonatkozásban reálisabban ítélte meg a helyzetet, mint Kossuth. Éppen ezért utasították vissza nagyon határozottan, hogy a Magyar Nemzeti Igazgatóság képviseletében szorgalmazzák a kapcsolatok felvételét Torinoban. Kossuth azonban nem nyugodott, nem tudott türelmesen várni, amikor az idő és a körülmények ezt parancsolták. Ezzel magyarázható, hogy sorozatos csalódásokban, visszautasításban volt része és úgy érezte, hogy tervei áthághatatlan akadályokba ütköztek.[16] Bizalmas leveleket írt a párizsi udvarhoz és a megszakadt kapcsolatok eredményes felújítását kívánta, de sikertelenül.[17] Vannak ugyan bizonyos biztató jelek a nemzetközi politikában (többek között Cavour visszakerülése a piemonti kormány élére, Thouvenel — Kiss Miklós sógorának — francia külügyminiszteri székbe jutása) és a hazai nemzeti ébredés reménykeltő fordulatokat vett, de ezeket az eseményeket Kossuth túlértékelte. Ha akadtak is borúlátóbb, kritikusabb megfigyelései (és ilyeneket is lehetne idézni), melyek elkeseredését tükrözik, mégis tevékenységének alapvonalát továbbra is az határozta meg, hogy számítani lehet egy újabb olasz—osztrák háborúra. Reményeit annyira felcsigázta, hogy hinni vélte, miszerint a megnövekedett (tehát a közép-olasz tartományokkal egyesült) Piemont olyan erőt vethet latba, hogy Franciaország jóindulatú semlegességének biztosításával és részvétele nélkül is a siker reményében veheti fel a küzdelmet Ausztriával. Mindettől természetesen az 1859-ben félbemaradt akciók kedvező folytatását remélte.[18] Azonban mindez illúziókergetés volt. Nemcsak azért, mert Piemont Párizs nélkül keveset tehetett, de különben is gondolni sem mertek komolyan arra a turini hivatalos körökben, hogy a háborúban kifáradt és ezer bajtól, gondtól tépett Piemont hamarosan újabb háborúba léphetne Ausztria ellen, örülhettek annak, hogy az 1859-es háború sovány eredményeit megemészthetik.[19] Párizsban hallani sem akartak újabb háborúról, sem Piemonttal közösen vállalva, sem Piemont „különbejáratú" — Kossuth által re-

[13] Vö. *Lukács Lajos :* Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak. Bpest. 1955. 169. és kk. l.
[14] *Marx :* Herr Vogt. 238. és kk. l.
[15] *Szabad György :* i. h. 925. l.
[16] Vö. *Lukács Lajos :* Garibaldi magyar önkéntesei és Kossuth 1860—61-ben. Bpest. 1962. 13. és kk. l.
[17] Kossuth és Rapetti (Pietri szenátornak, a császár bizalmasának barátja) levelezésére vonatkozóan 1859. dec. és 1860. febr. között lásd *Kossuth :* Iratai. II. köt. 360—373. l.; a Kossuth és Napoleon herceg között felújított kapcsolatról lásd uo. 386. és kk. l.
[18] Vö. Kossuth Lajos Teleki Lászlóhoz, Genf, 1859. nov. 24. (Uo. II. köt. 314. és kk. l.).
[19] *Pietro Orsini :* L'Italia moderna. Milano. 1914. 267. és kk. l.; Camillo Cavour's gedruckte und ungedruckte Briefe. (Szerk. Luigi Chiala.) I—IV. Leipzig. 1884—1886. III. köt. 374. és kk. l.; Vö. Il Carteggio Cavour—Nigra dal 1858—1861 a cura della R. Commissione editrice. III. köt. La cessione di Nizza e Savoia e le annessioni dell'Italia centrale. Bologna.

mélt — háborújáról.[20] Nagyfokú naivitás volt azt feltételezni, hogy III. Napóleon 1860 februárjában kiutalja azt a 325 000 frankot, melyet Kossuth Teleki László közvetítése útján a hazai mozgalom szervezésére és az emigráció feladatainak ellátására kért.[21] Teleki egyáltalában nem szépítette a való helyzetet Kossuth előtt, és párizsi próbálkozásaival kapcsolatban 1860. február 15-én megírta Kossuthnak, hogy itt csak a törvényes utat ajánlják, és hallani sem akarnak fegyveres felkelések támogatásáról, és újabb háborúra Ausztriával pedig aligha lehet számolni.[22] Thouvenel Kiss Miklós útján szintén azt tanácsolta, hogy egyelőre Magyarország csakis a törvényes úton járjon, folytassa ugyan az ellenállást, de ne vigye kenyértörésre a dolgot.[23] Nem érkeztek biztatóbb hírek Torinóból sem. Cavour egyelőre nem sok kilátást látott a Kossuth által remélt osztrák-ellenes háborúra.[24] A történeti igazság az, hogy Kossuth 1859 végén és 1860 elején, ha meglehetősen keserűen és bénultan is, de ugyanakkor mégis szorgalmazta a remélt kedvező helyzet kialakítását, és éppen a sok tekintetben irreális „helyzetelemzése" miatt sorozatos csalódásokban lett része. Fatális félreértése az adott történelmi helyzetnek, ha azt állítjuk Kossuthról, hogy elemzése „kitűnő a kibontakozás személyi feltételeinek meghatározásában is . . ." Ezt Szabad György arra alapozza, hogy Kossuth 1859 végén és 1860 elején valóban fűhöz-fához fordult Garibalditól egészen Napóleon hercegig, Farinitól Thouvenelig, hogy az általa óhajtott osztrák-ellenes háború már a tavasszal megvalósuljon. A Caprerára visszavonult Garibaldinak volt igaza és nem Kossuthnak, aki arra kérte, hogy térjen vissza II. Viktor Emánuel szolgálatába.[25] Ami az 1859-es háború nyomán történt, annak ódiumát még Cavour is igyekezett átmeneti visszavonulásával elhárítani magától, mennyire inkább tehát Garibaldi, aki nem akarta nevét adni egy olyan monarchista politikához, mely csak kompromittálhatta, mely elvezetett Nizza és Savoya elvesztéséhez. Természetesen Kossuth néhány soros udvarias hangú semmitmondó választ kapott Garibalditól.[26] De eredményét tekintve Farini válasza sem értékelhető pozitívabban.[27] A történeti valóság Szabad György következtetéseivel ellentétben az, hogy 1860 első hónapjai *nem* „igazolták Kossuth elemzésének helyességét" és a „kibontakozás személyi feltételeinek meghatározásában is" illúziókat kergetett.

3. Kossuth Garibaldi expedíciója idején kifejtett tevékenységével kapcsolatban a szóban forgó előadásban többek között azt olvashatjuk, hogy „*a reménység, ami 1860-ban eltöltötte a nagy száműzöttnek és társainak lelkét, nem volt indokolatlan*", mert „. . . *objektív tendenciának, a nemzeti önrendelkezés tendenciájának felismerésén alapult* . . ."[28]

Ha volt valaki, aki 1860-ban helyesen ismerte fel az objektív történelmi tendenciákat és fordította azt a lehetőségek végső határáig, a népszabadság, a társadalmi haladás javára, akkor ez Garibaldi volt. Viszont az is történelmi tény és teljesen indokolatlan lenne szépítgetni, hogy Kossuth éppen ebben az időben elég értetlenül állt a vörösinges vezér tevékenysége előtt. Kossuth a sziciliai eseményeket amolyan helyi jelentőségű perpatvarnak fogta fel jó ideig, melynek különösebb hatása a magyar ügyre nem lehet.[29] A Garibaldi seregében szervezett magyar légiónak sem volt sok köze Kossuthhoz, és ezt egyáltalában nem is tagadta.[30] Kossuth aggodalmaskodott amiatt, hogy Garibaldi esetleg átkelhet Sziciliából Calabriába és ilyen értelemben levelet is írt Türr Istvánnak. A nápolyi mozgalmakról is az volt a véleménye, hogy helyesebb lenne, ha Garibaldi nem avatkoznék be.[31] Garibaldi Róma felszabadítására irányuló tervéről eléggé közismert Kossuth nézete. Cavourral egyetértésben, a vele folytatott megbeszélés után fordult Garibaldihoz,

[20] Utalhatok Rapetti Kossuthhoz intézett 1860. jan. 25-én kelt levelére, melyben elég érthetően jelzi, hogy aligha lehet arra számítani, hogy a „pénzügyileg küzdelmei által kimerült, újjáalakításának nehézségeivel küzdő" Piemont önálló kezdeményezések útjára lépne Ausztria ellen. (*Kossuth :* Irataim. II. köt. 365—367. l.); Napoleon herceg ugyancsak 1860 januárjában tudomására hozza Klapkának, hogy „jobb lesz, ha Kossuth úr jelenben még nem jön Párizsba" és Angliában működik „izgatni a közvéleményt". Egyébként semmi bizonyossal nem kecsegtet. (Uo: 387—388. l.); Klapka 1860. márc. 4-én arról értesíti Kossuthot, hogy a francia udvar nem akar háborút (uo. 402—404. l.).

[21] *Kossuth :* Irataim. II. köt. 391. és kk. l.

[22] Uo. 398—399. l.

[23] Uo. 415. l.

[24] Pulszky Ferenc jelentései Kossuthhoz uo. 527. és kk. l.

[25] Kossuth Lajos Garibaldihoz. London, 1859. dec. 2. (O. L. Kossuth-gyűjtemény. I. 2936.); vö. *Kossuth :* Irataim. II. 341. és kk. l.

[26] Garibaldi Kossuth Lajoshoz. Pino, 1860. jan. 8. (O. L. Kossuth-gyűjtemény. I. 3158.). vö. *Kossuth :* Irataim. II. 345. l.

[27] Kossuth Lajos Farinihoz. London, 1859. dec. 16. *Kossuth :* Irataim. II. köt. 346—348. l.; Farini Kossuth Lajoshoz. Modena, 1860. jan. 2. uo. 348—349. l.

[28] *Szabad György :* i. h. 923. l.

[29] Kossuth Lajos Pulszky Ferenchez. London, 1860. máj. 31. *Ács Tivadar :* Népek tavasza. Bpest. é. n. 151 és kk. l.

[30] Vö. Kossuth Lajos Ludvigh Jánoshoz. London, 1861. jan. 31. (O. L. Kossuth-gyűjtemény. II. S. 2.—65.).

[31] Kossuth Lajos Türr Istvánhoz, London, 1860. júl. 29. (O. L. Kossuth-gyűjtemény I. 3354.).

hogy tervéről lebeszélje és Velence kérdését helyezze előtérbe.[32] Mikor 1860 szeptemberében Turinban Kossuth megegyezett Cavourral és II. Viktor Emánuellel, akkor ennek a szövetkezésnek alapvető értelmét nemcsak osztrák-ellenes jellege adta meg, hanem az olasz forradalmi baloldal visszaszorításának, elszigetelésének célja is. Turinban mindenesetre így értelmezték, és nem véletlen, hogy egy nappal a magyar emigrációval való megegyezés után indultak meg a piemonti seregek Garibaldi mozgalmának lefékezésére, Róma ellen irányuló esetleges támadás meggátlására.[33] Nagyfokú félremagyarázása a történetnek az, ha Piemont közbelépését egyszerűen úgy adjuk elő, hogy *„szükségessé vált a piemonti királyi seregek délre vonulása"*, *„Garibaldi hadaival való egyesülésre"*[34] és ugyanakkor nem szólni ennek a lépésnek valóságos hátteréről, indokairól és az olaszországi társadalmi harcokban betöltött tényleges szerepéről. Még a liberális Luigi Salvatorelli 1939-ben megjelent könyvében is szükségesnek tartja hangsúlyozni, hogy Piemont beavatkozásának célja, *„hogy Garibaldit megakadályozzák a Róma elleni vonulásban"*.[35] Az ilyen tényekről való hallgatás nagyon is eltorzítja a történeti események előadását és teljesen hamis képet nyújt az olvasó számára. Kossuth szerepe 1860 szeptemberében nagyon is ellentmondásos és az események egyáltalán nem igazolták, hogy a turini megállapodások és a Garibaldi elleni nyílt fellépés valamiféle elfogadható hasznot és eredményt hozott volna Kossuth, a magyar emigráció és általában a magyar nemzeti mozgalom számára. Ellenkezőleg rövidesen bebizonyosodott, hogy 1859-hez hasonlóan ismételten megcsalattak, az emigráció tevékenységét zsákutcába vitték. A turini kormányt csak a pillanatnyi szükség bírta rá, hogy egyezségre lépjen a magyar emigráció vezetőivel, de amint csak lehetett, szélnek eresztette őket. Miután Garibaldi mozgalmát délen elszigetelték és a piemonti monarchia learatta azokat a babérokat, melyeket a népfelkelés, Garibaldi mozgalma szerzett — Torinoban feleslegesnek tartották a magyar emigránsokkal való kapcsolatot. Mint az 1859-es háború után, most is a legális utat ajánlották.[36] Pulszky Kossuthhoz küldött jelentései 1860 őszén aligha hagynak kétséget aziránt, hogy hiú ábránd ott remélni, ahol a legkisebb gond is nagyobb annál, mint a magyar emigráció működésének őszinte támogatása.[37] Nem arról van szó, hogy az olasz és magyar nemzeti kérdés mennyiben függött szorosan össze és rendezésük mennyiben állt összhangban az „objektív történelmi tendenciának" érvényrejutásával, hanem arról, hogy az adott konkrét történelmi pillanatban sem Párizsra, sem Torinora valójában nem lehetett számítani. Aki erre épített, az mélységesen csalódott. Nem Pulszky különleges képességei, kimagasló politikai meglátása, hanem a tények egyszerű figyelemmel kísérése vezette el arra a következtetésre, hogy sem III. Napóleonra, sem Cavourra — akinek tervei a francia segélytől függnek — számítani nem lehet.[38] A tényleges helyzet, a valóságos erőviszonyok alakulása bizonyították Kossuthnak, hogy a remény, „ami 1860-ban eltöltötte" indokolatlan volt. Más kérdés az, hogy az újabb történelmi lecke mennyire hatott, vagy nem hatott Kossuth további tevékenységére és politikai vonalvezetésére.

4. A szóban forgó előadásban azt olvashatjuk 1860—61 fordulójáról, hogy Kossuth rendkívül józan és körültekintő megfontolás alapján hárított el minden olyan kísérletet, ami Magyarország felszabadításával kapcsolatban *„Garibaldi magánvállalkozása"* lenne és *„Kossuth átérezve a rá háruló felelősséget, tettlegesen is szembefordult a kalandor tervekkel"*.[39]

Mindebből természetesen arra lehetne következtetni, hogy 1860—61 fordulóján a kossuthi politika a maga realitásokkal számoló józanságával felette állott különböző garibaldista „kalandor" terveknek. A valóság azonban az, hogy Garibaldi a leghatározottabban ellenezte, hogy nevét belekeverjék különböző megalapozatlan vállalkozásokba és arra kényszerítsék, hogy tényleges adottságok és körülmények nélkül pusztán lemásolja a sziciliai expedíció eseményeit. Az ilyesfajta elképzelés távol állt tőle. Mikor tervei felől kérdezte Pulszky Garibaldit caprerai látogatása során 1861 februárjában, félreérthetetlen választ kapott. Ebből világosan megtudhatta Pulszky és tőle utóbb Kossuth is, hogy ellene van mindenfajta felelőtlen és meggondolatlan akciónak. Csakis akkor lépne a tett

[32] Kossuth Lajos Garibaldihoz. Torino, 1860. szept. 14. (O. L. Kossuth-gyűjtemény. I. 3376.). Vö. *Kossuth :* Irataim. III. köt. 19—25. l.

[33] Vö. Camillo Cavour's gedruckte und ungedruckte Briefe. IV. köt. 116. és kk. l.; Carteggio Cavour—Nigra: i. m. IV. köt. La liberazione del Mezzogiorno. 1017, 1033, 1037. l.

[34] *Szabad György :* i. h: 926. l.

[35] *Luigi Salvatorelli :* Sommario della storia d'Italia. Torino. 1939. 598. l.

[36] Cavour félreértehetetlenül tudomására hozta 1860. nov. 9-én az őt felkereső Klapkának, hogy a megváltozott helyzet következtében a békés megoldások híve, és ehhez alkalmazkodjanak a magyar emigránsok. (Klapka tábornok naplójából részletek: *Kossuth :* Irataim. III. köt. 223. és kk. l.). Hasonló értelmű üzenet érkezett 1860 novemberében Napoleon hercegtől is (uo. 150. és kk. l.).

[37] Pulszky Ferenc Kossuthhoz küldött jelentései 1860 nov. és dec. havában (uo. 183. és kk. és 517. és kk. l.).

[38] *Pulszky Ferenc :* Életem és korom. I—II. Bpest. 1884. II. köt. 310. és kk. l.

[39] *Szabad György :* i. h. 928. l.

mezejére, ha, többek között, történetesen Magyarországon népfelkelés törne ki.[40] Tagadhatatlan, hogy a magyar emigráció körében nem egy terv született a szóban forgó időpontban, a dalmáciai partraszállással kapcsolatban és előszeretettel hangoztatták Garibaldi nevét is. Az olasz szabadsághős erről keveset tudott és nem is adott senkinek arra felhatalmazást, hogy az ő nevében, az ő tudta nélkül bármilyen vállalkozásba belekezdjenek. Garibaldi reálisan cselekedett, amikor visszavonult Caprerára és arra az álláspontra helyezkedett, hogy az idő és a kedvező körülmények napirendre tűzhetik az erőszakkal megszakított szabadságmozgalom folytatását. Kossuth ugyanezen időpontban viszont nem tágított azon nézetétől, hogy a magyar nemzeti mozgalom előbb vagy utóbb, de megkapja a remélt segítséget Torinotól, és nézete szerint Cavourban lehet és kell bízni.[41] Ugyan az adott pillanatban (1861 január—február) elég kedvezőtlennek tekintette Kossuth az osztrák-ellenes háború lehetőségeit, mégis abban reménykedett, hogy a „kilátások három vagy négy hónap alatt újólag jobbra fordulnak", feltéve, hogy otthon ne koronázzanak, vagyis ki ne béküljenek az osztrákkal. Sőt az általános helyzet elemzéséből még azt is remélte, hogy a kedvezőtlen „politicai conjuncturákat két három hónap alatt oly kedvezőkké fordíthatandjuk . . .[42] A hazába küldött elemzés nem bizonyult reálisnak. Az olyasfajta biztatások, hogy a francia „császár folyvást rokonszenvvel nyilatkozik Magyarországról"[43], alkalmas volt illúziók keltésére. Bekövetkezett 1861 nyara, és a várt kedvező konjunktúrák elmaradtak és elsősorban nem azért, mert az otthoniak jól vagy rosszul viselték magukat, hanem az általános helyzet logikájánál fogva. 1861 ismételten a csalódások, a remények megrekedésének, a tervek kudarcának éve lett, és ez többek között abból fakadt, hogy Kossuth keserves csalódásai ellenére nem szűnt meg bízni Torinóban, a közeli osztrák háborúban, a nagyhatalmi segítségben, és abban, hogy előbb vagy utóbb jelentős külsegítséget vihet a hazába. Nézeteitől nem tágított, és a sorozatos kudarcok és visszavonulások nem törték meg hitét és reményét tervei valóraváltását illetően.

Tagadhatatlan, hogy nem volt könnyű helyzete Kossuthnak 1859 és 1861 között, az adott nemzetközi erőviszonyok mellett. Lehetetlen nem tisztelettel és meghatódottság nélkül szólni azokról a roppant erőfeszítésekről, melyeket a magyar emigráció vezére nehéz és mostoha körülmények között hazája felszabadítása érdekében tett. Az elismerés és együttérzés kifejezése azonban nem vezethet olyan következtetésekre, hogy *„Kossuth 1859—61 között eljutott a nagyhatalmak szövetségének politikájától a felszabadulásukért küzdő népekkel kötendő szövetség politikájához . . .*", ahogy ezt Szabad György állította.[44] Mi szükség van azonban ilyen legenda keltésére? A tények azt bizonyítják, hogy Kossuth az 1850-es években ha következetlenül és felemásan is, de kereste a kapcsolatot Európa elnyomott népei szabadságmozgalmai vezetőihez. Mazzini, Ledru-Rollin, Herzen, a demokratikus és köztársasági irányzat számos híve vallotta Kossuthot küzdőtársának, ha nem is fenntartások és kritika nélkül. 1859 viszont éppen ebben a vonatkozásban jelentett Kossuth pályafutásában törést. Ettől kezdve kapcsolatai az európai szabadságmozgalom képviselőivel erősen meglazultak.[45] Kossuth óva intette mind a magyar emigrációt, mind a hazai nemzeti mozgalmat, nehogy a mozgalom nemzeties karakterét elmossák és ilymódon bizalmatlanságot keltsenek a nagyhatalmak, az egyes kormányok körében, és olyan látszatot keltsenek, mintha rokonságot tartanának a különböző szocialista és más mozgalmakkal.[46] A kritikus történelmi pillanatokban Kossuth állásfoglalásai azonosak. Teljesen összeegyeztethetőnek találta elveivel, hogy 1859. május 5-én állást foglaljon Magyarország jövő kormányzati formáját illetően az alkotmányos monarchia mellett, és őszintesége dokumentálására fel is ajánlotta a magyar koronát Napóleon hercegnek.[47] Ez az eset joggal váltotta ki Marx kritikáját, aki a magyar korona felajánlásával kapcsolatban nem kis iróniával jegyezte meg, hogy „Kossuthnak közjegy-

[40] *Pulszky F. :* Életem és korom. II. köt. 340. és kk. l.

[41] Uo. 333. és kk. l.; vö. Kossuth Lajos Pulszky Ferenchez. London, 1861. jan. 23. (Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár. Pulszky-gyűjtemény); *Kossuth :* Irataim. III. köt. 538. és kk. l.

[42] Az elemzésnek kevés alapja volt, mert súlyos nehézségek mutatkoztak a román és szerb államokkal kapcsolatos egyezkedés során. Ugyan Cuza román fejedelemmel utóbb sikerült az egyezséget aláírni, de végrehajtása megakadt és különben is az alapvető helyzeten nem változtatott. (Vö. *Lengyel Tamás :* Klapka György emlékiratai és emigrációs működése. 46—47. l.) Vö. *Kossuth :* Irataim. III. köt. 231. és kk. l. Klapka keleti küldetéséről; Kossuth hazába küldött üzenetéről. uo. 573. és kk. l.

[43] *Kossuth :* Irataim. III. köt. 577. l.

[44] *Szabad György :* i. h. 928. l.

[45] Kossuth ugyan 1858 végén még cikkeket írt Mazzini lapjába, a „Pensiero ed azione"-ba, dokumentálva barátságát az olasz köztársasági mozgalom vezetőjével, 1859 májusa után határozottan szakított vele (vö. *Koltay-Kastner J. :* Kossuth emigráció Olaszországban. 68. és kk. l.); Ledru-Rollin 1859 májusában Kossuth angliai körútja során döbbent rá, hogy a Központi Európai Bizottság egyik vezetője, a magyar emigráns vezér a francia nép zsarnokával lépett paktumra (uo. 120. l.). Vö. *Marx :* Herr Vogt. 237. és kk. l.

[46] Kossuth Lajos Türr Istvánhoz. London. 1860. dec. 8. (O. L. Kossuth-gyűjtemény. I. 3499.).

[47] *Kossuth :* Irataim. I. köt. 214. l.

zőtől nem is volt hitelesített felhatalmazása az elárverezésre, de akárki kísérhette figyelemmel Kossuth külföldi szereplését, az fogja tudni, hogy ő már régóta úgy szokott kedves Magyarországáról (dear Hungary) beszélni, mint a hétszilvafás nemes birtokáról".[48] Kossuth az 1866-os háború idején, ha más formában, de teljesen hasonló értelemben nyilatkozik, mint 1859-ben. Az új helyzetben III. Napóleon helyett La Marmora olasz miniszterelnököt igyekezett meggyőzni, hogy „*mi magyarok Miniszter úr, nem vagyunk forradalmárok. A század állítólagos regenerátorainak szenvedélyes eszméi és heveskedő elméletei nem gyakorolnak hatást szívünkre és eszünkre; mi nem vagyunk se újítók, se demagógok; hévvel csüngünk apáink történeti hagyományain, őszinte monarchisták vagyunk, meggyőződésünknél, történeti jellemünknél fogva; szeretjük a rendet és a nyugalmat; Európa összes nemzetei közt mi vagyunk (ezt merem állítani) a legloyalisabb nép és a legkitartóbb nemzet a loyalitásban.*"[49] A bekövetkezett kudarcok kiválthattak ugyan Kossuthban indulatos megjegyzéseket azok irányában, akikben bízott, vagy akikben bízni kívánt, de mindez mit sem változtat alapvető politikai magatartásán, melyet egyáltalán nem „a nagyhatalmi szövetségek politikájától . . ." való eltávolodás jellemzett 1859—61 között és általában az 1860-as években, hanem ellenkezőleg újabb és újabb kísérletek egy osztrák-ellenes hatalmi csoportosulásba való bekapcsolódásba, a külsegítség biztosítására és az ehhez fűződő emigrációs remények valóraváltására. Az európai demokratikus és köztársasági mozgalmaktól eltávolodó Kossuth, aki éppen a 60-as években minden reményét az európai háborús konfliktusokba és a kormányokhoz kapcsolódó diplomáciai manőverekbe veti, aki Mazzini és Garibaldi, Ledru-Rollin és Herzen helyett Thouvenel, Napóleon herceg, II. Viktor Emánuel és a torinoi kormányfők „barátságát" választja, aligha juthatott el a Szabad György által jelzett „. . . a felszabadulásukért küzdő népekkel kötendő szövetség politikájához . . ." Ami pedig a nemzetiségi kérdést is felvető terveit illeti, azok kudarca éppen az előbbiekben előadott alaphelyzetéből következett.

Ennyiben foglalhatók össze tömören, bár számos részletkérdés mellőzésével, Kossuth emigráns politikájának nemzetközi vonatkozásai. Mindezzel ugyan összefügg, de mégis külön tárgyalást igényel Kossuth emigráns politikájának a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos problémája.

II

Szabad György vitacikke második részében a nemzetiségi kérdés rendkívül összetett problémáját feszegeti. Úgy gondolom, hogy a következő problémakörök feltétlenül további tisztázást kívánnak:

1. Az úgynevezett „kutahiai alkotmány" keletkezése és értékelése.
2. Az első kérdéssel ugyan szoros összefüggésben, de annál tágabb értelmezésben felmerülő probléma, hogy Kossuth emigrációs nemzetiségi nyilatkozatai, tervezetei vajon túlhaladták-e 1848-ban vallott alapelveit és miképpen értelmezendők.
3. Tisztázandó probléma, hogy vajon Kossuth és a magyar emigráció számolt-e az igényelt osztrák-ellenes külhatalmi segítség belpolitikai hatásával, különös tekintettel a nemzetiségi kérdés rendezésére.

1. Ami a „kutahiai alkotmány"-terv értelmezését illeti, Szabad György megállapítja, hogy az abban foglaltak „. . . *messze meghaladták az 1848-as forradalmi viszonyokat* . . .", a tervet Kossuth „. . . *nem írott malasztnak szánta, hanem olyan programnak, amelynek megvalósításáért gyakorlati politikai tevékenysége során harcolni is kívánt*". Továbbá, hogy a terv „. . . *igen fontos szerepet játszott Kossuth (-ék) politikai céljainak tisztázása terén mind a magyar politikai vezető réteggel, mint a nemzetiségek politikai vezetőivel folytatott tárgyalások során*".[50]

Arról van szó, hogy Szabad György a szóban forgó tervet szinte teljesen légüres térben tárgyalja, szóba se hozva, hogy milyen körülmények között látott napvilágot, milyen célból, az érdekeltek hogyan értelmezték és általában mi volt a valóságban betöltött szerepe. Természetesen ezen problémák mellőzésével minden egészen különös színben tűnik. A tervezet rendkívül vonzón és kétségtelenül hatásosan megfogalmazott mondatai a gyanútlan olvasó előtt — ha a tényleges történelmi folyamat, a körülmények nem nyernek megvilágítást — teljesen irreális értékelést nyernek.

Mert mi is az igazság az úgynevezett „kutahiai alkotmány" körül, mely Szabad György szerint méltatlanul „történeti irodalmunkban meglehetősen kevéssé tárgyalt . . ." és annak további változatai „az irodalomban alig érintett, és Lukács L. által is teljesen említetlen . . ."? A történeti igazság az, hogy Kossuth Törökországba történt menekülése,

[48] *Marx:* Herr Vogt. 239. l.
[49] Kossuth Lajos La Marmora Alfonzhoz. Firenze, 1866. jún. 7. *Kossuth:* Irataim. VI. köt. 115—124. l.
[50] *Szabad György:* i. h. 931. l.

majd Kutahia városába történt internáltsága ideje alatt a dolgok logikájánál fogva óhatatlanul szembekerült a nemzetiségi kérdés problematikájával. A külföldre szakadt különböző nemzetiségi emigráns körökben egészen általános véleményként alakult ki, hogy Kossuth és a magyar politikai vezetőréteg 1848—49-ben rendkívül súlyos hibákat követett el a nemzetiségekkel szemben, és a magyar szupremáciához és a területi integritáshoz való merev ragaszkodásukkal a forradalom erejét és győzelmi kilátásait mélyen aláásták. Kossuth már 1849-ben, de még inkább 1850-ben egyre másra kapta a jelzéseket a párizsi, londoni emigráns köröktől, hogy vonja le a konzekvenciákat 1848 tragikus tanulságaiból, és tegyen határozott lépéseket a nem magyar népek jogos igényeinek elismerése felé.[51]

A kezdeményezés Londonból indult ki, az emigránsok nemzetközi bizottságától, melyben olasz, szláv, német emigránsok mellett komoly vezetőszerepet töltött be többek között a román demokrata emigráns Bălcescu, magyar részről pedig Teleki László, Klapka György.[52] Hosszas tárgyalásokon kikristályosodott elvek alapján született meg 1850-ben a „*Dunai szövetséges államok*" terve, melynek létrejöttében döntő szerepet játszott Bălcescu. Nem szándékunk ezt a tervet részletezni, csak arra kívánunk rámutatni, hogy a szövetségben Magyarország részvételét azon alapelvhez köti, hogy határozottan mondjanak le a nem magyar népek feletti szupremáciáról, biztosítsák az érdekelt nemzetiségek alapvető jogait, a területi autonómiát is beleértve.[53] Bălcescu elgondolásaihoz Teleki és Klapka csatlakoztak, viszont nem tartották közömbösnek Kossuth állásfoglalását sem. A brusszai román emigránsok közvetítésével Kossuth megismerte a londoni tervezet részleteit, de arról hallani sem akart. Golescu Sándornak határozottan megmondotta, hogy „*Magyarország egységének eszméjét semmi másnak alá nem rendelheti*".[54] A kudarcba fulladt kísérlet után írta Bălcescu Ghicanak, hogy kár volt Kossuthhoz fordulni, ő képtelen régi és tarthatatlan nézeteitől megszabadulni. „*Nagyon sajnálom, hogy te és Golescu fejetekbe vettétek a sírboltjukban fekvő halottak háborgatását. Kossuth halott. Ő nekünk már semmi hasznunkra sem lehet. Hagyjátok békén.*"[55] Hasonló értelemben nyilatkozott Bălcescu Zamojszky gróf lengyel emigránshoz 1850. július 1-én írt levelében. Ebben arra utal, hogy a délkelet-európai népek annyira szükséges demokratikus összefogásának súlyos akadálya a magyar szupremáciában gyökeredzik, és ehhez Kossuth váltig ragaszkodik. Pedig Bălcescu nézete szerint ez tarthatatlan állapot, és alapos ismeretei, tanulmányai alapján jutott arra a következtetésre, hogy az egységes magyar állam eszméje a különböző nemzetiségek és a magyarság közötti súlyos ellentét miatt ábrándkép, és ennek erőszakolása csak a magyarság öngyilkosságára vezet.[56]

A londoni és párizsi magyar emigráns körökben nem éppen megelégedéssel fogadták Kossuth merev elzárkózását és visszautasító magatartását. Ezzel kapcsolatban Szemere Bertalan a párizsi magyarok körében azon nézetének adott kifejezést, hogy „a kérdés kényes, rám nézve annyival inkább, mivel az a Kossuth-párttal újabb ellenkezésbe hoz. A mieink ti. a legközelebbi múltból semmit sem látszottak tanulni." „Nem bírják felfogni, hogy a forradalom terére lépve a históriai tért tettleg elhagyták. Az ausztriai dinasztiával nem akarnak kibékülni, sem kiengesztelődni a szláv és román fajokkal." „Kossuth és hívei Európa színpadán ép olyan politikát követnek, mint követtek otthon...".[57] Teleki László azonban nem hagyta ennyiben a dolgot, és kísérletet tett arra, hogy Kossuthot jobb belátásra bírja. Sűrű levélváltás indult meg közöttük, melynek során kristályosodtak ki azok az alapelvek, melyek utóbb a „kutahiai alkotmánytervben" öltöttek még határozottabb formát.[58] Kossuth Teleki minden hatásos és alapos érvelése ellenére sem volt hajlandó semmiféle lényeges engedményre. Teljesen értetlenül áll azzal a gondolattal szemben, hogy hozzá kellene járulni Magyarország belső föderalizálásához a nemzetiségi béke érdekében. „Kérem gróf Telekit, legyen szíves többi barátainkkal is értekezve nekem megírni, mit ért ő azon foederatio alatt, mellynek nevében nekünk itt

[51] Az erre vonatkozó gazdag irodalomból többek között utalhatok: *I. Ghica:* Amintiri din pribegia după 1848. Craiova. 140. I—III. 11. 153. és kk. l.; *Alexandru Marcu:* Conspiratori şi conspiraţii in epoca renasterii politice a României 1848—1877. Bucureşti. 1930. 27. és kk. l. *Mario Menghini:* Luigi Kossuth nel suo carteggio con Giuseppe Mazzini. Aquila. 1921; *Koltay-Kastner Jenő:* Mazzini e Kossuth (Lettere e documenti inediti) Firenze. 1929; *Deák Imre:* A száműzött Kossuth. Bpest. é. n.; *Deák Imre:* Az első magyar—román konfederációs tervek. Magyar Kisebbség. 1932.

[52] *Pulszky F.:* Életem és korom. II. köt. 34. és kk. l.; *Klapka György:* Emlékeimből. Bpest. 1886. 293. és kk. l.: *Szemere Bertalan:* Száműzetés alatt írt napló. I—II. Pest. 1869. I. köt.

[53] Bălcescu Ghicahoz. Paris, 1850. ápr. 6. *(I. Ghica:* Amintiri. II. köt. 232—233. l.

[54] Golescu küldetéséről beszámol Szemere Bertalan naplójában (II. 60. és kk. l.), továbbá *I. Ghica:* Amintiri. II. köt. 232. és kk. l.

[55] Bălcescu Ghicahoz, Paris. 1850. máj. 6. (*I. Ghica.* Amintiri II. köt. 238. l.).

[56] Bălcescu Zamojszky grófhoz. Paris. 1850. júl. 1. Uo. 247—261. l.

[57] *Szemere Bertalan:* Napló. I. köt. 173. és kk. l.

[58] Kossuth és Teleki közötti leválváltásokra vonatkozó anyag: O. L. Kossuth-gyűjtemény. I. 1850—1851; vö. *Deák Imre:* Az első magyar—román konfederációs tervek.

Verbőczy-féle magyar suprematiát, historicus s ellenforradalmi alap és Szt. István-féle magyar hon fölállítása emlegettetik szemrehányólag." „Tudni kell mit akartok, hogy a szerint egyesüljünk, vagy váljunk" — közölte Kossuth 1850. június 15-én.[59] Ugyanezen időben öntötte formába Kossuth elgondolásait az úgynevezett „*Éjszak-keleti Szövetséges Szabad Statusok*" címen, mely voltaképpen arra vonatkozik, hogy miképpen képzeli el a dunai népek konföderációját török védelem alatt és ebben Magyarország helyzetét, belső állami felépítését. Az úgynevezett „kutahiai alkotmány" minden lényeges alapelve és része voltaképpen ebben az 1850 júliusában megszületett tervezetben már feltalálható. Ebből az is kitűnik, hogy Kossuth váltig ragaszkodik Magyarország területi integritásához, az egységes magyar államezméhez, mely csak egy nemzetet ismer el, a magyart. A nemzetiségeknek ugyan községek, megyék keretében széleskörű jogokat helyez kilátásba és nyelvhasználatuk messzemenő biztosítását is ígéri, de területi autonómiáról hallani sem akar.[60]

Az „Éjszakkeleti Szövetséges Szabad Statusok" terve nem talált egyetértésre a nyugati magyar emigránsok között. Teleki nem tartja elégségesnek, hogy a megyei alkotmányos szervezeten belül nyerjenek biztosítékot a nemzetiségek igényei. Megítélése szerint mind a szerbeknek, mind a románoknak tartományi gyűlést kell engedélyezni. A „municipális életen kívül én a szerbeknek és oláhoknak még kollektív életet és így provinciális diétát is engedélyeznék" — írta Teleki Kossuthnak.[61] De javaslatai ismét elutasításra találnak. Kossuth 1850. augusztus 22-én írt válaszában világosan elhatárolja álláspontjukat. Ő az egységes magyar államot hajlandó bizonyos feltételek mellett föderálni más államokkal, de a magyar államon belül semmiféle belső föderálásról hallani sem akar. Teleki nemcsak a szomszéd államokkal javasolja a baráti kapcsolatokat, de elsősorban Magyarországot kívánja belsőleg föderalizálni, vagyis a nemzetiségek területi autonómiájának biztosításával az együttlakó népek föderalista államát kívánja létrehozni. Ez utóbbi Kossuth szerint a magyar állam pusztulásához vezet. Az „*egy oszthatatlan status*" Kossuth alapelve.[62] Erről Teleki úgy vélekedik, hogy az a magyar nemzeti szupremácia fenntartása és meghiúsítja a nemzetiségekkel annyira szükséges kibékülést és újabb nemzeti katasztrófához vezet . . .[63]

A nemzetiségi kérdésben zajló vita, az álláspontok éles összeütközése arra késztette a továbbiakban Kossuthot, hogy még határozottabban igazolja álláspontja helyességét és lerögzítse véleményét a vitába bevont alapvető kérdésekkel kapcsolatban. Így született meg 1851 tavaszán az a bizonyos „*kutahiai alkotmánytery*", *mint Bălcescu, Teleki demokratikus tervének ellenterve.* Szabad György tehát teljesen félreértette és ebből kifolyólag félre is magyarázta a „kutahiai alkotmány" tervét. Sok mindenről szól Szabad a tervvel kapcsolatban a nemzetiségi jogok kiterjesztésének kilátásba helyezése vonatkozásában, de arról teljes mértékben hallgat, hogy ezeknek a jogoknak ilyen erőteljes megfogalmazására és kidomborítására éppen azért volt szükség, hogy ki lehessen védeni a leglényegesebbet, a területi autonómia követelését. Kossuth ugyan abban a tekintetben tovább lépett, hogy hozzájárult nemzetiségi egyletek létrehozásához és nemzetiségi főnökök választásához, mindezt, az egyes vallási szervezetekhez hasonló formában, és a területi integritás szigorú fenntartásával. A különböző nyelvek és nemzetiségek igényeinek körültekintő figyelembevételét ígéri, de csakis az egységes magyar állam, mint egyetlen nemzet keretein belül. A különállást csak Horvátország vonatkozásában tartotta megoldhatónak, bizonyos feltételek mellett. „*Ami Erdélyt illeti.* Erdély nem jő olly tekintetbe mint Horvátország". „. . . .nem külön társas ország, hanem Magyarországnak elszakasztott, s 1848-ban közös akarattal újjon egyesült része."[64] Majd ehhez még azt is hozzáfűzte (ami a későbbi nyomtatott kiadásokból kimaradt), hogy „Erdély hazánk Éjszak Keleti bástyája, — integráns része azon természetes határ vonalnak, mellyet a teremtő maga húzott biztonságunkból."[65] Aki alaposabban szemügyre veszi a kutahiai alkotmány szövegét, annak feltűnhet, hogy Kossuth mennyire kitér azon nemzetiségi követelések elől, melyek pedig 1848-ban a románok, szerbek, szlovákok és a többi nemzetiségek körében már világos és határozott megfogalmazást nyertek. Amit viszont ezek helyett javaslatba hoz, attól aligha lehetett remélni, hogy elnyerje azok tetszését, akiknek szánták. Kossuth úgy vélte, hogy alkotmánytervével a maga részéről lezárta azt a hosszan tartó és

[59] Kossuth Lajos Teleki Lászlóhoz. Kutahia, 1850. jún. 15. (O. L. Kossuth-gyűjtemény. I. 797 és melléklete 795).
[60] Uo.
[61] Teleki László Kossuth Lajoshoz. 1850. aug. 16. (uo. 876).
[62] Kossuth Lajos Teleki Lászlóhoz, Kutahia. 1850. aug. 22. (uo. 882).
[63] Teleki László Kossuth Lajoshoz. 1850. szept. 27. (uo. 921); Vö. *Lengyel T.:* gróf Teleki László. Bpest. é. n. 108. és kk. l.
[64] „Kutahiai alkotmány" tervezet. O. L. Kossuth-gyűjtemény. I. 1554.
[65] Uo.

szenvedélyes vitát, melyet a nyugati magyar emigránsok egyes vezetőivel és a különböző más nemzetiségű emigráns főnökökkel közvetve vagy közvetlenül folytatott. A „kutahiai alkotmány" azt a maximumot foglalta össze, ameddig Kossuth meggyőződése szerint elmehetett. Ennek határát viszont éppen azon alapelvek fenntartásában látta, melyek már 1848-ban is tragédiához vezettek, és a nemzetiségeket múlhatatlanul szembefordították a magyarsággal. Azok a rendíthetetlen alapelvek, melyek 1848-ban és annak utána is sarkpontját képezték Kossuth nemzetiségi elgondolásainak, a következők: Magyarországon csak egy politikai nemzet létezik, a magyar, és ennek részeit alkotják a különböző nyelveket beszélő népek, melyeket nem lehet elismerni nemzetként. Az ország integritásának sértetlen fenntartása, semmiféle engedmény az ország nemzetiségi alapon történő tartományi felosztása irányában, a területi autonómia elvetése. Köztudomású, hogy már *1848—49-ben is* nem egy kísérlet történt — ha megkésve is — a nemzetiségi béke megóvására és nem jelentéktelen ígéretek is hangzottak el Kossuth és a magyar kormány részéről, de többek között *éppen azon bukott meg* mindenfajta kísérlet az együttműködés és a béke megteremtésére, hogy Kossuth azokban az *alapvető* kérdésekben nem volt hajlandó engedményeket tenni, melyekhez 1851-ben is váltig ragaszkodott.[66] Sőt hozzátehetjük, hogy 1862-ben is úgy látta, hogy „. . . *az ország territoriális integritása s politikai egysége, azon határ melyet a nemzetiségi kérdés elintézésénél szentnek és sérthetetlennek kell tekinteni* . . ."[67]

Ezeket a kossuthi alapelveket Szabad György nem méltányolja kellőképpen, mert ha méltányolta volna, aligha állította volna oly határozottan, hogy a „kutahiai alkotmány" alapelvei „. . . messze meghaladták az 1848-as forradalmi vívmányokat . . ."

De korántsem csak arról van szó, hogy Kossuth papírforma szerint 1851-ben ellenezte a különböző nem magyar népek nemzeti jogainak a magyarral hasonló elismerését, de a továbbiakban tanúsított *gyakorlati* politikájában is hasonló álláspontra helyezkedett. Nehezen feloldható ellentmondás származott többek között abból is, hogy felháborodottan ellenezte, hogy az Európai Központi Demokrata Bizottságba, melynek személye mellett Mazzini, Ledru-Rollin volt kimagasló képviselője, a párizsi román emigráció is képviseletet nyerjen. Kossuth azzal indokolta álláspontját, hogy a románok nem képeznek nemzetet, hanem csak néptörzset, minden történeti hagyomány, nemzeti öntudat és közös nyelv nélkül, és különben is állandó ellenségeskedésben vannak egymással. Kossuth teljesen magára maradt eme tarthatatlan álláspontjával, és a bizottság tagjai, beleértve a magyarokat is, Mazzini mellett foglaltak állást. Nem kis vihart váltott ki továbbá, hogy amikor a románok képviselője, Bratianu Demeter megjelent az Európai Központi Demokrata Bizottság későbbi ülésén, Kossuth tehetetlenségében gúnyosan a románokat *Mazzini talált gyermekeinek* (L'enfant trouvé de Mazzini!) nevezte, ami ellen Mazzini öklét rázva tiltakozott, adta elő visszaemlékezéseiben Marzio Quadrio az Európai Bizottság egykori titkára. Mikor egy román politikus utóbb Quadriot arról faggatta, hogy minő hatással volt rájuk Kossuth magatartása a románokkal kapcsolatban, röviden csak annyit válaszolt, hogy „már azelőtt jóval meg voltunk győződve, én is, meg Mazzini is, hogy Kossuth karakter nélkül való ember. Ő csak affektálta a nemzetiségi elv iránt való lelkesedését, de csak hóhérnak lett volna jó a nemzetiségek számára . . ."[68] Az eset annyit mindenesetre tükröz, hogy a „kutahiai alkotmány" kidolgozását követő időkben milyen volt a hangulat a nemzetiségi vezetők körében Kossuthtal kapcsolatban.

Mikor az 1859-es háború kirobbant, és Kossuth létrehozta az ismert megegyezését III. Napóleonnal, az idő sürgetően napirendre tűzte, hogy egyet és mást kellene tenni a nemzetiségekkel való egyetértés létrehozására. Kossuth ekkor nem tett se kevesebbet, se többet, mint elővette az 1851-es alkotmánytervet, és azt ajánlotta nemcsak Telekinek és Klapkának, de a hazai agitáció számára is elvi alapnak.[69] Ekkor Teleki és Klapka a békesség kedvéért elfogadták minimumnak azt, amit Kossuth maximumnak szánt, és mindhárman alá is írták azt a hazába küldött üzenetet, melyben röviden szó volt az alkotmányterv fő vonalairól. Viszont a „kutahiai alkotmányterv"-nek aligha lehetett más hatása az 1850-es évek végén és az 1860-as évek elején, mint 1851-ben. Amennyiben a nemzetiségi körökben és a Magyarországgal szomszédos államokban egyáltalában felfigyeltek a programra, keserű és fájdalmas hangon jegyezték meg, hogy Kossuth nem változott. Egyébként is olyan „írott malaszt"-nak tekintették, melynek semmiféle gyakorlati jelentősége

[66] Uo.

[67] O. L. Kossuth-gyűjtemény. I. 4044 c.; L'Alleanza. 1862. jún. 1.

[68] *B. C. Liviánu* román politikus 1875-ben találkozott Quadrióval és beszélgetésük tartalmát visszaemlékezésként közölte a bukaresti Constitutionalul című lapban 1894-ben. (Vö. *Jancsó Benedek:* Szabadságharcunk és a dákó-román törekvések. Bpest. 1895. 198. és kk. l.) Egyébként *Marzio Quadrio* a románok részvételéről a Központi Európai Demokrata Bizottságban és a felvételük körüli ellentétekről szól visszaemlékezésében a „Roma del Popolo" című újság 1871. 4—6. számában; vö. *Cretzianu:* Din arhiva lui D. Brătianu. I. köt. Bucureşti. 1933; *A. Marcu:* Conspiratori. 50. és kk. l.

[69] *Kossuth:* Irataim. I. köt. 449. és kk. l.

nincs és a magyarországi valóságos politikai helyzetre érdemleges hatása nem lehet.[70] Ami Szabad György azon megállapítását illeti, hogy a „kutahiai alkotmány" „fontos szerepet játszott" „a nemzetiségek politikai vezetőivel folytatott tárgyalások során", merő feltételezés. Erről már azért sem lehetett szó, mert nem nyújtott elégséges alapot ahhoz, hogy akár 1851-ben, akár a következő évtizedben megértésre találjon a nemzetiségi vezető körökben.[71] Úgyszintén az sem felel meg a tényeknek, hogy a kossuthi terv „fontos szerepet játszott" volna a „magyar politikai vezető réteggel" „folytatott tárgyalások során". Kossuth ugyan közölhette az otthoniakkal tervének alapgondolatait, de ennek érdemleges gyakorlati hatása nem volt. A magyar politikai vezetőréteg az 1861-es országgyűlésen ment a maga útján, és legfeljebb abban találkozott össze Kossuthtal nézetük, hogy egyaránt helytelenítették a nemzetiségek 1861-ben ismételten benyújtott peticióit autonóm területek létrehozására. Ezt különös nyomatékkal húzta alá Kossuth 1862-ben, mondván, hogy *„az ország nyelvek szerinti feldarabolását" „hongyilkosságnak tartom"*, miként *„az 1861-es országgyűlés".*[72]

2. Mindezek nyomán felmerül a kérdés, hogy Kossuth mennyiben és milyen mértékben haladta túl 1848-as nemzetiségi nézeteit. Szabad György csak azt hajlandó elismerni, hogy Kossuth politikájának komoly gyengesége fakadt az agrárkérdésben vallott nézeteiből, és hogy e tekintetben lényegében megmaradt 1848-ban képviselt eszméi mellett. Úgy gondolom azonban, hogy mindez csak *fél igazság.* Sajnos a magyar történeti irodalom Kossuth emigrációs nemzetiségi politikáját még nem vizsgálta meg teljes tudományos alapossággal és részletekbemenő finomsággal, és jelentős történeti dokumentumok feltárása nélkül olyan következtetésekre jutott, melyek több vonatkozásban korrigálásra szorulnak.[73] Kétségtelen tény, hogy kitartó feltáró munkára van szükség, hogy az új anyagok birtokában új következtetésekre jussunk. Annyit azonban már ma is teljes határozottsággal megállapíthatunk, hogy Kossuth nemzetiségi programjainak idealizálásához vezet, ha nem vesszük kellőképpen figyelembe azt a mélyreható valóságos nemzetiségi politikát, ami 1848—49-ben hosszú időre eldöntötte a kérdéseket. *Az 1848—49-es* tényleges és a társadalmi harcok valóságában megnyilvánuló és milliók életét befolyásoló nemzetiségi politika alapos mérlegelése nélkül az emigráns nemzetiségi tervek szinte légüres térben mozognak és aligha értékelhetők reálisan. Mert gyökeresen más a társadalmi küzdelmek viharában gyakorlatban *cselekedni,* tenni és a néptömegek keserű tapasztalatain keresztül érvényre juttatni a nemzetiségi politikát, és megint más a hazai valóságos körülményektől elszakadva, íróasztal mellől *javaslatokat* tenni, ígéreteket kilátásba he-

[70] Kossuth feleleventített alkotmánytervére többek között egy erdélyi nemzetiségi politikus is felelt, *Popiu Ilarianu* 1861-ben „Independința constuționale a Transilvaniei" című, Erdély alkotmányos függetlenségéről szóló röpiratában, ami utóbb 1868. nov. 10-én a Romanul című bukaresti lapban is napvilágot látott. Ebben részletes elemzését adta a kossuthi tervnek, és azt visszautasítja. Az egykorú román nemzetiségi álláspontról Buda Sándor küldött jelentéseket Kossuthhoz (O. L. Kossuth-gyűjtemény. I. 1860—61); vö. *Koós Ferenc:* Életem év emlékeim I—II. köt. Brassó. 1899. II. köt. 362. és kk. l.

[71] A nemzetiségek egykorú követeléseit és ennek alapján mutatkozó megegyezési készségüket jelzi az erdélyi románság 1861 januárjában Nagyszebenben tartott nemzeti kongresszusa és ugyanezen év februárjában Gyulafehérvárott tartott értekezlete. A szerb követeléseket a karlócai szerb nemzeti kongresszus 1861 áprilisában, a szlovákok igényeit az ugyanezen évben tartott turócszentmártoni szlovák nemzeti gyűlés fogalmazta meg. A nemzetiségek széleskörű politikai és kulturális jogok biztosítása mellett területi önkormányzatot és nemzeti elismerést igényeltek. (Vö. *Kemény G. Cábor:* A magyar nemzetiségi kérdés története. I. rész. A nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében. 1790—1918. Bpest. 1947. 51. és kk. l.; vö. *Jancsó B.:* Szabadságharcunk és a dákó-román törekvések. 255. és kk. l.)

[72] O. L. Kossuth-gyűjtemény. I. 4044 c.

[73] A dualizmus korában a függetlenségi pártkörökből sugalmazott romantikus leírások Kossuthról és annak emigrációs munkásságáról logikus ellenhatást keltettek. A pártcélokat szolgáló „Kossuth-kultusz" joggal váltotta ki a szocialista munkásmozgalom bírálatát, de Szabó Ervin ismeretes munkásságán kívül érdemleges tudományos ellenhatás az első világháború előtt nem mutatkozott. A Horthy-korszakban ugyan nem egy tudományos értékű publikáció született, de a hivatalos történeti irányzatok által megformált Kossuth-kép számos vonatkozásban egyoldalú, torz és „rossz ízű" maradt, és ellenforradalmi szemlélet hatotta át. A felszabadulás után újjászülető történetírásunkra tagadhatatlanul komoly befolyással volt Révai Józsefnek publicisztikai munkássága, mely igényes és hatásos módon jelentkezett, és alkalmas volt arra, hogy Kossuth Lajos történelmi alakját a német és magyar fasizmus elleni hazafias küzdelem zászlójává formálja. A fontos történeti forrásanyagoktól távol, a szükséges történeti publikációk hiányában és a háború viharos éveiben írt Révai-tanulmányok az új történelmi körülmények között, a háború utáni években, a fokozatosan érvényre jutó dogmatizmus és a burkolt nacionalizmus lábrakapása idején merev sémákká alakultak. Ami kezdetben serkentőleg hatott az új kutatásokra, az utóbb ellentétévé változott. A 48-as centenáriummal és Kossuth születésének százötven éves jubileumával kapcsolatban ugyan gazdag és fontos munkák születtek, de az önálló következtetések levonását korlátozták nemcsak az objektív körülmények, de szubjektív adottságok is. Úgy gondolom, hogy az elmúlt több mint egy évtized kutatási eredményeire és tapasztalataira támaszkodva, és az újabb alaposabb kutatások nyomán az előbbieknél helyesebb, reálisabb; a történeti igazságot sokkal inkább fedő Kossuth-kép alakítható ki. A feladat megoldásának jelentős része még előttünk áll. Ennek kapcsán kívánok utalni arra, hogy az eddiginél sokkal nagyobb súllyal kellene tanulmányoznunk a nemzetiségi kérdés történetét és kiadni a legfontosabb forrásanyagokat. Sajnálatos dolog, hogy a „Magyar Történeti Bibliográfia 1825—1867" 1950 óta megjelent kötetei rendkívül vontatottan látnak napvilágot. Többek között a román nemzetiségi mozgalmakkal is foglalkozó V. kötet anyaga teljesen készen áll és megjelentetése komoly szolgálatot tenne történettudományunknak.

lyezni, a nemzetiségekkel való békés együttműködés szükségességéről nyilatkozni. Az előbbit az utóbbi ugyan szépítheti, de nem korrigálhatja és nem teheti meg nem történtté. Erről soha sem szabad megfeledkezni! A nemzetiségek megbékélésére irányuló kossuthi tervek jelentőségének *érdemein felül való túlhangsúlyozása* — ahogy ezt Szabad György teszi — azt a látszatot kelti, mintha Kossuth valóban levonta volna a helyes tanulságokat a véres nemzetiségi testvérharcokból, és hajlandónak mutatkozott volna magáévá tenni és felkarolni azokat az igényeket, amikért az egyes nemzetiségek — ha ellentmondásos helyzetekbe sodródva is — de fegyvert ragadtak 48-ban a magyarsággal szemben.

Sajnos, de igaz, hogy minden szorgoskodás ellenére sem lehet felmutatni egyetlen egy olyan Kossuthtól eredő írást, melyben komolyabb formában vizsgálat alá vette volna mindazt a hibát és fogyatékosságot, amit a magyar kormány 1848—49-ben a nemzetiségek irányában elkövetett, ami nagymértékben megkönnyítette az osztrák ellenforradalmi körök számára, hogy a nemzetiségeket eszközül használhassák fel a magyar nemzeti mozgalommal szemben. Kossuth az emigrációban valóban dolgozott ki újabb terveket, papírra vetett új elgondolásokat, de annak nyomát sem lehet találni, hogy érdemlegesen elítélte volna az 1848/49-es nemzetiségi politika alkalmazása során elkövetett súlyos hibákat. Több évvel a kutahiai alkotmány megszületése után, 1858 végén Kossuth angliai felolvasó körútja során nem egy beszédében foglalkozott elég részletesen az 1848-as nemzetiségi kérdéssel, de csak annak bizonyítására szorítkozott, hogy magyar részről mennyire helyesen jártak el és a nemzetiségek közönséges rágalmakat terjesztenek a magyarok állítólagos 48-as hibáiról, melyekben egy szemernyi igazság nincs. Azt bizonygatta, hogy a magyarság sohasem nyomta el a nemzetiségeket, és nem is akart a nemzetiségek felett uralkodni. A nemzetiségek jogos követeléseiről Kossuth nem akart tudomást venni, a 48-as nemzetiségi mozgalmakat mindig és kivétel nélkül „osztrák ármánynak", „a kamarilla izgatásának", „a bécsi udvar bujtogatásának" állította be.[74] Így eleve felvetődik a kérdés, hogyan és miképpen lehet a 48-as események nemzetiségi problémáinak tanulságait megfelelően levonni anélkül, hogy a lezajlott eseményeket a legcsekélyebb önkritikával illessék. Ebből a kossuthi alapállásból következett, hogy ő ugyan az emigráció éveiben erőteljesen szorgalmazta a nemzetiségi béke megteremtését, sok új szempontot is felvetett 1848-hoz képest, de éppen *a leglényegesebb, a legalapvetőbb, a nemzetiségek számára legfájóbb kérdésekben maradt a régi alapon.*

Mindebből következik, hogy Kossuth emigrációs politikájának nagyfokú gyengesége nemcsak abból fakadt, hogy túlbecsülte a nagyhatalmi segítség lehetőségeit, hogy ahhoz a politikai vezetőréteghez ragaszkodott, amelyik lényegében cserben hagyta 49 után, továbbá mert képtelen volt túljutni a 48-as agrárprogram keretein, de nem kevésbé abból is, hogy a nemzetiségi kérdés vonatkozásában is *az általam jelzett alapvető kérdésekben* nem akart engedni 48-ból.[75]

Természetesen egészen más kérdés, hogy miben leli magyarázatát Kossuth álláspontja és mennyiben érthető, hogy a magyar szabadságharc kiemelkedő vezérének az emigrációban a jelzett módon érvényesült a politikája. Megítélésem szerint az 1849 után bekövetkezett társadalmi változások, az európai helyzet dinamikus tőkés jellegű átalakulása mellett — melynek következményeiből Kossuth keveset látott — más szempontok sem elhanyagolhatók. Többek között gondolok arra, hogy Kossuth neve, személye, cselekedetei annyira összeforrtak 1848-cal, annak erényeivel és fogyatékosságaival, hogy éppen ebből fakadóan talán éppen ő volt a legkevésbé alkalmas arra, hogy határozottan orvosolja a magyar nacionalizmus 1848-ban elkövetett súlyos hibáit a nemzetiségi kérdés vonatkozásában. Kossuth neve annyira egybeforrt nemcsak az osztrák-ellenes függetlenségi mozgalmakkal, de a magyar nacionalizmus és a nemzetiségek nacionalista törek-

[74] Vö. *Kossuth:* Irataim. II. köt. 133. és kk. l.

[75] Ami Erdély kérdését illeti, Klapka Kossuth tudta és beleegyezése nélkül a Cuza román fejedelemmel folytatott 1859. évi tárgyaláson hozzájárult ahhoz, hogy egy jövendő konföderáció önálló tagja legyen. Az 1859-es háborús körülmények között, amikor III. Napóleon a magyar emigráció egységét, Kossuth, Klapka együttműködését támogatta, Kossuth nem akart nyílt vitába keveredni Erdély kérdésében Klapkával, és végül is az a kompromisszumos javaslat merült fel, hogy egyelőre nem is kell foglalkozni a kérdéssel, majd a háború után, ha Ausztriát legyőzték, akkor majd elővehetik a kérdést. Ez esetben Kossuth nem látott abban veszélyt, hogy népszavazás döntsön Erdély adminisztratív helyzetéről. De arról egy pillanatig sem volt hajlandó vitázni, mint ezt 1862-ben is határozottan leszögezte, hogy: „véleményem *Erdélyt illetőleg az: hogy Erdélyt a magyar koronától elszakítani semmi áron nem engedjük*..." (Kossuth Lajos gróf Károlyi Györgynéhez, 1862. jún. 20. A közelmúlt titkaiból. II. köt. 117. és kk. l.). Az erdélyi unió népszavazás alá bocsátását Kossuth az új függetlenségi harc *győzelmétől* tette függővé, és ilyen körülmények között az megítélése szerint egyáltalán nem veszélyeztethette volna az ország területi integritását. Nem Erdély politikai önállóságáról döntő népszavazásról volt szó, hanem arról, hogy Erdélyt a győzelem után milyen formában kormányozzák a magyar állam integráns keretein belül. Ilyen értelemben fogta fel Kossuth a kérdést 1862-ben (uo. 101. és kk. l. 1862. máj. 25.).

vései közötti ádáz küzdelemmel, hogy neve amennyire fenségesen hangzott a magyar nemzeti ügy barátai körében, annyira bizalmatlanságot váltott ki a nemzetiségek képviselőik között. Egészen általánosnak tekinthető az a vélemény, hogy Kossuth a magyar nemzeti törekvéseknek olyan határozott, erőteljes és kemény védelmezője volt, hogy nézeteiben szinte minden másirányú szempont háttérbe szorult. Nemcsak a nemzetiségek körében vallották ezt a nézetet, de Mazzini, Ledru-Rollin és a demokratikus orosz forradalmár Herzen is hasonló következtetésre jutott.

Herzen visszaemlékezéseiben igazán rokonszenves és vonzó jellemzést adott Kossuthról, de szükségesnek tartotta megjegyezni, hogy nem szabad egy kalap alá venni többek között Mazzinival és Ledru Rollinnal. Ugyan mindannyian rendületlenül szeretik hazájukat, de az utóbbiak ezen túlmenően az elnyomott emberiség felszabadításának missziós tudatával is rendelkeztek, a népszabadság kiterjesztésének kívánsága is fűtötte tetteiket. Viszont „Kossuth nem igen gondolt az egész emberiséggel és meglehetősen közömbös volt neki, mikor kiáltják ki Lisszabonban a köztársaságot . . ."[76] Valóban ez a beállítottság jellemezte a nagy magyar emigránst, és az ebből fakadó ellentmondások felfedése, és nem politikai pályájának leegyszerűsítése, idealizálása a történetírás feladata.

3. További tisztázásra szorul Szabad György azon megjegyzése, hogy nincs bizonyíték arra, hogy a külhatalmi segítség Kossuth által szorgalmazott igénybevétele és a nemzetiségi kérdés óhajtott megoldása között olyan vonatkozású összefüggés lenne, hogy előnyösebb helyzetbe juttatta volna a magyar uralkodó osztályokat a nemzetiségekkel szemben. Ugyan azt más helyen hangsúlyoztam, hogy „Kossuth és a magyar emigráció vezetői ilyen összefüggésben nem is fogalmazták meg álláspontjukat . . .", de tevékenységük tendenciája és terveik összefüggése mégis arra mutat, hogy számoltak a nagyhatalmi külsegítség számukra előnyös belpolitikai vonatkozásaival.[77]

Mindazt, amit ezzel kapcsolatban a Századok 1961. 2—3. számában már kifejtettem, a következőkkel egészíthetem ki:

Utalhatok elsősorban arra a tárgyalásra, amit Kossuth III. Napóleon császárral folytatott. A császár nem titkolta el, hogy vannak bizonyos aggodalmai és különösképpen az riasztja el a magyar emigránsokkal való együttműködéstől, hogy azok a felszabadított Magyarországon nyilvánvalóan köztársasági alapon kívánják az új rendet megszervezni. A francia császár mindehhez hozzáfűzte, hogy ebbe soha nem menne bele, és együttműködésük feltételéül kikötötte, hogyha terveik valóra válnának, Magyarországon *csakis monarchia lehetséges*. A nagyhatalmi fegyveres segítség ezen nem is lényegtelen *belpolitikai előfeltételéhez* Kossuth beleegyezését adta, és igyekezett meggyőzni a császárt a magyarság régi monarchista hajlamairól.[78]

Ugyanezen az 1859. május 5-i megbeszélésen vetette fel III. Napóleon, hogy megítélése szerint előnyös lenne, ha a háború magyar földre történő kiterjesztése előtt Kossuth felkelést szervezne Erdélyben, a székelyekre támaszkodva. Ennek viszont Kossuth ellentmondott. Válaszában kifejtette, hogy ilyen előzetes felkelés a szóban forgó külsegítség megjelenése előtt veszélyes következményekkel járhat. „. . . megtörténhetnék, hogy az erdélyi oláhok közt, *ha nem egy tekintélyes erőt*, hanem egy szakadozott gyönge mozgalmat látnának maguk előtt, ma is akadhatnának oly elvetemedettek, kiknek rablási, pusztítási hajlama lehetővé tenné az osztráknak az 1849-iki irtózatosságok ismétlését legalább részben megkísérelni."[79] Kossuth válaszából világosan és félreérthetetlenül kitűnik, hogy jelentős segítség nélkül kockázatosnak vélte az erdélyi románsággal való egyezkedés igényelt létrehozását. Ennek valóságos értelméhez felesleges lenne külön magyarázatot fűzni.

Megemlíthetem továbbá Kossuthnak Jósika Miklóshoz 1860. április 29-én küldött levelét, melyben a hazai mozgalom egységét és ellentmondásait boncolgatja, utalva a nemzetiségi kérdés rendezésére is. Megítélése szerint aligha szabad derűlátó optimizmussal szemlélni a magyarság és a nemzetiségek látható közeledését. Ennek természetesen örvendeni kell, de nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a mélyen fekvő problémák hosszú sora még rendezetlen és megoldásra vár. Meggyőződése az, hogy a felmerülő problémák könnyen elrendezhetők lennének, „ha sereggel mehetnénk haza". Nem bízik az erdélyi románok közreműködésében. „*Mindez persze nem volna baj, ha külsegítséggel kezdhetnők meg a harczot hon. De ha ez nem lesz!?*" teszi fel a kérdést aggodalmasan Kossuth.[80] Meggyőződése, hogy a vélt és szükséges egységes fellépés, a nemzetiségek közremunkálásá-

[76] *A. I. Herzen:* Emlékezések és elmélkedések. Bpest. 1953. 196. és kk. l.
[77] Garibaldi és Kossuth 1860—61-ben. Századok. 1958. 135—136. l.
[78] *Kossuth:* Irataim. I. köt. 211. és kk. l.
[79] Uo. 234. l.
[80] *Kossuth:* Irataim. II. köt. 449. és kk. l.

nak feltétele, *„ha hatvanezer franciával rukkolnánk be . . .”*[81] Úgy gondolom, hogy a nemzetiségek „helyes”, az emigráció által „szükséges” magatartása és a külsegítség biztosítása közötti összefüggésre Kossuth ez alkalommal is félreérthetetlenül utalt. Ami pedig Csernátony Lajos ötletét illeti a „syriai példa” erdélyi alkalmazásáról, az „Európai fegyveres erők” igénybevételéről, valóban „impracticus”-nak látszott, hiszen a remélt francia segítség szükségtelenné tette.

A külsegítség belpolitikai vontkozásaira világosan utal Kossuth Klapkához intézett 1861. június 23-án kelt levelében. Miután kifejti, hogy „van ár, melyet én nem vagyok hajlandó megadni. Ilyen az ország területének nyelvek szerint való feldarabolása”, melyet „positiv öngyilkolás” módjának tekint, rámutat arra, hogy Klapka tévesen gondolja, hogy területi autonomia megadása nélkül lehetetlen a megegyezés a nemzetiségekkel. Kossuth feltételezése szerint jelentős külsegítség esetén a megegyezés módját és feltételeit a magyarság diktálhatja, és az eleve kizárja majd annak lehetőségét, hogy a Klapka által említett túlzott nemzetiségi követeléseknek helyt kellene adni. Ez az értelme és mondanivalója Kossuth azon megállapításának, hogy:

„Én azt mondom: a horvátok megnyerése, mint *általában a nemzetiségi kérdés megoldása*, nagy részben attól függ, hogy minő bizalmat ébresztend bennük a siker iránti első harczias fellépésünk. *Ha mint hatalom lépünk fel egy erős külhatalom által támogatva . . .*”, akkor velünk lesznek. Kiemeli, hogy az erőfölény, továbbá az osztrákoknál nagyobb engedmények kilátásba helyezése, meghozza a kívánt sikert. Viszont az „erőfölény” és az „engedmények” együttes alkalmazásánál az előbbit tartja a döntőnek, és úgy ítéli meg, hogy a szükséges erőfölény biztosítása nélkül a nemzetiségek „az osztrákkal fognak tartani, ha az égnek minden csillagát reájuk rakjuk is”.[82] Kossuth véleménye egészen félreérthetetlen és világosan kiolvashatta belőle Klapka: az emigráció vezére a külhatalmi segítség jelentőségét és sokirányú hatását túlbecsüli, annak alkalmazásától „túlzott engedmények” nélkül is reméli a nemzetiségek megnyugtatását. Pedig a 48-as példa mélyebb összefüggései arra intenek, hogy elsősorban nem az „erőfölény” biztosításának hiányán múlt a nemzetiségekkel létre nem jött megegyezés, hanem a szükséges engedmények hiányából fakadt a bekövetkezett katasztrófa.

A tények arra mutatnak, hogy Szabad György semmiféle érdemleges bizonyítékot nem tud felmutatni, melyek megcáfolnák magának Kossuthnak szavait és egész politikájának logikus értelmét. Ezt lehet tagadni, de megcáfolni nem . . .

Ezek a történelmi tények egyenes következményei annak az emigráns politikának, mely egy nehéz és bonyolult nemzetközi helyzetben a magyar kérdés rendezését, az 1849-ben megszakadt állapotok visszaállítását, döntően külhatalmi segítséggel tartotta lehetségesnek. A külhatalmi segítség és a magyarországi nemzetiségi kérdés között alapos összefüggés volt. Nemcsak azért, mert a magyar politikai vezetőréteg éppen a nemzetiségi mozgalmaktól való félelmében óvakodott mindenfajta belső felkeléstől és a külsegítségtől várta a malaszt, de azért is, mert a külsegítséget alkalmazni, az osztrákok ellen latba vetni, a nemzetiségi lakosság megnyerése vagy legalább is semlegesítése nélkül nem volt lehetséges. Erről Kossuth 1862-ben egész világosan írt Vukovicsnak „Igen bizalmas” jelzésű levelében. Megmondta határozottan, hogy a nemzetiségek megnyerése (a területi integritás keretein belül) a külsegítség magyarországi behatolásának megkönnyítése szempontjából döntő.[83] Kossuth 1862 nyarán gróf Károlyi Györgynéhez intézett levelében még határozottabb formában jelezte, hogy Párizs és Torino egyenes kívánsága, hogy jussanak megegyezésre a nemzetiségekkel, meg a szomszéd államokkal, mert tarthatatlan lenne, hogy „országunk lakosainak egy jó része a felszabadítókat puskatussal fogadná, s mint 1848—49-ben tette, az osztrákért küzdene”.[84] Tagadhatatlan, hogy a nemzetiségi kérdés és a külsegítség igénybevétele szoros kölcsönhatásban állott egymással. A külsegítség alkalmazását megkönnyítette volna a nemzetiségekkel óhajtott egyetértés, viszont ennek az egyetértésnek a kimunkálását a külsegítség befolyásolta volna hathatósan. De az egész politikai koncepció legfőbb gyengéje abból fakadt, hogy *eleve irreális és soha létre nem jött külsegítségre volt építve*, és ilymódon eleve illuzórikussá tette az ettől függő, következetlen és felemás nemzetiségi békülési kísérleteket is.

A kossuthi dilemma megoldhatatlan volt, és olyan zárt körben mozgott, melyből az emigráció vezére nem tudott és nem volt képes kilépni . . .

[81] Uo.
[82] Uo. III. köt. 630. l.
[83] Kossuth Lajos Vukovics Sebőhöz, San Francesco d'Albaro, 1862. febr. 15. (O. L. Újkori gyűjtemény Vukovics Sebő irathagyatéka).
[84] A közelmult titkaiból. II. köt. 120. l.

III

Szabad György vitacikkének befejező részében arra keres bizonyítékot, hogy Kossuth igenis helyesen látta és mérte fel a hazai társadalmi erőviszonyokat, nem hajszolt feleslegesen illúziókat.[85] Amennyiben az általa felsorakoztatott idézeteket elfogadjuk, és megítélésem szerint ez helyén is való, akkor Szabad György önmaga koncepciója alatt vágta a fát és saját maga bizonyította be, hogy mennyire irreális és tarthatatlan komolyan szólni arról, hogy Kossuth az emigrációban az „érdekegyesítés" 48-as politikáját (vagyis a földbirtokos nemesek és parasztok súlyos ellentmondásoktól terhes összefogását) felújíthatta volna. Szabad György első vitacikkében határozottan állítja, hogy ennek az „érdekegyesítés"-nek komoly alapja volt. Most már az a kérdés, hogy mit higgyünk el. Azt, amit az első, vagy amit a második vitacikkében állított? Szabad György első vitacikkében azt helyezte kilátásba, hogy „a számára hozzáférhetővé vált" „kiadott és kiadatlan Kossuth-anyag" alapján bizonyítja a megújított „érdekegyesítés" politikájának hitelességét. Viszont második vitacikkében „a számára hozzáférhetővé vált" anyagok ennek ellenkezőjét bizonyították. De ez a vitamódszer teljesen terméketlen és eredménytelen. Összefüggésükből kiragadott idézeteket gyűjteni természetesen lehet és különösen Kossuth irataiból. Azonban ezeket az idézeteket komolyan értékelni csak az esetben lehetséges, ha figyelembe vesszük azokat a konkrét körülményeket, melyek között létrejöttek. Csakis így érthető meg, hogy Kossuth 1859 végén a reménykeltő hazai nemzeti ébredésről tudomást szerezve rózsaszínűbben látta a helyzetet, mint pár hónappal vagy fél évvel később.[86] Általánosítani azonban sem egyik, sem másik időpontban keletkezett írásokkal, vagy azok egyes részleteivel nem lehet. A mélyebb összefüggések arra utalnak, hogy sem az ellentmondásokkal terhes „érdekegyesítési" politika megújításáról nincs valójában szó, sem a hazai liberális nemességből való következetesebb kiábrándulásról. Ugyan akadtak pillanatok, mikor Kossuth bámulatos éleslátással rajzolta meg a hazai politikai erők arculatát, de anélkül, hogy a mindebből adódó szigorú következtetéseket levonta volna. Senki sem vitatja, hogy időnként Kossuth félelmetes kritikával ráhúzta a vízes lepedőt a hazai mozgalmak politikai vezetőire, sőt a vele erősen rokonszenvező politikai barátaira is, de mindig annak reményében és szinte önmaga áltatásával is, hogy jobb útra térnek, a helyesebb megoldást választják. A történeti igazság az, és a tények ezerszeresen bizonyítják, hogy Kossuth minden kritikája, fenntartása és bírálata ellenére is abban az illúzióban ringatta magát, hogy a hazai középnemesi vezetőréteg, ha felemásan, ha ingadozóan is, de nem hagyta el a nemzeti ügyet és nélkülük és ellenük nem szabad fellépni. Kossuth ugyan sokat csalódott a hazai politikai vezetőrétegben, és ennek hangot is adott írásaiban, de *a 48-as liberális nemesség vezetőszerepével kapcsolatos illúzióitól ennek ellenére nem volt képes megválni.* Ha megtette volna, sok keserű kiábrándulástól szabadult volna meg . . .

Ezen az alapvető igazságon mit sem változtat, ha Szabad György tízszer annyi idézetet is gyűjt össze annak bizonyítására, hogy Kossuth milyen józanul ítélte meg a hazai politikai viszonyokat és „nem ringatta magát a nemzeti egység illúziójában". Amit Szabad György idézeteivel bizonyítani akar, az csak féligazság, a fél igazság pedig torz igazság és elferdíti a történeti valóságot, és a jelen esetben is Kossuth emigrációs politikájának idealizálásához vezet.

*

Számos problémát lehetne még a vitába bevonni, többek között az 1867-es kiegyezés értékelését is. Azonban úgy gondolom, hogy Szabad György ezzel kapcsolatos nézetei kellő bírálatban részesültek ott, ahol azt részleteiben kifejtette.[87] Különben is nem érzem szükségét annak, hogy megismételjem nyomatékosabban mindazt, amit ebben a vonatkozásban a Századok 1961. 2—3. számában már előadtam.

Úgy gondolom, hogy a legfontosabb alapkérdésekben, Kossuth emigrációs politikájának lényegbe vágó problémáiban Szabad György kifejtette nézeteit. Ami véleményemet illeti, számos cikkemben, tanulmányomban és a jelen válaszomban ki van fejtve — az adott keretek lehetőségeihez képest. A további feladat úgy vélem az újabb kutatásokon, feldolgozásokon és forrásközléseken van, és nem a vita tengeri kígyóvá növelésén. Anélkül, hogy elébe vágnák a Századok szerkesztőbizottsága esetleges zárszavának, hangsúlyozni szeretném készségemet az újabb kutatáshoz és hasznos feldolgozó munkához, de a vitát megítélésem és a lovagiasság szabályai szerint a magam részéről lezártnak tekintem.

LUKÁCS LAJOS

[85] *Szabad György:* i. h. 932. és kk. l.
[86] Vö. *Kossuth:* Irataim. II. köt. 57. és kk. l.
[87] Századok. 1962. 206. és kk. l.

A SZOVJETUNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSZFRONTJA

EMELJÜK A TÖRTÉNETTUDOMÁNYT ÉS A TÖRTÉNELEMTANÍTÁST A KOMMUNISTA ÉPÍTŐMUNKA FELADATAINAK SZÍNVONALÁRA!

B. N. Ponomarjov akadémikus előadása a szovjet történészek össz-szövetségi tanácskozásán (1962. december 21.)*

A Kommunista Párt és Központi Bizottsága elsőrendű jelentőséget tulajdonít a tudomány fejlesztésének. A történelemtudomány, amely általánosítja az emberiségnek a kommunizmus felé megtett útját, előkelő helyet foglal el az elméleti tudományágak között, amelyek segítik a pártot óriási ideológiai és politikai munkájában.

Semmi sem helyettesítheti a történelmet mint iskolát, ahol a dolgozók megtanulják, hogyan kell leküzdeni a nehézségeket, óvakodni a múlt hibáitól, összegyűjteni és továbbfejleszteni az építőmunka legeredményesebb módszereit. Erre nem egyszer mutatott rá Lenin, amikor felhívott bennünket, hogy „tanuljunk a történelem leckéjéből". „Az öntudatos munkások, miközben folytatják mozgalmukat, vissza-visszatekintenek a munkásmozgalom megtett útjára..." — írta Lenin (Lenin Művei, 20. kötet. Budapest, Szikra. 1955. 298. l.).

Az emberiség manapság nagy történelmi jelentőségű folyamatokat él át. A hatalmas forradalmi erők átalakítják a világot. A Szovjetunióban, a világtörténelemben először, felépül a kommunista társadalom. A népi demokratikus országok sikeresen építik a szocializmust. Több mint másfél milliárd ember rázta le az imperializmus gyarmati igáját és teremtett szuverén államot. A kapitalista világban egyre magasabbra emelkedik az osztályharcok hulláma, fokozódik a békeharc, a demokráciáért és a szocializmusért vívott harc.

Tanulmányozni kell ezt a kort, hogy kortársaink, és azok, akik felváltják őket, majd megismerjék a világ nagyszerű forradalmi átalakulásának igazi képét, amely 1917 októberében Oroszországban vette kezdetét. A szovjet nép hőstettének ismerete és megértése elősegíti a szocialista közösség népeinek összeforrását, a világ összes haladó erőinek tömörülését abban a harcban, amely az imperializmus ellen, a társadalom további forradalmi átalakulásáért, az emberiségnek a világháborútól való megszabadulásáért folyik. Ez a tapasztalat segíti az emberiség élcsapatát, a kommunista pártokat, a helyes lenini irányvonal kidolgozásában.

Társadalmunk kommunizmus felé való haladásának fő irányvonalát az SZKP XXII. Kongresszusán elfogadott program szögezi le, amely a marxista—leninista elmélet legmagasabb vívmánya a jelenlegi időszakban, s ezen belül a történettudomány legmagasabb vívmánya.

A kommunizmusért vívott harcban az SZKP programja három, egymással kapcsolatban álló feladatot tűzött ki: a kommunizmus anyagi-technikai bázisának megteremtése, a kommunista társadalmi kapcsolatok kialakítása és az új ember nevelése. A társadalomtudományok, köztük a történettudomány, arra hivatottak, hogy a legnagyobb mértékben segítsék a pártot és a népet e feladatok eredményes megoldásában.

A szocializmus anyagi alapjának megteremtése során szerzett tapasztalatok, amikor a szocializmus gazdasági törvényei kialakultak, óriási jelentőségűek a kommunizmus anyagi-műszaki alapjának megteremtésénél. Ezért e tapasztalatok tanulmányozása és mélyreható megértése segíti az SZKP programjának végrehajtását.

Alaposan meg kell ismerkedni azzal, hogyan szilárdult meg a munkásosztály és a dolgozó parasztság történelmileg kialakult érdekközössége és szövetsége a szocializmus győzelméért vívott harcban, hogyan erősödött a szovjet népek barátsága, hogyan növekedett a tömegek részvétele az államigazgatásban, a szovjet demokrácia fejlődése alapján. Ennek tanulmányozása felbecsülhetetlen segítséget nyújt a kommunizmus társadalmi viszonyainak megteremtésében.

* Rövidített szöveg a Kommunyiszt 1963. évi 1. és a Voproszi Isztorii 1963. évi 1. számában megjelent cikkek alapján.

Végül a történelem ismerete, a társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek helyes értelmezése nagy szerepet játszik az új ember kialakításában, a párt által kitűzött feladat megoldásában: abban, hogy az egész nemzedéket a tudományos kommunizmus szellemében neveljük.

A történelem befolyásának szférája az emberek tudatára igen széles, és e hatás ereje igen nagy. A történettudomány tevékenyen részt vesz a világnézet kialakításában. Az ember már egészen fiatal korában, már az általános iskola osztályaiban a társadalomtudományok közül elsősorban a történelemmel ismerkedik. Ebből meríti ismereteit a társadalom életére vonatkozólag. A történelem kiszélesíti az ifjú ember szellemi horizontját, segíti, hogy felismerje helyét a társadalomban, tiszteletet ébreszt benne mindaz iránt, amit nemzedékek munkája, harca, áldozatkészsége és hősiessége hozott létre, nemes törekvésekre sarkallja.

A történelem megismerése hatalmas erőforrás újabb nagy tettek érdekében, amelyek a kommunizmus hazánkban való felépítését, a szabadságot, a népek boldogságát és az egész világ békéjét szolgálják.

A történettudomány szerepe felbecsülhetetlen a népnek a szocialista hazaszeretet és proletár internacionalizmus szellemében való nevelésében. Pártunk a forradalmi hazafias és internacionalista hagyományokban fontos eszközét látja a nép politikai öntudata emelésének. Az októberi forradalom évfordulójának, május 1-ének minden évi megünneplése összekapcsolja a szovjet nép feljutását a kommunizmus magaslataira, a lenini párt, az orosz munkásosztály hősi forradalmi hagyományaival, amelyek megnyitották az utat az előtt az emelkedés előtt, és örökre összekötötték azt a világ szabadságmozgalmával.

Az olyan nevezetes évfordulók megünneplése, mint az 1905-ös forradalom 50. évfordulója, Ukrajna és Oroszország újraegyesülésének 300. évfordulója, az 1812. évi honvédő háború 150. évfordulója, valóban össznépi jelleget öltött, mivel megfelel a nép azon szükségletének, hogy elvi alapon tudatosítsa a megtett utat, megszilárdítsa hitét az igazságos ügyért harcolók erejének legyőzhetetlenségében. Az ilyen dátum megünneplése elősegíti a történelmi múlt helyes koncepciójának elterjedését a széles néptömegek körében.

Teljesen nyilvánvaló, hogy a szovjet történettudomány jelentősége messze túlmegy a nemzeti kereteken és nemzetközi jellegű. A kommunizmus építése a Szovjetunióban leghatalmasabb kifejezése annak a ténynek, hogy az emberiség fejlődésének új korszakába lépett. Új hatalmas feladatok állnak előttünk, és az egész történelmet fel kell használni e feladatok megoldására, amelyek természetesen más-más módon merülnek fel a különböző országokban. Igen, az *egész történelmet*. Hiszen, mint ismeretes, a tudományos kommunizmus elméletének roppant épülete az emberiség által megtett teljes történelmi út elemzésén épül fel.

A marxizmus—leninizmus továbbfejlesztése elképzelhetetlen anélkül, hogy szüntelenül gazdagítanók az új történelmi tapasztalatokkal, amelyeket az emberiség felhalmoz, a történelem megelőző tapasztalatainak egyre mélyrehatóbb és sokoldalúbb elemzésével. Ezért van az, hogy a történelem ismerete — ismerete és nem csupán felületes megismerése — nélkülözhetetlen minden komoly szakember számára, a társadalomtudományok bármely területén tevékenykedjék is. A történelem ismerete nélkül senki sem lehet igazi közgazdász, sem filozófus, sem filológus, sem művészettörténész, sem jogász. Egyszóval, nem lehet igazi társadalomtudós. A tudományos szocializmus megalapítói, Marx, Engels, Lenin a szó legmélyebb értelmében történészek is voltak, számos nagyszerű történeti művet hagytak az utókorra, s elméleti munkáikban a tudományos-történeti elemzés példaképeit adták.

Miben fejeződhet ki és miben kell, hogy kifejeződjék a történelem felhasználása az emberiség haladásának érdekében; mi az, amivel hozzájárulhatnak a történészek a szocializmus és a kommunizmus győzelméért vívott küzdelemhez?

Először — az SZKP és a Szovjetunió népei tapasztalatainak felhasználása, a többi szocialista ország tapasztalatainak felhasználása a kommunizmus hazánkban folyó építésében.

Másodszor — a szocialista és kommunista építőmunka szovjet tapasztalatainak és népi demokratikus országokbeli tapasztalatainak felhasználása a szocializmus és kommunizmus építésében a szocialista világrendszer viszonylatában.

Harmadszor — más népek által ama tapasztalatok felhasználása, ahogyan a Szovjetunió és a népi demokratikus országok sok népe a kapitalista szakasz kihagyásával tért át a szocializmusra.

Negyedszer — a tőkés országok munkásosztálya és dolgozó tömegei felhasználhatják a szocialista és a nemzeti felszabadító mozgalom tapasztalatait az imperializmus

elleni, a rablóháborúk elleni harcukban, a demokráciáért, nemzeti függetlenségért és szocializmusért vívott küzdelmükben.

Miért éppen így vetjük fel a kérdést, amikor a marxista—leninista történettudomány jelentőségéről van szó?

Azért, mert Marx óta az igazi társadalomtudomány hivatása nem csupán az, hogy magyarázza, hanem az, hogy segítsen megváltoztatni a világot. Ahhoz pedig, hogy megváltoztassuk a világot, vagyis eredményesen megvalósítsuk a forradalmi átalakulásokat, amelyekre a világ megérett —, ismerni kell a múltat és a jelent, tudni kell, hogy mit kell megváltoztatni. Ezeket a tudományos szabályokat követte a párt és Lenin, amikor megváltoztatták a régi Oroszország arculatát.

Lenin a program és a taktika kidolgozásakor mindig a történelmi tapasztalatok bőséges anyagára támaszkodott. Az egyetemes történet és a hazai történelem által nyújtott hatalmas tapasztalat birtokában alakította ki a párt politikáját, készítette fel az oroszországi munkásosztályt és a széles néptömegeket a forradalomra. A történelem alapos ismereteinek birtokában születtek meg azok a nagy felfedezései, melyekkel továbbfejlesztette a marxizmust. Így Lenin viszonya a történettudományhoz példakép a szovjet tudós és általában a marxista számára. A történész nem szenvedélytelen elbeszélő, aki konstatálja a tényeket. A történész harcos, aki célját abban látja, hogy a múlt történetét a kommunizmusért vívott harc, a demokráciáért és a békéért, a népek szabad és független fejlődéséért, az imperialista reakció és agresszió erői ellen vívott harc szolgálatába állítsa.

A marxista történettudomány végrehajtja a tudományos szocializmus megalapítóinak azt a megállapítását, hogy „az egész történelmet újra kell kezdeni tanulmányozni". A történelem újraírását Marx, Engels, Lenin kezdte el, s ezekre az alapokra az elmúlt 45 év során a szovjet történészek a történettudomány új épületét, a marxista—leninista történettudomány épületét emelték.

Az első szakasz, a szovjet történettudomány létrejöttének időszaka, mindannak marxista—leninista átértékelése volt, amit a megelőző történetírás felhalmozott. Ebben a szakaszban döntő jelentősége volt V. I. Lenin közvetlen részvételének az alapelvek kidolgozásában. A történészek osztagát akkor fiatal és idősebb káderek képezték, akik elsajátították a marxista—leninista kutató módszereket. Nagy szerepet játszott ebben az időben M. Pokrovszkij, aki elősegítette a marxista—leninista módszer bevezetését a történettudományba, jóllehet felfogásában és műveiben hibás tételek is voltak. Pokrovszkij sokat tett az Oroszország történelmével kapcsolatos nagyhatalmi és kadetburzsoá koncepciók elleni harc érdekében. „Az orosz történelem legrövidebb vázlata" c. művét V. I. Lenin jóváhagyta. Mindezek ellenére Sztálin az összes halálos bűnökben vétkesnek kiáltotta ki Pokrovszkijt, és éveken keresztül méltatlanul kezelték.

Amikor a szovjet nép végrehajtotta a szocializmus alapjainak felépítését, és a társadalomtudományok előtt új feladatok tornyosultak, a szovjet történettudomány már elegendő előfeltételt gyűjtött ahhoz, hogy áttérjen fejlődése magasabb szakaszára. Ennek a szakasznak megkülönböztető vonása az volt, hogy roppant nagy tényanyagot tanulmányoztak marxista—leninista szemszögből. Széles fronton folyt a munka, kiterjedt a történettudomány számos szakaszára, a forráselemzés sok új módszere született meg, példáit adták a történelmi folyamatok lényegébe való mély behatolásának és sok nagy felfedezés is napvilágot látott.

A széles területre kiterjedő kutatás gyümölcse az egyetemes történelem egyes csomóponti kérdéseinek marxista—leninista alapon való értékelése volt, és sok ország és nép történetére vonatkozóan egységes koncepció alakult ki.

A szovjet tudósok hozzájárulása a hazai történelem kidolgozásához nem csupán abban áll, hogy rekonstruálják annak az országnak igaz, tudományos történetét, amely olyan kiemelkedő, semmi mással össze nem hasonlítható szerepet játszott az emberi társadalom fejlődésében. Ezenkívül arról is szó van, hogy amikor a szovjet tudósok saját országuk történelmét tanulmányozzák, ez a haladó nemzetközi tudomány számára a marxista—leninista történettudománynak, képletesen szólva, vezető laboratóriuma. A három orosz forradalom történetének feldolgozása, az oroszországi kapitalizmus és imperializmus történetének feldolgozása, a feudális formáció létrejöttének és fejlődésének, a városok létrejöttének és történetének, az államok alakulásának, a parasztság történetének, a népi mozgalmaknak, a társadalmi-politikai tudománynak és más problémáknak feldolgozása, elsősorban pedig természetesen a szovjet társadalom történetének, a Szovjetunió Kommunista Pártja történetének, a Nagy Honvédő Háború történetének feldolgozása létrehozta a szocializmus korszakának történettudományát és nemzetközi elismerést vívott ki számára.

Az eredmények mellett a gyengeségekről, hiányosságokról és a hibákról is kell beszélni. Hogy nem végezhettük el mindazt, amit elvégezhettünk volna és el kellett

volna végeznünk, s hogy sok mindent torzításokkal és helytelenül csináltunk, annak alapvető oka a sztálini személyi kultusz volt.

Ha összefoglaljuk a személyi kultusz káros hatását a történettudományra, három fő momentumot említhetünk. Először: Lenin szerepének, a tömegek és a párt szerepének csökkentése hazánk történetében és Sztálin szerepének a történelmi valóságot eltorzító túlbecsülése; másodszor: az antimarxista módszerek elterjedése a történelmi folyamat tanulmányozásában, szubjektívizmus és önkény a történelmi események és személyiségek értékelésében; végül harmadszor: a tudományos kollektivákban elterjedt parancsolgatás, lelkiismeretlen kritika, különféle beskatulyázás.

A személyi kultusz káros hatással volt a marxista történettudomány filozófiai és módszertani alapjaira. Ez elsősorban azzal kapcsolatos, hogy a történettudomány pártosságát vulgárisan szembeállították az objektivitással, míg Lenin a marxista történettudomány pártosságában az objektivitás magasabb formáját látta.

Mint ismeretes, a nagy Lenin figyelmeztette a publicistákat és a történészeket, hogy gondosan tanulmányozzák az új hajtásait, a kommunizmus építésének tényeit. Viszont a dogmatizmus, a betűrágás, amely a személyi kultusz éveiben kivirágzott, arra vezetett, hogy a történettudomány elszakadt az élettől és a történelemnek mint tudománynak elméleti megismerő szerepe erősen csökkent.

Az események, tények, személyek önkényes értékelése, amit a sztálini kultusz hozott magával, súlyosan ártott a történettudománynak. A szocialista törvényesség megsértése sok pártvezetővel és a szovjet állam sok vezetőjével kapcsolatban elkerülhetetlenül arra vezetett, hogy elferdítették szerepüket a forradalom és a szocializmus győzelméért a Szovjetunióban vívott harcban. A szimplifikálás a történelmi folyamat megvilágításában, a történelmi folyamat ismertetésének erőszakos alárendelése a Sztálin számára kényelmes sémáknak — mindez a történelmi igazság kiáltó megsértéséhez vezetett.

Különösen végzetes hatása volt a személyi kultusznak a Szovjetunió történetének tanulmányozására. Ez azzal kezdődött, hogy 1931-ben Sztálin levelet tétetett közzé a „Proletarszkaja Revolucija" című újságban „A bolsevizmus történetének néhány kérdéséről" címmel. Sztálin a párttörténeti kérdések kidolgozását saját ellenőrzése alá vetette és a párttörténetírás feladatává saját személyének magasztalását tette. 1938-ban jelent meg az „SZK(b)P rövid története". Ettől kezdve az SZKP történetét a sztálini sémák és formulák Prokrustes-ágyába gyömöszölték. A „rövid tanfolyam" lényegében elzárta az utat a kutatók elől a marxizmus—leninizmus elméleti kincstárához, Marx, Engels és Lenin munkáihoz.

Az októberi forradalmat követő időszak megvilágításában Sztálin voluntarizmust vezetett be. Ennek következtében fetisizálták Sztálin parancsait, direktíváit, mindennemű megnyilatkozását. Ez eltorzította a történelmi perspektivát: a deklarált dolgokat reális valóságként tüntették fel.

Sztálin annak érdekében, hogy csökkentse Lenin és növelje saját szerepét, bevezette és minden módon támogatta azt a hazug „elméletet", hogy a forradalomnak két vezére volt. A Szovjetunióban lezajlott polgárháború történetének egész koncepcióját arra a verzióra építették fel, hogy Sztálin abban „döntő" szerepet játszott: ott, ahol ő nem volt jelen, állítólag nem is történt semmi figyelemreméltó. Teljesen ignorálták, vagy egyszerűen meghamisították a helyi pártszervezetek, szovjetek, katonai vezetők tevékenységét. A szovjet társadalom későbbi történetének ismertetésénél Sztálin már egyedüli cselekvő személyként jelentkezett. A párt és a nép minden sikerét a szocializmus építésében „Sztálin bölcs vezetésének" tulajdonították. Sok nagy párt- és állami, valamint katonai vezetőt, V. I. Lenin munkatársait „a nép ellenségének" nyilvánították.

Elhallgatták azt, hogy Lenin megbírálta Sztálin hibáit a nemzetiségi kérdésben. Sztálint csaknem a Szovjetunió megteremtése kezdeményezőjének és megszervezőjének nyilvánították ki. Elhallgatták Sztálinnak, Molotovnak, Kaganovicsnak a mezőgazdaság kollektivizálásában és más kérdésekben elkövetett súlyos hibáit. A nyilvánvaló tények ellenére és annak ellenére, hogy Sztálin nagy hibákat követett el, a Nagy Honvédő Háború előestéjén és folyamán, neki tulajdonították a döntő szerepet a szovjet nép győzelmében.

Végső soron a személyi kultusz antileninista ideológiája aláásta a történetiség marxista—leninista elvét, különösen a szovjet társadalom története és az SZKP története területén.

Sztálin dicsőítése végett még távolabbi múlt történetét is elferdítették. Életre keltették a „hősök és a tömegek" antimarxista elméletét. Ennek megnyilvánulása volt többek között Rettegett Iván idealizálása a történeti irodalomban.

A tudományos kollektivákban tűrhetetlen erkölcsök harapóztak el, gátolva a tudomány fejlődését és akadályozva a tudósok munkáját. Az elvi kérdések elvtársi

eszmecsere alapján történő megvitatása helyébe, — amely olyanannyira szükséges a tudomány virágzásához és a marxizmus—leninizmus elveinek megfelelő fejlődéséhez — gyakran durva szidalmak léptek, becsületes tudósokat feketítettek be. A nekik kellemetlenkedő embereket kikergették a tudomány berkeiből, sőt gyakran fizikailag is megsemmisítették. Rágalmakkal halmozták el Lukin, Piontkovszkij és más nagy szovjet történészeket.

A források, a levéltári anyagok tudományos értékét kétségbevonták. A levéltári anyagot már csak ismeretes tételek illusztrálására használták fel. Nem becsülték többé a tényeket, holott enélkül a történelem mint tudomány elképzelhetetlen. A párttörténettel és a szovjet társadalom történetével foglalkozó új történészkáderek alig tanulták meg a források tudományos felhasználásának módszereit. Forráskutatás nem folyt.

A szovjet történettudomány azon eredményeit, amelyek a huszas években és a harmincas évek elején a párttörténetben és a szovjet társadalom történetében születtek, keresztülhúzták. Jaroszlavszkij, Nyevszkij, Bubnov, Popov és mások sok hasznos munkáját kiátkozták. Ezzel szemben széleskörűen elterjedtek az olyan durván apologetikus „művek", amelyek között is kivételes helyet foglalt el Berija nyilvánvalóan hamisító féremüve. A történészeknek azt a meggyőződést sugallták, hogy a történelmi folyamat minden elvi értékelését csak Sztálin adhatta meg, vagy adhatja meg ezután. Egyszerű halandók nem is pályázhattak a „magas" elméleti kérdésekkel való foglalkozásra. A gyakorlatban ez odavezetett, hogy a történészek kutatásaikat gyakran részkövetkeztetésekre korlátozták, s a téma széleskörű elvi feldolgozásának hiányát bőséges idézgetéssel pótolták.

Elismerjük, mint azt N. Sz. Hruscsov a Legfelső Tanács ülésszakán elhangzott beszámolójában ismét megállapította, Sztálin érdemeit a pártban és a kommunista mozgalomban. A történettudósok a maguk részéről nem tagadhatják Sztálin bizonyos pozitív tetteit a történettudományban, különösen azon a téren, hogy a Lenin halálát követő első években megvédelmezte a helyes nézeteket a bolsevizmus történetének egyes kérdéseiben a trockista támadásokkal szemben. Erőteljesen hangsúlyozni kell azonban, hogy azok az antimarxista módszerek, amelyek jellemzőek voltak Sztálinra mind a politikában, mind az elméletben, óriási kárt okoztak a történettudománynak. Most, a XX. és a XXII. kongresszus után, amikor minden feltétel megvan ahhoz, hogy megrajzoljuk a párt és az ország fejlődésének igazi képét, egyre újabb tények tárulnak fel Sztálin hibás és káros cselekedeteiről, amelyeket még V. I. Lenin életében, különösen pedig Lenin halála után követett el, amikor bűnösen visszaélt a hatalommal.

A személyi kultusz fékezte a történettudomány fejlődését, de megállítani azt nem tudta. Ezért ésszerűtlen lenne keresztülhúzni mindent, amit a szovjet történészek, a személyi kultusz ellenére, Lenin tanításai alapján alkottak.

A XX. kongresszus óta — jóllehet egyik-másik munkában a személyi kultusz letűnt időszakának következményei még mutatkoznak — a szovjet történészek egész sor kitűnő művet alkottak. A szovjet történettudomány bebizonyította, hogy milyen hatalmas lehetőségekkel rendelkezik.

Nagyjelentőségű a történettudomány szempontjából Marx és Engels műveinek új kiadása, Lenin műveinek 5. kiadása, amely a legteljesebb az összes eddigi kiadások közül; sorra jelennek meg a pártkongresszusok, a Központi Bizottság üléseinek gyorsírói jegyzőkönyvei.

A szovjet történettudomány fejlődését mutatja, hogy számos általánosító munkát készítenek elő és adnak ki. Ezek közé tartozik V. I. Lenin tudományos életrajza, „Az SZKP története" című tankönyv, „A Nagy Honvédő Háború története" első négy kötete, továbbá „A polgárháború története a Szovjetunióban", „A Szovjetunió története — a szocializmus időszaka" utolsó kötetei, bár gondolnunk kell arra, hogy némelyekben e munkák közül nem vették figyelembe a XXII. kongresszus hozzájárulását a marxista—leninista elmélet fejlődéséhez és pártunk és hazánk története néhány fontos momentumának megértéséhez. Megkezdték az SZKP hatkötetes történetének és a többkötetes „Szovjetunió történeté"-nek előkészítését.

A nemzetiségi történészkáderek fejlődésének tanúbizonysága, hogy kollektív munkák jelennek meg Ukrajna, Bjelorusszia történetéről, a balti, a közép-ázsiai, kazahsztáni és kaukázusi népek történetéről, végül több szövetséges köztársaság kommunista pártjának történetéről.

A világtörténelmet illetőleg a többkötetes „Világtörténelem" mellett fontos munkák jelentek meg a párizsi kommünről, a XVII. századi angol forradalomról és az 1848-as forradalmakról. Általános munkák jelentek meg Lengyelország, Csehszlovákia, Bulgária történetéről, továbbá az Egyesült Államok, Mexikó és Argentina történetéről. Évente nagyszámú monográfia jelenik meg a legújabbkori s újkori, valamint a középkori

és ókori történelem fontos kérdéseiről. Kibővültek a kutatások földrajzi keretei is. Az utóbbi években a Szovjetunióban megkezdték a délkelet-ázsiai és afrikai országok történelmének tanulmányozását.

A történészeknek a nagylélegzetű művek mellett foglalkozniok kell népszerű munkák írásával is. Az ilyen könyveknek közvetlenül az alapvető kutatások nyomán kell megjelenniök, felhasználva természetesen a tudományos ismeretek egész tárházát.

Ideje komolyan felvetni azt a feladatot, hogy a történelem a társadalom minden tagja számára közkinccsé váljék. Ehhez fel kell használni a legkülönbözőbb formákat és eszközöket.

A kommunizmus felé tartó szovjet társadalom minden öntudatos polgárának ismernie kell hazája történetét, a forradalmi mozgalom és elsősorban az SZKP történetét, mely magában foglalja a leninizmus legfontosabb eszméit. „Nem lehet öntudatos munkás az, aki Feledékeny Jánosként kezeli saját mozgalmának történetét"(Lenin, Művei 20. köt. 282. l.). Leninnek e szavai ma még időszerűbbek számunkra.

Jobban ki lehetne használni a történelmi regényt, ezt a nagyhatású eszközt is. Senki sem vitathatja, hogy sok szovjet emberben például I. Péter idejéről, vagy a Szovjetunióban lejátszódott polgárháborúról nem csupán a tankönyvek és szakmunkák, hanem Alekszej Tolsztoj és Mihail Solohov, valamint néhány más szovjet író művei nyomán alakult ki a kép. Bátran mondhatjuk, hogy a magas művészi szinten megírt történelmi regények, amelyek leírják a szocializmus korát, pártunk múltját, komoly forrásai lehetnek annak, hogy a néptömegek megismerjék és megszeressék hazájuk történelmét. Makszim Gorkij annakidején kezdeményezte egy történelmi regénysorozat kiadását, és bevonta a történészeket a válogatásba, valamint abba, hogy segítséget nyújtsanak az íróknak. Ezt a hagyományt jó lenne feléleszteni.

A történettudomány fejlődése az SZKP új programjának fényében megköveteli, hogy figyelmet fordítsunk a történetfilozófiára. Az összes társadalomtudományok alapját a történelmi materializmus képezi, de a társadalomtudományok mindegyikének, így a történettudománynak is megvannak a maga sajátos elméleti kérdései. Ilyen elsőrendű fontosságú probléma az osztályharc szerepe a történelemben.

A tudományos kommunizmus klasszikusai megállapították, hogy a társadalom egész története, kivéve az őskommunizmust, az osztályharcok története volt. Az osztályharc az emberi fejlődés fő mozgatóereje. Ez a tétel megingathatatlan valamennyi kapitalista országra nézve, jelenleg is. Csupán az osztályharc segítségével vívhatják ki a munkásosztály és a néptömegek felszabadulásukat a kizsákmányolás alól. Ami azokat az országokat illeti, ahol a szocializmus győzött és a kizsákmányoló osztályokat teljesen felszámolták, ezekben az országokban az osztályharc helyet adott a társadalmi fejlődés új törvényszerűségeinek. Az egész szocialista rendszer világviszonylatban szemben áll a kapitalista rendszerrel. Köztük éles ideológiai, politikai és gazdasági harc folyik. A különböző társadalmi rendszerű államok békés egymás mellett élése az osztályharc sajátos formája. Mindezek teljesen új problémák, amelyeknek feldolgozása szükséges, mert enélkül nem érthetjük meg a társadalmi élet mai jelenségeit és nem biztosíthatjuk a forradalmi erők politikai irányvonalának helyes alkotó kidolgozását.

Nagy jelentőségű probléma a néptömegek szerepének növekedése a történelemben. Ebben az esetben a marxizmus Lenin szavai szerint „egyik legmélyebb" tételének konkrét történelmi feldolgozásáról van szó, arról, hogy „a történelmi hatás megalapozottságával együtt növekszik majd következésképpen a tömegek nagysága is, amelyeknek műve ez a történelmi cselekvés".

A történettudomány elméleti kérdései közül megemlíthetjük a periodizálás problémáját, amely a társadalmi-gazdasági formációk elméletére támaszkodik, de nem merül ki abban.

Milyen feladatokat állít a párt a szovjet történettudomány elé?

A párttörténetírás területén a történészek fontos feladata, hogy magas színvonalon végrehajtsák a Központi Bizottság által kitűzött feladatot: a többkötetes párttörténet megírását. A párttörténeti kérdések kidolgozása a Központi Bizottság állandó gondoskodásának és figyelmének tárgyát képezi. A Központi Bizottság útmutatásai a többkötetes párttörténet kidolgozásának alapelveiről nem csupán a mű írói és szerkesztői számára jelentősek, hanem a párttörténet minden kutatója és előadója számára is.

Sok munkát írnak mostanában a helyi pártszervezetek tevékenységéről, különösen az SZKP XX. Kongresszusa óta. Ez helyes. Eddig azonban nincsenek olyan alapvető kutatások, amelyek teljesen megvilágítanák a párt belső életét ebben az időszakban, a pártélet lenini normáit, a gazdasági és kulturális építőmunka pártirányítását, a párt tevékenységét, a tudományos világnézet propagálása és a dolgozók kommunista nevelése terén.

Az SZKP történetének sok más problémája is még kutatókra vár. Ha például Lenin és a párt harcát a revizionizmus ellen többé-kevésbé alaposan megvilágította is a párttörténeti irodalom, ugyanezt nem mondhatjuk el a párt harcának megvilágításáról a kispolgári félanarchista forradalmiság ellen, a „baloldali" elhajlások ellen, a forradalmi frázispuffogtatás ellen, a dogmatizmus és szektásság minden formája ellen. Rendkívül aktuális lenne komoly műveket írni a leninizmusnak a harc különféle szakaszaiban alkalmazott taktikájáról. Világtörténelmi jelentőségű a lenini új gazdaságpolitika mint a szocializmus építésének útja. Lenin bátor, lángeszű terve az alkotó marxizmus példaképe, amely egyesíti a taktika hajlékonyságát a vaskövetkezetességgel a szocialista végcél felé való haladásban. Az ilyen tárgyú munkák megalkotását tekintsék a párttörténészek a nemzetközi kommunista mozgalommal szemben fennálló kötelességüknek.

A Szovjetunió története területén elsősorban mélyrehatóan tanulmányozni kell a szovjet nép által a szocializmus felépítéséért vívott harcban szerzett gazdag történelmi tapasztalatokat, az építőmunkának ebben az időszakban kidolgozott formáit és módszereit. Kiemelkedő jelentőségű a kommunizmus építésének szempontjából Lenin útmutatása, például a szovjetek mint társadalmi szervezetek szerepéről, a népgazdasági tanácsokról mint a gazdasági irányítás formáiról, a munkás-paraszt ellenőrzésről, a nemzeti kérdésről, a szocialista demokrácia fejlesztéséről. A gazdasági, kulturális és állampítés lenini módszereinek kutatása, a kommunista munka mint a társadalom javára végzett munka formáinak és módszereinek tanulmányozása a szovjet történészek egyik fontos feladata. Különösen nagy jelentőségű tanulmányozni a proletárdiktatúra államának össznépi államba való átfejlődését.

Az SZKP XX. Kongresszusa azt a feladatot állította a történészek elé, hogy hozzanak létre alapvető munkát az októberi forradalom történetéről. Fokozza a felelősséget e munka magasszínvonalú és idejében történő megvalósításáért, hogy közeledik e hatalmas világtörténelmi esemény 50. évfordulója.

A történészek nagy figyelmet fordítottak és fordítanak a munkásmozgalom különböző kérdéseinek kutatására hazánkban. Nincsenek azonban ezidáig komoly kutatómunkáink, amelyek általánosítanák hős munkásosztályunk egész történetét. Ennek a munkának többek között meg kell mutatnia, hogyan alakult ki és erősödött meg a szovjet köztársaságok munkásainak testvéri barátsága, hogyan fejlődött a különböző nemzetiségű munkások proletárszolidaritása. Ez pedig közvetlen kapcsolatban van a Szovjetunió népei barátságának további erősödésével és összekovácsolódásával.

Nem írták meg még a szovjet parasztság történetét és a szocializmus útjára lépésének történetét. Nem vonzó, hálás témája-e ez a történelmi kutatásnak? Különösen, ha számításba vesszük, hogy a parasztság a föld lakosságának nagyobbik részét teszi ki. Ez a téma lényegében arról szól, hogyan valósul meg konkrét történelmi szinten a szocializmus és a kommunizmus építésének körülményei között a munkásosztály és a parasztság szövetségének lenini eszméje.

A szovjet történészek sokat tettek a népeink által viselt felszabadító háborúk tanulmányozása terén. Nincs azonban összefoglaló munkánk a Szovjetunió népeinek sok évszázados harcáról az agresszorok ellen, olyan munkánk, amely nagyarányú képet adna arról, hogyan kárhoztatott kudarcra a néptömegek harca minden agressziót, s amely feltárná ennek a harcnak óriási világjelentőségét. Hasznos lenne az ilyen könyvet idegen nyelveken is kiadni. Ez kiegészítené azokat, amelyek már eddig is a szovjet hadsereg és a szovjet állam rendelkezésére állanak, ideológiai tényező lenne az új világháború elhárításáért vívott harcban.

A hadtörténet tanulmányozása terén teljes mértékben helyre kell állítani a lenini értékelési és elemzési módszereket. A sztálini személyi kultusz idején irodalmunkba olyan hazug jellemzések hatoltak be, mintha csaknem valamennyi háború, amelyet a cári Oroszország vívott, igazságos és haladó lett volna. Számos esetben nem tettek különbséget a háborúk történelmileg haladó következményei és a cárizmus reakciós céljai között. Az események megvilágítása olykor — különösen egyes szépirodalmi művekben és filmalkotásokban — valószínűtlen színezetet öltött.

Hazánk történelmének nagy jelentősége van a forradalmi hazafias hagyományok fejlesztése, a hazaszeretetre való nevelés, a nemzeti büszkeségre való nevelés szempontjából, amelyről V. I. Lenin olyan lelkesen írt. Hazánk demokratikus és szocialista forradalmának története az évszázadok során el nem halványuló példaképet nyújtott a nép szolgálatára. Azoknak példája, akik a szabadság és a felvilágosodás eszméit hozták el a népnek, akik saját életüket nem kímélve harcoltak az önkényuralom ellen, a kapitalista kizsákmányolás ellen; a parasztmozgalmak vezetőinek hősies példája, a forradalmi demokraták nagyszerű tettei, és elsősorban Lenin harcostársainak, a bolsevikok nagyszerű csapatainak példája népünk értékes forradalmi kincse, amelyet a legnagyobb

mértékben fel kell használni annak érdekében, hogy a kommunizmus építőit magasrendű erkölcsi és politikai tulajdonságokra neveljük.

A szovjet történettudós, amikor a múltat tanulmányozza és ezen belül a nemzeti mozgalmakkal foglalkozik, feltétlenül figyelembe veszi a széleskörű történelmi perspektívákat. A történelem dialektikája olyan, hogy a cárizmus reakciós céljai és módszerei ellenére a népek Oroszországhoz csatlakozása, erejük egyesülése az orosz nép erejével, a nemzeti és társadalmi elnyomás elleni harcban előkészítette az összoroszországi forradalmi mozgalom közös frontját, amely élén a proletariátussal és annak lenini pártjával végeredményben a volt cári birodalom összes népeinek felszabadulására és arra vezetett, hogy létrejött a hazánkat lakó nemzetek szocialista közössége, amilyet addig nem látott a történelem. Egyes népek számára az Oroszországhoz való csatlakozás annak idején az egyetlen út volt arra, hogy megmeneküljenek a fizikai megsemmisüléstől. Amikor a történész rámutat a népek Oroszországhoz való csatlakozásának haladó jelentőségére, széles történelmi távlatban előmozdítja hazánk népei barátságának megerősítését, a Szovjetunió nemzeteinek további közeledését.

Ezzel kapcsolatban szükséges, hogy az egyes köztársaságok történetét az egész ország történetének részeként világítsák meg, szoros kapcsolatban hazánk más népeinek történetével, vagyis úgy, ahogyan volt. Akik eltérnek ettől az internacionalista elvtől saját népük történetének megvilágításában, elferdítik a történelmi folyamatot, és nacionalista előítéleteket szítanak.

Meg kell mondanunk, hogy hazánk népei múltjának megvilágításában még előfordul az osztályharcos álláspont elhanyagolása, ami abban jut kifejezésre, hogy helytelenül értékelik a különféle cárok, fejdelmek, emirek és khánok tevékenységét. Az osztályharcos elv szem elől tévesztése jellemző azokra a tudósokra, akik idealizálják a középkori hagyományokat és lényegében nacionalista szellemben elferdítik a történelmi valóságot.

Hibák történtek propagandánkban is, amelyben a hangsúlyt nem a forradalmi hagyományok dicsőítésére és a néptömegek hőstetteire fektették, hanem a múlt egyes személyiségeinek magasztalására, nem véve figyelembe kapcsolataikat a tömegmozgalmakkal.

Nagy mulasztás, hogy a Szovjetunió történetével foglalkozó történészek nem dolgozták ki megfelelően az olyan témákat, amelyek különösen érdekesek azon országok számára, amelyek felszabadultak a gyarmati elnyomás alól és utat keresnek az igazi szabadsághoz és felvirágzáshoz. Itt van például a buharai és horezmi szovjet köztársaság, amelyek az októberi forradalom után cári protektorátusok, az emirátus és a khánság helyén jöttek létre. Eleinte ezek a köztársaságok nem tartoztak az OSZSZSZK és a Szovjetunió keretébe. A győzelmes néphatalom azonban az orosz nép és a Szovjetunió más népei segítségével megdöntötte ezekben a köztársaságokban a feudális gyarmati rendszert, mélyreható demokratikus reformokat vezetett be, ami lehetővé tette, hogy a cári birodalom e korábban elmaradott határvidékei mintegy két évtized alatt, a fejlődés kapitalista szakaszának kihagyásával virágzó szocialista köztársaságokká váljanak. Ez igen érdekes tapasztalat. Ahhoz, hogy ez a tapasztalat valóban a gyarmati rendszer alól felszabadult népek kincsévé váljék, teljes konkrétságában kell bemutatni — nemcsak a végeredményt, hanem a folyamat reális menetét is.

Az SZKP programja rámutat, hogy a *világtörténelem problémáinak* és a mai világ fejlődési kérdéseinek kutatása során fel kell tárni az emberiség kommunizmus felé haladásának törvényszerű folyamatát, az erőviszonyok megváltozását a szocializmus javára, a kapitalizmus általános válságának kiéleződését, az imperializmus gyarmati rendszerének összeomlását és ennek következményeit, a népek nemzeti szabadságmozgalmának fellendülését. A program hangsúlyozza, hogy milyen fontos tanulmányozni a szocialista világrendszer létrejöttét és fejlődését, valamint ezeknek hatását a nemzetközi forradalmi folyamat egészére a világ különböző részein és országaiban.

A világtörténelem egyik legfontosabb problémája kétségkívül a Nagy Októberi Forradalom, a Szovjetunió Kommunista Pártja, a szovjet állam szerepének és befolyásának tanulmányozása a munkásmozgalomra és a nemzeti szabadságmozgalomra, annak megvilágítása, hogy a szovjet nép milyen sokoldalú segítséget nyújt más népeknek a szocializmus építésében.

Feltehetőleg már futja az erőnkből, létrehozni a világtörténelem forradalmi tapasztalatainak „keresztmetszetszerű" általánosítását, olyan könyvet írni, amely bemutatja a forradalmakat mint a történelem mozdonyait, amely feltárná az általánosat és a sajátosat fejlődésük törvényszerűségeiben, osztályozná a forradalmak típusait és jelentőségét stb. Az ilyen történelmi-szociológiai kutatás mind elméleti, mind politikai szempontból igen szükséges.

Az imperializmus lenini elméletére támaszkodva a szovjet tudósok már tekintélyes irodalmat hoztak létre az imperializmus történetéről. Számos munkában nagy konkrét anyag alapján tárják fel a kapitalizmus utolsó szakaszának sajátosságait, megvilágítják a kapitalizmus általános válsága létrejöttének és elmélyülésének folyamatát, az imperializmus uralkodó szerepének hanyatlását a világpolitikában; megmutatják, hogy a szocializmus erői egyre inkább túlsúlyba kerülnek az imperializmus erői felett, s ennek alapján egyre inkább elháríthatóvá válik a világháború.

Az SZKP programja a modern imperializmus mélyreható marxista—leninista jellemzését adja. A program tételeire támaszkodva a szovjet történészek a közgazdászokkal együttműködve folytatni fogják a munkát az imperializmus történetének tanulmányozása terén, feltárják az imperializmus természetét és uralmának következményeit a világ egy részében, s ezzel segítik a haladó erők harcát a reakció és az agresszió, valamint a burzsoázia és a monopolkapitalizmus reformista apologetikája ellen.

Tűrhetetlen helyzet alakult ki nálunk (részben a személyi kultusz hatására) a szociáldemokrácia tanulmányozásával kapcsolatban. Szociáldemokrata pártok 70—80 éve állnak fenn számos országban. Csaknem félszázad telt el azóta, amikor V. I. Lenin klasszikus elemzését adta a szociáldemokrata opportunizmus lényegének. A Lenin által adott értékelés továbbra is a szociáldemokrata ideológia és politika tanulmányozásának alapja számunkra. Ezt a lenini értékelést azonban sokan úgy értelmezték, hogy a szociáldemokrácia történetében az elmúlt 40 évben semmi új nincs és nem is lehet, s a szociáldemokrata mozgalom minden eseményére, minden fordulatára kész magyarázatunk van. Ez nyilvánvaló dogmatizmus. A szociáldemokráciát mélyrehatóan és sokoldalúan kell tanulmányozni, figyelembevéve a szociáldemokrata pártok nemzeti sajátosságait, a nemzetközi szocialista forradalom fejlődésének jelenlegi körülményeit, figyelembevéve a kommunista mozgalom meghatározó szerepét a világforradalmi folyamatban. A szociáldemokrácia soraiban végbemenő minden folyamatot figyelembe kell venni és a lenini útmutatások alapján harcolni kell a jobboldali szociáldemokrata vezetők *jelenlegi* ideológiája és politikája ellen.

Tudósaink fontos feladata, hogy tanulmányozzák a nemzetközi kommunista mozgalom történetét, megalkuvás nélkül harcoljanak minden elhajlás ellen a marxizmus—leninizmus elveitől a munkásmozgalom soraiban, egységéért a marxista—leninista elvek alapján, a proletárinternacionalizmus alapján. Mint N. SZ. Hruscsov, a Legfelső Tanács ülésszakán elhangzott beszámolójában hangsúlyozta, a sztálini személyi kultusz egyik negatív következménye a nemzetközi kommunista mozgalomban az volt, hogy elterjedtek a baloldali szektás, dogmatikus nézetek, ami komoly kárt okozott a szocializmusért vívott harc nagy ügyének, gyengítette a marxizmus—leninizmus befolyását a széles néptömegekre. A baloldali opportunizmussal vívott harc lebecsülése odavezetett, hogy ezt a betegséget elhanyagolták, és már egyáltalán nem gyermekbetegség. Táplálja a nacionalizmus, és ő is táplálja a nacionalizmust. A kommunista és munkáspártok az 1957. és 1960. évi Nyilatkozatokban hangsúlyozták, hogy bizonyos szakaszon a dogmatizmus és a szektásság fő veszéllyé válhat egyes pártok soraiban. A legutóbbi évek tapasztalata megmutatta, hogy a marxizmus—leninizmustól való baloldali eltérés nem csekélyebb veszéllyé válhat, mint a revizionizmus. A történészek kötelessége, hogy tevékenyen bekapcsolódjanak a harcba ezen veszély ellen.

A történelem nagy felelősséget helyezett a munkásosztályra a békeharcban. Mint V. I. Lenin megállapította, ezt a kérdést nem szabad egyszerűnek és viszonylag könnyűnek tekinteni. E téren is órási munka vár a történészekre. Rá kell mutatni, hogyan változott meg a hozzáállás ehhez a problémához, a kor jellegének változásával együtt.

A Szovjetunió külpolitikájának kérdései sem kerülhetik el a kutatók figyelmét. Különösen nagy figyelmet érdemel a szovjet állam 1953 óta folytatott külpolitikai tevékenysége.

Fontos feladata a szovjet történettudománynak az Ázsia és Afrika területén lezajló nemzeti felszabadító mozgalmak történetével való foglalkozás. A legfontosabb most a fejletlen országok népei által vívott harc új szakaszának elemzése: ez a szakasz a politikai függetlenség megerősítéséért, a gazdasági önállóság kivívásáért vívott harc szakasza. Ezeket a problémákat nem világíthatjuk meg helyesen, ha nem mélyedünk el alaposan a népfelszabadító forradalmak történetének és okainak tanulmányozásában, s ha nem tanulmányozzuk az antifeudális és antiimperialista feladatok viszonyát, amely ezekben a forradalmakban kialakult. A kutatónak széleskörűen fel kell tárnia a Szovjetunió és az egész szocialista tábor kimagasló szerepét a kolonializmus minden formája elleni harcban, be kell mutatnia, hogy a szocialista világrendszer teremtette meg azokat a feltételeket, melyek között a fiatal szuverén államok a fejlődés útjára léphetnek.

Hasonlóképpen nagyjelentőségű feladat áll a nagy forradalmi perspektívával rendelkező latin-amerikai népek történetével foglalkozó kutatók előtt.

Az előttünk álló feladatok közül ki kell emelnünk a történettudomány olyan területének fejlesztését, mint a kultúra története. Nálunk csupán a kultúra történetének egyes ágaival — az irodalommal, a zenével, az építészettel, a képzőművészettel, a színházzal, a mozival — foglalkozó művek vannak. Ez ma már nem elegendő. Szükségünk van olyan kultúrtörténeti művekre, amelyek a kultúra története valamennyi tényezőjének fejlődését összességében és kölcsönhatásaiban vizsgálják, mint az egyetemes történelmi folyamat múlhatatlan elemét.

Ezzel kapcsolatosan szót kell ejtenünk a történészek általános kultúráltságának kérdéséről. A társadalomtudományok közül a történettudomány a legátfogóbb. Évszázadok tapasztalatai bizonyítják, hogy azon történészek művei hatnak a legjobban az olvasóra, akik tüzetesen ismerik a közgazdaságtant, a filozófiát, a szépirodalmat, vagyis a nép életét, annak egész sokrétűségében.

Valamennyi történész harci feladata küzdeni a burzsoá történelemhamisítás ellen. Elmúltak már azok az idők, amikor az imperialisták, a kommunizmus elfojtására törekedve, csupán erőre számítottak. Most emellett mind nagyobb figyelmet szentelnek az antikommunizmus lobogója alatt folytatott „ideológiai háborúnak".

Az antikommunizmus fő tartalma a szocialista rendszerre szórt rágalom, a kommunista pártok politikájának és céljainak, a marxizmus—leninizmus tanításainak meghamisítása. A legreakciósabb eszmék terjesztése érdekében indított eme „keresztes hadjáratban" nem kis szerep hárul a burzsoá történetírásra. Az Egyesült Államokban például tucatjával működnek az olyan intézmények, mint a Ford-alapítványból pénzelt „A kommunizmus tanulmányozásával foglalkozó tudományos központ", a hírhedt „Szabad Európa" keretei között működő „Kelet- és Közép-Európát tanulmányozó kutató központ". Az NSZK-ban több mint 90 intézet, társaság és egyéb szervezet foglalkozik közvetlenül antikommunista „kutatásokkal".

Olykor az antikommunista történetírásnak az imperialista hatalmak politikájával való kapcsolata egyszerűen megdöbbentő. Amikor megalakult az Atlanti-tömb, tüstént széltében-hosszában elterjedt a sajátos „atlanti civilizáció" létéről szóló verzió. Ma, amikor a reakciós nyugati erők oly nagy hűhót csapnak „Európa egyesítése" körül, töméntelen olyan „kutatás" jelenik meg, amely azt bizonyítja, hogy az egész történelmi fejlődés alapja az „integráció" eszméje. Az NSZK-ban, az uralkodó körök által folytatott revansista politikának megfelelően, ismét forgalomban vannak a „Közép-Európa" elméletei, amelyek megpróbálnak történelmi talajt teremteni a nyugat-német imperializmus európai hegemóniájára vonatkozó igényeihez.

Azt mondhatnók, hogy a burzsoá antikommunista ideológia frontális támadást folytat a marxizmus—leninizmus ellen, többek közt a történettudományok területén is. Rengeteg tényhamisító könyvet adnak ki a legkülönbözőbb kérdésekről, kiváltképpen a második világháború, a szovjet társadalom és pártunk történetéről. „Az SZKP története" tankönyv ellensúlyozására tucatjával jelentettek meg olyan műveket, amelyek gyökeresen meghamisítják ama történelmi harc képét, amelyet pártunk és a szovjet nép a szocializmus győzelméért vívott. — A burzsoá hamisítóknak határozottan vissza kell vágnunk. S ehhez manapság mérhetetlenül több lehetőségünk van, mint bármikor azelőtt. A burzsoá történethamisítás elleni harcot minden irányban és minden formában, a külföldi olvasóra is gondolva, folytatnunk kell.

A szovjet történészek előtt álló sokrétű feladat felveti azt a kérdést, mit kell elsősorban tanulmányoznunk, mit értünk a történeti kutatások tematikai aktualitásán. Nyilvánvalóan teljesen alaptalanok azok a még mindig fel-felbukkanó feltevések, hogy a tudományos kutatáshoz „bizonyos történelmi távlatra", bizonyos „időbeli távolságra" van szükség, hogy a jelenkori történelem tanulmányozásához az archívumokban még nincsenek megfelelő számú források. Az ilyen vélemények nem állják meg a kritikát. Persze nem húnyhatunk szemet azon nehézségek felett, amelyekkel a mai problémák vizsgálatakor a történészek szemben találják magukat. Itt, amint Engels mondotta, érteni kell ahhoz, hogy biztosan megragadjuk a nagy történelmi események jelentőségét és következményeit, abban az időben, amikor ezek az események még csak lejátszódnak szemünk előtt, vagy amikor éppen hogy végbementek. A marxizmus—leninizmus nagy megalapítói rendelkeztek ezzel a képességgel. A szovjet történészeknek van kitől tanulniok, s minden szükséges anyag rendelkezésükre áll korunk eredményes vizsgálatához.

A tudományban az aktualitás problémája nemcsak a témaválasztás problémája, hanem a téma feldolgozása színvonalának problémája is, annak problémája is, hogy lényeges következtetéseket vonjunk le a jelenkor számára a kutatásokból. Az idő-

szerűséget elsősorban az szabja meg, hogy a kutatásnak mi az értéke a hazánk és a forradalmi világmozgalom előtt álló feladatok megoldása szempontjából.

Az időszerűséget nem lehet csupán kronológiailag értelmezni. A szovjet tudomány érdekei, az állami érdekek megkövetelik, hogy hazánkban a világtörténelem valamennyi fontos problémáját tanulmányozzák és a problémák alapján tudományosan megalapozott álláspontot alakítsanak ki. A Szovjetunió az emberiség fejlődésének élén haladó szocialista nagyhatalom. Ideje lenne a történettudomány valamennyi területén azt a feladatot kitűzni, hogy olyan tudósaink legyenek, akik a világtudományban hangadók, akiknek véleményét az adott területen valamennyi szakember kellőképpen méltányolja. A fiatal tudományos káderek ésszerű elosztása és az eszközök kiutalásában a kellő arányok fenntartása közepette létre kell hoznunk olyan iskolákat és irányzatokat, amelyek a történeti kutatások legfontosabb területein képesek biztosítani a szovjet történetírás vezető helyzetét. A szovjet történészek ezzel fognak a legjobban hozzájárulni a kommunizmusért folyó harchoz, a burzsoá történetírás leleplezéséhez.

*

A szovjet történettudomány előtt álló nagy és felelősségteljes feladatok megkövetelik a tudományos kutatásoknak a mai feladatok színvonalára való emelését Az egyéni kutatások mellett igen gyümölcsözők és nagy távlatokkal rendelkeznek a munka kollektív formái. A történettudomány előtt felvetődtek a legfontosabb problémák komplex kutatásának feladatai, ami viszont az erők koordinálását hozza előtérbe. A kutatómunka hatékony koordinálásának megszervezésében fontos szerepet hivatottak betölteni a Szovjet Tudományos Akadémia kebelében alakult, a komplex problémákkal foglalkozó tudományos tanácsok.

A tudományos kutatások helyes szervezésében és irányításában, legfontosabb irányainak megszabásában jelentős szerep jut a történelmi folyóiratoknak. E folyóiratok száma az SZKP XX. Kongresszusa után észrevehetően megnőtt, s ennek folytán megszünt az egyetlen folyóirat monopolhelyzete.

Történeti folyóirataink a szovjet és a külföldi tudományos közvéleményben elismerést vívtak ki. Tevékenységüknek azonban még mindig sok gyenge oldala van. Hasábjaikra olykor kisjelentőségű részlettémák kerülnek. Kevés általánosító jellegű, az ideológiai kérdéseket átfogóan taglaló anyagokat közölnek. A cikkek zömét nehéz, nem kifejező erejű nyelven írják. A folyóiratok nem közölnek rendszeresen recenziókat a történelmi művekről és gyéren hoznak mélyreható kritikai cikkeket. Kialakult afféle sablon: a recenziók annotáció jellegűek, túlteng bennük a tartalom ismétlése, amihez néhány általános megjegyzést fűznek a mű erényeiről és gyengeségeiről. Határozottan növelni kell a recenziók színvonalát, el kell érni, hogy minden recenzió maga is némi hozzájárulás legyen a tudományhoz. Az alkotókollektivák és egyes történészek tudományos kutatásai révén elért eredmények idejében való, mélyreható és objektív értékelése a történettudományi folyóiratok egyik fő feladata.

A tudomány fejlesztésében, az elavult és téves fogalmak leküzdésében nagy jelentőségűek a vitatott és teljesen még nem tisztázott kérdésekben lefolytatott viták. A legutóbbi 5—6 esztendőben a tudományos kutatóintézményekben és a folyóiratokban sok vita bontakozott ki a történettudomány különféle kérdéseiről. Ám hangsúlyoznunk kell, hogy a viták lebonyolításában hibák vannak. Megtörténik, hogy olyan témát tűznek vitára, amely erre még nem érett meg, vagy egyáltalán nem érdemes kitűzni, ezenkívül szervezési jellegű hibák is előfordulnak. A viták olykor nem vezetnek semmiféle pozitív eredményre.

De vannak elvi jellegű hibák is, amelyek valamiféleképpen a személyi kultusz időszakának megszokásával függnek össze. Példaként megemlíthetjük a moszkvai egyetemen 1958-ban a „középrétegekről" lezajlott vitát. Számos előadó megpróbálkozott azzal, hogy a „középrétegek" fogalmát a szocialista forradalom mai szakaszának feltételeire alkalmazva fejtse ki. Egyes tanszékek azonban megrendítő csapással vágtak vissza. A kérdés tisztására irányuló kísérletekkel szembeállították a „középrétegekről" szóló, s „a marxista irodalomban legjobbnak" nyilvánított sztálini meghatározást. S noha az élet bebizonyította, hogy a „középrétegek" meghatározásához új módon kell közeledni, s noha azon kommunista pártok, amelyek ott dolgoznak, ahol ezek a „középrétegek" valóban léteznek, elvetették a Sztálin által adott korlátozott értelmezést, az elvtársak egy része továbbra is makacsul ragaszkodott a régi formulákhoz, s meggátolta a kérdés alkotó megközelítését.

Nem szabad belenyugodni abba, hogy vita ürügyén kétségbevonják a történettudomány valódi vívmányait, még kevésbé abba, hogy kétségbevonják a marxista—leninista elmélet alaptételeit. A marxizmus—leninizmus tisztaságának megőrzése minden vitánál megingathatatlan követelmény.

A kutató munka szervezettségéről szólva fel kell említeni a publikációk, különösen az okmánypublikációk terén mutatkozó anarchiát, átfedéseket. Szükség van forrásközlésre, de szükséges, hogy ezek teljes mértékben megfeleljenek a nagyfokú tudományos követelményeknek, és egységes, valóban tudományos terv szerint kerüljenek kiadásra.

A szovjet történettudomány mai fejlődésének fontos sajátossága az az örvendetes tény, hogy e fejlődés a testvéri szocialista országok történettudományával szoros elvtársi kapcsolatban megy végbe. A szovjet történészek és a többi szocialista ország történészei között már kialakultak az alkotó együttműködés bizonyos bevált formái, így például a közös kiadványok készítése. Az utóbbi évek folyamán a szovjet szlavista történészek a Bolgár Tudományos Akadémia Történettudományi Inézetével közösen készítik elő azon dokumentumok 3 kötetes kiadását, amelyek Bulgária török uralom alól való felszabadulásával kapcsolatosak (az első kötet már megjelent). Nagy jelentőségű a szovjet—lengyel kapcsolatok 1917-től napjainkig terjedő történetére vonatkozó anyagok és okmányok szovjet—lengyel kiadása. Egy másik szovjet—lengyel közös mű lesz az 1863—1864. évi felkelés történetének lényegében már befejezett műve, amely a felkelés századik évfordulójára jelenik meg. A csehszlovák tudományos intézményekkel együttműködésben folyik a szovjet—csehszlovák viszonyra és népeink baráti kapcsolataira vonatkozó cikkgyűjtemények és 3 kötetes okmánygyűjtemény sajtó alá rendezése. A szocialista országok történészei eredményesen részt vettek „A Nagy Honvédő Háború története" és a „Világtörténelem" című művek, valamint a Szovjet Tudományos Akadémia Szlavisztikai Intézete által előkészített „Bulgária története", „Lengyelország története", „Csehszlovákia története" és „Jugoszlávia története" c. művek anyagainak előzetes megvitatásában.

Az utóbbi időben a tőkés országok történészeivel is tartóssá váltak a kapcsolatok. A szovjet tudósok tevékenyen részt vettek a történészek római (1955) és stockholmi (1960) nemzetközi kongresszusain. Az itt kibontakozott viták azt bizonyították, hogy a marxizmus—leninizmus növekvő hatást gyakorol a nyugati értelmiségre.

Ugyanitt meg kell emlékezni egész sor olyan publikációról, amely a Szovjetunió és a fiatal szuverén ázsiai országok történészei közös munkájának gyümölcse: „Az 1857—1859. évi indiai népi felkelés" (1957), „A burmai unió" (1958) stb.

A szovjet történettudomány nemzetközi kapcsolatainak fejlődése örvendetes tény. Hazánk történészeinek becsületbeli feladatuk, hogy a szocialista országok történészeivel és a tőkés világ haladó szellemű tudósaival együtt fáradhatatlanul harcoljanak a nemzetközi küzdőtéren a népek történetének hű, tudományosan objektív megvilágításáért.

*

A szovjet történettudomány előtt álló roppant nagy feladatok csupán kellő számú, jól képzett káderrel oldhatók meg sikeresen. A tudományos oktató káderek képzésében említésre méltó eredményeket értünk el. 1961. október 1-én a főiskolákon és a tudományos kutató intézetekben több mint 17 ezer történész dolgozott, köztük sok nagy tudós. Számos olyan szövetséges és autonóm köztársaságban, ahol a múltban az emberek teljesen írástudatlanok voltak, felnőttek a tudományos káderek, köztük a történészek is.

A történettudomány továbbfejlesztéséhez azonban szükséges a tudományos-oktató káderek képzésének lényeges megjavítása. Szükség van rá, hogy minél többen szerezzék meg a főiskolai és egyetemi előadók közül a tudományos fokozatot. Az aspirantúrára felvettek száma ennek ellenére évről-évre csökken. Persze a káderképzés kérdésének nem csak mennyiségi oldala van. Itt a legfőbb az elméleti képzés, a szakemberek tudományos minősítése. Az aspirantúrára a tehetséges embereket kell kiválasztani. Ám ezt a vitathatatlan szabályt is gyakorta megsértik. Ez az egyik fő oka annak, hogy az aspirantúrát elvégzett személyek túlnyomó többsége nem védi meg határidőre disszertációját.

Problémát jelent az aspiránsok tudományos irányítása is, és ezzel kapcsolatban figyelemre méltó az az elgondolás, hogy a nagy oktatási intézményekben és tudományos intézetekben lényegesen ki kell bővíteni az aspirantúrát, ugyanakkor csökkenteni az aspiránsok felvételét azokon a helyeken, ahol ehhez nincsenek meg a kellő feltételek.

A disszertációs munkák nem öncélúak. A disszertációknak a tudomány és a gyakorlat szempontjából fontos problémákat kell általánosítaniuk és megoldaniuk, s olyan színvonalon kell készülniük, hogy a tudományos kiadók és folyóiratok habozás nélkül fogadhassák el egészben vagy részben kiadásra.

A disszertációk azonban témáikat tekintve nem mindig foglalkoznak azzal, amire nagyobb szükség volna. Így kevés disszertáció foglalkozik a Szovjetunió második világháború utáni történetével, alig védenek meg disszertációt Latin-Amerika történetéből, az Afrika-kutatás pedig még csak a kezdeti lépéseket teszi. Az ókori, a középkori és részben az újkori történettel foglalkozó megvédett disszertációk száma felveti a jogos kérdést: vajon az említett területeken a szakemberek képzése biztosítja-e legalább a káderek egyszerű felújítását? Úgyszólván egyáltalán nem képeznek szakembereket a történeti segédtudományokban: a paleográfiában, az oklevéltanban, a történelmi földrajzban. Az ország főiskoláin a történetírásnak és forráskutatásnak mindössze 14 szakembere dolgozik. Az utóbbi évek folyamán a szovjet társadalom forráskutatása terén egyetlen kandidátusi disszertációt sem védtek meg.

A kollektív kutatások egyre növekvő jelentősége nyilvánvaló ellentmondásba került a tudományos fokozatok odaítélésének érvényben levő rendszerével, amely a tudományos dolgozókat arra sarkallja, hogy kizárólag egyéni munkát végezzenek, aránylag szűk részlettémákban. Olyan rendet kell kialakítani, mely a tudományos káderek a legfontosabb tudományos problémák kollektív kidolgozásában való alkotó részvételre ösztönözné, olyan tudományos problémák kidolgozására, amelyeknek szakavatott és gyors megoldása közös erőfeszítéseket igényel.

A Legfelső Minősítő Bizottság munkáját is lényegesen meg kell javítani. Itt ugyanis, túlzott óvatosságból, sokszor aggályoskodva fogadják a történészek olyan munkáit, amelyek a problémák megoldásában bátran, újító módon járnak el. A tudósok gyakran bírálják is ezért a Bizottságot, hangsúlyozván, hogy a tudományos közvéleménnyel való kellő kapcsolat nélkül végzi munkáját, s nem mindenben felel meg a szovjet tudomány iránti megnövekedett követelményeknek.

Szükséges, hogy a tudományos közvélemény fokozott figyelemmel kísérje azt az új rendszert, amelynek alapján a tudományos és tudományos oktatói tisztségeket 5 évenként sorrakerülő választások útján töltik be úgy, hogy titkosan szavaznak a Tudományos Tanácsban. Ez a szavazás legyen a jelölt eddigi munkásságának objektív értékelése

Nem titok ugyanis, hogy a mi derék tudóskollektiváinkban vannak olyan emberek, akik véletlen folytán kerültek oda, akik évekig nem állnak elő, sőt, olykor nem is képesek előállni tudományos termékekkel. Ezek az emberek mások helyét érdemtelenül betöltve csak fecsérlik a nép pénzét, hátráltatják a tehetséges fiatalok kiemelését.

A tehetséges fiatalok felnövekedése megteremti annak feltételeit, hogy a történettudományban a vezető tudományos állásokba olyan fiatal tudósok kerüljenek, akik képesek nagy szervező munkát kifejteni és a szovjet történészek idősebb nemzedékével együtt az SzKP programjában kitűzött feladatokat sikeresen megoldani. „A szovjet tudósok és elsősorban a Tudományos Akadémia, a szovjet tudomány nagy alakjai gondoljanak arra, hogy még szélesebbre tárják a tudomány kapuját az ifjúság előtt — mondja N. Sz. Hruscsov. — Minden feltételt meg kell teremtenünk ahhoz, hogy a főiskolákról kikerülő és a tudományos munka iránt hajlamot mutató fiatalok tovább tanulhassanak, hogy kandidátusi és doktori címet szerezhessenek." A szakemberképzéshez a történettudomány területén tudni kell, hogy hány történészre, és a történettudomány milyen ágaiban lesz szükség.

A történelmi képzés másik problémája a főiskolákon a nagy képzettségű tanárok hiánya. Gondolkoznunk kell a tudományos akadémiákon dolgozó tudósok, valamint a főiskolák közötti szoros kapcsolat új, hatékony formáin, hogy megszüntessük az akadémiai intézetekben folyó kutatómunka és a főiskolákon folyó történészképzés közti szakadékot. Többek közt nagyobb mértékben élni kell azzal a lehetőséggel, hogy a Tudományos Akadémiákról a nagy tudósokat olykor azon főiskolára irányítsuk, ahol különösen érezhető a nagy képzettségű előadók hiánya, hogy ott rendszeresen előadjanak, vagy egyes előadásokat tartsanak.

A főiskolákon a káderképzés megjavítása érdekében múlhatatlanul szükség van a tantervek tökéletesítésére. Csökkenteni kell azon általános előadássorozatok méreteit, amelyek tankönyvek alapján történnek. Sokkal hasznosabbak az egyes történelmi korok legfontosabb problémáit taglaló olyan előadássorozatok, amelyek mélyreható történetírási és forráskutatási elemzéssel párosulnak, és a hallgatókat megismertetik a tudomány legújabb eredményeivel. Ez növeli a hallgatók érdeklődését a történelemtudomány iránt, megtanítja őket önállóan gondolkodni.

A tantervek tökéletesítése során arra is figyelmet kellene fordítani, hogy az egyes országok történetét a többi néppel és országgal való kölcsönös kapcsolatok, az egymásra hatás történeti folyamatában vizsgáljuk meg. A különféle történeti kollégiumok anyagát maximálisan össze kell hangolni, hogy a hallgatók világos képet nyerjenek a történeti folyamatokról.

*

A történettudomány fejlesztése, beleértve szervezését, a dolgozók elosztását és a káderek képzését, pártunk egyik legfontosabb feladata, s ezt a feladatot ugyanolyan forradalmi szenvedélyességgel kell végrehajtani, mint amilyenre a kommunizmusért folyó harc bármely területén szükség van. A történészektől, ugyanúgy mint mindazoktól, akik a tudományos kommunizmus problémáival foglalkoznak, elvárjuk, hogy nagy felelősséget érezzenek a tudománnyal, a társadalommal, a párttal szemben.

A történelmi fejlődésnek a munkásosztály álláspontjáról történő vizsgálata lehetővé teszi a legkövetkezetesebb, a legmélyebb és a legteljesebb objektivitást, hangsúlyozta Lenin, megadva a tudomány pártosságának meghatározását. Következésképpen elmondhatjuk, hogy a szovjet történettudomány pártossága a történelmi folyamat feltárásában a legnagyobb objektivitást jelenti.

Persze ahhoz, hogy a pártosságnak ez a tulajdonsága kellőképpen megtestesüljön a konkrét történeti munkákban, egész sor más elvi követelménynek is feltétlenül eleget kell tenni. Közülük, amint erre Lenin rámutatott, az a legfontosabb, hogy a kutatás pontos és vitathatatlan tények alapján folyjék. Ahhoz, hogy ez tényleg alapul szolgálhasson, „nem egyes tényekből, hanem a vizsgált kérdésre vonatkozó tények *összességéből* kell kiindulni, *egyetlen* kivétel *nélkül*...” mutatott rá V. I. Lenin (Lenin Művei, 23. köt. 296. l.).

Ebből többek között az is következik, hogy a történettudomány csakis akkor töltheti be sajátos funkcióját a társadalomtudományok rendszerében, ha nem absztrakt szociológiai sémákat ad, hanem megadja a népek, osztályok, államok történeti fejlődésének teljes, igazi képét, minden bonyolultságában és sokféleségében, az eleven életet tükröző színek és árnyalatok gazdagságában.

A történettudomány pártosságához hozzátartozik a politikai tartalom, amelynek az a fokmérője, hogy a történész művét a kommunista párt vezette nép közös munkájának és harcának múlhatatlan, hatékony és hasznos részesévé tudja tenni. A tudós a témát meghatározva, a kutatás célját kitűzve, az anyag általánosításának formáját kiszemelve, valamely eseményt kifejtve és megvilágítva, mindig vessen számot munkája minden egyes elemének társadalmi fontosságával, szigorúan ellenőrizze, mit és hogyan közöl a tömegekkel, mennyire hatja át értékeléseit a marxizmus—leninizmus szelleme, milyen lesz művének reális hozzájárulása a népek kommunizmus felé haladásához.

A marxizmus a történelmi fejlődés minden sarkalatos kérdését „történelmi alapra állítja... történeti alapra nem abban az értelemben, hogy csak magyarázza a múltat, hanem a jövő merész előrelátása és a jövő megvalósítására irányuló bátor gyakorlati tevékenység értelmében is” — írta V. I. Lenin (Lenin Művei, 21. köt. 62. l.).

A történettudomány, akárcsak a többi társadalomtudományok pártossága feltételezi az elmélet alkotó szemléletmódját, az elmélet gazdagítását és fejlesztését, az új adatok és felfedezések alapján, a forradalmi mozgalom változó, objektív feltételeinek és feladatainak megfelelően. Ez az elmélet és a gyakorlat, a tudomány és az élet szoros kapcsolatát jelenti. Az SzKP XX. és XXII. Kongresszusának határozatai, a Központi Bizottság plénumának okmányai, N. Sz. Hruscsov beszédei példát mutatnak nekünk az elmélet és gyakorlat ilyen összeegyeztetésére és kölcsönös gazdagítására.

A szovjet történészek műveikben csakis akkor mutathatják meg korunk nagyszerűségét, csakis akkor biztosíthatják a történelemtudománynak azt a szerepet, hogy a szovjet társadalom fejlődésében, az emberiségnek a kommunizmus felé való fokozatos haladásában fontos ideológiai tényező legyen, ha megtartják mindezen követelményeket.

Évek és évszázadok fognak elmúlni, a múltba merülnek azok az események, amelyeknek szemtanúi és résztvevői a mi kortársaink nemzedéke volt, de tetteik évszázadok múlva is élni fognak, s e tettek helyes, fényes megvilágításáról a most élő tudósoknak kell gondoskodniok. A szovjet tudósok pártkötelessége, állampolgári kötelessége megalkotni az emberiség valódi történetének kezdetét jelentő forradalmi korunk igaz, a marxizmus—leninizmus elméletén nyugvó történetét.

B. N. PONOMARJOV

TÖRTÉNETI IRODALOM

HORVÁTH PÁL:

A KÖZÉPKORI FALUSI FÖLDKÖZÖSSÉG JOGTÖRTÉNETI VONATKOZÁSAI

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1960. 283 l.)

Az ízléses kiállítású könyv olvasója kettős örömmel teheti le kezéből Horváth Pál munkáját: a magyar marxista egyetemes jogtörténetírás úttörő, érdemleges monografikus feldolgozását tanulmányozhatja, s egyben egy fiatal tudós pályájának biztató kezdetét bizonyító alkotást forgathatott. Horváth munkája betöltötte sokoldalú feladatát. Ezek a megállapítások a könyv hazai és külföldi (Csehszlovákia, NDK) jogászi fogadtatásával egybeesnek, mutatva, hogy a szerző a jogtudományt és a történetírást egyaránt érdeklő témát választott és dolgozott fel sikerrel.

Horváth munkájának külön részét (I. fejezet) is alkotja, de egészét is átszövi a tudománytörténet. Ennek irodalmunkban szokatlanul sokoldalú elemzését nyújtja a polgári történetírói iskolák, nézetek s a leglényegesebb szocialista irodalom feltárásával. Ezek első csoportjában ismerteti a délszláv nagycsaládokra vonatkozó korai magyar irodalmat is (7. l.). Ide volna kapcsolható egyes baranyai vidékek magyar lakosságánál a XIX. század derekáról ismert nagycsaládi életforma is, amit Hölbling Miksa jegyzett fel. (Vö. *ifj Kodolányi János :* Baranya népe. A Baranya. Szerk. Kolfa János, Pécs. 1958 c. gyűjteményes kötetben, 122—123, 126. l.) A tulajdonképpeni földközösségre vonatkozó egyetemes polgári irodalom (pl. O. Chr. Olufsen, A. Haxthausen, G. L. Maurer, G. Hanssen, A. Miaskovski, K. Lamprecht, O. Gierke, M. F. Vlagyimirszkij-Budanov, P. Vinogradov, M. M. Kovalevszkij, M. P. Pavlov-Szilvanszkij) mély elemzése eredményeképpen az eddiginél jobban megérthetjük Engels ismert megállapításának a kor haladó felfogásában elfoglalt helyét és továbbmutató jelentőségét: „Valamennyi, vagy csaknem valamennyi nép őstörténetében két természetszerűen keletkezett tényező uralkodik: A nép rokonság szerint való tagozódása és a föld köztulajdona" (A német paraszthábború. Bp. 1949. 153. l.). A svájci alpesi gazdaságra és közösségi formákra a szerző még többször visszatér Miaskowski értékelése után is (pl. szemléletesen a 121—122. l.-on). Felfogása és datálása alátámasztására hadd említsük meg, hogy XIII. századvégi oklevelek a berni Alpok használatának szabályozásakor kifejezetten tejgazdaságra utaló adatokat tartalmaznak: tehenek borjaikkal, juhok bárányaikkal; sajttized, báránytized (*O. Tschumi :* Die Anfänge der schweizerischen Alpwirtschaft. Jahrbuch des Bernischen Historischen Museums in Bern. XVI. évf. 66. l.). Külön kiemelhető, hogy miközben sok teret szentel Horváth a nálunk ismertebb germán Mark-közösségek irodalmi bírálatának, nagyon sok ismeretlen (s a magyar történeti tudatba a maga korában is alig eljutott) anyagot elevenít fel a szláv falusi földközösség történeti értékeléseiből, főleg az orosznyelvű irodalom alapján. Ez utóbbinak áramlatait, irányait irodalmunkban egészen újszerűen taglalja.

A polgári és marxista (Marx, Engels, Plechanov, Lenin) nézetek XIX—XX. századi harca mellett a szerző helyesen szentelt figyelmet azoknak a polgári történet- és jogtörténetíróknak is, akik a klasszikussá lett polgári eredmények, forrásszerű megállapítások mellett becsülettel, ha nem is teljes következetességgel kitartottak Numa Denis Fustel de Coulanges, V. I. Szergejevics, majd Max Weber, Alfons Dopsch és iskolája történetietlen felfogásával, a régi polgári történetkutatás eredményei ellen indított (noha egyre inkább a tudományos szocializmusra sújtani kívánó) támadásaival szemben. Ennek különösen nagy a jelentősége a földközösség korábban vallott elsődlegessége (eredetisége) vagy a földközösséget megelőző földmagántulajdon vitakérdéseiben. A munka a polgári tanítás dopschi fordulatába eső irodalomból csak futólag (89, 103, 131, 234. l.) említi F. Lütge felfogását, aki régóta a korai magántulajdon egyik apologetája. Vele különösen azért érdemes polemizálni, mert az 1945 utáni német polgári történetírásnak is tekintélye, aki a földközösségi rend germán eredete ellen ismételten is fellépett: szerinte csak a földterület megszűkülése nyomán bekövetkezett szabályozások nyomán utólag keletkeztek a földközösségek szabadparaszti és földesúri földön (Deutsche Sozial- und Wirtschaft-

geschichte 1952). E nézetét német polgári jogtörténeti oldalról is elutasították. A helytállók között szerepel méltán H. Wopfner, R. Kötzschke, K. S. Bader, R. Schröder, Cl. Schwerin. A szerző által is kiemelt, Svájcban élő Karl Siegfried Bader munkásságában tovább vizsgálta az ismertetett témát, s szorosan ide kapcsolódik a falu jogéletét vizsgáló monográfiája (Das mittelalterliche Dorf als Friedens- und Rechtsbereich. Weimar, 1957), ami Horváth munkájának különösen III. fejezetéhez vehető figyelembe. Meg kell jegyezni azt is, hogy D. M. Petrusevszkij elmarasztaló besorolása (89. l.) nem vetett számot a neves tudós fejlődésével.

De a szórványos hiányok ellenére is elsősorban azt kívánjuk hangoztatni, hogy a kérdéskör könyvtárnyivá duzzadt és jelentékeny részében nehezen hozzáférhető irodalmában igen nagy segítséget ad Horváth Pál elemző, értékelő, egyben eligazító fejtegetése. A szerzőnek ennek során meggyőzően, a vulgarizálás elkerülésével (pl. A. Dopschot gondosan elválasztva a legszélsőségesebb polgári nézetektől) sikerült érzékeltetnie a társadalomfejlődés, az osztályküzdelmek és politikai harcok összefüggését a forráskutatás irányaival, a történetírói-jogászi nézetek változásaival, összecsapásaival, és a fordulópontokat (francia forradalom, a XIX. század első fele Németországban, a tudományos szocializmus megjelenése, az oroszországi társadalmi változások megérése, a polgári liberális nézetek megtorpanása, a marxizmus térnyerése Oroszországban, a közösségi múltat is tagadó XX. századi történelmi irányzat kialakulásának okai). Találóan mutatott rá a keleti és nyugati történetírás közös és kapcsolódó problémáira is. Sokoldalúan bizonyította, mint vált alkalmatlanná a polgári pozitivizmus elméleti szegénysége folytán a korábbi tudományos eredmények megvédelmezésére s mint vállalta a marxista történetírás a meglevő eredmények felhasználását s a történelmet meghamisító egyes polgári nézetek kritikai elemzését. A munka így nemcsak a jogtörténeti, hanem a történészképzésben szerepet játszó historiográfiai oktatómunkában is szilárd támaszt jelent. Használatát igen megkönnyíti név- és tárgymutatója, amely azonban sajnos nem hibátlan: az erősen kiaknázott, sokszor idézett Bermann Conrad kiesett a névmutatóból; Györffy Gy. pedig tévesen szerepel Györffy I. helyett.

Elméleti igényesség a következő részekben is jellemzi Horváth írását. Ebben a tekintetben a legnagyobb eredménynek azt tekinthetjük, hogy a munka II. fejezete tevőlegesen — irodalmunkban mindeddig elhanyagolt egész kérdéskörök és írócsoportok bevonásával — járult hozzá annak sokoldalú és forrásszerű igazolásához, hogy a földközösség *általános* jelenség volt; különféle — nyugati és keleti, európai és más kontinenseken élő — népeknél és tájakon, eltérő domborzati viszonyok mellett és művelési ágaknál egyaránt meglelhető a *fejlődés* gondosan nyomon követett és elkülönített szakaszain: „Az ókortól a modern polgári társadalom uralmáig a falusi földközösségek évezredekre nyúló történetét találjuk, melynek csak egy részét képezi a középkori falusi földközösség sorsa." (151. l.) A tanulmány nagy előnye — egyben azonban néhol túl tömör fogalmazásának a kérdésösszefonódásoktól olykor nem mentes szerkezetnek is oka — az, hogy Horváth alapos kutatásokkal járult hozzá a földközösséggel kapcsolatos marxista álláspont kiterjesztéséhez: a jelenség általánosságát nagy bőségben nyújtott *konkrét*, országok és művelési ágak sorát felölelő adattal bizonyítja, a földközösség (s a feudális tulajdonviszonyok) fejlődését pedig az *egyes fejlődési fokok* elemző bemutatása útján érzékelteti. Természetesen egyetlen monográfia nem ölelheti fel a területeket és kérdéseket egyenlő mélységben: Horváth különösen a germán (s benne pl. 116, 255. lapon a németként feltűnő adatok között valójában holland) és szláv földközösségek problematikájának kibontására törekedett, s ez a magyar irodalomban sohasem tapasztalt mértékig sikerült neki. Említhető még a középkori romániai agrárviszonyok leírása is (147—148. l.).

A szerkezet javítása még fokozhatná az egybevetések lehetőségét, az ismétlődések (pl. a rendkívül érdekes „kémény", „tűz", „füst" fogalmak feleslegesen előkerülnek a 204—205, 217. és a 226—230. lapokon) kiküszöbölését. A párhuzamok olyan jelenségekre is kiterjeszthetők, amelyekre a munkában csak kevés utalást találunk. Így, amikor leírja az orosz pogoszt falucsoportot, amelynek egy temetője volt és egy egyházközsége (139. l.), nyomban hiányolhatjuk Nyugat- és Közép-Európa egybevetését, ahol a feudalizmus korábbi szakaszán a földközösség s a plébániahatár gyakorta szintén egybeesett.

A jogtörténész szerző kiterjedt nyugati és bizánci—kelet-európai anyaga alapján különösen kedvteléssel vizsgálhatta a III. fejezetben kitűzött kérdéseket: a kialakuló földesuraság és az alávetett földközösség viszonyát, kölcsönhatását s ezen belül a földesúri jogok kiterjesztését a közösségi jogok rovására. Majd a függésbe került falusi földközösség intézményeit, használati jogait, a közösségbe belépés gyakorlatát (erre a 227. lapon ismét visszatér), a közösségen belüli differenciálódást, a közösségből való kiesést vagy éppen a kiválás korlátozódását taglalja. Szemléletesen írja le Horváth az Allmend-földek földesúri kézre kerülését s az angol elkerítést. Igen fontos kérdés itt, hogyan váltak a

közösségi hivatalok, köztük is nevezetesen a falusi bíró közösségi intézményből földesúri eszközzé. A szerző ezt sok országból vett adatokkal igyekezett megközelíteni. Különösen eredményes a fejezetben a „nyomkövetés" eljárási szabályainak egyetemes feltárása, amivel a szerző sok népnél mutathatott ki feltűnő párhuzamot, ami a falusi közösség kollektív felelősségén alapszik. Részletesen olvashatunk a faluközösségről, mint az adóztatás eszközéről (gyarmati területekre is kitekintve). A szerző tárgyalja ugyan az eketulajdon, igaközösség kérdéseit (219—220. l.), de itt az orosz és balti adatokat nem állítja távolabbi párhuzamba. Pedig ez a paraszti egyenlőtlenség és egymásrautaltság egyik legfontosabb megnyilvánulási területe (az eketársulásra ld. a magyar 1481. évi törvény 4. cikkelyét; a XVI—XVIII. századi Magyarországon az igásállatok száma vagyoni mérce volt a török elleni fegyverbeszerzés kötelezettsége, ill. a falusi közösségen belüli jogok szempontjából).

A könyv rövidebb, IV. fejezete a középkori földközösség belső viszonyait, az egyes részintézmények összefüggéseit behatóan vizsgálja. A régi nagynevű szerzők (J. Grimm, Tagányi, A. Meitzen) figyelembevételével, de szláv és Európán kívüli analógiák bőségesebb alkalmazásával szemléletes képet ad a földközösség szerkezetéről, intézményeiről, fogalmairól, mértékeiről. A sorshúzás, fűmezsgyés elválasztás, sorsolásnak alávetett földdarabok fogalmi összefüggésének bőséges és forrásszerű bizonyítását, Horváth szövegezését teljesen magunkévá tehetjük. (Az összefüggést az olyan oklevélbeli fogalmazás is hasonlóan mutatja be, mint 1418-ban „sex mensuris myl dictis sorte missis", Sztáray Oklt. II. 149. sz.) A fejezet külön érdeme, hogy a szerző még a leírás szemléletessége érdekében sem tért a statikus ábrázolás útjára, hanem az átalakuló formákra, módosuló tulajdonviszonyokra itt is figyelemmel volt. Hiányérzetünk csak azon a ponton van, hogy nem mutatta meg a faluból a fejlettebb településformák felé vezető utat. Igaz, hogy a mű címe ebben korlátozhatta. Ám, ha Bader munkásságában mozgató tényezőnek fogadhatjuk el, hogy a falusi jogtörténet kutatása ott évtizedekkel maradt el a városi jogtörténet mögött, sajnos nálunk ilyen hátrány behozására Horváthnak nem kellett törekednie. Feladata mindössze az lehetett volna e munka keretében, hogy a földközösségi intézményekkel és fogalmakkal szorosan összefüggő városi telekformák párhuzamaira utaljon: a soproni telekmérték is a „kötél" (Seilmaß) bizonyos hányada, ami után járt a városi határból szántóföld és káposztáskert, s amely telkek összevonása, ill. házak egybeépítése az 1420-as évekre városi megmozdulást robbantott ki (*Mollay K.* : Háztörténet és várostörténet. Soproni Szemle, 1959. 121—122. l.). Ilyen kitekintés híján meg kellett elégednünk Horváth utalásával a Lamprechttől is megvillantott összefüggésre (56—57. l.). A könyv értéke viszont, hogy több helyén is (78, 142—143, 255. l.) tárgyalja a speciális művelési ágakat jelentő önálló közösségeket, s megjelöli ezek történeti helyét. Melléjük még egy sajátos intézményt állíthatunk, az erdő-, szántó- és legelőművelés közösségének meghatározott rendjét jelentő Hauberggenossenschaftot, ami a vasgyártással is összefüggött. Ennek a közösségi formának a váltakozási egysége 18—20 év volt: az erdős vidéket egy-egy községen belül 18—20 különböző korú darabra osztották. A 18—20 éves erdőrészt letarolták, a tölgyfakérget a cserzővargák csávájához használták, a faszénné égetett szálfát a vasolvasztáshoz. Az erdőrész helyét egy évig rozsvetésre használták (sarjerdőben, zu holtze ekével termelt termés, 1389-i adat; garbe-k szedése a használatba adott Hauw után, 1417-i adat; Haubergen termett gabona utáni tized, 1467-i adat), majd a kihajtó fák között legeltettek s erre használták mindaddig a sarjerdőt, mígnem az levágható lett. (A kérdés újabb monografikus feldolgozása: *Josef Lorsbach* : Hauberge und Hauberggenossenschaften des Siegerlandes, Karlsruhe, 1956. 1—2, 9, 42—43. l.)

A könyv egyéni alkotás s az érdemet éppen ezért nem csökkenti, ha rámutatunk néhány belőle felmerülő távlati feladatra. A munka jellegénél fogva a magyar anyag csak az egyik eleme, nem első tényezője lehetett az egyetemes forrásanyagnak és irodalomnak. Itt tehát csak kivételesen léphetett fel azzal az igénnyel, hogy továbbépítse az eredményeket. A magyar utalásoknak az általános képbe való nagyszámú sikeres, találó beillesztésével Horváth mégis arra hívja fel a figyelmet, hogy ma már indokolt lenne azoknak a kezdeményezéseknek rendszeres folytatása, amelyek során Tagányi Károly, Jankó János, Imreh István kutatásai után a XIV. és XVIII. századi magyarországi földközösség kérdéseit tüzetesen vizsgálták, akkor még azzal az elképzeléssel, hogy a közbeeső századok hasonló problémáit is rendre vizsgálat alá veszi a kutatás. Horváth munkája mutatja, hogy az akkor, marxista történetírásunk kibontakozása idején szerepelt szempontok is bővíthetők, s épp a fejlődés láttatása végett igen fontos a teljes feudális korszak megrajzolása a földközösségi viszonyok szintje és helye szempontjából. Egy ilyen munka számot tarthatna agrártörténészek, várostörténészek, jogászok és néprajzosok, sőt régészek együttműködésére. Az ilyen munka segíthetne a paraszti földközösség és nemesi birtokközösség olykor még felötlő (Horváthnál elő nem forduló) összekeverésének következetes kiküszöböléséhez is. Mindebben látom a könyv egyik figyelemfelhívását. A másik

abból adódik, hogy a szerző sokágú munkája közben nem lehetett egyenlő figyelemmel a mai szovjet és más szocialista történeti és jogtörténeti eredményekre, illetve az Európán kívüli népek mai fejlődésében megmutatkozó faluközösségi hagyományokra és maradványokra. Egy ilyen munka már nemzetközi méretű erőfeszítést igényelne, ennek kezdeményezése azonban szükséges volna, s talán Akadémiánk történészeket és jogászokat egyaránt felölelő II. osztálya lenne rá illetékes. Az ilyen összehasonlító munkálat, amelyben Horváth Pál bizonyára tevékeny szerepet vállalna, meghozná gyümölcseit. Egyebek mellett a „második jobbágyság" és a földközösség összefüggéseinek sokágú kérdéseiben segíthetne eligazodni az ilyen kutatás: miként függ össze e fejlődési szakasz kialakulása Közép-Európa keletén a földközösségi intézmények szétverésével, a megfelelő szakasz létrejötte Oroszországban éppen a földközösségi alakzatok stagnáló fennmaradásával, az örökös jobbágyviszonyok elhúzódása Magyarországon egyes földközösségi formák újraerősödésével. Ezzel csak jelzésszerűen akarjuk felhívni a figyelmet egy ilyen összehasonlító kutatás várható eredményeire és szükségességére.

Így láthatnók teljességében és fejlődésében a parasztság közösségi intézményeit, életének és munkájának közösségi szféráját, osztályharcainak egykori közösségi kereteit. Ma, a szocialista falu, a korszerű falusi közösség kiépülése idején különösen nagy jelentősége, tudatformáló szerepe volna az ilyen történeti-jogtörténeti kutatásnak.

SZÉKELY GYÖRGY

BÓNIS GYÖRGY:

BUDA ÉS PEST BÍRÓSÁGI GYAKORLATA A TÖRÖK KIŰZÉSE UTÁN 1686—1708

(Budapest várostörténeti monográfiái XXIII.)

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1962. 374 l.)

A feudáliskori magyar jogtörténet egyik legfeltáratlanabb területe az a jogszolgáltatás, melyet a különböző kamarai hatóságok — az egykorú bírósági szervezet széthulló szerkezetét tovább lazítva s attól bizonyos hatásköröket magukhoz ragadva — a XVII. század végén, illetőleg a századfordulón kifejtettek. A feltáratlanság eddig mind a magyar kamarának az igazságszolgáltatásba való beavatkozására, e hatóságnak a hagyományos fórumoktól elvont funkcióira, mind a bécsi udvari kamarának s Magyarországon létesített szerveinek, a kamarai adminisztrációknak jogszolgáltató tevékenységére egyformán elmondható volt, bár az előbbi a rendi gravamenek közötti súlyánál fogva, az utóbbi a felszabadult hódoltsági területnek a magyar államszervezetbe visszaillesztését akadályozó szerepe miatt, a jogtörténet keretein túlmutató, igen érdekes kutatási témákat ígért. A szerző tehát szerencsésen választotta meg munkája tárgyát, amikor a visszahódított Buda és Pest s a felettük álló kamarai szervek jogszolgáltatásáról részletes képet adva, a mozgalmas korszak történetének említett fehér foltjai közül az utóbbit, értékes adataival, lényegében kitöltötte.

A rommá vált, elnéptelenedett Pest-Buda városi élete — mint a szerző bemutatja — a felszabadulás után lassan, nehézkesen indult meg. A tanács ugyan mindkét helyen már 1687-ben megalakult, munkájukat azonban részben a katonai hatóságok beavatkozása akadályozta, részben a bécsi udvari kamara intézkedései szorították korlátok közé, s egyben kivonták a magyar kormányszervek irányítása alól. A Hofkammer ugyanis, mely a visszahódított országrészek felett közigazgatási és jogszolgáltatási főhatalmat szerzett, a két város jogkörét erősen leszűkítette, s önkormányzatuk kifejlesztését hátráltatni igyekezett. A tanácsok jogszolgáltató funkciója pl. az elsőfokú polgári hatáskörre s a büntető perek előkészítésére korlátozódott. A polgári perek további útja a budai kamarai adminisztrációhoz s harmadfokon magához a Hofkammerhez vezetett, bűnügyekben pedig már az elsőfokú ítéletet az adminisztráció hozta — a tanácsok erre csak javaslatot tehettek —, s a döntés itt is a Hofkammert illette meg.

A tanács bírói hatáskörének, a középkori város e féltékenyen őrzött kiváltságának korlátozása, főleg a pallosjog elvonása, fokozta az új polgárság törekvését a két

város ősi, a török hódítás előtt bírt szabadságainak visszaszerzésére. Szívós igyekezetük s a külső körülmények alakulása meg is hozta a kívánt eredményt: csaknem két évtizedes küzdelem után Buda és Pest régi szabad királyi városi rangját a velejáró összes kiváltságokkal együtt végül is visszakapta, majd a kamarai adminisztráció gyámkodásától s a Hofkammer főhatóságától is megszabadult. Tanácsaik így a magyar udvari kancellária s — a polgári jogszolgáltatás szempontjából — a tárnoki szék felsősége alá kerültek, büntető ügyekben pedig, a többi sz. kir. és bányavároshoz hasonlóan, Pest-Buda is megkapta a definitív hatályú (fellebbezhetetlen) vérhatalmú ítélkezés jogát.

A fentiekben összefoglalt, a két város joghatóságának újjáéledését s hivatalszervezetüket ismertető fejezetek után a szerző rendkívül behatóan foglalkozik e városok s a felettük álló kamarai hatóságok bírósági gyakorlatában alkalmazásra került alaki és anyagi joggal. Az előbbi keretében — további szakaszokra tagolva — részletesen tárgyalja a büntető, a polgári peres, valamint a csőd- és hagyatéki eljárást. Mind itt, az eljárásjogi részeknél, mind a továbbiakban — az anyagi bünetőjog s a magánjog fejezeteiben — a szerző hatalmas anyagot tár fel, terjedelmében is elismerésre méltó s igen gondos levéltári kutatásokra támaszkodik. Az iratokból (főleg perekből) kivont s felhasznált nagyszámú adat életszerű közelségbe hozza a két város egykorú joggyakorlatát, sőt — a helyi vonatkozásokon túl — a feudáliskori jogszolgáltatásról általános képet ad. Az itt tárgyalt szervezet működésének elemzése más hasonló fórumok eljárásának tanulmányozásához is segítséget nyújt, s a különböző jogágazatok részletes feldolgozása a feudális jog egészének megismeréséhez szolgálhat forrásul.

Mindez a munka alaposságát mutatja, ami nemcsak az adatok bőségén, de azok kiértékelésén s az anyag rendszerezésén is meglátszik, bár az utóbbi téren ily tárgyú műveknél — természetszerűleg — különös nehézségek merülnek fel. A feudális jog fejletlensége, a pontos definíciók hiánya s nem utolsó sorban az egykorú peres iratok gyakran hiányos és laza szövegezése a feltárt adatoknak a modern jogi kategóriák szerinti tárgyalását nem mindig engedi meg. Az anyag formába öntésének e nehézségeivel a szerzőnek is meg kellett bírkóznia, s ezt — helyesen — a jog egykorú rendszerezésének felhasználásával oldja meg. Törekvése azonban, hogy a mai jogban felvetődő minél több kérdésre felvilágosítást adjon, s azt könnyen hozzáférhetővé tegye, munkájának — véleményünk szerint — túlzott tagolását eredményezi, ami az összegyűjtött adatok többszörös felhasználását vonja maga után. Egy-egy peres ügy ugyanis többféle szempontból szolgálhat illusztrációs példaként, s ennek megfelelően a különböző jogintézményekkel stb. foglalkozó fejezetrészekben ismételten szerepel is. Az utóbbi esetek csökkentése a szöveg elevenségét fokozná, s egy-egy per áttekinthetőségét segítené elő.

E kérdés átvezet a peranyagnak — a szerző minden megállapítását konkrét ügyekre hivatkozva vonja le — a jogtörténet szempontjain kívül is figyelmet érdemlő érdekességéhez. A felhasznált polgári és büntető ügyek — mint a periratok általában — az egykorú életviszonyokba mély betekintést engednek, s így Buda és Pest újjáéledésének becses történeti forrásanyagát képezik. Az idézett esetek, valóban, tárgyuknál fogva, társadalmi vonatkozásaik miatt is, gyakran olyan érdeklődést keltenek, hogy a felhasználás szempontjai által megkívánt szűkszavú utalásnál bővebb idézetben kívántuk volna őket megismerni.

Végül külön kell szólnunk a munka utolsó fejezetéről, mely „Az idegen jog uralma" címet viseli. A szerző már az előzőkben, a joganyag ismertetésénél sokszor rámutat, hogy Budának és Pestnek a bécsi udvari kamara s a budai kamarai adminisztráció felsőbírósága alá rendelése nemcsak az előbbieknek a magyar jogszolgáltatás köréből való kiszakítását, hanem az ország valaha első helyen állott két városában idegen jog meghonosítását is jelentette. Az említett adatokból levonható eredményeket — a kérdés társadalomtörténeti fontossága miatt — e fejezet újból összefoglalja, s bemutatja: hogyan hatol be, hogyan kerül uralkodó helyzetbe a kamarai befolyás révén a római jogra épült császári német jog s az osztrák jog Buda és Pest bírósági gyakorlatában. A római jog magyarországi recepciójának kérdése régen vitatott téma. Ma már tudjuk, hogy a római jog elterjedése és hatása a hazai jogfejlődésre a polgári korszak történészeinek megállapításainál sokkal jelentősebb volt. E befolyás pontosabb felméréséhez s a római jog beáramlása útjának és körülményeinek megismeréséhez Bónis kutatásai becses anyagot szolgáltatnak.

Az értékes munkát — függelékként — Pest város 1697. évi jogkönyvtervezetének (latin nyelvű) szövege zárja le. A tervezet, melyet a tanács akkori jegyzője állított össze, a tárgyalt korszak társadalmi viszonyainak figyelmet érdemlő dokumentuma. A függeléket *Tóth András* adja közre, a gondos forráspublikáció s a kísérő szövegek az ő munkáját dícsérik.

VARGA ENDRE

FORRADALOM ÉS PAPI REND

(Összeállította és a bevezetőt írta Tordai György)

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1961. 183 l.)

Tordai György könyve a magyar történelem antiklerikális mozgalmainak egyik legfontosabb szakaszát, az 1848—49. évi forradalom és szabadságharc egyházellenes írásait mutatja be szemelvényekben.

A hatalmas birtokok és a papi tized hasznát élvező klérus mereven szemben állt minden olyan törekvéssel, mely a feudális rendszer átalakítását célozta, s ez már a reformkorban kiélezte a viszonyt az egyház és a haladó társadalmi erők között. A vegyes házasságok ügyében tanúsított papi ellenállás idején sok jogosan ingerült szó érte a katolikus egyház reakciós magatartását az országgyűlésben, antiklerikális irodalom azonban ez időtt még nem alakulhatott ki, mert a cenzúra éppen az egyházi érdekek védelmére ügyelt a legéberebben, s olyan követelést, mint a papi birtokok szekularizációja, csak illegálisan lehetett terjeszteni (például „A magyar nemzet sérelmei" című kéziratos röpirat reformtervezetének 12. pontjában, az 1830. év táján). A sajtószabadság 1848-ban végre megadta a lehetőséget a tartózkodás nélküli beszédre, s ekkor az egyházi reakció, melynek ellenállása a forradalommal szemben kezdettől fogva nyilvánvaló volt, egyik legtöbbet tárgyalt témája lett a radikális sajtónak. Fiatal publicisták és levelezők egymás után napirendre tűzték a papi vagyon nem el-, hanem visszavételét, a szerzetesrendek feloszlatását, a papság belső, demokratikus reformját (olykor csak külsőségeit: magyaros ruha, szakállviselet), az állam és az egyház viszonyának rendezését, a papság kiváltságos helyzetének eltörlését (pl. a nemzetőrségi szolgálat tekintetében), vádolták az egyházi iskolák maradi szellemét és — amint egyre több ok volt reá — a különböző hitfelekezetű lelkészek ellenforradalmi izgatásait s a főpapi árulásokat. Az antiklerikális publicisztika elvi alapját a „Der Vierzehnte April" cikkírója, alkalmasint Horárik, fogalmazta meg a legvilágosabban: „A keresztény, balszerencséjére, arisztokratikus-oligarchikus-monarchikus-teokratikus egyházzá lett, mely azután olyaténképpen egyesült és egyezett meg a despotikus-monarchikus állammal, hogy a papság ... a despoták és a nagyúri főpapok kegyeit keresve nem az igazságokat és a szabadság tanításait, hanem a valótlanságokat és a tiszta szolgaság tanításait domborította ki és terjesztette, oktatta évszázadokon át." Magát a vallást, részben világnézeti, részben taktikai okokból, nem vette célba a radikális sajtó. A Reform egyik „szerkesztőségi értesítés"-e meg is jegyzi: „...a vallást mint vallást bolygatnunk nem szabad. Még nem oly rég, félszázad előtt, hasonlót kísértett meg Franciaországban a forradalom, és tudjuk, minő sikerrel." Csak Horárik hangoztatta időnként: „El fog jönni az idő, amikor a társadalom és boldogulása nem emberfölötti és természetfölötti gondviselésen, nem alamizsnán és ködös felebaráti szeretéten fog alapulni, hanem a nemzetek saját gondviselésén, a népek és szervezetük munkáján, meghatározott törvényeken, meghatározott emberi jogokon; egy szóval el fog jönni az istentisztelet helyett az embertisztelet ideje..." A fejlődésnek erre a távlatára akkor csak kevesen tudtak igent mondani, sőt maga az antiklerikális propaganda is csak kevesek munkája volt: a márciusi ifjakon és Horárikon kívül más nemigen vett részt benne, s ez a fiatal nemzedék az idősebb, liberális politikusoktól alig kapott támogatást, sőt tartózkodó viselkedésüket, különösen Eötvös József egyházügyi intézkedéseit, nem egyszer támadni volt kénytelen. Viszonylag szűkkörű volt tehát az antiklerikalizmus aktív tábora, működése — a Marczius Tizenötödikét kivéve — csak kevéssé olvasott, rövidéletű lapokra terjedt ki, s nem is volt egyenletes: az első hónapok újító izgalma és a szeptemberi fordulatot követő dacos forradalmi fellángolás után a propaganda alábbhagyott, az ifjak elszéledtek a csatatereken, és a sajtóban sem tudtak szervezetten föllépni.

Ennek ellenére a sötétség erőivel vívott harc egyik legszebb fejezete bontakozik ki írásaikból, és igen dícséretes a szándék, mely a több mint száz esztendős küzdelemnek elfeledett, megtágadott emlékeit s gyakran ma is frissen ható érveit hozzáférhetővé tenni igyekezett. Kár, hogy a megvalósulás messze elmaradt a szándék mögött. A könyv ugyanis sok tekintetben a gondozatlanság jeleit tünteti fel; külseje szegényes, a kötésre nyomtatott rajz érthetetlen, a cím homályos, hiányzik a tartalommutató, a bevezető tanulmány és a szöveggondozás sok kívánni valót hagy maga után, a jegyzetek egy része pedig szinte hasznavehetetlen.

Koronként meglehetősen sokat emlegetjük antiklerikális és materialista hagyományainkat, a fel-feltámadó érdeklődés azonban eddig még nemigen ösztönzött alapos tanulmányokra. Ebből az következik, hogy a népszerűsítő munkáknak — amilyen e

könyv bevezetője is — kevés megbízható eredmény áll rendelkezésükre, melyet népszerűsíthetnének. Tordai György bevezetése megrajzolni akarván az egyházellenes irodalom társadalmi és politikai hátterét, a tárgyhoz nem tartozó apróságokat halmoz: melyik kávéházba jártak az Egyenlőségi Társulat tagjai, mikor alakult át honvédászlóaljjá a Zrínyi-szabadcsapat — ahelyett, hogy tüzetesen elemezné a 48-as antiklerikális irodalom főbb irányzatait, közvetlen reformkori és távolabbi jozefinista előzményeit és külföldi forrásait. Nevek hosszú sorát írja fel az antiklerikalizmus dicsőségtáblájára, de arról, hogy e nevek viselőinek világnézete miben különbözött egymástól, többnyire általánosságot mond: „A nyilt ateista állásponttól, a végső mozgatót feltételező deizmus különböző árnyalatain át, a természetet és istent azonosító panteizmusig megtalálunk mindenfajta állásfoglalást." Mi volt személy szerint Kossuth, Petőfi, Vasvári, Táncsics, Vörösmarty, Bajza, Beöthy Ödön, Palóczy László stb. elve, s egyáltalán volt-e mindegyiküknek kidolgozott filozófiai véleménye a vallásról (mint például Horáriknak), vagy éppen közömbösek voltak minden hitbéli tannal és metafizikával szemben; a feudalizmusellenes harc logikája vagy világnézeti megfontolás és messzebbre tekintő felvilágosító szándék volt-e alapja antiklerikalizmusuknak: ezekre a kérdésekre nem ad választ a bevezető tanulmány. A kötet szerzőit, az egyházellenes publicisztika fiatal harcosait sem mutatja be (Nyiri Józsáról például mindössze annyit közöl, hogy „több cikkel szerepel", s tagja volt az Egyenlőségi Társulatnak), holott ahhoz, hogy szavuknak emberi hitelét mérlegelni tudjuk, legalább pályafutásuk főbb adatait ismertetni kellett volna, s azok sok esetben ki is deríthetők.

Könyvének anyagát Tordai György a radikális sajtóból válogatta össze, a Marczius Tizenötödike, Reform, Népelem, Köztársasági Lapok, Munkások Újsága, Jövő, Der Ungar, Der Vierzehnte April hasábjairól. Az egyházellenes hírlapirodalom zöme együtt is van gyűjteményében, de teljesebb képet kaphattunk volna, ha a válogatás felöleli a röpiratokat is (*Herczegh Viktor :* Forradalmi káté; *Kornis Károly :* A szabadságról, *Tavasi Lajos :* Tanoda és egyház; *Szerencspataki János :* Szózat az egyházi reform ügyében; *Hamari Dániel :* Nem kell szerzetes rend stb.) — ezek csak valami merev, formális műfaji osztályozás vagy a szűkkeblűen megszabott terjedelem miatt maradhattak el az újságcikkek mellől, s mindenképpen kár értük. Még nagyobb kár, hogy a közölt szövegekben sok a pontatlanság, az értelemzavaró másolási hiba és a következetlenség.

A kötet jegyzetanyaga sem a népszerűsítés, sem a tudomány kívánalmait nem elégiti ki. Az olyan magyarázat, amely például Karl Rotteckról csak annyit árul el, hogy „német író és politikus" (38. l.), történész számára fölösleges, a nem-szakember olvasót pedig nem teszi tájékozottá. Nehezen érthető célzások, kevéssé ismert személyek esetében a magyarázat — épp amikor a leginkább volna szükség rá — rendszerint el is marad. Albach Szaniszló, Gegő Elek (41), Rudnay (42), Fischoff, Goldmark (72) stb. kilétéről például semmi felvilágosítást sem kapunk, nem közlik velünk, hogy a *patres liguriani* kifejezés a liguriánus szerzetesrend tagjait jelenti (112), a *kánonista :* egyházjogászt (99), az *indelebilitas* pedig azt az elvet, hogy az egyházi rend fölvétele kitörölhetetlen nyomot hagy a felszentelt személy lelkén és nem veszti el hatályát (85). Sok tévedés található magukban a jegyzetekben. Trefort nem a szabadságharc bukása *után* emigrált, hanem 1848 *szeptemberében* (122); a Jakobinus Klub elődjét nem *Bretagne* Klubnak, hanem *Breton* Klubnak hívták (147); Raspail-t nem *általában* a 48-as forradalomban való részvétele miatt börtönözték be, hanem mert szerepe volt a május 15-én a baloldal hatalomátvételi kísérletében (72); Paul de Cock-ról, fél-ponyva erotikus regények írójáról erős túlzás azt állítani, hogy „mély (!) humorral rajzolja meg a polgárság életét" (70); Balla Mihályt a jegyzet tévesen azonosítja Balla Károllyal (82); a *corollarium* nem „az elméletből levonható gyakorlati következmény", hanem a szillogizmus zárótétele (179); a *pium legatum* nem „kegyes küldemény", hanem egyházi célra hagyott vagyon (59); az *est modus in rebus* szállóigét nem lehet így fordítani: „mindent mértékkel kell csinálni" (179); a *nervus rerum gerendarum* nem „a cselekvés (háború) dolgainak ideje" (181); az *impertinens* jogi szakkifejezés jelentése — mint erre a közölt cikk írója fel is hívja a figyelmet (38) — nem „neveletlen" (180), hanem *a dologhoz nem tartozó, nem érdekelt fél* (csak nem gondolta komolyan a jegyzetíró, hogy az idézett szerző neveletlennek mondja — Rottecket?); *ipso factu* (sic ! a szövegben és a jegyzetben is !) *excommunicatus* nem azt teszi, hogy „önmagában véve kiközösített cselekmény", hanem *magának a cselekménynek ténye által kiközösített személy* (180); *carentia* a szöveg adott helyén (93) nem *nélkülözést*, hanem *kicsapatást* jelent (179); a *preaconisál* nem egyszerűen *kihirdetés*re, hanem *pápai jóváhagyás*ra utal (99), a *kompromisszió* főnév pedig nem magyarázható az *összeegyeztet* igével (181), s az eredeti összefüggésben (168) „az igazság és egyenesség érdekének" *kompromittálását* jelenti. A hibák és a tévedések ilyen nagy számát aligha lehet véletlen elírásoknak tulajdonítani, inkább arról árulkodnak, hogy a

jegyzetírónak nincs jártassága az egyházi terminológiában. Mindenesetre lerontja az antiklerikális felvilágosítás hitelét, hogy a felvilágosító az egyházi tudnivalókban maga is felvilágosításra szorul.

LUKÁCSY SÁNDOR

NIEDERHAUSER EMIL:

A JOBBÁGYFELSZABADÍTÁS KELET-EURÓPÁBAN

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1962. 353 l.)

A nemzetközi történettudományban ma már többé-kevésbé közismert és elfogadott az a tény, hogy Kelet-Európa népeit a közép- és újkorban a szokványos történeti kapcsolatokon és nemzetközi érintkezésen túlmenő szorosabb szálak is egymáshoz fűzték: a belső történeti fejlődés lényegében azonos feltételei, körülményei és tendenciái, valamint a gazdasági, társadalmi és politikai élet azonos jellegű szerkezete. A feudalizmus és kapitalizmus fejlődésének általános törvényszerűségei e népeknél sajátos feltételek között, a „klasszikus"-nak nevezett nyugat-európai fejlődéstől eltérő módon érvényesültek. Az Elbától keletre élő népek közép- és újkori történetében számos olyan közös speciális vonást és helyi törvényszerűséget figyelhetünk meg, amelyek elkülönítik e területeket Nyugat- és Dél-Európától, s különálló helyet jelölnek ki számukra az európai fejlődés egészében.

Ezt a tényt a történészek már idestova egy évszázada sejtik vagy ismerik, de a legutóbbi évekig nem igen jutottak túl a kelet-európai népek közös történeti útjának legszembetűnőbb sajátságaira való utaláson és néhány általános megállapításon. Ez a felismerés nem is annyira a szorosan vett tudományos igényű történetírásban, mint inkább a különféle politikai koncepciókban és rendezési tervekben érvényesült a két világháború között, a második világháború alatt és után.

Az érdekelt országok történészei — köztük a magyar kutatók is — csak a legutóbbi évtizedben kezdték gazdag és sokrétű tényanyag alapján, korszerű összehasonlító módszerekkel vizsgálni a kelet-európai fejlődés egyes fontosabb jelenségeit, hogy feltárják e szélesebb történeti tájnak — mint sajátos történeti fejlődés hordozójának — történetét, s ennek a nagyobb egésznek a kereteibe illesszék bele az egyes országok és népek történetének egyedi jelenségeit és folyamatait.

Magyarországon az elmúlt két évben láttak napvilágot a kelet-európai összehasonlító történeti kutatások első jelentősebb, monográfikus eredményei. Ezek közé tartozik Niederhauser Emil könyve a kelet-európai jobbágyfelszabadításról. A választott téma igen alkalmas monográfikus mélységű összehasonlító kutatásokra. A jobbágyfelszabadítás ugyanis a kelet-európai országok újkori történetének egyik fontos csomópontja, amelyben a feudális és a kapitalista korszak valamennyi lényeges gazdasági, társadalmi és politikai problémájának szálai összefutnak. A tárgyalt probléma „gyökerei mélyen visszanyúlnak a kelet-európai országok múltjába, következményei pedig még hosszú évtizedekig, jóformán a közelmúltig éreztették hatásukat" (7. l.). A szerzőnek így szűkebb témáján keresztül módjában állt rámutatni a kelet-európai fejlődés valamennyi fontosabb közös vonására és sajátságára, amelyekkel egyébként néhány évvel ezelőtt egy összefoglaló jellegű cikkben már foglalkozott (Zur Frage der osteuropäischen Entwicklung. Studia Slavica IV. [1958] 359—371. l.).

A könyv egyúttal figyelemreméltó hozzájárulás az összehasonlító történeti kutatás módszerének kialakításához is. A szerző szigorúan induktív módszerrel járt el: gazdag tényanyag alapján külön-külön elemzi az egyes kelet-európai országok konkrét történeti folyamatát, s így állapítja meg azok közös vonásait. Rámutat a nyugatitól eltérő kelet-európai fejlődés helyi változataira: az általános törvényszerűségek milyen speciális alakban, konkrét helyi körülmények között, egyedi vonásokkal párosulva valósultak meg az egyes népek és országok történetében.

A könyv a XVIII—XIX. századi kelet-európai társadalmi és államrendszer legfontosabb közös vonásainak bemutatásával kezdődik. A szerző kiindulópontja az a tény, hogy Európának az Elbától keletre az Uralig, észak-déli irányban pedig a Balti tengertől a Fekete-tengerig és a Balkánig terjedő része „a XVI. század óta gazdasági és társadalmi fejlődésében olyan közös vonásokat mutat fel, hogy ezek indokolttá teszik az egész terület egységes szempontból való vizsgálatát" (9. l.).

A XV—XVI. század fordulója táján kialakult világpiaci munkamegosztásban az agrárjellegű Kelet-Európának az a szerep jutott, hogy az iparosodás és a polgári fejlődés

útján gyors léptekkel haladó Nyugat-Európa éléskamrája legyen. Ez a tény döntően rányomta bélyegét az itteni országok gazdasági-társadalmi fejlődésére. Az agrártársadalom fejlődésének lényegében a nyugat-európaiéhoz hasonló vonala (a termény- és munkajáradék átalakulása pénzjáradékká, a jobbágyság átalakulása szabad paraszttá, bérlővé) megtört, a jobbágytartó rendszer megszilárdult, ismét előtérbe nyomult a munkajáradék. A feudális földesurak saját kezelésükbe vett és a paraszti földek rovására megnövelt „majorsági" birtokaikon nagyarányú mezőgazdasági árutermelést fejlesztettek ki, jobbágyaik robotmunkájával és felszerelésével. A parasztságot minden korábbinál súlyosabb gazdasági-politikai kényszer kötötte földjéhez és földesurához. Ez az ún. „második jobbágyság" rendszere a kelet-európai országok XVI—XIX. századi fejlődésének egyik legáltalánosabb és legjellegzetesebb vonása, s ezzel párhuzamosan szintén általános és közös jelenség a városi fejlődés elmaradottsága, a városi polgárság, a modern burzsoázia hiánya vagy rendkívüli gyengesége. A kapitalista fejlődés első szerény kezdetei Kelet-Európa legtöbb országában a jobbágytartó nagybirtokhoz kapcsolódtak (manufaktúrák, nemzetközi kereskedelem stb.). Nyugat-Európában már egymásután zajlottak le a győztes polgári forradalmak, midőn Kelet-Európa több népet egyesítő soknemzetiségű birodalmaiban virágkorát élte a feudális abszolutizmus és a nagybirtokos nemesség társadalmi-politikai hegemóniája.

A vázolt sajátos fejlődés következtében Kelet-Európa országaiban Nyugat-Európától lényegesen eltérő módon vetődött fel a polgári átalakulás problematikája, mások voltak az átalakulást sürgető, kikényszerítő és a feudális abszolutizmust megdöntő társadalmi erők, s mások voltak a polgári forradalom eredményei és következményei is. A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet központjába a jobbágyfelszabadítás került.

Niederhauser Emil könyvének gerincét azok a fejezetek alkotják, amelyek Kelet-Európa egykorú politikai felosztásának megfelelően országonként ismertetik a jobbágyfelszabadítás konkrét történeti folyamatát: Poroszországban és Mecklenburgban, a Habsburg-Monarchiában (osztrák és cseh tartományok, Galícia, Magyarország és Erdély, Horvátország), az Orosz birodalomban (Oroszország, balti tartományok, Lengyel Királyság, Besszarábia) és Romániában. A szerző e fejezetekben az érintett országok történeti szakirodalmának legújabb eredményeire támaszkodva, adatokkal gazdagon illusztrálva bemutatja a parasztság helyzetét, a társadalom szerkezetét, a jobbágyfelszabadítást sürgető erőket és az általuk felvetett terveket, javaslatokat, a paraszti osztályharcot és az általa kikényszerített reformokat, s végül a jobbágyfelszabadítás konkrét lefolyását, az erre vonatkozó törvényes intézkedéseket és azok végrehajtását. Ezek a fejezetek önmagukban a kérdés összefoglaló kézikönyvét nyújtják; s ez fontos eredmény, mert a tárgyalt országok legtöbbjére vonatkozóan nincs megfelelő modern összefoglalás a jobbágyfelszabadítás problematikájának és folyamatának egészéről.

A mintegy két és félszáz lapnyi terjedelmű történeti tényanyag úgy van válogatva, csoportosítva és bemutatva, hogy alkalmas a valamennyi országban érvényes általános törvényszerűségek és közös vonások megállapítására, de az egyes országok és népek egyedi fejlődési útjának ábrázolására is.

A szerző elemzéséből ugyanis kiderül, hogy ha a jobbágyfelszabadítás különböző időpontokban, eltérő módozatokban és konkrét intézkedéseken keresztül ment is végbe a különböző országokban, a folyamat lényeges tényezői és mozzanatai azonosak voltak egész Kelet-Európában. Ezekkel az összehasonlító vizsgálat tanulságait összegező, s a „Néhány következtetés" szerény címet viselő zárófejezetben foglalkozik a szerző. Tulajdonképpen ez a fejezet tartalmazza a munka új eredményeit, amelyek közül csak a legfontosabbakra szeretnénk itt utalni.

Lényegében azonosak voltak egész Kelet-Európában a jobbágyfelszabadítás előzményei és előfeltételei, amennyiben minden országban valamilyen formában megvalósult a „második jobbágyság" előbb ismertetett rendszere. A kelet-európai nagybirtok nem csupán az azonos tulajdonosnak járadékot fizető parasztok telkeinek összessége — tehát elsősorban jogi kategória — volt, mint Nyugat-Európában, hanem egységes, öngazdálkodó, árutermelő nagyüzem. Ezen belül természetesen országonként eltérések voltak a földesúri majorságok terjedelme, növelésének módjai és lehetőségei, árutermelésük színvonala, a munka- és pénzjáradék szerepe, a robot és a bérmunka alkalmazásának aránya tekintetében.

A kelet-európai parasztság tehát nem használta és művelte az egész földterületet — természetesen járadék ellenében —, mint a nyugat-európai parasztok, hanem országonként változó arányokban osztozott rajta a feudális földesurakkal. A kelet-európai parasztság jelentős részének nem volt földje, vagy legalábbis úrbéri telke nem, hanem a földesúr majorsági földjén élt és dolgozott. A földnélküli parasztok száma és aránya, valamint szá-

muk növekedésének üteme ismét számos helyi változatot mutat fel. A szerző e téren — forrásmunkáit követve — alábecsüli a parasztság földhasználatának arányát és túlbecsüli a földnélküliek számát. Maga is utal rá ismételten, hogy az egykorú statisztikák és a modern szakirodalom adatai e tekintetben nem tükrözik pontosan a tényleges helyzetet, mert „a földnélküli parasztság legnagyobb része a gyakorlatban mégis csak valamilyen, bár csekély földterületet használt" (280. l.), s „a majorsági területnek eléggé jelentős része valójában a jobbágyok kezében volt" (124 l.) — következtetéseinek megállapításakor azonban mégis csak a „dominicalis" és „rusticalis" föld mereven szembeállított jogi kategóriáival dolgozik. Az újabb magyarországi részletkutatások — amelyek a munka írásakor még nem állhattak a szerző rendelkezésére — arra mutatnak, hogy a parasztok az úrbéri telken kívül még egyéb területeket is használtak, amelyek a jobbágyfelszabadítás egyik sokat vitatott problémáját alkották — amint erre Niederhauser könyve is ismételten utal. A telkenkívüli jobbágyföldeket azonban az egykorú hivatalos összeírások és jegyzékek nem mutatják ki, s csak az egyes községek egykorú földbirtokviszonyainak minuciózus részletelemzésével állapítható meg terjedelmük és arányuk. (Lásd *Sándor Pál:* A jobbágybirtok történeti-statisztikai vizsgálatához. 1786—1853. Bpest. 1961.)

A feudális agrárviszonyok között folytatott mezőgazdasági árutermelés a XVIII. század második felében és a XIX. század első felében egész Kelet-Európában egyre inkább válságba jutott. Az egyre élesebben megnyilvánuló belső ellentmondások az államhatalmat az úrbéri viszonyok és a parasztság jogi helyzetének szabályozására, a feudális uralkodó osztály egy részét — elsősorban az árutermelő birtokos nemességet — a tőkés termelési módszerekre való áttérés és a polgári átalakulás kezdeményezésére késztették. A polgári átalakulás alapvető kérdése a polgári tulajdonviszonyok kialakítása, Kelet-Európa agrárországaiban tehát a szabad polgári földtulajdon megteremtése. Ez egyaránt érdeke volt földesúrnak és jobbágynak.

A leglényegesebb különbség a jobbágyfelszabadítás nyugat-európai (elsősorban franciaországi) és kelet-európai módja és formája között, hogy míg az előbbi a parasztság szabad földtulajdonát teremtette meg, s a feudális nagybirtokot felszámolva az egész földterületet a parasztság kezébe adta, addig az utóbbi a földesurak számára kívánta elsősorban biztosítani földjük szabad, polgári jellegű tulajdonát, s nagybirtok tőkés fejlődése elől igyekezett elhárítani a feudális gátakat. Kelet-Európában vagy az egész művelt földterület a földesurak tulajdonába került (Mecklenburg, balti országok), vagy legalábbis annak egy jelentős része. A parasztság sehol sem vált az egész földterület szabad tulajdonosává. Ezen az alapvető azonosságon belül természetesen voltak helyi eltérések abból a szempontból, hogy a paraszt megkapta-e szabad tulajdonul az általa használt úrbéres telek egészét, vagy kénytelen volt leadni annak egy részét a földesúrnak kárpótlás fejében.

A jobbágyfelszabadításnak nagybirtokosok érdekeit messzemenően szem előtt tartó módja szorosan összefügg a polgári átalakulás sajátos kelet-európai körülményeivel. Kelet-Európa országaiban nem a gazdaságilag már uralkodó burzsoázia győztes forradalma döntötte meg a feudális abszolutizmust, gyökeresen felszámolva a feudális agrárviszonyokat és a nagybirtokrendszert, hanem a feudális uralkodó osztály egy része — az árutermelő birtokos nemesség és a nemesi értelmiség — vezette a polgári átalakulást, a maga érdekeinek megfelelően. Ezen lényegében az sem változtatott, hogy egyes országokban az átalakulás — általában nemzeti szabadságharccal összefonódottan — polgári forradalom formájában ment végbe, mert e forradalmak nem annyira a feudális gazdasági-társadalmi rend gyökeres és maradéktalan felszámolását, mint inkább „a feudális abszolutisztikus államhatalom megdöntését, a polgári forradalom szűkebb értelemben vett politikai feladatainak megoldását" tűzték ki céljukul.

Niederhauser Emil a jobbágyfelszabadítás konkrét lefolyásának, politikai körülményeinek gondos összehasonlító elemzése után arra a következtetésre jut, hogy Kelet-Európában „a jobbágyfelszabadítás mindenképpen felülről jövő reform volt, . . . s végső fokon minden esetben a feudális uralkodó osztály vagy annak megszemélyesítői indították meg a reformot, olyan formában, amely lehetőleg minél többet adott a földesuraknak és minél kevesebbet a parasztoknak" (305. l.). Ez érvényesült még azokban az országokban is, ahol a forradalom kezdeményezte a jobbágyfelszabadítást — mint pl. a Habsburg-Monarchiában —, de a forradalmat legyűrő reakciós államhatalom hajtotta azt végre. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a szerző nem méltányolja kellőképpen a kelet-európai jobbágyfelszabadítás előremutató, pozitív jellegét. A nyugati fejlődéssel való összehasonlítás során azonban mégis inkább a másik arculata, felülről végrehajtott reform-jellege domborodik ki: a jobbágyok felszabadítását, jogi egyenlősítését, földjük szabad polgári tulajdonná alakítását úgy hajtotta végre, hogy a földbirtokos nemesség gazdasági, társadalmi és politikai vezetőpozícióit fenntartotta, hozzáidomította a polgári viszonyokhoz.

Niederhauser Emil könyvében csak utal a jobbágyfelszabadítás Kelet-Európa-szerte azonos következményeire: a nagybirtokrendszer fennmaradására, a feudális maradványok nagy szerepére, s általában a tőkés fejlődésnek bizonyos átmeneti formák érvényesülése után kibontakozott, egész Kelet-Európára jellemző ún. „porosz-típusú útjára" és a polgári demokratikus forradalomnak Kelet-Európa legtöbb országában egészen 1917—18-ig vagy éppen 1945-ig megoldatlanul maradt problémáira (földkérdés). Ezeknek a kérdéseknek kelet-európai összehasonlító vizsgálatával a szerzőnek azóta megjelent vagy sajtó alatt levő újabb tanulmányai foglalkoznak.

Csak röviden ismertettük Niederhauser Emil könyvének eredményeit és megállapításait. Úgy véljük azonban, hogy ebből is kitűnhetett: e könyv nemcsak a magyar történet egy fontos szakaszával kapcsolatos egyetemes történeti összefüggések tisztázását segíti elő, hanem a külföldi kutatók — elsősorban az érdekelt országok történészei — is haszonnal tanulmányozhatják.

KATUS LÁSZLÓ

A. PIRNÁT:

DIE IDEOLOGIE DER SIEBENBÜRGER ANTITRINITARIER IN DEN 1570-ER JAHREN

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1961. 217 l.)

AZ ERDÉLYI ANTITRINITÁRIUSOK IDEOLÓGIÁJA AZ 1570-ES ÉVEKBEN

Ismeretes, hogy az antitrinitarizmus a reformáció korában a humanizmustól többé-kevésbé megérintett polgárság leghaladóbb és legjobban előremutató rétegeinek vallásos ideológiája, amely hellyel-közzel kihat az egyházi és világi feudalizmus egyes kiemelkedő képviselőire is. Észak-itáliai és dél-svájci területekről szivárog át német területekre, onnan pedig a reformáció konzervatívabb irányai által már felszántott kedvezőbb talajra: Lengyel-, Magyar- és Erdélyországba. A lengyel antitrinitarizmus bonyodalmas történetét most nem érintve, az erdélyi s részben királyhágón-inneni területeken az unitárius dráma néhány elszórt, elszigetelt, sokrétű és részben máig homályos kísérletezés előjátéka után három felvonásban játszódik le: 1. Dávid Ferenc hatalmas egyéniségének az „egységhívő" tan mellé állásától János Zsigmond haláláig (1565—1571), amely szakasz az eszmének csaknem feltartóztathatatlan hódító útja; 2. Báthori István trónraléptétől Dávid haláláig (1571—1579), amely években az addig meglehetősen egységes és mérsékelt irány, új meg új eszmei hatásokat fogadva magába, jókora részben radikalizálódik és szellemi fejének elvesztése után a bomlás szélére jut; végül 3. 1579-től 1638-ig, az erőszakos fejedelmi beavatkozást hozó dézsi complanatióig, amely szakasz folyamán az unitarizmus zöme félracionalista-konzervatív jelleggel alkalmazkodik az erdélyi feudális rendiség egyházpolitikájához, hogy annak keretében mint „bevett vallás" békén maradhasson; radikális elemei pedig, egyre több miszticizmussal és apokaliptikával átitatódva, föld alá szorulnak s kispolgári-plebejus rétegekben enyésznek el.

Pirnát Antal könyve e három felvonás közül a középsővel foglalkozik. Az eddigi történelmi tudás ezt ismerte a három közül a leghézagosabban és legfelületesebben, akár vallásfelekezeti, akár általánosabb nézőpontokból igyekezett megközelíteni. Pedig ez a nem egészen egy évtized olyan gazdag és sokoldalú szellemi mozgalom színterévé teszi Erdélyt, amilyennek az egész akkori európai kontinensen — a protestantizmus vak megcsontosodása és a katolicizmus elszánt ellentámadásai közepett — nem lehet párját találni. Egymásután lépnek föl a költői lelkű Sommer János, a kalandor-hajlamú, de tudományosan is felkészült, a végén vértanúságot szenvedett Palaeologus Jakab és más külföldi vándorvendégek, akiknek nem kevés és nem méltatlan magyar követőjük akad. Ezen a réven a Báthoriak Erdélyében olyan vallási-filozófikus eszmék kezdenek terjedni és hatni, amelyek az eredeti antitrinitárius gondolatvilág határait (akár Servet, akár F. Socinus, Blandrata vagy Dávid fogalmazásában) messze túllépik, s meglepő merészségükkel és nem egy ponton átütő igazságukkal tulajdonképpen már a másfél századdal későbbi deizmus előőrseiül tekinthetők (amit pl. már egy Lessing tisztán felismert).

A fiatal szerző ennek az izgalmasan érdekes gondolatvilágnak egykorú bő irodalmában — döntő többségében máig kiadatlan kéziratos anyagban, amibe őelőtte még olyanok sem igen néztek mélyebben bele, akik az anyag őrzői és kezelői voltak — erdélyi

és más külföldi könyv- és levéltárakban igazi tudós szenvedéllyel, kutató szorgalmat és kritikai képességet megfelelő előzetes fölkészültséggel egyesítve mélyedt el. Eredményei — amelyeket néhány legfontosabb kútfői dokumentumnak részben teljes szövege leközlésével, részben bő kivonatos ismertetésével támogat — magukra kell, hogy vonják a korszak minden érdekelt kutatójának figyelmét, s mellőzhetetlenek lesznek a kutatás bármely további lépcsőfokán. A tulajdonképpeni ideológiai momentumok mellett (testtől független lélek nincs, a bibliai szövegben össze nem egyeztethető ellentmondások vannak, a három nagy monoteista vallás lényegileg azonos, a vallási szertartások mind egészen fölöslegesek stb.) figyelemreméltó irodalomtörténeti és esztétikai értékeket is megláttat szerzőnk az általa feltárt anyagban; tisztáz eddig meg sem érintett vagy összezavart kritikai kérdéseket (ilyen főként a *két* Palaeologus létezése); ami pedig műve tudományos értékének egyik legszilárdabb biztosítéka: komoly és szakavatott marxista megalapozással ágyazza be az általa megrajzolt vonzó és sokszínű ideológiai panorámát a kor erdélyi társadalomtörténetébe, különös figyelemmel a mozgalom egyik legfőbb gócának, Kolozsvárnak polgári viszonyaira, amelyeket helytálló gazdaságtörténeti elemzésekkel is megvilágít. Mindez okoknál fogva örömmel kell üdvözölnünk azt, hogy a valódi tudományos nyereséget jelentő könyv német nyelven látott napvilágot (az eredeti magyar kandidátusi értekezés átdolgozásával). Hiszen az itt előtárt tények és felvetődő problémák a külföldi tudományosság e téren dolgozó szakembereit (főként a németeket és a lengyeleket) éppúgy kell, hogy érdekeljék, mint a magyarokat, annál inkább, mert a főbb szereplők nagyobb része is külföldi ember, aki mozgalmas és változatos életpályájának csak egy részét töltötte magyar, ill. erdélyi területeken.

Eddigi munkássága megbecsülésének vegye szerzőnk alább következő néhány kritikai megjegyzésünket. Szeretnők, ha hasznukat vehetné további sokatigérő munkásságában.

Nem tudunk egyetérteni azzal az eljárásával, amellyel műve használhatóságát nemcsak külföldi, hanem magyar olvasók számára is jócskán megnehezítette: azzal ti., hogy a tárgyalt középső periódust megelőző és követő időszakok antitrinitárius szereplőit, témáit és eseményeit jóformán ismerteknek tételezi föl, s róluk csak esetenként ejt el szűkszavú megjegyzéseket. Az, amit ebben a vonatkozásban főként a bevezetésben elmond, hasznos ugyan, de távolról sem elégséges a témakörrel kevésbé ismerősök pontos tájékoztatására. Dávid páratlan egyénisége, tragikumának korában és egyéniségében gyökerező valódi értelme, és az unitarizmus 1579 utáni erdélyi sorsa egyaránt meglehetősen homályban marad e könyv amaz olvasói, nemcsak külföldiek, hanem hazaiak előtt is, akiknek nem volt módjuk behatóbb előtanulmányokat végezni e kérdésekről. Hiányolnunk kell tehát a könyvben egy tömör, de rendszeres és nem esetenkénti tájékoztatást a tárgyalt időszakot megelőző és követő évtizedekről, mind ideológiai, mind erdélyi társadalom- és politikatörténeti vonatkozásban.

Ezt a hiányérzetünket nagyban növeli szerzőnknek az a magatartása, amelyet a magyarországi és erdélyi antitrinitarizmus megelőző történetirodalmával szemben tanúsít. Abban teljesen igazat adunk neki, hogy ez a mennyiségileg sem kielégítő irodalom egyrészt polgári, másrészt felekezeti korlátoltsága következtében kevés kivétellel nagyon alacsony színvonalon áll. De e túlságosan sommás ítélkezés helyett szívesebben láttuk volna, hogyha a szerző ennek az irodalomnak, legalább az egy vagy más tekintetben leginkább figyelemreméltó termékeit pontos bibliográfiai adatokkal, összefoglaló kritikai átnézetben ismertette volna meg. Ezzel egyrészt segítségére lett volna a további kutatásnak, másrészt módja lett volna megindokolnia azt a súlyos ítélkezését, amelyet *név vagy nevek említése nélkül* mond ki egyes vallásfelekezetileg elfogult írók „grobe Geschichtsfälschung"-járól. Fiatal tudóstól, aki jogos önérzettel tekint a maga új és meglepő eredményeire, nem szabad túlságosan zokon vennünk az elődök munkájával szemben elkövetett megsértését a tudományos lojalitás egyik fő szabályának, amely megköveteli, hogy ilyen pálcatörést ne gyakoroljunk nevek, adatok, általában konkrétumok megemlítése nélkül. De legyen szabad őt arra kérnünk, hogy további munkásságában — legelsősorban a saját történészi hitele és súlya érdekében — helyezkedjék az elődök akármily gyarló, de legnagyobbrészt mégis csak úttörő munkásságával szemben megértőbb álláspontra. A „történethamisítás" különben sem egyértelmű és meglehetősen nyújtható fogalom. Furcsa volna, ha pl. katolikus szellemű polgári vagy éppen papi tudósoknak a magyar történet régebbi századaival foglalkozó munkásságát azért intéznők el egy ilyen kézlegyintéssel, mert a vallásfelekezeti elfogultság kétségtelen jelei lépten-nyomon kiütköznek az egyébként értékes és máig nélkülözhetetlen dolgozataikból. A történethamisítás valóban a tudományos etika ellen elkövethető legdurvább vétség, de csak akkor, *ha tudatos és szánaékos volta bizonyítható*. Ha nem, akkor ezt a súlyos minősítést még az *elfogultság* legnyilvánvalóbb jeleivel szemben sem szabad alkalmaznunk.

Szerzőnk továbbá nézetünk szerint nem tette volna helytelenül, hogyha a tárgykörének megelőző kutatói által felvetett — és megoldatlanul hagyott — problémák közül legalább *egynek* nagyobb figyelmet szentel, és nemcsak gyéren elszórt megjegyzésekben, érintőleg foglalkozik vele. Ez Dávidnak az apokaliptikához és a chiliasmushoz való viszonyulása és 1566-i Rövid Magyarázatának hatása — közvetlen vagy közvetett áttétellel — a Karácsony György-féle parasztmozgalomra. Ezt szerintünk nem lehet azon a címen mellőzni, hogy nem a tárgyalt periódusba tartozik. Dávid történelmi alakjának és hatásának hiánytalan megértéséhez szükség van ennek a problémának alapos elemzésére minden olyan történelmi feldolgozásban, amely ővele — ha pályájának csak egyetlen szakaszán is — foglalkozik. Sőt ezt a vizsgálatot ki lehetett volna tágítani még annak a problematikának legalább a fővonalaiban való felvázolásáig is: milyen a racionalisztikus, a misztikus és a társadalomkritikai elemek s ezekkel időnként összefonódva a szétágazó anabaptista hatások aránya a magyar és erdélyi antitrinitarizmus egykorú irodalmában és mozgalmaiban (a tárgyalt periódusban, de azt megelőzőleg és követőleg is) — és miért nem azonos ez az arány (a társadalomkritikai, forradalmasító elemeknek magyar és erdélyi földön való háttérbe szorulása miatt) azzal, amivel az egykorú lengyel és méginkább olasz antitrinitárius irodalomban és mozgalmakban találkozunk? A mű tudományos teljessége szempontjából határozott kárnak kell tartanunk, hogy szerzőnk erre a problematikára nem tartotta szükségesnek kitérni, és a nagynevű olasz szakembernek *Cantimori Delio*nak idevágó, és éppen a radikális társadalomkritika szempontjából is meglepő új eredményeket hozott kutatásait (összefoglalásuk: Gli eretici italiani nel cinquecento, 1949 óta német fordításban is) nem kívánta eddig értékesíteni, ha bírálólag is, saját munkásságában.

Az egészben véve nagyon gondos egybeállítású, jó németségű s a magyar tudományosság külföldi megbecsülését ezen és minden egyéb jótulajdonságával gyarapítani hivatott könyvben előfordul néhány kisebb tévedés és a részletekre vonatkozó megkérdőjelezhető állítás, amik azonban nem rontják a műnek igen kedvező összhatását, s épp ezért ez alkalommal nem kívánjuk egyiket sem előhozni. Minden okunk megvan arra a reményre, hogy Pirnát Antal e sikerült kezdet után a magyar unitarizmus történetének minden eddigit meghaladó analitikus és szintetikus szakemberévé fogja kinőni magát. Közelebbről nagyon szeretnők, ha ezt a könyvét megfelelő átdolgozással, kibővítéssel és javítással magyar nyelven is közre tudná bocsátani.

RÉVÉSZ IMRE

KOLTAY-KASTNER JENŐ:

A KOSSUTH-EMIGRÁCIÓ OLASZORSZÁGBAN

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1960. 315 l.)

A szerző neve nem ismeretlen a hazai és az olasz történészek és a szélesebb nagyközönség előtt sem. Közel négy évtized szorgos munkássága nyomán bontakozott ki az az életmű, ami egy széleslátókörű kultúrhistorikus sokirányú érdeklődésének és kutatásainak eredménye. Figyelő szeme szinte polihisztori tájékozottsággal követte nyomon azokat a területeket, melyek az olasz—magyar művelődéstörténet érintkezési pontjaivá formálódtak. Hosszú felsorolást kellene adnunk ahhoz, hogy áttekintsük egy gazdag munkásságban eltelt életmű minden lényeges eredményét. Koltay-Kastner Jenő korántsem szorítkozott csupán Kossuth olaszországi működésével kapcsolatos történeti kérdések vizsgálatára. Történész a szó nemes értelmezésében, aki nemcsak a politikai történet területeit, de az irodalomtörténet számos problémáját is érdeklődési körébe vonta.

Mikor hozzákezdett a Kossuth-emigráció olaszországi működésének megvilágításához, nyugodtan állítható, hogy történettudományunk ezen területe roppant elhanyagolt állapotban volt. Rövidebb lélekzetű visszaemlékezéseken és a Kossuth-kultuszhoz kapcsolódó népszerűsítő feldolgozásokon kívül ebben a vonatkozásban aligha látott más napvilágot. Az érdeklődők számára ugyan rendelkezésre álltak 1880-tól Kossuthnak „Irataim az emigrációból" folyamatosan közreadott kötetei, melyeket utóbb Helfy Ignác és Kossuth Ferenc folytattak, de e kötetek, anyaggazdagságuk ellenére, a forrásközlés módszerbeli gyengesége és a kellő rendszeresség hiánya miatt nehezen használhatók voltak. Nyugodtan állítható, hogy Koltay-Kastner úttörő munkát végzett, amikor hoz-

zálátott ennek a roppant szerteágazó, szétszórt forrásanyaggal rendelkező és komoly egyetemestörténeti ismeretet igénylő problémakörnek feltárásához.

Eredményes munkássága során alapos tanulmányozás alá vette Mazzini és Kossuth sokirányú kapcsolatát az 1850-es évek elejétől fogva. Miután Mario Menghini 1921-ben kiadta Kossuthnak Mazzinihez intézett leveleit, Koltay-Kastner arra vállalkozott, hogy közreadja Mazzininek Kossuthhoz intézett leveleit (Mazzini e Kossuth. Lettere e documenti inediti. Firenze. 1929). E nagy fontosságú kiadvány előkészítésével függ össze Kossuth és Mazzini kapcsolataival foglalkozó tanulmánya (Századok. 1925), ahol különös figyelmet fordított az 1853-as milánói felkeléssel kapcsolatos kérdésekre. Lényeges kutatásokat folytatott Koltay-Kastner az 1859. évi olasz, francia-osztrák háború magyar vonatkozású problémáival összefüggésben. 1934-ben Firenzében megjelent könyve (Il contributo ungherese nella guerra del 1859) különösképpen arra igyekszik választ keresni, hogy a torinoi kormánykörök és a párizsi udvar kapcsolatai során milyen vonatkozásban vetődött fel az együttműködés a magyar emigrációval. Viszont 1949-ben Szegeden kiadott forráskiadványa (Iratok a Kossuth-emigráció történetéhez 1859) széleskörű betekintést nyújt ennek a mozgalmas évnek emigráns vonatkozásaiba, figyelemmel kísérve annak visszhangját a bécsi udvarnál és a szomszédos román és szerb állam területén. Kutatásai körébe nemcsak a különböző Risorgimento-múzeumok kéziratos anyagát, a hazánkban őrzött turini Kossuth-hagyaték iratait vonta be, de a bécsi állami levéltárak fontos állagait is. Olasz emlékiratokra támaszkodva rajzolta meg biztos kézzel Koltay-Kastner a Garibaldi 1860. évi expedíciójában szerepet vállaló Türr István alakját (Budapesti Szemle. 1929. évf.). Az említett munkáin túlmenően még számos kisebb-nagyobb tanulmányban foglalkozott az újabbkori olasz-magyar történeti kapcsolatokkal, mindig gondosan figyelemmel kísérve az olasz történeti irodalom termékeit. A felszabadulás után kibontakozó munkássága, a már jelzett dokumentumkötet mellett, rendkívül sokirányú és termékeny. Számos tanulmány, nemzetközi kongresszusokon elhangzott előadás jelzi történetírói munkásságának felfrissülését és továbbfejlődését.[1]

Végeredményben ennek a több évtizedes kutatói tevékenységnek legjobb eredményeit látjuk összefoglalva a „Kossuth-emigráció Olaszországban" című munkában. Hozzá kell tennünk, ha alapvetően arról van is szó, hogy Koltay-Kastner ezen munkájában összegezte a Kossuth-emigrációval kapcsolatos régebbi munkásságának eredményeit, ugyanakkor annál többet is adott: valóságos kis kézikönyvét, igényes szintézisét a kérdésnek, mely komoly segítséget nyújt a tájékozódáshoz, megkönnyíti a problémák áttekintését és útbaigazít a legfontosabb olasz történeti irodalom vonatkozásában is. A szerző munkájának előszavában tudományos szerénységgel utal a további kutatói feladatokra, hangsúlyozva, hogy „...munkám korántsem zárja le vagy meríti ki e kérdés tárgyalását. Inkább csak kiindulást és lendületet kíván kölcsönözni..." a további kutatásokhoz. Az igényes munka ezen feladatot is betölti, érzékeltetve rendszerezésével, mondanivalójával azokat a problémaköröket, ahol a továbbiakban termékeny kutatás folytatható.

Csak helyeselni lehet, hogy a szerző széles értelemben fogta fel a Kossuth-emigráció olaszországi működésének problematikáját és kellő arányban foglalkozott annak logikus történeti előzményeivel, melyek ténylegesen visszavezethetők a korai Risorgimento és a magyar reformmozgalom időszakába és különösképpen az 1848—49-es évek kapcsolataihoz. „A magyar szabadságharc visszhangja Olaszországban" című fejezet kiemeli Mazzininek 1832-ben „Dell'Ungheria"címen írt fontos tanulmányát, melyben hazánknak a nagy olasz reformátor kiemelkedő szerepet szánt a jövő demokratikus európai államrendszerekben. A római köztársaság szolidaritása a magyar üggyel lényegében folytatása Mazzini régebbi állásfoglalásának és egyben pozitív elismerése a magyarság haladó mozgalma nemzetközi jelentőségének. Helyesen utal a szerző arra, hogy Itáliában erőteljesen szorgalmazták a magyarok és szlávok kibékülését és együttműködését. Ezzel összefüggésben Lorenzo Valerio sokoldalú és messziretekintő munkásságát kell aláhúznunk, mely többek között a torinoi Concordia című lap hasábjain erőteljes megnyilatkozást nyert. Más kérdés viszont az, hogy a Torinoból érkező jóakaratú és megszívlelendő tanácsokat, hasonlóképpen Teleki László Párizsból küldött üzeneteit kevés figyelemre méltatták a debreceni magyar kormánynál. A nemzetiségekkel annyira szük-

[1] Többek között utalhatunk a következőkre: L'Ungheria nel 1859. (Estratto dagli atti del XXXVIII Congresso di Storia del Risorgimento Italiano); Il contributo ungherese alla spedizione dei Mille (Estratto dagli atti del XXXIX Congresso di Storia del Risorgimento Italiano. Palermo—Napoli. 1960); Progetti rivoluzionari italo—ungheresi nel 1864. Bologna. 1961: Kossuth e Garibaldi nella guerra del 1866 (Estratto dalla Rassegna Storica del Risorgimento. 1961. jan.—márc.): La formazione del Regno d'Italia e l'Ungheria nel 1861 (uo. 1962. okt.—dec.).

séges egyetértés hiánya és az ellenforradalom kibontakozó túlereje következtében a forradalmi Magyarország és a Velencei Köztársaság véd- és dacszövetsége inkább csak elvi jelentőségű lehetett, és a két elbukott forradalom egymásratalálásának, együttműködésének óhaját juttatta kifejezésre.

A „Mazzini demokrata szövetségében" című fejezet már a bukott szabadságharc utáni időszak problematikájával foglalkozik, mikor a törökországi internáltsága alatt Kossuth és Mazzini, ha nem is ellentmondásoktól mentesen, de megtalálják az együttműködés alapjait. Miután Kossuth kénytelen belátni, hogy a piemonti kormányzat támogatására nem számíthat és kedvező híreket kap Mazzini olaszországi befolyásának emelkedéséről, kezet nyújt az olasz forradalmi mozgalom vezetőjének. Az utóbbi fontosnak tartja a magyar szabadságharc kiemelkedő vezérének közreműködését, viszont nem hallgatja el, hogy mennyire fontos lenne erőteljesen szakítani a nemzetiségek irányában folytatott hibás, a magyarság szupremáciáját erőltető politikával. Mazzini és Kossuth együttműködésének szemszögéből lehet csak értékelni az egykorú magyarországi függetlenségi szervezkedéseket és összeesküvéseket, azok jelentőségét, gyengeségét, elbukásuk okait. Helyesen emeli ki a szerző, hogy Mazzini itáliai szervezési módszerei Magyarországon is követésre találtak. Számos levéltári bizonyítékunk van arra, hogy olasz emisszáriusok hazánkban is megfordultak, a mazzinista konspiráció szervezeti előírásai a Makk-féle mozgalomban különösképpen erőteljesen megmutatkoztak. Viszont forradalmi helyzet hiányában nemcsak a magyarországi, de az olaszországi szervezkedések is elbuktak. Ennek különösen éles formája jelentkezett az 1853. évi milánói felkelés felszámolása során. Ma már történetileg teljesen bebizonyított és az újabb kutatások is erre mutatnak, hogy Kossuth Mazzinival együtt jelentős szerepet vállalt a Piemont területéről kiinduló osztrák-ellenes szervezkedésben. Így vitathatatlanul Kossuthnak is felelősséget kellett vállalnia a történtekért. Nem az a lényeges, hogy Kossuthnak egy, az osztrák seregben szolgáló magyar katonákhoz intézett felhívását utóbb miképpen változtatták meg engedély nélkül, hanem az az előkészítő és szervező munka, ami a felkelést megelőzte, erről viszont Kossuth nemcsak tudott, de sokirányú munkásságával alá is támasztotta. Erre mutat Kossuth szoros kapcsolata Vetterrel, Pietro Fortunato Calvi ezredessel, akihez Türr közvetítésével juttatja el értesítéseit. A bukott milánói felkelés ugyan átmenetileg elhidegítette Mazzini és Kossuth barátságát, de a politikai szükségesség utóbb mégis összehozza őket és a krimi háború alatt ismét közös lépésekkel kísérleteznek. A végleges szakadás a két emigráns vezető között csak 1859-ben következett be, mikor Kossuth III. Napoleonnal lépett kapcsolatba, amit Mazzini a leghatározottabban ellenzett.

A munka kétségtelenül legalaposabban, legsokoldalúbban kidolgozott és egyben legterjedelmesebb része a „Cavourral Magyarország szabadságáért" című fejezet, amely terjedelmét tekintve a könyv szövegrészének felét teszi ki. Vitathatatlanul igaz, hogy az 1859-es olasz, francia—osztrák háború alatt a magyar emigráció tevékenysége különösképpen erőteljessé vált, az addig alélt emigráció körében pezsdülő élet következett be. A szerző alapos gonddal mutatja meg ennek valóságos hátterét, összefüggéseit és egyben súlyos következményeit is. Kibontakozik előttünk, hogy Kossuth bekapcsolódását Párizs és Torino akciójába mennyi más és sokrétű tevékenység előzte meg, melyből elsősorban Klapka szerepe emelhető ki. Kossuth elválasztása Mazzinitól a hivatalos kormánykörök sikere volt, és előnyösen használták fel nevét az osztrák-ellenes háború során. Az emigráció hivatalos vezetése tehát szakított a forradalmi-demokratikus, köztársasági kapcsolatokkal, annak reményében, hogy Piemont és Franciaország hivatalos kormánykörei a magyar ügy megoldásához biztos támogatást nyújthatnak. Ez azonban csak illúzió volt. A villafrancai fegyverszünet világos és félreérthetetlen választ adott az esetleges kételyekre és rávilágított a francia császárság valóságos érdekeire.

A nagyhatalmi politikába vetett reményekből való kiábrándulás vitt sokakat a magyar emigránsok köréből Garibaldi táborába, az 1860. évi sziciliai badműveletekbe. A „Garibaldi sziciliai expedíciójában" című fejezet lényegében átültetése a szerző korábbi, „Türr István 1860" című tanulmányának, az újabb történeti irodalom figyelembe vételével. Kossuth és a torinoi kormányzat 1860 szeptemberében létrejött megegyezéséről, valamint az ezt követő keleti fegyverszállítási akcióról a „Forradalmi tervek Velence felszabadítására (1861—62)" című fejezet szól. Helyesen emeli ki a szerző, hogy Garibaldi vállalkozásától Kossuth, a hivatalos emigráns vezetés távol tartotta magát és a magyar légió irányában elhangzott elismerő szavak utólagosan vették tudomásul a történteket. A rengeteg energiát, erőfeszítést követelő fegyverszállítási akció végül is nemcsak teljes kudarccal járt, de Cavour is az időközben megváltozott helyzet következtében szükségtelennek ítéli a szorosabb kapcsolat fenntartását a magyar emigrációval. Ricasoli miniszterelnöksége nem hoz semmiféle lényeges változást az olasz kormánynak

a magyar emigráció irányában tanúsított politikájában. Kossuth reménye egy közeli osztrák háborúban és a velencei kérdés háborús konfliktusba torkollására, sorra kudarcba fullad. Garibaldi önkénteseinek gyülekezése 1862 tavaszán Velence tartományának határán csak átmeneti jelentőségű volt, Rattazzi miniszterelnök különben sem hagyta magát provokálni és háborús konfliktusba sodorni Ausztriával. Hasonlóképpen erélyesen fellépett Garibaldi újabb sziciliai vállalkozásával szemben, mely az aspromontei tragédiához vezetett. Ez utóbbi kormányakció Klapka és Kossuth szolidaritási nyilatkozatait váltotta ki, Torino mellett, ami joggal keltett a magyar emigráció Garibaldival együtt érző és vele tartó tagjaiban felháborodást. Ebben a vonatkozásban vetődik fel, mint a jövőben tovább kidolgozandó feladat, a magyar emigráció felbomlásának, politikai árnyalatokra szakadásának folyamata a 60-as években. Az emigráció balszárnya nem értett egyet a hivatalos emigrációs vonalvezetéssel, és ellenezte a torinoi és párizsi kormánykörök elképzeléseihez való merev igazodást. Ebből a szempontból tovább vizsgálandó kérdés Pulszky Ferenc rendkívül ellentmondásos szerepe. Miután szakított Kossuthtal, megtalálja a kapcsolatokat az emigráció balszárnyához, de anélkül, hogy ezen lépései nézeteinek jelentősebb átalakulásához vezettek volna. Pulszky Garibaldi-szimpátiája jól megfért hazai politikai kapcsolatainak ápolásával és olyan irányú törekvéseivel, hogy előbb vagy utóbb hazatérjen. A 60-as évek emigrációs történetének különösen kemény dióját alkotja a sok meghurcoltatáson, keserű megpróbáltatásokon keresztülment magyar légió. Az a szerep, amit az olasz kormány számukra kijelölt, nem volt irígylésre méltó. A sok átszervezés, vizsgálat és belső konfliktus a légió tagjait elkeserítette és nem kis részük ellentétbe jutott a magyar emigráció hivatalos vezetésével. Az olaszországi magyar légió történetének részletesebb kimunkálása cseppet sem irígylésre méltó feladat, de szükséges, mert a sok keserű személyes konfliktus és intrika ellenére ki lehet hámozni az ellentétek személyi motívumai mellett a politikai és társadalmi hátteret is, és ennyiben gazdagítani lehet az olaszországi magyar emigráció történetét.

Figyelemre méltó mozgás indult meg az emigrációs körökben az 1863—64. évi lengyel felkelés idején. A remények és elképzelések újabb sorozata bontakozott ki, melyet azonban az események nem igazoltak. A lengyel felkelők nem akarták szaporítani nehézségeiket egy osztrák-ellenes konfliktussal, a felkelésnek Galíciára történő kiterjesztésével. Már pedig magyar vonatkozásban ennek lett volna tágabb perspektívája. Helyesen mutat rá a szerző a sokirányú próbálkozások hátterére, gyengeségeire, emigrációs és hazai szervezkedési szálak összefonódására a kudarccal végződő Nedeczky—Almássy-féle szervezkedéssel kapcsolatban is. Az olaszországi magyar emigráció küzdelmekkel, reményekkel és csalódásokkal teli bonyolult történetét „Az osztrák—porosz háborúban (1866)" című fejezet zárja le. Ennek a torinoi és berlini vonatkozásai ismételten a bonyolult problémák sorát vetették fel, és Kossuth keserűen tapasztalhatta a kormánykörök felemás és bizonytalan magatartását, melyből újabb csalódások és megpróbáltatások fakadtak a magyar emigráció számára. Nemcsak a várt külhatalmi segítséggel volt baj, de a hazai kapcsolatok is teljesen ingatag és megbízhatatlan alapokon nyugodtak. Komáromy György és Csáky Tivadar neve ezzel kapcsolatban joggal vált hírhedtté. A Klapka-légió előkészítetlen akciója szintén zsákutcába vezetett. Mindezen problémák vonatkozásában ugyan további széleskörű kutatások folytathatók, és az olaszországi levéltárak anyagai még gazdagíthatják eddigi ismereteinket, ami ezen túlmenően a magyar emigráció 1860-as évekre vonatkozó történetéről általában megjegyezhető. Mindemellett az a kép, melyet a szerző gondos munkájával, a legújabb történeti irodalom kritikus figyelembevételével, az egykorú sajtó alapos felhasználásával kidolgozott, helyesen tárja fel a magyar emigráció olaszországi működésének történetét. Hangsúlyozható, hogy Koltay-Kastner Jenő munkája, ha nem is zárja le a felvetett kérdések további tudományos vizsgálatát, de mindemellett alapvető jelentőségű, olyan eredményeket rögzítő és összefoglaló munka, melyre lehet és kell is a jövőben támaszkodni, mely kiindulópontját kell hogy képezze minden további szélesebbkörű kutatásnak. Mindennek alapján megállapítható, hogy a munka kiadása igen hasznos volt, komoly mértékben gazdagította történeti irodalmunkat és, ami szintén nem közömbös, növeli történetírásunk súlyát, tekintélyét a nemzetközi történeti irodalomban is.

LUKÁCS LAJOS

ДИМИТЪР АНГЕЛОВ:

БОГОМИЛСТВОТО В БЪЛГАРИЯ

(София, 1961, Наука и изкуство, 316, 2 стр.)

DIMITÁR ANGELOV:

A BOGOMILIZMUS BULGÁRIÁBAN

A szófiai egyetem bizantinológus-professzora, D. Angelov évek óta foglalkozik a bogomilok mozgalmának történetével. 1947-ben megjelent tudományos népszerűsítő összefoglalása (amelyet 1954-ben a Szovjetunióban oroszul is kiadtak) és 1948—1950 során két részben német nyelven megjelent, a bizánci területen levő bogomil megnyilvánulásokat feldolgozó nagy munkája mellett számos részlettanulmánya tárta fel a mozgalom történetének egyes kérdéseit.

Most megjelent munkája az 1947-es kiadványnak alaposan bővített és átdolgozott változata, amely már teljes tudományos apparátussal, a források minuciózus elemzésével és az eddigi irodalom fölényes ismeretében foglalja össze a szerző álláspontját. Néhol saját régebbi felfogásával is szembeszáll, és újabb adatok vagy szempontok alapján korrigálja. Bevezetőben áttekinti a kérdés eddigi irodalmának legfontosabb alkotásait, továbbá a fennmaradt (kétségtelenül elég gyér számú) forrásokat. Azután ismerteti a bulgáriai feudalizmus fejlődését a X. században, azt a konkrét társadalmi helyzetet, amelyből a bogomilizmus kinőtt. A X. századi bulgáriai hivatalos egyházi ideológia rajza mellett azután a bogomilizmus ideológiai előzményeit, a paulikiánizmus és a maszszaliánizmus dualista eretnek-tanításait is röviden bemutatja.

A bogomil mozgalom első jelentkezésének részletes tárgyalása után szintétikus képet ad a bogomil tanításról, ehhez persze különböző korszakok forrásanyagát kell együttesen felhasználnia, hogy minden kérdésre valamelyest is megnyugtató feleletet kapjon. Hangsúlyozza, hogy a mozgalom egyike a kereszténységen belül megmutatkozó, korábbi keleti dualisztikus elméletekre is visszamenő dualista eretnekségeknek, kezdeti szakaszában, és valószínűleg részben még később is, a mérsékelt dualizmus álláspontját vallotta, vagyis azt, hogy a jó és a rossz nem egymással egyenrangú, örök principiumok, amelyeknek a harca sohasem ér véget, hanem a jó elve végül is felülkerekedik. A látható világ és intézményei (többek között az adott társadalmi rend, az állam, az egyház) persze mindenképpen az ördög teremtményei. Angelov több ízben is hangsúlyozza ennek az elvnek a kettős jelentőségét: egyrészt a világtól elvonuló, aszkétikus életet hirdet, ill. ilyen életet javasol híveinek, de ugyanakkor az állam és az egyház látható hatalmai ellen irányuló tanításával voltaképpen forradalmi antifeudális mozgalom. Parasztmozgalom elsősorban, hiszen a szerző éppen a X. századi bolgár fejlődés alapvető osztályellentéteiből, a szabad parasztság jobbágysorba jutásából vezeti le a mozgalom kialakulását.

Igen lényeges, amit Angelov a bogomil gyülekezetek belső szervezetéről mond: a bogomil tanítás aszkétizmusát, amely a munkát is az ördög teremtésének tekintette, csak az ún. „tökéletesek" valósították meg, ezek, a mozgalom papjai mintegy, csak a tanítás hirdetésével foglalkoztak, és a mozgalom egyszerű hívői tartották el őket. Ezek az egyszerű hívők viszont, akik nyilván a többséget tették ki, dolgoztak, nem is jutottak el az aszkézisnek a „tökéletesek" által megvalósított olyan fokára, hogy pl. ne házasodjanak stb. Ez a megkülönböztetés azért lényeges, mert csak így érthető, hogyan lehettek olyan nagy számban követői egy olyan mozgalomnak, amely igen szigorú aszkétikus követelményekkel lépett fel.

A következő fejezetekben a szerző a mozgalom további történetét vizsgálja. Megállapítja, hogy a bizánci fennhatóság idején (a XI—XII. század során) a mozgalom erősen Bizánc-ellenes jelleget öltött, a bogomilok, akik korábban élesen szembefordultak a bolgár világi hatalommal, most a bizánci hatalmat támadták, és ezzel szemben az önálló bolgár állam intézményeit bizonyos mértékig idealizáltan tekintették. A függetlenség visszaszerzéséért vívott harcokban ezért Angelov nagy szerepet tulajdonít a bogomiloknak. A második bolgár cárságban ezért vannak olyan korszakok, amikor a bogomilokat nem üldözik. A XIV. században viszont a mozgalom elfajulásáról beszél már Angelov. Antifeudális éle mindinkább eltűnik, most már csak vallási mozgalom, amely a szigorú aszkézisből nem egyszer a legnagyobb szabadossághoz csap át azzal a megindokolással, hogy a „tökéletesek" már teljesen a szentlélekkel vannak eltelve, ennek megfelelően pedig, bármit is tesznek, az már nem lehet bűn. A török uralom alatti fejlődést Angelov már nem vizsgálja, csak arra utal, hogy a mozgalom a mohamedán vallású

új uralkodó osztállyal szemben már nem tudott érvényesülni, hiszen elsősorban, forma szerint a hivatalos keresztény egyház ellen irányuló tanítás volt. Ez a megindokolás azonban nem ad megnyugtató választ arra a kérdésre, miért tűnt el a bogomilizmus a török uralom idején.

A címnek megfelelően a szerző csak a bulgáriai fejlődést kíséri gondosan figyelemmel, így a mozgalom nyugat-európai hatásával és jelentkezésével csak röviden foglalkozik.

Angelov alapjában véve igen pozitívan értékeli a mozgalmat. Hangsúlyozza, igen helyesen, hogy ez vallási mozgalom, amely a tömegek tudatában mint vallás jelentkezett, és ebből a szempontból is kell megítélni tömeghatását. Ugyanakkor élesen antifeudális társadalmi elmélet is, amely bizonyos körülmények közt a feudális rendszer elleni harcra tudja mozgósítani a tömegeket, ezért is üldözték olyan kegyetlenül. És végül igen jelentős haladó szerepe volt a kultúra fejlődésében, hiszen a bogomil tanítások terjesztésére sok apokrif bibliai elbeszélés és egyéb írásban is fennmaradt irodalmi alkotás született meg.

A szerző általános értékelésével egyet lehet érteni. Véleményünk szerint azonban túlságosan pozitívnak látja a bogomilok szerepét az ország függetlenségéért vívott harcokban. Ezért van az, hogy még olyan esetekben is, amikor erre a források nem mondanak semmit, feltételezi a bogomilok részvételét a függetlenség megvédéséért vagy kivívásáért folyó küzdelmekben (mint pl. a nyugati bolgár cárság idején a X—XI. század fordulóján, vagy a Bizánc elleni 1185. évi felkelés idején). Sem általában a parasztmozgalmak ideológiájában, sem különösen a bogomil ideológiai rendszerben nem játszik az állami függetlenség ilyen alapvető szerepet (a bogomiloknál éppen az egész tanításból következőleg egyáltalában fel sem vetődik a kérdés), tehát mesterkélt dolognak látszik a bogomilokban mindenképpen a bolgár nemzeti függetlenség elszánt harcosait látni.

Ez az értékelésben mutatkozó túlzás persze nem változtat azon, hogy Angelov munkája a bulgáriai eretnek mozgalom történetének egyik legrészletesebb, egyúttal marxista szemléletű feldolgozása, amely a mozgalom ideológiáját és fejlődését bolgár területen a teljes forrásanyag felhasználásával tisztázta.

NIEDERHAUSER EMIL

MICHAEL STEWART:

MODERN FORMS OF GOVERNMENT. A COMPARATIVE STUDY

(London, George Allen & Unwin Ltd. 1959. 284 l. Minerva Series of Students' Handbooks No. 4.)

A KORMÁNYZÁS MODERN FORMÁI. ÖSSZEHASONLÍTÓ TANULMÁNY

Stewart könyve egyetemi tankönyv, melynek tárgyát nehéz a mi tanulmányi rendünkbe beilleszteni. Első pillantásra összehasonlító alkotmányjognak látszik, erre utal címe is, mely a mai kormányformák áttekintését ígéri. De alaposabb megvizsgálás után kiderül, hogy inkább annak a tudományágnak körébe tartozik, melyet régebben „politika" néven ismertünk, s azóta az állam- és jogelméletbe szívódott fel. Amellett politikai könyv ez a szó köznapi értelmében is; nemcsak azért, mert szerzője parlamenti képviselő, hanem azért is, mert a kormányformákat úgy mutatja be, „hogy ezek a formák az (illető) ország politikai életének részeiként mutatkozzanak meg" (21. l.). Mindamellett nem érdektelen tanulmány ez a történész számára sem. A bemutatott alkotmányok és politikai rendszerek annak a történelmi folyamatnak termékei és alakítói, amelyben élünk; az angol műszóval *current history*, a jelenkori történelem filmjét egy adott pillanatban megállítja a szerző, de kitekint az előzményekre és a várható fejleményekre is. Ha csak arra gondolunk, hogy mennyit változtak a kormányzati intézmények az 1947-ben kollektív munkával készült hasonló összefoglalás óta (Change and Crisis in European Government, ed. by James Kerr Pollock, New York, ismertettük a Jogászegyleti Szemle 1948. évf. 205—207. lapján), vagy arra, hogy csak a könyv megjelenése (1959) óta mi minden történt a világban ezen a téren, akkor nem fogunk habozni Stewart munkáját is besorolni a legújabbkori történész segédeszközei közé.

A könyv bevezető fejezete után az Egyesült Királyság és a Brit Nemzetközösség intézményei állanak az első helyen, az egyes dominiumok és köztársaságok intézményeit

összehasonlító fejezet kíséretében. A továbbiakban az USA, a Német Szövetségi Köztársaság, Svájc és a föderalizmust a Nemzetközösségre is visszatekintve összegező tárgyalás kap egy-egy fejezetet. Franciaország (a IV. és V. Köztársaság), Skandinávia és Olaszország alkotmánya még szélesebb összefoglalásra vezet. Ezt követi a szocialista államelmélet általában és a Szovjetuniót különösen ismertető egy-egy fejezet. A zárófejezetre csak a kétféle megoldásnak a szocialista alkotmányt elítélő összehasonlítása marad.

Az egyes országok intézményeit a szerző következetesen ugyanabban a rendben tekinti át. Először az alkotmány kialakulását mondja el, és általánosságban jellemzi. Ezután a végrehajtó, törvényhozó és bírói hatalom szerveit írja le. Végül „General" alcímmel bemutatja a politikai élet tényezőit, működését és várható fejlődését. Ezek a részek a legérdekesebbek, és egyben a legvitathatóbbak is. Nincs mód arra, hogy az egyes államokkal kapcsolatos megjegyzéseit ismertessük, de néhány megjegyzése figyelmet érdemel. A Dél-Afrikai Uniót a világ egyetlen olyan államának mondja, amely bevallottan egyik fajnak a másik fölötti uralmát teszi intézményessé. Elveti azt a — magában sem nagyon megtisztelő — hasonlatot, mely szerint az *apartheid* a IX—X. századi Angliához, az angolok és dánok terület és intézmények szerinti elkülönítéséhez mérhető. A fekete munkaerő kihasználása és sok más ok miatt a dél-afrikai rendszer inkább faji uralom, mint elkülönítés. Megfigyeli, hogy a színesbőrűek elnyomása a fehér lakosság alkotmányos jogait is csorbítja. Nagy elismeréssel szól India alkotmányos törekvéseiről: „demokratikus eszközökkel egyszerre igyekeznek végrehajtani az ipari forradalmat és egy mérsékelten szocialista jellegű társadalmi forradalmat" (69. l.). Meglátja az erőszakos egyesítésre törekvő Német Szövetségi Köztársaság veszélyességét, és felismeri De Gaulle alkotmányának napoleoni jellegét. Az elnöknek nagyobb a hatalma — írja —, mint akármelyik angol uralkodónak a Tudorok idejében. Kritikusan szemléli a többi tárgyalt alkotmányokat is, de teljesen elutasító a szovjet alkotmánnyal szemben. Nem is az intézmények bemutatása eshetik itt kifogás alá, hanem inkább a hozzájuk fűzött következtetések, sőt próféciák.

A bonyolult kérdéseknek egyszerű formulákba való foglalása itt a legveszélyesebb a munka tudományossága szempontjából. Ezért az alapos és élvezetes munka éppen kicsengésében tévedésbe ejti az olvasót. Az irányt az „osztálynélküli társadalom" kifejezésnek e polgári munkában való feltünése jelzi (35. l.), s egyebek között az a (jegyzetben említett) tény is, hogy a dominiumok ma már nem fogadják el ezt a nevet, ezért Kanada, Ausztrália stb. „The Queens Realms" cím alatt kerülnek tárgyalásra. *Realm* annyi mint *regnum*, a *Commonwealth*nek, azaz *communitas*nak elkeresztelt birodalom államjogi keretében. Az a történelmi folyamat, amelynek egy pillanatát Stewart elegáns munkája rögzítette, meg nem állítható. Iránya pedig — jóslatai dacára is — a szocializmus győzelmes előretörését, a gyarmattartó birodalmak felbomlását mutatja.

BÓNIS GYÖRGY

CHARLES JELAVICH:

TSARIST RUSSIA AND BALKAN NATIONALISM. RUSSIAN INFLUENCE IN THE INTERNAL AFFAIRS OF BULGARIA AND SERBIA, 1879—1886

(Berkeley and Los Angeles, University of California Press. 1958. X, (4), 304 l.)

CÁRI OROSZORSZÁG ÉS BALKÁNI NACIONALIZMUS. OROSZ BEFOLYÁS BULGÁRIA ÉS SZERBIA BELÜGYEIBE 1879—1886

1877—78-ban Oroszország kétszázezer ember véráldozatával szabadítja fel a bolgár népet, megteremti számára a San Stefano-i békében Nagy-Bulgáriát, és csak a nagyhatalmak nyomásának engedve nyugszik bele a bolgárnak szánt terület szétdarabolásába. 1879-ben a kor egyik legliberálisabb alkotmányát szavaztatja meg a bolgár nemzetgyűléssel, az európai diplomácia Bulgáriát úgy könyveli el, mint Oroszország befolyási övezetébe eső államot. És mégis, amikor 1885-ben a Bolgár Fejedelemség egyesül Kelet-Ruméliával és ezzel legalább részben megvalósítja azt, amit Oroszország 1878-ban kívánt, éppen az orosz kormányzat részéről ütközik a legmerevebb ellenállásba, és egy évvel később, 1886-ban (mindössze nyolc évvel a felszabadító háború nagy élményei és közös áldozatai után!) Oroszország és Bulgária közt megszakad a diplomáciai viszony, a két kormány közt éveken keresztül nincs többé kapcsolat, csak az 1890-es

évek derekán sikerül majd a helyzet normalizálása, de a kapcsolat régebbi jellegét már nem lehet visszaállítani.

Mi a magyarázata ennek a hirtelen változásnak? Hogyan lehet az, hogy a felszabadító orosz csapatokat a kortársak tanúvallomása szerint lángoló lelkesedéssel fogadó bolgár nép néhány év múlva már szembefordul felszabadítójával? Vagy ha a nép nem, hogyan lehet az, hogy legalább is a kormányzat, a fiatal bolgár burzsoázia politikai megszemélyesítője eltér az orosz barátság évtizedek, sőt szinte már évszázadok óta hagyományos politikájától? Szimeon Radev 1911-ben megjelent kétkötetes munkája, „A mai Bulgária építői" óta a történetírás már sokat foglalkozott ezzel a kérdéssel. Charles Jelavichnak, a Californiai egyetem professzorának itt ismertett könyve is erre a kérdésre próbál feleletet találni.

Mert Jelavich könyve voltaképpen csak az orosz—bolgár kapcsolatok történetét tárgyalja, 11 fejezete közül a balkáni orosz politika egészét felvető és a korabeli diplomáciatörténetbe beágyazó bevezetés és befejezés mellett mindössze két fejezet foglalkozik a szerb fejlődéssel, a munka gerincét a bulgáriai események aprólékos tárgyalása teszi ki. Jelavich, mint az a könyv végén közölt válogatott bibliográfiából is kitűnik, igen nagy kiadott forrásanyagot és számos alapvető feldolgozást használt fel könyvének megírásához, ezen kívül egyes részletekre vonatkozóan bőséges anyagot merített a szófiai angol és osztrák-magyar konzulok jelentéseiből, ill. a két hatalom egyéb diplomáciai képviselőinek az irataiból, a londoni Public Record Office, ill. a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv gyűjteményeiből. Ezen kívül rendelkezésére állt N. K. Girsz (Giers) orosz külügyminiszter levelezésének, ill. levéltárának legnagyobb része, ahonnan szintén hasznos információkat kapott egyes részletkérdésekre vonatkozóan. A forrásanyag jellege már önmagában is utal arra, hogy a szerző a politikai történet, elsősorban a diplomáciatörténet eseményeit tartja szem előtt, a vezető politikusok magatartásából, sokszor egyéni állásfoglalásából, rokon- vagy még inkább ellenszenveiből vezeti le az események sorozatát. Így a bolgár—orosz kapcsolatok történetében csak azt vizsgálja, milyen szerepet játszottak az orosz kormányzat egyes képviselői Bulgáriában, milyen kapcsolatban álltak a bolgár politikai élet egyes tényezőivel, és maga a bolgár fejedelem, Battenberg Sándor milyen viszonyban volt II. Sándorral, nagybátyjával, ill. később unokatestvérével, III. Sándorral. Nem kétséges, hogy a politikai élet fejlődésének eléggé a részletekbe menő vizsgálata itt-ott az eddigi irodalmat ki tudja egészíteni, néhány újabb vonással árnyékoltabbá teszi azt a képet, amely persze fő vonásaiban már Radev óta ismert. Egyet lehet érteni azzal a megállapításával, hogy a Bulgáriában ezekben az években az orosz kormány hivatalos képviseletében tevékenykedő politikusok és katonák sohasem kaptak világos és egyértelmű utasításokat arra nézve, hogyan kell cselekedniök, ezért saját egyéni nézeteik szerint politizáltak, ezek az egyéni nézetek pedig igen gyakran ellentmondóak voltak, úgyhogy a szófiai orosz konzul esetleg egészen más álláspontot képviselt, mint a bolgár kormány hadügyminisztere, aki ugyancsak orosz alattvaló, az orosz hadsereg tisztje volt.

Személyes intrikák, uralkodók hiúsága, politikusok opportunizmusa, felelős helyen álló emberek felelőtlensége — igaz, hogy mindez szintén beletartozik a történelembe, és egyes részletekben hozzájárul az események megmagyarázásához. Azonban a történelmet pusztán erre leszűkíteni és az eseményeket csak ilyen tényezőkből magyarázni ma már még a polgári történetíráson belül is túlhaladott álláspont. A marxista történetszemlélet álláspontjáról pedig teljes mértékben el kell utasítanunk ezt a módszert, amely a gazdasági és társadalmi fejlődést teljesen kirekeszti vizsgálódása köréből.

Pedig éppen ezen a téren lehetne újat hozni Jelavich könyvének alapvető problematikáját illetően. Az események felsorolásában és azok értelmezésében Jelavich csak annyiban hoz újat, hogy erősebben hangsúlyozza a bulgáriai orosz megbizottak szerepét Bulgária belső fejlődésében. Valószínűsíti azt, hogy Battenberg Sándor 1886. évi első trónfosztásának előkészületeiről az orosz kormányzat, sőt személy szerint a cár is előre tudott. A fejedelem másodszori lemondását Jelavich III. Sándor személyes ellenszenvének, ill. ebből eredő állásfoglalásának tudja be. De a szerző sehol sem kísérli meg, hogy megvizsgálja azt, milyen mélyebb okai voltak annak, hogy az orosz politikai befolyás néhány év alatt nagyot csökkent. Ez a kérdés további kutatást kíván, mert marxista oldalról sincs még eléggé feltárva. Az újabb bolgár történetírás általában az Angliával és az Osztrák-Magyar Monarchiával kereskedelmi kapcsolatban álló burzsoázia állásfoglalásával magyarázza a bolgár—orosz kapcsolatokban bekövetkezett változást, ill. Battenberg Sándor személyes elfogultságával, németbarátságával és oroszellenességével. Nem kétséges, hogy ez a magyarázat is további finomításra és precizírozásra szorul.

A szerb—orosz viszony a szerzőt jóval kevésbé érdekli, ez inkább csak a háttér számára, és arra szolgál, hogy jobban alátámassza vele alapkövetkeztetését: Bulgária-

ban az orosz beavatkozás a belügyekbe, különösen Battenberg Sándor trónfosztásával kapcsolatban a bolgár közvéleményt szembefordította Oroszországgal, ezzel szemben Szerbiában, amely 1878 után az Osztrák-Magyar Monarchia érdekszférájába tartozott, Milán fejedelem, ill. király politikája, amely szolgai módon igazodott a Monarchia igényeihez és erőszakosan próbálta az orosz befolyást kiirtani az országból, éppen ellenkezőleg arra vezetett, hogy a szerb közvélemény a Monarchia ellen fordult és az oroszok iránti barátsága növekedett. Jelavich azonban ott téved, hogy a bolgár—orosz viszonyban bekövetkezett változást úgy tekinti, mint a bolgár nép állásfoglalásában beállott fordulatot. Holott nem erről volt szó, mert a bolgár nép tömegeiben továbbra is megmaradt oroszbarátnak, nem azért, mintha már ekkor meg tudta volna különböztetni az orosz népet és az orosz kormányzatot, hanem egyszerűen azért, mert az orosz kormányzat embereinek beavatkozási kísérleteiről nem tudott, vagy ha látta, természetesnek tartotta. A változás az uralkodó osztály, ill. egy részének magatartásában következett be. Ez a tény viszont már kívül marad Jelavich látókörén.

A csak angolul olvasó közönség számára Jelavich könyve sok olyan tényanyagot tartalmaz, amely hozzájárulhat a bolgár fejlődés ismeretéhez. A kérdésben közvetlenül érdekelt bolgár és szovjet történészek számára viszont könyve nem mond sok újat, de felfogásával, a hangsúly, a fény és árnyék elosztásával arra figyelmeztet, hogy ennek az egyébként számos részletében tisztázott és ismert néhány évnek egy-két alapvető problémáját újabb kutatással kell felderíteni, hogy a fejlődés teljesen hitelesen és reálisan álljon a kutatók és az érdeklődő nagyközönség előtt egyaránt.

NIEDERHAUSER EMIL

OTTOKAR NICOLA:

IL COMUNE DI FIRENZE ALLA FINE DEL DUGENTO

(Torino, Giulio Einaudi. 1962. XVIII, 223 l.)

A FIRENZEI KOMMUNA A XIII. SZÁZAD VÉGÉN

Itália fejlődése és ezen belül különösen Firenzéé sajátos helyet foglal el az európai fejlődésben. Firenze gazdasági élete a XII. században alakult ki és a XIII—XIV. század folyamán szélesedett ki. A XIII. századtól kezdve a firenzei ipart egyre inkább korakapitalista vonások jellemzik. Ez a fejlődés sajátosságokat mutat fel. A gazdasági és társadalmi berendezkedés alapjai a céhek voltak. Ezek között a nagy céhek, az ún. Arti maggiori játszották a vezető szerepet, illetve igyekeztek abból egyre nagyobb részt magukhoz ragadni, a hatalomból egyre inkább kiszoruló feudális nagybirtokosok rovására. Ezek a feudális csoportok, melyeket ghibellinek névvel jelölnek, a császári politikára támaszkodva folytatták harcukat a pápai hatalomra támaszkodó guelfek ellen. A guelfek viszont jó szövetségesre találtak a popolo grasso-ban, mely a néptömegekre támaszkodva a mágnások elleni harcában a gelf—ghibellin viszályt kihasználva a guelfek oldalára állt. A két párt, melyek közül kétségtelenül a császári beavatkozást távoltartani igyekvő, a városokat támogató pápai politikára támaszkodó guelf volt a haladóbb, hosszú időn át alapul szolgált annak az elkeseredett küzdelemnek, mely oly jellemző Firenze történetére.

Ottokar Nicola munkája Firenze történetének 1280-tól 1294-ig terjedő időszakával foglalkozik. A ghibellinek 1280-ban történt kiűzése után a körülmények szükségessé tették a guelfek számára, hogy száműzött ellenfeleikkel egyezkedjenek. A pártok közös megegyezéssel a pápát kérték fel közvetítőül, aki nővérének fiát, Latino bíborost bízta meg az egyezség létrehozásával. Az ekkor kidolgozott alkotmány a város vezetését 14 polgárból álló magistrátusra bízta, melyen belül 8 guelf és 6 ghibellin részvétele igyekezett a belső békét biztosítani. Ez a kormányzat, melyet prioratus néven ismerünk, természetesen nem volt képes tartósan megoldani a város bonyolult ellentéteit éppen úgy, mint ahogy ez a későbbiekben sem sikerült.

A kormányzás helyzete igen nehéz volt. A szerző főképpen Giovanni Villani és Dino Compagni krónikáira támaszkodott, és sokszor hivatkozik a Gherardi-féle okmánygyűjteményre is. E források alapján igyekszik meglátni és megvilágítani a prioratus intézményének lényegét. E forrásokat rendkívül gondos elemzésnek veti alá, s ennek következtében a megrajzolt kép eseménytörténeti szempontból, valamint a firenzei alkotmányfejlődés jogtörténeti vonatkozásait tekintve kifogástalan és igen sok nehezen hozzáférhető részletet tár fel. A korabeli szövegek legpontosabb elemzése sem ad azonban Nicola Ottokar számára betekintést a gazdasági és társadalmi fejlődés Firenzében

különösen bonyolult lényegébe. Miután a gazdasági és társadalmi háttér pontos megrajzolása hiányos, elmarad a lényeg tömör megvilágítása is. A korszak egyik főbb problémáját, a guelfek és ghibellinek ellentétét, majd a fehérek és feketék feltűnését, nem lehet, pusztán politikai kérdésként felfogni. Ezeknek a kérdéseknek a tisztázása pedig sokszor segítette volna a prioratus intézménye lényegének meghatározását, mely az uralomból egyre jobban kiszoruló feudális erők és az azt még teljesen átvenni nem tudó polgári csoportok kompromisszuma volt. Az idők folyamán a guelf és ghibellin párt viszonya is átalakult. Erre jó fényt vet IV. Kelemen levele (Martenè—Durand „Thesaurus Anecdotarum" Paris. 1717. II. col. p. 613., 615.). E viszony alakulása hatással volt Firenze egész politikai életére. Nehézséget jelent, hogy a krónikák nem határozzák meg pontosan a „nobili", „popolani" stb. kifejezések értelmét. A családnevekből nem lehet pontos következtetéseket levonni. Egy-egy párt elnevezése is sokszor csak politikai jelszó volt Firenzében és igen ritkán takart pontos társadalmi hovatartozást. Ezenkívül a guelf és ghibellin párt társadalmi bázisa is gyakran változott és így az elnevezés értelme is. Helyes a szerzőnek az az álláspontja, hogy a guelf párt kapitányai igen nagy befolyással voltak számos firenzei egyesületre, s a gazdasági életben jelentős helyet foglaltak el. A korabeli bemutatott anyagból jól figyelemmel lehet kísérni a kereskedelem és bankügyletek élénkségét és nyomon követni a kereskedő világban a guelfesedési folyamatot. Ezt a szerző igen jól mutatja be a szereplő vezető személyek neveit tartalmazó okmányokból. Jól nyomon követhető a nagy firenzei családok pályafutása is. Ez az az időszak, amelyben nagy részük megalapozta vagyonát.

Ugyanakkor ott látjuk őket a priorok között is. 1282—1292-ig a közölt adatok alapján a priorok egynegyedét a Girolami és Becchenugi ház adták. A szereplő családok vagyoni helyzetére nézve a Libro dei danni dati-t idézi. Az itt szereplő 600—1700 libre közötti összegek igen jelentősek, különösen ha összevetjük őket Villaninak a hozományok nagyságát közlő adataival (VI. 69). E családok uralmával kapcsolatban azonban nem találjuk helytállónak a szerző azon megállapítását, hogy az oligarchikus jellegű volt (78. l.). A XII—XIII. század fordulóján ez a kifejezés nem alkalmazható a kereskedő- és bankárcsaládok firenzei kormányzására. Az egész kormányzási formára inkább az jellemző, hogy az Európában meglevő hűbéri függést itt egy sajátos gazdasági függés helyettesítette, mely legfeljebb a cliensi viszonyhoz hasonlítható, de csak külsőlegesen. A szerző elmulasztotta Villani és Compagni munkáinak megfelelő újraértékelését és ezért számára az egész kérdéscsoport „il segreto della storia fiorentina" marad (87. l.).

Nem segíti ki a Gherardi-féle okmánygyűjteményre való támaszkodás sem, mert, mint írja „il valore storico della Consulte e bene diverso" (94. l.). A magnati kifejezés értelmét a latin magnas szóval hozza összefüggésbe Salvemini nyomán. A priorok kormányzatát tárgyaló fejezetben az értékelésnél jól használja fel Compagni (I. 5) megállapítását, mely szerint a priorok kormányzata nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. Nemcsak mint kormányzati forma, hanem mint a város békéjének biztosítéka sem. Pedig az 1285—1292 közötti időszakban igen fontos feladatokat kellett volna megoldania. Ezeket az éveket külpolitikai nehézségek, diplomáciai bonyodalmak jellemezték, sőt nem hiányoztak a katonai cselekmények sem. Az említett időszakban csak az 1284-es év volt nyugodt. Különben a többi évre az Anjou-ház súlyos helyzete és a toscanai ghibellinek fokozott tevékenysége nyomta rá bélyegét. Az 1285—1292-es időszakra igen fontos pénzügyi műveletek is estek, miután az állandóan felélénkülő harcok nagy összegeket emésztettek fel. A középpontja az eseményeknek a Pisa elleni hadjárat volt. A szerző Firenzének ezt az igazán nem könnyen áttekinthető időszakát igen pontosan és részletesen ismerteti, főleg Gherardi kiadványára támaszkodva. Helyes lett volna nagyobb részletességgel és összefüggéseiben bemutatni a pápai udvar szerepét. Az idézett okmányok erre nem elégségesek (Consulte I. 234—35, 235. l.).

Ami a pisai háború okait illeti, úgy tűnik néha, mintha az felvillanna a szerző előtt, de a részletes kifejtés elmarad. A háború Firenze győzelmével ért véget, megerősítette helyzetét Toscanaban, megszilárdította befolyását Pisára. Sajnos az egész küzdelem beállítása Firenze és egész Itália fejlődésmenetébe elmaradt. Ehelyett igen érdekes adatokat találhatunk a munkában a firenzei hadvezetésre vonatkozóan. A háborús kiadások következtében 1289-ben sor került a közösség pénzügyeinek megreformálására. Rá kell mutatnunk arra is, hogy a pénzügyi igazgatás, a törvényhozás és az intézmények bemutatásával még nem lehet pontos képet adni egy társadalom vagy közösség szerkezetére és belső felépítésére vonatkozóan. Ezek pedig igen fontosak lennének, mert enélkül nehezen magyarázhatóak az 1293—1294-es népmozgalmak. Lényegében véve arról a mozgalomról van szó, mely az ún. Igazságszolgáltatási Szabályzatok létrehozását idézte elő. A mozgalom vezetője Giano della Bella „un grande e potente cittadino" (Compagni I. 11. l.), akinek nem tetszettek azok az igazságtalanságok, melyeket a neme-

sek és gazdag polgárok a popolanókkal szemben elkövettek. Már itt meg kell említenünk, hogy a popolani kifejezésen nem a nép pártja értendő, hanem a Néppárt, mely a kereskedők és iparosok pártja volt a patrícius és feudális elemekkel szemben. Nem arról van tehát szó, hogy a magnati-k ellen a kézművesek keltek fel (199. l.), és a mozgalom nem a politikai szokások ellen irányult (199—200. l.). A mozgalom tehát a kereskedők és iparosok mozgalma volt a feudális—patrícius elemekkel szemben, akik a már ismertetett időszak végén egyre inkább túlsúlyra jutottak. Ő ellenük irányult az 1293-as Igazságszolgáltatási Szabályzat, mely az említett rétegek érdekeit volt hivatva megvédeni, de ennek ellenére nem volt „di dittatura delle masse" (207. l.). Közrejátszott a guelf és ghibellin ellentét kiéleződése is, mely kérdést szintén az Ordinamenti volt hivatva megoldani. Hogy ebből a szempontból mit jelentett a Szabályzat, azt legjobban akkor láthatjuk meg, ha átlapozzuk Metarazzo perugiai krónikáját. Az Oddi és Baglioni családokhoz hasonlók szabadjára engedése hasonló helyzetet idézett volna elő Firenzében is. Tény az, hogy Giano della Bella utolsó két priorsága 1294 október—december és 1294 december — 1295 február rendkívüli helyzetet mutat. De erre a helyzetre csak akkor alkalmazható az „una posicione straordinaria e quasi dittatoriale", ha azt nem általánosságban, hanem a való helyzetet elemezve és azt helyesen értékelve alkalmazzuk.

Kétségtelen, hogy Firenze fentebb említett aránylag kevéssé ismert korszakának bemutatásával a szerző igen fontos munkát végzett. Davidsohn munkái bármennyire is alapvetőek, sok tekintetben már meghaladottak. Salveminiben pedig inkább a legújabb kor történészét értékeljük, különösen 1927 és 1938 között írott munkái alapján. Ezért Ottokar Nicola művét, miután az a legújabb kutatásokon alapszik, örömmel kell fogadnunk. Ott, ahol ennek szükségét éreztük, rámutattunk a munka félreértéseire és hiányaira. Ami a bemutatott, felhasznált anyagot illeti, az igen jó kiindulási alapul szolgálhat esetleges újabb kutatások számára.

HATOS GÉZA

A. VAKALOPULOSZ:

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ. Α'. ΑΡΧΕΣ ΚΑΙ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ

(Szaloniki. 1961. 395 l., 24 kép, 7 térkép)

AZ ÚJGÖRÖGSÉG TÖRTÉNETE

A görög történészek évszázados adósságából törlesztett A. Vakalopulosz szaloniki egyetemi tanár, az újkori görögség egyik legjelesebb kutatója „Az újgörögség története" című műve első kötetének kiadásával. Amíg ugyanis az ókori és bizánci görögség történetével több kiváló monográfia foglalkozik, addig az összefoglaló jellegű, tudományos újgörög történelemkönyvek kivétel nélkül a múlt század második feléből valók (Papparigopulosz, Hopf, Hertzberg, Finlay művei). Századunk újgörög történészei komoly eredményt nem értek el, műveikben ugyanis csupán a régi ismeretanyagot variálták. Hosszú idő után végre Vakalopulosz professzor — közel 20 éves alapos gyűjtőmunka után — vállalkozott arra, hogy számtalan újabb adat birtokában egyrészt revideálja a régebbi történelemkönyvek adatait, másrészt pedig új szempontok szerint egy korszerű részletes újgörög történelmet írjon. E nagyszabású munkának első része 1961-ben látott napvilágot.

A megjelent kötetben a szerző a mű alcímének megfelelően az újgörög történelem egyik legvitatottabb problémájával: az újgörögség kezdetével és kialakulásával foglalkozik. Számos történész elődjével ellentétben nem egy évhez, pl. 1204-hez, a latin császárság megalakulásához vagy 1453-hoz, Bizánc bukásához köti az újgörög nép keletkezését, hanem azt dialektikusan folyamatnak tekinti, amely kétséget kizáróan a bizánci korban a latin császárság megalakulása idején indult meg és a Palaiologoszok alatt történt öntudatosodás eredményeképpen ment végbe. Minthogy tehát az újgörögség kialakulása nem egyszerre, hanem a Bizánci Birodalom keretén belül lejátszódott hosszú fejlődés után történt, a szerző helyesen az 1204. évtől kezdi az újgörög nép keletkezésének vizsgálatát. A megjelent első kötet a XIII. század elejétől kezdődő és a XV. század végével fejeződő kb. három évszázad történelmét foglalja magában.

A mű nyolc fejezetre oszlik. Az első fejezetben (1—95. l.) a szerző az újgörögség eredetének és keletkezési idejének problémáját, valamint az ókori ill. bizánci görögséggel

való kapcsolatát elemzi. A második fejezet (96—129. l.) a XI—XIV. századi török betörésekkel és a görögség erejének csökkenésével foglalkozik. A harmadik fejezetnek az ortodox egyház XIV. századi helyzete és a török veszély elleni szerepe a tárgya (130—153. l.). A negyedik fejezetben (154—197. l.) a szerző azt vizsgálja, hogy a görögség hogyan kezd ellenállni a török pusztításnak a XIV. század végén és a XV. század elején, s eközben hogyan fejlődik a népi öntudat. Az ötödik fejezet (198—225. l.) Észak-Görögország II. Murat alatti (1421—1451) helyzetének elemzését tartalmazza. A görögség utolsó feltámasztási kísérlete Gemisztosz, Konst. Palaiologosz és Besszarion közreműködésével, valamint Bizánc bukásának körülményei képezik a hatodik fejezet tárgyát (226—274. l.). A hetedik fejezet (275—309. l.) a Bizánci Császárság maradványainak sorsát tárgyalja a XV. század második felében. Az utolsó fejezetben (310—349. l.) a szerző a nyugatra menekült bizánci tudósok kulturális szerepével foglalkozik. A kötetet a felhasznált forrásmunkák gazdag bibliográfiája (351—373. l.) és két betűrendes név- és szójegyzék zárja le (375—395. l.).

A szerző a fenti témaköröket tudományos alapossággal, nagy tárgyi felkészültséggel, a fellelhető összes idevonatkozó forrásmunkára támaszkodva élvezetes stílusban dolgozza fel. E munka azonban nemcsak anyagának megbízhatóságával és gazdagságával tűnik ki, hanem azzal is, hogy központjában *a görög nép* áll. A szerző ugyanis nem az egyes vezető egyéniségek szerepének kidomborítására, sem a történelmi események leírására fekteti a fősúlyt, hanem általában a görög emberre, aki az események aktív, ill. passzív részese. A görög történetírók közül mondhatni elsőként veszi szemügyre azokat a gazdasági és társadalmi körülményeket, amelyek az események menetét befolyásolják. Emellett természetesen vizsgálat tárgyává teszi azokat az eszmei tényezőket is, amelyek az újgörög nép kialakulásában szerepet játszottak.

A könyvet felsorolt érdemei: a görögség kialakulásának dialektikus felfogása, a felhasznált adatok bősége, a görög népnek a kutatás központjába való állítása és annak mindenoldalú (anyagi és eszmei) vizsgálata a Bizánci Birodalom utolsó századainak s egyúttal az újgörögség kialakulási korszakának kétségtelenül legjobb és legkorszerűbb összefoglalásává teszik. Nem csoda tehát, hogy Vakalopulosz professzor ezért a munkájáért csakhamar elnyerte Párizsban a Zappas-díjat. A magyar neohellén kutatók fokozott érdeklődéssel várják a mű további köteteinek megjelenését, amelyekben a szerző a görög diaszpora és így a magyarországi újgörög telepesek történetét is tárgyalni fogja.

FÜVES ÖDÖN

KARSAI ELEK:

„ORSZÁGGYARAPÍTÁS" ORSZÁGVESZTÉS. I—II. RÉSZ 1933—1945

A NÜRNBERGI PER ÉS MAGYARORSZÁG

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1961. 168, 263 l.)

Karsai Elek könyvéről feltétlenül érdemes beszélni, sőt tulajdonképpen nemcsak magáról a könyvről, hanem ennek „ürügyén" történeti irodalmunk műfaj-problémáiról is. A két kötetben megjelent munka ugyanis egy rendkívül fontos, de ugyanakkor nagyon hiányzó, elhanyagolt, sőt nyugodtan mondhatjuk: történész körökben talán kissé lebecsült műfajt testesít meg. Az „Országgyarapítás országvesztés" népszerű szakkönyv. Köreinkben az utóbbi években, részben a tudományos fokozatok rendszeréből következően, rendkívül széles mértékben hódít, mondhatjuk egyeduralomra tesz szert a monográfia. A rövidebb lélegzetű munkákban is a szűk szakszerűség uralkodik. Könyvekben vagy tanulmányokban a történészek legnagyobb részt csak egymáshoz szólnak. Nem kétséges, hogy a kutatások eredményei, a legértékesebb megállapítások és tényanyagok különböző áttételeken keresztül végül is eljutnak a nem-szakember olvasóhoz, tankönyvek, kézikönyvek stb. formájában a közvélemény formálóivá válnak. De a közönséggel való kapcsolatunk jelenlegi helyzetével korántsem lehetünk megelégedettek. Ennek sok oka van, és egy ismertetés keretében aligha lehet ezekre kitérni. Most csak egyetlen mozzanatot kívánok megragadni, s ez a műfaj problémája. A történészmunkák elszigeteltsége igen nagy mértékben annak következménye, hogy hiányzik az a műfaj, amely szakszerűen, elsődleges forrásokra támaszkodva, igényesen, de mégis színes, közérthető formában, rövid terjedelemben az érdeklődést felkeltve és a várakozást kielégítve a szó szoros értelmében a széles tömegekhez szól. Véget kellene vetni

annak a szemléletnek, amely sok történész között uralkodik, s amelynek lényege a népszerűsítő műfaj kézlegyintéssel történő elintézése. Sokan ezt kevéssé rangos munkának tekintik és hajlamosak e feladatok megoldását átengedni publicistáknak. Ez a szemlélet igen káros, sokat árt történetírásunknak, sőt személy szerint történészeinknek is. De különösen káros abból a szempontból, hogy egyik legfőbb hivatásától, közvéleményformáló, tudat alakító ideológiai szerepétől foszthatjuk meg munkánkat, vagy legalábbis korlátozzuk annak hatását, ha nem lépünk fel azzal az igénnyel, hogy nagyobb olvasótábort hódítsunk.

Karsai Elek e mostohán kezelt műfaj egyik legjelentősebb képviselője. Nagyszerűen egyesülnek benne mindazon feltételek, melyek munkáját hatásossá teszik. Kiváló szakember, aki ismeri az ellenforradalmi korszak történeti eseményeit, szereplőit, otthon van e korszakra vonatkozó forrásokban a levéltár iratai között és a különböző dokumentum kiadványok vonatkozásában egyaránt. Ugyanakkor igen ügyesen találja meg a szerencsés formát, amellyel hallgatóhoz, olvasóhoz gyorsan közelkerül. Színesen, olvasmányosan ír. S ezek az erények jellemzik — nagy sikerű rádió előadássorozatai mellett — jelen munkáját is. Könyve színes, olvasmányos és szakszerűen meggyőző. Nem szól mindenről, nem nyújt teljes tablót, de ez nem is lehet követelmény, sőt nem is lenne jó. Az 1933—45 közötti évek legdöntőbb magyarországi politikai eseményeit, a hitleri Németországhoz történő csatlakozást és a világháborúba való végzetes bekapcsolódást vizsgálja. Igen ügyes keret, hogy a magyar külpolitika legfőbb eseményeit a nürnbergi per tárgyalási anyagához kapcsolja, hogy a vádbeszédek, az ügyészi bizonyítás képez keretet a díszmagyarba öltözött politikusok sürgő-forgó mesterkedései köré. Az első kötet a bevezető jellegű oldalak után tulajdonképpen négy főbb fejezetre tagolódik, melyek közül az első a Hitler-orientáció megalapozását, Gömbös Gyula német orientációs külpolitikai alapvetését tárgyalja. A második az Anschluss, a harmadik a Csehszlovákia elleni agresszió történetét, míg a negyedik a második világháború közvetlen előzményeit mutatja be. A második kötet hat fejezetből áll, s ezek között különösen kiemelkedik a Jugoszlávia, majd a Szovjetunió elleni agresszió előkészítésének vizsgálata (Felvonulás a „Barbarossa-terv jobbszárnyán — egy hónapos késéssel" és A „Fall Barbarossa" és Magyarország), igen értékesek „A Klessheimi találkozó" és a német megszállást, 1944. október 15. eseményeit tárgyaló fejezetek is. Mindezek során igen gazdag, de ugyanakkor jól válogatott tényanyaggal, a nürnbergi per dokumentumaival, külügyminisztériumi iratokkal, korabeli sajtóanyaggal stb. rendkívül meggyőzően ábrázolja a magyar külpolitika törekvéseit és mesterkedéseit, képmutató álszenteskedését és valóságos országvesztő útjait. Igen fontos és hasznos, hogy nemcsak az utókor értékítéleteit állítja szembe a Horthy-politikusok ténykedésével, hanem a leghaladóbb kortársak, és ezek között elsősorban a kommunista párt álláspontját, nézeteit, értékeléseit is. Megmutatja ezzel, hogy a korszak minden fontos problémájával kapcsolatban szót emeltek, s a történelem által azóta igazolt helyes álláspontot képviseltek a kommunisták. De legalább ilyen fontos, hogy a fejtegetések rendkívül leleplezőek, polemikusak. Az eredeti dokumentumokat a szerző nem egyszer állítja szembe Horthy vagy politikusai „történelemszépítő" visszaemlékezéseivel. A téma és a feldolgozás a munkát olvasmányossá teszik, de ez nem megy a szakszerűség rovására sem. Igaz, hogy e téren a két kötet között van némi különbség. A második kötet — szakmai szempontból — jóval értékesebb mint az első, s ennek bizonyítására elegendő, ha a Jugoszláviával való örökbarátsági szerződés, vagy különösen Teleki szerepének, öngyilkossága problémájának részletes, újszerűen dokumentált kifejtésére, a német megszállás számos problémájára, s általában arra utalok, hogy ez a népszerű munka számos döntő külpolitikai forrásanyagot elsőként tár fel és hoz nyilvánosságra. Ezek között Hóman naplóját, Rassay iratait, a Külügyminisztérium igen értékes, újonan előkerült iratait, Lakatos miniszterelnök feljegyzéseit kell kiemelni.

Mindezen pozitívumok mellett csak kisebb fogyatékosságként említhető, hogy Karsai Elek a magyar külpolitikát helyenként teljesen lehántja, mesterségesen elszakítja a korszak belpolitikájától, az ország társadalmi problémáitól, az osztályerők belső mozgásától. Ez a hiányérzet inkább az első kötet olvasásakor merül fel. Itt alig-alig találunk utalást az egyes fontos külpolitikai lépések indító mozzanataira. Éppen ezért nem egyszer meglepve olvashatjuk az illegális kommunista sajtó egy-egy idézett cikkét, megállapítását, amely a könyv szövegétől eltérően a belpolitikával és belső osztályviszonyokkal elszakíthatatlan egységben tárgyalja a külpolitika kérdéseit. Elég ezzel kapcsolatban az „Új Hang" c. kommunista lap egyik 1938 októberi számából vett idézetre hivatkozni (95. l.), mely a magyar uralkodó osztályok Hitler-támogató politikája mellett — váratlanul — a Hitlerrel kapcsolatos aggályaikról is szól, vagy egy ugyanezen forrásból a lengyel—magyar közös határra vonatkozó másik idézetre, a

„Hitler Prágában" c. cikkre (128. l.), amely ugyancsak sokkal árnyaltabb, összetettebb értékelést nyújt, mint maga a munka. Talán éppen az illegális kommunista sajtóból vett rendkívül találó, megalapozott álláspontoknak hangot adó idézetek mutatják legvilágosabban, hogy Karsai Elek gondolatfűzése, sodró, színes és meggyőző fejtegetései bizony néha kissé egyoldalúak. S a külpolitikát mozgató belső társadalmi és politikai erők, s ezek mozgásának háttérbe szorítása leegyszerűsítésre vezet olyan értelemben is, hogy a Németországhoz történő csatlakozás útja 1933—39 között a munka alapján töretlennek, egyenes vonalúnak tűnik, s hiányzik azoknak a hullámvonalaknak bemutatása, amelyek a valóság reális feltárásához nélkülözhetetlenek. „Hasztalan volt minden figyelmeztetés — olvashatjuk a 74. oldalon —, Horthy, Darányi, és ennek utóda, Imrédy, ha itt-ott megtorpantak is, és kísérletet tettek arra, hogy az egyoldalú náci barát külpolitikai vonalat felváltsák egy olasz—osztrák—lengyel—magyar vonallal, végül is beálltak Hitler szekerébe, a területi revízió fejében hajlandók voltak Hitlert követni." Ez a megállapítás végsősoron teljesen igaz, azonban történeti munkában ezeket a fentemlített „megtorpanásokat" és „kísérleteket" is be kellene mutatni, annál is inkább, mivel nem csupán egy-egy politikus ilyen vagy olyan lépéséről, hanem a magyar uralkodó osztályok politikai törekvéseiről volt szó. E hiány következtében nem érthetjük meg a viszonylag részletesebben tárgyalt bledi egyezményt, s Imrédy bukása is csupán az egyik zsidó dédszülővel nyer magyarázatot, s így meglepő, hogy Weesenmayer később éppen őt jelöli miniszterelnöknek stb. Az összetettebb ábrázolás igénye meggyőződésem szerint egyáltalán nem ellentétes a népszerű műfaj követelményeivel. Nem gyengítené a munka értékeit és nevelő hatását, sőt csak fokozná azt, ha röviden bemutatná, hogy a magyar uralkodó osztályok milyen aggályokkal viseltettek a hitleri Németországgal szemben, milyen fenntartásaik voltak, s hogyan igyekeztek azokat időről-időre érvényre juttatni, amikor már úgy látták, hogy a kül- és belpolitikában túl messze szaladtak Hitler kiszolgálása terén. Ha bemutatná, hogy a „fékezések" milyen gyengék, ellentmondásosak, a magyar uralkodó osztályok milyen tehetetlenek voltak még az általuk felismert veszélyekkel szemben is. S végül a revízióért — ami kellő hangsúlyt is kap — mindig és minden fenntartást félre tettek. Mindezen hibák, hangsúlyozni kívánom, lényegében csak az első kötetet jellemzik, s a második kötetben már lényegében alig merülnek fel.

Még egyszer szeretném kiemelni, hogy a Kossuth Kiadó gondozásában megjelent munka igen hatásos és hasznos mű, amely jó szolgálatot tesz a tömegek nevelésében, s a műfaj megszerettetésére és ápolására ösztönözheti a történészeket.

BERENDT. IVÁN

RÓZSA GYÖRGY:

RÉGI MAGYAR CSATAKÉPEK

(Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeum kiadása. Bpest. 1959. 11 l. + 27 l. képmelléklet)

A Hoefnagel-féle metszeteket ismertető munka (Régi várképek. Ld. Századok, 1957. 476. l.) mintájára ez a kiadvány Sibmacher Johann nürnbergi festő és rézmetsző-nek (megh. 1611) Ortelius Hieronymus ismert művében (Chronologia oder historische Beschreibung aller Kriegsempörungen ... in Ober und Under Ungern auch Siebenbürgen ... Nürnberg, 1602) megjelent, magyarországi várak ostromát ábrázoló 27 metszetét közli. Rózsa bevezető tanulmánya a képek forrásértékével foglalkozik. Megállapítja, hogy Sibmacher metszetei az ekorbeli látképek „jobb darabjai közé tartoznak". Közülük többnek a forrásul szolgáló mintaképét is megtalálta a Dillich-féle krónika metszetei közt, másoknál valószínűsíti, hogy a helyszínen rajzolt eredeti felvétel alapján készülhettek. Felhívja a bevezetés a figyelmet a látképek előterében látható, finoman kidolgozott alakokra, jelenetekre, amelyek szemléletesen ábrázolják a XVI. századvégi katonaélet szinte minden részletét. (A török és a keresztény csapatok táborozása, sátrak, fegyverzet, hadialakzatok stb.) A tanulmány végigkíséri a maguk korában népszerű metszetek életét is, s felsorolja későbbi kiadásaikat.

BENDA KÁLMÁN

HELYTÖRTÉNETI MUNKÁK

Példamutató tudományos vállalkozásba kezdett Bács-Kiskún megye, amikor Népkutató Munkaközösséget szervezett. 1962-ben a munkaközösség hat tagja (egy archeológus, egy anthropológus, egy nyelvész és három néprajzos) a Kalocsától délre fekvő Homokmégyen végzett együttes kutatást, s eredményeiket a megyei tanács sokszorosított alakban közzé tette. (*Cserey József, Henkey Gyula, Kőhegyi Mihály, Kuczy Károly, Lakatosné Kákonyi Margit :* A homokmégyi kollektív vizsgálatok eredményeinek ethnogenetikai összefoglalása. Különnyomat a Művelődésügyünk c. kőnyomatos folyóirat 1962. évfolyamából, 43—91. l.) A nagy bizonyító anyagot közlő jelentés a különböző szakemberek vizsgálatai alapján megállapította, hogy Homokmégy, ez a honfoglaláskori település a török hódoltság idején elpusztult ugyan, de a néprajz és az anthropológia egybehangzó eredménye szerint a lakosság kontinuitása nem szakadt meg. Ugyanakkor a hagyományt és a későbbi följegyzéseket igazoló nyelvészeti kutatások szerint az ősi lakosság jelentős sárközi betelepüléssel egészült ki. A Bács-Kiskún megyei Népkutató Munkaközösség kezdeményezése tanulságosan mutatja, hogy különböző szakemberek együttműködése milyen fontos eredményeket hozhat a helytörténeti kutatásban is. Kívánatos volna, hogy ez a módszer követőkre találjon az ország más részein is. Ugyanakkor hasznos és szükséges volna a néprajz és anthropológia révén nyert eredményeket levéltári adatokkal is kiegészíteni és ellenőrízni.

*

Karl Fiedler nyugalmazott ev. esperes régi, ismert egyháztörténeti kutatója a Burgenland néven 1921 óta Ausztriához tartozó, korábban nyugat-magyarországi területnek. Az egyes protestáns egyházközségek történetére vonatkozóan évtizedeken át alapos kutatásokat végzett, elsősorban a helyi levéltárakban, s az utóbbi években sorozatosan bocsátja közre egyházközségi monográfiáit. Ezek a tanulmányok, amelyek mindenekelőtt nagy adatbőségükkel vonják magukra figyelmünket, lényegüket tekintve községmonográfiák. Időben többnyire visszanyúlnak a település reformáció előtti történetére is, s a szigorúan vett egyházi jellegű mozzanatok mellett sok gazdasági, társadalmi vonatkozású adatot is hoznak. (Kár, hogy a szerző ezeket az adatokat a legtöbbször nem vonja be szervesen az egyháztörténet tárgyalásába.) Fiedler munkáiban a magyar nyelvű irodalmat is felhasználja, hiánya viszont, hogy a magyarországi levéltárak (esperesi, megyei levéltárak, Országos Levéltár) anyagát nem ismeri. A magyarországi levéltárak révén nemcsak további adatokat kaphatott volna, hanem a helyi eseményeken túlmutató nagyobb összefüggésekre is felfigyelhetett volna. Tanulmányai azonban mindenképpen megérdemlik, hogy a magyar protestáns egyháztörténettel és művelődéstörténettel foglalkozók ismerjék.

Időben elsőnek a boráról híres mezővárosnak, 1681 óta szabad királyi városnak, Rusztnak a története jelent meg. A szerző a könyv megírásakor a ruszti ev. egyház lelkésze volt. (Geschichte der evangelischen Pfarrgemeinde A[ugustaner] B[ekänntnis] in Rust. Hely és év nélk. [Kismarton, 1951] 133 l.) — Ezt követte a borostyánkői gyülekezet (Beitrag zur Ortschronik der ev. Pfarrgemeinde A. B. Bernstein. Megjelent folytatásokban a Volk und Heimat 1959-es évfolyamában), majd az alhói egyházközség története (Beitrag zur Ortschronik der ev. Pfarrgemeinde A. B. Markt-Allhau. Uo. 1961). A XVI. század óta a Batthyányak birtokát képező kis német falu, Városszalónak történetében főleg a II. József-féle Türelmi Rendelet utáni korszakot tárgyalja részletesen (Geschichte der evangelischen Pfarrgemeinde A. B. in Stadt Schlaining. Bécs. 1961. 88 l. + 5 képtábla). A honfoglaláskori magyar, de már az Árpád-korban bajorországi bevándorlók betelepülése révén németté lett Fertőmeggyes történetét az őskori nyomoktól napjainkig végigkíséri, saját kutatásai persze itt is a reformáció korával kezdődnek (Geschichte der evangelischen Pfarrgemeinde A. B. in Mörbisch am See. Kismarton. 1961. 155 l.).

Helytörténeti kutatásainak mintegy összefoglalása a mai Burgenland protestáns iskolaügyének történetéről írt munkája (Das evangelische Schulwesen im Burgelande vom Zeitalter der Reformation bis zur Auflassung der konfessionellen Schule. Kismarton. 1961. 118 l.). Mivel a tárgyalt terület 1921-et megelőzően sem egyházi, sem világi közigazgatási szempontból önálló egységet nem alkotott, ebben a munkában fokozatosan érezhető a nagyobb összefüggés hiánya, bár a szerző igyekszik a soproni iskolázásra, sőt bizonyos fokig az egész dunántúli egyházkerületre figyelemmel lenni.

A Burgenländische Forschungen sorozatában jelent meg Karl Fiedler nagyszabású életrajzi lexikona, amelyben a volt nyugat-magyarországi terület protestáns

egyházi életében szerepet játszó evangélikus és református papok, tanítók, tanárok és világi patrónusok adatait állította össze a reformációtól napjainkig (Pfarrer, Lehrer und Förderer der ev. Kirche A[ugustaner] u[nd] H[elvetischer] B[ekänntnis] im Burgenlande. Kismarton. 1959. 355 + XL l.). A munka három részre oszlik. Az elsőben a lelkészek, a másodikban az egyházi tanítók és tanárok, a harmadikban a világi patrónusok (kegyurak) és tisztségviselők életrajzát közli ábécé rendben. A függelékben egyházközségenként külön-külön időrendben felsorolja a papok, tanítók és világi felügyelők, illetve reformátusoknál a kurátorok nevét és szolgálati idejét. Fiedler igen nagy munkát végzett, s a helyi levéltárak adatai alapján számos olyan személy életrajzát derítette fel részletesen, akiről eddig a nevén kívül jóformán semmit sem tudtunk. Különösen a kortársak munkásságának megítélésében viszont nem egyszer szubjektív szempontokat érvényesít. Csak sajnálhatjuk, hogy a magyarországi levéltárak adatait ebben a munkájában sem tudta értékesíteni, ez különösen a régebbi korokra vonatkozóan lett volna hasznos. A magyar egyháztörténeti irodalom eredményei sem jutottak el minden esetben hozzá, ami azonban a legfeltűnőbb és egyben a munka legkomolyabb fogyatékossága, hogy a nagy magyar életrajzi gyűjteményeket nem ismeri (Szinnyei, Gulyás, Zoványi stb.). Ennek következménye, hogy olyan személyekről, akik a magyar egyház- és művelődéstörténetben közismertek és jelentőségük sokszor országos méretű, nem egyszer csak annyit tud, hogy pályájuk során néhány évet a mai Burgenland területén töltöttek el. (A legkirívóbb talán Szenczi Molnár Albert példája, aki Batthyány Ferenc hívására 1613-ban nem is egy évig Városszalónakon, majd Rohoncon volt prédikátor. Ennél többet a Lexikon nem is tud róla.) A Lexikon adatai így sok esetben csak a magyar irodalom eredményeivel kiegészítve használhatók.

*

„Kismarton. Kalauz Burgenland tartományi fővárosában" a címe Karl Semmelweis, a kismartoni tartományi levéltár kiadásában megjelent ügyes útmutatójának (*Karl Semmelweis :* Eisenstadt. Ein Führer durch die Landeshaupstadt des Burgenlandes. Kismarton. 1954. XXIV + 112 l.). A 8000 példányban megjelent városi kalauz első része, a ma kerek számban 6000 lakosú város történetének rövid, népszerű összefoglalása, majd egy körséta során ismerteti a város nevezetességeit, főleg a Haydn-emlékeket. A második, a főrész, lexikonszerűen ábc-sorrendben ismerteti a város műemlékeit, múltjának fontosabb eseményeit és a város történetében szóhoz jutott fontosabb személyek (pl. a Kanizsaiak, Esterházyak, Haydn stb.), valamint a város nagy szülötteinek (pl. Semmelweis Ignác, akinek családja kismartoni volt) életrajzát.

*

Ugyancsak a kismartoni tartományi levéltár kiadásában jelent meg Karl Semmelweis hasznos helynévlexikona, mely a mai Burgenland községeinek német, magyar és horvát nevét párhuzamos táblázatokban közli (Verzeichnis der burgenländischen Ortsnamen. Mit Angabe der deutschen, kroatischen und der ehemaligen magyarischen Formen. Zusammengestellt von *Karl Semmelweis.* Kismarton. 1954. 36 l.). Mivel ezen a több nemzetiség által lakott területen a helynevek különböző nyelvű alakjait már évszázadok óta felváltva használták, a kimutatást a magyar történettel foglalkozók is jól használhatják. Kár, hogy a szerző a szórványosan előforduló latin helynévi alakokat nem vette fel a kimutatásba.

*

A „Südostdeutsches Kulturwerk" kiadványainak sorozatában jelent meg a bécsi Hofkammer-Archiv volt igazgatójának, Josef Kallbrunnernek postumus munkája a Temesi Bánság történetéről. (Das Kaiserliche Banat. I. *Josef Kallbrunner :* Einrichtung und Entwicklung des Banats bis 1739. München. 1958. 93 l. + 2 kép és 5 térképmelléklet. Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks. Reihe B. No. 11.) Kallbrunner, aki számos tanulmányban foglalkozott a magyarországi németség történetével, meg akarta írni a Bánság történetét 1716-tól, a töröktől való visszafoglalástól kezdve 1778-ig (vagyis a terület külön császári katonai kormányzatának kezdetétől a magyar vármegyei rendszerbe való visszacsatolásáig), de munkájának csak első, az 1737—39-es török háború végéig terjedő része készült el. A bécsi állami levéltár iratai alapján számos új adattal gazdagítja ismereteinket a Bánság közigazgatására, az udvart és a császári kormányzatot irányító politikai, elvi és gyakorlati elgondolásokra, a telepítések végre-

hajtására, az ipar, az első manufaktúrák, a kereskedelem kialakulására (erről eddig alig tudtunk valamit), a román és rác lakossággal kapcsolatos vallási politikára stb. Munkája több vonatkozásban nélkülözhetetlen lesz a további kutatás számára. Sajnálatos viszont, hogy a korra vonatkozó magyar irodalomból Baróti Lajos nagy forráskiadványán kívül jóformán semmit sem ismer. Még Szentkláray Mercy tábornok bánsági kormányzatáról írt munkája, vagy Bodor Antalnak a dél-magyarországi települések történetéről készült feldolgozása sem volt a kezében. Az egyoldalúan használt irodalom Kallbrunner szempontjait is egyoldalúvá tette, s szemlélete lényegében megegyezik *Franz Griscliniével*, aki 1780-ban kiadott művében a császári politika védelmezését és dicsőítését látta legfőbb feladatának. (Versuch einer ... Geschichte des Temesvarer Banats. Különben Kallbrunner ezt a művet sem ismeri.) Kallbrunner is úgy látja, a bécsi politika helyesen és jogosan járt el, amikor a „császári fegyverekkel" visszaszerzett területet nem csatolta Magyarországhoz, hanem külön kormányzat alá rendelte, s a birodalom nyugalma és műveltsége érdekében németekkel telepítette be.

*

Az 1959-ben felállított Szarvasi Felsőfokú Óvónőképző Intézet 1961-ben adta ki első évkönyvét, amely történeti vonatkozásban is több érdekes és fontos tanulmányt tartalmaz (A Szarvasi Felsőfokú Óvónőképző Intézet évkönyve. I. Szerk. Hanzó Lajos. Szarvas, 1961. 231 l.). Tóth Lajos a szarvasi tanítóképző intézet történetét ismerteti a XVIII. századi, kezdeti törekvésektől napjainkig, az Óvónőképző Intézet megszervezéséig. (A nevelőképzés történeti alakulása és haladó hagyományai Szarvason. 9 — 46. l.) Gazdag levéltári forrásanyagot feltáró kutatásai révén sok mindenre kiterjedő, érdekes képet rajzol nevelőképzésünk fejlődéséről, helyi és országos viszonylatban egyaránt. Különösen fontosnak érezzük, amit az 1907-ben önállóvá vált tanítóképzőnek a Tanácsköztársaság alatti történetéről feltárt. A Krecsmarik Endre és Nikelszky Zoltán, a szarvasi pedagógusok eme két haladó személyének működéséről szóló részek, a helyi haladó nevelési eszmények és a tanácskormány művelődési politikájának találkozása és érvényesülése 1919-ben, a tanulmánynak kiemelkedő fejezetei és az egyetemes magyar pedagógia történetéhez is fontos adalékok. — Elek László a Békés megye művelődéstörténetére vonatkozó XVI—XVIII. századi adatokat gyűjtötte össze, s a kiadott irodalom alapján összefoglaló és kerek képet ad a reformációnak a tájon való elterjedéséről, az iskolákról, nevelési és irodalmi törekvésekről, a három évszázad nevesebb íróiról és tudósairól. (Békés megye művelődési emlékei a mohácsi csatától a reformkorig. 89—136. l.) Hasznos volna, ha a szerző folytatná kutatásait, s a jövőben, hanem, most már levéltári adatok alapján, megpróbálná egyes korokban keresztmetszetszerűen tisztázni az egyes társadalmi osztályok ill. rétegek művelődési szintjét és jellegét. Olyan kérdés ez, amire Békés megye viszonylatában még senki sem próbált meg feleletet adni (ld. *Benda K.–Irinyi K.* : A 400 éves debreceni nyomda. Bpest. 1961. 107. l.); — Hanzó Lajos — a helytörténet keretein részben már túllépő tanulmányában — Tessedik Sámuel pedagógiai rendszerével foglalkozik behatóan (Újabb szempontok Tessedik pedagógiai rendszerének vizsgálatához. 47—88. l.) Kiterjedt anyag és sokrétű szempontok alapján bizonyítja, hogy Tessedik pedagógiája már teljesen elszakadt a feudális iskolák hagyományosan maradi szemléletétől és módszereitől, s a felvilágosult reformok alapjában véve konzervatív rendszerében a feudalizmus bomlását és a kapitalizmus kialakulását segítette elő.

*

A Körös—Maros közének XVI—XVII. századi történetét tárja az olvasó elé *Virágh Ferenc* ügyes összefoglalása: Török hódoltság Gyula térségében (Békéscsaba. 1960. 103 l.). A nyomtatásban megjelent munkák alapján szól a Gyula váráért vívott harcokról, majd ismerteti a hódoltság alatti életet, a jobbágysorsot, a gazdasági és művelődési viszonyokat. *Virágh* egy másik kiadványa: Krónikák és históriás énekek a törökkori Körös—Maros közéről (Békéscsaba. 1961. 84 l. Békéscsaba város V. B. kiadása) a korabeli verses históriák és krónikás leírások szövegét szólaltatja meg, olvasókönyvszerűen, jó magyarázatokkal. — A török hódoltság alól felszabadult terület betelepülése, újraépülése, majd a kuruc szabadságharcban való részvétele a tárgya *Virágh Ferenc* harmadik munkájának: II. Rákóczi Ferenc szabadságharca a Körös—Maros közben (Békéscsaba. 1962. 127 l. Békéscsaba város Tanácsa V. B. kiadása). Ebben a munkájában már kiadatlan, levéltári anyagot is használ a szerző, főleg a jobbágyság terheinek, sorsának megrajzolásában, s eredményei értékesen egészítik ki eddigi tudásunkat. Mindhárom kiadványt egykorú képek és iratok fényképei díszítik.

*

Szép kiállítású, hasznos népszerű tájékoztatót bocsátott ki a sárvári Nádasdy Ferenc Múzeum fennállása tizedik évfordulója alkalmából (Sárvár. Cikkgyűjtemény. Útikalauz. Szerk.: Nógrádi Géza és Pulay Endre. Szombathely. 1961. 112 l.). A számos illusztrációval díszített kötetben rövid, népszerű összefoglalás tájékoztatja az olvasót a sárvári gyűjtemények történetéről, Sárvár rövid művelődéstörténetéről stb. Külön kiemeljük Kozák Károly kis tanulmányát, amely a múzeum tulajdonában levő két XVI. századi fegyverrel kapcsolatban a legrégibb magyar hátultöltő fegyvereket ismerteti.

*

A gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadta Petik Ambrus „Geographia avagy tek. nemes Békés vármegye tartománnya földének leírása" című, 1784-ben készült, kéziratos munkáját (*Petik Ambrus :* Békés megye leírása. 1784. Sajtó alá rendezte Dankó Imre. Gyula. 1961. 50 l.). Petik Gyulán volt tanító; Bél Mátyás iskolájához tartozott, s a Notitia megírásában mesterének ő volt Békés megyei munkatársa. Ezt a helyismereti munkáját iskolai használatra, kátészerűen, kérdés-felelet alakban írta meg. A megye föld- és néprajzának talán legfontosabb XVIII. századi forrása. Dankó Imre bevezetése Petik életének, műve jelentőségének szép összefoglalása.

*

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Komárom megyei szervezetének szerkesztésében jelent meg Bél Mátyás Notitia Hungariae ... c. művének Esztergom vármegyéről szóló, eddig kiadatlan része, Prokopp Gyula magyar fordításában. (Bél Mátyás Esztergom vármegyéről írt kiadatlan művének szemelvényes magyar fordítása. Tatabánya. 1957. 79 l. Kiadta a Komárom megyei Tanács V. B. Művelési [!] osztálya.) A dícséretes kezdeményezés jelentőségét még növeli, hogy a fordításhoz csatolt, Zolnay László által készített jegyzetekben Helischer Lászlónak Esztergom megyéről az 1830-as években írt, szintén kéziratos munkájából olvashatunk részleteket. Helischer (Esztergom városi közgyám és szenátor, a városi könyvtár megalapítója) adatai értékesen egészítik ki Bél följegyzéseit, s elénk tárják a vármegye kereken egy évszázados fejlődését.

BENDA KÁLMÁN

KRÓNIKA

KUBITSCH IMRE
1911-1963

1963. szeptember 3-án, 52 éves korában meghalt Kubitsch Imre, a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Párttörténeti Intézete archívumának vezetője. Kubitsch Imre, a munkásmozgalom régi harcosa, az illegális kommunista párt tagja, küzdelmes gyermekkor után, fiatal bőrdíszműves munkásként találkozott a munkásmozgalommal: 1934-ben már a Bőrmunkások Országos Szövetségének és a Szociáldemokrata Pártnak a tagja. Ettől kezdve a szakszervezeti mozgalom fáradhatatlan harcosa, majd 1941-ben a Vörös Segély munkájába kapcsolódik. 1942 elején veszik fel — az ország és a munkásmozgalom súlyos, megpróbáltatásokkal különösen terhes időszakában — a Kommunisták Magyarországi Pártjába.

1942 júniusában kommunista szervező munkája miatt letartóztatják, majd internálják, végül büntetőszázadba sorozzák, ahonnan — megrongált egészséggel — 1944 végén néhányadmagával megszökik és 1945 februárjában sikerül eljutnia a szovjet csapatok által felszabadított Pestre, ahol azonnal pártmunkára jelentkezik. 1945 végétől az MDP Központi Bizottsága káderosztályának felelős munkatársa 1948 nyaráig, amikor — saját kérésére — e nagy felelősségérzéssel végzett megbizatása alól felmentik.

Ezután rövidesen az akkor létrehozott Párttörténeti Intézet tudományos munkatársa lesz, ahol nagy szorgalommal és alapossággal dolgozza bele magát a KMP történetének kutatásába és 1951-ben megírja a kommunisták, a magyar munkásosztály hősi küzdelmeit a nagy gazdasági válság éveiben. E munkája „Az 1929—1933 évi világgazdasági válság hatása Magyarországon" (Akadémiai Kiadó, 1955) c. monográfia részeként került kiadásra.

1951-ben a Párttörténeti Intézetből — fívére ellen koholt vád következményeképpen — távoznia kellett. Az Országos Levéltárban behatóan megismerte a levéltári munkákat és az 1867 utáni központi kormányhatóságok iratanyagát őrző osztály vezetőjeként irányító, szervező és munkatársait felelősséggel és körültekintéssel nevelő tevékenysége mellett eredményesen járult hozzá az „Iratok az ellenforradalom történetéhez" c. forráskiadványsorozat első kötetének elkészüléséhez. 1954-ben helyezték vissza a Párttörténeti Intézetbe, ahol — haláláig — az archívum vezetőjeként dolgozott.

Kubitsch Imre nevéhez fűződik a Párttörténeti Intézet archívumának szakszerű, tudományos alapon történt kifejlesztése. Kimagasló munkát végzett 1956 után a kallódó munkásmozgalomtörténeti iratanyagok összegyűjtésében és biztonságba helyezésében is.

Kubitsch Imre rendkívüli szorgalommal és szeretettel foglalkozott a munkásosztály, a bányamunkások felszabadulás előtti történetével. Dokumentumkötetet készített — Szekeres Józseffel együtt — „A bányászok élete

a Horthy-rendszerben" címmel (1960). Tanulmányai közül kiemelkedik anyaggazdagságával, alaposságával a bányászok 1920-as évekbeli helyzetéről a Párttörténeti Közleményekben (1961) — készülő monográfiája részeként — megjelent munkája. E monográfián dolgozott példamutató, áldozatos élete végéig, a magyar történészek egyeteme által annyira fájlalt korai haláláig.

Incze Miklós

HÍREK

A Századok olvasóankétja Pécsett

A Századok szerkesztősége 1963. július 1-én a történelemtanárok nyári szabadegyeteme keretében Pécsett olvasóankétot tartott.

Pamlényi Ervin, a Századok felelős szerkesztője referátumában elemezte a folyóirat előtt álló feladatokat, ismertette a lap struktúráját, az egyes rovatok elvi, tartalmi és módszertani problémáit.

Az ankét hozzászólói számos lényeges problémát vetettek fel. Igényelték a folyóirat minél rendszeresebb megjelenését, a szemle-rovat frissebbé tételét, a történeti irodalom gyorsabb ismertetését, több, rövidebb, a lényeget jobban kiemelő vitákat és ezekkel kapcsolatban a szerkesztőség gyorsabb állásfoglalását kívánták, rövidebb és olvasmányosabb tanulmányokat is igényeltek, főleg pedig lényegesen több foglalkozást a történelemtanítás és ennek kapcsán a történelemtanárok problémáival.

Az értékes hozzászólásokra *Pamlényi Ervin* részletesen válaszolt. Válaszában kitért arra is, hogy a Századok kéthavonként, 15 ív terjedelemben jelenik a jövőben meg, s az 1963. évi 5. és 6. számoktól kezdődőleg új rovatokkal — a történelemoktatás kérdései; bel- és külföldi folyóiratszemle — is bővül.

Viták a Történettudományi Intézetben

R. Péter Katalin: „Szabad és dézsmás szőlők Zemplén megyében" című, vitára tűzött tanulmány jelentős hozzájárulás a feudáliskori birtoklási viszonyok sokféleségének tisztázásához. Megállapította a szabad szőlő fogalmát és az 1696. évi összeírás alapján kimutatta, hogy a szabad szőlők nagyobb arányban vettek részt az árutermelésben, mint a dézsmás szőlők. A munka eredményességét és fontosságát bizonyítja, hogy a vita olyan kérdések további problémafelvetéseiből bontakozik ki (szőlőbérbeadás, jobbágyi szőlőtelepítés, illetve jobbágyi szőlőhasználat, földesúri szőlőspekulációk, közösségi szőlőtípusok, borfogyasztás és általában élelmiszerfogyasztási felbecsülések, a népélelmezés állapota a XVII. században stb.), amelyeket a tanulmány a maga keretei között felvetett és megoldott.

Vitára került *Bartha Antal* „A magyar társadalom a IX—X. században" c. disszertációjának a „Magyar törzsek a IX században" c. fejezete. A hozzászólók egységesen kiemelték, hogy a szerző új koncepciója előbbre viszi társadalomtörténeti ismereteinket, lényegesen újat mond a korábbi termelőerőkről és termelési viszonyokról, és új gazdasági és társadalomtörténeti eredményeivel kitágította a korai magyar történet kutatásának kereteit. Felhívták a figyelmet a nyelvészet és néprajz eredményeire és arra, hogy a nyugati történetírásban is központi probléma lett a nyugati és keleti feudalizmus sajátosságainak kérdése.

Megvitatták *Horváth Zoltán* „Teleki László" c. terjedelmes életrajzi monográfiáját is, amely a XIX. század egyik legkiemelkedőbb magyar államférfiának, a 48-as baloldal és az 1849 utáni magyar emigráció egyik legjelentősebb vezetőjének pályafutásáról szól. A vita résztvevői egybehangzóan nagyjelentőségű vállalkozásnak minősítették Horváth Zoltán munkáját.

Szász Zoltánnak „A mai román történetírás a dualizmus kérdéséről" c. referátuma az első vizsgált témakörrel — az 1848-as forradalom és a kiegyezéssel kapcsolatban — a forradalmi erőknek, a forradalom tényleges eredményeinek az 1848-as — alapjában véve haladó — uniónak és Bălcescu magyarországi tevékenységének a román marxista történészek általi értékeléséről beszélt. Kiemelte azt a jelentős munkát, amit a román történészek végeztek a magyar és a román emigráció, illetve a magyar emigráció és a

román fejedelemségek közötti kapcsolatok feltárása terén. Külön témakört képezett a munkásmozgalom problematikája, hiszen ezen a téren a román történetírás különösen nagy munkát végzett. A dualizmus válságával, illetve az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásával kapcsolatban Románia külpolitikájáról, a román hadbalépés jellegéről, az erdélyi román nemzeti párt és a szociáldemokraták magatartásáról szólva az előadó megemlítette, hogy a román történetírás éppen abból kiindulva, hogy a világháború imperialista hatalmak között folyt, arra a következtetésre jutott, hogy Románia hadbalépése nem biztosíthatta a nemzeti egység beteljesedését. A nemzeti felszabadulás lehetőségét a Monarchia katonai összeomlása, illetve a forradalom hozta meg az erdélyi románok számára. Beszámolójában utalt azokra a pontokra, ahol ma még bizonyos különbségek mutatkoznak a magyar és román történetírásban egyes kérdések megítélésére vonatkozóan.

Megvitatásra került *Mucsi Ferenc* disszertációjának „A szociáldemokrata párt vezetőinek paktuma a Fejérvári-kormánnyal. A választójogi tömegmozgalom kibontakozása. A Vörös Péntek" c. fejezete. A hozzászólók egyöntetűen megállapították, hogy a szerző a kérdést jelentős forrásanyag és irodalom bevonásával, alapjában helyesen ábrázolja. Egyetértettek azzal, hogy elveti a korábbi feldolgozásoknak az 1905—1906. évi politikai válságnak forradalmi válságként való értékelését; helytelenítették azonban, hogy a korábbi, valóban téves koncepciót nem cáfolja munkájában és hogy a politikai válság alapkoncepciójából eredő valamennyi következtetést nem vonta le. Túlzottnak tartották így a szerzőnek azt a követelését, amely a szociáldemokrata párttól a magyar nemzeti függetlenségi és az ország területén élt nem magyar népek nemzeti felszabadítási mozgalmának egyidejű támogatását, vagy éppen vezetését kéri számon. A felszólalók kimutatták, hogy ezek a feladatok — az adott objektív helyzet következtében — egymással össze nem kapcsolhatók, sőt egymással szembenálló feladatokként jelentkeztek; összekapcsolásukra — forradalmi helyzet hiányában — a pártnak objektíve sem nyílt módja. Az ún. Kristóffy—Garami-paktum értékelésével kapcsolatban a szerző világosan kimutatja, hogy a paktum politikai alku volt, s elutasítja a korábbi irodalomban a paktumot „árulásnak", a szociáldemokrata pártvezetőség „megvásárlásá"-nak minősítő értékelést. A hozzászólók ezzel egyetértettek, bírálták azonban a szerzőnek azt az állítását, hogy a paktum „tette lehetetlenné", akadályozta meg a demokratikus erők összefogását. A szerző a bírálatok jórészét elfogadta, különösen a szociáldemokrata párt előtt állt objektív tennivalók helyesebb felmérésének további kidolgozására, valamint újabb, főleg osztrák anyagoknak a munkában való felhasználására vonatkozólag.

Tilkovszky Lóránt „Magyarok és szlovákok a délszlovákiai magyar uralom első éveiben (1938—41)" című munkáját a vita résztvevői elismeréssel fogadták. A szerző részletesen ismerteti és bírálja a bécsi döntéssel Magyarországhoz csatolt délszlovákiai területek vonatkozásában folytatott magyar kormánypolitikát; behatóan foglalkozik az átcsatolt terület magyar és szlovák lakossága gazdasági helyzetének és társadalmi viszonyainak alakulásával, politikai szervezkedésének kérdéseivel. A nehéz, eddig feldolgozatlan témát a magyar és szlovák nacionalizmust bírálva, marxista álláspontról ragadja meg.

A munkát ért kritikai észrevételek egyrészt arra vonatkoztak, hogy a Csehszlovákia felbomlasztására folytatott magyar aknamunkáról szóló bevezető jellegű fejezetet helyes lenne diplomáciatörténetileg jobban megalapozni; másrészt azt tették szóvá, hogy a munka, amely meggyőzően dokumentálja és bizonyítja a csehszlovák polgári demokrácia társadalmi és szociális fejlettségét a Horthy-rendszerrel szemben, ugyanakkor kevés figyelmet fordít az első csehszlovák köztársaságban érvényesült nemzetiségi elnyomásra, mely nélkül a magyarok gazdasági és politikai helyzete és magatartásuk nem érthető meg kellően.

Márkus László „A bethleni kormányzati rendszer bukása" című munkájának megvitatása során a hozzászólók a kéziratot értékes, gazdag anyagon épülő, jól megírt munkának tartották. A munka pozitívumaként kiemelték, hogy úttörő módon ábrázolja az uralkodó osztályok és középrétegek társadalmi mozgásának differenciáltságát, problémaként bírálták a tanulmányban az ellenforradalmi rendszer jellegének meghatározását; a szerző ugyanis Bethlen kormányzati rendszerét az ellenforradalmi rendszer reakciós-konzervatív típusú diktatúrájaként ábrázolta, s így a bírálók hiányolták a Horthy-rendszer fasiszta jellegének kifejlesztését, úgy értelmezve a szerző felfogását, hogy ő a fasiszta jelleget csak Bethlen bukása után tartja a Horthy-rendszer jellemző vonásának.

Márkus László hangoztatta, hogy meghatározását nem a Horthy-rendszerre általában, hanem a bethleni kormányzati rendszerre kívánta alkalmazni, amely a Horthy-rendszeren belül egy reakciós-konzervatív típusú diktatúrát jelentett.

Vitára bocsátották *Gonda Imre*nek „A német kérdés tanulságai" c. tanulmányát. Gonda Imre két mozzanatot vetett fel a német kérdés újkori történetéből.

Az egyik a német militarizmus kialakulása az utolsó másfél században, a másik a német munkásmozgalom, illetve a német munkásmozgalmon belül kibontakozó opportunizmus szerepe a német militarizmussal szembeni küzdelem tekintetében. A tanulmány egyik alapvető szempontja volt, hogy Németországnak az európai államok között elfoglalt helyét elemezze, illetve kimutassa azokat az erőket, amelyek összeurópai viszonylatban mozdították elő a német militarizmus kialakulását. A probléma felvetése abból indult ki, hogy az egyes európai államok évszázados politikája Németország ellen maga is lényegesen hozzájárult a német militarista erők kialakulásához. A tanulmány másik fő problémája az volt, hogy a legújabbkori német munkásmozgalom, pontosabban az első világháború összeomlása utáni versaillesi helyzetben a német munkáspártok, és különösen a kommunista párt, elég hatékonyan foglaltak-e állást a német nemzeti problémákkal és követelésekkel kapcsolatban. A tanulmány arra az eredményre jut, hogy a német munkásmozgalom nem dolgozott ki olyan nemzeti politikát, amely hatékonyan tudott volna szembeszállni a német burzsoáziának a nemzeti kérdésben folytatott demagógiájával.

A hozzászólók a tanulmányt érdekesnek, gondolatébresztőnek tartották, amelynek elsődleges érdeme a kérdésfelvetésben mutatkozik meg, végleges álláspontra azonban a szerző nem juthatott.

Helyeselhető, hogy a munka felveti a nemzeti kérdés és Versailles szerepét a nácizmus hatalomrajutásában és a kommunista párt sikertelenségében. A kommunisták ugyan bírálták Versailles-t, de nem mutattak konkrét utat, s így a nácik kisajátították a Versailles elleni harcot. A náci program mélyen a nemzeti kérdésben gyökerezett, a szociális problémák megoldását alárendelték a nemzeti kérdésnek. A „német nyomorúságot" nem lehet leszűkíteni a porosz militarizmusra, mivel a militarizmus nem a legfontosabb és nem az egyetlen szempont itt, hanem legalább ilyen mértékben függött a német nyomorúság a német kisállamosdítól, aminek következménye a polgári fejlődés elmaradása, a polgári réteg gyengesége, az irracionalizmus, a nemzeti kérdések előtérbe kerülése.

Ugyancsak vitára tűzték ki *Kovács Endre* „A Kossuth-emigráció és a nemzetközi munkásmozgalom" és *Jemnitz János* „Az I. Internacionálé története" c. tanulmányait. A két tanulmány „Az I. Internacionálé és Magyarország" című, az Internacionálé 100 éves évfordulójára készülő tanulmánykötetben jelenik meg. — A vitában résztvevők mindkét tanulmányt igen pozitívan értékelték. Kovács Endre tanulmányával kapcsolatban a kispolgári demokraták és a nemesség 1848 előtti arculatának pozitívabb értékelésének szükségessége merült fel bíráló észrevételként. A vita során megmutatkozott, mily fontos tisztázni a reform és forradalom viszonyának elvi problematikáját, s ezzel kapcsolatban még elvégzendő feladat a korabeli társadalmi gondolkodás alapos felismerése; olyan közkeletű fogalmak, mint pl. „forradalom", konkrét tartalmának megállapítása szempontjából. Jemnitz János tanulmányával kapcsolatban a hozzászólók kiemelték, hogy annak anyaga magyar nyelven eddig ismeretlen, s így valóban hézagpótló jellegű. Többen méltatták azokat a helyeket, ahol az olvasó értékelésben is új szempontokat kap, mint pl. a bonapartizmus megítélésénél, a Marx—Vésinier vita ismertetésénél, a blanquista-proudhonista ellentét bemutatásánál, az ouverierizmus első nyomainál.

Egyéb hírek

A Történettudományi Intézet Tudományos Tanácsa az MSzMP Párttörténeti Intézet Tudományos Tanácsával közösen vitatta meg a társadalomtörténeti kutatás feladatait és módszertani problémáit a magyar történetírásban. Elhatározták, hogy az összes rokontudományágak bevonásával bizottságokat szerveznek a módszertani problémák megoldására.

*

A Történettudományi Intézet külföldi látogatói: 1963 januárjában *E. E. Boltyin*, a moszkvai Marxizmus-leninizmus Intézet igazgatója, és *dr. Zletko Herkov*, a zágrábi Hist. Institut tagja, márciusban a londoni egyetem szláv és délkelet-európai intézetének professzora, *F. L. Carsten*, áprilisban *R. F Byrnes* Indiana egyetem orosz és kelet-európai történeti tanszékének tanára és *V. Sedlák*, *P. Hapák*, *R. Fundárek*, *J. Vlachovič* csehszlovák történészek. A párizsi Inst. d'Études Iraniennes kutatója, *Jean Aubin*, áprilismájusban tartózkodott Magyarországon és az Intézetet többször felkereste. *Jacques Droz*

francia professzor májusban látogatott el az Intézetbe, *Luigi Cortesi*, az Editori Riuniti képviselője szintén. Júniusban a berlini Tud. Akadémia könyvtárának igazgatónője, *Brigitte Millik* érkezett tapasztalatcserére, júliusban pedig a kubai Instituto de Historie igazgatója, *Julio Le Reverend* tett látogatást az Intézetben.

*

Ránki György a történettudományok doktora, az Intézet h. igazgatója, 1963. junius 24—29-én résztvett a szocialista országok akadémiáinak moszkvai értekezletén, ahol a Nagy Októberi Forradalom kérdéseinek kutatására vonatkozó együttműködésről tárgyaltak, különösen az 50 éves évfordulóra készülő munkákkal kapcsolatosan.

A Külügyminisztérium és az MTA Nemzetközi Osztálya rendezésében 1962 november és 1963 márciusában *Kovács Endre*, az Intézet osztályvezetője, előadásokat tartott Bécsben a magyar kolónia tagjai számára. Előadásain a magyar történetírás utolsó 15 évi eredményeivel és feladataival foglalkozott.

Az Intézet tagjai közül *Bartha Antal* Bulgáriában, *Hanák Péter* kandidátus Bécsben, *Jemnitz János* Moszkvában, *Kerekes Lajos* kandidátus Bécsben, *Kővágó László* kandidátus Bukarestben folytattak levéltári kutatásokat. *R. Péter Katalin, Orbán Sándor* kandidátus és *Vörös Antal*, az Intézet tudományos munkatársai 1—1 hónapos tanulmányutat tettek a magyar—csehszlovák egyezmény keretében és Szlovákia levéltáraiban végeztek kutatásokat. *M. Somlyai Magda*, az Intézet tudományos munkatársa, szovjetúnióbeli kutatásai során a moszkvai külügyi levéltárban fontos magyar vonatkozású anyagot vétetett filmre. A bécsi orosz követi jelentések, 1906—1914-ből, már meg is érkeztek.

Az Intézet felújította a fotolaboratórium avult gépeit és most nagyobb kapacitással és jobb minőségben készülhetnek a filmek a külföldi könyvtárakból kölcsönzött könyvekről és iratanyagról.

Kovács Endre kandidátus, az Intézet osztályvezetője, 1963. május 24-én előadást tartott a debreceni Kossuth Lajos tudományegyetemen a mai polgári történetírás ismeretelméleti problémáiról.

Paulinyi Oszkár kandidátust, az Intézet munkatársát, 1963 júniusában 40 éves munkálkodása alkalmából ünnepelte az Intézet vezetősége és szakszervezete.

*

A honismereti szakkörvezetők részére rendezett országos tanfolyamon 1963. július 9-én *Borus József* kandidátus, a Magyar Történelmi Társulat titkára, előadást tartott „A nacionalista maradványok elleni harc kérdése mai történetírásunkban" címmel, részletesen ismertetve azt a vitát, mely az utóbbi években Molnár Erik akadémikus ilyenirányú tanulmányai és előadásai kapcsán kibontakozott. Ezt követőleg *Benda Kálmán* kandidátus tartott előadást „A helytörténetírás néhány problémája" címen. Előadásában elsősorban a történettudománnyal rokon tudományok eredményeinek a helytörténetírásban való felhasználásáról beszélt.

A NEMZETKÖZI LEVÉLTÁRI KEREK ASZTAL KONFERENCIÁK

Ez évben június hó 12—15. között Budapesten tartotta nyolcadik ülésszakát a Nemzetközi Levéltári Kerek Asztal Konferencia, a Magyar Tudományos Akadémia kis üléstermében. Érdemes ebből az alkalomból az eddigi ilyen konferenciák eseményeivel foglalkozni.

A nemzetközi összejövetelek formáit a levéltárosok a második világháború után találták meg. (Azelőtt a könyvtárosok nemzetközi összejövetelén vettek részt.) Először a nagy, nemzetközi levéltáros kongresszusokat szervezték meg, több száz résztvevővel. A nemzetközi kongresszusok tulajdonképpeni gazdája a Levéltárak Nemzetközi Tanácsa, mely az UNESCO égisze alatt működik. Mivel azonban a nagy kongresszusok négy évenként üléseznek és nem is alkalmasak terjedelmüknél fogva szakmai vitákra, már 10 évvel ezelőtt felvetette *Bordonau y Mas*, akkor a spanyol levéltárak főfelügyelője (ma a spanyol könyvtárak és levéltárak főigazgatója) azt a gondolatot, hogy a nagy kongresszusok közötti három évben jöjjenek össze az egyes országok állami levéltári hálózatának vezetői, és a legfontosabb szakmai problémákat beszéljék meg. A gondolat megnyerte *Charles Braibant* tetszését, aki akkor a Nemzetközi Levéltári Tanács elnöke volt (és a francia levéltárak akkori főigazgatója), így hívta össze az első Nemzetközi Levéltári Kerek

Asztal Értekezletet 1954-ben Párizsba, a „Levéltárak és az iskolai oktatás" témával. Azóta is Charles Braibant hívja össze minden olyan évben a levéltárügy vezető funkcionáriusait, amikor nem esedékes a nagy kongresszus. A második Kerek Asztal Értekezlet Namurban volt 1955-ben, témája a kint levő levéltári anyag volt; a harmadik Zágrábban 1957-ben. Ez utóbbin vett először részt egy magyar delegáció *(Borsa Iván* és *Szedő Antal)*. A tárgy is igen érdekes volt: a levéltárak és levéltárosok helyzete az államigazgatásban, élénk vitát váltott ki.

A téma tárgyalása úgy történik, hogy az értekezlet titkára (az első hat konferencián *R. Henry Bautier*, az utóbbi kettőn *Yves Pérotin* francia levéltárosok) készít egy referátumot. A referátum egy kérdőívre a különböző országokból beérkezett válaszokon alapul. A referátum sokszorosítás útján kb. annyi példányban készül el, ahány résztvevőre a konferencián számítani lehet, meg is kapja mindenki, még jóval a konferencia megkezdése előtt. A tárgyalás feltételezi a referátum ismeretét, és annak érdekesebb részeit megvitatja. Egy-két leszögezett, elfogadott álláspontot érdemes itt ismertetni. Az egyik a levéltárügy hovatartozása. A III. Levéltáros Kerek Asztal Konferencia leszögezte, hogy a levéltárak működésüket akkor tudják legjobban kifejteni, ha a minisztertanácshoz tartoznak. Kiderült, hogy a minisztertanács csak ritkán vállalja a levéltárakat. Ebben az esetben a kulturális ügyekkel foglalkozó minisztériumhoz való tartozás a leghelyesebb megoldás. Többen méltatták a belügyminisztériumhoz való tartozás előnyeit. Egy másik érdekes állásfoglalás volt, hogy a konferencia kívánatosnak tartotta és úgy vélekedett, hogy a levéltárosok tekintélyét növeli, ha a levéltárosok kutató munkájukkal az egyetemi és a történeti kutatóintézeteket segítik.

A IV. Nemzetközi Levéltári Kerek Asztal Konferencia Wiesbadenben volt, 1958-ban. Ezen és a következő konferenciákon e cikk írója képviselte Magyarországot. A konferencia tárgya „a levéltári anyag felhasználásának új területei" volt. Itt is érdemes egy-két állásfoglalást ismertetni. (Megjegyzendő, hogy a Kerek Asztal Konferencia nem hoz mindenkire kötelező határozatokat, tekintve félhivatalos jellegét és kötetlen formáját.) Az egyik ilyen, nem kötelező, de egyhangú állásfoglalás az írók levéltári anyaga tárgyában történt. Az írók levelezése, kéziratai az értekezlet álláspontja szerint az író fondja, tehát levéltári anyag. Célszerű azonban ún. irodalmi levéltárak létesítése, írók, művészek fondjai számára. Közismert, hogy a könyvtárosok ellenkező álláspontonvannak, az írók fondját könyvtári gyűjtőkörbe tartozónak vélik. (A madridi, 1962. évi Kerek Asztal Konferencia ki is fejezte azt a kívánságát, hogy legfelső, nemzetközi szinten üljenek össze a könyvtárosok és levéltárosok a gyűjtőterület elhatárolása kérdésében.) Mindez a levéltári anyag irodalomtörténet területén való felhasználása kapcsán került megvitatásra.

Igen érdekes volt a vita a levéltári anyag felhasználásáról a földrajztudományok területén. Itt kiderült, hogy egyedül Magyarország rendelkezik központi katalógussal a levéltárakban levő kéziratos térképekről. Ezt az értekezlet követendő példának állította oda. A kéziratos térképek sok módon használhatók fel: használja őket a történeti kutatás, elsősorban a településtörténet és az agrártörténet, de értékesek a népgazdaság szempontjából is, hiszen pl. régi, elhagyott bányahelyeket tűntetnek fel, melyeket a mai modern bányagépekkel újból művelés alá lehet vonni.

Az V. Nemzetközi Levéltári Kerek Asztal Konferencia Lisszabonban volt 1959-ben, a „Levéltárak a történeti kutatás szolgálatában" című, sokat ígérő tárgykörrel. Valóban, ez a „Kerek Asztal" értekezlet nagyon eleven és vitára kész volt.

Mindenekelőtt megállapodtunk abban, hogy egy levéltár jó működését a kutatóterem forgalmán lehet lemérni. De nem azon, hogy hány kutató fordul meg évente a levéltárban, hanem azon, hogy hány mű jelenik meg a levéltárban folytatott kutatások alapján. Felvetődött a segédletek kérdése. A kialakult álláspont az volt, hogy középkori oklevelek esetében a legjobban a regesták szolgálják a történettudományt, újkori iratok esetében pedig a levéltári útmutató és a dokumentumkiadvány. A dokumentumkiadványok nagy jelentőségére többen is rámutattak. Egyes országokban megfigyelték, hogy jó dokumentumkötetek megjelenése után a kutatóforgalom csökkent. Volt olyan nézet is, mely a dokumentumkiadványt a legjobb analitikus leltárnak vélte.

1961 májusában Varsóban tartotta a Nemzetközi Levéltári Kerek Asztal Konferencia hatodik ülését. A téma „a levéltár a nemzetközi életben" volt, ami közelebbről szemügyre véve a nemzetközi levéltári jogot, a levéltárak nemzetközi együttműködését és a nemzetközi szervek levéltárairól való vitát jelentette. Ennek során felmerült az idegen államba került levéltári anyag, mindenekelőtt a második világháború folyamán elhurcolt levéltári anyag kérdése. Prokopenko szovjet delegátus, a Szovjet Levéltári Főigazgatóság egyik helyettes vezetője, kiindulva abból, hogy minden országnak joga van a maga levéltári anyagához, és rámutatva arra, hogy a Szovjetunióban a második világháború a levéltárakban milyen dúlást végzett (Ukrajna 47 állami levéltárából 22 teljesen elpusztult),

elmondotta, hogy Nyugat-Németország és az Egyesült Államok még ma sem adta vissza a háborús események folytán hozzájuk került szovjet levéltári anyagot (pl. Tallin szovjet város levéltára ma is Goslarban van, az NSzK-ban). A felszólalás eredményeképpen a konferencia felszólította a világ valamennyi levéltári intézményét, hogy a birtokában levő, hozzá a második világháború folyamán került idegen levéltári anyagot szolgáltassa vissza jogos tulajdonosának.

Fontos állásfoglalásra jutott a varsói konferencia a nemzetközi levéltári kiadványcsere és mikrofilmcsere kérdésében. Az előbbi tekintetben kérte az egyes országokat, nyomassák ki kiadványaik jegyzékét és küldjék meg az összes országoknak a jegyzéket, a mikrofilmezés terén pedig javasolta, hogy a Levéltárak Nemzetközi Tanácsának végrehajtó bizottsága állítson fel egy bizottságot a mikrofilmezés problémáinak megtárgyalására.

Kimondotta azt is a konferencia, hogy nemzetközi szerződések kötésénél, ha a szerződés levéltári anyag sorsát is érinti, helyes levéltárosok szakértelmét is igénybe venni.

Madridban került sor 1962 májusában a VII. Nemzetközi Levéltári Kerek Asztal Konferenciára. Tulajdonképpen a levéltárak gyűjtőköréről és hatásköréről volt szó. A legtöbb szó az új levéltári anyagról volt, a kép- és hangfelvételekről. Képet és magnetofonszalagot már régóta gyűjtenek a levéltárak (bár úgyszólván csak a Szovjetunióban kellő hatékonysággal), de szükség van arra, hogy a dokumentumjellegű anyag, legyen az fénykép, film, hanglemez, magnetofonszalag, telekording szalag, ugyanolyan jogszabályok hatása alá essék, mint az írott dokumentum. Elsősorban tehát ezeknek a modern levéltári anyagoknak a selejtezésénél kell levéltárosnak jelen lennie. A film-, rádió- és televíziótársaságoknál meg lehet hagyni a film-, hanglemez-, magnetofon- és telekordingszalagtárakat, ha megőrzésükről megfelelő gondoskodás történik. Viszont a levéltáraknak fel kell készülni az ilyen anyag átvételére is, mert nem valószínű, hogy az érdekelt társaságok örökké hajlandók hang- és képfelvételeket őrizni.

Élénken vitatott téma volt a könyvtárakban és múzeumokban található levéltári anyag kérdése. Különösen könyvtárakkal folyik élénk vita az írói hagyatékok kérdésében, de nem kevés levéltári anyag van a múzeumokban. Sok országban ma is egy igazgatóság alá tartoznak a könyvtárak és levéltárak. De ezekben az országokban is nehéz igazságot tenni a két fél között (spanyol, portugál, angolszász államoknál).

Ez évben Budapesten került sor a VIII. Nemzetközi Levéltári Kerek Asztal Konferenciára. A téma: az agrártörténet forrásai a levéltárakban (2 nap témája) és a levéltári építkezések problémái (1 nap). 24 állam 44 küldöttje vett részt az értekezleten. A tárgyalások három napon át, június 12-én, 13-án és 14-én folytak délelőtt. Magyarországot e cikk írójának kívül *Varga Sándorné*, a LOK h. vezetője, *Ember Győző*, az Országos Levéltár főigazgatója és *Degré Alajos*, a Zalaegerszegi Állami Levéltár igazgatója képviselte.

Az ülésszakot *Molnár János* művelődésügyi miniszterhelyettes nyitotta meg a Tudományos Akadémia kis tanácstermében. Az első két napon az agrártörténetre vonatkozó levéltári anyagról volt szó, az *Yves Pérotin* által készített referátum alapján. A fő kérdés az volt, milyen fondok tartalmaznak anyagot az agrártörténetre. Teljes egészében az agrártörténetre vonatkoznak az állami, államfői uradalmak, a nagybirtokok, az egyházi uradalmak levéltárai, valamint a mezőgazdasági szövetkezetek és társulások iratai. Feltűnően kevés a forrásanyag a kis- és középbirtokok viszonyaira. Vannak aztán olyan fondok is, melyek csak részben tartalmaznak a mezőgazdaság történetére anyagot. Ilyenek pl. az erdők kitermelésével vagy az állattenyésztéssel foglalkozó bizottságok vagy társulások irattárainak anyaga. Természetesen jó forrás a mezőgazdasági minisztériumok, illetőleg azok jogelődjeinek fondja, a tudományos mezőgazdasági kutatások és kísérletek levéltári anyaga, valamint a mezőgazdasági hitelintézetek levéltára. Külön került tárgyalásra a parasztság történetére, helyzetére vonatkozó forrásanyag (összeírások, szerződések, törvények és az úriszéki peresanyag). A kutatásra érdemesnek jelölte meg a konferencia a parasztság vándorlására vonatkozó levéltári anyagot.

Vita nem igen volt a tárgyalás során, inkább az egyes delegátusok kiegészítették újabb adatokkal a referátumot. (Igy igen érdekelte a külföldi levéltárosokat a magyar falukönyvek anyaga.) A konferencia állást foglalt amellett, hogy szorgalmazni kell mindenütt olyan levéltári segédletek készítését, melyek feltárják az agrártörténetre vonatkozó anyagot.

Harmadik napon a levéltári épületek kérdésére került a sor. Erről a témáról kevés szó folyt, annál nagyobb vita alakult ki részben a Kerek Asztal Konferenciák témái, részben a francia nyelv körül, mely mindeddig a hivatalos nyelv volt. Többen (elsősorban az osztrák küldött és a nyugat-németek) azt kívánták, hogy az ENSZ valamennyi hivatalos nyelvén fel lehessen szólalni. Végül is olyan megállapodás született, hogy a francia marad a hivatalos nyelv, de fel lehet szólalni más nyelven is, ha a felszólaló gondoskodni

tud a francia nyelvű tolmácsolásról. Ami a témát illeti, lehetőleg levéltári témát kell választani. Határozat született a legközelebbi három Kerek Asztal Értekezlet helyét illetőleg, ezek London, Moszkva, Koppenhága. A legközelebbi, londoni értekezlet tárgya a gyarmati levéltárak kérdése lesz.

Ha most meg akarjuk húzni az eddig tartott levéltáros Kerek Asztal Konferenciák mérlegét, azt kell mondanunk, hogy a konferenciák nagy szolgálatot tettek a nemzetközi megértés előrehaladásának és a hasznot hajtó (mikrofilmcsere, kiadványcsere) nemzetközi levéltáros kapcsolatok ügyének is. Ugyanakkor igen fontos szakmai kérdéseket lehetett magas szinten megvitatni, ami sok probléma tisztázódását segítette elő.

Szedő Antal

BESZÁMOLÓK KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓK VITÁIRÓL

I

Eperjessy Géza „Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon" című kandidátusi értekezése a magyarországi ipartörténet egy kevésbé ismert fejezetének mintegy másfél évszázados történetét vette vizsgálat alá. A török kiűzése után meginduló céhes fejlődés előzményeiként a szerző a török fennhatóság alatt levő parasztvárosok céhéletére, valamint a végvárakban működő iparűző elemekre hívta fel a figyelmet.

A török kiűzése után a bécsi udvar politikája kb. az 1690-es évek közepétől a céhszervezetek számának növelésére irányult, mert bennük a gyarmatosítás eszközét látta. Ez a törekvés a földesurak céhpolitikájával találkozott. A földesurak a „tanult" kézműveseken kívül dominiumaikon olyan uradalmi cselédeket is tartottak, akik valamilyen mesterséghez értettek. A mezővárosi és falusi céhek a XVIII. század második feléig, amíg a központi hatalom a magyarországi céhek fölé is ki nem terjesztette ellenőrzését, kiváltságleveleiket többnyire a földesuraktól kapták.

A céhek szaporodását elősegítette az iparűzők elkeseredett harca a céhprivilégiumokért, mert ezek birtokában monopóliumot biztosíthattak maguknak a kívül rekedt paraszti iparosokkal, a kontárokkal szemben. Törekvésüket támogatták a megyék és a földesurak, akik az újabb céhektől az iparcikkek mennyiségének növekedését és áruk csökkenését várták. 1761-től csak a király által adományozott privilégiumok voltak érvényesek. A kérelmezőket vagyoni állapotuk szerint 1813-ban 3 osztályba sorolták. Ez a besorolás a céhekkel kapcsolatos politika megváltozását jelentette: a szabadalomlevél megváltása igen sokba került, a falusi és mezővárosi iparosok teherbíró képességét meghaladta, aminek következményeként legtöbbjük házi iparosként vagy céhes helyeken kontárként folytatta mesterségét.

Ha a céhfejlődés ütemét nézzük, a XVIII. században jelentős különbség van a volt királyi Magyarország és a török alól felszabadult területek között. A Dunántúl nyugati részén általában erőteljes a fejlődés, míg a volt török területeken, a Dunántúl déli és keleti vidékén, valamint az Alföldön lassúbb fejlődést tapasztalhatunk. Sőt a Délvidéken lényegében még meg sem indult a céhfejlődés. A XIX. század fordulóján a helyzet teljesen megváltozik. A Délvidéken rohamos, az Alföldön lassúbb fejlődést találunk. Pest megye mezővárosaiban pedig, de különösen a Dunántúl nyugati részében a céhek erős és gyors hanyatlásnak indulnak. A másik igen fontos jelenség abban mutatkozik, hogy a céhek hanyatlása elsősorban a mezővárosokban kövezkezik be, ugyanakkor ezzel ellentétben a falusi céhek szaporodnak. Ez az ellentétes fejlődés a Dunántúl nyugati részén főleg az osztrák tőkés ipar versenyével magyarázható. A felszínes vizsgálat könnyen azt állapítaná meg, hogy a céhek számának csökkenésével fogy az iparűzők száma is. A valóságban ennek fordítottja az igaz, mert ezek a területek viszonylag az iparosodottabb települések közé tartoztak. Amikor az alföldi és dunántúli mezővárosi és falusi kézművesek túlnyomó része a XVIII—XIX. század fordulóján vagy azután lép a céhszerveződés útjára, a céhrendszernek már fejlődést gátló jelege van.

A mezővárosi és falusi céhek a megyei törvényhatóság, ill. a földesúri hatalom, első fokon pedig a községi joghatóság alatt álltak. A lakhatási engedély (incolatus) feltételekhez volt kötve, próbaévet kellett letölteni érte és letelepedési illetéket fizetni. Legtöbb esetben csak olyanok kapták meg, akik lakóházat tudtak vásárolni. A céhtagoknak a termelés és értékesítés irányításában döntő szavuk volt. Az amúgysem nagy mezővárosi piaci körzetben (50—80 km) a céhek árdrágító tevékenysége országszerte megnyilvánuló közfelháborodást váltott ki, a hazai politikai irodalomban és a megyegyűléseken a céhrendszer mielőbbi eltörlését követelték. Nem változtatott a hely-

zeten az sem, hogy a XVIII. század második felétől a központi hatalom céhbiztosai (comissariusok) ellenőrizték a céheket.

A mezővárosok és falvak iparűző elemeinek száma a lakosság gyarapodásával állandóan növekedett, de messze elmaradt az osztrák tartományokban és más kelet-európai országokban működő szakképzett iparosokétól. Az 1770-es évekből származó kiskúnlacházi adójegyzék és egyéb összeírások alapján a családfők mintegy 7,1%-a folytatott ipari munkát, amellett, hogy a mezőgazdasági termelésben és állattenyésztésben egész éven át rendszeresen dolgozott. Az Alföld és a Délvidék mezőgazdasági jellegű településein a lakosság 5%-át tehették ki az iparűzők, a viszonylag iparosodott mezővársookban (Csákvár, Makó, Szentes stb.) kb. minden 20. családfő, míg a legiparosodottabb mezővárosokban (Pápa, Gyöngyös, Miskolc) kb. minden 5. családfő foglalkozott kézművességgel. (Szabad királyi városokban minden negyedik-harmadik családfő.) Az iparágak megoszlása a városok fejlettségi foka szerint 14—50 között változott, s a XIX. század elején lényegében nem haladta túl a XV—XVI. századforduló állapotát. A céhek mesteremberei osztályhelyzetüket tekintve jobbágyok (telkes, házas, ill. házatlan zsellérek) voltak. Szép számmal találhatunk azonban közöttük deklasszált nemesi elemeket is. Nemzetiségi megoszlásuk ma még felderítetlen. Választ erre a kérdésre adni igen nehéz feladat. Az általunk ismert adatok csupán számszerűséget jelölnek meg, de nemzetiségi hovatartozást nem említenek. Valószínű, hogy a nemzetiségi megoszlás megfelel az illető település átlagos nemzetiségi viszonyainak. Feltehetően a magyarlakta mezővárosok iparűzőinek nagyobb része magyar ajkú volt, de a „finomabb" mesterségek művelői, mint pl. órások, lakatosok, puskaművesek, kőművesek stb. többnyire nem voltak magyarok. A kiváltságlevelek nyelve, szövege nem ad biztos támpontot. Mint arra már utalás történt, a mezővárosi és falusi kézművesek az iparűzés mellett mezőgazdasági termeléssel és állattenyésztéssel is foglalkoztak. Az Alföldön és a Dunántúlon mesterek körében kedvelt foglalkozási ág a szőlőművelés is. A szűk belső piac, majd később az osztrák áruk fokozódó versenye a megélhetés eme forrására kényszerítette őket. A mesterség űzése a későszi és téli hónapokra maradt. A kézművesek és az ipari munkát végző töredéktelkes jobbágyok és zsellérek között így nem volt éles határvonal. De éppoly nehéz elválasztani céhmestereket a falusi és háziiparosoktól. (Tápé községben 1828-ban egyetlen kézművest sem találtak a számláló biztosok, noha minden háznál szőttek gyékényt.)

A paraszt- és háziiparosokkal a tanulmány nem kívánt foglalkozni, csupán annak megállapítására szorítkozott, hogy ezek helyzete rosszabb volt a céhmesterekénél, s míg a céhmesterek megrendelésre dolgoztak, a céhenkívüliek (kontárok) inkább tömegfogyasztási cikkeket állítottak elő. A kézművesek anyagi helyzetük alapján nagyjából három réteget alkottak. A jómódú mesterek csekély számú csoportjával szemben az egyedül dolgozó vagyontalan kézművesek viszonylag nagyszámú és folytonosan növekvő rétege állott. (Utóbbiak az iparűzők több mint 40%-át tették ki.) Közöttük helyezkedett el a lakóházzal, kis műhellyel, néhány kapából álló szőlővel, egy-két háziállattal és kevés értéket képviselő szerszámmal rendelkező középréteg. A vagyonosabb kézművesek a meggazdagodás forrását a mezőgazdaságban látták. Idősebb korban műhelyüket fiukra, vejükre hagyták, és földjükből, vagyonukból éltek. A nagyobb pénztőkével rendelkezők száma csekély volt. A mezővárosi céhes ipar tőkehiánya miatt nem válhatott sem a tőkés kooperáció, sem a manufaktúra alapjává, annál kevésbé, mivel a mezővárosi kézművesség annyira sem tudott megbírkózni a külföldi gyáripar erős s a hazai tőkésipar méginduló versenyével, mint a szabad királyi városok céhes ipara.

A céhes mesterek és legények közötti osztályellentétek a XVIII. század második felétől a külföldi tőkés ipar versenye következtében fokozottabb mértékben kiéleződtek. A belső verseny kiküszöbölése érdekében a kontárok céhbejutását és a legények mesterré levését a legkülönbözőbb akadályok állításával nehezítették meg. A XVIII—XIX. század fordulója tele van az elkeseredett legények „összeszövetkezésével". A szervezkedők elleni megtorlások között gyakran a halálbüntetések kilátásba helyezését is megtaláljuk, egyeseket a hatóságok segítségével katonai szolgálatra kényszerítettek. Az inasok helyzete a legények sorsánál is nehezebb volt.

A belső verseny kiküszöbölése a céhmonopólium megszerzésére irányult. A kontárok és legények számának erőszakos meghatározása, a nyersanyagok önkényes elosztása, a szerszámok mennyiségének és minőségének megkötése párosulva a vallási türelmetlenséggel, a monopolista tendenciák mindmegannyi eszközei voltak. Az 1731. évi rendelet, majd Mária Terézia 1761. évi céhszabályzata kötelezővé tette a nem katolikus céhbeli mesterek számára a katolikus ünnepek megtartását. Ez utóbbi rendelet alapján protestánsok önálló céhet nem alapíthattak. A protestánsok harca — lassan támogatást nyerve a liberális nemességtől és a liberálisabb valláspolitikát folytató államhatalomtól —

az 1781. évi türelmi rendelet 5. pontjában, majd az 1805. és 1813. évi céhszabályrendeletekben regisztrálódott. Ettől kezdve a céhszervezetek vezetésében az arányok kialakulásáért folyik a vita az egyes felekezetek között. A céhmonopóliumokért folytatott harc ideológiai köntösét végleg levetette.

A céhek elkeseredett harca a kereskedelmi tőke és a zsidó kézműiparosok ellen irányult leghevesebben (ld. a céhes kézművesek 1774. évi első országos kongresszusát). A zsidó kézműiparosok tönkretevésének vágya abból táplálkozott, hogy ezek egyben kereskedők is voltak. A zsidó mesterek önálló céhek felállításával, céhkiváltság megszerzésével igyekeztek maguk számára védelmet biztosítani. Törekvéseik azonban sehol sem vezettek eredményre. Az uradalmak és a vármegyék ebben a harcban a zsidó kézművesek oldalán álltak, mert a szakképzett iparosok számának növekedése az olcsóbb és jobb minőségű áruk nagyobb tömegével állott egyenes arányban. A liberális nemességnek ezen álláspontja az ipar szabadabb, kapitalista fejlődése előtt egyengette az utat.

A mezővárosi és falusi céhek kontárok elleni küzdelme a XIX. század elejétől vált központi kérdéssé. A kontárok száma a zselléreskedéssel párhuzamosan országszerte növekedett. Akik a mezőgazdaságból megélni nem tudtak, üres idejükben és télen valamilyen ipari munkával próbálták magukat fenntartani. A „parasztfaragók" és más „tanulatlan" iparűzők a céhek támadásainak elsődleges céltáblái voltak. Az ellenük folytatott elkeseredett harc azonban a céhen kívüli „szabad ipar" fejlődését megakadályozni nem tudta. Mivel a céhen kívüli szabad ipar a kapitalista fejlődés letéteményese volt, minden a reakciós céhrendszer elleni küzdelem pozitív értelmet kapott a polgári haladás és a nemzeti függetlenség kivívásáért folytatott harcban.

Az 1848-as forradalom előtti évtizedekben a vármegyék egységesen állást foglaltak a céhek monopolista törekvéseivel szemben, s mindenütt a kontárokat támogatták. Rámutattak a céhrendszer idejétmúlt, a hazai ipar fejlődését gátló szerepére, a céhrendszer megreformálását, illetőleg a céhek eltörlését kívánták. A kérdés megoldását az országgyűléstől várták. Bár a Helytartótanács néhány helységben kivételesen engedélyezte a kontárok működését, az udvar Magyarországon fenn akarta tartani a céhrendszert. A megyék viszont a céhekben látták a hazai ipar fejlődésének és így „a nemzet felemelkedésének" egyik legfőbb akadályát.

A céhek felszámolásáért vívott harc kezdetei egybeesnek a feudalizmus mélyreható válságának a kialakulásával. A céhek megreformálásának, ill. eltörlésének kérdése először az 1790—91-es országgyűlés által kiküldött kereskedelmi bizottság javaslatai során vetődött fel. A bizottság úgy vélte, hogy a mesterség elnyerését gátló akadályokat el kell törölni és minden kézművesnek, így a céhenkívülieknek is biztosítani kell mesterségük gyakorlásának jogát az ország minden helységében legénység és inasok nélkül, de a céhrendszer tervszerű reformjának javaslatán nem mentek túl. A későbbi országgyűlések (1802, 1811—12, 1827, 1843—44) hasonlóképpen foglaltak állást. Az 1840. évi 17. tc. azonban a „gyárakat" a céhszabályok alól mentesítette. A céhrendszer fejlődést gátló, elavult voltát nemcsak a reform hívei, hanem a konzervatívak is felismerték, sőt az 1840-es évek közepén már a Helytartótanács és a kancellária is tervezte a magyarországi céhrendszer megreformálását. Gr. Zichy Ferenc elnöklete alatt albizottságot küldött ki 1845 januárjában a céhügyek rendezése céljából. Az albizottságnak 1848 februárra kellett elkészítenie „Ipari rend" tervezetét. A céhrendszer eltörléséről nem volt szó, de meg akarták szüntetni pl. a zárt számú céheket, s a céhes helyeken kívül is lehetővé kívánták tenni a céhenkívüliek iparűzését — hatósági engedély mellett.

A céhrendszernek évtizedek óta sürgetett reformját sem az országgyűlések, sem a kormányszervek nem tudták végrehajtani. Csak a Klauzál-féle 1848. június 9-i céhszabálymódosító rendelet mondta ki többek között, hogy saját képére bárki, bárhol, szabadon dolgozhat — segédek nélkül. Ez az intézkedés szabaddá tette az utat előtt a nagyszámú mezővárosi és falusi kontár előtt is, akiknek eddig a kizáró céhmonopóliumok megakadályozták mesterségük gyakorlását.

Az értekezés befejező részében szerző 40 vármegye csaknem 100 mezővárosi és falusi céhének jegyzékét közli 1815—1845 között, valamint a Pest és Veszprém megyei céhek korábbi (XVI—XVIII. századi) privilégiumait is. A céhjegyzék közlését a Szádeczky-féle céhlajstromban található sok hiányosság és félreértés tette szükségessé.

Makkai László opponensi véleményében elmondta, hogy bár a magyarországi céhrendszer történetének utolsó, hanyatló szakaszát alapvető vonásaiban Mérei Gyula és mások tanulmányaiból már ismerjük, jelölt mégsem választott felesleges témát, mert éppen a mezővárosi és falusi céhek fejlődéséről tudunk legkevesebbet, holott ezeknek ismerete nélkül a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet hazai problematikája nem tisztázható megnyugtatóan. A disszertáció elég hosszú időt ölel át ahhoz, hogy témáját fejlődésben láttassa. A korszakon belül viszont több szempontból is leszűkí-

tette a témát. Hogy a cikkek kultúrtörténeti vizsgálatát mellőzte, azzal még egyet lehet érteni, hiszen a régi céhtörténeti művek túlságosan is ezekre irányították az érdeklődést. Viszont kifogásolható, hogy témáját térben a töröktől felszabadított területekre és azok közvetlen szomszédságára korlátozta, ezen belül is lemondva a szabad városok céhes iparának tárgyalásáról. Ezzel a területi szűkítéssel eleve lemondott olyan eredményekről, amelyek csak az országos összképből deríthetők ki. Ezért az értekezést csak mint részmonográfiát értékelhetjük.

Ezeken a magaszabta korlátozásokon belül szerző jó munkát végzett. Az igen bőséges, túlnyomórészt levéltári forrásokra támaszkodó értekezést a marxista-leninista történettudománynak a céhrendszerről szóló általános tanításai, ezeken belül különösen Lenin útmutatásai és a magyar marxista szakirodalom megállapításai alapján írta meg. A szerző eredményei részleteiben fejtik ki és addig ismeretlen adatokkal támasztják alá, amit az eddigi kutatás a magyarországi céhes ipar válságáról általában kiderített. Különösen ki kell emelni azt a finoman elemzett képet, amit szerző a különböző országrészek iparosodásának üteméről ad. A XVIII. század a mezővárosi, a XIX. század első fele a falusi céhesedés virágkora, de ezen az általános helyzetképen belül jellegzetes eltérések mutatkoznak, akár a Dunántúlt, akár az Alföldet, akár a Délvidéket nézzük. Jó megfigyelésre vall annak felismerése, hogy a céhes ipar hanyatlása hamarabb mutatkozik meg a mezővárosokban, főleg a Dunántúl nyugati részén és Pest-Buda környékén, ott ugyanis a tőkés ipar versenye a legközvetlenebbül hat. A mezőgazdaság és ipar szétválása bonyolult problémájának megoldásához ad közvetlenül segítséget a szerző, amikor gondos elemzés alapján kimutatja, hogy a XIX. század első felében a falvak és a fejletlenebb mezővárosok iparosságának mintegy felét lehet ipari főfoglalkozásúnak tekinteni, a fejlettebb mezővárosokban pedig ez az arány az iparosoknak az összlakosságon belüli arányszámával együtt növekszik.

A mezővárosi és falusi kézművesek vagyoni tagozódásának elemzésekor szerző arra a fontos következtetésre jutott el, hogy a céhmesterek zöme, mintegy fele, házacskával, kis darab szőlővel, néhány háziállattal rendelkezik, de egyedül, legfeljebb egy legénnyel dolgozó szerény kisiparos volt. A további 30% egészen szegényen, két keze munkájából élő házatlan zsellérként tengette életét. A megmaradó 20% volt a vagyonos réteg (3—12 legényt foglalkoztatva), de életük főcélját az iparban szerzett vagyonuk szőlőkbe, szántóföldekbe való fektetésében látták. A magyarországi céhes ipar válsága az ipar és a mezőgazdaság viszonya tekintetében abban mutatkozott, hogy az elszegényedő mezőgazdasági népesség beáramlott az iparba, s a kontárok számát gyarapította, míg a vagyonosabb céhmesterek igyekeztek az iparból kiválni és a mezőgazdaságban érvényesülni.

Helyesen látja a továbbiakban a szerző a bécsi kormány és a magyar uralkodó osztály eltérő álláspontjának okait a céhrendszer megítélése tekintetében. A jó és olcsó ipari árukhoz ragaszkodó nemességnek nem volt érdeke a céhrendszer fenntartása, s márcsak azért is védelmezték a kontárokat, mert a feudális mezőgazdaságból fakadó nyomort és társadalmi feszültséget a zselléreknek az iparba áramlása részlegesen és időlegesen levezette.

A disszertáció azonban nem mentes a fogyatékosságoktól. Mindenekelőtt az tűnik szembe, hogy a téma kevésbé van beágyazva a szélesebb összefüggésekbe, s a céhes iparon kívüli gazdasági és társadalmi problémák éppen csak hogy érintve vannak. Márpedig a magyarországi céhesedés a mezőgazdasági árutermelés során bekövetkező paraszti differencializálódás egyik függvényeként tudható be. Vagyis végső fokon a jobbágy—földesúr viszony határozza meg — amiről kevés szó esik az értekezésben. Ezért szorul háttérbe az antifeudális osztályharc ábrázolása, jóllehet ennek a falusi és mezővárosi iparosok is részesei voltak. Másik hibája, hogy nem foglalkozik a falu és a mezőváros belső társadalmi feszültségével, pedig köztudomású az az ellentét, amely a gazdag és szegény elemek között fennállott. Így nem tudjuk meg: miyen szerepet játszottak ezekben a küzdelmekben a parasztiparosok. Különösen figyelemreméltó a piac kérdésének elhanyagolása és az egyes iparágak fejlődése összehasonlító vizsgálatának hiánya. Már pedig az osztrák tőkés ipar versenye nem egyformán hatott az iparágak helyzetére (ld. textilipar — feldolgozó iparágak). Az olvasó szívesen olvasna a céhesipar technikai színvonaláról, ami különösen fontos és jelentős a céhes ipar és a manufaktúra viszonyának felderítésében.

Sinkovics István opponensi véleményében megállapította, hogy a disszertáció egyik főerőssége a gazdag levéltári anyag. Az anyaggyűjtés a teljesség igényével lépett fel, így kiterjedt a vidéki levéltárakra is, elsősorban a Pest megyei és a Szegedi Állami Levéltárra. A feldolgozás befejező részében közölt céhjegyzék azonban, bármennyire is nagy munka fekszik benne, nem tekinthető teljesnek. Hiányossága, hogy 1815-től sorolja

fel a céhleveleket, aminek az az oka, hogy a korábbi időkről nincsen olyan összefoglaló írás, mint a szereplő Liber Caehalium.

A forrásanyag értékelésében szerző segítséget talált a magyar fasizmus fiatalon elhalt áldozata, Ungár László ma is jól használható tanulmányában (A hazai céhrendszer bomlásáról, Századok, 1938) és Mérei Gyula kutatásainak eredményeit összegező munkáiban. Az így nyert szempontok felhasználásával a céheket nem önmagukban vizsgálta, hanem mögöttük egy ipar fejlődését igyekezett megrajzolni. A céhek fejlődését, azoknak ütemét — az ország egyes területein — szerző igen differenciáltan ábrázolja és jó érzékkel festi a céhek bomlását is, amely a szabad királyi városokból indult ki. A bomlás okait azonban főleg az osztrák tőkés ipar hatásának tulajdonítja, holott a meginduló hazai tőkés fejlődés is bontogatja szárnyait.

A hazai és az osztrák tőkés ipar bomlasztó hatását azonban sokkal világosabban meg kellene különböztetni. Az előbbi ugyanis az ország gyarmati kiaknázásának eszköze, az utóbbi pedig a feudalizmusból való kibontakozás jele.

A munka pozitívumai mellett nem lehet elhallgatni annak fogyatékosságait. Mindenekelőtt a bizonytalan területi elhatárolás esik kifogás alá. Szerző főleg a volt török területek ipari fejlődését kívánta bemutatni és betekintésszerűen foglalkozott a Dunántúlon és Alföldön kívüleső területekkel. A kitekintés azonban csak akkor enyhítette volna a szűk területi elhatárolás korlátait, ha az megalapozottan történt volna. Szerző ugyanis csak azért foglalkozott ezekkel, mert a volt török területek mezővárosai és falvai gazdasági kapcsolatban voltak velük, és céhszabályzatukat tőlük kölcsönözték. Ilyen meggondolással a szabad-városi céhekre is ki kellett volna terjeszkednie, mert azok céhszabályai is mintául szolgáltak. A szabad városok céhes fejlődését feltétlenül érinteni kellett volna, márcsak azért is, hogy az egyező és az eltérő jegyeket meg lehessen állapítani.

Az értekezés időhatárai is problematikusak. 1686, Buda visszafoglalásának éve előtt is voltak a török területeken céhek — amire egyébként maga a szerző is utal. Ugyancsak kellett volna foglalkoznia a céhrendszer 1848 utáni haldoklásával, vagyis a még hátralevő közel negyed évszázaddal. Legalább érinteni kellett volna a kézműves ipar hanyatlását 1872-ig, a céhek megszűnését kimondó ipartörvényig.

A mezővárosi és falusi céhek általános értékelése tekintetében kifogásolta, hogy Eperjessy a céhek XVIII—XIX. századi történetét teljesen negatívan értékeli. A céh ugyanis bizonyos szintet állított az ipari termelés elé, megszervezte az utánpótlás nevelését, szabályozta az árakat stb. Az ipar fejlődését mindezzel nyilvánvalóan elősegítette. Csak később, a feudális piaci körzetek kiszélesedésével, a feudális társadalom bomlásával, a tőkés termelés csíráinak növekedésével váltak a céhek az ipari fejlődés akadályaivá. A céhek monopóliumra irányuló törekvése, a céheknek a kontárokkal szembeni elzárkózása, a termelőerők akadálya, de csak egyik akadálya volt. A főakadály a tőkefelhalmozás elégtelenségében rejlett: nem alakulhattak manufaktúrák és gyárak, amelyek felszívhatták volna a nincstelen tömegeket. Kossuth pl. a nincstelen tömegek problémájának megoldását — helyesen — a gyáriparban és a feudális jobbágyviszonyok megszüntetésében látta. Mert ahogy emelkedik az ipari fejlettség, úgy gyorsul a céhek bomlása. A kettő között nincs ellentmondás.

A másik kérdés, amiben opponens a szerzővel nem értett egyet: a nagybirtok és a céhek kapcsolata. A nagybirtokosoknak az volt a céljuk, hogy a forgalmat a saját birtokaikra irányítsák és ennek a hasznát lefölözzék. A kiváltságokkal a birtokos objektíve előmozdította a mezővárosok fejlődését, de egyúttal szűkítette a szabad városok eladási körzetét, és városfejlesztő tevékenysége csak bizonyos határig terjedt, addig, amíg a városok nem igyekeztek kiszabadulni a földesúri fennhatóság alól.

Barta István felszólalásában a dolgozatot — az opponensekhez hasonlóan — jelentős, értékes alkotásnak jellemezte. Hiányosságként említette meg, hogy kevésbé részletesen foglalkozik a céhkérdéssel mint gazdasági, társadalmi problémának a jelentőségével, holott ez a probléma a magyar polgári reformmozgalom fegyvertárában jelentős súllyal szerepelt akkor, amikor a magyar polgári átalakulásért folyt a harc. Felhívta jelölt figyelmét, hogy 1791-ben, majd 1827-ben a kommerciális bizottság a maga kebelén belül a céhek eltörlése mellett foglalt állást, csak az összbizottság konzervatívabb elemeinek befolyására született meg a javaslat az eltörlés ellen. A megyei liberális nemesség céhellenességét nemcsak gyakorlati szempontok irányították: az európai liberális elméleti irodalmat elég jól ismerték s meglehetősen jól is alkalmazták a hazai valóságra.

Berend T. Iván is nagyon jó és alapos munkának tartotta az értekezést, de véleménye szerint a disszertáció csak nyerne azzal, ha szerzője kiszűrné a sok felesleges adatot, ami terjengőssé teszi.

Eperjessy Géza az opponensek véleményében elhangzott kritikai észrevételek nagy többségét magáévá tette. A területi leszűkítés problémáját maga is érezte. A nehéz-

ség többek között abból adódott, hogy a hozzáférhető forrásanyag feldolgozását egyelőre gyakorlatilag le nem küzdhető akadályok nehezítik. Másrészt az egyes tájegységek külön gazdasági, társadalmi egységeket jelentenek. Annak eldöntése, hogy földrajzilag és történetileg mik tartoznak az egyes gazdasági tájegységekbe, elég bonyolult feladat. Megemlítette Tiszaújlak esetét, amely földrajzilag az Alföldhöz tartozik, de nem került török fennhatóság alá. Bizonyos térbeli és időbeli leszűkítés szükséges voltát mégis kiemelte, mivel a hazai ipartörténet e kevésbé ismert fejezetének vizsgálata szélesebb és lényegében fel nem dolgozott forrásanyag tanulmányozását kívánja meg.

A dolgozat egyik gyengéjeként említették az opponensek a példák és adatok felesleges halmozását. Kétségkívül kevesebb adat alapján is lehetett volna általánosítani. A mennyiségi változásoknál a diagramok, grafikonok, térképek alkalmazása a szemléletességet emelte volna. Eperjessy hangsúlyozta, hogy ezeket az észrevételeket dolgozata végleges formájának kialakításánál feltétlenül figyelembe veszi.

A tartalmi kérdésekkel kapcsolatos bíráló megjegyzéseket Eperjessy Géza általában elfogadta. Fenntartotta azonban azt a véleményét, hogy a XVIII. század második felétől kezdve a mezővárosi és falusi céhek alakulása nem segítette elő a társadalmi munkamegosztás fejlődését, s ezért, valamint más okok miatt, nem lehet ezeket a céhalakulásokat haladóknak tekinteni. Nem ért egyet azzal, hogy a hazai céhek megítélése a török kiűzésétől 1848-ig dolgozatában egyértelműen negatív volna, de hangsúlyozta, hogy a XVIII. század közepétől kibontakozó válság a céhesiparban, a céhek monopolisztikus törekvései (árdrágítás, kontárok elleni harc) a fejlődés akadályai voltak. Ugyanúgy nem fogadta el, hogy foglalkoznia kellett volna a céhek 1848 utáni történetével is. Megítélése szerint ez olyan nagyjelentőségű, bonyolult kérdés, aminek külön tanulmányt kell szentelni. Egyetértett viszont azon bíráló megjegyzéssel, hogy a témát szélesebb gazdasági és társadalmi összefüggésbe kellett volna ágyaznia és ki kellett volna térnie a piaci körzetek alaposabb vizsgálatára. Végül megállapította, hogy a téma e feldolgozását nyilván csak előtanulmánynak lehet tekinteni, és későbbi kutatásai szerény eredményeivel szeretne hozzájárulni az újabbkori várostörténet számos fontos kérdésének tisztázásához.

A Bizottság elismerve és hangsúlyozva a nagy forrásanyagra támaszkodó és a marxizmus–leninizmus szellemében megírt értekezés eredményeit, javasolta, hogy a Tudományos Minősítő Bizottság Eperjessy Gézának a történettudományok kandidátusa címet ítélje oda.

II

Józsa Sándor „Az Osztrák-Magyar Monarchia Kína-politikájának főbb kérdései" c. kandidátusi disszertációja a Monarchiának a kínai boxerlázadás leverésében betöltött szégyenteljes szerepével foglalkozik. Bár a Monarchia nem tartozott a nagy gyarmathatalmak közé, mégis, mint nagyhatalom kisebb-nagyobb mértékben szereplője volt a távol-keleti eseményeknek is.

Az értekezés bevezető része röviden foglalkozik az Osztrák-Magyar Monarchia 1900 előtti kínai politikájával. Megállapítja, hogy a többi állam hittérítőihez hasonlóan, már a XIV. században megfordult Kínában Eskandélyi Máté budai szerzetes, majd később a XVII. században a jezsuita Gruber János. Magyar világi ember csak a XIX. század közepén jutott el Kínába. Legjelentősebb személyiségek a világiak közül gr. Széchenyi Béla és gr. Zichy Jenő, akik semmivel sem voltak haladóbbak német, angol vagy osztrák kollégáiknál, mégis elítélték a nagyhatalmak brutális gyarmatosító politikáját, ha nem is olyan mértékben, mint ahogy azt Kossuth tette az angolok ópiumháborúja idején.

A Monarchia és Kína között az első hivatalos kapcsolat az 1869-es kelet-ázsiai expedíció nyomán jött létre, amikor a két állam kereskedelmi és hajózási egyezményt kötött. Az osztrák-magyar uralkodó köröket, akik az egyezménytől a mesés kínai piaclehetőségek kitárulását várták, csakhamar lehűtötte a Monarchia tőkeszegénységéből fakadó tehetetlensége, amely az angol és egyéb nagyhatalmi tőke mellett nem adott lehetőséget az annyira kedvező, privilegizált helyzet kiaknázására. Bár az expedíció tudományos eredménye kétségkívül jelentős volt, a gazdasági kihasználás területén csakhamar bebizonyosodott, hogy a Monarchia nem tudott beleszólni a kínai paraszt-vászon és a gépekkel szőtt külföldi (angol) vászon élethalálharcába.

A 90-es évektől néhány kísérlet figyelhető meg a Monarchia gazdasági expanziójának fokozása érdekében. Már 1899-ben felvetették osztrák uralkodó körök egy kínai settlement megszerzésének gondolatát, majd utána több rendszeres hajójáratot

indítottak a Távol-Kelet felé, de a kínai kereskedelmet támogató állami szubvenciót nem bírta el a kincstár.

A boxerfelkelés előestéjén a Monarchia kínai pozíciói nemzetközi szempontból alig játszottak szerepet. A kínai népnek ez a hatalmas antiimperialista, haladó felkelése mégis arra ösztönözte a Monarchiát, hogy pusztán nagyhatalmi presztizsből a katonai intervenció útjára lépjen. 1900. június 2-án, majd 7-én a Távol-Keleten tartózkodó Zenta cirkáló tengerészkülönítményeket tett partra Peking ellen, más egységek pedig június 15-én és 17-én a tangkaui pályaudvar és a bakui erődök elfoglalásában vettek részt a németek oldalán. Később Ferenc József a Mária Terézia csatahajó után újabb két hadihajót vezényelt Kínába és létrehozták a Monarchia távol-keleti hajórajá t.

Augusztusban hosszas harcok után elesett Peking, és az újonnan partra tett 3 osztrák-magyar hadoszlop a felkelők elleni büntetőhadjáratokban „jeleskedett". A katonai beavatkozás teljes mértékben a német nagyhatalmi politika függvénye volt, amely a Monarchia Dreibundhoz való hűségét demonstrálta.

A Monarchia 30 millió koronás jóvátételt és Tiencsinben egy értéktelen settlementet kapott. Kína 1914 augusztusában, amikor a központi hatalmak ellen belépett a világháborúba, a jóvátételt semmisnek nyilvánította és megszüntette a tiencsini settlementet.

Mi volt a magyar uralkodó osztályok álláspontja a Monarchia beavatkozásáról? Az osztrákbarát kormány, élén Széll Kálmánnal, híven követte az osztrák uralkodó körök külpolitikáját. A mögötte álló csoport, amely hűséges kiszolgálója volt az osztrák és német imperialista érdekeknek, az ellenzék támadásai miatt mégis arra kényszerült, hogy bizonyos mérsékletet tanúsítson. A 48-as függetlenségi ellenzék „a nincs belőle hasznunk" elve alapján a „mérsékelt beavatkozás" hívének vallotta magát. Egyedül a szociáldemokraták emelték fel tiltakozón szavukat.

A disszertáció befejező részében egyértelműen elítéli az Osztrák-Magyar Monarchia katonai intervencióját a hazáját védő kínai nép ellen. Ez az intervenciós politika is világosan megmutatta, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia a német imperializmus függvényeként, de ugyanakkor saját imperialista ábrándjait is kergetve, nem habozott a szabadságért küzdő kínai nép leverésében visszataszító, brutális szerepet vállalni.

Dr. *Csongor Barnabás*, a nyelvészeti tudományok kandidátusa, opponensi véleményében elismeréssel adózott Józsa Sándor értekezéséről. Megállapította, bár tudott dolog, hogy a Monarchiának komoly gyarmatosító törekvései és lehetőségei nem voltak Ázsiában, s a boxerlázadás leverésében is inkább diplomáciai és presztizsokokból vett részt, a disszertáció eme jelentéktelennek tűnő témája összes történész-lehetőségeit ki tudja bontakoztatni a szerző. Érdeme mindenekelőtt nemcsak a főkérdés kimerítő és helyes elemzésében, hanem a kínai belső helyzet újszerű és figyelemreméltó ábrázolásában rejlik. A dolgozat megírásánál kétségkívül nehézségként jelentkezett az említett felkelés ma már könyvtárra menő irodalma, nehézségként azért, mert éppen a hazai könyvtári ellátottságot tekintve, nehéz volna érdemben valamit is hozzáadni. A szerző éppen ezért helyes ítélettel nem erőszakolta a minden áron való teljességet. Bár a kínai viszonyok ábrázolása — mint azt említette — újszerű, az olvasóban mégis hiányérzet támad, olyan érzés, amely önkéntelenül is többet várna a disszertációtól. Az olvasónak hiányérzete támad más vonatkozásban is. Nem világos az, miért tud a maroknyi imperialista védősereg hevenyészett védőszáncok mögött két hónapig ellenállni a túlnyomó számban levő kínaiak ostromának. Szerző szerint az ostromlók célja „inkább az idegenek sakkban tartása, mint kifüstölése volt". Ezt nem ártott volna bővebben kifejteni, mert így, közelebbi magyarázat nélkül, nem érthető.

A dolgozat érdemi része azonban igen meggyőzően mutatja be a Monarchia kelet-ázsiai kereskedelmi kapcsolatának vérszegény voltát. Nem kevésbé hű képet fest az osztrák-magyar diplomácia távol-keleti lépéseinek magyar visszhangjáról, sőt arról a körülményről, hogy a közös külügyminisztérium számos esetben a magyar kormány tudta nélkül cselekedett, s ezért a magyar kormány egyáltalán nem tiltakozott. Az értekezés meggyőzően mutatja be az osztrák-magyar imperializmus csatlós, a német imperializmustól függő politikáját, amely végeredményben a Monarchia intervencióját kiváltotta.

Összegezve, opponenes megítélése szerint a disszertáció önálló kutatásokon alapuló, sikeres mű, melynek alapján szerzője a kandidátusi fokozat elnyerésére érdemes.

Ezután *Gonda Imre* a történettudományok kandidátusa fejtette ki opponensi véleményét. Feladatát elsősorban abban látta, hogy a disszertáció azon megállapításait vizsgálja, amelyek a boxerfelkelés európai, vagy méginkább osztrák-magyar összefüggéseire vonatkoznak. Ez a feladat igen nehéz, különösen a Monarchia esetében. Míg ugyanis a kínai függetlenség kérdésében a nagyhatalmak állásfoglalása szinte egy-

értelmű volt, addig ez a Monarchiánál csak bizonyos korlátozásokkal állapítható meg. Józsa Sándor érdeme, hogy a Monarchia kína-politikájának mozgató rugóit és kialakulását a mai magyar történettudomány színvonalán feltárta, s munkája úttörő jellegénél fogva újkori történetünk egyik homályos pontjára igyekezett világosságot deríteni.

A kínai boxerfelkelés az újkori egyetemes történelem azon rengései közé tartozott, amelyek Lenin szerint is az ebben az időben születő imperializmus véres világrajöttét hirdették. A felkelés egyben az imperialista nagyhatalmak olyan hadmozdulatait váltotta ki, amelyek a későbbi imperialista blokkok végleges kialakítása irányában hatottak. Az imperializmus első megnyilvánulásainak részletes ábrázolása vagy jellemzése azonban sajnálatos módon hiányzik a disszertációból. Ez a munka egyik legfőbb hiányossága. Ebből következően az ábrázolt események hátterének megrajzolása is elnagyolt, különösen kitűnik ez, ha a német imperializmus jellemzéséről van szó. A szerző nem foglalkozik az annyira fontos Kiau-Csau „bérbevételével" kapcsolatos, 1897-ben megkötött szerződéssel, noha, mint ismeretes, a német imperializmus itt megnyilvánuló agresszivitása nem kis mértékben hatott egyrészt az imperialista hatalmak érdekszféra-politikájának kialakulására, másrészt a kínai népi mozgalmak idegenellenes élének kibontakozására. A német imperializmus politikája meghatározó jellegű volt a Monarchia Kína-politikájára. A Monarchia részéről történt bekapcsolódás a boxerfelkelés leverésébe egy véres agressziós tüntetésben való csatlósi részvétel volt. A Monarchiának semilyen gazdasági érdeke nem kívánta a „Kína-politikát". A Kína iránti közömbösség a gazdasági fejletlenségből fakadt, és nem a gyarmatosító politikának szólt. A disszertáció IV. fejezete a boxerfelkelés jellemzését tartalmazza olyan színvonalon, amely bármely marxista történész dícséretére válnék.

Mindent egybevetve, Gonda Imre Józsa Sándor kandidátusi disszertációját színvonalas és érdekes tudományos munkának értékelte, amely gyarapítja magyar marxista történettudományunk sokrétűségét és színességét, és kérte a Bírálóbizottságot, fogadja el a disszertációt.

Józsa Sándor opponensei elhangzott bírálatára válaszolva hangsúlyozta, hogy munkája fő céljának nem a tárgyalt korszak és ezen belül a boxer-felkelés időszakának nemzetközi politikai háttere és a kínai császárság haláltusája drámai folyamatának ábrázolását tekintette, hanem főleg arra törekedett, hogy az ebben a történelmi folyamatban epizódszerepet játszó Osztrák-Magyar Monarchiára irányítsa a reflektorfényt. A nemzetközi összefüggések széleskörű feltárására többek között azért nem tartott igényt, mert a jelzett kérdéskomplexummal számos, hazai kiadásban is megjelent, nagyigényű munka részletesen foglalkozik. Kétségtelen azonban, hogy a német imperializmus távolkeleti agresszív politikájának bővebb elemzése jobban érthetővé tette volna a Monarchia Kína-ellenes politikáját s annak csatlós jellegét. Ami W. Walternek a Die Neue Zeitben kifejtett és Gonda Imre által egyetértőleg idézett azon nézetét illeti, hogy ti. Németország 1897-es Csiau-csoui akciójának semmiféle jelentősége nem volt a Kínával kapcsolatos német gazdasági érdekek szempontjából, Józsa Sándor erősen vitatta. Németország ugyanis Csiau-csoui erőszakkal megszerzett bázisára támaszkodva csaknem az egész Santung tartományt félgyarmattá tette. 1897-től pedig oly erőszakossággal látott hozzá kínai pozíciójának rohamos kiszélesítéséhez, hogy a Santungban elkövetett brutalitások nagymértékben közrejátszottak a boxerfelkelés kirobbanásához, sőt az sem véletlen, hogy a felkelés tűzfészke éppen Santungban volt. Gonda Imre hiányolta a boxer felkelés magyar politikai visszhangjának elemzését. Jelölt úgy vélte, hogy opponense egy kicsit többet kívánt, mint ami visszhang a valóságban volt. Abban viszont elismerte opponense igazát, hogy dolgozatában nem tért ki a felkelés ausztriai reflexiójára. Megítélése szerint nemcsak az osztrák, hanem csehszlovák, délszláv vagy a nagyhatalmak, elsősorban Németország viszonylatában is meg kell vizsgálni a kérdést. Csongor Barnabás véleményét elfogadva megjegyezte, hogy a pekingi követségi negyed ostromával kapcsolatban felhozott kifogása jogos, mert a dolgozatban nem adta kellő magyarázatát a maroknyi imperialista védősereg két hónapos sikeres harcának a számbelileg fölényben levő felkelőkkel szemben. Ennek oka a kínai császári udvar kétkulacsos politikájában keresendő: miután a felkelőktől éppúgy félt, mint az idegenektől, mindig az ellen fordult, amelyiknek pillanatnyi felülkerekedésétől tartott.

A Bírálóbizottság, kiemelve a munka újszerű, tudományos eredményeit, elismerve annak úttörő jellegét, javaslatot tett a TMB-nak, hogy Józsa Sándor részére a történettudományok kandidátusa fokozatot ítélje oda.

*

III

Ságvári Ágnes „A Magyar Kommunista Párt pártépítő és politikai tömegmunkája Budapesten (1945—1947)" c. értekezésében a forradalmi munkásmozgalom és a Magyar Kommunista Párt 1947. évi tevékenységének néhány fontos kérdésével foglalkozott. Ezek a kérdések a fővárosi kommunista mozgalom tömegmunkájának fő területeit érintik, és következtetései az azokból levonható elvi tanulságokat vázolják. A vizsgálat módszerének középpontjában az a kölcsönhatás áll, amely a dolgozó osztályok tudatában végbemenő politikai erjedés és a párt ideológiai, politikai arculatának alakulása között érvényesült. Aktuális mondanivalója, hogy a tárgyalt időszak sajátosságai a későbbi évek társadalmi életében is éreztették hatásukat és meghatározó jelentőségűek lettek a MSZMP mai munkastílusának kialakulásában és elterjedésében.

A MSZMP Párttörténeti Intézetében őrzött korabeli iratok, a nagyszámú sajtó- és propagandatermék és az eddig kevésbé kiaknázott visszaemlékezések gazdag anyagát felhasználó értekezés négy fő részre oszlik. A disszertáció első részében az 1945 januártól 1945 májusig eltelt öt hónap legfontosabb kérdéseit tárgyalja a szerző. Mint ismeretes, az az időszak az illegalitásról a legálisra való áttérés kemény feladatait állította a kommunisták elé. A szervezési feladatok mellett országos jelentőségű gyors döntésre váró gazdasági intézkedések felelőssége hárult a kommunistákra. Ez meggyorsította az új munkastílus kialakulását, sikerét pedig az biztosította, hogy a budapesti pártvezetés szakított a pártszervezés elveiben és gyakorlatában érvényesülő szektás korlátozottsággal. A mozgalom, melynek folyamatossága az elmúlt nehéz évtizedek alatt megmaradt, a párt káderei számára lehetővé tette, hogy lépést tartsanak a politikai élet fordulataival. Ennek volt köszönhető a szociáldemokrata baloldallal való egészséges kapcsolat is.

A felszabadulás nagy erővel indította el a pártszervezés munkáját. A párt alapító tagjai mögé tömegesen sorakoztak fel az új tagok, akik elsősorban a munkásosztály fiaiból rekrutálódtak. A pártszervezés feladataival az 1945. január 19—23-i központi vezetőségi ülés foglalkozott. A szervezés főformájának a területi elvet jelölte meg, és a szélesebbkörű tagfelvételt szorgalmazta. Ennek eredményeképpen az 1276 illegális fővárosi és környéki kommunisták száma májusig 26 000 főre emelkedett. A szervezetileg megerősödött Kommunista Párt a közvetlen pártfeladatok ellátása mellett a politikai-gazdasági élet szinte minden területét átfogta. Az élelmezés, a szociális ügyek, a termelés és az államigazgatás roppant feladatai a kommunisták vállára nehezedtek. A párt különösen szívós harcot folytatott a helyi hatalmi szervek osztálytartalmának kialakításáért. Az új demokratikus rendőrség, mely a reakció támadásának középpontjában állt, a kommunisták áldozatos harca nyomán a kialakuló demokratikus élet hatékony fegyveres testületévé vált. Kevésbé egyértelműen alakult a Budapesti Nemzeti Bizottság helyzete. Az 1945. január 21-én alakult fővárosi Nemzeti Bizottság eleinte országos kormányzati teendőket is ellátott, támogatta a kormány forradalmi balszárnyát, szerepet vállalt a népbíróságok megalakításában, az igazolási eljárások megkezdésében. Később, 1945 nyarától tevékenysége a közigazgatás talpraállításával, a népi szervek hatalmi szerepét lebecsülő nézetek eluralkodásával és a koalíciós pártok differenciálódásával mindjobban elsatnyult.

Míg a nemzeti bizottságok jelentősége egyre inkább elhalványult, az üzemi bizottságok mozgalma, a munkásellenőrzést megvalósító tömegmozgalom fejlődésének sikere meggyorsult. Az üzemi bizottságok jórésze helyi kezdeményezésből alakult kommunisták, régi szervezett munkások és hozzájuk közelálló értelmiségiek közreműködésével. A párt Központi Vezetősége felismerte az üzemi bizottságokban rejlő forradalmi lehetőségeket. Az 1945 februári és júniusi kormányrendeletek a reakció és kapitalisták elleni harc fontos fegyverei voltak.

A rövid öthónapos szakasz politikai és gazdasági eredményei elsősorban annak voltak köszönhetők, hogy az adott szakaszban a kommunista párt élcsapat-jellege töretlenül érvényesült.

A disszertáció második részében a szerző részletesen foglalkozott az 1945. május 20—21-én tartott I. országos pártértekezlettel, s az ott született határozatok nyomán érvényesülő politikai, gazdasági feladatok megoldásának sikereivel. A magyar demokrácia fejlődésének ezen új szakasza az 1945. évi november 4-i választásokkal zárható le.

Az 1945. május 20-án megnyílt I. Országos Pártértekezlet a „Harc az újjáépítésért" fő jelszót hirdette meg, s ezzel az újjáépítést kiemelte a szűk gazdasági értelmezésből és a politikai élet központi kérdésévé tette, utalván arra, hogy a nemzeti program a munkásosztálynak is legsajátabb érdeke. A program megvalósításának sikere feltételezte a szövetségi politika helyes értelmezését. A konferencia nyomán azonban — főleg a fő-

városi pártszervezetekben — a szektariánus maradványok léptek előtérbe, lebecsülvén a munkásmozgalom olyan fontos területeit, mint a szakszervezetek és a szociáldemokrata párt. A szektás irányzatok erősödése a pártba bekerült kispolgári, radikális értelmiségiek gondolkodásmódjára vezethető vissza. A helytelen nézetek elleni harc legkövetkezetesebb képviselői — ma már világosan megállapítható — az egykori illegális kommunisták voltak.

A párt életében ez a szakasz a tömegpárt építése első szakaszaként értékelhető. Augusztus végére a fővárosi és környéki pártszervezetek taglétszáma 53 235-re emelkedett, ebből a kimondott nagyüzemi munkások száma csaknem elérte a 30 000 főt. A munkástöbbség megnyerésének kulcskérdése a két munkáspárt egymáshoz való viszonya volt. Mindkét párt azonos osztálybázisra támaszkodott, a SZDP balszárnya azonkívül városszerte nagy tekintélynek örvendett. De a két munkáspárt viszonyában az egységet gátló tényezők is érvényesültek. Ez elsősorban az SZDP részéről volt tapasztalható. (Korlátozás nélküli tagtoborzás, reformista ideológia továbbélése stb.) Mindamellett kétségkívül megtalálható a SZDP baloldala részéről a kommunistákkal való együttműködésre törekvés is (SZDP XXXIV. Kongresszus, Fővárosi végrehajtó bizottság állásfoglalásai, SZIM).

A szakszervezeti és üzemi bizottsági mozgalomban a MKP-é volt a döntő szó. A pártvezetés elve mindenekelőtt a szakszervezeti demokrácia útján valósult meg. Ezeket az elveket fejlesztette tovább a májusi konferencia. Gazdag tapasztalatokat nyújtott ezen a téren a kommunista szakszervezeti vezetők július 7-i plénuma, az üzemi bizottságok I. országos konferenciája és a nyári üzemi bizottsági választások.

A budapesti munkásmozgalom nagy erőpróbái voltak az 1945. évi októberi budapesti és környéki törvényhatósági és a november 4-i országgyűlési választások. A MKP vezetői, elsősorban Rákosi Mátyás túlzott illúziókat tápláltak a párt tömegbefolyásáról, lebecsülték az osztályellenség erejét. A párt hatalmas erejét bizonyítja azonban, hogy a választási tapasztalatokat leszűrve, megvetette az alapját a helyes új munkamódszerek kialakításának. A választások számszerű eredményei, bár nem feleltek meg a baloldal várakozásainak, de a forradalom mély gyökereiről tanúskodtak a fővárosban.

Az értekezés harmadik része az 1945 novemberétől 1946 augusztusáig terjedő időszakot öleli át. Mint ismeretes, ezt a szakaszt az országos politikában a burzsoázia sokoldalú gazdasági, politikai, eszmei támadása, a munkásság ellentámadása és ennek eredményeként a szocialista forradalomba való átnövés meggyorsulása jellemzi. A párt által vezetett baloldal megtartotta pozícióit, sőt sikerült megszereznie az új kormányban a belügyi tárcát. Az ellenséggel való harc közben a párt figyelmét nem kerülhette el az a körülmény, hogy a párttagok számának növekedése általában stagnált, s magában a pártban elterjedtek az álradikális nézetek, amelyek a koalíciós politika felmondását, proletárdiktatúrát, a magántulajdon rendszerének azonnali felszámolását követelték. A pártvezetés felismerte, hogy az ellenség támadásának visszaverése, valamint a helytelen nézetek leküzdése egyaránt feltételezi a párt politikai, szervezeti, eszmei egységének megszilárdítását. Ezért a pártdemokrácia kiszélesítését, a széleskörű nyílt elméleti vitákat, a területi, üzemi pártszervezetek decentralizálását tekinthetjük az ellentámadás kiinduló pontjának. Az általános ellentámadást az 1946. január 5-i első Nagybudapesti Pártértekezlet vezette be, amelyen a 130 000 főnyi fővárosi kommunista párttagság képviselői vettek részt.

Az adott időszak tömegmunkáját az egységes munkásfront tőkeellenes támadása, a napi érdekvédelem, az infláció elleni harc jellemezték. A baloldali mozgalmak rövidesen szervezett tömörüléssé váltak. Fontos határköve volt az ellentámadásnak az üzemi bizottságok 1946 januári újjáválasztása, mely 60%-os kommunista többséget hozott. A szén- és hídcsata, a reakciós tisztviselők elleni fellépés, a katolikus klérus provokációi és a gazdasági szabotázs elleni tiltakozó demonstrációk mindmegannyi jelei a párt sikeres tömegmunkájának.

Az 1946. február 16-i sportcsarnoki kommunista gyűlés a hatalom balratolódásának és a népgazdaság stabilizálásának kommunista tervét hirdette meg. A március 5-én, a párt kezdeményezésére megalakult Baloldali Blokk budapesti gyűlése fordulatot hozott a koalíció megújhodásáért, a tőke korlátozásáért indított harcban. A kommunista agitáció, mivel a Blokk követelései kormányprogrammá váltak, a kormányprogram végrehajtására mozgósított.

A stabilizáció előkészületei során a MKP szerencsésen összeforrasztotta a kormányzati intézkedések rendszerét a tömegmozgalom különböző formáival. A párt szervezetileg erősödött, a létszámnövekedés elérte a havi 5%-ot.

Az értekezés negyedik, legterjedelmesebb és mondanivalójában legérdekesebb része a szocialista forradalom meggyorsítása feltételeinek megteremtését veszi bonckés

alá. A párt ebben az időben hirdeti meg a kongresszusi munkaversenyt s a magyar dolgozó nép — immár az egész dolgozó nép — a legnagyobb érdeklődéssel várja a MKP III. Kongresszusát. A kongresszusi munkaverseny a párt mellé sorakoztatta fel a középrétegeket, érdekeltté tette őket abban, hogy a burzsoázia és a munkásosztály közötti harc a proletariátus javára dőljön el. A kongresszusi verseny a gyakorlati kampányok egész sorával párosult. Ezek „apró munka" néven kerültek be a köztudatba. A párt szervezeti erősödése 1946 augusztustól, a jó pénz megteremtésétől 1946 októberig 17%-os eredményt mutatott. A III. kongresszus sikerekben és eredményekben gazdag hónapok után ült össze, vethetett számot a párt tevékenységével, és szabhatta meg a fiatal magyar népi demokrácia továbbfejlődésének útját. A kongresszus jelszavai: „Nem a tőkéseknek, a népnek építjük az országot", „Ki a nép ellenségeivel a koalícióból", a forradalom békés kivívásának akcióprogramját adták: „a népi demokrácia út a szocializmus felé". A kongresszus az új feladatoknak megfelelően a pártélet alapegységeivé a termelési részlegeket tette, a taglétszám növelése helyébe a tömegszervezetekben végzendő aktív munkát állította. A párt helyes állásfoglalása olyan tényeken nyugodott, amelyek megmutatták, hogy a párt befolyásának egészséges gyarapodása nem feltétlenül követeli meg a párttagság növekedését (1946—47-es üzemi bizottsági választások).

1947 tavasza a politikai élet további balratolódását eredményezte: a Peyer-csoport a SZDP-ban vereséget szenvedett, a kisgazda jobboldal elszigetelődött, a 3 éves terv eredményesen megindult. Mindezekről a MKP vezető szervei a tömegmunkát illetően helytelen következtetéseket vontak le: a tagtoborzás útjára léptek. Az 1947-es választások eredményei mutatták, hogy a párt egyes esetekben tömegszervezetté is vált. A párttagság felhígult, a mozgalmi élet ellanyhult, a párt befolyása alatt álló tömegszervezetek munkája akadozott, létszámuk a párttagság létszámának alig több mint fele volt. Annak ellenére, hogy mindeme szervezési-politikai gyengeségek fennállottak, mégis nagy eredmények jöttek létre. Ennek nyitja a budapesti mozgalom képzett tapasztalt törzsgárdájában keresendő. A budapesti és környéki pártmozgalom sikerei, tapasztalatai döntő szerepet játszottak abban, hogy az 1947-i választásokkal kezdődő évben létrejöttek és erősödtek a szocialista forradalom végrehajtásának szubjektív feltételei.

Az értekezés befejező részében jelölt megállapította, hogy a tárgyalt időszakban a pártépítés, az új munkastílus kialakulása legfőbb hajtóerői az egykori illegális kommunista párt tagjai voltak. Ők képezték a párt legfontosabb rétegét, vezették és szervezték a párt-demokrácia útján azokat, akik demokratáként kerültek a pártba s lettek kommunistává. Ez a réteg az, amely csakúgy, mint 1956-ban a MSZMP újjászervezésénél, 1945-ben is a kommunista mozgalom derékhadát képviselte. Az illegális munka után a legális pártmunka szélesen kibontakozó lehetőségeit helyesen ragadta meg, összeforrasztván az általános politikai tevékenységet a napi érdekvédelemmel, az országos akciókat a helyi kezdeményezésekkel. A párt helyes munkstílusának köszönhető, hogy a magyar proletariátus tömegesen sorakozott fel zászlaja alá, s a fordulat évét megelőző hónapokban 300 000-es létszámmal állt a párt mögött s kényszerítette ki, hogy a MKP-nak a szocialista forradalmat tartalmazó programja kormányprogrammá váljék.

A budapesti kommunista mozgalom teljesítette a reá háruló feladatokat: megteremtette a szocialista forradalom kibontakozásának szubjektív feltételeit.

Balogh Sándor, a történettudományok kandidátusa opponensi véleményében elismeréssel szólt az értekezés erényeiről. Megállapította, hogy a disszertáció a legújabbkori magyar történelem egyik, napjainkban is legaktuálisabb kérdésének feldolgozását tűzte ki feladatul. A szerző a MKP történetének, a kommunisták tevékenységének és harcainak olyan vonásait világítja meg, amelyek nélkül nemcsak a kommunista mozgalom felszabadulás utáni erőteljes kibontakozása, de a népi demokratikus fejlődésnek akkori szakasza is csak hézagosan lenne bemutatható.

A szerző munkájában helyesen, a felszabadulás után közvetlenül kialakult politikai helyzetből, a különböző osztályok és pártok állásfoglalásának elemzéséből indul ki és eddig legnagyobbrészt felhasználatlan és ismeretlen levéltári anyagot dolgoz fel. A munka komoly érdemei közé sorolandó, hogy szerző kommunista pártossággal és nagy körültekintéssel vonja le következtetéseit. Nem riad vissza attól sem, hogy a harc közben elkövetett hibákat, az egyes kudarcokat és azok okait feltárja.

A disszertáció kétségkívül túlsúlyban levő értékei mellett azonban hiányosságai is vannak. A munka nem mentes a fogyatékosságoktól és a hibáktól sem. Egyik hiányossága az értekezésnek az, hogy a szerző a témájához kapcsolódó tanulmányokat és cikkeket számbaveszi ugyan, de nem fordít elég figyelmet azok bírálatára.

Az értekezés szerzője a budapesti pártszervezetek munkáját vizsgálva, helyesen állítja a disszertáció középpontjába a munkásosztályt, ill. a fővárosi munkások között

végzett pártmunkát. Emellett azonban a jelentőségénél *messze* kevesebb figyelmet szentelt a középrétegnek, s közülük is elsősorban az értelmiségnek. Holott az értelmiség megnyerése és a népi demokrácia oldalára állítása, ha nem is volt központi kérdés, de mégis azok közé tartozott, amelyek megoldása fontos szerepet játszott. A MKP az elkövetett hibák ellenére nagy gondot fordított az értelmiség körében kifejtett munkára, s ezt a tevékenységet az 1945—47-es évekre vonatkozóan döntően pozitive kell értékelni.

Az 1945 évi májusi konferencia világosan aláhúzta az értelmiség körében végzett politikai munka szükségességét és a legjobb értelmiségieknek a MKP soraiba való tömörítésére hívta fel a figyelmet. Sajnálatos, hogy a szerző, bár sokoldalúan elemezte a májusi konferencia jelentőségét, de az értelmiség körében végzendő munkáról még említést is alig tesz.

Nem kevésbé hiányos az értelmiség körében kifejtett eszmei-politikai nevelőmunka elemzése. Már pedig köztudomású, hogy mind a párt felső vezetése, mind a párt alsóbb szervei igen sokat fáradoztak ezen a téren. A Szabad Nép és más kommunista lapok állandóan foglalkoztak az értelmiséget érintő politikai, sőt világnézeti kérdésekkel. A KV Titkársága pl. már 1945-ben megvitatta az értelmiség különböző csoportjaival való találkozások tervét. Ismeretes, hogy 1945 végén létre is jött a MKP Központi Vezetősége és a magyar értelmiség legtekintélyesebb képviselőinek találkozója. 1945 második felében pedig a kommunista értelmiségnek az értelmiség egyes szakmai rétegeivel való tanácskozásaira került sor. A kommunisták áldozatos munkája következtében fellendült az élet a különböző értelmiségi szakszervezetekben, 1946-ban például az Orvos Szakszervezet tagja volt az orvosoknak mintegy 60—70%-a. Amennyire fontos volt az értelmiség megnyerése, annyira szükségesnek tartotta a párt az értelmiség bekapcsolását az újjáépítés nagy munkájába is. Amikor a disszertáció helyesen elemzi a munkásosztály erőfeszítéseit az újjáépítés sikeréért, meglehetősen mostohán bánik a tudományos és technikai értelmiség pozitív magatartásával. Már pedig 1945 júniusában pl. a vasút újjáépítésénél munkások és értelmiségiek 6 munkahelyen keltek versenyre egymással az újjáépítési feladatok határidő előtti teljesítéséért. Az ország két hatalmas üzemében, a Csepel-Művekben és a MÁVAG-ban a versenyben álló munkások mellett ott találjuk az értelmiségieket is. Sőt előfordult, hogy újító mérnöknek meg kellett védenie újítását egyes elmaradottabb munkások ellen, akik kifejtették, hogy az újítás megzavarja a termelés hagyományos menetét. A példák erejével lehetne még bizonyítani, hogy az értelmiség már 1946 óta tevékenyen részt vett a fiatal magyar demokrácia megerősítésében, a háború okozta sebek begyógyításában, a párt politikájának érvényrejuttatásában.

Balogh Sándor a továbbiakban kifogásolta, hogy szerző nem szentelt elég figyelmet annak a viszonynak az alakulására, amely a munkások és értelmiségiek között éppen a párt helyes politikájának eredményeként végbement. A MÁVAG munkásai 48 000 munkaórát fordítottak az ELTE újjáépítésére, a Goldberger-gyár munkásai a Műegyetem textiltanszékét építették újjá, Csepel dolgozói pedig a II. sz. Belgyógyászati Klinikát stb. „A munkások a tudományért" mozgalom átfogta az egész budapesti munkásságot és mély benyomást keltett magában az értelmiségben is. Hiányolta azonkívül az opponens, hogy szerző néhány fontos kérdést egészen elhanyagolt, vagy nem megfelelő arányt biztosított számukra. Így például nem vizsgálta meg a „Magyarország demokratikus újjáépítésének és felemelkedésének programját", holott ez a program minden fogyatékossága mellett pozitív értékkel és jelentőséggel bírt. Opponens véleménye szerint az elmondottakon túl még lehetne észrevételeket fűzni a disszertációhoz. De azok nem érintik a munka egészét, sőt lényeges részleteit sem. Ságvári Ágnes értekezése hasznos és jó munka, teljesen érett arra, hogy annak alapján a TMB a jelöltnek a történettudományok kandidátusa címet odaítélje.

Berend T. Iván, a történettudományok kandidátusa opponensi véleményében megállapította, hogy az értekezés először nyúlt a felszabadulás utáni évek legfőbb szereplőjének, a KP-nak történetéhez, éppen abban a szakaszban, amely szocialista forradalmunk hőskorának tekintendő. Ezért a dolgozat úttörő jelentőségű. Van azonban a témaválasztással kapcsolatban fenntartása is, nevezetesen az, hogy a MKP pártépítő és politikai tömegmunkája nemcsak párttörténeti probléma, hanem az 1945—1947 közötti periódus központi, politikai, történeti kérdése is. A párttörténet tehát a legteljesebben összefonódik a nemzeti történet egész menetével. Annyira, hogy igen nehéz meghúzni a határvonalait. Úgy érzi, hogy a szerző is ez előtt a dilemma előtt állt. Az értekezés egyes fejezetei szinte már önálló tanulmányok, amelyek szétfeszítik a disszertáció kereteit. Máskor viszont indokolatlanul kierekeszti fontos történeti kérdések vizsgálatát. Így kiesnek — részben önkényes szelekció útján — a gazdasági és politikai történetnek a témához kapcsolódó kérdései. E tartózkodásban odáig megy a szerző, hogy egyál-

talában nem olvashatunk érdemben a szovjet csapatok jelenlétéről az országban s ennek kihatásairól, csupán mellékesen történik említés a „Magyar Közösség" összeesküvéséről, ugyancsak mellékesen hallunk a Sulyok-féle Szabadság Pártról, sőt ennél kevesebbet az államosításokról, a kisgazdapárt széthullásáról stb. Ez a témafelfogás — Berend T. Iván megítélése szerint — a disszertáció egyik leginkább említést érdemlő gyengéje. A marxista történetírásban az „egyoldalú" témaválasztás nem jelentheti a témák egyoldalú tárgyalását.

A továbbiakban elismeréssel szólt a jelölt forrásfeldolgozó módszereiről. Az értekezésben a szerző gazdag, érdekes, feltáratlan forrásanyagot hozott nyilvánosságra. A forrásanyagból nem hiányzik a korabeli sajtóanyag sem. Érénye a szerzőnek, hogy biztos kézzel nyúlt a személyi visszaemlékezések nagy tömegéhez, és a források között nagyszámban találjuk meg a MKP különböző értekezleteiről, kongresszusairól kiadott jegyzőkönyveket, a párt vezetőinek felszólalásait, beszédeit. Hiányossága azonban, hogy a KV üléseiről és egyéb bizalmas pártanyagokból, amelyek ma már történelmi dokumentumok, alig közöl részleteket. Az érdekes és fontos téma, a kiváló és gazdag forrásanyag, melyet a szerző rutinnal kezel, a téma alapos elméleti megalapozottságával párosul. Az önálló elemző készség következményeként a disszertáció fontos, új megállapításokkal gazdagítja a felszabadulás utáni évek történetéről szóló irodalmat.

Az értekezés legfőbb értéke a KP fejlődésének szemléletes bemutatása. Különösen kiemelkedő szerzőnek az a következtetése, hogy a párt fejlődésének, harcainak hajtóerői a felszabadulás előtt és után az egykori illegális párt tagjai voltak. A párt ezen harcosai, akik a megváltozott körülmények között képesek voltak az új munkastílus kialakítására, voltak a főrészesei annak, hogy a tömegek, elsősorban a munkásság tömegei a párt felé vonzódtak, s az a kislétszámú párt, amely a felszabadulás után még csak pár ezer főből állt, taglétszámát megsokszorozni volt képes. A párt tömegekre gyakorolt hatásának őszinte ábrázolása — a sikerekkel, megtorpanásokkal együtt — a disszertáció egyik érdeme. Ami hiányolható, az elsősorban a mélyebb társadalomtörténeti elemzésre vonatkozik. Miben mutatkozik meg pl. ennek a hiánya? A fiatal, 1919 után felnőtt munkásgeneráció problémájának vizsgálatában, annak a nemzedéknek, amely 1919 élményével nem rendelkezhetett és erősen ki volt téve a fasiszta fertőzésnek. Ennek vizsgálata tenné érthetővé az ún. kisnyilas problémát, avagy az antiszemitizmus kérdését a párton belül.

Berend T. Iván a továbbiakban a párt tömegbefolyásának szemléletes bemutatásáról szólt. Az értekezésből egyértelműen kiolvasható az a felismerés, hogy talán nem is a látványos, többszázezres felvonulások és népgyűlések demonstrációi voltak a legfontosabbak, hanem az állandó tömegellenőrzés, amely — az aprómunka fáradságát is vállalva — tűzön-vizen át ott állt a párt mellett. Ebből következően az értekezés vitába száll azokkal, akik úgy vallják, hogy a szocialista átalakulás nem a proletariátus és a forradalmi erők eredménye, hanem a szovjet csapatok jelenlétét ügyesen kihasználó, jól taktikázó Rákosi-féle pártvezetésé. De vitába száll azokkal is, akik a proletariátus és a forradalmi erők szerepét csak az ún. kulcseseményekre, pl. 1946 tavaszának döntő baloldali ellentámadására korlátozzák.

A disszertáció további fontos értékét a pártvezetés értékelésére vonatkozó új mozzanatokban és a SZDP-vel szemben folytatott politika megítélésében látta. Értékes pl. a Rákosi—Gerő-féle pártvezetés és a 19-es illegális kommunisták közötti nézeteltérés bemutatása számos fontos kérdésben. Ma már történelmi igazság, s ezt az értekezés világosan kimutatja, a szektás dogmatikus nézeteket nem a 19-es kommunisták, hanem Rákosiék képviselték, sőt a Rákosi-féle vezetés már akkor a tömegek lebecsülésének és a bizalmatlanságnak útjára lépett. Az opponensi vélemény befejező részében Berend T. Iván a munka szerkezeti egyenetlenségeit tette szóvá. Az elmondott észrevételek ellenére a disszertációt úttörő jelentőségűnek, magasszínvonalú marxista munkának jellemezte, s a Bírálóbizottságnak elfogadásra javasolta.

Ránki György, a történettudományok kandidátusa hozzászólásában kiemelte a feldolgozott anyag gazdagságát és újszerűségét. Az értekezés a tömegek harcának bemutatását kiválóan oldotta meg, s egyben tudományos bizonyítékát adta a párt helyes, a szektás politikával szembenálló munkájának. Hiányossága azonban, hogy nem találta meg a helyes viszonyt a tömegek történelemformáló ereje és a felső politikai vezetés között. Bár az 1945—48 közötti időszakban eddig a felső politikai harc érdemeit emelték ki, hiba volna ezek után csak a tömegharcot egyoldalúan bemutatni. A másik fontos kérdés a párt élcsapat-jellegének megnyugtató tisztázása. Az az elmélet, amelyet erről kidolgoztak, nagyjából a szovjet párt tapasztalatain alapszik, de ma már számolnunk kell olyan időszakokkal, amelyek a pártszervezésnek, a párt egész gyakorlatának más módszereit követelik meg. Kifogásolta továbbá, hogy az értekezés a magyar bur-

zsoázia különböző frakcióit egy kalap alá veszi. Szólt még egyes általános elveknek meg nem felelő érvényesítéséről, de egyetértett az opponensek véleményével, akik az értekezést színvonalasnak tartották.

Jakab Sándor, a következő felszólaló, nem értett egyet a disszertáció azon megállapításával, hogy Budapesten a legális tömegpárt létesítése gyorsabban ment végbe, mint az ország többi vidékén. Állítását Nógrád megyei példákkal támasztotta alá. Nógrád megyében a KP szervezése a debreceni és budapesti KV-től függetlenül indult meg, és nagy sikereket ért el. De hangsúlyozta, hogy a munka oroszlánrészét itt is az egykori illegális kommunisták végezték.

Lackó Miklós, a történettudományok kandidátusa, felhívta a figyelmet a Rákosi-féle vezetés árnyaltabb, történetibb értékelésének szükségességére. *Mód Aladár*, a történettudományok doktora véleménye szerint a hibás régi pártvezetést kíméletlen vizsgálat alá kell vetni a tények alapján, mert éppen ez fogja megmutatni a kommunista mozgalom erejét. Egyetértett Ránki Györggyel: meg kell külön vizsgálni a párt élcsapat szerepének érvényesülését a második világháború után, s beszélni kell a Rákosi-klikk káros tevékenységéről. Ságvári Ágnes e tekintetben helyes álláspontot van.

Ságvári Ágnes opponenseinek adott válaszában megállapította, hogy a bíráló észrevételek kivétel nélkül a tárgyalt korszak árnyaltabb elemzésére, a kommunista párt tömegpolitikai munkájának sokoldalú bemutatására szólították fel. Berend T. Iván a disszertáció fogyatékosságának ítélte meg a téma feldolgozásának önkényes korlátozását, míg Balogh Sándor a MKP értelmiségi politikájának nem eléggé elmélyült ábrázolását kifogásolta.

Bár az opponensek bírálata teljesen jogos, a disszertáció írásakor követett elvet mégis indokoltnak tartotta, mivel a téma szempontjából legfontosabb kérdések tanulmányozására: a pártélet fejlődésére, a párton belüli áramlatok harcára, a tömegmozgalmak és a pártépítés kölcsönhatására fordíthatta a fő figyelmet.

Az opponensi véleményekből elsősorban az a tanulság vonható le — állapította meg Ságvári Ágnes —, hogy a tömegmozgalmak pártvezetésének, a népfrontpolitika megtett útjának, programja fejlődésének vizsgálata területén előre kell lépni. Mint ismeretes, a MKP 1944 novemberi nyilatkozata széleskörű nemzeti összefogást eredményezett a politikai rendszer demokratikus megújítására, a törvényes rend mielőbbi helyreállítására. Az 1945-ös májusi konferencia pedig a népgazdaság újjáépítésének programjával a társadalom legkülönbözőbb rétegeinek, osztályainak bevonása lehetőségeit teremtette meg. A MKP 1946 januári konferenciája és februári aktívaülése már a magasabb szintű népi összefogást hirdette a polgári demokratikus vívmányok forradalmi megvédésének zászlaja alatt.

Az 1944—45-ben alakult nagyrészt népi szervek így válhattak a baloldali tömegmozgalmak szervezőivé. A stabilizáció, a kulcsiparágak államosítása, a szén- és hídcsata további százezreket állított a párt mögé, a népfrontpolitika új tartalommal telítődött: a szocialista forradalom meggyorsításával. A MKP 1946' októberi III. Kongresszusa a sikerek tudatában fogalmazhatta meg: „Nem a tőkéseknek, a népnek építjük az országot", miáltal újabb rétegek váltak érdekeltté a társadalmi átalakulásban. A tömegkapcsolatok megszilárdításának sikere pedig az „apró munkák" céltudatos elvégzésén alapult. Az 1946 őszén kibontakozó éles ideológiai harc (a polgári vagy népi demokrácia) a középrétegek megnyeréséért folytatott küzdelem volt. Az 1947-es választások jelszava a tulajdonviszonyok fokozatos forradalmi átalakításának 3 éves terve a városi és falusi kispolgári rétegek megnyerését jelentette.

Ezeket az eredményeket, amelyeket az *egész párttagság* tevékenysége, a marxizmus—leninizmus igazsága hozott létre, a Rákosi-féle pártvezetés saját érdemének tudta be. Holott a történelmi tények birtokában nyilvánvaló, hogy Rákosi Mátyás „szalámi taktikája" a tömegek tudatos, történelemformáló szerepének lebecsülésében, a koalíciós partnerekkel és fejlődésükkel szemben érzett bizonytalanságból fogant. A népfront-politika számára a koalíció jelentősége éppen abban állt, hogy a kormány-szövetség pártjai a szövetséges osztályok álláspontját fejezték ki. S ahogy a koalíció ellentétes érdekű osztályok szövetségét teremtette meg egy átmeneti forradalmi időszakban, úgy voltak objektíve szükségszerűségek az ott megnyilvánuló ellentmondások és viták. Ezeket azonban nem a pártok vezérei, hanem tömegei oldották fel.

A korszakon végighúzódó tömegmozgalmak korántsem voltak ösztönösek. Ha volt is bennük spontán elem, irányításuk mégis *tudatosan* a pártszervezetekből indul ki; a tudatos elem összekapcsolódott az ösztönzéssel. A dogmatikus pártvezetés a népi mozgalmakat ösztönösnek ítélte meg és a velük szemben megnyilvánuló bizalmatlanság fokozatosan visszaszorította a népi szervek hatáskörét. A Rákosi-klikk elgondolásainak általában jobban megfelelt volna a pártvezetők tárgyalásai útján létesült központi intéz-

kedések rendszere, mint a párt vonalának alulról jövő tömegtámogatása és, ha kell, korrekciója.

Az 1945—47-es évek politikai pártmunkájának vizsgálata így veti fel a párt élcsapat szerepének kérdését. A dogmatikusok felfogása már a legalitás első napjaiban összecsapott a magyarországi osztályharc tapasztalatain alapuló pártépítési elvekkel. *Ők* az élcsapat feltételét a tagfelvétel korlátozásában látták, a való élet pedig a párt kapuinak kitárását követelte és valósította meg. S ha a párt betű szerint nem is felelt meg a klasszikussá vált megfogalmazások egyikének-másikának, a valóságban a munkásosztály élcsapata funkcióját teljesítette s az *mindenekelőtt politikájában* jutott kifejezésre. A párt, melynek tagjai lehettek különféle rétegek fiai, a magyar politikai életben *megtestesítette* a munkásosztály vezető szerepét. (Így a kommunista értelmiségről is csak méltó szavakkal emlékezhetünk meg.)

A pártnak a tömegszervezetekhez való viszonya megint olyan kérdés, amely a párt élcsapatszerepe betöltésének döntő bizonyítékát adja. Az egyetlen tömegszervezet, melynek Magyarországon hagyományai vannak, a szakszervezet volt. A kommunista párt politikája a szakszervezetben szinte maradéktalanul érvényesült. Amikor a III. kongresszus határozatának végrehajtására került sor, és a koalíció helyébe a tömegszervezetek megszervezésének feladata lépett, a Rákosi-féle vezetés tagtoborzással a szimpatizánsok tömegét vette be a pártba. Ez abból az elméleti gyengeségből fakadt, hogy Rákosi Mátyás a magyar fejlődést nem a szocialista forradalomhoz vezető *új útnak*, hanem a proletárdiktatúra felé haladva *kényszerű kitérésnek* tartotta. Ezért vált lehetővé, hogy a szocialista forradalom győzelme után az élet által igazolt szövetségi politikát és a gyakorlatban bevált tömegszervezési és államvezetési formákat nem fejleszthette tovább, hanem elsorvasztotta, és az általa *egyedül marxistának vélt szovjet formákkal cserélte fel.*

Rákosit nézetei módosítására kényszerítették a felszabadulás utáni 2 esztendő politikai harcai, így a hibák nem váltak végzetessé. De megváltozott a helyzet az 50-es években, amikor a párt monopólhelyzetbe került. Ezért nem lehet egyetérteni Lackó Miklós azon aggályával, hogy a régi pártvezetés erőszakolt aktualizálás hatására negatív beállítást nyer. A valóság az, hogy a Rákosi-csoport hibáit közel sem mutattuk még meg elég adatszerűen és hitelesen. De vitába kell szállni Mód Aladárral is, aki kétségbe vonja: élcsapat volt-e egyáltalán 1947—48-ban a KP. Mert nem lehet a Rákosi-klikk később eluralkodó hibáit a felszabadulást követő első évek történelmére teljes egészében mechanikusan alkalmazni. A párt ereje éppen abban állt, hogy mint a munkásosztály forradalmi élcsapata teljesítette feladatát.

A Bírálóbizottság, kiemelve az értekezés érdemeit, a szilárd marxista szemléletet és módszert, amellyel a szerző munkáját elkészítette, egyhangúan javasolta, hogy a TMB Ságvári Ágnesnek a történelemtudományok kandidátusa fokozatot ítélje oda.

— x —

BIBLIOGRÁFIA

A MAGYARORSZÁGON MEGJELENT TÖRTÉNETI MUNKÁK (ÖNÁLLÓ KÖTETEK, TANULMÁNYOK, CIKKEK) JEGYZÉKE

/1962. július 1.—december 31./

Összeállította: V. WINDISCH ÉVA

I. MAGYAR TÖRTÉNELEM

1. Bibliográfiák, katalógusok, leltárak

a) *Bibliográfiák*

Bánki V. Emil : Magyar vonatkozású rendjelek, kitüntetések. [Folytatás.] Az Érem. 1962. 18. évf. 21. sz. 5—12. l.

Bor Kálmán—Kemény G. Gábor : Magyar irodalomtörténet külföldön 1960. Külföldi folyóiratok magyar irodalomtörténeti repertóriuma. /Bibliográfiai vázlat./ Közli: — —. ITK. 1962. 66. évf. 4. sz. 542—545. l.

Déri Miklósné : Az Egyetemi Könyvtár bibliográfiája. AnnUB. 1. 105—119. l.

Az 1961. évi filozófiai irodalom válogatott bibliográfiája. [Összeállította:] Vajda Mihály. MFSz. 1962. 6. évf. 3. sz. 440—451. l.

Hommages des orientalistes hongrois à M. Louis Ligeti. [Avec bibliographie des oeuvres de Ligeti.] AO. 1962. 15. tom. 1—3. fasc. 5—13. l.

Kemény G. Gábor : A rokontudományok folyóiratainak magyar irodalomtörténeti vonatkozású írásai 1959-ben. Szerk. ——. IT. 1962. 50. évf. 2. sz. 336—360. l.

Kovalcsik István—Viniczai István—Windisch Aladárné : Az 1960—1961. évi Magyarországon megjelent hadtörténelmi irodalom bibliográfiája. Összeáll.: — —. HK. 1962. 9. évf. 2. sz. 309—332. l.

Kovalcsik József—Viniczai István—Windisch Aladárné : Külföldi folyóiratok hadtörténelmi repertóriuma. 1960. 1—2. Összeáll.: — — . HK. 1961. 8. évf. 2. sz. 855—878. l., 1962. 9. évf. 1. sz. 353—386. l.

Külföldi történeti folyóiratok repertóriuma. Külföldi történeti folyóiratok, 1959. II. rész. 1960. I. rész. TSz. 1962. 5. évf. 1. sz. 118—146. l., 2. sz. 316—348. l.

A magyar levéltári irodalom bibliográfiája 1961. LK. 1962. 33. évf. 2. sz. 308—312. l.

A magyar munkásmozgalom történetéről szóló cikkek jegyzéke. /1962. január—június./ PtK. 1962. 8. évf. 3. sz. 191—193. l., 4. sz. 225—227. l.

Magyar régészeti irodalom. Bibliographia archaeologica Hungarica 1961. [Összeállította]: Németh Endre. AÉ. 1962. 89. köt. 1. sz. 131—144. l.

(Mitru Ibolya) : A szabadság útján. Bibliográfia a gyarmati rendszer összeomlásáról. [Kiad. a] Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp. 1962. 119 l., 1 térk.

Nagy Dezső : A munkásdal és a munkásfolklór magyar szakirodalma. Bp. 1962. Soksz. 53 l.

(Siklós András) : Bibliográfia Magyarország legújabbkori történelméhez. Magyarország legújabbkori történetére vonatkozó, 1954—1962 között megjelent fontosabb könyvek, tanulmányok, cikkek . . . [Kiad. az] Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar. Bp. 1962, Tankönyvkiadó. Soksz. 107 l.

Sopron bibliográfiája 1960. [Összeáll.] Csapody István, Csatkai Endre stb. SSz. 1962. 16. évf. 4. sz. 384. l.

(Szalai György) : „Legyetek éberek!" Antifasiszta művek ajánló bibliográfiája. [Kiad. a] Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp. 1961. 302 l.

Dr. Thirring Gusztáv élete és munkássága. 1861—1941. Szerk. Kovacsics József. [Kiad. az] Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar. Bp. 1962. Soksz. 33 lev.

b) *Katalógusok, leltárak, gyűjtemények ismertetése*

Fővárosi Levéltár. 3. *Herczeg Etelka :* A budapesti iskolák. /2. köt. Mutató./ Bp. 1961, LOK. Soksz. 271—350. l. /Levéltári alapleltárak 2./

Isztiméry László : Numizmatikai gyűjtés a Mezőgazdasági Múzeumban. MMMK. 135—141. l.

(Komoróczy György) : Szülőföldünk történeti iratai. Levéltári tájékoztató helytörténeti gyűjtőknek. Debrecen 1962. Hajdú-Biharm. Tanács. 108 l.

/Hajdú-Bihar megyei helytörténeti kiadványok 2./

[Magyar Országos Levéltár.] Földművelésügyi Minisztériumi Levéltár. 1889—1945. 3. Repertórium. [Összeáll.] Kiss Dezső. Bp. 1961, LOK. Soksz. 475—662. l. /Levéltári leltárak 14./

[Magyar Országos Levéltár.] A herceg Batthyány család levéltára. Repertórium. Összeáll. Zimányi Vera. [Közrem.] (Bakács István, Czecze Barnáné stb.) [Bp.] 1962, LOK. Soksz. 164 l., 1 t. /Levéltári leltárak 16./

Péter Zoltán : A jubiláló Ráday-Könyvtár. MK. 1962. 78. évf. 4. sz. 303—316. l.

Soós Imre : Községi földigénylő bizottságok iratai Heves megyében. LSz. 1962. 12. évf. 2. sz. 3—10. l.

(Vértes György): Az Országgyűlési Könyvtár Magyar országgyűlések írásai gyűjteménye. (— — tájékoztatója.) [Bp.] 1962, Országgyűlési Könyvtár. Soksz. 30 l.

c) *Ismertetések*

Banner János—Jakabffy Imre : A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája 1954—1959. Bp. 1961. — Ismerteti: *Németh Endre.* AÉ. 1962. 89. köt. 1. sz. 115—116. l.

A búzatermesztés magyar szakirodalma. 1550—1960. /Bibliográfia./ Szerk. Tordayné Páter Erzsébet. Bp. 1961. — Ismerteti: *Walleshausen Gyula.* MK. 1962. 78. évf. 4. sz. 376. l.

Debreceni bibliográfia. Debrecen 1961. — Ismerteti: *Futala Tibor.* MK. 1962. 78. évf. 2—3. sz. 245—246. l.

Felhő Ibolya—Vörös Antal : A helytartótanácsi levéltár. Bp. 1961. — Ismerteti: *Sashegyi Oszkár.* LK. 1962. 33. évf. 2. sz. 274—278. l.

Legyetek éberek ! Antifasiszta művek ajánló bibliográfiája. Bp. 1961. — Ismerteti: *M. Gy.* MK. 1962. 78. évf. 4. sz. 367. l.

Réti László : Észrevételek az Országos Levéltár tanácsköztársasági fondjainak kialakításához. LSz. 1962. 12. évf. 3—4. sz. 24—28. l.

Takács Imre : A magyar mezőgazdasági irodalom összefoglaló retrospektív bibliográfiája. MMMK. 128—134. l.

Ulreich Tibor : Szombathely nyomdái napjainkig, valamint termékeik 1787-től 1900-ig. Szombathely 1961. — Ismerteti: *Kuntár Lajos.* VSz. 1962. 2. köt. 122—125. l.

2. Marxizmus—leninizmus

a) *Források*

Lenin, [Vladimir Il'ics]: „Baloldaliság" — a kommunizmus gyermekbetegsége. (Detszkaja bolezn' „levizmü" v kommunizme.) Bp. 1962, Kossuth Kiadó. 164 l. /A marxizmus—leninizmus klasszikusainak kiskönyvtára 2./

Marx, Karl—Engels, Friedrich : A Kommunista Párt kiáltványa. [Manifest der Kommunistischen Partei.] (Mellékletek: A Kommunisták Szövetségének szervezeti szabályzata.) — *Engels, Friedrich:* A Kommunisták Szövetsége történetéhez.) Bp. 1962, Kossuth Kiadó. 130 l. /A marxizmus—leninizmus klasszikusainak kiskönyvtára 1./

Marx, Karl—Engels, Friedrich művei. 6. köt. 1848—1849. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1962, Kossuth Kiadó XIV, 705 l., 5 t.

Marx, Karl—Engels, Friedrich művei. 7. köt. 1849—1851. (Sajtó alá rend. a marxizmus—leninizmus klasszikusainak szerkesztősége.) Bp. 1962, Kossuth Kiadó. XII, 655 l., 1 t., 3 térk.

b) *Feldolgozások*

Beck Oszkár : Hungarica és könyvtártudományi irodalom Lenin magánkönyvtárában. MK. 1962. 78. évf. 2—3. sz. 227—228. l.

Gurevics, Sz. : Közgazdasági és statisztikai művek Lenin könyvtárában. StSz. 1962. 40. évf. 11. sz. 1079—1091. l.

Kenessey Zoltán : Marx és a válságok törvényeinek matematikai tanulmányozása. KgSz. 1962. 9. évf. 12. sz. 1464—1483. l.

3. Általános és gyűjteményes munkák

a) *Történelemelmélet*

Az abszolutizmus elvi kérdéseiről rendezett vita anyagából. [Makkai László, Molnár Erik, Pach Zsigmond Pál előadásai, ill. felszólalásai.] TSz. 1962. 5. évf. 2. sz. 285—302. l.

Kulcsár Kálmán : A történeti szemlélet a XX. század jogtudományában. Állam és Jogtudomány. 1962. 5. köt. 3. sz. 314—355. l.

Molnár Erik : Az SzKP 22. Kongresszusa és a szocialista patriotizmus. TSz. 1962. 5. évf. 1. sz. 1—7. l.

Molnár Erik : Történetszemléletünk nacionalista maradványairól. Új Írás. 1962. 2. évf. 11. sz. 1236—1243. l.

Pamlényi Ervin : A történelem tanulságai. MN. 1962. 18. évf. 305. sz. 7. l.

Szigeti József : A kultúra szocialista tartalmának és nemzeti formájának kérdéséhez. TáSz. 1962. 17. évf. 8—9. sz. 85—100. l.

Tőkei Ferenc : Az „ázsiai termelési mód" kérdéséhez. Valóság. 1962. 5. évf. 5. sz. 8—24. l.

A történész és a jelenkor. /A francia történészek 1961. december 8-i vitájának ismertetése./ (Összeáll. Boros Miklósné.) TSz. 1962. 5. évf. 2. sz. 304—315. l.

Várkonyi Ágnes, R.: Vitaülés az abszolút állam kérdéseiről. [Összefoglalta: — —.] MT. 1962. 7. köt. 8. sz. 518—521. l.

Vass Henrik : A szövetségi politika időszerű kérdései. PtK. 1962. 8. évf. 4. sz. 1—30. l.

Vita az abszolutizmus kérdéseiről. [Összefoglalta]: R. Várkonyi Ágnes. TSz. 1962. 5. évf. 1. sz. 89—101. l.

b) *Összefoglaló forráskiadványok*

(Degré Alajos) : Olvasókönyv Zala megye történetéhez. [Dokumentumgyűjtemény.] Zalaegerszeg 1961 [1962], Zalam. Tanács. 140 l., 8 t.

„A harcban nem szabad megállni . . ." A magyar munkásmozgalom képekben. 1848—1962. (Összeáll. Csató Tamás, Gerelyes Ede stb.) [Kiad. a] Legújabbkori Történeti Múzeum. Bp. 1962, Kossuth Kiadó. 302 l.

Legány Dezső : A magyar zene krónikája. Zenei művelődésünk ezer éve dokumentumokban. Bp. 1962, Zeneműkiadó. 535 l., 10 t.
/Magyar zenetudomány 4./

Magyarország történetének képeskönyve. 1. köt. 896—1849. (Összeáll.) Cennerné Wilhelmb Gizella. Bp. 1962, Képzőműv. Alap. 359 l.

Nymphis medicis. [Pictures from Hungarian medical history.] (Ed.: Ákos Palla, István Örkény etc.) Bp. [1962], Medimpex. 143 l.

(Palotás Imre) : Munkáért, kenyérért, szabadságért! Az építő-, fa- és építőanyagipari dolgozók mozgalmának válogatott dokumentumai. /1823—1919./ Kiad. az Építő-, Fa- és Építőanyagipari Dolgozók Szakszervezete. Bp. 1962, Táncsics Kiadó. 363 l.

c) *Összefoglaló feldolgozások*

Bálint Erzsébet : Hogyan fejlődött az ipar Szolnok megyében a múlt század második felétől napjainkig? [Kivonat.] ITT. 123—133. l.

Balogh Lajos : 100 éves a magyar aszfaltútépítés. Mélyépítéstudományi Szemle. 1962. 12. évf. 10. sz. 454—457. l.

Czigány Béla : Adatok a Győr megyei hajósmolnárok életéhez. Arr. 4. 97—116. l.

Csatkai Endre : Adalékok a régi Sopron megye színészetének történetéhez /1900-ig/. SSz. 1962. 16. évf. 4. sz. 349—356. l.

Csikós József : Komló kőszénbányászatának technikai fejlődése. [Kivonat.] ITT. 138—144. l.

(Csomor Benő—Huszti Elek—László Elek) : Hajdúszoboszlói útikalauz. Debrecen — [Bp.] 1962, Hajdú—Biharm. Tanács Idegenforg. Hiv. — Közdok. 68 l., 1 térk. mell.

Csorna Antal : A pesti Orczy kert. Műemlékvédelem. 1962. 6. évf. 4. sz. 219—224. l.

Faragó Sándor : A kapui vár. Arr. 4. 85—95. l.

Faragó Tamás : Az óbudai hajógyár. [Kivonat.] ITT. 145—147. l.

Farkas Gábor : Szabadhídvég története. Székesfehérvár 1962. 56 l.
/István Király Múzeum közleményei. B. sor. 22./
/A Magyar Történelmi Társulat Keletdunántúli Csoportjának kiadványai 1./

Félegyházy József : A Santo Stefano Rotondo és a római magyar gyóntatók. Vigilia. 1962. 27. évf. 10. sz. 597—602. l.

Gajzágó Aladár : A Magyar Vasötvözetgyár. — *Bajcsik József—Gajzágó Aladár :* A Zománcipari Művek Salgótarjáni Gyáregysége. Salgótarján 1962. 23 l.
/Klny.: A Salgótarjáni Iparvidék./
/Kohászati Történeti Bizottság közleményei 21./

Gerő László : A budai vár. Bp. 1962, Képzőműv. Alap. 42 l.
/Műemlékeink./

A Gyulai Békés Megyei Kórház tudományos működése. 1962. Szerk. Szendi Balázs, Pintér Miklós, Deme István. Gyula 1962. 262 l.
A kötet tartalmából:
Gyarmati István : A Gyulai Megyei Kórház múltja. /1846—1962./

Gyulay Zoltán : 225 éves a magyarországi bányamérnökképzés. NMEK. 6. 5—16. l.

Horváth Béla, ifj.—Marjalaki Kiss Lajos—Valentiny Károly : Miskolc. [Bev.] (Papp Imre.) Bp. 1962, Műszaki Kiadó. 282 l.
/Városképek — műemlékek./

Horváth Katalin—Strohmaier Mária : Szombathely ipari fejlődése. [Kivonat.] ITT. 148—152. l.

Imre Gyula : Tótszentmárton a fejlődés útján. MMMK. 93—105. l.

Jenei Károly—Sárközi Zoltán—Szilágyi Gábor : A Gábor Áron Vasöntőde és Gépgyár története. /1862—1962./ Bp. 1962, Táncsics Kiadó. 223 l.

Katona Imre : Sárköz. Bp. 1962, Gondolat. 262 l., 24 t.

A kétszáz éves Pécsi Bőrgyár. Írták *Gulyás József, Vörös Márton* stb. Pécs 1962. 210 l.

[Kis Gy. János]: A munkásszínjátszás bölcsőjénél. Hetvenöt éves a Salgótarjáni Acélárugyár színjátszó együttese. [Írta] (k. gy. j.) Népszava. 1962. 90. évf. 247. sz. 1. l.

Koppány Tibor: Csesznek vára. Bp. 1962, Képzőműv. Alap. 39 l. /Műemlékeink./

Korsós Edit: Az ipari fejlődés előrehaladása Egerben a XIX. sz. második felétől napjainkig. [Kivonat.] ITT. 158—161. l.

Kotlán Sándor: A magyar állatorvosképzés 175 éves múltja. ÁFÉkv. 11—24. l.

Kőhegyi Mihály: Adatok Nagybaracska településtörténetéhez. — *Henkey Gyula:* Nagybaracska felnőtt lakosságának embertani vizsgálata. — *Solymos Ede:* Nagybaracskai halászat. Kecskemét 1962. Soksz. 76 l., 2 t. /Népkutató füzetek. A Szakszervezetek Bács-Kiskunmegyei Tanácsa tudományos és kulturális kiadványai 3—4./

Krammer Jenő: A nyolcvanéves kismartoni polgári iskola /ma Hauptschule/ múltjából. SSz. 1962. 16. évf. 4. sz. 327—331. l.

Lénárt Béla: A hagyományos szegedi textil- és paprikaipar fejlődése a XIX. sz. második felétől napjainkig. [Kivonat.] ITT. 162—171. l.

Lénárt Györgyi: Az Egyesült Izzó fejlődésének története a XIX. sz. második felétől napjainkig. [Kivonat.] ITT. 172—175. l.

Lengyel Alfréd: Győr vármegye levéltárának története. LSz. 1962. 12. évf. 3—4. sz. 97—128. l.

Lépes Erzsébet: Az ipari fejlődés előrehaladása Jászberényben a XIX. század második felétől napjainkig. ITT. 64—84. l.

Lizsnyánszky Antal: A Salgótarjáni Acélárugyár. Salgótarján 1962. 28 l. /Klny.: A Salgótarjáni Iparvidék./ /Kohászati Történeti Bizottság közleményei 20./

Lovas Gyula: Szemelvények Sopron közlekedésének múltjából. Sopron 1962. 19 l. /A Közlekedéstudományi Egyesület Soproni Szervezete füzetei 1./

A magyar munkásmozgalom története. 1867—1945. [Írta] *Király József, Labádi Lajos* stb. [Bp.] (1962), Kossuth Kiadó. 379 l.

Magyar színháztörténet. (Szerk., bev. Hont Ferenc.) Bp. 1962, Gondolat. 331 l., 70 t.

A magyarországi művészet története. 2. Magyar művészet. 1800—1945. Szerk. Zádor Anna. 2. jav. kiad. Bp. 1962, Képzőműv. Alap. 507 l., 14 t.

Mátéka Béla: Emlékezés a Pesti Vigadó XIX. századbeli színes zenei múltjáról. Műemlékvédelem. 1962. 6. évf. 4. sz. 225—231. l.

Megyeri Márton: Szolnok iparának fejlődése a XIX. század közepétől napjainkig. [Kivonat.] ITT. 176—181. l.

Mészáros Katalin: Békés vármegye ipari fejlődése a XIX. sz. második felétől napjainkig. [Kivonat.] ITT. 182—189. l.

Mészáros Klára: Egy évszázad Rákospalota ipari fejlődéséből. ITT. 85—105. l.

(Minárovics János): A dohányzási tilalom története. Bp. 1962, B. M. Orsz. Tűzrendészeti Parancsnokság. 51 l.

Mocsár Gábor: Szellem és századok. Betekintő Debrecen múltjába. Debrecen 1962, Debrecen Város Tanácsa. 196 l.

Moholi Károly: Csongrád megye művelési ágankénti megoszlásának alakulása a XIX. század közepétől napjainkig. SzPFÉ. 2. 171—193. l.

(Móricz Béla): Fonyód és környéke. 2., átd. kiad. [Kaposvár] 1962, Somogy m. Tanács Idegenforg. Hiv. 103 l. /Somogyi séták 13./

N[agy] F[erenc]: Hetvenöt éves a salgótarjáni munkásszínjátszás. MN. 1962. 18. évf. 247. sz. 9. l.

Nagyrévi György: A léghajózás története magyar tükörben. Veszprém 1962. Soksz. 29 l. /A Bakonyi Múzeum füzetei 2./

A Magyar Közlekedési Múzeum A levegő meghódítása c. kiállítása léghajózástörténeti részének vezetője.

Nemcsik Pál: Bányászélet Borsodnádasdon. [Közrem.] (Bodgál Ferenc.) Borsodnádasd — [Bp.] 1961, Bányaipari Dolgozók Szakszervezete. Soksz. 93 l., 3 t.

Rácz István: Malomiparunk a XVIII—XIX. század első felében. Malomipar és Terményforgalom. 1962. 9. évf. 8. sz. 179—184. l.

Rajk András: Egy másfél évszázados iskola múltja és jövője. [A kaposvári gimnáziumról.] Népszava. 1962. 90. évf. 264. sz. 4. l.

Rátfai Valéria: Szeged élelmiszer- és hajóiparának fejlődése a XIX. század második felétől napjainkig. [Kivonat.] ITT. 190—195. l.

Réthly Antal: Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig. Bp. 1962, Akad. Kiadó. 450 l., 4 t.

Sal Éva, K.: A Nyelvtudományi Közlemények történetéből. NyK. 1962. 64. köt. 2. sz. 277—287. l.

Szekeres József—Tóth Árpád: A Klement Gottwald /Ganz/ Villamossági Gyár története. Bp. 1962, Közgazd. és Jogi Kiadó. 367 l.

Szirtes Ágota : Nagykőrös iparának fejlődése a XIX. sz. második felétől napjainkig. [Kivonat.] ITT. 199—204. l.

Szombathelyi Ervin : A százhuszonöt éves Nemzeti Színház. Népszava. 1962. 90. évf. 223. sz. 4. l.

Szőkefalvi-Nagy Zoltán : A kémiai kutatás és ismeretterjesztés hazánkban. /1700—1849./ Kandidátusi értekezés tézisei. [Kiad. a] (Tudományos Minősítő Bizottság.) Bp. 1962. 7 l.

Szövényi István : Kőszeg. Szombathely—Bp. 1962, Vasm. Tanács Idegenforg. Hiv., Közdok. 98 l.

Takács Béla : A sárospataki diáktűzoltóság. BSz. 1962. 6. évf. 5. sz. 98—100. l.

Terplán Zénó—Tar Sándor—Nagy Géza : A hazai gépészmérnökoktatás története. NMEK. 8. 515—527. l.

Tombor Tibor : Két adalék a hazai „mozgó" könyvtárak történetéhez. MK. 1962. 78. évf. 4. sz. 322—323. l.

(Udvarhelyi Dénes—Pallaga Pál) : A vasúti tisztképzés története. 1887—1962. Bp. 1962, Közdok. 52 l.

Várkonyi Ágnes, R. : A nemzet fogalma a feudalizmusban. 1—2. ÉlT. 1962. 17. évf. 26, 28. sz. 808—811, 887—890. l.

Vastagh Gábor—Kiszely Gyula : Magyarország kohászati emlékei. 1. r. Bp. 1962. 3—9. l.
/Klny.: Kohászati Lapok./
/Kohászati Történeti Bizottság közleményei 22./

Vecsés község 175 éves. Vecsés község története. 1786—1961. Szerk. Hetényi Rezső. Vecsés [1962], Közs. Tanács. 191 l.

(Vedres József—Zsolt Róbert) : Csepel sportjának 50 éve. 1912—1962. Bp. 1962, Sport — Medicina. 171 l., 24 t.

Vida József : Az ipari fejlődés előrehaladása Miskolcon és Borsod megyében a XIX. sz. második felétől napjainkig. [Kivonat.] ITT. 209—215. l.

Vita Zsigmond : A háromszáz éves nagyenyedi Bethlen-kollégium. PSz. 1962. 12. évf. 10. sz. 893—903. l.

d) *Gyűjteményes munkák*

/A kötetek történelmi tanulmányait ld. a megfelelő szakokban./

Az Állatorvostudományi Főiskola jubileumi évkönyve. — Jubilejnüj ézsegodnik veterinarnogo insztituta. /1787—1962./ (Szerk. Holló Ferenc, Pethes György.) Bp. 1962. 162 l., 6 t.

Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica. Tom. 4. Red. Z[oltán] Oroszlán. Bp. 1962, Tankönyvkiadó. 158 l.

Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio iuridica. Tom. 3. Red. J(ános) Beér, L(ászló) Névai, I(mre) Szabó. Bp. 1962, Tankönyvkiadó. 187 l.

Arrabona. /A Győri Múzeum évkönyve./ — /Les annales du Musée de Győr./ 4. 1962. (Szerk. Uzsoki András.) Győr 1962. 228 l., 1 t.

Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei. — Annales Bibliothecae Universitatis de Rolando Eötvös nominatae. 1. 1962. (Szerk. Mátrai László, Tóth András, Vértesy Miklós.) Bp. 1962, Tankönyvkiadó. 222 l., 2 t.

Emlékkönyv a Kaposvári Állami Közgazdasági Technikum jubileumáról. Szerk. Pintér József, Kaposvár 1962, Városi Tanács V. B. 139 l., 2 t.

Folia archaeologica. /A Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Múzeum évkönyve./ 14. (Szerk. Fülep Ferenc.) Bp. 1962, Képzőműv. Alap. 261 l., 18 t.

Ipar- és tudománytörténeti tanulmányok. Az Országos Középiskolai Tanulmányi Verseny 1961. évi történelmi pályázatának díjnyertes pályaműveiből. (Szerk. Szabolcs Ottó.) Bp. 1962, Tankönyvkiadó. Soksz. 230 l.

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum közleményei. 1962. (Szerk. Szabó Miklós.) Bp. 1962, Mezőgazd. Kiadó. 159 l.

A Szegedi Pedagógiai Főiskola évkönyve. 1962. 1. r. (Tanulmányok a társadalomtudományok köréből. Szerk. Benkő László.) 2. r. (Tanulmányok a természettudományok köréből. Szerk. Megyeri János.) Szeged 1962. 2 db.
/Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis./

e) *Ismertetések*

Balassa Iván : A magyar kukorica. Bp. 1960. — Ismertetik: *I. Vincze.* AEt. 11. tom. 1—2. fasc. 228—229. l.; *Wellmann Imre.* AtSz. 1962. 4. évf. 1—2. sz. 340—342. l.

Bocsor Géza : A magyar tarka marha. Bp. 1959. — Ismerteti: *Király István.* AtSz. 1962. 4. évf. 1—2. sz. 352—358. l.

Csatkai Endre : A soproni képzőművészet és zenei művelődés története. 1848—1948. Sopron 1962. — Ismerteti: *Zádor Anna.* SSz. 1962. 16. évf. 4. sz. 380—381. l.

Dernői Kocsis László : Időjárás a történelemben. [*Réthly Antal :* Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig c. művéről.] MN. 1962. 18. évf. 243. sz. 7. l.

Dutka Mária : Két képeskönyv Magyar-

ország történetéről. MN. 1962. 18. évf. 303. sz. 4. l.

Kiss Lajos : A régi Rétköz. Bp. 1961. — Ismerteti: *Ila Bálint.* LK. 1962. 33. évf. 2. sz. 285—288. l.

Lackó Miklós : Ipari munkásságunk összetételének alakulása /1867—1949/. Bp. 1961. — Ismerteti: *Érényi Tibor.* PtK. 1962. 8. évf. 3. sz. 176—180. l.

A libertástól a forintig. [A Forradalmaink pénzei c. kiállításról.] [Írta]: H. I. MN. 1962. 18. évf. 203. sz. 4. l.

Maday Pál : Békés megye városainak és községeinek története. Békéscsaba 1960. — Ismerteti: *Nagy Lajos.* LK. 1962. 33. évf. 2. sz. 288—290. l.

Magyarország történetének képeskönyve. Bp. 1962. — Ismertetik: *Békés István.* Nsz. 1962. 20. évf. 298. sz. 9. l.; *V. F.* Népszava. 1962. 90. évf. 287. sz. 2. l.

Mátyás Antal : A polgári közgazdaságtan rövid története a marxizmus létrejötte előtt. Bp. 1961. — Ismerteti: *Illés János.* MT. 1962. 7. köt. 10. sz. 670—671. l.

Osváth Béla : Az első marxista magyar színháztörténet. [A Magyar színháztörténet. Bp. 1962. c. kiadványról.] Nsz. 1962. 20. évf. 248. sz. 8. l.

Pamlényi Ervin : A Párttörténeti Közleményekről. Nsz. 1962. 20. évf. 159. sz. 8. l.

Ravasz János—Felkai László—Bellér Béla—Simon Gyula : A magyar nevelés története a feudalizmus és kapitalizmus korában. Bp. 1960. — Ismerteti: *Gyenis Vilmos.* ITK. 1962. 64. évf. 4. sz. 538—539. l.

Scheiber Sándor : Magyarországi zsidó feliratok a III. századtól 1686-ig. Bp. 1960. — Ismerteti: *Richtmann Mózes.* AT. 1962. 9. köt. 1—2. sz. 136—139. l.

Tanulmányok a magyar—orosz irodalmi kapcsolatok köréből. I—III. Bp. 1961. — Ismerteti: *Ardó Mária.* MK. 1962. 78. évf. 4. sz. 367—369. l.

Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Ethnographische Studien. Bp. 1961. — Ismertetik: *J. Barabás.* AEt. 1962. 11. tom. 1—2. fasc. 235—239. l., *Bökönyi Sándor.* AÉ. 1962. 89. köt. 2. sz. 275—276. l.

4. Magyar őstörténet. A rómaikori és népvándorláskori Magyarország. Magyarország története 1526-ig

b) *Feldolgozások*

Alföldy Géza : A szkordiszkuszok szállásterülete. AÉ. 1962. 89. köt. 2. sz. 147—159. l.

Bácskai Vera : Magyar mezővárosok. ÉlT. 1962. 17. évf. 47. sz. 1487—1491. l.

Balla Lajos : Kereskedelmi tőke és a földbirtok kapcsolata Savariában. AT. 1962. 9. köt. 1—2. sz. 85—91. l.

Barkóczy László : The frontiers of the Roman empire in Hungary. The New Hungarian Quarterly. 1962. 3. vol. 7. no. 134—141. l., 1 t.

Belényesy Márta : Adat a magyarországi űrmértékek XIV. századi történetéhez. ET. 1962. 73. évf. 2. sz. 338. l.

Borosy András: A XI—XIV. századi magyar lovasságról. HK. 1962. 9. évf. 2. sz. 119—174. l.

Borsa Iván : III. Béla 1177 évi könyvalakú privilégiuma az aradi káptalan számára. LK. 1962. 33. évf. 2. sz. 205—218. l.

Buocz Terézia, P. : Adatok Savaria topográfiájához. AÉ. 1962. 89. köt. 2. sz. 181—187. l.

Csóka Lajos : Ki volt Anonymus? MNy. 1962. 58. évf. 2. sz. 153—159. l.; 3. sz. 336—346. l.

Ember Mária, V. : II. Lajos magyar király és felesége ruhája. FolA. 14. 133—151. l.

Erőss István : Szent István önállósága az egyházszervezés munkájában. Vigilia. 1962. 27. évf. 8. sz. 452—455. l.

Fitz Jenő : Gorsium. AT. 1962. 9. köt. 1—2. sz. 154—159. l.

Fülep Ferenc : Újabb kutatások a pécsi későrómai temetőben. AÉ. 1962. 89. köt. 1. sz. 23—46. l.

Gazdapusztai Gyula : A magyarországi őskorkutatás néhány kérdéséről. AÉ. 1962. 89. köt. 1. sz. 3—14. l.

Házi Jenő : Macskakő vára. SSz. 1962. 16. évf. 4. sz. 332—340. l.

Kalmár János : Számszeríjász parancsnoki jelvény-nyílhegyek. Arr. 4. 71—84. l.

Kiss Ákos : Az Aynardok középkori vára a budai hegyekben. ÉlT. 1962. 27. évf. 46. sz. 1452—1453. l.

Kniezsa István : Pécs város neve. MNyr. 1962. 86. évf. 3. sz. 326—329. l.

Komáromy József : Miskolc élete a Hunyadiak idejében. BSz. 1962. 6. évf. 4. sz. 79—91. l.

Kozák Károly : A zalaszántói templom feltárása és környékének középkori története. AÉ. 1962. 89. köt. 2. sz. 220—237. l.

Kőszegi Frigyes : Adatok a magyarországi okkersírok eredetének kérdéséhez. AÉ. 1962. 89. köt. 1. sz. 15—22. l.

Kralovánszky Alán : Árpád-kori mezőgazdasági eszközök a Közép-Duna-medencéből. MMMK. 116—127. l.

Kubinyi András : A keresztes lovagok birtokától a malomtói bisztróig. ÉlT. 1962. 17. évf. 30. sz. 931—934. l.

Kubinyi András : A király és a királyné

kuriái a XIII. századi Budán. AÉ. 1962. 89. köt. 2. sz. 160—171. l.

László Gyula : Die Anfänge der ungarischen Münzprägung. AUSB. 4. 27—53. l.

Magyarország népeinek története a honfoglalás koráig. Vezető a — — c. kiállításhoz. Magyar Nemzeti Múzeum, [Történeti Múzeum]. (Rend., a vezetőt írták Barkóczi László, B. Bónis Éva stb.) Bp. 1962. 115 l.

Maksay Ferenc : Gabonatermesztés Nyugat-Magyarországon a XV—XVI. század fordulóján. ÁtSz. 1962. 4. évf. 1—2. sz. 14—24. l.

Matvejev, A. K. : Az ugor népek ősi letelepülési helyei. NyK. 1962. 64. köt. 2. sz. 289—297. l.

Méri István : Az árkok szerepe Árpád-kori falvainkban. AÉ. 1962. 89. köt. 2. sz. 211—219. l.

Mészáros István : Mátyás király énekkarának képe egy Corvin-kódexben. Muzsika. 1962. 5. évf. 12. sz. 36—37. l.

Mészáros István : Világi iskolázásunk kezdetei. PSz. 1962. 12. évf. 7—8. sz. 620—630. l.

Mollay Károly : Középkori soproni naptárak. SSz. 1962. 16. évf. 3—4. sz. 215—226, 299—311. l.

Pais Dezső : Úr volt-e valóban Vrsuuru? MNy. 1962. 58. évf. 2. sz. 133—146. l.

Paulinyi Oszkár : Tulajdon és társadalom a Garam-vidéki bányavárosokban. TSz. 1962. 5. évf. 2. sz. 173—188. l.

Rázsó Gyula : A zsoldosság gazdasági és társadalmi előfeltételei és típusai Magyarországon a XIV—XV. században. HK. 1962. 9. évf. 1. sz. 160—217. l.

Simonyi Dezső : Fenékvár ókori neve. AT. 1962. 9. köt. 1—2. sz. 13—30. l.

Surányi Bálint : Az I. Lajos-kori Ars Notarialis városi vonatkozású formuláinak eredetéről. TSz. 1962. 5. évf. 2. sz. 275—285. l.

Székely György : Gemeinsame Züge der ungarischen und polnischen Kirchengeschichte des XI. Jahrhunderts. AUSB. 4. 55—80. l.

Szentléleky Tihamér : Savaria az antik irodalomban. VSz. 1962. 2. köt. 20—24. l.

Szőke Béla : A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Bp. 1962, Akad. Kiadó. 118 l.
/A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Kutató Csoportja kiadványai. /Régészeti tanulmányok l./

Tálas Géza : A gorsiumi ásatások. ÉlT. 1962. 17. évf. 52. sz. 1638—1641. l.

Török Gyula : Pogány kultusz emléke a sopronkőhidai temetőben. FolA. 14. 83—93. l.

Vattai Erzsébet, F. : Középkori titkos pecsétgyűrű. FolA. 14. 125—132. l.

c) *Ismertetések*

Küküllei János és a Névtelen Minorita krónikája. Bp. 1960. — Ismertetik: *Bóta László.* IT. 1962. 50. évf. 2. sz. 331—333. l.; *V. Kovács Sándor.* ITK. 1962. 64. évf. 4. sz. 534. l.

László Gyula : Őstörténetünk legkorábbi szakaszai. Bp. 1961. — Ismerteti: *J[ános] Kodolányi jr.* AEt. 1962. 11. tom. 1—2. fasc. 233—234. l.

Németh Annamária : Henrik croiai püspök pecsétnyomója. — A topuszkói apátság pecsétjei. — Das älteste Typarium der philosophischen Fakultät der Wiener Universität. Folia Archaeologica 11—13. — Ismerteti: *Kubinyi András.* LK. 1962. 33. évf. 2. sz. 280—281. l.

Szabó Béla, H. : Vita *Komáromy József :* A diósgyőri várban 1958—60-ban végzett ásatások régészeti és építéstörténeti vonatkozásai c. írásban foglalt megállapításokkal. BSz. 1962. 6. évf. 3. sz. 58—71. l.

5. Magyarország története 1527—1790

a) *Források*

Kávássy Sándor : Somogyi jobbágyok panaszos levelei a hadseregellátás terhe ellen a XVIII. század első felében. KKTEkv. 72—81. l.

Markó Árpád : Le Maire francia kuruc hadmérnök brigadéros emlékirata XIV. Lajoshoz Rákóczi szabadságharcának utolsó idejéből. 1710. augusztus 1. HK. 1962. 9. évf. 2. sz. 102—118. l.

Rapcsányi László—Tóth Endréné : Ismeretlen feljegyzések Zrínyi Miklós 1664-es téli és tavaszi hadjáratairól egy korabeli magyar kalendáriumban. HK. 1962. 9. évf. 2. sz. 236—261. l.

Egy soproni csiszármester levele a céhmesterhez 1621-ben. [Közli]: Domonkos Ottó. SSz. 1962. 16. évf. 3. sz. 280—282. l.

b) *Feldolgozások*

Balogh András : A „Magyar Verszália" építője. Műemlékvédelem. 1962. 6. évf. 2. sz. 108—111. l.

Bánkuti Imre : A magyar céhek vallási szerepe a XVIII. században. FolA. 14. 181—187. l.

Baraczka István : Néhány XVII. század végi városi számadáskönyvünk írása. /Adatok a magyarországi német írás paleográfiájának problémáihoz./ LK. 1962. 33. évf. 2. sz. 219—253. l.

Benda Kálmán : II. Rákóczi Ferenc török

politikájának első évei 1702—1705. TSz. 1962. 5. évf. 2. sz. 189—209. l.

Biró Ferenc : Péczeli József könyvtáráról. MK. 1962. 78. évf. 4. sz. 326—333. l.

Bodgál Ferenc : Györffy István településkutatásai Borsodban. — /Miskolc térképe 1781-ből./ Miskolc 1962. 124—148. l. /Klny.: Borsodi földrajzi évkönyv 3—4. köt./ /A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Borsod megyei földrajz-geológiai szakosztályának füzetei 7./

Csatkai Endre : Adatok a győri könyv történetéhez. Arr. 4. 123—127. l.

Csizmadia Andor : Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században. Bp. 1962, Tankönyvkiadó. 80 l. /Studia iuridica auctoritate Universitatis Pécs publicata 24./

Csomasz Tóth Kálmán : A négyszázéves genfi zsoltár magyar tanulságai. ThSz. 1962. 5. évf. 9—10. sz. 287—291. l.

Donáth Regina : Adalékok a XVII. századi Kolozsvár életéhez az Egyetemi Könyvtár egy kézirata alapján. AnnUB. 1. 157—170. l.

Dümmerth Dezső : Göttinga és a magyar szellemi élet. Bp. 1962, Akad. Kiadó. 25 l. /Klny.: Filológiai Közlöny./ /A Budapesti Egyetemi Könyvtár kiadványai 15./

Éber Ernő : A mezőgazdaságtan első hazai egyetemi tanszéke és első tanára: Mitterpacher Lajos. MMMK. 33—43. l.

Éri István : „Mezei kertek" Nyársapáton a XVI. században. AtSz. 1962. 4. évf. 1—2. sz. 182—192. l.

Esze Tamás : Béri Balogh Ádám. 1—2. VSz. 1962. 1. köt. 68—76. l., 2. köt. 38—46. l.

Esze Tamás : A Debrecen-Egervölgyi Hitvallás. ThSz. 1962. 5. évf. 7—8. sz. 197—200. l.

Fallenbüchl Zoltán : Ismeretlen kéziratos Magyarország-térkép. MK. 1962. 78. évf. 4. sz. 324—325. l.

Faller Jenő : A magyar bányagépesítés úttörői a XVIII. században /Hell Máté Kornél és Hell József Károly főgépmester élete és munkássága/. NMEK. 6. 181—201. l.

Fehér Géza—Hazai György : A Jászság hódoltságkori történetének török forrásai. Jászkunság. 1962. 8. évf. 2. sz. 57—62. l.

Fekete L[ajos] : Beiname /laqab/, Personenname /isim/ und Apposition /na't/ in den Ofner muqātaa-Deftern. AO. 1962. 15. tom. 1—3. fasc. 97—109. l.

Frisnyák Sándor : Adatok Miskolc és Dél-Borsod régi vízrajzához. BSz. 1962. 6. évf. 5. sz. 28—31. l.

Gulyás Pál : A könyv sorsa Magyarországon. 2—3. r. Bp. 1961, OSzK. Soksz. 2 db.

Heckenast Gusztáv : Lányi Pál. /A magyarországi korai kapitalizmus történetéhez./ TSz. 1962. 5. évf. 1. sz. 18—36. l.

Heckenast Gusztáv : A vaskohászat története Magyarországon a honfoglalástól a XVIII. század közepéig. Kohászati Lapok. 1962. 95. évf. 7. sz. 330—334. l.

Herepei János : Adalékok Bod Péter életrajzához. ITK. 1962. 66. évf. 3. sz. 341—343. l.

Horányi Mátyás : The magnificence of Eszterháza. (Eszterházi vigasságok.) Bp. — London 1962, Akad. Kiadó — Barrie and Rockliff. 260 l.

Huszár Lajos : A Báthoriak pénzei. Nyírbátor 1961 (1962). 12 l., 2 t. /A Nyírbátori Báthori István Múzeum füzetei./

Huszár Lajos : Georg Hautsch magyar vonatkozású érmei. FolA. 14. 169—180. l.

Irányi Béla : Adatok a magyar halászat történetéhez. MMMK. 106—115. l.

Káldy-Nagy [Gyula] J. : The cash book of the Ottoman treasury in Buda in the years 1558—1560. AO. 1962. 15. tom. 1—3. fasc. 173—182. l.

Khin Antal : A pesti vizafogók és a mai Vizafogó utca neve. MMMK. 84—92. l.

Kilián István : Ismeretlen XVIII. századi kézirat a miskolci levéltárban: a „Tudóskönyv". BSz. 1962. 6. évf. 5. sz. 103—107. l.

Kis István : Kaposvár és kereskedői az 1700-as években. KKTEkv. 82—102. l.

Kókay György : Külföldet járó magyarok könyvtári élményei a XVIII. század végén. MK. 1962. 78. évf. 2—3. sz. 197—203. l.

Kosáry Domokos : Egy gazdasági utazás a II. József-kori Magyarországon. AtSz. 1962. 4. évf. 1—2. sz. 208—233. l.

Kovács Miklós : Adatok a XVI—XVIII. század magyar állattartásának és tenyésztésének történetéhez. MMMK. 44—62. l.

Kováts Zoltán : Somogy megye népesedéstörténetének néhány kérdése a XVIII. században. KKTEkv. 59—71. l.

Lengyel Béla—Tóth András : Lomonoszov, kak isztocsnik truda Praj D'erd' [Pray György] po rannej isztorii. AnnUB. 1. 171—174. l.

Lőrincz Jenő : Adalék a XVI. századi magyar levélstílus történetéhez. MNy. 1962. 58. évf. 4. sz. 470—472. l.

Mérey Klára, T. : A földművelési rendszer alakulása Somogy megyében. /1720-1848./ AtSz. 1962. 4. évf. 1—2. sz. 193—200. l.

Nagy László : Adalékok Bethlen Gábor

honvédelmi politikájához uralkodásának első éveiben /1613—1619/. HK. 1962. 9. évf. 1. sz. 125—159. l.

Nováki Gyula : A Szárhalmi erdő romjai. SSz. 1962. 16. évf. 4. sz. 341—348. l.

Palásthy László : Franciahegy, Franciavölgy, Franciapuszta. SzPFÉ. 1. r. 52—62. l.

Pálvölgyi Endre: Bretschneider és az Egyetem 1783. évi felülvizsgálata. AnnUB. 1. 79—95. l.

Pereházy Károly : Cégérekről. Műemlékvédelem. 1962. 6. évf. 2. sz. 103—107. l.

Sámson Edgár : Egy XVII. századi kéziratos fordítás ismertetése. MNy. 1962. 58. évf. 4. sz. 458—464. l.

Schleicher Aladár : Adatok a kohászat magyarországi történetéhez. 8/2. r. A kislődi vashámor története. Bp. 1962. 393—405. l.
/Klny.: A Magyar Tudományos Akadémia Műszaki Tudományok Osztályának Közleményei./
/Kohászati Történeti Bizottság közleményei 19./

Schram F. : On Hungarian organ building in the 18th century. StM. 1962. 2. tom. 1—4. fasc. 267—280. l.

Sipos Istvánné : Bél Mátyás pedagógiai reformtörekvései. 1—2. MP. 1962. 2. köt. 1—2. sz. 82—103, 207—234. l.

Sólyom Jenő : Új adat a kolozsvári Hoffgreffnyomda történetéhez. MK. 1962. 78. évf. 4. sz. 349—353. l.

Somogyi Éva : A határőrvidéki privilégiumok hatása a paraszti osztályharc alakulására a XVII. században. /Horvátországi parasztfelkelés 1653—59./ TSz. 1962. 5. évf. 2. sz. 149—172. l.

Szabó T. Attila : Erdélyi levelek a XVI. századból. MNy. 1962. 58. évf. 4. sz. 490—493. l.

Szántó Imre : Eger vár védelme 1552-ben. Tudósító. 1962. 3. sz. 33—39. l.

Szentgyörgyi Mária : Jobbágyterhek a XVI—XVII. századi Erdélyben. Bp. 1962, Akad. Kiadó. 104 l.
/Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 27./

Szőkefalvi-Nagy Zoltán : Magyarországi gyógyvízvizsgálatok a XVIII. században. CMed. 1962. 25. no. 162—182. l.

Tardy Lajos : Borisz Godunov magyar orvosa. Orvosi Hetilap. 1962. 103. évf. 43. sz. 2045—2046. l.

Tomaj Ferenc : Győr népessége a XVIII. század elején. Arr. 4. 117—122. l.

Trócsányi Zsolt : Az erdélyi központi bányaigazgatási szervezet története. 1691—1848. NMEK. 8. 493—514. l.

Vág Sándor : Magyar tudós és könyvgyűjtő a XVIII. században. Bod Péter születésének kétszázötvenedik évfordulóján. Alföld. 1962. 13. évf. 4. sz. 155—157. l.

Virágh Ferenc : II. Rákóczi Ferenc szabadságharca a Körös-Maros közben. Békéscsaba 1962, Városi Tanács. 127 l., 1 t.

Vörös Károly : Vas megye 1744. évi adóösszeírása. Bp. 1962. Soksz. 227 l., 1 térk.
/Történeti statisztikai kötetek./

Zimányi Vera : Majorsági gazdálkodás a rohonc-szalónaki társuradalomban a XVII. század derekán. AtSz. 1962. 4. évf. 1—2. sz. 25—51. l.

c) *Ismertetések*

Csanda Sándor : A törökellenes és kuruc harcok költészetének magyar—szlovák kapcsolatai. Bp. 1961. — Ismerteti: *Varga Imre.* ITK. 1962. 66. évf. 3. sz. 381—384. l.

Az első magyarországi népszámlálás /1784-1787/. Bp. 1960. — Ismerteti: *Szendrey István:* AtSz. 1962. 4. évf. 1—2. sz. 351—352. l.

Heltai Gáspár : Cancionale, azaz históriás énekeskönyv. Kolozsvár 1574. Bp. 1962. — Ismerteti: *Végh Ferenc.* MK. 1962. 78. évf. 4. sz. 382—383. l.

Káldy-Nagy Gyula : Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. Bp. 1960. — Ismerteti: *Kőhegyi Mihály.* AtSz. 1962. 4. évf. 1—2. sz. 344—345. l.

Magyar—zsidó oklevéltár. VI. k. Bp. 1961. — Ismerteti: *Mollay Károly.* SSz. 1962. 16. évf. 4. sz. 379—380. l.

Molnár József : Nyelvtörténeti forráskiadások 1945 és 1961 között. MNy. 1962. 58. évf. 4. sz. 506—520. l.

Pirnát Antal : Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren. Bp. 1961. — Ismerteti: *Esze Tamás.* ITK. 1962. 64. évf. 4. sz. 510—516. l.

Szalatnai Rezső : Comenius Magyarországon. [Kovács Endre azonos című gyűjteményének ismertetése.] MN. 1962. 18. évf. 209. sz. 4. l.

Tárkány Szücs Ernő : Vásárhelyi testamentumok. Bp. 1961. — Ismerteti: *Gy[örgy] Bónis.* AEt. 1962. 11. tom. 1—2. fasc. 218—220. l.

6. Magyarország története 1791—1849

a) *Források*

Cs[atkai] E[ndre] : Egy somfalvi parasztgazda feljegyzései az 1809-es francia megszállásról. SSz. 1962. 16. évf. 4. sz. 362. l.

Diószegi István : La politique extérieure

autrichienne dirigée contre les mouvements révolutionnaires en Italie. /1820—1825./ AUSB. 4. 81—106. l.

A helytartótanácsnak 1847-ben Debreczenből küldött jelentése a Felvidékről az éhinség elől Nánás, Dorog, Böszörmény és Debreczen városába menekültek megbetegedéséről és halálozásáról. [Közli] Varga Lajos. CMed. 1962. 25. no. 272—274. l.

Kiadatlan Kossuth-iratok 1848/1849-ből. [Közli]: Böhm Jakab. HK. 1962. 9. évf. 1. sz. 330—352. l.

Mollay Károly : Adalék a francia nyelvi műveltség magyaróvári terjesztéséhez. Arr. 4. 133—135. l.

Vörös Károly : Egy borbélylegény napjai Győrben 1823-ban. Arr. 4. 157—170. l.

Vörös Károly : Szombathely 1821—22-ben egy borbélylegény szemével. /Francsics Károly visszaemlékezései./ 1—2. VSz. 1962. 1. köt. 77—88. l., 2. köt. 55—64. l.

b) *Feldolgozások*

Balázs Péter : Győr megyei parasztmozgalmak 1848-ban. /Társadalmi harcok Győrött és Győr megyében 1848-ban. 2. r./ Arr. 4. 171—193. l.

Barcza József : Egy diákhatározat nyelvünk ügyében Szemere Bertalan kézírásában. BSz. 1962. 6. évf. 5. sz. 39—40. l.

Barcza József : Kazinczy Ferenc első könyvtára Sárospatakon. MK. 1962. 78. évf. 2—3. sz. 203—206. l.

Barta János : A politikus Kemény. [Válasz Pándi Pál bírálatára, Pándi viszontválaszával.] IT. 1962. 50. évf. 2. sz. 269—285. l.

Cennerné Wilhelmb Gizella : Németországban tanuló magyar ifjak litografált arcképei. FolA. 14. 223—228. l.

Császár Edit, M. : Kelemen László születésének 200. évfordulójára. MN. 1962. 18. évf. 173. sz. 4. l.

Dümmerth Dezső : Horvát István ifjúsága. /Egyetemi élet Pesten a napoleoni időkben./ AnnUB. 1. 179—199. l.

Fabricius Endre : Lenkey követője: Szontágh Frigyes 1848/49-es honvédhuszárőrnagy. HK. 1962. 9. évf. 1. sz. 304—308. l.

Gábry Gy[örgy] : Das Meisterbuch der Pester Instrumentenmacher-Innung. StM. 1962. 2. tom. 1—4. fasc. 331—344. l.

Gertheisz Antal : Az erdészet kérdései a Magyar Gazda hasábjain 1841—1847. Az Erdő. 1962. 11. évf. 9. sz. 410—415. l.

Gombár József : Debrecen agrárviszonyai és agrártársadalma a XIX. század első felében. Debrecen 1962. 111 l., 1 t., 2 térk.
/A Déri Múzeum Baráti Körének kiadványa 3./

Győrffy Miklós : Elkallódott Madách—Kossuth vita. IT. 1962. 50. évf. 1. sz. 152—159. l.

Hanák Péter : A liberális nacionalizmus. ÉT. 1962. 17. évf. 31. sz. 970—973. l.

Hanzó Lajos : Tessedik és a filantrópizmus. SzÓÉvk. 2. 85—118. l.

Harmatta János, ifj. : Kitaibel Pál. /Részletek a tanulmányból./ ITT. 11—44. l.

Hegyi József : Szemere Bertalan — a diák. BSz. 1962. 6. évf. 5. sz. 41—42. l.

Horváth Róbert : Az első magyar népességtudományi mű megjelenésének 150. évfordulójára. */Fejes János :* „De Populatione in genere et in Hungaria in specie." Pest, 1812./ StSz. 1962. 40. évf. 8—9. sz. 860—871. l.

Kelényi Ferenc : Népszerű soproni egészségügyi könyv 1796-ból. SSz. 1962. 16. évf. 3. sz. 274—280. l.

Kerekes Lajos : Palóczy László élete és munkássága. BSz. 1962. 6. évf. 3. sz. 53—58. l.

Kilián István : Gondolatok Szemere Bertalan életéről és pályájáról. BSz. 1962. 6. évf. 5. sz. 36—38. l.

Kovacsics József : Statistikunterricht an der Universität von A. Barits bis S. Konek. /1777—1882./ AUSB. 363—89. l.

Lengyel Alfréd : A reformkor eleji Győr megye a haladó szellemű köznevelés szolgálatában. Arr. 4. 136—155. l.

[Lukácsy Sándor] : A „Borsodi Olvasókör". [Szemere Bertalan születésének százötvenedik évfordulójára.] [Írta] — y —. Kts. 1962. 12. évf. 10. sz. 593—594. l.

L[ukácsy] S[ándor] : A katolikus egyházi sajtó és a 48-as forradalom. Világosság. 1962. 3. évf. 11. sz. 51—52. l.

Lukácsy Sándor : „Minek a pap az ország gyűlésében?" Szemere Bertalan az 1843-44. évi reformországgyűlésen. Világosság. 1962. 3. évf. 12. sz. 50—51. l.

Lukácsy Sándor : Nevelésügyi panasz egy reformkori röpiratban. Köznevelés. 1962. 18. évf. 24. sz. 761. l.

Mihalik Sándor: A hermányi kőedénygyár. FolA. 14. 189—210. l.

Oláh József : A sárospataki és regéci uradalmak állattenyésztése a XIX. század első felében. AtSz. 1962. 4. évf. 1—2. sz. 234—265. l.

Orosz István: Széchenyi és a jobbágykérdés. AtSz. 1962. 4. évf. 1—2. sz. 52—94. l.

[Oro]sz L[ajos] : Emlékezzünk Teleki Blankára. Halálának 100. évfordulóján. Köznevelés. 1962. 10. évf. 20. sz. 635. l.

Orosz Lajos : Teleki Blanka pedagógiai munkássága. PSz. 1962. 12. évf. 10. sz. 882—892. l.

Rózsa György : Adalékok a magyarországi arcképfestészet történetéhez. FolA. 14. 211—221. l.

Ruffy Péter : Befejezetlen riport. [XVII. Lajos francia trónörökös sorsáról.] MN. 1962. 18. évf. 164. sz. 7. l.

Sarlós Márton : Die Ansichten des Grafen Stefan Széchenyi über die ungarische Staatlichkeit, über die Grundsätze der Verfassung und die Revolution von 1848—1849. AUSB. 49—62. l.

A Sárvári Állami Tinódi Sebestyén Általános Gimnázium évkönyve az 1961—62. isk. évről. Szerk. Medvegy Antal. Sárvár 1962. 54 l.

A kötet tartalmából:

Aradi Péter : Az 1848. szeptemberi horvát támadás közjogi előzménye.

Sólyom Jenő : A Soproni Magyar Társaság könyvtára és Berzsenyi Dániel. ITK. 1962. 66. évf. 4. sz. 493—500. l.

Spira György : Tarnóczy Kázmér kísérlete az 1848-i jobbágyfelszabadítás megszorítására. AtSz. 1962. 4. évf. 1—2. sz. 266—278. l.

Sz[alatnai] R[ezső] : „Egy Magyar így beszélget Hunniával." Ismeretlen verskézirat az 1807-es budai országgyűlésről. Élet és Irodalom. 1962. 5. évf. 34. sz. 10. l.

Szecskó Károly : Népművelési törekvések dr. Kováts Mihály munkáiban /1762—1851/. BSz. 1962. 6. évf. 5. sz. 69—73. l.

Szendrey István : A községi gazdálkodás az Eszterházyak derecskei uradalmában a XVIII—XIX. században. AtSz. 1962. 4. évf. 1—2. sz. 201—207. l.

Szőke Béla : Napoleon-kori, falra írt szövegek a győri múzeum épületében. Arr. 4. 129—132. l.

Takáts László : Az utolsó nemesi felkelés csapategészségügyi szolgálatának működése 1809-ben. Honvédorvos. 1962. 14. évf. 4. sz. 321—331. l.

Tóth Lajos : Bernhard Antal „Carolina"-ja, az első dunai gőzhajó. Közlekedéstudományi Szemle. 1962. 12. évf. 7. sz. 331—332. l.

Tóth Lajos—Gáll Imre : Fenéki Arzenál. [A fenékpusztai hajóépítő műhelyről.] Vízgazdálkodás. 1962. 2. évf. 2. sz. 57—59. l.

Urbán Aladár : L'influenza nell'Ungheria dei movimenti italiani rivoluzionari per l'indipendenza in primavera dell'anno 1848. AUSB. 4. 107—122. l.

c) *Ismertetések*

Andics Erzsébet : A Habsburgok és Romanovok szövetsége. Az 1849. évi cári intervenció diplomáciai előtörténete. Bp. 1961. — Ismerteti: *Dolmányos István.* MT. 1962. 7. köt. 8. sz. 532—534. l.

Hanzó Lajos : Tessedik-kutatások a Német Demokratikus Köztársaságban. [Ismertetés.] AtSz. 1962. 4. évf. 1—2. sz. 358—360. l.

Kossuth Lajos összes munkái. I—V. k. Bp. 1948—1961., XII. k. 1957., XV. k. 1955. — Ismertetik: *Vörös Károly, Bélay Vilmos.* LK. 1962. 33. évf. 2. sz. 281—285. l.

Markó Árpád : Egy elfelejtett magyar írókatona./Jakkó László huszárkapitány. 1781—1833./ Bp. 1960. — Ismerteti: *Tarnai Andor.* ITK. 1962. 64. évf. 4. sz. 535—536. l.

Tessedik Sámuel kisebb írásai. Szarvas 1960. — Ismerteti: *Süle Sándor.* AtSz. 1962. 4. évf. 1—2. sz. 347—349. l.

7. Magyarország története. 1849—1917

a) *Források*

Adatok Magyarországon az 1880-as években áttelepített lakosság egészségügyi helyzetének megismeréséhez. [Közli] Varga Lajos. CMed. 1962. 25. no. 275—279. l.

Bánki V. Emil : „Emlékpénzek" 1865—69. Az Érem. 1962. 18. évf. 21. sz. 19—23. l.

Erényi Tibor : Szántó Béla tanulmánya az első világháború előtti magyarországi ellenzéki szociáldemokrata irányzatokról. Közli: — —. PtK. 1962. 8. évf. 4. sz. 133—148. l.

Gárdos Mariska : Szállj gondolat... /Emlékiratok./ (2. kiad.) Bp. 1962, Szépirod. Kiadó. 383 l.

Nagy Czirok László : A Ráday kor s a szegedi vár titkai. Kiskunhalas 1962. Soksz. 48 l.

Salamon Pál : A száműzött keresztapa. [Kossuth Lajos 1867. okt. 14. kelt levelének közlésével.] Nsz. 1962. 20. évf. 255. sz. 7. l.

Smidt Lajos : Deák Ferenc két levele. VSz. 1962. 2. köt. 78—80. l.

b) *Feldolgozások*

Ábrahám Ambrus : Apáthy István. CMed. 1962. 25. no. 13—24. l.

Ács Tivadar : Kossuth Lajos, Herman Ottó és a szegedi iparos párt megalakításának kísérlete /1875/. PtK. 1962. 8. évf. 3. sz. 117—123. l.

Agárdi Ferenc : Petőfi barátja, Lincoln generálisa [Stahel-Számwald Gyula]. MN. 1962. 18. évf. 301. sz. 13. l.

Angyal Endre : Egy cseh tudós miskolci emlékei [Albert Pražák]. BSz. 1962. 6. évf. 5. sz. 50—51. l.

Balázs Péter : A „Vérvörös csütörtök" győri eseményei. Arr. 4. 195—206. l.

Bónis György : Nagy György és az 1914 előtti magyar köztársasági mozgalom. Bp. 1962, Akad. Kiadó. 112 l. /Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 26./

Faller Jenő : Adatok a salgótarjáni szénbányászat kezdeti idejének történetéhez. Bányászati Lapok. 1962. 95. évf. 6. sz. 422—425. l.

Felkai László : Tanítógyűlések az 1867-i kiegyezést követő évtizedben. PSz. 1962. 12. évf. 9. sz. 771—780. l.

Hanák Péter : A konzervatív sovinizmus. ÉlT. 1962. 17. évf. 37. sz. 1155—1158. l.

Hanák Péter : A magyar nacionalizmus a válaszúton 1848—1867. ÉlT. 1962. 17. évf. 34. sz. 1059—1062. l.

Hanák Péter : Vázlatok a századelő magyar társadalmáról. TSz. 1962. 5. évf. 2. sz. 210—245. l.

Hegedűs Vilmos : A polgári fogyasztási szövetkezeti mozgalom története Magyarországon. /1867—1918./ 1—2. r. [Bp.] 1962. Soksz. 2 db. /Szövetkezeti Kutató és Üzemszervezési Iroda. Tanulmányok./

Horváth Ferenc : A Risorgimento egy érdekes vasi alakja. /Desics-Dobozy Péter Pál./ VSz. 1962. 2. köt. 74—78. l.

Kató József : Adalékok a népművelés történetéhez a dualizmus korában, különös tekintettel Békés vármegyére. SzÓ-Évk. 2. 171—197. l.

Kolossa Tibor : Adatok az agrárnépesség összetételéhez az Osztrák—Magyar Monarchiában /1900 körül/. l. AtSz. 1962. 4. évf. 1—2. sz. 95—128. l.

Koszorú Mária : Apáthy István korának társadalma és a tudós szociálpolitikai munkássága. CMed. 1962. 25. no. 53—57. l.

Lukács Lajos : Garibaldi magyar önkéntesei és Kossuth 1860—61-ben. Bp. 1962, Akad. Kiadó. 143 l., 2 t. /Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 24./

Mártha Zsuzsánna : A magyar tyúk nemesítésének első időszaka. MMMK. 63—83. l.

Merényi László : Antimilitarista mozgalmak hazánkban a monarchia katonai előkészületei ellen 1912 őszén. HK. 1962. 9. évf. 2. sz. 73—101. l.

Merényi László : Békemozgalom a Jászkunságon ötven évvel ezelőtt. Jászkunság. 1962. 8. évf. 3. sz. 100—105. l.

Merényi László : Heves megye politikai élete az 1912—1913. évi balkáni háború idején. BSz. 1962. 6. évf. 5. sz. 52—56. l.

Nemcsik Pál : Adatok az 1899-es borsodnádasdi agrárszocialista mozgalom történetéhez. BSz. 1962. 6. évf. 3. sz. 79—83. l.

Páhi Ferenc : Levéltár-selejtezés Hódmezővásárhelyen a századfordulón. LSz. 1962. 12. évf. 2. sz. 96—102. l.

Palotás Emil : K isztorii szoglasenija 1897 g. mezsdu Avsztro-Vengriej i Roszsziej. AUSB. 4. 123—134. l.

Pogány Mária : A kialakuló kubikosság munkaviszonyai. TSz. 1962. 5. évf. 1. sz. 37—60. l.

Rásonyi L[ászló] : Sir Aurel Stein. /On the centenary of his birth./ AO. 1962. 14. tom. 3. fasc. 241—252. l.

Regös János : Miért nem sikerült létrehozni Vas megyében Eötvös József „népnevelési egyletét"? PSz. 1962. 12. évf. 7—8. sz. 631—637. l.

Réti Endre : Apáthy István emberi jelentősége. CMed. 1962. 25. no. 42—49. l.

Réti Endre : Darwinisták és antidarwinisták Magyarországon. Világosság. 1962. 3. évf. 7—8. sz. 61—65. l.

Simkovics Gyula : Adatok a soproni munkásmozgalom korai szakaszának gazdasági hátteréhez. SSz. 1962. 16. évf. 3. sz. 207—214. l.

Takács Béla : A balmazújvárosi „Testvéri Közösség" története. ThSz. 1962. 5. évf. 7—8. sz. 215—223. l.

Temesváry Ferenc : Adalékok a pest-budai kisipari fegyvergyártás történetéhez. FolA. 14. 229—251. l.

Tóth Ede : Mocsáry, Eötvös, Madách a nemzetiségi kérdésről az abszolutizmus válságának éveiben. FK. 1962. 8. évf. 1—2. sz. 134—146. l.

Varga Lajos : A kolozsvári egyetem megalapítása. Orvosi Hetilap. 1962. 103. évf. 47. sz. 2236—2239. l.

Varga Lajos : A közegészségügy rendezése és helyzete hazánkban a múlt század utolsó negyedében. CMed. 1962. Suppl. l. 3—142. l.

Várkonyi András : Az elfelejtett „Paprapmorgó". Világosság. 1962. 3. évf. 7—8. sz. 92—96. l.

Vaskó László : Adatok a magyar népműveléstörténet miskolci hagyományaihoz. BSz. 1962. 6. évf. 4. sz. 43—45. l.

Vasváry Artur : Stein Aurél 1862—1943. ÉlT. 1962. 17. évf. 50. sz. 1582—1585. l.

Vértesy Miklós : Szinnei József és Horváth Árpád. /Az Egyetemi Könyvtár története 1875—76-ban./ AnnUB. l. 97—104. l.

Ybl Ervin : Az Operaház. Bp. 1962, Képzőműv. Alap. 31 l., 1 t. /Műemlékeink./

Zibolen Endre : Az érettségi történetéből. Köznevelés. 1962. 18. évf. 20. sz. 632—634. l.

c) *Ismertetések*

Jankovszky János : Virradat előtt... [Kiállítás a budapesti munkásmozgalom kezdeti időszakáról.] Népszava. 1962. 90. évf. 238. sz. 3. l.

A magyar szakszervezeti mozgalom hőskora. *Erényi Tibor* [A magyarországi szakszervezeti mozgalom kezdetei 1867—1904. c.] könyve. — Ismerteti: *Gárdos Miklós.* Népszava. 1962. 90. évf. 186. sz. 2. l.

Magyarok és a Risorgimento. Bp. 1961. — Ismertetik: *Hernády Ferenc.* MK. 1962. 78. évf. 4. sz. 371—372. l.; *Cs. E.* SSz. 1962. 16. évf. 4. sz. 382. l., *Kiss Mária.* VSz. 1962. 2. köt. 120—122. l.

Vincze Edit, S. : A Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulása és tevékenységének első évei 1890—1896. Bp. 1961. — Ismerteti: *Labádi Lajos.* PtK. 1962. 8. évf. 3. sz. 172—176. l.

8. Magyarország története 1918—1919

a) *Források*

Lovas Olga : Frontagitátorként német katonák között. Karikás Frigyes kiadatlan vityebszki levelei 1918-ból. Nsz. 1962. 20. évf. 261. sz. 11. l.

„Mindenki újakra készül..." Az 1918/19-es forradalmak irodalma. /Szöveggyűjtemény./ 2. köt. A polgári forradalom publicisztikája és irodalmi élete. (Szerk. és jegyz.: József Farkas.) Bp. 1962, Akad. Kiadó. 970 l.
/Irodalom — szocializmus./

b) *Feldolgozások*

Bellér Béla : A Tanácsköztársaság egyházpolitikájáról. Világosság. 1962. 3. évf. 7—8. sz. 97—101. l.

Csillag Ferenc : A politikai biztosok szerepe a Tanácsköztársaság Vörös Hadseregében. HK. 1962. 9. évf. 1. sz. 100—124. l.

Erényi Tibor : A Vörös Ujság. MS. 1962. 3. évf. 6. sz. 187—189. l.

Fortusz, Maria : Gyurkó Rókus különleges rendeltetésű lovasszázada. HK. 1962. 9. évf. 1. sz. 285—295. l.

Gadzsijev, Agyil-Gerej : Magyar katonák a dagesztáni szovjethatalomért vívott harcokban. HK. 1962. 9. évf. 1. sz. 296—303. l.

Gazsi József : A sajóecsegi katonalázadás. BSz. 1962. 6. évf. 5. sz. 67—69. l.

Kis Aladár : A. Gramsci két cikke a Magyar Tanácsköztársaságról. PtK. 1962. 8. évf. 3. sz. 124—132. l.

Komor Imre : A magyar sajtó napjára. Fényes jelzőtűz lángolt fel... MN. 1962. 18. évf. 286. sz. 3. l.

Mészáros Károly : Adalékok a Tanácsköztársaság gazdasági-pénzügyi helyzetének alakulásához, a város és falu közötti termékcseréhez, a rekvirálásokhoz. PtK. 1962. 8. évf. 3. sz. 38—61. l.

Milei György : A Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakításáról. [Bp.] 1962, Kossuth Kiadó. 77 l.
/Munkásmozgalom történeti tanulmányok./

Passuth Krisztina : A „Köztulajdonba vett műkincsek" kiállítása 1919-ben. Művészet. 1962. 3. évf. 8. sz. 12—13. l.

Péter László : Az Igazság története. /1918—19./ Szemelvényekkel és repertóriummal. Szeged 1962, Somogyi Könyvtár. 52 l., 1 t.

Soós Katalin, G. : A nyugat-magyarországi kérdés. /1918—1919./ Bp. 1962, Akad. Kiadó. 67 l.
/Értekezések a történeti tudományok köréből. U. S. 25./

Szabó L. István : A tanítványok kötelessége. Lengyel Gyula születésének 75. évfordulójára. Nsz. 1962. 20. évf. 235. sz. 2—3. l.

Szakasits Árpád : A Magyar Sajtó Napjára. 1918. december 7-től az MSZMP 8. kongresszusáig. Magyar Sajtó. 1962. 3. évf. 7. sz. 193—196. l.

Zrinszky László : A Magyar Tanácsköztársaság emléke költészetünkben. 1919—1945. [Kiad.] a Magyar Tudományos Akadémia, Irodalomtörténeti Intézet. Bp. 1962, Akad. Kiadó. 147 l.
/Irodalomtörténeti füzetek 38./

Zsilák András : A Külföldi Munkások és Földművesek Kommunista Pártja a Turkesztáni Szövetséges Tanácsköztársaság területén /1918—1919/. PtK. 1962. 8. évf. 3. sz. 62—89. l.

c) *Ismertetések*

Fekete Gábor : Újabb dokumentumok az oroszországi magyar internacionalistákról. MN. 1962. 18. évf. 261. sz. 9. l.

„Mindenki újakra készül..." 2. köt. Bp. 1962. — Ismertetik: *Dersi Tamás.* Nsz. 1962. 20. évf. 266. sz. 9. l.; *Nagy Péter.* MN. 1962. 18. évf. 261. sz. 9. l.

Rákos Ferenc : A magyar proletárforradalom igazságszolgáltatása. [*Sarlós Béla :* A Tanácsköztársaság Forradalmi Törvényszékei. Bp. 1961. c. mű ismertetése.] JK. 1962. 17. évf. 9. sz. 469—477. l.

Szolnok megye 1918/19-ben. Szolnok 1961. — Ismerteti: *Gerelyes Ede.* Jászkunság. 1962. 8. évf. 2. sz. 88—89. l.

Tamás István : Új dokumentumok a magyar internacionalisták harcairól.

Szovjet és magyar történészek közös vállalkozása. Nsz. 1962. 20. évf. 260. sz. 2—3. l.

9. Magyarország története 1919—1945

a) *Források*

Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához. 1936—1945. (Szerk. Zsigmond László.) 4. *Juhász Gyula :* Magyarország külpolitikája a 2. világháború kitörésének időszakában. 1939—1940. [Kiad. a] Magyar Tudományos Akadémia, Történettudományi Intézet. Bp. 1962, Akad. Kiadó. 904 l.

Gazsi József—Marsányi János : Dokumentumok a magyar ellenállási mozgalom történetéből a második világháború idején. HK. 1962. 9. évf. 2. sz. 262—308. l.

Hajdú Tibor : Cikkek a Párt munkamódszeréről és tömegkapcsolatairól az illegális „Pártmunká"-ban /1932—1935/. Közli: ——. PtK. 1962. 8. évf. 4. sz. 149—187. l.

Karsai Elek : „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön..." Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. Szerk. és bev. ——. 1—2. köt. Bp. 1962, M. Izr. Orsz. Képviselete. 2 db.

Klémens Béla : Sallai ismeretlen, utolsó levele — egy órával a halálos ítélet előtt. Népszava, 1962. 90. évf. 172. sz. 3. l.

Kovács Judit : Felejthetetlen emlékek „Hosszú elvtársról". MN. 1962. 18. évf. 175. sz. 3. l.

Münnich Ferenc : Két háború között. /Részlet egy önéletrajzból./ Kortárs. 1962. 6. évf. 10. sz. 1491—1494. l.

„A sok jó mag, amit a háború szele sodor..." Két dokumentum a klérus hitbuzgalmi fronttevékenységéről a második világháborúban. [Közli:] Orbán Sándor. Világosság. 1962. 3. évf. 7—8. sz. 102—108. l.

Szabó Ágnes : A Csuvara-ügy. /Részletek Prónay Pál naplójából./ Közli: ——. PtK. 1962. 8. évf. 3. sz. 133—144. l.

Szekér Nándor (Heriszt Alajos) : Egy sztrájk története. PtK. 1962. 8. évf. 3. sz. 145—151. l.

Vértes György : Gaál Gábor három levele. [Vértes Györgyhöz és Hort Dezsőhöz.] MK. 1962. 78. évf. 4. sz. 337—339. l.

b) *Feldolgozások*

Aranyossi Pál /1887—1962/. PtK. 1962. 8. évf. 4. sz. 197—198. l.

Balogh Sándor : A magyar neonacionalizmus. ÉlT. 1962. 17. évf. 42. sz. 1315—1318. l.

Békés István : Vita az első ötéves tervről Horthy-Magyarországon. Nsz. 1962. 20. évf. 261. sz. 10—11. l.

A Budapest 18. kerületi Fürst Sándor Általános Gimnázium évkönyve. 1961—62. tanév. Közzétette Juhász Lajos. Bp. 1962. 77 l.

A kötet tartalmából:

Dékán Károly : Adalékok az ellenforradalmi korszak középiskolai /gimnáziumi/ tanárainak helyzetéről.

Csima János : A magyar hadseregfejlesztés távlati terveinek kudarca a második világháború előtt. HK. 1962. 9. évf. 1. sz. 40—66. l.

Domokos József : „... emlékezz, proletár!" Sallai Imre és Fürst Sándor pere. Bp. 1962, Kossuth Kiadó. 307 l., 5 t.

Donáth Ferenc : Egy elkésett program. /A Független Kisgazdapárt földreformtervezete./ AtSz. 1962. 4. évf. 1—2. sz. 279—292. l.

Emlékezés Steiner Gáborra, mártírhalálának 20. évfordulóján. PtK. 1962. 8. évf. 4. sz. 193—196. l.

Gergő Zoltán : Kommunista újságírók a „Népszavá"-nál /1938—1944/. PtK. 1962. 8. évf. 4. sz. 188—196. l.

Godó Ágnes : A Horthy-fasizmus agresszív katonai terveinek előtérbekerülése az 1927—1929-es években. HK. 1962. 9. évf. 1. sz. 67—99. l.

Hajdú János—Tóth Béla, C. : Der Volksbund in Ungarn. Bp. 1962, Pannonia. 66 l., 8 t.

Ugyanaz megjelent angol és francia nyelven is.

Hajdu Tibor : Lengyel Gyula emlékére. MN. 1962. 18. évf. 235. sz. 9. l.

Heksch Ágnes : Adatok a numerus clausus történetéhez. PSz. 1962. 12. évf. 7—8. sz. 613—619. l.

Illés Béla : A voronyezsi vész /1942/43—1962/63/. MN. 1962. 18. évf. 301. sz. 4—5. l.

Jahn Anna : Az első magyar városismertető kiállítás. MN. 1962. 18. évf. 161. sz. 5. l.

Jóboru Magda : A középiskola szerepe a Horthy-korszak művelődéspolitikájában. Kandidátusi értekezés tézisei, 1962. PSz. 1962. 12. évf. 12. sz. 1094—1103. l.

Katona Imre : Types of work groups and temporary associations of seasonal labor in the age of capitalism. AEt. 1962. 11. tom. 1—2. fasc. 31—84. l.

Kis Aladár : A Teleki-kormány külpolitikája a második világháború előtt. MT. 1962. 7. köt. 6—7. sz. 359—380. l.

Komor Imre : Biatorbágy és két bitófa.

Sallai Imre és Fürst Sándor meggyilkolásának harmincadik évfordulójára. MN. 1962. 18. évf. 176. sz. 3. l.

Kovács Ferenc : Film és egyház Horthy-Magyarországon. Világosság. 1962. 3. évf. 7—8. sz. 81—84. l.

Kun József : Magyarország második világháborúba való belépésének katonapolitikai vonatkozásai. HK. 1962. 9. évf. 1. sz. 3—39. l.

Kutassy János : Horváth Árpád mártírhalála. Alföld. 1962. 13. évf. 4. sz. 151—154. l.

Lajos Árpád : A miskolci nyomdászok munkásmozgalmi emlékeiből. BSz. 1962. 6. évf. 5. sz. 74—79. l.

Lesenyi Ferenc : Haladó erdőgazdasági törekvések a két világháború közötti korban. Az Erdő. 1962. 11. évf. 9. sz. 402—409. l.

Magyar János—Tóth László : Történeti ismertetés a Magyar Vöröskeresztről. Bp. 1962, Medicina. 87 l., 4 t.

Markovits Györgyi : „Mert szégyen élni. . . " /Gábor Andor kitiltott verskötete./ MK. 1962. 78. évf. 2—3. sz. 206—207. l.

M[arkovits] Gy[örgyi] : Vers-perek Horthy-Magyarországon. *Komját Aladár:* Megindul a föld./ MK. 1962. 78. évf. 4. sz. 339—341. l.

Máté György : Schönherz Zoltán. Emlékezés vértanúhalálának 20. évfordulójára. Nsz. 1962. 20. évf. 236. sz. 2—3. l.

Nagy Árpád : A Horthy-rendszer iskolapolitikája és a történelemtanítással kapcsolatos követelmények a Kaposvári Somsich Pál Fiúgimnáziumban. KKTEkv. 105—131. l.

Non György : Emlékezés Schönherz Zoltánra. MN. 1962. 18. évf. 236. sz. 2—3. l.

Pamlényi Ervin : Egy „magyar" Habsburg [József főherceg] fejfájára. Adatok egy életrajzhoz. MN. 1962. 18. évf. 176. sz. 7. l.

Pamlényi Ervin : Hol volt István király? . . . Egy király-portré meghamisítói. MN. 1962. 18. évf. 194. sz. 9. l.

Pamlényi Ervin : A szentistváni gondolat. ÉlT. 1962. 17. évf. 48. sz. 1507—1510. l.

Ránki György : Hamis tanúk leleplezése. Perdöntő akták Horthy-Magyarország háborús politikájához. 1—22. MN. 1962. 18. évf. 276—298. sz.

Rozsnyói Ágnes : A Szálasi-puccs. [Kiad. a] Levéltárak Országos Központja. Bp. 1962, Kossuth Kiadó. 107 l. 4 t.

Sallai és Fürst. Nsz. 1962. 20. évf. 176. sz. 2—3. l.

Sándor Pál : Baloldali könyvkiadás Horthy-Magyarországon. MK. 1962. 78. évf. 2—3. sz. 125—130. l.

Simkovics Gyula : Gyenikin tábornok Sopronban. SSz. 1962. 16. évf. 4. sz. 357. l.

Steiner Gábor emlékére. A szlovákiai magyar forradalmár mártírhalálának 20. évfordulóján. [Írta] *T. S.* Nsz. 1962. 20. évf. 242. sz. 7. l.

Székely Lajos : Gömbös Gyula külpolitikai koncenpciójának kialakulása. Valóság. 1962. 5. évf. 6. sz. 82—89. l.

Szekér Nándor (Heriszt Alajos) : Hozzászólás Szabó Ágnes „A kommunisták magyarországi pártjának első kongresszusa" című tanulmányához. [Szabó Ágnes válaszával.] PtK. 1962. 8. évf. 4. sz. 123—132. l.

Szekeres József : Budapesti városatyák panamái. [Kiad. a] Levéltárak Országos Központja. Bp. 1962, Kossuth Kiadó. 115 l.

Szuhay Miklós : Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években. [Kiad. a] Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Gazdaságtörténeti Tanszék. Bp. 1962, Akad. Kiadó. 365 l.
/Gazdaságtörténeti értekezések 3./

Szuhay Miklós : Az állami beavatkozási politika szerepe a mezőgazdasági terményértékesítésben az 1929—33-as gazdasági válság időszakában. AtSz. 1962. 4. évf. 1—2. sz. 157—181. l.

Tóth Sándor : Magyarország részvétele a második világháborúban. [Kiad.] a Központi Pedagógus Továbbképző Intézet. Bp. 1962. Soksz. 47 l.
/Történelemtanároknak 10./

Varga Rózsa : A népi írók Szabad Szó c. lapjának történetéből. ITK. 1962. 66. évf. 4. sz. 439—453. l.

Zágoni Ernő : A munkásegységfront problémái Magyarországon a Szovjetunió elleni háborúba lépés idején. TSz. 1962. 5. évf. 2. sz. 246—274. l.

c) *Ismertetések*

Buzás József—Nagy András : Magyarország külkereskedelme, 1919—1945. Bp. 1961. — Ismerteti: *Kovásznai Gyula.* KgSz. 1962. 9. évf. 10. sz. 1265—1268. l.

Dernői Kocsis László : A magyar mezőgazdaság kórképe a két világháború között. [*Szuhay Miklós :* Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években c. művéről.] MN. 1962. 18. évf. 266. sz. 7. l.

Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához. 1936—1945. Bp. 1962. — Ismerteti: *Tamás István.* Nsz. 1962. 20. évf. 197. sz. 9. l.

Dobi István : Vallomás és történelem. Bp. 1962. — Ismerteti: *Darvasi István.* Nsz. 1962. 20. évf. 154. sz. 7. l.

Domokos József : „. . . emlékezz, proletár!" Sallai Imre és Fürst Sándor pere. Bp. 1962. — Ismertetik: *Kende János.* PtK. 1962. 8. évf. 4. sz. 222—224. l.; *Kocsis Tamás.* MN. 1962. 18. évf. 173. sz. 5. l.

„Fegyvertelen álltak az aknamezőkön. . ." Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. 1—2. k. Bp. 1962. — Ismertetik: *Pamlényi Ervin.* MN. 1962. 18. évf. 294. sz. 9. l.; *T. I.* Nsz. 1962. 20. évf. 295. sz. 8. l.

Harsányi Iván : A szovjet külpolitika magyar vonatkozású dokumentumai. [Ismertetés.] PtK. 1962. 8. évf. 3. sz. 185—190. l.

Hidas Antal : Egy magyar paraszt-proletár útja. [*Dobi István :* Vallomás és történelem c., Bp. 1962. megj. művének ismertetése.] TáSz. 1962. 17. évf. 8—9. sz. 139—149. l.

Ismeretterjesztő könyvsorozat a Horthy-korszak történetéről. [Írta:] *T. I.* Nsz. 1962. 20. évf. 225. sz. 9. l.

Nemes Dezső : Az ellenforradalom története Magyarországon 1919—1921. Bp. 1962. — Ismerteti: *Berend T. Iván.* TáSz. 1962. 17. évf. 7. sz. 84—92. l.

Pórné Váradi Irma : Braun Róbert a könyvtáros és szociográfus. Bp. 1960. — Ismerteti: *Ferenczyné Wendelin Lídia.* MK. 1962. 78. évf. 4. sz. 381—382. l.

Tamás István : Háború és béke egy levéltári szobában. [Karsai Elek kutatásairól.] MN. 1962. 18. évf. 201. sz. 4. l.

Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből. Bp. 1962. — Ismertetik: *Gábor Imréné, Práger Miklós.* PtK. 1962. 8. évf. 4. sz. 199—202. l., *Rejtő István.* MK. 1962. 78. évf. 4. sz. 369—371. l.

10. Magyarország története 1945—1962

a) *Források*

Kádár János : Szilárd népi hatalom: független Magyarország. 2. kiad. Bp. 1962, Kossuth Kiadó. 429 l.

Kádár János : A szocializmus teljes győzelméért. [Beszédek, cikkek.] Bp. 1962, Kossuth Kiadó. 388 l.

b) *Feldolgozások*

Budapest a szocializmus útján. 1950—1960. [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal, Budapest Városi Igazgatóság. Bp. 1962, Közgazd. és Jogi Kiadó. 431 l., 16 t.

Dancs István : Adatok a nemzeti bizottságok iskolaügyi tevékenységéhez. PSz. 1962. 12. évf. 11. sz. 964—977. l.

Kanyar József : Adatok a somogyi földosztás történetéből /1945/. KKTEkv. 133—139. l.

Kirschner Béla—Rácz Béla : Harc a Weiss Manfréd-Művek, a Ganz és a Rimamurányi-Salgótarjáni Vasmű vállalatainak állami kezelésbevételéért. PtK. 1962. 8. évf. 4. sz. 31—67. l.

Leidecker Jenő : A megyei önkormányzat átalakulásának története Somogyban. LSz. 1962. 12. évf. 3—4. sz. 128—133. l.

Lengyel Alfréd : A nemzeti bizottságok szerepe az élet megindulásában Győr-Moson megyében. /1945—1946./ LK. 1962. 33. évf. 2. sz. 255—273. l.

A magyar munkásmozgalom története. 1945—1960. (Irta *Ságvári Ágnes, Sánta Ilona.*) Bp. 1962, Kossuth Kiadó. 277 l.

Nevai László : Razvitie organizacii szuda Vengerszkoj narodnoj demokratii [!]. /1945—1961 gg./ AUSB. 3. 19—47. l.

Oltvai Ferenc—Szabó Ferenc : A Csanád megyei Földhivatal története és irattainak rendezése. LSz. 1962. 12. évf. 2. sz. 10—22. l.

A Pécsi Pedagógiai Főiskola évkönyve. 1961—1962. (Szerk. biz.: Kálmánchey Zoltán, Kelemen László stb.) Pécs 1962. 467 l.

A kötet tartalmából:

Komlósi Sándor : A magyar nőmozgalom pedagógiai tevékenysége 1949—61-ig.

Ságvári Ágnes : Küzdelem a demokratikus centralizmus érvényesítéséért /1918—1962/. Pártélet. 1962. 7. évf. 10. sz. 51—58. l.

Strassenreiter Erzsébet : A stabilizáció megvalósításának történetéhez. PtK. 1962. 8. évf. 3. sz. 90—116. l.

Szabó Bálint : Forradalmunk sajátosságai. 1944—1948. [Kiad.] az MSzMP K. B., Párttörténeti Intézet. Bp. 1962, Kossuth Kiadó. 74 l.

c) *Ismertetések*

Beér János : A helyi tanácsok kialakulása és fejlődése Magyarországon /1945—1960/. Bp. 1962. — Ismerteti: *Antalffy György.* JK. 1962. 17. évf. 10. sz. 546—550. l.

Berend T. Iván : Újjáépítés és a nagytőke elleni harc Magyarországon. 1945—1948. Bp. 1962. — Ismerteti: *Vajda Imre.* KgSz. 1962. 9. évf. 12. sz. 1519—1523. l.

Kádár János : A szocializmus teljes győzelméért. Bp. 1962. — Ismertetik: *Darvasi István.* Nsz. 1962. 20. évf. 211. sz. 6. l.; *Háy László.* TáSz. 1962. 17. évf. 10. sz. 48—57. l.

Kállai Gyula : Szocializmus és kultúra. Bp. 1962. — Ismerteti: *Tamás István.* NSz. 1962. 20. évf. 187. sz. 8. l.

Orbán Sándor : Egyház és állam /1945—1950./ Bp. 1962. — Ismertetik: *Balázs György.* TáSz. 1962. 17. évf. 12. sz. 105—110. l.; *Balogh Sándor.* M. T. 1962. 7. köt. 9. sz. 594—596. l.; *Görög Tibor.* PtK. 1962. 8. évf. 3. sz. 180—185. l.

Szabó Bálint : A felszabadulást követő agrárátalakulás jellegéről. [*M. Somlyai Magda :* Szabadulás és magvetés. Bp. 1961. c. művének ismertetése.] PtK. 1962. 8. évf. 4. sz. 217—222. l.

11. Tudományos élet

a) *Módszertani kérdések*

Bendefy László : A levéltári kutatás a műszaki tudománytörténet és a népgazdaság szolgálatában. A MTA Műszaki Tudományok Osztályának Közleményei. 1962. 30. köt. 1—4. sz. 365—391. l.

Bodgál Ferenc : Miskolc néprajzi kutatásának kérdései. BSz. 1962. 6. évf. 3. sz. 70—74. l.

Gábori Miklós : A régészeti kutatás új módszerei. Nsz. 1962. 20. évf. 295. sz. 9. l.

Gyimesi Sándor : A történelmi jellegű tudományok művelésének néhány problémája városunkban. /Hozzászólás Bodgál Ferenc cikkéhez./ BSz. 1962. 6. évf. 4. sz. 75—78. l.

Hajnal Lászlóné : Textilvizsgálatok mint idő- és helymeghatározó eszközök a régészeti gyakorlatban. AÉ. 1962. 89. köt. 2. sz. 253—254. l.

A hetedik Levéltári Kerek Asztal Konferencia beszámolója. *Pérotin, Yves :* A levéltár fogalma és hatásköre. LSz. 1962. 12. évf. 2. sz. 81—95. l.

Kosáry Domokos : Történelmi szakbibliográfia és levéltári forrásanyag. MK. 1962. 78. évf. 2—3. sz. 224—227. l.

Matolcsi János : A mezőgazdaság szocialista átalakulásából adódó múzeumi feladatok. MMMK. 3—17. l.

Oltvai Ferenc : A területi levéltárak irataínak felhasználása a mezőgazdaságra vonatkozó kutatásokban. LSz. 1962. 12. évf. 3—4. sz. 3—18. l.

Pecze Ferenc : Állam- és jogtörténetünk művelésének új vonásai. JK. 1962. 17. évf. 11. sz. 601—607. l.

Soós Imre : A helytörténetírás szervezése a területi levéltárakban. LSz. 1962. 12. évf. 3—4. sz. 18—24. l.

Szentmihályi János : A társadalomtudományok szakbibliográfiájának néhány kérdése. MK. 1962. 78. évf. 2—3. sz. 148—170. l.

Vajda György Mihály : A magyar összehasonlító irodalomtudomány történetének vázlata. Világirodalmi Figyelő. 1962. 8. évf. 3. sz. 325—373. l.

Vörös Károly : Alapelvek az iratanyag levéltári feldolgozásához. LSz. 1962. 12. évf. 3—4. sz. 50—66. l.

Wellmann Imre : Agrártörténelmünk módszerének kérdéséről. AtSz. 1962. 4. évf. 1—2. sz. 293—339. l.

b) *Beszámolók, méltatások*

Balázs Péter : A magyar állami levéltárak 1961-ben. LK. 1962. 33. évf. 2. sz. 291—303. l.

Banner János : Pósta Béla /1862. aug. 22.—1919. ápr. 16./. AÉ. 1962. 89. köt. 2. sz. 239—240. l.

Bodgál Ferenc : Lippóczy Norbert, Tokaj-Hegyalja kutatója. BSz. 1962. 6. évf. 5. sz. 46—47. l.

Burger Alice, Sz. : Archäologische Forschungen im Jahre 1961. AÉ. 1962. 89. köt. 2. sz. 257—273. l.

Csákabonyi Kálmán : A Gyulai Állami Levéltár munkájáról. Ttan. 1962. 7. évf. 4. sz. 29—31. l.

Degré Alajos : Egy falutörténeti kiállítás. Levéltár és múzeum együttes munkája. LSz. 1962. 12. évf. 2. sz. 66—70. l.

Ember Győző : Beszámoló a Magyar Országos Levéltár 1961-ben végzett és 1962-re tervezett munkájáról. LSz. 1962. 12. évf. 2. sz. 28—66. l.

Faller Jenő : Beszámoló bányászattörténeti kutatómunkánk tíz esztendejéről. Bányászati Lapok. 1962. 95. évf. 11. sz. 776—783. l.

Földes János—Szilágyi István : Magyar Műszaki Múzeumot! TtK. 1962. 6. évf. 9. sz. 405—408. l.

Kiszely Gyula : A Magyar—Csehszlovák Történész Vegyesbizottság diósgyőri megbeszélése. Bp. 1962. 3—7. l. /Klny.: Kohászati Lapok./ /Kohászati Történeti Bizottság közleményei 24./

Komjáthy Miklós : Holub József 1885—1962. LK. 1962. 33. évf. 2. sz. 304—305. l.

Komoróczy György : Helytörténetírás és kiadványpolitika. Alföld. 1962. 13. évf. 5. sz. 122—124. l.

Korek József : Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Múzeum munkájáról az 1960—61. évben. FolA. 14. 253—261. l.

A legújabbkori Budapest — a történészek kutató-programjában. Népszava. 1962. 90. évf. 300. sz. 8. l.

Péter László : Helyismereti munka a szegedi Somogyi Könyvtárban. Kts. 1962. 12. évf. 12. sz. 717—718. l.

Puskás, A. : A magyar nép történetének kutatása a Szovjetunióban. MN. 1962. 18. évf. 196. sz. 4. l.

Radocsay Dénes : Beszámoló a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat 1960—1961. évi működéséről. AÉ. 1962. 89. köt. 2. sz. 255. l.

Sárvári Márta : A mezőgazdaság múltjáról vall az ország leglátogatottabb múzeuma. MN. 1962. 18. évf. 267. sz. 5. l.

Schneider Miklós : A Szentesi Állami Levéltár állandó kiállításának tapasztalatai. LSz. 1962. 12. évf. 2. sz. 71—76. l.

Szabó Ferenc : A helytörténetírás újabb eredményei Békés megyében. Tiszatáj. 1962. 16. évf. 7. sz. 13. l.

A Vasúti Tudományos Kutató Intézet első tudományos ülésszaka. 1961. október 23—26. közt ... megtartott 1. tudományos ülésszak anyaga. (Összeáll. Czére Béla.) Bp. 1962, Közdok. Soksz. 340 l.

A kötet tartalmából:

Gadanecz Béla : A magyar vasutasság munkásmozgalmi múltjának tudományos feltárása. — Korref.: *Mészáros Vince :* A vasutas munkásmozgalom emlékeinek gyűjtése.

c) *Történelemtanítás*

Balázs Györgyné : A korkép kialakítása a XIX. század történetének tanításakor. Iparitanulóképzés. 1962. 13. évf. 8—9. sz. 11—13. l.

Barbarits Lajos : A tömegoktatás agrármuzeológiai módszerei. MMMK. 18—32. l.

Borszéky Károly : A történelemszakkör a szemléltetés szolgálatában. Ttan. 1962. 7. évf. 4. sz. 23—26. l.

Csillik László : A magyarázó rajzok szerepe az általános iskola történelem tanításában. Módszertani Közlemények. 1962. 2. évf. 3. sz. 71—81. l.

Dékán Károly : A történelemórák felépítésének egyik „új" lehetősége. Ttan. 1962. 7. évf. 4. sz. 13—15. l.

Devecseri Lászlóné : Összefoglaló órák a 7. osztályban. Ttan. 1962. 7. évf. 1. sz. 14—17. l., 5. sz. 23—25. l.

Elekes Lajos : Korszerűség, tudományosság az egyetemi történészképzésben. l. Ttan. 1962. 7. évf. 5. sz. 12—17. l.

Gergely Ferenc : Így kezdenek hozzá... Az 1961/62-es tanévben beiratkozott első osztályosaink tudásszintje történelemből. Ttan. 1962. 7. évf. 4. sz. 5—12. l.

Horváth Sándor : Az új történelmi tanterv és a helytörténet tanítása az általános iskolában. Szabolcs-Szatmár Megyei Nevelő. 1962. 2. sz. 3—6. l.

Juhász Imre : Az összehasonlító és szintetizáló kérdések szerepe az ismeretek ellenőrzésében. Ttan. 1962. 7. évf. 4. sz. 1—5. l.

Kávássy Sándor : Történelmi irodalmunk és a közönség. Ttan. 1962. 7. évf. 4. sz. 17—19. l.

Komlós Gyula : Az első világháború tanításáról. Ttan. 1962. 7. évf. 5. sz. 18—22. l.

Lénárt János : Múzeumok, műemlékek a történelemtanítás szolgálatában. Tudósító. 1962. 3. sz. 40—43. l.

Magos György : Tanulmányok a történelemtanítás közben folyó világnézeti nevelésről. Bp. 1962, Tankönyvkiadó. Soksz. 103 l. /Szakmunkásnevelés 4./

Majoros József : A római régiségtan korszerű tanításának néhány elvi és módszertani problémája. Idegen Nyelvek Tanítása. 1962. 5. évf. 5. sz. 139—145. l.

Mit vár a társadalom az iskolai oktatástól? (Szerk. Komár Pálné. [Kiad. a] Pedagógiai Tudományos Intézet.) Bp. 1962, Tankönyvkiadó. 373 l.

A kötet tartalmából:

Veress Judit : A történelemtanítással szemben támasztott társadalmi igények.

Rosenberg Gáborné : Európai és hazai események párhuzamba állítása a VII. osztály anyagában. Ttan. 1962. 7. évf. 4. sz. 20—22. l.

Szabolcs Ottó : A középiskolai történelemoktatás reformjáról. Ttan. 1962. 7. évf. 5. sz. 6—11. l.

Taba István : Tanulmányi kirándulásaink tervszerűsítése és levezetése. Ttan. 1962. 7. évf. 5. sz. 26—30. l.

Tamás István : Korszerű egyetemi történelemoktatás. Nsz. 1962. 20. évf. 256. sz. 8. l.

Tanulmányok a neveléstudomány köréből. A Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Bizottságának gyűjteménye. 1961. (Szerk. Kiss Árpád, Nagy Sándor stb.) Bp. 1962, Akad. Kiadó. 742 l.

A kötet tartalmából:

Veress Judit : A tanulói aktivitás problémái jelenlegi történettanításunkban.

Vas Károly : Az alsófokú történelemtanítás reformja. Ttan. 1962. 7. évf. 5. sz. 1—5. l.

Waczulik Margit : Történelemóra Aquincumban. Ttan. 1962. 7. évf. 5. sz. 30—33. l.

II. EGYETEMES TÖRTÉNELEM

1. Összefoglaló munkák

B[alázs] Gy[örgy] : A zsinatok történetéből. Világosság. 1962. 3. évf. 10. sz. 13—16. l.

Bodrogi Tibor : Társadalmak születése. Bp. 1962, Gondolat. 187 l. /Gondolattár 13./

Boglár Lajos : Az uru indiánok végnapjai. [Edmond Barcilon cikke nyomán írta ——.] ÉlT. 1962. 17. évf. 49. sz. 1552—1556. l.

Cocchiara, Giuseppe : Az európai folklór története. (Storia del folklore in Europa.) (Ford. Balázs János, Lontay László.) *Ortutay Gyula*: (A magyar népköltészeti kutatás története c.) kiegészítő tanulmányával. Bp. 1962, Gondolat. 657 l.

Doblhofer, Ernst : Jelek és csodák. Letűnt írások és nyelvek megfejtése. (Zeichen und Wunder. Ford. Borzsák István. Utószó: Hahn István.) Bp. 1962, Gondolat. 371 l., 12 t.

Endrei Walter : Az örökmozgó pályafutása. ÉlT. 1962. 17. évf. 39. sz. 1229—1230. l.

Filozófiatörténeti szöveggyűjtemény. Egyetemi segédkönyv. 1. köt. Az ókortól a XVII. század végéig. (Szerk., bev. és jegyz.: Simon Endre. Előszó: Mátrai László, Sándor Pál.) 2. kiad. Bp. 1962, Tankönyvkiadó. 339 l.

Gauser Károly : Érdekességek a naptár történetéből. MN. 1962. 18. évf. 166. sz. 7. l.

Hajdú Péter : Finnugor népek és nyelvek. Bp. 1962, Gondolat. 425 l., 16 t., 4 térk.

Kelemen Károly—Kelemen Eszter : A boszorkánygyökértől a penicillinig. Bp. 1962. 156 l. /A Medicina kiskönyvtára./

Kovács Endre : A mai polgári történetírás. Bp. 1962, Gondolat. 209 l. /Studium könyvek 38./

Kulcsár Zsuzsanna : A spanyol inkvizíció. Világosság. 1962. 3. évf. 12. sz. 24—32. l.

A nemzetközi munkásmozgalom története. 1848—1945. [Irta] (*Óvári Miklós, Gyovai Gyula* stb.) Bp. 1962, Kossuth Kiadó. 309 l.

Nóber Imre : A kenyér története. Bp. 1962, Móra Kiadó. 126 l. /Búvár könyvek 29./

Pohilevics, D. : „Kapitalista" útvesztők a feudális földbirtok történetében. AtSz. 1962. 4. évf. 1—2. sz. 1—13. l.

Rév Pál : A levegő meghódítása. Sorok a repülés történetéből. Sopron 1962. 19 l. /A Közlekedéstudományi Egyesület Soproni Szervezete füzetei 2./

Sík Endre : Histoire de l'Afrique noire. Tom. 1. 2. éd. Bp. 1962, Akad. Kiadó. 406 l., 25 t.

Sík Endre : Isztorija csernoj Afriki. AEt. 1962. 11. tom. 1—2. fasc. 1—30. l.

Vaszkó Mihály : A munkaszervezés történetéből. ÉlT. 1962. 17. évf. 41. sz. 1283—1286. l.

2. Ókor

Alföldy Géza : Die Gesellschaft der Urbevölkerung Dalmatiens zur Zeit der römischen Eroberung. AUSB. 4. 17—26. l.

Antalffy Gy[örgy] : L'organisation de l'Etat d'Athènes sous le régime de l'esclavage. AJ. 1962. 4. tom. 3—4. fasc. 225—259. l.

Brósz Róbert : Use and meaning of the terms „decurio" and „curialis" in the sources of Roman law. AUSB. 3. 133—146. l.

Castiglione László : Nagyvárosi élet a régi Rómában. ÉlT. 1962. 17. évf. 45. sz. 1422—1426. l.

„A fény fiainak harca a sötétség fiai ellen." Vallanak a holt-tengeri tekercsek. [Eric Werner nyilatkozata. Közli:] /r. f. k./ MN. 1962. 18. évf. 237. sz. 7. l.

Ferenczy Endre : Bevezetés az ékírásos jogtörténetbe. — Introduction to the history of cuneiform law. Bibliográfia. Bp. 1962. 5 mikrolap, 5 mikrokártya. /A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának mikrokiadványai./

Ferenczy Endre : A Codex Hammurapi megtalálásának 60. évfordulóján. /Jog és könyvtár az ókori Közel-Keleten./ MK. 1962. 78. évf. 4. sz. 317—322. l.

Hahn István : Az egyház és az antik örökség. Világosság. 1962. 3. évf. 11. sz. 17—23. l.

Kákosy László : The pyramid texts and society in the Old Kingdom. AUSB. 4. 3—16. l.

Maróti Egon : A délosi rabszolgapiac és a kalózkodás. AT. 1962. 9. köt. 1—2. sz. 1—12. l.

Medvigy Mihály : Nazianzoszi Szent Gergely a római szék méltóságáról. Vigilia. 1962. 27. évf. 9. sz. 521—527. l.

Révay József : Százarcú ókor. (Utószó: Sarkady János.) Bp. 1962, Móra Kiadó. 444 l.

Tóth András : Az ókori görög és római fürdők. ÉlT. 1962. 17. évf. 36. sz. 1134—1138. l.

Ürögdi György : Marcus Antonius és az

Ops templomában őrzött közpénzek. AT. 1962. 9. köt. 1—2. sz. 79—84. l.

Vértesy Miklós : A könyvkötés története. Kts. 1962. 12. évf. 10. sz. 602—603. l.

Világtörténet. (Vszemirnaja isztorija.) (Főszerk.: J. M. Zsukov. 1. köt. (Ősközösség. Ókor.) Fel. szerk.: J. P. Francev. (Ford. Auer Kálmán, Siklósi Mihály.) [Kiad.] a Szovjetunió Tudományos Akadémiája.) Bp. 1962, Kossuth Kiadó. XIX, 742 l., 13 t.

Wessetzky Vilmos : A tűzoltás kifejezése az óegyiptomi szertartásokban. A tűzoltásra vonatkozó egyiptomi adatok vizsgálata. AT. 1962. 9. köt. 1—2. sz. 54—58. l.

3. Középkor

Bodrogligeti A[ndrás] : A Turkish folk song from the Golden Horde. AO. 1962. 15. tom. 1—3. fasc. 23—30. l.

Czeglédy K[ároly] : Čoγay-quzī, Qaraqum, Kök-Öng. AO. 1962. 15. tom. 1—3. fasc. 55—69. l.

Demiéville, P. : Quelques traits de moeurs barbares dans une chante fable chinoise des T'ang. AO. 1962. 15. tom. 1—3. fasc. 71—85. l.

Dovzsenok, V. I. : A paraszti munka termelékenységének kérdései a korai feudalizmusban. TSz. 1962. 5. évf. 1. sz. 8—17. l.

Hambis, L. : La lettre mongole du gouverneur de Karak. AO. 1962. 15. tom. 1—3. fasc. 143—146. l.

Harmatta János : Bizánc és a türkök kapcsolatainak kezdetei. AT. 1962. 9. köt. 1—2. sz. 39—53. l.

Hegedűs József : A felfedezések kora és a nyelvtudomány. NyK. 1962. 64. köt. 2. sz. 329—340. l.

Horváth P[ál] : Les communautés paysannes de moyen-âge comme instruments de la justice et de la taxation féodales. AJ. 1962. 4. tom. 3—4. fasc. 357—382. l.

Katona Ferenc : Dogma és tapasztalat. Egy tudományos és egy vallási kezdeményezés történetéhez. Világosság. 1962. 3. évf. 10. sz. 27—32. l.

Rásonyi L[ászló] : Les noms de personnes impératifs chez les peuples turques. AO. 1962. 15. tom. 1—3. fasc. 233—243. l.

Scerbak, A. M. : Les inscriptions inconnues sur les pierres de Khoumara /au Caucase du Nord/ et le problème de l'alphabet runique des Turcs occidentaux. AO. 1962. 15. tom. 1—3. fasc. 281—290. l.

Tóth András : Fürdők a középkorban. ÉlT. 1962. 17. évf. 38. sz. 1198—1202. l.

Uray G[éza] : The offices of the brunpas and great mnans and the territorial division of Central Tibet in the early 8th century. AO. 1962. 15. tom. 1—3. fasc. 353—360. l.

4. Ujkor

Agárdi Ferenc : George Pullman kalandos élete. Egy fejezet az amerikai nagytőke történetéből. MN. 1962. 18. évf. 245. sz. 4—5. l.

[Balogh Sándorné] Balog Roza : Razrabotka V. I. Leninüm agrarnoj programmü bol'sevisztszkoj partii nakanune i v period pervoj ruszszkoj burzsoaznodemokraticseszkoj revoljucii 1905—07 gg. AUSB. 4. 135—148. l.

Bebel, August : Charles Fourier élete és eszméi. (Charles Fourier, sein Leben und seine Theorien.) (Ford., bev. Haraszti Sándor.) Bp. 1962, Gondolat. 269 l.

Bode, Ingeborg : Ursprung und Begriff der parlamentarischen Opposition. Stuttgart — Bp. 1962, Fischer — Kultura. 121 l.
/Sozialwissenschaftliche Studien 3./

Bohatcová, Mirjam : Zur Frage der tschechischen Buchdruckergeschichte. MK. 1962. 78. évf. 4. sz. 341—348. l.

Clausewitz, Carl von : A háborúról. (Vom Kriege.) 2. köt. (Ford. és jegyz.: Réczey Ferenc.) Bp. 1962, Zrínyi Kiadó. 517 l.

A francia enciklopédia. [Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences. . .] Szemelvények. (Összeáll., jegyz.: Győry János. Ford. Komoly Péter. [Bev.] Szigeti Györgyné.) Bp. 1962, Gondolat. 253 l., 8 t.
/Európai antológia. A francia felvilágosodás./

Haenisch, Erich : Das Vorwort zur kaiserlichen Druckausgabe des tibetischen Tandjur v. J. 1724. AO. 1962. 15. tom. 1—3. fasc. 125—141. l.

Jemnitz János : Az 1910—17. évi mexikói forradalom. ÉlT. 1962. 17. évf. 35. sz. 1091—1095. l.

Jemnitz János : A 2. Internacionálé 1912-es rendkívüli Baseli Kongresszusa. TSz. 1962. 5. évf. 1. sz. 61—88. l.

Jemnitz János : Párizstól Bázelig. A háború kérdése és a II. Internacionálé. PtK. 1962. 8. évf. 4. sz. 85—122. l.

Józsa, S[ándor] : Die Bemühungen der Österreichisch — Ungarischen Monarchie um die Erwerbung eines Settlements in China. AO. 1962. 15. tom. 1—3. fasc. 155—159. l.

Katona Anna : A Shakespeare-korabeli angol irodalom a munkásságról. FK. 1962. 8. évf. 1—2. sz. 123—132. l.

Kende István : Samory, a fekete hadvezér. ÉlT. 1962. 17. évf. 39. sz. 1219—1223. l.
Lukácsy Sándor : Charles Fourier /1772—1837/. Köznevelés. 1962. 18. évf. 19. sz. 603. l.
Makai György : A mahdi állam. ÉlT. 1962. 17. évf. 50. sz. 1574—1578. l.
Montesquieu : A törvények szelleméről. (De l'esprit des lois.) (Ford. Csécsy Imre, Sebestyén Pál.) Bev.: *Hajdú Gyula :* (Az ész és a szabadság kódexe); *Mátrai László :* (Montesquieu, a felvilágosodás filozófusa. Jegyz.: Takács József.) Bp. 1960, Akad. Kiadó. 2 db. /Az állam- és jogtudományok úttörői 4—5./
Samu Mihály : Rousseau államelmélete. J. J. Rousseau születésének 250. évfordulójára. ÁI. 1962. 12. évf. 7. sz. 543—548. l.
Schultheisz Emil : Gerhard van Swieten. Orvosi Hetilap. 1962. 103. évf. 27. sz. 1277—1280. l.
Solt László : Az amerikai néger rabszolgák felszabadításának 100. évfordulója. ÉlT. 1962. 17. évf. 51. sz. 1603—1606. l.
Somogyi Zoltán : Charles Fourier. A nagy utópista szocialista halálának 125. évfordulóján. Nsz. 1962. 20. évf. 237. sz. 9. l.
(Szamuely Tibor) : Az újkori egyetemes történelem dokumentumokban. /1870—1918./ Egyetemi segédkönyv. Bp. 1962, Tankönyvkiadó. 489 l.
Vág Ottó : Az I. Internacionálé genfi kongresszusának határozata a nevelés kérdéseiről. /1866./ PSz. 1962. 12. évf. 12. sz. 1081—1086. l.
Zibolen Endre : Pestalozzi ipari pedagógiája. MP. 1962. 2. köt. 3. sz. 338—356. l.

5. Legujabb kor

Betlen Oszkár : Az antifasiszta népfrontkormány kérdéséről. PtK. 1962. 8. évf. 3. sz. 1—37. l.
Borus József : Megjegyzések és kiegészítések *dr. Horváth Miklós* alezredes, a történettudomány kandidátusa „Az 1940. évi nyugat-európai hadjárat hadtörténete és hadművészettörténete néhány kérdésének kritikája" című tanulmányához. HK. 1962. 9. évf. 1. sz. 241—264. l.
Dolmányos István : A Kelet-Európai földreformok néhány problémája /1917—1939/. l. AtSz. 1962. 4. évf. 1—2. sz. 128—156. l.
Dolmányos István : Le problème des réformes agraires dans l'Europe orientale après la Première Guerre mondiale. AUSB. 4. 149—158. l.
Fábián Ferenc : Négy harcos évtized. A Japán Kommunista Párt megalakulásának évfordulójára. Nsz. 1962. 20. évf. 163. sz. 3. l.
Fábry Zoltán : Emberek az embertelenségben. /Cikk- és tanulmánygyűjtemény./ Bratislava—Bp. 1962, Szlovák Szépirod. Kiadó—Szépirod. Kiadó. 330 l.
Gellért László : A német fasizmus rémtetteiről. Bp. 1962, Tankönyvkiadó. Soksz. 83 l. /Osztályfőnöki füzetek középiskolai tanárok számára 24./
Gergely Imre : Az egyház és a spanyol polgárháború. Beszél a szemtanú: Ayerra Redin teológus-professzor. Világosság. 1962. 3. évf. 7—8. sz. 30—34. l.
Harmat Endre : Bukott diktátorok. Bp. 1962, Kossuth Kiadó. 111 l.
Hitler és a tábornokok. 2. Az árulót elárulják. MN. 1962. 18. évf. 154. sz. 2. l.
Hitler és a tábornokok. 3. A Röhm-puccs igazi háttere. MN. 1962. 18. évf. 158. sz. 2. l.
Horváth Miklós : Egyedül Hitler felelős a második világháború kirobbantásáért? Válasz Borus Józsefnek, a történelemtudomány kandidátusának kritikai észrevételeire. HK. 1962. 9. évf. 265—284. l.
Illés Béla : Lenin fegyverszünetet köt. Nsz. 1962. 20. évf. 271. sz. 8—9. l.
Karsai Elek : A berchtesgadeni sasfészektől a berlini bunkerig. /Fejezetek a második világháború történetéből./ 3. kiad. Bp. 1962, Táncsics Kiadó. 630 l., 36 t.
Mauthausen ismeretlen hősei. Népszava. 1962. 90. évf. 225. sz. 5. l.
Mocsalov, V. V. : Írók a kalinyini fronton. Élet és Irodalom. 1962. 6. évf. 35. sz. 7. l.
Molnár Ferenc : Az ipari termelés alakulása az Amerikai Egyesült Államokban a második világháború után. StSz. 1962. 40. évf. 7. sz. 709—724. l.
Mucs Sándor—Kovalcsik József : A légideszant csapatok fejlődésének áttekintése a két világháború között és alkalmazásuk a második világháborúban. HK. 1962. 9. évf. 2. sz. 3—72. l.
Nagy László : A döntő fordulat éve a második világháborúban. [Isztorija Velikoj Otyecsesztvennoj Vojni Szovjetszkovo Szojuza. Moszkva 1961. c. mű alapján.] PtK. 1962. 8. évf. 4. sz. 211—217. l.
Navratil, Jaromir : 1948 februárja és a csehszlovák hadsereg. HK. 1962. 9. évf. 2. sz. 175—226. l.
A nemzetközi munkásmozgalom története. 1945—1961. [Irta] (*Sütő Ottó, Fencsik*

László stb.) Bp. 1962, Kossuth Kiadó. 263 l.

Ponomarjov, B. N. : A béke és a szocializmus nagy harcosa. /Georgi Dimitrov születésének 80. évfordulójára./ Béke és Szocializmus. 1962. 5. évf. 7. sz. 13—27. l.

Ruffy Péter : Egon Erwin Kisch. Kortárs. 1962. 6. évf. 10. sz. 1549—1556. l.

A semleges Ausztria. Dokumentumgyűjtemény 1955—1961. dec. 31. [Kiad. a] Külügyminisztérium. [Bp.] 1962. Soksz. V, 124, 77 l.

Sós Endre : Hitler végrendeletének megoldódott rejtélye. MN. 1962. 18. évf. 305. sz. 7. l.

Szagajdak, P.—Ciganok, A. : Légideszantok alkalmazása a Nagy Honvédő Háborúban. HK. 1962. 9. évf. 1. sz. 218—240. l., 1 t.

Szuhay-Havas Ervin : Barna évek. (*Gerald Reitlinger* : The SS. Alibi of a nation c. művének ismertetése, az SS-tábornokok további sorsára vonatkozó adatokkal.] Valóság. 1962. 5. évf. 4. sz. 107—110. l.

Turcan, Pavol : Csehszlovákia gazdasági fejlődése. (Socialisticka industrializacia Slovenska.) Szlovákia iparosítása a szocialista Csehszlovákiában. 1945—1960. (Ford. Trócsányi László.) Bp. 1962, Közgazd. és Jogi Kiadó. 382 l.

Újabb részletek a „második ifjú gárda" hőstetteiről. MN. 1962. 18. évf. 284. sz. 2. l.

Woddis, Jack : Afrika. (Africa.) 1. köt. A felkelés gyökerei. (Ford. Gábor Józefa.) Bp. 1962, Kossuth Kiadó. 295 l.

Zsigmond Lászlóné : A fasiszta fajelmélet térhódításának gazdasági és társadalmi tényezőiről /1939—1945/. PtK. 1962. 8. évf. 4. sz. 68—84. l.

6. Ismertetések

Boulier abbé könyve a náci vérbírákról. [Irta:] *Dr. T. I.* MN. 1962. 18. évf. 283. sz. 2. l.

Bucsay Mihály : Oroszország és Róma történeti kapcsolatai a felvilágosodástól 1917-ig. [*Eduard Winter* : Russland und das Papsttum. Teil 2. Berlin 1961. c. megj. műve alapján.] ThSz. 1962. 5. évf. 9—10. sz. 292—294. l.

Castro, Fidel, válogatott beszédei. Bp. 1962. — Ismerteti: *Várnai Ferenc.* Nsz. 1962. 20. évf. 167. sz. 2—3. l.

Az Egyesült Államok és a Szovjetunió párhuzamos története. [Beszélgetés Aragonnal és Maurois-val. A Realités c. francia lap után.] Valóság. 1962. 5. évf. 6. sz. 98—105. l.

Jemnitz János : International Review of Social History /1959—1960/. [Ismertetés.] TSz. 1962. 5. évf. 1. sz. 102—117. l.

Kovács Endre : A mai polgári történetírás. Bp. 1962. — Ismerteti: *Tamás István.* Nsz. 1962. 20. évf. 290. sz. 9. l.

Köpeczi Béla : A két nagy. A Szovjetunió és az Egyesült Államok párhuzamos történetéről. [Louis Aragon és André Maurois művének ismertetése.] Nsz. 1962. 20. évf. 301. sz. 23. l.

Kulis, V. M. : A második front. Bp. 1962. — Ismerteti: *Sörös Lajos.* HK. 1962. 9. évf. 2. sz. 227—235. l.

A lövész zászlóaljak és ezredek harci alkalmazása a Nagy Honvédő Háborúban. Bp. 1961. — Ismerteti: *Sörös Lajos.* HK. 1962. 9. évf. 1. sz. 319—328. l.

A mai imperializmus katonai ideológiája. Bp. 1961. — Ismerteti: *Sörös Lajos.* HK. 1962. 9. évf. 1. sz. 309—318. l.

Matolcsy Károly : Akik csinálták és akik eltűrték. Eden emlékiratai a háború előzményeiről. MN. 1962. 18. évf. 301. sz. 4. l.

A mongolok titkos története. Bp. 1962. — Ismertetik: *Barta Antal.* MN. 1962. 18. évf. 165. sz. 4. l.; *Cs. I.* Népszava. 1962. 90. évf. 170. sz. 4. l.; *T. I.* Nsz. 1962. 20. évf. 184. sz. 9. l.

Morgan, L. H. : Az ősi társadalom. Bp. 1961. — Ismerteti: *Boglár Lajos.* ET. 1962. 73. évf. 2. sz. 351—352. l.

Niederhauser Emil : A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában. Bp. 1962. — Ismerteti: *S. Sándor Pál.* Valóság. 1962. 5. évf. 4. sz. 103—106. l.

Az SzKP történetének új kiadása helyesbíti a sztálini párttörténet állításait. [Az MTI moszkvai tudósítójától.] Népszava. 1962. 90. évf. 265. sz. 5. l.

Az SZKP új, több kötetes történetének kiadásáról. Nsz. 1962. 20. évf. 156. sz. 2—3. l.
A Pravdában megjelent cikk kivonata.

Szokolay Katalin : Történelmi publikációk a Lengyel Munkáspárt megalakulásának 20. évfordulójára. PtK. 1962. 8. évf. 4. sz. 202—211. l.

Az új világtörténet. [Irta:] *T. I.* Nsz. 1962. 20. évf. 173. sz. 8. l.

Újabb történelmi munkák [az egyetemes történet köréből]. — Ismerteti: *J. J.* MN. 1962. 18. évf. 220. sz. 4. l.

Vajda Péter : Egy háborús év igazi története. [A Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújának története c. szovjet sorozat egy kötetéről.] Nsz. 1962. 20. évf. 211. sz. 4—5. l.

Vajda Péter : Az SZKP történetének új, bővített kiadásáról. Nsz. 1962. 20. évf. 265. sz. 4—5. l.

Várady László : Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik. A Római Birodalom utolsó évszázada /376—476/. Bp. 1961. — Ismerteti: *Soproni Sándor.* AÉ. 1962. 89. köt. 2. sz. 274—275. l.

7. Tudományos élet

Fekete Lajos : Jelentés az 1961. október 20—26-án Ankarában megtartott török történelmi kongresszusról. MNy. 1962. 58. évf. 4. sz. 520—523. l.

Pintér István : A varsói nemzetközi történész konferencia. [Ismerteti: — —.] PtK. 1962. 8. évf. 3. sz. 152—160. l.

Szántó György : Konferencia az olasz kapitalizmus tendenciáiról. [Ismerteti: ——.] PtK. 1962. 8. évf. 3. sz. 160—166. l.

Tanulmánykötet-címek rövidítésjegyzéke

ÁFÉkv. = Az Állatorvostudományi Főiskola jubileumi évkönyve.
AnnBU. 1. = Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei. 1.
Arr. 4. = Arrabona. /A Győri Múzeum évkönyve./ 4.
AUSB. 3. = Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio iuridica. 3.
AUSB. 4. = Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica. 4.
FolA. 14. = Folia archaeologica. 14.
ITT. = Ipar- és tudománytörténeti tanulmányok.
KKTÉkv. = Emlékkönyv a Kaposvári Állami Közgazdasági Technikum jubileumáról.
MMMK. = A Magyar Mezőgazdasági Múzeum közleményei.
NMEK. 6. = A Nehézipari Műszaki Egyetem közleményei. 6. köt.
NMEK. 8. = A Nehézipari Műszaki Egyetem közleményei. 8. köt.
SzÓÉvk. = A Szarvasi Felsőfokú Óvónőképző Intézet évkönyve. 2.
SzPFÉ = A Szegedi Pedagógiai Főiskola évkönyve.

Folyóiratcímek rövidítésjegyzéke

AÉ = Archaeológiai Értesítő
AEt = Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae
ÁI = Állam és Igazgatás
AJ = Acta Juridica
AO = Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae
AT = Antik Tanulmányok
AtSz = Agrártörténeti Szemle
BSz = Borsodi Szemle
CMed = Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica
ÉlT = Élet és Tudomány
FK = Filológiai Közlöny
HK = Hadtörténelmi Közlemények
IT = Irodalomtörténet
ITK = Irodalomtörténeti Közlemények
JK = Jogtudományi Közlöny
KgSz = Közgazdasági Szemle
Kts = A Könyvtáros
LK = Levéltári Közlemények
LSz = Levéltári Szemle
MFSz = Magyar Filozófiai Szemle
MK = Magyar Könyvszemle
MN = Magyar Nemzet
MNy = Magyar Nyelv
MNyr = Magyar Nyelvőr
MP = Magyar Pedagógia
MS = Magyar Sajtó
MT = Magyar Tudomány
MZ = Magyar Zene
Nsz = Népszabadság
NyK = Nyelvtudományi Közlemények

PSz = Pedagógiai Szemle
PtK = Párttörténeti Közlemények
SSz = Soproni Szemle
StM = Studia Musicologica
StSz = Statisztikai Szemle
TáSz = Társadalmi Szemle
ThSz = Theológiai Szemle
TSz = Történelmi Szemle
Ttan = Történelemtanítás
TtK = Természettudományi Közlöny
VSz = Vasi Szemle

Csak a gyakrabban előforduló folyóiratok címét rövidítettük.

СОДЕРЖАНИЕ

ИССЛЕДОВАНИЯ

И. Барта: Паль Фельшёбюки Надь и венское правительство 747
М. Лацко: Данные к истории скрещенных стрел в Венгрии (1935—1937) 782
Б. Киршнер—Б. Рац: Первое полугодие освобожденного металлургического завода в Озде (Часть II.) 810

СООБЩЕНИЯ

П. Шош: Из наследия Эрвина Сабо 831

ДИСКУССИЯ

Дь. Сабад: Заметки к статье Зольтана Хорвата: «Оценка политики Лайоша Кошшута в эмиграции» 843
Л. Лукач: Об идеализации политики Кошшута в эмиграции 844

ИСТОРИЧЕСКИЙ ФРОНТ СОВЕТСКОГО СОЮЗА И СТРАН НАРОДНОЙ ДЕМОКРАТИИ

Б. Пономарев: Историческую науку и образование — на уровень задач коммунистического строительства 859
ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА 873
ХРОНИКА 903
БИБЛИОГРАФИЯ 925

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

I. Barta: Pál Felsőbüki Nagy et le gouvernement de Vienne 747
M. Lackó: Contribution à l'histoire du mouvement des croix-flechées de Hongrie (1935—1937) 782
B. Kirschner—B. Rácz: Les premiers six mois de l'Usine d'Ózd apriès la libération (II⁰ partie) 810

COMMUNICATIONS

P. Soós: De l'héritage d'Ervin Szabó 831

DISCUSSION

Gy. Szabad: Remarque sur l'article de Zoltán Horváth intitulé «L'éstimation de la politique de Kossuth en émigration» 843
L. Lukács: Sur l'idéalisation de la politique de Kossuth en émigration 844

FRONT DES HISTORIENS DE L'UNION SOVIETIQUE ET DES DÉMOCRATIES POPULAIRES

B. N. Ponomariov: La science historique et l'instruction au niveau des problèmes de l'édification communiste! 859
LITTÉRATURE HISTORIQUE 873
CHRONIQUE 903
BIBLIOGRAPHIE 925

CONTENTS

ARTICLES

I. Barta: Pál Felsőbüki and the Government of Vienna 747
M. Lackó: On the History of the Arrow-Cross Movement in Hungary (1935—1937) 782
B. Kirschner—B. Rácz: The History of the Iron Work of Ózd in the Period of the Liberation (Part II.) 810

COMMUNICATIONS

P. Soós: From the Posthomous Papers of Ervin Szabó 831

DISCUSSIONS

Gy. Szabad: A Remark on the Writing of Zoltán Horváth on "The Appraisment of Louis Kossuth's Policy in Exil" 843
L. Lukács: On the Idealization of Kossuth's Policy in Exil 844

FRONT OF HISTORIANS OF THE SOVIET UNION AND PEOPLE'S DEMOCRACIES

B. N. Ponomariow: Historial Science and Education — to the Level of the Tasks for Building Communism 859
REVIEWS 873
CHRONICLE 903
BIBLIOGRAPHY 925

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

I. Barta: Pál Felsőbüki Nagy und die Wiener Regierung 747
M. Lackó: Zur Geschichte der ungarländischen Pfeilkreuzlerbewegung (1935—1937) 782
B. Kirschner—B. Rácz: Geschichte des Eisenwerks von Ózd in der Epoche der Befreiung (II. Teil) 810

BEITRÄGE

P. Soós: Aus dem Nachlaß von Ervin Szabó 831

DISKUSSIONEN

Gy. Szabad: Bemerkungen zu Z. Horváths »Bewertung der Emigrationspolitik L. Kossuths« 843
L. Lukács: Über die Idealisierung der Emigrationspolitik Kossuths 844

HISTORIKERFRONT DER SOWJETUNION UND DER VOLKSDEMOKRATIEN

B. N. Ponomarjow: Erheben wir die Geschichtswissenschaft und den Geschichtsunterricht auf das Niveau der Aufgaben der kommunistischen Aufbauarbeit! 859
BUCHBESPRECHUNGEN 873
CHRONIK 903
BIBLIOGRAPHIE 925

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Vidosa László
A kézirat nyomdába érkezett: 1963. V. 13. — Példányszám: 2300 — Terjedelem: 17,7 (A/5) ív

63.57157 — Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Koltay-Kastner Jenő : A Kossuth-emigráció Olaszországban. (Ism. *Lukács Lajos*) 885
Димитър Ангелов: Богомилството в България (Ism. *Niederhauser Emil*) 889
Michael Stewart : Modern Forms of Government (Ism. *Bónis György*) 890
Charles Jelavich : Tsarist Russia and Balkan Nationalism (Ism. *Niederhauser Emil*) 891
Ottokar Nicola : Il comune di Firenze alla fine del Dugento (Ism. *Hatos Géza*) ... 893
A. Vakalopulosz : Az újgörögség története (Ism. *Füves Ödön*) 895
Karsai Elek : „Országgyarapítás" országvesztés (Ism. *Berend T. Iván*) 896
Rózsa György : Régi magyar csataképek (Ism. *Benda Kálmán*) 898
Helytörténeti munkák (Ism. *Benda Kálmán*) 899

KRÓNIKA

Kubitsch Imre 1911—1963 *(Incze Miklós)* 903

Hírek 904
A nemzetközi levéltári kerek asztal konferenciák *(Szedő Antal)* 907
Beszámolók kandidátusi disszertációk vitáiról 910

BIBLIOGRÁFIA

A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke (1962. július 1.—december 31.) 925

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI:

Barta István kandidátus, az MTA Történettudományi intézetének főmunkatársa — *Benda Kálmán* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa — *Berend T. Iván* a történettudományok doktora, egyetemi docens (Budapesti Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem) — *Bónis György* kandidátus, levéltáros (Fővárosi Levéltár) — *Füves Ödön* egyetemi lektor (Budapesti Műszaki Egyetem) — *Hatos Géza* történész — *Katus László* az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa — *Kirschner Béla* egyetemi adjunktus (Budapesti ELTE Bölcsészkar) — *Lackó Miklós* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa — *Lukács Lajos* kandidátus, tanár (Budapest) — *Lukácsy Sándor* irodalomtörténész — *Niederhauser Emil* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének csoportvezetője — *Rácz Béla* levéltáros (Országos Levéltár) — *Révész Imre* ny. egyetemi tanár, akadémikus — *Soós Pál* tanár (Debrecen) — *Szabad György* kandidátus, egyetemi docens (Budapesti ELTE Bölcsészkar) — *Székely György* kandidátus, egyetemi tanár (Budapesti ELTE Bölcsészkar) — *Varga Endre*, az Országos Levéltár h. főigazgatója.

KÖVETKEZŐ SZÁMAINK TARTALMÁBÓL

Tóth Ede : A Függetlenségi Párt megalapítása
Nemes Dezső : Az 1927. évi olasz—magyar szerződés
Szűcs László : A magyarországi polgári radikalizmus kialakulásának történetéhez
L. Nagy Zsuzsa : Beksics Gusztáv és a magyar nemzeti állameszme
Bellér Béla : Az ellenforradalmi rendszer első éveinek nemzetiségi politikája (1919—1922)
Márkus László : A bethleni kormányzati rendszer bukása

Ára: 10,— Ft
Évi előfizetési ára: 54,— Ft

INDEX: 25.779

ÚJ TÖRTÉNELMI KIADVÁNYOK

Györffy György: **Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.** A—Cs. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1963. 907 l. 32 + 15 t. Ára: 175,— Ft.

Pach Zsigmond Pál: **Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1963. 359 l. Ára: 54,—Ft.

Varga Zoltán: **A Széchenyi-ábrázolás fő irányai a magyar történetírásában (1851—1919).** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1963. 363 l. Ára: 58,—Ft.

Tokody Gyula: **Ausztria-Magyarország a Pángermán Szövetség (Alldeutscher Verband) világuralmi terveiben (1890—1917).** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1963. 282 l. Ára: 40,— Ft.

Dolmányos István: **A magyar parlamenti ellenzék történetéből (1901—1904).** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1963. 435 l. Ára: 95,— Ft.

Pölöskei Ferenc: **A koalíció felbomlása és a Nemzeti Munkapárt megalakulása 1909—1910.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1963. 201 l. Ára: 24,— Ft.

Szemere Vera: **Az agrárkérdés 1918—1919-ben.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1963. 272 l. Ára: 27,— Ft.

Betlen Oszkár: **Népi demokratikus fejlődés Spanyolországban 1936—1939.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1963. 288 l. Ára: 23,— Ft.

Kis Aladár: **Magyarország külpolitikája a második világháború előestéjén.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1963. 254 l. Ára: 30,— Ft.

ÉRTEKEZÉSEK A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

(Új sorozat)

29. *Perjés Géza*: Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650—1715). Ára: 22,— Ft.

30. *Serfőző Lajos*: A KMP tevékenysége a munkás kultúr- és sportmozgalomban (1925—1945). Ára: 14,— Ft.

31. *Irinyi Károly*: A Naumann-féle Mitteleuropa-tervezet és a magyar politikai közvélemény. Ára: 18,— Ft.

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon: 111—010,
MNB egyszámlaszám: 46, csekkbefizetési számla szám: 05.915.111—46,
az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22.
Telefon: 185—612,
a POSTA KÖZPONTI HIRLAP IRODÁ-nál, Budapest V., József nádor tér 1.
Telefon: 180—850. Csekkszámla: egyéni 61.257, közületi 61.066.
(Példányonként megvásárolható a Posta nagyobb árusítóhelyein is.)

1328

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

1964 JAN 7.

97. ÉVFOLYAM 1963. 5. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1963

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51—53

97. ÉVFOLYAM. 1963. 5. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, BENDA KÁLMÁN, ELEKES LAJOS (elnök), EMBER GYŐZŐ, ERÉNYI TIBOR, MOLNÁR ERIK, NEMES DEZSŐ, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő), RÁNKI GYÖRGY, SIMON PÉTER, SINKOVICS ISTVÁN, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Eperjessy Géza : A mezővárosi és falusi céhek kialakulása és bomlása az Alföldön és a Dunántúlon 951
Tóth Ede : A Függetlenségi Párt megalapítása 985
Nemes Dezső : Az 1927. évi olasz—magyar szerződés 1017

KÖZLEMÉNYEK

Kállay István : A bécsi udvar várospolitikájának néhány kérdése Mária Terézia korában 1055

VITA

A Magyar gazdaságtörténet c. tananyag programjának vitája a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen *(Szakács Sándor)* 1072

A SZOVJETUNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSZFRONTJA

Balogh Sándorné : A szovjet történettudomány napjainkban 1083

A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI

Hajdu Tibor : Károlyi Mihály és az 1918—19-es forradalmak 1092
Szebenyi Péter : Történelemtanítás a Szovjetunióban 1103

TÖRTÉNETI IRODALOM

Horthy Miklós titkos iratai (Ism. *Ránki György*) 1108
Világtörténet I. köt. (Ism. *Ferenczy Endre*) 1113
Sárközi Zoltán : Az erdélyi szászok a nemzeti ébredés korában (1790—1848) (Ism. *Trócsányi Zsolt*) 1117

A MEZŐVÁROSI ÉS FALUSI CÉHEK KIALAKULÁSA ÉS BOMLÁSA AZ ALFÖLDÖN ÉS A DUNÁNTÚLON

(1686—1848)[1]

1. Előzmények

A másfél évszázados török uralom s a Habsburg zsoldosok garázdálkodása, majd a XVII. század végi felszabadító hadjárat a termelőerők szörnyű pusztulását eredményezte Magyarország középső és déli területén. De az elnéptelenedett vidékre csakhamar új lakosok költöztek, s az elvadult földet lassan ismét termőtalajjá változtatta a parasztság szívós munkája.

A termelőerők fejlődését a népesebb nyugati és északi országrészekről, valamint a külföldi országokból érkező új telepeseknek, s nem utolsó sorban a török hódítást túlélő helybeli jobbágyságnak lankadatlan erőfeszítése biztosította. Az alföldi parasztvárosok pedig a török korban nemcsak a szülőföldjéről felszakított lakosságnak nyújtottak menedéket, hanem a szabad paraszti fejlődés ígéretei is voltak. Ezek a városok a török hatalom árnyékában is kiterjedt állattenyésztést űztek és jelentős marhakereskedelmet folytattak, sőt a földművelés és kézműipar némi lehetőségeit is biztosították. Az ipar és kereskedelem a török hódítás korában sem korlátozódott a három különszakított országrészre, hanem szervesen összekapcsolta azokat, és ezzel megvetette alapját a következő századokban kialakuló nemzeti piacnak. A parasztvárosok királyi területről és Erdélyből szerezték be iparcikk szükségleteik egy részét, s a céhek nem egy esetben királyi területen levő városokból kölcsönözték szabályaikat.[2]

Egyik-másik parasztvárosban a kézművesek céhes szervezetet is alakítottak. A céhek tevékenységét azonban nagy mértékben gátolták az anarchikus állapotok. A céhes mesterek ezért is igyekeztek megszerezni a török hatóságok védelmét a kóborló-fosztogató martalócokkal s a céhenkívüli iparosokkal vagy a kontárkodó cigánykovácsokkal szemben. Privilégiumukat gyakran a török tisztviselőkkel is aláíratták. A kecskeméti ötvös céh pl. Szeged török kézre

[1]. Tanulmányunk a „Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon. 1686—1848" c. kandidátusi értekezés első fejezetének rövidített szövegét tartalmazza. A disszertáció I. részében a *céhesedés*sel (*ennek a fejezetnek* alapján készült az alábbiakban közölt dolgozat), ezen kívül a földesúri és községi joghatósággal, a kézművesek számszerű megoszlásával és anyagi viszonyaival, a mezőgazdaság és a kézműipar kapcsolatával, valamint a legények kizsákmányolásával foglalkoztunk. A II. részben a céhmonopóliummal kapcsolatban a XVII. és XVIII. századra jellemző vallási elzárkózást, a céhes mestereknek a kereskedő tőke és a zsidó kézművesek elleni küzdelmét, a kontárproblémát, valamint a megyéknek a központi kormányszervekkel a céhrendszer felszámolásáért vívott harcát tárgyaltuk. A III. részben a mezővárosi és falusi céhek jegyzékét közöltük.

Ezúttal is köszönetünket fejezzük ki opponenseinknek, *Makkai László*nak és *Sinkovics István*nak, akik értékes tanácsaikkal és bírálatukkal nyújtottak segítséget.

[2] Vö. Magyarország története. 1526—1790. Egyetemi tankönyv. Bpest. 1962. 233. l.

jutása után a debreceni ötvösöktől kölcsönzött szabadalomlevelét 1557-ben a városi tanácson kívül Ali szubasával is megerősíttette.[3]

Különösen szoros kapcsolat alakult ki a török hatóságok és a *kecskeméti kovácsok* között.[4] Ezekre a töröknek nagy szüksége volt, ugyanis „az hatalmas Császár" hídjánál és Buda váránál, „amikor kívántatik", kalapácsokkal szolgálnak, ezért Musztafa efendi budai kincstartó oltalomlevelet bocsátott ki részükre.[5]

A céhes mesterek a török hatóságon kívül elmenekült „földesuruk" pártfogását is igyekeztek biztosítani. „Jó uratok Füleki Fű Kapitány" aláírással pl. Koháry István is bocsátott ki oltalomlevelet a kecskeméti kovácsok kérésére a kontárok ellen 1673-ban, s arról intézkedett, hogy ha a kovácsok a török budai váránál bárminemű szolgálatot teljesítenek, a város tartozzék nekik pénzbeli ellenszolgáltatást nyújtani.[6]

A kecskeméti és nagykőrösi szappanos mesterek a török területen kívül a Felvidéket is ellátták készítményeikkel. Közös céhszabályaikat, melyeket 1642-ben a debreceni szappanosoktól kölcsönöztek, gróf Wesselényi Ferenc nádor is megerősítette.[7]

A XVIII. századi céhes fejlődés előzményei természetesen sokkal inkább megvoltak a Dunántúl nyugati részén s az Alföld északi peremvidékén. Céheket itt a szabad királyi városokon kívül főként a földesúri hatalom alá tartozó mezővárosokban és falvakban, illetőleg *a végvárakban* találunk. A végvárakban állomásozó katonaságon kívül a lakosság sorában bizonyos iparűző (és természetesen földművelő) elem is helyet foglalt, amely a katonaság szükségleteinek kielégítése mellett a helybeli lakosság és a közvetlen környék számára is készített iparcikket. A véghelyeken működő kézművesek száma olykor elég tekintélyes volt. Devecseren (Veszprém megye) pl. 1676-ban 22 csizmadia állott céhbe, akik kiváltságlevelüket a pápai „végház" csizmadiáitól kölcsönözték.[8]

[3] *Hornyik János:* Kecskemét város története. Kecskemét. 1860—1866. II. k. 271. l. 35. sz. Ld. még ugyanezen céhlevél 1730-ból származó másolatát: Országos Levéltár (a továbbiakban OL.) Helytartótanács Acta Mechanica Comitatus Pestiensis. 1. N° 3- (a továbbiakban AM.).

[4] A kecskemétiek 1653-ban vették át a nagyváradi kovács (lakatgyártó és csiszár) céh II. Jánostól megerősített, majd Báthory Zsigmondtól átírt céhszabályait. — A nagyváradi kovácscéh privilégiumának kelte — tévesen — 1481 (János Zsigmond 1571-ben halt meg). *Hornyik:* i. m. II. k. 296. l. 46. sz. Ld. még az említett céhlevél 1730-ból származó másolatát: OL. AM. Comit. Pest. 1 N° 8.

[5] *Hornyik:* i. m. II. k. 307—308. l. 48. sz. — A következő évben Kénán budai vezirbasa tihája bégje, Omer két alkalommal is adott ki hasonló tartalmú védlevelet a kecskeméti kovácsoknak. Uo. 309. l. 49. és 51. sz. okmány. A török hatóságok mindennemű közszolgálat és közmunka alól is felmentették őket. Uo. II. k. 314. l. 52. sz., 315—316. l. 54., 55. sz.

[6] *Hornyik:* i. m. II. k. 317—318. l. 56., 57. sz.

[7] *Hornyik:* i. m. II. k. 319. l. 58. sz. Ld. még ugyanezen céhlevél másolatát OL. Helytartótanács. Departementum Caehale. Index Privilegiorum et Articulorum Caehalium a caetibus receptrorum et Cassatorum. (A továbbiakban DC.) Ld. még (1730-ból származó másolatban) OL. AM. Comit. Pest. 1. N° 18. — Az utóbbi céhlevél szerint Wesselényi Ferenc — „in Castello nostro Muranyalja" — 1665-ben erősítette meg a nevezett privilégiumot. — Az előbbieken kívül ugyancsak Wesselényi Ferenctől származik a kecskeméti szabók 1660. évi szabadalma is. OL. AM. 1. 17 1/2. — Ld. még — többek között — a kecskeméti szűcsök privilégiumát, melyet a XVII. század közepén török tisztviselők erősítettek meg, 1659-ben pedig gr. Wesselényi Ferenc nádor foglalt ünnepélyes okmányba. (*Hornyik:* i. m. II. k. 280. l. 37. sz. és OL. AM. Comit. Pest. 1. N° 15/6.)

[8] OL. AM. Comit. Veszpr. 1. — A céhlevelet gr. Eszterházy Ferenc is megerősítette.

A végvárakban dolgozó céhes mesterek privilégiumait rendszerint a helybeli földesurak, illetőleg a helybeli vagy a szomszédos végvárak főkapitányai adományozták, ill. erősítették meg. A devecseri (Veszprém megye) „váltómíves, vásármíves és szűr szabó" mesterek 1677. évi kiváltságát pl. gróf Eszterházy Ferenc, „Pápa és Sempthe Végház Eörökös Ura és Fő Kapitánya", somogyi főispán írta alá.[9] A nagyvázsonyi (Veszprém megye) „végház"-ban levő csizmadia, lakatgyártó, szíjgyártó, csiszár, szűcs és ötvös mesterek privilégiumát 1657-ben Zichy István, „Vásonkő várának s ahhoz tartozó jószágnak örökös földes Ura" erősítette meg.[10]

2. *Az új céhek kialakulása*

Bár a végvárakban és a nagyobb alföldi parasztvárosokban a XVI—XVII. században is működtek céhek, hazánk középső és déli területén, a céhesedés tulajdonképpen *csak a török hódítás megszűnése után*, a felszabadult országrészek benépesedésével párhuzamosan indult meg.

A török hódoltság megszűnését követő első években a bécsi udvar még nem döntött abban a kérdésben, hogy mennyiben volna célszerű a céhrendszer visszaállítása a felszabadított területeken. A Kollonics-féle Einrichtungswerk — a Magyarországról származó kincstári jövedelem fokozása érdekében — szükségesnek tartotta a földművelő lakosság mellett az iparűző elem növelését is. A külföldről érkező telepesek számára meg akarta könnyíteni a polgárjog megszerzését, s a költséges remekmunka elengedésével a céhprivilégium elnyerését.[11]

A kormány nemcsak a „meghódított" terület benépesítésével kapcsolatban követte a merkantilizmus ismert képviselőinek, Beckernek, Schrö-

[9] OL. AM. Comit. Veszpr. 1.

[10] Uo. Ld. még OL. DC. Nevezett kézművesek a kiskomáromi „végházban lakozó csizmadia, lakatjártó, kovács, szijjártó, szücs, csiszár és eötvös mester emberektől" kölcsönözték a szabadalmat, a kiskomáromiak pedig Sopron városától kapták a kiváltságot. — A nagyvázsonyiak privilégiumát 1669-ben Zichy Pál, 1677-ben pedig Vörös István, „Vásonkő vicekapitánya" is aláírta. — A végvárakban működő céhekre vonatkozóan ld. még többek között — a *nagyrázsonyi* szabók céhlevelét, melyet a veszprémi „Végházban lakozó Nemes Szabó céhbeli jámbor Mester emberek"-től kölcsönöztek 1691-ben, s azt Zichy Imre, „Városkő várának földesura" erősítette meg. (OL. AM. Comit. Veszpr. 1. — és OL. DC.) Vagy a *veszprémi* borbélyok 1667. évi Győrtől nyert kiváltságlevelét, melyet 1672-ben Laskai András, „Beszprémi vice kapitány", 1695-ben pedig ifj. Babocsai Ferenc vicekapitány írt alá (uo.). — *A veszprémi* végházban levő puskacsinálók (sclopetarii) 1676-ban „Keöszögh"-től kölcsönözték privilégiumukat, ezt Babocsai Ferenc „Beszprémi fő kapitány" és Laskai András első kapitány erősítette meg (uo.). *A palotai* bognár és ácsmesterek (é. n.) privilégiumát Eszterházy Pál, majd Zichy Imre; *a palotai* szűrszabók kiváltságát Zichy Imre, a *pápai* gombkötőkét 1676-ban Eszterházy Ferenc, a nagyvázsonyi és pápai fazekasokét 1658-ban; a pápai vargákét 1660-ban, a pápai „jószágban" levő molnárokét 1662-ben Eszterházy Pál adományozta, illetőleg erősítette meg. A pápai mészárosoknak 1612-ben enyingi Török István, 1660-ban Eszterházy Pál adott kiváltságot. A pápai „Városunkbeli vásármíves és Szűrszabó Mesterek" és a pápai takácsok is Eszterházy Páltól kapták artikulusaikat 1660-ban. A pápai lakatgyártók 1670-ben; a pápai kovácsok, szíjgyártók és nyereggyártók 1677-ben Eszterházy Ferenctől, a pápai csapók pedig 1690-ben herceg Eszterházy Páltól nyerték szabadalmukat. (OL. AM. Comit. Veszpr. 1.) — stb.

[11] *Theodor Mayer:* Verwaltungsreform in Ungarn nach der Türkenzeit. Wien u. Leipzig. 1911. 54.l. — Az Einrichtungswerknek a császár számára készített — rövidített — szövegét lásd uo. Anhang XXI—XXII. l. Politicum. 4. szakasz 2—3. pont.

dernek és Hornignak az útmutatását,[12] hanem az utóbbinak azon elvét is, mely szerint a mesterségek meghonosításának kezdeti stádiumában a céh-monopólium valóságos „pestis" volna.[13] Míg azonban a Buda visszafoglalását követő években az Einrichtungswerk fölött tanácskozó bizottság javaslata szerint céhprivilégiumokat csak minimális mértékben volna célszerű Magyarországon adományozni, addig az 1690-es évek közepétől mindinkább növekedett az udvartól származó kiváltságlevelek száma.[14] A kormányt bizonyára az a felismerés vezette, hogy a céhrendszer is alkalmas eszköze lehet a Magyarországgal szemben követendő gyarmatosító politikának.[15]

Egyes mezővárosokban meglepően korán, *a török kiűzése után alig egy-két évtizeddel* létrejönnek az első céhszervezetek. A *jászberényi* vargák pl. 1695-ben alakítottak céhet. Kiváltságlevelüket még ugyanebben az évben kölcsönadták a *váci* vargáknak.[16]

1696-ban került sor *az első bajai* céh, a csizmadiák testületének megalakítására.[17] Az 1700-as esztendőben négy újabb céh szerveződött Baján, mégpedig a „kalmárok vagy kereskedők" (mercatores seu quaestores), a szabók, a szűcsök és a mészárosok testülete, a helybeli kötélverők pedig 1701-ben alakítottak céhet.[18] Az *aradi* szűcsök céhe 1702-ben alakult meg a budaiaktól nyert artikulusok alapján.[19]

1698-ban állottak céhbe a *kaposvári* szabók, kik Győrtől kapták kiváltságlevelüket. A *szigetvári* csizmadiák szabadalomlevelét I. Lipót 1701-ben erősítette meg.[20]

[12] Uo. 51. l.

[13] *Gyömrei Sándor:* Pest-Buda gazdaságtörténete a manufaktúra korszakban (1686—1800). 92. l. Kandidátusi értekezés (kéziratban).

[14] Uo.

[15] *Hildenstab György* szerint (Közgazdasági viszonyaink II. Rákóczi Ferenc korában. — Művelődéstörténeti Értekezések. 42. sz. Székelyudvarhely. 1910. 115—116. l.) az 1686 és 1711 közötti, I. Lipóttól és I. Józseftől származó céhprivilégiumok száma 75 volt. Az említett kiváltságlevelek nagyobb részét azonban szabad királyi városok kézműveseі nyerték, illetőleg olyan dunántúli és felvidéki települések iparosai, akik nem voltak török fennhatóság alatt. A Liber Regiusban szereplő 75 privilégium közül mindössze 5 (így a veszprémi tímárok 1692. évi I. Lipóttól nyert céhlevele [OL. AM. Comit. Veszpr. l.], ezenkívül az egri kőfaragók, ácsok és kőművesek, a tatai csapók, az egri kádárok, valamint a váradi takácsok és övcsinálók) jutott az általunk vizsgált terület mezővárosi és falusi mestereinek birtokába. A Hildenstab által közölt jegyzék nem teljes, a következőkben említett céhszabadalmak szerzőnknél nagyobbrészt nem találhatók.

[16] OL. Magyar Kancellária. Privilegia Coehalia abolita (a továbbiakban CA.) et preces pro articulis coehalibus (1497—1839) N° 47. Ld. még OL. AM. Comit. Pest. l. N° 19. — A XVII. sz. végén *Vácott* más céhek is alakultak. A kádárok 1696-ban (OL. AM. Comit. Pest l. N° 21); a fazekasok 1698-ban (uo. N° 10); a szabók (uo. N° 17 1/2); s a szűcsök 1699-ben alakítottak céhet (uo. 15 1/3.) Más Pest megyei mezővárosokban is ekkor jöttek létre az első céhszervezetek. A *rackevei* takácsok 1689-ben (OL. DC.), a csizmadiák 1697-ben (OL. AM. l. N° 5 1/6 és OL. DC.) nyertek privilégiumot. A *szentendrei* csizmadiák 1697-ben (OL. AM. l. N° 5 1/2 és OL. DC.); a tabakok, szűcsök és kordovánkészítők (Artis Alutariae . . . vulgo Tabakonum seu Pellium Sattyan et Cordovan Confectorum. . .) 1698-ban (OL. AM. l. N° 1), a szűcsök 1700-ban (OL. AM. l. N° 15 1/5 és OL. DC.); paplanvarrók (Exomidum seu culcitrariorum) 1702-ben (OL. AM. l. N° 7. és OL. DC.) kaptak szabadalmat. *A nagykőrösi* szabók 1695-ben (OL. AM. l. 17 1/6), a csizmadiák 1698-ban (OL. AM. l. 5 1/3) szereztek privilégiumot stb.

[17] OL. AM. Comit. Bacsiensis. A nagyar nyelvű céhlevelet Széchenyi Pál kalocsai érsek 1700-ban erősítette meg.

[18] Uo.

[19] OL. DC.

[20] Uo.

Másfél évtizeddel a város újjátelepülése után, 1714-ben alakult meg a *hódmezővásárhelyi* csizmadiák, valamint szabók céhe.[21]

Nem felel meg azonban a valóságnak, hogy a Csanád megyei Palota község szűcs céhe 1702-ben alakult volna meg.[22] Szádeczky a Csanád megyei Palotát összetéveszti a Veszprém megyei Palotával. Az utóbbiban valóban létezett szűcs céh, amely a jelzett évben jött létre.[23]

A mezővárosokban és falvakban az iparnak a mezőgazdaságtól való különválása még alig kezdődött meg az általunk vizsgált időszakban. A céhes iparosok tekintélyes része — nemcsak a XVIII. század elején, hanem fejlettebb viszonyok között, a feudalizmus mélyreható válságának korában is — csupán az őszi és a téli hónapokban végzett ipari tevékenységet, tavasszal és nyáron inkább mezőgazdasági munkával foglalkozott.[24]

A mezőgazdaság és az ipar különválását a mezővárosi és falusi céheknél korábban *a belső piac* fejletlensége korlátozta, a feudalizmus válságának idején pedig elsősorban a *külföldi* (s részben a hazai) *tőkés ipar versenye*, valamint a nagyobb városok (szabad királyi városok) céhes kézműipara akadályozta.[25]

A XVIII. század elején megalakuló mezővárosi és falusi céhek „tanult" kézművesei *többnyire* nem az őslakosság soraiból, hanem az új (hazai és külföldi) telepesek közül kerültek ki, — főként a török hódítás következtében leginkább elnéptelenedett területeken, így a Dunántúl déli részén, a Délvidéken, Csanád, Csongrád, Békés stb. megyékben. Az egyes parasztvárosok, pl. *Nagykőrös* mesteremberei is jobbára a fejlettebb iparral rendelkező dunántúli és alföldi városokból érkeztek, mint azt nevük is mutatja (Kanizsai Szűcs István, Pétsi Szűcs Pál, Ráczkevi Német István). Kőrösi nevek csak a század második felében válnak túlnyomóvá,[26] erre az időre tehát a helybeli parasztlakosságból is mind több olyan kézműves vált ki, aki az ipari munkára specializálódott.

A falusi és mezővárosi kézművesipar fejlődésének lehetőségeit elsősorban a rendelkezésre álló *helyi nyersanyag* szabta meg. A legszükségesebb nyersanyagok — a XVIII. századi termelésben olyannyira fontos — állattenyésztés termékei, a bőr, a prém, a faggyú és a gyapjú voltak. Némely alföldi mezővárosunk nem ritkán több tízezer állatot számláló marhacsordája és juh-

[21] OL. AM. Comit. Csongradiensis N° 1. — A szabók a budai és „hostáti" szabók 1695. évi privilégiumát kölcsönözték, a csizmadiacéh pedig a budai csizmadiák kiváltságát vette át. Az 1695. évi budai céhlevelet előbb a nagykőrösi csizmadiák nyerték el, s tőlük kapták a vásárhelyiek.

[22] *Szádeczky Lajos :* Iparfejlődés és a czéhek története Magyarországon. Bpest. 1913. II. k. 293. l.

[23] OL. AM. Comit. Veszpr. l. — és OL. DC. — A többi XVIII. századi (pl. az 1768-ban, 1770-ben, 1771-ben és 1779-ben alakult) céh sem Csanádpalotához, hanem Várpalotához tartozott. Csanád megyében az első céh csak 1789-ben jött létre, amikor a makói takácsok a budai takácscéh artikulusai alapján alakítottak céhet (OL. DC.). A csanádpalotai mesterek első önálló céhe pedig 1847-ben jött létre. (OL. Magyar Kancellária. Liber Caehalium ab anno 1815 usque 1847/25 (a továbbiakban Lib. Caeh.).

[24] Ld. pl. *Magda Pál :* Magyarországnak és a határt őrző katonaság vidékinek legújabb statisztikai és geographiai leírása. Pesten. 1819. 85. l. — vagy *Johann v. Csaplovics :* Gemälde von Ungern. Pest. 1829. II. k. 70. l. stb.

[25] *A belső piac kialakulása*, valamint *a mezőgazdaság és ipar különválása* közötti összefüggésre Lenin hívta fel a figyelmet: „A társadalmi munkamegosztásnak ez az egyre fokozódó növekedése a kapitalizmus belső piaca kialakulási folyamatának alapvető mozzanata". (*Lenin :* A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Bpest. 1949. 19. l.)

[26] *Horváth Zoltán :* Egy mezőváros céhes ipara. A nagykőrösi céhek élete és története. Nagykőrös. 1943. 16—17. l.

nyája szolgáltatja az ún. „magyar mívességek"-nek, főként az annyira elterjedt, egyik-másik városban olykor többszáz mestert is foglalkoztató csizmadia iparnak, ezenkívül a tímármesterségnek (cserzővargaság), a szűcsmesterségnek, a szűrposztókészítésnek legfontosabb nyersanyagát. A faggyú s az alföldi pusztákon oly gyakran található szíksó volt a debreceni és szegedi szappanosipar mellett több mezővárosban is kialakuló szappanfőzésnek alapanyaga. Ugyancsak a helyi nyersanyag szolgáltatta az alapját a XVIII. század derekán kialakuló fazekas-, „gölöncsér"-(gerencsér) iparnak, többek között a hódmezővásárhelyi, mezőtúri stb. fazekasmesterségnek. Az előbbi iparágak termékei már a XVIII. században sem csak a szűk helyi piacon kerültek eladásra, hanem *részben* az országos piac számára is készültek. A molnár- s a vele kapcsolatos ács-, faragó- és asztalosmesterség, illetőleg a kovácsipar termékei viszont főként a helyi szükségletek kielégítésére szolgáltak.

A mezővárosi és falusi céhes kézművesipar kialakulásánál fontos szerepet játszottak *a földesúri uradalmak* iparcikk szükségletei. A földesúri nagybirtokon a mezőgazdasággal kapcsolatos ipari munkák végzésénél (kovács, faragó, ács, molnár, asztalos, bognár stb. mesterség), ezenkívül a földművelés termékeinek feldolgozásánál és az esetleges építkezéseknél állandó munkaalkalmakhoz jutottak a különböző iparágak képviselői, akik az uradalom szükségleteinek kielégítésén kívül a helybeli lakosság számára is termeltek.

„Tanult" kézműveseken kívül az uradalmak olyan cselédeket is tartottak, akik értettek valamilyen mesterséghez. Csongrád megye 1811. évi limitációja például az „első vagyis *faragóbéresek*" bérét 50 forintban szabta meg. A „közönséges 1-ső béresnek bére, aki az gazdaságbeli eszközöknek faragásához, jelesen pedig az ekének feligazításához nem ért", 40 forint volt.[27]

A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom állandó alkalmazottai között 1842-ben faragóbéresek és kézművesek is szerepelnek.[28]

Ezek a mesteremberek, eleget téve a földesúrral szembeni kötelezettségeiknek, *bizonyos függetlenségre is igyekeztek szert tenni*, legalább is annyiban, amennyiben a céhszabályok erre lehetőséget nyújtottak. Némely céhkiváltság, így többek között az Eszterházy-birtokhoz tartozó *Répceszemere* (Sopron megye) mezőváros szabóinak 1712. évi szabadalomlevele több megszorítást tartalmaz a nemesi birtokon dolgozó kézművesekkel, az „Urak és Papok szabóival" szemben. A 24. cikkely pl. kimondja, hogyha „valamely Ur avagy Pap szabója a czéhbe akarna allany, tehát az elsőben adgyon a Czéhben egy foréntot". Ha pedig kívülmarad a céhen, akkor csak országos vásáron szabad árulnia.[29]

Hasonló intézkedéseket találunk a földesúri birtokon élő mesterekkel szemben a kemenesaljai (Vas megye) szabók keltezés nélküli (valószínűleg még az 1761. évi szabályozás előtt készült) artikulusaiban is. A kiváltságlevél az „Urak és Papok" szabóihoz beállt legényektől is követel 1 forint büntetéspénzt.[30]

[27] Szegedi Állami Levéltár. Megyei Limitációk.

[28] Így pl. egy-egy tatai és csákvári „téglásmester", 3 csákvári kőműves, 1 csákvári cserepeslegény, 1 csákvári asztalos, 11 tatai pálinkafőző legény, 1 tatai serfőző és 2 serfőző legény, 1—1 tatai, csákvári, szári, tarjáni kádár és több faragóbéres. *Szabad György:* A tatai és gesztesi uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra. Bpest. 1957. 461—462. l.

[29] OL. CA. 87.

[30] Uo. 175.

A mezővárosi és falusi mesterek a földesúri birtokon működő iparűzőket másutt is igyekeztek korlátozni. A váci céhek pl. olyan határozatot hoztak, hogy az „Uraságok udvaraiban" dolgozó mesterek csak uruknak és az udvar népének dolgozhatnak. Ha valaki ilyen mestertől vásárolt, akkor az árut elkobozták tőle.[31]

A földesuraknál szolgáló kézműveslegényeknek a céhekkel szemben is voltak kötelezettségeik. Az 1813. évi céhszabályzat szerint[32] a legénynek szabad volt „valamely Urasághoz szolgálatba... lépni", ha azonban a mesterjogot is meg akarta szerezni, akkor nemcsak a földesúrtól tartozott „bizonyságlevelet" hozni magaviseletéről, hanem attól a céhes mestertől kapott „Kundschaftot" (bizonyítványt) is be kellett mutatnia, akinél utoljára dolgozott.[33]

A mezővárosi és falusi céhes kézművesség az általunk vizsgált időszakban a földesúri hatalom ellenőrzése alatt állott. A földesúri uradalmak többnyire önellátásra rendezkedtek be, s nemcsak a majorsági birtok termékeivel kereskedtek, hanem az uradalom szükségleteire iparcikkeket is állítottak elő. Más kelet-európai országokhoz hasonlóan a nagybirtokosok hazánkban is létesítettek manufaktúrákat, melyekben gyakran a jobbágyok robotmunkáját is igénybevették.[34] Ezek a földesúri manufaktúrák a „második jobbágyság"-ra jellemző viszonyok között létesültek hazánkban. A földesurak ugyanakkor nemcsak az árutermelést igyekeztek ellenőrzésük alá vonni, hanem a feudális rendszer konzerválására is törekedtek, a „földesúri iparosok" pedig versenyt jelentettek a szabad királyi városoknak.

Különösen a molnárok „ráncbaszedésére" helyeztek nagy súlyt az uradalmak. A szekszárdi molnárcéh 1748. évi kiváltságlevele pl. előírta, hogy a molnároknak a földesúr megbizottjával, a vízmesterrel békében kell élniök. A molnárlegényeknek pedig nem mesterükkel, hanem a vízmesterrel kellett a szegődésnél szerződést kötni.[35]

Somogy megyében a földesúr parancsára a céh köteles volt a hanyag molnárokat megbüntetni és ha az úr kívánta, helyettük más molnárt állítani. A földesúri hatalom a céhmonopóliumot is áttörte, a nemesi birtokon jobbára nem céhes kézművesek, hanem kontárok működtek. A Somogy megyei molnár céh 1824. évi privilégiuma szerint pl. a földesúrnak joga volt „himpelléreket" (kontárokat) is alkalmazni, ezek legényeket is tarthattak, s a céh tartozott a

[31] *Duray Kálmán :* A váci céhek. Vác. 1912. 101. l. — Az uradalmakban dolgozó iparosokat a céhes mesterek máshol is kontároknak tekintették. (*Pozsár István :* A csongrádmegyei céhek története. Csongrád. 1912. 202. l.)

[32] Az 1813. évi céhügyi rendelkezés szerint az addigi artikulusok érvényüket vesztették, ezeket az új, egységes szövegű szabályzattal kellett felcserélni. Csupán azokat a céheket tekintették törvényesnek, amelyek az új szabadalmat kiváltották a kancelláriánál. — Az 1813. évi „megreformált" céhszabályzat a nem katolikusokat pl. már nem kötelezte a katolikus egyház szertartásain való részvételre és a katolikus ünnepek megtartására (mint az 1761. évi rendelkezés), viszont ahol a céhek működtek, a céhkényszert továbbra is fentartotta. — (Az 1813. évi céhügyi rendeletre vonatkozóan ld.: *Kassics Ignácz :* A Magyar Országi Mester-Embereket, ezeknek Legényeit, és Tanítványait, nem különben a Mester-Czéheket illető Kegyelmes Királyi Rendeléseknek Kivonatai. Bécsben. 1835.)

[33] *Kassics :* i. m. 107. l.

[34] Vö. *Pach Zsigmond Pál :* Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon. Bpest. 1952. 138—139. l. és *Mérei Gyula :* Magyar iparfejlődés. 1790—1848. Bpest. 1951. 113—122, 195—206, 313—333. stb. l.

[35] *Hangel Flóra :* A szekszárdi céhek története. Pécs. 1940. 26—27. l.

himpelléreket befogadni, hogyha jó munkájukat és becsületességüket a földesúr igazolta.[36]

A mezővárosi és falusi céhek kiváltságlevelüket a XVIII. század második feléig többnyire földesuruktól, világi és egyházi nagybirtokosoktól kapták. Mária Terézia 1761. évi céhrendelete után pedig csak a földesúr hozzájárulásával terjeszthették fel kérelmüket a központi kormányszervekhez. A hódmezővásárhelyi takácsok pl. — számszerint 17-en — 1773-ban gróf Károlyi Antal jószágigazgatójához, később magához a földesúrhoz folyamodtak a céhszabályok megszerzése érdekében. Az uradalom támogatta is kérésüket, mivel a folyamodók a „közös terhekből" is kivették részüket, s takács munkájukkal[37] a földesúrral szemben fennálló kötelezettségeiknek is eleget tettek.[38]

Az ország nyugati részén, Pozsony, Sopron, Moson, Komárom, Veszprém megyében a mezővárosi és falusi céhek élete úgyszólván teljesen *az Eszterházy-család* hatalmas birtokaihoz kapcsolódott, a céhprivilégiumok legnagyobb részét 1761 előtt az Eszterházyak adományozták, illetőleg erősítették meg.[39]

A Vas megyei céhszabadalmak nagyobb része a XVII—XVIII. században *a Nádasdyaktól*, illetőleg a *Batthyányaktól* származik.[40]

Előfordult, hogy a királytól származó kiváltságlevelet utóbb a földesúr is megerősítette. A nagykárolyi szűcs céh 1717. évi, III. Károlytól adományozott privilégiumát pl. 1721-ben gr. Károlyi Sándor is aláírta.[41]

Számos céhlevelet adott ki és erősített meg a kalocsai és esztergomi érsek, a veszprémi, győri és egri püspök, a jászói prépost stb., vagy pl. a nyúlszigeti „Szent Klára Apácza Szüzeknek Abbatistája".[42]

[36] *Valentényi Gáspár :* A somogymegyei céhek. Szekszárd. 1909. 63, 133. l.

[37] Tam oneribus publicis quam Terrestralis Dominii obligationibus ex exercitio Textori opificii satis fecisse. . . OL. AM. Comit. Csongr. N° 4, 6.

[38] Az 1836. évi VII. tc. a jobbágyoknak szabad választást enged, hogy a „fonásbeli szolgálatot" továbbra is teljesítsék vagy e helyett az úrbéri kenderföldektől a kilencedet természetben fizessék. Az 1840. évi VII. tc. szerint csak az olyan földek után kötelező a fonásbeli szolgálat, illetőleg annak megváltása, melyek az „úrbéri tabellában mint ollyanok kijelelve vagynak, vagy az eddigi szokás szerint azon fonásbeli szolgálattal voltak terhelve". OL. AM. Comit. Csongr. N°. 5, 6.

[39] A pápai borbálycéh szabadalmát 1741-ben gr. Eszterházy Ferenc, mint a „pápai érdemes borbélycéh. . . örökös főczéhmestere" erősítette meg (OL. AM. l). (*Reizner János :* A gróf Eszterházy család pápai levéltárában őrzött czéhlevelek. Történelmi Tár 1894. 634. l.) stb. A somogymegyei Répceszemere mezőváros szabó (1712) és csizmadiacéhe pl. (1714) az Eszterházy uradalomhoz tartozott (OL CA; 87, 93). — A fraknói uradalomhoz kapcsolódó Csorna mezőváros szabócéhének 1679-ben kelt kiváltságlevelét s a vargacéh 1714. évi privilégiumát az Eszterházyak többször megerősítették. (Uo. 63, 90.) A locsmándi molnárok 1702. évi privilégiuma Eszterházy Páltól származik. (Egyetemi Könyvtár Céhprivilégiumok XL/8. a továbbiakban EK.) — A kapuvári csizmadiák 1713. évi szabadalmát Eszterházy Mihály adományozta (EK. XX./18). — A nyéki csizmadiák (1697), kádárok (1648) privilégiuma szintén az Eszterházyaktól származik. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár. Fol. Lat. 2940 (a továbbiakban Fol. Lat.).

[40] A sárvári vargák Pápától 1611-ben kölcsönzött privilégiumát pl. gr. Nádasdy Ferenc erősítette meg 1645-ben (Fol. Lat. 2940). *A körmendi* fazekasok kiváltságát 1669-ben gr. Batthyány Ádám adományozta (OL. CA. 58).

[41] EK. XLV/23.

[42] A veszprémi püspöktől kapták szabadalmukat pl. a városlődi (Veszprém megye) takácsok 1755-ben (OL. DC.).A tapolcai (Zala megye) csizmadia-céh privilégiumát 1744-ben (uo.), a karádi (Somogy megye) szabók, valamint takácsok kiváltságlevelét 1748-ban Padányi Bíró Márton veszprémi püspök erősítette meg. (Uo.) — A váci céhek korábbi szabadalomleveleit 1761-ben és 1762-ben gr. Eszterházy Károly váci püspök írta alá s egészítette ki a katolikus vallás szertartásainak megtartását előíró artikulusokkal (EK. XXVI/23 és LX/26). — A váci kádárok 1696. évi Pesttől nyert privilégiumát pl. 1762-ben

Bár az 1730-as évektől kezdve a központi hatalom mindinkább kiterjesztette ellenőrzését a magyarországi céhek fölé is, majd 1761-ben Mária Terézia elrendelte, hogy az összes korábbi, földesuraktól, egyháziaktól és a városi hatóságoktól adományozott céhleveleket be kell szedni, s azokat az egységes szövegű új szabályzattal kell kicserélni, még a XVIII. század második feléből, sőt a XIX. század elejéről is több olyan céhkiváltságot ismerünk, melyek nem az uralkodótól, hanem a földesuraktól származnak.[43]

Az 1761. évi céhügyi rendelet értelmében tehát a mezővárosi és falusi kézművesek csak a földesúr beleegyezésével kérhettek céhprivilégiumot, s a vármegyék csak a földesurak véleményezésével együtt terjeszthették fel a Helytartótanácshoz a mesterek céhalakítási kérelmét. Amikor pl. Csongrád megye 1767-ben kiváltságot kért a hódmezővásárhelyi szűcsök számára, és felterjesztette a Helytartótanácshoz az artikulusok tervezetét (projectumát), a Helytartótanács — mint minden esetben — ekkor is megkövetelte, hogy a mesterek folyamodványához mellékeljék a földesúr hozzájárulását is.[44]

A városlődi (Veszprém megyei) kézművesek is csak akkor merészkedtek felterjeszteni céhalakitási kérelmüket és az ahhoz mellékelt artikulus-tervezetet, amikor a földesúr azt felülvizsgálta. Erről a következőket írják 1771-ben a megyének: „Az Mesteremberekk(nek) kiadandó ui artikulussok véget, eö Fölsége által kiadatott kegyelmes röndöléseihez mi is tartozó jobbagyi kötelességbül térdet hajtó engedelmességgel viseltettvén, az adnectált czéhbeli röndtartó szükséges czikkeleinket, mellyek már méltóságos Uraságunk által is revideáltattak, az Tekéntetes Nemes Vármegyének a véget mél alázatossággal presantalljuk, hogy azokat koronás királnéknak föl köldvén, maga hathatós közbe vetése altal egyszersmind azokk(nak) mentül elüb liendo megnyeréséért kegyessen véghez vinni méltóztassék, melly ebbeli gratiáért maradunk Az tekéntetes Vármegyének Alázatos Szegény Szolgái: Városlüdi Szabó Mesteremberek Közönségessen."[45]

De nemcsak az 1761. évi, hanem az 1805. évi rendelet és az 1813. évi céhszabályzat is megkövetelte a földesurak hozzájárulását a céhkiváltságért folyamodó mesterek kérelméhez. A gyönki (Tolna megye) kézművesek 1815. évi folyamodványát s az ahhoz mellékelt artikulus-tervezetet pl. — mint azt

---

gr. Eszterházy Károly, 1764-ben pedig Migazzi Kristóf püspök erősítette meg (EK. LXV/12). — A somlyóvásárhelyi (Veszprém m.) pintéreknek (kádároknak) „Szűz Sz. Clara Pozsonyi, Óbudai, Nyúl szigeti és Vásárhelyi Conventjének gondviselője és Plenipotentiariussa" 1715-ben adott céhlevelet, melyet „Mater Cecilia Paulovics Abbatista" is aláírt. (OL. AM. Comit. Veszpr. l). — „Mater Constantia Revay", a nevezett apácák főnöknője „Vásárhelyi Jószágukban és Torna Vízén lévő Molnár Mestereknek" adományozott 1729-ben kiváltságlevelet (uo.). — Ugyancsak ő adott privilégiumot 1732-ben a somlyóvásárhelyi szabóknak is (OL. DC.) stb.

[43] Lásd pl. a vörösköi uradalomhoz tartozó Szuha mezőváros kovács-, kerékgyártó-, illetőleg korsós- (Articuli Privilegiatae Cehae Testaceae vel Amphorariae in Oppido Szuha), valamint vargacéhének 1801. évi privilégiumlevelét, melyet a nevezett iparosok földesuruktól, gróf Pálffy Jánostól nyertek. (Az említett kiváltságok is 19 §-ból állanak, mint az 1761. évi rendelet után kibocsátott királyi privilégiumok, de szövegük nem azonos az utóbbiakéval.) A 2. § szerint a céhes mesterek magukat gr. Pálffy János és az ő törvényes örököseinek védelmébe és pártfogásába ajánlják. „Eandem pro semper Praesidio et Protectioni Illusstrissimi Domini Comitis Joannis Palfi ac eius in Dominio Successorum legitimorum, in omni humilitate devovemus..." (EK. XXVI/50, XXIX/32, XIX/63).

[44] OL. AM. Comit. Csongr. N° 3.

[45] Uo. Comit. Veszpr. No. 42.

Tolna megye jelenti a Helytartótanácsnak — egyenesen „az illető Ur Székén dolgozták" ki.[46]

A falusi és kisvárosi mestereknek tehát mindenekelőtt földesuruk beleegyezését kellett biztosítaniok a céhalakításhoz, majd a vármegyén keresztül a Helytartótanácshoz kellett felterjeszteniök kérésüket. — Felmerül azonban a kérdés, miért akartak a mesterek céhszervezetet alakítani, és miért vállalták a céhalakítással járó nagy (mint a továbbiakban látni fogjuk, sokszor anyagi erőiket is felülmúló) áldozatokat?

Céhprivilégiumot főképp azért igyekeztek a falusi és mezővárosi iparűzők szerezni, hogy *megszabaduljanak* a *„kontár" névtől* és az ezzel járó hátrányoktól, s hogy jogot biztosítsanak maguknak legények (segédek) fogadására. A legények vándorlási idejébe ugyanis csak a céhes mestereknél töltött időt számították be, s a céhen kívüli mesternél szolgált legényeket a céhbeliek kontárnak tekintették, — a legények ezért sem szegődtek szívesen ilyenekhez.

A dunapataji csizmadiáknak pl. már korábban is volt kiváltságlevelük, de 1777-ben újabb privilégiumot kértek, mivel — mint írják — a körülöttük levő, „kivált Tolna Vármegyebéli Mező Városokba uj privilégiummal biró Mesterek által megszünés nélkül mocskoltatnak".[47]

A szentesi kovácsok és bognárok céhalakítási kérelmét a városi tanács elsősorban azért támogatta, mert — mint 1793-ban írják — szabadalom híján „alkalmatos Legényeket" a mesterek nem kaphatnak. A folyamodók szintén arra hivatkoznak, hogy „a vándorló legények e tájt elkerülvén, egyedül ollyan mesterembereknél munkában bé állanak, kik czéhbeli articulusokkal a Felsőség uttja által megvigasztaltattak. Innen ered az — írják —, hogy a Mesterségek, következés szerént a virágzásra vezető Industria e tájon óhajtott gyökeret nem verhetett."[48]

Hasonló érvekkel igyekeznek megindokolni céhalakításra irányuló kérelmüket a Csanád megyei mesteremberek is, akik a céhkiváltság megszerzésével tulajdonképpen *monopóliumot* akarnak maguknak biztosítani a céhen kívül rekedt iparosokkal szemben. A makói, földeáki, nagylaki, palotai és apátfalvi szabó és szűrszabó mesterek 1814-ben a következőket írják a vármegyéhez: „mi Makai lakosok sem legént, sem pedig inasokat nem tarthatunk, ha tsak a Szomszéd városokbeli Tzéhek ezen állapotunkban nem segítenek rajtunk..." A kérelmezők ugyanakkor igyekeznek jó előre kirekeszteni a megszerzendő privilégiumból azokat a „tanulatlan" kontárokat, akik éppen a céhkiváltság hiánya miatt szaporodtak el — szerintük — a városban és környékén.[49]

A makói, földeáki és apátfalvi csizmadiák, német- és cserzővargák pedig arra hivatkoznak, hogy a privilégium elnyerésének eredményeként a mesterek

[46] OL. Departamentum Civitatense 1815/6/149. (a továbbiakban Dep. Civ.).
[47] OL. AM. Comit. Pest. No. 33.
[48] OL. Dep. Civ. 1809/5/9. — Csongrád megye először 1793. júl. 16-án, majd 1808. dec. 12-én újból felterjesztette a mesterek kérelmét, de azok csak 1818-ban nyerték el a kiváltságot (Lib. Caeh. 282). — Azért kértek céhszabadalmat többek között a kiskőrösi (Pest megye), a szigetvári (Somogy megye), vagy pl. a pécsváradi mesterek is (Baranya megye), mert mint kontárok nem tarthatnak legényt. Dep. Civ. 1816/6/93. Uo. 1827/6/140, 1810/5/26 uo. 1813/6/34.
[49] OL. Dep. Civ. 1815/6/18.

nemcsak a legények fogadására nyernek jogot, hanem a legényeknek majd *kevesebb bért* fizethetnek, és így áruikat is olcsóbban adhatják.[50]

A kontár-sorból akartak kiemelkedni az önálló céhszervezet felállításával a „kereszturi, pétzeli, a Rákos és Egres Vizeken lévő Molnárok" is 1808-ban.[51]

Hasonló kérelemmel fordultak a nádorhoz a péceli, rákoscsabai, ecseri, monori és gombai takácsok. Ezek a falusi mesterek is *monopóliumra* igyekeznek szert tenni. A folyamodók — céhlevél híján — tulajdonképpen még kontárok, mégis azt kérik a nádortól, hogy a céhen kívülieket szigorúan tiltsák el mindenütt az iparűzéstől.[52]

Hogy a céhkiváltság megszerzésének tulajdonképpeni célja a kontároknak az iparűzés lehetőségeitől való megfosztása, ezt persze nem minden esetben árulják el olyan naív módon a kisvárosi és falusi mesteremberek, mint a pestkörnyéki takácsok vagy a Csanád megyei kézművesek. A céhkiváltság azonban minden esetben a monopólium biztosítására irányul, — nemcsak a szabad királyi városokban, hanem a mezővárosi és falusi céheknél is.

Az előbbi és más példák alapján levonhatjuk azt a következtetést, hogy a céhek megalakulása a kisebb mezővárosokban és falvakban *sem jelent* már *fejlődést a XVIII. század második felétől kezdve.* A mezővárosi és falusi kézművesek az általunk vizsgált területen jobbára csak a XVIII—XIX. század fordulóján érkeznek el a céhes szerveződés fokára, amikor a céhrendszer már egészében elavult és mindenütt — így a céhekkel korábban nem rendelkező településeken is — gátja a további haladásnak. A céhek elzárkózása a XVIII. század második feléig lényegében még megfelelt a termelőerők fejlettségi fokának,[53] a tőkés verseny jelentkezésével, illetőleg a termelőerők és termelési viszonyok közötti összhang megszűnésével viszont a mezővárosi és falusi céhekben is túlnyomóvá lesznek a társadalmi munkamegosztás fejlődését akadályozó tényezők. Az újonnan megalakuló mezővárosi és falusi céhek kézművesei is — *a szabad királyi városok céhes mestereihez* hasonlóan — mind jobban elzárják a mesterjog megszerzésének lehetőségét a barkácsoló paraszt-

[50] Korábban... „szabadságába... (volt) kinek kinek tetszése szerént többet ígérni, mellynél fogva a eseléd bére meg nevekedvén, a mester ember munkája is drágán kénteleníttetik készíttetni, melly által a Publicum terheltetik" (uo.).

[51] Báró Podmaniczky Sándor 1809. febr. 8-i levelében bizonyítja, hogy a kérelmezők a „Rákoskereszturi Helységekben Molnár gazdák lévén", reájuk mint *jobbágyaira* semmi panasza sincs, molnár munkájukkal meg van elégedve. Hasonlóképpen „jó magaviseletüket és jó szolgálatukat" tanusítja Orbán Károly „Méltóságos b. Prónay Sándor Úr Eö Nagysága Kasznárja", ezenkívül Podmaniczky László özvegye, Radvánszky Karolina és „Báró Orczy Józseffnek megmaradott özvegye, Árva Gr. Berényi Borbála". (OL. Dep. Civ. 1808/5/2 és 1810/5/2.)

[52] „... méltóztasson el tiltani fuserságot... Sehol ne legyen szabad Kontárul, és Generális Artikulus nélkül, mesterséget folytattni"... A kontárkodás eltiltásából — teszik hozzá naiv ravaszsággal — nemcsak nekik, hanem elsősorban az uralkodónak volna haszna: „Az Pedigh Fölséges Királunknak is jó hasznára lenne, Mert Artikulus Váltságért Szép Pénzt fel venne. Mert tsak itt Pest Vármegyében kellene valami 6 artikulus Váltsák, ha egyszer el Tiltódna Kontárság, és úgy szinte Többi Vármegyében is"...(OL. Dep. Civ. 1808/5/2). — Pest megye 1806. aug. 4-én küldte fel a Helytartótanácshoz a folyamodást s javasolta, hogy — „a hasonló esetekben ennek előtte gyakorlott mód szerint" — a pesti vagy a budai céhhez kapcsolják őket. A nevezett takácsok privilégiuma azonban — hasonlóan a rákoskeresztúri és péceli molnárokéhoz — nem található a magyar kancellária által adományozott céhkiváltságok között. Lehetséges, hogy mint filiális mesterek tartoztak a pesti vagy budai céhhez.

[53] Vö. *Mérei Gyula :* A magyar céhrendszer 1848 előtt. Századok, 1948, 74—75. l.

iparosok és *kontárok* előtt. Noha a céhüzemi kisárutermelés általában (bár nem minden esetben) minőségileg magasabb színvonalat jelentett, mint a paraszti háziipar, a *céhmonopólium* az iparnak éppen azt a mennyiségi növekedését akadályozta — többek között a fokozódó zselléresedéssel párhuzamosan jelentkező kontárelem kizárásával —, amely idővel a kézművesség minőségi fejlődését eredményezhette volna. A céhes mesterek ugyanakkor az iparűzés kizárólagos jogát családi hitbizománnyá változtatják; magas felvételi díjakkal, a vándorlás meghosszabbításával, a remeklés megnehezítésével stb. akadályozzák legényeik mesterré válását, fejletlen technikával és drágán termelnek, sem mennyiségi, sem minőségi vontkozásban nem képesek kielégíteni a lakosság iparcikkszükségletét.

A mezővárosi és falusi céhek kialakulásának azonban — még ebben az időben is — voltak *bizonyos* pozitív következményei, így a kisvárosi és falusi iparűzőknek a kontársorból való kiemelkedése, a legények és inasok szegődtetésének biztosítása, a mesterek önállósulása, illetőleg *filiális kapcsolataik* megszakítása. A vármegyék — céhellenes állásfoglalásuk ellenére[54] is — főként az előbbi okok miatt támogatják a céhalakulást.

Az iparűzőkben oly szegény Szabolcs megye pl. azért pártfogolja a nyiregyházi kézművesek céhalakítási törekvését, hogy „a Mesterségek nagyobb virágzásban fogadtassanak",[55] *Bács megye* 1808-ban ezért támogatja a zentai kovácsok és kerékgyártók céhalakítási kérelmét,[56] mivel ezek távolabb fekvő szabad kir. városok céheinek *filiálisai*, kiknek sok költséget okoz az anyacéhhez való gyakori utazgatás. Pedig a zentai mesterek nemcsak a város, hanem a környék, így Csantavér, Bajsa és Topolya, sőt még túl a Tiszán néhány Torontál megyei község szükségletét is *olcsón* el tudnák látni — a szolgabíró jelentése szerint —, mivel „a Tiszán otsóbbann jutván a szükséges fához, ótsobban adhatják csinálmányaikat". Kár, hogy a nevezett mestereknek nincs céhük és így nem fogadhatnak legényeket, de a céh felállítása után „a Mester Emberek is szaporodván, a Munkájok jobb és otsóbb lenne".[57]

Az előbbi mezővárosokhoz és falvakhoz hasonlóan Törökszentmiklóson is csak az 1810-es évek közepén került sor céhalakításra. A helybeli mesterek

[54] Az 1848-as forradalom előtti évtizedekben a megyék egységesen követelték a céhrendszer felszámolását, — s a központi kormányszervekkel valamint a fennálló céhszabályzatokkal szemben — általában mindenütt engedélyezték a céhenkívüliek iparűzését. Ezzel a kérdéssel az említett értekezésnek „A vármegyék harca a központi kormányszervekkel a kontárkérdésben" c. fejezetében foglalkozunk részletesen.

[55] OL. Dep. Civ. 1816/6/31, ld. még uo. 1810/5/5.

[56] OL. Dep. Civ. 1808/5/49. — Lásd még a sok példa közül *Bács* és *Torontál megye* hasonló tartalmú felterjesztését a kulai, illetőleg a párdányi kézművesek céhalakítási kérelmével kapcsolatban (OL. Dep. Civ. 1807/5/0; 1837/5/55). *Vas megye* is azért támogatja a megyei szappanosok céhalakítási törekvését, mert azok korábban Sopronhoz tartoztak, de a „helynek messzesége miatt, a czéhez esztendőnkéntt meg kivántató költséges felutazásokkal több napokat Mesterségek hátra maradásával, mellyel a Publicum terheltetik, tölteni kénteleníttetnek" (OL. Dep. Civ. 1813/6/25). Hasonló okból kért Vas megye kiváltságot 1808-ban a nemesmagasi, vönöcki, szentmártoni, gencsi, högyészi és szörgényi takácsoknak (OL. Dep. Civ. 1808/5/67) és 1836-ban a kiscelli, dömölki, sári és simonyi mestereknek (OL. Dep. Civ. 1837/5/2). — A békési, csabai, gyulai stb. mesterek céhalakítási kérelmét — a megye 1808. évi felterjesztése szerint — az uradalmi tisztek is ezért támogatják, s a „Földes Uraságok is megesmérik" (OL. Dep. Civ. 1808/5/0).

[57] A megyék azonban *hiába remélték*, hogy a kézművesek olyannyira szükséges szaporodása meg fogja könnyíteni a szükségletek kielégítését és enyhíteni fogja az iparcikkek drágaságát. A megyék egységes céhellenes állásfoglalásának egyik oka éppen az, hogy a céhek az „egyedáruság" következtében „felcsigázzák" áraikat.

is arra hivatkoztak az uradalom jószágigazgatójához írott folyamodásukban, hogy privilégium hiányában nem kaphatnak legényeket, bár mindnyájan tanult mesterek és elegendő számmal is vannak. A jószágigazgató támogatta is törekvésüket, *amennyiben az nem sérti a földesúri jogokat:* „Megkivánom — írja —, hogy ... Privilégiumokba iktatandó Regulájokat nékem előre bé mutassák, hogy a Földes Uraság Jussait, ugy egyébb mind külső, mind belső környülállásukat tekéntetbe vévén, azokhoz képest azon Regulákat alkalmaztathassam, és a mennyiben vagy sérelmesek lennének, vagy a szükség kivánná, megváltoztathassam."[58]

Nem támogatták viszont a földesurak — és a megyei hatóságok — a céhalakulást olyan esetben, amikor az *sértette a földesúri jogokat.* Amikor pl. a somorjai kovácsok céhszervezetet akartak létesíteni, és a helybeli, valamint a környéken levő céhenkívüli kovácsokat a mesterség űzésétől el akarták tiltani, a főszolgabíró „megmagyarázta" nekik, hogy „az eő Czéhbeli Privilégiumjok által senkit a Földes Urak, vagy más nemes birtokosok...közül is attul el tiltani nem lehetne, hogy eök a maguk számára ... akár mellyik kovácsot, ha bár nem czéhbelit is...fel nem állithassák". A megye pedig 1824. december 13-án arról értesítette a Helytartótanácsot, hogy a kovácsok „lemondtak" kérelmükről, mert amúgy is „igen költségtelenek volnának".[59]

A kisebb mezővárosok és falvak céhei a XVIII. század második feléig általában olyan szabad kir. városok és mezővárosok céheitől kapták „párban" (másolatban) szabadalmukat, melyeket a török pusztítás megkímélt. A zágrábi, varasdi, eszéki, kőszegi, szombathelyi, körmendi, rohonci, soproni, pozsonyi, nagyszombati, kassai „anya céhek", majd *a török kiűzése után* a pesti, budai, váci stb. céhek artikulusai azonban nemcsak mintául szolgáltak a később megalakuló mezővárosi és falusi céhek számára, hanem az anyacéh s az ennek kiváltságlevelét kölcsönvevő új céh, *„filiális céh"* között később sem szakadtak meg a kapcsolatok.

A dunántúli mezővárosok és falvak takácscéhei pl. többnyire a pozsonyi takácscéh 1712. évi privilégiuma alapján kezdték el működésüket. Mindazok a céhek, amelyek elnyerték a pozsonyi szabályzatot, ennek 21. artikulusa szerint tartoztak „ugyanazon fő czéhükben magokat incorporálni", a szabályokat — mi tőlünk, úgy mint fő czéhtül kivenni, mellyre tartozunk mink is őket manuteneálni és mindenben protegálni".[60]

Noha az 1729. évi 10. tc.[61] is szigorúan tilalmazta az anyacéhek és

[58] OL. Dep. Civ. 1815/6/239. A mellékelt kimutatás szerint a helybeli mesterek négy céhet kívántak állítani: így 16 kovács, 9 kerékgyártó és 1 ács egy céhet, 30 csizmadia és 3 szűcs egy másikat, 15 molnár egy harmadikat, 11 takács pedig egy negyediket (Ld. még uo. 1816/6/62).

[59] OL. Dep. Civ. 1825/6/25. A mellékelt kimutatásból kitűnik, hogy a somorjai kovácsok száma 5 volt, a környékbeli falusi kovácsokkal együtt pedig összesen 25-en kívántak céhbe lépni. — A földesúri jogokra való hivatkozással hasonlóképpen akadályozta meg Pozsony megye a somorjai juhászok, Moson megye pedig a helybeli juhászok céhalakítási kérelmének teljesítését (OL Dep. Civ. 1826/6/28, uo. 1835/5/18). — Ld. még Pest megye hasonló álláspontját, a kalocsai s a keszthelyi Festetich uradalomét a zalaegerszegi kéményseprőkkel kapcsolatban (OL. Dep. Civ. 1828/2/240 és 1830/2/286).

[60] OL. CA. 84.

[61] „A kézműves társulatok vagy köznéven czéhek részéről igen súlyos kihágások tapasztalhatók abban, hogy azok kiváltságaik közlése útján a fiókcéheket is magukhoz csatolni, sőt hatalmukat kiterjeszteni, sőt a közönség sérelmére különféle szabályokat alkotni... merészelnek." Az ilyen „visszaéléseket" a törvény szerint a Helytartótanácsnak akár a céhkiváltság megvonásával is joga volt megtorolni.

a leánycéhek között kialakuló fölé- és alárendeltségi viszonyt, ez csak az 1761. évi Mária Terézia-féle céhügyi rendelet után kezdett megszűnni, amikor csupán a kancelláriától nyert céhkiváltságokat ismerték el törvényesnek.

Ha az anyacéhek és a leánycéhek közötti korábbi kapcsolatok lassan meg is szűntek, a céheknek az 1813. évi rendelet XXVIII. cikkelye szerint továbbra is jogukban állott a környékbeli mestereket *egyenként*, féltaksával maguk kebelébe felvenni.[62] Így azoknak a mezővárosoknak és falvaknak kézművesei, melyekben céhek nem voltak, mint „vidéki" mesterek kapcsolódtak valamelyik közeli mezőváros (vagy sz. kir. város) céhéhez. *A kiskunlacházai* mesterek pl. még mielőtt 1823-ban saját privilégiumot szereztek volna, a ráckevei, kunszentmiklósi, szabadszállási céhekhez tartoztak, s mindazokban a jogokban részesültek, melyeket az „anyacéh" tagjai is élveztek. Az anyacéh, valamint a helybeli elöljáróság a „vidéki" mestereket is megvédelmezte az idegen iparosokkal és a kontárokkal szemben.[63]

A kisteleki és horgosi, valamint a „bánátusi" (Torontál megyei) takácsok pl. a szegedi takács céh filiális mesterei voltak.[64] A mezővárosok közül legtöbb vidéki mestere a váci céheknek volt, melyekhez mintegy 121 (!) helység kézművesei tartoztak.[65]

A mezővárosi és falusi kézművesek — mint láttuk — csak a földesúr beleegyezésének elnyerése után folyamodhattak céhkiváltságért. Ezenkívül meg kellett szerezniök a község elöljáróságának, illetőleg a mezőváros tanácsának hozzájárulását is. A ráckevei szabók pl. 1793-ban céhkiváltságuk megújításának benyújtásakor „testimoniálist" kértek arról, hogy a városnak nincs ez ellen kifogása.[66]

A kiskunlacházai mesterek 1822-ben, céhalakítási kérelmük benyújtásakor, azt kérték, hogy a „Nemes Tanács adjon arrol attestátumot a Helység szokott pecsétje alatt, hogy ők egyesült akarattal együt kivánnyák — tehettségek lévén — a Felséges Articulusokat kiváltani".[67]

A földesúr és a helybeli tanács véleményével ellátott kérelmet és a mellékelt artikulustervezetet (projectumot), melyet a Mária Terézia 1761-es rendeletéről az egységes céhszabályzatnak megfelelően, sokszor azzal szószerint megegyezően készítettek el, előbb a vármegyéhez kellett benyújtani. Ezt a megyének is véleményeznie kellett, s a Helytartótanács minden esetben megkövetelte a megyétől annak közlését, hogy a folyamodók száma elegendő-e, önálló céh felállítását ugyanis legalább 6 iparosnak[68] kellett kérelmeznie.

[62] *Kassics :* i. m. 115. l.

[63] Pest megyei Levéltár. Kiskunlacháza Protocollum Politicum 68. könyv. 39. pag. 1821. nov. 7. politikai sessioból.

[64] Szegedi Állami Levéltár. Takács céh jegyzőkönyve. A szegedi takácscéhben 1826-ban 104 mester, 9 özvegy mesterasszony, ezenkívül 8 kistelki, 11 horgosi és 12 „bánáti" takács volt. 1831-ben pedig 119 szegedi mesteren és 7 özvegyen kívül mint külső mester 5 kisteleki, 9 horgosi és 14 „bánátusi" takács tartozott a céhhez. 1832-től azonban már nincsenek külső mesterek a szegedi céhben. A vidéki takácsok ekkor valamilyen más céhhez kapcsolódhattak, vagy kiléptek a céhből, a horgosi takácsok pedig 1837-ben más helybeli mesterekkel együtt önálló céhet alakítottak. A horgosi céh alakítására vonatkozóan ld. Lib. Caeh./845.

[65] *Duray :* i. m. 16—17. l.

[66] Pest megyei Lt. Ráckevei jegyzőkönyvek 1793—94/93.

[67] PmL Kiskunlacházai jk. 64. k./567. — A mesterek 1823-ban kapták meg a privilégiumot. (Lib. Caeh. 613.)

[68] Ld. pl. OL. Dep. Civ. 1808/5/0.

A megyének ezenkívül arról is tudósítania kellett a Helytartótanácsot, hogy milyen a mesterek vagyoni helyzete és nem utolsó sorban arról, hogy a „kiváltságlevélért járandó taksát erőltetés nélkül lefizethetik-e".[69]

Miután a megye minderről — a kiküldött szolgabíró útján — megfelelő tájékozódást szerzett, a mesterek kérelmét saját véleményével, illetőleg ajánlásával ellátva felterjesztette a Helytartótanácshoz. A Helytartótanács ugyancsak véleményezte a folyamodványt, s az artikulus-tervezetet összehasonlítva az egységes céhszabályzattal, az egyes cikkelyeket annak alapján kijavította, kiegészítette, vagy törölt belőlük, végül a projektumhoz fűzött észrevételeket (reflexiones) megerősítés céljából a kancelláriához továbbította.

Mária Terézia 1761. évi céhügyi rendelete után — mint említettük — azok a kiváltságlevelek, melyek nem a kancelláriától származtak, érvényüket vesztették. A mesterek pedig csak úgy juthattak céhprivilégiumhoz, ha a magyar kancellária „Taksáló és Kiadó Hivatalában" kifizették az érte járó udvari taksát.

A kérelmezőket vagyonállapotuknak, anyagi teherbíró képességüknek megfelelően három osztályba sorolták: az első osztályba tartozóknak az 1813. évi céhügyi rendelkezés szerint[70] 200 pengő forint, a második osztályban levőknek 150, végül a harmadik osztályba tartozóknak 100 pengőforint taksát kellett fizetniök.[71]

Ezenkívül még fizetni kellett a privilégiumnak a „királyi könyvbe való iktatásáért", a nyomtatott céhbeli cikkelyek kiadásáért, továbbá a pergamenért, tokért, pecsétért, zsinórokért, szalagokért, bársonyért, a bekötésért stb. — Végül az írnoknak is kellett valamit adni, ez azonban nem volt megszabva, hanem a „Folyamodók kívánságokra és önnkényére volt hagyva".[72] Persze az írnoknak fizetendő díj is gyakran jelentékenyebb összegre rúgott. A dunapataji varga-és takácsmesterek pl. az artikulusok leírásáért 48 forintot fizettek — a „nyugtató levél" tanúsága szerint — 1817-ben „Notarialis taksa fejében".[73] A „legdrágább" kiváltságlevél „ára" végül is 251 forint (ill. 255 forint 48 kr) volt — az írnoknak fizetendő díjon kívül, — a legolcsóbbé pedig 145 Ft 24 kr.

A valóságban azonban nem ennyibe, lényegesen nagyobb összegbe került egy-egy céhlevél megszerzése! Hiszen meg kellett írni a kérvényt a földes-

[69] A sok példa közül lásd a Helytartótanácsnak Temes megyéhez 1834. aug. 12-én intézett leiratát. (OL. Dep. Civ. 1836/5/55.)

[70] *Kassics :* i. m. 322—323. l.

[71] A nagyváradi, váradolaszi, váradvelencei és váradváraljai timár céhnek pl. 1828-ban „első karbeli kamerális taksát" kellett fizetnie. (OL. Dep. Civ. 1826/6/133.) „2. rendű kamerális taksát" fizettek pl. a nagykanizsai pékmesterek 1831-ben vagy a tótkomlósi (Békés m.) kovácsok és kerékgyártók 1832-ben stb. (uo. 1831/6/10 és 1832/6/125.) — 3. osztályú taksát („tertiae classis cameralis") fizettek pl. a Békés mezővárosi ácsok és molnárok (uo. 1834/6/123), a hajdúdorogi, hajdúböszörményi és hajdúszoboszlói kézművesek (uo. 1832/6/69, 1830/6/110), a Komárom megyei Gesztes takácsmesterei (uo. 1831/6/67), a gesztesi „Takács czéh nyilvános szegénységének tekintetéből" utóbb a féltaksát el is engedték (uo. 1837/5/73). — Azoknak a mestereknek viszont, akiknek már volt céhkiváltságuk, a privilégium megújításáért nem kellett külön udvari taksát fizetniök. Így pl. a miskolci magyar tímárok taksa nélkül újították meg szabadalmukat (uo. 1833/6/174), hasonlóképpen a Győr megyei Ásvány, Medve, Öttevénysziget, Szentpál, Kövecs, Nagybajcs, Szap községek molnármesterei (uo. 1848/5/21).

[72] *Kassics :* i. m. 322—323. l.

[73] OL. Dep. Civ. 1836/5/52.

úrhoz vagy a földesúr tisztjéhez, s a vármegyéhez — tehát fizetni kellett az írnoknak. Meg kellett szerezni az illetékes tisztviselők jóindulatát, s fizetni kellett azoknak is. Meg kellett bízni egy ilyenféle ügyek intézésében jártas személyt, aki a Helytartótanácsnál Budán, esetleg a kancelláriánál Bécsben buzgólkodott — nyilván nem ellenszolgáltatás nélkül — a szabadalomra váró kisvárosi és falusi mesteremberek érdekében. S ha valami akadály közbejött, akkor mindent újra kellett kezdeni.

A bajai gombkötők pl. 1763-ban azt írták a megyéhez küldött felterjesztésükben, hogy a budai gombkötőktől váltott „Filiális Privilégiumnak Articulusai az N. Várgye Publicatiojaval edgyütt közel 500 forintokba tellett".[74]

Nem csodálkozhatunk azon sem, hogy a margitai (Bihar megye) kalaposmesterek csak akkor szánták el magukat a céhlevél megszerzésére, amikor 569 Ft 45 kr volt a „cassajukban",[75] pedig a 3. osztályú taksa — csupán — másfélszáz forintjukba került volna.

A nyergesújfalusi (Esztergom m.) molnárok, számszerint 14-en 1836-ban 700 (!) forintot gyűjtöttek össze a privilégiumlevél kiváltására.[76]

A helytörténelmi irodalomban is gyakran találkozunk példákkal, melyek azt bizonyítják, hogy egy-egy céhlevél kiváltása nem egyszer 6—800 forintba, néha annál is többe került.[77] A falusi és mezővárosi mestereknek nagy terhet jelentett — a céhlevél kiváltásán kívül — az ilyen ügyekben járatos ágenseknek „jutalmazása" is. A mezőtúri kovács és lakatos céh pl. 1817-ben újíttatta meg korábbi szabadalmát, s csupán a közbenjáróknak, Medgyaszai István bécsi kereskedőnek 445 forintot fizetett „fáradtságaiért". A mezőtúri fazekas és korsós mesterektől 730 forintot, a szűcsöktől, szabóktól és szűrszabóktól pedig 722 forintot sikerült utazási költségek címén a nevezett közbenjárónak 1817-ben, ill. 1818-ban kicsikarnia.[78] S ha az illető ágens kevésbé járt el „becsületesen", még az előbbinél is nagyobb összegeket emésztett fel a céhlevél megszerzése. A mezőtúri ács, molnár és kőműves céh pl. 1818-ban kérte a privilégiumot, de csak 1822-ben kapta meg, mivel az intézésével megbízott személy elsikkasztotta a neki adott pénzt. A nevezett mesterek összesen 1979 (!) forintot költöttek a céhszabadalomra, s e mellett még 12 éven keresztül pereskedtek is a sikkasztóval.[79] A matolcsi (Szatmár megye) „guba-takács" céh 1826-ban arról panaszkodott, hogy már 20 esztendeje beszedték régi céhlevelüket, mégis egész taksát követelnek tőlük, s az ágens ezenkívül még 70 forintot is.[80]

Ha pedig a mesterek nem akarták, vagy nem tudták az ágens közbenjárását megfizetni, akkor maguknak kellett Budára vagy Bécsbe utazgatniok. Tolna megye pl. 1815-ben a Helytartótanácstól azt kérte, hogy a gyönki mesteremberek régóta várt szabadalomlevelét egyenesen a megyéhez küldjék

[74] OL. AM. Comit. Bacs. No. 4.

[75] OL. Dep. Civ. 1838/5/31. A szolgabíró jelentése szerint a kérelmezők száma 17 volt, köztük 7 *nemesember* (!), házuk és jó bortermő szőlőik vannak. A mesterek arra hivatkoznak kérelmükben, hogy eddig a földesúr beleegyezésével folytatták mesterségüket, illetőleg a kassai és a nagyváradi céhekhez tartoztak filiálisokként. Nagyvárad azonban száraz időben 6 mérföldnyire van tőlük, „rendes posta úton 4 stationyira". Télen és tavasszal viszont nem járható az út Várad felé az árvizek miatt.

[76] OL. Dep. Civ. 1837/5/27.

[77] Ld. pl. *Áchim János :* B. Csaba Ipari szervezeteinek története. Czéhek, Ipartársulatok. B. Csaba, 1896. 32, 70. és 78. l.; vagy *Duray :* i. m. 34. l.

[78] *Vörös István :* A mezőtúri céhek élete. Szentgotthárd. 1911. 3—4. l.

[79] *Vörös :* i. m. 7. l.

[80] OL. Dep. Civ. 1827/6/5. 1829-ben végül is kiváltották a privilégiumot.

a felsőbb hatóságok, „ne hogy ezen szegény adózóink annyi földre kényteleníttessenek terhes költségekkel utazni". A megye ugyanakkor annak engedélyezését is javasolta, hogy a kérelmezők a privilégiumért járó összeget ne a kancelláriánál, hanem a „Szexardi fiók Cassa nyugtatója mellett" fizethessék ki. A Helytartótanács azonban azt válaszolta, hogy a mestereknek közvetlenül kell a „legfelsőbb hely"-hez fordulniok, vagy pedig „valamely Bétsi udvari Agens segitségével éljenek".[81]

Így azután azok az iparosok, akiknek anyagi erői elégtelenek voltak, nem is gondolhattak a céhprivilégium megszerzésére, hanem mint háziiparosok, céhes helyeken pedig mint kontárok[82] folytatták mesterségüket — kitéve magukat annak a veszélynek, hogy a privilégizált mesterek a helybeli tanács segitségével pénzbüntetésekkel sújtják őket, elkobozzák áruikat, és megakadályozzák készítményeik házalás útján vagy a hetipiacokon történő eladását. Ha pedig már nem tudták, vagy nem akarták tovább viselni a kontár sorsot, nem egyszer anyagi erőiket is felülmúló áldozatot hoztak a céhkiváltság megszerzése érdekében. A tüskevári (Veszprém megye) mesterek pl. az 1760-as évek végén szánták el magukat a privilégium megszerzésére, de a helytartótanács véleménye szerint a helybeli takács, csizmadia, varga, szabó, ács, kovács, lakatos, kádár, fazekas mesterek csak akkor kaphatnak szabadalmat, ha két céhet állítanak fel és így két kiváltságlevelet váltanak. A tüskevári mesterek azonban — mint azt Veszprém megyéhez küldött levelükben írták — erre már nem tudtak vállalkozni: „Egy céhre kegyelmessen kiadandó Privilégiumnak megnyerése véget szántunk és közönségessen öszve tettünk Szász-ötven forintokat. Mind hogy pedigh által láttyuk, hogy ennyi pénzért két Diplomát nem nyerhetünk, elégtelenségünket tovább is szemeink előtt hordozván...kéntelenittetük magunkat inkább Az szomszéd Devecseri, vagy Vásárhelyi (Somlyóvásárhely) Chéhekhez kapcsolnunk." Kölcsönt nem akarnak kérni, nehogy ezáltal — mint írják — „magunkat s successorinkat terhes adósságban keverjük". Bár a kérelmezők 21-en voltak, de nem remélhették, hogy számuk a szomszéd falvak iparosainak csatlakozásával gyarapodni fog, mert nagyobb és fejlettebb iparú mezővárosok közé voltak beékelve. Elegendő pénzt pedig azért sem tudtak szerezni, mert „jobbára Lakok és Zsellérek lévén, elégtelenségüket két Privilégiumnak kiváltására meg vallanunk kelletik".[83] — A mesterek 1772-ben végül is elnyerték a kért kiváltságlevelet.

[81] OL. Dep. Civ. 1815/6/330. Szabolcs megye 1838. jún. 9-én hasonlóképpen támogatta a püspökladányi mesterek kérelmét; hogy miután megkapták a kiváltságot, az érte járó taksát a debreceni sóhivatalnál fizethessék be. (OL. Dep. Civ. 1833/6/26.) A Helytartótanácsnál működő ágensek („jobbágyügyvívők" — „agens pauperum" —) működésére vonatkozóan ld. *Ember Győző*: A m. kir. helytartótanács ügyintézésének története 1724—1848. Bpest. 1940. 113. és 141. l.

[82] A XVIII—XIX. századi céhes ipar egyik legfontosabb problémáját, a kontárkérdést disszertációink „Mezővárosi és falusi kontárok" c. fejezetében tárgyaljuk részletesebben. Céhenkívüli iparűzőkkel az általunk vizsgált országrész csaknem minden céhes településén találkozunk. *A kontárok főként a zsellérek közül kerültek ki*, akik a mezőgazdaságból már nem tudtak megélni, s ezért valamilyen ipari munkára adták magukat. A kontárok száma a zselléresedéssel párhuzamosan országszerte növekedett a XIX. század fordulójától kezdve. Jóllehet a kontárok kizárására irányuló törekvések a XIX. század előtt is tapasztalhatók, a kontárok elleni küzdelem — a tőkés ipar versenye s a céhenkívüliek számának rohamos emelkedése miatt — főként a polgári forradalmat megelőző évtizedekben válik központi kérdéssé a mezővárosi és falusi céhekben.

[83] OL. AM. Comit. Veszpr. No. 33 és OL. Magyar Kancelláriа Articuli Caehales II. 621 (a továbbiakban Art. Ceh.)

A tüskevári mesterek tehát — nagynehezen — mégis hozzájutottak az olyannyira óhajtott privilégiumhoz. Mennyivel nagyobb volt azonban azoknak a mezővárosi és falusi lakosoknak a száma, akik mint zsellérek a mezőgazdaságból nem tudtak megélni, az ipari munkába való bekapcsolódásukat viszont a céhes mesterek elzárkózásán kívül még a céhkiváltság megszerzésének anyagi nehézségei is akadályozták. A magosparti (Bars megye) lakosok pl. föld hiányában ipari munkával igyekeztek magukat fenntartani és 1828-ban fazekas céh felállításáért folyamodtak. A főszolgabíró jelentése szerint „Minden Házi gazda egyszersmint fazikakat is tsinál, mert különben el nem élhetnének ezen igen nyomorult emberek, akiknek teljességgel semmi vagyonjok, semmi földjök sintsen, kivévén ennyéhányat, akik egy kis irtványföldet birnak."[84]

A magosparti zsellérek tehát fazekas mesterségre adták magukat, és ha anyagi erővel bírták volna, céhkiváltságot is szereztek volna. Mivel azonban a helységben nem volt céh, a Helytartótanács rendelkezése szerint — szabadalomlevél nélkül is űzhettek ipart. Az 1805. és 1813. évi céhügyi szabályzat szerint azonban céhes helyeken nem működhettek céhenkívüli iparosok. Néhány nincstelen *horgosi* (Csongrád megye) kézműves pl. 1837-ben, amikor a módosabb helybeli mesteremberek céhkiváltságot szereztek, jogos aggodalommal fordult Csongrád megyéhez, hogyan tudják ők ezután továbbfolytatni mesterségüket: „elégtelenek lévén arra — írják —, hogy a kegyes privilégium váltságáért reánk eső mennyiséget meg térítsük, mely végett mi netalán mesterségünktől eltiltattván végső inségre juttni kénytelenitessünk". A Helytartótanács leiratában ugyan arról tudósítja a megyét, hogy az illető iparosok „tulajdon kezeikre" foglalkozhatnak továbbra is mesterségükkel, de ha ezenkívül „csak a kiváltságos Czéheket illető jussokkal és szabadságokkal is élni kivánnának, azoknak más egyébb nincs hátra, minthogy magokat a Czéhbeli kiváltság levélért már folyamodott Mester Társaikhoz kaptsolják".[85]

Igaz, hogy *elvben* — az 1805. és 1813. évi céhszabályzat értelmében — azok a céhbe nem lépett kézművesek, akik igazolni tudták, hogy korábban is ipari tevékenységet folytattak, a céhprivilégium kiadása után is végezhették munkájukat segédek nélkül az illető helységben. De a *valóságban* a privilegizált mesterek az ilyen „kontár"-okat sem tűrték meg egyetlen céhes településen sem, sőt éppen a királytól nyert „kegyes céhkiváltság erejénél fogva" — követelték mindenütt a kontárok eltiltását.

A céhkiváltság megszerzésének anyagi nehézségeit ismerve, nem csodálkozhatunk azon, hogy sokszor több évig, nem ritkán több évtizedig is eltartott, amíg a kérelmezők a privilégium birtokába jutottak. Bizonyára nemcsak bürokratikus akadályok miatt húzódott több mint egy évtizedig a mokrini (Torontál megye) csizmadiák és egyéb kézművesek kérelmének ügye, kik már 1834-ben folyamodtak privilégiumért, s a Helytartótanács a következő évben értesítette is a megyét, hogy a nevezett mesterek kiválthatják a kancelláriánál az elnyert szabadalmat, a mesterek azonban az előírt taksát csak 1846-ban fizették ki.[86]

Igen nagy volt azoknak a mezővárosi és falusi kézműveseknek a száma is, akik korábban privilégiumért folyamodtak, de később szegénységük miatt

[84] OL. Dep. Civ. 1828/6/247.
[85] Uo. 1837/2/4.
[86] Uo. 1834/6/145, 1835/5/106 és 1845/5/17. — Vö. még uo. 1832/6/131.

mégis le kellett mondaniok a céhalakításról. A Jászkun kerület pl. 1841-ben arról értesítette a Helytartótnácsot, hogy a szabadszállási mesterek a céhkiváltsággal „együtt járó fizetéseknek letételére való magok elégtelenségét nyilvánitván", elállottak kérésüktől. A kiskunszentmiklósi ács, kőműves és egyéb mesterek 1842-ben „előre nem látott akadályok miatt" léptek vissza.[87]

Hasonló példákkal találkozunk az ország csaknem egész területén. A szinyérváraljai mesterek kérelmét Szatmár megye — az iparoshiány ellenére — sem támogatta, mivel a „folyamodók sem számukra, sem tehetségekre nézve a város és vidék szükségét kellőleg fedezhető állapotban nincsenek".[88] Sopron megye 1846-ban arról értesítette a Helytartótanácsot, hogy a szarvkői, vimpáci, szárazvámi, lajtapordányi és újfalui vargák nem tudják kifizetni az előírt udvari taksát és lemondanak kérelmükről.[89]

A zaderlaki (Temes megye) molnárok kérelmét a megye sem pártfogolta vagyontalanságuk és „állandó helyet nélkülöző állapotjok miatt", s a mesterek 1846-ban le is mondtak a céhkiváltság megszerzéséről.[90]

A szabadalom megszerzésével járó nagy anyagi áldozatokkal magyarázhatjuk azoknak a kézműveseknek feltűnően magas számát is, akik csak a céhkiváltság kérelmezéséig jutottak el. Jelentős volt ezenkívül azoknak a mestereknek a száma, akiknek kérésére a központi kormányszékek — elvben — megadták ugyan a privilégiumot, s arról a vármegyék útján az érdekelt iparosokat is értesítették, de azok mégsem váltották ki a szabadalomlevelet.[91]

A magas udvari illetékek és egyéb költségek, nem is szólva az inasokat és legényeket sújtó magas felvételi díjakról, mestertaksákról, költséges és el nem adható remekmunkákról s a kontárok működését tilalmazó 1805. és 1813. évi céhszabályzatról, épp a mezővárosi és falusi lakosság legszegényebb rétegének, a mezőgazdaságból mind kevésbé megélni tudó zsellléreknek az iparűzését nehezítették meg Magyarországon akkor, amikor Ausztriában és az örökös tartományokban a központi kormányszervek a XVIII. század derekától kezdve mind szélesebbé nyitották az utat a céhenkívüli „szabad" iparosok előtt.[92]

[87] Uo. 1841/5/97, 1842/30.
[88] Uo. 1843/5/52.
[89] Uo. 1846/5/96.
[90] Uo. 1845/5/31, 1846/5/101. — Hasonlóképpen nem nyerték el a kiváltságot — többek között — a pápai és veszprémi fésűs, esztergályos mesterek, vagy pl. a zsámbéki (Pest m.) szabók sem csekély számuk és szegénységük miatt (Uo. 1848/5/7 és 1848/5/11).
[91] Az általunk vizsgált 40 vármegyében közel ezer (pontosan 967) mezővárosi és falusi céhet találtunk, ezenkívül mintegy 176 volt a céhalakítási kísérletek, ill. az elnyert de ki nem váltott szabadalmak száma 1815 és 1847 között. Ezek között tüntettük fel azokat a „céheket" is, melyek nem újították meg korábbi kiváltságukat, hanem régi privilégiumuk alapján működtek — „illegálisan". (OL. Lib. Caeh., — Magyar Kancellária. Privilégia Caehalia, — OL. Dep. Civ. 5., ill. 6. kútfő.)
[92] Az örökös tartományok ipari fejlődésére, ill. az udvar iparpolitikájára nézve lásd pl.: *Reschauer:* Geschichte des Kampfes der Handwerkerzünfte und der Kaufmanns-Gremien mit der österreichischen Bureaukratie. Vom Ende des XVII. Jahrhunderts bis zum Jahre 1860. Wien, 1882. 5, 10, 10—11, 15, 19, 22—24. stb. l. — *Pribram :* Geschichte der österreichischen Gewerbepolitik von 1740 bis 1860. Leipzig. 1907. I. k. 10—11, 18—19, 58—59, 413, 419—421. stb. l. *Slokar :* Geschichte der österreichischen Industrie und ihrer Förderung unter Kaiser Franz I. Wien, 1914. 13, 15—16, 61, 92. l. — *Uhlirz :* Handbuch der Geschichte Österreichs und seiner Nachbarländer Böhmen und Ungarn. Graz—Wien—Leipzig, 1930. I. k. 301, II. k. 355, 388, 578—580. l. — *Priester :* Kurze Geschichte Österreichs I—II. k. Wien. 1949 stb.

3. A céhes szerveződés sajátos vonásai a Délvidéken, az Alföldön és a Dunántúlon

A céhesedés üteme az általunk vizsgált országrészeken jelentős eltéréseket mutat a XVIII—XIX. században. Az egyes tájegységek fejlődésében mutatkozó különbségek mindenekelőtt a török hódítással (majd a XVIII. század második felétől *a külföldi* és a hazai tőkésipar hatásával) magyarázhatók. A Dunántúlnak és az Alföld peremvidékének török pusztítást nem szenvedett területein a viszonylag fejlett XVIII. századi céhélet a XVI—XVII. századinak volt a továbbfolytatása. Az Alföldön viszont a török uralom idején csak néhány parasztvárosban voltak céhek, a Délvidéken pedig csak a hódoltság megszűnése után indult meg a céhes fejlődés.

A céhes szerveződés legkésőbb *a Délvidéken* kezdődött. Torontál és Temes megyében a XVIII. században *nem találunk egyetlen mezővárosi és falusi céhet sem.* Arad megyében pedig csupán a kamarai tulajdonban levő Arad városában voltak céhek a XVIII. században.[93]

A XIX. században viszont annál rohamosabb volt a fejlődés ezen a területen. *Arad megyében* pl. az 1834-ben szabad kir. városi rangra emelt Aradon kívül, melynek a budai céhhez tartozó kéményseprők testülete nélkül 27 (!) céhe volt, 11 mezővárosi és falusi céhet találunk.[94]

A Temes megyei mezővárosokban és falvakban 1815 és 1847 között 29 céh alakult, ebből csupán az egyik kamarai birtokon fekvő mezővárosra, Versecre 14 céh jutott. *Torontál megyében* az 1815 és 1845 között alakult céhek száma 40 volt. A megye székhelyén, a kamarai tulajdonban levő Nagybecskereken pl. 12, Nagyszentmiklóson 6, Hatzfelden (Zsombolya) 6, a kamarához tartozó Nagykikindán pedig 5 céh jött létre.[95]

A XVIII. században alig mutatkozó, majd a XIX. században rohamossá váló céhes fejlődés mellett figyelemreméltó *az óriáscéhek* kialakulása is a Délvidéken. Egyik-másik népesebb mezővárosban nem ritkán 20—30, sőt annál is több mesterség képviselői közös céhszervezetet hoztak létre, mivel egyik mesterség sem volt önmagában annyira erős, hogy önálló céhszervezetet alkosson. A munkamegosztásnak a céhes szerveződés kezdeti fokán meglevő kevésbé differenciált formáját hamarosan a céhek közötti munkamegosztásnak egy magasabb formája váltja fel; a fejlettebb és több mestert foglalkoztató iparágak több helyen önállósulnak, önálló céhszervezetet alkotnak. A Temes megyei Vingán (Theresiopolis) 47 különféle szakma alakított céhet. Az egyik lippai (Temes megye) céhben 36 iparág képviselői egyesültek. Az 1824-ben alakult komlósi (Torontál megye) céhbe 31 különféle iparág tartozott, a céhből 1827-ben a helybeli csizmadiák kiváltak és saját privilégiumot

[93] Ld. 1. szűcsök (Budáról kapott priv.) 1702 (OL DC.), 2. kovácsok (Budától kapott priv. 1718 (OL. DC.), 3. kerékgyártók (Budától kapott priv. [1718] OL. DC.), 4. mészárosok (Szegedtől kapott priv. [1721] OL. DC.), 5. csizmadiák (Pesttől [1724] OL. DC.), 6. szabók (Pesttől [1725] OL. DC.), 7. vargák (Pesttől [1730] OL. DC.), 8. rác kereskedők (mercatores Rasciani) (III. Károlytól [1735] OL.DC.), 9. szabók és pokróccsinálók (Stragularii [1765] OL. C.A./ 129), 10. kőművesek és kőfaragók 1768 (OL. C. A./132); ld. még (OL. Art. Caeh. II/228), — 11. ácsok 1768 (OL. Art. Caeh. II/234), 12. gombkötők 1769 (OL. Art. Caeh. II/293), 13. molnárok 1770 (OL. Art. Caeh. II/616), 14. németvargák 1770 II/616, 15. kádárok 1770 (OL. CA./140, ld. még OL. Art. Caeh. II/617), s 16. kovácsok és bognárok 1781 (OL. CA./149). A 8—16. számmal jelölt céhek az uralkodótól kapták kiváltságaikat. — A felsorolt céhek nagyobb része Szádeczky jegyzékében nem található (II. k. 243—244. l.).

[94] OL. Lib. Caeh.

[95] Uo.

szereztek. A lórándi (Torontál megye) céhben 24, a módosi (Torontál megye) céhben 30, a törökbecsei (Újbecse — Torontál megye) céhben 23 szakma egyesült.[96]

Egyik-másik mezővárosban ugyanakkor a leggyakrabban előforduló csizmadia, szűcs, szűrszabó, kovács, bognár, molnár, takács stb. mesterségen kívül „ritkább", csupán a nagyobb városokra jellemző, a céhek közötti munkamegosztásnak fejlettebb fokára utaló mesterségeket is találunk.[97]

A XIX. században rohamosan kibontakozó délvidéki céhes fejlődést legjobban *Bács-Bodrog megye* példájával illusztrálhatjuk. Torontál és Temes megyétől eltérően itt már a XVIII. században is alakult céh néhány mezővárosban, így Apatinban, Baján, Kanizsán és Zentán.

A kamarai tulajdonban levő *Apatinban* 1770-ben 10 céh kapott Mária Teréziától szabadalmat.[98]

Baján 16 céh működött a XVIII. században.[99]

Kanizsán (Ókanizsa) 1777-ben a szűcsök, szabók, csizmadiák, takácsok, kovácsok, lakatosok, kerékgyártók, kötélgyártók és üvegesek nyertek magyarnyelvű kiváltságlevelet. *Zentán* pedig a szabók és szűcsök 1776-ban kaptak magyar nyelvű szabadalmat.[100]

A XIX. században rendkívüli módon meggyorsult a céhes fejlődés Bács megyében. A céhes települések száma a korábbi négyről (a három sz. kir. várost nem számítva) ugrásszerűen 52-re emelkedett, ugyanakkor itt működött a legtöbb mezővárosi és falusi céh Magyarországon. Annak ellenére, hogy Bács megye népessége nem érte el Pest megyéét,[101] a mezővárosi és falusi

[96] OL. Lib. Caeh. 844, 512, 648, 666, 840, 601.

[97] A Temes megyei Csakován pl., melynek pedig 1848 körül alig 4000 lakosa volt, *Fényes Elek :* Magyarország geographiai szótára. Pesten, 1851. I. k. 196. l. [a továbbiakban *Fényes :* Geogr.], ötvösök, üvegesek, bádogosok, puskaművesek stb. is működnek. Dettán órást (uo.), Gyarmatán eszergályost (uo.), Hidegkúton könyvkötőt, Versecen papsüvegkészítőt, reszelővágót, Vingán rézművest, Franyován kéményseprőt, Hatzfelden szegkovácsot és kesztyűst, Nagykikindán karabélykészítőt, Nagyszentmiklóson fehérsütőt, Törökbecsén hajótömőket (navium obstructor) (uo.) találunk. (OL. Lib. Caeh.).

[98] Az apatini céhek felsorolását nem tartjuk szükségesnek, ezeket az Egyetemi Könyvtárban található céhlevelek alapján *Szádeczky* is közli (II. k. 243. l.).

[99] 1. Csizmadiák 1696 (megerősítette Széchy Pál kalocsai érsek 1700-ban) (OL. AM. Comit. Bacs — és DC., ld. még ennek 1759. évi másolatát), 1/ a. csizmadiák 1765 (magyar nyelvű) OL. Art. Caeh. (1/183), 1./b. csizmadiák 1766. évi másolat (OL. AM.), 2. kereskedők 1700 latin ny. (OL. AM. Comit. Bacs.), 3. szabók 1700 latin (OL. AM.), 4. szűcsök 1700 magyar (OL. AM.), 4/a szűcsök 1765 magyar (OL. Art. Caeh. I/243, ld. még OL. AM.), 5. kötélverők 1701 latin ny. (Budától; OL. AM.), 6. görögkeleti szabók, kalaposok, szűrszabók, paplanosok 1720. latin ny. (OL. AM.), 7. kovácsok és bognárok (Pesttől) 1721 német (OL. AM.), 8. cipészek 1723 német (OL. AM.), 9. bőrgyártók 1723 (Varasdtól) latin (OL. AM.), 10. gombkötők 1724 (Budától) latin (OL. AM.), 11. pintérek (1730) német (OL. AM.), 12. vargák 1759 (Pesttől) (OL. DC.), 13. takácsok 1761 magyar (OL. AM.), 14. szabók és szűrszabók 1765 latin (OL. AM.), ld. még OL. Art. Caeh. (I/187), — 15. mészárosok 1777 német (OL. AM. 8). 16. kádárok, kerékgyártók és kovácsok 1779 német (E. K. LXV/27). Az 1761 után alakult céhek az uralkodótól kapták szabadalmukat. A felsorolt céhek egy-kettő kivételével Szádeczkynél nem találhatók (II. k. 245. l.).

[100] OL. AM./8 és AM./6. — Ezek a céhek sem találhatók Szádeczkynél.

[101] Az 1828. évi összeírás alkalmával Bács megyében 118 891 adófizetőt, Pest megyében pedig 125 037-et írtak össze. (*Tágányi Károly:* Az 1828-iki összeírás végleges eredményei, Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, a továbbiakban: M. G. T. Sz. 1896. 110—117. l.), 1846-ban pedig Pest megyében 590 900 lakos és 16 258 kézműves volt, Bács—Bodrogban pedig 493 186 lakos és 13 100 kézműves. (*Fényes Elek :* Magyarország leírása. Pesten. 1847. I. k. 19. s köv. és 47. és köv. l.) (a továbbiakban Fényes 1847).

céhek száma a Pest megyei 98-cal szemben 110 volt. A két megyében kb. azonos a kézművesek számaránya, Pest megyében minden 36., Bács megyében minden 37. lakosra jutott egy iparűző.

A Bács megyei mezővárosi és falusi céhek fejlődését a megye területén levő 3 sz. kir. város — viszonylag fejlett — céhes ipara sem hátráltatta. Pedig a 3 sz. kir. város céheinek száma együttvéve 55 volt, ebből Újvidékre 23, Zomborra 20, Szabadkára pedig 12 jutott. Ugyanakkor a közeli Szeged városában 21, Temesvárott pedig 28 céh működött.[102]

A mezővárosi és falusi céhes kézművesipar Bács megyében a mezőgazdaság fejlődésével, a népesség növekedésével s a lakosság növekvő iparcikkszükségletével párhuzamosan mindinkább megerősödött. Bizonyára nemcsak Pacsér községre, hanem több más mezővárosra és falura is jellemző a megyének az a jelentése, mely szerint a sok építkezés „ujj módott nyujtott a keresményre", s ennek következtében rohamosan gyarapodott a községben az iparosok száma.[103]

Bács megyében a mezővárosi céheken kívül feltűnően nagy számban működtek *falusi* céhek is — többnyire *kamarai birtokon*.[104]

A kamarai tulajdonban levő mezővárosok különösen fejlett iparral rendelkeztek. Így pl. Apatin, ahol 12 céh, Bezdán, ahol 5 céh, Kula, ahol 4 céh alakult. Hódság kamarai mezőváros 2 céhében 37 különféle szakma kézművesei egyesültek. *A munkamegosztás fejlettségére* utalnak az olyan mesterségek, mint pl. a kesztyűs, seborvos és fürdős, hajós (Apatin), könyvkötő (Petrovác község), ötvös és boglárkészítő (aurifaber, aurichalcarius — Futak), órás (Hódság), festő (Kollut), mézeskalácsos (placentarum mellitarum pistor, Ópalánka) stb.[105]

Számos Bács megyei mezővárosban és faluban találunk a céhes mesterek között szappanfőzőt, bábsütőt (mézeskalácsost), péket, kötélgyártót, szita- és rostakészítőt, fésűst stb., ami azt jelzi, hogy az előbbi mesterségek mindinkább kiválnak a háziiparból és „szakszerűen" végzett iparágakká lesznek. Sok Bács megyei mezővárosban és faluban működött harisnyaszövő (tibialium textor seu vinctor seu confector); ez nemcsak a céhek közötti munkamegosztás magasabb fokát, hanem a ruházkodás fejlettebb színvonalát is bizonyítja.

Bács megyében, illetőleg a többi délvidéki vármegyében nemcsak a céhes szerveződés volt igen gyors és erőteljes, hanem az iparűzőknek az összlakossághoz való aránya is elég kedvező. Míg az országos átlagban 1846-ban

[102] OL. Kamarai Lt. Privilegia caehalia. A megye területén levő sz. kir. városok iparos népessége viszont elég alacsony: Újvidéken 8468 adófizetőt, ill. 515 kézművest, Szabadkán 13 911 adófizetőt, ill. 777 kézművest, Zomborban 10 660 adófizetőt, ill 492 kézművest találunk 1828-ban. (Tagányi id. közl.)

[103] OL. Dep. Civ. 1829/6/69.

[104] A kamarai tulajdonban levő Cservenka községben pl., melynek lakossága mintegy 2500 főt tett ki (*Fényes :* Geogr. I. k. 217. l.) 3 céh (OL. Lib. Caeh. 625, 626), a három és félezer lakosú Doroszlón (*Fényes :* Geogr. I. k. 279. l.) 2 céh alakult (uo. 313, 798). Csonoplya kamarai község céhébe 24, a parabutyi céhbe 18, a rácmiliticsi céhbe 21, a sziváci céhbe 24 különféle mesterség képviselői tömörültek (OL. Lib. Caeh.). A kamarai tulajdonban levő Bresztovác, Feketehegy, Filippova, Gákova, Hegyes, Kapuszina, Keresztur, Kollut, Monostorszeg, Palánka, Priglevica-Szentiván, Szeghegy, Torzsa, Újverbász szintén céhes falvak voltak. De földesúri tulajdonban levő községekben, így pl. Bajmokon, Mélykúton, Nemesmiliticsen, Ómoravicán, Petrovácon, Petrovoszellon, Vaskúton, valamint a Szabadka birtokában levő Csantavéren is találunk céheket (uo.).

[105] OL. Lib. Caeh.

minden 51 lakosra jutott 1 kézműves, addig Arad megyében minden 59, Temesben minden 55, — Torontálban minden 50 — Bács megyében pedig — mint előbb is említettük — minden 37 lakosra jutott 1 iparűző.[106]

A délvidékinél sokkal egyenletesebb, de kevésbé erőteljes volt a céhes fejlődés az Alföldön. *Csongrád megyében* pl. már a XVIII. században megindult a céhesedés folyamata, s ahhoz képest a XIX. században nem tapasztalható lényeges fejlődés. *Hódmezővásárhelyen* pl. 7 céh működött a XVIII. században[107] A XIX. században 11-re emelkedett a vásárhelyi céhek száma, de csak a molnárok és ácsok céhe, — melyből később az ácsok kiváltak és külön testületet alakítottak, majd pedig az 1840-es években létrehozott kalapos, valamint gerencsér céh tekinthető új szervezetnek.[108]

Csongrád mezővárosban 3 céhet találunk a XVIII. században.[109]

Szentesen szintén 3 céh alakult a XVIII. században,[110] a XIX. században pedig 6 céh működött.[111] A három mezővároson kívül csupán 2 Csongrád megyei *faluban*, Horgoson és Mindszenten alakultak céhszervezetek a XIX. század folyamán.[112]

Csongrád megyében — más alföldi megyékhez hasonlóan — csupán a mindennapi szükségleteket kielégítő iparágakat találhatjuk meg. Így főként a kiterjedt állattenyésztés nyersanyagát feldolgozó csizmadia-, varga-, timár- és szűcsmesterséget, a parasztság ruházatát előállító szűrszabó és takácsipart, ezenkívül a helyi nyersanyagot feldolgozó fazekasságot, az építkezéssel, berendezéssel kapcsolatban az ács-, asztalos- és lakatosipart (figyelemreméltó, hogy céhes kézművesek a Csongrád megyei mezővárosokban és falvakban nem voltak), s nem utolsósorban a gabonatermeléssel kapcsolatos molnármesterséget, valamint a földműveléshez szükséges eszközök javítását, esetleg

[106] *Fényes* (1847) I. k. 19. s köv., 47. s köv., 71. l., Arad megyében 239 984 lakos és 4045 iparos, — Temes megyében 320 475 lakos és 5820 kézműves, Torontálban 349 836 lakos és 6983 iparűző, Bács megyében pedig 493 186 lakos és 13 100 kézműves volt 1846-ban.

[107] l. Csizmadiák céhe 1714. márc. 12. Artikulusaikat a nagykőrösiektől nyerték, azok pedig a budai csizmadiák 1695. évi kiváltságát vették át. (OL. AM. Comit. Csongr. No. 1, ld. még OL. DC.) — 1/a csizmadiák újabb kiváltságlevele Mária Teréziától 1777-ben (OL. AM. No. 8), 2. a szabók 1714-ben a budai és „Hostáti" szabók 1695. évi artikulusait vették át (OL. AM. No. 1), 2/a az előbbi kiváltságot 1732-ben megújították. (Ld. *Szádeczky* i. m. II. k. 265. l. A Nemzeti Múzeumban őrzött s később megsemmisült privilégium) 3. tímárok 1733 (OL. DC.), 4. szűcsök 1768 Mária Teréziától (OL. Art. Caeh. II./253, ld. még OL. AM.), 5. takácsok 1773 Mária Teréziától (OL. AM. No. 4), 6. magyar szabók, szűrszabók és paplanosok 1776 Mária Teréziától (OL. AM. No. 7) és 7. asztalosok, lakatosok, kerékgyártók és kovácsok 1777 Mária Teréziától (OL. AM. No. 9).

[108] OL. Lib. Caeh. 531, 663, 7, 31.

[109] l. takácsok 1776 Mária Teréziától (OL. AM. Comit. Csongr. No. 5), 2. csizmadiák 1776 Mária Teréziától (OL. AM. No. 5), 3. szabók és szűcsök 1776-ban Mária Teréziától (OL. AM. No. 6). — A XIX. században *3 új céh alakult :* asztalosok, lakatosok, kádárok testülete (OL. Lib. Caeh. 515), molnárok és ácsok (uo. 516), kovácsok és kerékgyártók (uo. 518), *a szűcsök* pedig kiváltak a szabócéhből (uo. 553).

[110] l. csizmadiák 1743 (*Szádeczky :* i. m. II. k. 308. l. — A Nemzeti Múzeumban őrzött és később megsemmisült priv.), 1/a a csizmadiacéh újabb privilégiuma 1778 Mária Teréziától (OL. AM. Comit. Csongr. szám nélkül), 2. takácsok 1767 Mária Teréziától (OL. AM. Comit. Csongr. szám nélk. — ld. még Art. Caeh. I./926), 2/a a priv. megújítva 1782-ben (*Szádeczky :* i. m. II. k. 308. l., a Nemzeti Múzeumban őrzött kiváltságlevél), 3. vékonyszabók és szűcsök 1777 Mária Teréziától (OL. AM. No. 9).

[111] A kovácsok és kerékgyártók, az ácsok és molnárok, a vargák, az asztalosok és lakatosok alakítottak új céhet az 1810-es években, a szabók és szűcsök viszont nem újították meg korábbi szabadalmukat (OL. Lib. Caeh. 284, 285, 286).

[112] OL. Lib. Caeh. 845, 886.

előállítását szolgáló kovács- és kerékgyártóipart. Ha a lakosságnak[113] egyéb iparcikkekre is volt szüksége, és amennyiben vásárolt más iparcikkeket is, akkor azokat csak a sz. kir. városok céhes kézműveseinél, a boltosoknál vagy házaló kereskedőknél, illetőleg az országos vásárokra érkező „külföldi" mestereknél szerezhette be.

Nagyjából-egészéből ugyanezt a képet nyerjük az Alföld más vidékeinek, így pl. a *Hajdúkerület* mezővárosi és falusi iparának vizsgálata alapján is. A Hajdúkerületben az előbbi mesterségeken kívül csupán a kőművesmesterséget, a festő- és üvegesipart találjuk meg.[114]

Csupán néhány iparosodottabb mezővárosnak, így pl. az Alföld peremvidékén *Egernek* (a budai céhhez tartozó kéményseprők nélkül 13 céh), *Győrgyösnek* (kéményseprők nélkül 14 céh), *Miskolcnak* (14 céh), ezenkívül *Szolnoknak* (kéményseprők nélkül 11 céh), *Gyulának* (17 céh), *Nyíregyházának* (12 céh) céhes ipara volt differenciáltabb a Csongrád megyei céhes kézművességnél.[115]

Sajátos vonásokat mutat a *Jászkun-kerület* „szabad" mezővárosainak és falvainak céhes fejlődése, ahol az 1848 előtti évtizedekben 63, tehát viszonylag nagyszámú céh működött. (Csupán Bács és Pest megyében volt több mezővárosi és falusi céh az országban). A 63 céh a következőképpen oszlott meg: a Jászságban 23, a Kiskunságban 22, a Nagykunságban pedig 18 céh alakult. S nemcsak a népesebb mezővárosokban, hanem az ugyancsak népes falvakban is, így pl. Alsó-Szentgyörgyön, Jászfényszarun, Jákóhalmán és Jászmihálytelken, Jászkiséren (később vásárjogot nyert), Jászladányban, Fülöpszálláson, Kiskundorozsmán, Kiskunlacházán (később vásárjogot nyert), Kiskunmajsán, Szabadszálláson (később vásárjogot nyert) is alakultak céhszervezetek.

A kerület céhes fejlődésének a XVIII. században is megvoltak már az előzményei. *Jászberényben* pl. *5 céh* működött a XVIII. században,[116] a XIX. században pedig *7 céh* volt a városban.

Kiskunfélegyházán 3 céh alakult a XVIII. században, ill. a századforduló idején.[117]

Ezen kívül még *Kiskunhalason* és *Kunszentmártonban* találunk céhszervezetet a XVIII. században.[118]

Mindez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a Jászkunság nemcsak az Alföld, hanem az egész ország egyik *legkevésbé iparosodott* területe

[113] A lakosságon itt a jobbágyságot és a nemesség szegényebb rétegeit kell értenünk, hiszen a nemesség gazdagabb rétegei általában nem a mezővárosi és falusi mestereknél szerezték be a szükséges cikkeket.

[114] OL. Lib. Caeh. 24, 778.

[115] OL. Lib. Caeh.

[116] 1. vargák 1695-ben. Komáromi ill. esztergomi artikulusok alapján (CA./71), 2. a szabók és szűcsök 1737-ben nyertek szabadalmat (CA./116), 3. a vargák és tímárok 1764-ben kaptak Mária Teréziától kiváltságot (OL. Art. Caeh./1/32), 4. takácsok 1774-ben Mária Teréziától (OL. Art. Caeh. I/10), 5. szabók, szűrszabók és szűcsök 1768-ban Mária Teréziától (OL. Art. Caeh. II/79). A XIX. században pedig *7 céh* volt a városban. (OL. Lib. Caeh. 264, 266, 268, 280, 291, 333, 356).

[117] 1. A takácsok 1764-ben Mária Teréziától (OL. Art. Caeh. 1/95), 2. szabók, szűcsök, szíjgyártók 1766 Mária Teréziától (OL. Art. Caeh. I/609), 3. kovácsok, lakatosok, asztalosok és bognárok 1804 (CA./160). Az 1848 előtti évtizedekben pedig *6 céh* működött Félegyházán. (OL. Lib. Caeh. 124, 167, 272, 277, 292, 904.)

[118] OL. DC. — Art. Caeh. I./372.

1848 előtt. Amikor országos átlagban 51 lakosra jutott 1 iparűző, akkor a Jászkun-kerületben csupán minden 92. lakos foglalkozott iparral.[119]

A jászkunsági mezővárosok és falvak céhes ipara tehát még kevésbé tudta kielégíteni a lakosság iparcikkszükségletét, mint az Alföld más vidékeinek amúgy is gyenge kézművesipara. A Csongrád megyében található mesterségeken kívül csupán 1—2 olyan kevésbé „gyakori" szakmával találkozunk, mint pl. üvegessel, sarkantyúkészítővel, kötélverővel, kádárral.[120] A céhek közötti munkamegosztás fejlődése is igen lassú volt a Jászkun-kerületben. A XIX. század első évtizedeiben is nagyjából ugyanazok az iparágak fordulnak elő, mint pl. az 1780-as[121] években.

Az előbbiekben említett alföldi megyékben tehát a XVIII. században is találunk néhány mezővárosban céheket. Míg azonban a Délvidéken a XIX. század első évtizedeiben igen erőteljes volt a céhesedés folyamata, addig az Alföldön a XVIII. századhoz viszonyítva sokkal lassúbb és kevésbé erőteljes ez a fejlődés.

Az Alföldnek azonban nem minden vidékén volt ez a helyzet. A nagyobb *Pest megyei* mezővárosokban a XVIII. századra tehetjük a céhes fejlődés „virágkorát", a XIX. században viszont megállt a céhesedés folyamata, sőt néhány — Pesthez közelfekvő — mezővárosban,[122] így főleg Vácott és Szentendrén, ezenkívül a valamivel távolabb levő Cegléden, Nagykőrösön és Kecskeméten jelentékeny *visszafejlődés* is *mutatkozik — a pesti ipar versenyének hatására.* Csupán a kisebb Pest megyei mezővárosokban és falvakban tapasztalható — az Alföld más vidékeihez hasonlóan — némi fejlődés a XIX. század első évtizedeiben.[123]

Az alföldi vármegyék között igen nagy különbségek mutatkoznak az iparűzők számarányát illetően is. A Jászkun-kerületben — mint említettük — csak minden 92 lakosra jutott 1 kézműves. Hasonlóképpen a kevésbé iparosodott vidékek közé tartozik a Hajdú-kerület, ahol minden 79, Békés megye, ahol minden 76 lakosra jutott 1 iparűző. Csongrád és Pest megyében viszont sokkal kedvezőbb volt az arány, itt ti. minden 36 lakosra jutott 1 mesterember.[124]

[119] *Fényes/1847.* I. k. 50. s. köv., 70. s. köv. l.

[120] OL. Lib. Caeh. 321, 333, 336, 354. (Jászberényben, Jászfényszarun, Kiskunhalason és Karcagon.)

[121] A kerület 1780. márc. 2-iki árszabása a következő 19 mesterséget tünteti fel: Csizmadia, magyar vékonyszabó, németszabó, szűrszabó, szűcs, takács, kovács, kerékgyártó, magyarvarga, szíjgyártó, lakatos, gombkötő, németvarga, tímár, kötélgyártó, süveges, kalapos, pintér, molnár. (Pm. Lt. Kiskunlacháza. Prot. [Curr.] 1780. 73.)

[122] Óbuda kivételével.

[123] Nagyabonyban, Dunavecsén és Szalkszentmártonban pl. emelkedik a céhek száma. Egyes kisebb mezővárosokban viszont, mint pl. Albertin, Aszódon, Gödöllőn, Hajóson, Izsákon, Kishartán, Kiskőrösön, Nagykátán, Solton, Soroksáron (eltekintve az 1774. évi céhalakítási kísérlettől) stb. csak a XIX. sz. első évtizedeiben indult meg a céhesedés. Hasonlóképpen Budafokon, Dunaharasztin, Dunaegyházán, Monoron, Újhartyánban és más falvakban is csak a XIX. században alakultak meg az első céhek. A Pest megyei céhesiparra vonatkozó bizonyító anyagot jelen tanulmányunkból elhagytuk. Az említett kandidátusi értekezésen kívül erre vonatkozóan ld. „A Pest megyei céhes ipar. 1686—1872" c. dolgozatunkat. (Pest megye múltjából c. kötetben, Pestmegyei Tanács, Bpest. 1963).

[124] *Fényes/1847.* I. k. 19. s köv., 47. s köv., 70. s köv. lapok. A Jászkun-kerületben 1846-ban 195 233 lakos és 2114 kézműves volt, a Hajdú-kerületben 66 521 lakos és 823 kézműves, Békésben 155 056 lakos és 1312 kézműves, Csongrádban 137 883 lakos és 3823 kézműves, Pest megyében 590 900 lakos és 16 258 kézműves.

Még feltűnőbb volt a mezővárosi céhek számának csökkenése *a Dunántúlnak* a török által megkímélt, Ausztriával határos nyugati területein. *Moson megye* pl. 1807. február 19-én azt jelentette a Helytartótanácsnak, hogy korábban 44 céh működött Magyaróvár, Nezsider, Rajka, Lébényszentmiklós, Boldogasszony, Köpcsény és Steinbruck mezővárosokban. A magyar kancellária által megerősített Moson megyei céhkiváltságok száma 1815 és 1847 között viszont csak 9 volt. Az előbbi mezővárosok közül csupán Magyaróváron és Rajkán újították meg a régi céhkiváltságokat, Boldogasszonyon, Köpcsényben, Nezsideren pedig csak céhalakítási törekvésekkel találkozunk. A mezővárosi céhek számának rohamos csökkenésén nem változtat az a tény sem, hogy néhány településen, így Moson mezővárosban, Oroszvárott, Szentjánoson, Zarándfalván stb. csak a XIX. század első évtizedeiben alakultak meg a céhek.[125]

Mivel magyarázhatjuk a Moson megyei céhek számának ezt a feltűnő csökkenését? A megye fentebbi felterjesztésében arról is tájékoztatta a Helytartótanácsot, hogy a céhek „hajdani Privilégiumjaikhoz ragaszkodván... vonyogatták magokat" új szabadalmat váltani.[126] Ha a megye jelentése teljes mértékben fedi is a valóságot, s ha az 1805. évi rendelet által kiváltságlevelük megújítására kötelezett kisvárosi mesterek valóban nem akartak — vagy inkább nem tudtak — új privilégiumot váltani, a céhek számának rohamos csökkenését nyilván egyéb okokkal, így elsősorban *az osztrák tőkésipar* mind erősebbé váló nyomásával lehet magyaráznunk. Annál is inkább, mivel nemcsak Moson megyében, hanem az egész nyugati határszélen rohamosan hanyatlik a céhes ipar a XIX. században.

A céhszervezet bomlása *Sopron megyében* is tapasztalható az 1848 előtti évtizedekben. Pl. Bükön, Csáván, Feketevárosban (Puerbach), Fertőszentmiklóson, Kaboldon, Nyéken, Pinkamindszenten (később Vas megyéhez tartozik), Lajtaszentmiklóson stb., ahol korábban működtek céhek, a XIX. században nem kérték a mesterek régi szabadalmuk megújítását. De nemcsak az előbbi településeken, hanem Sopron város korábban oly jelentős céhes kézműiparában is hanyatlás mutatkozik a XIX. században.[127]

Viszont *a falvakban* — ellentétben Sopronnal és több mezővárossal — *éppen a céhes szerveződés erősödése tapasztalható.* Néhány község iparosai csak a XIX. században érkeztek el a céhes szerveződés fokára. Több falu mesterei közösen váltottak 1 szabadalmat. A vadosfai, mihályi és répceszemerei mezővárosi kerékgyártók, kovácsok és asztalosok pl. 14 falu, mégpedig Kisfalud, Tótkeresztur, Pottyond, Jobbaháza, Réti, Árpás, Szilsárkány, Németi, Szentandrás, Edve, Vásárosfalu, Beled, Lakat és Csér kézműveseivel együtt alakítottak céhet 1827-ben.[128]

A céhszervezet bomlása azokban a *Vas megyei* mezővárosokban is megfigyelhető, melyeknek kézművesei a XVIII. században számos helység meste-

[125] OL. Lib. Caeh. és OL. Dep. Civ. 5—6 kútfő.

[126] OL. Dep. Civ. 1807/5/0.

[127] A Sopron megyei céhekkel kapcsolatban az OL. s az E K. anyagán kívül főként *Csatkai Endre:* Adalékok a sopronmegyei céhtörténethez c. tanulmányát használtuk. (Történetírás. Bpest. 1937. 438—444. és 637—650. l.) Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a szerző (a Szádeczky-féle céhlajstromra támaszkodva) külön privilégiumokként tünteti fel mindazokat a kiváltságokat, amelyeket több kisebb község mesterei nem külön-külön, hanem együttesen kaptak.

[128] OL. Lib. Caeh. 738, ld. még OL. Dep. Civ. 1828/6/10. *Szádeczky* szerint ezek önálló céhszervezetet hoztak létre (II. k. 244. s köv. l.).

reinek kölcsönözték artikulusaikat. Így pl. Körmenden,[129] Lékán, Németújváron, Rohoncon, Szalonakon (Schlaining), ahol korábban sok és fejlett céhet találunk, nem alakultak újjá a céhszervezetek az 1848 előtti évtizedekben. Az előbbi mezővárosokon kívül Kőszeg sz. kir. város céhes ipara is hanyatlásnak indult a XIX. század elején. A kőszegi posztószövőket pl. a külföldi tőkével alapított helybeli posztógyár tette tönkre és süllyesztette bérmunkássorba.[130]

Még feltűnőbb, hogy *Szombathelyen*, mely korábban[131] nemcsak a megye, hanem az egész vidék egyik legfejlettebb céhes mezővárosa volt, *egyetlen szabadalmat sem* váltottak ki a céhes mesterek a XIX. században.

Valószínű, hogy Szombathelyen, ahol a város 1848 előtti lassú fejlődésének ellenére viszonylag jelentős volt az iparosok száma,[132] *régi céhszabályaik alapján* működtek a kézművesek a céhrendszer eltörlését szorgalmazó vármegyének[133] engedélye mellett. Hogy ilyen „illegális" céhek valóban voltak a városban, azt pl. a szombathelyi molnár céhtől különválni akaró sárvári molnárok 1816. évi, vagy a szombathelyi „céh"-ből kiválni szándékozó kiscelli és magyargencsi takácsok 1834. évi kérelme is bizonyítja.[134] De nemcsak Szombathelyen, hanem pl. Németújvárott is találunk olyan „céheket", melyek nem újították meg régi szabályaikat, amint azt a németújvári „céhek"-től különválni akaró füzesi (nyilván gyepűfüzesi) ill. lapincsvölgyi vargák kérelme is igazolja.[135] S ha fel is tételezzük, hogy az előbbi mezővárosokon kívül másutt is működtek „céhek" régi kiváltságaik megújítása nélkül, nem feledkezhetünk meg arról a tényről, hogy a fentebb említett mezővárosokon kívül néhány faluban, így pl. Kisbéren, Kisfaludon, Nagyölbőn, Vépen sem alakultak újjá a céhszervezetek a XIX. században.[136]

Érdekes viszont, hogy sok kisebb falu, így Baba, Belsővát, Felsőlő, Gyepűfüzes, Gérce, Högyész, Káld, Kocs, Magyargencs, Mihályfa, Nemesmagasi, Nemesdömölk, Ostfiasszonyfa, Simonyi, Sitke, Körtvélyes, Lapincsvölgy, Királyfalva, Dobrafalva, Poppendorf, Radafalva, Hidegkút, Lak, Vönöck, Németkeresztur, Hettye, Kissomlyó, Nagy- és Kisköcsk, Pápóc, Szentmiklósfalva csak a XIX. század elején lépett a céhes szerveződés útjára. Ezeknek a községeknek kézművesei is — mint pl. Sopron megyében — több-

[129] Körmenden pl. a XVII—XVIII. században 11 céh (a gombkötők, fazekasok, csizmadiák, mészárosok, lakatosok — kovácsok — szíjgyártók és késgyártók, asztalosok, német vargák, magyar vargák, kovácsok és lakatosok, szűcsök, takácsok céhe) működött.

[130] *Ungár László :* A hazai céhrendszer bomlásáról. Századok. 1938. Pótfüzet 169. l.

[131] *Szombathelyen* a XIX. sz. előtt 10 céhről (szabók, csizmadiák, lakatosok, gombkötők, szűcsök, asztalosok, takácsok, vargák, molnárok, kovácsok) van tudomásunk. A levéltári utalások részletezéséről ezúttal is le kellett mondanunk.

[132] Pálfy Ilona számítása szerint a város 480 adófizető családfője közül 256 foglalkozott iparral 1828-ban. Ugyanő mutat rá, hogy 18 olyan családfő van a városban, aki *céhben van*, de nem dolgozik. *H. Pálffy Ilona dr. :* Szombathely város adózó lakossága 1828-ban Operént és Szentmárton községekkel együtt. Magyar Statisztikai Szemle, 1937. 469. s köv. l.

[133] *Vas megye* céhellenes állásfoglalására nézve ld. OL. Dep. Civ. 1835/5/28; 1835/5/52; 1840/5/26; 1841/2/2 stb.

[134] OL. Dep. Civ. 1816/6/188 és 1835/5/28.

[135] OL. Dep. Civ. 1845/5/72 és 1846/5/98.

[136] A kisbéri takácsok 1725-ben kapták a budai szabadalmat (OL. DC.). A kisfaludi takácsok a pozsonyi artikulusokat kapták 1741-ben (OL. DC.). A nagyölbői takácsok III. Károlytól kaptak privilégiumot 1725-ben (OL. DC.), a vépi csizmadiák 1779-ben nyertek szabadalmat (OL. DC.).

nyire a szomszédos falvakkal (ill. az ugyanazon uradalomhoz tartozó többi településsel) együtt váltottak közös[137] céhszabadalmat.[138]

Vas megyéhez hasonlóan *Zalában* is tapasztalható a mezővárosi céhek számának csökkenése a XIX. század elején. Így pl. Légrádon, Sümegen, Tapolcán, Turnischén, ezenkívül Boldogfán, Szentlászlóegyházán stb. sem alakultak újjá a régi céhek az 1805. évi rendelet után.[139]

Moson, Sopron, Vas és Zala megye vizsgálata alapján tehát megállapíthatjuk, hogy a XVIII. századhoz viszonyítva nagy mértékben *csökkent a mezővárosi céhek száma a Dunántúlnak az osztrák határhoz közeli területein*. Noha olyan falvakat is találunk, melyeknek kézművesei nem újították meg korábbi szabadalmukat, *több községben inkább a céhes szerveződés erősödése tapasztalható*. Sok falu mesterei csak a XIX. században szereztek privilégiumot, többnyire a szomszédos települések mestereivel együtt alakítottak közös céhszervezetet.

Az az ellentétes irányú fejlődés, amely a Dunántúl nyugati részén *a mezővárosi céhek bomlása* és *a falusi céhszervezet erősödése* között a XIX. század első évtizedeiben mutatkozik, nemcsak a mezővárosi és falusi céhek fejlődésében tapasztalható „fáziskülönbséggel" magyarázható. Ennek az ellentétes irányú fejlődésnek az okát nemcsak abban kell keresnünk, hogy a falusi kézművesek általában csak a XIX. század elején, a mezővárosi mestereknél tehát kb. egy évszázaddal később léptek a céhes szerveződés útjára, s ha „elkésve" is, de lényegében ugyanazt az utat járták be — a feudális viszonyok mélyreható válságának korában, amelyet a mezővárosi mesterek tettek meg a feudalizmus korábbi szakaszában.

A mezővárosi céhek bomlása elsősorban azzal magyarázható, hogy a differenciáltabb mezővárosi (s persze sz. kir. városi) kézművesség sokkal inkább megérezte az osztrák tőkés ipar hatását. A falu népe viszont sokkal kisebb mértékben vásárolt olyan iparcikkeket, amelyeket az osztrák tőkésipar állított elő, a falusi lakosság iparcikkszükségleteinek jelentékeny részét továbbra is a háziipar elégítette ki. Céhszervezetet pedig olyan falusi iparűzők alakítottak, akik a helybeli lakosság ruházkodással kapcsolatos igényeinek kielégítésén kívül (csizmadia-, varga-, takácsmesterség) főként a földműveléshez szükséges egyszerűbb eszközök készítésére specializálódtak (kerékgyártó-, kovács-, asztalosipar stb.).[140]

[137] *Szádeczky* ezeket is külön céhekként tüntette fel (II. k. 245. és köv. lapok).

[138] OL. Lib. Cach.

[139] *Légrádon* 3 céh (szűcsök—kovácsok—lakatosok—szíjgyártók—asztalosok—késgyártók és kerékgyártók, csizmadiák, szabók—szűrszabók és gombkötők), *Sümegen* 1 céh (a takácsok testülete) létezéséről tanúskodnak forrásaink. Meg kell jegyezni, hogy a sümegi molnárok nem alakítottak semmiféle céhet 1824-ben, mint azt *Szádeczky* állítja (II. k. 305. l.). Nem a sümegi, hanem a Somogy megyei molnárok (molitores Comitatus Simighiensis) kaptak szabadalmat a nevezett évben (OL. Lib. Cach. 699). *Tapolcán* a csizmadiák, a takácsok és a szabók, *Boldogfán* a takácsok, *Turnischén* a magyar vargák nyertek privilégiumot a XIX. sz. előtt. — *Nagykanizsán* és *Zalaegerszegen* sem tapasztalhatunk fejlődést a korábbi időszakhoz viszonyítva, Keszthelyen pedig inkább hanyatlás mutatkozik.

[140] Ld. pl. 10 Vas megyei község csizmadiamestereinek 1817. évi privilégiumát (OL. Lib. Cach. 209). Vagy 7 Vas megyei község vargamestereinek 1817. évi kiváltságlevelét (uo. 23. l.), vagy 10 Vas megyei helység takácsainak 1829. évi szabadalmát (uo. 772. l.), vagy a vadosfai, mihályi, répceszemerei kerékgyártókkal, kovácsokkal és asztalosokkal közös céhszervezetet alakító 14 Sopron megyei helység — fentebb is említett — 1827. évi privilégiumát (uo. 738. l.) stb.

A mezővárosi céhes ipar hanyatlásának eredményeként tehát a viszonylag „nagyobb", több falura is kiterjedő körzeteknek, melyeket korábban 1—1 mezőváros céhes kézművessége látott el iparcikkekkel, kisebb, esetleg csak 1—2 falut magukban foglaló körzetekre való felbomlása *is* tapasztalható. A falusi céhes iparnak ez a „virágzása" azonban rövid ideig, alig néhány évtizedig tartott, s bomlása a külföldi (és részben a hazai) tőkés ipar *fokozódó hatásának* következtében csakhamar bekövetkezett.

A Dunántúl nyugati területeihez hasonlóan — bár kisebb mértékben — Somogy és Tolna megyében is tapasztalható a mezővárosi céhek számának csökkenése. Baranya megyében viszont a nagyobb mezővárosokban nem változott, a kisebb mezővárosokban és falvakban pedig növekedett a céhek száma a XIX. század elején. A Fejér és Győr megyei mezővárosok és falvak nagyobb részében pedig csak az 1848 előtti évtizedekben vette kezdetét a céhesedés, s a kisebb mezővárosokon kívül különösen a falvakban tapasztalható a céhes szerveződés erősödése.[141]

A dunántúli mezővárosok és falvak céheinek kialakulását vizsgálva végül *Veszprém megyével*, vagyis olyan területtel kívánunk foglalkozni, amely a Dunántúl nyugati (tehát a török pusztítástól megkímélt részének) s a Dunántúl keleti (tehát a török hódítás alá esett) területének határán foglalt helyet. A Dunántúl nyugati és keleti vidéke között annyiban is átmenetet jelent Veszprém megye, amennyiben ezt a területet a végvárak többé-kevésbé megvédelmezték a török hódításkor, ugyanakkor azonban a megye egyikmásik vidéke többször is gazdát cserélt, s a mintegy másfél évszázadig tartó végvári harcok hatása érezhető volt a megye egész területén.

Több kisebb faluban, így pl. Balatonfőkajáron és Csajágon, ezenkívül Berenden, Polányon, Nagytevelen, Koppányon, Tósokon és Takácsiban, valamint Szentgálon, Cseszneken, Ajkán, Csékuton, Pádrágon továbbélnek a XVIII. században alakult céhek.

Néhány faluban, így pl. Balhásón, Dégen és Lajoskomáromban, Csernyén, valamint Lázin, Péterden, Bársonyoson és Varsányban viszont csak az 1848 előtti évtizedekben indult meg a céhesedés.

A mezővárosokban viszont feltűnően csökken a céhek száma: *Devecseren* a XVII. század második felétől a XVIII. század végéig 6 céh működött, a XIX. században viszont csak 3 céh kérte régi szabadalmának megújítását.[142]

Somlyóvásárhelyen a XVIII. században 5 céhet találunk, a XIX. század elején viszont csak a takácsok céhe alakult újjá. *Nagyvázsonyban*, ahol a XVII. század második felétől a XVIII. század végéig 8 céh szerveződött, a XIX. században viszont egyetlen céh sem jött létre.[143]

A palotai mesterek, kiknek korábban 11 céhük volt, szintén nem

[141] A nevezett megyékre vonatkozó terjedelmes bizonyító anyagot jelen tanulmányunkból elhagytuk. Ezúttal is az OL. és az EK. többször idézett forrásaira támaszkodtunk.

[142] A céhek számának csökkenése ellenére sem volt jelentéktelen az iparűzők száma (az 1828. évi összeíráskor 992 adófizetőt ill. 129 kézművest találtak), a mesterek közül azonban csak kevesen (26) dolgoztak egész éven keresztül (OL. Conscript. Regn. 1828).

[143] Bár 1828-ban 86 iparos volt a helységben (az adófizetők száma pedig 642), egész éven keresztül viszont csak ketten folytatták mesterségüket, s a mestereknek már csak ezért sem lehetett pénzük a céhkiváltság megújításához (OL. Conscript. Regn. 1828).

nyertek új szabadalmat a XIX. században. Figyelemreméltó, hogy a korábban oly jelentős palotai csapóipar is lehanyatlott.

Fel kell tételeznünk, hogy több szakma kézművesei — annak ellenére, hogy nem újították meg korábbi szabadalmukat — a XIX. században is céhes szervezetben dolgoztak. A XVIII. században alakult takács céh továbbélését igazolja pl. a csernyei takácsok kérelme, akik 1845-ben a palotai „anyacéh"-ből való kiválásuk engedélyezéséért folyamodtak. Ugyanakkor a palotai asztalosok, ezenkívül az ácsok és kőművesek, kiknek korábban nem volt céhük, az 1810-es években kérték, de nem nyerték el a kiváltságot.[144]

Városlődön a XVIII. században 3 céh volt, a XIX. században viszont egyet sem találunk.[145]

Nem alakultak újjá a céhek Tüskeváron, Tapolcafőn, Szentkirályszabadján, Vörösberényben, Kiskovácsiban, Szentistvánban, Vaszaron, Vöröstón, Barnagon, Peremártonban, Berhidán, Kovácsiban, Gyimóton, Ugodon, Bakonybélen, Salamonban, Halimbán stb. sem.

Igen nagy mértékben csökkent a céhek száma *Veszprém* mezővárosban, ahol korábban 25 (!) céh létezett, a XIX. században viszont csak 5 céh váltotta ki szabadalmát.[146] A céhek számának ez a feltűnő csökkenése azonban — hasonlóan Váchoz, Szombathelyhez s a fentebb említett Veszprém megyei mezővárosokhoz — nem jelentette az iparűzők számának megfogyatkozását.

Az 1828-as összeírás szerint Veszprémben a családfők 39,6%-a foglalkozott iparral. Ezek a kézművesek azonban legnagyobbrészt segéd nélkül dolgoztak és csak néhány hónapon keresztül folytatták mesterségüket. Ugyanakkor a város lakói között telkes jobbágyot nem találunk, a lakosok kivétel nélkül zsellérek voltak.[147]

Ha feltételezzük is, hogy a veszprémi kézműveseknek is voltak — más városok iparosaihoz hasonlóan — olyan céhszervezeteik, amelyek a régi privilégium alapján működtek, az iparűzők anyagi viszonyainak[148] ismeretében könnyen megérthetjük, hogy miért nem szerezték meg a helybeli mesterek az oly nagy áldozatokat követelő újabb kiváltságokat.

Míg Veszprém megye többi mezővárosaiban jelentős mértékben csökkent a céhek száma, addig *Zircen*, ahol korábban 7, a XIX. században pedig 6 céh működött, nem mutatkozik lényeges változás.[149]

[144] OL. Dep. Civ. 1810/5/61, 1811/5/32, 1814/6/6, 1845/5/43, 1845/5/76. Palotán is viszonylag elég tekintélyes volt az iparűzők száma, az 1828. évi összeírás szerint 275-en (a megyei összegezés szerint 271-en) foglalkoztak iparral. (Az adófizetők száma ekkor 1758.) A kézműveseknek azonban csak kb. 1/3-a (89) folytatta egész éven keresztül mesterségét.

[145] A szabók, kiknek korábban is volt kiváltságuk, csak 1847-ben nyerték el, de nem váltották ki az újabb szabadalmat. (OL. Dep. Civ. 1846/5/60, 1847/5/31). A mezőváros 25 kézművese közül egész éven keresztül csak 1(!) mester dolgozott (OL. Conscript. Regn. 1828).

[146] 1825-ben és 1848-ban a fazekasok, s 1848-ban a sütők is elnyerték a kiváltságot, de nem váltották ki a céhlevelet. A szűrszabók 1847-ben, a kötélgyártók, szitás- és kefekötőmesterek pedig 1846-ban és 1847-ben kérték, de nem kapták meg a privilégiumot. (OL. Dep. Civ. 1848/5/20, 1848/5/12, 1847/5/23, 1847/5/95, 1846/5/86, 1846/5/7.)

[147] *H. Pálffy Ilona dr.*: Veszprém város adózó lakossága az 1828. évben. Magyar Statisztikai Szemle, 1936.

[148] Az 1726-ban alakult csutorás (lignolagenarius — OL. AM. Comit. Veszpr. l.) céh 28 mestere közül pl. 26 csak 1/4 éven, 2 pedig csak egy féléven keresztül dolgozott (*Pálfy* id. közl.).

[149] Itt csupán az 1776-ban alakult asztalos-, üveges-, lakatos- és bádogoscéh nem kérte korábbi szabadalmának megújítását.

A megye legfejlettebb „ipari" városa, *Pápa* is inkább *kivételnek* számít, itt sem változott a céhek száma; korábban 20, a XIX. században is ugyanennyi céh működött.[150] Pápa ekkor nemcsak a Dunántúl, hanem az egész ország egyik legiparosodottabb mezővárosa, s céheinek száma nagyobb, mint sok sz. kir. városé. Jelentékeny volt az iparos népesség is, amely azonban — a város többi lakosaihoz hasonlóan — kivétel nélkül zsellérekből állott.[151]

EPERJESSY GÉZA

ВОЗИКНОВЕНИЕ И РАЗЛОЖЕНИЕ ЦЕХОВ В СЕЛЬСКИХ ГОРОДКАХ И ДЕРЕВНЯХ ВЕНГЕРСКОЙ НИЗМЕННОСТИ И ЗАДУНАЙСКОГО КРАЯ

Резюме

Сей очерк ставит своей целью изучение приблизительно 150-летнего развития цехового ремесла в сельских городках и деревнях венгерской низменности и задунайского края. В этой области — не считая некоторых прежних явлений — цеховая организация начинается со времени изгнания турок, а в значительной части сельских городков и деревень лишь тогда (в конце XVIII — начале XIX. вв.), когда цеховая организация становится реакционной. Следовательно во венгерской низменности и задунайском краю возникновение цехов в сельских городках (и в деревнях) совпадает по существу с процессом разложения цеховой системы.

Внутри изученной территории — в различных частях страны — наблюдаются существенные различия в развитии цехов, так прежде всего между цеховой организацией территорий бывшей турецкой оккупации и территорий, которых она не постигла.

В западной части задунайского края и на северной окраине низменности в XVI—XVII вв. жизнь цехов сельских городков и деревень была связана с несколькими крупными поместиями. Цеховые кустари в большей части получили свой патент от владельца светских и церковных земель, или же от капитана пограничной крепости.

В территориях турецкой оккупации в это время лишь в некоторых, более населённых крестьянских поселениях обнаруживаются цеховые организации, цеховые кустари которых часто стараются обеспечить свою защиту против стоящих вне цеховой организации с помощью турецких властей и сбежавших в королевские владения помещиков данной местности. Привилегии этих цеховых кустарей подтверждались турецкими властями, в то же время их бывшими помещиками и даже со стороны наместника венгерского короля. Нередко они свои патенты приобрели от находящихся в королевских землях городов.

В некоторых сельских городках низменности и задунайского края (Ясберень, Рацкеве, Сентэндре, Бая, Арад, Сигетвар) удивительно рано, спустя одного и двух годов после изгнания турок появились (в этих местах возобновились) цехи.

Темпы развития цехов и в *XVIII. в.* являются существенно различными в территориях, принадлежавших раньше к венгерскому королевству, и в освобождённых от турецкой оккупации территориях. В западной части задунайского края а так же в некоторых сельских городках низменности цеховая организация только что начинается, а на юге страны, (за исключением некоторых сельских городков комитата Бач и г. Арад) в XVIII. в. ещё не появились сельско-городские цехи. Здесь только после завершения поселений и постепенного уничтожения военного управления, в конце XVIII. в. — начале XIX. в. начинается цеховая организация.

В начале XIX. в. темп развития *на юге страны* становится бурным. В находящихся в собственности камеры густо населённых поселениях возникают объединяющие 20—30, а иногда ещё большее число профессий великие цехи. Наибольшее число сельско-городских и деревенских цехов страны находится в комитате Бач. Значительно продвинулось вперёд на юге страны и распределение труда между цехами, что доказывается и наличием

[150] A Veszprém megyére vonatkozó levéltári hivatkozásokat elhagytuk. Forrásaink ezúttal is az OL. anyaga, valamint az Egyetemi és a Széchényi Könyvtár céhlevelei voltak.

[151] Conscript. Regn. 1828. — Az iparosok száma 1838 körül kb. 1100 (*Fényes : geogr.* III. k. 194. l.).

отраслей кустарничества, имевшихся более редко в сельскогородских цехах низменности и задунайского края.

В XIX. в. темп распространения цехов *в низменности* был значительно медленнее, чем на юге страны, а в цеховом кустарничестве некоторых, более значительных и главным образом лежащих близко к рынкам г. Пешта сельских городках пештского комитата (главным образом Вац, кроме того Сентэндре и Рацкеве, далее Цеглед, Надькереш, Кечкемет) появляются и тенденции упадка. Уменьшение числа сельскогородских цехов менее наблюдается в окружности рынков других т. н. свободных королевских городов.

Подобный упомянутому в сельских городках комитета Пешт упадку процесс наблюдается и *в западной части задунайского края*. Упадок этот однако здесь происходит значительно быстрее, что объясняется со значительно большим давлением австрийской капиталистической промышленности нежели кустарничества г. Пешт. Кроме того на юге и в середине задунайского края также наблюдается разложение цехового кустарничества.

Существенная разница в развитии цехов наблюдается не только между отдельными частями страны а так же между сельскими городками и деревнями. *Число деревенских цехов* в начале XIX. в., по сравнению с предыдущим положением *значительно повышается по всей стране*. Число деревенских цехов увеличивается следовательно не только на юге страны, и в низменности (здесь вообще параллельно с повышением числа сельскогородских цехов) а и в задунайском краю и даже в граничащих с Австрией областях задунайского края. (Здесь вообще одновременно происходит и снижение числа сельскогородских цехов.) Противоречивая тенденция развития сельскогородских и деревенских цехов в западной части задунайского края в первую очередь объясняется влиянием австрийской капиталистической промышленности, которое в более дифференцированном кустарничестве сельских городков дало себе более чувствовать, чем в удовлетворяющие более простые потребности крестянства деревенском кустарничестве.

Уменьшение числа цехов означает лишь разложение цеховой организации, однако не означает с необходимостью и уменьшение числа занятых в сельских городках и деревнях кустарничеством, ведь по сравнению с XVIII. веком не только в низменности, но и в Задунайском краю вообще увеличилось число занятых промыслами. И поскольку это увеличение на юге страны вообще было равно среднему уровню страны, то в низменности вообще (за исключением комитатов Пешта и Чонграда) стояло ниже среднего уровня страны. До 1848 г. Задунайский край был одной из передовых областей страны в деле промышленного развития.

В некоторых сельских городках (напр. Веспрем, Сомбатхей, Вац, и т. д.) кустари сохранили цеховую организацию, однако без возобновления своих прежних привилегий. Эти кустари в большей части батраки, занимающиеся лишь в определённых периодах года промыслом и не желающие приобретения патента из-за неимения необходимой к приобретению его чрезвычайно большой суммы денег.

Г. Эпереши

LE DÉVELOPPEMENT ET LA DÉSAGRÉGATION DES CORPORATIONS DES BOURGADES ET DES VILLAGES DANS LA GRANDE PLAINE HONGROISE ET EN TRANSDANUBIE, 1686—1848

Résumé

L'étude soumet à l'analyse l'évolution accusée au cours d'un siècle et demi par l'artisanat corporatif des bourgades et des villages dans la Grande Plaine Hongroise et en Transdanubie. Abstraction faite de certains antécédents l'organisation corporative connut sur ces territoires ses débuts après l'expulsion des Turcs, alors que dans les bourgades et dans la plupart des villages nous ne la rencontrons qu'au tournant du XVIIIe et du XIXe siècles, période où le système revêtit un caractère réactionnaire. Dès lors le développement que connurent les corporations des bourgades et des villages dans la Grande Plaine et en Transdanubie coïncida dans son essence au processus de désagrégation présenté par le système corporatif.

Quant aux territoires étudiés de divergences notables se firent valoir dans l'évolution des corporations rattachées aux différentes régions du pays, divergences qui s'accentuèrent en premier lieu par rapport aux parties du pays épargnées par les dévestations turques et à celles occupées par les Turcs.

La vie corporative des bourgades et des villages se rattacha au cours des XVIIe—XVIIIe siècles *dans la région occidentale de la Transdanubie et sur les marges septentrionales*

de la Grande Plaine aux domaines seigneuriaux d'une étendue plus considérable, les artisans, eux, obtinrent, pour la plupart, leurs brevets du seigneur ecclésiastique ou laïc de la localité, ou au cas échant du capitain des châteaux des confins.

Les organisations corporatives ne se présentèrent à cette époque-là *dans les régions assujetties à la domination turque* que dans quelques bourgades paysannes, organisations qui, afin de se défendre contre ceux restés hors des corporations, s'efforçaient de s'assurer le soutien des autorités turques, tout aussi bien que celui des seigneurs de la localité, réfugiés sur les territoires royaux. Leurs privilèges ils les firent corroborer par les autorités turques, par leurs anciens seigneurs, ainsi que par le palatin, etc., alors que leurs brevets ils les obtinrent plus d'une fois des villes situées sur le territoire royal.

Dans certaines bourgades de la Grande Plaine et de Transdanubie (p. e. à Jászberény, à Ráckeve, à Szentendre, à Baja, à Arad, à Szigetvár, etc.) la formation des corporations survint de très bonne heure, un ou deux ans à pein passés après l'explusion des Turcs.

Le développement des corporations accusa au cours du XVIIIe siècle une différence substantielle quant à l'ancienne Hongrie royale et les territoires libérés de sous la domination turque. Dans la partie occidentale de la Transdanubie le processus de l'évolution montra un essor accentué. Pour ce qui est de la partie méridionale et orientale de la Transdanubie et la Grande Plaine Hongroise l'organisation corporative ne se mit à se développer que dans quelques bourgades. La Hongrie méridionale, elle (exception faite de quelques bourgades du comitat de Bács et de la bourgade d'Arad) ne connut pas encore au XVIIIe siècle des corporations rattachées aux bourgades. L'organisation corporative n'apparait dans cette région qu'au tournant du XVIIIe et du XIXe siècles, période de l'achèvement des établissements et de la liquidation au rythme ralenti du gouvernement militaire.

Après le tournant du XIXe siècle l'évolution accusa *dans la Hongrie méridionale* un rythme accéléré. D'énormes corporations — englobant 20 à 30 ou quelques fois même plus de métiers — se virent créées au sein des agglomérations populeuses constituant en première ligne les propriétés de la Chambre. La majorité des corporations des bourgades et des villages se trouva dans le comitat de Bács. La répartition de travail entre les corporations accusa, elle aussi, un notable essor dans la Hongrie méridionale, fait prouvé par la présence des branches d'industrie plus rarement rencontrées dans les bourgades situées dans la Grande Plaine et en Transdanubie.

Dans la Grande Plaine Hongroise l'organisation corporative accusa au cours du XIXe siècle un rythme beaucoup plus ralenti que dans la Hongrie méridionale. L'industrie corporative de certaines bourgades plus notables du comitat de Pest, en premier lieu celles plus approchées du marché de Pest (Vác, puis Szentendre et Ráckeve, ainsi que Cegléd, Nagykőrös et Kecskemét) n'étaient pas sans présenter une tendance au déclin. Quant à la zone du marché des autres villes royales libres la diminution présentée par le nombre des corporations des bourgades s'affirma moins considérable.

Similairement aux bourgades susmentionnées du comitat de Pest une régression était également à observer *dans la partie occidentale de la Transdanubie*. Mais le déclin accusa ici un rythme beaucoup plus accéléré, fait qui remonte à la pression toujours croissante de l'industrie capitaliste autrichienne, pression beaucoup plus forte que ne l'était celle témoignée par le marché de Pest. La désagrégation de l'industrie corporative se présenta encore sur les territoires s'étendant au sud et au centre de la Transdanubie.

Une divergence essentielle se fait valoir quant au développement corporatif non seulement entre les différentes régions mais entre les bourgades et les villages aussi. Comparé à la situation antérieure le nombre des corporations rurales présanta au cours des premières décennies du XIXe siècle *un notable accroissement*, même *à l'échelle nationale*. La Hongrie méridionale et la Grande Plaine n'étaient pas en effet seules à voir augmenter le nombre des corporations rurales — augmentation qui y allait de pair avec l'accroissement présenté par le nombre des corporations des bourgades — la Transdanubie et ses territoires limitrophes à l'Autriche, eux, furent également témoins du même phénomène arrivé parallèlement à la diminution accusée ici par le nombre des corporations des bourgades.

Cette tendance contradictoire qui prédominait l'évolution des corporations des bourgades et des villages sur les territoires occidentaux de la Transdanubie remonte en premier lieu à l'influence subie de la part de l'industrie capitaliste autrichienne, effet qui dans l'artisanat plus différencié des bourgades s'affirma plus perceptible que dans l'artisanat rural satisfaisant aux besoins plus modestes réclamés par la paysannerie.

La régression du nombre des corporations, tout en renvoyant à la désagrégation du système corporatif, ne marqua pas *nécessairement* la diminution du nombre de ceux qui dans les bourgades et dans les villages s'exerçaient d'industrie. Comparée à la situation

connue au XVIIIe siècle la proportion des industriels montra en effet un accroissement non seulement dans la Grande Plaine, mais en Transdanubie aussi. Alors que dans la Hongrie méridionale cette proportion équivalait en grandes lignes à la moyenne nationale, quant à la Grande Plaine elle resta (exception faite des comitats de Pest et de Csongrád) au-dessous de cette moyenne. La Trandanubie, elle, s'affirma avant 1848 un des territoires les plus industrialisés du pays.

Dans quelques bourgades (p. e. à Veszprém, à Szombathely, à Vác, etc.) les artisans se réunirent dans des corporations sans pourtant avoir renouvelé leurs privilèges. Ces industriels-là étant pour la plupart des colons partiaires qui n'exerçaient leurs métiers que dans une certaine étape de l'année, ne prirent pas leurs nouveaux brevets n' ayant pas à leur dispisition l'argent nécessaire pour se charger des énormes frais réclamés par l'obtention des privilèges corporatifs.

G. EPERJESSY

A FÜGGETLENSÉGI PÁRT MEGALAPÍTÁSA

Az ellenzéki pártok felbomlása és belső ellentétei

A kiegyezést követő évek sokoldalúan felszínre hozták az Osztrák-Magyar Monarchia kül- és belpolitikai gyengeségét. A rendszer funkcionális zavarokkal küzdött. Ez a körülmény arra kényszerítette az osztrák politikai vezető köröket, hogy fokozzák a rend fenntartására irányuló erőfeszítéseiket, de úgy, hogy az erőszakos intézkedéseket a látszatengedmények rugalmasabb politikájával kombinálják. A magyar politikai életben elkerülhetetlenné vált az ellenzéki nagytőkés, nagybirtokos politikai vezetőcsoport politikai befolyásának közvetlen felhasználása a dualizmus rendszerének megszilárdításában.

Az 1872. évi választások óta a balközéppárt vezetői hajlandónak mutatkoztak e szerep vállalására, csupán az a kérdés maradt nyitva, milyen módon, milyen formában lépjenek a dualizmus megerősítőinek sorába.

A kormánypárt belső ellentéteit és gyengeségét felhasználva az ellenzék dualizmus-elleni küzdelmének egyik lehetősége a parlamenti váltógazdaság kiharcolása lehetett volna, a balközép többsége azonban nem ezt az utat választotta, hanem a kormánypárthoz fúzió vagy koalíció formájában való csatlakozást.

Az 1873. november 7-i határozatában a balközéppárt többsége a kormánypárthoz való csatlakozás, a dualizmus megszilárdítása mellett foglalt állást. A párt jobbszárnya Ghyczy vezetésével kivált a pártból és hajlandónak mutatkozott a Deák-párti kormányzat megerősítése érdekében aktívan bekapcsolódni a kormányzat munkájába, miniszteri tárca vállalásával. A Tisza Kálmán mögött csoportosuló mintegy 40 képviselő viszont úgy nyilvánította ki hajlandóságát a dualizmus támogatására, hogy a kormánypárthoz való csatlakozásnak egy látványosabb formáját választotta, a látszatellenzéki politikai presztizs egy részének megőrzésére alkalmas koalíció létrehozásával. Biztosítani kívánta az új kormánypártban a volt Deák-párti elemek felett is a balközéppárti hangadók vezető szerepét.[1] A párt „programhű" balszárnya ezzel szemben elítélte Ghyczy és Tisza csoportjának álláspontját és kivált a balközéppártból. Így a balközéppárt az értekezlet eredményeként három részre bomlott.[2]

A Tisza és Ghyczy által kidolgozott, a dualizmus megszilárdítására sietős parlamenti ellenzéki párttaktika nagyvonalú ellentervét Kossuth dolgozta ki. Fontosnak tartotta, hogy az általa hirdetett függetlenségi program célkitű-

[1] A balközéppárt 1873. nov. 7-i értekezlete: *Oláh Gyula :* A fúzió története. Bpest. 1908. 164—165. l. *Mérei Gyula :* Magyar politikai pártprogramok (1867—1914). Bpest. 1934. 24. l.

[2] A programhű balszárny szerepét ismerteti: *(Simonyi Ernő) :* A balközép értekezlete. Szombati Lapok 1873. nov. 8. (54. sz.).

zésének megvalósítására Magyarországon jól szervezett függetlenségi ellenzék álljon rendelkezésre, amely addig is minden lehető alkalmat megragad a dualista rendszer gyengítésére, míg a nemzetközi konstellációk kedvező alkalmat kínálnak a teljes függetlenség kivívására.

A parlamenti váltógazdaságra való áttérés egyik feltétele az ellenzék megerősödése lett volna. A kiegyezés után a kapitalista fejlődés azonban a dualista rendszerrel elégedetlen társadalmi osztályokat és rétegeket is megosztotta. A kiegyezés következtében a kapitalista fejlődés fokozódó osztályellentétei, mint alapvető ellentétek, bonyolult módon keveredtek nemzeti és nemzetiségi ellentétekkel. A kis- és középpolgárság differenciálódása az ellenzéki politikai csoportosulások állandó változásában, belső frakcióharcában, sokszínűségében öltött politikai formát.

A közép- és kispolgári rétegek politikai magatartásának alapmotívuma a forradalommentes élet, a reformok, a fokozatos, gyakran részletkérdésekben folytatott csatározás volt. A kiegyezésnél nagyobb politikai engedmény elérését közjogi téren igen széles társadalmi erők kívánták, de magvalósítása csak akkor lett volna lehetséges, ha sikerül a kiegyezéssel elégedetlenek széles táborát összefogni, erős egységes ellenzéki pártba tömöríteni.

Ilyen párt tervét dolgozta ki 1873-ban Kossuth. Az e párt előkészítésében részt vett csoportok felfogása, magatartása és tetteik indítéka jórészt feltáratlan. Az ún. „elvhű balközép" szerepének megértése, bemutatása és értékelése szükségessé teszi, hogy áttekintsük a 48-as párt vezetésében szerepet játszó csoportokat, hiszen a 48-asok egy részével együttműködve, más részével állandó vitát folytatva hozták létre a Függetlenségi Pártot.

A kortársak fennmaradt levelezésében és egykorú sajtónyilatkozataikban személyes okokkal, vezérkedési hajlamokkal, kicsinyes hatalomféltéssel magyarázták az egyes csoportok között makacsul fennmaradó nézeteltéréseket. E felfogásban kétségtelenül figyelemreméltó reális mag rejtőzik, annyiban, hogy az ellentétek nem elsősorban elvi síkon jelentkeztek, mert a küzdelemben résztvevők nem voltak képesek a dualista rendszer politikai, társadalmi, gazdasági problémáinak átfogó elemzésére.

A közjogi ellenzék politikusai csak részben gondolkodtak országos méretben. Különösen kevesen, inkább csak az emigrációból hazatértek rendelkeztek a politikai viszonyok nemzetközi áttekintésére alkalmas ismeretekkel. Ezek az ismeretek is a gyorsan változó európai viszonyok között, de különösen a kapitalista fejlődés társadalmi jelenségeinek elemzése szempontjából a hazatérés után gyorsan elhomályosodtak, elavultak.

Irányi Dániel franciaországi tapasztalatai, III. Napóleon kelet-európai nemzetiségi politikájának közeli megismerése élményével kísérelte meg kidolgozni Magyarországon a kis- és középpolgárság szövetségére épülő parlamenti ellenzéki taktikát. E politika egyik fontos tényezőjének tartotta a nemzetiségi pártok kormányellenes, de a dualista államegységet elismerő csoportjait. Külpolitikai vonatkozásban egy, a Monarchiát alapjaiban fenyegető, nemzetközi konfliktus kialakulására épített, de ennek kihasználását s a perszonálunió kivívását egyedül parlamenti békés eszközökkel akarta elérni.[3]

A Madarász-csoport elsősorban a vidéki (mezővárosok és falvak) földtulajdonnal rendelkező parasztpolgárságára igyekezett támaszkodni, amelynek

[3] *Irányi Dániel:* Megjegyzések Madarász József emlékirataira. Bpest. 1884. 26. l.

48 adott valamit és a dualizmus időszakának kapitalista fejlődése szembeállította a nagytőke, az osztrák nagyipar s különösen a hazai nagybankok és nagykereskedelem tevékenységével. Az árutermelő kis- és középparasztságnak az árutermelő birtokosokkal közös érdekeit igyekezett előtérbe állítani sérelmeiknek a közjogi követelések síkján való kifejtésével.[4]

Simonyi és Helfy csoportja a kis- és középpolgárság erősödését elősegítő, szabadabb, az osztrák nagytőkétől függetlenebb kapitalista fejlődés érdekében, a dualizmussal elégedetlen közép- és kispolgársággal, árutermelő középbirtokosokkal kívánta a szövetség szálait szorosabbra fűzni, azokkal a rétegekkel, amelyek az osztrák tőkebehatolást nyugat-európai pénzügyi, kereskedelmi kapcsolatok kiépítésével próbálták ellensúlyozni, az „önálló", „nemzeti" tőkés fejlődés hívei voltak. Ezzel magyarázható, hogy a 48-asok közül ők támogatták a legkövetkezetesebben az összefogást a balközéppárt balszárnyával, adott esetben az egyesülés gondolatát. E csoport rugalmasabb volt a balközéppárt politikájában jelentkező ellentmondások áthidalásában, a szövetség érdekében igyekezett elhárítani a 48-asok „nem szobatiszta" megnyilatkozásaival kapcsolatos félreértéseket is. Lényegében ennek az osztálypolitikának volt támogatója Kossuth is.[5]

A balközéppárt bomlása folytán az ellenzék maradék erőinek újjászervezésével kapcsolatos tárgyalások és viták középponti kérdése annak eldöntése volt, hogy az új pártalakulat milyen programmal képes megfelelni politikai hivatásának, milyen követeléseket támasszon közjogi, külpolitikai téren, mennyiben kösse össze e kérdéseket belpolitikai, társadalmi kérdésekkel. Az ellenzéki politikusok válasza e kérdéskomplekszumra nem volt egységes.

Kossuth Magyarország helyzetét alapvetően külpolitikai szempontból ítélte meg. Kossuth szerint a magyar függetlenség ügyét csak egy újabb európai forradalmi hullám tűzheti ismét napirendre. Az ellenzéknek — felfogása szerint — a dualista álparlamentarizmus körülményei közt kettős feladata volt: bizonyítani a külföld előtt, hogy Magyarországon a nemzeti önállóságnak a dualista rendszerrel szemben erős bázisa van. Ennek érdekében megszervezni az országban a függetlenségi erők táborát.[6]

Az európai forradalom várása azonban Kossuthnál nem csupán emelkedettebb, köztársasági-demokrata álláspont volt — amint ezt hangsúlyozni szerette —, hanem elzárkózás is a hazai kapitalista fejlődés következtében a magyar társadalom osztálystruktúrájában végbemenő változások elemzésé-

[4]. *Madarász József:* Emlékirataim 1831—1881. Bpest. 1883. 528. l. Vö. Madarász József levelezése László Imrével, Madarász Lászlóval 1873—1875. évekből. OL. Madarász J. iratai.

[5] Simonyi és Helfy levelezése OL. Kossuth iratok I. sorozat arról tanúskodik, hogy mindketten polgári értelmiségiek voltak, akik igyekeztek kapitalista vállalkozásokban résztvenni, azonban az osztrák—német nagytőkés csoportok magyarországi pénzügyleteivel szemben angol—olasz tőkés csoportok magyarországi tevékenységét szerették volna fellendíteni. Ennek kapcsán próbálkoztak anyagi helyzetük stabilizálásával többkevesebb sikerrel. Helfy a XIX. század végén a Ganz Rt. olaszországi ügyleteivel kapcsolatban jelentős szerephez jutott, a vállalat igazgatósági tagja lett. E vonatkozások ismertetésére itt nincs lehetőség.

[6] Az ellenzék feladataival foglalkozó Kossuth levelekből példaként: Kossuth—Simonyihoz, 1872. febr. 26.; 1872. febr. 29., 1872. aug. 24. kelt levelei. OL. Simonyi-iratok. Nyilvánosság számára többek közt az Egyetértés szerkesztőjének 1874. okt. 8-án írt levelében fejtette ki álláspontját. OL. Kossuth-iratok I. 5530.

től. Kossuth a hazai társadalmi problémák jelzését a 48-asoktól várta, de különösebben maga sem ösztönözte őket az új viszonyok elemzésére.[7]

Kossuth és magyarországi ellenzéki politikus levelező partnerei a magyar polgárság és birtokos osztály politikai magatartásában bekövetkezett változásokat nem a kapitalista fejlődés általános következményeinek tekintették, hanem olyan speciális jelenségnek, amely egyedül a közösügyes rendszer következménye, tehát a kapitalista fejlődés nem szükségszerű velejárója. Emiatt Kossuth a középbirtokosok és középpolgárság csatlakozását a dualizmus rendszeréhez nem az osztályérdekek védelmével magyarázta, hanem egyedül a dualista szellem erkölcsromboló hatásával.[8]

Lehetségesnek tartotta, hogy ezek a korábban haladó szerepet játszott osztályok, egy kedvező új európai forradalmi hullám esetén, kigyógyulnak a közösügyes erkölcsi fertőből, és ismét felzárkóznak a haladás ügye mellé, ismét a magyarországi függetlenségi mozgalom vezetőivé válhatnak.[9] Még 1873 végén 1874 tavaszán is abban reménykedett, hogy a dualista rendszer kül- és belpolitikai nehézségei, a Deák-párt kormányképtelensége, a választók tömegeiben és természetesen az ellenzéki politikusok táborában is a függetlenségi erők megerősödéséhez vezet. Várta, hogy a középbirtokosok, közép- és kispolgárság, az értelmiség tömegesen teszi magáévá a függetlenség általa fogalmazott programját, ismét kialakul a középbirtosok és középpolgárság vezetésével egy erős függetlenségi mozgalom.[10]

Kossuthnak ezt az elképzelését sok jelenség, elsősorban a vidéki ellenzéki közvélemény hangulata igazolni látszott.[11] Az ellenzéki politikusok azonban e jelenségeket másképpen értékelték, nem tudtak közös nevezőre jutni.

Irányi és társai 1868 óta fokozatosan, de igen kitartóan azon működtek, hogy a 48-as pártot békés parlamenti eszközökkel küzdő párttá formálják, amely befolyását, a közjogi kérdések mellett, a városi kispolgárságot és munkásságot is érintő kérdések programbavételével vagy csupán egyszerű felvetésével próbálja növelni. Ugyanakkor helytelenítették a parasztság törvényes egyleti kereteket túllépő szervezését.[12] A parlamenti küzdelmet tartották elsődlegesnek, igyekeztek a nemzetiségi pártok ellenzéki csoportjaival együtt-

[7] *Szekfű :* Az öreg Kossuth. Kossuth Emlékkönyv II. k. Bpest. 1951. 370–372. l.

[8] A magyarországi politikai életet „posványnak", „rókák és farkasok tanyájának" minősíti. Kossuth—Helfyhez, Turin, 1873. dec. 28. OL. Helfy-iratok II. 159. A gazdasági életről vö. 1873. aug. 6-i levelét. II. 158. Helfy a magyar politikai életet „zsibbasztó" szellemről Kossuthnak, Pest, 1873. jan. 20. OL. Kossuth iratok I. 5433. Mednyánszky hasonló levele az érdekhajhászásról, Bpest. 1873. júl. 30. OL. Kossuth -iratok I. 5443. Vö. *Szekfű :* Az öreg Kossuth. Kossuth Emlékkönyv II. k. Bpest. 1951. 363. l.

[9] Kossuth egyetlen reménye a kiegyezés után is egy újabb európai forradalmi hullám maradt. Ezt várta az 1871. évi Párizsi Kommüntől is, ez a végkonklúziója a Függetlenségi Párt alapításával kapcsolatos csalódásakor is: a magyar nép kiábrándul a parlamentarizmusból és forradalmat csinál még. Kossuth—Helfyhez, Turin, 1874. jún. 16. OL. Helfy-iratok II. 167. A gondolat újra és újra felbukkan: „az orosz nihilisták fenegyerekek. . .", „a világ sorja zökkenő felé indul" — írja 1881. márc 17-én Simonyinak. OL. Simonyi-iratok. Kossuth L. levele Simonyihoz.

[10] Kossuth—Irányihoz, Turin 1873. dec. 9. OL. Kossuth-iratok I. 5451. — Kossuth—Irányihoz, Turin 1874. ápr. 15. OL. Irányi-iratok 93. (112. sorsz.) — Kossuth—Madarásznak, Turin, 1874. jan. 7. Szombati Lapok 1874. febr. 28. (9. sz.).

[11] A vidéki baloldali lapok és ellenzéki választók tömeges csatlakozásáról adatok a Baloldal c. lap és az egyesült Közjogi Ellenzék létrejöttének hatását tárgyaló részében.

[12] Kossuth — Irányihoz, Turin. 1873. nov. 2. OL. Irányi-iratok (110. sorsz.)

működni.[13] Kossuth helytelenítette Irányi nemzetiségi pártokkal folytatott szövetségi együttműködési politikáját, mert az a 48-as perszonáluniós „íztelen-szagtalan" politika célját szolgálta, végső fokon a Monarchia megmentésére irányuló egyik elképzelést látott benne.[14]

Különösen makacs ellenállást tanúsított Irányi a Kossuth által megfogalmazott függetlenségi programmal és párttervvel szemben. Irányi arra hivatkozott, hogy a 48-as párt nevét a választópolgárok megszokták, a függetlenség elnevezéstől viszont félnek, mert forradalmi velleitásokat sejtenek benne.[15] Annyiban kétségtelenül igaza volt, hogy a Kossuth-féle függetlenségi párttervet támogató politikusok sem akarnak többet nála. Csupán elismerik azt, hogy a perszonálunió, mint a teljes állami függetlenségnél kevesebb, de a függetlenség irányába mutató részletkövetelés a Kossuth-féle függetlenségi programformulában benne foglaltatik, mint a programban külön említésre nem méltó részletkérdés, a dualizmusnál előnyösebb kompromisszum.[16]

Irányi tagadta a Kossuth-féle függetlenségi program kiindulását, amely szerint a Habsburg-hatalmat csak újabb európai forradalmi hullám döntheti meg. A nemzetközi haladás tényezőinek kiiktatását a 48-as párt programjából a kispolgárságot érintő társadalmi, belpolitikai kérdések előtérbeállításával próbálta ellensúlyozni. Irányi felfogásában kétségtelenül jogosan és helyesen érvényesült az a reális tapasztalat, hogy ellenzéki párt nem tarthatja fenn magát és nem szerezhet tömegbefolyást a közjogi viszonyok negációjára szűkített programmal, de ebből azt a helytelen következtetést vonta le, hogy a perszonálunió helyett a teljes állami függetlenséget akár forradalmi úton is célul kitűző programra nincs szükség.[17]

Mivel az Irányi-féle 1872. évi 48-as program és a balközéppárt 1868. évi programja között lényeges eltérés nem volt, Irányi ragaszkodott ahhoz, hogy a programazonosság alapján a balközéppárt programhű balszárnya — amelyhez Mocsáry is tartozott — a 48-as pártba olvadjon be, az Irányi-féle pártvezetésnek rendelje alá magát.[18] A balközéppárt programhű balszárnya, a közjogi követelések terén egyes egyedei kivételével, valóban nem kívánt többet Irányiéknál, de számban és befolyásban elég erősnek érezte magát ahhoz, hogy Irányiék vezetését ne fogadja el. Előnyösebb volt számukra a közjogi radikalizmus látszata az Irányi-féle demokratikus követelések nélkül.

[13] Irányi együttműködési kísérletéről a nemzetiségi pártokkal *Kemény G. Gábor*: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. I. k. 1867—1892. Bpest. 1952. Vö. Irányi — Kossuthhoz, Pest 1874. február 15. OL. Kossuth-iratok I. 464.

[14] Kossuth a 48-asok nemzetiségi politikáját bíráló levelei: Kossuth — Irányihoz, Turin, 1870. márc. 25. OL. Irányi-iratok s. 70. (81. sorsz.) — Kossuth — Irányihoz, Turin, 1871. okt. 27. OL. Irányi-iratok 80. (98. sorsz.). — Kossuth — Irányihoz, Turin, 1874. febr. 22. OL. Irányi-iratok. I. 92. (111. sorsz.)

[15] Irányi levele Kossuthhoz, Pest, 1873. jan, 27. OL. Kossuth-iratok. I. 5461.

[16] Irányi 48-asság melletti kitartásának érve: hogy a függetlenségi programot elfogadók sem akarnak többet: uo.

[17] Irányi helytelen következtetése: uo. Vö. Simonyi Ernő levelét Ihász Dánielhez Budapest 1874. márc. 3. OL. Simonyi-iratok 4. cs.

[18] Irányi—Kossuthhoz, Pest, 1874. jan. 27. OL. Kossuth-iratok I. 5461; „Irányi senkivel, még Csávolszky—Mocsáryékkal sem akar egyesülni, mert hiszi, hogy amint a 48-as párt most van, abban ő néhány bornirtabb ember segítségével uralkodhatik, elnökösködhetik". Simonyi—Kossuthhoz Budapest, 1874. febr. 24. OL. Kossuth-iratok. I. 5467

Az ellenzéki csoportok gyors egyesítése így a balközéppárt felbomlása és a programhű balszárny kiválása után is megoldhatatlannak bizonyult.[19]

A Függetlenségi Párt előkészítésében ezek után a kezdeményezést a 48-as Simonyi—Helfy és az elvhű balközép Mocsáry—Csávolszky ragadta magához, azokkal a társaikkal, akik 1868—69-től, Kossuthhoz hasonlóan, az ellenzéki egység őszinte hívei voltak. E két csoport az előző években a Kossuth szerinti fő feladat, a Deák-párti kormányzat megbuktatása érdekében a két ellenzéki párt közti ellentétek áthidalására törekedett, ennek során az ellenzéki közvélemény előtt az egész országban tekintélyt vívott ki magának.

Természetesen Kossuth és Simonyi felfogása nem volt minden tekintetben összehangolt. A Kossuth—Simonyi levelezés tanúsága szerint Kossuth és Simonyi között is igen éles elvi ellentét volt 1863—1873 között a dualista parlamentarizmus megítélésében. Kossuth élesen bírálta Simonyit a nála is mutatkozó parlamentáris illúziók miatt. Többször sajnálkozását fejezte ki amiatt, mert Simonyi lehetségesnek tartotta a kiegyezés biztosította politikai „szabadság" (sajtószabadság, parlamenti rendszer) felhasználását további közjogi engedmények kiharcolására. Kossuth lehetetlennek tartotta, hogy Ausztriától a dualizmus keretei között, egyedül a belső lehetőségek felhasználásával közjogi engedmények vívhatók ki. Szerinte Magyarország önállóságát csak újabb forradalom, azaz függetlenségi harc vívhatja ki, összefüggésben egy újabb európai forradalmi mozgalommal.[20]

1871-től Kossuth módosította felfogását annyiban, hogy elismerte annak történelmi lehetőségét, hogy az önálló magyar királyság megvalósulhat a Habsburg-ház jogara alatt is, ha a magyar király egyben nem lesz osztrák császár is.[21]

Kossuth ezt az elvi engedményt valószínűleg azért tette, hogy e nézetének nyilvánosságra hozásával segítse a hazai ellenzéki erők egyesítése előtt tornyosuló akadályok elhárítását.

Kossuth e nyilatkozata nagy visszhangot váltott ki mindazok részéről, akik őszintén kívánták Magyarország állami önállóságát, így a balközéppárt Mocsáry és Csávolszky körül csoportosuló középbirtokos, értelmiségi és középpolgári csoportjánál is.[22]

Simonyi 1872-től Kossuthtal egyetértett abban, hogy a kiegyezés után olyan erős politikai jobbratolódás következett be, olyan mértékű a megalkuvás a dualista rendszerrel, hogy a 48-as pártnak nincs kilátása a megerősödésre. A rövid ideig tartó gazdasági prosperitás ellentmondásossága, a nagytőke és nagybirtok nagyarányú nyerészkedése és a lakosság többségének egyre rosszabbodó gazdasági helyzete, majd a rövidesen bekövetkezett gazdasági válság, amely időben egybeesett Ausztria külpolitikai helyzetének meggyengülésével és az ausztriai népek önállósodási törekvéseinek felújulásával, egyre erősítette abban a hitében, hogy Magyarországon rövid idő alatt lehetségessé válik egy erős egyesült ellenzéki párt megszervezése, amely képes lehet

[19] Irányi—Kossuthhoz, Pest. 1874. jan. 27. és febr. 15. OL. Kossuth-iratok I. 5464. 5461.

[20] Kossuth levele Simonyihoz 1872. febr. 29. OL. Simonyi-iratok.

[21] Kossuth levele Helfyhez, Turin, 1871. nov. 5. Magyar Újság 1871. nov. 10. (258. sz.).A szám második kiadásban is megjelent! A cikk II. része: 1871. nov. 14. (261. sz.), III. rész: 1871. nov. 16. (263. sz.).

[22] (M): Kossuth. Ellenőr 1871. nov. 21. (406. sz.). Közli Kemény G. Gábor (szerk.): Mocsáry Lajos válogatott írásai (a továbbiakban: MVI) 395—398. l.

közjogi téren újabb engedményeket kiharcolni.[23] Kossuth ugyan szkeptikusan fogadta a Simonyiban növekvő bizakodást, szinte fogadásszerűen állítja Simonyi reményeinek lehetetlenségét, a hazulról érkező jelzések hatására mégis kidolgozta az ellenzéki pártok politikájának, taktikájának irányelveit, az állami függetlenséghez vezető küzdelem egyik fontos feladatának, a függetlenségi erők tömörítésének és megszervezésének megoldására.[24]

Kossuth e leveleivel kiemelte az ellenzéket az irányvesztettségből, a fokozatos megalkuvásból, megvetette a balközéppárt kormányképességi politikája elleni küzdelem elvi alapjait.

1873 őszétől Ghyczy nyilatkozata és a titkos tárgyalások koalíciós kormány alakítására új helyzetet teremtettek. Most már nem a Deák-párt megbuktatása volt napirenden, hanem a Deák-párt megmentésére siető ellenzéki többség hangulatának megváltoztatása, a koalíció, illetőleg fúzió megakadályozása, vagy ha ez lehetetlen, elérni azt, hogy mennél kevesebb képviselőt tudjon Ghyczy átállásra bírni, Tisza a fúzió megérlelődéséig maga mellé kötni.

A Tisza és Ghyczy magatartása következtében beállott új helyzet konzekvenciáit a Mocsáry—Simonyi-csoport igyekezett levonni. Természetesen keresték a megoldást Irányiék is, szerencsétlen módon még az átállás kezdeményezőjével, Ghyczyvel is újra kísérletet tettek a baloldali pártok egyesítéséről kezdeményezett tárgyalások felújítására.[25] Most már látszólag Kossuth korábbi tanácsait elfogadva, hajlandóak lettek volna bizonyos elvi engedményekre az egység érdekében, eredménytelenül. Ugyanakkor a legélesebben ellenezték a Simonyi—Helfy-csoport javaslatát, hogy ne a Tisza—Ghyczy-féle programfeladókkal, hanem a balközéppárt programhű Mocsáry—Csávolszky elemeivel egyesüljenek, és ennek érdekében tegyenek engedményeket. Mondjanak le a 48-as névről, ne a 48-as pártba fogadják be őket, hanem közösen egyenrangú felekként alakítsanak új pártot, amely a függetlenséget tűzi zászlajára.[26]

1873 tavaszán a balközéppárt belső ellentétei olyannyira elhatalmasodtak, Ghyczy és Tisza programfeladása annyira nyilvánvalóvá vált, hogy Simonyi lakásán a balközéppárt Mocsáry—Csávolszky-csoportja bizalmas tárgyalásokat folytatott Simonyiékkal egy új sajtórészvénytársaság létesítéséről, amely a baloldali programfeladó tendenciák leleplezését, új egységes ellenzéki párt kialakítását készítette volna elő. E tárgyalásokon még nem vetődött fel az ellenzéki program közjogi vagy demokratikus továbbfejlesztésének problémája, csupán a két ellenzéki párt eredeti programjához hű

[23] Simonyi Kossuthnak, Bpest, 1873. dec. 17. OL. Kossuth-iratok I. 5452: A Mocsáry—Csávolszky csoporttal egyesülve 40-en lehetnének az országgyűlésben.

[24] Kossuth Simonyihoz 1872. nov. 26. OL. Simonyi-iratok: Kossuth helyesli a Mocsáryval tervezett lap kiadását. — Tóvölgyi Tituszhoz írott levele. Vö. *Mérei :* Politikai pártprogramok. 110. l. — Kossuth Irányinak, 1873. dec. 9. Turin, OL. Kossuth-iratok I. 5451. Kossuth—Madarásznak 1874. jan.-ban írt levelei.

[25] A 48-as kör még Ghyczy nyilatkozata előtt egyesülési felhívást terjesztett a balközép értekezlete elé (szept. 5.). Magyar Újság 1872. szept. 7. (204. sz.). Az értekezlet döntéséről: A fúzióról. (Magyar Újság 1872. szept. 10. [206. sz.])

[26] Simonyi és Helfy javaslatát és Irányi elutasító álláspontját ismertető levelek: Helfy—Kossuthnak, Bpest, 1874. febr. 25. OL. Kossuth-iratok I. 5468. — Helfy—Kossuthnak, Bpest. 1874. márc 13. Kossuth-iratok I. 5474. — Simonyi—Kossuthnak Bpest, 1874. márc. 27. I. 5480. — Madarász—Kossuthnak, Bpest, 1874. ápr. 11. I. 5484.

elemek egy táborba tömörítése az ellenzék sorait programfeladással dezorganizáló tendenciák meggátlására.[27]

Kossuth kezdetben nem ismerte fel a Simonyi—Mocsáry-féle kezdeményezés jelentőségét. Ha nem is Tisza és Ghyczy, de a balközéppárt képviselői többségének programhű magatartásában reménykedett. Emiatt kezdetben a Simonyi—Mocsáry-csoport kezdeményezését helytelenítette, attól félt, hogy az amúgy is belső ellentétektől csoportokra tagolt ellenzéki pártokat tovább bontja, kettő helyett három vagy több jelentéktelen töredékpárt keletkezik.[28]

1873 nyarán Simonyi személyesen kereste fel Kossuthot a politikai helyzet és a magyarországi pártviszonyok újabb fejleményeinek megbeszélésére és a kormányképességi politika elleni taktika kidolgozása céljából. Simonyi és Kossuth egyetértettek abban, hogy a kiegyezés minden árnyalatú ellenzékének tömörítésére van szükség. Az új ellenzéki párt vezetését a középpolgárság, középbirtokosok és a kispolgári értelmiség ellenzéki politikusai között kell megosztani. A dualizmus elleni küzdelem, mint fő célkitűzés érdekében minden egyéb vitás kérdést nyílt kérdésnek kell tekinteni. A programot úgy kell megszerkeszteni, hogy a dualizmussal szemben a függetlenség követelését tisztán, elvi engedmény nélkül tartalmazza, de ugyanakkor alkalmas legyen a függetlenség kivívásának útja és módja tekintetében különböző sőt ellentétes felfogású csoportok egyesítésére. Emiatt az „utak és módok" — a forradalom vagy békés út, a teljes függetlenség vagy perszonálunió, a társadalmi reformok szükségessége vagy mellőzése, a „nemzeti erők" összefogása vagy szövetség a nemzetiségi pártokkal és számos egyéb, az ellenzéki politikusok körében vitatott kérdés egyértelmű rögzítése — a programból kimaradtak.[29]

Ez olyan elvi engedmény, olyan tág kereteket szabó program volt, amibe mindenki beleférhetett, Kossuthtól Irányiig és a balközépig.

Irányi azonban az 1861. évi országgyűlés óta nem bízott a balközép politikájának őszinteségében, lehetetlennek tartotta, hogy a középbirtokosok kiegyezésellenes csoportja állhatatos maradjon a dualizmus elleni harcban.[30]

[27] Simonyi Lajos Kossuthhoz, Pest, 1872. nov. 21. OL. Kossuth-iratok I. 5424.

[28] *Madarász J.*: Emlékirataim. Budapest, 1883. 436—438. l. Kossuth—Helfyhez, 1874. márc. 2. OL. H. 161. Kossuth—Simonyihoz, 1873. okt. 17. OL. Simonyi-iratok.

[29] Kossuth Irányit az 1872. évi választásokon együttműködésre szólítja fel Mocsáryval. Kossuth—Irányihoz, 1872. május 18. OL. Irányi-iratok. 102. sorsz. (I. 83.) Irányiék azonban Kossuth nevének felhasználásával a 48-as pártnak igyekeztek mandátumokat szerezni, Kossuthot 20 helyen jelöltették, de ebből nagy nehezen csak egyetlen helyen, Hódmezővásárhelyen választották meg. Kossuth súlyos szemrehányással illette a sikertelen, Kossuth nevét kompromittáló akció miatt Irányit. — Kossuth levele Irányihoz, Turin, 1872. júl. 4. OL. Kossuth-iratok. I. 5041 és Kossuth Irányihoz, Turin, 1872. júl. 20. OL. Irányi-iratok 104. sorsz. (I. 85.) Kossuth Helfyt is dorgálta amiatt, hogy a 48-as párt a választásokon visszaélt Kossuth nevével. Kossuth levele Helfynek, Turin, 1872. júl. 31. OL. Helfy-iratok H. 152. Helfy kérte Kossuthot, hogy Hódmezővásárhelyen Mocsáry fellépését támogassa, mert ha Tiszáék fúziót kísérelnének meg, „ő szakadást idéz elő". Mocsárynak ez esetben nagy jelentősége lesz. Helfy panaszkodik, hogy Simonyi és rajta kívül a 48-asok nem szimpatizálnak Mocsáryval. — Helfy Kossuthnak, Pest, 1872. aug. 6. OL. Kossuth-iratok I. 5405. Helfy levelére Kossuth megbízásából Simonyi válaszolt: Simonyi Ernő levele Helfy Ignácnak, Turin, 1872. aug. 10. OL. Helfyi-iratok H. 488. — (Kossuth és a 48-as pártvezetők levelezésének Mocsáry vonatkozásaira Szabad György hívta fel a figyelmet, aki az utóbb említett Simonyi—Helfy levél Mocsáryra vonatkozó szövegrészét volt szíves rendelkezésemre bocsátani.)

[30] Irányi Kossuthhoz, Párizs, 1868. ápr. 21. OL. Kossuth-iratok I. 5090.

Nem hitt Kossuth függetlenségi terveinek realitásában sem, különösen a kiegyezés után.[31] Helytelenítette a Kossuth és a vele e tekintetben rokon nézeteket valló Mocsáry felfogását a megyei autonómiának a dualizmus elleni harcban várható hatékony szerepéről. A régi intitúció továbbfejlesztése helyett demokratikus közigazgatási reform bevezetésének híve volt. Élesen bírálta Mocsáry felfogását amiatt, mert a megyei közigazgatásban fenn kívánta tartani a középbirtokosok és középpolgárság vezető szerepét, jóllehet teret kívánt engedni az általános választójog bevezetésével a kispolgári és „proletár" elemeknek is.[32]

Irányi demokratizmusa azonban nem volt következetes. Kossuthtal és Mocsáryékkal nem a demokratikus követelések elhanyagolása miatt fordult szembe, hanem mert ellenezte a teljes függetlenség követelésének programbavételét.[33] Ellenezte a szövetséget a Kossuth-féle függetlenségi programot elfogadó balközéppárti erőkkel. Mindent elkövetett, hogy a Simonyi és Kossuth által támogatott Mocsáry ne lehessen ismét képviselő, mert a balközéppártiak között függetlenségi egységpropagandájával nagy befolyásra tett szert.[34] Nem azt követelte, hogy a függetlenségi programot töltsék meg demokratikus tartalommal, hanem csökönyösen ragaszkodott a 48-as perszonáluniós programhoz. Nem volt hajlandó a 48-as és a bihari pontok különbségét áthidaló és annál tovább mutató függetlenségi formulát elfogadni, makacsul ragaszkodott a 48-as pártkeretekhez, a párton belüli vezető szerepéhez.

Irányi magatartásával — amint azt a továbbiak is mutatják — az ellenzék hegyomlásának legkritikusabb pillanatában vált kerékkötővé, az ellenzéki erők átszervezésének akadályává.

1873 novemberében a balközéppárt három részre szakadásával bekövetkezett az, amitől Kossuth óvott, az ellenzék „két jelentéktelen pártból" apró csoportokra bomlott.

[31] Irányi Kossuthhoz, Pest, 1869. máj. 2. OL. Kossuth-iratok I. 5184., Irányi Kossuthhoz, Pest, 1869. szept. 15. OL. Kossuth -iratok I. 5201 stb.

[32] Az Irányi—Mocsáry sajtópolémia *Irányi Dániel :* Szükségesek-e a demokrata körök. Levelek egy képviselőhöz. c. cikkével kezdődött, a demokrata körök feletti szélesebb sajtóvita folytatásaként. Magyar Újság 1868. márc. 22. (69. sz.), 1868. ápr. 3. (78. sz.). Mocsáry válasza: Arisztokratikus megyék. A Hon 1868. szept. 10. Irányi viszontválasza: Levelek egy képviselőhöz. Magyar Újság 1868. szept. 27. (222. sz.). A vita az Ellenőr hasábjain a következő években is folytatódott. Vö.: Ellenőr 1869. jún. 16. (88. sz.) szerkesztőségi cikke, amelyben arra utal, hogy Mocsáry felfogása közelebb áll Kosuthéhoz, mint Irányié stb.

[33] Vö. Kossuth bírálatát:„Mi egy oly lapot (ti. az Irányi által szerkesztett Magyar Újságot — T. E.), mely különös 'empessement' -tal mindig azt kiáltja, hogy nem kell forradalom, nézeteink közlönyéül el nem fogadhatunk." Kossuth levele Irányinak, 1869. aug. 10. OL. Irányi-iratok 75. új sorsz.

[34] Irányi Kossuth javaslatával nem értett egyet, sem Németh Bertalant (48-as jelölt), sem Mocsáryt nem tartotta megfelelő jelöltnek, Szederkényi Nándort léptette fel. Jóllehet Kossuthnak maga is arról számolt be, hogy a balközép értekezletén saját javaslatát a 48-as párttal való egyesülésre egyedül Mocsáry támogatta, „aki nem képviselő többé". — Irányi levele Kossuthnak. Pest, 1872. aug. 31. OL. Kossuth-iratok I. 5410. — Röviddel az eset után Simonyiék támogatták a Debrecen c. lap kezdeményezését: Mocsáry felléptetését Kecskeméten a hivatalt vállalt balközépi Kiss Miklós kerületében. Tiszáék közbelépése azonban meggátolta Mocsáry választását. Szombati Lapok, 1872. aug. 9. (32. sz.) — Irányi ütötte el Mocsáryt Vidacs halála után a dunapataji képviselőjelöltségtől is, ahol ismét Szederkényi Nándor jelöléséhez ragaszkodott, pedig ekkor Mocsáry 48-as képviselővé választása 20 képviselőt hozott volna át a balközépből, a gyenge és „nem szaporodó" 48-as pártba. — Simonyi Ernő levele Kossuthhoz, Pest, 1872. dec. 17., 18. OL. Kossuth-iratok I. 5452.

Most már halaszthatatlanná vált a balközéppárt kiegyezés elleni erőinek leválása Tiszáékról. A még 1873 tavaszán tervezett új ellenzéki lap kiadása csak most kezdett közeledni a megvalósuláshoz. Helfy és Simonyi 1873 decemberében agitációt folytatott a 48-as párt képviselői körében a közjogi ellenzék elvhű részével való egyesülés érdekében. Az agitáció eredményeképpen egyesülési tárgyalások kezdődtek a Csávolszky—Ugron-csoport és a 48-as párt vezetői közt. Elismerte az egyesülés szükségességét a 48-as párt képviselőinek többsége is.[35]

Az egyesülés módozatait illetően azonban megoszlottak a vélemények. Irányiék a 48-as pártba kívánták befogadni a közjogi ellenzék egyesülni kívánó tagjait, és továbbra is a 48-as program alapján kívántak működni. Valami előre nem látható fejleményre számítottak, ami a 48-asoknak parlamenti többséget hoz. A balközéppártból kivált balszárny viszont a Tisza által megtagadott 1868-as balközéppárti programhoz való hűségben látta azt az elvi alapot, amely egy új ellenzéki egység kiindulópontja lehet és „közjogi ellenzék" címen akart új egységes ellenzéki pártot alapítani.[36]

A tárgyalások során a közeledés elvi alapja az a kölcsönösen hangoztatott nézet volt, hogy a két ellenzéki árnyalat között nincs lényeges eltérés, mert Irányi 1872. évi programja és a balközép 1868. évi programja között nincs alapvető elvi különbség.[37] A „közjogi ellenzék" elnevezés hívei azonban bizonyos részletkérdésekben a 48-as pártnál is mérsékeltebbek voltak, mert az önálló külügy követelését irreálisnak tartották dualista alapon.[38] Különösen tartózkodó volt mind az Irányi-féle 48-as, mind az Ugron-féle balközép csoport a Kossuth által kidolgozott parlamenti ellenzéki párttaktika tervével szemben, amely szerint az összes ellenzéki erőket a függetlenségi zászló alatt kell egyesíteni, tekintet nélkül arra, hogy az állami önállóságot békés parlamenti eszközökkel, vagy újabb függetlenségi harc útján kívánják megvalósítani. Mind a 48-asok, mind a „közjogi ellenzék" félt a forradalom látszatától is. Mindkét csoport ragaszkodott külön lapjának fenntartásához. A parlamenti akcióegységen túlmenően alig tudtak további közeledést elérni.[39]

A kicsinyes vita azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy az ellenzék erői az általános pártbomlás körülményei között még inkább szétforgácsolódnak, felmorzsolódnak. A Függetlenségi Pártot előkészítő tárgyalásokat ismét Kossuth levelei mozdították ki a holtpontról. Kossuth a hozzá forduló fiatal újságírónak, Tóvölgyi Titusznak minden kertelés nélkül, őszintén megírta véleményét a 48-as pártról és az ellenzék teendőiről is.[40] Amikor az indiszkréciót kiabáló és sértődött Irányi reklamál, neki is félreérthetetlenül megírja, hogy az ellenzéki csoportok kicsinyeskedésével, szűkkeblűségével szemben csak a függetlenségi párt létrehozásán munkálkodókat — így Mocsáryékat — hajlandó támogatni.[41]

[35] A Csávolszky—Mocsáry-csoporttal való egyesülés szükségességét kimondó 48-as párti értekezlet: Szombati Lapok, 1870. dec. 20. (51. sz.). Vö. Simonyi—Kossuth Budapest, 1873. dec. 17. OL. Kossuth-iratok I. 5452.

[36] Irányi—Kossuthnak, 1874. jan. 27. OL. Kossuth-iratok I. 5461.

[37] Uo.

[38] Uo.

[39] Uo.

[40] Kossuth levele Tóvölgyi Titusznak: Népzászlója. 1873. nov. 29.

[41] Irányi reklamációja Kossuthhoz, Pest, 1873. dec. 2. OL. Kossuth-iratok I. 5449. Kossuth válasza: Turin, 1873. dec. 9. OL. Kossuth-iratok. I. 5451.

Kossuth leveleinek hatására 1873 decemberében a 48-as párt képviselőinek többsége elfogadta Helfy indítványát a Csávolszky-féle csoporttal való egyesülésről Függetlenségi Párt néven és új pártlap, a Függetlenség kiadását. A többség határozata ellenére Irányiék és Csanádyék két napos vita után ismét kierőszakolták a határozat visszavonását.[42]

Irányi mint a 48-as párt elnöke 1874 januárjában még részt vett az egyesülési tárgyalásokon. A programok egyeztetésének részletkérdéseiben élezte az ellentéteket, hogy azután Kossuth előtt az egyesülés sikertelenségéért a felelősséget Mocsáryékra hárítsa. Irányi szerint a balközép küldöttei elfogadhatatlan feltételekkel álltak elő: 1. lemondani a külügyek elválasztásának követeléséről, 2. támogatni kívánják a közös hadsereg kiadásait, 3. ragaszkodnak a „baloldal" elnevezéshez, 4. a parlamentáris modorhoz, 5. ragaszkodnak a Csávolszky által szerkesztendő önálló lap fenntartásához. Irányi szerint a 48-as küldöttek a feltételek 2. és 3. pontját elfogadták volna, de a parlamentáris modorhoz való ragaszkodást nem.[43]

A későbbi tények alapján feltételezhető, hogy Irányi épp az általa támasztott kifogást igyekezett Kossuth előtt a balközép küldötteinek nyakába varrni. Hallgatott arról, hogy a Simonyiékkal előzetesen folytatott tárgyalások alapján a balközép küldöttei, ismerve a 48-as párt erre vonatkozó novemberi határozatát, nem voltak hajlandóak belemenni a 48-as név elfogadásába. Sőt, Irányi részéről, a 48-as párt határozata által lezárt kérdés feleleventésében, azt a következtetést vonták le, hogy szándékai nem őszinték.[44] Jellemző a helyzetre, hogy nemcsak Irányi, hanem a radikális függetlenségi húrokat pengető Madarász is, oly mértékben bízott Ghyczyben, hogy a november 7-i határozat után a képviselői állásáról lemondott Ghyczyt szívesen fogadta volna el pártja vezéréül, ugyanakkor Csávolszkyékról hallani sem akart.[45]

A helyzetet bonyolította a Madarász-csoport álláspontja is, amely a függetlenségi párt tervének szűkebb változatával lépett elő. Helytelenítették a Csávolszky-féle csoporttal való egyesülést, a függetlenségi pártot a 48-as párt néhány képviselőjéből akarták csupán megszervezni, országos pártgyűlés összehívása útján. Madarász szerint többet ér a Függetlenségi Párt, ha három tagú, egységre törekvő, de a nemzet akaratát híven kifejező pártként jön létre, mintha akár 100 „határozatlan" képviselő alapítja.[46] Madarászék tehát elvetették a szövetség gondolatát a középbirtokos és középpolgári ellenzéki erőkkel, bizalmatlanok voltak a balközéppárt Mocsáry—Csávolszky-csoportjával szemben is, lényegében a parlamenten kívüli vidéki paraszti, kispolgári függetlenségi hangulatú közvéleményre építő pártot akartak. Kétségtelenül Madarászék szűkkeblűségének nem alaptalan indítéka volt a középpolgárság

[42] Helfy határozati javaslata a Függetlenségi Pártról és a Függetlenség c. lapról 1873. dec. 19-én, amelyet 22-én is vitattak: „... egyesüljünk Csávolszkyékkal a »függetlenségi párt« cím alatt, ne jelenjék meg a »Baloldal« szűnjék, meg a »Magyar Újság« s a kettő helyett jelenjék meg egy hírlap »Függetlenség« cím alatt" stb. Helfy — Kossuthhoz, Pest 1874. febr. 25. OL. Kossuth-iratok I. 5468.

[43] Irányi Dániel levele Kossuth Lajosnak, Bpest, 1874. jan. 27. OL. Kossuth-iratok I. 5461.

[44] Ez a körülmény vezetett Simonyi és Csávolszky csoportjának külön tárgyalásaira egy új ellenzéki párt létesítéséről. Simonyi Ernő levele Kossuthhoz, 1874. jan. 27. OL. Kossuth-iratok I. 5461.

[45] *Madarász:* Emlékirataim 1831—1881. Bpest. 1883. 448. l.

[46] *Madarász:* Emlékirataim, 428—434. l. — Vö. Simonyi—Kossuthhoz, Bpest, 1873. dec. 17. OL. Kossuth-iratok I. 5452. Részletes ismertetés a pártokról.

és középbirtokosok körében tapasztalható jobbratolódás. Madarász parlamenten kívüli közvéleményre építő elképzelése azonban nem volt átgondolt. A függetlenségi párt megerősödését nem a plebejus jellegű parlamenten kívüli tömegmozgalom megszervezésétől, demokratikus program meghirdetésétől, tehát a nép erejétől, hanem Kossuth hazatérésétől, személyes varázsától várta. Abban reménykedett, hogy Kossuth képes lenne a társadalmi ellentétek áthidalására a függetlenség jegyében.[47]

Madarász Kossuthhoz fordult ugyan tanácsért, de titokban előkészítette saját külön függetlenségi pártját.[48] Madarász csak Kossuth határozott fellépésére hagyott fel a jelentékeny erők tömörülését kompromittáló külön függetlenségi pártjának tervével és csatlakozott Simonyiékhoz.[49]

A Függetlenségi Párt jellegének kialakításához Kossuth és Madarász a párt bázisának keresésében egy ponton találkoztak: ti. a nemzetiségi pártokhoz való közeledést mindketten helytelenítették, a pártot a „magyar elem"-ből kívánták megszervezni. Helytelenítették a nemzetiségi pártok törekvését a nemzeti egyenjogúság törvényesítésére. Ez 1874 tavaszán a közjogi ellenzék köreiben elterjedt felfogás volt, amit erősített Kossuth néhány Irányit bíráló levele a nemzetiségi pártokkal való együttműködési kísérlet miatt. Nem véletlen ilyen körülmények között, hogy a Függetlenségi Pártnak kialakulása és születése hónapjaiban nem volt határozott álláspontja a nemzetiségi kérdésben.[50]

A Baloldal c. lap szerepe a függetlenségi erők tömörítésében, Tisza és Ghyczy taktikájának leleplezésében

A balközéppárt november 7-i határozata a párt balszárnyát a párttal való szakításra kényszerítette. A határozat ugyanis nem csak visszamenőleg fogadta el Tisza és Ghyczy kormányképességi politikáját, hanem mintegy menlevelet, szabadkezet adott Tiszának és Ghyczynek a fúzió előkészítésére a kormánypárttal.[51]

Simonyi a Kossuthtal folytatott nyári megbeszélések szellemében, Mocsáryékkal egyetértésben, most már halaszthatatlannak látta az 1872 koratavaszán tervezett ellenzéki lap kiadását. 1873 decemberében a Helfy és Simonyi részéről kezdeményezett kísérlet a közjogi ellenzék programhű árnyalatainak egyesítésére Irányiék merev 48-asságán, a vezetéshez való ragaszkodásán zátonyra futott. Az ellenzéki csoportok álláspontjának országos

[47] *Madarász :* Emlékirataim, 430. l. Előzőleg 1867-ben is: uo. 362. l.

[48] Madarász külön függetlenségi párt szervezési kísérletéről 1873-ban és 1874 tavaszán: *Madarász :* Emlékirataim. 427—428. és 429—440. l. Az emlékiratban nem tesz említést arról, hogy 1874-ben is kísérletet tett a függetlenségi párt megalakítására, Simonyiékat és Mocsáryékat mellőzve, néhány hívéből, vö.: A függetlenségi párt megalakulásának kinyílvánítása Madarász József és társai részéről. Bpest, 1874. febr. 4. OL. Madarász József iratai 231. sz. Mérei Gyula a Politikai pártprogrammokban Madarász emlékiratai nyomán Madarász szerepét eltúlozza.

[49] Madarász—Kossuthhoz, Bpest, 1874. dec. 27. OL.

[50] Kossuth—Irányihoz, Turin, 1874. febr. 22. OL. Irányi-iratok, 92. (111. sorsz.). Madarász nacionalista álláspontja a horvát kiegyezés módosításáról. Emlékirataim 447. l., az 1868: XLIV. tc.-ről. 384. l.

[51] A balközép nov. 7-i határozatának szövege: OL. Kossuth-iratok I. 5464/4, Ellenzék, Magyar Újság, Szombati Lapok tudósításai 1874. nov. 8., 9., 10.

méretű összehangolása, az árnyalatok közötti véleménykülönbségek széleskörű megvitatása csak az ellenzéki egység jegyében megjelenő új lap útján volt lehetséges.

Mocsáry és Simonyi csoportjának kezdeményezése új ellenzéki lap kiadására ilyen körülmények között rendkívüli jelentőségűvé vált a függetlenségi párt előkészítésében. 1874. január 1-én jelent meg az ellenzéki egységet és függetlenségi programot hirdető és szervezetileg is előkészítő „Baloldal".[52]

Az első szám tartalmilag hűen fejezte ki azt a megállapodást, amely Kossuth tanácsára a Simonyi és Mocsáry—Csávolszky csoport között létrejött. Csávolszky Lajos programadó vezércikkben hirdette meg a Kossuth-féle függetlenségi formulát: Magyarország önálló államiságáért küzdenek, annak minden szükséges kellékével együtt. Tömörülésre szólított fel mindenkit, aki ezt akarja. Tekintet nélkül a célhoz vezető utakra, módokra, mindazok támogatását kérte, akik a kiegyezést eltörölni kívánják.[53]

A lap körül jó kvalitású munkatársi gárda csoportosult: Kun Pál, Ugron Gábor, Diósi Márton, Pétery Károly, Mezei Ernő.[54]

A Baloldal megjelenése országos visszhangot keltett, erjedést indított meg az egyszerű ellenzéki választópolgárok soraiban. Röviddel a lap megjelenése után további balközéppárti képviselők és választókerületek fordultak szembe Tisza politikájával. Január végén csatlakozott a laphoz Orbán Balázs és Bartha Miklós is, akik később a Függetlenségi Párt megalakulása után az Ugron-csoporthoz tartoztak.[55]

A lap kapcsolatát Kossuthtal az első számban a Krivácsi ezredeshez a honvédmenház ügyében írt levelével dokumentálta. Rövidesen közölték Kossuth a Baloldalt és Csávolszky programadó vezércikkét melegen üdvözlő és támogató sorait is.[56]

A lap központi témája a Tisza—Ghyczy-féle politika leleplezése, a hozzájuk csatlakozók elítélése. A balközép kormányképességi politikájának rendszeres, szinte minden újabb mozzanatra kiterjedő bírálata — a szerkesztőségben kialakult munkamegosztásban — döntően Mocsárynak jutott. A „Feladatunk" c. cikke szinte prológusa a balközéppárt további sorsát megvilágító cikksorozatának. Cikkeiben két veszély, a dualizmus elleni küzdelem feladása és a kiegyezés megmentését segítő pártfúzió elleni küzdelemre mozgósít. Fő feladatnak a balközéppárti képviselők megnyerését tekintette a függetlenségi program számára. Annak felismerésére igyekezett a közvéleményt ráébreszteni, hogy Ghyczy és Tisza a kormánypárt és a dualista rendszer megmen-

[52] Továbbiakban: B.

[53] Csávolszky Lajos így fogalmazta meg a programot: „Hazánkat önálló magyar állammá tenni, melynek meg van minden kelléke: hadserege, pénzügye, külképviselet s mely érdekeinek teljesen megfelelő önálló kereskedelmi politikát követhet..." — *Csávolszky Lajos:* Az olvasókhoz. B. 1874. jan. 1. (1. sz.)

[54] A lap munkatársai korábban túlnyomórészt az Ellenőrnek dolgoztak.

[55] Orbán Balázs és Bartha Miklós nyilatkozatát, amelyben 1874. jan. 25-én bejelentik Várady Gábornak, a balközép elnökének kilépésüket a pártból a B. 1874. jan. 29. (23. sz.) közli. Orbán Balázs a B. febr. 7. (31. sz.)-ban kezdi cikksorozatát: A főváros magyarosítása, mint a székely kivándorlás védszere címen. A nemzetiségi kérdést a szerkesztőség nyílt kérdésnek tekintette, a munkatársak között — Mocsáry és Pétery — meglehetősen ellentétes álláspontok voltak.

[56] Kossuthot a Baloldal megjelenésével kapcsolatban a Debrecen c. lap főszerkesztője kérte fel nyilatkozatra, aminek Kossuth eleget tett. — Kossuth levele Oláh Károlyhoz, a „Debrecen" szerkesztőjéhez, Turin, 1874. jan. 18. Közli a Debrecenből B. 1874. jan. 27. (21. sz.).

tésére vállalkozik, hogy Ghyczy nyílt kormányképességi és Tisza várakozó álellenzéki magatartása mögött azonos szándék és cél rejtőzik.[57]

A középpárt megalakulását és Ghyczy programnyilatkozatát elemezve kimutatta, hogy a párt újabb lépést tett a Deák-párttal való elvi azonosulás felé. Míg korábban a baloldal kormányképtelenségéről szóló Deák-párti érvelést vették át, újabban azt hangsúlyozzák, hogy az ellenzék akadályozta a kormányt a kormányzásban. Ghyczy a politikai válságért az ellenzéket tette felelőssé, odáig ment nyilatkozatában, hogy a dualizmus megmentése érdekében az alkotmányos rendszer fenntartását is „utópiának" nyilvánította, szerinte „erős kormány, nagy pártok egymás elleni folytonos küzdelmei közben nem alakítható".[58] Ghyczy csupán a párton belüli személyes ellentéteket ítélte el, de Tiszáék céljával egyetért, a koalíció gondolatát elveti ugyan, de a parlamentarizmust „siestáltatni" akarja.[59] Tisza és Ghyczy politikájának következtében 40-re csökkent a kiegyezést ellenző képviselők száma.

Mocsáry cikkeiben lépésről-lépésre nyomon kísérhetjük Ghyczy minden korábbi nézetét meghazudtoló, a dualizmus megmentőinek sorába állását igazolni igyekvő érvelését és annak leleplezését. Szlávy kormányralépésekor a balközép klubban nyíltan felvetették a pártprogram feleslegességét. A „minek az a program!" jelszót a klub elfogadta, Csernátony az Ellenőrben népszerűsítette: „...az elvhűséget nem a programban, a holt betűkben, hanem az erős jellemekben, nem a frázisokban, hanem a tettekben, nem a testületi merevségben, hanem az egyéni férfiasságban kell keresni." Mocsáry éles szemmel leplezte le a párt vezetőinek azt a törekvését, hogy a párt vezetésének demokratikus hagyományait megsemmisítve, a testületi vezetés helyett a személyes vezetés módszerét fogadtassák el.[60]

Mocsáry kipellengérezte azt a törekvést is, hogy a balközéppárt vezetői az átállás zökkenőmentes előkészítése érdekében a balközéppárt ellenzéki múltját minden vonatkozásban igyekeztek tagadni. Ghyczy szerint a párt 1865—1869-ig a kiegyezést nem megakadályozni, hanem előnyösebbé tenni akarta. Mocsáry különválasztja a párt vezetőinek a kiegyezési tárgyalások idején tanúsított gyáva magatartását a párt tagjainak, közvéleményének kétségtelen kiegyezésellenes magatartásától. Emlékeztet arra, hogy a párt akkoriban a kiegyezést „átkos egyezménynek" nyilvánította és Ghyczyt a párt elítélte amiatt, mert a 15-ös bizottság tagjaként aláírta azt a kisebbségi javaslatot, hogy a delegáció neve „deputáció" legyen. Lehet, hogy a párt vezetői akkor is másként gondolkoztak, mint beszéltek — állapítja meg Mocsáry —, nem szükséges Ghyczynek elvi következetességét bizonygatni visszamenőleg. A közvélemény mit sem tud a „reservátum mentalékról, melyekre ő most hivatkozik". Legyen őszinte![61]

A Ghyczyvel folytatott polémiával kapcsolatban fejti ki Mocsáry Kossuthtal azonos véleményét a dualista álparlamentarizmusról. Ghyczy a dualizmus megszüntetését akkor kívánta napirendre tűzni, „ha majd megerősödünk". Mocsáry rámutatott arra, hogy ez csupán az osztrákoknak jelent megnyug-

[57] *Mocsáry Lajos:* Feladatunk. B. 1874. jan. 1. (1. sz.), Közli MVI: 422—424.
[58] *Mocsáry Lajos:* c. n. (A középpárt programnyilatkozata) Bpest. Jan. 5. B. 1874. jan. 6. (4. sz.)
[59] *Mocsáry Lajos:* C. n. (Ghyczy nyilatkozata komáromi választóinak). Bpest. jan. 8. B. 1874. jan. 9. (6. sz.)
[60] *Mocsáry Lajos:* Ghyczy Kálmán nyilatkozata. I. B. 1874. jan. 11. (8. sz.). A Csernátonytól vett idézet az Ellenzék 1874. évi 4. sz.-ból.
[61] *Mocsáry Lajos:* Ghyczy Kálmán nyilatkozata. I. B. 1874. jan. 11. (8. sz.)

tatást; — hamis érv, mert akármeddig vár is Magyarország, az adott viszonyok között nem érheti utól fejlődésben Ausztriát, a „kedvező alkalom" nem az osztrákoktól, nem is az ellenzékiséget a parlamenti párttaktika aprópénzére váltó Ghyczyektől várható, hanem attól, hogy lesz-e, aki a „nemzet erejére" támaszkodik.[62] Ghyczy a közjogi kérdések kiiktatását a pártküzdelmekből a nyugat-európai parlamentarizmus példájával próbálta igazolni. Szerinte a nyugati államokban a pártküzdelmek csupán az „alkotmányos alaponi továbbfejlődés kérdései körül folytattatnak". Ebből azt a helytelen következtetést vonta le, hogy mivel Magyarország alkotmányos alapja a dualizmus, ennek támadása nem lehet parlamenti küzdelemben az ellenzék feladata. Mocsáry elítélte a felszínes összehasonlításon alapuló érvelést. „... Valóban ideje volna már egyszer, hogy szűnjék meg az országos humbug, melyet mi űzünk a parlamentarizmussal." Az angol és amerikai történelemből, ha a balközéppárt példát keres, nem a parlamentarizmus szabályaiban találhatja azt, hanem a „szilárd akaratra és törhetetlen szívósságra" ügyeljenek, amellyel küzdöttek a szabadságért és a parlamentáris viszonyok létrehozásáért.[63]

Ghyczy pálfordulásának igazolására átvette a Deák-pártnak azt az érvét is, hogy a politikai életben a pártérdek döntő, a pártküzdelem káros, a baloldal kényszerítette a Deák-pártot egyesülésre a konzervatívokkal és a klerikális reakcióval, koncessziók árán. — Mocsáry szerint viszont Deákéknak 1867-ben nem volt szükségük a jobboldalra, nam adtak koncessziókat, a reakciós intézkedések „magának a 13 próbás deákpártnak voltak legsajátosabb tényei, s önkeblében ápolt gyermekei". A virilis rendszeren, az iskolapolitikán, Eötvös, Pauler, Trefort intézkedéseinek „ultramontán" színezetén nem látszott a kényszerű szövetség, „... annyira motu proprio látszottak mindig eljárni". Mocsáry szerint „elvi tekintetben nincs a szorosabban vett Deák-párt és az ókonzervatív töredék közt valami nagy különbség, a Deák-pártot a hatalom birtoklásának konzervatív irányba terelő hatása megérlelte már arra a fokra, melyen az ókonzervatívok már »hazulról« állottak". Nem menti fel Ghyczyt az „apostázia" vádja alól, hogy a Deák-pártiak az ókonzervatívokkal „ijesztgettek" — állapította meg Mocsáry.[64]

A kormányképesség előkészítésére Tisza is újabb és újabb lépéseket tett. Kijelentette, hogy a kiegyezést, mint kétoldalú szerződést, megváltoztathatatlannak tartja. Elismerte a kiegyezés célszerűségét. Mocsáry szinte minden alkalommal felhívta a közvélemény figyelmét Tisza újabb kormányképességi nyilatkozataira, remélte, hogy e nyilatkozatok leleplezése Tisza személyének helyes megítélését segítik elő.[65]

A Kossuth—Simonyi—Mocsáry-féle függetlenségi pártelőkészítő akció ereje a balközéppárt vezetőinek leleplezése volt, közjogi elvfeladásuk miatt, de egyben ez volt gyengéje is. Kossuth a függetlenségi párt alapítása egyik feltételét abban látta, hogy az erők tömörítését és ne szétforgácsolását szol-

[62] *Mocsáry Lajos :* Ghyczy Kálmán nyilatkozata. II—III. B. 1874. jan. 12., 17. (9., 13. sz.).

[63] *Mocsáry Lajos :* Ghyczy Kálmán nyilatkozata. IV. B. 1874. jan. 21. (16. sz.).

[64] *Mocsáry Lajos :* Ghyczy Kálmán nyilatkozata. V. B. 1874. jan. 22. (17. sz.). A cikksorozat befejező VI. része.

[65] *Mocsáry Lajos :* C. n. (Az ún. koaliciós kormány.) Bpest. febr. 16. B. 1874. febr. 17. (39. sz.). *Mocsáry Lajos:* C. n. (Tisza a kiegyezés célszerűségéről.) Bpest. Márc. 13. B. 1874. márc. 14. (61. sz.). Tisza nyilatkozata nagy feltünést keltett, a lapok első oldalon foglalkoznak vele: Tisza nyilatkozata A Honban jelent meg, átvette és kommentálta a Pester Lloyd, Pesti Napló, Reform, Ellenőr 1874. márc. 13-i száma stb.

gálja. Kossuth kérte, hogy a párt alakítását csak akkor kezdeményezzék, ha valóban tekintélyes számú képviselőből álló pártot tudnak létesíteni.[66] Mocsáry—Simonyihoz hasonlóan — Kossuth tanácsát úgy értelmezte, hogy addig a függetlenségi program propagálásán, az ellenzéki egység hirdetésén, a balközéppárt és a 48-asok bírálatán túl nem tehetnek semmit, amíg a balközép képviselőinek túlnyomó része nem csatlakozik hozzájuk. Halogatták a függetlenségi párt alapítását, mert arra számítottak, hogy ha Ghyczy után Tisza is fuzionál a kormánypárttal, a balközéppárt képviselőinek többsége a függetlenségi program mellé áll. Ha viszont a függetlenségi párt alapítását elsietik, Tisza a függetlenségi pártban rejlő forradalmi tendenciák rémével a fúzióba csalogathatja a balközéppárti képviselőket.

A fúzió azonban lassan haladt a megvalósulás felé. Tisza 1874-ben — jóllehet kormányvállalási hajlandóságának újabb és újabb jelét adta — ügyes taktikázással igyekezett fenntartani az ellenzék soraiban azt a reményt, hogy ellenzéki állását csak jelentős ellenszolgáltatások ellenében hajlandó feladni. A fúzió ára a dualista rendszer előnyösebbé alakítása lesz.

Mocsáryék — Tiszáék időhúzásával szemben — az eredménytelen várakozás taktikáját alkalmazták. 1874 februárjában Mocsáry még a mérsékelt ellenzéki Jókai Honjával és a Ghyczy-féle középpárttal együtt kívánta Tiszáék kormánypárthoz csatlakozását: „essünk már túl rajta".[67]

A balközép jobbratolódó elemeinek látszólagos ellentétei, csoportokra szakadása, az árnyalatok lapjainak eltérő hangneme, Tiszáék ravasz taktikázása a fúzió zökkenőmentes megvalósulását szolgálta. A Pester Lloyd feltűnő beszédességével, az Ellenőr hallgatásával „a krisisnek hivatott és hivatalos közlönyei". Mocsáryék helyesen tájékoztatták a közvéleményt a fúzióra készülő csoportok taktikázásáról, a fúzióval szemben tartózkodó magatartást tanúsító Jókai hangváltásáról, fúziót helyeslő nyilatkozatairól. De a várakozó álláspont Mocsáryék részéről, a kezdeményezés halogatása, — nyilatkozata, amely szerint „addig (t. i. a fúzióig — T. E.) mi csak passiv szerepet viselhetünk az egész dologban" — nem bizonyult célravezető taktikának a balközép képviselőinek megnyerésére, de annál nagyobb türelmetlenséget és elégedetlenséget váltott ki az ellenzéki közvéleményben.[68]

[66] OL. Kossuth-iratok I. 5454. Kivonatosan közli: *Madarász*: Emlékirataim 429—431. l. Kossuth válasza Madarásznak: (Turin, 1874. jan. 7.) csak nagy erejű párt alakulását hajlandó támogatni. Csávolszkyt, ha a függetlenséget nem helyesli, „nem ismeri". Helyteleníti a Magyar Újságban javasolt Egyesült Közjogi Ellenzék pártnevet, „függetlenség, önállóság, vagy államiság pártja" nevet javasolja. A levelet közli: Szombati Lapok 1874. febr. 28. (9. sz.), kivonatosan *Madarász*: Emlékirataim 430—434. l. Madarász megismétli ragaszkodását a kis párthoz, amelyet Kossuth hazatérése tenne naggyá. — Madarász—Kossuthhoz, Bpest, 1874. jan. 14. OL. Kossuth-iratok I. 5459. Kossuth ismét kijelenti, hogy az összes erőt egyesítő függetlenségi pártot hajlandó csak támogatni, hazatéréséről szó sem lehet. Kossuth—Madarászhoz Turin, 1874. febr. 4. Közli: Kossuth Lajos válasza. I.—II. B. 1874. febr. 11.,12. (34., 35. sz.) — Madarász ismét kifejti fenntartásait a Mocsáry—Csávolszky-csoporttal szemben, kétségét fejezi ki a közjogi alapon létrehozandó ellenzéki egységgel szemben. Madarász József—Kossuthhoz, Bpest, 1874. febr. 12. OL. Kossuth-iratok I. 5463. Kossuth válasza Madarásznak, Turin, 1874. febr. 20.: A pártot csak akkor szabad szervezni, ha „imposant siker" várható. „... Nyilvános felhívásnak csak akkor szabadna elkövetkezni, ha magán tevékenység útján biztosítva lőn *elève* (Kossuth kiemelése), hogy a felhívás sikerrel találkozik." Kivonatosan közli: *Madarász*: Emlékirataim 437—438. l. Madarász Kossuth válaszai után a függetlenségi párt előkészítésében együttműködött Simonyival és Mocsáryval.

[67] *Mocsáry Lajos*: C. n. (A fúzió és az ellenzék taktikája.) Bpest. Febr. 20. B. 1874. febr. 24. (43. sz.).

[68] Uo.

A Baloldal zászlóbontása, Kossuth függetlenségi párt tervének nyilvánosságra kerülése nagy visszhangot keltett. Különösen a vidéki választók és ellenzéki lapok körében arattak nagy sikert. Mocsáryék befolyása a vidéki választókerületekben fokozódott.

A balközéppárt felajánlkozásai lassan közeledtek a megvalósulás felé. Szlávy lemondása előtt pár nappal, 1874. március 16-án elfogadhatatlanoknak minősítette ugyan Tisza koalíciós feltételeit, de az új kormányalakítási kombinációkban a feltétel nélkül közreműködni hajlandó Ghyczy és a konzervatív Sennyei tárcavállalásáról írtak a lapok.[69] A Bittó-kormányt a hivatalos körök már megalakulása előtt átmeneti jellegű kormánynak tekintették.[70] Tisza minden eszközt igyekezett megragadni kormányképességének bizonyítására. A Honban megjelent tudósítás szerint első királyi kihallgatásán kijelentette, hogy a közjogi kérdéseket feladó kormány utat nyitna a „szélsőségesek" izgatásának. A Szombati Lapok reflekziójára válaszolva Tisza nem cáfolta kijelentését, csupán annyit jegyzett meg válaszul, hogy a tudósító „nem egészen pontosan" adta vissza szavait. A Szombati Lapok megállapította, hogy olyan körülmények között rágalmazza a baloldalt, amikor az országgyűlésben „egy kommunista, socialista vagy atheista párt vagy csak egy republikánus párt" sincs.[71] Jellemző a balközéppárt sajtója közötti rugalmas munkamegosztásra az ellenzék elleni támadásokban, hogy röviddel később, Jókai országfeldarabolási vádja után, Csernátony a demokrata álarcát öltve intézett rágalmazó kirohanást Mocsáry ellen. Ügyesen használta fel azt a körülményt, hogy Kossuth a függetlenségi program ellenében engedményt tett a programot elfogadóknak minden egyéb vonatkozásban és a Baloldal c. lap körül csoportosuló politikusok igen sok problémát „nyilt kérdésnek" tekintettek. Csernátony Mocsáry korábbi nyilatkozatait felhasználva kimutatja, hogy Mocsáry közjogi felfogása és társadalomszemlélete ellentmond egymásnak: a közjogi téren függetlenségi követelést szembeállítja társadalmi arisztokratizmusával. Kossuth a felsőházat a megyék választott küldötteiből alakítaná, Mocsáry viszont a felsőházban meg kívánná tartani az arisztokrácia képviseletét. Szemére vetette, hogy annak idején a delegatióban való részvétel híve volt, elismerte a külügy közösségét. Csernátony támadása nem ártott Mocsáry népszerűségének barátai körében, de Mocsáry válasza a nézeteiben mutatkozó ellentmondások beismerése volt. Gyenge ellenérv volt a kihívásra, hogy akkor is akarhatna függetlenséget, ha a feudalizmus híve lenne, s hogy a Baloldal cikkei neki nem róhatók fel, mert a lap nem az övé. Kétségtelenül jogosan kért Mocsáry Csernátonytól tárgyilagos vitastílust, hiszen egyoldalú képet rajzolt Mocsáry felfogásáról, bár Mocsáry felfogásában és a csoport tagjainál még inkább meglevő ellentmondásokat nem alaptalanul rótta fel, ami a későbbi években a függetlenségi párt történetében végzetes következményekhez vezetett.[72]

[69] B. 1874. márc. 17. (63. sz.)

[70] Mocsáry találó helyzetértékelése: *Mocsáry Lajos :* C. n. (A Bittó kormányról.) B. 1874. márc. 21. (67. sz.). A cikkre utal: MVI. 422. l.

[76] A Szombati Lapok Királyi kihallgatások címen reflektál a Hon március 11-i számában közölt Tisza-nyilatkozatra. A Szombati Lapokban közölt cikket a B. átvette: B. 1874. márc. 17. (63. sz.).

[72] *Mocsáry Lajos :* C. n. (Függetlenség-arisztokratizmus.) Bpest, márc. 21. B. 1874. márc. 22. (68. sz.).

A Központi Ellenzéki Kör

A függetlenségi párt előkészítésének időszakában a 48-as és a közjogi ellenzék egyes csoportjai közötti ellentétek összecsapásának egyik fóruma a Központi Ellenzéki Kör volt. Ghyczy kilépése a balközépből és a mérsékelt ellenzéki párt megalapítása, Tiszáék közjogi programjának feladása után a Központi Ellenzéki Kör vezetésében a Helfy—Simonyi-csoport erősödött meg.

A függetlenségi elnevezéstől való félelmet bíráló Kossuth-levelet Csernátony a kormányképességi politika igazolására igyekezett kiforgatni, tartalmát félremagyarázni, de Csávolszky és Mezei Ernő részéről határozott rendreutasítást kapott.[73] A Központi Ellenzéki Körnek Simonyiék akkor kezdtek jelentőséget tulajdonítani, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy az Irányi—Csanády-csoport ellenállása miatt Mocsáryékkal az egyesülést nem valósíthatják meg. Ilyen körülmények között kezdték Simonyiék a Központi Ellenzéki Kört, mint a pártcsoportosulások összefogására alkalmas szervet, megerősíteni.

1874. február 7-én és 8-án a baloldal átcsoportosulása következtében a kör vezetésében bekövetkezett változások kiigazítására új vezetőséget választottak. A kör elnöke Simonyi, helyettes elnöke Gubody, alelnöke Korponay Ákos lett, igazgatója Farkas György helyett Szévald Vilmos. A választmányba a balközépből bekerült Mezei Ernő, tagjai lettek Paczona, Pleyer, Csanády, Szederkényi, Ugron, Gubody. Simonyiék szerették volna a programhű balközépiek körében nagy tekintéllyel rendelkező és az ellentétek áthidalására kész Mocsáry tagságát elismertetni képviselői mandátum hiányában is. Javasolták, hogy a körnek „vidékiek" is tagjai lehessenek. Éles vita után a többség névszerinti szavazáson, a közjogi programot fenntartó és ahhoz ragaszkodó képviselők tagságának elismerése mellett döntött, 42:22 arányban. Az ellenzéki körben a Simonyi—Csávolszky-csoport e határozattal megerősödött.[74]

Az ellenzéki erők összefogását különösen a 48-as párti lapokat szerkesztő fiatal újságírók támogatták. A Tóvölgyi-affénak jelentős szerepe volt 1873 decemberében a balközép balszárnyához való viszony tisztázásában a 48-as párt vitáin. Tóvölgyi Titusz még Madarász levelét megelőzően kérte Kossuth nyilatkozatát a Simonyi és Irányi között felmerült vitával kapcsolatban. Kossuth válaszában félreérthetetlenül elítélte Irányi 48-asságát, és a Simonyi—Mocsáry-féle függetlenségi párt terv támogatása mellett foglalt állást. A levelet Tóvölgyi, mint a Népzászlója szerkesztője, közzétette a lap 1873. november 29-i számában. A levél rendkívül nagy sajtóvisszhangot váltott ki. Irányi kierőszakolt a 48-as párt értekezletén egy határozatot, amely felhatalmazta őt, hogy Kossuthot felelősségre vonja, mert illetéktelen személynek nyilatkozott, aki azt közölte Csávolszkyval(!) is.

Kossuth válaszlevelében nemcsak Irányi felszólítását utasította vissza, hanem megerősítette Tóvölgyihez írt levelében kifejtett álláspontját: a 48-asokhoz, Irányihoz semmi köze sincs, mert feladták a függetlenség elvét, sőt az 1872. évi választások óta nyíltan meg is tagadták azt. Félreérthetetlenül

[73] Csernátonynak az Ellenőr febr. 5. számában megjelent cikkére válaszol *Csávolszky Lajos* : C. n. Bpest, febr. 5. B. 1874. febr. 7. (31. sz.) és *Mezei Ernő* : C. n. Bpest, febr. 9. B. 1874. febr. 10. (33. sz.).

[74] A febr. 7—8-i választásokról: A Központi Ellenzéki Kör. Újdonságok rovat. B. 1874. febr. 10. (33. sz.).

Mocsáryék mellett foglalt állást, visszautasította Irányiék rosszindulatú gyanúsítását e csoportról. Kossuth szerint az emigrációból hazatértek, Irányi és társai hűtlenek lettek elveikhez, mert a dualista törvényesség elfogadása részükről elvfeladás volt. Az itthon maradtak (Mocsáryék) viszont „tűrtek" ugyan, de nem adták fel elveiket. A függetlenségért harcoló pártcsoportok egyesülését hajlandó egyedül támogatni.

Kossuth e levelének hatására kezdtek Simonyiék a 48-as pártban aktívan tevékenykedni a függetlenségi párt előkészítésén. Simonyi levélben biztosítja Kossuthot, hogy a Csávolszky—Mocsáry-frakcióval való egyesülés híve, a Kossuth Irányihoz írott levelében körvonalazott program alapján. Reményének adott kifejezést, hogy egyesülve Mocsáryékkal és együttműködve a nemzetiségi pártokkal az országgyűlésen 40-en lehetnének.[75]

A Központi Ellenzéki Kör februári határozata után ismét Tóvölgyi segítette elő a Madarász- és a Csávolszky-csoport gyakorlati együttműködésének realizálását azzal, hogy előzékenyen átengedte a Madarász által a Nép Zászlója szerkesztőjének közlésre ajánlott Kossuth levelet Csávolszky Baloldalának. A szerkesztő jegyzete szerint: „Kossuth Lajos fönnebi(!) nyilatkozatát a következő sorok kíséretében vettük: Kedves Barátom! Bár Madarász József képviselő úr, Kossuth Lajos hazánk nagy fiának ide mellékelt s szerinte nagy fontossággal bíró sorait, — inkább mondva nyilatkozatát, — nekem adta át közlés végett, én az időt, (hogy a lapomban, a »Népzászló« lapjában jelenjen meg) hosszunak tartom, de mert tudom is, hogy Kossuth e sorai éppúgy szólnak a Te szivedhez mint az enyémhez, tehát a közlés elsőbbségét a Madarász képviselő úr beleegyezésével neked ezennel átengedem. Bpest, febr. 21. Tóvölgyi Titusz."[76]

Irányi ismét megpróbálta Csávolszkyt és Mocsáryt rágalmazni Kossuth előtt, Kossuth azonban hajthatatlan volt.[77] Az elvhű balközép körében (Ugron) ténylegesen meglevő tartózkodást a függetlenségi név felvételétől kétségtelenül nem gyengítette, hanem erősítette az a vihar, amit Irányi kavart. Ezzel magyarázható, hogy február végén, amikor a központi ellenzéki körben Madarászék javaslatot tettek a kör Függetlenségi Népkörré alakítására, ismét éles vitára került sor a „Tisza-pártiakkal".[78] Simonyiék e nehézségek áthidalására szorgalmazták Mocsáry felvételét a választmányi tagok sorába, amit február 23-án sikerült elérniök.[79] Simonyiék, helyesen, ez esetben nem a balközépből hozzájuk csatlakozókat elidegenítő névkérdést erőszakolták, hanem a névkérdésben is őket támogató balközép tagjainak erősítését.

[75] Irányi Dániel levele Kossuthhoz, Pest, 1873. dec. 2. (bizalmas) OL. Kossuth-iratok I. 5494. — Kossuth—Irányinak, Turin, 1873. dec. 9. OL. Kossuth-iratok I. 5451. Simonyi—Kossuthhoz, Bpest, 1873. dec. 17. OL. Kossuth-iratok I. 5452.

[76] Kossuth Lajos válaszából Madarász József levelének a pártalakulást illető részére. Turin, 1874. jan. 7. B. 1874. febr. 22. (44. sz.). A levélrészlet végén szerk. jegyzet.

[77] Irányi levele Kossuthhoz, Pest, 1874. febr. 15. OL. Kossuth-iratok, I. 5464. — Kossuth válasza Irányinak, Turin, 1874. febr. 22. OL. Irányi-iratok III. sorsz. (s. 92.). Kossuth ismét kijelentette, hogy 48-at nem támogatja, de a függetlenségi párt névbe Irányi is „belefér".

[78] Kornis József és társai Madarász Józsefhez a budapesti függetlenségi népkör alakítása körüli, Tisza-pártiakkal vívott küzdelméről. 1874. febr. 23. OL. Madarász József iratai 232. sorsz.

[79] „A »központi ellenzéki kör« választmányi ülésén szombaton este új tagokul felvették:... Mocsáry Lajos Andornakról... A választmány kiegészítése befejeztetett." — Újdonságok. B. 1874. febr. 24. (45. sz.)

A Madarász-csoport szorgalmazta az országos gyűlés mielőbbi összehívását, azonban Simonyiék is, Mocsáryék is — Kossuth utasításait értelmezve — ellene voltak az országos gyűlés elhamarkodott összehívásának, emlékezve a 48-as párt 1872. évi országos gyűlésének kudarcára. Fő kérdésnek az agitációt tekintették, mennél több választó és képviselő megnyerését a párt tervének. Irányi ez esetben is harmadik álláspontón volt, az országos gyűlés összehívását nem a körre, hanem az országgyűlési képviselőkre akarta bízni, azaz mint a 48-as kör elnöke önmagának akarta fenntartani. Ennek következtében 11:10 arányban egyelőre elvetették az országos gyűlés összehívásának javaslatát.[80]

1874 február végén Simonyiék, Irányi kényszerű megkerülésével, közvetlen tárgyalásokat folytatnak Mocsáryékkal, elhatározták az Egyesült Közjogi Ellenzék megalakítását. Simonyi e fejleményről Ihász Dánielnek írott levelében számol be. Mocsáryékkal programot állítottak össze, melyet 16-an írtak alá. Magánúton csinálják, mert ha Irányi megtudná, még árulónak nevezné őket. Irányi álláspontja, hogy ne történjék semmi. Az a tervük, hogy ha még 7—8-an aláírják, a 48-as körben mindenkit felszólítanak az aláírásra. Mocsáryék 16 aláírást szereznek, s így egész szép kis párt fog összejönni. Simonyi megjegyzi, hogy Irányi mindent ellenez, ami Kossuthtól jön, Turinba készül, számonkérni Kossuthtól a 48-as párt elleni merényletét.[81] Simonyiék engedményt tettek a névben, ugyanakkor helyesen elfogadtatták a Kossuth-féle függetlenségi programformulát. A névkérdés végleges eldöntését az országos pártértekezletre bízták. Irányiék a Kossuth támogatásával kibontakozó szervezkedés miatt, megtorlásul még a Magyar Ujság küldését is megszüntették Kossuthnak.[81]

Az Egyesült Közjogi Ellenzék a Függetlenségi Párt előkészítője

A Közjogi Ellenzék megalakulása, Simonyiék ügyes parlamenti manőverezése a keleti vasút ügyben, a látszatellenzéki Jókai-csoport leleplezése elősegítette az ellenzéki képviselők közötti erőviszonyok tisztázódását.[82]

Számos vidéki lap sürgette az ellenzéki egység mielőbbi megteremtését.[83]

[80] Uo. Az országos gyűlés körüli vitára ld. még: Helfy levele Kossuthhoz, Bpest 1874. febr. 25. OL. Kossuth-iratok I. 5468, Madarász—Kossuthhoz, Bpest, 1874. febr. 27. OL. Kossuth-iratok I. 5470. Simonyi Kossuthhoz Bpest, 1874. febr. 24—28. OL. Kossuth-iratok I. 5467.

[81] Simonyi Ernő levele Ihász Dánielhez, Bpest, 1873. (helyesen 1874. — T. E.) márc. 3. OL. Simonyi-iratok 4. cs. Simonyi levelei Ihászhoz időrendben Irányiék megtorlásáról: Kossuth a Magyar Újság küldésének szüneteltetését ennek tulajdonította. Kossuth—Helfyhez, Turin, 1874. márc. 2. OL. Helfy-iratok H. 161.

[82] Többek közt a Debrecen felveti: „Csávolszky, Mocsáry és Simonyi Ernő már rég közös czélért küzdenek. Jókai lapja nem rég nyilvánította ki, hogy nem fogadja el a november 7-kei határozatot. . ." — Sz. c. n.: Miért késik az egyesülés? A cikket közli B. 1874. márc. 7. (55. sz.). A kérdésre a B. szerkesztősége „A mérsékelt ellenzék"c. vezércikkben ad választ: Jókait nem politikai meggyőződés, hanem üzleti érdek, a Heckenast kiadóval kötött üzleti szerződés köti az ellenzéki látszat fenntartásához. A cikk hangsúlyozza, hogy a legnagyobb mértékben egyetért a vidéki lapok ellenzéki egyesülést sürgető cikkeivel, a 48-asok és balközép közti régi viszony fenntartása idejétmúlt állapot. B. 1874. márc. 3. (51. sz.). Arról, hogy Tisza megbízható kormánypárti miniszter lesz és baloldaliaskodása csak taktika: (a kor zsurnalisztikai viszonyaira jellemző nyilatkozat cáfolat nélkül jelent meg)! Az összes közjogi ellenzék: Bizonyítvány. B. 1874. márc. 5. (53. sz.).

[83] Abaúj Kassai Közlöny 1874. márc. 20., a cikket átvette: B. 1874. márc. 21. (67. sz.).

Megszólalt az ellenzék egyesítésének régi híve, Mezőssy László is, akinek egyesítő országos gyűlést javasló levelét 1871-ben Csávolszky akkor jelentette meg, amikor az Ellenőr főszerkesztője, Csernátony Kossuthnál járt, s a közlést nem volt módjában megakadályozni. Akkor a javaslatot Ghyczy keresztülhúzta, és az országos gyűlést 1873 márciusában a reformpárt meghirdetésének jegyében szervezte meg. Mezőssy most elérkezettnek látta az időt régi tervének halaszthatatlan megvalósítására, de azt javasolta, hogy a gyűlés szervezését lehetőleg bízzák vidéki, nem képviselői mandátummal rendelkező elvbarátaikra. Azt akarta ezzel kifejezni, hogy Irányiban nincs bizalma, és Mocsáryra gondolt, akinek megválasztásáról feltehetően a levél megírásakor még nem értesült.[84]

Mocsáry visszanyerve képviselői mandátumát, tevékenyen kapcsolódott be a függetlenségi párt előkészítésébe. Döntő szerepe volt a tárgyalásokban, a nézeteltérések áthidalásában. Cikkeiben igyekezett érvényrejuttatni a közvélemény által sürgetett teljes egység érdekében Kossuth intencióit. Őszinte számvetésre buzdította a balközép tagjait. Visszautasította a Deák-párt kísérletét, hogy a kiegyezési politika csődjét, a felelősséget, demagóg módon a népre hárítsa; Tiszáék nacionalista frázisait, a koalíciós felajánlkozások hamis „ne húzz szét"!, „ne bántsd a magyart" jelszavait, „poroljuk ki néha azt a kucsmát, kalpagot, inkább, mint hogy beleessék a moly, melynek újabb meg újabb fajtái jönnek elő ez idő szerint, példának okáért a gseftelés (sic!) meg az elvaltatás (értsd: elvfeladás), melyek még nálunk ismeretlen válfajok voltak, mint növényországban az újabb időkben meghonosodott szerb tövis..."[85] Kossuthhoz hasonlóan a politikai életben felkevert por tisztulását a koalíció megvalósulásától várta, attól, hogy a pártok két alapvető csoportra különülnek el: a kiegyezés híveire és ellenzőire. A tisztulás folyamatának késleltetéséért többek közt a vacsorapárt csökönyös koalícióellenes magatartását okolja.[86]

Az egység érdekében próbálta áthidalni a különböző csoportok közötti ellentéteket. A balközéppárt „függetlenségi", „szélső bal" elnevezéstől idegenkedő tagjainak látszólag igazat adva, kijelenti, hogy a november 7-i határozat következtében megszűnt balközéppárt óta a szélső bal elnevezésnek nincs létjogosultsága, mert csak egyetlen baloldal van. Ugyanakkor rámutat a névkérdés formális jellegére. „Én részemről nem riadok vissza semmiféle nevezettől, előttem a név nagyon közönyös dolog; ha Németalföld felszabadítói szívesen vállalták a Gueux-ök (nyomorultak) nevét, ha magunk nem tartottuk megalázónak a Kossuth-kutyák nevezetét, bizony nem érdemes sokat gondolni vele." Ugyanebben a cikkben Irányiék felé is tesz közeledő lépést, taktikailag helyesen utalva arra, hogy a Kossuth-féle függetlenségi programformulába a békés parlamenti út is belefér.[87]

Ferenc József pesti kormányalakító tárgyalásai alkalmából írt vezércikkében szintén Irányiék és a balközéppárti tétovázók kedvéért hangsú-

[84] *Mezőssy László*: Országos Ellenzéki gyűlés. Tolesva, 1874. febr. 24. B. 1874. márc. 5. (53. sz.).

[85] *Mocsáry Lajos*: C. n. (Poroljuk ki néha azt a kucsmát, kalpagot!) Bpest, márc. 5. B. 1874. márc. 6. (54. sz.).

[86] Polemikus cikke Pólya József koalicióellenes nyilatkozatáról, amelyet a vacsorapárt ülésén tett. A nyilatkozatot a Reform közölte: *Mocsáry Lajos*: C. n. Bpest. márc. 6. B. 1874. márc. 7. (55. sz.).

[87] *Mocsáry Lajos*: C. n. (Szélső bal nincs többé.) Bpest. márc, 7. B. 1874. márc. 8. (56. sz.).

lyozza: „... S ne rágalmazzák ezt az ellenzéket, mert Kossuthtal czimborál, hanem világosítsák föl az iránt (t. i. Ferenc Józsefet), hogy az teljes loyalitással elfogadja a personál uniót s nem követel egyebet, mint azt, hogy e nemzet megélhessen és boldogulhasson úgy, hogy ez által hatalmas és boldog lehessen a kisebb emberek milliói közt a legelső magyar ember is." (T. i. a király.)[88]

Mocsáry ezekkel az engedékeny cikkekkel természetesen nem érte el a várt eredményt. Kossuth a függetlenségi zászló alá hajlandó volt befogadni a békés út s a perszonálunió híveit is, ha ezt programszerűen nem követelik, hanem a függetlenséghez vezető útnak tekintik. Mocsáry cikkei azonban nem helyesen tükrözték Kossuth elvi alapon maradó engedményét, sőt zavart idéztek elő. Ezt a gyengeséget, a perszonáluniós, békés utas 48-asok és kormányképességre törő balközépiek ki is használták, a függetlenségi nevet és programot támogató Simonyi—Mocsáry-csoporttal szemben.

E békülékenységi taktika érvényesült a Központi Ellenzéki Kör március 9-i választmányi ülésén is. Simonyi újabb kísérletet tett, hogy Madarásszal és Irányival együtt készítsék el az országos gyűlés elé terjesztendő programot és napirendet. Közösen határozták el, hogy a március 12-i közgyűlés elé terjesztik az egyesülés, az általános választójog és képviselői inkompatibilitás, megyei autonómia népképviseleti alapon, az önálló nemzeti bank és kisbirtokosok hitelintézete kérdését. Elfogadták, hogy az országos népgyűlés összehívására kéttagú bizottságot választanak. A választmány elfogadta az ellenzéki egység demonstrálására a március 15-i lakoma tervét is a Hungária kávéházban.[89]

Mocsáry a Baloldal március 15-i számában megjelent vezércikkét a bankett szellemében, a tömörülés jegyében írja. A balközéppárt felbomlásának tanulságaira utalva hangsúlyozza, elvek, célok és nem személyes tekintetek döntsenek a párthoz tartozásban, csatlakozásban. Tegyék félre a „kicsinyes, mellékes tekintetek, előítéletek, személyi hiúság és érzékenység nyomorúságai"-t. Egyesülni csak a klikkeken és társas körökön felülemelkedve lehet.[90]

A Központi Ellenzéki Kör március 12-i közgyűlésén elfogadták az országos gyűlés elé terjesztendő 5 pont szövegét, amelyhez Irányi kiegészítésként javasolta a vallásszabadság, Grósz Adolf pedig a regálék és feudális intézmények eltörlése követelésének felvételét.[91]

Az országos gyűlés tervének megjelenése az ellenzéki egységet demonstráló március 15-i ünnepség előestéjén a jobboldali sajtó dühös támadását váltotta ki. Jókai a „Még egy koalíció" c. cikkében fejtegette, hogy a függetlenségi program összeférhetetlen a magyar állam integritásával, mert azt a nemzetiségi aspirációkkal szemben Ausztriával együtt lehet csak megvédeni. Az általános választójog követelése miatt azzal vádolta a függetlenségieket,

[88] *Mocsáry Lajos :* C. n. (Ferenc József Pesten.) Bpest, márc. 9. B. 1874. márc. 10. (57. sz.), ld. még: *Mocsáry Lajos :* C. n. (Lesz-e koalició?) Bpest, márc. 9. B. 1874. márc 10. (57. sz.). Ugyanabban a számban két cikke jelent meg!

[89] B. 1874. márc. 10. (57. sz.) tudósítása. Vö. Helfy levelét Kossuthhoz, Bpest, 1874. márc. 13. OL. Kossuth-iratok I. 5474.

[90] *Mocsáry Lajos :* C. n. (Tömörüljünk!) Bpest, márc. 13. B. 1874. márc. 15. (62. sz.).

[91] A Központi Ellenzéki Kör közgyűlésén elfogadott 5 pont teljes szövegét közli: B. 1874. márc. 14. (61. sz.).

hogy a magyar nemzetállam megsemmisítésére törnek, „a szétbomlasztó nemzetiség vak fanatizmusának akarnak tért nyitni".[92]

Jókai támadására a Központi Ellenzéki Kör választmányi ülése nyilatkozatot tett közzé, amelyben hangsúlyozzák, hogy az állami egység (integritás) „elválaszthatatlan az ország önálló és független államiságától". Az ország alkotmányossága az „összes polgárainak biztosított jogegyenlőség által, mindnyájának áldozatkészségén, ragaszkodásán alapszik". Tiltakoznak a nemzetiségek elszakadási törekvéseinek támogatása ellen: „Mi a szétbomlasztó nemzetiségek vak fanatizmusának tért nyitni legkevésbé sem akarunk, ... e fanatizmussal közös politikát űzni nem fogunk: sőt hazánk területi épsége és politikai egysége elleni merényleteket mindenkor és mindenként meggátolni, és megsemmisíteni hazafiúi legfőbb kötelességünknek ismerjük és tartjuk..."[93] A nyilatkozat tehát úgy védekezik Jókai szélsőséges nacionalista vádja ellen, hogy elhatárolja magát a területi integritáson túlmutató minden nemzetiségi törekvés támogatásától a nélkül azonban, hogy az 1868. évi nemzetiségi törvényen túlmenő pozitív álláspontot kifejtettek volna.

Ugyanez az ellentmondásos magatartás tükröződött az ellenzéki árnyalatok egységének első demonstratív megnyilatkozásán, az 1874. március 15-i banketten is. Míg Simonyi a függetlenségre ürítette poharát, ugyanaz a Mocsáry, aki első felszólalásában Kossuth Lajost köszöntötte, a második köszöntőjében annak a reményének adott kifejezést, hogy eljön annak ideje, hogy „egész Magyarország egy, az 1848. március 15-ke emlékezetét ünneplő nagy banquetté válik, amely banquettnek... nem a közjogi ellenzéknek általunk igen tisztelt vezére lesz az elnöke, hanem az, akit koronás költőnk, Vörösmarty a legelső magyar embernek nevezett."[94] Mocsáry tehát 1874-ben Ferenc József pesti látogatása idején Kossuthhoz hasonlóan perspektivikus lehetőségnek tartotta Magyarország függetlenségét Habsburg-házi magyar király alatt.

A Függetlenségi Párt megalakulása

A Függetlenségi Párt előkészítése gyakorlatilag a Központi Ellenzéki Kör március 12-i határozatával és a március 15-i bankettel kezdődött meg. A pártcsoportok vezetői szervező munkájukban Kossuth intencióinak megfelelően elsősorban a magyar ellenzéki választók és képviselők megnyerését tartották feladatuknak. A nemzetiségi pártokkal való aktív együttműködést mellőzték, félve a magyar választótömegek és politikusok nacionalista hangulatától. Természetes tehát, hogy az országos gyűlés meghirdetésének elsősorban a magyar választók körében volt visszhangja. Az országos gyűlés kezdetéig a Baloldal szinte minden számában rendszeresen közölte a választókerületek csatlakozó nyilatkozatait.[95]

[92] A Hon 1874. márc. 14. (Esti szám.)

[93] A Központi Ellenzéki Kör választmányának nyilatkozata, Bpest, 1874. márc. 14. Aláírta Simonyi Ernő elnök és Császár József jegyző. Közli: B. 1874. márc. 15. (62. sz.).

[94] A Központi Ellenzéki Kör március 15-i ünnepségét a lapok az ellenzéki egység első nyilvános demonstrációjaként hirdették. Így a Hunnia: „első nyilvános kifejezése akar lenni a baloldali fúziónak". A Hunnia hírét átvette a Néplapunk (Szombati Lapok melléklete) 1874. febr. 28. (8. sz.). A cikk hírt ad arról is, hogy a bankett elnökei Simonyi és Mocsáry lesznek. — Részletes tudósítás az ünnepségről: *G. B.*: Március 15-e. B. 1874. márc. 17. (63. sz.). Közli Mocsáry pohárköszöntőinek szövegét.

[95] Kiemelem: Március 15-ike a vidéken. I. Kecskemét márc. 16. B. 1874. márc. 18. (64. sz.). Kecskemétről a Népkör bankettje küldött táviratot. — Ugray Géza a szatmár-

Lászólag sikeresen és gyors ütemben haladtak előre a 48-as párttal való tárgyalások is. A 48-as párt március 21-i és 22-i értekezletén határozatilag kimondták a párt megszűnését, április 1-től a Magyar Újságot nem tekintik pártközlönynek, „egy program alatt egy párttá alakultak: »Egyesült közjogi ellenzék« elnevezés mellett". Az új pártlap a Baloldal lesz, amely címét Egyetértésre változtatja. A határozatot el nem fogadó kisebbség: Csanády, Irányi, Baldácsy, Szederkényi, Solymossy és Rátonyi kinyilatkoztatta, hogy 48-asok maradnak, de egyetértenek azzal, hogy az elnevezés „ne legyen többé köztük elválasztófal".[96] A 48-as párt feloszlását kimondó határozat a Simonyi—Madarász-csoport együttműködésének eredménye volt, fontos lépés az ellenzék egysége felé. Irányiék a határozattal elszigetelődtek. Az értekezletet követően a Központi Ellenzéki Kör március 25-én rendkívüli választmányi ülést tartott, amelyen a március 27-i közgyűlés napirendjében állapodtak meg, kidolgozták a „Magyarország polgáraihoz" c. kiáltvány szövegét. Pár nappal a Bittó-komány bemutatkozása előtt tehát megvalósult az ellenzéki árnyalatok egyesülése Egyesült Közjogi Ellenzék néven. A felhívás ismerteti a pártalakulás előzményeit, a balközéppárt november 7-i határozatát követő ellenzéki egységtárgyalások főbb mozzanatait és az új párt programját.

A kiáltvány szövegével próbálták áthidalni Irányi csoportjával továbbra is fennálló elvi ellentétüket és a Tiszáékkal elégedetlen balközép-pártiak előítéleteit. A teljes állami önállóság követelésére korlátozott kossuthi programformula magyarázatát célzó kiáltvány Kossuth tanácsainak megfelelően abból indult ki, hogy a pártprogram nem tartalmazhatja az állami önállóság megvalósításának útját. Hangsúlyozzák, hogy a kiegyezés, abszolutizmus és a forradalom „esélyei" mellett lehetségesnek tartják a visszatérést az állami önállóság 48-as állapotára is.

Részletezik a párt célkitűzéseit a dualista rendszer elleni küzdelemben: az osztrák államadósságok fizetésének felmondása, önálló demokratikus adórendszer, nemzeti bank, önálló kereskedelem- és vámügy, a közigazgatás helyi önkormányzatokra épülő demokratizálása, az állami beruházásokkal (vasútépítés) kapcsolatos nyerészkedés megszüntetése, pénzügyi stabilitás, az állam eladósodásának megszüntetése stb.

A program tehát a nagytőkés-nagybirtokos érdekek ellen mozgósít, kifejezi a középrétegek és a városi, illetőleg falusi kispolgárság elégedetlenségét amiatt, hogy a dualizmus elsősorban a nagytőke és nagybirtok érdekeit szolgálja anélkül azonban, hogy nevén neveznék a gyermeket. Az ellenzéki akcióprogramot a nemzeti egység jegyében, de a kispolgárság és parasztság specifikus követeléseinek mellőzésével fogalmazták meg. E követelések elhanyagolását Kossuthtal azonos elvi alapról indokolják annak az elvnek a kimondásával, hogy a függetlenség kivívásáig csak közjogi pártcsoportosulást ismernek.[97]

---

németi Függetlenségi Párt elnökének levele Simonyi Ernőhöz, Szatmár, 1874. márc. 15-i függetlenségi kör közgyűléséről. (Üdvözli a párttá alakulást, csatlakozik a függetlenségi programhoz.) Közli: B. 1874. márc. 18. (64. sz.). Az utóbbi azért érdemel külön említést, mert egyik első dokumentuma annak, hogy a vidéki kerületekben az országos gyűlés időpontjánál jóval korábban alakult meg a Függetlenségi Párt. *Papp Gyula :* Az egyesült ellenzék, Fülek, márc. 26. B. 1874. márc. 28. (72. sz.).

[96] A 48-as párt márc. 21—22-i értekezletéről részletesen tudósít: *Sz.* C. n. Bpest, márc. 26. B. 1874. márc. 27. (71. sz.).

[97] Tudósítás az Újdonságok rovatban. B. 1874. márc. 25. (70. sz.). Az egyesült Közjogi Ellenzék pártalakulása. Néplapunk (Szombati L. mell.) 1874. márc. 28. (13. sz..)

Az új pártot 21 48-as párti és 7 baloldali képviselő alapította, a továbbiak során még néhány képviselő csatlakozott hozzájuk. Simonyi kérte Kossuth támogató nyilatkozatát.[98] Mocsáry az egyesülés jelentőségét méltató cikkében visszatekintett a balközép vezetőinek káros tevékenységére, akik mesterséges „záradékokkal" a bihari pontokat szembe állították a 48-as programmal és 1873. június 18-án kizárták a párt soraiból azokat, akik a két párt együttműködését együttes lap kiadásával akarták szolgálni. Ezek után a balközép „a szélső bal ellen való tüntetésekkel adta mindinkább kormányképességi próbáit". Az Egyesült Közjogi Ellenzéktől is a szélső bal névvel akarják elijeszteni a közvéleményt. „Ez után ránk lehet fogni mindent, hogy mi a communárdok és a petroleurök családjához tartozunk. Hanem hát hiába szabadkozunk a szélső név ellen, követeljük is mindazt a mi vele jár." Az egység érdekében az ellentétes árnyalatokon való felülemelkedést nyilvánítja a párt belső megerősödése legfőbb kérdésének.[99]

A függetlenségi párt felé tett lépés erkölcsi hatását gyengítette, hogy az árnyalatok egyesülése nem volt teljes. Az Egyesült Közjogi Ellenzék felhívásával egyidőben jelent meg a 48-asok cáfolata is a 48-as párt és a Magyar Újság pártközlöny jellegének megszűnéséről, ami kellemetlen magyarázkodásra és a jegyzőkönyv szövegének közlésére kényszerítette az új pártot.[100] Csernátony gyanúsította Mocsáryt, hogy a balközéppártból azért vált ki, hogy vezérségre jusson. Mocsáry válaszában azzal utasítja vissza a rágalmat, hogy ha vezérkedési hajlamai lennének, nem maga kezdeményezte volna elsőnek az egyesülést.[101] Irányiék a perszonálunió mellőzését kérték számon a

---

Ugyanez a szám közli a Bittó-kormány bemutatkozását is és Ghyczy pénzügyminiszteri tárcavállalását.

A Magyarország Polgáraihoz ! c. kiáltványt az Egyesült Közjogi Ellenzék 1874. évi márc. 27-én tartott közgyűlésének megbízásából aláírták: Kállay Ödön, Simonyi Ernő, Mocsáry Lajos, Lázár Ádám, Csávolszky Lajos, Orbán Balázs. Közli: Szombati L. 1874. márc. 28. (13. sz.). A Baloldal teljes számot szentel az esemény ismertetésének: közli a Magyarország polgáraihoz ! szövegét, a 48-as párt és az Egyesült Közjogi Ellenzék márc. 4-i közös nyilatkozatát, részletesen ismerteti a pártalakulás előzményeit, közli a párt alakuló határozata alapján a szerkesztőség felhívását: E lap olvasóihoz ! címmel, amelyben bejelenti, hogy 1874. ápr. 1-től a Magyar Újság és a Baloldal mint pártközlönyök megszűnnek és egyesítve Egyetértés címen jelenik meg, mint az Egyesült Közjogi Ellenzék pártközlönye. Felelős szerkesztő: Csávolszky Lajos, főmunkatársak: Simonyi Ernő és Mocsáry Lajos lesznek. Bpest, 1874. márc. 28. (72. sz.).

[98] A párt alapító tagjainak (köztük Mocsáry Lajos) nevét közli B. 1874. márc. 28. (72. sz.). Kossuthnak küldött beszámolójában a párt létszámáról, összetételéről és a még várható csatlakozókról pontos és részletes adatokat közöl: Simonyi Ernő levele Kossuthnak, Bpest, 1874. márc. 27. OL. Kossuth-iratok I. 5480.

[99] *Mocsáry Lajos :* C. n. (Az egyesülés jelentősége.) Bpest, márc. 28. B. 1874. márc. 29. (73. sz.).

[100] Irányi Dániel, Csanády Sándor, Rátonyi Sándor, Szederkényi Nándor, Matkovics Tivadar és Solymossy aláírásával jelent meg a „48-as elvű polgárokhoz !" c. 1874. márc. 28-i keletű nyilatkozat, amelyben bejelentik, hogy sem a 48-as párt, sem annak közlönye a Magyar Újság nem szűnik meg, mert az Egyesült Közjogi Ellenzék programjában a perszonálunió nem szerepel. Magyar Újság 1874. márc. 28. A Magyar Újság a legintenzívebben részt vett a jobboldali lapokkal együtt az Egyesült Közjogi Ellenzéket támadó sajtókampányban. A Szombati Lapok a tényeket ismertető közleménye az 1874. ápr. 4. (14. sz.)-ban jelent meg. Az e számhoz mellékelt Néplapunkban Bory Mihály (fővárosi polgár szava): Ne kicsinyeskedjünk ! c. cikk foglalkozik a kérdéssel. — Lázár Ádám jegyző helyreigazító és a jegyzőkönyv vonatkozó sorait szószerint közlő nyilatkozata, Bpest, márc. 28-áról. B. 1874. márc. 29. (73. sz.).

[101] Mocsáry válasza Csernátonynak: *Mocsáry Lajos :* C. n. (Az Egyesült Közjogi Ellenzék fogadtatása.) Bpest, márc. 30. B. 1874. márc. 31. (75. sz.). A cikkben utal arra,

közjogi ellenzéktől, mert a kiáltványukban szerepel, előzőleg viszont a programból mellőzték. Simonyi békülékenyhangú válaszában hangsúlyozza, hogy Irányiék, ha jó szándék vezeti őket, a kiáltványt aláírhatták volna, hiszen abban megtalálták azt, amihez ragaszkodnak. A perszonálunió követelése azonban nem programba való.[102]

A Baloldal szerkesztősége az Egyesült Közjogi Ellenzéket a Függetlenségi Párt előkészítőjének tartotta. Ebben a szellemben jelentették meg ismét Kossuth Madarászhoz írt 1874. január 7-i levelét, amelyben az új párt nevéül a függetlenségit ajánlja. Szerkesztői megjegyzésben hozzáfűzték, hogy Egyesült Közjogi Ellenzék elnevezésben egyeztek meg, mert ezt találták a legjobbnak.[103] A közjogi ellenzék ellen most már a 48-asok, Tiszáékkal és a kormánypárti lapokkal együtt valóságos hajszát indítottak. Kétségbe vonták, hogy a 48-as párt többsége csatlakozott az egyesült ellenzékhez. A szerkesztőség válaszul kénytelen volt a párt alapító országgyűlési képviselőinek névsorát közölni. E szerint a 48-as párt 33 képviselőjéből 21 csatlakozott, 6 nem, 6 pedig még nem nyilatkozott. A balközéppártból kilépett 13, csatlakozott 7. A 6 távollevő közül öten nyilatkozataik alapján érzelmileg az egyesülés mellett állnak, csatlakozásuk bejelentése rövidesen várható.[104]

Csávolszky elősegítette a függetlenségi párt előkészítését azzal is, hogy támogatta azt az alulról jövő kezdeményezést, hogy a vidéki egyletek a programot elfogadva, ha akarják, „legyenek függetlenségi körök". E téren még kezdeményezőbbnek bizonyultak a vidéki ellenzéki lapok, amelyek a kérdést felvetették.[105]

Az Egyesült Közjogi Ellenzék megalakulásának és az Egyetértés megjelenésének nagy visszhangja volt. A vidéki ellenzéki lapok egész sora csatlakozott az új párthoz, népszerűsítette a párt programját, célkitűzéseit.[106] Az Egyetértés felelős szerkesztője Csávolszky lett, főmunkatársak: Simonyi és Mocsáry.

Kossuth és a Simonyi—Mocsáry-csoport között az Egyesült Közjogi Ellenzék megalakulása miatt átmeneti elhidegülés következett be, ami később sem oldódott fel teljesen. Kossuth nem értett egyet Mocsáry és Simonyi taktikai álláspontjával a névkérdésben, akik Irányi egy 1873. évi decemberi, a Magyar Újságban megjelent ajánlata alapján, az egyesülés elősegítése érdeké-

---

hogy Pestről távozni kénytelen, valószínűleg nénje betegségének súlyosbodása miatt. Visontai Kovács Lászlóné Mocsáry Róza 1874. ápr. 18-én hunyt el. Vö. Kecskemét, 1874. máj. 3. (18. sz.)

[102] Simonyi válasza az „Egy 48-as képviselő" c., a Magyar Újság márc. 29-i számában megjelent cikkre: *Simonyi E.:* C. n. Bpest, márc. 30. B. 1874. márc. 31. (75. sz.).

[103] B. 1874. márc. 31. (75. sz.).

[104] *Csávolszky Lajos:* C. n. (Valóban a többség egyesült!) Bpest, márc. 30. B. 1874. márc. 31. (75. sz.). A cikk névszerint sorol fel minden csatlakozott és csatlakozni szándékozó képviselőt. Névszerint említi a hattagú 48-as csoportot is.

[105] A Baloldal közölte a Debrecen cikkét, amelyben tolmácsolja a vidéki egyletek kérését. Csávolszky szerkesztői jegyzetben helyesli a kezdeményezést: a függetlenségi programot elfogadó vidéki szervezetek „legyenek függetlenségi körök". Szerinte Kossuth nem a névre, hanem a program elfogadására fektette a fő súlyt. — B. 1874. márc. 31. (75. sz.). Ugyanebben a számban közölték a Bihar c. lap hasonló szellemű cikkét és a kecskemétiek csatlakozó táviratát. A vidéki lapok e tárgyú cikkeinek felsorolására nincs tér.

[106] A közjogi ellenzék vidéki lapjai a Debrecen, Bihar (Nagyváradon), Abaúj—Kassai közlöny, Haladás (Győr), Szabad Polgár, Kecskemét, Pécsi Figyelő. Vö. Egyetértés 1874. ápr. 1. (1. sz.).

ben választották átmenetileg az Egyesült Közjogi Ellenzék nevet. Kossuth különösen Mocsárytól vette zokon ezt az engedményt, aki előzőleg igen világos érveléssel nyilatkozott a függetlenségi név mellett. „Kutya van a kertben" — írja —, a „félelem fészke" a függetlenségi elnevezéstől és programtól a Mocsáryaknál van.[107]

Kossuth utolsó nagy csalódása volt a magyarországi politikai erők 1874/75. évi további jobbratolódása, amellyel párhuzamosan a dualizmus megszüntetéséért küzdő ellenzék kis számú erőből és belső ellentétektől gyengítve regenerálódott. Próbálta Irányit felvilágosítani, tájékoztatni a Simonyi—Mocsáry-csoport akciójáról, meggyőzni a függetlenségi párt alakításának szükségességéről, de csalódottan kellett újra és újra tapasztalnia, hogy Irányi „hyperloyalis!".[108] Az egyesült ellenzék megalakulását követően sértődötten, reménye fosztottan írja Helfynek: semmi köze az egyesült ellenzékhez épp úgy, mint a 48-asokhoz nem volt a függetlenségi név elvetése miatt.[109]

Az új pártalakulást támogató nyilatkozata egyre késett, még a Függetlenségi Párt megalakulása után is.[110]

Madarász is türelmetlenül jelezte Kossuthnak, hogy Mocsáryék a Függetlenségi Párt alakítását halogató taktikája azzal a veszéllyel fenyeget, hogy azokat is elvesztik, akiknek támogatását előzőleg megnyerték.[111]

Ezek a jelenségek végül Mocsáryt és Simonyit is meggyőzték arról, hogy az országos értekezlet összehívását nem halaszthatják addig, amíg Tiszáék fúzióra lépnek a kormánypárttal. A Központi Ellenzéki Kör ülésén végül is elfogadták a választmány által kidolgozott tervezetet. Simonyi elnök és Csávolszky jegyző aláírásával a lapokban megjelent a felhívás az országos népgyűlésre, amelyben közölték az értekezlet napirendjét, a megtárgyalásra váró kérdéseket is. A felhívás szerint a népgyűlés feladata az egységes ellenzéki párt megalakítása, a párt előtt álló fő feladatok megvitatása, a függetlenségi program szellemében a párt nevének megválasztása. Belpolitikai követelések terén az általános választójogot, a lelkiismereti szabadságot, a népképviseleti törvényhatóságokat, a jobbágyfelszabadítás befejezését, önálló vám, bank- és hitelszervezet követelését tűzték napirendre.

A Pesti Központi Ellenzéki Kör Végrehajtó Bizottsága 1874. április 24-én bocsátotta ki felhívását az országos ellenzék tagjaihoz, amelyben az országos népgyűlésen való részvételre szólít fel.[112] Április 28-án tartották meg az Egyesült Közjogi Ellenzék pártszervezési értekezletét a régi 48-as kör helyiségében. Az értekezlet elnöke Kállay Ödön, alelnöke Mocsáry Lajos volt.[113]

[107] Kossuth Lajos levele Simonyihoz. Turin, 1874. ápr. 1. OL. Simonyi Ernő iratai.

[108] Kossuth—Helfyhez, Turin, 1874. ápr. 9. OL. Helfy-iratok, H. 163. Kossuth Irányit tájékoztató, meggyőzni próbáló levele: Turin, 1874. ápr. 15. OL. Irányi-iratok I. 112.

[109] Uo.

[110] Kossuth a pesti központi ellenzéki kör (Bpest. 1874. ápr. 18. OL. Kossuth-iratok I. 5486. a. b.) majd a Függetlenségi Párt (Bpest 1874. júl. 25. OL. Kossuth-iratok I. 5508.) levelére végül is 1874. aug. 25-én ad a Függetlenségi Pártot elismerő választ. (Kossuth levele Helfyhez, 1874. aug. 26. Kossuth nyilatkozata a Függetlenségi Párt mellett. OL. Helfy-iratok H. 171.

[111] Madarász József—Kossuthnak, Bpest, 1874. ápr. 11. OL. Kossuth-iratok I. 5484.

[112] Az országos gyűlést meghirdető felhívás az Ellenzék 1874. ápr. 24. (20. sz.)-ban, a Szombati Lapok 1874. ápr. 25. (17. sz.)-ban jelent meg, tartalmazza a határozati javaslatokat is.

[113] Ellenzék 1874. ápr. 29. (24. sz.) tudósítása.

Május 5-én újabb értekezleten beszélték meg az országos népgyűlés szervezésével kapcsolatban felmerült problémákat.[114] Az Egyetértés az országos ellenzéki gyűlés programjával, célkitűzéseivel és feladataival meglepő módon későn és keveset foglalkozott. Előtérbe a gyűlésre jelentkezők számának közlését állította, megjelölve a helyet is, ahonnét jelentkezők vannak.[115] Csupán pár nappal a gyűlés előtt jelent meg végül is Mocsáry vezércikke, amelyben eléggé általánosságban foglalkozott a gyűlés céljával: e szerint az országos gyűlés célja eszmecsere a vidékkel, hangulat-felmérés és a feladatok meghatározása.[116]

A vidéki választók tömeges jelentkezésének már nem állhatta útját Jókai Honjának érvelése, hogy „az ország mostani állapota kizár minden politikai agitációt".[117] A Magyar Újság azzal a hamis válasszal próbál kitérni olvasói követelése elől, hogy a jelentkezők névsorát közöljék, hogy a közjogi ellenzék kisajátítja a gyűlés szervezését és velük nem közlik a jelentkezők névsorát.[118] Az Egyesült Közjogi Ellenzék Igazgató Választmánya május 14-i értekezletén meghatározták az országos gyűlés végleges programját. Az érkezőket a Kerepesi úti párthelyiségben fogadták.[119]

A május 16-i előértekezleten a 48-asok kísérletet tettek a függetlenségi program vitáján a „48-iki törvények alapján", „békés úton" kitételek programba vételére. A kísérletet Kállay Ödön világos érvelésével visszaverte.[120] Nem volt zavartalan a többi pontok elfogadtatása sem. A balközéppártiak közül egyesek helytelenítették pl. az általános választójog követelését is. Csernátony emberei is igyekeztek megzavarni az előértekezletet. Gubody Sándor erélyes fellépésével sikerült a verekedést provokálókat eltávolítani.[121]

Május 17-én, vasárnap délelőtt tartották meg a Beleznay-kertben a népgyűlést. Délután az Újvilág vendéglőben volt az ünnepi lakoma.[122]

Mintha a gyűlés előtti ellenséges jobboldali sajtókampány egy pillanatra az Egyetértés szerkesztőségét is bizonytalanná tette volna, a gyűlés előtti napon meglepően félénk vezércikk foglalkozott az országos gyűléssel. A cikk az új párt gyengeségét emelte ki, a politikai életben mutatkozó „apály" miatt. A tehetetlenség szellemében írt a jobboldali sajtókampányról, amit „meg kell szokni". A gyűlés céljára vonatkozóan pedig már csak annyit mond a cikkíró, hogy nem más, mint a „nép számbavétele"![123]

E hibát akarta kijavítani Mocsáry a népgyűlés napján megjelent vezércikkével. Helyesen fejtegette a párt célkitűzéseit: összefogni mindazokat,

[114] Ellenzék 1874. máj. 5. (29. sz.) közlemény.

[115] Az Ellenzék 1874. máj. 7. (31. sz.)-tól „A május 17-i országos értekezletre bejelentettek névsora" címen külön rovatban folyamatosan közli az adatokat.

[116] *Mocsáry Lajos*: C. n. (Az országos gyűlés feladatai.) Bpest, máj. 9. Ellenzék 1874. máj. 10. (34. sz.). Ugyanebben a számban hirdeti az Egyesült Közjogi Ellenzék május 12-én du. 5 órától első értekezletét saját helyiségében: Múzeum u. 8. I. em.

[117] Jókai cikke A Hon 1874. máj. 12-i számában jelent meg, amelyre válasz: *Sz.* c. n. Bpest, máj. 13. Ellenzék 1874. máj. 14. (37. sz.).

[118] A Magyar Újság május 14-i számában támadó cikk a párt végrehajtó bizottsága ellen. — Cáfolat: Újdonságok rovatban. Ellenzék 1874. máj. 15. (37. sz.).

[119] Az Egyesült Közjogi Ellenzék Igazgató Választmányának közleménye a május 14-i értekezleten hozott határozatokról. Ellenzék 1874. máj. 16. (38. sz.).

[120] *Sz.* c. n. Bpest, máj. 16. Ellenzék 1874. máj. 17. (39. sz.).

[121] Ellenzék 1874. máj. 19. (40. sz.).

[122] A május 17-i népgyűlés Bpesten. I. (Jegyzőkönyvszerű beszámoló.) Ellenzék 1874. máj. 19. (40. sz.) Mocsáry szerepéről is ír.

[123] *Sz.* c. n.: Bpest, máj. 15. Ellenzék 1874. máj. 16. (38. sz.).

akik a kiegyezést el akarják törölni, 48-asokat, közjogi ellenzéket, balközépieket. Ennek érdekében van szükség a „határozottak" egyesítésére és a balközéppártiak letérítésére az elvfeladás útjáról. Flítélte Irányiékat, akik ragaszkodnak külön pártjuk fenntartásához, „személyes tekintetek" miatt. Helyesen jelölte meg a balközéppártiakkal szembeni taktikát. A közéletet nyomó „nagy lidérc", a fúzió elleni küzdelemben elsősorban tisztába kell jönni a balközéppel. Le kell leplezni vezetőit, akikre nem számíthatnak, de meg kell nyerni minél többet híveik közül.[124]

Az országos gyűlésen végül is látszólag megvalósult Kossuth 1872 decemberében kidolgozott elképzelése, minden ellenzéki árnyalat egyesült a függetlenségi zászló alatt. Miután a népgyűlés lelkesen elfogadta a függetlenségi programot, egyhangúlag elutasította Csanády ismételt javaslatát a „48-as personáluniő" és „békés út" programba iktatásáról, hallgatásuk csatlakozásnak tűnt.

Az előértekezleten még több mint 100 jelenlevő közül „sokan, derék, lelkes emberek" ellenezték a függetlenség nevet, mert „e névtől a kaputos osztály fázik s megakadályozhatná pártunk szaporodását". A balközépből jöttek az „Önállósági és Függetlenségi" párt nevet ajánlották kompromisszumként, hogy „a név ne hasonlítson egészen az április 14-ikéhez". A másnapi szervező értekezleten a névkérdésben kialakult vitát Helfy felszólalása után Mocsáry Lajos nyilatkozata döntötte el. „Mocsáry maga, ki az utolsó percekig ellenezte a függetlenségi címet, felkérte a pártot, hogy miután a többség már jónak látta elfogadni a nevet, hát ne csúnyítsa azon függelékkel, hanem legyünk tehát egyszerűen és kereken »függetlenségi párt« — ekkor lett általános taps, egyhangúlag el lett fogadva az, amit oly rég óhajtottam", — írja Helfy Kossuthnak.[125]

A gyűlés vezetőinek figyelmét azonban annyira lekötötték ezek a kérdések, hogy nem fordítottak elég gondot a gyűlés adta politikai lehetőségek kihasználására. Jóllehet a 48-asok vereséget szenvedtek, nem tudták a 48-as frakció végleges felszámolását elérni, az országos gyűlés után még ádázabb áskálódást és propagandahadjáratot indítottak a függetlenségi pártiak ellen, amiben az is segítette őket, hogy Kossuth a sovány eredmény láttán, s Mocsáryék névkérdésben tanúsított makacskodása miatt, hosszú ideig nem volt hajlandó nyilvánosan szolidaritást vállalni a Függetlenségi Párttal.

A 48-as csoport különmaradása mellett a kortársak is észrevették a pártalakítás egyéb fogyatékosságait is. Mednyánszky Sándor rezignáltan írja Kossuthnak, hogy az országos gyűlés résztvevői zömmel a központi megyékből tevődtek ki, a nemzetiségi pártok képviselői pedig teljesen távol tartották magukat. Mednyánszky úgy látszik nem tudta, hogy a nemzetiségek mozgósítását Kossuth sem sürgette.[126]

Kossuth maga is sok fogyatékosságot látott a gyűlés megszervezésében. Élénk fantáziával mutatta meg, mire lehetett, — mire kellett volna felhasz-

[124] *Mocsáry Lajos:* C. n. (A Függetlenségi Párt feladatai.) Bpest, május 16. Ellenzék 1874. máj. 17. (39. sz.). Közli MVI 424—426. l.

[125] Az országos gyűlésről a párt vezetői levélben számoltak be Kossuthnak: Simonyi levele, Bpest, 1874. máj. 18. OL. Kossuth-iratok I. 5495. A Mocsáry szerepét külön kiemelő Helfy-levél. Bpest, május 20. OL. Kossuth-iratok I. 5496.

[126] „A szélről eső megyékből hírmondó is alig jelent meg, a nemzetiségek mind távol maradtak és egy-két kivétellel Erdély is közönyös maradt." Mednyánszky Sándor—Kossuthnak, Bpest, 1874. máj. 27. OL. Kossuth-iratok I. 5498.

nálni az alkalmat a párt vezetőinek: „szóltak, de nem tettek", a vidékieknek kellett volna szót adni. Megfigyelni, mi foglalkoztatja a közvéleményt, bátorítani, aktivizálni a párt híveit. Nem elég az egység óhajának kifejezése, tenni kell, számba venni a képviselt testületeket, határozatszövegező bizottmányt választani, végrehajtóbizottmányt jelölni. Kevés a párt aktív embere. Minél több embert vonjanak be a párt ügyeinek intézésébe... — javasolta Kossuth. Használják ki a sikert, tartsanak vidéki gyűléseket, válasszanak végrehajtó bizottságokat, megyénként, kerületenként.[127]

Ha Mednyánszky megjegyzésére Kossuth nem is reflektált, kétségtelenül helyes szempontokat vetett fel a párt megszervezése, megerősítése érdekében. A párt vezetői tettek is bizonyos erőfeszítéseket Kossuth tanácsainak megvalósítására, az adott viszonyok között azonban ezek az erőfeszítések nem voltak elegendők ahhoz, hogy a Függetlenségi Párt átütő politikai sikert tudjon elérni.[128]

A párt megerősödését nemcsak a program és teendők körüli tisztázatlan kérdések, nemcsak az ellenzéki egység hiánya, a 48-as frakció továbbélése nehezítette, hanem olyan objektív tényezők is, mint a dualista rendszer korlátozott választójoga, amelyet Tiszáék támogatásával 1874-ben a kormány még inkább megnyirbált Mocsáryék és a nemzetiségi pártok együttes tiltakozása ellenére. Nem is beszélve a dualizmus rendszerének számos alapvetőbb korlátjáról, amely meggátolta a politikai élet demokratizálódását.

TÓTH EDE

ОСНОВАНИЕ ПАРТИИ НЕЗАВИСИМОСТИ

Резюме

Руководящая сила буржуазной революции в 1848—49. гг. левое крыло либеральной партии, находилось в союзе с радикалами. После освободительной войны этот союз разложился, а после соглашения 1867 г. вовсе потерял свое политическое значение. Подавляющее большинство либеральной партии, в союзе с аристократией и клиром, со силами реакции, играло решающую роль в деле соглашения, в установлении дуалистической системы.

Значительная группа депутатов, противостоящих соглашению, собиралась в т. н. лево-центристской партии. Часть либеральной партии однако, которая и в дальнейшем оказалась в оппозиции, не вступила в союз ни с демократами, ни с партией 1848-го года. Руководители левоцентристской партии со времени выборов 1872 г. провозглашали новую, обозначавшую новое направление партии, «политику способности к управлению», а сторонников союза с партией 48 г. вытесняли из партии. Партия лево-центра была расположена в защиту дуалистической системы заключить союз с реакцией.

Этот поворот создал те условия, которые вынудили остатки недовольных с дуализмом либеральных политических сил, перешагнув требование единства акций и союза, совместно с партией 48 г. решиться на создание новой партии незавысимости.

Разработка программы новой партии была, однако осложнена внутренними противоречиями. После буржуазной революции в государственно-правовых рамках дуализма развертывающееся капиталистическое развитие выдвинуло в форме все обостряющихся

[127] Kossuth—Helfynek, Turin, 1874. máj. 24. OL. Helfy-iratok H. 166. A vidékiek és pestiek éles ellentétéről ír *Degré Alajos* is: Pártok és vezérek. Bpest. 1882. 119—120. l.

[128] A párt képviselői Kossuth elképzeléseivel ellentétben nem választás útján, nem a vidékiek aktivizálásával, önmagukból alakították meg a párt ideiglenes központi bizottmányát. A pártszervezet alapsejtjeinek a függetlenségi köröket tették, amelyek választmányaiból, választás (delegáció) útján jönnének létre a kerületi választmányok, ill. az állandó központi pártbizottmány. Ellenzék 1874. máj. 19. (40. sz. és kk. l.).

классовых и национальных противоречий целую массу тех общественных проблем, которые в буржуазной революции получили лишь полуразрешение. Вступили в арену политической деятельности и промышленные рабочие.

В результате этого буржуазное программное оформление социальных и национальных требований для представляющих противостоящие классовые интересы групп стало невозможным и лишь государственная независимость — без точного определения прочих общественных целей — оказалась пригодной, как стоящая над противоречиями компромиссная программа. Эта концепция была разработана Лайошом Кошутом, который основной причиной всех общественных проблем считал «проклятую дуалистическую систему». Представления Кошута были осуществлены лицами, собирающимися вокруг Шимони, Хелфи и Мадараса в партии 48 года, далее вокруг Мочари и Чавольского в партии левоцентра. Созданные ими газета «Левая» и «Центральный оппозиционный кружок» играли решающую роль в организации партии независимости.

Создание партии означало — за исключением группы Ирани — объединение оппозиционных сил, признание в качестве программы требования полной государственной независимости. Противоречий в области социальных и национальных вопросов не удалось разрешить.

Дальнейшая судьба партии независимости зависела от того, насколько будет она способна соединить требования государственной независимости с требованиями демократических общественных реформ. В дальнейшем напротив плебейско-демократических тенденций в руководстве партии взяли вверх реакционные, шовинистические силы, вследствие чего было отказано и от учредительной программы партии и от требования полной государственной самостоятельности. В начале XX. века и партия независимости оказалась в рядах защитников дуализма.

Э. Тот

LA CONSTITUTION DU PARTI D'INDÉPENDANCE

Résumé

En 1848—49, l'aile gauche du Parti libéral, force dirigeante de la révolution bourgeoise, se trouva en alliance avec les radicaux. Après la défaite de la guerre d'indépendance cette alliance s'était désagrégée, et à l'époque succédant au compromis il perdit son poids et son importance politique. Ligué avec l'aristocratie, le clergé et les forces de la réaction, la majorité du Parti libéral joua un rôle décisif quant à la consolidation du régime dualiste.

Un notable groupe recruté parmi les députés s'opposant au compromis se réunit au sein du Parti d' Intergauche. Cependant ceux qui au sein du Parti sont restés en opposition se refusèrent à l'alliance avec les démocrates, toute aussi bien qu'à celle à conclure avec le Parti de 1848. A commencer par les élections ayant eu lieu en 1872, les dirigeants du Parti d'Intergauche se mirent à professer »une politique de ministrabilité«, marquant la nouvelle ligne suivie par le Parti, et quant aux adhérents d'une alliance avec le Parti de 1848, ils les en écartèrent. Le Parti d'Intergauche se montra enclin à se liguer avec la réaction dans le but de stabiliser le compromis.

En effet, ce tournant préluda aux conditions nécessaires pour que les rentes des forces politiques libérales, mécontents du régime dualiste — dépassant les exigences réclamées par l' alliance avec le Parti de 1848, se chargeassent de la constitution d'un nouvel parti d'indépendance.

Cependant la formation du programme du nouveau groupement — en raison des antagonismes internes — se vit heurtée à des obstacles. L'évolution capitaliste succédant à la révolution bourgeoise — évolution s'opérant dans les conditions politiques du régime dualiste — finit par mettre au jour toute une foule de problèmes que la révolution bourgeoise ne réussit à résoudre qu'à moitié — problèmes se traduisant dans des antagonismes entre les classes et les nationalités, antagonismes qui allaient toujours en s'accentuant. Les ouvriers industriels, entrèrent, eux aussi, en scène dans la vie politique. Dès lors un programme de conception bourgeoise qui inscrive à son ordre du jour des revendications d'ordre social et nationalitaire se heurta à des diffucultés insurmontables dans les milieux des groupes représentants au sein de l'union des intérêts de classe diamétralement opposés. De ce fait l'indépendence d'État — les objectifs sociaux n'étant pas exactement précisés — s'avéra susceptible d'applanir les antagonismes de classe. Cette conception venait d'être élaborée par Lajos Kossuth qui estima le »néfaste« régime dualiste comme étant la source de tous maux surgis sur le plan social. Les intentions de Kossuth se virent réalisées

du côté du Parti de 1848, par Simonyi, Helfy et Madarász, et de celui du Parti d'Intergauche, par Mocsáry et Csávolszky. Le journal «Baloldal» fondé par eux, ainsi que le Cercle central d'Opposition, avaient un rôle important à jouer dans l'organisation du Parti. Le Parti constitué, ils ont réussi à créer l' union — exception faite du groupe d'Irányi — des forces oppositionnelles et d'ériger en programme les revendications visant à réaliser l'indépendance d'État, tout en n'étant pas à même d'applanir les antagonismes qui se présentèrent en connexion avec les problèmes sociaux et nationalitaires.

Le futur sort du Párti d'Indépendance se vit lié à la question de savoir en quelle mesure il réussirait à associer ses revendications visant à l'indépendance d'État à celles qui réclamaient l'introduction des réformes sociales. Opposées aux tendances plébéïennes-démocratiques les forces réactionnaires et chauvinistes prirent successivement le dessus dans la direction du Parti ce qui finit par aboutir à l'abandon de son programme fondamental: la revendication de l'indépendance d'État. Au début du XXe siècle le Parti d'Indépendance se rangea lui aussi, du côté de ceux qui se trouvaient au service de la sauvegarde du régime dualiste.

E. Tóth

AZ 1927. ÉVI OLASZ—MAGYAR SZERZŐDÉS*

Az olasz—magyar szerződés tervét olasz részről vetették fel, még 1926 őszén. Ebben az időben az angol konzervatív kormány egyik fő törekvése az volt, hogy Európában szovjetellenes blokkot hozzon létre, mielőbbi szovjetellenes háború indítása céljából. Az angol Baldwin-kormány és az olasz Mussolini-kormány között bizonyos együttműködés alakult ki. Az angolok semmit sem engedtek át földközi tengeri pozícióikból az olaszoknak, de bizonyos támogatást nyújtottak nekik a franciákkal szemben. A Baldwin-kormány ennek a politikának a jegyében támogatta a Mussolini-kormányt abban, hogy Albániát olasz hatalmi szférába vonja be és „jóindulatot" tanúsított a fasiszta Olaszország azon törekvése iránt, hogy megerősíthesse befolyását a Balkánon és a Duna völgyében. Ez bátorította az olaszokat a szövetkezésre a magyar politikusokkal. A Bethlen-kormány elsősorban a Baldwin-kormány jóindulatát és hatékony segítségét szerette volna megnyerni, s nagy kérdés volt számára, hogy az olasz—magyar szerződés vajon elősegíti-e ezt. Abban a tudatban kötötték meg a magyar—olasz szerződést, hogy a Baldwin-kormány ezt jóindulattal fogadja. E szerződés megkötése következtében a magyar—jugoszláv közeledés megakadt, zsákutcába jutott és meghiúsult.

A magyar—jugoszláv közeledés meghiúsítása

Az olasz terjeszkedés a Balkánon mindenekelőtt az olasz—jugoszláv ellentéteket élezte ki; mert legközvetlenebbül Jugoszláviát szorongatta Fiume körzetéből, a dalmát partvidék felől és Albánia felől is. Ezt az olasz politikát zavarta a magyar—jugoszláv közeledési kísérlet. A magyar—jugoszláv tárgyalások 1926 második felében már jelentősen előrehaladtak. Valószínűnek látszott egy döntőbírósági egyezmény megkötése, a spliti (spalatói) kikötő használatáról szóló megállapodás, valamint különböző kisebb jelentőségű, rendezést igénylő kérdések szabályozása s a kereskedelmi kapcsolatok fokozása. Ekkor lépett közbe az olasz kormány.

A Bethlen-kormány célja a magyar—jugoszláv közeledéssel — amint ezt Bethlen 1926. szeptember 26-i Horthyhoz írt levelében is leszögezte,[1] a kisantant szorító gyűrűjének fellazítása, esetleges későbbi széttörése. A Bethlen-kormány kedvezőbb külpolitikai feltételeket akart teremteni a horthysta katonai körök által már régóta tervezett „szlovákiai akcióhoz",

* Részlet gy, az 1926—31 közötti magyar külpolitika történetét tárgyaló nagyobb munkából.

[1] Horthy Miklós titkos iratai. Budapest, Kossuth Kiadó. 1962. 67. l.

a Szlovákiába való katonai betöréshez. E terv végrehajtásához lett volna szükséges a kisantant előzetes „széttörése", valamint a német revansisták részéről egy párhuzamos akció Csehszlovákia ellen a Szudéta-vidék felől. Bethlen reménykedett a lengyel—csehszlovák ellentét kihasználásának lehetőségében, továbbá abban is, hogy Romániát valamilyen módon semlegesíti. Mindenekelőtt azonban Jugoszláviát akarta semlegesíteni, mert úgy vélte, hogy ez hamarabb lehetséges. Éppen ezért Bethlen nem csak *döntőbírósági* szerződést, hanem *semlegességi* egyezmény megkötését is javasolta a jugoszláv kormánynak. Utóbbi azonban elhárította ezt a javaslatot, mégpedig éppen a kisantant többi államával való szerződéses kötelezettségére hivatkozva.[2]

A belgrádi kormány ugyan egyrészt jól tudta, hogy olasz támadás esetén történő magyar támadás veszélye ellen a kisantant katonai szövetsége hatékony biztosíték, a Bethlen-kormány semlegességi kötelezettsége viszont nagyon is kétes értékű. Másrészt azonban rendkívül nyugtalanította az olasz nyomás. Emellett a felosztott Macedónia egyes részeinek hovatartozandósága kérdésében igen éles az ellentét Jugoszlávia és Görögország között (mindkettő igényli egész Macedóniát), valamint Jugoszlávia és Bulgária között (mely utóbbitól elvettek macedón területeket). Enyhíti Belgrád helyzetét az igen éles görög—bolgár területi viszály is, s ez meghiúsítja, hogy közös görög—bolgár front létesüljön Jugoszlávia ellen. De az olasz nyomás mellett a jugoszláv—görög, a jugoszláv—bolgár és a jugoszláv—magyar ellentét mégis a bekerítés veszélyének tette ki a jugoszláv államot.

A belgrádi kormánynak sikerült a görög kormánnyal 1926 augusztusában barátsági és együttműködési szerződést kötni, amelyet Athénben írtak alá. A görög kormányt a bolgár—görög és a török—görög ellentét, továbbá az olasz terjeszkedési törekvések miatti aggodalom késztette erre — szintén az elszigetelődés veszélyétől tartva. Azonban ezt a jugoszláv—görög szerződést nem ratifikálták, s 1927 augusztusában a görög parlament a becikkelyezést egyhangúan elutasította. A görög—jugoszláv ellentét tehát ismét kiélesedett, ismét fokozottan fenyegette a bekerítés veszélye a jugoszláv államot. Ugyanakkor Jugoszlávia belső ellentéteit, köztük a legsúlyosabbat, a szerb—horvát ellentétet mind az olasz, mind a magyar uralkodó körök szították. Ez tovább növelte a belgrádi kormány külpolitikai aggodalmait, az elszigetelődés veszélye által keltett nyugtalanságot.

Jugoszlávia fő védnöke ebben az időben Franciaország, ezekben az években a legerősebb kontinentális hatalom a kapitalista Európában. Az olasz—jugoszláv ellentét növekedése, vagyis a Jugoszlávia elleni olasz nyomás egyben az olasz—francia ellentét élesedését is jelenti. Franciaország persze könnyen sarokba tudja szorítani Olaszországot. Az angol kormány nincs abban a helyzetben, hogy olyan mérvű támogatást biztosítson Mussolininak, ami túlságosan megnehezítené Franciaország európai helyzetét. De a növekvő angol—olasz együttműködés előidézett Belgrádban ilyen aggodalmat is.

A Duna völgyében Jugoszlávia katonai szövetségesei a kisantant-államok: Csehszlovákia és Románia. Ezek az országok szintén Franciaország szövetségesei.

[2] Lásd erről: Iratok az ellenforradalom történetéhez. 1919—1945. III. köt. Az ellenforradalmi rendszer gazdasági helyzete és politikája Magyarországon 1924—1926. A bevezető tanulmányt írta és a szerkesztésben közreműködött: Nemes Dezső. A kötet forrásanyagát összeállította és jegyzetekkel ellátta: Karsai Elek. Bpest, Kossuth Kiadó. 1959. (A továbbiakban: Iratok az ellenforradalom történetéhez. III. köt.) 147—154. l.

A magyar külpolitika fő célja, a kisantant felbomlasztása, lényeges szerepet játszik az olasz külpolitikai törekvésekben is. A franciabarát kisantant-tömörülés is jelentős akadálya az olasz imperializmus amúgy is nehéz terjeszkedésének a Balkánon és a Dunamedencében. De míg a magyar kormány *Jugoszlávia semlegesítésével* véli fellazítani s majd felbomlasztani a kisantantot, Mussolini éppen *Jugoszlávia bekerítését és behódolásra késztetését* szeretné mindenekelőtt elérni a kisantant fellazításával és felbomlasztásával. A római kormánykörök arra törekednek, hogy *Romániával* teremtsenek barátságos viszonyt. A magyar—jugoszláv közeledés keresztezte erre irányuló terveiket; közbeléptek tehát ennek megakadályozására.

1926. szeptember 13-án Walkó Lajos magyar külügyminiszter Genfben találkozott Dino Grandi olasz külügyi államtitkárral. Grandi tájékoztatást kért és kapott a magyar—jugoszláv tárgyalásokról, olasz *közreműködést* ajánlott fel a tárgyalások vitelében és a tervezett magyar—jugoszláv szerződés megkötésében. Szó esett Mussolini és Bethlen találkozásáról is, bár ekkor még bizonytalan formában. Ennek gondolata már korábban is felmerült, de az olaszok nem siettették. „Mussolini változatlanul igen örülne — mondotta Grandi —, ha Bethlen gróffal találkoznék, de természetesen nehezen állapítható meg, mikor lenne egy találkozás megfelelően lebonyolítható." Grandi felvetette „annak hangsúlyozása mellett, hogy ez személyes véleménye, egy magyar—olasz döntőbírósági egyezmény megkötését".[3] Ez a javaslat még nem változtatta meg a Bethlen-kormánynak a magyar—jugoszláv egyezmény megkötésére vonatkozó terveit, de világossá tette számára, hogy az olasz kormány ebben a kérdésben befolyását érvényesíteni akarja.

Di Monza Ercole Durini gróf, a budapesti olasz követ 1926. október 13-án felkereste Bethlent ugyanebben az ügyben. Bethlennek e beszélgetésről készült feljegyzése szerint Durini közölte vele, hogy Mussolini „szeretné ezt a kérdést október végén vagy november elején velem megbeszélni, és ezen egyezmény létrehozásában közreműködni. Azt válaszoltam az olasz követnek, hogy természetesen örömmel állok Mussolini úr rendelkezésére." Durini közlése szerint Mussolininak az a nézete, hogy „à trois is lehetne valamely megállapodást létrehozni, mégpedig messzebb menőleg, mint ahogy ez látszólag a magyar—jugoszláv szerződésben kontemplálva van".[4]

Mussolini tehát — Durini szerint — felvetette egy esetleges hármas szerződés gondolatát, egy olasz—jugoszláv—magyar politikai szövetség lehetőségét. Aligha kétséges, hogy a Bethlen-kormánnyal való tárgyalásukat is arra szerették volna az olaszok felhasználni, hogy fokozzák az olasz nyomást Jugoszláviára, függetlenül attól, hogy komolyan foglalkoztak-e a felvetett hármas szerződés tervével. Ez ugyanis kevéssé valószínű; nyilvánvaló, hogy Jugoszlávia — Franciaországgal és a kisantanttal a háta mögött — csak az olasz és magyar igények teljes elejtése esetén lett volna hajlandó egyáltalán tárgyalni ilyen hármas szövetségről. Mussolini viszont nem igényei feladásán, hanem érvényesítésén törte a fejét. Ezt a Bethlen-kormány tudta, és nincs semmi jele annak, hogy a Durini által említett hármas szövetségre vonatkozó, állítólag Mussolinitól származó gondolatot komolynak tekintette volna. Az olasz közbelépés azonban zavarba hozta és nyugtalanította a magyar

[3] Feljegyzés Walkó és Grandi beszélgetéséről. Kiadva: Iratok az ellenforradalom történetéhez. III. köt. 783—784. l.

[4] Uo. 786—787. l.

kormányt; nem látta világosan, hogy Mussolini tulajdonképpen mit akar. Csak az volt nyilvánvaló, hogy mit *nem akar:* ti. olasz közreműködés nélkül kötendő magyar—jugoszláv szerződést.

Walkó külügyminiszter 1926. október 19-én táviratilag értesíti Nemes Albert gróf római magyar követet a Bethlen—Durini beszélgetésről. „Ezen konverzációval — írja Walkó — némileg ellentétben látszanak állani azok a nyilatkozatok, melyeket Grandi úr nekem legutóbb Genfben tett, midőn a Mussolini—Bethlen-féle találkozóról csak igen általánosságban és inkább kitérőleg beszélt. Gróf Durini a napokban velem szemben szinte nem nyilatkozott ezen találkozásról oly pozitív formában, mint gróf Bethlennel szemben." Walkó közli, hogy a „kérdéses találkozás iránti javaslat" számára nem tisztázott és felkéri Nemes grófot, „szíveskedjék megfelelő helyen ez irányban óvatosan szondírozni" és e puhatolózás kapcsán tudassa: Bethlen kész a találkozásra, bár nagy elfoglaltsága miatt „egyelőre nem hagyhatja el Budapestet". Walkó felhatalmazza Nemes grófot annak a közlésére is, hogy Hory András, belgrádi magyar követ állomáshelyére utazott „és meg fogja kezdeni a tárgyalásokat a jugoszlávokkal". Végül felszólítja őt, hogy „amennyiben olasz részről szondírozásra adott válasz szerint Mussolini úr gróf Bethlennel való találkozása tényleg csak általánosságban és nem közeli időpontra vonatkoznék, úgy szíveskedjék visszahívó levelét átnyújtani".[5]

Nemes gróf már másnap jelenti Walkónak, hogy Grandival beszélt, aki közölte vele, hogy a tervezett találkozás „ha nem is a jövő hónapban, de legkésőbb decemberben létrejön".[6] Október 23-án pedig Mussolinival folyt beszélgetéséről küld Nemes gróf jelentést. Ebben szó sincs semmiféle hármas szerződésről. Az olasz diktátor kijelentette: „nem ellenzi a magyar—jugoszláv szerződést", mint gazdasági és döntőbírósági egyezményt, viszont a jugoszlávok által ajánlott spliti kikötő helyett felajánlja a „fiumei kikötő egy részét", s azt „ugyanazon feltételek alatt akarja átengedni, mint Jugoszláviának". Ha a magyarok mégis Splitet választanák, „Magyarország eljátszaná Olaszország barátságát". Mussolini azt is közölte, hogy „Magyarországgal egy messzemenő politikai szerződést akar kötni, amelyet barátsági, együttműködési és arbitrage-nak jelölt, és amely nézete szerint Magyarországnak nagyobb előnyöket biztosítana, mint egy Jugoszláviával kötendő szerződés.[7]

Mussolini célja ekkor már világossá vált, s Bethlennek választania kellett: megmarad-e a kisantant fellazítását célzó magyar—jugoszláv közeledés terve mellett, vagy feladja ezt a római körök által kínált olasz-magyar barátságért. A Bethlen-kormány, habozva bár, az utóbbit választotta.

A tervezett Mussolini—Bethlen találkozó csak 1927 áprilisában jött létre. 1926 decemberében és 1927 januárjában a magyar belpolitikai élet eseményei is indokolhatták a halasztást: decemberben zajlottak le az új országgyűlési választások és januárban hozták tető alá a felsőházat. Mindkettő megerősítette a Bethlen-kormány belpolitikai helyzetét, s ez kedvezőbb feltételeket teremtett a külpolitikai tárgyalások számára is. A Bethlen-kormánynak tehát előnyös volt ez a késedelem.

[5] Uo. 787—788. l.
[6] Uo. 788. l.
[7] Uo. 789. l. Jugoszláv, valószínűleg elsősorban zágrábi cégek is érdekeltek voltak a fiumei kikötő használatában, s ennek megfelelő megállapodás létesült.

Az olasz kormány, amikor akcióba lépett a magyar—jugoszláv szerződés meghiúsítására, lépéseket tett albániai befolyásának megerősítésére is. 1926 novemberében megkötötték az olasz—albán barátsági és együttműködési szerződést. Mussolini a román kormánnyal még 1926 szeptemberében megállapodást kötött, amelynek értelmében Olaszország ratifikálja az úgynevezett „beszarábiai szerződést",[8] de e szerződés érvénybeléptetését elhalasztották, mégpedig 1927 márciusáig. A beszarábiai szerződést Mussolini négy héttel Bethlen Rómába érkezése *előtt* ratifikálja, amikor már megállapodtak Bethlen római útjának lényegéről és megegyeztek az utazás időpontjában is. A beszarábiai szerződés ratifikálása egyik feltétele annak, hogy Olaszország erősíthesse befolyását Romániában, lazíthassa a francia—román szövetséget, s egyben a kisantantot. Az olasz kormány e lépése azt jelenti, hogy hasonló támogatást nyújt Romániának a Szovjetunióval szemben, mint amilyen támogatást Anglia és Franciaország már előzőleg is nyújtott. A szovjetellenes blokk összekovácsolásán mesterkedő angol kormány természetesen ösztönzi ezt a lépést, s — miután szovjetellenes éle volt — a Bethlen-kormány sem ellenezhette.

Abban az időpontban, pontosan amikor megállapodtak a Mussolini—Bethlen találkozóban, s ennek tervét nyilvánosságra is hozták, a magyar—jugoszláv tárgyalások még folytatódtak. Hory András belgrádi magyar követet, aki magyar részről a jugoszlávokkal a tárgyalásokat vezette, ekkor visszahívták Belgrádból és 1927 januárjában kinevezték *római* követté. (Nemes Albert grófot ugyancsak hazahívták; őt Horthy az újonnan létesített felsőház örökös tagjának nevezte ki.) Az új belgrádi magyar követ, Forster Pál báró, tovább folytatta a tárgyalásokat, döntőbírósági szerződés kötésére azonban nem került sor. A fiumei kikötő kilátásba helyezett használata viszont megkövetelte, hogy a Jugoszlávián keresztül történő vasúti szállítás ügyében valamilyen megállapodás létesüljön, és más, kisebb jelentőségű rendezetlen kérdéseket is szabályozni kellett Jugoszláviával. A politikai közeledés lehetősége azonban meghiúsult.

Aggodalmak az uralkodó osztályok körében a magyar—olasz szerződéssel kapcsolatban

A magyar sajtó 1927 januárjában erősen foglalkozott Bethlen római útjával. Elterjedt a híre annak is, hogy a Bethlen-kormány a királykérdés megoldását is tervezgeti. Ennek külpolitikai összefüggései is vannak. Éppen ezért az Albrecht-párti „szabad királyválasztó" körök azt remélték, az Ottópárti legitimisták pedig amiatt aggódtak, hogy Bethlen ebben a kérdésben is megállapodásra jut Mussolinival.

Apponyi Albert gróf, a legitimisták egyik vezetője, a Pesti Napló 1927. január 16-i vasárnapi számában foglalkozik Bethlen római útjával. Ennek kapcsán általánosságban figyelmeztet arra, hogy „az úgynevezett királykérdésnek a megoldása, amelyet a fáma az olaszországi úttal kapcsolatba hozott, *a legéretlenebb és legkönnyelműbb politikai kaland* volna úgy önmagában,

[8] A „Beszarábiai szerződést" 1920 októberében kötötte Anglia, Franciaország, Olaszország és Japán, de csak Anglia és Franciaország ratifikálta. E szerződésben a nevezett hatalmak elismerték Románia „jogát" az általa 1918-ban megszállt Beszarábia bekebelezésére.

mint ilyenféle keletkezésének körülményeiben, amelybe egy politikai hazárdjátékos hazáját keverhetné". Ravaszul megjegyzi, hogy „ilyen lelkiismeretlen kísérletre" Bethlent nem tartja képesnek, holott szavai éppen neki szólnak, hiszen ő utazik Rómába.

Minthogy Apponyi a legitimistákra nézve a római útban veszélyt érez, aggodalommal tekint az olasz—magyar barátkozásra általában. „*Európának hatalmi átcsoportosulása* — írja az ősz gróf — még távolról sem jutott az előrehaladásnak abba a stádiumába, amelyben ennek képét akárcsak legfőbb körvonalaiban meg lehetne látni. Hogy *mik lesznek a jövő antagonizmusai*, arról ma annyi képet alkothatunk magunknak, mindegyiket bizonyos valószínűséggel, ahány csoportosítást a permutációk matematikai törvényei szerint létesíteni lehet." Nyugtalanítja őt, hogy „ma talán egyetlen nagyhatalom sincs teljesen megállapodva végleges elhelyezkedése iránt, vagy legalább amennyiben meg volna állapodva, még egyik sem jutott a színvallásnak a régi kopott frázisoknak megismétlését túlhaladó világosságához". Ezért úgy véli, hogy a magyar kormány külpolitikája „*sem jutott még abba a stádiumba, hogy magát világosan az egyik vagy másik hatalom politikájához köthesse*". Apponyi tehát várakozást ajánl: még korai elhatározni, hogy Magyarországot melyik nagyhatalom szekeréhez kössék.[9]

Fenyő Miksa, a Gyáriparosok Országos Szövetségének igazgatója, ugyancsak cikket ír a Pesti Napló 1927. január 16-i számába. Szintén kitér a trónbetöltéssel kapcsolatos kombinációkra: helyteleníti ezeket és — védelmébe veszi Bethlent a „kombinátorokkal" szemben. „Bethlen István semmiféle, az országra veszélyeket felidéző fait accompli elé nem állítja Európát és éppen ezért a mesék országába kell utalnunk azt a kombinációt is, amely Romániát és Magyarországot a hímen kapcsolataival óhajtaná összefogni, s e réven biztosítani a magyar trónt valamelyik Habsburg főhercegnek, vagy a másik kombinációt, amely olasz házasság révén óhajtaná újra életre kelteni az Anjou tradiciókat."[10]

A „magyar—román" tervezgetések Ileana román királyi hercegnőt szemelték ki Albrecht nejének. Azok a magyar főurak, akiknek birtokait Romániában elkobozták, talán azt remélték, hogy egy ilyen fordulat esetén kielégítik kártérítési, illetve birtokvisszaszerzési igényeiket; legalább is egy részük támogathatott ilyen tervet. Azonban ez a terv nélkülözött minden realitást. Mind a magyar soviniszták romángyűlölete, mind a román soviniszták magyargyűlölete olyan erős volt, hogy ez egymaga is politikailag lehetetlenné tette egy ilyen terv megvalósítását. Fenyőnek tehát teljesen igaza volt, amikor bármely magyarországi Habsburg főherceg és Ileana román hercegnő házasságára vonatkozó kombinációt a mesék országába utalta. A másik kombinációt azonban, mely Albrechtet olasz királylánnyal akarta összeházasítani, Bethlen megpendítette Rómában, de igen óvatosan és eredménytelenül.

Bethlen 1927. január 24-én este beszédet tartott az Egységes Pártban. A királykérdést itt röviden elintézte azzal, hogy „nem köteles olyan kérdésekről nyilatkozni, amelyek megoldására ebben a percben nem vállalkozik". A külpolitikai kérdésekről is óvatosan nyilatkozik. A készülő olasz—magyar szerződés céljairól nem szól még egy szót sem, vagyis, Apponyi fent idézett

[9] Pesti Napló. 1927. jan. 16.
[10] Uo.

szavaival élve, ő „sem jutott a színvallásnak a régi kopott frázisoknak megismétlését túlhaladó világosságához".

Gömbös Gyula, a Fajvédő Párt vezére, szintén nyilatkozott a külpolitikai kérdésről. A Fajvédő Párt vacsoráján tartott beszédében kijelenti: „Nálunk is dönteni kell az orientációt illetően. Varsó—Budapest—Belgrád vonalában kell megtartani az új csoportosulást, amely Róma—Berlinnel szemben, vagy mellette fog működni. Nincs messze az idő, amikor Nándorfehérvár és Budapest egymásra fog találni."[11] A „fajvédők" még nem tudják, hogy mit kezdjenek a kínálkozó olasz orientációval; még követik a Bethlen-kormány múlt évi vonalát a magyar—jugoszláv közeledés irányában.

Hasonlóan nyilatkozott egyébként a „liberális"-ként szereplő konzervatív politikus, GYÖSZ igazgató, Fenyő Miksa is a Pesti Napló március 1-i számában „Jugoszlávia vagy Románia" címen megjelent újabb cikkében. Ebben az foglalkoztatja, hogy az Olaszországhoz való közeledés mellett a kisantant melyik államával kellene barátságosabb viszonyt teremteni: ő Jugoszláviát választja. Reméli, hogy a magyar—olasz közeledés nem fogja ezt meggátolni. Bethlent a „realitások emberé"-nek tekinti, s bizonyosra veszi, hogy „külpolitikai törekvéseiben is megmarad a realitások talaján és remélni engedi, hogy Magyarország Locarnó felé Belgrádon keresztül veszi útját". Fenyő Miksa ezúttal nem tudott megmaradni a realitások talaján, de hangot adott az olasz orientációval szembeni aggodalmaknak, attól félve, hogy a kisantant fellazítására irányuló törekvések így zsákutcába jutnak.

A szerződéssel kapcsolatos tárgyalások és a szerződés megkötése

Az olasz—magyar szerződés előkészítésére a konkrét tárgyalások az olaszok sürgetésére indultak meg. Maga Mussolini sürgette ezt 1927. február 7-én, amikor fogadta Hory Andrást, az új római magyar követet. Ez alkalommal szó esett Bethlen római utazásának időpontjáról is. Mussolini úgy nyilatkozott, hogy ő az utazást nem sietteti, de a szerződés elkészítését igen. Hivatkozott arra, hogy Bethlen odautazásának „puszta híre is riadalmat" keltett, úgy tekintették, mint Olaszország háborús törekvéseinek megnyilvánulását. „Tehát egy kevés időt kell engedni, hogy az izgalom lecsillapuljon. De időközben is lehet tárgyalni, mert amiként Ön tudja, egy politikai megegyezést szándékozunk kötni. Az erre vonatkozó tárgyalásokat a két kormány lefolytathatja és elegendő, ha Bethlen gróf a finalizáláshoz érkezik."[12] Tehát a szerződéstervezetet mielőbb meg kell csinálni, s Bethlen utazásához lehet „egy kevés időt engedni". Persze, ha a szerződés-tervezet kész, a magyar kormány aligha halaszthatja annak megkötését — ha csak le nem mond róla.

Durini gróf, a budapesti olasz követ február 19-én felkeresi Barcza tanácsost, valamint Khuen-Héderváry grófot, a külügyminiszter helyettesét és sürgeti, hogy a magyar fél készítsen tervezetet a megkötendő szerződéshez. Khuen-Héderváry a beszélgetésről szóló feljegyzésében a következőket írja: „Gróf Durini ma felkeresett és azzal vezette be a beszélgetést, hogy mindjárt megkérdezte, hogy hogyan mennek a tárgyalások a jugoszláv kor-

[11] Pesti Napló. 1927. jan. 28.

[12] Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: O. L.) Küm. res. pol. 1927—23—166 (69).

mánnyal és, hogy hol folytatjuk azokat, itt vagy Belgrádban. Azt feleltem neki, hogy parallel konverzációk folynak itt is és ott is, néha itt, néha ott teszünk egy lépést, a jugoszlávok szinte így járnak el. Kérdésére, hogy mennyire fogunk jutni ezen tárgyalásokkal a közeljövőben, azt válaszoltam, hogy nézetem szerint csak nagy vonásokban fogjuk ismerni a jugoszláv kormány álláspontját, mielőtt Bethlen gróf Rómába megy és addig a tárgyalásokat semmi esetre sem fogják befejezni." Vagyis közli, hogy a magyar kormány nem köt magyar—jugoszláv szerződést az olasz kormánnyal való megállapodás előtt, de nem közli, hogy milyen lenne a szerződés, ha megkötik.

Durini ezután Bethlen római utazására tért át. Már értesült róla, hogy Khuen-Héderváry is Bethlennel megy Rómába s közli vele, hogy örül ennek. Majd „azt kérdezte, hogy készítettünk-e már elő valamely szöveget a két ország közötti megállapodásra. Azt feleltem, mi foglalkozunk ezzel a kérdéssel, de nézetem szerint aligha lesz lehetséges valamely tervezetet előre csinálni, ez majd valószínűleg csak Rómában fog kialakulni a konverzációk folyamán. Ő azt mondotta, hogy nekünk mégis kellene valamilyen szöveget elkészíteni." Ezután Khuen-Héderváry bizonygatta, hogy ez „igen nehéz", mert „itt valami egészen új methódust kell majd találni", Durini viszont „ismételte, hogy mégis jó volna egy szöveget előkészíteni". Ezt Khuen-Héderváry tudomásul vette, de nem kérdezte meg, hogy vajon az olasz fél is készít-e valamilyen szöveget. Bizonyára ezt még kevésbé tartja kívánatosnak. Mindenesetre megjegyzi: „A konverzáció ilyen vezetésével azt akartam vele mindenekelőtt megértetni, hogy mi nem tartjuk lehetségesnek valami messzemenő megállapodás kötését."[13]

Walkó külügyminiszter február 22-én levelet intézett a Durini és Barcza, valamint Durini és Khuen-Héderváry közötti beszélgetésekről Horyhoz Rómába. E levél a következőkben foglalja össze a beszélgetések tanulságát: „Ezen konverzációkból azon benyomást nyertem, hogy olasz részről — úgy mint a mi részünkről is — nem gondolnak semminemű szoros politikai megkötöttséget jelentő szerződés létrehozására, hanem csupán egy olyan döntőbírósági és barátsági szerződés megkötésére, melyben egy melegebb hangon tartott klauzula hangoztatná a két állam közötti barátságot és sejtetni engedhetné a két kormány közötti összeműködést. Bár ezen körülmény némileg eloszlatná azon aggályunkat, hogy az olasz kormány velünk szoros politikai szerződés megkötésére törekszik, helyzetünk mégis annyiban eléggé kényes, amennyiben nem vagyok tisztában azzal, hogy Durini gróf teljesen informálva van-e kormánya szándékai felől . . . Rendkívül fontos volna tehát ránk nézve az olasz kormány szándékának mielőbbi ismerete." Walkó külügyminiszter utasítja Horyt, hogy informálódjék. Ennek kapcsán „azonban okvetlenül kerülje el azon benyomás keltését, mintha mi a tervezett szerződés megkötését akár szabotálni szándékoznánk, akár az alól kibúvókat keresnénk".

Walkó tudatja Horyval, kizárólag személyes tájékoztatására, hogy „a megkötendő szerződés tárgyában itt két lehetőség gondolata merül fel: Amennyiben az olasz kormány ezzel megelégednék, úgy egy olyan döntőbírósági szerződés megkötésére gondolunk, melyet igen meleghangú, de semminemű lekötöttséget nem jelentő preambulum[14] vezetne be. Ezen szerződésbe esetleg be lehetne venni egy a kölcsönös barátságot hangoztató külön pontot is.

[13] O. L. Küm. res. pol. 1927—23—144 (75).
[14] Bevezető.

Amennyiben ez az olasz kormányt nem elégítené ki, úgy javasolhatnánk a fentiekben vázolt döntőbírósági szerződés mellett még egy titkos jegyzékváltásban teendő deklarációt is, mely természetesen nem tartalmazhatna sem szövetségi, sem garancia, sem semlegességi vagy non agressziós[15] kötelezettségeket, hanem a két kormány barátságának hangoztatása mellett csak azon elveket tartalmazná, hogy a két kormány az őket közösen érintő kérdésekben eszmecserét fog folytatni. Ismétlem, hogy ezen utóbbi megoldásba (titkos deklaráció) is csak akkor mennénk bele, ha az elkerülhetetlenné válna és a deklaráció szövegezését igyekezni fogunk enyhe és elmosódott formában megszerkeszteni."

Ugyancsak kizárólag személyes tájékoztatásra mellékel a Horynak küldött levélhez két szövegtervezetet: az egyik a kötendő szerződés esetleges bevezető része, a másik az esetleges titkos deklaráció lenne. Ehhez a következő megjegyzést teszi: „Ezen tervezetek egyelőre csupán gondolataink kifejezője és semmiképpen nem véglegesek."[16]

A bevezetőnek szánt szöveg a következő:

„Miután megállapították a külpolitikájukat irányító általános elvek egyezését, amely logikusan következik a két nemzet számos közös érdekéből, s attól az őszinte óhajtól indíttatva, hogy államaik között baráti viszonyt teremtsenek, és a béke és a rend fenntartására irányuló erőfeszítéseiket egyesítve a két nép jövő fejlődésének újabb biztosítékát nyújtsák, az Olasz Királyság és a Magyar Királyság megállapodott abban, hogy evégből a jelen barátsági és döntőbírósági szerződést kötik egymással."[17] (Megjegyzendő, hogy a tőkés diplomácia nyelvezete szerint ha Jugoszlávia megtámadására, Ausztria elleni fellépésre, vagy Horthyéknak — hárikkel együtt történő — „szlovákiai akciójára" kerülne sor, — ez mind a *béke* és a *rend* fenntartásának érdekében történne.)

A titkos megállapodás tervezete azt állapítja meg, hogy a szerződő felek tanácskozni kívánnak egymással az őket érintő kérdésekben.

Február 26-án Grandi hosszú beszélgetést folytat Horyval a magyar—jugoszláv viszonyról. Tudja, hogy a fiumei kikötő használata ügyében kell valami megegyezés a magyar és a jugoszláv kormány között a tranzit biztosítása céljából; de gondot okoz az olasz kormánynak, vajon végleg elejtették-e Budapesten a jugoszláv—magyar politikai közeledést. Markovics Lázár, ismert jugoszláv politikus ugyanis ezidőben Budapesten járt, Bethlen is és Walkó is fogadta, nyilatkozatokat is tett a jugoszláv—magyar közeledésről. Mindez érthető nyugtalanságot keltett az olasz kormánynál, mely Magyarországgal kapcsolatos terveinek kudarcától tartott.

A beszélgetésről Hory előbb távirati jelentést küldött; ebben azt írja, hogy Grandi tájékoztatást kért a magyar—jugoszláv tárgyalásokról, ami iránt „Mussolini személyesen igen érdeklődik. Azt feleltem, hogy magyar—szerb tárgyalás Chamberlainnel való consultálás után, akkor indult meg, amikor Grandi Genfben úgy nyilatkozott miniszterem előtt, hogy Olaszország ezt jószemmel kíséri". Grandi viszont kijelentette, hogy a helyzet azóta változott, és ma már az „olasz közvélemény másképp fogná fel a magyar—szerb barátságot". Február 28-án kelt részletesebb jelentésében Hory e kérdésben adott

[15] meg nem támadási.
[16] O. L. Küm. res. pol. 1927—23—166.
[17] Uo.

válaszát így jellemzi: „A magyar—szerb tárgyalásokra vonatkozó válaszomnak, a vett utasításokhoz képest, igyekeztem megtévesztő jelleget adni." Grandi viszont egyenesen kijelentette: „Olaszországban kellemetlen repercussiót[18] keltene, ha mi az adott viszonyok közt Belgráddal egy a technikai kérdések rendezésén túlmenő egyezményt kötnénk." A beszélgetést Hory így értékeli: „Távolról sincs szándékomban a bőbeszédű, de kevéssé routinirozott Grandi úr nyilatkozataiból végleges véleményt formálni, s így csak mint impressziót bátorkodom leszögezni, hogy az olasz kormány mindenekelőtt a magyar kívánságokat akarja ismerni, hogy azután ezekhez képest jelölje meg támogatása árát."[19]

Horyt foglalkoztatja az a kérdés is, hogy vajon hogyan nézik az *angolok* az olasz—magyar tárgyalásokat. E tárgyban 1927. március 1-én levelet írt Khuen-Héderváry grófnak és tájékoztatást kért tőle. Levelében közli: „Az, hogy egy angol—olasz kooperáció bizonyos kérdésekben fennáll — elég valószínű. Erre utaló szavakat úgy angol részről, mint a Chigi palotában is hallottam. Még tisztább volna a kép e tekintetben, ha az angolok esetleg tanácsolnák nekünk a magyar—olasz viszony kimélyítését."[20]

Khuen-Héderváry március 4-én válaszol Horynak február 27-i táviratára és március 1-i levelére. Tudatja vele, hogy Bethlen is beszélt Durinival és közölte vele, hogy „mi az olaszokkal egy döntőbírósági szerződés megkötésére gondolunk, amely egy a két állam barátságát különösen kiemelő klausulát tartalmazna és kérdezte az olasz követet, vajon ilyen természetű megállapodás megfelel-e olasz intencióknak, mire Durinigróf kilátásba helyezte, hogy Rómában érdeklődni fog". Az angolokkal kapcsolatban közli: „Biztos értesüléseink szerint angol—olasz viszony jelenleg különösen jó, ennél fogva feleslegesnek látszik Foreign Office-ot római tárgyalásainkra előkészíteni, mivel fentiek szerinti megállapodásainkat Londonban bizonyosan jó szemmel néznék. Angolok tájékoztatását természetesen nem fogjuk elmulasztani."[21]

Március 7-én Durini ismét felkereste Khuen-Héderváryt és egyrészt sürgette, hogy most már állapodjanak meg véglegesen Bethlen utazásának időpontjában, másrészt magyarázatot kért Markovics Lázár jugoszláv politikus és üzletember magyarországi tárgyalásairól. Az utazás napját az olasz kormány kívánságára kérte pontosan megállapítani. „Megjegyezte — írja Khuen-Héderváry a beszélgetésről készült feljegyzésében —, hogy a miniszterelnök úr utolsó beszélgetésünk alkalmával április 2-át jelölte meg, mint az utazás napját, ami nagyjából megfelelne az olasz kormánynak is, mindenesetre most már véglegesen meg kellene állapodni."

Markovics budapesti tartózkodásáról „nagyon behatóan érdeklődött, hogy nem volt-e ennek valami hivatalos vagy félhivatalos jellege. Leghatározottabban kijelentettem — írja Khuen-Héderváry —, hogy: nem"; igyekezett Durinit úgy „megnyugtatni", hogy kétségei megmaradjanak. Ezt mondta: „Nézetem szerint Markovics utazásának fő oka, hogy gazdasági érdekei vannak, melyek őt Biedermann-ékhoz és Gratz dr.-hoz fűzik, és az a benyomásom, hogy Markovics politikai szereplésével ezen gazdasági érdekkörök előtt akarta személyi súlyát érvényesíteni. Természetesen, hogy ha egy ilyen ismert szerb politikus a mai időben, amikor szerb—magyar közeledésről van szó,

[18] visszahatást.
[19] O. L. Küm. res. pol. 1927—23—166 (87) és 1927—23—97.
[20] O. L. Küm. res. pol. 1927—23—166 (87).
[21] Uo.

idején és azon óhajának ad kifejezést, hogy a Miniszterelnökkel és Külügyminiszterrel beszélni szeretne, ezek őt fogadják és vele barátságosan diskurálnak." Durini erre „büszkén belevetette, hogy ő megint kell, hogy érdeklődjék a magyar—szerb tárgyalások iránt, miután Rómában nem tesz jó benyomást, hogy ezek tartalmát és a szerbeknek tett propozíciónkat nem ismerik. Ez elől az által iparkodtam kitérni, hogy mindig csak Markovicsról beszéltem. Durini azonban mind jobban insistált,[22] és végül megkérdezett, hogy csak döntőbírósági szerződésről, vagy barátsági szerződésről van-e szó, mire azt mondtam, hogy ez utóbbiról nincs szó, különben is a döntőbírósági szerződés szövege tárgyalás alatt van, és ma még nem lehet tudni, milyen szövegben fogunk megállapodni. Hozzátettem, hogy ettől eltekintve még számos olyan kérdés van, melyeket a szerbekkel rendezni kell, penzió ügyek, vasúti csatlakozások, fontos gazdasági és pénzügyi kérdések, és mi, ha a szerbekkel tárgyalunk, el akarjuk érni, hogy ezek is rendeztessenek. Midőn Durini arra akart szorítani, hogy precizírozzam, hogy ezen tárgyalások hogyan alakulnak, és várható-e rövid időn belül megállapodás, azt válaszoltam, hogy nézetem szerint még sokáig fog tartani, míg ezen kérdésekben megegyezésre jutunk."

Bizonyos, hogy a magyar külügyminisztérium számára Bethlen beszélgetése Markovics Lázárral, ha másra nem is, de arra jónak tűnt, hogy mérsékelje az olasz kormányt abban, hogy túlságosan messzire akarjon menni a magyar—olasz szerződés megkötésekor. Mert sem Bethlen, sem Walkó nem csak azért fogadta Markovicsot, hogy ő Gratz Gusztáv előtt „személyi súlyát érvényesítse". (Egyébként Gratznak ténylegesen kapcsolatai voltak jugoszláv üzleti körökkel, és ezért a jugoszláv—magyar közeledés mellett lépett fel.)

A fenti beszélgetés kapcsán szóba került a megkötendő magyar—olasz szerződés előkészítése is. Durini ismét sürgette a magyar elgondolások írásba foglalását. Az olaszok súlyt helyeznek arra, hogy *magyar tervezet* szolgáljon a megkötendő egyezmény alapjául. Durini sürgetésére Khuen-Héderváry ez alkalommal kijelentette: „nézetem szerint ennek most már nincs akadálya".[23]

Március közepén, mielőtt a magyar külügyminisztérium a szerződéstervezet szövegét az olasz félnek átadta volna, gróf Klebelsberg kultuszminiszter, eleget téve az olaszok meghívásának, Olaszországba utazott. Résztvett az úton Kozma Miklós, az MTI vezérigazgatója is, aki részletes feljegyzéseket készített tapasztalatairól.

Kozma a maga módján elemzi a helyzetet is, és azzal összefüggésben foglalkozik Klebelsberg olaszországi tevékenységével is. „Mindabból, amit láttam — írja —, meggyőződésem, hogy Olaszország háborúra viszi a dolgot Jugoszláviával, ha ezt izoláltan teheti. Jogcím hozzá Albánia, időpont nehezen kiszámítható, de nem távoli. Jelenleg az előkészítés folyik." E véleményét összekapcsolja Anglia szovjetellenes politikájával, de az ehhez fűzött megállapításaiban a tényleges dolgok keverednek irreális és primitív elképzelésekkel. Megállapítja, hogy „Anglia jelenleg politikai felvonulást csinál Oroszország ellen" és ehhez a tényleges angol törekvéshez fűzi kombinációját. Anglia „politikájának kontinentális végrehajtója — írja — Olaszország. Tehát olasz—román szerződés, mert Románia, Beszarábia miatt, Oroszországnak éles és fenyegetett ellenfele. Magyarország, mert választófal a déli és északi szlávság között. Viszont Angliának és Olaszországnak természetes ellenfele

[22] nem tágított tőle, szorított.
[23] O. L. Küm. res. pol. 1927—23—104.

mindenki, aki a szovjet szövetségese lehet, akár momentán politikai helyzetből kifolyólag, akár a szláv szolidaritásból kifolyólag. Ennek következménye, hogy Olaszország könnyen szabad kezet kaphat Jugoszláviával szemben. Magyarországot Anglia és Olaszország Romániával való barátságra szorítja, viszont nem törődik azzal, sőt elősegíti, hogy mikor bomlik fel Csehszlovákia. . . Ha Anglia Olaszország mögött áll, Franciaország nem fog megmozdulni."

Kozma látja az angol uralkodó körök, mindenekelőtt a Baldwin-kormány igyekezetét arra, hogy létrehozza a szovjetellenes kapitalista egységfrontot és mielőbb kirobbantsa a szovjetellenes háborút. Látja az angol—olasz együttműködés bizonyos erősödését és látja azt is, hogy Angliának sem Franciaországot, sem Németországot nem sikerül megnyernie céljainak. Azt reméli viszont, hogy a Baldwin-kormány a fasiszta Olaszország segítségével felbomlasztja Franciaország és európai szövetségesei között a szövetségi kapcsolatokat, sarokba szoríthatja és meghátrálásra kényszerítheti francia partnerét. Kozma nem zavartatja magát attól, hogy ebben az időben a tőkés Európában Franciaország a legerősebb katonai hatalom, s nélküle illuzórikus a szovjetellenes egységfront, és attól sem, hogy Németország bekapcsolása nélkül ugyancsak nem kezdhetnek európai háborút a megerősödött Szovjetunió ellen. Kozma azt is figyelmen kívül hagyja, hogy Anglia és Franciaország, bár egymással vetélkednek, kénytelenek hatékonyan együttműködni Németországgal szemben, mert csak együttes fellépéssel tudják behajtani rajta a hatalmas jóvátételi követeléseket. Csehszlovákiát Kozma könnyedén úgy könyveli el, mint amely országot Franciaország sarokba szorítása végett az angolok és az olaszok már éppen feláldozni készülnek. Az 1925-ben megkötött Locarnói-paktum — amely garantálta a francia—német és belga—német határt, de nem garantálta a lengyel—német és csehszlovák—német határt — ezt a lehetőséget valóban nyitva hagyta. Azonban ez csak egy évtizeddel később került az előtérbe az angol politikában, s a hírhedt 1938-as müncheni egyezményben Csehszlovákia feláldozása be is következett. A nyugati hatalmak ugyanis akkor már a hitlerista Németországnak engedték át a vezető szerepet a szovjetellenes háború megindításában. A magyar—olasz szerződés kötésének tárgyalásai idején viszont Csehszlovákia még egyik támasza az antant nagyhatalmaknak abban a célkitűzésükben, hogy útját állják az Anschluss-nak, vagyis Ausztria csatlakozásának Németországhoz. Ezt Kozma figyelmen kívül hagyja. Lengyelország megítélésében pedig eltekint az általa említett „szláv szolidaritás"-tól, s minden további nélkül besorozza a szovjet-ellenes háborús blokkba. Ezt könnyen meg is teheti, mert Lengyelországot és Romániát szovjetellenes szövetségi szerződés fűzi össze.

Kozma Miklóst, mint általában a horthysta uralkodó köröket, csábítja a remélt hódítási lehetőség; *vágyainak* hatása alatt túlteszi magát azokon a tényezőkön, amelyek zavarják e reményeket. Mégis, amikor következtetést kell levonnia a magyar kormány külpolitikája számára, érzi, hogy a dolog bonyolult. „Helyzetünk — írja — mindenesetre igen érdekessé és nehézzé válnék olasz—jugoszláv háború esetén. . . Magyarország a legnehezebb és történelmére súlyosan kiható diplomáciai probléma elé kerülne. Ezt a sakkpartit, amely életre megy, csak egy ember tudja nálunk megjátszani, a miniszterelnök." A magyar külügyminisztériumra viszont panaszkodik, mert ott nem osztják nézeteit, „a külügy az egész ügyet bagatellizálja".[24] Aligha kétséges azonban,

[24] O. L. Kozma iratok. 2. csomó. Bethlen és Klebelsberg római útja. 20—25. l.

hogy Khuen-Héderváry és a Külügyminisztérium reálisabban ítélte meg mind az európai helyzetet, mind pedig az olasz partnert; Kozmánál jobban látták, hogy a francia nagyhatalommal szemben Olaszország mire képes és mire nem képes, Anglia Olaszországnak milyen támogatást adhat és milyet nem.

Klebelsberg Kunó gróf március 15-én érkezett Olaszországba. Az olasz sajtóvisszhang „igen jó volt — írja Kozma —, és már az első napokban tisztán látszott, hogy az olaszok tendenciával hajtják minél mélyebbre a látogatás jelentőségét egyrészt, hogy az akkor már éles olasz—jugoszláv helyzetben ezzel is demonstrálhassanak, másrészt, hogy Bethlen útja elé bizonyos kész helyzetet teremtsenek, amely mindenesetre Bethlen alkudozási lehetőségeinek rovására ment. Ezt a követtel együtt erősen éreztük, de nem tudtunk sokat ellene csinálni, mert a miniszter hiúsága által minden megjegyzés és célzás ellen vértezve volt".

Klebelsberg olaszországi utazásával a pesti sajtó is, mindenekelőtt a kormánysajtó, igen bőven foglalkozott. Március 18-án Hory sürgönyt kap a Külügyminisztériumból, amelyben üzenik Kozmának: „A miniszter hiúságának sérelme nélkül befolyásolandó, hogy miniszterelnök alkudozásait külsőségekben legalább látszatra kész helyzet megteremtésével ne nehezítse." Kozma rögtön választáviratot küld, melyben közli, hogy ő nem tud jobban tompítani, mert a „miniszter önálló hírszolgálati apparátust tart fenn", míg az övé „úgyis jobban van már tompítva, mint ahogy azt a miniszter kívánja, s a mostani mederben is csak legnagyobb vonakodás és ellenállás után tartható". Kozma a napló-jegyzeteiben többször is nagyon kifakad Klebelsberg mérhetetlen becsvágya és hiúsága miatt, amit az olaszok messzemenően kihasználnak.[25]

Klebelsberg útja elsősorban propaganda szempontból szolgálta a magyar - olasz szerződés politikai előkészítését. A magyar—olasz politika és kulturális együttműködés fejlesztése jegyében rendezték, de mindkét ország közvéleményének a befolyásolására használták fel. Természetesen a „hagyományos barátság" húrjait pengették, és mind az olasz, mind a magyar fasiszta rendszer „dicsőségét" hangoztatták. Igyekeztek fátyolt borítani arra, hogy Olaszország a világháborúban elárulta szövetségeseit, a központi hatalmakat, s előbb passzív maradt, majd átállt az erősebb oldalára, csatlakozott az antant-blokkhoz.

Klebelsbergnek Olaszországból történt visszaérkezése után átadták a szerződés magyar tervezetét az olaszoknak. Március 23-án elküldik Horynak is, miután már Durini megkapta. Durini Rómába utazott és ott is marad. Az olasz külügyminisztérium válaszát a küldött tervezetre a budapesti olasz ügyvivő adta át Khuen-Héderváry nak március 26-án. Az ügyvivő közli, hogy „Mussolini úr elvben egyetért az általunk átadott szerződés-tervezettel — írja feljegyzésében Khuen-Héderváry az ügyvivővel folytatott beszélgetésről —, de fenntartja magának azt, hogy némi módosításokat gróf Bethlennel Rómában személyesen megbeszéljen".

Az olaszok a küldött szerződés-tervezet kettéválasztását javasolták oly módon, hogy legyen egy külön barátsági és békéltetési szerződés és egy külön jegyzőkönyv a döntőbírósági eljárásról, továbbá egy Fiuméra vonatkozó

[25] O. L. Kozma iratok. 2. csomó. Bethlen és Klebelsberg római útja. 4—11. l.

megállapodás, valamint egy levélváltás a kölcsönös tanácskozásról. Ez utóbbi lenne a titkos egyezmény.[26]

A külügyminisztérium az olasz észrevételeket elfogadta. Az előkészületek a szerződés megkötésére megtörténtek, s Bethlen április 4-én Rómába érkezett.

A Bethlen—Mussolini találkozó 1927 áprilisában

Bethlen április 4-én reggel 9 órakor érkezett Rómába és 12 órakor már megkezdte Mussolinival a tárgyalást. Ez a beszélgetésük volt egyben a legfontosabb. Másnap a magyar trón betöltésének a kérdéséről folytattak bizalmas beszélgetést, 6-án pedig Magyarország felfegyverzéséről tárgyaltak. A levéltárban őrzött iratok közül e három beszélgetésre vonatkozó hivatalos feljegyzés került elő.

Az április 4-i találkozón Bethlen ismertette Mussolini előtt Magyarország külpolitikai helyzetét. „Jelenlegi határaink, lefegyverzésünk és bekerítettségünk a kisantant által — mondja Bethlen — azok a tényezők, amelyek mozgási lehetőségeinket megállapítják. E helyzetnek következménye, hogy Magyarország tulajdonképpen aktív támogatást ma senkinek sem nyújthat, ha ezzel konfliktusnak tenné ki magát egyik szomszédjával, mert ez három szomszéddal való konfliktust jelentene. Másik következménye ennek a helyzetnek, hogy jobb szomszédi viszony természetesen ugyan kívánatos, de csak azon szomszéddal szemben bír reális értékkel ez a közeledés, amelyiknél elérhetőnek látszik, hogy az illető állam ezáltal végleg kikapcsolódnék ellenségeink sorából."

Bethlen utal arra, hogy az ország pénzügyi és katonai ellenőrzése eddig korlátozta, passzív külpolitikára szorította a magyar kormányt, de most „aktívabb külpolitikára térhet át, amivel kapcsolatban felmerül a kérdés, hogy erre az aktívabb külpolitikára tényleg itt-e már az idő, milyen mértékben és milyen eszközökkel történjen". Ezután tájékoztatja Mussolinit arra vonatkozó felfogásáról, hogy Közép-Európában hogyan fog „az új rendezés megtörténni". Más szóval: mely nagyhatalmak fogják az államközi viszonyokat Közép-Európában felborítani. Ugyanis itt az „új rendezés" előfeltétele a meglevő helyzet felborítása. „Eddig Franciaország volt előtérben — mondja Bethlen — és terve Benessel együtt egy Dunakonföderáció volt. Azután, amikor látta, hogy ilyen tág keretek között nem valósítható meg, megelégedett volna egy szűkebb blokkal, mely Ausztria, Csehszlovákia és Magyarországból állott volna, és amely . . . egyfelől Németországgal, másfelől Olaszországgal szemben bírt volna francia vezetés alatt egyensúlyozó szereppel." Tudatja Mussolinival, hogy az ő kormánya elutasította e terveket, a franciák viszont a magyarországi frankhamisítási ügyet arra akarták felhasználni, hogy „a jelenlegi magyar rezsimet" felborítsák. A francia kormány előbb arra törekedett, hogy „a radikális balpártokat juttassa hatalomhoz, kiktől azt várta, hogy fokozatosan, esetleg az emigránsok bevonásával respublikát csináljanak és ezúton eljusson egy magyar—cseh—osztrák összefogáshoz. Mikor a franciák ezen koncepció népszerűtlenségét látták, átnyergeltek a legitimista alapra, azzal a gondolattal, hogy egy legitimista restauráció és egy esetleges magyar—osztrák—cseh összefogás által Franciaország szintén eléri kitűzött célját. Megjegyzem — írja Bethlen —, hogy Mussolinit e kérdés

[26] O. L. Küm. res. pol. 1927 -23—137.

külpolitikai vonatkozásai, melyeket még nem ismert, rendkívül érdekelték, mivel számos közbevetett kérdéssel adta tanújelét."

Bethlen, a feljegyzés tanúsága szerint, meglehetősen szimplifikálta a francia uralkodó körök tervét a Habsburg-monarchia restaurálását illetően. Kétségtelen, hogy volt ilyen terv és ismételten felmerült azzal a céllal, hogy általa elhárítsák az osztrák Anschluss-törekvéseket, meggátolhassák Ausztria csatlakozását Németországhoz. Azonban e tervnek Csehszlovákiában egyetlen társadalmi osztályban sem volt talaja, Ausztriában pedig a munkásság szervezett ereje állt vele szemben. Emellett az osztrák uralkodó osztályok táborában az Anschluss-törekvés is és az önálló Ausztria megőrzésére irányuló törekvés is erősebb, mint a vágy egy kis Habsburg-monarchia iránt. A Habsburg-uralom magyarországi restaurációja persze megerősíthette volna az osztrák legitimistákat és növelhette volna az osztrák uralkodó osztályok táborában a monarchia „népszerűségét", s eszköz lehetett volna a munkásság szervezett erejének gyöngítésére, — ami az osztrák uralkodó körök fő gondja. A horthysta kormányzat azonban maga sem tudta elszánni magát a Habsburg-restaurációra, bár foglalkozott a fiatal Albrecht főherceg trónraültetésének tervével.

Az április 4-i beszélgetés során — a feljegyzés tanúsága szerint — Bethlen még nem veti fel a magyar trón betöltésének kérdését, s a Habsburg-restaurációt csupán mint a francia politika egyik „rendezési" tervét említi, hogy ezzel kapcsolatban álláspontját leszögezze. Erről a következőket írja: „Végeredményben azt mondtam neki, hogy a francia koncepció nekünk nem felel meg. Ausztria egy hulla, és sem hullával, sem esküdt ellenséggel az ember nem köt házasságot. Amellett egy ily blokkban Magyarország újból kolónia volna a két ipari állammal szemben. Mindenesetre azonban számítani kell arra, hogy Franciaország ezen törekvései a jövőben is nyilvánulni fognak."

Miután a „francia koncepció" az olaszoknak ugyancsak semmiképpen nem felel meg, a ravasz Bethlen éppen ezért vázolja azt, hogy adódjék belőle az a következtetés, mind az olasz, mind a magyar kormány érdekelt a francia törekvések meghiúsításában. Ha pedig ez így van, más „koncepció" kell a közép-európai „rendezéshez". S Bethlen ebben az irányban fűzi tovább fejtegetéseit. „Ha nem Franciaország fogja Közép-Európa új konstellációját rendezni — mondja —, úgy előrelátható, hogy Német- és Oroszország megerősödésével e két hatalom fog erre a rendezésre befolyást gyakorolni. Ez természetesen ma még nem aktuális, de a jövőben nem kizárható lehetőség". Oroszország megerősédését Bethlen valószínűleg még mindig úgy érti, hogy ott a szovjet hatalmat megdöntik, az ellenforradalmi Oroszország feltámad, idővel megerősödhet, s akkor jelentkezik majd Közép-Európában és a Balkánon. A korábbi években a magyar—szovjet viszony kérdésében, így a Szovjetunió diplomáciai elismerésének a megtagadásakor is, a Bethlen-kormány állásfoglalásában ezek a hiú remények jelentős szerepet játszottak. A Bethlen—Mussolini tárgyalásról szóló feljegyzés azonban nem teszi világossá e gondolatmenetét, s csak azt rögzíti, hogy Bethlen a „szláv veszélyt" hangsúlyozza. Ennek kapcsán említi, hogy „egy szerb—bolgár megegyezés vagy egyesülés kizártnak nem tekinthető és ez közelről érintené a magyar és olasz érdekeket is".

Bethlen ezután rátér arra, ami számára a legfontosabb külpolitikai probléma: a kisantantra. Mindjárt kijelenti: „abban is megegyzik az olasz és a magyar érdek, hogy ez a szövetség mielőbb felbomoljon, ami azonban nem olyan könnyű dolog, mint azt sokan hiszik". A kisantant felbomlása

„csak úgy érhető el, ha egyike vagy másika a három államnak Magyarországgal szemben másképp viselkedne, mint eddig tette, hozzá közeledik, vele megegyezést köt. Olaszországnak is az volna az érdeke, hogy a bomlási processus ezen a fronton is bekövetkeznék". Itt persze a Jugoszláviához való viszonyról van elsősorban szó, amelyben a magyar és az olasz kormány törekvése eltér egymástól. Bethlen tartózkodik attól, hogy megállapítsa az eltérést, de értésére adja Mussolininak, mennyire fontos lenne egy magyar—jugoszláv közeledés Magyarország számára, ami a kisantant „bomlási processusá"-t gyorsítaná és közelről érintené az „olasz érdekeket" is. Az volt a kérdés, hogy a Jugoszláviával szemben követendő politikában melyik szerződő fél idomul a másik politikájához, az olasz-e a magyaréhoz, vagy megfordítva.

Mussolini először Bethlennek Oroszországra vonatkozó megjegyzésére reagál. Válaszából kitűnik, hogy őt is rendkívül nyugtalanítja Oroszország, mégpedig kifejezetten *szovjet* Oroszország növekvő szerepe. A bolgár—szerb ellentét szerinte igen nagy, s a jelenlegi bolgár uralom mellett szerb—bolgár egyesülés lehetetlen. Ezekután hamar rátér a magyar—jugoszláv viszonyra. „Nyomatékosan hangsúlyozta — mondja Bethlen —, hogy nem szeretné és Olaszország érdekeinek nem felelne meg, ha Magyarország Jugoszláviával egy arbitrage-szerződésen túlmenő megegyezést kötne, amire azt feleltem, hogy ezen túlmenő szerződés megkötéséről most nincs szó. Ez láthatólag megnyugtatólag hatott."

Bethlen feladta amúgy is óvatos kísérletét, hogy megnyerje Mussolinit a magyar—szerb közeledésnek. Rátér a Csehszlovákiához való viszonyra. Újból ismétli, hogy „Magyarország addig nem akcióképes, amíg a cseh határ 30 kmre van Budapesttől és a cseh repülőgépek, ha akár Jugoszláviával, akár Romániával konfliktusba keveredünk, egy óra alatt összebombázhatják fővárosunkat, anélkül, hogy védekezni tudnánk ez ellen". Mussolini megjegyzi: „Tehát magukra nézve a cseh kérdés elintézése az első etapp, amire én igennel válaszoltam." Miután Mussolini ismételten megjegyezte, hogy a magyar kormánynak „sorrendben első a cseh kérdés elintézése", Bethlen újra kijelenti, hogy „ez így van, de ennek az előfeltétele az, hogy a három kisantant állam közül, ha a cseh kérdést el akarom intézni, a másodikkal megegyezésem legyen, a harmadik pedig más irányban legyen lekötve, amit Mussolini szintén helyeselt".

A magyar miniszterelnök itt a magyar uralkodó körök tervezett agressziójának menetrendjét ismerteti Mussolinival és ehhez kér támogatást. E háborús menetrend „első etappjának" sikerre vitelét jelöli meg előfeltételként ahhoz, hogy Magyarország akcióképes legyen és katonai erővel közreműködhessék Mussolini háborús terveinek végrehajtásában. Ebből következik, hogy katonai együttműködésre vonatkozó bármilyen egyezmény kötése idő előtti, s hogy erre gyakorlatilag sor kerülhessen, támogatni kell Magyarország katonai fegyverkezését. Bethlen ezt még nem veti fel az április 4-i beszélgetésen, de két nap múlva sor kerül erre is.

A beszélgetést folytatva Mussolini közli, hogy jó a viszonyuk Romániával, illetve az Avarescu-kormánnyal, de aggódik amiatt, hogy ez a kormány nem tud szabadulni a „francofil" Bratianuék befolyása alól, megbukhat, s akkor a francia orientációt követő Bratianuék alakítanak új kormányt. Mussolini aggodalma indokolt, hiszen az Avarescu-kormány olasz-barátsága nem olyan erős, amely hatástalanítaná a francia—román kapcsolatokat. Az olasz—magyar szerződés megkötésének romániai visszahatása sem erősíti az olasz—román

barátságot. Valóban, két hónappal az olasz—magyar szerződés megkötése után az Avarescu-kormány megbukik, és Bratianu sógora, Stirbey-Barlin herceg alakít kormányt: két héttel utána ez a kormány lemond, és ekkor már Bratianu veszi át a román kormány vezetését.

Mussolinit foglalkoztatja a magyar—román viszony megjavítása. A Bethlen-kormány taktikai okokból erre kész lenne, ha nem folyna az úgynevezett „optáns-per", a magyar földbirtokosok Erdélyben kisajátított birtokainak visszaadása, illetve a kisajátítást szenvedők kártalanítása érdekében. Több tucat magyar nagybirtokos több mint 450 000 hold kiterjedésű kisajátított földbirtokáért folyik a hosszú diplomáciai párbaj.[27] A Bethlen-kormány egyik fő külpolitikai feladatának, Romániával szemben pedig a legfontosabb közvetlen céljának tekinti az optáns-grófok érdekeinek védelmét, követeléseiknek legalább részbeni érvényesítését.

Mussolini érdeklődésére Bethlen közli, hogy a közeledés Romániához „a mi részünkről mindaddig nehéz", amíg Románia a két ország közötti „differenciák tárgyában olyan magatartást tanúsít, mint az optáns kérdésben tette". Az optáns-ügy mellett persze a magyar kisebbségi sérelmeket is említi egyrészt azért, mert politikailag nehéz *csak* az optáns grófok érdekében fellépni, másrészt pedig azért, mert a magyar uralkodó körök nacionalista politikája számára a kisebbségi sérelmeket rendszeresen hasznosítják.

Bethlen tájékoztatójára Mussolini „hangsúlyozta, hogy Avarescut figyelmeztette, hogy milyen fontos reá nézve a Magyarországgal való megegyezés és ezután is igyekezni fog a román kormányt oly irányban befolyásolni, hogy a Magyarországgal való megegyezés lehetővé legyen".

Az április 4-i tárgyalás után Durini megemlíti Bethlennek, hogy kérjen Mussolinitól olasz segítséget a magyar hadsereg felfegyverzésére. Ez az ösztönzés a barátsági szerződés végleges megfogalmazásának és aláírásának kísérő zenéje volt. A szerződést április 5-én írták alá. A következő napon, április 6-án veti fel Bethlen a fegyverkezési segítség kérdését. „Mussolinival való utolsó beszélgetésemet — mondja Bethlen e találkozóról készült feljegyzésében — azzal vezettem be, hogy nem szóltam eddig egy Magyarországra nézve igen fontos és őt közelről érintő ügyről, miután nem voltam tisztában azzal, hogy szóbahozhatom-e? Miután azonban Durini gróf felkeresett azzal, hogy én Mussolini előtt miért nem említettem Magyarország felfegyverzésének kérdését, most szóba kívánnám hozni. Annak, hogy Magyarország aktívabb politikát folytathasson, egyik legfőbb előfeltétele, hogy hadserege kellően fel legyen fegyverezve." Bethlen megemlíti, hogy Magyarországnak „ha lehet is egyik vagy másik helyen elrejtve fegyvere, annak komoly jelentősége nincsen". Tud róla, hogy a világháború után osztrák-magyar fegyverkészlet került Olaszország birtokába, s „Magyarországot örök hálára kötelezné Mussolini — írja —, ha ezeket a készleteket rendelkezésünkre bocsájtaná. Mussolini erre kijelentette, hogy ilyen készletek még igen tekintélyes mennyiségben és értékben vannak és ő ezeket egész mennyiségükben kész nekünk azonnal átadni." A nehézség csak abban van, hogy „miképpen

[27] Közel háromszáz perlő mintegy 480 000 holdat követel vissza, illetve ennyiért követel pénzügyi kártérítést. 58 földbirtokos 1000 holdnál nagyobb birtokáért, együttesen mintegy 430 ezer holdért perli a román államot, 35 földbirtokos perel 500-tól 1000 holdig terjedő birtokért, a többiek, a perlők több mint 2/3 része együttesen 25—30 ezer holdért pereskedik.

lehetne azokat Magyarországra szállítani". Mussolini megkérdezi, nem lehetne-e Románián keresztül, esetleg a Dunán Magyarországra szállítani e készleteket.

Bethlen azt feleli, nem hiszi, „hogy Románián keresztül helyes volna Magyarországra fegyvert vinni". Ő arra gondol, hogy „valamely állítólagos lengyel anonym társaság vásárolná meg a lengyel kormány számára, még pedig lembergi rendeltetéssel. Ezek ezután Ausztrián és Magyarországon keresztül volnának szállítandók és Magyarországon maradnának, míg Lengyelországba csak valami csekélység érkeznék meg. Ez persze csak Pilsudskival egyetértésben történhetne meg." Bethlen lehetségesnek véli ilyen megegyezést kötni a lengyel diktátorral, „mert Lengyelországnak igen nagy érdeke, hogy Magyarországgal közös határt kapjon". Bethlen semmivel sem indokolja, hogy ez Lengyelországnak miért olyan nagy érdeke, viszont ismét világosan értésére adja Mussolininak, hogy a „tót felszabadulás" nem lenne egyéb, mint Szlovákiának visszacsatolása Magyarországhoz. Ez esetben persze Kárpát-Ukrajnát is elszakítják Csehszlovákiától, s e terület hovatartozását alku tárgyává tehetik. Kárpát-Ukrajnára ugyanis Lengyelország is igényt tartott. Mindenesetre — Bethlen úgy gondolja — Pilsudskiék érdekeltek abban, hogy Szlovákiát elszakítsák Csehországtól, és támogatásukat meg lehet szerezni, „ha a fegyverek a tót felszabadulás érdekében vitetnek ki Olaszországból". Feljegyzésében közli, hogy „Mussolininak ez a gondolat rendkívül tetszett és figyelmét lekötötte. A tót mozgalomról, annak vezetőiről teljesen informálva volt. Az volt a benyomásom, hogy Tukával összeköttetésben is áll."

Megállapodtak abban, hogy Mussolini utána néz a készletek mennyiségének, Bethlen pedig kidolgoztatja a szállítási tervet és azt jóváhagyásra külön futárral megküldi Mussolininak. „Mussolini másnap reggel külön levélben közölte velem—mondja Bethlen—a szállítható mennyiséget és a búcsúaudiencián kijelentette, hogy a fegyvereket minden ellenszolgáltatás nélkül bocsájtja rendelkezésünkre, hogy azonban kijavításukra és karbahozatalukra 6—7 millióra lesz szükség. Ő jobbnak tartaná, ha ez a kijavítás Olaszországban történne, mivel kevésbé volna feltűnő, míg ha Magyarországon történne a karbahozatal, szomszédaink neszét vehetnék a dolognak." Mielőbbi választ kért külön futárral, hogy „fogjanak-e neki a kijavításnak, mert ez huzamosabb időt fog igénybe venni".

A szóban forgó fegyverkészlet minden valószínűség szerint gyalogsági kézi- és gépfegyver. Nem tudjuk, milyen mennyiséget ígért Mussolini, de az megállapítható, hogy olyan hadizsákmányból származó fegyverkészlet ez, amely nincs használható állapotban, s kijavítása és „karbahozatala" 1,8—2,1 millió pengőbe (6—7 millió lírába) kerül. Mussolini e fegyverkészlet felajánlásával azonnal felcsillantja Bethlen előtt egy katonai kaland lehetőségét. Az említett búcsúaudiencián Bethlen ismét előhozza a szlovákiai betörés tervét és megkérdi: „Abban az esetben, ha egy tót felkelési mozgalom indulna meg és a tótok függetlenségüket kiáltanák ki, tudná-e Mussolini Románia neutralitását garantálni Magyarországgal szemben . . . Mussolini azt felelte, hogy ebben a percben Románia neutralitását garantálni nem tudná, de adott esetben kész arra, hogy Romániára a legnagyobb nyomást gyakorolja, hogy semleges maradjon, ami különösen abban az esetben hiszi, hogy eredménnyel járna, ha Lengyelországgal megegyezést tudnánk kötni, mely szerint Pilsudski is annak idején hasonló értelemben gyakoroljon nyomást a román kormányra." Jugoszláviát illetően Bethlen kérdésére „Mussolini azt felelte egy heves

mozdulat kíséretében, hogy ezért ne aggódjanak", mert ő majd olyan lépéseket fog tenni, hogy Jugoszlávia „egy tapodtat sem fog mozdulni".

Bethlen rögtön azt is megkérdezi Mussolinitól, hogy „mit gondol, milyen magatartást tanúsítana Anglia abban az esetben, ha mi Olaszország támogatásával határainknak ilyen irányban való megváltoztatásához hozzálátnánk". A válasz hosszadalmas, melynek „lényege az volt, hogy Olaszország Angliával az összes koloniális kérdésekben párhuzamosan halad megegyezés alapján. Kifejtette azután Anglia nagy nehézségeit Kínában, Indiában, a szovjetekkel, továbbá szociális és gazdasági bajait, amelyek következménye, hogy Anglia mindig a béke mellett van és amellett, hogy senki se mozduljon. De természetes, hogy olyan akciót és olyan fait accomplit, mely nem ellenkezik különben érdekeivel, mindig elfogad és tudomásul vesz. Ebben az esetben is tehát eleinte haragudni fog, hogy rossz fiúk vagyunk, de végeredményben a történteket helyeselni fogja és hozzá fog járulni."[28]

Ami Anglia és Olaszország „párhuzamos haladását" illeti a gyarmati kérdésben, ez azt jelenti, hogy Olaszország óvakodik a brit gyarmati érdekek keresztezésétől, mert tart Anglia erejétől, annak dacára, hogy utóbbi valóban küszködik azokkal a nagy nehézségekkel, amelyekre Mussolini utal, s amelyek persze általánosan ismertek. Mussolininak abban kétségtelenül igaza van, hogy az angol vezető körök ellenzik a közép-európai status quo felborítását. Ennek okai távolról sem csak Kínában vagy Indiában rejlenek, hanem abban, hogy az angolok Közép-Európában a német reparációs követeléseket akarják behajtani, és ugyanakkor a szovjetellenes kapitalista egységfront megszervezésén mesterkednek. Anglia tehát óvakodik mindentől, ami akár az egyiket, akár a másikat zavarhatja. Anglia sem Kínában, sem Indiában nem a béke apostolának szerepét tölti be, Európában sem a béke szolgálatában próbálkozik az antiszovjet kapitalista blokk összekovácsolásával, hanem háborús célból.

Mussolini álláspontja, hogy ti. Anglia tudomásul fogja venni a magyar uralkodó körök akcióját Szlovákia megkaparintására — alapjában véve biztatás erre az akcióra. Az olasz diktátor nyilván jól tudta, hogyan növelheti Bethlenék agressziós étvágyát anélkül, hogy ez az olaszoknak pénzbe kerülne. Mussolini e biztatásától ugyan nem vált reálisabbá Szlovákia meghódításának terve, de lényeges szerepet játszott abban, hogy a magyar külpolitikát szorosabban hozzákötötték az olasz külpolitika szekeréhez.

Bethlen és Mussolini tanácskozása és a titkos fegyverszállításra vonatkozó megállapodás tanúsítja, hogy a magyar—olasz barátsági szerződést *a katonai együttműködés előkészítése* jegyében kötötték meg. Az olasz kormány nem igényelt a magyar kormánytól katonai kötelezettséget; ennek teljesítésére az különben sem lett volna képes. De a katonai célra egyelőre használhatatlan régi osztrák-magyar fegyverek, amelyeket az olasz kormány a magyar kormánynak díjmentesen felajánlott, diplomáciai fegyverként nagyon hatásosnak bizonyultak; szétlőtték velük a tervezett magyar—jugoszláv döntőbírósági egyezményt is.

A Bethlen-kormány tehát a magyar—olasz szerződést arra iparkodott felhasználni, hogy Csehszlovákia ellen a háborút politikailag és katonailag előkészítse, mégpedig úgy, hogy feladta a kisantant előzetes fellazítására és felbomlasztására irányuló korábbi terveit. Fel is kellett adnia; ezzel Bethlen nyilván

[28] O. L. Küm. res. pol. 1927—23—166. Kézzel írt fogalmazvány, amelyet a Külügyminisztérium tisztviselője, Bessenyey készített. Valószínű, hogy Bethlen diktálta.

már az április 6-i, fent ismertetett tárgyalásán számolt. Jugoszláviát illetően itt már csak arról van szó, hogy Mussolini garantálja katonai lekötöttségét arra az esetre, ha a „tót felszabadítás" megkezdődik. Romániát illetően Mussolini semmit sem garantált, csak diplomáciai segítséget ígért, melynek hatékonysága — Lengyelországtól függött. Csehszlovákia katonai fölénye azonban egymaga is teljesen kilátástalanná tesz bármilyen körmönfont módon kieszelt katonai akciót Csehszlovákia ellen. Mussolininak mégis sikerült felcsigáznia Bethlen agresszív reményeit. Bethlen pedig *e reményei megnövekedését* az „aktív külpolitika" *nagy sikereként* igyekezett elfogadtatni az ország közvéleményével. A megkötött szerződés bevezetője, Khuen-Héderváryék tervezetének megfelelően azt hangsúlyozza, hogy a szerződő feleket az a vágy vezérli, hogy „a béke és a rend fenntartására irányuló törekvéseiket egyesítsék". E törekvések egyesítése Bethlen számára a revanstörekvések „első etapp"-jának gyorsabb előkészítését, Mussolini és kormánya számára pedig Jugoszlávia bekerítését jelentette.

A nyilvános és a titkos szerződés szövege

Bethlen és Mussolini tárgyalásai alatt véglegesítették a szerződést, amelyet *„barátsági, békéltető eljárási és választott bírósági szerződés"*-nek neveznek. Ennek fentebb már említett, rövid bevezető része és öt pontja van. Az 1. pont kimondja, hogy a két állam között „állandó béke és örökös barátság" lesz. A 2. pont szerint a szerződő felek kötelezik magukat arra, hogy a közöttük felmerülő vitás kérdéseket, ha diplomáciai úton nem tudják kellő időben rendezni, „békéltető eljárás és a felmerült esethez képest választott bírósági eljárás alá bocsájtják", amennyiben a közöttük levő más egyezmények nem írnak elő külön eljárást. A 3. pont szerint a választott bírósági eljárást abban az esetben kérheti bármelyik fél, ha „jogi természetű vitáról van szó", s békéltetés nem történt. A 4. pont megállapítja, hogy a „békéltető és választott bírósági eljárás módozatait" a szerződéshez csatolt erről szóló külön jegyzőkönyv szabályozza. Végül az 5. pont arról intézkedik, hogy a szerződés jóváhagyásáról szóló iratokat Rómában fogják kicserélni „a lehető legrövidebb időn belül", s a szerződés „a megerősítő okiratok kicserélésétől számítandó tíz év tartamára köttetett"; ha lejárat előtt „legalább egy évvel fel nem mondják, újabb tíz évi időtartamra hatályban marad és így tovább".[29] Vagyis, az „örök barátságot" tíz-tíz évenként lehet meghosszabítani.

A szerződés szövege tehát a nyilvánosság számára csupán egy barátsági nyilatkozat és döntőbírósági egyezmény, amely nem tartalmaz semminemű messzemenő politikai vagy katonai kötelezettséget azon kívül, hogy az „örök barátság", ha csak tíz-tíz évre is, feltételezi, hogy a két szerződő fél nem vesz részt semmilyen, a másik szerződő fél ellen bárki részéről indított háborúban.

A nyilvánosság előtt ismeretlen maradt azonban a *titkos egyezmény*, amelyben az olasz és a magyar kormány kötelezettséget vállal *szorosabb politikai együttműködésre*. A titkos egyezmény magyar *tervezete* a következő:

„Az Olasz Királyság és a Magyar Királyság megállapítja, hogy politikai érdekeik számos pontban azonosak, és mivel azt óhajtják, hogy a két nemzetet örvendetes módon összefűző őszinte barátság, amelyet egy barátsági, békél-

[29] Az 1927 évi Országos Törvénytár. 731—733. oldal. Az 1927. évi XXVIII. törvénycikk.

tető és választott bírósági szerződés megkötésével most helyeztek szilárd alapra, még jobban megerősítessék, kötelezettséget vállalnak arra vonatkozóan, hogy az őket érdeklő kérdések megoldásában kölcsönösen politikai és diplomáciai támogatást fognak nyújtani egymásnak.

Ezért a két kormány kijelenti, hogy tanácskozni akar egymással mindazon kérdésekben amelyek alkalmasak arra, hogy bárminő módon befolyásolják a közöttük létrejött szívélyes viszonyt".[30]

E tervezet első bekezdését az olasz fél változatlanul elfogadta, míg a második bekezdésen némi módosítást igényelt. „Április 4-én — írja Khuen-Héderváry egy rövid, *titkos* jelzésű feljegyzésében — Hory követ társaságában felkerestem Grandi külügyi államtitkárt, aki Guariglia követ jelenlétében fogadott. *A titkos levélváltásnak általunk proponált szövegét elfogadták*, de azt a módosítást ajánlották, hogy »kijelentik, hogy tanácskozni akarnak egymással« helyett »kötelezettséget vállalnak arra vonatkozóan, hogy kikérik egymás véleményét« írassék, amihez hozzájárultam."[31] Az olaszok tehát határozottabb tanácskozási kötelezettséget kívántak a kölcsönösen érdeklő kérdésekben, s kívánságukat a magyar fél teljesítette.

A magyar külügyminisztériumból február 22-én Horynak küldött, fentebb már idézett levelében Walkó közli, hogy titkos egyezményt csak akkor kötnek, „ha az elkerülhetetlenné válna és a deklaráció szövegezését igyekezni fogunk enyhe és elmosódott formában megszerkeszteni". Megállapítható, hogy a titkos megállapodással szembeni ellenállás erőtlen volt, sőt teljesen megszűnt. Khuen-Héderváry a politikai együttműködésre vonatkozó rész „enyhe és elmosódott" fogalmazása helyett, nyilván nem csak saját jószántából, elfogadta az olaszok által igényelt határozottabb fogalmazást. Mussoliniék elérték, amit a szerződés megkötésével az adott helyzetben el akartak érni: szorosabb politikai szövetséget Magyarországgal, hatékony befolyást a magyar kormány külpolitikájára. Ennek bizonyos kihatása volt a magyar—olasz gazdasági kapcsolatok alakulására is.

Külpolitikailag az olaszoknak, várakozásaik ellenére, nem sok előnyük származik ebből a szerződésből; a magyar kormány készséges, de kevés hasznot hozó partner. Bethlen „készséges" olasz barátságának a titka egyébként abban rejlik, hogy egyetlen nyugati nagyhatalom sem tartja érdemesnek „elhódítani" Magyarországot az olaszoktól. Aligha kétséges, hogy a Bethlen-kormány ugyanis még készségesebben hagyta volna magát „elhódítani" akár a franciák által is, ha azok támogatták volna a kisantanttal szembeni törekvéseit. A dolog azonban éppen fordítva áll, s így Mussolini konkurrens nélkül választhatta szövetségesül a magyar kormányt. Az olasz—magyar szerződés játszott bizonyos szerepet abban a diplomáciai offenzivában, amit az olasz kormány Jugoszlávia ellen folytat, viszont nehezítette Mussolini kapcsolatait Csehszlovákiával és Romániával, erősítette a kisantantban az olasz politikával szembeni fenntartásokat, e politikával való szembenállást. Ennek csak egyik megnyilvánulása az Avarescu-kormány fentebb már említett bukása Romániában.

A magyar kormánynak ez a szerződés segített kitörni a külpolitikai elszigeteltségből, de nem hozott komoly külpolitikai előnyt; sokkal inkább nehézségeket támasztott, ami a kisantant államokkal való viszony feszültebbé

[30] O. L. Küm. res. pol. 1927—23—144 (75). Franciából fordítva.
[31] O. L. Küm. res. pol. 1927—23—171. A szövegben levő két idézet francia nyelvű.

válásában mutatkozott meg. Ez a feszültebb viszony az olasz kormány számára könnyebben volt elviselhető, számára ez másodlagos kérdés. E feszültség következményei inkább Magyarországra nehezedtek, amit semmiképpen sem enyhített az, hogy Jugoszlávia helyzete is nehezebbé vált.

Nem érdektelen megemlíteni, hogy az olasz—magyar szerződés kérdésében Khuen-Héderváry gróf határozottabb ellenkezést tanúsít, mint Bethlen, aki nagyobb készséget mutat ennek a szövetségnek létrehozására. A ravasz Bethlen kevésbé tud ellenállni Mussolini kalandor csábításának. Figyelemreméltó, hogy a magyar külügyminisztérium vezetésében Khuen-Héderváry grófnak nagyobb tényleges szerepe van, mint Walkónak, a külügyminiszternek. Walkót bizonyos mértékben Khuen-Héderváry irányítja. Khuen-Héderváry megkísérli elfogadtatni elgondolásait Bethlennel is, aki őt viszi magával a római tanácskozásra, mert nyilván többre becsüli, mint Walkót, de Bethlen a döntést már maga hozza meg. S ebben eltért, meszszebb ment a Khuen-Héderváry által javasoltaktól.

Kozma Miklós, aki Bethlen római tartózkodása alatt is még ott van, naplójegyzeteiben megemlíti az ellentétet Bethlen és Khuen-Héderváry között. „Már az utazás derekán észrevettem — írja —, hogy a viszony közte és Khuen Sándor között nem az a bizalmas és feltétlenül őszinte, mint azelőtt volt. Okát ennek abban látom, hogy Sándor, — bár politikailag szárazon és logikusan előkészítette és segítette a szerződés megkötését — általában olaszellenes érzésű. . .Bethlen Istvánnak, különösen külpolitikai koncepciók terén, nem csak hogy fantáziája, de legalább theoriában határozottan kalandos vállalkozási kedve is van. Khuen Sándor maga a száraz logika, fantázianélküliség, és nagyon hamar kész van ilyen esetekben ítéletével, amely legtöbbször úgy hangzik, hogy szamárság, ostobaság, butaság. Ha Bethlennek ezt nem is mondja meg, viszont magatartása éppen eléggé elárulja, ha magában ilyesmit gondol."

Kozmában persze szintén több a „fantázia" és örvendezik a megkötött olasz—magyar szerződésnek. Közben dícséri Bethlen „rugalmasságát", aki „sohasem fog csak egy vonalon politikát csinálni", és fenntartja annak a lehetőségét, hogy „a szép olasz út eredményei mellett, ha kell, ugyanilyen és éppoly messzemenő baráti szerződést akár Belgráddal is köthessünk".[32] Nos, ha Khuen Sándor az ilyen fantáziadús elmélkedésekre azt mondta volna, hogy „szamárság, ostobaság, butaság" — ebben nyilván az ő „száraz logikájának" lett volna igaza. Az igazsághoz viszont az is hozzátartozik, hogy Khuen-Héderváry gróf, bármennyire is „olaszellenes" és ellenszenvvel viseltetik Mussolinival szemben, továbbra is a külügyminiszter helyettese marad, aki hatékonyan részt vesz az „olasz barátságra" épített külpolitika irányításában, aki, ha kényszeredetten is, de követi Bethlen külpolitikai vonalát.

Az olasz—magyar szerződés fogadtatása

Bethlen István Rómából hazatérve, az április 9-i lapokban nyilatkozik az olasz útról. Elmondja, hogy megtárgyalta Mussolinival a magyar és az olasz kormányt közösen érdeklő kérdéseket. „Hiszen ez természetes előfeltétele annak — mondja —, hogy mindezekben a kérdésekben a magyar külpolitika olyan orientációval bírjon és a magyar külpolitikát olyan irányba

[32] O. L. Kozma iratok. 2 csomó. Bethlen és Klebelsberg római útja. 49—53. oldal.

vezethessük, amely harmoniában áll az olasz kormány felfogásával." A megállapodásokról kijelenti, hogy nem irányulnak „egyik szomszédunk ellen sem. . ., nem offenzív jellegűek". E kijelentést egyetlen szomszéd ország kormánya sem veszi komolyan, s itthon is tudják, hogy a két kormány nem „önzetlen" politikai házasságra lépett.

Bethlen természetesen nagy külpolitikai sikernek könyveli el az olasz—magyar barátsági szerződést; íme, a magyar kormány elérte, hogy „végre egy nagyhatalom kormánya" e szerződéssel „most barátikezét nyújtja nekünk."[33] Elvégre ez a „baráti jobb" *fegyvereket* kínál, amiről Bethlen természetesen hallgat, de reményeit a fegyverek felétlenül feltüzelték, ami rányomja bélyegét a szerződés előnyös voltáról vallott felfogására és nyilvános értékelésére.

Január 23-án este az Egységes Párt vacsoráján Bethlen válaszolt azoknak, akik Magyarország külpolitikai orientációjának kérdését feszegették. Fölényes hangon kijelentette: „Figyelmeztetem a magyar közvéleményt, hogy mi nem orientálódunk semerrefelé. A mi politikánk nem orientálódó politika, hanem becsületes meggyőződésen alapuló politika."[34] Tíz hét alatt ez a „becsületes meggyőződés" átalakult „orientálódó" politikává, mely nyíltan feladatának tekinti, hogy „a magyar külpolitikát olyan irányba vezethessük, amely harmoniában áll az olasz kormány felfogásával".

Április 10-én Fenyő Miksa, a GYOSZ igazgatója sietve állást foglal Bethlen római útjával kapcsolatban. Lelkendezve írja már idézett cikkében, hogy „Magyarország komoly sakkfigura lett az európai sakktáblán, s Bethlen elérkezettnek látja az időt, hogy ezt a figurát nyugalmi állapotából kimozdítsa".[35] A valóságban ebből a „nyugalmi állapotból" — amely nagyon is *nyugtalan*, de elszigetelt állapot volt — Mussolini mozdította ki ezt a „figurát", s a magyar kormánykörök csak habozva, lépésről-lépésre hátrálva, az olasz diktátortól kínált némi remény, ígéret és biztatás hatása alatt mentek bele a „kimozdításba". Fenyő Miksa pedig most már nem hangoztatja a március 1-i cikkében kifejezett reményét, hogy „Magyarország Locarnó felé Belgrádon keresztül veszi útját".

Apponyi Albert gróf április 17-én vezércikket írt erről a kérdésről a Pesti Naplóba. Felteszi a kérdést: „Az olasz politikának *melyek azok a céljai vagy veszélyei*, melyekre való tekintettel értékesnek tartja Magyarország barátságát?" Nincs erre megnyugtató válasza, aggodalmát eloszlatni nem tudja, nyilván nem is nagyon akarja. Kijelenti azonban Bethlenről, hogy bár nem feltétlen hive, „de könnyelműséget nem tételezhetek fel róla", s ezért bizakodó a megállapodásokkal szemben.[36] Három hónappal korábban még azt hangoztatta, hogy az európai „hatalmi átcsoportosulás" még kialakulatlan, és ilyen körülmények között a magyar politika „sem jutott még abba a stádiumba, hogy magát véglegesen egyik vagy másik hatalom politikájához köthesse". Most viszont tudomásul veszi az olasz politikához kötődést, bár nem rajong érte.

A magyar uralkodó osztályok táborában általában elhallgattak a korábbi aggodalmak a Mussolini-kormánnyal való barátsággal kapcsolatban. Aligha kétséges, hogy ebben szerepet játszott az angol kormány szovjetellenes erőfeszí-

[33] Pesti Napló. 1927. ápr. 9.
[34] Pesti Napló. 1927. jan, 25.
[35] Pesti Napló. 1927. ápr. 10.
[36] Pesti Napló. 1927. ápr. 17.

téseinek a fokozódása s az a tudat, vagy legalább is az a remény, hogy a Baldwin-kormány rokonszenvez az olasz—magyar szerződéssel, ez a megállapodás beilleszkedik az angol uralkodó körök általános európai terveibe, a szovjetellenes háború politikai előkészítésébe.

A Népszava az olasz—magyar szerződés ellen foglal állást. Május 10-i számában „A magyar külpolitika céljai és eszközei" címmel közöl cikket, amelyben kifejezi egyetértését a kormány külpolitikai *céljaival*, de hibáztatja az „eszközeit". A kormány külpolitikai céljaival való egyetértést azonban nyilvánosan csak úgy vállalhatja, ha *elködösíti a célokat*. „A magyar külpolitika *céljai* tekintetében — írja — aligha lehet eltérés ebben az országban ember és ember, párt és párt között. Mert nem hisszük, hogy legyen komoly politikai párt Magyarországon, amely ne óhajtaná az *általános leszerelést* és ne óhajtaná, hogy a magyar külpolitika teljes erővel küzdjön e fontos külpolitikai cél eléréséért."

Vajon a szociáldemokrata párt vezetői, a Népszava szerkesztői valóban *azt hitték*, hogy a kormány leghőbb vágya az általános leszerelés és minden erejével *ezért* küzd? Vajon *teljesen vakon* álltak szemben azzal a ténnyel, hogy még a levente-intézményt is revansista, háborús célok szolgálatába állították?! Nem! Csak úgy tesznek, mintha vakok lennének, hogy ilyen módon felmenthessék magukat nem csak attól, hogy a kormány háborús törekvéseiről hallgatnak a sajtóban (amit még a sajtóhelyzet némileg magyarázhat), hanem azért is, hogy a háborús törekvéseket *nyilvánosan letagadják*, vállalva ezzel a részvételt az agresszív katonai tervek elködösítésében.

Az idézett cikk a kormány külpolitikai céljai között megemlíti a szomszéd országok magyar kisebbségi jogainak védelmét és a trianoni békeszerződés revízióját is; ezekkel a célokkal ugyancsak azonosítja magát és megállapítja e vonatkozásban „minden párt" egyetértését a kormánnyal. Tartózkodik annak leszögezésétől, hogy a szociáldemokrata párt talán mégis *más célokat* követ, mikor kiáll a kisebbségi jogok mellett, mint a horthysta uralkodó körök, mint a kormány. Hasonlóképpen tartózkodik attól, hogy a trianoni békeszerződés revíziója kérdésében rámutasson arra, hogy a szociáldemokrata pártot talán mégis más célok vezérlik, mint a horthysta uralkodó köröket. Utal Gratz Gusztávnak egy előadására, amelyből kitűnik, „hogy ő és a hasonlóan gondolkodók *az imperializmus útjain, az imperializmus eszközeivel* vélik elérhetni a magyar külpolitika alapvető céljait". Idézi Gratz végkövetkeztetését: „Magyarország nem folytathat pacifista külpolitikát és ennek a külpolitikának inkább az imperialista momentumokra kell súlyt helyezni."[37]

Vajon a Népszava szerkesztői *nem tudják*, hogy Horthyék és Bethlenék e kérdésben Gratzhoz „hasonlóan gondolkodók"? Tudják. Azt is tudják, hogy az „imperializmus eszközei" — háborús eszközök, s a magyar imperialisták célja: az egész „szentistváni Magyarország" visszaszerzése, a magyar uralom visszaállítása a korábban magyar elnyomás alatt élt nemzeti kisebbségek felett. Ezzel a céllal nem tudnak és nem is akarnak szembeszállni, tehát a „célok" tekintetében a revansista trianoni demagógiával azonosítják magukat. Nyílván e célok *azonosságának* hangsúlyozásával kíván a cikk menlevelet biztosítani sajátmagának ahhoz, hogy a továbbiakban kijelenthesse: „*Az eszközök, az utak tekintetében azonban lényeges eltérés mutatkozik* a magyar politikai élet, a magyar közvélemény rétegei között."

[37] Népszava. 1927. máj. 10.

A Népszava május 14-én „Magyarország és a kisantant" című írásában folytatja külpolitikai fejtegetéseit. Ez a cikk az olasz—magyar barátság helyett a kisantant államaihoz való közeledés mellett foglal állást. Utal a Bethlen-kormány korábbi külpolitikájára, majd megállapítja, hogy ezt követte „a magyar külpolitika [aktív] periódusa, *az angol kapitalizmus és a fasiszta tirranizmus felé való orientálódás.* Az angol tőke még csak hagyján, mert ennek árát csak pénzben kell megfizetni — esetleg túlzott mértékben —, de veszedelmes külpolitikai konfliktusokba az angol tőkével való kapcsolat nem sodorhat bennünket, legalábbis nem közvetlenül. Az olasz tirannizmus felé való külpolitikai orientálódás azonban már sokkal közvetlenebb, sokkal akutabb veszedelmeket rejt magában."[38]

E cikk megjelenése idején folyik Londonban az ARKOSZ-botrány. Május 12-én megszállja az angol rendőrség a szovjet kereskedelmi képviselet: az ARKOSZ[39] helyiségeit, hogy ott a páncélszekrényeket is feltörve, látványos házkutatást tartson és a történteket hamis hírveréssel a szovjetellenes rágalomhadjárat céljaira használja fel, a háborús úszítás jegyében. A Baldwin-kormány e botrányos akcióját azonban magában Angliában is nagy tömegek határozott ellenszenve és tiltakozása fogadja. Nyilván ez is szerepet játszik abban, hogy a Népszava cikkírója a szovjetellenes háborúba való sodródástól nem aggódik, nem ezt tekinti közvetlen veszélynek, viszont egy olasz—jugoszláv konfliktusból keletkező háborúba való bekapcsolódás veszélyét aggodalommal nézi. E veszély elkerülésének lehetőségét a kisantant államokkal jobb viszony megteremtésében keresi. Az itt idézett cikk tanúsága szerint a Népszava, jobboldali szociáldemokrata alapon, de az olasz—magyar szerződés ellen foglal állást, s az angol konzervatív kormány politikájával szemben is kifejezi ellenszenvét.

Ebben az időben ül össze a kisantant konferenciája Jáchymovban (Joachimsthalban), Csehszlovákiában. A május 14-i tárgyalásáról kiadott közlemény hangsúlyozza: „Mindhárom állam kötelességének tartja a kisantant további megingathatatlan, erős és állandó fennmaradásának a biztosítását." A három állam politikai és katonai együttműködésének megőrzését hangsúlyozzák, mégpedig már nem csak Magyarországgal szemben, hanem —az olasz—magyar barátsági és együttműködési szerződésre való tekintettel— Olaszországgal szemben is. A harcias kijelentésekket kerülve ugyan, de együttesen elutasítják Olaszország azon törekvését, hogy leszakítsa és elszigetelje Jugoszláviát, megbontsa a három kisantant állam közös frontját Magyarország ellen, valamint Jugoszlávia és Románia közös frontját Bulgária ellen. Bizonyos azonban, hogy az angol—olasz együttműködés zavarja a kisantant kormányait, a Baldwin-kormány kísérlete szovjetellenes egységfront teremtésére óvatosabbá teszi őket a követendő lépéseik meghatározásában és nyilvános állásfoglalásaikban.

Az ARKOSZ-botrány után, de még az angol—szovjet diplomáciai kapcsolatok megszakítása előtt tárgyalják a magyar parlamentben az olasz—magyar szerződést. Május 19-én kezdődött az olasz—magyar szerződés becikkelyezéséről a parlamenti vita, és a törvényjavaslatot általánosságban még aznap el is fogadják. A szociáldemokrata frakció a szerződést elutasítja. Viszont Rassay, Bródy Ernő, Pakots György megszavazzák; lelkesen vagy aggodalmas-

[38] Népszava. 1927. máj. 14.
[39] ARKOSZ = All Russian Cooperative Society Limited.

kodva, de megszavazzák. Néhány más liberális távol marad, mert sem a szerződés mellett, sem ellen nem akar szavazni.

A törvényjavaslat parlamenti előadója *dr. Illés József*, az Egységes Párt egyik jogász képviselője, a budapesti Pázmány egyetem jogi karának a dékánja. (1922-ben és 1926-ban egyformán „egyhangúlag", vagyis ellenjelölt kizárásával „választották" képviselővé a nagykárolyi nyíltszavazásos választókerületben; az előző nemzetgyűlésben ő volt a felsőház létrehozásáról szóló törvényjavaslat előadója.)

Előadói beszédében Illés professzor úr kijelenti: „A jelen nemzetközi szerződés nemcsak békéltető, nemcsak választott bírósági, hanem barátsági szerződés is. Ne tessék ezt frázisnak venni, hanem arra tessék figyelni, hogy itt, amikor barátsági szerződésről van szó, egy olyan érdekközösségre történik utalás, amely százados. . ., amelyet csak a háború szakított meg." A most kötött szerződéssel a megszakadt kapcsolat „ismét felvétetett és ez a baráti viszony ismét helyreállt".

Az olasz és a magyar *haladó nemzeti erők* százados kapcsolatai a *Habsburg-monarchia* ellen folyt közös harcban fejlődtek ki. Viszont a Habsburg-uralom olaszországi híveinek és magyarországi híveinek is százados a kapcsolata a Habsburg-uralom kiszolgálásában. A múlt század második felében, tudvalevően, a Habsburg-uralmat Olaszországból csaknem teljesen kiszorították. Ebben a nemzeti harcban az olasz liberális és konzervatív monarchista erők is részt vettek, illetve a vezetőszerepet is magukhoz ragadták; viszont a magyar liberális és konzervatív monarchisták *kiegyeztek a Habsburg-uralommal.*

1882-ben Németország, Ausztria-Magyarország és Olaszország politikai és katonai szövetséget kötött, hármas szövetséget létesített, Franciaország és Oroszország ellen. 1902-ben Anglia feladta az úgynevezett „splendid isolation" politikát a kontinens egymással vetélkedő államaival szemben. Az „előkelő elszigetelődés"-nek nevezett politika tulajdonképpen az európai államok egymással szembeni kijátszásának politikája volt. Németország megerősödése, valamint a cári Oroszország terjeszkedése azonban arra kényszerítette Angliát, hogy szakítson a „splendid isolation"-nal és szoros együttműködésre lépjen Franciaországgal. Így jött létre az angol—francia „entente cordiale", az angol—francia antant, amelyhez ezután a cári Oroszország is csatlakozott. Németország, Ausztria-Magyarország és Olaszország hármas szövetségében testesült meg a magyar és olasz uralkodó osztályoknak az a „barátsága", melyet az olaszok az első világháború kitörése idején felrúgtak. Olaszország ugyanis átállt az antant blokk oldalára.

A hármasszövetség államainak barátsága tehát nem „százados", hiszen alig élte túl a három évtizedet, de *ez* a „baráti kapcsolat" szakadt meg a világháború kitörésével. Illés erre a megszakadásra utal, de ugyanakkor a „százados" kapcsolatokra is; tudatosan kerüli a világos különbségtevést a magyar és olasz nép haladó és a Habsburgokkal kiegyezők és szövetkezők reakciós hagyománya között. A magyar tőkés-földbirtokos rendszer ugyanis nagy gondot fordított arra, hogy a történelemhamisítás durva vagy finomabb eszközeivel a haladó hagyományokat is népellenes nacionalista fegyvertárába iktassa.

Illés József, aki így leteszi a maga obulusát a nacionalista népcsalás parlamenti asztalára, azt sem mulasztja el, hogy előadói beszédében a magyar—olasz szerződést békés jellegűnek nyilvánítsa. „Ez a nemzetközi szerződés — mondja — békét és békés fejlődést jelent. . . méltóztatik abból meglátni, hogy éppen csonka Magyarország békés fejlődésének és a többi országokkal való békés

viszonyának biztosítékai vannak benne lefektetve." A valóság az, hogy nincs ebben a szerződésben semmi, ami a szomszéd országokkal való békés viszonyt szolgálta volna.

A vita első szónoka *Madarassy-Beck Lajos*, földbirtokos (az 1917-es Wekerle-kormány igazságügyi államtitkára), aki mint „pártonkívüli" szerzett mandátumot egy nyíltszavazásos kerületben. Beszédét ezzel kezdi: „Ámbár súlyos aggodalmaim vannak aziránt a szerződés iránt, amely előttem fekszik", de azzal folytatja: a kormányt mégis egységesen kell támogatni a szerződés megötésében, mert „mi csak a nemzeti álláspontot, az összeség álláspontját gyengítenők, ha ez ellen itt mereven szembeszállnánk". Aggályoskodik, mert még nem világos, hogy „a nagyhatalmak melyik és milyen csoportja ragadja magához a vezetést", és ilyen „kiforratlan helyzet igen nagy óvatosságra kell, hogy ösztökélje a magyar kormányt". Végül is az óvatosságot és a biztatást a következőképpen kombinálja: „Ha nem is vagyok abban a helyzetben, hogy teljesen magaménvá tegyem ezt a javaslatot, mégis örömmel üdvözlöm."

Utána ismét egy „kormány-támogató pártonkívüli" kel a javaslat védelmére, majd *Várnai Dániel*, a szociáldemokrata párt képviselője szólal fel. Előrebocsátja, hogy elfogultság nélkül szól a javaslathoz, „harag és szenvedélyesség nélkül, pusztán azt kutatva, miféle politikai vagy gazdasági haszon származhatik Magyarországra ebből a szerződésből". Majd utal arra, hogy a belpolitika és a külpolitika függ egymástól, diktatúra vonzódik diktatúrához. E tételét szovjetellenes érzelmeinek kifejezésére is iparkodik felhasználni, még pedig elég suta módon, mert a Bethlen-kormányt még a „moszkvai diktatúrához" való vonzódással is gyanúsítja, utalva az 1924-ben kötött, de nem ratifikált szovjet—magyar szerződésre. „Hogy most a magyar kormányzat — mondja — megtalálta az utat az olasz fasizmushoz, — ahogy évekkel ezelőtt megtalálta az útját, noha egy kereskedelmi szerződésen keresztül is,[40] a moszkvai diktatúrához — ezen én nem csodálkozom, csak azt mondom, hogy a belpolitikai rendszerek azonossága hat ilyen dolgoknál, s rokonlelkek találkozásából keletkeznek az ilyen szerződések, mint ahogy ebből keletkezett az olasz—magyar barátsági szerződés is."

Miután Várnai ilyen „objektív" módon megvilágítja a proletariátus forradalmi diktatúrájának és a nagytőkés-nagybirtokos uralom ellenforradalmi diktatúrájának azonosságát, nagyobb kurázsival jelenti ki: a kisantant gyűrű nyomásának enyhítésére kell törekedni, de ennek a gyűrűnek a nyomása sohasem fog enyhülni azzal, ha nemzetközi politikai sakkhúzásokkal akarnánk a kisantantra hatni. Ez a gyűrű csak úgy enyhülhet, ha a kisantant államaival lépünk közvetlen tárgyalásba. A mostani szerződés „a kormánynak talán szerez egy állítólagos barátot, amely azonban az országnak ugyanakkor három ellenséget szerez. . . gyanút kelt a meglevő gyanú mellé Magyarország iránt". Megállapítja, hogy Mussolininak „Magyarországot is sikerült odakapcsolni az olasz imperialista kapitalista uszályhoz, sikerült odakapcsolni az angol—olasz kapitalista blokkhoz, úgy hogy már nemcsak az angol kapitalizmusnak, hanem az olasz tőkének is gyarmatává lettünk".

[40] Az 1924 szeptemberében aláírt, de nem ratifikált szovjet—magyar szerződés a diplomáciai kapcsolatok felvételéről szólt, ezzel egyidejűleg kereskedelmi egyezmény is készült. Annak idején a Gyáriparcsok Országos Szövetsége is javasolta a kormánynak a diplomáciai kapcsolatok felvételét a Szovjetunióval, — ebben az esetben jelentős szovjet rendelésre számíthatott. Várnai most szépen hallgat arról, hogy akkor a szociáldemokrata párt is támogatta a GYOSZ-nak ezt a javaslatát.

Várnai ezúttal tehát a sokat propagált „nyugati demokrácia" vezető országát, Angliát olyan gyarmatosító kapitalista országnak nyilvánítja, amely Magyarországot is „gyarmatává" tette. E tekintetben Várnai „harciasan" odamond az angol konzervatív kormánynak persze az angol—olasz együttműködés miatt. „Harciasságának" megértéséhez tudnunk kell, hogy az angol Munkáspárt és jelentős angol polgári ellenzék is támadta a Baldwin-kormányt a szovjetellenes kalandorpolitika és a Mussolini-kormánnyal való fokozódó együttműködés miatt, mert ezt a politikát irreálisnak tartja. Szemben áll az angol—olasz együttműködéssel a francia kormány, az olasz—magyar együttműködéssel pedig szembenáll, Franciaországgal együtt, a kisantant, valamint Ausztriában a szociáldemokrata párt és a polgárság jelentős része is. Ez a körülmény határozottabbá teszi a szociáldemokrata párt állásfoglalását az olasz—magyar barátsági szerződéssel szemben. A parlamenti vitán Várnai a már háttérbe szorult magyar—jugoszláv közeledés kísérlete mellett áll ki. „A mi utunk az én meggyőződésem szerint — mondja — a Balkán felé vezet, a külpolitikai érdekeink elsősorban a jugoszláv orientációt parancsolják reánk." Valójában a szociáldemokrata párt sokkal inkább egy csehszlovák—magyar közeledés és megegyezés híve, de ezt nem meri hangsúlyozni, amikor a nacionalista propaganda a főtüzet éppen Csehszlovákia ellen irányítja.

Várnai felszólalása után nem akad több képviselő, aki szót kérne a javaslathoz. A liberális ellenzék hallgat, a legitimista ellenzék nevében Apponyi, bár lelkesedés nélkül, de a sajtó útján már leadta a voksot. *Bethlen* kapja meg tehát a szót, hogy válaszoljon a vitában elhangzottakra.

A „moszkvai diktatúrával" való „rokonlelkűség" ostoba vádját, amelyet Várnai a kormány szemére hányt, Bethlen persze fölényesen visszautasítja és — visszadobja. „1919 elején a t. képviselő úrnak a pártja volt az" — mondja Bethlen —, „amelyik Leninnel sietett szövetséget kötni úgyszólván abban a pillanatban, amint hatalomra jutottak. *(Nagy zaj és ellentmondások a szélsőbaloldalon.)* Ezt nem tagadhatják le a képviselő urak, hiszen tagjai voltak annak a pártnak... Az első napon táviratilag publikálták ezt a szövetséget." Bethlen könnyűszerrel használta ki azt a körülményt, hogy Várnaiék tagjai voltak a Tanácsköztársaságot kikiáltó egyesült szocialista—kommunista pártnak; szovjetellenes piszkálódásukat ezzel vágja vissza a szociáldemokrata képviselők arcába. Viszont az olasz fasizmust és személyesen Mussolinit — akinek az első világháború idején az antant mellett kifejtett háborús kampányát a szociáldemokrata képviselők többször is orra alá dörgölték — Bethlen hamis frázisokkal igyekezett megvédeni.

Az olasz barátságot méltatva, Bethlen Illés József megállapításait ismétli. Ennek során kijelenti, hogy a szomszéd államokkal is olyan viszonyt kíván, „amely a normális, jó szomszédi viszonynak megfelel, abban az esetben, ha ők is a maguk részéről megépítik, megszerzik azokat az előfeltételeket, amelyek egy ilyen jó szomszédi viszonyhoz kellenek". Óvakodik konkrétan megjelölni az „előfeltételeket"; a területi követelésekkel ugyanis nem állhat elő, mert rögtön fellebbentené a fátylat az olasz barátsághoz fűzött titkos reményeiről. A szerződés külföldi kommentálásával foglalkozva megemlíti: „E mögött a szerződés mögött is titkos megállapodásokat kerestek és firtattak" — ő persze tagadja, hogy ilyesmiről egyáltalán szó lehetne. „Mindazok a kombinációk — mondja —, amelyek ehhez a szerződéshez fűződnek az irányban, hogy ez a szerződés bizonyos éllel bírna egy másik vagy egy harmadik állammal szemben, teljesen légből kapottak." Persze, akik a titkos egyezményt

firtatták, nagyon is jól tudták, hogy az ilyen megállapodásokat nem azért kötik, hogy be is vallják őket. Bethlen tagadását aligha vette bárki is komolyan. A magyar parlament tagjai, akik a szerződést megszavazták, sokkal inkább remélték azt, hogy messzemenő titkos egyezmény rejlik a szerződés mögött, semmint azt, hogy nem.

Bethlennek bizonyítania kellett a szerződés előnyös voltát. Nem tudja komolyan indokolni, hogy miért előnyös; a kisantant gyűrű szorosabbá válására vonatkozó érvekre nem is próbál válaszolni, beszéde nagyrészt védekezés a szerződéssel kapcsolatos külföldi gyanúsításokkal szemben. Ő nem naiv ember, aki hinne abban, hogy cáfolatainak bármely országban komoly értéke van, de mégis cáfolnia kell. A hazai közvéleményt pedig deklaratív kijelentésekkel és illúziókeltéssel igyekszik megnyugtatni és megnyerni. „Megállapítom — mondja beszéde végén —, hogy ez a szerződés jelentékeny támaszt nyújt a magyar külpolitikának, mert hiszen ez a szerződés az első példa arra, hogy egy győző nagyhatalom barátsági szerződést köt Magyarországgal, amely tényleg kiemeli abból az egyoldalú izoláltságból, amelyben az utóbbi években volt."[41] Valóban kiemelte, s egyúttal alárendelte a magyar kormány külpolitikáját az olasz kormány céljainak.

Bethlen beszéde után a képviselőház jelenlevő tagjainak többsége felállással megszavazta az olasz—magyar szerződés becikkelyezését.

A Baldwin-kormány, néhány nappal az olasz—magyar szerződés becikkelyezése után, május 25-én szakítja meg az angol—szovjet diplomáciai viszonyt a háborús tervek jegyében, s várja, hogy más tőkés országok is kövessék példáját. A magyar uralkodó osztályok agressziós reményei nagyra nőttek. A kormánypárti és a „liberális"-nak nevezett mérsékelt ellenzéki lapok versenyeztek egymással a szovjetellenes hangulatkeltésben, az antiszovjet háborús blokk összekovácsolódása feletti lelkendezésben. Örömükbe azonban üröm vegyült, mert az angol kormány e lépése aktivizálta a tömegek háborúellenes tiltakozását magában Angliában is, és mégjobban kiélezte a belpolitikai harcot.

A Baldwin kormány mellett Deterding, az ismert angol olajmágnás, aki a társasága számára elveszett Kaukázus-vidéki olajmezők visszaszerzését remélte, az olajért folyó igen éles világverseny nyomására szintén nagy aktivitást fejtett ki a szovjetellenes háborús blokk összekovácsolásában és egyik fő inspirátora a Baldwin-kormány szovjet-ellenes mesterkedéseinek. Ő egyik vezető képviselője az angol világbirodalom hanyatlásáért aggódó szélsőséges imperialista köröknek, amelyek az angol konzervatív pártban vezetőszerepet játszanak. Az angol burzsoázia reálisabban látó része, s mindenekelőtt a szovjet rendelésekben érdekelt gyáriparosok képviselői viszont hibáztatták, kudarcra kárhoztatott lépésnek tekintették az angol—szovjet diplomáciai viszony megszakítását, amely azzal járhat, hogy Anglia magára marad ebben az akcióban, s csak veszít rajta. A liberális párt vezére, Lloyd George is hibáztatta ezt a szakítást, amely nyilvánvalóvá tette a világ előtt Anglia szovjetellenes háborús terveit és kezdeményező szerepét.

Az angol Munkáspárt is ellenezte az angol—szovjet diplomáciai viszony megszakítását. Ebben az időben nagyon erős a munkáspárti baloldali ellenzék és általános a munkáspárti tömegek elégedetlensége a kormány szovjetellenes politikájával. A munkáspárt jobboldali vezetői, Mac Donald és társai aktívan

[41] Képviselőházi Napló. 1927. máj 19.

részt vettek ugyan a szovjetellenes rágalmak terjesztésében, de a nyílt háborús lépések támogatásától tartózkodtak és hibáztatták az angol—szovjet diplomáciai viszony megszakítását. Az angol burzsoázia sem egységes a háborús kockázat közvetlen vállalásának kérdésében, a néptömegek ellenállása pedig a háborús politikával szemben rendkívül erős. A Munkáspártot mindez arra késztette, hogy szembeforduljon a Baldwin-kormány kísérletével, elutasítsa a konzervatívok tervét az új európai háború kirobbantására. Ez az állásfoglalás növeli a Munkáspárt politikai befolyását az angol nép körében és emeli nemzetközi tekintélyét is. Nos, ez az angliai belpolitikai helyzet vegyített ürömöt a magyar uralkodó osztályok örömébe, amelyet a szovjetellenes háború közeli lehetősége váltott ki belőlük.

Az angliai belpolitikai harcokra viszont komolyan visszahatnak e lépés következményei: vajon követik-e a többi európai kapitalista országok Angliát a Szovjetunióval való diplomáciai szakításban? Ha igen, akkor a Baldwin-kormány belpolitikai helyzete megszilárdul, a szakítás polgári ellenzéke is mellé áll, s Mac Donald állásfoglalása is megváltozik. Ha Anglia magára marad, akkor a konzervatívok külpolitikai kudarcát a Munkáspárt és a liberális párt hasznosítja befolyásának növelésére.

A magyar uralkodó körök tele torokkal dicsőitik a Baldwin-kormány szovjetellenes lépéseit és nagy hangon büszkélkednek most azzal, hogy a magyar kormány egyáltalán nem is létesített diplomáciai viszonyt a szovjettel, tehát megbízható támogatója Anglia szovjetellenes politikájának. Remélték, hogy a Szovjetunióval diplomáciai kapcsolatban álló más európai országok is követik Angliát a diplomáciai viszony megszakításában és a további lépésekben; ennek hatására a Baldwin-kormány ellenzéke Angliában is meghátrál, a szovjetellenes egységfront létrejön, és a háborút kirobbantják.

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és lapja, a Népszava az angol Munkáspárt állásfoglalását támogatja és közvetíti. Tehát nem a Szovjetunió mellett áll ki, hanem pacifista alapon foglal állást a készülő háború ellen. Május 26-án a Népszava vezércikket közöl „A magyar háborús uszítók" címmel, amelyben a következőket írja: „A körúti liberális és a kurzus-lapok háborúra úszítanak és az angol kormányt arra biztatják, hogy minél erőteljesebben ragadja meg a torkát a vörös rémnek, mert *a körút nem törődik a hullákkal*, a szenvedésekkel, az áldozatokkal, sőt, legtöbb esetben *üzletet csinál mások szenvedéseiből*. Ezzel a magyar háborús úszítással szemben az angol Munkáspárt a *legélesebben ellenzi* az angol kormánynak ezt az erőszakolt szakítását és azt követeli a kormánytól, hogy rendelje el a választásokat, mielőtt ebben a fontos kérdésben az alsóház szavazhatna. . . Ha a szovjetnek *olyan meggyőződött ellensége, mint Mac Donald*, veszedelmesnek és kárhozatosnak tartja az angol kormány elhatározását, ha a Munkáspárt, *amely éles harcot folytat a szovjet agitátorokkal szemben*, minden eszközzel meg akarja akadályozni a konzervatív kormány törekvéseit, akkor sem a körúti magyar liberálisoknak, sem a kormánylapokanak nincsen *arra* joguk, hogy véres háborúról, áldozatokról és hullákról elmélkedjenek."[42] Persze, ha az angol Munkáspárt másképpen foglalna állást, akkor nyilván ezt venné figyelembe a Népszava. Tény azonban, hogy Mac Donald és a Munkáspárt vezetőségének álláspontját képviselve, szovjetellenességüket és pacifizmusukat hangsúlyozva, most szembefordulnak a szovjetellenes háborús uszítókkal.

[42] Népszava. 1927. máj. 26,

A szociáldemokrata pártvezetőség a szovjetellenes propaganda folytatásával bizonyítja ismét, hogy ellensége a kommunistáknak. Május 29-én, vasárnap népgyűlést tart Budapesten a Tattersallban, ahol Propper Sándor képviselő szidalmazza az olasz fasizmust és az orosz bolsevizmust, — persze a „tiszta parlamentarizmusért" való küzdelem jegyében. „A túlsó oldal köszönje meg — mondja Propper —, hogy van olyan munkásosztálya, amely a fokozatos fejlődés álláspontját vallja."[43] Gyanúsítások helyett tehát köszönetet vár a „túlsó oldaltól", az uralkodó osztályoktól, mert úgy érzi, hogy tevékenységükért köszönet jár.

Az angol munkáspárt fent említett állásfoglalásának az ismertetéséért és támogatásáért azonban a „túloldal"', a magyar uralkodó körök háborúra éhes tábora nem mond köszönetet; hanem vár, hátha más kormányok is követik a Baldwin-kormány akcióját.

A KMP az olasz—magyar szerződésről s a szociáldemokrata párt állásfoglalásáról

Az illegális kommunista pártnak ebben az időben nem volt magyarországi sajtója, s rendkívül súlyos körülmények között folytatta tevékenységét. 1927 február végén ugyanis a rendőrség letartóztatta a KMP-nek több mint ötven tagját, köztük a párt itthoni vezető szervének tagjait, Szántó Zoltánt, Pohl Sándort és társait, továbbá a Magyarországi Szocialista Munkáspárt vezetőit, köztük a párt elnökét, Vági Istvánt. Az olasz—magyar szerződés előkészítése idején indított a kormány rendőri és csendőri rohamot az MSZMP ellen, hogy a rendőri zaklatással amúgyis korlátozott tevékenységét teljesen lehetetlenné tegye, s e pártot lényegében véve megsemmisítse. Az MSZMP elleni akció során jut el a rendőrség a KMP itthoni illegális központjának tagjaihoz is, akik részben az MSzMP-ben dolgoztak, annak vezetői is voltak.

Bizonyos, hogy a kormány nem véletlenül indított éppen abban az időben újabb rendőri rohamot a félig-meddig legálisan tevékenykedő MSZMP megsemmisítésére, amikor az olasz—magyar barátsági szerződés megkötésére készült; a baloldali munkásmozgalom elleni terrorhullám szerves része a Mussolini—Bethlen találkozó hazai „előkészítésének", az olasz—magyar szerződéssel szembeni ellenállás elfojtásának.

A február végi lefogások utáni további rendőri akciók lehetetlenné tették az MSZMP bármiféle érdemleges működését, s megszűnt annak a lehetősége is, hogy esetenkénti legális kiadványok, MSZMP lapok, ha csak egyetlen számban is, megjelenhessenek. A KMP-nek illegális újságja még nem volt, s csak a Bécsben megjelenő havi lapja, az *Új Március* útján világította meg a párt álláspontját az olasz—magyar szerződéssel kapcsolatban is. Ennek jobb megértése céljából szükséges, hogy a párt harcának hazai körülményeiről egyet-mást még megemlítsünk.

Szántó, Vági és társaik lefogását a lapok március 1-én adják hírül. Ezt követi egy széleskörű kommunistaellenes és szovjetellenes uszítás, ami jól beleilleszkedik a Baldwin-kormány által szervezett nemzetközi szovjetellenes kampányba. A magyarországi jobboldali körök a szociáldemokrata párt ellen is rendszeresen uszítanak. Ennek során gyakran vádolják a szociáldemokrata pártot a kommunistákkal való elvrokonsággal, újra és újra felhánytorgatják

[43] Népszava. 1927. máj, 31.

Peyernek és társainak azt, hogy 1919 márciusában a szociáldemokrata párt egyesült a kommunista párttal, együtt kiáltották ki a Tanácsköztársaságot. A jobboldali erők támadásainak egyik fő indítéka az a tény, hogy a szociáldemokrata párt tagságában és funkcionáriusai körében is valóban igen erős a rokonszenv a kommunistákkal. A baloldali szocialisták szívesen küzdenek együtt kommunista harci társaikkal, ellenszenvvel vagy éppen felháborodással utasítják vissza Peyer és társainak kommunistaellenes uszításait.

A kormánypárti sajtónak a szociáldemokrata párt ellen intézett támadásai egyrészt azt a célt szolgálják, hogy ezzel az úgynevezett keresztényszocialista munkásszervezetek mellett agitáljanak, ezeket erősítsék, másrészt, hogy ezáltal is szorítsák a szociáldemokrata vezetőket, különösen a parlamenti képviselőket a kommunistaellenes és szovjetellenes kampányban való hatékonyabb részvételre, valamint a kormány politikája előtti ismételt behódolásra. A kényszertagsággal fenntartott keresztényszocialista szakszervezetek — melyek főleg a közalkalmazottak kötelező tagságára épülnek — gyengék, befolyásuk szűk.[44] Ezért az uralkodó körök különös gondot fordítanak arra, hogy erősítsék a jobboldali szociáldemokrata vezetők kommunistaellenességét és behódolási készségét, segítsék a bizonytalankodók elhallgattatását és csatlakozását a jobboldalhoz. A jobboldali szociáldemokrata vezetők a kormány nyomása nélkül, saját „belső szükségletükből", a kommunista befolyástól való félelmük következtében is részt vettek a kommunistaellenes uszításban, de bizonyos, hogy a kormánypárti gyanúsítások is gondot okoztak számukra; ezek alaptalanságát lépten-nyomon cáfolták.

A Népszava március 1-i száma, amely hírül adja a kommunisták letartóztatását, vezércikket közöl „Moszkva őrültjei" címmel. E cikkben a lap a szokásos alattomossággal mocskolja az illegális kommunista pártot. „Moszkva őrültjei megint alkalmat adtak — írja — a magyar kormánynak arra, hogy a pórázra kötött magyar burzsoáziával és a külföldi közvéleménnyel elhitesse, hogy mindazokra a rendszabályokra szükség van itt, amelyet a demokratikus szellem szégyenére, a szabadság gyalázatára még mindig életben tart. Moszkva megint megírta a háborús kivételes törvények további életben tartására és a páncélautók beszerzésére irányuló kormányakarat ürügyét. Hét esztendő óta egyre küldi a világforradalom fantasztáit és az orosz rubeleket nem a magyar ellenforradalom ellen, hanem a szociáldemokrata munkásmozgalom kárára és veszedelmére." Szemrehányással illeti az ellenforradalmi kormányzatot is, mert nem biztosítja a szabadságjogokat, amelyek pedig, a megfelelő szociálpolitikával együtt, a bolsevizmus elleni védekezés eszközei lennének. „De hogyan védjék magukat a tömegek a bolsevizmus őrülete ellen — írja —, ha kicsavarják a kezükből mindazokat az eszközöket, amelyekkel sorsának jobbrafordulását munkálkodhatná?"[45]

A Népszava nem először ismétli itt a magyar és a nemzetközi reakció tételét, amely „Moszkva ügynökei"-nek nyilvánítja a kommunistákat; ezzel

[44] A keresztényszocialista szakszervezetek közgyűlésén, 1929 októberében arról számolnak be, hogy 14 860 tagjuk van. Ezt előrehaladásként említik, mondván, hogy ez év éleje óta 1015 új tagot szereztek. A beszámolóról a Nemzeti Újság 1929. nov. 19-i száma ad hírt, közölve az itt említett adatokat. Ez az adatközlés elszólás-jellegű, mert a jobboldali propaganda általában ötvenezres, sőt ennél is magasabb keresztény-szocialista szakszervezeti taglétszámot emlegetett. Itt bevallották, hogy taglétszámuk a tizenötezret sem éri el. A szocialista szakszervezetek taglétszáma 1929-ben körülbelül 120 ezer.

[45] Népszava. 1927. márc. 1.

akarják csökkenteni a dolgozók rokonszenvét azok iránt, akik népük felszabadulásáért küzdve szembenéznek az ellenforradalom legkegyetlenebb terrorjával. A Népszava eközben azt is igyekszik elhitetni, hogy a magyar burzsoázia tulajdonképpen nem is híve a kapitalista rendszert védelmező intézményes terrornak, csak a kormány félrevezeti őt, meg a külföldi közvéleményt, amikor e terror szükségességét magyarázza. A „külföldi közvélemény"-t illetően a valóságban a *demokratikus* közvéleményt nem sikerül Bethlenéknek félrevezetni, — a reakciós köröket pedig nem kell Bethlenéknek meggyőzniök.

Március 2-án a Népszava ismét vezércikkben gyalázza a kommunista mozgalmat, a rendőrség által lefogott és megkínzott forradalmi harcosokat. Ez a cikk a jobboldali szociáldemokrata vezetők tipikusan szélhámos módszerével igyekszik leküzdeni a KMP iránti rokonszenvet a szervezett munkások között. Az ellenforradalmi terror és uszítás fő tüze a kommunisták ellen irányul. A Népszava cikke pedig az illegális kommunista mozgalmat — a rendőrség által szervezett akciónak nyilvánítja, azért, hogy aki a rendőri terrortól nem ijed meg, kerülje a kommunistákat a provokátorok miatt. A kormánylapok kommunistaellenes kirohanására válaszolva a Népszava ezt írja: „A szerzők *tapsolnak* a szereplőknek, a Moszkvából küldött főszereplőnek, a melléje sodródott partnereknek és azoknak a *szerencsétlen statisztáknak*, akiknek »beszervezéséről« már maguk a szerzők, illetve azok végrehajtó közegei, az impresszáriók gondoskodtak. A szerzőknek és a főszereplőket ... szállító Moszkvának valóban nagy örömük telhet egymásban." A kommunisták gyalázása során a következő megállapításig jut el: „Egymás haszonélvezői, édes testvérek ők, a vérre szomjas, börtöntöltelékekre leső ellenforradalmárok és a bolsevizmus fantasztái."[46] A lefogott és véresre vert kommunisták és az ő horthysta kínzóik — „egymás haszonélvezői"! Gőgös Ignác, Löwi Sándor és az ő gyilkosaik — „édes testvérek"! Nem lehet ezt ma sem felháborodás nélkül olvasni, de különösen nehéz volt akkor, amikor elvtársaink a fasiszta börtönökben raboskodtak, s a harcot, a forradalom ügyéért, ilyen felháborító gyalázkodásokkal is szembenézve, kellett folytatni.

A Népszava a fent idézett módon bizonyította az egész burzsoázia és a kormány előtt, hogy a szociáldemokrata párt a kommunistáknak nemcsak hogy nem barátja, hanem kíméletlen ellensége, csak azért nem tud hatékonyabban harcolni a bolsevista befolyás ellen, mert tevékenységét a kormány korlátozza. A Népszava közli a szociáldemokrata parlamenti frakció és a pártvezetőség együttes ülésének az állásfoglalását is, mely a következőképpen hangzik: „A szociáldemokrata párt tudja, hogy a szabadságjogok hiánya, a kormányzat reakciós szelleme, a munkásmozgalommal szemben való elfogultsága *megnehezíti* számára a bolsevista agitáció elleni küzdelmet, mert a nyomorúság, munkanélküliség, elnyomatás és üldözések nyomán nagyra nőtt a tömegekben az elkeseredés, amelyet a bolsevista agitáció a maga számára értékesít. A szociáldemokrata párt ennek ellenére a súlyos akadályokkal is megküzdve, szembe fog szállni azzal a rendszerrel, amely egyszer már katasztrófát zúdított a magyar munkásosztályra és újabb agitációjával és szervezkedő kísérleteivel nem érhet el mást, mint a munkásmozgalom gyöngítését."[47]

Peyer és társai az egész szociáldemokrata párt nevében nyilatkoznak és nyilvánítják ismét a magyar munkásság „katasztrófájának" az 1919-es Tanács-

[46] Népszava. 1927. márc. 3.
[47] Uo.

köztársaságot, a munkásság politikai hatalmának kivívását. Valójában magában a szociáldemokrata pártban is képtelenek voltak legyőzni a Tanácsköztársaság iránti mély tiszteletet, az 1919-es forradalmi harcok emlékeit; képtelenek voltak leküzdeni a szociáldemokrata párton belül, és különösen a szakszervezetekben állandóan jelenlevő baloldali ellenzéket. Éppen ezért a kommunistákkal való együttműködési készség és a Szovjetunióval való rokonszenv is lebírhatatlannak bizonyult. Ebből azonban nem következett az, hogy a peyerista zavarkeltés hatástalan volt, volt hatása, bizonytalanságot ébresztett, zavart keltett és züllesztett.

A kommunisták rendkívül nehéz körülmények között küzdöttek az általános antikommunista uszító hadjárat ellen, amelyen belül a legnyomasztóbb és legártalmasabb a szociáldemokrata vezetők uszítása volt, mert ez elsősorban a szervezett munkásság soraiban éreztette züllesztő hatását. Ez a körülmény természetesen befolyásolta a KMP állásfoglalását a szociáldemokrata párttal szemben. A kommunistaellenes uszítás elkeseredést és mélységes megvetést keltett, s egyik forrása lett a szociáldemokrata párt állásfoglalásainak és tevékenységének megítélésében keletkezett tévedéseknek, hibáknak is. Ez megmutatkozik az olasz—magyar szerződéssel kapcsolatos szociáldemokrata állásfoglalás és taktika értékelésében is. A KMP azonban az egyetlen pártja a magyar társadalomnak, amely ezt a szerződést, a valóságnak megfelelően, mint a háborús célokat követő kalandorkülpolitika aktusát értékeli, s következetes harcot folytat az imperialista háborús törekvések ellen, amely törekvések jegyében született az.

Az Új Március 1927 áprilisi száma „Harcot a háború ellen" című cikkében foglalkozik a kormány külpolitikájával, Bethlen római útjával, az olasz—magyar szerződéssel. Az e cikkben kifejtett állásfoglalás a KMP Központi Bizottságának értékelését fejezi ki, amely az olasz—magyar szerződés parlamenti becikkelyezését követően is változatlan maradt. „A magyar külpolitika aktivitása abban áll — írja az Új Március —, hogy Magyarországot mindenképp bevonja a bármely irányban lehetséges fegyveres konfliktusba. Csak háborúban, háborús hatalmak csoportjában tudja magát az uralkodó rendszer állig felfegyverezni. Csak akkor tudja teljes »külpolitikai szuverenitását« visszanyerni, a koronázással rátenni a pontot a konszolidáció, a dolgozó nép rendszeres gúzsbakötésének művére." És a trianoni szerződés hatálytalanítását is „csakis hadat viselő valamelyik nagyhatalom árnyékában" tudja elérni. A különféle tárgyalások, „a nyilatkozatok özöne, a Bethlen-rendszer és Bethlen körültömjénezése, az egész »külpolitikai aktivitás« csak arra jó, hogy a magyar nép tömegeit bevonja az angol—olasz politika sodrába, előkészítse arra a háborúra, melyet a nemzetközi ellenforradalom szolgálatában kell megvívnia, nyakán ülő urainak megerősítéséért, a mai rendszer megörökítéséért".

Az idézett megállapításokban nem minden pontos, de kiállta az idő próbáját az, ami bennük a legfontosabb. Egy évtizeddel később, mikor a tőkés Európa viszonyaiban lényeges változás állt be, s Anglia ismét, a konzervatív kormány politikájával, a hitlerista Németország felfegyverzéséhez nyújtott segítséget, s átengedte neki a vezetőszerepet a szovjetellenes háború megszervezésében és megvívásában; ebben a helyzetben változatlanul helytállónak bizonyult az Új Március fő megállapítása: a horthysta rendszer „csak háborúban, csak háborús hatalmak csoportjában" tud szabadon fegyverkezni, s a fasiszta uralom a magyar népet „a nemzetközi ellenforradalom szolgálatában" viszi háborúba.

Amikor az Új Március idézett cikke készült és megjelent, akkor még nem következett be a diplomáciai szakítás Anglia és a Szovjetunió között, de a Baldwin-kormány szovjetellenes háborús politikája teljesen nyilvánvaló volt. Az angol—olasz együttműködés értékelésében azonban mutatkozik bizonyos túlzás az összes magyar lapokban, s az Új Március cikkében is. Nem abban a tekintetben, hogy a fasiszta Olaszország készséges partnere *lehet* Angliának a szovjetellenes háborúban, hanem abban a tekintetben, hogy betöltheti-e Olaszország *az angolok fő partnerének* a szerepét egy ilyen háborúban. Ezt a szerepet nem töltheti be, csupán csatlakozhat egy szovjetellenes háborúhoz, ha abban Franciaország és Németország is részt vesz, s ha a háborúban való részvételért a francia befolyás rovására megerősítheti befolyását a Balkánon és a Dunavölgyében. A Mussolini-kormány sem követi a Baldwin-kormányt a Szovjetunióval való diplomáciai szakításban, hanem kivárja, mit tesz a francia és a német kormány. Miután a francia—szovjet és és a német—szovjet diplomáciai kapcsolatokat fenntartják, az 1924 óta fennálló olasz—szovjet diplomáciai kapcsolat is fennmarad.

Az Új Március cikke érinti a trón betöltésére irányuló terveket, feltételezve, hogy a Bethlen-kormány ezt mielőbb meg akarja oldani. Ekkor ugyanis még nem volt világos, hogy Bethlen nem kapta meg a várt biztatást Mussolinitől az Albrecht főherceggel kapcsolatos tervre, s hogy ebből ő már levonta azt a következtetést, hogy a tervet félre kell tenni. A KMP vezetői azonban még nem látják.

Az Új Március cikke felteszi a kérdést, hogy ki harcol ténylegesen a háború ellen. Ennek kapcsán utal arra, hogy a szociáldemokrata párt az olasz orientációt nyilvánosan elutasítja és jugoszláv orientációt ajánl. A cikk ezt közönséges álellenzékiségnek nyilvánítja. „Soha ennél mesterségesebb ellenzékieskedést — írja —, soha a magyar szociáldemokrata párt még az utóbbi években hűebben nem illeszkedett be »ellenzéki tevékenységével« a Bethlen-rendszer politikai stratégiájába, mint ezuttal." Megállapítja az Új Március, hogy „a tömegekre való tekintettel a magyar szociáldemokrácia époly kevéssé állhat ki nyíltan a háborús tervek, az »aktív külpolitika« mellé, mint ahogy nem helyeselheti a készülő szakszervezeti törvényt. Az egyik ellen azonban olyan látszatharcot folytat, mint a másik ellen." Végül levonja a következtetést: „A békét csak a tömegek vívhatják ki, amennyiben a háborút készítő Bethlen-rendszert megdöntik! A harc a köztársaságért, a Habsburg restauráció ellen egyben harc a háború ellen!"[48]

Való igaz, hogy a Népszava leplezte a Bethlen-kormány háborús terveit, olyannyira, hogy hitelesnek nyilvánította azt a hihetetlen ámítást, mely szerint a kormány külpolitikája az általános leszerelésre törekszik. A szociáldemokrata pártvezetőség és különösen a parlamenti frakció tevékenységében tényleg sok a tömegek megtévesztését szolgáló látszat-ellenzékiség, amelyet le kell leplezni. Mégsem volt helyes az olasz—magyar szerződés elutasítását úgy jellemezni, mintha az teljes egészében álellenzéki manőver volna, amely szinte rendelésszerűen illeszkedik bele a Bethlen-rendszer politikai stratégiájába. A későbbiek során Peyernél és különösen Peidlnél — aki a szociáldemokrata parlamenti frakció elnöke — erős hajlam mutatkozott az olasz orientáció elfogadására. A szerződés megkötése idején azonban a szociáldemokrata pártvezetőség és a parlamenti frakció álláspontja elutasító az olasz orientációval szemben

[48] Új Március. 1927. ápr.

Nem látszatból, hanem ténylegesen. Jobboldali szociáldemokraták módjára helytelenítik a szerződést, ellenzékiségük tehát erélytelen, korlátolt, nem egyszer bocsánatkérő. Hangot adnak azonban annak az ellenvéleménynek, amelyet a liberális ellenzék egy része is vall, de nyilvánosan mégis hallgat róla.

Az Új Március cikkének értékelése a szociáldemokrata párt állásfoglalásáról azonban nem csak a fenti okból fogyatékos, hanem azért is, mert a jobboldali vezetők álláspontját azonosítja a szociáldemokrata párt egészének az állásfoglalásával. A pártvezetőség álláspontja természetesen *hivatalos* állásfoglalása a pártnak. Azonban a párt belső életében számottevő a munkástagság osztályösztöne, a baloldali szocialisták és a szociáldemokrata pártban tevékenykedő kommunisták időnként nagyon széleskörű visszhangra találó bírálata. A *párton belül* még a vezetők egy része is elmond sok mindent, amiről nyilvánosan nem beszél. A Bethlen által tervezett és a decemberi választások után bejelentett szakszervezeti törvény tervét pedig a szociáldemokrata párt egésze elutasította, beleértve Peyert és társait is. A kormány elleni éles, belső politikai harctól ugyan ők nagyon féltek, de akkor még bíztak a nemzetközi támogatás hatékonyságában, és nem készültek arra, hogy rögtön, ellenállás nélkül megadják magukat. A Gömbös-kormány idején a jobboldali vezetők már valóban a titkos paktálás útját választották és nem rajtuk múlott — hanem ellenükre is történt —, hogy a szakszervezetek ellenállása meghiúsította Gömbös hasonló tervét.

Az angol kormány szovjetellenes háborús terveit illetően a szociáldemokrata párt nyilvánosan közvetíti Magyarországra az angol Munkáspárt és az angol liberális polgárság állásfoglalását a Baldwin-kormány háborús politikája ellen. A Népszava is állást foglal a Baldwin-kormány háborús politikájával szemben. Ezt ismét fűszerezi szovjetellenes rágalmakkal, tehát ismét jobboldali szociáldemokrata módra jár el, de mégsem a Bethlen-kormány stratégiai tervébe illeszkedik be, hanem Peyerék politikai tevékenységébe, amelyet a kormány megtűr, amikor még úgyis kétséges, hogy lesz-e Baldwinék háborús terveiből háború.

A szociáldemokrata párt vezetőinek a Baldwin-kormány háborús terveivel való szembenállása az angliai belpolitikai harcoknak is bizonyos tükröződése. Jellemző vonása, hogy nem a tömegeket szólítja harcra a készülő háború ellen, hanem a kormányt és a polgári sajtót igyekszik jobb belátásra bírni. Ezzel az állásfoglalással szemben a KMP forradalmi kötelességét teljesíti, amikor hangsúlyozza, hogy „a békét csak a tömegek vívhatják ki", csak a tömegek aktív harca akadályozhatja meg, hogy az uralkodó körök a nemzetközi reakció szovjetellenes háborújába vagy más imperialista háborúba taszítsák az országot. Az olasz—magyar szerződés megkötésekor ennek ismételt meghirdetése elemi kötelesség volt a magyar néppel szemben; a KMP volt az egyetlen, amely ennek a kötelességnek eleget tett.

NEMES DEZSŐ

ИТАЛЬЯНСКО-ВЕНГЕРСКОЕ СОГЛАШЕНИЕ 1927 ГОДА

Резюме

Автор в начале своей статьи дает обзор международных отношений осени 1926 года и показывает связь венгерско-итальянского соглашения с антисоветской политикой английского правительства, возглавляемого Болдуином. Автор подробно показывает венгерско-югославские переговоры, предшествовавшие венгерско-итальянскому со-

глашению, раскрывая процесс, в ходе которого итальянское правительство во время переговоров помешало стремлению венгерского правительства расстроить Малую Антанту путем венгерско-югославского сближения.

В следующей главе статьи автор рисует опасения в среде господствующего класса в связи с венгерско-итальянским соглашением, перейдя затем к изложению связанных с соглашением переговоров и заключения соглашения. На основании дипломатических документов и записей автор устанавливает, что итальянская внешняя политика стремилась к установлению самых тесных отношений. Правительство Бетлена со своей стороны с охотой принимало поддержку итальянцев особенно тогда, когда Муссолини дал обещание на поставку вооружения к агрессивным планам против Чехословакии. Хотя соглашение в некоторой степени означало для венгерского правительства выход из политической изолированности, однако оно не принесло значительных внешнеполитических выгод, так как обострение соотношений со странами Малой Антанты в дальнейшем учинило значительные осложнения.

В следующей части статьи автор рисует отклики в Венгрии на итальянско-венгерское соглашение; в лагере венгерских господствующих классов умолкли прежние опасения относительно соглашения. В этом сыграли определенную роль антисоветские усилия английского правительства и надежда, что правительство Болдуина сочувствует итальянско-венгерскому соглашению, так как оно входит в общеевропейские планы английских правящих кругов.

Статья подробно излагает позицию венгерской социалдемократической партии, которая, следуя по существу позиции английской лейбористской партии, с антисоветской и пацифистской платтформы, но все же выступала против антисоветских поджигателей войны.

Последняя глава занимается с деятельностью Партии Коммунистов Венгрии в это время и ее позицией относительно итальянско-венгерского соглашения. Автор отмечает, что коммунистическая пресса уже в это время подчеркивала: хортистский режим может свободно вооружаться лишь в блоке держав, готовящихся к войне и фашистское господство ведет венгерский народ в войну «на службе международной контрреволюции». Пресса ПКВ, исполняя свой интернациональный долг, подчеркивала, что «мир могут завоевать только народные массы», только активная борьба народных масс способна предотвратить осуществления планов правящих кругов толкнуть страну в антисоветскую войну международной реакции или в иную империалистическую войну. Во время заключения итальянско-венгерского соглашения повторное подчеркивание этого являлось элементарным долгом перед венгерским народом: Партия Коммунистов Венгрии являлось единственной партией, выполнившей эту объязанность.

Д. Немеш

LE TRAITÉ ITALO-HONGROIS DE 1927

Résumé

En guise de préambule l'auteur de l'étude donne un aperçu sur la situation internationale qui était en vigueur en 1926 et se met à esquisser les rapports qui existèrent entre ce traité et la politique anti-soviétique suivie par le gouvernement de Baldwin. Il analyse par le détail les négociations entamées entre la Yougoslavie et la Hongrie, négociations qui préludèrent à la conclusion de ce traité et représente le processus au cours duquel le gouvernement d'Italie s'efforça, lors des pourparlers concernant le traité, de mettre obstacle à cette prétention portée par le gouvernement de Hongrie qui visait, à la faveur d'un rapprochement hungaro-yougoslave, à désagréger la Petite Entente.

Le chapitre suivant se consacre à la description des angoisses qui se présentèrent dans les milieux des classes dominantes hongroises en connexion avec le traité italo-hongrois et expose les conversations y relatives, ainsi que les conditions de la conclusion du traité. Se fondant sur les écrits et les notes diplomatiques l'auteur arrive à constater que la politique étrangère pratiquée par l'Italie visait à établir un rapport le plus étroit possible. Le gouvernement de Bethlen, lui, n'était pas sans accepter avec empressement le soutien lui offert par l'Italie pour réaliser ses plans aggressifs contre la Tchécoslovaquie et cela d'autant plus car le gouvernement italien lui fit promesse à des transports d'armes. Bien que ce traité ait marqué en certain point la cessation de l'isolation de la Hongrie sur plan de la politique extérieure, il n'en reste pas moins vrai qu'il n'enregistra pas un sérieux avantage sous ce rapport, étant donné que la tension qui se fit prévaloir dans les rapports établis avec les pays de la Petite Entente n'étaient pas sans causer de graves difficultés.

Pour continuer l'auteur de l'étude esquisse l'accueil du traité en Hongrie: les angoisses témoignées antérieurement par les classes dirigeantes hongroises s'effacèrent de mieux en mieux, attitude qui s'explique d'une part par une prise de position anti-soviétique de plus en plus accentuée présentée par le gouvernement d'Angleterre et d' autre part par un espoir nourri à l'égard d'une sympathie qui se manifesta de la part du gouvernement de Baldwin à l'égard du traité italo-hongrois, vu que cette convention se vit intégrée dans les plans établis par les cercles dirigeants anglais relativement à l'Europe.

L'étude n'est pas sans exposer par le détail la position prise par les social-démocrates de Hongrie qui, en dernière analyse, s'adaptant à la conception du parti ouvrier anglais et encore que témoignant d'une attitude anti-soviétique et pacifiste, venaient de s'opposer aux provocateurs d'une guerre à diriger contre l'Union Soviétique.

Pour terminer l'auteur représente l'activité déployée par le Parti Communiste de Hongrie à cette époque et expose la position adoptée par lui en connexion avec le traité italo-hongrois. Il ne manque pas de souligner que la presse communiste venait d'accentuer «que le régime horthyste n' est en mesure de s'armer en toute liberté que dans un état de guerre et comme membre des puissances militaires; le régime fasciste, lui, portera la guerre dans le pays au service de la contre-révolution internationale». La presse du Parti Communiste de Hongrie fit face à ses obligations de parti révolutionnaire lorsqu'elle accentua «que la paix ne saurait être sauvgarder qu'avec l'aide des masses», et ce n'est que la lutte active des masses qui saurait mettre obstacle à ce que les milieux dirigeants ne poussent le pays dans une guerre de caractère réactionnaire à diriger contre l'Union Soviétique. Lors de la conclusion du traité italo-hongrois cette proclamation clamée à plusieurs reprises s'avéra un devoir élementaire pour défendre les intérêts du peuple hongrois: le Parti Communiste de Hongrie était le seul à faire face à ce devoir.

D. NEMES

KÖZLEMÉNYEK

A BÉCSI UDVAR VÁROSPOLITIKÁJÁNAK NÉHÁNY KÉRDÉSE MÁRIA TERÉZIA KORÁBAN

A bécsi udvar várospolitikája egy tanulmány kereteit messze meghaladó, nagy és szerteágazó kérdés, hiszen még egy adott korszak várospolitikai koncepciójáról sem lehet nagyobb összefüggések érintése nélkül beszélni. Az állami várospolitika, a városok fejlődésének felülről, adminisztratív úton történő befolyásolása nem új jelenség, hiszen várospolitika a városok kialakulása óta létezett. Az állami várospolitika a városok fejlesztésében két célt követhet: anyagi, pénzügyi előnyöket húzhat belőle, vagy politikai bázist teremthet saját kormányzati rendszere számára. A két cél közül különösen a gazdaságpolitikai meggondolások játszottak minden időben fontos szerepet.

Jelen tanulmány már terjedelménél fogva sem vállalkozhat arra, hogy a bécsi udvar várospolitikájának minden kérdésével foglalkozzék. Nem lehetséges ez azért sem, mivel összefoglaló jellegű monográfiák nem állnak rendelkezésre[1], melyek következtetéseinek segítségével bizonyos adott vagy eldöntött kérdéseket kiindulópontul vehetnénk. Ezért a továbbiakban a bécsi udvar várospolitikájának néhány általunk fontosnak tartott és az eddigi kutatások eredményei alapján forrásanyaggal alátámasztható kérdése, a városokkal kapcsolatos pénzügyi politika, a városok anyagi helyzetének megjavítására tett kísérletek; a városok ösztönzése „aktív tőke" felhalmozására városi manufaktúrák létesítése céljából, illetve az ehhez fűződő gazdaságpolitikai elgondolások, a sz. kir. városok számának növelése, a Habsburg abszolutizmus osztálypolitikája a városi polgársággal szemben kerülnek tárgyalásra.

I

A bécsi udvar korszakunkban folytatott politikája, a centralizációs törekvések, messze a XVI. századba nyúlnak vissza. Ehhez a XVI. századtól kezdve megnyilvánuló Habsburg központosító törekvéshez járult a Lipót alatt érvényesülő korai osztrák merkantilizmus.

Az osztrák városok iparosodása már a XVII. század végén, a XVIII. század elején megkezdődött. Ez az iparosodás azonban nem a városi polgárság kezén levő ipar fejlődését mozdította elő, mert az alapítók és fenntartók csaknem kizárólag főurak vagy maga az udvar volt[2]. A manufaktúrák létesítésének előfeltétele az azokkal szemben álló céhek háttérbe szorítása volt. 1754-ben az örökös tartományok városaiban és mezővárosaiban a céhek élére biztosok kerültek; 1763-tól számadásaikat a tartományi kormányok szigorúan ellenőrzik. A Kereskedelmi Tanács 1757-ből származó nyilatkozata szerint

[1] A várostörténeti monográfiák az egész XVIII. századot általában néhány járvány, tűzvész, elemi csapás említésével intézik el. Azokban a városokban, melyek korszakunkban lettek szabad királyi városok, legtöbbször csak magát a tényt említik meg. A korszakot részletesen átfogó munka, *Eckhart Ferenc:* A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában (Bpest. 1922) is csak mellékkérdésként foglalkozik a városokkal, mivel figyelmét elsősorban a mezőgazdaság, ipar és kereskedelem kötötte le.

[2] 1672-ben alakult a linzi gyapjúszövetgyár; 1722-ben az Orientalische Compagnie vette meg, majd 1754-ben állami üzem lett. 1718-ban alakult a bécsi porcelángyár; 1744-től állami üzem. Ugyancsak az udvar vette át a bedeni tükörgyárat, a Wiener Neustadt melletti (Lichtewörth) tűgyárat. A kremsmünsteri prelátus szövödét, a gurki püspök lenvászongyárat, Engel gróf Kremsben tafota- és bársonygyárat alapított. — *H. L. Mikoletzky:* Kaiser Franz I. Stephan und der Ursprung der Habsburgisch-Lothringischen Familienvermögens (Wien. 1962). 40 l. *Harry Kühnel:* Die soziale Betreuung des Personals der Linzer Wollzeugfabrik im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus (Jahrbuch der Stadt Linz 1960). 137—138. l. A merkantilista alapelvek már I. Lipót alatt érvényesültek. Johann Becher, Friedrich Wilhelm von Körnich, Wilhelm von Schröder több gyár alapítását befolyásolták. A linzi gyapjúgyár 1672-ben Lipóttól kapta első kiváltságlevelét. *August Fournier:* Handel und Verkehr in Ungarn und Polen um die Mitte des 18. Jahrhunderts (Archiv für österreichische Geschichte 69. k. Wien, 1897). 347. l. *Adolf Beer:* Studien zur Geschichte der österreichischen Volkswirtschaft unter Maria Theresia. I. rész. (Archiv für öst. Geschichte 81. k. Wien. 1895) 101—102. l.

a céhek megszüntetése egyes tartományokban (Cseh- és Morvaországban, Felső-Ausztriában) a manufaktúrák fejlődésére igen kedvezően hatott. A Kereskedelmi Tanács a céhek megszüntetésétől a munkabérek leszorítását, az osztrák áruk versenyképességének növekedését várta. A 1760-as évektől érvényesül az az alapelv, mely az összes olyan tartományokban, ahol még céhek működtek, nagyobb szabadságot biztosított a céhen kívüli iparnak olyan iparágakban, melyek terjeszkedésére jobb lehetőség mutatkozott (pl. szövőlegények dolgozhattak gyárakon kívül, sőt kisegítőt is alkalmazhattak).[3]

Az udvar törekedett a városi polgárság által űzött ipar fellendítésére is. Ezt szolgálták azok a rendeletek, melyek a városokba beköltöző „manufacturisták" számára gratis polgárjogot, mérsékelt iparűzési adót, házvételi jogot adtak. Az 1764. március 4-i rendelet szerint azok az iparosok, akik már a városokon kívül telepedtek le, életük végéig ott maradhatnak, a jövőben azonban gondoskodni kell arról, hogy az iparosok a városokba telepedjenek. Az 1776. március 30-i rendelet szerint az ügyes kereskedők, munkások, gyárosok, manufakturisták megélhetését meg kell könnyíteni.[4]

A kormánynak az a törekvése, hogy a városokba gyárakat, manufaktúrákat telepítsen, nem talált visszhangra. 1755-ben a bécsi városi tanács ellenezte külvárosi gyárak alapítását. 1763. július 28-án az alsó-ausztriai kormány utasítást adott a városokban a selyemharisnya- és kalapgyártás előmozdítására. A bécsi harisnyakészítőmesterek tiltakozásul előadták, hogy a városokban 64 mester és 60 legény van; az üzlet rosszul megy, 30 mester is elég lenne a szükséglet kielégítésére. Hasonló ellenvetést tettek a kalapgyártók is. A felső-ausztriai rendek arra való hivatkozással, hogy a gyárak alapítása lenyomná az árakat és az eddigi iparűzők elvesztenék tőkéjüket, ellenezték az iparosítást.[5]

Az iparosításhoz képest fejlettebbek voltak az osztrák városok a kereskedelem — elsősorban a mezőgazdasági cikkekkel való kereskedelem — területén. 1748. július 1-én jelent meg a felső-ausztriai kereskedelmi pátens, mely betekintést enged a tartomány kereskedelmi viszonyaiba. A rendelet elmondja, hogy a háború — beszállásolás, átvonulások — miatt a tartományúri (közvetlenül a tartományurnak alárendelt) városok elszegényedtek. A városok felemelése érdekében a kereskedelmet (bor, marha, gabona, lenvászon, zsír, nyersbőr, szőr) a polgároknak kell fenntartaniok. A három felső rendnek csak annyit enged meg a rendelet, hogy alsó-ausztriai termény- és bortizedüket házi szükségleteik fedezésére behozhassák, és az ebből származó felesleget eladhassák. Olyan személyek, akik polgárlevelet nem tudnak felmutatni, kereskedelmi cikkekkel nem érinthetik a vámhelyeket. A fenti kereskedelmi pátenst egészíti ki az 1764. évi ún. Kommerzialpatent, mely szerint a termelők kötelesek a kereskedőket áruval ellátni. Csak a „manufacturistáknak" engedték meg, hogy áruikat darabonként adják el; üzletet azonban nem nyithattak. Az 1776. március 30-i udvari decretum a városi tanácsok hatáskörét nagymértékben növelte, mikor megengedte, hogy kereskedelmi engedélyeket adjanak ki.[6]

A kormányzat iparpolitikája elsősorban a belföldi iparcikkeket védte. A városi kereskedőket ez nem érintette kedvezően, mivel elsősorban a külföldi áruk behozatalában voltak érdekelve. A kereskedők nemcsak a gyengébb minőség miatt vonakodtak a belföldi árukat előnyben részesíteni, hanem mert a tőkeszegény hazai manufaktúrák nem tudtak számukra hosszabb hitelt nyújtani. Hogy az osztrák tartományok polgárai menynyire nem értették meg a hazai iparosítás jelentőségét, mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a linzi kereskedők több alkalommal tiltakoztak a linzi gyapjúmanufaktúra gyártmányainak átvétele ellen, mert azok minősége jóval gyengébb volt a korábban behozott angol gyapjúénál.[7]

A bécsi udvar várospolitikája az osztrák örökös tartományokban elsősorban pénzügyi meggondolásokon nyugodott. A városi gazdálkodás, ezen keresztül a városi bevételek előmozdítása jelentette ugyanis az uralkodó számára — a városok jelentéktelen politikai szerepe miatt — a várospolitikából húzható egyetlen hasznot. Korszakunkban — a városi polgárság fejletlenségének jeleként — megfigyelhető a városi polgárok nemesi rang és

[3] Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Staatskanzlei, Patentensammlung (a továbbiakban: Patentensammlung) Fasc. 26. 1763. dec. 31. *A. Beer :* i. m. 47. l. *E. Guglia :* Maria Theresia (München—Berlin. 1917) II. k. 56. l.

[4] Patentensammlung Fasc. 26. 1763. dec. 31. Codex Austriacus (Wien, 1777). VI. k. 114, 433, 549, 818. l.

[5] *A. Beer :* i. m. 44—45. l. Az alsó-ausztriai kormány már 1716-ban manufaktúrát akart Kremsben létesíteni és a városi tanácstól kért véleményt. A tanács azt felelte, hogy Krems nem alkalmas hely, mert nyersanyaga nincsen. 1763-ban újra próbálkozott a kormány manufaktúrát felállítani a városban, ugyancsak eredmény nélkül. *Anton Kerschbaumer :* Geschichte der Stadt Krems (Krems, 1885). 427. l.

[6] Codex Austriacus, VI. k. 1748. jún. 1. 294. l. A rendelet szerint akik polgárlevél nélkül kereskedelmi cikkekkel érintik a vámot, a legközelebbi bíróságnak adandók át. *Alfred Hoffmann :* Wirtschaftsgeschichte des Landes Oberösterreich (Salzburg. 1952). I. k. 426—427. l.

[7] A Poneggenben termelt 20 000 pár harisnyából a kereskedők csak 6000 párat vettek át. Ezért engedélyezte a kormányzat, hogy a gyárosok áruikat forgalomba is hozhatják. *A. Hoffmann :* i. m. 425—426. l.

birtok megszerzésére való törekvésének folyamata. A vagyonos polgárok igyekeztek javaikat a városból kivonni, földbirtokba fektetni. A városok ennek következtében mezőgazdasági jellegűek voltak. 1743-ban Wiener Naustadt mindennél nagyobb súlyt helyezett arra, hogy Mária Terézia a városi polgárok szőlőskertjeire vonatkozó kiváltságokat megerősítse. A városok politikai szereplésére lett volna ugyan lehetőség — a tartományi gyűléseken való részvétel formájában —, erről a jogukról azonban — elsősorban a költségek megkímélése miatt — lemondtak. Ez az önkéntes korlátozás Steiermarkban oda vezetett, hogy a tartományi gyűlésen a városokat mindössze egy küldött (Stadtmarschall) képviselte.[8]

A városi önkormányzat korlátozása az osztrák örökös tartományokban már a XVII. század közepétől elkezdődött. A városokba kiküldött biztosok egyre gyakrabban foglalkoztak igazgatási ügyekkel. A városok bíráinak évente meg kellett jelenniök a tartományi kormány előtt, ahol a bírói hivatal gyakorlására újra és újra jóváhagyást kértek. A tartományi kormányok rendészeti ügyekben minden városi hatóság felett széleskörű, beleszólást biztosító felügyeletet gyakoroltak.[9] A városi autonómiának már a tárgyalt időszak előtt megkezdődött korlátozása az 1740—50-es években még fokozódott. Az 1747-ben bekövetkezett változások szerint a városi határozatok csak a császári biztos engedélyével voltak érvényesek. Fizetett hivatalnokokat állítottak, akik az utasítások végrehajtásáért a tartományi kormánynak feleltek. Az 1753. évi városi instructio szerint a tartományi kormány gondoskodik a tartományúri törvények betartásáról; felügyel cseléd-, alapítványi, vallási és iskolaügyekben. Ez az instructio intézkedik az újonnan felállított kerületi hivatalok (Kreisamt-ok) városokban gyakorolt hatásköréről. A kerületi hivatalok kapták meg a városi mértékek, sályok, ipar feletti ellenőrzést. Az 1753. évi instructio állítja fel először azt a követelményt, hogy az egész tanács jogilag képzett személyekből álljon. Ennek következményeképpen a helyi illetőségű tanácstagok - képzettség hiányában — kiszorultak a tanácsból; helyüket idegenek, a kormány emberei

[8] Thomas Naupp sankt-pölteni városbíró (1642—46) nemes családból származott. Elődje (Martin Lenzinger) szintén. Hans Sauer. Stadtschreiber (1635—52) 1641-ben nemességet kapott. Amikor városi polgárok nemességet kaptak, nem lettek egyenrangúak a nemesekkel, csak magasabban kvalifikált polgároknak tekintették őket. *A. Hermann :* Geschichte der landesfürstlichen Stadt Sankt Pölten (Sankt Pölten. 1917). I. k. 308. l. A linzi polgármester (Leonard Wallner) érdemeiért — hosszú évekig városbíró, majd polgármester volt — nemesi rangot és praedicatumot kapott. Patentensammlung. Fasc. 15. (1709—14) Nr. 170. 1709. júl. 6. *E. Dühring* állapítja meg (Geschichte der deutschen Rechtspflege seit 1500. Berlin. 1953. 56. l.). hogy a városi bíróság élén gyakran nemes személy állott. Ellentét volt a városok és a földesurak között az árumegállítási és elővásárlási jog. valamint a városban folytatott nemesi kereskedelem, borkimérés miatt. *A. Hoffmann :* i. m. I. k. 158—159. l. Polgári vagyon kiáramlásáról: uo. 160—161. l. Wiener Neustadt-tal kapcsolatban: Stadtarchiv Wiener Neustadt, Lade XX/142. 1743. okt. 22.

[9] *Friedrich Tezner :* Die landesfürstliche Verwaltungspflege in Österreich (Wien. 1898). I. k. 104—105. l. Patentensammlung. Fasc. 9. 1653. nov. 20. (A „Bann und Acht" átvételét említi a Hofdecret.) Uo. Fasc. 11. 1761. szept. 28. *E. Hellbing :* Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte (Wien. 1956). 266. l. *K. Giovanni :* Geschichte der Stadt Mödling (Mödling. 1905). 170. l. Mödlingben előfordult, hogy a választási biztos bírói és tanácsosi helyekkel rendelkezett, sőt a Külső Tanácsot felfüggesztette. Stadtarchiv Wien, Hauptarchiv, 40/1686. Instructionen für den Stadtrichter. A városi önkormányzat korlátozása az örökös tartományokban a legjellemzőbben a Stadtanwaltok (Syndici) intézményében jelentkezik. A Stadtanwaltok még Ferdinánd idejéből származtak. Az 1564-ben Bécs városnak adott instrukció szerint hatáskörükbe tartozott az egészség-, szegény-, idegen-, ipar-, biztonsági, tisztasági és élelmezési ügyek felügyelete. Ellenőrizte a jogszolgáltatás gyorsaságát, a hivatalnokok működését, az árvapénz kezelését, az adóhátralékokat — úgyszólván az egész városi igazgatást. A Stadtanwalt az uralkodó hivatalnoka volt. Nem lehetett polgár; polgári foglalkozást nem üzhetett. A tanácsüléseken résztvett, a kormányellenes határozatoknak ellentmondhatott, illetve azokat haladéktalanul a tartományi kormány tudomására hozta. A polgármesterrel egyenrangú volt. Ő gondoskodott az uralkodói határozatok gyors végrehajtásáról. A Stadtanwalt mellett továbbra is megmaradt a nálunk is ismert választási biztosi intézmény, valamint a császári városi bíróság élén álló bírósági elnök, mint tartományúri hivatalnok. *K. Fajkmajer :* Verfassung und Verwaltung der Stadt Wien (*Anton Mayer :* Geschichte der Stadt Wien. V. k. 1914). 108. l. Az osztrák városokra nézve a bécsi városjog volt az irányadó. *E. Planer :* Recht und Richter in der innerösterreichischen Landen Steiermark, Kärnten und Krain (Graz. 1911). 58. l. *R. Till :* Geschichte der Wiener Stadtverwaltung in den letzten 200 Jahren (Handbuch der Stadt Wien 1955). 291. l. *A. Luschin :* Grundriss der österreichischen Reichsgeschichte (Bamberg. 1918). 283. l. *A. Hermann :* i. m. I. k. 587—588. l. A városi igazgatásba betekintést enged az a felmérő munka, melyet Anton von Gaisruck, udvari kamarai tanácsos 1746-ban végzett. Ebben az évben udvari bizottság alakult „zur Untersuchung und Regelung des Contributionale, Oeconomicum und Politicum der 18 mitleidenden Orte Niederösterreichs". A vizsgálat eredményeként egyes városok instrukciót kaptak az un. „Gaisruckschе Instruction"-t.

Wiener Neustadt instrukciója 1747. október 23-án kelt; elsősorban a város anyagi gazdálkodását érinti. Előírja, hogy fő- és alkamarás egymás tudta nélkül nem intézkedhet; a város az udvari bizottság tudta nélkül nem vehet fel kölcsönt; a kamarások negyedévenként kötelesek a városi tanácsnak jelentést tenni a pénzügyek állásáról. Intézkedik az instrukció a városi telekkönyvről és a városi tisztviselők, alkalmazottak jövedelméről. A fizetéseket készpénzben állapítja meg, a természetbeni juttatásokat megszünteti. Az udvar az instruktió végrehajtását igen szigorúan vette; négy hónappal a városnak való megküldés után leírat dorgálja meg a wiener-neustadti tanácsot, amiért semmit sem tett a végrehajtás érdekében. Hasonló szellemben fogant a Krems és Stein városoknak adott instrukció is. Ez is elsősorban a városi pénzügyeket és városi fizetéseket rendezi. Elrendeli, hogy a tanácsnak levéltárat kell felállítania; minden iratot és oklevelet leltározni kell. Ennek végrehajtására a Stadtschreiber és a Stadtsecretarius részvételével bizottságot kell kiküldeni. *R. Till :* i. m. 287. l. Stadtarchiv Wiener Neustadt, Lade XVII. Nr. 5/1. Uo. Lade XVIII/7. *Otto Brunner :* Die Rechtsquellen der Städte Krems und Stein (Graz. 1953) 273. l. *Kerschbaumer :* i.m. 468. l. *A. Hermann :* i. m. I. 595. l. A városi önkormányzat korlátozásának folyamata II. József alatt fejeződik be. Ő 1783-ban több külső és belső tanácsot felfüggesztett, helyükbe tartományúri tanácsot nevezett ki: főleg képzett jogászok részvételével.

foglalhatták el.[10] A városi bíráskodás is egyre inkább háttérbeszorult a városi tanácsi bíróságokkal párhuzamosan működő császári városi bíróságok mellett. A városi tanács csak városi polgárok ház-, gyámsági, hagyatéki ügyeiben, valamint kisebb büntető ügyekben volt illetékes.[11]

A városok gazdasági ügyeibe való beleszólást a bécsi udvarban működő Városi Gazdasági Bizottság tette lehetővé. Ez a bizottság 1737-ben jött létre, nagyobb jelentőségre azonban csak korszakunkban emelkedett. Mint az udvari Gazdasági Bizottság alárendelt szerve, megszabta a városok gazdasági politikáját; ide — illetve 1760 után az Államtanácshoz — kerültek fel havonta a városi jegyzőkönyvek kivonatai. A helyi városi gazdasági bizottságok gondosan ellenőrizték az összes városi hivatalokat, kijavították az észlelt hibákat.[12] A városi vezetést korszakunkra az osztrák örökös tartományokban is a vagyonos polgárok szűk rétege, patríciusok, tartották kezükben, akik a polgárság kizárásával, saját soraikból töltötték be a megüresedett tanácsi helyeket. Már a korábbi időből találkozunk e miatt panaszokkal a polgárok részéről. 1711-ben a klosterneuburgi polgárság adott be panaszt a városi bíró ellen önkényeskedés miatt. Az Udvari Kancellária utasítására az alsó-ausztriai kormány választási biztost küldött ki a panasz kivizsgálására. 1708-ban kapták meg a városok a rendeletet, mely szerint az összes olyan ügyekben, melyek az egész polgárságot érintik, polgári bizottságot kell a külső tanácsból bevonni és beleegyezését kikérni. Hasonló polgári bizottságot találunk Mödlingben is. Ezt évente választották a polgárok közül a számadások felülvizsgálására. A városi tanács a gyakorlatban minden fontos kérdésben kikérte a bizottság véleményét.[13] Az 1740-es éveket követő várospolitikára már nem volt jellemző az, hogy a városi polgárságot a patríciusokkal szemben támogatta, mint az korábban történt. Nem volt ugyanis szükség arra, hogy a polgárok alsóbb rétegeit a vezető patríciusok ellen kijátsszák, mivel a városi önkormányzat korlátozása — melynek a patríciusok útjában lehettek volna — az osztrák örökös tartományokban már korábban megtörtént. Korszakunkra a városi autonómia visszaszorítása olyan fokot ért el, amikor nem volt többé szükség a városokon belül ugyan vezető, egyebekben azonban már teljesen korlátozott hatalommal bíró patríciusok megtörésére. Az 1750-es évek-

[10] *A. Kerschbaumer :* Geschichte der Stadt Tulln (Krems. 1874). 111. l. 1754. január 7-én törvény írta elő, hogy az igazgatási ügyekről felvett városi jegyzőkönyveket betekintésre a Kreisamt-oknak kell megküldeni; fontosabb ügyekben pedig meg kell várni a felsőbb hely döntését. 1757-ben az egész városi építésrendészet a tartományi kormány kezébe ment át. *E. Guglia :* i. m. II. k. 56. l. *Huber-Dopsch :* Österreichische Reichsgeschichte (Wien. 1901). 257. l. *K. Gutkas :* Geschichte des Landes Niederösterreich (Sankt Pölten. 1959). III. k. 10. és 12. l.

[11] *Robert Bartsch :* Wiener Gerichte im Vormärz (Wien-Leipzig. 1912). 13—15. l.

[12] Codex Austriacus, V. k. 444. l. 1749. szept. 9. *A. Mayer :* i. m. V. k. 115. l. *R. Till :* i. m. 288. l. Itt kell megemlítenünk, hogy Mária Terézia idején a városi adóhivatalok (Steueramt) a városok gazdasági ügyeiben különös befolyást nyernek. Lehetetlen itt nem gondolnunk arra a párhuzamra, melyet a Poroszországban végrehajtott városreform nyújt, hiszen a reform legjelentősebb intézkedése a körzeti adótanácsosok (Steuerrath) hatáskörének nagymértékű kiterjesztése volt. Az adótanácsosok eredetileg a tartományi kamarák megbizottai voltak, akik az adó beszedésére felügyeltek. Körzetük több várost foglalt magába. Az adótanácsosok évente kétszer minden ellenőrzésük alatt álló várost meglátogattak. Ezek a visitatiok egyúttal nyilvános bíráskodási napot is jelentettek (panasznap). A biztos érkezését jóelőre ki kellett hirdetni a városban, hogy a polgárok fel tudjanak készülni rá. Mindenkit, aki a városi vezetésre vagy az adótisztviselőkre panasszal jött, meghallgatott a biztos. Minden biztosi látogatás az adó- és vámhivatalokná!, valamint a városi kamarásnál lefolytatott pénztárvizsgálattal volt összekötve. Ez a vizsgálat a biztoshoz beküldött és annak hivatalában átvizsgált számadások és mellékletek alapján történt. A városi igazgatás területén nemcsak azt ellenőrizte, hogy a költségvetést, — melyet a város az adótanácsos részvételével évente állított össze — betartják-e, hanem a városi javakkal való gazdálkodást is. Az adótanácsos felelt azért, hogy a városi bérletek rendben legyenek. Ügyelnie kellett, hogy ahol lehet, javítson a városi gazdálkodáson. A biztos működésének súlypontja a városi rendészet felügyelete és irányítása volt. Ő ügyelt a városi rendészeti szabályok betartására; a mérték- és súlyügyre; építési- és élelmiszerrendészetre. Jelenlétében kellett a kenyér-, sör-, húsárakat megállapítani. Neki mutatták be engedélyezésre az építési terveket, ő ügyelt arra, hogy a szalma- és szindelytetők eltűnjenek, hogy az utak jól legyenek kövezve. Feladatai közé tartozott az ipar és kereskedelem helyzetének felmérése. Ügyelnie kellett, hogy az ellenőrzése alatt álló városokba idegen tőkét, „manufacturistákat" vonzzon. Gondoskodnia kellett, hogy a városi termelés növekedjék. A manufaktúrákkal kapcsolatban nemcsak iparrendészeti feladatokat látott el, hanem gyártási kérdésekkel is foglalkozott (jó szerszámok biztosítása; megfelelő kallómalom, jól berendezett festőde létesítése). Az adótanácsos felügyelete alatt állott a városi szegényügy is. Ügyelnie kellett, hogy a koldulás megszűnjék, a munkaképteleneket szegényházba küldjék. A városi polgárok magánéletébe is beleszólhatott; a ledér, munkakerülő, henye életet folytató polgárokat a városi hatóság előtt megintette. A javíthatatlanokat a városból kiutasíthatta; bizonyos körülmények között börtönbe is küldhette. Az adótanácsos volt a közvetítő szerv a városi és katonai hatóságok között: elsősorban beszállásolási ügyekben. A városok igazgatása felett gyakorolt széleskörű hatáskörük magyarázza, hogy kiválasztásuknál igen nagy körültekintéssel jártak el. A porosz városügyről részletesen ír: *G. Schmoller :* Das Städtewesen unter Friedrich Wilhelm I. Zeitschrift für Preussische Geschichte und Landeskunde. Berlin. 1864—83, VIII. X.—XII. l. Az „Amt des Steuerrathes oder Commissarius loci" intézménye a városokban 1740 körül már egészen általános volt. Acta Borussica 6/1. k. 239. l. A kérdéssel bővebben foglalkozik: *Wöhner:* Steuerverfassung auf dem platten Lande der Kurmark. I. k. 183. és köv. l., III. k. 211—213. l. *Reinhold Koser :* König Friedrich der Grosse, I. k. (Stuttgart. 1893) 361. l. Az adótanácsosok kamarai alkalmazottak voltak, a kamara külső tagjai. Évente legkevesebb 4 hétig a kamarai ülésen tartoztak részt venni. Acta Borussica 6/1. k. 249—253. l. „Jó fej, értelem, kereskedelem-, gyárügyben, adóügyben való jártasság" volt szükséges az adótanácsosi megbizatás elnyeréséhez.

[13] *A. Starzer :* Geschichte der landesfürstlichen Stadt Klosterneuburg (Klosterneuburg. 1900). 186—187. l. Stadtarchiv Wien, Hauptarchiv 26/1659. Alte Registratur 9/1708. *K. Giovanni :* i. m. 167. l.

ben ezért egymásután jelennek meg azok a rendeletek, melyek a polgároknak a patriciusság elleni fellépését vannak hivatva mérsékelni.[14]

A bécsi udvar várospolitikája jelentős figyelmet szentelt a birodalom legfejlettebb városainak, a cseh- és morvaországi városoknak. Az iparcsításra — Ausztriához hasonlóan — itt is az volt jellemző, hogy a manufaktúrákat nem városi polgárok, hanem földesurak, egyházi méltóságok kezdeményezték és tartották fenn.[15] Az udvar Csehország iránti érdeklődését vele kapcsolatban kiadott nagyszámú rendelet mutatja. Lotharingiai Ferenc 1748-ban Csehországba utazott az iparosítás lehetőségeinek felmérése céljából. Utazását követően egymásután jelennek meg a cseh ipart és kereskedelmet előmozdító rendelkezések. 1753. június 25-én Prágában az ország iparának fellendítésére Manufaktúra-hivatalt (Manufacturamt) állítanak fel. 1753-ben a brünni nagykereskedőket biztatják exportálásra. 1754-ben Braunauban egy rendi összetételű bizottság jön létre a finom lenvászon gyártásának előmozdítására.[16]

Történtek intézkedések a nyersanyag biztosítására is. Az 1754. december 2-i rendelet szerint minden kerületben lerakodóhelyet kell létesíteni, a Hamburgból jövő lenmag tárolására. 1763. március 8-án kelt az uralkodónak az a rendelete, mely kamarai birtokokon macedóniai juhok tenyésztését írta elő. A munkaerőhiány leküzdésére is tett az udvar — eredménytelen — kísérleteket.[17] Az iparfejlesztési politika ellenére — a munkamegosztás adott fejlesztési fokain — a cseh- és morvaországi városok csak a birodalom határain belül voltak fejlettebbeknek tekinthetők.[18]

A cseh- és morvaországi városok autonómiájának visszaszorítása korábbi folyamat, már a XVI. században — a királyi bírák intézményének bevezetésével — jelentős méreteket öltött. A királyi bírák a királyi városok biztosai fölé voltak rendelve; ellenőrizték a városi igazgatás és jogszolgáltatás minden ágazatát; megsemmisíthették a törvényellenes városi határozatokat. Elnevezésük ellenére tényleges bírói funkciót nem töltöttek be.[19] A XVIII. század második felében, az udvar reformjai nyomán, a cseh és morva városok még jobban császári befolyás alá kerültek. A jus gladii megmaradt ugyan a városok kezében, de egy jogban és gyakorlatban jártas,felsőbb bíróság előtt vizsgát tett városi ügyész állítására kötelezték őket. 1751-ben kapták meg a kerületi hivatalok Csehországban is a városi vásárrendészet feletti felügyeletet. 1759-ben a morvaországi Repräsentation der Cammer mellett a városok gazdasági ügyeit figyelemmel kísérő „administrator"-t állítanak fel, aki tanácsadói minőségben jelen volt olyan kamarai üléseken, melyeken a városok gazdasági ügyeit tárgyalták.[20]

A bécsi udvar Mária Terézia alatt az örökös tartományokban lényegében elődei politikáját folytatta. A városokban működő manufaktúrák fejlődését előnyösen befolyásoló merkantilista gazdaságpolitika a tárgyalt korszakban bontakozik ki teljes egészében. A városi polgárok kezén levő ipar fejlesztésére tett kísérletek sem voltak eredménytelenek, mert a mutatkozó ellenállást a céhek háttérbeszorítása vagy megszüntetése nagymértékben mérsékelte. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az örökös tartományok városai elérték volna a munkamegosztás fejlettségének európai színvonalát.

[14] 1750. márc. 7-én császári rendelet tiltotta meg, hogy a választás alkalmával a választási biztosnak olyan panaszokat is előadjanak, melyek nem igazgatási ügyeket érintenek. 1752. aug. 1-én Sankt Pöltenben a választási biztos megtiltotta, hogy a polgárság panasziratokat szerkesszen, aláírásokat gyűjtsön és azokat közvetlenül az alsóausztriai kormánynak megküldje. Az 1750. aug. 19-i rendelet megtiltotta, hogy városok különleges engedély nélkül követeket küldjenek az udvarba, hogy „azt kéréseikkel zaklassák". *A. Hermann :* i. m. 594. l. Codex Austriacus, V. k. 523. l.

[15] Ilyen alapítások voltak a potsteini és bürgsteini lenvászonmanufaktúra, a braunaui gyapjúgyár, a prágai gombmanufaktúra és kalapgyár, a waldsteini harisnyagyár, a kamnitzi és reichenbergi lenvászongyár. Morvaországban a namjesti gyapjúgyár, a janowitzi lenvászonmanufaktúra, a rochnitzi len- és barchetgyár, a lettowitzi gyapotfeldolgozógyár és a gödingi lenvászonárugyár. *Arnošt Klima :* Über die grössten Manufacturen des 18. Jahrhunderts in Böhmen (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, 12. k. Wien. 1959). 145—146. l. *H. L. Mikoletzky :* i. m. 41. l. *A. Fournier :* i. m. 477—478. l. *A. Beer :* i. m. 101. l.

[16] 1750: Csehország külön „Garn und Leinwandpatent"-et kap. 1753. III. 3.: rendelet lenvászon manufaktúrákkal kapcsolatban. 1755. IV. 21.: rendelet cérna-, szövő manufaktúrákkal kapcsolatban. 1755. VI. 26.: rendelet fehérítéssel kapcsolatban. 1755. VII. 4.: rendelet posztógyártással kapcsolatban. *A. Fournier :* i. m. 843. és 345. l.

[17] *A. Klima :* i. m. 157. l. *A. Beer :* i. m. 124. l. *A. Fournier :* i. m. 343. l.

[18] Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Staatsratprotokoll 1766. I. Nr. 263. (Febr. 3.) Fogyasztási adót akartak bevezetni a cseh és osztrák városokban. Ezzel kapcsolatban hivatkozik az előterjesztés arra, hogy az új adó a városi polgárok nagy részét — akik mezőgazdaságból élnek — károsan sújtaná. Az Államtanács a legfejlettebb morvaországi városokról is azt állapítja meg, hogy mezőgazdasági jellegűek.

[19] *E. Hellbing :* i. m. 266. és 234. l. *F. Tezner :* i. m. II. k. 31. l. Csehországban a királyi bírák 1547-ben, Morvaországban csak 1621-ben jelennek meg.

[20] *E Guglia :* i. m. II. k. 36—37. l. *Ignaz Beidtel :* Über österreichische Zustände um den Jahren 1740—93 (Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1851—52.) 57. l. Hofkammerarchiv, Handschriften, Nr. 702. fol. 234. és köv. l. és Protokoll über Instructionen 1749—62. 1759. máj. 19.

II

Magyarországon az állami várospolitikában az 1740-es évek új korszak kezdetét jelentik. Igaz ugyan, hogy már III. Károly alatt is történtek intézkedések, születtek különböző meg nem valósult javaslatok a városokkal kapcsolatban, de a tárgyalt időszakig jelentős változás nem következett be. A XVIII. század első felében, az 1711 utáni békés évtizedek városaink fejlődését kedvezően befolyásolták. A folyamat — elsősorban statisztikai — vizsgálata még a jövő feladata, az azonban megállapítható, hogy a magyarországi városok egy része — és itt nemcsak a szabad királyi városokra gondolok — a XVIII. század közepére a század első évtizedéhez viszonyítva az iparosok, kereskedők létszámát, a lakosság számát, a városi pénzvagyon felhalmozását tekintve megerősödött.

A bécsi udvar várospolitikája Magyarországon is — mint fentebb ismertetett ausztriai politikája — elsősorban pénzügyi meggondolásokon nyugodott. A városok pénzügyi erejének növelése, a tőlük várható nagyobb állami bevételek az abszolutizmus számára olyan anyagi bázist jelentettek, melyre a rendek korlátozását szolgáló politikai törekvéseiben támaszkodhatott. Ehhez az elgondoláshoz járult még az is, hogy a szabad királyi városokban, ahol a földesúr a király volt, a földesúri bevételeket, illetve az azok után szedett adót az országgyűlés hozzájárulása nélkül — a városok teljesítőképességének határain belül — emelni lehetett. E földesúri adó (census regius vagy census terrestralis) bevezetése, vagy egyes városokban, melyek már korábban is fizették, felújítása, korszakunk politikai harcain vörös fonalként húzódik végig. Ez adja meg az udvar várospolitikája pénzügyi meggondolásainak alapját.[21]

A Kamarához felterjesztett számadások és jelentések városaink anyagi helyzetéről sötét képet festenek, városaink eladósodását mutatják. Az udvari várospolitika egyik régi célja a városok további eladósodásának megakadályozása volt. III. Károly 1737-ben kiadott rendelete szerint a szabad királyi városok királyi engedély nélkül újabb adósságot nem csinálhatnak.[22] Ez a rendelet sem tudta azonban a városok anyagi helyzetének további romlását megakadályozni. Egy 1774-ből származó, a ki nem fizetett városi adósságokat felsoroló jelentés, mely a korábbi évekből maradt fenn, szomorú képet fest a magyarországi városokról. Még olyan jelentős városnak is, mint Pozsony, 286 813 Ft adóssága volt. Sopron 137 863 Ft, Pest 87 000 Ft, Zombor 51 000 Ft adósággal követi a sorban.[23] A jelentés szerint a városok elsősorban nem a kincstárnak — tehát nem adóhátralékból kifolyólag —, hanem magánszemélyeknek vagy egyházi intézményeknek voltak eladósodva.

1753. július 11-én császári leirat rendeli el, hogy további intézkedésig a szabad királyi városok adósságainak rendezése ügyében hetenként egyszer a Magyar Udvari Kancelláriá és a bécsi Udvari Kamara üljön össze. Ez a bizottság a városok által felterjesztett házi és adószámadások alapján mérlegelte a városok gazdálkodását; igyekezett módot keresni adósságaik kifizetésére. Az 1759. április 9-i leiratban felmerült a városi gazdálkodás átfogó szabályozásának gondolata is. Ez az általános érvényű intézkedés azonban nem született meg, csak egyedi intézkedéseket hoztak.[24]

A Magyar Udvari Kancelláriá és a bécsi Udvari Kamara küldötteiből alakult közös bizottság 1765. március 3-i ülésén hagyta jóvá a kassai kamarai administratio intézkedését, mellyel az a város 95 000 Ft-os tartozása miatt a Debrecen városi szeszfőzde egész évi jövedelmét zárolta. 1765. március 5-én fizetésük felfüggesztésével fenyegette meg a városi tanácsot, mert az engedély nélkül újabb 2811 Ft adósságot csinált. Ritka kivételnek kell tekintenünk Kassa és Szakolca városokat, melyeket jó gazdálkodásukért, adósságaik megfizetéséért a bizottság megdicsért, sőt a tanácstagoknak kisebb fizetésemelést is engedélyezett.[25]

[21] *Marczali Henrik* („Mária Terézia". Budapest. 1891. 302. l.) ugyan azt hangoztatja, hogy „a jobbágy és a városi polgár adója sem emelhető a diéta beleegyezése nélkül", a valóságban azonban a városi jövedelmek után szedett census jelentősen növelhette a kincstári bevételeket. A census regius bevezetése, illetve régebbi jogok alapján történő felújítása a várospolitika egyik fontos kérdése, mely még további kutatásokat igényel. A census regius, mint új adó, a városoktól nyerhető kincstári bevételek növelésének legreálisabb lehetősége volt.

[22] Hofkammerarchiv, Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 531. Subd. 1. 12/1777. aug. fol. 183—183/v. Normalresolutiones, B. kötet. I. r. 1737. jul. 6. Itt szeretném megjegyezni, hogy a Hofkammerarchiv Camerale Ungarn sorozat 26. fasciculusa csak összefoglaló elnevezés. A „Fasc. 26." a valóságban 82 iratcsomót tartalmaz. Az újabb levéltári rendezés az egyes iratcsomókat vörös számokkal (Rote Nr.) látta el. Ezek a vörös számok a mértékadók a források idézésénél. [A továbbiakban gyakran előforduló állagok — Camerale Ungarn, Hoffinanz Ungarn, Civitatensia — mind a Hofkammerarchivból valók. A levéltár megnevezését ezen állagok esetében elhagyom.]

[23] Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 519. Subd. 3. 145/1774. márc. fol. 259/275.

[24] Civitatensia. Fasc. 1. 1753. jún. 11. Civitatensia Fasc. 9. 1759. ápr. 9.

[25] Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 505. 1763. márc. 3. fol. 213. köv. 3. pont. Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 506. Subd. 4. fol. 559. 1765. márc. 5. Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 507. Subd. 6. fol. 249. köv. 1765 (Kassáról van szó). Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 509. Subd. 7. fol. 3. köv. 1767. márc. 6. 5. pont (Szakolcáról van szó).

A bizottság az adósságok kifizetésének lehetőségét a városi telkek eladásában, a városi jövedelmek bérbeadásában látta. 1765-ben jelentést kértek a városoktól: hol és milyen telek áll rendelkezésre, melynek eladásából az adósságokat ki tudnák fizetni. 1774. február 26-án leirat kérte be a városoktól azon telkek kimutatását, melyek főurak, egyházi intézmények, nemes személyek birtokában voltak. A leirat szerint meg kell nézni, hogy az 1737 előtt — ebben az évben jelent meg ugyanis az a rendelet, mely a szabad, városi adó alól mentes házak további adományozását megtiltotta — szabad házakra, telkekre kiadott kiváltságokat hogyan lehetne megszüntetni. Ehhez az intézkedéshez kapcsolódott az az 1775. március 4-i leirat, mely az összes szabad királyi városokban a telkek öl szerint való összeírását, fekvésük szerinti osztályokba sorolását rendeli el, hogy a contributiot ennek alapján lehessen kivetni.[26]

A városi gazdálkodás megjavításának célja — a kincstári jövedelmek növelése mellett — „aktív tőke" gyűjtése volt. A magyar kancelláriai és az udvari kamarai bizottság csaknem minden városi jelentéssel kapcsolatban — ahol az adósságok kifizetésének lehetőségéről beszél — megjegyzi, hogy a városoknak az adósság megfizetésével párhuzamosan törekedniök kell városi pénzvagyon — „aktív tőke" — gyűjtésére. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a városok eladósodása nem vonta maga után egyidejűleg a városi pénzvagyon hiányát is. Hogy a városok kezén jelentős tőke volt, azt igazolja az 1758—61 között a kincstárnak kölcsönzött 745 500 Ft, melyet a városok nagyrészt házi pénztárukból fizettek ki. Jellemző, hogy olyan városok, melyek házipénztára 100—200 000 Ft erejéig volt eladósodva (Pozsony, Pest, Sopron), a 6%-os kamat reményében fejenként 90—92 000 Ft-os kölcsönt tudtak a kincstárnak nyújtani. Ezt csak azzal magyarázhatjuk, hogy a városok kezén jelentős pénzvagyon halmozódott fel — hiszen a korszak viszonyai között a 745 500 Ft-os összeg igen magasnak tekinthető — annak ellenére, hogy egyidejűleg adósságaik is voltak. Az udvar pénzügyi politikájában nem is törekedett arra, hogy a városok a kezükben levő tőkéből fizessék meg adósságaikat.[27] Az aktív tőkével az udvarnak más céljai voltak. Mária Terézia 1765. március 5-i sajátkezű feljegyzése szerint [28] azoknak a városoknak, melyek tőkével rendelkeznek, azt városi manufaktúrák, illetve kereskedelmi vállalkozások finanszirozására kell fordítaniok. Ez a gondolat összhangban állt a bécsi udvarnak 1760-as években keletkezett gazdaságpolitikai javaslataival. Az 1764—65-ös országgyűlés előtt a városi manufaktúrák létesítésének gondolata még nem merült fel, az csak akkor jelentkezik, amikor az országgyűlés hatására az udvar egész magyarországi várospolitikájában fordulat állott be. Ezt a törekvést szolgálta iparosok városokba való betelepítése is.[29]. Az udvar számára városi manufaktúrák létesítése előnyösebb lett volna a főúri kézben levőkkel szemben, mivel — amint azt a Kereskedelmi Tanács 1768. június 30-i előterjesztésében kifejezésre is juttatja — a főurak az iparosítást maguk hasznára fordíthatják, jobbágyaikkal dolgoztathatnak. Ezért az 1768. augusztus 9-i udvari határozat úgy intézkedik, hogy a manufaktúrákat a királyi városokba és nagyobb mezővárosokba kell telepíteni, mivel csak ez járul hozzá a kincstári jövedelmek növeléséhez. A városok területén létesítendő manufaktúrák tőkéjének biztosítására a városi pénz-

[26] Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 506. Subd. 4. fol. 559. 1765. márc. 5. Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rot Nr. 518. Subd. 5. 153/1774. febr. fol. 152—154. Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 523. Subd. 5. 59/1775. márc. fol. 1—2.

[27] Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 520. Subd. 4. 149/1774. ápr. fol. 78. 1774. febr. 22. Szatmárnémetit fel kell szólítani, hogy ne csak adósságát fizesse, hanem „erwerbung Activen Capitalien"-re is törekedjék — mondja a jegyzőkönyv. A városok által nyújtott kölcsönnel kapcsolatos adatok: Hoffinanz Ungarn, Rote Nr. 911. 1761. VII. 29. fol. 677—679. A városok kezén levő — titkos — pénzvagyonra következtetnek azok az egykorú jelentések, melyek titkos tanácsi kasszákról beszélnek. Feltételezhetően a városok a Kamarához küldött jelentéseikben nem adtak hű képet anyagi helyzetükről. Ha a kamarai városok jövedelmével hasonlítjuk ugyanis össze a szabad királyi városok által jelentett bevételeket, lehetetlen nem arra gondolunk, hogy a városi jelentések a tényleges bevételnek csak egy részét foglalják magukban.

[28] Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 506. Subd. 4. fol. 559. 1765. márc. 5. Mária Terézia sajátkezű bejegyzése a Bizottság jegyzőkönyvébe: „Damit die Fabricaturen und das Commerzium in deren Städten empor gebracht werden möge; So ist bey jenen Städten, welche zu einem Activ Capitalien gelangen sind, und weiter gelangen werden, diese wo nicht ganz, doch grossen Theils pro fundo commerciali zu widmen." Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 531. Subd. 1. 12/1777. aug. fol. 244—245. Normal resolutiones, B. kötet II. r. 58—59. l.: „Benigne significamus Fidelitatibus vestris eam esse Intentionem, et voluntatem nostram ut in Liberis. Regiis et Montanibus Civitatibus nostris Hungaricis Fabricae erigantur, et commercium introducatur, hunc porro in finem in civitatibus illis, quae activa Capitalia jam habent, aut deinceps habiturae sunt ejusmodi activa Capitalia si non ex interno, saltem major eorundem Pars, pro fundo commerciali earundem Civitatum applicetur. Quapropter penes horum significationem iisdem Fidelitatibus vestris, clementer committimus quatenus super eo: qualesnam Fabricas, et quibus in Civitatibus pro bono Publici introducendas, et qua ratione stabiliendas existiment. Informationem cum voto et opinione nobis proximias submittere noverint. Viennae, 5a Martii 1765."

[29] *Eckhart*: i. m. 81. és 84. l. *A. Beer*: i. m. 124—125. l. Szerinte (i. m. 19. l.) Mária Terézia csak az 1764. évi országgyűlés előtt volt a magyar ipar fejlesztése mellett. Ezt azonban országgyűlés után hozott intézkedései megcáfolják. Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 510. 14/1768. jan. Subd. 1. fol. 3—4. Handbillett Maria Theresias.

vagyon szolgált volna.[30] Ezzel szabad királyi városaink olyan lehetőséget kaptak kezükbe, melynek jelentőségét maguk sem látták. A fennálló vámrendelkezések ugyanis a városi kézben levő manufaktúrákat csak korlátozott mértékben érintették volna, mert a városok vámmentességüket évi összegben megváltották.[31]

A városi manufaktúrák létesítésének elsőszámú akadályai maguk a városi tanácsok, az ott ülő céhmesterek voltak. 1769-ben Székesfehérvár város tanácsa a Helytartótanácstól felszólítást kapott, lehetségesnek tartja-e gyapjúfeldolgozó manufaktúra felállítását a városban. A város nyersanyaghiányra hivatkozva nem javasolta a manufaktúra felállítását. Ez a válasz azonban csaknem egyidejű azzal a városi polgárok részéről beadott panasszal, mely szerint a városban a juhok úgy elszaporodtak, hogy az egész legelőt feleszik. A polgárok panaszára a tanácsnak limitálnia kellett az egy-egy polgár által tartható juhok számát. Ezenkívül a környék XVIII. századi fejlett juhtenyésztése is közismert. A „nyersanyaghiány" ürügyén visszautasított javaslat sokkal érthetőbb, ha figyelembe vesszük, hogy a városben 1769-ben 10 gyapjúkészítő és 18 takácsmester volt, akik megélhetésüket féltették a felállítandó manufaktúrától. Közülük többen — vagy rokonaik — bent ültek a városi tanácsban. Más városokban is előfordult, hogy egyes iparosok vagy maguk a céhek tiltakoztak iparosok betelepítése ellen. A céhek korlátozása — osztrák mintára — Magyarországon nem történt meg.[32]

1770-ben történt kísérlet az udvar részéről a magyar városok iparának felmérésére, illetve annak megállapítására, hol milyen manufaktúra létesítése lehetséges. Ebben az évben az udvar jelentést kért a szabad királyi városokban található iparosok számbeli megoszlásáról. A jelentéssel egyidejűleg bekérték a városok javaslatát, milyen iparosokra lenne szükség a város iparosításának előmozdítására. A jelentéssel kapcsolatban a városok teljes közömbösséget tanúsítottak; mindössze hat város tartotta érdemesnek a válaszadást. Ezek közül is Breznóbánya csak egy posztóművest, Bélabánya általában kézműveseket kért. Egyedül Buda és Kassa adott az összes városok közül elfogadható választ: megnevezve többféle iparágat, melynek fejlesztésére lehetőség lenne és melyet a város igényel.[33]

A városok ilyenirányú passzivitásának fő oka kétségtelenül a fejletlen munkamegosztás volt, hiszen az iparosok nagyrésze a földművelést tekintette fő foglalkozásának, jövőjét föld- vagy szőlőtulajdonban látta biztosítottnak. A belső piac hiánya, alacsony népsűrűség, a munkaerőhiány mind gátolták a manufaktúrák létesítését. Az iparfejlődés-

[30] Camerale Ungarn, Fasc. 7. Rote Nr. 132. Subd. 1. 81/1770. szept. fol. 4/v. Az 1770. szept. 8-i leirat előírja, hogy a városok a manufaktúrákat saját tőkéjükből támogassák. A leirat Komárommal kapcsolatban elrendeli (fol. 140), hogy a városi polgárok és lakosok által termelt selyemgubókat és selymet, ha a kis mennyiség miatt nem tudnák eladni, a város házikasszájából kell megváltani. 1768. jún. 30-i előterjesztés: *A. Beer :* i. m. 25—26. l. Császári határozat uo, 130. l. Egy 1765 októberében kiadott leirat amiatt panaszkodik, hogy ha a nemesek iparosítanak (birtokukon, városaikban), ez a kincstár kárát jelentené. Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 507. 43/1765. okt. Subd. 2. fol. 327. köv.

[31] Megjegyzem, hogy az évi megváltási összeg igen alacsonyan volt megállapítva. Ezzel kapcsolatos tárgyalások: Hoffinanz Ungarn, Rote Nr. 850. 1754. X. 1. fol. 62. köv.

[32] Városi Levéltár, Székesfehérvár, Levelezőkönyv 1769—71. 1769. márc. 3-i bejegyzés. Uo. Iktatás nélküli iratok, 1760—64. fasc. 1763. máj. 31. 1767-ben a pesti tűkészítők tiltakoztak idegen mesterek betelepítése ellen. Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 509. Subd. 2. fol. 126. köv. 1767. aug. 19. Mária Terézia 1761. febr. 16-án kelt rendelete tartalmaz ugyan bizonyos céhkorlátozó vonásokat. Elrendeli, hogy a városi tanácsok terjesszék fel az összes céhkiváltságlevelet; újabbakat ne adjanak ki. Amelyik céh nem tud kiváltságlevelet felmutatni vagy egy éven belül beszerezni, törölni kell. Olyan kiváltságleveleket, melyek a jelenlegi rendszernek nem felelnek meg, a consilium regium meg fog változtatni. Camerale Ungarn. Fasc. 26. Rote Nr. 531. Subd. 1. 12/1777. aug. fol. 128—129. 1761. II. 16.

[33] Camerale Ungarn, Fasc. 7. Rote Nr. 132. Subd. 1. 81/1770. szept. fol. 7—11. alatt található egyes városok iparosait feltüntető összeírás, melyet az alábbiakban közlök.

Székesfehérvár	383	Lőcse	313
Bakabánya	150	Libetbánya	82
Bártfa	309	Modor	257
Bélabánya	59	Újvidék	191
Breznóbánya	191	Pozsony	973
Korpona	145	Szt. György	83
Kassa	303	Selmecbánya	231
Szeben	241	Sopron	462
Komárom	469	Szakolca	301
Körmöcbánya	193	Szeged	350
Kőrös	52	Trencsén	254
Debrecen	1567	Zágráb	210
Késmárk	372	Zombor	174

A jelentés nem tünteti fel az összes városokat. A forrásban az iparosok iparágak szerint vannak csoportosítva; az összesítés tőlem származik. Legnagyobb számban csizmadiák, tímárok, lakatosok, kovácsok, fazekasok, szűcsök, mészárosok, szabók, takácsok fordulnak elő. Városi igényekkel kapcsolatban: Camerale Ungarn, Fasc. 7. Rote Nr. 132. Subd.1. 81/1777. szept. fol. 13. Eckhart megemlíti (i. m. 99. l.) az iparosok számszerű megosztására vonatkozó jelentés bekérését, de arról nem szól, hogy egyúttal a városi igényeket is be kellett jelenteni.

nek ellenségei voltak a magyar kormányszervek, melyek gazdasági kérdésekkel szemben közönyös tanácsosokból állottak. Fontos tényezőként kell azonban figyelembe venni a városi vezetést kezében tartó céhmesteri patrícius réteg ellenállását. Nagymértékben rajtuk múlott, hogy a magyar városok az iparosítás ez egyedülálló lehetőségét elszalasztották.[34]

*

A tárgyalt korszak várospolitikájának egyik legfontosabb kérdése — melynek megfelelőjét az örökös tartományokban hiába keresnénk — a szabad királyi városok számának növelése, kamarai, egyházi, földesúri mezővárosok szabad királyi várossá emelése. Az 1687:17. törvénycikk, mely a rendek városok elleni akciójából született a városok politikai befolyásának korlátozására[35], kimondta ugyan, hogy a szabad királyi városok számát nem szabad növelni, de különös érdemek jutalmazásaképpen lehetővé tette egyes városok szabad királyi városi rangra emelését.[36]

Szabad királyi várossá emelések már a tárgyalt korszak első évtizedében napirenden voltak. Hosszas tárgyalások előzték meg ezeket, melyeket az illető város által megbízott küldöttek folytattak a bécsi udvari kamara tanácsosaival.[37] Az eljárás az volt, hogy kikérték a Magyar Kamara és az érintett földesúr vagy katonai szerv véleményét. A beérkezett információk alapján a fentebb említett magyar udvari kancelláriai és bécsi udvari kamarai közös bizottság tárgyalta meg a felszabadítás körülményeit. A bizottság által előterjesztett javaslat alapján azután az uralkodó döntött a városok szabad királyi várossá emelése ügyében. Ez a döntés azt jelentette, hogy a Magyar Udvari Kancellária kiállította a város számára a kiváltságlevelet; az új szabad királyi város becikkelyezésével azonban a következő országgyűlésig várni kellett. Így a város — a törvényhozási jogok kivételével — becikkelyezés nélkül, illetve azt jóval megelőzve, gyakorolhatta szabad királyi városi jogait. Ez volt a helyzet Győr, Komárom, Zombor, Újvidék esetében, melyek kiváltságlevelüket korábban megkapták ugyan, becikkelyezésük azonban csak 1751-ben kerülhetett sorra.[38]

Ez a becikkelyezés nem ment zökkenők nélkül, mivel a megyék törvényhozási befolyásuk gyengülését látták a városok számának növekedésében és attól tartottak, hogy a megyék között felosztandó adó alapja kisebbedik, s az adók, előfogatok és más közterhek a jobbágyokra súlyosabban fognak nehezedni. A becikkelyezést végül is csak a kancellár közbelépésére szavazták meg, aki azzal érvelt, hogy a már kiadott kiváltságleveleket a király tekintélyének csorbulása nélkül nem lehet visszavonni.[39]

[34] A magyar kormányszervek konzervatív szelleméről és gazdasági kérdésekkel szembeni közönyéről beszél *Eckhart:* i. m. 25. és 98. l. Székesfehérvári kézművesek földművelésével kapcsolatban: Történeti Statisztikai Közlemények 1958. 3—4. sz. 35—45. l. A munkaerőhiány megszüntetését szolgálták a telepítések. Mária Terézia 1766. márc. 5-én megtilt minden olyan ténykedést, mely a városok lakosságának idegenek útján való növelését akadályozná. Elsősorban kézművesek telepítésére gondolt. Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 531. Subd. 1. 12/1777. aug. fol. 246. Normal resolutiones B. kötet, II. rész, 62. l. A fogyasztók hiányáról beszél: *Eckhart:* i. m. 21. és 120. l.,

[36] A szabad királyi városok számának növelésével kapcsolatban igen jellemző a Magyar Kamara jelentése mely az 1687 : 17. törvénycikket említve a következőket mondja: „... spectata ejus ratione, ne videlicet, per augmentum Liberarumque Civitatum, quartus iste Status, alios Regni Status superet, videtur referri posse . .." Hoffinanz Ungarn, Rote Nr. 885. 1759. IV. 18. fol. 165.

[36] „... nisi sua Caesarea Regia Majestas magnis meritis, publica utilitate mota Specialem gratiam, vel alteri loco faciendam esse comparerit."

[37] 1761. júliusában Pozsega visszahívta a szabad királyi városi rang megszerzésével kapcsolatos tárgyalások céljából Bécsbe küldött delegátusait, mert azok nem a kapott utasítások szerint jártak el. Hoffinanz Ungarn, Rote Nr. 911. 1761. VII. 29. fol. 689. köv.

[38] Újvidék város szabad királyi várossá emelését a közös bizottsági ülés 1746. nov. 1-én határozta el. Az ülés a megváltási díjat 80 000 ft-ban állapította meg. A szabad királyi várossá emeléssel kapcsolatban a Hofkriegsrat véleményét is kikérték, mivel a város korábban katonai igazgatás alatt állott. Hoffinanz Ungarn, Rote Nr. 809. 1748. I. 3. fol. 27. köv. Komárom már 1735-ben kérte szabad királyi várossá emelését, kérését azonban a katonai szervek véleményezése miatt nem teljesítették. A város ugyanis a katonai parancsnoknak censust fizetett, ami felszabadítása esetén elesett volna. 1743-ban kérte újra a város felszabadítását. 50 000 ft-ot ajánlott fel megváltási összegként. A Magyar Kamara 80 000 ft-ot javasolt. A felszabadításra vonatkozó határozat 1744. júl. 29-én kelt. 1745. jan. 14-én közölték a Magyar Udvari Kancelláriával, hogy Komáromot 50 000 ft megváltási díjért felvették a szabad királyi városok közé. A Kancelláriának kellett a kiváltságlevelet kiállítania, melyről egy másolatot a Magyar Kamara is kapott. Hoffinanz Ungarn, Protokoll R, 1743. fol. 671. (XII. 5.), E. 1745. fol. 27. (I. 14.), Resolutionsbuch 1740—45. (Nr. 1262) fol. 85/v, Rote Nr. 793. 1745. VI. 18. fol. 358. köv. Győr város kiváltságlevele 1743. márc. 6-án kelt. A kiváltságlevél kiveszi a várost a katonai parancsnok jurisdictioja alól. A privilégium vámmentességet biztosít a városnak. Győr városa a városi diploma kiállításáért („... wegen der Fertigung des Diplomatis einer kgl. Frey Stadt . . .") 25 000 ft-ot fizetett készpénzben. A készpénzben kifizetett megváltási díjakat az Universale Bancalität, illetve a pozsonyi Zahlamt vételezte be. Hoffinanz Ungarn, Rote Nr. 775. 1743. III. 2. fol. 13. köv. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten, Fasc. 251. 1744. II. 28. fol. 152. köv. Győr város felszabadításával foglalkozik: *Csizmadia Andor:* Győr város becikkelyezése az 1751. évi országgyűlésen (Győr, 1940) és A városi jog a 18. század derekán (Városi Szemle, 1941. 2. sz. 275—301. l.).

[39] A városok becikkelyezéséről ír: *Horváth Mihály:* Magyarország történelme (Bpest. 1873). VII. k. 306—308. l. (Németnyelvű kiadás: Geschichte der Ungarn, Pest 1855. 2. k. 412. l.). Ő a városok számának növelését azzal magyarázza, hogy a városi követeket a városi tanács a kormányzat befolyásával választotta, ezért ezek kivétel nélkül

A szabad királyi várossá nyilvánítások különös súllyal jelentkeznek az 1764—65-ös országgyűlés után. Ezen az országgyűlésen nyilvánvalóvá vált, hogy a magyarországi kincstári bevételeket az országgyűlés hozzájárulásával nem lehet jelentősen növelni, ezért a bécsi udvarnak más pénzforrások után kellett néznie. A szabad királyi városok növelése erre jó alkalmul kínálkozott, hiszen több szabad királyi város több királyi adót, gyors pénzbevételi lehetőséget jelentett — gondolunk itt elsősorban a kiváltságlevelekért fizetett borsos megváltási díjakra —, távlati elgondolásban pedig a contributio növelésének is alapjául szolgálhatott. Ez a magyarázata annak, hogy az országgyűlést követő években a városokkal — nemcsak szabad királyi városokkal — való törődés a bécsi udvar magyarországi politikájában jelentős helyt kapott. E politika indítóoka a kincstári bevételek növekedésének előmozdítása volt ugyan — elsősorban katonai célokra —, a városok felszabadítása, kiváltságokkal való felruházása, falvak mezővárossá emelése azonban kedvezően hatott az érintett helységekre, melyek a földesúri, egyházi, katonai és kamarai fennhatóság alól felszabadulva, további fejlődésük számára lehetőséget nyertek.

A szabad királyi városok kérdését ismét 1767-ben az uralkodó Handbillettje vetette fel, melyet még az év decemberében egy udvari leirat követett. A leirat elrendelte a szabad királyi városok számának felülvizsgálását és annak megállapítását, hogyan nyílnék lehetőség egyes városoknak szabad királyi városi szintre emelésére. Az uralkodó maga írja, hogy szükséges lenne több szabad királyi város létesítése Magyarországon. Elrendeli, hogy a Magyar Udvari Kancellária üljön össze a bécsi Udvari Kamarával annak megvitatása céljából, milyen módszerre és támogatásra lenne szükség új szabad királyi városok létrehozására.[40].

A legfelsőbb intézkedés nyomán egymást követték a javaslatok és a városok kérései szabad királyi rang elnyerésére. 1766-ban kapott szabad királyi városi privilégiumot Pozsega. A kiváltságlevél legfontosabb pontja szerint a város évente 800 Ft census regiust tartozik fizetni. A városba királyi biztost küldtek ki, aki a város belső és külső helyzetét, vagyoni állapotát felmérte.[41]

A szabad királyi városok számának növelésében találkozunk olyan kirívó példákkal, mint a Baranya megyei Bellye kamarai birtok esete. 1767. október 14-én uralkodói leirat kérte ki a Magyar Udvari Kancellária véleményét, lehetséges lenne-e fenti kamarai birtokon az iparűzőknek 10 évi szabadságot biztosítani, hogy ezzel egy jövendő szabad királyi város alapját vessék meg. A kérdés azért vetődött fel, mert megállapították, hogy Baranya megyében még nincs szabad királyi város. A Kancellária jelentése szerint Bellye még nem is oppidum, csak possessio. Kereskedők, iparosok nincsenek, a lakosság inkább mezőgazdasággal foglalkozik; iparűzésre nem lehet rávenni. Ha ezek a földművelők most iparral kezdenének foglalkozni — mondja a Kancellária —, nem hoznának annyi hasznot, mint jelenleg.[42]

1768-ban két kamarai birtok, Kőrösmező és Püspökladány, mezővárosi rangra emelése vetődött fel. Mindkét kamarai birtok még az évben éves vásárra vonatkozó privilégiumot kapott. 1770-ben kapott vásárjogot illetve emelték kamarai mezővárossá Bezdan kamarai birtokot. A leirat megjegyzi, hogy a vásárjog nemcsak a kincstárnak jelent nagyobb hasznot, hanem a környéken lakó kereskedőknek is.[43]

Számos olyan esetről is van tudomásunk, amikor a város kérte szabad királyi rangra emelését, kérése azonban a Magyar Kamara kedvezőtlen véleménye vagy a földesúr

---

a kormány pártját erősitették. Ugyanezt írja *Franz Krones*: Ungarn unter Maria Theresia und Joseph II. 1740—90 (Graz. 1871. 3. l.) c. munkájában: „... die Erklärung der Comitate wider diese Mehrung des Stimmrechtes königlicher Freistädte bewies, dass man in dem landesfürstlichen Bürgerthume den verkappten Bundesgenossen der Regierung hasste." Horváth Mihály fentebb emlitett megállapításában a városoknak túlzott poltikai jelentőséget tulajdonit. A tárgyalt időszak alatt tartott országgyűlések ezt nem támasztják alá. A városok az országgyűléseken való aktiv részvétel helyett a nagy kiadásokra való hivatkozással maguk kérték, hogy ne kelljen megjelenniök. Városi ügyek szerepeltek minden országygyűlésen; a rendek sérelmei között vannak városi panaszok is, de — amint egy az 1764-es országgyűlésről készült jelentés megállapítja — ezek nem voltak lényegesek. Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten, Comitialia, Fasc. 408. 1764. fol. 33—34.

[40] Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 510. 14/1768. jan. Subd. 1. fol. 3—4. Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 509. Subd. 1. fol. 30. köv. 1767. dec. 16. Utóbbi a Helytartótanácsot is felhívja jelentéstételre a városok számának növelésével kapcsolatban.

[41] „A várost, mint új szabad királyi várost már kezdettől fogva rendben kell tartani" — mondja a kiváltságlevél. Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 508. Subd. 3. fol. 3. köv. 1766. febr. 26. Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 522. Subd. 7. 152/1774. szept. fol. 3/v.

[42] Camerale Ungarn. Fasc. 26. Rote Nr. 509. Subd. 1. fol. 22. köv. 1767. okt. 14. fol. 36. köv. 1767. nov. 20. A Magyar Udvari Kancellária inkább Pécs püspöki várost javasolta erre a célra. A város maga is sürgeti a szabadság elnyerését, a püspök azonban nem akar jogáról lemondani.

[43] Camerale Ungarn, Fasc. 26, Rote Nr. 510. Subd. 1. fol. 8. 18/1768. ápr. fol. 13. 62/1768. júl. Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 512. 12/1770. ápr. Subd. 3. fol. 28. köv.

ellenállása miatt nem talált meghallgatásra. Ilyen volt 1773-ban Arad kamarai város, Nagyvárad káptalani város, Óbuda mezőváros esete.[44]

1779 júliusában volt napirenden Eszék mezőváros privilegizált várossá emelés iránti kérése. A várossal 1754-ben kötött szerződés alapján a város a korábbi 3380 Ft helyett 6300 Ft adót fizetett. A kamarai jelentés szerint ez a szerződés igen kedvező, ennél előnyösebb már nem lehet. Mindenekelőtt azt kell megfontolni — mondja a kamarai jelentés —, tudna-e a város többet fizetni, ha a regálékat neki adnák át.[45]

A szabad királyi városok számának növelésével követett célokat a legjellemzőbben Szentmária — a későbbi Szabadka — példája mutatja. A város az 1743-ban és 1749-ben a kamarával kötött szerződés alapján évi 7000 Ft-ért bizonyos kiváltságokat kapott: földesúri ügyekben a Kamarának volt alárendelve, a pereket a Kamarához lehetett fellebbezni, a katonai vagy kamarai igazgatás részéről senki sem gyakorolhatott jurisdictiot a város területén. A város malmokat tarthatott, megkapta örök jogon a regálékat.[46] Ez a szerződés volt az első lépés a felszabadulás felé vezető úton.

A város 1765-ben teljes felszabadítását kérte; ezt a kérést a Magyar Kamara véleményezése alapján elutasították. 12 évvel később a város újabb kérésére uralkodói leirat rendelte el a kérdés közös bizottsági ülésen való megvitatását. Az ülés jegyzőkönyvéhez mellékelték a város által beadott kérelmet. A város az 1765. évi elutasító döntésre válaszolva előadja, hogy a városi adósságok nem akadályozzák meg a bíráskodásra, igazgatásra szükséges összegek előteremtését. A város évente 10 000 Ft bevétellel rendelkezik, amit csak kevés város mondhat el magáról. Ez a bevétel csak növekedni fog, ha a város szabad királyi város lesz, mert a polgároktól különböző taxákat (mérték-, pénz-, visitatiotaxát) szedhet. A város évente a Kamara kasszájába megváltásként 12 000 F-ot tudna fizetni. Az összes telkekre, rétekre, földekre, melyek a földesúri adótól megszabadulnának, egy bizonyos összeget lehetne kivetni. A városi szeszfőzde- és borbevételeket is a megváltás céljára tudnák fordítani. A város kérvényében ígéretet tesz katonai előfogatok további állítására. Előadja, hogy a megyében ugyan két szabad királyi város (Zombor, Újvidék) is van, ez azonban más megyékben is előfordul (Pozsony, Sopron m.), Bács megye mezőgazdasági lakosságban gazdag, kézművesekben szegény — érvel a város —, ezért szükséges az iparosok számára letelepedési lehetőséget, szabad királyi várost teremteni.

A város, mely 2300 házból, 30 000 lakosból áll, a többi szabad királyi várostól messze fekszik, így azoknak nem lenne kárára. Mint érdem kerülnek említésre a török háborúkban szenvedett károk, valamint a bajor háborúban kiállított 4 század katonaság. A várost — kiváltságai ellenére — még most is „rustica communitas"-nak nevezik; a megye gyakran fenyegetőzik börtönnel és botbüntetésekkel; ezért tekintélyes, jogismerő emberek nem vállalnak hivatalt a városban. A szabad királyi várossá emelés előnyeiként

[44] Arad kamarai város 1773-ban kérte szabad királyi városi rangra emelését. A Magyar Kamara 1774 elején kedvezőtlen jelentést adott: nem ajánlotta a város felszabadítását. Ennek elsődleges oka az volt, hogy a város felszabadítása által a Kamara közvetlen bevételektől esett volna el. Egy 1777. aug. 14-én kelt leirat a visszautasítás okát abban jelöli meg, hogy nem tudtak a környező Zimánd puszta birtokosával megegyezni. Szükséges lett volna ugyanis a város egy részének Zimánd puszta területére való áttelepítése. Camerale Ungarn. Fasc. 26. Rote Nr. 516. Subd. 3. 59/1773. dec. fol. 297. köv. Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 518. Subd. 2. 89/1774. febr. fol. 8—11, Camerale Ungarn. Fasc. 26. Rote Nr. 531. Subd. 1. 67/1777. aug. fol. 306—322. Zimánd, „wohin nemlich der Cameral Arad übersetzet worden sollte". 1774-ben az uralkodó személyesen foglalkozott Nagyvárad káptalani város kérésével. A város felszabadítását a Magyar Udvari Kancelláriа negatív állásfoglalása akadályozta meg. Camerale Ungarn. Fasc. 26. Rote Nr. 522. Subd. 2. 93/1774. júl. fol. 10—12. — Mária Terézia júl. 1-én Handbillett-et írt az ügyben. 1774—1777 között foglalkoztak a központi kormányszervek Óbuda mezőváros kérésével. A város nem kapta meg a kért privilégiumot, mert a Magyar Kamara tájékoztatása szerint jelenlegi formájában nagyobb kincstári bevételt biztosít, mintha szabad királyi város lenne. A felszabadítás ugyanis nagyobb terheket (városi igazgatás, rendészet, bíráskodás, követek küldése) jelentene a város számára. Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 252. Subd. 1. 59/1774. aug. fol. 8—12. A szabad királyi várossá emelés iránti kérések sorát egy 1780. máj. 11-i uralkodói leirat zárja le, mely Temesvár város kérésével foglalkozik. Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 538. Subd. 1. 28/1780. máj. fol. 269—277.

[45] Hoffinanz Ungarn. Rote Nr. 847. 1754. III. 11. 823. 1750. IV. 11. fol. 322. Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 536. Subd. 1. 153/1779. júl. fol. 42.42/v. Ha a város megkapná a regálékat, az alábbi pontokat köteles betartani: 1. A polgárok közé csak katolikust vehetnek fel. 2. Szerdán—szombaton hetipiacot kell tartani a belvárosban. 3. Nemesi telkek után taxákat kell szedni, egyházi telkeknek szabadságot kell adni. 4. Idegen kereskedők működését meg kell a városban szüntetni. 5. Az Alsóváros kapja meg az országban szokásos vám- és kompkiváltságot. 6. Alsóváros évente kétszer vásárt tarthat, hetenként 1 piacot. 7. A város a Dráván kikötő hajók után kikötőpénzt szedhet. 8. Utakról a városnak kell gondoskodnia (karbantartás). A leirat felveti a kérdést, nem lehetne-e a bevételeket növelni, ha a regálékat árverés útján bérbeadnák.

[46] Hoffinanz Ungarn, Rote Nr. 873. 1757. XI. 21. fol. 604—620. A szerződés itt a város panaszával kapcsolatban kerül említésre. A város a kamarai administratio ellen tett panaszt, a szerződés megsértése miatt (a várost ugyanis fuvarra kényszerítették). A szerződés 5. pontja iparosok, kereskedők, szatócsok városba való betelepítését szorgalmazza. 11. pont: „Manufacturis opificum sedulo invigilare." 13. pont: nemesek, akiknek polgári házuk, telkük van, a közterheket különbség nélkül kötelesek viselni. Ez a beszállásolásra is vonatkozik. 14. pont: sem katonai, sem kamarai tisztviselő nem gyakorolhat jurisdictiot a városban. Tanács által hozott ítéletek végrehajtását nem lehet megakadályozni.

előadják, hogy sok idegen, kereskedők, iparosok jönnének a városba, mivel ott minden manufaktúra eladási lehetőséget találna. A felszabadítás által a lakosság száma növekedni fog; ami a contributio-alap növekedését jelenti. A szabad királyi városban a környező falvak könnyen eladhatnák termékeiket, s iparcikkeket vásárolhatnának. A dunamenti községekre Szentmária szabad királyi várossá emelése kedvezően hatna, mert a város kereskedelmét a Dunán át bonyolítaná le. A Gazdasági Tanács 1776. november 30-i ülésén foglalkozott a város kérésével. Véleménye szerint a város anyagi helyzete nem megfelelő a szabad királyi várossá emelés által megnövekedett kiadások fedezésére. A Magyar Kamara 1777. január 10-i ülésén ugyancsak elutasító álláspontot foglalt el. A Kamara felterjesztése szerint a város érdemeit már kellőképpen megjutalmazták, amikor privilegizált kamarai mezővárossá emelték. A jelenlegi kincstári bevételek (18 700 Ft) jelentősen csökkennének a szabad királyi várossá emelés által. A Magyar Udvari Kancellária és a bécsi Udvari Kamara 1777. március 26-án közös ülésen magáévá tette a Magyar Kamara felterjesztését: nem javasolta a város felszabadítását. A közös bizottsági ülés jegyzőkönyvét maga az uralkodó nézte át, illetve rendelte el a város kérésének újra való felülvizsgálását. Ennek a vizsgálatnak eredményeképpen 1779. március 4-én Szentmária kamarai mezőváros szabad királyi városi rangra emelték. A megváltási összeget igen magasan, 266 666 Ft-ban állapították meg. A kiváltságlevél évi 1000 Ft censust vet ki, melyet a megváltási összeg kifizetése után — az uralkodó személyes rendelete alapján — emelni kell. A városnak a környező pusztákat be kell népesítenie, katonai előfogatokat továbbra is teljesítenie kell[47]. Ezzel zárult a város több évtizedes harca a szabad királyi városi rang elnyeréséért.

Szabadkához hasonlóan ment végbe Pécs szabad királyi várossá emelése. Itt az akadályt nem kamarai elgondolások, mint inkább a földesúr, a püspök ellenállása jelentette, aki megváltási összegért sem volt hajlandó jogairól lemondani. Az uralkodó több alkalommal sürgette az 1768-ban elkezdődött ügy lezárását. Egy 1775 szeptemberében írt széljegyzetében maga mondja: „Mindenképpen elhatároztam, hogy Pécset szabad királyi városi rangra emelem. Ezért a kiküldendő biztosoknak feladatul kell adni, hogy a módszerről és a hogyanról tegyenek jelentést." Végül is az uralkodó személyes közbelépésének volt köszönhető, hogy Pécs szabad királyi városi privilégiumot kapott.[48]

*

A magyar városfejlődés egyik különleges vonása, melyre már Mályusz Elemér rámutatott,[49] a nemesek beköltözése és iparűzése városainkban. Ez a folyamat a XVIII. század első felében kezdődött el, de nagyobb méreteket az 1740-es évektől kezdve öltött. A kormányzat támogatta nemesek városokba való betelepedését, mivel így azt remélte, hogy legalább városi telke, háza, ipara vagy kereskedése után a városnak adózni fog. A városokba beköltöző nemesek legtöbb helyen azonban vonakodtak a városi közterhekben részt venni, sőt egyéb kiváltságaikat is igyekeztek fenntartani. Szinte áttekinthetetlen azoknak a forrásoknak a száma, melyek a városokban lakó nemes személyek és a városok között folyó vitákról számolnak be. Állandó vita forrása volt a nemesek által a városokban űzött kereskedelem, illetve borkereskedelem. A városban kereskedelmet folytató nemesek ugyanis az 1514:37. törvénycikkre hivatkozva — mely szerint nem kötelesek harmincadot fizetni — nem akartak a városi közterhekben kereskedésükre eső arányban részt venni; sőt legtöbbször contributiót sem voltak hajlandók fizetni. Több esetben

[47] Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 506. Subd. 3. fol. 250. 1765. ápr. 8. Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 530. Subd. 1. 104/1777. jan. fol. 133—137. Camerale Ungarn, Fasc., 26. Rote Nr. 530. Subd. 1. 77/1777. febr. fol. 168—178. Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 530. Subd. 1. 20/1777. jún. fol. 419—462. Az uralkodó széljegyzete (fol. 462): „Ad primum befor ich meine Entschliessung ertheile, so ist dasjenige, was von der der Comission, theils als nicht gehörig untersucht, und theils als nicht wohltunlich angegeben wird, annoch vorher näher zu erörtern, und in das Klare zu setzen, sodann aber mir das weitere Gutachten vorzulegen, de Reliquo placet." Camerale Ungarn. Fasc. 26. Rote Nr. 530. 30/1777. ápr. fol. 251—263. Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 535. Subd. 1. 17/1779. márc. fol. 186—224. Mária Terézia széljegyzete, melyben a census regius felemelését követeli: fol. 219. A Magyar Udvari Kancellária és a bécsi Udvari Kamara közös ülése, melyen a kérdést eldöntötték, 1778. dec. 30-án volt.

[48] Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 510. 87/1768. jan. Subd. 6. fol. 3. Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 512. Subd. 2. 79/1770. febr. fol. 25. köv. A gazdasági tanács 1770. jan. 17-i ülésén tárgyalt a városról. Az ülés egyetlen témája: a város adósságai és általában anyagi helyzete. Az ülés javaslatot tett, hogy milyen részletekben tudná a város adósságát megfizetni. Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 525, Subd. 1. 81/1775. szept. fol. 162—168. A közös városi bizottság a következő kérdések alapos megvizsgálását tartotta fontosnak: a város aktív és passzív adósságai. Milyen alapon lehetne az adósságot kifizetni. A város felszabadítása után hogyan tudja pénzügyi kötelezettségeit teljesíteni (census regius, bíráskodási, igazgatási költségek, megváltási díj megfizetése). A felszabadítás előmozdítására a város lakosai már eddig is hoztak áldozatot. Pécs város felszabadításával foglalkozik részletesen *Babics András:* Pécs város sz. kir. városi rangra emelésének története c. tanulmányában.

[49] *Mályusz Elemér:* A magyar polgárság a francia forradalom korában (A Bécsi Magyar Történeti Intézet évkönyve. Budapest. 1931) 229. l.

udvari bizottság foglalkozott egyes nagyobb összeütközések elsimításával. 1768. augusztus 30-án maga az uralkodó írta egy közös kancelláriai és kamarai jegyzőkönyv széljegyzeteként, hogy a nemesek ugyan a taxa capitis alól mentesek; házuk, telkük, kereskedésük, iparuk után azonban contributiót tartoznak fizetni.[50] Előfordult az is, hogy az udvar nem foglalt ilyen világosan állást, hanem a város követelését jogi útra utasította.[51]

1767-ben Kismarton tett panaszt Eszterházy Pál ellen, aki a városi iparosokat és polgárokat a vár alatt tartott éves vásárból kizárta, sőt saját céheket alapított. A Magyar Kamara 1767. december 17-i ülésén úgy foglalt állást a panasszal kapcsolatban, hogy a várost, mint peculium regium-ot védeni kell. Ezért a vár alatt — uradalmi területen — tartandó vásárokra a városi iparosokat és kereskedőket be kell engedni.[52]

A városba beköltöző nemesek a legtöbb városban jelentős szerepet játszottak a város vezetésében. Még a szabad királyi városok közül legfejlettebbeknek tartott bányavárosok némelyikében is, mint Breznó- és Selmecbányán, a belső tanácsnak fele, vagy több mint a fele nemes volt. Pozsega város belső tanácsában is több nemes személy volt. 1774-ben a szakolcai tribunus plebis által beadott panasz szerint a városi tanács főleg nemesekből áll. Van ennek ellenkezőjére is példa: 1777-ben a korponai nemesek panaszt tettek, mert a tanács minden közügy intézéséből kizárta őket.[53]

Ehhez a kérdéshez tartozik az is, hogy a városi vezetésben szerepet játszó nem nemes személyek, polgárok, legfőbb ambiciója nemesi rang megszerzése volt. A székesfehérvári városi vezetést hosszú ideig kezében tartó hat polgári család mindegyike előfordul a későbbi megyei nemesi összeírásokban.[54]

A városi vezetésben szerepet játszó polgári személyek jelentős része földesúri alkalmazásban állott. Az 1763. augusztus 30-án kelt leirat a Magyar Kamarát jelentésre szólítja fel: a tanácsi vagy városi tisztviselők közül ki és milyen magánszemélynél van egyidejűleg alkalmazásban. Előfordul — mondja a leirat —, hogy egyes tisztviselők megyei, földesúri alkalmazásban is állnak, ami a városi közügyek elhanyagolásával jár. Az udvar leiratára — nagyon jellemzően az ügyintézésre — csak 1771-ben találjuk meg a választ. E szerint a városi tisztviselők legnagyobb része kettős, sőt hármas alkalmazásban is állott. Székesfehérvárott Lemer Ferenc tanácsos gróf Szapáry ercsi uradalmának és a fehérvári prépostnak fiscalisa. Mint ilyen gyakran jelenik meg a megye előtt, az uradalom vagy a prépost képviseletében. Korponán Piertsl Mátyás városi jegyző egyúttal Zólyom megyei táblabíró, az esztergomi káptalan és a sági prépost fiscalisa. Gombos Mihály pozsonyi városi bíró egyidejűleg gróf Illésházy csallóközi uradalmának fiscalisa. Zágrábban két városi tanácsos állott egyidejűleg az Erdődy, illetve a Draskovics uradalom alkalmazásában. Varasdon Vellasich Ambrus, a választott község tagja, egyuttal gróf Batthyány fiscalisa és jegyzője, özvegy Erdődyné számadásvezetője. Igen sok olyan jegyzőt, ügyészt, tanácsnokot sorol fel a jelentés, akik egyúttal ügyvédi praxist is folytattak.[55]

*

A városba beköltözött nemeseknek a városi vezetésben játszott szerepe felhívja a figyelmet a városi lakosság osztálytagozódásának kérdésére. Az a tény, hogy a városi lakosság nem volt homogén tömeg, közismert,[56] ezért erről nem is kívánok bővebben szólni. Az udvari várospolitika tárgyalása szempontjából legfontosabb felső réteg, a patrí-

[50] Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 510. Subd. 2. 93/1768. okt. fol. 101. köv. Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 523. Subd. 3. 41/1775. jan. fol. 3—13. József korregens széljegyzete a közös városi jegyzőkönyvhöz ugyanezt ismétli meg. Az 1766. júl. 11-i uralkodói leirat, mely contributio kivetése céljából a varasdi telkek felmérését rendeli el, kiterjeszti intézkedését azokra a főurakra és nemesekre is, akik a közös városi terheknek házuk, telkük után alá vannak vetve. A telkek feltérképezésében vegyen részt a szomszédos katonaság is. A felmérést kamarai geometra végezze, ne a város költségére. Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 508. Subd. 4. fol. 179. köv.

[51] Civitatensia, Fasc. 7. 1758. febr. 21.

[52] Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 510. Subd. 3. fol. 61. köv.

[53] Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 527. Subd. 4. 108/1776. jan. fol. 88. Breznóbánya. Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 517. Subd. 4. 138/1774. jan. fol. 80—81. Selmecbánya. Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 530. Subd. 2. 122/1774. ápr. fol. 8—10. Szakolca. A panaszt a rossz gazdálkodás miatt adta be, nem a nemesi tanácsosok ellen. Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 517. Subd. 3. 138/1774. jan. fol. 332—332/v. Nagyszombat. Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 522. Subd. 4. 152/1774. szept. fol. 561. Pozsega. Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 531. Korpona. Subd. 1. 115/1777. júl. fol. 96—103.

[54] Fejér megye levéltára, Székesfehérvár, Acta familiarum nobilium. Az alábbi családokról van szó: Hiemer, Kolosváry, Kreskay, Vincenti, Iblaker, Korher. Városi tanácstagok törekvését nemesi decorum megszerzésére említi: *Oszetzky Dénes:* A hazai polgárság társadalmi problémái a rendiség bomlásakor (Budapest. 1935). 61. l.

[55] Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 505. 1763. aug. 30. fol. 14—15. Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr 514. Subd. 1. 95/1771. nov. 26. fol. 1. köv. A Magyar Kamara a jelentést a városoktól beérkezett adatok alapján állitotta össze.

[56] *Mályusz:* i. m. 227. l.

ciusok, a városokba beköltözött, fentebb említett nemesek, vagyonos polgárok, távolsági kereskedők, nagyobb szőlő- vagy földtulajdonnal rendelkező polgárok lehettek. Hozzájuk kell sorolnunk azokat a városi tisztviselőket is, akik nemzedékeken keresztül a városi szakigazgatás egy-egy posztját kezükben tartva, vagyont szereznek (városi jegyző, fiscalis, orvos). Szinte vég nélkül lehetne sorolni azokat a családokat, melyek egy-egy város vezetését generációkon keresztül kezükben tartották. Székesfehérvárott a Hiemerek, Kolosváryak, Oblakerek; Korherek. Bártfán a Bereczkyek, Wagnerek, Horváthok. Bakabánya 1757 és 1771-ben beküldött jelentései szerint a belső tanácsnak mind a nyolc tagja patrícius. Breznóbányán 1767 és 1775-ben a tíztagú tanácsnak több mint a fele birtokos polgár. Pozsega városban 1771-ben a belső tanács 10 tagja közül öt a városi szakigazgatás megvagyonosodott vezetője.[57] Ezek a patriciusok — eltekintve a szakigazgatás vezetőitől — nagyrészt képzetlen, az igazgatásban járatlan személyek voltak. Legfőbb törekvésük egyéni vagy családi érdekek érvényrejuttatása volt. Igen érdekeltek voltak a korrupt, szakszerűtlen városi igazgatás fenntartásában; ezért elsőszámú akadályai voltak a bécsi udvar reformtörekvéseinek. A város vezetésében játszott szerepük csökkentése a központosító várospolitika egyik fő törekvése volt.

A városon belüli osztályharc fő frontja ezek ellen a patríciusok ellen irányult. Megjelenési formája — és itt lehetetlen nem az egykorú parasztlevelekre gondolnunk, melyek az uralkodóba vetett bizalomban fogantak — a városi polgárok alsóbb rétegei, a vezetésből kizárt kézművesek, kisebb kereskedők és a helyenként hozzájuk csatlakozó városi zsellérek panasziratai, melyek magánszemélyektől vagy a polgároknak a városi igazgatásba bizonyos — igen korlátozott — beleszólást biztosító szervétől, a választott községtől származtak. Tárgyalt korszakunk el van árasztva ilyen jellegű panasziratokkal, melyek a városokban uralkodó közállapotoknak napjainkig fennmaradt tükörképét adják. 1754. május 21-én kelt a székesfehérvári választott község levele, mely követeli, hogy ismertessék meg velük a városi kiváltságlevél pontjait. 1752-ben a város polgársága névtelen beadvánnyal fordult a Magyar Kamarához. Előadják, hogy a tanács tagjai, a senatorok közül, alig 3—4 van, aki írni-olvasni tudna, ezért írásbeli munkát (bíráskodás, összeírás) nem tudnak végezni. A tanács nem tartja be az árlimitátiót; a számadásokban mutatkozó hátralékot nem fizettetik meg a senatorokkal; az árvák pénzét hűtlenül kezelik. Ezt a beadványt egyidejűleg a Helytartótanácshoz is beadták.[58] 1753-ban a szatmárnémeti polgárok panaszára udvari leirat rendeli el az összes felső parancsok, központi kormányszervektől érkező rendeletek nyilvános ismertetését. 1755. augusztus 4-én leirat rendeli el a kapronczai városi tanács által bebörtönzött 9 polgár szabadonbocsátását.[59]

1756-ban a szakolcai választott község amiatt tett panaszt, hogy a tanács a vagyonosabb polgárokat bíráskodási ügyekben előnyben részesíti. 1758-ban az ó-zólyomi bíró utasítást kapott, hogy minden polgárt egyformán hallgasson meg.[60]

A polgárság bizalma igen súlyosan esett latba városi állások betöltésénél. 1758-ban a beérkezett panaszok alapján vizsgálat folyt Zolnay József szentgyörgyi városi jegyző ellen. A vizsgálat során semmiféle hiányosság nem merült fel ellene; állásába azonban mégsem helyezték vissza, mivel „a polgárok bizalma megingott benne".[61] 1773-ban Pozsega város külső tanácsa és választott községe adott be panaszt a belső tanács ellen. A polgárság választott szervei előadják, hogy a város kereskedelmi útvonalakon kívül fekszik; értékesítési problémák miatt a polgárok iparból, kereskedelemből nem tudnak megélni. a szőlőművelés egyetlen megélhetési forrásuk. A tanács azonban semmit sem tesz a szőlőművelés előmozdítására; közfogyasztásra nem vásárol bort; a polgárok borának kimérését megakadályozza. A panaszirat előadja, hogy a városi követeléseket a tanácsosok rokonaitól, barátaitól nem hajtják be, tőlük kamatot nem szednek. A tanácsosok a saját contributiójukat önkényesen csökkentették, a különbözetet á szegény polgárokkal fizettetik meg.[62] Az összesek közül a legjellemzőbb Szeged város polgárainak beadványa, amely „az Fölséges Asszonyunk parancsolattyára" hivatkozva sorolja fel sérelmeiket: kérik, hogy „ezen dolog Fölséges Asszonyunknak representáltassék". A szegedi polgárok többek között előadják, hogy a városi kiváltságokat nem ismerik, mivel a

[57] Bakabánya: Civitatensia, Fasc. 6. 1757. jan. 7. Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 517. Subd. 3. 138/1774. jan. fol. 461. Breznóbánya: Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 517. Subd. 3. 138/1774. jan. fol. 745/v. Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 527. Subd. 4. 108/1775. jan. fol. 88. Pozsega: Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 522. Subd. 4. 152/1774. szept. fol. 561.

[58] Városi levéltár, Székesfehérvár, Acta politica et juridica, Fasc. 1776. Nr. 114. 1745. máj. 21. Uo. Fasc. 1752. Nr. 44. 1752. márc. 17. Tanácsülési jegyzőkönyv 1752—70. 11—12. l. 1752. márc. 22.

[59] Civitatensia, Fasc. 1. 1763. aug. 30. Civitatensia, Fasc. 2. 1755. aug. 4.

[60] Civitatensia, Fasc. 4. 1756. júl. 22. Civitatensia, Fasc. 8. 1758. nov. 13. melléklete.

[61] Civitatensia, Fasc. 9. máj. 1759. máj. 31.

[62] Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 516. Subd. 3. 82/1773. márc. fol. 65. köv.

tanács nem olvassa fel azokat évenként nyilvánosan a polgárok előtt. „Amely publicumot és közönséges jóra célzó dolgokat illető Fölséges Parancsolatok jönnek a városnak, azokat kívánnyuk ennek utánna vélünk közöltessék" — írják. A legutolsó országgyűlés óta nem nőtt a város contributiója, mégis a polgárok évről évre többet fizetnek. A beszedett adóhátralékokról nem vezet a tanács pontos jegyzéket, ezért szükségesnek tartják egy polgárokból álló bizottság kiküldését, mely pontosan felmérné a kintlevőségeket. A tanácsosok a szegénység nagy kárára a nádasok nagyobb részét maguknak foglalják le. Szegény emberekkel feléből levágatják, így a „szegénység ereje által és terhével a nádhoz ingyen jutnak". A tanácsosok „a szegény portiozó községnek nagy kárával göböl ökreiket és marháikat a legjobb városi földeken tartják", az év nagy részében saját gazdaságukkal foglalkoznak, kereskedés után járnak; tanácsosi hivatalukat nem gyakorolják. A beadvány előadja, hogy egyes senatorok azzal fenyegették meg az aláíró polgárokat, hogy még gyerekeik is meg fogják siratni, ha a panaszpontokat beadják.[63]

A városi polgárok által beadott panaszok csaknem minden esetben kedvező fogadtatásra találtak a bécsi udvar részéről. A fenti esetek majdnem mindegyikében kamarai biztos vagy bizottság szállt ki a helyszínre a panaszok kivizsgálására.[64]

Igen gyakori volt, hogy a városokban megjelenő biztosokat újabb panaszokkal halmozták el. Vécsey József királyi biztosnak, aki huzamosabb ideig Debrecenben tartózkodott, a polgárok egy kötetre való panaszt adtak át. A panaszok egy része a tanács igazságtalan jogszolgáltatása, a tanácsosok túlkapásai ellen irányult, más része városi állásokra való pályázatot vagy céhfelvételi kérelmeket tartalmazott. Külön csoportot jelentenek a contributióval kapcsolatos panaszok és a polgárjogért való folyamodások. A királyi biztos a panaszokkal és kérelmekkel kapcsolatban információt kért a városi tanácstól, majd saját véleményét hozzáfűzve, legtöbbször a polgárok pártját fogta.[65] A biztosok kiküldése — a városi vezető réteg hatalmának korlátozása mellett — az egységes, központosított városi igazgatás kiépítését is szolgálta. 1769-ben a horvátországi városokba kiküldött bizottság megállapította, hogy a városok igazgatása nem egységes, generalis rendezésük szükséges lenne. Ez az átfogó rendezés azonban a vizsgált időszakban nem született meg.[66]

A bécsi udvarnak a polgárság alsóbb rétegeit a patríciusokkal szemben támogató politikája során ügyelnie kellett arra, hogy a városi polgárok, lakosok és zsellérek mozgalmai ne fajuljanak „tumultusokká"; a biztosok kiküldését olyan esetekben, amikor komolyabb összeütközéstől lehetett tartani, kimondottan „a további összeütközések elkerülésével" indokolják. 1754. május 16-án ezzel az indokolással megy királyi biztos Esztergomba, a legutóbbi választáskor a tanács és a választott község között lefolyt zavargás lecsillapítására. A biztos instrukcióként kapta a zavargás okozóinak megállapítását is.[67]

Az udvart erre az óvatosabb politikára azok az események intették, melyek a horvátországi parasztfelkeléssel kapcsolatban játszódtak le. Egyes városokban — Varasdon, Kapronc án, Kőrösön, Zágrábban — a polgárok felkeltek bírójuk és tanácsuk ellen. 1755-ben ugyancsak zavargás volt Szatmárnémetiben is. A felkelés leverése után külön

[63] Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 516, Subd. 3. 143/1773. jún. fol. 193—208. A beadvány 27. pontja „Az jó portiozó tőkés gazdáknak igen nagy terhükre, károkra és jószáguknak megcsökkenésére vagyon, midőn az eő kaszáló réttyük, szántó földyük, házuk és más efféle öregségük, ha mingyárt 40 vagy 50 esztendőtől fogva örökös jussal bírják is, csak azon okbul, hogy levelük nincsen, afféle öregségekről, a fölpörösnek puszta beszédire, ki hasonlóképpen a pörös földrül levelet nem mutathat, megitéltetnek; Itten a jó portiozó gazda embernek jószága és eő Fölséghe portioja megkisebbedik, amaz pedig azzal sem jobb gazda nem lészen, sem pedigh eő Fölséghének több portiot nem fizet."

[64] Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 510. Subd. 5. fol. 3. 73/1768. jan. Kőrös „civium querelas quo celerius investiget" — mondja a leirat. A polgárok részéről beérkezett panaszok kivizsgálása egyúttal jó alkalmat jelentett az 1715 : 36. törvénycikktől való eltekintésre. A törvénycikk szerint ugyanis a városokat nem kell feleslegesen kamarai bizottságokkal terhelni. Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 520. Subd. 2. 124/1774. máj. fol. 20—22. Körmöcbánya. Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 514. Subd. 3. 92/1771. júl. fol. 3. köv. Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 528. Subd. 3. 114/1776. jún. fol. 2. Sopron. Az uralkodó széljegyzete hangsúlyozza, hogy a költségeket az elmarasztalt fél és nem a város viseli (fol. 23/v). Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 514. Subd. 1. 130/1771. aug. fol. 2. s köv.

[65] Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 516. 142/1773. febr. fol. 512—578. Vécsey József királyi biztosnak átadott kérvények jegyzőkönyve. A kérvénygyűjtemény egy vaskos kötetet tesz ki, a panaszok természete szerint rendezve.

[66] Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 511. Subd. 1. fol. 9. köv. 38/1769. febr.

[67] Civitatensia, Fasc. 1. 1754. máj. 12. Civitatensia, Fasc. 2. 1755. ápr. 3. 1756. jún. 10-én Szakolcára küld ki vizsgálóbiztost a Magyar Kamara, a tanács és a polgárság között támadt zavargás megszüntetésére. Civitatensia, Fasc. 4. 1756. jún. 10. Az 1774. jan. 4-i közös bizottsági ülés jegyzőkönyvéhez József korregens — aki igen gyakran nézte át a városi ügyek jegyzőkönyveit — fűzte hozzá, hogy Komáromban „az összeütközések elkerülése végett pontosan meg kell határozni, hogy a polgárság közül mely személyeknek van a házikasszába betekintés megengedve". Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 518. Subd. 4. 152/1774. febr. fol. 101/v. Ez alkalommal József nézte át a bizottság jegyzőkönyvét. 1774 novemberében Kőrös városba küldtek ki biztost az egyenetlenség megszüntetésére. Camerale Ungarn, Fasc 26. Rote Nr. 522. Subd. 6. 90/1774. nov. fol. 39—41.

királyi bizottság foglalkozott a városi polgárok mozgalmával. A további felkelések megakadályozására a városokban működő polgári lövészegyleteket (Schützen-Compagnie) az egész ország területén megszüntették.[68]

Ugyancsak külön vizsgálatot rendeltek el minden olyan esetben, amikor a kiküldött biztos ellen adtak be panaszt. Ilyen esetben — elsősorban a biztos tekintélyének megóvása érdekében — inkább azt vizsgálták, ki volt a kezdeményező, ki gyűjtötte össze az aláírásokat, illetve ki készítette a beadványt. Ilyenre 1771-ből Debrecenben és Esztergomban találunk példákat.[69]

A városi zavargások kezdeményezőit, ha sikerült kilétüket megállapítani, minden alkalommal felelősségre vonták és megbüntették. 1753. szeptember 18-án császári leirat rendelte el két korponai polgár 2—2 hónapra való bebörtönzését, mert kezdeményező szerepük volt a legutóbbi választáskor lezajlott zavargásban. 1756-ban egy zombori tanácsost „tumultusban való részvétel miatt" félévi fizetésmegvonásra ítéltek. 1762-ben Székesfehérvárott kizártak egy külső tanácstagot, mert a fennálló rendelkezések ellenére mozgalmat kezdeményezett a korábbi, jogban és latin nyelvben nem járatos városbíró újrajelölésére. Az 1771 augusztusában Esztergom városnak küldött leirat szerint a közrend és béke érdekében hozott kamarai, biztosi rendeletekkel szembeszegülő, azok ellen lázító polgárokat, ha funkciójuk van, le kell tenni, ha nincs, be kell börtönözni.[70]

Az udvar számára sokkal veszélytelenebbnek látszott a polgárságot elsősorban igazgatási területen — a polgárság választott szervén, a választott községen (electa communitas) keresztül — erősíteni. A választott község a polgárság alsóbb rétegeinek szerve volt, amelyben egyes helyeken polgárjoggal nem rendelkezők — lakosok, zsellérek — is szóhoz jutottak. A kisebb városi funkciókat (árvagondnok, adószedő, kórház-, út-, gazdasági inspectorok, városi registrator) a választott község tagjai töltötték be, akik képzettségben semmiben sem maradtak el a belső tanács tagjai mögött. A választott község városi igazgatásban játszott szerepének növelése a polgárok alsóbb rétegeinek erősítését szolgálta annak veszélye nélkül, hogy „tumultusokra" kerüljön sor. Ezt a célt szolgálták az udvarnak a választott községekkel kapcsolatban hozott intézkedései.

A választott község véleményét még kisebb ügyekben is kikérték. 1754-ben Bazin város vendégfogadó építése ügyében beadott kérvényét a communitas véleményétől tették függővé. 1771. február 14-én a Magyar Kamara leirata a városokban lefolyt tisztújításokkal kapcsolatban azt kifogásolja, hogy az electa communitasban üresedésben levő helyeket a tanács jelölés és belső megállapodás útján töltötte be. Eperjes város tisztújítási jelentésére válaszolva leirat rendeli el, hogy a választott községnek tanácsválasztáskor és tanácsüléseken külön szobát kell ülésezés és megbeszélések céljára rendelkezésre bocsátani. A választott község tekintélyét szolgálta az 1775-ben kiadott rendelet, mely szerint in crimine incestus bűnösnek találtatott személy nem lehetett a communitas tagja.[71]

A választott községgel szembeni politikába egyes helyeken vallási szempontok is belejátszottak. 1757. február 7-én Szatmárnémeti város választott községét 60 főről 24-re csökkentették, hogy ezzel a reformátusok túlsúlyát megszüntessék. Lőcsén 1758-ban a választott községben halálozás útján megürült két helyre protestánsokat választott a polgárság. Az udvar a választást megsemmisítette, mert ezek a személyek „nem alkalmasak" a választott községi tagságra.[72] Ez a tendencia összhangban állott a birodalom egyéb területein követett valláspolitikával.

A polgárság patríciusok elleni harcában igen sok múlott a tribunus plebisen. A tribunus plebis a választott község vezetője, illetve mint ilyen a polgárok képviselője volt a belső tanács ülésein olyan ügyekben, melyek az egész polgárságot érintették. Korszakunkban állandóan törekedtek a tribunus plebis jelentőségének növelésére.

[68] Civitatensia, Fasc. 2. 1755. ápr. 8. Civitatensia, Fasc. 2. 1755. júl. 14., márc. 27., szept. 29. Camerale Ungarn Fasc. 26. Rote Nr. 510. 93/1768. okt. Subd. 2. fol. 86. köv.

[69] Debrecen: Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 513. Subd. 4. 121/1771. márc. Esztergom: Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 514. Subd. 7. 130/1771. aug. fol. 127. köv.

[70] Korpona: Civitatensia, Fasc. 1. 1753. szept. 18. Zombor: Civitatensia, Fasc. 3. 1756. jan. 5. Fasc. 5. 1765. júl. 12. Székesfehérvár: Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 505. fol. 473/v. Esztergom: Camerale Ungarn. Fasc. 26. Rote Nr. 514. Subd. 1. 130/1771, aug. fol. 69. köv. Zágráb: Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 521. Subd. 2. 157/1774. jún. fol. 1/v. Zágrábban két polgárt kizártak a választott községből, mert „engedetlenek" voltak.

[71] Bazin: Civitatensia, Fasc. 1. 1754. márc. 23. Székesfehérvár: Városi Levéltár, Acta pol. et jur. Fasc. 1761. Nr. 174. — Fasc. 1771. Nr. 50. Eperjes: Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 521. Subd. 2. 157/1774. jún. fol. 1. Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 521. Subd. 2. 157/1774. jún. Szentgyörgy. Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 525. Subd. 1. 58/1775. fol. 308—309. Bakabánya. Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 531. Subd. 1. 12/1777. aug. fol. 258—259/v. Bakabányán 1775-ben a Választott Község őrizte a hivatali pecsétet és kulcsokat.

[72] Szatmárnémeti: Civitatensia, Fasc. 6. 1757. febr. 7. Lőcse: Civitatensia, Fasc. 8. 1758. dec. 19.

Az 1740-es években a tribunus plebis még a legtöbb helyen nem kapott fizetést, ezért több funkciót is el kellett vállalnia, melyekből jövedelme volt. Előfordult, hogy a belső tanácsba való bejutását ambicionálta, a tanácsosi fizetés miatt. Ez a tanáccsal szemben való fellépését már eleve lehetetlenné tette. Ezért már 1768-ban megtiltja egy rendelet a tribunus plebis más funkcióban való egyidejű alkalmazását. 1755-ben megróják Trencsén várost, amiért a tribunus plebist belső tanácsosi helyre emelte.[73] Annak megakadályozására, hogy a tribunus plebis belső tanácsosi helyre pályázzék, az 1770-es évektől törekedett az udvar. Egyetlen megoldásként olyan fizetés megállapítása kínálkozott a tribunus plebis számára, melyből — más funkció elvállalása nélkül — megélhetése biztosítva van. Ezért 1774-ben Szegeden 200, Kassán 350 Ft-os fizetést engedélyez a kancelláriai és udvari kamarai közös ülés. 1779-ben a Szentgyörgy város által az alkamarás részére kért 30 Ft fizetésemelést a tribunus plebis kapta meg. A fizetések általános rendezésére csak a korszakunkat követő időben került sor; az előkészítő munkálatok azonban megelőzőleg folytak. Az 1781. évi rendezés egyes városokban magas évi fizetéseket állapít meg (Kassa 350, Debrecen 300, Buda, Pest, Sopron, Pozsony, Eperjes, Komárom, Pécs 150, Bártfa 130 Ft.) A kisebb városokban megfelelő arányban csökkenő fizetést kaptak.[74]

Ugyanebben az évben kaptak a tribunus plebisek általános instrukciót. E szerint a tribunus plebis az ügyeket a belső tanács és a választott község előtt egyaránt referálni tartozik. Nagyobb ügyek tárgyalására, melyek az egész várost érintették, meg kell hívni az egész választott községet. A tribunus plebis felügyel a város gazdasági igazgatására (bérletek, városi birtokok); őrködik a városi jogok és kiváltságok megtartásán. Jelen van a contributió kivetésekor, valamint házi-, adó-, árva-, alapítványi kasszák számadásainak felülvizsgálatakor. Ügyelnie kell, hogy széthúzás, egyenetlenség ne üsse fel fejét a városban. Az instrukció legfontosabb pontja szerint a tribunus plebis közvetlenül a Magyar Kamarának tehet jelentést, ha a városi igazgatás ellen kifogása van. Ezzel az intézkedéssel a tribunus plebis a városi igazgatás fontos ellenőrző szervévé válik.[75]

*

A bécsi udvar várospolitikája néhány kérdésének áttekintése azt mutatja, hogy az egyedi intézkedések nem alakultak egységes koncepcióvá. A magyarországi várospolitika néhány olyan sajátosságát mégis megállapíthatjuk, melyek az örökös tartományokban követett várospolitikától különböznek. Az udvar — az örökös tartományokban követett politikával ellentétben — Magyarországon a nemesi adómentesség miatt nem támogatta főúri manufaktúrák létrehozását. Amint a fentebb tárgyalt intézkedések mutatják, inkább a városok által létesített és fenntartott manufaktúrákra gondolt. Ez az elképzelés — annak ellenére, hogy a városok megfelelő tőkével rendelkeztek volna — nem valósulhatott meg a feudális berendezkedéshez ragaszkodó, a városi vezetésben nagy befolyással bíró céhmesteri réteg ellenállása miatt.

A magyarországi várospolitika eredményei legszembetűnőbben a szabad királyi városok számának növelésében jelentkeznek. A szabad királyi városok számának növelése kétségkívül tartalmazott a rendek ellen irányuló elemeket; elsősorban azonban pénzügyi meggondolásokon nyugodott. A szabad királyi városok számának növelése perspektívikusan ugyanis több contributiot, közvetlenül a kiváltságokért fizetett magas megváltási összeget és a király, mint a szabad királyi városok földesura által az országgyűlés megkérdezése nélkül emelhető földesúri adókat jelentett. A városok belső fejlődésére azonban az ezen az úton elnyert szabadság kedvezően hatott.

A városi polgársággal kapcsolatban a bécsi udvar az abszolutizmus politikáját követte; a központosítás útjában álló városi vezető réteggel szemben a polgárság alsóbb rétegeit támogatta. Ennek célja nem politikai egyensúly megteremtése, hanem a városi bevételekből nyerhető haszon könnyebb megszerzése volt.

A rendelkezésünkre álló adatok a bécsi udvar magyarországi várospolitikájának ellentmondásos jellegére utalnak. Egyik oldalon intézkedéseket, javaslatokat látunk, melyek a városok anyagi helyzetének javítását, városi manufaktúrák létesítését, a városok számának szaporítását célozzák. A felsőbb kormányszervek állandó pénzzavara azonban nem tett lehetővé hosszútávú, anyagi kitartást és pénzügyi befektetést igénylő várospolitikát.

KÁLLAY ISTVÁN

[73] Városi ügyészről: Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 511. Subd. 3. 36/1769. júl. fol. 171. Trencsén: Civitatensia, Fasc. 2. 1755. jan. 31.

[74] Szeged: Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 518. Subd. 3. 67/1774. febr. fol. 3/v. Kassa: Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 519. Subd. 3. 146/1774. márc. fol. 3. Szentgyörgy: Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 536. Subd. 3. 61/1779. nov. fol. 2. Fizetésrendezés: Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 540. Subd. 1. 161/1781. júl. fol. 214.

[75] Camerale Ungarn, Fasc. 26. Rote Nr. 540. Subd. 1. 161/1781. júl. fol. 207—210.

VITA

A MAGYAR GAZDASÁGTÖRTÉNET C. TANANYAG PROGRAMJÁNAK VITÁJA A MARX KÁROLY KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEMEN

A vita, melyet 1963. március 21-én rendezett meg a Gazdaságtörténeti Tanszék, figyelemre méltó állomása volt a marxista gazdaságtörténeti oktatás fejlődésének.

Éppen másfél évtizede, hogy a tanszék megkezdte a magyar gazdaságtörténet marxista feldolgozását és oktatását, melynek előadásában az első esztendőkben mindössze a XIX. század végéig, majd utóbb 1918—19-ig jutott el. Nyolc éve sincs, hogy az ellenforradalmi rendszer gazdaságtörténeti tárgyalását előadásaiba iktathatta[1], s ma már egy — lényegében napjainkig jutó — gazdaságtörténeti kollégium programját tűzhette vitára.

A program-tervezet — melynek megvitatása számos külső szakember közreműködésével zajlott le[2] — rövid bevezetéstől[3] eltekintve kilenc fejezetben[4] tárgyalja Magyarország gazdaságtörténetét a feudális viszonyok kialakulásának kezdeteitől a szocializmus alapjainak lerakásáig.

Tárgyalásmódjára a marxista nemzetközi összehasonlítás szempontjainak érvényesítése jellemző. Magyarország gazdaságtörténetét az egyetemes fejlődésbe ágyazza be, folytatja és továbbfejleszti azt a gyakorlatot, mely az utóbbi esztendők gazdaságtörténeti oktatásának egyik legfontosabb jellemzője volt.

A program készítői — a történeti anyag világos tagolása mellett — láthatóan azt tekintették munkájuk egyik vezérlő gondolatának, hogy a történettudomány jelenlegi eredményeihez képest olyan átfogó, egységes szemléletű áttekintést, szintézist nyújtsanak a magyar gazdaságtörténetről, mely világosan tükrözi az általános törvényszerűségek érvényesülését a magyarországi fejlődésben, s egyben rávilágít annak speciális vonásaira.

A tervezet ebben a vonatkozásban is a tananyag korszerűsítését, ill. a közgazdászképzés igényeit tartva szem előtt, a régebbi korszakok tárgyalását igen számottevő mértékben tömöríti. Bár óraszámszerinti megoszlást nem közöl, az egyes fejezetek terjedelméből világosan kitűnik, hogy az egész történeti anyag kb. a XIX—XX. század fordulóján feleződik; azt a célkitűzést juttatván ezzel kifejezésre, hogy a tananyag felét perspektivikusan majd a XX. századi anyag tegye ki.

[1] Vö. *B—R.:* Vita az ellenforradalmi korszak gazdaságtörténetének néhány kérdéséről. — Századok, 1956. 221—238. l. — A gazdaságtörténetírás és oktatás ezt megelőző időszakára és problémáira ld. *Sándor Pál—Berend Iván:* Gazdaságtörténetírásunk és oktatásunk néhány kérdése a párt és kormányhatározatok útmutatása után. Századok. 1954. 189—195. l.

[2] A vitán a tanszék tagjain kívül meghívottként résztvettek: *Sinkovics István* egy. tanár, *Vajda Imre* egy. tanár, *Farkas Sándor* tanszékvezető docens, *Vági Ferenc* tanszékvezető docens, *Ránki György*, a Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese, *Ságvári Ágnes*, a Párttörténeti Intézet igazgatóhelyettese, *Kahulits László*, a Közgazdaságtudományi Egyetem Pártbizottságának titkára, továbbá az egyetem több tanszékének képviselője. — Hozzászólásaikat szóban vagy írásban közölték: *Háy László* egy. tanár, a Közgazdaságtudományi Egyetem rektora, *Andics Erzsébet*, *Berei Andor* és *Elekes Lajos* egyetemi tanárok.

[3] A program bevezetője a gazdaságtörténet feladatának, módszerének egyes főbb kérdéseit említi, meghatározza e tudományág viszonyát a történettudományhoz és a politikai gazdaságtanhoz, majd néhány alapvető összefüggésre — emberek, osztályok spontán és tudatos tevékenysége a gazdasági fejlődésben stb. — hívja fel a figyelmet.

[4] I. fejezet: A magyarországi fejlődés felzárkózása a nyugat-európaihoz. A korai és virágzó feudalizmus (a XV. sz. végéig); II. fejezet: A magyarországi fejlődés elkanyarodása a nyugat-európaitól. A kései feudalizmus (XVI—XVIII. sz.); III. fejezet: A feudalizmus bomlása Magyarországon. A tőkés viszonyok fejlődésének megindulása a kelet-európai, „porosz" típusú úton (XVIII. sz. vége—1848); IV. fejezet: A polgári forradalom. A szabadversenyen alapuló kapitalizmus kora, a porosz típusú tőkés fejlődés kibontakozása Magyarországon (1848—1900); V. fejezet: Magyarország a monopolkapitalizmus uralkodóvá válásának korszakában (1900—1918); VI. fejezet: A polgári demokratikus forradalom. Az első proletárdiktatúra Magyarországon: a Tanácsköztársaság (1918—19); VII. fejezet: A kapitalizmus általános válságának korszaka, a tőkés rend utolsó szakasza Magyarországon. A porosz utas fejlődés „zsákutcája" (1919—1944); VIII. fejezet: A népi demokratikus forradalom győzelme és a népgazdaság helyreállítása a felszabadulás után (1945—1948); IX. fejezet: A szocializmus alapjainak lerakása Magyarországon (1948—1962).

A vita résztvevői a tervezetet egészében véve (műfajilag is) igen jónak, színvonalasnak ítélték. Legfőbb erényének azt tekintették — legkifejezettebben *Sinkovics István*, *Ránki György* és *Vági Ferenc* adtak ennek hangot —, hogy a program felölelvén a gazdasági fejlődés minden fontos mozzanatát, világos áttekintő képet nyújt a legfőbb történeti kérdésekről. Elismeréssel adóztak annak az eredményes törekvésnek, újszerű vonásnak is — melyről az előbbiekben már szót ejtettünk —, hogy a program a magyar gazdaságtörténetet a nemzetközi fejlődésbe ágyazva tárgyalja. Ezzel kapcsolatban *Ránki György* kiemelte pl., hogy véleménye szerint ezideig a marxista összehasonlító módszert ilyen színvonalasan egyetlen történeti program vagy tematikai vázlat sem alkalmazta. De — mint megállapították — figyelmet érdemlő a programnak az a vonása is, hogy a történeti anyag tárgyalásában egészen napjainkig eljut, szemben más programokkal, melyek legjobb esetben csak a fordulat évéig terjedő időszak felvázolására vállalkoztak. A programnak tehát — mondották — ezen felfogását is értékelni kell, ha persze mindez — amint ezt később részletezzük — számos meggondolandó kérdést is felvetett.

Mások a program általános értékelésében elsősorban a közgazdászképzés oktatásigyakorlati szempontjait emelték ki. Így *Vági Ferenc*, az agrárgazdaságtani tanszék vezetője, annak a véleményének adott kifejezést, hogy a vita tárgyát képező program elvi, tartalmi, szakmai célkitűzései (főleg az 1945-ig terjedő rész) nagyon jól elősegítik az agrárközgazdász-képzést. Általános értékeire vonatkozóan pedig megjegyezte, hogy az általa eddig ismert egyetemi programok közül eddig ezt tartja a legjobbnak. Ugyancsak az oktatás gyakorlati szempontjait, szükségleteit érvényesítette hozzászólásában *Farkas Sándor*, a tudományos szocializmus tanszék vezetője is.

A résztvevők, a tervezet erényeinek feltétlen elismerése mellett, láthatóan ugyancsak teljesen egyetértettek abban, hogy az az adott formájában még korántsem mondható teljesen egységesnek. A hozzászólók többsége úgy vélekedett, hogy főleg az 1945 előtti és utáni korszakok kidolgozásában tapasztalható nyilvánvaló különbség. Míg a felszabadulás előtti részeket általában jónak, tömörnek és alaposnak ítélték, az 1945 utáni periódusokrajzát helyenként esetlegesnek, aránytalannak, kísérleti jellegűnek tekintették. E nagyjából általánosnak vehető felfogástól lényegében csak a tanszék tudományos főmunkatársa, *Szuhay Miklós* hozzászólása mutatott bizonyos eltérést. Egyetértett ugyan az 1945 előtti és utáni részekről elhangzottakkal, annál azonban részben tovább is ment, s úgy vélekedett, hogy már az 1848 előtti és utáni fejezetek között is figyelemre méltó eltérés mutatkozik. Főleg azt kifogásolta, hogy szemben a feudalizmus időszakára vonatkozó fejezetek tömör, programszerű kidolgozásával, a tőkés viszonyokat tárgyaló programrészek az adott esetben egyedül helyénvalónak tekinthető programmatikus megoldást magyarázó-indokló jellegű részekkel hígítják.

A program általános értékelése kapcsán elhangzott vélemények bizonyos értelemben már önmaguk is jelzik, hogy a hozzászólások zöme az új, még inkább a legújabbkori anyagra, legfőképpen pedig a felszabadulás utáni periódus gazdaságtörténeti bemutatására esett. Ez természetesen nem volt véletlen jelenség, ellenkezőleg természetszerűen következett abból, hogy a program 1945 előtti fejezetei alapos kutatómunkára, fontos, hosszú évekre visszamenő oktatási, tapasztalati anyagra épültek, és a marxista összehasonlító módszer alkalmazásával átgondolt, tömör, valóban programszerű kifejtését adták a gazdaságtörténeti fejlődésnek, folyamatoknak.

1

Az eddig elmondottakat figyelembe véve, természetesnek kell találnunk, hogy a vita résztvevői egyöntetű elismeréssel fogadták a programnak a feudalizmus korát tárgyaló fejezeteit.

A régebbi, ill. az újabb korok arányainak megítélésében bizonyos mértékig eltérő nézetek kaptak viszonthangot. Így *Elekes Lajos* professzor — aki egyúttal örömét fejezte ki a fölött, hogy a program a fő súlyt az újabb korszakokra helyezi — ezzel egyidejűleg kívánatosnak tartotta volna a XVIII. század végéig terjedő részek jelenleginél valamivel behatóbb tárgyalását is, tekintettel a „kelet-európai elkanyarodás" történeti jelentőségére. Ezzel szemben *Sinkovics István* professzor egyértelműen helyeselte az egyes történeti korszakok egymáshoz mért arányait. Egyetértett ugyan azzal, hogy az 1848 előtti rész meglehetősen rövid, mégis úgy látta, hogy a szóbanforgó fejezetek ennek ellenére minden lényeges kérdést tárgyalásra tűztek. *Pach Zsigmond Pál* — a szóbanforgó programrész készítője — természetesen megszívlelendőnek tartotta *Elekes* professzor figyelmeztetését, ha az adott keretek között nem látott is lehetőséget az 1848 előtti anyag bővebb tárgyalására.

Ugyancsak egyértelműen méltányolták a jelenlévők a magyarországi fejlődés nemzetközi beágyazását Nyugat-, ill. Közép- és Kelet-Európa vonatkozásában, javasolták azonban ennek további kimélyítését is. Elhangzott ezzel kapcsolatban olyan vélemény *(Sinkovics István)*, hogy helyes volna rámutatni az elkanyarodás előtt meglévő egyes különbségekre is. Más észrevétel szerint szükséges volna annak erőteljesebb bemutatása-hangsúlyozására, hogy az elkanyarodás, a kései feudalizmus közép- és kelet-európai sajátosság, az egyidejű nyugat-európaitól teljesen eltérő, ott nem létező fejlődési szakasz *(Elekes Lajos)*.

A továbbiakban a hozzászólók néhány kiegészítésre tettek javaslatot. Így többek között hiányolták a háziipar, falusi ipar, az árforradalom hatása bemutatásának elmaradását, vagy nem eléggé következetes nyomonkövetését *(Sinkovics István)*. Hasonló igény során merült fel a bányászat, a céhek, várostörténet, ipari forradalom *(Berei Andor)*, úgyszintén a kései feudalizmus kori mezővárosok problémája is *(Sinkovics István)*. A felépítmény jellegű jelenségekkel kapcsolatban *Berei Andor* professzor hiányérzetének adott hangot a reformáció és ellenreformáció gazdasági hátterének megrajzolatlansága miatt, majd — más hozzászólóktól is támogatva — kétségbevonta, hogy a Habsburg-országrész és az erdélyi fejedelemség államszervezete azonos elbírálás alá eshetnék, mint ahogy az a program — egy vitathatatlanul pontatlan — megfogalmazásából következni látszik.[5]

A reformkorszakra vonatkozóan *Sinkovics István* az adópolitikának, mint a Habsburg-kizsákmányolás fontos eszköze tárgyalásának szükségességére utalt, ill. többen *(Andics, Berei, Sinkovics)* hiányolták a reformkori közgazdasági irodalom tárgyalását. *Andics Erzsébet* helytelenítette Széchenyi, ill. az újkonzervatívok szerepének program-adta értékelését.[6] Túlzásnak ítélte, hogy a program Széchenyit mint a kapitalizmus magyarországi úttörőjét jellemezte. Annak a véleményének adott kifejezést, hogy programban az újkonzervatívoknak tulajdonított nézetek inkább Széchenyi felfogását jellemezték, s hangsúlyozni kívánta, hogy az újkonzervatívok a feudális ellenállás és koloniális függés képviselői voltak.

Néhány hozzászólás hangzott el 1848—49 tárgyalását illetően is. *Andics Erzsébet* az agrárkérdés további részletezését tartotta szükségesnek, beleértve ebbe a parasztmozgalmakat, a földkérdés megoldására irányuló radikális elképzeléseket; *Sinkovics István* is arra figyelmeztetett, hogy nem elegendő csupán az agrártörvények áttekintése.

Pach Zsigmond Pál válaszában számos kiegészítő javaslattal egyetértett (ipari-városi fejlődés egyes problémái, árforradalom, ipari forradalom stb.). A felépítmény fejlődésének egyes problémáira utaló hozzászólásokra válaszolva azonban kénytelen volt megjegyezni, hogy sajnos a program szabta szűk keretek miatt ezek részletezésére nem nyílhatott tér; a jegyzetek s az előadások azonban a legfőbb összefüggésekre mindenkor igyekeznek rámutatni, az alap- és felépítmény kölcsönhatását folyamatosan ábrázolni. Végezetül megállapította, hogy egyes esetekben — így 1848 kérdésében — a program műfajából következően bizonyos félreértésre került sor: a program címszavai nem tükrözhették pontosan mindazt, ami egyébként a problémához még természetszerűen hozzátartozik. A polgári forradalom tárgyalásában éppen az agrárkérdés, ennek különböző megoldási útjai, a jobbágyfelszabadítás végrehajtásának nemzetközi összehasonlítása foglalja el a központi helyet.

A feudalizmus korához képest több probléma merült fel, átfogóbb vita bontakozott ki a tőkés periódusra vonatkozóan. A hozzászólók — számos kisebb megjegyzés mellett (melyek részletezésétől természetesen itt is el kell tekintenünk) több fontos, megszívlelendő, vagy legalább is vitára érdemes kérdést vetettek fel.

Ezek közé kell sorolnunk *Szuhay Miklósnak* a XIX. századvégi agrárfejlődéssel kapcsolatos megjegyzéseit. Helyesen mutatott rá, hogy a programban elsikkadt a századvég agrárfejlődésének legfőbb eredménye, a mezőgazdaság viszonylag gyorsütemű fejlődése. A tervezet lényegében még mindig azon meglehetősen egyoldalú felfogás jegyeit hordozza magán, mely a XIX. század utolsó évtizedeinek agrárfejlődését egy eltúlzott agrárválság-koncepciónak rendelte alá. Ennek következtében háttérbe szorult a magyarországi porosz utas tőkés agrárfejlődés egész történetének egyik legfontosabb, bizonyos értelemben legpozitívabb mozzanata, nevezetesen az, hogy a mezőgazdaság

[5] „A rendi-feudális államszervezet mint a »második Leibeigenschaft« magyarországi válfajának politikai felépítménye a »királyi Magyarországon« és az erdélyi fejedelemségben."

[6] A program szerint: „Széchenyi mint a magyar kapitalizmus úttörője — reformprogramja. A konzervatív nagybirtok és Bécs elzárkózása Magyarország kapitalizálásának előmozdításától. Politikai-gazdaságpolitikai fordulat a 40-es évek elején — az újkonzervatív-udvari koncepció létrejötte: lassú kapitalista átalakulás a nagybirtok vezetésével, a magyarországi kereskedő tőke és az osztrák nagytőke részvételével."

tőkés fejlődése az egész tőkés korszakon belül éppen a XIX. század utolsó évtizedeiben volt a leggyorsabb ütemű.[7] Az agrárválság kérdésköréhez kapcsolódott *Reményi Lajosnak* az a megjegyzése, mely kétségesnek tartotta, lehetséges-e már 1900 előtt a Monarchia agrárpiaca monopolizálásának megvalósulásáról beszélni, hiszen a monopolisztikus agrárvámokat csak az 1906-os vámtarifa teremtette meg.

Érdeklődést és vitát váltott ki *Ránki Györgynek* az a dualizmus időszakára vonatkozóan kifejtett véleménye, amely szerint ezideig valójában túlhangsúlyoztuk a magyar gazdaság elmaradottságát a dualizmus korában. Nagyobb elmaradásról ekkoriban nézete szerint nem igen lehet beszélni, hiszen a gazdaság színvonalát tekintve Magyarország világviszonylatban is a 8—10. helyen állt; erre a megállapításra jutunk, ha a termelőerők színvonalát, vagy az egy főre eső termelést tekintjük az összehasonlítás alapjának. De helytelennek vélte az elmaradás túlhangsúlyozását azért is, mert hiszen egyre nyilvánvalóbb, hogy a nagyobb lemaradás tulajdonképpen csak a Horthy-korszakban következett be. Ugyancsak indokolatlannak tartotta a nehézipar ezidőbeli elmaradottságáról beszélni. Hangsúlyozta, hogy az alapvető fordulat e vonatkozásban is csak 1913 után következett be, amikor az ipar nem állt át — ahogy Nyugaton általában — a gépgyártásra. A nehézipar elmaradottságáról tehát csak ettől kezdve lehet beszélni, és ez esetben is sokkal inkább a Horthy-korszakot illetően, lévén, hogy már a háború előtt is mulhatatlanul esedékes átállás még az ellenforradalmi rendszer alatt is elmaradt.

Ránki György felfogásával *Kahulits László* és *Szuhay Miklós* szállt vitába. Kétségbe vonták elsősorban Magyarország gazdaságának Ránki által jelzett korabeli helyét a világ államainak rangsorában. Rámutattak arra, hogy a korabeli „világ" nem túl nagy hibalehetőséggel ekkoriban még tulajdonképpen Európával volt azonos; e tény figyelembevételével pedig az említett 8—10. hely már más értéket képvisel. Felhívták a figyelmet arra is — s ezzel Ránki György is egyetértett —, hogy nem lehet a fejlettségi színvonalat kizárólag, vagy elsősorban egyes, sokszor önmagukban elégtelen mutatók (pl. egy főre eső termelés) alapján vizsgálni, hanem ehhez pontos és sokrétű elemzés, a gazdasági struktúra, a termelési-társadalmi viszonyok összevetése is elengedhetetlen.

A továbbiakban *Andics Erzsébet* az abszolutizmus osztályalapjainak részletezését, átfogóbb elemzését, *Berei Andor* a lakosság korabeli átrétegeződését s a városba vándorlást, e kérdések bővebb tárgyalását kérte számon. Ugyanő vitathatónak vélte, helyes-e közvetlen a századforduló után a magyar ipar kisipari jellegének megszűnéséről beszélni. Nem vonta ugyan kétségbe, hogy a kisipar fokozatosan háttérbe szorult, rámutatott azonban arra, hogy ennek ellenére a kisipar részaránya Magyarországon továbbra is sokkal nagyobb volt, mint a fejlett ipari országokban. A szkepszis jegyében fogant kérdésként merült fel (*Reményi Lajos* adjunktus hozzászólásában) az is: lehetséges-e a XX. század elején a mezőgazdaság fejlődésének lelassulását és az iparfejlődés meggyorsulását a tőkés fejlődés irányváltozásának nevezni — ahogy ezt a program vonatkozó része teszi —, vagy csak arányváltozásnak a gazdaság szerkezetén belül. *Kahulits László* arra mutatott rá, hogy a tervezetben a gazdaság területi megoszlása csak a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatosan merül fel, pedig szélesebben, átfogóbban kellene megmagyarázni, hogy milyen okok játszottak közre pl. az ipar sajátos elhelyezkedésében. A nemzetiségi munkások bérviszonyaival összefüggésben *Farkas Sándor* pontosabb formulázást kívánt: a nemzetiségi vidékeken nemcsak a nemzetiségi munkásoknak volt alacsonyabb a bérük, hanem az e területen dolgozó magyar munkásoknak is. *Berei Andor* indokolt kívánsága arra irányult, hogy a korszak tárgyalásakor nagyobb súlyt nyerjen a dualizmus válsága jelenségeinek ismertetése, az osztályharc kiéleződése.

Édekesnek indult — bár csak néhányan szóltak hozzá — a Tanácsköztársaság értékelésével kapcsolatos vita is. *Ságvári Ágnes* úgy vélte, hogy e rész a történelmi valósághoz képest meglehetősen „vérszegény". Nem értett egyet azzal, hogy a program a Tanácsköztársaság tárgyalásánál a földkérdést helyezte központba. Helyesen mutatott rá, hogy a földkérdés centrális problémává emelése torzulást okozhat az értékelés optikájában. Lényegében ehhez a — bíráló — felfogáshoz csatlakozott *Kahulits László* és *Farkas Sándor* is. Tanulságos volt *Berend T. Iván* válasza: egyes hozzászólások a Tanácsköztársaság gazdaságpolitikájának értékelésében mintha a pozitívumok jóindulatú, mégis valamiféle egyoldalú előtérbeállítását, a csírában rejlő, de az adott történelmi viszonyok között véglegessé még nem állandósuló nagy históriai lehetőségek hangsúlyos érzékeltetését látták volna üdvösnek. Berend T. Iván — számos jelenlevő egyetértésével

[7] A tervezet megfelelő sorai: „Az amerikai úton tőkésedő tengerentúli országok gabonájának megjelenése a világpiacon, a porosz utas agrárfejlődés elmaradottságának felszínre törése a századvégi agrárválság idején. A válság oka — súlyosbító és enyhítő tényezői Magyarországon. A válságból való kilábalás: technikai fejlesztés — a tőkés kizsákmányolás fokozása — a Monarchia agrárpiacának monopolizálása a továbbra is döntően gabonatermelő magyar nagybirtok számára."

találkozva — fejtette ki azon meggyőződését, hogy a Tanácsköztársaságot a maga történelmi realitásában túlzástól mentesen, a fejlődésben betöltött szerepe, tényleges jelentősége alapján kell értékelni.

Az ellenforradalmi rendszer programban történő felvázolásában többen *(Andics Erzsébet, Vajda Imre, Berei Andor)* hiányolták az átfogóbb politikai elemzést, az élesebb állásfoglalást. E kérdéssel összefüggésben *Andics Erzsébet* annak a véleményének is hangot adott, hogy jóval nagyobb teret kellene szánni az ellenforradalmi rendszer kölcsönpolitikájának, a pénzügyi függőség kérdéskörének, főleg általános politikai vonatkozásban. Nem szabad ui. a kölcsönpolitikát egyszerűen csak pénzügyi-gazdasági kérdésként kezelni, hanem határozottan rá kell mutatni, hogy a nyugati hatalmak éppen ezen keresztül akarták az ellenforradalmi Magyarországot saját céljaik szolgálatába állítani. *Vajda Imre* a kérdés lényegét illetően egyetértett Andics Erzsébettel, hangsúlyozni kívánta azonban az ellenforradalmi rendszer *aktív* felelősségét, nehogy a félgyarmati felfogás valaminő változata itt is hasson, s ilyen formában ez valamiféle felmentésül szolgáljon az uralkodó osztályok számára. A nyugati hatalmak függőségében tartották Magyarországot, de — és ez legalább olyan fontos — az ellenforradalmi rendszer maga is aktív kezdeményezője s haszonélvezője volt ennek a kapcsolatnak.

Berend T. Iván válaszának ide vonatkozó részében egyetértett azzal, hogy az ellenforradalmi rendszer (de különösen a Bethlen-rezsim) politikai megítélésében a kölcsönpolitika rendkívül fontos mozzanatot képez. Egyben felhívta a figyelmet arra: a legújabb gazdaságtörténeti kutatások azt bizonyítják, hogy a külföldi tőkebehozatal korántsem játszott olyan szerepet a Horthy-rendszer gazdaságában, amekkorát annak korábban tulajdonítottak.

Természetesen az ellenforradalmi rendszer tárgyalásához kapcsolódva is még több más kívánság és észrevétel hangzott el. Így — többek között — az agrárképzés elősegítése szempontjából *Vági Ferenc* részéről merült fel az az igény, hogy a program biztosítson a jelenleginél nagyobb teret a két világháború közötti földbirtokpolitikának s egyben e kérdést is a nemzetközi fejlődésbe ágyazva világítsa meg. *Reményi Lajos* indokolatlannak tartotta, hogy a program ez időben rendszeresen előbb vizsgálja az ipar, és majd csak az után a mezőgazdaság kérdéseit, noha — mint a program is világosan kimondja — Magyarország ekkoriban még csupán az agrár-ipari országok közé volt sorolható stb.

2

Kétségtelen, hogy a legátfogóbb és legsokoldalúbb vitát a népi demokratikus korszakot tárgyaló programrészek váltották ki. Ehhez természetesen hozzájárult az is, hogy a tervezet e fejezeteinek kidolgozásához csak kisebb részben lehetett konkrét gazdaságtörténeti kutatási eredményekre, még kevésbé megfelelő tananyagokra és oktatási tapasztalatokra támaszkodni, szemben az 1945 előtti programrészekkel, melyek kidolgozásánál mindezek rendelkezésre álltak. E fejezetek vitájánál tehát nem fordulhatott elő az, ami — ahogy erre válaszában *Berend T. Iván* is rámutatott — a korábbi időszakra nézve vitathatatlanul fennállt, hogy ti. sok esetben csak az adott kritikai észrevételre okot, hogy a program nem tükröztе eléggé a már kidolgozott s oktatott tananyagokat.

Többen (pl. *Ságvári Ágnes, Kahulits László*) mutattak rá arra, hogy míg az előző fejezetek a magyar gazdaság történeti fejlődését rendszeresen igyekeztek az egyetemes fejlődésbe ágyazni, ez most, e fejezetekben szinte teljesen elmaradt. Joggal vetették fel tehát a nemzetközi s — ami az adott esetben még fontosabb lett volna — a népi demokratikus országokkal való összevetés igényét. *Ságvári Ágnes* következetlenségnek találta, hogy míg az előző fejezetekben csak kevéssé esett szó gazdaságpolitikáról, ezzel szemben a népi demokratikus korszakban igen nagy szerepet kap annak vizsgálata. Véleménye szerint tehát a gazdaságpolitika tárgyalását egyenletesebbé kellene tenni. Ságvári Ágnes e felfogásával *Berend T. Iván* szállt vitába. Leszögezte, nem lát belső ellentmondást abban, hogy a felszabadulás utáni fejezetek részletesen vizsgálták a gazdaságpolitikát, ugyanakkor a megelőzőek ennél jóval kisebb mértékben. Véleménye szerint ui. a tudatos elem, a gazdaságpolitika szerepe a szocialista fejlődés, a tervgazdálkodás időszakában hatványozottabban nagyobb, mint az előzőleg egyáltalán lehetséges volt. Ez a megfontolás érvényesül tulajdonképpen a programban is. Ugyancsak *Ságvári Ágnes* adott hangot jogos hiányérzetének abban a vonatkozásban is, hogy — hasonlóan a nemzetközi összevetés elmaradásához — az 1945 utáni részben törést szenved a társadalmi struktúra ábrázolása.

Vajda Imre arra hívta fel a figyelmet, hogy a korszak gazdaságtörténeti tárgyalásánál nem elegendő csupán a kommunista párt szerepére utalni — ahogy ezt a program

vonatkozó bekezdései teszik —, hanem ezzel egyidejűleg más politikai tényezőkről is beszélni kell éppúgy, mint ahogy egyáltalán nem tekinthető elegendőnek a felvetődő problémák tárgyalásához, elemzéséhez, értékeléséhez csupán az ország belső erőit venni alapul, hanem ezzel egyidejűleg — épp a valósághű ábrázolás érdekében — be kell mutatni a nemzetközi hatásokat is, a Szovjetunió szerepét, a későbbiek során pedig az egyes népi demokratikus országok, a szocialista világrendszer kialakulásának hatását.

Az általános megjegyzéseken kívül a munkás—paraszt demokratikus diktatúra időszakára elhangzott számos további megállapítás közül első helyen kell említeni azt a helyes kívánságot, mely az első hároméves terv átfogóbb, részletesebb tárgyalása szükségességének adott hangot *(Berei Andor, Vajda Imre, Ránki György, Farkas Sándor)*.

Kisebb vita alakult ki abban a kédésben, hogy az 1945—48 közötti években lehet-e beszélni már a mezőgazdaság fejlesztésének elhanyagolásáról, ahogy erre a program egyhelyütt világosan utal. *Berei Andor* szerint már csak azért sem, mert a koalíciós partnerek gondoskodtak arról, hogy ezt a kérdést ne hanyagolhassuk el, s a 3 éves terv is nagy súlyt helyezett rá. *Vajda Imre, Vági Ferenc* és mások viszont egyetértettek a program megfogalmazásával.

Az 1945—1948 közötti esztendőkre említést érdemel még az a megjegyzés, mely többek között a munkanélküliség megszüntetésének, a korabeli falusi szövetkezeti fejlődésnek stb. pótlólagos beiktatására szólított fel *(Berei Andor, Ságvári Ágnes)*, vagy amely az állami beavatkozás rendszerének bemutatásával kapcsolatban *(Vajda Imre)* hívta fel a figyelmet arra, hogy ennek részletezésénél a külföldi tőkemozgás korlátozását is meg kellene említeni, a külkereskedelem ellenőrzését, annál is inkább, hiszen ezidőben a külkereskedelem állami kézbevétele is megindult, éspedig éppen a — Berend T. Iván monográfiájában oly alaposan feltárt — ún. „száraz" úton. *Háy László* — igen indokoltan — arra irányította rá a figyelmet, elengedhetetlen, hogy a program a XVIII. század közepétől — második felétől s még inkább a XIX. és XX. század folyamán az életszínvonal alakulását mindvégig rendszeresebben kövesse nyomon, valamint, hogy a jelzett időszakban mindenkor legyen figyelemmel az építkezések, beruházások alakulására is.

A továbbiakban az 1945—1948 közötti évekre vonatkozóan csak néhány kisebb megjegyzés, kívánság, ellenvetés hangzott el. (*Ránki* pl. kifogásolta, hogy a vonatkozó programrész túlságosan Berend monográfiájára épül, hogy a forint értékromlásának kérdését, annak megindulásakor, 1948 előtt tűzi a program tárgyalásra, holott komolyabb inflatorikus jelenségekkel csak az 50-es években találkozunk. *Vági Ferenc* problémaként vetette fel, hogy lehet-e a mezőgazdaság szocialista átalakításának kérdését csak 1948 után említeni, ahogy a program teszi.)

A legélénkebb vitára az 1948—1962, különösen pedig az 1948—56 közötti időszak programrészeivel kapcsolatban került sor.

A hozzászólók elsősorban e programrészek túlzottan negatív szemléletét kifogásolták. Ez az álláspont kapott lényegében hangot *Ságvári Ágnes, Kahulits László, Berei Andor* és mások hozzászólásában. Kritikai észrevételeik központi gondolatát az képezte, hogy a tervezet — több hozzászóló által átvett kifejezéssel élve — „túlságosan sötét" képet fest az 1948 és 1956 közti időszakról, s mindössze bizonyos pozitív záróérsszel igyekszik feloldani ennek hatását. Különösen azt kifogásolták, hogy a szóbanforgó részek egyoldalúan a gazdaságpolitikát állítják előtérbe, s annak hibái elemzését nyújtják elsősorban, a gazdasági, társadalmi, politikai fejlődés konkrét eredményei pedig a gazdaságpolitika tárgyalásához képest jelentéktelen szerepet kapnak. Így — hangoztatták többen — a fejezet belső tagolása is a korszak negatív értékelését tükrözi.[8]

[8] A program szóbanforgó és azt megelőző, ill. követő része, melyet több szempontból pergőtűz alá vettek. „Új gazdaságpolitikai koncepció kialakulása 1948—50 között, a szocializmus alapjainak lerakása jegyében. A gazdaságpolitikát meghatározó történelmi körülmények, káros vonások eluralkodása a MDP vezetésében. Bel- és külpolitikai torzulások hatása a gazdaságpolitikára: az irreális sietség szemléletének eluralkodása. Ennek megvalósítása az első 5 éves terv keretében. A terv-előirányzatok sorozatos emelése 1948 és 1950 között — az öt évre szóló terv beindításának megalapozatlansága 1950 elején. A hibás „vas és acél országa" koncepció kialakulása, a hazai adottságok és a nemzetközi együttműködés követelményeinek mellőzése. A leegyszerűsített, dogmává merevített iparosítási elmélet hibái — a katonai szempontok elsődlegessége —, a mezőgazdaság fejlesztésének súlyos elhanyagolása". — Másrészt viszont: „Az iparosítás eredményei a szocializmus alapjainak lerakása időszakában 1948—1962 között. Főbb iparágak fejlődése, technikai színvonala — az iparfejlődés üteme a tőkés világban, a szocialista országokban és Magyarországon. A magyar gyáripar szerkezeti átalakulásának és korszerűsödésének folyamata. — A mezőgazdaság termelőerőinek fejlődése, színvonala 1948—1962 között. A fejlődés üteme, szerkezeti változások. A tőkés világ, a szocialista országok és Magyarország agrárfejlődése. — A népgazdaság radikális átalakulása 1948 és 1962 között; hazánk ipari-agrár országgá válása — a nemzeti jövedelem nagyarányú növekedése. Az életszínvonal emelkedése — a szocialis viszonyok ugrásszerű javulása a szocializmus alapjai lerakásának időszakában. Társadalmunk osztályszerkezetének gyökeres változása."

A hozzászólások számos helyes észrevétel mellett kétségtelenül több túlzást is tartalmaztak — pl. azt, mintha a program 1948—56 között egyszerűen szubjektív koncepciónak tüntetné fel a gazdaságpolitikát; mintha a gazdaságtörténetet ebben a szakaszban kizárólag gazdasági elgondolások történeteként fogná fel. Helyesen emelte ki viszont ezt követően *Berei Andor* azt — a hozzászólások többségének legfőbb mondanivalóját képező — gondolatot, hogy a jelzett időszakban bekövetkezett súlyos hibák és ingadozások ellenére a szocializmus építése ebben az időszakban sem szakadt meg, sőt minden hiba, kedvezőtlen hatás ellenére éppen az volt a korszak legnagyobb eredménye.

Kahulits László a bel- és külpolitikai torzulások gazdaságpolitikára gyakorolt hatásának a programban adott megfogalmazását helytelenítette. Véleménye szerint „az irreális sietség szemléletének eluralkodása"-megfogalmazás — amelyet erre vonatkozóan a program maga is alkalmaz — egyáltalán nem jó. A lényeg: a szocializmus fejlődés-törvényeinek megsértése. Hibája a fejezetnek az is — mutatott rá —, hogy nem differenciál a hibák és az objektív lehetőségek között. Figyelembe kellene ui. venni azt is, hogy sokszor nem egyszerűen csak gazdaságpolitikai hibákról van szó, hanem — és nem egyszer — objektív viszonyokból származó nehézségekről, befolyásoló tényezőkről. Az iparosítás során elkövetett hibákkal kapcsolatban ugyancsak pontatlannak tartotta a program adta megfogalmazást.[9] Igaz pl., hogy a beruházások alacsony hatékonysága ebben az időben a gazdaságpolitika hibáiból, bizonyos doktrinerségből is következett, de ezzel egyidejűleg abból is, hogy akkoriban valójában még csak az iparosítás kezdetén voltunk. (Ez utóbbi természetesen nem maradhatott hatás nélkül az építkezések beruházásokban elfoglalt súlyának alakulásában sem.) Ami az akkoriban létrehozott „nagylétesítményeket" illeti: sajátos módon azok ma nem egyszer éppen kicsinek bizonyulnak. Tulajdonképpen nem is az ún. nagylétesítményekkel volt elsősorban baj, hanem azzal, hogy elhanyagolták a meglevő ipar továbbfejlesztését. Nem is a túlzott ütem volt az iparfejlesztés fő problémája, hanem annak hibás iránya, irreális volta.

Ugyancsak *Kahulits László* vetette fel, hogy véleménye szerint az 1953—56 közötti korszak sem olyan egységes, mint ahogy az a program alapján tűnik.[10] Hangoztatta, hogy erre az időszakra sem csak a kapkodás, a következetlen gazdaságirányítás volt jellemző, ellenkezőleg, 1955 végén, 1956 elején a fejlődés már lényegében helyes irányzatot mutatott. Végül maga is osztotta Berei Andor azon nézetét, hogy helytelen az egész korszakra nézve a „gazdaság stagnálásá"-ról beszélni.

Mások nem értettek egyet azokkal a hozzászólásokkal, melyek a program szemére vetették, hogy a népi demokrácia fejlődésének egyes szakaszairól „túlságosan sötét" képet fest. Ezen álláspontnak a legkifejezettebben *Vági Ferenc* adott hangot. Fenntartás nélkül egyetértett ugyan azokkal, akik azt hangsúlyozták, hogy a jelzett periódus a hibák ellenére is a szocializmus építésének időszaka volt, vitathatatlannak tekintette azonban azt is, hogy ezek az évek mégis csak „fekete lapjai" voltak a szocializmus magyarországi építésének. A történelmi valóság az — mondotta —, hogy ebben az időszakban, sajnos, a hibák domináltak. Be kell mutatni tehát a hibákat, de be kell mutatni természetesen az eredményeket is.

Láthatóan hasonló álláspontra helyezkedett *Vajda Imre*, aki hozzászólását többektől eltérően nem annyira a program hibáinak, hanem — legalább is hozzászólása egy részét — az 1950-es évek eleje gazdaságpolitikája egyes kérdései megvilágításának szentelte. Egyetértett azzal, hogy a gazdaságpolitika ez időben eltorzult, a hibák kezdetének azonban 1951-et, az első 5 éves terv felemelését tekintette, vagyis a torzulás kezdeteinek időpontját láthatóan későbbre tette, mint az a legújabb kutatásokból következik. Hiányolta, hogy a program nem vizsgálta meg elég mélyen a torzulások okait, s ezt annál is sajnálatosabbnak tartotta, mivel ez a hibák feltárásának elengedhetetlen feltétele.

Véleménye szerint a gazdaságpolitika torzulásait elsősorban három tényező befolyásolta, éspedig: *a)* az egyre eluralkodó autarchiás szemlélet; *b)* a nemzetközi munkamegosztásban rejlő lehetőségek elhanyagolása; s végül — ami ugyanide vezetett — *c)* bizalmatlanság más népi demokratikus országok iránt. Utóbbival kapcsolatban személyes emlékekre is utalt, pl. a lengyel—magyar szénegyüttműködés elejtett lehetőségére vonatkozóan.

Azzal a nézettel, mely szerint a fejlődésbeli torzulások 1951-től, a terv felemelésétől kezdve jelentkeztek, *Ságvári Ágnes* szállt vitába. Helyesen utalt arra, hogy nem a terv felemelése volt a kezdet, ellenkezőleg a politikában már 1947 végén, a gazdaságpolitiká-

[9] „Az iparosítás túlzott üteme és a beruházások rendkívül alacsony hatékonysága. Nagylétesítmények, az építkezések túlsúlya a beruházásokban — a felújítások elhanyagolása, technikai elavulás." stb.

[10] „A gazdasági hibák feltárása 1953 júniusában. Felemás kísérletek azok kijavítására — »baloldali« és jobboldali hibák. Kapkodás és következetlen gazdaságirányítás 1953—1956 között. A gazdaság stagnálása."

ban pedig már 1948 végén bizonyos torzulások voltak tapasztalhatók. (Ezzel az állásponttal értett egyet — mint az első 5 éves tervvel kapcsolatos vitánál látni fogjuk — *Berend T. Iván* is.)

Hasonlóan Vajda Imre hozzászólásához, *Farkas Sándor* is — aki a jelenvoltak közül leginkább méltányolta a szóbanforgó programrész értékeit — a hibák okainak részletesebb bemutatását, feltárását tekintette az egész fejezet szempontjából az egyik legfőbb feladatnak. Fontosnak vélte megvilágítani pl. azt, hogy a vitában említett bizonyos doktrinerség oka tulajdonképpen a tudati színvonal alacsonysága, vagy — ezzel együtt — a tapasztalatlanság; úgy látták, mintha a proletárdiktatúra győzelmével nagyobb lehetőség nyílt volna az uniformizálásra stb. Az 1953—56 közötti időre nagyon jónak tartotta a programban használt „felemás" kifejezést; mégsem szabad ennyivel megelégedni. Olyan elemzésre van szükség, amely világosan feltárja: a hibák megszüntetésében, ill. kijavításában súlyos következetlenség, helyenként elvtelen kompromisszum mutatkozott, mely újabb súlyos hibák forrása lett. Ez játszott közre abban is, hogy valamiféle kispolgári anarchia bontakozzék ki a gazdaságpolitikában.

Vajda Imre viszont nem értett egyet Farkas Sándornak a tapasztalatlanságra vonatkozó kitételével, illetőleg azt kiegészítendőnek találta. Megjegyezte, hogy a tapasztalatlanság kérdése korántsem volt olyan egyértelmű, mert hiszen ez időben a legfelsőbb gazdasági vezetésben a tapasztalatlanság párosult a tapasztaltság egy bizonyos monopóliumával — azzal, hogy a gazdasági irányítás lényegében egy-két vezető személyében összpontosult. Az 1953—56 közötti gazdaságpolitikát illetően úgy vélekedett, hogy a jobb- és „bal"-oldal közti harcok megakadályozták egy határozott gazdaságpolitikai irány megvalósítását.

A gazdaságpolitikával kapcsolatos vitát — a programrész készítője — *Berend T. Iván* zárta le. Nem értett egyet azokkal, akik túlzottan negatívnak ítélték a program szemléletét. Bizonyos korrekciót természetesen maga is helyesnek látott. Úgy vélte azonban, hogy részben csak hamis látszatok kiküszöbölését kell végrehajtani, hiszen jelenleg pl. a program azon része, mely az első 5 éves tervben megtestesülő gazdaságpolitikát, annak sulyos torzulásait tárgyalja — mivel erre vonatkozóan részletes kutatást végzett, sőt terjedelmes tanulmánya áll már rendelkezésre —, aránytalanl részletesebb, mint a gazdasági fejlődést tárgyaló, eredményeket bemutató, kutatásokkal jelenleg kellően alá nem támasztott bekezdések. Visszautasította azonban azon állításokat, mintha a program az 1948 utáni gazdasági fejlődés negatív értékelését tükrözné, s — ahogy egyesek mondották — valamiféle „pozitív záró részlettel" probálná csupán enyhiteni e képet. Ezzel kapcsolatban hivta fel a figyelmet a korszak programban megvalósított tárgyalásmódjára. Az 1948—62 közötti időszakot a program — és az ennek alapján készülő tananyag — időben egységesen, de két részben tárgyalja, mutatott rá Berend T. Iván. Az első rész a gazdaságpolitikát tekinti át s a programban ez nyert viszonylag részletesebb kidolgozást. Itt a gazdaságpolitika különböző szakaszai alapján, kronologikusan igyekezett a korszak áttekintését megvalósítani. A másik rész a gazdasági-társadalmi fejlődést vizsgálja ugyancsak 1948—1962 között, de most már nem a gazdaságpolitika vagy a tervperiódusok alapján, hanem átfogóan a korszak ipari, agrár-, közlekedési, társadalmi fejlődését, az életszínvonal alakulását stb. Elismerte, hogy ez a rész a programban kétségtelenül igen vázlatos, hangsúlyozta azonban, hogy a tervezett tananyagban arányaiban semmiesetre sem kisebb, sőt az előző résznél feltétlenül nagyobb terjedelmű kell, hogy legyen.

Ezek előrebocsátása után válaszolt azoknak, akik túlzottan negatív szemléletet vetettek a program készítői szemére. Az 1948 utáni gazdaságpolitika — szögezte le —, bár a szocialista építést tűzte napirendre, sajnos hosszabb időn keresztül rossz gazdaságpolitika volt, amely a lehetőségek, az erőfeszítések mögött elmaradó eredményekre vezetett. E téren 1957—58 előtt lényegében kevés változás történt. Mindez persze nem homályosíthatja el, hogy leraktuk a szocializmus gazdasági alapjait, s Magyarország gazdasága ennek során összehasonlíthatatlanul gyorsabban fejlődött, mint bármikor előtte.

Érdekes és tanulságos vita alakult ki az első 5 éves terv felemelésének, megalapozatlanságának kérdésében. A vitát *Vajda Imre* hozzászólása indította el, aki tévedésnek minősítette a programnak azt a megállapítását, mely az első 5 éves terv 1948—1950 közötti „sorozatos" felemeléséről, a terv megalapozatlanságáról szól. Ennek során arra kívánta felhívni a figyelmet, hogy 1948-ban még nem került sor a terv emelésére. Sőt ez lényegében még 1949-ben sem következett be, hiszen az 1948-as tervtől az 1949-es csak annyiban tért el, hogy az árszínvonal közben mintegy 21%-kal emelkedett s így a tervet, akkoriban szokásos kifejezéssel élve, „átárazták" — vagyis a változott árszínvonalnak megfelelően számították át. Épp ezért helytelennek tekinti a beindítás megalapozatlanságáról beszélni az 50-es évek elején.

Vajda Imre álláspontjával szemben azonban *Berend T. Iván* — kapcsolódva Kahulits megjegyzéséhez, aki annak a véleményének adott hangot, hogy a terv, legalább is arányaiban, már kezdetben is megalapozatlan volt — mutatott rá, hogy az első 5 éves terv már születésének pillanatától az akkor kialakuló, helytelen gazdaságpolitikai szempontok jegyeit hordozta magán. Bevezetőül kiemelte, hogy 1948 után már kétségkívül eluralta a pártvezetést az irreális sietség szemlélete, amin — tette hozzá — azt érti, hogy a pillanatnyilag látott gazdasági lehetőségek legmaximálisabban, legerősebben feszített kiaknázását tűzték ki célként. A tervelőirányzatok természetesen mindig változtak, nem lehet megmondani, hogy melyik volt reális, melyik nem, de az kétségtelen, hogy mihelyt valamilyen tényező az előirányzatok fokozását tette lehetővé, vagy látszott lehetővé tenni, máris feszítették az ütemet. (Tévedés tehát a programban használt „irreális sietség" megfogalmazást „túliparosítással" azonosítani.) Ezt a szemléletet hordozta kezdetétől fogva az első 5 éves terv. Nemcsak az említett „átárazás" növelte ui. az előirányzatokat. Ma már levéltári források alapján is rendelkezésre állnak az adatok. 1948 végén az első terv-elképzelések 27 milliárd Ft beruházást irányoztak elő, 1949 áprilisára, amikor a tervet nyilvánosságra hozták, már 37 milliárd, az év végére, amikor törvénybe iktatták, már 50 milliárd beruházási keret szerepelt. Az 1950-es évben pedig — először az évi előirányzatokat — ugyancsak tovább emelték, elsőízben már április folyamán, s az év végén újra. Nem helytálló tehát, hogy csak 1951 februárban került sor túlfeszítésre. A jelzett tendencia eddig is nyilvánvaló volt, s nemcsak a beruházási előirányzatok, de a termelési célkitűzések terén is. E változások egyben a terv szerkezetének állandó korrekcióját is jelentették. A Tervhivatal első elképzelése ugyan jellegében még erősen hasonlított a 3 éves terv konstrukciójához, igen nagy súlyt helyezett az életszínvonal emelésére, a fogyasztási javak termelésének fokozására. Ez a jelleg azonban az átdolgozások során egyre halványult, s az egyoldalú nehézipari fejlesztés, a „vas és acél országa" koncepció jutott érvényre.

Ehhez a problémakörhöz kapcsolódik *Kahulits László*nak az a kritikai észrevétele is, amely kétségbe vonta, hogy a reálbérek emelkedése már 1950-ben megrekedt. Szerinte 1950-ben még jelentős reálbéremelkedés következett be, s csökkenés csak 1951-től állt elő. Ezzel szemben *Vági Ferenc* — támogatva a programban előterjesztett felfogást — határozottan leszögezte, hogy az életszínvonal romlása valójában már 1950 folyamán kibontakozott. Hasonló értelemben, de véleményét részletesebben indokolva foglalt állást *Berend T. Iván*. Elsőnek arra hívta fel a figyelmet, hogy 1950-ben már bizonyos belső ellentmondások igen élesen jelentkeztek. Igaz, hogy a szocialista átszervezés — profilírozás, centralizáció stb. — egyszer ható tényezői nyomán az ipar rendkívül erősen fejlődött. Ezzel szemben viszont a mezőgazdaság terén súlyos problémák mutatkoztak, s a megrekedés világos tünetei jelentkeztek. A gazdasági fejlődést egészében nem lehet kedvezőnek tekinteni. Nem helytálló az sem, hogy az életszínvonal ezidőben még kedvezően alakult. A valóságban ui. az egy keresőre eső reáljövedelem a burkolt áremeléseket, minőségrontást is figyelembe véve 1950 folyamán már csak 0,5%-kal emelkedett, vagyis gyakorlatilag stagnált. A tervkölcsönjegyzést is figyelembe véve pedig már 3—5%-ot hanyatlott is! Végül *Berend T. Iván* válaszában arra mutatott rá, hogy az 50-es évek gazdasági hibái 1948—50 között bontakoztak ki, mint azt a vitatott programrész igyekezett is kifejezésre juttatni. A vitában erre vonatkozóan elhangzott kritikai észrevételek nem minden esetben számoltak a valóságos tényekkel.

A népi demokratikus korszak oktatásának kérdéseivel kapcsolatban külön periodizációs vita alakult ki. E vonatkozásban az első ütközési pont az volt, hogy a felszabadulás utáni korszak belső periodizációját illetően 1948-at vagy 1949 végét, 1950 elejét vegyék-e korszakhatárnak. A vita Ránki Györgynek ahhoz a megjegyzéséhez fűződött, hogy — ellentétben a programban adott megoldással — véleménye szerint 1948 egyáltalán nem képezhet gazdaságtörténeti korszakhatárt. Ő maga az 1949-ig terjedő időszakot tekintené egységes gazdaságtörténeti periódusnak, s csak 1950-nel indítaná a következő szakaszt. Az 1948-as korszakhatár ellen többek között azzal érvelt, hogy a felszabadulás utáni első periódus gazdaságtörténeti szempontból csak az újjáépítés időszaka lehet. Az újjáépítés azonban 1948-ban még egyáltalán nem volt befejezettnek tekinthető, ellenkezőleg mind az újjáépítést, mind a népi demokratikus korszak első gazdaságtörténeti periódusát csak 1949-cel tekinthetjük lezártnak. Ezután felmerült a kérdés: egyáltalán lehetsége-e valamiféle külön gazdaságtörténeti periodizáció alkalmazása *(Farkas Sándor)*. Elhangzott olyan hozzászólás, mely lehetségesnek látott egy ilyen kettős (politikai és gazdasági) periodizációt *(Vajda Imre)*: politikai szempontból 1948-at, gazdasági szempontból pedig 1949-et kellene szakaszhatárnak tekinteni. A jelenlévők többsége azonban 1948-at, a proletárdiktatúra győzelmét jelölte meg a periodizáció határkövének.

Vita folyt arról is (s ez volt a periodizációs vita második kérdése), hogy a szocialista korszak oktatásában időben meddig jusson el a tanszék. Kapcsolódva korábban a program erényeként jellemzett korszerűség gondolatköréhez, *Ránki György* túlzásnak találta, hogy a tervezet a szocializmus gazdaságtörténeti tárgyalását 1962-ig igyekszik kiterjeszteni. Elvileg ugyan helyesnek tartotta azt az elgondolást, hogy amennyire lehetséges, napjainkig kell a fejlődést nyomon követni, ennek megfelelő színvonalon történő megvalósítását azonban legalább is kétségesnek tartotta. Ehhez nem látta ma még biztosítottnak a szükséges feltételeket. A korszak gazdaságtörténeti rajzánál ui. 1957-től kezdve valójában csak a közgazdaságtudományok eredményeire lehet támaszkodni, ez pedig önmagában a történeti, a gazdaságtörténeti szempontok érvényesítéséhez nem elegendő. Elsősorban ezért nem tudja elfogadni az 1962-es zárópontot, nem beszélve arról, hogy az utolsó néhány év áttekintését a hallgatók amúgy is megkapják, a marxizmus-oktatásban és egyéb tantárgyak keretében. Éppen ezért úgy látta, hogy (a szükséges megalapozottságot figyelembe véve is) 1956-ig volna helyes eljutni, utána pedig kitekintést, nemzetközi összehasonlító részt kellene adni. Mások a második három éves terv megindulását vagy befejezését, a második ötéves terv kezdetét ajánlották időhatárnak. Elhangzott ezzel kapcsolatban az az álláspont is, hogy egyáltalán nem szükséges ilyen zárópont meghatározása, hiszen időben mindig előbbre és előbbre jutva úgyis új és újabb anyagok, témák bedolgozása válik majd szükségessé. Az oktatás anyaga így mindig új fejezetekkel egészülne ki *(Reményi Lajos)*. Mindkét felfogással szemben láthatóan számos résztvevő egyetértésével találkozott *Kahulits László* hozzászólása, aki szükségesnek, helyesnek tartotta, hogy a program 1962-ig kívánja a népi demokratikus korszak gazdaságtörténetébe bevezetni a hallgatókat. Úgy találta, éppen bizonyos oktatási célok követelik meg, hogy a gazdaságtörténeti oktatás 1962-ig bezárólag jusson el. Ezzel az egyetem azt kívánja elérni, hogy az érintett tárgyak a történeti részektől mentesüljenek. S ilyen módon jellegüknek, feladatuknak megfelelő szakmai anyagokra összpontosíthassák a figyelmet. Hangsúlyozta, hogy így, a programban közreadott elképzelés révén, egyben a gazdaságtörténeti folyamat egészéről is egységes, átfogó történeti képet kapnak a hallgatók. Csak 1956-ig menni el a fejlődés tárgyalásában — tette hozzá —, politikai szempontból is kedvezőtlen hatást váltana ki.

Meggyőző volt *Berend T. Ivánnak* a periodizációval kapcsolatos észrevételekre adott válasza. Nem osztotta azt a nézetet, mely szerint a 3 éves terv befejezése, az első 5 éves terv megindítása, 1949 vége, 1950 eleje lehetne az utolsó fejezet kezdő időhatára. Ugyancsak nem fogadta el, hogy 1956 vagy 1958, esetleg a második 3 éves terv beindítása vagy annak befejezése és a második 5 éves terv kezdete legyen a záróvonal, ameddig a tárgyalást vezetni kell. Megítélése szerint a szocialista korszakra vonatkozó erősen vázlatos — mert kutatásokkal még csak részben alátámasztott — program legfőbb érdeme éppen az a szemlélet, mely szakít a tervek vagy kongresszusok, fontosabb párthatározatok időpontjával történő periodizációval, s e korszak esetében is a gazdasági folyamatokból indul ki, azt veszi alapul. Márpedig ez esetben nyilvánvaló, hogy a szocializmus gazdasági alapjainak lerakása 1948 és 1961/62 között játszódott le Magyarországon: ez a korszak egységes fejezet gazdaságtörténetünkben. Erről az alapról tekintve nyilvánvaló, hogy az első 3 éves tervnek sem kezdete, sem befejezése nem nyit vagy zár korszakot. S annak ellenére, hogy e terv alapjában a helyreállítás terve volt, történetileg a helyreállítás korszaka 1948-ra lezárult, hiszen a termelés, az életszínvonal lényegében elérte, vagy erősen megközelítette a háború előtti szintet, új gazdaságpolitikai irányvonal alakult ki, kezdetét vette az iparosítás és kollektivizálás, s az ezzel kapcsolatos súlyos hibák is ez időtől alakultak ki, törtek felszínre. Az első 5 éves terv kezdete tehát semilyen szempontból sem szakaszhatár, s ugyancsak nem — mint ma még elég általánosan vallják — a terv 1951 eleji felemelése az MDP. II. kongresszusán.

A korszak záró határvonalával kapcsolatban nem fogadta el azt az álláspontot sem, hogy ilyen határvonalra tulajdonképpen nincs is szükség, s a következő években fokozatosan lehet időben tovább és tovább haladni. Ez ugyanúgy hibás lenne, mint ha 1956—1957-ben lezárnánk a tárgyalást. A határ a szocializmus alapjai lerakásának befejezése. Ezt követően új — természetesen jó ideig még nem a történeti kutatás tárgyát képező — fejezet nyílik gazdaságunk történetében: a szocializmus teljes felépítésének korszaka.

*

A gazdaságtörténeti tanszék program- és tananyagvitái már a korábbiakban is hasznosaknak bizonyultak mind a gazdaságtörténeti oktatás, mind a gazdaságtörténeti kutatás szempontjából. A fentiekben vázlatosan áttekintett vita serkentő hatása minden

bizonnyal elsősorban a felszabadulás utáni gazdaságtörténeti kutatás további fejlődésének szempontjából mutatkozik majd meg.

A tanszék ebből a nagy feladatból, gazdaságunk felszabadulás utáni történetének kutatásából, mint eddig, a továbbiakban is igyekszik majd kivenni részét. Természetes azonban az, hogy a felszabadulás utáni gazdaságtörténeti kutatások továbbfejlesztése a történetkutató intézmények, s ezen túlmenően történészek és közgazdászok eddigieket meghaladó együttműködését teszi szükségessé. Ez utóbbi szempontból is biztató előjelnek tekinthetjük, hogy az imént vázolt vitán mind a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem számos közgazdasági tanszékének vezetője, képviselője, mind a Történettudományi Intézet, mind a Párttörténeti Intézet, úgyszintén az Eötvös Loránd Tudományegyetem magyar történeti tanszékeinek vezetői, munkatársai közreműködtek, és felszólalásaikkal, észrevételeikkel értékes segítséget nyújtottak.

SZAKÁCS SÁNDOR

A SZOVJETUNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSZFRONTJA

A SZOVJET TÖRTÉNETTUDOMÁNY NAPJAINKBAN

A SzKP XX. és XXII. Kongresszusa új szakaszt nyitott a szovjet történettudomány fejlődésében.

Ismeretes, hogy a személyi kultusznak milyen súlyos következményei voltak a történettudományban is. A személyi kultusz áldatlan körülményei nagymértékben korlátozták, sőt gyakran megbénították a történészek alkotó tevékenységét. A szocialista törvényesség megsértésének eredményeképpen azokban az években gyanakvás és bizalmatlanság honosodott meg, mely az alkotó tudományos munkát nagyon károsan befolyásolta. Sok jeles szovjet történész művét tiltották be (Lukin, Piontkovszkij és mások), ami komoly mértékben gyengítette a történettudományt a Szovjetunióban.

A SzKP XX. és XXII. Kongresszusának határozatai, amelyek a személyi kultusz következményeinek felszámolására irányultak, rendkívül jótékony hatást gyakoroltak a szovjet történettudomány fejlődésére.

Tanulmányunk célja az, hogy rávilágítson a szovjet történettudomány XX. kongresszus utáni jellemző vonásaira és a szovjet történészek mai eredményeire.

A történettudomány területén folyó tudományos kutató munka megjavítása szempontjából jelentős az az intézkedés, hogy a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának keretén belül tudományos tanácsokat hoztak létre. A tudományos tanácsok célja az ország különböző intézményeiben folyó kutatómunka koordinálása. Egyik feladatuk, hogy sokoldalúan megvizsgálják és értékeljék a történeti kutatások eredményeit, felvázolják a további fejlődés irányát, elemezzék a hiányosságokat, és megmutassák kiküszöbölésük módját. A tudományos tanácsok másik feladata a tudományos kutató intézetekben s a felsőfokú tanintézetek történelmi tanszékein folyó tudományos munka tematikájának ellenőrzése, a felesleges párhuzamosságok megszüntetése és a rendelkezésre álló erők egységes, célirányos felhasználásának a biztosítása.

A tudományos tanácsok élén jeles szovjet történészek állnak. Tudományos tanácsok létesültek a Szovjetunióban folyó szocialista és kommunista építés története (elnöke M. Kim), a nemzeti felszabadításért és a gyarmatosítók ellen vívott harc története, valamint a függetlenség útjára lépett keleti népek története (elnök B. Gafurov), a Nagy Októberi Szocialista Forradalom története (elnök I. Minc), a Nagy Októberi Szocialista Forradalom történelmi előfeltételeinek tanulmányozása (elnök A. Szidorov), a kapitalizmus kialakulásának története (elnök Sz. Szkazkin) területén. Ezen kívül a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Történettudományi Intézetében munkacsoportokat hoztak létre a Szovjetunió és külföldi országok legfontosabb történelmi problémáinak tanulmányozására: oroszországi forradalmi helyzet a XIX. század 50—60-as éveiben (vezető: M. Nyecskina), a szovjet parasztság és mezőgazdaság története (vezető: N. Danyilov), a szocialista eszmék kialakulása (vezető: Sz. Szkazkin), Németország története (vezető: A. Jeruszalimszkij), Anglia és Spanyolország története (vezető: I. Majszkij) stb.

Az egyes munkacsoportok munkájának jellemzésére megemlíthetjük például „A szocialista eszmék története" c. téma tanulmányozására alakult csoport tevékenységét. Ez a csoport abból indul ki, hogy jelenleg, amikor a szocializmus és a kommunizmus eszméi egyre nagyobb és nagyobb néptömegeket hódítanak meg, a burzsoá filozófusok és történészek mindenképpen igyekeznek meghamisítani a szocialista eszméket, illetőleg azok kialakulásának történetét. Megkísérlik a marxizmust mint „véletlen" jelenséget feltüntetni, amelynek nincsenek mély történeti gyökerei. Tagadják a marxizmus előfutárainak utópista eszméi és a marxizmus közötti elvi különbséget.

A csoport feladatul tűzte ki a burzsoá ideológusok torzításainak, hamisításainak leleplezését, a marxizmus és történeti forrásainak keletkezésével kapcsolatos kérdések feltárását. A csoport ülésein előadások hangzottak el a XVIII. század, valamint a XIX.

század első felének francia szocialistáiról, az olasz és angol utópista szocialistákról, Babeufről és a babeufistákról, a szocialista eszmék történetének közös problémáiról stb. Jó néhány előadás foglalkozott a marxizmus keletkezésének történetével, Marx és Engels tudományos munkásságával, valamint a proletariátus pártjának megteremtéséért folytatott harcukkal.

A „Németország története"-t tanulmányozó csoportban mintegy 90 kutató dolgozik. Ennek a csoportnak az a feladata, hogy egyesítse a Németország történetével foglalkozó tudományos kutatókat, különös tekintettel a Német Demokratikus Köztársaságot érintő legaktuálisabb kérdésekre. Így a Novemberi Forradalom 40. évfordulója alkalmából a csoport széleskörű vitát rendezett a forradalom jellegéről és mozgatóerőiről. A csoport egyébként szoros kapcsolatot tart fenn a német történészekkel, közös üléseket is szervez. Munkatervében olyan problémák szerepelnek, mint a német imperializmus története és sajátosságai, a német monopóliumok terjeszkedése, a német gyarmatbirodalom megteremtése a XIX. század végén és a XX. század elején, a Német Szövetségi Köztársaság külpolitikájának és diplomáciájának kérdései, valamint reakciós történetírásának bírálata.

Az előbb elmondottakhoz hasonlóan folyik a munka a tudományos tanácsokban, illetőleg a többi munkacsoportban is.

A szovjet történettudomány jelenlegi fejlődési szakaszának másik jellegzetessége – az alkotó viták széleskörű kibontakozása a tudományos konferenciákon, értekezleteken és a folyóiratok hasábjain.

Így például 1961 februárjában a SZTA Történettudományi Intézetében „Lenin a cári Oroszország imperializmusának katonai-feudális jellegéről" címmel rendeztek vitát. Márciusban ugyanitt tartotta együttes ülését az oroszországi 1850—1860-as évek forradalmi helyzetét, valamint a parasztság és a mezőgazdaság fejlődésének történetét tanulmányozó csoport az oroszországi jobbágyrendszer eltörlésének 100-ik évfordulója alkalmából. Áprilisban a szovjet parasztság és a közös gazdálkodás, a kolhoz-rendszer kiépítésének problémáit vitatták meg, ugyanez év szeptemberében pedig a tudományos tanács ülésén „Oroszország fejlődésének alapvető törvényszerűségei és sajátosságai a kapitalizmus szakaszában" címmel folyt a vita.

Széles visszhangot váltott ki szovjet történészek körében Szamorukov előadása a legújabb kori történelem periodizációjáról. Szamorukov előadása 1962 májusában a SZTA által rendezett tudományos ülés keretében hangzott el. Az előadó rámutatott arra, hogy a legújabb kori történelem általános periodizálása mellett ugyancsak figyelmet kell fordítani az egyes országok történelmének periodizálására is, amely véleménye szerint nem mindig esik egybe a világtörténelem periodizációjával. A periodizálás lehetőségének négy változatát jelölte meg: a szocialista rendszer történetének, illetőleg a kapitalista rendszer történetének periodizálása, továbbá a világtörténelem, valamint az egyes országok történetének periodizálása. V. Kulbakin a vitában kifejtette, hogy az előadó, amikor a periodizálás négy változatáról beszél, és a különböző változatokat egymástól teljesen függetlennek tekinti, akkor ténylegesen tagadja a történelmi folyamat kölcsönös feltételezettségét. A szocialista és a kapitalista rendszer fejlődése, mutatott rá Kulbakin, kettős folyamat, amelyben egymást kölcsönösen feltételező változások mennek végbe. Szamorukov előadása szerint pedig a szocialista és a kapitalista rendszer fejlődése egymástól mintegy függetlenül történik. Más hozzászólók szintén rámutattak Szamorukov előadásának arra a hiányosságára, hogy ő a történelmi folyamat különválasztásának vonalán halad a néhány korszakra való felosztás meghatározásának útján, ugyanakkor azonban kérdés, hogyan kell haladni a szintetizálás vonalán. A vita résztvevői rámutattak az egységes elvű periodizálás szükségességére, de nem tudtak megegyezni abban, hogy pontosan mikor, mely évben kezdődnek a legújabb kori történelem egyes korszakai. A vita során azonban számos probléma megítélésében egységes vélemény alakult ki. Többek között abban, hogy a világtörténelem korszakokra való felosztásával egyidőben meg kell határozni az egyes országok történetének periodizálását is.

1961 decemberében a SZTA Történettudományi Intézetében a Szovjetunió külpolitikájának a történetéről folyt érdekes vita. A kérdés megtárgyalását az tette időszerűvé, hogy Oroszország külpolitikája igen tekintélyes helyet foglal el a most készülő többkötetes „Szovjetunió története" c. munkában. A burzsoá történészek általában azonosítják a cárizmus külpolitikáját a szovjet külpolitikával, és nem tesznek különbséget a cárizmus politikája és a korabeli haladó orosz közvélemény állásfoglalása, külpolitikai vonatkozású megnyilatkozásai között sem. A vitán azért esett olyan sok szó a belső osztályerők harcának a cári külpolitikával való összefüggéséről, illetőleg e harc tükröződéséről a cári külpolitikában. Ebbe a problémakörbe tartoznak az olyan kérdések, mint a livóniai, északi és az 1812-es Honvédő Háború, továbbá az orosz—török

háború jellegének a megítélése, I. Péter külpolitikája, más népek Oroszországhoz való csatlakozásának és a cárizmus gyarmatosító politikájának az értékelése, a cárizmus helye a nemzetközi kapcsolatok rendszerében és egyebek.

A vita menetében bírálat tárgyává tették azokat a helytelen nézeteket, amelyek a sztálini személyi kultusz idején rögződtek meg, mint például a cárizmus külpolitikájának idealizálása; ugyanígy megbírálták a más népek Oroszországhoz való csatolásának és a cárizmus gyarmatosító politikájának hamis értékelését. A vita eredményeképpen a résztvevők megkísérelték Oroszország külpolitikája történetének periodizálását is felvázolni.

Ezeknek a vitáknak a felsorolását még tovább is lehetne folytatni. Rajtuk kívül igen elterjedtek még a folyóiratok hasábjain folyó viták is. Az „Isztorija SZSZSZR (A Szovjetunió története)" c. folyóiratban vita folyt a szovjet történettudomány korszakokra való osztásáról és a szovjet történetírás tárgyáról; Pokrovszkij alkotó tevékenységéről és még másokról. Túlzás nélkül el lehet mondani, hogy napjainkban a különböző kérdések körül kibontakozott alkotó jellegű viták kiemelkedő szerepet játszanak a szovjet történettudomány fejlődésében, a téves és elavult elméletek leküzdésében.

De, amint ez a történészek össz-szövetségi értekezletén 1962 decemberében is megmutatkozott, a viták megszervezésében és levezetésében vannak még hiányosságok. Ezek a hiányosságok, mindenekelőtt, szervezési jellegűek: az aktivitás és a kezdeményező készség hiánya, a nem mindig szerencsés témaválasztás stb. Olykor vitatni kezdték a résztvevők a történettudomány pozitív eredményeit, sőt a marxista—leninista elmélet egynémely alaptételét. Ezért fokozottan el kell várni a viták során a marxizmus—leninizmus tisztaságának megőrzését.

A történettudomány fejlődésének igen termékeny ösztönzője a tudományos kutatások forrásbázisának kiszélesítése is. Egy kormányhatározat alapján, amelyet 1956-ban fogadtak el, a történészek lényegében minden korlátozás nélkül hozzájuthatnak a szovjet társadalomtörténet és az új, valamint a legújabb kori nemzetközi viszonyok levéltári anyagához. Igen elterjedt a levéltári dokumentumok publikálása is. Így például a Nagy Októberi Szocialista Forradalom negyvenedik évfordulójával kapcsolatban több mint 100 dokumentumgyűjteményt adtak ki, amelyek mintegy 22 000 új okmányt tartalmaznak. Jelenleg folyamatban van egy több kötetes sorozat kiadása „A Nagy Októberi Szocialista Forradalom" címen, és előkészületben „A szovjet hatalom dekrétumai" c. gyűjtemény megjelentetése is. Már korábban kiadásra került az 1905—1907-es forradalom történetének dokumentumgyűjteménye.

Kiadnak egy sor több kötetes gyűjteményt „A Szovjetunió külpolitikájának dokumentumai", „Oroszország külpolitikája a XIX. században és a XX. század elején", „Oroszország külügyminisztériumának dokumentumai" címen, amelyekben a külpolitika és a nemzetközi kapcsolatok történetének kérdéseit világítják meg. Nyilvánosságra hozták a második világháború történetének dokumentációs anyagát: „A Szovjetunió Miniszertanácsa elnökének levelezése az USA elnökével és Nagy-Britannia miniszterelnökével a Szovjetunió Nagy Honvédő Háborúja idején az 1941—1945 években". Sok dokumentációs anyagot adnak ki a Szovjetunió népeinek feudalizmus és kapitalizmus kori történetére vonatkozóan is.

Igen nagy munkát végzett a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Régészettudományi Bizottsága Tyihomirov akadémikus vezetése alatt az orosz krónikák teljes, gyűjteményes kiadásával.

Folytatják „Északkelet-Oroszország társadalomgazdaságtani okmányai"-nak kiadását. Új kiadványok foglalkoznak a XVIII—XIX. század népi mozgalmainak és parasztháborúinak történetével.

Erősödik a szovjet és a külföldi történészek alkotó együttműködése a dokumentumgyűjtemények kiadása területén.

A Szovjetunió és a népi demokratikus országok levéltárai háromkötetes dokumentumgyűjteményt adtak ki „A nemzetközi szolidaritás története" címen. A Szovjetunió, Csehszlovákia, Lengyelország történészei dokumentumok kiadására készülnek a szovjet—csehszlovák, a szovjet—lengyel baráti kapcsolatokról és Bulgáriának a török iga alóli felszabadításáról.

A szovjet történettudomány fejlődésében nagy szerepet játszanak a történelmi folyóiratok, amelyek hatékonyan segítik elő a történészek kutató munkájának koordinálását, az olvasók informálását az új eredményekről. A történészek figyelmét a legfontosabb kérdésekre összpontosítják, ismertetik és bírálják az egyes történeti munkákat. A XX. kongresszus után jelentősen megnőtt a történelmi folyóiratok száma. A „Voproszü Isztorii" (A történelem kérdései) c. folyóiraton kívül, amely 1956-ig az egyetlen folyóirat volt, a következő folyóiratok jelennek meg: „Voproszi Isztorii KPSZSZ" (A Szovjetunió

Kommunista Pártja történetének kérdései), „Novaja i Novejsaja Isztorija" (Új- és legújabbkori történelem), „Isztorija SZSZSZR" (A Szovjetunió története), „Vojenno-Isztoricseszkij Zsurnal" (Hadtörténeti folyóirat), „Ukrainszkij isztoricseszkij zsurnal" (Ukrán történeti folyóirat), „Isztoricseszkij arhiv" (Történeti okmánytár), „Szovremennüj vosztok" (A mai kelet), „Szovjetszkaja arheologija" (Szovjet régészet).

Ezeken kívül a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Történettudományi Intézete kiadja az „Isztoricseszkije zapiszki" (Történelmi jegyzetek) c. folyóiratot. A felsőoktatási intézmények kiadják az „Isztoricseszkije nauki" (Történettudományok) c. folyóiratot.

Rendszeresen napvilágot látnak a fentieken túlmenően olyan gyűjteményes kiadványok, amelyek különböző korszakokkal és problémákkal foglalkoznak. „Szrednyije veka" „Középkor", „Problemü isztocsnyikovedenia" „A forrástudomány problémái", „Voproszi Isztorii religii i ateizma" „A vallás és az ateizmus története", „Materialü po isztorii SZSZSZR" „Adalékok a Szovjetunió történetéhez", és mások.

A „Voproszi isztorii" c. folyóirat eszmei-elméleti színvonalának emelése céljából a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Történettudományi Szakosztálya 1960-ban határozatot fogadott el. A Történettudományi Szakosztály abból indult ki, hogy a „Voproszi isztorii"-nak a szovjet történészek központi folyóiratának kell lennie. A határozat rámutatott arra, hogy a folyóiratnak olyan tudományos kiadvánnyá kell válnia, amely az összes történettudományi intézmények területéről a fő tudományos problémákat a marxizmus—leninizmus alapján világítja meg. Hangsúlyozta továbbá, hogy a fentiekkel összhangban a „Voproszi isztorii" c. folyóiratnak igen széles profilúnak kell lennie, amely a történettudomány különféle ágazatainak minden fontos kérdését érinti. A fő figyelmet azonban a Szovjetunió Kommunista Pártja, a szovjet társadalom, a szocialista világrendszer, a nemzetközi kommunizmus, a munkás- és az általános demokratikus mozgalom, a kapitalizmus válsága, az imperialista gyarmati rendszer széthullása, az Ázsiában, Afrikában, Latin-Amerikában folyó nemzeti felszabadító harc, a burzsoá ideológia különféle megnyilvánulása ellen vívott harc életbevágó problémáinak megvilágítására kell fordítania. A folyóiratnak, amint azt a határozat külön is aláhúzta, elméleti problémafelvető és megoldó szerepet is kell vállalnia. A folyóirat hasábjain egyúttal helyet kell adni a történelmi folyamat konkrét kérdéseivel foglalkozó cikkeknek is. Feltétlenül szükséges azonban ügyelni arra, hogy a cikkek más folyóiratokban ne ismétlődjenek meg. Ebből a célból a szerkesztőségeknek igen szoros kapcsolatban kell lenniük, hogy biztosítani tudják a munkatervek koordinálását.

A határozat egyébként arra is ösztönöz, hogy a folyóirat rendszeresen közöljön vitaanyagot a történettudomány nagy problémáiról. A határozat befejező része rámutat arra, hogy a „Voproszi isztorii" csak akkor lehet vezető központi szovjet történeti folyóirat, ha jelentős mértékben emelni tudja a publikált cikkek elméleti és tudományos színvonalát és más folyóiratok tudományos kritikáját.

1962 decemberében a SzKP Központi Bizottsága határozatot fogadott el a „Voproszi isztorii KPSZSZ" (A Szovjetunió Kommunista Pártja Története) c. folyóirat ügyében. A határozat rámutat, hogy a „Voproszi isztorii KPSZSZ" még sok tekintetben nem tud megfelelni azoknak a követelményeknek, amelyeket a SZKP XXII. Kongresszusa tűzött a történettudomány elé és nem foglalta el a vezető helyet a SZKP történetének tudományos feldolgozásában. A folyóirat nem kielégítő módon vezette a történettudományban felfedezhető szubjektivizmus és a dogmatizmus, valamint a személyi kultusz káros következményei ellen indított harcot. A Központi Bizottság a folyóirat szerkesztőségének kötelességévé tette, hogy küszöbölje ki a meglevő hiányosságokat, fokozza szerepét a SZKP történetének, mint egyik legfontosabb társadalmi tudománynak a művelésében. Hogy a folyóirat nagyobb szerepet vállalhasson a SzKP története tudományos problémáinak megvilágításában, valamint új szerzőknek e munkába való bevonásában, a határozat szerint a „Voproszi isztorii KPSZSZ" 1963. január 1-től évente az eddigi 6 helyett 12 számban jelenik meg.

A szovjet történettudomány fejlődésének mai szakaszában új vonás az is, hogy emelkedik a kutató-kollektivák által írt művek száma. A tudományos munka eme formája megkönnyíti a szélesebb körű tudományos kutatás helyes megvalósítását, jobban és több szempontból is el lehet mélyedni egyik vagy másik problémában, lehetővé teszi az azonos problémával foglalkozó történészek körében a helyes munkamegosztást. Ilyen kutató-kollektivák írják például V. I. Lenin tudományos életrajzát, a SZKP történetének tankönyvét, az 1941—45-ös Nagy Honvédő Háború első 4 kötetét, a polgárháború történetének utolsó kötetét, valamint a „Szovjetunió története a szocializmus korszakában" c. művet.

Megkezdődött a „Szovjetunió Kommunista Pártjának története" és a több kötetes „Szovjetunió története" c. művek kiadásának az előkészítése. Az előbbi mű megírásának munkája az SZKP Központi Bizottsága Marxizmus—leninizmus Intézetében összpontosul, természetesen más intézmények, felsőoktatási intézetek kiváló szakemberei is résztvesznek benne. Az említett művek megírásában egyébként 19 akadémikus és levelező tag, 46 doktor és professzor, 150 kandidátus és tudományos főmunkatárs vesz részt.

Az egyetemes történet területén a 10 kötetes „Világtörténet"-en kívül a kollektív kutatások eredményeképpen olyan nagy jelentőségű művek jelentek meg, mint a „Párizsi Kommün", a „XVII. századi angol forradalom", és az „1848-as év forradalmai". Összefoglaló művek jelentek meg Lengyelország, Csehszlovákia, Bulgária, Egyesült Államok, Mexikó és Argentina történetéről. Évenként számos olyan munka jelenik meg továbbá, amely az új- és legújabb, a közép- és ókor történetének központi kérdéseivel foglalkozik. Az utóbbi években fokozódott Délkelet-Ázsia és Afrika országai történetének tanulmányozása is. Végül előkészületek folynak a 12 kötetes „Szovjet Történelmi Enciklopédia" kiadása érdekében is. Az első kötet már meg is jelent.

A „Szovjet Történelmi Enciklopédiá"-ban megtalálható lesz a hazai és a világtörténelem eseményeinek, tényeinek a marxista—leninista elmélet és metodológia alapján való megvilágítása a legrégibb időktől kezdve egészen napjainkig. Az enciklopédia a felsőfokú tanintézetek, a technikumok és középiskolák tanárai, tudományos kutatók, az archeológia és etnográfia szakemberei, más társadalmi tudományok művelői, egyetemi hallgatók, aspiránsok és egyúttal az olvasók legszélesebb köre számára készül.

A szovjet történettudomány fejlődésében meglevő pozitív vonások egyre szélesebb körben fejlesztik ki a szovjet történészek együttműködését más tudományok művelőivel és teszik lehetővé komplex kutatási módszerek alkalmazását, amelyek egyébként már eddig is szép eredményeket hoztak. Így igen jó együttműködés alakult ki a szovjet történészek és filozófusok között a szocialista társadalom történetének feldolgozásában, a történészek és a közgazdászok között az oroszországi imperializmus problémáinak kutatásában, a történészek és az irodalomtörténészek között a feudalizmus társadalompolitikai eszméinek tanulmányozásában stb.

A XX. és XXII. pártkongresszus határozatai és azok végrehajtása különösen a Szovjetunió története szovjet korszakának tanulmányozását lendítette fel. Ezt bizonyítja többek között az is, hogy amíg az SzKP XX. kongresszusáig a szovjet korszakkal foglalkozó történeti munkák a megjelent munkáknak csak a 20%-át tették ki, addig 1957-től kezdve a megjelent történettudományi műveknek, könyveknek több mint az 50%-a foglalkozik az 1917 utáni időszakkal.

A „Szovjetunió története" c. tankönyvön kívül napvilágot látott egy ötkötetes munka „Isztorija grazsdanszkoj vojnü v SZSZSZR" (A polgárháború története a Szovjetunióban) címmel. Továbbá olyan összefoglaló jellegű munkák is megjelentek, mint a „Szovjetszkoje narodnoje hozjajsztvo v 1921—1925 gg." (A szovjet népgazdaság az 1921—1925. években) és „Sztroityelsztvo fundamenta szocialisztieseszkoj ekonomiki 1926—1932 gg." (A szocialista gazdasági rendszer alapjainak építése az 1926—1932. években). A XX. kongresszus után több mint 7000 könyv, cikk, publikáció, forrásmunka jelent meg a Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a polgárháború témaköréből. Jelenleg az Októberi Forradalom tanulmányozására alakult tudományos tanács igen élénken dolgozik egy összefoglaló jellegű munka megalkotásán.

Jelentős monográfiák egész sora foglalkozik a szovjet hatalom első éveinek gazdasági politikájával. Ezekben a munkákban az átmeneti időszak államkapitalizmusának kérdései és a szovjethatalom első éveiben folyó gazdaságpolitikai harc szocialista és kapitalista vonatkozású problémái közül — másokkal együtt — azok kerülnek középpontba, amelyek tanulmányozása eddig még nem történt meg eléggé intenzív módon. (Ld. részletesebben az „Isztorija SZSZSZR, 1961/5. 20—21. l.)

A szovjet történészek nagy figyelmet fordítanak a Szovjetunió ipari fejlődésének kérdéseire, a szovjet parasztság és a kolhozgazdaság történetére is. Az utóbbi témáról eddig megjelent könyvek túlnyomórészt népszerű tudományos jellegűek. A szükséges tudományos szakmunkák előkészítése céljából a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Történeti Szakosztályában speciális tudományos tanács alakult Druzsinyin professzor vezetésével.

Igen komoly figyelemben részesítik a történészek a kulturális építés kérdéseit is. Csak 1960-ban 30 monográfiát és cikkgyűjteményt adtak ki, amelyek a kulturális építés kérdéseivel foglalkoznak. Közülük jelentősebbek M. Kim monográfiája „40 let szovjetszkoj kulturü" (A szovjet kultúra 40 éve), amely 1957-ben jelent meg Moszkvában, és I. Szmirnov „Lenin i szovjetszkaja kultúra" (Lenin és a szovjet kultúra) c. könyve (Moszkva, 1960). De, amint az 1962 decemberében a szovjet történészek össz-

szövetségi értekezletén is megmutatkozott, még mindig kevés a kulturális építés kérdéseivel foglalkozó tanulmányok, illetőleg nagy összefoglaló munkák száma.

Számottevő munkát végeztek a szovjet történészek a soknemzetiségű szovjet állam megalkotásának és fejlődésének történeti feldolgozása, a Szovjetunió régebben még elmaradott országainak (pl. Közép-Ázsia népei) nem kapitalista fejlődésének problémái területén. Ugyanez mondható a Szovjetunió külpolitikájának és nemzetközi kapcsolatainak kérdéseiről is, amelyek legbővebben a készülő hatkötetes „Isztorija Velikoj Otecsesztvennoj Vojnü szovetszkovo naroda v 1941—1945 gg." (A szovjet nép Nagy Honvédő Háborújának története az 1941—1945-ös években) c. munkában kerülnek kifejtésre.

A Szovjetunió történelmének nem elég intenzíven feldolgozott területei közé kell számítani a háború utáni korszak tanulmányozását, amelyre a történészek összszövetségi értekezlete is rámutatott.

Az új- és legújabb kori történet témaköréből a XX. kongresszus utáni években egész sor komoly jelentőségű munka jelent meg mind az egyes országok, mind pedig a világtörténet egészének területéről. Közülük mindenekelőtt a több kötetes „Vszemirnaja isztorija" (Világtörténet) c. munkát emelhetjük ki, amely a Történettudományi Intézet és a Szovjetunió Tudományos Akadémiája egész sor intézetének munkásságához fűződik. Megjelent az „Ocserki novoj i novejsej isztorii SZSA" — „Az USA új- és legújabbkori történetének vázlata" (felelős szerkesztő G. Szevosztojanov) c. kétkötetes munka, „Ocserki po isztorii Meksziki" — „Mexiko történetének vázlata" (Szerkesztő M. Alperovics és N. Lavrov), és előkészületben van Argentina, Brazilia és más latin-amerikai országok történetének kiadása. Ugyancsak előkészületben van az „Isztorija diplomatii" — „A diplomácia története" c. munkának második átdolgozott és bővített kiadása. Az első kötet már meg is jelent. A SZTA Történettudományi Intézete és a Moszkvai Állami Egyetem rendezi sajtó alá az újkor egyetemi történelmi tankönyvét. Ha összehasonlítjuk az előző kiadással, amely az 1938—39-es években jelent meg, látjuk, hogy az új tankönyv terjedelmesebb, a történelmi folyamat általános törvényszerűségeinek jellemzése világosabb és szabatosabb. Ugyanúgy pontosabb az egyes országok történelmében tapasztalható fejlődési folyamat különös jellemző vonásainak megfogalmazása is.

Az 1959—60-as években kiadtak három tankönyvet a Szovjetunión kívüli országok legújabbkori történetének oktatásához, amelyet az SZKP Központi Bizottságának Pártfőiskolája, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Történettudományi Intézete és a leningrádi történészek egy csoportja állított össze.

Németország legújabbkori történetével foglalkozik Z. Eggert „Borba klasszov i partii v Germanii v godü pervoj mirovoj vojnü (1914—1917 gg.)" — „Az osztályok és a pártok harca Németországban az első világháború éveiben" c. könyve, valamint F. Golovacsev könyve „Rabocseje dvizsenyie i germanszkaja szocial-demokratija v pervoj mirovoj vojnü" — „A munkásmozgalom és a német szociáldemokrata párt az első világháború éveiben", J. Drabkin monográfiája „Revoljucija 1918—1919. gg. v Germanii" — „Az 1918—19-es forradalom Németországban" (felelős szerkesztő N. Kulbakin), továbbá V. Usakov műve „Vnesnaja politika Germanii v period vejmarszkoj reszpubliki" — „Németország külpolitikája a weimári köztársaság idején" és még mások.

A megjelent munkák tekintélyes száma foglalkozik Anglia történetének kérdéseivel. Ide sorolhatjuk a következőket: Sz. Archangelszkij „Kresztjanszkoe dvizsenije v Anglii 40—50-ch godov XVII. veka" — „A XVII. század 40—50-es éveinek parasztmozgalma Angliában". E. Csermak „Demokraticseszkoe dvizsenie v Anglii v 1816—1820 gg." — „Demokratikus mozgalom Angliában az 1816—1820-as években". A chartista mozgalom kérdéseit taglalják B. Rozskov, V. Kunyina, N. Jerofejev művei. A XX. század angol munkásmozgalmának kérdései L. Kertman és M. Karlines monográfiájában találtak visszhangra. N. Truchanovszkij „Novejsaja isztorija Anglii" — „Anglia legújabb kori története" c. monográfiája igen jelentős műnek számít; az első világháború befejezésétől az 50-es évek végéig tartó szakaszt öleli fel. Az itt felsorolt könyveken kívül még jó néhány könyv foglalkozik Anglia történetével.

Egyre nagyobb figyelmet szentelnek a szovjet történészek az Egyesült Államok, Franciaország és más kapitalista országok történetének is.

Ami az európai népi demokratikus országokat illeti, meg kell jegyezni, hogy bár jelentős eredmények mutatkoznak ezen a területen is, de mindezek ellenére bizonyos hiányosságok is vannak. Az európai népi demokratikus országok szocialista építésének története tanulmányozása céljából összehívott össz-szövetségi koordinációs értekezlet, amely 1962 február—március hóban ülésezett, megállapította, hogy Románia és Magyarország történetének tanulmányozása elmarad a többi népi demokráciákkal való foglalkozás mögött. Eme elmaradás felszámolása céljából a Szovjetunió Tudományos Akadé-

miájának Történettudományi Intézetében külön részleg alakult e népi demokratikus országok történetének tanulmányozására.

A kelet-európai szocialista országok történetét tanulmányozó történészek egy egész sor olyan kérdést rögzítettek, amelyek helyes és teljes megvilágítást kívánnak.

Az egyik ilyen fontos kérdés a közép- és délkelet-európai országokban végbement forradalom jellege. Ez a kérdés mindmáig sok vitát vált ki a történészek körében. A vitás kérdések megoldását nem kis mértékben akadályozza az a körülmény, hogy hiányoznak az olyan komoly tudományos munkák, amelyek az idevonatkozó történeti események menetének konkrét kifejtését és elmélyült marxista—leninista elemzését tartalmazzák. Pedig az SZKP programja világos különbséget tesz népi-demokratikus és szocialista forradalom között, s ezzel tulajdonképpen e vitás kérdés megoldásához a szükséges elvi megalapozást megadja.

Komoly politikai és tudományos érdeklődésre tarthat számot a népi demokratikus forradalmak előfeltételeinek tanulmányozása, és ezzel kapcsolatban a népi demokratikus országok története a második világháború szakaszában. A másik, gondos tanulmányozást igénylő kérdés a népi demokrácia, mint a proletariátus diktatúrája egyik formájának kialakulásával és fejlődésével függ össze. Meg kell továbbá vizsgálni a szocialista forradalom fejlődésének jellegzetességeit az erőviszonyoknak a szocializmus javára való változása közben. Igen elmélyült kutatásra van még szükség a szocialista átalakulás és a szocialista termelési viszonyok megteremtésének történetében, beleértve a falun végbemenő szocialista átalakulás történetét is. Mindezzel szorosan összefügg a szocializmus építése szakaszában folyó osztályharc kérdése.

A szovjet sajtóban már több mint tíz éve folyik a vita a népi demokratikus országok forradalmának jellegéről és szakaszairól, de ezideig még nem alakult ki egységes vélemény. A vita e kérdést illetően három alapvető szempontot szögezett le.

Az első szempont a következő: A második világháború menetében Közép- és Délkelet-Európa népeinek antifasiszta nemzeti felszabadító harca, amely a munkásosztály és a kommunista pártok vezetésével folyt, népi demokratikus forradalomba ment át, amely tulajdonképpen a demokratikus típusú forradalom sajátos formája. Ez a típus a kapitalizmus általános válsága második szakaszának meghatározott konkrét körülményei között keletkezett. Eme szempont híveinek véleménye szerint a népi demokratikus forradalom, amely megelőzi a szocialista forradalmat, megteremti ez utóbbi megvalósításának kedvező feltételeit a legszélesebb néptömegek aktív részvételével és közvetlenül átnő szocialista forradalomba, amelynek üteme attól függ, milyen mértékben sikerül az alapvető demokratikus feladatok teljesítése és a dolgozók többségének a munkásosztály és a kommunista pártok oldalán való felsorakoztatása. Emellett a mai korszak népi demokratikus és szocialista feladatainak összeszövődése és közeledése oda vezet, hogy ezek a forradalmak az egységes forradalmi folyamat egymástól elválaszthatatlan szakaszaivá fonódnak össze.

Eme nézet hívei a hódítók és a helyi fasiszták hatalmának megdöntését, a népi demokratikus rendszer, a népi demokratikus forradalom győzelmét úgy tekintik, mint a forradalom fő kérdésének, a hatalom kérdésének a megoldását.

A népi demokratikus forradalom politikai győzelmének eredményeképpen létrejön a nép demokratikus hatalma, amely osztálytartalma szerint a proletariátus és a parasztság forradalmi-demokratikus diktatúrájának egyik formája. Az új hatalom megteremtése után azonnal megindul eme forradalom szocialista forradalommá való átnövésének folyamata. Megkezdődik a harc a teljes hatalomnak a munkásosztály kezébe való összpontosításáért.

A szocialista forradalom politikai győzelmének eredményeképpen megszilárdul a proletariátus diktatúrája és a társadalom rátér a szocializmus széles körű építésének útjára.

Ezt a nézetet fejti ki A. Nyedozerov „Nacionalnoe oszvoboditelnoe dvizsenie v Csehoszlovakii (1938—45 gg.)" — „Nemzeti felszabadító harc Csehszlovákiában (Moszkva, 1961)", L. Nyezsinszkij és A. Puskas „Borba vengerszkogo naroda za usztanovlenie i uprocsenie narodno-demokraticseszkogo sztroja v 1944—1948. gg." — „A magyar nép harca a népi demokratikus rendszer megteremtéséért és megszilárdításáért (Moszkva, 1961)", V. Sztarodubrovszkij „Sztroityelsztvo ekonomicseszkogo fundamenta szocializma v narodnoj reszpublike Bolgarii" — „A szocializmus gazdasági alapjainak építése Bulgáriában (Moszkva, 1953)" c. műve és még mások is.

A második nézőpont alapjában véve közel áll az elsőhöz, de abban különbözik tőle, hogy a forradalmi folyamat demokratikus és szocialista szakaszát a népi demokratikus forradalom alkotórészeinek tekinti. Ilyen módon ennek a nézetnek a hívei a szocialista forradalomról azt mondják, hogy a szocialista forradalom a népi demokratikus forra-

dalom része, szakaszainak egyike. Ezt a nézetet vallja például F. Konsztantyinov „Bolgarija na putyi k szocializmu" — „Bulgária a szocializmus útján (Moszkva, 1961)", továbbá I. Dugyinszkij „Mirovaja szisztema szocializma i zakonomernoszti ee razvitija" — „A szocialista világrendszer és fejlődésének törvényszerűségei (Moszkva, 1961)" c. művében és egy sor más szovjet történész is.

A harmadik nézet szerint a népi demokratikus forradalom a forradalmi folyamatnak nem önálló szakasza, hanem a szocialista forradalom formája. Ennek a nézetnek hívei hangsúlyozzák, hogy a forradalmi folyamatnak semmiféle szakaszai nem voltak, következésképpen nincs átnövés a forradalom demokratikus szakaszából a szocialista szakaszba. Ugyanakkor a hódítók és a helyi fasiszták hatalmának megdöntését és a népi demokratikus hatalom megteremtését nem eredménynek, hanem a népi demokratikus forradalom kezdetének tekintik, s ezért a néptömegek fegyveres felszabadító harcát, amely a második világháború folyamán, azaz a népi hatalmat megelőző szakaszban bontakozott ki, nem foglalják bele fejlődésének folyamatába. Ezt a szemléletet vallja például I. Tanyevics „Borba bolgarszkogo naroda pod rukovodsztvom kommunisztieseszkoj partii za nacionalnoe i szocialnoe oszvobozsdenie v 1941—44 gg." — „A bolgár nép harca a kommunista párt vezetésével a nemzeti és szociális felszabadításáért (Kiev, 1959)" c. művében.

A Közép- és Délkelet-Európa országaiban végbemenő forradalom lényegének különbözőségéről vallott nézetek természetesen egyúttal azt is bizonyítják, hogy e bonyolult és szerteágazó probléma tanulmányozása eddig igen hiányos volt.

A Magyarország és Románia történetének tanulmányozásában mutatkozó hiányosságok felszámolása céljából ezen országok új- és legújabb kori történetéről két tanulmánykötet van már sajtó alatt. Folyamatban van a román történelem rövid vázlatának megírása, s a lvovi és az uzsgorodi egyetemek, valamint a Kamenyec-Podolszk-i pedagógiai főiskola képviselőinek együttes szerkesztésében megjelenő „Ocserki novoj i novejsej isztorii Vengrii" — „Magyarország új- és legújabb kori történetének vázlata" c. munkának az összeállítása. A magyar tudósokkal közreműködve készül az „Isztorija Vengrii" — „Magyarország története" c. két kötetre tervezett könyv, amely Magyarország történetét a legrégibb időktől napjainkig ölelné fel. Elkészült a kétkötetes „Isztorija Ruminii" — „Románia története" c. munka tervezete, amelyet szerzői kollektiva dolgozott ki, sőt már a bírálata is megtörtént. A Magyarország és Románia történetéről készülő nagy kollektív tudományos munkák megírásában a Szovjetunió legjobb szakemberei is részt vesznek.

Ami az afrikai és az ázsiai népek történetének tanulmányozását illeti, abban a XX. és XXII. pártkongresszus határozatai jelentették a fordulópontot. Nagyon fontos szervezeti változtatásokat hajtottak végre és jelentős mértékben kiszélesedett a keleti országok történetével foglalkozó tudományos intézetek hálózata. Így például többek között az Afrika történetét kutató intézeté is.

A szovjet történészek figyelmének középpontjában az imperialista gyarmati rendszer széthullásának és a fiatal nemzeti államok fejlődésének problémái állnak. Afrika és Ázsia új és legújabb kori történetéről már eddig is jelentős munkák, vázlatok és nagyszámú cikk látott napvilágot. (Ld. részletesebben a „Voproszi isztorii" 1963/3. számát 63—66. l.)

1962 decemberében Moszkvában össz-szövetségi értekezlet volt a történettudomány feladatainak kérdéséről és a történettudomány területén dolgozó tudományos káderek jobb előkészítéséről. Mintegy kétezer történész, tudományos kutató, főiskolai tanár és régész vett részt az értekezlet munkájában. A fő referátumot a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottságának titkára, V. Ponomarjov tartotta, aki a szovjet történettudomány helyzetét igen sokoldalúan, részletesen elemezte és felvázolta a tudomány előtt álló feladatokat.

Az értekezlet jelentősége abban állott, hogy a XX. és XXII. kongresszus határozataira és anyagára támaszkodva általánosította az összegyűlt tapasztalati anyagot, feltárta a történeti kutatásban felfedezhető gyenge oldalakat és hiányosságokat, igen széles alapon és nagy körültekintéssel bírálta a történészképzés, a káderek előkészítésének, a történettudomány további fejlődésének legfontosabb kérdéseit.

Az értekezleten elfogadott határozat megállapította, hogy a szovjet történészek megtisztelő kötelessége a kommunizmus építésében való legaktívabb részvétel azoknak a feladatoknak a tervszerű megvalósítása érdekében, amelyeket a XXII. pártkongresszuson elfogadott program tűz a szovjet történettudomány elé. A szovjet történészek, ezekre a határozatokra támaszkodva, végérvényesen le kell hogy küzdjék a személyi kultusz maradványait a tudományos kutató és pedagógiai munkában; fokozniuk kell a harcot a betűrágás és a dogmatizmus, valamint a jobboldali opportunizmus ellen.

A történettudomány területén folytatandó kutató munka problematikájának komoly megjavítása, a mai időszak valóban aktuális kérdéseinek feldolgozása a szovjet történészek elsőrendű feladata.

A fő figyelmet — amint erre a határozat is rámutatott — magas színvonalú történeti munkák készítésére kell fordítani, amelyek a mai korral foglalkoznak: az SZKP, a szovjet társadalom és a külföldi országok legújabbkori történetére.

Evégett feltétlenül meg kell javítani és fokozni kell a fiatal káderek előkészítésének és képzésének munkáját, akik a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenet korszakának történetére specializálják magukat.

Az értekezlet hangsúlyozta, hogy széles körben ki kell bontakoztatni a tudományos kutató intézetekben és a felsőfokú oktatási intézményekben folyó munkálatokat, amelyek a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50-ik évfordulójának előkészítésére vonatkoznak. Ezt a történelmi évfordulót nagy jelentőségű kutatások, kollektive és egyénileg írott monográfiák, népszerűsítő brosúrák és előadások megjelentetésével kell megünnepelni. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50-ik évfordulójára meg kell jelentetni a több kötetre tervezett „Isztorija SZSZSZR"-t — „A Szovjetunió története" és „Isztorija KPSZSZ"-t — „Az SZKP története" c. munkákat.

A határozat leszögezte annak szükségességét is, hogy igen széles alapon kell kutatni a marxista szociológia és metodológia problémáit; hogy különösen fontosnak kell tekinteni a széles körű alkotó viták rendezését a történelem legaktuálisabb kérdéseiről és végül le kell leplezni a burzsoá történethamisítókat.

Az értekezlet követelte a történettudomány tudományos kádereinek jobb előkészítését és felfrissítését az aspirantúra által.

Az értekezlet szükségesnek tartotta továbbá a történelmi folyóiratok tudományos eszmei-politikai és elméleti színvonalának emelését, a levéltárak munkájának megjavítását, a dokumentációs anyagok kiadásának szaporítását, a történészek és más társadalmi tudományok képviselői közötti szoros együttműködés megvalósítását.

Végül az értekezlet által hozott határozat hangsúlyozta a szovjet történészek más szocialista országok történészeivel való szoros kapcsolatának, az együttműködés kiszélesítésének és tökéletesítésének fontosságát.

A történészek decemberi értekezlete fontos szakaszt jelent a szovjet történettudomány fejlődésében, amely előtt megtisztelő és felelősségteljes feladatok elvégzése áll.

Balogh Sándorné

A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI

KÁROLYI MIHÁLY ÉS AZ 1918—19-ES FORRADALMAK*

1. Károlyi Mihály útja a forradalmakig

Az 1918—19-es forradalmak történetének egyik legvitatottabb alakja Károlyi Mihály. A szeretet és a gyűlölet végletei váltakoztak körülötte, személyiségének istenítésétől egyéni képességei végtelenül elfogult lebecsüléséig.

Károlyi szerepének megítélése a forradalmakban és századunk egész magyar történelmében valóban nem könnyű feladat. Nemcsak azért, mert a forradalmaknak egyik legjelentősebb alakja volt; nemcsak azért, mert egészen egyedülálló utat tett meg, amíg konzervatív mágnásból Magyarország egyik leggazdagabb és legelőkelőbb arisztokratájából a kommunista mozgalom tudatos támogatójává lett, nemcsak azért, mert hosszú útján számtalan barátot és ellenséget szerzett magának; de azért is, mert életútja, fejlődése ellentétek egész sorának feloldásán keresztül vezetett.

Károlyi Mihály, mint ismeretes, dúsgazdag főnemesi családból származott, mely őseinek sorát az Árpád-korig vezethette vissza. Családjának legismertebb tagja a grófságot nyert Károlyi Sándor volt, akinek a közvélemény előtt gyűlölt alakja kora ifjúságától nyomasztóan s taszító példájával alakítóan hatott Károlyi Mihály fejlődésére.

Károlyi Mihály ifjúsága attól eltekintve, hogy 15 éves korában teljesen elárvult, nem sokban különbözött más főúri ifjak életmódjától. A gimnázium, majd az egyetem jogi karának formális látogatása kevés nyomot hagyott benne. Érdeklődése a mulatozás, a kártya és a lovak között oszlott meg, a napi politika iránt nemcsak hogy nem érdeklődött, de meg is vetette azt, annak az embernek felsőbbségével, akinek zsebpénze éppen annyi volt, mint a magyar miniszterelnök egész fizetése.

Szellemi fejlődésére legnagyobb hatással nagybátyja, Károlyi Sándor volt, egy konzervatív, de a társadalmi problémák, különösen a szövetkezeti kérdés iránt érdeklődő főúr. Károlyi Sándor bevonta unokaöccsét a Hangya szervezésébe, megismertette különböző közgazdasági eszmékkel és művekkel, többek között a Tőkével is, melyet 20 éves korában olvastatott el vele, annak bizonyítására, hogy mennyire tévednek azok, akik a feudalizmussal szemben a tőkés társadalmat jobbnak, fejlettebbnek látják. Az ifjú Károlyira sugárzó hatások között igen fontos volt az a lángoló gyűlölet, amelyet családjának több tagja Ferenc József és az 1848-as forradalmat leverő rezsim iránt — persze nem társadalmi vonatkozásban — érzett.

Károlyi Mihályra ifjúságától kezdve jellemző volt az egyenességnek, őszinteségnek és következetességnek az akkori politikai életben ritka foka, ami néha szinte a naivitással volt határos. Mégsem érthetünk egyet Jászi Oszkárral, aki szerint szinte mindent, amit mondtak neki, elhitt és komolyan vett. Károlyi Mihály a Jászi-féle kispolgári politikusoknál sokkal jobban ismerte a magyar politikai élet igazi rugóit, abban a körben, amelyben ő mozgott, nem is titkolták, hogy Magyarországot voltaképpen néhány tucat ember kormányozza, a maga érdekei szerint. Ez a körülmény később, mikor Károlyi Mihály radikalizálódása megindult, igen nagy lendületet adott fejlődésének. Hiszen neki egyáltalán nem voltak olyan illúziói a dualizmus korának álliberalizmusáról, mint a polgári demokrata, vagy akár egyes szociáldemokrata politikusoknak. Valóban komolyan vette azonban a vele egy táborhoz tartozó politikusok mindenkori őszinteségét és szolidaritását egymással szemben, a magukra vállalt játékszabályok betartását.

Károlyi Mihály egyéniségére fényt vet már első — sikertelen — politikai fellépése. 27 éves korában a kormánypárt képviselőnek jelölte, s a választási harc egyik, pártja által is hirdetett jelszava a választások tisztasága volt. Ezért Károlyi, mikor kortesei nagyobb összeget kértek tőle az ún. „alkotmányos költségekre", nem volt hajlandó

* A Magyar Történelmi Társulat tanári tagozatában 1962. nov. 14-én elhangzott előadás.

fizetni, noha pártvezére, Széll Kálmán, hozzá intézett kérdésére nevetve biztatta, hogy hát csak fizessen. Nem fizetett, meg is bukott.

Az 1905 januári választásokon a koalíció programjával indult, s meg is választották. A júliusi választáson azonban már nem lépett fel, talán terhesnek találva a kiéleződő politikai harcokban való részvételt. Ettől kezdve 1909-ig idejének nagyobb részét Párizsban szórakozta el, mint az exkluzív Jockey Club szeretetre méltó tagja.

1909-ben a koalícióhoz tartozó földbirtokosok szavazataival megválasztották az OMGE elnökévé Tisza jelöltjével, Zelenski Róberttel szemben. „Elnöke voltam tehát — írja emlékirataiban — a nagybirtokosok és a nagybirtokosok hivatalnokai egyesületének, amelyről valóban nem minden alap nélkül mondták azt, hogy az országot kormányozza." A következő évben képviselővé is választották, párton kívüli függetlenségi programmal. Az OMGE élén ismét foglalkoztatni kezdte őt a szövetkezeti politika, „demokratizálni" szerette volna az OMGE-t a közép- és kisbirtokosok bevonásával. Ekkortájt mondta róla bizalmasan az OMGE igazgatója, Horthy későbbi minisztere, Rubinek Gyula Szende Pálnak: „Az urak nem ismerik Károlyit, ő forradalmár, ő republikánus!" Károlyi akkor még persze sem forradalmár, sem republikánus nem volt, de szociális érzékével az OMGE urai között bizonyára annak tűnt.

Az első nagy fordulatot Károlyi politikai fejlődésében az 1912-es politikai harcok hozták meg. Mikor Tisza őt is kidobatta pribékjeivel a Képviselőház üléstermében, Károlyiban egyszerre háborodott fel a képviselő, aki szerette volna a parlamentarizmusnak legalább a formáit komolyan venni, s a főúr, akinek Tisza frissen szerzett grófságával csak parvenü volt. Tiszának még a köszönését sem fogadta, amiért Tisza párbajra hívta, s meg is sebesítette Károlyit. Károlyi és Tisza politikai szembenállása ettől kezdve vált személyes gyűlöletté. Meg kell azonban jegyezni, hogy régebbi történetírásunk ezt a személyes momentumot sokszor célzatosan eltúlozta. Tisza nem személyesítette meg az egész magyar uralkodó osztályt, ha legnagyobb pártjának élén állt is, lehetett valaki Tisza ellenzéke a dualizmus alapján is, s Andrássy Gyula például, bármennyire utálta Tiszát, mégsem akarta soha forradalom útján legyőzni őt.

Az első világháború kitörése újabb fordulatot jelentett Károlyi politikai fejlődésében. Károlyi szinte természeténél fogva pacifista volt, de ezt a háborút nemcsak emberiességből ellenezte. A francia arisztokratákkal rokonságban álló, nyugaton gyakran megforduló, s éppen az USA-ból visszatérő Károlyinak reálisabb elképzelései voltak a két szembenálló szövetség erőviszonyairól, mint a Bécsnél tovább nem látó, s a porosz hadsereg legyőzhetetlenségének hitében felnőtt Tiszának vagy Andrássynak. Már a háború előtt megkísérelte, eredménytelenül, elmozdítani irányából a külpolitika kormányát. A háború nehéz helyzetbe hozta: mikor rövid franciaországi fogságából hazatért, választania kellett kétszeresen háborúellenes meggyőződése — mivel nemcsak pacifista, franciabarát és németellenes is volt — és osztályszolidaritása között, mely megkövetelte a háború aktív támogatását. Ekkor kötött házassága is hivatva lett volna arra, hogy Andrássy Gyula leányán keresztül szorosabban osztályához kösse. Szerencséjére feleségében Károlyi magához hasonló gondolkodású, őt megértő és mellette kitartó élettársat talált.

A háború első évében Károlyi hallgatott, pedig kezdettől tudta, hogy a háború Magyarországnak semmi jót nem hozhat. Sőt vállalkozott arra, hogy felolvassa pártjának, a függetlenségi pártnak a háborút támogató nyilatkozatát. Hiszen már az felháborodást keltett, saját pártjában is, hogy megtagadta a hadikölcsönfelhívás aláírását. 1915 tavaszán, mikor korosztályát behívták, önként jelentkezett katonának. Emlékirataiban elismerte, hogy „bátrabb lett volna gyávának látszani ... Föl kellett volna állnom és kijelentenem: egy fillért sem! De ez minden esetre kikapcsolt volna a politika gyakorlati tényezői közül. Magamra maradok, vagy olyan maroknyi csoporttal maradok, amely egyelőre csak erkölcsileg számít."

A háború szörnyűségei mégis rábírták arra, hogy vállalja a politikai elszigetelődést, a morális példa kedvéért. 1916-tól kezdve nyíltan fellépett a háború befejezéséért, az azonnali békéért, akár a német szövetség felbontása árán. Hogy szabad kezet nyerjen, követőivel kilépett a függetlenségi pártból és önálló pártot alakított. Az új pártnak mintegy 20 tagja volt, ami a parlamentben valóban törpe minoritásnak számított, viszont követelései a lakosság többségének helyeslésével találkoztak. Ezzel a lépéssel megkezdődött, bár korántsem fejeződött be Károlyi elszakadása osztályától. A nagy politikában elszigetelődött, de az egyszerű emberek szeretettel fordultak feléje. Így emlékszik erre vissza: „Nap nap után tömegével kaptam a sürgönyöket, leveleket, amelyekben egyszerű emberek százai biztosítottak arról, hogy a szívükből beszélek és könyörögtek: tartsak ki. Amikor (1917) július közepén Parádról Pestre utaztam, közkatonák egy állomáson közrefogtak és egyikük beszédet intézett hozzám. A béke apostolának nevezett."

Károlyi most már nemcsak azért harcolt a békéért, mert nem bízott a győzelemben, mert a vereségtől a történelmi Magyarországot féltette, a győzelemtől pedig Magyarország függetlenségét Németországgal szemben, melyről ekkor már nyilvánvaló volt, hogy szövetségeseit éppen úgy le akarja igázni, mint ellenségeit. Károlyit egyre inkább elmélyülő demokratizmusa a nép szószólójává tette. Átérezte helyzetének morális kötelezettségét: Ha egy újságíró vagy egy egyszerű képviselő hirdeti azt, amit ő, bírósági ítélet vagy a frontra küldés vár rá. A cenzura béklyóiban vergődő baloldali sajtónak az orosz forradalmakig azok voltak a legőszintébb sorai, ahol Károlyinak a parlamentben elhangzott, tehát be nem tiltható beszédeit közölték.

Károlyi levonta lépésének logikus konzekvenciáit. Aki demokratikus külpolitikát akar, annak a belpolitikában is szívvel-lélekkel demokratává kell válnia. A függetlenségi párt kettészakítása kifejezte szembefordulását azokkal, akik háborút hirdettek, de föl-monttették finikat, békeóhajukról beszéltek, de milliókat kerestek a háborun. Ebben az időben írta az általa is támogatott hágai békemozgalom csődjéről: A világbéke „nem születhetett meg a Carnegie által épített fényes palotában. Nem! A világbékének is a népből kell kiindulnia, a földművesek nádfedeles házaiból, a munkások padlás és pince lakásaiból." Hirdette, hogy enyhíteni kell a parasztság földinségét, a kapitalista rendszer pedig egyre több teret kell hogy engedjen „a kollektív termelésnek".

Károlyi békepolitikáját természetesen nem lehet a lenini mércével mérni. Ellenezte ugyan a hódításokat, de hallani sem akart olyan békéről, amely kétségessé tehetné Magyarország területi integritását a népek önrendelkezése alapján. A különböző reformokat az osztályuralom keretein belül képzelte el, abban a hitben, hogy a háború után az uralkodó osztályok kénytelenek lesznek lemondani vagyonuk és hatalmuk egy részéről, ha nem önkéntes belátás alapján, mint ő, akkor a helyzet kényszere alatt. A forradalmi módszereket határozottan ellenezte, már csak azért is, mert pacifista volt.

1917 tavaszán a hivatalos béketörekvések és az orosz forradalom eredményeképpen Tisza megbukott. Az ellenzék pártjaiból alakult kisebbségi kormányba Károlyi pártja is belépett, de — mindenesetre némi ingadozás után — úgy döntött, hogy maga Károlyi személyesen ne legyen a kabinet tagja. Ez a csatlakozás az Eszterházy-kormányhoz, mely természetesen korlátozta Károlyi cselekvési szabadságát is, visszafelé tett lépés volt: Károlyi lépre ment a bécsi udvar és Andrássyék bátortalan, a realitásokkal szembenézni nem merő békepolitikájának, a komoly engedményektől visszariadó s a német vezérkar előtt végül mindig meghunyászkodó lavírozásának. Csak 1918 januárban ismerte fel, hogy milyen csapdába került, és ekkor rá is birta pártja képviselőjét, Batthyány Tivadart, hogy kilépjen a kormányból. A következő hónapokban Károlyi egyre határozottabban lépett fel a békéért és Magyarország demokratizálásáért. A polgári radikálisokat és a szociáldemokrata pártot is magában foglaló tömörülés vezére lett.

A reakciós publicisztika Károlyit rendszerint akarat nélküli bábként ábrázolta a „felforgató elemek" kezében, akiknek csupán az ő nevére és tekintélyére volt szükségük. Károlyi jogos gúnnyal írta: „Ellenségeim rólam hol mint kegyetlen zsarnokról, hol mint puha bábról, hol mint egy hataloméhes emberről, hol mint fellegekben élő ábrándozóról beszélnek." Igazi helyét a későbbi Nemzeti Tanács magvát képező szövetségben talán akkor mérhetjük le, ha politikai elődjéhez és harcostársához, Justh Gyulához hasonlítjuk. Károlyi személyes képességeit tekintve semmiképpen sem volt kevesebb Justhnál. Hasonló baloldali koalíció kialakulása esetén Justh is elsővé emelkedett volna a szövetkezett pártok vezetői között, egyrészt társadalmi helyzete miatt, másrészt mert az új koalícióban mégis az ő pártja állt a legközelebb a régi rendszerhez.

Károlyinál ez sokkal inkább így volt: ő egyesítette magában a nép támogatását élvező politikust és a Károlyi grófot, akivel egy Habsburg is nyugodtan szóbaállhat. Ezek a tényezők emelték Károlyit, komolysága és becsületessége mellett, vezértársai fölé, akiket kvalitásaiban különösebben túl nem haladott, de alattuk sem maradt. Ezen kívül az is alkalmassá tette a koncentráció vezetésére, hogy a forradalom közeledtével saját pártjának egyre inkább baloldalára került, eltávolodva a szűk látókörű függetlenségi sérelmi politikától és mind több megértést tanúsítva Jászi és a szocialisták eszméi iránt.

Ebben az időszakban, miután a nemzetiségi kérdésben is közeledett Jászi demokratikus nacionalizmusához, Károlyi gyakorlati politikája korlátaival együtt alapjában véve azonos a szociáldemokrata pártéval, figyelembe véve persze, hogy Károlyi gróf szabadon elmondhatott egy beszédet, amelyért Landler Jenőt bebörtönözték. (Meg is tette ezt az 1918 júniusi MÁV gépgyári sortűz után; nem mertek ellene eljárni, hiába követelte letartóztatását Vázsonyi, aki hűtlenné válva a demokrácia ügyéhez, mások hűségét személyes sérelemnek érezte.)

Az 1918 októberi forradalom előtt Károlyi miniszterelnöksége komoly formában szóba került, a királlyal is többször tárgyalt. A forradalom elkerülése érdekében hajlandó lett volna engedményeket tenni cserébe a békéért, a függetlenségért és a demokratikus átalakulásért. Az uralkodó köröknek azonban egyrészt túl sok volt, amit Károlyi kívánt, másrészt nem is ok nélkül attól tartottak, hogy ha Károlyi kezébe adják a hatalmat, őt a forradalom magával ragadja. Károlyi egészen a forradalom győzelmét megelőző napig tárgyalt a király megbizottaival, próbálta meggyőzni őket, hogy az ő követeléseinél olcsóbban nem ússzák meg, de sikertelenül. Pedig Károlyi, aki utoljára kísérelte meg az ország problémáinak az úri politika keretein belül való megoldását, olyan engedményeket ajánlott fel, melyeket még óvatos szövetségesei: Jászi és a szociáldemokraták is megsokalltak.

2. Károlyi Mihály és az 1918—19-es forradalmak

1918. október 25-én Károlyi kezdeményezésére és elnökletével megalakult a Magyar Nemzeti Tanács. Noha maga Károlyi írja, hogy a Nemzeti Tanács fellépése „tipikusan burzsoá volt... Meg akarta állítani a forradalmat saját programja alapján, mielőtt az megindult volna és restaurálni a régi rendet", ezzel a ténnyel mégis szakított a legalitással és ha még részben a polgári rend kereteinek megőrzése érdekében is, de osztályának politikája ellen fordulva, akaratlanul élére állt annak a forradalomnak, melyet az utolsó percig szeretett volna elkerülni.

„Öt éven keresztül mindig azt hangoztattam, néha a nyilvánosság előtt is, de magántársaságban állandóan, hogy a jelen világháború csak egy óriási kataklizmával, egy világforradalommal végződhetik be", de „mikor tényleg bekövetkezett... megdöbbentem", mondta a forradalom győzelme után. Mikor az utolsó órákban vállalta a forradalmat, ennek kettős indítéka volt: a felelősség érzete az általa megindított politikai mozgalom sorsáért, akkor is, ha az messze túlnőtt névleges vezetői céljain, és a szándék, hogy megakadályozza a polgári forradalom átnövését szocialista forradalommá vagy lesüllyedését az általános bomlásba.

Nem vonjuk kétségbe Károlyi nagyságát azzal, ha őszintén kimondjuk: az 1918—1919-es forradalmak időszakában még ellenezte a szocialista átalakulás napirendre tűzését. További fejlődését azonban csak úgy érthetjük meg, ha már itt hangsúlyozzuk: mikor a polgári tulajdonviszonyok megőrzése mellett emelt szót Károlyi, nem a latifundiumait féltő mágnás beszélt belőle. Nem elvileg ellenezte a szocialista rendszert, csupán korainak tartotta, mind a magyar társadalom fejlettsége, mind a külpolitikai helyzet szempontjából.

Ebben az ítéletében 1918 októberében két nagy illúziója erősítette meg Károlyit. Az egyik, bizalma az antant demokratizmusában, az a hite, hogy az antant igazságos, a nemzetek megegyezésén alapuló békét akar, mely kizárja az új háború lehetőségét. A nacionalista neveltetés és közhangulat hatása alatt Károlyi — nem egymaga — nemcsak készpénznek vette Wilson frázisait az önrendelkezésről, hanem azokat összeegyeztethetőnek tartotta Magyarország „történelmi" határainak megőrzésével, a magyar nemzet akaratának érvényét kiterjesztve az ország nem-magyar népek által lakott felére is. A másik nagy tévedése az volt Károlyinak, hogy a magyar uralkodó osztályok eljutottak *már* a politikai bölcsesség ama fokára, melyen — tapasztaltabb, haladottabb nemzeti burzsoáziák is csak évtizedekkel később értek meg erre! — *nagy* áldozatokat, jelentős reformokat is hajlandók végrehajtani, hogy a proletariátust a reformizmus útjára tereljék; a munkások és parasztok pedig *még* megelégszenek azzal, amit az uralkodó osztályok önszántukból adni hajlandók.

Ezek az illúziók magyarázzák Károlyi forradalom-ellenességét az októberi napokban. Károlyi ekkor még nem a népforradalom táborában, hanem az úri politika szélső balszárnyán állt. Végleges szakítását osztályával az Andrássy- és Apponyi-féle parlamenti ellenzéknek köszönhette, mely a forradalom előestéjén sem volt képes annyit feladni előjogaiból, amennyi okvetlenül szükséges lett volna a forradalom elkerülésére. Mikor már látták az összeomlás elkerülhetetlenségét, akkor sem voltak hajlandók szakítani a német szövetséggel, proklamálni a független Magyarországot, kilépni a vesztett háborúból, elismerni a nemzetiségek egyenjogúságát — hogy a szociális reformok merev elutasításáról ne is beszéljünk.

A forradalom előtti napokban a demokratikus pártok éppúgy, mint a nép, a Nemzeti Tanács kormányalakítását s Károlyi miniszterelnökségét követelték. Károlyi napról-napra tárgyalt, a régi rend reprezentánsaival, a királlyal, József főherceggel, Andrássy Gyulával, kompromisszumokat, koalíciós megoldásokat ajánlott fel — eredménytelenül. 1918. október 26-án a király reménytelen helyzetében támaszt keresve, megígérte Károlyinak, hogy a Nemzeti Tanács programja alapján miniszterelnökké

nevezi ki. Egy nap sem telt el, s környezetétől befolyásolva elfelejtette ígéretét, és elejtette Károlyit.

Károlyi végtelen jóhiszeműségét bizonyítja, hogy a királytól becsapva és megszégyenítve s a kormányrajutásáért harcolni kész nép szeretetétől körülvéve még ezután is megpróbált egyezségre jutni Andrássyékkal. Nem rajta múlt, hogy ez nem sikerült: a király végül is Hadikot, Andrássy hívét bízta meg kormányalakítással, de a budapesti munkások és katonák fegyveres felkelése elsöpörte útjából az egynapos miniszterelnököt.

A forradalom éjszakáját Károlyi a felkelés főhadiszállásán, az Astoria szállóban töltötte; anélkül, hogy megpróbálta volna irányítani, vállalta a forradalom sorsát és felelősségét. A tüntető tömeg már kiszabadította a Keleti Pályaudvarra irányított menetszázadokat, mikor Károlyi másodmagával elindult, hogy a vérontás elkerülése érdekében felkeresse a Várban a budapesti hadtest parancsnokát, a félelmetes hírű Lukachich tábornokot. Ekkor érkeztek az Astoria elé Lukachich csendőrei, hogy kézrekerítsék a forradalom vezérkarát és a Nemzeti Tanácsot. A támadók hamarosan megfutamodtak, de Károlyi most már végérvényesen a forradalom táborában maradt.

A régi rendszer ellenállásának összeomlása után a király kinevezte Károlyit miniszterelnökké. A Nemzeti Tanács, Károlyival az élén, nem volt elég szilárd ahhoz, hogy a néptől kapott hatalom alapjára helyezkedve visszautasítsa a megszegett ígéret elkésett teljesítését. A közfelháborodás, a köztársasági demonstrációk hatására, a munkásság követelésére másnap — 1918 november elsején — a kormány „visszakérte" esküjét a királytól, s november 16-án sor került a köztársaság kikiáltására is. Károlyi miniszterelnöki kinevezése után lemondott a Nemzeti Tanács elnökségéről. Később, 1919. január 11-én, Károlyit a Nemzeti Tanács a Magyar Népköztársaság ideiglenes elnökévé választotta — a nemzetgyűlés összeüléséig. Ezt a tisztséget Károlyi március 21-ig töltötte be. Mint miniszterelnök, ő vezette a külügyminisztériumot is. Elnökké választása után is ő irányította a kormány külpolitikáját; az új miniszterelnök, Berinkey Dénes, nagytudású, de politikailag színtelen hivatalnok volt.

A forradalom győzelme után Károlyi politikai fejlődésében új szakasz kezdődött. Ennek a fejlődésnek jellegzetessége, hogy Károlyi hamarosan túlment saját pártján, a forradalom rohamos ütemével azonban így sem tudott lépést tartani. Károlyi, kormánya tagjaival együtt, abban reménykedett, hogy haladó polgári reformokkal, mérsékelt, bár jelentős változást hozó földosztással, demokratikus választójoggal, teljes gyülekezési, sajtó- és szólásszabadsággal, erőteljes szociális intézkedésekkel egyrészt megőrzi a tömegek támogatását, másrészt a kapitalista tulajdon megóvásával az uralkodó osztályokat is az új rendszer elismerésére készteti. Az osztályok kompromisszuma, a szegények mérsékelt kívánságainak önkéntes teljesítése a gazdagok által: ez a tipikusan kispolgári ideál lebegett a Károlyi-kormány előtt.

Az osztálybéke illúzióját megerősíteni látszott a nemzeti kérdés, a külpolitika helyzete. A forradalom győzelmével egyidejűleg megkezdődött a nemzetiségek elszakadása is, az ország területe, még a békekonferencia döntése előtt, egyre kisebbre zsugorodott. Miután a régi Magyarország elnyomott nemzetiségeinek felszabadulása a burzsoázia, illetve a soviniszta értelmiség vezetése alatt ment végbe, az új államalakulatok berendezkedésénél a határokon túlra került magyarság hátrányokat, sőt üldöztetést szenvedett, s a megmaradt terület gazdasági helyzete is megsínylette a változást; a magyar kormány abban bízott, hogy a „közös nemzeti sérelmek" mérséklik a belső, szociális ellentéteket. Nem így történt.

A nemzeti egység illúziója — mely legerősebben magában Károlyiban élt — szertefoszlott, az osztályharc soha nem látott erővel lángolt fel. A munkások és parasztok nem elégedtek meg a kikényszerített vívmányokkal, az óvatos földreformmal. A földesurak vagyonát kisajátító, a régi államapparátus embereit elűző parasztmozgalmakat a kormány fegyveres erővel verte szét, ahelyett, hogy az azonnali, radikális, megváltás nélküli földosztással valóban a demokratikus rendszer támaszává tette volna a parasztságot.

Károlyi maga írta meg élete végén, hogy a Nemzeti Tanács programja „teljesen alkotmányos volt és arra sem volt bátorsága, hogy kimondja, amit a parasztság hallani kívánt — hogy a föld az övé lesz". Radikális földosztás helyett „a legalitás és a rend útját választottuk, hátat fordítva a szociális igazságénak."

A Károlyi-kormány földreformja a mágnásoknak sok volt, a parasztoknak kevés: tehát őszintén egy társadalmi osztály sem támogatta. Ugyanez történt a polgári demokratikus kormány politikájával szinte minden vonatkozásban. Így a koalíció ragaszkodott a valóságban már nem is létező területi integritáshoz, annak keretein belül aránylag széleskörű, de korántsem teljes autonómiát ígérve a nemzetiségeknek. Ez a függetlenségre vágyó nemzetiségeknek kevés, a magyar nacionalistáknak sok volt; a magyar munkások és katonák pedig nem voltak hajlandók újra fegyvert ragadni, hogy akaratukat

rákényszerítsék más nemzetekre. A kormány nem szánta rá magát, hogy a hatalmat a forradalom napjaiban megalakult munkás-, paraszt- és katonatanácsok kezébe adja; ezek nem tartották volna tiszteletben a magántulajdon törvényeit. Ilymódon hivatalban maradt a régi közigazgatás, melyet a nép nem ismert el, viszont melegágya lett a Károlyi-kormány ellen hamarosan megindúló ellenforradalmi konspirációnak. Az antantnak Károlyi Mihály túl jó magyar volt, de nem elég jó gróf. Hosszan sorolhatnánk még a polgári forradalom felemás rendszerének különböző ellentmondásait.

A nemzeti és osztályellentétek gyors élesződése 1918 december elejétől krónikus kormányválságra vezetett. A kormánynak két fő pillére volt: a szociáldemokrata párt, mely a forradalom napján még az egész munkásság támogatását élvezte, és a nemzeti demokrata Károlyi-párt, mely mögé néhány hétig felsorakozott, védelmet várva a fenyegető népforradalom ellen, a burzsoázia, a földbirtokos osztály és a parasztság is.

Károlyi hamarosan magára maradt az osztálybéke hirdetésével. A munkásmozgalom balra tolódott; egyre nagyobb tért nyert az 1918. november 24-én megalakult Kommunisták Magyarországi Pártja és az SZDP-nak Landler Jenő körül kikristályosodó, a tömegektől támogatott baloldali ellenzéke. A forradalom proletár balszárnya az államosítás megkezdését, a nagybirtokok gyors kisajátítását, a szervezkedő reakció szétverését követelte. Ezekkel a jelszavakkal rokonszenvezett a parasztság és a katonák legtöbbje is. A régi Károlyi-párt nagyobb része viszont, mely mindig rossz szemmel nézte Károlyi közeledését a munkássághoz és a radikális értelmiséghez, veszélyeztetve látta a kizsákmányolás szabadságát és összefogott a reakcióval: három minisztere, Lovászy, Bartha és Batthyány 1918 decemberében kivált a kormányból és a Károlyi-pártból is. (Bár nem sok hija volt, hogy magát Károlyit tessékeljék ki a róla elnevezett pártból, hiszen a párt jelentősebb vezetőinek többsége ellene foglalt állást.) Károlyi Mihály előtt, a nemzeti egység délibábjának elhalványultával, két út állt: követi a forradalom radikalizálódását, vagy az antant védelme alatt a kizsákmányolók szövetségének élére áll. Károlyi a köztársaság kikiáltása után sem érezte már magát polgári politikusnak: az egész nemzetet vélte képviselni. Politikáját és kormányát a forradalom első szakaszában Kun Béla méltán nevezte kispolgárinak, mert a kispolgárságban „mint Marx mondja, két osztály érdekei tompulnak le egyszerre. Ezek a pártok nem képviseltek speciális osztályérdekeket, hanem a magántulajdon rendjét általában", nem pedig a nagybirtokot vagy a nagytőkét. „A munkásosztály uralmát — folytatja Kun Béla — a szociáldemokrata párt kormányon léte, sőt a kormányon belüli hatalmi túlsúlya éppoly kevéssé jelentette, mint Károlyi Mihály gróf köztársasági elnöksége a nagybirtokosokét."

Károlyi nem szívesen, de egyre jobban belátta, hogy a hatalom teljességét előbb-utóbb vagy a parasztsággal szövetkezett munkásság, vagy a nagybirtokkal szövetkezett nagytőke ragadja magához. Károlyi, aki, mint mondottuk, nem tekintette magát egy osztály képviselőjének, nehezen szánta el magát a választásra: mert mi sem állt tőle távolabb, mint hogy saját osztályához, a nagybirtokosokhoz térjen vissza, ahhoz pedig, hogy eljusson a munkásosztályhoz, még nagy utat kellett megtennie. Károlyi hidegen mérlegelte a lehetőségeket, szem előtt tarva azt is, amit a magyar politikusok oly gyakran felejtettek el: hogy az európai feszültségek középpontjában fekvő kis ország belpolitikáját is a külpolitika határozza meg végső soron. Újévi nyilatkozatában leplezetlenül kimondta: ha győz a világforradalom, nem ő lesz, aki útjába áll, de ha az egész világon a reakció kerekedik felül, kész levonni a konzekvenciát és lemondani a hatalomról. Lovászyval tárgyalt is ilyen értelemben; végső soron azonban neki is szerepe volt abban, hogy az 1918 decemberében kezdődött és 1919 januárjában lezárult kormányválság az SZDP miniszteri tárcáinak megduplázásával ért véget.

1919 január után jelentős változás állott be a kormány összetételében. Az SZDP megerősödésével, a módos gazdákat képviselő Nagyatádi Szabó miniszterségével s a nagybirtok és a tőke embereinek kiválásával megerősödött a kormány kispolgári jellege. A kormány több lépéssel igyekezett közelebb hozni magához a tömegeket: a földreform megkezdésével, a nagyvagyonok részleges kisajátításának illetve megadóztatásának homályos programjával, a közigazgatás demokratizálására tett félszeg intézkedésekkel, a választások kiírásával. A kormány megindult a polgári demokratikus forradalom valóban következetes végrehajtásának útján; ezzel azonban a népet már nem elégítette ki, csak az ellenforradalom tömörülését gyorsította meg.

Károlyi Mihály elnökké választása után tevékenységét főleg az egyre súlyosabbá váló külpolitikai problémák megoldásának szentelte, ide értve a nemzetiségi kérdést is. A gyorsan változó belső helyzetben nehezen orientálódott, a kommunista párt jelentőségét, a szociáldemokrata vezetők információi alapján, lebecsülte, de nem vette komolyan az ellenforradalmi veszélyt sem. A parasztság megnyerése érdekében megkezdték a földreform végrehajtását. Szimbolikus jelentősége volt annak, hogy Károlyi, az ország

egyik legnagyobb birtokosa, 38 000 holdas, kápolnai latifundiumának felosztásával vezette be az agrárreformot, 1919. február 23-án.

„Úgy éreztem, mintha egy nagy kő esett volna le a szívemről — írja —, mindig bűnnek éreztem ekkora vagyon birtoklását; ifjúságomban öntudatlanul, később tudatosan."

A földosztás ünnepén elmondott beszédében már arra is figyelmeztette az új gazdákat Károlyi: „A többtermelés sikere a szövetkezéstől függ és ezért szövetkezeti alapon való együttműködésre hívom fel az ország kisbirtokosait."

Károlyi személyét még rokonszenvesebbé tette a parasztság előtt a kápolnai földosztás, de a forradalmi, alku és megváltás nélküli földfoglalás meginduló áradatát nem tartóztathatta fel. Mint ahogy a munkásság forradalmi elszántságát sem törte meg a kommunista vezetők két nappal előbbre időzített bebörtönzése.

Károlyi nem kezdeményezte a kommunisták elleni hajszát; a szociáldemokrata vezetők kívánságait azonban teljesítette, mert a munkásmozgalmat még mindig az SZDP belügyének tekintette. Hamar belátta tévedését, s igyekezett a foglyok helyzetén enyhíteni; a vád elejtésére azonban nem szánta el magát, s így újra felemás helyzetet teremtett; a munkásokat felháborította forradalmi pártjuk üldözése, az úntig hangoztatott demokratikus szabadság megsértése; az ellenforradalom viszont enyhének találta az eljárást, s méltán tartott attól, hogy Károlyi nem tud majd ellenállni az emelkedő forradalmi hullámnak.

1919 március elején a forradalmi megmozdulások egymást érték. A kormány a választások megtartásával akarta megszilárdítani tekintélyét, de hasztalan. Már az SZDP balszárnya is nyíltan hirdette, hogy a munkásságnak át kell vennie a hatalmat, tekintet nélkül a választások eredményére. A budapesti proletárok Kun Béla és társai kiszabadítására készültek; a vidéki munkástanácsok egymásután űzték el a kormány főispánjait és ragadták magukhoz a hatalmat. Az SZDP-ban a baloldal és a tiszta szocialista kormányt követelő centrum kerekedett felül, a jobboldal teljesen elvesztette befolyását.

Ebben a helyzetben nyújtotta át 1919. március 20-án az antant budapesti megbízottja, Vyx alezredes, hirhedt jegyzékét Károlyi Mihálynak. (A jegyzéket De Lobit tábornok írta alá és Vyx csak a postás szerepét töltötte be; a „Vyx-jegyzék" mégis a jelentéktelen francia tiszt neve alatt vonult be a magyar történelembe.)

A Vyx-jegyzék súlyos követeléseket tartalmazott; lényege a Debrecen, Hódmezővásárhely, Szeged-vonal és az attól keletre eső terület antant-csapatok által való megszállása. Bármilyen konzekvenciái is lettek volna a feltételek teljesítésének, a jegyzék visszautasításának oka elsősorban nem tartalmában keresendő. Károlyi kormánya a magyar nemzet támogatására és az antant jóindulatára építette politikáját. Éppen ezekben a napokban tűnt ki, hogy itthon fent is, lent is elvesztette bázisát: bármilyen új orientációhoz az antant segítségére lett volna szüksége. Az ún. Vyx-jegyzék átnyújtásának ezekben a kormány számára nehéz órákban a közeli választások és talán még közelibb proletárforradalom előestéjén az volt az igazi jelentősége, hogy megmutatta: az antant sorsára hagyja Károlyit és Magyarországot, fontosabb külpolitikai érdekei kedvéért.

1919. március 20-a és a következő napok bebizonyították, hogy Károlyi, ha nem is volt jó taktikus, de széles látókörű és önzetlen politikus volt. Azonnal megértve a jegyzék igazi tartalmát, magából kikelve, fejét fogva rohangált fel-alá a teremben Vyx és kísérete távozása után — de az elkeseredés első perceiben is világosan látta, hogy ő ezt a jegyzéket el nem fogadja, s azt teszi majd, amit a *nép* érdeke kíván. Nincs igazuk azoknak, akik, mint Buchinger Manó, hibáztatják Károlyit a jegyzék visszautasításáért. Tudta, hogy a nép nem helyeselné a jegyzék elfogadását, a nép ellenére pedig csak Horthy módjára, antant-szuronyok támogatásával politizálhatott volna: erre nem vállalkozott. Szállják meg egész Magyarországot, csináljanak belőle francia vagy más gyarmatot — mondja kétségbeesett iróniával a Vyxet kísérő angol ezredesnek, Bakernek.

Károlyiban hónapok óta érett a belátás, hogy az országban két államalkotó erő van, a forradalmi munkásság és az ellenforradalom táborát támogató vagyonos osztályok. Ezért támaszkodott kormányzása hónapjaiban egyre inkább a szervezett munkásságra s arra a pártra, az SZDP-ra, melyről úgy vélte, hogy a munkásság akaratát fejezi ki. Nem mintha eljutott volna a marxizmusig, de a magántulajdon szentségének dogmáját is elvetette — egy olyan világnézet körvonalai derengtek benne, melyet Jászi szabad szocializmusnak nevezett, s amit marxista terminológiánk kispolgári szocializmusnak nevez, nem mindig elítélő hangsúllyal. Ha nem is jutott el a marxi szocializmus igenléséig, csak politikai felfogásbeli ellentétnek s nem osztályellentétnek érezte azt, ami a munkásmozgalomtól elválasztotta — mert Kápolna után nem érezte magát a földbirtokos osztályhoz tartozónak.

Igaz, maradt még néhány vékony szál, ami az úri politikához fűzte, s utoljára életében megpróbált szót érteni az ellenforradalom képviselőivel. Sikertelenül, mert Bethlenéknek kapóra jött a Vyx-jegyzék — bukjon el Károlyi a békekötés népszerűtlen szükségszerűségén, s ők lesznek a bolsevizmus elleni kereszteshábóru lovagjai, akik elnyerik az antant támogatását.

A minisztertanács március 20-i, délutáni ülésén Károlyi javasolta: a jegyzék elleni tiltakozásul mondjon le a kormány, és adja át a hatalmat a munkásságnak. „A párizsi békekonferencia nem ismeri el a wilsoni elveket, ezért új orientációra van szükség, belés külpolitikában. Koalíciós kabinet többé nem kormányozhat, a termelés rendjét sem tudja biztosítani a mai rendszer már. Menekülést egyedül az internacionálé nyújthat. Ha a szocialisták egyedül veszik át a kormányt, új külpolitikai orientációra nyílik lehetőség." Március 21-én a kormány lemondott. Polgári tagjai éppúgy, mint Károlyi, abban a hitben voltak, hogy tiszta szociáldemokrata kormány alakul. „Ő maga — mondta Károlyi a minisztertanács március 20-i ülésén — a hajó kormányán akar és fog maradni, s kitart, amíg lehet... kinevezi az új miniszterelnököt, aki majd előterjeszti a szociáldemokrata kormány névsorát." Annyit tudott, hogy az SZDP-ban a jobboldal háttérbe szorult, s ezért, de személyes szimpátiából is, Kunfi Zsigmondot akarta látni az új kormány élén.

A szociáldemokrata párt vezetősége tisztában volt azzal, hogy a munkásság túlnyomó többsége a kommunistákat és a baloldalt: Landlert, Pogányt követi. Így jött létre az egyesülés, amit persze Károlyival nem közöltek, amíg nem ismerték a kommunisták álláspontját, amikor pedig a megegyezés létrejött, akkor már kész tények elé kellett állítani őt. Egy hozzá közel álló baloldali publicista, Kéri Pál, vállalta március 21-én este Károlyi felvilágosítását a való helyzetről. Kéri rögtön meg is fogalmazta az ismert proklamációt, mely szerint Károlyi lemond a hatalomról. Károlyi most már nem is tehetett volna mást, mint hogy belenyugszik az eseményekbe. Ha nem is könnyen, de gyorsan belátta, hogy neve, mely összefonódott a polgári forradalom fogalmával, semmiképpen sem fémjelezheti a proletárdiktatúrát.

Máig sincs teljesen tisztázva az a kérdés, vajon aláírta-e Károlyi a híres kiáltványt, melyet, a forradalom békés lefolyása érdekében, azonnal ki is plakatíroztak. 1919 nyarán írt cikkében Károlyi így nyilatkozik: „Aláírtam a proklamációt, mely szerint leköszöntem és »átadtam a hatalmat a proletariátusnak«, amit az ténylegesen már előbb átvett és proklamált." 1956-ban megjelent emlékirataiban azonban már legendának nevezi „a hatalom átadását". „Természetesen visszautasítottam ennek az abszurd dokumentumnak, a hisztéria és pánik szülötténck, aláírását." Hogy megjelenése után mégsem cáfolta meg a kiáltványt, azt egyrészt az ellenforradalom elleni szolidaritásával indokolja, másrészt, hogy később, a Tanácsköztársaság megdöntése után, a proklamáció írója a Horthy-bíróság kezére került és halálos ítélet várt rá.

A Tanácsköztársasággal szemben Károlyi Mihály mindvégig lojális maradt. A proletárforradalomban annak alapvető nemzeti és társadalmi jelentőségét látta, azt tartotta szem előtt, nem pedig a véleménykülönbségeket, melyek a proletárforradalomtól elválasztották. Már március 22-én délelőtt sietett a tanácskormányt támogató nyilatkozatot adni a sajtó részére. Ebben nem beszélt a hatalom átvételének körülményeiről, de más belpolitikai kérdésekről sem, leszögezte, hogy kormánya annak idején a népakaratnak megfelelően alakult meg, de tevékenysége meddő maradt. „A wilsoni doktrinákat kapitalista alapon végiggondolni nem lehet," ezért „ami most történt, az természetes". Nyilatkozatában Károlyi ismét nemzeti egységet hirdet ugyan, de most már a szocializmus alapján: „Meg kell teremteni azt az új társadalmi rendet, amely hivatva van új gazdasági és morális tartalmával átalakítani az egész világot, és amely megteremti azt a nagy, világraszóló megértést, mely nem ismer demarkációs vonalakat."

A Tanácsköztársaság napjaiban Károlyi, miután állást foglalt a proletárhatalom mellett, nem fejtett ki politikai tevékenységet: demonstráció számba ment, hogy elfogadta kinevezését a Hangya politikai biztosává, de a Hangya tevékenységével a gyakorlatban alig foglalkozott, noha azt alaposan ismerte. Családjával és néhány megmaradt cselédjével egy budai villába húzódott vissza, távol a város zajától.

A Tanácsköztársaság külpolitikai és katonai sikereinek elismeréssel adózott, belpolitikájától sem állt annyira távol, mint hihetnénk; a régi rend vezető alakjaival szembeni eljárását emlékirataiban is envhének, sőt szentimentálisnak nevezi, tisztességét hangsúlyozza, a sokat rágalmazott Szamuely Tibort így jellemzi: „a Kommün Saint-Just-je, egy fanatikus, *un pur*, nagy személyes bátorsággal."

Károlyiban a forradalom megerősítette szocialista meggyőződését, de kommunistává, következetes forradalmárrá persze nem tette. Megőrizte illúzióit a szociáldemokrácia, sőt a polgári baloldal egy része iránt is. Ahogy nehezebbre fordult a

diktatúra katonai helyzete, az a gondolat foglalkoztatta őt is: nem lehetne-e márciust visszacsinálni, visszatérni októberhez. Ha más kiindulópontról is, de közeledett Kunfiék elgondolásához: a „szakszervezeti kormány" és az antantnak teendő engedmények mentsvárához. A kommün vezető embereivel folytatott eszmecseréiben a visszatérés útját kereste, mikor Bőhm és társai már a „mérsékelt" szociáldemokrata kormány létrehozására szervezkedtek. Károlyi természetétől azonban idegen volt a konspirálás a kommunisták háta mögött, inkább elhagyta az országot és 1919. július 4-én Bécsbe utazott.

Károlyi szolidáris maradt a magyar munkások forradalmával akkor is, mikor már nem bízott sikerében: ezért nem várta meg, hogy Budapesten neve a „demokratikus" ellenforradalom zászlajává váljék, s tett közzé Bécsben rögtön egy cikket, melyben félreérthetetlenül elkötelezte magát a szocializmus ügye mellett.

„Európa sorsát a dolgozó emberiség fogja véglegesen eldönteni, nem pedig az uralkodók és diplomaták kis csoportja. Ma is változatlanul hiszem, hogy a magántulajdon szentségének dogmája régi értelmében nem tartható fenn, hogy a gazdaság messzemenő szocializálása fog bekövetkezni, ami a kapitalizmus visszaszorításával jár. Az orosz kísérlet — mondja Károlyi azoknak, akik a fiatal szovjetállam gazdasági nehézségeire és véres harcaira hivatkoznak — semmit sem bizonyít e felfogással szemben. Az orosz nép az éhség és a kétségbeesés súlya alatt cselekszik. Ha egyszer létrejön az európai proletariátus egysége, bizonyosan meg fogják találni a megfelelő eszközöket és utakat. Egy valóságos Népszövetséget is csak erre az alapra lehet építeni."

3. A forradalmak után

A Tanácsköztársaság megdöntésében Károlyi egy pillanatra talán a polgári demokráciának, saját március előtti politikájának igazolását látta. De csak egy pillanatra! A fehérterror tobzódása megadta az utolsó lökést Károlyi Mihály politikai fejlődéséhez.

Jelen előadás kereteiben nem kísérhetjük végig azt a nagyszerű, de korántsem egyenesvonalú, tiszta, de ellentmondásokkal teli utat, melyet Károlyi a forradalom leverésétől haláláig eltelt 36 év alatt végigjárt. Csupán azt kívánjuk néhány vonással vázolni, milyen hatással voltak a forradalmak tanulságai Károlyi további fejlődésére és állásfoglalására.

Ha az út végén meg akarjuk érteni, hova jutott el valaki, azt is számba kell venni: honnan jött. A következetes szocializmus, a proletárdiktatúra táborába különböző erők vezethetik a párt katonáit. Károlyit nem osztályhelyzete, még kevésbé az érvényesülés vágya vagy éppen fiatalos lelkesedés állította a kommunista párt mellé. Az ellenforradalom bosszúhadjárata minden ellen, aminek csak köze volt a haladás ügyéhez; a szociáldemokrácia megalkuvása, a polgári radikálisok tehetetlensége — ezt kellett megélnie, hogy, mondhatni morális alapon érkezzék el oda, ahová másokat osztályhelyzetük, elnyomottságuk felismerése vitt. Károlyi ahhoz a párthoz csatlakozott, amely egyedül szállt szembe mindent kockáztatva és semmitől sem félve a haladás gátjával, a közös ellenséggel: a fasizmussal. Károlyi morális indíttatása önzetlenségben tiszteletreméltó, de magában hordozta korlátait is: a proletárdiktatúra szükségességét a fehér diktatúrával mérve, megingott hite a proletárdiktatúrában, mikor évtizedek múltán úgy látszott, hogy a demokrácia az egész világon győzedelmeskedett, s mindig érzékenyebben reagált a diktatúra felesleges kinövéseire, mint azok, akik egész életükben érezték a tőke kíméletlenségét.

Néhány hónappal az ellenforradalom hatalomrajutása után Károlyi eljutott annak felismeréséig, hogy a Horthy-rendszer elleni harcot csak a kommunista párt vezetheti. Anélkül, hogy a marxizmus—leninizmus tanításait maradéktalanul magáévá tette volna, elhatározta, hogy a kommunista párt harcát az ellenforradalom ellen mindig támogatni fogja, s teoretikus meggyőződésből sem tesz vagy ír olyat, ami a pártnak ártana: egy morális indíttatású ember súlyos morális vállalása.

1920. május 4-én az Ausztriában internált Kun Béla Leninhez írt levelében beszámolt arról, hogy Károlyi Mihály közölte vele: a szociáldemokraták emigráns kormány alakítására szólították fel, ő azonban nem kíván „tárgyalásokat kezdeni velük. Hozzám fordult és kijelentette, csak a munkások és parasztok diktatúrájáért hajlandó fellépni és velünk közösen kíván dolgozni." Egyben felajánlotta anyagi támogatását az illegalitásban levő KMP-nak. Kun Lenin tanácsát kéri, egyben kifejti: szerinte „Károlyit nem lehet a pártba bebocsátani, feltétlen személyes tisztessége (Anständigkeit) ellenére", mert ez zavart okozhatna.

Károlyi végül abban állapodott meg a KMP vezetőivel: politikai téren mindenben támogatja a pártot, de formálisan nem lesz tagja, mert így cselekvési szabadságát és személyes befolyását jobban ki tudja használni a párt érdekében. Négy évtized távlatá-

ból helyeselnünk kell ezt a megoldást. Károlyi nehezen szokta volna meg a pártfegyelmet, és valószínűleg csökkent volna hatása bizonyos haladó, de a kommunistáktól elzárkózó körökben. Az együttműködés kötetlen formája csak annyiban volt hátrányos, hogy nem minden pártmunkás fogta fel Károlyi segítségének jelentőségét, s ezért kapcsolata a párttal nem volt mindig elég szilárd. 1925-ben, ismét találkozva a párt vezetőivel, írásos megállapodást is kötött velük az együttműködésről. Ebben az okmányban minden tekintetben kötelezőnek ismeri el magára, bizonyos taktikai szabadságtól eltekintve, a párt politikáját. Csak egy lényeges feltételt támaszt: hogy a párt gyökeresen szakít 1919 hibás agrárprogramjával s a forradalmi földosztás jelszavát teszi magáévá. (A KMP, Lenin útmutatása nyomán, már 1920-ban korrigálta parasztpolitikáját; Károlyi ragaszkodása a földosztáshoz nyilván csak megerősítette ezt a helyes döntést.)

Károlyi tevékenysége másfél évtizeden keresztül elválaszthatatlan a KMP küzdelmétől. Írt, agitált, tárgyalt, résztvett szinte minden olyan szolidaritás-akcióban, mely a bebörtönzött kommunisták megmentéséért folyt. Napi politikai gondjai közt azt sem mulasztotta el, hogy leszámoljon saját polgári demokratikus múltjával. Az októberi Népköztársaság — írja az SzDP vezetőségéhez intézett nyílt levelében, 1921-ben — azért nem volt életképes, mert nem volt igazi Népköztársaság. A nép ezért joggal fordult el tőlem — szögezi le —, mint ahogy az SzDP-től is el fog fordulni, ha továbbra sem vonja le a forradalom és ellenforradalom tanulságait.

1931-ben, a KMP kérésére és segítségével, kinyomatta és hazaküldte „Tiétek a föld!" című „üzenetét" a magyar földművesszegénységnek. A kiáltványt, melynek terjesztéséért nem egy kommunista munkás és paraszt vállalta az üldöztetést, október, az októberi földreform bírálatával kezdi. „...megalkuváson alapult az egész helyzet. Minden, amit ez a kormány csinált, amolyan 50%-os egyezkedés volt a régi és az új rend között." Elítéli azokat, akik a visszatérést hirdetik 1918 októberéhez. „A választójog és a többi szabadságjog addig csak szóbeszéd, amíg a nagybirtokost, a nagytőkést, az uzsorást, a püspököket, szóval a munka kizsákmányolóit ki nem tettük a hatalomból. Nekem más demokrácia kell: az igazi! Az, ami ott kezdődik, hogy a földmíves a földet, a munkás a gyárat, a bányász a bányát és a vasutas a vasutakat a közösség javára kezébe veszi." Elveti a Tanácsköztársaság agrárpolitikáját is, de egyben leszögezi: a Horthy-rendszer ellen

„a harcot, miután a Magyarországi Szociáldemokrata Párt teljesen föladta a forradalom ügyét, a városi proletárság élén a Kommunisták Magyarországi Pártja viszi... Ebben a harcban a dolgozók csak láncaikat veszíthetik. A magyarországi dolgozóknak igazán nincs már más veszíteni valójuk.

Ebben a harcban és a harc minden frontján — engem mindig a dolgozók oldalán fogtok találni!"

Mindig a dolgozók oldalán... Sok harcban vett részt Károlyi Mihály emigrációja éveiben. Először Masaryk Csehszlovákiájában, ahol csak addig volt szívesen látott vendég, amíg nem exponálta magát a szocialista forradalom ügye mellett. Rövid olaszországi, majd ausztriai tartózkodás után a dalmát tengerparton talált menedéket, de a politikai elszigeteltség túl nagy ár volt a nyugalomért. 1923-tól Nyugat-Európában élt — Angliában, majd Franciaországban. Sokat utazott, 1931-ben a Szovjetunióban is járt, feleségével együtt. Itthon vagyonát, hazaárulás címén, koholt vádak alapján, elkobozták. Gyakran valóságos nyomorban élt családjával, olykor jobb körülmények között — a fényűzéshez szokott Károlyi olyan bohém könnyedséggel viselte magánéletének bajait, amilyen gondosan őrködött közéleti tevékenysége makulátlan tisztaságán.

A harmincas évek derekán alábbhagyott a hatvanon túl járó Károlyi politikai aktivitása. Megfáradt, elgondolásait egyre nehezebben tudta a gyorsan változó világra alkalmazni. A népfrontpolitika, a Szovjetunió gazdasági sikerei örömmel töltötték el, a személyi kultusz és következményei elburjánzását a kommunista mozgalomban hiába próbálta megmagyarázni magának — moralizáló világnézetével nehezen tudta az igaz és a hamis arányát méregetni. A kommunista pártok hibái s egyes kommunista vezetők indokolatlan gyanakvása személye iránt elkedvetlenítették, a szociáldemokratizmus és a trockizmus érveit és állhatatlanságát viszont megvetette, noha a dolgozók egységének híveként mindig igyekezett ápolni az együttműködést a magyar szociáldemokrata emigráció balszárnyával (Világosság-csoport) — amennyire az elvi nézeteltérések engedték. Így kételyei elől óvatos passzivitásban keresett menedéket — emlékirataiban büszkén állapítja meg, hogy bármilyen kérdések gyötörték, a Szovjetunió ellen soha egy sort le nem írt.

A második világháború még egyszer a harc első sorába állította. A régi ellenség, a fasizmus ellen folyt a küzdelem életre-halálra, Károlyi számára egy percig sem volt kétséges, hogy mit kell tennie. Angliában szervezte az antifasiszta magyar emigrációt,

kevés megértésre találva az ottani hivatalos köröknél. A nacionalizmus bűvköréből régen kiszabadulva, a nemzeti érdekek összeegyeztetését a dunai népek közeledésében kereste, azt igyekezett előkészíteni.

A második világháború után, mikor a hazából kivetett magyar demokraták türelmetlenül siettek haza, hogy részt vegyenek az új ország építésében, Károlyi sokáig habozott — túl sokáig, mint maga is megállapítja. Együttérzése a népi demokráciával nem is volt kétséges; a 70 évest az a gond gyötörte, hogy megtalálja-e helyét az új világban. Végül győzött a kételyeken a rokonszenv a nép országa iránt, és teljes rehabilitációja, érdemeinek törvénybe iktatása után 1946 tavaszán hazatért. A népi demokrácia eredményeit őszinte örömmel látta, s maga is felajánlotta segítségét: résztvett a magyar békedelegáció munkájában, majd 1947-ben mint a Magyar Köztársaság követe tért vissza emigrációja színhelyére, Párizsba.

Inkább csodálkozva, mint keserűséggel fogadta, hogy az új köztársaságban nem kapta meg azt a helyet, melyre múltja és egyénisége méltóvá tették volna; követi posztján igyekezett eredményesen szolgálni hazáját. Ahogy múlt az idő, egyre inkább eltávolodott a magyar politikától. A 25 éves fasizmus és a háború sok logikus következményét nem tudta teljesen átlátni; ez azonban kevés lett volna ahhoz, hogy szakítson a néphatalom rendszerével. A személyi kultusz kiterebélyesedése gyanakvással töltötte el, s gyanúját igazolta a Rajk-per, a 30-as évek moszkvai nagy pereinek fatális másolata. Kora és helyzete nem engedte meg, hogy valamit tegyen akár saját közeli munkatársainak nyilvánvalóan hamis vádak alapján történt bebörtönzése ellen, ezirányú kísérletei meddők maradtak. A szocializmus, a kommunizmus győzelmébe vetett hite nem tört meg, de nem tudta már vállalni a lojális hallgatás terhét azokkal a hibákkal szemben, melyek — ezt jól látta — veszélyeztették a szocializmus ügyének sikerét. „Lehetetlen lett volna számomra — írja — hazámban élni anélkül, hogy protestáltam volna azon morális elvek megsértése ellen, amelyekről hiszem, hogy a szocializmus alapját képezik."

Lemondott követi állásáról, és nem tért vissza. Második emigrációjában nem vált az imperializmus eszközévé. Halála előtt írt emlékiratainak — melyek a „Hit illúziók nélkül" sokatmondó címet viselik — elítéli azokat, akik a sztálini hibáktól elfordulva az amerikai imperializmus, az adenaueri aggresszivitás karjaiba vetik magukat és elveti a harmadik út illúzióját. Utolsó, már csak halála után megjelent soraival még egyszer hitet tett a szocializmus ügye mellett.

*

Károlyi Mihály szerepét az 1918—19-es forradalmakban legjobban saját emlékiratai világítják meg (Egy egész világ ellen. 1923. Részletes önéletrajz 1918 októberig; Memoirs of Michael Károlyi. Faith without illusion, 1956. Egész életének rövid áttekintése). Utóbbinak elemző méltatását adja Szabó Ágnes a Párttörténeti Közlemények 1958. évi 3. számában. Válogatott írásai a közeljövőben jelennek meg.

Önéletrajzi munkáin kívül részletes Károlyi-biográfiával nem rendelkezünk. A forradalmak alatt és előtt betöltött szerepére a memoár-irodalomból leginkább Jászi Oszkár, Juhász Nagy Sándor és Garami Ernő írásai tartalmaznak adatokat. Emigrációs éveiből érdekes megfigyeléseket közölnek Bölöni György (Új Írás, 1962. 5. sz.) és Sík Endre (Kortárs, 1962. 5. sz.). A forradalmi hónapokban kifejtett tevékenységéről néhány fontos dokumentumot közöl A Magyar Munkásmozgalom Tört. Vál. Dokumentumai V. kötete, illetve a Mindenki újakra készül c. irodalmi szöveggyűjtemény I—II. kötete.

Az előadásban közölt idézetek közül az első világháború alatti állásfoglalására vonatkozók „Egy egész világ ellen" c. kötetének 154., ill. 248. oldalán találhatók. A hágai békemozgalom bírálata a Világban 1916. február 20-án megjelent cikkéből. Válasza ellenségei bírálatára: „Tiétek a föld!" 15. l. A Nemzeti Tanács szerepe a forradalomban: „Memoirs..." 126. l. A világforradalom szükségszerűségéről a háború után: nyilatkozata „A diadalmas forradalom könyve" c. forradalmi kiadványban (1918). A Nemzeti Tanács agrárprogramjáról: „Memoirs..." 126. l. Kun Béla jellemzése a Károlyi-kormányról: „Kun Béla. A Magyar Tanácsköztársaságról". 420—421. l. Saját birtoka felosztásáról: „Memoirs..." 150. l. és „Mindenki újakra készül..." I. kötet 539. l. Az 1919. március 20-i minisztertanács jegyzőkönyve: A M. Munkásmozgalom Tört. Vál. Dok. 5. kötet 679. l. 1919. március 22-i nyilatkozata: Az Ember 1919. március 25. 1919-ben az ország elhagyása után írt cikke: Arbeiter-Zeitung, 1919. július 25. Kun Béla 1920 májusi levele Leninhez nem jelent meg nyomtatásban, eredetijét a moszkvai Marxizmus—Leninizmus Intézetének Archivuma őrzi. (Lenin személyi fondjában.) Károlyi szavai 1949-es lemondása okáról: „Memoirs..." 365. l.

HAJDU TIBOR

TÖRTÉNELEMTANÍTÁS A SZOVJETUNIÓBAN

1959. október 8-án a SZKP Központi Bizottsága és a Szovjetunió Minisztertanácsa közös határozatot hozott a történelemtanításban végrehajtandó változásokról. (Ld. Történelemtanítás 1960. 4. szám, 25—27. l.) Azóta új tantervek, tankönyvek, segédkönyvek, módszertani munkák egész sora látott napvilágot.

A reform különösen azért vált szükségessé, mert a „humán tárgyak oktatása bizonyos mértékig elszakadt a szovjet nép életétől és munkájától". (*Monosszon :* A humán tárgyak oktatásának tökéletesítése. Szovjetszkaja Pedagógika, 1962. 4. szám 10. l.)

1960 január elsejére elkészültek az új tanterv-tervezetek. Régen a negyedik osztályban a Szovjetunió történetét, az ötödikben és a hatodik első félévében az ókort, a hatodik második félévében és a hetedikben a középkort, a nyolcadikban, kilencedikben és tizedikben az újkort és a legújabbkort, valamint a Szovjetunió történetét és alkotmányát tanították. Mivel ekkor még csak hét osztály volt kötelező, a végzett tanulók az esetek nagy többségében úgy hagyták el az iskolát, hogy tudásuk a hazai történelemből s különösen az új- és legújabbkori egyetemes történelemből meglehetősen hézagos maradt. Ezért a jelenlegi tanterv a következőképpen változtatja meg a régi beosztást:

<table>
<tr><td rowspan="2">Alsó tagozat</td><td colspan="5"></td><td colspan="3">IV. oszt.</td></tr>
<tr><td colspan="5"></td><td colspan="3">Elbeszélések a Szovjetunió történetéből</td></tr>
<tr><td rowspan="2"></td><td>V.</td><td colspan="2">VI.</td><td colspan="2">VII.</td><td colspan="2">VIII.</td></tr>
<tr><td>Kötelező középiskolai osztályok</td><td>Őskor és ókori egyetemes tört.</td><td colspan="2">Középkori egyetemes tört.</td><td colspan="2">A Szovjetunió története Újkori egyetemes tört. (1900-ig)</td><td colspan="2">A Szovjetunió története Új és legújabbkori egyetemes tört. (1900-tól)</td></tr>
<tr><td></td><td colspan="3"></td><td>IX.</td><td>X.</td><td>XI.</td></tr>
<tr><td>Nem kötelező középiskolai osztályok</td><td colspan="3"></td><td colspan="3">A Szovjetunió története
Új és legújabbkori egyetemes tört.
Társadalmi ismeretek</td></tr>
</table>

Az új tantervben az anyagbeosztás módosításán kívül igen fontos tartalmi változtatások is vannak. Egészen új tantárgy a „társadalmi ismeretek". Újdonság, hogy a Szovjetúnió történetével összhangban minden szövetséges köztársaságban tanítják annak történelmét is. De lényegében az egész tananyag jelentős átalakuláson ment át. Így például a jelenlegi V—VIII. osztályos tantervek, ellentétben az előzőekkel, sokkal kevesebb adatot tartalmaznak, „csak a történelmi folyamat alapvető jellegzetességeit tárják fel, ezeket viszont világosan, szemléletesen".

Vegyük szemügyre kicsit részletesebben a nyolcosztályos iskola tematikáját. Azért éppen ezt, mert az elmúlt tanévben itt már teljesen e szerint folyt a munka. Az ötö-

dik és hatodik osztályokban egyaránt 72 történelemóra van egy tanévben, azaz heti kettő. Ezalatt kizárólag az ó- illetve a közép- és újkor történetével foglalkoznak a tanulók. A hatodikosok a közép- és újkort a következő beosztással tárgyalják:

I. A feudalizmus kialakulása (17 óra)
1. Nyugat-Európában (8 óra)
2. A kelet-római birodalomban (3 óra)
3. Keleten (Arabok, India, Kína) (6 óra)

II. A feudalizmus fejlődése a XI—XV. században (30 óra)
1. A kézműipar és a kereskedelem fejlődése. A városok növekedése (5 óra)
2. A keresztes háborúk (2 óra)
3. A rendi államok kialakulása Európában (9 óra)
4. A huszita háborúk (3 óra)
5. A török hódítások (2 óra)
6. A XII—XIII. század kultúrája Nyugat-Európában (3 óra)
7. A polgárság és a polgári kultúra megszületése (6 óra)

III. A feudalizmus hanyatlásának kezdete. A kapitalista viszonyok kialakulása (21 óra)
1. A földrajzi felfedezések és a gyarmatosítás (4 óra)
2. A reformáció és a német parasztháború (5 óra)
3. Az abszolút monarchia Franciaországban (3 óra)
4. Anglia a XVI. században és a XVII. század elején (3 óra)
5. A németalföldi polgári forradalom (2 óra)
6. Kína a XIV—XVII. században (2 óra)
7. A technika és a tudomány fejlődése Európában a XVI—XVII. században (2 óra)

Ismétlés: 4 óra.

A szovjet diákok tehát jóval többet foglalkoznak az egyetemes történelem régebbi korszakaival, mint a mieink. Nálunk a kötelező iskolatípus keretein belül a tanulók általában összehasonlíthatatlanul kevesebb ismeretet kapnak egyetemes történelemből, mint a Szovjetunióban, ami viszont a bemutatott programot illeti, ez még a második gimnazista anyagunknak is kétszerese. A szovjet iskolákban tehát részletesebben tanítják a régebbi korok egyetemes történetét, mint a mi általános iskoláink megfelelő osztályaiban, viszont később egyáltalán nem térnek vissza rá.

A hetedik és nyolcadik osztályban összesen 177 történelemóra van. Ebből 72, tehát heti két óra a hetedikben és 105, azaz heti három a nyolcadikban. A Szovjetunió történetére a két év alatt 110, a Szovjetunió társadalmi és államszervezetének ismertetésére 19, végül az egyetemes történelemre körülbelül 48 óra jut. A hetedikben a Szovjetunió történetét az őskortól a XX. század elejéig, az egyetemes történelmet az angol polgári forradalomtól a párizsi kommünig tanulják. Az utóbbi a következő témákat tartalmazza: az angol polgári forradalom, az ipari forradalom, az USA megalakulása, az 1789-es francia forradalom, a kapitalista kizsákmányolás, az 1830—1840-es évek munkásmozgalmai Európában, Marx és Engels élete és tanításai, az 1848-as francia forradalom, az 1857—59-es indiai felkelés, polgárháború az USA-ban, az I. Internacionálé, a párizsi kommün

A nyolcadikos tananyag a következőképpen tagolódik:

1. Átmenet a kapitalizmus legfelső és utolsó fokához, az imperializmushoz. A forradalom érlelődése Oroszországban (7 óra)
2. Az első demokratikus forradalom Oroszországban (5 óra)
3. Oroszország a két forradalom között (7 óra)
4. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom (7 óra)
5. A szovjet nép győzelme a külföldi imperialisták és a fehérgárdisták fölött a polgárháborúban (5 óra)
6. A forradalmi mozgalom fellendülése külföldön a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után (2 óra)
7. A népgazdaság helyreállítása (3 óra)
8. A szocializmus alapjainak lerakása (4 óra)
9. A szocializmus győzelme a Szovjetunióban (4 óra)
10. A második világháború. A Szovjetunió Nagy Honvédő Háborúja (10 óra)
11. A Szovjetunió a háború utáni években (4 óra)

12. A szocialista világrendszer létrejötte és megszilárdulása (5 óra)
13. Az imperializmus gyarmati rendszerének széthullása (4 óra)
14. A kapitalista világ a második világháború után (4 óra)
15. A nemzetközi kommunista és munkásmozgalom napjainkban (2 óra)
16. A Szovjetunió belépése a kommunizmus építésének korszakába (10 óra)

Összegező-ismétlő órák (5 óra)

A társadalom-, illetve alkotmánytani órák a nyolcadikban négy témát foglalnak magukba:

1. A Szovjetunió társadalmi felépítése (6 óra)
2. Államszervezet (5 óra)
3. A szovjet állampolgárok jogai és kötelességei (7 óra)
4. Az Alkotmány jelentősége (1 óra)

A hetedikes és nyolcadikos anyagot az teszi számunkra különösen érdekessé, hogy itt, hozzánk hasonlóan, olyan részeket tanítanak, melyek a felsőbb osztályokban ismét előkerülnek. Ennek megfelelően az órabeosztás, valamint az egyetemes és hazai történelem aránya ezekben az osztályokban hasonlít leginkább a mienkhez.

Ami a régebbi és újabb korok tanításának viszonyát illeti, érdemes megfigyelni, hogy a XX. századig terjedő hazai történetre kevesebb idő jut, mint az ezt követőre. A hetedikben 72 órán másfélezer évről, a nyolcadikban 105 órán 60—62 évről esik szó. A közelmúlt és a jelen története még ennél is erősebben dominál a IX—XI. osztályok tantervében.

Az elmúlt tanévben a tizedik osztályok többségében a történelem óraszáma a következőképpen alakult:

	Heti óraszám	
Félév	Történelem	Társadalmi ismeretek
I.	5	—
II.	4	4

Ebből a Szovjetúnió történetére és az egyetemes történelemre (mindkettő 1900-tól) 135, a társadalmi ismeretekre 68, ismétlésre 16 óra jutott.

A társadalmi ismeretek tanterve a következő fejezeteket tartalmazza:

1. A marxizmus—leninizmus a kommunizmus építésének elméleti alapja (20 óra). Ezeken az órákon a diákok lényegében a dialektikus és történelmi materializmus alapjait tanulják.
2. A szocializmus a kommunizmus első szakasza (16 óra)
3. Az SZKP a szovjet társadalom vezető és irányító ereje (3 óra)
4. A szocializmusból a kommunizmusba való fokozatos átmenet (24 óra)
5. A XX. század a kommunizmus győzelmeinek kora (5 óra)

Milyen következtetéseket lehet levonni az ismertetett adatokból, dokumentumokból? Mindenekelőtt azt, hogy a szovjet iskola nevelő-oktató rendszerében a történelem nagyon fontos szerepet játszik. Ezt bizonyítják a világviszonylatban is rendkívül magas óraszámok. Ugyanakkor azzal, hogy nem ragaszkodnak mereven minden anyagrésznél a koncentrikus bővítés elvéhez, és így az őskort, ókort és középkort csak egyszer tanítják, újabb értékes lehetőségeket nyernek. Az így biztosított többletidőt arra használják fel, hogy már a kötelező iskolatípuson belül alapos egyetemes-történeti tudást adjanak minden gyereknek és egészen részletesen tanítsák az új- és legújabbkor történetét. A tantervek osztályonként is kiemelik a történelmi fejlődés megértéséhez szükséges legfontosabb ismereteket, és módot adnak azok elmélyült elemzésére. Mindez annak a célnak valóraváltását szolgálja, melyet az 1959-es határozat így szövegezett meg: „A középiskolai történelmi anyagnak hozzá kell járulnia ahhoz, hogy a tanulókban számukra érthető formában kialakuljon a társadalmi fejlődés történelmi törvényszerűségeinek tudományos értelmezése, kiformálódjék bennük a kapitalizmus pusztulásának, a kommunizmus győzelmének elkerülhetetlenségéről való meggyőződés, és lépésről lépésre feltáruljon a néptömegeknek, mint a

történelem igazi alkotóinak, az anyagi és szellemi értékek megteremtőinek történelmi szerepe és az egyén történelmi jelentősége."

A kidolgozott tantervek alapján írták, illetve írják meg az új tankönyveket. Az 1962—63-as tanévig nyolc jelent meg. A nyolcosztályos iskola öt — történelmet tanuló — évfolyama teljesen rátérhetett az új program szerinti oktatásra. Megkapta külön tankönyvét a dolgozók iskolájának néhány osztálya is. (Ez az iskolatípus igen elterjedt a Szovjetunióban. Önálló tematikával dolgozik, melyet szintén erősen átalakított a reform — ismertetéséről azonban ezúttal eltekintünk.) Érdemes megjegyezni, hogy a könyvek íróit 288 pályázó — köztük 131 gyakorló pedagógus — közül jelölték ki. Mi jellemzi az új tankönyveket? Elsősorban az, hogy a szerzők a történelemtanítás alapvető célkitűzéseit tudatosan szolgáló és a tanulókat érdeklő olvasmányos műveket igyekeztek alkotni, melyekben „mélyebben, de konkrétabb anyagon keresztül tárulnak fel a társadalmi fejlődés törvényszerűségei", mint a régi tankönyvekben. A hatodikos könyv írói például „. . .azt a feladatot állították maguk elé, hogy 12—13 éves gyerekek számára elérhető mélységben a feudális társadalom tudományos alapokon nyugvó fogalmi rendszerét alkossák meg". Ugyanakkor arra törekedtek, „hogy olyan könyvet alkossanak, amelyet érdeklődéssel olvasnak a hatodikosok". Ezért „azokat a történelmi tényeket választották ki, melyek nemcsak a legfontosabb fogalmak teljesebb feltárását teszik lehetővé, de hatnak a tanulók érzelmeire is".

Több szempontból újszerű a könyvek módszertani apparátusa. Bevezető és összefoglaló fejezetek, szemelvények különböző dokumentumokból, a szöveg feldolgozására vonatkozó tanácsok, kérdések és feladatok a leckék, megtanulandó évszámok a témák és ajánlott népszerű tudományos és szépirodalom a fejezetek végén, ezenkívül illusztrációk és térképek teszik még érdekesebbé és hasznosabbá a könyveket. Mindez a tanulók tetszését is megnyerte. Mint az előzetes kísérletekben résztvett egyik moszkvai iskola tanulói írják: „Ez a könyv egyszerű és érthető nyelven van megírva." „A történelemkönyv tetszik nekem. Nagyon jól írja le, hogyan dolgoztak régen az emberek." „A történelem sokkal érdekesebb, mint az előző években volt." (*Lejbengrub :* A Szovjetunió történetének alaptanfolyama a VII. osztályban. Az OSZSZK Pedagógiai Akadémiájának kiadása, Moszkva. 1962. 437. l.)

Az új tantervek és tankönyvek egymagukban nem biztosíthatják, hogy a történelemtanításban szükséges változások valóban végbemenjenek. A reform ügye végeredményben az iskolákban, a történelemórákon dől el. Ezért hangsúlyozta az 1959-es határozat olyan erősen a módszertani munka fontosságát. Közelebb kell kerülni az élethez, a gyakorlathoz ezen a téren is. Ez mindenekelőtt a tanítás fokozott céltudatosságát követeli. Nem felesleges erről beszélni a Szovjetunióban sem. Hiszen az SZKP titkárának, L. F. Iljicsovnak bírálata szerint „a harmincas évek elején az egyoldalú szociologizálás tengett túl az iskolai oktatásban, most viszont a másik végletbe jutottunk: az ifjúságot felvértezik a tudományos alapismeretekkel, a marxista—leninista következtetésekhez szükséges anyaggal, de nagyon keveset törődnek magukkal a következtetésekkel, a dialektikus materialista világnézet kialakításával. . . A tanulóknak szájukba rágják a tananyagot. . . Nemigen tanítják őket az önálló gondolkodásra." (Az SZKP XXII. kongresszusa és az ideológiai munka kérdései. Goszpolitizdat, Moszkva. 1962. 35. l.) Az a tanár, aki világosan érti, hogy mi a történelemtanítás és ezen belül egy-egy fejezet vagy téma tanításának célja, nem követ el ilyen hibákat. Aki céltudatosan dolgozik, nem ragaszkodik merevon az óra hagyományos felépítéséhez, és mindent megtesz azért, hogy a tanulókat aktivizálja, az oktatás formáját annak tartalmától teszi függővé és nem fordítva. A határozott célkitűzésekből következik a tantárgyak közötti együttműködés fokozott igénye is.

A tanítás és az élet kapcsolatának erősítése különösen időszerűvé tette az olyan kérdéseket, mint a sokoldalú szemléltetés, a helytörténet felhasználása és a szakköri munka változatos formái. (Ezekről a módszertani problémákról olyan gazdag irodalom jelent meg az utóbbi években, hogy ismertetésük külön helyet kíván.)

Az új tantervek, tankönyvek és módszerek fokozott felelősséget és munkát rónak a Szovjetunió általánosan képző iskoláiban történelmet tanító, mintegy 120 ezer tanárra. Éppen ezért segítségükre számos intézkedés történt. A pedagógus továbbképző intézetek szervezett hálózata és a felsőoktatási intézmények történelem tanszékei (pl. a Moszkvai Állami Egyetem Történelem Tanszéke) rendszeresen tartanak konferenciákat a tanárok számára. Minden évben rendeznek továbbképző előadássorozatokat, ahol a legjobb pedagógusok tapasztalatait népszerűsítik. 1961-ben például 78 ilyen beszámoló volt. Igen sok módszertani kiadvány látott napvilágot. Néhány példát erre. Az ateista nevelésről két év alatt több, mint tíz könyv, illetve cikkgyűjtemény jelent meg, az iskolákban végzendő helytörténeti munkáról legalább harminc. Az új hetedikes könyvhöz két módszertani segédkönyv is készült.

A társadalmi ismeretek oktatásával, még mielőtt elkezdték volna mindenhol tanítani, körülbelül 20 tanulmány és négy könyv foglalkozott. A felsőbb osztályok számára negyven kötetből álló sorozat indult „Lapok hazánk történetéből" címmel, mely már az új tantervhez igazodik. A „Történelemtanítás az iskolában" elnevezésű módszertani lap kéthavonként 130 oldalon jelenik meg, igen változatos tartalommal.

E kiragadott példák is mutatják, hogy a szovjet művelődési szervek igyekeznek megvalósítani az SZKP Központi Bizottságának és a Szovjetunió Minisztertanácsának 1959-es, már többször említett határozatát, mely szerint három-öt éven belül olvasókönyveket kell kiadni a középiskolások számára, a történelmi tárgyú szépirodalmi és népszerű-tudományos művek számát növelni kell, több módszertani kiadványt kell a tanárok rendelkezésére bocsátani.

Összefoglalva az eddigieket megállapíthatjuk, hogy a Szovjetunióban, az általános iskolareform szerves részeként, a történelemtanítás — tartalmi és módszertani szempontból egyaránt — nagyot lépett előre az utóbbi években.

SZEBENYI PÉTER

TÖRTÉNETI IRODALOM

HORTHY MIKLÓS TITKOS IRATAI

Az iratokat sajtó alá rendezte, magyarázó szövegekkel és jegyzetekkel ellátta: Szinai Miklós és Szűcs László

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1962. 533 l.)

Történeti kiadvány értékének nem feltétlen mércéje a közönségsiker. Szinai Miklós és Szűcs László kiadványa esetében azonban a közönségsiker találkozott a tudományos értékkel, a sikert nem a tudományosság rovására, hanem annak megtartásával érték el. Horthy Miklós titkos iratait nemcsak a múlt, a történelem iránt érdeklődők forgathatják haszonnal, de a tudományos kutatásnak is alapvető forrásgyűjteményévé válhat. Horthy kabinetirodájának iratanyagát a Szovjetunió Központi Levéltári Igazgatósága adta át 1959-ben a magyar hatóságoknak. A kilenc iratcsomó egy része személyes iratokat tartalmaz, így legfeljebb Horthy-életrajzhoz szolgálhat hasznos adalékokkal. A kötetben közzétett 88 irat a politikai anyag értékesebb részét foglalja össze.

Sajnos, a két világháború közötti belpolitikai levéltári anyag rendkívül hiányos; a politikai élet kulisszatitkait, az uralkodó osztályok belső mozgását megvilágító anyaggal eddig csupán a Kozma-iratok révén rendelkeztünk. Horthy iratai, ha mennyiségileg talán nem olyan tekintélyesek, a korszak jónéhány döntő bel- és külpolitikai problémáját világítják meg, így joggal sorolhatók a korszak legfontosabb levéltári állagai közé.

A történészt a dokumentumok tanulmányozása során mindenekelőtt az foglalkoztatja, hogy az iratok megismerése — bár néhányan ezt az anyagot korábban is áttekintették, alapos feldolgozására azonban nem nyílott módunk — mennyiben módosítja a korszakról kialakított képet, milyen új szempontokra hívja fel a figyelmet.

Az anyag értéke többek között abban áll, hogy nem csupán jónéhány részletkérdést tisztáz, de általánosabb történeti ítélet levonását is lehetővé teszi. Melyek azok a pontok, ahol — úgy véljük — a közvetlen történelmi események tisztázásához jutunk közelebb a kötet iratai alapján? Ilyennek tekinthetjük például a 4. és az 5. sz. iratot, Boroviczényi Aladár, valamint IV. Károly leveleit Horthy Miklóshoz. Mindkét irat megerősíti azt az egyébként korábban is ismert felfogást, amely szerint Horthy kezdetben teljesen a Habsburg-házzal együttműködve, annak nevében tevékenykedett, később ismerte fel az önálló hatalom lehetőségeit. 1920 májusában Károly még ezt írta Horthynak: „Kérem, hogy eddigi hűségével és odaadásával készítse elő visszatérésemet." (24. l.) Egy esztendő múlva már személyesen meggyőződhetett Horthy hűségéről. Ami ugyanis a Horthy vezette dzsentri-katonatiszti klikknek — amely a nagybirtokos-nagytőkés osztály mellett önálló hatalmi igénnyel lép fel — tömegében nem sikerült, az — éppen rájuk is támaszkodva — személyileg sikerült Horthynak. Valóban magához ragadta az államhatalom legfőbb tisztségét, s a nagybirtokos—nagytőkés osztály bizalmából közel negyedszázadig birtokolta azt.

Eseménytörténet-tisztázás szempontjából is nagy jelentőségűnek tekinthetjük az 1931 február—márciusi koronatanács jegyzőkönyvét (16. sz. dokumentum), amely a Bethlen-kormány érlelődő válságának igen sokoldalú dokumentuma. A jegyzőkönyvből kiolvasható a mélyülő Horthy—Bethlen ellentét, a Bethlen-féle kormányzati rendszer fenntartására, illetve a totális fasizmus felé való továbbfejlesztésére irányuló tendenciák küzdelme.[1] Gömbös honvédelmi miniszter levele Somkuthy vezérkari főnökhöz (21. sz. irat) azt a hatást igazolja írásban, amelyet a német fasiszta eszmeáramlatok, gazdaságpolitikai elképzelések Gömbösre gyakoroltak. Egyáltalán nem új történelmünk tanulmányozói előtt, hogy a magyar uralkodó osztály politikáját és személyesen Horthyt mennyire áthatotta a szovjet-ellenesség gondolata. Mégis bizonyos fokig a meglepetés erejével hat az a mániákus szovjet-gyűlölet, amely Horthy irataiból kicsendül. Itt nem egyszer a kezdeményező szerepet is magához ragadja. 1932. októberében 23 államfőhöz intéz emlékiratot szovjetellenes kereszteshadjárat érdekében. De ugyanez a gondolat cseng ki Pilsudszkihoz intézett leveléből, amely 1934 októberében kelt, s a Szovjetunió

[1] A dokumentumot azóta sokoldalúan elemezte Márkus László tanulmánya.

rovására óhajtja írni a kapitalista világ nehézségeit Hitlerhez intézett későbbi leveleiben is (31. és 34. sz. irat). S ha Horthy már korábban is minden alkalommal arra akarta Hitlert rávenni, hogy katonai erejét a Szovjetunió ellen fordítsa, úgy a legjobb időben érkezett 1941 tavaszán írt levele, amelyben ismét aláhúzza: „meggyőződésem szerint nem jöhet boldogság, béke és nyugalom, amíg a Szovjethatalom és ez az óriási Oroszország fennáll. . . Németország néhány hét alatt elintézhetné az emberiség e legfontosabb munkáját, melyért a történelem még évszázadok múltán is áldaná" (298. l.).

Horthy 1936 augusztusi levelét külön is szeretnénk kiemelni, mint fontos bizonyítékát a magyar és német külpolitikai együttműködés korai szakaszának, s cáfolatát annak a Nyugaton terjesztett nézetnek, amely szerint Magyarországot csak a németek hatalmi túlsúlya késztette a nácik oldalára.

Payr Hugó 1938. október 31-i beadványa Horthyhoz a szélsőjobboldali mozgalmakról (41. sz. irat), valamint Bethlen István gróf és több „keresztény nemzeti alapon álló jobboldali ellenzéki" politikus memoranduma az Imrédy-kormány politikájáról (44. sz. irat) rendkívül jelentős forrásai az 1938 őszi bonyolult belpolitikai viszonyok vizsgálatának. Különösen a Bethlen-féle javaslatot tartjuk igen értékesnek, mert jórészt világossá teszi az Imrédyvel szemben álló erők elképzeléseit, az uralkodó osztályon belüli ellentéteket, a kormány bukásának valódi hátterét.

Eckhardt Tibornak a földreformmal kapcsolatos beadványa a Kisgazdapárt politikai arculatának megrajzolásához nyújt majd értékes adalékokat. Kiderül, hogy a Kisgazdapárt nem csupán egy radikális földreformig nem tudott eljutni, de a reform kérdését is teljesen a nagytőke és a nagybirtok ellentétének rendelte alá, bizonyos fokig a korabeli antiszemita szólamok keretében kívánta megoldani. Teleki levelei az alkotmányjogi kérdéseket illetően a magyar ellenforradalom ideológiai arculatához, a fasiszta államberendezkedés sajátosságainak kérdéséhez nyújtanak értékes adalékokat. A konzervatív irányzat egyesítése a modern fasiszta kísérletekkel, hivatásrendiség, alsóház és felsőház fenntartása, a nemzetiségek teljes kizárása (mivel a nemzetiségek „nem zárt keretek") mutatja azt a meglehetősen ellentmondásos ideológiát, amelyet 1940 körül az önállóságra törekvő uralkodó körök a német fasizmus ideológiájával szembeszegezni kívántak.

Teleki másik levele, amelyet a vezérkarral s annak szerepével kapcsolatban írt (49. sz. irat), olyan alapvető dokumentuma, olyan fontos kuleskérdése a korabeli magyar politikának, hogy ezzel a későbbiekben külön foglalkozunk.

A szovjetellenes háború időszakából származó iratok közül mindenekelőtt a földreform-ellenes érveket tartalmazó feljegyzést szeretnénk kiemelni (69. sz. irat). (A kötet szerkesztői meggyőzően valószínűsítik, hogy az irat gróf Károlyi Gyulától származhatott.) Jóllehet a feljegyzés egyik pontja utal egy háború utáni földreform lehetőségére, a termelési szempontok hangoztatásában, a közellátás, a háborús érdekek kiemelésében a régi földreform-ellenes érvek felmelegítését láthatjuk, világosan utalva arra, hogy az uralkodó körök még ekkor sem tudták felismerni a földreform társadalmi szükségességét.

Rendkívül jellemző Bethlen 1944 június végén kelt emlékirata, amelyben a Sztójay-kormány leváltását követeli (86. sz. irat). Az irat szövege méginkább megerősíti azt a meggyőződésünket, hogy az uralkodó osztály nyugatbarát csoportja és annak olyan kimagasló politikai képviselői, mint például Bethlen István, képtelenek voltak a helyzet reális mérlegelésére. Mit várhatunk Horthytól, csodálkozhatunk-e Horthyn, ha Bethlen 1944 nyarán — jóllehet a németbarát Sztójay-kormány leváltását, valamint a magyar szuverenitás helyreállítását, a fasiszta garázdálkodás beszüntetését követeli — a Szovjetunióval kötendő fegyverszünet kérdését fel sem veti, a harc folytatását követeli, sőt, odáig megy, hogy a németeknél a szuverenitás visszanyerése érdekében a harcoló magyar csapatokra kíván hivatkozni.

Felsorolásunk távolról sem tartalmazza mindazokat az új adatokat, amelyek a kiadványban közzétett iratok révén váltak ismeretessé.

A továbbiakban néhány olyan, a kötetből kiderülő szempontra szeretném felhívni a figyelmet, melyek a Horthy-korszak ábrázolásában mindeddig nem érvényesültek súlyuknak megfelelően.

Mindenekelőtt a hadsereg kérdéséről kell beszélnünk. Hosszú évekig ez a probléma szinte egyáltalán nem kapott helyet a marxista irodalomban; jórészt megelégedtünk a rendszer társadalmi képletének, illetve e képlet lényegének a bemutatásával, az uralkodó osztályok fogalmát a nagybirtok-nagytőkére korlátoztuk. Nemes Dezső könyve (Az ellenforradalom története Magyarországon) már szakított e felfogással, s legalábbis a korszak kezdetén már rámutatott a hadsereg szerepére. A fehérterror éveiben a katonai diktatúra felvetése nagy jelentőségű előrelépés volt a korszak uralkodó struktúrájának ábrázolásában. A hadsereg önálló szerepének további kutatása azonban nem történt meg, pedig hogy ez a kérdés mennyire a rendszer lényegéhez visz közel, mennyire nem mellékes ága a kuta-

tásoknak, arra a titkos iratokban közzétett dokumentumok nyújtanak most egyértelmű feleletet.

Teleki miniszterelnök 1940 szeptemberében a következőket írja :„Magyarországon jelenleg két kormányzati apparátus és két kormányzat van: az egyik a törvényes, a másik a közigazgatás majdnem minden ágára kiterjedő katonai kormányzat, amelynek működését a törvényes kormányzat áttekinteni és ellenőrizni nem tudja" (238. l.).

Teleki beállítása ugyan több szempontból vitatható, mindenekelőtt azért, mivel nem mutat rá a két kormányzati apparátus összekapcsolódására, összefüggésére, és csak mint szembenálló feleket kívánja őket bemutatni. Ténymegállapításában azonban, nem kétséges, igen sok az igazság. Magyarország történetét a 30-as évek második felében és a második világháború időszakában nem lehet megírni a tisztikar, a vezérkar szerepének bemutatása nélkül.

A folyamatot tényszerűen ismerteti Teleki beadványa. Már Gömbös megkezdte a katonaságnak az államapparátusba való beépítését. A folyamatot a háború kirobbantása meggyorsította. Az 1939. II. tc. — az ún. Honvédelmi Törvény — rendkívül széles területre terjesztette ki a hadvezetés felügyeleti, ellenőrzési jogát. Éttől kezdve a katonaság a gazdasági élettől a kulturális és nevelési problémákig minden területen éreztetni kívánta befolyását. A Honvédelmi Törvény végrehajtási utasításának első tervezete szerint — mint Teleki megállapítja — „az azt készítő magasrangú vezérkari tisztek a leventeköteles ifjakon keresztül nem csupán az iskolából kikerült ifjúság, hanem a középiskolai és egyetemi ifjúság nevelését is irányítani kívánták. A leventeoktatókat sok tekintetben az iskolai hatóság — igazgató és tanárok — felett álló felsőbb ellenőrző és irányító szervvé óhajtották tenni."

A katonai parancsnokok — már Magyarország hadbalépése előtt az ország üzemeinek több mint egyharmadát hadiüzemmé nyilvánították — egészen új rétegét képezték a magyarországi burzsoáziának. Általában kisképességű, műveletlen, gazdasági problémákhoz nem értő aktív vagy nyugdíjas katonatisztek korlátlan hatalommal rendelkeztek. Ezt a hatalmat részben az üzemi munkásság korlátlan elnyomására használták fel. s ez az egész tőkés osztálynak kedvezett. Részben azonban saját meggazdagodásukat szorgalmazták, ha kell, a régi — főként zsidó — tőkések rovására. A tisztikar egy része fontos alkatelemét képezte tehát a kialakuló új tőkés rétegnek.

Természetesen mehetünk feljebb is, a vezérkarhoz. Lehet-e megdöbbentőbb iratot olvasni, mint a közismert németbarát Bárdossy beadványát a vezérkar ellen? A beadványból kiderül, hogy a vezérkar nincs megelégedve a magyar—német együttműködéssel, s nem csupán a kormányt bombázza a Szovjetúnió elleni háborúban való fokozott részvételre vonatkozó felszólításokkal, de a kormány háta mögött a németekkel tárgyal, önálló megállapodásokat hoz létre, csapatokat ajánl fel.

A vezérkar, a katonai csoportok kettős irányban hatottak a magyar politikai életben: egyfelől külpolitikailag a legteljesebb német orientáció, a német fasizmus fenntartás nélküli kiszolgálása jellemezte politikai elképzeléseiket; ebbe az irányba vitték a kormányt, a rendszert; másfelől mint a katonai omnipotencia feltétlen hívei, az ország militarizálását, a katonai diktatúra megerősítését sürgették és — ami az adott helyzetben evvel egybeesett — a totális fasizmusra való áttérés lelkes hívei voltak.

Ez a kérdés azonban — úgy véljük — a jövőben nemcsak tárgyszerűségében, de elvi összefüggéseiben is behatóbb vizsgálatot érdemel. Úgy véljük, a fasizmus történetének kikutatása, a fasizmus jelenségeinek elemzése fel kell hogy vesse a jelenkori militarizmus (jelenkoron az 1917 utáni időt értve) s a fasizmus összefüggését és kölcsönhatását. Ismeretes a német és olasz militarizmus kapcsolata, de bizonyos szembenállása is a német és olasz fasiszta párttal. Ennek ellenére aligha vitatható, hogy a militarizmus szinte valamennyi országban a fasiszta tendenciák hordozója, sőt számos országban szinte legtipikusabb hordozója. Ami pedig a két világháború közötti időszak Magyarországát illeti, úgy gondoljuk, a magyarországi fasizmus elemzése során, a sajátosságok felsorakoztatásában éppen a militarizmus kérdéseinek nem szentelünk kellő figyelmet. A vezérkar és a tisztikar a militarizmuson keresztül jut el akár a klasszikus fasiszta eszmékig is, s válik a totális fasizmus legerőteljesebb magyarországi hordozójává. Ez részben a Horthy-fasizmus adott kormányzati rendszerén belül történik, részben azonban a tisztikar és a vezérkar lesz a nyilas párt támogatója is. Ha valakinek lett volna kételye efelől, úgy Horthy titkos iratai egyértelműen bizonyítják: a magyar bel- és külpolitikát a hadsereg szerepének bemutatása nélkül, a magyar fasizmust elemezni a militarizmus és fasizmus összefüggése nélkül, téves következtetésekre, egyoldalú, bizonyos fokig felületes ítéletekre vezet.

A problémához még egy fontos adalékot szeretnénk kiemelni a kötet gazdag anyagából. Az 1921. III. t.c.-t amely a kommunista párt törvényen kívül helyezését, s általá-

ban a baloldali mozgalmak elleni harc „törvényes" kereteit teremtette meg, eddig is jelentőségének megfelelően tárgyalta történetírásunk. Utaltunk arra is, hogy ez a terror elemeinek a beépítését szolgálta az ellenforradalom konszolidált rendszerében. Soós tábornok levele (6. sz. irat) a törvény előzményeit tárja fel, szinte szó szerint igazolva történetírásunk álláspontját, hogy a fehérterror megszüntetésének igénye vetette fel a közvetlen terroruralomnak törvényes elnyomó eszközökkel való felváltását. Soós szerint 1920 nyarán bel- és külpolitikai nyomás miatt korlátozni kellett a katonai nyomozást, be kellett szüntetni az antibolsevista katonai nemzetvédelmet.

„Katonai tényezők, akkor engedve a szükségességnek — írja a továbbiakban —, de csak azon feltételek alatt fogadták ezt el, hogy

a) a csendőrség és rendőrség szaporíttatik és a belügyminiszter teljes felelősséget vállal arról, hogy a rendőrség tényleg képes a nemzetvédelem eddigi szerepét átvenni;

b) hogy legzárosabb időn belül egy antibolsevista törvény alkottatik, mely erélyesebb mint az eddigi törvények, a bolseviki védelmet eszközlik.

Hogy ne maradjon vakuum a régi és új rendszer között, egy interminiszteriális értekezleten, melyen a vezérkari főnök is részt vett, az átmeneti intézkedések lettek letárgyalva, és ottan ugyancsak kijelentve, hogy rohamosan elkészül az antibolsevista törvény."

Soós tábornok levele azonban nemcsak a fehérterror és az 1921. III. tc. közti kapcsolatot mutatja be, de arra is utal, hogy e fasiszta jellegű törvénynek legerősebb szorgalmazói elsősorban szintén a katonai körökből kerültek ki.

Egy további szempont, amelyre a kötet felhívja figyelmünket, Horthy személyes szerepe. A kötet második irata már erre utal. E szerint a nemzetgyűlés vezetői megegyeztek abban, hogy Horthy kormányzói jogkörét, amelyet az első tervezetben elégtelennek tartott, kívánsága szerint kibővítik. A továbbiakban még esik szó erről a kérdésről a kötetben; 1920-ban a házfeloszlatási jogot, a hadsereggel való rendelkezés jogát biztosították Horthynak. 1937-ben már esetleges felelősségre vonását is lehetetlenné tették. Szó esik azonban erről a kérdésről a továbbiakban is (52. sz. irat), eljutva egészen a Horthy-dinasztia megalapítására tett kísérletig, amellyel a kötetben közzétett iratok meglehetősen részletesen foglalkoznak. Horthy tehát nagy fontosságot tulajdonított jogköre pontos s lehetőleg minél szélesebb körű meghatározásának. Úgy vélem, történészeink sem tekinthetik ezt harmadrendű kérdésnek. Állam- és jogtörténeti szempontból is érdemes lenne Horthy helyzetét megvizsgálni, de eddigi ismereteink és kabinetirodájának az anyaga is utal arra a rendkívül széles lehetőségekre, amellyel döntését mind a bel-, mind a külpolitika kérdéseiben érvényre juttatta.

Horthy döntései jó néhány fontos mozzanatát segítették elő az ország jobbratolódásának, a német fasizmushoz való lecsatlakozásának: állásfoglalása Gömbös mellett, s a házfeloszlatás 1935 elején, Imrédy másodszori kinevezése 1938 végén, Jugoszlávia megtámadása, a német megszálláshoz való hozzájárulás stb. — hogy csak a legdöntőbbeket emeljük ki. Az sem kétséges, hogy a militarizálási, s ezen keresztül a fasizálódási törekvések benne mindig hathatós támogatóra találtak, a hadsereghez való viszonyában azonban kétségtelenül volt bizonyos feudális nagyúri szemlélet is. Hatalmát a hadseregnek köszönhette, mindvégig támaszkodott a hadseregre, s maga is messzemenően elősegítette, hogy a hadsereg mind nagyobb szerephez jusson az ország politikai életében. A kettős kormányzat kialakulása többek között annak volt köszönhető, hogy Horthy a polgári és katonai hatóságok esetleges vitáiban, nézeteltéréseiben többnyire a katonaság oldalára állt. Ennek ellenére erős túlzásnak tartjuk a kötet összeállítóinak kommentárját (233. l.), amely Werth törekvései mögött Horthyt véli felfedni. Horthy államfői helyzete 1940-ben már egyáltalán nem tette szükségessé, hogy hatalmát csak, vagy elsősorban a hadseregre támaszkodva tartsa fenn. Egyébként is, Horthy bizonyos fokig ekkor már átmeneti álláspontot foglalt el az uralkodó osztályok két nagy frakciója között. Ha döntései nagyobbrészt inkább a teljes német orientáció, a totális fasizmus irányában hatottak is, nem szabad figyelmen kívül hagyni jó néhány ellenkező irányú gesztusát sem. (1922-ben Bethlen mellé áll; nyilasellenesség; Teleki, Kállay kinevezése; Lakatos-kormány.) Összegezve: Horthy személyes szerepét a korszak egészében világosabban és erőteljesebben kell érvényre juttatnunk.

Az eddigiekben főként magukról az iratokról, az iratokból kicsendülő történelmi tanulságokról szóltunk. A kötet összeállítóinak és szerkesztőinek munkája azonban megérdemli, hogy evvel a kérdéssel röviden külön is foglalkozzunk. Bár az iratok száma nem nagy, mégis a kötet rendkívül nehéz feladatot hárított közzétevői elé. A közzétett iratok átfogják az egész 25 év történetét, a legkülönbözőbb — kül- és belpolitikai, gazdasági, olykor személyes — kérdéseket érintik, így a korszak eseményeinek rendkívül széles ismeretét kívánják meg. Különösen abban az esetben, ha — mint Szinai Miklós és Szűcs László

tették — nem elégednek meg az iratoknak levéltári szempontból pontos közzétételével, esetleg a legszükségesebb jegyzetekkel való ellátásával, hanem arra törekednek, hogy lehetőleg az iratok keletkezésének körülményeit, céljukat és további hatásukat is megmagyarázzák. Az iratok közzététele tehát benyomásunk szerint kevés kívánnivalót hagy maga után. Bizonyos öncélú túlzást látunk viszont például, midőn egy Lausanneból kelt levélhez odaírják, hogy a levélpapíron svájci gyár vízjele látható (18. l.). Meg kell mondanunk, hogy nem értünk egyet avval, hogy néhány iratból bizonyos részeket — mégha azok tartalmát jelezték is — kihagytak.

Néhány esetben komoly nehézséget jelentett az iratok keletkezésének pontos idejét megállapítani. Többségükben a megállapítások helyesnek bizonyulnak, két dokumentumnál azonban vitatnunk kell az irat feltételezett keltezését. Az első esetben a szerkesztők hibáztak. A 34. dokumentumot, amelyben Horthy a nyilas szervezkedésről és a Szovjetunió elleni háborúról ír Hitlernek, 1938 tavaszáról keltezték. Az irat azonban 1939 őszén íródott, amit a szerkesztők, ha ismerték volna a német külügyminisztérium közzétett dokumentumait, maguk is észrevehettek volna. A másik tévedés szintén Horthynak Hitlerhez intézett levelével kapcsolatos. Az 58. dokumentumot 1941 júniusra tették. Véleményünk szerint a dokumentum 1941 áprilisából származik. A kötet szerkesztői nem ismerhették azt az általunk a német külügyminisztérium iratanyagában megtalált — nem publikált — jelentést, amelyben Horthy a Teleki temetésére ideérkezett Butti olasz követnek kijelentette, hogy levélben fogja felhívni Hitler figyelmét, ne Anglia, hanem a Szovjetunió ellen támadjon.

Részletesebben kell foglalkoznunk a magyarázó szövegekkel és jegyzetekkel. A dokumentumgyűjtemény jellege, a közzétett iratok tárgyi sokfélesége indokolttá teszi, hogy a szerzők ne elégedjenek meg a szokásos minimális jegyzeteléssel — amely véleményünk szerint az egységes típusú kiadványoknál, például: Külügyminisztérium iratai, helyes —, hanem ennél többre törekedjenek. A magyarázó jegyzetek általában érthetővé teszik az olvasók számára az iratok keletkezésének körülményeit, célját, és jórészt bemutatják következményeiket is. A szövegekkel azonban jó néhány esetben sem a módszert, sem a tartalmat illetően nem tudunk egyetérteni. Egyrészt a túlságosan terjengős, olykor „szájbarágó" magyarázat véleményünk szerint felesleges. Például az 1944. március 19-i koronatanácsi ülés jegyzőkönyvének közzétételét több mint két oldalas magyarázat előzi meg. Másrészt sok a mechanikus hasonlat, következtetés, a felületes — egy-egy esetben téves — megállapítás. Ezek közül néhányat kívánunk megemlíteni. Ilyen felületes és felesleges a 15/b. irat jegyzete, midőn megállapítják, hogy az 1929-es, Csehszlovákia elleni terv 1939-ben valósult meg. Nem bizonyított, hogy 1931-ben Franciaország meghatározott politikai feltételeket állított volna fel a kölcsön érdekében. Teljesen felesleges Horthy Hindenburghoz intézett 1932. évi levele után a szöveg, hiszen ezek az események semmiféle kapcsolatban sincsenek Horthy levelével. Téves a 21. sz. irat bevezető szövege, mivel a 4,1 milliárdos adósság 1931-ben, tehát a Károlyi-kormány hatalomra jutása előtt jött létre, a kormány tevékenységéhez tehát semmi köze sincsen. Súlyos tévedés a 31. sz. irat bevezetője, amely a római olasz—magyar—osztrák hármasegyezményt egy évvel későbbre datálja (1934 március helyett 1935 március). A régi dogmatikus szemlélet kísért abban a megállapításban, amely szerint Werthet azért cserélték ki Szombathelyivel, mivel ő „óvatosabban, s éppen ezért jobban szolgálta a német érdekeket". Nem kétséges, nem erről volt szó! Werth ellentétbe került a kormány vonalával, mivel a magyar uralkodó osztály érdekeit egyoldalúan a németek érdekének rendelte alá, azzal érvelvén, hogy így lehet a magyar érdekeket érvényesíteni. Szombathelyi viszont a magyar uralkodó osztály érdekeit tartotta szem előtt elsősorban, még akkor is, ha ő is a németekkel való együttműködés szószólója volt. Mechanikus az olyan párhuzamvonás, amelyet a 65/A. iratnál tesznek. „Horthy-család dinasztikus törekvései 1937 és 1942 között feltűnő módon és meglepő időbeli pontossággal egybeestek a német agresszió legnagyobb sikereinek éveivel." Nem felel meg teljesen a tényeknek a klessheimi tárgyalásokra vonatkozó részeknek néhány kitétele. A magyarázó szöveg maga is óvatosan fogalmaz, csupán feltételezi, hogy Klessheimben Horthy és Hitler valamiféle konkrét megállapodást kötött volna. Valójában ma már — a német külügyminisztérium, valamint a német vezérkar iratai alapján — az tekinthető bizonyítottnak, hogy konkrét megállapodásra nem került sor. Az azonban tény, hogy Horthy beleegyezett a német megszállásba, vállalta, hogy helyén marad, Hitler bizonytalan ígéretében bízva a megszállás esetleges megszüntetésére vonatkozóan.

Végezetül még a 88. sz. iratnál kívánjuk megjegyezni: tudomásunk szerint ezt a levelet végül Miklós Béla juttatta el Hitlerhez.

Nagy számban sorakoztattuk itt fel a magyarázó szövegekkel kapcsolatos észrevételeinket, mivel úgy véljük, helytelen lenne, ha nem figyelmeztetnénk a kötet szerkesz-

tőit a mechanikus és felületes hasonlatokra, pontatlanságokra. Mindezeket a hibákat a kötet esetleges második kiadása során ki lehet küszöbölni, s evvel még értékesebbé lehetne tenni az egyébként is rendkívül hasznos kiadványt, amelynek sikeréért a szerkesztőket komoly elismerés illeti.

RÁNKI GYÖRGY

VILÁGTÖRTÉNET I. KÖTET.

Szerkesztették: J. P. Francev (felelős szerkesztő), I. M. Gyakonov, G. F. Iljin, Sz. V. Kiszeljov, V. V. Sztruve.

(Budapest, Kossuth Kiadó. 1962. 742 l., 13 t.)

Hét évvel ezelőtt, 1955-ben jelent meg Moszkvában a Szovjetunió Tudományos Akadémiája keretében működő három tudományos intézet (a Történettudományi Intézet, a Keletkutató Intézet és az Anyagi Kultúra Történetének Intézete) kiadásában a Vszemirnaja Isztorija (Világtörténet) I. kötete. E munka magyar nyelven most látott napvilágot a Kossuth Kiadó gondozásában, minden elismerést megérdemlő reprezentatív kiállításban. Jelentősége a történelmi materializmus alapján álló történettudomány szempontjából annyira kiemelkedő, hogy megérdemli a behatóbb megbeszélést.

A Világtörténet a marxista-leninista történetírás eddig legnagyobb, valóban reprezentatív alkotása. Szerzői kollektívájában a szovjet történetkutatás legjobb szakemberei szerepelnek, közöttük olyanok, akiknek nevét megérdemelt világhír övezi. A cél, melyet a Világtörténet szerzői maguk elé tűztek, nemcsak nagy, hanem úttörő munka elvégzését kívánta meg, hiszen az emberiség történetének ilyen részletes és ugyanekkor összefoglaló ábrázolása a történelmi materializmus elvi és módszertani alapján most először került megvalósításra. A világtörténet egyes korszakainak marxista rekonstrukciója terén a szovjet történettudomány már eddig is figyelemreméltó alkotásokra tekinthetett vissza (pl. Az Isztorija drevnego mira I–III. Moszkva, 1936–1937), a Világtörténet I. kötete azonban mind felépítése, mind pedig színvonala tekintetében komoly fejlődést mutat az egyes korok történetét tárgyaló eddig megjelent szovjet összefoglalásokhoz képest. A polgári történetírás közel egyidejűleg megjelent nagy összefoglaló művei (az 1952-től megjelenő Historia Mundi, az 1953-tól kezdve kiadott Historie générale des civilisations stb.) mellett a Világtörténet méltóan képviseli a történelmi materializmus alapján álló történetkutatást nemcsak az által, hogy következetesen törekszik a marxizmus—leninizmus elveinek megfelelő történetszemlélet érvényrejuttatására, hanem abban is, hogy a legújabb kutatási eredményeket — köztük elsősorban a szovjet történetkutatás eredményeit — használja fel a maga újraszerkesztő munkájában. Ez utóbbinak a jelentősége azért fontos, mert a marxista történetírás eredetiségét és egyben a polgári történetírástól való önállóságát juttatja kifejezésre. Meggyőző bizonyítékokkal szolgál arra, hogy a történelmi materializmus alapján álló történetkutatás nem érheti be azzal, hogy a polgári történetírás eredményeit egyszerűen „átértékelje" a maga történetszemléletének megfelelően. Az ún. „átértékelések" a polgári történetírásban időnként felülkerekedő új irányok magatartása a korábbi irányok eredményeivel szemben, amely azonban nem érintette nézeteiknek a történeti folyamatok alapvető kérdéseiben mutatkozó megegyezését. A Világtörténet szerkesztőbizottságának előszava élesen alá is húzza a történelmi materializmus alapján álló történetírásnak ezt az alapvetően eltérő jellegét a polgári történetírás szemléletétől: „... a marxista történettudomány gyökeresen különbözik a nem marxista történettudomány minden irányzatától. A nem marxista történettudomány még fejlődésének tetőpontján sem jutott tovább a tények leszögezésénél és rendszerezésénél, a történelmi folyamat egyes oldalainak megvilágításánál, és számos mélyreható megfigyelés, helyes gondolat ellenére sem tudta feltárni a társadalmi folyamat objektív törvényszerűségeit, amelyek a történelem rendkívül bonyolult és ellentmondás s menetét, a politikai intézmények, államok, ideológiák és kultúrák váltakozását meghatározzák." A materialista történelemfelfogás, Marx és Engels felfedezése „vetette meg alapját a szó valódi értelmében vett történettudománynak, amely az emberiség történetét, mint a társadalmi fejlődés törvényszerű, belső ellentmondások által mozgatott folyamatát vizsgálja."

Ha azt vizsgáljuk, hogy a Világtörténet I. kötete mennyiben tesz eleget annak a programnak, melyet szerkesztői maguk elé tűztek, azaz sikerült-e az általa felölelt hatalmas történeti tényanyagot a marxizmus—leninizmus szemlélete alapján történeti szinté-

zissé feldolgoznia, határozottan igennel kell válaszolnunk. A szerzői kollektíva valóban úttörő munkát végzett, és a polgári történetírás hagyományaival szembefordulva, új utakon, új módszerekkel tett sikeres kísérletet az emberiség őskorának, valamint az ókor egy időtartamát tekintve jelentős korszakának (a keleti kultúrák, valamint a régi görög és itáliai fejlődés) történeti újraszerkesztésére. Az anyag csoportosításában is érdekes az a kezdeményezés, mellyel a Világtörténet I. kötetében találkozunk. A szinkronisztikus korszakbemutatás azzal, hogy jól szemlélteti a történeti fejlődés egyenlőtlenségét különböző földrajzi tájakon ugyanazon a korszakon belül, kiválóan alkalmas módszer annak a szemléletnek a szolgálatában, mely a történetírás régi előítéleteivel, elsősorban az „európacentrikus" történelemszemlélettel szembefordulva, elfogulatlan képet akar adni az emberiség legrégibb civilizációinak a kialakulásáról. A Világtörténet I. kötete szerepüknek és jelentőségüknek megfelelő helyre állítja az Európán kívüli műveltségi központokat az őskortól kezdődően, és éppen a szinkronisztikus módszer segítségével nyílik lehetősége arra, hogy ugyanazon korszakon belül egymás mellett tárgyalja a különböző tájak kultúráit, rávilágítva arra a fontosságra, mely az európai civilizáció szempontjából is az Európán kívül kifejlődött kultúrákat megilleti. Nagyjelentőségű változásokat hoz a szovjet régészet eredményeinek előtérbe állítása magának az európai őstörténetnek a szemléletében is. Így pl. a kosztyonki felső-paleolit kultúra, mely fölött a nyugat-európai őstörténeti szintézisek szinte csak átsiklanak, vagyis megelégszenek nevének egyszerű említésével (vö. *R. Pittioni:* Die urgeschichtlichen Grundlagen der europäischen Kultur, Wien 1949. 31. l.), *A. P. Okladnyikov* beállításában kiemelkedő fontos lelőhelye az európai felső-paleolit kultúráknak, és az itt felismert jellegzetességek általános érvényű következtetésekre jogosítanak a felső-paleolit lakótelepek életére. Hasonló jelentőséget érdemelnek a Kurszk környéki avgyejevszkajai és a csehszlovákiai Dolní Věstonicé-ban kiásott felső-paleolit lakótelepek is, továbbá a *V. A. Gorodcov* által feltárt — az előbbieknél bonyolultabb lakóépítmény — a Brjanszk alatti Gyeszna községben Tyimonovszkaja-ban, ahol négyszögletes, mintegy három méter mély földkunyhókra bukkantak, melyeket télen mesterséges barlangként használtak a paleolit-kori községek.

Általában a régészet és az etnográfiai kutatás újsága, eredetisége és érdekessége jellemzi az ősközösséget tárgyaló fejezeteket. A felső-paleolit vallásáról és művészetéről, éppenúgy, mint a fejlett neolitról és a fémkorba való átmenetről írt fejezetek, melyek *Sz. V. Kiszeljov* és *A. P. Okladnyikov* tollából valók, magas tudományos színvonalat képviselnek, és jól szemléltetik a szovjet kutatóknak az utolsó évtizedekben a Szovjetúnió régészeti feltárásában elért eredményeit. Nyugat-Európa és Közép-Európa őstörténete ugyan nincs olyan alaposan kidolgozva, mint a Keleté, de az önálló kutatások hiányát nagyobbrészt feledteti az a széleskörű anyaggyűjtés és áttekintő előadás, mely megbízható képet fest Nyugat- és Közép-Európa őstörténetének legfontosabb kultúráiról.

A történeti idők előadása, melyből a túlnyomó rész az I. kötetben természetesen az ókori Kelet civilizációira esik, méltóképpen juttatja kifejezésre a szovjet orientalisztika nemzetközileg elismert magas színvonalát. Az ókori Egyiptommal öt fejezet foglalkozik, melyeknek többségét *J. J. Perepjolkin* írta. A források és a hatalmas szakirodalom alapos ismeretét sok önálló kutatás egészíti ki, főként a gazdaság és társadalomtörténet vonalán, mert a polgári történetírás a rabszolgaság kialakulásának és jelentőségének kidolgozását a korai és óbirodalom történetével kapcsolatban meglehetősen elhanyagolta (vö. *J. Pirenne:* Histoire des institutions et du droit privé de l'Ancien Empire I—III. Bruxelles, 1932—1935, *E. Seidl:* Einführung in die ägyptische Rechtsgeschichte bis zum Ende des neuen Reiches, 2. ed. Glückstadt, 1951). Különösen érdekesek a társadalom rétegződését és a termelőerők fejlődését tárgyaló részek, viszont kevésbé sikerült az Óbirodalom hanyatlásának bemutatása és a Középbirodalom kezdetének kora. A Középbirodalom politikai történetének leírása túlságosan rövid, sokszor sematikus, a kronológiai sorrend elmosódik. Sokkal jobban sikerült a Középbirodalom bukásának a társadalmi hátteret jól szemléltető ábrázolása. Az idevonatkozó források megszólaltatása valamint kritikájuk a történeti szituáció helyes értékeléséről tanúskodnak.

Az Újbirodalom történetét (a XII. fejezetben) *J. J. Perepjolkin* igen helyesen a rabszolgarendszer teljes kifejlődésének kora gyanánt értékeli és kimutatja a rabszolgarendszer döntő befolyását a gazdasági élet egész területén. Kiemelkedik az Újbirodalom gazdasági képének rajzából a földművelők helyzetéről írt fejezet, mely jelentőségének megfelelően domborítja ki ennek a fontos társadalmi osztálynak a szerepét. Ugyanígy sikerültnek mondható az Újbirodalom politikai fejlődésének rajza, valamint IV. Amenhotep vallási reformjának bemutatása, melynek társadalmi hátterét gondosan megvilágítja. Azt a nézetet, hogy IV. Amenhotep Aton kultusza egyistenhit volt, a szerző mint megalapozatlant elutasítja. Kevésbé tekinthető sikerültnek az egyiptomi kultúra és vallás rajza, mely éppenúgy, mint az egyiptomi irodalom és filozófia bemutatása, túlságosan vázlatos.

Az Újbirodalom művészetéről adott áttekintés viszont rövidsége mellett is érdekes és határozottan instruktív hatású.

Az ókori Mezopotámia államainak a története során *V. V. Sztruve*, a szovjet orientalisztika világhírű mestere mutatja be Dél-Mezopotámia lakosságának társadalmi fejlődését az ősközösségből a rabszolgarendszer felé (VI. fejezet). A templomgazdaságok levéltári anyagának tükrében tárgyalja Sumer város-államainak gazdasági-társadalmi viszonyait és az itt kifejlődött osztályharc problémáit. Urukagina reformjait, mint az egyszerű faluközösségi tagok védelmében, a nemzetségek ellen hozott rendszabályokat mutatja be. Színesen rajzolja az akkad uralom társadalmi állapotát, és behatóan elemzi e birodalom összeomlásának okait. A gutik uralomrajutásának nem tulajdonít különösebb jelentőséget és — helyesen — nem következtet ebből komolyabb társadalmi hanyatlásra. Megállapításainak mintegy igazolása az a virágzás, melyre a III. Ur-i dinasztia korszakában emelkedett Mezopotámia. Az a többszázezerre menő írásos dokumentum, mely a III. Ur-i dinasztia periódusának pezsgő gazdasági-társadalmi életét szemlélteti, igazolja a szerző következtetéseit a Sumer-ban kifejlődött rabszolgarendszer életerejét illetően.

Az óbabiloni birodalom korszaka (X. fejezet), mely *Sztruve* és *I. M. Gyakonov* alkotása, a legújabb kutatások, elsősorban a Mari-i ásatások nyomán feltárt hatalmas levéltár felhasználásával fest maradandó képet a Hammurapi korszakról. A történeti források gazdagsága — a levéltári anyagon kívül elsősorban a Codex Hammurapi — módot nyújt arra, hogy a társadalom életét színesen és szinte aprólékos részletességge l mutassák be. A teljes jogú és nem teljes jogú szabadok osztályainak a vizsgálata során a szerző a *muskenu* sokat vitatott problémájával foglalkozva a Codex Hammurapi megfelelő helyeinek magyarázata alapján azt a feltételezést fogadja el, hogy a muskenuk a nem teljes jogú szabadok voltak, akik Babilon és a többi területek leigázott lakosságából kerültek ki. Ez a feltevés nem látszik meggyőzőnek és valószínűbb a muskenuk eredetére vonatkozólag az a magyarázat, mely szerint olyan szabadok voltak, akik nem tartoztak semmiféle közösségbe, hanem szolgálatukért vagy a termés egy bizonyos hányada fejében földparcellát kaptak az udvartól (vö. VDI 1952. 2. 265—266. l.).

Asszíria és Mitanni történetéről *I. M. Gyakonov* tollából olvashatunk magasszínvonalú összefoglalást a legújabb kutatások alapján (XI., XXI. fejezet). A Nuzi-i levéltár felfedezése az 1930-as években új fénnyel sugározta be a hurriták történetét, akiknek legjelentősebb állama, Mitanni, az i. e. 2. évezred közepén a Közel-Kelet legnagyobb hatalmává emelkedett. Mitanni és Asszíria harca a hegemóniáért, mely végül Asszíria felemelkedéséhez vezetett, a harmadik nagyhatalom a kis-ázsiai hettiták államának terjeszkedésével szoros összefüggésben zajlott le. A Hettita Birodalom története azonban a kötetben eléggé el van szakítva Mitanni és Asszíria történetétől (a XIII. fejezetben), ami szükségképpen ismétlésekre vezet. Ettől eltekintve a Hettita Birodalomról írt fejezet, valamint a következő (XIV.), mely Fönícia, Palesztina és Szíria történetét tárgyalja az i. e. 2. évezredben, a kötet legjobb részei közé számítanak (mindkettőnek *Sztruve* a szerzője).

Az ókori Közel-Keleten az i. e. 1. évezred első századaiban nagyhatalommá emelkedett Urartu történetét *I. M. Gyakonov* és *O. V. Kudrjavcev* írta meg (XX. fejezet). Mint ismeretes, ennek az ókori államnak a területe az Örmény-fennsíkon feküdt, és egy része a jelenlegi transzkaukázusi szovjet köztársaságok területét is magába foglalta. Ennek tulajdonítható, hogy a szovjet régészek hatalmas részt vállaltak az urartui emlékek feltárásában, és már megelőzően több jeles monografikus feldolgozásban elevenítették meg történetét. Urartu átvette a megszünt Hurrita Birodalom kulturális és politikai örökségét, majd terjeszkedése délre és délnyugatra sorozatos háborúkba sodorta Asszíriával, melynek története hosszú időn át elválaszthatatlanul együtt fejlődött Urartu történetével. A szovjet szerzők a töredékes forrásanyag ellenére kitűnő újraszerkesztő munkával keltették életre Urartu történetét, bár ezzel a dolog természeténél fogva együtt járt egy sor ma még nem igazolható feltevés beépítése a források által nyújtott tényanyagba. A kimmerek, majd a szkíták betörése, párosulva Asszíria újabb felemelkedésével, végül az urartui állam lehanyatlásához vezetett.

Nagyfontosságúak a Világtörténet I. kötetének azok a fejezetei, melyek az ókori India, Kína és Belső-Ázsia legrégibb történetének a korszakaival foglalkoznak.

G. F. Iljin összefoglalása az ókori India kultúráiról (XVI. fejezet) egy rövid földrajzi bevezető után részletesen elemzi azokat a forrásokat, melyek India legrégibb történetét megvilágítják. A régészeti források mellett vizsgálat alá veszi az írott hagyományt is, és — bár vázlatosan — áttekintő képet ad az ősközösségi rendről, majd az Indus völgyében létrejött városi kultúrák keletkezési folyamatáról. A III. évezred végén virágzó magasszínvonalú Harappa-kultúra ismertetése, valamint a Mohenjo-Daro-ban feltárt régészeti leletek alapján arra a következtetésre jut, hogy a 3. és 2. évezred fordulóján magas civilizációval rendelkező rabszolgatartó jellegű államok kialakulásával számolha-

tunk az Indus völgyének vidékén. Ez a fejlett csatornázási rendszert építő, rabszolgatermelési rendre támaszkodó civilizáció színvonal tekintetében nem maradt el a mezopotámiai műveltségtől, mellyel minden valószínűség szerint intenzív összeköttetésben állott.

L. I. Duman a Kína történetével foglalkozó fejezetek (XVII. és XXVI.) szerzője kiemelei a geográfiai tényezők fontosságát a történelemelőtti Kína lakosságának életviszonyaira és az irodalmi források, főként a Történelmi feljegyzések (Kína első általános története, Sï-ma C'ien műve) alapján azt a feltételezést fogadja el, hogy az i. e. 3. évezredben még megvoltak az anyajogú nemzetség csökevényei Kínában. A 3. évezred végén feltűnő két törzs, a hia és sang küzdelme az i. e. XVIII. században a sangok győzelmével végződött, és ennek nyomán jött létre a Sang-Jin állam, a Sang-dinasztia uralkodása alatt. A régészeti források, főként Sang városának, e birodalom utolsó fővárosának emlékei alapján színes részletes képet ad a szerző az első jelentékeny kínai civilizációról, mely jellege szerint már rabszolgatartó volt, bár a nemzetségi társadalom csökevényeit még magában hordozta. Az i. e. XII. században uralomra jutó Csou-dinasztia korszaka alatt (i. e. XII.—III. sz.) Kína hatalmas fejlődésen ment át, és ennek történetét már nagyobb számú forrásból ismerjük, mint az előző korét. A forrásokból az erős osztályelnyomás és a társadalmi osztályok egyre élesedő harca bontakozik ki szemünk előtt. A despotikus jellegű királyságban minden föld tulajdonosa a király, de idővel az arisztokrácia a földek egyre nagyobb hányadát vette a saját tényleges birtokába. A földművelő osztály vállaira roppant terhet jelentett az, hogy a közös földek megmunkálása mellett a katonai szolgálatot és egy sor egyéb állami és földesúri kötelezettséget kellett teljesítenie. A legsivárabb sors azonban itt is a rabszolgáknak jutott, akik családostól adás-vétel tárgyai voltak, áruk pedig nem volt magasabb a barom áránál.

A Csou-birodalom első korszaka, a Nyugati Csou-birodalom az i. e. VIII. században összeomlott. A birodalom számos tartományra hullott szét, és a régi dinasztia tényleges hatalma már csak a keleti országrészekre terjedt ki (Keleti Csou-birodalom). A VII—VI. században Kína területén öt nagyobb királyság alakult ki, melyek magukba olvasztották a többi kisebb államot. E rendkívül bonyolult politikai fejlődést a szerző éppen olyan kitűnően foglalja össze, mint amilyen kitűnő az az áttekintés is, melyet a belpolitikai harcokat követően a kínai kultúra, a tudomány és filozófia teljesítményeiről ad. Ehhez járul végül a kínai írás, a kínai irodalom és a kínai szellemi élet kifejlődésének rövid, de áttekintő előadása.

Irán és Belső-Ázsia történetét *V. V. Sztruve* világítja meg az Achaimenidák perzsa birodalmának megteremtéséig (XXIV. fejezet). A régészeti leletek alapján bemutatja e terület lakosságának gazdasági életét, a termelőerők fokozatos kifejlődését, a méd, majd a perzsa állam kialakulását, valamint a Közép-Ázsia területén létrejött első állami alakulatokat (Horezm, Baktria).

Az égei civilizáció és Görögország legrégibb történetét tárgyaló fejezetek (*J. A. Lencman* tollából) a legújabb kutatások (elsősorban a lineáris B írás megfejtéséből adódó eredmények) alapos felhasználásával festenek képet az Égei-tenger szigeteinek és Hellasz legrégibb fejlődésének korszakairól. Elmélyült újraszerkesztői munkával eleveníti meg a szerző előbb a minosi (krétai) kultúra gazdasági és társadalmi viszonyait, majd a középhellasi periódus tömör, de nagyon világos áttekintése után a késő-hellasi periódus, a mykénéi kultúra vizsgálatára tér át. A lineáris B írás megfejtése nyomán elolvashatóvá vált knossosi és pylosi táblák segítségével képet fest a szerző a mykénéi társadalomról s abban a rabszolgák helyzetéről. A „Görögország az i. e. XI—IX. században" c. fejezetben (XXVIII.) a szerző rámutat arra, hogy a vas használatának elterjedése a termelőerők milyen nagyarányú fejlődését vonta maga után. Az 1949-ben Athénben végzett ásatások eredményei lehetőséget nyújtanak arra, hogy a szerző az i. e. X. századi kézműipar fejlettségét megfelelően értékelje, ami pusztán a homéroszi eposzok alapján eddig nem történt meg. A XXIX. fejezetben (Görögország az i. e. VII—VI. században. A rabszolgatartó államok [polisok] kialakulása) a szerző, *D. P. Kallisztov* rámutat arra, hogyan viszonyult az archaikus korban a rabszolgamunkához a kistermelők munkája, és elemzi a bérmunka kialakulásának okait. Sajnos itt néhány sematikus, közelebbről meg nem magyarázott, megalapozatlan állítással is találkozunk, melyekkel nem lehet egyetérteni. Így pl. az a megállapítás, hogy „Görögország fejlettebb területein (pl. Attikában) ... az i. e. VIII—VI. században a legtisztább formában kialakultak az új rabszolgatartó viszonyok", nem fogadható el, mert a rabszolgatartó állam teljes kifejlődéséről csak a nemzetségi arisztokrácia és a demos harcának eldőlte után, tehát az i. e. V. század óta beszélhetünk. A szerző a társadalmi harc nem egy fontos kérdése (így pl. a tyrannis bukása) fölött gyorsan tér napirendre, anélkül, hogy mélyebben megvizsgálná az alapvető társadalmi antagonizmusok jellegét. Világos és értékes viszont a szerző áttekintése az i. e. VIII—VI. századi görög deológiáról és kultúráról, ahol sok kitűnő és eredeti megállapítás sorakozik egymás mellé.

Így pl. helyesen mutat rá a Dionysos- és Demeter-kultusz társadalmi hátterére, arra, hogy az elnyomott földműves lakosságnak az uralkodó osztály elleni elégedetlensége hogyan jut kifejezésre ezeknek az istenségeknek a tiszteletében. A materialista görög természettudományos gondolkozás, az ión természet-filozófia kialakulását ugyancsak értékes áttekintésben és helyes elemzéssel mutatja be a szerző, aki az i. e. VIII—VI. századi görög irodalom és művészet rövid áttekintésével zárja le a kötetet.

A szovjet Világtörténet I. kötetének magyar kiadása jelentős gazdagodása egyetemes történeti és ókortudományi irodalmunknak. A szinkronisztikus rendet követő korszakbeosztás, mely jól szemlélteti a fejlődés egyenlőtlenségét a világtörténet sodrában, a maga kedvező és kedvezőtlen velejáróival (mely utóbbiak közé sorolhatók az ismétlések, továbbá ugyanazon nép történetének gyakori megszakadása és ezért nehéz éttekinthetősége) határozottan új és érdekes kísérletnek tekinthető, mely tökéletesedése esetén feltétlenül követőket fog találni. A sok szerző közreműködése ellenére biztosítja a mű egységét a közös módszer és szemlélet: a történelmi materializmus. Az a világtörténet, mely ebben a kötetben elénk tárul, valóban a világ népeinek története, és nincs leszűkítve a „vezető népek" történetére, mint a múlt polgári történetírásának nem egy reprezentáns alkotásában. Ha a korok és népek történetének bemutatása helyenként nem is mentes a sematikus vonásoktól, a marxista fejlődéselmélet sablonszerű alkalmazásának hibáitól, *egészében* mind az őstörténet, mind az ókor megelevenítése során a történelmi materializmus következetes érvényesítése a marxista történetírás kiemelkedő alkotásává avatja a Világtörténet I. kötetét.

FERENCZY ENDRE

SÁRKÖZI ZOLTÁN:

AZ ERDÉLYI SZÁSZOK A NEMZETI ÉBREDÉS KORÁBAN (1790—1848)

(Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 28. Budapest, Akadémiai kiadó. 1963. 152 l.)

A történelmi köztudat a reakció oldalán tartja nyilván az 1790 és 1848 közti időszakban az erdélyi szászokat. A zömmel szabad parasztságból s városi polgárságból meg szegénységből álló erdélyi szászság *látszatra* tán előnyös helyzetben indulna neki a polgári fejlődésnek, s mégis védekezésbe kényszerül; olyan problémákkal kerül szembe, amelyeket nincs ereje megoldani, látszatra vagy valóban előnytelenebb helyzetből induló konkurrensei elébevágnak, s az elszigetelt, a lemaradó törvényszerűen, s mégis elsősorban saját hibájából sodródik a reakció oldalára.

Igen tanulságos dolog lenne szembenézni ezzel a problémával — de Sárközi Zoltán ezt a lehetőséget elszalasztotta. Az 1790—1848. évek szász *története* helyett egy, az adalékjellegen nem sokkal felülemelkedő *tényvázlatot* kapunk munkájában. Nem mintha a munka nem törekednék az erdélyi szász történelem e korszakának lehető széleskörű ismertetésére s a tények marxista csoportosítására s részben elemzésére is. A munka vázlatot ad a szász történelem 1790 előtti szakaszáról, a betelepedéstől kezdve az önkormányzat kialakulásának egyes szakaszain, a szászoknak az önálló Erdély korszakában tanúsított magatartásán át egészen a XVIII. század elején már Sárközi szerint (aki itt Szekfűre hivatkozik) fellépő „ausztriai hazafiság"-ukig, a XVIII. századi szász társadalmi képletről, a szászokra vonatkozó történeti irodalomról, majd két nagyobb szakasz (1790—1830, ill. 1830—1848) számos fejezetében foglalkozik tulajdonképpeni tárgyával. A XVIII. század végi — XIX. század eleji királyföldi gazdaságot és társadalmat ismertetve, jelzi a földközösség meglétét s jelentőségét, foglalkozik a földközösség és a magántulajdon viszonyával, a szász parasztok egyházi és állami terheivel, a tisztviselők túlkapásaival s a magistratusoknak a köznéptől való elkülönülésével, a székek, hét bírák, a szász egyetem jobbágybirtokszerzésével; utal a megyék területén levő szász falvak jobbágysorsra jutására (csak a Küküllő megyei 13 falu esetével foglalkozva részletesebben), a városi s falusi szelleresedésre. Ismerteti a szász papság jogi helyzetét, életformáját. Szól a szász céhes iparról s a manufaktúra-ipar jelentkezéséről; rámutat arra, hogy ez az ipar széles belső (Erdély, azon túl Magyarország, a Bánát és Szlavónia, de egyáltalán az egész Habsburg-Birodalom) és külső (Havasalföld, Moldva) piacra támaszkodik; beszél ennek kapcsán a „görög" kereskedők szerepéről, a honorációrokról (kormányhatóságiakról s helyiekről), a szabadkőművesség terjedéséről köztük. A munka e fejezete II. József rendelkezéseinek ismertetésével

zárul. Ezzel az indulással tér rá a II. József halála utáni restaurációs törekvések, az 1790/1-i országgyűlés előkészületei s a diéta vitái (a nyelvkérdés, az unió ügye, a Magyar és Erdélyi Udvari Kancellária egyesítésének kérdése, a 3 nemzet egymáshoz való viszonya körül) ismertetésére, a román probléma jelentkezéseinek és szász vonatkozásainak bemutatására, majd az 1790 után megélénkülő konzervatív publicisztikai tevékenység ábrázolására, a német kulturális életnek a szászokra tett hatására. Foglalkozik az 1795 és 1812 közti szász regulatiokkal (a korábbi magyar irodalommal egyetértve, helyesen adva okukul a magistratusok visszaéléseit). Szól a parasztság bomlásáról, a királyföldi jobbágyfalvak 1820 táji terheiről. Utal rá: a századforduló után a szász ipar kezdi elveszteni havasalföldi piacát (betörnek oda a nyugati iparcikkek, iparosok vándorolnak ki Erdélyből). Foglalkozik az 1790 és 1830 közti kulturális fejlődéssel (iskoláztatás, tudomány, kulturális élet). Az 1830—1848 közti korszak rajzát ismét a gazdaság és társadalom ábrázolása vezeti be: a népességi arány eltolódik a románok javára; magasabb mezőgazdasági kultúra fejlődik ki a Királyföldön, mezőgazdasági reformok jönnek létre; az iparban hat a céhrendszer gátló volta, hanyatlik a kézművesség, viszont erőteljes manufakturális fejlődés indul meg, takarékpénztárak alakulnak, s végre rendbejönnek a szász közpénztárak is. A szász nemzeti mozgalom megerősödik, s nő rokonszenve a német nemzeti mozgalmak iránt; a szász polgárság konzervatívokra s haladókra szakad, s a sajtóban is folytatja vitáját; megjelennek az egyesületek, fellendül az irodalmi élet. A munka érdemben a szászoknak a reformkor erdélyi országgyűlésein vitt szerepe s az ott felmerülő kérdések kapcsán diétán kívül folyt viták ismertetésével zárul.

Sárközi munkája marxista igényű munka — de a *lényeges* kérdést, széles anyaga ellenére, mégis kiengedte kezéből. Elsősorban azért, mert a szász fejlődést az *egész* erdélyi fejlődésből kiszakítva tárgyalja, nem látja másutt az erők növekedését (vagy hajlamos az általa használt szász történeti művek szemüvegén át látni), s ahol a fejlődés egészéről kellene beszélni, ott is jórészt kitér ez elől. Így azonban nehéz képet alkotni a szászok *valódi* helyzetéről az erdélyi társadalomban — s ráadásul ennek az erdélyi társadalomnak fejlődését is igen erősen az *egész* magyar fejlődés határozza meg. Amellett Sárközi igen erősen a szász történetírásra hagyatkozott — s bármily szorgalomról tanúskodik is ez a történetírás, erősen provinciális szinten maradt. És Sárközi beleesett abba a hibába is, hogy — véleményünk szerint — túlértékelte a haladás elemeinek jelentkezését a szász fejlődésben.

Az anyag felhasználása nem a legszerencsésebben történt Sárközi munkájában. Jeleztük: a kellőnél kevesebb kritikával kezelte a korábbi irodalmat, s pl. permanensen idézi Fr. Teutsch szász történetét ott is, ahol jobb források is állnak rendelkezésre, szaktekintélyképpen hivatkozik Dorner könyvére (amelynek történeti vonatkozásai igen pontatlanok), az erdélyi történet e szakasza egészére vonatkozó műveket nem vagy alig használta fel. A rendelkezésére állott levéltári anyag felhasználása sem elégséges. Igaz: ez az anyag irdatlan mennyiségű — de azért lehetőleg törekedjünk minél teljesebb anyagismeretre. Sárközi az alapvető jelentőségű 1750-i erdélyi országos adóösszeírást pl. csak említi, de nem használja (még a szász terület közadósságaira vonatkozó részeket sem), a márginean-összeírásokból *egyetlen*, alkalmilag kiragadott darabot használ fel, a munkájában a szász kérdés szempontjából ismertetett *nyolc* országgyűlés közül (az 1848-it nem számítjuk már ide) *egyetlennek* használja jegyzőkönyvét (azt is csak egy részletkérdésnél), más országgyűlési vonatkozású forrást egyáltalán nem, a kormányhatósági levéltárak statisztikai anyagába nem tekintett bele, az ügyiratanyagot is csak egyes, másunnan megfogott kérdéseknél használja stb. Mindez óhatatlanul vezet aztán az ítéletek nem megnyugtató voltához. S végül helytelen a jelentéktelen Szászvárosszék példájára annyiszor hivatkozni, amennyiszer ezt Sárközi teszi.

Az elmondottakon kívül részletmegállapítások egész sorában nem érthetünk egyet Sárközivel (ill. korrigálnunk kell a kötetben, sajnos, nagyszámmal maradt tárgyi tévedéseket). Ezeket a kötet lapszám-rendjében rögzítjük. (A munka agrártörténeti vonatkozásaival itt nem foglalkozunk.) Helytelen a szászokat a fejedelmi korszakban „szabadparaszt és polgárnép"-nek tekinteni (8. l.), hisz maga Sárközi írja le később: mennyivel összetettebb a XVIII. században a szász társadalom képlete. Ugyanakkor a 9. lapon (I. Tóth Zoltánnak a nemzetiségek csonka, ill. teljes társadalmára vonatkozó formuláját hibásan alkalmazva) teljes társadalomnak nevezi a szászságot, ami az ellenkező túlzás. Jakab Elek műve (A királyföldi viszonyok ismertetése) ugyan alapvető jelentőségű, de *elsősorban és bevallottan publicisztika* (s nem csak „súrolja a publicisztika határait" — 12. l.), bár széleskörű történeti dokumentációval. Téves azt állítani, hogy a XVIII. században Erdélyben egyedül a Királyföldön él számottevő iparűző és kereskedő polgárság (25. l.); Erdély magyar városainak is van ipara, kereskedelme, s azok a statisztikák, amelyeket Sárközi használ, feltehetően nem közlik a különböző fejlettségi fokú paraszt-

ipar adatait. Brassó népességi adata (1830 : 22 476 lakos) túlzott (26. l.). Megfelelő dokumentáció nélkül nehéz hitelt adni annak az állításnak, hogy Erdélyben a XVIII. században a gyáripar megteremtését illetően kedvezőbb volt a helyzet, mint Magyarországon (27. l.); a következmények nem erre mutatnak. A sebeshelyi *kincstári* vashámort nem lehet szász iparnak tekinteni. A 28. lapon (77. sz. jegyzet) említett „Müllersheim orvosprofesszor" Piuariu-Molnár szemorvossal azonos, akit a 90. lapon Sárközi is így említ; érthetetlen azonban, hogy a 28. lapon az általa alapított szádi gyapjúfonóról azt írja, hogy „hamarosan tönkrement", míg a 90. lapon hosszasabban bizonyítja (más irodalom alapján), hogy fejlődését feltehetőleg csak Piuariu-Molnár halála szakasztotta félbe. Helytelen a külkereskedelem volumenének jellemzésére az infláció idejéből (1802, 1807) hozni adatokat (29. l.), hisz ezek nyilván nem adnak megfelelő összehasonlítási alapot. 29—31. l.: a közölt adatok alapján Sárközinek le kellett volna vonnia a konzekvenciát, hogy az erdélyi ipar a román fejedelemségekben a *középrétegek* fogyasztására alapoz (finom árut ti. érdemes távolabbról is behozni). 31. l.: az örmények nem számítanak a „görög" kereskedők közé (Erdélyben különösen nem). 31—32. l.: bővebben kellett volna szólni a görög, szász és román kereskedők szerepéről. 33. l.: az egyes kormányhatóságok nevét vagy az eredeti nyelven használjuk, vagy magyarul, de ne pl. német elnevezést „magyaros" helyesírással („General-Kommandó"). 33. l.: a Bruckenthalok közül nem Sámuel volt szász comes, hanem Mihály (ezt egyébként másutt Sárközi is helyesen írja). Bánffy Györgyöt elsősorban nem mint „kamarai- és guberniumi tanácsost", hanem mint gubernatort ismeri a történetírás, helyesebb hát így említeni. 34. l.: miért *csak az ortodox papság* a XVIII. században a román nép vezetője? 36. l.: a jobbágy szabad költözését II. József 1785-ben, s nem 1781-ben engedélyezte. 37. l.: a Guberniumot nem II. József helyezte Kolozsvárra; halála után, 1790-ben vitték oda. Ugyanott: Bruckenthal Sámuelt nem a sérelmek felhánytorgatása miatt mozdította el II. József, hanem mert fiatalabb, rugalmasabb, nagyvonalúbb kormányférfit akart látni e pozícióban (ekkor került a „nagy" melléknévvel ismert Bánffy György gubernatorságra). 38. l.: az 1790-i mozgalom sem Magyarországon, sem Erdélyben nem volt egyszerűen „a magyar rendi-nemzeti függetlenségért indított mozgalom"; élén Erdélyben nem az árutermelő középnemesség áll, hanem részben középbirtokos nemesek, részben a magyarországi benepossessionatusok felső rétegével azonos szinten álló mágnások, részben a magyarországi főúri szintet elérő arisztokraták. 40—41. l.: az 1790-i szebeni követutasítás értékelése túlságosan pozitiv (8., jobbágyügyi pontja valójában csak a szabad költözésre vonatkozik stb.). 44. l.: miért kell magyar szövegben Rall báró országgyűlési királyi biztost „Freiherr v. Rall"-nak nevezni? 50. l.: mennyiben hajlottak 1790-ben a székely rendek konzervativizmusra? A Sárközi által ismertetett *egyetlen* példával szemben (Nemes János főkirálybíró) a másik oldalon pl. Toldalagi László említhető ! 51. l.: nem bizonyított dolog az, hogy 1790 után „a régi feudális szász autonómia lassan polgári tartalommal telt meg". 54. l.: a fogalmazásból nem derül ki, hogy 1790/1-ben megtiltották vagy engedélyezték-e a szabad költözködést (valójában, korlátozásokkal, engedélyezték). 55. l.: az 1790 utáni (konzervativ) szász publicisztikát nemcsak Szekfűnek az erdélyi szász történetírásról írt cikke alapján (s így is csak bibliográfia-szerűen) kellett volna ismertetni. 57. l.: nehéz elfogadni azt az állítást, hogy a szász nemzeti mozgalom „a polgárosodás, különösen a nemzeti nyelv kiművelése, az iskoláztatás stb. terén nemcsak az erdélyi, hanem még a magyarországi magyar nemzeti mozgalomnál is nagyobb eredményeket mutatott fel"; gondoljunk a magyar irodalom óriási nekilendülésére e korban — s Erdélyben az ottani testőrírókra, a Nyelvművelő Társaságra stb.; az 58. lapon maga Sárközi írja, hogy az 1795-ben Szebenben megalakult „Societas phylohistorum Transsilvaniae" is *erdélyi magyar* mintára jött létre. 58. l.: a szászok nem rendelkeztek „fejlett irodalmi nyelv"-vel; még a reformkorban is iskolai tanulmányaik során sajátítják el a Hochdeutsch-ot. 57. skk. l.: a szász kultúrélet ismertetése túlságosan lexikális ízű. 59. l.: mi köze van a Diana-Vadásztársaságnak Szebenhez és a szászokhoz? Ez a *magyar* ellenzék leghaladottabb részének csoportosulása volt. 65. l.: Seeberget nem az Országos Számvevő Hivatal küldte ki, s nem is 1758-ban, a szász városok és az egyetem gazdálkodásának felülvizsgálatára, hanem Mária Terézia, 1753-ban. 66. l.: 1790/2-i országgyűlés nem volt Erdélyben; volt 1790/1-i és 1792-i. 67 skk. l.: helyesebb lett volna a szász regulatiokat közvetlenül a forrásokból ismertetni. 71. l.: az 1807-i egyházi regulatio ismertetésénél nem derül ki: mi a változás a korábbi helyzethez képest. 74. l.: túlzás azt állítani, hogy a regulatiok „népmozgalmak hatására bevezetett kényszerű intézkedések". 79. l.: Erdélyben 1795 nem az ellenzéki mozgalom hanyatlása, hanem épp tetőfoka (az országgyűlés egyébként nem 1795-i, hanem 1794/5-i). 91—92. l.: Erdélyben „az igazgatás és a hivatalok teljesen felsőbb rendeletre működtek". Magyarországon nem? 95—96. l.: a szászok Habsburg-hűségének illusztrálására kevés néhány barokk beszédből stb. vett frázis.

98. l.: túlzás azt állítani, hogy a szász uralkodó osztály (nemzeti okokból is) mindig privilégizált helyzetben volt Bécsben; II. József erdélyi apparátusának kulcsállásaiban jozefinista *erdélyi magyar nagybirtokosok* foglalnak helyet stb. 105. skk. l.: nem lévén összehasonlító adatok a műben Erdély többi részeinek iparával, nehéz megállapítani: mennyire jelentősek az erdélyi szász manufaktúrák? 110. l.: magábanvéve sem helytálló az az állítás, hogy Brassó 1848-ban unió-párti, haladó, radikális, még kevésbé az, hogy ennek magyarázata a város fejlett iparosodása és kereskedelme (szemben az itt bürokrata-klerikális-céhes városnak jelzett Szebennel); az előző oldalakon épp Sárközi ír a szebeni iparról. 111. l.: Vizakna és Kolozs (Sárközinél Cojocna) nincsenek a Királyföldön, az ottani sóvágók (egyébként is különleges jellegű) megmozdulásai tehát nem szász munkásmozgalmak (a sóvágók sem szászok). 122. l.: az egyletek ismertetésénél utalni kellett volna ezek *provinciális helyi jellegére*. 124. l.: az irodalmi élet ismertetéséből nem derül ki, hogy valójában bárki is jelentős volt-e a felsorolt nevek közül (szerintünk egyikük sem volt az). 127—128. l.: Stefan Ludwig Roth tevékenységéből csak iskolareformjait tekinthetjük pozitivumoknak, a „Sprachkampf" értékelése igen vitatható, a „Geldmangel" és a „Zünfte" pedig kifejezetten konzervatív írások. 133. l.: az erdélyi politikai élet reformkori megélénkülésének s az 1834/5-i erdélyi országgyűlésnek rajza rakva van tévedésekkel (a mozgalom kezdete nem az 1831. tavaszi újoncmegtagadás, hanem az 1829-i Kolozs megyei marchalis; Bedeus és Rosenfeld nem volt királyi biztos ezekben az években; az 1834-i országgyűlés ideiglenes elnökének megválasztásához senki sem kívánta meghívni a magyarországi rendeket; Trausch brassói követet *mint az 1834. őszi országgyűlési deputáció egy tagját* fogadta I. Ferenc). 135. l.: honnan veszi Sárközi azt, hogy a Gubernium 1837 tájt „magyar nyelven kezdett hivatalnokoskodni"? Ugyanott: Erdélyben nem 1839-től kezdve vannak unió-törekvések; *1832-ben* már látható jelei vannak. Ugyanott: nehéz a szászok s a román burzsoázia szövetségéről beszélni akkor, amikor (ugyanazon az oldalon) Moga püspöknek 1837-ben az országgyűléshez benyújtott (épp a szászok ellen irányuló s nemcsak egyházi követeléseket hangoztató) kérvényét kell ismertetni. 136. l.: 1837/38-ban nem Bruckenthal Józsefet, hanem Rhédei Ádámot választják meg kincstartónak. 137. l.: Teleki József nem liberális volt, hanem kb. a magyar „fontolva haladók" irányvonalát követte. 145—146. l.: ha már foglalkozik Sárközi Wesselényi „Szózat"-ával, akkor a szászokra vonatkozó koncepciójának *egészét* kellett volna ismertetni. Végül meg kell jegyeznünk, hogy a rövidítés-jegyzékben is vannak pontatlanságok (a „Guberniumi közigazgatás iratai"-t egy jó évtizede mint „Gubernium Transylvanicum — in Politicis"-t idézi az irodalom; ez bizonnyal azonos az „Erdélyi Főkormányzóság iratai"-val, szükségtelen tehát kétféleképp idézni).

A szászok 1790—1848-i *történetét* egyelőre nem kaptuk meg; Sárközi könyve azonban igen ösztökélő a további kutatásra. Felderítetlen terület, tisztázatlan probléma, láttuk, elég maradt.

TRÓCSÁNYI ZSOLT

GYÖRKEI JENŐ:

SPANYOL FÖLDÖN A SZABADSÁGÉRT

(Budapest, Zrínyi katonai kiadó. 1963. 270 l.)

Hosszú évekig kellett várnia a magyar olvasóközönségnek, míg megismerhette a spanyol antifasiszta küzdelmek részletesebb leírását — amely más országokban szinte kiadványok sorozatából közismert. Györkei Jenő könyve ilyen hiányt pótol, amikor népszerű formában ismerteti a Nemzetközi Brigádok történeteit. A szerző tulajdonképpeni tárgyát illetően teljességre törekedett, s az öt brigád megalakulását, bevetéseit, átszervezéseit, vezetőit és közkatonáit, politikai hangulatát és szociális összetételét mutatja be.

Különös gondot fordít a magyar önkéntesek tevékenységének tárgyalására. A könyv a nemzetközi önkéntesek kivonásáig követi nyomon a politikai események vonalát. A katonai hadműveletek és a nemzetközi brigádok szereplésének hátteréül a szerző rövid politikai előtörténetet valamint kronológiai és részleges névmutató táblázatot mellékelt.

A kötet legsikerültebb részeinek — hangsúlyozzuk, nem katonai szakszempontból — azokat a lapokat tartjuk, ahol a szerző emberközelbe hozza a nemzetközi brigádok

szereplőit. Új eredményeknek elsősorban a magyar önkéntesekről közölt pontosabb adatokat, politikai, szociális összetételükről szóló összesítéseket tekinthetjük.

A könyvről kétségtelen érdemei, hasznossága ellenére, éppen politikai történeti részei miatt, mégsem állíthatunk ki teljesen nyugodt lélekkel jó bizonyítványt. Nem akarunk az igazságtalanság bűnébe esni, amikor Györkei Jenő könyvével szemben olyan bíráló észrevételeket vetünk fel, amelyek tulajdonképpen nemcsak az ő írását, felfogását érintik. A szerző lényegében csak elismételte a korábbi állításokat, s nem önállóan festette meg azt a tablót, amit, úgy érezzük, helyesbíteni, kiegészíteni, elemezni kellene. Kritikánk is azért erősebb, mint amit a munka megérdemel, mert úgy érezzük, hogy történeti látásmódunkban a spanyol népfrontkorszak megítélésében megmaradtak olyan hibák, amelyeket itt lenne az ideje kiküszöbölni.

Mindenekelőtt egy módszertani probléma. A Népfrontot a spanyol kommunista párt nem egyedül juttatta győzelemre. Ez magától értetődően hangzik, de újabb kiadványainkban mégis hiába keressük a forrása között azoknak a politikusoknak, pártvezetőknek munkáit, akik bár nem voltak kommunisták, de a Népfront létrehozásában résztvettek, s az 1936—39-es korszakban szerepeltek. Történeti szempontból nyilván nem megnyugtató módszer, ha mindig csak ítéleteket mondunk ezekről a politikusokról, de őket megukat nem beszéltetjük, gondolatmenetüket nem próbáljuk megvilágítani. Spanyolországról szólva nem szabad összetéveszteni a párttörténet megírását a Népfront történetének érzékeltetésével. A jelen munkánál — úgy hisszük — ez a hiba kísért. Ezért nem élnek a polgári demokratikus pártok, a baloldali köztársaságiak, még a katalánok sem. Ezért nincs érdemben szó a szindikalistákról sem, s ezért adódhatott — talán az európai adottságokat túl mechanikusan átültetve Spanyolországba — az a tévedés, hogy a szerző szerint a két legnagyobb szakszervezet a kommunista CGTU és a szocialista UGT. A valóságban a két legerősebb szakszervezet a szindikalista CNT és az UGT volt. A CNT-ről azonban szinte nem is esik szó.

A politikai történetet ábrázoló bevezető részben más fogyatékosságokat is látunk, amelyek különböző módon összefüggésben állnak a fentebb jelzett szemléleti hibával. A szerzőnek véleményünk szerint jeleznie kellett volna, hogy Primo de Rivera katonai diktatúrájával szembefordult a szindikalista CNT és az anarchista FAI (a kettőt nem szabad olyan egyszerűen egy nevezőre hozni, mint ahogy a szerző teszi), valamint a szocialista párt egy része, a liberális polgárság, egy időponttól kezdve az antiklerikálisok tábora is. Téves az a megközelítés, mintha e pártok és rétegek csupán azért léptek volna fel köztársasági programmal, mert látták, hogy a monarchia megbukott. A szerzőnek inkább e törekvés folyamatosságát (s természetesen belső fázisait) kellett volna megmutatnia, hiszen Spanyolországban már korábban is volt köztársaság. Más dolog bemutatni a liberális polgárság gyengeségét, következetlenségét, és más dolog tagadni értékét és szándékait.

Ugyanez vonatkozik az 1931—33-as köztársasági kormányzat értékelésére. Az olvasó csak akkor vesz tudomást a kormány pozitiv tetteiről, amikor „két fekete év idején" — a jelző egykorú, s önmagában is figyelmeztető, kár, hogy Györkei nem használta — intézkedéseit megszüntetik, majd 1936 tavaszán ismét visszaállítják. Azt azonban az olvasó nem tudja meg pontosan, hogy melyek ezek az intézkedések. Igaz, hogy a kormány következetlen, ingatag és tépelődő volt. De a szerző súlyosan téved, amikor azt állítja, hogy az egyház ellen nem folytatott következetes harcot, s az 1931 decemberi alkotmányt nem hajtották végre. Ez ténykérdés. 1932 januárjában a kormány rendeletet adott ki a jezsuita rend feloszlatásáról és 1933. június 2-iki kelettel az összes szerzetesrend vagyonelkobzásáról. (Constitución de la republica Española y legislación derivada de la misma. Madrid. 1936. 205—211. l.) A pápa enciklikát adott ki, a spanyol klérus pedig valóságos kultúrharcot kezdett a kormány ellen. Ezek jelzése nélkül teljességgel érthetetlenek a szerző azon utalásai, amelyek arról szólnak, hogy a kommunista párt ellenezte az antiklerikalizmus kiélezését (mert kiről lett volna szó, nyilván nemcsak az anarchistákról), másfelől a levegőben lóg a CEDA megalakulása és a rendkívül erős klerikális ellentámadás.

Bántónak hat a szerzőnek az 1936 utáni időszakra vonatkozó néhány megállapítása is. Az 1936—1939-es korszak politikai vázlatát a könyv ugyan csak hézagosan adja, de foglalkozik Caballeroval, a POUM-mal és a barcelonai felkeléssel. Szerintünk itt a szerző erős leegyszerűsítés hibájába esett. Caballeroról mint makacs és ostoba politikusról, a POUM-ról mint fasiszta ügynökségről szól. Az anarchista és POUM-ista miliciák szerinte a fronton a Franco csapatokkal futballoznak. Szerintünk súlyos hiba volt az 1937—1938-as tételek ilyen kritikátlan átvétele. Barcelonában a fasiszta katonai felkelést zömében szindikalista milicista munkások verték le. A legerősebb párt Kataloniában az övék volt. Gyakorlatilag a munkásellenőrzést — amiről a szerző nem ír — Kataloniában a

CNT kezdeményezte. Durruti a fronton esett el. A szindikalisták és részben az anarchisták támogatása nélkül a Népfront ugyanúgy nem állhatott volna fenn, mint a szocialisták helyeslése nélkül. Belső problémák, nézeteltérések, súlyos válságok persze felléptek, azokat adott esetben meg kell magyarázni, de ezek függetlenek „a fasiszta ügynökség" és a „közös labdarúgás" eszmemenetétől. Az egykori propagandisztikus érvelést — amely már akkor sem volt szeplőtlen —, ma már alapos elemzéssel kellett volna helyettesíteni.

Mindez nem a könyv tulajdonképpeni tárgyát érinti. Mégsem lehet mellékkérdéseknek tekinteni. S éppen ezért, noha a könyvet hasznosnak, sok fáradsággal megírt alapos összesítésnek tartjuk, mégis jeleznünk kell: sajnáljuk, hogy a szerző a politikai összkép megrajzolására nem fordított nagyobb gondot.

JEMNITZ JÁNOS

BOLGÁR ELEK:

VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1958. 329 l.; szerk. Kerekes Lajos)

Bolgár Elek egyike volt azoknak a tudósoknak és forradalmároknak, akik munkásságukkal elévülhetetlen érdemeket szereztek a tudományos szocializmus magyarországi terjesztésében és egyidejűleg tevékeny harcosai voltak és maradtak a munkásosztály gyakorlati küzdelmeinek. Tudományos pályafutása akkor kezdődött, amikor a Monarchia belső és külső válsága felszínre hozta a feudális maradványokkal terhelt kapitalizmus összes ellentmondásait, amikor a birodalom központi erejéről és omnipotenciájáról korábban elterjedt hiedelmeket kezdte megingatni a jogfosztott nemzetiségek mozgolódása. A történelem akkor feltette a hogyan tovább kérdését. A magyar társadalom minden rétegében élénk vita kezdődött, s jelentős mértékben ennek a széles mederben kibontakozott vitának tulajdonítható, hogy a társadalomtudományok területén egy sor gouvernementális felkészültségű elme tűnt fel, akiknek legjobbjai eljutottak a szocialista gondolat magaslataira. Közéjük tartozott Bolgár Elek is. Már 1906-ban megjelent első írásait a demokratikus megújulás útjának szenvedélyes kutatása vezette. Rövid idő után — Szabó Ervinnel kialakult személyes barátsága révén is — a szocialista eszmék meggyőződéses és alkotó szellemű hirdetője lett. Ebben az időszakban írt munkái közül a „Válogatott tanulmányok"-ban közölt *„Concha a választójog reformjáról"*, *„A szakszervezeti mozgalom és a szociáldemokrácia"*, *„A kivándorlók sorsa"*, *„A gazdasági munkásmozgalom fejlődéstanához. Trade unionizmus és Industrial unionizmus"*, *„A visszavándorlók visszavándorlása"*, *„A kivándorlás problémája és a munkanélküliség Magyarországon"* c. cikkek és tanulmányok világítanak rá leginkább Bolgár Eleknek az aktuális társadalmi problémákkal szemben elfoglalt forradalmi álláspontjára. Tanulmányai igen sok eredeti gondolatot, a munkásosztály gyakorlati harcából levont tanulságot tartalmaznak. Ő is látja, hogy „rohanunk a forradalomba", és ezért azt tanácsolja a nyomorúság elől Amerikába igyekvő munkásoknak: „a magyar munkásság maradjon itthon és szálljon szembe itt azzal az ellenséggel, mely kiűzi ebből az országból, vívja ki itt azokat a viszonyokat, melyeket idegenben vél megtalálni, ne fusson el az osztályharc elől, hanem vívja meg azt derekasan, ne tegye oly könnyűvé az ellenségnek a helyzetet, hanem álljon ki és mutassa meg, hogy ő az erősebb". Ebben a tekintetben személyesen is példát mutat, amikor a csábító anyagi lehetőségeket kínáló amerikai és svájci egyetemi katedrát felcseréli a magyar forradalmi értelmiség bizonytalan sorsával.

A tanulmánykötetben megjelent további írásai: *„Calvin és követői"*, *„Rousseau a probléma"*, *„A szociológiai szintézis természetéről"* képet adnak Bolgár Elek széleskörű filozófiai, történeti műveltségéről és szellemi alkotóképességéről.

A Tanácsköztársaság felejthetetlen hónapjaiban Bolgár Eleket a forradalom élharcosai között találjuk, aki élete beteljesedését látta a munkás-paraszt állam létrejöttében. Előbb a tanácshatalom első bécsi követe, majd külügyi népbiztos helyettese. Ilyen előzmények után 25 esztendős emigrációba kényszerült, de soha sem szűnt meg a magyar szellemi élet aktív részese lenni. Bizonyítják ezt a „Válogatott tanulmányok"-ban (eredetileg az Uj Hangban és más folyóiratokban) megjelent írásai *Madáchról, a magyar szellemtörténeti iskoláról, a magyar imperializmus jelleinvonásairól*, és *a Magyar Tanácsköztársaság bel- és külpolitikai problémáiról*. Magas színvonalú és rendíthetetlen kommunista meggyőződéstől áthatott tanulmányaiban példát állított a konstruktív tudományos gondolat és forradalmi cselekvés egysége számára.

A felszabadult Magyarországra történt hazatérése után hajlott korát meghazudtoló tettvággyal és optimizmussal kapcsolódott be a népi demokrácia építésébe. Sokirányú elfoglaltsága ellenére (külügyi államtitkár, prágai, majd londoni nagykövet) mindig talált időt egy-egy téma tudományos feldolgozása számára. 1955-ben bekövetkezett haláláig híven szolgálta az eszmét, amely mellett már az első világháború előtt elkötelezte életét. 1945 után írott munkái közül a „*Jog és dialektika*", „*Diplomácia a két világháború között*", „*A demokráciáról*", „*A kapitalizmus fejlődésének alapvető kérdései az Egyesült Államokban a szovjet történeti irodalom fényénél*", „*Lenin segítsége a magyar Tanácsköztársaságnak*" és a II. Internacionalé nagyobb összefoglalásának tervezett, de halála miatt félbemaradt „*Szocialista szavak, hazafias tettek*" c. munkái kerültek a gyűjteményes kötetbe. A kiadvány végén megtaláljuk Bolgár Elek műveinek teljes bibliográfiáját.

A Magyar Tudományos Akadémia méltó emléket állított Bolgár Elek tudományos és forradalmi munkásságának, amelyik például szolgálhat a fiatal tudósnemzedék számára.

MÁRKUS LÁSZLÓ

И. Н. МЕЛЬНИКОВА:

КЛАССОВАЯ БОРЬБА В ЧЕХОСЛОВАКИИ В 1924—1929 ГГ.

(Москва, Изд. Академии наук СССР. 1962. 444 стр.)

I. N. MELNYIKOVA:

OSZTÁLYHARC CSEHSZLOVÁKIÁBAN AZ 1924—1929-ES ÉVEKBEN

Irina Nyikolajevna Melnyikova monográfiájában mindenek előtt a csehszlovák gazdasági élet fejlődésének elemzését nyújtja, majd elemzi a társadalmi viszonyokat, az osztály- és politikai erők viszonyát és az osztályharc fejlődését az 1924—1929-es években. A szerző bemutatja, hogyan folyt le a kapitalizmus átmeneti stabilizációja Csehszlovákiában, milyenek voltak gazdasági, szociális és politikai eredményei.

Az 1924—1929-es évek gazdasági viszonyait vizsgálva a szerző egyrészt megmutatja, hogy ezek voltak Csehszlovákia kapitalista gazdasági életének legkedvezőbb évei, másrészt viszont felfedi azon okokat, melyek a kapitalista világgazdaság fejlődésében Csehszlovákia viszonylagos elmaradását okozták. Ezek az okok: éles ellentmondás az ország magas ipari potenciálja és a belső piac korlátozott lehetőségei között, az ország ipari nyersanyagbázisának nem teljes kihasználása, az egyes iparágak egyenlőtlen fejlődése, a gazdasági fejlődés színvonalának nagy különbsége a cseh ipari központ, valamint a kelet-szlovák és kárpátukrajnai területek között (az utóbbi területek agrár-nyersanyag tartalékká váltak), a csehszlovák ipar függő viszonya a külső nyersanyagforrásoktól, a termékeknek a világpiacon való elhelyezési nehézségei, a könnyűipar túlsúlya.

A mezőgazdaság helyzetét vizsgálva a szerző kimutatja, hogy a termelőerők fejlődése a mezőgazdaságban jelentősen elmaradt az iparral szemben. A mezőgazdasági viszonyokat az uralkodó kapitalista viszonyoknak a feudális maradványokkal való bonyolult átszövődése jellemezte, s ezek akadályozták a termelőerők fejlődését a mezőgazdaságban. A mezőgazdasági fellendülés még relatívabb volt és rövidebb ideig tartott, mint az ipari.

A tőke centralizációja és koncentrációja erősödésének kérdését fejtegetve a szerző bemutatja, hogy az ipar és a tőke fokozott koncentrációja a monopóliumok fejlődését meggyorsítva fékező hatást gyakorolt a termelőerőkre nemcsak az iparban, hanem az ország népgazdaságának többi ágaiban is. Az állam-monopolista tendenciák erősítésével megnőtt a finánctőke uralkodó szerepe a gazdasági és politikai életben. Ez viszont a politikai reakció megerősítéséhez vezetett.

I. N. Melnyikova részletesen elemzi a kapitalista termelés fejlődését ebben a periódusban, eredeti forrásmunkák alapján megvizsgálja azokat az utakat, eszközöket és forrásokat, amelyeket a burzsoázia felhasznált a kapitalista gazdasági élet stabilizációjára. A szerző meggyőzően bizonyítja, hogy a csehszlovák gazdasági élet megszilárdulása ideiglenes jellegű volt, társadalmi ellentmondások kísérték, és ez az osztályharc erősödéséhez, valamint az új forradalmi fellendülés feltételeinek érlelődéséhez vezetett.

I. N. Melnyikova jellemezve a csehszlovák belpolitikai állapotokat és osztályellentéteket a kapitalizmus ideiglenes stabilizációja első éveiben, feltárja a burzsoá demokrá-

cia és parlamentarizmus lényegét. Leleplezi a burzsoázia népellenes politikáját, ennek módszereit, az elnyomás álcázását, a politikai pártok közti lavírozást stb. Kendőzetlenül bemutatja az ún. „szocialista", „demokratikus", „népi", „nemzeti" burzsoá pártok tevékenységét. A csehszlovák burzsoázia ideológusai a többpártrendszert, a különböző politikai csoportok egymás közötti harcát a demokrácia legmagasabb fejlettségi csúcsaként igyekeztek feltüntetni. A szerző eredeti források alapján meggyőzően bizonyítja, hogy ez a valóságban nem volt így. A burzsoázia politikai pártok létrehozásával a néptömegek félrevezetésére törekedett, a kizsákmányolók és kizsákmányoltak közötti alapvető ellentmondásokat elködösítette, demokratikus jelszavakkal és jelzőkkel becsapta a dolgozókat, és elvonta figyelmüket a vezető körök népellenes terveitől.

A továbbiakban a szerző bemutatja, hogy a csehszlovák kormány külpolitikáját a legnagyobb kapitalista államoktól való függés, valamint a csehszlovák monopolista burzsoázia imperialista érdekei határozták meg. Így a belpolitika és a külpolitika is reakciós volt és ellentmondott a néptömegek nemzeti érdekeinek.

Az 1924—1929-es évek politikai helyzetelemzése megmutatja, hogy a kapitalizmus részbeni stabilizációja nem hozta meg a burzsoázia számára kívánatos osztálybékét.

Ez az ideiglenes és részleges stabilizáció nem volt és nem válhatott a proletariátus és a burzsoázia „megbékélésének" korává, az osztályellentétek nem tűnhettek el, mert nem szűntek meg azok az okok, melyek azokat létrehozták. A proletariátus nem szüntette meg harcát a burzsoázia ellen. Mélyültek az ellentmondások, a dolgozók körében nőtt a tiltakozási mozgalom a burzsoázia bel- és külpolitikájával szemben. A proletariátus osztályharca azonban ezekben az években még védekező jellegű volt.

A szerző rámutat arra, hogy a kapitalizmus részleges stabilizációja idején a kommunista párt legfontosabb feladata a tömegekkel való kapcsolat erősítése, a tömegek forradalmi nevelése és a dolgozók többségének, mindenekelőtt a munkások többségének a maga oldalára állítása volt. A párt sorainak megtisztítása a nyílt likvidátoroktól megerősítette a kommunista pártot és jelentősen növelte a tömegekre gyakorolt hatását. Világosan mutatták ezt az 1925 év őszén lefolyt parlamenti választások eredményei.

Nagy figyelmet fordít a könyv az 1925—1926 közötti csehszlovák politikai válságok vizsgálatára. A tömegeknek a vezető burzsoá és szociál-megalkuvó pártok politikájával szembeni növekvő elégedetlensége, az osztályellentétek kiéleződése volt az 1925. évi parlamenti választások után a csehszlovák belpolitikai krízis alapvető oka. 1926-ban a harc főleg a megnövelt agráradók és a burzsoázia más reakciós tervei miatti tömegtüntetésekben jutott kifejezésre. A tömegmozgalom fejlődésében csúcspontot a dolgozók 1926 júniusi fellépése jelentett. Az osztályellentétek kiéleződése ekkor már a kapitalizmus stabilizációjának alapjait fenyegette. Ekkor fejeződik be a cseh burzsoázia egyeduralma, és alakul meg a nemzeti burzsoá pártok kormánykoalíciója. A pártkoalíció létrejötte azonban nem tudta megszüntetni az ellentmondásokat.

Az utolsó fejezet az 1927—1929 évek osztályharcát vizsgálja. Ebben a periódusban az osztályharcok újra kiéleződnek, a munkásmozgalom támadó jellegűvé válik. Az 1927—1929 éveket a nagy sztrájkok megjelenése jellemezte, melyekben a munkások tízezrei vettek részt. E sztrájkok mind hosszú ideig tartottak és a proletariátus gazdasági harca elkerülhetetlenül politikai színezetet öltött.

Melnyikova részletesen bemutatja a Csehszlovák Kommunista Párt belső fejlődésének bonyolult folyamatát a kapitalizmus ideiglenes satabilizációja idején. A CSKP 1921. évi megalakulása pillanatától kezdve magára vállalta a csehszlovák dolgozó tömegeknek a kapitalista elnyomás alóli felszabadításáért és az új szocialista társadalom létrehozásáért folytatott harcának szervező és vezető szerepét. A CSKP-nak nagy munkát kellett végeznie a szociáldemokrata tradíciók terhétől való megszabadulásáért és sorainak szervezeti, ideológiai megerősítéséért. Az 1924—1929 évek felelősségteljes szakaszt jelentenek a CSKP fejlődésében. Ez volt a bolsevizálódás szakasza. A CSKP 1929 februárjában lezajlott V. kongresszusa a marxizmus—leninizmus eszméinek győzelme jegyében folyt le. A kongresszus megteremtette annak feltételeit, hogy a CSKP sikeresen betölthesse a csehszlovák munkásosztály forradalmi élcsapatának szerepét, és sikerrel vezethesse az opportunizmus ellen folytatott harcát. A legfontosabb ilyen feltétel a párt egységének erősítése és megőrzése volt. A történelmi tapasztalatok azt mutatják, hogy a CSKP sikeresen végigjárta a belső fejlődés e bonyolult folyamatát. Megtisztítva sorait az oda nem való elemektől, a nemzetközi kommunista mozgalom egyik élenjáró csapatává lett.

Az 1929. október 27-én tartott parlamenti választásokon a koalíció megbukott. Ez a burzsoázia által 3 éven át folytatott népellenes stabilizációs politika természetes következménye volt, mely általános elégedetlenséget és ellenállást váltott ki a dolgozók részéről. A kommunista párt felhasználta a parlament szószékét arra, hogy nyíltan feltárja harca célját és feladatait, melyek a néptömegek gyökeres

érdekeinek megvédésére és a burzsoázia imperialista politikája és kormánya ellen irányulnak.

A marxista történetírás szempontjából igen nagy jelentősége van az 1924—1929 évek között Csehszlovákiában végbement gazdasági, politikai folyamatok tudományos megvilágításának, a különböző osztályok helyzete és az osztályharc vizsgálatának. E szempontból Melnyikova monográfiája komoly hozzájárulás a felmerült problémák végleges megoldásához. E munka az 1924—1929 közötti évek, a kapitalizmus részbeni stabilizációja idejének csehszlovákiai osztályharcát először ábrázolja teljes mélységében, és kísérletet tesz a törvényszerűségek bemutatására. A felhasznált kiadatlan és kiadott terjedelmes forrásanyag alapos analízise és a következetes marxista módszer lehetővé tette Melnyikova számára, hogy az ország gazdasági, társadalmi és politikai életét sokrétűen megvilágíthassa.

Kiemelve a könyv pozitív oldalait, nem mehetünk el azonban szó nélkül annak néhány hiányossága mellett. A szerző a mezőgazdaságról írt fejezetében csak általánosságban utal arra, hogy a feudalizmus maradványai a mezőgazdaságban még mindig jelentősen fékezték a termelőerők fejlődését. Véleményünk szerint ezt részletesen kellett volna kifejtenie. Korábban megírt cikkeiben* a szerző ezt a kérdést is alaposabban megvizsgálta, nem lett volna nehéz ezek eredményét könyvébe bedolgozni. Csak futólag tekinti át a szerző a parasztok mozgalmát is, bár az 1924. év második felétől kezdve a dolgozó parasztság már nyíltan kezdi hangoztatni a kormány politikájával szemben elégedetlenségét.

A monográfia nem fordít elég figyelmet az osztályharc és a nemzetiségi kérdés kapcsolatára sem. Szerettünk volna többet olvasni a különböző nemzetiségek helyzetéről és szerepéről is Csehszlovákiában.

JÁNOSEK JÓZSEFNÉ

HENRYK JABŁOŃSKI:

POLITYKA POLSKIEJ PARTII SOCJALISTYCZNEJ W CZASIE WOJNY 1914—1918
(Warszawa. Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk. PWN. 1958. 663 l., 2 térkép)

A LENGYEL SZOCIALISTA PÁRT POLITIKÁJA AZ 1914—1918-AS HÁBORÚ IDEJÉN.

Henryk Jabłoński munkája az első világháború egyik legbonyolultabb kérdését, a lengyel kérdést veszi bonckés alá. Lényegében munkásmozgalmi témát dolgoz fel, hivatkozik is erre könyvéhez írt előszavában: „Az egyetlen probléma, amit a szerző akart, bár nem tudott megoldani minden vonatkozásban, annak az általános politikai irányvonalnak a bemutatása, amelyet a Lengyel Szocialista Párt vezetősége a Párt számára megszabott az 1914—1918-as háború idején" (5. l.).

Jabłoński igen sokoldalú tudományos felkészültséggel, alapossággal dolgozta fel témáját, alkotásában jóval túl is lépte a maga elé kitűzött feladatot. Igen széles keretek között tárja az olvasó elé a LSzP történetét. Részletesen elemzi a pártnak a többi pártokhoz, a társadalom különböző rétegeihez, a különböző politikai csoportosulásokhoz való viszonyát. A szerző ennek kapcsán a lengyel társadalom pártjai és a társadalmi csoportosulások széles skáláját tárja az olvasó elé. Képet ad az ezeken a pártokon belül végbemenő társadalmi és politikai változásokról. Henryk Jabłoński tolla alatt kirajzolódik a lengyel nép 1914—1918 közötti politikai története. Hozzáfűzhetjük azt is, hogy ez a munka az első, mondhatni szinte teljes, marxista feldolgozása a lengyel történelem e korszakának.

A könyv nemcsak tartalmilag tisztáz egy sor ténykérdést, de marxista választ ad számos olyan elvi problémára, amelyek jelentősen befolyásolhatják a mai lengyel társadalom életét is. 1957—1958-ban igen érdekes vita zajlott le a Lengyelországban megjelenő „Polityka" című hetilap hasábjain. Egyes szerzők rehabilitálni akarván a LSzP-ot, annak első világháborús tevékenységének elemzése során olyan megállapításokra jutottak, amelyek már nemcsak a LSzP jobboldali tevékenységét igyekeztek igazolni, de Piłsudskit

* *И. Н. Мельникова:* К характеристике экономического развития Чехословакии в годы частичной стабилизации капитализма (1924—1929). Краткие сообщения института славяноведения. т. 16. Москва. 1955. — *И. Н. Мельникова:* Экономическое развитие Чехословакии в годы частичной стабилизации капитализма (1924—1929). Ученые записки института славяноведения, т. 16. Москва. 1958. — *И. Н. Мельникова:* Из истории революционного движения на Закарпатской Украине в 1921—1924 гг. Ученые записки института славяноведения т. 6. Москва. 1952.

és a többi lengyel nacionalista politikust is igyekeztek felmenteni a felelősség alól. A vitában igen élesen csaptak össze a marxista és antimarxista nézetek. Ezek a téves álláspontok még sokáig kísértettek, nyomai fellelhetők voltak például az 1958 szeptemberében tartott Lengyel Történész Kongresszus vitájában is. Ezekre méltó válasz Henryk Jabłoński könyve.

Igen finom eszközökkel, alaposan, körültekintően elemzi a szerző ezt a politikát. A történetíró tudományosságával, tudományos lelkiismeretével párosul a kortárs korismerete. Ítéletet mond a szerző a Lengyel Szocialista Párt volt vezetői felett, emberek felett, akiket maga is személyesen ismert és közülük nem egyet nagyra is becsült. Ez az ítélet elmarasztaló. De ez az elmarasztalás ment minden leegyszerűsítéstől. Rendkívül ügyel arra, hogy analíziséből ne az eleve ítélő szándék tűnjék elő. Könyvében több helyen azzal a lenini idézettel figyelmezteti politikai ellenfeleit: „Eszükbe ne jusson félremagyarázni szavaimat. Ne kiabáljanak, hogy tudatos árulással vádolom önöket." Sokszor úgy tűnik, hogy a szerző már szinte kínosan ügyel arra, nehogy a leegyszerűsítés vagy az elhamarkodott ítélet vádjával illethessék. Ez azonban kétségtelenül érdeme a könyvnek. Politikai értékítéletének skálája igen gazdag. Bemutatja a legbonyolultabb viszonylatokat, folyamatokat is. Ami még igen fontos, a tényekkel, a történelmi adatokkal mondatja ki a végítéletet. Miközben a LSzP volt tekintélyes vezetőivel vitatkozik, a történelmi tények erejével bizonyítja be, hogy vezethet bár egy politikust szubjektíve jó szándék, ha ez, mint az adott esetben is, objektíve negatív eredményre vezet, nincsen olyan ítélet, amely felmentheti a történelem ítélőszéke előtt.

Henryk Jabłoński könyve éppen ezért valóban leleplező munka. És ha hosszasan elidőztünk a könyv módszertani tanulságai felett, az azért történt, mert éppen ezek azok a kérdések, amelyek miatt a könyv a széles történész rétegek számára is igen tanulságos és például szolgálhat a mai történész generáció számára a pártos, valóban objektív történetírás értelmezésére.

A könyv másik nagy érdeme, hogy a szerzőnek sikerült a LSzP, a lengyel nép történetét beágyaznia az egyetemes történelembe. A lengyel kérdés másként meg sem érthető. Az első világháború alatti lengyel történelem minden egyes mozzanata szorosan összefügg a háborús erőviszonyok alakulásával, az európai történelemmel. Egy kicsit német, egy kicsit osztrák-magyar, egy kicsit orosz történelmet is ír az, aki megírja az 1914—1918-as lengyel történelmet.

Nehéz a kérdés is, hogy ki bábáskodott a független lengyel állam megalakulásánál 1918-ban. Igen gyakran találkozunk még ma is olyan nézetekkel, melyek szerint vagy a központi hatalmakat, vagy pedig az antantot illeti meg az oroszlánrész a független lengyel állam megteremtésében. Az előbbinek elsősorban a revansista német történetírók a hívei, míg a Wilson-kultusz az angol—francia történetírásban erősebb. Ez érthető is, mert annak bizonyításával, hogy lényegében a wilsoni elvek érvényesülése alapján jött létre a független Lengyelország, próbálják csökkenteni azt a ma már nyugati burzsoá történetírók által sem letagadható szerepet, amelyet az oroszországi forradalmak és elsősorban a Nagy Októberi Szocialista Forradalom játszott a független lengyel állam létrejöttében.

Az a politikai elemzés, a tényeknek az a felsorakoztatása, amellyel a szerző az imperialista nagyhatalmak politikáját bemutatja, minden kétséget kizáróan, meggyőző erővel bizonyítja, hogy az orosz forradalmak tették nemzetközivé a lengyel kérdést, és a döntő fordulatot a lengyel függetlenség kérdésében a Nagy Októberi Szocialista Forradalom eredményezte.

Hogy a kérdésnek milyen súlya van mai valóságunk megértésében, bizonyítja, hogy a szerző a könyv megjelenésével szinte egyidőben két külön tanulmányt is jelentetett meg e kérdések tisztázására. Az első, „Rewolucja Pazdziernikowa a odbudowa Państwa Polskiego w 1918 r." (Az Októberi Forradalom és a lengyel állam újjászületése 1918-ban), a „Z Pola Walki" lengyel párttörténet folyóirat 1958. évi 1. számában jelent meg, a második, „Powstania drugiej Rzeczypospolitej Polskiej w 1918 r. na tle europiejskiej politiki" (A második Lengyel Köztársaság 1918-as megalakulásának összefüggései az európai történelemmel) címen a „Kwartalnik Historyczny" 1958. 4. számában látott napvilágot.

A könyvben és a tanulmányokban kifejtettek vereséget mérnek a lengyel nacionalizmus, a Wilson-kultusz még meglévő maradványaira, ugyanakkor egy igen érdekes keresztmetszetet adnak az első világháború alatti és elsősorban az 1917—1918-as európai politikai helyzetről. Az első világháború német és osztrák-magyar politikájának kutatói ma már nem nélkülözhetik Henryk Jabłoński igen érdekes megállapításait.

A könyv öt nagy fejezetre oszlik. Az első fejezet a világháború első esztendejét öleli fel (1914 augusztus—1915 augusztus), s a LSzP-nak Piłsudski fegyveres akciójához való viszonyát vizsgálja. A második fejezet (1915 augusztus—1916 november) a párt

álláspontját ismerteti a lengyel állam jövőjére vonatkozó tervekkel kapcsolatosan. A harmadik fejezetben (1916 november—1917 március) a szerző elemzi a LSzP-nak a Lengyel bábállam felállításáért, az ún. „Nebenregierung"-ért folytatott harcát. Mind egyetemes, mind pedig a lengyel nép sorsa szempontjából kétségtelenül a két utolsó fejezet a legérdekesebb. A negyedik fejezet (1917 március—1917 november) a két orosz forradalomnak a lengyel társadalom szempontjából játszott döntő szerepét és jelentőségét ismerteti. Foglalkozik a LSzP politikájában ezzel kapcsolatosan beállt változásokkal. Az ötödik fejezetben, mintegy az előző fejezetekben elmondottak konzekvenciájaként, a LSzP-nak a lengyel állam megalakításában játszott tragikus szerepét ismerjük meg.

A párt politikájának elemzésénél a szerző rendkívül nagy súlyt helyezett annak bemutatására, hogy mi volt ebben a politikában azonos a II. Internacionálé reformista pártjainak politikájával és mi speciálisan lengyel sajátosság. Éppen ez utóbbinak megértéséhez tartotta szükségesnek egy hosszabb bevezető beiktatását „A Lengyel Szocialista Párt az I. világháború előtt" címmel. A bevezető fejezetben 40 oldalon keresztül megismerkedünk a LSzP genezisével. Mesterien ragadta meg a szerző a párt politikájának a lényegét, összetételére, politikai célkitűzéseire vonatkozó megállapításai úttörőek és megadják a kulcsot a LSzP világháborús politikája megértéséhez.

A sajátos lengyel viszonyok következtében a lengyel munkásmozgalom megalakulását és fejlődését befolyásolta a nemzeti kérdés, a függetlenségi harc kérdése. A 90-es évek elején megalakuló LSzP bölcsőjénél a burzsoá nacionalista erők vállalták a keresztapaságot. Megalakulása pillanatától kezdve valamiféle „felkelő epigonizmus" — szerző által használt kifejezés — jellemezte a pártot. A XVIII—XIX. századi függetlenségi harcok örökösének tekintve magát, elég sajátos módon értelmezve ezt az örökséget, osztályprogramját alárendelte a nemzeti kérdésnek. Sőt volt idő, amikor osztályprogramja teljesen elhanyagolható volt.

Ez a „felkelő epigonizmus" egyengette az utat — írja a szerző — a megegyezésre a nacionalista és reformista elemek között. Sajátosan meghatározta a LSzP összetételét, az értelmiségi rétegek erős befolyását különösen annak vezető rétegeire. „A munkásmozgalomba olyan emberek kezdtek jönni, akik számára a proletariátus nem cél volt, hanem eszköz. Nem a proletariátus osztályérdekeiért folyó harci kedv irányította őket a szocialista mozgalomba, hanem az a meggyőződés, hogy csak a munkásosztály képezheti azt a tömegbázist, amelynek segítségével Lengyelország függetlensége kivívható" (12—13. l.). Így érthető meg például az a sajátos helyzet is, amelyre a könyv számos példát hoz, hogy egyes ismert lengyel politikusok egymás után, sőt nem egyszer egy időben találhatók a LSzP vezetésében és valamelyik szélsőjobboldali pártban. Nem a párt társadalmi programja, hanem elsősorban a politikai orientáció kérdése befolyásolta hovatartozásukat. A LSzP az első világháború idején ennek következtében lényegében a pilsudskista nacionalista irányzat propagandagépezete volt. És ezzel magyarázható, hogy a háború idején Piłsudskikat és hasonló burzsoá-nacionalista politikusokat produkált.

„A LSzP általános értékeléséhez nem fér kétség — írja a szerző a befejezés, ben. — Igaz az, hogy a Lengyel SzP változtatta orientálódását, különbözőképpen alakította ki szövetségeseit, hogy végül is soraiban állandóan növekedett nemcsak a lengyel állam, de a szocializmus híveinek a száma is — megnőtt a LSzP-nak a szerepe is, annak arányában, de mindennek az eredménye más, mint azt a párttagság széles tömegei szerették volna. Sőt mi több, az eredmény még a szocializmus reformista értelmezésével is ellentétes. Mindez a nemzet és a proletár osztály érdekei közötti viszony téves értelmezéséből fakadt, és a burzsoázia vezető szerepének az elfogadásához vezetett a függetlenségi harcban. Nem kis szerepet játszott ebben az orosz-ellenes nacionalista előítélet . . . Az idő multával »az osztályérdekek alávetése« egyre veszélyesebbé vált a legszélesebb néptömegek számára. 1918—1919 fordulóján pedig hosszú évekre döntő módon befolyásolta a nemzet életét" (506—507 l.).

Ez az elemzés meggyőző és teljes választ ad az egész pilsudskizmus kérdésére is. Állandóan fel-felütötte a fejét az eddigi történetírásban a kísérlet, amely Piłsudskit, a lengyel fasizmusnak ezt a jellegzetes alakját, felmenteni igyekezett. Ha egyes történetírók el is ismerték, hogy Piłsudski társadalmi programja reakciós volt, mint nemzeti hős még tartotta pozícióit a burzsoá történetírásban. Ez az egész függetlenségi nimbusz összedől Jabłoński tolla alatt. És az ettől megfosztott Piłsudski bizony elég szánalmasan kerül az olvasó elé. Plasztikusan mutatja be a szerző, hogy amíg a lengyel burzsoá-nacionalista politikusok Bécsben, Berlinben vagy Párizsban akartak kivitatkozni a lengyel nemzet számára valamelyes önálló létet, addig az már tőlük függetlenül, sőt ellenükre érlelődött. A proletárforradalom hullámai elseperték az idegen megszállást Lengyelországban.

Nehéz egy ilyen hatalmas, rengeteg problémát átfogó és meg is oldó munkáról bírálatot írni. Még azzal az igénnyel sem léphetünk fel, hogy csak a legfontosabb kérdése-

ket érintjük. Éppen ezért csak egészen röviden egy-két olyan hiányra szeretnénk felhívni a figyelmet, amelyek nem annyira a megírottak hiányosságaiból, mint inkább az olvasó kíváncsiságából fakadnak. Nagy kár, hogy a könyv nem foglalkozik bővebben a LSzP tömegbázisának alakulásával, a párt szervezeti kérdéseivel. Kitérni ez elől nem tud, hiszen a párt politikájában bekövetkezett változás (1916, 1917) enélkül meg sem érthető, de a részletes elemzés elmarad. A szerző utal erre a hiányosságra bevezetőjében, véleménye szerint ennyiben nem is lehet ezt a művet a párt egész történetének tekinteni. Ez persze így túlzás. Hiszen Jabłoński így is többet tett az eddigi ilyen irányú kezdeményezéseknél, de valóban hiányos ez az elemzés, és igen érdekes következtetésekkel marad adós a szerző. Hasznos következtetéseket lehetne levonni például a lengyel légiók kispolgári összetételéből stb., a nacionalizmus tömegbázisának alakulására vonatkozóan.

Henryk Jabłoński könyve igen alapos elemzését adja a LSzP és a többi lengyel párt politikájának. De ez az elemzés csak a LSzP-től jobbra álló pártokra terjed ki. Úgy érezzük, hogy azok a részek, ahol a lengyel baloldali munkáspártok politikájával foglalkozik, túl vázlatosak, és ezért kissé le is vannak egyszerűsítve. Nem igen lép túl a már általánosan ismert megállapításokon. Kár, hogy a szerző nem tudta kutatásait kiterjeszteni erre a területre is, bizonyára tett volna e téren is időtálló megállapításokat. Ez a vázlatosság különösen indokolatlan 1917/18-ban, amikor a lengyel forradalmi munkásmozgalom fellendült (a Tarnobrzegi parasztköztársaság, a Dabrowa Völgyi Vörös Gárda és munkás hatalom stb.). Különösen hiba, hogy jóformán nem esik szó a munkástanácsokról, melyek pedig az egész volt Kongresszusi Lengyelország területén megalakultak, és igen jelentős szerepet játszottak. Annál is inkább hiányzik ez, mert ennek ismeretében a LSzP burzsoámentő politikája még világosabbá válnék. Mindezeket persze nem lehet egyetlen kötetben megoldani. Henryk Jabłoński könyvének talán egyik nagy érdeme, hogy felkeltette a figyelmet ezen kérdések iránt is, és igen megnövelte az igényt a legújabbkori munkásmozgalmi problémák feldolgozására.

P. Szokolay Katalin

ENGELBERT MONNERJAHN:

GIOVANNI PICO DELLA MIRANDOLA

Ein Beitrag zur philosophischen Theologie des italienischen Humanismus

(Wiesbaden, Franz Steiner Verlag GMBH. 1960. V—XI, 236 l.)

ADALÉK AZ OLASZ HUMANIZMUS FILOZÓFIAI TEOLÓGIÁJÁHOZ

Mióta 1860-ban Jakob Burckhardt „Kultur der Renaissance in Italien" című művében oly magasztalóan emlékezett Pico della Mirandolára, azóta személye és gondolatrendszere szinte állandó tárgya a XV. századi itáliai humanizmus kutatóinak. A kiterjedt kutatások ellenére jelentőségét felismerni, felmérni és helyét kijelölni a korabeli humanisták között nem könnyű feladat. Pico átmeneti korban élt. A középkor egész gondolatrendszere már nem volt képes a fejlődéshez alkalmazkodni, az új gondolatáramlatok befogadására az Aquinói rendszere már nem volt alkalmas. A firenzei zsinat, majd Konstantinápoly eleste, s Itália, s ezen belül Firenze kiterjedt kapcsolatai mind új eszmék beáramlását segítették elő. Ezek az új eszmék sok megoldatlan kérdést vetettek fel, s ezek a megoldatlan vagy új értékelést kívánó kérdések csak fokozták azt a nyugtalanságot, mely az amúgy is eléggé felbolygatott Firenzére jellemző volt. Lorenzo Medici helytelen gazdaságpolitikája egyre inkább aláásta Firenze szilárdságát. Az áruforgalom elhanyagolása oda vezetett, hogy a kilencven fióküzlet egymásután csukta be kapuit. E helytelen gazdaságpolitika következményeképpen a gazdasági hatalom politikailag alárendelt csoportok kezébe került, s a külsőre ragyogó Firenze a bizonytalanság városává vált. A Medici zsarnokuralom még csak elősegítette ezt. A Stato lassú széthullási folyamata természetszerűen tükröződött a bölcseletben is. A páduai és párizsi egyetemen tanult Pico világosan látta a főfeladatot, még pedig azt, hogy a széthulló régi helyébe egy új, mindent átfogó és magába foglaló, s főleg mindenkit kielégítő bölcseleti rendszert kell alkotni és állítani. Pico munkássága mennyiségileg is meglehetősen nagy. 1485 és 1492 között tizenegy jelentős munkát írt, nem számítva ezekhez kiterjedt levelezését. Ha ehhez még hozzátesszük, hogy korának majdnem egész teológiai és filozófiai tudásanyagát

ismerte, akkor teljesítményét csak csodálni lehet. Ezt a nagy és a XV. századi itáliai humanizmus szempontjából igen jelentős anyagot Monnerjahn igen nagy hozzáértést és elmélyült kutató munkát bizonyító könyvében mutatja be. Művében többször rámutat, hogy Pico tanait igen nehéz, majdnem lehetetlen egységes rendszerként kezelni. A páduai egyetem Pico ottjártakor az újra virágzásnak indult averroizmus fellegvára volt, s a kettős igazság tana a teológiai igazságok filozófiai módszerekkel való megméréséhez vezetett. Paolo Veneto „Tractatus summularum logicae" című műve az egyetem hivatalos tankönyve volt. Elia del Medigo pedig egy Ezdrás-kommentár révén a Kabbala gondolatrendszerével ismertette meg. Mindezek a tanok egyre inkább arra a felismerésre vezették Picot, hogy a szellem világának harmonikus kozmosznak kell lennie. S ebben a harmonikus világban csak egy igazság lehet, vagy nem lehet igazság. Ennek megvalósítása érdekében akarta összefogni az irányzatokat. A gondolatrendszer középpontjában pedig ott áll az ember, a „vinculum et nodus mundi". E köré a középpont köré építette fel rendszerét, s a teológiát az emberi élet és lét szolgálatába akarta állítani. Természetesen ez a Pico-féle gondolatrendszer a hivatalos teológiához való viszonyában nem lehetett és nem is volt kifogástalan. Miután a szabadság Piconál meghatározatlanságot jelent, önként következik, hogy az ember e szabadság birtokában nem lehet alávetve a világot uraló törvényeknek. Ha ez nem volna így, az embernek nem volna lehetősége a választásra, s így nem lehetne „plastes et fictor sui ipsius". E gondolatból következik Pico egyik legmerészebb állítása, az ember isteni „in quanto crea perchè crea se stesso e il suo mondo; non perchè nasce Dio, ma perchè si fa Dio" (amennyiben teremt, mert magát teremti és az ő világát; nem mert Istennek születik, hanem mert Istenné teszi magát. *Garin*: Vita e Dottrina. 95. l.). Pico e tételhez Garinon kívül Cassier is hozzászólt, aki szerint Pico az embernek teremtőerőt tulajdonít. Ezzel kapcsolatban rá kell mutatni arra, hogy Monnerjahn többször tesz említést arról, hogy Pico kifejezései sokszor félreérthetők, mint pl. a fenti idézetben is. Magyarázatai azonban azt a látszatot keltik, hogy Pico gondolatait radikális lényegüktől igyekszik megfosztani, illetőleg azt tompítani, s összhangba hozni a tekintélyek tanításaival. Pedig Pico tanainak értékét éppen ez adja meg. (Szükséges megemlíteni, hogy azok a tekintélyek, akikre Pico hivatkozik, nem minden esetben voltak a hivatalos egyház által elismertek. Ilyen volt pl. Origenes, hogy csak őt említsük, akire Pico oly sokat támaszkodott, hiszen egyik központi gondolata is tőle származik, az, hogy az ember a mindenség összefogója.) Ahhoz, hogy Pico meg tudja alkotni bölcseleti rendszerét, s el tudja végezni azt a hatalmas szintézist, amelyre törekedett, elsősorban módszerre volt szüksége.

Meg kellett találnia a megismerés útjait. Két út állt számára nyitva: a racionális logikai diskursiv és a misztikus intuitív út. Ehhez járult még kiegészítésül a „via amorosa". Ezek az utak segítették a mindenséget, ezt a hatalmas művészi alkotást megismerni, melyet Pico szerint Isten „con musico e armonico temperamento" alkotott. Érdekes megjegyezni, hogy Pico felfogásának filozófiai megfogalmazása milyen tisztán tükröződik Leonardo da Vinci képein, aki oly tökéletesen ábrázolta művészetének eszközeivel a „concorde discordia"-t. Mindent amit meg lehet ismerni, és Pico szerint minden megismerhető, igen jól ki lehet olvasni a természetből, melyet nyitott könyvnek nevez. A természet erőit pedig a mágia segítségével lehet felszínre hozni. Hitt abban, hogy a világot egy szó vagy hang hozta létre, s aki annak a nyelvnek a birtokába kerül, melyen ez a szó elhangzott, megfejtheti a mindenség titkait. Ezért tanult Pico keleti nyelveket, s ezért igyekszik oly nagy nyelvismeretre szert tenni, ha nem is beszélt 22 nyelvet, mint Voltaire megjegyzi. Ezért tanulmányozta a Kabbalát. E megismerkedés első nyomai a Commentoban találhatók. Érdekes megjegyezni, hogy soha sem jutott arra a gondolatra, hogy a Kabbala nem egyidős a mózesi könyvekkel. A Kabbala nem tartalma miatt ragadta meg Picot. Ismeretei nem voltak mélyek és átfogóak, mint ezt Garin megállapítja, és nyomán Monnerjahn is kifejti, habár ez a felfogás nem egészen helytálló. Picot Monnerjahn szerint inkább a módszer érdekelte. A három módszer, amellyel a kabbalisták a szövegeket vizsgálták, úgy tetszett Pico előtt, hogy kezébe adják a titkok kulcsát. Miközben ezeket a titkokat kutatta, Pico egyre távolabb került a hivatalos egyházi felfogástól. Az ezzel összefüggő kérdéseket Monnerjahn igen óvatosan kezeli. Azt ő is látja, hogy Pico gondolatrendszerében az egyház és a szabadság nem fér meg együtt, s hogy Pico korlátokat és megkötöttségeket lát benne, de nem vonja le a végső és egyedül helyes következtetéseket. Nem látja meg azt, hogy Pico az egyházon belül a szabad vitát szerette volna megvalósítani, másszóval a teológiai tételeket filozófiai módszerekkel vizsgálni. Az igazsághoz ebben a kérdésben Garin járt egészen közel, aki az Apológiát „tutta una ribellione"-nak nevezte. Anagnine mindezt azzal akarta enyhíteni, hogy Picot csak az egyház érdekei vezették. Mindez azonban szétfoszlik a híres 900 tétel tanulmányozásakor. Ezekből világosan látni, hogy igaz ugyan, hogy az egyházat mint szervezetet nem támad-

ta, de tanait oly módon vette bírálat alá, hogy az a kor fogalmai szerint valóban kimerítette az eretnekség fogalmát.

Mikor tételei miatt a pápa elítélte „viginti tantum noctibus" írta meg az Apologiát, de egyéni álláspontját nem adta fel. Tanait Itália és a külföld elismert tudósainak ítélete alá kívánta bocsátani. Mint az Apologia megfelelő helyeit ismertetve Monnerjahn rámutat, elválasztja az egyház tanításait a tekintélyekétől, s mindehhez Pico még azt is állította „errare possum haereticus esse non possum". Hogy mennyire eltért a véleménye a hivatalos egyház felfogásától, s hogy Monnerjahn mennyire nem vonta le a megfelelő következtetéseket, arra álljon itt egy idézet, mely a bűn és bűnhődés kérdésében világítja meg Pico felfogását. „Peccato mortali finiti temporis non debetur poena infinita secundum tempus, sed finito tantum." Ennek ellenére Pico embere vallásos, de mint ma mondanánk, felekezetenkívüli, kereszténysége pedig dogma és szentségek nélküli. Élete utolsó éveiben valószínűen Savonarola hatása alatt egyre inkább elfordult az élettől. Ez a hatás, mint Monnerjahn helyesen állapítja meg, nem mutatható ki írásaiból tételesen, de unokaöccséhez írott levelei 1490 után egyre inkább azt a szellemet árasztják, mely Pál leveleinek hatását mutatja. Könyvének zárórészében Monnerjahn Pico forrásait igyekszik kimutatni és feltárni azokat a szálakat, melyek elődeihez fűzték. Igen részletes és tág látókörű ismertetésében alig hiányolhatunk valamit, hiszen Pico összes munkáiról ad áttekintést, hacsak azt nem, hogy nem igyekszik megvizsgálni azokat a megjegyzéseket, melyeket India bölcseivel kapcsolatban tett pl. a Barbaro-hoz írt levélben. Ennek kapcsán említjük meg, hogy nézetünk szerint Pico műveiben több olyan gondolat van, mely indiai eredetre vall, pl. a véges bűn véges büntetése. Igen részletes és tanulságos Pico hatásának bemutatása, amely, mint a szerző feltárja, majdnem valamennyi ismert gondolkodót elért. Csak példaképpen említjük meg Stapulensis, Reuchlin, Peutinger, Giustiniani, Colet, Erazmus, és végül, de nem utolsó sorban, Luther nevét, aki, a szerző szerint, mint Pico gondolatainak és nézeteinek beteljesítője fogható fel. Pico célja az volt, hogy minden rendelkezésre álló tudásanyagot összegyűjtve, megteremtse nagy, összefüggő emberközpontú bölcseleti rendszerét. Kétségtelen, hogy az, amit alkotott, a XV. századi gondolkodók között a legátfogóbb és legteljesebb. Ezt a gondolatrendszert Monnerjahn, mint említettük, igen nagy hozzáértéssel ismerteti, a legkisebb részletet sem hagyva el. Munkája, ami a tartalmi bemutatást illeti, amennyire meg tudjuk ítélni, egyike az e tárgyról megjelent legjobbaknak.

Ismételten rá kell azonban mutatni arra, hogy ítéletet vagy értékelést alig-alig nyújt. A gazdag anyag alapján pedig rendkívül könnyű lett volna Pico bölcseletét úgy és olyannak bemutatni, amilyen volt. Ez a következtetés levonás azonban csak arra vezethetett volna, hogy Pico a felfogása következtében relativvá vált kereszténység helyébe egy rendkívül sok ekletikus elemmel átszőtt gnosztikus színezetű, az embert mindenek fölé emelő gondolatrendszert állított.

HATOS GÉZA

N. McCORD:

THE ANTI-CORN LAW LEAGUE 1838—1846
(London. 1958. 226 l.)

A GABONATÖRVÉNY ELLENI LIGA 1838—1846

A Gabonatörvény Elleni Liga történetét már mások is megírták, de vagy kritikátlanul törvényhű, filantróp egyesületnek ábrázolták azt, vagy ha megközelítették a valóságot, felfogásukat nem tudták megfelelő tényanyaggal alátámasztani. McCord a Liga elnökének, G. Wilsonnak 1955-ben előkerült iratanyagából és az alig bolygatott Cobden-családi anyagból bőven merítve, célul azt tűzte ki, hogy a korábbi feldolgozásokat a legszükségesebb pontokon új anyagokkal kiegészítve, úgy ábrázolja a Ligát, mint egy politikai „pressure group"-ot. Azt kívánta nyomon követni, hogy miért és hogyan lett a Gabonatörvény Elleni Liga olyan politikai csoportozattá, amelyik bár nyomást gyakorol a két nagy politikai pártra, a whig és tory pártra, a hatalom tényleges gyakorlásán mégis kívül reked. McCord egyszersmind a radikálisok, freetraderek és a whigek kapcsolatát is elemzi.

A szerző nyolc rövid — mintegy 20—20 oldalas — fejezetben tárgyalja a Gabonatörvény Elleni Liga működésének nyolc esztendejét. A Liga alapításának körülményei, az 1838—39-es mintegy másfél esztendőben, mindazokat a problémákat és nehézségeket feltárták, amelyekkel a további években a Liga vezetőinek szembe kellett nézniök és meg kellett birkózniok. 1840-ben a Gabonatörvény Elleni Mozgalom központi vezetői világosan látták, hogy az agitáció új formáira kell áttérniük. Cobden tudta, hogy a gabonatörvényeket a parlamenttel kell visszavonatni, a parlamentet pedig kizárólag politikai eszközökkel lehet megmozgatni, a Liga viszont csak a létező keretek és pártviszonyok között tudott politikai munkát kifejteni, azok megváltoztatására nem volt képes. Ezért kellett a néppel megértetni, hogy „üdvözülése", azaz a gabonatörvények visszavonása a szavazásnál dől el. A Liga vezetői tehát mindent elkövettek, hogy az 1841-es általános választásokon képviselőik mandátumokhoz jussanak. E választások során bizonyosodott be, hogy a freetraderekkel és a Ligával, mint komoly politikai tényezővel kell számolnia a többi politikai pártnak. A gabonatörvények kérdése egyik fő választási kérdéssé, konkrét politikai kérdéssé emelkedett. Egyidejűleg újjászervezték a Ligát is. Wilson a Liga adminisztratív vezetője, Manchesterben és Londonban egyaránt bevezette a tagok számára a heti gyűléseket, felosztotta 12 körzetre az országot, és valamennyi körzet számára állandó előadót biztosított. A propaganda szervezetet oly mértékben kívánták kiszélesíteni, hogy röpiratait az ország valamennyi választójához eljussanak. A következő választásokon Free Trader többség biztosítása volt a kitűzött cél. A Liga legkitűnőbb és legnevesebb emberei, Cobden, Bright és más vezetők vettek részt az 1842—43-as nagy propaganda utakon, Közép- és Kelet-Angliában, valamint Skóciában. Hivatalos és félhivatalos eszközökkel, propaganda fortélyokkal igyekeztek megnyerni a választókat. Nagy, látványos épületet emeltek Londonban a Ligának és hivatalosan a Cityt tették meg a freetrader mozgalom központi helyéül. (A valóságban az irányítás mindvégig Manchesterből jött.) 1843 kora tavaszán vaskos összegekért kibéreltek néhány londoni színházat — Drury Lane-t, Covent Garden-t — „tömeg"-gyűléseket tartottak, s mind a közvéleményt, mind a parlament alsóházának képviselőit igyekeztek ügyük számára megnyerni. Nem hanyagolták el a mezőgazdasági vidékek bérlőgazdáit sem, hiszen az ő szavazataik erősen befolyásolták a politikai hatalom alakulását. Számottevő eredményeket mégsem értek el a ligások a bérlőgazdáknál. A Liga vezetői azonban nem csüggedtek. Ügynökeik révén évről-évre pontos, országos adatokat szereztek a választókerületekről. Ilyen tapasztalattal egy politikai párt sem rendelkezett az országban. A Liga szónokai állandóan arra buzdították hallgatóikat, hogy 40 shillinges hasznot hajtó földbirtokokat vásároljanak, ami által egyben a szavazati jogot is elnyerik. A Liga vezetői két külön hivatalt állítottak fel a választási kérdésekkel kapcsolatos munkák lebonyolítására, és voltak időszakok, amikor 30 ügyvédet is foglalkoztattak. E választási harc eredményei: nagy erőfeszítések, anyagi áldozatok és csupán részleges győzelmek. Ennek ellenére, 1843-tól a Liga elismert — a Times szavaival — „nagy tényező" lett az ország politikai életében, új hatalom, az ország legfejlettebb politikai szervezete.

A szerző külön fejezetet szentel — a hetediket — a Liga hatalmasan kiépült szervezete leírásának. Itt kapjuk meg a Liga ügymenetének és adminisztrációjának pontos leírása mellett a Liga vezetőinek, ha nem is kielégítő, de jellemző portréit is: Cobden tevékeny és pontos hadvezérként jelenik meg, J. Brightet kitűnő szónokként, G. Wilsont pedig a színfalak mögül vezérlő nagyszerű szervezőként mutatja be McCord. E fejezetben kapunk hasznos és részletes kifejtést a Liga propaganda tevékenységéről. Módszereik kitűnőek, modernek, s a maguk idején páratlanok voltak, de önmagukban nem vezethettek célhoz és eljött az 1845—46-os esztendő, amikor a Ligának a döntő ütközetet a parlamenten belül kellett megvívnia. Ennek az ütközetnek a kimenetele nem volt kétséges, minthogy a két ellenséges hadvezér, Cobden és az 1841-ben hatalomra került konzervatívok vezére, Sir Robert Peel, a miniszterelnök, saját párthíveiknél sokkal jobban és korábban megértették, hogy visszavonhatatlanul eljött a gabonatörvények eltörlésének az ideje. A gabonatörvényellenes mozgalom egy másik angol történetírója szerint egy nagyobbszabású brit államférfiú a XIX. század első felében csak azon az úton utazhatott, amelyik a szabadkereskedelem felé vezetett. Peel ilyen államférfiú volt; származása és neveltetése egyaránt erre a szerepre tette alkalmassá. McCord kitűnően vezeti végig Cobden és Peel parlamenti harcának, majd együttműködésének útját. Peel 1846 elején terjesztette elő az alsóházban a gabonatörvények eltörlésére vonatkozó javaslatát, amelyet a Liga vezetői a maguk részéről elfogadtak. Míg Peel javaslata a maga megszokott parlamenti útját járta, a Liga a végletekig fokozta agitációját. Szónokai forradalmi helyzet előidézésével fenyegették a Lordok házát, ha az el meri vetni Peel javaslatát. A javaslatból a Liga nyomására lett törvény, s ez a tény a szerző szilárdan megalapozott előadásából mindenki számára kétségtelen. Mégis szerzőnket nem győzi

meg a saját maga által összeállított temérdek bizonyító anyag. Szerinte a Liga nagy tárgyát csapott, de a gabonatörvények eltörlésében, az 1846-os „Repeal"-ben nem volt döntő szerepe.

Művének nagy csattanójánál, a drámai feszültség tetőpontján mond bizonyos értelemben csődöt McCord. Ha jobban szemügyre vesszük a munkát abból a szempontból, hogy értékes anyagából mit szűrt le a szerző, milyen következtetéseket vont le, hiányérzetünk marad. Mondanivalója addig kitűnő, amíg az anyagot szólaltatja meg, amikor összegez vagy magyaráz, szavai nem győznek meg, és ennek következtében keveredik néha a szerző ellentmondásba, és ez vezet néhol a szerkezeti hiányosságokhoz (például az 1839 - 40. év jellemzését egy fejezetbe kellett volna összevonni, mivel annyira azonosak a problémák). Bizonytalannak érezzük a Liga alakulásáról s ez alakulás tényében szerepet játszó csoportokról mondottakat. Továbbá, bár a hetedik fejezetben teljesebb portrét kapunk a Liga vezetőiről, mint korábbi kínálkozó oldalakon, Cobden összetettebb politikai egyéniségének jellemzésével is adósunk marad, a többi vezető egyéniségének pedig csak egysíkú ábrázolását nyújtja. Azáltal, hogy a szerző kizárólag az adatain keresztül közli mondanivalóját, értékes munkát végzett a Liga szervezetére és adminisztrációjára vonatkozóan, ugyanakkor nem futja erejéből az általános gazdasági helyzet jellemzésére. Forrásai - a levéltári anyagokon túlmenően: a korabeli sajtó és memoárirodalom, regények valamint politikai történeti összefoglaló művek és néhány mű a chartista mozgalomról — arról tanúskodnak, hogy a szerző nem is törekedett erre. Az egész munkában nem történik említés például David Ricardóról, aki a gabonavámellenes parlamenti beszédeiben és irataiban (1819—23) teljesen kidolgozta a gabonatörvény elleni mozgalom elméletét. De nem történik említés Engelsről sem, aki az 1842—44-es esztendőkben Manchesterben élt és, mint szemtanúnak e tárgykörről szóló írásai hiteles forrásanyag minden rendű, rangú és politikai meggyőződésű kutató számára. Éppen az 1842-es helyzet, az augusztusi nagy sztrájk tárgyilagos értékeléséhez lettek volna McCordnak Engels elemzései nagy segítségére. Ahelyett, hogy a szerző a közvetett bizonyítás elemeivel élne — amelyre az 1842-es sztrájk ismertetésénél bőven kínálkozik alkalom —, Cobden véleményének és politikájának hatása alá került, ugyanakkor, amikor viszont adatai kitűnően leleplezik e vélemények és e politika mögött meghúzódó igazi rugókat. Így válik e munka — a szerzőnek semmiképpen sem tudatos közreműködése folytán — kiváló bizonyító és kiegészítő anyaggá mindahhoz, amit Marx és Engels zseniális éleslátással e témáról a 40-es években kifejtett.

Nem értethetünk azonban egyet a közelmúltban elhúnyt társadalomtörténésszel, G. D. H. Cole-lal, aki a szerzőt némileg azért marasztalja el, mert feltétel nélkül csodálja a Ligát, a chartisták minden csoportja felé irányuló megvetéséből azonban nem csinál titkot. (*English Historical Review*, 1959 júl.) A szerző helyzetéből és témaválasztásából adódóan természetes módon nem a chartista mozgalom oldaláról és szempontjából közelíti meg az ipari burzsoázia harcát és szervezetét. Ezt nem is várhatjuk tőle. Adataival kétségtelenül bizonyítja azonban a chartista mozgalom tömegerejét, kiterjedtségét és veszélyességét az uralkodó osztályok számára — mindazon valóságos ismérvét és járulékát a mozgalomnak, amelyet pedig nem egy angol történész kétségbe vont. Világosan látjuk McCord adataiból, hogy az ipari burzsoázia és szervezete, a Liga a munkásságot és forradalmi mozgalmát erőnek és nem elhanyagolható ellenfélnek tekintette. Nem véletlen tehát, hogy a chartista tömegmegmozdulások idején, 1839-ben alakult a Liga, akkor — bár a szerző ezt nem mondja ki —, amikor a munkáskérdés nemzeti kérdéssé, országos üggyé emelkedett. Cobden szerint a teendő a chartistákkal szemben: „Tervünk csak az lehet, hogy a két chartista frakciót egymással harcolni engedjük és felállítjuk a mindkettőtől független »repealerekből« álló munkásosztály pártot." Cobden nem maradt meg az elgondolásnál. A Liga két nehéz és sikertelen esztendeje idején a Liga vezetői megkezdték a munkások között az ellenagitációt. 1839 februárjában Cobden megbízott egy Watkin nevezetű fiatalembert, hogy szervezzen meg Manchesterben olyan munkásokból álló freetrader egyesületet, amelyik képes megfékezni a chartistákat. Így alakult meg az „Operative Anti-Corn Law Association", amely külön helyiséggel és adminisztrációval rendelkezett, 1839 áprilisától pedig hetente kétszer gyűlésezett. Ezeket az ún. „operative" egyesületeket azután országszerte felállították. A vezetést természetesen a középosztály biztosította, a tagság pedig a munkásságnak, a középosztállyal való együttműködésre hajló, „jobban fizetett, műveltebb és tisztességesebb" részéből adódott. A chartistaellenes „operative" munkás-egyesületek nemcsak „ideológiailag" vették fel a harcot a chartistákkal, hanem szövetkezve O'Connell ír vezér birkaerős ír „báránykáival", fizikailag is. Manchesterben például a chartista és Liga gyűlések éveken át valóságos hadszíntérré változtak, ahol a megfizetett nagyerejű „operative" és ír fiúk még a chartista oroszlánnak nevezett híres vezérrel, O'Connorral szemben is tettlegességre

vetemedtek. Ilyen és ehhez hasonló, tanulságos adat közléséért hálásak vagyunk a szerzőnek és nem róhatjuk fel neki, hogy a ligások érveivel nem szegezi szembe a kiváló chartista ideológus, O'Brien ellenérveit.

McCord illúziókat romboló, leleplező írása után tarthatatlan a szabadkereskedelemért folyó küzdelem elavult, XIX. századi, liberális felfogása s interpretálása.

H. Haraszti Éva

HELMUT GOETZ:

DIE FINALRELATION DES VENEZIANISCHEN GESANDTEN MICHELE SURIANO VON 1555

(Sonderdruck aus »Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken«. Band 41. Tübingen. 1961. 235—322. l.)

MICHELE SURIANO VELENCEI KÖVET ZÁRÓJELENTÉSE 1555-BŐL

Michele Suriano, 1552 júniusától 1555 elejéig Velence bécsi követe, széleskörű ismeretekkel rendelkező, élesszemű megfigyelő volt, jelentéseiben a császári udvar és a Habsburg főség alatti országok gazdasági, társadalmi és politikai kérdéseinek a lényegére világított rá. A Helmut Goetz által teljes szövegében kiadott zárójelentése átfogó jellemzést ad I. Ferdinánd kormányzatáról és részletesen ismerteti az egyes országok, köztük Magyarország, helyzetét, problémáit. Szól az ország természeti kincseiről, kereskedelméről, ezzel kapcsolatban a magyar érdekekkel ellentétes bécsi politikáról, a magyar—török problémáról, az idegen zsoldoshadak okozta károkról, a magyarok és a császár közti ellentétekről. Elismerő szavakkal jellemzi a magyar katonaság hősiességét és kitartását, de rámutat zabolátlanságára is. Megdöbbentő sorokat találunk ugyanakkor a magyarországi parasztság elnyomatásáról, keserves sorsáról és elkeseredettségéről. A jelentés — amelyet eddig csak Óváry Lipót rövid regesztájából ismertünk (A M. Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai. II. füzet. Bpest, 1894. 673. sz. 144—147. l.), s amely most első ízben vált eredeti szövegében hozzáférhetővé — elsőrendű forrása az 1550-es évek Magyarországának. Goetz magyar vonatkozásban is teljes tájékozottságot tükröző jegyzetelése és Suriano életét ismertető, valamint a jelentés archeográfiai és történeti jellemzését nyújtó bevezetése mintaszerű alapossággal készült.

Benda Kálmán

KARL-HEINZ JÜGELT:

HUNGARICA-AUSWAHL-KATALOG DER UNIVERSITÄTSBIBLIOTHEK JENA

(Weimar, 1961. 341 l. [Claves Jenenses. Veröffentlichungen der Universitätsbibliothek Jena, 10.])

A JÉNAI EGYETEMI KÖNYVTÁR HUNGARICA-KATALÓGUSA

A jénai egyetemi könyvtár gazdag magyar vonatkozású könyvanyagára Bucsay Mihály már 1941-ben felhívta a figyelmet. A XVI—XVII. századi Hungarica-anyag jelentős része Ch. G. Buder XVIII. századi német jog- és történettudós gyűjteményével került a könyvtárba. K. H. Jügelt, a berlini állami könyvtár osztályvezetője kiadványában 470 (ebből 386 1711 előtti) magyar vonatkozású kiadvány könyvészeti adatait teszi közzé, mintaszerű kiadásban, pontos irodalmi utalásokkal. A közzétett kiadványokból száznál több eddig ismeretlen volt a könyvészeti irodalomban. A kiadvány második részében az 1857-ben alakult Jénai Magyar Kör Könyvtárának jegyzékét teszi közzé. Ebből a katalógusból következtethetünk a félévszázadon át virágzó külföldi egyetemi diákkör tagjainak érdeklődésére.

Jügelt bevezetése hasznos szempontokat ad az 1711 előtti, főleg német nyelvű Hungarica kiadványok történelmi forrásértékének megítéléséhez, másrészt pedig elmondja a Jénai Magyar Kör mindeddig alig ismert történetét. A kötet használhatóságát növeli a kitűnő és minden részletre kiterjedő mutatók. A nyomdatechnikailag is nagyon szép kiadvány a magyar történészek hasznos kézikönyve lesz a jövőben.

Benda Kálmán

RAFFAELE BELVEDERI:

GUIDO BENTIVOGLIO E LA POLITICA EUROPEA DEL SUO TEMPO 1607—1621 (Padova. 1962)

GUIDO BENTIVOGLIO ÉS KORÁNAK EURÓPAI POLITIKÁJA 1607—1621

Több előtanulmány után a szerző e munkájában foglalja össze a XVII. század elején működő pápai diplomata tevékenységét, mely szorosan kapcsolódott a nagy európai eseményekhez. „Relazioni" és „Storia della guerra di Fiandra" című művei igen becses források a korszak történetéhez, értéküket elsősorban az adja, hogy szerzőjük, aki a pápai udvart Bruxellesben képviselte, a politikai realizmus bizonyos ismérveit tükrözi. Mindenekelőtt számot vet a spanyol nagyhatalmi politika gyengéivel, és a Spanyolország és Hollandia közti fegyverszünet létrehozása mellett veti latba befolyását Albert főherceg udvarában, sőt abban az irányban tevékenykedik, hogy Németalföldet (Belgium) válassza külön Spanyolországtól. Az 1609-es Kleve—Jülich konfliktusban is közvetítő álláspontot igyekszik elfoglalni. Mikor a Rudolf és Mátyás főherceg közötti összeütközés a Habsburg-dinasztiát nehéz helyzetbe hozta, Bentivoglio a Habsburgok közötti ellentétek kiküszöbölésére törekedett, mert az uralkodóház helyzetének szilárdságában látta az európai béke egyik legfőbb zálogát. 1616—1621 között a kardinális Franciaországban képviselte a pápai udvart, és amikor a cseh felkeléssel kitört a harmincéves háború, a hivatalos francia álláspontnak, Joseph atyával és másokkal együtt a közvetítés, a szemben álló felek kibékítésének politikáját követte.

Bentivoglio kétségkívül éles szemű diplomata, aki észrevette, hogy a XVII. század elején folyó háborúk, kirobbant konfliktusok nem vezethetők vissza kizárólagos vallási okokra, és az egyes részleteket meglehetősen jól el tudta helyezni az összfolyamatban. R. Belvederi hasznos munkát végzett az európai diplomáciával szorosan összefonódó életének tudományos feldolgozásával, sokat tud érzékeltetni a katolikus egyház belső válságának problémáiból, noha ezt azon az erősen Bentivoglio-apologetikus hangon teszi, melyet az olvasó nem tehet magáévá. Még e nagy monográfia után is sok kérdés, több szintetikus jellegű probléma vár megoldásra.

A monográfia a szerző kitűnő diplomáciatörténeti érzékéről és felkészültségéről tanúskodik, kár, hogy ezzel nincs arányban az összefüggések megértéséhez nélkülözhetetlen társadalomrajz.

WITTMAN TIBOR

A MAKEDÓN—MAGYAR KAPCSOLATOK KÉRDÉSÉHEZ

Az elmúlt évek folyamán Görögországban két könyv jelent meg Jeórjiosz Liritzisz[1] és Aposztolosz Vakalopulosz[2] tollából azokról a makedóniai városokról, amelyeket a török uralom idején lakóinak egy része elhagyott, külföldre cserélve fel szülőföldjét. A két mű kiegészíti egymást, mert míg Vakalopulosz inkább az anyavárosok történetét vizsgálja s a külföldi szórványokat csak érinti, addig Liritzisz a Habsburg-birodalom makedón telepeit teszi kutatása tárgyává.

Ha valaki a magyarországi görög kereskedők iratait, összeírásait kutatja, annak hamarosan feltűnik, hogy a XVII—XIX. századi görög telepesek többsége nem a tulajdonképpeni Görögországból, hanem Makedónia városaiból származott. Ez a makedón elem képezte a magyarországi görögök zömét, akik a XVIII. században magukhoz ragadták az ország kereskedelmét, s fontos szerepet játszottak.

Makedónia lakosainak igen nagy százalékát cincárok (másképpen kucovláchok, makedovláchok, arnótok, arumunok) alkották,[3] akiknek vezető rétege, a kereskedő elem átvette a velük együtt lakó és kereskedő görögök magasabb műveltségét és mindenekelőtt elsajátította a balkáni kereskedelem nemzetközi érintkezési nyelvét, a görögöt. E cincár kereskedők a kultúra és nyelv átvételével egyidőben érzésben is hasonultak a görögökhöz, úgyhogy új hazájukban, Magyarországon a görögökkel együtt tömörültek kereskedői

[1] *Αἱ μακεδονικαὶ κοινότητες τῆς Αὐστροουγγαρίας ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, Kozáni. 1952.
[2] *Οἱ Δυτικομακεδόνες ἀπόδημοι ἐπὶ Τουρκοκρατίας*. Szaloniki. 1958.
[3] *D. J. Popovics*: O cincarima. Beograd. 1937.

társaságokba (kompániákba) és egyházközségekbe. A magyarországi két legjelentősebb egyházközség: a pesti és zimonyi címében is viselte ezt a kettőséget: *Κοινότης τῶν Ρωμαίων καὶ Μακεδονοβλάχων.*

A két nép közt fennálló különbség ellenére a cincárok hazájukban s nálunk is összefogtak a görögökkel. Makedóniában bizonyára a törököktől elszenvedett azonos sanyargatások, Magyarországon pedig a kisebbség érzése és a közös érdek kovácsolta össze őket. Az kétségtelen, hogy a cincárok mindig közelebb érezték magukhoz Athént, mint Bukarestet.[4] Többségük büszkén vallotta magát görögnek. Ez a görög-tudatuk különösen akkor jutott kifejezésre, mikor egyes magyar városokban a szerbekkel viszálykodásba keveredtek. Könyveik, irataik, sőt sírfelíratai is görög nyelvűek. A cincárok elgörögösödésének folyamatát bizonyítja az is, hogy népünk nem látott lényeges különbséget a kétfajta kereskedő között, s egyszerűen „görög" gyűjtőnévvel illette őket.[5] Minthogy a cincárok a görögökkel szorosan összefonódva éltek Makedóniában és Magyarországon is, azért — véleményünk szerint — a makedón-görögök kutatását nem lehet elválasztani a cincárok történetének vizsgálatától. Éppen ezért nem helyeselhetjük Liritzisz és Vakalopulosz módszerét, akik e sorsközösségről még említést sem tesznek.

A görög- és cincárlakta Makedónia történetéről a magyar kutatók vajmi kevés ismerettel rendelkeznek, pedig az szoros kapcsolatban van a Magyarországra áramló kereskedők sorsával. Vakalopulosz könyve — számtalan, számunkra ismeretlen forrást használva fel — felfedi előttünk a macedón városok keletkezésének és az azokból való elköltözésnek az okát. A törökök görögországi megjelenését hamarosan követte a síkvidéki, utak mentén fekvő városok elnéptelenedése. A lakosok ugyanis a török—albán pusztítások elől a menedéket nyújtó hegyek közé menekültek, s ott új városokat alapítottak. Ekkor, kb. a XV. század elején, alakult a legtöbb macedón város, amelynek lakói főképpen állattenyésztéssel tartották fenn magukat. Az idők folyamán elszaporodó nép a szegény, hegyes vidéken nem tudott megélni, azért egy részének — hazáját elhagyva — kereskedéssel kellett foglalkoznia. Vakalopulosz nagyon helyesen látja, hogy az anyagi nyomor, a nehéz életkörülmények szolgáltatták a kivándorlás legfőbb okát. Az kétségtelen, hogy a XVII. században már Makedónia városaiban fel-fellángoló albán—török terror miatt is sokan elhagyták szülőföldjüket, de a kiköltözésnek nem ez volt az elsődleges előidézője, mint ahogy az eddigi kutatók állították. A természet mostohaságából származó nehéz életviszonyok, amikkel a törökök által okozott létbiztonyalanság is párosult, kényszerítették a makedónokat hazájuk elhagyására. Ezeknek egy része a Török Birodalom nyugalmasabb részeibe költözött, többségük azonban Szerbiában, Romániában és a Habsburg-birodalom városaiban telepedtett le. Hazánkban először a XVII. század elején tűnnek fel, éspedig Erdélyben[6] és Debrecenben[7], de beköltözésük ekkor még nem volt tömeges. A görög kereskedelem ebben a században ugyanis főképpen Konstantinápolyba ill. Durazzón keresztül tengeri úton Velencébe irányult. Megváltozott azonban a helyzet a XVIII. században, főképpen a paszareváci béke után. A velencei görög konzul 1720-ban a következő szavakkal határozza meg ezt a fordulatot egyik jelentésében:[8] *„Οἱ ἔμποροι τώρα πηγαίνουν μὲ τὰ ἐμπορεύματά των πρὸς τὴν Οὐγγαρίαν"*. A kedvező vámtarifa, a privilégiumok, a versenytársak hiánya, valamint a gyors meggazdagodás lehetősége vonzotta hazánkba a makedón kereskedőket, úgyhogy Velence és Konstantinápoly helyett ettől kezdve Magyarország és Ausztria lett a görög kereskedelem terjeszkedésének fő iránya. A makedónok úgy elözönlöttek a magyar városokat, hogy akadtak honfitársaink, akik Magyarország „második Makedóniává" való változtásának veszélyét emlegették.[9]

A makedón kereskedők karavánokkal szállították áruikat hazánkba. Sehol másutt a szakirodalomban nem találjuk meg a makedón karaván olyan részletes leírását, mint Liritzisz könyvében. Ennek alapján el tudjuk képzelni, hogy milyen lehetett a két évszázad alatt (1650—1850) mintegy másfél millió embert megmozgató görög karaván-kereskedelem. A makedónok áruval megrakott lovak, ösvérek sokaságával indultak el a sokszor hetekig tartó útra, amely rengeteg veszélyt rejtett magában nemcsak a természet erői, hanem a rablók miatt is. Éppen ezért a karavánokat mindig fegyveres őrök is kísérték, akik sokszor komoly harcba elegyedtek a fosztogatókkal. A karavánkísérők ügyes

[4] Sp. Lambrosz: *Ἡ Μοσχόπολις καὶ ἡ οἰκογενεία Σίνα.* Neosz Ellinomnimon 21 (1927) 162. l.

[5] A „görög" szó tartalma később még jobban bővült és kereskedőt jelentett. (Magyar Nyelv Értelmező Szótára II. k. Bpest, 1960. 1050. l.)

[6] Egyes erdélyi városokban már 1500 körül is feltűnnek görög kereskedők. *(Kl. Tzurkasz: Αἱ ἑλληνικαὶ παροικίαι τῆς Τρανσυλβανίας.* Elevteron Vima. 1932. dec. 5. sz.)

[7] *Zoltai Lajos:* Debrecen százados küzdelme a görög kereskedőkkel. Debrecen. 1935. 3. l.

[8] *K. D. Mertziosz: Μνημεῖα μακεδονικῆς ἱστορίας.* Szaloniki. 1947. 273. l.

[9] *Zoltai:* I. m. 49. l.

fegyverforgatókká váltak, úgyhogy 1821 után a makedón szabadságharcosok tartalékát képezték. A karaványvezetéshez nagyfokú éberségre, leleményességre volt szükség. A karaványvezetők az ily módon szerzett képességeiket felhasználták új hazájukban is, ahol tekintélyes kereskedőkké lettek. Szina bécsi bankár is karaványvezetéssel kezdte el tüneményes pályafutását. A karaványok rendszerint májusban indultak útnak, kiindulópontjuk legtöbbször Janina, Kozáni s főképpen Sziatiszta városok voltak. A Magyarországba jövő karaványak Zimonynál keltek át a Dunán, amelyet — egy népdal tanúsága szerint — magukénak vallottak, s jobban ismerték, mint szülőföldjük folyóit. Útközben elszórtan beszállóhelyek voltak, ahol a karaványok az éjszakát töltötték. Nagyobb helyeken istállóval és raktárakkal rendelkező épületek, az ún. karaván-szerájok álltak a kereskedők rendelkezésére. A Bécsben épségben megmaradt karaván-szeráj alapján el tudjuk képzelni, hogy milyenek lehettek annak idején a hazánkban is bizonyára szép számmmal megtalálható szállodák. A széles udvart kör alakban raktárak vették körül, éspedig minden nagyobb kereskedő külön raktárhelyiséggel rendelkezett. Egy-egy sikeres vállalkozás után a karaván „arannyal telt zsákokkal" tért haza. A makedón városok hamarosan meggazdagodtak, mert lakóik mind nagyobb számmal kapcsolódtak be ebbe a jövedelmező tevékenységbe. A családi összefogás is szerepet játszott e gazdagodási folyamatban. A magyarországi görög kereskedők családtagjai ui. hazájukban maradtak, akik kereskedőtársként működtek közre az üzletek lebonyolításában. Sem Liritzisz, sem Vakalopulosz, de az eddigi szakirodalom sem említi a dunai hajózásnak a szerepét a makedón—görög kereskedelem lebonyolításában, pedig a hadihajózás szempontjából[10] fontos Duna kereskedelmi út is volt. Bizonyára a folyami áruszállítás lehetősége csábította a szerbeket és a görögöket a Duna menti városokba (Zimony, Ráckeve, Pest, Szentendre, Komárom, Győr, Pozsony, Bécs) való letelepedésre. Bécset hamarabb érhették volna el Nagykanizsa—Sopron irányában, márpedig az ezen az úton folyó kereskedelem mindvégig jelentéktelem maradt.

A magyarországi görög kereskedők zömének szülőhazájáról, Makedónia városairól eddig csak az egyes helytörténeti monográfiákban olvashattunk. Vakalopulosz könyvének egyik legnagyobb értéke az, hogy egy helyen adja Nyugat-Makedónia és Észak-Epirusz helységeinek földrajzi leírását és történelmi ismertetését. Ebből kitűnik, hogy a makedón kereskedelem központja a gazdagsága miatt aranyvárosnak nevezett Sziatiszta volt, amelynek kb. 200 kereskedőcsaládja a Habsburg-birodalom városaival állott kereskedelmi kapcsolatban. A magyarországi görög kereskedők közül sokan származtak Kozáni városából, ahonnét már 1662-ben több kereskedő jött hazánkba. Kereskedelmi központ volt még a szőrmeiparáról nálunk is ismert Kasztória városa. A magyarországi görögök származási helyei közt gyakran olvassuk Moszchopolisz nevét, amely a környék egyik legnagyobb és leggazdagabb helye volt. 1769-ben a törökök feldúlták ezt az 50 000 lélekszámú várost, amelynek lakossága teljesen elmenekült, többségük Magyarországba költözött. A magyarországi görögök irataiban sokszor találkozunk még a következő kisebb jelentőségű helységek nevével is: Szelitza, Vogatzikon, Cotili, Kliszura, Vlaszti, Szervia, Katranitza, Nausza, Verria, Doirani, Melenikon, Szerre, Vitólia, Koritza, Blatzi, Szipiszcha stb. Bár ezeknek a helyeknek Magyarországgal való kapcsolata Sziatisztához, Kozánihoz, Kasztóriához és Moszchopoliszhoz viszonyítva jelentéktelen volt, mégis amellett tanúskodnak, hogy a XVIII. században nem volt Makedóniának olyan jelentősebb faluja, ahonnan ne jöttek volna kereskedők hazánkba.

Bár Liritzisz — a könyve címéhez fűzött várakozásunkkal ellentétben — csupán a bécsi, pesti és zimonyi makedón-görögség történetét vizsgálja, mégis nagy az erénye e műnek, hogy a pesti görögök működését nem önmagában, elkülönítve kutatja, hanem kapcsolatba hozza a másik két város görögségével. Ez a módszer alkalmat ad arra, hogy megállapíthassuk Pest görögjeinek szerepét a diaszporában. A három város ilyen szempontból való összehasonlítása kétségtelenül Bécs elsőbbsége mellett tanúskodik. A szórvány-görögség anyagi és szellemi központja Bécs volt. Az első görög újság, az első önálló görög nyomda e városban keletkezett. A francia forradalom hatása alatt Rigasz Bécsben kezdett szervezkedni, később ugyanitt talált először visszhangra a szabadságharc gondolata is. Bécsben éltek a leggazdagabb görög bankárok is. A legtöbb görög nyelvű könyvet Velencén kívül e városban nyomtatták. A pesti görögöknek a bécsiekhez viszonyítva másodlagos szerep jutott. Ez is természetes folyománya volt a hazánkat háttérbe szorító császári politikának. Mindkét szerző elismeri azonban, hogy Bécs után a Habsburg-birodalomban található kb. 30 göröglakta város közül Pesten élt a legjelentősebb makedon-görög közösség. Pest szellemi központja volt nemcsak a szórvány-görögségnek, hanem hatása kiterjedt Makedónia városaira is. Híres volt a pesti görög iskola, itt is nyomtattak

[10] *Szentkláray Jenő:* A dunai hajóhadak története. Bpest 1886.

görög könyveket. Pesten is működtek felvilágosult görög tudósok, tanítók. Itt is tevékenykedtek gazdag kereskedők, akik nemcsak új hazájukban jótékonykodtak, hanem szülővárosukat is támogatták. A pesti görögöknek is fontos szerepük volt a görög szabadságmozgalomban. Mindezek a felsorolt, számunkra főleg Horváth Endre kutatásai nyomán[11] eléggé alaposan ismert tények azonban nem befolyásolják azt a megállapítást, hogy a diaszpórában a vezetőszerep a bécsi görögségé volt.

Mindkét könyvben érdekes leírást olvashatunk a Makedónia egyes városaiban még most is épségben megtalálható kereskedőházakról, amelyek a népi építészet és művészet valóságos remekei. E nagyméretű, emeletes épületeknek vastag, lőrésekkel ellátott fala van. Számos ház sarkán torony emelkedik, amely minden bizonnyal a török—albán támadások ellen szolgált védelmül. Az emeleten zárt balkon és vasrácsos ablakok láthatók. A szobák mennyezete és az ajtók fából készültek, díszesen faragottak. A falakat belül festmények díszítik. Nem hiányzik e házakból a képekben gazdag ikonosztáz sem. A mellékhelyiségek a kövezett udvar egyik sarkában foglalnak helyet. Nálunk Magyarországon Szentendrén és Tokajban áll még néhány műemlékké nyilvánított görög kereskedőház. Érdekes lenne vizsgálat tárgyává tenni ezeket és összehasonlítani mintájukkal, a makedóniai kereskedőház típusával.

Az elmondottakból világos, hogy a két szerző több, előttünk homályos kérdésre ad választ. Az adatokban bővelkedő könyvek segítséget nyújtanak a görög telepesek történetét kutató magyar tudósok számára. Míg Liritzisz könyvének célja elsősorban ismeretterjesztés, vagyis az eddig ismeretes anyag összegyűjtése és közlése, addig Vakalopulosz műve komoly tudományos munka eredménye. Sajnos azonban mindkét író munkáján meglátszik, hogy a magyar kutatások számos eredménye nem ismeretes a szerzők előtt. Így pl. nincsenek adataik a legtöbb jelentős magyar város görögségére vonatkozólag; nem tudnak a magyar városoknak a görögök betelepedése ellen való védekezéséről; adatok hiányában erősen idealizálják a makedón kereskedő alakját; nem említik a magyarországi görögök elszerbesedésének folyamatát; nem tudnak a görög tőkének ház- és mezőgazdasági ingatlanba való irányításáról stb. Mindezek a hiányosságok azt bizonyítják, hogy a makedón telepesek történetét csakis a görög és a magyar kutatási eredmények együttes ismeretének birtokában lehet tökéletesen feldolgozni. Éppen ezért e cél elérése érdekében elengedhetetlenül szükségesnek tartjuk a két nemzet történészeinek mielőbbi összefogását és kölcsönös együttműködését.

FÜVES ÖDÖN

GERÉB LÁSZLÓ:

A MUNKÁSÜGY AZ IRODALOMBAN

(Irodalomtörténeti füzetek 34. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1961. 179 l.)

A közelmúltban elhunyt jeles munkásmozgalmi történész és irodalomtörténeti kutatónak négy írását tartalmazza a könyvecske.

Az első tanulmány „A munkásság és a munkásügy ábrázolása irodalmunkban. 1832—1872" című. Beszámol munkásvonatkozású irodalmunk előzményeiről és a szervezkedő munkásság soraiban jelentkező első irodalmi megnyilvánulásokról. A munkásság harcaiban később jelentősebb szerepet nyerő személyek közül nem egynek közli irodalmi zsengéit. Olvasunk a kor külföldön járó magyarjainak beszámolóiról, melyek az ott megismert „communista" eszméket ismertetik, majd az itthon meginduló munkássajtóban megjelent korai irodalmi szárnypróbálkozásokról. Sárközy Ferencnek, Tánesics Mihály hívének életét és költészetét is itt tárgyalja. Érdekes jelenség a sok közéleti férfiúnak a munkásság ügye iránt megnyilvánuló rokonszenve, köztük olyanoké is, akiknek pályája később ugyancsak messze vitt el a proletariátus osztályharcától. Ábrányi Emil például 1871. november 4-én az „Internacionale karéneke" címmel közölte egy versét. Vagy Vajda János a Politikai Újdonságokban (igaz, hogy németül) a párizsi Kommün mellett írt cikkeket. A Kommünről szimpatizálva írt Borostyáni Nándor, Ugron Gábor, Szederkényi Nándor, Szatmári Török János, Berényi István, Áldor Imre, Vértesi Arnold és Tóvölgyi Titusz (utóbbi két regényben dolgozta fel rokonszenvvel a világ első proletárhatalmának egyes epizódjait). Később jelentőssé fejlődött írók és költők, mint Kiss József, Tóth Ede, Benedek Aladár, Tolnai Lajos, Arany László írásaiban többé-kevésbé fellelhető a jóindu-

[11] Az újgörögök (Bpest. 1943) című könyvében részletesen tárgyalja e kérdéseket.

latú érdeklődés a dolgozók sorsa iránt, sőt Jókai Mór és Szigligeti Ede több írásában is kimutatható ez. Külön kell megemlékezni Darmay Viktorról, erről a forradalmi demokratáról, akinek költészete nyilt kiállás a régi társadalom ellen és az elnyomottak szenvedő tömegei mellett. Ugyancsak kiemelendő György Aladárnak, a proletárság osztályharcos mozgalma utitársának a neve, aki személyesen is ismerte Marx Károlyt. Táncsicstól a „szélsőbali" képviselőkig (Irányi Dániel, Simonyi Ernő) terjedt e korban a munkásügy mellett interpellációkkal is fellépő honatyák frontja, és ez az elég széles közvélemény az egykorú élclapokban is jól tükröződik. E korszak az Általános Munkásegylet feloszlatásával zárul.

A második tanulmánynak „Darmay Viktor politikai költészete" a címe. Viczmándy Győző nevét takarja a Darmay Viktor írói név. E néven jelent meg két költemény-kötete a „Felhők és csillagok" (1872) és az „Újabb költemények" (1877). Geréb László nem sokat foglalkozik a költő szerencsétlen életével, de annál alaposabban elemzi politikai költészetét. Darmay Viktor forradalmi hangú verseiben nyiltan republikánusnak nevezte magát, amihez akkor nem csekély személyes bátorság is kellett. Petőfi és Victor Hugo voltak költői eszményei, ezek irányították tollát a kiegyezést követő politikai korban, mígnem továbbfejlődve „Ne ítéld el őket" címmel költőileg elsőnek foglalkozott a munkásmozgalommal (1870). Ideológiailag nem látott tisztán. A kor szocialista mozgalmában még számos tan játszott szerepet a marxizmus felülkerekedése előtt. Darmay azonban tudatosan rokonszenvezett a szocialista munkásmozgalommal és a Commune bukása után szembeszállva a rágalmakkal, a történelemtől várt perújítást a vérbefojtott proletárforradalom javára. Büszkén állította szembe a munkáshatalmat a tőkés renddel: „S megmondja, hogy te vagy a gyilkos, — Tied a bűn, mely annyi sok, — Tied a könny, a vér, a láng, és — Ők bukva is még angyalok."

Darmay költészete nem fejlődhetett tökéletessé, rövid élete alatt tehetsége nem bontakozhatott ki igazán. Politikailag a munkásmozgalom polgári szélbali rokonszenvezője maradt. De szembeszállt az uralkodó osztályokkal, és költőileg éreztette meg a negyedik rend felemelkedését.

Számos új adalékkal járul hozzá a magyar—orosz szellemi kapcsolatok történetéhez a harmadik tanulmány: „Az 1905-ös orosz forradalom a magyar versirodalomban". Az akkori orosz forradalom költői kommentálói hosszú névsort alkotnak. Ady Endre, Gábor Andor, Farkas Antal, Peterdi Andor, Madarász Emil, Vanczák János versei mellett ott szerepel még Juhász Gyula, Heltai Jenő, Szép Ernő, Szabó Endre, Kozma Andor, Zempléni Árpád, Ábrányi Emil, Pásztor Árpád neve is. A haladó magyar közvélemény egyöntetűleg nyilvánult meg a cári zsarnokság ellen, az ezzel szembeszálló forradalom mellett. Kiss József verse a lázadó „Knyaz Potemkin Tavricseszkij" páncélosról híres lett.

Geréb László átkutatta a korabeli vicclapokat is, hogy megtalálja azokat a szatirikus verseket, amelyek a gyűlöletes cári hatalom ellen íródtak. Az eredmény bőséges. E sorok írója nem állhatja meg, hogy adalékként fel ne idézzen három kimaradt sort abból a kupléből, melyet széltében-hosszában énekeltek az ő gyermekkorában: „Az orosz cárt a hideg rázza — Mert a városait bombázza — Potemkin, a bősz lázadó."

Geréb László hasznos munkát végzett, amikor az élclapok porlepte köteteit is kibányászta; tudjuk, hogy a pesti vicc miképp tükrözi a közhangulatot.

Hálás feladatot vállalt a negyedik tanulmány is: összegyűjteni és méltatni „Az első orosz forradalom magyar publicisztikájá"-t. Ezen szemlét tartva jól figyelhető meg a Monarchiának a cárizmussal szemben fennálló érdekellentétén alapuló kezdeti rokonszenv a forradalom iránt. Majd jobban tájékozódva, a magyar baloldal s főleg a munkásmozgalom sajtója mindinkább észreveszi a forradalom sajátos népi jellegét, sőt, az egyik írásában (Goda Géza) már a munkásosztály kiemelkedő szerepe is felismerést nyer. A szocialista sajtó általában nem a kellő elméleti felkészültséggel foglalkozott a kor e hatalmas történelmi eseményével és még kevésbé ismerhette fel ennek jelentőségét — minden rokonszenve ellenére sem — a polgári publicisztika. A végső mérleg: „A hazai proletariátusnak nem akadt Leninje, aki a haladó, de megalkuvó polgári szövetségestől elválassza és a forradalom útjára vezesse, de akadt írói-költői vátesze Ady Endre személyében."

Geréb László úttörő, hasznos munkát végzett tanulmányai megírásával, és az elhunyt kutató műve egyben jeladás is a munka folytatására. Az 1832—1872 évekkel foglalkozni továbbra sem meddő erőkifejtés, és mennyivel inkább áll ez a két világháború közötti időszak munkásirodalmára!

A kis kötetet érdekes korabeli illusztrációk élénkítik és hasznos névmutató egészíti ki.

AGÁRDI FERENC

HELYTÖRTÉNETI KIADVÁNYOK

Debrecen városának főleg a XVI. századtól kezdve gazdag és fontos iratanyaga mai napig nincs közreadva. A várossá válás 600 éves évfordulója alkalmából régi adósságából a város vezetősége úgy gondolt valamit törleszteni, hogy egykötetes válogatott okmánytárt adott ki. (*A hatszázéves Debrecen, Szemelvények a város történelméből.* A kötetet összeállította a Debreceni Állami Levéltár által szervezett munkaközösség, szerkesztette Komoróczy György. Kiadta a Városi Tanács. Debrecen, 1961, 466 l.) A szerkesztő a kötet célját így határozta meg: „a nagy multú és a Tiszatáj központjaként élő városnak történelmi fejlődését úgy összefoglalni, hogy lehetőség szerint az élet minden irányú változásának legjellemzőbb vonásai helyet kapjanak". Az anyagot négy csoportba osztották: 1. Gazdaság és társadalomtörténet; 2. Iskolázás, oktatás és nevelés; 3. Közegészségügy; 4. Közművelődés, ezen belül külön a színészet, a zene, valamint a népművészet és a népszokások. Közülük természetszerűleg legterjedelmesebb a gazdaság- és társadalomtörténeti rész (az egész iratanyagnak majdnem fele), majd az iskolázással foglalkozó 2. fejezet. Fejezetenként az egyes részterületek munkaközösségi gazdáinak tollából összefoglaló történeti áttekintés előzi meg az iratközlést.

A szemelvényes iratközlés, különösen egy város sokévszázados fejlődésének illusztrálására, mindenképpen nehéz feladat. A munkaközösség színes, sokrétű anyagot gyűjtött egybe, bár a feudális korszakot kissé mostoha elbánásban részesítette (a közölt iratokból 90 vonatkozik az 1848 előtti évszázadokra és 261 az utolsó, kereken 160 évre), s az anyag eloszlása nem mindig egyenletes. Hogy csak egy példát mondjunk: a város XVIII. századi gazdasági fejlődését az iratok csak a legelőgazdálkodás és a jószágtenyésztés oldaláról világítják meg, a maga korában híres helyi kisiparról, kereskedelemről, az országszerte ismert vásárokról, de még a tulajdonképpeni földművelésről sem kapunk egy iratot sem. Nem hallunk a város közigazgatásáról, az önkormányzati szerveknek a Habsburg-abszolutizmussal vívott küzdelméről. Nem rajzolódik ki az iratokból Debrecen jelentősége a magyar nyelvű művelődésben, s a civisek és plebejusok ellentéteiről is csak a bevezetésből értesülünk. A közegészségügyi részből teljesen kiesett az 1842 és 1919 közötti időszak. Mindezt magyarázza, bár végső fokon nem menti, hogy a kötet összeállítóinak a „kutatásra mindössze lényegileg másfél hónap állott rendelkezésre" (7. l.). De szerkesztésbeli hibák is akadnak: így nem mindig következetes az egyes fejezetek anyagának elhatárolása. Miért kerül pl. a Déri Múzeum ajándékozási szerződése a népszokásokat ismertető fejezetbe? (345. sz.) Katonai jellegü hivatalos intézkedéseknek mi közük van a népmüvészethez? (339—340. sz.) Ha a színészet és zenei élet emlékeit, helyesen, külön-külön csoportosították, a népszokások alfejezet bevezetése miért foglalkozik velük? (437. l.) Bosszantók a jegyzetekben található elírások, pontatlanságok (Forgách Simon helyett Sándor, 39. l.; Péczely József születési évét 1790 helyett 1789-re teszi stb.), legbosszantóbb azonban a név- és tárgymutató teljes megbízhatatlansága. A könyv végén olvasható megjegyzés szerint: „A mutató nem teljes. Névanyaga csupán a meghalt személyeket öleli fel és azokat is csak az esetben, ha jelentősebb szerepet játszottak." A szelektáló névmutató önmagában is szokatlan újítás, de ezt még fokozza az, hogy nem tudjuk, kik azok, akik a szerkesztő szerint „jelentősebb szerepet játszottak". Blaha Lujza, vagy az első magyar színtársulatot létrehozó Kelemen László „szerepe" nyilván jelentéktelen volt, ugyanis, bár több irat foglalkozik velük, nevük kimaradt a mutatóból. De kimaradt sok más között Verseghy Ferenc, Arany János és Móricz Zsigmond is, csakúgy, mint Károlyi Sándor kuruc generális, vagy Tisza István miniszterelnök, Diószegi Sámuel, a híres természettudós, vagy Sillye Gábor hajdúkerületi kapitány, akinek pedig még az arcképét is közli a kötet. Emellett a mutató nemcsak a személyek, de az előfordulási helyek közt is szelektált, s csak minden második-harmadik lapra vélte érdemesnek utalni, de gyakran még mellé is fogott, s a közölt lapszámok tévesek.

Mindezeken felül a kötet műfajilag sem egységes. Tudományos igénnyel készült, hiszen a latin iratokat eredeti nyelven hozza, s a régi följegyzéseket gyakran (de nem következetesen) egykorú helyesirással adja. Ugyanakkor nem mindig tesz eleget a tudományos követelményeknek (pl. nyomtatásban már kiadott iratoknál nem nyúl vissza az eredeti szövegre, más esetekben pedig az eredeti iratot mai kivonatban közli), egyes részekben pedig kimondott népszerűsítő megoldásokat alkalmaz. Így amikor eredeti iratok helyett „közelkorú leírás" megtévesztő címmel a derék Szűcs István, vagy az 1920-as években működött Ecsedi István monográfiáiból vesz át szószerint egy-egy részt (341. és 344. sz.). A bevezető összefoglalások jellege sem minden esetben azonos.

Talán hasznosabb lett volna, ha szemelvényes kiadás helyett a 600 éves évforduló alkalmából megindították volna a város iratainak, mindenekelőtt a XVI. századra vissza-

nyúló jegyzőkönyveknek a kiadását. A város múltjához és jelenéhez, a levéltár dolgozóinak tudományos felkészültségéhez ez lett volna méltó. És ezt nyilván nem is kellett volna néhány hónap alatt összeütni.

*

Debrecen történetének rövid időrendi áttekintését adja az ünnepi év alkalmából megjelent *Eseménynaptár a 600 éves Debrecen történetéhez.* (Összeállította Buday György. Az adatokat ellenőrizte a Debreceni Állami Levéltár munkaközössége. Kiadta a város VB. művelődési osztálya. Debrecen, 1961. 30 l.) — Az adatok kiválogatása általában megfelelő volna, az eseményekről adott tudósítások megfogalmazása azonban nagyrészt pongyola, sőt itt-ott megtévesztő, s mindehhez több tárgyi tévedés járul. (Arany Tamás fellépését 1561 helyett 1661-re teszi, 1405-ben Zsigmond király „feljogosítja" a várost, hogy fallal vegye körül magát, Debrecen első újságjának az 1848-ban hetenként megjelenő Alföldi Hírlapot mondja, holott a Debrecen-nagyváradi Értesítő 1843-tól kezdve rendszeresen megjelent, szintén hetenként stb.) A szerkesztés és a formába öntés egyaránt nagyobb gondot érdemelt volna.

*

„Abádszalók község tanácsa elhatározta, hogy megiratja a község monográfiáját. Nemcsak a tanács tagjai, hanem a község dolgozó népe is szükségét érezte egy olyan vezérfonalnak, amely segít az élet jelenségeinek a megértésében. Sokan érezték a szükségét, hogy megtanuljanak az életről más szemmel gondolkodni, multat és jelent, jelent és jövőt viszonyítani egymáshoz." Az *Abádszalók földje, népe, kultúrája* (Antal Károly, Czicze József, Dömötör Ákos anyaggyűjtése, valamint az abádszalóki honismereti szakkör működése alapján összeállította Dr. Dömötör Sándor. Szolnok, 1961. 109 l. A Damjanich János Múzeum Közleményei. Szerk. Kaposvári Gyula, 5—7. sz.) c. munkának a községi tanács VB. által írt előszavában olvassuk ezeket a szavakat. A szerzők szerényen honismereti munkának mondják művüket, könyvük azonban magasan fölötte áll a szokványos honismereti irodalomnak. Logikus felépítésben mondják el mindazt, amit az eredetileg kettős település múltjáról, lakóinak mai életéről a kutatások eddig kiderítettek. Ismertetik a szűkebb földrajzi táj változásait, koronként módosuló természeti adottságait, majd az emberi kéz munkáját, az eggyé olvadt két falu életét a múlton át a jelenig. A bennünket közelebbről érdeklő történeti részben lelkiismeretes alapossággal dolgozták fel a tudományos kutatás eddigi eredményeit, írásuk így jó alapot vet a tervezett, most induló újabb kutatásoknak. A földrajzi, természeti, sőt a néprajzi vonatkozásokat is történetiségükben ragadták meg, s így a fejlődés megmutatása egységbe fűzi az egyes tanulmányokat. Egyes vonatkozásokban az adatgyűjtés nyílván még szélesedhetett volna (csak kiragadott példaként említjük: N. Kiss István, 16. századbeli dézsmajegyzékek. Bp. 1960 vagy Thúry Etele, Iskolatörténeti Adattár. II. Pápa 1908 c. művét, amelyekből néhány érdekes vonatkozásban kiegészíthették volna a könyvben foglaltakat), az általános kép azonban így is jó. A csinos kiállítású, fényképekkel, térképekkel díszített munka követendő útmutatóként szolgálhat az országszerte nagy fellendülést mutató honismereti szakköröknek.

*

A történelem iránt érdeklődő nem-szakemberek széles tömegei körében egyre kedveltebbek a történelmi olvasókönyvek, amelyek egy-egy korszak, terület vagy tudományszak fejlődését egykorú iratok közreadásával hozzák közelebb a mai olvasóhoz. Helytörténeti vonatkozásban ezek a kiadványok egy-egy nagyobb táj, megye vagy város múltját tárják fel. Céljuk — ahogy ezt a Zala megye történetét nyomon kísérő olvasókönyv bevezetésében olvashatjuk —, „hogy a történelemkutatással nem foglalkozó érdeklődők néhány jellemző iratból élményszerű képet formálhassanak maguknak megyénk népének életéről a kizsákmányoló társadalmi rendszer fejlődésének különböző fokain".

Implom József Gyula város történetének 1695-ig (a töröktől való visszafoglalásig) tartó korszakához állította össze a forrásokat. (*Gyula város története szemelvényekben.* I. 1313—1695. Gyula, 1961. 163 l. Kiadta a Gyulai Városi Tanács V. B. „Gyulai Füzetek" 5. sz.) Implom szemelvényeket tár az olvasó elé, s a helyi fejlődés jellegzetességei helyett inkább „az országos jelentőségű események és személyek gyulai vonatkozásaival" foglalkozik. Ahogy mondja, ezáltal kívánta elkerülni a „provincializmus hibáját", továbbá azt, „hogy a szülőföld történetével való fokozottabb foglalkozás a szülőföld múltja iránti elfogultsággá fajulhasson". Kiadványa „a szülőföld történelmi szerepének megismertetésével is az egész haza történetének megszerettetését kívánja szolgálni". Szemelvényeket olvashatunk régi elbeszélő forrásokból és történeti művekből (Rogerius, Szerémi, Ist-

vánffy, Szalárdi stb.), s ezek valóban nagyobbrészt országos események Gyulával kapcsolatos vagy helyileg a városhoz fűződő vonatkozásait tárgyalják (Corvin János családjának pusztulása, az 1543-as gyulai országgyűlés, Thököly kapcsolatai a várossal stb.). Az érdekes, jól kiválasztott szemelvényeket a szerző magyarázatai, a korszakról, eseményekről, emberekről írt jellemzései, majd fejezetenként pontos jegyzetbeli utalások teszik teljessé — az olvasónak mégis hiányérzete marad: Gyula belső fejlődéséről, lakóinak életéről aránytalanul keveset hall s kevés kivétellel az is az irodalmi források szemléletét és érdeklődését tükrözi. Érdekes és hasznos lett volna többet közölni a gyulai nép múltjáról, s nem hisszük, hogy pusztán ezáltal a munka provincializmusba süllyedt volna, vagy bárki elfogultsággal vádolhatná. Persze a nép életének fokozottabb bevonása szükségessé tette volna az irodalmi források körén való túllépést és néhány jellemző, hivatalos vagy magánjellegű iratnak a levéltárak kiadatlan anyagából való közreadását is. Ezáltal válhatott volna teljessé „a régi gyulaiak küzdelmes életéről, verejtékes munkájáról, az ország és a város szabadságáért és függetlenségéért vívott önfeláldozó harcairól" az olvasmányok révén kialakuló kép.

*

A Zalaegerszegi Állami Levéltár vezetője, Degré Alajos, Zala megye történetének olvasókönyvét állította össze, a kezdetektől a felszabadulásig. (*Olvasókönyv Zala megye történetéhez.* Zalaegerszeg, 1961. 140 l. Kiadta a Zala megyei Tanács V.B.) Degré elsősorban az okleveles és hivatalos iratanyagra támaszkodik, viszont mellőzi az irodalmi jellegű emlékeket. A XVIII. századtól kezdve anyaga különösen kiszélesedik, s minél közelebb érünk napjainkhoz, a zalai nép életéről annál sokoldalúbb és szemléletesebb képet ad. A kiadvány tengelyében a zömében eddig kiadatlan levéltári iratok állanak (tíznek facsimiliéjét is közreadja), s az iratokhoz kapcsolódnak a lényegre szorítkozó magyarázó jegyzetek. A szerző érdeme kettős: egyrészt igen jó anyagot gyűjtött egybe, másrészt a tudományos népszerűsítésnek utat mutatott a helytörténeti vonatkozású levéltári források közreadására. Az elbeszélő és irodalmi jellegű emlékek bevonása azonban színesebbé tehette volna főleg a középkori részeket és bizonyos fokig módot adott volna a kulturális fejlődés így hiányzó bemutatására is.

*

A Zala megyei olvasókönyv tanulságait is értékesíti Farkas Gábor és K. Móra Magda (a Székesfehérvári Állami Levéltár vezetője és helyettes vezetője) kiadványa: *Fejér megye múltja írott emlékekben.* (Székesfehérvár, 1962. 156 l. + 32 kép. Kiadta: a Fejér Megyei Tanács V.B. Művelődési osztálya. „A Magyar Történelmi Társulat keletdunántúli csoportjának kiadványai" 2. sz.) A szerzők a kiadott és kiadatlan (levéltári) anyagot egyaránt bevonták, irodalmi jellegű forrásokat és hivatalos iratokat egyként megszólaltattak, s így az előbbieknél teljesebb képet adhattak a megye népének múltbeli életéről. Emellett sikerrel küszöbölték ki a Zala megyei olvasókönyv néhány közlésbeli nehézkességét is (így a középkori oklevelek magyarra fordított szövegét nem zavarták meg a nevek és egyes kifejezések eredeti helyesírással való közbeszúrásával stb.). Magyarázó jegyzeteik rövidségükben is jók és kielégítők. A gazdag illusztrációs anyag a jellemzőbb iratok mellett bemutatja a megye és főleg Székesfehérvár nevezetesebb műemlékeit is, amellett régi városképeket és népviseleti ábrázolásokat is közöl.

*

A Komoróczy György által szerkesztett *Szülőföldünk történeti adatai* (*Levéltári tájékoztató helytörténeti gyűjtőknek.* Debrecen, 1962. 112 l. 49 facsimile. Kiadta a Hajdu-Bihar megyei Tanács V.B. művelődési osztálya. „Hajdu-Bihar megyei helytörténeti kiadványok" 2. sz.) a Hajdúság és Bihar történetét kutatók kezébe kíván levéltári útmutatót adni. Nem olvasókönyv tehát, a facsimilében bemutatott iratok szövegét sem közli, hanem a helytörténet szempontjából számbajövő forráscsoportokat és irattípusokat jellemzi és értékeli. Így olvasóközönségét eleve leszűkíti, s a megye történetéhez inkább csak általános szempontokat nyújt, nem pedig eleven olvasmány-anyagot. A feudális korra bemutatott anyag különben is aránytalanul csekély, a kiadvány 90%-a az 1850 utáni évekre esik. Módszertanilag talán hasznosabb lett volna a legjellemzőbb iratok szövegét is közreadni. Ebben a formájában mint levéltári tájékoztató inkább csak a kutatók számára ad bizonyos eligazítást, a hajdúsági táj történelmi adatait azonban (amit a kiadvány címe ígér) hiába keressük benne.

*

Érdekes és hasznos kezdeményezés a szolnoki Damjanich János Múzeum *Múzeumi Levelek* címen indított füzetsorozata. (Szerk. Kaposvári Gyula. Megjelenik a Szolnok Megyei Tanács VB. Népművelési Csoportja támogatásával.) A rajzos, színes borítólappal ellátott, gazdagon illusztrált füzetek egyenként 2 ív terjedelműek, s bizonytalan időközben jelennek meg. Eddig öt szám látott napvilágot. A cikkek könnyű, riportszerű stílusban számolnak be a múzeumi munka eredményeiről, a megye területén folyó ásatásokról, az újonnan előkerült fontosabb tárgyi emlékekről, továbbá történelmi események évfordulójáról, a paraszti lakosság régi életéről és a népi szokásokban máig tükröződő ősi hagyományokról. Nem tudományos műhely-lap, nem az új kutatások szócsöve, hanem a néphez szóló általános történelmi, néprajzi, régészeti ismeretterjesztő folyóirat. A Múzeumi Levelek sikeresen közvetíti a helyi kutatások tudományos eredményeit a paraszti tömegekhez, s erre érdemes felfigyelnünk, hiszen céhbeli történetírásunk még csak most keresi a módját, hogy hogyan tudna a parasztsághoz közelebb férkőzni.

*

Szerkezeti felépítését, történetszemléletét és írói formábaöntését tekintve egyaránt kitünő munka Kiss Géza Kisújszállás történetéről szóló összefoglalása. (*Kisújszállás története a 18. század végéig.* Szolnok, 1959, 40 l. A Damjanich János Múzeum Közleményei. Szerkeszti: Kaposvári Gyula. 2. sz. Megjelent a kisújszállási Városi Tanács VB. támogatásával.) A község fejlődésének egészéről jó képet ad, lakóinak viszontagságos, nehéz sorsát a maga teljességében bemutatja. Különösen jók a XVIII. századi Kisújszállás hétköznapjairól, azaz a parasztság mindennapi életéről, a redempció után a községen belül feszülő társadalmi ellentétekről, az egyház és a társadalom viszonyáról írt fejezetek, amelyekhez az adatokat részben a helyi levéltárakból merítette. A munka az 1789-es bácskai kirajzással zárul, amikor is a község szegénységéből több mint ezren Pacsérra települtek át. Csak sajnálhatjuk, hogy Kiss Géza nem ment időben tovább, a feudális korszak végéig, amikor is a fejlődés egy nagy egységét zárhatta volna le. Kiss Géza könyve például szolgálhat a szélesebb olvasóközönséghez szóló helytörténeti irodalom számára.

*

Szegényes intézménytörténeti irodalmunknak komoly nyeresége Kanyar József Somogy megye levéltárát ismertető munkája. (*Somogy megye levéltára.* Kaposvár, 1962. 323 l. + 26 képtábla.) A kötet első, nagyobb fele a levéltár történetét ismerteti, 1658-tól, a török kiűzése nyomán újra berendezkedő megyei közigazgatás kezdeteitől napjainkig. Megismerjük a levéltár belső munkáját, az egyre növekvő iratanyaggal kapcsolatos rendezési, selejtezési, elhelyezési problémákat, majd a XVIII. századtól kezdve magukat a levéltárosokat is, — mindezt azonban a szerző nem kiszakítva, önmagában ismerteti, hanem a megye közállapotainak, közigazgatásának szélesebb keretébe ágyazva, úgyhogy a könyv egyúttal a megyi közigazgatás történetének is szinte kézikönyve. Így válik Kanyar József munkája — egyébként első megyei levéltári monográfiánk — általános közigazgatási és művelődéstörténeti szempontból is jelentős adalékká. A munka második része a levéltár mai fondjegyzékét közli, a kutatók számára nélkülözhetetlen, részletes tárgymutatóval. A gazdag és szép illusztrációs anyag egyrészt a levéltár régi és mai elhelyezéséről, másrészt a legfontosabb irattípusokról ad plasztikus áttekintést. A kötet izléses és modern kivitelezéséért külön dícséret illeti a kaposvári Somogymegyei Nyomdaipari Vállalat-ot.

BENDA KÁLMÁN

FOLYÓIRATSZEMLE

MAGYAR FOLYÓIRATOK

Acta Historica

A folyóirat ezévi első-második kettős száma elsősorban az újabbkori történelemmel foglalkozik. *Horváth Zoltán:* The rise of nationalism and the nationality problem in Hungary in the last decades of dualism c. cikkében a nacionalista ideológia szerepét vázolja elsősorban a nemzetiségi kérdéssel való összefüggésben. Alapgondolata, hogy a magyar nacionalista szemlélet, amely az egész akkori magyar társadalmat áthatotta, a dzsentri réteg érdekeit tükrözte. A magyar polgári fejlődés gyengeségében látja döntő okát annak, hogy a polgárság nem tudott saját ideológiát szembeállítani a dzsentri szemlélettel, hanem maga is átvette annak nacionalizmusát.

Ugyancsak a dualizmus korával foglalkozik *Tokody Gyula :* Die Pläne des Alldeutschen Verbandes zur Umgestaltung Österreich-Ungarns c. cikke. Tokody elemzése megmutatja, hogy a hirhedt pángermán szervezet a múlt század kilencvenes éveitől kezdve a Monarchia annektálásának eszméjét képviselte Németországban. A cikk két nagyobb fázisát különbözteti meg ezeknek a terveknek. A kilencvenes években az Alldeutscher Verband törekvése a Monarchia nem-német államainak germanizálása, majd Németországtól függő kis államokra való felbomlasztása. A huszadik század első éveitől kezdve azonban ez a politika megváltozik, mivel a Schönerer-mozgalom bukása és a német—osztrák külpolitikai kapcsolatok szorosabbá válása szükségessé teszi Németország számára a Monarchia adott keretek között való fennmaradását. Ettől kezdve az Alldeutscher Verband tervei Németország és Ausztria kapcsolatainak szorosabbra fűzésére irányulnak. Ezek az „alldeutsch" irányzatok igyekeznek együttműködni a Monarchia elnémetesítésén dolgozó „nagyosztrák" áramlatokkal. Így pl. álláspontjuk közeledik Ferenc Ferdinánd körének álláspontjához. A cikk részletesen ismerteti a fontosabb pángermán röpiratokat, és levéltár anyag alapján tárgyalja a német, osztrák és magyarországi pángermán köröknek egy vitáját, amelyben különösen érdekes a magyarországi pángermán csoport vezetőjének, Albert Ritternek állásfoglalása. A magyarországi pángermánok — mint kiderül — lelkes támogatói voltak a nagyosztrák terveknek.

A második világháború alatti magyarországi ellenállási mozgalom egyik fontos fejezetét dolgozza fel *P'intér István:* Dannüe k isztorii Vengerszkogo Oszvoboditel'nogo Komiteta Nacional'nogo Voszsztanija c. tanulmánya: az 1944 őszén a Magyar Front katonai szervezeteként létrejött az illegális kommunista párt által kezdeményezett Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága történetét. A bizottság, amelynek vezetője Bajcsy-Zsilinszky Endre volt, az ellenállási mozgalomban résztvevő pártok és szervezetek küldötteiből és németellenes katonatisztekből állt. Feladata először a németellenes beállítottságú katonai egységek felkutatása és a mozgalomba való beszervezése volt, később pedig egy katonai felkelés előkészítése Budapest felszabadítására. A cikk részletesen ismerteti a bizottság szervezeti felépítését, és szinte napról-napra haladva tudósít rövid életű tevékenységéről. Különös figyelmet szentel a polgári beállítottságú katonai vezetők és a mozgalom kommunista vezetői közötti nézeteltérésnek a partizánharc kérdésében. (A Kis János-vezette tiszti csoport ellenezte a partizánharc megindítását, és kizárólag a felkelés előkészítésére akarta korlátozni a mozgalom szerepét.)

A felszabadulást követő átmeneti időszak gazdaságpolitikájával foglalkozik *Berend T. Iván :* Der Schutz der Währungsstabilisation und der staatskapitalistische Weg der Kapitalenteignung in Ungarn (1946-47) c. munkája. Megállapítja, hogy az 1946-os valutastabilizáció után Magyarországon a MKP kezdeményezésére szigorúan államilag irányított, erősen deflációs gazdaságpo-

litika alakult ki. Ez, kikapcsolva a nagybankokat, teljesen a Nemzeti Bank irányítása alá helyezte a magánkézben levő nagyipart, alacsonyan tartotta a forgalomban levő pénzmennyiséget (defláció), ugyanakkor leszorította az árakat is. Ez a rejtett tőketartalékok mobilizálását és a tőkének az újjáépítés szempontjából legfontosabb iparágakba való irányítását tette lehetővé. A tőkés nagyiparnak az államtól való szoros függősége létrehozta azt a tőkésgazdaságban lehetetlen helyzetet, hogy az alacsony árak többtermelésre serkentettek. A szabott árak és bérek megakadályozták a tőkét abban, hogy adóterheit a fogyasztóra hárítsa át. Ilymódon a tőkés osztály számára a termelés egyre inkább elvesztette rentabilitását. Az állami gazdaságpolitika, amely a tőke létalapját egyre jobban összezsugorította, ilymódon közvetlenül előkészítette az államosítás előfeltételeit. A szerző fentiek alapján az 1946—47-es állami gazdasági irányítást mint a szocializmusba való átmenet gazdasági formáját, mint NEP-típusú államkapitalista politikát értékeli, részletesen foglalkozik a szocializmusba való átmenet gazdasági formáinak — ezen belül különösen az államkapitalizmusnak — általános elméleti problémáival. Az államkapitalista út magyarországi formáját viszonylag békés jellege alapján az átmenet előnyös formájának tekinti.

A dokmentum-rovatban közli a folyóirat *Heckenast Gusztáv:* Das Eisenhüttenwesen in Ungarn am Anfang des 18. Jahrhunderts c. írását, amely közli a tárgyalt korszakban Magyarországon található vaskohók jegyzékét s a kohók topográfiai elhelyezkedését. A kohók technikai színvonaláról szólva megállapítja, hogy ez igen különböző volt. Kifejti, hogy a kohók a fiskus, a városok és különböző rendű magánszemélyek birtokában voltak. A szerző behatóan tárgyalja a Rákóczi-szabadságharc alatti helyzetet. Ezzel kapcsolatban ábrázol néhány tipikus polgári életpályát, a munkások társadalmi helyzetét, megállapítva, hogy a kohótulajdonosok céhmesteri rangúak voltak, a munkások pedig részben iparoslegények, részben jobbágyok. Összefoglaló megállapítása, hogy Magyarországon a vasgyártás a 18. század elején elérte a kapitalista fejlődés küszöbét.

A folyóirat dokumentum-rovatában található *Jemnitz János:* The relations of the American and the American-Hungarian labour movement as revealed in the correspondence of Ervin Szabó c. forráskőzlése, illetve forrásismertetése: Szabó Ervinnek Pór Ödönnel, Bolgár Elekkel, Bárd Imrével és Basch Imrével folytatott levelezése 1904—1911 között, amelyben utóbbiak a New-yorki munkásmozgalom helyzetéről közölnek tudósításokat. Jemnitz publikációja levélszövegeket és a levelezés körülményeinek ismertetését tartalmazza.

Párttörténeti Közlemények

Az 1963/1. számban jelent meg *Ránki György:* A népgazdaság szocialista átszervezése és az öthónapos terv c. tanulmánya, amely tematikailag szorosan kapcsolódik Berend T. Iván fentebb ismertetett cikkéhez. A mű a szocialista gazdaságvezetési rendszer kialakítását ábrázolja az államosítás után, és ezen rendszer funkcionálása első próbájának — a hároméves terv határidő előtti befejezése megszervezésére 1948-ban indított öthónapos tervnek — adja közgazdasági elemzését. A tanulmány behatóen elemzi az államosítás létrejöttét meghatározó kül- és belpolitikai helyzetet, kiemelve mindazokat a tényezőket, amelyek a szocialista építés megindítása számára kedvező feltételeket biztosították (a baloldal győzelme az 1947-es választásokon, a baloldali erők győzelme a szomszéd országokban), mind pedig azokat, amelyek a meginduló szocialista fejlődés számára eleve kedvezőtlen körülményeket teremtettek (a Kominform Jugoszlávia elleni politikája, a hidegháború megindulása). Ez utóbbi tényezők a szocialista építés ütemének bizonyos méretű erőltetését eredményezték. Az új gazdaságvezetési struktúra kialakításának első lépéseként leírja a bankrendszer átszervezésének, a Nemzeti Bank központi állami ellenőrző szervvé fejlesztésének történetét. Itt utal arra, hogy ez a szovjet gazdasági modell túlzott figyelembevételével történt, stöbbek között, ennek eredményeként, a hitelszervezet oly módon alakult ki, hogy kizárólag a pénzeszközök állami felhasználását támogatta, és korlátozott minden nem-állami (pl. vállalati) pénzügyi tevékenységet. Elemzi az 1946—47-es gazdasági politika (magánkézben levő üzemek nagymértékű megadóztatása) következtében eladósodott üzemek szanálásának sikeres és gyors végrehajtását. Részletesen ismerteti a gazdaság irányító szerveinek kialakulását. Itt kifejti egyrészt, hogy az akkor létrejött vezetési struktúra első próbája — az öthónapos terv — révén eredményesnek bizonyult, ugyanakkor azonban behatóan elemzi ennek a struktúrának hibáit: a vezetés túlzott központosítását, — a túlzott centralizáció kialakulásának igen finom analízise az iparigazgatóságok és az ipari központok kialakulásának története, ahol ábrázolja, hogyan uralkodtak el a vertikális irányító szervek, a horizontális, üzemek tevékenységét koordináló, üzleti jellegű funkciókat.

s betöltő szervek (elsősorban az ipari központok) rovására. Érdekes példákkal illusztrálja az új szervezet túlzott bürokratizmusát is. Az öthónapos terv tárgyalása kapcsán kiemeli, hogy ekkor alakult ki az iparágakon belüli profilirozódás, ami az ipar további fejlődésének egyik előfeltétele volt. Kifejti, hogy már ekkor megmutatkoznak az ötvenes évek bizonyos tipikus gazdaságvezetési hibái, pl. a beruházások mennyiségének egyoldalú növelésére irányuló tendencia, amely ugyanakkor súlyosan elhanyagolta a felújítási keret növelését, s ezáltal súlyosan gátolta az üzemek technikai modernizálását.

Ugyanebben a számban két tanulmány foglalkozik az ellenforradalmi korszak munkásmozgalmának történetével. *Horváth Zoltánné*: A Kommunisták Magyarországi Pártjának II. kongresszusa c. cikke folytatása azoknak a korábbi, a folyóirat hasábjain megjelent munkáknak, amelyek a KMP-nek a húszas évek második felében és a harmincas évek elején folytatott tevékenységével foglalkoznak. Ebben az időszakban a Párt helyes egységfront-politikáját (amelyet az I. kongresszus határozott meg) egy időre szektás stratégiai vonal váltja fel, egészen 1936-ig, amikortól kezdve a nemzetközi munkásmozgalomban meginduló népfront-politika a magyar pártban is érvényesül. A tanulmány a KMP II. kongresszusának tevékenységét beleágyazza a Kommunista Internacionálé akkor követett általános politikai vonalába. Elemzi a Komintern VI. kongresszusának elvi tételeit. Különösen figyelemreméltó, hogy érinti a húszas években a nemzetközi kommunista mozgalomban és a Komintern plénumain a fasizmusról kialakult teóriákat. A tanulmány megállapítja, hogy a kongresszuson kidolgozott stratégiai vonal szektás volt. Hibás volt az „osztály osztály ellen" jelszó és különösen a „nyíltsisakos politika", a KMP nyílt, tehát nem fedőszervek neve alatt végrehajtott politikai akcióinak (pl. sztrájkok, tüntetések) szorgalmazása. A kongresszus a parasztpolitikáról határozva a szövetségi politikát leszűkítette a szegényparasztságra, a kulákréteget teljes egészében és minden vonatkozásban ellenségnek tekintette, a középparasztságot pedig — ez vonatkozott a városi kispolgárságra is — formálisan értelmezve Lenin tételét, semlegesíteni akarta. A dolgozat képviseli azt az, a folyóirat hasábjain korábban kialakult álláspontot, hogy a hibás stratégia ellenére a Párt taktikája alkalmazkodott az adott helyzethez, és spontán gyakorlati tevékenységében sok esetben közömbösítette a hibás stratégia káros hatását. Erre példaként említi a Szakszervezeti Ellenzék működését és a KMP-nek az értelmiségre gyakorolt jelentős hatását, amelynek legjelentősebb bizonyítéka volt József Attila és Dési Huber István bevonása a Párt befolyási körébe.

A szociáldemokrata mozgalom történetének egy kevésbé kutatott szakaszáról tudósít *Fehér András*: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt újjászervezése és politikája (1919. augusztus 6.—1919. november 23.) c. cikke. A cikk sokoldalúan elemzi a magyar szociáldemokráciának ezt a dícstelen időszakát. Figyelemre méltó munkájának az a középpontban álló fejtegetése, amely megállapítja, hogy a MSZDP Garami—Buchinger—Peidl-féle szárnya — a háború előtti jobbszárny — a párt újjászervezése után a polgári demokrácia plattformján állt; mivel ennek az ellenforradalom táborán belül számottevő bázisa nem volt, az antant bizonyos köreire támaszkodva akarta elképzeléseit megvalósítani. A szociáldemokrata pártvezetés másik frakciója, amelyet a Vanczák—Peyer—Miákits-csoport vezetett, viszont a „keresztény nemzeti" erőkkel való fokozott együttműködést szorgalmazta. Tehát a régi centrum itthonmaradt része, amelynek — mint a cikk részletesen megmutatja — rövid idő alatt sikerült a Garami-féle frakcióval szemben fölénybe kerülni a párton belül, reakciósabb politikát folytatott ebben az időben, mint az eredeti jobbszárny.

Az egyetemes munkásmozgalom-történettel *Boros Ferenc*: Adalékok a Kommunista Internacionálé alapító kongresszusának történetéhez c. írása foglalkozik, amely részletesen tárgyalja az alapító kongresszust megelőző előkészítő-megbeszéléseket. Különös figyelmet szentel a német Spartakusbund Eberlein által vezetett küldöttsége tevékenységének. Ez volt az egyetlen frakció, amely ellenezte a második Internacionáléval való teljes szakítást és egy új Internacionálé létrehozását, és ebben a kérdésben kompromisszumos megoldást javasolt.

A folyóirat forrásközlés rovatában összeállítást találunk *Kende János* közlésében: A MSZDP nemzetiségi szekcióinak állásfoglalása a Párt 1918. október 13-i rendkívüli kongresszusán címen a Népszava szerkesztőségi anyagából, a cenzúra által nem engedélyezett, közlésre szánt kongresszusi tudósításokból, amelyek a nemzetiségi küldöttek felszólalásairól tájékoztattak. Ugyanott *Kohut Mária* közöl életrajzi adalékokat Politzer (Csapó) Zsigmond XIX. század végi jelentős magyar munkásmozgalmi vezető, továbbá Polányi Máté, a húszas évekbeli kommunista földmunkás mozgalom jelentős alakja, a MSZMP funkcionáriusa pályájához. Előb-

bit levéltári iratok alapján, utóbbit Hunya István munkásmozgalmi veterán visszaemlékezései nyomán.

Társadalmi Szemle

Az 1963/5. számban *Gedő András :* A mai kapitalizmus ideológiai válsága és a koegzisztencia c. cikke a jelenkori burzsoá ideológia reagálását ábrázolja korunk egyik fő problémájára: a békés együttélés jelenségére. A szerző két csoportra osztja a mai burzsoá ideológiát: az egyiknek követői a kapitalizmus mai helyzetét válságosnak tekintik, pl. Spengler, Toynbee; a másik hívei „terápikus" javaslatokat igyekeznek kidolgozni a kapitalizmus megmentésére. Ebbe a csoportba főleg burzsoá közgazdászok tartoznak. Gedő András megállapítja, hogy a békés együttélés tényével mindkét csoport számol, a reá való reagálásban a két csoport szemlélete egybefolyik. A békés együttélést elsősorban a burzsoá politika csődjéből fakadónak, a nyugati világra rákényszerített politikának, tehát a Nyugat válsága újabb szimptomájának tekintik. Ez az egész burzsoá ideológiában fokozza a válság tudatosodását.

Demográfia

Az 1963/1. számban *Klinger András* és *Mikes Gábor :* Adatok az Ormánság népesedésének néhány kérdéséről c. írása statisztikai adatok alapján bebizonyítja, hogy a hírhedt „egykés" vidék, amely a két háború közötti alacsony népszaporulata miatt az ellenforradalmi kor nacionalista közéletében oly gyakran szóba került, a felszabadulás óta e tekintetben jelentősen fejlődött, s ma már alig marad el az országos átlagtól.

Irodalomtörténeti Közlemények

Az 1963/1. számban az abszolutizmus korának eszmetörténete szempontjából érdekes *Sőtér István :* Buda halála c. tanulmánya. A tanulmány szerint az eposz a „népi-nemzeti" irány reprezentatív irodalmi műfajának tekinthető, amely a kortársak (Gyulai) szerint a Magyarországon talajtalan és hagyományainktól idegen regény műfaját volt hivatva pótolni. Az eposz, túljutva a romantikán, hivatott lett volna az objektív ábrázolást, bizonyos realizmust megvalósítani. Maga Arany az eposzt a nép történeti tudatában gyökerezőnek tartotta. Sőtér szerint a Buda halála a szabadságharc bukásának árnyékában, a magyar történeti mítosz képeiben a Mohácstól Világosig vonuló magyar sorstragédiát példázza. A műben a korábbi értelmezésektől eltérően nem a regényszerű, hanem a drámai elemeket emeli ki. Szerinte a mű előzményét Arany munkásságában, a balladákban kell keresni. A Buda halála lényege a drámai elem — a végzet, amely a fent jelzett mondanivalót fejezi ki.

Érdekes kultúrtörténeti adalék *Németh Lajos :* Adalékok a századforduló magyar irodalma és képzőművészete kapcsolatához c. cikke. A dolgozat előljáróban felvet egy jelentős elvi kérdést, a művészetek „egyenlőtlen fejlődésének" kérdését, azt a kérdést, hogy bizonyos történelmi korokban a művészet egyes ágai óriási mértékben fejlődtek, ugyanakkor más ágakban nem mutatkozott nagyméretű művészi fellendülés. Ennek okát a szerző abban látja, hogy azonos társadalmi körülmények nem egyformán hatnak a művészet egyes ágaira. E tétel alapján elemzi a századforduló magyar irodalmát, illetve képzőművészetét abból a szempontból, hogy melyik volt a kor társadalmi problémáinak hűbb és egyetemesebb, magasabb igényű tükrözője. Megállapítja, hogy a XIX. században a hazánkban vezető művészeti ág, amely az égető nemzeti problémákat kifejezi, az irodalom, ugyanakkor a kialakuló festészet internacionálisabb, provincializmussal kevésbé fertőzött voltánál fogva előbb vet fel egyetemes jellegű problémákat. A XIX. század végétől kezdve a leghaladóbb irodalmi irányzat és a leghaladóbb képzőművészet között szoros kapcsolat is keletkezik. Az akkor vezető helyen álló Zola és a skandináv irodalom mind a kezdeti magyar kritikai realizmusnak, mind pedig a nagybányai festőiskolának közös ihletője. Ekkor a nagybányai iskola a Bródy—Thury-féle irodalmi iránnyal szemben magasabb művészi színvonalat jelentett, tehát a festészet állt a magyar kultúra élén. Megváltozik azonban a helyzet Ady és a Nyugat fellépésével, akik a nyolcakkal szoros kapcsolatot tartanak; ekkor újra az irodalom válik a művészi haladás fő képviselőjévé.

A legújabbkori történelem kutatója számára érdeklődésre tarthat számot *Péter László :* Szabó Dezső Szegeden c. írása, amely Szabó Dezső 1925-ös szegedi tevékenységét tárgyalja. Szabó Dezső itt jelentette meg a kurzussal erősen szemben álló Ellenforradalom c. cikkét, a Szeged c. liberális lapban. A szerző Szabó Dezső szegedi tevékenységét az író viszonylag pozitív működésének értékeli.

Adatanyaga szempontjából érdekes *Dienes András :* Petőfi nemesi származásának kérdése c. cikke.

Közgazdasági Szemle

Az 1963/4. számban megemlítendő *Földi Tamás :* A tőkés termelési viszonyok korlátozásának első lépései a magyar nagyiparban (1945 őszéig) c. írása. A cikk az üzemi bizottságok megalakulását és a termelés elindításában játszott szerepét tárgyalja a felszabadulást közvetlenül követő időben, kiemelve, hogy az üzemi bizottságok a kommunista és szociáldemokrata munkások spontán létrejött öntevékeny szervezetei voltak, és jelentősen hozzájárultak a tőkések társadalmi befolyásának korlátozásához.

Pedagógiai Szemle

A folyóirat állandó pedagógiatörténeti rovatában *Felkai László :* A magyarországi tanítók harmadik egyetemes gyűlése című cikke (1963/1.) a XIX. század végi érdekképviseleti jellegű tanítószervezkedéssel foglalkozik; *Simon Gyula :* Középiskolai reformjaink néhány kérdése 1883-tól c. munkája (1963/2.) áttekinti az egyes középiskolai törvényeket 1883-tól napjainkig, a természettudományos és társadalomtudományi tantárgyak arányának fejlődése szempontjából. A folyóirat 1963/4. számában *Vince László* közli Tessedik Sámuel egy mezőgazdasági szakiskola felállítását javasló, eredetileg németnyelvű tervezetének magyar fordítását. *Mák Mihály :* A neonacionalizmus terjesztésének főbb módszerei c. dolgozata (1963/5.) ismerteti azt a harcot, amelyet a Klebelsberg-féle kultuszkormányzat folytatott azért, hogy neveléspolitikai és pedagógiai koncepcióját általánosan elfogadtassa az ország pedagógiai tudományos köreivel, amelynek folyamán Imre Sándor konzervatív és haladó elemeket egyaránt tartalmazó „nemzetnevelés" koncepcióját megfosztották haladó elemeitől, Nagy László politikailag liberális pedagógiai rendszerét háttérbe szorították, a Fináncz-féle konzervatív irányt pedig, előbbi ellen kijátszva, kihasználták, ugyanakkor azonban a hivatalos propaganda számára nélkülözhetetlen egységes iskolarendszer ellenzése miatt befolyását korlátozták.

Valóság

Az 1963/2. számban *Mód Aladár :* Az átmenetgazdaság kérdései népi demokráciánk első szakaszán c. cikke Berend T. Iván doktori disszertációjával vitatkozik. (A disszertáció alapgondolata megegyezik Berend fentebb ismertetett cikkének koncepciójával.) Mód Aladár kiemeli azt a szempontot, hogy az újjáépítés végrehajtására kiépült állami beavatkozási rendszer nem elvont szükségszerűségként esett egybe a szocializmus építése előfeltételeinek megteremtésével — mint az feltételezése szerint Berend munkájából kiderül —, hanem azáltal, hogy a dolgozók életszínvonalának emelését is végrehajtotta. Bírálja Berend könyvének azt az állítását, mely szerint Magyarország gazdasági elmaradottságának fő tényezője a nehézipar fejletlensége lett volna. Ez Mód szerint igazolná a későbbi „vas és acél országa" jelszó alatt űzött gazdaságpolitikát. Véleménye szerint az elmaradottság az ipari struktúra fejletlenségét jelentette. Az elmaradottság felszámolásának módja nem az egyoldalú nehézipar-fejlesztés lett volna, hanem a szomszéd demokratikus országok gazdasági struktúrájának, a nemzetközi munkamegosztás lehetőségeinek figyelembevételével kialakított fejlett, korszerű ipari struktúra megteremtése — állapítja meg a cikkíró. Bírálja a Gerő-féle gazdaságpolitika által kialakított túlzott ipari központosítást. Mód Aladár szerint a Gerő-féle gazdaságpolitika nem tisztázta az átmenetgazdaság elméleti problémáit, ez Mód véleménye szerint a gyakorlati gazdasági tevékenységre is károsan hatott.

Világosság

Az 1963/3. számban *Kéri Elemér :* Régi eszmék új köpenyben c. írása Prohászka Ottokár társadalom-szemléletével foglalkozik. A szerző Prohászkát az 1919-es ellenforradalom szellemi előfutárának, majd vezető ideológusának tekinti, aki az osztályharc éleződésének időszakában a demagógia fegyverét szállította az uralkodó osztálynak.

Borsodi Szemle

A folyóiratban cikket olvashatunk a megye munkásmozgalmának történetéről az ellenforradami korszakban: *Rákos Imre :* A munkásmozgalom történetének néhány mozzanata Borsod megyében az 1923—1925-ös években címmel (1963/1.), amely a debreceni levéltárban található ügyészségi iratok alapján adalékokat közöl a MSZDP miskolci működéséről. Megállapítja, hogy a város szociáldemokratái Peyer opportunista vonalát követték. Adalékokat közöl továbbá a miskolci MSZMP-szervezet tevékenységéről. Ugyanitt több kultúrtörténeti vonatkozású írás is található: *Frisnyák Sándor :* Borsod megye első nyomtatott térképe (1963/1.); *Bogdál Ferenc :* Szücs Sámuel lengyelországi utazása 1839-ben (részletek Szücs Sámuel literátus jurátus naplójából, 1963/2.); *Deák*

Gábor : A történetíró Gvadányi József (1963/2.); *Zsuffa Tibor :* Amit Kossuthról rosszul tudunk c. írása (1963/1.) néhány, a köztudatban tévesen élő életrajzi adatot helyesbít Kossuth gyermekkoráról.

Soproni Szemle

Az 1963/1. számban ugyancsak munkásmozgalmi és kultúrtörténeti adalékokat találunk: *Kölkendi István: :* Soproni május elsejék és a szociáldemokrata pártszervezet kialakulása Sopronban, és *Kelényi Ferenc :* Soproni gyermekkertek a 19. sz. második felében.

Vasi Szemle

Az 1963/1. számban a jobbágyság XVII. századi történetéhez találunk adalékokat *Kiss Mária :* Jobbágykezeslevelek c. cikkében, amely a ciszterci rend szentgotthárdi apátsági levéltárában található iratokat ismertet.

A magyar folyóiratszemlét összeállította: Szabó Miklós.

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK

Isztorija SZSZSZR

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének a folyóirata a Szovjetunió történetével foglalkozó tanulmányokat közöl, inkább részkérdésekre vonatkozólag. Az 1963. évi 1. számban *M. Sz. Dzsunuszov :* A szovjet autonómiáról és a nacionalizmus maradványairól (3—21. l.) címen egy S. aláírású levélíróval vitatkozik, aki kétségbevonja a kis szovjet népek autonómiájának a hasznát. A szerző Baskiria példáján mutatja be az autonóm fejlődés eredményeit, hangsúlyozza az anyanyelven való oktatás fontosságát. — *V. K. Jacunszkij:* Még egyszer a földművelő parasztság tőkés differenciálódásának kérdéséhez a jobbágyreform előtti Oroszországban (119—141. l.) c. vitacikkében az utobbi években folyó vitához szól hozzá. A vita elsősorban az évente megrendezett kelet-európai agrártörténeti symposionokon gyűrűzött tovább. Jacunszkij újabb nagy bizonyítóanyagot hoz fel már régebben is többször kifejtett álláspontja mellett, s leszögezi, hogy a vita onnan származik: az 1940—50-es években a szovjet történettudományban sok vonatkozásban eltúloztak bizonyos jelenségeket, így például minden áron be akarták bizonyítani az elmaradott Oroszország technikai elsőségét stb. Ugyanígy már a XVI. vagy legkésőbb a XVIII. században meg akarták találni a tőkés differenciálódást az orosz faluban, holott ez csak a XIX. század első felében jelenik meg, addig csak könnyen változó vagyoni különbségek vannak.

A 2. számban *L. V. Cserepnyin :* A történelem és a jelenkor V. I. Lenin Október után megírt munkáiban (23—34. l.) azt mutatja, milyen fontosnak tartotta Lenin a múlt tanulságait a jelenkori problémák megértése szempontjából. (N)

Novaja i Novejsaja Isztorija

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének a folyóirata az új- és legújabbkori egyetemes történelem kérdéseivel foglalkozik, tanulmányok és ismertetések mellett forrásokat is közöl (visszaemlékezéseket stb.). 1963. évi 2. számában *Je. L. Hmelnyickaja :* A „közös piac", történeti gyökerei és fő fejlődési tendenciái (93—107. l.) c. tanulmányában mindenekelőtt azt szögezi le, hogy az európai közös piac létrejötte nem valamiféle európai egység lassú, évszázadok óta érlelődő megvalósulásának egyik fontos szakasza, hanem az 1945 utáni adott helyzetből fakadó szükséglete a burzsoáziának: az összefogás a szocializmus ellen. A szerző emlékeztet az első és a második világháború idején jelentkező német kísérletekre, hogy Európát egyesítsék, s ezeknek a továbbélését látja a közös piacban. A közös piac megléte nyugati számítások szerint a közeljövőben a piachoz tartozó országokban 8 millió paraszti kisgazdaság felszámolására vezet majd. A munkásosztály ellenállását a közös piac létrehozásával szemben a szociáldemokrata pártok agitációja megzavarta. A közös piac új formákat próbál találni arra, hogy az egykori gyarmati országokat ismét gazdaságilag a kezébe kerítse. De a piachoz tartozó országok közötti, és a többi tőkés országgal szemben fennálló ellentétek még csak jobban kiéleződnek. — *Je. D. Karpescsenko :* A szocializmus győzelme a Román Népköztársaságban (75—92. l.) címen az 1950-es évek elejétől napjainkig terjedő gazdasági és társadalmi fejlődés fő eredményeit sorolja fel, hangsúlyozva, hogy a sikerek kibontakozását egyideig megakadályozta az 1952-ben szétzúzott, párton belüli frakciók tevékenysége. A fejlődés kibontakozá-

sában nagy segítséget nyújtottak a testvéri szocialista országok, például Magyarország a földgáz hasznosításában.

A 3. számban *I. V. Dubinszkij:* Új szakasz a szocialista világrendszer országai közötti gazdasági és politikai kapcsolatok fejlődésében (15—35. l.) címen az 1956—1961 közti fejlődés adataival és eredményeivel bizonyítja a szocialista internacionalizmus elveinek az érvényesülését, s cáfolja meg a szocialista országok Moszkvától való függésének a legendáját. A szocialista országok energiarendszereinek az egyesítése, a Barátság olajvezeték létrehozása például, a KGST által irányított munkamegosztás, az egyes országok gazdasági fejlődésének konszolidálódása a nyugati szemlélőkre is mély benyomást tesz, elismerik, hogy a koordináció itt olyan színvonalra emelheti a tudományt, amilyent a Nyugat mai eszközeivel nem tud elérni. — *Ju. P. Jeljutyin:* A „Szövetség a haladásért" — az USA imperialista politikájának új eszköze Latin-Amerikában (36—48. l.) címen az 1961. március 13-án Kennedy által meghirdetett Alliance for Progress előzményeit és fejlődését mutatja be. 1946—1960 között az amerikai monopóliumok 8975 millió dollár nyereséghez jutottak Latin-Amerikából, ez az összeg nagyobb, mint az ugyanebben az időszakban újonnan befektetett egész magántőke. Az amerikai gazdasági befolyás már eddig is csökkentette az itteni fejlődést, míg 1945—1955 között ezekben az országokban a nemzeti termelés évi növekedése átlagosan 2,7%-ot tett ki, 1958—1960 között ez már csak évi 1%-ot tett ki. Az 1961. augusztus 17-én Punta-del-Estében aláírt charta értelmében az USA olyan segítséget nyújt a latinamerikai államoknak, hogy ez a növekedés legalább évi 2,5%-ot érjen el (az egy főre eső termelést számítva). A charta célja világosan (ahogy ezt néhol ki is mondják) a „preventív forradalom", a gazdasági és társadalmi bajok felülről jövő megreformálása, az igazi forradalom elkerülése érdekében. Csakhogy az egyes országok uralkodó osztályai húzódoznak a reformok bevezetésétől, az amerikai segítség pedig a feladatokhoz képest jelentéktelen. A charta értelmében a latin-amerikai országoknak 20 milliárd dollár segélyt kell kapniok, ebből 1 milliárdot az első év folyamán. A megígért összegnek azonban ezideig csak negyedrészét kapták meg, a sztrájkmozgalom erősödése pedig azt mutatja, hogy a szabadságmozgalmat az egyes országokban éppenséggel nem sikerült elfojtani. — *V. I. Popov:* Az angol diplomácia és a Keleti Paktum (49—65. l.) c. tanulmányában azt bizonyítja, az angol állításokkal ellentétben, hogy amikor a szovjet kormány 1933—1934-ben egy széleskörű kelet-európai védelmi rendszer kiépítését javasolta Franciaország bevonásával, az angol kormány volt az, amely a háttérből — Németország bevonását javasolva stb. — megakadályozta ezt, s így 1935-ben csak a Franciaországgal és Csehszlovákiával kötött egyezmények valósultak meg az eredeti elképzelésekből. — *Pietro Secchia:* Az olasz kommunisták és az ellenállás (95—108. l.) hangsúlyozza, hogy az ellenállási mozgalom már 1939 előtt megindult. Elsősorban 1943 és 1944 eseményeit tárgyalja, bebizonyítja, hogy a mozgalom fő erejét a munkásosztály tette ki, és számos polgári politikust idéz, akik elismerik az Olasz Kommunista Párt döntő szerepét az ellenállási mozgalom kibontakozásában. — *A. V. Guliga:* A XVIII. századi német felvilágosodás képviselőinek történeti nézetei (109—121. l.) c. tanulmányában időrendben haladva elemzi a különböző álláspontokat. G. Arnold, J. Möser, I. Iselin tudományos színvonalra akarták emelni a történetírást, kiragadni a teológusok és az udvari történetírók kezéből. G. E. Lessing már megsejtette egy új társadalmi rend körvonalait; a történeti fejlődésben a külső tényezőknek, többek között az éghajlatnak tulajdonított döntő szerepet. J. Ch. Adelung a népesség számának az alakulásában kereste a fejlődést meghatározó okot, s úgy vélte, hogy az emberiség története elsősorban a kultúra története. Bizonyos materialista elemek már itt is felbukkannak, s még inkább a következőknél. Herder mélységesen meg volt győződve az emberiség haladásáról, ennek a haladásnak a törvényeit olyanoknak tekintette, mint a természeti törvényeket. A fejlődés rugóit külső és belső tényezők kölcsönhatásában kereste. Nagy érdeme volt, hogy leszámolt az Európa-centrikus szemlélettel, s felvilágosult nézetei ellenére nem ítélte el egészen a középkort, hanem abban is meglátta a haladás elemeit. Kant is fejlődést látott a társadalomban, s ennek mozgatóerejét a társadalmi antagonizmusban találta meg. Schiller, aki a jénai egyetemen az egyetemes történelem tanára is volt, szintén a haladás mellett foglalt állást. Meglátta azt, hogy az emberek egyéni céljai, vágyai és tevékenységük társadalmi eredményei között ellentét áll fenn. Eleinte a francia forradalom lelkes híve volt, később elhidegült, s a fokozatos, nem forradalmi haladást az esztétikai neveléstől várta. Goethe az 1780-as években közel állt Herder felfogásához, s a francia forradalomnak is híve volt (bár az ellene harcoló seregben szolgált). Később azonban ő is elfordult tőle, egy egészen sajátosan értelmezett kereszténységet tartott a fejlődés nagy

pozitivumának, s egyre inkább hangoztatta a fejlődés irracionális elemeit, a démonit, amely nem magyarázható, s amely számára Napoleonban testesült meg. Csakhogy a forradalommal való szembefordulása saját szavai szerint nem jelentette egyúttal a meglevővel való teljes megbékülést, a lemondást a meglevő rossz kiküszöböléséről. Az emberiséget a munka viszi előre, ez a megállapítása sokkal többet tárt fel a történelmi fejlődés alapvető elemeiből, mint az a kísérlete, hogy a magántulajdont és a vagyonközösséget összekapcsolja. G. Forster a század végén már feltétlenül igenli a forradalmat, de csak a nagy magántulajdon ellen fordul, kispolgári demokrata nézetein nem jutott túl. Az első utópikus szocialisták közül K. W. Fröhlich már a magántulajdon ellen foglalt állást. A. Einsiedel a bajok forrását nem a kultúra fejlődésében látta, mint Rousseau, hanem éppen abban, hogy a kultúra nem eléggé fejlett. Ezekben látja Guliga a hegeli történetfilozófia előzményeit. (N)

Voproszi Isztorii

A folyóirat a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Osztályának és a Felsőfokú és Középfokú Szakoktatási Minisztériumnak a kiadásában jelenik meg, a szovjet történészfront vezető folyóirata, elvi-módszertani tanulmányok mellett nagy recenziós anyagot is közöl, beszámolókat a hazai és külföldi történettudomány eseményeiről, valamint az előző hónapban megjelent szovjet történeti munkák, könyvek és folyóirat- meg évkönyvcikkek bibliográfiáját. 1963. évi 2. számában *N. A. Popov:* Az oroszországi hadifoglyok forradalmi fellépései az első világháború éveiben (76—87. l.) a megjelent visszaemlékezések, a sajtó és levéltári anyag alapján összefoglaló képet ad a hadifoglyok mozgalmairól, amelyek már 1915-ben megindultak, közeledésükről a bolsevik párthoz. A tanulmány hangsúlyozza a magyar hadifoglyok tevékeny szerepét, idézi visszaemlékezéseiket, Kun Béla, Münnich Ferenc, Pataki Ferenc, Ligeti Károly, Szamuely Tibor tevékenységét tárgyalja. Kiemeli, hogy Kun Bélát megválasztották a tomszki kormányzósági pártbizottság tagjává. Egy magyar hadifogoly, Ruppert Mátyás 1917-ben azt írta levelében, hogy nem az oroszok a magyarok ellenségei, hanem a központi hatalmak és az antant tőkései, azok ellen kell fordulni. A folyóiratnak ebben a számában részletes beszámoló jelent meg (3—75. l.) a történészek 1962. december 18—21. lezajlott össz-szövetségi tanácskozásáról, amely elsősorban a történészoktatók kérdéseit tárgyalta, de ezen túlmenően a szovjet történettudomány sok elvi kérdését is felvetette. *B. N. Ponomarjov* bevezető előadásában azt hangsúlyozta, hogy az eddiginél jobban fel kell kelteni a történelem iránti érdeklődést. A párttörténeti szekcióban *P. N. Poszpelov* tartott előadást, s ebben a kutatások összehangolásának a fontosságát állította az előtérbe. A Szovjetunió történetével foglalkozó szekcióban *M. P. Kim* és *I. A. Fedoszov* bevezető előadásai a szovjet társadalom fejlődésének a kutatását tekintették a legfontosabb feladatnak. Az egyetemes történeti szekcióban *V. M. Hvosztov* és *B. G. Gafurov* előadásai főképp gyakorlati kérdéseket vetettek fel. A nagyszámú hozzászólás ismertetésére az adott keretek között nem tudunk kitérni (a folyóirat is csak kivonatosan ismerteti), ezért inkább a tanácskozás végén hozott határozatot ismertetjük, ez kimondotta, hogy a szovjet történészek tevékeny részt vállalnak a kommunizmus felépítésében, ennek érdekében kutatási tematikájukat magasabb színvonalra kell emelni, s elsősorban a legújabb kor kérdéseivel kell foglalkozni. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom közeledő 50. évfordulóját nagy összefoglaló munkákkal kívánják megünnepelni. Fontos feladat a marxista szociológia módszereinek a tanulmányozása. Nagy figyelmet kell fordítani a Szovjetunió népei közötti kapcsolatokra. Alkotó viták rendezése mellett fontosnak tartják, hogy az oktatásban tevékenykedő történészek időnként kutató intézetekben dolgozzanak, a kutatók pedig egyidőre kapcsolódjanak be az oktatásba. Az aspiránsképzés színvonalának az emelése mellett az egyetemi oktatásban a legfontosabbnak azt tartják, hogy csökkentsék az általános előadások számát a hallgatók speciális képzését szolgáló szemináriumok javára. A történettudomány történetével többet kell foglalkozni, hazai és külföldi viszonylatban egyaránt. A kutatások elősegítése érdekében a levéltári anyagot minél szélesebb körben kell a kutatók rendelkezésére bocsátani. Ki kell építeni a kapcsolatot a hadtörténészekkel, jobban össze kell hangolni a párttörténészek és a Szovjetunió történetével foglalkozó szakemberek munkáját, sőt általában javítani kell a kapcsolatokat egyéb társadalomtudományi ágak képviselőivel. A szovjet tudománynak alapvető feladata egy összefoglaló egyetemes kultúrtörténet megírása, amihez ez az együttműködés, más tudományágakkal elengedhetetlenül szükséges. A kollektív munkák elősegítése érdekében azt javasolják, hogy kollektív munkában való részvételért is kaphassanak a kutatók tudományos fokozatot. Az elkészült munkákat

ne terjedelmük, hanem mondanivalójuk és érdemeik alapján bírálják el. Fontosnak tartják a szakfolyóiratok munkájának megjavítását. A történészeknek részt kell venniök a szóbeli és írásbeli ismeretterjesztésben, s nagyok a feladataik a helytörténeti kutatásban. Ki kell építeni a kapcsolatot a többi szocialista ország történészeivel. A tőkés országok történettudományának haladó alkotásait nagyobb számban kell lefordítani, a szovjet történettudomány eredményeit szélesebb körben kell ismertetni külföldön, s ugyanakkor továbbra is éles harcot kell folytatni a burzsoá történethamisítás ellen. — *A. D. Epstein :* A nyugat-német klerikális—militarista történetírás néhány tendenciája (88—101. l.) címen a Ranke-társaság 1955-ben megjelent első évkönyvét (Gibt es ein Geschichtsbild Deutschlands?) veszi vizsgálat alá, s ennek kapcsán mutatja be azt, hogy a mai nyugat-német történetírás hogyan próbálja európai, sőt atlanti ideológiával és az egyház előtérbe helyezésével új formában, finomabban, de alapvetően mégis a német imperializmus céljait kiszolgálni.

A 3. számban *L. A. Gyerbov, N. P. Kalisztratov* és *A. T. Beszpalova :* A történetírás története egyetemi tanfolyamának tárgyáról és tartalmáról (22—36. l.) címen a történetírás történetének periodizációs nehézségeire utalnak, sürgetik egy a szovjet történetírás történetét tárgyaló tankönyv elkészítését, s az eddigi munkákat bírálva úgy látják, hogy az 1917 előtti történetírással foglalkozó munkák túlságosan portrészerűek, egyes történészeket, s nem irányzatokat, folyamatokat vizsgálnak, míg az 1917 utáni korszakban viszont szinte teljesen eltűnnek az egyéniségek. — *I. Sz. Kaskin, N. D. Korobov, Ja. M. Majofisz* és *A. F. Osztalceva :* A legújabbkori történelem tanulmányozásának néhány kérdése (54—71. l.) c. cikkükben az előbb ismertetett tanácskozáshoz kapcsolódva határozzák meg a feladatokat: a szocialista forradalmak történetének tanulmányozása, és ezzel együtt a nemzetközi munkásmozgalom történetének beható vizsgálata. A mai szociáldemokrata pártok fejlődését nagyobb korszakokat átfogva kell vizsgálni, mert csak így lehetséges az opportunizmusnak a bemutatása. Foglalkozni kell a volt gyarmati népek most kibontakozó szabad fejlődésével. Az egyes országok társadalmi fejlődését, külpolitikáját (különösen az utóbbit) már elég sok szovjet munka tárgyalja, de úgyszólván semmi sem jelent meg az egyes tőkés országok belpolitikai fejlődéséről, a burzsoá pártok történetéről. Ugyancsak sok a teendő a második világháború történetének kutatásában, ahol Sztálin hibás értékelése sokáig megakadályozta a háború sokoldalú elemzését. A szerzők helytelennek tartják, hogy a befejezéséhez közeledő szovjet kiadású világtörténet X. kötete a második világháború végéig tárgyalja csak az emberiség fejlődését. Szükség van az 1945 óta eltelt korszak mélyrehatóbb és részletesebb ábrázolására is. — *M. A. Barg* a nyugat-európai feudalizmus bomlásának a kezdetét, ill. ebben a pénzjáradék szerepét vizsgálja (72—87. l.), megemlíti, hogy a kérdést Pach Zsigmond Pál tanulmánya vetette fel először szélesebb távlatban. Barg úgy látja, hogy a feudális pénzjáradék fejlődésének első szakaszában, a XIV—XV. században ez a járadék a paraszt többlettermékének egyre kisebb részére terjed ki, minthogy összege megszabott, ezt nevezi Barg a járadék seigneuriális szakaszának. Ez a járadékforma válságba jut, de ez még korántsem a feudalizmus válsága, mert a helyébe lépő központosított járadék (az állami adók, illetékek, vámok stb.) lényegesen nagyobb részt von el a paraszt többlettermékéből, sőt olykor még a szükséges termék egy részét is elveszi. Ebben a második szakaszban a feudális tulajdon egyre magánjogibb jellegű lesz, míg a járadék egyre közjogibb jellegűvé válik. A központosított járadék szakasza egyideig megerősíti a feudális formációt, a XIV—XV. századi seigneuriális szakasz csak az elhez vezető átmenet, de végső fokon a központosított járadék uralma tönkreteszi a parasztságot, így válik a járadék válsága egyúttal már az egész feudális formáció válságává. *G. G. Diligenszkij :* A marxista—leninista elmélet és a konkrét történeti kutatás (88—100. l.) címen két olasz történésznek a Rivista Storica Italiana 1962. évi 1. számában megjelent tanulmányával száll vitába. Az ókortörténész A. Momigliano a szovjet ókortörténeti munkák alapján azt állítja, hogy a szovjet történetírás egyre inkább eltávolodik a marxizmustól, s egyre inkább átitatódik a nyugati eszmékkel. Holott egyszerűen csak arról van szó, hogy a szovjet történetírás többet foglalkozik — helyesen — a nyugati történetírással, s nem veti el mereven annak minden eredményét, de ugyanakkor semmiféle elvi engedményre sem hajlandó. P. Rossi cikkében általánosabban fogalmaz: szerinte a történeti materializmus gyümölcsöző módszer, kérdésfeltevései jó eredményekre vezetnek, mégis úgy véli, nem lehet elfogadni, mert a szovjet történészek azt hirdetik, hogy ez az egyedül helyes történetelmélet, s azért sem, mert objektív törvényszerűségeket keres a múltban, túlságosan hűvösen fordul vele szembe, nem azonosul vele. Diligenszkij azzal válaszol Rossi-

nak, hogy a történelmi materializmus helyes volta nem abból látszik, hogy a szovjet történészek ezt hirdetik, hanem az objektív eredmények azt bizonyítják, hogy csak ez vezet tudományos eredményekre. Ez persze távolról sem jelenti azt, hogy a szovjet történettudománynak minden kérdésre megvan a kész felelete: még nagyon sok a teendő a kutatás, az anyag feltárása és értelmezése terén. (N)

Kwartalnik Historyczny

A Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének folyóirata a legrégibb lengyel történeti folyóiratok egyike. 1963. évi 1. számában közli *Witold Kulának* a varsói egyetemen elmondott rektori székfoglalóját: Az ipari forradalom. Története és perspektívái (3—22. l.). Kula a sikeresen végbement tőkés iparosításnak három alapvető típusát különbözteti meg, az 1. Anglia klasszikus példája, ahol az ipari forradalom menetét eléggé jól ismerjük. A 2. típus Németország vagy Japán: felülről jövő polgári átalakulás, a feudális uralkodó osztály megmaradásával, viszont gyarmatszerzési lehetőségek nincsenek, ezért az ország piacát az elmaradott országokban (Kína, Perzsia, Törökország) találja meg, s ezeket próbálja gyarmattá átalakítani. Az ipar fejlesztésében nélkülözhetetlen a védővám. A koncentráció és a centralizáció gyors ütemben halad előre. A feudális maradványok következtében a munkásosztály kevésbé tud védekezni, tehát alárendeltebb és kizsákmányoltabb helyzetben van, mint Angliában. A liberalizmus ideológiáját itt a harcos nacionalizmus helyettesíti. A 3. fejlődési típus az USA (annak is csak északi államai), és Anglia ún. fehér dominiumai, különösen Kanada és Ausztrália. Itt nem volt feudalizmus, a mezőgazdaság művelése extenzív módon folyt, a gazdag föld általában bő terméseket hozott. A védővámmal támogatott ipar a mezőgazdaság kiszolgálására és a lakosság ellátására nőtt fel, erősödését segítette az egyre növekvő, a célkorlátozásoktól mentes nagy belső piac. Franciaország fejlődése valahol Anglia és Németország típusa között helyezkedik el, Hollandia pedig Anglia és a 3. típus között, különösen azáltal, hogy a tőkefelhalmozásban lényeges szerepet játszik a mezőgazdasági termények kivitele. Persze a tőkés ipari forradalomnak ezek mellett a típusai mellett létezik a Szovjetunióban végbement óriási átalakulás, a szovjet iparosítás, amelyben a nagy tér, az ország természeti kincsei meg az ideológiai tényező pozitív irányban hatottak, bár kétségtelen, hogy az első világháború alatti és utáni gazdasági nehézségek, az elszigeteltség a tőkés országok között gátlólag hatottak a fejlődésre. A nem sikerült iparosítás példáit láthatjuk Kelet-Európában (a második világháború idejéig), Dél-Európában, Latin-Amerikában. Ezek mind agrárországok, feudális maradványokkal, az iparfejlődés csak sziget, szinte exterritoriális jellegű. A klasszikus fejlődésben anakronisztikus jelenségek (például a háziipar és a gyár) itt egymás mellett léteznek egyidőben. Ma a világ negyedrészét erősen iparosodott országok teszik ki (a Szovjetunió és a nagy nyugati tőkés országok), egy másik negyedrésze a világnak a szocialista iparosítás útjára lépett. A világ egyharmada választás előtt áll, milyen formában hajtsa végre az ipari forradalmat. Áll ez Spanyolországra vagy a most születő afrikai államokra egyaránt. Az biztos, hogy az iparfejlesztés régebbi tőkés módszerei, a gyarmati rablás, az aktív külkereskedelem, a néptömegek fokozott kizsákmányolása nem lehetséges általában ezeken a területeken. Ezért, ha nem választják a szocialista iparosítás útját, akkor saját maguknak kell kikísérletezniök fejlődési lehetőségeiket. Még a szocialista országok példája sem nyújt kész receptet. (N)

Przegląd Historyczny

A Kwartalnik Historyczny mellett a lengyel történettudomány másik reprezentatív folyóiratát a Varsói Történelembarátok Társulata adja ki. 1963. évi 1. számában *Marian Matowist:* A korai gyarmati terjeszkedés társadalmi aspektusairól (20—38. l.) c. tanulmányában portugál anyag alapján azt mutatja meg, hogy a XIV—XV. században az Ibériai félszigeten nem volt többé háborús lehetőség, a munkaerő drága volt a pestisjárvány óta, ezért a feudális uralkodó osztály kezdte a gyarmati terjeszkedést, hogy újabb jövedelmekhez jusson. A terjeszkedés egységes irányítása tette szükségessé az abszolutizmus kibontakozását, a nemesség ezt nem ellenezte, mert a gyarmati kalandok nagy karrierlehetőségeket teremtettek. A kereskedőréteg gyenge volt, nem is gondolt ilyesfajta terjeszkedésre, ezért csak később kapcsolódott be a gyarmati hódításokba, s csak másodrangú szerepet játszott benne.

A 2. számban *Jerzy Zdrada:* Lengyel—magyar kapcsolatok a januári felkelés előtt (1859—1862) (297—324. l.) c., főként korabeli sajtóanyagra és levéltári anyagra épített tanulmányában a magyar liberális politikusok és a galiciai lengyel politikusok kapcsolatait, egymáshoz való közeledését vizsgálja, amely különösen az ún. megerősített birodalmi tanács létrehozása óta

bontakozott ki. A lengyel politikusok a magyar példa nyomán léptek fel szintén az autonómia követelésével. 1861 elején August Gorayski a lengyel politikusok megbízásából Pesten járt, itteni tárgyalásai eredményeként azt kellett leszögeznie, hogy a lengyelek saját követeléseik elismertetése terén nem számíthatnak magyar támogatásra. A februári pátens kiadása után a magyar ellenállás a lengyeleket is felbátorította. 1861 májusában Adam Sapieha jött Pestre, s az ő hatására a magyar politikusok elfogadják az ellenzéki harc gondolatát. Augusztusban Franciszek Smolka, a vezető lengyel politikus fordult meg Pesten, s ekkor megismerkedett a magyar tervekkel. A Reichsratban a lengyel politikusok a magyar álláspont mellett léptek fel, az 1848-as törvények érvényesítését követelték. Schmerlinget okolták a magyarok ellenzék magatartásáért. Ugyanakkor Galícia számára autonómiát követeltek. A nagy számban fellépő lengyel képviselők magatartása nyomán számos helyeslő felirat érkezett hozzájuk Magyarországról, Csehországból, más osztrák tartományokból, s ezek a népek együttműködését hangsúlyozzák a centralista kísérletekkel szemben. A lengyel politikusok már ekkor lehetségesnek tartottak valamiféle osztrák—magyar kiegyezést. A lengyeleknek ez a következetes magatartása az abszolutisztikus centralizmussal szemben megnyerte számukra a birodalom egyéb népeinek a rokonszenvét, a lengyel—magyar barátság különösen megerősödött, ez magyarázza azután azt, miért segítették a magyarok olyan jelentős mértékben a lengyeleket 1863-ban. (N)

Zeitschrift für Geschichtswissenschaft

A Német Demokratikus Köztársaság történészeinek vezető folyóirata. 1963. évi 1. számában *Dieter Fricke:* A polgári pártok és a német nemzet legfontosabb kérdései. A németországi polgári pártok történetének kutatásához és ábrázolásához c. tanulmányában (29—77. l.) egy 1962 márciusában tartott előadásának bővített és átdolgozott szövegét tette közzé. Megállapítja, hogy a polgári pártok történetének a kutatását a haladó német történészek eddig elhanyagolták, mert elsősorban a munkásmozgalom történetére vonatkozó kutatásokban kellett sok mulasztást pótolni. A német polgári pártok kutatása során természetesen még inkább kiderül, hogy különösen a német burzsoázia milyen megalkuvó, gyáva és aljas szerepet játszott. De vannak a német polgári pártok történetében haladó hagyományok is, egyes kispolgári pártok imperializmusellenes volta például, s a NDK történészeinek ezeket a hagyományokat is fel kell tárniok. Ezek után a kutatás néhány elvi problémáját veti fel, abból az alapvető lenini tételből kiindulva, hogy a pártok harca az osztályharc legvilágosabb, legtökéletesebb formája. A régebbi német polgári történetírás, ha egyáltalában foglalkozott a politikai pártok történetével, tagadta azok osztályjellegét. A mai nyugat-német történetírás csak a legutóbbi években kezdett ilyen irányú kutatásokkal foglalkozni, ezekben pedig csak kommunistaellenes szólamokkal találkozunk, a pártok fejlődésének lényeges kérdéseit természetesen nem vetik fel. A pártok történetének a kutatásánál persze elvi nehézségek is felvetődnek, a szerző utal arra a bonyolult viszonyra, amely az osztály és a párt között fennáll, s arra az ugyancsak bonyolult viszonyra, amely az egyén és az osztály között fennáll. A polgári pártok fejlődésénél igen jelentős szerepe van a hamis tudatnak, a valóság torzított megjelenésének. A burzsoázia és a proletariátus között levő középrétegek pártjai gyakran az osztályfelettiség illúzióját táplálják. Példaként utal a centrumpárt történetére. Ez a párt eredetileg igen heterogén elemeket gyűjtött össze, amelyeknek közös nevezője csupán poroszellenességük volt. A katolikus egyházi befolyás szélesebb rétegeket is be tudott vonni a pártba. Innen is látszik, hogy az osztályelemzés mellett egyéb szempontokat is figyelembe kell venni. A polgári pártok általában kénytelenek hazudni, ezzel a tömegeket is meg tudják zavarni, s maguk mellé állítani. Csakhogy egy párt osztályjellegét nem tagjainak szociális összetétele szabja meg, hanem vezetői, s azok a célok, amelyekért a párt harcol. Végül kiemeli a szerző valamennyi német polgári párt nemzetellenes jellegét, hiszen ezek a pártok taszították az országot kétszer is a katasztrófába.

A 2. számban *Marion Einhorn* és *Heinz Habedank:* A szocializmus programja és a történészek feladatai az NDK-ban címen (237—260. l.) a Német Szocialista Egységpárt VI. kongresszusa által a társadalomtudományok elé kitűzött feladatokat konkretizálják a kongresszus útmutatása nyomán a német történettudományra. A hazafiasságra és az internacionalizmusra, a munkához fűződő szocialista viszonyra való nevelés, a tudományos világnézet elterjesztése s a burzsoá ideológia elleni harc — ebben látja a kongresszus általában a társadalomtudományok feladatait az adott fejlődési szakaszban. De a kongresszus konkréten is kijelölte a történészek feladatait, a német munkásmozgalom történetének részletes megírásában és egy

összefoglaló német történeti kézikönyv megírásában. Ehhez a két alapvető feladathoz járul még hozzá az előkészülés az 1965-ös bécsi nemzetközi történész kongresszusra. És igen fontos a történészek részvétele az oktatásban, a történeti ismeretek terjesztésében. Ezért kell számos összefoglaló munkát írni egyes kérdésekről, például az 1848-as forradalomról, vagy Németország gazdaságtörténetéről. Kétségtelenül az utolsó száz esztendő áll az érdeklődés előterében, de az egész német történelmet nemzeti szempontból átfogó koncepció kialakítása érdekében nem szabad elhanyagolni a régebbi korszakokat sem. A nagy feladatokat általában kollektív munkával kell elvégezni, de a kollektív munkálatokra való áttérést nem szabad elsietve végrehajtani. A feldolgozások irodalmi színvonalát is emelni kell. Éppen azért, mert minden részletkutatást ezeknek a szempontoknak kell alárendelni, szükség volna olyan legfelső szervre, amely a munkálatokat koordinálná, s gondoskodnék a káderek megfelelő elosztásáról. (N)

Československý Časopis Historický

A Csehszlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének a folyóirata a közölt tanulmányok mellett igen gazdag recenziós anyagot is szokott közölni. 1963. évi 1. számában módszertani szempontból igen jelentős *Jaroslav Purš* tanulmánya: A sztrájkmozgalom növekedésének a gyáripari termelés fejlődésétől való függése modellje a monopóliumok előtti kapitalizmus korában (34—45. l.). A tanulmány a matematikai módszer alkalmazásának kitűnő példája. Első részében 1852, 1863, 1876, 1880, 1885 és 1890-ben megállapítja a cseh tartományokban alkalmazott gőzgépek teljesítőképességét lóerőben, mint a nagyipari fejlettség számbeli mutatóját, és ugyanezekre az időpontokra kiszámítja az utolsó harminc évben a sztrájkolók számát. A két számadat közti korrelációs koefficiens + 0,9655, tehát igen nagy az összefüggés. A lóerő növekedése ötévenként 171,3%-os, a sztrájkmozgalomé 177,15%-os. Területenkint vizsgálva ugyanerre az eredményre jutott, de ennek részleteit nem közli a tanulmányban. Összehasonlításképpen megvizsgálta Németország adatait 1840—1880 között, itt a gőzgépek lóerejét azonban nem a sztrájkolók, hanem a sztrájkok számával vetette össze, mert az előbbire hiteles számadatok nincsenek. A korrelációs koefficiens +0,95825, a lóerő növekedése évtizedenkint 231,17%-os, a sztrájkoké 180,5%-os. Ezt az arányt az magyarázza, hogy német viszonylatban nem sikerült a sztrájkolók számát megállapítani, ezért marad el ez az adat az ipari teljesítőképesség növekedésének az adata mögött, továbbá az egész fejlődési sor egy évtizeddel korábbi időszakaszra vonatkozik. Az egyes tőkés országok fejlődésének a vizsgálatánál a koefficiensek és az arányok nyilván hasonlóak, csak különböző időpontokban, így az Angliában 1790—1830 között lezajló fejlődésnek, s az ebből kiszámítható adatoknak az Egyesült Államokban, Németországban és Franciaországban kb. 1820—1865 felelne meg, Csehországban 1830—1873, Oroszországban 1840—1890, Japánban 1870—1900 stb. A növekedés ütemére vonatkozó adatok nyilván ezekben az országokban eléggé különbözők lesznek.

A 2. számban *R. Turek :* A régészet és a történelem ma és holnap (193—197. l.) c. cikkében D. Krzemieńskának a folyóirat 1962. évfolyamában (367—376. l.) megjelent cikkéhez kapcsolódik, s azzal száll vitába. A csehszlovákiai terület őskorát összefoglaló legújabb munkák, *J. Eisner* fejezete a csehszlovák egyetemi tankönyvben, valamint *E.* és *J. Neustupný* külön megjelent könyve sok kritikát váltott ki, éppen a történeti interpretáció gyengeségei miatt. A szerző szerint a régészet módszereivel ma még inkább csak részfeladatokat lehet megoldani, a régészeti anyag feldolgozásának mai módszerei még csak nagyon nehezen teszik lehetővé a történeti feldolgozást. Éppen ezért nem szabad túlzott kritikával fogadni a korabeli írott források adatait, ahogy azt Krzemieńska tette. (N)

Historický Časopis

A Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének a folyóirata elsősorban a hazai történelem kérdéseivel foglalkozik. 1963. évi 1. számában *L'udovít Holotík :* A szlovák nemzet 1861-es memoranduma (3—30. l.) c. összefoglalásában ismerteti az 1861-es turócszentmártoni memorandum összeállításának előzményeit. A magyar középnemesség veszélyt látott a nemzetiségi törekvésekben, ezért a memorandum ellen adminisztratív eszközökkel peticiós kampányt szervezett. A szlovák mozgalom csak csekély eredményeket ért el, a három gimnázium felállítását meg a Matica engedélyezését, de 1867 után ezek az eredmények is megsemmisülnek. Mihelyt a magyar középnemesség uralma megszilárdult, nem volt többé szüksége taktikázásokra. A szlovák burzsoá mozgalom kudarcának az okát a szerző abban látja, hogy nem volt népi alapja. Mihelyt megindult a nép harca a társadalmi felszabadulásért, ez felvetette a nemzeti felszanadulás kér-

dését is. — *Ákoš Paulinyi :* A gazdasági fejlődés kérdései Szlovákiában az 1850—60-as években (31—54. l.) címen beszámol arról, hogy Szlovákia nyugati részén elsősorban, de másutt is a nagybirtok intenzív mezőgazdálkodást folytatott. A bányászat és a kohászat tovább fejlődött, s a nyugati részeken oszträk tőkével kibontakozott a cukorgyártás. Ugyancsak fejlődött a malomipar, a szeszfőzés, a fafeldolgozás. De a textiliparban hanyatlás mutatkozik, a papíriparban stagnálás. Az üvegipar a manufaktúra színvonalán maradt, a bőrfeldolgozás vagy a sajtkészítés egyenesen háziipari szinten. Vagyis a nagyipari fejlődés még nem vált általánossá, de mégis ez szabta meg a fejlődés menetét. Az ipari fejlődés üteme lassabb, mint egész Magyarország viszonylatában, mert az ipari üzemek nagyrészt nemesi kézben vannak, s a nemesek inkább a mezőgazdaságban invesztálnak, mint az iparban. Az is lényeges szerepet játszik, hogy a kiépülő vasúti hálózat szinte teljesen kikerülte Szlovákiát. A szlovák burzsoázia csak a kisiparban és a kereskedelemben tevékenykedhetett. A zárt nemzeti piac hiánya is akadályozta a fejlődést. — *Vörös Antal,* a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa: Belterjes gazdálkodás és szarvasmarhatenyésztés Pozsony és Nyitra megyékben 1867—1914 (101—123 l.) című közleményében nagy anyag alapján megállapítja, hogy a parasztbirtokon ugyan fontosabb volt az állattenyésztés, mint a nagybirtokon, de az uralkodó osztály adminisztratív eszközökkel arra kényszerítette a paraszti gazdaságot, hogy a kevésbé jövedelmező tenyésztéssel foglalkozzék, míg a tejgazdálkodásból származó nagy jövedelmek inkább a nagybirtoknak jutottak.

A 2. számban *Jozef Butvin :* A Matica Slovenská megalapítására irányuló törekvések (169—194. l.) címen Anton Bernolák 1792-es társaságától kezdve ismerteti a különböző kísérleteket valamilyen kulturális társulat megalakítására, amelynek a feladata az lett volna, hogy pótolja a politikai szervezetet. A szlovák megújulás vezetői azért ragaszkodtak ehhez a gondolathoz, mert túlbecsülték a kulturális szervezkedés jelentőségét. A Maticának politikai szerepet is szántak, megalakításának engedélyezése az ő szemükben a nemzeti különállás elismerését jelentette. — *Katus László,* a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa: A magyar uralkodó osztályok és a nemzetiségi kérdés az 1850—60-as években (236—267. l.) c. tanulmányában abból indul ki, hogy ebben az időben valamennyi nemzetiségnél megtalálható egy burzsoá liberális irányzat vagy párt, amely abban reménykedett, hogy ki tud egyezni a magyar liberálisokkal. 1849 után a magyar politikusok egy része kétségtelenül legalább tudomásul vette a nemzetiségek létét, de a nemzetiségi politika osztályalapjai nem változtak meg. A magyar liberalizmus ekkor hanyatlott, sőt válságba jutott. Azok a liberális kísérletek, hogy a nemzetiségekkel kiegyezzenek, a magyar fennhatóság fenntartásával, s ugyanakkor a nemzetiségek nyelvi jogainak az elismerésével, sorra csődöt mondtak. Az emigráció kialakította a maga koncepcióját, vagy inkább koncepcióit, többek között a Dunakonföderáció formájában, ezeket a terveket azonban az otthoni közvélemény egyértelműen elutasította. Mocsáry, a nemesi liberalizmus tipikus képviselője, valamiféle patrióta magatartást kíván a nemzetiségektől. Eötvös a doktrinér burzsoá liberalizmus képviselője, de ő sem megy tovább bizonyos nyelvi jogok elismeréséné1. 1859—1860-ban volt bizonyos közeledés a magyarok és a nemzetiségek között. De a magyar liberalizmus képviselői ekkor sem tudtak lényeges engedményeket tenni, 1867 után pedig elszigetelődtek a magyar politikai életben. De elszigetelődtek a nemzetiségi politikusok is, mert nem a népre támaszkodtak, az 1860-as évek elején, hanem a konzervatív arisztokratikus föderalizmus erőire. — *Peter Ratkoš* cikke (268—277. l.) lezárja azt a vitát, amely hosszabb időn át folyt a folyóirat hasábjain arról, hogy mikor alakult ki a szlovák etnikum (a národnosť kifejezést, az azonos jelentésű és alakú orosz szóhoz hasonlóan, ebben az esetben is igen nehéz pontosan lefordítani). Ratkoš felsorolja az eddigi véleményeket, megbírálja, s a maga részéről úgy véli, hogy a szlovák és morva etnikum kialakulásának szerény kezdetei a IX. század elejére tehetők, de a feudális szlovák etnikum (nép) csak a X—XI. század során alakult ki. (N)

Studii. Revistă de istorie

A Román Tudományos Akadémia Történettudományi Osztályának és Történettudományi Intézetének folyóirata legutóbbi számát, az 1962. évi 6. számot a Román Népköztársaság kikiáltásának 15. évfordulója alkalmából a román történettudomány eredményeinek a felmérésére szentelte. Az önmagában is szinte egész évi folyóiratkötetnek megfelelő szám bevezető részében *C. Daicoviciu* és *Eugen Stănescu :* A román történelem kutatásának fő problémái a népi hatalom éveiben (LXXXIII—CV. l.) címen áttekintést adnak a felszabadulás óta végzett kutatások problémáiról.

A kutatások előterében a hazai történelem, a három román fejedelemség, Erdély, Havasalföld és Moldva történelmének a kutatása állt, s ez a kutatás sokkal több problémát vetett fel, mint a polgári történetírás, sokkal szélesebb területen is vetette fel ezeket, s a történelmi materializmus koncepciója alapján látott hozzá megoldásukhoz. A kutatás legnagyobb eredménye a Románia története c. nagy, kollektív erővel készített munka megírása, első két kötete már megjelent, a III. és IV. pedig rövidesen napvilágot lát. Igen nagy eredmények születtek a forráskiadás terén. A marxista kutatás beágyazta a román történelmet egyrészt az európai történelem általános menetébe, bebizonyította szoros hozzátartozását, s ugyanakkor a délkelet-európai fejlődés egészébe, s az ebből adódó közös vonások mellett kidomborította a fejlődés sajátos hazai vonásait. A gazdasági és társadalmi fejlődés alapvető kérdései mellett nem hanyagolták el az államhatalom különböző típusainak a vizsgálatát (a feudális oligarchia és abszolutizmus, a burzsoá—földesúri államhatalom különböző típusai stb.), s a külpolitika és a kulturális fejlődés vizsgálatát sem. A román történelmet áttekintve a szerzők megállapítják, hogy a régészeti, nyelvészeti stb. kutatások kétségbevonhatatlanul bebizonyították a román etnikum helyi kialakulását, a dáko-román, dáko-géta és szláv elem szerepét ebben az etnogenezisben. Nincs semmiféle bizonyíték arra, hogy a románság a Balkán-félsziget középső vagy nyugati részén alakult volna ki, viszont minden amellett bizonyít, hogy ez az etnogenezis az egykori Dácia területén és annak környékén az i. sz. I. évezred utolsó századaiban ment végbe. A három román fejedelemség kialakulása nem hirtelen csoda, ahogy azt a burzsoá történetírás beállította, hanem a kisebb egyesülésektől a nagyobb egységek felé haladó lassú, évszázados fejlődés eredménye. Sok új eredményt hozott a kutatás a török korszakra vonatkozólag, s azt is bebizonyította, hogy bár nemzetről a XIX. század előtt nem beszélhetünk, a román nép egységének tudata már a középkor századaiban is igen erős volt. A XIX. századra vonatkozó kutatások előterében Tudor Vladimirescu felkelése, az 1848-as forradalom, a két fejedelemség egyesülése, az 1877/78-as felszabadító háború állt. Nagy figyelmet fordítottak a történészek az 1888-as és 1907-es parasztfelkelésre. Bebizonyították azt, hogy Románia részvétele az első világháborúban imperialista jellegű volt, s a néptömegek tiltakoztak a részvétel ellen. A XX. századi kutatások előterében természetesen a munkásmozgalom története, a kommunista párt története állt. Sokat írtak a felszabadulásról és a népi hatalom megszilárdításáért vívott harcról, s vannak az 1947 utáni korszakkal foglalkozó munkák is.

A szám legnagyobb részét azok a tanulmányok teszik ki, amelyek az egyes korszakok kutatásával foglalkoznak. Az ókor, a középkor, újkor és a legújabb kor kutatásával egy-egy bevezető tanulmány foglalkozik általában, s néhány tanulmány az illető korszak egyes időszakainak vagy problémáinak a tanulmányozása során elért eredményeket ismerteti, a legújabb korral foglalkozó rész például a kommunista párt megalakulását, a kapitalizmus viszonylagos stabilizációjának a korát, a gazdasági világválság hatását, a kommunista pártnak a fasizálódás ellen vívott harcát, a felszabadulást, a szocialista forradalomra való áttérést, a szocialista építés korszakát, ill. az ezzel foglalkozó kutatásokat, s a forráskiadás eredményeit ismerteti. (N)

v Isztoricseszkí Pregled

A Bolgár Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének folyóirata nagyon erősen a bolgár történelem, s ezen belül az új- és legújabbkor kérdéseire összpontosítja figyelmét. *P. Dimitrov :* A teljhatalmú kormányzat csődje és a liberális párt kettészakadása (1883—1884) c. cikke a folyóirat 1963. évi 2. számában (23—53.l.) a burzsoázia és a kispolgárság szétválásának a folyamatát próbálja megragadni. *Iv. Radkov :* A Hazafias Front bizottságai mint a helyi hatalom tényleges szervei közvetlenül 1944. szeptember 9. után (3—22. l.) széleskörű levéltári anyag alapján azt mutatja meg, hogy a városi és falusi törvényhatóságok újjáválasztására, a fasiszta tagok kibuktatására csak 1944 novemberétől kezdve került sor, addig a nem működő törvényhatóságok helyett a Hazafias Front helyi bizottságai látták el a helyi hatalmi szerv funkcióit, sőt sok helyen még a törvényhatóságok újjáválasztása, működésének megindulása után is, a Hazafias Front 1945-ben tartott I. kongresszusáig, a bizottságokat tekintették a hatalom képviselőinek. — *R. Sztojanova* és *Zl. Zlatev* beszámolnak (149—153. l.) a Történettudományi Intézetben lezajlott vitáról, amelyen a Bulgária történetével foglalkozó külföldi szakirodalom kérdéseit tárgyalták meg. A vita eredményeként határozatot hoztak, hogy a jövőben nagyobb figyelmet kell fordítani a külföldi bolgár vonatkozású irodalomra, ismertetni kell a fontos munkákat, a marxista vagy haladó nyugati

munkákat le is kell fordítani, ugyanakkor pedig határozott harcot kell vívni továbbra is a burzsoá hamisítások ellen. (N)

Historijski Zbornik

A Horvát Történelmi Társulat folyóiratának legutóbbi összevont száma az 1961-es évre vonatkozólag jelent meg. *Slavko Gavrilović :* Verőce megye az 1848—1849-es forradalomban (1—73. l.) c. tanulmányában azt bizonyítja, hogy 1848 elején az illírek és a magyarónok együttműködtek a parasztmozgalmak ellen. Június és szeptember között a magyarónok voltak uralmon, a parasztság azonban tőlük épp úgy hiába várta az áprilisi törvényeken túlmenő követelései teljesítését, mint korábban Jelašićtól, 1849-ben pedig az osztrák hatóságoktól. Ez az oka annak, hogy 1849-ben újabb parasztmozgalmakra kerül sor.—*Jaroslav Šidak:* Az illír „Branislav" (1844—1845) szerkesztőjéről és jelentőségéről (75—87. l.) c. tanulmányában megvilágítja az 1843-ban az illír elnevezés hivatalos betiltása után kialakult helyzetet, azután elemzi a Branislav folyóirat szerepét, hatását az 1845-ös horvát országgyűlésre. Vaso Bogdanov felfogásával szemben arra mutat rá, hogy a folyóirat nem volt nemzeti-forradalmi jellegű, sem dinasztia- és Ausztria-ellenes. — *Nada Klaić :* Parasztmozgalmak Horvátországban a XVII. században (2. rész) (89—118. l.) a sziszeki káptalan uradalmában 1633—34 és 1653—59 folyamán lezajlott parasztfelkeléseket elemzi, ahol a parasztok egyszerre teljesítették a jobbágyi szolgáltatásokat, s ugyanakkor katonai szolgálatot is teljesítettek. A török veszélyre való tekintettel eleinte az uralkodó és a bán nem avatkozott be erélyesen a parasztok ellen, hiszen szükség volt rájuk mint katonákra. Csak amikor a felkelés már általánossá vált az egész Száva völgyében, akkor léptek fel a mozgalom ellen, s a levert parasztokra még újabb úrbéri terheket is rónak. (N)

Istorijski Časopis

A Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia Történettudományi Intézetének folyóirata legutóbb 1961-ben jelent meg, ez az egész évre szóló, 1960. évi 11. kötet volt. A kötet tanulmányai általában Szerbia és Montenegro történelmének egyes részkérdéseit tárgyalják, erős külpolitikai érdeklődéssel, mint például *Ljiljana Aleksić :* A francia befolyás Szerbia kül- és belpolitikájában a Krimi háború idején (55—88. l.), vagy *Gligor Stanojević :* Adalékok Montenegro diplomáciai történetéhez a berlini kongresszustól a XIX. század végéig (149—173. l.). *Andrija Radenić:* A topolai felkelés (89—148. l.) c. tanulmányában a topolai erődítményben kitört felkelést tárgyalja, s a régebbi irodalommal szemben azt bizonyítja, hogy a felkelésnek általános gazdasági és politikai okai voltak, nem az ellenzéki politikusok hatására robbant ki. *Dimitrije Đorđević :* A négyes koalició kormányának megalakulása és bukása Szerbiában 1909-ben (213—230. l.) címen azt mutatja be, hogy a három hónapos tárgyalások eredményeképpen 1909 februárjában a radikális, a független radikális, a progresszív és a liberális párt képviselőiből alakult kormány az annexiós válság idején ki tudta vezetni az országot ebből a válságból, de még az év októberében lemondott a négy burzsoá párt belső ellentétei következtében. Legújabb kori tárgyú *Dušan Živković* tanulmánya: A jugoszláv népi felszabadító hadsereg egységeinek hozzájárulása a népi hatalom kialakulásához (231—251. l.). A szerző három szakaszt különböztet meg a népi felszabadító harc idején: az első a háború kitörésétől a Jugoszlávia Népi Felszabadulásának Antifasiszta Tanácsa első üléséig tartott (1942 nov.). Ebben a korszakban a népi felszabadító hadsereg katonái nagy agitációt folytattak a lakosság körében, megnyerték a felszabadító mozgalomnak, mindenütt a felszabadult területeken létrehozták a felszabadulási bizottságokat, mint a népi hatalom szerveit. Ebben a korszakban volt a hadsereg szerepe a hatalom létrehozásában a legjelentősebb. A második korszakban, a Tanács második üléséig (1943 nov.) a hadsereg feladata elsősorban ezeknek a hatalmi szerveknek a megvédése volt. A felszabadulásig terjedő harmadik szakaszban pedig már pártonkívüli politikai, sőt kulturális szervezetek létrehozásában is nagy segítséget nyújtottak a hadsereg egységei. A jelentős eredmények annak köszönhetők, hogy a kommunista párt nevelte hadsereg minden egyes katonája a párt politikájának agitátora is volt. (N)

International Review of Social History

Az amszterdami Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis gondozásában, A. J. C. Rüter szerkesztésében megjelenő folyóirat. Szakfolyóirat, amely néhány kivételtől eltekintve a XIX—XX. század társadalomtörténetével foglalkozik. A cikkeket nagy anyaggazdagság és egyúttal elemzőkészség jellemzi. A szerzők és a lap maga is szocialista igénnyel jelenik meg, ami, noha nem azonos a marxi szocializmussal, figyelmet érdemel.

Az 1962. évi 1. számban *Robert E. Dowse:* A Független Munkáspárt és a külpolitika c. (32—46. l.) cikkében azt hangsúlyozza, hogy az ILP (Independent Labour Party) tevékenységében 1914-től kezdve miként lett domináló a külpolitikai elem. Az ILP annak idején határozott belpolitikai osztályplatformmal lépett fel, s a politikailag érettebb munkásokat tömörítette. 1914-től a háborúellenesség lett fő jellemzője és sajátos antimilitarizmusa miatt csatlakoztak ez idő tájt szép számban liberális pacifisták is. Az ILP az első világháború idején ellenzéki maradt, s hangsúlyozta a háború imperialista, de méginkább értelmetlen voltát. A titkos diplomáciát ostorozta legerőteljesebben. A külpolitikai momentum nagy hatásfoka 1918 után sem szűnt meg. Az ILP kezdetben örömmel üdvözölte Wilson 14 pontját, de mikor felismerte az antant-hatalmak imperialista törekvéseit, élesen Wilson ellen fordult. Hangsúlyozta, hogy a háborúért nemcsak Németország felel, elítélte Németország blokádját, a párizsi békediktátumokat, s jóvátételt is pusztán az elpusztított francia, belga, olasz területek helyreállítására volt hajlamos elfogadni. Ugyancsak az első pillanattól fogva elítélte a szovjetellenes intervenciós fellépéseket, valamint a blokádot. Szolidaritást vállalt a bolsevik párttal, elismerte annak szocialista törekvéseit, noha ugyanakkor elhatárolta magát a bolsevik párt módszereitől és rögzítette, hogy szolidaritásuk nem jelenti a bolsevikok valamennyi tételének elismerését. Szorgalmazta a normális gazdasági kapcsolatok kiépítését a Szovjetunióval és az antant-hatalmak egész politikáját elutasította, mint imperialista politikát, amely csak újabb háborús konfliktusokra vezethet.

Norbert J. Gossman: Köztársasági irányzatok a XIX. századi Angliában c. tanulmányában (46—61. l.) az angol politikai gondolkodás egy elfakult lapját világítja meg. A köztársasági gondolat nem talált nagyon népes követő-táborra, mindamellett a XIX. század egyes periódusaiban erővé vált. A mozgalom első szakaszát a chartizmus és J. Harney személye fémjelzi, aki a monarchiában a kiváltságos arisztokrácia és az egyház védelmezőjét látta. Harney a szociális egyenlőségért küzdve egyúttal politikai egyenlőséget is követelt. Gossman szerint Harney londoni szervezetének mintegy 3000 tagja lehetett. Harney maga „fizikai erővel", vagyis forradalmi eszközökkel is kész lett volna a monarchiát megbuktatni. Az 1830—40-es évek után a köztársasági gondolat az 1860—70-es években vált ismét népszerűvé. Gossman bemutatja hirdetőit, és hangsúlyozza, hogy a köztársaságot ekkor nem kötötték egybe a forradalmi módszerek igényével. Megállapítja hogy a mozgalom részben azért nem vált népszerűvé, mert hangsúlyozottan antiklerikális, ateista ízt is kapott, s a szakszervezetek sem támogatták. A szerző szerint ekkoriban a köztársasági helyi szervezetek — amelyek nem sokkal később feloszlottak — mintegy 6000 tagot számlálhattak. Tekintve, hogy a mozgalom ekkor tetőzött, nyilvánvaló, hogy nem vált igazán a nagy tömegek ügyévé.

A 2. számban *Henry Egon Friedlander :* A forradalmi vezetés konfliktusa: az ideiglenes kormány a berlini szovjet ellen (1918. november—december) c. cikkében (163—176. l.) főként kiterjedt sajtóanyag alapján azt vizsgálja, hogy mi volt a különbség a többségi és független szociáldemokratákból álló, hasonló összetételű két szervezet között. Idézi a korabeli véleményeket, amelyek mind a berlini szovjetet tartották radikálisabbnak. Friedlander szerint ennek az volt az oka, hogy az ideiglenes kormány nagyon óvatos volt, a német egység, békeszerződés és a gazdasági vérkeringés beindítása foglalkoztatta, míg a tanácsok a munkásokkal voltak állandó kapcsolatban, az ő követeléseikkel törődtek, ezért voltak elevenebbek, türelmetlenebbek és szorgalmazták a szocialista fejlődést.

Robert Wohl : Forradalom vagy halál: Raymond Lefèbvre és a francia kommunista párt megalakítása c. cikkében (177—202. l.) azt vizsgálja, hogy a jómódú középosztályból származó Lefèbvret milyen hatások érték, míg a kommunista párt egyik megalakítójává lett. R. Wohl a háború hatását, szörnyű élményeit húzza alá, ami Lefèbvret szembeállította a pusztításokért felelős polgári társadalommal. Wohl hangsúlyozza, hogy Lefèbvre világszemléletében nem a teoretikus elemek voltak a lényegesek. Szerinte a háborús felelősség kutatása, az internacionalizmus megkövetelése mellett Lefèbvre forradalmiságába misztikus elemek is elegyedtek. A szerző rávilágít arra, hogy az 1918—19-es Franciaország reakcióssá váló politikai rendszere, a wilsonizmus csődje, a párizsi békék, az intervenciók miként mélyítették el Lefèbvreben a forradalmiságot.

Leo A. Loubère : A francia baloldali radikálisok és nézeteik a szakszervezetekről 1870—1890 (203—230. l.). A tanulmány a radikális képviselők parlamenti tevékenységét elemzi a munkáskérdést, pontosabban a szakszervezeti jogokat illetően. A szerző érdekes csoportosítást közöl a radikális képviselők parlamenti szerepléséről, aminek alapján a radikál-szocialistákat három csoportba osztja aszerint, hogy milyen messze mentek el a munkáskövete-

lések pártolásában. A szerző kronológiai elemzést is nyújt, s megállapítja, hogy a radikális balszárny a Boulanger-válság idején volt a leggyengébb, mikor feladták ellenzékiségüket a köztársaságiak törzsével szemben. A szerző nagy anyag alapján mutatja be, hogy 1870—90 között a radikális balszárny miként követelte a munkásság szervezkedési jogának biztosítását, még a Kommünt követő fehér terror idején is. Nagy szerepük volt az 1880-as évek elején a szakszervezetek elismertetésében (1884-es törvény), majd a jogi rendezés után a tőkések gyakorlati akadékoskodásának, megtorlásainak leszerelésében. A radikálisok természetesen nem a proletariátus osztályharcát helyeselték, de a tőkések és munkások harmonikus együttműködését szorgalmazva károsnak ítélték a kormányszervek és a munkáltatók minden terrorisztikus fellépését. E felfogás érvényesülését a szerző zömmel a szakszervezeti jogok megadásának fényében ábrázolja. (J)

Annales. Economies, sociétés, civilisations

A Centre National de la Recherche Scientifique és az Ecole Pratique des Hautes Etudes VI. osztálya támogatásával megjelenő folyóirat Fernand Braudel, Georges Friedmann és Charles Morazé szerkesztésében a francia polgári történetírásnak azt az irányzatát képviseli, amely a politikai történet helyett a gazdasági és társadalmi fejlődés kérdéseit állítja az előtérbe, a fejlődési folyamatokat és a társadalom struktúráját vizsgálja. Az 1963. évi 1. (jan.—márc.) számban *Dante Zanetti:* Adalék a gazdasági struktúrák vizsgálatához: Pavia élelmezése a XVI. században (44—62. l.) 1539—1603 között kilenc ízben összeállított felmérés alapján vizsgálja meg a városi lakosság anyagi helyzetét. Ezeknek a felméréseknek a során (amelyek közül csak egy, az 1555. évi terjedt ki a város egész lakosságára) részletesen összeírták a lakosság kezében levő gabonakészletek nagyságát (a készletekre a rossz termésekkor fenyegető éhinség miatt volt szükség). A szerző részletes adatokat és grafikai táblázatokat közöl arról, hogy az egyes családoknak hány zsák készletük volt. Részletesen csak a búza-készleteket vizsgálja. 1555-ben kiderül, hogy a városi családok közel 60%-ának egyáltalán nincs készlete, ennek az évnek a grafikonja eltér a többi négy (1539, 1573, 1602 és 1603) évi összeállítás adataitól, amelyekben csak azok a családok szerepelnek, amelyeknek volt búzakészletük. A statisztikai vizsgálódás alapján Zanetti kimutatja, hogy a szabad foglalkozásúak és a gabonakereskedők készletei minden adatfelvételi időpontban az egy családra jutó átlag felett vannak, a többi rétegé (kézművesek, egyéb kereskedők stb.) az átlag alatt. Az előbbi kategórián belül különösen nagy készletekkel rendelkeztek a felsőbb városi tisztviselők és az egyházi emberek, akiknél a készletek felhalmozásában a vagyoni lehetőségek mellett különböző kiváltságok is közrejátszanak. A faluról behozott áruk elosztása egyszerű volt, a szerző szerint tőkés közvetítő még nem játszott ebben szerepet. — *Ruggiero Romano :* Az árak mozgása és a gazdasági fejlődés. Dél-Amerika a XVIII. században (63—74. l.) néhány terület árainak a vizsgálata alapján azt állapítja meg, hogy az árak általában stagnálnak, ami a naturális gazdálkodás uralmára mutat, a különböző állami monopóliumok csak még inkább konzerválják ezt a stagnálást, s így megakadályozzák a pénzgazdálkodás kifejlődését. — A folyóirat szinte rendszeresen közli lengyel történészek tanulmányait. Így ebben a számban *Andrzej Wyczański* a folyóirat kedvelt módszerét alkalmazva az árak mozgása alapján vizsgálja meg a lengyel nemesi birtok gazdálkodását 1500—1580 között (81—87. l.), *Andrzej Zajączkowski* pedig a lengyel nemesség rétegeződését fejtegeti a XVII. század dereka és a XVIII. század dereka között (88—102. l.). A folyóirat közli *G. G. Diligenszkijnek* a Voproszi Isztorii 1962. évi 7. számában megjelent ismertetését az Annales-ról (103—113. l.), a szerkesztő Fernand Braudel előszavával, amely pozitívnak tartja a szovjet történészek részéről jövő bírálatot. — *Lucien Goldmann :* A marxizmussal foglalkozó tanulmányok marxista megközelítéséért (114—118. l.) címen, tételeit csak röviden összefoglalva, s nem széleskörűen feltárva, azt állítja, hogy a marxista történészek éppen a marxista elmélet keletkezésére és fejlődésére vonatkozólag nem alkalmazzák a marxista vizsgálódási módszereket. A maga részéről úgy látja, hogy egy ilyen vizsgálat pontosabban meghatározná az ifjú Marx helyét az 1848-as forradalmakat előkészítő burzsoá demokratikus irányzatok között. A XIX. század utolsó harmadára és a XX. század elejére vonatkozóan pedig azt javasolja, hogy a munkáspártok eddig emlegetni szokott három irányzata, a forradalmi baloldal, a megalkuvó jobboldal és a centrum helyett más alapon kellene az irányzatokat elválasztani, még pedig két alapvető irányzatot különböztet meg: az egyik úgy látja, hogy a munkásosztály teljesen szemben áll a társadalom egyéb rétegeivel, ennek megfelelően ellenez minden kompromisszumot, a proletariátust előbbrevalónak tartja a

pártnál, a párton belül pedig demokráciát kíván. A másik irányzat szerinte az, amely látja, hogy a munkásosztály önmagában véve nem elég erős a forradalmi változás végrehajtásához, mert — a nyugati országokban — túlságosan beágyazódott a meglevő társadalomba, ezért hajlandó a más osztályokkal való kompromisszumra, s így jut el a reformizmusig, a forradalomról való lemondásig, vagy pedig — a kelet-európai országokban — önmaga túl gyenge, csekély létszámú, ezért arra tör, hogy más osztályokkal együtt vívja meg a forradalmat. Ez az irányzat a pártot előbbre valónak tartja a proletariátusnál, hajlandó kompromisszumokra más pártokkal is. Goldmann szerint ez a két utóbbi tendencia volt a reális, ezért ezek hozzá is járultak a megfelelő társadalmak strukturális átszervezéséhez. (Világos, hogy Goldmann koncepciója csak egyik, látszólag marxista elvekkel is operáló változata azoknak a nyugati elméleteknek, amelyek a szocializmust a kelet-európai, elsősorban az orosz társadalmi fejlődés egyenes következményének tartják, s úgy vélik, hogy a nyugati társadalmi fejlődés ezt az útat nem járhatja meg.)

A 2. (ápr.—jún.) számban *Hermann van der Wee:* A válságok tipológiája és strukturális változások Németalföldön (XV—XVI. század) (209—225. l.) c. tanulmányában ugyancsak elsősorban az árak vizsgálata alapján arra a megállapításra jut, hogy a németalföldi forradalmat megelőző válságok nagyjából ugyanolyan jellegűek voltak, mint amilyeneket G. Labrousse a francia forradalmat megelőző időszakra vonatkozólag meghatározott. — *Celina Bobińska* tanulmányában (307—317. l.) 1765—1800 közt vizsgálja Kis-Lengyelország fejlődését, és leszögezi, hogy annak ellenére, hogy az 1772-es első felosztás kettészakította ezt a területet, továbbra is erős gazdasági egységet képviselt Krakkóval, mint gazdasági központtal, s jelentős kapcsolatai voltak Sziléziával. *Helena Madurowicz* és *Antoni Podraza* tanulmánya pedig (318—328. l.) ugyancsak a korabeli Kis-Lengyelországot vizsgálva az egyes gazdasági körzetek kialakulását és elkülönülését mutatja be. (N)

Le Mouvement Social

A háromhavonként megjelenő folyóiratot az E. Labrousse vezette Institut d'Histoire Sociale adja ki, anyagi fenntartásához a Centre National de la Recherche Scientifique is hozzájárul. A folyóiratot népes szerkesztőbizottság gondozza, főként a XIX. század munkás- és szociális problémái foglalkoztatják, de a XVIII. és XX. század történetéből is közöl cikkeket. Igen nagy gondot fordít a helytörténeti kérdésekre, a munkásság életkörülményeinek, szakszervezeti szervezkedéseinek megelevenítésére.

Az 1962. évi 40. számban (1—18. l.) *A. Kriegel, R. Gossez, J. Rougerie:* A munkásosztály szociális történetének forrásai, módszerei c. tanulmány szerzői figyelmeztetnek arra, hogy az olyannyira kutatott, megírt francia munkásmozgalom történetében is milyen jelentősek még a fehér foltok. Megemlítik, hogy a III. Napoleon császárságát megelőző idők nincsenek kellően feltérképezve. Ismertebb a nyomdászok élete, története, de homályban marad a vasasoké, építőmunkásoké, butoripariaké, amelyek a XIX. század derekán oly fontosak voltak. Általában hiányolnak egy igazán komplex módon megírt munkásmozgalomtörténetet, amely a gazdasági, technikai, intellektuális és szociális elemekre egyaránt figyelemmel lenne, bemutatná az osztály kialakulását, fejlődését, differenciálódását. A szerzők felhívják a figyelmet arra, hogy az 1848-as és 1871-es megtorlások után milyen hatalmas archiváliás anyagot gyűjtöttek össze az ügyészségeken (12.000, illetőleg 40.000 esetről), aminek analitikus feldolgozását még nem végezték el. A tanulmány az analitikus módszerre ad értékes példákat a lakosság társadalmi tagozódását illetően. Egyúttal példákat nyújt egyes gyűjtőlapok felvételére vonatkozóan is. A szerzők egyúttal figyelmeztetnek a család körülményeinek, az illető szakmai gyakorlatának, végül egyéni életútjának szükséges megkülönböztetésére. Három részletes feldolgozási mintát mutatnak be: egyet az életrajzi anyag, egyet a családi körülmények, egyet a bírósági megtorlások adatainak feldolgozására.

Maurice Dommanget: Blanqui élete a második császárság éveiben (74—87. l.). Dommanget a francia munkásmozgalom egyik kiváló kutatója. Blanqui életútjáról első könyve az 1920-as évek elején jelent meg. Ebben a tanulmányában Blanqui börtönéveit dolgozza fel a levélbagyatékok — jórészt saját gyűjtése — alapján. Részletes feldolgozást nyújt Blanqui egészségi helyzetéről, súlyos betegségéről az 1861—63-as periódusban (szívbaj, álmatlanság, étvágytalanság, fejfájások), barátairól, akik őt a börtönben látogatták. Kitűnő portrét fest Blanqui nővéréről, aki testvéréről gondoskodott, aki érzelmileg legközelebb állt hozzá, s aki anyagi szükségletein kívül ellátta olvasmányokkal, újságokkal, elhelyezte kéziratait, sőt azokat megőrizte a rendőri kutatások elől is. Dommanget megemlíti, hogy az 1860-as évek elején Blanqui a börtönben

tanulmányozta Machiavelli írásait és 1848 történetével foglalkozott.

A 41. számban *Georges Haupt :* A szocialista Internacionálé története, vagy az internacionális szocializmus története (13—34. l.) c. tanulmánya egy a Sorbonne történeti tanszékén megvédett doktori disszertáció részeként jelent meg. G. Haupt bőséges anyag alapján veti fel, hogy a II. Internacionálé történeti korszakát többnyire az Internacionálé kongresszusai alapján dolgozzák fel, ami nem lehet kielégítő. Egy másik módszer is mutatkozott (J. Longuet és G. D. H. Cole követte), amely az egyes népek szocialista mozgalmainak egymás mellé helyezésével kívánta az űrt betölteni. Ez szintén nem lehet kielégítő. Mindezideig — írja Haupt — a II. Internacionálénak nincs megfelelő feldolgozása, noha a forrásanyag eléggé ismert. Véleménye szerint Stockholmban Haag előadása ellenére sem fordítottak elég gondot e kérdésre. Megjegyzi, hogy a feldolgozásnál még egy alapprobléma vetődik fel: ideológiatörténetet, vagy mozgalomtörténetet kell-e írni? Amennyiben az eszmei történetet veszik pusztán alapul, akkor elkerülhetetlenül a politikai pártok, a kongresszusok, párton belüli viták, pártvezetők megítélése kerül előtérbe. Haupt nem vitatja ennek szükségességét, de nem tekinti egyedül kielégítőnek. Komplex módszert követel, amely figyelemmel lenne a gazdasági-ipari struktúra, a munkásosztály összetétele alakulására, az osztályharcra, a politikai küzdelmekre s a szocialista gondolat fejlődésére egyaránt.

G. Haupt ezután felveti a nemzetközi munkásmozgalom új periodizálásának szükségességét. Szerinte az 1889-es dátum nem igazi korszakhatár, csak részlegesen képezhet kisebb cezúrát. Úgy véli, hogy az I. Internacionálé felosztását követően az igazi korszakhatár a századforduló, a reformizmus jelentkezése. Az első korszakon belül is különböző fázisokat, jelenségeket rögzít: többek között a szocializmus behatolását Oroszországba és a Balkánra, ahol új társadalmi struktúrával találkozik. Erre az időre a szakszervezeti mozgalom és a parlamentáris szerep fokozódása a jellemző, a politikai földrajzban pedig a korábban fontos Svájc elszürkül, és Oroszország kiemelkedik. Az első nagy periódus vége felé válik az Internacionálé világmozgalommá, az európai szervezeteken kívül ekkor válik jelentősebbé az észak-amerikai, de lassan a latin-amerikai mozgalom is, ekkor szövődnek a kapcsolatok Japánnal, Kínával.

G. Haupt ezután a századfordulónál meghúzott periódushatárt indokolja, majd azt taglalja, hogy a II. Internacionálé első négy kongresszusa — nézete szerint — tulajdonképpen még a letűnő korszak problémáit tükrözte, majd az új korszak jellemző vitáit mutatja be. Haupt úgy véli, hogy az internacionálé nem foglalkozott kielégítően a gyarmati kérdéssel, s véleménye szerint a stuttgarti kongresszus sem adott e tekintetben világos feleletet. Felveti az egyetemes törvényszerűségek és a nemzeti sajátságok összefüggését, a német párt szerepét az Internacionálében. Hangsúlyozza, hogy nem szabad e kérdés vizsgálatánál pusztán az összehasonlításnál megállni, hanem egy lépéssel tovább menve a munkásság strukturális adottságait kell összevetni, ennek alapján lehet csak megnyugtató következtetéseket levonni. (J)

Studi Storici

Az Istituto Gramsci kiadásában megjelenő folyóirat 1963. évi 1. számában *Albert Soboul :* Jean-Jacques Rousseau és a jakobinizmus címmel (3—23. l.) Rousseau és a jakobinusok szellemi rokonságát fejtegeti. Kimutatja azt a szerepet, melyet Rousseaunak a társadalmi szerződésre vonatkozó elmélete játszott a jakobinus alkotmány megalkotásában. (H)

The American Historical Review

Az Amerikai Történelmi Társulat kiadásában megjelenő folyóirat 1962. évi októberi számában *Wilcomb E. Washburn* A „felfedezés" fogalma a 15. és 16. században c. tanulmányában (1—21. l.) gazdag — részben egykorú — forrásanyag alapján vizsgálja témáját és sok hasznos tanulsággal szolgál a címben jelzett századok *földrajzi fogalomvilágára* (különösképpen a 'tierra firme' képzetére) vonatkozóan. Washburn úgy véli, hogy e téren térképészek, történészek, nyelvészek, irodalmárok részére még bőven marad feltárásra, tisztázásra váró feladat.

A mai olasz társadalmi és politikai valóság és egyben a fasizmus történelmi eredői után is nyomozva, a *Risorgimento* és az azt követő *liberális periódus* historiográfiai kérdéseit boncolja *A. William Salomone* tanulmánya (38—56. l.). Az olasz történetírás újabb képviselői (köztük a marxista történészek) egyre sokoldalúbban tárják fel a Risorgimento belső osztályellentéteit, az elmaradt forradalom problémáit, és ennek kapcsán a cavouri koncepció, a „giolittismo" és a fasizmus megjelenésének történelmi összefüggéseit. A szerző ma is legszívesebben a „Storia d'Europa"-ban és a „Storia D'Italia"-ban testet öltött crocei liberális történetszemléletet kon-

zerválná, s így merev, feloldhatatlan problémaként és a Risorgimento „egységes" jellege ellen intézett támadásként fogja fel az újabb interpretációs jelenségeket.

A rövidebb közlemények közül *Norman Pollack*nak a populista mozgalom antiszemita jelenségeivel foglalkozó írása, (76—80. l.) a minnesotai, nebraskai, wisconsini, kansasi történelmi társulatok és a Library of Congress birtokában levő kézirat-gyűjteményekre támaszkodva kimutatja: az ilyen jellegű támadások szem elől tévesztik, mennyire jelentéktelenek az ilyen vonások a populista mozgalomban. *Raymond J. Sontag* tanulmánya (57—68. l.) a német diplomáciai dokumentumoknak az első és második világháború utáni publikációs kérdéseivel, a publikációk külpolitikai indítékaival és módszertani problémáival foglalkozik. (S)

The Journal of Modern History

A folyóiratot a chicagoi egyetem adja ki, az Amerikai Történelmi Társulat újkori európai történelmi tagozatával együttműködésben. 1962. évi 4. (dec.) számában *Clifford B. Anderson* tanulmánya (381—389. l.) az újkori Anglia közjogi fejlődésének kiemelkedően fontos szakaszát, az 1620-as éveket vizsgálja. A Tudor—Stuart kor történészei (Tanner, Gardiner, Notestein, Davis stb.) sokat foglalkoztak azzal a kérdéssel, milyen kísérleteket tett az angol Alsóház annak érdekében, hogy befolyásolja a királyi politikát és a királyi miniszterek személyének kiválasztását. Nem vizsgálták azonban, a szerző szerint, hogy az 1620-as évek folyamán milyen kezdeményezések indultak ki az Alsóháztól legalább a „kettős felelősség rendszerének" megteremtése céljából (a királyi miniszterek a királynak és az Alsóháznak egyaránt felelősek legyenek). Az Alsóház (konkrétan a spanyol kérdés, a spanyol háború kapcsán) ennek során egyaránt alkalmazta a „pénzeszacskó" és az impeachment (közjogi felelősségrevonás) eszközeit, — végül is azonban eredménytelenül. Az 1620-as évek közjogi fejleményei azzal a nyilvánvaló politikai tanulsággal jártak, hogy a király miniszterei parlamenti ellenőrzéséről legfeljebb akkor lehet szó, ha már sikerült kivívni magának a koronának a parlamenttel szemben való felelősségét. — *Arthur L. Smith* A Kameradschaft USA (398—408. l.) címen részben a második világháború alatt az USA-ban működő német „ötödik hadoszlop", részben pedig az USA-ból a náci Németországba visszavándorlók tevékenységét vizsgálja. Ennek kapcsán érinti a DAI (Deutsches Ausland-Institut) szervezeti kérdéseit, melynek patronálása alatt az 1938 októberében létrehozott „USA bajtársi szövetség" működött. A „Kameradschaft USA" nagy kezdeményezése volt az ún. „Osteinsatzaktion", amely a Szovjetunió területén való közreműködéshez igyekezett megnyerni amerikai németeket. Ennek azonban hamarosan véget vetett a keleti fronton megindult nagy német visszavonulás. A tanulmány általában lebecsüli a náci német államszervezet hatékonyságát s egyben a „Kameradschaft USA" jelentőségét is. — Kissé egyoldalú szemlélettel ugyan, mégis részletes, használható áttekintést nyújt a második francia köztársaság (az 1848-as forradalom) 1949 óta megjelent történelmi irodalmáról *P. H. Amman* bibliográfiai tanulmánya (409—429. l.). Anyagát a következő csoportok szerint tárgyalja: összefoglaló művek; a forradalom előzményei; a forradalom párizsi és országos vonatkozásai; bibliográfiák; helytörténet; a második köztársaság diplomáciája. (S)

Südostforschungen

A müncheni Südostinstitut kiadásában megjelenő folyóirat a mai nyugat-német „Ostforschung" egyik vezető orgánuma. 1961. évi XX. kötetében *Denis Silagi*: Az első magyar tudós társaság történetéhez 1779 (204—224. l.) c. tanulmányában vázolja Bessenyei működését és hatását. Véleménye szerint a magyar kutatóknak csak szűkös forrásanyag állt rendelkezésükre. Ezért eddig úgy tartották, hogy Bessenyei a francia akadémia és a bécsi német társaság példájából kiindulva, spontán elhatározásból jutott az alapítás gondolatához. Valójában azonban a Bécsben székelő Société Patriotique de Hessen-Homburg titkárától, Nicolas Hyacinthe Paradis-tól indult el a gondolat. A társaság az elképzelések szerint a felvilágosodás központjává vált volna. Titkárául Paradist választották. Bessenyei később elfordult az ügytől. Cikke végén a szerző közli a négy legfontosabb dokumentumot, Paradis 1779. jún. 19-i levelét és Bessenyei 1779. aug. 3-i, 1779. okt. 29-i, 1780. máj. 23-i levelét. — *Ilona Tárnoky*: Magyarország Mohács előtt címmel (90—129. l.) 1382-től tekinti át a renaissance magyarországi fejlődését. Fejtegeti a magyarországi familiáris intézmény és a nyugat-európai feudális berendezkedés rokon vonásait. Figyelemmel kíséri a központi hatalom és a nemesség viszályait és viszonyát. Rámutat az itáliai és a magyar fejlődés közötti különbségekre: a humanizmus és a nemzeti nyelvű irodalom Magyarországon nem volt azonos.

A nemzeti jellegű humanizmus Magyarországon a XVII. században bontakozott ki, akkor azonban protestáns volt. A magyar humanizmus közvetlen itáliai átvétel volt. Az első humanista központ a királyi kancellárián alakult ki Vitéz János körül. A másik legjelentősebb egyéniség Janus Pannonius. Ismerteti a Mátyás körül kialakult humanista kört, és az 1520-as években Erasmus hatását. A vallási reformtendenciákkal foglalkozó részben rámutat arra, hogy a humanista vonallal párhuzamosan volt egy vallási áramlat is, mely ferencesekkel összefüggésben kiinduló pontja lett a magyar nyelvű irodalomnak. Befejezésül az első magyar bibliafordítás kérdéseivel foglalkozva, elveti azt a megállapítást, mintha ez dualista ideológiát tükrözne. Ez a látszat a nyelvi gyengeségből adódik, az akkori magyar nyelv nem volt alkalmas olyan finom megkülönböztetésekre, mint amilyenek például az anima és spiritus különbségének pontos visszaadásához szükségesek lettek volna. (H)

Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte

A Deutsche Forschungsgemeinschaft megbízásából kiadott folyóiratot Hermann Aubin szerkeszti. 1962. évi 3. (okt.) számában *Hermann Kellenbenz:* A gazdaság- és társadalomtörténet alapproblémája címen (368—375. l.) négy jelentős gazdaságtörténész munkájából bontja ki a gazdaság- és társadalomtörténet legújabb irányzatait. Ismerteti a francia Frédéric Mauronak azt a felfogását, hogy a történésznek mindig kora nyelvét kell beszélnie, ennek segítségével kell újjáteremtenie az elmúlt rendszereket. Használnia kell az összehasonlítást is, a múlt és jelen között párhuzamot vonva. Például szolgál erre a módszerre az a mód, mellyel az 1500 és 1800 közötti kereskedelmi fejlődést vizsgálva, az abból levont következtetéseket a mai gyengén fejlett államokra alkalmazzák. Az olasz Amintore Fanfani főleg a gazdaságtörténetbe való bevezetéssel és módszertannal tette ismertté nevét, első összefoglalását 1939-ben tette közzé. Felfogása körül eléggé kiterjedt vita alakult ki. Németországban ezzel a kérdéscsoporttal Ludwig Beutin foglalkozott, főleg részletkérdésekkel. Számára a gazdaságtörténet mindig társadalomtörténettel jár együtt, s végső soron kultúrtörténetet jelent. Falke Dovring az Egyesült Államokban dolgozik. Szerinte a történész tevékenysége társadalmi tevékenység. Mindent kritikával kell kezelni, az intuició segítségül hívható, de csak módjával. A mai modern korban a történésznek a társadalomtörténetnek kell magát szentelnie, ez azonban nem jelenti a politikai történet elhanyagolását. (H)

Der Donauraum

A bécsi Forschungsinstitut für den Donauraum kiadványaként jelenik meg. 1962. évi 5. számában Ferdinand D'určanský A „Détruisez l'Autriche—Hongrie és a következmények" című tanulmányát közli (271—281. l.). A szerző bemutatja Beneš felfogását és politikai célkitűzéseit, amelyek a címben feltüntetett könyvében is kifejezésre jutottak: azt a törekvését, hogy magát a pánszlávizmus képviselőjeként feltüntetve, a pángermanizmus elleni harc élvonalába kerüljön, s Franciaországot felhasználja politikai céljainak elérésében. Céljaihoz szorosan hozzátartozott a Monarchia szétzúzása is, mert az nem adta meg a nemzetiségek jogait. Viszont Beneš és Masaryk sem adták meg másoknak azokat a jogokat, melyeket maguknak követeltek. Megállapítja, hogy a kisantant végeredményben nem német-, hanem Habsburg- és magyarellenes koalició volt. A cseh—szovjet kapcsolatok lényegét abban látja, hogy Beneš védelmet keresett Magyarország ellen. Ugyanakkor a nyugati hatalmak azon fáradoztak, hogy Közép- és Kelet-Európa népeit szovjetellenes szövetségbe tömörítsék. D'určanský (aki egyébként a második világháború idején egy ideig az „önálló" Szlovákia külügyminisztere volt, háborús bűnös), végeredményben azt a nyugati körökben ma is sokszor hangoztatott nézetet próbálja igazolni, hogy a Habsburg-monarchia fennállása hasznos volt, szétzúzása a nyugati hatalmak szempontjából káros következményekkel járt. (H)

A külföldi folyóiratszemlét összeállították Hatos Géza (H), Jemnitz János (J), Niederhauser Emil (N) és Solt László (S).

KRÓNIKA

KELEMEN LAJOS
(1877—1963)

1963. július 30-án, 86 éves korában Kolozsvárt elhúnyt Kelemen Lajos, a Magyar Tudományos Akadémia külső tagja, az Erdélyi Nemzeti Múzeum nyugalmazott főigazgatója, a régi erdélyi magyar történész-nemzedék utolsó nagy képviselője.

Élete, a külső szemlélő számára, szinte eseménytelen volt. Marosvásárhelyt született, az egyetemet Kolozsvárt végezte. Pályáját könyvtárosként kezdte, majd másfél évtizeden át gimnáziumi tanár volt. 1918-ban került az Erdélyi Múzeum levéltárához, s itt dolgozott 1944-ig, végleges nyugalomba vonulásáig, 1940-től múzeumi és levéltári főigazgatóként. Negyedszázadnyi fáradhatatlan gyűjtő és rendező tevékenysége eredményeként alakult ki az Erdélyi Múzeum páratlan értékű, hatalmas gyűjteménye, az erdélyi múltnak ez a gazdag kincsesbányája, amely a Román Népköztársaság Akadémiája Kolozsvári Történeti Levéltáraként szolgálja a tudományos kutatást.

Történeti tanulmányaiban elsősorban a XVI—XVIII. századi Erdéllyel foglalkozott. Minden érdekelte, ami szülőföldje múltjához tartozik. Nagyszámban tett közzé kisebb-nagyobb históriai forrásokat, tisztázta egyes események hiteles rendjét, kinyomozta személyek életrajzi adatait és családi kapcsolatait, a legszívesebben azonban a művelődési mozzanatoknál időzött. Kisebb tanulmányok sorát szentelte Erdély gazdasági, néprajzi, szellemi és mindenekelőtt művészeti emlékei bemutatására, a maga korában úttörő módszertani kezdeményezéssel példát mutatva a tárgyi emlékek és az írásos följegyzések együttes megszólaltatására, a való élet sokszínűségének különböző tudományszakok eredményeinek összegezésén keresztül való megközelítésére. Az elméleti kérdések, a fejlődés nagy és bonyolult vonalai nem vonzották, ezekkel nem foglalkozott. Az élet mindennapi jelenségei kötötték le érdeklődését, ezekről ízes, olvasmányos formában számolt be folyóiratok és napilapok hasábjain, a sok apró mozaikot azonban meg sem kísérelte egységes képbe illeszteni. A régi erdélyi polihisztoroknak volt kései utóda, aki szűkebb szakmája, a történelem mellett a társadalomtudományok egész területére kiterjesztette vizsgálódásait. Tanulmányai elsősorban adatgazdagságukkal tűnnek ki. Bármiről írt, mindig megbízható adatokat, leszűrt és átgondolt eredményeket tett közzé. Közleményei így termékeny indításokat adnak, s ugyanakkor biztos kiindulópontjai a további kutatásnak. Ösztönösen felismerte a megoldásra váró problémákat, s kezdeményezéseivel irányt szabott a kutatásnak is.

Az utolsó félévszázad erdélyi magyar társadalomtudományi kutató nemzedéke érdeklődésének alakulására talán mindenki másnál nagyobb hatása volt. Tudományos súlyát és egyénisége rendkívüliségét éppen az mutatja

legjobban, hogy szerény félrevonultságában is általánosan elismert központtá lett. Bámulatos anyag- és adatismeretét szíves önzetlenséggel bocsátotta rendelkezésére mindazoknak, akik hozzá fordultak, s az elmúlt évtizedekben aligha készült Erdély történetéről olyan munka, amely ne köszönhetne valamit az ő segítőkészségének.

Kelemen Lajos tudományos hagyatéka indítás és hatás formájában túl nyúlik az ő munkásságát is magába záró polgári történetíráson és még sokáig táplálója lesz az Erdély múltját vizsgáló kutatásnak. Levéltárosi és múzeumi munkásságának pedig hirdetői maradnak a felbecsülhetetlen kulturális értékek azokban a gyűjteményekben, amelyekben egy hosszú életen át dolgozott.

Benda Kálmán

A SÁROSPATAKI ORSZÁGOS TÖRTÉNÉSZ-VÁNDORGYŰLÉS

A Magyar Történelmi Társulat, a Művelődésügyi Minisztérium Közoktatási Főosztálya, az Országos Pedagógiai Intézet és a TIT 1963. augusztus 26—28. között Sárospatakon országos történesz-vándorgyűlést rendezett. Az első nap délelőttjén *Mályusz Elemér* professzor elnöklete alatt a vándorgyűlés résztvevői az 1863-as lengyel felkelésről emlékeztek meg. Az ülésen *Kovács Endre* kandidátus tartott előadást „Az 1863. évi lengyel felkelés" címmel.

A XIX. század e kiemelkedő történelmi eseményét sokoldalúan vizsgáló, s nagyarányú nemzetközi történesz-együttműködésen alapuló centenáriumi munkálatokra utalva, az előadó négy kérdés ismertetését tűzte ki célul: 1. milyen okok robbantották ki az 1863. évi lengyel függetlenségi harcot, 2. mik voltak a győzelem lehetőségei, 3. mi volt bukásának oka, s végül 4. mi a felkelés mérlege?

A függetlenségi harc kirobbanásának okai — mint mondotta — csakis a korabeli társadalmi erők nemzetközi és hazai alakulása alapján deríthetők fel. A cárizmust kompromittáló krími háború után Oroszországban forradalmi mozgalmakra került sor, amelyek a társadalomnak széles rétegeire terjedtek ki. A lengyel arisztokrácia és burzsoázia hamarosan belátta, hogy Sándor cár trónralépése és látszat-engedményei nem jelentik a feudális rend felszámolására irányuló törekvést. 1860-tól kezdve a politikai válság egyre jobban elmélyült. A lengyel arisztrokrácia egy része azonban, amely maga is szorongással nézte az elharapódzó forradalmi hangulatot, Wielopolski vezetése alatt a cárizmus „legitim" uralmának vált támogatójává. — 1862 folyamán a fegyveres felkelés előfeltételei megértek már, kirobbantása a „vörösök" tevékenységéhez fűződött. Ez a Pétervárott forradalmivá érő csoport nem alkotott külön politikai pártot, de még így is ők voltak a januári felkelés legértékesebb, legkövetkezetesebben harcoló elemei. Szervezetükben, a központi bizottságban, Jaroslaw Dąbrowski vezette a baloldalt képviselő szárnyat. A vörösök tábora kezdettől fogva híjával volt az egységnek. A felkelés katonai és diplomáciai vezetését sem ők, hanem a „fehérek" és a középutasok tartották kezükben. A vörösök magatartását elsősorban az a felismerés határozta meg, hogy jobbágyfelszabadítás nélkül a felkelés kivihetetlen. Agrárprogramjukban viszont kompromisszumos megoldást javasoltak.

A győzelem esélyeit már 1862-ben erősen csökkentette az, hogy a forradalmi mozgalomban résztvevő cári tisztek szervezkedését felfedték és szétzúzták, Dąbrowskit bebörtönözték (csak 1864-ben tudott megszökni). A január 22-én kiadott kiáltvány a viszonyokhoz képest, maximális forradalmi célkitűzéseket, elsősorban a jobbágyság megszűntetését jelentette be, amivel a nemességet nemcsak elidegenítette, hanem kihívta ellenállását is. A nemesek, szabotálva a jobbágyfelszabadítás végrehajtását, nagy paraszti tömegeket tartottak távol a felkeléstől (bár a parasztság részvétele a legújabb kutatások szerint még így is meghaladta a korábbi felkelésekben elért arányát). Ellentét mutatkozott a vörösök és fehérek külpolitikai koncepciója között is. Míg a vörösök az elnyomott népek (elsősorban az orosz forradalmárok) szövetségét keresték, addig a felkelés vezetését ténylegesen kezében tartó, arisztokratákból álló nemzeti kormány éppen a forradalom kiterjedését és más elnyomott nemzetek bekapcsolását igyekezett agrárpolitikájával megakadályozni, s mereven ragaszkodott a lengyel emigráció hagyományos külpolitikájához. Ez az irányzat a nagyhatalmak közti ellentétek kiaknázását tűzte ki célul, Angliát,

Ausztriát és III. Napoleont tekintve a cárral szemben természetes szövetségeseiknek. A Czartoryski által számításba vett ellentétek ugyan valóban fennálltak, de nem voltak eléggé nagyok ahhoz, hogy általános európai konfliktust robbantsanak ki, s így a lengyel felkelés csupán ütőkártya maradt a diplomáciai játékban. A felkelés külpolitikailag a csalódások hosszú sorozatává vált. A bonyolult helyzetben sem az angol, sem a francia politikusok nem óhajtottak komoly segítséget nyújtani a lengyeleknek, Galiciának a felkelésből való kikapcsolásával pedig az osztrák kormány ideiglenes és látszólagos semlegességét a Monarchia elnyomott nemzeteinek szövetsége árán kellett megfizetni. A vörösöknek már csak 1863 őszén sikerült fokozottabb szerephez jutniuk, amikor a fehérek külpolitikai koncepciója teljes kudarcot vallott, s a felkelés sokat vesztett kezdeti lendültéből. A külpolitikai csőd nemcsak a fehérekben, de a lengyel társadalom szélesebb köreiben is kiábrándulást keltett; a burzsoázia a cárizmus felé vezető utat kezdte egyengetni. Ilyen körülmények között vette át diktátorként Romuald Traugutt a felkelés vezetését 1863. október 17-én.

Traugutt diktatúrája politikai szempontból a felkelés felfelé ívelő szakasza volt, fokozottabban vonta be a parasztságot, ellenőríztette a jobbágyfelszabadítás végrehajtását. Külpolitikai szempontból is levonta a következtetéseket, kapcsolatba lépett a magyar emigrációval és az olasz nemzeti mozgalom vezetőivel; velük szerződést kötött.

A felkelés katonai történetének kérdése egyike a legtisztázottabbaknak. Az impozáns módon kitört felkelés hadserege a létszámban (10 000 lengyel katonával szemben 90 000 cári szurony), szervezettségben és ellátásban fennálló hátrányát önfeláldozó hősiességgel és partizánháborúval igyekezett kiegyenlíteni. A partizán harcmodort a körülmények szükségessége kényszerítette rá a felkelésre, de ez önmagában nem volt elegendő a végső győzelemhez.

A nemzeti függetlenségért harcba induló felkelés nagy pozitívumának tekinthető a lengyel jobbágyfelszabadítás, és annak különösen az a vonása, hogy az oroszországinál jobb feltételeket biztosított a parasztság számára. A felkelés emigrációban élő vezetői pedig a század második felének haladó mozgalmaiban találták meg a helyes utat, melyet 1861—63 között is kerestek.

Szokolay Katalin kandidátus hozzászólásában a munkásosztály szerepének jelentőségére mutatott rá. A „vörösök" radikális szárnyának bázisa a lengyel (különösen pedig a varsói) munkásság volt, az ő soraikból került ki a titkos szervezetekben harcolók túlnyomó többsége, az ipari vidékek tartották magukat a legtovább. A felkelők kapcsolatot kerestek a nyugati (angol és francia) munkásmozgalommal, s a felkeléssel szembeni szimpátia a leghatározottabban a munkásság részéről nyilvánult meg. A lengyelek érdekében kibontakozó mozgalom hozzájárult az angol és francia munkásosztály öntudatosodásához és kiinduló pontja lett a proletariátus nemzetközi összefogásának. Az Angliában 1863-ban létrehozott: „National League for the Independence of Poland" közvetlen szerepet játszott az 1. Internacionálé előkészítésében. Amikor pedig 1863. szeptember 28-án megalakult a proletariátus első nemzetközi szervezete, célkitűzései közé beiktatta Lengyelország függetlenségének kivívását is.

Csapláros István professzor (Varsó) az 1863. évi felkelés magyar irodalmi visszhangjával foglalkozott felszólalásában. A visszhang első megnyilatkozásai még 1861-re nyúlnak vissza, amikor a magyar sajtó részletesen foglalkozott a lengyel eseményekkel: Thaly Kálmán lengyelből fordított versekkel, Jókai pedig saját műveivel fejezi ki a magyarság rokonszenvét. A felkelés kirobbanásakor a sajtó az egyetlen politikai forum a közvélemény megszólaltatására; a beszámolókat, jelentéseket Kemény Zsigmond vezércikkei, Jókai és Tóth Kálmán vicclapjainak szatírikus megnyilvánulásai egészítik ki. A magyar irodalom és sajtó a szabadság és nemzeti függetlenség tiszteletére nevelte ugyan olvasóit, nagyobblélegzetű és főképpen tartós irodalmi értéket jelentő művek azonban nem születtek az események hatására.

A két korreferátum után az ülés *Mályusz Elemér* elnöki zárszavával ért véget.

*

A délután folyamán a vándorgyűlés résztvevői tanulmányi kirándulást tettek Sátoraljaújhelyre, Széphalomra és Füzér-vár romjaihoz.

*

A vándorgyűlés második napjának délelőttjén *Ránki György*, a történettudományok doktora elnökletével *Pamlényi Ervin* a Történettudományi Intézet osztályvezetője, a Századok felelős szerkesztője tartott előadást „Történettudományunk néhány időszerű kérdése" címmel.

Előadásának bevezetésében számbavette azokat a jelentős eredményeket, amelyek történettudományunknak az elmúlt években elért fejlődéséről tanúskodnak. Megállapította, hogy történettudományunk, eszmei színvonalát tekintve, lényegében felszámolta mind a dogmatizmus legjellegzetesebb hibáit, a személyi kultusz éveinek torzulásait, mind a revizionizmus, az 1956 utáni eszmei bizonytalanság, zavarodottság maradványait. A marxista szemlélet térhódítása, ez a lassú, de fokozatosan előrehaladó folyamat, folytatódott az elmúlt időszakban is, és ha különböző mértékben is, a marxizmus ma már történettudományunk egész területét áthatja. A kutatóintézetekben és az egyetemeken készült munkák zöme bátran nevezhető marxista történeti munkának, és nem kevés az olyan sem, amelyet, szerényebb kifejezéssel élve, marxista igényűnek tarthatunk. Közülük a legjobbak meghaladják az előző évtized termésének eszmei színvonalát. Ebben nagy szerepe van természetesen az egyes történészek fejlődésének, de rendkívül nagy szerepe van az SzKP XX. és XXII. Kongresszusainak, valamint az MSzMP VIII. Kongresszusának, különösen abban a vonatkozásban, hogy az elmúlt években a marxista történetírás megszabadult azoktól a dogmatikus maradványoktól, amelyek lépteit fékezték, és bátran törekedhetett a marxizmus minél mélyebb, sokoldalúbb felfogására, alkotó jellegű alkalmazására.

Történetírásunk eszmei színvonaláról szólva, megállapította, hogy a kutatás centrumain kívül készülő munkák zömének színvonala alacsonyabb. Ezek témái gyakran a marxista kutatás problematikájának körében mozognak ugyan, de egyrészt még mindig megfigyelhető egyes tételek sematikus, mechanikus alkalmazása, vulgarizálása, másrészt azonban gyakran olvasható ki belőlük idegenkedés az elméleti kérdésektől, vonakodás ezek tárgyalásától: e helyett eluralkodnak bennük a szorgalmasan összegyűjtött adatanyag aprólékos feltárására irányuló, az általánosítást óvatosan kerülő objektivista tendenciák. Ezek a jelenségek — mondotta — ma már semmiképpen nem igazolhatók: tulajdonképpen történettudományunk lemondását jelentenék igazi hivatásáról, az elmélet továbbfejlesztéséről, a fejlődés általános törvényszerűségei és sajátosságai feltárásáról. Az ilyen, pozitivista tanulmányok szerzői — mondotta az előadó —, ha ezeket a tendenciákat szóvátesszük, az elméleti követelményekkel szemben a szakszerűségre, munkájuk magas tudományos színvonalára szoktak hivatkozni, és rendkívül nehezen ismerik el, hogy az elvi, elméleti következtetések kimunkálása és bátor levonása tulajdonképpen minden történeti munka tudományos színvonalának, szakszerűségének legdöntőbb bizonyítéka.

A továbbiakban részletesen szólt az objektivista tendenciák elleni harcról és a marxista történettudomány eszmei színvonalának emeléséről. Rámutatott arra, hogy a békés együttélés időszakában az ideológiai küzdelemre, mint az osztályharc sajátos formájára, az eddiginél nehezebb, bonyolultabb feladatok várnak. Valamennyi történésznek tehát frissebben, mozgékonyabban kell belekapcsolódnia abba a pezsgő áramba, ami ma a marxizmus tudományos életét jellemzi.

Az aktuális kérdések áttekintése során az előadó részletesen szólt történettudományunk mai struktúrájának kérdéseiről. A felszabadulás utáni időszakban — mondotta — a magyar történettudomány régebbi struktúrája, amely meglehetősen egészségtelen volt, megváltozott, kifejezett torzulásai megszűntek. Történettudományunk ma arányosan fejlett. A továbbiakban részletezte a struktúra megváltozásának fő jellemzőit: megerősödött az új- és legújabbkori magyar történet kutatása, ezen belül is a népi demokrácia történetének feltárása. Kiszélesedett az egyetemes történeti kutatás is. Történettudományunk struktúrájának teljesebbé, szervesebbé válását mutatják a magyar társadalom, a magyar társadalom egyes osztályai történetének erős gazdaságtörténeti megalapozottságú feltárására irányuló munkálatok is.

Történettudományunk struktúrájának azonban vannak ma már határozottan kitapintható gyengéi is. E vonatkozásban elsősorban azt említette, hogy nincs eléggé biztosítva az 1526 előtti korszakra vonatkozó középkori kutatások utánpótlása. Felhívta a figyelmet az ideológiatörténet viszonylagos gyengeségére, a XVI—XVIII. századi iparti, várostörténeti, a polgári fejlődés kezdeteinek történetére vonatkozó irodalom elmaradottságára. Az új- és legújabbkori történetre vonatkozó munkák néhány hibája pedig figyelmeztet, hogy meglehetősen elmaradtunk az új- és legújabbkori források kritikájának elmélete, a forrástudomány tekintetében. Utalt arra, hogy milyen hiány mutatkozott az ázsiai, afrikai, délamerikai népek történetének kutatásában.

Történettudományunk struktúrájával, kutatási területeivel kapcsolatos kérdésként foglalkozott azzal: mennyire fontos lenne a magyar történettudomány nemzetközi helyének, sajátos feladatainak pontosabb körülhatárolása, kijelölése, részben a szocialista országok történettudományán belül, de nemzetközi viszonylatban is. Meg kellene állapítani — mondotta —, hogy a történettudomány milyen ágaiban, milyen kérdéscsoport-

jaiban vagyunk nemzetközi viszonylatban is „versenyképesek", és ezeket az ágakat, ezeknek a kérdéscsoportoknak a kutatását kellene fejleszteni. Ebben a vonatkozásban összehasonlítást tett a lengyel és magyar történetírás fejlődése, eredményei között, és utalt arra, hogy számunkra a lengyel történetírás helyzeteből a legtanulságosabb a helytörténeti irodalom fejlesztése és magas színvonala: Lengyelországban a helytörténeti jellegű kiadványok pontosan beleilleszkednek a nagyobb, központi tervekbe, s a maguk eszközeivel elősegítik a lengyel történettudomány fő feladatainak a megvalósítását.

A következőkben az előadó történettudományunkat a társadalmi igények szempontjából vizsgálta; abból a szempontból, hogy hogyan felel meg történettudományunk a szocializmus építésének korszaka igényeinek. Szólt arról, hogy a marxista történettudomány hogyan felel meg a történettudománnyal, mint tudománnyal kapcsolatos igényeknek, hogy lépést tart-e a történettudomány általános, elméleti és módszerbeli fejlődésével, helyesen tudja-e megvilágítani a fejlődés törvényszerűségeit, menetét és sajátos vonásait, és ezzel jól tudja-e szolgálni pártunk nagy célkitűzéseit. Ennek a kérdésnek részletes vizsgálata során arra a megállapításra jutott, hogy a magyar történettudomány az előző korszakhoz viszonyítva minden vonatkozásban erősödött, magasabb tudományos szintre emelkedett, de szocialista társadalmunk gyors fejlődéséhez viszonyítva, kutatói és anyagi bázisa mégis szűk, sok vonatkozásban nem eléggé szervezett és ez okozza, hogy a fejlődésével kapcsolatos társadalmi igényeket csak részben tudja kielégíteni, munkaerejét a különböző igények között szétaprózza.

A történettudománnyal kapcsolatos társadalmi igények sorában részletesen foglalkozott az oktatási és nevelési igényekkel. Az egyetemi, a középiskolai, és az általános iskolai történelemoktatás vizsgálata során kiemelte azt, hogy minél előbb és minél hathatósabban kell gondoskodni a tudományos eredmények gyorsabb közvetítéséről, áttételéről, a középiskolai tanárok mozgékonyabb, sokoldalúbb megsegítéséről.

A legszélesebb tömegek történeti tudatának alakítása — ennek a feladatnak a legnehezebb megfelelni a társadalmi igények közül. Ezzel kapcsolatban azt hangsúlyozta az előadó, hogy semmiféle ideológiai munkát, így a történettudomány műveleset sem tekinthetjük öncélúnak; az ideológiai munka színvonalát gyakorlati eredmények jelzik, az ti., hogy az milyen hatást gyakorol a népünk előtt álló fő feladatok megvalósítására. A történelem megismerése, a kommunizmus felé vezető út törvényszerűségének megértése a legszélesebb dolgozó tömegek számára hatalmas erőforrást jelent olyan nagy tettek érdekében, amelyek hazánkban a szocializmus felépítését szolgálják. Ebből a szempontból tekintve — mondotta — történettudományunk, figyelemre méltó eredményei ellenére, még nem eléggé teljesíti feladatát, nem eléggé tudatosítja pl. a hazánkban végbement forradalmi változás jelentőségét. A tudományos munkát még mindig meglehetősen nagy távolság választja el a tömegektől, a tömegek igényeitől: a történettudomány közvetlen, tudatformáló munkája még mindig nem eléggé hatékony. A továbbiakban részletesen szólt a különböző felmérésekből, a könyvkiadók adataiból kikövetkeztethető igényekről és hangsúlyozta, hogy a történettudomány hatékonyságának emelése érdekében a történészeknek kell megkeresniök ez igények kielégítése legjobb módjait és nem szabad arra várni, amíg az olvasóközönség fog alkalmazkodni hozzájuk. Itt utalt néhány figyelembe veendő szempontra, így a széles tömegek erős történeti érdeklődésére, a legújabbkori forráskiadványok rendkívül széles sikerére, az életrajzok szükségességére. Kiemelte, hogy a történettudományi kutatás eredményeinek népszerűsítése terén nagy előrelépést jelenthetne a már csaknem tíz éve vajúdó népszerű történelmi folyóirat megjelentetése.

Előadása befejező részében Pamlényi Ervin a történészfront bizonyos szervezeti kérdéseivel, elsősorban a történeti kutatások koordinálásával foglalkozott. Megállapította, hogy ma a történeti kutatómunka bizonyos atomizáltsága, szétaprózódottsága figyelhető meg, ami sok vonatkozásban ma már a tudományos kutatást gátolja.

Végezetül a történettudomány feladatáról, helyéről, szerepéről szólt a mi társadalmunkban. A történeti munka hatékonysága nem gyors, hanem lassabban érvényesül, bonyolultabb, összetettebb módon hat, de néha nagyobb erővel mint gondoljuk. Egy történetfelfogás meggyökereztetése, széles rétegekben való elterjesztése hosszú, nagy türelmet igénylő feladat. Hatása nem látványos, gyors, — de maradandó értékű. „Munkánk igazi jutalma a mi nemzedékünk és a következő nemzedékek nagy szocialista alkotásaiban fog realizálódni, és ha közvetett módon is, ott lesz az erőművekben és építkezésekben, ott lesz azoknak az embereknek a tudatában, akik a ma és holnap nagy tetteit irányítják és végrehajtják, akik munkájukat szerves egészként tudják majd hozzákapcsolni népünk felemelkedésének történetéhez. A mi történetírásunk célja és értelme csak ez lehet, nem is lehet más — de ez olyan cél, amely minden fáradságot megérdemel."

Az előadáshoz elsőnek *Balogh Sándor* kandidátus, az MSzMP Központi Bizottsága Tudományos és kulturális osztályának alosztályvezetője szólt hozzá. Bevezetésül egyet-

értését fejezte ki az előadónak azzal a megállapításával, hogy a történettudomány csak akkor tud a jelenleginél hatékonyabban resztvenni az MSzMP VIII. kongresszusa által megjelölt feladatok megoldásában, ha a történettudományi kutatómunkát lényegesen szervezettebbé tesszük. Valóban szükség van a feladatoknak országos szintű irányítására, koordinálására és ellenőrzesere.

„Amikor a történettudomány előtt álló feladatok kerülnek szóba — mondotta —, gyakran hivatkozás történik arra is, hogy kevés a kutató, keves a történettudománnyal intenzíven foglalkozó szakember, — legalábbis, ha az e tudomány előtt álló feladatokból indulunk ki. Kétségtelen pl., hogy hasznos lenne, ha növelhetnenk az egyetemes új- és legújabb korral, a magyar legújabb koron belül pedig a kultúr- és ideológia-történettel foglalkozók számát. A megoldást azonban vélemenyem szerint nem, vagy legalább is nem elsősorban az intézeti dolgozók, vagy az egyetemi tanszékeken levő kutatók létszámának emelese útján kell keresnünk, hanem a ma is meglevő, de megfelelő figyelemre nem méltatott „tartalékok" feltárásában.

A levéltárakban, múzeumokban, könyvtárakban számos történész dolgozik. A középiskolai tanárok köreben is nagyon sokan vannak, akik szívesen bekapcsolódnának a kutatómunkába. Ilyen irányú kezdeményezések eddig is történtek, részben a Történelmi Társulat, reszben pedig a tudományegyetemek történelmi tanszekei révén. Az eddigi kezdemenyezesek azonban nem hoztak, de nem is hozhattak kielegítő eredményt. Nagyon jó lenne, ha végre akár a Történelmi Társulat, akár más országos jellegű szerv gondos felmeres alapján számba venné az előbb említett területen a tenyleges lehetőségeinket. A számbavetel termeszetesen csak a kiindulópont lehet. Feltétlenül szükség lenne a reájuk váró tudományos feladatoknak a kijelölesére és a megvalósításhoz vezető út kimunkálására. Nagyon hasznos dolog a helytörténet művelese. De tévedés azt hinni, hogy a vidéken dolgozók reszére kizárólag csak helytörténeti feladatokat adhatunk. Azt kell elérni, hogy a Budapesten és a vidéken dolgozó történészek népes gárdája egy és ugyanazon terv meghatározott részletén dolgozzék, hogy a történeti kutatások szerves egésszé olvadjanak össze, termeszetesen a tudomány termeszetét és sajátosságait, valamint egyeb körülményeket figyelembe véve. Az említett „tartalékok"-on belül különösen a fiatal, kutatómunka iránt kedvet érző tehetséges középiskolai tanárokkal szemben tartozunk felelősséggel. Ha elvárjuk tőlük, hogy vidékre menjenek tanítani és segítsék népünket szocialista tudatának formálásában es műveltségi színvonala emelésében ott, ahol a feltételek gyakran nehezebbek, mint a fővárosban, akkor intézményesen gondoskodnunk kell tudományos fejlődesükről is. Többek között — a szakmai követelmények terén tett engedmény nelkül — előnyben kell őket részesíteni mind a publikációs lehetőségek biztcsításával, mind az aspiránsfelvételeknél. Tudományos munkájuk alátámasztása és kiszélesítése érdekében helyes lenne megvizsgálni egy az MTA anyagi támogatásával, a Társulat gondozásában rendszeresen megjelenő évkönyv kiadásának lehetőségét.

Az alkotó munkának elválaszthatatlan resze a tudományos vita. Túlzás nélkül elmondhatjuk, hogy a tudományos viták szempontjából ma minden „külső" feltétel adva van. De adottnak lehet tekinteni alapjában véve a „belső" feltételeket is. Valamelyes előrelépés az utóbbi időben e területen is történt. Egy-egy intézményen belüli vitáról már gyakrabban lehet hallani. Az is előfordul, hogy a vita egyik vagy másik folyóirat hasábjain is megjelenik. Ez utóbbinak azonban véleményem szerint nem a legszerencsesebb formája az ún. „párosvita". A történettudomány művelői ismernek Barta—Szauder, Szabad—Lukács, Hanák—Szabad és más vitákat. Amikor ezekről a vitákról szólunk, természetesen nem a páros vitázókat marasztaljuk el, hanem azt, hogy mi többiek inkább csak szemléljük, de nem kapcsolódunk bele ezekbe a vitákba. Igy állhat elő olyan helyzet, hogy aki — némi túlzással — a Századok című folyóirat alapján próbálna a magyar történettudomány helyzetéről tájékozódni, azt hihetné, hogy napjaink legégetőbb kérdése a Kossuth-emigráció problematikájának tisztázása. Ezt a vitát már régen le kellett volna és le is lehetett volna zárni. Nem maradt „páros vita" az utóbbi hónapok legnagyobb figyelmet keltő vitája, amit Molnár Erik indított el az Új Irás című lapban megjelent cikkével. Ennek a vitának is használt volna, ha szervezettebben, és történész folyóirat hasábjain folyik. Annál is inkább szükség van a viták szervezett biztosítására, mert az elmondottakon túl is vannak még fontos kérdések, amelyekben marxista történészek álláspontja ma még nem jutott közös nevezőre. Gondolok itt mindenekelőtt az 1867-es kiegyezés jellegére, a két világháború közötti uralmi rendszer jellegére és sajátcsságaira és a népi demokratikus forradalom magyarországi győzelmének kérdéseire. Nem lehet és nem is szükséges természetesen minden vita számára valamiféle előzetes sémát kidolgozni. De azt hiszem, a jelenleginél nagyobb szerepet lehetne és kellene juttatni a tudományos üléseknek, konferenciáknak, az olyan alkalmaknak, ahol nagyjában minden szóbajöhető szakember elmondja a véleményét.

Ez biztosíthatná a viták helyes lezárását és a helyes marxista–leninista álláspont kialakítását, ami egyúttal feltétele is a történelemtudomány hatékonyságának, a tudat formálásának.

Nem könnyű a történettudomány hatékonyságának értékelésére vállalkozni. A bevezető előadásban elhangzottakon túl, azt hiszem, folyóirataink helyzete is alkalmat ad bizonyos tanulságok levonására. A viszonylag nagy számú, de kis példányszámú folyóirat nem annyira az erő, mint inkább a szétforgácsoltság jele.

Tévedés azt hinni, hogy népszerűen írni a legkönnyebb. Persze történelmi kuriózumok közrebocsátásával átmenetileg fenn lehet az érdeklődést tartani. Az ilyen érdeklődés gyorsan növekszik, de ugyanolyan gyorsan le is lohad. A jó népszerűsítést megoldani nehéz feladat, de annak kibontakozását minden eszközzel érdemes elősegíteni, mert a történettudomány eredményei nem annyira a tudományos közleményeken keresztül jutnak el a széles olvasóközönséghez, mint a tudományos eredményekre támaszkodó, azokat népszerűsítő írások útján. Éppen ezért csak üdvözölni lehet a bevezető előadásban elhangzott azon javaslatot, hogy indítsunk népszerű történeti folyóiratot a Történelmi Társulat gondozásában. Ilyen folyóiratra azt hiszem szükség van, mert tényleges igény kielégítését szolgálja. Reálisabban kell gazdálkodnunk erőinkkel s nem riadnunk vissza attól, hogy a meglevő folyóirataink számán és jellegén is változtassunk, az előbbi csökkentése, az utóbbinak pedig a tisztázása irányában.

Bán Imre egyetemi tanár kiemelte a referátum világos szerkezetét s azt, hogy a történettudományunk csaknem minden időszerű kérdését érintette. Hiányolta azonban az elmondottakat közelebbről megvilágító példák említését: a történeti munkák színvonalával kapcsolatosan a felszólaló hangsúlyozta, hogy ha nem is várható, hogy minden tanulmány „megváltoztassa" az adott témáról vallott eddigi felfogásunkat, minden, még a legszárazabb adatközlésnek is kell valami újat mondania.

Történettudományunk struktúrájával kapcsolatban rámutatott arra, hogy a kellő színvonalú utánpótlás veszélyben van a régebbi korok szakterületén. A szükséges szellemi felszerelés (szilárd latin tudás, iratolvasási gyakorlat, európai távlatok ismerete, nyelvismeret) megszervezése, ill. megszereztetése az illetékesek komoly gondja kell, hogy legyen. Versenyképesek csak úgy leszünk nemzetközi viszonylatban, ha a történettudományi „szak-felszerelésünk" alaposabb lesz.

A társadalmi igényről szólva megállapította, hogy a magyar dolgozók túlnyomó részét igen érdekli a történelmi múlt, de ezzel a múlttal érzelmi kapcsolatba is akar lépni, ideálokat keres, s ezért kedveli az életrajzokat. A felszólaló azt kéri a történészektől, hogy ne tartózkodjanak az érzelmi állásfoglalástól, amelyet az irodalom kutatója pl. egyáltalán nem is mellőzhet.

Erényi Tibor kandidátus bevezetőül rámutatott arra, hogy a dogmatizmus elleni küzdelem — az elért számottevő eredmények ellenére — még nem ért véget: maradványai eltűnését sokszor nem is a politikai felfogás, hanem a kellő rátermettség és a sokoldalú képzettség hiánya akadályozza. A történettudomány tudatformáló erejének növelését bizonyos műfaji és stiláris egyhangúság s a kiadási lehetőségek szűk volta is gátolja. A közönség leginkább tudományosan megalapozott, új kutatási eredményeken felépülő, új gondolatokat tartalmazó, élvezetes szintéziseket vár.

Ságvári Ágnes kandidátus, a Párttörténeti Intézet igazgatóhelyettese, örömmel üdvözölte a vitaindító referátumot, s különösen kiemelte annak a történettudomány struktúrájával foglalkozó megállapításait. Történettudományunk arányos fejlődését — mint mondotta — elsősorban az új és a legújabbkori magyar történeti kutatás előretörése biztosította. Újból alá kell húzni, hogy az eredmények jórészt a megbízható gazdaságtörténeti megalapozás, a színvonalas társadalomtörténeti kutatás talaján születtek és legfőképpen a marxista szemlélet térhódításának köszönhetők. Bár mindez a marxista szemlélet és módszer egyeduralkodóvá válásának következménye, ezt természetesen ma már, népi demokráciánk 18. évében, az 1956 óta alkotó munkában eltelt 7 esztendő után aligha lehet a magyar történettudomány külön érdemül betudni. Figyelmünket ezért — mint azt Pamlényi Ervin is tette — a feladatokra kell összpontosítanunk, éppen a történettudomány struktúrájának szükséges javítása érdekében.

Sikereket könyvelhetünk el a politikai történet terén, a történelmi folyamatok felvázolásában és szemléletes bemutatásában. Félő azonban, hogy megrekedés következik be, ha nem tudunk jelentős kezdeményezéseket tenni az egyetemes történet kutatása és az ideológia-történet kimunkálása terén. Éppen azért, mert hazánk történetének a nemzetközi fejlődéssel való összevetése, a magasszínvonalú összehasonlító módszer alkalmazása fundamentális kérdése társadalomtudományunknak, — bizonyos mértékig túlzottnak és az összehasonlító módszer alkalmazását gátlónak tartom, ha más népek történetének önálló forrásfeltáráson alapuló kutatását tűzzük ki célul. Ez a célkitűzés

óhatatlanul olyan módszertani és — tegyük hozzá — anyagi nehézségeket támasztana, melyeket történettudományunk mai helyzetében aligha tudna leküzdeni.

Nem más népek történetének önálló vizsgálatára van szükségünk, hogy azokat mintegy mozaikként összeállítsuk. Elegendő lenne a más népek történetéről készült feldolgozások kritikai vizsgálata, — vagyis az európai fejlődés és abban a magyar fejlődés tendenciáinak összehasonlító vizsgálata, különös tekintettel a kölcsönhatások és közös vonások feltárására. Ezzel sikeresen vehetnénk fel a harcot a még meglevő és káros provinciális szemlélettel. (Ennek a provincializmusnak egyébként nemcsak a nacionalista történetfelfogás a forrása, megtaláljuk gyökereit a sematikus, mechanikus történetszemléletben is.)

Figyelemreméltó a vitabevezető felhívása ideológiatörténeti elmaradásunk felszámolására. Széleskörű ideológiatörténeti kutatások és viták nélkül megtörhet történettudományunk előrehaladásának vonala, és kudarcra lenne ítélve azon társadalmi igények kielégítése is, mely a szocializmus építésében résztvevő tömegek tudatának formálását teszi feladatunkká.

A marxista kutatás felfogásából és módszeréből következik, hogy az ideológiatörténetet meg kell előznie a gazdaság- és társadalomtörténeti feldolgozásoknak. A gazdaság- és társadalomtörténeti feldolgozások elkészítése folyamán természetesen le kell küzdeni a dogmatizmusból eredő korlátokat. A dogmatikus felfogás egyoldalúan kereste a felépítmény és az alap közvetlen összefüggését, s ezért nem tudta, vagy nem akarta a felépítmény és az ideológia szférájában végbemenő fejlődés sajátos törvényszerűségeit kimutatni. A referátumban joggal és sokszor ostorozott pozitivizmus talán többek között ennek következménye; 1956 előtti módszerünk maradványa is, és nem csak annak ellenhatásaként jelentkezik. A részkérdéseknek az egész elé helyezése, az egyeseknél tapasztalható bátortalanság jelei megmutatkoztak a Molnár Erik cikke körül kibontakozott vitában is. Bizonyára erre utalt Pamlényi Ervin azon megállapítása is, hogy a vita sok vonatkozásban szétszórttá vált.

Mindnyájan örömmel üdvözöljük — az egyelőre még többnyire elszórt — vitákat. Sajnos azonban a viták ma még az igényekhez és a lehetőségekhez — az általános politikai-tudománypolitikai légkörhöz és a történészek felkészültségéhez — képest elmaradottak. Jelenleg bizonyos egészségtelen vonások is tapasztalhatók. Így például nem teljesen kielégítő a vitamorál. Még az is előfordul, hogy a vitatkozó felek egymást hamisan idézik, általuk feltételezett dolgokat magyaráznak bele vitapartnerük mondataiba, és így mondanivalóinak értelmét eltorzítják. A vita elégtelenségének okát elsősorban magunkban kell keresnünk. Megtalálhatók ezek sorában a kényelmesség, esetenként szubjektivizmus, mely régi viták emlékét idézi, és ezért mai vitáinkat gátolhatja. Talán közrejátszik az a tévhit is, hogy a vita lezárása után teljes egyöntetűség lesz kötelező az abban résztvevők számára. Pedig kutatásaink bővülésével a mai történészgeneráció összetételének és munkastílusának következményeként számolnunk kell azzal — és ezt pozitívnak kell minősítenünk —, hogy az egységes történetfelfogás keretében nagyobb szerep jut az egyéni stílusnak, kérdésfeltevéseknek, a marxizmuson belüli irányzatok kibontakozásának. Hogy hibát ne vétsünk, hogy marxista talajon maradjunk, ehhez a viták kiszélesítése, a dogmatizmus elleni harc szükséges.

Az eredmények kifejezője a témaválasztás fejlődése, bár itt is jelentkeznek bizonyos túlzások: ma már szükségtelen erőszakolása néhány témának. Rontja a marxista történetírás hitelét, ha aktualizálás kedvéért olyan témához fognak, melynek megoldásához nincsenek meg a feltételek. Túlzás az a feltevés is, hogy a marxista igény igazolhat bármilyen periférikus témaválasztást. Fölösleges e helyütt bizonygatni, hogy nem kizárólag a cím és tárgy adja meg a téma aktualitását. Feldolgozható egy hozzánk címben közelálló téma elavult felfogásban és elavult módszerrel — viszont ennél egy régebbi téma helyes marxista feldolgozása sokkal többet nyújthat korunknak.

Törekvéseink sikere attól függ, mennyire tudják a munkák a marxista módszer alkalmazásával a személyi kultusz maradványait leküzdeni. Nem sokat ér az olyan harc a személyi kultusz ellen, mely annak történetírói módszereit és felfogását alkalmazza. Ezért tarthatjuk teljesen elhibázottnak és károsnak az olyan munkákat, melyek e harc ürügyén bizonyos személyiségeket ki akarnak iktatni egy korszak történetéből ahelyett, hogy azokat a társadalmi és történelmi folyamatokat kutatnák, amelyek az adott időszakban is érvényesültek, és végül szükségszerűen a személyi kultusz bukásához vezettek.

A párttörténetírás területén is beszámolhatunk történetfelfogásunk fejlődéséről. A Párttörténeti Közlemények a párttörténetírás (benne az Intézet) helyes kérdésfeltevését tükrözik azzal, hogy a párttörténetírás kilépett a párt történetének korlátolt, csak szervezeti kérdéseket tárgyaló kereteiből és abból a végső soron szintén korlátolt felfogásból, mely a kommunista párt hatását mindenáron közvetlen

tömegmozgósító erejében kereste. Megkezdtük a munkásmozgalom és a nemzeti történet kölcsönhatásának vizsgálatát, még pedig oly módon, hogy a társadalomtörténet kérdéseit és a politikai változásoknak a dolgozó osztályokra és ezek mozgalmaira gyakorolt hatását kutatja. A párttörténetben is egyre nagyobb hely illeti meg az „ideológiatörténetet", a marxizmus hazai alkalmazásának kikristályosodását. Meg kell oldanunk azt a régóta vajúdó problémát, mennyiben tudott választ adni időről-időre a kommunista mozgalom a magyar történelem soron következő kérdéseire.

De nem lehetünk elégedettek eddigi eredményeinkkel. Korántsem tudtunk még eleget tenni azon legfontosabb összefüggés feltárása iránti kötelességünknek, mely a munkásmozgalom és a kommunista párt fejlődésének kutatásához kiindulópontot kell képezzen. A nemzeti történettel való összefüggés ugyanis a munkásmozgalom kutatásának csak egyik összetevője. Nem kevésbé fontos összetevője azonban — éppen egyedülállóan internacionalista jellegénél fogva — a nemzetközi munkásmozgalom egészének teoretikus és politikai helyzete, fejlődése. Világosan kell látnunk, hogy a nemzetközi munkásmozgalom teoretikus fejlődése a kérdések hosszantartó vitákban és eszmecserékben történő tisztázása révén ment végbe. Minden olyan korszakban, amikor vitákra nem nyílt lehetőség, amikor a munkásmozgalom egysége sok szempontból monolitikus egység formáját öltötte, a marxista elmélet fejlődése megrekedt, s ez a hazai munkásmozgalomra, így hazánk történetének alakulására is kedvezőtlenül hatott. Ezzel, a munkásmozgalom és marxista elmélet fejlődésének történetével kívánunk hozzájárulni történettudományunk további sikereihez.

Szabolcs Ottó kandidátus, tanszékvezető docens az iskolai történelemoktatás kérdéseiről beszélt. Elmondotta, hogy a különböző iskolákban közel egymillió tanuló tanul történelmet; a történettudomány tudatformáló szerepe tehát az iskolai oktatásban különös figyelmet érdemel. A referátum rámutatott arra a tényre, hogy az oktatás elmarad a tudomány eredményeitől. Ezt a maga részéről fáziskülönbségnek tekinti, amely részben abból következik, hogy az iskolai oktatás csak kiforrott eredményeket vehet át. (A kiforratlan eredmények átvétele a múltban igen károsnak bizonyult.) Ebből a szempontból az elmaradás legfeljebb csökkenthető. A másik ok az, hogy a történelemtanárok, akiknek ma már a fele marxista képzést kapott az egyetemen, a dogmatikus felfogás maradványaival csak azután szakíthatnak, ha azokat már a tudomány területén is felszámolták. Szólt azokról a nehézségekről, amelyeket a történettudomány eredményeinek közvetítésében az a körülmény jelent, hogy a tanárnak ezt a tanulók szellemi fejlettségének megfelelő leegyszerűsített formában kell megtennie. Majd azt hangsúlyozta, hogy a természettudományok egzakt törvényszerűségéhez szokott tanulók előtt a történelem hitele csak úgy biztosítható, ha nemcsak a törvényszerűségeket, hanem az alapvető tényeket is tanítják.

Unger Mátyás egyetemi adjunktus ugyancsak a történettudomány és a tanítás kapcsolatának kérdésével foglalkozott. A kettő közötti fáziskülönbség a legjobban úgy csökkenthető, ha a tanárok megfelelő tájékoztatást kapnak, ha bekapcsolják őket a történettudomány vérkeringésébe. A tanároknak — kézikönyvként — jó összefoglalásokra van szükségük, s igen nagy hiányát érzik egy-egy elhanyagoltabb — de a tanítás szempontjából fontos — terület (pl. technikatörténet, gyarmati országok stb.) monográfiájának. Befejezésül azt kérte a történettudomány képviselőitől, hogy tudományos eredményeik rövid összefoglalásával segítsék a Századok új, tanári rovatát, kapcsolódjanak bele a tanári továbbképzés, a tankönyvírás munkálataiba, kísérjék figyelemmel a történelemtanárok munkáját.

Vágó Mária tanár (Budapest) azokra az ellentmondásokra mutatott rá, melyek a tanárok tényleges helyzete és azon követelmény között találhatók, hogy minél kisebb késéssel vegyék át a tudomány legújabb eredményeit. A tanárnak a történettudomány fejlődését az őskortól napjainkig kellene figyelemmel kísérnie, nem is szólva második, esetleg harmadik szaktárgyáról. A tudományos dolgozók úgy segíthetnének a leghathatósabban tanárokon, ha eredményeiket rövid cikkekben összefoglalva adnák közre és támogatnák a szakkörök tevékenységét.

Glatz Ferenc egyetemi hallgató felszólalásának első részében az egyetemi hallgatók és a Társulat kapcsolatával foglalkozva elmondotta, hogy a történész hallgatók mozgósításának legjobb formája a diákköröknek a tanári tagozat munkájába való bekapcsolódása volt. A továbbiakban saját dolgozatának eredményeit vázolta, amely a nemzeti ideológia alakulását kísérte nyomon 1939—41 között, a Nemzeti Könyvtár füzetsorozata alapján.

A Csehszlovák Történelmi Társulatot meghívott vendégként képviselő *dr. Julius Mesaroš*, a Szlovák Történelmi Társulat titkára, felszólalásában a két Társulat közötti — immár 10 éves múltra visszatekintő — együttműködés jelentőségét méltatta. A vitát

a maga részéről igen hasznosnak és értékesnek találta, annál is inkább, mert a cseh és szlovák történészek ugyanezekkel a problémákkal foglalkoznak.

Felszólalt az ülésen *Ludwig Langerbeck*, a Deutsche Historiker Gesellschaft vendégként jelenlevő titkára is. Ismertette a Németország Szocialista Egységpártja VI. Kongresszusa után a német történettudományra váró feladatokat, majd a két Társulat közti együttműködés kiszélesítése érdekében öt pontból álló javaslatot olvasott fel, mely a kölcsönös tájékoztatáson, kiadvány- és előadócserén kívül delegációk meghívására terjedt ki.

Degré Alajos leltárvezető (Zalaegerszeg) a tanárok tudományos munkába történő bekapcsolásának nehézségeire utalt, hangsúlyozva a megoldás szükségességét, mert szerinte is kétségtelen, hogy a jó tanár egyben kutató is.

Ránki György elnöki zárszavában összefoglalta a vita legfontosabb kérdéseit, s minthogy a történettudomány aktuális kérdéseiről már sokszor volt szó, a Társulat feladatát a továbbiakra vonatkozóan abban jelölte meg, hogy ezt a nagy, általános problémakört konkrét részkérdésekre bontva vitassa meg.

*

A délután folyamán a vándorgyűlés résztvevői *Román János* levéltárvezető és *Filep Antal* múzeumigazgató vezetésével városnézésen vettek részt, s megtekintették a Kollégium gyűjteményeit és a Vármúzeumot.

*

Augusztus 28-án de. a vándorgyűlés *Makkai László* kandidátus elnöklete alatt a Hegyalja történetének kutatását vitatta meg, *H. Veress Évának* írásban előre kiküldött referátuma alapján.

A Hegyalja történetével foglalkozó (*Makkai László* vezetése alatt *Kirilly Zsigmondné, N. Kiss István, R. Péter Katalin, Román János* és *H. Veress Éva* munkatársakból alakult) kutatócsoport 1957-ben a Történettudományi Intézetben alakult meg és az Agrártudományi Bizottság támogatásával működött; működésének eredményét a közeljövőben megjelenő „Agrártörténeti tanulmányok, XVI—XVII. század" c. kötet fogja tartalmazni. A munkacsoport feladata az volt, hogy az anyagi kultúra jelenségeit, a jelenségek gazdasági-társadalmi kereteit konkrét történelmi körülmények közt vizsgálja meg. Ezen belül többirányú, egyfelől a terület mezőgazdasági és ipari kultúráját, másfelől a helyi feudális nagybirtok és jobbágygazdaság fejlődését érintő, kísérletező munka folyt, s a referátum elsősorban a kutatás módszeréről és néhány általánosabb jellegű végkövetkeztetésről kívánt beszámolni.

A Hegyalja a XVI—XVII. század folyamán természeti adottságai és központi jellege következtében messze földről gyűjtötte össze a jobbágyság felfelé törekvő elemeit, akik itt munkaalkalmat, puszta telkeket, a kézművesek sorába való bejutásra lehetőséget találtak, s nagy befogadóképességű belső piac előnyeihez jutottak. Az allodiális fejlődés — mely már a XVI. század első felében a Perényiek idejében megindult — rövid idő alatt mértéktelenre duzzasztotta a robotot, s tetszőleges módon sajátítva ki a jobbágy termelőerejét és legfontosabb termelési eszközét, az igaerőt, a jobbágytermelést alapjaiban támadta meg. A jobbágyság emiatt többé nem volt érdekelt a régi típusú termelés fenntartásában, a jobbágytelek értéke csökkent és megkezdődött az árutermelés más ágaira (bor, haszonállatok) s egyéb kereseti forrásokra való átállás jól ismert folyamata. Ez — mint ismeretes — némiképpen fékezte, de lényegében nem gátolhatta meg a nagy tömegek deklasszálódását, míg a jobbágytermelés egésze visszaesett, a jobbágyság összetétele és társadalmi eloszlása pedig döntő módon átalakult. Az allodiális gazdálkodás kiépítésével párhuzamosan nagyarányú pusztásodás indult meg, a középréteg helyzete megrendült, ami viszont a jobbágytársadalom polarizációja felé vezetett. Az árutermelés élenjáró rétege — kezdetben anélkül, hogy ténylegesen gyarapodott volna, később törvényszerűen növekvő potenciállal — mindinkább kiemelkedett a körülötte lesüllyedők közül. Létszámának alakulását egyelőre nem ismerjük, de úgy tűnik, hogy a XVI. század folyamán megmaradt létszám később alig csökkenhetett, legfeljebb helyi változások adódtak. Amikor ez a jobbágyréteg, fokozatosan megváltva magát, kilépett a jobbágysorból, már bekövetkezett a Hegyalján a javak koncentrációjának és a társadalmi polarizációnak az a magas foka, mely a feudális körülmények közt lehetséges paraszti fejlődés csúcspontjához ért el.

Míg ezek a vonások már a munka kezdetén nagyjából világosan álltak a munkatársak előtt, a felmerülő forráskritikai problémák és a hazai gazdaság- és társadalom-

történet néhány megoldatlan kérdése a munkát a módszertani vizsgálódás felé térítette el. A munka csak az egyes jobbágygazdaságok megfigyelésével, struktúrájuk megállapításával volt elvégezhető, bár a források erre kevés reményt nyujtottak. A módszertani nehézség ott merült fel, hogy a jobbágygazdaságok és háztartások egyedi vizsgálatának a feudáliskori történetkutatásban nincsenek hagyományai, az agrárszociológia módszere viszont elsősorban azért nem alkalmazható, mivel kapitalista viszonyokra készült. A források elemzése során problematikussá vált a termelő „gazdaság" és a fogyasztó „háztartás" fogalma, s a kettőnek egymáshoz való viszonya. A társadalmi munkamegoszlás kezdetlegesebb fokán ui. ezek még nem váltak el, s a kor jobbágygazdasága igen bonyolult képződmény, mivel a jobbágy helyzetét a feudalizmus korában a földesúrtól való függés határozza meg. Az eredendően függő helyzet következtében más rentabilitási elv irányítja a jobbágy gazdaságának és háztartásának felépítését, döntő tényező bennük az a törekvés, hogy a javakat és a munkaerőt kivonják a feudális szolgáltatások alól. Ez legfeltűnőbben a jobbágyterhek ugrásszerű növekedésének periódusaiban érvényesül és adott esetben különleges formációkat hozhat létre. Így az a hegyaljai viszonylatban már említett tény, hogy a jobbágyok csökkenteni igyekeztek a szolgáltató telekegységek, ill. a nyilvántartott családfők számát, népes együtteseket hozott létre egy-egy árutermelő jobbágy telekrészén. Ezeknek összetétele és tulajdonviszonyai igen változatosak, és sokszor már nem fedik a rokoni vagyonközösségen alapuló paraszti nagycsalád fogalmát. A döntő az egység szempontjából a jobbágytelek; mind a „háztartás", mind a „gazdaság" fogalom ezzel az egységgel helyettesíthető. Hasonló terminológiai nehézségek merültek fel a paraszti rétegződést jellemző fogalmak tekintetében, ahol sem az egykorú, sem a tőkés korbeli szóhasználat nem volt alkalmazható. A végrehajtott kísérletek ellenére is csupán a viszonylagos, a helyi viszonyoknak megfelelő csoportosítás tekinthető helytállónak. Ugyancsak a feudális viszonyokból következő mozzanat, hogy a jobbágyság gazdasági tevékenységének agrár- és ipari oldalát nem választhatjuk el egymástól élesen. Időszakunkban mind a kettő szétválása, mind egységük alacsony szinten való megmerevedése (mint retrográd jelenség), mind pedig mezőgazdasági javaknak iparoskézen való nagyfokú koncentrációja egymással párhuzamosan figyelhető meg, s ezért az árutermelés egészének megítélésekor nem hagyható figyelmen kívül.

A felmerült módszertani kérdések egyedül az összeírások segítségével végrehajtott egyénenkénti feldolgozással voltak megoldhatók. Az összeírások egyeztetése eredményeként megállapítható volt, hogy az urbáriumok és a dézsmajegyzékek névanyaga meglepő mértékben eltér egymástól és több év során igen nagy különbségek vannak az azonos típusú lajstromokban is. Több oldalról vizsgálva ezt a jelenséget, kitűnt, hogy a névsorok eltéréseiben határozott szabályszerűségek vannak, s az eltérések elsősorban a lokális társadalmi-gazdasági struktúrával hozhatók összefüggésbe. Ezáltal az összeírások tartalmi ellentmondásai a további vizsgálat kiinduló pontjává lettek. A különböző jellegű összeírások a különféle jobbágyszolgáltatások kapcsán készültek, s így több oldalról világítják meg a jobbágygazdaságot. Abból, hogy kik milyen szolgáltatásban vettek részt, fény derült a termelés specializálódására, egyes rétegeknek a termelésből való kiszorulására, ill. a jobbágystátus, telekbirtok és a termelőtevékenység arányosságára vagy aránytalanságára, egyeseknek a termelésből való átmeneti kiesésére vagy gazdaságuknak a helység határán túl, extraneus-javak (bérelt szántók vagy szőlőbirtok) szerzésével való kiterjesztésére stb. A nagyarányú eltérések felvetették a jobbágynevek azonosításának kérdését is. Falvanként 3—4 lajstromtípusból származó, legalább 10—15, néha 28—30 névsor alapján, a névsorok összetételét, felsorolási rendjét, az előforduló névtípusokat elemezve, arra a megállapításra jutottunk, hogy a teljes névanyag 20%-a problematikus : 5%-ra tehetők a hibás összeírás esetei, 15%-ról pedig feltételezhető, hogy kevesebb jobbágy különböző elnevezéseit tartalmazza. Ezt tekintetbe véve, az összeírt jobbágylakosság mintegy 10%-kal (a kétséges nevek variánsaival, tehát a 20%-ra becsült esetek felével) lehetett kisebb az előforduló nevek számánál. Mindez az eddiginél nagyobb óvatosságra intett nemcsak a jobbágyok azonosítása terén, hanem az összeírt népesség számának és migrációjának becslésénél is. A vizsgálat azt is beigazolta, hogy a különböző lajstromok valóban a házak sorrendjében készültek. Az összeírások adatainak ilyen felhasználása felvetette a történeti statisztika kérdését is.

A referátumhoz elsőnek *Bakos József* főiskolai tanár (Eger) szólt hozzá. A Hegyalja történeti kutatását az általa (eddig három részben) megjelentetett „A Hegyalja néprajzi, népnyelvi, hely-, gazdaság- és művelődéstörténeti irodalma" c. annotált bibliográfiájának összeállításával kívánta elősegíteni. A feladatok közül első helyen a források kiadását említette, mivel a régebbi kiadványok — főképpen Dongó Gyárfási — nyelvészeti szempontból teljesen használhatatlanok. Ismertette az Egri Tanárképző Főiskolán a hegyaljai szőllőművelés régi szókincsével kapcsolatban folyó munkát, amely a szín-

kronikus gyűjtés mellett kiterjed a régi magyar, sőt a külföldi munkákban található anyagra is. Ebben a tekintetben Comenius könyvének magyar fordítása is nagy szerepet fog játszani. Befejezésül a folklórtörténeti vonatkozások feltárását sürgette, és annak a véleményének adott kifejezést, hogy a Hegyalja kutatása olyan szétágazó feladat, melynek irányítására összefogó szerv, illetve bizottság lenne hivatott.

R. Péter Katalin, a kötet egyik munkatársa, felszólalásában rámutatott arra, hogy a Hegyalján az ország szinte minden gazdasági-társadalmi és politikai tényezője megtalálható, s vizsgálatukat előnyös forrásadottságok könnyítik meg. Az ő feladata az ún. „szabad szőlők" vizsgálata volt. A szabad szőlő kialakulása feltehetőleg a familiaritásra vezethető vissza, s bár valószínűleg a XV. század végére tehető, konkrét adatok csak a XVI. századból állnak rendelkezésünkre. A statisztikai vizsgálatok azt mutatják, hogy a szabad szőlők birtokosai — elsősorban extraneus nemesek, de rajtuk kívül jobbágyok is — nagyobb súllyal vettek részt a termelésben, mint ahogyan ez számarányuk alapján, ill. a terület arányából következnék. A statisztikai módszer alkalmazása azonban szükségessé teszi, hogy néhány sokszor használt vagy használandó fogalmat — más kutatási ágak (technikatörténet, néprajz, stb.) segítségével — mennyiségileg meghatározzunk, pl. azt, hogy mennyi volt a paraszti háztartások fogyasztása, mekkora a családtagok által megművelhető földterület stb.

Román János levéltárvezető (Sárospatak) a munkacsoport keretében végzett ipartörténeti kutatásáról számolt be. Tanulmányának első felében a XVI—XVII. századi zempléni ipar termelési viszonyait ismertette. Az iparfejlődésre kedvezőtlen adottságok és körülmények következtében a megye XVI—XVII. századi ipara legfejlettebb megnyilvánulásaiban is csak a közvetlen értékesítéssel belső piacra termelő mezővárosi jobbágyipar szintjéig juthatott. Ezen a kereten belül általánosságban mégis egész korszakon át fejlődés észlelhető 1670 tájáig, mikor a történeti helyzet alakulása következtében a korszak zempléni ipara rohamos pusztulásnak indult. A kutatás és a tanulmány második, az ipari termelést ismertető része kidolgozásának során az iparűzés fogalmát a lehető legtágabb értelemben kellett használni, azaz iparűzésnek minősült mindaz a termelő tevékenység, mely nyersanyagok feldolgozása által kívánt saját, vagy idegen szükségleteket kielégíteni. Az iparfejlődést hátráltató tényezők között legsembetűnőbb a szőlőművelés közvetett gátló hatása. A szőlőművelés ui. az iparűzésnél általában jövedelmezőbb volt és jobb társadalmi emelkedést biztosított. A társadalmi fejlődésben mutatkozó kettősség egyébként az iparűző rétegre nézve is jelentkezik, az uradalmak saját érdekeiknek megfelelően szorítanak, vagy lazítanak az iparűző jobbágyréteg helyzetén. A kutatómunka nehézségei között első helyen említhető a középkori fejlődés részletes ismeretének hiánya, amin a forrásanyag hézagossága miatt egy alaposabb ilyenirányú kutatás sem sokat segíthetne. Hasonlóképp állandó nehézség marad a demográfiai alapok hiánya, mert az ipartörténeti kutatás a forrásanyag leggondosabb egybevetése után sem kaphatna megbízható képet a népesedési viszonyokról. Végül ezen a területen is érezhető a forráskiadványok hiánya, amin helyi kiadványokkal kellene elsősorban segíteni.

T. Mérey Klára kandidátus (Pécs) az alapreferátumnak a jobbágyháztartásokkal foglalkozó részét méltatta. A történeti statisztikai vizsgálatok kimutatták, hogy az ország paraszti lakossága jóval nagyobb volt, mint amennyit az adózásba bevontak. A statisztikai becslések és az eddigi történeti megállapítások között keletkezett űrt hidalta át részben H. Veress Éva vizsgálata, amely — Kosáry Domokosnak Pest megyéről írott tanulmányához hasonlóan — rámutat a jobbágyháztartásokban levő, de adózás alá nem vont munkaerő létére.

Vörös Károly tudományos kutató (Budapest) hozzászólásában a helytörténeti kutatásokban újabban — örvendetes módon — egyre erőteljesebben felhasznált statisztikai jellegű források, elsősorban a különböző összeírások kellő történeti kritika nélküli használatában rejlő veszélyekre hívta fel a figyelmet. E forrásokat ui. általában nem statisztikai vagy demográfiai, hanem adózási vagy más földesúri vagy állami jövedelembiztosítási célzattal készítették: bennük így nem a teljes népesség vagy a teljes gazdaság, hanem csakis az adóalany s a háztartásában levő más adóköteles személyek vagy objektumok vannak összeírva. Az összeírások hatósugara pedig annak megfelelően változik, ahogy a földesúri és állami hatalom hatóköre a XVII. század végétől fokozatosan meggyorsuló ütemben mind területileg mind társadalmilag kiterjed: egyre nagyobb területen, egyre több olyan társadalmi elemet s bírt ingó és ingatlan vagyont szorítva rá adózásra, mely elemek a XVI—XVII. század zavaros éveiben maguknak ill. egyes adótárgyaiknak különböző privilégiumok révén adómentességet szereztek, és ennek folytán a korai adó- és földesúri összeírásokból egyaránt kimaradtak. Ezért egy adott terület a XVII. század végétől összeírt népességének létszáma és ezek adótárgyainak mennyisége mindig attól függ: mennyire haladt előre ott a felsőbbség e jogkiterjeszkedése: hogyan vontak be

adóösszeírásaikba egyre több adóalanyt és adótárgyat. Ennek igazolására néhány példát is felhozott Vas megyei vonatkozásban folytatott saját kutatásainak eredményeiből, érzékeltetni kívánva ezáltal azt, hogy az ország különböző részeinek eltérő ütemű állami és földesúri megszervezése mekkora eltéréseket eredményez akár egyidőből is származó, de különböző területeken készített összeírások adatszolgáltatásában. Végül ismét felhívta a figyelmet arra, hogy a numerikus adatokat tartalmazó forrásokat tehát megfelelő előzetes kritikai szempontok érvényesítésével és mindenekelőtt a terület konkrét földesúri és állami — bizonyos esetekben egyházi — viszonyainak, sőt részben történeti sorsa megelőző alakulásának ismeretében, kell és lehet csak eredményesen felhasználni.

Wellmann Imre, a Mezőgazdasági Múzeum osztályvezetője Vörös Károly felszólalásával kapcsolatban rámutatott arra, hogy az összeírások között finomabb megkülönböztetést kell tenni, főképpen a részletes földesúri és a kevésbé részletes állami összeírások között. Az újkori források, elsősorban a parasztság történetére vonatkozóak, részletes kritikai mérlegelése is sürgős és fontos megoldandó feladatunk. Véleménye szerint Veress Éva igen szép referátuma ennél részletesebb megvitatást igényelne.

Perjés Géza tudományos kutató (Budapest) arra hívta fel a figyelmet, hogy a kor agrártermelési viszonyai között első és legfontosabb cél a mindennapi kenyér előteremtése volt. Csak ennek a primér szükségletnek biztosítása után jöhetett szóba a gabonatermesztés mellett más kultúrák kifejlesztése. És éppen a bortermelő Hegyaljával kapcsolatban közeli a veszély, hogy a kutató erről elfeledkezzék, holott valószínű, hogy a Hegyalja kiterjedt szőlőkultúrája ellenére sem volt egészében gabonaimportáló vidék. Kifejezte azt a véleményét, hogy a történészeknek igenis meg kell tanulniok a statisztikát, mert rossz az a munkamegosztás, melyben a történész a forrást felkutatja, az anyagot bizonyos mértékig feldolgozza, s azután jön a statisztikus, aki azt interpretálja.

Gyimesi Sándor levéltárvezető (Miskolc) a Borsod megyei helytörténetírás helyzetéről számolt be. A Hegyalja történetének kutatása és a helytörténeti lexikon előkészítése a megyén kívül folyik. A megyén belül a publikációs lehetőséggel rendelkező múzeumok (a miskolci Hermann Ottó múzeum és a kohászati múzeum, valamint a sárospataki Rákóczi-múzeum) körül csoportosulnak a kutatók. Tájékoztatók és bibliográfia készítésével újabban a Megyei Könyvtár is belekapcsolódott a munkába. Témakörök szerint első helyen az üzemek támogatását élvező ipartörténet és a munkásmozgalom áll, viszont alig akad agrár-, ill. falutörténettel foglalkozó munka. A legsürgősebb feladat az agrártörténeti kutatásoknak — esetleg a sárospataki múzeum köré tömörülő kutatócsoport létrehozásával történő — megszervezése, a helytörténeti lexikonnak a volt abaúji és zempléni részekre való kiterjesztése, intenzív várostörténeti (elsősorban Miskolcra kiterjedő) kutatás, valamint a Horthy-korszak és a felszabadulás utáni időszak kutatásának a megyei pártbizottság mellett működő munkásmozgalmi albizottság segítségével történő megindítása. Ennek természetesen elengedhetetlen előfeltétele az országos és helyi kutatómunka koordinálása, és a helytörténeti kutatásban résztvevők számára megfelelő munkakörülmények biztosítása.

Pápa Miklós, a Magyar Természetbarátok Szövetségének képviselője, felszólalásában kérte, hogy a helytörténet művelői megbízható anyagfeltárással és közléssel támogassák a magyar turisztika kultúráltabbá tételéért folyó és eddig már szép eredményeket felmutató erőfeszítéseket.

Makkai László elnöki zárszavában az országos történeti kutatás szempontjából méltatta a Hegyalja történetének kutatása során elért eredményeket, amelyek egyrészt — különösen tekintettel a terület jelentőségére — sürgetőleg vetik fel a Gyimesi által is említett és a sárospataki múzeumhoz kapcsolódó kutatócsoport felállítását, másrészt egy, a helytörténészeket képző tanfolyam szervezésének kérdését. Végül köszönetet mondott a vándorgyűlés szervezési munkáit magára vállaló Román János levéltárvezetőnek és Filep Antal múzeumigazgatónak.

BESZÁMOLÓ KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓK VITÁIRÓL

Borus József „Az ellentámadás problémája 1849 februárjában (Dembinski fővezérsége és a kápolnai csata)" című kandidátusi értekezése az 1848—49-es forradalmi harc egyik fontos mozzanatát emeli ki a szabadságharc történetéből.

Az értekezés négy nagyobb fejezetben tárgyalja az eseményeket a főváros feladásától a kápolnai csata kezdetéig; foglalkozik a győzelem esélyeivel; részletesen

elemzi a kétnapos kápolnai csatát; végül a március 3-i tiszafüredi zendülést, előzményeivel és következményeivel egyetemben. Szinte mindegyik fejezetben kitér a Dembinski váratlan fővezérségéből adódó problémákra, a Görgey-kérdésre, továbbá Kossuth eljárásának értékelésére. Az események beható ismertetése során részletesen elemzi Dembinski tevékenységét, és pontról-pontra mutatja be elkövetett hibáit. Ezzel azonban a szerző nem igazolja Görgeyt. Értekezése ezen részletei a Görgey-kérdést új szempontokkal gazdagítják. Dembinski elképzeléseinek ismertetéséhez igen jó hátteriil szolgál a magyar és császári haditervek felvázolása. Fontos adatokat tartalmaz a győzelem esélyeivel foglalkozó fejezet, mely a két, egymással szemben álló hadsereg erőviszonyait ábrázolja. A Dembinski kinevezésének visszhangjával foglalkozó alfejezetben a kápolnai csata előtt kialakult helyzetet és Görgey magatartását vizsgálja. Megállapítása szerint nyilvánvalóvá vált: Dembinski az eljövendők folyamán nem számíthat Görgeyre és Klapkára. Foglalkozik a disszertáció az Országos Honvédelmi Bizottmány tevékenységével is, melyet részletesen elemez. A katonai szervező munkát ismertetve a szerző behatóan foglalkozik Dembinski hibáival. Ezek során rátér a fővezér egyéniségének bírálatára is. Az értekezés egyik központi fejezete a kápolnai csata leírása, amelyhez a magyar levéltárakén kívül a bécsi hadilevéltár anyagából is merít. Gazdag tényanyag alapján a szerző számbaveszi és elemzi a különböző lehetőségeket s a közben felmerült terveket is. Gondosan vizsgálja az egész csata lefolyását. Ebből azt a következtetést vonja le, hogy a hibák közül a legsúlyosabb a központi irányítás hiánya volt. A fejezet Görgey áruló tevékenységét tárgyalva kimutatja, hogy Görgey határozott lépésekkel segíthetett volna a helyzeten, erre azonban Dembinski lejáratása végett nem szánta el magát. A Görgeyt érintő bírálat azonban nem jelenti Dembinski mentegetését. Vizsgálja a disszertáció a Dembinski és Görgey között bekövetkezett szakítás okait is. Az értekezés utolsó, záró fejezete a tiszafüredi eseményekkel foglalkozik. E fejezetben a disszertáció szinte teljes egészében Kossuthot teszi felelőssé azért, hogy Görgey felülkerekedett Dembinskivel szemben, s a konfliktusból győztesen, mint főparancsnok került ki. E fejezet részletesen elemzi Görgey és a hadsereg viszonyát is.

Az események menetét vizsgálva, a disszertáció arra a következtetésre jut, hogy Kossuthnak „a hadsereg egészéhez, a sokszáz, ill. sokezer tiszthez és altiszthez, és a több tízezer egyszerű honvédhez" kellett volna fordulnia. Azt hangsúlyozza, hogy Kossuth hibát követett el, mikor nem törte le erélyesen a tiszafüredi zendülést.

Arató Endre kandidátus opponensi véleményében rámutatott arra, hogy a disszertáció széleskörű anyaggyűjtésen, részletekbe menő forráskritikán alapuló munka, mely hadtörténetírásunk kiemelkedő értéke. Módszertani szempontból jelentősnek tartotta a szemben álló hadseregek iratanyagának gondos felhasználását. Pozitívan értékelte azt az alapos, elmélyült munkára valló képet, amelyet Dembinskiről adott. Méltatta a disszertációnak a korábbi, idevonatkozó történeti irodalmat érintő bíráló észrevételeit, de ezen, többnyire a jegyzetekben található elszórt utalások helyett célszerűbbnek találta volna egy összefüggő historiográfiai fejezet beiktatását. Megállapította, hogy a téma katonai vonatkozásait helyes lett volna a politikai eseményekkel való szorosabb összefüggésükben tárgyalni. Majd arra mutatott rá, hogy az idegen, szláv származású Dembinski magyarországi működése korabeli, meglehetősen kedvezőtlen megítélésében a magyar nacionalizmusnak volt jelentős befolyása. Elmondotta, hogy Dembinski magyarországi feladatainak egyike a magyar—szláv megbékélés egyengetése volt. Az értekezés hiányosságaként említette, hogy Dembinski 1849 január előtti tevékenységével csak igen szűkszavúan foglalkozik. Ugyanígy hiányolta Dembinski Tiszafüred utáni szerepének rajzát is. Végezetül annak szükségességére mutatott rá, hogy a már feltárt anyaggal egybevessük a lengyel emlékiratok anyagát. Ezzel kapcsolatban néhány olyan adatra hívta fel a figyelmet, melynek tanulmányozása főleg a Görgey—Dembinski ellentét kérdéseinek tisztázása szempontjából volna hasznos.

Barta István kandidátus opponensi véleményében megemlítette, hogy Borus József már 1955-ben tett közzé tanulmányt az 1848—49-es évek hadtörténetének egyes kérdéseiről. Kandidátusi értekezése sok évi munka eredménye, és kiemelkedő értékű alkotás. Mind módszerét, mind anyagfelhasználásának teljességét tekintve alkalmas arra, hogy példaképül szolgáljon hadtörténeti monográfiák számára. Értékelte a disszertáció finoman elemző forráskritikai módszerét, rámutatva a kritikai felhasználás nehézségeire, mely a túlnyomóan szubjektív jellegű memoár-irodalom felhasználásából következik. Külön kiemelte a Dembinski-irathagyaték, mint új forrásanyag, felhasználásának jelentőségét. Ennek segítségével a Dembinski-kérdést a disszertáció új megvilágításba helyezte, s egyben felfedte Danzer kiadványának ferdítéseit. A kiterjedt levéltári kutatások lehetővé tették a téma jelentős mértékben új tényanyagra támaszkodó feldolgozását. Ezen az úton véleménye szerint a disszertáció az eddigi polgári és marxista iroda-

lomtól eltérő eredményekre jutott. Az alapvető véleménykülönbség Kossuthnak a tiszafüredi eseményekkel kapcsolatos állásfoglalása értékelésében mutatkozik. Az értekezés szerint Kossuth súlyos hibát követett el, amikor nem törte le erélyesen a tiszafüredi zendülést, hiszen Görgey mögött csak egy szűk tiszti csoport állt. E felfogással szemben azonban rá kell mutatnia arra, hogy a Görgey és serege viszonyát illetően felhozott adatok nem megnyugtatóak; — az erélyes fellépés kockázata igen nagy lett volna, s könnyen torkollhatott volna katonai zendülésbe. Az értekezés túlzott mértékben támaszkodik Dembinski önvédelmi iratára, ugyanakkor Szemere levelei helyett annak Kossuth-ellenes elfogult emlékiratát használja anélkül, hogy az ellentmondásokra rámutatna. Erősen hiányolható Beniczky Lajos emlékiratainak felhasználása. A Beniczky megrajzolta kép sokban hozzájárult volna a kérdés tisztázásához, főleg Kossuth tettének indítékait illetően. A Görgey-problémának és a tiszafüredi zendülésnek a szabadságharc további menetére gyakorolt hatását a disszertáció eltúlozza. Ezek az események nem gyakoroltak olyan végzetes és döntő hatást, mint ahogy az a disszertáció befejező mondatai alapján tűnik.

Perjés Géza hozzászólásában történeti statisztikai módszerek alkalmazásával — a hadsereg élelmezési problémái szempontjából — vizsgálta a kápolnai csatát. Kiszámította a sereg szükségletét, figyelembevéve a népsűrűség, a fejadagok és a terméseredmények adatait, a szállítási és őrletési nehézségeket. Részletes adatokkal bizonyította e kérdés jelentőségét Dembinski stratégiájának megítélése tekintetében. Majd részletes elemzés alá vette a magyar és osztrák hadvezetés elképzeléseit, hogy kimutassa, Dembinskit nem terheli a disszertáció által neki tulajdonított felelősség. Helytállónak mondotta Dembinski felismerését Tiszafüred hadműveleti jelentőségéről. A végső cél végeredményben Debrecen védelme volt, Tiszafüredről pedig fenyegetni lehetett egy Szolnokról vagy Tokajból kiinduló, Debrecen felé irányuló támadást. Kifejtette, hogy miért nem foglalhatott Windischgrätz védő állást Pest előtt és miért volt helyes, hogy Dembinski Tiszafürednél, a bázis közelében választotta meg a csata színhelyét. Helyes volt a választás visszavonulás esetére is, Pest felé, illetve a Tiszafüred—poroszlói úton át. Vázlatokon mutatta be a hadihelyzetet és az ezekhez fűzött stratégiai, taktikai meggondolásokkal támasztotta alá mondanivalóját. Kitért a tornaljai, a sajószentpéteri, a pétervásári vállalkozásokra is, majd részletesen ismertette és behatóan elemezte a kápolnai csata előtti helyzetet. Szerinte a felelősség nagyrésze Klapkára hárul, aki könnyelműen feladta a siroki szorost. Az előállott helyzetben Verpelét elestének hírére a visszavonulás teljesen indokolt volt. Véleménye szerint Kápolnánál semmi sem veszett el; rámutatott a csata erkölcsi pozitívumára. Az utóvédhelyzet ismertetése és elemzése után néhány szempontot fűzött Dembinski értékeléséhez. Elsősorban azt, a hadtörténetben valóban példa nélkül álló tényt említette, hogy a hadvezérnek nem volt törzse. Ezért a kormányt terhelte a felelősség. A hadvezér a kápolnai csata előtt részletkérdésekkel volt elfoglalva, ami igen hátrányos. Megemlítette a Dembinski körül kialakult légkört is. Hozzájárult ehhez a tábornokok engedetlensége.

Waldapfel Eszter kandidátus is azon a véleményen volt, hogy a kortársak túl szigorúan ítélték meg Dembinskit, s a történetírás is kissé sematikusan nézi Dembinski alakját; nem mutatja meg azokat az okokat és körülményeket, melyek elbizonytalanodásához vezettek. Nézete szerint Dembinskinek a helyzet ismeretében nem lett volna szabad feladatát elvállalnia. Hiányolta a disszertációban a kápolnai csata politikai jelentőségének kifejtését. A disszertáció stílusáról szólva, örömmel üdvözölte, hogy a hadtörténeti tanulmányok nyelve egyre közérthetőbbé válik.

Borus József válaszában elfogadta a javasolt kiegészítések nagy részét; így egyetértett az Arató Endre által hiányolt historiográfiai fejezet szükségességével, a Dembinski magyarországi szereplésére vonatkozó észrevételekkel, beleértve a lengyel emlékiratok tanulmányozásának szükségességét is. A Görgey—Dembinski, ill. a Kossuth—Görgey kérdést egy nagyobb, az egész szabadságharcon végigvonuló problémakörben, a politikai és katonai vezetés viszonyának szempontjából tartotta vizsgálandónak. Elismerte, hogy nem tisztázott még sem a tisztikar sem maga a sereg szociális összetétele; meg kell még vizsgálni a katonai vezetők és csapataik közötti viszonyt, hiszen a jobbágyfelszabadítás ellenére is jelentős társadalmi korlátok álltak fenn a honvédseregben. A korábbi irodalomban, de a marxista munkákban is, a negyvennyolcas honvédseregről, tehát a legénységről és a tisztikarról, mint egységes egészről van mindig szó. Ez az egység egy osztályhadseregben teljesen elképzelhetetlen. A szabadságharc honvédseregében a legénységet, az altiszteket és az alantasabb tiszteket jelentős távolság, gyakran szakadék választotta el a magasabb parancsnoki, tábornoki kartól. Ilyen értelemben értett egyet Barta Istvánnal abban, hogy bővíteni, s ezzel meggyőzőbbé kell tenni a tiszafüredi események leírását. Megismételte viszont azt a vitatott véleményét, hogy Tiszafüred volt az utolsó alkalom

Kossuth számára a Görgey elleni fellépésre, s ennek elmulasztása módot adott arra, „hogy ez a szűk összeesküvő klikk meggyőződhetett a kormány és személy szerint Kossuth gyengeségéről". Kossuth eljárásának indítékai közül elsősorban a debreceni politikai viszonyokat elemezte. A békepárt erősödése, a honvédelmi bizottmány tekintélyének csökkenése igen erős szerepet játszott az eseményekben. Válaszában kitért Kossuthnak a hadsereghez való visszatérésére, felvetve Vetter kinevezésének problémáját is. Barta Istvánnak Beniczky emlékiratai felhasználására utaló megjegyzésére válaszolva, vitatta az emlékirat értékét. Rámutatott Beniczkynek Görgeyhez fűződő bizalmas baráti kapcsolatára, mely szerinte Beniczky emlékezéseinek felhasználásánál nem hagyható figyelmen kívül, s utalt arra, hogy a Beniczkytől idézett megállapítások más forrásokból nem támaszthatók alá. Az a meggyőződése, melyet többéves kutatás alapján az itthon és Bécsben gyűjtött nagyszámú adatot mérlegelve alakított ki, hogy Kossuthnak át kellett volna vennie a fővezérséget. A rendelkezésére álló tiszti állomány Kossuth elvi-politikai irányítása alatt képes lett volna megoldani feladatát. Kossuth a törökországi emigrációban ismerte fel azt a tényt, hogy a katonai és politikai vezetés szakadása akkor kerülhető el legbiztosabban, ha a vezetés egy kézben összpontosul. Ebben a felismerésben Kossuthot nagyban segítette Tiszafüreden elkövetett hibája.

Perjés Gézának adott válaszában fenntartotta Dembinskiről alkotott véleményét. Szerinte Dembinski élelmezési problémákkal nem menthető tétlenségének következménye volt Windischgrätz nagyszabású előnyomulása, mely a kápolnai csatához vezetett. Ha Dembinski megtámadja Schlikket, az események menete megváltozik. Waldapfel Eszter hozzászólásával lényegében egyetértését nyilvánította. Elfogadta azt az észrevételt, hogy Dembinskit motiváltabban kell tárgyalni, egyéniségének vonásait és szándékának pozitívumát jobban figyelembe kell venni. Elismerte annak a kívánságnak a jogosságát, hogy a kápolnai csata szélesebb értékelésére is törekedni kellene.

Viszontválaszként *Barta István* kandidátus álláspontja fenntartását hangsúlyozva kiemelte, hogy a tiszafüredi helyzet megoldására Kossuth számára nem volt más lehetőség, s eddig ezt mind a polgári, mind a marxista történetírás egybehangzóan állapította meg.

Varga János felszólalásában a tiszafüredi helyzetet elemezte. Véleménye szerint Kossuth nem volt biztos abban, mennyiben támaszkodhat a hadseregre, amellett, hogy a tisztikar jelentős része a békepárt gerincét alkotó társadalmi rétegből került ki, 1849-ben már a nép hangulata sem volt egységes, és a szabadságharc ügyében való állásfoglalás is megváltozott. Erre a februári toborzóbiztosi jelentések a tanúk: a sereg legénységét részint kényszerrel sorozták, sokan pedig másokat helyettesítettek pénzért. Kossuthtal szemben ott van a békepárt, a széthúzó képviselőház. Az uralkodó osztály döntő többsége a császári seregekhez csatlakozott. Ez az a helyzet, melyben Kossuthnak meg kellett hoznia a döntést. Kossuth esetleges fővezérségét s ennek következményeit nincs lehetőség lemérni.

Az opponensi vélemények és a vita alapján a bírálóbizottság a disszertációt egyhangúlag elfogadta, s a Tudományos Minősítő Bizottságnak javasolta Borus József számára a történettudományok kandidátusa fokozat odaítélését.

*

Mucs Sándor „A magyar néphadsereg megszervezése és fejlődése 1945-től 1948-ig" c. kandidátusi értekezése a néphadsereg helyének és szerepének beható vizsgálatát állítja középpontjába, a felszabadulás utáni fejlődés és a munkáshatalom megteremtéséért folytatott harc időszakában. Az értekezés a népi demokratikus korszak történetének egyik fontos, eddig feltáratlan kérdését tárgyalja. A disszertáció központi és alapvető problémája az az igen fontos kérdés, hogy az 1945-ös év elején megalakult új hadsereg tekinthető-e néphadseregnek, a magyar szocialista hadsereg elődjének; hogy ez a hadsereg 1945 és 1948 között a népi demokrácia fegyveres ereje volt-e, és épülhetett-e rá a proletárdiktatúra fegyveres ereje.

A felvetett kérdésekre a disszertáció igenlő választ ad. Megállapítja, hogy egy hadsereg jellegét több tényező határozza meg. E tényezők közül, mint legfontosabbakat, a hatalom osztály-jellegét, a hadsereg feladatait, a személyi állomány összetételét jelöli meg. Az értekezés rávilágít arra a tényre, hogy bár a hadsereg nem volt olyan szilárd bázisa a népi demokráciának, mint a demokratikus rendőrség, a kérdést az ország általános politikai helyzetével összefüggésben vizsgálva, kétségtelen, hogy az 1945—48 közötti hadsereg igen fontos szerepet töltött be a hatalom kivívása szempontjából.

Az értekezés anyagát három fő fejezetre bontva tárgyalja. Az első fejezetben az ország felszabaduláskori helyzetét és a demokratikus hadsereg megszervezésének körül-

ményeit ismerhetjük meg. E fejezetben az értekezés behatóan elemzi azokat az okokat, melyek a fegyverszüneti egyezményben vállalt 8 hadosztály felállítását és harcra mozgósítását késleltették. A disszertáció második fejezete a hadsereg helyzetét és szerepét elemzi a munkáshatalom győzelméért folytatott harc éveiben. A fejezet kitér a hadsereg szerepére az újjáépítésben, tárgyalja az 1946-os létszámcsökkentés okait és kihatásait, a határőrség munkáját és bemutatja a népi demokratikus erők és a reakció küzdelmét a hadseregért. A munka befejező fejezete a baloldali fordulat folyamatát, a honvédségnek a proletárdiktatúra néphadseregévé való átszervezését mutatja be. Az értekezést a párt 1948 őszén megtartott V. katonai konferenciájának ismertetése zárja be.

Lackó Miklós kandidátus opponensi véleményének bevezetésében rámutatott a tanulmány felfogásának helyességére. Kiemelte a levéltári források gazdagságát, helyes kezelését. Bíráló megjegyzéseit néhány fontosabb probléma köré csoportosította. Nem találta kielégítőnek az ország — tanulmány megrajzolta — külső és belső helyzetképét és ezzel összefüggésben az új hadsereg tényleges szerepéről adott jellemzést sem. Kiemelt néhány, az értekezés által nem érintett problémát: elsőként a szovjet hadsereg szerepének, jelentőségének kérdését, s ezzel összefüggésben azt a tényt, hogy a magyar hadsereg a forradalmi átalakulásban nem töltött be elsőrendű szerepet. Rámutatott arra, hogy a pártnak az adott viszonyok között nem kellett feltétlenül ragaszkodnia a hadsereg teljes kommunista kézbevételéhez. Ezek a kérdések, bár igen fontosak, az értekezésben válasz nélkül maradnak. Másik bíráló megjegyzése főleg a tanulmány megrajzolta össztörténeti képet érinti. Túlzásnak mondotta azt az állítást, hogy Horthyék csak azért tárgyaltak a munkásság képviselőivel, hogy kipuhatolják erejüket. Nem találta a valósághoz hűnek az ország fel nem szabadított lakosságának és a bomló fasiszta hadsereg katonáinak politikai arculatáról rajzolt képet sem. Hiányolta, hogy a tanulmány a népi demokratikus fejlődés több fontos állomását csak röviden és helyenként pontatlanul jelzi. Nem találta kielégítőnek az MKP III. Kongresszusáról szóló néhány sort sem, miután ezek, mint mondotta, nem a kongresszus legfőbb elvi mondanivalóját emelik ki. Ugyancsak kifogásolta azt a megállapítást, hogy az ellenzéki pártok nyíltan fasiszta programmal léptek fel. Nem értett egyet azzal sem, hogy a szerző a baloldali népi erőket a „demokratikus" kifejezéssel jelöli, helyesebbnek tartaná a „népi demokratikus" erők, vagy a „népi baloldal" kifejezésnek használatát. A továbbiakban rámutatott arra, hogy a tanulmány igyekszik sokoldalú képet nyújtani a hadsereg problémáiról, de a munkában megtalálhatók a sematizmus és a történeti helyzet szépítésének bizonyos nyomai. Példaképpen említette a hadifogolytáborokban levő katonák jelentkezését az új hadseregbe. Hiányolta a Szovjetunióba került hadifoglyok helyzetének vizsgálatát és a hadifogoly iskolák ismertetését.

Véleményét összegezve, Lackó Miklós Mucs Sándor disszertációját szorgalmas kutatómunka eredményének mondotta. Rámutatott az alap-koncepció helyességére, megállapította, hogy a munka pozitivumai túlszárnyalják gyengeségeit.

Liptai Ervin kandidátus opponensi véleményének bevezetésében a tudományo kutatás eddig fel nem tárt területének vizsgálatát méltányolta az értekezésben. Hangsúlyozta, hogy a disszertáció fő vonalában helyesen mutatja be a fontos történelmi korszak egyik lényeges területét.

A disszertáció értékeléseivel, elemzéseivel általában egyetértett. Kritikai észrevételeire áttérve, elsősorban a rendelkezésre álló forrásanyag elégtelenségére mutatott rá. E tényben jelölte meg az értekezés statikus voltának okát. A kommunista párt tevékenységének rajzát szintén a fenti oknál fogva találta hiányosnak. Az opponensi vélemény szerint az értekezés néhány kérdése nagyobb elmélyülést kívánt volna meg. Rámutatott a disszertáció több ellentmondására is, mint pl. a toborzással foglalkozó részekre.

A disszertáció néhány megállapítását részleteiben tette vita tárgyává. Kitért a szervezés kérdésében elfoglalt álláspont bírálatára, foglalkozott a pártszervezetek feloszlatásának kérdését tárgyaló részletekkel. Ezzel kapcsolatban rámutatott, hogy a disszertáció néhány fogalmazása úgy érthető, mintha tudatos kártevéssel gyanúsítaná a határozat hozóit. Történetietlennek mondotta a Kossuth-körök szerepének taglalását is. A továbbiakban az opponens rámutatott, hogy a tanulmány pártossága helyenként frázisosságban nyilatkozik meg. Néhány pontatlan fogalmazás is előfordul az értekezésben. Végezetül néhány szerkezeti hibára hívta fel a figyelmet.

Mucs Sándor válaszában megköszönte a bíráló megjegyzéseket, kifejtette, hogy általában egyetért velük, majd néhány problémára részletesen reflektált.

Elsősorban Lackó Miklós kandidátusnak a hadsereg jellegét és esetleges állásfoglalását illető észrevételeivel kapcsolatban fejtette ki véleményét. Elfogadta opponensének bírálatát, miszerint nem elég sokoldalúan tárgyalja azt a problémát, hogy a népi baloldal milyen tényezőkre alapozta a hadsereg építésével kapcsolatos politikáját. E kérdésben a

szovjet hadsereg jelenléte a problémának csak egyik oldala, ezenkívül még több tényező is közrejátszott.

Rámutatott arra, hogy az össztörténeti képpel kapcsolatos bírálathoz hozzá kell fűznie azt a megjegyzést, hogy munkájának nem is volt célja az 1945—1948-as évek eseményeinek minden oldalú elemzését adni. Az opponens által említett pontatlanságokat, egy-két kivétellel, elismerte.

Elutasította a történeti szépítés tényét a hadifogoly-kérdéssel kapcsolatban, rámutatva arra, hogy a hadifoglyok végeredményben a biztonságot cserélték fel az arcvonallal.

Liptai Ervin kandidátusnak a levéltári anyag hiányosságaira vonatkozó megjegyzéseire válaszolva azt a meggyőződését fejezte ki, hogy az anyag rendezése folyamán még fognak olyan dokumentumok napvilágra kerülni, melyek az általa vázolt eseményeket teljesebbé teszik. A pártnak a hadseregen belül végzett munkájával kapcsolatban elhangzottakra kitérve elismerte, hogy a fejlődés bemutatását teljesebbé lehetett volna tenni a párt katonai konferenciáinak anyagával. Hangsúlyozta azonban, hogy ez az anyag nem teljes. Az első és a harmadik konferencia anyagát — mint mondotta — nem sikerült megtalálnia.

Ami a hadsereg-szervezéssel kapcsolatban a toborzás vagy az általános hadkötelezettség kérdését illeti, opponensének adott válaszában rámutatott, nem az volt a cél, hogy minden áron hadsereget teremtsünk, hanem különleges szempontoknak megfelelő állomány felállításáról volt szó, hiszen adott esetben a volt szövetségesek, sőt a saját honfitársak ellen is harcra kerülhetett volna sor. A toborzás mellett is bekerülhettek ellenséges elemek a hadseregbe, az általános hadkötelezettség pedig egyenesen szélesre tárta volna a kapukat a megbízhatatlan elemek előtt.

Fenntartotta azt a megállapítását, mely a hadosztályok szervezésének kérdésében a honvédelmi minisztérium akkori vezetőit elmarasztalta. A honvédségi pártszervezetek feloszlatását kimondó határozatra térve, úgy vélte, nincs vita közte és opponense között. A tudatos kártevés vádját — mint mondotta — nem hangoztatta, csupán azt állapítja meg, hogy az intézkedés súlyos politikai hiba volt. Az szól leginkább a tudatos kártevés vádja ellen, hogy éppen az előző javaslat szerzői voltak azok, akik a hibák kijavítását megkezdték és befejezték.

A Kossuth-körrel kapcsolatos bírálatra válaszolva rámutatott, hogy nem a körök életrehívását ítélte el, hanem azt a koncepciót, mely szerint e körökön belül az egész személyi állomány marxista—leninista nevelése megvalósítható lett volna, a pártszervezetek szervező és irányító tevékenysége nélkül. Nem értett egyet azzal az opponensi megállapítással sem, mely frázisnak mondotta azt a kitételt, miszerint „a dolgozók nagyszerű aktivitással jelentkeztek a hadseregbe".

Igazat adott opponensének abban, hogy a katonatömegek 1944 végén és 1945 elején elsősorban a vörös hadsereg döntő győzelmeit látva ismerték fel a háború folytatásának esztelenségét anélkül, hogy a kommunista párt politikai felvilágosító munkájának eredményességét pillanatig is kétségbevonná.

Válaszának végére érve, megköszönte opponenseinek segítőkész bírálatát és bíztató szavait. Végezetül pedig háláját fejezte ki A. A. Sztrokov ezredes professzornak, aspiráns-vezetőjének.

A bírálóbizottság egyhangúlag javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Mucs Sándor részére a történettudományok kandidátusa fokozatot ítélje oda.

—.—

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Г. Еперьеши: Возникновение и разложение цехов в сельских городках и деревнях венгерской низменности 951
Э. Тот: Основание Партии Независимости 985
Д. Немеш: Итальянско-венгерское соглашение 1927. года 1017

СООБЩЕНИЯ

И. Каллаи: Некоторые вопросы городской политики венского двора во время Марии Терезии 1055

ДИСКУССИИ

Дискуссия о программе учебного пособия «История хозяйства Венгрии» в Экономическом Университете им. Карла Маркса *(Ш. Сакач)* 1072

ИСТОРИЧЕСКИЙ ФРОНТ СССР И СТРАН НАРОДНОЙ ДЕМОКРАТИИ

Ш. Балог: Советская историческая наука в наши дни 1083

ВОПРОСЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ

Т. Гайду: Михай Каройи и революции 1918—1919. гг. 1092
П. Себени: Преподавание истории в СССР 1103

ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА 1108

ОБЗОР ЖУРНАЛОВ 1143

ХРОНИКА 1164

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

G. Eperjessy: Le développement et la désagrégation des corporations des bourgades et des villages dans la Grande Plaine Hongroise et en Transdanubie, 1686—1848 951

E. Tóth : La constitution du Parti d'Indépendance 985

D. Nemes : Le traité italo—hongrois de 1927 1017

COMMUNICATIONS

I. Kállay : Quelques problèmes relatifs à la politique urbaine de la Cour de Vienne à l'époque de Marie Thérèse 1055

DISCUSSION

Discussion ouverte à l'Université des Sciences Économiques Karl Marx sur la matière d'enseignement «L'histoire d'économie politique de Hongrie» *(S. Szakács)* 1072

FRONT DES HISTORIENS DE L'UNION SOVIÉTIQUE ET DES PAYS DE DÉMOCRATIE POPULAIRE

S. Balogh : La science historique soviétique de nos jours 1083

PROBLÈMES DE L'ENSEIGNEMENT DE L'HISTOIRE

T. Hajdu : Mihály Károlyi et les révolutions de 1918—1919 1092

P. Szebenyi : L'enseignement de l'histoire en Union Soviétique 1103

LITTÉRATURE HISTORIQUE 1108

RÉPERTOIRE DE REVUES 1143

CHRONIQUE 1164

CONTENTS

ARTICLES

G. Eperjessy : Formation and Dissolution of the Guilds of Market-towns and Villages in Alföld and Transdanubia 951

E. Tóth : Foundation of the Independence Party 985

D. Nemes : Italian—Hungarian Treaty in the Year 1927 1017

COMMUNICATIONS

I. Kállay : Somes Questions of the Town-politics of the Imperial Court of Vienna in the Age of Maria Theresia 1055

DISCUSSIONS

Discussion on the Program of the Studies of the History of Hungarian Economics at the Charles Marx University of Political Economy *(S. Szakács)* 1072

FRONT OF HISTORIANS OF THE SOVIET UNION AND PEOPLE'S DEMOCRACIES

S. Balogh : Historical Science in the Soviet Union today 1083

THE PROBLEMS OF THE INSTRUCTION OF HISTORY

T. Hajdu : Michael Károlyi and the Revolutions in 1918—1919 1092

P. Szebenyi : The Instruction of History in the Soviet Union 1103

REVIEWS 1108

COMMENTS ON PERIODICALS 1143

CHRONICLE 1164

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

G. Eperjessy : Herausbildung und Zerfall der Zünfte der Marktflecken und der Dörfer in der Ungarischen Tiefebene und in Transdanubien 951

E. Tóth : Die Gründung der Unabhängigkeitspartei 985

D. Nemes : Der ungarisch-italienische Vertrag vom Jahre 1927 1017

BEITRÄGE

I. Kállay : Einige Fragen der Städtepolitik des Wiener Hofes zur Zeit Maria Theresias 1055

DISKUSSIONEN

Diskussion über das Programm des „Ungarische Wirtschaftsgeschichte" betitelten Unterrichtsmaterials auf der Karl Marx Volkswirtschaftlichen Universität *(S. Szakács)* 1072

HISTORIKERFRONT DER SOWJETUNION UND DER VOLKSDEMOKRATIEN

S. Balogh : Die sowjetische Geschichtswissenschaft in unseren Tagen..... 1083

FRAGEN DES GESCHICHTSUNTERRICHTES

T. Hajdu : M. Károlyi und die Revolutionen der Jahre 1918—1919 1092

P. Szebenyi : Der Geschichtsunterricht in der Sowjetunion..... 1103

BUCHBESPRECHUNGEN 1108

ZEITSCHRIFTENSCHAU 1143

CHRONIK 1164

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Vidosa László
A kézirat nyomdába érkezett: 1963. VIII. 6. — Példányszám: 2300 — Terjedelem: 20,6 (A/5) ív

63.57547 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Györkei Jenő : Spanyol földön a szabadságért (Ism. *Jemnitz János*) 1120
Bolgár Elek : Válogatott tanulmányok (Ism. *Márkus László*) 1122
И. Н. Мельникова: Классовая борьба в Чехословакии в 1924—1929 гг. (Ism. *Jánosek Józsefné*) 1123
Henryk Jabłoński : Polytika Polskiej Partii Socjalistycznej w czasie wojny 1914—1918 (Ism. *P. Szokolay Katalin*) 1125
Engelbert Monnerjahn : Giovanni Pico della Mirandola (Ism. *Hatos Géza*) 1128
N. McCord : The Anti-Corn Law League 1838—1846 (Ism. *H. Haraszti Éva*)... 1130
Helmut Goetz : Die Finalrelation des venezianischen Gesandten Michele Suriano von 1555 (Ism. *Benda Kálmán*) 1133
Karl-Heinz Jügelt: Hungarica-Auswahl-Katalog der Universitätsbibliothek Jena (Ism. *Benda Kálmán*) 1133
Raffaele Belvederi: Guido Bentivoglio e la politica europea del suo tempo 1607—1621 (Ism. *Wittman Tibor*) 1134
A makedón—magyar kapcsolatok kérdéséhez (Ism. *Füves Ödön*) 1134
Geréb László : A munkásügy az irodalomban (Ism. *Agárdi Ferenc*) 1137
Helytörténeti kiadványok (Ism. *Benda Kálmán*) 1139

FOLYÓIRATSZEMLE

Magyar folyóiratok 1143
Külföldi folyóiratok 1148

KRÓNIKA

Kelemen Lajos (1877—1963) (*Benda Kálmán*) 1164

A sárospataki országos történész vándorgyűlés 1165
Beszámolók kandidátusi disszertációk vitáiról 1176

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Agárdi Ferenc történész (Budapest) — *Balogh Sándorné* kandidátus, az MTA Történeti tudományi Intézetének munkatársa — *Benda Kálmán* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa — *Eperjessy Géza* kandidátus, az Országos Pedagógiai Intézet docense — *Ferenczy Endre* könyvtáros (MTA Könyvtára, Budapest) — *Füves Ödön* egyetemi lektor (Budapesti Műszaki Egyetem) — *Hajdú Tibor* kandidátus, az MSzMP Párttörténeti Intézetének munkatársa — *H. Haraszti Éva* az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa — *Hatos Géza* történész (Budapest) — *Jánosek Józsefné* tudományos kutató (Budapest) — *Jemnitz János*, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa — *Kállay István* levéltáros (Bécs) — *Márkus László*, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa — *Nemes Dezső* akadémiai lev. tag — *Niederhauser Emil* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének csoportvezetője — *Ránki György*, a történettudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézetének h. igazgatója — *Solt László* történész (Budapest) — *Szabó Miklós* könyvtáros (MTA Történettudományi Intézete) — *Szakács Sándor* aspiráns (Közgazdaságtudományi Egyetem, Budapest) — *Szebenyi Péter* tanár (Budapest) — *P. Szokolay Katalin* kandidátus, az MSzMP Párttörténeti Intézetének munkatársa — *Tóth Ede* kandidátus, egyetemi adjunktus (ELTE, Budapest) — *Trócsányi Zsolt* kandidátus, levéltáros (Országos Levéltár, Budapest) — *Wittman Tibor*, a történettudományok doktora, egyetemi tanár (Szeged).

KÖVETKEZŐ SZÁMUNK TARTALMÁBÓL

Szűcs László : A magyarországi polgári radikalizmus kialakulásának történetéhez
L. Nagy Zsuzsa : A „nemzeti állam" eszméje Beksics Gusztávnál
Bellér Béla : Az ellenforradalmi rendszer első éveinek nemzetiségi politikája (1919—1922)
Ságvári Ágnes—Balogh Sándor : A népi demokratikus forradalom magyarországi győzelme történetének kérdéseihez
H. Balázs Éva : A magyar jozefinisták külföldi kapcsolataihoz
M. Troján : Bereg vármegye dolgozóinak harca a tanácshatalomért az 1918—1919-es években

Ára: 10,— Ft
Évi előfizetési ára: 54,— Ft

INDEX: 25.779

ÚJ TÖRTÉNELMI KIADVÁNYOK

Györffy György: **Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. A—Cs.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1963. 907 l. 32+15 t. Ára: 175,— Ft.

Magyarország történeti demográfiája (Szerkesztette: Kovacsics József). Budapest, Közgazgasági és Jogi Könyvkiadó. 1963. 440 l. 99,— Ft.

Pach Zsigmond Pál: **Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1963. 359 l. Ára: 54,— Ft.

Varga Zoltán: **A Széchenyi-ábrázolás fő irányai a magyar történetírásban (1851—1919).** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1963. 363 l. Ára: 58,— Ft.

Márkus László: **A szociáldemokrata történetfelfogás fejlődéséhez.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1963. 210 l. Ára: 34,— Ft.

Tokody Gyula: **Ausztria—Magyarország a Pángermán Szövetség (Alldeutscher Verband) világuralmi terveiben (1890—1917).** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1963. 282 l. Ára: 40,— Ft.

Dolmányos István: **A magyar parlamenti ellenzék történetéből (1901—1904).** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1963. 435 l. Ára: 95,— Ft.

Pölöskei Ferenc: **A koalíció felbomlása és a Nemzeti Munkapárt megalakulása 1909—1910.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1963. 201 l. Ára: 24,— Ft.

Szemere Vera: **Az agrárkérdés 1918—1919-ben.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1963. 272 l. Ára: 27,— Ft.

„A határban a halál kaszál." Fejezetek Prónay Pál feljegyzéseiből. Szerkesztette és bevezető tanulmánnyal ellátta: Szabó Ágnes és Pamlényi Ervin. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1963. 384 l. Ára; 30,— Ft.

Betlen Oszkár: **Népi demokratikus fejlődés Spanyolországban 1936—1939.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1963. 288 l. Ára: 23,— Ft.

Kerekes Lakos: **Anschluss 1938.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1963. 407 l. Ára: 65,— Ft.

R. Battaglia: **A második világháború.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1963. 410 l. Ára: 40,— Ft.

Kis Aladár: **Magyarország külpolitikája a második világháború előestéjén.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1963. 254 l. Ára: 30,— Ft.

Zágoni Ernő: **A magyar kommunisták a munkás egységért. 1939—1942.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1963. 281 l. Ára: 23,— Ft.

ÉRTEKEZÉSEK A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

(Új sorozat)

29. *Perjés Géza*: Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650—1715). Ára: 22,— Ft.
30. *Serfőző Lajos*: A KMP tevékenysége a munkás kultúr- és sportmozgalomban (1925—1945). Ára: 14,— Ft.
31. *Irinyi Károly*: A Naumann-féle Mitteleuropa-tervezet és a magyar politikai közvélemény. Ára: 18,— Ft.

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon: 111—010, MNB egyszámlaszám: 46, csekkbefizetési számla szám: 05.915.111—46,
az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185—612,
a POSTA KÖZPONTI HIRLAP IRODÁ-nál, Budapest V., József nádor tér 1. Telefon: 180—850. Csekkszámla: egyéni 61.257, közületi 61.066.
(Példányonként megvásárolható a Posta nagyobb árusítóhelyein is.)

1328.

SZÁZADOK

1964 FEB - 8.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

97. ÉVFOLYAM 1963. 6. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1963

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51—53
97. ÉVFOLYAM, 1963. 6. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, BENDA KÁLMÁN, ELEKES LAJOS (elnök), EMBER GYŐZŐ, ERÉNYI TIBOR, MOLNÁR ERIK, NEMES DEZSŐ, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN (felelős szerkesztő), RÁNKI GYÖRGY, SIMON PÉTER, SINKOVICS ISTVÁN, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

H. Balázs Éva : A magyar jozefinisták külföldi kapcsolataihoz 1187
Szücs László : A magyarországi polgári radikalizmus kialakulásának történetéhez 1205
L. Nagy Zsuzsa : A „nemzeti állam" eszméje Beksics Gusztávnál 1242
Bellér Béla : Az ellenforradalmi rendszer első éveinek nemzetiségi politikája (1919—1922) 1279
Ságvári Ágnes—Balogh Sándor : A népi demokratikus forradalom magyarországi győzelmének történetéhez 1322

A SZOVJETUNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSZFRONTJA

Gerhard Schilfert : Az állam, a polgárság és a nemzet problémái Németországban a feudalizmusból a kapitalizmusba vezető átmenet korában 1341

A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI

Besnyő Miklós : A történelemtanítás reformja Lengyelországban 1354
Szabolcs Ottó : A német fasizmus magyar nyelvű irodalma 1357

TÖRTÉNETI IRODALOM

Szentgyörgyi Mária : Jobbágyterhek a XVI—XVII. századi Erdélyben (Ism. *Zimányi Vera*) 1362
Pápai János törökországi naplói (Ism. *Heckenast Gusztáv*) 1363
Zsigmond László : A német imperializmus és militarizmus újjáéledésének gazdasági és nemzetközi tényezői. 1918—1923 (Ism. *Tokody Gyula*) 1364
Juhász Gyula : Magyarország külpolitikája a II. világháború kitörésének időszakában. 1939—1940 (Ism. *Vigh Károly*) 1369
Курская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945. (Ism. *Balogh Sándorné*) 1371
И. С. Петерский : Дигести Юстиниана (Ism. *Diósdi György*) 1373

1187.

A MAGYAR JOZEFINISTÁK KÜLFÖLDI KAPCSOLATAIHOZ

1.

Schlözer és magyar tanítványai

Mindazok a magyar történészek, akik a XVIII. század utolsó évtizedeivel s a századfordulóval foglalkoznak, találkoztak August Ludwig Schlözer (1735—1809), a göttingai egyetem neves tanára, az ismert és rettegett publicista nevével. Életrajzi adatait ismerjük.[1] Lelkész családból származott, a wittenbergi egyetemen hallgatott teológiát, majd J. M. Gesner, a filológus, és főként J. D. Michaelis, a kiváló orientalista híre Göttingába vonzotta. Az utóbbi tudományos tevékenysége döntő hatással volt a fiatalemberre. Hosszabb keleti utazást tervezett, s hogy ezt anyagilag megoldhassa, házitanári állást vállalt Svédországban. Hasonló célból ment Szentpétervárra és az ottani Akadémia kötelékében dolgozott. Ezt követte négy évtizedes göttingai professzorsága, melynek során sokoldalú magyar kapcsolatai kialakultak. Hogy ezeknek a magyar kapcsolatoknak nagyobb figyelmet kellene szentelni, arra E Winter munkássága hívta fel figyelmünket.

A jozefinizmus kiváló kutatója 1961-ben tartalmas bevezetéssel forráskiadványt jelentetett meg Schlözerről.[2] A munka Schlözer egész életművének csak egy — bár fontos és tekintélyes — részét taglalja, azt a néhány évet, amelyet Oroszországban töltött, azokat a munkálatokat, amelyeket később az orosz történet forrásainak szentelt, s általában azokat a fáradozásokat, amelyekkel Schlözer Európa tudományos köreinek figyelmét az orosz fejlődésre fel akarta hívni. Ismeretes, hogy Schlözer szentpétervári tartózkodása idején elsősorban a korai orosz történet forrásaival kezdett foglalkozni, és egyik megalapítója lett annak a téves elméletnek, mely az orosz államalapítást a normannoknak tulajdonítja. Ebben része volt a cári udvarnak is, amely igényelte és támogatta a germánság szerepét kiemelő elméleteket. Az I. Péter alapította Akadémiára egymásután hívtak meg német tudósokat, — elég ha Eulerre, a nagy matematikusra utalunk, — a társadalomtudományokban is nagy szerepe volt a németeknek, így G. F. Müllernek, J. D. Schumachernek, és J. K. Taubertnek. De a normannista elmélet nemcsak külső hatásra jött létre, — Schlözer tudományos meggyőződéséből fakadt. Emiatt, a korai orosz krónikák iránti érdeklődése, s azon célja miatt, hogy megírja Oroszország történetét, állandó, egész ottani tartózkodását megnehezítő ellentéte

[1] Allgemeine Deutsche Biographie. Leipzig. 1890. Bd. 31. F. Frensdorff cikke. Ennek legfontosabb forrásmunkája magának Schlözernek az önéletírása: A. L. v. Schlözers öffentliches und Privatleben, 1761—65. Göttingen, 1802. Az egész életműre kiterjed és forrásokat is közöl fia, Christian Schlözer hasonló című munkájában, mely 1828-ban jelent meg két kötetben, Lipcsében.

[2] August Ludwig von Schlözer und Russland. Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas Bd. XI, Berlin. 1961.

keletkezett Lomonoszovval, aki az ébredő orosz nemzeti öntudat és az önálló lábra álló orosz tudományosság nevében sem Schlözer, sem mások téves nézeteit nem fogadta el.[3] Az 1761—65-ös évekre esik Schlözer első oroszországi tartózkodása. Egész ottléte alatt megsínyli az Akadémia állami vezetőségének, az ún. kancelláriának és a tudományos vezetőszervnek, a konferenciának egymással vívott harcait. Csak jelentéktelen adjunktus, akinek megbizatása a krónikák tanulmányozására szorítkozik, s azonkívül Razumovszkij herceg magániskolájában oktat arisztokrata fiatalokat. De svédországi tapasztalatai — éppen ottlétekor folyt egy nagy, országos statisztikai felmérés — rendkívül fogékonnyá teszik az orosz fejlődés jelenségei iránt. Magántanítványainak statisztikai előadásokat tart, melyeket úgy is nevezhetnénk: legújabbkori egyetemes történeti előadások. Az egyes országok jelenkori állapotát adja elő, ezt a történeti fejlődésre alapozza, minél több illusztráló számadat kíséretében. Az orosz statisztika újjászervezése érdekében kérdőíveket dolgoz ki, melyeket az egyházközségeknek kíván szétküldeni. Törekvései megnyerik II. Katalin tetszését, támogatásával — bár Lomonoszov ezt ellenezte — rendes akadémiai tagságot nyer el, s a cárnő tanulmányutat is engedélyez számára. Német könyvtárakat kíván látogatni, külföldi forrásokat tanulmányozni, úgy véli, csak ezek segítségével írhatja meg Oroszország történetét. 1765-ben négy orosz diákkal hazamegy Göttingába, s itt egy évig valóban orosz történettel foglalkozik, orosz és skandináv történeti munkákat ismertet, s ezeket nyelvtudása révén a német olvasók számára hozzáférhetővé teszi. 1766-ban — nem szívesen — visszatér Pétervárra. Ekkor azonban már minden vágya az, hogy Göttingában maradhasson. Itt szeretne tanítani, innen akarná a világot, elsősorban Franciaországot és Itáliát bejárni. Újból kérvényt ad be a cárnőhöz, újabb tanulmányút engedélyezését kéri, mindössze másfél évi időtartamra. De amikor erre az engedélyt megkapja, két hatalmas láda kézirattal vág neki az útnak, szemmelláthatóan azzal a céllal, hogy további munkáját már otthonában folytathassa. Egymást követik az orosz viszonyokról írt könyvei, — ezek közül a „Das neuveränderte Russland"-ban kiadja II. Katalin híres instrukcióját, mellyel a reformmunkálatokat megindította. Rövid orosz története előbb francia, majd orosz, német és olasz nyelven jelenik meg. 1771-ben nagy tudományos tekintélyt szerez számára az „Allgemeine nordische Geschichte", mely általában a szláv népek, de elsősorban az oroszok történetével foglalkozik. E munkája azért is nevezetes, mert nagy figyelmet fordít benne a magyarországi szlávokra, elsősorban a szlovákokra, s felhasználva a szentpétervári akadémikus, a szintén német E. Fischer szibériai expedícióinak eredményeit, a finnugor rokonság akkor még teljesen új — s az akkori magyarok számára nehezen elfogadható — tételét hangoztatja.[4]

Ekkor már göttingai professzor. Az orosz kormány feloldotta kötelezettsége alól. Megkezdi rendkívül hatékony otthoni pedagógiai munkásságát, s bár szakja az „északi történet" lenne, egyetemes történetet, statisztikát s ún. politikát oktat. Gatterernek, a göttingai történelem professzornak, csak 30 beirat-

[3] *E. Winter*: Schlözer und Lomonosov. Lásd Lomonosov, Schlözer, Pallas. Deutsch — russische Wissenschaftsbeziehungen im 18. Jahrhundert. Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas. Bd. XII. Berlin 1962. 107—114. l. A tanulmánykötetet is E. Winter szerkesztette.

[4] *J. Tibensky*: Schlözers Bedeutung für die Ansichten über die Slawen. Lomonosov, Schlözer, Pallas, 228—244. l.

kozott hallgatója van akkor, amikor Schlözernek 300[5]. S híre, tekintélye csak növekszik, amikor érdeklődési körét tovább terjesztve megindítja folyóiratát. Már tanítási módszere is szuggesztív volt: mindenben problémát keresett, kérdéseket vetett fel, nem merev tudásanyagot közvetített, a jelenségeket összefüggésükben vizsgálta, a múltban a jelen magyarázatát, a jelenben a múlt következményét látta és láttatta. Szélesedő levelezői köre, a különböző országokból hozzá befutó adatok, anyagok oktatói munkájában s a publicisztikában egyaránt termékenyítőnek bizonyultak. Folyóirata 1775-ben indult, a szerény „Versuch zu einem Briefwechsel meist politischen und statistischen Inhalts" címmel. 1776-tól 1782-ig a „kísérlet" kitétel nélkül jelenik meg hasonló címmel, ettől fogva egészen 1793-ig, — amikor a francia forradalom okozta pániknak áldozatul esik — „Statsanzeigen" áll a fedőlapján.[6] E. Winter csak igen röviden utal Schlözer publicisztikai tevékenységére, de hangsúlyozza, hogy folyóiratában állandóan közölt orosz híranyagokat, az ottani tudományos eredményekről, a népesség számadatairól, kulturális helyzetéről, általában az ország történetéről és az orosz nyelvről. Nevezetes vállalkozása volt, amikor leánya és munkatársa, a göttingai egyetem első női doktora segítségével megírta az orosz pénz- és bányatörténetet, majd a századforduló után jelent meg 5 kötetben az ún. Nestor-krónika kiadása. Sándor cár ezért őt, a német polgárt, orosz nemesi címmel tüntette ki, — ezt a címet Schlözer büszkén viselte, s nyilván ő maga szorgalmazta, hogy egyik fia Oroszországba menjen, ahol Moszkvában államtanácsosi rangban, az államtudomány professzoraként működött.

E. Winter, mint említettük, kifejezetten és kizárólag Schlözer orosz kapcsolataival foglalkozik munkáiban. Ez a leszűkített tematika is nagyon hasznos mind a német, mind a szovjet történetírás számára, és indítást adhat a magyar történészeknek, Schlözer magyarországi hatásának közvetlen és közvetett kapcsolatainak gondosabb vizsgálatára. Több évtizedes csend után német, szlovák, lengyel történészek Schlözer-kutatása újra megindult, és magyar viszonylatban sem hiányoznak biztató kezdetek.[7] Attól azonban, még messze vagyunk, hogy felmértük volna a XVIII. század vége és a századforduló idején Schlözer és Magyarország viszonyát.

[5] *F. Fürst :* A. L. von Schlözer, ein deutscher Aufklärer im 18. Jahrhundert. Heidelberg, 1928. 49. l.

[6] A lap 4000-es példányszáma az akkori viszonyok között igen magas. *J. Kirchner :* Die Grundlagen des deutschen Zeitschriftenwesens mit einer Gesamtbibliographie der deutschen Zeitschriften bis zum Jahre 1790. Bd. I. Leipzig, 1928. 40. l.

[7] A német marxista történészek közül *G. Schilfert*, a „Lomonosov-Schlözer-Pallas" kötetben „Schlözer als Historiker des Fortschritts" c. tanulmányával és *ugyanő* „Studien über die deutsche Geschichtswissenschaft" Bd. I. 81—92. l. „A. L. Schlözer" című cikkével vet fel új szempontokat. A Lomonoscov, Schlözer, Pallas c. idézett kötetből J. Tibensky cikkén kívül meg kell említeni *E. Donnert :* Schlözer und die baltischen Völker; *L. Kurdybacha :* Die wissenschaftliche Zusammenarbeit Schlözers mit Polen és *H. Lemke :* Schlözers Kritik an der polnischen Verfassung vom 3. 5. 1791 c. tanulmányait. A magyar történészek közül ki kell emelni *Mályusz E. :* Sándor Lipót főherceg nádor iratai. Bpest. 1926 c. művét, mely hangsúlyozza, hogy a józsefi szisztéma révén „fontos állásokba jutott protestánsok rendszerint jól iskolázott, művelt emberek, kik külföldön jártak, német egyetemeken, főleg Schlözernél Göttingában tanultak . . ." *Benda K. :* A magyar jakobinusok iratai I. II. Bpest. 1952—57 szintén hangsúlyozza a Schlözer-tanítványok szerepét és a közölt iratokban is több utalást találunk Schlözerre. *Borzsák I. :* Budai Ézsaiás és klasszika filológiánk kezdetei. Bpest. 1955 és *Dümmerth D. :* Göttinga és a magyar szellemi élet, Filológiai Közlöny 1961; *uő :* Herder jóslatai és magyar forrásai, Filológiai Közlöny 1963. 1—2. sz. munkáira még visszatérünk.

A professzort és a szerkesztőt kell előbb közelebbről megismerni — mert magyar hatása oktatói és publicisztikai tevékenységében szinte egyforma erővel gyökerezik. Visszaemlékezései csak az oroszországi évekre vonatkoznak, viszont fia teljes életrajzot ad, sőt közöl számos olyan levelet is, amit apja iratai között megtalált. Christian Schlözer éppen apja tudományos hagyatékát rendezte 1812-ben, amikor Moszkva leégett — ott élt, s változatos tudományos és politikai pályát futott be —, s ekkor az iratok egy része is elpusztult. De a publikált anyag így is nagyon érdekes. Rendkívüli szorgalom, akaraterő, ambíció, jókora hiúság, amit méltán táplál a nagy kortársak között is kimagasló műveltség — ez a legszembeszökőbb Schlözernél. Hihetetlen munkabírás — csak ezzel magyarázható az, hogy elfoglalt egyetemi tanár létére sikerrel vállalhatta folyóirata irányítását közel egy évtizeden keresztül. Munkabírásán nyugodott az is, hogy tudományos és publicisztikai tevékenységét olyan széleskörű, sok országra kiterjedő kapcsolatokra építhette. Professzortársaival, mesterét, Michaelist kivéve, meglehetősen feszült viszonyban élt, éles személyi és sajtó-viták követik egymást, s csak lehiggadva, kissé már visszaszorítva békül meg a nagy filológussal, Heynével, vagy Herderrel. Családját állandó rettegésben tartja, hallgatóit lenyűgözi, de gyakran megbotránkoztatja szabados szókimondásával — a szűkebb környezettel tehát nem él harmóniában. Akik azonban távolról olvassák írásait, leveleit, azok hívei maradnak.

Hosszabb francia és svájci, itáliai tanulmányútja sok hasznos ismeretséget szerzett Schlözer számára, aki értett ahhoz, hogy a kapcsolatokat évtizedeken keresztül elevenen tartsa. A korszakra amúgy is jellemző az írásbeliség hihetetlen felduzzadása, a levelezéseknek, naplóknak, útleírásoknak, személyes visszaemlékezéseknek rendkívüli bősége, amely egyesek szakmai munkája mellett mint melléktermék jelentkezik. Schlözer — ezt Winter kötetéből is tudjuk — évtizedeken keresztül volt rendszeres levelező kapcsolatban oroszországi barátaival és jóakaróival. Ezek közül a nagy Euler matematikus fia és J. Stälin irodalomtörténész, pétervári professzor és akadémikus a leglényegesebbek. De levelezett porosz és dán miniszterekkel, francia professzorokkal és akadémikusokkal, és nem utolsó sorban magyarokkal. Míg azonban az előző kapcsolatokat publikációkban nyomon kísérhetjük, a magyarokra — bár meglehetős biztonsággal — csak következtethetünk.

A magyar relációk vázlatos vizsgálatánál először a göttingai egyetem szerepét kell érintenünk. A XVIII. század második felében német területen ez a legújabb, legmodernebb, egyben leghaladóbb szellemű egyetem. Amikor a braunschweigi fejedelmi ház Hannover mellett az angol korona birtokosa lett, a personál-unió egyik fontos következménye a kicsiny, alig ezer házból álló Göttingának egyetemi várossá emelése.[8] II. György király és a porosz I. Frigyes Vilmos közötti ellentét is mozgatója ennek az alapításnak. Hannovernek, s így közvetve Angliának az volt a célja, hogy Halleból elvonják a német és más országokból odatóduló hallgatókat.[9] Az 1737-ben megnyílt egyetem dotációja is versengést jelez — kétszerese a halleinak. A legjobb tanerők odavonása, a leggazdagabb könyvtár felállítása, tudományos társaság és folyóirat életre-

[8] *G. Zelle :* Universität Göttingen. Wesen und Geschichte. Göttingen. 1953. 13. l.
[9] *F. Paulsen :* Geschichte des gelehrten Unterrichts. Berlin—Leipzig. 1921. Bd. II. 9. l.

hívása hamar meghozzák az eredményt. A század 70-es 80-as éveiben 800-ra becsülik a hallgatók számát. Számszerűen legtöbben az államtudományi, jogi karra és kameralisztikai tanulmányokra iratkoznak be, de tudománytörténetileg jelentősebbnek látszik a filológiának igen magas színvonalú művelése Természetesen nem hiányzott a teológiai oktatás sem. Az egyetem büszkesége volt, hogy birodalmi előkelőségek fiai jelentek itt meg, házitanáraik kíséretében, nem egy herceg, sok gróf és báró. Az egyik professzor, S. J. Pütter önéletrajzában büszkén sorolja fel, hogy 1788-ig 11 herceg, 148 gróf és 14 828 „más személy" iratkozott be az egyetemre[10]. A Georgia Augusta — így nevezték György királyról — széles látókörű állami vezetőinek (Münchhausen báró, majd a két Brandes) tudatos kultúrpolitikája következtében, egy-két kivételtől eltekintve, a német nyelvterület legjobb tudósait alkalmazhatta professzorként, és sok innen kikerülő hallgató alkotott maradandót matematikában csak úgy, mint botanikában, történettudományban vagy nyelvészetben. Ezek a hallgatók azonban szinte kivétel nélkül a „más személyek" közül kerültek ki. Nem hozzáférhetőek számunkra az egyetemi matrikulák, de tudjuk, hogy Gauss, Humboldt, Voss, Bürger és sokan mások innen indultak el, sőt a vezető tanárok közül is többen — így maga Schlözer is — Göttingában vált teológusból azzá, aminek ismerjük, a forráskritikára alapozott történetírás mesterévé, kora egyik leghatékonyabb politikai zsurnalisztájává. A tudósok és írók mellett azonban figyelmet kell fordítani az itt tanult hivatalnokgarnitúrára is. A porosz fejlődésben oly fontos szerepet játszó Freiherr von Stein mellett nem hiányoztak leendő magyar „közéleti férfiak" sem. Számunkra, illetőleg a korabeli magyar politikusok számára, az a leglényegesebb, hogy Schlözer élt a hannoveri szabadsággal, különösen a cenzúra szabadságával, de a poroszok nagyságát csodálta.

A felvilágosult abszolutizmus híve. Az orosz Katalin ennek az uralmi szisztémának egyik képviselője, akinek személyes jóindulatát érezhette, és ez tevékenységének megítélésében nem kis mértékben befolyásolta. Porosz Frigyest, akit előadásaiban gyakran „Egyetlen" Frigyesnek nevez, nem ismeri közvetlenül, de Berlinnel—Potsdammal, annak vezető politikai és értelmiségi köreivel jó kapcsolatai vannak. Sűrűn levelezik Zedlitz miniszterrel, aki a közoktatásügyben a normál-iskolákért harcol, s közép- és kelet-európai viszonylatban magas színvonalú gimnáziumok megteremtője porosz földön.[11] Ő az, aki Schlözert igyekszik a hallei egyetem számára megnyerni. Schlözer kitér a meghívás elől, de egyben hitvallást tesz porosz-barátsága mellett: „Ezt a kormányzatot tartom századunkban a legtöbbre, s ha csak munkaszobámból szemlélem is, látom, hogy széleskörű tevékenysége túlszárnyalja a porosz monarchia erejét. Ebből arra a következtetésre jutok, hogy a munkakedvet a világ egy kormányzata sem becsüli meg ennyire." Szívesen lenne egy, még ha kicsiny kerék is, a porosz államgépezetben. Ennek a vágyának

[10] *J. S. Pütter :* Selbstbiographie zur dankbaren Jubelfeier seiner 50jährigen Professorstelle zu Göttingen. Göttingen. 1798. Bd. II. 374 l. A hallgatók társadalmi összetételéről Schlözer is beszámol, amikor azt részletezi, hogy mennyi jövedelme van ún. „privátkollégiumaiból". „Dass das Kollegienlesen hier so ungewöhnlich einträglich ist, ist lokal . . . unter unsern 800 Studenten sind wohl 700 wohlhabende: auf anderen Universitäten ist die Proportion umgekehrt." *Chr. v. Schlözer :* i. m. II. 30. l.

[11] *H. Brunschwig :* La crise de l'état prussien à la fin du XVIII. siècle et la genèse de la mentalité romantique. Paris. 1947. 32, 30, 32. l.

anyagi és erkölcsi okokból nem tehet eleget, és különben is „Frigyes meghalhat, a porosz tudomány ilyen vagy olyan úton elveszítheti Zedlitzét és akkor a szegény professzort elsodorná az ellenszenv és irigység áradata".[12] A porosz kapcsolatok szintjére jellemző Schlözernek Carmer kancellárral folytatott levelezése;[13] 1788-tól egészen 1793-ig folyik levelezése az egykor mindenható majd sértődötten mellőzött Hertzberg államminiszterrel, aki ez idő tájt politikai emlékiratain dolgozott és 1756-tól 1792-ig kívánta publikálni a porosz diplomáciai kapcsolatok iratait — közöttük a lengyel tárgyalásokat, s a reichenbachi egyezményt megelőző levelezések iratanyagát.[14] A porosz államférfiak érdeklődése Schlözer iránt természetesen kiváltotta a göttingai professzor fokozódó rokonszenvét a poroszok iránt. S ennek előadásaiban, folyóiratában mindig hangot is adott.

A Habsburg felvilágosult abszolutizmussal is — ha ugyan lehet ilyen általánosságban egyáltalán szólni — szintén szívélyes Schlözer kapcsolata. Az osztrák udvarban figyelemmel kísérték folyóiratát, állítólag Mária Terézia ennek bírálatától tartva utasította vissza az államtanács némely javaslatát. II. József számára pedig kétségtelenül hasznos volt a reformokat üdvözlő lelkes hangvétele. Schlözer egyik levelében utal is arra, hogy meghívták a bécsi egyetemre,[15] — tudományos tekintélyét kétségkívül már régen megbecsülték, és a kor legnagyobb osztrák államférfia, Kaunitz kancellár Lengyelország felosztása idején akarta szolgálatait igénybe venni.[16] A bécsi felvilágosult körökkel van tehát kapcsolata, s kétségtelen, hogy II.

[12] *Chr. v. Schlözer* : i. m. II. 29. és 31. l. Schlözer Zedlitzhez, Göttingen. 1778. ápr. 22.

[13] Uo. 38—42. l.

[14] Uo. II. 13. l. Schlözer Hertzberghez. Göttingen. 1791. dec. 11. „Da der grosse Mann des achtzehnten Jahrhunderts Friedrich II. ist, und dessen Name kein Historiker ohne den Namen Hertzberg denkt", mindenki csodálkozik Hertzberg jelenlegi helyzetén.

[15] Uo. I. 289. l. Schlözer feleségéhez. Innsbruck, 1781. nov. 17. Von meiner Vocation nach Wien erzählt Dir vielleicht Herr Pütter was.

[16] Bécs, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Staatskanzlei, Wissenschaft und Kunst, Fasc. K. 4. Nota für den Professor Schlözer in Göttingen. A kancelláriai előadó Kaunitzra és az uralkodóházra hivatkozva felkéri Schlözert, hogy a lengyel határokra „Oskold und Dir" c. 1773-ban megjelent munkájában ígért kutatásait folytassa. „Es würde der Herr Professor hiedurch nicht nur dem Ah. Hof einen sehr angenehmen Gefall erwiesen haben; sondern der unterzeichnete befindet sich auch von seiner Hochfürstlichen Durchlaucht, dem geheimen Hof- und Staatskanzler Fürsten v. Kaunitz-Rittberg bewaltiget, an demselben die feierliche Zusicherung einer sowohl seiner schätzbarsten Verdiensten und der Wesentlichkeit seiner gelieferten Arbeit, als der Würde und weltbekannten Grossmuth ihrer Majestäten angemässenen Belohnung gelangen zu lassen."

Ennek az iratnak nem mellékes magyar vonatkozásaira lásd *W. Pillich* : Staatskanzler Kaunitz und die Archivforschung 1762—1792. Festschrift des H. H. und St. Archivs, 1949. Bd. I. 103—104. l. Pillich kimutatja, hogy Lengyelország felosztására történeti érveket keresve az udvar megbízta Rosenthal udvari levéltáros mellett Kollár Ádám Ferencet, a bécsi udvari könyvtár vezetőjét. A megbízást 1771 januárjában kapták, munkájukkal 1772 áprilisában készültek el. A munkálatba bevonták Benczur József késmárki rektort is. Egyéb történeti monográfiák már tisztázták Schlözer és Kollár tudományos kapcsolatát. Ld. *Tibensky* : i. m. és *Dümmerth D.* Fil. K. 1963. Ami számunkra új, az az indirekt kapcsolat *Benczur József* és Schlözer között. Egy cél érdekében munkálkodtak, tevékenységük, ha nagy szintkülönbséggel is, de érintkezett. Benczur József a felvidéki evangélikus értelmiség kimagasló alakja, aki késmárki, majd pozsonyi rektorsága idején igen széleskörű hatást gyakorolt nemesi és polgári származású hallgatóira. Az 50-es években a jénai, majd hallei egyetem hallgatója volt, váltakozva tanított Késmárkon és Pozsonyban. 1771-ben jelent meg Bécsben az a munkája, melyben a Galiciával és Lodoméria val kapcsolatos igényeket támasztotta alá. Régi barátság fűzte Kollárhoz, aki viszont az 1764-es országgyűlés nemesi indulatait váltotta ki, támo-

József tevékenységét, különösen a toleranciarendelet idején, majd a parasztság helyzetének rendezése során tisztelettel és nagyrabecsüléssel taglalja — ha hiányzik is az a lelkesedés, amit a porosz viszonyok — oktalanul — kiváltanak belőle. Úgy tűnik azonban, hogy 1785-től kezdve az értékelés hűvösödik — József intézkedéseinek egy része nem nyeri meg a szerkesztő-professzor tetszését, s hallgatói előtt ezt nem is titkolja.

Viszont zavartalan rokonszenv és becsülés fűzi a toscanai nagyherceghez, I. Lipóthoz, aki 1790-ben II. Lipót néven lett császár és magyar király. Olaszországi útja alkalmából 1781-ben kapott meghívást a firenzei udvarhoz. Lipót két óra hosszat elbeszélgetett vele, majd át kellett néznie az ifjú főhercegek füzeteit, jegyzeteit. Ezalatt Lipót felesége kötögetett és Schlözer leányával, a kis Dorottyával társalgott.[17] Nem csodálható, hogy a szubjektív indulatokkal telített Schlözer 1790-ben Lipót álláspontját osztja a magyar országgyűlés, a magyar igények vonatkozásában, s minden porosz-barátsága ellenére sem tartja megengedhetőnek a magyar nemesség egy csoportjának, részben saját egykori tanítványainak, porosz tárgyalásait a Habsburgok detronizálásáról.

Ennyit legfontosabb politikai kapcsolatairól.

Tudományos mintaképe Montesquieu. Schlözer számára ő a felvilágosodás képviselője, a „Törvények szelleme" az az alapmű, amire mindig hivatkozik, s Montesquieu hatása mutatkozik a „népi karakterek"-ről vallott nézeteiben is. Ezt azért szükséges hangsúlyozni, mert Fueter nyomán[18] a Schlözerrel foglalkozó irodalom hajlamos őt Voltaire iskolájához számítani. Ez csak annyiban fogadható el, hogy ő is az államot teszi vizsgálata középpontjába, s hogy elveti az Európa-központú egyetemes történet létjogosultságát. De hiányzik belőle Voltaire cinizmusa.[19] Őszintén hisz az emberiség haladásában

gatva a nemességmegadóztatásának tervét. Benczur is a rendi jogok ellensége, előadásaiban, melyekről készült jegyzetek fennmaradtak a Széchényi könyvtár kézirattárában, elmarasztalja a rendi mozgalmakat, sőt a Rákóczi szabadságharcot is (Quart. Lat. 294. I. és II.). Olyan kérdéseket vet fel előadásaiban, amelyekre ő maga adja meg a Habsburg-barát választ: Vajon hazai vagy idegen királyok mozdították-e elő az ország sorsát? Ellent tudott volna-e állni Magyarország egyedül ellenségeinek? Melyek azok az okok, melyek a magyar commercium elmaradottságához vezettek? Elég-e a nemesség részéről, mint áldozatvállalás a nemesi felkelés? Előadásait a szlávok és germánok hazai szerepének megbecsülése, sok szempontból a magyar álláspont elvetése, s mindenesetre polgári szemlélet jellemzi. Hatékony tanár. Hajnóczy József apja így ír róla: Toto eo tempore, que Posonii degis, permulta in te contulit beneficia. (Széchényi kvtár, Kézirattár, Quart. Germ. 810. f. 48.) Hajnóczynak tanára volt, Berzeviczy Gergely az ő munkáin nevelődött kisdiák korában, — tevékenysége a 70-es, 80-as évek evangélikus nemesi-értelmiségi köreire döntő hatással volt — s azok közül, akikre hatott, számosan mentek egyetemi tanulmányaik végzése céljából Göttingába, vagyis Schlözer keze alá.

[17] *Chr. v. Schlözer :* i. m. I. 322—323. l. Lipót reform-tevékenységére lásd *F. Venturi :* Italien 1740—1796. Historia Mundi IX. Bern. 1960. 164—166. l.

[18] Geschichte der neueren Historiographie. München—Berlin. 1911. 372—376. l. Elsősorban *A. Berney :* Augusts Ludwig von Schlözers Staatsauffassung. H. Z. Bd. 132. 1925. 43—68. l.

[19] Schlözer előadásaiban közvetlenebbül, őszintébben nyilatkozik, mint nyomtatott munkáiban. Így 1785-ben tartott, Politika c. kollégiumában ezt mondja: Die Voltairische Intoleranz ist, die über die Leute verschiedener Meinungen . . . zu satiriren sich erlaubt. MTA Kézirattár, Jog.-államtud. 4° 2. sz. Teleki László jegyzete, p. 101. A jegyzetek, előadások és nyomtatásban megjelent munkák közötti különbségre ld. *F. Valjavec :* Die Entstehung der politischen Strömungen in Deutschland, 1770—1815. München. 1951. 102. l.; becses anyagnak tartja például azt a korabeli levelet, mely szerint Schlözer előadásain úgy nyilatkozott, ha egy király nem teszi meg kötelességét, akkor elűzhető.

és amikor ezt bemutatja, éppenséggel nem Voltaire könnyed nagystílűségével jár el. Ő a forrásokat gondosan vizsgálja, összeveti, s a különböző segédtudományokat a történelem szolgálatába állítja. Mind forráspublikációiban, mind összefoglaló munkáiban a forráselemzés mintaszerű gondosságával tűnik ki, s így joggal tekintik őt a tanítványai által megvalósított Monumenta Germaniae Historica megalapozójának.[20]

A tudós és publicista kettőssége az, ami Schlözernél szembeszökő és amit magyarországi hatásánál is figyelembe kell venni. Szakszerű ismereteit a göttingai környezetben szerezte meg és fejlesztette tovább, elődeinél magasabb fokra. Különösen érvényes ez statisztikai és politikai előadásaira. Statisztikai előadásait — melyek minden bizonnyal nagy hatással voltak magyar hallgatóira — eklektikus módszerrel építette fel. Nem tartozik semmilyen statisztikai „iskolához".[21] Becsüli és alkalmazza az angol politikai aritmetika eredményeit, tiszteli a porosz Süssmilchet, s egykori tanára, majd kollégája Achenwall, „a statisztika apja" nyomán Conring helmstetti professzor államtudományi metodikája is fellelhető nála. Előadásaiban az európai államok akkori helyzetéről, problémáiról számol be, érthetővé teszi a halotti listák, az összeírások felhasználásának módját, de hivatkozik újsághírekre, rendeletekre, almanachokra, — a francia helyzet bemutatása során például Necker jelentéseire. Modern, kissé szeszélyes előadó. Ha fel akarja rázni hallgatóit, a trivialitástól sem tartózkodik. Az anyag kezelésében, felépítésében teljesen szuverén. Általános elvi bevezetés után sorra veszi az egyes országokat — kitekint Amerikára is, bár csak mint gyarmati területre —, s attól függően, honnan kapott legújabban anyagot, egyes kérdéseknek több vagy kevesebb időt szentel. 1785-ben spanyol és francia levelező-partnerei működtek a legbuzgóbban. Ebből következőleg Spanyolországgal és az amerikai spanyol gyarmatokkal, majd a francia viszonyokkal hosszú órákon át foglalkozik, — Angliát viszont igen tömören intézi el. Hallgatói előtt szinte az egész akkor ismert világ feltárult. Megtudták, hol, milyen manufaktúrák működnek, milyen nyersanyagokban bővelkednek egyes országok. Értesültek arról, hogy Spanyolországban a termelékenységre károsan hat a 165 katolikus ünnep — bezzeg a protestáns országokban csak 65 munkaszüneti nap van —, hallottak országonként a lakosság adóterheiről, s visszatérően arról, mennyire árt a felvilágosultság hiánya, így a vallási türelmetlenség az országok gazdasági fejlődésének.

Másik nagysikerű előadása a „Politika" címet viselte.[22] Lényegében jogi és közgazdaságtudományi kollégium volt ez, mely gazdagon taglalta az irodalmat — s azzal a jelszóval, hogy a „politika veszélytelen tudomány", az állam-élet minden területét nagyító alá vette, minden ország kormányzati-közgazdasági helyzetét mérlegre tette. Tanítványait arra kívánta serkenteni,

[20] *F. Fürst :* A. L. von Schlözer, ein deutscher Aufklärer im 18. Jahrhundert. Heidelberg. 1928. 1. l.

[21] Schlözer viszonyára a korabeli statisztikához ld. *A. Oncken:* Geschichte der Nationalökonomie I. Die Zeit vor Adam Smith. Leipzig. 1902. 235. l. A statisztika legújabb magyar elemzését ld. *Horváth R. :* Hatvani István professzor (1718—1786) és a magyar statisztikai tudomány kezdetei. Bpest. 1963. Az 1785-ös előadás részletes jegyzetét ld. MTA Kézirattára Jog-államtud. 4° 2. sz. Teleki László jegyzete.

[22] MTA Kézirattára Jog-államtud. 4° 2. sz. Teleki jegyzete. Különösen figyelemreméltó p. 69, 73, 76, 90, 92, 116.

hogy olvassanak, ismerkedjenek a gondolkodók műveivel. Ha témájával összefüggött, Morus, Bacon, Fénélon, Richelieu, Colbert, Sonnenfels, Martini szavait idézte. Mindenkiben találhatni jó mondatokat, olyan fejtegetéseket, melyeken érdemes gondolkozni. Kiindulása: kétféle ember van minden államban, egyesek parancsolnak, mások engedelmeskednek. Az utóbbiak csak akkor állnak ellent, ha igaztalanságot tapasztalnak. Az alattvalók kötelességeit a fiú—apa hasonlattal oldja meg — az apa lehet hibás, de a fiú erről nem beszélhet. Hogy a cselekvés jogát az alattvalóktól nem vonja meg, az egyéb kijelentéseiből derül ki. Hangsúlyozza, hogy a demokratikus kormányzás a legrokonszenvesebb, ennek körébe vonja, különösen parasztpolitikáját kiemelve, a porosz uralmi rendszert — ezt ítéli Európában a legkedvezőbbnek. Tanítványai szempontjából fontos, hogy nagyon pozitívan értékelte a francia és német fiziokraták tevékenységét, s hogy hosszan taglalta Porosz Frigyes mellett II. József érdemeit a cenzúra nagymérvű enyhítése kapcsán. — A publicista nem Göttingában nevelődött. Még mint egészen fiatal ember, svédországi útja alkalmával állapodott meg egy hamburgi könyvkereskedővel, hogy a svéd viszonyokról rendszeres tájékoztatást küld számára. Oroszországi tartózkodása szintén az aktuális politikai-gazdasági események állandó megfigyelésére nevelte, majd amikor Franciaországban és Itáliában tölt hónapokat, tudatosan építi ki kapcsolatait, s szervezi meg félig baráti, félig munkatársi gárdáját, amely ellátja őt a szenzációk és mindennapok, a politika és a gazdasági élet híranyagával. Magyarokkal csak akkor kerül érintkezésbe, amikor göttingai tanársága során figyelemreméltó tanítványok kerülnek a keze alá. Az elsők egyike Ráth Mátyás és Lányi Sámuel, későbbi helytartótanácsi fogalmazó. De Magyarország politikai története szempontjából az a hatás látszik igen lényegesnek, amit Podmaniczky Józsefre gyakorolt, aki 1776 őszén iratkozott be az egyetemre, és ott 1779 tavaszáig tanult.[23]

Podmaniczky József, ez a rendkívül tehetséges, sokoldalú államférfi történelmi irodalmunkban eddig említést is alig kapott. Pedig tanulmányai elvégzése után mint fiumei tanácsos, majd pedig a Helytartótanács tanácsosaként a legfontosabb országos kérdésekkel foglalkozott. (Departamentum Commerciale és Departamentum politiae in genere et civitatum; a kereskedelmi ügyosztály nemcsak a kül- és belkereskedelem ügyeiben intézkedett és alkalomadtán javasolt, hanem hozzá tartoztak a manufaktúrák, fabrikák problémái, a közlekedés és vízszabályozás gondozása. Az ország életbevágó kérdései itt dőltek el.[24] De nem lebecsülendő a rendészeti ügyosztály hatásköre sem: az árszabályozásoktól a tűzrendészetig sok mindenre kiterjed — így itt foglalkoznak a magyar Nemzeti Színház sokáig vajúdó ügyével is.[25]) Az 1790—

[23] *Borzsák István :* Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei. Bpest. 1955. 189—204. l. közli *G. Selle :* Die Matrikel der Georg-August-Universität zu Göttingen (1734—1837) c. kiadványa (Hildesheim—Leipzig. 1937) alapján a Göttingában nevelődött magyar diákok névsorát. A matrikulából állapítható meg Podmaniczky beiratkozásának időpontja. Távozásáról és hosszabb tanulmányútjáról pedig egy eddig figyelembe nem vett napló tudósít bennünket. MTA Kézirattára, Történelmi Naplók, 4° 18. sz. alatt Podmaniczkynak egyik, egyelőre nem azonosítható útitársának feljegyzéseit tartalmazza (talán Szontágh Sámuel kassai ev. lelkész írta e naplót) a göttingai tanulmányokat követő német és holland utazásról. Angliáról, Franciaországról, sajnos, nem számol be.

[24] *Felhő I.—Vörös A. :* A Helytartótanács levéltára. Bpest. 1961. 246—252. l.

[25] Uo. 165—171. l. Lásd még *Mályusznė Császár Edit :* Kelemen László színháza. Tanulmányok Budapest múltjából. XI. Bpest. 1956. 173—175. l.

91-es országgyűlés által kiküldött kereskedelmi, továbbá tanulmányügyi bizottság tagja, s nemcsak személyes tekintélye volt nagy, hanem a napi ügyek vitelében és az országos gazdaságpolitika távolabbi céljainak kitűzésében is döntő része volt. Egy későbbi göttingai diák, Berzeviczy Gergely néhány sorban így jellemzi Podmaniczkyt: „Kétlem, hogy századunk Európában tíz ilyen színvonalú embert hozott volna létre. Teste kicsiny, pupos, de egy óriás lelke lakik benne. Minden nyelven beszél, magyarul, lengyelül és latinul is tökéletesen. Nyomatékosan és mégis természetesen fejezi ki magát. Gondolkodásában s a beszélgetésben rendkívül gyors, mindent átfogó és megcáfolhatatlan ismereteket mutat, melyek teljesen szilárdak. Izlése rendkívül finom . . . nagyon fogékony a zenére, ragyogóan játszik zongorán . . ."[26]

A vélemény nem elfogult. Korántsem kedvező körülmények között, mint a protestáns ellenzék egyik vezére rendkívüli tekintélyre tett szert. A Habsburg udvar sem tudta hozzáértését nélkülözni s élete utolsó éveiben ő a Monarchia párizsi követe. Podmaniczky keveset írt, a vámügyekről készített elaborátuma, amely egyben az osztrák gazdaságpolitika elmarasztalása is, csak 1826-ban jelent meg. De azok közül való volt, akik nem írásaikkal, hanem lényükkel, tevékenységükkel hatnak, s akiknek környezetükre gyakorolt hatását barát és ellenség felismeri és elismeri.[27]

Ez a Podmaniczky elsősorban Schlözer-tanítvány volt, s amikor hosszú német, holland, francia és angol tanulmányútja után visszatért Magyarországra, ő volt az, aki a göttingai egyetem jelentőségét környezetében tudatosította és Schlözer számára új tanítványokat toborzott. Az előkelő protestáns családok fiai a tolerancia-rendelet adta lehetőségektől is felbuzdulva, egymás után mentek ki Göttingába, így a két Jeszenák báró, Péchy Imre, az erdélyi Kemény Sámuel, az újonnan bárósított Prónay-család sarja, Prónay Sándor, majd Podmaniczky unokaöccse, Podmaniczky Sándor s a fentiek baráti köréhez tartozó Berzeviczy Gergely, Szirmay András. Schlözer hallgatói közt láthatta a széki Teleki grófi család László és István fiát is, akiket Cornides Dániel kísért el tanulmányútjukra. Megemlítjük még Ribiny Jánost, Széchenyi Ferenc későbbi útitársát és hatékony barátját a magyar hallgatóságban.

Göttinga hatása messzire sugárzott, túl a német szellemi élet területén. A legtávolabbi felvevő közeg az oroszon kívül a magyarországi és erdélyi

[26] O. L. Kakaslomnici Berzeviczy család levéltára, 1784. Levelek. Pest, 1784. febr. 2.

[27] *Mályusz E.:* Sándor Lipót főherceg iratai. Bpest. 1925. 442. l. közli II. Lipót listáját a „gyanús" magyarokról. Podmaniczky a legveszélyesebbek közé tartozik. „Infiniment de talent et de capacité, entiché des systèmes des révolutions françaises . . . démélé avec les relations avec la cour de Berlin." A titkos jelentések (O. L. Hungarica aus der Privatbibliothek Sr. Majestät) állandóan foglalkoznak vele, különösen helytartótanácsos kollégája, Mednyánszky János tartja éveken keresztül napirenden az ellene felhozott vádakat. Gotthardi, az osztrák titkos rendőrség részéről egészen különös figyelmet szentel neki (Privatbibliothek, Fasc. 13. p. 93 p. 127 p. 171) s megállapítja, hogy bár csak levelezés formájában, de tevékenyen részt vett a Habsburgok detronizálásáról folyó magyar—porosz tárgyalásokban. Podmaniczky berlini kapcsolatait 1779-ben elkezdett, hosszú tanulmányútja során építette ki. Erre vonatkozóan ld. *Szentkirályi Margit:* H. G. Bretschneider első budai évei. 1777—1792. Bpest. 1938. Bretschneider a pesti egyetemi könyvtár könyvtárosa Nicolaival, az Allgemeine Deutsche Bibliothek híres szerkesztőjével folytatott rendszeres levelezésében gyakran megemlékezik a magyarországi vezető protestáns családokról, különösen a Prónayakról és Podmaniczkyakról és kéri a Berlinen átutazó fiatalember számára Nicolai támogatását. I. m. 72. l. „. . . das junge Männlein, mit den englischen Büchern . . ."

hallgatóságokból rekrutálódott. 1770 és 1790 között 150 az innen származó hallgatók száma.[28] A fent említett protestáns főnemesi—nemesi családok fiai többségükben a jogi fakultást hallgatták, ami azt jelentette, hogy államtudományi ismeretekre, történelmi, statisztikai előadásokra fordították a fő gondot. Kifejezetten kamarai szakra jelentkezett Berzeviczy Gergely és Szirmay András és a később a kancelláriához kerülő Sok János, — de akármilyen szakot választottak is a hallgatók, nem kerülték el sem a természettudományi, sem a filológiai előadásokat. Mindannyian közéleti pályára készültek, és minél szélesebbkörű műveltség megszerzésére törekedtek. A főrangú és nemes ifjakon kívül túlnyomó többségben a polgári értelmiségből származó teológusok voltak. De hogy a teológiát választották szakjuknak, az nem határozta meg további pályafutásukat. A késmárki Schwartner Márton[29] teológusként indult, majd Schlözer, Gatterer, Pütter tanítványává szegődött, és eredményes tanulmányainak köszönhette, hogy 1788-ban ő lett a pesti egyetem diplomatika tanára. A szintén teológusként induló Schedius Lajos a pesti egyetemen a görög nyelv és irodalom professzora lett, Asboth János pedig késmárki tanárkodás után a keszthelyi Georgikonhoz került.[30]

Azok a magyar hallgatók, akik Göttingát felkeresték, még a szegényebb sorsú teológusokat is beleértve, valószínűleg már előzőleg olvasói voltak Schlözer folyóiratának. Magyarországon a lap vonzóerejét protestáns körökben az okozta, hogy szilárdan képviselte a felvilágosodás eszméjét, keményen kikelt minden vallási türelmetlenséggel, minden igazságtalansággal szemben (Schlözertől származik a Justizmord kifejezés). A lapot az olvasók Schlözerrel, a szerkesztővel azonosították, bár a cikkek túlnyomó része és a híranyagok az évek során egyre szélesedő levelezőgárdától származtak. A beküldött anyagokat közölte Schlözer és személyes véleményét általában S-el jelzett lapalji jegyzetekben fejtette ki. Lapjának magyar anyaga úgy gyarapszik, ahogy a magyar hallgatók száma növekszik az egyetemen.[31] A diákok hazulról híreket kapnak, s ezeket átadják professzoruknak, vagy hazájukba visszatérve, maguk csapnak fel levelezőnek. „Schlözer tanácsos gyakran kap hazánkból igen bizalmas híreket. Így a minap bepillantást engedett annak a levélnek a másolatába, amit a császár Pálffy kancellárhoz intézett és amelyben a kancellár véleményét kéri, mennyiben tartja lehetségesnek Magyarországon az általános, a főnemességre és főpapságra is kiterjesztendő adózást. Ehhez mellékelve volt a referens egyáltalán nem patriotikus votuma, név és dátum megadása nélkül. Egyébként nemrég felszólították Bécsből, hogy statisztikai előadásaiban ne foglalkozzék a birodalom területén, különösen Magyarországon folyó változá-

[28] *Borzsák :* i. m. 191—194. l.

[29] Életére lásd *Lukcsics P. :* Schwartner Márton élete és tudományos jelentősége. Veszprém. 1915.

[30] *Dümmerth D. :* Göttinga és a magyar szellemi élet, Filológiai Közlöny, 1961. 3—4. sz. foglalkozik az egykori göttingai magyar diákok további tevékenységével. Legújabban *ugyanő:* Herder jóslatai és magyar forrásai, Filológiai Közlöny, 1963. 1—2. sz. 181—183. l., ebben az aulikus Kollár Ádámnak Schlözerre s ennek Herderre gyakorolt hatását mutatja be meggyőzően, majd a híres herderi jóslatra — hogy ti. a magyarság rövidesen eltűnik, elpusztul — következő magyar ellenhatást.

[31] A 80-as évek közepén minden tanítványi-kategória kapcsolatban van volt mesterével. *Révész Imre :* Sinai Miklós és kora. Bpest. 1959. 71. l. idézi az „állítólagos" kecskeméti levelezőt, aki Sinai előadási módszerét bírálja. A levelező talán nem kecskeméti, de egyébként minden bizonnyal valóságos.

sokkal. Ezt nem is teszi, holott a konkskripcióra szinte teljes anyaga van, és nem foglalkozik az erdélyi román parasztfelkeléssel sem."[32]

A „fordulat évétől", 1785-től kezdve ugyanis II. József szisztémájával szemben Schlözer egyre bírálóbb hangot használ, illetőleg helyt ad olyan leveleknek, amelyek a rendszert elítélik. A német nyelvrendelet, Magyarország kerületi beosztása, majd az új adórendszer bevezetését célzó konskripciók és országos felmérések ismertetése mindig azzal az intelemmel párosul, hogy a reformokat alkotmányos kormányzati elvek alapján kellene megoldani. Schlözer, aki Oroszországban a felvilágosult abszolutizmus híve lett, s akit ebben a meggyőződésében Porosz Frigyes rendszere csak megerősített, mindinkább szembefordult II. Józseffel, annak „despotikus" módszerei miatt. Ha a 80-as évek elején a tolerancia, a cenzúra ügye állt érdeklődése előterében, most figyelme más irányba fordult. Némi késéssel helyt ad olyan 1785-ből keltezett hírnek (1788-ban St. A. 47:37), hogy a német nyelvrendelet következtében a nagytehetségű Skerlecz Miklós báró kénytelen volt lemondani hivataláról. Ez a hír s több, a 80-as évek végén beküldött, kifejezetten a Helytartótanácsból datált anyag (Ex Consilio) minden valószínűség szerint Podmaniczky Józseftől származik. Ilyen 1789-ben (St. A. 52:52) annak fejtegetése, hogy Magyarországon nincs Nemzeti Bank, tehát a Credit Fond v. latinul fundus publicus egyedül a harmincad, illetőleg sójövedelmeket jelenti. Ugyanakkor közli Zichy országbírónak a megyékhez intézett körlevelét a protestáns alapítványi összegek tárgyában. Az 1788-as évfolyamban (St. A. 47:40, 48:45, 46, 47) „Von und aus Ungarn" címmel publikál Schlözer anyagot, hírlapi kivonatokat csak úgy, mint volt diákjának Ráth Mátyásnak a cikkét, a magyar nyelv kiirtásának veszélyéről, továbbá újdonságokat a protestáns iskolák helyzetéről.

A francia fejleményeket örömmel üdvözli, s támogatja a magyar rendek követelését az országgyűlés összehívására. Mert Schlözer ugyan a felvilágosult abszolutizmus híve, amíg az a „közjót" előmozdítja (pl. helyeselte II. József akcióját, amikor a Schelde torkolatát megnyittatja, mert ettől Antwerpen fellendülését várta; St. A. 37:5), de amikor a belgiumi és magyarországi rendi ellenállás erősödik, az oppozició pártjára áll (St. A. 45:4, 8; 47:37). Sőt még biztatja is az oppozíciót. Nem értelmezhetjük másképpen azt a Horatius-idézetet, amelyet — a kor divatja szerint — tanítványának, Teleki Lászlónak az emlékkönyvébe ír.[33] Akkor még úgy gondolja, hogy a nemesség és polgárság

[32] Lőcse (Levoča) Gazdasági Levéltár, Horváth-Stánsith család levéltára, No. 211/1. 1785. márc. 20. Berzeviczy Gergely Horváth Imréhez. A levél így folytatódik: „Acceperat nonulla commilito meus Baro Podmaniczky, quae tamen mecum non communicaverat, a Barone Gabriele Pronay sibi concredita. Existimo ea, quae forsan secundum relationem clementis Domini Rectoris Podkoniczky mihi destinata erant." Másutt így ír Berzeviczy: „Consiliarius Scloezer intimata in re conscriptionis emanata acceperat et mecum cummunicaverat, antequam littera spectabilis Domini Fratris advenisset. In proximo tomulo illa publici iuris faciet, cui rescriptum comitatus Trenchiniensis adjunget. Scripta eius Augustus legit et multum judicio eius fidit." Uo. Correspondentia Nr. 202/2. Göttinga, 1785. jan. 15.

[33] Quidquid delirant reges, plectuntur Achivi. Göttinga, 1786. szept. 14-én: Nagyon más hang ez, mint Heyne professzoré, ez Seneca idézetet ír az emlékkönyvbe: Id agamus, ut meliorem vitam sequamur, quam vulgus, non contrariam. Göttinga, 1786. szept. 13. MTA Kézirattára. Tört. Napló 8° 5. sz. Hasonló hangot üt meg gyermekek számára írt egyetemes történetében. (A felvilágosodás egyik tudatos törekvése a munkát a legifjabb nemzedéknél elkezdeni.) Schlözer egyetlen magyarra fordított

összefogása az, amit Magyarországon észlel és ami a továbbiakban kibontakozik. Mert akármennyire „elit" egyetem Göttinga, s akármilyen nagyrabecsüléssel fogadják vendéglátó házukban is a professzorok a rangos diákokat, végtére polgári tudósok és Schlözer különösen az. Ő a feltörekvő német polgárság történetszemléletének megfogalmazója. A történelemben a folyamatot látja: az emberiség az alacsonyból mind magasabbra tör. A felvilágosult abszolutizmus funkcióját is e folyamat támogatásában ismeri fel. A rendi jogokat — értsd nemesi-polgári jogokat — még akkor is tiszteletben kell tartani, ha azok bizonyos hasznos reformok akadályai lennének. Ha az uralkodó a jogokat semmibe veszi, már nincs szó felvilágosult abszolutizmusról, csak despotizmusról. A kínai és török rendszernek éppen az a jellemzője, hogy nincs rend, mely a despotizmust megfékezné. A nemesség ne legyen merev falakkal elválasztva a polgárságtól, az angol, orosz, dán és svéd nemességet is át és át szőtték polgári elemek. Tudjuk, maga Schlözer is az orosz cártól kapott nemességet. A nemesi és polgári ozmozisnak ez a vágya ismerős számunkra — gondoljunk Hajnóczy Józsefre, aki már a jakobinus szövetkezésre készült, s még nemesi cím megszerzésére törekedett.

„Tiers état ist das eigentliche Volk" (St. A. 47:40): ezt hangsúlyozza Schlözer, s ezen a felvilágosult polgárságot érti, ugyanakkor minden arisztokratizmust, rendi elzárkózást mélységesen elítél. Szemlélete egyébként korlátolt, mert következetesen harcol ugyan a jobbágyrendszer ellen, és a parasztság mértéktelen kizsákmányolását súlyosan elítéli, azonban tanítványai előtt így nyilatkozik: „A parasztságnak a terhek alóli felszabadítása nem történhet túlságosan gyorsan, mert akkor a paraszt elszemtelenedik."[34] Amikor azonban az 1790-es országgyűlés során azt tapasztalja, hogy a magyar rendi országgyűlés sem gyorsan, sem lassan nem akar a parasztság helyzetén javítani, sőt II. József parasztpolitikájának eredményeit fel akarja számolni, akkor a magyar helyzet értékelésében Schlözernél gyökeres fordulat áll be. Elítéli a bortermelő nemesség parasztellenes javaslatait (St. A. 69:7), és kimondja a szentenciát: der ungarische Adel vergass bei der laesio contra nobilitatem praerogativam die laesio contra humanam praerogativam. Sőt a polgárság jogainak semmibevételét „mer als Hunnische Gesetz"-nek minősíti (St. A. 59:32). Ha a magyar nemesség csak a saját osztályérdekeit védi, minden törekvése barbár önzés, Schlözer megvonja e törekvésektől támogatását. Nem lát különbséget a nemesi csoportok között, nem ismeri fel azt, hogy éppen volt tanítványai vetik fel a porosz ill. angol kapcsolatok lehetőségét, nem tudja, hogy a szabadkőműves-páholyokban szinte az ő érveivel, szavaival szervezkednek a „testvérek".[35] Schlözer negatív álláspontját jelzi, hogy a Magyar-

könyve Sopronban jelent meg 1795-ben. Leegyszerűsített formában híven adja a szerző történetfelfogását. Egy idézetet ennek bemutatására: „Kedves gyenge Gyermek! A te első atyád éppen az, melly az enyém. Ádámnak hívják, nem Főtzimmel Ádám úr. Minden Királyok s Királynék atyádfiai: de — fel ne fuvalkodj — a szolgád, a legrongyosabb koldus és a motskos Hottentóta is az."

[34] MTA Kézirattára, Jog-államtud. 4° 2. sz. Teleki László jegyzete Schlözer „Politika" című előadásáról 1785-ből. 109. p.

[35] *Mályusz :* i. m. 5. l. 3. jz. a protestáns ellenzéki vezetők között Balogh Péternek tulajdonítja a főszerepet. Az 1790-es évben úgy látszik Balogh elokvenciája kerül előtérbe, de a 80-as évek végén és különösen az országgyűlést követő időszakban Podmaniczky József és helytartótanácsi köre lényegesebbnek látszanak. Ezt bizonyítja 1789 májusában Berzeviczy Gergely beszéde a budai Első ártatlansághoz címzett páholyban.

országról érkezett híranyag címe a következő évfolyamban megváltozik. Már nem: „Von und aus Ungarn", hanem „Verschwörung in Ungarn", magyarországi összeesküvés, és a szerkesztő azonosítja magát az udvar szócsövének, Hoffmann Alajosnak a magyar rendek ellen írt Bábel és Ninive című munkáinak álláspontjával (St. A. 59:32; 59:42). Először nehezen hiszi el, hogy azok az „értelmes nemes ifjak", akik egyetemének, előadásainak hallgatói voltak, részesei lehetnek a nemesi összeesküvésnek — így értelmezi a diplomatervet. De most már nem a Helytartótanácsból közöl anyagot, hanem egy agg levélíró gúnyos sorainak ad helyet, aki beszámol a bandériumok felvonulásáról, — ő ugyan nem látott ilyeneket Mária Terézia koronázásakor. Ezeknek tarkasága komikus, és ezt Schlözer ország-világ előtt a nacionalizmus torz megnyilvánulásának minősíti.

Nem kegyelmez Schlözer Aranka György névtelenül megjelent, majd német fordításban is publikált munkájának sem, amely párhuzamot von az angol és magyar alkotmány között. „A magyar arisztokratáknak mostanában kedvenc gondolata, hogy a magyar és angol alkotmány hasonlóak egymáshoz. Ám hagyjuk rájuk, — talán tanulnak belőle, és igyekeznek arisztokratizmusukat legyőzni" (St. A. 66:30). De az a következtetés, amit a szerző Aranka levon, hogy ti. Magyarország független állam, — nem fogadható el.

1792-ben „Intoleranz in Ungarn" címmel jelenik meg a lapban cikk, mely a Manch Hermäon szerzőjét dícséri és védi a támadások ellen, — vagyis Hoffmann után Molnár János is támogatást kap Schlözer lapjában (St. A. 69:7). A pesti evangélikus lelkész névtelenül jelentette meg munkáját, melyben a nemesi mozgalom „szittya féktelenségéről" írt, egyébként polgári álláspontja és éles antiklerikalizmusa megnyerhette Schlözer tetszését. Leközli Almásy Pál elaborátumát a magyar kereskedelem nehézségeiről, de nem szól Podmaniczky Józsefnek ezévben a vámkérdésről készült, s kéziratban terjesztett munkájáról.

1792 Schlözer pozitivan reagált Martinovicsnak 1792 augusztusában kelt, „Status regni Hungariae" c. röpiratára is, mely hírt adott arról, hogy a felvilágosult magyar mágnások és nemesek megértést tanúsítanak az elnyomott nép iránt.[36]

A magyar megyék harca a sajtószabadság érdekében szintén hangot kap a Staatsanzeigen hasábjain. A kassai generális megyegyűlést ugyan Schlözer országgyűlésnek tartja (Vom Landtage zu Kaschau in Ungarn), de mindenesetre leközli határozatait és folytatólagosan Lányi tanácsos cenzurai tevékenységét marasztalja el (St. A. 71:38. 370—377. l.).[37]

Volt olyan levél is, amit megírtak, de nem juthatott el Schlözerhez. Ilyen volt Hajnóczy Józsefé, aki szintén a cenzúra visszaélése miatt — eltiltották Kazinczy Wieland fordításának terjesztését — fordult egy göttingai diákon

O. L. Berzeviczy cs. lt. 1789/b. Fasc. I. p. 19. — továbbá ugyanőtőle 1789 végéről egy elaborátum „Die Grundsätze Österreichs in der Regierung Ungarns" (uo. Berzeviczy Gergely iratai Fasc. H.). Ez az utóbbi erősen osztrák-ellenes éllel, valószínűleg külföldi lap, talán a Staatsanzeigen számára készült.

[36] *Benda Kálmán:* A magyar jakobinus mozgalom iratai. I. 773. l. szerint a röpirat ugyan 500 példányban jelent meg, de nem sok kerülhetett forgalomba, mert már a kortársak is ritkaságként tartották számon. Egy példány azonban eljutott Göttingába és Schlözer a St. A. 1793-as évfolyamában hivatkozik a röpirat néhány adatára.

[37] A megyei tiltakozásokat Mednyánszky titkos jelentései szerint (O. L. Privatbibliothek, Fasc. 26) a Helytartótanácsból irányították, s akit az irányítással gyanúsított — ebben egyetérthetünk vele —, elsősorban Podmaniczky József volt.

keresztül Schlözerhez, levelét azonban az ellene megindított eljárás következtében már nem tudta feladni.[38]

Voltak tehát még magyar hírek Schlözer lapjában, de azok már nem a 80-as évek levelezőitől származtak. A szerkesztő tanár elejtette volt tanítványait, Podmaniczky Józsefet, Teleki Lászlót, Berzeviczy Gergelyt, Ráth Mátyást és a többieket. Ezek ugyanis, ha a belpolitikai helyzet értékelésében, a magyar kulturális program célkitűzéseinek megítélésében nem is tartoztak egy frontba, de abban egyetértettek, hogy a reformok, a haladás igenlése és a nemzeti függetlenség igénye szorosan összetartoznak. A szakítás azonban csak egyoldalú volt. Schlözer lapja amúgyis megszünt és azok, akik a göttingai tudós társaság tagjaivá váltak az idők során, elsősorban a filológus Heynével tartották a kapcsolatot. Mégis gyakorlati tevékenységükben vagy tudományos munkálkodásukban újra és újra azokhoz a gondolatokhoz, témákhoz, problémafelvetésekhez tértek vissza, melyeket Schlözer óráin ismerhettek meg, vagy írásaiból olvashattak. Nála tanulták meg Turgot-t és a fiziokratákat becsülni.[39] Ő hívta fel figyelmüket az aktív kereskedelem fontosságára.[40] Az északi kereskedelemről közölt cikkében (St. A. 1786. 35:41) ő utalt arra, milyen fontos, hogy elkészült a nagy vízitérkép, a Carte Hydrographique, amely bemutatja „a Poprád és a Dunajec kapcsolatát a Visztulával". Berzeviczy Gergely egyéb, otthoni indításokon kívül innen merített ötletet a víziutak fontosságára épülő kereskedelmi javaslataihoz. Számos magyar politikust és tudóst nevelt arra, hogy munkálkodásukban minél konkrétabbak legyenek és igyekezzenek érveiket és javaslataikat számszerű adatokkal alátámasztani, felhasználva az összeírásokon kívül minden megközelíthető forrást. Lehetetlen fel nem ismerni Podmaniczky hivatali tevékenységében, Berzeviczy tudományos működésében Schlözernek évtizedekig érvényes hatását. Ez a hatás azonban a pozitív jegyek mellett azt is tartalmazza, hogy bizonyos mértékig közömbösít a nemzeti fejlődés egyes fázisaival, egyes igényeivel szemben. Schlözer számára a nyelv tudományos kutatóterület, bizonyító eszköz, de a nemzeti nyelv problémái, az ahhoz kapcsolódó érzelmi motívumok tőle teljesen idegenek. Mint láttuk, Schlözer, bár a felvilágosult abszolutizmus híve volt, nem titkolta tanítványai előtt fenntartásait sem a rendszerrel szemben. Mindig a polgár álláspontjáról viszonyult mindenhez — uralkodóhoz, gazdasági szisztémákhoz —, s ezeket a fenntartásokat beleoltotta tanítványaiba is, akkor is, ha azok egyáltalán nem polgári származékok voltak. Így történt, hogy Göttingában elmélyült a magyar protestánsokban a jozefinizmus reformszelleme — de ugyanakkor mélyültek a kétségek és fenntartások is a Habsburg uralkodóházzal szemben. Az csak bonyolítja a helyzetet, hogy tanítványai közül többen a magyar szabadkőművesség vezető alakjai, s e szervezet kozmopolitizmusa is erősen hat reájuk. Schlözerrel ebben a szellemben vitatkoznak: a budai és pesti olvasókör beszélgetésein, a szabadkőműves összejöveteleken, vagy egy rövidéletű bécsi folyóirat hasábjain.[41]

[38] Idézi *Benda*: i. m. I. 1067. l.

[39] MTA Kézirattára. Jogt. államtud. 4° 2. sz. Teleki László jegyzete Schlözer „Politika" c. előadásáról. p. 76 és p. 106—107. Turgot igen meleg méltatása.

[40] „Keine Nation kann sein heut zu Tag, die nicht aktiv Handel haben sollte, denn sonst muss die Nation von sich selbst fallen." „Ausfuhr und Einfuhr sind Branschen des Handels zu Wasser." Uo. a „Statisztika" előadás jegyzete. p. 11.

[41] Historisch-politisches Journal der kaiserl. königl. Erblande. Wien. 1792—3. 1—2. köt. Schlözer ellen írodott az első füzetben a „Brief aus Pest" c. cikk; Schlözer statisztikai adatait cáfolja a „Brief aus Debreczin" (219—227. l.). Figyelemreméltó

Ennyit vázlatosan Schlözer és egyes magyar politikusok és közírók viszonyáról. Nagyon kívánatos lenne a bonni egyetemi könyvtár kézirattárában található anyagot megvizsgálni, amely Schlözer lapjának, a Staatsanzeigennek anonim cikkanyagát tartalmazza, remélhetőleg mellékelt levelekkel s a le nem közölt polémikus cikkekkel együtt.[42] Feltehető ugyanis, hogy Schlözer tanítványai a magyar célkitűzések igazolása, az európai közvélemény megnyerése céljából próbálkoztak a Staatsanzeigen hasábjain — saját szemszögükből — bemutatni a problémákat, talán azt a legsúlyosabb problémát is, hogyan kerültek, társadalmi bázist keresve, ők, a haladás emberei, látszólag egy táborba a megyei kardcsörtetőkkel. Meggyőződésünk, hogy ennek az egykorú szerkesztőségi anyagnak az ismeretében pontosabb képünk lenne az 1780-as évek végén és a 90-es évek elején kialakult magyar politikai irányzatokról.

H. Balázs Éva

К ЗАРУБЕЖНЫМ СВАЗЯМ ВЕНГЕРСКИХ ЙОЗЕФИНИСТОВ

Резюме

I. Шлёзер и его венгерские ученики

Университетский профессор в г. Геттинген и редактор журнала «Staatsanzeigen», А. Л. Шлёзер, как учёный и публицист имел чрезвычайно сильное влияние в Венгрии в последних десятилетиях XVIII. в. и даже в начале XIX. века. Общеизвестно, что в немецких землях в то время самым современным и самым прогрессивным университетом являлся университет в г. Геттинген. В результате персональной унии между Англией и Ганновером преподаватели университета имели возможность довольно свободно и претенциозно работать. Журналы печатались без цензуры, буржуазные взгляды свободно распространялись. Несмотря на это, университет заботится в первую очередь не о воспитании сыновьей буржуазии. Большинство студентов изучает государствоведение, юридическую науку и камералистику. Обучением будущих чиновников занимаются лучшие профессора. Шлёзер кроме исторических коллегий читает статистику и политику. За 40 лет деятельности среди его учеников кроме лучших представителей интеллигенции находятся сыновья венгерского дворянства и юные члены баронских и графских семейств протестантского вероисповедания, слушавшие у Шлёзера несколько семестров. Имя Шлёзера знакомо им ещё из дома. Претендующий на терпимость и со своей позицией поддерживающий систему просвещённого абсолютизма, кроме того смело и иногда даже безрассудно смело критизирующий различные злоупотребления журнал «Staatsanzeigen» пользовался большой популярностью и в Венгрии и в Трансильвании. Ученики и читатели его из среды аристократии и дворянства заслуживают внимание потому, что они — вернувшись на родину и занимая важные государственные посты; или же действуя в области публицистики, — стимулированные интересами своих семейств, во многом применяют то, что они слушали или же читали от Шлёзера. Среди учеников возвышается фигура временно сошедшего с дороги йозефинизма и ставшего вождем оппозиции барона Иосифа Подманицкого. В его служебной работе и в статье о таможенных вопросах чувствуется влияние Шлёзера. То же самое относится и к Гергею Берзевици, кто хотя в области своей службы не возвысился, так как вынужден был из-за участия в организации венгерских якобинцев от своей службы устраниться, однако его научно-публицистическая деятельность представляет собой постоянную ценность. На выборе тем и на структуре его работ

---

egy magyar jozefinista cikke „Joseph des II. praktische Anwendung der Staatenkunde", mit kellene megvalósítani a kerületi biztosok, vagyis a főispánok jelentései alapján. Beszámoló az 1791. évi evangélikus zsinatról, melyben több Schlözer-tanítvány tevékenykedett. Az iskolai reformtervről és Ráth Mátyás (hibásan Roth) javaslatairól a magyar nyelv védelme és fellendítése érdekében. (Jegyzetben Herderre utal: íme mégsem tűnik el a magyar nyelv!)

[42] A bonni anyagra *A. Berney* : i. m. 62 l. 1. jegyzete hívja fel a figyelmet.

тоже чувствуется влияние прежнего его профессора. Между прочим в своих письмах из Геттингена он часто занимается Шлёзером, характеризуя его метод работы и манер изложения, в то же время сообщая и о путях получения Шлёзером австрийских и венгерских известий для своего журнала. В 80-х годах среди учеников находится граф Ласло Телеки, кто прилежно занимающимся студентом тщательно записывал лекции Шлёзера. Эти лекции между прочим являлись более непосредственными и более характерными, чем написанные Шлёзером пособия. Можно предполагать, что после истечения срока обучения в числе других учеников они являлись теми, кто в качестве редакторов снабжали Шлёзера известиями из Венгрии. Между прочим известную двойственность в деятельности Шлёзера и они заметили и не должен об этом забывать и поздний исследователь. Профессор продолжает свои, поддерживающие цели просвещенного абсолютизма, лекции, а как редактор начиная со середины 80-х годов резко выступает против Йожефа II-го, осуждая его деспотические методы правления. Шлёзер на страницах своего журнала печатает поступающие из Венгрии жалобы. События сейма в 1790—91. гг. однако отдаляют его от венгров. Шлёзер убеждается, что венгерское дворянство защищает лишь свои классовые интересы и поэтому он лишает это дворянство своей поддержки. Шлёзер не видит разницы между отдельными группами дворянства, не замечает, что именно его бывшие ученики выдвигают идею детронизации Габсбургов, и идею необходимости установления прусских и английских связей. Шлёзер является сторонником Леопольда II-го, вследствие чего отожествляет представителей прогресса с реакционными консерваторами. На страницах «Staatsanzeigen» один за другим появляются его, направленные против венгров статьи. Мастер односторонно порывает с учениками, которые — так как в журнале «Staatsanzeigen» не имели возможности излагать свои намерения, — вступают в дискуссию со Шлёзером в пешт-будайских журналах, намереваясь дальше развивать все то, что оказалось полезным в системе Йожефа.

Э. Х. Балаж

A PROPOS DES RAPPORTS DES JOSEPHINISTES HONGROIS AVEC L'ÉTRANGER

Résumé

I. Schlözer et ses disciples hongrois

A. L. Schlözer, professeur à l'Université de Gottingue, rédacteur des Staatsanzeigen, exerça, en tant que savant et publiciste, dans les dernières dizaines d'années du XVIIIe siècle, et même qu'après le tournant du siècle une grande influence en Hongrie. Il est notoire qu'en territoire allemand l'université la plus moderne et la plus progressiste était précisément celle de Gottingue. Grâce à l'union personnelle existant entre l'Angleterre et le Hanovre, les professeurs d'université pouvaient travailler à leur guise, sans sujétion quelconque. Les périodiques n'étaient soumis à aucune censure et le point de vue bourgeois pouvait librement se faire valoir. Néanmoins, l'université est loin de se consacrer à l'éducation de la jeunesse bourgeoise. La plupart des jeunes gens s'y inscrivent afin de poursuivre des études de sciences politiques, de droit et de caméralistique, et ces fonctionnaires futures sont formés par les meilleurs professeurs. Schlözer pendant 40 ans fait des cours d'histoire, de statistique et de politique. Parmi ses élèves il y a, à côté d'éminents jeunes intellectuels, bon nombre de jeunes gens issus de la noblesse protestante hongroise, les descendants des familles de baron et de comte protestantes. Le nom de Schlözer leur est connu depuis la Hongrie. En effet, le périodique Staatsanzeigen, avec ses articles professant la tolérance, son esprit éclairé, sa sympathie allant à l'absolutisme et le courage, voire l'audace dont il fait preuve en dénonçant les abus a vite fait de s'assurer la popularité en Hongrie et en Transylvanie. Les étudiants et les lecteurs se recrutant dans les rangs de la haute noblesse et de la noblesse moyenne méritent une attention particulière: de retour en Hongrie, ces jeunes gens accèdent à d'importantes fonctions publiques, embrassent éventuellement une carrière scientifique ou de publiciste, et, mûs par des intérêts familiaux, économiques, ils mettent en application ce qu'ils ont lu et entendu de Schlözer. Parmi les disciples de Schlözer, on relèvera en premier lieu le baron József Podmaniczky qui s'était détourné pendant un certain temps du josephinisme pour se constituer chef de la résistance. Dans son activité officielle, tout comme dans son ouvrage traitant de la question des douanes, on décèle l'influence de Schlözer. Il en est de même pour Gergely Berzeviczy qui, s'il n'a pas pu embrasser une grande carrière publique, ayant été membre du groupe des Jacobins hongrois et

de ce fait obligé de se retirer des fonctions publiques, n'en a pas moins laissé une oeuvre durable de publiciste. L'influence de son ancien maître se fait valoir jusque dans le choix des sujets et la composition de ses ouvrages. Berzeviczy a du reste le mérite d'avoir brossé, dans sa correspondance, un tableau assez détaillé de Schlözer, en caractérisant sa méthode de travail, son élocution et la façon dont il se procurait les matériaux autrichiens et hongrois pour son périodique. Parmi les étudiants des années 80 on trouve le comte László Teleki qui, en élève appliqué, prend des notes exactes des cours de Schlözer (ces cours sont du reste beaucoup plus primesautiers et caractéristiques que les manuels que Schlözer nous a légués). Il est plus que probable que ce sont eux, avec d'autres étudiants du professeur, qui, leurs études une fois achevées, le pourvoyaient — en qualité de rédacteur — d'informations relatives à leur pays. Car tout comme eux ils ne se trompaient pas quant à ce double aspect de Schlözer, les recherches ultérieures ne doivent pas non plus perdre de vue que si le professeur continue ses cours dans lesquel il appuie les objectifs de l'absolutisme éclairé, le rédacteur, à partir des années 80, ne cesse de lancer des attaques violentes contre Joseph dont il condamne les moyens despotiques. Pendant des années, Schlözer accueille dans son périodique les doléances hongroises, cependant les évènements de la diète de 1790—91 l'éloignent des Hongrois. Estimant que la noblesse hongroise ne défend que ses propres intérêts de classe, il lui retire sa sympathie. C'est qu'il ne saisit pas les différences existant entre les groupes de la noblesse, et ne reconnait point que ce sont précisément ses disciples qui soulèvent l'idée du détrônement des Habsbourg et de la nécessité d'établir des rapports avec la Prusse et l'Angleterre. Lui-même étant partisan de Léopold II, il identifie les progressistes avec les esprits rétrogrades et réactionnaires. Les Staatsanzeigen sont désormais pleins d'articles antihongrois. Le maître a rompu avec ses disciples, qui, à leur tour, ne pouvant pas exposer leurs vues dans les Staatsanzeigen, discutent avec lui dans les périodiques de Vienne et de Pest-Buda, ne cessant de proclamer qu'ils sont décidés à sauver du josephinisme tout ce qui mérite de l'être.

É. H. BALÁZS

A MAGYARORSZÁGI POLGÁRI RADIKALIZMUS KIALAKULÁSÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ

(Jászi Oszkár ideológiai fejlődése 1900—1906 között)*

Az 1848—1849-es forradalomra következő abszolutizmusnak sikerült csaknem teljesen kiirtania, vagy elnémítania a magyar forradalmi demokrata irányzatot. A feudális, illetve burzsoá eredetű osztályszövetségre támaszkodva, felülről megoldott polgári átalakulás az egyre jobban elsekélyesedő liberalizmus hosszan tartó uralmát eredményezte. Mégis ennek a távolról sem egészséges politikai fejlődésnek a keretei között, viharos gyorsasággal bontakozott ki a kapitalizmus Magyarországon. A fejlődés eredményeként a proletariátus mellett jelentkeztek és szervezkedtek a polgárság köreiben is azok az erők, amelyek hangot adtak a dualizmus rendszerével terhelt, imperializmusba hajló kapitalizmus bírálatának. Elsősorban a szabadkőművesség soraiban észlelhető mozgolódásra, a nagyváradi László király páholy híres társadalmi programjára, valamint a Vázsonyi-féle párt országos zászlóbontására utalnék ezzel kapcsolatban. A szervezkedő polgári és kispolgári csoportok azonban sorra visszariadtak a szocializmus nagy problémájától — olyan korban, amikor a polgári demokratikus elképzeléseket is csak a proletariátussal szövetségben lehet megvalósítani —, s így természetszerűleg rövidesen visszahullottak a hagyományos pártok szintjére: a közjogi harcok mocsarába. A századfordulón csak egyetlen polgári csoportosulás tudott felülemelkedni ezen a szinten, az a néhány intellektuel, akik — már ekkor a Huszadik Század körül, illetve a Társadalomtudományi Társaságban csoportosulva — a későbbiekben magvát alkották a Polgári Radikális Pártnak. Tulajdonképpen ennek a csoportosulásnak a tagjai is a polgárság alsóbb rétegeiből, főleg a kispolgárságból kerültek ki. Fennállott tehát a lehetősége annak, hogy gyorsan a többi polgári szervezkedés sorsára jut ez a társaság is. Mégis, éppen intellektuel mivoltuk következtében meg tudták tartani különállásukat a liberális többségű Társadalom-

* A jelen dolgozat része a magyarországi polgári radikális mozgalmakat feldolgozó, készülő nagyobb tanulmányomnak. Ez a körülmény szolgál talán mentségemül, ha ezúttal csak érintek néhány olyan fontos kérdést, mint a polgári radikalizmus osztálybázisa, vagy a csoport jobbszárnyának a kérdése stb. Úgy gondolom, ugyanez a körülmény, részben pedig az, hogy munkám e fejezete már jóval korábban elkészült, felmentést ad az alól is, hogy a jelen szűkreszabott keretek között foglalkozzam az ugyanebben a témakörben keletkezett, újabban megjelent tanulmányok (elsősorban Fukász György munkájára gondolok) megállapításaival. Éppen Fukász munkájával kapcsolatban azonban mégis szeretném megjegyezni, hogy az ő logikai és nem történelmi tárgyalási módja folytán tanulmányában elsikkad e csoport több jellemző vonása. A történelmi összefüggéseket keresve, megkísérelve a történelmi egymásután rekonstruálását, az eseményeket, nyilatkozatokat és véleményeket az adott korszak körülményei között vizsgálva és értékelve, szükségképpen más eredményekre kellett jutnom. Ez a magyarázata annak, hogy e munka néhány vonatkozásban eltérést jelent az e tárgyban újabban megjelent tanulmányoktól.

tudományi Társaságon belül, illetve túl is léptek a korszak liberalizmusának álláspontján. Erre a csoportra ugyanis, ha egyrészt meghatározólag hatottak is a polgárság alsóbb rétegeinek az érdekei, indulatai (feudalizmus-, nagytőkeellenesség, félelem a szocializmustól stb.), másrészt mint értelmiségre mégsem hatottak olyan közvetlenül és egyértelműen ezek az érdekek, hogy amikor a meglevő polgári demokratikus vívmányok is veszélybe kerültek (jóllehet ezek továbbfejlesztésére is igényük volt), ne lettek volna képesek balra, a munkásosztály felé tájékozódni. Részben ugyanez a körülmény, tehát értelmiségi voltuk magyarázza azt is, hogy miért volt olyan nagy szerepük a különböző ideológiai hatásoknak a csoport balra tolódásában. Ideológiai arculatuk vizsgálatánál természetesen figyelembe kell venni azt a körülményt, hogy szinte kivétel nélkül 25—30 éves fiatalemberek voltak, tehát olyan életkorban, amikor általában eszmei kiforratlanság, minden új iránti fogékonyság jellemzi a fiatal értelmiséget. Ezért, ha a következőkben különböző ideológiai áramlatok hatásáról lesz szó, az őrájuk vonatkoztatva mindig ezeknek a hatásoknak a tendencia formájában való érvényesülését jelenti elsősorban. Mint ahogyan ők maguk nem is a polgári pozitivizmus vagy a marxizmus valamelyik irányzatának lettek a képviselői, hanem a mindezek kölcsönhatásából leszűrt, általuk kialakított polgári radikalizmusnak. A különböző ideológiai áramlatoknak a korai, fiatal éveikben rájuk gyakorolt hatása azonban éppen a radikális ideológia kialakulása szempontjából bír nagy jelentőséggel.

I

A magyarországi liberalizmus balszárnyán jött létre az a pozitivista ideológiai irányzat, amely az első és legmélyebb hatást gyakorolta a radikalizmusra hajló fiatal értelmiségi csoportra. Ennek az irányzatnak a legkiválóbb képviselője Pulszky Ágost, majd Pikler Gyula volt. Mindketten elsősorban annak a magyar burzsoáziának adtak hangot, amely a hatalom megszerzésének mámorában élt, de képviselői voltak egyben annak a magyar burzsoáziának is, amely már észrevette azokat a kapitalista fejlődésben rejlő ellentmondásokat, amelyek az imperializmusba való átfejlődés során egyre inkább a felszínre kerültek.

A pozitivizmus magyar képviselőire e szociológiai irányzatnak főleg pszichológiai elképzelései hatottak. A társadalmi változások indítékait kutatva Pikler például arra az eredményre jutott, hogy a társadalmi folyamatokat az egyéni idegrendszerben végbemenő folyamatok határozzák meg. „Az embernek a társas élete, a társas életben való cselekvése — mondta egyik előadása során — akár királyt választanak, akár büntetnek, akár polgári törvénykönyvet alkotnak, akár forradalmat csinálnak stb., az embernek a lelki életéhez tartozik. Ez a lelki élet párhuzamos bizonyos idegrendszerbeli folyamatokkal, illetőleg a lelki élet ezeknek az idegrendszerbeli folyamatoknak csak egyik oldala, viszont a lelki életnek a másik oldala azok az idegfolyamatok, amelyeket a lelki élettel egyidejűleg észlelhetnénk. A kettő egy és ugyanazon dolog, ép úgy, mint ugyanazon dolognak kétféle észlelete. Az ember társas élete tehát, amely a lelki életnek egy része, csak egy oldala az idegrendszer életének, az idegrendszer élete anyagi élet."[1] Ez az álláspont azonban, minden hangsúlyozott mate-

[1] Huszadik Század, 1901. III. 307. l.

rializmusa ellenére, óhatatlanul utat hagyott az idealista elképzelések érvényesülésének. Ezeknek a lehetséges idealista behatásoknak helyt adva, alaptételét közvetkezetlenül továbbfejlesztve fejtette ki Pikler a továbbiakban belátásos elméletét, amely végül is az emberi értelemre helyezte a fősúlyt. Vizsgálódásai során ugyanis arra az eredményre jutott — kiegészítve Tarde utánzási teoriáját —, hogy az emberek cselekedeteit, szükségleteik mind tökéletesebb kielégítésére törekedve, célszerűségi belátásuk határozza meg.

A pozitivista társadalomtudománynak ezek a képviselői tehát szándék nélkül ugyan, de végül is torz képet nyújtottak a társadalomról és a társadalomban végbemenő folyamatokról. Tudományos tevékenységük tulajdonképpen a fennálló rend igazolását szolgálta, amennyiben kikapcsolták vizsgálódásaik köréből az osztályharc tényét. Az osztályoknak és az osztályharcnak figyelmen kívül hagyásával nyert nagy jelentőséget szociológiájukban a társadalom atomi eleme, az egyén. Így a társadalom az egyének „halmazata" lett, az állam pedig az egyének „összeműködésének" eredménye. Az egyénnek, a számukra egyetlen „pozitív" társadalmi tényezőnek a magatartásából, illetőleg az egyénben végbemenő érzelmi, fiziológiai stb. folyamatokból próbálták megmagyarázni a társadalom jelenségeit és folyamatait. Így a társadalom valóságának, tényeinek vizsgálatát mellőzve, a társadalmi fejlődés sajátos törvényszerűségeinek feltárása helyett a pszichológiai idealizmushoz jutottak el. A pozitivizmusnak ez az eredménye a burzsoáziának a társadalommal és a társadalom törvényszerűségeivel szembeni egyre reakciósabbá váló magatartását juttatta kifejezésre, sőt a pozitivizmus egyes képviselői nyíltan és határozottan is a munkásmozgalom ellen fordultak. Pulszky például a liberalizmus álláspontjáról bírálta a szocialista, kommunista törekvéseket, és Pikler is több alkalommal tett kísérletet a történelmi materializmus bírálatára.

A pozitivista szociológiára jellemző tendencia érvényesült tehát magyar képviselőinél is, azonban a társadalomtudományoknak magyarországi elmaradott viszonyai között még ez a pozitivista szociológia is haladást, újat jelentett. Haladást jelentett mindenekelőtt annak hangsúlyozása, hogy a társadalmi folyamatok a természeti folyamatokhoz hasonlóan törvényszerűségeknek vannak alávetve. Pulszky és Pikler többször kifejezést adott azon nézetének, hogy csak szigorúan tudományos kutatásokkal lehet megismerni a társadalom jelenségeinek okait. Ezt a tudományos követelményt szembeállították a teológiai felfogással, amelynek ebben az időben igen nagy tere volt a magyar tudományosságban, és ezzel munkásságuk bizonyos antiklerikális élt kapott. A társadalmi törvényszerűségek jelentőségének hangsúlyozásából és e törvényszerűségek megismerésére vonatkozó igényből következett Piklernek az a megállapítása, hogy a társadalomtudományoknak igen nagy szerepük lesz a társadalom jövő alakulásában.[2] Ezek a nézetek, különösen Magyarországon, még akkor is haladó jellegűek voltak, ha értékükből sokat le is von az a körülmény, hogy a társadalom törvényszerűségeinek vizsgálatán Pulszky is és Pikler is huszadrangú és tévútra vezető összefüggések kutatását értette. Haladó vonása munkásságuknak, hogy rendszerükben helyt adtak, bár meglehetősen visszás módon, a fejlődés elemének. Annak hangsúlyozása mellett ugyanis, hogy mindig a kor viszonyai között lehetséges legjobb társadalom valósul meg — és ilyen a fennálló burzsoá társadalom is —, elismerték, hogy az „emberi eszme" (Pulszky), illetőleg az „egyén célszerűségi belátása" (Pikler) egyre tökéletesebb

[2] *Pikler Gyula:* Bevezető a jogbölcseletbe. Bpest. 1892. 135. l.

viszonyok felé törekszik. Erről az álláspontról bírálta Pulszky, de különösen Pikler az elmaradt feudális viszonyokat mutató magyar társadalmat. Ugyanerről az alapról azonban nemcsak visszafelé, a feudalizmus irányában gyakoroltak kritikát a burzsoázia álláspontjáról, de bizonyos fokig előre is mutattak. Mindketten vallották — bár nyilvánvalóan imperialista tendenciáknak helytadva —, hogy a nemzeti állam nem utolsó és legtökéletesebb foka az emberi társadalom fejlődésének, és hirdették, hogy az emberiség az egyre nagyobb közösség, az egyre nagyobb testvériség felé halad. Pikler kifejtette elgondolásait egy olyan államról is, amelyben munka nélkül nem lehet busás jövedelmekhez jutni, de ahol ismeretlen a munkás, dolgos emberek éhezése is.[3] Ezeket, a számukra távoli jövőben esetlegesen beálló változásokat — rendszerüknek megfelelően — nem az osztályharc eredményétől várták, bár amennyiben vizsgálódásaik során szembetalálták magukat az osztályharc tényével, ezt nem tagadták le —, rendszerükbe azonban nem építették be. Mindezekkel együtt Pulszky és Pikler tudományos tevékenységének pozitív oldalához tartozik az a tagadhatatlan tény is, hogy a társadalmi ismeretek terén hangsúlyozott tudományos igényeikkel megvetették a magyar társadalomtudomány alapjait, bekapcsolták ezt a Magyarországon új tudományt a nemzetközi ideológiai vérkeringésbe.

A feudális maradványok túltengésével terhelt századeleji kapitalista magyar társadalomban, valamint ennek a társadalmi állapotnak megfelelően, nacionalista és klerikális előítéletekkel telített magyarországi elmaradott tudományos, főleg társadalomtudományi viszonyok között a pozitivista társadalomtudománynak különösen ezek a haladó mozzanatai hatottak erősen. Felerősítették ezt a hatást azok a támadások és nemegyszer hajszák, amelyek Pulszky, de különösen Pikler, majd tanítványaik éppen progressziv jellegű tevékenysége ellen irányultak a hivatalos Magyarország képviselői részéről. Az a változó hevességgel folyó tudományos vita, amely tevékenységük körül zajlott a századforduló idején, egyre inkább a fennálló, ellentmondásokkal küszködő rendszer hívei és az ország gazdasági, politikai, kulturális viszonyainak demokratikus átalakítását óhajtó csoportok közötti politikai harc jellegét öltötte. Ezeknek a tudományos és politikai küzdelmeknek a során vált kezdetben Pulszky, majd főleg Pikler a haladó polgári mozgalmak zászlajává, és így lett a pozitivista szociológia a magyar polgárság elsősorban azon részének ideológiájává, amely bizonyos átalakításokat óhajtott a magyar társadalomban.

Kezdetben, mint utaltunk rá, a fiatal, radikálizálódásra hajló értelmiségi csoport tagjai is teljesen Pulszky és Pikler — volt tanáraik — tanításainak hatása alatt állottak. A pozitivista szociológiának azonban főleg haladó elemei hatottak erre a fiatal polgári intelligenciára, és ezeken a haladó vonásokon keresztül vált a pozitivizmus a társadalomról alkotott elképzeléseik alapjává. Ezt mutatja többek között az a körülmény, hogy ez a radikális értelmiség legszívesebben „evolucionistának" nevezte magát. Visszaemlékezésében Jászi is a pozitivizmus elsősorban haladó vonásainak hatására utalt. „Szociológia! — írta. — Ez volt az a szó, mely szintetizálta törekvéseinket: a természettudományok diadalmas erejében való hitünket, a rájuk alapított társadalomtudományi kutatást és az ezen felépülő új népboldogító politikát . . ."[4] Annak ellenér

[3] *Pikler Gyula:* Az állam ellen. Bpest. 1886.
[4] Huszadik Század, 1910. XXI. 2. l.

azonban, hogy ezek, a progressziv törekvéseknek megfelelő ideológiai elemek vonzották a fiatal polgári értelmiséget a pozitivizmus felé, magukévá tették a pozitivista szociológia egészét, reakciós tendenciájú tévedéseivel együtt. A pozitivizmus hazai és külföldi fő képviselőit mestereiknek tekintették. Jászi többször kifejezetten is hitvallást tett a pozitivizmus mellett, így többek között 1904-ben második kiadásban megjelent, akadémiai pályadíjat nyert „Művészet és erkölcs" című munkája előszavában is utalt arra, hogy mennyi hálával tartozik „az evolucionista iránynak és hatalmas mesterének, Herbert Spencernek".[5] Jászi egyéb, 1905 előtt keletkezett társadalomtudományi vonatkozású dolgozatára is minden tekintetben erősen rányomta bélyegét a pozitivista szociológia. Különösen megmutatkozott ez a hatás „A történelmi materializmus állambölcselete" címen, 1903-ban megjelent munkáján, amelyben tulajdonképpen a pozitivizmus álláspontjáról bírálta a történelmi materializmust. A pozitivista szociológia nem éppen haladó jellegű elemei: az agnoszticizmus, a társadalom atomikus szemlélete és fejlődésének lélektani magyarázata, az állam különböző érdekeket összeegyeztető szerepéről alkotott tétel mindent háttérbe szorító módon való hangoztatása, a belátásos elmélet igenlése stb. — ebben a munkájában ütközik ki leginkább.

Jászihoz hasonlóan, főleg Spencer hatására enged következtetni Somló Bódog 1906 előtt keletkezett dolgozatainak egész sora, így elsősorban az „Állami beavatkozás és individualizmus" címen megjelent tanulmánya, amely már témaválasztásában is Spencer egyik visszatérő problémájára utalt. Fejtegetései során Somló látszólag ellentmondásba került Spencerrel, amennyiben jogosultnak, sőt kívánatosnak találta a nagyobb mértékű állami beavatkozást a társadalom életébe. Ez az ellentmondás azonban csak látszólagos, amennyiben egyúttal az egyéni szabadságjogok növelését, kiterjesztését is követelte, és így tulajdonképpen a megnövekedett egyéni szabadság által befolyásolt állam fokozott társadalmi tevékenységét óhajtotta. Somló egyébként ebben a tanulmányában a pozitivizmus pszichológiai és biológiai irányzatai közötti ingadozásáról tett tanúságot, a későbbiekben azután egyre határozottabban a biológiai, pontosabban a szerves társadalomszemléleti irány felé tájékozódott. Ennek az irányzatnak Hegedüs Lóránd, Tegze Gyula és mások mellett Méray-Horváth Károly lett a fő képviselője Magyarországon. Méray a társadalmi folyamatokat anyagcserefolyamatokkal azonosította, és ennek megfelelően ő is a fiziológia törvényeire próbálta visszavezetni a társadalom törvényszerűségeit. Nézetei hosszantartó és egyre személyeskedőbb jellegű vitát provokáltak a pozitivizmus pszichológiai és biológiai irányzatainak képviselői között, tehát egyrészt Pikler, másrészről Méray és Somló között. Ez az organikus szociológiai iskola azonban nem elsősorban módszerei feletti vitával váltott ki nagy feltűnést és hatást, hanem azokkal az aktuális politikai és a társadalom fejlődésének jövő irányával foglalkozó tanulmányokkal, amelyeket Méray szociológiája módszerbeli helyességének próbájául szánt. Ezek a többnyire bevált „politikai prognózisai" azonban nem annyira az organikus elmélet és Méray szociológiájának helyességét, mint inkább egyéni politikai éleslátását bizonyították. Ilyen vonatkozású tanulmányai egyébként, mint például a „Magyar politikai szociológia"[6] bátor antifeudális élű társadalombírálatot — és

[5] *Jászi Oszkár:* Művészet és erkölcs. Bpest. 1904. IX. l.
[6] Huszadik Század, 1903. VIII. 785. l.

nem egyszer a szocialista jövő igenlését tartalmazták. Ezek hatására került Méray egy időre Jászi és a fiatal radikális értelmiség érdeklődésének előterébe.

A pozitivista szociológia tehát minden tekintetben határozottan rányomta bélyegét a fiatal, radikalizmusra hajló értelmiség ideológiai arculatára. A pozitivizmusnak ez a kezdetben erős, minden más ideológiai áramlatot háttérbe szorító hatása lényegében jól tükrözte ennek az értelmiségnek a polgári voltát és tulajdonképpen ennek a határozottan burzsoá szociológiának a jegyében valósulhatott meg az a részleges tudományos egységfront, amely a Huszadik Század és a Társadalomtudományi Társaság körül kezdetben kialakult. A radikális értelmiség azonban már meglehetősen korán, tudományos tevékenységének kezdetén, hangot adott a pozitivizmus iránti bizonyos bírálatnak is. Így Jászi már 1901-ben „A szerves társadalomelmélet" címen megjelent cikkében kifejtette az organikus elmélet eredményessége iránti bizalmatlanságát: „Nincs a szociológiának egyetlen olyan törvénye sem, mely a szerves elméletnek köszönhetné keletkezését — írta. — Ellenkezőleg, ha az egyén és a társadalom közötti hasonlóságok keresésével megelégedtünk volna, nem ismernők sem a vallások eredetének okait, sem a családi viszonyok és a gazdasági alakzatok közötti kapcsolatot . . .", „. . . egy szóval semmit sem abból, ami a sociologia tisztje és célja: a társadalmi törvényszerűségek megismerése."[7] Cikkében végül is leszögezte azt a véleményét, hogy az organikus iskola egy teljesen meddő irányzata a szociológiának. Hasonló véleményen volt Jászi az organikus iskola Méray által képviselt irányzatáról is, annak ellenére, hogy el volt ragadtatva Méray eredményeitől.

Jászi azonban nemcsak az organikus elmélet csődjét vette észre, hanem általában a spenceri szociológia tévedései sem kerülték el figyelmét, ennek kifejezetten is hangot adott többek között a „Művészet és erkölcs" című tanulmányának előszavában.[8] Hasonlóképp észrevette annak a szociológiai irányzatnak — a pikleri iskolának — a hibáit is, amelyhez tulajdonképpen ő maga is tartozott. Már 1900-ban,[9] majd a későbbiekben több, Somlóhoz írott levelében is hangot adott Pikler és módszere iránti bizalmatlanságának. Jászinak a mestere elleni nyílt lázadására azonban csak jóval később, 1905-ben került sor, amikor több cikkében (A szociológia módszerei; Két szociológiai évkönyv[10]) kifejtette azt a nézetét — Pikler felé irányozva szavait —, hogy a szociológiának nem lehet az introspekció a módszere. Ezzel szemben hangsúlyozta, hogy a társadalomtudománynak a társadalom jelenségeit, tényeit kell megfigyelnie, és ezeket a tényeket mérlegelve, ezekre támaszkodva kell a társadalom törvényszerűségeit megállapítania. Jászi cikkei vitát provokáltak; ezzel a Piklerrel folytatott vitájával kapcsolatban írta Jászi egyik levelében Somlónak: „Vetted-e észre, hogy a Mester teljesen a Tegze-féle abszolút idealizmus álláspontjára jutott: nincs külvilág, csak az ő becses énjük!"[11] Jászi tehát a pszichológiai irányzat tévedéseinek meglehetősen a lényegére tapintva tette meg bíráló észrevételeit Piklerrel szemben.

A pozitivizmussal szembeni fenntartásait azonban nemcsak Jászi fejtette ki. Hasonló véleményre engednek következtetni Vámbéry Rusztemnek

[7] Budapesti Szemle, 1901. dec. 409. l.

[8] Uo.

[9] Jászi Oszkár levele Somló Bódoghoz. Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban O.Sz.K.) kézirattár. 1900. VI. 17.

[10] Huszadik Század, 1905. XI. 325, 533. l.

[11] Jászi Oszkár levele Somló Bódoghoz. O.Sz.K. kézirattár. 1905. VII. 22.

Tarde rendszeréről írott dolgozata is.[12] Somló Bódognak a pozitivizmus különböző irányzatai közötti ingadozása is arra mutat, hogy nem volt megelégedve ezek eredményességével. Ugyanilyen fenntartást tükröz a Spencer synthetikus filozófiájának kivonatához fűzött előszó is, amelyben hangsúlyozta a fordítást végző csoport azt a véleményét, hogy nem azért teszi közzé Spencer munkáját, mintha az ő irányzatát találnák a „legbefejezettebb, legmélyebb vagy legéleselméjűbb bölcseleti rendszernek".[13] Ezek az állásfoglalások, ha túlnyomóan a pozitivizmus keretei között is maradva és ennek inkább csak egyes irányzatait szembeállítva fejeztek ki bizonyos bírálatot a rendszerrel szemben, mégis aláhúzták azt a tényt, hogy a radikalizmushoz közelálló értelmiségre a pozitivizmusnak elsősorban haladó elemei hatottak. Másrészt kifejezésre juttatták ennek az értelmiségnek a pozitivizmussal való általános elégedetlenségét is, amennyiben hangot adtak a társadalom tényleges törvényszerűségeinek megismerésére irányuló egyre türelmetlenebb igényüknek.

II

A századforduló, amely egyben a kapitalizmusnak az imperialista szakaszba való átfejlődését is magával hozta, forradalmat csinált a fejekben. Az új korszak a szocializmus nagy problematikája felé fordította az európai és az európai kultúrához kapcsolódó országok embereinek figyelmét. A szocializmusnak, mint a közelgő, új társadalmi formációnak az érdeklődés középpontjába kerülését nemcsak a szocialista mozgalmon belüli, a korábbiaktól eltérő jellegű és értelmű viták jelezték, hanem az a széleskörű, szinte minden társadalmi réteget és minden gondolkodó embert átható izgalom is, amely ebben az irányban megmutatkozott, és egyre nagyobb méreteket öltött. Ez a munkásmozgalmon belüli és munkásmozgalmon kívüli felfokozott érdeklődés a szocializmus ügye iránt annak a ténynek szólt, hogy a beköszöntő imperialista korszak objektíve napirendre tűzte a proletárforradalmakat, a szocializmusnak esetleg csak egy vagy néhány országban való kivívásának a lehetőségét — és ezzel a munkásosztálynak a nemzeti fejlődés igényeihez szabott új stratégiájának és taktikájának a kérdését. A történelem folyamata által felvetett nagy kérdések a munkásmozgalomban életrehívtak egy sor olyan áramlatot, amely képtelen volt helyes választ adni a kor által felvetett problémákra, így egyrészt a revizionizmust, a reformizmust és a marxizmusnak ezeket kiegészítő dogmatikus válfaját, másrészről pedig az ellentétes póluson életrehívták Oroszországban a leninizmust és a többi országok szocialista pártjainak egy részében is az új kérdésekkel szemben pozitív válaszadásra törekvő csoportokat. Ez a történelmi helyzet, annak az objektív ténynek megfelelően, hogy a szocializmus nemcsak a munkásosztály ügye, a munkásmozgalmon kívül is, bár alacsonyabb szinten, de ugyancsak választ kért és kapott, egyrészről a szocializmussal való szembehelyezkedés, másrészről a szocializmus igenlése formájában. Elegendő belelapozni az egykorú külföldi nagy társadalomtudományi és filozófiai szemlékbe vagy a napilapokba, annak megállapítása céljából, hogy milyen nagy hatással voltak ezek a kérdések a polgárságra is, különösen pedig az értelmiségre. Megállapítható ezekből a tanulmányokból, cikkekből az is, hogy az értelmiség

[12] *Vámbéry Rusztem*: Tarde rendszere. Bpest. 1904 (különlenyomat a Huszadik Századból).

[13] Spencer synthetikus filozófiájának kivonata. Bpest. 1903. V. l.

jelentős része rokonszenvvel, vagy legalábbis nem ellenérzéssel tekintett a szocialista jövő felé. Nem egy intellektuelt pedig egyenesen a szocializmus táborába vitt a marxizmus éles dialektikája és a munkástömegek megújuló, imponálóan hatalmas méretű megmozdulásai.

Hasonló folyamatok indultak meg ebben az időben Magyarországon is. A szociáldemokrata párt vezetősége sajnos nem állt mindenben a hivatása magaslatán. Ezzel szemben azonban egyrészről mind nagyobb aktivitást mutatott az új időket megérző magyar munkásosztály, másrészről pedig kialakultak idővel a párton belül olyan csoportok, amelyek, ha nem is tudtak előremutatóan választ adni az ország munkásmozgalmainak, — de mondhatnánk ugy is, hogy az ország jövő fejlődésének — nagy kérdéseire, mindenesetre szembehelyezkedtek a pártvezetőség magatartásával. Ugyanekkor a szocialista fejlődés kérdései iránti párton kívüli érdeklődés is meglehetősen intenzív volt, bár lényegesen szűkebb körre korlátozódott, mint külföldön — minthogy a magyar értelmiség figyelmét jórészt a nemzeti függetlenség problémája kötötte le. A növekvő érdeklődésre utalt többek között az a körülmény, hogy a Huszadik Század egyre gyakrabban közölt tanulmányokat, cikkeket a szocializmus problematikája köréből. Ezek a cikkek nemcsak és nem elsősorban — a Huszadik Századba ugyancsak író — szociáldemokrata ideológusok tolla alól kerültek ki, akik egyébként ugyancsak a polgári értelmiség legjobbjai közül jutottak el a szociáldemokrata pártba, hanem az értelmiség legkülönbözőbb elveket valló képviselőinek nézeteit juttatták kifejezésre. Így nemcsak Szabó Ervin, Rácz Gyula, Pór Ödön, Dániel Arnold cikkei foglalkoztak a Huszadik Század oldalain a szocializmus különböző problémáival, hanem megjelentek olyan tanulmányok is, mint Berinkey Dénesnek „Egy szociáldemokrata eretnek kudarca"[14], Lesszner Richardnak „A németországi nemzeti szocialista párt"[15], Káldor Imrének „Különbözik-e a proletárosztályharc az eddigi osztályharcoktól"[16] és másoknak hasonló tanulmányai. Az ilyen jellegű cikkek egyre gyakoribbakká váltak. A magyar értelmiség egy részének a szocializmus problematikája felé fordulását dokumentálta egyébként az a vitaciklus is, amelyet a Társadalomtudományi Társaság [a továbbiakban T. T.] rendezett 1904-ben a társadalom fejlődésének jövő irányáról. A vita bevezetéseként Batthyány Ervin az anarchizmusról, Geöcze Sarolta a konzervativizmusról, Gratz Gusztáv a liberalizmusról, Szabó Ervin pedig a szocializmusról tartott előadást és fejtette ki világnézete elképzeléseit a társadalom jövő alakulásáról. Már az előadók is, de különösen a vita során felszólalók, nemcsak hogy a szocializmus problémáját nem tudták elkerülni, de a különböző irányból elhangzott érvelések végül is ezt a kérdést állították a vita középpontjába. A vita résztvevőinek lelkiállapotát — általában 3—400-an jelentek meg T. T. tagok és kívülállók is — Méray fejezte ki legtalálóbban, aki írásban beadott véleménye végső következtetéseként megállapította, hogy akár lelkesednek érte, akár nem, a régi rendszerek lejárták magukat — és a társadalom bajait már csak a szocializmus képes orvosolni. Egyben „megjósolta" azt is, hogy a következő 25—30 éven belül bekövetkezik a konzervativizmusba kényszerült régi rendszer és a szocializmus végső nagy összecsapása.[17]

[14] Huszadik Század, 1900. I. 38. l.
[15] Uo. 145. l.
[16] Huszadik Század, 1903. VIII. 896. l.
[17] A társadalmi fejlődés iránya. Bpest. 1904. 126. l. (különlenyomat a Huszadik Századból).

Érthető hát, ha a társadalom fejlődésének ez a szocializmus irányába mutató tendenciája fokozott hatást gyakorolt arra a fiatal értelmiségre, amelyet a társadalom problémái iránti érdeklődés vitt már a pozitivizmus táborába is. A magyar társadalom számos, egyre élesebben felvetődő megoldatlan kérdése, a mind nagyobb méreteket öltő munkás-, agrárszocialista és nemzetiségi mozgalmak magukra vonták ennek az értelmiségnek a figyelmét, és így érdeklődésüket egyre kevésbé elégítette ki a mindezekről mit sem tudó vagy tudni nem akaró pozitivizmus. A pozitivizmustól való elfordulásukkal — ha gondolkodásuk nem is szabadult meg teljesen ennek a szociológiának a hatásaitól — olyan lépést tettek bal felé, amelyet a többi, hasonló igényű polgári csoport[18] nem volt képes megtenni. Érdeklődésüket egyre inkább a kor központi kérdését jelentő szocializmus és ennek elmélete, a történelmi materializmus kötötte le, amelynek keretei között keresték és igyekeztek megtalálni a magyar társadalom és általában a modern kor összes égető kérdéseinek megoldását.

Jászit és társait a szocializmus központi voltának felismerésében több körülmény segítette. Többek között — mint erre már utaltam — számos kapocs fűzte őket a polgárságnak azon alsó rétegeihez, amelyeket érzékenyen érintett vagy amelyek érzékenyebben reagáltak mindazokra a sérelmekre, amelyek a fináncoligarchia uralmából a közép- és kisburzsoáziára hárultak, s ez fogékonnyá tette őket minden antikapitalista bírálat iránt. Minthogy azonban értelmiségiek voltak, nem hatottak rájuk oly közvetlenül azok az okok, amelyek a kispolgárságot általában eltérítették a polgári demokratikus átalakulásért folytatandó politikai küzdelemtől. Ugyanez az ok viszont lehetővé tette azt, hogy a különböző ideológiai áramlatokra sokkal közvetlenebbül és sokkal erősebben reagáljanak, mint a polgárság általában. Így könnyebben kerülhettek a polgárság érdekeivel nem éppen azonos ideológiai áramlatok befolyása alá, különösen abban a történelmileg adott helyzetben, amelyben a feudális maradványokkal szembenálló polgárság érdekei nem egy tekintetben találkoztak a proletariátus harci feladatainak egy részével. A szűken értelmezett polgári osztályérdekek elhagyására késztette őket az a körülmény is, hogy megnyilatkozásaik, tevékenységük miatt nemegyszer olyan elbánásban részesültek a fennálló rendszer részéről, amely több tekintetben alig különbözött a szociáldemokrácia ellen alkalmazott rendszabályoktól. A balratolódás lehetőségei tehát megvoltak, és ez a lehetőség csak a realizálás útjára lépett azzal, hogy bizonyos kapcsolat alakult ki a Huszadik Század és a szociáldemokrácia között. Ez a kapcsolat szervezeti téren eléggé meghatározatlan volt ugyan, személyi vonatkozásaiban azonban annál erősebb. Különösen a nagy elméleti felkészültséggel, marxista tudással rendelkező Szabó Ervin nyerte meg a radikális értelmiségi csoport rokonszenvét. Így személyi kapcsolatok, mégpedig a marxizmus egyik legkiválóbb magyarországi képviselőjével tartott kapcsolat révén is közelebb jutott ez az értelmiség a szociáldemokráciához és a marxizmushoz is.

A marxizmusnak a polgári radikális értelmiségre gyakorolt hatását mutatja az a körülmény, hogy Jászi már 1904-ben „Művészet és erkölcs" című munkájának előszavában szükségesnek tartotta leszögezni, hogy a korábbi összeállításhoz mérten „a történelmi materializmus tanainak hatása alatt" kénytelen volt könyvének egyes fejezeteit átdolgozni. Igaz ugyan, hogy

[18] Például a szabadkőműves radikalizmus.

mint a bevezetőben szintén megjegyezte, a Pikler által járt úton megközelített történelmi materializmus szempontjai szerint történt ez az átdolgozás. Jászinak a „Történelmi materializmus államböleselete" címen megjelent tanulmánya pedig már témaválasztásában is az új elmélet felé tájékozódását juttatta kifejezésre — annak ellenére, hogy témáját végeredményben a pozitivizmus keretei között maradva tárgyalta. Pozitivuma mégis ennek a könyvnek az, hogy ha pozitivista kiindulási pontja folytán nem is mentes a marxizmus eltorzított értelmezésétől, és ha a marxizmus álláspontját részben Masaryk nem éppen hiteles tolmácsolása alapján is vizsgálja, lényegében szakít azzal a szokásos polgári módszerrel, amely egy önkényesen megkonstruált, hamis marxizmussal állítja szembe saját érveit. Jászi, Marxnak és Engelsnek a tárgyra vonatkozó — és akkor ismert, illetőleg hozzáférhető — leglényegesebb megállapításainak túlnyomó részét idézte, és ha részben helytelen megállapításokat is tett ezek alapján, mégis a marxista irodalomban való nagyfokú jártasságáról tett tanúságot. Mindez azonban nem mutatna mást, mint hogy a „kor divatjának" megfelelően Jásziban is élt egy bizonyos intellektuális érdeklődés a marxizmus iránt. Jászi esetében azonban másról és többről volt szó. Nem egy 1903—1904-ben kelt levelében utalt arra, hogy milyen nagy igénye és szüksége van a tudományos munka mellett a tömegek között végzett felvilágosító, szervező munkára, más szóval a politikai életben való intenzív részvételre. Ez az igénye a társadalom bajain való segíteniakarásból fakadt, mint erről egyik levele is tanúskodik: „A nyomor és a butaság látványa még mindig felráz idegzetem legmélyéig s ilyenkor érzem: Hiába itt harcolni is kell, elmélkedni nem elég . . . ha belepusztulok is."[19] Ehhez, a minden indulatával gyűlölt, magyarországi elmaradottság elleni harcához keresett iránytűt a marxizmusban és szövetségest a szociáldemokráciában. Jászi számára a marxizmus és a szocializmus így nem jelenthette pusztán csak a „társaság" divatjához való igazodást. Munkáiban és tanulmányaiban tehát, ha nem is jutott el a marxizmus álláspontjához, ezek a munkái sokkal inkább tanúskodnak a különböző ideológiai hatásokkal és a társadalom tényeivel őszintén viaskodó ember válságáról, mint a burzsoázia egyik képviselőjének ideológiai taktikázásáról. Ilyen módon, ha Jászi nem is vált sohasem marxistává és még szociáldemokrata párttag sem lett, a társadalmi és különösen a magyarországi problémák megoldásának szenvedélyes keresése Szabó Ervinnel való barátságának és a munkásmozgalomhoz fűződő kapcsolatának alapjává válhatott.

Hasonló, bár távolról sem olyan erős hatással volt a marxizmus — és Szabó Ervin — Somló Bódogra is. A Jászira vonatkozó megállapítások az ő esetében már nem állják meg maradéktalanul a helyüket. Talán éppen azért, mert a társadalmi mozgalmaktól egyre inkább elvonult, pusztán csak tudományos munkájának igyekezett élni — és így tulajdonképpen Jászival ellentétes irányba indult el. Mindenesetre az kétségtelen, hogy ő is próbált közelebb kerülni a marxizmushoz: „Felszólalásodat igen sok tanulsággal olvastam — írta Szabó Ervinnek, a T. T.-ben tartott előadásával kapcsolatban. — Már régebben is erősen éreztem szükségét, hogy a történelmi materializmust közvetlenebbül és behatóbban ismerjem meg, s ez az óhaj most még fokozódott."[20] „Állami beavatkozás és individualizmus" című munkája és más dolgozatai is

[19] Jászi Oszkár levele Szabó Ervinhez. 1905. nov. 30. Párttörténeti Intézet (a továbbiakban P. I.) Arch. 507/33/b/41.

[20] Somló Bódog levele Szabó Ervinhez. 1903. ápr. 16. P. I. Arch. 507/42/5.

mutatják bizonyos fokig a marxizmus hatását, bár meglehetősen halványan. Szabó Ervin egyébként éppen az ő tudományos tevékenységével szállt vitába a Huszadik Század oldalain, és nyújtott segítséget ezzel a radikális értelmiségnek a pozitivizmus egyes hibáitól való megszabadulásához. „Természet és társadalom" című tanulmányában[21] — Somlóval vitatkozva — határozottan rámutatott arra, hogy a pozitivizmus — s különösen a pozitivizmusnak az az irányzata, amelyet Spencer nyomán Somló is magáévá tett — tulajdonképpen a fennálló rend igazolására és erősítésére szolgáló ideológiai fegyver, amennyiben a társadalmat és így a fennálló társadalmat is a természeti organizmusok fejlődésének szükségszerű eredményeként tünteti fel. Részletes bírálatával Szabó Ervin felhívta a radikális értelmiség figyelmét a pozitivizmusban rejlő azon veszélyekre, amelyek feltétlenül idealizmushoz és a legreakciósabb ideológiai áramlatokhoz (malthuziánizmushoz) vezetnek. Érvelése ugyan nem maradt hatástalan a radikális értelmiségi csoportra, de Somló, ha a bírálattal való egyetértését és köszönetét fejezte is ki egyik Szabó Ervinhez írott levelében,[22] mégis rövidesen még a pozitivizmus álláspontját is elhagyta, és tovább jobbratolódott tudományos tevékenysége. A szociáldemokráciához azonban ő is közelebb jutott bizonyos fokig ebben az időben. Erről tanuskodik többek között az a levele is, amelyben Szabó Ervinnek a szociáldemokrata pártvezetőséggel való szakítására reflektált: „Maga a tény, a szakadás ténye — írta — felette sajnálatos. Oly gyöngék vagyunk. Siralmas dolog, hogy még a szocialisták ellen is kelljen küzdenünk."[23]

Közelebb került a szocializmushoz a Batthyány Ervin barátjaként anarchistának indult ifj. Leopold Lajos is ezekben az években — főleg Szabó Ervin hatására. Több cikke és számos levele tanúskodik arról, hogy kész volt teljes tudását és — gazdag földbirtokos lévén — anyagi erőforrásait a szocialista mozgalom és propaganda szolgálatába állítani. Hasonló hatással volt Szabó Ervin — és rajta keresztül a szocializmus nagy problémája — Kégl Jánosra és a radikális értelmiség más képviselőire is. Madzsar József például — aki egyébként Jászi révén ismerkedett meg Szabó Ervinnel — intenziven részt vett a Marx válogatott művek kiadásának előkészítésében, sőt Szabó németországi tartózkodása idején az egész vállalkozást ő tartotta kézben.

Ez a radikális értelmiség — bár a szocializmus irányába csak egy bizonytalan fél lépést tett és mindig késznek mutatkozott ezt a fél lépést visszafelé is megtenni — mindenesetre mégis szocializmust akart, vagy inkább csak óhajtott. Ez félreérthetetlenül kitűnik Jászi egyik Somlóhoz írott leveléből is, amelyben elragadtatással nyilatkozott Méray azon jóslatáról, mely szerint a következő 25—30 éven belül megvalósul az európai szocialista egyesült állam: „legmerészebb álmaink válnának rövidesen valósággá" — írta.[24]

III

Az a marxizmus azonban, amellyel ez a radikális értelmiség megismerkedett, nem a kor követelményeivel és lehetőségeivel számoló harcos elmélet volt. A kapitalizmussal megalkuvó szociáldemokrácia egyrészt dogmává mere-

[21] Huszadik Század, 1903. VIII. 753—765. l.
[22] Somló Bódog levele Szabó Ervinhez. 1903. okt. 4. P. I. Arch. 507/42/7.
[23] Somló Bódog levele Szabó Ervinhez. 1904. júl. 1. P. I. Arch. 507/42/10.
[24] Jászi Oszkár levele Somló Bódoghoz. O.Sz.K. kézirattár. 1903. nov. 8.

vítette Marx tanait, másrészt pedig a társadalom fejlődésének újabb tényeire hivatkozva, kiforgatta és félremagyarázta leglényegesebb megállapításait. A radikális értelmiségnek ez a része, amely a szocializmus felé tájékozódott, ez utóbbi irányzathoz, tehát a revizionizmushoz közeledett. Könnyű megállapítani, hogy ez a választásuk polgári mivoltukból következett — azonban erre az időre már a tulajdonképpeni marxizmus is dogmává merevedett a magyarországi szociáldemokrata vezetők kezén, s tulajdonképpen a revizionizmushoz hasonló viszonyba került a burzsoáziával. Polgári voltukon túl, a két irányzat közötti választásukban szerepet játszott az a körülmény, hogy a dogmatikus marxizmus lényegében szemet hunyt a társadalom fejlődésének azon újabb tényei előtt, amelyeket az imperialista korszak hozott magával, tehát éppen azon tényeket hagyta figyelmen kívül, amelyek — többek között — Jásziékat a marxizmus felé vitték. Mint fiatal, útkereső értelmiségiek számára egyébként minden dogma, a forradalmi elmélet dogmatikus elfajulása pedig különösen ellenszenves volt. Az ilyen tünetekkel hadakozó, sőt az új fejleményekhez való igazodást hangsúlyozó revizionizmus tehát feltétlenül közelebb állott hozzájuk. Ugyancsak a revizionizmus felé vitte ezt a csoportot annak a felismerése, hogy „a revizionizmus és az orthodoxia (értsd dogmatizmus — Sz. L.) harca egy eredendő bűnben laborál: az őszinteség hiányában. Vagy hisz valaki az összeroskadás és forradalom lehetőségében vagy nem."[25] A két tábor lényeges kérdésekben azonos magatartásának felismerésére utalt Jászi a történelmi materializmus állambölcseletéről írott könyvében is.[26] Minden esetre jobban megnyerte a radikális értelmiség rokonszenvét a nyíltan alkalmazkodó irányzat, mint az „őszinteség hiányában" szenvedő dogmatikus marxizmus. Ezeken kívül pedig azért is találták elfogadhatóbbnak a revizionizmust, mert hiszen a pozitivista szociológiájuk irányából is jobban megközelíthették — mint ahogyan a revizionista teoretikusok is előszeretettel „egészítették" ki a marxizmust különböző polgári szociológusok elgondolásaival. Jászinak „A történelmi materializmus államböleselete" című könyve kiváló példája annak, hogyan jutott el ez az értelmiség a pozitivista szociológia egyes elemeitől, Marx és Engels bírálatán keresztül Bernstein tételeinek igenléséig. A revizionizmus felé fordította a radikális értelmiségi figyelmét — az általuk is tekintélynek elismert — Marxnak az a véleménye is, hogy a fejlett nyugati kapitalista országokban fog győzedelmeskedni a szocializmus és ez egyben az egész világon is eldönti a kapitalizmus sorsát. A radikális értelmiség — amely egyébként már korábban is a nyugat-európai állapotokban látta Magyarország jövőjét — tehát a Nyugat felé fordult, és e tekintetben is onnan akart tanulni; ott pedig éppen ezekben az években tört előre egyre határozottabban a revizionizmus. Érdeklődésüknek a revizionizmus irányába való terelődését segítette elő az a körülmény is, hogy az a Szabó Ervin, aki mint marxista elsősorban hatott rájuk, ebben az időben már egyre kevésbé volt következetes marxista, s így nem tarthatta vissza őket hatásosan a revizionista torzításoktól. 1903-tól, tehát éppen azon időtől kezdve, hogy Jászaiékkal való kapcsolata szorosabbá vált, mint levelezéséből kitűnik, mindinkább a szindikalista mozgalom és irodalom foglalta le figyelmét. Ezen túl pedig, ha Szabó Ervin hatott a radikális értelmiségre, ugyanakkor a Jásziék által képviselt pozitivizmus hatásai is

[25] Jászi Oszkár levele Szabó Ervinhez. 1904. nov. 2. P. I. Arch. 507/33/a/17.
[26] *Jászi Oszkár*: A történelmi materializmus államböleselete. Bpest. 1906. (II. kiad.) 123. l.

megfigyelhetők Szabó nyilatkozatain. A filozófia alapkérdésében például szinte szóról-szóra ugyanazt a felfogást vallotta Szabó Ervin, mint Jászi Oszkár.[27] Végül, de nem utolsósorban ugyancsak a revizionizmus felé terelte érdeklődésüket a magukat következetes marxistának tartó magyar szociáldemokrata pártvezetőség jelentős részének a kor követelményeitől elmaradó politikai irányító munkája is.

Mindezek folytán tehát a szociáldemokrácia revizionista szárnyához kerültek közel olyan módon, hogy pozitivista szociológiai alapfelfogásukba a marxizmus elemeit revizionista torzításokkal, a „legális marxizmus" színvonalán építették be. Ez esetben azonban hangsúlyozni kell, hogy más dolog a forradalmi marxizmustól a revizionizmushoz lecsúszni, mint egy határozottan a burzsoá rend örökkévalóságát hirdető és ideológiai védelmét jelentő pozitivista szociológia talajáról eljutni a szocializmus igenléséig — még ha ez az igenlés revizionista formában jelentkezik is. Ez a teljesítmény is nagy dolog volt annak a magyar polgárságnak egy csoportja részéről, amely polgárság általában még a saját érdekeinek következetes védelmére sem volt képes a feudalizmus idejéből ittmaradt hatalmasságokkal szemben. Jásziék tehát eljutottak arra az álláspontra, hogy a szocializmusra szükség van, de egyben hangoztatták azt is, hogy megvalósulásáig még hosszú idő fog eltelni. A szocializmushoz vezető útnak az ilyen módon való felfogása azonban kétségtelenül sokkal inkább megfelelt az imperializmus szorításából menekülni akaró kisburzsoáziának, mint a munkástömegek forradalmi lendületének. Ideológiájuknak a szocialista elmélettel, illetve ennek revizionista válfajával való kiegészülése tehát perspektivában a modern, XX. századi, kispolgári szocializmus felé tett lépést jelentette, s ezek az elemek végső soron a polgári radikális ideológia szerves részévé váltak.

Több megnyilvánulásuk mégis arra enged következtetni, hogy kezdetben a szociáldemokrata párton belüli tevékenységgel szándékozták érvényesíteni elgondolásaikat. A szociáldemokrata pártba azonban nem léptek be. Visszatartották őket ettől, hivatali állásuk féltése mellett, a párt vezetőségében uralkodó állapotokról szociáldemokrata barátaiktól — főleg Szabó Ervintől — szerzett értesüléseik is.[28] Mindezek miatt is, tehát nemcsak azért, mert a magyar szociáldemokrata vezetők magatartásával szemben az opportunizmusnak egy másik, „kulturáltabb" válfaját képviselték, bizonyos távolságban tartották magukat a szociáldemokrata párttól. Jászi és társai azonban nemcsak a magyar szociáldemokrácia egyes vezetőinek magatartását kifogásolták, de kifejezésre jutott ebben az állásfoglalásukban a párt forradalmi jellegével szembeni polgári idegenkedésük is. Rájuk is vonatkozik Kautskynak az 1870-es évek Mehringjéről alkotott véleménye, mely szerint: „Az idegenítette őt el a párttól, hogy lebecsülte a proletariátust, amelyet nem értett meg."[29] Ennek ellenére, mint ahogy egyébként Mehring is, közeledtek, legalábbis egy ideig a munkásmozgalom problémáihoz. A társadalom progresszív irányú átalakulásának őszinte óhajtása és a szociáldemokrata pártvezetőség tevékenységének bírálata közelebb vitte őket a hasonló problémákkal küzdő Szabó Ervinhez. A kivezető utat keresve Jászi hol arra kérte Szabót, hogy a pártvezetőség kicsinyes taktikázá-

[27] *Jászi Oszkár*: i. m. 8. l. (jegyzet). Szabó nézetére lásd Huszadik Század, 1903. VII. 357. l.

[28] Erre vonatkozólag lásd különösen Jászi Oszkár és Leopold Lajos 1904-ben Szabó Ervinhez írott leveleit. P. I. Arch. 507.

[29] *Karl Kautsky*: Franz Mehring. „Die Neue Zeit", 22. évf. I. köt. 4. sz. 103. l.

sait, sőt az egész mozgalmat otthagyva, csak elméleti tevékenységet folytasson, és ilyen módon próbálja felnyitni az emberek szemét,[30] hol pedig azt sürgette, hogy álljon be teljesen a harc közepébe, és „kergesse ki a kufárokat a mozgalomból".[31] Mindenesetre hozzájárult a radikális értelmiség tevékenysége is ahhoz, hogy Szabó Ervin 1904-ben szakított a szociáldemokrata pártvezetőséggel és egyre távolabb került az egész magyar szociáldemokrata mozgalomtól is. Jászi Oszkár és Szabó Ervin 1904—1905. évi levelezésében mind gyakrabban tűntek fel olyan utalások, amelyek arra engednek következtetni, hogy a szociáldemokrata mozgalom és általában a magyar társadalom kérdéseinek megoldását egyre inkább közös utakon keresték.

IV

Jászi és Szabó közös útkeresésének egyik legfontosabb szakasza ahhoz a tervezethez fűződik, amelyet Jászi vetett fel 1904-ben, a Magyar Szocialista Párt formájában. Tervezete, amely a szociáldemokrata párt átszervezésére vagy esetleg új párt alakítására irányult, bizonyos elszántságot mutatott arra vonatkozóan, hogy leszámoljon a szociáldemokrácia ideológiájának mindazon részével, amely véleménye szerint gátjává vált a szocialista erők kibontakozásának. A magyar szociáldemokrácia ideológiájában is tükröződő lassalle-i „egységes reakciós tömb"-elmélet ellen irányította elsősorban tervezetét. Abból a lényegében helyes elgondolásból indult ki, hogy a szocializmus nem csak a munkásosztály ügye. „Fölösleges — írta Szabó Ervinnek —, hogy neked fejtegessem, ki nem kevésbé látod át, mint én, hogy a szocializmus már rég megszűnt az éhező néptömegek kizárólagos mozgalma lenni, hanem ez korunk kultúrproblémájává vált . . . Egy boldogabb jövő ragyogó synthezise ez, mely a lelkeket egyre ellenállhatatlanabbul maga felé repíti. És ez a szocializmus erejének titka. Az, hogy nemcsak a legutolsó francia proletárt lelkesíti, de lelkesíti Anatole Franceot is, a francia esprit királyát."[32] Ez a proletárforradalmak korában különösen nagy és termékeny igazság — Jászinak azzal az egyébként túlzóan optimista felismerésével együtt, hogy „. . . nincs Magyarországon 20 000 olyan ember, kinek a jelenlegi rend érdeke volna",[33] — arra lett volna hivatva, hogy kiinduló pontja legyen egy olyan szocialista programnak, amely a magyar társadalom minden, haladásra képes rétegét felzárkóztatja a szocializmus ügye mellé. Az ilyen programban fel kellett volna mérnie a magyar társadalom összes égető kérdését — és így ez szükségképpen forradalmi program lett volna, s feltétlenül elvezette volna Jászit a forradalmi proletariátus jelentőségének a felismeréséhez. Jászi azonban, mint tulajdonképpeni polgár, már az erős revizionista hatások következtében sem volt képes arra, hogy ilyen programot dolgozzon ki. Álláspontja ugyanis — amely szerint „Európa legműveltebb proletáriátusa is . . . képzetlen . . . a kollektivizmus megvalósítására . . .,"[34] a magyar proletariátus pedig százszor inkább alkalmatlan erre — meggátolta abban, hogy kiindulópontjának megfelelő, helyes következtetésekre jusson.

[30] Jászi Oszkár levele Szabó Ervinhez. 1904. júl. 17. P. I. Arch. 507/33/a/14.
[31] Jászi Oszkár levele Szabó Ervinhez. 1905. ápr. 27. P. I. Arch. 507/33/b/34.
[32] Jászi Oszkár levele Szabó Ervinhez. 1904. okt. 16. P. I. Arch. 507/33/a/15.
[33] Jászi Oszkár levele Szabó Ervinhez. 1904. okt. 23. P. I. Arch. 507/33/a/16.
[34] Jászi Oszkár levele Somló Bódoghoz. O. Sz. K. Kézirattár. 1904. okt. 19.

Ez a kettősség, tehát egyrészről a szocializmus felé törő erők bizonyos felismerése, másrészt pedig polgári mivolta s egy sor revizionista konvenció határozta meg Jászi programját. Ebben a kettősségben azonban az utóbbi hatások bizonyultak erősebbnek. Bár, ha a szocialista mozgalom szempontjából vizsgáljuk a kérdést, nem szolgálhat mentségül, de magyarázza Jászi elcsúszását az a körülmény, hogy az egész szociáldemokráciát áthatotta ebben az időben az a vélemény, mely szerint a szocializmus csak a távoli jövőben, hosszas előkészítő munka után, fokozatosan, a munkásosztály anyagi és kulturális megerősödése, politikai iskolázódása útján valósulhat meg. A fejletlenebb országok szocialista köreiben — így Magyarországon is — mindehhez még az a káros, passzivitásra kényszerítő nézet járult, hogy a nyugati államok jelen története a többi állam jövője lesz. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy a szociáldemokrácia nem helyezett súlyt a szocializmusért vívott harc nemzeti feltételeinek vizsgálatára. Ezektől, a progresszív körökben igen erősen élő nézetektől nem tudott Jászi sem emancipálódni — ha meg is sejtett valamit a történelem logikájából. Másrészt viszont méltányos leszögezni, hogy polgári ideológus létére ez a felismerés és az ebből folyó következtetések értékesítésére való kísérlettétel is nagy teljesítmény volt részéről.

Ilyen módon nem a magyarországi valóságos helyzetet elemezve, a munkásmozgalom elé került összetett, bonyolult forradalmi feladatok világos felvázolására törekedett programjában, hanem a szocializmusba való fokozatos belenövés elméletéből kiindulva, egy taktikázó munkáspolitika alapjait próbálta megadni. Ennek a hosszú távon folyó, taktikázó, „okos" kompromisszumokra hajló munkáspolitikának lett volna a feladata, elképzelése szerint, hogy a magyar társadalom nagy többségét megnyerje a szocializmus ügyének. Kitűzte tehát célként a társadalom különböző rétegeinek a szocializmus számára való meghódítását, de ezt a célt nem forradalmi cselekvésre mozgósító programmal, hanem óvatos taktikázással kívánta elérni. Ennek megfelelően tulajdonképpen nem is akart a szociáldemokrata párt addigi programjától lényegesen eltérő új programot kidolgozni. Mint Szabó Ervinnek írta: „. . .hogy magyar szocializmus legyen, ahhoz új programm és új emberek szükségesek. Főleg új emberek, mert a programm lényegében a régi, csak a taktika fog változni."[35] A magukat ortodox marxistának valló magyar szociáldemokrata vezetők programjával tehát lényegében egyetértett a revizionista hatások alatt álló polgári ideológus Jászi, csak azzal a gyakorlattal nem volt megelégedve, amit ennek a programnak a jegyében csináltak ezek a vezetők. Sürgette ezért a párt vezetőségének kicserélését, méghozzá olyan módon, hogy minél több értelmiségi kerüljön a mozgalom élére. „Csak intellektuális és morális teljes értékek emelhetik fel a mozgalmat nálunk is, mint nyugaton — írta; — . . .minél több nemes és kiművelt intellektuel fegyvertársra van szükség s nélkülök harcunk eredménytelen marad."[36] Az értelmiségnek a munkásmozgalom élére való állítása, mint követelmény, kapcsolatban állt azzal a Jászihoz is eljutott reformista állásponttal, mely szerint a szocialista átalakulás a munkásosztály kulturális színvonalának emelkedésével párhuzamosan, fokozatosan fog végbemenni. Az értelmiségnek a munkásmozgalmon belüli vezető szerepétől várta tehát a proletariátus kulturális felemelkedését — és ezen keresztül a szocializmushoz való közelebb jutást. Abban, hogy a tervezett új párttal kapcsolatos elképzelé-

[35] Jászi Oszkár levele Szabó Ervinhez. 1904. okt. 23. P. I. Arch. 507/33/a/16.
[36] Uo.

seit Jászi ilyen határozottan az értelmiség szerepére koncentrálta, a pozitivista szociológia több képviselőjénél megtalálható hasonló gondolat élt tovább. Az értelmiség primer társadalmi szerepét hangsúlyozta maga Spencer is, Tarde utánzás-elméletében is az értelmiség vezetőszerepe domborodott ki, hasonló nézetek Jászi magyar mesterének, Piklernek a munkáiban is fellelhetők. Jászi gondolatvilágában az értelmiség szerepéről kialakult kép összefüggött, legalábbis látszólag, annak az észrevételével, hogy a szocialista társadalmat csak a tudományos társadalomszemlélet fonalán haladva lehet megvalósítani — és így a társadalomtudományokat művelő vagy azokkal foglalkozó értelmiségre ezen a téren különösen nagy feladatok várnak. „Hidd el édes Ervin: — írta Szabó Ervinnek — nagy történelmi mozgalmat nem csinálhatnak inferioris vezérek . . . Rendíthetetlen meggyőződésem, hogy a differenciálás ezen korában még sokkal kevésbé lehetséges, mint a múltban — pedig ekkor sem volt — az állami és társadalmi irányítás legbonyolultabb problémáit mesterségüket otthagyott dilettánsokra bízni."[37] A tetszetősen formulázott gondolat ellenére ebben az esetben is Kautskynak Mehringről írt megállapítására kell utalnunk. „Az értelmiségi — írta Kautsky — hajlamos arra, hogy a munkásban ne egyenrangú harcostársat lásson, akinek az oldalán kell küzdenie, hanem szellemi szegényt, akit felemelni az ő feladata; nem bajtársat, hanem tanítványt." Hozzáfűzte ehhez Kautsky, hogy „mielőtt a párt felé fordul, minden értelmiségi vizsgálja meg önmagát a legszigorúbban és a párt is vizsgálja meg őt: képes-e arra, hogy részesévé váljék a proletariátus osztályharcának és egyszerű közkatonaként feloldódjék benne anélkül, hogy korlátozottnak és elnyomottnak érezné magát. Aki képes erre, az — ha egyébként is tehetséges — értékes szolgálatot fog tenni a proletariátusnak s úgy érzi majd, hogy párttevékenysége kielégíti. De aki erre nem képes, arra surlódások, csalódások, összeütközések várnak, amelyek sem neki, sem a pártnak nem használnak."[38] Ebbe a megvilágításba helyezve a kérdést, teljesen nyilvánvaló, hogy Jászi elgondolása távolról sem jelentette volna azt, hogy az ő értelmiségi csoportjuk „értékes szolgálatot fog tenni a proletariátusnak". Éppen ellenkezőleg, a szocializmusért folyó küzdelem irányítását gyakorlatilag a munkásosztály kezéből kivéve, a polgári középosztályhoz tartozó értelmiség felügyelete alá helyezte volna. Másszóval a proletárszocializmusból — kicsit talán a szociáldemokrata vezetők egy része értelmiségellenességének reakciójaként is — intellektuel-szocializmust csinált volna. Mindezek ellenére, amennyiben az értelmiségnek a munkásmozgalomhoz fűződő kapcsolata a tudományos szocializmus állandó továbbfejlesztésének egyik biztosítéka és így a forradalmi munkásmozgalom egyik jelentős emelője, annyiban ennek a kérdésnek a felvetése a program pozitív mozzanatának látszik. Magyarországon, ahol az értelmiség és munkásmozgalom közelebb kerülésére komoly kísérlet még nem történt — és ennek megfelelően a magyar szociáldemokrata párt eszmei-ideológiai tevékenysége alacsony színvonalon mozgott —, különösen nagy jelentősége lehetett volna ennek a probléma-felvetésnek.

A szociáldemokrata párt akkori programjához mérten a Jászi által tervezett módosítások is tulajdonképpen azt célozták csupán, hogy megkönnyítsék a magyar értelmiségnek a munkásmozgalomhoz és a szocializmushoz vezető útját. Javaslatainak legnagyobb gyöngéje ennek folytán abból adódott,

[37] Jászi Oszkár levele Szabó Ervinhez. 1904. okt. 23. P. I. Arch. 507/33/a/16.
[38] *Karl Kautsky*: i. m. 100—101. l.

hogy a szocializmusért folyó küzdelemben a magyar proletariátus szövetségeséül kínálkozó összes társadalmi erők felmérése helyett csak az egyik lehetséges szövetségest — az értelmiséget — vette észre, — ennek szerepét pedig eltúlozta. Ebből következett, hogy mindazok a javaslatok is eltúlozva, sőt eltorzulva jelentkeztek tervezetében, amelyek — szándékukban egyébként helyesen — az értelmiségnek a szocializmus felé tájékozódását kívánták elősegíteni.

Ilyen javaslatként vetette fel sürgetően, szinte követelően, hogy a szociáldemokrata párt adjon pozitiv választ a nemzeti kérdésre. Felismerte ugyanis azt az igazságot, hogy az erősen nemzeti érzésű magyar társadalomnak azokat a legjobbjait, akik készek lennének a fennálló rend ellen küzdeni — akár a szocializmus perspektívájával is —, ettől a lépéstől a szociáldemokrácia „nemzet-ellenes pose"-a tartja vissza elsősorban. Ugyanakkor észrevette azt is, hogy „a nemzetközi szociáldemokrácia programmjában egyetlenegy oly tétel sincs, mely egy fejlettebb magyar hazafisággal ellentétben volna". „Persze — tette hozzá megállapításához — itt csak a tisztaérzésű hazafiságra gondolok, nem pedig a kizsákmányoló, enrichissez vous hazafiságra. A régi magyar doctrinairek hazafiságára gondolok."[39] Hangoztatta azt is, hogy a szocializmus legkiválóbb vezérei „ma a világ legnemzetibb, helyesebben egyedül nemzeti politikusai", és levonta ebből a következtetést is, mondván: „Ez a mi cselekvőségünket is előírja."[40] Ilyen módon a magyar szociáldemokrácia legsürgősebb feladatának azt tekintette, hogy szakítson „a proletárnak nincs hazája!" jelszavával, „s helyette — írta — szüntelenül azt kell hirdetni, ami tényleg megfelel a valóságnak, hogy mi nem hazát veszünk el, de hazát adunk elgyötört állatembereknek, kiknek csak pálinkájuk volt, de hazájuk nem." „Agyon kell tiporni a hazátlanság vádját" — követelte.[41]

A soknemzetiségű magyar állam viszonyai között azonban nem volt elegendő csak ilyen szinten felvetni és rendezni a szociáldemokráciának a nemzeti kérdéshez való viszonyát. Magyarországon, ahol a magyarság elnyomó és egyben elnyomott is volt, a nemzeti kérdés őszinte felvetése feltétlenül el kellett, hogy vezessen a nemzetiségi kérdés problematikájához. Jászi ezt észre is vette, és már ennek a program-tervezetnek a keretei között megpróbált szembenézni a nemzetiségi kérdéssel. Ebben a tekintetben Jászi nem megy túl az 1868. évi — liberális szellemben fogant — nemzetiségi törvényen. „Te mondtad nekem egyszer — írta Szabó Ervinnek —, hogy a magyar szocializmus bátran fogadhatná el alapul a 68-as nemzetiségi törvényt — úgy, ahogy azt megalkotói tervezték. És amennyire most megítélhetem, teljesen igazad van. Erre a törvényre kell alapítanunk a magyar szocializmus nemzetiségi politikáját."[42]

A polgárság — bár kétségkívül legliberálisabb — nemzetiségi programján azonban nem jutott túl, annak ellenére, hogy hírdette: „a nemzetiségi politika csak szocialista lehet, mert ez egyedül képes csakugyan népies politikát csinálni".[43] Polgári korlátjai mellett tehát „hibái" — paradox módon —

[39] Jászi Oszkár levele Szabó Ervinhez. 1904. okt. 16. P. I. Arch. 507/33/a/15.
[40] Uo.
[41] Uo. — Az OMGE-ban (elnök ekkor Károlyi Mihály) tömörült nagybirtokosokra utal, akik a nyomorukban alacsony napszámbérért is munkát vállalni kényszerülő nemzetiségieket használták fel sztrájktörőül a magyarországi aratósztrájkok idején.
[42] Uo.
[43] Jászi Oszkár levele Szabó Ervinhez. 1904. okt. 23. P. I. Arch. 507/33/a/16

mindenekelőtt abból származtak, hogy a szociáldemokrácia doktrináitól nem tudott elszakadni. Mindezek folytán, jóllehet egy állítólagos szocialista párt programtervezete szempontjából vizsgálta a problémát, nem azt kereste és vizsgálta, ami a nemzetiségi kérdésben sajátos, ami plusz erőként jelentkezhetnék a szocialista mozgalom számára, hanem csak arra figyelt fel, hogy mi az, ami azonos a nemzetiségi proletár és a magyar proletár életérdekeiben. Tulajdonképpen tehát a nemzetiségi kérdést is csak munkáskérdésnek — legfeljebb más nyelven beszélő — munkások kérdésének tekintette. Mivel pedig a proletariátus nagy ügyét, a szocializmust, nem kezelte — hisz nem is kezelhette — forradalmi ügyként, a nemzetiségi proletariátus ügyét sem mérhette fel úgy, mint a forradalmi feladatok részét.

A nemzetiségi kérdést a maga összetettségében egyébként már azért sem vethette fel, hiszen csak azért érintette az egész problémát, hogy tisztázza a nacionalista hatás alatt álló értelmiség számára a szocializmus és a nemzetiségi kérdés viszonyát. Márpedig, amennyiben a különböző ideológiai hatások folytán az értelmiség megnyerését tekintette a szocializmus magyarországi kibontakozása szempontjából a legfontosabb kérdésnek, nem sérthette meg ennek a tulajdonképpen polgári társadalmi rétegnek a nemzetiségi problémák iránti igen nagyfokú érzékenységét. Elzárkózott tehát a nemzetiségi kérdés forradalmi megoldásától, s „észjogi idealisták" okoskodásának nyilvánította a nemzetiségek „végletekig menő egyenjogúsításának" követelését. Ebben a gondolatkörben maradva, annak a bebizonyítására törekedett, hogy csak a szocializmus nemzetiségi politikájától lehet várni a magyar állam szuverenitását — és a magyarságnak a nemzetiségek feletti szupremáciájának megszilárdulását. „A magyar, a tót, a német, az oláh stb. proletár érdekei tökéletesen egyek, s ezeknek nincs oly érdeke, mely a magyar állam souverainitásával és a magyarság történelmi vezető szerepével ellentétben volna. Ilyen érdekei — írta — csak a nemzetiségi középosztálynak vannak."[44] Ezekből a nemzeti közvélemény megnyugtatására szánt argumentumokból ütközik ki egyébként a legélesebben az, hogy a reformista szociáldemokrata ideológia és Jászinak ezzel rokon elképzelései tulajdonképpen a polgári nacionalista felfogás körén belül maradtak.

A nemzetiségi kérdés nacionalista polgári felfogása és a revizionista szociáldemokrácia e kérdésben vallott nézeteinek összeegyeztetéséhez ez esetben is a pozitivista szociológia biztosított lehetőséget. A pozitivista szociológia által vallott azon nézet, mely szerint a társadalom fejlődése — tekintet nélkül a társadalmi formációkra — a társadalmi alakulatok integrációja formájában megy végbe, elfogadhatóvá tette Jászi számára a több nemzetet elnyomó magyar államot is. Ezen hibás gondolat-körben ugyanis a több nemzet integrációjaként felfogott soknemzetiségű magyar állam úgy tűnhetett fel, mint a fejlődés magasabb fokán álló alakulás. Így került Jászi abba a helyzetbe, hogy a szocializmus nemzetiségi politikájának útjait keresve, a legelfogultabb polgári nacionalista álláspontttal találja magát azonos véleményen. Mint állította: „. . .nincs antiszocialistább gondolat, mint az, mely a már kifejlődött nemzettesteket fel akarná bontani alkotóelemeire. A magyar állam fennmaradása szocialista érdek ennélfogva."[45] Ezt, a pozitivista társadalomszemléletből folyó és a polgárság nacionalista elképzeléseit igazoló álláspontot

[44] Jászi Oszkár levele Szabó Ervinhez. 1904. okt. 16. P. I. Arch. 507/33/a/15.
[45] Uo.

kiegészítette és aláhúzta Jászi azzal, hogy helyt adott a nemzetiségek beolvasztására irányuló politikának, mondván, hogy „. . .ez a beolvadás a nemzetiségek millióira is csak hasznos volna . . ."[46]

Ugyanez a pozitivista felfogás magyarázza azt, hogy az a Jászi, aki egyrészről határozottan nacionalista álláspontra helyezkedett, másrészről hogyan helyeselhette az internacionalizmus eszméjét. „Én miben sem akarom a szocializmusnak internacionalizmusát gyöngíteni — írta. — Ellenkezőleg glorifikálni fogom: jobban, mint bárki más eddig."[47] Hasonlóképp a társadalom fejlődésének a világállam felé haladó mozgásába vetett pozitivista értelmezésű hitével függött össze az is, hogy az önálló vámterület követelését csak bizonytalankodva, esetlegesen akarta felvenni programjába.

A tervezett új program ezen Jászi által is aláhúzott, sarkalatos tételei meghatározták a program többi követelésének jellegét is. Lényegében általánosságban mozgó, polgári demokratikus követelések voltak ezek — sőt, ki sem merítették a polgári demokratikus reformok körét. Csupán az általános választójogot, az egyesülési és gyülekezési szabadságot, a nemzetiségi törvényt, a progresszív adózást, a népies önkormányzati közigazgatást és az egyházi javak szekularizációját említette Jászi mint döntő feladatot. Mindezt a szocializmus irányába mutató kultúrpolitikával egészítette ki. Több helyen, szinte szóról-szóra, megismételte ezeket, így nem kétséges, hogy ennél nem is gondolt többre. Figyelmen kívül hagyott tehát olyan alapvető polgári demokratikus követelést, mint a földreform, az állam függetlenségének követelését, a köztársaság követelését, a születési és pénzarisztokrácia előjogainak eltörlését stb. Messze elmaradt tehát Jászi programja a polgári demokratikus célkitűzésektől is — nem is szólva arról, hogy ő szocialista programot kívánt adni. Ezek a hibák és hiányosságok kétségkívül abból származtak, hogy Jászi, le akarván számolni a marxizmus egyes elferdített, dogmává merevített tételeivel, szembefordult magával a tudományos társadalomszemlélettel. Ugyanakkor ál-tudományos, főleg a pozitivista szociológiában gyökerező doktrinák alkalmazásától várt választ azokra a kérdésekre, amelyekre nem kapott kielégítő feleletet a dogmatikusan kezelt marxizmustól.

Jászi ezen elgondolásai — annak ellenére, hogy nyomtatásban nem kerültek a nyilvánosság elé — igen nagy hatással voltak a szociáldemokrata és pártonkívüli haladó magyar értelmiségre. Különösen a szocializmus és a nemzetiségi kérdés egymáshoz való viszonyának felvetése keltett nagy érdeklődést és több oldalról rokonszenvet. Ezt a hatást nemcsak az idézte elő, hogy Jászi maga is elsősorban ennek a viszonynak a rendezésétől várta a szocializmus magyarországi erőinek gyors kibontakozását, lehetséges szövetségeseinek felzárkózását, hanem elsősorban az a körülmény, hogy a magyar társadalom jelentős részét, de különösen az értelmiséget — bár különböző intenzitással — hasonló problémák foglalkoztatták. Jászi elgondolásai közül tehát az hatott a legerősebben a magyar közvéleményre, amely csak kérdés-felvetésével bár, de csakugyan élő problémát érintett. Viszont éppen azért, mert a korszak többi nem kevésbé fontos kérdését nem volt képes észrevenni, különösebb hatással nem lehetett a magyar közvéleményre és így a szocialista politika alakulására sem. Hatása inkább csak a demokratikus gondolkodású városi értelmiségre korlátozódott. Ennek folytán, valamint követelései polgári demo-

[46] Jászi Oszkár levele Szabó Ervinhez. 1904. okt. 23. P. I. Arch. 507/33/a/16.
[47] Jászi Oszkár levele Somló Bódoghoz. O. Sz. K. Kézirattár. 1904. okt. 19.

kratikus tartalmának megfelelően Jászi programja végeredményben a polgárság radikális álláspontjának megformulázásához szolgált alapul és semmiképpen sem a magyarországi szocialista politika megreformálásához.

Abban, hogy Jászi programtervezete, bár a szocialista mozgalom megújításának, felfrissítésének igényéből fakadt, mégis polgári demokratikus keretek között maradt csupán, jelentős része volt Szabó Ervinnek. Ugyanis ha Jászi a nemzeti és a szocialista gondolat összekapcsolásának nagy jelentőségét felismerve, le is írta azt, hogy a szocialista párt átszervezését meg akarja kísérelni „Ervinnel, vagy Ervin nélkül, vagy Ervin ellen is,"[48] mégis szinte teljesen Szabó Ervin véleményétől tette függővé további ilyen irányú tevékenységét. Erről a szoros együttműködésről Jászinak csaknem minden e tárgyban keletkezett levele tanuskodik. „Soha édes jó Ervinem, nem vágytam még úgy utánad, mint ezekben a napokban — írta Szabó Ervinnek az elgondolásait ismertető első levele bevezetőjében. — . . .Nemcsak azért volt rád szükségem, mert tanácsod nekem minden fontos dologban nélkülözhetetlen — folytatta,— hanem azért is, mert az eszme néhány igen hevesen erjesztő bacillusát éppen tőled kaptam, mint már annyi más dologban."[49] Levelét azzal fejezte be, hogy kérte Szabó Ervin tanácsát, észrevételét: „A dolog csak úgy sikerülhetne teljesen, ha Te is felemelnéd a kezed — írta. — Te volnál a hivatott arra, hogy a szocializmust az új Magyarország úttörőinek ideológiájával összekapcsoljad." Jászi és Szabó közös útkeresése félreérthetetlenül kitűnik ezekből a megjegyzésekből. Kitűnik az is, hogy Jászi előtt roppant tekintélye volt a marxizmusnak, a marxista Szabónak — és hogy ebben az összeműködésben az irányító szerep Szabóra várt. Ilyen módon ő képes lett volna arra, hogy Jászi és a radikális értelmiség kétségkívül kiváló kvalitásait a forradalmi szocializmus felé irányítsa.

Szabó Ervin véleménye és tanácsa nem is maradt el. Ez a vélemény azonban — Jászi védekező leveleinek tanúsága szerint — bírálat formájában jutott kifejezésre. Elsősorban az értelmiség társadalmi szerepének túlzott hangsúlyozását bírálta, valamint a szociáldemokrata pártnak a polgári pártokkal való együttműködését, a Jászi által tervezett tudatosan kompromisszumos politikát ellenezte. Nem értett egyet a nemzeti kérdés előtérbe helyezésével sem — és általában helytelenítette az új párt-alapítási tervet is. Bírálata azonban jórészt észrevehetőleg a Jászi által már eleve elvetett centrista marxista illetve szindikalista tételekből sarjadt ki, éppen ezért ez a bírálat Jászi és a vele egy nézeten levő radikális értelmiségi csoport esetében nem egészen a kívánt hatást érte el.

V

Jászi álláspontja rövidesen mégis módosult bizonyos fokig, s ebben jelentős szerepet játszott az a körülmény, hogy 1905 elején hosszabb időt töltött tanulmányi célzattal Franciaországban. Mindjárt Párizsba érkezése utáni első leveleiben arról számolt be, hogy tapasztalatai egyre inkább a forradalmár álláspont felé viszik. „Már három revolutionista meetingen is voltam. A tegnapi hatalmas volt. France beszéde magával ragadott — írta többek között. —

[48] Jászi Oszkár levele Somló Bódoghoz. O. Sz. K. Kézirattár. 1904. okt. 19.
[49] Jászi Oszkár levele Szabó Ervinhez. 1904. okt. 16. P. I. Arch. 507/33/a/15.

Mikor a katonák, a papok és a bankárok új hármas szövetségéről beszélt a nemes öreg az indulattól remegő hangon, a tömeg úgy zúgott tetszésében, mint egy viharos tenger. És megértem, vagy legalábbis kezdem érteni a Révolution nagyságát és értelmét ezekből a gyülekezetekből. Egy kis 16 éves ouvrière arcjátékát nézve, ki mellettem ült, és kitörő indulatait hallgatva, többet megértettem, mint egy egész Bernstein—Kautsky vitából. És — folytatta — a dolgok közeli szemlélete nagyban megmásítja — úgy látszik legalább — véleményemet a parlamenti tevékenység értékéről és a fejlődés tempójának gyorsaságáról."[50]

Ha a francia munkásosztállyal való ismerkedése a revolutionista állásponthoz közelítette Jászit, másrészről a polgári pozitivista szociológia franciaországi nagyjaival való beszélgetései bizonyos fokig kiábrándították a pozitivista szociológiából, illetve általában a nyugati burzsoá társadalomtudományból. Levelei egyikében például határozottan leszögezte azt az észrevételét, hogy . . .„Durkheimék pozitív álarc alatt metafizikát csinálnak — az egész jelenkori gondolkozás sokkal reakciónáriusabb, mint 30 év előtt — James sajátságos keveréke a tisztánlátásnak s a babonának . . ."[51] Ez a kiábrándulás megint csak a forradalmi szocializmus felé nyitott kaput. Amíg ugyanis a pozitivista szociológia talajáról elindult Jászi számára szinte természetsz erűlega szocializmus revizionista irányzata volt az elfogadhatóbb, addig a pozitivizmusból mindinkább kiábrándulva, egyre világosabbá vált előtte a revolutionista álláspont igazsága. A szocializmus két irányzata között ingadozva azonban még mindig a pozitivista szociológia okoskodása alapján próbált választ kapni nagy dilemmájára: „Az Emberi Természet thémája igen kemény dió. De fontos, mert csak innen kaphatunk megbízható választ arra a kérdésre, mely most legjobban izgat: az Evolutio és Revolutio kérdésére"[52] — írta egyik levelében. Következő leveleiben azonban — a gondolkodásában továbbra is megmaradt pozitivista elemek ellenére — egyre gyakoribbá váltak az olyan megjegyzések, amelyek a polgári társadalomtudománytól való tá olodására és a forradalmi nézetekhez való közeledésére utaltak. „A minap igen melegen eldiskuráltam Gustave Hervével — írta például egyik alkalommal. — Megerősített eddigi impresszióimban. Aggasztó jel, hogy mennyivel jobban érzem magamat a forradalmárokkal, mint a tudósokkal. Mert azok Tihozzátok hasonlóak, míg emezek Meller Simonékhoz."[53]

Jászi gondolkodásának átalakulására talán még a franciaországi tapasztalatoknál is erősebben hatottak az 1905. évi oroszországi események és a magyar válság kiéleződése. Már 1905 januárjában reagált az orosz forradalmi fejleményekre, méghozzá lelkesedve, olyan ember módjára, aki megsejtett valamit ennek jelentőségéből. „Az orosz események — írta — engemet is felkavartak és főleg nekik köszönhetem, hogy szabadultam a tespedő állapotból."[54] „Ezeknek a dolgoknak a híre — írta egy másik levelében — valóságos fizikai boldogságot okozott nekem olykor."[55] A magyar uralmi rendszer közeli felbo-

[50] Jászi Oszkár levele Szabó Ervinhez. 1905. jan. 28. P. I. Arch. 507/33/a/26.
[56] Jászi Oszkár levele Somló Bódoghoz. O. Sz. K. Kézirattár. 1905. ápr. 11.
[52] Jászi Oszkár levele Szabó Ervinhez. 1905. jan. 28. P. I. Arch. 507/33/a/26.
[53] Jászi Oszkár levele Szabó Ervinhez. 1905. ápr. 8. P. I. Arch. 507/33/b. — Jászi itt nyilvánvalóan a társadalmi mozgalmaktól visszahúzódó művészettörténész és az ebben az időben leghatározottabban baloldalinak mutatkozó szocialista között kívánt mérleget vonni az utóbbi javára.
[54] Jászi Oszkár levele Szabó Ervinhez. 1905. jan. 28. P. I. Arch. 507/33/a/26.
[55] Jászi Oszkár levele Szabó Ervinhez. 1905. márc. 2. P. I. Arch. 507/33/b/29.

rulására utaló jelek hasonlóképp örömteli várakozással töltötték el: „A magyar dolgok nagy elégtételemre vannak — írta. — ... Nagy és vigasztaló dolog volna, ha egyszer egy kormány kisebbségben maradna a választásoknál."[56]

Mindez tehát megváltoztatta Jászi nézetét a szocialista politika irányzatát illetőleg, de 1905-ben nem állt egyedül ezzel a magatartásával. Mivel 1871 óta, szinte egy egész történelmi korszakon át nem volt olyan nagyméretű, éles osztályküzdelem, amelynek tapasztalatai meggyőző erővel bizonyíthatták volna a forradalmi szocializmus igazságát, jószándékú, a szocializmust őszintén akaró emberek is elvesztették forradalmi perspektívájukat és csak revizionista módon vélték megközelíthetni a szocializmust. Épp ezért lett az orosz forradalom, a hosszú idő óta első nagyméretű osztályösszeütközés, Európaszerte a munkásmozgalom baloldali szárnyának szülőanyjává. Nem csoda hát, ha Jászira is nagy hatással voltak ezek az események.

Ha túlzó is lenne az az állítás, hogy Jászi programja, összekapcsolva a forradalomról alkotott megváltozott nézetével, közvetlenül alapul szolgálhatott volna egy baloldali szocialista irányzatnak, — de az 1905. évi politikai válság körülményei között, megfelelő marxista bírálat esetén, Jászi nézetei mindenesetre alkalmat kínáltak egy olyan álláspont kialakítására, amely kedvező alapot biztosíthatott volna a haladó magyar értelmiségnek a szocializmus felé közeledéséhez. Amíg azonban a franciaországi tapasztalatok és az oroszországi forradalmi események egyrészről meggyőzték elképzelései egyik sarkalatos tételének szükséges korrekciója felől, és már hajlandónak mutatkozott a forradalmi álláspont felé orientálódni, ugyanekkor másrészről Jászinak a forradalmi munkásmozgalom iránt felébredt tisztelete, az ekkor már határozottan szindikalista Szabó Ervin hatására, mégis egészen más távlatok és összefüggések felmérésére adott alkalmat.

Szabó Ervin szindikalista irányban való útkeresését Jászi kezdetben a legnagyobb ellenzéssel fogadta. Nézetkülönbségük élességére mi sem jellemzőbb, mint az, hogy vitájukat, sajtó útján, a nyilvánosság elé vitték.[57] A vita végül is Jászi teljes visszavonulásával zárult. A sajtóban megjelent vitacikkeknél lényegesen érdekesebb és Jászinak, a radikális értelmiség reprezentánsának a fejlődését sokkal inkább megvilágítja az ebből az időből származó levelezésanyag.

Az új szocialista párt gondolatának a felvetésekor megformált alapról vette bírálat alá a szindikalista álláspontot. Kifejtette ismét azt a nézetét, hogy „nem lehet a társadalmat úgy részekre osztani, mint Ti szoktátok". „Ott a középen megindul a nagy forradalmi ár: munkásszervezetek s a hadsereg elleni propaganda. *Ez a fő képlet.* De erre a mélységes szervezeti változásra — folytatta a gondolatot — reagál az egész test. Minden csoport az ő társadalmi berendezettségének megfelelően: kereszténységszocializmus, universit extension, feminizmus, parasztszocializmus, intellektuel szocializmus. A harc hevében ellenséges áramlatoknak látjuk őket; valójában kikerülhetetlen részei ők egy

[56] Jászi Oszkár levele Szabó Ervinhez. 1905. jan. 28. P. I. Arch. 507/33/a/26.

[57] Lásd erre vonatkozólag Szabó Ervin és Jászi levelezésének idevonatkozó, s a következőkben részben idézett részeit (Szabó Ervin ezekre a Jászi-levelekre nyilvánvalóan hasonló heves és alapos válaszokat adott), továbbá a francia szindikalista mozgalom értékelése körül köztük kirobbant heves vita dokumentumait. Ez utóbbiak megtalálhatók a Szabó Ervin válogatott írásai című (Bpest, Kossuth Könyvkiadó. 1958) kötetben, illetve a vitát elindító cikk a Huszadik Század 1905. IX. kötetében (*Jászi Oszkár*: Az egységes francia szocialista párt).

óriási psychikai átalakulásnak: a szellemi s erkölcsi élet átalakulásának, új cselekvési készségek kiképzésének, a centrális gócok lazításának, a jelenlegi rend tarthatatlansága gondolatának . . . És nem lehet azt mondani, hogy mi 400 000 vagy egy millió szervezett munkás, mi egyedül fogjuk megcsinálni az új társadalmat! Csak nekünk szabad szocialistáknak lenni. Ti, 15 vagy 20 millió csak ellenünk lehettek. Nem. A változás kikerülhetetlen a társadalom minden képletében."[58] Jászi ezen gondolatai látszólag helyesen tükrözték a szocialista fejlődés tendenciája és a kor szociáldemokrata elgondolásai közötti objektív ellentmondást, — az egyik leglényegesebb kérdés tekintetében. De a szocializmusért folyó harc kérdését a szociáldemokrata pártoknak csak a legkiválóbb gondolkodói voltak képesek komplex módon felvetni. Jászinak ezek a gondolatai a maguk korában meglehetősen általános elterjedtségnek örvendtek a progresszív értelmiség köreiben. A polgári társadalomtudomány határozottan anti-szocialista célzattal ugyan, de állandóan hangsúlyozta a társadalom szerves egységét. Jászi tehát minden valószínűség szerint a pozitivista társadalomtudomány egyik túlhajtott és ott éppen ezért reakciós tendenciájú, vagy legalábbis terméketlen igazságát: a társadalom szerves összefüggéseinek szemléletét próbálta hasznosítani a szocialista tudományban, amely viszont az opportunista torzítások folytán csakugyan hajlamos volt arra, hogy mereven részekre tagolva szemlélje a társadalmat — és jórészt éppen ezért nem tudta megfelelő mértékben gyümölcsöztetni igazságait. Jászit egyébként nemcsak polgári társadalomtudományi iskolázottsága, de polgári származása és társadalmi kapcsolatai is hozzásegítették ahhoz, hogy határozottabban számításba vegye a proletariátuson kívüli társadalmi erőket. Mindezek az okok természetesen más országok értelmiségére is hatottak, s érthető módon hasonló gondolatsorok kifejtéséhez vezettek. Az orosz polgári radikálisok hasonló nézeteire s az ezekben rejlő veszélyekre Lenin már 1894-ben felhívta a figyelmet. Már ekkor rámutatott arra, hogy a társadalom megváltoztatására törekvő valamennyi politikai csoport egyesítésének az igénye a demokratikus polgárságnak azokból a köreiből indul ki, „akik a régit elhagyták, de semmi újhoz nem csatlakoztak . . .", s hogy az ilyen részről kínált szövetségnek a veszélye főleg a radikális polgárság által kitermelt „egyesítő" elméletben van. A szövetségesként jelentkező polgárok ugyanis — mint Lenin írta — „úgy látszik azt hiszik, hogy egy ilyen elméletet a legkönnyebben úgy lehet megteremteni, ha az egészet az abszolutizmus ellen való tiltakozásra és a politikai szabadság követelésére egyszerűsítik le és megkerülik az összes egyéb szocialista és nemszocialista kérdéseket".[59] Hogy mennyire jogosult Leninnek ezeket a megállapításait itt idézni, azt Jászi elképzeléseinek a magyarországi állapotokra vonatkozóan később konkrétabban is kifejtett változata mutatja meg a legjobban. „Hát nálunk mindez hogy van? — tette fel a kérdést. — Nincs számba vehető kultúra, gyönge az ipar, tele feudális maradványokkal minden, nincs gyülekezési jog, nemhogy izgatási szabadság. Mindezt hagyjuk? Mindezt tegyük félre a nagy krach idejére? Nem hiszem. Meg kell csinálni a kereteket, melyek között csakugyan megindulhat az intenzív szocialista munka. Egy egész csomó munka vár ránk, melyeket a külföldön a polgárság már rég megcsinált. Mindezt nálunk csak a szocializmus csinálhatja

[58] Jászi Oszkár levele Szabó Ervinhez. 1905. febr. 5. P. I. Arch. 507/33/a/27.
[59] *Lenin:* Kik azok a népbarátok és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen. Lenin Művei. I. köt. Bpest. 1951. 304—305. l.

meg. Minthogy azonban az ipari szocializmus egymaga még erőtlen: egyesíteni kell minden rendelkezésre álló erőt, s e mellett folynia kell annak az alá-aknázó munkának, melyről fent beszéltem."[60] Szabó Ervin válaszát ezekre a Jászi által felvetett gondolatokra nem ismerjük, de ez nem járhatott messze attól a véleménytől, amelyet Lenin fejtett ki az orosz polgári radikálisok hasonló javaslatával kapcsolatban. Ismeretes, hogy a szocialisták és a polgári demokraták együttműködését Lenin helyesnek és szükségesnek tartotta, de csak akkor, ha a szocialisták külön tömörültek és a polgári demokraták is önálló pártot hoztak létre a maguk külön programja alapján. Jászi további levelei mindenesetre azt bizonyítják, hogy Szabó Ervin bírálata hasonló észrevételt tartalmazhatott. Ennek hatására Jászi rövidesen elismerte, hogy „egyetlen új munkásszervezet többet ér, mint egy nagy csomó polgári szociálpolitika".[61] Az a Jászi tehát, aki nem sokkal korábban még az értelmiség vezetése alá akarta vonni a munkásosztály mozgalmát, most hangoztatta, hogy a „. . . szocializmusnak meg kell maradni lényegileg munkás és forradalmi mozgalomnak".[62] De nemcsak a munkásosztály mozgalmának az értelmiség felügyelete alá vonásáról mondott le a nyilvánvalóan erős bírálat hatására, hanem egyáltalán a munkásmozgalomba való bekapcsolódás lehetőségéről is. Ennek ellenére a munkásosztály harcának az általánosításával járó feladatot, a munkásosztály elméletének a kifejtését továbbra is az értelmiség számára tartotta fenn, bár minden valószínűség szerint a szocialista értelmiségre gondolt elsősorban. „A mi szerepünk — írta Szabó Ervinnek, az értelmiség szerepére utalva, és ebben az esetben saját magát is szocialista értelmiségnek tekintve — nem lehet más, mint kiépíteni azt az egész hatalmas világnézetet, mely a munkás milliókban ma még csak homályosan kavarog. Viszont vigyáznunk kell, hogy az ne laposodjék el puszta bérkérdéssé, hanem egy *általános emberi mozgalom legyen*, mely tudományos, erkölcsi és esztétikai perspektívájával, ha nem is tud magához vonzani minden jó és emelkedett embert, de amely mindenkiben rokonszenvet ébreszt, aki az élet kis hitványságain felülemelkedni képes. Ez a bomlasztó, erjesztő, új pszichikai készségeket kiváltó és kivájó munka a mi élet-feladatunk."[63] Mint ezeknek a fejtegetéseknek a második részéből is kitűnik: az a Jászi, aki a társadalom valamennyi rétegében folyó, a szocializmus irányába tapogatódzó mozgalmakra és jelekre próbálta még nemrég a szocialisták figyelmét felhívni, annak most a munkásosztályon kívüli rétegeknek az ügye került egyre inkább az érdeklődése középpontjába. Erről a kiindulási pontról jutott el arra az álláspontra, hogy az értelmiség speciális feladata, hogy a nem proletár társadalmi rétegekben is felébressze és ébrentartsa a társadalmi haladás, sőt távlataiban a szocialista végcélú haladás iránti igényt. Szabó Ervin bírálatának a hatására tehát lemondott a munkásmozgalomban való részvételről, más szóval tiszteletben tartotta most már a szocializmushoz vezető úttal kapcsolatos szindikalista elképzeléseket. Ettől függetlenül fenntartotta azt a nagy általánosságokban helyes nézetét, hogy a nem proletár társadalmi rétegekben is folynia kell az átalakulásnak. Hosszú ideig — legalábbis 1908-ig — vallotta Jászi, hogy a polgárság köreiben végzett haladó szellemű szervező, nevelő munka is szocialista feladat. „Szóval — írta ekkor még Szabó

[60] Jászi Oszkár levele Szabó Ervinhez. 1907. febr. 5. P. I. Arch. 507/33/a/27.
[61] Jászi Oszkár levele Szabó Ervinhez. 1905. ápr. 27. P. I. Arch. 507/33/b/34.
[62] Uo.
[63] Jászi Oszkár levele Szabó Ervinhez. 1905. ápr. 27. P. I. Arch. 507/33/b/34.

Ervinnek, összegezve a közöttük lévő nézeteltéréseket és azonosságokat — a nagy elvi dolgokban a különbség közöttünk legfeljebb abban keresendő, hogy én az *integrális munka jelentőségét* sokkal többre becsülöm, mint Te, s annál többre, minél gyöngébb valamely országban a mozgalom."[64] Jászinak tökéletesen igaza lett volna, ha egy forradalmi munkáspárt figyelmét kellett volna a szövetségesek fontosságára felhívni, az ő terve ezzel szemben a munkáspártot tette volna teljesen harcképtelenné, illetve — ekkor már — a munkáspárttól és annak taktikájától független propaganda munkát kívánt kifejteni a proletariátuson kívüli társadalmi rétegek felé. Ez pedig legjobb esetben is csak a polgári demokratikus átalakulás céljait szolgálhatta — s csak tág értelemben a szocializmus ügyét.

Felmerülhet joggal az a kérdés, hogy ilyen nekiindulás után Jászi és hozzá hasonló felfogású baráti köre nem válhatott volna-e szocialistává. A kérdésre igennel lehet felelni. Polgári származása s gondolkodását erősen meghatározó polgári társadalomtudományi iskolázottsága ennek nem lehetett volna akadálya. Csupán utalok itt Marx és Engels példájára, akik hasonló alapokról indulva — igaz, hogy más történelmi körülmények között — jutottak el a tudományos szocializmushoz; s a példákat sorolni lehetne akár később a kommunistává lett egyes polgári radikálisok esetéig. Azt vizsgálva, hogy Jászi és szűkebb baráti köre esetében miért nem következett be ez a döntő fordulat, elsősorban Kautskynak Mehringről mondott, általános érvényű s fent idézett megállapításaira kell utalnom. Másrészt viszont figyelmet érdemel ebből a szempontból az a körülmény, hogy a szocialista bírálatot Szabó Ervintől, tehát a polgársággal való minden együttműködés hasznosságát tagadó szindikalistától kapta Jászi. Ha nem szindikalista részről érkezik a szocialista bírálat, akkor esetleg segítséget kaphatott volna a polgári értelmiség előtt álló s Kautsky által jelzett nehézségek leküzdéséhez is. Így viszont a szocialista mozgalom felé már eleve elzárult előtte az út, s szükségképp csak visszafelé, a polgári mozgalom felé léphetett.

A szindikalizmusnak tehát jelentős szerepe volt a Jászi által képviselt polgári radikalizmus létrejöttében. Szinte azt lehetne mondani, hogy a magyarországi polgári radikalizmus vezető alakjának a nézetei a szindikalizmusnak mintegy pendantjaként alakultak ki. Talán nem túlzás a szindikalizmus és a radikalizmus viszonyát jellemezve azt állítani, hogy Jászi és Szabó között, egymás álláspontjának kölcsönös tiszteletbentartása alapján, hallgatólagos megállapodás jött létre, mely szerint Szabó a munkásosztály szindikalista tevékenységének szervezését vállalta, Jászi pedig a polgári társadalom progresszív, szocialista perspektívájú befolyásolására tett kísérletet. Azt is lehetne mondani, hogy a szindikalizmus, mint maximális program, a Jászi által képviselt radikalizmus pedig mint minimális program szerepelt ebben a Szabó—Jászi-féle együttműködésben. A szindikalista Szabó Ervin részéről, a későbbiekben határozottan *polgári* radikális tevékenységet folytató Jászi iránt megnyilvánuló politikai rokonszenv és személyes barátságuk további erősödése is csak a köztük kialakult, tudatosnak látszó együttműködés alapján érthető meg.

[64] Jászi Oszkár levele Szabó Ervinhez. 1905. jún. 14. P. I. Arch. 507/33/b/36.

VI

A magyarországi polgári radikalizmus ideológiájának alapvonásai tehát a pozitivista szociológia irányából megközelített szocializmus elemeinek felhasználásával, illetve az így létrejött sajátos elmélet szindikalista bírálata útján kezdtek kirajzolódni. Mindezeken kívül — az 1905—1906 évi válság előtt — még egy tényezőnek volt jelentős hatása a magyar polgári radikalizmus ideológiai alapjainak kialakulására: a Társadalomtudományi Társaság liberális körei részéről újból megindított támadásoknak. Különösen attól az időtől kezdve váltak hevesekké ezek a támadások, miután többé-kevésbé köztudomásúvá vált, hogy a Társaság balszárnyát képező radikális intellektuelek és szociáldemokraták között bizonyos vita zajlik. Igyekeztek úgy interpretálni ezt a vitát, illetve Jászi állásfoglalását, mint a liberalizmus irányába tett lépést. Ennek megfelelően kísérletet tettek a Huszadik Század és a Társadalomtudományi Társaság balszárnyának végleges kettéosztására. 1905 nyarán próbálkoztak meg a legjelentősebb ilyen akcióval. Gratz Gusztáv levéllel fordult a Huszadik Század szerkesztőbizottságának tagjaihoz, amelyben a szemle irányának megváltoztatására tett javaslatot,[65] s követelte a Huszadik Század szocialista szerkesztőbizottsági tagjainak eltávolítását. Ez a támadás azonban nem a kívánt eredménnyel járt, ellenkezőleg: a szerkesztőbizottság radikális és szocialista többsége kereken visszautasított minden vádaskodást és azt a nézetét nyilvánította, hogy az eddigi irányzat erősítését tartja szükségesnek.[66] Gratzéknak ez az akciója, a radikális csoport fejlődése szempontjából, mindenesetre azzal az eredménnyel járt, hogy abban az időben, amikor nem éppen biztos elvi alapokból kiindulva, a polgári társadalom haladó elemeinek szervezése került az érdeklődésük középpontjába — és ezzel valóban felmerült a liberalizmushoz való visszahanyatlásuk veszélye — ellentétes előjellel ugyan, de segítséget kaptak a saját radikális irányzatuk megerősítéséhez. A jobboldalról jött bírálat tehát csak alkalmat adott arra, hogy a szociáldemokrata párttal nem azonosuló, a szindikalizmust pedig csak visszájára fordítva elfogadó radikális csoport elhatárolja magát a liberális elképzelésektől is.

Gratz Gusztáv támadásának azonban más haszna is volt. A Szabadelvű Párt napi politikai érdekeit szem előtt tartva ugyanis a magyarországi viszonyokban rejlő kérdésekre követelt választ a kissé csakugyan fellegekben járó s külföldi ideológiai áramlatokhoz igazodó radikális szerkesztőbizottságtól. A Gratz által prakticista módon felvetett gondolatok a radikális csoport köreiben új értelmet nyertek: szerves részévé váltak az éppen formálódó radikális ideológiának. Amíg ugyanis a társadalmi haladás magyarországi akadályainak csupán egyikét vagy másikát ismerte fel a radikális csoport, addig a „reálpolitikus" Gratz már a magyar társadalom egészének problémáira kért választ. Beleolvadva ez a nézőpont a radikális ideológiába, újszerű és lényeges motívummal gyarapodott a radikalizmus: a gyarapodás újszerűsége különösen szembetűnő, ha ezt összevetjük a Magyarországon akkor létezett többi haladó igényű társadalomtudományi, politikai irányzattal. A polgári ideológiai irányzatok ugyanis jóformán kizárólagosan a nemzeti függetlenség kérdésével foglal-

[65] Gratz Gusztáv levele Szabó Ervinhez. 1905. júl. 19. (postai bélyegző kelte). P. I. Arch. 507/31/14.

[66] Somló Bódog levele Szabó Ervinhez. 1905. júl. 25. (A Gratz Gusztávhoz intézett válasz tervezete.) P. I. Arch. 507/42/18.

koztak s a szociális kérdéseket szinte teljesen figyelmen kívül hagyták. Ugyanekkor a különböző szocialisztikus irányzatok csak a szociális kérdés jelentőségét ismerték el — és teljesen értetlenül szemlélték a magyar társadalom egyéb problémáit. Jásziék elképzeléseinek újszerűsége Gratz hatására tehát abban rejlett, hogy az új történelmi korszakban, ha nem is a legkövetkezetesebben, de kísérletet tettek a szociális és a nemzeti problémák összekapcsolására; ez magyarázza a magyar közvéleményre gyakorolt — erőikhez mérten viszonylag nagy — hatásukat.

VII

A különböző ideológiai áramlatok összeütközéséből kialakult radikális elképzelések továbbfejlődése szempontjából döntő jelentőségük volt az 1905—1906. évi eseményeknek. A radikális csoport lényegében jól mérte fel a helyzetet a kiélezett válság kezdetén, amennyiben a demokratikus szocialisztikus, valamint a nemzeti feladatok együttes megoldását tartották kívánatosnak. A válság két legjelentősebb, legnagyobb tömegeket megmozgató politikai irányzata azonban ellentétes pólusokon jutott kifejezésre. A szociáldemokrata, illetve a függetlenségi párt vezetőinek politikája folytán nem is közeledett ez a két irányzat, s mindenkor fennállott annak a veszélye, hogy ezeket egymás ellen fordítják. Kezdetben még úgy látszott, hogy fennáll a lehetőség a két csoport együttműködésére, amennyiben a szociáldemokrata párt egyik legfőbb követelése, az általános választójog, szerepelt az éppen választási győzelmet aratott függetlenségi párt programjában is. Az erők összefogásának szükségességét felismerő radikális csoport tagjai éppen ezért a választójog ügyében való közeledést próbálták előmozdítani. Ennek érdekében tervbevették egy olyan választójogi vitairat összeállítását, ami — „egy-két könnyelműen elfogadott érvet megsemmisíthetne és némi jó hangulatot is kelthetne, főleg a 48-asok között".[67] Ugyanekkor nem becsülték túl a választójog jelentőségét sem, sőt képesek voltak a munkásmozgalom egésze szempontjából is felmérni és értékelni ennek a kérdésnek a jelentőségét.[68] A gyorsan változó események azonban rövidesen erősen eltorzították az alapvető kérdésekben kialakított helyes álláspontjukat.

Rövidesen kitűnt, hogy a függetlenségi pártban jelentős erők dolgoznak a választójog ellen. Ugyanekkor Kristóffy belügyminiszter — jórészt épp azzal a céllal, nehogy a szocialista s a függetlenségi erők között valamiféle közeledés jöhessen létre — tárgyalásokat kezdett a választójog igérete alapján a szociáldemokrata vezetőkkel. A lehetséges polgári demokratikus átalakulás erőinek polarizálódása ezzel teljessé vált.

Ebben a helyzetben a radikális csoport látszólag ugyan a polgári demokratikus erők egységének alulról való megteremtésére tett kísérletet a Választó-

[67] Somló Bódog levele Szabó Ervinhez. 1905. ápr. 5. P. I. Arch. 507/42/14.

[68] „Én nem becsülöm ugyan távolról sem annyira az általános választójog értékét, hogy mindennél fontosabbnak tartanám — írta Jászi —. Megvalósulását főként azért kívánom, mert 1. kiábrándítaná a munkásosztályt a politikai harcról táplált illusióiból, 2. ezzel hasznosabb célok felé volna ereje irányítható. A túlnyomó nagy többség szemében azonban ez a legsürgősebb feladat s igy nem lehet mást tenni, mint a megvalósulását siettetni." — Jászi Oszkár levele Somló Bódoghoz. O. Sz. K. Kézirattár. 1905. ápr. 9.

jogi Liga szervezésével — valójában azonban a Kristóffy-féle akció eszközévé vált. Részben a belügyminiszterhez fűződő személyi kapcsolatuk[69] tette ezt lehetővé, részben pedig az a körülmény, hogy pozitivista-revizionista elképzeléseik még a ferencferdinándi tervekkel is összeegyeztethetők voltak bizonyos szinten. Politikai függetlenségük látszatát azonban akkor még igyekeztek fenntartani — sőt, amikor az első Fejérváry-kormány lemondott, 1905 szeptemberében, azonnal lépést tettek a teljes elhatárolódásra. „Ami most politikai teendő hátra van — írta Jászi, — a ligának tisztességes kimulást kell biztosítani, nehogy ránk száradjon a kormánnyal való paktálás gyanúja. E célból — folytatta — több vidéki népgyűlést kellene csinálni, melyeken *össze kellene* forrasztani a nemzeti követeléseket és az A. T. V. J.-ot."[70] Más alkalommal, néhány nappal később, ismét annak a meggyőződésének adott hangot, „. . . hogy csak a nemzeti követelésekkel való egybeforradással lehetne tovább eredményesen dolgozni".[71] Megpróbált tehát a radikális csoport az egészséges úton járni: megjelent a sajtóban néhány ilyen irányba tapogatódzó közleményük, népgyűléseken ilyen értelemben szólaltak fel stb. A nagybirtokosok uralma alatt álló koalíció azonban most már hallani sem akart egyébről, mint a nemzeti követelésekről, elsősorban pedig az alkotmánybiztosítékokról. A radikális csoport tehát nem találhatott érintkezési pontot a függetlenségi érzelmű tömegek gondolkodását uraló koalíció felé.

Minthogy lényegében ugyanezen okok folytán az uralkodó sem tudott megegyezni a koalíció uraival, október 16-án kinevezte a második Fejérváry-kormányt. Ez az esemény ismét változást hozott a radikálisok taktikájában.

Minthogy az új kormány a választójog megvalósításának programjával alakult meg, a koalíció részéről ismételten értetlenséggel találkozó radikális csoport most már sokkal nyiltabban csatlakozott Kristóffyhoz. Újjászervezték a Választójogi Ligát, s széleskörű propagandát indítottak a választójog érdekében. A csoport legkiválóbb tagjainak propaganda-tevékenysége azonban még ekkor sem elsősorban a darabont-kormány céljait, hanem sokkal inkább a feudális, klerikális erők leleplezését és a nemzeti, illetve demokratikus erők egyesítésének útjában álló akadályok eltávolítását szolgálták.

Az akcióhoz való csatlakozásuk jóhiszeműségét egyébként a „Haladó párt"-hoz való viszonyuk dokumentálja legjobban. A „legújabb" pártban a szétszóródott szabadelvűeket akarta Fejérváry ismét tömöríteni, az általa képviselt politika állandósítása céljával. Épp ezért a radikális csoport többsége — élén Jászival — a párt megalakításának tervéről érkező első hírekre mindjárt az elhatárolódás módjait kereste: „De nekem nem is kell haladó párt — írta Jászi egyik levelében Somlónak —, mert én 1., szocialista vagyok, 2., nem árulok egy gyékényen régi korrupt rendszerek kompromittált alakjaival."[72] Ebben az elhatárolódásra való törekvésben annak a felismerése tükröződik, hogy a kormány által kezdeményezett párthoz való csatlakozásuk, távolabbi céljaikat szolgáló propagandájuk hitelét rontaná le. A későbbiek során — a választójogért folytatott harc hevében — mégis ennek az áldozatnak a meghozatalára is mutattak némi hajlandóságot. Ez utóbbi esetre azon-

[69] Kristóffy a T. T.-nek tagja s a Huszadik Századnak kezdettől munkatársa volt.

[70] Jászi Oszkár levele Somló Bódoghoz. 1905. szept. 20. O. Sz. K. Kézirattár. (A. T. V. J. = Általános Titkos Választó Jog.)

[71] Jászi Oszkár levele Somló Bódoghoz. 1905. szept. 27. O. Sz. K. Kézirattár.

[72] Jászi Oszkár levele Somló Bódoghoz. É. n. (1905. szept. 20. ?), O. Sz. K. Kézirattár.

ban már saját külön politikai céljaik munkálását is tervbevették: „Ha K-y (Kristóffy — Sz. L.) a tiszta választójogot hozza — írta Jászi —, esetleg belépünk egész csoportunkkal a Haladó pártba s igyekezni fogunk azon belül megőrizni autonomiánkat s a párt vezetését a mi eszméink irányába terelni."[73] Néhányan közülük — abban a reményben, hogy így hasznára lehetnek a választójog ügyének — csatlakoztak is a párthoz. Többségük azonban, felmérve a kormány és a párt elszigeteltségét, szervezkedésének kilátástalanságát — visszariadva az ott gyülekező reakciós elemektől, távoltartotta magát. A „darabont kormánnyal" tehát csak a demokratikus választójogi reform erejéig voltak hajlandók együttműködni, a rendszer konszolidálását közvetlenül szolgáló pártalakítási kísérletnek többségükben már hátat fordítottak.

Mégis reménykedtek egy darabig még abban is, hogy a király oktrojálás útján életbelépteti az általános választójogot. A Fejérváry-kormány utolsó óráiban tervezett radikális pártban is hajlandónak mutatkoztak részt venni a választójog érdekében. „A radikális pártalakulás talán meg lesz . . . — írta Jászi —, . . .nem nagy örömmel, de lehet, hogy én is belépek, mivel egyes-egyedül arról van szó, hogy előkészítsük a végső küzdelmet a választójogért, mely előreláthatólag a parlamentben fog lefolyni s melyben szükség lesz mindenkire."[74] Ha azonban egyrészről fontolóra is vette Jászi az új párthoz csatlakozásukat, másrészről ugyanebben a levelében megjegyezte azt is, hogy „. . .az egész dolgot harci epizódnak . . ." tekinti csupán, — tehát nem sok reményt fűzött az újabb Kristóffy-féle akcióhoz. A néhány nap múlva, április 7-én, a választójog programjával alakuló Wekerle-kormányról elterjedt hírek azután egy időre véget szakítottak minden Kristóffyval kapcsolatos elképzelésüknek.

Egyszerre Méray lett a radikális csoport ünnepelt embere, akinek a kibontakozási javaslata alapján oldódott meg a helyzet. Elsősorban azonban azt a politikust ünnepelték Mérayban, akinek az elgondolásai alapján szabadulhattak az abszolutizmussal való cimborálás egyre kínosabbá váló vádjától. Mint Jászi írta, minden progresszív gondolkodású ember hálával tartozik Méraynak, mert „ő általa szabadultunk meg a rágalmak terrorizmusától — és a jövőben a kormánybérencség gyanújától menten küzdhetünk tovább a modern Magyarország kivívásáért."[75] Mindenekelőtt tehát a saját, abszolutizmussal kacérkodó politikájuknak a bírálata jutott kifejezésre örömükben.

VIII

A koaliciós kormány uralomrajutásával a radikális csoport 1905—6 évi tevékenységének egy szakasza zárult le. Egy darabig ugyan a várakozás álláspontjára helyezkedtek a koalicióval szemben, de rövidesen teljessé vált az uralkodó osztály minden taktikájából való kiábrándultságuk. Ezek után kezdtek hozzá a válság problémáinak újbóli felméréséhez és önálló taktikájuk kidolgozásához. Perspektívát nyitott újbóli tájékozódásukhoz a válság 1906 évi nagy hulláma: az orosz forradalom átmeneti sikere, a magyarországi nagy sztrájkok és agrárszocialista szervezkedések stb. Ezek alapján próbálkoztak most már közvetlenül a demokratikus haladásban leginkább érdekelt

[73] Jászi Oszkár levele Somló Bódoghoz. 1905. okt. 18. O. Sz. K. Kézirattár.
[74] Jászi Oszkár levele Szabó Ervinhez. 1906. ápr. 2. P. I. Arch. 507/33/b/52.
[75] *Jászi Oszkár :* A béke: tudományos szükség. Budapesti Napló, 1906. ápr. 11.

tömegek felé orientálódni, másrészről pedig a magyar társadalom fejlődésének — a függetlenségi párt által cserbenhagyott — igazi nagy problémái felé fordították figyelmüket. Ilyen módon — tehát a demokratikus és a nemzeti törekvések összekapcsolása folytán — a polgári demokratikus feladatok forradalmi felvetésének közvetlen közelébe jutottak.

A válság által felvetett problémák közül különösen behatóan foglalkoztak az önálló vámterület kérdésével. Ilyen irányú publicisztikai működésük legjelentősebb terméke, a radikális csoporthoz ezzel a munkájával csatlakozó Szende Pál, „Önálló vámterület és osztályharc" című tanulmánya volt.[76] Dolgozatában kimutatta Szende, hogy a közös vámterület egyedül a nagybirtokos arisztokrácia politikai uralmának biztosítékául szolgál, és hogy ez sérti a magyar társadalom minden más rétegének alapvető érdekét. Elsősorban azonban a szociáldemokráciának a vámkérdést elhanyagoló magatartását vette bírálat alá. Rámutatott arra, hogy a szociáldemokrata vezetők által az önálló vámterület bagatellizálására felhozott ideológiai tételek tulajdonképpen a saját gyengeségük elleplezését szolgálják. Így Garamival vitatkozva mindenekelőtt annak a bebizonyítására törekedett, hogy a szabadkereskedelmi irányzat nem szükségszerű álláspontja a szociáldemokráciának, és hogy a vámvédelem nemcsak néhány „profit emelésre éhes kapitalistának tesz szolgálatot".[77] A proletárinternacionalizmusra apelláló szociáldemokrata érvelést pedig azzal utasította vissza, hogy „. . .a nemzetközi szolidaritás sohasem terjedhet odáig, hogy az egyik ország munkássága a másik jólétének érdekében a saját jövőjét, haladását feláldozza".[78] Szende tanulmánya tehát — épp úgy mint mások hasonló jellegű cikkei — tulajdonképpen a szociáldemokráciának az egyik igen fontos nemzeti követelésért folyó küzdelembe való bekapcsolását kívánta szolgálni, valamint a szociáldemokrata párt és a jóhiszemű függetlenségi tömegek közeledésének az útját egyengette. Végső soron azonban ő is a polgári radikális álláspont keretein belül maradt, amennyiben a polgári demokratikus átalakulásért folyó harcban a vezető szerepet ő is a burzsoáziának szánta. Részlegesen helyes észrevételei ellenére sem akart tehát, vagy talán nem is tudott számolni a magyar társadalomban kívánt átalakulás forradalmi lehetőségével. 1906 tavaszáig mégis ez a Szende által képviselt álláspont volt az, amely talán legmélyebben hatolt be a válság problematikájába.

Az eddig nem látott méreteket öltő ipari sztrájkmozgalom, a függetlenségi pártból ugyancsak kiábrándult parasztság szervezkedése, valamint az óriási aratósztrájkok, 1906 tavaszán és nyarán megérttettek valamit a radikális tábor tagjaival a polgári demokratikus átalakulásban a proletariátusra és a vele szövetséges parasztságra váró szerepből. Segítségükre volt ebben a munkásosztály és a parasztság összefogásának kérdését feszegető szociáldemokrata Dániel Arnold, aki egyébként ekkor már egyre inkább a radikális csoporthoz közeledett, s később ide is csatlakozott. Dániel számos nagyon érdekes — és sokszor a lényegre tapintó — fejtegetéséből azonban elsősorban a revizionista tendenciájú következtetések ragadták meg a radikálisokat. A szindikalistákhoz hasonlóan Dániel is a proletariátus, illetőleg az agrárproletariátus sikeres sztrájkjaitól, a munkabérek emelkedésétől várt eredményt, vagyis a földbirtok

[76] *Szende Pál:* Önálló vámterület és osztályharc. Bpest. 1906 (különlenyomat a Huszadik Századból).

[77] Uo. 55. l.

[78] Uo. 71. l.

járadékának a csökkenését — aminek, megfelelő politikai nyomás esetén, szerinte feltétlen parcellázáshoz kell vezetnie. A parcellázástól remélte a feudális maradványok felszámolását, a kapitalizmus megerősödését, a polgári demokrácia megvalósulását. Dánielnek ezeket az amerikai „csornij peregyelre" emlékeztető elgondolásait, a szociáldemokrácia tétlenségre ítélő, kisbirtokosellenes agrárprogramját addig elfogadó radikális csoport a legnagyobb lelkesedéssel fogadta: „Dániel programja egészében véve értékes munka — írta Jászi egyik levelében —, s úgy a Lajoska (ifj. Leopold Lajos — Sz. L.), mint a Rácz Gyula rokonszenvét megnyerte."[79] Dániel hatására foglalkoztak még 1906 folyamán egy paraszt hetilap alapításának a tervével — majd egy parasztbank létrehozását tervezték, parcellázási, illetve az ezt kiegészítő szövetkezeti politikájuk megalapozása céljából.[80] Végeredményben azonban ezen a nyomon sem jutottak lényegesen közelebb a válság által kínált lehetőségek felismeréséhez, elsősorban azért nem, mert a földkérdést nem voltak képesek a kor fő problémája, a munkásmozgalom érdekei szempontjából megítélni — sőt ehelyett a parcellázás kérdését próbálták a központba állítani.

Tulajdonképpen tehát az történt, hogy először az általános választójogban, majd az önálló vámterület megteremtésében, végül pedig a nagybirtok felparcellázásában vélték felfedezni a polgári demokratikus átalakulás egyedül üdvözítő módját. Ha ezeknek az elgondolásaiknak a kifejtése során időnként közel is jutottak a dualizmus rendszerének 1905—1906 évi válságában rejlő lehetőségek felismeréséhez, végeredményben mégis tévutakon jártak, amennyiben mindezeket a külön-külön kidolgozott követeléseket nem voltak képesek szintézisbe hozni. A radikális csoport tagjai tehát saját tapasztalataik, illetőleg ideológiai beállítottságuk folytán Magyarországon a polgári demokratikus átalakulásnak csak az evolucionista útját vélték járhatónak — és ezt is ajánlották. A forradalmi megoldás gondolatának a közelébe végül is csak az oroszországi események hatására,[81] s főleg az orosz események elemzése során jutottak. Észrevehető ez a hatás többek között Dániel Arnold és Szende Pál érvelésén, de leginkább talán Jászi egyes munkáin. „Tanulságok" című cikke[82] méltó párja Ady „Földindulás" című kis remekművének. Cikke, számos korlátja ellenére, mindenképpen az orosz események forradalmasító hatásának nagyszerű dokumentuma. Nemcsak a forradalom igenlését és az orosz eseményeknek a magyar társadalom elé példaként állítását tartalmazza, de talán — minden esetre olyan mértékig, mint Ady cikke — a polgári demokratikus forradalomnak szocialista forradalommá való átfejlesztésének a gondolatát is felvillantja: „A francia 1789-iki dicsőséges dátum újul itt fel nagyobb arányokban, magasabb ritmuson, bonyolultabb problémákkal és szédítőbb perspektívákkal — írta az orosz események jelentőségét méltatva —, mert a legközelebbi jövő — békés vagy véres — forradalma nem pusztán polgári forradalom lesz, aminő a francia volt, hanem az ipari szocializmus nagy akkordja is bele fog vegyülni a

[79] Jászi Oszkár levele Szabó Ervinhez. 1906. ápr. 2. P. I. Arch. 507/33/b/52.
[80] Jászi Oszkár levele Somló Bódoghoz. 1906. okt. 22. és 1906. nov. 28. O. Sz. K. Kézirattár.
[81] A forradalom hírein túl Jászi például megismerkedett Párizsban a Vorwärts orosz tudósítójával, aki, mint egyik levelében írta, „érdekes dolgokat beszél hazája eseményeiről". Jászi Oszkár levele Somló Bódoghoz. 1905. ápr. 16. O. Sz. K. Kézirattár. — Jászi egyébként maga is közreműködött orosz menekültek segítésében. — Jászi Oszkár levelei Szabó Ervinhez. 1905. szept. 9. 11. P. I. Arch. 507/33/b/39—40.
[82] *Jászi Oszkár:* Tanulságok. Budapesti Napló, 1906. jún. 2.

hatalmas nemzeti szimfóniába. És meg fog történni a csoda: — jövendölte — a barbár ázsiai Oroszország, az elnyomatás ősi hazája, az európai reakció melegágya a radikális haladás avant-gardeja lesz."

Minden fogyatékosságuk és következetlenségük ellenére az orosz események fényénél tehát bizonyos fokig mégis megközelítették a magyarországi politikai válság problematikájának a lényegét. Új politikai irányvonal kidolgozására azonban még sem futotta az erejükből. Ez szinte természetes folyománya volt annak, hogy nem álltak közvetlen kapcsolatban a forradalmi tömegekkel, s szinte mindvégig csak társadalomtudományi ismereteikre támaszkodva próbáltak eligazodni az események útvesztőjében. Abban hogy a döntő kérdések felismerésében, néhány elejtett megjegyzésen, egy-két cikken túl nem igen jutottak, jelentős szerepe volt a magyar szociáldemokráciának. A szociáldemokrata pártvezetőség egyáltalán nem állott hivatása magaslatán, s megközelítően sem tett még annyit sem a politikai válság kiaknázása érdekében, mint a radikális értelmiség kis csoportja. Utóbbiak helyesebb álláspontot alakítottak ki például a választójog, az önálló vámterület, az agrárkérdés, az orosz forradalom jelentőségének felismerése — tehát a válság minden lényeges kérdése tekintetében. Amíg tehát a válság tömegmozgalmai, forradalom felé mutató eseményei balra tolták a radikális csoport tagjait, addig a szociáldemokrata vezetőség tétlensége, különösen pedig a forradalmi válság előjeleit mutató helyzet felülről való megoldására irányuló törekvése — hibás nézeteikben erősítette meg őket. Mindezeknek megfelelően vonták le végül az események tanulságait is. Így megerősödve abban a nézetükben, hogy a szocializmus még egy távoli valami, visszasüllyedtek arra az álláspontra, hogy a polgári demokratikus átalakulásban elsősorban a polgárság érdekelt. Éppen ezért a szindikalizmus kiegészítéseként vállalt szerepüket, vagyis a burzsoázia megszervezésének a szükségességét tekintették a politikai válság elsősorbani tanulságának s a továbbiakban fő feladatuknak.

*

Összegezésként megállapítható, hogy 1906-ig fennállott annak a lehetősége, hogy a fiatal intellektuelekből álló radikális csoport bekapcsolódjék a szocialista mozgalomba, s ennek részesévé váljék. Erről az útról egyrészt ideológiai hatások (szindikalizmus), másrészt pedig az 1905—1906 évi eseményekből levont következtetések térítették le a csoportot. Szinte jelképezi a fejlődésükben beállott fordulatot az a körülmény, hogy a szocialista mozgalomhoz való közeledés helyett (amit egész eddigi fejlődésük alapján várni lehetett) ebben az évben csatlakoztak csoportosan a polgárság szabadkőmíves mozgalmához. Ezzel a realizálódás útjára lépett az az 1905-ben elvben vállalt feladatuk, hogy a haladás irányába mozgósítják a munkásosztályon kívüli társadalmi rétegeket. A szabadkőművesség segítségével — bár sokszor csak heves összetűzések árán, mégis — viszonylag gyorsan kiépültek azok a szervezetek, amelyek a polgári radikalizmus fórumaivá váltak. A viták elsősorban azért robbantak ki, mert a radikális csoport egy ideig teljesen nyíltan hangoztatta, hogy a szocialista perspektívájú fejlődés érdekében kívánja szervezni a polgári társadalmi rétegeket. Fokozatosan mégis hozzáidomultak ahhoz a lényegesen konzervatívabb, legfeljebb liberális polgári tömeghez, amellyel kapcsolatba kerültek. A Huszadik Század tizedik évfordulóján pedig szinte már önbírálatszámba menő értékelést adott Jászi a radikális csoport szocialista irányba tett tapogatódzásairól: „Úgy éreztük — írta —, hogy ex occidente

lux ! és nem kételkedünk benne, hogy a rövid idő múlva diadalmas szocializmus tabula rasat csinálva feudális állapotainkból egyszerre fog átvezetni bennünket a kommunista gazdálkodást folytató művelt népeknek gazdag, kulturális és szabad testvéri szövetségébe . . . Azonban —, folytatta —, úgy az élet, mint a tudomány fejleményei csakhamar megzavarták romantikus illúzióinkat . . . És a várt Zusammenbruch-nak semmi nyoma. Ellenkezőleg, a kapitalista fejlődés megújult erővel haladt előre."[83] Ezen az úton vált az eddigi szocialista igényű intellektuel radikalizmus egyre inkább csakugyan polgári radikalizmussá. Egyrészről most már maradéktalanul a kis- és középpolgárság érdekeit tartották szem előtt, másrészről viszont, minthogy már múltjuknál fogva sem riadtak vissza a munkásosztállyal való együttműködéstől — legalább is egy jelentős időszakon keresztül — képesek voltak ezeket az érdekeket minden más polgári politikai csoportnál következetesebben képviselni. Minthogy pedig a kis- és középpolgárság érdekei — a polgári demokratikus körülmények létrehozását illetően — a társadalmi haladás fő irányát jelentő szocializmus tekintetében egybeestek a munkásmozgalom érdekeivel: a polgári radikalizmus egy időre haladó szerepet töltött be. A polgárság haladó elemeinek szervezése mellett elsősorban abban domborodott ki a radikalizmus progresszív jellege, hogy a csoport tagjai hozzáláttak a polgári demokratikus követelmények kidolgozásához, elvekben való tisztázásához. Ennek érdekében, Magyarországon elsőnek, meglehetősen széleskörű szociográfiai kutatást indítottak, harcoltak a koaliciós és munkapárti kormányoknak a meglevő demokratikus jogok csonkítására irányuló törekvése ellen, fölvázolták egy egészségesebb nemzetiségi, agrár-, vám- és adópolitika alapvonalait, erőfeszítéseket tettek a helyesebb iskolapolitika, az állam és az egyház kettéválasztása stb. érdekében. Mindezzel a tevékenységükkel határozottan a polgári demokratikus átalakulás ideológiai előkészítésének az ügyét szolgálták.

A polgári radikális mozgalomnak ezt az — ellentmondásai ellenére is — haladónak értékelhető szakaszát az első világháború szakította meg. A radikálisok egy időre még különböző imperialista tervek, törekvések propagálóivá is váltak. Ebből a zsibbadt állapotból az orosz februári forradalom híre rázta fel a radikális tábort. Egy rövid, békeharcos, ugyancsak pozitivan értékelhető időszak következett történetükben. Kétségkívül megállapítható módon azonban már az orosz októberi forradalom hatására megindult a polarizálódásuk, amit csak siettetett a magyar polgári forradalom, az új helyzetben felmerült számos kérdés, s végül teljessé vált felbomlásuk a Magyar Tanácsköztársaságot közvetlenül megelőző időszakban.

A radikális mozgalom különböző harmadikutas próbálkozások előfutárának a szerepét is betöltötte, de egyben a magyar forradalmi értelmiség bölcsője is volt. Az utak később váltak el. Ady Endrével az élükön ehhez a táborhoz tartoztak, vagy ehhez állottak legközelebb a korszak legkiválóbb írói — s ebből a táborból került ki a magyar kommunista mozgalomnak is nem egy olyan kiváló vezetője és ideológusa, mint Varga Jenő, Bolgár Elek, Czóbel Ernő vagy Madzsar József. Ezeknek a kiváló férfiaknak az indulásához sok tekintetben a radikalizmus teremtett kedvező szellemi atmoszférát; Jásziék tevékenységének ez nem utolsó sorban említendő pozitív mozzanatai közé sorolható.

SZŰCS LÁSZLÓ

[83] *Jászi Oszkár :* Tíz év. Huszadik Század. 1910. XXI. k. 1—10. l.

К ИСТОРИИ ОБРАЗОВАНИЯ БУРЖУАЗНОГО РАДИКАЛИЗМА В ВЕНГРИИ
(Идеологическое развитие Оскара Яси с 1900 по 1906 гг.)

Резюме

В 1795-ом, а затем в 1848-ом годах австрийский абсолютизм словно истребил буржуазно-демократическое, радикальное течение и их представителей в Венгрии. После этого должно было истекать немалого времени, чтобы на почве капиталистического развития, последующего за создавшимся в 1867 году австро-венгерским соглашением, на левом крыле либеральной партии вновь могли появиться представители буржуазно-демократического течения. Прежде в рамках масонства, затем путем Буржуазно-демократической партии, организованной в 1900-ом году Вильмошом Важони, низшие слои венгерской буржуазии выражали свое недовольство значительными пережитками феодализма и явлениями, характерными для начального периода империалистической стадии капитализма. Однако эти формирования буржуазно-демократической организации подряд остановились перед сложной проблемой социализма — в такую эпоху, когда и буржуазно-демократические стремления могут быть осуществлены в союзе с пролетариатом. В начале XX века лишь единственная буржуазная группировка могла возвыситься над этот уровень — несколько молодых интеллигентов, которые, группируясь вокруг социологического журнала «Двадцатый век» и в Социологическом обществе, в дальнейшем составляли ядро Буржуазной Радикальной Партии в Венгрии. Оскар Яси был одним из выдающихся деятелей а затем и вождем этой группы молодых интеллигентов.

Развитие молодых радикалов началось их восторгом по отношению к социологии. Самое большое влияние на них оказала социология Тарда, Дюркгейма и главным образом Спенсера, а из венгров — Агошта Пульского и Дьюлы Пиклера. В Венгрии в это время общественные науки были отсталыми, неразвытыми и находились под сильным влиянием шовинизма и клерикализма. По сравнению с этим позитивистская социология конца XIX — начала XX веков являлась огромным шагом вперед. Все же, так как эта социологическая школа не отвечала на проблемы, занимающие эту молодую интеллигентскую группу — на разные общественные неполадки, эта группировка вскоре начала ориентироваться в сторону иных теорий. Несмотря на это, позитивистская школа оставляла глубокие следы в их мышлении и большинство их и не могло освободиться из-под её влияния.

Новая эпоха капитализма, объективно поставившая на очередь дня пролетарские революции, возможность завоевания социализма эвентуально в одной лишь или в нескольких странах, и вместе с тем вопрос о новой стратегии и тактике рабочего класса, приспособленных к национальному развитию, заставляли все слои общества занять ясную позицию к ним. Поэтому понятно, если тенденция общественного развития, указывающая в сторону социализма, оказывала сильное влияние на эту группу молодых интеллигентов. Оскар Яси и его друзья (Бодог Шомло, Йожеф Маджар, Лайош Леопольд младший, Карой Меран-Хорват и другие) также под влиянием марксиста Эрвина Сабо, входившего по личным дружеским связам в группу, с 1903 года с большим интересом приближались к теории социализма. Среди течений внутри социализма они приближались к ревизионистскому течению, в соответствии с тем, что международные представители его в изыскании ответа на новые явления капитализма, также с охотой »дополняли» марксизм позитивистскими положениями. Книга Оскара Яси об «Учении исторического материализма о государстве» дает яркий пример тому, как доходила эта интеллигентская группа от социологии позитивизма, через учения а затем критики Маркса и Энгельса, к поддержке положений Бернштейна. Необходимо все же подчеркнуть, что иное дело скатываться от революционного марксизма к ревизионизму, нежели развиваться от позитивистской социологии, проповедующей вечность буржуазных порядков и означающей её защиту, к утверждению социализма, появляющегося хотя бы в форме ревизионизма.

В данный период их развития, как на это указывает ряд их писем, они стремились осуществлять свои замыслы деятельностью внутри социалдемократической партии. От этого шага воздержали их не только ошибки руководства венгерской социалдемократической партии, но и в не последнюю очередь их нерасположение к рабочему классу, и недооценка ими интеллектуального уровня рабочего класса. Доказательством этому служит то, что в то время, когда они собирались создать новую партию под названием Венгерской Социалистической Партии, взамен социалдемократической партии, самой главной задачей наметили замену руководства партией интеллигентами. В то же время начертанная Оскаром Яси новая партийная программа не исчерпала собственно даже буржуазно-демократических задач, не говорила например об аграрном вопросе, а взгляды, изложенные по национальному вопросу, были очень близки к оффициальной позиции тогдашнего правительства. Несмотря на это, некоторые их воображения содержали и

несколько ценных мыслей. Яси например утверждал, что «социализм давно уже перестал быть исключительным движением голодающих народных масс, а стал культурной проблемой нашей эпохи... Он является блестящим синтезом более счастливого будущего, все неотразимее привлекающим к себе человеческих душ. И в этом тайна силы социализма. В том, что он воодушевляет не только последнего французского пролетария, но воодушевляет и Анатоля Франса, короля французского esprit.» Эти и подобные мысли показывают, что после соответствующей марксистской критики эти молодые радикалы были способны шагнуть вперед к социалистическому движению. Критики не было, точнее они получили ее от Эрвина Сабо, ставшего к тому времени совсем на позиции синдикализма. Под влиянием критики Эрвина Сабо, что, впрочем, вызвало среди них и острую полемику в прессе, они становились на такую позицию, что социалистическое движение должно оставаться своеобразным рабочим движением и они будут ограничиваться оказанием прогрессивного воздействия на интеллигентские и мелкобуржуазные массы.

На Оскара Яси, после этого, в начале 1905 года, оказало значительное влияние, толкнувшее его в некоторой степени вновь влево — это его трехмесячная научная командировка во Францию. По этому случаю он познакомился с самыми значительными представителями французской позитивистской социологии — и разочаровался в них. «Дюркгеймы — писал он — под позитивной маской делают метафизику; все настоящее мышление гораздо реакционнее, чем 30 лет назад...» В то же время он чувствовал себя хорошо среди левых французских социалистов. Однако, эти переживания и даже революция 1905 года в России и развернувшийся в то же время политический, общественный кризис, не могли их отвести с указанной высше позиции, выработанной в ходе полемики с Эрвинем Сабо. В ходе венгерского политического кризиса они стремились к объединению сил двух главных фактора — т. н. коалиции, господствующей над национальными чувствами масс и социалдемократии, но успеха не имели.

В 1906 году они группой присоединились к масонству, укрепив его левое крыло. Большинство членов группы постепенно снижало мерило к притязаниям мелкой буржуазии — и под руководством Оскара Яси они создали в 1914 году Буржуазную Радикальную Партию. Партия собственно не участвовала в венгерском парламенте. Во время буржуазной революции 1918 года она стала участницей кабинета посредством вступления в него Оскара Яси и Паля Сенде. Весной 1919 года Радикальная Партия заявила о самороспуске.

Оскар Яси и его группа имеют значительные заслуги в разработке требований буржуазно-демократических преобразований в Венгрии. Итоги этой обширной работы (что касается национальной политики, реформы системы образования, аграрной реформы, таможенной политики и т. д.) могли быть воспользованы во время революции 1918 года в Венгрии, но, можно сказать, даже во время революции 1919 года. Можно сказать, что они сделали больше в этом отношении, чем тогдашняя социалдемократическая партия Венгрии. В раскрытии проблем венгерского общества, ожидавших разрешения, в рядах радикальной интеллигенции принимали участие и такие лица, которые в позднейшем стали выдающимися деятелями революционного рабочего движения — и в этом смысле группа радикальных интеллигентов в то же время исполняла роль одной из колыбелей венгерской революционной интеллигенции.

Л. Сюч

CONTRIBUTIONS A L'HISTOIRE DE LA FORMATION DU RADICALISME BOURGEOIS EN HONGRIE
(L'évolution idéologique d'Oszkár Jászi, 1900—1906)

Résumé

En 1795, puis en 1848 l'absolutisme habsbourgeois venait littéralement d'exter, miner les tendances de démocratie bourgeoise radicale, ainsi que ses représentants. Un long intervalle de temps devait passer jusqu'au tournant de siècle, lorsque sur le sol de l'évolution capitaliste, époque succédant au compromis austro—hongrois de 1867, les représentants de la tendance bourgeois-démocratique firent leur réapparition à l'aile gauche du parti libéral. Au début c'est dans les cadres de la franc-maçonnerie, puis en 1900, réunis dans le Parti Bourgeois-Démocratique, dirigé par Vilmos Vázsonyi, qu'ils devinrent les porte-parole des couches inférieures de la bourgeoisie hongroise s'opposant

aux vestiges de l'ère féodale et aux phénomènes qui se présentèrent dans le système capitaliste arrivé au seuil de l'ère impérialiste. Issus des organisations bourgeoises-démocratiques ces groupements se reculèrent successivement devant les problèmes de grande envergure leur posés par le socialisme et cela dans une époque où les objectifs de nature bourgeois-démocratique n'étaient à réaliser qu'en alliance avec le prolétariat. Au tournant du siècle un groupement composé de quelques jeunes intellectuels, rassemblés autour de la revue des sciences sociales, Huszadik Század, et réunis dans la Société des Sciences Sociales, était seul à dépasser ce niveau, groupement qui dans la suite constitua le noyau du Parti Bourgeois Radical de Hongrie. Une de ses figures les plus marquantes, qui, dans la suite devint son chef, fut Oszkár Jászi.

L'évolution idéologique de ces jeunes intellectuels radicaux se rattacha à un enthousiasme éprouvé par eux à l'égard de la sociologie de Tarde, Durkheim et en premier lieu de celle de Spencer, mais les idéologues hongrois, tels Ágost Pulszky et Gyula Pikler étaient ceux qui y exercèrent le plus notable effet. Empreintes d'aspects chauviniste et clérical les sciences sociales se révélèrent à cette époque peu développées et accusèrent un état arriéré. Comparée à cet état de choses la sociologie positiviste développée au tournant du siècle marqua un immense progrès; étant donné, toutefois, que cette école ne put répondre aux problèmes excitant un vif intérêt parmi ces jeunes intellectuels, problèmes qui touchèrent maintes difficultés surgies dans le domaine social, ils se mirent sous peu à s'informer sur des théories d'autre nature. Cependant leur instruction due à l'école positiviste des sciences sociales n'était pas sans laisser de traces profondes dans leur esprit, traces dont la plupart d'eux n'était pas à même de s'émanciper.

La nouvelle époque du capitalisme qui inscrivit objectivement à son ordre du jour la révolution prolétarienne et la possibilité de la conquête éventuelle du socialisme dans un seul pays et au cas échéant même dans plusieurs, ainsi que la question d'une nouvelle stratégie ou tactique à appliquer par la classe ouvrière conformément aux exigences de l'évolution nationale, imposa à toutes les couches d'adopter une prise de position à cet égard. Il est de toute évidence que cette tendance d'évolution sociale qui renvoya déjà au socialisme ait exercé un effet accentué sur le groupe des jeunes intellectuels. Oszkár Jászi et ses amis (Bódog Somló, József Madzsar, Lajos Léopold fils, Károly Méray-Horváth et d'autres), subissant l'effet de l'idéologue marxiste, Ervin Szabó, adhérent de leur cercle en raison de liens d'amitié personnelle, portèrent dès 1903 un intérêt accentué à la théorie socialiste. Parmi les courants d'idée recelés par cette théorie ils s'approchèrent de la tendance révisionniste du fait que les représentants internationaux de celui-ci — tout en cherchant une explication aux nouveaux phénomènes surgis dans le système capitaliste — insistèrent sur «le complément» du marxisme par de différentes théories positivistes. L'ouvrage d'Oszkár Jászi «La théorie d'État du matérialisme historique» se révèle un excellent exemple pour le procédé qui, partant de la sociologie positiviste arriva — par l'intermédiaire des enseignements de Marx et d'Engels et par leur critique — à conduire ce groupe d'intellectuels à accepter les théories de Bernstein. Il convient toutefois de souligner sous ce rapport que déchoir de la plate-forme du marxisme révolutionnaire jusqu'au révisionnisme est une question d'autre nature que d'aboutir — enracinés dans le sol de la sociologie positiviste professant la validité perpétuelle du régime capitaliste et s'avérant son défenseur idéologique — jusqu'à accepter le socialisme, même si cette attitude se présentât sous un aspect révisionniste.

Dans cette phase de leur évolution idéologique — leur correspondance y renvoie également — ils entendirent faire prévaloir leurs conceptions par une activité déployée au sein du Parti Social-Démocrate. Cependant les erreurs commises par les dirigeants social-démocrates de Hongrie et non en dernier lieu une attitude d'éloignement et une sous-estimation du point de vue intellectuelle qui les séparaient de la classe ouvrière, mirent obstacle à cette activité. Un témoignage en est le fait qui atteste qu'à la place du Parti Social-Démocrate ils envisagèrent de créer un nouvel parti sous le nom de Parti Socialiste Hongrois et ce faisant ils venaient de préciser comme leur tâche la plus importante à résoudre d'y remplacer les anciens dirigeants par ceux recrutés dans les milieux intellectuels. Le nouveau programme établi par Jászi n'a épuisé, à vrai dire, pas même les objectifs prescrits par une position bourgeoise-démocratique, en tant qu'il ne dit mot, par exemple, de la réforme agraire et, en ce qui concerne la question des nationalités, ses conceptions y relatives ne s'écartèrent guère de celles prêchées par le gouvernement officiel de l'époque. Leurs conceptions ne sont toutefois pas sans soulever de sérieux problèmes. Jászi, lui, ne manqua pas de souligner que «le socialisme avait cessé d'être le mouvement par excellence des masses nécéssiteuses . . . il devint le problème culturel de notre époque . . . C'est là que réside la perspective d'un avenir plus heureux qui s'attire irresistiblement les âmes. C'est là que réside le secret de la force du socialisme.

Les prolétaires français ne sont pas seuls à en être enthousiastés, Anatole France, le roi de l'esprit français, s'en trouve, lui aussi séduit.» De telles réflexions renvoient à ce qu'en présence d'une critique marxiste appropriée les jeunes radicaux auraient été en mesure de se rapprocher du mouvement socialiste. Une critique de cette nature fit pourtant défaut et se vit remplacée par celle d'Ervin Szabó, adoptant à cette époque-là une position nettement syndicaliste. Sous l'effet de cette critique — qui d'ailleurs ne tarda pas de provoquer entre eux de vifs débats dans la presse — ils prirent une attitude qui veut que le mouvement socialiste revête un aspect purement ouvrier et quant à eux, que leur rôle se borne à influer au sens progressif sur les couches intellectuelles et petites-bourgeoises.

Au cours de la première moitié de 1905 Oszkár Jászi venait de subir un notable effet qui le poussa vers la gauche; à titre de voyage d'étude il passa quelques mois en France et fit la connaissance des plus notables représentants français de la sociologie positiviste dont il se vit rapidement désillusionné. «Durkheim et ses adeptes — écrit-il — font, sous l'aspect positiviste, de la métaphysique . . . la conception moderne se révèle beaucoup plus réactionnaire qu'elle ne l'était il y a 30 ans . . .» Par contre il se trouve bien à son aise dans les milieux des socialistes français de gauche. Ces souvenirs, voire la révolution russe de 1905 et la crise politique et sociale éclatée parallèlement en Hongrie ne purent les écarter de leurs conceptions susindiquées formées à la suite des débats ouverts avec Ervin Szabó. Lors de la crise politique qui régnait en Hongrie ils portèrent des efforts pour unir les forces des deux principaux facteurs: celle de la coalition dominant sur les masses d'esprit national et celles de la social-démocratie, sans y avoir toutefois enregistré un résultat quelconque.

En 1906 leur groupe se rallia à la franc-maçonnerie en renforçant de cette manière l'aile progressiste de celle-ci. La majorité des membres de ce cercle finit par s'adapter au niveau des réclamations de la petite bourgeoisie, cercle qui en 1914 parvint à créer sous la direction d'Oszkár Jászi le Parti Bourgeois Radical. Ce Parti ne se représenta pas au Parlement hongrois. Ce n'est qu'à l'époque de la révolution bourgeoise de 1918 que deux de ses membres, Oszkár Jászi et Pál Szende, prirent part au gouvernement. Au printemps de 1919 le Parti fut déclaré dissout.

Oszkár Jászi et son groupe inscrivent à leur actif de notables mérites pour avoir précisé les revendications de la transformation bourgeoise démocratique survenue en Hongrie. Une partie des résultats de cette activité de vaste envergure (touchant les problèmes tels que la politique nationalitaire, la réforme de l'enseignement public, la réforme agraire, la politique douanière, etc.) se virent mis à profit non seulement au cours de la révolution bourgeoise de 1918, mais aussi à l'époque de celle de 1919. On ne saura nier qu'ils ont fait davantage à cet égard que le Parti Social-Démocrate de Hongrie. Lors de la constatation des problèmes qui se posèrent à la société hongroise nous assistons dans le rangs des intellectuels radicaux à l'activité des personnages qui dans la suite devinrent des peronnalités éminentes du mouvement ouvrier révolutionnaire. Ce qui fit que le cercle des intellectuels radicaux soit considéré comme le berceau de «l'intelligentsia» révolutionnaire hongroise.

L. Szücs

A „NEMZETI ÁLLAM" ESZMÉJE BEKSICS GUSZTÁVNÁL

A maga korában igen széles körben ismert, s a szabadelvű párton belül is jelentékeny Beksics Gusztáv munkássága a hosszú évtizedek alatt jórészt feledésbe merült, vagy eltorzultan élt tovább. Nevét manapság két munkával szokás összekapcsolni: a „Magyar nemzet története" X. kötetébe írt tanulmányával (I. Ferencz József és kora), valamint a szabadelvű párt történetét összefoglaló, félbeszakadt írásával. E két mű azonban — rendkívül bőséges hagyatékából — a legkevésbé alkalmas arra, hogy a századfordulón játszott szerepét, a kort sajátosan tükröző eszmevilágát reprezentálja. Közelebbi vizsgálódás során kitűnik, hogy túlzott egyszerűsítés, ha csupán mint soviniszta közírót tartjuk számon, s minden további nélkül oda soroljuk Rákosi Jenő, Hoitsy Pál és a többiek mellé.

Különös módon sem a polgári történetírás, sem a marxista kutatások nem foglalkoztak érdemben Beksics Gusztáv életével, politikai munkásságával.[1] Így a felhasználható irodalom, akárcsak a levéltári források, kevés és szegényes. Viszont annál bőségesebb az az anyag, amelyet maga Beksics kínál könyveinek, röpiratainak, újságcikkeinek garmadáival.[2]

[1] Életét és munkásságát legalább nagy vonalakban összefoglaló mű mindössze egyetlen áll rendelkezésünkre: *Pikéthy Károly :* Beksics Gusztáv, a szabadelvű magyar nemzeti gondolat publicistája (Kolozsvár. 1944). Az értékelő, bíráló megjegyzéseket szinte teljesen mellőzve, Beksics főbb műveinek tartalmát foglalja össze; a sajtóra és könyvanyagra támaszkodik, levéltári forrásokat nem használ. Elsősorban azzal tett szolgálatot, hogy a szétszórt forrásokból fáradságos munkával összegyűjtötte a Beksics életére vonatkozó adatokat, s ezek ellentmondásait, tévedéseit kiigazította. E munka mellett kisebb-nagyobb, de szórványos utalásokat találunk sok, a korszakkal általánosságban foglalkozó történeti feldolgozásban. Ezek közül csupán a legfontosabbakat említem: *Hóman—Szekfű :* Magyar történet. Bpest. 1936. V. köt.; *Gratz Gusztáv :* A dualizmus kora. 1867—1918. 1—2. köt. Bpest. 1934.

Hasonló anyagot tartalmaz néhány említésre méltó memoire is: *Rákosi Jenő :* Emlékezések. Bpest. 1926. II. kötete, valamint az az előszó, amelyet ugyancsak Rákosi írt Beksics postumus kötete elé (A szabadelvű párt története. Bpest. 1907); *Halász Imre :* Egy letűnt nemzedék. Bpest. 1911. A marxista irodalomban *Mátrai László :* „A »doctrinerek«, a marxizmus első magyarországi ellenfelei"-ről írva (Magyar Filozófiai Szemle, II. évf. 3—4. sz.) felhasználja Beksics műveit; *Szabó Imre :* „A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon" (Bpest. 1955) c. monográfiájában szintén több helyen hasznosítja Beksics egy-egy megállapítását. Beksics koncepciójának részletes elemzésére azonban nem terjeszkednek ki.

[2] A jelen munka — tárgyánál fogva — elsősorban a könyvanyagra támaszkodik. Beksicsnek több évtizeden át hatalmas mennyiségben ontott újságcikkeit áttekintenem és felhasználnom lehetetlen és bizonyos értelemben szükségtelen volt. Ezekhez csak egyes esetekben nyúltam. A kívánatosnál lényegesen kisebb mértékben használhattam levéltári, illetve kézirattári anyagot. A Sepsiszentgyörgyön őrzött, képviselőségére s különösen az 1905-ös választásokra vonatkozó — feltehetően értékes — levéltári iratokat tanulmányutam során nem volt módomban megtekinteni.

Beksics meglehetősen hosszú és fordulatokban sem szűkölködő utat tett meg, amíg a liberális nacionalizmustól a korszak jellegzetes magyar imperialista sovinizmusáig eljutott. E pálya egyéni, sajátos jegyei csak hangsúlyozzák annak tipikus voltát. Nemcsak Beksics, hanem a szabadelvű párt, az uralkodó körök, s a dzsentrivé váló középnemesség is megjárta ezt az utat. Így, ha politikai állásfoglalásának, gondolatkörének változásait nyomon követjük, a dualizmus korszakának lényeges problémáit érintjük.

I. Liberális nacionalizmus

1. *Mesterek és tanulságok*

Beksics délszláv eredetű családja a XVIII. század elején települt be a Dunántúlra, s a század vége óta vallotta magát magyarnak.[3] A századforduló magyarosítóinak e kiemelkedő alakja, sőt részben előharcosa, maga is asszimilált magyar, és ez szenvedélyességének nem utolsó forrása. Életművének alakulásában azonban az játszott nagyobb szerepet, hogy egy Somogy megyei kis falu tanítójának volt a fia, aki sok gyermekkel és nehéz anyagi gondokkal küzdött.[4] Beksicsnek nem volt belépőjegye az úri társadalomba, s élete végéig megőrízte az egykor szegény értelmiségi lázadó-bíráló szemléletét az uralkodó osztályokkal szemben. S ha később maga is asszimilálódni kényszerült és igyekezett, liberális szemlélete mindig megkülönböztette őt a politika „á-sípját" fujó dzsentritől.

A gimnázium elvégzése után nem volt más lehetősége a továbbtanulásra, mint a papi szeminárium Pécsett. Valószínű, hogy az itt eltöltött idő nagy szerepet játszott az érett férfi egyházellenes nézeteinek formálódásában.[5]

A papi pályának hamarosan búcsút mondva a fővárosba jön, jogász lesz. Amikor pedig megélhetését is biztosítania kell, hajlamának megfelelően, újságírással próbálkozik.[6] Politikai felfogásának irányát alapvetően meghatározta, hogy 1869-ben — egy közös ismerősük ajánlására — Rákosi Jenő alkalmazta.[7] Rövid idő múltán őt bízták meg a Pesti Napló főszerkesztője, az akkor

[3] Gamás község tanácsának, illetve a helybeli r. kat. plébánosnak közlése 1960-ban. Figyelemre méltó, hogy erről sem Beksics, sem a kortársak, sem a későbbi irodalom nem tett említést.

[4] Beksics 1846. márc. 9-én született Gamás községben. Az irodalom ide vonatkozó ellentmondásos adatait Pikéthy meggyőzően tisztázta i. m. 3. l. — Apja később jegyző lett a faluban. Anyja a helybeli pap húga volt. A pap-rokonság segítette abban, hogy tovább tanulhatott.

[5] Megkockáztathatjuk azt a feltevést is, hogy a papi pályára nemcsak a továbbtanulás vágya s az anyagi körülmények vitték; személyes adottságaiban szintén voltak vonások, amelyek ilyen irányban hathattak. Kortársai úgy ítélték meg, s erről elsősorban munkái tesznek tanúságot, hogy erős hajlama van az elvont tételek iránt, szemben a kézzelfogható valósággal. Makacs, határozott egyéniség; nézeteit kérlelhetetlen szigorral s azzal a követelő igénnyel vallja, hogy azokat mások is magukévá tegyék. Barátai aligalig voltak, később pártjában is meglehetősen elszigetelt maradt. Szeretett és szenvedélyesen tudott beszélni, szónokolni.

[6] Első cikkei Csernátony „Ellenőr"-jében jelentek meg. Dolgozott Toldy István Nemzeti Hírlapjánál, a Bródi Zsigmond által újjászervezett Neues Pester Journalnál stb. Ld.: *Gratz Gusztáv :* i. m. 1. köt. 133. l., *Halász Imre :* i. m. 433. l.

[7] Ld.: *Beksics :* Kemény Zsigmond, a forradalom és a kiegyezés. Bpest. 1883. második kiad., 5. l. (Mivel a második kiadás az ugyancsak 1883-ban megjelent elsőnek javított, bővített változata, ezért végig ezt használom. — L. N. Zs.) Rákosi előszava *Beksics :* A szabadelvű párt történeté-hez. Bpest. 1907. 4. l.

már igen beteg Kemény Zsigmond mellett a titkári teendők ellátásával.[8] Az idős mester, Deák barátja, bizalmába fogadta a fiatalembert.

Politikai, közírói pályájának tulajdonképpeni nyitánya az 1884-es esztendő, amikor Tisza Kálmán a sepsiszentgyörgyi választókerületben mandátumhoz juttatja, mint a szabadelvű gondolat lelkes publicistáját.[9] Ettől kezdve aktívan vett részt különböző társadalmi szervek, mindenek előtt az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, az EMKE munkájában.[10] Neve ekkor már meglehetősen ismert, hiszen 1880-tól kezdve évente átlagosan két kötettel jelentkezett a nyilvánosság előtt.[11]

Politikai nézeteinek alakulására eléggé szűk, meghatározott, bár nem egységes kör volt befolyással, s ezt a kört három név, három szó fejezi ki: Deák, Kemény, a centralisták. 1848 Beksicsnek nem jelentett közvetlen élményt;

[8] Együttműködésükre ld.: *Beksics :* Kemény . . ., 7. l. — Az újságírói munka mellett Beksics hivatalt is vállalt: 1872-ben a budapesti királyi ítélőtáblánál segédfogalmazó, majd fogalmazó lett. 1873-ban feleségül vette a Nemzeti Színház igen tehetségesnek tartott művésznőjét, Bogdanovich Krisztinát, aki később szépíróként jelentkezett. (*Rákosi Jenő :* Emlékek, II. köt. 160. l.; Beksicsné levelei barátnőjéhez, Jókainé Nagy Bellához, Széchényi Könyvtár Kézirattára, Jókai gyűjtemény.) Beksics, aki kitűnően tudott németül, angolul, franciául, olaszul, spanyolul, számos szakmunkát fordított magyarra a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából. 1881 nyarától rendszeres cikkírója Rákosi Jenő Budapesti Hírlapjának. De már ekkor jelentkeznek idegrendszeri zavarai, s azért 1884-ben fogalmazói állásáról lemond, nyugdíjba megy (OL. ME. 1894/70).

[9] A kerület jellemzését ld.: *Vikár Béla :* A szabadelvű párt története. Politikai Magyarország. Bpest. 1914. IV. köt. 41. l.; Háromszék vármegye története. Emlékkönyv Magyarország ezer éves fennállása ünnepére. Szerk. Potsa József. Sepsiszentgyörgy, 1899. 354. l. A választásra, Beksics programjára ld.: Székely Nemzet, 1884. máj. 25., jún. 12., 14.

[10] *Sándor József :* Az EMKE megalapítása és negyedszázados működése 1885—1910. Kolozsvár. 1910. *Beksics :* A magyar politika új alapjai. Bpest. 1899. 144. l., a Román Tudományos Akadémia Kolozsvári Történeti Levéltára. EMKE lvt. 1885. 1—3. csomó iratai.

[11] Talán nem érdektelen felsorolni Beksics önálló műveit: Az egyéni szabadság Európában és Magyarországon. Bpest. 1880. — Gladstone és a keleti válság. Bpest. 1880. — A democratia Magyarországon. Bpest. 1881. — A szabadság országa. Rajz az angol társadalmi életből. Bpest. 1881. — A magyar doktrinairek. Bpest. 1882. — Magyarosodás és magyarosítás, különös tekintettel városainkra. Bpest. 1883. — Kemény Zsigmond, a forradalom és a kiegyezés. Bpest. 1883. — (Censor) Társadalmunk és nemzeti hivatásunk. Bpest. 1884. — (Timeleon) Legújabb politikai divat. Bpest. 1884. — (Németül is megjelent ugyanebben az évben.) — Magyar érdek Erdélyben. Sepsiszentgyörgy. 1885. — (Memor) Tíz esztendő 1875—1885. Bpest. 1885. — (Atticus) Új korszak és politikai programja. Bpest. 1889. — Közigazgatásunk reformja és nemzeti politikánk. Bpest. 1890. — (Febronius) Ultramontanizmus és nemzeti állam. Bpest. 1891. — A dualizmus története, közjogi értelme és nemzeti törekvéseink. Bpest. 1892. — A magyar nemzet függetlensége az állami és az egyházi (külső) kormányzatban, különös tekintettel a magyar király apostoli jogaira és a katholikus autonomiára. Bpest. 1893. — Les parties d'Hongrie. 1867-1901. Paris 1894. La question roumaine. Paris. 1894. — A román kérdés és a fajok harca Európában és Magyarországon. Bpest. 1895. — A dualisztikus monarchia. Sepsiszentgyörgy. 1895. — La consolidation intérieure de l'Autriche-Hongrie. Paris. 1895. — La Hongrie millénaire et les garanties de son existence. Paris. 1896. — A nemzeti politika programja Erdélyben és Székelyföldön. Bpest. 1896. — A magyar faj terjeszkedése és nemzeti konszolidációnk, különös tekintettel a mezőgazdaságra, birtokviszonyokra és a népesedésre. Bpest. 1896. — I. Ferenc József és kora (A magyar nemzet története. X. kötete. Szerk. Márki Sándor). Bpest. 1898. — A magyar politika új alapjai, kapcsolatban a magyar faj terjeszkedő képességével és a földbirtokviszonyokkal. Bpest. 1899. — Magyarország jövője az újabb nemzeti elhelyezkedés alapján. Bpest. 1900. — Nemzeti akció. Bpest. 1902. — Közjogunk és nemzeti törekvésünk. Bpest. 1903. — Ködös problémák. Bpest. 1904. — Mátyás király birodalma és Magyarország jövője. Bpest. 1905. — A Szabadelvű Párt története. Bpest. 1907 (postumus mű).

fiatal évei az abszolutizmus időszakára estek; a forradalomból és szabadságharcból a kudarcot látta, amelyet a Habsburg-elnyomás fokozása követett. Úgy vélte, a kiutat 67, a kölcsönös megbékélés teremtette meg, mely előtte, s a kortársak nagy része előtt is, a magyar politika sikerét, eredményességét példázta.

Ezért Deákban a „kiegyezési nagy mű megalkotóját", s egyben „a magyar nemzet legtökéletesebb kifejezését" csodálta. Benne megvolt, mint mondja, „a szabadságszeretet, eszmények iránti rajongás nélkül, liberális lendület, rohamos haladás és forradalmi szellem nélkül, a joghoz és törvényhez való szilárd, semmi veszélytől vissza nem riadó ragaszkodás, a legista holt betű-cultusa nélkül, egyenes lelkűség, nyíltság, erős monarchiai hajlam, melyet a hatalom törvénysértései meggyengíthetnek, de soha meg nem semmisíthetnek".[12] 67 és Deák azonosulva, hosszú időn át érinthetetlen tökéletességet jelentettek számára. S a kortársak, nem eléggé mély vizsgálódás alapján, úgy tartották, Beksics eszmei vezére kezdettől végig Deák volt.[13]

A valóság azonban kissé másként fest. Közte és Deák között elejétől fogva ott érezni valami választóvonalat, s a dualizmus válságának erősödésével egyre növekvő kritikával fordul Deák s a deáki mű felé. A Deákról festett képen a szubjektív lelkesedésnek, elismerésnek Beksicsre oly jellemző színei kevésbé tűnnek elő, tisztelete egyúttal bizonyos távolságot is kifejez. Deák liberalizmusa és egyénisége nem eléggé aktív, cselekvő Beksics számára s ott érzi és érezteti rajta a megyei hagyományt. Mindez főként abból a tapasztalatból fakad, amelyet Beksics generációja szerzett a deáki liberalizmus szellemében fogant 68-as törvények alkalmazása során.

A Kemény mellett eltöltött idő, mesterének hatása bizonyos fokig szintén ebbe az irányba hatott. Keményben a cselekvésre hajlandóbb, sőt előrelátóbb politikust fedezi fel Deákkal szemben.[14] Művében látja „a 67-iki dualizmus első alapkövét", mert a „Forradalom után" lényege — Beksics felfogásában — az, hogy „Ausztriának meg kell alkudnia Magyarországgal s Magyarországnak a birodalmi érdekkel. A monarchiának nagyhatalomnak kell lenni. Ez európai szükségesség."[15] Sőt, a „megalkuvás" „legfőbb magyar érdek": amíg Magyarország „nem lesz képes újra kezdeni középkori hivatását, melyet oly fényesen oldott meg az Anjouk és Mátyás alatt", s amíg a pánszlávizmus veszélyével egymagában megküzdeni nem tud, „saját legfőbb érdeke is Ausztria szövetségére utalja".[16]

Továbbmenve, Kemény liberalizmusában megtalálja azokat a határozott vonásokat, amelyek szemben állnak minden „túlzással". „Kemény igazi liberális volt" — írja. És nem véletlen, hogy ezt a nagyraértékelő elismerést nem Deák, sőt nem a centralisták kapják. Ez a mondat önmagában véve megvilágítja a Kemény—Beksics viszonyt. Ez az „igazi liberalizmus" Keménynél

[12] *Beksics :* A magyar doktrinairek. 29—30. l.

[13] „A Deák eszmekörében növekedett, a nagy mester legifjabb tanítványai közé számíthatta magát, s közel negyven éven át Deák Ferenc maradt az ő lelki vezére, eszménye, sarkcsillaga. A szabadelvű pártba azért lépett s mellette úgy is tartott ki soká, mert tőle várta a magyar közélet konszolidálását, a nemzeti állam kiépítését Deák szellemében s az ő hagyományai szerint" — írta a Pesti Napló 1906. máj. 9-én. Ezt a felfogást őrizte meg *Pintér Jenő :* Magyar irodalomtörténet. Bpest. 1934. VII. köt. 137. l.

[14] *Beksics :* Kemény . . . 253—266, 277. l.

[15] Uo. 159. és 218. l.

[16] Uo. 212. l.

abban nyilatkozott meg, hogy egyaránt szembe szállt a bécsi udvarral s a kossuthi radikalizmussal.[17]

Ez a két irányú harc Beksics ideálja is; ebben teljesedik ki számára az „igazi" liberalizmus.

Amikor Beksics Széchenyitől Kossuthon át a Béke-pártig a hazai fejlődés lehető útjait vizsgálja, kettős törekvés vezérli. Egyrészt az, hogy a magyar történetből eltávolítson „minden legendát, minden fajbámuló elemet", mert a nemzetnek reális történeti képre van szüksége.[18] (Ez a gondolat később is ott él sok írásában, amikor feltárja az ország gazdasági elmaradottságát, társadalmának visszásságait.)[19]

A kortársak azonban nem értettek egyet Beksiccsel, hevesen tiltakoztak felfogása, a magyar történelem „megvádolása" ellen.[20]

Törekvésének másik irányáról nyílt szavakkal nem szól; az „csupán" alapja egész munkásságának: a doktrinerek, a centralisták igazságának kimutatása minden más irányzattal szemben. S a centralisták nála nemcsak Szalayt, Eötvöst, Csengeryt s a többieket jelentik. Tudatosan, ismerve az ezzel kapcsolatos általános ellenvéleményt, közéjük sorolja Kemény Zsigmondot is. Úgy látja, hogy a legfontosabb kérdésekben (mérsékelt liberális reform igenlése, forradalom és feudális visszahúzás egyidejű elvetése, a központosított államhatalom érdekében a megye korlátozása stb.) közöttük azonos nézetek uralkodnak.)[21]

Beksics azon az álláspontón van, hogy Magyarországnak szüksége volt átalakulásra, mégpedig demokratikus irányban. Ezért történetileg, egyetemes összehasonlítást téve, vizsgálja a demokrácia fogalmát, mibenlétét. Helyesen, abból indul ki, hogy „a democratia nem véletlen történeti fejlemény, hanem mélyen rejlő társadalmi, agrárius és gazdasági okok szükséges következménye".[22] Innen van, mint mondja, hogy feudális viszonyok, öröklött földbirtok nem alkalmasak a demokrácia kibontakozására, annak hordozója, erősítője csupán a polgárság lehet.[23] A polgárság nálunk még 1848 után is felettébb gyenge gazdasági és politikai tényező, s Beksics észreveszi, hogy a városi polgárság differenciálódik, a gazdag polgári réteg pedig már kevésbé híve a demokráciának.[24]

A továbbiakban, a demokrácia fogalmának konkretizálásakor Keménytől indul ki, de tovább megy nála. Rámutat arra, hogy Kemény „demokra-

[17] Uo. 49. l.

[18] *Beksics :* A democratia Magyarországon. 6. l.

[19] Néhány évvel később pl. ezt írja: „Amikor egy népet az önfentartás várából ki kell vezetni a népek versenyének nagy, szabad térségére, midőn többé nem az önfentartásról, hanem a versenyben való győzelemről van szó: akkor a mesék korszaka kell, hogy véget érjen." Akkor józan helyzetfelmérésre van szükség. *Atticus :* Új korszak és politikai programja. 54. l.

[20] Igen figyelemre méltó, hogy Beksics ekkor, a történeti legendák ellen harcolva, a maga szenvedélyes módján Mátyásnak a nemzeti köztudatban élő, idealizált képét is a valósághoz akarta közelíteni, s így az „igazságos Mátyás" szükséges erőszakos intézkedéseit sem hallgatta el. Bírálói ebben a legszentebb nemzeti érzések megsértését és történelem-hamisítást láttak. Ld.: *Z-i B-a* ismertetését *Beksics :* A democratia Magyarországon c. művéről. Századok, 1881. 630—631. l.

[21] *Beksics :* A magyar doktrinairek, 49—50., és Kemény Zsigmond, 49—50. l.

[22] *Beksics :* A democratia Magyarországon. 9. l.

[23] Uo. 9., 14. l.

[24] Uo. 42. s k. l. Figyelemre méltó az a vita, amelyet e könyv hasábjain folytat a magyar városi élet kialakulására vonatkozóan a korszak jeles történészeivel, visszautasítva az idegen, főként német városalapítóknak tulajdonított túlzott jelentőséget. 22. s k. l. Hasonlóan jár el *Atticus :* i. m. is.

tiája száz mérföldre volt a zajos, nyugtalan, örök változásra hajtó tiszta népuralomtól". A középosztály vezetőszerepét, „az egyenlőségben gyökerező, de minden rohamtól irtózó mérsékelt haladást" jelentette.[25] Beksics azonban az egyenlőség értelmét is keresi. Választ a gazdasági tényezőkben talál, a javak olyan arányos megosztásában, hogy „a legnagyobb gazdagság és legnagyobb nyomor áthidalhatatlan ellentét gyanánt ne álljon egymással szemben". Mert „csak a vagyon adhat függetlenséget. A nyomor függő viszonyba hozza a nagy tömeget a vagyonos osztállyal szemben".[26] Megítélése szerint „a democratia tehát gazdasági és jogi kérdésekre redukálható".[27]

De már ekkor, az első nagy reformnemzedék s a hazai fejlődés problémáit elemezve rámutat, hogy a demokratikus fejlődés nem áll összhangban a magyar uralkodó osztályok, a magyar szupremácia érdekeivel. Széchenyi és a „liberális hazafiak" kimagasló érdemének tartja, hogy átlátták ezt az ellentmondást; felismerték a demokratizmusnak azt a „káros" következményét, hogy „megfosztja kizárólagos hatalmától a nemességet, s a versenytérre viszi a nemzetiségeket". (Felfogása szerint e miatt féltette Széchenyi a nemesi földbirtokot.)[28] Ennek ellenére nemcsak általános megjegyzéseiben, hanem konkrétan is ellene van a kevés kézben összpontosuló földbirtoknak.[29] Később ennek okait — a „faji expansió" kapcsán — kifejti. De ugyanakkor éppen „a fajfentartási szempont, a magyar történelemnek ez állandó jelensége"[30] alapján élesen és határozottan elítéli Kossuthot, aki „a megyéből jött", s minden terve a megyére, a decentralizációra épült. Márpedig „a democratiai iránnyal s a magyar nemzet eszméjével homlokegyenest ellentétben volt az — írja — ... úgy a képviseleti democratia, mint a nemzeti eszme az összpontosulást, az erők egyesítését követelte. Kossuth ellenben tényleg nem csak a még nagyobb fokú decentralisatió, hanem a foedaralismus felé tartott."[31] Pedig „a magyar állameszme" alapja, a „parlamenti *centralizáció*".[32]

[25] *Beksics :* Kemény ... 215. l. Megvédi Keményt attól a vádtól is, amellyel a kortársak illették, hogy ti. konzervatív volt. Ld.: uo. 161., 215. l.

[26] *Beksics :* A democratia Magyarországon. 58. l.

[27] Uo. 59. l. Utóbbi tartalmára ld.: uo. 8. l., ahol megemlíti a „kiváltságolt osztályok" hiányát.

[28] Uo. 65., 66. l. és Kemény ... 208—209. l. A liberalizmus és a demokrácia fogalmát Beksics váltakozva, distinkció nélkül alkalmazza. Az eddigiekből bizonyára kitűnt, hogy e szavak fejezik ki nála a mérsékelt polgári haladás gondolatát, programját, amelyet szembe állít mind korának feudális örökséggel terhelt társadalmi-gazdasági szerkezetével, mind a forradalom radikalizmusával.

[29] A könyvének megjelenésével egyidőben, 1881-ben megtartott országos gazdagyűlés földbirtok-minimum javaslatát ugyanakkor szenvedélyesen utasítja vissza a liberalizmus nevében, mondván, hogy az visszalépést jelentene a feudalizmus felé. „Egyáltalán kétségbe vonom — írja —, hogy Magyarországon a birtok feldarabolás oly mérvű volna, mellyel szemben minimum-törvényt kellene hozni." *Beksics:* A demokrácia Magyarországon, 71—72 l.

[30] Uo. 69. l.

[31] *Beksics :* A magyar doktrinairek, 20. l.

[32] Uo. 127. l. Ezzel függ össze Kemény egyik legnagyobb „érdeme", az ti., hogy évekkel később is szenvedélyesen szállt szembe a dunai konföderáció gondolatával, amely „fel akarta darabolni Szent István birodalmát". (*Beksics :* Kemény ... 326—327. l.) A dunai konföderáció gondolata ellen később is szenvedélyesen tiltakozik (ld. A dualisztikus monarchia. 58. l.), mert az nem a „nemzeti állam" alapján tervezte a Dunamedence népeinek együttélését.

Egyedül és csak a doktrinerek, a centralisták, Szalay és köre ismerték ezt fel, s nem törődve a kortársak értetlenségével, erre is tettek fel mindent.[33]

Ebben az okfejtésben Beksics eszmekörének egyik legfontosabb vonása rejlik. Az ti., hogy a liberalizmushoz szervesen, elválaszthatatlanul hozzákapcsolja a „nemzeti eszmét", annak a „parlamenti centralizáció"-ban megfogalmazott gyakorlatát, amelynek — bár a központi polgári hatalmat szolgálja — igazi feladata: megakadályozni a nemzetiségek „versenytérre lépését".

Magyarországon a liberalizmus és nacionalizmus ugyan szintén együttesen jelentkeznek, mégsem erősítik, hanem gyengítik egymást, szüntelen viaskodásban vannak. Liberalizmus és nacionalizmus egymással ütköző érdekeiből, egymást keresztező törekvéseiből fakad, hogy parlamentarizmus és központosítás szükségszerűen egyáltalán nem összetartozó fogalma Beksicsnél mint egység, megoszthatatlan tétel jelenik meg. Maga is világosan rámutat, hogy éppen a sajátos magyarországi viszonyok, a nemzetiségi kérdés az, mely itt parancsolólag közbeszól.

Míg egyetértéssel hangsúlyozza, hogy a centralisták a parlamentáris alkotmányért küzdve a megye ellen harcoltak, arra nem terjed ki a figyelme, hogy a megye felszámolása csak a köznemesség tekintélyes része ellenállásának megtörésével, egy új társadalmi osztályra, a polgárságra támaszkodva mehetett volna végbe. Márpedig ilyen erőt képviselő polgárság Magyarországon nem volt, s ezt Beksics látta.

Meggyőződése szerint egyedül a centralisták voltak (a parlamenti centralizációval kiegészített) „igazi" demokrácia „igazi" képviselői. S nemcsak azért, mert kormányzati módszerük alapjává a parlamenti centralizációt tették, hanem mert „az államra és az egyénre, a közjogra és egyéni jogra helyezték át a szabadság súlypontját".[34] A demokrácia kritériumairól szólva ő maga szintén ezeket emelte ki.[35] De ezen túl, a centralistákat bizonyos mértékig Deák fölé helyezi. Egyfelől annak hangsúlyozásával, hogy csakis ők tudták, miként kell megteremteni a parlamentáris államot, másfelől, mert Deákot megelőzve sürgették a közös ügyek meghatározását.[36]

A „politikai vezércsillagok" tehát nem Deák, hanem a centralisták, akik egyedül fogalmazták meg helyesen a programot, a „haladás útitervét",[37] míg viszont Deák azt mutatta meg, hogy a megvalósítás módszere nem a kétséges kimenetelű kossuthi radikalizmus, hanem a mérsékelt, liberális reform.[38] S Deák mellé odaállítja Keményt azzal az „érdemmel", hogy szembeszállt a Kossuth vezette „democratia áradatával" (ami ebben az esetben egyet jelent Kossuth radikalizmusával), létrehozta a Béke-pártot, s mindvégig következetesen küzdött a törvényességért, a szélsőségek ellen.[39]

[33] *Beksics :* A magyar doktrinairek, 55., 127. l. Igen meleg hangon méltatja a centralisták kiemelkedő alakjainak tevékenységét.

[34] *Beksics :* A magyar doktrinairek, 140. és 99. l.

[35] *Beksics :* A democratia Magyarországon. 8. l.

[36] *Beksics :* A magyar doktrinairek. 6., 43—44., 99. l.

[37] Uo. 4. l.

[38] Uo. 16—17., 33—34. stb. l.

[39] Uo. 33—34. és *Beksics :* Kemény . . . 54—55. stb. l. Keményről írt munkájában gazdagon használja fel mesterének naplóját, de csak részletekben és az olvasót nem tájékoztatja kellően, mennyiben megbízható szövegközlése. A munka általában, de különösen a napló-visszaemlékezés közlése, nagy vitát váltott ki a kortársak körében. Lásd: *Beksics :* Kemény . . . második kiadás előszavát és függelékét; Beksics levelei Gyulai Pálhoz 1904. júl. 2., 8. Széchényi Könyvtár Kézirattára; *Kacziány Géza:* A magyar mémoire-irodalom 1848-tól 1914-ig. Bpest. 2927. 43—44. l.

A centralisták művében már ott lappangó kiegyezés, mely Magyarország és a birodalom közös érdekéből fakadt,[40] a beksicsi koncepcióban a liberális reformok, a polgári fejlődés lehetőségét s a központosított parlamentáris hatalom kiépítésének feladatát hozta meg. Ezért dícséri, méltatja Kemény és Deák írásait, fellépését a kossuthi „közbeavatkozással" szemben.[41]

Mindebből érthető, hogy a doktrinerek programját Beksics nemcsak a sajátjának, de — a Deák-párton keresztül — a szabadelvű pártnak is tekinti, amely e párt tevékenysége révén „a nemzet zászlójává lett".[42] A centralisták piedesztálra emelésével a szabadelvű párt előkelő, tekintélyes szellemi-politikai ősöket kapott.

Liberalizmus és nacionalizmus egyaránt oda hatott Beksicsnél, hogy a centralisták tevékenységének lényegét, aktualitását a központosított parlamentáris hatalomban lássa. Igazának tudatában látszólag megerősítette az európai fejlődés számbavétele: Németország, Anglia, Francia- és Olaszország egyaránt a központosított nemzeti állam megteremtésén, illetve megerősítésén munkálkodtak. Beksics a haladás mércéjét mindig a Nyugaton, az elmaradását pedig a Balkánon keresve, mellőzve a nyugat- és kelet-európai fejlődés közötti különbségeket — ezzel összefüggésben a soknemzetiségű Magyarország sajátos helyzetét —, a centralistáktól indíttatva arra a végső következtetésre jutott, hogy Magyarországon szintén a központosított nemzeti állam megteremtése a végső cél.[43]

1884-ben a „nemzeti állam" programját, tartalmát így fogalmazta meg: „a nemzetiségi, felekezeti és osztálykülönbségek által meg nem szaggatott magyar nemzet", az „egységesen, egy központ körül fejlődött, művelt magyar társadalom", „a valamennyi réteg elitjéből alakult középosztály".[44] Az egységes „nemzeti állam" gondolata nem új, nem egyéni. Ennek deklarálása már jóval korábban megtörtént. Erről beszél az 1848: VII. tc., az 1861-es országgyűlés által kiküldött nemzetiségi bizottság jelentése, s végül ezt összegezi az 1868: XLIV. tc. bevezető passzusában: „. . . . Magyarország összes honpolgárai az alkotmány alapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az osztatlan egységes magyar nemzetet."[45]

Ez a megfogalmazás semmibevevése a történelmi valóságnak, amely nem ismert egységes magyar nemzeti államot, csak soknemzetiségű Magyarországot. Mégis, ennek ábrándja — amely történelmileg tökéletesen irreális, gyilkos és öngyilkos politikát eredményezett —, belopakodott a parlamentbe, a szabadelvű klubba éppen úgy, mint a függetlenségiek Kossuthot citáló, de napról-napra apadó hűségű, hangos gyülekezeteibe, hírlapok szerkesztőségébe és iskolai tankönyvek nyomdájába egyaránt. Körülfont minden gondolatot, meghatározója akart lenni minden közigazgatási, politikai intézkedésnek; vad támadásokat indikált a fennen hirdetett liberalizmus ellen is, amikor az — még a korszak bölcsőjénél — nemzetiségi és iskolai

[40] *Beksics :* A magyar doktrinairek. 135. l. Kemény . . . 212—213. l.
[41] *Beksics :* Kemény . . . 285. l.
[42] *Beksics :* A magyar doktrinairek. 167. l.
[43] Uo. 73. l.
[44] *Censor :* Társadalmunk és nemzeti hivatásunk. 25. l. Ezt a programot Grünwald Béla irreálisnak, abszurdnak és doktrinernek nevezte — teljes joggal. Ld.: Budapesti Szemle, 1885. 42. köt. 100. szám. 164. l.
[45] Magyar Törvénytár, 1836/1868. 490. l. Ld.: *Sándor Vilmos :* A magyar uralkodó osztályok nemzetállam eszméje. Történelmi Szemle, 1960. 328. l.

törvényben jelentkezett. Ez a gondolat, ez az ábránd a nyolcvanas években kezdett testesedni, egyre erőteljesebbé válni, hogy majd uralkodóvá legyen a korszak egész hivatalos politikájában s megmételyezzen sok haladó gondolatot, lépten-nyomon gáncsot vessen magának a gyenge lábon álló liberalizmusnak is.

E fogalom megszületését egy súlyos ellentmondás feloldására való törekvés tette szükségessé. Annak az ellentmondásnak a feloldása, amely „a hazai nemzetiségi elnyomás igazolása szempontjából kényelmetlen és felesleges, de Ausztriával, a Habsburgokkal szemben szükséges liberalizmus és a nacionalizmus" között fennállt,[46] s amellyel — mint láttuk — Beksics is küzdött.

A „nemzeti állam" olyan eszme volt, amelyet valamennyi hazai politikai párt (kormánypárt és ellenzék egyaránt) magáévá tett, hiszen ez a magyar szupremáciával, hegemóniával való egyetértést jelentette. Ez közöttük soha nem volt vitakérdés. Annál több problémát vetett fel Ausztria és Magyarország viszonyának alakulása; a kapitalizmus fellendülésével megindult belső társadalmi és gazdasági változás; a nemzetiségek elégedetlensége, majd növekvő mozgalmai. A magyar uralkodó osztályok hegemóniájának biztosítását Ausztriából a centralizációs, föderációs törekvések, itthon pedig a megjelent és osztállyá szerveződött munkásosztály, a földtelenek tömegei s a nemzetiségek veszélyeztették. Ilyen formán az a kérdés került előtérbe, *hogyan* lehet megtartani, sőt még növelni is Magyarország szerepét a dualista rendszerben, ***hogyan*** lehet megteremteni a csak papírforma szerint létező egységes magyar nemzeti államot, *hogyan* lehet levezetni, eliminálni a belső társadalmi ellentéteket. A válaszok sokban különböztek egymástól, attól függően, hogy milyen társadalmi osztály képviselője, milyen politikai párt tagja s a dualizmus melyik szakaszában próbált meg feleletet adni.

Az elődök példáját és tanítását, a „nemzeti állam" programjából következő tennivalókat a szabadelvű párt és Beksics sem egyformán értelmezték. Beksics úgy fogta fel a helyzetet, hogy 67 teremtette meg a lehetőséget a centralisták teljes programjának kibontakoztatásához, sőt kibővítéséhez. Tőlük indul ki, amikor az ország gazdasági-társadalmi viszonyait a nagy nyugati „mintaországokhoz" akarja közelíteni. De amikor a polgári irányú fejlődést sürgeti, ez több nála, mint eszményképeinek intelme s az európai események tanulsága; azt mondhatnánk, a történelmi törvényszerűséget ismeri fel: Európa a polgári, a kapitalista fejlődés útját járja, s erről az útról Magyarország sem térhet le. Így tehát — s itt már visszakanyarodik koncepciójának alapjához — a „nemzeti állam" megteremtését is csak a polgári fejlődés meggyorsítása szolgálhatja.[47]

[46] *Hanák Péter :* A magyar nacionalizmus néhány problémája a századforduló idején. Történelmi Szemle, 1960. 337. l., valamint Az Osztrák-Magyar Monarchia válságának gyökerei és kifejlődése. Központi Pedagógiai Továbbképző Intézet. A magyar történelem problematikus kérdései 6. sz. Sokszorosítva. 9. l.

[47] „A múltat nem lehet fenntartani sem az intézményekben, sem a társadalmi osztályokban. Nincs emberi hatalom, mely erre képes volna. A világ előre megy. És jaj volna nekünk, ha mit itt, a magyar globuson megtudnók kötni a verseny útján robogva előre forgó kereket." Ez egyet jelentene nemcsak az elmaradással, de a nemzet halálával is. (*Censor :* i. m. 128—129. l.) Jellemző, hogy e kötet mottóit Széchenyi „Kelet Népé"-ből vette. A korabeli történeti-publicisztikai irodalomban kevesen vannak, akik a társadalmi haladást úgy ismerik el, hogy vallják annak kérlelhetetlen, objektív menetét, mint ahogyan, e sorokból kitűnőleg, Beksics vallja.

Beksics éles szemét, helyes kritikai érzékét különösen jól mutatja az, hogy már ekkor rátapintott a magyar társadalom eltorzult szerkezetére, annak egyik legsúlyosabb tehertételére, amikor a nemzeti átalakulás kulcskérdését a dzsentri-szellem letörésében jelöli meg: „a míg Magyarországon a munka és produktio nem helyeztetik a nemzeti kegyelet oltárára; a míg nagyobb becsülésben és kitüntetésben részesül a fényes tétlenség; a míg nagyobb elismerés fogja körülvenni a születést, származást, mint a munka által szerzett érdemet; a míg a *szerzett* vagyonnak nem leend becsülete az öröklött vagyon mellett; a míg ki nem jutunk az ősiségből azon térre, a hol a nagy nyugat nemzetei óriási *ingó* vagyont halmoztak fel; a míg a munka és takarékosság nem lesz nemzeti erényünkké és ekkép nagy tőkéket nem gyűjtünk: *addig Magyarország sem társadalmi, sem gazdasági válságán szerencsésen keresztül nem jut.* Mert addig csak kevesen látnak polgári foglalkozás után. A hét szilvafa keskeny árnyéka és a hivatali bureau dohos légköre lesz tartózkodási helye a magyar ifjúságnak."[48] Mindebből azt a tanulságot vonja le, hogy *csak* a dzsentritől várni a társadalom megújhodását, teljességgel lehetetlen.[49]

A dzsentrinek az a képe, amelyet Beksics felvázolt, nélkülözte az együttérző szeretet meleg színeit, amelyeket pedig a korszakban megköveteltek.[50] A politizáló, parlamentben ülő középnemesség, mely Tisza védőszárnyai alatt éppen elhelyezkedett a hivatalokban, nem véletlenül emelte fel ellene tiltakozó szavát.[51]

Mind a dzsentri-bírálatban, mind a konklúzióban ott érződik Kemény hatása. A vezető szerepet ugyanis a *polgári* középosztálynak szánja, amely nélkül lehetetlen „társadalmunknak polgárias szellemben való átalakítása", a „gőgös aristocratikus szellem" betörése „a munka igája alá". Ettől az új polgári középosztálytól várja a „nemzeti genius" átalakítását.[52]

A polgári fejlődés meggyorsítását a reformkor óta sokan követelték.[53] Van azonban egy pont, amely Censor-Beksicset másoktól megkülönbözteti. Neki azért kell erős ipar, fejlett városi élet és polgárság, mert „a városok a magyarság várai, a magyarosodás terjesztői, a magyar állameszme osziopai a

[48] *Censor :* i. m. 71. l. Szemben az akkori dzsentri-sirató közfelfogással, azt is igyekszik kimutatni, hogy a középbirtok pusztulása nem oly nagymérvű, mint hirdetik, s a realitások talajára helyezi a zsidóság térhódítását a földbirtokban. Uo. 83. s köv. l., és 123—124. l.

[49] Uo. 127—128. l.

[50] Jókai dzsentri-képe pl. aligha hasonlít az itt felvázoltra. Nála a középnemesség még ekkor is a „hősi elődök művének folytatója". Ld. *M. Kondor Viktória :* Megjegyzések Jókai Mór politikai szerepléséhez a kiegyezést követő években. Történelmi Szemle, 1958. 130. l.

[51] Beksics a fentieket fejtegette 1884-ben parlamenti szűzbeszédében, majd a következő évben a főrendiház reformjával kapcsolatban is. Ennek következtében sorozatosan érték — gyakran eléggé goromba — támadások. Ld.: Képviselőházi Napló, 1884/87. 1. köt. 313—315, 331, 337—338, 351—355, 367. l. 2. köt. 12—14, 43. s köv. l.; 4. köt. 75. s köv. l., 141—142, 148, 333. l.

[52] *Censor :* i. m. 71—72. l. A középosztály problémája Tisza Kálmánnak még a kiegyezés előtt Jókaihoz címzett „alföldi levelei"-ben is jelentős helyet foglal el. De míg Tiszánál magában az osztályban s a ráváró feladatokban szintén a hangsúly a középbirtokos nemességre esik (ld.: *M. Kondor Viktória :* i. m. 127. l.), addig Censor a polgárságot helyezi előtérbe.

[53] Ld. pl. *Szokolay István:* Céhek és iparszabadság. Idézi: *Komlós Aladár :* Kemény és Engels. Tegnap és ma c. kötet. Bpest. 1956. 38. l.; *Beöthy Leó :* Nemzetlét. Tanulmány a társadalom tudományok köréből, Magyarország jelen helyzetének megvilágítására és orvoslására. Idézi *Szabó Imre :* i. m. 213—214. l.

nemzetiségi vidékekkel szemben. Tizenkét magyar várossal jobban agyon lehet nyomni minden nemzetiségi törekvést, mint ötvenkét vármegyével".[54] A városok polgári jellegéből következő előnyöket a magyarosítás szolgálatába akarja állítani, hogy az erőszakos módszereket mellőzhessék, de a magyarságot számbelileg mégis növeljék.[55] Egyenlőre még Beksics is Grünwald álláspontján van: „Ha élni akarunk, szaporodnunk kell."[56] De míg Grünwald a közigazgatás és az oktatás, iskolarendszer átszervezését sürgette,[57] addig Beksics főként olyan gazdasági feladatokat tűzött ki, amelyek közvetettebb módon hatottak volna a nemzetiségekre.[58] Amikor megindokolja, miért Erdélyben, a nemzetiségi területeken kell megkezdeni e polgári átalakító tevékenységet, akkor egyúttal minden szépítgetés nélkül mutat rá a dolgozó osztályok, a földtelen lakosság gazdasági-szociális elesettségére. Már ekkor felhívja a figyelmet arra — bár teljes volumenében még ő maga sem látja —, milyen nagy kárára van az országnak a megélni nem tudó tömegek kivándorlása.[59]

Joggal tehetjük fel, hogy megye- és dzsentriellenes magatartásában, a polgárság, az ipar- és városfejlesztés jelentőségének hangsúlyozásában mestereinek tanítása mellett szerepet játszott a nemesi levéllel nem rendelkező értelmiségi tiltakozása az úri kiváltságosok ellen, s mindezeken túl az a tapasztalat, amelyet a kapitalista fejlődés gyors fellendülése és társadalmi átalakító hatása nyújtott 67 után. A nyolcvanas évek első felében még nem láthatta, hogy a magyar kapitalista fejlődés milyen vonásokkal bontakozik majd ki, hogy nemcsak — viszonylagosan — gyenge lesz, de polgársága idegen és e miatt is teljesen alkalmatlan e „nemzeti feladatok" megoldására.

Beksics a polgári fejlődés programjának felvázolásával egyidejűleg, s legalább olyan szenvedélyesen fordult szembe azokkal a társadalmi erőkkel, melyek azt keresztezték. Végsőkig tartó harcot követelt a feudalizmust, a történelmi-társadalmi maradiságot képviselő „retrográd irányzatok", azaz az antiszemita, agrárius és klerikális erők ellen.[60] Kitűnően leplezte le mind a klérus antiliberális, mind pedig az agráriusok parasztámító propagandáját s nyersen mutatott rá valódi gazdasági-hatalmi érdekeikre.[61] Természetes tehát,

[54] *Censor :* i. m. 73. l., valamint *Beksics :* Magyarosodás és magyarosítás, különös tekintettel városainkra. Bpest. 1883. 61. l.

[55] *Beksics :* Magyarosodás és magyarosítás. 9, 19, 34, 40, 56—57. l.

[56] *Grünwald Béla :* A felvidék. Bpest. 1878. 22. l.

[57] *Grünwald Béla :* i. m., valamint ennek ismertetése: Budapesti Szemle, 1878. 16. köt. 32. sz., 421. s köv. l.

[58] Alig egy esztendővel később, 1885-ben, maga is szenvedélyesen támadja a nemzetiségi és iskolatörvényt, mely túlzó liberalizmusával, mint mondja, a kelleténél több jogot ad a nemzetiségeknek, s végső konklúzióként — a Tisza-kormány nemzetiségi politikáját elemezve — leszögezi: „az, aki sokalja a nemzetiségi túlzók megfékezésére, hatásuk polarizálására, működésük alapjának megszüntetésére történteket, az kívül áll a magyar politika alapján s annak nincs joga rossz néven venni, ha magyar közönség előtt nem vitatkozunk vele." *Memor :* Tíz esztendő. 1875—1885. 164. l.

[59] *Beksics :* Magyar érdek Erdélyben. Czikksorozat a „Székely Nemzet"-ből. Sepsiszentgyörgy. 1885.

[60] *Timoleon :* A legújabb politikai divat. 90. és 30—31. l.

[61] Többek között az alábbiakat írta: „az agrárismus csakhamar megmutatta feudalis sisakját. A parasztokról beszélt; de a nagy urakat értette. A középnemesség kúriáinak pusztulása miatt jajveszékelt; de az uradalmakra gondolt. A liberalizmus és democratia szétfutta volna, mielőtt veszélyessé lehet vala. De segítségére jött az antisemitizmus. Azaz, hogy kölcsönösen támogatták egymást. Mindkettő észrevette, hogy kölcsönösen szövetségesei és támaszai egymásnak." Ld.: *Timoleon :* i. m. 4—5. l.

hogy elsősorban a r. kat. egyház felháborodva szállt vitába vele.[62] Ennek során Beksics liberális nacionalizmusát a konzervatív sovinizmus támadta, amely a (főként zsidó kézben lévő) *mobil* tőkét, a liberális kormányzatot kiáltotta ki minden baj forrásának, s ezzel szemben a „keresztény földbirtok" védelmezőjeként lépett fel, s a kormány megdöntését sürgette.[63]

A liberalizmus és a „nemzeti állam" összekapcsoltságából következően Beksicsnél „a politikai és társadalmi reactio trifoliuma", azaz az „ultramontanizmus, antisemitismus, agrarfeudalismus" nemcsak mint a liberalizmus és haladás, hanem egyúttal mint a „nemzeti állam" sírásói jelennek meg. Egyik legfőbb érve velük szemben az, hogy szoros kapcsolatban állnak az Ausztriából fenyegető, föderalizmusra törő erőkkel.[64]

A liberalizmus nem az egyetlen mérce Beksicsnél. Igaz, hogy eszközeiben, a társadalmi osztályok, a polgári fejlődést gátló tényezők megítélésében feltétlenül ez érvényesül. De végül is minden kérdést egy szempontból, a „nemzeti állam" szempontjából bírál. Ehhez a végső szemponthoz és célhoz keresi a megfelelő eszközöket. Éppen ezért, liberalizmus és nacionalizmus nem mint egyenrangú felek jelennek meg írásaiban; egymással ütközve, egymást keresztezve ismételten a liberalizmus az, amely alárendelődik a nacionalizmusnak. Maga Beksics nyíltan és világosan ki is mondja: „Ha a liberalizmus és a magyar érdek ellentétben volna egymással, akkor minden fontolódás nélkül föláldozná az előbbit az utóbbinak oltárán."[65] Ekkor még nem érzi e két tényező ellentmondását, de az áldozat, melyre késznek mutatkozik, már ott érlelődik a korszakban.

A beksicsi program és a kormányzati körök ellentéte nemcsak parlamenti és hírlapi vitákat eredményezett. Beksics ugyanis hiába hangoztatta, hogy a szabadelvű kormányzat a „nemzeti állam" érdekeit képviseli, a kormánypárton belül sem fogadták egyértelmű helyesléssel tevékenységét. Míg Beksics, mesterei nyomán, a liberális reformok szükségességét, tehát cselekvést, társadalmi megmozdulást sürgetett, követelt, addig a párt és kormány álláspontja a „non movere" elve volt. Ez már önmagában elégséges ahhoz, hogy ellentéteket támasszon közte és a kormánypárt más tagjai között. Ez a belső ellentét is közrejátszik abban, hogy a kényesebb problémákat tárgyaló írásait álnéven jelenteti meg.[66]

De van egy másik, fontosabb következmény is. Az ti., hogy Beksicsnek mindazok az írásai, amelyek Tisza kormányzatának stabil időszakában kerül-

[62] *Antitimoleon :* A legújabb politikai botrány. Válasz a „Legújabb politikai divatra". Bpest. 1884; Budapesti Szemle, 1884. 38. köt. 88. sz. 148. l.

[63] *Antitimoleon :* i. m. 62—64. l.

[64] *Timoleon :* i. m. 118—119. l.

[65] *Timoleon :* i. m. 11. l. Mintegy hat esztendővel később ugyanezt a gondolatot határozottabban fogalmazza meg: „Egységes osztatlan állam, egységes osztatlan nemzet: ez a kiindulási pont, törekvéseink czélja, tetteink szabályozója. Ez a kategórikus imperativus, melynek minden reformunk alá van vetve." *Beksics :* Közigazgatásunk reformja és nemzeti politikánk. 156. l.

[66] Élete során a következő írói neveket használta: Censor, Timoleon, Memor, Atticus, Febronius. Egyes források neki tulajdonítják a Spartacus álnevet is. (Ld.: *Gulyás:* Magyar írók. Bpest. 1940. Új sorozat. II. köt. 916—917. hasáb; Pesti Napló, 1906. máj. 8.) Ilyen megjelölés alatt azonban egyetlen könyvet, röpiratot sem sikerült Beksicsesl azonosítanom. Ha egy-kettő akad is a különböző bibliográfiákban, ezeknek megjelenési ideje, témája (pl. 1913-ban a munkáskérdésről) kizárja azt a lehetőséget, hogy Beksics tollából származzanak. Csupán azt tételezhetjük fel, hogy újságcikkeket szignált ezzel a névvel.

nek nyilvánosság elé, leginkább csak általánosságban, elvileg foglalkoznak a „nemzeti állam" érdekében szükséges reformokkal, vagy támadják a retrográd irányzatokat. A fő tennivalók felvázolásán túl részletekbe alig bocsátkozik. Ennek magyarázatát csak részben adhatja az a tény, hogy Tisza kormányzásának ideje egybeesik Beksics tulajdonképpeni pályakezdésével, gondolatkörének kibontakozásával, első megfogalmazásával.

Az ellentétek ui. nemcsak a cselekvés és a „non movere" elvének ütközéséből, hanem a dzsentri megítéléséből fakadtak. Az adott viszonyok között Beksics—Censor kirohanásai a dzsentri szellem ellen a kormánypártban legalább olyan visszatetszést keltettek, mint az ellenzéki dzsentri körében. Igaz, hogy 1885-ben, amikor ő is beállt a Tiszát ünneplők sorába, e problémákról nem szólt.[67] De talán van némi jelentősége annak, hogy ezt követően négy teljes esztendőn át hallgat, ami nála kétségtelenül nagy teljesítmény és erős önuralom következménye. Amikor pedig 1889-ben ismét könyvvel áll a közönség elé, akkor Tisza kormányzati idejét „egy évtized tikkasztó aszályá"-nak nevezi, és rendkívül sötét képet fest róla: „egy évtized lehangoltság közepett múlt el", „aránylag szegény volt alkotásokban; tikkadtan várták a felüdítő esőt a reformok parlag földjei".[68]

2. „*Új korszak*"

A fellegek, melyek esőt ígértek, a nyolcvanas évek második felében már összegyülekeztek. A szabadelvű pártban, a kormányzatban új irányzat került előtérbe, hamarosan Tisza is elhagyta a helyét. Mindenki reformokról, cselekvésről beszélt. Beksics már a változás alig észlelhető első jeleire lelkesen üdvözölt egy új korszakot, abban reménykedve, hogy korábban hirdetett reformtervei most megvalósulnak[69]. Nem látta meg sem azt, hogy a valójában napirendre tűzött reformjavaslatok taktikai célt szolgálnak, sem azt, hogy a mozgás és cselekvés nem az erő, hanem a kapkodás jegyeit viseli magán.

Az „új korszak" egészen más értelemben hozott újat, mint azt Beksics hitte és felfogta. A nyolcvanas évek végétől ő maga teszi meg az első lépéseket programjának, eszmekörének új szakasza felé, amelyben, mint hosszú és fárasztó úton a terhessé vált poggyászt, kezdi elhagyni a liberális örökség mind nehezebbé, feleslegesebbé váló útravalóját.

A társadalmi és állami cselekvésben, a közjogi viták elcsendesedésében reménykedve újból programot ad, helyesebben, konkrétabb formában fejti ki a nyolcvanas évek elején leírt gondolatait. Ennek során már jelentkezik írásaiban az uralkodó osztályok egy részének az a törekvése, hogy Magyarország súlyát a Monarchiában megnöveljék. Ez, a hasznos energiákat rossz irányba terelő, mind népszerűbbé váló óhaj abból az objektív változásból is táplálkozott, mely a dualista rendszeren belül mind gazdasági, mind politikai vonatkozásban Magyarország javára következett be.

Beksics azonban olyan úton, olyan eszközökkel keresi a kettős cél (ti. a magyar elem súlyának növelése Ausztriával, valamint a hazai nemzetiségekkel szemben) elérését, amelyek bizonyos fokig összhangban vannak a törté-

[67] Ld.: *Memor:* i. m. Ez a kötet Tisza kormányzásának tizedik évfordulóján jelent meg, s tőle szokatlanul kerülte a kritikus kérdéseket.
[68] *Atticus :* i. m. 4. l.
[69] *Atticus :* i. m. 3, 5. l.

nelmi fejlődéssel. Most is a polgári fejlődés gyorsítását sürgeti, sőt erősödött az a meggyőződése, hogy fejlett ipar nélkül lehetetlen bármilyen előrehaladás.[70]

Az iparfejlődés s ezzel a vámterület a kormánypárt és az ellenzék megmegújuló vitáinak egyik sarkalatos pontja volt. Beksics 1885-ben azt konstatálta, hogy „az iparpolitikai védvám rendszer Magyarország helyzetét az Ausztriával való vámszövetségben nem javította, hanem rontotta". Bírálta *a gazdasági kiegyezést*, mert az 1868-ban az osztrák nemzeti bank „kényére bízta" az egész magyar hitelforgalmat.[71] Igen figyelemre méltó, hogy a nyolcvanas évek közepéig, *nem általában a kiegyezésről*, hanem következetesen és hangsúlyozottan a *„közjogi kiegyezésről"* beszél, attól elválasztja a gazdasági megegyezést. Ez önmagában fenntartja azt a lehetőséget, hogy a gazdasági kiegyezést más szempontok alapján ítélje meg.[72] Végső fokon mégis azt mondja, hogy a közös vámterület mellett lehetséges a hazai ipar fejlődése, míg viszont nélküle Magyarország gazdasági elszigeteltségbe kerülne.[73] Az ellenzék ezzel szemben azt hangoztatta, hogy az ipari fejlődés, s ezzel a „nemzeti állam" céljainak megvalósítása a közös vámterületbe ütközik.[74]

A gazdasági kiegyezéssel kapcsolatos kezdeti fenntartásai mintegy előzményül szolgálnak Beksicsnek ahhoz, hogy a magyar szupremácia és a polgári fejlődés követelményeit összeegyeztetendő, közeledjék az ellenzék álláspontjához. Ebben a kapitalista fejlődés meggyorsításának óhaja kap döntő szerepet azzal a céllal, hogy megfelelően szolgálhassa majd a „nemzeti állam" érdekeit. „Ha azonban bebizonyul — írja 1889-ben —, hogy e bármily helyes irány (ti. az ipar megteremtése és felvirágoztatása — L. N. Zs.) nem vezet célra Ausztriával való vámközösségünk miatt, *akkor létesíteni kell a külön vámterületet.* Ipar nélkül Magyarország tovább nem élhet meg. El kell sorvadnia."[75] Ez a gondolat kétségtelenül a dualista rendszer kapcsolatainak lazítását jelentette annak ellenére, hogy Beksics alapjában véve, éppen nacionalista törekvései miatt, életszükségletnek tartotta az Ausztriával való szövetség fenntartását. Ellentmondásos álláspontja a 67-es alap és a „magyar érdek" ellentétéből fakad. Összebékítésükre lehetett kísérletet tenni, de csak az egyik rovására. Az efféle, a 67-es alapot bolygató mozzanatok azonban ebben az időben még

[70] Uo. 92. s köv. l. 1887-ben a képviselőházban is ezt fejtegette: „A tőke és a munka a legtöbb hasznot hajt, fejlődött mezőgazdaság csak ott létezhetik, ahol van fejlődött ipar", a magyar állam és társadalom megerősödésének feltétele az „iparos irányban való átalakulás". Képviselőházi Napló, 1886/92. 15. köt. 150. s köv. l.

[71] *Memor :* i. m. 62—63. és 54—55. l.

[72] Ld. pl.: Uo. 8—9. l. — A kiegyezés ilyen, főként közjogi szerződésként való felfogása, mindvégig érezhető marad nála. Ha át is látta, hogy a kiegyezés uralmi rendszert jelent, nem olyan jogi formulát, amelynek egyes pontjait tetszés szerint változtatni lehet, írásaiban megőrizte e felfogást. Ez is alkalmat adott arra, hogy később a magyar birodalmi gondolathoz közeledve a dualizmus érintése nélkül fejthesse ki a „sajátos magyar érdeket".

[73] Uo. 63. s k. l. Jó tíz évvel később az európai gazdasági fejlődés tendenciája alapján is ezt az álláspontját erősíti meg: „A kik a külön vámterületről beszélnek", „sejtelemmel sem birnak a modern idő gazdasági követelményeiről . . . bizonyos, hogy a jelen és a jövő a nagy gazdasági tömörüléseké. Már talán a közel jövőben világrészek gazdasági szövetsége fog szemben állni más világrészekével." *Beksics :* A dualisztikus Monarchia. 17. l.

[74] Ld. pl.: Szalay Károly, Lázár Ádám felszólalásait Beksiccsel vitázva 1887-ben. Képviselőházi Napló, 1887/92. 15. köt. 154. s k. l. Beksics szerint ez a gondolat nemcsak az ellenzék körében vált népszerűvé, de még a kormánypárt tagjai közül is szerzett híveket magának. *Memor :* i. m. 63. l.

[75] *Atticus :* i. m. 96. l. Az én kiemelésem. L. N. Zs.

igen szórványosan s nem is kellő részletességgel kifejtve jelentkeznek programjában.

De az ország gazdasági megerősítése, polgári irányú fejlesztése nem csupán az ipar problémája. Beksics már a nyolcvanas évek elejétől kezdve nagy jelentőséget tulajdonít a földbirtokviszonyoknak, ám ekkor elsősorban a konzervativizmussal való összefüggéseit vizsgálta. Most, az évtized végén, szempontjai bővülnek, és javaslatai konkrétabbá válnak. „Elérkezettnek látszik az idő — írja — a latifundiumok fokozatosan eszközlendő kis bérletbe való adására." Sőt, ha a kormánynak egyáltalán szándéka védeni a középbirtokot, akkor megérett a helyzet a hitbizományok felszámolására is. Megítélése szerint az ország földterületének mindössze 2%-át lenne szabad hitbizományi birtokként meghagyni.[76] Joggal tart attól, hogy e program egyhamar nem valósul meg, hisz végrehajtása 1848-ban is elmaradt, amikor pedig „a szabadelvűség nemzeti dogma volt". De annyit megoldhatónak, sőt szükségesnek is tart, hogy törvényesen korlátozzák a hitbizományokat, módosítsák az örökösödési törvényt, szüntessék meg a kiváltságokat és mindenkire egyaránt érvényes jogszabályokat léptessenek életbe.[77]

Kétségtelen, hogy Beksics igen sok mindent meglátott a feudális jellegű nagybirtok nyomasztó következményeiből, s a polgári fejlődés oldaláról támadta.

De a mezőgazdaság problémája más szempontból is foglalkoztatja. Nála a „nemzeti állam" megteremtésének gondolatköréhez hozzátartozik, hogy az ország határain belül ne csak gazdaságilag, politikailag, kulturálisan, hanem számbelileg is a „specifikusan magyar faj" legyen fölényben. Statisztikákat felhasználva mutatja ki, hogy a magyar elem szaporodási képessége meghaladja a nemzetiségekét,[78] s ha gazdasági-szociális vonatkozásban megteremtik e képesség teljes kibontakoztatásának feltételeit, akkor „Magyarország nemcsak naggyá lehet populatio dolgában is, hanem egyszersmind magyar jellege minden *erőszak és nyomás nélkül* hasonlíthatatlanul nagyobb mérvben kidomborítható".[79]

A liberális reformokra tehát azért van szükség, hogy a mezőgazdaság és az ipar kellően szolgálhassa a „magyar faj" számbeli gyarapodását.[80]

E problémakörrel kapcsolatban rendkívül jellemző módon nyilatkozik meg Beksics liberalizmusa illetve nacionalizmusa. Fejtegetései során az alaposság látszatával igyekszik kimutatni, hogy a magyar, mint etnikum (a korszakban a faj kifejezés használatos még e helyett) mennyivel felette áll a román, szlovák, stb. nemzetiségnek. Egyidejűleg szenvedélyesen vitatja azoknak a német szerzőknek állításait, akik — hozzá hasonló módon — a német fölényt bizonygatják más népek rovására. Érvelése velük szemben reális, materialista: „A természet legdemokratább. Minden faj egyenlő, csak a viszonyok emelik fel később az egyiket s teszik tönkre a másikat. S ugyanazon viszonyok közt a legkülönbözőbb fajok egyenlően fejlődhetnek."[81] Vagyis, ha magyarok és

[76] Uo. 118—137, 138. l.
[77] Uo. 121—122, 137—138. l.
[78] Uo. 104. l.
[79] Uo. 105. l. Az én kiemelésem, L. N. Zs.
[80] Ő maga nemcsak írásaiban, de gyakorlatilag is támogatta az ilyen célzatú iparfejlesztést. Mint képviselő s mint a Háromszék megyei iparfejlesztési bizottság tagja, segítette tető alá juttatni a sepsiszentgyörgyi dohánygyár felépítésének és üzembehelyezésének húzódó ügyét. Háromszék vármegye története. 170—171. l.
[81] *Atticus*: i. m. 48. l.

németek (osztrákok) összevetéséről van szó, akkor a fajok különbözőségéről szóló nézetek hamisak. Ha azonban magyarokról és nemzetiségekről van szó, liberalizmusát nacionalista gőg s a más vonatkozásban elvetett, de most elfogadott német érvek szorítják háttérbe.

Gazdasági programját a közigazgatási reform követelése kerekíti egésszé, amely szorosan kapcsolódik a centralisták programjához.[82] A reformtervek általános népszerűségének idején, a Szapáry-kormányt megelőzve és elképzelésein túlhaladva, újólag követeli a központosított állami adminisztráció kiépítését, a polgári törvénykönyv megalkotását.[83]

Átmenetileg — önmagának is ellentmondva — az újjászervezendő közigazgatásban látja a nemzetiségi és társadalmi ellentétek fölött álló, azokat kibékítő állam és „állameszme" megszilárdításának *legfőbb* eszközét,[84] s Grünwald álláspontjára helyezkedik.

Magyarázatul erre a következő szolgálhat. Beksics következetesen kettéválasztotta, szembeállította egymással az államot és a társadalmat; az államot mint a különböző társadalmi ellentétek fölött álló erőt fogta fel. Ez a tipikusan polgári liberális álláspont tükröződött 1884-es képviselőházi beszédében, Censor néven megjelent írásaiban. Jól látta, hogy a társadalomban, melyre a feudális terheltségű nagybirtok és a dzsentri nyomja rá bélyegét, nincs olyan liberalizmus, mint a fejlettebb Nyugaton. Tapasztalnia kellett, hogy Magyarországon hiányzik a polgári értelemben vett társadalomépítő tevékenység; hogy az uralkodó osztályok, a dzsentri közügyekkel — túl a parlament közjogi vitáin — nem foglalkoznak s hasonló a helyzet a többi osztállyal, réteggel. E valóságos okok miatt a társadalomban a retrográd, visszahúzó erőket, míg az államban a kezdeményező, a „nemzeti célokért" tevékenykedő tényezőt fedezi fel.[85] Azt azonban nem látta meg, hogy a társadalom és az állam egységet alkotnak, hogy amikor az államot szólította cselekvésre, ugyanazokhoz beszélt, akiket a társadalomban megbírált.

A társadalmi cselekvés sürgetése nem lelt visszhangra, sőt még olyanok részéről is felháborodott visszautasítással találkozott, mint Grünwald Béla.[86] Így kénytelen hát maga Beksics is az államra s annak valóban hatásos eszközére, a közigazgatási rendszerre appellálni.

A közigazgatási reformtól sokkal többet várt, mint amit az egyáltalán magában foglalhatott, s mint amit maga a kormány elérni szándékozott. Úgy gondolta, hogy a reform meg fogja erősíteni a középosztályt, amelynek tagjai közé most már nemcsak a polgárságot, a régi középbirtokot, hanem az újonnan birtokot szerzetteket, s az „értelmi kereset" embereit is besorolja.[87] Azt reméli,

[82] Már 1885-ben is fájlalta, hogy az állami adminisztráció megteremtése elmarad. *Memor :* i. m. 174—175. l.

[83] Nem kétséges, hogy Beksics az élvonalban küzdött a közigazgatási reform megvalósításáért, sőt az sem, hogy jelentőségét, fontosságát a kormányt megelőzve, már 1885-től képviselte. Mégis, a korszak későbbi irodalmában nemcsak hogy tevékenységére nem fordítanak figyelmet, de még csak nevét sem említik, csupán Grünwaldra és Szilágyira hivatkoznak. Ld. pl.: *Szekfű Gyula :* i. m. V. köt. 513. l. *Gratz Gusztáv :* i. m. I. köt. 93, 222. l.

[84] *Beksics :* Közigazgatásunk reformja, 17, 88, 110. l.

[85] „Nálunk — írja — a liberalizmus és haladás érdeke bizonyos paradoxon gyanánt az, hogy az állami hatalom erősödjék, s a társadalom, mely a fékező, ne legyen képes meggátolni azt modern kibontakozásunk létesítésében." *Beksics :* Közigazgatásunk reformja. 18—19. l.

[86] Ld. idézett ismertetését Censor munkájáról.

[87] *Beksics :* Közigazgatásunk reformja. 23, 72—73. l.

hogy a reform közigazgatási vonatkozásban megszilárdítja a városok helyzetét.[88] Azonban a decenralizációval együtt járó „veszedelem" tudata legalább olyan erős benne most is, mint amikor Kossuthot bírálta megyei politikája miatt. S ezért a nemzetiségek szerepének esetleges növekedésétől félve, visszautasítja a megyék járásokra történő tagolását.[89]

A közigazgatási reform kapcsán további s gazdasági javaslataitól merőben eltérő módszerű eljárást sürget a nemzetiségekkel szemben, főként oktatási vonalon. Azt hangoztatja — s ebben benne van a deáki liberalizmus súlyos bírálata —, hogy „a nemzetiségi törvényt ignorálni, vagy amennyiben szükséges, meg kell változtatni", mert „hiba volt létrehozása". Ugyanilyen elhibázottnak tartja az iskolatörvényt. Bár egyfelől leszögezi, hogy „a nyelvet soha nem tehetjük a magyarság és hazafiság kritériumjává", másfelől azonban azt követeli, hogy a középiskolák oktatási nyelve mindenütt magyar legyen. Mi több, hangsúlyozza azt is, hogy „nemzetiségi középiskolának a magyar állam területén nincs jogosultsága".[90]

Oktatási „reformterveivel" szorosan összekapcsolódik az a követelése, hogy az állam hatékonyabban ellenőrizze az egyházak tevékenységét, különösen az egyházak oktatási intézményeit, de ha kell, magát a templomot is.[91] Mindezt azért tartja szükségesnek, mert a korabeli iskolarendszer s az állam által nem kellően ellenőrzött egyház „a hazai értelmiséget különválasztják", lehetetlenné teszik a „kultúregység" megvalósítását, amely pedig beletartozik a „nemzeti állam" fogalmába. Nyilvánvaló, hogy az ilyen okoskodás mögött az a tény rejtőzött, hogy a kulturális, politikai jogokért küzdő nemzetiségek vezetői elsősorban az értelmiségi réteg soraiból kerültek ki. Ez az értelmiségi réteg pedig valóban alkalmatlan volt a beksicsi „egység" megvalósítására, nem ismerte el a „nemzeti állam" gondolatát, hanem harcolt ellene. Beksics úgy gondolta még ekkor, hogy erélyes állami beavatkozással el lehet érni, hogy az országban középiskolába jutó, magasabb műveltséget szerző rétegek azonos és egységes nevelésben részesüljenek a „nemzeti állam" eszméje alapján.

Meglehetősen sokoldalú reformtervei világosan mutatják, hogy kettős programja: a „nemzeti állam" kiépítése és az ország gazdasági-társadalmi modernizálása nem jelentenek egybeeső, egymást erősítő törekvéseket, különösen akkor, ha a „nemzeti célokat" liberális eszközökkel akarja elérni. Gazdasági programja igen sok pozitív jegyet viselt magán. De e téren liberális elveit sokszor kellett az állami beavatkozás követelésével helyettesítenie; ő maga is látta, hogy a liberalizmus Magyarországon nem nélkülözheti az állam támogatását. Gazdasági téren nacionalizmusa főként és közvetlenül nem a nemzetiségek, hanem Ausztria ellen irányult. Erős, fejlett ipart, kedvező vámfeltételeket követelő liberalizmusa ebben az esetben nacionalizmusát erősítette, szolgálta. A közigazgatási reform s az ahhoz kapcsolt oktatási-egyházi program a megye szerepét korlátozni akarja a központi, polgári jellegű államhatalom javára, s arra irányul, hogy a megerősített központi hatalom kézben tart-

[88] Már 1884-ben választói előtt tartott beszédében programjául tűzte ki, hogy küzdeni fog a városok közigazgatási önállósításáért, parlamenti képviseletük kiterjesztéséért, s ennek megvalósítását is beleértette a közigazgatási reformba. Ld. uo. 69, 104. l.

[89] Uo. 80. l.

[90] Uo. 112—113. l. Ebben a vonatkozásban Grünwaldon is túltesz, aki nem azt hibáztatta, hogy az iskola nemzetiségi, tehát nem magyar tannyelvű, hanem azt, hogy nem „magyar szellemű". Ld.: *Grünwald Béla :* Felvidék, 120. s. k. l.

[91] *Beksics :* Közigazgatásunk reformja. 113. s k. l.

hassa a nemzetiségeket. Bár meg kell jegyezni: Beksics mindvégig ellene van az erőszakos módszereknek, s a nemzetiségekkel szemben egyedül kulturális-egyházi téren sürget határozottabb „nemzeti" politikát.

II. A „kibékítő nemzeti politika"

A liberalizmus és a nacionalizmus első igazi erőpróbáját a kilencvenes évek hozták meg, olyan konfliktusok felidézésével, amelyeket a korszak korábban alig ismert. Az egyházpolitikai viták, a nemzetiségi és az agrárkérdés nemcsak az elnyomók és elnyomottak, de a hatalmon levők ellentéteit is kiélezte.

Beksics igen korán felismerte, hogy a kormány reformjavaslatai olyan erőket hoztak mozgásba, amelyek az uralkodó osztályok hatalmát, a dualista rendszert s egyben a „nemzeti állam" megvalósítását veszélyeztetik. Kétségbeesetten tiltakozik az események ilyen tendenciája ellen, de mert liberális meggyőződése még most is erős, nem zárkózik el a reformoktól sem. Sőt, ezekkel éppen a helyzet konszolidálását kívánja elérni.

Célkitűzése ugyanaz, mint 1884-ben volt: valamennyi társadalmi ellentét megfékezése úgy, hogy a polgári fejlődés és a „nemzeti állam" megteremtése egyidejűleg haladjon előre. De míg akkor ennek alapján belsőleg nagyjában logikus koncepciót tudott kiépíteni, a kilencvenes évek válságos időszakában, éppen, amikor programjának aktualitása is megnő, kibontakoznak koncepciójának feloldhatatlan belső ellentmondásai. Beksics vergődve próbálja összhangba hozni terveinek ellentétes elemeit, s a maga belső küszködését felnagyítva látja az országos eseményekben. Talán ez is hozzájárul, hogy aggasztóbbnak ítéli a dualizmus sorsát, mint kortársainak nagy része, hogy a kilencvenes években már felismeri a Monarchia felbomlásán munkálkodó erőket.

1. *Egyház és nemzetiség*

Amikor a nyolcvanas évek reformhangulatán felbuzdulva 1889-ben a polgári házasságkötés bevezetését, az egyházpolitika megváltoztatását, az oktatás államosítását követeli, még aggályok nélkül fejtegeti korábbi egyházellenes gondolatait. Sőt, ezeket össze tudja egyeztetni „a nemzeti állam" céljaival is: hiszen reformjai elősegítenék „a nemzetiségi és faji ellentétek leggyorsabb megszüntetését", a zsidók beolvadását a magyarságba, az egységes kultúra, egységes értelmiség kialakulását.[92]

Így értelmezve az egyház hatalma ellen irányuló liberális reformokat, arra számított, hogy a kormány törvényjavaslatai egyházi körökben is megértésre, támogatásra találnak. Közismert azonban, hogy e helyett heves küzdelem lángolt fel.

Beksics távoltartotta magát a közvetlen politikai akcióktól. Közvetíteni, békíteni igyekszik állam és egyház között, mert úgy látja, hogy az éveken át dúló egyházpolitikai vita, a kormányválság (Szapáry helyét Wekerle foglalta el) gyöngíti Magyarország pozícióját Ausztriával szemben s a magyarság tekintélyét a nemzetiségek előtt. A kormányzat és az egyház megegyezését

[92] *Atticus :* i. m. 146—147. l. *Febronius :* Ultramontanizmus és nemzeti állam. 96. s k. l., *Beksics :* A dualizmus története, közjogi értelme és nemzeti törekvéseink. 295. l.

elősegítendő, új alapról, a „történeti liberalizmus" alapjáról világítja meg a reformokat. A „történeti liberalizmus" ugyanis — mely Beksics találmánya — szem előtt tarthatja a „nemzeti érdeket" csakúgy, mint azt a történelmi hagyományt, hogy a magyar államban az egyháznak jelentős politikai szerepe volt.[93] Ilyen formán, látszólag a liberalizmus sérelme nélkül, lehetőség nyílik arra, hogy a kormány engedményeket tegyen s a feltámadt vihar elüljön. De hamarosan — mert a viták tovább folynak — ennél is messzebb megy, és nyíltan állást foglal az egyházpolitikai harcok ellen.[94]

Mégsem állíthatjuk, hogy korábbi egyházellenes nézeteinek, liberális felfogásának teljesen hátat fordított volna. Annál kevésbé, mert a fentiekkel egyidejűleg határozottan tiltakozik a katolikus autonómia-mozgalom és a Néppárt ellen. E kettő — szerinte — egyaránt fenyegeti a liberalizmust, az „egyedül korszerű" eszmét, s a dualista Monarchiát.[95]

Meggyőződése szerint mindkét félnek engedményeket kell tennie, ha uralmi helyzetüket változatlanul fenn akarják tartani. Nem az ellentétek kiélezésére, hanem azok elsimítására, kibékítésére van szükség, s ő maga ennek képviseletét nagy lelkesedéssel vállalta. Felfogásának helyességét látta igazolva, amikor Wekerle Sándor 1894-ben miniszteri tanácsosként maga mellé vette.[96]

Az egyházpolitikai harcokkal egyidejűleg került előtérbe az erdélyi román nemzetiség akciója, amely hazai tevékenységén túl arra törekedett, hogy a külfölddel is minél nagyobb körben ismertesse meg a dualista rendszer elnyomó nemzetiségi politikáját. Közismert, hogy a magyar bíróságok több pert folytattak le a mozgalom résztvevői ellen.

Azt gondolhatnánk, hogy Beksics, aki feltétlen harcosa volt a „nemzeti államnak", s különösen Erdély magyarságának megerősítését tartotta fontosnak, most teljes erővel veti be magát a román mozgalom ellen. Ilyen feltevés azonban csak nagyon korlátozva állná meg a helyét. A kibékítő politika mellett e téren szintén kitartott, legalábbis olyan értelemben, hogy határozot-

[93] Kimutatja, hogy ez a felfogása a kormánynak, a szabadelvű pártnak is. *Febronius :* i. m. 42, 44—45. l.

[94] *Beksics :* A magyar nemzet függetlensége az állami és az egyházi (külső) kormányzatban, különös tekintettel a magyar király apostoli jogaira és a katolikus autonómiára. 28. l.

[95] Ld.: *Febronius :* i. m. 7, 77. l.; OL. ME. 1895. 926/V (Beksics elaborátuma Bánffyhoz a Néppárt tevékenységéről). Ezt használták fel Rómában is, ellensúlyozandó a Néppárt ottani tevékenységét. A katolikus irodalom erősen támadta. Jellemző írás *Salacz Gábor* tanulmánya: „Br. Bánffy Dezső római akciója a néppárt ellen 1895-ben". Regnum évkönyv 1942/43. Bpest. 1943.

[96] Beksics feladatkörét az uralkodóhoz intézett előterjesztésében Wekerle így határozta meg: „egyfelől legyen a miniszterelnöknek állandóan rendelkezésére egy olyan közeg, aki azon nagyobb terjedelmű törvény- és egyéb javaslatokat, melyek az egyes szakminiszterek által a törvényhozás elé leendő terjesztés, rendeletek kibocsátása vagy szervezési munkálatok végrehajtása czéljából készíttetnek s előzetes hozzájárulás végett a kormány elnökével közöltetni szoktak, tanulmányozza, általános kormányzati szempontból megbírálja, azokról a miniszterelnöknek tüzetesebb véleményt adjon, a miniszterelnökség ügykörében előforduló, hosszabb és behatóbb tanulmányozást igénylő ügyekben mint előadó működjék, — és másfelől, hogy az illető közeg alkalmazhatásával a szükségesnek mutatkozó fokozottabb sajtóügyi tevékenység, valamint szükség esetén a kormány actiója érdekében kifejtendő publicisztikai működés hatályosan kifejthető legyen." (OL. ME. 1894/70. I. B. csomó.) Kinevezését ld.: uo. és Budapesti Közlöny, 1894. márc. 2. Mandátumáról lemondva Sepsiszentgyörgy díszpolgárává választotta. Székely Nemzet, 1894. márc. 5., 7., 12., máj. 21., okt. 31.

tan ellenzett minden lépést, amely az ellentéteket növelte volna, s az erőszakos beavatkozást kategorikusan elvetette. „Semmi rendkívüli eszközre nincs szükség" — írta Bánffynak, amikor az javaslatokat kért tőle az erdélyi románság megfékezésére.[97] Annál kevésbé, mert a különleges, kifejezetten a nemzetiségek ellen irányuló akció „úgy tüntethetné fel Magyarországot a külföld előtt, mint oly államot, mely tradíciói ellenére a reactionarius irány szolgálatába lép, mihelyt a nemzetiségekkel szemben kell érdekeit védelmeznie".[98] Ugyanakkor határozottan leszögezi, hogy a román nemzetiségi mozgalom követeléseit elfogadhatatlanoknak, sérelmeiket megalapozatlanoknak tartja.[99] De e törekvéseket úgy állítja be, hogy azok a nyugati közvélemény előtt is hasonló ítéletet nyerjenek. Ezért e mozgalmaknak európai érdeket tulajdonít, hangoztatva, hogy a Monarchia fennmaradása az adott keretek között az európai hatalmi egyensúlyt szolgálja, azaz a nyugati nagy államok érdekét. Tehát minden akció, így a román nemzetiségé szintén, amely ennek megbontására törekszik, szükségszerűen összeütközésbe kerül a nyugati hatalmak érdekeivel is, hiszen a Monarchiát az „európai érdek" tartja fenn![100]

Liberalizmusa, a békítő igény, a nyugati közvélemény megnyerésének vágya, a kulturális magyarosítás gyakorlati tapasztalatai egyaránt közrejátszottak abban, hogy a nemzetiségekkel szemben „mérsékelte" követeléseit. Most már nem kulturális, hanem politikai asszimilációt kíván tőlük: „érezzék magukat magyaroknak, osszák a magyar nemzet érzelmeit, céljait és törekvéseit, s vágyaikban ne tekintsenek az ország határain túlra". Ennek fejében ők is bekerülhetnek a magyarság, a „hazafiak" soraiba![101] Minden magyarázgatás nélkül világos, hogyan teszi itt értelmetlenné a „magyarság" fogalmát a „nemzeti állam" ábrándja, s hogy a politikai asszimiláció igénye semmivel sem volt reálisabb a kulturális asszimilációénál.

[97] OL. ME. 1895. 728/IV. Wekerle lemondása után Beksics egy ideig még Bánffyt is szolgálta. Ellentéteik azonban éppen a nemzetiségi politika megítélésében napról napra növekedtek, s ezért Beksics nem vett részt Bánffy nemzetiségi ügyosztályának munkájában. (*Jancsó Benedek:* A román irredentista mozgalmak története. Bpest. 1920. 227. l.) Beksics szerint Bánffy képtelen volt szakítani a durva eszközökkel, s a kor követelményeihez szabni a „nemzeti állam" megteremtésének módjait. A kölcsönös kiábrándulás eredményeként 1896-ban elhagyja a miniszterelnökséget, s Bánffy még utolsó intézkedéseivel is érezteti rosszallását. (OL. ME. 1896—3093, illetve 21 072.) Állásáról lemondva, ismét képviselő lesz Sepsiszentgyörgyön.

[98] OL. ME. 1895. 728/IV.

[99] *Beksics:* A román kérdés és a fajok harcza Európában és Magyarországon. III—IV., 58 s k. l. A könyv eredetileg franciául jelent meg: La question roumaine. (A francia nyelvű kiadást a magyar küldöttség magával vitte és szétosztotta az 1895-ös interparlamentáris kongresszus tagjai között. *Pikéthy Károly:* i. m. 38. l.) (Statisztikai jellegű anyagának összegyűjtésében, a miniszterelnökség felkérésére, minden segítséget megkapott a Statisztikai Hivataltól. OL. ME. 1894/2550. *Beksics:* A dualisztikus monarchia. 94—95. l.)

[100] *Beksics:* A román kérdés. 40—41. l., valamint A dualisztikus monarchia 15, 127, 137. l. Ez a fő gondolata másik munkájának is: La consolidation intérieure de l'Autriche-Hongrie.

[101] *Beksics:* A magyar faj terjeszkedése és nemzeti konszolidációnk, különös tekintettel a mezőgazdaságra, a birtokviszonyokra és a népesedésre. 17. valamint 3, 7. l. A román kérdés: 161. l. Korábban nem zárkózott el ő sem a nyelvi magyarosítástól, a grammatikai egység gondolatától (Magyarosodás és magyarosítás, 8—9. l.), amely mellett viszont a „nemzeti állam" sok híve még ekkor is kardoskodott. A kilencvenes években a politikai asszimiláció fontosságát Beksics több helyen is leszögezte, s ezzel élénk vitát váltott ki. Így például *Demkó Kálmán:* Asszimiláció, reasszimiláció és magyar kultúrpolitika c. (Bpest. 1897) írásában hibáztatja a magyarosítás igényének korlátozását Beksicsnél. (Ld. pl. 5—6, 16—17. l.)

2. *Földbirtok és „faji expansio"*

Az egyházpolitikai harcokkal, nemzetiségi megmozdulásokkal lényegében egyidejűleg jelentkezett a hazai társadalom egyik legsúlyosabb ellentéte az agrárszocialista mozgalmak formájában. Ez a mozgalom Beksics figyelmét, érdeklődését fokozott mértékben irányította a földbirtok felé. Bizonyossá tette azt a meggyőződését, hogy Magyarországon a földbirtok-kérdés elsőrendű helyet foglal el. Amikor a kilencvenes években e problémát feszegeti, indítékai már nem annyira polgári liberalizmusában, mint inkább „nemzeti törekvései"-ben gyökereznek; a „nemzeti állam" megteremtésének egyik döntő eszközét ugyanis a földkérdés bizonyos fajta rendezésében látja. Ugyanakkor tovább megy korábbi felfogásánál, mert vizsgálódását most már nemcsak az úri középbirtokra, hanem a parasztságra is kiterjeszti.

A földbirtokviszonyok ekkor Beksicset elsősorban azért foglalkoztatták, mert a magyar paraszti és földtelen tömegek megélhetését, számbeli szaporodását akadályozzák.[102] A hitbizomány, a kötöttforgalmú birtok — mint mondja — agyon nyomja a közép- és kisbirtokot, fojtogatja a paraszti birtokot. Ebből következően „minél nagyobb valamely vidéken a kötött birtok percentje, annál kevesebb születés történik ott".[103] A kötött birtok nem ad munkalehetőséget, megfelelő életfeltételeket, kivándorlásra kényszeríti a mezőgazdasági népességet, s ezzel újabb módon gátolja a magyar elem szaporodását. S végül: az adott földbirtokviszonyok vezettek az alföldi agrárszocialista mozgalmakhoz is.[104]

Beksics sok kortársánál szenvedélyesebben kutatja, miért válhattak fogékonnyá a falusi nincstelenek az agrárszocializmus eszméi iránt, miért fogadták el azokat. Az uralkodó osztályok úgy vélték elintézni a problémát, hogy fegyveres erővel, erőszakkal verték le a mozgalmakat. Beksics, vitathatatlan megértéssel tárva fel az eseményeket, arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a zsandárság szaporításával nem lehet feltárni az alföldi mozgalom okait és így segíteni sem lehet rajta.[105] Az a kívánsága, hogy felülről adjanak kedvezményeket, s biztosítsanak emberibb elbánást a mezőgazdasági munkásoknak, ugyanarról a tőről fakadt, mint a német, osztrák, illetve magyar kormányok „munkáspártoló" szociális törvényei. A különbség azonban Beksics és a kormány, az uralkodó osztályok között abban a lényeges pontban van, hogy szerzőnk ezt a mezőgazdasági munkásságra, a földtelenekre is ki akarja terjeszteni akkor, amikor a törvényhozás számukra az ún. rabszolgatörvényt készítette elő.

A mozgalmat kiváltó okokat részletesen vizsgálva megállapítja, hogy „a birtok nélküli pórnép megalázott, szégyenteljes helyzetben van", „a szegényebb pórnép — pláne a földmunkás — egyáltalán nem tehet szert tulajdonra."[106]

[102] *Beksics :* A magyar faj terjeszkedése. 22—24, 33. l.
[103] Uo. 48. l.
[104] Uo. 44, 46—47, 52. l.
[105] „A közigazgatási apparátus ne csak az elnyomásra, s büntetésre gondoljon — írja —, s ne csak a zsandárságban bízzék, hanem inkább abban, hogy az uradalmak és a hatóságok által gonosz módon nyomott pórnép igazához és jogaihoz jusson. A kormány kösse lelkére a főispánjainak, hogy ily értelemben utasítsák alantas közegeiket s ne elégedjenek meg az utasításokkal, hanem nézzenek utána azok teljesítésének is. Ne csak a főispáni palotából kormányozzák a megyéjüket, hanem nézzék meg az életet és a bajokat a helyszínen is." *Beksics :* A magyar faj terjeszkedése. 62. l.
[106] Uo. 59. l.

A napszámbérek hihetetlenül alacsonyak; ezekből nemcsak földet venni lehetetlen, de még a bérletszerzés is kizárt dolog, és csak a gazdagparasztok számára elérhető.[107] Ehhez jön még 48 emléke, nosztalgiája. Úgy gondolja, hogy az agrárszocialista mozgalom „a 48-iki átalakulás utánképzése, vagy helyesebben: az alföldi szocialisták által való utánálmodása". S a lényegre tapintva teszi hozzá, hogy a Kossuth-kultusz egyik legerősebb éltető forrása ez a 48-cal összekapcsolt földutáni vágy.[108] Ezt pedig sem erőszak, sem az általa javasolt humánusabb eljárás sem lesz képes kiirtani.[109] Hangsúlyozza, hogy a mezőgazdasági népességnek az ipar felé terelése reménytelen kísérlet lenne. Nemcsak azért, mert a hazai ipar fejlettsége nem kielégítő, hanem mert a földtelenek, mint mondja, ásó és kapa helyett nem kalapácsot és szövőeszközöket akarnak. „Ennek földbirtok kell, különben elégedetlen lesz mindig, s elégedetlenségét és a társadalmi rend elleni bosszúját örökségben hagyja utódainak".[110]

Elemzése szerint tehát a hazai földbirtokviszonyokból két súlyosan fenyegető veszedelem háramlik a „nemzeti államra": először az, hogy gátolja a magyar lakosság számbeli gyarapodását, és ezzel a nemzetiségekkel szembeni fölény megteremtését; másodszor az, hogy belső társadalmi ellentéteket szít, megbontja, szétszórja a magyarság erőit, gyengíti azt a kormányhatalmat, amelynek a „nemzeti érdekeken" kellene munkálkodnia. Végkövetkeztetése ebből világos: meg kell változtatni a földbirtokviszonyokat. Ennek irányát azonban éppen a fenti szempontok determinálják.

Programja nem a kötöttforgalmú nagybirtok vagy általában a nagybirtok kisajátítását, nem földosztást irányoz elő. Azt akarja biztosítani, hogy a birtokos paraszti vagy egyáltalán tőkével rendelkező paraszti rétegek minden esetben ki tudják elégíteni földvásárlási vagy bérleti igényeiket.[111] De nemcsak a paraszti birtokról van szó. Meg akarja erősíteni az ún. középbirtokot is, mégpedig elsősorban örökbérlet juttatásával.[112]

Mindehhez az alapot egyfelől a fölparcellázandó községi és kincstári birtokok szolgáltatnák; másfelől a nagybirtokosok önként felajánlott földjei.[113] A kisajátítást, az erőszakos fellépést éppen azért nem tartja helyesnek, mert az az ellentétek levezetése helyett újabb bonyodalmakat támasztana.[114] Így tehát teljesen az irrealitások világába utalta programját. A magyar nagybirtokosok sem ekkor, sem később, semmiféle „nemzeti célok" érdekében sem voltak hajlandók önként lemondani földjeikről, hatalmuk gazdasági alapjáról. De nem ismerte fel azt sem, hogy a magyar nacionalizmus, a „nemzeti állam" legfőbb alapja éppen a magyar nagybirtok.

[107] Uo. 59. s k. l.

[108] Uo. 56—57. l.

[109] Ilyen módon nem lehet elérni, hogy „az alföldi munkásnép a tényleges viszonyokba belenyugodjék s hogy a legnagyobb igazságtalanságnak ne tartsa magára nézve, hogy nincs földbirtoka". *Beksics :* A magyar faj terjeszkedése. 62. l.

[110] Uo. 68. l.

[111] Uo. 75. l.

[112] *Beksics :* A magyar politika új alapjai, kapcsolatban a magyar faj terjeszkedő képességével és a földbirtokviszonyokkal. Bpest. 1899. 38, 150. l.

[113] *Beksics :* A magyar faj terjeszkedése. 82—83. l. és A magyar politika új alapjai. 150. l. A századforduló után Pollák Illés társadalombölcseleti művében már kizárólag az osztályharc kitérítése miatt ajánlja a latifundiumok egy részének „a nemzet részére való visszaadását". Ld. Erősek és gyengék — a jogrend fizikája c. művét (Bpest. 1902). Elemzi *Szabó Imre :* i. m. 262. l.

[114] *Beksics :* A magyar faj terjeszkedése. 83. l. és A magyar politika új alapjai. VI—VIII és 120. l.

Beksics a föld vásárlását vagy bérletének megszerzését csak az Alföld és a Dunántúl számára akarta biztosítani; azaz a magyar nemzeti területre korlátozta. A szabad földbirtokot pedig úgy akarta előteremteni, hogy az Alföldön és a Dunántúlon igénybe vett hitbizományi birtokok tulajdonosai a nemzetiségi vidékeken kárpótolják magukat. Vagyis a magyar nemzeti területről a Felvidékre és Erdélybe akarta áttelepíteni a hitbizományi birtokokat. Véleménye szerint ugyanis, e két területen, „habár az egész világon mindenütt másutt megszűnnének", fenn kellene tartani a hitbizományokat.[115] A nemzetiségek földtelen tömegei, akik a nagybirtoktól éppen úgy szenvedtek, mint magyar sorstársaik, ebből a „reformból" tehát csak úgy részesednének, hogy ők „kapnák meg" a magyar hitbizományi birtokokat, azok rájuk telepednének. Az eredmény így: „az Alföldön és a Dunántúl terjeszkedő magyar parasztság, mely hatalmasan megnövelné fajunkat és nemzeti erőnket. A nemzetiségi vidékeken kötött birtok és bérlő parasztság, mely politikailag és társadalmilag a nagybirtoktól függ. Kinek nem tetszik e kép? — teszi fel a kérdést. Lehet-e a nemzetiségi kérdésnek szerencsésebb és véglegesebb megoldása?"[116]

A beksicsi kép a kortársaknak sem tetszett. A latifundiumok és a hitbizományok urai felháborítónak és nevetségesnek tartották az áttelepítés programját. Hiába próbálta azt megnyerővé tenni számukra, vagy akár a szocializmus erőivel fenyegetni meg őket.[117] Nem volt hatása annak sem, hogy részletes számításokkal kimutatta: az Erdélyben erdőgazdaságokká alakuló hitbizományok jövedelme nem csökkenne.[118] Erdély iparának, különösen a folyóvölgyekben tervezett felvirágoztatását is e program népszerűsítésével kapcsolta össze.[119] Egyidejűleg hevesen támadta azokat, akik a gazdasági munkának nem tulajdonítottak hozzá hasonlóan nagy jelentőséget.[120]

Minden részletezés ellenére is megfeledkezett azonban egy igen fontos tényről: arról ti., hogy földet adni, vagy hitbizományokat áttelepíteni liberális eszközökkel nem lehet. A földkérdés akár demokratikus, akár konzervatív megoldása elképzelhetetlen erős állami beavatkozás nélkül. Nacionalista törekvései miatt viszont azt nem látta meg, hogy a feudális földbirtok ellen nem lehet küzdeni a magyar hitbizományok áttelepítésével.

[115] *Beksics :* A magyar politika új alapjai. 120—121. l. A hitbizományok problémája már korábban is foglalkoztatta. Még Wekerle kormányának idején Szilágyi Dezső felkérésére, Beksics, Halász Imre és Földes Béla önálló javaslatokat készítettek a hitbizományok további sorsáról. Beksics már akkor azt az áttelepítési-kisajátítási javaslatot dolgozta ki, amelyet a kilencvenes évek második felében publikációiban is részletesen kifejtett. Halász maga e javaslatot teljesen irreálisnak tartotta. Szerinte elképzelhetetlen olyan kormány, „melynek elég pénze, ideje, türelme lenne egy oly évtizedekig tartó kisajátítási művelethez, aminőt Beksics ötlete feltételez". Ld. *Halász Imre :* i. m. 378—379. l.

[116] *Beksics :* A magyar politika új alapjai. 130. l.

[117] Uo. 171. l.

[118] *Beksics :* Magyarország jövője az újabb nemzeti elhelyezkedés alapján. 27. s k. l.

[119] *Beksics :* A magyar faj terjeszkedése. 67. l.; A magyar politika új alapjai. 136. s. k. l. E programot erdélyi magyar körökben nagy lelkesedéssel kommentálták. Ld.: Székely Nemzet, 1896. ápr. 1, 3.

[120] *Beksics :* Magyarország jövője. 142. l. *Sándor József :* i. m. 381—383. l. A székely képviselők parlamenti csoportjának felkérésére brosúrát írt az Erdélyben folytatandó nemzeti politika aktuális feladatairól (*Beksics :* A nemzeti politika Erdélyben és a Székelyföldön). Ezzel kapcsolatban ismételten heves összecsapásra került sor köztük és az Ugron-csoport között. Képviselőházi Napló, 1887/92. 15. köt. 166. l., Székely Nemzet, 1896. dec. 16. *Sándor József :* i. m. 363. l.

Különböző érveivel nemcsak azt érte el, hogy terveit megmosolyogták, mint irreális fantázia termékeit, de maga ellen ingerelte azokat, akikre — megvalósítás esetén — elsősorban kellett volna támaszkodnia. Mégis a maga programja számára biztató jelnek tekintette Darányinak azt a kijelentését, miszerint a jövőben „sík földön" hitbizományok alapítását nem fogja javasolni, másrészt azt, hogy az 1900-as parlamenti költségvetési vitában többször hivatkoztak megállapításaira.[121] A földbirtokprogram ezen túl egy lépéssel sem jutott. A kudarcba fulladt telepítési kísérletek, melyekkel Beksics sem értett egyet, nem elképzeléseinek megvalósítását szolgálták.

Programjából, mely sajátosan kapcsolta össze a földbirtokviszonyok megváltoztatását és a „magyarság faji expansió"-ját, az utókor is teljesen elejtette, „kifelejtette" azt, ami a nagybirtokot érintette. Csak a faji szaporaság gondolatát élteték tovább, és egyes esetekben Beksicset háttérbe szoritották olyanok javára, akik a „nemzeti célokat" nála sokkal kevesebb liberalizmussal és agresszív módon propagálták.[122]

3. *Hatvanhetes alap és önálló magyar igények*

A kilencvenes években a „kibékítő nemzeti politikára" különösen nagy szükség volt a közjogi problémák területén. Az ellenzék, főként 1890, a kossuthi honossági vita óta, egyre nagyobb erővel feszegette ezeket a kérdéseket, a függetlenségi nacionalizmus kétségtelenül megerősödött.

Beksics koncepciójában már a nyolcvanas évektől kezdve voltak olyan mozzanatok, amelyek a függetlenségi követelésekkel, az önálló magyar igényekkel összhangban álltak. De a század végén bontakozó magyar imperialista törekvéseket, az uralkodó osztályok belső ellentmondásait csak úgy, mint Ausztria és Magyarország viszonyát következetesen a „nemzeti állam" szempontjából ítélte meg, amely — véleménye szerint — nem mindig esett egybe az önálló magyar igényekkel. Az alap az ő számára az volt, hogy a magyarországi nemzetiségek változó értelmű asszimilálását, a magyar politikai, gazdasági kulturális vezetőszerep biztosítását ki és mi szolgálja eredményesebben. E szerint ítélte meg az Ausztriához való viszonyt is.

A konzervatív 67-es és az önálló, függetlenségi program között — az alapkérdéseket nem érintve — számtalan ellentét, probléma feszült. Beksics megkísérelte, hogy ezeket is összeegyeztesse, kibékítse. Ekkor azonban súlyosabb ellentmondásokba keveredett, mint korábban. Akár az ókori hajós Scylla és Charybdis között, úgy hányódott ő is a közjogi problémák, Ausztria és Magyarország viszonyának lehetőségei között. Abból a már említett tényből indult ki, hogy Magyarország pozíciója megjavult az utóbbi időben, s ennek konzekvenciáit le kell vonni. Azaz, az osztrák partnerrel szemben legalábbis egyenrangúságot kell biztosítani, ezzel építve az utat ahhoz, hogy végül

[121] *Beksics :* Magyarország jövője. 3—5, 15. l.

[122] Ld. Somogy vármegye, Bpest. é. n. 241. l., *Gratz Gusztáv :* i. m. I. köt. 370—371. l., *Apponyi Albert :* Emlékirataim. Ötven év. Bpest. 1922. II. köt. 57. l. Kivételt, mégpedig figyelemre méltó kivételt jelent Jászi Oszkár, aki az első világháború előtti soviniszta magyarokkal hasonlítva össze Beksicset, helyeslőleg emeli ki az Alföld latifundiumainak felparcellázására vonatkozó tervét. Ld.: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Bpest. 1912. Társadalomtudományi Könyvtár. Új sorozat, 484. l.

Magyarország ragadja magához a Monarchia vezetését. Ebben a koncepcióban veszi vizsgálat alá a kiegyezési művet létrejöttének huszonötödik évfordulóján. Magát a kiegyezést ennek megfelelően úgy állítja be, hogy arra elsősorban Ausztriának és nem Magyarországnak volt szüksége,[123] arról nem ejt szót, hogy a magyar uralkodó osztályoknak milyen érdekei fűződtek hozzá. Ez már önmagában is tükrözi, mennyire távolodott Beksics attól a kiegyezési alaptól, melyben valaha csupán kölcsönös érdekeket látott. A kiegyezés már nem tökéletes alkotás a szemében. Erősen bírálja az 1867: XII. tc. 7. §-át, amely közösnek mondja az uralkodót, s nem pusztán annak személyét.[124] Kárhoztatja, hogy „Magyarország nemzetközi egyénisége" a kellő mértékben nem domborodik ki bizonyos szerződések megkötésénél.[125] Mindezekért Deákot, a kiegyezés előkészítőjét nem kis mértékben hibáztatja.[126] A baj forrását abban látja, hogy a 67-es törvény nem tükrözi a felek közötti egyenlőséget. A változtatásoknak ezért oly módon és mértékben kellene megtörténniök, hogy Magyarország Ausztria mellett mint egyenrangú partner jelenjék meg. Tehát „igen helyes volna közjogi nomenklaturánkban jobban meghonosítani a »magyar állam«, a »magyar birodalom«, a »magyar monarchia« kifejezéseket", s szűkebb körre szorítani az „országot". Tovább menve, el kell vetni azt a helytelen elnevezést, mely „osztrák-magyar monarchiát" ismer csupán, és nem az osztrák *és* magyar monarchia egyedül megfelelő kifejezést.[127] Beksics távolodását az „érinthetetlen 67-es alapról" nemcsak a kérdés felvetése jelzi, hanem annak ünneprontó pillanata s az a körülmény, hogy 1889-ben az uralkodó a hadsereg elnevezésének ilyen fajta módosítását a leghatározottabban visszautasította. Ennek ellenére Beksics a hadsereg ügyét is feszegeti. Felfogása szerint magyar részről a bizalom megnyilatkozása volt a közös hadsereg vállalása; éppen azért, ha Ausztriának valóban nincsenek fenntartásai partnerével szemben, vállalnia kellene az önálló magyar hadsereget.[128] E kérdések tárgyalásában feltűnően mutatkozik Apponyiék és a függetlenségiek hatása.

Mindehhez az alapot, akárcsak az egyházpolitikai vitákban, egy sajátos formulában találja meg. Visszatér egy 1884-ben kifejtett gondolatához, amelyben azt hangoztatta, hogy „okos politika mellett" a közjogi kiegyezés keretén *belül* is megvalósítható a „nemzet erősödése".[129] Ezt a gondolatot s az „okos politika" fogalmát most konkrétabbá és korszerűbbé teszi. Kimutatja, hogy „a dualizmusban még mindig vannak *elvont jogok*, melyek elvileg léteznek, megvalósításukat azonban eddig halasztatta velünk a politikai eszély, vagy saját érdekünk".[130] Azaz, magában a kiegyezésben rejlenek benne a dualizmus korszerűsítésének törvényes feltételei. Nincs hát szükség ellenzéki támadásra, a

[123] *Beksics:* A dualisztikus Monarchia. 5. l.

[124] *Beksics:* A dualizmus története, közjogi értelme és nemzeti törekvéseink. 271. l.

[125] Ennek korrigálását 1894-ben a miniszterelnökségen szorgalmazza. OL. ME. Félhivatalos levelezés. 1894. 2. csomó. Beksics bizalmas felterjesztése Wekerléhez 1894 áprilisában.

[126] *Beksics:* A dualizmus története. 117. l.

[127] Uo. 270. és 273. l.

[128] Uo. 205. l. Beksics számára az sem közömbös szempont, hogy az önálló magyar hadsereg, ha nem is gyorsan, de közrehathatna a nemmagyar anyanyelvű lakosság magyarosításában. Uo. 208. l.

[129] *Memor:* i. m. 9. l.

[130] *Beksics:* A dualizmus története. 279. l. Az én kiemelésem, L. N. Zs.

monarchiai keret megbolygatására, mert az „elvont jogok" alapján magából a kiegyezésből lehet kibontakoztatni a magyar egyenjogúságot, sőt fölényt.[131]

Az „elvont jogok" azonban nem beksicsi találmány; 1889 óta e jelszó áll Apponyiék zászlaján. Ennek alapján érthető és lehetséges is a függetlenségi nézetekhez való további közeledése. Ennek során revízió alá veszi a nyolcvanas évek elején vallott nézeteit, amikor is Kossuth radikalizmusában és Deák liberális mértékletességében kibékíthetetlen ellentétet látott. Most úgy fogja fel a problémát, hogy Kossuth és Deák egyetlen hatalmas folyamatnak csupán különböző fázisait képviselték.[132] Azok tehát, akik kettejük tevékenységében ellentétet látnak, súlyosan tévednek.

A centralisták valamikor oly szentnek tartott örökségét adja fel akkor is, amikor függetlenségi-municipalista alapon kimutatja, hogy a magyar politikai életnek, a közigazgatásnak szüksége van a megyére, azt nem eldobni, hanem csupán a kor követelményeinek megfelelően átalakítani kell, de semmiféle reform nem érintheti politikai és társadalmi jelentőségét.[133] A dzsentri problémát szintén revízió alá veszi, és legerősebben talán itt tagadja meg régi írásait, parlamenti és sajtóvitáit. Most már nem támadja, hanem védi a dzsentrit, vele Tiszát, aki e réteget meg akarta menteni. Sőt, azt követeli, hogy a dzsentrit ne hivatali, hanem gazdasági téren „restaurálják", mert csak így remélhető „a jövőben kitörhető osztályharcnak megelőzése és elhárítása".[134] Óva int attól, hogy a parlamenti összeférhetetlenségi törvényt túlzásba vigyék, mert az éppen a dzsentrit gyengítené, szemben az arisztokráciával és plutokráciával.[135] Az így megerősödő dzsentri képes lesz „nemzeti feladatának" ellátására, s egyben az osztályharc lecsendesítésére is, véli Beksics.

A kapitalizmus fejlődésétől, melyet a fiatal Beksics csak nyugati munkákból ismert, mást, többet várt, mint amit az nálunk eredményezett. Alárendelt gazdasági helyzetünk Ausztriával szemben gátolta a polgárság oly mértékű kifejlődését, melyet remélt, s a kialakult polgárság több vonatkozásban alkalmatlan volt arra, hogy a beksicsi feladatokat a „nemzeti állam" érdekében vállalja. Zavarta a koncepcióját az is, hogy a kapitalizmus a munkásosztály megerősítésével növelte a társadalmi ellentéteket, és mivel mindent áruvá tett, az értelmiséget szintén „megrontotta".[136]

A függetlenségiekhez való közeledésében nagy szerepet játszott továbbá az a felismerése, hogy azok nem akarnak elszakadni Ausztriától,[137] csupán az

[131] A monarchiai magyar súlypont gondolata a kilencvenes évek végétől lesz népszerű. Előzményei azonban messzire nyúlnak vissza. Vajda János 1860/62-ben még a kiegyezést is úgy látta megvalósíthatónak, ha a Monarchia súlypontja az iparilag megerősített Magyarország lesz. Ezt fejtegette az Aristides álnéven írt munkájában is. Hasonlóan foglalt állást Jókai 1862-ben „Az új földesúr"-ban.

[132] „Kossuth felrázta a nemzetet tespedéséből és jogait s szabadságát érvényre juttatni segítette. Deák bölcs mérséklettel biztosította a nemzet alkotmányos, szabad fejlődését s politikájával befejezte ama nagy épületet, melynek neve: virágzó Magyarország." OL. ME. 1895—727.

[133] OL. ME. 1896—3093.

[134] *Beksics:* A magyar politika új alapjai. 38, valamint 35—36. l.

[135] Uo. 155—157. l.

[136] Uo. 41—43. l.

[137] Megítélése szerint az ellenzéki pártok legszélsőségesebbike sem sorolható a Monarchia „bomlasztó elemei" közé, és „különösen dinasztikus hűség tekintetében még a függetlenségi párt is teljesen megbízható". *Beksics :* A dualisztikus monarchia. 53—54. l. Nem mulasztja el azért, hogy a függetlenségi törekvések korábbi értelmetlenségét ki ne mutassa. Uo. 55. s k. l.

önálló magyar hatalmi igényeket képviselik. A magyar hegemóniát, a monarchiai vezetőszerepet ők szintén akarták, s ez Beksics számára ekkor elegendő volt.

Lassacskán kezdte megérteni, hogy a „magyar célok" megvalósításában csak a földbirtokos középosztályra, a dzsentrire számíthat, hogy a „nemzeti állam" programja nem lelkesíti oly mértékben sem a polgárságot, sem a parasztságot, ahogyan remélte, a munkásosztályról nem is szólva. Így kényszerül egyre jobban közeledni a dzsentrihez a „nemzeti állam" eszméje alapján. Ő, aki egy évtizeddel előbb a társadalom s a nemzeti építőmunka vezetését a polgári középosztályra akarta bízni (melynek csak egy részét adta a dzsentri), behódolva a magyar sovinizmusnak, kénytelen elhagyni korábbi álláspontját, s az egész jövőt egy önmagát túlélt, bomló osztályra bazírozni, amely elzárkózott minden liberális társadalmi s haladó gazdasági reformtól. Így s ezért szorul háttérbe Beksicsnél is a liberális reform a „magyar célokkal" szemben.

Mindez világosan mutatja, hogy az önálló magyar hatalmi követelések elfogadása, a nacionalizmus tartalmi változása a liberalizmus rovására történik. De ugyanígy szintén világos, hogy a kibékítés valójában sikertelen. Beksics nem annyira összehangolja az ellentéteket, mint inkább maga is átveszi a függetlenségi-ellenzéki nézeteket,[138] s ebből számtalan ellentmondás fakad. Beksics olyan „magyar nagyhatalomról" ábrándozott, amely nem más, mint maga a magyar vezetésű Monarchia. Ebből következik, hogy bár közjogi vonatkozásban valójában a status quo bolygatását jelentették követelései, gazdasági tekintetben ennek ellentmondó s a függetlenségiekkel is szemben álló gondolatokat képviselt. Az európai gazdasági fejlődésből azt a következtetést vonta le, hogy annak iránya „a nagy gazdasági egységek felé tart". Ebből a megállapításból következtette, hogy mind a korszerűségnek, mind a nagyhatalmi gondolatnak kárára van az önálló vámterület követelése,[139] hogy tehát előnyösebb a vámunió. Fejtegetéseiben így sajátos együttesben jelennek meg a 67-es alap és az önálló törekvések, a csatlós és önálló magyar imperialista igények elemei. Ezt a kombinációt az is lehetővé tette számára, hogy a kiegyezést még mindig hajlandó volt olyan szerződésnek tekinteni, amelynek egyes pontjait szükség szerint módosítani lehet. 67 azonban nem ilyen mindent tűrő papír, hanem meghatározott államhatalmi rendszer volt, amelyben egy tényező módosítása elkerülhetetlenül kihatott a többire.

A „nemzeti állam" fogalmának alakulása szintén figyelemre méltó. A kilencvenes évek második felében már nemcsak a magyarországi magyar fölényt, de a monarchiai magyar túlsúlyt is érti, ha erről beszél.

[138] Ebben a Beksics szempontjából érthető gondolatmenetben további kutatást igénylő mozzanatot jelent Apponyiékkal szemben elfoglalt álláspontja. Hiszen Apponyiék, az „elvont jogok" teóriáját hirdetve, programjukban nem mentek oly messzire, mint a függetlenségiek; és Beksics mégis őket támadja, s főként az „elvont jogok" jelszava miatt (OL. ME. 1895—504), amelyet pedig ő maga is alkalmazott.

[139] *Beksics :* A dualisztikus monarchia. 17. l.

III. „Magyarország második felvirágzása"

1. *Ausztria és Magyarország szövetségéért*

A század utolsó esztendei talán a legvilágosabban mutatják azt a zavart, amelybe Beksics sodródott akkor, amikor a „nemzeti állam" eszméjét és a polgári fejlődést, az uralkodó osztályok és az elnyomottak ellentétét, az önálló és a csatlós imperialista törekvéseket igyekezett összehangolni, szüntelenül kínlódva azzal az objektív ellentmondással, hogy a társadalmi haladás reformokat sürgetett, a változások pedig a dualista rendszer létét veszélyeztették. Úgy tűnik, hogy a század végére felülkerekedett nála a félelem, hogy ti. a nemzetiségek, az elnyomott osztályok támadásaival szemben — figyelembe véve a magyar uralkodó osztályok között feszülő ellentéteket — a magyar „nemzeti politika" önmagában nem érhet el sikereket, s így az a bizonyossága, hogy maga mögött kell érezze Ausztria, a Monarchia támogatását. Nagyon valószínű, hogy a kilencvenes évek aggasztó tapasztalatai juttatták ehhez a a konklúzióhoz. Amikor a válsággal terhes években maga is reformtervekkel ostromolta a kormányt, a társadalmat, és erősen hajlott a függetlenségiekhez, akkor sem adta fel koncepciójának pillérét: a monarchiai, dualista alapot. Akkor azonban talán kevésbé látta és éppen a „kibékítő politika" miatt kevésbé juttatta kifejezésre Ausztria és Magyarország együttműködésének szükségességét.

De a lezajlott politikai viharok — megítélése szerint — a „nemzeti állam" ügyében nem hoztak eredményt, éppen ellenkezőleg: az egyre hangosabb függetlenségi ellenzék csakúgy, mint a tömegmozgalmak, a legfőbb célt veszélyeztették. A századforduló idején — önmagát korrigálva — erre a veszélyre akarja felhívni a figyelmet. Annál inkább, mert a XX. század elejének eseményei már a Monarchia megingásának, felbomlásának rémével fenyegetik. Beksics pedig e folyamatot szeretné feltartóztatni, megállítani.

Ezekből következik, hogy a századforduló táján — átmenetileg — háttérbe szorítva függetlenségi, önálló igényű, a rendszert lazító követeléseit, a Monarchia változatlan fenntartása mellett foglal állást. A dualizmus történetét összefoglaló reprezentatív munkájában anyagának válogatásával s az előadással egyaránt történetileg igazolja a 67-es rendszert, s messzemenően lojális az uralkodóval szemben.[140] Terjedelmesen foglalkozik az osztrák-magyar, helyesebben a dualista rendszeren belül kialakult egyensúly kérdésével, a két fél kölcsönös biztosítékaival.[141] Ennek az egyensúlynak, a közjogi alapnak érintetlen megőrzését látja a legfontosabb feladatnak. Így tartották a szabadelvű kormányok is, amelyek éppen azért húzódoztak a reformoktól — Beksics szerint — ‚mert azokat az ellenzék nyomban közjogi térre igyekezett

[140] *Beksics :* I. Ferencz József és kora. A magyar nemzet története. X. köt. Bpest. 1898. A feladatot nagy jelentőségűnek tartotta, s ezért a kézirat végső formájának kialakításakor kikérte Falk Miksa tanácsát is. (Széchényi Könyvtár Kézirattára. Falk-gyűjtemény. Beksics 1897. okt. 2-án kelt levele.) A munka ma is igen hasznos a korszakkal foglalkozók számára. Nemcsak az összefoglaló áttekintés miatt, hanem azért, mert a dualista rendszer sok olyan vonására mutat rá, amelyek helyességét a későbbi kutatások megerősítették.

[141] Ausztriában a német hegemónia megőrzése a szlávokkal szemben egyfelől, az alkotmányos kormányzati formák fenntartása másfelől azért, hogy a német hegemónia a magyar partnert ne fenyegesse, s hogy a trializmus veszélye kiküszöböltessék. *Beksics :* I. Ferencz József és kora, 659. s k. l.

vinni.[142] És ezért ő, aki egyébként a reformtervekről most sem mondott le, felmenti a cselekvéstől elzárkózott kormányzatot.

Erősen foglalkoztatja őt a dualizmus válsága és annak okai. Helyesen mutat rá a legfontosabbakra: függetlenségi törekvések (amelyek mögött az uralkodó körök egységének megbomlása, az osztrák—magyar ellentétek húzódnak meg), munkásmozgalmak, „földosztó agitációk". A kötet jellege s a kevésbé élénk nemzetiségi mozgalmak adnak magyarázatot arra, hogy nem a tőle megszokott jelentőséget tulajdonítja a nemzetiségi kérdésnek.[143]

A munka körül kibontakozott vita oly kitűnően jellemzi a korszakot, a századforduló 67-es és függetlenségi ellentéteit, hogy érdemes kissé elidőznünk mellette. A legfőbb ellenérv, amelyet bírálója vele szembe állít, látszólag igen pozitív, hiszen a dualista rendszer helyett a dunai konföderációra hivatkozik.[144] De mit is jelent a függetlenségi Kalmár Antalnál a dunai konföderáció? Azt, hogy a „szükségszerű középdunai nagyhatalomból" (Beksicsnek is egyik kedvenc kifejezése) Ausztria kirekesztetvén, a nemzetiségek feletti uralom minden korlátozás nélkül a magyar uralkodó osztályok kezébe került volna.[145] A tényleges ellentét Beksics és Kalmár között a csatlós és önálló imperialista törekvések ellentéte, és ráadásul nem kizáró jellegű. Beksics korábban sem zárkózott el az önálló magyar törekvések elemeinek elfogadása elől, s hamarosan teljesen magáévá is teszi azokat.

Ez a polémia félreérthetetlenül megvilágította előtte, mennyire reménytelen kísérlet egyszerre lenni lojálisnak Ausztria és a magyar nacionalista követelések felé. A kilencvenes évek derekán, mint „jó hazafi" közeledett maga is az önálló hatalmi követelésekhez, s akkor Ausztriával, a kiegyezési művel került szembe. A század végén, amikor ezt korrigálta, kiderült róla, hogy egyáltalán nem „magyar hazafi". Úgy érezte, hogy jogtalanul, igaztalanul támadták, hiszen ő maga messzemenően elismerte a magyar követelések jogosságát, s a magyar központú monarchiáért, a „nemzeti államért" küzdött.

A század eleji parlamenti viharok, Széll kormányralépése és Beksics csalódása az új miniszterelnökben,[146] csak erősítették balsejtelmét, hogy a megszilárdulás, az alkotó „nemzeti politika" helyett újabb, még súlyosabb válság következik be. Beksicset tagadhatatlanul megdöbbentette az uralkodó osztályok vaksága, az, hogy képtelenek voltak felfogni: a belső ellentétek élezése és szellőztetése gyengíti pozíciójukat Ausztriával szemben, teljesen háttérbe szorítja a belső alkotó munkát, a Monarchia-ellenes erők malmára hajtja a vizet. Kétségbeejtette, hogy nem látják át helyzetük labilis voltát, s

[142] Uo. 673, 674, 677. l. Helyesen mutat rá arra, hogy a magyar politikai életet a közjogi hovatartozás osztályozta, s minden más problémát háttérbe szorított. Uo. 699. l. Részletesebben és erősebben bírálva fejtegeti e kérdést „A szabadelvű párt története"-ben, 12, 43, 85. l.

[143] *Beksics :* I. Ferenc József és kora, 671, 674. l.

[144] *Kalmár Antal :* Beksics Gusztáv történet- és közjogírása. Bpest. 1903, második kiadás c. munkája fejezetről fejezetre vitázik Beksiccsel, nem tagadva, sőt el is túlozva érdemeit, amikor Carlylehoz és Macaulayhoz hasonlítja (2—3. l.). De erősen bírálja szubjektivitását, s abban a tekintetben, „hogyan kell írni — nem igazat", Jókaival veti össze. (Uo. és 6. l.) A kötet 1902-es első kiadását az uralkodó ellen intézett támadások miatt elkobozták, Kalmárt felségsértés címén elítélték, s a büntetést a második kiadás megjelenése után ki is kellett töltenie.

[145] Uo. 104. l.

[146] Kezdetben abban bízott, hogy Széll ügyes kézzel egyensúlyoz majd az ellentétes erők között, de e helyett elkeseredve tapasztalta, hogy semmit sem tesz az 1902-ben kirobbant obstrukció megfékezésére. *Pikéthy Károly :* i. m. 18. l.

azt a kényszerítő szükségességet, mely Ausztriához fűzi őket.[147] Fel akarja kelteni felelősségérzetüket, amikor azt hangsúlyozza: a Monarchia teherbíróképessége korlátozott; „a netán fölújuló ellentétek most már nem pusztán rendszerváltoztatásokat (azaz kormánycseréket — L. N. Zs.) hanem valóságos katasztrófákat idézhetnek föl."[148]

2. *Mátyás birodalma*

A további események Beksics aggodalmait csak erősítik. Széll lemondása politikai pályafutásának is végét jelzi.[149] Fáradtnak, csalódottnak érzi magát, magánéletében szintén súlyos csapások érik.[150] Megpróbáltatásait betetőzi az 1905-ös választás, amelyen régi kerületében indult.[151] Ezen a választáson az ellenzékkel szemben a szabadelvű párt megbukott. Kibukott Beksics is, aki a Bánffy-féle új párt jelöltjével nem tudott megbirkózni.[152]

Mindez, de legfőképpen Fejérváry kormányának kinevezése, Beksicsre súlyosabban hatott, mintha valóban függetlenségi kormány vette volna át a hatalmat. Az uralkodóval szemben lojális Beksics mélyen megrendülve fogadta Ferenc József eljárását; úgy látta, az alkotmányosság és a „nemzet jogai" súlyos csorbát szenvedtek. A parlament, mely a centralistáknak s neki oly szent volt, az uralkodó akaratával szemben elvesztette erejét. Fejérváry kormányát a legnagyobb ellenszenvvel fogadta, szívében csatlakozott az ellenzékhez.[153]

[147] „A magyar nemzetnek legfőbb érdeke — írta —, hogy királyával egyesülve gátjává legyen a Monarchia *bomlásának*." *Beksics :* Közjogunk és nemzeti törekvésünk. 79. l. Az én kiemelésem, L. N. Zs.

[148] A függetlenségiekhez szólva érvelését azzal akarja elfogadhatóbbá tenni, hogy kifejti: csak a belül szilárd magyar kormányzat érheti el, hogy Ausztriától elragadja, magának szerezze meg a Monarchia vezetőszerepét, amely a dualizmusnak egészen új értelmet adhat. Uo.

[149] Amikor Tisza István foglalja el a miniszterelnöki széket, lemond a Magyar Nemzet főszerkesztői tisztéről, ahová annak idején Széll hívta meg. Annak az új generációnak politikájával, melyet Tisza István képviselt, sem egyetérteni, sem lépést tartani nem tudott.

[150] Ez évben meghal felesége, munkájában társa. Emlékének szenteli „Ködös problémák" (Bpest. 1904) c. művét, amelyben a nő helyzetét vizsgálja a kapitalizmus teremtette új viszonyok között. Ebből kitűnik, hogy ismerte Bebel, Bernstein, Marx írásait, és egyes megállapításaiban, szóhasználatában kétségtelen Marx hatása (pl. a női munkaerő gazdasági és politikai jelentőségének, szerepének elemzésekor a tőke és szocializmus harcában, 34—36. l.). Nem lehet véletlennek tekinteni, hogy a kötetet — tényleges irodalmi gyengéin túl — éppen az ilyen hatások miatt támadták. (Budapesti Szemle, 1904. 118. köt. 330. sz. 456. l.) 1904-ben elhal Jókai is, akivel hosszú éveken át barátságban élt, a két házaspár gyakran időzött együtt. A „Ködös problémák" meleghangú bevezetőjét alig egy éve még Jókai írta meg.

[151] Választóihoz intézett levelei szinte számadást adnak egész életművéről. Székely Nemzet, 1905. jan. 16., 18.

[152] Székely Nemzet, 1905. jan. 26., 27. A kormányra került Fejérváry Géza kinevezi a Budapesti Közlöny főszerkesztőjének. Beksics is tudta, hogy ez kegyelemkenyér számára. *Gulyás :* Magyar írók. II. köt. 916. hasáb.

[153] Bizonyos értelemben romantikusságot kedvelő egyénisége ebbe a helyzetbe jól beilleszkedett. — Rákosi Jenő és mások lapjaiba álnéven írta cikkeit a kormány ellen, s amikor a Budapesti Hírlap munkatársai attól tartottak, hogy a kormány csapatai vagy esetleg a munkásság megzavarja tevékenységüket, Beksics két héten át vadászfegyverét magánál tartva „őrködött" a szerkesztőség tagjaival együtt. (Pesti Napló, 1906. máj. 9., *Rákosi Jenő :* i. m. II. köt. 9. l.) Egzaltált állapotát egyik kollégája így jellemzi: Egy téli napon „a kályha mellett, feltűrt gallérú télikabátban, vizes türülközö-

Amikor 1905-ben az uralkodó osztályok válságához a munkásosztály és az agrárproletariátus mozgalmai csatlakoztak, Beksics már bizonyos volt benne, hogy a Monarchia s a dualista rendszer gyors ütemben halad a felbomlás felé. Talán mélyebben átérezte és átlátta, hogy lehetetlen megállítani az eseményeket, s megvalósítani a „nemzeti állam" ábrándját. De a helyes felismerésből már nem születhetett helyes konklúzió. Éppen ellenkezőleg, az uralkodóban való csalódás, a válság tünetei s a reménytelenbe vetett reménytelen bizakodás utolsó próbálkozása együttesen arra vezet, hogy mindaz, ami féktelen nacionalizmus, de egyben utópia, irrealitás és történetietlen ábránd volt nála, most érje el csúcspontját, hogy kiteljesedjenek, összegezést kapjanak a korábban szórványosan jelentkező elképzelései a „magyar birodalom" megalkotásáról. És ezzel, rövid kitérő után, ismét a függetlenségi, önálló hatalmi politikát követelők táborába lép át.

A birodalmi koncepcióhoz a múltban keres igazolást és biztosítékot. Nem a centralisták küzdelmeiben, hanem Mátyás korában, a török előtti időkben, amikor az ország és népe (számbelileg is) erős volt.[154] A középdunai, magyar vezetésű nagyhatalom ebben az összefüggésben ismét „európai érdekké" emelkedik, s történelmi szükségszerűséggé válik nála.[155] S míg néhány évvel korábban azt vallotta, hogy a „magyar nemzeti politikának" az ország határain kívül nincs mit keresnie, most azt hirdeti, hogy Magyarországnak „a balkáni népek vezérévé és protektorává" kell válnia, velük szemben éppen úgy tekintélyt kell kivívnia, mint Ausztriával szemben.[156]

Abból következően, hogy a jövőt bizonyító múltat Mátyás idejében fedezi fel, a korszakról nem történeti hűségre törekvő elemzést ad, hanem kiragad, vagy áthangol tényeket, mozzanatokat, amelyek alkalmasak a csábos múlt felidézésére.[157]

Beksics a Habsburgokat teszi felelőssé azért, hogy Mátyás után az ország meggyengült, s hogy nem az ő politikájának nyomán haladt tovább.[158] Meggyőződése, hogy a Mohácsnál elveszett magyar birodalom visszaállításának új lehetőségét 67 hozta meg, amikor „ott kezdhettük volna, ahol már négy század előtt kell vala helyes útjára térnie a magyar politikának". Ennek elmaradását ismét a Habsburgoktól kéri számon.[159]

vel a fején állt Beksics Gusztáv. Vezércikket diktált olyan harsogó hangon, mintha egy ezredet vezényelne. Ő maga már a reszkető ujjaival régóta nem tudott írni. És mialatt diktált, a szeme kidülledt, minden arcvonása rángatózott, a kezével hevesen gesztikulált, minden pillanatban attól kellett tartani, hogy egyszerre csak a szívéhez kap és elterül a földön" (Budapesti Hírlap, 1906. máj. 8.).

[154] *Beksics :* Mátyás birodalma és Magyarország jövője. VI, 156. s k. l. A mátyási birodalom képe már korábban is felmerült nála: Kemény Zsigmond ... 212. l., A román kérdés. 237. l.

[155] *Beksics :* Mátyás birodalma, 49, 52—53, 162, 241. l.

[156] Uo. 154, 180. 185. l. valamint I. Ferencz József és kora 185. l., Székely Nemzet, 1905. jan. 23.

[157] Ezzel kapcsolatban különös súlyt fektet arra, hogy kitűnjék: Mátyás idején a lakosságban a magyarság aránya lényegesen kedvezőbb volt. (Ld.: *Beksics :* Mátyás birodalma, 39, 133—134, 157, 163, 175—176. l.) E helyen sincs mód arra, hogy mint történetírót méltassuk Beksicset, s e szempont alapján foglalkozzunk kötetével. De ilyen elemzés sem volna érdektelen; így annak vizsgálata, hogyan látta a magyar társadalom korábbi fejlődését, miért a XVIII. században kereste a dualizmust meghatározó történelmi körülmények gyökerét, és így tovább.

[158] Uo. 119. s k. l.

[159] Uo. 123. l.

Végül is milyen irányban és milyen eszközökkel véli megteremthetni a magyar birodalmat? Beksics szerint ez a birodalom nem feszítené szét a Monarchia kereteit. A mátyási nyugati orientáció helyett az volna a cél, hogy a Habsburgok kettős monarchiájában Magyarország legyen a vezető, „akár a dualizmus, akár a personálunió formájában".[160] Még annak kimutatását is megkísérli, hogy ez a változás Ausztria érdekét szolgálná.[161]

Megítélése szerint három tényezőtől függ a magyar birodalmi pozíció megteremtése: a magyarság számától, a „vagyonosodástól", amelyen a polgári fejlődést érti, és a kultúrától.[162] Éppen ezért most, a századfordulón vallott felfogásával szemben, szükségesnek tartja a Monarchia és Magyarország gazdasági nexusának lazítását.[163]

Rendkívül figyelemre méltó az a gazdasági program, amelyet az ország előtt felvázol, annak ellenére, hogy sok ponton a sovinizmus a korábbinál erősebben nyomja rá bélyegét. Az idegen nemzetiségű földbirtokosokat és tőkéseket magyar állampolgárság felvételére akarja kötelezni. Ha ezt megtagadnák, „elviselhetetlen adóval kell sújtani a birtokukat".[164] Az iparletelepítést előzetes terv szerint kell végrehajtani oly módon, hogy annak zöme elsősorban a nemzetiségi vidékekre, főleg Erdélybe, valamint a folyamvölgyekbe kerüljön.[165]

A mezőgazdaságban elengedhetetlenül szükségesnek tartja a szinte kizárólagos magtermelés (búzatermelés) megszüntetését, s igényesebb művelési ágak bevezetését. A kevés jövedelmet adó búzatermelés helyett szerinte a kertgazdálkodásra kell áttérni, s el kell érni, hogy „Magyarország Európa konyhakertje legyen". Ezzel együtt sürgeti az Alföld szerepének, jelentőségének megnövelését a föld termékenységének emelésével, vízgazdálkodásának, csatornahálózatának kiépítésével.[166] Részben gazdasági, részben népszaporodási szempontok miatt ismét előhozakodik a birtokviszonyok átalakításával, mint ahogyan a kilencvenes évek végén tette, s a nagybirtok (most már nem csupán hitbizomány) egy részének áthelyezését sürgeti a nemzetiségi vidékekre.[167] Részletekre nem terjeszkedve ki, hangsúlyozza, hogy az *alföldi birtokokat parcellázni kell*, mert föld nélkül nem lehet megkötni a kivándorló földtelen, számára azonban elsősorban magyar népességet, s így nem lehet megakadályozni a magyarság számbeli csökkenését.[168] Expanzió és asszimiláció nélkül

[160] Uo. 179. és 254. l.

[161] Ausztria ugyanis gyenge a Monarchia kelet-európai pozíciójának megerősítéséhez. Ha erről mégsem akar lemondani, akkor át kell engednie a vezetőszerepet Magyarországnak. Uo. 180. l.

[162] Uo. 163. l.

[163] Okoskodása szerint az önálló vámterület megteremtése — függetlenül elvi és konkrét gazdasági kérdésektől, amelyeknek vitatásába nem megy bele — jelentősebben növelhetné az ipart, ezzel a lakosság szaporodását, következésképpen a „nemzeti állam" megteremtését, ami a „magyar birodalom" tartozéka. Uo. 188. l.

[164] Uo. 190. l.

[165] Uo. 191. l.

[166] Uo. 210. s. k. l. Arra a következtetésre jut, hogy a csatornázási költségeket a jelenlegi nagybirtok és a „túluralkodó magtermelési rendszer" miatt az Alföld csak akkor bírhatja el, ha ott kis- és középgazdaságok lesznek, amelyeknek jövedelme a kertgazdálkodáson alapszik. Uo. 218. s k. l.

[167] Uo. 229. s k. l.

[168] Uo. 219. l. Egy évvel később kénytelen megállapítani, hogy „a most derűreborúra folyó parcellázás" nem jó irányban halad. Spekulációval jár együtt, amelynek terheit a földhözjuttatottaknak kell viselniök, s mivel erre — anyagiak hiányában —

lehetetlen megteremteni a „nemzeti államot".[169] Másként pedig „a faji ellentétek a legteljesebb béke idején megőrlik a Monarchiát, mint a szú megőrli a korhadó tölgyet. Az első szélroham azután letépi koronáját és összezúzza törzsét." Ezt annál inkább fenyegető jövőnek tartja, mert megítélése szerint „a hármas vagy egyéb szövetségekkel a külpolitika terén, s apró, többnyire kisszerű fogásokkal a belpolitikában, egy darabig lehet leplezni a bomlás folyamatát", amely tehát létező valóság, de végül is „rombolását nem leplezheti semmi mesterkéltség". Márpedig ebben látja a Monarchia és a magyar kérdés lényegét.[170] Azért bírálja oly határozottan a magyar politikai élet vezetőit, mert — megítélése szerint — közöttük egy sem akadt, aki a nemzetiségi kérdés sorsdöntő voltát, fenyegető erejét, felismerte volna.[171]

Nem lehet szó nélkül hagyni egy rendkívül figyelemre méltó tényt Beksics birodalmi koncepciójával kapcsolatban. A célkitűzés a kormány sovinizmusából, nagyhatalmi ábrándjából fakadt; a magyarországi nemzetiségek gazdasági-politikai gúzsbakötését, de egyszersmind — bár nem konkrétizálva — a magyar balkáni vezetőszerep biztosítását is szeretné elérni. Ugyanakkor azonban az a program, amelyet a soviniszta cél eléréséért kidolgoz, gazdasági tekintetben még mindig sok pozitívumot tartalmaz (iparfejlesztés, a mezőgazdasági termelés korszerűsítése, a földtelenek problémájának ismételt felvetése), s szinte a nyolcvanas évek Beksicsét idézi fel előttünk.

Az 1905-ös esztendő eseményei érlelik meg azt az elhatározását, hogy ismét összefoglaló áttekintést adjon a dualizmus időszakáról, s az utolsó tíz—tizenöt év tapasztalatai alapján újraértékelje jóformán mindazt, amit valaha írt. A szabadelvű párt történetét akarja bemutatni, de a párt belső története helyett lényegében a kormányok politikáját elemzi. Erre az elemzésre pedig már a dualizmus válságának a tudata nyomja rá bélyegét. Rendkívül figyelemre méltó, hogy a birodalmi álom-tervekkel egyidejűleg mennyire elmélyült kritikai szemlélete, hogy nemcsak a felszíni, hanem a lényeges problémákat is jól látja meg. Arról már szó volt, hogy felismerte a dualista rendszer válságát és ezt tartós válságnak, nem pusztán átmeneti jelenségnek ítélte, okait pedig szintén helyesen elemezte. Megítélése szerint a válság már a nyolcvanas évek végén mutatkozott, amikortól a magyar politika „vulkanikus talajjá alakult át". Ezt a válságszakaszt 1905/6 zárta le, egyben elmélyítve azt.[172]

Ebből a nézőpontból ítéli meg a magyar kormánypolitikát, s bírálja erőteljesen elsősorban Tisza Kálmánt. Mert Tisza (és személye itt szimbolikussá lesz) „akként rendezkedett be, s olyformán beszélt, mintha ez a korszak ítéletnapig tartana".[173] Pedig uralmuk ingatag és gyenge volt, s a perspektíva, melyet a történelmi tapasztalatok nyújtanak, a felbomlás felé mutat.

A Fejérváry-kormány léte teljesen kiábrándította a parlamenti rendszerből, s arra késztette, hogy végérvényesen visszatérjen a kilencvenes évek-

képtelenek, „a parcellázott birtokok visszaalakulnak közép- és nagybirtokká", a nép pedig Amerikába megy. Ezért új módszert kell kidolgozni, „nemzeti földbirtok politikát" kell megvalósítani. S nem minden él nélkül jegyzi meg: „Kossuth Ferencz csak érdeklődhetik úgy az Alföld iránt, mint Darányi Ignác." *Beksics :* A szabadelvű párt története. 110. l.

[169] *Beksics :* Mátyás birodalma. 204. l.

[170] Uo. 240—241. l.

[171] Uo. 135—136. l. és *Beksics :* A szabadelvű párt története. 43—45. l.

[172] *Beksics :* A szabadelvű párt története. 8. l.

[173] Uo. 81. l.

ben már kifejtett gondolataihoz, amikor hátat fordítva a centralistáknak, a régi megye mellett tört lándzsát. De tovább is megy. A parlament csődje miatt a megyei önállóság növelését követeli, tiltakozik a közigazgatás államosítása ellen, és a múltra nézve felmenti a közjogi ellenzéket.[174]

A visszalépés, korábbi helyesebb felfogásának cserbenhagyása különösen kirívó a centralizáció újraértelmezésénél, ahol legtisztábban mutatkozik a sovinizmus eluralkodása. Meggyőződése szerint a régi értelemben centralizálni egyenesen bűn volna. Új központosításra van szükség: a hazafiság központosítására! A végső hatalom ugyanis, a mindent összefogó erő nem a parlament, nem a megye, hanem a hazafiság.[175] Lecsúszott tehát ő is annak a dzsentrinek mákonyos hazafiságfogalmához, amelyet a nyolcvanas években lényegében azért bírált, mert csupán „hazafi" és nem alkotó, dolgozó polgára a hazának. Most az ő hazafiságukat teszi meg minden társadalmi jelenség, minden tett mércéjévé.

A nagy újraértékelést 1906 tavaszán még nem fejezte be, könyvének csupán néhány fejezete készült el. Egy májusi napon éppen azért járt bent a Budapesti Hírlap szerkesztőségében, hogy Rákosi Jenővel, a készülő könyv kiadójával tárgyaljon. Csillaghegyről jött be, ahová felesége halála után s politikai kudarcai és csalódásai idején visszavonult, csupán az írásnak szentelve idejét. A szerkesztőségből egy baráti házba vitt az útja, ahol beszélgetés közben hirtelen szívéhez kapott, s holtan rogyott össze. Csonkán maradt műve halála után jelent meg, bevételét sírkövének felállítására fordították.[176]

*

Beksics pályakezdését felidézve azt mondhatjuk, hogy koncepciójában, gondolatvilágában akkor még, az 1880-as években, két út lehetősége rejlett: egyfelől a polgári irányú, liberális eszközöket alkalmazó fejlődés, másfelől pedig a birodalmi álomba torkolló sovinizmus útja. De nemcsak e kettős lehetőség volt meg, hanem a polgári, liberális elemek túlsúlya is, amelyek gazdasági elmaradottságunkat, a polgári fejlődés minden gátlóját ostorozták. A harcos liberalizmus, a polgári fejlődés követelése azonban nem maradt meg nála tisztán, sőt már kezdetben keveredett a nacionalizmusból fakadó elemekkel, majd azok egyre inkább eluralták, háttérbe szorították a haladó vonásokat. Így bicsaklottak ki legjobban induló reformtervei is, és így lett az ország polgári fejlődése — koncepciójában — a „nemzeti állam" szolgálójává.

Ezt a kisiklást alapvetően az okozta, hogy Beksics nem tudott, nem is akart szakítani a magyar uralkodó osztályoknak azzal az igényével, hogy gazdasági-politikai hatalmukat megtartsák és megerősítsék az ország nem-magyar

[174] Uo. 55, 57, 69. l. Meggyőződése, hogy a hibát, melyet Tisza, a kormánypárt Grünwald Béla s ő maga is elkövetett e téren, ma, hozzá hasonlóan, korrigálnák. Uo. 65, 68. l.

[175] „A társadalomnak tettekre kész ítélkezése, a bűnösök erkölcsi megbüntetésére alkalmas hatalma s intranzigens hazafisága — mint írja — megtartja a kötelesség útján azokat is, a kiknek elhullását az intézmény maga nem gátolhatná meg." „A hazafiatlanságot és kötelességszegést irtózatosan megbélyegezni tudó közszellem egyik legerősebb garanciája az alkotmánynak." Ezt a „hazafias szellemet" kell tehát minden eszközzel erősíteni. A cikket, melyet idéz, minden valószínűség szerint ő maga írta. Budapesti Hírlap, 1906. ápr. 14. Ld.: A szabadelvű párt története, 57—58. l.

[176] Budapesti Hírlap, 1906. máj. 8., Rákosi Jenő bevezetője „A szabadelvű párt történeté"-hez.

népei felett. Ezt az igényt nemcsak elfogadta, de soha kétségbe sem vonva jogosságát, oly magától értetődően természetesnek tartotta, hogy koncepciójának minden mozzanatát ennek rendelte alá. A nem-magyar népek feletti uralom igénye szükségszerűen vezetett arra, hogy programjának megvalósítását az uralkodó osztályoktól várja. A harmadik rendről alkotott tervei és elképzelései a hazai viszonyok között szükségszerűen irreálisakká váltak, s ezt maga is felismerte. És ahogyan a nacionalizmus háttérbe szorította a polgári, liberális terveket, úgy fordul Beksics is a polgárságtól a dzsentri felé.

Beksics nem tudott szembefordulni a dualista rendszer, az uralkodó osztályok alapvető érdekeivel, és így rá került ő is a korszaknak arra a formázó korongjára, amely reformterveiből birodalmi ábrándokat alkotott. De ezzel kapcsolatban nem felejtkezhetünk el arról, hogy a század végén még nem láthatott olyan társadalmi erőt, amely vonzó erejével kilendíthette volna koncepciójának zsákutcába vezető útjáról. Éppen a XX. század elején, Beksics pályájának alkonyán kezdenek összetömörülni azok az erők, amelyek már felismerik és kimondják, hogy polgári, de most már demokratikus irányban előrehaladni csak a dualista rendszer, a magyar uralkodó osztályok ellenére, velük szemben lehet.

A pályakezdet kettőssége mindvégig éreztette hatását és eszmeköre ellentmondásainak forrásává vált. A „nemzeti állam" birodalmi koncepciójában is ott élnek még az ipar- és városfejlesztés, a földbirtokviszonyok megváltoztatásának tervei. Ezekért Beksics tenni és alkotni akart, mégpedig olyan társadalmi osztályokkal, amelyeknek éppen az volt a céljuk, hogy a rendszert s hatalmukat változatlanul tartsák fenn. Ő maga sem tagadta, hogy a változások és változtatások — mégha csupán a kormány taktikai reformjairól van is szó — elkerülhetetlenül a dualizmus alapjait ingatják meg.

A liberalizmus továbbélő elemei, a polgári fejlődés igenlése miatt lehetséges az, hogy az ország gazdasági-társadalmi viszonyainak elemzésekor, a földtelenek és a dzsentri helyzetének bemutatásakor, a dualizmus válságtüneteinek feltárásában és elemzésében helyes, sőt olykor bátor következtetésekre, megállapításokra jut. Az ezekkel összhangban álló következtetések levonását azonban a nacionalizmus, a „nemzeti állam" eszméje lehetetlenné teszi.

A „nemzeti állam" eszméjén, a nem-magyar népek feletti uralom igényén a történelem már akkor túlhaladt, amikor azt hirdetői még észre sem vették. Az ország gazdasági-társadalmi elmaradottságának felszámolásához, a Duna-medence különböző nemzetiségű népei együttélésének megteremtéséhez pedig a polgári demokrácia ereje is kevésnek bizonyult. A beksicsi ábrándoktól csaknem fél évszázad választotta el azt a korszakot, amely gyökeresen új alapokon látott hozzá e nehéz kérdés megoldásához.

L. NAGY ZSUZSA

ГУСТАВ БЕКШИЧ И ИДЕЯ «НАЦИОНАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВА»

Резюме

Густав Бекшич (1846—1906) выдающийся публицист либерального направления, за исключением небольшого промежутка времени, с 1884 по 1905 г., вплоть до краха либеральной партии был её депутатом. Его деятельность как публициста и историка, его идейно-идеологическая роль во время дуализма остались вне кругозора как буржуазной

историографии, так и новейших марксистских исследований. Его деятельность и перемена его концепций заслуживают внимание потому, что они отражают изменение круга идей и политических позиций венгерских господствующих классов и джентри, отражают изменения в содержании национализма.

Основа и конечная цель его публицистической и политической деятельности — практическое осуществление венгерского «национального государства». В первый период своей деятельности, в 1880-х годах он, следуя примеру централистов, Ференца Деака и прежде всего Жигмонда Кеменя, далее имея в виду развитие западных стран, сформулирует свою программу «национального государства», которая в то время означает для него ускорение буржуазного развития, слом джентристского духа, заторможение консервативных, клерикальных и феодальных сил.

После падения Калмана Тисы его программа расширяется и становится более конкретной. В интересах буржуазного преобразования настаивает на быстром развитии венгерской промышленности, административной реформе, постепенном уничтожении латифундий, предполагая, что таким путём и лишь таким путём может быть обеспечено создание в политическом и культурном отношении единого венгерского «национального государства» и сохранение руководящей роли венгерских господствующих классов в рамках исторической Венгрии.

В 90-х годах прошлого столетия, во время первого политического кризиса дуалистической системы, Бекшич предъявляет претензию примирения противоречий либерализма и национализма, венгерских господствующих классов и национальностей, государства и церкви, господствующих и угнетённых, сглаживание полемик внутри господствующих классов. Эта, заранее обречённая на гибель попытка, сделала и до сих пор скрывающиеся внутренние противоречия его деятельности ещё более яркими. В ходе этой примирительной попытки, стараясь осуществить «национальное государство», он во многих местах определенно приближается к точке зрения джентри, к концепции независимого венгерского империализма независимцев. Несмотря на это, в его программе все ещё значительное место занимают главным образом экономического характера планы либеральных, буржуазных реформ.

На основе приобретённого в 90-годах опыта, в начале столетия возвращается к своей ранней позиции и напротив стремлений к независимости, подчёркивает взаимную связанность Австрии и Венгрии. В то же время взаимоотношению двух государств Бекшич — признавая венгерские империалистические мечты — придает новый смысл и реорганизацию системы дуализма он представляет так, чтобы руководящая роль в нем принадлежала Венгрии. Поэтому припоминает он в одной из своих последних работ королевство Матиаса, времена, предшествовавшие туркам. Однако политический кризис 1905—6. гг. и крах парламента глубоко потрясают и ставят его на сторону оппозиции.

Густав Бекшич скорее и глубже своих современников понял, что система дуализма не вечна и осознал и силы, углубляющие её кризис и способствующие её разложению. Из познания однако выводились исторически неправильные заключения. По его мнению ускорение буржуазного развития способно предотвратить взрыв социальных и национальных противоречий. Его программа для венгерских господствующих классов осталась столь же неприемлемой, как и для национальностей, ведь он тогда требовал от первых общественных действий и буржуазных преобразований, когда они вовсе не желали хоть малейшего изменения существующего порядка общества и власти, от других же требовал принятия идеи «национального государства» в такой исторической ситуации, когда они уже значительно продвинулись вперёд на пути самостоятельных национальных требований. Эти противоречия конечно сказались и в формировании его идей, которые все более отдалились от программы либерализма. В начале столетия на кружале дуалистической системы либеральный национализм превратился в лелеющий империалистические мечты шовинизм, либеральный реформист же превратился в борющегося за венгерское «национальное государство» шовиниста.

Ж. Л. Надь

GUSZTÁV BEKSICS ET L'IDÉE DE L'ÉTAT NATIONAL

Résumé

Gusztáv Beksics (1846—1906), un des publicistes renommés de la conception libérale en Hongrie fut — y compris de brefs arrêts — le député du Parti libéral entre 1884 et 1905, c'est à dire jusqu'à l'effondrement de ce même Parti. Son activité de publiciste et d'historien, le rôle qu'il joua à l'ère dualiste sont autant de problèmes qui n'étaient

pas encore l'objet d'une analyse détaillée leur consacrée par l'historiographie bourgeoise et ne constituèrent pas, non plus, la sphère d'investigations de la jeune historiographie marxiste. Son activité et le développement de sa conception qui mettent en lumière la formation de l'attitude politique et l'idéologie des classes dirigeantes hongroises et de la gentry, et soulignent les changements survenus dans la substance du nationalisme, méritent un examen plus fouillé.

Gusztáv Beksics, publiciste et homme politique, se proposa comme but final de réaliser dans la pratique «l'État national» hongrois. La première étape de sa carrière — les années 1880 — se voit consacrée à l'élaboration de ce programme, où l'auteur, suivant la position des centristes, de Ferenc Deák, mais au premier chef celle de Zsigmond Kemény — prend pour modèle l'évolution accusée par les pays occidentaux, programme qui à cette époque-là marque chez lui une exigence visant à l'accélération de l'évolution bourgeoise, à l'écrasement de l'idéologie de la gentry et à la répression des forces de nature conservatrice, cléricale et féodale.

Après la mort de Kálmán Tisza son programme devient plus extensif et revêt un caractère concret. En tenant compte d'une transformation bourgeoise il n'est pas sans solliciter le développement rapide de l'industrie hongroise, les réformes à introduire dans l'administration publique, la liquidation successive des *latifundia*, seuls moyens à céer sur le plan politique et culturel l'État national hongrois uni et à sauvegarder, dans les cadres de la Hongrie historique, l'hégémonie des classes dominantes hongroises.

Au cours des années 90 du siècle précédent, époque des débuts de la crise politique se présentant au sein du régime dualiste, Beksics se propose l'objectif de réconcilier les antagonismes surgis entre le libéralisme et le nationalisme, les classes dominantes et les nationalités, l'État et l'Église, entre ceux détenant le pouvoir et les opprimés, d'applanir les contradictions présentes au sein des classes règnantes. En effet, cette tentative fut d'ores et déjà vouée à l'échec, et finit par accentuer les antagonismes internes recelés déjà auparavant par son activité. Ces efforts portés pour la réalisation d'un «État national» ne sont pas sans approcher plus d'une fois l'attitude de la gentry, la conception impérialiste prêchée par les adhérents du Parti d'Indépendance en vue de la création d'un empire hongrois indépendant, bien que son programme assure, dès lors, une importante place aux réformes bourgeoises et libérales, mais en premier lieu, à celles d'ordre économique.

Lors du tournant de siècle, à la faveur des expériences acquises au cours des années 90 il revient à sa position originaire et, à l'encontre des aspirations visant à l'indépendance il ne manque pas de souligner la solidarité entre l'Autriche et la Hongrie. Tout en admettant les illusions rattachées à l'empire hongrois, il n'est pas sans prêter un nouveau contenu aux relations existant entre les deux pays et entend transformer le régime dualiste de manière à y assurer le rôle dirigeant à la Hongrie. Aussi évoque-t-il dans un de ses derniers ouvrages le royaume de Mathias, époque précédant la domination turque. Mais la crise politique de 1905—1906, ainsi que la faillite du Parlement, viennent de la secouer profondément et finirent par le ranger du côté de l'opposition.

Étant en avant de ses contemporains il n'était pas sans entrevoir le caractère passager du régime dualiste et reconnaître les forces qui approfondirent sa crise et accélérèrent sa désagrégation. Partant de cette reconnsaissance il n'arriva pas cependant à en conclure sur de justes incidences historiques. Il était d'avis que l'accélération de l'évolution bourgeoise serait susceptible de mettre obstacle au déclenchement des antagonismes d'ordre social et national. Le programme établi par lui se révéla tout aussi inacceptable pour les classes dominantes que pour les nationalités, étant donné qu'il réclama aux premiers une activité sur le plan social et le renouveau du régime bourgeois, alors que celles-ci n'entendaient changer en rien les rapports sociaux et de puissance en vigueur. Quant à ces derniers, il les sollicita d'admettre l'idée de «l'État national» dans une situation historique où celles-là parvinrent à enregistrer de notables succès sur le plan de leurs revendications touchant l'indépendance nationale. Il va sans dire que ses antagonismes n'étaient pas sans se faire prévaloir dans la formation de la philosophie qui s'éloigna successivement du programme du libéralisme. Libéralisme national et réformisme libéral, voici devenus au début du siècle, chauvinisme rêvant d'un empire hongrois, chauviniste luttant pour la création d'un «État national».

Zs. L. NAGY

AZ ELLENFORRADALMI RENDSZER ELSŐ ÉVEINEK NEMZETISÉGI POLITIKÁJA

(1919—1922)

1919. augusztus 1-én az imperialista túlerő és a belső ellenforradalom koncentrált támadása megdöntötte a Magyar Tanácsköztársaságot. A tanácskormányt centrista és jobboldali szociáldemokratákból alakult kormány, az ún. szakszervezeti kormány váltotta fel Peidl Gyula vezetésével.

A Peidl-kormány, bár nyilatkozataiban munkáskormányként mutatkozott be,[1] intézkedéseivel a tőkés kizsákmányolás rendszerének polgári demokratikus formák közt, antant támogatással való visszaállítására törekedett. A szakszervezeti kormány tehát a magyar burzsoáziát kiszolgáló, az antant imperialistáknak behódoló kormány volt, amely a kapitalista restaurációt végrehajtó osztályok politikáját képviselte.[2]

A Nemzetiségi Minisztérium felállítása és szervezete

A Peidl-kormány nemzetiségi politikájában látszólag a „népköztársaság" és a Tanácsköztársaság irányát követte. A három önálló, német, kárpát-ukrán és szlovák minisztériumot, ill. népbiztosságot azonban nem állította vissza, hanem helyettük egy új egységes Nemzetiségi Minisztériumot szervezett. A minisztérium élére Kalmár Henrik volt német népbiztos helyettese, Knaller Viktor került.[3] Azonban Kalmár is megmaradt a minisztériumban államtitkárként, állítólag a nyugat-magyarországiak követelésére.[4]

Az önálló Német Minisztérium megszűnte aggodalommal töltötte el Nyugat-Magyarország németségét. Attól féltek, hogy a Tanácsköztársaság által bevezetett szövetségi állam megszüntetése egyben az ő önrendelkezési joguk megszüntetését fogja eredményezni. A nyugat-magyarországi német kerületi intézőbizottság ezért már augusztus 3-án kérte a Nemzetiségi Minisztérium helyett egy önálló Német Minisztérium felállítását.[5] Ugyancsak a nemzetiségi elnyomástól való félelem tette előttük kívánatossá a német autonómia fenntartását is.

A Nyugat-Magyarországon terjedni kezdő nyugtalanság arra bírta a Peidl-kormányt, hogy nyilatkozzék ebben az ügyben. Az 1919. augusztus 5-i lapok közölték a minisztertanácsnak a német autonómiáról szóló határozatát. Eszerint a német autonómiára vonatkozó néptörvény és a tanácskormánynak

[1] Magyarország népéhez! Népszava 1919. aug. 2. 1. l.
[2] *Nemes Dezső:* Az ellenforradalom története Magyarországon 1919—1921. Bpest, Akadémiai Kiadó. 1962. 117—118. l.
[3] An die Bevölkerung Ungarns. Volksstimme, 1919. aug. 2. 1. l.
[4] Népbiztospör. Párttörténeti Intézet Archívuma. 2431. l.
[5] Országos Levéltár (a továbbiakban = OL) ME 1919. XXII. 3802.

a németek jogi helyzetére vonatkozó rendelkezései továbbra is érvényben vannak. Az erre vonatkozó rendelet a közlemény szerint rövidesen megjelenik.[6]

A bejelentett rendelet azonban sem ekkor, sem később nem jelent meg, mert a Peidl-kormányt már két nap múlva a Friedrich-kormány váltotta fel. 1919. augusztus 6-án Friedrich István gyáros ellenforradalmi csoportja — a Budapestre is bevonult román királyi katonaság segítségével — megbuktatta a szakszervezeti kormányt, és másnap nyílt ellenforradalmi kormányt alakított.

Friedrichhel — az angol és az olasz imperialisták támogatásával — újból a hazai finánctőkések és a királypárti, legitimista nagybirtokosok ragadták kezükbe a hatalmat. Politikai gyengeségüket érezve azonban kezdetben a hatalom gyakorlásában jelentős szerepet juttattak a városi és a falusi középburzsoázia képviselőinek, a keresztényszocialistáknak és a kisgazdáknak. Nekik kellett szociális demagógiával is kiszélesíteniök az ellenforradalom kezdetben aggasztóan szűk tömegbázisát.[7] Ennek a csoportnak egyik vezető tagja volt a parasztság — ezen belül a német parasztság — és az ellenforradalmi magyar uralkodó osztály érdekeinek közösségét hirdető, a klerikális Néppárt politikáját az ellenforradalmi korszak számára átdolgozó keresztényszocialista *Bleyer Jakab*, az egykori bácskai sváb parasztfiú, a kalocsai jezsuita gimnázium, majd a budapesti, müncheni és lipcsei egyetemek neveltje, 1912-től a budapesti tudományegyetemen a német nyelv és irodalom tanára.[8] 1919-ben egyik vezetője Csilléry András ellenforradalmi csoportjának, amely a Friedrich-csoporttal együtt az augusztusi puccsot végrehajtotta.

A Friedrich-kormány uralomrajutásával az ellenforradalmár Bleyer is fontos szerephez jutott. Mint ahogy egyik párthíve és munkatársa nagyon jellemzően írta később: „Bleyert az ellenforradalomnak nem kellett előbb fölfedeznie, hisz *ő maga egyike volt az ellenforradalom megteremtőinek*. Ő nem csak nemzetiségpolitikus volt, hanem sokkal inkább szabályos *összeesküvő*, aki ennek a cselekedetének teljes kockázatát vállalta."[9]

A Friedrich-kormányban való részvételre mint politikusok a miniszterelnökön kívül Csilléry András, Schnetzer Ferenc tábornok és Bleyer Jakab voltak kiszemelve. Bleyernek mint egyetemi tanárnak először a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumot ajánlották fel, de ő maga inkább a nemzetiségi miniszterség felé hajlott. A tárgyalások közben az antant azzal a követeléssel hozakodott elő, hogy a kormány „demokratikus" jellegének bizonyítékául egy zsidó politikust, ill. szakembert, Polnay Jenőt is vegyék be a kormányba. Az élesen antiszemita Bleyer emiatt vonakodott a kormányban részt venni. Az 1919. augusztus 7-én József főherceg kormányzó által kinevezett első Friedrich-kormánynak nem is volt nemzetiségi minisztere.[10] Nyilván e probléma megoldásával voltak összefüggésben azok a tárgyalások, amelyeket részben József főherceg, részben Friedrich miniszterelnök folytatott a hazai nemzeti-

[6] Die Autonomie der Deutschen. Volksstimme, 1919. aug. 5. 2. l.

[7] A magyarországi munkásmozgalom 1919—1929. MSZMP KB Párttörténeti Intézete. Bpest, Kossuth Kiadó. 1957—1958. 13. l.

[8] *Hedwig Schwind :* Jakob Bleyers Eintritt in den Kampf für das ungarländische Deutschtum. Südostdeutsche Forschungen, 1936. 78—115. l.; *uő :* Jakob Bleyer. München, Verlag des Südostdeutschen Kulturwerks. 1960. Utóbbi bírálatát ld. *Bellér Béla*tól Acta Historica Vol. VIII. No. 3—4. 425—427. l.

[9] *Árpád Török :* Jakob Bleyer als Nationalitätenminister. — Denkschrift für Jakob Bleyer (1874—1933). Berlin und Leipzig. 1934. 35—36. l.

[10] Budapesti Közlöny (a továbbiakban = BK), 1919. aug. 8. (71.) sz. 1. l.

ségek vezetőivel, Bleyerrel, Zsombor Gézával, Kutkafalvy Miklóssal, sőt Bleyer ellenfelével, Gündisch Guidóval[11] s a keresztényszocialista Giesswein kanonokkal. Utóbbi egy 60 tagú német küldöttség élén a nyugat-magyarországi német autonómia fenntartását követelte azzal az ellentmondó érveléssel, hogy az autonómia fenntartása nem csupán a modern demokrácia követelménye, hanem a szentistváni tradíciónak is lényeges eleme.[12]

Bleyer miniszterségének problémája különben hamarosan és szinte magától megoldódott. A Bleyerhez hasonlóan antiszemita miniszteréknek sikerült a zsidó kormánytag kinevezését meggátolniok, s ezzel elhárult az akadály Bleyer minisztersége útjából. Az 1919. augusztus 15-én megalakult második Friedrich-kormányban már mint a „nemzeti kisebbségek minisztere" helyet foglalt Bleyer Jakab is,[13] s ettől kezdve 16 hónapig változatlanul tagja maradt az egymást sűrűn váltogató ellenforradalmi kormányoknak, bár miniszterségét a tárcanélküli miniszterek létszámában csupán az 1920. február 29-én kihirdetett 1920. évi I. tc. 6. §-a törvényesítette.[14] Viszonylag szilárd helyzetét általánosan ismert ellenforradalmi múltjának köszönhette. „Bleyer — hangoztatja idézett munkatársa — elsősorban a forradalom és a tanácsuralom idején folytatott politikai tevékenysége miatt lett miniszter."[15]

Az újonnan kinevezett nemzeti kisebbségi miniszter a kinevezését követő napon hasábosan magyar és német nyelvű nyilatkozatban ismertette programját. A kommunista uralom — úgymond — kiélezte a nemzetiségi ellentéteket. Ezeknek kiegyenlítése lesz minisztériumának feladata. „A mi programunkat egész vonalon egy mondatban foglalhatjuk össze: egyrészről szerves bekapcsolódás a magyar állami élet teljességébe, másrészről a sajátos nemzeti egyéniség megőrzése a nyelvi és etnográfiai határokon belül." A nyilatkozat síkraszállt bizonyos gazdasági, politikai és főként kulturális jogok azonnali megvalósításáért. Ilyen elsősorban az anyanyelvi oktatás, a nemzeti kultúrával való megismerkedés lehetősége, az anyanyelv használata a hivatalos életben. A gazdasági kívánságokat a nyilatkozat nem részletezte; a politikaiakról is csak annyit mondott, hogy a „legmesszebbmenő" politikai szabadságot tartja szükségesnek. (Az autonómia kérdéséről a nyilatkozat hallgatásba burkolódzott.) Fenti intézkedésektől várta a nyilatkozat „a magyar haza iránt való régi és kipróbált szeretetnek" megerősödését a nemzeti kisebbségek, elsősorban a németség körében.[16]

Idézett augusztus 17-i nyilatkozatában Bleyer arra is ígéretet tett, hogy a vezetése alatt álló Nemzeti Kisebbségek Minisztériumát az érdekelt nemzeti kisebbségek fiai fogják vezetni. Ezt az ígéretét a második Friedrich-kormány rövid fennállása alatt nem válthatta be. A második Friedrich-kormánynak ugyanis az antant követelésére már augusztus 23-án le kellett mondania. Vele távozott József főherceg is a kormányzói székből. A harmadszor is megalakult s ezúttal már hosszabb életű Friedrich-kormány azonban augusztus 28-án kinevezte a Nemzeti Kisebbségek Minisztériumának államtitkárait. Az új

[11] BK 1919. aug. 11. (76.) sz. 1. l., aug. 11. (77.) sz. 2. l.
[12] BK 1919. aug. 16. (86.) sz. 2—3. l.
[13] BK 1919. aug. 15. (85.) sz. 1. l. — A kinevezési kéziratokat ld. BK 1919. aug. 16. (86.) sz. 1—2. l.
[14] BK 1920. febr. 29. (49.) sz. 1—2. l.
[15] *Török :* i. m. 37. l.
[16] A nemzeti kisebbségek minisztériumának nyilatkozata. — Eine Erklärung des Ministeriums der nationalen Minderheiten. BK 1919. aug. 17. (88.) sz. 6. l.

államtitkárok valamennyien Bleyer személyes hívei voltak, s korábban valamennyien a nemzetiségek előtt gyűlöletes, régi elnyomó nemzetiségpolitika exponensei. A politikai államtitkárnak kinevezett Zsombor Géza nyugatmagyarországi német kormánybiztos volt ugyan a „népköztársaság" idején, de a tanácshatalommal ellenségesen állt szemben. Társa, a kárpát-ukrán származású dr. Kutkafalvy Miklós, főispán volt; az adminisztratív államtitkárrá kinevezett német származású dr. Steuer György — szintén.[17] Utóbbi még 1918 nyarán is ellenezte a németek országos *kulturális* szervezkedését.[18]

Bleyer államtitkárai segítségével most már hozzáfoghatott minisztériuma szervezeti kiépítéséhez. Ez irányú munkájukban Bleyer és munkatársai a kiegyezéskori Magyarország nemzetiségi viszonyait tartották szem előtt, átmenetinek vélve a nemzetiségek elszakadását. Reálisan nézve a dolgokat, a háború utáni Magyarországnak Nemzetiségi Minisztériumra nem is lett volna szüksége, hiszen lakosságának 89,6%-a, vagyis 7 147 053 ember magyar anyanyelvű volt. Legnagyobb nemzetisége, a német a maga 551 211-es lélekszámával is csak 6,9%-át tette ki az összlakosságnak. Többi nemzetisége pedig együttvéve is csak 3.5%-át érte el az összlakosságnak, éspedig: a szlovák 141,882 lélekszámával 1,8%-át, a román 23 760-as létszámával 0,3%-át, a mindössze 1500 főnyi kárpát-ukránság <0,001-át, a 36 858 horvát 0,5%-át, a 17 131 szerb 0,2%-át, a 60 748 főt számláló többi nemzetiség összesen 0,7%-át.[19]

A Nemzetiségi Minisztérium szervezeti fölépítésében nem is ezek a reális viszonyok tükröződtek, hanem a soknemzetiségű Magyar Birodalom revizionista délibábja. Ugyanis mégha politikai szükségességnek ismernők is el a Nemzetiségi Minisztériumot s azon belül a 6,9%-ot kitevő németség részére egy Német Főosztály felállítását, teljességgel semmi sem indokolja az 1,8%-ot számláló szlovákok, a 0,7%-ot kitevő délszlávok, a 0,3%-ot számláló románok, sőt a <0,001-ot kitevő kárpát-ukránok részére ugyancsak egy-egy megfelelő főosztály felállítását.[20] Az ellentmondás még kiáltóbbá válik, ha tudjuk, hogy az egyes főosztályok egy időben, a hozzájuk tartozó nemzetiségek létszámától teljesen függetlenül, azonos költségvetési előirányzattal dolgoztak, vagyis: az ország lakosságának 6,9%-át kitevő németség ügyeit intéző Német Főosztály ugyanolyan összeggel rendelkezett, mint a lakosság <0,001-át képviselő Rutén Főosztály.[21] Nem, a Nemzetiségi Minisztérium urainak nem az uralmuk alatt megmaradt nemzetiségekre volt elsősorban gondjuk, hanem az elszakadt nemzetiségekre. A Nemzetiségi Minisztériumban — a soviniszta magyar sajtó minden bizonygatása ellenére — nem nemzetiségi, nem is német nacionalisták, hanem nemzetiségi származású *magyar* nacionalisták ültek, akiknek főgondjuk nem Magyarország nemzetiségi kérdésének rendezése volt a teljes egyenjogúság alapján, hanem a különvált nemzetiségek visszaterelése a magyar impérium nemzetiségi börtönébe, s magyarok és nem magyarok közös, tőkés-földbirtokos elnyomás alá kényszerítése.

A Nemzetiségi Minisztérium emez irredenta célkitűzését kezdetben, a trianoni békeszerződés aláírása előtt még csak leplezni sem igyekezett. Bleyer

[17] BK 1919. aug. 28. (96.) sz. 1. l.

[18] OL ME 1922. XIV. 2.

[19] Magyar Statisztikai Évkönyv XXVIII—XXX. köt. 1919—1922. Bpest, M. Kir. Közp. Statisztikai Hivatal. 1925. 12, 14. l. — Vö. az évkönyv és az OL ME 1922. XIV. 411 (10 347) 1910-es adataival. A németség demografiájára vonatkozóan ld. OL Küm. Bé. O. XVII—1 (1080)

[20] OL ME 1920. XLIII. 8982.

[21] OL ME 1919. XXII. 5768.

miniszter, miután a pénzügyminiszter előtt kifejtette a nemzetiségi érdekvédelem terén előtte álló feladatokat, minisztériumának missziójá t a következőképpen körvonalazta: „Az ország területi integritásának biztosítása, illetőleg az esetleges elszakítandó országrészek visszaszerzése érdekében a nemzeti kisebbségek összes népfajai kulturális és gazdasági érdekeinek a magyar nemzet érdekeinek szemelőtt tartása mellett legmesszebbmenő megóvása, hogy az idegen államok fennhatósága alá kerülő nemzeti kisebbségeink a magyar állam fennhatósága alá visszakívánkozzanak."[22]

Az egyes főosztályok feladatainak megjelölésénél szintén az integritás szolgálata volt a fő szempont. A *Délszláv Főosztály* fő feladatának az anyanyelvi iskoláztatás előkészítése mellett a szerb—horvát—szlovén állam nemzetiségeinek helyzetére vonatkozó adatgyűjtést jelölték meg.[23] Mint egy miniszterelnöki bizalmas átiratból kiderül, a magyar kormány elsősorban olyan adatokat igyekezett szerezni a szomszéd országokból, amelyek a magyar egyházak és iskolák helyzetének esetleges rosszabbodására, a magyarság gazdasági szervezeteinek (pénzintézetek, szövetkezetek, nagyobb iparvállalatok stb.) körülményeire, a magyar intelligencia, elsősorban a köztisztviselő réteg helyzetére vonatkoznak.[24] Hogy Bleyernek mennyire szívügye volt ez a kérdés, bizonyítja, hogy több ízben azzal a kéréssel fordul a miniszterelnökhöz, hogy engedje át neki az idegenben élő magyarság és nemzeti kisebbségek „nemzeti védelmét". A miniszterelnök azonban minden esetben visszautasította ezt a nacionalista buzgalomból fakadó, de a nemzetközi jogba ütköző s éppen ezért nemzetközi bonyodalomra vezethető tervet.[25]

Az integritás védelmének célzata még jobban kiütközött a *Rutén Főosztály* és a *Tót Főosztály* feladatkörének kijelöléséből. A Kutkafalvy vezette *Rutén Főosztály* feladata Kárpátalja (Ruszka-Krajna) és Magyarország államjogi kapcsolatának népszerűsítése, a rutén autonómia legcélszerűbb és legegyszerűbb megoldási módjának kidolgozása volt. A Szviezsényi Zoltán vezetése alatt álló *Tót Főosztály* egyenesen a Felvidék felszabadításának és a magyarsággal való államjogi kapcsolatának elősegítését tűzte ki feladatául.

Az integritás eszméje teljesen áthatotta a Steuer államtitkár vezetése alatt álló *Német Főosztály* munkáját is. A főosztály feladata a német nemzetiség jogos érdekeinek megóvása, a magyarsággal való együttélésének biztosítása, a megszállt területek németsége panaszainak szóvátétele volt. Emellett propagandát kellett folytatnia Nyugat-Magyarország (Burgenland) elcsatolása ellen, a Bánság és Bácska Magyarországhoz való csatolásáért, és végezetül távol kellett tartania a magyarországi németséget a szászok által vezetett nagynémet irredenta mozgalomtól.[26]

Ez az utolsó programpont élesen megvilágítja azt az elvi és módszerbeli ellentmondást, amelyben Bleyer nemzetiségpolitikája kezdettől fogva vergődött: elítélte a *nagynémet* irredentizmust úgy, hogy közben *magyar* irredentát folytatott. A Német Főosztály elé tűzött program semmiképpen sem Bleyer német nacionalizmusát bizonyítja, hanem inkább azt, hogy Bleyerben a fehérterror évei alatt általában még a magyar nacionalizmus a domináns elem,

[22] Uo.
[23] Uo.
[24] OL ME 1919. XXII. 5440.
[25] OL ME 1920. XI/III/a 470.
[26] OL ME 1919. XXII. 5768.

s a magyar nacionalizmussal később szembekerülő német nacionalizmus még csak látens állapotban van.

Az integritás-eszme minél hívebb szolgálata szabta meg a Nemzetiségi Minisztérium szervezeti felépítését is. Az egyes főosztályok szinte önálló minisztériumokként külön-külön elnöki, sajtó, politikai és propaganda-osztályokkal, külön-külön segédhivatallal és számvevőséggel rendelkeztek. Ennek folytán a létszám is erősen felduzzadt: a minisztériumnak összesen 220 alkalmazottja volt; járandóságaik az 1920/21. költségvetési évben közel 1,3 millió K-t tettek ki.[27] Munkatársai nagyrészt menekült felvidéki,[28] erdélyi, délvidéki tisztviselők voltak, akiket heves revánsvágy fűtött, s erős irredenta szellem töltött el.

A nagy létszám korántsem jelentett nagyfokú szervezettséget. A minisztérium egyes osztályainak működése sok kívánnivalót hagyott maga után. Vonatkozik ez elsősorban a számvevőségekre, amelyeknek kezelniök kellett nem csupán a rendes költségvetést (ez 1919 utolsó negyedében főosztályonként 1 millió, összesen tehát 4 millió K volt), hanem a külföldi irredenta céljaira szánt, különböző forrásokból eredő propaganda-pénzeket is. Ezeknek a „guruló koronák"-nak útját alig lehet felderíteni, hiszen az érdekeltek minden áruló nyomot igyekeztek eltüntetni, a „hivatali titoktartás" pecsétjét ütve a szomszéd országok ellen irányuló felforgató tevékenységre. Steuer volt államtitkár azonban egy sikkasztási üggyel kapcsolatban nyíltan ír erről a miniszterelnökségnek: „A nemzeti kisebbségek megszüntetett minisztériumának főosztályai a megszállott területek és utódállamok uralma alá jutott, nem magyar ajkú lakosság körében magyar irredenta propagandát fejtettek ki, amelyekkel kapcsolatban a bíróság előtt bármily — mégha pénzügyi szempontból is — feltett kérdésekre válaszolni nem lehet, de nem is szabad."[29]

Nemzetiségi rendeletek

A Nemzetiségi Minisztérium vezetői tisztában voltak azzal, hogy a már elszakadt nemzetiségek visszahódításáért vívott harcukat nem folytathatják a nemzetiségek előtt gyűlöletes és teljességgel kompromittált régi magyar nemzetiségpolitika alapján, a régi nemzetiségi törvények keretében, hanem a megváltozott helyzetnek megfelelően új, a nemzetiségek előtt csábítónak látszó nemzetiségpolitikai rendezésre van szükség. „Csonka-Magyarországban nemzetiségpolitikai rendezést kellett végrehajtani, hogy ezzel az egész világ előtt bizonyítsuk a háború előtti politikával való szakításunkat",[30] — körvonalazta a minisztérium célkitűzését Bleyer egyik munkatársa. Ennek megfelelően a Nemzetiségi Minisztérium tevékenysége három irányban bontakozott ki: 1. a kisebbségi rendelet megalkotása és végrehajtási kísérlete, 2. a szlovák autonómia terve és 3. a Nyugat-Magyarországért (Burgenland) vívott harc irányában.

A kisebbségi rendelet közvetlenül a proletárdiktatúra, tehát egy olyan politikai rendszer megdöntése után látott napvilágot, amely a marxista—leninista nemzetiségpolitikának megfelelően a legmesszebbmenő jogokat bizto-

[27] OL ME 1920. XLIII. 8982.
[28] OL ME 1919. XXII. 5833.
[29] OL ME 1925—G—1528. Erre az irredenta propagandára fényt vet: OL Küm. res. pol. 1920-7-168. 1920-41-212 stb.
[30] *Török :* i. m. 37. l.

sította Magyarország nemzetiségeinek. Magyarországnak a múltban elnyomott nemzetiségei történelmük során a Tanácsköztársaság idején lettek először szabadok és önállók. A proletárdiktatúra a magyar történelemben elsőnek szakított az integritás eszméjével, s minden nemzet dolgozóinak megadta a teljes önrendelkezési jogot.[31] Ennek alapján alkotmányában „szabad népek szabad szövetségének", szocialista szövetséges (federatív) tanácsköztársaságnak nyilvánította magát.[32] Biztosította a „faji vagy nemzeti kisebbségek" teljes egyenjogúságát, anyanyelvük használatát a hatóságok előtt, nemzeti műveltségük szabad fejlesztését s ez utóbbi célra országos tanács alakítását,[33] vagyis a kulturális autonómiát. A helyi igazgatást a tanácsrendszernek megfelelően — a kisebbségek nyelvi jogainak garantálásával — annak a nemzetnek a dolgozói vezették saját nyelvükön, amely nemzet az illető helyen többségben volt. A több járásra kiterjedő összefüggő területen élő kisebbségi dolgozók önálló kerületeket, a több kerületre kiterjedő összefüggő területen élők pedig nemzeti kerületeket alakíthattak. A Tanácsköztársaság alkotmánya mindjárt el is ismert két nemzeti kerületet, a németet és a kárpátukránt. Ezeknek belügyét, igazságszolgáltatását, művelődésügyét a nemzeti kerület központi tanácsára ruházták, a német, ill. a kárpátukrán országos tanács által választandó német, ill. kárpátukrán népbiztos vezetésével.[34] A burgenlandi (nyugatmagyarországi) német nemzeti kerület határait 1919. július 16-án véglegesen megállapították,[35] s a Német Országos Tanács július 30-i ülésén a német népbiztost is megválasztotta.[36]

Mint a föntiekből világos, a fehérterror kormánya a nemzetiségpolitika terén sem kapott *tabula rasa*-t, hanem egy reálisan létező, nagyvonalú s emellett kiegyensúlyozott forradalmi nemzetiségpolitikai rendszert, amelyhez az érintett nemzetiségek elszántan ragaszkodtak. A rendkívül ingatag helyzetű kormány nem szűkíthette a maga tömegbázisát a nemzetiségi vívmányok elleni föllépéssel. Emellett külpolitikai érdekek is mérsékletet ajánlottak. Párizsban még nem dőlt el a „nagy pör" Magyarország és szomszédai közt a nemzetiségek

[31] *Kun Béla:* A Magyar Tanácsköztársaságról. Bpest, Kossuth Kiadó. 1958. 273. l. Idézi: A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról (Tézisek). Társadalmi Szemle 1959. aug.—szept., 17. l. — Megjegyezzük, hogy Kun e határozati javaslat utolsó mondatában éppúgy, mint a Vörös Újságban korábban megjelent cikkében (*Kun Béla:* Burzsoá vagy proletár önrendelkezés? Vörös Újság, 1918. dec. 25. 2. l.) a *nemzetek* önrendelkezésének lenini elve helyett a *dolgozók* önrendelkezésének Buharin által megfogalmazott tételét képviseli. Ez az álláspont került be a Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság 1919. jún. 23-án elfogadott alkotmányának 3. §-ába is. (Tanácsköztársasági Törvénytár V. köt. Bpest. Szoc.-Komm. Munkások Magyarországi Pártjának kiadása. 1919. 7. l.) Ezt a tételt — mint ismeretes — Lenin éppen ebben az időben, az OK(b)P VIII. kongresszusának 1919. márc. 19-i ülésén elhangzott beszédében vetette el mint a bonyolult történeti folyamatot leegyszerűsítő s éppen ezért helytelen, sematikus formulát, s Buharinnal szemben hangsúlyozta: „. . . Minden nemzetnek meg kell kapnia az önrendelkezési jogot, és ez elősegíti a dolgozók önrendelkezését . . ." (Lenin Művei 29. k. Bpest, Szikra. 1953. 164—169. l.). A probléma kifejtését ld. *Rákos Ferenc:* Állam és alkotmány a Magyar Tanácsköztársaságban. Bpest, Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó. 1953. 105—106. l. és főképp *Gergely Ernő:* A Magyar Tanácsköztársaság nemzetiségi politikája. Jogtudományi Közlöny, 1959 febr.—márc., 84—85. l.

[32] 3. §. Tanácsköztársasági Törvénytár V. 7—8. l. Vö. még a 88. §-sal. I. m. 21. l.

[33] 14, 84. §§. I. m. 9, 20. l.

[34] 84—87. §§. I. m. 20. l.

[35] CXXIX. FK sz. r. Tanácsköztársaság 1919. júl. 17. (94.) sz. 1. l.

[36] A magyarországi németek Nyugat-Magyarország elszakítása ellen. A német országos tanács ülése. Népszava 1919. júl. 31., 4. l.

lakta területek hovatartozandóságáról. Ilyen körülmények között a fehérterror kormánya nem tehetett mást, mint hogy a nemzetiségi egyenjogúságnak és a nemzetiségi autonómiának a Tanácsköztársaság által megvalósított eszméit is igyekezett besorozni a maga politikai arzenáljába, s a rendszer külső és belső pozicióinak megerősítésére felhasználni.

Ennek a manővernek első szakasza az volt, hogy a kormány megpróbált egy olyan „minta" nemzetiségi rendeletet tető alá hozni, amely egyfelől meggyőzően dokumentálná Magyarország szakítását az új helyzetben teljesen kompromittált és lehetetlenné vált régi magyar nemzetiségpolitikával, másrészt a nemzetiségi egyenjogúság széleskörű megvalósításának kilátásba helyezésével kedvező irányban befolyásolná a párizsi béketárgyalásokat s az elszakadás útjára lépő nemzetiségeket. Ilyen körülmények közt, ilyen célkitűzés mellett dolgozták ki az Igazságügyi Minisztériumban Bleyer személyes irányításával azt a rendeletet, amelyet a minisztertanács 1919. augusztus 20-i ülésén elfogadott, s másnap a hivatalos lapban nyilvánosságra is akart hozni. A román katonai cenzúra azonban megakadályozta a rendeletnek a Budapesti Közlönyben való megjelentetését, úgyhogy a rendeletet először a Szombathelyen megjelenő Hivatalos Közlöny közölte 4044/1919. M. E. sz. alatt a nemzeti kisebbségek egyenjogusításáról címmel.[37] A kormány hivatalos lapja, a Budapesti Közlöny csak a románok kivonulása után, 1919. november 19-én közölhette a rendeletet.[38]

A rendelet kétségkívül mind alapelveiben, mind gyakorlati intézkedéseiben lényegesen túlment a Deák—Eötvös-féle nemzetiségi törvényen, az 1868. évi XLIV. tc-en. A legfeltűnőbb és a leglényegesebb változás a törvényhez képest az, hogy a rendelet hallgatólagosan elvetette a magyar politikai nemzet feudális fikcióját, és elismerte Magyarország nem magyar népeinek önálló nemzeti egyéniségét. Ezért használja a rendelet az 1868. XLIV. tc.-ben szereplő „faji különállás" helyett a „nemzeti kisebbség" elnevezést, „s ezzel — egykorú aggodalom szerint — a nem magyar fajokat nemzetnek, különálló közjogi egységnek elismeri. — Holott — folytatódik az érvelés — nemzetet az állam keretében csak összeforrott és közjogilag megszervezett társadalom alkothat."[39]

A rendelet 1. §-ában megállapította, hogy minden magyar állampolgár „népfaji különbség nélkül" teljesen egyenjogú. Valamely népfajhoz való tartozásból senkinek sem származhat sem előnye, sem hátránya.

A további paragrafusok a nemzetiségi törvényen túlmenően messze kiterjesztették a nyelvhasználat jogát. Anyanyelvét bárki szabadon használhatja, nemcsak a községek és törvényhatóságok közgyűlésein, hanem még

[37] OL ME 1922. XIV. 2. OL ME 1919. XXII. 5440.

[38] BK 1919. nov. 19. (167.) sz. 1. l. — Gleichberechtigung der nationalen Minderheiten. Neue Post, 1919. nov. 23, 1. l. Gleichberechtigung der nationalen Minoritäten. Volksstimme, 1919. nov. 20. 2. l.

[39] OL ME 1922. XIV. 2. 15. l. — A 4044/1919. ME. sz. r. értelmezését illetően mi nem a közjogi, hanem a politikai szempontot tartjuk irányadónak, s ezért a Miniszterelnökség II. ügyosztályának és a Nemzeti Kisebbségek Minisztériumának álláspontját tettük magunkévá, szemben az eddigi irodalommal. (*Mikó Imre :* Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika. Kolozsvár, Minerva. 1944. 348, 276, 277. l. *Eöttevényi Olivér :* A magyarországi nemzetiségi kérdés hajdan és ma. Bpest, M. Külügyi Társ. 1944. 68—69. l. Érvelésük jogi alapját ld. *Egyed István :* A kisebbségi kérdés. Bpest. Gergely R. Könyvkeresk. 1930. 43. l. Ugyanígy *Ludmilla Schlereth :* Die politische Entwicklung des Ungarländischen Deutschtums während der Revolution 1918/19. München, Max Schick. 1939. 97—98. l. *Matthias Annabring :* Volksgeschichte der Deutschen in Ungarn. Stuttgart, Verlag „Südost-Stimmen". 1954. 75—76. l. *H. Schwind :* Jakob Bleyer. 80. l.)

a *magyar országgyűlésen* is (2. §). A törvényeket *és kormányrendeleteket* valamennyi hazai nemzetiség nyelvén ki kell adni. A törvényhatósági és községi szabályrendeleteket a törvényhatóság, ill. a község hivatalos nyelvén kívül ezek ún. jegyzőkönyvi nyelvein is közzé kell tenni (3. §). A törvényhatóság, ill. a község *hivatalos nyelvét* a törvényhatósági, ill. községi közgyűlés határozza meg. A jegyzőkönyveket a hivatalos nyelven kívül azokon a nyelveken is vezetni kell, amelyeket a törvényhatósági, ill. községi közgyűlés tagjainak legalább egyötöde jegyzőkönyvi nyelvként óhajt. Ellentétben a nemzetiségi törvénnyel, sem a hivatalos nyelvnek, sem a jegyzőkönyvi nyelvnek nem kell magyarnak lennie. Fölterjesztéseikben, átirataikban a törvényhatóságok, községek *saját hivatalos nyelvüket* használhatják mindössze azzal a megszorítással, hogyha ez a hivatalos nyelv nem magyar, hasábosan mellékelni kell hozzá a magyar szöveget (4—7. §).

A 8. § kimondja, hogy a törvényhozáshoz, a minisztériumokhoz, a törvényhatóságokhoz, a községekhez és bármely más közigazgatási hatósághoz mindenki *saját anyanyelvén* fordulhat. A közigazgatási hatóságok a hozzájuk intézett beadványokra a beadványok nyelvén válaszolnak, ha az hatóságuk területén valamely község hivatalos vagy jegyzőkönyvi nyelve (9. §).

A bíróság előtt is bárki szabadon használhatja anyanyelvét, amennyiben ez az illető bíróság területén valamely község hivatalos vagy jegyzőkönyvi nyelve (10. §). A bíróság is a beadvány nyelvén közli határozatát az érdekelttel, ha ez a bíróság területén valamely község hivatalos vagy jegyzőkönyvi nyelve. Ez a tanúvallomásokra, idézésekre is vonatkozik (11. §). Az egyházi hatóságok és egyházközségek viszont szabadon határozhatják meg ügyintézésük, ill. iskoláikban az oktatás nyelvét (12. §).

A következő paragrafusok a nemzetiségek művelődésügyét szabályozzák. A 13. § alapelvként kimondja: „Gondoskodni kell arról, hogy az ország területén nagyobb tömegekben együttélő bármely népfajú polgárok az általuk lakott vidék közelében állami tanintézetekben saját anyanyelvükön nyerhessenek kiképzést egészen addig, hol a magasabb akadémiai kiképzés kezdődik. Az egyetemeken az országban élő népfajok nyelve és azok irodalma számára tanszékeket kell fenntartani." Alsó-, közép- és felsőiskolákat nemcsak törvényhatóságok, községek, egyházak, hanem magánosok is szabadon felállíthatnak. Iskolák, közművelődési, közgazdasági intézmények létesítése végett bárki szervezhet társulatot vagy egyesületet. A magánintézetek, egyletek és iskolák nyelvét alapítóik határozzák meg (14. §).

Az ország bármely nemzetiségű állampolgára elfoglalhat az országban bármely hivatalt vagy méltóságot. A kormánynak gondoskodnia kell arról, hogy bírói és közigazgatási hivatalokra, különösen főispánságokra és más vezető állásokra lehetőleg a különböző nemzetiségekből a szükséges nyelvekben jártas és egyébként is alkalmas személyeket alkalmazzon. Nemzetiségi területeken a közhivatalnokok két éven belül kötelesek elsajátítani a nemzetiségi nyelveket (15. §).

A rendelet utolsó előtti paragrafusa megállapítja, hogy ezt a rendeletet az illetékes miniszterek a nemzeti kisebbségek miniszterével együtt hajtják végre. A végrehajtás foganatosítását a nemzeti kisebbségek minisztere állandóan ellenőrzi (17. §).[40]

[40] BK 1919. nov. 19. (167.) sz. 1. l.; Párttörténeti Intézet Archívuma A XXII. 51/1919/1. Az utolsó, a 17. § a rendelet életbelépéséről intézkedik.

Ebből a rövidre fogott ismertetésből is kiviláglik, hogy a rendelet végrehajtása nem éppen könnyű feladat elé állította volna az államapparátust, ill. az önkormányzati szerveket. Az uralkodó körök azonban nem gondoltak komolyan a kisebbségi rendelet végrehajtására. Az egész ügyet propagandamanőverként kezelték, melynek legfőbb célja a nemzetiségek megtartása s az integritás visszaállítása volt.

Bár a nemzetiségi kérdést — mint láttuk — Bleyer is fenntartás nélkül alárendelte az integritás kérdésének, mégis úgy vélte, hogy propaganda szempontból sem elegendő a kisebbségi rendelet meghozatala, hanem épp az integritás érdekében haladéktalanul végre kell azt hajtani. Ebből a módszerbeli eltérésből származott Bleyernek és minisztériumának kormányával szembeni látszat-ellenzékisége, amely hozzájárult ahhoz, hogy Bleyer személyéhez és minisztériumához kezdetben bizonyos demokratikus illúziók tapadtak.

Ezeknek a demokratikus illúzióknak kialakulását maga Bleyer is elősegítette azzal, hogy mind a kormány, mind a közvélemény felé úgy mutatkozott, mint a kisebbségi rendelet végrehajtásának „félelem és gáncs nélküli lovagja". Alig egy hónappal az említett rendelet kibocsátása után Bleyer már foglalkozni kénytelen a végrehajtás útjában álló akadályokkal. Az 1919. szeptember 20-i minisztertanácsi ülésen megállapította, hogy a nemzetiségi törvényt és rendeletet különösen Budapest vidékén, Tolna vármegyében és Nyugat-Magyarországon nem hajtják végre. A törvény és rendelet végrehajtásának propagálóit a magyarság ellenségeinek, pángermánoknak bélyegzik, sőt itt-ott le is csukják őket. Nem hajtják végre — panaszkodik Bleyer — a törvénynek és rendeletnek azt az előírását sem, hogy a bírói és közigazgatási hivatalokra, elsősorban a főispánságokra és más vezető állásokra a nemzetiségi nyelveket ismerő s egyébként is alkalmas személyeket kell alkalmazni. A kisebbségi rendelettel szembeszegülő tisztviselőket — vonja le a végkövetkeztetést Bleyer — a főispánoktól le egészen a szolgabírókig le kell váltani s megfelelő szakemberekkel felcserélni.

A minisztertanács magáévá tette Bleyernek a nemzetiségi rendelet végrehajtására vonatkozó előterjesztését.[41] A felhatalmazás birtokában Bleyer 1919. október 2-án a társminiszterekhez intézett átiratában újból indokolni igyekezett a maga politikáját a társminiszterek előtt, nyilván azért, hogy a rendelet végrehajtásában való közreműködésre bírja őket. A Kisebbségek Minisztériumának politikája — úgymond — a kisebbségeket „jogosult népfaji és kulturális igényeik kielégítése mellett" meg akarja tartani a magyar állam iránti hűségben. Ezt a politikát nemcsak bel-, hanem külpolitikai meggondolásból is feltétlenül végre kell hajtani, hogy „az ellenség által megszállott, illetőleg az esetleg elszakítandó országrészekben tekintélyes számban élő nemzeti kisebbségeknek a magyar hazához való ragaszkodását és azt a vágyát, hogy a régi hazához visszakerüljenek, ilyképpen is állandóan ébrentartsuk."[42]

Ezért az 1868: XLIV. tc.-et és a 4044/1919. ME. sz. rendeletet haladéktalanul végre kell hajtani — állapítja meg Bleyer. — A társminiszterek sürgősen készítsék el a végrehajtási utasítás tervezetét, s indítsák meg a szükséges propagandát. A kormánynak végre cselekednie kell, mégpedig oly irányban, hogy egyrészt a kisebbségek jogos nemzetiségi és kulturális érdekei kielégíttessenek, másrészt hogy fellépjen a nemzetiségi irredentizmussal szemben.[43]

[41] OL ME 1919. XXII. 5440.
[42] OL ME 1920. XLIII/a 8634.
[43] Uo.

A Nemzetiségi Minisztériumnak ezek a sürgetései — párosulva a békeelőkészítés parancsolta propaganda szemponttal — lassan elindították a rendelet végrehajtásának nehéz és gyötrelmes folyamatát. Elsőnek a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium adott ki a kisebbségi rendelethez végrehajtási utasítást még 1919 decemberében. Így jelent meg első fecskeként a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak 209494/1919. B./II. sz., a nemzeti kisebbségek miniszterével egyetértőleg kiadott rendelete a nemzeti kisebbségek egyenjogúságáról szóló 4044/1919. ME sz. rendelet 12., 13. és 14. §-ai alá foglalt és az állami és községi kisdedóvodákra, elemi népiskolákra és ismétlő iskolákra vonatkozó rendelkezések végrehajtása tárgyában.

A rendelet az összes állami és községi iskolákban a gyermekek anyanyelvét jelölte meg tanítási nyelvnek. Lehetővé tette egy vagy több nemzetiségi nyelvű iskola, ill. párhuzamos osztály felállítását az egyes községekben. Ha egynemzetiségű a község, és lakossága magyarul nem beszél, de mégis magyar nyelven kívánná taníttatni gyermekeit, ezt a kívánságát teljesíteni kell.

Oly községekben, ahol a lakosságnak több mint fele magyarul is beszél, vagy ezekben a községekben magyar kisebbség is van (legalább 20 tankötelessel), az iskolákban legalább a hittant, írás-olvasást, számolást, beszéd- és értelemgyakorlatot s az éneket az illető nemzetiség nyelvén kell tanítani, a többi tantárgy viszont magyarul is tanítható. Az iskolaszék és a képviselőtestület kívánságára egyes tantárgyak magyar nyelven vagy magyar nyelven *is* tanítandók.

A magyar nyelv (olvasás és írás, továbbá beszéd- és értelemgyakorlat) valamennyi nem magyar tannyelvű iskolában a III. osztálytól kezdve megfelelő óraszámban mint kötelező tantárgy tanítandó úgy, hogy a tanuló a VI. osztály befejezésével gondolatait magyarul is ki tudja fejezni, és egyszerűbb nyomtatott szöveget megértsen.

A rendelet végül a nemzetiségi iskolák felügyeletét önálló hatáskörrel külön tanfelügyelőre bízza, függetlenítvén őt a vezető tanfelügyelőtől.[44]

A nemzetiségi nyelvű oktatás megvalósítása érdekében a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium még egy gyakorlati lépést tett. 1920-ban kiadott 48696 sz. rendeletével magyar és német tanítási nyelvű tanító- és tanítónőképző intézetek felállítását rendelte el azzal a céllal, hogy a német iskolákhoz kerülő tanítók az iskolásgyermekeket anyanyelvükön tudják majd tanítani.[45]

A Kultuszminisztérium decemberi rendeletét 1920 januárjában a Belügyminisztérium,[46] a Kereskedelemügyi Minisztérium[47] és az Igazságügyminisztérium[48] hasonló tárgyú rendeletei követték. A Pénzügyminisztérium vonatkozó rendelete csak jó tízhónapos késéssel ezek után, 1920 novemberében jelent meg.[49] Ezek a rendeletek hatóságuk területén az alaprendeletnek megfelelően egyrészt biztosították a nemzetiségek szabad nyelvhasználatát, másrészről különleges rendelkezéseket tartalmaztak a hivatalviselésre, tisztviselők nyelvismeretére, ill. a fordításra vonatkozólag. Mind a belügyi, mind a kereskedelem-

[44] BK 1919. dec. 28. (199.) sz. 2. l. Vö. —*e.*—*f.* : A nemzeti kisebbségek népoktatásügye. Néptanítók Lapja, 1920. 1—3. sz. 14—15. l.
[45] OL ME 1922. XIV. 2.
[46] BK 1920. jan. 11. (8.) sz. 2—3. l.
[47] BK 1920. jan. 14. (10.) sz. 1. l.
[48] BK 1920. jan. 23. (18.) sz. 1—2. l.
[49] BK 1920. nov. 28. 1. l.

ügyi, mind az igazságügyi rendelet előírta, hogy a különböző hivatali állásokra képesített kisebbségi személyeket is *kell* alkalmazni. Ez a rendelkezés a választott közigazgatási állásokra is vonatkozott. Ha a vezető főtisztviselő nem beszélné működési területe hivatalos nemzetiségi nyelvét, akkor valamelyik beosztottjának kell ismernie a nyelvet. Az egyes minisztériumok előírták tisztviselőiknek, hogy két éven belül sajátítsák el működési területük nemzetiségi nyelvét. Egyébként kinevezésekkel és áthelyezésekkel is biztosítani fogják, hogy a nemzetiségi területeken kellő számú, a nemzetiségi nyelvet ismerő tisztviselő dolgozzék. Addig is a felekkel való érintkezés megkönnyítésére fordítói helyeket jelöltek ki, olykor magában a minisztériumban is. Néhány nyugat-magyarországi önkormányzati szerv tolmácsokat is alkalmazott. Ehhez azonban a Pénzügyminisztérium nem járult hozzá.[50]

Fenti ismertetésből világos, hogy a szakminiszteri rendeletek elég híven követték a kormányrendelet szellemét és betűjét. Sorsuk is közös lett: egyiket sem hajtották végre! Erre már csak azért sem kerülhetett sor, mert az integritást eltemető trianoni békeszerződés aláírása után meglepően gyorsan bontakozott ki a reakció a haszontalannak, sőt egyenesen veszélyesnek mondott rendeletek ellen. 1920 októberében a miniszterelnökség már készen állott a kisebbségi rendelet revíziójára. A revízió főszempontja az volt, hogy a 4044/1919. ME. számú rendeletet úgy kell átalakítani, hogy az ne legyen több, mint az 1868: XLIV. tc. egyszerű végrehajtása. A messzebbmenő revíziót azonban mégsem hajtották végre a kérdés külpolitikai vonatkozásai, az integritás-eszme bizonyos lehetősége, így elsősorban a Burgenland megtartására irányuló szándék miatt. Hogy valóban emiatt nem történt meg a nemzetiségi rendeletek azonnali revíziója, ezt maga az előadói jelentés is elismerte, mikor figyelmeztetőn megállapította, hogy jelenleg „. . . nem lehet mereven elzárkózni bizonyos szabadelvűbb felfogástól, úgy azonban, hogy ez lényegileg ne jelentsen megkötöttséget a jövőre."[51]

Az említett revíziós tervezet kétségkívül józan gyakorlati, adminisztrációs természetű módosításokat is tartalmazott. Ilyen volt pl. az országgyűlés magyar nyelvűségének biztosítása, a szabályrendeletek magyar nyelven való közzétételének kötelezővé tétele s a nemzetiségek nem-magyar hivatalos vagy jegyzőkönyvi nyelve mellett az állam hivatalos nyelvének legalább hasábos használata. Mindamellett a revízió igazi tendenciája a nemzetiségi nyelvhasználat korlátozása s egy esetleges nemzetiségi értelmiség kialakulásának megakadályozása volt. Különösen árulkodó e tekintetben a 4044/1919. ME. sz. rendelet 13. §-ához fűzött módosítási javaslat. Ez az említett paragrafust úgy kívánta volna enyhíteni, hogy az anyanyelvi oktatás csak az érdekeltek *kívánságára* irandó elő. Világos, hogy egy ilyen értelmű módosítás tág teret nyitott volna a hatósági erőszaknak, befolyásolásnak, s visszájára fordította volna az egész paragrafust. Ugyanilyen sérelmes lett volna a nemzetiségekre nézve a 15. § oly értelmű módosítása, hogy a kormánynak a nemzetiségi területeken sem kell feltétlenül nemzetiségi származású főtisztviselőket alkalmaznia.[52]

A nemzetiségi rendeletek elleni hangulatkeltés nyilván nem kerülte el Bleyer figyelmét, annál kevésbé, mert ez része volt a Nemzetiségi Minisztérium ellen indított országos méretű kampánynak. Az egyre sűrűsödő és egyre súlyo-

[50] OL ME 1921. XXII. 446.
[51] OL ME 1920. XLIII. 8634.
[52] Uo.

sabbá váló támadások arra késztették a minisztert, hogy 1920 októberében minisztertanácsi előterjesztés formájában mégegyszer kifejtse felfogását ebben a kérdésben. Előterjesztésében hangsúlyozta, hogy a világháború, a forradalmak, a békeszerződések és a szomszéd államok nemzetiségi politikája megnövelte a nemzetiségek öntudatát. Ma már nem lehet olyan csekélységekkel kielégíteni a nemzetiségeket, mint a világháború előtt általában még ki lehetett volna. Hogy konkrétan meddig kell elmenni a nemzetiségi igények kielégítésében, az Bleyer szerint a körülményektől, az illető nemzetiség kívánságaitól s nem utolsósorban attól függ, hogy az elszakított nemzetiség mennyire kívánkozik vissza az óhazához, s végül mi lehet a visszacsatolás konkrét módja. Ő (Bleyer) a jogkiterjesztésnél mindenesetre sokkal messzebb ment el, mint az 1868: XLIV. tc., viszont jóval a Jászi-féle néptörvények adta jogkörön belül mozgott, vagyis nem hozott létre sem Keleti Svájcot, em föderatív köztársaságot.[53]

A szlovák autonómia terve

Bleyer nemzetiségpolitikájában — mint láttuk — még 1920 októberében, vagyis a trianoni békeszerződés aláírása *után* sem a tényleges helyzetből, a trianoni Magyarország valódi nemzetiségi viszonyaiból indult ki, hanem a történeti Nagy-Magyarország illúziójából. Nemzetiségpolitikája nem a trianoni Magyarország nemzetiségi viszonyainak rendezését célozta, hanem az országhoz — Bleyer szerint — rövidesen visszatérő nemzetiségek, szlovákok, kárpátukránok stb. jogi helyzetének rendezését.

Ez a végső célkitűzés, az elszakadt nemzetiségek fölötti uralom visszaszerzésének dőre reménye magyarázza meg azokat a nem egyszer mosolyt keltően naiv, máskor meg egyenesen kalandor autonómia- és államterveket, amelyeket a Nemzetiségi Minisztérium ebben az időben szárnyaira eresztett.

Ezek közé tartozik a délvidéki semleges köztársaság terve. A Nemzetiségi Minisztérium nagy buzgalommal és költséggel terjesztett a Délvidéken egy „A bánsági—bácskai kérdés európai kérdés. Dél-Magyarország lakosságának kérelme a párizsi békekonferenciához" (Budapest, Pallas Rt. nyomdája 1919) c. brosúrát, amely azt tartotta volna ideálisnak, ha a délvidéki területek népszavazással elszakadnának a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságtól és Romániától, s visszatérnének Magyarországhoz. De ha ez valamilyen világpolitikai okból nem lehetséges, a délvidéki területeket akkor sem szabad meghagyni a két említett államnál, hanem Banatia néven semleges köztársaságot kell belőlük létesíteni.[54] Nyilvánvaló, hogy Banatiaval azt a történelmi folyamatot szerették volna a magyar uralkodó körök — ezúttal Magyarország javára — megismételtetni, amely a Vajdaság területén megalakult, előbb önálló, majd rövidesen Szerbiához csatlakozó ún. Bánáti Köztársaság esetében egyízben, 1918 október—novemberében a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság javára már lejátszódott. A terv érdekében a kormány megbizottakat küldött Párizsba.[55] A küldetésnek egyéb eredménye azonban nem lett, mint hogy a magyar irredenta körök felhördültek a Nemzetiségi Minisztérium „áruló" terve ellen.[56]

[53] Uo.
[54] OL ME 1921. XLIII. 523 (3823).
[55] OL ME 1925—G—1528.
[56] OL ME 1921. XLIII. 523 (3823).

Sokkal nagyobb horderejű és szívósabban képviselt elgondolása volt a Nemzetiségi Minisztériumnak a szlovák autonómia terve. Szlovákia visszaszerzésének gondolata a magyar revízió egyik fő célkitűzése volt, mely a politikusokat és a katonákat egyaránt foglalkoztatta. Horthy Miklós fővezér 1919 októberében elkészített, Friedrich miniszterelnöknek, valamint a külügy- és hadügyminiszternek is megküldött emlékirata részletesen foglalkozott a Csehszlovákia elleni revánsháború közeli lehetőségével. Horthy elsősorban a cseh és szlovák nacionalisták ellentétére épített, s főként a Hlinka-féle szlovák autonomista-nacionalista pártra kacsingatott. Arra spekulált, hogy a szlovák papság királypárti és magyarbarát irányban fogja befolyásolni a szlovák népet, s a szlovákság a Csehszlovák Köztársaság helyett végül is a magyar királyságot fogja választani. Magának Szlovákiának annektálását Lengyelországra támaszkodva, szlovák irreguláris és magyar reguláris erők koncentrált támadásával kívánta Horthy végrehajtani. Később, 1920 tavaszán és nyarán francia, ill. lengyel szövetségben vívandó szovjetellenes háború keretébe igyekeztek magyar vezetőkörök beilleszteni a szlovákiai akciót.[57]

Ennek a csehszlovákellenes revánspolitikának szerves részét alkotta a Nemzetiségi Minisztérium Szlovákiával kapcsolatos politikája. Ennek kiindulópontja az a tétel volt, hogy a cseh burzsoázia által a „csehszlovákizmus" elve alapján propagált csehszlovák nemzet mint olyan nem létezik: „. . . a szlovákok etnográfiai, nyelvi, históriai stb. szempontokból is teljesen különálló nemzet a . . . csehektől",[58] s a szlovák „nép természetesen a magyar állameszmének híve . . ."[59] Csehszlovákia felbomlasztására irányuló tervükben a magyar nacionalisták felhasználták a cseh és szlovák nacionalisták közt tényleg meglevő ellentéteket, s a Hlinka-féle szlovák autonomista-nacionalista néppárt magyarbarát frakciójára alapozták számításukat. Ennek vezetője dr. Jehlicska Ferenc katolikus pap, szociológus, egyetemi tanár volt, aki otthagyván a prágai nemzetgyűlést, Magyarországra szökött, és Budapesten 1919 decemberében létrehozta a magyarbarát Szlovák Néppártot.

A Jehlicska-féle párt programja azonos volt a szlovák Hlinka-pártéval, és az utóbbival való együttműködést hirdette.[60] Valójában azonban a csehszlovákellenes magyar revansista-revizionista körökkel működött együtt, és vezetőszerepet vállalt a gyökértelen magyarbarát nemzetiségi csoportok tömörítésében. Mint ilyen résztvett a magyarbarát nemzetiségi csoportok — szlovákok, kárpátukránok, nyugat-magyarországi németek, dél-magyarországi svábok, erdélyi szászok, erdélyi románok — 1919. december 31-én Budapesten rendezett értekezletén, s elfogadta azt a határozati javaslatot, amely hitet tett Magyarország területi integritása, keresztény-nemzeti szellemű kormányzata, az apostoli magyar királyság eszméje mellett, bár ugyanakkor a nemzetiségek „néptörzsi jogainak biztosítását" is követelte, de természetesen Bleyer Nemzetiségi Minisztériuma révén.[61] Még messzebb jutott Jehlicska a nemzetárulás útján, amikor 1920. január 8-án elvállalta a Magyarbarát Nemzeti Kisebbségek Szövetségének elnökségét, amely szintén Magyarország területi

[57] *Nemes :* i. m. 306—307, 325—340. l. *Borsody István :* Magyar—szlovák kiegyezés. Bpest, é. n. 73. l.

[58] OL ME 1922. IV. 411 (6069).

[59] OL ME 1919. XXII. 953.

[60] Ungarfreundliche slowakische Volkspartei. Neue Post (a továbbiakban = NP), 1919. dec. 14. 1. l.

[61] Konferenz der nationalen Minderheiten. NP, 1920. jan. 1. 1. l.

sérthetetlenségének védelmét és a kisebbségi jogoknak a magyarsággal (azaz: a magyar nacionalistákkal) egyetértésben történő biztosítását írta zászlajára.[62]

Egy nappal a magyarbarát nemzeti kisebbségek gyűlése után, 1920. január 9-én került a magyar minisztertanács elé a Nemzetiségi Minisztérium szlovák autonómia-terve. A tervezetet Bleyer irányításával Rassay Károly igazságügyi államtitkár és Jehlicska Ferenc készítették arra hivatkozva, hogy a szlovák kérdés már nem oldható meg pusztán egy általános nemzetiségi rendelet keretein belül — amilyen a 4044/1919. ME. sz. rendelet —, mert a szlovákoknak a legszélesebb alapon teret kell biztosítani a kulturális és nyelvi érvényesülésre, s éppen ezért meg kell nekik adni a teljes közigazgatási és területi autonómiát.[63] Valójában az autonómia-terv kiváltó okát nem ebben az általános nemzetiségpolitikai frázisban, hanem a párizsi béketárgyalások menetét a magyar nacionalista érdekeknek megfelelően befolyásolni igyekvő politikai szándékban kell keresnünk. 1920. január 5-én indult útnak gróf Apponyi Albert vezetésével a magyar békedelegáció, s ennek diplomáciai poggyászába tartozott a szlovák autonómia-terv.

Az autonómia-tervhez fűződő fontos külpolitikai érdek magyarázza, hogy ezt a minisztertanács Haller István vallás- és közoktatásügyi miniszter távollétében, Horthy Miklósnak, a „nemzeti hadsereg" fővezérének jelenlétében egyhangúlag elfogadta. Mint utóbb Steuer államtitkár leszögezte: „A jogkiterjesztés mértékét mindenki őszintén és hátsógondolat nélkül fogadta el, csupán a formára nézve nem volt mindenki részéről fenntartás nélküli hozzájárulás." Így pl. br. Korányi Frigyes pénzügyminiszter jegyzőkönyvbe foglaltatta az államháztartás és pénzügyi igazgatás sértetlen egységére vonatkozó kikötését.[64] Helyeselte a tervezetet a szlovák származású Csernoch János bíboros hercegprímás. Ezt a tényállást azért szükséges hangsúlyozni, mert a Bleyer-ellenes magyar nacionalista propaganda utóbb Bleyer személyes művének igyekezett feltüntetni a szlovák autonómia-tervet. Bleyer ezzel szemben már közvetlenül az autonómia-tervezet letárgyalása és elfogadása után,[65] de később is egyöntetűen s a valóságnak megfelelően hangsúlyozta: „Ez nem az én tervezetem, hanem a kormány tervezete volt."[66]

A szlovák autonómia-tervezet a következő propagandisztikus megfogalmazásban jelölte meg az autonómia célját: „A magyar állam a szlovák nemzettel egyetértésben Felső-Magyarország számára oly széleskörű önkormányzatot létesít, mely egyrészt korlátlan lehetőséget nyújt a tót nemzet kulturális fejlődésének, másrészt minden, nem közvetlen országos érdekű közügynek intézését mind személyi, mind tárgyi tekintetben az illető országrész lakosságának biztosítja, végül, amely gazdasági vonatkozásban is megfelelő tért enged a különleges érdekek érvényesítésének. Ezenfelül gondoskodik a magyar állam arról, hogy az autonómia körébe nem eső ügyeknél is kellőképp figyelembe vétessék Felső-Magyarország különállása és lakosságának túlnyomóan szlovák nemzetisége."[67]

[62] Ungarländischer Verband der ungarfreundlichen nationalen Minderheiten. NP 1920. jan. 9. 1. l.

[63] OL ME 1922. XIV. 2.

[64] OL ME 1920. XXII. 114.

[65] „Kampf bis aufs Messer." Eine Proklamation der nationalen Minderheiten. NP, 1920. jan. 24. 2. l.

[66] Képviselőházi Napló 1927—1932. XXI. köt. Bpest, Athenaeum ny. 1929. 249. l.

[67] OL ME 1920. XXII. 114.

Maga az autonómia-tervezet öt fejezetre oszlik. A Szlovenszkónak nevezett *önkormányzati jogterület* Felső-Magyarországnak szlováklakta részét, a néprajzi határ szerint kikerekítendő túlnyomóan szlovák nyelvű megyéket foglalja magában. A *szlovák autonómia* a következő ügyekre terjed ki: 1. a közoktatásra és közművelődésre, 2. a vallásügyre, 3. a népjóléti ügyre, 4. az általános közigazgatásra, 5. az igazságügyre, 6. az autonóm szervezet költségvetésére és 7. esetleges egyéb, országos törvény által autonóm hatáskörbe utalt ügyekre. Ennek megfelelően Szlovenszkóban a közoktatás nyelve szlovák, de biztosítani kell a más nemzetiségű polgárok anyanyelvi oktatását, a középiskolákban a magyar nyelv kötelező oktatását és a magyar nyelv és irodalom, valamint a történelem magyar nyelven történő tanítását. A vallásügyi autonómia értelmében az esztergomi egyházmegye két részre válik szét: egy magyar esztergomi és egy szlovák nagyszombati egyházmegyére. A szlovák püspököket a jövőben a király a hercegprímás meghallgatása után a szlovák miniszter ellenjegyzésével nevezi ki. Az önkormányzati alapon szervezett szlovenszkói népjóléti és általános igazgatási szervek (községek, városok, megyék) felettes hatósága a kormányzóság, amelyet az illetékes szakminisztériumok irányítanak és ellenőriznek. Az általános közigazgatás nyelve a szlovák, de nyelvhasználat tekintetében biztosítani kell a kisebbségeknek az ország egyéb területein fennálló jogait. Szlovenszkó maga állapítja meg az igazságszolgáltatás nyelvét a kisebbségi jogok figyelembevételével. Az igazságügyi személyzetet lehetőség szerint szlovenszkói illetőségű és szlovákul tudó személyekből a szlovák miniszter hozzájárulásával nevezik ki. Az autonóm szervezet költségeit Szlovenszkó maga állapítja meg; erre a célra közterheket vethet ki. A költségekhez azonban a magyar állam is arányosan hozzájárul. A szlovák autonómia céljait szolgáló alapítványjellegű állami javak, tanintézetek — csekély kivétellel — Szlovenszkó tulajdonába mennek át.

A tervezet a következőkben az *autonóm szerveket* ismerteti. Szlovenszkó jogalkotó szerve a szlovák autonóm nemzetgyűlés. Az itt hozott jogszabályok azonban nem kerülhetnek ellentétbe országos törvényekkel. A legfőbb végrehajtó és igazgatási szerv Szlovenszkó kormányzósága, élén a nemzetgyűléstől meghatározott időre választott kormányzóval. A központi kormány egy magasabb hivatalnokot rendel a kormányzó mellé, aki ellenőrzi az autonómiát, és biztosítja az összeköttetést az autonóm szervek és a központi kormány között. A kormányzóság hivatalos nyelve a szlovák.

A javaslat biztosítja *Szlovenszkó különállását nem autonóm ügyekben is.* Szlovenszkó népességének és területének megfelelő képviseletet fog nyerni az országos törvényhozásban. Szlovák ezredeket állítanak fel szlovák szolgálati nyelvvel és nemzeti színekkel. A csendőrségnek, rendőrségnek is külön szlovák osztagai, a vasútnak, postának, távirdának s más szakigazgatási ágaknak külön szlovák igazgatóságai lesznek. Ezen hatóságok személyzetét arányosan fogják összeállítani Szlovenszkó nemzeteiből.

A tervezet végül *garanciális rendelkezéseket* tartalmaz, melyek a következők: a szlovák miniszter, egy alkotmánybíróság, a Szlovenszkó jogállását szabályozó törvények „alaptörvény" jellege s ezeken kívül az, hogy Szlovenszkó területi épségét és autonómiáját a koronázási oklevélbe is belefoglalják.[68] A garanciák közt a legfontosabb a hajdani horvát miniszterhez hasonlóan egy szlovák miniszter kinevezése a központi kormányba a területi autonómia,

[68] Uo. — Képviselőházi Napló 1927—1932. XXI. k. 249—261. l.

a szlovák nemzeti kisebbségek és a szlovák nemzetiségű állampolgárok védelmére. Ő ellenőrzi a vonatkozó törvényes rendelkezések végrehajtását. Minden, az autonómiát érintő kormányzati rendszabály — így pl. a szlovák terület tisztviselőinek kinevezése, a főkegyúri jog gyakorlása — csak az ő hozzájárulásával érvényes.

A szlovák autonómia a fentiek szerint — a legszélesebb körű közigazgatási és területi autonómiát biztosította a szlovák nemzet számára, sőt bizonyos mértékig ezen is túlment a részállamiság, sőt a társország határáig. Megvalósulása esetén a szlovákok az ellenforradalmi Magyarországon nagyjából hasonló jogállásra tettek volna szert, mint a horvátok a kiegyezéskori Magyarországon a horvát kiegyezési törvény, a „nagodba" (1868. XXX. tc.) révén, ill. mint maguk a szlovákok a nép-, ill. tanácsköztársaság idején a szlovák önkormányzatot biztosító 1919. évi XXX. néptörvény s a kormányzótanácsi rendeletek értelmében.[69]

Ez a kivételes, sőt kiváltságos helyzet azonban nyilván hasonló törekvéseket váltott volna ki Magyarország meglevő s méginkább visszatérni remélt nemzetiségeinél. Azt azonban Bleyer mindenképpen el akarta kerülni, hogy az ország határterületein nagyszámú különálló terület, ún. „corpus separatum" keletkezzék. Ugyanakkor lehetővé akarta tenni a nemzeti kultúra akadálytalan kifejlődését valamennyi nemzetiség körében. Ezt a két, egymással összeegyeztethetetlennek látszó feladatot Bleyer a közigazgatás tervezett decentralizációjával kapcsolatban remélte megoldani. Az új közigazgatási beosztást úgy képzelte el, hogy nemzetiségi járásokat, megyéket létesítenek, amelyeket autonóm jogkörrel felruházott nemzeti kerületekbe foglalnak össze. Mindenféle választás nemzetiségi alapon történnék. A nemzeti kerületek közül azonban egy sem rendelkeznék olyan széleskörű autonómiával, mint Szlovákia.

Kisebbségek természetesen még az új közigazgatási rendszer bevezetése után is maradnának. Ezeknek jogait Bleyer a 4044. sz. rendelet szellemében kívánta biztosítani. Minden nemzetiség számára meg akarta adni azt a jogot, hogy egyrészt vallásos nevelésük, másrészt elemi iskolai oktatásuk az alapvető ismeretekben anyanyelvükön történjék, hogy a hatóságokkal való érintkezésben szabadon használhassák anyanyelvüket. Bleyer biztosítani akarta számukra azt a jogot is, hogy mind kulturális, mind pedig gazdasági téren szabadon szervezkedhessenek.[70]

A nemzetiségi kérdés autonomisztikus keretekben való megoldásának előnyét Bleyer abban látta, hogy nem állapít meg fixumot, tehát meghatározott tartalmat, hanem csupán minimumot. Az aztán az egyes nemzetiségektől függ, hogy ebből mennyit tudnak realizálni. A kárpátukránok pl. Bleyer számítása szerint a szlovákokkal ellentétben alighanem a magyar szolgálati nyelv mellett döntenének, a németek pedig minden valószínűség szerint párhuzamosan óhajtanák használni a magyar és német nyelvet.[71] Más szóval Bleyer autonómia-terve a magyarországi nemzetiségi mozgalmak különböző fejlődési szintjére, a köztük való lavírozásra, ill. végszükségben

[69] A horvát analógiát fölveti *Eöttevényi :* i. m. 64. l. — A szlovák önkormányzat ismertetését ld. *Mikó :* i. m. 274. l., *Eöttevényi :* i. m. 65—66. l., *Juhász Nagy Sándor :* A magyar októberi forradalom története. Bpest, Cserépfalvi, 1945. 371. l.

[70] OL ME 1920. XXII. 114. Vö. *Török :* i. m. 38—40. l. — Schwind a szlovák autonómiatervezet ismertetésében bevallottan *Török*öt, a későbbi Basch-féle radikális nemzedék tagját követi. (I. m. 81—82. l.)

[71] OL ME 1920. XLIII. 8634.

a szlovák nemzetiségi mozgalommal a többi rovására való kiegyezésre spekulált. Autonómia-tervei tehát nem voltak egyebek, mint a nemzetiségek fölötti magyar uralom, a „magyar szuprémácia" lejárt, de még fel nem adott imperialista eszméjének rosszul sikerült álcázása.

A szlovák autonómia-terv minisztertanácsi elfogadásával párhuzamosan nagyszabású kampány bontakozott ki a tervezet népszerűsítése érdekében. A kampányban Jehlicska vállalta a Csehszlovákia elleni faltörő kos szerepét. Arra hivatkozva, hogy a szlovák nép 90%-a mellette áll, tiltakozott Szlovákiának Magyarországtól való elszakítása ellen, de ugyanakkor Magyarországtól a szlovák népi jogoknak autonómia formájában való biztosítását s az autonómia törvénybeiktatását követelte.[72] Két hét múlva a többi magyarbarát nemzetiségi vezetővel együtt újból tiltakozott a nemzetiségeknek Magyarországtól való elszakítása ellen, és lándzsát tört a népszavazás mellett.[73] 1920 február elején a magyar és szlovák nacionalista vezetők megegyeztek a szlovák autonómia kérdésében. Az egyezség értelmében mindkét fél külön-külön memorandumot nyújtott be a párizsi nagyköveti konferenciának, amelyben Szlovákiának széleskörű autonómia fejében Magyarországhoz való visszacsatolását követelték.[74] Emiatt a csehszlovák lapok, elsősorban a pozsonyi Slovenský Dennik éles támadást intézett Jehlicska ellen, akit aztán a magyar sajtó vett védelmébe.[75] Hogy a magyar—szlovák memorandum hatását növelje, s bizalmat gerjesszen nemzetiségi politikája iránt, a magyar kormány 1920 tavaszán nyilvánosságra hozta a szlovák autonómia tervét. A magyar minisztertanács 1920. március 25-én elfogadott nyilatkozatában kijelentette, hogy Magyarország a népek önrendelkezésének alapján áll, s bízik abban, hogyha az elszakított népek szabadon dönthetnek sorsukról, vissza fognak térni az anyaország kebelére. A nyilatkozat kimondottan a szlovákoknak szólt, akikkel közölték, hogy a magyar kormány a magyarbarát szlovák vezetőkkel egy autonómia-tervben állapodott meg, amely Szlovákia visszatérése esetén azonnal életbelép.[76]

Jehlicska 1920 tavaszán a magyar kormány megbízásából Párizsba ment, hogy a szlovák autonómia-tervvel manőverezve rávegye a békekonferenciát Szlovákiának Magyarországhoz való visszacsatolására. Akciója éppoly kevéssé járt sikerrel, mint Andrej Hlinkáé, a Szlovák Néppárt vezéréé, aki az 1918. május 20-i, ún. pittsburghi szerződésbe foglalt szlovák autonómia kötelező erejét akarta kimondatni. Hlinka a párizsi kudarc után visszatért Csehszlovákiába, ahol a cseh hatóságok börtönbe vetették, míg Jehlicska 1920 nyarán Lengyelországba ment, ahol élére állt a lengyelföldi szlovák emigrációnak.[77]

Az emigráció kebelén belül heves harc dúlt a magyar- és a lengyelbarát irányzat között. A két frakció harcában Jehlicska kezdetben a magyarbarát irányzathoz húzott. Helyzete erősítése érdekében megpróbálta a magyar kormányt rávenni a szlovák autonómia kereteinek kibővítésére. Erre azonban a

[72] Dr. Jehlicska über die Verhältnisse in der Slowakei. NP, 1920. jan. 10. 2. l. Cseh-szlovákia nem volt — nem is lesz. Nemzeti Ujság, 1920. jan. 16. 4. l.

[73] „Kampf bis aufs Messer." Eine Proklamation der nationalen Minderheiten. NP. 1920. jan. 24. 2. l. A nemzetiségek az ország feldarabolása ellen. Nemzeti Ujság, 1920. jan. 23. 2. l.

[74] Die Slowakei strebt die Autonomie an. NP, 1920. márc. 3. 2. l.

[75] Die slowakische Autonomie. NP, 1920. máj. 1. 3. l. Elhalasztják a felvidéki választásokat. Nemzeti Ujság, 1920. febr. 14. 5. l. Kezdenek kiábrándulni a csehekből. Nemzeti Ujság, 1920. febr. 18. 3. l.

[76] *Török :* i. m. 41. l.

[77] *L. Nemec :* A tót függetlenségi mozgalom. Szózat, 1921. szept. 14. 3—4. l.

magyar kormány nem volt hajlandó[78] egyrészt a nacionalista körök ellenállása miatt, másrészt mert a szlovák politikai akció kudarca előtérbe állította a katonai megoldás híveit, akik egy felvidéki felkelés kirobbantásával s ennek ürügyén a magyar csapatok bevonultatásával akarták megoldani a szlovák kérdést, természetesen sikertelenül.[79] Ilyen körülmények között Jehlicska 1920—1921-ben a szlovák kérdésben magyar nacionalista álláspontról átmenetileg lengyel nacionalista álláspontra csúszott át, és a Lengyelországgal federatív viszonyban álló önálló szlovák állam megteremtéséért szállt síkra.[80] Ennek következtében a szlovák autonómia-terv lassanként lekerült a magyar politika napirendjéről, s csak az 1930-as években merül fel újból Milotay István és Bethlen István gróf javaslataiban.[81]

A burgenlandi kérdés (1919—1920)

Az 1920. június 4-én aláírt trianoni békeszerződés súlyosan megsebezte az integritáshoz fűzött reményeket. A háborút vesztett magyar nagybirtokos és nagytőkés uralkodó osztályok belső gyengeségük és külpolitikai elszigeteltségük tudatában ezután minden lármás irredenta agitáció és fegyvercsörtetés ellenére sem próbálták a békeszerződésnek a győztes Csehszlovákia, Románia, a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság (későbbi Jugoszlávia) javára szóló területi rendelkezéseit fegyverrel vitássá tenni. A szomszédos Ausztria azonban, amelynek az 1919-i Saint Germain-i békeszerződés odaítélte a nyugat-magyarországi Moson, Sopron és Vas megyék túlnyomóan németlakta területeit, az ún. Burgenlandot,[82] mint háborúvesztes, belpolitikailag súlyos válsággal, külpolitikailag elszigeteltséggel küzdő állam elég gyöngének látszott ahhoz, hogy a magyar uralkodó osztályok megpróbálják vele szemben a revíziót kiharcolni, s kísérletet tegyenek Burgenlandnak a magyar állam kötelékében való megtartására.

A Burgenland megtartásáért vívott harcnak kezdettől fogva első frontvonalában harcolt Bleyer miniszter és régi harcostársa, Huber János soproni prelátus, Nezsider nemzetgyűlési képviselője, a Neue Post főszerkesztője. Burgenlandért két területen folyt a küzdelem. Először az akkor még magyar igazgatás alatt álló tartomány népét kellett az Ausztriához való csatlakozás ellen hangolni; másodszor az osztrák és birodalmi német vezető köröket kellett megnyerni a magyar álláspontnak.

Burgenland lakosságában a Tanácsköztársaság megdöntése után határozottan az Ausztriához való csatlakozás gondolata kezdett felülkerekedni. Ennek részben nemzetiségi, részben gazdasági és politikai okai voltak. Nemze-

[78] OL Küm. res. pol. 1920—7—9840, 63—65. l.

[79] OL Küm. res. pol. 1920—7—9840 (34); OL Küm. res. pol. 1920—7—57, 298, 342, 274; OL Küm. res. pol. 1920—7—28, 19, 28 (418), 419.

[80] OL Küm. res. pol. 1920—7—350, 376, 395, 81 057. Der slowakische Nationalrat proklamiert die unabhängige slowakische Republik. Pester Zeitung (a továbbiakban = PZ) 1921. jún. 5. 2. l. „A krakói tót nemzeti tanács kikiáltotta a független tót köztársaságot." Szózat, 1921. jún. 5. 5. l.

[81] *Török :* i. m. 40. l. *Bethlen István gróf :* Magyarország kisebbségi politikája. Magyar Szemle, 1933. jún. 2. (70.) sz. 15—16. l.

[82] A Burgenlandra vonatkozó főbb statisztikai adatokat ld. *Elekes Dezső :* Hazánk, népünk, szomszédaink. Bpest, M. Statisztikai Társ. 1941. 24. l. *Hans Göttling :* Trianon und das ungarländische Deutschtum. — Aus Vergangenheit und Gegenwart des deutschungarischen Volkes. Bpest. 1930. 138—141. l.

tiségi szempontból döntően esett latba az a körülmény, hogy az Ausztriának ítélt területen mindössze 9% magyarral szemben 74,4% német élt.[83] A gazdasági okok közt a legsúlyosabb az osztrák piac elvesztésétől való félelem volt. Közismert, hogy a nagyrészt mezőgazdasági jellegű Burgenland kivitelének nagyrésze (bor, gyümölcs, főzelék) elsősorban nem Magyarország belső területei, hanem a bécsi és az alsó-ausztriai iparvidék felé irányult, ipari behozatala pedig onnét származott. A két ország közt bevezetett határzárlat súlyos károkat okozott Burgenland lakosságának, elvágva azt az osztrák piactól. Jellemző e tekintetben, hogy Nyugat-Magyarország német képviselői, akik egyébként Bleyer vezetésével mindent elkövettek Burgenland Ausztriához való csatlakozásának megakadályozásáért, gazdasági okokból kénytelenek voltak sürgetni a magyar kormánytól az osztrák—magyar határzár feloldását, az osztrák piac megnyitását Burgenland élelmiszerkészletei számára.[84] Burgenland összlakosságának az osztrák piachoz fűződő általános érdekei sokkal erősebbek voltak, mint egyes iparvállalatoknak[85] és tőkéseknek Magyarországhoz fűződő részérdekei.[86]

Burgenland politikai helyzete szintén az Ausztriával való egyesülés tendenciáját erősítette. Az ellenforradalmi írások a kommunizmustól való félelmet hozzák föl, mint az Ausztriához való csatlakozás egyik fő motívumát, s hivatkoznak itt a Tanácsköztársaság idején kétségkívül jelentős nyugatmagyarországi ellenforradalmi mozgalomra.[87] Ezek az írások azonban egyszerűen figyelmen kívül hagyják az osztrák és a magyar belpolitikai helyzet közti alapvető különbséget. Ugyanis miközben Magyarországon megdöntötték a proletárdiktatúrát, s az ellenforradalmi burzsoázia minden hatalmat a maga kezében egyesített, Ausztriában a proletariátus még részese volt a hatalomnak, s a koalíciós kormányban betöltött pozíciói s önálló hatalmi szervei, a munkás- és katonatanácsok, a vörös gárda révén jelentős erőt képviselt. A kommunizmustól való félelem tehát aligha lehet oka az elszakadási mozgalomnak.[88] Éppen ellenkezőleg! A csatlakozási mozgalom fő politikai okát a magyarországi fehérterror dühöngéseiben, a mélyen népellenes fasiszta rend-

[83] *Elekes :* i. m. 98. l.

[84] Ein Protest der westungarischen Abgeordneten. NP, 1920. febr. 5. 1—2. l.

[85] Egyes iparvállalatok, így pl. a cukoripar, nyersanyagukat Magyarország belső területeiről kapták, nem is szólva a Győr vidékéről származó élelmiszerbehozatalról. Ezeknek érdekük fűződött a régi állapot fenntartásához. (Ein Briefwechsel der Oedenburger und Wiener Handelskammern. PZ, 1921. jan. 19. 1. l.)

[86] Miközben Burgenland német lakossága nagyrészt az Ausztriához való csatlakozást kívánta, egyes osztrák gyárosok — a tőke nemzetköziségének eleven bizonyítékaképp — ellenezték azt. (Westungarische Deputationen beim Ministerpräsidenten. PZ, 1921. jan. 21. 3. l.)

[87] *Török :* i. m. 45. l. — Burgenlandnak a Tanácsköztársaság alatti valóságos helyzetére von. ld. *L. Nagy Zsuzsa :* Forradalom és ellenforradalom a Dunántúlon 1919. Bpest, Kossuth Kiadó. 1961. 135—145. l. A burgenlandi németség forradalom alatti helyzetét s a Nyugat-Magyarország hovátartozásáért Magyarország és Ausztria közt ebben az időben folyó diplomáciai küzdelmet gazdag forrásanyag alapján ismerteti *C. A. Macartney:* Hungary and her successors 1919—1937. London—NewYork—Toronto, Oxford University Press. 1937. 48—60. l. *Erich Zöllner*: Geschichte Österreichs. München, Oldenburg Verlag. 1961. 496—498. l. *G. Soós Katalin :* A nyugat-magyarországi kérdés (1918—1919). Bpest, Akadémiai Kiadó. 1962.

[88] Jellemző e tekintetben, hogy az egykorú jobboldali magyar sajtó „fél-", vagy „burkolt bolsevista" országnak titulálta Ausztriát. (Nyugatmagyarország. Szózat, 1921. máj. 29. 1. l. Schnetzer a Peidl-kabinet letartóztatásáról. Nemzeti Ujság, 1920. jan. 7. 3. l.)

szer gyűlöletes voltában jelölhetjük meg. Ez magyarázza meg azt a feltűnő tényt, hogy a fehérterror kormányának képviselőit, Bleyert és Hubert Burgenlandban mindenütt ellenséges hangulat fogadta, tekintet nélkül arra, hogy mindketten német származásúak voltak, és síkraszálltak a nemzetiségi jogokért. Volt olyan hely, ahonnan — saját beismerésük szerint — menekülniök kellett a felháborodott és elkeseredett lakosság elől.[89]

Bleyer és hívei tehát mindjárt első fellépésüknél éles összeütközésbe kerültek az akkori Nyugat-Magyarország német lakosságával. Ennek még Magyarországhoz húzó része is ragaszkodott az 1918—19-es forradalmakban kivívott nemzeti jogaihoz, autonómiájához. A három legjelentősebb német párt, a Német Paraszt és Polgári Párt, a szociáldemokrata párt és a kereszténységi szocialista párt 1919. augusztus 26-i értekezletén egyöntetűen autonóm közigazgatást követelt Burgenland számára, német hatóságokkal és csendőrséggel.[90] A szász Gündisch Guido és Hochstrasser Miklós vezetése alatt álló Német Paraszt- és Polgári Párt egyenesen arra hívta fel a miniszterelnököt, hogy az érdekelt kisebbségek képviseletének bevonásával rendezze a kisebbségi kérdést, s ecélból az 1919. VI. német néptörvény értelmében a magyar nemzetgyűléssel párhuzamosan hívja össze a német nemzetgyűlést, valamint egyéb nemzeti kisebbségek megfelelő képviseletét.[91]

Bleyer, bár tisztában volt azzal, hogy Nyugat-Magyarországon németté kell tenni a kulturális és adminisztratív igazgatást, s gazdaságilag is javítani kell a helyzeten,[92] elutasította a forradalmat mint jogforrást,[93] és saját elgondolása szerint egészen elölről akarta kezdeni a kérdés megoldását. A miniszter már csak a német elem súlyának fenntartása érdekében is feltétlenül meg akarta tartani Burgenlandot Magyarországnak. De ez volt egyik legfőbb miniszteriális feladata is, mint ezt 1930-ban a Gálócsy Árpád elleni sajtópörben ő maga is *expressis verbis* elismerte.[94] Ezért energikusan szembefordult az elszakadási mozgalommal, s a népszavazás eszméjét igyekezett propagálni.

Programjának végrehajtásában Bleyer egyaránt támaszkodott mind a központi kormány-, mind a helyi közigazgatási szervekre. Támogatta politikáját Nyugat-Magyarország 1919. augusztus 12-én kinevezett kormánybiztosa, gróf Sigray Antal nyugat-magyarországi legitimista nagybirtokos, akinek hatásköre Zala, Vas, Sopron és Moson megyékre, valamint Sopron városára terjedt ki.[95] De mozgósította Bleyer a Nemzetiségi Minisztérium apparátusát, valamint a nyugat-magyarországi társadalmi szerveket is. 1919. november 17-én gyűlést hívtak össze a Nemzeti Kisebbségek Minisztériuma soproni kirendeltségének, a soproni Német Háznak épületébe. A gyűlésen Zsombor Géza államtitkár nagy beszédben jelentette be Nyugat-Magyarország legfőbb képviseleti szervének, a Nyugat-Magyarországi Ligának (Westungarische Liga) megalakulását. A liga élén dr. Thirring Gusztáv professzor állt elnöki minőségben; ügyvezető elnöke dr. Petrik Aladár lett. A jelenlevők egyhangúlag kimondták a ligához való csatlakozásukat, és tiltakoztak Nyugat-Magyar-

[89] *Török :* i. m. 41. l.
[90] *Schlereth :* i. m. 97. l.
[91] OL ME 1919. XXII. 5053.
[92] OL ME 1920. XLIII. 8634.
[93] OL ME 1919. XXII. 5053. — Vö. Das Treiben der Gruppe Gündisch und Comp. NP, 1919. nov. 25. 1. l.
[94] OL ME 1930—T—5052 (5650).
[95] *Schwind :* i. m. 83—84. l. *Nemes :* i. m. 50—51. l.

ország elszakítása ellen. Dr. Thurner Mihály soproni polgármester is üdvözölte a Ligát, teljes támogatásáról biztosítva. Thurner egyébként az akkoriban koalíciós kormány összehozásán fáradozó angol diplomatához, Sir George Clerkhez is vezetett egy 70 tagú küldöttséget, tiltakozásul Nyugat-Magyarország elszakítása ellen.[96]

Bleyer Nyugat-Magyarország lakossága mellett az osztrák és német politikai köröket is igyekezett megnyerni a magyar álláspontnak Burgenland kérdésében. Bleyernek és munkatársainak az osztrák és német körök felé az volt a főérve, hogy Burgenlandnak Ausztriához való csatolása örökre megmérgezné a magyar—osztrák—német viszonyt, és különböző retorzióknak tenné ki a magyarországi németséget. Másik érvük az volt, hogy a Magyarországon maradó németség helyzete jobb és biztosítottabb, ha Nyugat-Magyarország németlakta részei is Magyarországhoz tartoznak. Ez esetben a magyarországi németség természetes hidat alkotna a nagy német néptömb és az Erdélyben és Bánátban élő német nyelvszigetek közt.[97]

Fönti érvelés a Német Birodalom ó-nemzeti köreinél — így Westarpnál, Reventlownál, Stresemann-nál, Ludendorffnál, Helfferichnél[98] — bizonyos megértésre talált,[99] de a közvetlen érdekelt osztrákokra semmi hatással nem volt. Ellenkezőleg : az osztrák sajtó valóságos pergőtüzet zúdított a Burgenland elcsatolása ellen agitáló Bleyerre. Az osztrák-német Tageszeitung becsmérlőn csak 15%-os németnek, sőt a magyarországi németség „fojtogatójának" („Würger des ungarischen Deutschtums"), német renegátnak, „magyarón"-nak nevezte Bleyert, aki mint miniszter visszamagyarosította a német iskolákat.[100] (Jellemző, hogy ugyanakkor a nacionalista magyar sajtó, így pl. az Ulain-féle Szózat[101] s különböző politikai pamfletek[102] germanizálással vádolták, és pángermánnak titulálták Bleyert.) Az erőszakos nyugat-magyarországi magyar propaganda, majd az azt követő banda-akciók tovább élezték az osztrák—magyar viszonyt. Gratz követ aggodalommal jelentette kormányának, hogy a szociáldemokrata Renner kancellár teljesen a magyarellenes politika hívévé szegődött, s elkötelezte magát a franciáknak és cseheknek. Politikájának megváltozására Gratz szerint csak abban az esetben lehetne számítani, ha Magyarország elfogadja a Párizs környéki békeszerződéseknek Nyugat-Magyarországra vonatkozó döntését, és ha nem avatkozik Ausztria belügyeibe.[103]

[96] Die westungarische Liga. Volksstimme, 1919. nov. 26. 2. l.

[97] OL ME 1920. XXII. 1670.

[98] E korbeli politikai szerepükre vonatkozóan ld. *Zsigmond László :* A német imperializmus és militarizmus újjáéledésének gazdasági és nemzetközi tényezői (1918—1923). Bpest, Akadémiai Kiadó. 1961. — Reventlow gróf a Der Reichswartban megjelent cikkében a nyugat-magyarországi kérdést a francia politika sakkhúzásaként jellemezte, amelynek az a célja, hogy éket verjen Magyar- és Németország közé, s ezzel keletről is teljessé tegye Németország bekerítését. (Reventlow gróf Nyugatmagyarországról. Szózat, 1921. jún. 29. 4. l.)

[99] *Török :* i. m. 42—43. l.

[100] Im Kreuzfeuer der Verdächtigungen. PZ, 1921. ápr. 26. 2. l.

[101] Germanizált a nemzetiségi minisztérium. Szózat, 1921. jan. 29. 2. l. — A Szózattal polemizál: Im Kreuzfeuer der Verdächtigungen. PZ, 1921. ápr. 26. 2. l. és: Unsere christliche Nationalitätenpolitik vom königl. ung. Gerichte gerechtfertigt. Sonntagsblatt, 1921. nov. 27. 2—3. l.

[102] Pl. „Ötödik levél. A Nemzetiségi Minisztérium cáfol" (OL ME 1921. XXII. 2240).

[103] OL ME 1920. XXII. 1166.

Nyugat-Magyarország megtartása érdekében a magyar kormány először a történeti jogra hivatkozott, majd a lakosság önrendelkezési jogára, megcsillogtatva ezzel kapcsolatban a nyugat-magyarországi autonómia lehetőségét. Ezt az érvelést támogatta a magyar szociáldemokrácia is. Döntsön az érdekelt terület lakossága saját maga állami hovatartozásáról! Ha Magyarország javára szól a döntés, Magyarország képes és kész Ausztriának a szükséges katonai biztosítékokat megadni, Burgenlandnak pedig autonómiát fog adni.[104] Ez utóbbit egyébként „a dolgok későbbi fejlődésére vonatkozólag" a „nemzeti hadsereg" fővezérsége is szükségesnek tartotta.[105]

Az osztrák kormány nem fogadta el a népszavazás gondolatát, s népszavazás nélkül kívánta Burgenlandot Ausztriához csatolni. A magyarországi rezsimmel rokon keresztényszocialisták uralomrajutása Ausztriában sem változtatott ezen a helyzeten. A hazai keresztényszocialista körök hiába bíztak akár Steinacker Ödön, akár Prohászka Ottokár közbenjárásában.[106] Az osztrák kormány a trianoni békeszerződés aláírása után, 1920 nyarán törvényjavaslatot terjesztett az osztrák nemzetgyűlés elé. A törvényjavaslat szerint Nyugat-Magyarország Burgenland néven önálló tartománnyá alakul, s ugyanolyan jogokkal és kötelességekkel fog rendelkezni, mint Ausztria többi tartománya. Burgenland fővárosának Sopront szemelték ki. Az osztrák kormány a törvényjavaslatban kötelezte magát, hogy Burgenland ideiglenes közigazgatásáról egy újabb törvényjavaslatot fog a nemzetgyűlés elé terjeszteni, s mielőbb ki fogja írni Burgenlandban az általános választásokat. A kormányzatot Sopronban teljhatalmú megbízott fogja képviselni.[107]

A magyar uralkodó körök semmiképpen sem akarták elfogadni az osztrák álláspontot. Horthy fővezérnek és Lehár ezredesnek egyes fenyegető, Renner osztrák kancellár által sérelmezett kijelentéseiből még háborús fenyegetést is ki lehetett olvasni.[108] A magyar kormánynak sikerült is több mint egy évig elodáznia Burgenland kiürítését.[109]

A katonai ellenszegülés mellett a magyar kormány természetesen újabb és újabb propaganda manőverekkel is kísérletezett. Főként a Nyugat-Magyarországnak adandó autonómia eszméjét igyekezett a csatlakozás terve ellen kijátszani. Ezt a célt szolgálta a nyugat-magyarországi német képviselő csoport, Huber és társai által 1920 novemberében fölvetett autonómia-terv. A javaslat szerzői a magyar—osztrák kibékülés érdekében a következő pontokat ajánlották a magyar és osztrák kormánynak tárgyalási alapként: 1. a vitás területet ne csatolják Ausztriához, hanem — a horvát kisebbség nemzeti jogainak megőrzésével — mint autonóm megyét hagyják meg Szent István Koronája szerves részeként („als integrierender Teil der Sankt Stefanskrone"). 2. Ausztria gazdasági érdekeit ezen a területen megfelelő egyezményekkel biz-

[104] Westungarn. Volksstimme, 1920. febr. 17. 3. l.
[105] OL ME 1920. XXII. 574.
[106] OL ME 1920. XXII. 1670. — Seipel prelátus, az osztrák kereszténységocialisták vezére a Keresztény Egyesülés lapjának, a Nemzeti Ujságnak udvarias, de semmire sem kötelező nyilatkozatot adott. (*Hollósy Sándor :* „Osztrák és magyar keresztények támogassák egymást . . ." Nemzeti Ujság, 1920. febr. 19. 1—2. l.)
[107] Aus dem Auslande. Das „Burgenland" und die Vermögensabgabe. Volksstimme, 1920. júl. 24. 2. l.
[108] OL ME 1920. XXII. 1166.
[109] *Schlereth :* i. m. 100—101. l.

tosítani kell. 3. Bécs biztonsága érdekében Nyugat-Magyarországon csak helyi milícia állomásozhat.[110]

Hubernek és társainak autonómia-terve a magyar közvéleményben vegyes hatást váltott ki. Bleyer, bár maga nem írta alá a nyilatkozatot, helyeslőleg vette tudomásul, megjegyezvén, hogy a nyugat-magyarországi képviselők javaslata megegyezik Gratz követ ajánlatával. Lingauer Albin német keresztényszocialista képviselő is egyetértett a javaslattal, megtoldva azt a nyugat-magyarországi kormánybiztosság visszaállításának követelésével, amelyet 1920 nyarán a többi kerületi kormánybiztossággal együtt megszüntettek.[111] Kormánybiztosnak Lingauer újból Sigray grófot ajánlotta.[112] Sigray kinevezése kisvártatva meg is történt.[113] Bár az első Teleki-kormánnyal együtt ő is lemondott,[114] a második Teleki-kabinet újból őt nevezte ki nyugat-magyarországi kormánybiztosnak.[115] A Nyugat-Magyarországi Honfitársi Szövetség (Westungarische Landsmannschaft) szintén magáévá tette a német képviselők javaslatát.[116] Viszont hivatalos körök egyelőre hallgatásba burkolóztak az autonómia-tervet illetőleg, sőt voltak, akik mindenképpen meg akarták akadályozni, ha mindjárt a nemzetiségi ellentétek felszításával, a nyugat-magyarországi horvátok és vendek németek elleni csatasorba állításával is.[117] Ellenezte az autonómia tervét a Nyugat-magyarországi Liga is.[118] Az irredenta Területvédő Liga pedig heves propaganda-hadjáratot indított ellene.[119]

1920 novemberében Magyarország ratifikálni volt kénytelen a Nyugat-Magyarország elcsatolását is magában foglaló trianoni békeszerződést. Ekkor érte el tetőpontját a Bleyer-féle nemzetiségi politikával szembeni elégedetlenség, mely már korábban is Bleyer megbuktatására és minisztériumának felszámolására törekedett.

Bleyer miniszter bukása

A bleyeri irányzat úgy küzdött az ország integritásáért, hogy ugyanakkor síkraszállt az országban élő nemzetiségek jogos követeléseinek kielégítéséért. Huber már az 1920-as választások után megalakult Simonyi-Semadam-féle kormánytól is számon kérte a következetes nemzetiségpolitikát. Véleménye szerint főképp a helyes nemzetiségpolitikától függ a területi integritás helyreállítása. A Magyarországtól elszakadt nemzetiségeknek látniok kell, hogy Magyarországon maradt testvéreik megkapják mindazokat a jogokat, melyeket új országaik megtagadnak tőlük. Az eddigi nem parlamentáris

[110] Vorschlag zur Lösung der westungarischen Frage. PZ, 1920. nov. 9. 1. l.

[111] Aufhebung des westungarischen Regierungskommissariats. NP, 1920. aug. 31. 1. l.

[112] Das Manifest der westungarischen Abgeordneten in der Presse. PZ, 1920. nov. 10. 1. l. Vö. még Bleyer nyilatkozatával: Das Schicksal Westungarns und die Ratifikation des Friedens. PZ, 1920. nov. 14. 3. l.

[113] Minister Haller über das Programm der Regierung. PZ, 1920. nov. 10. 1. l. Graf Sigray in Steinamanger. PZ, 1920. nov. 23. 2. l.

[114] Graf Anton Sigray hat abgedankt. PZ, 1920. dec. 7. 1. l.

[115] Graf Anton Sigray Regierungskommissär. PZ, 1921. jan. 15. 1. l.

[116] Ein Beschluss der Westungarischen Landsmannschaft. PZ, 1920. nov. 12. 1. l.

[117] OL ME 1920. XXII. 7682.

[118] Die „Westungarische Liga" gegen das Manifest Dr. Hubers. PZ, 1920. nov. 26. 1. l.

[119] OL ME 1921. XLIII. 523.

kormányok 1919 augusztusától nagy előzékenységet tanúsítottak a nemzetiségek iránt. Az iskolára, közigazgatásra, bíróságra vonatkozó rendelkezéseik azonban csak átmenetiek voltak. Emellett az alsóbb hatóságok nem egyszer elodázták a rendeletek végrehajtását. A németeknek ezért kötelességük szót emelni a nemzetiségi kérdés ügyében. „Követeljük tehát — folytatja Huber —, hogy német anyanyelvünk jogai az iskolában, a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban valamennyi német települési területen a lehető leghamarább törvényesen biztosíttassanak, s kapjuk meg a szükséges garanciákat az erre vonatkozó törvények végrehajtását illetően."[120]

1920 júliusának elején a kormányválsággal kapcsolatban Huber újból fölvetette a nemzetiségi kérdést. Megismételte azt a nézetét, hogy Magyarország integritása visszaállításának legjobb eszköze a helyes nemzetiségpolitika. A németek követelik az anyanyelvi oktatást, nyelvüknek szabad használatát a közigazgatásban, bíróságnál, hivatalos iratokban. Ez nem jelenti a magyar államnyelv tanulásának elhanyagolását, hiszen a magyar nyelvtudás a német lakosság érvényesülésének is elengedhetetlen feltétele. A németek nem akarnak négy külön kormányzóságot külön német nemzetgyűléssel — mint ellenfeleik állítják. Beérik a nemzetiségi egyenjogúságra vonatkozó kormányrendelet végrehajtásával. Huber fenyegető hangsúllyal jelentette ki, hogy a jövőben csak olyan kormányzatot hajlandók támogatni, amely programjában nyilvánosan és ünnepélyesen kötelezi magát arra, hogy az említett rendelet rendelkezéseit hiánytalanul végrehajtja.[121]

Huber fenyegetése, úgylátszik, pillanatnyilag hatott. Bár egyre nyilvánvalóbbá vált a béketárgyalásokon követett magyar kormánypolitika csődje — 1920. június 4-én a magyar békedelegáció kénytelen volt aláírni az imperialista trianoni békeszerződést —, Nyugat-Magyarország kérdése még függőben maradt. Nyugat-Magyarország sorsának eldöntésénél pedig nyilván latbaesett a magyarországi német keresztényszocialista, ún. Integritás Párt[122] véleménye is. Ezért a párt sürgető követelését most már lehetetlen volt hallgatással mellőzni. A Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja 1920. július 8-i konferenciáján tehát kénytelen-kelletlen foglalkozott a nemzetiségi kérdéssel. A konferencia egyhangúlag szolidárisnak jelentette ki magát Bleyer nemzetiségi politikájával.[123] Rá két napra Bethlen István gróf elnökletével megbeszélést tartottak a bomladozó kormánykoalíció pártjai, a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja, a Kisgazda Párt és a két pártból kivált ún. disszidens csoport, amelyhez Teleki Pál gróf, Klebelsberg Kunó gróf, Korányi Frigyes báró és mások tartoztak. Az értekezleten egy új, egységes kormánypárt megalakításáról tárgyaltak. Scholcz Ödön a német képviselők nevében kijelentette, hogy csoportjuk csak olyan pártot fog támogatni, amely programjába iktatja a nemzetiségi kérdésnek az Integritás Párt által körvonalazott megoldását. Ennek lényege a német nyelv jogainak biztosítása az iskolában, a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban. A három párt egyhangúlag elfogadta ezt a köve-

[120] *Johannes Huber:* Die Nationalitätenfrage. NP, 1920. márc. 17. 1. l.

[121] *Johannes Huber:* Die Nationalitätenfrage. NP, 1920. júl. 4. 1. l.

[122] A német nemzetiségi mozgalomra vonatkozóan ld. *Bellér Béla:* A hazai németség 1919—1922 (kézirat), valamint ennek rövid, népszerű feldolgozását: Aus der Geschichte des Ungarndeutschtums I—IV. Neue Zeitung, 1962. dec. 28., 1963. jan. 11., jan. 25., febr. 1. sz.

[123] Die christliche Partei solidarisch mit der Nationalitätenpolitik Bleyers. NP, 1920. júl. 9. 1. l.

telést, s elhatározta, hogy az Integritás Párt által javasolt megoldást közös kormányprogramjába iktatja.[124]

A széthulló kormánykoalíciót egyidőre még sikerült összedrótozni. 1920. július 14-én a három párt kiáltványban jelentette be az Egységes Keresztény Kormánypárt megalakulását. Az új pártegyesülésnek annyi haszna lett nemzetiségi szempontból, hogy programjának 9. pontjába beiktatta a nemzetiségi kérdést. A kormánypárt igéretet tett arra, hogy a nemzeti kisebbségek nyelvi és kulturális igényeit ki fogja elégíteni, s az országos politikában és a közigazgatásban is teret enged követeléseiknek, „természetesen a magyar állami egység keretein belül".[125]

Az új kormányelnök, Teleki Pál gróf, a disszidensek egyik vezére lett. Nemzetiségpolitikai megnyilatkozásaiban nem ment túl a kormányprogram által megszabott kereteken. 1920 júliusi beszédében csak általánosságban tett igéretet a szlovákok és főleg a németek összes jogos kívánságainak kielégítésére.[126] Ez a tény mérsékletre intette a német képviselőcsoportot követeléseinek megfogalmazásában. Huber parlamenti beszédében csupán a kulturális fejlődés szabadságáért szállt síkra.[127]

Huber mérsékelt hangú beszéde nem vehette elejét annak a viharnak, amelyet alig tíz nappal a beszéd elhangzása után Pest megye támasztott a Nemzetiségi Minisztérium ellen. Az események megértéséhez tudnunk kell, hogy a hazai németség legnagyobb tömegben, 101 052 főt számlálva, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében élt. Az összlakosság magas száma miatt azonban ez a viszonylag nagy tömeg csupán 8,7%-át tette ki Pest megye lakosságának. Ennek a 8,7%-os népességnek 73%-a viszont Budapest köré tömörült,[128] úgyhogy a magyar fővárost valósággal német nemzetiségi gyűrű vette körül.[129] A főváros közelsége kitűnő piacot teremtett a nagyrészt mezőgazdasággal foglalkozó német lakosság számára, s viszonylag jó munkaalkalmat nyújtott az ipari munkásságnak is. A Budapest környéki német lakosság tehát jó módban élt, s nemzeti öntudata is fejlett volt. A német nemzetiségi mozgalom Pest megyében, különösen a főváros környékén mind gazdasági, mind kulturális téren korán erőre kapott, és sikereket ért el. A terjedő nemzetiségi mozgalom mihamar összeütközésbe került Pest megye nacionalista közigazgatásával, amely elviselhetetlennek érezte, hogy a magyar főváros tőszomszédságában erős német nemzetiségi mozgalom legyen. Emiatt rövidesen feszültté vált a viszony a német nemzetiségi mozgalmat ellenző megyei hatóságok és az azt istápoló Nemzetiségi Minisztérium között. Külpolitikai érdekek azonban egyelőre nem javallották a minisztérium ellen intézendő közvetlen támadást.

[124] Ein neuer Erfolg der deutschungarischen Integritätspartei. NP, 1920. júl. 11. 1. l.

[125] Eine ehrliche Nationalitätenpolitik auf christlicher Grundlage. NP, 1920. júl. 14. 1. l. — Vö. *Nemes :* i. m. 274. l.

[126] Ministerpräsident Graf Teleki für die Rechte der nationalen Minderheiten. NP, 1920. júl. 24. 1. l.

[127] Die Lösung der Nationalitätenfrage. NP, 1920. aug. 1. 1. l.

[128] *Jakob Bleyer :* Das Deutschtum im Rumpfungarn. — Volksbücherei des „Sonntagsblattes". 2. Bd. Bpest, 1928. 170. l.

[129] A magyar fővárost övező „német gyűrű" természetesen nemcsak a magyar, hanem a német nacionalisták figyelmét is magára vonta. A stuttgarti Deutsches Auslands-Institut 1937. évi, Kalender der Auslanddeutschen c. naptára egy budaőrsi körmenetet a következő sokatmondó szöveggel kísér: „Budaőrs azon német községek közé tartozik, amelyek a magyar fővárost, Budapestet különösen nyugatról és délről övezik, és amelyek Budapesttel együtt több mint 150 000 németet számlálnak." (OL Küm. pol. 1937—21/7—102.)

Ez a helyzet 1920 nyarán, a trianoni békeszerződés aláírásával alapvetően megváltozott. A nacionalista közvélemény most, az integritáshoz fűzött remények tűntén nemcsak hogy felesleges nagylelkűségi gesztusnak s értelmetlen luxusnak látta a Nemzetiségi Minisztérium további fenntartását, hanem — a veszélyt kétségtelenül túlozva — a maradék ország integritását féltette a nemzetiségi mozgalmakat támogató minisztérium működésétől. A félrevezetett közvélemény nem a nemzetiségelnyomó politikában látta a történeti Magyarország katasztrófájának főokát, hanem éppen ellenkezőleg: a „túlenyhe", a liberális nemzetiségpolitikában. Mindenesetre kisebb hibának tartotta azt, ha a nemzetiségek semmiféle jogot nem kapnak, mint ha csak valamivel is többet kapnak a kelleténél.

Ebben a számára előnyösen megváltozott helyzetben Pest megye elérkezettnek látta az időt a Nemzetiségi Minisztérium elleni frontális támadásra. 1920. augusztus 10-i rendkívüli bizottsági közgyűlésén törvényhozási intézkedést kért a Nemzeti Kisebbségek Minisztériuma és a nemzetiségi tanfelügyelőségek megszüntetésére. Egyben javaslatot tett a kisebbségek ügyeinek a belügyi és a vallás- és közoktatásügyi miniszterek hatáskörébe való utalására.[130]

Pest megye fölterjesztését terjedelmesen indokolta. A Nemzetiségi Minisztérium hatáskörét — úgymond — törvényhozási úton mindezideig nem állapították meg. Ennek következtében a minisztérium beavatkozik a belügyi tárca ügykörébe, szétzülleszti a közigazgatást, lejáratja a hatóságok tekintélyét a lakosság előtt. A nemzetiségi izgatás hatására a magyarul tudó németek sem akarnak magyarul beszélni a magyar főváros közelében, holott eddig mind a közigazgatásnak, mind a közoktatásnak magyar volt a hivatalos nyelve. Így csinál a Nemzetiségi Minisztérium mesterségesen újabb nemzetiségi kérdést éppen most, amikor az ezeréves Magyarország területének kétharmad részét azért szakítja el tőlünk a békeszerződés, mert nem magyarosítottuk el tűzzel-vassal a nemzetiségeket. A nemzetiségeken kívül még el akarnak szakítani tőlünk három és félmillió magyart! S a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium a Nemzetiségi Minisztérium befolyására éppen most rendeli el a magyar iskolák megszüntetését az eddig magyarul beszélő svábok-nál és tótoknál! Ha ez így folytatódik — panaszolja Pest megye —, végül is Lengyelország sorsára jut hazánk, vagyis szomszédai feldarabolják.

Nekünk nincs jogunk — folytatja a fölterjesztés — az őseink vérén szerzett ezeréves magyar hazát feladni. Testvérekként fogadtuk be a nemzetiségeket, s nem igyekeztünk őket erőszakkal elmagyarosítani. Pedig megkövetelhettük volna tőlük, hogy ők mint jövevények tanulják meg a mi nyelvünket, s ne nekünk kelljen 7—8 idegen nyelvet megtanulnunk. „Nincsen joga egy nemzetiségnek sem ahhoz — nyilatkoztatja ki a korlátolt és öntelt nacionalizmus —, hogy bírja itten az önkényt elhagyott hazájának nyelvét és szokásait. Nekik kell hozzánk alkalmazkodni, mert aki ezt megtenni nem tudja, az még mindig visszamehet a volt hazájába."[131] A fölterjesztés végül is az 1868. évi XLIV. tc. óta eltelt 52 év tapasztalataiból azt a következtetést vonja le, hogy nálunk semmi szükség nincs nemzetiségi minisztériumra, különösen ilyen súlyos pénzügyi helyzetben.

Pest megye közgyűlési határozatát pártolás végett megküldte a többi megyének, törvényhatóságnak is. A határozatot egyöntetű helyesléssel fogad-

[130] OL ME 1920. XLIII. 6218.
[131] Uo.

ták. Ehhez természetesen csatlakoztak a revizionista társadalmi szervezetek, így a Nemzeti Ligák Szövetsége és Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája (Tevél), amely különben is régi elkeseredett ellenfele volt a Nemzetiségi Minisztériumnak,[132] s harcolt ellene annak teljes megszűnéséig.[133]

Pest megyének a Nemzetiségi Minisztérium ellen intézett heves támadása a nemzetgyűlésben[134] és az ország közvéleményében egyaránt nagy feltűnést keltett. A Nemzetiségi Minisztérium érezte, hogy a nacionalista felháborodásnak Pest megye határozata által fölkavart vihara könnyen elsöpörheti, de azért nem adta meg magát harc nélkül sorsának. A *Neue Post* hivatkozott a külföldi közvéleményre, amely Pest megye támadása után nem fog többé hinni a magyar nemzetiségpolitika őszinteségében. „Az emberek a Nemzetiségi Minisztériumot olyan csaléteknek fogják tartani, amely az elszakított területek nemzeteiben ébren tartja a Magyarország utáni vágyat anélkül, hogy törődnék a nemzetiségi jogok kielégítésével és az erre vonatkozó rendelkezések megtartásával.[135] A lap méltatlannak tartja a támadást a Nyugat-Magyarországon tartózkodó s éppen az integritás érdekében fáradozó Bleyer miniszterrel szemben, és figyelmeztetésül idézi Bleyernek nemzetiségpolitikájához való ragaszkodását tanúsító szavait: „Programommal állok vagy bukom!"[136]

A Neue Postnak Bleyer mellett felhozott, elsősorban külpolitikai érdekekre és propaganda-szempontokra hivatkozó érvei nyilván nem tévesztették el hatásukat a nacionalista közvéleményre. Ehhez járult, hogy Teleki miniszterelnök ugyancsak a fenti szempontoktól vezérelve a nemzetgyűlésen elmondott beszédében nemcsak a kulturális fejlődés szabadságát ígérte meg Magyarország összes nemzetiségeinek, hanem közigazgatási autonómiát is kész volt részükre biztosítani. „Községi autonómia az anyanyelv szabad használatával mindenütt, (saját) járások, ahol elegendő számban vannak egynyelvű községek és saját megyék, ahol az egynyelvű állampolgárok nagy többségben laknak együtt.[137] Haller István kultuszminiszter, Apponyi Albert gróf, Andrássy Gyula gróf is szinte egymással versenyeztek a régi nagyar nemzetiségpolitika — részben saját nemzetiségpoltikájuk — elítélésében s az új meghirdetésében.[138]

A Nemzetiségi Minisztérium megszüntetéséért kibontakozó akcióban azonban a fönti momentumok csak időleges megtorpanást okoztak. Tartós javulást azért sem eredményezhettek, mert a két kormányzópárton belül is voltak olyanok, akik elégedetlenek voltak a Nemzetiségi Minisztérium működésével. Ezek közé tartozott az agrárkapitalista Rubinek Gyula kerekedelemügyi miniszter, a Kisgazda Párt tagja, aki nyilatkozataiban ismételten követelte a Nemzetségi Minisztérium megszüntetését. Rubinek a kettős kormányzó pártból is ki akart záratni egyes exponált keresztényszocialista politikusokat, köztük Bleyer közvetlen munkatársát, Huber prelátust is. Huber erre nyilatkozatban jelentette be, hogy amennyiben a kettős kormányzó párt vezetése

[132] OL ME 1921. XLIII. 523 (9181).
[133] OL ME 1921. XXII. 2240.
[134] Politische Tagesrundschau. NP, 1920. okt. 6. 1. l.
[135] Die Antwort des Ministers Dr. Jakob Bleyer auf den gegen das Nationalitätenministerium gerichteten Angriff. NP, 1920. okt. 10. 2. l.
[136] Uo.
[137] Altungarische Nationalitätenpolitik. PZ, 1920. nov. 16. 1. l. Regierungserklärungen über die Nationalitätenpolitik. PZ, 1920. nov. 16. 2. l.
[138] Regierungserklärungen über die Nationalitätenpolitik. PZ, 1920. nov. 16. 2. l. Graf Albert Apponyi über die Nationalitätenpolitik. NP, 1920. okt. 23. 1. l. Graf Apponyi. NP, 1920. okt. 24. 1. l.

Rubinek kezébe kerülne, s a nemzetiségpolitikában is az ő elvei diadalmaskodnának, kilépne a keresztényszocialista pártból.[139]

Minisztertársa ismételt támadásai kényes helyzetbe hozták Bleyert. Az egész kormányból senki, Teleki miniszterelnök sem kelt védelmére. Ez azt a hitet keltette, hogy az egész kormány osztja Rubinek nézetét a Nemzetiségi Minisztérium megszüntetését illetőleg. Ez a körülmény arra késztette Bleyert, hogy 1920. november 26-án Teleki miniszterelnöknek benyújtsa lemondását. Vele együtt egyik államtitkára, dr. Kutkafalvy Miklós, a Rutén Osztály vezetője is lemondott.[140] Lemondásuk — a *Pester Zeitung* kifejezése szerint — úgy hatott a politikai életre, mint derült égből a villámcsapás, s zavart keltett a két kormányzópárt soraiban. Ez a körülmény ideiglenes visszavonulásra késztette a kormányt. Rubinek és Teleki nem túlságosan meggyőző magyarázkodásba fogott.[141] Telekinek végül is sikerült rávennie Bleyert lemondása ideiglenes visszavonására.[142]

A Bleyer elleni éles támadások Bleyer lemondásának visszavonása után sem csitultak el. A minisztert és munkatársait azzal vádolták, hogy „Magyarországot a Jászi-féle nemzetiségi kantonoknál is veszedelmesebb nemzetiségi kormányzóságokra" kívánják bontani. A *Budapesti Hírlap* és a *Magyar Hírlap* egy Mittelgau[143] felállításának tervéért támadta Bleyert. Bleyernek a *Nemzeti Ujság* 1920. november 28-i számában megjelent cáfolata s az a — különben nem helytálló — kijelentése, hogy az ő nemzetiségpolitikája „jóval innen marad az 1868. évi XLIV. tc.-en", nem hallgattatta el a vádaskodókat.[144]

Bleyer helyzetének súlyosságát fokozta, hogy végül is teljesen magára maradt a támadások pergőtüzében. Nemcsak miniszterelnöke s minisztertársai nem álltak melléje, de nem állott melléje az a német nép sem, amelynek pedig a *Neue Post* szerint egyedül ő volt „igaz barátja",[145] Herczeg Ferenc szerint pedig egyenesen vezére.[146] A soviniszta *Budapesti Hírlap* ez egyszer alighanem a valóságot írta meg, amikor arról cikkezett, hogy „Nyugat-Magyarországban nő az elkeseredés Bleyer ellen nemzetiségpolitikája miatt". Bizonyíthatná-e bármi más jobban Bleyer politikájának a németség körében való népszerűtlenségét, mint az, hogy a *Budapesti Hírlap* éleshangú támadásával szemben a *Pester Zeitung* mindössze egy kis vidéki lap, a *Güssinger Zeitung* egyetlen cikkecskéjét tudta idézni, s ezt igyekezett úgy tálalni olvasóinak, mint Nyugat-Magyarország egységes állásfoglalását Bleyer miniszter mellett?[147]

[139] Minister Rubinek gegen christlichsoziale Abgeordnete. PZ, 1920. nov. 25. 1. l.

[140] Minister Bleyer demissioniert. PZ, 1920. nov. 26. 1. l. Die Demission des Ministers der nationalen Minderheiten Dr. Jakob Bleyer und das Staatssekretärs Dr. Kutkafalvy. PZ, 1920. nov. 27. 1. l.

[141] Politische Nachrichten. PZ, 1920. nov. 28. 2. l.

[142] OL ME 1921. XLIII. 523.

[143] Mittelgaunak nevezték 1919-ben a Burgenland (székhelye: Sopron), „Schwäbische Türkei" (Tolna, Baranya, Somogy németlakta vidékei, székhelye: Bonyhád) mellett felállítani szándékolt harmadik német nemzeti kerületet, amely Budapest székhellyel a Balatontól északra és keletre fekvő Veszprém, Fejér, Komárom-Esztergom, Pest megyék németlakta területeit ölelte volna föl (OL PN Ált. iratok 1. cs. III/4). Részletes térképét ld. *Schlereth :* i. m. 1. sz. alaptérkép.

[144] OL ME 1921. XLIII. 523.

[145] Wer ist der Freund des Deutschtums? NP, 1919. nov. 15. 1. l.

[146] Franz Herczeg über die Politik der ungarischen Schwaben. NP, 1920. jan. 24. 2. l.

[147] Das westungarische Volk steht wie ein Mann neben Minister Dr. Jakob Bleyer. PZ, 1920. nov. 30. 2. l.

A nyugat-magyarországi, de lényegében az egész hazai németségnek Bleyer minisztersége ügyében tanúsított közönye megpecsételte a miniszter sorsát. Alig 3 nappal azután, hogy Telekinek ideiglenesen sikerült maradásra bírnia Bleyert, 1920. december 1-én az első Teleki-kormány lemondott. Az új Teleki-kormány több mint kéthetes alkudozás után csak 1920. december 16-án alakult meg.[148] Bleyer hívei, úgy látszik, még nem látták teljesen reménytelennek a helyzetet, s december elején megpróbálták Nyugat-Magyarország népét Bleyer mellé felsorakoztatni. De egyedül Sopron város törvényhatósági bizottsága szavazott gyönge többséggel (nem pedig egyhangúlag, mint a *Pester Zeitung* állította) bizalmat Bleyernek, s kívánta hivatalában való megmaradását.

Mivel a várt hűség-nyilatkozatok elmaradtak, a Nemzetiségi Minisztérium soproni kirendeltségének, a Német Háznak[149] vezetője, Blaschek főszolgabíró maga fogott hozzá a hűségnyilatkozatok gyártásához. A Nemzetiségi Minisztérium eme koholt nyilatkozatok alapján szenzációsnak szánt cikket akart közöltetni az összes nyugat-magyarországi magyar és német lapokban azzal a hírrel, hogy több mint 100 nyugat-magyarországi község Bleyer miniszter nemzetiségi politikája mellett foglalt állást, neki bizalmat szavazott, és hogy ezek az állásfoglalások egész Nyugat-Magyarország egyöntetű hangulatát tükrözik. Az ügyetlen manőver azonban balul ütött ki. A koholmányt mindössze két fővárosi (egyik a *Pester Zeitung*) s két vidéki lap közölte.[150] Az 1920. december 16-án kinevezett második Teleki-kormányban hiába keressük Bleyer nevét. Bleyer mint miniszter egyszersmindenkorra megbukott.

A Nemzetiségi Minisztérium fokozatos leépítése

A Nemzetiségi Minisztérium Bleyer bukásával nem szűnt meg,[151] bár jelentősége csökkent, és szerepe is módosult. Mindez közvetlenül nem Bleyer távozásával volt összefüggésben, hanem a trianoni békeszerződésnek 1920 novemberében történt ratifikálásával. A békeszerződés életbelépte után nemcsak szükségtelen, de egyenest lehetetlen is volt eredeti szervezetében fenntartani egy olyan minisztériumot, amelynek működése a maga német, szlovák, ukrán, délszláv főosztályaival tagadhatatlanul a szomszéd államok integritása, szuverénitása és egysége ellen irányult. A Nemzetiségi Minisztériumnak arccal most már az országban élő nemzetiségek felé kellett fordulnia, le kellett mondania — legalábbis kifelé — a szomszédállamokban folytatott irredenta propagandáról, ill. pontosabban: ezt a propagandát most már inkább diplomáciai szinten, a Külügyminisztérium apparátusával lehetett csak folytatni. Ez magyarázza meg, hogy a kormánynak Bleyer bukása után nincs külön nemzetiségi minisztere, hanem a mindenkori külügyminisztert bízzák meg a

[148] Nemzetgyűlési Napló 1920—22. VII. köt. Bpest, Athenaeum. 1921. 206—209. l.

[149] A Német Ház helyzetére, szervezetére vonatkozóan ld. OL ME 1920. XLIII. körrendeletek, OL ME 1925—C—1213, OL ME 1930—T—5022 (5650).

[150] OL ME 1921. XLIII. 523. — Vö. Die Regierungspartei für ein unabhängiges Königtum. PZ, 1920. dec. 3. 1. l. Die westungarische Landsmannschaft gegen eine Änderung der Nationalitätenpolitik. PZ, 1920. dec. 4. 1. l. Das Volk Westungarns für die Politik Dr. Bleyers. PZ, 1920. dec. 5. 1. l.

[151] Ellentétben *Nemes* megállapításaival. (I. m. 274, 391—392. l.) *Schwind* szintén tévesen kapcsolja össze a Nemzetiségi Minisztérium megszűnését Bánffy külügyminiszter 1922 decemberi lemondásával (i. m. 89. l.).

Nemzeti Kisebbségek Minisztériuma vezetésével. Mint külügyminiszterek vezetik a Nemzetiségi Minisztériumot gróf Teleki Pál (1920. december 16.—1921. február 26.), Gratz Gusztáv (1921. február 26.—1921. április 12.), majd Gratz lemondása után újból Teleki (1921. április 12—14.) s végül a minisztérium megszűnéséig gróf Bánffy Miklós (1921. április 14.—1922. február 10.).[152]

Az elkerülhetetlen első változtatásokat Teleki hajtotta végre a Nemzetiségi Minisztériumban. Feloszlatta a Ruszin és Tót Főosztályt,[153] s csupán a Német és Délszláv Főosztályokat hagyta meg, az előbbit nyilván a függőben levő burgenlandi kérdés miatt, az utóbbit pedig alighanem Baranya, Pécs környéke hosszúra nyúlt szerb megszállására való tekintettel. Ezzel együttjárt a minisztérium létszámának tetemes csökkentése.[154]

A Nemzetiségi Minisztérium legfőbb célját ezekután a nemzetiségeknek a közös magyar haza és a testvéri magyar nemzet iránti szeretetre, állampolgári hűségre való nevelésében, a magyar nemzeti érzésnek, szellemnek és nyelvnek a nemzetiségek körében való elterjesztésében látta. Ugyanakkor feladatai közé sorolta „a nem magyar ajkú honpolgárok anyanyelvének és kulturális érdekeinek ápolását abból a célból, hogy a nem magyar ajkúak ne lássák magukat nyelvükben, szokásaikban, kultúrájukban a magyar testvérnemzet által elnyomottaknak, sőt hogy annak tudatára jussanak, hogy ők is épp oly szabad és egyenjogú polgárai a szabad magyar hazának, mint a született magyarok".[155]

Ez a szépen hangzó célkitűzés és feladat-summázás azt a hitet igyekezett kelteni, mintha a Nemzetiségi Minisztérium továbbra is a magyarországi nemzetiségeknek a 4044/1919. ME. sz. rendeletben elismert önálló nemzetegyéniségére és a szabad, egyenjogú nemzetek testvéri együttműködésére alapozná politikáját. Ez azonban csupán megtévesztő látszat volt. A minisztérium Bleyer távozásával, Steuer államtitkár tényleges vezetésével feladta ezt az elvi álláspontot, s a nemzetiségeknek csupán bizonyos közigazgatási és kulturális jogait volt hajlandó képviselni, ezt is csupán azért, hogy megállítsa a nemzetiségek önálló nemzeti fejlődését. Ezt a német származású magyar nacionalista Steuer éppen a legveszélyesebbnek tartott német mozgalommal kapcsolatban szögezte le: „A hazai német lakosság körében — írja — a közigazgatási állapotok miatt és az iskolaügy körül tényleg felmerültek jogosult panaszok és kívánságok, melyeket orvosolnunk kell, de *anélkül, hogy a német nemzetiségi öntudatot felébresztenők, a német nemzetiségi közszellemet megteremtenők*, mert különben az állambontó törekvéseket mozdítjuk elő.[156]

A nemzetiségekkel szembeni szűkkeblű magyar politika akadálya volt kisebbségi egyezmények megkötésének is. Erre csehszlovák—magyar viszonylatban nyílt volna kilátás. A csehszlovákok 1920. június 7-én Brnóban az osztrákokkal, ugyanezen év novemberében pedig — az éles tescheni vita ideig-

[152] A M. Kir. Kormány 1919—1922. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. XIX. köt. Bpest, Athenaeum. 1926. 10* l. Teleki, Gratz és Bánffy nemzetiségi miniszteri kinevezésére vonatkozóan ld. Nemzetgyűlési Napló 1920—22. VII. köt. 208—209. l. Die Regierungskrise gelöst. PZ, 1920. dec. 17. 1. l. Ernährungsminister Josef Vass hat nicht abgedankt. PZ, 1921. febr. 27. 2. l. Dr. Gustav Gratz — Nationalitätenminister. PZ, 1921. márc. 5. 1. l. Graf Stefan Bethlen — Ministerpräsident. PZ, 1921. ápr. 15. 1. l.

[153] OL ME 1925—G—1528.

[154] OL ME 1922. XIV. 2.

[155] OL ME 1922. XIV. 2.

[156] Uo. Kiemelés tőlem — *B. B.*

lenes lezárása után — a lengyelekkel kötöttek olyan nemzetiségi egyezményt, amelyben a csehszlovákok ugyanolyan jogokat biztosítottak a területükön élő osztrákoknak, ill. lengyeleknek, mint az osztrákok, ill. a lengyelek a területükön élő csehszlovákoknak.[157] A két egyezményhez hasonló, de mindkettőnél szélesebbkörű és átfogóbb csehszlovák — magyar kisebbségi egyezmény terve lebegett a csehszlovák diplomácia előtt, amikor Beneš csehszlovák külügyminiszter az ausztriai Lajta menti Bruckban 1921. március 14—15-én tárgyalásokat kezdeményezett Teleki magyar miniszterelnökkel és Gratz Gusztáv külügyminiszterrel.

A tárgyalásokat később Bethlen miniszterelnöksége idején Beneš és Bánffy Miklós gróf külügyminiszter, valamint Teleki v. miniszterelnök 1921. június 23—24-én Marienbadban folytatták, s gazdasági kérdésekben jelentős előrehaladást is értek el, de az alapvető politikai kérdésekben, így a kisebbségi kérdésben nem sikerült megegyezni.[158]

A tárgyalások kudarcáért a fő felelősség kétségkívül a magyar nacionalista politikusokat terheli. A kisebbségi egyezmény megkötéséhez ugyanis előzőleg tisztázni kellett volna, hogy *Magyarország* maga milyen jogokat kíván biztosítani a területén élő kisebbségeknek. Ezzel kapcsolatban magyar részről aggodalmasan latolgatták, hogy magyar szempontból mi lenne előnyösebb: megmaradni a kiegyezéskori nemzetiségi törvény, az 1868. XLIV. tc. álláspontján vagy újabb törvényes rendezéssel próbálkozni. Végül is az a tendencia domborodott ki, hogy olyan rendezést kell produkálni, amely kölcsönösségi alapon is elsősorban a magyar kisebbség számára jelent előnyt. A régebben oly nagy garral propagált autonómia-gondolatot ezeknél a tervezgetéseknél már teljesen elejtették, mégpedig nem csupán a jelenre, hanem a jövőre vonatkozólag is. Az autonómia ugyanis szerintük a központi hatalom és az államalkotó nemzet gyöngülésére vezetne, ami ugyan ez idő szerint a magyarság számára nem reális veszély, de tüstént azzá válnék, „ha a sors változása visszahozná nemzetiségi területeinket, s *kénytelenek* volnánk az ily módon számban ismét megszaporodott nemzeti kisebbségekkel szemben továbbra is a most elfoglalt álláspontot fenntartani."[159] Ez az autonómia-ellenes álláspont természetesen nem akadályozta meg a magyar nacionalistákat abban, hogy adandó alkalommal, így pl. a Népszövetségi Társaságok Uniója Kisebbségi Bizottságának brüsszeli ülésén, 1922. január 19-én éppen a St. Germain-i szerződés 10—12. pontjaiban kikötött kárpátukrán autonómiát[160] kérjék számon a csehszlovák kormánytól, amelyet ez utóbbi — a magyar

[157] *Ernst Flachbarth:* System des internationalen Minderheitenrechtes. Bpest, R. Gergely Verlag. 1937. 318—325. l. — Megjegyezzük, hogy a csehszlovák—lengyel kisebbségi egyezményt nem ratifikálták.

[158] A brucki és marienbadi tárgyalásokra vonatkozóan ld. *Borsody István:* Magyar—szlovák kiegyezés. Bpest. Officina é. n. 73—75. l. A marienbadi találkozó. Szózat, 1921. jún. 23. 2. l. Bánffy és Beneš tárgyalásai Marienbadban. Szózat, 1921. jún. 24. 3. l. A marienbadi értekezlet eredményei. Szózat, 1921. jún. 26. 5. l. Beneš a marienbadi tárgyalásokról. Szózat, 1921. jún. 28. 2. l. — Hogy Beneš milyen fontosságot tulajdonított ezeknek a tárgyalásoknak, mutatja, hogy még 17 év múltán is visszatért rájuk Gratzcal folytatott beszélgetésében, megjegyezvén, hogy nem ő, hanem a magyar kormány szakította meg a kedvezően megindult tárgyalások fonalát. (A Berlin—Róma-tengely kialakulása és Ausztria annexiója 1936—1938. Összeállította: *Kerekes Lajos.* — Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936—1945. I. köt. Bpest, Akadémiai Kiadó. 1962. 407. sz., 636. l.)

[159] OL ME 1921. XLIII. 2257 (3684). Kiemelés az eredetiben. *B. B.*

[160] *Flachbarth:* i. m. 427—445. l.

kormány szerint — csak azért nem adott meg mindezideig a kárpátukránoknak, „mert érzi, hogy nyomban ellene fordulna a terület magyarbarát népessége".[161]

A Nemzetiségi Minisztérium működését mind kül-, mind belpolitikai téren kísérő kudarcok már 1921 márciusában felvetették a minisztérium felszámolásának eszméjét. Gratz külügyminiszter külpolitikai szempontból hátrányosnak mondta, hogy a még mindig irredenta szervezetnek számító Nemzetiségi Minisztériumot ő vezeti, s javasolta a Belügyminisztériumnak való átadását. Teleki miniszterelnök azonban külpolitikai érdekekre való tekintettel a nyugat-magyarországi kérdés eldőltéig fenn kívánta tartani az addigi állapotot. Utána aztán hajlandónak nyilatkozott a Nemzetiségi Minisztérium átvételére és — feloszlatására.[162] A feloszlatás elhalasztását javallotta az a hír is, hogy Romániában egy szervezetében és felépítésében a magyar Nemzetiségi Minisztériumra emlékeztető kisebbségi államtitkárságot készülnek felállítani.[163] Így a haldokló minisztériumot, amelyet már a sajtó is elparentált,[164] újabb egy esztendeig még mesterségesen életben tartották.

A nemzetiségi ügyeknek a miniszterelnökség által való átvételét Teleki az első királypuccs folytán bekövetkezett lemondása miatt már nem tudta végrehajtani. Ez a feladat is sok más egyébbel együtt a fehérterrort intézményesítő, a forradalmi mozgalommal szemben nyílt terrorista diktatúrát alkalmazó, a Horthy-fasizmus rendszerét véglegesen kiépítő Bethlen-kormányra maradt.

Bethlen a nemzetgyűlés 1921. június 1-i ülésén, a költségvetés vitája során fejtette ki nemzetiségpolitikáját. Kijelentette, hogy a világháború előtti Magyarországon nem volt nemzetiségi kérdés, és következésképp nemzetiségi elnyomás sem. Magyarország nemzetiségeinél a nacionalizmust a világháború és a nemzeti önrendelkezés elvét meghirdető békeszerződések keltették fel, méghozzá olyan időpontban, amikor Magyarország az összeomlás küszöbén állt, s így az államhatalom a perifériákon szinte ellenállás nélkül hullott az egyetlen szervezett erő, a nemzetiségi agitátorok ölébe.

Ma — hangsúlyozta Bethlen — Magyarországon is van nemzetiségi kérdés. A nemzetiségi kérdés megoldásában el kell menni addig a határig, amelyet az államegység megenged. Nem szabad szűkkeblűeknek lenni, de azért mesterségesen sem kell nemzetiségi kérdést csinálni. A kérdés súlypontja Bethlen szerint kulturális és közigazgatási téren van. Gondoskodni kell arról, hogy a nem magyar nyelvűek oktatásukat a *legalsótól a legfelső fokig* anyanyelvükön kapják. Ahol összefüggő területen laknak, ott engedélyezni kell a közigazgatásban és a bíróság előtt nyelvük használatát és azt, hogy saját népükből való tisztviselők igazgassák őket. Ami ennek konkrét megvalósulását illeti, Bethlen elutasította a Jászi-féle nemzetiségi politikát, s jó példaként az erdélyi szász autonómiára hivatkozott.[165]

[161] OL ME 1922. XIV. 411 (6069).

[162] OL ME 1929—C—4257 (1131/1922).

[163] Für die nationalen Minderheiten Rumäniens wird ein Statssekretariat aufgestellt. PZ, 1921. jan. 25. 2. l. — Ezt 1921. jún. 2-án fel is állították: Ein Staatssekretariat der Minderheiten in Rumänien. PZ, 1921. jún. 3. 2. l.

[164] Das Ministerium der nationalen Minderheiten. Volksstimme, 1921. márc. 5. 2. l.

[165] Nemzetgyűlési Napló 1920—22. X. köt. Bpest, 1921. Athenaeum. 317. l. A beszéd ismertetése: „Der Schwerpunkt der Nationalitätenfrage liegt auf kulturellem Gebiete." PZ, 1921. jún. 4. 2. l. — *Schwind* egy Bleyer-idézetből kiindulva tévesen 1920 februárjára keltezi ezt a beszédet. (I. m. 91—92. l.)

Bethlennek ez a nemzetiségpolitikai megnyilatkozása a háborúelőtti konzervatív nacionalizmus elveit igyekezett az új helyzet szabta reálpolitikai követelményekkel összhangba hozni. A világháború előtti Magyarországnak ez a közismerten soviniszta nemzetiségpolitikusa a múltra vonatkozólag kereken tagadásba vette a nemzetiségi probléma létét és a nemzetiségi elnyomás tényét; a jelenre vonatkozólag azonban már elismerte a nemzetiségi kérdés létezését, és igyekezett ebből bizonyos gyakorlati politikai következtetéseket levonni. Ezek a következtetések eléggé messzire mentek, és egészében véve nem ígértek kevesebbet a nemzetiségeknek, mint amit Teleki 1920 novemberében ígért, ill. amit Bleyer ebben az időben követelt (bár a nemzetiségi kérdés mesterséges teremtésére vonatkozó megjegyzés nyilvánvalóan éppen Bleyernek szánt oldalvágás volt). Bethlen elismerte a nemzetiségeknek az anyanyelvi oktatáshoz való jogát, mégpedig a „legalsótól a legfelső fokig". Ez több, mint amit e tekintetben Bleyer kívánt, hisz ő ez idő tájt csupán a népiskolai anyanyelvi oktatást követelte. Az összefüggő területen lakó nemzetiségek nyelvhasználatának a közigazgatásban, igazságszolgáltatásban való respektálása, „saját népükből való tisztviselők", azaz lényegében saját értelmiség megígérése a nemzetiségeknek, azonfelül a szász autonómiára való sokatmondó utalás nemcsak hogy kimerítette, hanem pl. a népi értelmiség és az autonómia *szász* formája esetén túl is szárnyalta Bleyer elképzeléseit. Ennek tudható be, hogy Bleyer és párthívei elismeréssel fogadták Bethlen parlamenti beszédét, és kijelentették, hogy e program megvalósítása teljes mértékben kielégítené a hazai németséget.[166]

Bleyerék reményei ezúttal is túlzottaknak és vakmerőknek bizonyultak. Nem vették észre, hogy Bethlen nyilatkozata része volt annak a kombinált, gazdasági, politikai, propaganda, sőt katonai eszközökkel vívott hadműveletnek, amelyet az egymást sűrűn váltó kormányok Friedrichtől egészen Bethlenig Burgenland megtartásáért folytattak. Ennek a politikának lényege: mindent megígérni az elszakadni készülő nemzetiségeknek, s ugyanakkor semmit nem adni a maradásra kényszerülteknek. És ha a Bethlen-kormány nemzetiségpolitikáját nem szavain, hanem tettein, nem a burgenlandi németségnek tett ígéretein, hanem a hazai nemzetiségeknek *tényleg* biztosított jogain át mérjük le, az eredmény elszomorító. Hiába biztosították az 1919—20-as kisebbségi rendeletek a nemzetiségek anyanyelvének használatát a hatóságok előtt, e jog érvényesülésének a gyakorlatban útját állta az, hogy a nemzetiségi vidékek hivatalnokai, tisztviselői nem ismerték, s nem is voltak hajlandók megtanulni a nemzetiségi nyelvet. Természetesen nemzetiségi vidékeken működő, nemzetiségi származású hivatalnokok is legföljebb Bethlen beszédében léteztek. Még leverőbb volt a helyzet kulturális téren. Itt nemhogy fejlődés nem volt, de egyenesen visszaesés következett be. Elegendő itt a legjelentősebb hazai nemzetiség, a németség iskolaügyét futólag szemügyre venni. Az 1920—21-es tanévben már teljes erővel tombolt a nacionalista reakció. Egy év leforgása alatt alig egyharmadára, 287-ről 92-re csökkent a német tanítási nyelvű iskolák száma, újabb egy év múlva pedig egyötödére, 58 iskolára. Ezek a számadatok azt jelentik, hogy a német iskolarendszer két év leforgása alatt teljesen összeomlott, hiszen az 58 iskola mindössze 0,92%-át tette ki Magyarország összes, 6305-öt számláló elemi iskolájának. A kulturális elnyo-

[166] *Johannes Huber :* Graf Bethlen über die Nationalitätenfrage. PZ, 1921. jún. 3. 1. l.

más ténye tehát vitathatatlan. Miközben az ország összlakosságának 89,6%-át kitevő magyarság 5946 iskolával az összes iskolák 94,6%-ával rendelkezett, a 6,9%-ot kitevő németségre az iskoláknak mindössze 0,92%-a jutott.[167] Az elemi iskolánál magasabbfokú német tannyelvű iskolák Magyarországon az ellenforradalom első éveiben nem voltak, ellentétben pl. Szlovákiával, ahol a németeknek — a magyar hatóságoktól is tudottan — 1 tiszta német gimnáziumuk, 2 középiskolájuk, 1 kereskedelmi párhuzamos osztályuk s több német polgári iskolájuk volt.[168]

Mindezek folytán 1921-ben Magyarországon nemzetiségpolitikai téren egészen sajátos helyzet alakult ki. Ha a Nemzeti Kisebbségek Minisztériumának az 1921. évben kifejtett működéséről szóló beszámolóját vizsgáljuk, rögtön szembetűnik, hogy a minisztériumnak reális hatalma nincs, a nemzetiségi ügyeket nem operatíve intézi, hanem csupán regisztrálja őket, tanácsot, segítséget ad megoldásukhoz; tevékenysége nagyrészt lokális vagy személyi érdekű ügyek intézésében merült ki.[169] A minisztérium által a nemzetiségi kérdésről kidolgozott emlékirat pedig a teljes és végleges csőd beismerése. Ebből kiderül, hogy az érvényben lévő nemzetiségi rendeletek végrehajtása a nacionalista közvélemény és közigazgatási, tanügyi hatóságok olyan heves ellenállásába ütközött, hogy a nemzetiségek inkább lemondtak legminimálisabb kulturális igényeikről is — melyek pedig a magyar kultúra sérelme nélkül is teljesíthetők lettek volna —, semhogy összeütközésbe kerüljenek a hatóságokkal. Az időnkint elhangzó, természetesen elsősorban propagandacélokat szolgáló kormánynyilatkozatok — mint amilyen Bethlené is volt — csak tovább rontották ezt a helyzetet. „Ezek a kormánykijelentések egyrészt a magyarságnál gyakran a legnagyobb elkeseredést váltják ki, és ezzel ellenállást ébresztenek a legminimálisabb kultúrprogram megvalósításával szemben is, másrészt a nemzetiségeknél hiábavaló reményeket támasztanak, és ezek megvalósításának késése esetén legnagyobb fokú elkeseredést okoznak."[170]

Bethlen 1921. június 1-i nemzetiségpolitikai kijelentésének valódi értékére következtetni lehet abból az eljárásból is, ahogyan a Nemzetiségi Minisztériumnak a Miniszterelnökségbe való beolvasztására irányuló Telekiféle programot végrehajtotta. Bethlen úgy oldotta meg az átvételt, hogy a Nemzetiségi Minisztérium egyes reszortjait fokozatosan a miniszterelnökség fennhatósága alatt álló kormánybiztosokra, ill. szakreferensre bízta. A kormánybiztosságok ügykörét a nemzetiségi lakosság gazdasági, kulturális, szociális ügyeiben való informálódás, véleménynyilvánítás, a lakosság társadalmi irányítása, a nemzetiségek körében „a magyar hazához való ragaszkodás érzésének ápolása és erősítése" s emellett természetesen a bel- és külföldi nemzetiségi propaganda alkotta. A kormánybiztosok hivatalos indokolás szerint a rájuk bízott ügyek tárcaközi jellege miatt s az adminisztráció egységének biztosítása végett nem kaptak intézkedési jogot, vagyis a kormánybiztosság „tisztán informatív jellegű szerv" volt. Mint ilyen, valóban nem veszélyeztethette többé a kormányzat egységét sem gazdasági, sem közigazgatási, sem kulturális téren, s nem vezethetett a még hiányzó nemzeti öntudat „mester-

[167] M. Statisztikai Évkönyv XXVII—XXX. köt. 162—163. l.
[168] OL ME 1920. XXII. 970.
[169] OL ME 1922. XIV. 2.
[170] Uo.

séges" élesztgetésére, a nemzetiségi különállás tudatosítására, mint ezt a Bleyer-féle minisztériumnak oly sokat felrótták.[171]

A nemzetiségi kormánybiztosok közül először a román kormánybiztost nevezték ki 1921. május 16-án. Kinevezését az tette sürgőssé, hogy az ún. Jóvátételi Bizottság ebben az időben kezdte meg határkiigazítási munkálatait. Ennélfogva „. . . a magyar államnak román nemzetiségű polgáraival követendő ilyen politikája egyrészt kifelé a legjobb hatást kelti, másrészt pedig az itt maradt románságot is megerősíti a közös magyar hazához való ragaszkodásában."[172] Román kormánybiztossá dr. Siegescu József pápai prelátust, a budapesti tudományegyetemen a román nyelv és irodalom tanárát nevezték ki.[173] Siegescunak legelső dolga egy memorandum készítése volt a magyarországi románok jelenlegi helyzetéről, amelyet sietve át is nyújtott a Bukarestbe utazó Sir Willoughby Dickinsonnak, a Népszövetségi Társaságok Uniója Kisebbségi Bizottsága elnökének. A memorandum súlypontja a következő megállapításokon nyugodott: „Magyarországon, beleértve Erdélyt is, a románok nem voltak elnyomva. Az elnyomatás hirdetése csak ürügy volt, hogy a magyarok ellen izgassák a külföldet."[174] A továbbiakban az emlékirat idealizált képet rajzol a román egyház, iskoláztatás helyzetéről, a románoknak a hivatalokban való érvényesüléséről, a román nyelv szabad használatáról stb.[175] Siegescu természetesen eltitkolta Dickinson előtt a valóságot, beleértve saját szomorú kormánybiztosi tapasztalatait, így pl. azt, hogy román községekben nem volt szabad románnyelvű istentiszteletet tartania,[176] hogy a román iskolákban egyáltalán nincs megfelelő román tankönyv, hogy a Magyarországon tanuló romániai ifjak körében irredenta propaganda folyik stb.[177]

A román kormánybiztos után 1921. június 14-én a szlovák kormánybiztost nevezték ki dr. Pechány Adolf személyében. Pechány is elsősorban propaganda-feladatokat látott maga előtt. A magyarországi szlovák kisebbség helyzetéről írt emlékiratában tagadásba vette a cseh-szlovák nemzetegységet, és helyébe a magyar—szlovák nemzetegység fikcióját állította. „Kezdve a magyar állam alapításától, évszázadokon át a magyar honpolgárok anyanyelvükre való tekintet nélkül egységes magyar nemzetet alkotnak. A magyar haza története mindnyájunknak közös története, így tehát külön tót történetről vagy tót történeti fejlődésről szó sem volt"[178] — állapította meg az emlékirat. Pechány ezzel a történetpolitikai érvvel nyilván azt a csehszlovákellenes magyar politikai vonalat akarta igazolni, amely kihasználva azt az elégedetlenséget, amelyet a cseh burzsoáziának a „csehszlovákizmus" jelszavával folytatott nacionalista politikája a szlovák nép körében keltett, el akarta szakítani egymástól a cseh és szlovák testvér nemzeteket, és a szlovákokat a szlovák—magyar sorsközösség hangoztatásával újból magyar uralom alá akarta vetni.

[171] OL ME 1929—C—4257 (5625/1922), OL, ME 1922. XIV. 411 (4605), OL ME 1921. XLIII. 2203 (7868).

[172] OL ME 1921. XLIII. 2203 (3585).

[173] OL ME 1921. XLIII. 2203 (7868).

[174] OL ME 1921. XLIII. 2203 (6452). — Dickinson egyébként londoni prot. püspök, az angol király valóságos belső tanácsosa és a Népek Ligája nevű egyházi szervezet alelnöke volt. Budapesten át utazott Bukarestbe. (Sir Dickinson, London prot. püspöke Budapesten. Szózat, 1921. jún. 28. 5. l.)

[175] OL ME 1922. XIV. 411 (4605).

[176] OL ME 1921. XLIII. 2203 (6887).

[177] OL ME XLIII. 2203 (5971).

[178] OL ME 1922. XIV. 298, OL ME 1922. XIV. 411 (4605).

A délszlávok a románoktól és szlovákoktól eltérően nem kormánybiztost, hanem csupán szakreferenst kaptak az eddig is a miniszterelnökség II., ún. akciós ügyosztályán dolgozó Margitai József személyében.[179]

A fönti kinevezések után a Nemzetiségi Minisztérium ügykörében már csupán a német ügyek maradtak. A minisztérium létét már csupán a Burgenlanddal kapcsolatos aspirációk tartották fenn. Magyar részről ugyanis még a trianoni békeszerződés 1920 novemberi ratifikációja után sem adták fel a reményt a Nyugat-Magyarországra vonatkozó döntés revízióját illetőleg.[180] A kormány megpróbált mindenekelőtt gazdasági nyomást gyakorolni a gazdasági csőd szélén álló Ausztriára. Ezért *nem* ratifikálta az Ausztriával kötött kereskedelmi egyezményt.[181] Az osztrák álláspont azonban ennek ellenére változatlan maradt. Az ellenzékbe került osztrák szociáldemokraták ugyan most már elfogadták a népszavazás gondolatát,[182] s éppen ezért a Volksstimme szerint[183] merőben érthetetlen volt a *Pester Zeitung* ismételt gyalázkodó kirohanása az osztrák szociáldemokrácia ellen, de álláspontjukat a keresztényszocialista többséggel szemben nem tudták érvényesíteni. A kormányzó keresztényszocialista párt pedig változatlanul azon a véleményen volt, hogy Burgenland sorsa a békeszerződéssel már eldőlt, a ‚vajon'-ról tehát már nem lehet vitatkozni, legföljebb a ‚hogyan'-ról.[184]

Az osztrák kormány hajthatatlanságát látva a magyar kormány újabb manőverekkel kísérletezett. Bár előzőleg, 1920 novemberében hivatalosan nem is nyilatkozott a nyugat-magyarországi német képviselők autonómia-javaslatáról, s még kevésbé ismerte el őket Nyugat-Magyarország egyedüli törvényes képviseletének, most az időközben külügyminiszterré kinevezett volt bécsi követ, Gratz Gusztáv hajlandó volt őket is bevonni az Ausztriával folytatandó tárgyalásokba.[185] Ugyanerre késznek nyilatkozott az osztrák kormány is, feltéve, ha Magyarország felhagy fenyegetődzésével.[186] Gratz szerint Magyarországtól távoláll a fenyegetés szándéka, s kész tárgyalások útján rendezni Ausztriával a vitás kérdéseket.[187] A tárgyalások során azonban a magyar kormány újból mereven ragaszkodott Nyugat-Magyarország megtartásához, s legföljebb Nyugat-Magyarország autonómiájába egyezett volna bele. Bethlen István gróf, az új miniszterelnök közigazgatási autonómiát ajánlott fel Nyugat-Magyarországnak, amit ott rokonszenvvel fogadtak. A helyi hatóságok azonban ezúttal is résen álltak, s elszabotálták a közigazgatási autonómia végrehajtását.[188]

[179] OL ME 1929—C—4257 (1131/1922).

[180] Westungarische Deputationen beim Ministerpräsidenten. PZ, 1921. jan. 19. 2. l. — A Területvédő Liga Budapesten tartott tiltakozó gyűlést, amelyen a Nyugatmagyarországi Liga elnöke, Thirring professzor is felszólalt. (A Területvédő Liga tiltakozó gyűlése Nyugatmagyarország elszakítása ellen. Szózat, 1921. jan. 13. 2. l.)

[181] Wochenschau. Westungarn. Volksstimme 1921. jan. 8. 2. l.

[182] Uo. — Aus dem Auslande. Das Burgenland. Volksstimme 1921. jan. 29. 2. l.

[183] Chronik der Zeit. — Um Westungarn. Volksstimme, 1921. jún. 4. 2—3. l.

[184] Aus dem Auslande. Das Burgenland. Volksstimme, 1921. jan. 29. 2. l.

[185] Eine Zuschrift der westungarischen Abgeordneten an die österreichische und ungarische Regierung. PZ, 1921. márc. 5. 1. l.

[186] Zuziehung der westungarischen Abgeordneten zu den Verhandlungen über Westungarn. PZ, 1921. márc. 8. 2. l.

[187] Aussenminister Dr. Gustav Gratz über die westungarische Frage. PZ, 1921. márc. 10. 2. l.

[188] *Török :* i. m. 41. l.

1921 nyarán Burgenland ügye döntő szakaszába lépett. 1921 július elején szövetségesközi katonai bizottság érkezett Sopronba a terület átadásának előkészítésére. 1921. augusztus 27-én a magyar katonai és polgári hatóságok kiürítették Sopront és Nyugat-Magyarországot. Ugyanekkor azonban a fehérterrorista banda-vezérek, Ostenburg őrnagy, Prónay százados és Héjjas Iván vezetésével magyar csendőr-osztagok és szabadcsapatok nyomultak be erre a területre. Ezek nemcsak az osztrákokat akadályozták meg a békeszerződésben nekik juttatott terület birtokbavételében, hanem a lakossággal is módfelett kegyetlenkedtek. A véres atrocitásokat az osztrák kormány sietett felhasználni a maga propaganda-céljaira. Még inkább kapóra jött az osztrák kormánynak az, hogy magyar szabadcsapatok osztrák területre is betörtek, s harcba bocsátkoztak osztrák csendőri és katonai erőkkel. Emiatt az osztrák Szövetségi Tanács (Bundesrat) három pártja egyhangúlag elfogadott határozati javaslatában háborús cselekményekkel vádolta Magyarországot, és a Népszövetség Genfben ülésező közgyűlésétől kért védelmet.[189]

Az osztrák kormány fellépésének meglett a kívánt eredménye. 1921 október elején az antant erélyeshangú jegyzékben szólította fel a magyar kormányt Burgenland haladéktalan átadására. Prónay ugyan még megpróbálkozott Burgenlandnak Lajta-Bánság néven önálló tartománnyá alakításával, de a kalandor terv mihamar összeomlott. Előbb Csehszlovákia, majd Olaszország lépett fel közvetítőnek az osztrák—magyar viszályban. 1921. október 13-án az antant nyomására a magyar és osztrák kormány megkötötte az ún. velencei egyezményt. Magyarország kötelezettséget vállalt arra, hogy visszavonja a szabadcsapatokat Burgenland területéről. Ausztria viszont hozzájárult, hogy a többségében magyarlakta Sopron város és környéke a kivonulást követő 8 nap múlva népszavazással döntsön sorsáról.[190]

A népszavazást megelőzően valamennyi magyar párt, így a Szociáldemokrata Párt is[191] a Magyarország melletti állásfoglalásra szólította fel Sopron városa és környéke lakosságát. Az 1921. december 14. és 16. napjain lebonyolított népszavazás[192] Magyarország javára ütött ki. Magyarország megkapta a szavazatok 65,16%-át.[193] Sopron városa és környéke megmaradását — egyébként alaptalanul[194] — a magyar irredenta győzelmének tüntették fel, törvénybe iktatták,[195] bár utóbb a „*civitas fidelissima*" jogos gazdasági és kulturális igé-

[189] Um Westungarn. Volksstimme, 1921. szept. 10. 1—2. l.

[190] *Nemes Dezső* (szerk.): A fasiszta rendszer kiépítése és a népnyomor Magyarországon 1921—1924. Bpest, Szikra. 1956. 39—47. l. A vonatkozó dokumentumokat ld. i. m. 199—210. l.

[191] Die ungarländische Sozialdemokratie und Westungarn. Volksstimme, 1921. dec. 10. 2. l.

[192] A szavazati jogra és a szavazás módjára vonatkozóan ld. Die Ödenburger Abstimmung. Sonntagsblatt, 1921. nov. 27. 4. l.

[193] Weltrundschau. — Das Ergebnis der Oedenburger Volksabstimmung. Sonntagsblatt, 1921. dec. 25. 4. l.

[194] *Anton König* : Die Zukunft der Deutschen in Ungarn. Sonntagsblatt, 1922. máj. 7. 1—2. l. — E cikk miatt a belügyminiszter 1922. jún. 27-től júl. 19-ig terjedő időszakra betiltotta a Sonntagsblattot. (*Jakob Bleyer* : In Sachen des Sonntagsblattes. Sonntagsblatt, 1922. júl. 23. 1. l.) Az inkriminált cikk alapjául szolgáló Dr. Schwartz-féle brosúrát szintén elkobozták, s szerzője ellen bűnvádi eljárást tettek folyamatba. A győri kir. államügyészség azonban 1922. nov. 11-én mindkét eljárást megszüntette, s visszaszolgáltatta az elkobzott brosúra-példányokat is. (Unsere Rechtfertigung. Sonntagsblatt, 1922. dec. 31. 2. l.) Ld. még OL Küm. res. pol. 1922-20/a—114.

[195] 1922 : XXIX. tc. Magyar Törvénytár. 1922. évi törvénycikkek. Budapest. 1923. 209—210. l.

nyeinek kielégítésével édeskeveset törődtek.[196] A németlakta Burgenland elvesztését viszont a bleyeri politika számlájára írták, sőt Bleyert árulással vádolták.

A burgenlandi kérdés ily módon történt eldőlte fontos kihatással volt az ellenforradalmi kormányok nemzetiségpolitikájának további alakulására. A burgenlandi vita lezárása lehetővé tette, hogy a német nemzetiségi ügyeknek szintén egy kormánybiztosra való átruházásával minden további nélkül megszüntessék a sok vihart látott Nemzetiségi Minisztériumot. A két egymással szorosan összefüggő feladatot az 1922. február 10-i minisztertanács oldotta meg. A minisztertanács a nyelvi kisebbségek ügyeit határozatilag a Miniszterelnökség ügykörébe utalta egyrészt tárcaközi jellegük miatt, másrészt a Miniszterelnökség régebbi nemzetiségi ügyosztályának ez ügyben tanúsított „jártassága" elismeréseképp.[197] Ezzel a Nemzeti Kisebbségek Minisztériuma *de facto* már akkor megszünt, *de iure* pedig az 1922/23-i költségvetés jóváhagyásával.[198] A megszűnt minisztériumot véglegesen az 1922. október 27-i minisztertanács oszlatta fel, s likvidálásával a Pénzügyminisztériumot bízta meg.[199] Megszűnését hivatalosan azzal indokolták, hogy „a trianoni békeszerződés folytán az ország határai akként állapíttattak meg, hogy ennek következtében a nem magyar ajkú állampolgárok túlnyomó nagy része az ország határain kívül esett, s így nem volt tárgyi alapja a minisztérium további fenntartásának".[200]

A magyarországi németajkúak kormánybiztosa Steuer György, a Nemzetiségi Minisztérium volt államtitkára, a Német Főosztály volt vezetője lett,[201] akinek kormánybiztosi kinevezésében már az 1922. február 10-i minisztertanács megállapodott, de a kinevezés realizálására — Steuer anyagi természetű igényeinek hosszúra nyúlt elintézése miatt[202] — csak július 6-án került sor. Az új kormánybiztos a Miniszterelnökségre fölterjesztett kormánybiztosi programjában feladatának vallotta, hogy a németajkú magyar állampolgárokban ébren tartsa a magyar hazafiság és a magyar nemzet iránti hűség érzését, az állampolgári kötelességtudatot, és szorgalmazza a magyar nyelv megismerését. Ugyanakkor meg kívánta akadályozni az önálló német értelmiség kialakulását, valamint a német nemzeti öntudatnak a közéletben való felébresztését célzó mozgalmat.[203]

*

[196] A soproniak gazdasági, politikai, kulturális helyzetét, követeléseit megvilágító újságcikkek és dokumentumok: Die Krise im Weinexport. PZ, 1921. jún. 1. 2. l. „Wir halten mit deutscher Treue an dem ungarischen Vaterlande und mit derselben Liebe an unserer Muttersprache." Sonntagsblatt, 1921. dec. 4. 2—3. l. A soproniaknak a népszavazás után a miniszterelnökségre beterjesztett, különböző gazdasági és kulturális követeléseket igen határozott hangnemben (az előadó szerint a memorandum „hangja sok helyen több kívánnivalót hagy maga után") fölvető memoranduma: OL ME 1921. XLII. 10 895. Ld. még: Der Kampf der Soproner Weingartenbesitzer. Volksstimme, 1922. júl. 22. 2. l.

[197] A M. Kir. Kormány 1919—1922. évi működéséről . . . 9*—10* l.

[198] OL ME 1929—C—4257 (1131/1922).

[199] OL ME 1929—C—4257 (8855/1922).

[200] A M. Kir. Kormány 1919—1922. évi működéséről . . . 10* l.

[201] Steuer elfogult jellemzését adja *Annabring* : i. m. 80. l. — Más oldalról ugyanilyen elfogult a miniszterelnökség jellemzése: OL ME 1929—C—4257 (1131/1922).

[202] OL ME 1929—C—4257 (1369/1922, 2221/1922, 4684/1922).

[203] OL ME 1929—C—4257 (6186/1922).

A Nemzetiségi Minisztérium megszüntetésével és a nemzetiségi kormánybiztosságok létrehozásával lezárult az ellenforradalmi nemzetiségpolitika 1919-től 1922-ig tartó első szakasza. Az ellenforradalmi rendszer a bethleni konszolidáció révén megszilárdult, s ennek következtében nemzetiségpolitikájában is nyíltan szakíthatott az 1918—1919-es forradalmi fejlődés eredményeivel, amelyeket egyébként elvileg sosem ismert el,[204] bár gyakorlati politikájában kénytelen volt vele számolni. A trianoni békeszerződés életbelépése s ennek utolsó szakaszaként Burgenland elcsatolása szétfoszlatta a közeli revízióhoz fűzött reményeket, s fölöslegessé tette az elszakadt nemzetiségeknek új nemzetiségi rendeletekkel, autonómiával való kecsegtetését. A „korszerű" nemzetiségpolitika kudarca újból előtérbe állította azokat a vad nacionalistákat, akik az integritás érdekében az 1918 előtti durva, erőszakos magyarosító politikához való visszatérést hirdették. Ez az irányzat azonban nem jutott uralomra éppen azért, mert a magyar uralkodó körök ha kénytelenek is voltak lemondani az *azonnali* revízióról, nem adták fel azt *távolabbi* perspektívában, sőt külpolitikájuk vezérelvévé tették. S amint a nemzetközi helyzet alakulásában a leghalványabb remény mutatkozott a revízióra, ez szükségszerűen előtérbe állította s megerősítette a nemzetiségek előtt rokonszenvesebbnek látszó „liberális" nemzetiségpolitika híveit. A hivatalos magyar nemzetiségpolitika tehát reakciós és alapjában véve irredenta, de éppen irredentizmusa miatt olyan nemzetiségpolitikát hirdet, amely az elszakadt nemzetiségek körében rokonszenvet kelthet Magyarország iránt, s felkeltheti bennük a Magyarországhoz való visszatérés vágyát. Ezt a politikát képviselte Teleki és Bethlen miniszterelnök s ellenzéki oldalról — régebbi nemzetiségpolitikájukat megtagadva — Andrássy és Apponyi; nemzetiségi származású politikusok közül ennek az irányzatnak volt a híve — a köztük fennálló lényeges politikai véleménykülönbségek ellenére — Bleyer, Gratz és Steuer. Nem osztotta ennek a politikának a szempontjait az a szélsőségesen nacionalista irányzat, amely a maga reakciós és irredenta politikáját a nemzetiségek elleni vad, kíméletlen és durva fellépéssel egyesítette, s nyíltan erőszakos beolvasztásukra törekedett.[205]

BELLÉR BÉLA

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ВОПРОС В ПЕРВЫХ ГОДАХ КОНТРРЕВОЛЮЦИОННОГО РЕЖИМА (1919—1922)

Резюме

Разгром венгерской советской республики создал новое положение и в области национальной политики. Пришедшее на смену советского правительства правосоциалистическое правительство в шестой день было путём контрреволюционного путча ниспровержено. Один из руководителей путча, христианский социалист, Якаб Блейер 15го августа 1919. г. стал министром национальных меньшинств.

[204] 1920: I. tc. 9. §. 1920. évi törvénycikkek. Bpest. Franklin Kiadó 1921. 6—10. l. — A Tanácsköztársaság megtagadásának már a komikummal határos megnyilatkozása volt Steuer nemzetiségi államtitkárnak 2006/eln. 1919. sz. rendelete. Eszerint annak kifejezésére, hogy a Tanácsköztársaságot semmiféle hivatalos fórum nem ismerte el, hivatalos levelezéseknél előtte az „úgynevezett" szót kell alkalmazni. (OL ME 1920. XLIII. körrendeletek.)

[205] A magyar kormányok német nemzetiségpolitikáját tárgyalja az említett időszakban *Bellér Béla*: A Volksbildungsvereintől a Volksbundig (1923—1938) c. kéziratos tanulmánya.

Задачу своего министерства Блейер видел в обеспечении территориальной целостности Венгрии и в воспрепятствовании отложения национальностей Венгрии. И организационная постройка министерства, разделенного на южнославянское, рутенское, тотское и немецкое отделения, служила националистическим целям.

Руководители министерства знали, что на основе потерпевшей уже крах старой венгерской национальной политики не достать им своих целей, а соответственно к новым условиям понадобится другая, соблазнительная для национальностей политика. Первым шагом в этой области было выпущенное 20го августа 1919. г. распоряжение № 4044/1919. М. Э. о равноправии национальных меньшинств. Это распоряжение однако никем не было принято всерьёз, и националистической администрацией было совсем саботировано.

Другим шагом в целях сохранения целостности страны был план словацкой автономии, в разработке которой принял участие эмигрированный в Венгрию руководитель Словацкой Народной Партии, Ференц Ехличка. Принятый на заседании совета министров, в присутствии верховного главнокомандующего, 9го января 1920. г. план, заселённую словаками верховную часть Венгрию признал территорией, имеющей самоуправление. Несмотря на усилия венгерского делегата графа Альберта Апони и Ехлички, трианонский мирный договор 4го июня 1920. г. признал объединение Словакии с Чехией и Моравией. Так ревизионистский манёвр с планом словацкой автономии остался безрезультатным.

Ещё более усиленную борьбу вело министерство национальностей комбинированными средствами пропаганды, политического, экономического давления и военной угрозы за сохранение заселенной в 74,4% немцами западной области Венгрии, за т. н. Бургенланд, который на основе Сен-Жерменского мирного договора 1919. г. был отдан Австрии. Министерство в конечном счёте и Бургенланду предложило автономию, а Австрию обнадёживало определёнными экономическими и военными компенсациями. Когда после подписания мирного договора и эта акция оказалась безрезультатной, вызванная резолюцией 10го августа 1920. г. общего собрания комитата Пешта буря, 1го декабря 1920. г. привела к падению министра Блейера.

С этим началось постепенное сокращение министерства национальностей. Русинское и тотское отделения были ликвидированы и вместо них весной 1921. г. получили назначение румынский и словацкий правительственные комиссары. Немецкое отделение до решения бургенландского вопроса сохранилось. Консолидировавший режим контрреволюции премьер министр граф Иштван Бетлен в своей речи от 1го июня 1921. г. сделал ещё одну попытку в целях сохранения Бургенланда, обнадёживая его население подобной саксонской автономии культурным и административным самоуправлением. Осенью 1921. г. однако за исключением города Шопрона и его окружностей, — что на основе народного голосования остался в Венгрии, — Бургенланд перешел к Австрии.

Потеря Бургенланда и уничтожение надежд скорейшей ревизии закончили длительную агонию министерства национальностей. Совет министров на своем заседании от 10го февраля 1922. г. передал дела национальных меньшинств второму отделению президиума совета министров, то есть ликвидировал министерство национальных меньшинств.

С 6го июля немецкие дела возлагались на специального правительственного комиссара по немецким делам, а южнославянские на специального южнославянского референта.

С этим закончился первый период национальной политики контрреволюционного режима, который — воля или не воля — вынужден был ещё считаться с результатами революционного развития 1918—1919. гг., и который в интересах своей националистической политики решился даже на удовлетворение направленных на равноправие и автономию стремлений национальностей.

Консолидация контрреволюционного режима и оттеснение на задний план националистических возможностей, выдвинули провозглашающие возвращение к национальной политике до 1918. г. силы. В то же время в основном никогда не отброшенные ревизионистские надежды в национальном вопросе требовали более терпеливой и более привлекательной политики.

Б. Беллер.

LA POLITIQUE NATIONALITAIRE PRATIQUÉE AU COURS DES PREMIÈRES ANNÉES PAR LE RÉGIME CONTRE-REVOLUTIONNAIRE (1919—1922)

Résumé

L'effondrement de la République des Conseils venait de créer une situation toute nouvelle même sur le plan de la politique nationalitaire. Le gouvernement social-démocrate de la droite qui se substitua à celui des conseils se vit en l'espace de six jours renversé par le coup d'État effectué par le régime contre-révolutionnaire. L'un de ses dirigeants, Jakab Bleyer, adhérent des socialistes-chrétiens, s'acquitta dès le 15 août 1919 des fonctions du ministre des nationalités.

Le ministère dirigé par Bleyer inscrivit d'une part à son ordre du jour l'objectif d'assurer l'intégrité territoriale du pays et d'empêcher d'autre part le détachement des nationalités. La structure du ministère réparti en différentes sections — sud-slave, ruthène, slovaque et allemande — se trouva également au service de ce but irrédentiste. Ses dirigeants ne le savaient que trop que les objectifs qu'ils se proposèrent ne sauront être résolus sur la base de l'ancienne politique nationalitaire ayant fait faillite, mais ils nécessiteront une nouvelle politique nationalitaire plus «attrayante» s'alignant sur les conditions changées. Le décret No 4044/1919 ME émis le 20 août 1919 et ayant trait à l'égalité de droits des minorités nationales s'avéra le premier pas fait en avant à cet égard. N'étant pas pris au sérieux l'administration nationaliste ne tarda pas de le saboter.

Le plan d'une autonomie à accorder aux Slovaques se révéla une nouvelle décision prise en faveur de l'intégrité territoriale, projet où l'émigré François Jehlicska, chef du Parti Populaire Slovaque avait, lui aussi, sa part. La séance du conseil des ministres déroulée le 9 janvier 1920 en la présence du commandant suprême, Miklós Horthy, venait de reconnaître l'autonomie territoriale de la partie de la Haute Hongrie habitée par les Slovaques. Étant donné que le traité de paix de Trianon — en dépit de tout effort déployé par le comte Albert Apponyi, délégué hongrois et Jehlicska, lui-même — venait le 4 juin 1920 de reconnaître l'union de la Slovaquie avec la Tchéquie et la Moravie, les manoeuvres appliquées par rapport à l'autonomie slovaque se virent vouées à l'échec.

Ayant recours aux armes de la propagande, à celles de la pression politique et économique et n'ayant pas négligé non plus les menaces d'ordre militaire la lutte que le Ministère des Nationalités déclencha afin de retenir la région occidentale du pays, dite Burgenland, habitée à 74.4 pour cent par des populations allemandes, territoire que le traité de paix conclu à Saint-Germain venait d'adjuger à l'Autriche, s'affirma encore plus passionnée. A titre de dernière solution l'autonomie venait d'être offerte au Burgenland, alors que les Autrichiens se virent flattés de quelques compensations de nature économique et militaire. Cependant lorsque la signature puis la ratification de la paix de Trianon témoignèrent de l'inefficacité de cette même action l'orage provoqué à l'assemblée générale du 10 août 1920 du comitat de Pest par les passions nationalistes força la démission du ministre Bleyer, point de départ du démantèlement successif du Ministère des Nationalités. Le fonctionnement des sections générales ruthène et slovaque cessé, des commissaires roumain et slovaque se virent nommés au printemps 1921. La section générale allemande, elle, continua de subsister jusqu'à la solution définitive de la question de Burgenland. Le président du conseil, István Bethlen, ayant procédé à la consolidation du régime contre-révolutionnaire, ne manqua pas dans son discours du 1er juin 1921 de faire une dernière tentative pour retenir la province en lui promettant une autonomie culturelle et économique dont jouissaient les Saxons; vains efforts, car le Burgenland — exception faite de la ville de Sopron et de ses environs retenues à la suite d'un plébiscite — était à céder en automne 1921 à l'Autriche.

La perte de cette province et les vains espoirs nourris à l'égard d'une révision toute prochaine finirent par mettre fin à l'agonie pénible du Ministère des Nationalités. Le conseil des ministres réuni le 10 février 1922 venait de renvoyer les affaires des minorités nationales à la sphère d'attributions de la IIe section de la Présidence du conseil, ayant fait cessé par cela le fonctionnement du ministère en question. Les affaires de la minorité allemande relevant de la compétence de ce ministère venaient d'être confiées à un commissaire gouvernemental, alors que celles sud-slave à un expert de la question.

La première étape de la politique nationalitaire suivie par le régime contre-révolutionnaire toucha donc à sa fin, étape qui bon gré mal gré se vit obligée de tenir compte des résultats acquis au cours du développement des révolutions 1918—1919 et qui ein

faveur de ses objectifs irrédentistes ne manqua pas de considérer opportun l'encouragement des aspirations visant à l'égalité de droits des nationalités et à l'autonomie de ces mêmes nations.

Cependant la stabilisation du régime contre-révolutionnaire et les possibilités irrédentistes, elles, poussées au second plan ne tardèrent pas d'avancer les forces qui professaient le retour à une politique pratiquée avant 1918 à l'égard des nationalités. Par contre les espoirs en la révision des traités de paix dont on ne renonça jamais réclamèrent à leur tour une politique nationalitaire «plus tolérente et plus attrayante».

B. Bellér

A NÉPI DEMOKRATIKUS FORRADALOM MAGYARORSZÁGI GYŐZELMÉNEK TÖRTÉNETÉHEZ*

Az elmúlt esztendőkben több monográfia és tanulmány jelent meg, mely a magyar történelem utolsó 50 esztendejének történetével, ezen belül népi demokráciánk születésének és fejlődésének időszakával foglalkozik.[1] A történelmünk iránti növekvő érdeklődést tanúsítja a Szovjetunióban megjelent, a magyar társadalom és munkásmozgalom fejlődését boncoló több cikk és ismertetés.[2] Különösen elismerésre méltó, hogy az első, oly régen nélkülö-

* E tanulmány nem lép fel azzal az igénnyel, hogy a cikkben érintett periódus összes problémáit akárcsak nagy vonalakban is felvázolja, és az e témakörben megjelent tanulmányokról véleményt mondjon. Feladatának kizárólag azt tekinti, hogy népi demokráciánk fejlődésének néhány, eddig kevéssé megvilágított kérdésére hívja fel a figyelmet.

[1] E helyütt csak azokra az írásokra hivatkozunk, melyek a cúnben jelzett problémakör általános értékeléséhez szólnak; nem említjük a nagyszámú, jelentős tényfeltáró és az általánosításokat megalapozó munkát. — Magyar munkásmozgalom 1944—1948 (Bpest, MSZMP KB Párttörténeti Intézet. Kossuth Kiadó. 1960—61). — *Balázs Béla :* A középrétegek szerepe társadalmunk fejlődésében (Bpest, Kossuth, 1958). — *Balázs Béla :* Népmozgalom és nemzeti bizottságok 1945—46 (Bpest, Kossuth, 1961). — *Berend Iván :* Újjáépítés és nagytőke elleni harc Magyarországon 1945—48 (Bpest, Közgazdasági és Jogi Kiadó. 1962). — *Borsi Emil :* Az MKP harca a szegényparasztság megszervezéséért 1945. — *Korom Mihály :* A fasizmus bukása Magyarországon (Bpest, Kossuth, 1961). — *Mód Aladár :* A marxizmus—leninizmus alkalmazása tudományos munkánk fő kérdése népi demokráciánkban (Bpest, Eötvös Loránd Tudomány Egyetem Évkönyve, 1955). — Lenin és a békés átmenet (Valóság, 1960. 4. sz.). — Népi demokráciánk történetéhez (Valóság, 1960. 1. sz.). — *Nemes Dezső:* Magyarország felszabadulása (Bpest, Kossuth, 1960). — *Lackó Miklós :* Népi demokráciánk történetéből (Történelmi Szemle, 1959. 3—4. sz.). — *Ránki György:* Magyarország gazdasága az első 3 éves terv időszakában (Párttörténeti Közlemények, 1963. 1. sz.). — *Sánta Ilona:* A két munkáspárt egyesülése Magyarországon 1948-ban (Bpest, Kossuth, 1962). — *Sánta Ilona :* Harc a magyar munkásosztály egységéért a felszabadulás után (Társadalmi Szemle, 1960. 4. sz.). — *Sánta Ilona:* A proletárdiktatúra békés győzelmének néhány tapasztalata népi demokráciánkban (Társadalmi Szemle, 1961. 4. sz.). — *Szabó Bálint :* Forradalmunk sajátosságai 1944—1948. Bpest, Kossuth. 1962. — *Somlyai Magda :* Szabadulás és magvetés (Az 1945-ös földreform történetéhez). A Magyar Történelmi Társulat és a Hazafias Népfront könyvtára. 4. Bpest. 1961. — *Ságvári Ágnes :* Az 1945-ös budapesti választások (Párttörténeti Közlemények, 1959. 3—4. sz.). — *Ságvári Ágnes :* Az 1947. évi országgyűlési választások Budapesten (Párttörténeti Közlemények, 1960. 3. sz.). — *Ságvári Ágnes :* Az üzemi bizottságok megalakulása 1945 (Századok, 1962. 5—6. sz.).

[2] *Puskas A. I. :* Bor'ba za agrarnie preobrazovanija v Vengrii (Harc a mezőgazdaság átalakításáért Magyarországon). IMO Moszkva. 1959. — *Gorbacseva B. V. :* Zemel'naja reforma v Vengrii (A földreform Magyarországon). Voproszi Isztorii 1954. 4. sz. — *Udal'cov I. I. :* XXII sz'ezd KPSzSz i izucsenije problem narodnoj gyemokratyii (Az SZKP XXII. Kongresszusa és a népi demokráciák problémáinak tanulmányozása). Novaja i Novejsaja Isztorija, 1962. 3. sz. — Antifasisztszkoje dvizsenije szoprotivlenija (Az antifasiszta ellenállási mozgalom). Szocekgiz. Moszkva, 1962. Magyarország (A. I. Puskas). — *Konsztantyinov F. T. :* O perehogye k kommunizmu szocialisztícseszkih

zött összefoglaló igényű munka szovjet történészek munkásságának eredményeként látott napvilágot.[3] Ebből adódik, hogy a magyar népi demokrácia történetét érintő fejtegetéseink legfőképpen e műhöz kapcsolódnak. A témaválasztás mellett kiemelendő a szerzők azon gyakorlata, amellyel a témához kapcsolódó magyar és külföldi irodalmat áttekintik és számba veszik. S ennek során nemcsak a megjelent művekről alkotnak véleményt, de körvonalazzák saját kiindulópontjukat és az általuk megírt mű viszonyát a már korábban megjelentekhez. Számos, eddig nyilvánosságra nem került fontos levéltári forrásanyagot tártak fel a Szovjetunióban és Magyarországon, ez iratok elemzése csak emeli a könyv tudományos értékét.

L. N. Nyezsinszkij és A. I. Puskás, mielőtt rátérne az általuk választott téma tulajdonképpeni tárgyalására, mintegy 150 oldalon (I—III. fejezet) a két világháború közötti Magyarország életéről rajzol képet. Tárgyalja az ország állami, gazdasági és társadalmi rendjét, az uralkodó osztályok politikáját és a dolgozó tömegek helyzetét, a Szovjetunió elleni háborúbalépés körülményeit és annak kihatását a belső osztályellentétek fejlődésére, végül a magyar népnek a háború és a fasizmus elleni harcát. Ez az áttekintés rendkívül hasznos a magyar történelem iránt érdeklődőknek, sőt, a történelemtudomány művelőinek is, akik számára a magyar nyelvű történeti irodalom nehezen hozzáférhető. Teljesebb lett volna azonban a magyar osztályviszonyok és az ellenforradalmi rendszer jellemzése, ha olyan társadalmi-politikai problémák, mint a középrétegek szerepe, a magyar fasizmus sajátosságai és a Horthy-rendszer ideológiája, valamint ebből fakadó kulturpolitikája helyet kaptak volna a könyv lapjain. Megítélésünk szerint ugyanis csakis így, ezen összefüggések ismeretében válhatnak érthetővé az olvasó előtt a magyar népi demokrácia keletkezésének, a pártok és tömegmozgalmak belső fejlődésének törvényszerűségei.

A Horthy-fasizmus bemutatása és a háborús események leírása után L. N. Nyezsinszkij és A. I. Puskás (IV—XI. fej.) a német és magyar fasizmus szétzúzásának, Magyarország felszabadításának, valamint a népi demokratikus forradalom kibontakozásának és győzelmének körülményeit ábrázolják. E fejezetekben a magyar népi demokratikus fejlődés olyan kiemelkedő eseményeivel ismerkedhet meg az olvasó, mint az 1945-ös földreform, az 1945-ös nemzetgyűlési választások, az MKP májusi konferenciája és III. kongresszusa,

sztran (A szocialista országok áttérése a kommunizmusra). Moszkva, Izdatyel'sztvo Znanije. 1959. — *Konsztantyinov F. T.* : O szvojeobrazii form perehoda razlicsnih sztran k szocializmu (Különböző országok szocializmusra való áttérésének sajátos formáiról). Moszkva, Izdatyel'sztvo Znanije. 1956. — *Konsztantyinov F. T.* : Leninszkaja tyeorija szocialisztyicseszkoj revoljucii i jejo dal'nejseje razvityije (A szocialista forradalom Lenini elmélete és annak továbbfejlődése). Moszkva, Izdatyel'sztvo Znanie. 1960. — *Nyezsinszkij L. N.* : Iz isztorii ukreplenija narodno-gyemokraticseszkogo sztroja v Vengrii, 1947—1948 (A magyarországi népi demokratikus rendszer megerősítésének történetéből, 1947—1948). Novaja i Novejsaja Isztorija, 1960. 1. sz. — *Nyezsinszkij L. N.* : Szozdanije jegyinoj partyii rabocsego klassza v Vengrii 1944—1948 (A munkásosztály egységes pártjának létrehozása Magyarországon 1944—1948-ban). Voproszi Isztorii KPSzSz, 1960. 4. sz. — Ocserki novoj i novejsej isztorii Vengrii (Magyarország új- és legújabbkori történetének vázlata). Moszkva, Szocekgiz. 1963. 411. l.

[3] *Nyezsinszkij L. N.—Puskas A. I.* : Bor'ba vengerszkogo naroda za usztanovlenje i uprocsenije narodno-gyemokraticseszkogo sztroja, 1944—1948 (A magyar nép harca a népi demokratikus rendszer megteremtéséért és megszilárdításáért). Moszkva. Akadémiai Kiadó. 1961. 551. l. (A továbbiakban a szövegben L. N. Nyezsinszkij és A. I. Puskas ezen munkájára a szerzők nevével utalunk.)

továbbá a népi demokratikus rendszer megdöntésére irányuló kísérletek. A monográfia nagy teret szentel az 1946-os pénzügyi stabilizációnak, a 3 éves újjáépítési tervnek, valamint a szocializmus erőinek előretörését jelző 1947-es országgyűlési választásoknak és a munkásegység létrejöttének, mely a szocialista forradalom győzelmét teljessé tette. Végül: a szocialista építés megindulásának kezdeteiről sorakoztat fel adatokat a könyv zárófejezete.

A mű tanulmányozása, a népi demokratikus rendszer fejlődési útját és a magyar történelem sajátos összefüggéseit egyaránt érintő megállapításai, továbbá az azóta e témakörben közrebocsátott monográfiák és tanulmányok arra késztetnek bennünket, hogy megjegyzéseket fűzzünk a magyar népi demokrácia fejlődésének néhány főbb kérdéséhez.

Elsőként hadd említsük meg L. N. Nyezsinszkijnek és A. I. Puskásnak a hazánkban lezajlott népi demokratikus átalakulás kezdeti szakaszáról alkotott felfogását. Kiindulási pontjuk az az általánosítás, hogy a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet egymással több ponton érintkező, de objektíve különválasztható demokratikus és szocialista forradalmon keresztül valósul meg. A szerzők e kérdésben alkotott véleménye megegyezik más kutatók álláspontjával, mely szerint Kelet- és Délkelet-Európa országaiban végbement népi demokratikus forradalom rövidesen teljesítette a demokratikus forradalom funkcióit, a demokratikus feladatoknak a népi demokratikus forradalom útján történő megoldása után pedig azonnal kezdetét vette a szocialista forradalomba való átnövés. Ebből következik, hogy a fenti álláspont képviselői a népi demokratikus átmenetet lényegében a demokratikus forradalom időszakára korlátozzák.[4] Véleményünk szerint a népi demokratikus forradalom fogalmát nem lehet leszűkíteni a Közép- és Délkelet-Európa országaiban lezajló forradalmi átalakulás első, közvetlenül a felszabadulást követő periódusára. Helyesebb azt kiterjeszteni a II. világháború következtében létrejött történelmi feltételek meghatározta átmenet egész időszakára, a proletárdiktatúra kivívásáig bezárólag.

A demokratikus feladatok végrehajtásának nehézségeit lekicsinyelni, a programot és a kormány által hozott törvények betűit túlbecsülni és ebből a demokratikus átalakulás feladatait idő előtt megvalósítottnak tekinteni hiba, mely következik abból, ahogyan a szerzők a belső osztályerőviszonyokat és főleg a tömegek tudatosságának színvonalát megítélik.

A forradalom objektív és szubjektív feltételeinek megvilágítását a könyv — helyesen — az 1944-es évben forrongó társadalmi-politikai ellentétekre alapozza. Leszögezi, hogy a néptömegek nem akartak a régi módon élni, azuralkodó osztályok pedig 1944-ben Magyarországon már nem tudtak a régi módszerekkel kormányozni.[5] Ezt Szálasi hatalomra kerülése körülményeinek, másik oldalról pedig az ellenállási mozgalom tényeinek részletes bemutatásával támasztják alá, és ezzel egy teljességgel érett forradalmi helyzet képét vetítik

[4] Összefoglaló megfogalmazását adja ezen felfogásnak Udalcov „A SZKP XXII. Kongresszusa és a népi demokrácia problémáinak tanulmányozása" c. cikkében. — „A népi demokratikus forradalom politikai győzelmének eredményeként létrejön a nép demokratikus hatalma, amely osztálytermészetét tekintve lényegében a munkás-paraszt forradalmi demokratikus diktatúra egyik formája. — Ennek az új hatalomnak a létrejötte után azonnal kibontakozik a szocialista forradalomba való átnövés folyamata, megkezdődik a harc a teljes hatalomnak a munkásosztály kezébe való összpontosításáért." *Udal'cov I. I.* : XXII sz'ezd KPSzSz i izucsenije problem narodnoj gyemokratyii. Novaja i Novejsaja Isztorija, 1962. 3. sz. 17. l.

[5] I. m. 169. l.

az olvasó elé. Ha a szerzők megállapításait és következtetéseit a forradalom objektív feltételei meglétét illetően el is fogadjuk, nem tarthatjuk kielégítőnek a választ a forradalom szubjektív feltételeire vonatkozóan. A szerzők álláspontjából adódik az a következtetés, mely szerint Magyarország felszabadításával egyidejűleg, a Vörös Hadsereg harci cselekményeivel párhuzamosan, akadály nélkül bontakozott ki a népi demokratikus forradalom és született meg az új népi demokratikus hatalom.[6] Ez a felfogás a népi demokratikus forradalom mintegy „automatikus" győzelmének koncepciójáról van hivatva az olvasót meggyőzni. A könyv írói — látva a koncepció belső gyengeségeit — alig néhány oldallal később maguk is kiegészítéseket tesznek. Arról beszélnek, hogy az országnak azon a részein, ahol a fasiszta-reakciós befolyás erősebb volt (pl. a Dunántúlon), a fejlődésnek ez az általuk vázolt vonala megtorpant, ami rányomta bélyegét a politikai harcok további alakulására is. Ezzel tulajdonképpen maguk is vitatottá teszik az egyenletes, egyenesvonalú „automatikus" fejlődést.[7]

A társadalmi mozgásnak ehhez a felvázolt vonalához kapcsolódik az egész országra egységesen egyazon mértékben kiterjedő forradalmi válság feltételezése, melynek azonnali megoldását a szerzők közvetlenül az Európában és a világban addigra kialakult nemzetközi helyzetből vezetik le. Éppen a szerzők gondolatmenete késztet bennünket arra, hogy a forradalom érlelődésének és magyarországi kibontakozásának mindenekelőtt nemzetközi együtthatóit vegyük tüzetesebben szemügyre. A nemzetközi helyzet kétségkívül döntő hatással volt a magyar belpolitikai életre. A háború fordulata, a Vörös Hadsereg győzelmei, különösen a volgai csata, a világ népeinek fasizmus ellenes harca, az Európa-szerte erősödő fegyveres ellenállási mozgalom, a fasiszták immáron végső vereségének kirajzolódó körvonalai egyre nagyobb hatást gyakoroltak mind a magyar uralkodó osztályokra, mind a dolgozó tömegekre. S ez a hatás még csak fokozódott, minél közelebb került a front az ország határaihoz.

A háborús vereség az uralkodó osztályokat is mind gyorsabban sodorta a válság felé. Ennek kifejezői a Kállay-kormány hintapolitikája, az uralkodó osztályok politikai egységének mind szemmelláthatóbb bomlása. Horthy és a mögötte felsorakozó csoportok felemás kiugrási kísérletei és azok csődje csak növelte a válságjelenségeket. A végső vereség küszöbén a hitleri Németország legszélsőségesebb, nyílt ügynökségének, Szálasi csoportjának uralomrajutása, a nyilas hordák leplezetlen fasiszta terrorja az uralkodó körök gyengeségét is érzékeltette: az uralkodó osztályok képtelenek voltak a régi eszközökkel, a régi módon a hatalmat gyakorolni.[8]

A háború terhei, amelyek szinte kizárólag a dolgozó tömegekre nehezedtek, egyre súlyosabbak, elviselhetetlenebbek lettek. A beszolgáltatás, a rekvirálások, az adók, az élelmezési nehézségek és a pénz inflálódása mellett a megszállással járó növekvő terror, a német és a magyar fasiszták erőszakoskodásai fokozták az elégedetlenséget a dolgozó tömegek soraiban.[9] Az elégedetlenség

[6] Uo. 172. l.
[7] Uo. 178. l.
[8] E kérdésről ld. *Rozsnyói Ágnes:* A Szálasi puccs. Bpest, 1962.
[9] Ez összefüggések ismeretében nem tudunk egyetérteni Sipos János a válságjelenségek sok sajátosságát bátran elemző tanulmányának kérdésfeltevésével, mikor az alullevők körében szaporodó válságjelenségeket a többi tényezők rovására túlnyomórészt az uralkodó osztályok sorában kibontakozó válsággal magyarázza. „A fasiszta

különösen 1944 második felétől már egyre erősödő ellenállásban is kifejezésre jutott. A dolgozó tömegek háborúellenes-antifasiszta harca meglehetősen széles skálán mozgott: a beszolgáltatás alóli kibúvástól, az adófizetés megtagadásától, a termelés szabotálásán, a behívási parancsok végrehajtásának megtagadásán, a hadseregben fellépő tömeges dezertáláson keresztül — a népi ellenállás legfejlettebb formájaként — a partizánmozgalomig, a nyílt fegyveres harcig.

1944 második felében tehát nemzetközi, belpolitikai és katonai tényezők hatására meggyorsult azoknak a feltételeknek az érlelődése, amelyeket Lenin úgy jellemzett, hogy „1. Az uralkodó osztályok számára lehetetlenné vált uralmuk változatlan formában való fenntartása; »a felső rétegek« valamilyen válsággal küzdenek, az uralkodó osztályok politikája válságba jutott, s ennek következtében rés támad, amelyen áttör az elnyomott osztályok elégedetlensége és forrongása." De arra is nyomatékosan felhívja a figyelmet, hogy „nem minden forradalmi helyzet, hanem csak olyan helyzet vezet forradalomra, amikor a fentebb felsorolt objektív változásokhoz még egy szubjektív tényező is hozzájárul, vagyis, amikor a forradalmi osztály, forradalmi tömegakciókra képes, s e tömegakciók elég erősek, hogy a régi kormányhatalmat széttörjék . . ."[10]

Mint fentebb látható, a szubjektív tényezőnek egyes elemei megvoltak, de azoknak a helyzet megkívánta színvonala még távolról sem volt kielégítő. Különösen vonatkozik ez — a legfőbb szubjektív tényezőre — a kommunista mozgalom állapotára. A Horthy-fasizmus negyegszázados uralma a legsúlyosabb csapásokat a munkásosztályra s annak forradalmi pártjára mérte. Ennek ellenére a kommunista mozgalom mindvégig az első sorokban és a legkövetkezetesebben harcolt a fasizmus és a háború ellen. Kialakította az antifasiszta harc és az újjászületés világos programját. Ez növelte a kommunisták tekintélyét és erősítette irántuk a rokonszenvet. A súlyos vérveszteségek, az illegalitás rendkívül nehéz körülményei azonban, tetézve az ellenzéki pártok vezetésében érvényesülő kommunistaellenességgel, egyre súlyosabb akadályokat gördítettek a kommunisták legális tevékenységének az útjába. A német megszállás aztán megfosztotta a forradalmi erőket még ettől a szűkkörű lehetőségtől is.[11]

Bár a harc feltételei rendkívüli módon megnehezedtek, mégis az elnyomás fokozódásának, a front közeledésének hatására az addig ingadozó baloldali erők soraiban meggyorsult az erjedés, növekedett készségük a kommunistákkal való összefogásra. A kommunista párt közreadott programja és fokozódó szervező tevékenysége jegyében születik meg a két munkáspárt akcióegysége. Ez vált kiindulópontjává az antifasiszta erők gyorsabb ütemű tömörítésének, mely mozgalom a Magyar Front megalakításában öltött szervezeti formát.

---

háború következményei, a német imperializmus nyomása, a német megszállás és az uralkodó osztályok kibontakozó válsága olyan változásokat idéztek elő a dolgozó tömegek soraiban, amelyek forradalmi helyzet kialakulása irányába mutattak." Majd később a közvetlen összefüggést így fogalmazza meg: „Az uralkodó körök mélyülő válságának hatására 1943 őszén a háború első jelentősebb sztrájkjára került sor Csepelen, és több háborúellenes tüntetésre . . ." — *Sipos János :* A népi demokratikus forradalom magyarországi sajátosságaihoz. Kézirat.

[10] Lenin Művei. 21. köt. 208—209. l.

[11] Az ellenzéki pártok és szervezetek betiltásáról: Szabad Szó, 1944. márc. 22.

A dolgozó tömegek politikai érettségének színvonalától függően, az ország különböző területein és különböző rétegei között a Magyar Front befolyása eltérő volt. Ennek tulajdonítható, hogy az ellenállási mozgalom formái is változatos képet mutattak, aszerint, hogy hol és milyen mértékben sikerült az aktív forradalmi erőknek, mindenekelőtt a kommunistáknak az elkeseredést szervezett ellenállássá fejleszteni. Sajnálatosan éreztette hatását az az ellentmondás, mely a kommunista párt programjának eszmei kisugárzása és viszonylag szűkkörű szervezeti befolyása közt fennállt a 25 éves horthysta uralom egész ideje alatt, és amelyben lényeges változás nem következett be az 1944-es esztendő őszéig. Ez az ellentmondás nagymértékben közrejátszott abban, hogy nem sikerült a haladó erőknek felülkerekedniök azon a hatáson, melyet az ellenforradalmi rendszer a dolgozó tömegekre gyakorolt, elhomályosítva tisztánlátásukat a nemzeti függetlenség és a társadalmi felemelkedés kérdéseiben. Mindezek következtében a forradalom objektív és szubjektív feltételei bár érlelődtek, a sok tehertétel miatt a Szovjet Hadsereg Magyarországra lépése előtt nem tudtak egységes nemzeti ellenállási mozgalomba átnőni. Az érlelődő forradalom megindulásához a döntő lökést a német és magyar fasiszta fegyveres erők szétzúzása, az országnak a Szovjet Hadsereg által történő felszabadítása és az Európában kialakult új helyzet adta meg.

A forradalom azonban mégsem az ország felszabadulásának egyszerű függvényeként bontakozott ki. Osztozunk Szabó Bálint értékelésében, miszerint „a Szovjetuniónak a népi demokratikus forradalom kifejlődésében és győzelmében betöltött valóban hatalmas történelmi szerepéről szólva a leghatározottabban el kell utasítani azokat a nézeteket, amelyek szerint hazánkban nem voltak meg a forradalom belső feltételei és az ország demokratikus megújulása egyedül a Szovjetunió felszabadító harcának köszönhető ... a Szovjetuniónak és az antifasiszta blokkban harcoló népeknek történelmi jelentőségű győzelme a fasizmus felett, gyökeresen megváltoztatta a nemzetközi erőviszonyokat, kedvező feltételeket teremtett Európa és Ázsia számos országában az imperializmus frontjának újabb áttöréséhez."[12] Mindebből következik, hogy ott és akkor szakadt meg az imperializmus frontja, ahol és amikor arra a kedvező külső feltételek mellett a belső feltételek is megértek.

A belső feltételekről szólva Puskás és Nyezsinszkij könyvükben helyesen állapítják meg, hogy a felszabadulást követően az országban kezdetét vette a forradalmi átalakulás. Elsősorban az ország munkáslakta területein és a forradalmi hagyományokkal rendelkező szegényparaszti vidékeken, ahol az objektív és szubjektív feltételek az ország többi részénél magasabb fokra jutottak, a kommunista párt által vezetett tömegmozgalom útján megindult a népi demokratikus forradalom.

A széleskörű tömegmozgalmon alapuló forradalmi átalakulásnak a szervei voltak a különböző szintű és rendeltetésű népi bizottságok. Fő jellemvonásuk az volt, hogy a szétzúzott államgépezet helyébe lépve állami feladatokat társadalmi mozgósítás útján megoldva, megteremtették az új népi államhatalom és igazgatás alapjait. Erre épült a kommunista párt programját magáévá tevő Ideiglenes Nemzetgyűlés és kormány munkássága.[13] Legfőbb mutatója a dolgozó tömegekben felszabaduló forradalmi energiának, a kom-

[12] *Szabó Bálint:* Forradalmunk sajátosságai 1944—1948. Bpest, Kossuth. 1962. 20—21 l.

[13] A kérdést részletesen taglalja *Balázs Béla:* Népmozgalom és nemzeti bizottságok. (1945—46). Bpest, Kossuth. 1961.

munista párt eszmei befolyásának és szervezeti erejének rohamos növekedése volt. 1945 márciusában már a felszabadult területeken 30 000 párttag, 1945 májusában pedig 150 000 párttag állt a forradalmi átalakulás élén.[14]

A népi demokratikus forradalomnak az egész országot egyként és egyszerre átható töretlen kibontakozásáról mégsem lehet beszélni. Véleményünk szerint ugyanis főként a Dunántúlon, de még az Alföld jelentős parasztlakta vidékein élő népesség politikai érettségének bármilyen vázlatos vizsgálata is más megvilágításba helyezi a forradalmi fejlődés menetét, ütemét és belső ellentmondásait. Ezeken a területeken, ahol a Vörös Hadsereg elől menekülő reakció „összezsúfolódott", ahol a Volksbundnak s más fasiszta szervezeteknek, valamint a katolikus egyháznak a befolyása a legerősebb volt, a forradalmi fejlődés lelassult. Ez kifejezésre jutott a kommunista párt szervezeteinek alacsonyabb létszámában,[15] a nemzeti bizottságok összetételében, a tömegakciók gyengeségében. A Dunántúl viszonylagos elmaradása kifejezésre jutott az év őszén megtartott nemzetgyűlési választásokon is.[16] Végső soron nem lehet figyelmen kívül hagyni azt, hogy az antifasiszta koalíciónak az összes szerződő felekre nézve kötelező megállapodásai, valamint a hadiállapot, és ami ezzel összefügg, az ország nemzetközi helyzetének rendezetlensége bizonyos fokig fékezően hatottak a forradalom menetére.

Az a tény azonban, hogy létrejött a munkás—paraszt demokratikus diktatúra funkcióit megvalósító központi hatalom, amely az ország jelentős részén viszonylag széles tömegbázisra támaszkodhatott, lehetővé tette a forradalmi fejlődés támogatását „felülről" is, jóllehet a rendeletek hatékonysága igen eltérő volt. Ez a központi hatalom belső ellentmondásai ellenére is lényegében kiterjesztette a forradalmi vívmányokat az egész ország területére és meggyorsította azok átültetését az életbe. A fentiekkel összhangban születtek a népi bizottságok működését törvényesítő rendeletek, a központi szervek — mindenekelőtt az államigazgatás — szervezetét és személyi összetételét módosító intézkedések (igazoló bizottságok létrehozása, csendőrség, rendőrség feloszlatása, népbíróságok felállítása stb.). A demokratikus forradalom feladatait megvalósító döntések minden esetben az államhatalom különböző fokú szerveiben helyet foglaló forradalmi baloldal kezdeményezésére születtek, azok végrehajtása azonban végső soron a balszárny tömegtámogatásának mértékétől függött. Az osztályharc menetében, a forradalmi célkitűzések meg-

[14] *Szabó Éva:* Adalékok a MKP szervezeteinek létrejöttéhez. Párttörténeti Közlemények, 1960. 1—2. sz.

[15] Erre az időszakra teljesen megbízható adataink nincsenek, de bizonyítja megállapításaink helyességét az 1946 júliusi összeírás, mely a párttagságnak a lakosság létszámához viszonyított arányát tünteti fel. Míg a tiszántúli megyékben 7,8%, a Duna—Tisza közén 7%, az északi megyékben pedig 8,4% ez az arány, a Dunántúlon, az ipari megyéket is beleértve 4,8%. Megjegyezzük, hogy ez az arány már az 1946-os tavaszi nagy ellentámadás sikerét tükrözi, melynek során a kommunista párt befolyása és szervezeti ereje nem kevésbé jelentősen megnőtt. P. I. Arch. K/3—7.

[16] Az 1945-ös novemberi országgyűlési választásokon a baloldal (MKP— SZDP— NPP) együttes részesedése, és az MKP szavazati aránya a következő volt: Somogy megyében 16,4—6,38%, Zala megyében 19,11—5,26%, Vas megyében 22,6—9,4%, Sopron megyében 20,6—11,38%, Tolna megyében 22,75—10,56%, az ipari területekkel rendelkező Győr megyében 44,53—14,83%, Baranyában 33,8—16,5% és Komáromban 54—28,8% a megoszlás, ugyanakkor, mikor pl. Békés megyében 47,7—26,3%, Szolnok megyében 36,7—23%, Nógrád megyében 39,5—27,2% és Csongrád megyében 42,4—22%-ot mutat a statisztika. Ld. 1945. november 4-i választás, mozgalmi kimutatás. SZDP Központi Titkársága Politikai Térképészeti és Statisztikai Osztályának kiadása. 1946—47.

valósítása folyamán az „alulról" és „felülről" vívott harc kombinálásának aránya időről-időre változott, de a népi demokratikus forradalom véghezvitele során mindvégig a legjellemzőbb harci forma maradt. Ily módon valósult meg a földreform, a nemzetgazdaság munkásvezetéssel történő újjáépítése, a demokratikus államhatalmi szervek létrehozása. Ez a radikális forradalmi módszer jellemezte országosan kisebb-nagyobb mértékben a társadalmi viszonyok átalakításának minden területét.

Ide vonatkozó észrevételeink tehát abban foglalhatók össze, hogy L. N. Nyezsinszkij és A. I. Puskás a forradalmi erők tudatosságának és szervezettségének fokát túlértékelik, a szocialista forradalom közvetlen célként való végrehajtását időben koránra (1945 nyarára) teszik, a demokratikus és szocialista feladatok megoldását pedig mesterségesen elhatárolják. Ilyen éles különválasztással a hasonló nézeteket valló szerzőknél sem találkozunk.

A továbbiakban néhány megjegyzést kívánunk fűzni — a leírás sorrendjében — L. N. Nyezsinszkij és A. I. Puskás könyvének egyes, a politikai programokat és erőviszonyokat ábrázoló megállapításaihoz is. Ezek közé sorolandó — többek között — a szerzőknek a kommunisták által kidolgozott „Magyarország demokratikus újjáépítésének és felemelkedésének programjá"-ról szóló értékelése. Ismeretes, hogy a Magyar Kommunista Párt 1944. november 30-án hozta nyilvánosságra programját, melyet néhány nappal később — december 3-án — kisebb módosításokkal a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front is magáévá tett. A szerzők szerint ez a program jellegét tekintve „antikapitalista és antifeudális" volt.[17] A program ilyen jellemzése következik a szerzőknek a népi demokratikus fejlődésről alkotott felfogásából. Véleményünk szerint az említett programot fő tartalma, még inkább megvalósulása szerint helyesebb úgy tekinteni, mint a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörült erők antifasiszta, antifeudális, antiimperialista, demokratikus programját, mely tartalmazta a forradalom szocialista továbbfejlesztésének a lehetőségét, ugyanakkor antifasiszta jellegénél fogva szélesebb osztályszövetséget, illetve összefogást tételezett fel. A fentiekből kiindulva vitatjuk azt a megállapítást, mely „Magyarország demokratikus újjáépítésének és felemelkedésének programjá"-t „antikapitalistának" minősíti, hiszen a program tulajdonviszonyokat érintő célkitűzése is annak antifasiszta és antiimperialista jellegéből adódott. Nem általában a „tőke", hanem a nagytőke, sőt azon belül is a német fasizmussal együttműködő monopóliumok ellen irányult. Ez kétségtelen érintette a tőkét általában is, hiszen legdinamikusabb osztagának működését korlátozta. Ugyanakkor a programnak az a kitétele, amely a magánkezdeményezés ösztönzésére utalt és a későbbi gyakorlatnak is alapját képezte, az állami tulajdonba vétellel szemben az állami ellenőrzés különböző formáit részesítette előnyben. Az ország újjáépítéséből részt vállaló tőkés tulajdonosoknak hitellel való támogatása a tőke ezen kategóriáinak viszonylag szabad mozgását nem korlátozta.

A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front széles osztályszövetségen nyugodott,[18] — sőt hozzátehetjük, ez a szövetség szélesebb volt annál is, mint ahogy ezt a szerzők feltételezik. Nemcsak a burzsoázia Hitler-ellenes része volt benne képviselve, hanem a horthysta körök is, akik valamilyen formában ekkor még átmenetileg együtthaladtak az antifasiszta erőkkel. Ezek közé

[17] I. m. 174. l.
[18] I. m. 177. l.

soroljuk — például — Dálnoki Miklós Bélát, az Ideiglenes Kormány elnökét, Faragó Gábort, a horthysta csendőrség volt főfelügyelőjét, valamint Teleki Géza grófot. Országszerte hasonló jelenségnek lehettünk tanúi.[19] A forradalmi fejlődés ütemére jellemző, hogy még a programba foglalt olyan antifasiszta rendszabályt, mint a jobboldali, fasiszta szervezetek feloszlatása, sem sikerült 1945 nyarára maradéktalanul végrehajtani. A vallási mezbe öltözött formailag hitbuzgalmi, de valójában a fasiszta maradványokat átmenteni szándékozó és a reakciós politika nyílt tömegbázisát képező egyházi szervezetek betiltására is csak 1946 júliusában kerülhetett sor.[20] Az államigazgatás helyzetéről N. A. Nyezsinszkij és A. I. Puskás úgy vélekedik, hogy a horthysta tisztviselőknek csak elenyésző része, elszigetelt fasiszta elemek húzódtak ott meg,[21] — később viszont arról értesülünk, hogy a régi államgépezet a központban és a területen lényegében változatlanul fennmaradt a felszabadulás után.[22] A fejlődés nehézségeit a szerzők az utóbbira vezetik vissza.

A nehézségek okai nem a közigazgatás és általában a hatalmi szervek összetételében hanem a dolgozó tömegek politikai érettségének színvonalában keresendők. „Nem az a baj — mondotta Kádár János 1946 októberében a nagy-budapesti titkári értekezleten —, hogy van néhány vezető poszton reakciós, hanem az, hogy a reakciónak meglehetősen nagy tömegbázisa van."[23] Ha így állt a helyzet 1946 őszén, úgy véljük szinte felesleges bizonyítgatni, hogy a fenti megállapítások 1945 derekán még inkább érvényesek voltak. N. A. Nyezsinszkij és A. I. Puskás az államigazgatás helyzetének megítélésénél is — hasonlóan más történészekhez — a magyar társadalomnak a ténylegesnél nagyobb polarizációját tételezik fel. A megtorpanások okát pedig nem a forradalom tömegbázisának viszonylagos elégtelenségében, hanem másodlagos tényezőkben keresik.

Magyarország teljes felszabadulása a népi demokratikus forradalom további kibontakozására újabb kedvező lehetőségeket teremtett. Tévedés azonban, egyszerűen az ország teljes felszabadulásáig terjedő periódus intézkedéseiből és a központi kormányszervek hatáskörének az ország egész területére történő kiterjesztéséből olyan következtetésre jutni, mintha 1945 nyarára Magyarországon a demokratikus feladatok lényegében megoldódtak volna, és ezáltal a kapitalizmus vagy szocializmus közötti választás került volna közvetlenül napirendre.[24] „A földreform nagyjelentőségű esemény volt a felszabadulás nyomán kibontakozott forradalmi népmozgalom fejlődésében: megvalósításával, amely egybeesett az ország teljes felszabadulásával, és a fasiszta Németország kapitulációjával, lényegében lezárult az antifasiszta, antiimperialista, antifeudális demokratikus forradalom szakasza" — írja Szabó Bálint.[25] Majd később azt is leszögezi, hogy „1945 nyarán a forradalom fejlődésének új szakaszához érkezett el: az ország fejlődésének homlokterébe a demokratikus forradalomnak szocialista forradalomba való átnövése került".[26]

[19] N. A. Nyezsinszkij és A. I. Puskás könyvében is van erre utalás anélkül, hogy a kézenfekvő következtetéseket levonnák. I. m. 182. l.

[20] Rajk László kommunista belügyminiszter intézkedése ellen azonban Nagy Ferenc, a kisgazdapárti miniszterelnök még ekkor is élesen tiltakozott.

[21] I. m. 193. l.

[22] Uo. 194. l.

[23] Bp. PB Arch. 1—8.

[24] I. m. 240. l.

[25] *Szabó Bálint:* Forradalmunk sajátosságai 1944—1948. 33. l.

[26] Uo. 38. l.

E kérdésben hasonló kiindulásból, de messzebbmenő következtetésre jutnak N. A. Nyezsinszkij és A. I. Puskás, amikor kijelentik, hogy 1945 nyarára alapjában véve befejeződött a demokratikus forradalom és napirendre került „a munka és a tőke közötti ellentét megoldása, melyet csak a szocialista forradalom dönthetett el".[27] Kétségtelen, hogy az egész XX. század magyar társadalmát feszítő fő ellentét a tőke és a munka ellentéte volt, melynek megoldása elódázhatatlan történelmi szükségszerűségként állott a munkásosztály előtt. Vitathatatlan az is, hogy a népi demokratikus forradalom addigi menetében már bizonyos, a szocializmus irányába mutató elemek is jelen voltak: az üzemi bizottságok megalakulása s azokkal egyidejűleg a munkásellenőrzés megszervezése, a következetes forradalmi vezetés alatt álló rendőrség, de mindenekelőtt az MKP pozícióinak megszilárdulása, kiszélesedése az állami szervekben és a népi bizottságokban. A közvetlen feladat azonban nem a szocialista forradalomra való irányvétel volt, hanem a demokratikus feladatok további erőteljes végrehajtása és a kiharcolt vívmányok radikális védelme a munkásosztály vezetése alatt oly módon, hogy az a később végbemenő szocialista forradalom bázisául szolgáljon. Ennek megfelelően az MKP májusi országos értekezlete a demokratikus feladatok megvalósítását és azok legfontosabbjaként a nemzeti összefogással történő újjáépítést jelölte meg célként.[28] Az MKP ilyen állásfoglalása az ország helyzetének reális elemzéséből fakadt. Számos kérdés (az ország újjáépítése, az államhatalmi és államigazgatási szervek demokratizálása, a köztársasági államforma megteremtése, a feudalizmus örökségeként megmaradt címek és rangok, valamint az azokkal járó előjogok eltörlése, a női egyenjogúságnak demokratikus szellemű biztosítása, a nemzetáruló háborús bűnösök felelősségrevonása, az egyház és állam szétválasztása valamint az oktatásügy államosítása stb.) megoldását többek között az a körülmény is sürgette, hogy a munkásosztály alkalmas „terepet" biztosítson a maga számára a szocialista forradalomra való áttéréshez.

1945 nyarára a népi demokrácia ellenségei ébredezni, sőt mi több, szervezkedni kezdtek. A fasiszta reakció 1945-ös támadása nem egyszerűen egy polgári demokráciához való visszahátrálás veszélyét rejtette magában, hanem a dolgok logikájából következőleg a két világháború közötti fasiszta uralmi rendszer „demokratikusabb" kiadásban való visszaállítását is. A volt uralkodó osztályok számíthattak ebben a harcban saját bőséges anyagi forrásaikra, a nyugati imperializmus támogatására, nagy politikai tapasztalatukra, a katolikus egyház vezetőire, a közigazgatási tisztviselők többségére és nem utolsó sorban a negyedszázados fasiszta fertőzés hatására.

Árnyalt elemzésében Szabó Bálint helyesen mutat rá arra, hogy „a fasizmus és a feudalizmus maradványainak felszámolását hazánkban nem lehet a szocialista forradalom feladatainak egyidejű megvalósításával egybekötni. Számolni kellett azzal, hogy a széles tömegekben még nem érett meg a szocializmus gondolata, hogy a 25 éves ellenforradalmi, fasiszta rendszer mély nyomokat hagyott a nép különböző rétegeinek gondolkodásában, s hogy a burzsoáziának jelentős befolyása van, elsősorban a kispolgárság körében."[29]

[27] I. m. 300. l.

[28] „A fasiszta barbárság megsemmisítésével és a béke helyreállításával az újjáépítés feladata lép előtérbe. Az újjáépítés a fiatal magyar demokrácia tűzpróbája, erre kell összpontosítani a nemzet minden erejét." Közli: A magyar munkásmozgalom 1944—48. Bpest, Kossuth. 1960—61. 166. l.

[29] *Szabó Bálint :* Forradalmunk sajátosságai 1944—1948. 16. l.

A forradalom kibontakozásának folyamatát is lényegében helyesen vázolja: „A forradalom fejlődését az jellemezte, hogy megszakítás nélkül ment végbe. A demokratikus és szocialista szakasz egy egységes és mindvégig a munkásosztály vezetése alatt álló forradalmi folyamat két szakasza volt, amely nem vált élesen ketté, sőt bizonyos vonatkozásban összefonódott. Ezért nehéz a két szakasz között határvonalat húzni."[30]

Hogyan lehet ezek után azt állítani, hogy 1945 nyarán az ország fejlődésének „homlokterébe" a szocialista forradalomba való közvetlen átmenet került? Csak úgy, ha a forradalom legfőbb szubjektív tényezőjének, magatartásának szerepét elhanyagoljuk és helyébe a tényekkel kevéssé alátámasztott „objektív társadalmi folyamat" fogalmát tesszük. „Az olyan tényezők, mint a párt politikai irányvonala, befolyása, a tömegek szervezettsége, továbbá a burzsoázia ügyessége, szívóssága, ellenállóképessége és befolyása stb. késleltethetik vagy gyorsíthatják a harc kifejlődését, adott történelmi körülmények között meg is szabhatják a harc kimenetelét, de — olvassuk Szabó Bálint tanulmányában — nem határozhatják meg a harc tartalmát, az objektív társadalmi folyamatok lényegét."[31]

1945 májusához elérkezve magunk is ismételten aláhúzzuk, hogy az nagyjelentőségű történelmi-politikai fordulat dátuma volt. Nemzetközileg indokolja ezt a második világháború befejezése, belpolitikailag pedig az ország teljes felszabadulása, az addig kezdetlegesebb formában működő politikai csoportosulások kikristályosodása.

A marxisták előtt az is tudott, hogy a társadalmi küzdelmek objektív tartalma végső soron a munka és tőke közti ellentét, amely uralja a kapitalizmus egész korszakát és meghatározza az összes politikai változásokat, még akkor is, ha az sok más ellentéttel fonódik össze. De az, hogy mikor kerül előtérbe közvetlen feladatként a munka és tőke ellentétének végleges megoldása, az éppen azoktól a tényezőktől függ, melyeket a fent idézett sorok mint mellékes és a fő folyamatokat csak befolyásoló, motiváló elemekként említenek meg, holott ezek a forradalmi helyzetnek *fő* ismérvei.

Még ha feltételeznénk is, hogy a munka és a tőke közti ellentét alapvető jellege egyre inkább a napi politikai küzdelem homlokterébe került, akkor is látnivaló, hogy még sok közös, általános demokratikus feladat volt napirenden, melynek végrehajtása során ugyan fokról-fokra előtérbe kerültek a koalíción belüli osztályellentétek, de nem lettek kizárólagosan uralkodóvá. Csak utalunk arra, hogy egy sor demokratikus vívmány, köztük a legfőbb, a hivatkozott földreform végrehajtása, méginkább védelme és megszilárdítása, hosszabb időt vett igénybe. Véglegesen és megnyugtató módon csak 1946 tavaszán oldódott meg. Külön kiemeljük a tömegek szervezettségének és szocialista öntudatának kérdését. Lenin a munkáshatalom győzelme szempontjából a szocialista forradalom békés előkészítése idején még inkább, mint bármikor a tömegek megnyerését tartja a legfontosabbnak. „Az öntudatos munkásoknak ahhoz, hogy hatalommá váljanak, meg kell hódítaniok a többséget: amíg a tömegekkel szemben nem alkalmaznak erőszakot, nincs más út a hatalomhoz. Mi nem vagyunk blanquisták, nem vagyunk hívei annak, hogy kisebbség ragadja meg a hatalmat."[32] Ez a gondolat uralta a kommunista párt politikáját, mely a forradalmi fejlődés ütemét a tömegek megnyerésének mértékétől tette függővé.

[30] Uo. 6—7. l.
[31] Uo. 40. l.
[32] Lenin Művei 24. köt. 22. l.

Látszatra szerkesztési kérdés, hogy L. N. Nyezsinszkij és A. I. Puskás könyvében a földreform végrehajtásáról — a történelmi fejlődés menetéből mesterségesen kiszakítva — csak a MKP 1945 évi májusi konferenciájának elemzése után, az ország gazdasági újjáépítésének kérdéseivel összefüggésben olvashatunk.[33] Ismeretes, hogy az Ideiglenes Kormánynak a földreform végrehajtásáról szóló rendelete már 1945. március 18-án megjelent, és az említett májusi konferencia már a földreform végrehajtásának állásáról adhatott számot. A földreform végrehajtása felszámolta a nagybirtokos osztályt, alapjában rendítette meg a népi demokráciával szembenálló erők pozícióját; utat nyitott a parasztság gazdasági és politikai fejlődésének, a munkás-paraszt szövetség szilárd alapjait teremtette meg. Túlzásnak tartjuk azonban azt az állítást, mely szerint közvetlenül a földreform megvalósítása után a középparaszt vált volna a magyar falu központi figurájává. Ilyen megállapítást csak azért tehetnek, mert a középparasztok közé sorolják az 5 holdas kisparasztot is. Sőt tovább menve: hozzá kell tennünk, hogy a termelőeszközök a háború következtében olyan mértékben leromlottak a magyar mezőgazdaságban, hogy gyakran még a hagyományos feltételek között középparasztnak számító gazdaság is a kisparaszti gazdálkodás színvonalára süllyedt. Fokozottabban állt ez az újonnan földhözjuttatott paraszti tömegekre, a korábbi földnélküli és ezért munkaeszközökkel nem rendelkező szegényparasztságra, valamint a mezőgazdasági munkásokra. A fejlődésnek az a színvonala, melyet 1945-re N. A. Nyezsinszkij és A. I. Puskás adottnak vesznek, csak jóval később következett be Magyarországon. Bár túlzott és korai középparasztosodási folyamatot tételeznek fel — mégis megállapításaik arra engednek következtetni, mintha ez a széles réteg nem ingadozó középparasztként viselkedett volna, hanem szinte egységes szegényparaszti tömegként azonnal és tudatosan a kommunista párt mellé állt vona.[34] Holott nemcsak a középparasztság, hanem a szegényparasztság és a túlnyomórészt szegényparaszti életkörülmények között élő újgazdák többsége is 1945-ben még a Független Kisgazda Pártot támogatta.

A szocialista forradalom szempontjából igen nagy jelentősége volt a munkásegységnek és a szociáldemokrata párt munkástömegei állásfoglalásának. A magyar munkásosztály legöntudatosabb rétegei, köztük a volt szociáldemokrata munkások, a régi szervezett munkások nagy része következetesen támogatták a MKP-t és politikailag készen álltak arra is, hogy harcba induljanak a szocialista forradalomért. De a Kommunista Párt abban az időben még nem tűzte ki közvetlen feladatként a szocialista forradalom megvalósítását. Ez a körülmény jelentősen megkönnyítette a munkásosztály azon rétegének is — a szociáldemokrata párt tagjainak egy részétől a pártonkívüli munkásokig — a kommunisták köré való tömörítését, amelyik még nem tette magáévá a szocialista forradalom gondolatát, de aktívan támogatta a demokratikus feladatok megvalósítását és együtt harcolt a munkásosztály legöntudatosabb osztagával, a régi rend visszaállításának minden kísérletével szemben. E mellett akadtak olyan munkások is, nem is elhanyagolható számban,

[33] I. m. 165—196. l.

[34] Ezzel a kérdéssel ugyanebből a szemszögből részletesebben foglalkozik *A. I. Puskás*: Borba za agrarnüe preobrazovanyie v Vengrii. Moszkva. 1959 c. munkája. — Kóti Jánosnak a Párttörténeti Közlemények 1961 májusi számában megjelent ismertetése bírálja a magyar középparaszt helyzete megítélésének a könyvben fellelhető sematikus vonásait (253. l.).

akik egyelőre még a demokratikus feladatok megoldásáért vívott harc tevőleges vállalásáig sem jutottak el.[35] A magyar munkásosztály erejét meghatványozta azonban az a körülmény, hogy döntő többsége az egységes, forradalmi szakszervezeti mozgalomban tömörült.

L. N. Nyezsinszkij és A. I. Puskás 1945 nyarán a szocialista forradalomra való áttérésről beszélnek, ugyanakkor az akkor még jelentős munkásbázissal rendelkező Szociáldemokrata pártról egyszerűen mint kispolgári pártról emlékeznek meg. Így akarva-akaratlanul eltüntetik a munkásosztály egy részét a politikai életből. Véleményünk szerint a Szociáldemokrata pártnak nem csupán a kispolgári rétegekre, s ezen belül is elsősorban a kisiparosokra, kiskereskedőkre, a polgári értelmiség egy részére, a vasutasokra, a munkásarisztokráciára volt befolyása. A Szociáldemokrata párt, amelynek több mint félévszázados hagyományai voltak a munkásmozgalomban, a két világháború között — a jobboldali vezetők áruló politikája s a párt korlátozott működése ellenére is — a munkásosztály egyik legjelentősebb szerve volt, és ténylegesen számottevő baloldallal rendelkezett. Bár tagjainak legöntudatosabb része 1945-ben a kommunista pártba lépett át, számszerűen mégis növekedett, mert a politikai életbe akkor bekapcsolódó munkások tömegesen keresték helyüket a szociáldemokrata pártban. Tagjainak létszáma 1945 után nem egy üzemben (pl. MÁVAG, Csepel, Egyesült Izzó, Győri Vagon stb.) elérte, sőt meg is haladta a Magyar Kommunista Párt üzemi szervezeteinek taglétszámát. A felszabadulás után a Szociáldemokrata párt vezetésében is fontos változások mentek végbe. A Horthy-rendszerrel nyíltan együttműködők fokozatosan háttérbe szorultak, a munkásegység hívei kulcspozíciókra tettek szert, de egyidejűleg kezdtek kibontakozni egy újabb jobboldal körvonalai.

A népi demokratikus forradalom előrehaladásával a Szociáldemokrata párt két szárnya közti ellentétek még inkább kikristályosodnak. A jobboldali fellépések 1947 végén érik el csúcspontjukat. Irányvételüket a választási előkészületek antikommunista hangvétele, koalícióellenes támadások és harmadikutas próbálkozások jellemzik. Az egységbontó kísérletek végül is a kommunista párt következetes politikája, a SZDP tömegeinek nyomása, továbbá a baloldal tudatosságának és szervezettségének növekedése révén a jobboldal vereségével végződtek. Minderről L. N. Nyezsinszkij és A. I. Puskás egy és más vonatkozásban említést tesznek ugyan, de — mert a SZDP-t egységes kispolgári politikai csoportosulásként kezelik — az áramlatok kifejlődésére és összeütközésére kevés figyelmet fordítanak. Ezért mulasztják el, hogy a témakörben felsorolt megállapításaikból a szükséges következtetéseket levonják.[36]

Ki kell térnünk a munkás-paraszt szövetség sorsának, különösen egyes szegény- és kisparaszti rétegek megnyerésének fontos politikai tényezőjére, a Nemzeti Paraszt Pártnak a vizsgálatára is. Ez a párt a falusi, radikális érzelmű szegény- és kisparasztok egy részének politikai szervezkedése volt, de soraiban tömörítette a „népi írók" különböző irányzatainak hatása alatt nevelkedett, jórészt paraszti származású értelmiséget, sőt városi kispolgári elemeket is. Ez az összetétel szükségszerűen rányomta bélyegét a párt ideológiájára és politikájára. Végső fokon erre a bázisra vezethető vissza a Nemzeti Paraszt Párt vezetésének összetétele valamint működésének ellentmondásai.

[35] Az MKP és az SZDP kapta — mint ismeretes — a szavazatoknak mintegy 34%-át, 1 646 628-at. — SZDP Központi Titkársága Politikai Térképészeti és Statisztikai Osztályának kiadása. 1946—47.

[36] I. m. 425. l.

Fentiek előrebocsátása mellett osztjuk a szerzők azon megállapításait, hogy 1944 végén és 1945 folyamán a párt egész politikájában a balszárny irányvonala az uralkodó; annál is inkább, mert az alapvető demokratikus feladatok megoldása állt előtérben, melyekkel a párt minden rétegének törekvései lényegében megegyeztek. A Parasztpárt szociális és politikai összetételéből, jellegéből adódó ellentmondások — az Erdei Ferenc és Darvas József köré tömörülő baloldalt kivéve — a proletárdiktatúra kívívásáig végigkísérik a vezetés magatartását: azok kiéleződése vagy háttérbeszorulása mindig az osztályharc adott állapotától függött. Azon alkalmakkor, mikor a reakció felélénkült, erősödtek a Nemzeti Paraszt Pártban és vezetésében a jobboldali tendenciák, melyek a kommunista párttal fennálló szövetség lazítására és a kisgazdapárttal szervezeti kapcsolatok, sőt szervezeti egység létrehozására irányultak. Különösen élesen nyomon követhető a jobbszárny politikai és szervezeti formálódása akkor, midőn a MKP III. kongresszusán a szocialista forradalom feladatai közvetlenül előtérbe kerülnek és a burzsoázia, a kisgazdapárt felhasználásával támadásba lendül. A szocialista forradalom elleni összefogás nyer kifejezést Kovács Imre és csoportjának tevékenységében és nyílt pártszakadást célzó kísérleteiben. A Baloldali Blokk ellentámadása viszont, mely a szegény- és középparaszti rétegek felsorakozásával ment végbe, polarizációt idézett elő a Parasztpártban. A polarizáció megerősítette a felső vezetésben és a helyi szervekben mind a Nemzeti Paraszt Párt, mind a kisgazdapárt balszárnyát. Végső soron tehát a Nemzeti Paraszt Párt állásfoglalását is az döntötte el, hogy a dolgozó paraszti tömegek a kommunista párt vezette munkásosztály forradalmi célkitűzései mellé álltak.[37]

A magyar társadalom politikai életének olyan sajátos termékét, mint a Nemzeti Paraszt Párt, csak a magyar fejlődéssel szoros összefüggésben tanulmányozhatjuk. A szerzők ez alkalommal is — hasonlóan a magyar társadalmi fejlődés más kérdéseiben vallott nézeteikhez — már a népi demokratikus forradalom kezdetén a polarizációnak nagyobb fokát feltételezik, ezzel összhangban a szocialista fordulat feltételeinek megérlelődését időben korábbra teszik, mint az a valóságban történt.

A Nemzeti Paraszt Párt és vezetése — ingadozásai ellenére — végső soron, a fő kérdésekben a kommunista párt megbízható szövetségesének bizonyult. Már puszta létével kizárta annak lehetőségét, hogy a kisgazdapárt a parasztság egyedüli, hegemón politikai képviselőjeként léphessen fel a kommunista párttal szemben. Olyan paraszti tömegeket nyert meg a munkás-paraszt szövetség gondolatának és céljainak, amelyek egyelőre még a kommunista párt mögé közvetlenül nem sorakoztak fel, de a pártok akcióegységén keresztül hozzájárultak a népi demokratikus forradalom szocialista tártalmának kibontakozásához.[38]

[37] Az elmondottakból következik, hogy a Nemzeti Paraszt Pártot, annak felszabadulás utáni fejlődését, a párt vezetésében működő ellentétes erők harcát nem lehet sematikusan a más osztálybázison, más történelmi körülmények között tevékenykedő II. Internacionálé szociáldemokrata pártjainak politikájához hasonlítani (i. m. 183. l.).

[38] A Nemzeti Paraszt Párt történelmi szerepét a korszakkal foglalkozó szerzők kivétel nélkül elismerik. Ez kifejezésre jut mind a marxista, mind a kommunistaellenes történeti irodalomban. Jellemző, hogy az 1945—48 közti időszak történetét tendenciózusan elferdítő Sulyok Dezső is — bár ellentétes előjellel — hasonló következtetésre jut el a kommunista párt és a Nemzeti Paraszt Párt között fennálló együttműködést illetően. *Dr. Desiderius Sulyok:* Zwei Nächte ohne Tag. Zürich, Thomas Verlag. 1948. 159. l. Továbbá: A Nemzeti Paraszt Párt története. Nemzeti Paraszt Párt kiadása. Bpest. 1947.

A magyar népi demokrácia történetével foglalkozó szerzők munkáikban kiemelkedő helyet szánnak az 1947-es országgyűlési választásoknak. Ez bizonyos fokig természetes is, hiszen az 1947-es választások, amelyekre Nagy Ferencnek a kormányból való kiválása után és a hároméves terv parlamenti elfogadásának idején került sor, meggyorsították a burzsoázia kiszorítását a gazdasági és politikai hatalomból. Ismeretes, hogy az országgyűlési választásokon 10 párt indult: a Baloldali Blokk, illetőleg a Függetlenségi Front pártjai mellett kispolgári-polgári, klerikális és más jobboldali csoportosulások is. A még különben számottevő pozíciókkal és befolyással rendelkező népi demokrácia-ellenes erőknek a kisgazdapártban testet öltött szervezeti egysége széthullott, az új csoportosulásoknak pedig már a nyilvánosságra hozott programjában is nagy eltérések mutatkoztak. A választásokon a kommunista párt 22,3%-ot, a Baloldali Blokk együttesen 45,4%-ot és az egész koalició pedig 60,8%-ot kapott. Ezekben a számokban is tükröződött az a politikai erőviszonyokban végbemenő változás, nevezetesen a koalíció balratolódása, melynek fő tényezője a kommunista párt befolyásának és közvetlen tömegbázisának megnövekedése volt. Ez — mint Nemes Dezső megállapítja — „számszerűleg is igen jelentős siker volt, de politikai hatása messze túlterjedt a számszerű eredményen. A kommunista párt választási győzelme tovább erősítette a népi demokratikus erők tömörülését, a szocialista átalakulás programja alapján."[39]

Nem érthetünk tehát egyet az olyan véleményekkel, amelyek kizárólag a választások számszerű eredményeiből igyekeznek a népi demokratikus erők gyengeségét bizonyító következtetést levonni.[40] Az 1947-es választások jelentős állomás volt a proletárdiktatúra győzelméhez vezető úton, jóllehet még nem jelentette annak győzelmét. Túlzottak azok az értékelések, melyek szerint „1947 második felében véglegesen győzött a népi demokratikus rendszer",[41] illetőleg a „kommunista pártot követte a nép döntő többsége",[42] vagy az olyan megállapítások, hogy „Magyarországon békés úton a parlamenti többség meghódításával megvalósult a munkásosztály vezette dolgozók hatalma —a proletárdiktatúra".[43] Tény, hogy a munkásosztály döntő többsége általában támogatta a kommunista pártot, de ez még korántsem jelenti azt, hogy a proletárdiktatúra kivívásának minden kérdésében a kommunista párt mögött állt volna.

A munkásosztály döntő többségének maradéktalan felsorakoztatása a proletárdiktatúra kivívásáért — csakis a szociáldemokrata jobboldal végleges elszigetelésével, a munkásegység új tartalommal való megtöltése útján, a választást követő időszakban mehetett végbe. A választások is megmutatták, hogy a SZDP még jelentős munkástömegek bizalmát bírja. Bár a nagyobb ipari városokban a MKP szavazóinak száma ekkorra már meghaladta a SZDP vász-

Lásd még: Pártdokumentumok az ideológiai és kulturális munkáról. Bpest, Kossuth 1962. 88. l.

[39] *Nemes Dezső:* Magyarország felszabadulása Bpest, Kossuth. 1960. Utószó. 252. l.

[40] *Sipos János* id. kézirata 84, 87, 95. l.

[41] I. m. 394. l. L. N. Nyezsinszkij és A. I. Puskás a népi demokratikus rendszer és a népi demokratikus forradalom fogalmát könyvükben helyenként eltérő módon használják. Jelen esetben, mint az a későbbiekből kiderül, a „népi demokratikus rendszer" kifejezésen lényegében a szocialista forradalom győzelmét értik.

[42] Uo. 394—418. l.

[43] Uo. 430. l.

tási eredményeit, a SZDP a legfontosabb fővárosi és pestkörnyéki kerületekben még számottevő tömegekkel rendelkezett.[44]

A munkásegység fejlődésében — és ami ezzel egyet jelent — a munkásosztály döntő többségének megnyerésében 1947 őszétől következett be a fordulat, a jobboldali szociáldemokrata vezetők puccskísérletének kudarca után, mikor a szociáldemokrata baloldal tudatosan a szervezeti tömörülés útjára lépett. Az eszmei tisztázódás során a párt elutasította a „harmadik út" koncepcióját mind a bel-, mind a külpolitikában, előkészítve ezzel az egyesülést a kommunista párttal.

A szocialista forradalom győzelmének záloga a munkásegység mellett az ország legszámosabb rétegének, a dolgozó parasztságnak magatartása, a kommunista párt programjához való viszonya volt. L. N. Nyezsinszkij és A. I. Puskás úgy vélik, hogy már 1947 második felében a középparasztság döntő többsége a kommunista párt mellett állt.[45] Helytelen módszerrel általánosítanak azonban, amikor pl. a Dunántúlon bekövetkezett két-háromszoros szavazatgyarapodásra hivatkozva nem említik, hogy ez abszolút számokkal mérve meg sem közelíti a parasztság többségét.[46] Szerintük a volt kisgazda szavazók tömegesen a kommunista pártot választották.[47] Így nem kaphatunk választ arra ez ellentmondásra, hogy pl. a Barankovics-féle klerikális párt több mint 820 ezer szavazója milyen rétegekből verbuválódott. A választókerületek eredményeinek összesítése félreérthetetlenül mutatja, hogy szavazóik főként a parasztság köréből kerültek ki, nem is beszélve a másik legerősebb ellenzéki csoportosulásról, a Pfeiffer-pártról, amely a Barankovics-párttal együttesen a szavazatoknak több mint 1/4-ét nyerte el.

Valóban kulcskérdés, merre mentek a kisgazdapárt 45-ös választói. A kommunista párt és a Nemzeti Paraszt Párt szavazatainak növekedése a túlnyomórészt paraszti vidékeken és a Dobi—Dinnyés vezetése alatt álló kisgazdapárti szavazók együttesen a népi demokratikus átalakulás növekvő paraszti bázisáról tanúskodtak. A szocialista átalakulás meggyorsulásának ez egyik fontos kiindulási pontja volt, egyúttal választ ad arra, hol találjuk a 45-ös kisgazda szavazók egy részét. Ugyanakkor tagadhatatlan tény, hogy a volt kisgazda szavazók jelentős része — döntően a katolikus klérus befolyására — a koalícióval szembenálló pártokra adta szavazatát. Ahhoz, hogy a szocialista forradalom győzelemre jusson, szükség volt ezen középparaszti, sőt szegényparaszti rétegek további felvilágosítására, mely a hároméves terv sikerei, a gazdasági építés eredményei valamint a politikai hatalom következetes és erőteljes balratolódása nyomán 1948 elején ment végbe.

A társadalmi osztályok, rétegek magatartásának elemzésén túl, a választások értékelésével bizonyos mértékben összefügg a rendkívül éles harcok eredményeként és nehezen megszületett új kormány jellegének megvilágítása is. Előre bocsátjuk, hogy a kormányalakítás körülményeit L. N. Nyezsinszkij és A. I. Puskás általában helyesen mutatják meg. Ugyanekkor fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a kormányt választó parlament erőviszonyai már korántsem voltak eleve egyértelműen pozitívak a szocialista forradalom ügye számára. A szociáldemokrata párt 67 országgyűlési képviselője közül nem keve-

[44] *Ságvári Ágnes*: Az 1947. évi országgyűlési választások Budapesten. Párttörténeti Közlemények, 1963. 3. sz. 76. l.

[45] I. m. 394. l.

[46] Uo. 420. l.

[47] Uo. 421—422. l.

sebb, mint 35 a jobbszárnyhoz tartozott. A kisgazdapárti képviselők jórésze a szeptemberi pártválasztmányon a koalíción kívül szorult ellenzékkel való egyesülést szorgalmazta, a terv bukása után pedig egy sor kérdésben a jobboldallal együtt szavazott. Sőt, novemberig még a Pfeiffer-pártot is a parlamentben találjuk. Ezeknek a tényeknek a tudatában és a koalíción belüli ellentmondások ismeretében nem lehet lekicsinyelni a burzsoá ellenállás mértékét.

Az 1947-es parlamenti harcokat és azok hatását a szocialista átalakulásra szemléltetően elemzi Nemes Dezső könyvében, ahol a következőket írja: „Az ellenforradalmi erők eszeveszett kísérletet tettek, hogy a kommunista párt újabb előretörését meggátolják, a szocialista átalakulás meggyorsulását feltartóztassák, elkerüljék a teljes vereséget. Különösen a Pfeiffer-párt emberei fejtettek ki nagy aktivitást. Egyrészt a kisgazdapártban még bentmaradt fegyvertársaikat biztatták, hogy jól szervezett puccsal szorítsák vissza a baloldali vezetőséget, vigyék keresztül a kisgazdapárt és a Pfeiffer-párt fúzióját, s ezáltal segítsék vissza Pfeifferéket a hatalomba. Ez a kísérlet erőtlennek bizonyult, és hamar összeomlott. Veszélyesebb volt a Pfeiffer-párt és a szociáldemokrata párt aktivizálódása a kommunista párt térhódításának a megakadályozására."[48] A szocialista forradalom elemeinek növekedését mutatják az osztályerőviszonyok eltolódása és a központi törvényhozó, végrehajtó hatalomban végbemenő változások. Mindezek azonban azt is mutatták, hogy a proletárdiktatúra győzelemrevitele útján milyen megoldandó feladatok álltak még a kommunista párt előtt.

A választást követő politikai harcok eredményeként létrejött népfrontjellegű kormány, a baloldali többségű és állandó tömegnyomás alatt álló parlament, majd annak megtisztítása a jobboldali reakciós csoportoktól teljesen kilátástalanná tették bármilyen demokratikus mezben is fellépő kommunistaellenes blokk összekovácsolását. A kommunista pártprogram megvalósításának a belső erőviszonyok alakulása mellett kedvezett a nemzetközi helyzet is.

Ennek legjellemzőbb vonásai: a kapitalizmus általános válságának — a fasizmus felett aratott világtörténelmi jelentőségű győzelem következményeként — kibontakozó második szakasza, a nyugati hatalmak 1947—49-ben kezdeményezett támadásának kudarca, a Szovjetúnió növekvő politikai-katonai-diplomáciai ereje, mely megvédte a népi demokráciákat a fegyveres imperialista beavatkozástól, továbbá az, „hogy az európai népi demokratikus országokban lényegében egyidejűleg zajlott le a forradalmi átalakulás".[49]

A nemzetközi és belső helyzet ilyen alakulása azonban nemcsak megkövetelte, de elő is segítette a békés győzelem legfőbb feltételének, a munkásosztály egységes, forradalmi pártjának megteremtését. A két munkáspárt összefogása, a közös akciók erősítették a munkásosztály vezető szerepét, másrészt megszilárdították az abban résztvevő kommunisták és baloldali szociáldemokraták eszmei egyetértését, hozzájárultak a leninizmus és a proletárdiktatúra eszméjének elfogadtatásához. A szociáldemokrata jobboldal koncepciójának elszigetelődésével párhuzamosan a baloldali szociáldemokrata vezetők, de főként a párt egyszerű tagjainak sorában megérlelődött az elhatározás, hogy véget vetnek a munkásmozgalomban a pártviszályoknak és az ország előtt álló poli-

[48] I. m. 254. l.

[49] *Sánta Ilona:* A proletárdiktatúra békés győzelmének néhány tapasztalata a népi demokráciákban. Társadalmi Szemle, 1961. 4. sz. 5. l.

tikai-gazdasági feladatok sikeres megoldása érdekében a kommunistákkal szervezetileg is egyesülnek. A szociáldemokrata párt tagjainak ez a törekvése természetesen nem volt ingadozástól mentes. Végkifejlése függött mindenekelőtt a kommunista párt helyes politikai vonalától, annak vonzóerejétől, a gyakorlati munkában tanúsított türelmétől, melynek következményeként a szociáldemokrata párt tagjai nem várva be a felülről történő kezdeményezéseket, tízezrével léptek a kommunista pártba.[50]

A dolgozó parasztság politikai érettségének adta tanújelét azzal, hogy nemcsak a választásokon támogatta szavazatával a kommunista pártot és a vele szövetséges Nemzeti Paraszt Pártot, csatlakozott tömegesen a különböző, még nem termelő, de az összefogás szellemét erősítő szövetkezeti mozgalomhoz, hanem néhány hónap múltán kiélezett harcban foglalt állást a klerikális reakció minden politikai erőfeszítése ellenére az egyházi iskolák államosítása mellett. Legöntudatosabb képviselői tízezerszámra kérték felvételüket a forradalom élcsapatának soraiba.

Az egyesült munkáspárt, a Magyar Dolgozók Pártja 1948 júniusára beteljesedő megalakulása tehát nemcsak a szociáldemokrata párt tagjainak átáramlását jelezte, hanem annál többet, a munkásosztály és a dolgozók alapvető tömegeinek egyetértését a szocialista átalakulás programjával.[51]

A burzsoázia 1948 közepéig politikai harcban fokozatosan elveszítette tömegbázisát és teljesen kívül rekedt a hatalom sáncain; ez tükröződött a központi államhatalmi szervek, valamint a helyi szervek működésében. A párt által vezetett munkásosztály, az államhatalom eszközeivel élve, lépésről-lépésre szorította ki gazdasági hadállásaiból is a burzsoáziát. A munkásosztály a bankok, majd a 100-nál több munkást foglalkoztató gyárak államosításával felszámolta a nagytőkét, a hároméves terv törvényadta felhatalmazással és más, állami intézkedésekkel, melyek kiegészültek a munkásellenőrzés széleskörű alkalmazásával, messzemenően belenyúlt általában a kapitalista tulajdonviszonyokba is.[52]

A polgári restauráció erői nem voltak többé abban a helyzetben, hogy külső támogatás nélkül a szocialista átalakulás megakadályozására a siker reményével akárcsak gondolhattak volna. Szembetalálták volna magukat az államhatalommal és a munkásosztály szervezett erejével, de még az országban működő koalíciós pártok és baloldali szervezetek tömegerejével is. 1948

[50] Az egyesülési kongresszus megállapítja, hogy „a két munkáspárt egyesülése elodázhatatlanná vált akkor, amikor a magyar demokrácia népi demokráciává fejlődött és amikor ez a fejlődés napirendre tűzte a szocializmus felé való haladás feladatait . . . A kongresszus jóváhagyja a Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt szervezeteinek már április-május és június hó folyamán ténylegesen megtörtént egyesülését, mely az egyesülési kongresszus határozatainak szilárd alapjául szolgál." — Az egyesülési kongresszus határozata. — A magyar munkásmozgalom 1944—48. Bpest, Kossuth. 1960—61. 310. l.

[51] „Az MKP úgy egyesült, hogy az ország 9 320 719-es lélekszámának mintegy 9%-át egyesítette soraiban. Nagy-Budapest lakosságának pedig mintegy 18%-át." PI Arch. Az MKP IV. kongresszusára feldolgozott statisztikai adatok. 1948. jún. 12. Közli: *Sánta Ilona:* A két munkáspárt egyesülése Magyarországon 1948-ban. Párttörténeti Közlemények, 1958. 3. sz. 51. l. — Ha a párt létszámának a lakossághoz viszonyított arányát nem is tekinthetjük egészségesnek az élcsapat fejlődése szempontjából, annyi mindenesetre megállapítható, hogy a dolgozó tömegek tudatosan csatlakoztak a szocialista átalakítás programjához.

[52] *Berend T. Iván:* Újjáépítés és a nagytőke elleni harc Magyarországon 1945—48. Bpest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1962. 195—266. l.

közepére a tömegszervezetek (szakszervezet, ifjúsági szövetség és a nőmozgalom) egyértelműen elfogadták az egységes munkáspárt vezetését. A koalíciós pártok is magukévá tették a párt célkitűzéseit, akcióprogramját, és a MDP-t a társadalmi átalakulás egyetlen hivatott vezetőjének ismerték el. A szocialista forradalom feltételei ez időszakra értek meg. A már korábban idézett azon felfogásokkal ellentétben, melyek a szocialista forradalom elemeinek túlsúlyba jutását, a szubjektív tényezőtől nagyrészt függetlenítve, a belső társadalmi fejlődés összefüggéseit némileg leegyszerűsítve, jóval előbbre teszik, *Magyarországon 1948 derekán*, többé kevésbé egyidőben Kelet- és Délkelet-Európa többi országával, győzött a szocialista forradalom.

A szocialista forradalom győzelmének tapasztalatai hazánkban is tanúsítják a marxizmus—leninizmusnak a szocialista forradalom általános törvényszerűségeiről alkotott felfogását, és hozzájárultak a marxizmus—leninizmus forradalmi elméletének fejlődéséhez a kapitalizmus általános válságának a II. világháborút követő periódusában. A történelmi folyamat leegyszerűsítése azonban megfosztaná a marxista-leninista társadalomtudományokat a történelmi összefüggések mélyebb, árnyaltabb elemzésétől, egy ország adott társadalmi-politikai helyzetének és sajátosságainak sokoldalú megismerésétől, gyengítené érvelésük hitelét, hiszen az általános mindig konkrét, a történelemben nemzeti keretek között érvényesül.

SÁGVÁRI ÁGNES—BALOGH SÁNDOR

A SZOVJETUNIÓ ÉS A NÉPI DEMOKRÁCIÁK TÖRTÉNÉSZFRONTJA

AZ ÁLLAM, A POLGÁRSÁG ÉS A NEMZET PROBLÉMÁI NÉMETORSZÁGBAN A FEUDALIZMUSBÓL A KAPITALIZMUSBA VEZETŐ ÁTMENET KORÁBAN

A feudalizmusból a kapitalizmusba vezető átmeneti korban — a harmincéves háború befejezésétől a francia forradalomig terjedő időszakban — Németországban számos, mind ez ideig csak kevéssé megvilágított probléma merült fel, különösen az állam és a nemzet viszonyát illetően. Ezek a problémák nemzeti történetszemléletünk fényénél még közelebbi megvilágítást igényelnek. Természetesen itt most csak néhány, viszonylag kisszámú, kiragadott kérdést érinthetünk, sőt még azok közül sem mindet, amelyeket a szerző a Deutsche Historikergesellschaft Újkori Szakosztályának alakuló ülésén, 1962-ben tartott beszámolójában felvetett. Ebben a beszámolóban a szerző ideológiatörténeti problémákra fektette a fősúlyt. Most következő fejtegetéseiben a szerző a Lehrbuch für Deutsche Geschichte 1648—1789 közötti időszakot tárgyaló fejezetét és az abban általa már rögzített felismeréseket veszi alapul. Vonatkozik ez elsősorban a társadalmi és gazdasági fejlődésre, amelyre jelen értekezésében szintén nem térhet ki újra.[1]

A kapitalizmusnak a brit szigeteken kivívott győzelme és franciaországi győzelme között — mely utóbbi a kapitalizmusnak az egész kontinensen aratandó győzelmét is eldöntötte — másfél évszázad telt el. Ez alatt a másfél évszázad alatt nyilvánvalóvá vált, hogy a kapitalizmus a feudalizmust csak nemzeti államok kialakításával tudja megdönteni. Másrészt a nemzeti államok kialakulásának előfeltétele az volt, hogy bennük a tőkés-polgári fejlődés már bizonyos érettségi fokot ért légyen el. Lenin szerint a kapitalizmus fejlődéséhez a nemzeti állam biztosította a legkedvezőbb előfeltételeket.[2] Ez a forma jobban megfelelt a modern viszonyoknak, mint a nemzetiségi állam, amely Európa némely részén kifejlődött, különösen ott, ahol a tőkés viszonyok még aránylag csekély érettségi fokot mutattak. Igaz, a kapitalizmus a nemzetiségi államok keretében is tovább fejlődött, mint pl. a Habsburg-monarchiában, de általában véve csekélyebb mértékben és lassúbb fejlődési ütemben, mint a nemzeti államokban. Az eredeti felhalmozás mozzanatait kihasználta az államhatalom is, amely — amint Marx mondja — arra koncentrálta és szervezte a társadalom erőit, hogy a „hűbéri termelőmódnak tőkés termelőmóddá való átalakulását mesterségesen előmozdítsák".[3] Az abszolút monarchiának már csak azért is a polgárságra kellett támaszkodnia, mert úrrá kellett lennie az ellenszegülő nemességen. Ez a nemesség ugyanis gyakran nem akart önként lemondani a rendek történelmi hagyományokon nyugvó jogáról, hogy a törvényhozásban tevőlegesen részt vegyen, bár az erről való önkéntes lemondás feudális kizsákmányoló létét elvileg nem veszélyeztette volna. Ellenkezőleg: a második jobbágyság törvényesítése folytán a nemesség kizsákmányolási lehetőségei az Elbától keletre fekvő legtöbb abszolutisztikus államban még csak megszilárdultak. A feudalizmus és egyben a feudális állam válságának lényege éppen abban állt, hogy az állam kénytelen volt a polgárság jövedelmeit bizonyos mértékben „megcsapolni", mivel a parasztok antifeudális ellenállásának erősödése folytán az a terméktöbblet, melyet belőlük a nemesség a gazdaságon kívüli kényszer alkalmazásával kisajtolt, egyre fokozódó csökkenéssel fenyegetett.

Szeretnék ezzel kapcsolatban néhány szót szólni a „nemzet" fogalmáról, hogy a „nemzet" újbóli definiálásáról folyó vitához a mi kérdéskörünk oldaláról is hozzájáruljak. A marxista—leninista irodalomban Sztálinnak „A marxizmus és a nemzeti kérdés" c. írásában közölt ismeretes felfogásához csatlakozva, egészen a legutóbbi időkig

[1] Szerző azt reméli, hogy ezek a problémák a magyar olvasókat is érdeklik. Igaz, hogy ezek a kérdések Magyarországon némely vonatkozásban másképp merülnek fel, mégis a két ország fejlődésének összehasonlítása igen tanulságos lehet. A tanulmány itt közölt változata csekély eltérésekkel a Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1963. évi 3. számában is megjelent.

[2] V. I. Lenin Művei 20. köt. Bpest, Szikra. 1955. 407. l.

[3] *K. Marx:* A tőke I. köt. Bpest, Szikra. 1949. 812. l.

nagyon el volt terjedve az a felfogás, hogy a nemzet lényegében egy meghatározott történelmi időszak terméke, mégpedig a felfelé ívelő kapitalizmus időszakáé; a „nép" („Völkerschaft") ugyanakkor egy másik meghatározott időszak, a feudális termelési viszonyok időszakának terméke. A nemzet kialakulását — annak korai formáiban is — túlnyomóan a polgárság és a tőkés termelési mód csíráinak kialakulásával hozták kapcsolatba. A nemzetnek Sztálin által kidolgozott ismertető jegyeit — amelyeket gyengéi ellenére is, véleményem szerint, azóta sem pótoltak pontosabb javaslatokkal — többnyire a teljesen kifejlett nemzet történelméből vett példákon magyarázták, bár ez ismertető jegyeknek kapitalizmus előtti fokozatos kialakulását sem hagyták teljesen figyelmen kívül. Az NDK-ban a nemzet kérdése fölötti viták ez idáig mindenekelőtt olyan irányban folytak, hogy — többnyire a német állam keletkezésének kérdésével kapcsolatban — közvetlenül Engels fejtegetéseihez kapcsolódva, az addiginál nagyobb súlyt fektettek a nemzetnek feudalizmus-korabeli, illetve a feudalizmus első szakaszában, a feudalizmus progresszív fázisában megfigyelhető legelső kezdeteire. Ennek kapcsán olyan tényeket állítottak szemlélődésük középpontjába, mint pl. azt, hogy a X. század második felében a „deutsch" (német) szót már nem kizárólag a nyelv, hanem már a nép és az állam megjelölésére is alkalmazták. Erről a tényről Ernst Engelbergnek a Német Történésztársaság Dresdenben tartott II. kongresszusán elhangzó beszámolója is említést tesz. Kétségtelenül igen dicséretre méltó, hogy a középkor problémáját nemzeti történetszemléletünk kidolgozásának vitájába éppen erről az oldalról vonjuk be. Bizonyára szükség is volt rá a marxista középkori történészeknek e kérdésekben eddig tanúsított tartózkodásával szemben fellépni. Éppen emiatt is szorul még számos, ezzel összefüggő kérdés további tisztázásra. Ilyen kérdés pl. a következő: Miben különböznek egymástól — a köztük levő közös vonások kiemelésének minden szükségessége mellett is annak a nemzetnek a „csíraformái", amelyek a feudális osztály kialakulásával kapcsolatosak, és annak a nemzetnek a „csíraformái", amelyek a feudalizmus-korabeli középkori várospolgárság kialakulásával függenek össze? Van-e jogunk abból a megállapításból, hogy a feudalizmusban a nemesség volt az uralkodó osztály, azt a végkövetkeztetést levonnunk, hogy ebben a korszakban a nemesség volt a nemzet vezető ereje, amelynek a vezetést később a polgárságnak kellett átadnia? Melyik történelmi időpontban szűnt meg a nemesség a nemzet vezető ereje lenni?

Nézetem szerint nem lenne szabad olyan messze mennünk, hogy túlságosan kihangsúlyozzuk a nemzetnek a feudalizmus felemelkedő szakaszában keletkezett csíraformáit, viszonyítva azokat a polgárság fejlődéséből adódó mozzanatokhoz. A későbbi polgári nemzet kialakulása szempontjából nagyobb történelmi súlya van a céhrendszer és az Engels által helyenként „feudális polgárság"-nak (Feudalbourgeoisie) nevezett középkori városi polgárság kifejlődésével és még inkább a tőkés termelési mód kezdeteivel kapcsolatos tényezőknek, semmint a feudalizmus keletkezésével és annak felfelé ívelő szakaszával kapcsolatos mozzanatoknak. Lenin azt mondja, hogy a nemzetek a társadalmi fejlődés polgári szakaszának elkerülhetetlen termékei és elkerülhetetlen következményei.[4] A feudális viszonyok között létrejöhettek ugyan a nemzetté válás bizonyos előfeltételei, de a nemzet kialakulása világtörténelmi törvényszerűséggé csak a polgári fejlődés alapján válhatott. Az ezzel ellentétes nézet végső konzekvenciája az lenne, hogy a vitát olyan irányba fejlessze tovább, amely végül is egy feudális és egy polgári nemzetfogalom megkülönböztetéséhez vezetne, amivel pedig semmi lényegeset nem nyernénk. Az lenne ezért a javaslatom, hogy tegyünk különbséget egyrészt a nemzet ama csírái között, melyek a feudalizmus felfelé ívelésével kapcsolatosak, másrészt viszont a nemzet ama előformái között, amelyek a középkori városi polgárság kialakulásával és a tőkés termelési mód kezdeteivel függnek össze, hogy ilyen módon terminológiailag is kiemeljük a polgárságnak a nemzet kialakításában játszott történelmi szerepét. Magától értetődően a történelmi valóságban ezeket a mozzanatokat nem lehet olyan tisztán szétválasztani, mint egy elméleti fejtegetésben; az azonban kétségtelen, hogy a nemzet elemeinek kialakulási folyamatában főleg a tőkés árutermelésre alapozott polgári gazdaság megteremtésének jut a döntő szerep. Ezt mutatja többek között Londonnak és a londoni gazdasági életnek az angol nemzet elemeinek kifejlődésére gyakorolt jelentősége is. Így például a „Magna Charta Libertatum"-ban már a XIII. század elején egész Anglia számára kötelezővé tették a Londonban használatos mértékegységeket, a kialakuló angol nemzeti nyelv pedig lassanként főleg a londoni nyelvjárás alapján fejlődött.

Ha meg akarjuk magyarázni, miben is állott a feudális osztály nemzetellenes szerepe a XVII. és XVIII. században, arra is ki kell térnünk, mi volt a nemzeti kérdés

[4] V. I. Lenin Művei. 20. köt. 411. l.

lényege ebben az időszakban. Engels is kiemelte, hogy „a középkor végétől kezdve a történelem olyan irányban dolgozik, hogy Európa nagy nemzeti államokból tevődjék össze. Az ilyen nemzetek képezik az európai uralkodó polgárság normális politikai foglalatát".[5] A nemzeti kérdésnek Németországban történt megoldása a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet egy későbbi szakaszában ezek szerint megkövetelte a feudális rendszer leküzdését, különösen pedig a második jobbágyság, a reakciós céhrendszer és a különálló államok nemzetellenes abszolutizmusának leküzdését, hogy kedvező feltételeket teremtsen a kapitalizmus akadálytalan fejlődéséhez, a polgári forradalom sikeréhez és a polgárság hegemóniája alatt álló egységes nemzeti állam megalakításához. Ilyen értelemben tehát a nemzeti kérdésnek a XVII. és XVIII. században Németországban bekövetkezett megoldása lényegét tekintve semmiben sem különbözik Európa más országaitól. Ha ezen a téren valami különbséget tételeznénk fel, ez azt jelentené, hogy a német fejlődést bizonyos mértékben kiragadnók a világtörténelmi törvényszerűségből, illetve azt negatívnak minősítenők. A világtörténelmi törvényszerűség németországi érvényesüléséhez a német fejlődés különlegességei folytán természetesen más utakat kellett választani. Következett ez abból a tényből, hogy a feudális hatalom közvetlen bukása Németországban nehezebben, illetve csak később volt elérhető, mint Franciaországban, úgyhogy Németországban a polgári forradalom előkészítéséhez az antifeudális erők összefogásának hosszabb időszakasza volt szükséges.

A nemzet kialakulásánál Németországban is a vidéki és városi néptömegek forradalmi potenciálja töltötte be a fő hajtóerő szerepét. A néptömegek előremutató antifeudális akciói nélkül a tehetős polgár sohasem vált volna a feudális rendszer engedelmes alattvalójából a forradalmat megelőző idők (Vormärz) többé-kevésbé öntudatos polgárává. A néptömegek akciói nélkül a polgárság nem tudott volna elég vonzó erőt kifejleszteni magában ahhoz, hogy szövetségeseket tudjon maga köré csoportosítani. Mindkettő szükséges volt ahhoz, hogy a feudális rendszer fölött döntő győzelmeket arathassanak, márpedig ez volt a nemzeti állam megalakulásának előfeltétele. A német polgárság többségének magatartása a XVIII. században azonban még nem állott ezeknek a történelmi feladatoknak a magaslatán. Különösképpen nem volt még képes ez a polgárság arra, hogy a néptömegekben antifeudális akciók végrehajtására meglevő készséget polgári vezetés alatt helyesen kihasználja.

Egészen más példával szolgálnak nekünk Hollandia és Anglia. Hollandiában a néptömegekkel szövetkezett fiatal polgárság győzelme döntötte el azt, hogy kiváljanak nemcsak a spanyol államból, hanem a „nemzetek fölötti" Szent Római Birodalom kötelékéből is és rálépjenek az önálló nemzeti államiság útjára, amint ezt az 1648. évi westfáliai békében le is rögzítették. De az angol polgári forradalom sikere sem képzelhető el a néptömegek aktivitása nélkül, főleg pedig nem a forradalom előtt és alatt lejátszódott parasztfelkelések nélkül. Elég, ha csak arra gondolunk, hogy Cromwell „új mintahadserege" legnagyobbrészt kis-, illetve középparasztokból állott.

Angliában a polgári forradalom győzelme a manufaktúra-tőke gyors fejlődéséhez, végső soron pedig a világtörténelem első ipari forradalmához vezetett. Angliában a polgári forradalom győzelmével — Európa többi országaihoz képest — optimális feltételek teremtődtek a polgári nemzet és annak ismertető jegyei kialakításához. Így jött létre egy egységes nemzetgazdaság és egy egységes nemzeti kultúra, valamint a Shakespeare-rel kezdődő és Miltonnal folytatódó angol nemzeti költészet. Az angol fejlődés azonban túlságosan megelőzte a németet ahhoz, hogy a németországi haladó erők közvetlen tanulságokat vonhattak volna le az angol történelemből. Csak a felvilágosodással lett nagyobb azoknak a haladó személyiségeknek a köre, akik már magukba szívtak valamit a „kerekfejűek (Rundköpfe) szelleméből". Ezek már képesek voltak az angol példa és az angol nemzetté válás jobb megértéséig feltornászni magukat. Irodalmi téren ez legelőször Bodmernél és Breitingernél, valamint Klopstocknál mutatkozott meg különösen világosan, elsősorban Milton iránti tiszteletükben. Végül Mösernél már megtaláljuk azt a világosan megfogalmazott felismerést is, milyen következményekkel járt Németországra a polgári fejlődés elmaradottsága a gyarmatosító tevékenység terén, Angliával szemben. Möser arról panaszkodik, hogy ha nem semmisítették volna meg a német városok befolyását, úgy „Lord Clive helyett egy hamburgi szenátor lenne ma a Ganges partján az úr".[6] Ez idő tájt — tehát jóval később, mint Franciaországban (gondoljunk csak Voltaire „Angolokról írott levelei"-re) — Németországban már bizonyos felismerések kezdtek terjedni arról, milyen nagy előmozdító jelentősége van egy egységes nemzeti államnak a nemzet további fejlődésének menete szempontjából. Anélkül, hogy az Angliában lefolyt

[5] *F. Engels:* Die Gewaltstheorie. Berlin, 1952. 15. l.
[6] J. Möser összes művei (németül). B. Abeken kiad. tíz kötetben. Berlin. 1842. I. köt. 338. és köv. l.

forradalmi átalakulás mélységét és annak a szigetnemzet kialakulására gyakorolt jelentőségét már egész valójában megértették volna, az emberek mégis gondolkozni kezdtek azon, vajon milyen hatalmi szervek segítségével tudta az angliai polgárság felfejlődését és az angol nemzeti állam hatalmának kiterjesztését elérni és biztosítani. Sokan hittek abban, hogy a még meglevő rendi képviseletekben, különösen azokban, amelyekben a polgárság aránylag erős volt, vagy amelyekben — mint pl. Württemberg-Ansbach és Trierben — a nemesség nem volt képviselve, olyan berendezkedésekkel rendelkeznek, melyek segítségével hozzá lehet látni a polgári átalakuláshoz és elő lehet készíteni egy nemzeti állam megalakítását, mindenekelőtt az egyes országok polgársága részéről. Ismételten hivatkoztak ezzel kapcsolatban az angol parlament mintájára, melyet történelmi funkciójában bizonyos fokig hátrábbról, azaz a rendektől korlátozott monarchia szemszögéből közelítettek meg. A német rendiséget — amely pedig a feudális állam abszolutizmust megelőző fejlődési fokának tényleges maradványa volt — úgy értelmezték, mintha az egy angol mintájú polgári parlament lenne, és mintha a rendeknek az lenne a hivatásuk, hogy döntő szerepet játsszanak a nemzeti állam megalakításánál. Hashagen például arról tudósít, hogy a Cleve-i és Mark-i rendek önmagukat „parlamentaristáknak" nevezték,[7] Möser meg az „Osnabrücki Történet"-hez írt előszavában a XVI. századbeli német városokat és azok szerepét az angol alsóház szerepével hasonlítja össze. Jellemző erre a gondolkodásmódra az a tény is, hogy az angliai John Brown „Gondolatok a polgári szabadságról" c. könyvének (1773) lefordításával közvetlen ösztönzéseket véltek kapni arra, hogyan tevékenykedhetne a polgár Németországban is szabadon a nemzet érdekében, anélkül azonban, hogy a két ország polgárságának egymástól eltérő jellegű helyzetét számításba vették volna. Azt a nézetet, hogy a német tartományi rendek bizonyos fokig „a modern népképviselet első foka" (Vorstufe) voltak, amint annak idején Otto Hintze kifejezte magát,[8] értelemszerűleg még ma is többen képviselik, így például Gerhard Ritter,[9] továbbá F. L. Carsten angol történész „Fejedelmek és rendek Németországban" c. művében.[10] E felfogás szerint a rendi képviseleteket polgári értelemben lehetett volna tovább fejleszteni. A történelmi valóságban azonban ez a rendek jellegének és társadalmi funkciójának forradalmi megváltoztatása nélkül nem volt lehetséges. Még ha egészen el is tekintünk attól, hogy a „Sacrum Imperium Romanum Nationis Germanicae" élén álló legfőbb központi testület, az „örökkön tartó" regensburgi Reichstag mindvégig a reakció örökkön tartó legelmaradottabb elemeinek sasfészke maradt, a rendek még ott sem voltak a nemzeti érdekek érvényesítésének eszközei, ahol a nemesség hiánya folytán a polgári képviselők voltak a hangadók, például Württembergben, hanem ott is csupán a tradicionális feudális előjogok haszonélvezői és egyszerű védelmezőiként jelentkeztek. Pusztán reformokkal nem lehetett a rendek feudális jellegét alapvetően megváltoztatni. Ha Hashagen fel is tételezi, hogy a Rajnavidéken 1789 után felmerült és a rendek polgári képviseletekké történő átalakítását célzó néhány gondolat a rajnai liberalizmus forrásának tekinthető,[11] ez legfeljebb azt mutatja, hogy azok, akik ilyen terveket szőttek, a régi, hasznavehetetlen tömlőkbe akartak új bort önteni. A rendek — F. L. Carsten felfogása szerint — nem az egész országot képviselték, hanem annak csupán bizonyos privilegizált csoportjait, így például Württembergben csak a városok patriciátusát, illetve a polgári felső réteg egyes részeit, valamint a hivatalnokok és az értelmiség egyes csoportjait.[12] A rendeket még az olyan rendi képviseletekben sem lehet más elvi alapról értékelni, ahol — mint Württembergben — az ópolgári elemek voltak a hangadók, mint azokban a képviseletekben, ahol az országos nemesség volt a vezető, amely Württembergben legnagyobbrészt „reichsunmittelbar" volt. Ha Carsten úgy véli, hogy a későbbi, XIX. századbeli liberális mozgalom azért volt Württembergben különösen erős, mert ott a rendeket az abszolutizmus nem tudta kikapcsolni, akkor ezzel azt lehet szembeállítani, hogy a XIX. században a liberalizmus Pfalzban is erősen el volt terjedve, noha itt a rendek már korán elsorvadtak.

[7] *J. Hashagen:* Die Stände am Niederrhein (Az alsó-rajnai rendek). Megjelent a Westdeutsche Zeitschrift für Wissenschaft und Kunst 1909. évi 28. kötetében. 20. l.

[8] *Otto Hintze:* Typologie der ständischen Verfassungen des Abendlandes (A Nyugat rendi alkotmánytípusai). HZ. 1930., 141. köt. 233. l. — *O. Hintze:* Ges. Abhandlungen zur allgemeinen Verfassungsgeschichte (Összegyűjtött értekezések az általános alkotmánytörténethez). Megjelent F. Hartung kiadásában, Leipzig. 1941. Az I. kötet (Staat und Verfassung — Állam és alkotmány) 110. oldalán ez áll: „A rendi alkotmányoknál, amelyeket ... a modern alkotmányok első fokaként (Vorstufe) tekinthetünk ..."

[9] Vö. *G. Ritter:* Stein. Stuttgart—Berlin. 1931. I. köt. 19. l. Hasonlóképpen az 1958-as kiadásban is, 180. l.

[10] *F. L. Carsten:* Princes and Parliaments in Germany. Oxford. 1959.

[11] *J. Hashagen:* Das Rheinland und die französische Herrschaft (A Rajnavidék és a francia uralom). Bonn. 1908. 469. l.

[12] *F. L. Carsten:* Die Ursachen des Niederganges der deutschen Landstände (A német országos rendek lehanyatlásának okai). Megjelent németül a HZ. 1962. évi 192. kötetében, 3. füzet, 281. l.

Némely felvilágosult, mint pl. Spittler, aki pedig nem egészen alaptalanul a korábbi területi történet legfontosabb fordulópontjának a városoknak az országos rendek sorába belépését tekinti, annak a tévedésnek áldozatává válik, hogy a patriciátusnak még a XVIII. század második felében is haladó szerepet tulajdonít, holott akkorra ezek már túlnyomóan reakciós erővé váltak. A rendeknek például, beleértve a birodalmi városok hatóságainak képviselőit is, a regensburgi birodalmi gyűlésben már a XVIII. század végén sem volt erejük arra, hogy szembeszegüljenek az abszolutisztikus politika rendszabályaival. De még ahol ez meg is történt, ott sem olyan értelemben, ami elősegítette volna a nemzetté válást, mint ahogy ezt ma Nyugat-Németországban gyakran feltételezik, így például a VHD 1862 októberében megtartott duisburgi értekezletén is. A városkormányok, illetve a birodalmi városok oligarchiája nem volt alkalmas talaj arra, hogy a polgári mozgalmat támogassa és erősítse, vagy hogy a nemzeti irányú fejlődés elemeit terjessze. Ugyanez még nagyobb mértékben vonatkozik a nemesi uralom alatt álló kis városok polgárságára. Helyesen állapította meg Georg Brandes: „Úgy, ahogy a harmadik rend a német fejedelemségekben mostanáig megalakult, semmire se gondolhatunk, ami az angol alsóházhoz lenne hasonló."[13] Nem is lehet ezért csodálkozni azon, hogy német területen a rendeknek sohasem sikerült olyan befolyásra szert tenn ök, annál kevésbé olyan befolyásos hatalmi helyzetbe jutniok, mint az angol parlamentniek, amely már több, mint két évszázaddal előbb más jelleget öltött. Némely területen a rendek a legrégebbi feudális privilégiumok konzerválói voltak; így például a Kölni Választófejedelemségben a nemesi rendi képviselet 16 nemesi ős felmutatásához volt kötve. Más helyeken meg egyenesen az abszolutizmus előtti széttagoltságot képviselték az egyes területeken belül, mint például Hannoverben, ahol a különböző országrészek még a XVIII. században is saját rendi képviselettel rendelkeztek. Veszélyes illúzió volt ezért, amikor Spittler, Pütter és mások reményüket a „felvilágosult" országos rendekbe helyezték, mivel ezek nem voltak képesek arra, hogy a nemzeti egység érdekében dolgozzanak. Világos kifejezésre jut ez abban is, hogy amikor a rendi képviseletek kísérletet tettek arra, hogy a francia forradalom új törekvéseit befogadják, nem tudtak helytállni a forradalmi eszmék feszítőerejével szemben és egész létüket elvesztették.

Az sem véletlen, hogy „császár és birodalom", amelyek még a XVII. században is azon munkálkodtak, hogy az egyes államok abszolút uralkodóival szövetségben a rendek hatalmát aláássák, a kései XVIII. században bizonyos frontváltoztatást hajtanak végre, és most már újra inkább a rendeket igyekeznek saját uralkodóikkal szemben támogatni. Míg I. Lipót császár 1658-i választási kapitulációja megvonta a rendektől az adókkal való rendelkezés és az önálló gyűlésezés jogát, a kései XVIII. században császár és birodalom nyomatékosan síkra szállnak annak érdekében, hogy néhány országos rend addig még megőrzött jogai továbbra is megmaradjanak. Erről az időszakról mondja Marx: „Az abszolút monarchia . . ., amely a feudális rendek vereségéből keletkezett és szétzúzásukban maga is tevékeny részt vett, most mégis arra törekszik, hogy a feudális különbségeknek legalább a látszatát megőrizze."[14] A rendi berendezések az egyes államokban, de éppúgy magában a Birodalomban is, a XVIII. század utolsó évtizedeiben a haladásellenes erők fő támpontjaivá váltak. A köztük meglevő részletkülönbségek ellenére is alapszervezetüket és fő funkciójukat tekintve a régi, történelmileg már túlhaladott feudális rend alkateleme voltak. Teljesen hiábavaló vállalkozás volt az egyébként világosan gondolkozó polgári előharcos Schlözer részéről, hogy a Birodalmi Főtörvényszéket (Reichskammergericht) és a Birodalmi Udvari Tanácsot (Reichshofrat) a polgári képviseleti alkotmány szellemében interpretálja, pusztán azért, mert — mint említette — ezek a bíróságok a német uralkodókat is felelősségre vonhatták. Ez a lehetőség azonban csak elméletben volt meg. Schlözert már maga az a tény is el kellett volna, hogy gondolkoztassa, hogy ez a felelősségrevonás gyakorlatilag — az egy Mecklenburgi Károly Lipót herceg kivételével — csak néhány egészen lecsúszott törpefejedelem vagy Mühlhausen-rangú kisebb birodalmi város esetében fordult csak elő.

A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmeneti korszak kezdetén haladó szellemű embereknél gyakran felfedezhető az a kísérlet, hogy a Birodalmat, illetve annak reformját közelebbi kapcsolatba hozzák a korapolgári fejlődéssel és a nemzetté alakulás kezdeteivel, azaz hogy a német központi hatalmat a haladás emeltyűjeként használják fel. Újra felelevenítik és tovább építik azt a régebbről származó értelmezést, hogy a „Német Nemzet Szent Római Birodalmát" a németek központi államszervezeti formájának tekintsék. Nikolaus von Kues a Birodalmat már a XV. században kereken a németek védőszerveze-

[13] *Georg Brandes:* Über den verminderten Sinn des Vergnügens Megjelent a Berlinische Monatsschrift 15. számában, 1790. máj.; 5. rész, 424. l.

[14] *K. Marx—F. Engels:* Über Deutschland und die deutsche Arbeiterbewegung (Németországról és a német munkásmozgalomról). I. köt. Berlin. 1961. 583. l. Az abszolút monarchiáról.

ténck nevezte. Akkor, a XV. században, a korapolgári forradalom, illetve a nagy német parasztháború leveréséig, a korapolgári forradalom bukásáig még voltak bizonyos remények arra nézve, hogy a polgárság és a központi hatalom között szövetség jöhet létre.[15] Ennek kudarca, a reakciós ellenreformáció, végképpen pedig a harmincéves háború után eldőlt, hogy a Birodalom a maga alkotmányával „Európa valamennyi nemesi és feudális előítéletének központi gyűjtőhelye". Így olvashatjuk ezt az 1797. évi Moniteurban, amely ehhez a megállapításához még a következő jellemző végkövetkeztetést is hozzáfűzi: „Ilyen körülmények között a francia köztársaság egyetlen célja csak a Birodalom megsemmisítése lehet."[16] Ez a megállapítás a XVII. századra is érvényes lehet. Teljesen helytelen vágányon halad ezért P. Rassow, aki azt állítja, hogy a harmincéves háború után a császár győzelme esetén egy német nemzeti állam jött volna létre.[17]

Legkevésbé a Habsburgok, mint az egyházi reakció főexponensei voltak abban a helyzetben — és ez szándékukban sem állott —, hogy szövetségre lépjenek a haladó, azaz jövőbe mutató erőkkel. A XVII. században a hazafiasság példáit mindenekelőtt az íróknál találjuk meg, így Moschereschnál és Lohensteinnél, vagy az építészeknél, mint például Fischer von Erlachnál. Ezek a példák azt mutatják, hogy amikor „birodalom"-ról beszéltek, ezen nem a ténylegesen fennálló Birodalmat, hanem valamennyi német ideális összállamát értették. Különösen a kor egyik leghaladóbb szellemű jogtudósának, Samuel von Pufendorfnak az a nyilatkozata, amely szerint a Birodalom egy „szabálytalan és monstruózus képződmény", mutatja, hogy maga is tudatában volt annak, mennyire lehetetlen lenne a Birodalmat nemzeti állammá alakítani. Éppen a westfáliai béke volt az, amely ezt a lehetőséget megnehezítette. Ez a béke nemcsak megtartotta a Birodalom rendi, azaz a kialakuló abszolutisztikus államformához képest elvileg elmaradottabb jellegét, hanem ezt még jobban kifejezésre is juttatta, és ezzel megpecsételte azt, hogy a Birodalom továbbra is az államhatalom Európában egyedülálló decentralizációját mutassa. Azt, ami a korabeli Franciaországban hazaárulásnak számított, tudniillik, hogy egyesek külföldi hatalmakkal kössenek szövetséget — amint ezt a „hercegi fronde" meg is kísérelte —, a német fejedelmeknek 1648-ban területi szuverénitásuk megadásával kifejezetten megengedték.

A német fejlődés tragédiája, hogy éppen abban a történelmi pillanatban, amikor Angliában a polgári forradalom győzelme a nemzet létrejöttéhez vezetett, és amelyben nem sokkal később a nemzetté alakulásra akkor még ösztönzőleg ható francia abszolutizmus döntő módon megerősödött, Németországban a centralizációval ellentétes irányzatok kerekedtek felül. Az abszolutisztikus hatalom kiépítése az egyes államokban a birodalom rovására ment végbe és ilyenformán a központi hatalmat nem erősítette, hanem ellenkezőleg, gyengülését és szétesését siettette, még képtelenebbé tévén ezzel arra, hogy polgári értelemben megújodhasson. Súlyosbítólag hatott még az is, hogy éppen a Birodalom, amely, mint a csaknem valamennyi németet összefogó államképződmény, a legnagyobb jelentőséggel bírt volna a nemzeti állam megalakítása szempontjából, felépítésében és szervezeti formájában még kevésbé volt alkalmas a polgári fejlődés előmozdítására, mint a legtöbb különállam. Ez, meg az a tény is, hogy a birodalmi államfő hatásköre elméletileg ugyan nagyon tág volt, a gyakorlatban viszont igen csekély, ugyancsak hozzájárult ahhoz, hogy a Birodalomról egyre inkább csak megvetéssel beszéltek, amint ezt mindenekelőtt a hétéves háború is mutatja. Ha a császár szerepét még egyáltalán komolyan lehetett venni, ez lényegében abból állt, hogy VII. Károly császár kivételével a Habsburgok soraiból választották, akiknek birodalmon belül a legnagyobb házi hatalmuk volt. (VII. Károly császár, aki csak Bajorországban uralkodott, nem volt egyéb árnyék-császárnál.) A birodalmi alkotmányra vonatkozóan Herder találóan jegyezte meg: „A mi egész középkori történelmünk a fej, azaz a császár és az egyes birodalmi rendek patológiája. Az egész nemzet pszichológiája — micsoda más dolog!"[18]

Egyébként a Birodalom — minden különbözőségük mellett is — éppen ebben a tekintetben hasonlítható össze a lengyel feudális állammal, amely a maga nemesi anarchiájával és a rá jellemző „Liberum veto"-val kevésbé tudta a lengyel nemzeti állam megalakulásának útját egyengetni, mint ezt némely vonatkozásban a francia abszolutizmus is megtette, sőt azt inkább nehezítette. A „nemzetekfeletti" Birodalomban a kifejlődő nem-német nemzeteket, mint pl. a cseheket, lengyeleket, másodosztályúaknak

[15] Vő. ezzel kapcsolatban: *Max Steinmetz:* Die frühbürgerliche Revolution in Deutschland (A korapolgári forradalom Németországban). Tézisek. ZfG, 1. füzet, 1960. 114—124. l.

[16] Idézet *G. Masur:* Deutsches Reich und deutsche Nation im XVIII. Jahrhundert (Német Birodalom és német nemzet a XVIII. században) c. művéből. Megjelent a Preussische Jahrbücher 229. kötetében, Berlin 1932. 21. l.

[17] *P. Rassow:* Forschungen zur Reichsidee im 16. und 17. Jahrhundert (Birodalmi gondolat a XVI. és XVII. században. Kutatások.) Megjelent *P. Rassow:* Die geschichtliche Einheit des Abendlandes (A Nyugat történelmi egysége) c. művében. Köln—Graz. 1960. 307. l.

[18] J. G. Herder összes művei (németül). Bernhard Suphau kiad. Berlin, 1893. IX. köt. 523/524. l.

tekintették, elnyomták, s ezzel őket nemzetté válásukban gátolták. Tarthatatlan, amikor H. Kohn amerikai történész azt állítja, hogy „a Birodalom keretül szolgálhatott volna a nemzetnek",[19] még ha figyelembe is vesszük, hogy a Birodalom lakosságának többsége német anyanyelvű volt.

Franciaországgal ellentétben Németországban tehát a központi hatalom különösen gyenge, s egyben különösen elmaradott formájával találkozunk, amelyik a német nemzeti állam megalakulását alig segítette, sőt maximálisan gátolta. A német nemzeti államot nem lehetett a birodalmi tradíciókra támaszkodva megteremteni, mint azt az ún. „birodalmi hazafiság" (Reichspatriotismus) némely híve gondolja, hanem csakis e tradíciók leküzdése útján.

A Birodalom 1806-ban bekövetkezett végét ezért a polgári nemzeti állam előharcosai távolról sem siratták, sőt azt — mint pl. Goethe — gyakran meg sem említik. Túlzás lenne azonban azt állítani, — s ezt már Olaszországra tekintettel sem lehet megtenni, ahol tudvalévőleg semmiféle, területi állmok felett álló politikai összefogás sem volt —, hogy a Birodalom megléte a nemzetté válás szempontjából *mindig csak* káros volt. Hiszen mégiscsak elgondolkoztató, hogy még egy olyan ember is, mint Ernst Moritz Arndt, úgy vélte, hogy Németországban „a legvégső általános vallás a császár neve és a Birodalom".[20]

A Birodalom megléte ezenkívül össznémet latolgatásokra és tervezgetésekre nyújtott bizonyos lehetőséget. Még akkor is, ha ezek csaknem kivétel nélkül a Birodalomra bízták ennek megvalósítását, amely pedig erre egyáltalán nem volt sem képes, sem alkalmas, mégis a „birodalmi hazafiság" mindenekelőtt ott, ahol nem volt annexiós igényekkel terhelve, egyes esetekben, illetve annak egyes képviselőinél bizonyos kapcsolódási lehetőségeket nyújtott a modern polgári nemzeti gondolathoz. Különbséget kell azonban tennünk a „birodalmi hazafiság" különböző képviselői között, mivel a birodalmi alkotmányról alkotott nézeteik is különbözőek voltak.

Az úgynevezett birodalmi hazafiaknak mindenekelőtt két főcsoportja volt: Az első csoport főleg a feudális érdekek felé orientálódott, illetve a feudális osztály hatalmának fennmaradásában volt érdekelve. Ez irányzat egyik csoportja főleg a Birodalom központi szervei hatalmának, különösen pedig magának a császári hatalomnak erősítésére fektette a súlyt. Közéjük tartozott például von Gemmingen báró, aki ellenezte, hogy a császári hatalmat, a császári jogkört egyre inkább korlátozó választási kapitulációkkal (szerződésekkel) gyengítsék. A másik csoport, amelyhez többek között olyan férfiak is tartoztak, mint Pütter göttingai államjogász és Häberlin közíró, a „birodalmi hazafias fáradozásoknak" célját elsősorban a birodalmi rendek, különösen a közepes nagyságú államok és a közvetlen birodalmi nemesség „libertásának" biztosításában látták. Nagyon kétséges, hogy a rangjabeli lovagi társaknak ez a hagyományos „birodalmi hazafisága" képes lett volna-e arra, hogy „nemzeti gondolattá tisztuljon és mélyüljön", amint ezt Gerhard Ritter feltételezni látszik.[21] Stein és néhányan mások, akik ugyanezen az úton jártak, kivételt képeznek és nem szabályt.

Más volt a helyzet a második főirányzat „birodalmi hazafiságával". Az ezt képviselő haladó szellemű polgári férfiaktól bizonyos összekötő szálak vezetnek a németországi korai liberalizmus nemzeti gondolatához. Ez a vonal — bár ezt csak bizonyos fenntartással lehet állítani — már a korábbi fejlődésben felbukkan, különösen Leibniznél. Utóbbi a Birodalom élén erős császárságot akart látni, melyet szerinte feltétlenül a fejedelmek uralma fölé kellett volna rendelni. Hasonló, ha nem is ilyen világosan felismerhető irányba mutatnak a „birodalomtörténet" (Reichshistorie) képviselőinek fáradozásai is. Gondolok itt különösen Maskowra („A németek története"), és Winkelmann pártfogójának, Bünau grófnak „Német császár- és birodalomtörténeté"-re.[22] Magasabb fokot ért el ez a birodalmi koncepció egy kifejezetten felvilágosult „birodalmi hazafiság" képviselőinél. Ezek közé tartozik J. M. Schmidt történész „Németek története" c. művével[23] és C. H. R. Heinrich Német Birodalomtörténetével (1778), különösen azonban Schlözer ismert göttingai történész és barátai. Ellentétben a felvilágosodás radikális képviselőivel (mint amilyen pl. Bahrdt), a „birodalmi hazafiság" eme felvilágosult képviselői többékevésbé annak az illúziónak válnak áldozataivá, hogy a haladó köröknek sikerülni fog a Birodalmat olyan egyetlen egységes állammá átalakítaniok, amely megfelelne a kialakuló nemzet igényeinek.

[19] *H. Kohn:* Die Idee des Nationalismus (A nacionalizmus eszméje). Heidelberg, 1950. 474. l.
[20] *E. M. Arndt:* Geist der Zeit (A kor szelleme). I. köt. Megjelent Műveinek W. Steffens-féle kiadásában, Berlin—Leipzig, Wien, Stuttgart. VI. köt. 143/144. l.
[21] *G. Ritter:* Stein. I. köt. 20. l.
[22] *Maskow:* Geschichte der Deutschen. — *Graf Bünau:* Teutsche Kaiser- und Reichshistorie.
[23] *J. M. Schmidt:* Geschichte der Deutschen. — *C. H. R. Heinrich:* Geschichte des deutschen Reiches.

Inkább a második, mint az első említett főirányzathoz kell sorolnunk Friedrich Karl von Mosert,[24] aki „Vom deutschen Nationalgeist" (A német nemzeti szellemről) c. írásában a Birodalom helytelen értelmezésében már odáig ment, hogy kijelentse: a Német Birodalom és a német nemzet azonos fogalmak. Ezt a nézetet Schlözer és barátai nem osztották, ők a Birodalmat csak alapos megújulás után tartották képesnek arra, hogy a nemzeti érdekek foglalata legyen.

Moser, amikor a Birodalom és nemzet fogalmát azonosította, azokra a birodalmi törvényekre hivatkozott, amelyekben a német egység véleménye szerint a „Német Nemzet Szent Római Birodalma" hivatalos kifejezés használatában jutott kifejezésre. Friedrich Karl von Moser tehát a régi és az új polgári nemzet fogalmát gondolkodás nélkül azonosította, amivel egyenesen kihívta maga ellen az olyan bírálatokat, mint a Thomas Abbtét. Abbt azt kifogásolta, hogy Mosernak nem sikerült olyan nemzeti érdeket felmutatnia, amelyre a nemzeti érzést és a hazafiasságot alapozni lehetne. Moser az igazi nemzeti érdekkel ellentétben úgy vélte, hogy politikai közvetítést vállalhat a polgárság és a fejedelmek között. Véleménye szerint mindkettőnek megegyezésre kellene jutnia egymással. Főleg emiatt vágta Justus Möser[25] is Moser fejéhez: „Az udvarnál nem élhet olyan ember, aki a nemzethez tartozik."[26] Justus Möser Moser ellen folytatott polemiájában — Leibnizhoz hasonlóan — ezt a kérdést is felvetette: „Hol van hát a nemzet?" Az alábbi következtetésre jutott: A városokban véleménye szerint elhibázott és elrontott utánzatok vannak, a hadseregben idomított gépek, az országban elnyomott parasztok.[27] Ez a körülmény, melyet nemcsak Justus Möser látott helyesen, részben megmagyarázza, hogy egy olyan ember, mint Moser, aki más kérdésekben teljesen világosan látta a feudális abszolutizmus hanyatlását, hogyan gondolhatta mégis, hogy a kis „birodalmi rendek", különösen pedig a nyugat- és délnyugat-németországi birodalmi lovagok segítségével lehet majd előbbre vinni a nemzet ügyét. Nem vette észre többek között azt sem, hogy ezek a parányi potentátok azért voltak császárhűek, mert egyszerűen nem volt más választásuk, mint az, hogy a császárra támaszkodjanak.

A XVIII. század 70-es és 80-as éveiben egyre inkább elhalványult az a Mosernél még meglevő hit, hogy a Birodalom még megújhodásra képes. A „birodalmi hazafias" fáradozások teljes kilátástalanságát a XVIII. század utolsó évtizedeiben egynémely éleslátású megfigyelő már világosan felismerte. Egy 1787-ből származó, „Miért legyen Németországnak császára?" című röplap a császári méltóságot értelmetlennek nyilvánítja. Gyakran felpanaszolják az össznémet hazafiasság hiányát. Különösen találóan nyilatkozik erről egy ismeretlen szerző, aki önmagát K. betűvel jelöli: kutató szeme (ti. a hazafié — G. Sch.) a német közszellemek nyomát sem tudja felfedezni. Megfojtotta azt a partikularizmus. „Hogy mi a hazafiasság, ezt nem tudhatja olyan, aki Németországban született, hacsak nem porosz vagy osztrák, vagy szász, vagy bajor, vagy valamelyik nagyobb német állam polgára, de hazafiasságát akkor sem mint német érzi, hanem mint porosz, mint osztrák stb."[28] E tényállás ismeretében nem tarthatjuk helyesnek F. Valjavecnek azt a felfogását, hogy a tartományi patriotizmus „talán csak a nemesség egyes részeinek kivételével, általában átfogó nemzeti kötelékek meglétéről tanúskodik".[29]

Moser tévedése egyben a második említett főirányzat csaknem valamennyi „birodalmi hazafija" számára is példa, akik az alakuló polgári nemzeti öntudat új formáit a korhadt birodalmi alkotmány régi, hasznavehetetlenné vált kereteibe akarták bepréselni. Ez a megközelítési mód rendkívül zavaró és hátrányos volt a XVIII. században a nemzeti kérdés tisztázására, mivel elhomályosította azt a nemzeti szükségességet, hogy a feudális rendszernek véget kell vetni s ezt a csúcsán kell kezdeni. Azok a kísérletek, hogy a területi állami öntudatot vagy más szavakkal a tartományi patriotizmust a német különállamokban nemzeti tartalommal ruházzák fel, illetve annak olyan nemzeti jelentőséget tulajdonítsanak, amellyel az egyáltalán nem rendelkezett, nem kevésbé voltak illuzórikusak, mint a birodalmi hazafiak tervezgetései. Különösen Friedrich Karl von Moser porosz bírálói kísérelték meg, hogy Poroszországnak nemzeti szerepet tulajdonít-

[24] Friedrich Karl Freiherr von Moser (1723—1798) német államférfi, főleg Hessen-Darmstadtban tevékenykedett. hosszabb időn át vezető miniszteri beosztásban, amig összeütközésbe nem került az ottani Landgraffal.

[25] Justus Möser (1720—1794) Osnabrückben született, ott tevékenykedett mint a lovagi rend jogtanácsosa és más hivatalokban is. Az Osnabrückische Geschichte szerzője.

[26] *Justus Möser:* Der Geist der deutschen Hilfe (A német segítés szelleme). Az idézet *M. Lenz:* Deutsches Nationalempfinden im Zeitalter unserer Klassiker (Német nemzeti érzés klasszikusaink korában) c. művéből. Megjelent *M. Lenz:* Kleine historische Schriften c. összeállításában. München, 1920. — II. köt. 206. l.

[27] J. Möser összes művei (németül). Gedike és Biester kiadása. IX. köt. 240. l.

[28] Berlinische Monatsschrift, 1792. II. köt. 268. és köv. l.

[29] *F. Valjavec:* Die Entstehung der politischen Strömungen in Deutschland 1770—1815 (Politikai áramlatok keletkezése Németországban 1770—1815 között). Wien. 1951. 331. l.

sanak. Egyébként Friedrich Nicolai berlini felvilágosodott (aufklärista) a „birodalmi hazafiasságot" nem egészen alaptalanul nevezte „osztrák divatnak",[30] hiszen az valójában objektíve a Habsburg-császárság malmára hajtott némi vizet. Amikor viszont Nicolai, Abbt és mások ehelyett a porosz hazafiságot dicsőítették bizonyos fokig a német nemzeti öntudat ősforrásaként, nézetük még tévesebb volt, mint Moser nézete, hiszen Poroszország politikája, amelyet lényegében a junkerek, a német feudális nemesség e legreakciósabb frakciójának érdekei határoztak meg, nemcsak a birodalom ellen irányult (amint ezt már Moser is felismerte), hanem objektíve is a legveszélyesebb antipólusa volt a megteremtendő német nemzeti államnak, melyben a polgárságnak jutott az a történelmi megbízatás, hogy annak vezető ereje legyen. Emellett a militarista porosz állam, amelyben a hadsereg volt minden dolgok mértéke, a legagresszívabb és legexpanzívabb német különállam volt. Egyáltalán nem felel meg a tényeknek, amikor Walter Hubatsch nyugat-német történész úgy véli, hogy az állandóan ható militarista expanziós nyomás formulája megengedhetetlenül leszűkíti a porosz-német történelmet.[31] Hiszen a valóságban ez az expanziós nyomás volt a porosz politika meghatározó tényezője, amint ezt nem utolsósorban II. Frigyes „politikai végrendelete" is bizonyítja. Számottevő kortársak is negatívan ítélték meg Poroszország ún. nemzeti hivatását. Herder azon a véleményen volt, hogy II. Frigyes monarchiájában nem engedi meg nemzeti érzések kifejlődését. Nem kisebb ember, mint Hegel mutatott rá arra, hogy Poroszország volt az a hatalom, melynek nagysága a német állam egységének legnagyobb akadálya volt.[32] Alapjában hamis tehát, ha a „borosz" (borussisch) történészek, mint Drogsev, Treitschke és mások, s néhány mai nyugat-német történész, mint Rothfels és Hubatsch, egyesegyedül Poroszországnak tulajdonítják azt a küldetést, hogy Németországot egyesítse.

A tartományi patriotizmus más területeken sem válhatott a nemzeti öntudat csírasejtjévé a különállami abszolutizmus nemzetellenes jellege miatt. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk, hogy pl. a szász és a badeni tartományi patriotizmus annak haladó szellemű polgári képviselői révén, a polgárság és ideológiája ottani jelentőségének megfelelően – amint az például 1763 után a szász retablissementban érvényesült – mégiscsak tartalmazta a haladó szellemű nemzeti elemek arányi „nyomait", amelyek azonban megfeneklettek a partikularizmusban. A nemzeti elemnek egy ilyen „nyoma" mutatkozik meg például Badenben abban, hogy Herder 1787-ben felszólítást kapott innen arra, hogy fogalmazzon meg egy írásművet „Németország I. hazafias általános kultúrintézetének eszméjéről", amely tervezet a badeni viszonyok korlátolt volta folytán éppoly kevéssé volt megvalósítható, mint Goethe weimari tervei.

Nem volt tehát sem birodalmi, sem országos síkon egyetlen olyan állami intézmény sem, amely a német nemzeti állam előkészítésében valóban progresszív szerepet játszhatott volna. Kudarcra volt ítélve minden olyan kísérlet, hogy a nemzeti állam gondolatának gallyacskáját a túlhaladott feudális állami formák kiszáradásra ítélt törzseire oltsák rá. Franciaországban a feudál-abszolutisztikus állam — bármilyen nagy szükségvolt itt is egy forradalmi polgári átalakulásra ahhoz, hogy igazi nemzeti államot létesítsenek — a nemzetté válás folyamatához legalább a külső keretet biztosította. Az agonel zálásában ráadásul még a porosz—osztrák dualizmussal is megterhelt Birodalom ezzászemben csak Nessos-ing („Nessosgewand") lehetett a német nemzeti állam szló mára. Hacsak részben, de ez is magyarázza, miért fejlődött Németországban az alakun. polgári hazafiasság, az ébredező nemzeti öntudat messzemenően államon kívüli területen. Ez a tény a német felvilágosodás nemzeti politikájának jelentőségét is korlátozta.

A XVIII. század második felében, amikor Angliában már megkezdődött az ipari forradalom, a kontinens országaiban a manufaktúra-kor még akkor lépett utolsó szakaszába. Ennek következménye a polgárság élénkebb politikai mozgékonysága és a nemzeti gondolat előtérbe nyomulása volt. Most már Németországban is, különösen a XVIII. század hetvenes éveinek kezdete óta, nem *csak* a polgárság vezető képviselői, hanem szélesebb körök is felismerték az összefüggést a nemzeti öntudat fejlődése és a feudális rend hanyatlása között. Az antfeudális harc Németországban, különösen a „Sturm und Drang" kezdete óta, élesebb formákat öltött. A hazafiasság fogalma immáron elvesztette részben kompromisszumos jellegét, amilyennek még például Friedrich Karl von Mosernél mutat kozott, és egyértelmű antifeudális lökőirányt kapott. Ezzel a hazafiasság fogalma utólag Németországban is ugyanazon a jelentésváltozáson ment át, amely Franciaországban már néhány évtizeddel hamarább megkezdődött. Különös világossággal tárul ez elénk

[30] Idézet *G. Gromaire:* La littérature politique en Allemagne 1789—1815 c. művéből. Paris. 1911. 2. l.
[31] *W. Hubatsch:* Das Problem der Staatsräson bei Friedrich II. dem Grossen (Az államrezon problémája II. vagy Nagy Frigyesnél). Göttingen, 1956. 28. l.
[32] *G. F. W. Hegel:* Schriften zur Politik und Rechtsphilosophie (A politikáról és jogfilozófiáról). G. Lasson kiad. Leipzig. 1913. 91. l.

a radikális felvilágosultaknál, mint pl. Bahrdtnál, akinek véleménye szerint „a polgár alkotja a nemzetet". Éppen az új polgári hazafiasság legjelentősebb képviselői, mint pl. Herder is, immáron a néptömegeket, az úgynevezett alsó rétegeket is a hazafiasság hordozóiként és a nemzet történelmének átalakítóiként értékelik. Az új hazafiasság hatására a német tájakon a nemzeti öntudat fejlődése is elvben bár hasonló, részleteiben azonban különböző lefolyást mutat. Különösen érdekes problémák adódtak ezzel kapcsolatban a határvidékek helyzetének tanulmányozása során, mint pl. Schleswig-Holsteinban, vagy az idegen uralom alatt álló németlakta területeken, mint a svéd Előpomerániában, ahol a nemzeti érzés gyakran gyorsabban lobbant fel, mint az ország belsejében. A hazafiasságnak ez az új polgári tartalma ugyanakkor erősebben elhatárolta magát más népektől, eredetiségének és saját alakuló nemzete különleges jellegének hangsúlyozása folytán. Kifejezésre jutott ez különösen a „németség" (Deutschheit) fogalmának gyorsan terjedő alkalmazásában, amely — mint ezt Wieland öregkorában hangsúlyozta — az ő ifjúságában még egészen ismeretlen fogalom volt.[33] De hogy már ekkor megmutatkoztak bizonyos korasoviniszta vonások is, azt a következő példa mutatja: Megjelent 1773-ban egy vígjáték, „A németek" címmel, melynek valamennyi jellemgyönge szereplője francia volt. A színdarabnak az Allgemeine Deutsche Bibliothekban megjelent kritikája ezt kifogásolta, mondván, hogy a legcsekélyebb okot sem látja arra, miért kell ezeknek éppen franciáknak lenniök, hiszen ilyen emberek bőven akadnak Németországban is. A színház ne terjessze a nemzeti gyűlölködést.[34]

Amíg a XVIII. század hetvenes éveinek kezdete előtt a mérsékelt polgári felvilágosodottak többsége még azon a nézeten volt, hogy az addigi feudális-abszolutisztikus állam a jövőben is képes lesz még arra, hogy a polgári érdekeket előmozdítsa és a különállamok irányából a nemzeti érdekek szószólója legyen, a XVIII. század utolsó negyedében e téren már látható változás következett be. A polgárság köreiben is egyre több kételyt nyilvánítottak atekintetben, jogosult-e a „tartomány-patriotizmus" és alkalmas-e a különállamok abszolút monarchiája e feladatok megoldására. Bár egyelőre csak a haladás élcsapatánál, de különböző fokon és mértékben utat tör magának az a felismerés, hogy a feudál-abszolutisztikus különállam és az ezt igazoló tartomány-patriotizmus alapjában nemzetellenes, leküzdendő jelenségek, és hogy csak Össznémetország politikai viszonyainak polgári értelemben történő megváltoztatása lehet a nemzeti kérdés helyes megoldásának az alapja. Ezzel kapcsolatban Johannes von Müller történész 1788-ban úgy vélte, hogy „a németeknek új utakra kell lépniök és egy általános hazafias szellemben kell találkozniok, hogy végre nekik is joguk legyen elmondani magukról: mi is nemzet vagyunk."[35]

Németországban is bebizonyosodott, hogy a nemzeti állam megalakítását a manufaktúra-kapitalizmus vontatott fejlődése ellenére is napirendre tűzte a történelem. Németországban, ahol az antifeudális ellenállási harc a XVIII. század utolsó évtizedeiben a vidéken nagyon megerősödött, ugyancsak megvoltak a nemzeti mozgalmakra tipikus[36] paraszti tömegmozgalom alapjai. Különösen a „Sturm und Drang" radikális képviselőinél találunk már bizonyos felismeréseket annak a szerepnek a jelentőségéről, melyet a néptömegek a polgári nemzet kialakulásáért vívott harcban játszanak. Arról azonban, hogy belátták volna polgárok és parasztok együtthaladásának szükségességét a nemzet érdekében, még csak elvétve beszélhetünk, mint például Gottfried August Bürgernél.

Németországban azonban a nemzeti mozgalom teljes sikeréhez még nem voltak megteremtve a gazdasági alapok, amilyen például a belső piacnak a burzsoázia részéről történő meghódítása. Ez a körülmény még a tisztán németek által lakott területek állami összefogását is megnehezítette, míg ugyanakkor Franciaországban a polgári forradalom győzelme minden előfeltételt biztosított a polgári nemzeti állam megteremtéséhez. A német nemzeti mozgalomnak ez a gyengéje két olyan történelmi jelenséget is messzemenően megmagyaráz a német polgárság ideológiájában, amelyek a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmeneti kor végén még külön is megnehezítették a nemzeti kérdés megoldását Németországban.

Ez a két jelenség a következő volt:

1. a kozmopolitizmus erős eluralgása;

2. az ún. felvilágosult abszolutizmus politikai hitele, mint olyan kormányformáé, amely állítólag ki tudja elégíteni mind a polgári, mind a nemzeti igényeket, s ezzel feleslegessé teszi a polgári forradalmat.

[33] Idézet *P. Joachimsen:* Vom deutschen Volk zum deutschen Staat (A német néptől a német államig) c. művéből. Göttingen, 3. kiad. 1956. 40. l.
[34] F. Nicolai kiad. Berlin. XXII. köt. 508—511. l.
[35] Idézet H. Kohn művéből. 520. l.
[36] V. I. Lenin Művei. 20. köt. 412. l.

Mivel Németországban a nemzetté válásnak mindenekelőtt a nyelvi és kulturális jegyei fejlődtek ki, a felvilágosodás német világpolgári gondolatára éppen a vezető polgári gondolkodóknál és költőknél a Németország különleges kulturális világmissziójába vetett hit jellemzőbb volt, mint a nemzeti politika problémáival való foglalkozás és a megfelelő ismereteknek a néptömegek között való terjesztése. Így például Herder véleménye szerint Németország főhivatása az volt, hogy a „világkultúra átrakodó és nemesítő helye" legyen. Ezzel szemben más országokban, különösen Franciaországban, a kozmopolitizmus rendszerint nemcsak a kultúra és civilizáció, hanem a politikai eszmék, a saját nemzeti állam, annak alkotmányformája világtörténelmi jelentőségébe vetett hittel párosult. Jellemző, hogy sajátos módon éppen Németországban folytak viták, mint például a „Berlinische Monatsschrift" c. folyóirat hasábjain Kant és Teller között arról, vajon összeegyeztethetők-e egymással a kozmopolitizmus és a hazafiasság. Kantnak távolról sem egyedülálló példájából, akinek a vita folyamán tett kijelentéseiből kiderült, hogy ő egyáltalán nem óhajt nemzeti államot a németek számára, egyúttal azt is láthatjuk, milyen messzemenően érdektelen volt a nemzeti politika szempontjából a felvilágosodás korának német polgári kozmopolitája. Ez a kozmopolitizmus ez okból még az általános világtörténelmi szempontból progresszív szakaszában is relatíve kevéssé hajlott arra a felfogásra, hogy a polgár az emberiségnek legjobban azzal szolgálhat, ha odaadó híve saját nemzeti államának, amint ez a kozmopolitizmus legtöbb nyugat-európai hívére jellemző volt. A német kozmopolitizmusra inkább J. G. Zimmermann „A nemzeti büszkeségről" c. írásának alábbi kitétele jellemző: „Az ember annál kevésbé világpolgár, minél jobban ragaszkodik saját hazájának külön tulajdonához."[37] Kozmopolitizmus és hazafiasság az illuminátusoknál is szemben állanak egymással. Weishaupt szerint „a hazafiasság az emberszeretet helyére lép".[38] Teljesen megfelel a kis államokra szétszaggatott Németország akkori viszonyainak, hogy még radikális-polgári gondolkodói is, mint Bahrdt, a világpolgárság és partikularizmus összekapcsolásának álproblémájával bajlódtak. Annak a jele ez, hogy milyen nehezére esett még a polgárság haladó szellemű képviselőinek is az, hogy a nemzetet állítsák antifeudális átalakító tervezgetéseik középpontjába. Ily módon bizonyos korlátokba ütközött az a hajlandóság, hogy a polgári haladás nyugat-európai elméleteit befogadják, megértsék, nemhogy azokat német viszonyokra alkalmazzák, bár ez a hajlandóság a német polgári kozmopolitizmusnak kétségtelenül objektíve progresszív vonása.

Így tehát a német kozmopolitizmus is csak részben tájékozódott az akkoriban a társadalmi haladás élén álló erők felé. Joggal veti Fichte 1800 körül a németek szemére, hogy egyoldalú világpolgárok, akik nem értenek ahhoz, hogy a világpolgárit a nemzeti gondolkodással összekapcsolják, amint ez Franciaországban többnyire történt. Magam részéről elvileg egyetértek Dieter Bergnerrel, aki az akkori Németország nemzeti és világpolgári gondolkodásmódját egy és ugyanazon történelmi folyamat két megjelenési formájának tekinti, melyek objektíve egymástól el sem választhatók. A legtöbb német aufklärista a maga szubjektív szemléletében azonban mégis csak választvonalat húzott kozmopolitizmus és hazafiasság közé, amint ezt Fichtének a német felvilágosodottak kozmopolitizmusa ellen intézett előbb említett polémikája is bizonyítja. Az akkori polgári kozmopolitizmus minden gyengéjének kihangsúlyozása mellett sem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk, hogy ez a kozmopolitizmus túlnyomóan haladó szellemű volt és ellentétben állott az imperialista NATO-történészek, pl. Rassow mai, teljesen reakciós kozmopolitizmusával. Ez utóbbi olyan „európaiságot" hirdet, amely „az exkluzív nacionalizmus világpolgárságba feloldódását" jelentené.[39]

A legtöbb német aufklärista annak a hamis elképzelésnek áldozata lett, hogy az ún. felvilágosult abszolutizmus már elég ahhoz, hogy megteremtse a nemzeti kérdés helyes megoldásának alapjait. Csak a polgárság néhány különösen haladó szellemű előharcosánál találjuk meg annak tiszta felismerését, hogy az ún. felvilágosult abszolutizmus, illetve a fejedelmek és segítőik arra irányuló erőfeszítései, hogy egy ún. felvilágosult abszolutisztikus rendszert teremtsenek, csupán kísérletet jelentett arra, hogy a polgárságot néhány engedmény révén megnyerje annak a felvilágosult ideológiának, hogy az abszolutizmus is képes lesz arra, hogy a polgári nemzetnek jó szolgálatokat tegyen. Mivel a polgárság maga sem bízott abban, hogy át tudja lépni a területi állam korlátait és meg tud teremteni egy olyan egységes német államot, melynek élén egy egységes burzsoázia állana,

[37] *J. G. Zimmermann:* Vom Nationalstolze. Zürich. 1788. 4. kiad. 389. l.

[38] Idézet *W. Wenk:* Deutschland vor 100 Jahren (Németország 100 évvel ezelőtt) c. munkájából. Leipzig. 1889. II. köt. 140. l.

[39] Vö. *P. Rassow:* Die Krise des Nationalbewusstseins in Deutschland (A nemzeti öntudat válsága Németországban). Megjelent a Die geschichtliche Einheit des Abendlandes (A Nyugat történelmi egysége) c. kötetben. Köln—Graz. 1960. 70. l.

ezt a célt csak a fejedelmekre, illetve a császárra támaszkodva vélte elérhetőnek. Ezenkívül sok polgárban élt az a rögeszme is, hogy a fejedelmeknek is érdekük a polgárság fejlődésének útjában álló akadályok elhárítása. A valóságban azonban az abszolutizmus arra törekedett, hogy a polgári közgazdaság követelményeit és általában a polgári érdekeket elvileg továbbra is maga alá rendelje. Ebben az értelemben erőtlenítik el bizonyos fokig Németországban a nyugat-európai abszolutizmus-ellenes, felvilágosult ellenzék eszméit. Mialatt Franciaországban már régen utat tört magának az a felismerés, hogy az abszolutizmus végleg nemzetellenessé vált, bármennyire is hazafiasan igyekezett viselkedni, Németországban a polgárság egy részében megmaradt az az elterjedt nézet, hogy abszolutizmus és felvilágosodás nemzeti érdekből jól együtthaladhatnának, illetve hogy hazafias kötelesség a kettőt egymással kibékíteni. Bizonyára az ún. felvilágosult abszolutizmus is hozzájárult némileg ahhoz — éspedig annál jobban, minnél nagyobb volt a felvilágosodás befolyása —, hogy a polgári fejlődést előmozdítsa, de ez csak bizonyos határig történt meg, amely határt az alapvető feudális osztályérdekek szabták meg. Ezt a gátat a Német Birodalom országaiban 1789 előtt csak Badenben és Ausztriában ugrották át a jobbágyrendszer eltörlésével, de ott is csak részben, mert a feudális kizsákmányolást itt sem szüntették meg teljesen, és a feudális osztály lényegében továbbra is változatlanul uralkodó osztály maradt. Ha Toszkánától eltekintünk, a felvilágosodott abszolutizmus a legmesszebbre Ausztriában jutott, II. József uralkodása alatt. II. József egyrészt támogatta a polgárságot és különösen elősegítette a parasztok tőkés földtulajdonosokká fejlődését, és ezzel közvetve a nemzetté válást, másrészt viszont németesítő politikájával akadályozta is a Habsburg-monarchia nem-német népeinek nemzetté formálódási folyamatát. Hogy milyen nagy reményeket fűzött néhány „birodalmi-hazafias" érzületű ember II. Józsefhez, mutatja ezt az a tény is, hogy Klopstock alkalmasnak vélte őt arra, hogy védnöke legyen egy, a császár által alapítandó német nemzeti színháznak.

A felvilágosult abszolutizmus reformjai részleteiben nem voltak ugyan minden nemzeti jelentőség nélküliek, nagyban és egészben azonban a felvilágosult abszolutizmus szerepe a nemzetalakítás szempontjából túnyomóan káros volt. A felvilágosult abszolutizmus történelmi hatékonysága *nem* arra irányult főleg, hogy a polgárságot uralkodó osztállyá emelje, hanem hogy a polgárságnak tett korlátozott engedményekkel, valamint a felvilágosult-polgári tanok és vívmányok segítségével, sőt azokkal visszaélve a feudális osztály uralmát biztosítsa, s ezzel egy valóban nemzeti állam megteremtését akadályozza. Ebben az értelemben a felvilágosult abszolutizmus „nemzeti" bevonata csak szép külső máz volt, amint ezt az „Annales" köréhez tartozó Charles Morazé francia történész találóan megjegyezte.[40]

Bizonyítéka ennek többek között Poroszország és Ausztria törvényhozása az ún. felvilágosult abszolutizmus időszakában. E törvényekben megjelenik ugyan az „állampolgár" fogalma, de nem a polgári egyenlőségkövetelmény értelmében, hanem az elvileg fenntartott feudális kiváltságok értelmében, mivel minden állampolgár megtartotta szerzett rendi jogait (azaz a nemesség is a maga feudális előjogait). Ezt Poroszországban fektették így le az Általános Közjog-ban (Allgemeines Landrecht); Ausztriában megmaradt a tradicionális szabályozás, amint az az egyes tartományok alkotmányában meg volt írva.

A német polgárságnak csak egy kis része látott át a „felvilágosult" abszolutizmuson, mint például Werchlin Bahrdt sváb közíró, aki többek között egy arisztokrataellenes „Német Unió" kezdeményezője is volt. Csak kevesen ismerték fel, hogy a felvilágosult abszolutizmus politikája a burzsoáziának a néptömegektől való elszigetelésére irányult. Igaz, a német polgárok többségét sem tudta már az uralkodó feudális osztály és a fejedelmek minden további nélkül az új, felvilágosult abszolutizmus állítólagos polgári jellegének legendájával és az általa tett csekély részengedményekkel jóllakatni. Mégis átadták magukat annak a káros illúziónak, hogy a feudális államot szépszerével át tudják majd polgári állammá alakítani. Néhány mai nyugat-német polgári történész is rabja ennek az illúziónak. L. Just például így vélekedik: „A felvilágosodás azt remélhette, hogy az, amit Franciaországban forradalmi úton, alulról hajtottak végre, a Birodalomban békés úton, felülről is keresztülvihető lesz."[41] Sok német polgár táplált ilyen illúziókat még akkor is, amikor a francia forradalom példájából már nyilvánvalóvá vált, hogy a polgári nemzeti állam megalakítását csak a feudális rendszer forradalmi legyőzésének útján lehet sikeresen véghezvinni. Igen, mialatt a német polgárság egy kicsiny, radikálisan haladó szellemű frakciója már felismerte, hogy kapcsolatokat kell kiépíteni a néptömegekhez, mint a polgárság döntő súlyú szövetséges partneréhez, és rá kell bízni magukat azok

[40] Vö. *Charles Morazév:* Finance et despotisme. Essai sur les despotes éclairés. Megjelent az „Annales" 1948. évi 3. számában, a 229. és köv. oldalakon.

[41] *L. Just:* Stufen und Formen des Absolutismus (Az abszolutizmus fokai és formái). Megjelent a Görres-társaság Történelmi Évkönyvében (németül), 1961. 80. köt. 148. l.

t

következetes harckészségére, ugyanakkor még olyan emberek is, mint Schlözer és Wieland, elvetik a néptömegeknek a feudális rend ellen irányuló akcióit, mert ezek az uralkodókat arra indíthatnák, hogy végül is elforduljanak a felvilágosodástól. Mialatt éppen a legjelentősebb német költők és gondolkodók mutattak rá arra, hogy a fejlettebb francia nemzet mutatja a többieknek, köztük a németeknek is a helyes utat a jövőbe, a német polgárság legnagyobb része másként gondolkodott. Osztották Karl Friedrich Moser felfogását, aki üdvözölte, hogy „a forradalom szelleme német földön a reformok szellemévé változott",[42] amivel ténylegesen a polgárság és a nemesség közötti kompromisszum szószólójává vált, márpedig egy ilyen megegyezésben a polgárságnak kellett volna a rövidebbet húznia. Még 1800 körül Fichténél is megtaláljuk a fejedelmek jobb belátásába vetett hitet, amit Marat a butaság csúcspontjának nevezett.[43]

Így tehát ellentétben az angol és francia burzsoáziával, amelyek a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korában kivívták maguknak a nemzet vezetésének igényét, a német burzsoázia ebben a szakaszban semmiféle kedvező kiindulási helyzetet sem harcolt ki magának ahhoz, hogy később, amikor Nyugat-Európa a nemzeti államok megalakításának szakaszába lépett, átvehesse a nemzet vezetését. Így tehát a német burzsoáziának a nemzeti kérdés megoldásában megmutatkozó történelmi csődje, az a tény, hogy messze a XIX. századba belenyúlóan a reakciós nemességnek, illetve junkereknek engedte át az egyedüli vezető szerepet és még később is kompromisszumot kötött vele, nem kis mértékben a német burzsoázia 1789 előtti különleges fejlődésében leli magyarázatát. Már akkor megteremtődtek — hacsak bizonyos mértékben is — a részbeni előfeltételek, ha még nem is az előzetes döntések ahhoz, hogy a német burzsoázia a polgári nemzeti államok megalakulásának világtörténelmi időszakában ne felelhessen meg nemzeti hivatásának. Már akkor megmutatkoztak az előjelei annak, hogy a német burzsoázia az 1848/49-es polgári forradalomban nem lesz képes arra, hogy kiragadja a hatalmat a régi uralkodó osztályok kezéből és végképp felszámolja a feudalizmust, amint az Franciaországban történt. Az ezirányú döntés természetesen csak az 1848/49-es forradalomban következett be. A fiatal munkásosztály viszont, amint ez már az 1848/49-es forradalom alatt is megmutatkozott a Marx és Engels vezetése alatti „Kommunisták Szövetsége" tevékenységében, már eleve a helyes utat választotta, amelyen kiállta a történelem próbáját. A munkásosztály már ebben a forradalomban, amelyik lényegében tiszta helyzetet teremtett abban a vonatkozásban, hogy a polgárság nem képes a nemzet vezetésének átvételére, hősies harcokban vívta ki a maga igényét erre a vezetésre.

Egyoldalú dolog lenne azonban, ha fejtegetéseink végére érve, nem mutatnánk rá a német példán a polgári fejlődés pozitív eredményeire is ebben a vonatkozásban a feudalizmusból a kapitalizmusba való kései átmenet időszakában. Bármilyen különös viszonyok között játszódott is le Németország története ebben az időben más népek történetével összehasonlítva, bármily kevéssé is volt a német polgárság harcias és politikailag eredményes a feudális osztállyal vívott osztálycsatáiban, mégis, a XVII. és XVIII. század német történelme az általános világtörténelmi felfelé ívelés nem alábecsülendő részfolyamata.

E kornak a német nép által véghezvitt világtörténelmileg is legjelentősebb teljesítménye a világkultúrához való kiemelkedő hozzájárulása, amely már a XVIII. században kiváltotta a szomszéd államok, így Franciaország gondolkodóinak csodálatát is. Ez tükröződött például abban a nagy készségben is, ami Franciaországban a német irodalom befogadása iránt megnyilvánult, amint erre Werner Krauss rámutatott.

Nem szabad végül arról sem megfeledkeznünk, hogy a kedvezőtlen előfeltételek ellenére is, már a XVIII. században megkezdődött a klasszikus polgári német humanizmus nagy korszaka, melynek törvényes örököse a nemzet vezetésére hivatott munkásosztály. A marxizmus—leninizmus klasszikusai több ízben rámutattak arra, hogy a Kanttal kezdődő klasszikus német filozófia is egyik forrása a tudományos szocializmusnak. A német felvilágosodás jelentős képzőművészeti, irodalmi és zenei alkotásai, amelyekre itt bővebben nem térhettünk ki, ugyancsak jelentős alkatelemei nemzeti kulturális örökségünknek, noha ezek jelentőségét a bonni szakadár-államban lebecsülik, sőt tagadják. A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet fő problémáinak kutatása is feleletet ad tehát nekünk néhány olyan kérdésre, amelyek a szocializmusnak NDK-ban történő átfogó felépítése közben hazánk békés úton történő demokratikus egyesítéséért, a szocialista tábor erősítéséért és a világbéke biztosításáért vívott küzdelmünkben bennünket a legszorosabban érintenek.

Dr. Gerhard Schilfert
(Berlin)

[42] Idézet *A. M. Wolf:* Das politische Denken Karl Friedrich von Mosers (Moser politikai gondolkodásmódja) c. filozófiai vitacikkéből. Köln. 1928. 212. l.

[43] *D. Bergner:* Bemerkungen zu Fichte (Megjegyzések Fichtéhez). Uo. 49. l.

A TÖRTÉNELEMOKTATÁS KÉRDÉSEI

A TÖRTÉNELEMTANÍTÁS REFORMJA LENGYELORSZÁGBAN

A második világháború kitörése után a német fasizmus Lengyelország gyors lerohanása alkalmával és az ezt követő megszállás idején nemcsak az ország falvait, városait dúlta fel és egész gazdasági életét tette tönkre, hanem az ország kulturális életének megsemmisítésére, a lengyel oktatási rendszer teljes megszüntetésére törekedett. A hazafias érzésű egyetemi professzorokat koncentrációs táborokba hurcolták, a főiskolákat és a középiskolákat bezárták. Csak az általános iskolai oktatást engedélyezték, de a lengyel nyelvi, történelmi és földrajzi tankönyveket elégették, és a cenzúra által ellenőrzött könyvekből kellett tanítani. A műemlékek nagy részét elpusztították, az ország kulturális kincsei a német állam tulajdonába vagy a fasiszta megszállók magángyűjteményeibe kerültek.

Az ország felszabadulása után a lengyel nép elsősorban az újjáépítéshez, a háború okozta károk helyreállításához kezdett hozzá és tulajdonképpen csak a néhány utóbbi évben fordíthatta figyelmét oktatási rendszerének újjászervezésére. A lengyel állam alapításának közelgő ezredik évfordulója (1966) különös ösztönzést adott ehhez a nagy nemzeti feladathoz. Jelszóvá vált: „Ezer év — ezer iskola." Az 1960-tól 1966-ig terjedő időben több mint ezer iskolát építenek részben állami hozzájárulással, de főként hatalmas társadalmi összefogással. Ez a nagy építő program teszi lehetővé a lengyel oktatási rendszer továbbfejlesztését.

A két világháború közti Lengyelország elmaradott oktatási rendszere, sok iskolának a háborús pusztítások során történt megsemmisülése nem tette lehetővé, hogy 1945-ben a felszabadulás után jelentős iskolareformot hajtsanak végre. A legutóbbi időkig az általános iskola csak hétosztályos volt, míg a középiskolának négy évfolyama volt. Az 1961. július 15-én hozott oktatási és nevelési törvény vezette be a kötelező nyolcosztályos általános iskolai oktatást. Ennek megvalósítása az iskolaépületek fokozatos elkészülése után, a közeljövőben történik meg. Először tehát az általános iskola reformjára kerül sor, amelynek tantervét már megvitatták, míg a középiskolai reform előkészületei most folynak. Ennek bevezetése csak az általános iskola reformjának teljes befejezése után következhet.

Az általános iskolában a történelem mint önálló tantárgy az V—VIII. osztályokban szerepel. Az általános iskolai történelemtanítás középpontjában Lengyelország története áll. Az egyetemes történelemből csak azokat a leglényegesebb eseményeket veszik figyelembe, amelyek szorosan összefüggnek Lengyelország történetével, és korunk problémáinak megértéséhez szükségesek. A VII. és VIII. osztályokban az egyetemes történetet kissé részletesebben fogják tárgyalni, ennek a korszaknak nagyobb jelentőségére való tekintettel. Az anyagot úgy válogatták össze, hogy azon a történeti folyamat egészét lehessen bemutatni. A társadalmi és politikai kérdéseken kívül felöleli az alapvető ismereteket a kultúra, a tudomány és a technika történetéből.

Az V. osztályban foglalkoznak az ősember életével, az ókori Kelet, Görögország és Róma történetével, képszerűen. Lengyelország középkori történetét 1444-ig, a várnai csatáig tárgyalják.

A VI. osztály anyaga a földrajzi felfedezésekkel kezdődik, s az észak-amerikai angol gyarmatok függetlenségi harcával végződik.

A VII. osztály tananyaga az 1789-i francia forradalomtól az 1905. évi oroszországi burzsoá demokratikus forradalom koráig terjed.

A VIII. osztályban az első világháborútól napjainkig terjedő időszak történelme kerül tárgyalásra.

Valamennyi osztályban heti 2—2 órát fordítanak a történelem tanítására.

A történelemtanítást segíti a VII. és VIII. osztályban heti 1—1 órában tanított társadalmi ismeretek című tantárgy.

Az általánosan képző középiskola jellegének kialakításával kapcsolatban nagy vita folyik. A hivatalos tervezet a középiskola I. osztályát egységesnek tervezi, a II. osztálytól kezdve természettudományi és humán tagozatra való felosztását javasolják. A középiskola mindkét típusában ugyanazokat a tantárgyakat kívánják bevezetni a geológia kivételével, amely mint külön tantárgy csak a matematika-természettudományi középiskolában fordul elő. A különbség lényegében csak a fő tantárgyak tanítási óraszámában fog mutatkozni.

A jelenleg érvényben levő egységes típusú középiskolai óraterv szerint a történelmet a VIII. (nálunk I.) osztályban heti 2 órában, míg a IX—XI. (tehát II—IV. osztályokban) heti 3—3 órában tanítják. Ezen kívül a történelemtanítás célkitűzéseinek megvalósítását segíti elő jelentős mértékben az utolsó osztályban heti 2 órában tanított *Ismeretek Lengyelországról és a mai világról* című tantárgy. Az új, tervezett óraterv szerint az általánosan képző középiskola egységes típusú I. osztályában a történelem heti 2 órát, a matematikai-természettudományi tagozatú II—IV. osztályban heti 2—2 órát kap, míg a humán tagozatú középiskola további osztályaiban heti 3—3 órát vettek tervbe. A világnézeti, állampolgári, erkölcsi nevelést támogatná hathatósan a mindkét típusú középiskola III. és IV. osztályában heti 2—2 órában bevezetendő új tantárgy, a „Társadalomtan" és „Ismeretek Lengyelországról és a mai világról".

Érdekes megemlíteni, hogy a varsói egyetemen a középiskolai reformról folytatott vitában a pedagógiai tanszék ismert nevű professzora, Bogdan Suchodolski négyfajta általános műveltséget nyújtó középiskola létesítésére tett javaslatot. Szerinte szükséges lenne: műszaki, természettudományi, közgazdasági-adminisztrációs valamint az oktatás-népművelés ügyét szolgáló középiskola létesítése. Az utóbbi kettőben nagyobb óraszámmal szerepelne a történelem, és a szociológia bevezetését is javasolja. A javaslat ellenvetésekkel találkozott, de a középiskola tagozatainak kérdésével foglalkozó vita még nem zárult le.

Az elkészült új reformtervezet foglalkozik a középiskolai történelemtanítás feladataival, és a tananyagnak az egyes osztályokra való felosztásával. A részletek még nem alakultak ki, de a keretek elfogadottaknak tekinthetők.

A történelemtanítás feladatait a következőkben fogalmazták meg: meg kell ismertetni a tanulókat a fontosabb történeti folyamatokkal, gazdasági-társadalmi és politikai rendszerekkel, továbbá a kultúra fejlődésével az egyes társadalmi formációkban. El kell mélyíteni az általános iskolában a Lengyelország történetéből és az egyetemes történelemből szerzett ismereteket, különös tekintettel az osztályharc és a munkásosztály haladó és forradalmi törekvéseinek szerepére. Ismerjék meg a tanulók a társadalmak fejlődését irányító törvényeket, továbbá a mai valóság történeti előzményeit. Gondoskodni kell a tanulók hazafias magatartásának kialakításáról, és a haladás nemzetközi erőivel való szolidarítás és a népek békés együttélésére való törekvés érzésének kifejlesztéséről.

A jelenleg kötelező tantervhez viszonyítva tervbe van véve az ókori történelem anyagának korlátozása, főként a termelési viszonyokat, a politikai-alkotmányos felépítményt érintő kérdésekre, valamint Görögországnak és Rómának a kultúra területén ránk hagyott örökségére. Ezzel szemben több időt szánnak az újkori és legújabbkori történelmi ismeretek elmélyítésére és alaposabb megszilárdítására, valamint azon Európán kívüli országok történetének bővebb bemutatására, amelyek a múltban vagy ma jelentősebb politikai és kulturális szerepet játszottak, illetve játszanak.

A történelmi tananyagnak egyes osztályokra való felosztását a következőképpen tervezik:

I. osztály: az ősközösségtől a XIV. század kezdetéig;
II. osztály: a XIV. századtól a felvilágosodás koráig bezárólag;
III. osztály: a francia forradalomtól az első világháború kitöréséig;
IV. osztály: 1914-től napjainkig.

A történelem tananyagának összeállítása a humán középiskolában és a matematika-természettudományi középiskolában nagy vonásaiban ugyanaz lesz. A humán középiskolában bővebben veszik figyelembe az egyetemes történelem és a művelődéstörténet néhány fejezetét, valamint több időt szánnak forrásszövegek elemzésére és történelmi olvasmányokra.

A „Társadalomtan" és „Ismeretek Lengyelországról és a mai világról" című tantárgyak bevezetésének az a célja, hogy ismereteket nyújtsanak a tanulóknak a Lengyel Népköztársaság alkotmányáról, az állampolgári jogokról és kötelességekről, a nemzetközi politikai helyzetről és a világ társadalmi-gazdasági fejlődésének távlatairól. Meg kell ismertetni a tanulókat a területi és központi hatóságok működésével, a társadalmi és

politikai szervezetek tevékenységével, továbbá a történelmi materializmus és a marxista államelmélet alapfogalmaival, a marxista etika problémakörével, és elő kell készíteni az ifjúságot a politikai és társadalmi életben való részvételre.

Megismerkednek a tanulók e tantárgynak a keretében a társadalmi osztályok kialakulásával, az osztályharccal, az áru és pénz, tőke, a kapitalista kizsákmányolás lényegével, az értéktöbblet, a válságok, továbbá a tervgazdálkodás, a szocialista iparosítás fogalmával és a nemzeti jövedelem elosztásának módjával. Korunk problémáival kapcsolatban kitérnek a kapitalista és gyarmati rendszer válságára, az új, független államok keletkezésére, a szocialista államok együttműködésének kérdésére és a kommunizmus építésének távlataira. E tárgy tantervében szerepel a békeharc és a békés egymás mellett élés problémája, a két gazdasági-társadalmi rendszer versenye, továbbá az Egyesült Nemzetek Szervezete és szerepe. Ugyancsak helyet kapnak a marxista államelmélet válogatott problémái, a politikai gazdaságtan legfontosabb kérdései, a városiasodás problémái. Kitérnek a jogtudomány alapvető kérdéseire, az oktatásügy és művelődésügy fejlődésére, a társadalombiztosításra. Foglalkoznak az erkölcs társadalmi jellegével, a gazdasági-társadalmi viszonyokkal való kapcsolatával, s elemzik a szocialista erkölcs alapelveinek megfelelő magatartás normáit.

E tárgynak jelentős irodalma van, s nagy sikernek könyvelik el, hogy az általános iskola VII. osztálya számára már tankönyv is készült.

A történelemtanítás reformjával kapcsolatban felmerül az érettségi vizsga reformjának kérdése is. Az 1960—61-es tanévben érettségi vizsgát kellett tenni nemcsak a *történelemből*, hanem külön az *„Ismeretek Lengyelországról és a mai világról"* című tantárgyból is. Már az e tárgyból tartott első érettségi vizsga után erősen bírálták a tanárok ezt az intézkedést. E tárgyat csak egy éven keresztül tanították heti 2 órában, és nem volt alkalmas arra, hogy külön érettségi tantárgy legyen. Bevezetését a tanulók világnézeti beállítottsága megállapításának lehetőségével indokolták, de ez a történelmi érettségi vizsga során is lemérhető. Ennek a véleménynek hívei azt ajánlották, hogy a történelem tétel 3. pontja tartalmazzon ilyen irányú kérdést. Ez a javaslat elfogadásra került, és a most zárult tanévben a két tárgy összevonásával folyt le a történelmi érettségi vizsga. Az 1960—61-es tanévben az érettségi tételeket bizonyos megadott szempontok figyelembevételével maga a vizsgáztató állította össze. Módot adtak neki, hogy figyelembe vegye a helytörténeti anyagot. Az így összeállított kérdések között azonban kevés volt a problémafelvető, összefoglaló kérdés, legtöbbször a tankönyv címszavaiból állottak, s túl általánosak voltak. Az 1961-ben kiadott érettségi szabályzat szerint minden tanuló 3 kérdést kap a történelemből. Az első kérdésben arról kell számot adniok, hogy a történeti anyag egészében vagy egy nagyobb részében hogyan tájékozódnak, milyen a történeti gondolkodásuk. Ilyen kérdések például: Lengyelország és Litvánia gazdasági-társadalmi viszonyai a Jagellók alatt; a lengyel állam kialakulása; vagy: a lengyel nép harca a német feudális urak ellen.

A második kérdésben a tanulónak bizonyos eseményről, személyről vagy problémáról kell rövid véleményt mondania. Ilyen kérdések például: a lengyelek szerepe a párizsi kommünben, vagy Németország XIX. századi egyesítésének gazdasági alapja. Két évvel ezelőtt a harmadik kérdésben egy forrásmunkából vagy feldolgozásból vett rövid részlet elemzését és értelmezését kívánták meg, míg most az „Ismeretek Lengyelországról és a mai világról" című tantárgy témaköréből vett kérdést kap a tanuló. Például: a Népi Lengyelország határainak megállapítása a második világháború után, vagy a két világrendszer kialakulása a második világháború után. Ez utóbbi kérdés során számol be a tanuló arról, hogy korunk alapvető gazdasági, társadalmi és politikai kérdéseiben milyen tájékozottsággal rendelkezik.

A lengyel történelemtanárok, miközben az új történelemtantervekkel kapcsolatos előkészítő munkákkal foglalkoznak, igyekeznek munkájukat eredményesebbé, színesebbé tenni. Új módszerekkel kísérleteznek a történelemtanításban. Ilyen például a tanulók csoportos munkáján alapuló történelemóra megszervezése. Az egyik VII. osztályban 7 csoportot alakított ki a tanár úgy, hogy minden egyes csoportban volt egy jó tanuló, aki a csoport munkáját vezette. Mindegyik csoport kb. 4 gépelt oldal terjedelmű szépirodalmi vagy forrásanyagot kapott alapos feldolgozásra a második világháború történetéből. A tanulóknak a lengyeleknek a Hitler elleni harcokban folytatott szerepéről kellett tájékozódniok, majd egy-egy tanuló beszámolt a kijelölt anyagról, a többiek pedig a térképen megjelölték a felsorolt helyeket, felírták a táblára a kronológiai adatokat. Az egyes részletek elhangzása után néhány tanuló megpróbálta összefoglalni az egészet. A tanulóknak házi feladatul az események kronológiai összeállítását jelölte ki a tanár.

Egy másik osztályban a lengyel történelem nemzeti hősének, Kościuszko Tádénak életművével foglalkoztak. A különböző forrásanyagok alapján ugyancsak csoportos

munkával készültek fel az órára a tanulók, s önálló munkájuk alapján állították össze a Kosciuszko Tádé vezetésével a lengyel függetlenségért folytatott harc történetét.

Másfajta kísérlet az órák színesebbé tételére a múzeumokban tartott történelemóra. A fővárosban vagy a történelmi múlttal rendelkező nagyobb városokban nem okoz gondot a történelemtanárnak ilyen óra megszervezése. Varsóban több iskola tartott történelemórát a Történeti Múzeumban, a Hadtörténeti Múzeumban vagy a Lenin Múzeumban. Ma már a kisebb városokban is van múzeum, és itt főleg a helytörténeti problémákat, a környék gazdasági-társadalmi fejlődésének kérdéseit szemléltetheti a tanár. Elősegítik, hogy a történelemtanárok helytörténeti kutatásokkal is foglalkozzanak, s ezek eredményeinek felhasználásával tegyék színesebbé oktató-nevelő munkájukat. A történelemtanítással foglalkozó folyóirat, a Wiadomości Historyczne ezért útmutatót közöl a történelemtanárok részére a helytörténeti kutatási problematika és metodika köréből. Szempontokat adtak az etnográfiai és szociológiai kutatásokhoz is. Hasonlóképpen útmutatókat állítottak össze a történelmi kirándulások megszervezéséhez és lebonyolításához is. Kiemelkedő ezen a téren a Krakkó megtekintését elősegítő, mindenre kiterjedő útmutató.

A történelemtanítás problémáival foglalkozó lengyel folyóirat új rovatot nyitott Encyklopédia címmel. Ebben segítséget kívánnak nyújtani a tanároknak az alapfogalmak megmagyarázásához, bizonyos fokig ezek a mi érettségi vizsgánkon szereplő B) kérdésekre megkívánt válaszokra emlékeztetnek. Szerepelt itt pl. a háromnyomásos gazdálkodás, a komprádor burzsoázia, majorsági gazdálkodás stb. alapfogalmak kifejtése, a legalaposabb volt a három német birodalomról és az öt francia köztársaságról adott elemzés.

A történelemtanítás módszertanával foglalkozó lengyel szakemberek szeretnének egy módszertani kézikönyvet kiadni e munka elősegítésére. Ezért három évvel ezelőtt vitára bocsátották a könyv tervezetét, de az még nem készült el. Ennek megjelenésétől várják a különben a lengyel államalapítás közelgő ezredik évfordulója alkalmából megélénkült, és fellendült elméleti kutató munka és történelemtanítás további fejlődését.

Besnyő Miklós

A NÉMET FASIZMUS MAGYAR NYELVŰ IRODALMA

Az általános iskola 8. osztályos tankönyvében bár három oldalnyi szöveg „A fasizmus hatalomrajutása Németországban" címet viseli, mégis az egy órányi anyagból csupán alig több mint egy oldal foglalkozik valóban a címben megjelölt témával, amelyet fél oldalnyi apróbetűs szemelvény egészít ki: Dimitrov a lipcsei perben mondott végszavának egy részlete. Egy rövid, kb. 40 perces tanórán kell megtanítani a kapitalizmus általános válságát, az 1929—33-as nagy gazdasági világválságot, a fasizmust és a fasizmus elleni küzdelmet; a Komintern VII. Kongresszusát. Mivel a tankönyv a későbbiekben nem tér vissza a német fasizmus jellegére, lényegére és módszereire, ennek bemutatását és megértetését is ennek az órának a témára szánható 10—20 percébe kell sűríteni. 4 évvel később a gimnázium IV. vagy a technikum IV. osztályában tanulnak a fiatalok ismét a német fasizmusról. A gimnáziumi tankönyv már egy egész tanórát szán a németországi fasizmusnak és egy következő tanóra első részletét a fasizmus elleni nemzetközi küzdelemnek. A technikumi tankönyv pedig öt oldalt, három teljes tanórát szentel a német fasizmus és az ellene folyó nemzetközi küzdelem bemutatására. Mindhárom iskolatípusban rendkívül kevés idő áll a tanár rendelkezésére, hogy korunk történetének egyik legfontosabb részét életrekeltse, megértesse, megtanítsa és ezen keresztül beleoltsa a tanulókba a fasizmus szenvedélyes gyűlöletét. Különösen meggondoltan és céltudatosan kell tehát gazdálkodni az idővel, hogy az oktatási és nevelési célkitűzéseket elérhessük. A fasizmus lényegének megértetése s megfelelő érzelmek kiváltása csupán a tankönyv szövegén keresztül nem érhető el. A rendelkezésre álló rövid időkereten belül is gondosan fel kell használni a téma gazdag magyar nyelvű szakirodalmát.

A fasizmus hatalomrajutásának németországi körülményeit és a fasizmus jellegét még mindig a sok magyar nyelvű kiadást megért „A lipcsei per" című, Dimitrov okiratai, levelei és feljegyzései alcímet viselő Szikra-kiadású könyv felhasználásával tudjuk bemutatni. E könyv annyira közismert a legszélesebb tanári körökben, hogy e helyen még rövid ismertetésétől is eltekinthetünk.

Kevésbé közismert a német fasizmus gépezete, állami, párt- és katonai mechanizmusa és rémtettei megelevenítését szolgáló irodalom. Az 1940-es évek végének erősen zsurnalisztikai jellegű, gyakran a történelmi hűség helyett a szenzációra törekvő irodalma után évekig feltűnő módon hiányoztak a német fasizmust bemutató munkák a magyar könyvpiacról. Nem csodálandó, hogy 1955-ben a döbbenet erejével hatott, amikor a Szikra Kiadó megjelentette Lord Russelnek, a nürnbergi nemzetközi törvényszék angol főügyésze volt jogi tanácsadójának könyvét *A horogkereszt rémtettei* címmel. A könyv első része („Hitler zsarnoki uralmának eszközei") részletesen bemutatja a náci párt felépítését és módszereit, az SS és az SA szervezetét, különböző rendeltetésű csoportjait — s ezen belül a „Gestapo"-t. Felsorakozik itt a Gestapón kívül az SS főparancsnokság 12 osztálya és a Hitlerjugend is. A könyv elkövetkező hat fejezete a német fasizmus bűntetteit sorolja fel az első fejezethez hasonlóan konkrétan és tudományos alapossággal. A II. fejezet a hadifoglyok bántalmazását és meggyilkolását, a III. fejezet a nyílt tengeren elkövetett bűntetteket, a IV. fejezet a kegyetlenkedések és tömeggyilkosságok a megszállt területeken, az V. fejezet a rabszolgamunka, a VI. fejezet a koncentrációs táborok, a VII. fejezet a zsidókérdés „végleges megoldása" címet viseli. Valamennyi kérdés bemutatásánál a nürnbergi pert megelőző vizsgálat során felszínre került és beigazolást nyert konkrét tényeket használja, s felsorakoztatja azokat a nemzetközi jogszabályokat és szerződéseket, amelyeket a német fasiszták épp az itt bemutatott tetteikkel felrúgtak. Ez a könyv igen alkalmas a sokoldalú tanári felkészülésre, anyagának ismeretében alig maradhat a német fasizmus szervezetével s módszereivel kapcsolatban olyan kérdés, amely a tanárt felkészületlenül érné. Ugyanakkor éppen a rövid és pregnáns konkrétumok nagy tömegének felsorakoztatása szinte korlátlan válogatási lehetőséget nyújt az órán való szemléltetésre.

Russel könyvének megjelenését a Szikra Kiadónál még ez évben követte a nürnbergi per négy főügyészének, R. H. Jacksonnak (USA), Hartley Shawcrossnak (Nagy-Britannia), François de Menthonnak (Franciaország) és R. A. Rugyenkónak (Szovjetunió) vádbeszédét tartalmazó kötet *Nürnbergi per vádbeszédei* címmel. A könyv előszavában Szabó Imre akadémikus röviden összefoglalja a nürnbergi per jogi vonatkozásait, s megvilágítja nemzetközi jelentőségét. A négy vádbeszéd — a kötet néhány szükségtelen rövidítése és fordítási pontatlansága ellenére — plasztikus képet ad a német fasizmus bűneiről. A főügyészek közötti munkamegosztás szerint az amerikai vádló általánosságban bizonyítja a nácik rémtetteit. Bemutatja, hogyan jutott Hitler és kalandor bandája törvénytelen úton a hatalomhoz, s hogyan hajtották végre gyilkosság, árulás, erőszak, cselszövés eszközeivel agresszív, eleve népellenes programjukat. Russel könyvéhez hasonlóan, de összefoglalóbb jelleggel itt is felsorakoznak a náci hatalom szervezetei és eszközei. Külön fejezetet kapnak a munkásosztály elleni harc, az egyház elleni akciók, a zsidók elleni elkövetett bűncselekmények. Igen részletesen s gazdag tényanyagon bizonyítja a fasiszta Németország agresszor szerepét, majd felsorakoztatja a hadviselés szabályai ellen elkövetett bűnöket, szembeállítva a megfelelő nemzetközi jogszabályokkal. Az angol főügyész viszonylag rövid vádbeszédének feladata a béke elleni bűncselekmények bemutatása s annak bizonyítása, hogy a nácik agresszív, bűnös háborút viseltek. Ez a vádbeszéd különösen sok segítséget nyújthat a német agresszió bemutatásához. A francia vádló a német fasiszták Nyugat-Európában, a szovjet vádló a Kelet-Európában elkövetett gaztetteit sorolta fel és bizonyította. Rugyenkó vádbeszédéből a fasizmus lényegének megértéséhez igen jól felhasználhatjuk az agresszív háborúk ideológiai előkészítését bemutató részt, amely sok bizonyító anyag felsorakoztatása mellett egyik német induló egyetlen szakaszának idézésével sűrítve adja a náci mentalitást.

„Ha majd a világ romokban hever
Bánja az ördög, köpni rá,
Mégis tovább masírozunk,
Mert ma miénk Németország,
Holnap pedig az egész világ."

E két könyvnek a német fasizmus háborús, népellenes, emberiségellenes és békeellenes bűnlajstromának precíz és döbbenetet keltő összefoglalása után megindult olyan könyvek magyar nyelvű kiadása, amelyek részletesen és gyakran a személyes átélés erejével mutatják be a náci emberirtás és erőszak egy-egy fejezetét. Egyik típus — a koncentrációs táborokról szóló irodalom. Nagy sikert értek el, s majdnem minden kisebb könyvtárban, sőt iskolai könyvtárakban is megtalálhatók Ota Kraus és Erik Kulka több kiadást megért könyvei a *Halálgyár* (Kossuth Kiadó, 1957—1958 stb.) és az *Éjszaka és köd* (Kossuth Kiadó, 1960 stb.). Ota Kraus és Erik Kulka csehszlovák lakosok maguk

is megjárták „a pokolhoz vezető utat". Az előbbi könyv az auschwitzi „halálgyár" poklába viszi el az olvasót. Az egyéni átélés heve fűti a szerzőket, könyvük mégsem visszaemlékezés, hanem az auschwitzi haláltábor térképekkel és vázlatokkal illusztrált precíz leírása, a náci halálgépezet szervezetének és működésének pontos körképe. Nem is találhatunk megbízhatóbb és alaposabb feldolgozást Auschwitzról, a német megsemmisítő táborok e legnagyobbikáról, ahol kb. hatmillió ember lelte kínhalálát. A táborok felépítésének s a táborélet plasztikus és drámai feszültségű leírásának egy-egy részlete igen alkalmas arra, hogy 1—2 perc alatt is mély betekintést kapjanak a tanulók a német fasizmus embertelenségébe. A kötethez csatolt közel 50 fénykép pedig még hitelesebbé teszi az így nyert benyomásokat.

Ota Kraus és Erik Kulka másik könyve az *Éjszaka és köd*, amely már címét is a náci emberirtási akció fedőnevétől nyerte, már mélyebben mutat rá azokra az összefüggésekre, amelyek a német finánctőke mohósága és a fasiszta emberirtás között vannak. Eredeti feljegyzések, jegyzőkönyvek, rendeletek stb. sorakoznak fel annak bizonyítására, „hogy a Harmadik Birodalom fasiszta állami, politikai vezérkara nemcsak őrült hódítási tervei megvalósítása, s az ország belső feszültségének levezetése céljából követte el nagyméretű tömeggyilkosságait, hanem volt egy másik ok is: megszerezni Nyugat-Európa zsidóságának vagyonát, s »életteret« nyitni Kelet-Európában a maguk számára". A nácik tudatosan készültek erre a feladatra, hatalmas apparátust működtettek a tervek kidolgozására és végrehajtására. A könyv első fejezetének mottója egy Hitler-idézet: „. . . . sok olyan módszer van, amellyel rendszeresen ki lehet pusztítani a nemkívánatos fajokat." A könyv bemutatja, hogyan próbálták ki a hitleristák a legkülönbözőbb módszereket, s milyen „eredményeket" értek el a népirtásban Chelmno, Belzec, Sobitov, Trablinka, Majdanek, Auschwitz haláltáboraiban. A könyv hatodik fejezete a német finánctőke szerepét mutatja be a szervezett náci emberirtásban, s ezen keresztül a fasizmus gépezetének életrekeltésében és fenntartásában. Különös részletességgel, s igen sok okmány közlésével bizonyítja az I. G. Farben és a Krupp konszern bűnösségét, amelyet igen jól foglal össze a könyvben levő idézet Telford Faylor amerikai tábornoktól: „. . . Az I. G. Farben bűvészei nélkül, akik valóra váltották Hitler elképzeléseit, Németország sohasem lett volna képes támadó háborút viselni." Ennek a könyvnek dokumentációs anyaga igen jó segítséget nyújthat a fasizmus lényegének a megértéséhez, tartalmat adhat a fasizmus, mint a finánctőke sajátos diktatúrája közismert dimitrovi formulának.

A Zrínyi Kiadó 1960-ban megjelentetett könyve — az *Akcióban az SS* — a nürnbergi katonai törvényszék ítélete az SS-re vonatkozó részének ismertetése után igen széleskörű okmány- és adatanyagot sorakoztat fel a német nép ellen elkövetett büntettekről, a zsidók üldözéséről és megsemmisítéséről, a koncentrációs táborokról, a foglyokon folytatott bűnös kísérletekről, a megszállott területen elkövetett bűncselekményekről, a rabszolgamunkáról. Az itt bemutatott könyvek után ez az újabb kötet már tartalmilag nem sok újat tud mondani, az iratanyag és az adatok roppant gazdagsága azonban messze több lehetőséget ad szemelvények válogatására s az alapos tanári felkészülésre, mint a többi, kisebb terjedelmű kötetek. Ez a munka igyekszik tovább mutatni a múlt megismertetésénél, s utolsó fejezetében már a fasizmus nyugat-németországi újraéledésének egyes elemeit világítja meg: az SS rehabilitálását és a nyugat-német NATO hadseregbe való beillesztését!

Jelentőségéhez képest igen szegényes a nácizmus magyar nyelvű *visszaemlékezés-irodalma*. Emlékeznek az áldozatok, s emlékeznek azok a németek, akikben előbb vagy utóbb megszólalt a lelkiismeret szava. Mindkét műfajból csupán két-két könyvet említünk meg e helyütt.

1959-ben megjelent a Kossuth Kiadó kiadásában a varsói gettó három áldozatának fennmaradt naplója *Fellázad a gettó* címmel. A három napló: egy gyermeké, egy jómódú intelligens fiatalasszonyé és egy öntudatos kommunistáé. Nem történetírók finom, cizellált értékelései, gondosan összevágatott okmányokból levont következtetései, hanem különböző korú, nemű, műveltségű és világnézetű szemtanúk leírása. Éppen ezért hat megrendítően, az átélés és a mezítelen igazság erejével. Mindaz, ami az előző könyvekben, ha megdöbbentően és hitelesen is, de történelem, itt megjelenik mint valóság, egy ember szubjektív élményei. Hogyne hatna hát egy-egy jól megválogatott részlet elemi erővel az élményekre oly fogékony fiatal lelkekre a történelemórán.

Hasonló hatású lehet — bár más jellegénél fogva is némiképp színtelenebb — Vidor Gáborné: *Háborog a szív* című, a Magvető Kiadónál 1960-ban megjelentetett visszaemlékezése. Ez már szinte regény, az Auschwitzben töltött pokoli esztendő valóságának a regénye. Hogyan éltek az emberek, s maradtak emberek, vagy vesztették el emberségüket a tervszerű kínzások, a gyötrő éhség, a kimerítő céltalan munka, a piszok, gyűlölet és halál rabszolgavárosában.

A visszaemlékezés-irodalom másik két értékes terméke egy volt német diplomatának, Wolfgang Gans Edler Herr zu Putlitznak *Németországból Németországba* című (Gondolat Kiadó, 1958) és Rudolf Petershagen, a hitleri Wehrmacht egykori ezredesének immár világhírűvé vált *A lelkiismeret lázadása* c. könyve (Zrínyi Kiadó, 1959). Putlitz könyve „egy ősi német arisztokrata család sarjának érdekes önvallomása", aki végigélte a Weimari Köztársaságot és átélte a náci hatalomátvételt, s a fasiszta diplomáciai apparátusban töltött szolgálata közben döbben rá a fasizmus hazugságaira, aljas módszereire; tele a polgári demokrácia iránt táplált illúziókkal Angliába, majd az Egyesült Államokba menekül, hogy a háború után ebből is kiábrándulva, a Német Demokratikus Köztársaságban találjon otthonra. A könyvben felsorakoznak a náci német diplomaták, a fasiszta világ hazugsággal és rettegéssel tele légkörében. E könyv alapján szemléletesen bemutathatjuk az iskolában, hogy a fasizmus uralomrakerülése milyen változásokat hozott Németország életében, majd nem kevésbé sikeresen forgathatjuk a mai két Németország közötti különbség bemutatásánál. R. Petershagen könyve, különösen a belőle készült háromrészes film televíziós bemutatása óta, a legszélesebb körökben, az iskolás tanulók között is igen ismert. Ez azonban nem hogy levonna iskolai felhasználásának lehetőségeiből, hanem csak megnöveli azt. Hiszen néhány sor felolvasása, egy-egy jeleneténk életrekeltése alapján már lehet hivatkozni a televízióban látottakra. Ennek a könyvnek a segítségével megértethetjük a tanulókkal a német militarista körök mentalitását, azokat a tudati, lélektani tényezőket, amelyek számbavétele nélkül nem érthető meg, hogyan volt képes a német fasizmus egy nagy országot a náci háborús őrület és barbárság poklába taszítani. Ez a könyv a háború utáni nyugati politikai és biztonsági szervezetek machinációinak bemutatásával már elvisz bennünket a jelenkor tanításának problémáiig, s messze túlmutat a történelemóra keretein. Az eddig ismertetett valamennyi könyv nem csupán a történelemórát, de az osztályfőnöki óráknak is nagy segítséget nyújthat, hiszen az órák tematikájában is helyet kapott a német fasizmus és annak újraébredése. Hogy mennyire törekednek az osztályfőnöki órán a német fasizmusról tanultakat elsajátítani, arra mutat az is, hogy 1962-ben az Osztályfőnöki Füzetek a Középiskolai Tanárok Számára c. sorozat 24. füzeteként a Tankönyvkiadó kiadásában egy füzetet jelentettek meg, *A német fasizmus rémtetteiről* címmel Gellért László tollából. S ha ez a füzet természetszerűleg elsősorban a magyar nyelvű megjelent szakirodalomra támaszkodik is, azt helyenként más források anyagából kiegészíti, s csokorba foglalja az iskolai igények szerint.

Az utóbbi években két olyan könyv jelent meg, amely végigvezeti az olvasót a német fasizmus útján. Mindkettő népszerűsítő történelmi munka, amely szakítani igyekszik a tudományos művek szárazságával anélkül, hogy a zsurnalisztika felületességét és elnagyoltságát átvenné. A legszélesebb olvasóközönség számára akarják ezek a könyvek élvezhetővé és érdeklődést kiváltóvá tenni a történettudománynak a német fasizmusról feltárt anyagát. A két könyv közül kétségtelenül jobban oldotta meg ezt a feladatot a hazai szerző, *Karsai Elek* munkája, amely a rádióban elhangzott előadássorozatát foglalja össze „A berchtesgadeni sasfészektől a berlini bunkerig" címmel (Táncsics Könyvkiadó, 1962). A könyv a második világháború tanításának értékes forrása. Végigviszi az olvasót az 1938 februári Hitler—Schuschnigg találkozótól Hitler 1945-ös öngyilkosságáig a második világháború fontosabb mozzanatain. A berchtesgadeni sasfészek leírásával kezdődik. „Ezen a bajor tájon az ember természetesen rögtön II. Lajosra, a romantikus mesekirályra, wagneri palotáira, magányosságaira és őrültségeire gondol. Sziklamélyedésbe rejtett, minden kíváncsi tekintet elől jól elleplezett lift szalad föl több száz métert. Egy kristály házban szállunk ki, mely szinte láthatatlanul olvad bele a vad sziklák alkotta környezetbe, szemben a Watzmann hideg csúcsaival. Itt trónol, magasan az egész világ fölött, megközelíthetetlenül a német Führer. Ez az ő »sasfészke«..." Itt a sasfészek magányában szövögeti világuralmi terveit, melyeket legbizalmasabb híveivel meg is ismertet. „Mi sohasem fogunk tudni nagypolitikát űzni — mondja Hitler — szilárd, acélos hatalmi mag nélkül, amelyet a nyolcvan vagy százmilliós, zárt településben élő németségnek kell alkotnia. Az első feladat tehát Nagy-Németország megteremtése. Ez magában foglalja természetesen Ausztriát, Csehszlovákiát és Lengyelország egy részét. Nagy-Németország körül kialakítjuk a kis- és középvazallus államok rendszerét, amelybe beletartoznak a balti államok, Lengyelország, Finnország, Magyarország, Románia, Ukrajna és számos dél-oroszországi és kaukázusi állam." Ezzel a programmal indul el a hitleri Németország hódító útjára, amely a katasztrófához vezet. Ennek az útnak, igen sok részében változatos, érdekes és izgalmas történeti leírását adja Karsai Elek. A második világháború szinte minden mozzanatának szemléltetéséhez találunk benne anyagot, a könyv elolvasása pedig biztonságot ad a tanárnak a tárgyban való tájékozódáshoz.

Elsősorban a nürnbergi per anyagára és az azóta lefolytatott más perek vallomásaira alapozza „Münchentől Münchenig" című könyvét *A. J. Poltorák*, a volt nürnbergi Katonai Törvényszék szovjet delegációjának egyik volt tagja (Kossuth Kiadó, 1963). Ez a könyv különösen jól felhasználható a müncheni egyezmény s a nyugati hatalmak politikai felelősségének tanításánál — hiszen a szerző is észrevehetően München leleplezését s a fasizmus és a német finánctőke kapcsolata bemutatását tekinti fő céljának. Különös segítséget nyújthat ez a munka annak a kérdésnek a tárgyalásánál, hogy kik és miért akarták a fasizmust Németországban, s kik a felelősek a második világháború kirobbantásáért.

Az eddig ismertetett könyvek a fasizmus hatalomrajutását, szörnyű pusztítását elevenítették meg. *G. L. Rozanov* könyve: „Hitler végnapjai" (Kossuth Könyvkiadó. 1962) a német fasizmus csúfos bukását van hivatva bemutatni. A könyv a birodalmi kancellária bunkerjében, „a náci vezérek utolsó menedékhelyén", az összeomlás napjaiban uralkodó helyzetet, továbbá a hitleristáknak arra irányuló meddő próbálkozását ismerteti, hogy megbontsák az antifasiszta koalíciót, s ezzel megmentsék a rabló német imperializmust. Rozanov könyve annak ellenére, hogy még magán viseli a dogmatikus történetírás nem egy jegyét, s nem mentes fölösleges pejoratív jelzőktől s az ezzel együtt járó egyszerűsítésektől, részleteiben értékes adatokat is tartalmaz, amelyek közül nem egy szemléltető anyagként igen hasznosan átvehető a második világháború tanításához.

Ismertetésünknek nem volt célja a második világháború gazdag irodalmának elemzése, csupán a német fasizmusról megjelent könyvek iskolai használhatóságára kívántuk a figyelmet felhívni, s a második világháború történelmi irodalmát csak oly mértékben érintettük, amennyire az e tárgykörtől elválaszthatatlannak tűnt.

Szabolcs Ottó

TÖRTÉNETI IRODALOM

SZENTGYÖRGYI MÁRIA:

JOBBÁGYTERHEK A XVI—XVII. SZÁZADI ERDÉLYBEN

(Értekezések a Történeti Tudományok Köréből, Új Sorozat 27. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1962. 104 l.)

A fejedelemkori Erdély jobbágyságának sokrétűen differenciált, az adott korszakban is jelentős változásokat mutató társadalomképletét vizsgálja Szentgyörgyi Mária a rendelkezésére álló kiadott iratanyag és az Országos Levéltár legfontosabb erdélyi vonatkozású forrásai alapján. Nem azzal az igénnyel készítette munkáját, hogy az erdélyi jobbágyság életét a maga teljességében, minden vonatkozásában bemutassa; az előtanulmányok hiánya ezt nem tette volna lehetővé a szerző számára. Munkájának további korlátját jelentette az a tény, hogy anyaggyűjtését nem tudta kiterjeszteni az erdélyi levéltárakban és a Leleszi Konvent hiteleshelyi levéltárában őrzött forrásokra. Munkája azonban így is — sőt, a téma feldolgozatlansága következtében fokozottan — úttörő jelentőségű és a további idevágó kutatások jó kiindulópontja.

Külön-külön fejezetekben foglalkozik 1. a jobbágyság gazdasági viszonyaival és adózásával Erdélyben, 2. az erdélyi jobbágyság katonáskodásával, 3. a fiskalitások jobbágyságával és 4. a székely jobbágysággal. Hatalmas, eddig nem rendszerezett ismeretanyagot fogott össze és jó eligazodást nyújt még a korszak jobbágyságának történetével foglalkozó, de az erdélyi viszonyok között járatlanabb kutatók számára is.

Munkájának legtöbb nyitott kérdést hagyó része annak első fejezete. A források feltáratlansága miatt figyelmét elsősorban a viszonylag könnyebben megközelíthető vonatkozásokra, főként a paraszti terhek vizsgálatára összpontosította. A szerző szerint is „későbbi feldolgozásra vár e kor jobbágysága életének számos alapvető mozzanata, nem utolsósorban a termelőerők és a paraszti termelési viszonyok beható elemzése, a jobbágykommunitások életének és a paraszti autonómia egyes kérdéseinek jellemzése". Az örökös jobbágyság helyzetének vizsgálatához a szerző szerint is két kérdést kell tisztázni: a jobbágyok rendelkezésére álló föld mennyiségét és annak hozamát (s hozzátehetjük, állatállományukat), továbbá terheiket. Az első kérdést a szerző csupán felteszi, de nem tudja megválaszolni. Tudatában vagyunk azoknak a nehézségeknek, melyekkel e kérdések vizsgálata jár, véleményünk szerint azonban mégis erőfeszítéseket kellett volna tenni — töredékes adatok alapján is — a jobbágyság vagyoni helyzetének valamelyes felvázolására. Enélkül ugyanis a jobbágyterhek és azok változásainak az ismertetése kissé talajtalanul áll előttünk. A különböző korszakokban eltérő nagyságú terhek egymáshoz viszonyított változása azonban így is rávilágít a jobbágyság helyzetében bekövetkezett változásokra. A szerző tudatában van ennek, mint írja: vizsgálatunk minden eredménye relatív lehet csupán, arról adhat csak képet, hogy mennyiben nehezedett vagy javult a jobbágy gazdasági helyzete.

Még e relatív változások helyes érzékeltetésénél is rendkívül nagy nehézségekkel kell megküzdeni, mivel nincs pontos képünk a pénz elértéktelenedésének mértékéről. Véleményünk szerint behatóbb vizsgálat tárgyává kellene tenni — ez természetesen külön tanulmányt igényel — az adózás alapjául szolgáló „porta" korszakonként bizonnyal változó tartalmát, jelentését. E téren nem szabad csupán a törvényes előírásokra hagyatkozni. Ha csak a magyarországi analógiára gondolunk is, fel kell tételeznünk, hogy az egy-egy porta alatt összeírt háztartások száma — legálisan, vagy burkolt formában — állandóan növekedett, az erről készített összeírások forrásértéke korszakonként változott, általában egyre megbízhatatlanabbá vált. (Vö. A történeti statisztika forrásai c. kötet vonatkozó tanulmányával.) Mindezen problémák tisztázatlansága következtében a szerző nem tud mit kezdeni a XVII. század utolsó negyedében országszerte valóban hatalmas mértékben megnőtt állami adóterhekkel. Így kerül sor ilyen kételyek megfogalmazására: „... nem tudjuk, hogy az adónak a fejedelemség utolsó negyedszázadában történt hirtelen ugrása a maga számszerűségében mennyire reális, mennyiben jelent tényleges emelkedést, és mennyiben jelenti a pénz elértéktelenedését.

Sajnos, nincs összehasonlító adatunk ennek a kornak az árairól. — Mindenesetre hangsúlyozni szeretnők, hogy még ha a pénz általános elértéktelenedésével állunk is szemben, tekintetbe véve egyes vidékek jobbágyságának erre a korszakra eső rohamos elszegényedését . . ., szinte érthetetlen számunkra, hogyan tudott a jobbágy ezeknek az igen magas követeléseknek eleget tenni. — Míg az adó 3—8-szorosára is megnő, a jobbágy teljesítőképessége nem emelkedik — ellenkezőleg, csökken." (49—50. l.)

Legyen szabad a rendelkezésünkre álló adatok alapján bizonyos fogódzópontokat nyújtani az egykorú árviszonyok vizsgálatához. Az állandó jellegű áremelkedés jól lemérhető egy összeírásból, amely feltünteti, hogy a szász Meggyesen 1501-től 1699-ig egy aranyforintért hány akó mustot lehetett kapni. (Közölve: Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde 1858, 1. Heft, 31. kk. l.) Ennek alapján kiszámítható volt, hogy egy aranyforintért (10 évi átlagárakat véve, hogy a jó és rossz termések közötti ingadozásokat kiküszöböljük) 1505-ben 15,6, 1525-ben 17,4, 1550-ben 15, 1560-ban 11,7, 1590-ben 11, 1600-ban 8,5, 1620-ban 6,4, 1640-ben 5,2, 1660-ban 4,1, 1680-ban 3,2, 1690-ben 2,4 akó mustot lehetett kapni. — Kétségtelen, hogy ha a nagy arányú inflációt és a „porta" tartalmának esetleges változását figyelembe is vesszük, Erdélyben is a magyarországi viszonyokhoz hasonlóan — a XVII. század végén a jobbágyok állami terheinek hatalmas arányú megnövekedésével találkozunk, mely a jobbágyság széles rétegeinek megnyomorodásához, pauperizálódásához vezetett, e súlyos terhek mértéke azonban mégis a realitások körében marad.

Az erdélyi jobbágyság katonáskodásával, a fiskalitások jobbágyságának és a székely jobbágyok helyzetével foglalkozó fejezetek (bár terjedelemben a három együtt kb. annyi, mint az első fejezet egymagában) jól áttekinthetően rajzolják meg a magyarországi viszonyoknál sokkal színesebb, sokrétűbb fejlődést és egyben nem hagynak olyan mértékben nyitott kérdéseket, mint az első fejezet.

Természetesen nem kérhetjük számon a szerzőtől az összes felmerült problémák megoldását, ellenkezőleg, igyekeztünk rámutatni azokra a nagy nehézségekre, amelyekkel az e bonyolult témával foglalkozó kutatónak, megfelelő feldolgozások hiányában küzködnie kellett, ha ez a küzdelem nem is hozott mindig megnyugtató megoldást. (Csak a pontosság kedvéért említjük meg a rövidítések jegyzékében található nyilvánvaló elírást: a Gyulafehérvári Káptalan helyett két helyen Gyulafehérvári Konvent szerepel.) Szentgyörgyi Mária könyve a fejedelemkori erdélyi társadalomtörténet kutatásához, de a magyarországi fejlődés összehasonlító vizsgálatához is, alapvető munka.

ZIMÁNYI VERA

PÁPAI JÁNOS TÖRÖKORSZÁGI NAPLÓI

(Válogatta, sajtó alá rendezte, előszóval és jegyzetekkel elátta: Benda Kálmán)

(Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó. 1963. 472 l.)

A „Magyar Századok" sorozat sajátos természetű kötettel gyarapodott. Első pillantásra talán problematikusnak is tűnik, helyes volt-e Pápai János 3 naplóját és 17 válogatott levelét egy, a szélesebb olvasóközönség számára kiadott, szépirodalmi-irodalomtörténeti jellegű sorozatban megjelentetni. A kötet olvasása közben azután a kezdeti aggodalmaskodást hamarosan felváltja az egyetértés a sorozat szerkesztőjével és a kötet sajtó alá rendezőjével. Igaza volt *Tolnai Gábor*nak és *Benda Kálmán*nak, amikor Pápai János írásait ilyen formában és köntösben bocsátották a nyilvánosság elé.

A kisnemes Pápai János, II. Rákóczi Ferenc magyar kancelláriájának első direktora 1705 őszétől a szabadságharc bukásáig a kurucok törökországi követe volt. Három naplójában portai diplomáciai tevékenységét örökítette meg. A kötet legnagyobb részét 1705—1708. évi konstantinápolyi követségének eddig kiadatlan diáriuma tölti ki, 1709-i temesvári és belgrádi követségének naplóját ugyan Thaly Kálmán 1875-ben közzétette, ez a kiadás azonban ma már nehezen hozzáférhető, 1710-i újabb konstantinápolyi útjáról szóló jelentése pedig itt jelenik meg először nyomtatásban. A 17 válogatott Pápai-levél nagyobbrészt ugyancsak kiadatlan volt eddig, az első három a Rákóczi-szabadságharc első hónapjaiból való, a többi isztanbuli követjelentés. A Benda Kálmán által összeállított kötet tehát olvasmányossága és érdekessége mellett ugyanakkor jelentős diplomáciatörténeti forráskiadvány is.

A sajtó alá rendezés kettős feladatát, Pápai szövegének könnyen olvasható formában, de egyúttal a tudományos kutatás céljainak megfelelő módon való közzétételét

Benda példamutatóan oldotta meg. Szövegkiadási elvei: a helyesírás modernizálása, a tulajdonnevek eredeti formájának megtartásával, az ismétlések, lényegtelen bejegyzések elhagyása, a latin szövegrészek lábjegyzetben közölt fordítása, az idegen szavak és magyarázatot igénylő fogalmak, valamint a szereplő személyek különböző függelékekben, igen jól kezelhető módon történt összeállítása lehetővé teszik, hogy a kötetet az érdeklődő olvasó és a kuruc diplomácia történetének kutatója egyaránt használhassa. Ugyanezt a kettős célt szolgálja a bevezető tanulmány is, röviden bemutatva a kort és a naplóíró személyét, s világos, sok részletében teljesen új képet rajzolva a kurucok portai diplomáciájáról.

Pápai naplóinak és leveleinek diplomáciatörténeti jelentőségét, Rákóczi török diplomáciájának motívumait, végeredményben teljes sikertelenségét, s az általában kudarccal végződött akciók során néha-néha elért apró eredményeket Benda bevezetése és jegyzetei kielégítően megmutatják. Ezen túlmenően fel kell hívni a figyelmet azokra a török birodalom belső életét jellemző életképekre, amelyeket Pápai önkéntelenül megörökített naplójában, mint Benda megállapítja, minden szépírói igény nélkül, de éppen ezért a török történet kutatói számára is értékes történeti hitelességgel. A naplók szövegének egyes helyei alapján pedig alighanem revízió alá kell vennünk azt a történeti irodalmunkban meggyökeresedett nézetet, hogy renegát magyarok alig voltak, s akik törökké lettek, nem vitték sokra. Megtudjuk ugyanis Pápaitól, hogy az ő idejében uralkodó szultán anyja, aki birodalmi főméltóságokat emelt fel és buktatott meg, a tasnádi pap lánya volt, s 1710-ben a vezér kancellárius (a külügyi okmányokat kiállító tisztviselő) székely natio, a magyaroknak régi barátja. Jól ismerve a francia, német, olasz stb. renegátok kimagasló szerepét a török birodalom életében, érdemes lenne a magyar renegátok kérdését is megvizsgálni.

Az egészében jól sikerült, értékes kötet bevezetésében és a jegyzeteiben néhány fogyatékosságot is találunk. Pápai 1708. február 1-i levelében ír török karmazsinkészítő tímárok Magyarországra küldéséről (376. l.). Hogy ez a törekvése eredménnyel járt-e, a Bevezetés szerint (29. l.) „nem tudjuk", pedig ismerjük Rákóczi 1709-ben kelt rendeletét, a sok költséggel kihozatott karmazsin-készítő török tímárok foglalkoztatásáról (Archivum Rákóczianum II. köt. 638. l.). A Bevezetés 31. lapján újra megjelenik az az állítás, hogy a nemesség „törvényben mondotta ki, hogy a szökött jobbágyot a hadseregből is visszakövetelheti földesura", holott ma már tudjuk, hogy ilyen törvény nem volt (Századok, 1962. 876. l.). A passzarovici békét 1718-ban kötötték meg, nem 1717 elején, mint a 36. lapon olvasható. Az Aja Sofia templomot a jegyzet szerint „a törökök 1452-ben mecsetté alakították át" (406. l.), vagyis Konstantinápoly elfoglalása előtt egy évvel! Ferriol márkinak a szent liga háborúját a török ellen szépen összefoglaló előadásához a 409. lapon téves jegyzet kapcsolódik, mert Ferriol az 1680-as évek végéről beszél, a jegyzet 1697-ről. Így Ferriol előadásának korrekciója félreértésen alapul. A győrvári csata 1706. november 6-án volt, nem augusztus 6-án (411. l.). A poltavai csata a Julianus-naptár szerint 1709. június 27-én, a Gergely-naptár szerint július 8-án volt, tehát semmiképpen sem „augusztusban" (420. l.). A Névmutató évszámaiban sok a sajtóhiba: Báthory Zsigmond 1581-től, nem 1588-tól uralkodott (431. l.), Esterházy Pál 1713-ban halt meg, nem 1712-ben, s nyilván nem 1881-től volt nádor (434. l.), Rákóczi 1717-ben ment Törökországba, nem 1715-ben (441. l.). A kuruc szabadságharc 1672-ben, s nem 1673-ban indult meg (444. l.). Ezek a hibák a kiadvány értékéből alig vonnak le valamit, de érdemes lett volna gondosabban ellenőrizni az adatokat és a nyomdai munkát.

HECKENAST GUSZTÁV

ZSIGMOND LÁSZLÓ:

A NÉMET IMPERIALIZMUS ÉS MILITARIZMUS ÚJJÁÉLEDÉSÉNEK GAZDASÁGI ÉS NEMZETKÖZI TÉNYEZŐI (1918—1923)

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1961. 446 l.)

A nagyszabású, máris nemzetközi érdeklődést kiváltott munka alapvető célja annak bebizonyítása, hogy az első világháborúban legyőzött, de meg nem semmisített német imperializmus és militarizmus újjáéledése szükségszerű következménye volt az imperializmus világrendszerében kibontakozó háború utáni gazdasági, társadalmi és politikai krízisnek.

Ez a célkitűzés önmagában tartalmazza a téma politikai aktualitását, hiszen annak a folyamatnak első világháború utáni bemutatásáról van szó, amely a második világháború után — bár más körülmények között, így más formában — megismétlődött. A tudományos alapossággal történt feltárás nem hagy kétséget aziránt, hogy a szerző által feltett kérdésben, vajon „egyszeri történések véletlen egybeeséséről vagy megismétlődő, bár más történeti viszonyok között végbemenő törvényszerű folyamatról van-e szó", nincs alternatíva, a német imperializmus és militarizmus kétszeri talpraállítása szükségszerű következménye volt a szocializmus világméretű előretörését mindenáron meggátolni akaró imperialista nagyhatalmak politikájának.

A könyv alapkoncepciója nem ismeretlen a marxista történeti irodalom számára. Nemcsak marxista, de haladóbb szellemű politikusok, publicisták és történészek is rámutattak már a győztes antant-hatalmaknak a német imperializmus gazdasági, politikai és nem utolsó sorban katonai konszolidálásában betöltött szerepére. Ez azonban kijelentések, utalások, egyes, alapvetően fontos, mégis csupán kiragadott összefüggések formájában történt. A folyamat sokoldalú, szinte minden részletproblémát felölelő, törvényszerűségeit kiemelő bemutatására összefoglalóan csak most került sor. Másfelől a kérdésnek eddig inkább a politikai szférában való jelentkezését ismertük, azt is csak vázlatosan, de a gazdasági rugók, azok a szövevényes érdekeltségek, amelyek a nemzetközi erőviszonyok hullámzásától függően szinte hónapról hónapra változtak és magyarázatát adták a német kérdés egymástól eltérő megítélésének csakúgy, mint a nagyhatalmakon belüli különböző politikai orientációknak, kevéssé vagy egyáltalán nem voltak ismeretesek.

Mindezeken túlmenően az eddigi marxista történeti irodalomban a német imperializmus és militarizmus újjáéledése vonatkozásában központba a Dawes-terv és az annak elfogadását követő korszak került. A Dawes-terv kétségtelenül fontos fordulópontot jelent, valójában azonban csak következménye. Németország feltámasztása és kelet felé terelése, az a politikai koncepció tehát, amely a nyugati nagyhatalmak magatartását a második világháború kitöréséig megszabta, kísértett a második világháború folyamán és újult formában jelentkezik azóta, az 1918 és 1923 közötti években alakult ki. A Dawes-terv kikristályosodását, nem pedig kiindulópontját jelenti ennek a politikai vonalnak. Zsigmond László érdeme, hogy tudományos eszközökkel tárta fel az ide vezető utat.

Újat ad Zsigmond könyve a német imperializmus lényegének pontosabb megvilágításával is. Ez főleg annak tudományos bebizonyítása által történt, hogy a világháború előtti és alatti totális hatalmi törekvések átmeneti leszűkülése Kelet- és Délkelet-Európa térségére a német imperializmus vereségének következménye, újjáéledésének viszont egyik feltétele volt.

A 12 részre tagozódó könyv mindegyik fejezete külön-külön is önálló, egymással mégis szorosan összefüggő kérdéskomplexumot dolgoz fel. Formailag a rendkívül szerteágazó problémaköröket a szerző által következetesen alkalmazott történelmi és logikai módszer fűzi egységes egésszé, tartalmilag pedig annak a folyamatnak a bemutatása, hogy miként jutott lélegzethez, majd kapott ismét erőre a német imperializmus nem utolsósorban a győztes nagyhatalmak közötti ellentétek kihasználása útján.

E folyamatnak a könyv alapján történő ismertetésétől el kell tekintenünk, mert az szükségszerűen olyan rövid tartalmi kivonatot eredményezne, amely a gondolatokban gazdag munka túlzott leegyszerűsítésére, elszürkítésére vezetne. Így csupán néhány alapvető probléma kiragadására szorítkozhatunk.

Külpolitikai szempontból tekintve a német imperializmus és militarizmus újjáéledésének legfontosabb kezdő láncszeme — egyben a könyv kiindulópontja — a versaillesi békeszerződés aláírása és életbeléptetése volt. A szerződés gazdasági, társadalmi, politikai és katonai téren egyaránt érintetlenül hagyta a német imperializmus és militarizmus alapjait, sőt a nagyhatalmak mindjobban felszínre törő ellentétei — különösen az Egyesült Államok magatartása — már ebben az időben bizonyos — bár természetesen szűk keretek között mozgó — lehetőséget teremtettek a gazdasági és katonai pozíciók megőrzésére és némi kiszélesítésére.

Ez a kiindulópont, amely alapvetően határozta meg a további eseményeket, nemcsak a német kérdés alakulásának, hanem a versaillesi szerződés, sőt ezen túlmenően az egész versaillesi—washingtoni rendszer lényegének megértését is elősegíti. A szerződés reakciós jellege elsősorban abban mutatkozott meg, hogy az minden vereséget szenvedett országban — így Németországban is — az ellenforradalmi rendszereket erősítette meg a forradalmi erőkkel szemben. Ez volt az elsődleges oka annak, hogy a versaillesi—washingtoni rendszer egy újabb háború magját vetette el. A területi veszteségek ebből a szempontból alárendelt szerepet játszottak, és hatásukat tekintve közvetett módon

ugyancsak az ellenforradalmi rendszerek belső pozícióinak erősödését segítették elő azáltal, hogy a nacionalista légkör felszításának legfőbb propaganda eszközeivé váltak.

Mindezek ellenére a versaillesi szerződés és általában az antant hatalmak politikája csak másodlagos oka volt annak, hogy a német imperializmus és militarizmus alapjai érintetlenek maradtak. A fő ok abban keresendő, hogy a német munkásosztály nem volt képes a sikeres polgári forradalmat proletárforradalommá fejleszteni. Erre viszont magyarázatot csak részben ad a nemzetközi helyzet, a legfontosabb okok magában a német társadalmi és politikai helyzetben rejlenek. Zsigmond László már könyve bevezetőjében is rámutat arra, hogy a forradalom a német imperializmus és militarizmus alapjait csak megrendítette, de nem rombolta szét, e kérdés a munka egészében mégis túlságosan elmosódik. A szerzőnek természetesen nem volt feladata a probléma részletesebb elemzése, de a nyomatékos kiemelés hiánya az olvasót könnyen arra a következtetésre vezetheti, hogy a német imperializmus és militarizmus újjáéledésének elsődleges okai gazdasági és nemzetközi természetűek voltak.

A versaillesi szerződés értékelésével kapcsolatban meg kell még azt jegyeznünk, hogy bár Zsigmond László számos új szempontot vet fel és eddig ismeretlen anyag alapján mutatja ki e szerződés későbbiekben súlyosan visszaütő következményeit, annak és főleg az azt létrehozó hatalmaknak reakciós szerepét némileg tompítja. Azonosítva a háború előtti, illetve alatti Németországot a háború utánival, akarva-akaratlan csökkenti az antant — és elsősorban a francia — imperializmus felelősségét. Helyesen emeli ki a versaillesi szerződés és végrehajtási módja embertelen és kegyetlen, a győztes imperializmus igazi arculatát leleplező voltát, de azzal a kitétellel, amely szerint „a legkevesebb joga az ez ellen való tiltakozásra annak a Németországnak volt, mely egykor a breszt-litovszki és bukaresti békéket diktálta, s ahol új erőre kaptak a reakció erői . . .” (24. l.), nem lehet fenntartás nélkül egyetérteni. Annál kevésbé, mert nem véletlenül odavetett kitételről van szó, hanem az egész könyvben tükröződő álláspontról.

A reakció kétségtelenül új erőre kapott már 1919-ben Németországban, de annak ereje és így veszélyessége a nemzetközi munkásosztály szempontjából minden nagyhatalmi ábrándozás és a hatalmi pozíciók kiterjesztésére tett gyakorlati kísérletek ellenére jóval kisebb volt, mint győztes vetélytársaié. Németországban az adott pillanatban a többi kapitalista hatalomhoz viszonyítva a legtöbb lehetőség nyílt a munkásmozgalom számára, s fennállott még a forradalom továbbfejlődésének eshetősége is.

A versaillesi szerződés reakciós jellegét csak aláhúzza az a körülmény, hogy a császári Németország valamint az antant hatalmak bűneiért a weimári Németországot sújtja, méghozzá oly módon, hogy elősegíti a háborúért valóban felelős erők gazdasági megerősödését és újjászerveződését. Ezáltal vált lehetővé a versaillesi diktátumokból fakadó gazdasági terhek áthárítása a német dolgozó tömegekre, aminek politikai kihatásai az 1918-as novemberi forradalom eredményeként létrejött demokratikus rendszert terhelték.

Az antant-nagyhatalmak tehát nemcsak a német imperializmus és militarizmus alapjainak megmentéséhez járultak hozzá, nemcsak a német forradalom továbbfejlődésének megakadályozásában részesek, hanem abban is, hogy a polgári demokrácia rendszere sem a könyvben tárgyalt, sem az azt követő időben nem volt képes konszolidálódni Németországban.

A nagyhatalmak közül a német kérdés szempontjából Franciaország magatartásának és politikájának volt a legdöntőbb jelentősége. Zsigmond László ennek megfelelően központi helyet biztosít a francia—német viszony alakulásának. Rámutat arra, hogy az első világháború után Franciaországnak volt a legtöbb oka és hatalmánál fogva a legnagyobb lehetősége a német imperializmus és militarizmus gyökeres felszámolására. Az európai hegemóniára irányuló francia törekvések alapvető feltétele azonban az európai forradalmak legyűrése lett volna, amely viszont az ellenforradalmi rendszerek fenntartása nélkül elképzelhetetlen volt. A francia és német imperializmus, valamint az imperializmus és a forradalmi mozgalmak ellentéte közül az utóbbi volt a mélyebb, ez határozta tehát meg alapvetően a francia uralkodó körök Németországgal kapcsolatos álláspontját is. Félvén egy forradalmi Németország esetleges létrejöttétől, maguk is hozzájárultak azoknak az erőknek a fennmaradásához, amelyek végső kifejlődésükben nemcsak a hegemón törekvéseket, de Franciaország önállóságát is kérdésessé tehették.

A francia—német viszonyra, de ezen túlmenően Németország és a győztes antant hatalmak viszonyára is, több, a könyvben részletesen kidolgozott tényező mellett meghatározó hatást gyakorolt az ún. orosz kérdés, a jóvátétel kérdése és az a küzdelem, amely a szén és vasérc egyesítéséért folyt a francia és német monopóliumok között. A három probléma alakulását számos körülmény — a világgazdasági helyzet, különösképpen Németország gyors előretörése, az egyes hatalmak belpolitikájában bekövetkező

változások, a nagyhatalmi célok állandó kereszteződése stb. — befolyásolta. Emellett mindhárom probléma bonyolult kapcsolatban állott egymással, s a megoldásukra kidolgozott tervek és gyakorlati kísérletek országonként, időszakonként, sőt kormányoktól függően változtak.

Nemzetközi szempontból a legnagyobb jelentősége az ún. orosz kérdésnek volt, amely — hasonlóan a német problémához, de természetesen más célzattal — összetartotta és egyben szét is választotta az imperialista hatalmakat.

Az orosz kérdés jelentkezési formája más volt az intervenció idején és más annak meghiúsulása után. Zsigmond László behatóan foglalkozik a német imperializmus Kelet- és Délkelet-Európában levő pozícióinak megőrzésére irányuló kísérletekkel és ismerteti azokat a törekvéseket, amelyek Németország szovjetellenes intervencióba való bevonását célozták. E német részről kiinduló és meg-megújuló törekvésekre alapot az antant magatartása adott. Az a körülmény, hogy a versaillesi békeszerződés — hasonlóan a fegyverszüneti egyezményhez — átmenetileg engedélyezte a német csapatoknak az egykori Oroszország területén való tartózkodását, vérmes reményekkel töltötte el Németország vezető köreit. Zsigmond kimutatja, miként próbáltak e körök a bolsevizmus elleni harcra való hivatkozással kelet-európai törekvéseiknek érvényt szerezni, s rávilágít a nagyhatalmak e kérdésben tanúsított bizonytalanságára, amelyet az oroszországi forradalom szétzúzásának vágya és a német vetélytárs megerősödésétől való félelem ellentéte okozott. Végül is az az álláspont kerekedett felül, hogy az oroszországi forradalmat Németország bevonása nélkül is szét lehet zúzni. Ennek az álláspontnak a győzelme jelentősen csökkentette a kelet-európai német törekvések esélyeit.

Más eszközökkel és frázisokkal — ezúttal elsősorban az önrendelkezési jogra hivatkozva — azonos célt, a Nyugaton elszenvedett veszteségek Kelet- és Délkelet-Európa rovására történő kárpótlását szolgálta az a harc, amelyet a német uralkodó körök az Osztrák-Magyar Monarchia szétzúzása eredményeként létrejött államok alávetése érdekében folytattak. Kiemelvén Ausztria jelentőségét, Zsigmond munkája végigvezeti az olvasót e harc legfőbb gazdasági és diplomáciai eseményein, elemzi annak nemzetközi kihatásait, amelyek — a világháború után kialakult új erőviszonyoknak megfelelően — az ezirányú német törekvéseket is kudarcra ítélték.

Az e kérdéskomplexummal összefüggő számos gondolat és megállapítás közül különösen értékes annak a szerepnek a megvilágítása, amelyet az Osztrák-Magyar Monarchia széttörése, Kelet- és Délkelet-Európa új államainak létrejötte és megszilárdulása, valamint Szovjet-Oroszország léte töltött be a német imperializmus meggyengítésében. Éppen ezek a kérdések és azok összefüggései a nyugati német expanziós törekvésekkel adnak a legtöbb segítséget a német imperializmus lényegének pontosabb megértéséhez.

Ennek hangsúlyozása mellett azonban meg kell azt is állapítanunk, hogy a szerző egy kissé eltúlozza a korabeli német imperializmus és militarizmus veszélyességét, s ebből következően túlzottan pozitívnak tartja az új kelet- és délkelet-európai államok ebben az időben betöltött szerepét. Nézetünk szerint az adott időpontban ezeknek az országoknak elsődleges feladatuk nemzetközi vonatkozásban az volt, hogy gátat képezzenek a proletárforradalom terjedésével szemben. És bár igaz, hogy egyben a német imperializmus keleti terjeszkedését is akadályozták, objektíve gátlólag hatottak a németországi forradalmi mozgalmak fejlődésére csakúgy, mint a volt Ausztria-Magyarország forradalmasodására.

A kelet- és délkelet-európai, s ezen belül különösen az ún. orosz kérdés keresztülhúzódott az egész korszak történetén, számos változatban szerepelt a különböző diplomáciai tárgyalásokon vagy külpolitikai koncepciókban, kombinálódott a jóvátételi kérdéseivel, és az egyik legfőbb láncszemét képezte a kapitalista országok expanzív gazdasági törekvéseinek. Az európai hegemóniára törekvő francia, az egyensúlyt fenntartani akaró angol és a mindinkább világuralomra törő amerikai imperializmus céljai elérésének egyik emeltyűjét a kordában tartott Németország kelet felé terelésében vélte megtalálni.

Ezeknek a kérdéseknek az alakulását sem kísérhetjük végig, de kiemelendőnek tartjuk annak a rendkívül bonyolult, számos ellentmondáson keresztül, az egyes nagyhatalmak vezető köreiben jelentkező ellenállások leküzdése árán érvényre jutó politikai vonalnak a bemutatását, amely az orosz forradalom eredményeinek gazdasági eszközökkel és Németország bevonásával történő felszámolását tűzte ki célul.

A könyv egyik figyelemre méltó eredménye annak bebizonyítása, hogy a fenti koncepció előtérbe kerülése nem csupán a Szovjetunió szétzúzására irányuló törekvések terméke, hanem szükségszerű következménye annak a nagyhatalmak belső és egymásközötti ellentéteiből fakadó politikának, amely a nemzetközi gazdasági élet konszolidá-

lását és fellendítését a dolgozó tömegek fokozott kizsákmányolása mellett más országok, mindenekelőtt a Szovjetunió és Németország rovására akarta elérni.

Ebben a vonatkozásban említjük meg a jóvátétel kérdését. A német jóvátétel körüli huzavona konkrét formában tükrözte a nemzetközi ellentéteket, az egyes országok, főleg Franciaország gazdasági nehézségeit, egyben a különböző nagyhatalmi törekvéseket is. Zsigmond László részletesen mutatja be azokat az összecsapásokat, amelyek során francia részről a jóvátételi kötelezettségek felsrófolására, német részről annak kijátszására, angol részről pedig — bár ellentmondásosan — a kötelezettségek némi enyhítésére s ezzel a francia vetélytárs pozícióinak gyöngítésére törekedtek. Bonyolította a helyzetet Anglia és Franciaország arra irányuló erőfeszítése, hogy a német jóvátétel teljesítését kössék össze az antant hatalmak egymásközötti adósságainak rendezésével, amely viszont heves ellenállásra talált a legfőbb hitelező ország, az Egyesült Államok részéről.

Nem utolsósorban ezeknek az ellentmondásoknak a feloldását akarták Németország Kelet felé terelésével elérni, arra számítva, hogy így nemcsak a Szovjetunió alávetése valósulhat meg, hanem megszabadulhatnak a gyorsan felfutó német ipar nyugati versenyétől, egyben a megerősödő német gazdaság számára megkönnyebbíthetik a jóvátételi kötelezettségek teljesítését, ami viszont lehetővé teszi az antant hatalmak egymásközti tartozásainak a rendezését. Zsigmond munkája e kérdéseket történelmi fejlődésükben és sokoldalú összefüggéseikben tárgyalja, külön fejezetet szentel a cannesi és genuai tárgyalásoknak, valamint a rapallói szerződés létrejöttének és értékelésének, s rávilágít azokra az okokra, amelyek a fenti elgondolásokat már csírájukban bukásra ítélték.

A jóvátétel esetében központi helyet foglalt el a szén kérdése. A szén gazdaságpolitikai és stratégiai jelentőségének, az európai hatalmak politikájában elfoglalt helyének bemutatása a könyv egyik kiemelkedő érdeme. Nemcsak a jóvátétel kérdésében tanúsított magatartás okait világítja meg a szerző a szén gazdasági szerepének tisztázásával, hanem az évtizedekre visszanyúló francia—német ellentétekét is. A francia vasérctelepek megszerzésének vágya központi helyet foglalt el a német imperializmus nyugati expanziós törekvéseiben, a német szén pedig a francia nagyhatalmi tervekben. Az 1923-as Ruhr-konfliktus értelmet csak ezeknek az összefüggéseknek az ismeretében kap. A Ruhr-vidék birtoklásának jelentősége viszont magyarázatot ad arra az elutasító angol és amerikai álláspontra, amely e terület francia megszállása kapcsán alakult ki.

A szén és vasérc egy kézben való egyesítéséért folyó küzdelmek, a Felső-Szilézia, valamint az osztrák vasérctelepek és az osztravai szénmedence megszerzésére irányuló német tervek nemcsak a világháború utáni francia—német vetélkedés megrajzolását és Anglia, valamint az Egyesült Államok európai politikáját teszik teljesebbé és érthetőbbé, hanem nagyszerűen érzékeltetik a német Drang nach Osten és Drang nach Westen belső kapcsolatait is. Ez újabb adalékot nyújt a német imperializmus sajátosságainak feltárásához. Az expanzió az imperializmus törvényszerűsége, de annak irányát az adott világpolitikai és világgazdasági helyzet mellett döntően határozza meg az egyes országok gazdasági struktúrája. A nehézipar túlsúlya, továbbá az a körülmény, hogy a nagymennyiségű és kiváló minőségű kokszolható szén felett rendelkező német monopoltőke háborús veresége ellenére befolyásolhatta nyugati szomszédai gazdasági életét, ugyanakkor viszonylag kevés vasérccel rendelkezvén függött is tőlük, állandóan táplálta a nyugati előretörés vágyát.

Ennek megfelelően a német imperializmus kordában tartásának, de a francia imperializmus európai hegemóntörekvései megakadályozásának is fontos feltétele volt a nyugati szén- és vasérctelepek kettészakítottságának további fenntartása. Ez viszont egyenlő volt a Németország és az antant — elsősorban persze Franciaország — közötti ellentétek egyik alapvető okának fennmaradásával. Másfelől Németország fizetőképessége, a jóvátételi kötelezettségek teljesítése fontos feltétel volt a győztes hatalmak pénzügyi-nehézségeinek és ellentéteinek áthidalása szempontjából. A jóvátétel tartalékát és erőforrását viszont Kelet- és Délkelet-Európa, mindenekelőtt a Szovjetunió gazdasági alávetése jelentette volna. Ennek sikertelensége, de feltételezett sikere is, újból felkeltette a nyugat-európai német tervek gyakorlati megvalósításának szándékát.

Az oroszországi proletárforradalom győzelme, a fegyveres intervenció kudarca, az európai, mindenekelőtt a németországi forradalmi mozgalmak, a súlyos gazdasági megrázkódtatások és nem utolsósorban a győztes hatalmak egymással szembenálló imperialista törekvései olyan ellentéteket szültek tehát, amelyeknek végül is egyik legfontosabb következménye a tegnapi ellenség, Németország talpraállítása lett. Ez az eredmény hozzájárult ugyan a kapitalizmus nemzetközi méretű, bár részleges és átmenetinek bizonyuló stabilizálódásához, de az érte fizetett ár végső fokon a német fasizmus uralomrajutása és egy olyan újabb háború volt, amely e folyamat elindítóinak teljes megsemmi-

sítésével fenyegetett, nem is szólva arról az árról, amelyet ezért a politikáért Európa néptömegeinek kellett fizetniök.

Zsigmond László munkája nemcsak tudományos szempontból, hanem a még kezdeti nehézségekkel küzdő magyar egyetemes történetírás szempontjából is igen figyelemre méltó. Bár ma már meggyökeresedettnek mondható az a felfogás, amely szerint Magyarországon is kell és lehetséges egyetemes történeti kutatásokat folytatni, számos kérdés vár még tisztázásra. Még kidolgozatlanok azok a szempontok, amelyek, számolva lehetőségeinkkel, felmérve tudományos feladatainkat, figyelembe véve a történetoktatás és a népművelés egyre növekvő szükségleteit, nem utolsósorban pedig a történelemtudomány területén is folyó elvi-ideológiai harc főbb problémaköreit, meghatározhatnák — legalábbis nagy vonásokban — azokat a területeket, amelyeken a magyar egyetemes történetírás eredményesen működhet. Zsigmond László munkája témaválasztásában és a téma feldolgozási módjában állásfoglalást jelent erre vonatkozóan is.

A magyar marxista történészek tollából eddig megjelent egyetemes történeti munkák és tanulmányok túlnyomó többsége a magyar történelemmel szoros kapcsolatban álló kérdéseket dolgoz fel. Ezt a keretet csak néhány munka lépte túl, elsősorban gazdaságtörténeti és különösen Kelet-Európa történeti vonatkozásban. Zsigmond László könyve azáltal, hogy Európa története szempontjából igen fontos, a magyar történelemmel azonban csak távolabbi összefüggésben levő, bár gazdaságtörténetileg is értékes, alapvetően mégis diplomácia-történeti témát dolgoz fel, új színt jelent a magyar történetírásban. Hogy ez az út helyeselhető és járható-e, arra félreérthetetlen választ ad az, hogy Zsigmond László munkája témaválasztásában a történelemtudomány terén folyó ideológiai harc egyik legfontosabb problémáját ragadja ki, a téma feldolgozásának színvonala pedig, bár — nézetünk szerint — néhány kérdés vitatható megvilágításba került, nemzetközi viszonylatban is megállja a helyét.

TOKODY GYULA

JUHÁSZ GYULA:

MAGYARORSZÁG KÜLPOLITIKÁJA A II. VILÁGHÁBORÚ KITÖRÉSÉNEK IDŐSZAKÁBAN. 1939—1940

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1962. 904 l.)

Juhász Gyula műve a Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához. 1936—1945 c. hatkötetes sorozat IV. köteteként látott napvilágot és az 1939. március 19-től 1940. május 10-ig terjedő időszak diplomáciai okmányait tartalmazza. A kiadvány ennek a majdnem 14 hónapnak a külügyi dokumentumait kronológiai sorrendben, hét részre bontva közli: a danzigi kérdés napirendre tűzésétől a nyugat-európai hadjárat megindulásáig.

A dokumentum-kötet által felölelt időszak mind a nemzetközi események, mind a magyar külpolitika alakulása szempontjából rendkívüli jelentőségű. Világpolitikai szempontból a danzigi kérdés kiéleződése, a második világháború kitörése, Lengyelország lerohanása, a szovjet—finn háború, a nyugat-európai „furcsa háború" és Dánia valamint Norvégia német elözönlése jelzik ennek az időszaknak a katonapolitikai eseményeit. Magyar szempontból a tengelyhatalmakhoz fűződő viszony alakulása, a német—lengyel háború, a Romániával szemben megkísérelt akciók, a közép-európai semleges blokk és általában Magyarország külpolitikai törekvései a világháború kitörésének időszakában a fő témái a kötet dokumentumainak. Magyarország külpolitikájának Közép-Európában a második világháború kirobbanásakor betöltött helyéből és szerepéből adódóan különösen a lengyel—magyar viszony, a magyar kormány Romániával kapcsolatos revíziós politikája és a közép-európai semleges blokk kérdései emelkednek ki a kötet anyagából.

Annak ellenére, hogy az 1939—1940-es évek külügyminisztériumi iratai igen hiányosak, Juhász Gyulának sikerült a hiányokat bizonyos fokig pótolnia a külföldi forráskiadványok megfelelő okmányainak lábjegyzetben történő megjelölésével, és így eredménnyel járt a szerkesztőnek az előszóban kifejezésre juttatott ama törekvése, hogy a megjelölt időszakon belül a rendelkezésre álló iratok felhasználásával a magyar kormány külpolitikájának lehetőleg teljes keresztmetszetét adja. Igen dicséretes ez a teljességre való törekvés, mert egy jó dokumentum-kiadvány szerkesztőjének vállalnia kell, hogy egy adott időszak ábrázolásához szükséges *valamennyi* számbajöhető iratot publi-

káljon. Juhász a forráskőzlés minden tudományos igényt kielégítő módszerével, és nagy tárgyi tudást feltételező jegyzetapparátussal tette a történeti kutatás és az érdeklődők számára hozzáférhetővé a második világháború kitörése időszakának magyar vonatkozású külügyi iratait.

Juhász Gyula munkájával kapcsolatban a fentieken kívül azt kell kiemelnünk hogy sok olyan forráscsoportra, illetve iratra ráirányítja a figyelmet, amelyek a magyar vonatkozásokon túlmenően nemzetközi diplomáciatörténeti szempontból is jelentős dokumentumok és hozzájárulhatnak a második világháború diplomáciatörténetének sokrétű, a teljes tényanyagot bemutató feldolgozásához. Az alábbiakban ezekből az iratokból szeretnénk néhányat kiragadni, hogy az elmondottakhoz illusztrációkkal szolgáljunk:

Magyarország külpolitikájának sarkalatos problémája a második világháború kitörésének a küszöbén a tengelyhatalmakhoz fűződő viszony. Ebben a vonatkozásban a magyar külpolitikát az a megoldhatatlan dilemma jellemezte, hogy a fasiszta Olaszország védőszárnyai alatt, azzal a legszorosabb külpolitikai kapcsolatban kívánta elkerülni a hitleri Németország egyre fenyegető délkelet-európai agresszióját. Ezért került sor 1939 áprilisában — Csehszlovákia teljes felszámolása után alig egy hónappal — Teleki miniszterelnök és Csáky külügyminiszter április 18—20-i római tárgyalásaira Mussolinival és Cianóval (90. sz. irat, 178—185. l.).

A tárgyalásokon a magyar felek feltett kérdésére Mussolini úgy nyilatkozott, hogy Magyarország közös német—olasz érdekszféra, míg Románia német, Jugoszlávia olasz. Amikor Csáky részletesen tájékoztatta az olasz államférfiakat a német—magyar viszonnyal kapcsolatos aggodalmakról, a németellenes hangulat növekedéséről, Mussolini kijelentette, hogy náluk is hasonló a helyzet, de „a kormánynak nem sokat kell törődnie a popularitás gondolatával . . .” Csáky itt kijelentette, hogy éppen ezért az olasz kormány nem fog csodálkozni, „ha néha a külsőségekből az a benyomása lesz, hogy a magyar kormány jobban hallgat Berlinre, mint Rómára. Mussolini nevetve mondta, hogy ő teljesen tisztában van e helyzettel”. — A tengelyen belüli egyensúlyról Csáky feljegyzése szerint közösen megállapították, hogy az egyensúlyt csak úgy lehet biztosítani, „ha a tengelyhez minél több megbízható kis- vagy középállam csatlakozik. Hiszen világos, hogy az adott erőviszonyokból kifolyólag ezek csatlakozása elsősorban Olaszországot fogja erősíteni”.

A fentieken kívül még jellemző fényt vetnek a tengelyhatalmak közti viszonyra Mussolininak a német—román gazdasági egyezményt kommentáló szavai, aki azt „igen nagy horderejűnek és Romániára nézve rendkívül súlyosnak jellemezte. Koloniális szerződésre emlékeztet . . .” — mondotta.

A korábban megjelent okmánypublikációk és diplomáciatörténeti tanulmányok már számos olyan dokumentumot ismertettek, amelyek leleplezték a hitleri Németország egyáltalában nem baráti magatartását Magyarországgal szemben. E kötet hasonló tárgyú iratai közül mégis hadd emeljük ki Sztójay berlini követ 1939. augusztus 31-i számjeltáviratát. Lengyelország megtámadásának előestéjén Sztójay javasolja a külügyminiszternek, hogy a német érzékenységre való tekintettel a magyar sajtó szüntesse be a németellenes, illetve lengyelbarát cikkek közlését, mert — mint írja — az is lehet, „hogy németek *adatokat illetőleg ürügyeket gyűjtenek* (eredeti kiemelés) ellenünk, hogy adott esetben arra hivatkozva magatartásukat velünk szemben megváltoztassák, illetőleg, hogy velünk szemben követelményeket támasszanak”. (317. sz. irat, 454. l.) Sztójay egy napra rá, szeptember elsején megismétli sürgős kérését, mert — mint írja — „itt mindenről — már a magyarországi németség útján is — tájékozva vannak és rosszhiszemű beállítás által kellemetlen konzekvenciák támadhatnak . . .” (334. sz. irat, 466. l.)

Ha Sztójay, a németek vak és gátlástalan híve és eszköze ilyen közléseket tett a német külpolitika Magyarországgal kapcsolatos magatartásáról és módszereiről, akkor elképzelhető, hogy a maga teljes valóságában milyenek lehettek a Magyarországgal kapcsolatos német szándékok és cselekedetek.

A lengyelországi agresszióval kapcsolatban még érdekes magyar vonatkozású irat a berlini magyar követ 1939. szeptember 5-i számjeltávirata, amelyben hírül adja, hogy Ribbentrop külügyminiszter határkiigazítást ajánlott fel Magyarország számára a lengyel határ mentén. Magyar részről elhárították az ajánlatot (353. sz. irat, 487. l.).

Számos irat foglalkozik a dokumentumkötetben Románia helyzetével, a Romániával kapcsolatos magyar tervekkel és szándékokkal, valamint ettől nem függetlenül a délkelet-európai semleges blokk kérdésével. Magyarország minden erőfeszítése ellenére sem volt képes elérni területi követeléseinek önálló akció keretében történő érvényesítését, pedig a magyar kormány, élén Teleki Pál miniszterelnökkel, a tengelyhatalmakon kívül a nyugati hatalmakat is meg akarta nyerni az erdélyi revízió ügyének. Ezért szorgalmazta Teleki Sumner Welles amerikai külügyminiszterhelyettes európai látogatása során a vele

való találkozást. A találkozóra azonban nem került sor, hogy ne adjon alkalmat német kombinációkra. Csupán egy memorandumot juttatott el a magyar kormány Sumner Welleshez (542, 559, 568—570. sz. iratok).

Ami a délkelet-európai semleges övezetet illeti, magyar részről főleg azért foglaltak állást a blokkal szemben, mert annak kezdeményezője — az értesülések szerint — Románia volt. Bár ez a semleges blokk valójában a balkáni status quo céljait szolgálta, objektíve Olaszország pozícióit erősítette volna ebben a térségben Németországgal szemben. Azonban Olaszország fasiszta vezetői a Hitler oldalán remélt előnyökért elejtették e politikai csoportosulás megszervezésének a tervét. Az sem érdektelen, hogy e semleges övezettel kapcsolatban az angol politikai körök — a magyar külügyminisztérium véleményével egybehangzóan — Olaszország és a délkelet-európai államok semlegességének fontosságát a Szovjetunió ellen számbavehető katonai tényező szempontjából hangsúlyozták! (466, 474, 477, 479, 484. sz. iratok.) Ez az angol politika a „furcsa háború" időszakában megfelelt azoknak a manővereknek, ahogyan a hitleri Németország agresszív erőit igyekeztek kelet felé, a Szovjetunió ellen terelni.

A fentiekben Juhász Gyula műve alapján bepillantást engedtünk a második világháború kitörésének időszakában keletkezett diplomáciai okmányokba. Úgy véljük, hogy a bemutatott iratok kellően érzékeltetik a dokumentumkötet gazdagságát és diplomáciatörténeti jelentőségét.

Végül még szólnunk kell a mű technikai apparátusáról. Már említettük, hogy a szerkesztő a magyar külügyi iratok hiányosságát — ahol erre mód volt — a külföldi forráskiadványok megfelelő okmányainak a lábjegyzetben történő megjelölésével igyekezett pótolni. Azt is dicséretes szándéknak tekintjük, hogy Juhász Gyula a lábjegyzetekben nagy precizitásra törekedett és a közölt dokumentumokról minden lényegeset igyekezett elmondani. Ezek a közlések nagymértékben emelik a dokumentumkötet forrásértékét.

A függelék tartalmazza a magyar külügyminisztérium ügyosztályainak személyzeti beosztását és ügyrendjét, valamint a magyar követségek személyzeti beosztását, továbbá a magyar kormánynál akkreditált külföldi diplomaták névjegyzékét. Ezt követi a kötetben előforduló nevek jegyzéke, a rövidítések jegyzéke és végül az iratok német nyelvű tartalmi kivonata és tartalomjegyzéke. A függelékben közreadott segédletek jelentős mértékben fokozzák a kiadvány használhatóságát és a német nyelvű regeszták révén az iratok a külföldi kutatók számára is könnyebben hozzáférhetővé válnak. Csupán a névjegyzékkel kapcsolatban kell megjegyeznünk, hogy nem kellő gonddal készült, mert néhány hibásan közölt nevet (Himmler helyett Himler, Osuský helyett Oususky stb.), továbbá utónév nélküli neveket (Kammerer, Motte) fedezhetünk fel benne. Az sem ártott volna, ha a hivatali beosztás megjelölése kivétel nélkül minden politikus, illetve diplomata esetében az egész tárgyalt időszakra vonatkozik. A felsorolt, nem lényegbe vágó észrevételek eltörpülnek Juhász Gyula művének értékei mellett. Az egész diplomáciatörténeti forráskiadvány-sorozat megjelentetésének a nemzetközi jelentőségét csak emeli az a tény, hogy hasonló színvonalú és teljességre törekvő kiadvány sem Romániában, sem Bulgáriában nem jelent meg. A jugoszláv és csehszlovák művek pedig nevezett országok német megszállása következtében már eleve csak 1939-ig, illetve 1941-ig tárhatják fel saját forrásanyagukat. Ezért van a magyar dokumentumkiadványnak egész Délkelet-Európa diplomáciatörténetére vonatkozóan nagy nemzetközi tudományos jelentősége.

VIGH KÁROLY

КУРСКАЯ ОБЛАСТЬ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ СОВЕТСКОГО СОЮЗА (1941—1945). СБОРНИК ДОКУМЕНТОВ. I. ТОМ.

(Курское книжное издательство 1960. 486 стр.)

A KURSZKI TERÜLET A SZOVJETUNIÓ NAGY HONVÉDŐ HÁBORÚJÁNAK ÉVEIBEN (1941—1945)

Dokumentumgyűjtemény. I. köt.

Az utóbbi évek során a szovjet történészek nagy munkát végeztek annak érdekében, hogy felkutassák a szovjet nép által az 1941—1945. évi nagy honvédő háború éveiben a német fasiszta megszállók ellen folytatott harc dokumentumait. Ide tartozik „A kurszki terület a Szovjetunió nagy honvédő háborújának éveiben. 1941—1945" c. kétkötetes gyűjtemény is.

Az 1960-ban megjelent első kötet a nagy honvédő háború kezdetétől (1941. jún. 22.) Kurszk és az azt környező terület nagyobb részének a fasiszta megszállás alóli felszabadulásáig terjed (1943 március).

A második kötet tárgya lesz a népgazdaság helyreállításának kérdései a megszállók kiűzése után, a dolgozók erőinek mozgósítása, a szovjet emberek hősies helytállása az ellenség teljes leverése érdekében.

A gyűjteményes kötet a széles olvasóközönség számára készült, s célja, hogy az ifjúságot szeretetre nevelje hazája, s büszkeségre a szovjet ember iránt, aki megszabadította az emberiséget a fasizmus borzalmaitól és becsülettel állta a sorsául jutott nehéz megpróbáltatásokat (16. l.). Ugyanakkor tudományos célra is használható a gyűjtemény, mivel az itt közölt dokumentumok első ízben látnak napvilágot. Ide tartoznak az SzKP Központi Vezetősége mellett működő Marxizmus—Leninizmus Intézet központi pártarchivumának, az állami levéltárnak, a brjánszki pártirattárnak, a Szovjetunió Honvédelmi Minisztériuma irattárának, a kurszki végrehajtó bizottság belügyi igazgatósága irattárának az anyagai, valamint a központi és helyi sajtó szemelvényei.

Az első kötet két fejezetből áll: az első fejezet a kurszki területet a Szovjetunió nagy honvédő háborújának kezdetén mutatja be; a második fejezet a kurszki terület dolgozóinak harcát dokumentálja az ideiglenesen megszállt területen a hitleristák véres uralma és gonosztettei ellen.

Az első fejezetben párt- és tömegszervezeti iratokat és újságközleményeket találunk, amelyek beszámolnak a kurszki terület üzemeiben és vállalatainál lezajlott tömeggyűlésekről és összejövetelekről, tükrözve a lakosság hazafias lelkesedését s elszántságát, minden erejével az ellenség leverését szolgálni. A körzeti pártszervezetek és a dolgozók tanácsainak határozatai és döntései a tömegek aktivitásáról tanúskodnak a munka és a politika frontján, beszámolnak a népi fegyveres osztagok létrehozásáról, a hátország által a frontnak nyújtott segítségről. Így pl. a párt területi bizottsága által 1941. július 19-én kiadott tájékoztató arról szól, hogy a körzeti katonai népbiztosságokhoz naponta tucatjával érkeztek a kommunisták, komszomolisták és pártonkívüliek bejelentései, amelyekben önkéntesen csatlakozni kívántak a Vörös Hadsereghez és kérik azonnali frontra irányításukat. Nem teljes adatok szerint július 15-ig Kurszk városában 9478 fő jelentkezett a népi fegyveres osztagokba, köztük 2930 nő (62. l.). 1941. augusztus 1-re már 72 154 fő lépett be a népi fegyveres osztagokba (64. l.).

A kötetben az ellenség hátában kibontakozó partizánmozgalom és annak pártirányítása nyerte a legtökéletesebb ábrázolást. Számos dokumentum tanúskodik a partizánmozgalom kibontakozásáról és növekedéséről, a mozgalom pártirányításáról, a partizánok és a lakosság kapcsolatáról a megszállt területen, a dolgozók által a partizánoknak és a szovjet hadseregnek nyújtott segítségről. A terület körzeteinek megszállását követő naptól megkezdődött a partizánosztagok, diverzáns csoportok és egyéb illegális szervezetek megalakulása. Ezek az osztagok tevékenységükkel nem kevés kárt okoztak a német fasisztáknak. A kurszki terület kártevéseket végző partizánjai megrongálva az ellenség összeköttetési vonalait, tönkretéve közlekedési és telefonkapcsolatát, elviselhetetlen helyzetet teremtettek az ellenség számára, s ezzel hatalmas segítséget nyújtottak a szovjet hadseregnek a területnek a megszállás alól történő felszabadításához. E partizánmozgalom szervezői és lelkesítői a kommunisták voltak, akik hősiességükkel és a partizánharc ügyes vezetésével a kolhozisták, munkások és értelmiségiek ezreit vonták be a mozgalomba. A partizánmozgalom tömeges népi mozgalommá vált. A párt területi bizottsága a megszállás első napjaitól kezdve központi feladatként tűzte ki a partizánmozgalom napról napra történő irányítását, az ellenség hátában folytatandó illegális és agitációs-propaganda tevékenység megszervezését s mindezek nyomán minél több hazafi bevonását a partizánharcba.

Midőn a front közvetlenül a terület határaihoz közeledett, a párt-, tanácsi és komszomol-aktíva soraiból minden egyes körzetben partizánosztagok alakultak.

1941 novemberében 32 partizánosztag alakult és tevékenykedett. Ezek létszáma még viszonylag csekély volt (219. l.). A megszállt területeken a fasiszták által bevezetett kegyetlen rendszer nagy gyűlöletet váltott ki a lakosság soraiban, fokozva a lakosság részvételét a partizánosztagokban. Így, nem teljes adatok szerint 5 hónap alatt a partizánosztagok majdnem megtízszereződtek az osztagok tevékenységének első napjaihoz viszonyítva (219. l.). A partizánmozgalmat a speciálisan e célból alakult illegális körzeti pártbizottságok irányították. Az illegális körzeti pártbizottságok létrehozása lehetővé tette a pártirányítás közelebbhozását az osztagokhoz, a pártirányítás konkrétabbá és operatívabbá válását, a partizánok fokozottabb aktivizálását. Az illegális pártszervezetek állandóan leleplezték a fasiszták véres gaztetteit és erősítették a szovjet nép győzelmébe vetett hitet. E tekintetben nagy jelentőséggel bírt a megszállt területek lakossága számára

illegálisan megjelenő „Kurszki Pravda". Ezenkívül egy másik újság is megjelent „Népi bosszúálló" címen. A lakosság körében a partizánok segítségével terjedtek ezek az újságok. Ezen újságok, valamint a röpcédulák jelentősége felmérhetetlen, hiszen ezek igen nagy szerepet játszottak az ellenség iránti gyűlölet szításában, s a lakosságnak a megszállók elleni mozgósításában.

A második fejezet speciális alfejezetben közli azokat a dokumentumokat, amelyek a német megszállók által a kurszki terület népgazdaságának okozott óriási károkról s a megszállóknak a lakossággal szemben elkövetett kegyetlenkedéseiről szólnak. Így pl. a népgazdaságnak okozott kár 26 819 678 000 rubelt tett ki (210. l.). A terület megszállásának ideje alatt a német fasiszta megszállók megöltek, felakasztottak és halálra kínoztak 18 099 békés szovjet polgárt, 9826 hadifoglyot, 38 797 főt pedig német rabságba hajtottak. Nem egy olyan tény ismeretes, amikor a németek teljes falvakat felégettek. Összesen 157 falut gyújtottak fel, s a falvak lakosságának jelentős részét kivégezték (215. l.).

A gyűjtemény első kötete befejezésül Kurszk és a terület körzeteinek felszabadításával kapcsolatos eseményekről, valamint a partizánok és a Vörös Hadsereg egységeinek együttműködéséről szól.

A gyűjtemény első kötetével kapcsolatban általános következtetésként elmondhatjuk, hogy érdekes és hasznos könyv, amely megismerteti az olvasót a háború valóságos történetével. A gyűjteményben közölt dokumentumok meggyőzően tanúskodnak arról, hogy a Szovjetunió által a második világháború során aratott győzelem egyik oka a szovjet nép által a hátországban és a fronton tanúsított hazafias helytállás volt.

A dokumentumgyűjtemény természetesen nem tartalmazhatja a háború adott szakaszára vonatkozó valamennyi iratot. Így pl. a megtalált 1212 iratból a kötetben mindössze 230 jelent meg (16. l.). Ily módon azonban egyes kérdések nem nyertek teljes megvilágítást. Ezekhez a kérdésekhez tartozik pl. az értelmiség hősies helytállása a munka és a politika frontján. Ennek a kérdésnek — a munkások és kolhozisták aktivitásának szemléltetéséhez képest — sajnos viszonylag kis figyelmet szenteltek.

A partizánmozgalomra vonatkozó dokumentumokkal kapcsolatban szerettünk volna több olyan iratot látni, amelyek a fiatalság részvételét mutatják be a mozgalomban.

BALOGH SÁNDORNÉ

И. С. ПЕРЕТЕРСКИЙ:

ДИГЕСТЫ ЮСТИНИАНА. ОЧЕРКИ ПО ИСТОРИИ СОСТАВЛЕНИЯ И ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА

(Москва, Госюриздат, 1956. 131 стр.)

I. SZ. PERETYERSZKIJ:

IUSTINIANUS DIGESTAI. VÁZLATOK ÖSSZEÁLLÍTÁSÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ ÉS ÁLTALÁNOS JELLEMZÉSE

Aligha akad a római jog irodalmában érdekesebb és nagyobb jelentőségű téma, mint a római jog fejlődésének nemcsak jogi, hanem történeti szempontból is legfontosabb mozzanata: a jusztiniánuszi kodifikáció. A római jog kodifikálását a formailag még rabszolgatartó állam uralkodó osztálya valósította meg, abban az időszakban, amikor a társadalom már a feudális átalakulás állapotában, a rabszolgatartó rendszer pedig felbomlóban volt. A jusztiniánuszi kodifikáció ezért visszatekintést enged a rabszolgatartó jogrendszerbe és társadalomba, rögzíti a feudális átalakulásban levő társadalom kocsonyás halmazállapotú, rendkívül bonyolult viszonyait, sőt előremutat nemcsak a középkori, feudális Európa felé, amely a jusztiniánuszi jogot a recepció révén magáévá tette és saját viszonyaira alkalmazta, hanem egészen a kapitalizmusig, amely jogi formáinak tetemes részét ebből a forrásból merítette. A jusztiniánuszi törvénykönyvek ennélfogva nemcsak a jogtörténész, hanem — elsősorban a rabszolgatartó és a feudális társadalommal foglalkozó — történész számára is fontos forrásmunkák.

A kodifikáció gazdag irodalma újabban a nemrég elhúnyt *Peretyerszkij* professzor monográfiájával bővült, amely az első, a kérdéssel foglalkozó hosszabb lélegzetű marxista munka, ezért már témájánál fogva is feltétlenül figyelmet érdemel.

A szerző nem a kodifikáció egészét, hanem — indokoltan — annak az utókor számára legfontosabb alkotását: a római jogtudósok műveiből összeállított Digestát választotta munkája tárgyául. Ebben a terjedelemben az egész kodifikációt lehetetlen lett volna feldolgozni, sőt — mint a cím is mutatja — a szerző még a Digesta tekintetében sem törekedett teljességre.

A Digesta-irodalomban nem ritkák az olyan munkák, amelyek új elméletek felvetése révén váltak ismertté.[1] Peretyerszkij könyve azonban nem sorolható ezek közé. A szerző nem arra törekszik, hogy mindenáron újat mondjon, hanem e helyett a Digestára vonatkozó ismeretek rövid, világos — de egyéni gondolatokkal átszőtt, és a forrásszövegek elmélyült tanulmányozásán nyugvó — összefoglalását adja.

Nehéz meghatározni, hogy a munka milyen széles olvasókör számára készült. A szerző a bevezető részben csak annyit mond, hogy bizonyos alapismereteket feltételez az olvasónál (4. l.), de a könyv szerkezete, tartalmának közérthetősége, és bizonyos, a romanisták számára ismert adatoknak — néhol szinte tankönyvízű — felsorolása arra utalnak, hogy a monográfia nemcsak szakembereknek szól. Ezt a benyomást az is megerősíti, hogy a szerző függelékként mintegy ízelítőt ad a törvénykönyvből egyes fontos szemelvények fordításával, valamint a fejezetek (*titulus*ok) címének orosznyelvű felsorolásával (101—125. l.), és így a latin nyelvet nem ismerő olvasóhoz is közelebb hozza a Digestát, illusztrálja az elmondottakat.

Mindezek ellenére sem nevezhető azonban Peretyerszkij könyve népszerűsítő munkának, hiszen — mint maga is mondja[2] — nem magyarázza az egyes római jogi fogalmakat. Úgy látjuk, hogy a szerző azt a — könnyűnek egyáltalában nem mondható — feladatot törekedett megoldani, hogy munkája a római jogászoknak is nyújtson újat, de ugyanakkor minden jogász és történész számára is érthető és élvezhető legyen.

Nézetünk szerint ez a kettős törekvés határozta meg a könyv szerkezeti felépítését, és ez magyarázza a könyv egyes tartalmi sajátosságait is.

A munka szerkezete egyszerű és logikus. Rövid történeti bevezetéssel kezdődik (6—10. l.), amely, a szovjet történeti kutatások legújabb eredményeire támaszkodva, utal a régi rabszolgatartó és az új feudális termelő erők harcára, és helyesen arra a megállapításra jut, hogy „Iustinianus uralkodása a rabszolgatartó osztály görcsös kísérlete volt uralma fenntartására" (10. l.).

A második fejezet (11—29. l.) a kodifikálás előtt álló római jog forrásairól szól. Ennek során a szerző külön részt szentel különféle helyi — különösen egyiptomi és más provinciális — jogintézményeknek a római (birodalmi) jogban megmutatkozó hatásának (20—25. l.).

A következő fejezet a kodifikáció menetét és az egyes törvénykönyveket tárgyalja röviden (30—41. l.). Ez a rész nyilvánvalóan a nem római jogász olvasó igényeit szolgálja.

Ezután tér rá a szerző a monográfia tulajdonképpeni tárgyára: a harmadik fejezetben a Digesta létrejöttét, szerkezetét, főbb tartalmi vonásait ismerteti (42—77. l.).

Külön fejezetben tárgyalja a szövegváltoztatások: az interpolációk kérdését (78—95. l.), igen világosan és szemléletesen. Kellőképpen elismeri az interpolációkutatás jelentőségét, de helyesen utal azokra a túlzásokra is, amelyek egyes burzsoá kutatók szövegkritikai munkásságában jelentkeznek (82. l.). Kiemeli, hogy az interpolációkutatásnak a klasszikus és a bizánci jog megismerése szempontjából van jelentősége, viszont a későbbi nyugat-európai fejlődés szempontjából az interpolációkutatás eredményei közömbösek (91—92. l.).

Végezetül röviden összefoglalóan is értékeli a Digestát (96—100. l.). Függelékként, a már említett fordításokon kívül, irodalomjegyzéket is csatolt a szöveghez (126—129. l.), amelyben nagy számban szerepelnek szovjet történészek jogtörténeti jelentőségű tanulmányai is.

A munka egészét egyszerű stílus és mértéktartás jellemzi. Az irodalmi vitákban a szerző higgadtan foglal állást, a túlzó nézeteket logikus érveléssel utasítja el, és érveit mindig forráspóldákkal erősíti.

[1] Így *Bluhme* megállapította, hogy a Digesta egyes titulusainak anyaga, eredetét tekintve, három csoportra (Bluhme elnevezésével élve: tömegre) oszlik: a Sabinushoz írt kommentárokra (Sabinus-tömeg), a praetori edictumhoz írt kommentárokra (edictum-tömeg) és Papinianus munkáira, illetve azok kommentárjaira (Papinianus-tömeg). Bluhme felfedezése a bizottság munkamódszerére enged következtetni. (Lásd: *F. Bluhme :* Die Ordnung der Fragmente in den Pandektentiteln. Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft. IV. 1820. 257—472. l. — Igen nevezetes *Peters* elmélete is, aki kétségbevonta a Digesta eredetiségét, és azt állította, hogy a bizottság csupán egy már meglevő gyűjteményt (predigesta) dolgozott át. (Lásd: *H. Peters :* Die oströmischen Digestenkommentare und die Entstehung der Digesten. Berichte der Sächsischen Ges. der Wiss. Phil. hist. Kl. LXV. 1913. 3—113. l.)

[2] 4. l.

A könyv egyes részeire, különösen azokra, amelyek az eddigi ismeretekhez képest újat nyújtanak vagy vitathatók, külön is ki kell térnünk:

1. A szerző a második fejezetben különös figyelemmel jellemzi a római jogtudósok munkásságát (13—17. l.). Nem elégszik meg azonban az irodalomban szokásos jellemzéssel, és a jogtudósok konzervativizmusa, gyakorlatias-kazuisztikus szemléletmódja, magas műveltsége és egyéb vonásainak ismertetése után, azzal a tétellel egészíti ki az ismert képet, hogy a klasszikus jogászok állásfoglalásai mindig híven szolgálták a rabszolgatartók osztályérdekeit (különösen: 13—14. l.). Megállapítását több érdekes forráspéldával szemlélteti, így kimutatja többek között, hogy az a klasszikus szabály, amely szerint a vételár szabad egyezkedés tárgya, tulajdonképpen az uralkodó osztály nyerészkedési céljait szolgálta.[3]

2. Ugyanebben a fejezetben foglalkozik a szerző a kereszténység és a római jog viszonyával is (25—27. l.). Joggal mondja, hogy a burzsoá tudományban túlbecsülik a keresztény eszmék hatását, bár példaképpen olyan szerzőket említ (Bruns, Monier, Schulz), akikre különösebben nem jellemző a keresztény hatás túlértékelése. Nézetünk szerint helyesebb lett volna itt egyes olasz kutatókra, elsősorban Biondira utalni.[4]

A szerző szerint a kereszténység hatása kizárólag a pogányok, a zsidók és az eretnekek elleni rendelkezésekben, valamint az egyház szervezetét, jogi személyiségét szabályozó, vagyonát védő intézkedésekben merült ki (26—27. l.). Ezt a kérdést ugyan marxista szempontból, tudomásunk szerint, még nem dolgozták fel, de ilyen kutatások híján is utalhatunk néhány olyan — a szerző által nem említett — nyilvánvaló hatásra, mint a püspöki bíráskodás: az *episcopalis audientia* intézményére,[5] vagy a másodszori házasságkötéshez fűződő hátrányok bevezetésére.[6]

A szovjet történetírásban elfogadott nézet, hogy a bizánci állam legfőbb ideológiai támasza az egyház volt.[7] Különös lenne, ha az i. sz. VI. században a keresztény eszmék nem hatottak volna bizonyos mértékben a jogi nézetekre is. Más kérdés természetesen, hogy a keresztény ideológia jogi tükröződéseit a marxista kutatás nem értékelheti egyoldalúan pozitívan.

3. A Digesta keletkezéséről szóló részben (50—55. l.) a szerző a törvénykönyv létrejöttéhez fűződő különféle elméletekkel is foglalkozik. Mint ismeretes, többen — különösen *Peters* — kétségbevonták a mű eredetiségét.[8] Peters feltevése abból indul ki, hogy a hatalmas törvénykönyv feltűnően gyorsan, alig három év alatt készült el.

Peretyerszkij határozottan elutasítja ezt az elméletet, és másutt (65. l.) — magyarázatot keresve a bizottság igen gyors munkatempójára — figyelemreméltó gondolatot vet fel a Digesta összeállítására vonatkozólag. Abból a körülményből, hogy a mű anyagának túlnyomó részét Ulpianus és Paulus munkáiból vett szemelvények teszik ki, arra következtet, hogy a kodifikátorok csak a két említett jogtudós írásait dolgozták fel, és az így nyert anyagot különféle jogiskolai gyűjtemények alapján egészítették ki más jogtudósok idézeteivel is.

A szerző feltevése érdekes és nincs híján a valószínűségnek sem. Kár, hogy ezt a gondolatot csak röviden említi, és nem dolgozza ki elméletté.

4. A jusztiniánuszi kodifikációval, különösen a Digesta témájával foglalkozó kutatók mind szembekerülnek a mű korszerűségének problémájával, vagyis azzal a kérdéssel, hogy a Digesta hatalmas jogtörténeti jelentősége mellett mennyiben fejezi ki kora tényleges jogát, mennyiben volt használható törvénykönyv a VI. század jogászai számára.

Peretyerszkij is többször érinti ezt a kérdést (30, 43, 62—63, 96—97. l.). Álláspontja azonban nem egészen következetes. Több ízben határozottan kijelenti, hogy a Digesta korszerű jogot, a VI. századbeli Bizánc jogát tartalmazza (30, 96—97. l.), másutt viszont óvatosabban fogalmaz. Utal arra, hogy a törvénykönyv túlságosan bonyolult volt a mindennapi gyakorlat számára (43. l.), egy helyen pedig megállapítja, hogy a kor

[3] D. 19, 2, 22. (A szerző a 14. l.-on idézi).

[4] *Biondi* két legismertebb művének már címe is erről a felfogásról tanuskodik: Giustiniano primo principe e legislatore cattolico. (Milano. 1936.) és Il diritto romano cristiano (Milano. 1952—54).

[5] A püspöki bíráskodás eleinte csak az egyházi személyek egymásközti jogvitáira vonatkozott, később azonban, mint választottbíróság, világiak egyes ügyeiben is dönthetett a püspök. A kérdés igen nagy irodalmára nézve eligazítást nyújt: *L. Wenger :* Institutionen des römischen Zivilprozesses (München, 1925) 333—334. l. — Az újabb irodalomra nézve: *A. Berger :* Encyclopedic dictionary of Roman law (Philadelphia. 1953) 454. l. — A szocialista irodalomban: *M. N. Andrejev :* Rimszko csasztno pravo. (Szofija. 1958) 98. l.

[6] Különösen: Nov. 22, 22. — Ehhez a kérdéshez vö. mindenekelőtt: *M. Kaser :* Das römische Privatrecht II. (München. 1959) 124—125. l. (Sok irodalmi utalással)

[7] *A. P. Kazsdan—G. G. Litavrin :* Bizánc rövid története. (Bpest. 1961) 156. l.: „A bizánci egyház alapvető feladata a dolgozó tömegek ideológiai befolyásolása volt."

[8] Vő. 1 jegyz.

hatályos jogának megismeréséhez a Digesta önmagában kevés, ahhoz a Codex Iustinianust is tanulmányozni kell (62. l.).

Végső benyomásunk azonban az, hogy a szerző a Digestát lényegében a VI. században hatályos, élő jog gyűjteményének tekinti, hiszen ezt az álláspontját az összefoglaló értékelés során kétszer is hangsúlyozza.[9]

Ezzel a felfogással nem tudunk egyetérteni. Bár a római jogi kutatások még nem dolgozták fel teljesen a Digesta anyagát abból a szempontból, hogy az milyen mértékben tartalmazott élő jogot,[10] de ma már nem kétséges, hogy a törvénykönyv *nagyobb része* a maga korában holt betű maradt.[11]

Ez abból is következik, hogy a rabszolgatartó rend konzerválására törekvő Iustinianus olyan jogot akart a VI. század félfeudálisnak mondható társadalmára kényszeríteni, amely nem egy esetben a több évszázados fejlődést is félretéve, a klasszikus — tiszta rabszolgatartó — joghoz kanyarodott vissza.[12]

Számos forráshely bizonyítja, hogy a Digesta elsősorban a múlt jogát örökíti meg. A törvénykönyv szövegeiben például a praetor rendszerint úgy szerepel, mintha Iustinianus idejében is még ő lett volna az igazságszolgáltatás vezetője,[13] a colonus esetenként szabad bérlőként is előfordul,[14] és a tenyleges viszonyokat hívebben tükröző Codexszel és a Novellákkal a Digesta nem egyszer ellentmondásokba kerül.

A szerző nem értékeli kellőképpen azt az anakronizmust sem, hogy a törvénykönyvet latin nyelven bocsátották ki, holott a lakosság zöme görög anyanyelvű volt, és általában már nem is értette a Digesta nyelvét.[15]

Nézetünk szerint a Digesta elsősorban nem a maga kora, hanem az utókor számára vált jelentőssé nemcsak azért, mert döntően befolyásolta a nyugat-európai jogfejlődést, hanem azért is, mert megőrizte a klasszikus jog anyagát, és így lehetővé tette a modern kutatás számára, hogy a római jog fejlődését rekonstruálhassa.

5. Mint a könyvhöz mellékelt bibliográfiából kitűnik, a szerző nagy irodalmi apparátussal dolgozott. Mégis hiányoljuk, hogy az olasz irodalmat — egy munka francia fordítását kivéve — teljesen figyelmen kívül hagyta, és így több alapvető művet nem használt fel.[16] Sajnálatos, hogy a római jogi folyóiratok anyagát sem hasznosította,[17] de néhány más — az irodalomjegyzékben nem szereplő — jelentős munka feldolgozása is növelte volna a monográfia értékét.[18]

*

Kritikai észrevételeink nem tehetik kétségessé, hogy Peretyerszkij munkája általában sikerrel oldja meg nehéz feladatát: élvezetes formában közelebb hozza a szovjet olvasóhoz Iustinianus nagyjelentőségű alkotását, és a római jogász számára is mond újat.

DIÓSDI GYÖRGY

[9] 96 l.: „Helytelen a Digesta olyan megítélése, hogy az csupán régi szövegek gyűjteménye, nem pedig a jusztinianuszi kor hatályos jogának kifejezésre jutása." — 97. l.: „Abból kell kiindulnunk, hogy a Digesta mindenek előtt a VI. sz. bizánci jogát fejezi ki."

[10] Vö.: *F. Schulz :* Classical Roman law (Oxford. 1951) 3. l.

[11] Ilyen értelemben többek között: *P. Bonfante* (Scritti A. Salandra. Roma. 1928) 124. l. — *M. Horvat* (Revue internationale des droits de l'Antiquité. IV. 1957) 297—299. l. — *D'Ors Pérez-Peix* (Orientalia Christiana Periodica. XIII. 1947) 123. l. — *F. Pringsheim* (Studi Bonfante I. Milano. 1930) 551—552. l. — *F. Schulz :* i. m. 3. l. — A szovjet tudományban ezt a nézetet képviseli *Kazsdan-Litavrin* idézett munkája. Kijelentik, hogy a kodifikációs bizottság „eszményképét a múlt adta, ennek következtében a bizottság konzervatív és nem alkotó jellegű feladatokat végzett" (i. m. 28. l.). Lentebb még élesebben foglalnak állást, amikor a bizottság munkáját így jellemzik: „Ők csupán a régi szabályok másolói, afféle régiséggyűjtők voltak..."

[12] Ezt világosan mutatják azok az újabb kutatások, amelyek a későrómai vulgárjog körül folynak. Vö.: *E. Levy :* West Roman Vulgar Law. The law of property (Philadelphia. 1951). Ugyanettől a szerzőtől: Weströmisches Vulgarrecht. Das Obligationenrecht (Weimar. 1956). *F. Wieacker:* Vulgarismus und Klassizismus im Recht der Spätantike (Heidelberg. 1955) *M. Kaser* idézett munkája.

[13] Így: Ulp. D. 2. 1, 16: Paul. D. 43, 8, l.

[14] Paul. D. 19, 2, 24, 2. — Vö.: *R. Brósz* (Annales Univ. Budapest. Sectio Iuridica. tom. I. 1959) 40. l.

[15] Vö.: az ismertetett munka 40. l. Iustinianus maga azzal indokolja egyik törvénye görög nyelvét (Nov. 7, 1), hogy ezzel érthetővé akarja tenni a lakosság számára a rendeletet.

[16] Elsősorban: *E. Albertario :* Introduzione storica allo studio del diritto romano giustinianeo. I. (Milano. 1935). Ugyancsak fontos munka: *A. Guarino :* Guida allo studio delle fonti giuridiche romane. (Napoli. Évszám nélkül. 1950 körül jelent meg.)

[17] Erről az irodalomról *Wenger* ad áttekintést: Die Quellen des römischen Rechts (Wien. 1953), különösen: 562. l. 7. jegyz.

[18] Elsősorban Wengernek az előző jegyzetben említett munkájára gondolunk, de hasznos lett volna, ha a szerző figyelembe veszi a római vulgárjog 1956-ig megjelent irodalmát is. Vö.: 12. jegyz.

JÁN TIBENSKÝ:

J. PAPÁNEK—J. SKLENÁR. OBRANCOVIA SLOVENSKEJ NÁRODNOSTI V XVIII. STOROČÍ

A SZLOVÁK NEMZETISÉG VÉDELMEZŐI A XVIII. SZÁZADBAN

(Martin, Osveta. 1958. 159 l.)

A szlovák történetírás — akárcsak a szlovák irodalomtörténet — most kezd intenzívebben foglalkozni azzal a korszakkal, amely megelőzte a XIX. század nagylendületű fejlődését; a marxizmus módszereivel most kísérli meg pontosan meghatározni azt a fokozatos nemzeti ébredést, amely a későbbi nemzeti-nyelvi harc előzménye. Ez a törekvés tükröződik Ján Tibenský előttünk fekvő könyvében is, amely a felvilágosodás két nemzeti ébresztőjével, a szlovák múlt első két összefoglalójával: Papánek Györggyel és Sklenár Györggyel foglalkozik.

Tibenský művét a marxista—leninista módszer társadalomtörténeti szempontjai mellett, illetőleg e szempontok következtében a szigorú objektivitásra törekvés jellemzi. Fel akarja számolni elődeinek romantikus, az egyoldalú nacionalista látásmódtól befolyásolt szemléletét, s meg akarja határozni a két történetíró pontos helyét a szlovák fejlődésben. Ezért ad részletes, az egész mű terjedelméhez képest az első pillantásra talán hosszadalmasnak is látszó előzmény-rajzot. Lépésről lépésre haladva mutatja be, hogy a közös hungarus („uhorský") patriotizmus keretében hogy bukkannak fel a szlovák nemzeti eszmélés első nyomai. Már az előzmények e rajzában is sok figyelemre méltó, Tibenský éleslátásáról és objektivitásra törekvéséről tanúskodó vonást találunk. Rámutat, hogy a feudalizmus korának egységes patriotizmusa a jobbágyság rendkívül kedvezőtlen helyzete mellett sem volt csak a feudális osztályokra jellemző. Ismeri a XVII—XVIII. század nemzetiségi súrlódásait, de a példákat, amelyeket ebből a szempontból felhoz — nyilván műve meghatározott terjedelme miatt — nincs módja pontosabban, társadalomtörténeti szempontból is meghatározni. Úgy véljük, hogy — egy-két jelentéktelen esettől eltekintve — Tibenský XVII. századi példáinak többségében (15. l.) a feltörő, polgárosuló magyar és szlovák elem k ö z ö s harcáról van szó a fejlettebb német városi polgárság ellen. Az ebben az esetben is lényegében társadalmi harc kap a nyelvek különbözősége miatt nemzeti élt. De Tibenský egyebekben, a speciális szlovák jelenségek területén is biztos kritikával és elfogulatlanul mutatja be, hogy a nemzeti ébredés a szlovák elem polgárosulásával párhuzamos, hogy a nagymorva, illetőleg főleg a Cirill és Metód-hagyománynak nincsenek szlovák népi gyökerei; felbukkanása a magyarországi ellenreformáció cseh kapcsolatainak köszönhető. S ha egy-két részletkérdésben — amelyeket alább meg fogunk említeni — nem is értünk vele egyet, azt a módszert, ahogy a szlovák nemzeti eszmélést a feudalizmustól a reformáción s az ellenreformáción—barokkon — és főleg a barokkon! — át a felvilágosodás historizmusáig elvezeti, helyesnek tartjuk. Tibenský fejtegetései rendkívül tanulságosak és ismeretük a magyar történelem kutatói számára sem hiábavaló.

A felvilágosodás korszakához érve a szerző élesen rávilágít, hogy ekkor a magyarországi polgári fejlődés elérte azt a fokot, amely az egyes itt élő népek nemzetté válásának kiindulópontja lehetett; megvolt tehát a versengésnek, a vitának is a lehetősége. Ezzel kapcsolatban talán részletesebben szerettünk volna olvasni arról, amit Waldapfel József világított meg,[1] hogy ti. a felvilágosodás nyugatról jött eszméi nálunk a mi sajátos társadalmi-politikai helyzetünknek megfelelően alakultak át. A felvilágosodás hazai arculata más, mint a nyugati nemzetek felvilágosodásáé. Ha a korszakban felébredt, illetőleg a barokk egyes elszórt jelenségei után már egységesebb és céltudatosabb szlovák historizmus megvilágítását Tibenský ezzel a szemponttal is elmélyítette volna, mind tanulmánya két főhősének a portréja, mind pedig művük keletkezésének indokolása még pontosabb, szabatosabb lehetett volna.

A két első szlovák történetíró művének keletkezését általában azzal szokták magyarázni, hogy az az ébredő szlovák nacionalizmus képviselőinek védekezése az egy lépéssel előbbre tartó s a nemesi osztály igen nagy részére támaszkodó magyar nacionalizmussal szemben. Tibenský — igen helyesen — rámutat, hogy e negatív tendenciák mellett Papánek és Sklenár művében — mint ahogyan az egész embrióban levő szlovák polgárosodásban is — a növekvő nemzeti önérzet pozitív tendenciái is megvannak; nemcsak

[1] A magyar irodalom a felvilágosodás korában. II. kiad. Bpest, Akadémiai Kiadó. 1957. 11. l.

védekezés az, hanem támadás is, ha mindenáron a harc, háború kifejezéseit akarjuk használni. A támadó jellegnek, a szlovák nacionalizmus kiindulópontján a pozitív tendenciának a bemutatása viszont sokkal alaposabb lehetett volna, ha Tibenský a szlovák historizmust, mint a felvilágosodás egyik sajátos hazai jellegzetességét elmélyültebben tárgyalta volna.

A két írónak — Papáneknek és Sklenárnak — a bemutatása precíz, tárgyilagos, meggyőző. Életrajzuk elég rövid; ennek mentegetésére Tibenský a részletesebb adatok hiányára hivatkozik. (Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy Papánek esetében Décsy Gyula cikke[2] elkerülte a szerző figyelmét; Décsy a helyszínen fellelt dokumentumok alapján határozta meg pontosan a szlovák történetírás úttörőjének tolnai, németbolyi, vörösmarti és olaszi tartózkodási éveit.) De a kevés adat is elegendő ahhoz, hogy az általános korviszonyok mellett az írók életpályája is érthetővé tegye művük keletkezési körülményeit.

Aufklärizmus és eklézsia, racionalizmus és barokk érdekes találkozásáról van itt is szó, akárcsak a szlovák felvilágosodás oly sok más irodalmi jelenségénél. Ezt a nyugateurópai mércével mérve ellentmondásosnak látszó jelenséget más látszólagos ellentmondások teszik még bonyolultabbá: míg egyfelől — a racionalizmus hatására — a történelemhez Papánek is, Sklenár is az elődökéhez képest kritikusabb szándékkal, tudományosabb igénnyel közeledik, addig másfelől egész sor olyan — a nemzeti büszkeséget hevítő, áltudományos — tételt szül, amelyet a XIX. század romantikus tudománya tőlük vesz át és tesz meg a nacionalizmus sajátos szlovák formájának alaptézisévé. De ellentmondásnak látszik az is, hogy mind Papánek, mind Sklenár hungarus („uhorský") voltát hangsúlyozza, a szlovákok történelmét Nagymorávia megszűnése után szorosan beleilleszti Magyarország történelmébe, — ugyanakkor viszont a nemzeti szétválás, a szlovák önállósulás első lépéseit teszi meg. Mindez szintézisbe, harmóniába hozható a két szerző Tibenský által bemutatott életkörülményeivel és helyzetével: a felvilágosodás korszakának sajátos magyarországi és szlovák jelenségei ők, művük csak ebből a tényből kiindulva érthető meg.

A magyar történettudomány szempontjából igen figyelemre méltó, hogy a két történész a magyar Salagius (Salagy, Szalagyi) „De statu ecclesiae Pannonicae libri VII" első kötetére válaszolt. Salagius, ez a Tibenský szerint méltatlanul elfeledett magyar történetíró, a racionalizmusra jellemző kriticizmussal a barokk szláv eszmélésnek két tételét támadja. Tagadja e területen általában a szlávok és különösképpen a szlovákok őslakos voltát és Nagymoráviát a Kárpátok s a Duna, a Morva folyó és a Garam közt elterülő térségre redukálva tisztán a szlovákok ősi birodalmának képzeli. Ha egyes tételeit ma már meg is cáfolta a tudomány, mindenesetre több ponton is sikerült az igazságra rátapintania; nem csoda, hogy — Ribay György információi alapján — Dobrovský is kedvelte és becsülte.

Salagius nézeteire Papánek is, Sklenár is másképpen reagál. Papánek — nemesi származása következtében — talán erősebben hangsúlyozza hungarus („uhorský") patriotizmusát, ugyanakkor Salagiusszal élesen szembeszállva szlávok és szlovákok autochthon jellegét védelmezi és barokkos pátosszal ünnepli Cirill és Metód hittérítő munkáját. Sklenár is hungarus („uhorský") patrióta, erről tanúskodik Magyarország ásványi kincseiről, flórájáról és faunájáról szóló munkája is, — de ezt talán nem hangoztatja oly fennen, mint Papánek. Sajátos mondanivalója szempontjából sokkal fontosabb, hogy Salagiusszal élesen szembeszállva Nagymoráviát Bulgáriára, Erdélyre és egész Pannóniára kiterjedő nagy országnak mondja, amelyhez szerinte épp a Vág völgyének lakói, a szlovákok nem tartoztak. Ezen a ponton tehát homlokegyenest ellenkező nézetre jut, mint Papánek. Céljuk mégis közös: védekezni a tipikusan nemesi eredetű „fehér ló monda", a leigázási elmélet ellen, amely a már csírázó magyar nacionalizmusnak volt mind erőteljesebben érvényesülő tétele.

Az a vita, amely a szlovák Sklenár és a magyar Katona István között kifejlődött, nem annyira nagyrészt teljesen elavult tudományos szempontjai, mint inkább a fejlődő nemzeti öntudat ekorbeli helyzete, állapota tekintetében érdekli Ján Tibenskýt. Mi ezt csak helyeselni tudjuk, hiszen a továbbfejlődés folyamán nem az az érdekes, hogy a szkeptikusabb és kritikusabb, de a fiatal magyar nacionalizmus eszmevilágában élő Katonának vagy a szenvedélyesebb, a fantáziáját szabadon engedő, Dobrovský által tudománytalannak ítélt Sklenárnak volt-e „igaza" ebben vagy abban a kérdésben; ennél sokkal fontosabb, hogy Sklenár a XVIII. század végén már egységesnek látta a területileg is, nyelvjárásokra-töredezettségükkel is szétszórtan élő szlovákságot, s így Papánekkel együtt megvetette a szlovák nacionalista történetírás alapjait. Elsősorban a romantikáét.

[2] *K životopisu Juraja Papánka* (Papánek György életrajzához). Studia Slavica, 1955. 287—288. l.

A barokkból a romantikába nyúlik át a fejlődés Papáneken és Sklenáron keresztül, akik — tételeik különbözősége mellett is — egyet jelentettek a szlovák nemzeti harc szempontjából. Ezt igazolja már az aufklárista Fándly is, aki egyben adja ki a kettőt „Compendiata historia gentis Slavae" címmel.

A továbbfejlődést azonban nemcsak szenvedélyes nemzetszeretetük határozza meg, hanem a szlovák nemzet sajátos XIX. századi sorsa is. „Papánek »Szlovák nemzet története« mintha jelképezné a szlovák nemzeti tudomány tragikus útjának kezdetét — írja Tibenský —, amely a nemzeti elnyomás korszakaiban csak elesett falusi paplakokban tudott virágozni a faggyúgyertyák és a petróleumlámpák reszketeg fénye mellett. S ezért művelői a *fény* hiánya miatt gyakran nem tudtak a szlovák élet égető kérdéseire rávilágítani" (86. l.). Kétségtelen, hogy — különösen a XIX. század második felében — a nemzetiségi elnyomás hozzájárult a primitív tudomány túlzó elképzeléseinek a fennmaradásához, éspedig a szlovákoknál nagyobb mértékben, mint más — kedvezőbb sorsú — nemzetek tudományosságában. A mai szlovák kutatók feladata, hogy felszámoljanak minden ködös teóriát. Ján Tibenský műve is ezért úttörő munka; jelentősége tehát nemcsak kifejezetten tudományos, hanem nép-, illetőleg nemzetnevelési szempontból is nagy.

Inkább problémafölvetésként, mint ítélkező szándékkal említjük meg mégis Tibenský tanulságos könyvének egy-két olyan részletét, amelyekkel nem értünk egészen egyet. Mindenekelőtt azt, ami minden tárgyát szerető, lelkes kutatóval előfordulhat: Tibenský sem ment attól a rokonszenves hibától, hogy egy kissé túlértékeli hőseit. Ha Papánek és Sklenár művei el is indították a nemzeti múltról szóló szlovák művek hosszú sorát, jelentős modern tudósoknak mégsem mondhatók.

A szerző nagyon helyesen mutatja be, hogy a töröktől szabadon maradt területen a hódoltsági részből odamenekültek miatt a nemesség megszaporodott, s ez milyen mértékben fokozta a jobbágyság kizsákmányolását (11. l.). Ezt azonban mi nem tudjuk egyoldalúan c s a k a szlovákokra nehezedő tehernek felfogni: a feudális kizsákmányolás a vegyeslakosságú terület magyar, szlovák és német, esetleg ukrán, román és más anyanyelvű jobbágyságát egyaránt sújtotta. Maga az uralkodó osztály s annak több rétege sem volt nemzetiségi, származási szempontból egységes, többnyelvűségére — úgy hisszük — fölösleges a XVII., XVIII. századból példákat hoznunk, ez annyira közismert. A XVIII. században pedig éppen a legfelső réteg, az arisztokrácia annyira feltöltődik idegen (osztrák-német) származású elemekkel, hogy éppen erre a korra nem áll Tibenský mondata: „... az uralkodó osztályok magyarok voltak ..." (13. l.). Más kérdés, hogy később, a XVIII. század legvégétől kezdve, de főleg a XIX. század folyamán a nemesség (és főleg a középnemesség) majd a magyar nacionalizmus képviselőjévé válik. Úgy véljük viszont, hogy a szlovák fejlődés vizsgálata is könnyebb volna, ha kutatója alaposabban megvizsgálná a Bécs-barát arisztokrácia idegennyelvűségének és a magyar középnemesség nemzeti nyelvűségének összecsapását, azt, hogy mi volt a haladó a magyar nyelvért vívott harcban s mikor, illetőleg hogyan, mely helyzetekben vált ez a harc a nemzetiségi elnyomás egyik (és csak *egyik!*) eszközévé. Mindennemű általánosítás és egyszerűsítés ezen a téren csak zsákutcába vezet.

Aminthogy zsákutcába vezet az is, ha Pozsony XVIII. századi vezetőszerepének, a város neves tudósainak tárgyalásánál (91. l.) nem hangsúlyozzuk a vegyesnyelvűség tényét. Pozsonyra e korban a szlovák, német és magyar tudósok *együttműködése* jellemző; a városnak még nem volt sem Bábel-, sem hadszíntér-jellege, mert lakóit már a latinitás hanyatlásának és a nemzeti nyelv diadalrajutásának e kezdeti korszakában is összekötötte az az egységes patriotizmus, amelynek meglétével nagyon is számolnunk kell. A szlovák történelem hungarus („uhorský") kereteivel való számolás a mai szlovák történelemnek nem „hiányossága", „hibája" („nedostatok": 87. l.), hanem olyan szükségszerűség, amelyet feltétlenül szem előtt kell tartanunk, ha nem akarunk torz képet alkotni a múltról. Patriotizmus és nemzetlűség harmonikus szintézisbe nemcsak Papáneknál, Sklenárnál, hanem szinte az egész XIX. században keresztül igen sok szlovák írónál éppen úgy hozható, hogyha számot vetünk a nemzetiségi harcok korában is közös múltunknak nemcsak negatív, hanem pozitív vonásaival is.

Inkább csak sajtóhiba, mint tévedés, hogy a 49. lapon Papánek születési éveként 1783 áll (helyesen: 1738).

Papánek és Sklenár modern, marxista szempontú bemutatásával Ján Tibenský nemcsak a szlovák történettudománynak tett hasznos szolgálatot, hanem a magyar történészek fokozott érdeklődésére is számot tarthat.

SZIKLAY LÁSZLÓ

STANISŁAW ŚRENIOWSKI:

UWŁASZCZENIE CHŁOPÓW W POLSCE

(Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe. 1956. 424, 3 l.)

A JOBBÁGYFELSZABADÍTÁS LENGYELORSZÁGBAN

A cím pontatlan fordítása (a szószerinti fordítás ugyanis helyesen „A parasztok földtulajdonhoz juttatása Lengyelországban") rögtön azokra a különbségekre utal, amelyek egyrészt a jobbágyfelszabadítás magyarországi és lengyelországi eseménysorozata között objektíve fennállottak, másrészt pedig azokra a szemléleti különbségekre, amelyek az események értékelésében, helyük és jelentőségük kijelölésében a későbbi történetírásban megmutatkoztak. Olyan különbségek ezek, amelyekhez hasonlóakat valamennyi kelet-európai ország jobbágyfelszabadításának történeti menetében és tudományos értékelésében megtalálhatunk, s túlságos hangsúlyozásuk esetleg néhány alapvető közös sajátosság elhomályosításához, háttérbeszorításához vezethet.

A lengyel történetírás földtulajdonhoz juttatásról beszél, mert a több részre szétszakított lengyel területek közül az Oroszországhoz került ún. Lengyel Királyságot tekinti a fejlődés szempontjából irányadónak, itt pedig a jobbágyok személy szerinti felszabadítása már 1807-ben megtörtént (a Napóleon jóvoltából létrehozott Varsói Nagyhercegség törvénye mondta ki ezt), a földtulajdon megadása viszont csak az 1864-es cári reformmal valósult meg. De a jobbágyfelszabadítás két alapvető teendőjének ez az időbeli elválasztása az Ausztriához került területekre is jellemző volt (II. József 1782-es rendelete, ill. az 1848-as földhözjuttatás).

A polgári lengyel történetírás a jobbágyfelszabadítás kérdését teljesen a nemzeti szabadságmozgalom problémájának rendelte alá, és ennek megfelelően keveset foglalkozott vele, de még a marxista történeti irodalom sem szentelt a problémának elég figyelmet. Csak a legutóbbi években irányult a figyelem erősebben a jobbágyfelszabadítás felé.

Ebben nem csekély érdemei vannak az itt ismertetett könyv írójának, a łódzi egyetem sajnos igen korán elhunyt professzorának, Stanisław Śreniowskinak (1912—1957), aki korábbi állam- és jogtörténeti tanulmányai felől fordult a lengyel társadalmi struktúra és ezen belül különösen a parasztság kérdései felé. 1947-ben jelentette meg a lengyelországi parasztság történetéről szóló népszerű összefoglaló munkáját, és łódzi tanszékén munkaközösséget szervezett a lengyelországi jobbágyfelszabadítás feldolgozására. Az 1955-ös Mickiewicz-év alkalmából írta meg itt ismertetett összefoglaló munkáját a lengyelországi jobbágyfelszabadításról, szinte mint előhangot a munkaközösség munkájához, amelyből neki személyesen hamarosan ki kellett válnia.

Śreniowski ezzel a könyvével sajátos műfajt képvisel, amelyet talán a „szak-esszé" kifejezéssel lehetne a legjobban jellemezni. Mint előszavában kifejti, monografikus előtanulmányok hiányában még nem adhat teljes képet a jobbágyfelszabadításról, inkább csak munkahipotézist, amely a további kutatásokat kívánja elősegíteni. Ezért nem is törekszik adatok halmozására, részletek tisztázására, hanem az 1780-as évektől az 1860-as évekig ívelő fejlődésnek lényeges vonásait igyekszik kiragadni, hol a már meglevő feldolgozások alapján (amelyek több vagy kevesebb részletességgel érintik a problémát, vagy egy részletkérdés adatanyagát gyűjtik össze), hol saját levéltári kutatásait használva fel. Megmutatja az agrárkérdés kialakulását a lengyel területeken, a három részre osztott Lengyelország gazdasági fejlődésének egészébe ágyazva be a problémát, ismerteti a porosz területeken végrehajtott reformokat, röviden (kissé talán túl röviden) érinti az agrárkérdés megoldására vonatkozó korabeli elképzeléseket, azután az 1844—1848 közti forradalmi helyzetet, ill. az ekkor végrehajtott reformokat, majd a Lengyel Királyságban végbement fejlődést, amelynek a végén az 1863-as felkelés által kikényszerített 1864-es jobbágyreform áll.

Mint ez a futólagos áttekintés (amely távolról sem kíván tartalmi ismertetés lenni) is mutatja, Śreniowskit a jobbágyfelszabadítás gazdasági és társadalmi előzményei és előfeltételei érdeklik, konkrét megvalósulása és főképp következményei már nem, a reform utáni fejlődést voltaképpen néhány sorban intézi el. Három alapvető megállapításával, amelyet le kíván szögezni, egyet lehet érteni: az egyik, hogy a XVIII. század végéig, sőt a XIX. század elejéig a lengyel területek fejlődése alapvetően azonos, a másik, hogy bizonyos mértékig esetlegesen összegyűlt anyaga is lehetőséget ad általánosabb tételek megfogalmazására, és végül, hogy a felülről megvalósított reformokat nem pusztán fiskális szempontok hívták életre, hanem a gazdasági és társadalmi fejlődés szükségszerűségei, elsősorban a falu reális helyzete.

Śreniowski egész munkájának alapkoncepciója az, hogy a jobbágyfelszabadítást a lengyel parasztság harcolta ki magának, mert ez volt a korszakban az egyetlen forradalmi osztály. A parasztság pedig voltaképpen az agrárforradalomért harcolt, a földesúri földbirtok teljes felszámolásáért. Ennek az agrárforradalomnak a megvalósulása csak 1944 után következett be, de Śreniowski már a XVIII. század végétől kezdve ennek a mércéjével vizsgálja az eseményeket és ítéli meg az embereket, ezzel a magas mércével viszont a XIX. századi forradalmi mozgalmak eseményei és emberei persze egyaránt könnyűeknek találtatnak, még az 1863-as felkelés balszárnya is, csak kevesen maradnak, akik már a múlt század derekán az agrárforradalom tudatos és meggyőződéses hirdetői voltak. Śreniowskinak az agrárforradalomra vonatkozó koncepcióját a lengyel történettudomány bizonyos fenntartással fogadta, és további vitát kívánt indítani az erősen polemikus jellegű könyv felett (l. erre Bogusław Leśnodorski nekrológját Śreniowskiról, Kwartalnik Historyczny 1957. 4—5. sz. 275. l.). Nyilvánvaló, hogy Kelet-Európa más országaihoz hasonlóan Lengyelországban is a jobbágyfelszabadítás, a kapitalista átalakulás kérdése akkor vetődött fel, amikor az ipari kapitalizmus alig volt kibontakozóban, ennek megfelelően a burzsoázia és a munkásosztály egyaránt csekély volt, a munkásosztály még nem öntudatosodott (az első munkásszervezkedés, a Nagy Proletariátus majdnem húsz évvel az 1863-as felkelés után jött létre). A polgári demokratikus forradalom társadalmi feladatai különben is elválaszthatatlanul összefonódtak a nemzeti függetlenség kivívásának problémájával, itt pedig a kapitalizálódás útjára térő nemességnek a szerepe lényeges volt, a nemesség viszont nyilván nem állhatott az agrárforradalomért vívott harc élére. A parasztság természetesen — ha nem is tudatosan — az agrárforradalomért, a fejlődés amerikai útjának megvalósításáért harcolt, de a lengyel gazdasági és társadalmi fejlődés szükségszerűen a porosz út felé kényszerítette az agrárviszonyok további alakulását, a parasztok földhözjuttatása mellett a nagybirtok fennmaradásához. Sajnálatos, hogy Śreniowski agrárforradalmi koncepciójának a hatása alatt ezeket a szempontokat kevéssé veszi figyelembe, az erre vonatkozó tervekkel és elképzelésekkel egyáltalában nem foglalkozik. A szerző, sajnos, már nem folyhat be többé a könyve körül kialakuló vitába, de vitaindítóként munkája kétségkívül igen hasznosnak és értékesnek mondható. Remélhetőleg a könyv és a koncepció nyomán kialakuló vita olyan szempontokat és megállapításokat vet majd fel a lengyelországi jobbágyfelszabadítással kapcsolatban, amelyeket magyarországi, ill. általában kelet-európai viszonylatban is hasznosíthatunk.

NIEDERHAUSER EMIL

ROJÁK DEZSŐ:

„AKIK NEM HAJTOTTAK FEJET"

DÉL-SZLOVÁKIA KOMMUNISTÁINAK ILLEGÁLIS HARCA A HORTHY-FASIZMUS ELLEN (1938—1945)

(Politikai Könyvkiadó, Bratislava. 1963. 168 l.)

Azon kiterjedt munkálatok során, amelyek végül is a közelmúltban Csehszlovákia Kommunista Pártja történetének elkészültéhez és cseh, szlovák, valamint magyar nyelven való megjelenéséhez vezettek, egyre inkább kitűnt az 1938—1945 közötti, horthysta megszállás alatti dél-szlovákiai illegális kommunista munka behatóbb ismeretének hiánya. Éppen ezért igen nagy érdeklődést keltett már az a cikksorozat is, amely e harcok két személyes résztvevőjének, Roják Dezsőnek és Szőke Lőrincnek tollából jelent meg 1961 májusában a CsKP magyar nyelvű pártlapja, az Új Szó hasábjain, „Dél-Szlovákia kommunistáinak ellenállási harca a háború alatt" címmel. A téma kiszélesítése és további kutatások általi elmélyítése eredményeként született meg Roják Dezső e könyve, amely a CsKP azon neveltjeinek állít emléket, „akik nem hajtottak fejet" a Horthy-fasizmus terrorja előtt sem, hanem a rendkívül súlyos körülmények között is következetesen folytatták áldozatos harcukat.

A szerző rámutat arra, hogy a kommunista párt szervezeteit már az autonóm szlovák kormány feloszlatta; a bécsi döntés nyomán megszállt dél-szlovákiai területeken tehát a magyar kormányzat mintegy folytatta a megkezdett üldözést az ismertebb kommunisták letartóztatásával, a kommunista vezetés vagy befolyás alatt álló munkásintézmények egymásutáni felszámolásával. A könyv foglalkozik az 1940 áprilisi és 1943

szeptemberi nagy letartóztatási hullámokkal, a kommunistaellenes perekkel, a hírhedt garanyi internálótáborral, a Horthy-fasiszták, majd nyilasok kegyetlenkedésével a megszállt területen. Helyesen világít rá a Hlinka-fasiszták, Horthy-fasiszták és német Gestapo szoros együttműködésére a kommunisták üldözésében, ugyanakkor a magyarországi és szlovákiai kommunistáknak a proletár-internacionalizmus szellemében egymást támogató harcára ezek ellenében.

A magyar párttörténeti kutatások eredményének gondos felhasználásával világítja meg Roják azt a speciálisan nehéz helyzetet, amelybe a CsKP illegális munkában és konspirációban járatlan káderei a megszállt területen kerültek, amikor egyideig minden központi vezetést is nélkülöztek. Adatai meggyőzően igazolják, hogy még ilyen körülmények között is, különösen Kassa és Érsekújvár gócokból kiindulva, sikerrel keltették életre a kommunista szervezeteket, amelyek kiterjedtek a megszállt terület egészére, és illegális kiadványaikkal, valamint szóbeli propagandájukkal és agitációjukkal igen nagy szerepük volt a megszállt terület lakosságának felvilágosításában, a mezőgazdasági munkások sűrű sztrájkjai és az ipari üzemekben ki-kirobbanó bérmozgalmak ösztönzésében, irányításában. Behatóan foglalkozik a szerző a továbbiakban a CsKP részben ideszakadt, részben kifejezetten ide küldött kommunistáinak a KMP majd a Békepárt munkájába való bekapcsolódásával, Schönherz Zoltán megbízatásával, Pavel Tonhauser, Fábry István és mások tevékenységének jelentőségével — ezáltal is jelentősen bővítve ismereteinket.

Két fejezet különösen is megragadta figyelmünket. Az egyik arról szól, hogy a budapesti szlovák főiskolások soraiban és a Budapesten megjelent Slovenska Jednota című szlovák napilap szerkesztőségében dolgozó szlovák fiatalok — Dr. Mihal Topolský, Dr. Andrej Siracky, Ján Čaják, Dr. Pavel Horváth és mások — a párt irányításával hogyan küzdöttek a magyar nacionalizmus által elnyomott, de a Hlinka-fasiszta szlovák állam felől is károsan befolyásolt magyarországi, elsősorban megszállt területi szlovákság politikai tisztánlátásáért. — A másik, rendkívül érdekes és fontos fejezet, amelyet szeretnénk kiemelni, az 1944. évi szlovákiai antifasiszta felkelés magyar vonatkozásait foglalja össze. A felkelés 20. évfordulójának küszöbére érve, örömmel köszöntünk minden olyan adatot, amely szlovákok és magyarok fasizmus-ellenes összefogására, közös harcára utal. Ugyanakkor, úgy érezzük, e témakörben még néhány probléma alapos részletkutatásokat igényel.

Roják könyvének nagy érdeme, hogy beható figyelmet szentel Horthy-Magyarországnak az első csehszlovák köztársaságétól meglehetősen eltérő gazdasági és politikai viszonyai felvázolására, jellemzésére. Teljesebb lett volna azonban a kép, ha ezzel egyidejűleg felmérte volna a szlovák államban kialakult állapotokat is. Hogy erről mi volt a horthysta megszállás alá került területek kommunistáinak egykorú véleménye, arról a kötet végén közölt dokumentumok egyik legérdekesebb darabja világosan szól. Az Orion propagandafüzetnek álcázott kassai illegális kommunista kiadvány a nyilasok 1939 májusi választási előretörésének hatása alatt felhívja a figyelmet a fenyegető veszélyre: ezen az úton Magyarország is oda juthat, ahová Szlovákia már eljutott — a német nácizmusnak való teljes gazdasági és politikai behódoláshoz (145—149. l.). Ez a figyelmeztetés korántsem volt hiábavaló. Az egymást követő magyar kormányok fokozatosan egyre több és több engedményt tettek ebben az irányban, míg Magyarország is el nem jutott ugyanoda: a teljes kiszolgáltatottságig. De ez egy folyamat volt, s ezért a szlovák állam és Magyarország közti viszonylagos különbségek, legalábbis a dél-szlovákiai magyar uralom első évei vonatkozásában, nem hanyagolhatók el. Alapvető ugyan, hogy itt is, ott is a fasizmus viszonyai között kellett a kommunistáknak felvenniök a harcot, mégis voltak nem lényegtelen különbségek. Magyarországon például egészen az 1944 októberi nyilas hatalomátvételig működött a szociáldemokrata párt. Roják maga is helyesen jegyzi meg, hogy a szociáldemokrata párt legalitása számos lehetőséget adhatott volna a kommunistáknak arra, hogy kiszélesítsék kapcsolataikat, kiterjesszék tömegbefolyásukat — ha nem lettek volna maguk a kommunisták is hibásak e lehetőségek ki nem használásában (90—91. l.).

Figyelmet érdemlően foglalkozik Roják könyve a dél-szlovákiai magyar lakosságnak a Magyarországhoz csatolással kapcsolatos illúzióival, majd azok hamaros szertefoszlásával ennek megtörténte után. A csehszlovák burzsoá köztársaság nemzeti elnyomó politikájában részben magyarázatot talál ugyan ezen illúziók kialakulására, de rejtély marad előtte, hogyan remélhették a közismerten messze elmaradottabb Magyarországtól sorsuk anyagi jobbrafordulását (23. l.). Ennek megvilágításához a szerzőnek alaposabban ki kellett volna térnie a magyarországi szociális demagógia, különösen a földreform-demagógia rendkívüli felfokozódására a területátcsatolás időszakában, amely nem tévesztette el hatását a csehszlovák földreformból döntő többségében kisemmizett, földéhes

dél-szlovákiai magyar agrártömegekre. A kiábrándulásban is a „magyar földreform"-ba vetett remények elvesztése játszott döntő szerepet. Aláhúznánk ezt a momentumot az érsekújvári pártcsoport Roják által idézett röplapjában is, amely kitűnően jellemzi az 1938-tól 1945-ig magyar uralom alá került dél-szlovákiai területek dolgozóinak sorsát: „A felvidéki dolgozók nagyobb kenyér, munka és földhözjutás reménye szétfoszlott. Most már azonban magyar nyelven kapják a szegény parasztok a végrehajtási határozatokat, adóintéseket. A munkások nagyobb darab kenyérért folyó harcát most már magyar csendőr nyomja el" (48—49. l.).

Különösen értékessé teszik Roják Dezső könyvét a Szlovákia Kommunista Pártja Párttörténeti Intézetének archivumában őrzött visszaemlékezések, a megszállt területi egyes pártszervek illegális munkájáról készült történeti feljegyzések anyagának gazdag felhasználása. A kötet végén közölt fényképdokumentumok is igen tanulságosak és érdekesek. Kár, hogy ebbe a kitűnő munkába néhány tévedés is becsúszott: így Bródy nem Hitler-bérenc, hanem kifejezetten Horthy-bérenc volt; az ukrán irányzatot nem ő képviselte, hanem éppenséggel szemben állt vele (42. l.). A magyar nemzetiszocializmus korszaka nem Sztójay Döme bábkormányának megalakításával vette kezdetét (116. l.). Bajcsy-Zsilinszky Endrét, hadbírósági ítélet alapján, Sopronkőhidán végezték ki, nem pedig a letartóztatására kiküldött Gestapo és nyilas banditákkal vívott tűzharc során halt meg (117. l.).

Roják Dezső könyvét, amelyet bizonyára érdemének megfelelő érdeklődéssel fog forgatni Dél-Szlovákia magyarsága, értékes szempontjai, tárgyilagos okfejtése, jól összefoglalt gazdag anyaga, a magyar és szlovák nép barátságát szolgáló szelleme, a kommunista mozgalom hősi harcainak és harcosainak méltó emléket állító, mértéktartásában s emelkedett stílusa folytán a magyarországi olvasóknak is melegen figyelmébe ajánljuk.

TILKOVSZKY LORÁNT

A STOCKHOLMI KONGRESSZUS EGYHÁZTÖRTÉNETI ELŐADÁSAI

(Historiekongressen, 121—139. l. és Section III. Moyen Âge, 119—126. l.)

A témakör központi előadását *Gabriel Le Bras*, a párizsi egyetem jog- és gazdaságtudományi karának professzora készítette (Les problèmes des institutions de la Chrétienté médiévale), térben a Nyugat és a Közel-Kelet római kereszténységére, időben a középkori kereszténység csúcspontjaként megjelölt s szerinte nem kellően kutatott 1130—1378. évekre szorítkozva. Ez időszak korszaknak tekintését csak az előadás összefoglalójában támasztja alá (a pápai hatalom alakulása; jogfejlődés; kolostori forradalmak; a zsinati forradalom előkészítése eretnekségek, szakadások, elméleti sugalmazások, helyi lázongások útján). Az előadó szemmelláthatóan túl tágan értelmezi a forradalom fogalmát, de legalább látja ez átalakulások gazdasági-társadalmi előzményeit is. Fő figyelme azonban a tárgyalt időszak gazdag teológiai és filozófiai rendszereire, jogi tanaira és szervezeteire irányult, nem törekedve az egész jogi terület megragadására, de a jogtól idegen dolgok kizárására sem. Jóllehet igaz, hogy a kereszténység alapelvei a középkori intézményeket uralmuk alatt tartották, s a lelkipásztori tevékenység, a liturgia, a kánonjog igen sok mindent szabályozott, a szerző monografikus fejtegetése ellenére sem érezhetjük egészen korszerűnek az egyházi intézmények olyan hármas felosztását (illetőleg a középkor szemlélete visszaadásának véljük), mint: az egyházi élet keretei és az üdvösség eszközei; a társadalmi valóság (család, állam); a kollektív viszonylatok (az egyházon belül, az egyház és a világ között, a világ és a túlvilág között). S míg megértéssel lehetünk az egyházi intézmények történetének olyan felfogása iránt, hogy az elrendezett szabályok és szokások, szilárd és élő szervezetek története, arról az időről, amikor az egyház kormányozta a vallási és erkölcsi, otthoni és társas életet s uralkodni akart a rendeken és testületeken, hogy az intézmények valamely civilizáció kifejezői s keretei — addig az előadó feladata túllépésének láthatjuk, amikor a középkori egyházi alapelvekről s törvényekről hangoztatja, hogy azok a XX. századi társadalmat is jellemzik, s így a XII—XIV. század a jelenkori civilizáció megértéséhez is kedvező kutatási terep, hogy a vizsgált intézmények hagyománya napjainkban folytatódik. Az előadó elsősorban a fennforgó problémák összegezésére törekedett, a jövőbe tekintve. Mindenek előtt a *forrásokat* vizsgálta (törvények, tanok, jogtudomány), rámutatva, hogy a középkori dekretálisok,

általános zsinati kánonok, tartományi zsinati határozatok kritikai kiadása, a kézirat-változatok figyelembevétele terén milyen nagy munkálatok vannak még hátra. További gond a szerzetesi szabályok és az egyetemi, testvériségi, ispotályokra vonatkozó levéltárak feldolgozása, a szertartások rendjét szabályozó szövegek kiadása. Az a körülmény, hogy a kánoni irodalomnak csak kis része — az is jobbára XVI. századi kiadásból — ismert, indokolja a kánonjogi glosszátorok és kommentátorok, a dekretisták műveinek publikálását. Az egyházjogi doktorok nézeteinél még fontosabb volna a jogtudomány döntéseit megismerni az egyházi bíróságok levéltárai, cartulariumok, krónikák feldolgozásával. Emeljük ki, hogy a gazdaságtörténetre is hasznosak volnának némely, Le Bras által sürgősként említett forrástípusok: felügyeleti ellenőrző utak, egyházközségi vagyonkezelési számadások, testvériségi számadások katalogizálása, feldolgozása, valamint azt az összegező megállapítását, hogy egyfelől a világi forrásokat is egybe kell vetni, másfelől, hogy a jogintézményektől érintett embermilliárdok a történelem igazi tárgyai.

Le Bras a továbbiakban az egyházi *intézményeket* tárgyalja. Ennek első részében a keresztény társadalom szervezetét az egyház szervezetével azonosítja. Az intézmények szervezetét és életét addig kevéssé kutatták, a keresztelés, bérmálás, gyónás, áldozás, a haldoklók szentségei s a temetés helyi gyakorlata, eltérései nem eléggé ismertek s általános eszméik és szokásaik háttérbe szorultak az életrajzok, eseménytörténet mögött. Majd a klasszikus kánonisták hármas felosztását: klerikusok, laikusok, szerzetesek sajátos szabályait, intézményeit (status vitae) tekinti át az előadó. A klerikusok társadalmát kevéssé ismerjük, mondja találóan, mert a papság egy rendhez tartozása az államban és közös fegyelmi szabályzata, mert a püspökök kutatása elvonta a figyelmet a lelkipásztor plébánosokról, a tengődő káplánokról, oltárpapokról, a laikusokkal kevert szegényekről, erről a *valóságos osztályról*, amelynek az előadó is szerepet tulajdonít a válságokban, eretnekségekben, reformációban. A laikusokról a jogforrások is keveset szólnak, nem tekintve a klerikusoktól elkülönítésüket, azoknak alárendelésüket. Elégtelenül ismert kérdések a falusi földesúr tulajdonosból kegyúrrá válása; a polgárság születése, a parasztság emancipálódása (egyházközségi vagyonkezelő testületek, testvériségek). Pedig pl. az, hogyan gyakorolják be magukat világiak ilyen csoportokban a helyi igazgatásra s autonóm vallásos életre, világi társadalomátalakítást is készíthet elő. A laikusok és a világi szellem behatolása az intézményekbe, G. de Lagarde műve után a résztanulmányokkal való megerősítést várja. A klastromi intézményeknél a kanonokok és szerzetesek, ill. különféle irányzataik vetélkedése vet fel kérdéseket. A szerzetesi próbaidő tartalmáról, a szökevényekről, a rendházak környékükre hatásáról, a remetékről, harmadrendiekről, vezeklő barátokról, beginákról van mit kutatni még. Le Bras ezután a klerikus, laikus, szerzetesi társadalom szabályozó erőit, vagyoni támaszait javasolja kutatni, s a törvényhozó, igazságszolgáltató és rendőri hatalom gyakorlását (pl. az egyházi törvényszékek ítéleteinek végrehajtását, a kiközösítettek igazi helyzetét). Gazdaságtörténeti fontosságú kérdéseket fejteget további kutatási javaslatai során: a papi, az alapítványi földvagyon és erőforrások mérete, birtokmegoszlásuk, közlekedésük, pénzügyük. Majd az egyház területi egységeinek hierarchiáját tekinti át a plébániától az egyházmegyén át fel az egyetemes egyházig, a közbeeső fokokból is adódó problémákkal: a területi megoszlás középkori vitái, a plébániahálózat fejlődése és világi területegységgel való összefüggése, az északi és keleti egyháztartományok fontossága. Ezekkel összefüggő kívánalma az ismert egyházi tisztségviselők, csoportok, szervek egymásközti viszonyának szintézisekben való feldolgoztatása: pápa, dicasteriumok és felső bíróságok (hatásköri vitáikkal), bíborosi testület, zsinat, római nép; püspök, általános vikárius, egyházi bíró, káptalan, zsinat, az egyházmegye népe (a püspök támaszkodik fő tisztviselőire, állandó tanácsára, időnkinti gyülésére, de a főesperes és káptalan, s talán a zsinat igyekszik a püspöki kormányzatot utánozni, s hatalmát korlátozni, a főesperesi kerületnek és a káptalannak saját pénzügye, bírósága, rendőrsége van); plébános, káplánok, vagyonkezelő testület, testvériségek, a plébánia gyülekezete; rendház, rendtartomány, rend — apát, rendi káptalan. Kétségtelen, hogy a felvetett szempontok történetibbé tennék az egyháztörténet módszerét, amint az ezekkel összefüggésben felvetett probléma is: a pápai centralizáció s a szerzetesrendi centralizáció hatása és érvényesülésének foka, a plébánosok tömegének erről s a zsinati felsőbbségről vallott véleménye.

A második rész a keresztény társadalom viszonyát a túlvilággal, avagy a természetfölötti kapcsolatokat tekinti tárgyalása céljául. Ez a fölöttébb idealista megfogalmazás mégis a kánonjog sajátosságából érthető meg: ez az üdvösséget célozza, s így természetfeletti világot akar meghatározni. Ez áll a szentek kanonizációjára is, ami a kánonjog tekintélyes hányadát veszi igénybe; nagyszámú jogszabály vonatkozik a szent időkre és helyekre, a kultusz rendészetére; a bűnbánat is igényli „isten meghatalmazottainak" jogi körülírását. (A bűnbánat és gyónás jogi vonatkozásait, skolasztikus kazuisztikáját,

a „jurisprudentia divina"-t az egyik korreferens, R. Foreville érinti.) Le Bras ebben a keretben tárgyalja az imádkozás, szemlélődés és erénygyakorlás (mint „istennel való személyes és szabad egyesülés") jogi szabályozását, egyfelől a babona és mágia kikerülésére, másrészt az orthodoxia védelmére. Említi a hol jóságos, hol kegyetlen harcot, ami vizitáló püspökök és főesperesek, az inkvizíció, zsinati határozatok oldaláról megfogható. Az eretnekségek elleni küzdelmet körülhatárolt területe felől szemléli: az egyházi intézményekből kívánja megfejteni egy uralkodó egyház helyzetét, türelmességének határait, a válságok méretét. Az előrehaladó kutatás — írja — néhány év óta lehetővé teszi a kereszténység heterodox intézményeinek analízisét, ami megújítja az eretnekségről vallott koncepciót: amit nemrég lázadásnak vagy szektának neveztek, ma egyháznak tekintik a római egyház határán, amelyek formáit, meghatározásait s fegyelmét utánozták, módszeres szervezettel rendelkeztek. Noha — talán felesleges mondani — a marxista felfogással ez az előrehaladást jelentő megfogalmazás sem esik egybe, itt elsősorban azt kifogásoljuk, hogy az eretnekségek jelentőségének elismerése merőben jogi, s első renden a túlvilág új ábrázolásában keresi a kétség, a tagadás, a lázadás útjának kiindulását, ami majd maga is jogi renddé válik. Egyúttal az előadó ezekből jobban megérti a római egyház megtorló intézményeit!

A harmadik rész a keresztény társadalom viszonyát a földi államokkal, ill. a keresztényt az államban veszi vizsgálat alá. Az első rész fogalomazonosításával egybehangzóan állítja, hogy a kereszténynek kettős polgársága volt: az egyházban s az államban, maga az egyház pedig a nemzetek között jött létre. Itt jegyezzük meg, hogy egy, egyes eretnekmozgalmakban (wiclifita, huszita) már elemzett kérdés, hogy ti. mi a világiak (király és hívők) helye az egész társadalommal azonosított egyházban, mutatja, mily erőltetett, ha nem egyenesen történetietlen a Le Bras-féle első és harmadik rész ilyetén elválasztása. Nem annyira a kereszténynek volt kettős polgársága, mint inkább az egyházi és világi hatalom, társadalom fonódott a középkorban módfelett össze — másfelől a keresztény társadalom világi és lelki ügyeit, hatalmát igyekezett szétválasztani némely mozgalom. S természetesen az eretnekségek eredete is erősen beletartozik az előadó harmadik kérdéscsoportjába. Le Bras professzor azonban a kánonjog körében maradva ír valamennyi megkeresztelttel kapcsolatos lelki érdekről s az egyház világi érdekeiről. Öncélú szójátéknak hat, amikor a család, állam, társadalom, piac szabályozásáról szólva a társadalom keresztény vezetéséről s a keresztények társadalmi vezetéséről ír. A konkrét kérdések azonban érdekesek: a házastársak egymás közti, szülők és gyermekek, gazda és szolga viszonyának elmélete; a realitásokból pedig a titkos házasságok, a diszpenzációk, a házasságtörések, a természetes gyermekek száma, a nő helyzete, a gyermekek nevelése; világi szokások és törvények, világi és vallásos irodalom, képek, néphagyományok feldolgozása. Az előadó maga mutat rá arra, hogy a világi törvények a javak megőrzésére, az egyház a megosztásra (s a kegyes hagyományozások megsokszorozására) törekedtek. Az egyház s állam viszonylatában a jogi fogalmak szükséges korrekciójára maga mutat rá: a papság erősen elvilágiasodott, a fejedelem mintegy természetfelettinek számított. Az osztályok és hivatások tekintetében Le Bras tiszteletre méltó módon húzza alá, hogy az egyház az összes embereket öröklött helyzetükben igyekezett megerősíteni, a társadalom hierarchikus volt intézményes rendjében. Földművelő s kézműves legfeljebb papnak emelkedhetett fel. A kánonjog s kommentátorai megbecsülték a termelőt a mezőn, a műhelyben, a könyvtárban — de a kereskedő, a mészáros, a jongleur gyanús vagy kitaszított volt. Az uzsorás viszont tiltott jövedelme egy részét jótékonyságban visszaszolgáltatta. A gazdaságtörténet mellett marad feladat a kánonjogászoknak is a szerződések és ügyletek, a termelés és csere, árak és mértékek, a tulajdon és birtok, a munka és szabad idő jogi szabályozása és elmélete tisztázásában. Az előadó utóbb igen világosan mutat rá, hogy az 1140—1378 közti keresztény intézmények gazdasági, társadalmi, politikai, szellemi változásokhoz köthetők — az egyház alkalmazkodása vagy ellenállása ez a megújult világban. Végül a nemzetközi viszonyok terén is van kutatnivaló: az egyházi intézmények alkalmazása békében s háborúban: a közelkeleti s középeurópai keresztes háborúk szabályai, az utóbb említett orosz s mongol kapcsolat; az egyházi „szabadságok" fegyveres védelme consulok és császárok ellen; e háborúk egyházakat is érő pusztításai; egyházi eszközök a világi ellenfelek háborújának elkerülésére; a békeintézmények későbbi formái; háborúk igazságos és igazságtalan gyanánt megítélése. Le Bras javaslatai igen sokoldalúak s e kutatásban különböző világnézetű s eltérő forrásanyagú történészközösségek is megtalálhatják munkaterületüket, ő maga is kifejezetten együttműködésre hívta a szláv tudósokat. Az egyházi intézmények más vallásokéival összevetésére, széleskörű kutatásra hívó szavakkal fejezte be Le Bras a beállítottságában és felépítésében vitatható, tényanyagában és fontos részösszefüggéseiben igen tanulságos előadását.

A korreferátumok tematikája szerteágazó, időben azonban összetartozók: az investitúraharcok korát taglalják. Kár, hogy jóllehet Le Bras a maga megállapításait hangsúlyozottan a Nyugat-Európán kívüli történészek gondjára is bízta, hogy értesüléseik és szemléletük alapján ők is javítgassák azt, a korreferensek alig néhány nyugati országból kerültek ki. *Arsenio Frugoni* professzor (Olasz Középkortörténeti Intézet, Róma) vázlatosan közölt előadása (Considerazioni sull'*ordo laicorum* nella riforma gregoriana) a XI. századi egyházi reform egyik érdekes kérdését, a világiak helyét, szerepét, megítélését igyekezett megvilágítani. Érdeme, hogy mind a fogalmat, mind tartalmát több irányból vizsgálta meg. Bizonyos hagyományos kolostori-remeteségi tökéletességi minták az „ordo laicorum"-ot a megházasodottakkal vették egynek (bár a felszentelt uralkodók bizonyos értelemben hasonultak a papsághoz). E „kevésbé tökéletesek" kapcsán gyakorta emlékeztek a Máté-evangélium példázatára (13. rész, 8), a 100, 60, 30 annyi gyümölcs különbségére, hanem a kolostori erény utánzása fel volt ajánlva nekik is. De a remetei szellemiség a magányos élet általi egyéni tökéletesedést hangsúlyozta. A világiak továbbá saját felelősséget éreztek az egyházi életért is, ha a szerzetesi és kanonoki reformáló folyamodványok az egyházi felsőbbséghez szólván az ágyasságban élő és tudatlan papság elítélését úgy is fogalmazták meg, hogy azok „laikusok módjára élnek". Pedig a népi törekvések is részt kérnek az elméleti vitából s egy új koncepció kidolgozásából, a rendek (ordines) és hivatások (officia) összefüggésével. Az érdemeket és a tökéletesedést ezek a buzgalomból s nem intézményszerű helyzetből származtatják. (A remeték szellemiségében ezzel szemben még megvolt a különféle élethelyzetekhez kapcsolt lépcsőzete a tökéletesedésnek.) A patariát Frugoni csak ebben az összefüggésben említi, s később — a keresztes hadjáratok idejére — a vándorprédikátorok akcióját, amely végső soron a nyugati egyházi életben hagyományos „rendek" lazítása irányában hatott. Tárgyalja továbbá az eretnekek, szakadárok, zsidók, hitetlenek elleni szent háború síkján is jelentkező kérdést, ahol is a világiak az egyházi életbe való beilleszkedésük legsajátosabb módját lelik meg: a Gergely-féle szent háború, a keresztes háború eszméje a világiak „rendjének" pozitív és specifikus működést ad. Megjegyezzük, hogy e pozitív jelző egyetemes szemszögből legalábbis viszonylagos.

C. N. L. Brooke (Liverpooli Egyetem) előadása: Continental influence on English cathedral chapters in the XIth and XIIth centuries, az angol székeskáptalanok átalakulásának kérdéseivel foglalkozik. A normann hódítás előtt három angliai székesegyházat szerzetesek gondoztak, a többi pedig VIII—IX. századi kanonoki szabályokat követett. A pápai reform s a normann hódítás csaknem egyszerre nyitottak utat új hatásoknak. Az első normann püspökök működésének eredménye az lett, hogy — míg a szerzetesi káptalanok száma nőtt — a féligmeddig szabályozott káptalanok eltűnésével világi kanonokok észak-francia mintához hasonló testületei jelentek meg. Ezek csaknem mind normann alapításúak, s a megmaradt londoni is lassan alkalmazkodott az új mintához. Ezt az átalakulást vallási, intellektuális, társadalmi, gazdasági szempontból s berendezkedésük tekintetében már kutatták. (Itt jegyezzük meg, hogy a témával foglalkoznak *J. C. Dickinson :* I canonici e la riforma ecclesiastica in Inghilterra nei secoli XI e XII és *D. Luscombe :* Adgate priory and the Regular Canons in XIth Century England, a La vita comune del Clero nei secoli XI e XII című 1959. évi konferencia Milanóban megjelent aktáiban.) Brooke az angol-normann világi káptalan tisztségviselői hierarchiájának eredetét kívánta megállapítani. A későbbi angol káptalanok egységes hierarchiáját (dékán, éneklőkanonok, kincstartó és kancellár, rajtuk kívül egy-több archidiakónus) egykor bayeuxi mintából vezették le, azonban nem egyidejű korai, hanem későbbi történeti alakulásnak bizonyultak. Közös egyedi forrást nem lelve, az angol alapítók eklektikus tevékenységét tételezték fel. Brooke történetibb módon nyúl a kérdéshez: amint a normann feudalizmus egyes, csak Hódító Vilmos korai éveiben megérő jellegzetes vonásai magyarázzák az angliai normann település feudalizmusát, feltételezi, hogy az angol-normann püspökök ismerték az új alapítású intézményeket (Bayeux, Coutances stb.) s a liturgiai reformot (Avranches-i János püspökét). Sajnos az előadó nem megy túl a világi és egyházi összefüggés megpendítésén, holott itt hatolhatott volna mélyebb társadalmi összefüggésekig a személyi és szellemi „hatásokon" túl. Mindenesetre nála nem annyira megelőző példák átvétele, mint új intézmények két területen is kialakulása szerepel, ami maga módszerbeli haladás. Az angol világi káptalanok normann alapítóinak vezető egyénisége, Osmund a salisburyi egyház számára készített vázlatos institúciójában némileg követte a normann székesegyházak tényleges szervezetét s Avranchesi János elképzeléseit. Osmund institúciója az előzménye a négy fő tisztségviselővel működő káptalannak. Az előadó igyekezett végül a homályból kiemelni az angol-normann liturgiai változásokat. A hagyomány szerint a XI. századi Angliára a roueni liturgia volt befolyással. Ez világos Herefordból, Lincolnból, azután Avranchesi János angol kéziratairól,

de kiterjedése még tisztázatlan. A XIII. században sok angol székesegyház elhagyta ezeket a korai liturgiai hatásokat s a felülvizsgált salisburyi szokás ért el nagy sikert. Hasonlóan a XI. század vége és a XIII. eleje között tekintéllyé vált Osmund-institúcióhoz ez új liturgiai egységet készített elő, angliai székesegyházakon túl még Bayeuxre nézve is.

Arne Odd Johnsen (Oslói Egyetem) vázlata: Scandinavia in the struggle between Empire and Papacy (ca. 1070—1170) az előadónak azt a törekvését tükrözi, hogy Skandinávia szerepét a császárság és a pápa nagy küzdelmében a vizsgált terület egyházi fejlődését alapulvéve vizsgálja. Ez kiegészítés kívánt lenni *W. Holtzmann* „Imperium und Nationen" c. 1955. évi római előadásához. A korszak kezdetén ugyanis egész Skandinávia a brémai érsek főhatósága alatt állván, a küzdelemben önálló szerepet nem játszhatott, de végére három új egyháztartomány alakult ki (Lund, Nidaros, Uppsala), s erős és előkelő skandináv papi személyiségek önálló európai szerephez jutottak. Az előadó rámutatott arra is, hogyan függ össze az egyházon belüli felszabadulás és függetlenebb struktúra megteremtése Dánia, Norvégia és Svédország világi területen megfigyelhető növekedésével.

Az angol-normann és skandináv fejlemények nemcsak az egyházi reformpolitika és az investitúraharcok teljesebb összefüggéseit segítenek megértetni, de az intézménytörténet s a kultúrtörténet elhanyagolt ágazataira is felhívják a figyelmet. Az egyháztörténet fővonalára tér vissza a vatikáni *Michele Maccarrone* előadása (Riforma e sviluppo della vita monastica e claustrale con Innocenzo III). Az egyházi reform viszonylag késői szakaszát vizsgálja, amelynek fő tartalmát marxista felfogásunk általában már inkább a valódi mozgalmakat elnyomó vagy kisajátító, leszerelő irányzatként tartja számon. Ezen a felfogásunkon változtatni az előadás alapján sem szükséges, annál kevésbé, mert a vázlatos előadás alig bizonyította Ince annyira központi szerepét az átalakulásokban, mint Maccarrone látja. Az előadó vizsgálódása mégis annyiban látszik jogosnak, hogy — mint vallja — III. Ince politikai tevékenysége mellett elhanyagolták a maradandóbb vizsgálatát, amit ti. az egyházszervezésben elért. Egy teljes és rendszeres tanulmány szempontjai gyanánt, illusztrálásként említette Maccarrone a pápa tevékenységét a reform és a szerzetesi élet újításainak alkalmazása terén, amit Ince különös gonddal kezelt céljának minősít. Ebben kapcsolja össze az előadó a pápa programját a régi és új rendekkel vagy szerzetesi életformákkal kapcsolatban (a ciszterciek együttmunkálkodása az egyházi reformban; a benedekrendiek reformjának kérdése, kongregációk alakítása, általános káptalanok ösztönző szerepével; Grandmont rendjének reformja; különös figyelem tanúsítása a reguláris kanonokoknak, a világi állapotból való átmenetük előnybe helyezése). Bővebb tárgyalás esetére utalta az egyik legfontosabb kérdés értékelését: az Ince alatt érlelődő új és merész szerzetesi életformák engedélyezését (itt említi az Umiliati-t és a leendő ferences és dominikánus rendet). Így nincs is lehetőség számonkérni ez irányzatok viszonyát az eretnekekéhez. Az előadás foglalkozik még III. Ince reformjának kánonjogi és pápaképviseleti vonatkozásaival. Az 1215. évi lateráni zsinat, csaknem pápasága végén, bizonyos mértékig az addigi pápai reformmunkálatok egybefogása s a XIII. századi fejlődés útjának megnyitása. Maccarrone ez utóbbinak nagy jelentőséget látszik tulajdonítani, magunk azonban sokkal viszonylagosabbnak véljük.

Raymonde Foreville (Rennesi Egyetem): L'idée de Jubilé chez les théologiens et les canonistes (XIIe—XIIIe siècles) avant l'institution du Jubilé romain (1300) c. előadása a magyar irodalomban szentévi búcsúként gyakrabban említett „jubileum" egyházjogi előzményeit vizsgálja. Irodalmunk a kérdést a bűnbocsánat és az anyagi vonatkozások szempontjából szokta — nem is alap nélkül — emlegetni. A maga nemében az előadás értékes anyagot, új összefüggéseket vetett fel. VIII. Bonifác bullájában az elengedés és bűnbocsánat ősrégi hagyományára hivatkozott, miközben valódi intézménnyé tette a jubileumot, egyelőre 100 évenkinti ismétlődést írva elő. Az intézmény eredetét tekintve az előadó monografikus kutatásait ismertethette. E szerint a keresztény jubileum eszméje, a kiterjedt megbocsátás és ennek intézményszerű jellege 1220-ban jelenik meg először, Langton canterburyi érsek és egyházi író kezdeményezésére (Becket Tamás „jubileuma"). A jubileum elvének pápai elfogadását már 1217/19. évi bullák jelzik. Ezek összefüggését pedig XII. századi, keresztesháborúkkal kapcsolatos indulgenciákkal s a kolostori felfogással a személyes üdvösség, a töredelmes bűnbánat adja. Az előadó számos egyházjogász és teológus nézeteit elemezve vizsgálta a skolasztika és a misztika fontos szerepét is a kérdés kapcsán, különösen Langton szellemi környezetének megrajzolása végett. Ebből is következik, hogy az előadó nem volt figyelemmel — némi viszontagságok sejtetésén túl — a jubileumok viharos utóéletére.

Az előadások pozitív tanulságát abban lehet összegezni, hogy — jóllehet több ponton nem a leglényegesebb kérdések kutatását tükrözték, másutt pedig csak megpendítettek ilyen kérdéseket — felhívják a figyelmet a kérdések bonyolultságára, a forrás-

anyag gazdagságára. A marxista kutatásnak az egyháztörténet eddig is művelt ágazatai mellett nagyobb figyelmet kell fordítania, az oktatás árnyaltsága érdekében is, az intézménytörténeti és ideológiatörténeti vonatkozásokra. Ez az egyházak gazdasági és politikai történetének további kutatása mellett előfeltétele annak, hogy a középkori egyházak történetének sokoldalú marxista szintézise egyszer elkészülhessen.

SZÉKELY GYÖRGY

A RÓMAI JOG SZEREPÉRŐL A HAZAI JOGTÖRTÉNETBEN

Három neves római jogász, köztük a magyar származású *Schwarz András Bertalan* isztambuli professzor vetette fel azt az eszmét, hogy a római jog európai továbbélésének és hivatásának gondolatát hirdető kiváló romanista tudós, *Koschaker Pál* tiszteletére, illetőleg emlékére gyűjteményes munkát adjanak ki a különböző országok szakembereinek a részvételével. Ez a mű, amelynek Schwarz a haláláig a szerkesztője is volt, két kötetben jelent meg.[1] A gyűjteményes munka több szerzője foglalkozott a római jog érvényesülésével hazája területén a középkorban és az újkorban. Magyar vonatkozású a Párizsban dolgozó Zajtay Imre tanulmánya.[2] A nem jogtörténészi műveltségű szerzőnek a tételes jog, főleg a civilisztika területéről jelentek meg dolgozatai a külföldi jogi szaklapokban. A most közzétett jogtörténeti tanulmánya csalódást keltett: az eddig nálunk korábbról jól ismert képhez alig tett hozzá valamit. Bár tanulmánya elég széles irodalmi bázison épült fel, olyan, a kérdésről részletesen beszámoló, ismert és könnyen hozzáférhető munka, mint pl. *Illés Józsefnek* a könyve,[3] a felhasznált irodalomban nem szerepel. Sajnálatos, hogy a nemzetközi kiadványban a témát nem a hazai forrásokat könnyebben felhasználni tudó szakember dolgozta fel. A tanulmány felveti a kérdést, hogyan is állunk a római jog hazai hatása feldolgozásának a kérdésével, vannak-e teendőink ezen a közép- és az újkori magyar jogtörténetre egyaránt jelentős területen. Az elméleti és a gyakorlati magyar jogászok római jogi műveltsége, a glosszátorok és a kommentátorok műveinek hazai elterjedése, a városi jogkönyvek római jogi anyaga éppenúgy ide tartozik, mint a római jog hazai tanítása és irodalma.

A római jog *hazai érvényesülése* egészében éppenúgy megírásra váró, részleteiben feltáratlan terület, mint a római jog hazai oktatása, irodalma, s egyikről sem mondhatjuk, hogy az újabban a magyar jogtörténészeink és romanistáink figyelmét túlzott mértékben felkeltette volna.

Nem lehet kielégítőnek nevezni azt a néhány sort, amelyet a jelenlegi római jogi tankönyv ennek a kérdésnek szentel. Pedig a korábbi tankönyvek erről is megemlékeztek. *Vécsey* például ennek külön paragrafust szentelt a római jog továbbéléséről szóló címben („96. § A római jog hazánkban"),[4] és megemlékezett — nem minden lelkendezés nélkül — a római jog közvetlen és közvetett hatásáról, hivatkozással az oktatásra, a külföldi egyetemet járt jogvégzett magyarokra, az okleveles anyagra, a Mátyás király könyvtárába bekebelezett római jogi művekre, a városi jogokra. Ismeretes a Tripartitum és a római jog viszonyára vonatkozó vita is.[5] Aligha elégséges a jelenlegi tananyagunk

[1] L'Europa e il diritto Romano, Studi in memoria di *Paolo Koschaker*, I—II. Milano. 1954.

[2] *Imre Zajtay :* Sur le rôle du droit romain dans l'evolution du droit hongrois. L'Europa e il diritto Romano, vol. II. 181. s k. l. *Erich Genzmer* 1960-ban megjelent tanulmányában *Zajtay* művét sem használta fel s így itt a lengyel, román, görög jogra gyakorolt római jogi hatás mellett a magyarra gyakoroltról semmit sem lehet megtudni, ami annál feltűnőbb, mert *Genzmer* áttekintésében kiterjeszkedik a skandináv államokra is, ahol e hatás tudvalevőleg csekély volt. (Il diritto romano come fattore della civiltà europea, Conferenze romanistiche c. gyűjteményes munkában, Milano, 1960, 168. s köv. l.)

[3] Bevezetés a magyar jog történetébe. A források története, Bpest. 1910. 147., 154. s k., 226. s k., 230. s k. l. Tömör történeti visszapillantást ad *Vécsey Tamás :* Hoffmann Pál r. tag emlékezete. Akad. Emlékbeszédek, XIII. k. 7. sz. 1—7. l.

[4] *Vécsey Tamás :* A római jog külső története és institutiói, 2. kiad. Bpest. 1888, 150—153. l.; 7. kiadásban megjelent 1907-ben.

[5] *I. A. Tomaschek :* Ueber eine in Österreich in der ersten Hälfte des XIV. Jahrhunderts geschriebene Summa Legum incerti auctoris und ihr Quellenverhältnis zu dem Stadtrechte von Wiener-Neustadt und dem Werbőczischen Tripartitum. Sitzungsberichte der phil.-hist. Classe der Kaiserl. Akademie der Wissenschaften, CV. k. 2. f. Wien. 1883. *Dell'Adami Rezső :* Az anyagi magyar magánjog codifikátiója, I. A nemzeti eredet problémája, kiny. ex „Magyar Themis". Bpest. 1877 és: Magánjogi codifikátiónk és régi jogunk, I—III. Magyar Jogászegyleti Értekezések, XXII., XXVII., XXXIII. Bpest. 1885, 1887. *Vécsey Tamás :* Adalék a magyar Corpus Juris történetéhez, ünnepi előadás, Acta reg. scient. univ. Budapest, 1902. 27. l. és: A Hármaskönyvhöz, majd a Magyar Törvénytárhoz csatolva volt régi jogszabályok, Dig. 50, 17. de diversis regulis iuris antiqui, Római jogi szeminárium, 3. sz. Bpest. 1903. *Schiller Bódog :* A Hármaskönyv egyik állítólagos főforrásáról. Magyar Jogászegyleti Értekezések, XXXVI. k. 3. sz. Bpest. 1908. *Illés :* i. m. 154. s k. l., 231. s k. l., ūo. a további irodalom. A hazai jogtörténet azonban a külföldi irodalomból olyan alapvető műveket hagyott figyelmen kívül, mint *Emil Seckelét* (Beiträge zur Geschichte beider Rechte im Mittelalter, Tübingen, 1898; II. Teil: Über die Summa legum des Raymundus von Wiener-Neustadt) és *Alexander Gálét* (Die Summa legum brevis levis et utilis des Raymundus von Wiener-Neustadt. Weimar, 1926).

ábrázolása, amely a római jog külföldi recepciójának viszonylag széles tárgyalása után csupán annyit mond, hogy „nálunk a római jog sohasem volt recipiált jog (ami igaz), bár azt tanították és bár hatása a hazai élő jogra és a tudományra inkább csak az ősi feudális jellegű jog uralma alá nem eső területen (főleg kötelmi) viszonyokban, vagy az ősi jog megszünte után érvényesülhetett".[6] Ez a túlságosan tömör jellemzés nem adhatja meg azt a differenciált választ, amely felvilágosítana a római jognak különböző korokban nem egyforma, és a társadalmi-gazdasági fejlődés által megérlelt hatásáról a különböző hazai jogrétegekre. Az olvasó az utókorra gyakorolt külföldi hatás után többet szeretne tudni a hazairól, s ezt az érdeklődését érdemes kielégíteni. Sajátságos az is, hogy a hazai magánjogtudományra gyakorolt hatás, a hazai pandektisztika iránya említetlenül marad.[7] Bizonyos, hogy az összefoglaló feldolgozás hiánya ezekben a kérdésekben megnehezíti a tankönyv feladatát. Mégsem szabad lemondani arról, hogy ezen a téren is előrelépjünk. Monografikus munkák itt-ott már előbbrejutottak. Nem is olyan régen bebizonyították a római jogi hatást pl. a quarta puellaris,[8] továbbá a királyi birói kihallgatás, a királyi bírói jelenlét kifejlődésére,[9] legutóbb pedig, azután, hogy *Horváth János* Kézai Simon mester társadalomszemléletében a justinianusi Institutiok ismeretének lecsapódását több helyen kimutatta,[10] *Gerics József*, különösen értekezése egyik pontjában,[11] erősíti meg a római jog nyomait az okleveles anyagban és a Kézai-krónikában, megállapítván, hogy a királyi kancelláriában ismertek voltak a római jogi kézikönyvek, és hogy a római jogot ismerő kancelláriai jogászok főként a királyi jogok védelmében szereztek érdemet maguknak.[12]

Van azonban mit behoznunk a római és a magyar jog viszonyának feltárása terén, akár a külföldi irodalom hazánkat illető anyagának feldolgozására, akár az elvégzendő részletkutatásra gondolunk. Nem olvastam például magyar szerzőnél arról, amit *Bartolus* magyarországi hatásáról *Van de Kamp* vagy negyedszázaddal ezelőtt írt,[13] s polgári tudományunk elmaradását mi sem mutatja jobban, mint hogy a közeli államok jórészében hazájukra vonatkozó ilyesfajta munkát már majd félévszázada végeztek.[14] Ilyenek egyébként legutóbb is jelentek meg Bartolus halálának 600 éves évfordulója alkalmából kiadott gyűjteményes munkában.[15] Sajnálatos, hogy a centennárium[16] referátumai között a szocialista országok képviselői sorában *Andreev*. *Vaneček* és *Wyszynski* mellett magyar szerző nem szerepel, bár ilyenre *Bruno Paradisi* tanulmánya utal.[17]

E rövid cikk természetesen nem lehet alkalmas arra, hogy bármely részlet közelebbi vizsgálatába elmerülhessünk, arra azonban talán igen, hogy a római jogi és a magyar jogtörténeti kutatás figyelmét azokra a területekre irányítsa, ahol van törleszteni való az adósságból.

Egyébként más szocialista országokban is hangsúlyozzák a római jognak hazájuk jogára gyakorolt hatását. Így pl. *A. A. Rubanov* kiemelvén, hogy a római jog intézményeit marxista szempontból megvilágító tankönyv a *Bizánc* történetével foglalkozó történészek számára is hasznosnak mutatkozik, rámutat arra, hogy „az *orosz jog* történetének tanulmányozását nem lehet elvonatkoztatni a római jog problémáitól, nemcsak

[6] *Marton Géza :* A római magánjog elemeinek tankönyve. Instituciók. Bpest. 1957. 41. l.

[7] A római jognak az Osztrák Polgári Törvénykönyvön keresztül gyakorolt hatásáról részletesebben *Szladits Károly* is: Magyar magánjog, főszerk. Szladits Károly, I. Ált. rész. Személyi jog. Bpest. 1941. 83., 95. l.

[8] *Murarik Antal :* Az ősiség alapintézményeinek eredete, Értekezések Eckhart Ferenc Jogtörténeti Szemináriumából, 6. sz. Bpest. 1938, 19. §; „A leánynegyed nem más, mint a iustinianusi quartanak, mint kötelesrésznek a leányokra vonatkozó része", 181., 183. l. vö. *Holub József :* Néhány kérdés a leánynegyed köréből, M. T. A. Értekezések a fil. és társadalomtudomány köréből, IV. 15. Bpest. 1936. *Eckhart Ferenc :* Vita a leánynegyedről. Századok, 1932, 408. l. *Illés József :* A törvényes öröklés rendje az Árpádok korában, M. T. A. Bpest. 1904. 34. l.

[9] *Kumorovitz Bernát :* Audientia, praesentia, Notter Antal Emlékkönyv (szerk. Móra Mihály). Bpest. 1941. 684. s. k. l. *uő. :* A királyi kápolnaispán oklevéladó működése (A királyi kancellária fejlődése a XIV. és XV. század fordulóján), Szekfű-Emlékkönyv. Budapest. 1943. 462. s k. l.

[10] Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bpest. 1954. 374. s k. l.

[11] Jogászok és a római jog a királyi kancelláriában a XIII. század második felében.

[12] Adalékok a Kézai-krónika problémáinak megoldásához, Annales Univ. Scient. Budapest, Sectio Historica I. Bpest. 1957. kül. 110. s k., 115. s k. l. vö. *Georgius Bartal :* Commentariorum ad historiam status jurisque publici Hungariae aevi medii libri XV., tom. III. Posonii. 1847. 12. s k. l. *Barta István :* Középkorvégi szellemi művelődésünk és a külföldi egyetemek. Regnum, Bpest. 1937. 104. s k. l.

[13] Bartolus de Saxoferrato 1313—1357. Amsterdam. 1936. 166. l.

[14] *Jan Fijalek :* Dominus Bartolus de Saxoferrato eiusque permagna in Polonos auctoritas, Krakow. 1914; *Ivo Pfaff :* Kaiser Karl IV. und Bartolus, Mittelungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen, 56. évf. Prága. 1917.

[15] Pl. *Gunter Wesener :* Der Einfluss von Bartolus de Sassoferrato in Oesterreich, Bartolo da Sassoferrato, Studi e documenti per il VI centenario, Milano. 1961. 91. s k. l.

[16] Convegno commemorativo per il VI Centenario della morte di Bartolo da Sassoferrato. Perugia 1—5 aprile 1959.

[17] La diffusione europea del pensiero di Bartolo e le esigenze attuali della sua conoscenza. Studia et documenta historiae et iuris, 1960, 3. l. — Vladimir Hanga marxista szempontból vizsgálja Bartolus egyik fontos elméleti tételét: Bartolus şi teoria statutelor, Studia Universitatis Babeş-Bólyai, Series III., Fasc. 2. Iurisprudentia, 1959. 181. s k. l.

azért nem, mert az »Orosz Birodalmi Törvénykönyv« X. fej. 1. részére hatással volt, hanem azért sem, mert a római jog számos szabálya (főleg Justinianus Codex-éből és Novelláiból) szerves részét alkotta az *Oroszországban hatályos egyházjog*nak".[18] Van még tennivaló itt is elég. Míg a római jog nyugat-európai továbbélését, befolyását a monográfiákon túl a széles körben tárgyaló összefoglaló munkák figyelembe veszik,[19] és természetesen a hazai jogot tárgyaló régebbi és újabb szűkebb körű összefoglalások is,[20] addig *a bizánci-római jog kelet-európai hatása* nincs megfelelően feltárva, jóllehet ez egyáltalán nem volt jelentéktelen. Ezzel nem szláv nyelven publikált munkák ritkán foglalkoztak.[21]

A római jog hazai jogéletre gyakorolt hatásának fontos tényezője az *oktatás*, amelynek kiemelkedő a jelentősége abban, hogy a római jogi ismeretek nálunk elterjedtek. Külföldi egyetemeken járt hallgatóink annak az iskolának a tanítását hozták magukkal, amelyet ott megismertek, s egyben sokszor professzoraik műveit is. A tanítástörténetre vonatkozó ismereteink attól az időtől kezdve határozottabbak, amióta a hazai rendszeres, folyamatos egyetemi jogi oktatásban tanították a római jogot. A vizsgálódást a hozzánk időben közelebb álló korszakra sem felesleges kiterjeszteni, mert világossá tesz számos olyan kérdést, amely számunkra is fontos: így például azt, hogy a múlt századnak a századunkba is áthatható történetietlen pandektisztikus iránya milyen mélyen gyökeresedett be jogászaink széles rétegének a tudatába, ez pedig a másutt is kifogásolt, egyoldalú jogászi szemlélet káros hatását a római jogban is éreztette.

Frank Ignác a múlt század harmincas éveiben még azt vallotta, hogy a római jogot *csak történeti* módszerrel lehet tanítani.[22] Ezzel azonban jó pár évtizeddel később a kapitalista társadalmi-gazdasági viszonyok idején már nem értettek egyet. *Hoffmann Pál*, aki a budapesti egyetemen professzorként 1865-től 1893-ig működött, mint *Savigny* történeti iskolájának a híve, még a történeti módszert részesítette előnyben.[23] *Szászy-Schwarz Gusztáv* viszont már 1883-ban arról panaszkodott, hogy Hoffmann túl sokat ad a jogtörténetből, holott elsősorban jogászt kell képezni, s „nem ódondászt".[24] *Szászy-Schwarz* a történetietlen pandektisztikának volt nálunk lelkes művelője. Az ő lendületes dikciójú szavai szerint a modern jogra való kihatásában, nem történetileg, hanem „mai (akkori) érvényében" kell bemutatni a római jogot, ezt a glosszátorok óta századokon át módosított, transzformált keverékjogot: „Reá nem ismerne *Africanus* és *Tribonianus* fejét rázná, ha látná, mily elméleteket hozunk ki az ő Corpus Jurisából."[25]

A római jog irodalmának hazai feldolgozása nem szorítkozhatik az utolsó két század idejére. A külföldön járt magyar jogászok a római jog korabeli műveltségét hozták magukkal. Elemeznünk kell, mit tettek ehhez a hazai talajon született munkáikban,

[18] *A. A. Rubanov* recenziója Prof. *Mihail N. Andreev :* Rimszko csasztno pravo. Szofija. 1958 c. tankönyvéről, Vesztnyik Drevnyej Isztorii, 1960, 2. sz. 147. l.

[19] Újabban *Paul Vinogradoff :* Roman Law in Medieval Europe. London. 1909. *Francesco Calasso :* Medio Evo del diritto, I. Milano. 1954 (befejezetlen).

[20] Pl. csak az olasz jogra *Carlo Calisse :* Storia del diritto italiano, I—III. Firenze, 1891. Manuali *Barbèra* XIX., I. I. 17. s k., 108. s k., 214. s k. l. II. 138. l., III. passim. *Pier Sylverio Leicht :* Storia del diritto italiano, Le fonti, Milano. 1939. 16. s k., 107. s k., 145. s k. l. *Melchiore Roberti :* Svolgimento storico del diritto privato in Italia, Milano. 1928. 3. s k., 183. s k. 224. s k., 260. s k., 281. s k., 332. s k. l.

[21] Ilyen pl. *R. Taubenschlag :* Il diritto romano nei documenti polacchi medioevali, Acta Congressus Iurid. Internat., II. Romae, 1935. 359. s k. l., és La storia della recezione del diritto romano in Polonia alla fine del secolo XVI. L'Europa e il diritto Romano, vol. II. 181. *K. Bukowska:* Le droit romain en Pologne au XVIIe s., Revue historique de droit française et étranger, 1961, 1. sz. 36. s kl.; régebbről: *Romuald Hubé :* Droit Romain et Gréco-Byzantin chez les peuples slaves. Paris-Toulouse. 1880; utóbbi előbb lengyelül is. Újabban az őt idéző *Alexander V. Soloviev :* Der Einfluss des Byzantinischen Rechts auf die Völker Osteuropas, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Rom. Abt. 1959, 432. s k. l. tárgyalja a bizánci jog sorsát Bulgáriában, Szerbiában, Romániában és Oroszországban; uo. a vonatkozó bibliográfia. *J. Gaudemet* recenziójában (Iura, 1960, II. 235. s k. l.; vö. uo. 499—500. l.) hivatkozik *V. A. Georgescu* tanulmányára (La réception du droit romano-byzantin dans les Principautés roumaines, Droits de l'Antiquité et sociologie juridique, Mélanges *Henri Levy-Bruhl*, Publications de l'Institut de Droit Romain de l'Université de Paris, 1959, 373. s k. l.). Vö. *Pan J. Zepos :* L'influence du droit byzantin sur la législation rumaine de la période des princes phanariotes. L'Europa e il diritto Romano, vol. I. 427. s k. l. — Újabban a XII. nemzetközi bizantinológiai kongresszuson is foglalkoztak a bizánci jog továbbélésével a szerb és a román jogban *(H. F. Schmid, A. Soloviev, V. Mosin, E. Stanescu)*. Jogtörténészeink figyelmére méltó a *Györffy György* beszámolójában (A XII. nemzetközi bizantinológiai kongresszus, MTA Társ-Tört. Tud. Osztályának Közleményei, XII. köt. 1—2. sz. 125—126. l.) kiemelt két magyar vonatkozás. *M. Kosztrencsics* szerint a középkori horvát jog három elemből tevődött össze: a szlavóniai-magyarországi jog, a tengermelléki horvát és a dalmát városi jog. *Schmid* felvetette, hogy szükséges volna a magyar jognak a balkáni jogra gyakorolt hatását megvizsgálni. E kérdések feldolgozásából a magyar jogtörténészek, úgy vélem, aligha maradhatnak ki.

[22] *Eckhart Ferenc :* A jog- és államtudományi kar története, 1667—1935. Bpest. 1936. 356. l.

[23] *Vécsey Tamás:* Emlékbeszéd Hoffmann Pál felett, 14. l.

[24] *Szászy-Schwarz Gusztáv :* Gyakorlati jogtanítás, Parerga Vegyes jogi dolgozatok, a Magyar Jogászegylet Könyvkiadó Vállalata, V. évf. 1. köt. Bpest. 1912, 280. s k. l.; 276. s k. l.

[25] *Szászy-Schwarz :* Bevezetés a római jogba, Parerga, 328., 331., 332., 333. l.; uo. a római jogtörténet ellen, mely szerinte a római kultúrtörténelem egyik ága, s mint ilyen a római jog segédtudománya. Ha *Farkas Lajos* (A római jog céljának és helyének kérdéséhez tanulmányi rendszerünkben, Jogtudományi Közlöny, 1879. és 1881. évf.) a római jog „eddigi tanítási módját" a „római jogtörténelem" kizárólagos tanításával véli pótolhatni, ez — Szászy-, Schwarz szerint — „eltévelygése a történelmi buzgalomnak". „Ha egyszer annyira jutunk, hogy római jog helyett Róma jogtörténetét tanítjuk, akkor a római jogi képzés is a történelemé lesz." Uo. 334. l.

milyen volt a hatásuk az itteni oktatásra és gyakorlatra. Ha csak a XVI. századot vesszük, foglalkoznunk kell Brassó reformátorának *Honterus Grass János*-nak a justinianusi Institutiokból és a Digestákból készült művével,[26] amely a Királyföldön volt használatos, éppenúgy, mint a humanista *Zsámboki Jánossal*, aki a Hármaskönyvhöz toldalékul a Digesták kétszázon felüli töredékét csatolta,[27] vagy *Décsi*, családi nevén *Baranyai* (Czimor) *Jánossal*, aki elsőnek tárgyalta összehasonlító módszerrel a római és a magyar jogot.[28]

MÓRA MIHÁLY

PIETRO NENNI:

LA GUERRE D'ESPAGNE

(Paris, François Maspero. 1959. 291 l.)

A SPANYOL HÁBORÚ

Spanyolország harmincas éveinek problémái, de elsősorban a polgárháború évei — szinte észrevétlenül — történelemmé válnak. Mind több olyan könyv jelenik meg, amely e szenvedélyes, véres, sokszor drámai konfliktusban nem kerülheti el a pártos állásfoglalást, de mégis higgadtabban, a történeti távlat biztonságával mond ítéletet. Ez az ítélet lényegében nem más, mint a korabeli cikkeké, de jobb, teljesebb képet ad arról az országról, ahol a Népfront nagy kísérlete megszilárdult, ahol a népi erők kerekedtek felül és ahol ez idő tájt a haladás és reakció nemzetközi erői megütköztek.

A könyv érdekességét növeli a szerző személye, akit nem kell külön bemutatnunk a magyar olvasóknak. Itt csak annyit kell megemlítenünk, hogy Nenni 1936 augusztus elejétől egészen 1939 februárjáig Spanyolországban volt, ismerte az országot, a népet, politikusait. Sőt nemcsak ismerte a történeti eseményeket és szereplőket, akiket könyvében megelevenített — ő maga is aktívan részt vett a spanyol demokrácia védelmében. A nagytudású szemtanú szólal meg, hogy a katasztrófa húszéves évfordulóján leszögezze álláspontját az azóta is folyó nemzetközi vitában.

A könyv maga három fejezetre tagolódik. Az első rész a tulajdonképpeni történeti feldolgozás. A második rész lényegesen rövidebb, Nenni azon az egykorú sajtóban megjelent cikkeit tartalmazza, amelyek Spanyolországot mutatják be Európának. Végül a harmadik rész szintén csak dokumentumválogatást hoz, amely azt van hivatva bizonyítani, hogy miként harcoltak a szocialisták Spanyolországért.

Az érdeklődő olvasó a könyv első és harmadik részében találhat olyan friss, új anyagot, amelyből — mint már mondottuk — többet tudhat meg az eddigieknél. A szerző által érintett kérdésekből itt csak hármat emelhetünk ki. Ezek: a Népfront belpolitikai problémáinak ábrázolása, Spanyolország nemzetközi helyzete, végül a szocialisták küzdelmeinek megítélése.

Tudvalevő, hogy a köztársasági Spanyolországot súlyos belső ellentmondások bénították, válságok rázták meg, miközben élet-halál harcát vívta a nemzetközi fasizmussal. Ezeket a belső ellentéteket hosszú éveken át csak torz tükörben láthattuk viszont, mintha pusztán árulások, egyes vezetők káros tevékenységének jelentkezései lettek volna. Nenni helyesen mutat rá, hogy egy olyan Népfront, amely a liberális burzsoáziától, baloldali polgári köztársaságiakon, szocialistákon át a kommunistákig, anarchistákig akarja összefogni a népi erőket, gyakorlati tevékenysége során még kevésbé bonyolult történeti helyzetben is megrázkódtatásokon ment volna át. Nenni bemutatja ezeket a válságokat, ezeknek szubjektív rugóit és objektív hatását (e kettős megvilágítás sikerültségében látjuk a könyv egyik legnagyobb érdemét). Nenni nem kendőzi el az ellentmondásokat, a válságok világos elemzése után mégis olyan következtetésre jut, hogy a Népfront életképes volt. Nenni történeti tényekre hivatkozik. Igaz, hogy az anarchisták-szindikalisták 1937 tavaszi akciójukkal súlyosan veszélyeztették a köztársaságot, de később mégis kiálltak Negrin kormánya mellett (korábbi fenyegető tartózkodásuk ellenére). Igaz, hogy

[26] Compendium Iuris Civilis in usum Civitatum ac Sedium Saxonicarum in Transylvania collectum, Coronae. 1544. Sententiae ex libris Pandectarum iuris civilis decerptae. Coronae. 1539.

[27] *Joannes Sambucus* toldaléka: Additis regulis iuris antiqui a Digesták ötvenedik könyvének tizenhetedik titulusából való.

[28] *Joannes Decius* Barovius: Syntagma Institutionum Juris Imperialis ac Ungarici, quatuor perspicuis quaestionum ac responsionum libris comprehensum. Claudipoli. 1593.

Prieto nem hitt a győzelemben, de mégis mindent megtett ennek érdekében. Igaz, hogy egyes polgári baloldaliak visszavonultak (az utolsó időkben maga Azaña, a köztársasági elnök is), de a baloldali polgári politikusok magja végig kitartott. Nenni kézzelfoghatóan és, úgy tűnik, cáfolhatatlanul mutat rá az ellentétek után az összetartó erők felülkerekedésének okaira: Spanyolországban a népfront valamennyi alkotóeleme, politikai irányzata tudta, hogy a fasizmussal nem lehet egyezkedni, 1936—1939 között Spanyolországban a demokrácia csak győzhetett vagy elbukhatott.

Nenni tudta azt is, hogy a köztársaság sorsa nem az országon belül dőlt el. Ő is úgy látja, hogy Franco csak a nemzetközi fasizmus segítségével győzhetett, pusztán azért, mert a legális kormányt a nyugati országok (Franciaország, Anglia, az Egyesült Államok stb.) blokád alá helyezték. Nenni itt is felveti a problémát a maga teljességében. Megírja, hogy L. Blum a francia népfront-kormány élén azért nem vállalta a spanyol népfront megsegítését, mert úgy vélte, hogy ezzel kirobbanthatta volna a világháborút. Nenni ezt az érvelést nem fogadja el (és nem csak utólag, 1959-ben). Helyesen mondja, hogy a világháború így is bekövetkezett, a „be nem avatkozási" politika nem járt a legcsekélyebb eredménnyel sem, viszont fordítva, 1936—37-ben a nyugati hatalmak sokkal kedvezőbb helyzetben nyúlhattak volna fegyvereikhez, mint két-három évvel később. Ez Nenni álláspontjának lényege, ezt vallotta akkor, a harmincas években is.

Míg az első két kérdésben Nenni gondolatfelvetését, sőt kifejtését is jogosnak, helyesnek érezzük (melyet csak történeti részletkutatások tehetnének teljesebbé), a harmadik kérdéskomplexumnál (melyet a szerző láthatóan igen fontosnak tartott) nagy hiányérzetünk maradt. Nenni nyilván azokkal akart vitatkozni, akik a szocialistáktól elvitatták pozitív szerepüket az antifasiszta harcban. Nenni tényekkel bizonyítja ennek ellenkezőjét. Hivatkozik arra, hogy a kormány igen fontos posztjain (miniszterelnök, külügy-, belügy-, igazságügy-, esetenként hadügyminiszter) szocialista volt, hogy a spanyol munkások igen nagy része szocialista volt, hogy a nemzetközi önkéntesek soraiban szocialisták is harcoltak stb. Ezek mind tények és Nenni kétségtelenül bebizonyítja, hogy a szocialistáknak van pozitív szerepük 1936—39 között. De nem csak pozitív szerepük van. Nenni csak pár dokumentumot idéz és néhány szót szól a II. Internacionálé vezető pártjairól, amelyek vele ellentétben nem mozdultak meg Spanyolország mellett (legalábbis gyakorlatilag nem). Nenni sorai ékesszólóan bizonyítják, hogy a II. Internacionálé balszárnya értékes szerepet játszott ezekben a napokban, de azt nem, hogy maga az Internacionálé kedvező irányban befolyásolta az eseményeket. Sajnos az Internacionálé csődjének történetét Nenni csak igen halványan, nem méreteinek megfelelően érzékeltette. Ugyancsak töredékesnek érezzük a spanyol szocialista párt megelevenítését is. Nenni maga említi, hogy Prieto elvileg hajlott a defetizmusra, de nem teszi fel a kérdést, hogy vajon ez egyáltalán nem hatott-e ki gyakorlati tevékenységére. Nem válaszol arra sem, hogy mit csinált Prieto az utolsó időkben. Besteirónak csak pár sort szentel. Vagyis mind a II. Internacionálénál, mind a spanyol szocialista párt esetében a könyv nem elégíti ki a várakozást, a történeti összefoglalás mércéjét nem éri el (a szerző itt erre láthatóan nem is törekedett), és így sommásnak is, felszínesnek is hat tétele, amely a szocialisták központi szerepét hangsúlyozza.

A könyv három — szerintünk a szerző által is leglényegesebbnek tartott — gondolata mellett most csak utalni kívánunk néhány finom és értékes elemzésre. Ilyen például az, hogy Nenni megkülönbözteti a német—olasz, illetőleg a spanyol fasizmus sajátosságait (elsősorban a kis-középosztály szerepét illetőleg). Rövidsége és bizonyos fokig befejezetlen jellege ellenére sikeres és világos portrét rajzolt két nagy szerepet játszó ellentmondásos történeti alakról: L. Cabelleroról és I. Prietoról. Érdekes megfigyeléseket közöl a spanyol szocialisták erejéről és gyengeségéről. Nagy és meggyőző erővel mutatja be, mint vált 1936 augusztusában a nép felfegyverzése a legfontosabb politikai kérdéssé, és hogy ez miként hatott vissza a köztársaság belpolitikai viszonyaira. Állítja, hogy az utolsó pillanatokban is meg lehetett volna menteni Spanyolországot a fasizmustól. Ehhez csak az kellett volna, hogy a nyugati hatalmak, de elsősorban Franciaország, feloldják a blokádot. Végül nagyon beszédes, jellemző dokumentumokkal világítja meg azoknak a baloldali szocialistáknak gondolkodását, akik helyeselték a nemzetközi antifasiszta egységfront létrehozását, akik aktívan harcoltak ennek megteremtéséért, mert felismerték, hogy „a gyalázatos éltiprásá"-hoz erő kell, ez pedig megköveteli, hogy a népi tömegeket a szocialista perspektíva megjelölésével vigyék harcba.

JEMNITZ JÁNOS

OSKAR REGELE:

FELDMARSCHALL CONRAD. AUFTRAG UND ERFÜLLUNG 1906—1918

(Wien—München, Verlag Herold. 1953. 613 l. + XVI képes tábla)

Regele komoly levéltári kutatások s az addig megjelent gazdag irodalom gondos felhasználása alapján írta meg Conrad-monográfiáját. Elöljáróban mentegetőzik: teljes életrajz kidolgozására nem vállalkozhatott. Erre, szerinte, csak évtizedek múlva kerülhet sor, amikor az első világháború történetének forrásanyaga lehető teljességében nemcsak hozzáférhetővé vált már, hanem kellő kritikai megrostáláson is átesett. Történelmi tanulmányának — ahogy monográfiáját nevezi — tárgya Conrad működése. Abban a valamivel több, mint egy évtizedben (1906—1918-ig), melynek során Conrad, rövid megszakítással, a vezérkar főnöke volt, vagy amíg nem volt, fontos állásokat töltött be a hadsereg élén, s amely évtizedet sorsfordító események sora valóban világtörténeti jelentőségűvé avatott.

Regele tárgyválasztását s annak időbeli elhatárolását szerencsésnek kell mondanunk, Conradnak egyénisége s az első világháborút megelőző évtizedben és a háborúban játszott jelentős szerepe megérdemli a monografikus feldolgozást.

Az osztrák hadvezér a vezérkari főnök feladatának nem csupán a technikai részleteiben mélyedt el, s nemcsak haditerveket szerkesztett, hanem igyekezett meglátni azokat a társadalmi-politikai összefüggéseket, amelyek megszabták tevékenységének lehetőségeit és korlátait. A hadvezér lehetőségeit, de korlátait is annak az államnak a jellege és politikája szabja meg, amelynek, mint erőszakszervezetnek egyik rendkívül fontos funkcióját a hadsereg fejti ki. A stratéga tehetsége és feladatkörének jellege között nagy a feszültség, ha az állam, amelyet a hadvezér szolgál, vagy amelynek nevében éppen támad, túlélte magát. Ezt az összefüggést Conrad, de életrajzírója, Regele is csak részben látta meg. Conrad hadvezéri pályafutása egy világháború elvesztésével s az általa védett birodalom bomlásával ért véget. Regele sok oldalról mutatja be Conrad tehetségét, de adós marad az állam, az Osztrák-Magyar Monarchia retrográd voltának, elmaradottságának mélyrehatóbb elemzésével. Itt a felszínen marad, vagy éppen megelégszik a Monarchia népeinek, kivált a magyaroknak tett szemrehányásokkal.

Mint mondottam, Conrad, ha nem is látta meg feladatának a helyzetből adódó reménytelenségét, a vele kapcsolatos kérdésekkel — írásai tanúsítják — sokat vívódott. A háborút a népek élete sajnálatos katasztrófájának tartotta ugyan, de elmélkedéseinek végén odajutott, hogy a hivatásos katona számára a háború vagy béke kérdését egyedül az állam érdeke dönti el, abban az értelemben, hogy amelyik állam „aktív" (magyarán: militarista) politikát folytat, nem térhet ki a háború elől. Úgy vélte: Bosznia—Hercegovina annexiója után a Monarchia „aktív" (imperialista) politikájának logikus következménye lett volna Szerbia megtámadása. Conrad tett is a katonai akció megindítására előterjesztést. Amikor javaslatát elvetették s a katonai beavatkozás elmaradt, 1909-ben munkatársa, Zeynek vezérkari ezredes szerint azt mondotta: „A Monarchia életének sorsdöntő napjai voltak ezek. Most már minden elveszett . . . Tíz év alatt a Monarchia akkora állammá zsugorodik össze, mint Svájc." (57. l.) Érdekes Regele megjegyzése: Conrad nem félt, mint annyi más, főképp politikus kortársa attól, hogy a historikusok majdan a levéltárak aktatömegében rábukkannak alkalmatlan időben, kellemetlen helyzetekben tett nyilatkozataira. Így mondotta ki s írta le élete alkonyán, a történelem első, tömegeket mozgató és páratlan anyagi erőkkel vívott világháborújának borzalmaitól (és persze a Monarchia számára való kilátástalanságától) megrettenve, imperialista állam hadvezére szájából szokatlanul hangzó megállapítását: az embernek pacifistává kell lennie, ha látja, hogyan élnek vissza a háborúval.

Regele sorra idézi a legjelentősebb kortársak (barátok és ellenfelek) s az utókor legilletékesebb szakembereinek véleményét az osztrák hadvezér emberi és katonai tulajdonságairól. Ezek közül talán a legérdekesebb a Vörös Hadsereg egykori vezérkari főnökének, Saposnyikov marsallnak jellemzése, aki Conrádban elsősorban a tárgyias alaposságot, a lendületes szellemet, az állhatatos elhatározó erőt és stratégáknál szokatlan képességet: meglátni az összefüggést állam, politika és honvédelem között, dicséri. Conrad egy ízben szőnyeghez hasonlította az államapparátust, amelynek reszortjai úgy és oly szorosan fonódnak egybe, mint a szőnyeg szálai. A vezérkari főnök funkciója egy szála a szőnyegnek. A vezérkari főnök egyetlen percre sem függetlenülhet a politikától. Conrad hadvezéri sikertelenségének egyéni vonását éppen az a tény határozza meg, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia vezérkari főnöke volt. Regele művében sematikus vázlaton jól ábrázolja (101. l.), miféle erővonalak ütközőpontjában állt a vezérkari

főnök személye. A Habsburg-birodalom kétségkívül legfontosabb katonai tényezőjének helyzetét a Monarchia sajátos, dualista szerkezete határozta meg. A közös hadügyminiszter mellett, az osztrák és a magyar kormány Landwehr-, ill. honvédelmi minisztere, pénzügyi kérdésekben a közös, az osztrák és a magyar pénzügyminiszter, horvát vonatkozású katonai dolgokban a horvát—szlavón—dalmát miniszter, az osztrák Reichsrat és a magyar országgyűlés és a közös ügyeket parlamenti szinten tárgyaló delegációk, s nem utolsó sorban az uralkodó katonai irodája, Ferenc Ferdinánd életében pedig az uralkodóéval állandóan harcban álló trónörökösi katonai iroda voltak azok a fórumok, melyeknek véleményét, akaratát, kívánságát a vezérkari főnöknek figyelembe kellett vennie tervei elkészítésénél és elhatározásai meghozatalában. Conrad írásai (nemcsak magánjellegű megnyilatkozásai, de hivatalos felterjesztései is) tele is vannak kifakadásokkal a munkáját akadályozó emberek és körülmények miatt. Aehrenthal gesztusaiban a személyi és politikai ellenfél oktalan akadékoskodásait látta, s még Aehrenthal halála után sem titkolta, hogy ezek miatt gyűlölte a külügyminisztert. Tisza Istvánt tartotta a Monarchia legnagyobb államférfiának, akinek — szerinte — az volt a végzete, hogy nem látott túl hazája határain. Sajátos módon fűzi e megállapításához a vele szöges ellentétben álló reflexiót: nagy kár, hogy Tisza, bár lett volna rá alkalma, nem cserélte fel a magyar miniszterelnök posztját a Habsburg-birodalom legfőbb kormányférfiának, a közös külügyminiszternek egész embert, Conrad szerint, éppen egy Tiszát (nyilván, akadályt nem ismerő energiájára gondol) kívánó állásával.

Regele nem látta meg a Conrad útjában álló személyi és tárgyi nehézségek mögött a mélyen fekvő okokat. Nevezetesen azt, hogy nem személyi ellentétek s nem csupán a császár-királyság szerkezetének a kuszáltságig bonyolult volta akadályozta Conrad messze tekintő célkitűzéseinek megvalósítását, hanem a Monarchia sajátos társadalmi-gazdasági viszonyai. Az államszervezet bonyolultsága csak pontos tükre volt e viszonyoknak. A dualizmus a bonyolult ellentétek egy adott időpontban történt egyeztetésének volt az eredménye. Az államapparátusnak azok a szervei, amelyek többek között a vezérkari főnök zavartalan működésének is gátjai voltak, a gazdasági-társadalmi-politikai viszonyok ellentmondásait áthidalni kívánó kompromisszumokból nőttek ki. Hogy csak a vezérkari főnökkel legszorosabb kapcsolatban álló szerveket említsem: Ferenc József katonai irodája a dualista álláspontot képviselő rétegek és csoportok befolyását juttatta érvényre, míg a trónörökös irodája inkább a föderalista körök befolyását érvényesítette a császár-királyság hadügyi politikájában.

Conradnak tehát nemcsak alkalmi, személyi intrikákkal, nemcsak a Monarchia világháborús válságából adódó bajokkal kellett megküzdenie, hanem olyan strukturális nehézségekkel, amelyek a birodalom bonyolult szerkezetének s ellentmondásos társadalmi viszonyainak voltak a következményei.

Regele hadtörténelmi fejtegetéseiből érdekes, színes előadásából a nem hadtörténész számára meggyőzően bontakozik ki Conrad hadvezéri alakja. Kétségtelen, hogy a központi hatalmak legjelentősebb akciója, a gorlicei áttörés az osztrák-magyar vezérkari főnök legsajátabb alkotása volt. Conrad haditervei közül ez hozta számára a legnagyobb sikert, az egyetlent, amelynek messzebb menő kihatásai is voltak.

Regele Conradról, hogy úgy mondjam, rokonlelkű jellemzést adott. Amit a tábornagyban a legdicséretreméltóbbnak lát, az történetírói zsinórmértéke is, a „treuösterreichisch" állásfoglalás. Ez a zsinórmérték azonban még a polgári történetírás szemszögéből nézve sem objektív mérce, mert amit az egyik oldalon (a magyarokén) súlyos hibának, nem egyszer bűnnek könyvel el, ugyanazt a másik oldal érdeméül tudja be. A magyar nemzetiségi politikát méltán marasztalja el. Kemény szavakkal szól arról, miképp bánt el a magyar kormány a délszlávokkal, különösen a horvátokkal. A Monarchia dualista szerkezetének megteremtéséért sem alaptalanul tesz szemrehányást a magyar államférfiaknak. Abban azonban nincs igaza, hogy a szemrehányást csupán e szerkezet nem időtálló volta miatt teszi, s ezt kizárólag a magyar befolyás túlsúlyra jutásának tulajdonítja. Regele „treuösterreichisch" történetszemléletének tarthatatlanságára világítanak rá azok a megállapításai, melyek a Habsburg-monarchia egyedülálló érdemének tudják be a török elől Magyarországba menekülő szerbeknek adott „vendégjog"-ot, Bosznia-Hercegovinának az osztrák koronatartományokkal való „egyenrangúsítását", a századok óta Magyarországhoz tartozó horvátok viszonylagos függetlenségét belügyeikben stb. Regele sajátos politikai és történeti szemlélete sok másban is megnyilatkozik. Egyfelől például lelkiismeretesen regisztrálja, hogy még Pitreich „engedményei" után is a hadsereg tisztikarának mindössze 18%-a volt magyar (míg 29%-át a németek, 47%-át a szlávok adták ! !), ugyanakkor másfelől „kiszámítja", hogy a magyaroknak a Habsburg-birodalom keretei közt eltöltött élete 392 évéből 198 éven át lázadásban voltak a dinasztiával szemben. Regele szemléletében — mint egykor Tiszáéban, vagy Conradéban —

Ausztria-Magyarország mint időfeletti abszolút képződmény él, amelyről nem ítéletet mondani, de amelyhez viszonyítani kell a dolgokat. Így persze nem is juthatott el a mélyebb összefüggések meglátásig; ha társadalmi-gazdasági viszonyokról szól, legtöbbször megelégszik a felszínen mutatkozó jelenségek regisztrálásával.

Regele ugyan, nézetem szerint, történetszemléletének korlátai miatt nem tudott a társadalmi összefüggések mélyére hatolni, ám problémaérzékenysége, történeti kultúráltsága sok olyan kérdésre villantott fényt, amely eddig homályban vagy helytelen megvilágításban volt. Színesen megírt könyvének számtalan részlete bizonyíték erre. Különösen személyi kapcsolatok, viszonylatok sokoldalú bemutatásában tűnik ki. Szorosan vett tárgyán s a Monarchia határain túltekintő észrevételei és gazdag forrásismeretén nyugvó adatai munkáját mind az egykori Ausztria-Magyarország népei történelme, mind az egyetemes történelem szempontjából hasznossá teszik.

KOMJÁTHY MIKLÓS

DIÓSZEGI VILMOS:

A SAMÁNHIT EMLÉKEI A MAGYAR NÉPI MŰVELTSÉGBEN

(Budapest, Akadémiai Kiadó. 1958. 472 l.)

A szerző egy, valamikor igen széles körben, elsősorban Eurázsia-szerte elterjedt képzetkomplexus és képviselője, a *samán* emlékeit vizsgálja meg a magyar parasztok közt még nem is olyan régen tanulmányozható — többnyire a tételes vallások képzetkörétől jól elkülöníthető — hitvilágban. A kérdés korábbi irodalmi előmunkálatainak javarészben felhasználható eredményeihez csatlakozva, azokat mélyíti el, rendkívül gazdag adatgyűjtésre támaszkodva.

Elemzéseiből mindenekelőtt a bizonyítóanyag mennyiségi gazdagsága emelkedik ki, a szerző erre támaszkodik, miközben az olvasót végigvezeti azon a — nem mindig könnyen áttekinthető — úton, amelyen a kutató tudományos célkitűzése elméleti realizálását biztosítottnak látja. A tájékozódást — ebből következően — a könyv belső szerkesztésének tagolása biztosítja, amely végső soron hivatott a rendelkezésre álló szakirodalom munkásainak eredményeit és így nem utolsósorban a magyar előfutárok nézeteit a szerző állásfoglalásában számunkra kritikailag összefogottan rögzíteni.

A szerző bizonyos kritériumokat, mint döntő jellemvonásokat emel ki egyrészt *a samanizmus*, másrészt *a magyar hitvilág* köréből. Ezeknek impozáns méretekben történő egymásmelletti felsorakoztatása tölti ki a kötetet. Módszertanilag elsősorban az analógiák egymás mellé állítására törekszik a könyv írója, s ezt néha — különösen a kötet zárórészeiben — kibővíti a filológiai elemzéseket segítségül hívó, bizonyos nyelvtörténeti kutatások hagyományaira visszanyúló kronológiai fejtegetésekkel. A tárgy történetiségét ezekben a részekben kívánja az említett módon érvényre juttatni. A rendező elvek ennek megfelelően szorosan igazodnak a könyv adatanyagához, avval mintegy azonos síkban mozognak, bizonyítván a szerző adatismeretbeli jártasságát a vallási képzetekkel foglalkozó etnológiai munkák számottevő többségében.

A könyv szerzőjének egyik és igen jelentős problémafelvetése a kérdéskomplexus „magyar" összefüggéseinek tisztázására, közelebbről a samanizmus képzetköre és az egyéb irracionalista — többnyire vallási — képzetek összefüggéseinek kielemzésére irányul. S úgy látszik, ennek egyik részét máris sikerült anyagszerűen együtt-tartani, a feldolgozás számára mintegy megközelíteni *a samanizmus* adatanyaga összeválogatása révén. Reméljük, a soronkövetkező lépések sem késlekednek sokáig, és középpontba helyezik a vallási képzetek összetetten szövevényes rétegeinek történetileg rendkívül bonyolult metszetét, kijelölve ebben természetesen a samanizmussal összefüggő képzetek körébe utalható emlékek helyét is.

HOFFMANN TAMÁS

GÁRDOS MIKLÓS:

KÉT ŐSZ KÖZÖTT

(Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1959. 369 l.)

Az 1917/19-es esztendők eseményei szinte kimeríthetetlen lehetőséget nyújtanak a regényes elbeszélések számára, és méltán váltanak ki érdeklődést a kortársak visszaemlékezése iránt. Gárdos „krónikás könyve" (az elnevezést a szerző maga adja) Budapestről, a főváros eseményeiről, s a politikai élet vezérkaráról fest képet. Előadása színes és hangulatos. Ez nem utolsó sorban abból fakad, hogy gazdagon használja a korabeli forrásokat, a résztvevők visszaemlékezéseit. Anyagában így eléggé megalapozott, s e tekintetben rangos helyet foglal el a hasonló műfajú munkák között.

Az események fonalát 1918 őszén, a forradalom előtt, a parlament egyik utolsó ülésén veszi fel, hogy nagy vonalakban érzékeltetni próbálja, milyen tehetetlenül, értetlenül és egyben felelőtlenül álltak az ország akkori vezető politikai pártjai és személyiségei a nemzet életének nagy fordulópontja előtt. Bemutatja a Károlyi Mihály körül csoportosult demokratikus polgári, polgári radikális kört, amely a növekvő tömegmozgalom kényszerítő sodrásától kiemelkedett korábbi, meglehetősen elszigetelt helyzetéből, s a demokratikus Magyarországért folyó harc vezérkarává, majd az önálló ország első kormányává lett.

Hangulatos és hűséges képet fest az Astoria szállóról, Károlyiék főhadiszállásáról. Megismertet a baloldali szociáldemokratákkal, forradalmi szocialistákkal, galileista fiatalokkal, akik nemcsak lelkesedtek a forradalom győzelmével megvalósult újért, hanem kritikusan nézték is azt, és erőiket a további harcokhoz gyűjtötték.

Elvezeti az olvasót a háborút berekesztő, a békét előkészítő fegyverszüneti tárgyalásokra, az ismert Károlyi—Franchet d'Esperey összetűzés színhelyére. S ez volt talán az első fejezet, ahol határozottan kiütköztek szerző célkitűzésének és módszerének fogyatékosságai.

Gárdos mintegy 190 oldalt szentel a polgári demokratikus forradalom és közvetlen előzményeinek bemutatására. Ez nem nagy terjedelem akkor, ha szinte valamennyi problémát érinteni akarja, ha fel akarja kelteni a korszak sajátos hangulatát, megeleveníteni a különböző politikai csoportok tagjait és vezetőit, érzékeltetni ellentmondásaikat, és így tovább. A sokféle színhely, sokféle szereplő, és a természetszerűleg korlátozott terjedelem nehezen összeegyeztethető, s részben ezért is, egyes pontokon felszínes marad az előadás, inkább a szubjektív, semmint az azt meghatározó objektív tényezők bemutatására, esetleg a lényeges háttérbeszorulására vezet.

A francia tábornokot igen határozott vonásokkal állítja elénk, mintegy a francia imperializmus szimbólumává növeli. Ugyanakkor aligha képes érzékeltetni szereplőinek az antant iránt táplált addig töretlen bizodalmát és az ezzel arányos csalódást, s a továbbiakban — hogy egyébre ne térjek ki —, a fegyverszünet és annak minden következménye eltűnik a „krónikáskönyv" lapjairól. Bár a jelenet látszólag igen hatásos, igazi tartalma kevéssé lesz érthető.

Bizonyos, hogy az olvasók nagy érdeklődéssel lapozzák azokat a fejezeteket, amelyekben a szervezkedő és harcoló Kommunisták Magyarországi Pártja vezetőinek és tagjainak munkája bontakozik ki. Gárdos róluk is (Kun Béla, Szamuely Tibor, Szántó Béla stb.) élettel teli, egyéni portrét rajzol. Egy-egy illusztratíve bekapcsolt, vidéki eseménnyel stb. érzékeltetni tudja a kommunisták növekvő befolyását is.

Nem mulasztja el bemutatni azt sem, hogy a polgári demokratikus forradalom kormányának polgári és szociáldemokrata tagjai hogyan igyekeztek felszámolni a kommunista mozgalmat, s itt (126. s köv. l.) igen feltűnő, hogy bár a szerző bekapcsolja az antant-misszió tagjait a kommunista ellenes mozgalomba, nem ejtet szót szereplőivel sem az Oroszország ellen folyó intervencióról, sem az antantnak a kelet-európai „bolsevizmus" megállításával kapcsolatos általános politikájáról. A könyvben említett és onnan kimaradt kérdések bonyolult összefüggése nélkül, azok részleges és futó érintése miatt nagyonis vitatható, vagy a történelmi valóságot nem kellően tükröző szituációt alakít ki.

A korabeli forrásokat jól értékesíti szerző a kormányválságról szóló fejezetben, a polgári és szociáldemokrata miniszterek vitáiban, a jobboldali szociáldemokraták forradalomellenességének bemutatásában. Nyilvánvalóan a válság tömegháttérének illusztrálását szolgálta a tiszadobi história megírása. Az adott helyen azonban elhibázottnak látszik, mégpedig azért, mert ha volt a vidéken elégedetlenség a polgári demokratikus forradalom kormányával szemben, és volt, — akkor az elsősorban és döntően a föld-

osztás késése, bizonytalan kimenetele miatt volt. 1919 januárjában a falusi nincsteleneket a földszerzés foglalkoztatta: szövetkezeteket alakítottak, egyes helyeken kiosztották a nagybirtokot. Erről az egész kérdéskomplexumról azonban nem esik szó a könyvben sem ekkor, sem a Tanácsköztársaságról szóló részben.

Gárdos maga is úgy érezte, hogy ez magyarázkodásra szorul. Ezt teszi meg a könyvhöz fűzött levélben (amely egyébként a szerkezeti egységet jelentékenyen megbontja). Érveivel azonban nehéz egyetérteni. Szerző krónikáskönyvnek nevezi írását, s úgy véli, ezzel felmentést kapott ama kötelesség alól, hogy a korszakról áttekintést adva, annak kardinális kérdését is érintse. Véleményem szerint éppen a krónika, az események elbeszélése ezt nem indokolja. De ezen túl: mindazok, akik történelmi eseményeket írnak meg, felelősséggel tartoznak nemcsak a történelmi igazságnak, de az olvasónak is. Nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a széles közönség hamarabb vesz kézhez a korszakról egy regényesen megírt történelmi tárgyú könyvet, mint egy szakszerű, lábjegyzetelt, és sokszor kevésbé olvasmányos monográfiát. S ha a két műfaj a lényegben: a korszak legfontosabb mozzanatainak értékelésében és ábrázolásában nem eszközeiben, hanem tartalmilag mutat eltérést, akkor olyan konfliktus keletkezik, amely az olvasót kétségtelenül megzavarja.

Talán indokolatlannak tűnik, hogy ilyen és hasonló megjegyzéseket éppen Gárdos könyvéhez fűzök, amely — mint említettem — megalapozottságában általában felülmúlja a hasonló műfajú kiadványok többségét. Megjegyzéseimet azonban egyrészt éppen ez a tény indokolja; másfelől pedig az, hogy az utóbbi években egyre nagyobb számban jelennek meg a legújabb korról regényes, riportszerű feldolgozások, olyan munkák, amelyek a korszak belső lényegének, bonyolult összefüggéseinek érzékeltetése helyett — gyakran — csak mutatósabb, csillogóbb felszíni — és így kiragadva csak részben hiteles — jelenségeit vázolják fel, ezzel kétségtelenül megnehezítve a széles tömegek helyes történelmi tudatának formálását.

A Tanácsköztársaság időszakáról szóló fejezetek a polgári demokratikus forradalommal összevetve valamivel kisebb helyet foglalnak el a kötetben. Itt is igen sok olyan részlettel találkozik az olvasó, amelyről korábban ilyen konkrét, életszerű ismeretei talán nem voltak (a Berinkey-kormány utolsó ülése, tárgyalás a Gyűjtőfogházban, a proletárdiktatúra első órái stb.).

Az események válogatásánál szemmelláthatólag az volt a szerző célja, hogy a szociáldemokrata vezetők ingadozásait, árulásait minél szélesebben, minél részletesebben mutassa be. A tényeket forrásokból veszi; szereplői egyénítettek, s mindez növeli a mondanivaló hatását. A szociáldemokrata jobboldal árulása — e sokszor sematikusan hangzó megállapítás — visszanyeri e fejezetekben életszerűségét, realitását.

Az említett törekvés azonban nemcsak e pozitív eredményhez vezetett. A Tanácsköztársaság belső nehézségeinek, vívódásainak, hibáinak összetettsége a könyvben a szociáldemokrata jobboldal antanttal paktáló, a diktatúra felszámolására törekvő politikájává egyszerűsödik. Ezzel összefüggésben, jelentékenyen módosul a Tanácsköztársaság nemzetközi helyzetének, belső erőviszonyainak aspektusa, és ez a történeti hűség rovására megy. Háttérbe szorul a magyar ellenforradalom, annak bécsi és szegedi csoportja, amely mellett a valóságban Bern szerepe eltörpült. Egyáltalán nem, vagy csak utalásszerűen esik szó a tömegekről, azok hangulatáról, valamint azokról a tényezőkről, amelyek a forradalom erőinek belső mozgását szükségszerűen meghatározták. És végül a döntő tényező: a Tanácsköztársaság nemzetközi elszigeteltsége, a győztes nagyhatalmak és szövetségeseik nyomasztó túlerejének szorító gyűrűje nem kapja meg azt az elhatározó helyet a Tanácsköztársaság sorsát alakító tényezők között, amely nemcsak bátorította a szociáldemokrata jobboldalt, hanem a lehetőséget is megteremtette tevékenységéhez.

Egészében véve azt lehet megállapítani, hogy a Tanácsköztársaságról szóló rész kevésbé sikerült, mint a polgári demokratikus forradalom históriájának felvázolása: kevésbé tekinti át a különböző eseményeket és problémákat, szereplőit (kivétel elsősorban a szociáldemokraták egy része) nem mutatja be olyan egyénien, s inkább az előzményekből, semmint a proletárdiktatúra alatti szerepeltetésükből bontakoznak ki előttünk.

Mindezen túl rá kell mutatni arra, hogy szerző dolga nem volt könnyű. E korszakban nemcsak események leírása, vezető politikai személyiségek bemutatása a feladat. Ennek során számtalan elvi probléma merül fel (köztük nem egy lezárása még nem oldódott meg, vagy esetleg a széles közönséghez nem jutott el), s ezekre a szerzőnek is reagálnia kellett. Néhány esetben ez szinte teljesen vagy csaknem teljesen elmarad, s így nyilvánvaló, hogy az olvasóközönség érdeklődését nem képes kielégíteni (a pártegyesülés, Kun Béla egész alakja, szerepe néhány kritikus eseménynél stb.).

Mint már említettem, a kötethez csatolt levélben szerző elmondja, nem volt szándékában „kilépni" a korszakból, s a ma szavával ítélni. Ezt, forma szerint, nem is tette

meg. De egyes esetekben szereplőit oly módon beszélteti, hogy gyakorlatilag feladja elvét (pl. az októberi forradalom előzményeinél, március 21-én stb.), s a kivitelezésben nem egy helyen sok az erőltetettség vagy túlzás. Ugyanakkor következetlenül jár el, mert éppen a leglényegesebb, vagy a közönséget leginkább foglalkoztató eseteknél megmarad a kortárs álláspontján.

Az események elbeszélését a szakszervezeti kormány rövid uralmának felvázolásával zárja. Az erőtlen, tömegtámogatással nem rendelkező kormányt hamarosan elsöpri a nyílt ellenforradalom, — s a könyv felvillantja azokat az erőket, amelyek a kommunista mozgalmat továbbéltetik. Az antant és a Peidl-kormány viszonyának bemutatásához azonban egy megjegyzés még kívánkozik. A már júliusban megkezdett előkészítő tárgyalások során ugyanis világosan kitűnt, hogy a párizsi nagyhatalmak (formailag legalábbis) nem tekintik hivatalos tárgyalásnak a Bécsben zajló egyezkedést szociáldemokraták és missziós tisztek között, hogy a leendő kormányt átmenetinek tartják. Az a követelés, hogy a kormány polgári és paraszt (így fogalmazták meg) kiegészítése mielőbb megtörténjék, nem utólagosan támasztott igény volt az antant részéről. Mindezek figyelembevételével talán frappánsabban lehetett volna érzékeltetni, hogy e szociáldemokrata vezetők mennyire túlbecsülték szerepüket és jelentőségüket, mennyire képtelenek voltak a hazai és nemzetközi erőviszonyok megítélésére.

L. NAGY ZSUZSA

CSATÁRI JÓZSEF:

A SPANYOL BARIKÁDOKON. EGY MAGYAR ÖNKÉNTES VISSZAEMLÉKEZÉSEI

(Budapest, Zrínyi Kiadó. 1961. 211 l.)

Csatári József az első nemzetközi önkéntesekkel érkezett Spanyolországba, hogy fegyverrel küzdjön a spanyol polgárháborúban. A legújabbkori történelemnek e rövid, de jelentőségénél, problematikájánál és tanulságainál fogva egyaránt korszakhatárt jelző két és fél éve eseményeiről, törekvéseiről, érzelmi és értelmi reagálásairól ad személyeshangú, de egyúttal mégis sok ismeretanyagot adó visszaemlékezést a kortárs szemtanú. Csatári József mindvégig fegyverrel harcolt, e két és fél év túlnyomó zömét a lövészárkokban töltötte. Ily módon könyve nem a spanyol nép helytállásának, a spanyol népfront belső problematikájának a civil élet mindennapjainak, vagy a spanyol politikai élet alakulásának állít emléket. Amennyiben ezekről szó esik, akkor a mai olvasó csak azt láthatja ezekből, amit az akkori frontharcos — távol a politikai élet vihargócaitól — megtudhatott róluk. Érzésünk szerint a könyv jellegét ezen a ponton a kiadó profilja is befolyásolhatta. A katonai akciók részletes elemzését ezzel nem akarjuk kifogásolni, de részünkről szívesen olvastunk volna valamivel többet arról is, hogy a lélegzetvételnyi szünetekben hogyan gondolkodtak, mi foglalkoztatta és milyen problémáik voltak azoknak az embereknek, akikre a későbbi nemzedékek ma is megilletődéssel gondolnak.

Nagyon nehéz egy ennyire visszaemlékezés jellegű művel szemben olyan igényeket támasztani, hogy a történeti hátteret néhány helyen ajánlatos lett volna árnyaltabban s valamivel bővebben vázolni. Mégis ez az érzésünk akkor, amikor a Blum-kormány „be nem avatkozási" politikájáról (12., 163. l.), vagy Prieto szerepéről olvasunk. A mai olvasó nem érti majd a „tengeri blokád" fogalmát sem (180. l.) tekintve, hogy a szerző nem ismerteti annak kialakítását, csak összegezett véleményt nyújt róla. Túlságosan merésznek tűnik az a megállapítás is, hogy a világháború 1938 tavaszán „minden percben várható volt". Kétségtelenül a kortársak tekintélyes része előtt világos volt, hogy a háború be fog következni, a légkör feszült volt, és a spanyolországi harcosok nyilván bizakodtak, hogy a nemzetközi helyzet megváltozása segítségükre lesz. Ez a számítás azonban nem volt elég reális, és feltehetően ennek megsejtése vissza is hatott a spanyol köztársaságiak helyzetére. Mindenesetre történetileg nem szabad átsiklanunk afelett, hogy „e perc" sorsdöntő másfél évig tartott, amely a fasizmus szerfeletti megerősödését, s többek között a Spanyol Köztársaság bukását hozta magával.

Egészében véve a szerző lebilincselően érdekes, életközelről megfestett képet ad a spanyolországi magyar antifasiszta önkéntesek harcairól.

JEMNITZ JÁNOS

HELYTÖRTÉNETI KIADVÁNYOK

A fejedelmi ággal egy tőről eredt morvai Rákócziak utolsó sarjának, a Zemplén megyei Rákócon köznemesi sorban visszavonultan élő Andrásnak (1693—1754) életrajzát ismerteti *Csáji Pál*, a Dunamelléki Ref. Egyházkerület levéltárának vezetője (Rákóczi András. Kny. a pozsonyi Kálvinista Szemle 1960. 3—4. számából). Eddig ismeretlen adatokkal bebizonyítja, hogy a szlovák reformátusok közt mai napig élő zsoltárfordításokat Rákóczi András készítette. Ismerteti a tanulmány a Rákóczi András temetése utáni kiterjedt politikai vizsgálatokat is, amelyek jól mutatják a Rákóczi név országos varázsát és az udvar félelmét. A császári hatóságok, arra hivatkozva, hogy Rákócz nem articuláris hely, eljárást indítottak a temetésen résztvett prédikátorok és megyei nemesek ellen, s közülük többeket hosszabb-rövidebb szabadságvesztésre ítéltek. Csáji tanulmánya egyaránt fontos az északkeleti Felvidék protestáns nemesei közt lappangva tovább élő kuruc hagyományok és a szlovák—magyar művelődési érintkezések története szempontjából.

*

Érdekes és tanulságos olvasmány *Hadnagy Albert*nek, a Szekszárdi Állami Levéltár igazgatójának visszaemlékezése: Tolna vármegye levéltárának pusztulása a II. világháború során. Gyűjtőúton Tolna vármegyében. 1942—1950. (Levéltári Híradó. 1963. 1—2. sz. 117—131. l.) Egy megyei levéltár sorsán keresztül közelről látjuk múltunk írott és tárgyi emlékeinek azt a pusztulását, amelyet a háború okozott, másrészt viszont megismerhetjük azt a derekas munkát is, amellyel a szekszárdi levéltár dolgozói tervszerűen felkutatták és megmentették az elhagyott kastélyokban kallódó levéltári és muzeális anyagot. Hadnagy Albert visszaemlékezése fontos kortörténeti dokumentum.

*

A XIV. századi magyar városok közigazgatásáról mai napig keveset tudunk. Ezért is jelentős *Komoróczy György* tanulmánya: A városi hatalom néhány kérdése a XVI. századi Debrecenben (Levéltári Híradó. 1963. 1—2. sz. 160—176. l.). Komoróczy elsősorban a főbírói és a tanácsi ügyintézés, hatáskör fejlődését vizsgálja levéltári adatok alapján. Kár, hogy adatait és eredményeit nem viszonyítja más városok (Pozsony, Kassa, Kolozsvár stb.) részben már ismert fejlődéséhez.

*

Rendeltetését tekintve múzeumi ismertető, tartalmát nézve azonban ennél jóval több az *Istenes István* által írt „Szent a küszöb . . .” Petőfi szülőházának története (Hely és év nélk. [Bp. 1963] 67 l.). Az ízléses kiállítású füzet ismerteti a Petőfi-házban levő múzeumot és annak történetét, majd összefoglalja a költő kiskőrösi születését igazoló érveket és adatokat. Ennek kapcsán sorra veszi az utóbbi évek vitáiban fölmerült kételyeket, a Félegyháza mellett felsorakoztatott érveket, s főleg a kiskőrösi evangélikus egyházi levéltár eddig ki nem aknázott följegyzései alapján minden kétséget kizáróan bizonyítja, hogy Petőfi Kiskőrösön született.

*

Dankó Imre A dél-dunántúli—baranyai hajdúság (Kny. a Művelődési Tájékoztató 1959 decemberi számából. Pécs. 1960. 97—103. l.) című kis közleményében levéltári adatok alapján bizonyítja, hogy a hajdú életforma a XVI—XVII. századi Baranyában sem volt ismeretlen. Egyes paraszti települések ugyanis a földművelés mellett időről időre résztvettek a török elleni fegyveres harcokban, védték falujukat, sőt rajtaütésszerű támadásokat is szerveztek, komoly károkat okozva a hódítónak. Katonáskodásukat azonban nem valamely fejedelmi vagy földesúri kiváltság hívta életre, hanem magukra hagyottságukban a lét bizonytalansága kényszerítette ki. „Ennek a hajdútípusnak a kutatása, életkörülményeinek alaposabb megismerése azért szükséges — ezzel zárja közleményét Dankó —, mert a hajdúság kialakulását, a magyar hajdúságnak a különböző balkáni hajdúkkal való kapcsolatát mindennél jobban mutatja.”

*

Debrecen városi múltjának évfordulójára jelent meg a Városi Tanács és a Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának közös kiadványa, a „Debreceni bibliográfia" (Alapvető irodalom a város ismeretéhez. Az anyagot gyűjtötték és összeállították: Bata Imre, Lengyel Imre és Varga Zoltánné. Debrecen, 1961. Alföldi nyomda, 332 l.). A 34 fejezetben igen nagy anyagot (a megismétlődő azonos címeket nem számítva, mintegy 4000 tételt) közlő, csinos kiállítású kiadvány nagy segítségére lesz mindazoknak, akik a város történetével foglalkoznak. Ugyanakkor teljesen egyetértünk a Magyar Könyvszemle bírálójával (1962. 245—246. l.), hogy egyrészt az elvi alapvetés hiánya (a válogatás szempontjainak tisztázatlansága), másrészt a könyv szerkezetének át nem gondolt volta, s az egyes fejezeteken belül a mechanikus betűrend a kötet használhatóságát csökkenti. Mellőzve most a kötet egészét, az alábbiakban a bibliográfia történelmi részéhez fűzünk néhány megjegyzést.

Az első és talán legsúlyosabb kérdés, amelyet nekünk is föl kell vetnünk, a válogatás szempontja, ill., sajnos így kell mondanunk, nem egy esetben szempontalansága. A bevezetés félreérthetetlenül kimondja, hogy a kiadvány „helyismereti bibliográfia", történeti fejezetei „a helytörténeti kutatás forrásául szolgáló irodalom" közlését tartják feladatuknak, de azt már sehol nem mondják meg a kiadók, hogy hol végződik számukra a helytörténeti és hol kezdődik a nemzeti bibliográfia területe. Nem egy olyan címmel találkozunk, amelyben összefoglaló jellegénél fogva Debrecenről is szó esik, amely mégsem tartozik a helytörténeti irodalomba. (Néhány példa: 928. sz.: *Chlownitz:* Geschichte der ung. Revolution in den Jahren 1848/49; 970. sz. *Gelich :* Magyarország függetlenségi harca; 994. sz.: Iratok az ellenforradalom történetéhez, 1919—1945; 884. sz.: *Andics Erzsébet :* A magyar munkásmozgalom a világháború alatt; más vonatkozásban: 835. sz.: *Nagy Károly :* A reformáció hatása a társadalmi és gazdasági életre és 2115. sz.: *Konz Ignác :* Étude sur l'influence de la littérature française en Hongrie stb.) *Waldapfel Eszter :* A forradalom és a szabadságharc levelestára c. kiadványánál kivételesen annotációt is találunk. Eszerint a háromkötetes kiadványban 22 ízben történik utalás Debrecenre (1138. sz.), — ezen a jogcímen viszont minden Magyarország történetét tárgyaló összefoglaló munkát fel kellene venni. Még kevésbé indokolt, hogy egyes kiadványok tartalmuktól függetlenül, pusztán azon a jogon, hogy Debrecenben adták ki őket, vagy hogy szerzőjük, esetleg kiadójuk debreceni, bekerültek a kötetbe. (Ismét néhány példa a sok közül: 948. sz. Debreceni emlékfüzet I. Ferenc József . . . dicsőítésére; 1110. sz. *Szoboszlai Pap István :* Diétai prédikátziók; 1131. sz. *Varga Zoltán :* Az államforma és a kormányforma kérdései a debreceni trónfosztás után, 2219. sz. Péterfy Jenő dramaturgiai dolgozatai.) Az 1849-es Függetlenségi Nyilatkozat szövege éppenúgy nem tartozik a debreceni bibliográfia körébe (magyar és königsbergi német kiadását is itt találjuk: 1044. és 1128. sz.), ahogy az 1944—45-ös Debrecenbe összehívott ideiglenes nemzetgyűlés naplója sem (1174. sz.). Számos munka nyilván tévedésből került be, mert a szerkesztők nem tudták, hogy miről szól. *Györffy Lajos:* Adatok az Alföld törökkori település történetéhez (811. sz.) c. forráspublikációjában Debrecennek még a neve sem jön elő, ahogy nincs debreceni vonatkozása *Császár Edit* vagy *Boldizsár Kálmán* a hajdúkkal foglalkozó munkáinak sem (782. és 791. sz.). *Ballai Antal* könyve (890. sz.) nyilván a címleírásban elkövetett hiba alapján került a kiadványba, ahogy *Debreczeni Fóris István* bibliai tárgyú munkája is értelmetlenül lerövidített címe révén válhatott helytörténeti kiadvánnyá (802. sz.). Azt viszont nem tudjuk, hogy az 1945. november 29-re Budapestre összehívott országgyűlés naplója hogyan került ide (1161. sz.).

Ugyanakkor viszont szorosan a tárgyhoz tartozó kiadványok kimaradtak, köztük néhány fontos is. Az összefoglaló jellegű munkák közül inkább csak a bibliográfiai teljesség kedvéért hiányoljuk *Bodnár Gyula* (Debrecen. Bpest. 1934), *Békessy László* (Übersicht der Landwirtschaftlichen Verhältnisse von Debrecen. Bpest. 1885) és *Galgóczy Károly* (La ville de Debreczen en Hongrie. Bpest. 1900) munkáit. *Varjas Béla* Méliusz városa (Magyarságtudomány, 1935. és kny.) c. tanulmányának elmaradása viszont már komolyabban hiányolható. Ugyanígy *Lépes Győzőnek* Debrecen háborús múltja (D. 1931) c. egyébként nem nagyhírű munkája, mely évrendben közli a várossal kapcsolatos katonai eseményeket. Iskolatörténeti vonatkozásban hiába keressük a kollégiumban végzett diákok névsorát (kiadta Thury Etele, Iskolatörténeti adattár. II. k. Pápa. 1908. 66—466. l.), *Géresi Kálmánnak* és *Sinka Istvánnak* az 1848 előtti kollégiumi oktatásról és diákéletről írt tanulmányait (Collégiumi Értesítő, 1894/95), vagy *Kuthi Zsigmondnak* a debreceni izraelita iskola történetéről írt kötetét (Debrecen. 1911). Hiányzik *Szabó Istvánnak* tárgyát nézve egyedülálló cikksorozata az 1848/49-es debreceni sajtóról (Hajdúföld, 1923) és *Varju János* piarista tanulmánya: Debrecen közigazgatása a XVI. században (Kolozsvár. 1907), amelyik a város, egész a legutóbbi időkig alig ismert közigazgatásának és bíráskodásának múltjára nyújt valamelyes támpontot. *Novák* kétkötetes egyetemes nyomda-

történetét bevették a szerkesztők (4300. sz.), de kimaradtak *Ötvös Jánosnak* és *Holl Bélának* a debreceni nyomda történetével foglalkozó fontos tanulmányai (Egyháztörténet 1959, 1960. Ugyanebből a folyóiratból más tanulmányt idéz a 3151. sz.) és *Varju Elemérnek* a debreceni kötésről írt értekezése (M. Bibliofil Szemle, 1924 és kny.). Ugyanígy Csatári Ottó útinaplóját (amelyben Debrecenről is szól) megtaláljuk (930. sz.), de már Oláh Miklós nem kevésbé fontos Hungaria-ját, vagy Robert Townson százszor idézett 1793-i útleírását hiába keressük.

Szóvá kell tennünk az anyag csoportosítását is. A logikai rendszerbe nem illeszkedő fejezetek nagyon megnehezítik az anyag elosztását, méginkább a megkeresését. Miért került pl. *Balogh István* Civisek társadalma c. munkája és *Szabó István* Debrecen a történelemben c. cikke az 1790 utáni korszak irodalmához (890. és 1094. sz.), amikor mindkettő jóval korábbra visszanyúl. XII. Károly svéd király sem a XIX. században, hanem 1714-ben haladt át Debrecenen (1104. sz.), ahogy a „Debrecen 200 év előtt" (893. sz.) c. tanulmány is a XVIII. századra vonatkozik. Keresztesi József naplója az 1790 előtti fejezetbe került (817. sz.), ugyanebből egy külön kiadott részt viszont a XIX. századnál találunk (1007. sz.). Kimondottan egyháztörténelmi tanulmányok az irodalomtörténethez keveredtek (pl. 1877, 1906, 1907, 2144. sz.), egészségügyi és kollégiumi tárgyúak a köztörténetbe (794, 842, 830. sz.) stb. végtelen variációkban. A több fejezetnél is közölt munkák címleírásában és könyvészeti adataiban eltérések vannak (pl. 831, 1832 és 2148. sz.), ahogy általában elég gyakran fordulnak elő hibás közlések (pl. 798, 1330, 1357, 3551, 4325. sz.). Sajnálatos, hogy különösen olyan esetekben, amikor a címből nem derül ki a munka tartalma, nincsenek útbaigazító magyarázatok, a gyéren található annotációk pedg nem mindig megbízhatók (pl. a 840. sz.-nál ezt mondja: „D. város is említve." A közlemény arról szól, hogy Corvin János Török Imrének adományozza Debrecent.) Mindehhez járul, hogy a mutató sem megbízható. Egyes nevek hiányoznak (Riedinger, 900. sz.; Kossuth Ferenc 918, Bánki István, 1125. sz.; Királyi család, 1010. sz.; Csáthy család, 1014. sz.; Nagybákay minden műve Rickl Antal alatt található, Calamusnál nincs utalás Boldizsárra stb.), a szerzői és a névmutató összekeveredik (ld. a különben is teljesen összekevert Révész Imréket, Balásházyt), s a tárgymutató sem terjed ki mindenre.

Összefoglalva hosszúra nyúlt megjegyzéseinket: kár, hogy az egyébként nagy anyagot tartalmazó bibliográfia szerkesztésében elvi és gyakorlati vonalon egyaránt nem érvényesült nagyobb gondosság.

BENDA KÁLMÁN

FOLYÓIRATSZEMLE

MAGYAR FOLYÓIRATOK

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRATOK

Agrártörténeti Szemle

A folyóirat idei számai főleg a parasztság történetének és a mezőgazdasági termelőerők fejlődésének feudális-kori problémáival foglalkozó cikkeket tartalmaznak. Előbbi tárgykörben elsősorban *Szabó István :* A prédium c. írásáról kell megemlékeznünk (1963/1—2., 3.). A prédium — oklevél terminus; mint a cikk kifejti, a XI—XIII. századi Magyarországon megegyezett a „villa" terminusnak a késő római korban használt értelmével. Magyarországon a prédium ekkor az allodiumot jelentette. A szerző a prédium fogalomkörébe tartozó attributumokat elemzi, érdekesen vizsgálva a koraközépkori magyar parasztság rabszolga-státusú részét, amely az allodiumok népét alkotta. Megállapítja, hogy ennek a — feltételezettnél nagyobb súlyú — rétegnek zöme ténylegesen rabszolga volt, személyi szabadság és saját rendelkezésű termelőeszközök nélkül. A prédiumokon a curia körül telepek alakultak. A XIV—XV. században a prédium-rendszer felbomlik. A telepek vagy faluközösségi felépítésű falvakká alakulnak, vagy — s ez volt a gyakoribb — felbomlanak, lakóik elköltöznek, a föld puszta marad. Ezért a XIV—XV. században a prédium elnevezés jelentése megváltozik, s ettől kezdve pusztát jelent. Ugyancsak a parasztság társadalomtörténeti problémáit tárgyalja a lap 1963/1—2. számában *Kosáry Domokos :* A paraszti „familia" kérdéséhez a XVIII. század elején c. cikke, amely az 1696-os és 1825-ös összeírások alapján megállapítja, hogy a parasztcsaládokhoz ekkor a zsellérek is hozzátartoztak. Ebből a tárgykörből való *Hársfalvi Péter :* Adatok a Szabolcs megyei mezőgazdasági cselédnépesség létszámáról a XVIII. században, dikás összeírások alapján című írása a folyóirat 1963/3. számában. A parasztság kapitalizmus-kori társadalomtörténeti kérdéseivel foglalkozik *Anfimov, A. F. :* A földművelő gazdaság ökonómiai típusainak meghatározásához (a XIX—XX. század fordulóján) c. tanulmánya (1963/3.), amely a XIX—XX. századforduló orosz parasztgazdaságainak kapitalista fejlettségi szintjük alapján való osztályozására dolgoz ki egy tipológiavázlatot. Ugyancsak egyetemes agrártörténeti problémát dolgoz fel *Dolmányos István* a kelet-európai földreformok néhány problémája (1917—1939) című tanulmánysorozata, mely összehasonlító módszerrel vizsgálja az első világháború után a kelet-európai országokban végrehajtott földreform sajátosságait. A folyóirat 1—2. számában a cikksorozat Lengyelországról szóló része megállapítja, hogy az 1920-as lengyel földreform-törvény a lengyel parasztság forradalmi mozgalmainak hatására az uralkodó osztály részéről tett engedményként jött létre. A földreform-törvény nem irányozta elő a földreform egyszeri végrehajtását, hanem évenkénti parcellázási akciókat rendelt el, melyek végighúzódtak a húszas éveken, a lengyel nagybirtokot lényegesen nem gyengítették, s végső eredményükben a földreform elszabotálását eredményezték. A szerző elemzi a földreformpolitikát elsősorban képviselő, a lengyel parasztság zömét tömörítő parasztpártok politikáját és a lengyel munkásmozgalom földreformmal kapcsolatos nézeteinek fejlődését. A cikksorozat negyedik, Csehszlovákiáról szóló része a folyóirat 3. számában az ugyancsak 1920-ban hozott csehszlovákiai földreform-törvény kialakulásáról és végrehajtásáról szólva, a lengyel földreformhoz hasonló vonásokat állapít meg. Ilyen vonás elsősorban a parasztpártok döntő szerepe a földreform létrehozásában, lényegesen eltérő vonás azonban a lengyelországi helyzettől, hogy az iparilag jóval fejlettebb Csehszlovákiában a földreformnak nem volt az egész társadalomra kiható döntő jelentősége, mint Lengyelországban.

A mezőgazdaság termelő erőinek történetét érintik a következő cikkek: *Bogdán István—Papp Zsigmond—Szabó Miklós :* Kétszázéves gabonaszemek az Országos

Levéltárban (1963/1—2.) c. írása Keller esztergomi gabonabiztos 1767-ben a Helytartótanácshoz küldött jelentéseihez mellékelt gabonamintákkal foglalkozik. Részletesen tájékoztat a XVIII. századból megmaradt gabonaszemeken végzett fizikai és kémiai elemzések eredményeiről, melyekből a korabeli termés-eredményekre von le következtetéseket. — *T. Mérey Klára :* Az erdőgazdálkodás Somogy megyében (1700—1789) (1963/1—2.). A tanulmány megállapítja, hogy a XIX. század elején a napóleoni háborúk alatt tértek át az uradalmak a nagyobbméretű fakitermelésre. Szerző elemzi a XIX. század első felében, a jobbágyok és földesurak között az erdőhasználat jogáért lezajlott harcokat. *Király István :* A szarvasmarha-tenyésztés átalakulása Somogy megyében 1848—1944 (1963/1—2.) c. cikke statisztikai adatok alapján vizsgálja a rideg marhatartásról az istállózó marhatartásra való áttérést. Tárgyalja továbbá a tejgazdaságok kialakulását és a szarvasmarhatenyésztés területi megoszlását a megyén belül. *Szendrey István :* A jobbágyság gazdálkodása a derecskei uradalomban a 18. században (1963/3.) c. írása részletes adatokat közöl a jobbágy-gazdaságok terméseredményeiről és állattenyésztéséről a tárgyalt uradalomban. Figyelemre méltó továbbá *Katona Imre :* Munkaidő és teljesítmény kubikmunkán (1850—1945) c. cikke (1963/3.). *Schramm Ferenc* Peretsényi Nagy László aradi író 1805-ből származó leírását közli Arad megye szőlőműveléséről. — A magyar parasztmozgalmak történetének egyik epizódját tárgyalja *Kubinyi András :* A fejérkői jobbágyok megmozdulásai 1520 körül c. írása a lap 1963/3. számában. — A magyar agrártudomány történetéből veszi tárgyát *Tilkovszky Lóránt :* Balásházy János agrártudományi nézetei c. munkája, a folyóirat 1963/1—2. számában. Tömör áttekintést ad a XIX. század első fele nagy magyar agrártudósának mind a mezőgazdaság különböző ágazatai tekintetében, mind pedig a korszerűsítendő magyar mezőgazdaság egész szerkezetére, rendszerére vonatkozólag kifejtett tanításairól, megjelölve azokat a forrásokat, amelyekből tudományos munkássága táplálkozott, s azokat a nézeteit, amelyek az agrártudományi ismeretek széleskörű terjesztése, népszerűsítése terén vezérelték.

Hadtörténelmi Közlemények

Az 1963/1. számban az 1848—49-es magyar forradalom katonai történetével foglalkozik *Borus József :* A felső-tiszai hadtest 1848 december 1849 február c. cikke. Az 1918-as forradalom történetét érinti *Hetés Tibor :* Stromfeld és a magyar polgári demokratikus forradalom c. munkája, amely finom elemzése Stromfeld átalakulásának a Monarchia tisztjéből demokratává. A cikk azt fejti ki, hogy Stromfeldet az általános patriotizmus vezette; az ország védelmi képességének fokozása érdekében akarta támogatni az ország belső konszolidálódását, s ezért csatlakozott a legerősebbnek látszó szociáldemokrata párthoz. — A második világháború magyarországi katonai történetével két tanulmány foglalkozik. *Kun József :* Magyarország német megszállásának előkészítése és lefolyása, 1943 szeptember—1944 március c. cikkében elemzi Magyarország megszállása katonai tervének a „Margarethe Plan"-nak kidolgozását a Wehrmacht Greiner által kiadott Hadinaplója alapján, és a megszállás politikai előkészítését (főleg a német külügyminisztérium álláspontját a megszállási rezsim politikai felépítéséről), Wesenmayer ismert memoranduma alapján. *Karasztojanov, A. :* Az 1. bolgár hadsereg hadműveletei Magyarországon 1944—1945-ben c. tanulmánya szorosan vett katonai elemzés.

Az egyetemes hadtörténettel foglalkozó munkák közül figyelmet érdemel *Perjés Géza :* Élelemellátás, logisztika és stratégia a vasutak elterjedése előtti kétszáz esztendőben c. tanulmánya, amely a hadsereg-élelmezés és a stratégia összefüggését vizsgálja a XVII. századtól a XIX. század közepéig. Vizsgálódása középpontjába helyezi a logisztika hadtudományi értelmű fogalmát, amely a számszerűen mérhető katonai tervezést jelenti; a fenti problémát logisztikainak tartja. Ebből a szempontból három periódusra osztja a tárgyalt időszakot: 1. 1660—1740. A határmenti háborúk kora. Ekkor a raktárakban tárolt élelemből folyik az utánpótlás. A szerző — mint több más tanulmányában — itt is érinti a halogató, „metodista" hadviselés kérdését. 2. Az „ötmenet-rendszer"-t (1740—1789) az előbbivel szemben a szállítóeszközök nagyobb fejlettsége jellemzi, ami nagyobb mozgást tesz lehetővé a csapatok számára. Perjés Géza grafikus-matematikai módon behatóan elemzi a raktár és a hadsereg közötti szekéringajárat időbeosztását, amelyet a korszak hadviselése lényegének tekint. 3. A francia forradalom utáni háborúk kora. A mezőgazdasági termelés növekedése lehetővé tette a terepről — s nem raktárakból — való utánpótlást. A cikk következtetéseit elsősorban a tárgyalt korszak katonai elméleti irodalmának vizsgálata alapján vonja le. Különleges figyelmének tárgya a matematikai módszerek fejlődése a katonai terve-

zésben; állandóan összeveti a katonai számítási igényeket a kor matematikai tudományos apparátusával, és ahol a korszak matematikai apparátusát elégtelennek ítéli, ott behelyettesítve a modern matematikai módszereket, utólagos számításokat végez; ezzel nemcsak matematikai módszereket alkalmaz a történettudományban, hanem — azt mondhatjuk — kísérleti módszert is. — *Gottreich László :* Az orosz nép 1812. évi honvédő háborújáról c. cikke elveti azokat az elméleteket, amelyek szerint Napóleont Oroszországban a meteorológiai és élelmezési viszonyok győzték volna le; kiemeli Kutuzov hadvezéri érdemeit és az orosz nép ellenállásának jelentőségét. A második világháború egyetemes hadtörténeti problémájával foglalkozik *Gazsi József :* Az 1944-es ardennesi német támadás előkészítése c. munkája. Főleg nyugati emlékirat-irodalom alapján elemzi a német katonai akciót, amelynek célja — véleménye szerint — elsősorban lélektani-propaganda hatás elérése volt.

A folyóirat „Közlemények" rovatában találjuk *Szabó László :* A tatai vár a XVI. században c. írását és *Józsa Antal :* Ukrajna Kommunista (bolsevik) Pártja I. Kongresszusának néhány magyar vonatkozása c. cikkét; utóbbi adatokat szolgáltat az orosz polgárháborúban harcolt magyar internacionalisták történetéhez.

Levéltári Szemle

Vörös Károly : Levéltárügyünk néhány kérdése c. munkája egy, az egész országra kiterjedő egységes levéltári segédletkészítés problémájával foglalkozik. *Komjáthy Miklós :* Néhány szó irattári feladatainkról c. tanulmánya az újkori iratok jellegét, technikai struktúráját boncolgatja, összevetve az újkori iratot az oklevéllel, és osztályozási szempontokat vet fel. *Ort János :* Egy fővárosi közüzem iratainak rendezése c. írása a Fővárosi Lóhúsüzem iratanyagának feldolgozása közben nyert tapasztalatok alapján kísérletet tesz egy séma kidolgozására üzemi iratok levéltári rendezése céljára, az üzemek tipikus feladatkörei alapján. Lényegében hasonló a tárgya *Péki Ferenc :* Tapasztalatok a Csongrád megyei mezőgazdasági igazgatóság irataink rendezésénél c. cikkének. Említést érdemel továbbá *Gazsi József :* Levéltári névmutató készítésének néhány tapasztalata a Hadtörténelmi levéltárban c. írása.

Párttörténeti Közlemények

Az 1963/2. számban párttörténetírásunk elvi kérdéseivel foglalkozik *Vass Henrik :* A párttörténetírás és -oktatás egyes feladatairól a VIII. kongresszus határozatainak tükrében c. cikke. A cikk a magyar munkásmozgalom történetének azokat a kérdéseit érinti, amelyeknek az ötvenes években kialakított értékelése elégtelennek bizonyult, s új koncepciók kidolgozása vált szükségessé. Ilyen kérdések az 1918-as polgári forradalom jellegének meghatározása (a magyar párttörténészek új koncepciója szerint az 1918-as polgári demokratikus forradalom Magyarországon is kettős hatalmat hozott létre); a magyarországi szociáldemokrácia reálisabb értékelése. El kell választani az SzDP opportunista vezetésének megítélését a szociáldemokrata tömegek megítélésétől, jobban ki kell emelni a szociáldemokrata baloldal pozitív szerepét, fokozottan figyelembe kell venni, hogy az ellenforradalmi korszakban az MSzDP mint legális munkáspárt döntő jelentőségű történelmi feladatot hajtott végre. A KMP történetének vizsgálata hozzá kell, hogy járuljon a Kommunista Internacionálé történetének kutatásához. Minthogy az egyes kommunista pártok a Komintern irányítása alatt álltak, a Komintern politikájának helyességét történetileg csak az egyes kommunista pártok történetének egybevetett tapasztalatai alapján lehet megítélni. Ezt a szempontot a magyar párttörténetírásnak is figyelembe kell vennie. A KMP történetét a nemzeti történelem egészébe beillesztve kell szemlélni. A KMP 1919—1944 közötti tevékenysége három szakaszának stratégiáját jellemezve a szerző megállapítja, hogy az 1919—1924-es időszakban helyes stratégiai cél volt a proletárdiktatúra, mivel a nemzetközi forradalmi hullám és a magyar uralkodó osztályok közötti ellentétek kiéleződése reálissá tették e cél kitűzését. A szerző tehát egyetért az erről a kérdésről eddig kialakult értékeléssel. Az 1924—1935-ös időszakban a proletárdiktatúra mint stratégiai cél helytelen volt; a párttörténet-írásnak azonban ki kell mutatnia, hogy a KMP politikai „aprómunkája" számos esetben a gyakorlatban helyreigazította a hibás stratégiát. Az 1936—1944-es időszak a népfrontpolitika időszaka, ennek megítélésében a szerző álláspontja nem tér el a korábban kialakult véleménytől.

Az egyes konkrét történeti témákat tárgyaló tanulmányok közül főleg az ellenforradalmi korszakkal foglalkozók érdemelnek figyelmet. *Betlen Oszkár :* A spanyol szabadságharc első időszakának hatása a magyar munkásmozgalomra c. tanulmánya, amely részlet a szerző Népi demokratikus fejlődés Spanyolországban 1936—1939 c. könyvéből, elsősorban a spanyol eseményeknek a magyar szociáldemokra-

tákra gyakorolt hatását vizsgálja. Megállapítja, hogy a spanyol polgárháború a szociáldemokrata munkásságra mobilizálóan hatott; az 1936—37-es évek erős sztrájkmozgalmait — egyéb tényezők mellett — a spanyol események hatásával is magyarázza. A cikk főként munkásmozgalmi visszaemlékezésekre és a Párttörténeti Intézet Bresztovszky-gyűjteményére támaszkodva elemzi a szociáldemokrata pártvezetőség állásfoglalását a spanyol polgárháborúval kapcsolatban felmerült népfront kérdésében. Monus idevágó elvi cikkeit vizsgálva fontos megállapítása, hogy Monus népfronton az SzDP és a polgári demokrata pártok együttműködését értette; a KMP-t pedig ki akarta rekeszteni ebből az egységfrontból. — *Szerényi Sándor :* Az illegális KMP 1929—1931 között vívott hősi küzdelmének néhány problémájáról c. munkája hozzászólás Horváth Zoltánnénak a folyóirat 1963/1. számában megjelent, A Kommunisták Pártjának II. Kongresszusa c. cikkéhez. Szerényi tanulmánya — mivel szerzője a kérdéses időszakban a KMP egyik vezetője volt — különös figyelmet érdemel. Szerényi Sándor főleg Lukács Györgynek 1956-ban a Párttörténeti Intézetnek a Blum-tézisekről rendezett vitáján képviselt álláspontjával száll szembe. Lukács György szerint a Landler-frakció következetesen helyes bírálatát adta a Kun-frakció nézetei alapján kidolgozott hibás pártstratégiának. A cikk írója több példát hozva arra mutat rá, hogy a Landler-frakció, és maga Lukács György, visszavonták bírálatukat (Lukács a Blum-téziseket), és elfogadták a hibás stratégiát. Szerényi személyes élményei alapján részletesen tudósít egyes határozatok és döntések létrejöttének körülményeiről, az azok körül folyó vitákról. Nem kevésbé érdekes a KMP konspirációs helyzetére vonatkozó fejtegetése. A kongresszusi tézisek a párt feladatait az 1929 decemberi viszonylag jó szervezési és konspirációs helyzet számbavételével tűzték ki, ez azonban a kongresszus időpontjában már nem volt reális, mivel közben jelentős méretű letartóztatások történtek.

Tóth István : Agrárszocialista mozgalmak Borsod megyében c. írása a Miskolci Levéltár dokumentumai alapján a Várkonyi István-féle Független Szocialista Párt körül szerveződött agrárszocialista mozgalmakkal foglalkozik, amelyek főleg mezőgazdasági munkások és szegényparasztok helyi megmozdulásai voltak, követeléseik középpontjában a földosztással. A magyar munkásmozgalom tárgyköréből közli még a lap *Szabó Ágnes* gondozásában Ágoston Péter naplójának 1919. augusztus 3-tól október 22-ig terjedő részét; *Vezér Erzsébet :* Ady Endre első találkozása a szociáldemokráciával címen közli Ady két cikkét a Nagyváradi Napló 1902—1903-as évfolyamából, amelyekben a költő a szociáldemokraták nagyváradi szervezkedéséről ír meleg együttérzéssel; *Kálmán Lajos* részleteket közöl több munkásmozgalmi veterán visszaemlékezéseiből: Gyetvai Jánosából, aki az 1921-es pécsi munkásmozgalmi eseményekről ír, valamint Szabados Sándor 19-es veterán és Szatmári Nagy János illegális kommunista veterán emlékeiből.

A folyóirat az egyetemes munkásmozgalom történet témaköréből közli *Salgó László:* A kubai forradalom és a Monroe-doktrina c. dolgozatát, amely áttekinti az amerikai befolyás és gyarmatosítás történetét Kubában, a spanyol uralom alól való felszabadulástól a Castro-vezette forradalomig. *Kowalski, Jozef :* Munkástanácsok Lengyelországban (1918—1919) c. műve a tárgyalt eseményekben résztvett kommunista történész Henryk Bitner-Bich adataira támaszkodva leírja, hogy 1918-ban Lengyelország mindhárom megszállási területén megalakultak a munkástanácsok. Ezek közül a német uralom alatt álló területen levők polgári (a katonatanácsok német tiszti), az osztrák uralmi területen levők jobboldali szociáldemokrata befolyás alatt álltak. Az orosz uralom alatt levő területen azonban — elsősorban a dabrowai szénmedencében — jelentős, kommunista vezetés alatt álló, összefüggő tanácsterület jött létre, amely több hónapon át sikeresen harcolt a Piłsudski befolyása alatt álló polgári kormány és az azt támogató jobboldali szociáldemokraták ellen, míg végül a reakció felszámolta.

Társadalmi Szemle

A folyóirat 1963/6. számában *Szabó Bálint :* A két munkáspárt egyesülésének tizenötödik évfordulójára c. megemlékezése összefoglalja a KMP és az SzDP egyesülésének előzményeit, kiemeli, hogy a két munkáspárt 1944 októberében kötött egyezményétől kezdve a pártegyesülésig a két párt között akcióegység állt fönn, melyet a szociáldemokrata pártvezetőség jobbszárnya sosem tudott sikerrel felszámolni. A cikk a továbbiakban elvileg méltatja a munkásegység jelentőségét a munkásmozgalom gyakorlatában.

Történelmi Szemle

A folyóirat 1963/1. számának egész terjedelmét a Történettudományi Intézet

1962. június 11—12-i vitájának anyaga foglalja el. A vita címe: „Nemzet, haza, honvédelem a parasztság és nem nemesi katonáskodó réteg gondolkodásában". A vita része annak a vitahullámnak, amely Molnár Eriknek a nacionalista, mindenek előtt a nemzeti függetlenséget abszolutizáló úgynevezett kuruc nacionalista történetszemlélet maradványainak tudatunkból való kigyomlálására irányuló törekvése indított el. Ezzel az egész történettudományunkat élénken érdeklő vitával szemlénk során még több alkalommal találkozni fogunk. Molnár Erik a magyar történetszemlélet nacionalista csökevényeivel kapcsolatban felvetette a marxizmusnak a nemzeti kérdésről alkotott legáltalánosabb tételeit, többek között a parasztság ideológiájának kérdését. Kétségbevonta a parasztság honvédő szerepét a nándorfehérvári csatától a török időkön keresztül a Habsburg-ellenes felkelésekig tartó történelmi időszakban. Kétségbevonta annak lehetőségét, hogy a feudalizmus korában paraszt és nemes között tartós „nemzeti" érdekközösség jöjjön létre, amely háttérbe szorítja a paraszti osztályharcot; felvetette továbbá a XVII—XVIII. századi függetlenségi harcok ideológiájának, társadalmi bázisának és történelmi értékelésének problémáját. A Történelmi Szemle hasábjain folyó vita a parasztság ideológiáját, tudatát vizsgálja a hazafias ideológia kialakulásának szempontjából, továbbá foglalkozik a függetlenségi harcok társadalmi bázisát alkotó katonaelemek kérdésével. *Molnár Erik* bevezetője a feudalizmuskori parasztság ideológiatörténeti problémáit állította a vita középpontjába, kiemelve, hogy a nemzeti ideológia, a honvédelem ideológiája nemesi eredetű és ellentétben áll a feudális parasztság osztályérdekeivel. Ezzel a témával foglalkoznak — a problémát a magyar feudalizmus kezdeteitől a Bocskai-felkelésig tekintve át — *Mályusz Elemér:* Haza és nemzet a magyarországi feudalizmus első századaiban; *Szücs Jenő:* Nándorfehérvár és a parasztság; *Heckenast Gusztáv:* A Karácson György-féle parasztfelkelés (1569—1570); *Benda Kálmán:* A végvári harcok ideológiája és *Makkai László:* A hajdúk „nemzeti" és „függetlenségi" ideológiája c. referátumai. Mind Mályusz, mind Szücs Jenő egyetért abban, hogy a haza és nemzet fogalma a XIII. században alakul ki, mint a nemesség ideológiája, amely ekkor még nem hat a parasztságra. Mályusz azonban kiemeli, hogy a nemesi haza-fogalom mellett létezett népi haza-fogalom is, amely a szülőföld iránti szeretet összefoglalása volt, ezt a népi patriotizmust az igricek tartották életben, majd a XV. századtól a diákok, akik egy, az uralkodó osztálytól elszakadt, a néphez közel került értelmiséget alkottak. A diákok beleötvözik a nép haza-fogalmába az egyetemeken kialakult, minden egy-államban élő egyént összefogó natio fogalmát. Hasonló nézetet vall Makkai László is. Mindkét szerző — Makkai élesebben mint Mályusz Elemér — kiemeli, hogy ez a népi patriotizmus a XVII—XVIII. század fordulójáig nem válik politikai ideológiává. A XV—XVII. században a parasztság ideológiája vallásos ideológia volt. Ezt emeli ki Szücs Jenő, aki Nándorfehér példáján igazolja a vallás óriási mozgósító erejét a parasztságra a XV. században, s cáfolja, hogy a parasztságra ekkor bármilyen hazafias eszmék is hatottak volna. Mályusz Elemértől eltérően egyértelműen és kizárólagosan a papságban látja a középkor folyamán a parasztság társadalmi tudatának alakítóit, s nem a diákokban. Ily módon a XV. században a humanista nemzet-fogalom elterjedését a parasztság körében kizártnak tartja. Ugyancsak a vallásos ideológia, még pedig mind „a kereszténység védőbástyája"-képzet katolikus eszméje, mind pedig „az Isten kiválasztott népe" protestáns ideája volt világnézeti alapja a XVI—XVII. századi végvári katonaság kimagasló bátorságának, nem pedig valamiféle nemzeti ideológia. A vallásos ideológia osztályharcos tartalmát mutatja ki Heckenast Gusztáv tanulmánya, a Karácsony György nézeteiben felbukkanó eretnek vonásokat vizsgálva. Makkai László tanulmánya a Bocskai szabadságharcot tekinti fordulópontnak a parasztság nemzeti ideológiájának kialakulásában, amely azonban nem a nemesség, hanem két, az alapvető antagonisztikus osztályok között elhelyezkedő réteg: a hajdúk és a protestáns prédikátorok hatására indult meg. Ezek a rétegek alakították ki először a nemest és parasztot átfogó ideológiát. Ez a kérdés átvezet a vita másik problémakörére. A vita résztvevői megegyeznek abban, hogy mind a XVI—XVII. századi török-elleni harcok, mind pedig a XVII—XVIII. századi Habsburg-ellenes felkelések legfontosabb mozgató ereje egy igen széles, részben paraszti, részben kisnemesi eredetű katonaréteg volt, amelyet társadalmi érdeke bizonyos szabadparaszti törekvések által (hajdúszabadság) a parasztsághoz, a nemességbe való beolvadás iránti törekvése pedig — s ez volt az erősebb — az uralkodó osztályhoz kötött. Ez a réteg közöttes helyzeténél fogva időleges, külső ellenségek elleni osztályszövetségek közvetítésére igen alkalmas volt, s hordozta az ezt igazolni hivatott hazafias világnézetet is. Ennek a katonarétegnek őse a végvári katonaság,

amellyel Benda Kálmán említett munkája ebből a szempontból is érdemlegesen foglalkozik. A hajdúkról is mint ilyenekről beszél Makkai László tanulmánya. A XVII. századvégi kuruc vitézlő rend problémáit behatóan elemzi *Benczédi László :* A „vitézlő rend" és ideológiája a Thököly-felkelésben c. tanulmánya. A vitézlő rend szabadparaszti törekvései elemzése során felveti a Rákóczi-felkelés alapvető társadalmi problémáját — a szabadparaszti fejlődés perspektíváit és lehetőségeit, amelyeket elég gyengének lát, noha esetleges megvalósulásukat egészséges fejlődésnek tartaná. Vizsgálja ezt a réteget mint egy abszolút monarchia esetleges bázisát és kimutatja, hogy anarchikus tevékenységük következtében erre a szerepre alkalmatlanok voltak. A fentemlített katonaelemnek a Rákóczi-felkelés alatti szerepét kutatja *Várkonyi Ágnes :* A „népi kurucság" ideológiája c. cikke, amely a vizsgált réteg antifeudális, e katonai elemet a parasztsággal összekapcsoló vonásait emeli ki. A tanulmány kimutatja, hogy a Rákóczi-felkelést megelőző időszakban a kuruc katona-elem ideológiai jellegű megnyilvánulásai csupán e réteg szűkebb értelemben vett érdekeit tükrözik, a nemesi nemzeti ideológiának a hatása nem érződik rajtuk. A Rákóczi-felkelés során veszi át ez a katona-réteg a nemesi nemzeti ideológiát, azonban antifeudális értelmezést ad ennek az ideológiának, amennyiben a haza fogalmát az ország minden lakójára kiterjeszti.

ROKON TUDOMÁNYOK FOLYÓIRATAI

Acta Ethnographica

Az 1963/1—2. számban Történelmi vonatkozásokat tartalmaz *Diószegi Vilmos :* Denkmäler der samojedischen Kultur im Schamanismus der ostsajanischen Völker c. tanulmánya. A mű a keleti szaján népek samojed etnikumának bizonyítására közöl adalékokat az érintett népek sámán eszközeinek vizsgálata alapján. *Moór Elemér :* Slavischer Einfluss auf das Fischerei- und Jagdwesen der Ungarn im Mittelalter im Lichte des sprachlichen Materials c. cikke összeállítást közöl a halászatra és vadászatra vonatkozó szláv eredetű középkori magyar szavakról. *Haberland, Erich :* Grabsteine der Aussi und ihre Beziehung zu megalithischen Denkmälern und Totenmalen anderer äthiopischer Völker c. leíró jellegű cikkének adatai az ókori kelet kutatása számára jelentősek,

Acta Linguistica

Az 1963/1—2. számban *Vértes, A. O. :* Sakral-Spuren in der älteren ungarischen Orthographie c. tanulmánya kifejti, hogy a XV. századi magyar kéziratos szövegekben egyes vallási fogalmakat jelölő szavakat — pl. Isten, szent — a szokásostól eltérő helyesírással írtak. Kultúrtörténeti szempontból érdekes *Lakó György* munkája: Zum hundertjährigen Jubiläum der Sprachwissenschaftlichen Zeitschrift der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, der Nyelvtudományi Közlemények. A tanulmány áttekintést ad a címben említett folyóirat történetéről.

Archeológiai Értesítő

Makkay János : Adatok a péceli (badeni) kultúra vallásos elképzeléseihez c. tanulmánya a péceli kultúra leletanyagát részben ókori keleti, részben görög leletekkel egybevetve rendszerezi. *Mócsy András :* A markomán háború savariai pusztításai c. dolgozatában kb. negyven savariai sírkő hiányzó életrajzi adataiból azt olvassa ki, hogy a szóban forgó személyeket nem hozzátartozóik temették el, s ezért nem ismerték személyi adataikat. Valószínű tehát, hogy az így eltemetett savariaiak erőszakos halállal haltak meg. Mindebből a cikkíró végkövetkeztetése az, hogy Savaria a markomán háborúk alatt az i. e. második században elpusztult. Figyelmet érdemel még *Csallány Dezső :* A kutugur bolgárok (hunok) régészeti hagyatékának meghatározása c. munkája. A kutugur-bolgárok az avar nép részét képezték. A cikk hazánkban található emlékeiket veszi számba. Történész szempontból említésre méltó még *F. Vatai Erzsébet :* Az esztergomi latinok kettős pecsétje c. cikke. 1963/1.

Ethnográfia

Történelmi alakoknak a folklorban való megjelenését vizsgálja s ezzel a parasztság társadalmi tudatának tanulmányozásához szolgáltat adatokat *Bálint Sándor :* A szegedi táj történeti mondavilágából c. cikke. A honfoglaláskori történet köréből veszi tárgyát *Istvánovits Márton :* Adatok a besenyők történetéhez grúz krónikák alapján c. cikke. Munkásmozgalom-történeti

adalékokat nyújt a munkás-folklor kutatása alapján *Nagy Dezső :* Egykori kőműves-sztrájkdalok, rigmusok c. írása, amely az 1902-es hódmezővásárhelyi kőművessztrájk emlékeivel foglalkozik. 1963/1.

Földrajzi Közlemények

Csinády Győző : Zichy Jenő oroszországi és kínai expedíciójának története új megvilágításban c. cikke az expedícióban résztvevő Rajnay József nyelvész naplója alapján készült. Az expedíció ősmagyar emlékeket és nyomokat kutatva, 1896—98-ban a Kaukázus—Szibéria—Kína útvonalon végzett kutatásokat. Történettudományi szempontból jelentősek az expedíció tagjainak, elsősorban magának Zichy Jenőnek leírásai az orosz parasztság életéről. 1963/1.

Irodalomtörténeti Közlemények

A lap 1963/3. számában jelent meg, s az antitrinitárius mozgalmak mind magyar, mind egyetemes ideológia-történetéhez nyújt adalékot *Kathona Gerő :* Megjegyzések Neuser Ádám életrajzához és ideológiájához c. cikke. A cikk tájékoztat Neuser Ádámnak, a hazánkban letelepedett, világviszonylatban jelentős XVI. századi antitrinitárius teoretikusnak kalandos életéről és érdekes koncepciójáról, amely az egyistenhit alapján szintézist akart teremteni az antitrinitárius és mohamedán vallások között és ennek ügyében levelet intézett a szultánhoz. *Lukácsy Sándor :* Petőfi arca előtt (az életrajzi kutatás néhány kérdése) c. írása a folyóirat 1963/3. számában különös érdeklődésre tarthat számot, mivel az életrajzírás általános problémáit veti fel Petőfivel kapcsolatban, mégpedig inkább történész, mint filológus nézőpontból. A tanulmány elsősorban Petőfi politikai-társadalmi nézetei forrásainak vizsgálatát szorgalmazza — különösen a Petőfire ható olvasmányok kinyomozását. Felhívja a figyelmet a költő társadalmi-társasági környezete vizsgálatának elhanyagolására; sürgeti a Petőfi körül élő kisebb alakok életének monografikus feldolgozását. Az abszolutizmus korának eszmetörténetét vizsgálja *Kosáry Domokos :* Kemény és Széchenyi 1849 után c. tanulmánya a folyóirat 1963/2. számában. A tanulmány megvizsgálja Eötvös József és Kemény Zsigmond röpiratait, amelyek első ideológiai tükröződései a reform-nemesség elfordulásának a levert forradalomtól. A szerző véleménye szerint a magyar középnemességre nézeteinek megváltozásában hatott a parasztság forradalmától való félelem és a nemzetiségek fölötti hegemónia féltése mellett a Habsburg-birodalomnak az 1850-es években bekövetkezett külpolitikai megerősödése is. Kosáry Domokos elsősorban ezt a kevéssé számba vett tényezőt állítja vizsgálódása középpontjába. Bemutatja, hogy Kemény az 1850-es években nagyszabású koncepciót dolgozott ki, amelynek értelmében Ausztria külpolitikájának Németország felől a Balkán felé kell fordulnia. Ez Kemény feltevése szerint a Habsburg-birodalom súlypontjának Magyarországra helyeződését fogja eredményezni. Hazánk ily módon a keleti kérdésbe bonyolódott nagyhatalmi csoportok között a közvetítő hatalom szerepét játszhatja. Ezt az elméletet Kemény Széchenyi hasonló reformkori nézeteiből vette át; Széchenyi azonban elsősorban a fejlesztendő magyar iparnak keresett volna piacot a Balkánon, s ennek kedvéért a balkáni kis államokkal feltétlenül baráti viszonyt tartott szükségesnek. Kemény viszont a magyarországi nemzetiségek feletti uralom megtartását s ennek érdekében a nemzetiségek mozgalmait befolyásoló balkáni országoknak Ausztria segítségével való leigázását óhajtotta. — A munkásmozgalom történetének irodalmi vonatkozásaival foglalkozik *Vértes György:* József Attila és az illegális Kommunista Párt (Adalékok József Attila életrajzához) c. írása. A cikk a szerző személyes emlékei és a vonatkozó irodalom beható tanulmányozása alapján tárgyalja József Attilának a pártból való kizárása kérdését. Horváth Márton, Révai József és különösen Sándor Pál véleményeivel vitatkozva kifejti, hogy József Attilát, aki az 1930 szeptemberi tüntetés után lett a KMP tagja, sem 1931—32-ben — mint azt Horváth Márton állítja —, sem pedig 1934-ben — Sándor Pál véleménye — nem zárták ki a KMP-ből. Áttekinti József Attila összeütközéseit a párttal és annak a véleményének ad kifejezést, hogy mind a moszkvai magyar írók platformja, amely a Sarló és Kalapács 1931 júniusi számában került nyilvánosságra, mind pedig Pákozdy Ferencnek a Társadalmi Szemlében megjelent József Attila elleni cikke magánvéleményt képviselt, nem pedig az akkori pártvezetés álláspontját. Vértes cikkének jelentősége talán még nagyobb párttörténeti, mint irodalomtörténeti szempontból, mivel igen érdekes részleteket közöl az illegális kommunista párt értelmiségi propaganda-tevékenységéről, — elsősorban az 1930—31-ben működött Madzsar József vezette szemináriumról és a Gondolat folyóiratról. Ugyancsak a magyar munkásmozgalom-történet irodalomtörténeti vonatkozásaival foglalkozik *Kovács József :* Adatok az amerikai magyar szocialista

irodalom történetéhez c., a folyóirat 1963/3. számában megjelent írása. Forrása az Új Előre emigráns folyóirat naptára (1922—1938). Különösen sokat merített a naptár 1927-es évfolyamában megjelent Matejka János tanulmányból, amely az emigráns irodalom összefoglaló képét adja. A cikk az amerikai magyar emigráció kommunista részének irodalmi tevékenységével foglalkozik. A századfordulótól kezdve Amerikába vándorolt magyarok jelentős szociáldemokrata munkástömegéből számosan csatlakoztak — 1921-es megalakulása után — az amerikai kommunista párthoz. Hozzájuk csatlakoznak az 1919 után Amerikába menekült kommunista emigránsok. Az amerikai magyar kommunisták lapja, az Új Előre nemzetközi méretekben egyik legfontosabb fóruma volt a magyar kommunista emigrációnak. Jelentős írójuk volt az ekkor Amerikában élő Lékai János.

Közgazdasági Szemle

Szentes Tamás : Polgári elméletek a „gazdasági elmaradottság"-ról c. munkája a mai polgári ideológiának és közgazdaságtudománynak a gazdaságilag fejletlen országok problémáira való reagálásáról tájékoztat. Kiemeli, hogy a polgári ökonómia a gyengén fejlett országokat a kapitalista fejlődés alacsony stádiumán megrekedt országoknak tekinti, — míg a szerző szerint ezek nem csupán elmaradott, hanem eltorzult gazdasági struktúrájú országok. Elemzi a polgári közgazdaságnak három legelterjedtebb magyarázatát az elmaradottságra: a magas népsűrűséget, a tőkehiányt és a gazdasági monokultúrák kialakulását. 1963/6.

Magyar Könyvszemle

Az 1963/1—2. számban jelent meg *Csapodi Csaba :* Mikor szűnt meg Mátyás király könyvfestő műhelye? c. dolgozata. A szerző feltevése szerint a műhely Mátyás halála után néhány évvel megszűnt. Vitatkozik azokkal a véleményekkel, amelyek II. Ulászló számadáskönyvei alapján a műhely Ulászló utáni működésére következtetnek. Két tanulmány foglalkozik a budapesti Egyetemi Könyvtár történetével: *Dümmert Dezső:* A budapesti Egyetemi Könyvtár gyűjteményének keletkezése (1561—1635), (1963/1—2.), amely szerint a Pázmánynak tulajdonított gyűjtemény Szombathelyről származott, de az elterjedt feltevéssel ellentétben korábbi az egyetem keletkezésénél, létrejötte visszanyúlik a jezsuiták első magyarországi megjelenésének idejére, a XVI. századba; — és *Tóth András :* Az Egyetemi Könyvtár a ferenci abszolutizmus korában (1790—1823), (1963/3.). Ugyancsak a régi magyar kultúr- és részben társadalomtörténet körébe vág *Herepei János :* A XVI—XVIII. századbeli kolozsvári nyomdászok iskolai és szakmabeli végzettsége c. cikke (1963/3.). Sajtótörténeti tanulmány a lap 1963/1—2. számában megjelent *Rejtő István :* A Budapesti Napló és a „hiréli" rovat c. munkája. A Budapesti Napló a szabadelvű párt merkantilista-polgári liberális szárnyát képviselte. 1896-ban alakult. A cikk szerzője különös figyelmet szentelt a lap irodalmi rovatainak (ilyen volt a címben szereplő „hiréli"-rovat), amelyekbe a kor jelentős írói: Thury Zoltán, Molnár Ferenc dolgoztak. Munkásmozgalomtörténeti vonatkozású *Jordáky Lajos :* Az első kolozsvári szocialista munkáslap c. írása a folyóirat 1963/3. számában. Az Erdélyi Munkáslap 1901. május 1-én jelent meg először. A rövid életű újság harcosan képviselte a SzDP álláspontját az 1901. évi választási harcok idején Kolozsvárt. *Siklós András :* A magyarországi sajtó a forradalmak időszakában 1918—1919 c. cikke (1963/1—2.) behatóan ismerteti az egyes politikai áramlatok újságjait és a forradalmi kormányok sajtóirányítását.

A folyóirat „Kisebb Közlemények" rovatában található érdekesebb cikkek: *Szendrey István :* Adalékok a XVIII. századi magyar papírkészítés történetéhez (1963/3.); *Kókay György :* Az újságírói hivatásról a felvilágosodás korában (1963/1—2.); *Barcza József :* Kazinczy Ferenc első könyvtára Sárospatakon 1963/1—2.; *Vita Zsigmond :* Egy reformkori forradalmi röpirat eredete és elterjedése (1963/3.). Vita Zsigmond a nagyenyedi Bethlen-könyvtárban talált egy Revue politique de l'Europe en 1825 c. francia röpiratot, amelyben szövegegyezések alapján Csengery János: Az egyetemes történettudomány váztala c. antiklerikális, a francia forradalommal rokonszenvező röpiratának forrását véli felfedezni. Ugyanott talált egy ismeretlen szerzőtől származó magyar röpiratot, amely nyilvánvalóan szintén az előbb említett francia röpirat alapján készült. A szerző feltételezi, hogy a francia röpirat közismert volt a reformnemesség körében, és még több magyar politikai írásnak volt forrása. További itt megjelent munkák: *Kozocsa Sándor :* Arany János szerkesztői munkásságához (1963/1—2.). (A Koszorú 1864-es Arany által szerkesztett előfizetési ívét közli); *Antall József :* Eötvös József és a Politikai Hírlap engedélyezése (1963/1—2.); *Fodor Oszkár :* Szamuely Tibor ismeretlen cikkei (1963/1—2.) (Szamuely 1912—13-ban

a Magyar Kurirnál és egyéb polgári lapoknál folytatott újságírói tevékenységéről); *Markovits Györgyi :* Tiétek a föld! (1963/1—2.), (Károlyi Mihály brosúrájának elkobzásáról); *Markovits Györgyi :* Egy bátor könyv a fasizmus ellen (1963/3.). (A „Gulliver felfedezi a Harmadik Birodalmat" c. Gereblyés Sándor és Sándor Pál által névtelenül 1934-ben összeállított antifasiszta röpirat elkobzásának történetét írja le ügyészségi iratok alapján. A röpirat német kommunista írók írásait is tartalmazta.)

Magyar Nyelv

1963/1. számából *Papp László :* A nyugati nyelvjárásterület XVI. századvégi nyelvi viszonyaihoz c. cikke említendő. *Czeglédy Sándor :* A Batthyányi-kódex kisebb testvére: a Ráday-graduál c. cikke kifejti, hogy az említett XVI. századi graduál szerzője azonos a Batthyányi-kódexével. *Vértes O. Auguszta :* Dombi Márton ismeretlen francia—magyar szótára c. dolgozatában kimutatja, hogy a kérdéses szótár a XIX. század közepén keletkezett.

Magyar Tudomány

Borsányi Károly : Az afrikai forradalom c. cikke (1963/2.) a pánafrikai mozgalmak történetét tárgyalja. Ezzel a kérdéssel kapcsolatban foglalkozik az afrikai népek függetlenségi harcainak történetével. A felszabadulási folyamatot három szakaszra bontja: 1919—1945 között a gyarmati értelmiség kialakulása; 1945—1960 között a pánafrikai mozgalom kialakulása és fénykora; s végül az 1960-tól napjainkig tartó szakasz, amely a függetlenségi probléma megoldásával az egyes országok társadalmi problémáit helyezi előtérbe, s ezzel a pánafrikai egység bomlását eredményezi. A cikk érinti a nemzeti demokrácia aktuális kérdését is. — A Molnár Erik nézetei körül kialakult vita fontos része *Balogh Sándor—Simon Péter :* Megjegyzések Molnár Erik „Történetszemléletünk nacionalista maradványai" c. cikkéhez (1963/2.), amely Molnár Eriknek az Új Írás 1962 novemberi számában megjelent, még szóbakerülő cikkére reagál, s a marxizmus és nemzeti kérdés általános elvi problémáit érinti. A cikk hangoztatja, hogy a marxizmus nem közömbös a nemzeti függetlenség kérdésével szemben. A proletariátus és minden elnyomott osztály osztályharca számára az állami függetlenség előnyösebb pozíciót biztosít, mint az állami függés. Helytelen a Kommunista Kiáltvány azon tézisét, amely szerint a proletariátusnak nincs hazája, a parasztságra vonatkoztatni, mivel a parasztság nem nemzetközi osztály. A XVII—XVIII. századi Habsburg-ellenes felkelésekkel kapcsolatban a cikk kifejti, hogy ezekben a felkelésekben a nemesség a nemzeti függetlenségért harcolt, s így lehetséges volt időleges nemzeti egység létrejötte. Kiemeli, hogy a parasztság legöntudatosabb és legérettebb része a haladó függetlenségi harcok idején közvetlen osztályérdekeit alárendelte a függetlenség ügyének.

Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Osztályának Közleményei

A folyóiratban két akadémiai székfoglalót találunk: Ember Győzőét és Pach Zsigmond Pálét. *Ember Győző :* A Habsburg-abszolutizmus osztálypolitikája Magyarországon az 1760-as években c. székfoglalója az 1760-as években felállított Staatsrat 1945-ben elpusztult irataiban 1945 előtt végzett kutatásai — főleg Borée államtanácsos beadványai — alapján megállapítja, hogy az udvar a magyar nemesség minden rétegével szembenállott, s velük szemben Magyarországon elsősorban a parasztságra akart támaszkodni. *Pach Zsigmond Pál :* Kilenced és földesúri dézsma a XVII. századi Magyarországon c. székfoglalója utal a történeti irodalomban általánosan elfogadott álláspontra, amely szerint a XVII. században a terményszolgáltatás aránya visszaesik a munkaszolgáltatás javára. Ezen álláspont képviselői a termény- és pénzszolgáltatásnak a munkaszolgáltatáshoz viszonyított arányát a gazdasági fejlettség mértékének veszik. Pach Zsigmond Pál gazdag anyaggal bizonyítja, hogy Magyarországon az allódiumok növekedése nem csökkentette a feudális terményjáradék domináló szerepét. Fentiekkel szemben az alapvető feudális szolgáltatások: a termény- és a munkajáradéknak a fejlettebb árutermelést jelző pénzjáradékhoz való viszonyát tekinti a gazdasági fejlettség mértékének.

A folyóirat közli a Magyar történettudomány kérdései a Szovjetunió kommunista pártja XXII. kongresszusa fényében c. ülés referátumait. *Molnár Erik :* A XXII. kongresszus és a szocialista hazafiság c. előadása összefoglalja máshol már ismertetett téziseit. Kiemeli, hogy a XVII—XVIII. századi Habsburg-ellenes felkelésekben résztvevő parasztság nem a hazát védte, hanem feudális terhei csökkentéséért ment harcba. *R. Várkonyi Ágnes :* A nemzet fogalma a feudalizmusban c.

tanulmánya kifejti, hogy a Rákóczi-szabadságharc folyamán a nemesi nemzetfogalmat átveszik más társadalmi osztályok, a felkelésben résztvevő parasztok és a kuruc katona-elem, ezek azonban saját antifeudális törekvéseik szerint átalakítják azt. *Lackó Miklós—Ránki György :* A legújabbkori történetkutatás néhány problémája a XXII. kongresszus után c. referátuma többek között az ellenforradalmi korszak periodizálásának a kérdését veti fel, majd kiemeli a történeti személyiségek sokoldalú ábrázolásának fontosságát. Lényeges útmutatásokat ad a Horthy nevével fémjelzett ellenforradalmi rendszer jellegének megítéléséhez is. *Pamlényi Ervin :* A marxista forráskritika néhány kérdése c. referátuma hangsúlyozza, hogy a személyi kultusz nagymértékben akadályozta a forráskiadás és forráskritika marxista módszereinek fejlődését. A magyar marxista forráskiadás súlyos problémájának tartja a forráskiadások tervszerűtlenségét. Foglalkozik egyes forráscsoportok: sajtóanyag, visszaemlékezések, kérvények és levelek, rendőri jelentések, polgári statisztikai anyagok marxista forráskritikájának problémáival. Megállapítja, hogy ennek módszerei még jórészt kidolgozatlanok. 1963/1—2.

Statisztikai Szemle

Mészáros István : Tard a felszabadulás előtt és napjainkban c. tanulmánya a Szabó Zoltán könyve nyomán híressé vált falu társadalmi rétegződésének és életszínvonalának (kereset, pénzbevételek felhasználása, lakóházak) statisztikai összevetése 1935-ös, 1949-es és 1961-es adatok alapján. Főleg a foglalkozási átrétegződés bemutatása érdekes, amely ábrázolja mind a mezőgazdasági lakosság csökkenését, mind pedig a mezőgazdasági termelők megoszlását az állami és szövetkezeti szektor között. 1963/6.

Új Írás

Történész szempontból igen érdekes az irodalmi folyóirat részvétele a Molnár Erik nézetei körül kialakult vitában, amelyet Molnár Erik fentebb említett, 1962-es cikke indított el, s amely szerzője ismert nézeteiből elsősorban a honvédő paraszt kérdését emelte ki, hangsúlyozva a nacionalista történelemszemlélet továbbélését a személyi kultusz idejének történeti koncepcióiban s mindenekelőtt magának Rákosi Mátyásnak nézeteiben. — *Vigh Károly :* Történelemszemlélet és politika c. cikke (1963/2.) elsősorban azt kifogásolja, hogy Molnár Erik Rákosi nacionalista frázisait bírálja, amelyeknek pedig Rákosi politikájában alárendelt rendeltetésük volt, — s nem a személyi kultusz hibáit. A történeti kérdéseket illetően kiemeli a Rákóczi-felkelés antifeudális vonásait. Lényegében a kérdés politikai részéhez szól hozzá, vitatkozva Vigh cikkével, és támogatva Molnár Erik álláspontját *Matejka Jánosné :* Eszmei offenzivát! c. cikke (1963/3.). A XVII—XVIII. századi Habsburg-ellenes felkelések antifeudális, tehát haladó jellegét hangsúlyozza *Arató Endre :* A történelmi problémák sokoldalú elemzéséért c. cikke (1963/3.). Szerzője kiemeli, hogy a XVI. század végétől a magyar nemességben bizonyos polgári irányú fejlődés észlelhető; ez adja történeti bázisát a Rákóczi-felkelésnek. Arató szerint a Rákóczi-felkelés kora „...a kapitalizmusra való átmenet, illetve a magyar nemzeti mozgalom előtörténete volt". Ezen a vonalon érvel *Benczédi László :* Parasztok és katonák c. cikke (1963/6.), amelyben a szerző a vitézlő rend szerepét vizsgálva ugyancsak kiemeli a Rákóczi-felkelés antifeudális jellegét, szembeállítva a Bocskai-vezette felkeléssel, amelynek eredménye csupán egy katona-réteg bevonása volt a nemesi alkotmány sáncai közé, míg a Rákóczi-felkelésben a feudális terhek ellen harcoló parasztság maga vett részt a harcban, s „a tét is egyértelműen a feudális viszonyok felbontása irányába mutató tevékenységük volt". Más vitázók a marxizmus és a nemzeti kérdés általános viszonyát vizsgálják és lényegében Balogh Sándor—Simon Péter fentebb ismertetett álláspontját vallják az állami függetlenségnek az osztályharc számára való kedvezőbb feltételei szempontjából. Ilyen értelemben ír *Nagy László—Otta István :* Hozzászólás Molnár Erik: Történetszemléletünk nacionalista maradványairól c. cikkéhez (1963/4.); továbbá *Mód Aladár :* Beszéljünk világosabban (1963/7.). Mód Aladár érinti a kérdés aktuális politikai oldalát, a hazafias érzésnek a szocialista állam szolgálatába való állításának szükségességét. A feudális kor parasztságának ideológiáját vizsgálja *Elekes Lajos :* Haza és jobbágyparaszt c. hozzászólása (1963/5.). Elekes a Történettudományi Intézet fentebb ismertetett vitájához kapcsolódik. Kifejti, hogy a középkorban a nemesi nemzeti ideológia mellett kialakult a szülőföld, a lokális szűk haza szeretetéből egy népi hazafogalom, amelynek politikai-ideológiai szerepe is volt pl. Nándorfehérvárnál, vagy a Dózsa-féle parasztháborúban. *Matejka Jánosné* ugyancsak „Eszmei offenzivát!" címmel megjelent

második vitacikke (1963/6.) a Nagy-Otta-cikkel vitatkozik, azt hangsúlyozza, hogy nem szabad elszakítani a nemzeti függetlenségi harcokat az osztályharctól. *Sőtér István :* Az irodalom szerepe a „nemzeti ideológiában" c. írása kifejti, hogy a XIX. századi magyar és általában kelet-európai irodalomban a nemzeti ideológia túljut az uralkodó osztályok érdekeinek tükrözésén és társadalmunk szociális problémáinak tükrévé válik. Megállapítja, hogy a XIX. századi kelet-európai irodalomban kialakult egy plebejus-nemzeti irányzat, mely a társadalmi haladást képviselte. *Molnár Erik :* Válasz a nacionalizmus kérdésében írt vitacikkekre c. válaszcikke (1963/7. és 8.) Lenin nézeteit elemezve különbséget tesz a nemzeti kérdés két lehetséges marxista aspektusa között. Első, a szerző szerint döntő aspektus, amelyik kiemeli, hogy a kizsákmányoló és kizsákmányolt osztályok között semmiféle érdekközösség nem lehetséges. A nacionalista ideológiák, amelyek ilyen érdekközösséget lehetségesnek tartanak, az uralkodó osztályok érdekeit tükrözik. A nemzeti kérdés másik aspektusa, amely az osztályharc konkrét nemzeti feltételeit, a nemzeti sajátosságokat tartja szem előtt. Ebből a szemszögből nézve nem közömbös a proletár számára, hogy milyen hazában él. A XVII—XVIII. századi Habsburg-ellenes felkelésekkel kapcsolatban a tanulmány felveti a történelmi események értékelésének problémáját olyan esetben, amikor a kizsákmányolt osztályok közvetlen osztályérdekeiket követve a haladással ellentétes irányban mozognak. A szerző maga sem foglal állást ilyen esetek történelmi megítéléséhen: véleménye szerint a marxista történetfilozófia még nem dolgozta ki a megfelelő elméletet. Ez vonatkozik a XVII—XVIII. századi függetlenségi mozgalmakra is. A XVII—XVIII. századi magyarországi helyzetet Molnár Erik úgy jellemzi, hogy ekkor a feudális központosítást a Habsburg-udvar képviselte, s a parasztságot az attól elszenvedett elnyomás (s nem a haza védelme) indította harcba: ily módon a parasztság a haladást jelentő központosítás ellen foglalt állást. *Kálmán Endre :* Történelemfelfogásunk néhány kérdése c. cikke (1963/8.) szintén a Molnár Erik-vitához kapcsolódik, de nem az ott felvetett konkrét történeti kérdésekkel foglalkozik, hanem egy általános történetfilozófiai problémát vet fel. Állíthat-e a történész egy kor szereplői — társadalmi osztályok, mozgalmak — elé követelményeket, feladatokat, amelyeket az illető történelmi erőknek a haladás érdekében meg kellett valósítaniok? A szerző szerint ez a követelményállítás a történelmi értékelés szükségszerű mozzanata, az értékelés mércéje. Ha a történész csupán elemzi a történelmi osztálymozgás, az osztályok, mozgalmak cselekvésének rugóit — ebben az esetben értékítéletre nincs módja. Kálmán Endre ezt az objektivizmust veti Molnár Erik szemére is. Lényegében ezt a problémát veti fel *Fukász György :* Reális Jászi-portrét c. cikke (1963/8.) Jászi Oszkár megítélésével kapcsolatban. *Varga József :* Mégegyszer Jászi Oszkárról c., a folyóirat 1962/6. számában megjelent írásával vitatkozva azt a kérdést feszegeti: lehet-e Jászit marxista elvi alapon állított követelmények szerint megítélni, vagy az adott történelmi kor szabta lehetőségek alapján fel kell mentenünk egyes opportunista nézeteiért. Ennek a gondolatnak továbbvitele az, hogy a szerző szerint nem szabad Jászi ideológiájának marxista elméleti kritikáját elszakítani Jászi nézetei bizonyos társadalmi-politikai körülmények között betöltött történelmi funkciójának megítélésétől.

Valóság

Molnár Eriknek az Új Írásban megjelent cikkével vitatkozik *Tóth Ede :* Történetírásunk néhány problémája c. cikke (1963/3.). Eszerint Molnár Erik, a parasztság ideológiáját vizsgálva, elszakítja a tudatot — az ideológiát — a parasztság lététől. A függetlenségi harcokban résztvevő parasztság hazafias ideológiája elkendőzte ugyan a kizsákmányolást — tehát valóban hamis tudat volt —, ugyanakkor azonban tükrözte a feltétlenül pozitíve megítélendő függetlenségi harcok társadalmi-politikai viszonyait. *Ránki György :* Az ország német megszállása és Horthy hadserege c. cikke a német külügyminisztérium Londonba került iratai alapján elemzi a Kállay-kormány katonai ellenállásának lehetőségeit 1944. március 19-én a megszálló német csapatok ellen, és az ellenállást lehetségesnek ítéli.

Világosság

Egyetemes vallástörténeti problémát vet fel *Tőkei Ferenc :* Valláskritika az ókori Kínában c. munkája, amely az időszámításunk előtti harmadik évszázadban uralkodó konfuciánus vallással szembeni vallási ellenállás társadalmi hátterét vizsgálja. Kína társadalmi alapja a törzsi-patriarchális közösségre ráépülő központosított bürokratikus állam. Ennek vallási vetülete a konfucianizmus. A városi bürokrácia fejlettebb rétegeinek patriarcha-

lizmus-elleni harcát tükrözik Mo-Ti materialista színezetű tanai. Lao-Ce pedig, akinek bölcselete a herakleitoszi dialektikához hasonló, a patriarchális törzsi arisztokrácia ellenállását képviselte a bürokrácia ellen. A magyar vallástörténet tárgykörével foglalkozik *Balázs György :* István király c. cikke (1963/7—8.), amely a magyar nép keresztény hitre térésének hosszú történeti folyamatát elemzi és harcol az egyház „Szent István-mítosza" ellen.

HELYTÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK

Borsodi Szemle

Détay Mihály : Adatok Sárospatak fénykorának történetéhez c. cikke urbáriumok, számadás-könyvek és vár-leltárak alapján adatokat közöl a sárospataki vár XVI—XVII. századi építkezéseiről, felszereléséről. *Lehoczky Alfréd :* Az 1906. évi miskolci általános sztrájk c. cikke leírja, hogy a szóbanforgó sztrájk bérsztrájk volt, elsősorban építőmunkások vívták. Ugyanezen témának egy részletproblémáját dolgozza fel *Gyimesi Sándor :* A miskolci építőmunkások 1906-os sztrájkja c. munkája. A dolgozat közli a sztrájkolók követelés-listáját. 1963/3.

Soproni Szemle

A város történetének általános vázlatát dolgozza ki *Molnár József :* Várostörténet dióhéjban c. cikke. A város topográfiájával foglalkozik *Mollay Károly :* Macskakő-Katzenstein. Feudális anarchia és huszitizmus Sopron környékén (1440—1465) c. cikke, amely a Sopron melletti XV. századi Macskakő helyének meghatározásához közöl adatokat s egyben a város körül dúló feudális anarchia történetéhez is szolgáltat adalékokat. A város művészettörténeti emlékeivel foglalkozik *Csemegi József :* Mikor épült a soproni Ferenceskolostor káptalan terme? c. cikkében. Mollay Károllyal vitatkozva a gótikus terem építését a XIV. század végére teszi. A folyóirat helytörténeti adattár-rovatában a következő írások érdemelnek figyelmet: *Kovács József :* Juhász Gyula Annájának soproni szereplése; *Csatkai Endre :* A pesti árvíz 1838-ban és Sopron városa; *Házi Jenő :* Sopron-város legrégibb német nyelvű oklevele (az oklevél 1532-ből való, a bécsi levéltárban van); *Simkovics Gyula :* Gyóni Géza soproni évei (Gyóni 1911-ben a Soproni Napló munkatársa volt). 1963/2.

Vasi Szemle

Regős János : Az Eötvös-féle népoktatási törvény és az „új szellemű" iskolák szervezése c. cikke a Vasmegyei Lapok hírei alapján az elemi iskolák szervezésének kezdeteit tárgyalja Vas megyében, megállapítva, hogy az eredmény igen csekély volt, a községi iskolák nem jutottak fölénybe az egyháziakkal szemben. Említést érdemel még *Merényi László :* Haladó mozgalmak az első balkáni háború idején c. tanulmánya. 1912 novemberében a Függetlenségi Párt és a SzDP együttes akciót folytatott a készülő háború ellen. Az akciónak Vas megyében igen erős visszhangja volt. 1912. november 10-én a két párt országos jelentőségű tiltakozó gyűlést rendezett Szombathelyen Landler Jenő és Apponyi Albert részvételével. A megyei gyűlésen is megyei jelentőséget felülmúló méretű tüntető akciók zajlottak le. 1963/2.

Szabó Miklós

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK

Voproszi Isztorii

Az 1963. évi 4. számban *D. M. Kukin :* Dicsőséges és hősi történet („A Szovjetunió Kommunista Pártjának története" c. tankönyv második kiadásának megjelenése alkalmából), (3—11. l.) címen rámutat arra, hogy az új, bővebb kiadás külön fejezetben foglalkozik a XXII. kongresszussal és a párt új programjával, egyébként több helyen részletesebben elemzi a személyi kultusz korában elkövetett hibákat és Sztálin elméleti tévedéseit. — *L. P. Boriszov* és *A. N. Szaharov :* A világűr meghódításának útján (28—49. l.) c. tanulmányukban rámutatnak arra, hogy a szovjethatalom milyen hatalmas távlatokat nyitott meg ezen a téren

is a tudományos kutatás előtt. Ismertetik az 1920-as évektől kezdve a léggömbök felbocsátásával végrehajtott kísérleteket, valamint a rakéták és hajtóanyagok fejlesztése terén végzett kutatásokat, amelyek már ebben a korszakban messze meghaladták a szorosabban vett katonai szükségleteket. 1924-ben társaság alakult a világűr kutatására. Ezek az 1930-as években is folytatott erőfeszítések vezettek azokra a nagyszerű eredményekre, amelyeknek éppen napjainkban tanúi lehetünk. — *Sz. P. Peregulov :* Az angliai dolgozók harca a nukleáris lefegyverzésért és a békéért (1957—1962), (63—78. l.) címen bőséges tényanyaggal igazolja, hogy az 1950-es évek derekától kezdve Angliában nagymértékben gyarapodott a békéért harcoló emberek száma, különösen 1957—1958 folyamán volt igen gyors a növekedés. Ma már a lakosság 20%-a kapcsolódott be ebbe a harcba. A mozgalom hibája azonban az, hogy még jelentős mértékben ösztönös jellegű, a különböző társadalmi szervezetek között nincs meg a kellő koordináció.

Az 5. számban *P. P. Bogdanov, M. M. Minaszjan* és *Je. A. Prokofjev :* „A Szovjetunió Nagy Honvédő Háborúja" negyedik kötetének fő problémái (3—18. l.) címen megállapítják, hogy a nagy munka újonnan megjelent IV. kötete, amely az 1944 telén és nyarán lezajlott hadjáratokat öleli fel, a nép és a párt szerepét állítja az előtérbe, s ugyanakkor kimutatja a Sztálin által elkövetett hibákat. Bebizonyítja, hogy az egyes hadjáratokat már jóelőre pontosan megtervezték. A varsói felkeléssel kapcsolatban a kötet meggyőzően bizonyítja, hogy a felkelést a lengyel reakció robbantotta ki, anélkül, hogy a szovjet hadvezetést értesítette volna. A szovjet csapatok mégis minden lehetséges segítséget megadtak a felkelőknek. Foglalkozik a kötet a balkáni hadjáratokkal kapcsolatban az augusztusi román felkeléssel is, s ennek jellegét abban látja, hogy ez antifasiszta felkelés volt. A királynak és környezetének a szerepét a nyugati történetírás eltúlozza, valójában arról volt szó, hogy az udvar a monarchia fennmaradása érdekében kívánta az Antonescu-féle uralom felszámolását s a háborúból való kilépést. A román kommunisták ennek a célnak az elérése érdekében hajlandók voltak az udvari körökkel való együttműködésre, bár a felkelést ettől függetlenül már hónapokkal korábban előkészítették. A kötet tárgyalja a bolgár és a szlovák népi felkeléseknek juttatott segítséget is, s azután rátér a magyarországi harcok kérdésére. Leszögezi, hogy itt a harc sokkal tovább tartott, egyrészt azért, mert a németek ezt a területet sokkal elkeseredettebben védelmezték. De másrészt Magyarország belpolitikai helyzete is megmagyarázza a háborúnak ezt az elhúzódását. Magyarországon a huszonötesztendős ellenforradalmi rendszer megnehezítette a népi ellenállás kibontakozását. A szociáldemokrata párt és a kisgazdapárt hosszú ideig nem akart együttműködni a kommunista párttal. Horthy bűnös abban, hogy október 15. után a németek elszigetelhették őt, s új kormányt állíthattak az ország élére. Az ellenforradalmi rendszer következménye volt, hogy sikerült a magyar hadsereget a németek mellett megtartani. A kötet azonban megemlíti a demokratikus erők szervezkedését, a debreceni nemzetgyűlés összehívását és az ideiglenes kormány megalakulását is. A továbbiakban a jugoszláv népek szabadságmozgalmának adott szovjet támogatást ismerteti, utolsó részében pedig a szovjet hátország erőfeszítéseit a győzelem érdekében. Ezeket a győzelmeket nem nagy erőfölénnyel sikerült elérni, hanem a hadvezetés megfontolt intézkedéseivel. A hátország ipari kapacitása biztosítani tudta a katonai győzelmeket. Ezért nem volt olyan döntő szerepe a lend-lease egyezmény keretében nyújtott nyugati segítségnek, amely ebben az évben nemcsak arányaiban fogyatkozott meg, mert a szovjet behozatal viszonylag csökkenő részét tette ki, hanem egyes területeken abszolut számokban is kevesebb lett. Befejezésként a tanulmány szerzői megállapítják, hogy ez a kötet távolról sem tisztázta még minden részletében a korszak kérdéseit, így többek között szükség van olyan monografikus feldolgozásokra, amelyek megmutatják a szovjet hadműveletek szerepét az egyes népek felszabadulásában. — *Je. G. Gimpelszon :* A „hadikommunizmus" politikájáról (1918—1920), (36—50. l.) bevezetőben rámutat azokra a tévedésekre, amelyek a korábbi szovjet munkákban, többek között az 1938-ban kiadott párttörténetben is megvoltak, amely a hadikommunizmus rendszerének bevezetéséről úgy szól, mintha ez egy rendelettel történt volna s amely olyan intézkedéseket is ide sorolt (a nagyipar államosítását például), amelyeket már korábban végrehajtottak. Holott a rendszer fokozatos kiépítéséről volt szó. Maga Lenin csak feltételesen nevezte hadikommunizmusnak, mert voltak a kommunista társadalmi rendszerre emlékeztető vonásai, de ugyanakkor hangsúlyozta, hogy az egész rendszert a háborús körülmények kényszerítették ki. Egyes szovjet történeti munkák úgy értékelték, mint a kommunista társadalom felépítésére irányuló

első intézkedéseket. Lenin azonban csak 1921-ben használta először a kifejezést, s mindig idézőjelbe tette. A kommunista társadalom alapvető elvei: az egyenlő elosztás, a pénz kiküszöbölése, a munka megszervezése, az egyéni érdekeltség figyelmen kívül hagyásával — mind olyan elvek, amelyek csak a megfelelő anyagi-műszaki, politikai és kulturális bázison képzelhetők el. — *Lyonel M. Munby :* Az angliai progresszív történetírás fejlődésének egyes kérdései (77—90. l.) címen az angol marxista történészek 1945 után kifejtett munkásságáról számol be. Az ókori kutatásokban elért eredmények után az angol történelem egyes korszakaira vonatkozó munkákat ismerteti a szerző. Hosszas viták után nagyjából egységes kép alakult ki az angol polgári forradalomról, s ez a koncepció erős hatással volt az angol polgári történetírásra, amely kénytelen most már a forradalom társadalmi kérdéseit is felvetni. Jelentős viták zajlottak le a vallási ideológia, a protestantizmus elterjedésének kérdéseiről is. Sokat foglalkoztak a „bekerítések" kérdésével, valamint a nép életszínvonalával az ipari forradalom korszakában. Ezen a téren is sok vita zajlott le a polgári történészekkel. Viszonylag kevés munka foglalkozott a gyarmati kérdéssel, mert a marxista történészeknek nemigen engedik meg a megfelelő levéltárakban való kutatást. Viszont sok könyv és tanulmány jelent meg az angol munkásmozgalom fejlődéséről, így a chartizmusról. Helyreigazították azt a korábbi téves nézetet, hogy az 1850—80-as években az angol munkásmozgalom stagnált. Alapvető vonásaiban tisztázták az angol munkásarisztokrácia kifejlődésének a kérdését is. A legújabb kor történetére nézve is vannak munkák, de hiányzik az összefoglaló szintézis. A marxista történészek csak egészen kis csoportot alkotnak, így annál figyelemreméltóbb az a viszonylag nagy produkció, amelyet ezekben az években nyújtottak.

A 6. számban *A. N. Kraszilnyikov :* Az angol munkáspárt politikája a német kérdésben (1945—1951), (73—87. l.) c. tanulmányában kimutatja, hogy a munkáspárti kormány, a párt számos tagjának a véleményével szembeszállva, Németországban érintetlenül hagyta a háború kirobbanásáért súlyos mértékben felelős monopóliumokat. A kormányzat aktívan részt vett a Németország kettéosztását eredményező politikában, s hozzájárult az ország remilitarizálásához is, azzal a megindokolással, hogy akkor csökkenteni lehet a Németországban állomásozó angol csapatok létszámát. Bizonyos vonakodást ugyan tanúsított a kormányzat ebben a kérdésben, de csak a közvéleményre való tekintettel. A munkáspárti The New Statesman and Nation c. folyóirat 1951 októberében maga is kénytelen volt elismerni, hogy a kormány a konzervatív párt külpolitikáját folytatta, s a Kelet ellen szükséges háborút emlegette. — *D. G. Nadzsafov :* Az USA történetének egy tendenciózus koncepciójáról (88—98. l.) c. tanulmányában A. M. Schlesinger amerikai történész munkáival száll vitába, különösen a Roosevelt-korszakot feldolgozó többkötetes munkájával, amelynek 1957—1958 során az első két kötete jelent meg. Schlesingernek ez a munkája az amerikai liberalizmus csődjét mutatja, azét a liberalizmusét, amely „új radikalizmusával" voltaképpen csak a szélső jobboldallal való egyezkedését leplezi. Schlesinger alapkoncepciója a „demokratikus haladás", amely szerinte a kapitalizmus átalakulását jelenti a mindenki számára egyenlő lehetőségeket biztosító új államformává. Ezen az úton határkőnek tekinti Schlesinger a roosevelti New Deal korszakot, amely véleménye szerint megadta minden állampolgár számára az egyéni szabadság és biztonság elérhető maximumát. Úgy látja, hogy a New Deal korszakában csökkentek az osztályellentétek, holott valójában a munkásosztály erősen radikalizálódott. Igaz, hogy hoztak a tömegek számára kedvező törvényeket, ezek azonban nem az uralkodó körök jóindulatából származtak, hanem a nép nyomása kényszerítette ki. Schlesinger sokat emlegeti az állami szabályozást, az állam együttműködését a „business"-szel, s nem hajlandó elismerni, hogy itt valójában a monopolkapitalizmus uralmának az erősödéséről van szó. Schlesinger koncepciója tehát alapjaiban helytelen, torz képet rajzol az amerikai fejlődésről. — *V. I. Sunkov :* M. N. Tyihomirov akadémikus 70 éves (99—106. l.) méltatja a kiváló szovjet történész érdemeit a korai orosz várostörténet feldolgozásában, a Russzkaja Pravda értelmezésében és értékelésében. Rámutat arra, milyen eredményeket ért el Tyihomirov akadémikus a források kutatása, ismeretlen források feltárása és kiadása terén. Nagy érdemei vannak a segédtudományok fejlődésében, foglalkozott historiográfiával és történeti földrajzzal is. Az alkotóereje teljében levő tudós legújabb tanulmányai és előadásai mutatják, hogy még nagyon sok alkotó tervet fog megvalósítani az elkövetkező évek során. (N)

Isztorija SzSzSzR

Az 1963. évi 3. számban *P. I. Kabanov* és *A. V. Usakov :* A szovjet helytörténeti

kutatásról (3—17. l.) címen röviden áttekintik a helytörténeti kutatás fejlődését a szovjet korszakban, érintik a személyi kultusz idején ezen a téren is elkövetett hibákat, s rámutatnak arra, hogy a XX. kongresszus óta milyen fellendülés mutatkozik. Gyakran laikusok végeznek igen értékes gyűjtőmunkát. Számos helytörténeti, ill. helyismereti múzeum működik, de a feldolgozások során ezeknek az anyagát nem veszik eléggé igénybe. Ezért olyan tudományos intézetekké kell ezeket fejleszteni, amelyek a történelem terén működnek, s személyzetüket is történészszakemberekkel kell megerősíteni. A különböző főiskolák, elsősorban a pedagógiai főiskolák hibájául róják fel, hogy nem foglalkoznak eléggé helytörténeti kutatásokkal. Fejleszteni kell, a további kutatások irányítására is, a helytörténeti bibliográfiákat. A megjelenő helytörténeti munkák többnyire régibb korszakokkal foglalkoznak, igen kevés a szovjet korszakot feldolgozó tanulmány. A kutatással foglalkozóknak módszertani téren nagyobb segítséget kellene nyújtani. A folyóirat szerkesztősége a cikkhez fűzött jegyzetében maga is hangsúlyozza a kutatások fontosságát, s úgy véli, hogy a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának a keretében kellene olyan központot létrehozni, amely a megfelelő szakmai irányítás és a koordinálás feladatait el tudná látni. — *O. F. Szolovjov:* A Szovjet-Oroszország feldarabolására irányuló imperialista tervek történetéből (Az 1917. december 23-i angol—francia egyezmény), (133—144. l.) c. közleményében megvilágítja ennek a szövegszerűen csak 1930-ban ismertté vált egyezménynek az előzményeit s értékelését a polgári történetírásban. Az Októberi Forradalom után a nyugati hatalmak Kalegyint és az ukrán burzsoá nacionalistákat támogatták, s Oroszország felosztására törekedtek. A szerző közli a szerződés szövegét, amely Oroszország déli részének angol és francia befolyási övezetre való felosztásáról szól. A burzsoá történetírás vagy egyáltalában elhallgatta ennek az egyezménynek a meglétét, vagy igyekezett jelentőségét csökkenteni, azzal, hogy az voltaképpen csak a németek elleni harc további teendőire vonatkozott. Holott világos, hogy az egyezmény éle a szovjethatalom ellen irányult. A szovjet történészek sem látták világosan az egyezmény jelentőségét, olykor egész Oroszország felosztására irányuló törekvést olvastak ki belőle, pedig az egyezmény csak az európai Oroszország déli területeit és a Kaukázust érintette. Persze voltak egyéb elképzelések, amelyek ennél jóval messzebb menő felosztást is javasoltak. — *L. M. Zak:* A szovjet értelmiség harca a fasizmus és a háború ellen (1933—1937), (144—160. l.) c. tanulmányában részletes adatokat közöl arról, hogy a szovjet értelmiség képviselői, írók, művészek, tudósok ebben a korszakban különböző nemzetközi összejöveteleken, írókongresszusokon, tudományos ülészakokon milyen munkát fejtettek ki a béke védelmében, a fasiszta támadók ellen vívott harcban. A különböző országokban alakult társaságok, amelyek a Szovjetunióval való barátság ápolását tűzték ki céljukul, jelentős mértékben hozzájárultak egyrészt a békeharc kibontakozásához, másrészt a szovjet kultúra külföldi megismertetéséhez és népszerűsítéséhez. — *Je. G. Plimak:* A burzsoá komparativisztika kudarcai (A. N. Ragyiscsev és G. Reynal politikai koncepcióinak jellegéhez), (183—213. l.) címen módszertani szempontból alapvető kérdést tárgyal egy konkrét probléma kapcsán. A konkrét probléma az a nagy érdeklődés, amely nyugaton Ragyiscsev iránt megnyilvánul. A szerző részletesen elemzi az amerikai D. M. Lang tanulmányait (Lang írta egyébként az első nyugati életrajzot Ragyiscsevről). A szovjet történettudomány is ismerte azt a hatást, amelyet Reynalnak a két India történetéről szóló munkája gyakorolt Ragyiscsevre. Lang azonban az összehasonlítás ürügyén teljes azonosságot próbál felfedezni Reynal és Ragyiscsev nézetei között, s mindkettőből forradalmár helyett felvilágosodott reformátort kíván faragni, akik visszariadnak a forradalomtól. A szerző úgy látja, hogy kétségtelenül sok azonos vonás van a két koncepcióban, bőséges anyagot is mutat be ennek bizonyítására, de azt is feltárja, hogy Ragyiscsev következetes antimonarchizmusa élesen megkülönbözteti Reynaltól, aki ugyan szintén köztársaságpárti, de hajlandó megbékélni a felvilágosodott alkotmányos uralkodóval is. Reynalban több van meg a felvilágosodás elvont, doktrinér állásfoglalásából. Ragyiscsev sokkal nagyobb optimizmussal tekint Oroszország jövőjére, egy nagy népi forradalom bekövetkeztét jósolja meg. Reynal ugyan szintén beszél „nagy forradalomról", amely egyszer eljön Oroszországban, csakhogy ez nála nem népi forradalmat jelent, hanem csupán a feudális viszonyok felszámolását. A burzsoá komparativizmus, szögezi le végeredményként a szerző, idealista és metafizikus. Eleve elképzelt koncepciók keretébe szorítja az összehasonlító tárgyalást. Ezzel szemben a marxista összehasonlító módszer a konkrét anyagból, a gazdasági és társadalmi viszonyok elemzéséből indul ki, a párhuzamokat és a különbségeket egyaránt feltárja: Reynal bur-

zsoá demokrata, Ragyiscsev pedig paraszti demokrata. S az összehasonlításnál azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Ragyiscsev kivételesen korai jelenség, a forradalmi demokratizmus szakasza Oroszországban csak jóval később következett be, míg Reynal annak a társadalomnak a képviselője, amely már a polgári forradalom küszöbén áll. Lang azzal vádolja a szovjet történészeket, hogy nacionalisták, mert túlságosan haladónak állítják be Ragyiscsevet, mint aki messze meghaladta kora nyugati felvilágosodott filozófusait. Kétségtelen, hogy az elmúlt években akadtak olyan szovjet munkák, amelyek ilyen álláspontot fejtettek ki, ez azonban nem a marxista—leninista módszer alapján történt, hanem éppen annak semmibevételével, s ezeket a hibákat már kiküszöbölték. Ragyiscsev forradalmár voltához viszont nem fér kétség, ezt csak Lang és a hozzá hasonló nyugati tudósok próbálják cáfolni. Lang munkái már túlságosan mai politikai aktualizálásaik miatt is csak igen alacsony színvonalat képviselnek. (N)

Československý Časopis Historický

Az 1963. évi 3. számban *Robert Kvaček :* A demilitarizált rajnai övezet felszámolása a németek által 1936. március 7-én (306—330. l.) c. tanulmányában elsősorban a csehszlovák külügyminisztériumi levéltár, valamint a kiadott források, emlékiratok és feldolgozások alapján világítja meg a Rajna-vidék katonai megszállásának történetét. Megállapítja, hogy a német katonai vezetés azt szerette volna, ha a katonai megszállást diplomáciai úton készítik elő, nem pedig kész tények elé állítják a nagyhatalmakat. A leglényegesebb Franciaország állásfoglalása volt. Hitler 1936 elején franciabarát nyilatkozatokkal igyekezett megnyerni a francia kormányt, s megakadályozni a szovjet—francia egyezmény ratifikálását. A diplomáciai előkészítés azonban abbamaradt. Így a váratlan katonai lépés után a német vezetés el volt készülve arra, hogy kitör a háború, Hitler később is sokszor emlegette, hogy a bevonulást követő 48 óra volt életének legfeszültebb korszaka. A francia kormány azonban nem tett erélyes lépéseket. Gamelin vezérkari főnök bizalmasan úgy nyilatkozott, hogy háború esetén a francia csapatok talán a Rajnát sem érnék el, hosszas állóháború kezdődnék, s valószínűleg francia vereséggel végződnék, hiszen Franciaország egyedül állna. A szovjet segítséget a francia kormányzat nem volt hajlandó figyelembe venni. Az angol kormány szintén nem tett komoly intézkedéseket, Eden külügyminiszter szerint a katonai megszállást nem lehet ellenséges cselekménynek tekinteni. Az angol közvélemény sem tiltakozott a német lépés ellen, mert nem látta át katonai és politikai jelentőségét. A kisantant országai közül egyedül Csehszlovákia volt az, amely felismerte a veszélyt, partnerei azonban nem voltak hajlandók kiállni Németország ellen, Lengyelország pedig szintén németbarát magatartást tanúsított. Horthy Magyarországa természetesen nagy örömmel vette tudomásul a lépést, s fokozta revíziós erőfeszítéseit. A jugoszláv álláspont különösen a Népszövetségben lezajlott vita alatt kristályosodott ki, a jugoszláv delegátus bizalmasan úgy nyilatkozott, hogy a nyugati hatalmak nem tettek semmit a Rajnánál, nyilván még kevesebbet tennének Közép-Európában. Ez volt az egyre inkább Franciaországtól elszakadó Jugoszlávia álláspontjának az indokolása. A szerző ismerteti még a lépés tárgyalását a Népszövetségben, valamint az újabb locarnói egyezmény megkötésére irányuló megbeszéléseket, s megállapítja, hogy Németország eléggé könnyű és gyors győzelmet aratott. — *Josef Polišenský :* A XVI—XVII. századi „spanyol eltérés" vagy „Spanyolország hanyatlása" kutatásának jelenlegi állása (341—352. l.) az utóbbi évek irodalmának áttekintése alapján a polgári történetírásban két irányzatot különböztet meg, az egyik inkább csak eltérésnek tekinti a korabeli spanyol fejlődést, a másik (különösen az emigrációs spanyol polgári irodalom) hanyatlást lát benne, de okait nem tudja kellőképpen megmagyarázni, még a gazdasági tényezőket is figyelembe vevő magyarázatok is legfeljebb az áralakulás kérdéseivel operálnak. Csak a marxista történettudomány képes világosan felismerni a gazdasági okokat, s itt Polišenský a leglényegesebbnek Kasztilia fejlődését tartja, mert a spanyol anyaországnak ez volt a legfontosabb része, ennek a XVI—XVII. század fordulóján bekövetkezett hanyatlása az egész probléma kulcsa. — *Zdeněk Šolle :* Az I. Internacionálé csehországi szekciója (353—362. l.) c. közleményében néhány eddig kiadatlan levelet közöl az 1860-as évekből, a moszkvai Marxizmus—Leninizmus Intézete levéltárából, amelyekből kiderül, hogy ekkor még Lassalle befolyása volt az uralkodó, a fordulat, a marxizmus felülkerekedése 1870—1871 folyamán történt meg. (N)

Annales Economies, Sociétés, Civilisations

Az 1963. évi 3. számban *François Furet :* Az alsóbb osztályok meghatározása érdekében az újkorban (459—474. l.)

c. tanulmányában elsősorban a XVII—XVIII. századi francia történelemből vett példák alapján foglalkozik az „alsóbb osztályok", vagyis a nép történelmi szerepének a kérdéseivel. A tanulmány voltaképpen 1962-ben Saint-Cloud-ban egy francia—német kollokviumon tartott előadás. A szerző először gazdasági és társadalmi síkon közelíti meg a fogalmat: az alsóbb osztályok a lakosság túlnyomó többségét teszik ki, de névtelenek, ezért történetük nehezen megírható. Meg kellene vizsgálni a bérek kérdését, csakhogy a XIX. század előtti korszakra erre vonatkozólag csak igen szórványosak az adatok. Az eddigi részleges vizsgálatok azt mutatják, hogy a bér lényegesen nagyobb szerepet játszik a városi fejlődésben, mint falun, s hogy a lakosság többsége számára csak az ipari társadalom, vagyis a tőkés társadalom kibontakozásával válik alapvetővé. Az alsóbb osztályok története vagy tisztára csak gazdaságtörténet, vagy szociális tipológia. Ezt az utóbbit járható útnak tartja, utal például a közjegyzői iratanyagokra, amelyekből igen sok részletadatot lehet összegyűjteni az alsóbb osztályok anyagi helyzetére vonatkozólag. Ezek az alsóbb osztályok a lakosságnak mintegy 90%-át teszik ki. A foglalkozás szerinti vizsgálat nem elegendő, mert például a XVIII. század vége felé a több inast foglalkoztató mester és az egyedül dolgozó kézműves foglalkozás szerint ugyanabba a kategóriába tartozott, ugyanakkor pedig éppen közöttük húzódott a felsőbb és az alsóbb osztályokat elválasztó vonal. A politikai kérdésekre áttérve, a szerző úgy véli, hogy az alsóbb osztályok többnyire a történelem néma szemlélői, azonban vannak olyan időszakok, amikor megszólalnak, s lényeges szerepet játszanak. A szerző itt a felkelésekre és a forradalmakra gondol. Ezen a téren a nép tevékenységének három típusát különbözteti meg. Az egyik azok a megmozdulások, lázongások, amelyeket a nyomor, a drágaság idéznek elő. Ezekkel foglalkozott a XVII. századi Franciaország történetét vizsgálva B. F. Porsnyev szovjet történész, aki rendet vitt bele a látszólag zűrzavaros eseményekbe, csakhogy az általa felállított sémát a szerző olykor erőszakoltnak tartja. Ezeknek a mozgalmaknak nincs határozott célja, sem ideológiája. A cselekvés másik típusa az, amikor az alsó osztályok az uralkodó osztályokkal vagy csoportokkal szövetségben lépnek fel, például a polgári forradalmakban. Itt azonban többnyire nehéz elkülöníteni a felsőbbek és az alsóbbak részvételét. Különösen nehéz ez az angol forradalomban, míg a francia polgári forradalomban már világosan elválik a burzsoázia mozgalma egyrészt a paraszti mozgalomtól, amely a feudális rendszer felszámolása után már nem folyt tovább, és a városi alsóbb rétegek mozgalmától, amely Párizsban az események egyik rugója volt. A XIX. század dereka után újabb típus jelentkezik. A tömegek egyrészt az általános választójog kereteiben léphetnek fel. Másrészt továbbra is végbemennek forradalmi mozgalmak. Csakhogy ezeknél, különösen a munkásmozgalomnál, a szerző szerint nagyon kétséges, vajon a tömegeket mennyire hatja át az osztályöntudat, s mennyire csak egy kisebb vezető réteg befolyása alatt cselekszenek. A szerző a maga fejtegetéseiből azt a teljesen hamis tételt próbálja kikövetkeztetni, hogy az alsóbb osztályok talán nem is tudnak maguk önállóan cselekedni, hanem mindig csak valamilyen osztály vagy csoport szövetségeseiként lépnek fel a történelem színpadára. (N)

Revue Historique

A folyóirat 1963. jan.—márc. számában *Henri van Effenterre:* Politika és vallás a minosi Krétában c. tanulmánya (1—18. l.) a krétai Malliában (Knosszosztól 40 km) folytatott francia ásatások legújabb (1956—1962) eredményei alapján vizsgálja a minoszi kor politikai és vallási viszonyait. Vitatja azt a teóriát, hogy a krétai civilizáció, eredetét tekintve, a keleti kultúrkörhöz tartozott és a Malliában kiásott, a görög agorához hasonló régészeti adatok feltárása, továbbá irodalomtörténeti összefüggések alapján azt állítja, hogy a krétai társadalom berendezését illetően a görög hőskor társadalmához mutat hasonlóságot és ennek alapján Krétában jelöli meg, az időszámítás előtti XVIII—XVII. századokra téve, az európai civilizáció bölcsőjét. — *André Bossuat:* A párizsi parlament az angol megszállás alatt (1420—1436), (19—40. l.): A párizsi parlament a burgund—angol uralom idején függetlenségi törekvéseket táplált. Elsősorban Normandia kérdésében, amelyet az angol király korábbi hódításai alapján saját birtokának tekintett és megkülönböztette a troyes-i béke által neki ítélt területektől. VII. Károly halálával a béke értelmében a korona az angol királyra szállt, az angol király helytartója, Bedford a párizsi parlamentet azzal az ígérettel nyerte meg VI. Henrik számára, hogy Normandiát a francia királysághoz csatolja. Bedford ígérete csaléteknek bizonyult, és rövidesen kirobbant a konfliktus a párizsi parlament és Rouen között.

A parlament a troyes-i szerződésre hivatkozott, amely leszögezte, hogy az igazságszolgáltatás szervezete a hagyományos formák között marad fenn. A párizsi parlament védte szuverénitását és ez a törekvése egybeesett a francia királyság szuverénitása, végső soron a francia nemzeti érdek védelmével, annak ellenére, hogy a parlament tagjainak többsége nem armagnac, hanem burgund-párti volt. — *Pierre Chaunu :* Las Casas és a spanyol gyarmatosítás első strukturális válsága (59—102. l.) c. tanulmánya főleg Manuel Giménez Fernández történeti munkásságán keresztül vizsgálja a spanyol gyarmatosítás 1515—1523-ig terjedő korszakát, amelyet a nyugat-indiai szigetvilágban lascasasi periódusnak jelöl a szerző. A spanyol gyarmatosítás két irányzatát analizálja, egyrészt a konkvisztádoroknak a feudális anarchia szervezeti formáját kiépíteni szándékozó gyarmatosítási törekvéseit, amelyek a periódus első felében erőteljesebben hatottak, másrészt az udvari hivatalnoki centralizációs gyarmatosító tendenciákat, amelyek a periódus végén felülkerekedtek a Karibi-tenger térségében. — *Jean Tarrade :* A gyarmati közigazgatás Franciaországban az ancien régime végén. Reformtervek (103—122. l.) c. tanulmánya az 1758 és 1789 közötti reformterveket és azok létrejöttének körülményeit tárgyalja. Ezeket az ancien régime kormányzatának központi gyarmatügyi szerve készítette el a gyarmati közigazgatás és igazságszolgáltatás megjavítása érdekében. A tervek kezdeményezői Choiseul és Berryer, a központi kormányzat főhivatalnokai, akiknek a megbízásából Emilien Petit Saint Domingo-i gyarmati tanácsnok 1759-re kidolgozta az első tervezetet. 1761-ben az államtanács létrehozta a gyarmatügyi hivatalt, két tanácsossal és a főgondnokkal az élen. Ez utóbbi Petit lett. A későbbi évek során több reformjavaslat készült el, de megvalósításukra nem került sor, mindaddig, míg 1789-ben meg nem alakult a gyarmatok nemzetgyűlési képviselete. Ez azonban már új szakaszt jelentett a francia gyarmatosítás történetében. — *Annie Rey-Goldzeiguer :* Az algériai népszavazások a második császárság idején (123—158. l.) c. tanulmánya a második császárság korában megtartott három népszavazás algériai lefolyását ismerteti, majd elemzi azok történeti összefüggéseit és tanulságait. Az első népszavazást 1851 decemberében, a másodikat 1852 novemberében, a harmadikat 1870 májusában tartották. Jóllehet a szavazók köre kizárólag európaiakra korlátozódott, Algériában jelentős ellenzéki, köztársasági érzelmű rétegek jelenlétét bizonyítják a népszavazás adatai, különösen a harmadik esetben. A szerző ennek alapvető okát abban jelöli meg, hogy az 1848 júniusi felkelés részvevői közül sokat száműztek Algériába, ezek hozzátartozói Napóleon ellenzékét jelentették, hasonlóképpen azok a rétegek is, amelyeket még június előtt a munkanélküliség levezetésére telepítettek ide. Több ellenzéki sajtóorgánum vezette a harcot a militarista és hivatalnoki körök ellen, amelyeknek többsége III. Napóleon rendszerének kiszolgálójává vált. A népszavazás részletes adataiból mutatja ki a szerző az ellenzék helyi és időbeli elhelyezkedését. (M)

Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale

A folyóirat 1963. évi januári száma a második világháború alatti francia ellenállási mozgalom témáját dolgozza fel. *Henri Michel :* Ellenállók és ellenállás (3—10. l.), továbbá Bibliográfia az ellenállási mozgalomról (111—120. l.) c. tanulmányai egyrészt elvi, másrészt forráskritikai szempontból foglalkoznak az ellenállási mozgalom történeti szerepével. A szerző megállapítja, hogy a mozgalom jellegéből adódóan a történeti forrásanyag zöme a német megszállók és a kollaboráns, továbbá Vichy rendőrségi iratanyagából való, és a mozgalom történetének teljes érvényű feldolgozása még további kutatásokat igényel. Utal a francia ellenállás négy fő csoportjára (felosztása megegyezik *Henri Michel :* Les courants de pensée de la résistence. Paris. 1962 c. monográfiájában foglaltakkal) és osztályozza a mozgalom irodalmát és forrásanyagát. — *Yves Pérotin :* Egy ellenállási csoport keletkezése és irányzatai (11—20. l.) c. cikke tulajdonképpen memoárszerű feldolgozása a Tréminis-tábor történetének, annak megalakulásától egészen a felszabadulásig. Ismerteti a partizánosztag törzsgárdájának szociális és politikai összetételét. Ebből kiderül, hogy a 44 tag többsége népi származású volt, köztük külföldiek, így a német hadseregből megszökött szlovének, horvátok és elzásziak. Az osztagot többször megtámadták a németek, többször újjáalakult, politikai hangulatát tekintve gaullista volt, főcélként az ellenség megsemmisítése lebegett a tagok szeme előtt. Az osztag életét és hangulatát a partizánok foglalkozásbeli különbözősége egyáltalán nem befolyásolta. — *M. Lombard* tanulmánya (21—28. l.) egy dél-burgundi ellenállási csoport (Bernard) pénzügyi viszonyait tárgyalja. Az osztag tagjai megállapított zsoldot kaptak, pa-

rancsnok és legénység ugyanannyit, a családosok külön családi pótlékot. Az osztag pénzügyeinek anyagi bázisát a németektől szerzett javak és a lakosság önkéntes pénzügyi támogatása jelentette. — *Poitau*, aki a Dauphiné-i guerilla-harcok aktív részvevője volt, katonatiszt, a guerillahadviselés stratégiáját és taktikáját elemzi naplószerű feljegyzéseiben (29—39. l.), továbbá részleteket ad elő az általa vezetett hadműveletek történetéből. — A folyóirat a továbbiakban dokumentumokat közöl Felső-Loire megye ellenállási mozgalmáról az 1943—44-es években (41—78. l.), azután közli a főhadiszállás (Vercors) és Algir táviratváltását 1944 június—júliusában, a partraszállás idején (79—110. l.).

A folyóirat második negyedévi számában megjelent tanulmányok Hollandia második világháború alatti helyzetével foglalkoznak. *L. de Jong:* Hollandia a második világháború idején (1—26. l.) c. tanulmánya összefoglaló képet ad Hollandia részvételéről az 1940. évi hadműveletekben, a német megszállásról és a nácizmus elleni földalatti mozgalom kialakulásáról és tevékenységéről, a német titkosrendőrség működéséről, a hollandiai zsidók deportálásáról stb. Külön cikkben számol be a holland történetírásnak a második világháború korszakára vonatkozó kutatásairól. — *A. G. Vromans* cikke a holland-indiai gyarmatok világháború alatti történetét ismerteti (27—36. l.). Közli a folyóirat továbbá Rauternek, a hollandiai Gestapo főnökének Himmlerhez írott leveleit (43—56. l.), Ed. G. Groeneveld a második világháborúval foglalkozó holland történeti bibliográfiát ismerteti (103—112. l.). (M)

International Review of Social History

Az 1962. évfolyam 3. számában *Joseph O. Baylen:* George Bernard Shaw és a Szocialista Liga. Néhány publikálatlan levél (426—441. l.) c. közleményében a szerző a dokumentumok elé írt bevezetőjében megvilágítja Shaw egyéni fejlődését az 1880-as évek közepén. 1884-ben az angol Szociáldemokrata Föderációból H. Hyndman autoritativ vezetése miatt kiszakadt egy vezető szocialista értelmiségiekből álló csoport (W. Morris, Eleonore Marx, B. Bax és mások), akik megalakították a Szocialista Ligát, és lapot adtak ki. 1885—87 között a Liga eredményes felvilágosító munkát végzett a munkások körében. E propagandatevékenységbe folyt be a fiatal G. B. Shaw. Nagy energiával, teljesen ingyenesen sok időt fordított erre a munkára. Noha a Szocialista Liga programját sok kérdésben nem írta alá, a parlamentarizmus teljes visszautasítását, az anarchista gondolatokat nem vallotta, rokonszenves volt számára Morris személye és az a tanítása, hogy az embereket neveléssel kell még annak előtte megjavítani, mintsem a társadalom szerkezetében gyökeres átalakításokra vállalkoznának. Baylen egyetért azokkal, akik szerint Shaw a fennálló társadalom éles bírálata nyomán jutott el egyfajta szocializmus igenléséig, de a marxizmushoz még közel sem jutott. A szocialista tételeket azért fogadta el, mert az adott időszakban nem volt semmilyen más gondolati rendszer, amely a kapitalista viszonyokat valóban elutasította volna. Később azonban azokhoz a gradualistákhoz állt, akik a szocialista mozgalom jobbszárnyán a reformista utat hirdették, s elutasították a forradalmi megoldásokat. Shaw nem azonosította magát teljesen a proletariátussal, mindig elhárította, hogy „elvtársnak" szólítsák, s mint fábiánus, ragaszkodott ahhoz, hogy egyénileg független nézeteket vallhasson. Reformizmusa végképpen 1887 után merevedett meg, mikor a novemberi zavargások után — szemben a Szocialista Liga alapvető meggyőződésével — úgy ítélte, hogy a forradalmi megoldások Angliában reménytelenek. A közlemény érdekes leveleket, dokumentumokat tartalmaz, amelyek Shaw e kétéves propaganda-tevékenységét mutatják be. A hétköznapi munkásságból kiemelkedik két mozzanat: Shaw előkészületei a szocializmus, a kollektivizmus védelmében tartandó felszólalására, másfelől pedig állásfoglalása a szudáni háború kérdésében. Shaw e levélben vállalná az angol beavatkozás elmarasztalását, de rendkívül felháborodik, amiért a Liga „elvtársnak" szólítja, s bejelenti, hogy ő csak megfelelően kidolgozott manifesztum alapján hajlandó e beszédet megtartani. A Liga azonban száraz doktrinérséggel a háborút egyszerűen a kapitalizmus következményének minősíti, ráadásul olyan nyelven, „amely nem érthető senki számára, aki nem otthonos a szocialista terminológiákban", így azután eltaszítják maguktól mindazokat, akik, bár a kapitalizmust elfogadják, a szudáni háború kérdésében mégis velük tarthatnának. — *Julien Kuypers:* Karl Marx belga baráti köre (1845—48). Jegyzetek belga levéltárakból (446—458. l.) c. tanulmánya adalékokat közöl, — ez is a célja — Marx belga környezetéről, azokról az értelmiségiekről, munkásokról, akikkel Marx találkozott, a Demokrata Szövetségben (1847—48) együtt dolgozott. A szerző a szereplőkről legnagyobbrészt életrajzi ada-

tokat közöl, de ahol lehetőség kínálkozik, írásaikat és gondolatrendszerüket is bemutatja. Részletesen foglalkozik Engels korabeli programtervezetével és azt vizsgálja, hogy az miben tért el a Szövetség más tagjainak munkáitól. (J)

The Economic History Review

Az 1963. évi áprilisi számban *Carlo M. Cipolla* tanulmánya (413—422. l.) a középkori európai pénzek elértéktelenedésének kérdéseivel foglalkozik. Minthogy a középkorban fémpénzek voltak forgalomban, az elemzés, módszerét tekintve, elsősorban az érmék finomságában és súlyában bekövetkezett változások felderítésére irányulhat. Az ilyen természetű elemzést megkönnyníti az a körülmény, hogy bár nincsenek olyan pénzegységek, melyekre vonatkozóan a középkor egész tartamára rendelkezésünkre állnának adatok, mégis a pénzforgalomra vonatkozóan bőségesebb az információ, mint a középkor termelési, fogyasztási, beruházási viszonyaira. A szerzőt elsősorban az elértéktelenedés okai érdeklik, ennek vizsgálata áll tanulmányának középpontjában. Elemzésének történelmi kiindulópontja a Karolingok VIII. századi pénzreformja, mely megszüntette az arany monometallizmust és bevezette az ezüst denariust. A tanulmány vizsgálódását kiterjeszti Észak- és Közép-Olaszországra, Franciaországra, Angliára. Az angol és az olasz, francia gazdasági fejlődés eltérő vonásainak feltárása alapján kimutatja a középkori angol pénzstabilitás és ugyanakkor a kontinentális pénzek gyors elértéktelenedésének okait. — A középkori pestisjárványok gazdasági kihatásainak (földárak, földbérleti díjak csökkenése, a gyengébb hozamú földek művelésének mellőzése stb.) feltárása az angol történetírás erős kutatási területe, minthogy az 1348. évi „fekete halál" és az 1465-ös londoni pestis közötti időszakban gyakran ütötte fel fejét ez a pusztító járvány a brit szigeteken. Eddig főképpen csak a „fekete halál" állott a kutatás középpontjában. *J. M. W. Bean* a pestisjárványok, a népesség és a késő középkori angol gazdasági fejlődés, ill. visszaesés összefüggéseit vizsgálva elemzését az összes fellelhető adatokra igyekszik kiterjeszteni (423—437. l.). A tényanyag tekintetében elsősorban Charles Creighton múlt század végi összefoglaló művére (History of Epidemics in Britain, 1891) támaszkodik, de maga is jelentős egykorú forrásanyagot von be a vizsgálatába. J. Saltmarsh elméletével („Pestis és gazdasági hanyatlás Angliában a késő középkorban". — Cambridge History Journal VII. 1941), (23—41. l.) szembefordulva arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a XV. század folyamán nem volt hanyatlás az angol népesség számában, sőt az egész középkort tekintve a periódus vége felé bizonyos növekedés mutatkozott. A szerző ugyanakkor tisztában van azzal, hogy a pestisadatok átfogó elemzésére épülő következtetése után sok probléma vár még megoldásra. Így nyilvánvalóan további kutató munkát és megfelelő magyarázatot igényel a jelzett periódusban a földjáradékok, a kézműipari bérek alakulása. — A fogalmi tisztázás feladatának elvégzését tűzi maga elé *Betty Behrens* „Nemesség, kiváltságok, adók az ancien régime végén Franciaországban" c. tanulmánya (451—475. l.), utalva arra, hogy a harmadik rend sok tagja is adómentességet élvezett ebben a periódusban. Vagy a Lefèbvre-féle meghatározást kell tehát félretolni, mely a kiváltságot azonosítja az adómentességgel, vagy a harmadik rend egyes tagjait is a privilégizáltak közé sorolni. Valójában a nemesség ekkor 23-féle privilégiumot élvezett, s ebből csak egy vonatkozott az adózásra. — Az amerikai polgárháborút megelőző évtizedek gazdasági ciklusainak interpretációs problémáját vetik fel *J. R. T. Hughes* és *Nathan Rosenberg* történészek (476—493. l.). Tanulmányuk megírására az késztette őket, hogy nem találják kielégítőnek a jelzett kérdés eddigi gazdaságtörténeti tárgyalását. Az irodalom az okok feltárásában általánosságokra szorítkozik (1. túlhajtott spekuláció, 2. meggondolatlan pénzügyi terjeszkedés, 3. „a ciklusok importja"). Hiányzanak a részletes mennyiségi elemzések. A szerzők végkövetkeztetésükben maguk is csupán addig jutnak, hogy kiemelik egyes periódusokban bizonyos résztényezők jelentőségét (vasút-, út-, csatornaépítés). Előnyük viszont történészelőfutáraikkal szemben, hogy tisztában vannak interpretációjuk elégtelenségével, hogy világosan kijelentik: e területen teljesen friss kutatási és interpretációs módszerekre van szükség, hogy összhangot lehessen teremteni a rendelkezésre álló tények és az elmélet között. — *D. D. M. Platt* tanulmánya (494—512. l.) azzal a szereppel foglalkozik, amelyet az 1825—1914 közötti időszakban a brit konzuli szolgálat a tengerentúli kereskedelem fejlesztésében betöltött. Ezzel a diplomáciának a történészek által erősen elhanyagolt „szegény rokonára", a konzuli szolgálat jelentékeny kereskedelem-politikai, kereskedelemtörténeti vonatkozásaira hívja fel a figyelmet. — Amennyire kellemes és könnyű volt Anglia szerepe a nemzetközi

fizetési rendszerben 1914 előtt, olyannyira nehézzé vált az első világháborús változások folytán 1925 után. Ezt a tételt kívánja illusztrálni *D. Williams* „London és az 1931. évi pénzügyi válság" c. írása (513—528. l.). Az 1931. évi pénzügyi válság — mint ismeretes — az első világháború utáni aranyalap-rendszer összeomlását hozta magával. A tanulmány vázolja London szerepét az 1914 előtti (1872—1914) nemzetközi pénzügyi rendszerben, hogy így jobban megvilágíthassa az 1931. évi pénzügyi válság természetét, általános nemzetközi jelentőségét és azokat az okokat, amelyek az aranyalapról való letérést elkerülhetetlenné tették. (S)

The English Historical Review

Az 1963. évi áprilisi számban *Henry Mayr-Harting* „Hilary, Chichester püspöke és II. Henrik" c. tanulmánya Hilariusnak (Hilary), Chichester püspökének (1147—1169) pályafutását, politikai magatartását vizsgálja (209—224. l.). Címénél sokkal többet nyújt: bepillantást enged király és egyház, király és pápaság hatalmi viszonyaiba, hatásköri konfliktusaiba az első Plantagenet uralkodó, II. Henrik alatt Angliában. Az angol történetírás „Hilary-problémája" ezekben a kérdésekben összegezhető: a pápai irányzat és törekvések, vagy a királyi hatalom erősítésének szolgálója volt Chichester püspöke, vagy pedig egyszerűen opportunista köpönyegforgató, aki a helyzetnek megfelelően hol ebbe, hol abba az irányba fordult. Az első lehetőség valószínűségét támogatta eddig sok angol történész szemében Hilary 1157 májusi colchesteri beszéde és püspöksége előtt a pápai udvarhoz fűződő szoros kapcsolata; a másodikat a Becket-konfliktusban tanúsított királyhű magatartása. Henry Mayr-Harting a különböző körülmények újramérlegelése alapján egész püspöksége alatt a királyi hatalom következetes támogatójának, szolgálójának mutatja be Hilariust. A személyi színezetű kérdés általánosabb jelentőségűvé bővül, ha mögé a normann uralkodóknak — a feudalizmus kiterjesztése mellett — a központi hatalom erősítését, a pápai jogi hatáskör szűkítését célzó politikáját állítjuk. Egy rohamosan felerősödő központi hatalom körülményei között természetesen a király „közvetlenebb és jóformán fizikai ellenőrzést gyakorolhatott az angol püspökök fölött, sokkal inkább, mint ahogy azt a pápa tehette". Ez azonban önmagában még nem volna kellő magyarázat Hilary aktív királypárti politikai magatartására. Ezt csak az teszi érthetővé, hogy a gyakorlatias, az eszmékkel nem sokat törődő püspök szemében „a királyi kormányzat többet ígérő realitás volt, mint a pápai befolyás előrehaladása". Ez viszont érdekes és figyelmet érdemlő fényt vet a pápai állam hatalmi, politikai lehetőségének alakulására a XII. század közepi Angliában. — A legújabb angol történeti kutatás bőséges figyelmet fordított a Hódító Vilmos rendeletére elkészített Domesday Book (1086) adatfelkutatási, szerkesztési módszereinek feltárására. Nyomtatott forrásból ehhez már nem is igen lehetett új adalékot remélni. Most viszont egy Lanfranc érsektől származó levél (a cikkben publikálva Brit. Mus. Ms. Cott. Nero A VII. fo. 38^{r} alapján, egybevetve a Bibl. Vat. Reg. Lat. 285, fo. 17^{v} [Vat.]-al, — amely bizonyos eltérést mutat a Migne-féle ismert közléssel szemben) alkalmat nyújt *Frank Barlow*-nak (284—289. l.), hogy a jelzett dokumentum alapján néhány új szempontot vessen fel, ill. bizonyos már korábban kidolgozott koncepciót megerősítve lásson. Így mindenekelőtt erősebb valószínűségre tesz szert V. H. G. Galbraith prof. feltevése, mely szerint meglehetősen bonyolult adminisztratív eljárás (ellenőrző levelek kiküldése, javítások, változtatások) előzte meg az összeírás lezárását. (S)

Historische Zeitschrift

Az 1963. évi 2. füzetben *Fritz Dickmann*: Jogi gondolkodás és hatalmi politika Richelieunél címen (265—320. l.) több szempontból érdekes tanulmányt közöl, mely Richelieu eddig ismeretlen és felfedezetlen iratanyagára épül. Az anyag egyrészt a minisztérium irattárában, másrészt a Párizsi Nemzeti Könyvtárban került napvilágra. Az iratanyag a vesztfáliai béketárgyalásokhoz adott utasításokat tartalmazza a bíboros sajátkezű feljegyzéseiben. Az iratanyagot az Acta Pacis Westphalicae címmel Max Braubach és Konrad Repgen adták ki. (H)

Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte

A folyóirat két külön füzetet jelentetett meg. Az egyikben *Ivo Nikolai Lambi* angol nyelven a németországi szabadkereskedelemmel és protekcionizmussal foglalkozik az 1868—1879 közötti időszakban. (XI, 267 l. Beiheft 44.) Vizsgálja az ipar és mezőgazdaság állapotát és helyzetét, alakulásának a kormányzatra és összetételére gyakorolt hatását. Különösen figye-

lemreméltó az ipari protekcionizmus szervezetét tárgyaló fejezet. A tanulmány a birodalmi gyűlésben 1879-ben lezajlott végső küzdelem bemutatásával zárul. A kötetet részletes bibliográfia egészíti ki, áttekintését index teszi könnyebbé.

A másik kötet *Hans Pohl* tollából származik, és Hamburg és Spanyolország kereskedelmi összeköttetését tárgyalja, valamint az 1740—1806-ig terjedő időszakban Spanyol-Amerikával foglalkozik. (VIII. 371 l. Beiheft 45.) Részletesen ismerteti a kereskedelmi forgalom egyes cikkeit. Hasznos a korabeli súly- és űrmértékek táblázata a függelékben. (H)

Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte

Az 1963. (XI.) évfolyam 1. füzetében *Walter Baum :* A haditengerészet, a nemzeti szocializmus és az ellenállás (16—49. l.) című cikke hosszas fejtegetésekkel azt bizonyítja, hogy a haditengerészetben már 1933-tól kezdve erősödött a nemzeti szocialista befolyás, a Hitler-ellenes ellenzéki csoport igen szűk volt. Ezzel a szerző nyilván szembe akarja állítani a hadsereget, s azért hangsúlyozza a haditengerészet náci-mivoltát, hogy jelentősebbnek lássék a hadseregen belüli ellenállási mozgalom. (H)

Der Donauraum

Az 1963. évi 1—2. számban *F. H. Riedl* rövid cikke (80—81. l.) a magyar—tiroli kapcsolatokkal foglalkozik. A rövid történelmi áttekintés folyamán 907-től kezdve érinti azokat a fontosabb politikai és kulturális eseményeket, amelyek a legutóbbi időkig a magyar és tiroli történelemben közösek voltak vagy érintkeztek.

Blumenthal (117—131. l.) összefoglalja a Habsburg-birodalom és Oroszország balkáni politikájának kölcsönhatásait. (H)

Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung

Az 1963. évi 71. kötetben *Hans Pauer* érdekes és újszerű tanulmányában (194—211. l.) a kép, főleg a fénykép és a történettudomány viszonyával foglalkozik. Megállapítja, hogy a kép igen fontos különösen a mindennapi élet rekonstruálásánál, nehézségeket okozhat itt a művészi ábrázolás szubjektív volta, de hiszen az írott források sem mentesek a szubjektivizmustól. A kép felhasználása tehát, az írott forrásokkal együttesen, jó eredményekre vezethet. Fontosnak tartja a történeti munkák illusztrálását. Sajnálatos, hogy a fényképnek mint történelmi dokumentumnak fontosságát még sokhelyt nem ismerik fel. (H)

*

A külföldi folyóiratszemlét összeállították: Hatos Géza (H), Jemnitz Jáncs (J), Márkus László (M), Niederhauser Emil (N), Solt László (S).

KRÓNIKA

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

Elnökségi ülés

A Társulat elnöksége 1963. november 14-én *Molnár Erik* akadémikus elnöklete alatt ülést tartott, melyen az elnökség a Társulat 1963. évi működéséről szóló jelentést, valamint az 1964. évi központi rendezvényekre, az előadásokra és kiadványügyekre vonatkozó javaslatot tárgyalta meg.

A Nyugat-Dunántúli Csoport megalakulása

1963. november 5-én tartotta alakuló ülését a Győr—Sopron és Vas megye területét magában foglaló Nyugat-Dunántúli Csoport, mely elnökévé *Lengyel Alfréd* levéltárvezetőt, titkárává *Dávid Lajos* múzeológust választotta meg.

Új társulati kiadványok

A Társulat kiadványaként megjelent *Dolmányos István* A magyar parlamenti ellenzék történetéből (1901—1904) c. munkája (Akadémiai Kiadó), továbbá *Márkus László:* A szociáldemokrata történetfelfogás fejlődéséhez c. tanulmánya, a Tudománytörténeti Tanulmányok 4. köteteként. A Kossuth Kiadónál megjelent a Társulat kiadványaként „A határban a Halál kaszál" címen Prónay Pál feljegyzéseit tartalmazó dokumentumkötet, *Szabó Ágnes* és *Pamlényi Ervin* szerkesztésében.

A tanári tagozat hírei

1963. október 23-án a tagozat a XVII. századi Habsburg-ellenes harcok ideológiájáról rendezett ankétot. A bevezető előadást *R. Várkonyi Ágnes* kandidátus tartotta.

Bevezetőül a kérdés historiográfiájával foglalkozott majd Leninnek a nemzetfogalomról és a nemzettudatról hirdetett tanításából kiindulva példákkal mutatta be, hogyan húzódnak meg az ideológia mögött a kor valóságának sokrétű, egymásnak sokszor ellentmondó és áttételeken át érvényesülő jelenségei. Hangsúlyozta, hogy ezeknek feltárása és bemutatása elősegíti a tanulók gondolkodóképességének, elemzőkészségének, önálló ítéletalkotásának kifejlődését. A Bocskai-felkeléstől a Rákóczi-szabadságharcig terjedő időszakot áttekintve ismertette a Habsburg-államszervezet kiépítése és a politikai események hatására a nemesi nemzeti ideológiában beálló változásokat, a jobbágyság tudatvilágát kialakító tényezőket, s rámutatott arra, hogy ezek az állandó ellentét és átmeneti együttműködés dialektikus egységében jelennek meg a XVII. század harcaiban.

*

1963. október 9-én a tagozat általános iskolai munkacsoportja *Gerlóczy Andrásné* vezetésével „Az imperializmus korának feldolgozása és a tanulók aktivizálásának kérdése" témát tárgyalta meg.

1963. október 16-án a tagozat középiskolai munkacsoportjában *dr. Nagy Erzsébet* tartott bemutató tanítást „Gazdasági és társadalmi viszonyok a XVI. században Magyarországon" c. témakörből.

A II. VÁROSTÖRTÉNETI KONFERENCIA

A Társulat és a győri Xántus János Múzeum 1963. november 4—5-én Győrött rendezte meg a II. várostörténeti konferenciát. November 4-én de. az első ülést *Gerevich László*, a MTA Régészeti Kutatócsoportjának igazgatója nyitotta meg, üdvözölte a város részéről megjelent *Pintér József* és *Módos Dezsőné* VB elnökhelyetteseket, *Gárdonyi Géza*

művelődési osztályvezetőt, a megyei tanács képviseletében megjelent *Zuber Titusz* előadót valamint *Stanislaw Herbst* professzort, a Lengyel Történelmi Társulatok Szövetségének elnökét, aki a Magyar Történelmi Társulattal való együttműködés elmélyítését célzó magyarországi látogatásának időpontjául a győri konferenciát választotta. Az elnöki megnyitó rámutatott arra, hogy míg 1962 novemberében az I. várostörténeti konferencia általános kérdéseket tárgyalt, ezúttal Győr város múltjának kérdései valamint a történeti-statisztikai módszer felhasználhatóságának és alkalmazásának problémája szerepel a napirenden. Tárgyalási alapul öt, a résztvevőknek írásban előre megküldött referátum és egy előadás szolgált. Valamennyi referátum célja az volt, hogy a ma rendelkezésre álló irodalom alapján Győr egy-egy történeti szakaszának feldolgozásra váró kérdéseit meghatározza, s az ezek megoldásához felhasználható forrás-bázist megjelölje.

Lengyel Alfréd levéltárvezető (Győr) „A középkori Győr" c. referátumában a vizsgálandó legfontosabb kérdéseket a következőkben foglalta össze: A kontinuitás kérdése, különös tekintettel Győr német nevére (Raab). A város és környéke települése a honfoglalás korában; a birtokviszonyok és azok változása 1271-ben. Visszavetíthető-e a város XVI–XVII. századi alaprajza a XIII. századra? A polgárság és a püspök viszonya; a város kereskedelmének és iparának alakulása. Hogyan került a város egyházi földesuraság alá (1447)? Az osztályellentétek kiéleződése, a város passzivitása 1514-ben. Milyen hatással volt a városra a török veszély növedékése és a városnak végvárrá történt átalakítása? Mit jelentett a város fejlődése szempontjából a négyéves török uralom?

E kérdések megoldása szempontjából a helyi (állami és káptalani) levéltárakon túlmenőleg az Országos Levéltár és a bécsi levéltárak ill. a pannonhalmi levéltár anyagát jelölte meg forrásként. Befejezésül rámutatott e kérdések megoldásánál a régészek és történészek közti együttműködés szükségességére.

Jenei Ferenc múzeológus (Budapest) „Győr a XVI—XVIII. században" c. referátumában a város történetét három alkorszakra osztotta: 1. 1566—94 között a városra nehezedő katonai diktatúra, 2. az 1598. évi visszafoglalástól a kuruc háborúk dunántúli szakaszának végéig tartó, és végül 3. a XVIII. század gazdasági fellendülésének periódusára. A korszak szemre talán sokat mutató, de a valóságban inkább csak adatközlő irodalmának áttekintése után Jenei öt pontban foglalta össze a legfontosabb kérdéseket: 1. tisztázni kell Győr topográfiai kialakulását, 2. a város ipar- és 3. kereskedelem-történetét, 4. a polgárság, a földesúr (káptalan) és a katonaság közötti viszonyt (ez alapvető társadalmi, nemzetiségi és vallási problémák megvilágítását teszi szükségessé), s végül 5. meg kell írni Győr szellemi műveltségének történetét.

A két referátum együttes vitájában *Barkóczi László* kandidátus, írásban beküldött hozzászólásában, 1955-ben a Káptalan-domb térségében végzett (és Borbíró-—Valló munkájában részben publikált) ásatására hivatkozva rámutatott arra, hogy szükséges lenne ennek eredményeit a város más pontjain végzett ásatások adataival összevetni és az 1955. évi ásatás anyagát részletesen feldolgozni.

Gábler Dénes múzeológus (Győr) felszólalásában a város római-kori történetére és topográfiájára vonatkozó ismereteinket foglalta össze. A kelta Arrabona földrajzi helyzete korán felkeltette a rómaiak érdeklődését, s az i. u. első évtizedekben elfoglalt telep helyén létrejövő tábor és katonaváros fontos útvonalak (Vindobona—Aquincum, Arrabona—Savaria és Arrabona—Sopianae) állomáshelye lett. A kezdetben palánkkal, majd később kőfallal megerősített táborban mindvégig lovascsapatok állomásoztak, s szerepük a II. században a Hadrianus uralma végén bekövetkezett nagy betöréskor lehetett jelentős; ugyanekkor a tábor és a katonaváros valószínűleg elpusztult. A gazdasági élet lüktetését az I. században meginduló és a II. század közepéig fokozatosan emelkedő, majd csökkenő és újra emelkedő pénzforgalom jelzi.

Az eddigi ásatások alapján igen nehéz Arrabona topográfiájának kérdése. A korai (I–II. századi) temetők félkörívben ölelik körül a Káptalan-dombon álló castrumot és a mellette fekvő katonavárost. A késői (IV. századi) sírok mélyen benyúlnak a canabae területére is, ami a telep zsugorodását, ill. elhagyását bizonyítja.

Megoldandó régészeti feladatként a felszólaló a tábor feltárását, a canabae s a IV. századi település területének tisztázását jelölte meg.

Göcseji Imre gimn. tanár (Győr) a korai várostörténet és a földrajzi kutatások kapcsolatával foglalkozott. Részletesen ismertetve a város területén és környékén eddig folytatott kutatásokat, a legfontosabb feladatokat a következőkben foglalta össze: 1. a révfalusi fahíd közelében végzett mélyfúrás adatai alapján korszerű földtani kép megrajzolása, 2. a meglevő munkák alapján olyan részletes felszíni vizsgálat elkészítése, amely pontosan rögzítené Győr területén a teraszok kiterjedését, 3. a Káptalan- és Kálváriadombon olyan fúrás végzése, amely eldöntené, hogy ezek valóban homokdűnék-e vagy

esetleg teraszszigetek, 4. a Győrhöz csatolt területek (Szabadhegyi terasz, Szitás-dombok Bácsán) alapos vizsgálata és 5. a régi vízrajz rekonstruálása.

Váczy Péter egyetemi tanár (Budapest) Győr eredetének kérdését vetette fel. Nagy Károly 791. évi, avarok elleni hadjáratának egyedüli célja Győr elfoglalása volt, amiből az is következik, hogy az avarok nyugati szárnyának — melynek élén a kagán állt — Győr volt a székhelye. Ez a Theodor kagán 805-ben személyesen kereste fel Nagy Károlyt Aachenben, majd nem sokkal ezután bekövetkezett halála után utóda is megkeresztelkedett, s Ábrahám néven lett a frank főség alatt álló, a Vértestől az Alpokig terjedő kaganatus feje. A két kagán neve és a források arra az eredményre vezetnek, hogy a győri kagán papjai a keleti ritushoz tartoztak. Az avar uralom alatt fennálló templom létezését bizonyítja egy, a XVII. századból fennmaradt feljegyzés, amely szerint Győr első, Szt. Ábrahám egyháza a Szt. Adalbert temetőben állt. A Szt. Adalbert prépostság a mai Kálvária-dombon feküdt, a Kálvária út pedig a sírokkal övezett római útnak felel meg, s ezért valószínű, hogy az Ábrahám templom temetői kápolna volt, mely túlélte a népvándorlás viharait. A győri fontos átkelőhely állandó vonzóerőt gyakorolt az őskortól kezdve: a kelták szokásuk szerint jól védhető dombra települtek (Kálvária), a rómaiak a síkra, ahol a főútvonal áthalad a Rábán, az avar és a magyar nomád társadalom a nyíltabb Nádorváros és Szabadhegy felé terjeszkedett, s az avar és a magyar sírok összekeveredése későavar és korai magyar kapcsolatokra utalhat. A település kontinuitása azonban nem jelent etnikai és kulturális kontinuitást Győrben sem. A város neve a török ‚jogur' (átkelőhely) szóra vezethető vissza, s a magyarok az avaroktól vették át. Így lett a város neve Győr, s nem a frank Raab. A fejedelmi központ hagyománya indokolhatta a püspöki székhely kijelölését is.

Csóka Lajos teológiai tanár (Pannonhalma) Pauler Gyula, Tóth Zoltán és saját korábbi tanulmányai alapján Hartvik győri püspök életrajzával kapcsolatosan vázolta Győr XI. századi történetének egyes részleteit. Hartvik az 1094-ben alapított zágrábi püspökségnek egy „agenda pontificalis"-t ajándékozott, melyből olyan korai intézmények létezésére is következtethetünk, mint a bencés apácák kolostorára. A győri püspökség és káptalan történetének korai időszaka fontos adatokat tartalmaz a város múltjára vonatkozólag is.

Kozák Károly régész (Budapest) a régészek feladatául elsősorban az eddigi (csak részben publikált) régészeti kutatások eredményeinek közreadását, ezek figyelembevételével a város belterülete régészeti réteg- és szintviszonyainak tisztázását tűzte ki. Ez a munka olyan fontos kérdésekre is választ adhatna, mint a Káptalan-domb avar időkben játszott szerepe vagy a Váczy P. által felvetett Kálvária-dombi település. A várostörténeti kutatásokba kellene beágyazni a Püspökvár lakótornyának feltárása során nyert és a feltárás folytatása során még remélhető eredményeket is. Ezt a munkát a Göcseji I. által javasolt geológiai kutatásokkal is össze kellene kötni. Szükséges azonban a levéltárosok bekapcsolódása is, hogy a középkori Győr városára vonatkozólag a különböző levéltárakban rendelkezésre álló adatok is hozzáférhetővé váljanak.

Granasztói György gimn. tanár (Győr) megállapította, hogy a győri alaprajzot tárgyaló munkák mindeddig elmulasztották azt, hogy az alaprajzot az általános európai városfejlődés összefüggésében vizsgálják. Győrre is jellemző a topográfiai dualizmus: az igazgatási központ (ispáni vár és püspöki palota) mellett egy későbbi szabályos alaprajzú település. A további kutatás feladata annak megállapítása, hogy ez a jellegzetességeiben a XIII. századi észak- és kelet-német városokra emlékeztető alaprajz már a XIII. század folyamán vagy csak a XVI—XVII. század városrendező munkája során alakult-e ki. E probléma megoldásánál a tulajdonviszonyokat (belsőség-külsőség) is tekintetbe kell majd venni, s első lépésként a főteret kellene megvizsgálni.

Házi Jenő ny. városi főlevéltárnok (Sopron) a középkori Győr történetével kapcsolatban felhívta a figyelmet a győri káptalan 1495—1528 közötti számadáskönyvére, amelyből ugyan már Villányi és Bedy is merített, de amelyet egyikük sem merített ki. Részben a számadáskönyv, részben az abban fenntartott korábbi (1314—1413) adatok segítségével azt a megállapítást tehetjük, hogy a káptalan már a regedi szerződés (1447) előtt is földesúri joghatóságot gyakorolt a város felett. A számadáskönyvből az is kiderül, hogy Győr lakossága színmagyar volt, s hogy a város lakosságának száma 2800—3000 körül mozoghatott.

Perjés Géza tudományos kutató (Budapest) Győr XVI—XVII. századi hadtörténeti szerepével foglalkozott. Stratégiai szempontból a városokkal szemben ebben a korban hármas követelményt állítottak fel: egyrészt a szorosjellegű szárazföldi és víziutak elzárását, másrészt a várat oldalról elkerülő ellenség veszélyeztetésének feladatát kellett ellátniok s végül támadó hadműveletek esetén utánpótlási bázisként kellett szolgálniok. Győr a hármas feladatnak tökéletesen megfelelt. Montecuccoli szerint védelmi háborúban egy Győr és Magyaróvár között felállított „repülő tábor" (campo volante), kihasználva a Hanság és

Rába nyújtotta lehetőségeket, igen eredményesen működhet túlerejű törökkel szemben. Támadó háború esetén Győr Komárommal együtt a támadás bázisa, egy Erdély megsegítésére irányuló hadművelet esetében pedig kiindulópontja annak az erődrendszernek, melyre a hadműveleteket alapozni lehet. Taktikai szempontból Győr kiépítésére nagy gondot fordítottak, s az mindenben megfelelt a kor tűzfegyvereinek; az építkezésnél felmerülő hátrányokat pedig a két folyó akadályjellege bőségesen kiegyenlítette.

Győr esetében igen jól figyelemmel kísérhető a határvédelem politikai és igazgatási hatása. Míg ui. a határvédelem egyrészt előmozdítja a központosítást, másrészt decentralizáló, sőt dezorganizáló hatása is van. A határvédelem szükségletei vitathatatlanná tették Bécs katonai, pénzügyi és politikai irányítását, de miután a központ a felmerülő igényeknek nem tudott eleget tenni, az egyes részek bizonyos fokig önálló életet kezdtek élni, s az ellátatlan magyar és idegen katonaság zabolátlan magatartása súlyos politikai és gazdasági következményekkel járt.

Voit Pál művészettörténész (Budapest) Győrnek a barokk művészet magyarországi elterjedésében játszott szerepének és a történettudomány és művészettörténet közti kapcsolat kérdését vetette fel.

Hadnagy Albert levéltárigazgató (Szekszárd) a szekszárdi Állami Levéltár őrizetében levő Gindly-levéltárra hívta fel a figyelmet. Ez az ausztriai származású, győri tőzsércsalád a XVII—XVIII. század fordulóján óriási kereskedelmet és nagyarányú hitelügyleteket bonyolított le, irataik nemcsak a város és a megye múltja, hanem a magyar kereskedelem története, sőt a bécsi udvar gazdaságpolitikájának jobb megismerése szempontjából is igen nagy értéket képviselnek.

Mollay Károly egyetemi docens (Budapest) felszólalásában hangsúlyozta, hogy a történészek és régészek munkájában a nyelvészek részvétele is szükséges, sőt a XIV. századot megelőző korszakra nézve nélkülözhetetlen. Győr nevének kérdésében nem érthet egyet Váczy Péterrel, mert a névadásban magyar szónak kellett szerepet játszania. Felhívta a figyelmet Idrisi munkájának Győrről írt szakaszára.

Degré Lajos levéltárvezető (Zalaegerszeg) azzal a kérdéssel foglalkozott: érvényesült-e az 1271-i privilégium után a libera regia civitas önkormányzata? Ellenkező esetben ugyanis ez a polgárságban olyan méretű elkeseredést szült volna, hogy nem maradt volna közömbös 1514-ben. Házi J. hozzászólásában tagadta az önkormányzat érvényesülését, megállapításai azonban a káptalan (tehát a földesúr) levéltári anyagán alapultak. Ezért szükséges, hogy ezt a kérdést jogtörténeti alapokon (elsősorban a városi perek fellebbezésének megállapítása útján) tisztázzák.

Filep Antal múzeumigazgató (Sárospatak) rámutatott arra, hogy a néprajzi kutatások eredménye szerint a nagy táji típusok hátterében egy-egy nagy város áll. Ezért Győrnek a várostól délre fekvő területen játszott szerepére nagyobb súlyt kell fektetni. A kertesség bizonyos jelenségei Győrött is megtalálhatók (a törökök által okozott károkról felvett jegyzőkönyvek említik az állattartó kerteket). Ez annál fontosabb, mert Tálasi és Hoffer kutatásai alapján ma már nem keleti, hanem európai kertes város-típusról beszélünk. Sajnálatosnak tartotta, hogy az agrártörténeti vonatkozások, amelyek Jenei régebbi dolgozataiban nagyobb hangsúlyt kaptak, most a referátumban háttérbe szorultak.

Váczy Péter második felszólalásában Mollayval szemben hangsúlyozta, hogy a városnév eredeti alakja kettős magánhangzón alapul, s ezt őrizte meg a mindig konzervatív latin forma is. Az 1240—42-i 'Gourin' (= Győrön) alak pontosan megfelel a török 'jogur' alaknak.

Kralovánszky Alán múzeológus (Budapest) a város települési előzményeivel kapcsolatban elmondotta, hogy a késő-avarkori téglavető-dűlői temetőt a X. század közepéig használták, s ugyanennek a temetőnek sírjaiban — hasonlóan a korabeli avar temetőkhöz — az ókeresztény temetkezési ritus megléte kimutatható.

Lengyel Alfréd válaszában köszönetét fejezte ki a hozzászólásokért és azért, hogy a régészek és nyelvészek részéről együttműködési készség nyilvánult meg. Győr nevének kérdését nem tartotta eldöntöttnek, s a maga részéről továbbra is a Győr nemzetség ősének nevéből való származást látja a legvalószínűbbnek. Meggyőződése szerint 1271-ben a polgárság megkapta az autonómiát, ennek kifejlődését azonban akadályozta, hogy a város egy része továbbra is a káptalan ill. püspök birtokában maradt. Befejezésül a részletanulmányok és levéltári kutatások szükségességét hangoztatta.

Jenei Ferenc válaszában főképpen a városalaprajz és az autonómia kérdésével foglalkozott. Az 1565-i telekkönyvet ma helytelenül ítéljük meg, mivel azt Villányi csak részben adta ki. A teljes telekkönyv hatalmas átalakulást mutat, a piac is csak 1617-re nyerte el mai nagyságát és alakját. A kertességnek is vannak középkori hagyományai, melyek a XVI. század után — a marhakereskedelem fellendülése nyomán— élednek újjá. A város 1447-ig ténylegesen élvezte a libera regia civitast megillető jogokat.

A konferencia délutáni ülésén *Sáry István* levéltárosnak (Győr) „A kapitalista Győr" és *Dávid Lajos* muzeológusnak (Győr) „Győr a két világháború között" című referátuma szolgált tárgyalási alapul.

Sáry István referátumának elején ismertette a XIX. századi Győrre vonatkozó irodalmat, s rámutatott arra, hogy ezekben elsősorban a kereskedelem, az ipar ill. a művészetek történetét találhatjuk meg, de a város politikai és társadalmi múltjának feldolgozása elmaradott, az abszolutizmus korszaka pedig minden tekintetben ismeretlen.

Az abszolutizmus súlyos teherként nehezedett a városra, s nemcsak a politikai és a kulturális életet kötötte gúzsba, hanem 500 000 Ft adósságot hagyott a városra. Az abszolutizmus igazgatási szervezetét nagy vonalakban ismerjük, de a kiegyezés utáni városi vezető-szervről, a törvényhatóságról, annak összetételéről és választásáról alig tudunk valamit.

A kapitalista gazdasági fejlődés alapjait a már korábban virágzó gabonakereskedelem alkotta, mely a korszak elején a közvetlen bécsi vasútvonal kiépítése következtében még jobban fellendült. Ezt a fellendülést tükrözi vissza a kereskedelmi Gyülde (később Győri Lloyd) 1857-i megalapítása, s a Győri Első Takarékpénztár forgalmának és jövedelmének állandó növekedése. A kereskedelem fellendülése ugyan még a 60-as években is tart, de az ország közlekedési hálózatának fejlődése ekkor már nem a város érdekeinek megfelelően alakult.

A korszak elején még a kisipar dominált Győrben. A magánvállalkozásként létrejövő üzemek kezdetben túlnyomórészt mezőgazdasági termékek feldolgozására alakultak, s csak a 80-as évek után jöttek létre olyan (vas-, gép-, textil- és vegyi) üzemek, amelyek távolabbi területek nyersanyagát dolgozták fel, ezzel párhuzamosan az iparból élők száma az 1881-i 14%-ról 1890-re 32.9, 1905-re 40.4%-ra nőtt. A gyáralapítások adtak alkalmat a külföldi (elsősorban osztrák) tőke behatolására. A hitelintézetek munkája is átalakul, az 1904-ben megalapított Győri Általános Takarékpénztár már teljesen a gyáripar támogatására rendezkedett be.

Az ipari várossá való átalakulás 1869—1910 között majdnem megduplázta a város lélekszámát, felszíva a környező falvak lakosságának egy részét, s megindítva az ipari munkásság kialakulását. Bérharcokról ugyan már a gabonakereskedelem virágzásának idején is hallunk, de szervezett munkásságról csak a „Munkáskör" 1891-i megalapítása után beszélhetünk. A XX. század elején a munkásosztály erejét már sztrájkok, tüntetések és szervezett bérharcok jelzik.

Dávid Lajos „Győr a két világháború között" c. referátumának bevezetésében hangsúlyozta, hogy a Horthy-korszak történetének feldolgozatlansága miatt elsősorban arra törekedett, hogy a legfontosabb és rendelkezésre álló adatok segítségével a korszak történetének legjelentősebb kérdéseire mutasson rá, s kijelölje azokat a résztanulmányokat, amelyek ennek az igen bonyolult korszaknak jobb megismerése érdekében szükségesek. A városnak erre a korszakára vonatkozólag óriási terjedelmű forrásanyag áll rendelkezésre (a vállalatok anyaga azonban nincs meg), irodalma pedig felülvizsgálatra szorul. Adós a történetírás a forradalom és a Tanácsköztársaság győri történetének feldolgozásával. A Tanácsköztársaság bukását követő fél évben a helyzet Győrött igen feszült volt, s bár a trianoni béke nem érintette a város helyzetét, az Ágyúgyárnak és más üzemeknek leszerelése jelentős munkanélküliséget okozott. Ha nem is ismerjük pontosan a város vezetőségének összetételét, megválasztásuk részleteit, megállapítható, hogy a kormánypárt a bel- és nádorvárosi, a szociáldemokraták pedig az újvárosi, győrszigeti és gyárvárosi szavazókra számíthattak biztosan.

A város népessége ebben a korszakban sajátos hullámzást mutat: a 10-es évek nagyarányú szaporodásával szemben a 20-as évek végén, a 30-as évek elején (a gazdasági válság miatti kivándorlás okozta) csökkenése áll. A foglalkozás szerinti megoszlásban ennek ellenére sem következett be jelentős változás.

Az 1929—33 közti nagy gazdasági válság következtében a városban 1932—33-ban 6000—7000 munkanélküli volt, a kisiparosok deklasszálódása gyorsabb ütemben folytatódott, az üzletek tömegesen csuktak be, a kereskedelmi forgalom csökkent. A valósággal szemben a város vezetősége középítkezések megindításával, a „szellemi inségmunka" bevezetésével próbált meg védekezni. Elsősorban a rendőri jelentésekből kellene tisztázni azt a kérdést, hogyan élénkült meg a munkásság politikai tevékenysége, milyen harcot folytatott ebben az időben. A munkásság harcának eredménye volt, hogy a városi törvényhatósági bizottság összetételében lényeges változás nem állt be, ami az egyre inkább fasizálódó kormányt a városi autonómia korlátozására késztette. Az 1936—38 közti fellendülés, majd az 1938 utáni háborús konjunktúra hatására a gyáripar újra fellendül, a nehézipar (mely a válság idején harmadik helyen állt) 1938-ra a máso-

dik, majd az első helyre tör előre, a város lakossága ismét bevándorlókkal nő, az építőtevékenység újra megélénkül, fejlődnek a közművek. A kezdetben fellendülő kereskedelemben és hiteléletben később a zsidótörvények károsan éreztették hatásukat.

A két referátum együttes vitájában *Valló István* (Budapest) kifejtette, hogy a várostörténeti kutatásokat ma két ok teszi különösen időszerűvé: a városodás (azaz a városok számának és a városban lakó népesség arányának állandó növekedése) és a városiasodás (azaz a városok színvonalának, fejlettségének, s vele együtt a városlakók életszínvonalának növekedése). A mai városfejlesztési feladatok megkövetelik a várostörténettől, hogy tisztázza egy-egy város múltját, fejlődését. Ennek érdekében fokozott figyelemmel kell kísérnie a társadalmi és gazdasági életben bekövetkezett változásokat, ki kell puhatolnia, hogyan alakultak a város létfeltételei, milyen területre terjedt ki a város vonzása, milyen szükségleteket elégített ki, hogyan és milyen mértékben felelt meg rendeltetésének. Felszólalásának befejező részében az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem városgazdasági tanszékén a városok kommunális ellátása múltjának és fejlődésének vizsgálatára vonatkozóan folytatott munkálatokat ismertette, majd megemlékezett azokról a kutatásokról, amelyeket az 1930-as években a Győri Szemle körül csoportosult várostörténészek végeztek.

Tomaj Ferenc (Győr) hozzászólása első részében Mendelényi Istvánnak, a város egykori polgármesterének „Győr szabad királyi város monográphiája" (1874). c. kéziratos (a Kisfaludy-Könyvtár őrizetében levő) munkáját ismertette, melynek különösen statisztikai adatokat tartalmazó V. fejezete nélkülözhetetlen forrás.

A város népessége 1890—1900, ill 1900—1910 között növekedett a leggyorsabb ütemben (24.7% ill. 18.0%), ezután a növekedés üteme csökkent, s 1920—1930 között megtorpant (2.4%). A város gazdasági és igazgatási szempontból már a 70-es években jelentős központtá vált, egyes Győrben székelő hatóságok működési területe nemcsak a városra, hanem a szomszédos megyékre is kiterjedt; fejlett közoktatási szervezettel rendelkezett. Javasolta, hogy a város múltjának feltárása érdekében állítsák össze Győr város statisztikai monográfiáját. Ebben a munkában a megyei Statisztikai Igazgatóság is készséggel venné ki részét.

Vörös Károly muzeológus (Budapest) a magyarországi kapitalista városfejlődés általános vonásaival foglalkozott felszólalásában. Míg Magyarországon a kapitalista fejlődés Budapestből, mint az egységes nemzeti piac központjából, igazi kapitalista nagyvárost teremtett, arra már nem volt elég erős, hogy ezzel párhuzamosan a feudalizmus vidéki gazdasági, igazgatási központjainak bármelyikét is számottevő középvárossá fejlessze. A városok csak jóval később, a XIX. század vége felé kezdik megtalálni helyüket az új vasúti hálózat befolyása alatt kialakult, a régihez képest megváltozott gazdasági kapcsolatokban és az új területi munkamegosztásban. Összehasonlítva Győrnek és az északnyugati Dunántúl más városainak (Sopron, Szombathely, Pápa és a gazdaságilag ide is tartozó Nagykanizsa) fejlődését és jellegzetességét, továbbá a fejlődést érzékeltetni képes egyes demográfiai, áruforgalmi, iparosodási, hitelügyi és az urbánus fejlődést mutató statisztikai adatokat, vázolta fel a fejlődés fővonalát. Eszerint Győr viszonylag zökkenőmentes, egyenletes fejlődését, gazdasági vezetőszerepének megtartását főképpen annak köszönhette, hogy egyrészt kereskedelmének hanyatlása lassú volt, másrészt nagyipari fejlődése kellő időben indult meg. Vele szemben Sopron megőrizte ugyan szolid, a kisiparból kifejlődő ipari bázisát, de azt továbbfejleszteni nem tudta, s így fejlődése meglassult. A fontos vasúti csomóponttá váló Szombathely és Nagykanizsa hirtelen fejlődött belső kereskedelmi központtá, s ezt a fejlődést Szombathely később megfelelő iparosodással egészítette ki. Hangsúlyozta, hogy az egyes városok fejlődésével kapcsolatban igen fontos az ott megjelenő ipari tőke eredetének vizsgálata. Nyilván nem közömbös a város gazdasági fejlettsége szempontjából annak megállapítása, hogy az ipart a helyi kereskedelmi tőke (mint Győr esetében — legalább is részben) létre tudta-e hozni, vagy idegen tőkére volt szükség. Az általános kapitalista városfejlődés szempontjából Győr egészben véve Arad, Temesvár, Miskolc és részben Kassa fejlődésével mutatja a legtöbb — részleteiben természetesen erősen eltérő — rokonságot.

Lettrich Edit kandidátus (Budapest) a két referátumot a városföldrajz szempontjából vizsgálta. Véleménye szerint ezek számos pozitív vonásuk ellenére sem biztosítottak elég teret a térbeli koncepciónak, a központi funkciók kialakulásának s a város és tágabb környéke között szövődő kapcsolatnak. Sajnálatosan elmaradt a gazdasági szerkezetnek, a gazdasági ágazatok egymásközti arányának és a város életében betöltött szerepének kétségtelenül nehéz, sok problémát felvető vizsgálata. Az ipar ágazati szerkezetének alakulása és a vele kapcsolatos kérdések számos olyan mutatót adtak volna a kutató kezébe, amelynek segítségével a győri ipar az országos fejlődésbe beilleszthető lett volna. Így tekintve pl. világosabbá válhatott volna Sáry referátumában, hogy a gabona-

kereskedelem hanyatlásának a megfelelően magas tőkekoncentráció hiánya volt a végső oka, azaz, hogy a győri tőke nem tudott a gabonaexportról a korszerű lisztexportra áttérni. Nem egészen találta helytállónak Dávid referátuma azon megállapítását, hogy a győri üzemek korszerűtlenek voltak — nem egy közülük a kor világszínvonalát is elérte. Majd arról szólt, hogy a 30-as évek végének munkaerővonzása tömegméretűvé tette az „ingázást", s ezzel megteremtette a városkörüli lakóhely-funkciójú falvak övezetét.

Vigh Károly, a Legújabbkori Történeti Múzeum csoportvezetője (Budapest) megállapította, hogy a két referátumban nem domborodik ki eléggé a győri munkásság szerepe és politikai harcának jelentősége. A győri helytörténészek részére a Vaggon- és Gépgyárnak az Országos Levéltárban található iratai, továbbá a helyi és a szakmai sajtó fontos forrásanyagot jelent.

Ruzsás Lajos kandidátus (Pécs) felhívta a figyelmet a városok kapitalizmus korabeli funkcióváltozásának szempontjára. A XIX. század elejétől kezdve az osztrák városok többé nem tudták magukat gabonával ellátni, s ekkor lendült fel a győri gabonakereskedelem, amely elsősorban a Kis-Alföld és a Bácska termését közvetítette Ausztria felé. A számottevő győri kereskedelmi tőke nemcsak a kereskedelem igényeit igyekezett kielégíteni, hanem árutőzsdét hozott létre, ahol prompt és határidős üzleteket kötettek, sőt értékpapírokat is adtak-vettek. A XIX. század 80-as éveiben a kapitalista fejlődésre jellemző változás állt be Győrött: a győri gabonakereskedelmet a pesti győzte le. Amikor az Osztrák Államvasút által kiépített vonal 1854-ben elérte Szegedet, a Bánság északi részének, amikor elérte Temesvárt, a Bánság déli részének gabonatermése hullott Pest ölébe. Ez a fejlődés Győrt funkcióváltoztatásra kényszerítette, ki kellett építeni a gyáripart. Mivel pedig a gabonakereskedelem hanyatlásával a kereskedelmi tőke nagyrészt elhagyta Győrt, a győri gyáripar kiépítéséhez idegen tőkére volt szükség.

Szabó Ágnes a MSzMP Párttörténeti Intézetének munkatársa (Budapest) hozzászólásában arra mutatott rá, hogy Győr városának a két háború között igen jelentős volt a munkásmozgalma, s ennek alapos feldolgozása többek között elősegíthetné a jobboldali szociáldemokrácia szerepének tisztázását. A Tanácsköztársaság bukása után a város ifjúmunkásai fontos szerepet töltöttek be a Tanácsköztársaság vezetői emigrációjának biztosításában. Az 1922-ben a rendőrség által készített „kommunista-feltérképezés" még jól mutatja a város munkásmozgalmának jelentőségét. Ma még nem látjuk tisztán, hogy ez a lendület miért tört meg 1935-re. Az ellenállási mozgalomban is elmaradt Győr, noha 1938-ban és 1939-ben még KIMSZ konferenciát tartottak itt. A lemaradás főokait nyilván a jobboldali szociáldemokrácia és a munkásarisztokrácia szerepében, a munkásság kétlakiságában, másrészt az erős német katonai megszállásban és a bombázásokat követő széttelepítésben kell keresnünk.—Befejezésül, e kérdések megoldása érdekében, a visszaemlékezések fontosságára figyelmeztetett.

A felszólalásokra válaszolva *Sáry István* megköszönte azoknak a kérdéseknek felvetését, amelyek az eddigi irodalomban nem szerepeltek, *Dávid Lajos* pedig megállapítva, hogy a Horthy-korszak különösen elhanyagolt szakasza Győr múltjának, javasolta, hogy hozzanak létre három kutatócsoportot, amelyek 1. (közgazdászok bevonásával) a korszak gazdasági fejlődését, 2. (jogászok és statisztikusok bevonásával) a népesség változásait és a közigazgatás fejlődését, 3. (a Párttörténeti Intézet és a Legújabbkori Történeti Múzeum bevonásával) a város politikai történetét kutatnák.

Az ülést *Gerevich László* elnök rekesztette be.

*

1963. november 5-én de. a konferencia ülését *Wellmann Imre*, a Mezőgazdasági Múzeum osztályvezetője nyitotta meg. Az ülés napirendjén *Balázs Péter* minisztériumi főelőadó (Budapest, Levéltárak Országos Központja) „Győr a feudalizmus végén" c. írásban kiküldött referátumának és *Danyi Dezső*, a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára igazgatója „Győr társadalmi helyzete a XVIII. század végén" c. előadásának közös vitája szerepelt.

Balázs Péter referátuma mindenekelőtt a város gazdasági életének, és ezzel összefüggésben a város társadalmának elemzésével, majd reformkori politikai-kulturális arculatával és az 1848—49-es forradalom és szabadságharc helyi eseményeivel kívánt foglalkozni.

A város gazdasági életében a gabona- és állatkereskedelembe való bekapcsolódás volt döntő jelentőségű. A már korábban is élénk gabonakereskedelem nagyarányú fellendülését a dunai gőzhajózás megindulása, s az ezzel együttjáró kedvező szállítási feltételek váltották ki. A XIX. század harmincas éveiben óriási gabonakészleteket halmoztak fel s azokat a nyugati árviszonyoknak megfelelően dobták piacra. Hasonló arányokban folyt — s még kevesebb kézben összpontosult — a nyugatra irányuló győri állatkereskedelem is. A víziszállítás kockázatának megosztására már 1845-ben megalapították a „Kölcsönös Biztosító Egyletet".

A város iparát nem a mezőgazdasági termékeket feldolgozó üzemek, hanem a fejlett kézműipar jellemezte; a céhes ipar ebben a korszakban azonban már nem egy szempontból válságba jutott. A mesterek számának növekedése nem követte az iparosok számának a lakosság növekedésével lépést tartó emelkedését, a több legénnyel és korszerű berendezéssel dolgozó tőkeerős mesterek és a legényt nem foglalkoztató mesterek között hatalmas vagyoni különbségek keletkeztek. A győri gabonakereskedelem tekintélyes (az adózók 11.2%-át kitevő) szállítóipari munkásságot hozott létre.

1809-ben Napóleon elfoglalta Győrt és óriási hadisarcot (3 milliót) vetett ki rá. Az ostrom tanulságai nyomán ledöntötték a régi és idejétmúlt bástyákat, helyüket gabonaraktárak és lakóházak foglalták el. Ekkor épült át a város legnépszerűbb kulturális intézménye, a színház is. Nagy szerepet vitt ekkoriban a Vaterland, majd a Hazánk c. helyi újság kiadója, a Streibig-nyomda. Tanintézményei közül az Akadéma volt a leglátogatottabb.

A város lakossága 1828-ban még egyenlő arányban magyar és német, de a 40-es évek végére már a magyar elem jutott túlsúlyra. A 30-as években egyébként a város nem játszik szerepet a reformmozgalomban s a radikális mozgalom is csak a 40-es évek közepétől kezdett kialakulni. Vezetői, a „győri tizek", inkább a megyében működtek, a maradi polgárság saját maga részére ugyan az országgyűlésen szavazati jogot követelt, de ugyanakkor ellenezte a polgárjogok kiterjesztését és a városi kormányzat demokratizálását. Az 1847-i követválasztás eredménye még a konzervatívok győzelmét, de a követi utasítás már a radikálisok előretörését jelezte.

A városnak az 1848—49-es polgári forradalomban és a szabadságharc alatt játszott szerepét tanulmányozva lépten-nyomon látszólagos ellentmondásokra bukkanunk. Míg 48 áprilisában Győrt a „magyar Marseille"-nek nevezték, alig néhány hónappal később gúnyosan a „győri vitézséget" emlegették, amikor a schwechati csatában a győri nemzetőrség sorai elsőnek inogtak meg. A forradalmi mozgalom tömegbázisát az 1847-es ínséges esztendő, s a nyomában Győrött fellépő munkanélküliség teremtette meg. 1848 elején az egymást követő tömeggyűléseken a „proletárok" (hajóslegények, szállítómunkások, napszámosok), a céhlegények és az akadémiai ifjúság vett részt Lukács Sándor és a radikálisok vezetésével. A két polgárőrség egyesült, sőt fegyveresen vonult fel Pozsonyba, hogy a törvények szentesítését siettesse. A követválasztás és tisztújítás előkészületei kiélezték a radikálisok és konzervatívok közti ellentétet. A tisztújításon még a konzervatívok győztek, de a követválasztás már két radikálist juttatott az országgyűlésbe. 48 őszén a városban még a nagypolgárság volt az úr, s ez a réteg annyira tartott a „proletárok" megmozdulásától, hogy október 3-án inkább vállalta a Jellačić előtti meghódolást mint az alsóbb néprétegekkel való szövetséget. Jellačić kivonulása után Lukács Sándor kormánybiztosként vette kezébe a hatalmat és óriási, mindenre kiterjedő szervezőmunkát végzett. A város azonban december 27-én a császáriak kezére került, s bár még kétszer felszabadította a honvédség, 1849. augusztus 15. után az osztrák önkényuralom már tartósan ránehezedett a városra.

Az irodalom ismertetése után a feldolgozandó kérdések közül a következőket emelte ki: A gabonakereskedők származási helyének és beköltözési idejének megállapítása. A bécsi levéltárak segítségével talán megállapítható lenne az is, hogy hol helyezték el pénzüket. Fontos lenne a gabonaárak ingadozásának kutatása. Fel kellene dolgozni a múzeum gazdag céhanyagát és Győrsziget (1905-ig önálló község) történetét. Révfalu levéltára pedig lehetőséget nyújtana annak a kérdésnek tanulmányozására, hogyan hatott a város gazdasági élete a szomszédos falura. Külön tanulmányt igényel a polgárőrség története. A győri radikálisok tevékenysége két irányban kíván vizsgálatot: egyrészt tisztázni kellene Moson megyei működésüket, másrészt a radikálisok vezetőinek az országgyűlési ifjúság mozgalmaiban játszott szerepét. Az Akadémia iratainak átvizsgálása is szép eredménnyel kecsegtet nemcsak a város kulturális, hanem politikai élete szempontjából. Végül Lukács Sándor életrajzának megírását sürgette, ehhez a debreceni Állami Levéltár és az Országos Levéltár bőséges anyagot szolgáltathat.

Danyi Dezső előadása annak a komplex vizsgálatnak volt műhelybeszámolója, amelynek keretében a II. József kori népszámlálás Győr városára vonatkozólag fennmaradt egyéni számlálólapjait, a városi adó- és telekkönyvet s a polgárkönyvet dolgozták fel a statisztikai módszer segítségével. *Danyi* ebből az anyagból a XVIII. századi Győr háztartásainak és családainak adatait elemezte, s részleteket mutatott be a győri polgárság összetételének változásáról a század második felében.

Bevezetőül az 1787-i népszámlálás adatainak reprezentatív feldolgozását ismertette. A reprezentáció módszerének alkalmazása ui. lehetővé tette, hogy közel 3000 háztartás helyett 679 háztartás adatait elemezzék. A mintavétel a terület, a házak és a háztartások ismérvein alapult, s az eljárás kidolgozásában *Tekse Kálmán*, a Demográfiai Kutatócso-

port matematikusa nyújtott segítséget. Ezzel kapcsolatban Danyi hangsúlyozta, hogy a matematikai-statisztika módszerei ugyanúgy alkalmazhatók a történeti jellegű anyag feldolgozásánál, mint a mai adatgyűjtéseknél, hogy a statisztika módszereinek felhasználása a történettudományban a történészek által alkalmazott indukció módszerének kiterjesztését, jelen esetben a valószínűségszámításra alapozott, tudományos kiterjesztését jelentik, s végül hogy a statisztika módszereinek alkalmazása azt is lehetővé teszi, hogy meghatározott tapasztalati adatok alapján megkísérelhessük az események vagy tények bizonyos ismérvek (pl. nagyságrend) szerinti megoszlásának valószínű törvényszerűségeit meghatározni.

A családok és háztartások adatainak vizsgálatára nemcsak a győri anyag tulajdonságai adtak ösztönzést, hanem az is, hogy a családok nagyságának és összetételének ismerete felvilágosítást nyújthat a korábbi századokra is, amelyekben a család-nagyság együtthatója úgyszólván az egyetlen — sokat vitatott, de mégis használható — demográfiai koefficiens. Így került sor annak igazolására, hogy bár a családok átlagos nagysága az évszázadok folyamán csak egy-két fővel változott, de a különböző létszámú családok számának gyakorisága különböző korokban igen eltérő képet mutat. Éppen ezért nem tekinthető véletlennek, hogy Magyarországon a XVIII. század végén a városi háztartások kisebb létszámúak mint a falusi, vagy a falusi jellegű külvárosi településekéi. Megjegyzendő, hogy a korábbi századokban éppen megfordítva volt. A nagycsalád rendszerét a gazdasági-társadalmi fejlődés erre az időre már megszüntette, csupán a külvárosokban van még némi nyoma, Győrben az átlagos családnagyság 4 fő, de egyrészt városrészenként, másrészt foglalkozásonként jellegzetes eltérések mutatkoznak az átlagok és egyéb középértékek között. Az iparos és a kereskedő családok voltak a legnagyobbak, közel kétszeresét tették ki a mai családnagyságnak. A családok típusát láthatólag befolyásolta a családfő társadalmi helyzete. A mezőgazdasági jellegű Szabadhegy, Major városrészben a rokonok és idegenek nélküli családtípusok dominálnak. A Belvárosban azonban úgyszólván minden második családban él valamilyen rokon vagy idegen (cselédi, alkalmazott, kosztos, albérlő stb). A napszámos családok döntő többsége csak a vérségi családtagokból állott, míg az iparosoknál és kereskedőknél ismét az idegenekkel és rokonokkal vegyített család a jellemző. A család típusát a korabeli halálozási viszonyok is befolyásolták, foglalkozástól és városrésztől függetlenül igen nagy az özvegy családfők aránya.

A győri források családonként feltüntették az életben levő gyermekeket is, tekintet nélkül tartózkodási helyükre. A minta alapján megállapítható, hogy az élő és jelenlevő gyermekek száma a Belvárosban a legkisebb és a mezőgazdasági jellegű városrészekben a legnagyobb. Jellemző a korabeli demográfiai viszonyokra, hogy az életben levő gyermekek átlagos száma viszonylag nem nagy.

A demográfiai rész befejezéseként az előadó felhívta a figyelmet arra, hogy az adatok közötti összefüggések, főként pedig a demográfiai tényezők felkutatása további vizsgálatokat igényel, ill. újabb források feldolgozását teszi szükségessé.

A műhelybeszámoló második részében az 1743—1788 között vezetett polgárkönyv adatait ismertette. A polgáreskü letett 2000 személy jogcím, származási hely és foglalkozás szerinti osztályozása azt mutatja, hogy a győri polgárság elég heterogén összetételű volt. Elenyésző ui. azoknak a győri családoknak a száma, akik több nemzedéken át a város polgárai maradtak. A polgárságot egyre nagyobb tömegben töltötték fel a környező falvak lakói és a külföldiek. Meglepő azonban, hogy a külföldről közvetlenül bevándorolt polgárok aránya csökkenő irányzatot mutat. A foglalkozás és a származási hely összevetése azt igazolta, hogy meghatározott foglalkozások vagy foglalkozási csoportok bizonyos származási helyhez kapcsolhatók, a jogcím és a foglalkozás összevetése pedig azt, hogy a régi városi polgárok a legjövedelmezőbb foglalkozási ágakban találhatók, míg a frissebb „győri illetőségűek" a jelentéktelenebb iparágakban helyezkednek el.

Dávid Zoltán, a Statisztikai Hivatal osztályvezetőhelyettese (Budapest) hozzászólásában az 1617. és 1703. évi telekkönyv, ill. az 1787-i népszámlálás alapján a győri népesség kicserélődésével foglalkozott. A Belvárosban nem egészen két évszázad alatt a népesség kétszer is csaknem teljesen kicserélődött s a csere következtében a XVIII. század folyamán a német elem került túlsúlyra. A nemzetiségi változás okai között a győri katonaságon, a parancsnok személyén kívül a bécsi kormány politikai és azzal szorosan összefüggő vallási szempontjai, valamint gazdasági természetű indokok szerepeltek.

A közrejátszó demográfiai jelenségek közül megfigyelhető a nagy halandóság következtében a családi keretek időelőtti felbomlása, a magas csecsemő- és gyermekhalandóság miatti alacsony szaporodás, és a nagy járványok hatása. Megállapítható volt, hogy 1784 és 1787 között a természetes népmozgalom mind a négy évben fogyással zárult. A születések 46—47%-os értékei mellett a halálozások 53—59% között mozgott. A nagy halandóság egyik jele, hogy a népszámlálás szerint Győr családfőinek 22%-a özvegy férfi és nő volt,

jóllehet az újraházasodások ekkoriban általában gyakoriak. Ugyancsak nagy volt a mostohagyermekek és árvák száma.

A népesség fluktuációját a gazdasági helyzet állandó hullámzása is elősegítette. A mezőgazdasági termelés nagyfokú ingadozása, az ennek következtében fellépő áremelkedés, az inséges évek pénztelensége jelentősen befolyásolta az iparból élők életszínvonalát és termelését. Az állandó mozgás, az élénk ingatlanforgalom visszatükröződik Győr 1617-i telekkönyvében csakúgy mint az első népszámlálás adataiban, ez utóbbi tanusága szerint a legtöbb győri család 3 év alatt gyakran kétszer-háromszor is megváltoztatta lakóhelyét.

H. Veress Éva (Budapest) megállapította, hogy munkamódszer szempontjából igen fontos annak tisztázása, hogy a reprezentáció hol és hogyan alkalmazható. A matematikai elvek alkalmazásánál bizonyos tárgyismeretre is szükség van.

Makkai László kandidátus (Budapest) annak a véleményének adott kifejezést, hogy nemcsak a statisztika, hanem általában a matematika alkalmazása a történettudományi kutatásban igen sürgős feladatot jelent. A történészek ugyanis megszokták, hogy illusztratív adatokkal dolgozzanak, az intuitive megérzett társadalmi vagy gazdaságifejlődést példaként felhozott számokkal illusztrálják. A történészek részére matematika-statisztikai szakkörök felállítását tartja szükségesnek.

Perjés Géza tud. kutató (Budapest) rámutatott arra, hogy a statisztikai módszer alkalmazása nagyjelentőségű, de önmagában véve nem csodaszer, nem helyettesítheti a történetírás „klasszikus módszereit".

Egyetértett Dávid Zoltánnal abban, hogy a népmozgalmak a kor történetének egészét döntő módon befolyásolják. Ez az megállapítás két kérdést vet fel: 1. eltérő volt-e Magyarország demográfiai fejlődése a XVI—XVIII. században az általános európaitól (jelenlegi ismereteink szerint nem, ez azonban problematikussá teszi a törökkori pusztulásról alkotott felfogásunkat), 2. fel kellene mérni azt, hogy milyen hatással volt az emberekre a kor „halálközelsége" (járványok, háborúk stb), mert valószínű, hogy a kor irracionális világszemléletének ez az egyik gyökere.

Danci József gimn. igazgató (Győr) az előadásra és a felszólalásokra hivatkozva hívta fel a figyelmet a népegészségügy, s általában az egészségügyi viszonyok tanulmányozásának szükségességére és jelentőségére.

Acsádi György az Országos Statisztikai Hivatal osztályvezetője (Budapest) arra mutatott rá, hogy a reprezentatív módszer bizonyos logikai megfontolásból és hétköznapi következtetésekből ered, s alkalmazása ma demográfus előtt természetesnek tünik. Feltünő azonban a XVIII. századi Győrben a nagyméretű csecsemő- és gyermekhalandóság, amelynek a régészeti-antropológiai anyagban nincs nyoma.

Vörös Károly múzeológus (Budapest) Vas megyei kutatásai alapján kifejtette, hogy a falusi háztartások létszáma és ezzel együtt a falu népességszáma nagymértékben függött a falu társadalmi-gazdasági struktúrájától, tehát attól, hogy milyen arányt képviselt a telkes jobbágyság, amely több embert tudott eltartani mint egy (bármilyen nagy) vérségi család létszáma. A telkes jobbágyok és a nemesek között jóval kisebb arányban találunk önállóan gazdálkodó özvegyasszonyokat, mint Danyi kutatásai szerint a város (elsősorban iparos) népességében. Ennek a jelenségnek oka talán abban keresendő, hogy az agrárnépességnél a házastársak között kisebb volt a korkülönbség. A városi csecsemőhalandóság véleménye szerint csak látszólag volt magasabb a falusinál: a város fejlett egyházi szervezete egyszerűen több korán elhalt csecsemő megkeresztelését (s ezzel együtt anyakönyvezését) tette lehetővé, mint a falusi.

Fügedi Erik tud. munkatárs (Budapest) rámutatott arra, hogy a tömeges adatgyűjtés és feldolgozás megköveteli a gondos tervezést, a kollektív munkát, és új munkatársak bekapcsolását.

A várostörténet szempontjából a történeti statisztika alkalmazása azért nyit új perspektivát, mert egyrészt lehetővé teszi a várost alkotó polgárság tömegének áttekintését, tipikus vonásainak felvázolását, másrészt olyan tények (születés, házasság, halál) statisztikai megragadását, amelyek mindig döntő befolyást gyakoroltak az egyén és a közösség sorsára.

Soós Imre levéltárvezető (Eger) arra utalt, hogy a csecsemőhalandóság 1780 körüli ugrásszerű megnövekedésének okát feltehetőleg az anyakönyvek vezetésének változásában kell keresnünk. II. József uralkodása idején új plébániák megszervezésére törekedtek, így a korábban hiányos anyakönyvezés kezdett teljesebbé válni, ezért a kutatás megkezdése előtt indokolt annak a kérdésnek megvizsgálása: mennyiben teljesek, menynyiben hiányosak az anyakönyvek?

Degré Alajos levéltárvezető (Zalaegerszeg) Balázs Péter referátumához szólt hozzá. A győri polgárság politikai magatartásának megvilágítására elmondotta, hogy az

1848 márciusi alkotmány a választójogot vagyoni cenzushoz kötötte, de az országgyűlési választójog cenzusa alacsonyabb volt mint a városi választójogé. Ennek következménye volt Győrben, hogy az országgyűlési választásokon a radikálisok, a városi tisztújításon a konzervatívok győztek.

Balázs Péter válaszában a történeti statisztikával kapcsolatban elmondotta, hogy a levéltárak az ilyen irányú forrásokról külön katalógust készítettek, melynek több mint 10 000 lapja van. Makkai L. felszólalására reflektálva hangsúlyozta, hogy vannak fejlődési folyamatok, amelyek nem foglalhatók statisztikába: pl. Győr XIX. századi nemzetiségi helyzetéről.

Danyi Dezső is arra utalt válaszában, hogy a történeti statisztika alkalmazásának elsősorban a források szabnak határt.

Az ülés *Wellmann Imre* elnöki zárszavával ért véget.

A TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET HÍREI

A Történettudományi Intézet Tudományos Tanácsa 1963. október 20-án ülést tartott, melynek napirendjén az Intézet újkori és legújabbkori magyar osztályának távlati tudományos terve és az Intézet 1964. évi terve szerepelt.

*

Az intézet novemberi osztályvezetői értekezlete elhatározta, hogy a *Magyar Történeti Bibliográfia* készülő dualizmuskori hat kötetét 1965-től kezdve folyamatosan fogja megjelentetni.

*

Az Intézet külföldi látogatói 1963. év második felében: Dr. *Rafael Gerber* prof., a varsói egyetem egyetemes történeti tanszékének vezetője (augusztus 15.), Dr. *Hans Leo Mikoletzky*, bécsi egyetemi tanár és főlevéltáros (szeptember 5.), *Ruben Omar Cecili* professzor Montevideoból (szeptember 11.), *Paul Falla*, a Foreign Office kulturális osztályának vezetője (szeptember 13.), prof. *Giuseppe Martinola* Luganóból (szeptember 30.), *Wolfgang Jonas*, a berlini Történettudományi Intézet gazdaságtörténeti szekciójának vezetője (október 28.), *Niko Nikov*, a bolgár Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa (november 11.). *T. Iszlamov* kandidátus, a moszkvai Történettudományi Intézet munkatársa, 1963 november-decemberben tartózkodik hazánkban, ugyanebben az időszakban *V. P. Susarin* is itt dolgozik.

*

Varsóban 1963. szeptember 12—17-én tartották a lengyel történészek öt évenként szokásos kongresszusát. Magyar részről *Mályusz Elemér* a történettudományok doktora, a Történettudományi Intézet főmunkatársa és *M. Somlyai Magda*, az Intézet munkatársa vettek részt, mint a Lengyel Történelmi Társulat vendégei a kongresszuson. A 3 szekcióban tartott tanácskozásokon megvitatták: 1. a lengyel középkor művelődése, 2. az 1963. évi lengyel forradalom, 3. a felszabadulás utáni lengyel történet főbb kérdéseit.

*

A Nemzetközi Szláv Régészeti Szemináriumon az Intézet két munkatársa vett részt. *Györffy György* A morvák emléke a magyar krónikairodalomban és *Bartha Antal* A IX—X. századi magyar—szláv kapcsolatok c. előadásával.

*

A középiskolai tanárok szakmai továbbképzésének keretében *Benda Kálmán* kandidátus 1963. október 16-án Nyíregyházán, 17-én Kisvárdán, 18-án Mátészalkán tartott előadást, „A magyar jakobinus mozgalom Szabolcs és Bihar megyében" címen.

R. Várkonyi Ágnes, az Intézet h. osztályvezetője, szeptember 21-én a bécsi magyar követség meghívására, az ottani magyar kolónia számára előadást tartott „Magyarország története 1526—1790" címmel.

*

A bécsi Nemzetközi Történész Kongresszusra az egykor a Habsburg birodalomhoz tartozott szocialista országok közös bibliográfiai kiadványt készítenek, mely az ezeknek az országoknak 1790—1918 közti történetére vonatkozó, 1945 után megjelent jelentősebb munkákat tartalmazza. A magyar anyag elkészült és azt a Történettudományi Intézet eljuttatta Bukarestbe, hol a kiadványt szerkesztik.

*

A Történettudományi Intézet „*Világtörténeti Tájékoztató*" címen, tetszetős külsőben, évente négyszer megjelenő, sokszorosított dokumentációs folyóiratot indít, amelynek célja tájékoztatni a magyar történészeket a külföld történetírásának legújabb módszereiről és eredményeiről. A folyóirat főként a legújabb korral foglalkozik, de figyeli más korszakok főbb vonatkozásait és a történetírásnak minden ágát. Lehetőleg minél nagyobb számú könyvismertetés mellett kivonatosan fogja bemutatni a külföldi történetírás legfontosabb módszertani cikkeit. A folyóiratot a Történettudományi Intézet és más történész-intézmények tagjaiból álló szerkesztőbizottság szerkeszti; főszerkesztő *Makkai László*.

A „Magyarország története 1526—1790" egyetemi tankönyvet, (szerzői: H. Balázs Éva, Ember Győző, Heckenast Gusztáv, Makkai László, Sinkovics István, Wellmann Imre, Wittman Tibor), valamint a „Történelmi olvasókönyv a gimnáziumok 2. osztálya számára" c. kiadványt a Kiadói Főigazgatóság az 1963-as nivódíjjal jutalmazta.

*

Az Akadémiai Kiadónál megjelent „Az Árpádkori Magyarország történeti földrajzá"-nak I. kötete *Györffy György* tollából. A kötet 15 vármegye és helységei történeti topográfiáját tartalmazza. Fontos forrásmunka mind az árpádkori történészek, mind régészek, művészettörténészek és nyelvészek számára.

*

Az Intézet kiadványa, a *Történeti Szemle*, legutóbb két speciális számot jelentetett meg: a fasizmus problémaköréből (1962. 3—4 sz.) illetve a magyarországi XV—XVII. századi honvédő harcok ideológiájáról (1963. 1. sz.).

*

Az Intézet gondozásában megjelenő *Értekezések a történettudományok köréből* sorozat 30. és 31. számaként legutóbb *Serfőző Lajos*: A KMP tevékenysége a munkás kultúr- és sportmozgalomban (1925—1945), és *Irinyi Károly*: A Naumann-féle „Mitteleuropa"-tervezet és a magyar politikai közvélemény c. tanulmányok jelentek meg.

*

A Történettudományi Intézetben két fiatal külföldi történész dolgozik. *Richard E. Allen*, a Magyarország és az Egyesült Államok közti kultúrcsere-egyezmény keretében ösztöndíjasként tartózkodik Magyarországon. Doktori disszertációjához gyűjt anyagot. Témája: A magyar társadalom a XVIII. század végén. *V. Olaf*, a moszkvai Történettudományi Intézet aspiránsa, főleg újkori magyar történettel foglalkozik. Mindketten jól bírják a magyar nyelvet.

HIREK AZ ORSZÁGOS LEVÉLTÁRBÓL

Az Országos Levéltár 1963 végén újabb három, sokszorosított formában megjelent segédletet bocsátott a kutatók rendelkezésére: megjelent az Eszterházy-család zólyomi ágának levéltáráról és a Zichy-család levéltáráról készült 1—1 kötetes repertórium, valamint a csehszlovákiai levéltári anyagról készült mikrofilmek az Országos Levéltár filmtárában c. 1 kötetes áttekintő raktári jegyzék.

*

Befejeződött a Darányi- és a Wlassics-család levéltárának rendezése. Mindkettőhöz áttekintő raktári jegyzék készült. Az elsőben túlnyomórészt Darányi Ignác földművelésügyi miniszter, a másodikban Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter iratai találhatók. A két levéltár különösen a dualizmus korának kutatói számára nyújt érdekes anyagot.

*

Többszáz térképet és tervrajzot tett a kutatás számára könnyen hozzáférhetővé az a munkaközösség, amely ezeket a helytartótanácsi és a magyar kincstári levéltárak iratai közül, konkordanciajegyzék készítése mellett, rendszeresen kiemeli. A kiemelt térképek a térképtárba, a tervek a tervtárba kerülnek. A kéziratos térképekről részletes leírást tartalmazó katalóguslapok készülnek.

*

Áttekintő raktári jegyzék készült az Erdélyi Kancellária levéltárához és az 1526 utáni gyűjteményhez.

*

A Filmtár részére új légkondicionáló gép érkezett.

A NÉMET—MAGYAR TÖRTÉNÉSZ VEGYESBIZOTTSÁG 1963. ÉVI ÜLÉSÉRŐL

A német—magyar történész vegyesbizottság 1963. június 10—13. között Budapesten tartotta harmadik ülését. A Német Demokratikus Köztársaság történészeit *Karl Obermann* professzor, az NDK Történettudományi Intézete részéről, *Günther Paulus*, *Fritz Klein* és *Rolf Dlubek* az intézet tudományos munkatársai képviselték. A magyar történészek részéről *Ember Győző* akadémikus, *Zsigmond László* egyetemi tanár és *Kerekes Lajos* kandidátus, mint a vegyesbizottság rendes tagjai, *Ránki György*, az MTA Történettudományi Intézetének h. igazgatója, *Komjáthy Miklós* levéltáros, *Gonda Imre*, *Jemnitz János*, *Juhász Gyula*, *Ádám Magda*, *Mucsi Ferenc* a Történettudományi Intézet tudományos munkatársai és *Józsa Antal*, a Hadtörténelmi Intézet tudományos munkatársa, mint meghívott vendégek vettek részt a bizottság ülésein.

A legutóbbi berlini ülés határozatának megfelelően, a jelenlegi ülésen néhány olyan probléma érdemi megtárgyalására került sor, melyek a két ország történészeit elsősorban foglalkoztatják, s az együttműködésre leginkább lehetőséget nyújtanak.

Az I. Internacionálé megalakulásának 100 éves évfordulójával kapcsolatos magyar munkálatokról *Jemnitz János* tájékoztatta a résztvevőket, majd megvitatásra került egy általa készített referátum az I. Internacionálé kutatásának néhány fontos problémájáról. Azután *Rolf Dlubek* adott részletes áttekintést az NDK-ban folyó idevágó munkálatokról, majd a felvetett kérdésekről élénk vita alakult ki. Különös érdeklődést váltottak ki az alábbi kérdések: az I. Internacionálé harca a háború és a nacionalizmus ellen; az Internacionalé mint a nemzetközi munkásmozgalom összefogó szervezete; az Internacionálé megszűnésének okai és összefüggései stb. A rendkívül érdekes és termékeny vita alapján a bizottság úgy döntött, hogy a következő évben újra napirendre tűzi az I. Internacionálé kutatásának problémáját. Ehhez alapul szolgál majd Jemnitz János előadása, valamint a német történészek által összeállításra kerülő „Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung". A vegyesbizottság ülése máris kedvező eredményeket mutat, amennyiben a kérdés kutatói között megindult a rendszeres véleménycsere az Internacionálé és a nemzetközi munkásmozgalom kérdéseiről. Értékes hozzájárulást jelentett a problémák érdemi felvetéséhez Dr. *Karl Obermann* Weydemeyerről írott és a vegyesbizottság tagjainak átadott tanulmánya is.

Az első világháború történetének kutatásáról Dr. *Fritz Klein*, „Deutschland von 1897/98 bis 1917" c. könyvének és az általa kidolgozott „Disposition der Geschichte Deutschlands im ersten Weltkrieg" c. tézisek megvitatása formájában került sor. Magyar részről *Zsigmond László*, *Gonda Imre*, *Komjáthy Miklós* és *Józsa Antal* tettek megjegyzéseket a könyvhöz és a tézisekhez. A vita alapján kiderült, hogy a centrum és a balszárny szerepéről a német munkásmozgalomban, a Monarchia felbomlásáról és különbéke-ajánlatairól, a központi hatalmak gazdasági együttműködéséről, valamint a Közép-Európát érintő német tervekről további együttes kutatásokra és eszmecserékre van szükség.

A második világháború kutatásában elért eredmények bemutatására szintén a feldolgozás során jelentkező elméleti és módszertani problémák elemzése formájában került sor. A bizottság német tagjai már előzetesen megküldték a „Kurze Konzeption zur Geschichte Deutschlands im zweiten Weltkrieg" című téziseiket, melyek a kidolgozásra kerülő 4 kötetes összefoglaló monográfia elvi alapvetését kívánják szolgálni. Magyar részről *Juhász Gyula* „A Teleki-kormány külpolitikája a második világháború kirobbanása idején" c. német nyelvre fordított előadásával adott képet a magyar történészek munkálatairól. A tézisek és az előadás vitája során érdekes, további kutatásra és tisztázásra váró kérdések egész sora merült fel. Így pl. Németország közép- és délkelet-európai politikája a második világháború idején; a magyar és német fasizmus ideológiai összehasonlítása; a második világháború gazdaságtörténeti problémái; a „furcsa háború" diplomáciatörténeti összefüggései; a „Fall Barbarossa" és Délkelet-Európa stb. A további együttműködés formáira vonatkozóan a vegyesbizottság abban állapodott meg, hogy *a)* a magyar történészek véleményadás formájában vesznek részt a német kollégák által készítendő 4 kötetes monográfia kidolgozásában. *b)* a vegyesbizottság gondoskodik a megjelent munkák rendszeres cseréjéről és a kutatás során elért fontosabb részeredmények kölcsönös ismertetéséről, *c)* a német kollégák rendszeresen megküldik a közeljövőben megindúló „Bulletin des Arbeitskreises Zweiter Weltkrieg" c. sokszorosított folyóiratukat, s abban helyet biztosítanak magyar tanulmányoknak is.

Az Osztrák-Magyar Monarchia történetének kutatása tárgyköréből 1964 tavaszán Budapesten rendezendő nemzetközi történész-konferenciával kapcsolatban a vegyesbizottság német részlege örömmel vállalkozott a közreműködésre: korreferátumot készítenek „Az Osztrák-Magyar Monarchia nemzetközi helyzete 1900—1918" és „A Szociáldemokrácia az Osztrák-Magyar Monarchiában 1900—1918" címmel. (*k—l*)

AZ OLOMOUCI NEMZETKÖZI HELYTÖRTÉNETI KONFERENCIA

Az olomouci Palacký-Egyetem történelmi intézete 1963. november 13. és 15 közt háromnapos helytörténeti konferenciát rendezett. A konferencián, amelyet az egyetem bölcsészettudományi karának aulájában tartottak, a mintegy száz cseh és szlovák történészen kívül résztvettek Lengyelország, a Német Demokratikus Köztársaság és Magyarország képviselői is.

A konferenciát megnyitó *Krandžalov* professzor, az egyetem történelmi intézetének vezetője, üdvözlő beszédében így határozta meg a tanácskozások célját: kölcsönös tájékozódás az eddig végzett kutatásokról s azok jelenlegi helyzetéről, továbbá a helytörténetírás elvi és módszertani kérdéseinek tisztázása. Ugyanezt hangsúlyozta az egyetem dékánja, *Vaclavik* docens is bevezetőjében, rámutatva arra, hogy a helytörténetírás elválaszthatatlanul összefügg az országos és egyetemes történettel, így az elvi kérdések tisztázása a tudomány egésze szempontjából sem közömbös.

A tanácskozás első napján együttes ülésben a helytörténeti kutatások fejlődéséről és jelenlegi helyzetéről hangzottak el beszámolók. *J. Růžička*, a Litomyšl-i (Morvaország) állami levéltár vezetője előadásában a cseh helytörténet múltját és jelenlegi helyzetét áttekintve, hangsúlyozta a helytörténeti kutatások nagy fontosságát, mind tudományos vonatkozásban, mind pedig a történeti érdeklődés, tájékozódás fejlesztése és a szocialista hazafias nevelés szempontjából. Ezeket a feladatokat viszont csak akkor tudja a helytörténetírás betölteni, ha a helyi fejlődést „a gazdasági, társadalmi, művelődési és politikai erők állandó egymásrahatásában vizsgálja, ábrázolásában nem tördeli darabokra az egységes történelmi folyamatot, s a helyi sajátságokat mindig a nemzeti és egyetemes fejlődés keretei közé illeszti". *J. Bartoš*, az olomouci egyetem adjunktusa, az előadáshoz kapcsolódó korreferátumában az egyes településeket vizsgáló helytörténet mellett a már nagyobb területet összefogó tájtörténeti kutatások jelentőségére mutatott rá. *K. Czok*, a lipcsei egyetem docense az NDK-ban folyó helytörténeti kutatásokat ismertette, s példákkal illusztrálta, hogy a helytörténet során kapott részleteredmények milyen jelentősek az országos társadalmi fejlődés megismerése szempontjából is. *K. Slaski*, a lengyel tudományos akadémia poznani történeti intézetének munkatársa a lengyel marxista helytörténeti kutatások eredményeit vázolta. Részünkről *Ila Bálint*, az Országos Levéltár munkatársa a magyar helytörténeti irodalom rövid történeti áttekintését adta, majd ismertette a mostani kutatások irányát, céljait és a kutatások összefogására irányuló kezdeményezéseket. Az előadásokat követő vitában főleg az országos és helyi történeti kutatások elhatárolásáról, az ebből eredő szempont- és módszerbeli különbségekről esett szó.

A konferencia második napján a helytörténeti kutatások és feldolgozások módszerének megvitatása került napirendre, két szekcióban, külön a feudális és külön a kapitalista, szocialista korszak problémái. A feudális szekcióban *L. Hosák* professzor, az olomouci egyetem tanára, a konferencia tulajdonképpeni szervezője, a középkori cseh helytörténeti kutatások problémáiról s általában a történeti földrajz fontosságáról szólt. (Közbevetőleg megemlítjük, hogy Hosák professzor nemrégiben fejezte be Morvaország történeti-földrajzi leírását adó munkájának kéziratát. A munka a XV. századig terjedő időt öleli fel, s lényegét tekintve ugyanazzal a módszerrel készült, mint Györffy György Az Árpád-kori Magyarország földrajza c. munkája.) *D. Lehotská*, a pozsonyi egyetem docense a szlovákiai helytörténeti irodalomról adott kritikai áttekintést, s ezzel kapcsolatban a polgári korszak erre a területre vonatkozó magyar munkáiról is szólt. Kiemelte előadásában a szlovák és a cseh helytörténeti kutatások problémáinak azonos voltát. Hangsúlyozta, hogy a történeti-földrajzi vizsgálódások mellett a demográfiai, statisztikai, technikatörténeti (bányatörténeti) kutatások is lényegesek, s hogy a mezőgazdaságtörténet mellett az eddiginél nagyobb figyelmet kell szentelni a helyi ipar, a manufaktúrák fejlődésének megvizsgálására. *H. Walter*, a lipcsei egyetem docense a középkori településtörténet módszereiről beszélt, s elsősorban a szászországi kutatások tükrében a történészek, nyelvészek és régészek együttműködésének fontosságát hangsúlyozta. *W. Urban*, a krakkói egyetem adjunktusa a Kislengyelország történetére vonatkozó kutatások módszerét és eredményeit ismertette. Kiemelte, hogy ezek a helyi kutatások Krakkó történetének helyes megértéséhez is sokban hozzájárultak. *Benda Kálmán*, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa, a magyar várostörténeti kutatások módszertani tanulságairól adott számot, s ismertette a történeti statisztikai vizsgálatok eddigi eredményeit. *Hanzó Lajos*, a szarvasi óvónőképző intézet tanára, a magyarországi szlovákok historiográfiájának kérdéseit ismertette. (Előadását a Komenský-Egyetem történeti intézetének meghívására novemb'er 16-án Pozsonyban is megismételte.) Az előadásokat követő vitában igen élénk eszmecsere folyt, melyben a rokontudományokkal való együttműködés fontossága és lehetősége s a helytörténeti kutatások egyes ágainak mód-

szertani kérdései álltak az előtérben. A hozzászólások közül kiemeljük *H. Rajmannét*, aki kifejtette, hogy a helytörténetírás akkor teljesíti feladatát, ha eredményeivel gazdagítja az általános történelmet. Elsősorban a nép életét, az osztályharc megnyilvánulásának konkrét formáit kell feltárnia a tények világánál. Különösen átmeneti korszakok fejlődésének megismerésében fontosak az egy-egy vidékre vonatkozó részletadatok. Ezzel együtt azonban elvi kérdésekben is segítségére lehet a helytörténet az országos történetírásnak. *J. Polišenský*, a prágai egyetem tanára szintén a helytörténetírásnak a történettudomány egésze szempontjából való fontosságát hangsúlyozta. Ezért helyesnek tartaná, mondotta, ha az egyetemi intézetek is beiktatnák munkatervükbe a helytörténeti kutatást.

Az újkori szekcióban *J. Biberle* professzor, az olomouci egyetem tanára, a munkásmozgalom helytörténeti vonatkozásainak kutatásáról tartott előadást. Kiemelte, hogy ezeknek a kutatásoknak kettős jelentőségük van. Egyrészt históriai, másrészt azonban pedagógiai, mert értékes segítséget adnak a szocialista tudat formálásához. A regionális történet ugyanis lehetővé teszi, hogy a forradalmi eszméket és a szocialista öntudatot a helyi hagyományokba építsék bele. *M. Myška* ostravai levéltáros a tájba beépült ipari üzemek történetével kapcsolatban a helytörténeti vonatkozások kutatásának fontosságáról szólt. *J. Husár* (Komenský-Egyetem) a szlovákiai munkástelepülések életének történeti feldolgozására irányuló kutatások eredményeit és módszertani kérdéseit ismertette. *R. Heck*, a boroszlói egyetem docense a sziléziai lengyel helytörténeti kutatások problémáiról beszélt. A vitában az újkori helytörténeti kutatások módszerének még nem egy esetben kiforratlan voltáról, s az ebből eredő torzításokról esett a legtöbb szó. A hozzászólók általában mind kiemelték, hogy a módszerbeli elmélyülés egyik legfőbb feltétele annak, hogy az újkori és legújabbkori helytörténeti kutatások színvonala emelkedjék.

A harmadik napon délelőtt a csehszlovákiai helytörténeti kutatások szervezeti kérdéseit, a tanulmányok megjelentetésének a lehetőségeit, délután pedig a helytörténet és az oktatás kapcsolatait vitatta meg a konferencia. *O. Kúna* prágai kutató előadásában elsősorban a kádernevelés és a kutatások szervezeti kérdéseivel foglalkozott. A helytörténeti kutatók nevelése az egyetem feladata, mondotta, viszont a kutatások megszervezését a történelmi társulatnak kell magára vállalnia. Szükségesnek látja, hogy a társulat erre a célra állandó bizottságot szervezzen. Ez a bizottság adjon ki egy helytörténeti folyóiratot, mely az elvi irányítás mellett módszertani kérdésekkel is foglalkozik, vitákat szervez, tematikai javaslatokat közöl, kapcsolatot teremt az egyes vidékek kutatói közt, sőt bizonyos fokig a munka koordinálásában is segít. Az előadás levéltáros korreferense, *J. Klik* a kiadási lehetőségeket ismertette. Kánával megegyezően, a helyzet javulását ő is a történelmi társulat közbelépésétől várja. (Közbevetőleg megemlítjük, hogy az említett javaslatokkal kapcsolatban a konferencián sem a cseh, sem a szlovák történelmi társulat részéről semmilyen állásfoglalás nem hangzott el.) A másik korreferens, *F. Hoffmann*, az illavai kerületi levéltár vezetője, a helytörténeti kutatások kerületenkinti megszervezésének eddigi eredményeit és további feladatait ismertette.

A délutáni ülésen *J. Holinková*, az olomouci egyetem adjunktusa a helytörténetnek a főiskolai és egyetemi nevelő munkába való bevonásáról szólt. Ismertette az olomouci egyetemnek ebben a vonatkozásban elért eredményeit: 1958 óta a szemináriumi munkában rendszeresen foglalkoznak elsősorban a munkásmozgalom, a párttörténet és az üzemtörténet helytörténeti vonatkozásaival, főleg az irodalomból leszűrhető elvi és módszertani problémák kapcsán. De a tanítási gyakorlatra való előkészítésben is egyre nagyobb helyet kap a helytörténet. Az előadás korreferense, *F. Janek* pozsonyi tanár a helytörténetnek a középiskolai oktatásban való felhasználásáról szólt.

A konferencia negyedik napján a résztvevők autóbuszon meglátogatták az Olomouctól északra fekvő Šumperk városka helytörténeti múzeumát, majd Velké Losinyban a Zierotin (a XVII. századtól Liechtenstein) reneszánsz kastélyt, mely nemcsak épületállagában, de egyes szárnyainak belső kiképzésében és bútorzatában is megőrízte a XVI—XVII. századi állapotokat. Megtekintették a résztvevők a Zierotinek által a XVI. században létesített papírgyárat is, amely — mintegy ipari műemlékként — ma is ugyanúgy működik, mint az alapítás korában, s papírkülönlegességeket állít elő.

Végezetül meg kell említenünk a konferencia szívélyes baráti légkörét és a rendező egyetemi szervek munkájának kitűnő voltát. Helytörténeti vonatkozásban ez volt az első nemzetközi konferencia. A bátor és jólsikerült kezdeményezésből kiderült, hogy a szocialista államok helytörténeti kutatásai lényegében azonos elvi, módszertani és szervezeti problémákkal küszködnek, s igazat adhatunk a konferencia életrehívójának, *Hosák* professzornak, aki a viták tanulságát így foglalja össze: Valamennyien többre jutunk, ha egymás problémáit megismerjük, és tapasztalatainkat időről-időre kicseréljük.

Benda K.—Hanzó L.

BESZÁMOLÓK KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓK VITÁIRÓL

Szendrey István „Az Eszterházyak derecskei uradalmának története" című kandidátusi értekezésének vitája 1961. szeptember 29-én zajlott le, Pach Zsigmond Pál egyetemi tanár, akadémiai l. tag elnökletével.

Szántó Imre kandidátus opponensi véleményében, miután röviden áttekintette marxista gazdaságtörténetírásunk eddigi eredményeit a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet problematikájának vonatkozásában, a vitára bocsátott értekezés jelentőségét mindenekelőtt abban jelölte meg, hogy ezen alföldi, tiszántúli uradalom vizsgálatával jelentősen kiterjeszti az eddig főleg a Dunántúlra korlátozódott vizsgálódások körét. Rámutatott továbbá arra, hogy a 16 községből és a hozzájuk tartozó pusztákból álló uradalom egyben sajátos színt is képvisel a magyar gazdaság és társadalom történetében, hiszen közülük tíz mint volt hajdútelep tartozott keretébe.

A táj természeti viszonyainak leírása után az értekezés behatóan megismertet az uradalom 1702-től 1867-ig az Eszterházyak általi birtoklásának történetével, megállapítva, hogy a kiterjedt Eszterházy-birtokok rendszerében ez a bécsi birtokközponttól oly távoleső uradalom kevéssé jelentős szerepet játszott. Ez mindenekelőtt abban jutott kifejezésre, hogy a földesúr 1712 óta szerződéses viszonyban volt ezen uradalma jobbágyaival: az évi taksa behajtásán túl az uradalommal nem sokat törődött; csak a XVIII. század végén, a XIX. század elején került sor bizonyos, de kismérvű allodizálásra. Az uradalom parasztsága ennek következtében viszonylag kedvező helyzetben volt, mert robotolnia jó ideig nem kellett, s földesurától nem volt közvetlen függésben. Terhei ugyan fokozatosan emelkedtek, nehezen elviselhetővé azonban csak az úrbérrendezés utáni időszakban váltak. A parasztság osztályharca, amelynek az értekezés megfelelő figyelmet szentel, ekkor éleződik ki ismét igen erőteljesen, a hajdúszabadságoktól történt megfosztás és uradalmi iga alá való kényszerítés XVII. századvégi és XVIII. század eleji időszaka után, megint csak az egykori hajdúszabadság visszaszerzése követelésének jegyében.

Mindezeket a kérdéseket a szerző a rendelkezésére álló forrásanyag fáradságos összegyűjtésével és gondos felhasználásával dolgozta ki. Az értékes munkából hiányolható azonban az uradalmi gazdálkodás, a piaci viszonyok szerepe, a paraszti földhasználat mértéke, a parasztság differenciálódása kérdéseinek behatóbb megvilágítása. Helyes lett volna a derecskei uradalom viszonyait más, már feldolgozott uradalmak, például a tatagesztesi uradalom viszonyaival összevetni, s főleg kifogásolható, hogy a gazdasági fejlődés rajza lényegében elakad 1848-nál.

Az értekezés másik opponense, *Tilkovszky Lóránt* kandidátus, rámutatott arra, hogy az értekezés témája hogyan függ össze Szendrey István korábbi, a bihari hajdúk jobbágysorba kényszerítésük elleni szívós küzdelmének történetére vonatkozó munkásságával, s méltatta helytörténeti témaválasztásának országos-történeti érdekű jelentőségét. Helyeselte azt a szándékát, hogy uradalomtörténeti tanulmányával maga is hozzájáruljon a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet gazdaságtörténeti problematikájának vizsgálatához, véleménye szerint azonban két körülmény is közrejátszott abban, hogy e szempontból nem nyújthatott annyit, mint amennyit bizonyára maga is kíván: egyrészt az uradalom jelentéktelensége és elmaradottsága, — itt történt a legkevesebb annak a tőkés irányú fejlődésnek előmozdítása érdekében, amelyet e korszakban vizsgálni elsősorban érdekes; — másrészt az uradalom iratanyagának rendkívül hézagos, töredékes, egyenetlen volta. Emiatt olykor kisebb fontosságú kérdéseket bőbeszédűen tárgyal, mert van rá anyag, — fontos kérdésekre viszont sokszor csak egy-egy adattöredékkel tud utalni.

Mint megállapította, a rendelkezésre álló forrásanyag alapján a szerző teljesen kielégítően fel tudja vázolni az uradalom Eszterházyak általi másfél évszázados birtoklásának történetét. Az uradalom adminisztrációjának szervezetét és működését is jól rekonstruálja. Az uradalom gazdálkodása azonban — adatok hiányában — alig ismerhető meg. Mindössze annyi világlik ki, hogy ebben az uradalomban az allodiális gazdálkodás csak későn, és ekkor is eléggé korlátozott méretekben indult meg. Az uradalom s az uradalombeli községek alkalmazottai javadalmazásának aprólékos részletességű ismertetésével szemben meglehetősen szegényes annak bemutatása, hogy tulajdonképpen mire is irányul az uradalom gazdálkodása, mit termeltek és milyen eredménnyel.

Hasonló egyenetlenségek mutatkoznak az uradalom helységei társadalmának rajzában. Bőségesen volt ugyanis adat a dominiumban élő nemesekre, ezeknek egyrészt a földesurasághoz, másrészt a parasztsághoz való viszonyára vonatkozóan. E részek terjengősségével érdemes egybevetni azt a tényt, hogy a több mint kétszáz oldalas munka egyik jegyzetében találunk csak, s ott is csak két helység vonatkozásában, adatokat a parasztság differenciálódásának miként jére.

Bőséges forrásanyag alapján, igen jól kidolgozott a jobbágyság terheiről, adózásáról szóló fejezet. A földesúri terhek mellett nagy hangsúllyal szól az állami adóterhek súlyosságáról. Kár, hogy a megyei adóterhek növekedéséről, amely a XIX. század első felében már egyre jelentékenyebb probléma, nem hoz adatokat. A jobbágyság gazdálkodásáról már szűkszavúbb források alapján kellett írnia; de ez a fejezet így is hasonlíthatatlanul konkrétabb az uradalom allodiális gazdálkodásának felvázolására tett — már említett — kísérletnél.

A munkán végigvonul az uradalom parasztságának osztályharca, amely ez esetben a hajdúszabadság fenntartásáért, illetve visszaszerzéséért folyó küzdelem köntösét viseli. Ebben a vonatkozásban a szerző bátrabban meríthetett volna saját korábbi tanulmányából, mert ebben a disszertációban a bihari hajdúknak a hajdúszabadságért az 1790-es évektől folytatott nagy perére csak utalások történnek, s határozott hiányérzetünk van ennek kifejtése, s ezáltal a parasztság osztályharca folyamatosságának meggyőző bemutatásával kapcsolatban.

A parasztság osztályharcát egy-egy területen jelentősen befolyásolják országos események helyi kihatásai, nemkülönben a mindenkori megyei politika. Ez utóbbi hatásának vizsgálatával a szerző úgyszólván teljesen adós marad, holott például, különösen a reformkor idejére vonatkozóan, korántsem volna ez érdektelen. — Több figyelmet szentel viszont a Rákóczi-szabadságharc és bukása következményeinek, a földesúri-jobbágyi viszony alakulása szempontjából, a derecskei uradalomban. Rámutat, hogy a szabadságharc tartamára ténylegesen függetlenítette magát az uradalom népe; hogy ez a terület kuruc-bázis volt; hogy Szalontai Madas György kuruc kapitány a földesúri joghatóság lerázásáért folytatott küzdelemnek legkitartóbb szervezője és irányítója volt; hogy a Rákóczi-szabadságharc idején a hajdúszabadság visszaszerzésének, biztosításának esélyei voltak. Ugyanakkor azonban a szabadságharc bukásának azonnali, végzetes hatást tulajdonít, szembekerülve saját adataival, amelyek éppen nem azt mondják, hogy „1711-ben a félelem hirtelen engedelmes szolgáló néppé tette a lakosságot", hanem azt, hogy a harc folyt tovább, hogy a szabadságharc, bukása ellenére is, olyan erőforrást jelentett az uradalom szabadság után kiáltó népe számára, amelyből még több évtizeden át meríthetett. Nem veszi észre, hogy az 1712-es szerződés szerinte „meglepő" enyhesége annak a paraszti osztályharcnak ereje tükröződik, amely még az e szerződésben foglalt igen csekély szolgálatot is minden fenyegetés ellenére sorozatosan megtagadta, olyannyira, hogy az uradalmi tisztek, teljes tehetetlenségükben, sorra felmentésüket kérték.

Az opponensi vélemények elhangzása után megindult vitában *Sinkovics István* egyetemi tanár, kandidátus, Szendrey értekezését igen hasznos munkának ítélte, amely előreviszi a parasztság történetének megismerését. Szóvátette azonban, hogy az adatok értékelése itt-ott hiányzik, s egyes megállapítások — mint például Acsády népesedési adatainak nem-reális voltáról — nélkülözik a megokolást. Helyes lett volna az értekezés adatait — például a zsellérek számára vonatkozókat — más, országos adatokkal összevetni, s aszerint értékelni.

Spira György kandidátus éppen abban látta az értekezés jelentőségét, hogy az eddigi uradalomtörténeti kutatásoktól eltérőleg egy elmaradottabb, fejletlenebb uradalom viszonyait vizsgálja. Ha ugyanis azt akarjuk feltárni, hogy Magyarországon ebben az időszakban milyen átalakuláson ment keresztül a mezőgazdaság, akkor nem korlátozódhatunk a fejlettebb uradalmak vizsgálatára; annál is inkább, mert valószínűleg nem is az ilyenek voltak többségben. A forrásanyag hiányossága pedig csak emeli a belőle kihozott eredmények jelentőségét.

Varga Zoltán egyetemi tanár, kandidátus, az értekezésnek az uradalom falvai társadalmának kérdéseivel foglalkozó fejezetéhez szólt hozzá. A falusi papok, tanítók, jegyzők szerepe nem domborodik ki eléggé, de egyrészt gyér az erre vonatkozó forrásanyag, másrészt az értekezés alapvetően gazdaságtörténeti jellege nem is teszi feltétlenül szükségessé ennek bővebb ábrázolását.

Az opponensi véleményekre és a vitában elhangzottakra *Szendrey István* abban adta meg válaszát, hogy azokkal nagyobbrészt egyetért. Valóban igen számottevő nehézségekkel találta magát szemben a forrásanyag hézagossága következtében; témaválasztását ennek ellenére helyesnek tartja, mert egyrészt alföldi, másrészt kevésbé fejlett uradalomra terjesztette ki a gazdaságtörténeti vizsgálódást. Véleménye szerint kizárólag a fejlett birtokok története alapján nem lehet teljes realitással megrajzolni a magyar mezőgazdaság fejlődéstörténetét a feudalizmusból a kapitalista gazdasági rendbe való átmenet időszakában. Utalt arra, hogy már a Domanovszky-iskola munkálkodása idején is felmerült az a gondolat, hogy a tisztántúli uradalmak történetének felkutatására is gondot kellene fordítani. Igaz ugyan, hogy a birtok XIX. századi történetére vonatkozó

forrásanyag különösen nagyfokú hiányossága miatt az úrbérrendezés utáni fejlődésmenetet úgyszólván csak felvillantani tudta, de az uradalom XVIII. századi viszonyait viszonylag kielégítően sikerült ábrázolnia. Mint rámutatott, ez esetben speciális birtokról van szó, amelyen nem az allodizálás XVIII. századi erőteljes fellendülésének, hanem a jobbágyság parasztbérlővé való alakulásának lehetünk szemlélői. Megítélése szerint ezt a fejlődési folyamatot állítja meg az úrbérrendezés, amelynek rendelkezései a derecskei dominiumot is ráterelik a hazánkban jellegzetes fejlődési útra, a feudális nagybirtok fokozatos kapitalizálódásának útjára. Az adatok arra engednek következtetni, hogy Derecskén még a XIX. században is sokkal inkább extenzív állattenyésztő és nem fejlett mezőgazdálkodást folytató uradalom lehetett. A parasztság differenciálódásának ábrázolásában az összeírások megbízhatatlansága is gátolta; másrészt korábbi, más tanulmányainak idevonatkozó megállapításait nem akarta itt is felhasználni. Kutatásai alapján Bihar megyének ez a vidéke a XVIII. század második felében a zselléresedésben szinte fél századdal megelőzte az ország más vidékeit. Az állatállomány rohamos csökkenése is jelentős mértékben ezzel a jelenséggel függ össze. A hajdúszabadságért folytatott parasztі harc behatóbb tárgyalását a disszertációban nem tartotta szükségesnek, hiszen e kérdésnek korábban egy külön munkát szentelt. A továbbiakban részletesen indokolta a parasztság mozgalmainak átmeneti megtorpanását a Rákóczi-szabadságharc bukása után.

Szendrey István válasza után a vita még tovább folytatódott. *Tilkovszky Loránt* ugyanis kijelentette, hogy a problémát elsősorban nem abban látja, hogy egy kezdetlegesebb fejlettségű uradalom tételett a tudományos kutatás vizsgálatának tárgyává, hiszen valóban hasznos volna éppen egy megnyugtató összkép megrajzolása szempontjából rámutatni arra, hogy ez a fejlődés hol volt előrehaladottabb, hol kevésbé, s milyen okok következtében, hanem azt teszi szóvá, hogy a témául választott uradalom forrásanyaga nem ad kellő lehetőséget összevetések, összemérések, és általánosabb érvényű következtetés-levonások elvégzése számára.

Pach Zsigmond Pál — az értekezés érdemeinek hangsúlyozása mellett — annak a véleményének adott kifejezést, hogy Szendrey nem aknázta ki eléggé azokat a problémafelvetési lehetőségeket, amelyekkel eddigi marxista gazdaságtörténeti, agrártörténeti irodalmunkra támaszkodva a forrásanyagot — hézagossága ellenére is — beszédesebbé tehette volna. Helyes lett volna például felvetni, hogy a falusi földközösség sorsa hogyan alakult ebben az uradalomban. Nem kerül sor annak a kérdésnek exponálására, hogy a tárgyalt időszakban a feudális járadék formái milyen arányban álltak egymással; mit jelentett a közösségi gazdálkodás a differenciált falusi társadalom egyes rétegei számára; mik voltak a tőkés termelésre való áttérés feltételei az Eszterházyak derecskei uradalmában a forradalom küszöbén stb.

R. Várkonyi Ágnes kandidátus felszólalásában arra mutatott rá, hogy a szabadságharc bukását követőleg a parasztság mozgalmainak időleges elcsitulása azzal függött össze, hogy a szatmári béke 5. pontja a hajdúszabadságok fennmaradását ígérte. Amikor később kiderült, hogy erről nincs szó, a hajdútelepeken újból fellángolt a harc. Tehát — mint *Tilkovszky* közbevetette — egy illúzió, s nem a megfélemedés tartotta vissza őket a mozgalomtól.

Szendrey István röviden reflektált még ezen újabb felszólalásokra. Ennek során elsősorban a földközösségi formák változását ismertette a derecskei uradalomban. A vita után a kiküldött bírálóbizottság Szendrey István disszertációjának elfogadását és számára a kandidátusi fokozat megítését javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak.

*

Szabolcs Ottó: „A magyar ellenforradalmi rendszer bázisának kérdéséhez (1920—1926). Tisztviselőkérdés Magyarországon az első világháborút követő inflációs és szanálási válság éveiben" c. kandidátusi disszertációjában utal arra, hogy a Tanácsköztársaság idején szervezkedett ellenforradalomnak, majd hatalomra került első kormányainak nem volt tömegbázisa; nem volt tömegbefolyása Horthy csoportjának sem. Amikor szükségessé vált az ellenforradalmi rendszer konszolidálása, a nyílt fegyveres terror háttérbeszorítása, ez egybeesett és összefüggött a rendszer bázisteremtési kísérleteivel is.

A disszertáció megállapítja, hogy a konszolidációs törekvés a munkás- és paraszti tömegek ellenállásával találkozott, s hogy az ellenforradalmi rendszer kezdetben csak elégtelen kispolgári erőkre számíthatott. Ezért vált elengedhetetlenné számára a Magyarországon rendkívül nagy létszámú köztisztviselői gárda megnyerése. Részletesen szól a dolgozat azokról a módszerekről, amelyekkel a Bethlen-kormányzat az egyes osztályok-

kal, rétegekkel szemben fellépett, majd rátér a köztisztviselői réteg kialakulásának, összetételének vizsgálatára.

Megállapítja, hogy a dzsentri-köztisztviselői réteg a XIX. század második felében, főként 1867 után alakult ki. Foglalkozott e réteg földbirtokos-eredetével, elszegényedésével, s általában azokkal az okokkal, amelyek a hivatalba viszik. Rámutatott arra, hogy „már 1867-től a szükségletet lényegesen meghaladó mértékben növelték az államapparátus létszámát", mert ezt sok esetben a dzsentri elhelyezkedési törekvése szabta meg. A köztisztviselői apparátus nagysága különösen kirívóvá vált az első világháború utáni Magyarországon.

A köztisztviselői réteg jellemzőit kutatva megállapítja a disszertáció, hogy még a huszas években is „túlsúlyban volt a dzsentri származású elem". Ha kiegészült is más társadalmi osztályokból, rétegekből, az egész réteg gondolkodásmódját, életstílusát, politikai nézeteit az egykori dzsentri határozta meg. Az 1928-tól rendelkezésre álló származási adatokat elemezve vitába száll a disszertáció a polgári tudósokkal, akik az 1920-as évekre nézve tagadják a dzsentri túlsúlyát az állami hivatalokban.

Foglalkozik a dolgozat a magyar „úri társadalom" kérdésével, az ehhez tartozás illúziójával és tényleges kiváltságaival. A továbbiakban hangsúlyozza, hogy a köztisztviselő réteget az államhoz láncolta gyors elszegényedése is, s számszerű adatokkal mutatja ki ennek mértékét és forrásait.

Feltárja a disszertáció azt az ellentmondást, amely az ellenforradalmi rendszer és a köztisztviselőik viszonyát mindvégig jellemezte: az első világháború után ti. „a szükséglet kb. háromszorosát kitevő állami tisztviselő" zsúfolódott össze az országban, s így az infláció körülményei között a kormányzat arra kényszerült, hogy saját tömegbázisát létszámcsökkentéssel megtizedelje. Ezzel kapcsolatban a statisztikai adatok tükrében mutatja be a köztisztviselői létszám növekedését Tisza Kálmán miniszterelnökségétől kezdve. Megállapítja, hogy „míg 1914-ben az ország minden 377-ik lakosára, 1921-ben már minden 134.4 lakosára jutott egy állami tisztviselő". A növekedés egyik tényezőjét a dolgozat a szomszéd országok területéről menekültek nagy számában látja.

A kényszerű létszámcsökkentést a köztisztviselők körében a kormányzat igyekezett arra felhasználni, hogy a Tanácsköztársaság idején is szolgálatot teljesítő, nem eléggé „megbízható" hivatalnokoktól megszabaduljon.

A köztisztviselők gazdasági helyzetéről szólva a disszertáció bemutatja azt a nagy különbséget, amely egyrészt a köztisztviselői és munkásfizetések, másrészt az egyes köztisztviselői csoportok, ill. fizetési osztályok között állt fenn. Az infláció idején „a kormányzat az összes bérből és fizetésből élő rétegek közül csak a közalkalmazottaknak sietett segítségére", szögezi le a dolgozat, bár ennek ellenére e réteg életszínvonala is jelentékenyen csökkent.

A kormány gazdasági akcióinak részletes bemutatása mellett kitér a disszertáció azokra a politikai jelszavakra, amelyek szintén alkalmasak voltak arra, hogy a köztisztviselői rétegben hamis illúziókat keltsenek, s ugyanakkor szorosabban vonják az ellenforradalmi rendszer oldalára (a köztisztviselők, mint a „nemzet gerince", antiszemitizmus, revizionizmus). Megállapítja a disszertáció, hogy „a köztisztviselő réteg kisebb mértékben a rendszer haszonélvezőjévé, nagyobb mértékben a rendszer támaszává vált".

Áttér ezután a disszertáció a Bethlen-kormány intézkedéseinek ismertetésére. Különböző tényezők hatására 1922/1925 között B-listázásokat hajtottak végre, 1924-25-ben jelentős számú elbocsátás történt, s így alakult ki az a kb. húsz—huszonötezres létszámú réteg, melyet a fasiszta „fajvédő" politikusok a maguk céljaira használhattak fel. Ezek az intézkedések azonban „nem eredményezték az állami bürokrácia lényeges csökkenését", és jellemző volt, hogy „az alacsony státusok száma fogyott, a magas státusoké növekedett".

1924-től kezdve a kormány több alkalommal is rendezte, illetve felemelte a köztisztviselői réteg fizetését, majd a pénzügyi stabilizálás idejétől kezdve mindent megtett azért, hogy a köztisztviselők életszínvonalát jelentékeny mértékben felemelje.

A disszertáció végső konklúzióként megállapítja, hogy az ellenforradalmi rendszernek sikerült maga mögé felsorakoztatnia és meg is tartania a köztisztviselői réteget.

Pamlényi Ervin opponensi véleményében utalt arra, hogy marxista történetírásunknak az alapvető osztályok történetének felvázolása után a középrétegek szerepének vizsgálatához kell fognia. Szabolcs Ottó témaválasztását ezért szerencsésnek és hasznosnak minősítette. Annál inkább, mert az értekezés — tárgyán túl — „az egész ellenforradalmi rendszer genezisének és fennmaradásának kérdéseit exponálja, és sokban hozzájárul ezek megértéséhez", ha nem is sikerül valamennyit kielégítően megoldania. A középrétegekre vonatkozó eddigi irodalomra is utalva megállapította Pamlényi Ervin, hogy a

jövőben még a jelen disszertációénál is szűkebb területre kell a figyelmet koncentrálni, s számos ilyen típusú analízist kell elvégezni.

Elismeréssel szólt a disszertációban felhasznált levéltári forrás- és sajtóanyagról, majd a munka további eredményeivel foglalkozott. „Ki kell emelni — mondotta — a munka igen széles értelemben vett történeti megalapozását", bár ennek egy része (az általános bevezető fejezet) kevésbé sikerült.

A huszas évek problematikájának áttekintése során a disszertáció megállapítja, hogy a Bethlen-kormány figyelme a tisztviselőkérdés felé fordult. Áttekinti a tisztviselőkérdés alakulását 1867-től, jellemzi a dzsentri-köztisztviselői réteget. Azonban a köztisztviselők egyes rétegeit nem differenciálja elég világosan, s ez több ellentmondás forrásává válik a későbbiekben. Pamlényi Ervin felhívta a figyelmet arra, amiben persze nem csupán Szabolcs Ottó hibázik, hogy „a magyar polgári államszervezet igazi kiépítése nem 1867 után, hanem 1867 előtt, az ún. abszolút korszakban következett be".

A dzsentri-problémára visszatérve elismerte, hogy bár itt a szükséges számszerű adatokkal nem rendelkezünk, „mégsem lehet a köztisztviselőréteget a dzsentrivel olyan mértékben azonosítani, amint azt Szabolcs Ottó disszertációja teszi". Megállapítása szerint „leginkább a belügyi és vármegyei posztokon találjuk a dzsentrit". A szerző tévedésének oka, úgy véli, hogy tévesen értelmezi az 1928-as köztisztviselői származási statisztikát.

Tanulságosan vázolja a disszertáció — mondotta Pamlényi Ervin — 1904-től kezdve a tisztviselők számának fokozatos emelkedését; s újszerűen foglalkozik a nyugdíjasok és a menekültek problémáival is. „A disszertáció elsőnek állapítja meg — mondotta —, hogy a magyar köztisztviselői apparátus kb. háromszorosa volt a szükségesnek. Jól mutat rá a disszertáció arra az ellentmondásra, hogy a rendszer pénzügyi helyzete a tisztviselőlétszám csökkentését, bázisának erősítése pedig növelését tette volna szükségessé."

A disszertáció alapos vizsgálat alá veszi a köztisztviselők anyagi helyzetét, állapította meg az opponens, de nem elég precízen elemzi, hogy „az I—XI. fizetési osztályba sorolt tisztviselők milyen százalékban oszlanak meg e fizetési osztályok között".

Pamlényi Ervin megítélése szerint „a disszertáció legkidolgozottabb része a köztisztviselők gazdasági, anyagi helyzetének vizsgálata az ellenforradalom első félévtizedében". Szerző itt talán kissé túlságos aprólékossággal, de mindenesetre sokoldalúan járt el. Helyesen vizsgálja azt is, hogy a revizionizmus és antiszemitizmus miért talált olyan nagy visszhangra a köztisztviselők körében. A Bethlen-kormány tisztviselő-politikájának kettősségét — állapította meg a továbbiakban — talán legjobban az ún. B-listázások tárgyalásánál mutatta be a disszertáció.

Összefoglalva véleményét hangoztatta, hogy a disszertációt „érdemleges, eredményeket hozó, nagy szorgalommal készített, gondos kutatómunkán alapuló tanulmánynak kell minősítenünk. Ezért elfogadását javasolta.

Szakács Kálmán kandidátus opponensi véleményében örömmel állapította meg, hogy az utóbbi időben a Horthy-korszak történetének kutatása fellendülőben van, s főleg a fiatalabb nemzedék tagjai közül mind többen foglalkoznak a Horthy-korszakkal. Szabolcs Ottó munkája, mondotta, „mint a legtöbb feldolgozás e korszak tárgyköréből, úttörőnek számít, értékelésénél és elbírálásánál ezt feltétlenül figyelembe kell venni". Megállapította, hogy a szerző „feladatát jól végezte el, igényes és szintetikus munkát végzett".

A disszertáció a polgári feldolgozásokat nemcsak felhasználja, de polemizál is velük. Helyesen mutatja be a köztisztviselőréteg anyagi helyzetének, eszmevilágának alakulását, a dzsentri életfelfogásának továbbélését, a köztisztviselők különböző rétegeit. Állításait mindenütt bizonyítja, de sok helyen a bizonyító anyag sokasága vontatottá teszi az előadást.

Igen jól veti fel és oldja meg a disszertáció azt a kérdést, mutatott rá Szakács Kálmán, hogy a trianoni békeszerződés után az ország területén a szükséglet háromszorosát kitevő tisztviselőréteg zsúfolódott össze. Az ennek kifejtésével foglalkozó IV. és V. fejezeteket a disszertáció legjobb részeinek tartja. „Különösen értékes a disszertáció azon része — folytatta —, ahol szerző a középrétegeknek az államhatalomban elfoglalt helyét és szerepét, valamint annak változását elemzi." De ezzel kapcsolatban felhívta a figyelmet arra, hogy a köztisztviselői karnak nem kis szerepe volt „a terrorban, és főleg a reakciós, felelősségrevonó légkör megteremtésében".

A továbbiakban kritikai megjegyzéseit két kérdés köré csoportosította. Egyrészt megítélése szerint „a disszertáció erősen eltolódik a köztisztviselők gazdasági helyzetének vizsgálatára és értékelésére; politikai, társadalmi szerepének és jelentőségének tárgyalása aránytalanul gyengébb". Ennek okát elsősorban abban látja, hogy a könyvanyaggal szemben kevesebb levéltári forrást dolgozott fel a szerző.

Foglalkoznia kellett volna az opponens szerint a disszertációnak a köztisztviselők politikai orientációjával 1919 után, az értelmiségi rétegekre gyakorolt hatásukkal, valamint az ún. középosztály és az uralkodó osztály, ill. a jobboldali ellenzék viszonyával. Ezzel összefüggésben felhívta a figyelmet a lecsúszott dzsentri 1919 után kialakult sajátos szerepére, jelentőségére.

Nem értett egyet a disszertációval abban, hogy a köztisztviselőket Bethlen próbálja a rendszer bázisává tenni, mert véleménye szerint korábban is a rendszer bázisát jelentették. „Ennek a bázisnak és szövetségnek az első években politikai tartalma volt", mondotta, amely azonban később kezdett elégtelenné válni, és így került előtérbe az anyagi dotáció.

A köztisztviselők 1919—1924 közötti anyagi helyzetének értékelésével kapcsolatban a statisztikák forrásértékét, s ezzel összefüggésben a disszertációnak azt a következtetését vitatta, hogy 1913-hoz képest a legnagyobb mértékben a köztisztviselők életszínvonala süllyedt. A statisztikák ugyanis a törzsfizetést veszik alapul, ami az adott esetben nem egyedüli, sőt sok esetben nem is a legjelentősebb fizetés volt. A csökkenés aránya a statisztikák alapján nem reális, s a többi réteggel összevetve még így is jelentékenyen magasabb életszínvonalat jelentett.

A továbbiakban néhány kisebb megjegyzést tett, majd a munka elkészítésének nehézségeire és érdemeire utalva, a bírálóbizottságnak annak elfogadását javasolta. *Szabolcs Ottó* válaszában a bíráló megjegyzések többségét elfogadva, azokra a kérdésekre tért ki elsősorban, melyekkel érdemileg egyetértett ugyan, de bizonyos kiegészítéseket hozzá kellett fűznie.

A bevezető fejezet gyengeségének okát abban jelölte meg a szerző, hogy az a korszak általános politikai áttekintése, így természetszerűleg nem új eredményeket közöl. Rámutatott arra, hogy bár 1957 óta újabb eredmények születtek a korszak kutatásában, azok nyomtatásban nem jelentek meg. A kifogásolt, túlságosan bőséges adatok és statisztika is azért került be dolgozatába, mert a forrásanyag teljesen ismeretlen és publikálatlan, s úgy érezte, állításait alá kell támasztania.

A köztisztviselők gazdasági helyzetével azért foglalkozott többet, válaszolta Szakács Kálmánnak, mert eddig e rétegnek csak a politikai arculata volt előtérben, de szükséges volt annak részletes kimutatása is, hogyan alakult e réteg életszínvonala, hiszen ez egyáltalán nem elvonatkoztatható tudata alakulásától. Meggyőződése szerint a lecsúszott dzsentri-réteg 1919 utáni politikai szerepe önálló, külön tanulmányt érdemel és kíván.

A köztisztviselő rétegek differenciáltabb ábrázolását Pamlényi Ervin hiányolta. A disszertáció „elsősorban az ellenforradalmi rendszer bázisa szempontjából" vizsgálta a köztisztviselőket — mondotta Szabolcs Ottó —, akik e tekintetben lényegesen egységesebbek voltak, mint gazdasági helyzetükben. Megállapítása szerint „éppen ez az egyik jellemzője a magyar ellenforradalmi köztisztviselői apparátusnak".

Szakács Kálmánnal szemben arra mutatott rá Szabolcs Ottó, hogy nem annyira az egész köztisztviselőréteg, mint inkább egyes tagjai, kisebb csoportjai ambícionálták az ellenforradalmi kormányok jobboldali ellenzékének szerepét. Felhívta a figyelmet arra, hogy „amikor a társadalom különböző rétegei pártokba tömörültek, a nagyszámú köztisztviselői réteg nem alkotott önálló pártot".

Szabolcs Ottó nem értett teljesen egyet Szakács Kálmánnal abban, hogy Bethlen miniszterelnöksége után az uralkodó osztályok és a köztisztviselők szövetségét anyagi dotációval is meg kellett erősíteni, mert politikai tartalma már nem volt elegendő. Rámutatott azokra a csoportokra, amelyek kezdettől a szélsőjobboldalt támogatták, s egy részük épp a konszolidáció alatt igyekezett átszivárogni a biztonságosabb kormányberkekbe. Utalt arra, hogy a konszolidáció ténye, szemben a fehérterrorral, önmagában is előtérbe állította az államapparátusnak köztisztviselők-alkotta részét.

Fenntartotta véleményét abban a tekintetben is, hogy a köztisztviselők egyes kategóriáinak életszínvonala 1920—24 között — összevetve az összes bérből élők rétegével — a legnagyobb mértékben esett. De ugyanakkor hangsúlyozta, hogy ez nem abszolút, hanem viszonylagos, korábbi helyzetükhöz mért esést jelent.

A magyar polgári államszervezet kialakulásával kapcsolatban elmondotta Szabolcs Ottó, hogy az államapparátus nagyranövekedését az 1920-as évek köztisztviselőinek eredete szempontjából nézte. „Ezek a köztisztviselők pedig többségükben a volt közép- és kisbirtokos nemesek lecsúszott utódai." Utalt a XIX. század közepe óta megtett útjukra, s azokra az okokra, melyek miatt az ellenforradalmi rendszer támogatóivá lettek.

A bírálóbizottság a disszertációt elfogadva a Tudományos Minősítő Bizottságnak egyhangúlag javasolta, hogy a történettudományok kandidátusa fokozatot ítélje oda Szabolcs Ottónak. (*)

СОДЕРЖАНИЕ

ИССЛЕДОВАНИЯ

Э. Х. Балаж: К зарубежным связям венгерских йозефинистов 1187
Л. Сюч: К истории образования буржуазного радикализма в Венгрии 1205
Ж. Л. Надь: Густав Бекшич и идея «национального государства» 1242
Б. Беллер: Национальный вопрос в первых годах контрреволюционного режима (1919—1922) 1279
А. Шагвари—Ш. Балог: К истории победы народно-демократической революции в Венгрии 1322

ИСТОРИЧЕСКИЙ ФРОНТ СОВЕТСКОГО СОЮЗА И СТРАН НАРОДНОЙ ДЕМОКРАТИИ

Г. Шильферт: Проблемы государства, буржуазии и нации в Германии в епоху перехода от феодализма к капитализму 1341

ВОПРОСЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ

М. Бешньё: Реформа преподавания истории в Польше 1354
О. Сабольч: Литература на венгерском языке относительно германского фашизма 1357

ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА 1362

ОБЗОР ЖУРНАЛОВ 1402

ХРОНИКА 1424

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

E. H. Balázs : A propos des rapports des josephinistes hongrois avec l'étranger ... 1187
L. Szűcs : Contribution à l'histoire de la formation du radicalisme bourgeois en Hongrie 1205
Zs. L. Nagy : Gusztáv Beksics et l'idée de l'«État national» 1242
B. Bellér : La politique nationalitaire pratiquée au cours des premières années par le régime contre-révolutionnaire (1919—1922) 1279
Á. Ságvári—S. Balogh : Contribution à l'histoire de la victoire de la révolution démocratique populaire en Hongrie 1322

FRONT DES HISTORIENS DE L'UNION SOVIÉTIQUE ET DES DÉMOCRATIES POPULAIRES

G. Schilfert : Les problèmes de l'État, de la bourgeoisie et de la nation en Allemagne pendant la période du passage du féodalisme au capitalisme 1341

QUESTIONS DE L'ENSEIGNEMENT DE L'HISTOIRE

M. Besnyő : La réforme de l'enseignement de l'histoire en Pologne 1354
O. Szabolcs : La littérature en langue hongroise concernant le fascisme allemand ... 1357

LITTÉRATURE HISTORIQUE 1362

REVUE DES REVUES 1402

CHRONIQUE 1424

CONTENTS

ARTICLES

É. H. Balázs : Foreign Connections of Hungarian Josephines 1187
L. Szűcs : From the History of the Origins of Bourgeois Radicalism in Hungary 1205
Zs. L. Nagy ; The "National State" Conception of Gusztáv Beksics 1242
B. Bellér : The Nationality Policy of the Counter-revolutionary Regime's First Years (1919—1922) 1279
Á. Ságvári—S. Balogh : To the History of the Victory of the People's Democratic Revolution in Hungary 1322

FRONT OF HISTORIANS OF THE SOVIET UNION AND PEOPLE'S DEMOCRACIES

G. Schilfert : The Problems of the State, Bourgeoisie and the Nation in Germany in the Transitional Stage from Feudalism to Capitalism 1341

QUESTIONS OF HISTORY TEACHING

M. Besnyő : The Reform of History Teaching in Poland 1354
O. Szabolcs : The Literature of the German Fascism in Hungarian Language 1357

REVIEWS 1362

REVIEWS OF HISTORICAL JOURNALS 1402

CHRONICLE 1424

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

É. H. Balázs : Zu den Beziehungen der ungarischen Josephinisten zum Ausland 1187
L. Szűcs : Zur Geschichte der Herausbildung des ungarländischen bürgerlichen Radikalismus 1205
Zs. L. Nagy : Die Idee des »Nationalstaates« bei Gusztáv Beksics 1242
B. Bellér : Die Nationalitätenpolitik des gegenrevolutionären Regimes in den Jahren 1919—1922 1279
Á. Ságvári—S. Balogh : Zur Geschichte des Sieges der volksdemokratischen Revolution in Ungarn 1322

HISTORIKERFRONT DER SOWJETUNION UND DER VOLKSDEMOKRATIEN

G. Schilfert : Probleme des Staates, der Bürgerschaft und der Nation in Deutschland zur Zeit des Übergangs vom Feudalismus zum Kapitalismus 1341

FRAGEN DES GESCHICHTSUNTERRICHTS

M. Besnyő : Reform des Geschichtsunterrichts in Polen 1354
O. Szabolcs : Ungarische Bücher über den deutschen Faschismus 1357

BUCHBESPRECHUNGEN 1362

ZEITSCHRIFTENRUNDSCHAU 1402

CHRONIK 1424

64 319

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Vidosa László
A kézirat nyomdába érkezett: 1963. X. 17. Példányszám 2300. Terjedelem: 22,8 (A/5) ív

64.57869 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Berhát György

Ján Tibenský: J. Papánek—J. Sklenár (Ism. *Sziklay László*) 1377
Stanisław Śreniowski: Uwlaszczenie chłopów w Polsce (Ism. *Niederhauser Emil*) 1380
Roják Dezső: „Akik nem hajtottak fejet" (Ism. *Tilkovszky Lóránt*) 1381
A stockholmi kongresszus egyháztörténeti előadásai (Ism. *Székely György*) ... 1383
A római jog szerepéről a hazai jogtörténetben (Ism. *Móra Mihály*) 1388
Pietro Nenni: La guerre d'Espagne (Ism. *Jemnitz János*) 1391
Oskar Regele: Feldmarschall Conrad (Ism. *Komjáthy Miklós*) 1393
Diószegi Vilmos: A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben (Ism. *Hoffmann Tamás*) 1395
Gárdos Miklós: Két ősz között (Ism. *L. Nagy Zsuzsa*) 1396
Csatári József: A spanyol barikádokon (Ism. *Jemnitz János*) 1398
Helytörténeti kiadványok (Ism. *Benda Kálmán*) 1399

FOLYÓIRATSZEMLE

Magyar folyóiratok 1402
Külföldi folyóiratok 1413

KRÓNIKA

A Magyar Történelmi Társulat hírei 1424
A Történettudományi Intézet hírei 1434
Hírek az Országos Levéltárból 1435
A Német—Magyar Történész Vegyesbizottság 1963. évi üléséről (*k—l*) 1435
Az olomouci nemzetközi helytörténeti konferencia (*Benda K.—Hanzó L.*) 1437
Beszámoló kandidátusi disszertációk vitáiról 1439

E számunk munkatársai

Balogh Sándor kandidátus, az MSzMP KB Tudományos és Kulturális Osztályának alosztályvezetője — *Balogh Sándorné* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa — *Bellér Béla* középiskolai tanár (Bp.) — *Benda Kálmán* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa — *Besnyő Miklós* gyakorló középiskolai vezető tanár (Bp.) — *Diósdi György* egyetemi adjunktus (ELTE Állam- és Jogtudományi Kar) — *Heckenast Gusztáv* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Hoffmann Tamás* kandidátus, ELTE (Bp.) — *Jemnitz János* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Komjáthy Miklós* levéltáros) Országos Levéltár) — *Móra Mihály* egyetemi tanár (ELTE Állam- és Jogtudományi Kar) — *L. Nagy Zsuzsa* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Niederhauser Emil* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet csoportvezetője — *Ságvári Ágnes* kandidátus, az MSzMP KB Párttörténeti Intézet h. igazgatója — *G. Schilfert* a berlini Humboldt-egyetem tanszékvezető tanára — *Szabó Miklós* könyvtáros (MTA Történettudományi Intézet) — *Szabolcs Ottó* kandidátus, az Országos Pedagógiai Intézet docense — *Székely György* kandidátus, egyetemi tanár (ELTE, Bp.) — *Sziklay László* kandidátus (MTA Irodalomtörténeti Intézete) — *Szűcs László* levéltáros (Országos Levéltár) — *Tilkovszky Lóránt* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Tokody Gyula* kandidátus, egyetemi docens (Debrecen) — *Vigh Károly* a Legújabbkori Történeti Múzeum csoportvezetője (Bp.) — *Zimányi Vera* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa.

Következő számaink tartalmából

R. Pražák: A református magyar értelmiség Cseh- és Morvaországban a cseh nemzeti megújhodás kezdetén
Márkus László: A bethleni kormányzati rendszer bukása
N. Mickun: A Mesta a XVIII. században. Fejezetek a spanyol parasztság történetéből
Tilkovszky Lóránt: Magyar—szlovák viszony és szlovák nemzetiségi mozgalom Magyarországon a bécsi döntés után (1938—1941)
Berend T. Iván — Ránki György: Infláció és elzárkózási rendszer Magyarországon az első világháború után

Ára: 10,— Ft
Évi előfizetési díja: 54,— Ft

INDEX: 25.779

ÚJ TÖRTÉNELMI KIADVÁNYOK

Györffy György: **Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.** A—Cs. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1963. 907 l. 32+15 t. Ára: 175,— Ft.

Magyarország történeti demográfiája (Szerkesztette: Kovacsics József). Budapest, Közgazgasági és Jogi Könyvkiadó. 1963. 440 l. Ára: 99,— Ft.

Pach Zsigmond Pál: **Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1963. 359 l. Ára: 54,— Ft.

Márkus László: **A szociáldemokrata történetfelfogás fejlődéséhez.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1963. 210 l. Ára: 34,— Ft.

Tokody Gyula: **Ausztria—Magyarország a Pángermán Szövetség (Alldeutscher Verband) világuralmi terveiben (1890—1917).** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1963. 282 l. Ára: 40,— Ft.

Dolmányos István: **A magyar parlamenti ellenzék történetéből (1901—1904).** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1963. 435 l. Ára: 95,— Ft.

Pölöskei Ferenc: **A koalíció felbomlása és a Nemzeti Munkapárt megalakulása 1909—1910.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1963. 201 l. Ára: 24,— Ft.

„A határban a Halál kaszál." Fejezetek Prónay Pál feljegyzéseiből. Szerkesztette és bevezető tanulmánnyal ellátta: Szabó Ágnes és Pamlényi Ervin. Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1963. 384 l. Ára: 30,— Ft.

Kerekes Lajos: **Anschluss 1938.** Budapest, Akadémiai Kiadó. 1963. 407 l. Ára: 65,— Ft.

R. Battaglia: **A második világháború.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1963. 410 l. Ára: 40,— Ft.

Zágoni Ernő: **A magyar kommunisták a munkásegységért. 1939—1942.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1963. 281 l. Ára: 23,— Ft.

Ránki György: **Magyarország gazdasága az első 3 éves terv időszakában (1947—1949).** Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1963. 427 l. Ára: 44,— Ft.

Jóboru Magda: **A középiskola szerepe a Horthy-korszak művelődéspolitikájában.** Budapest. Tankönyvkiadó. 1963. 159 l. Ára: 14,— Ft.

Hajdu Tibor: **Az őszirózsás forradalom.** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1963. 219 l. Ára: 20,— Ft.

A. Soboul: **A francia forradalom története (1789—1799).** Budapest, Kossuth Könyvkiadó. 1963. 616 l. Ára: 56,— Ft.

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon: 111—010,
MNB egyszámlaszám: 46, csekkbefizetési számla szám: 05.915.111—46,
az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22.
Telefon: 185—612,
a POSTA KÖZPONTI HIRLAP IRODÁ-nál, Budapest V., József nádor tér 1.
Telefon: 180—850. Csekkszámla: egyéni 61.257, közületi 61.066.
(Példányonként megvásárolható a Posta nagyobb árusítóhelyein is.)